

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما صلوات

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

روض الجنان وروح الجنان في تفسير القرآن

شهره ۱

تفسیر شیخ ابوالفتح رازی

تألیف

عبدالمجید بن محمد بن ابوالفتح رازی

تفاسیر و تفسیر

جلد ۱-۲۰

مؤسسه انتشارات و کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی

پشتیبانی

دکتر آیت الله العظمی بروجردی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن

نویسنده:

ابوالفتوح رازی

ناشر چاپی:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۵۵	روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن
۵۵	مشخصات کتاب
۵۵	جلد ۱
۵۵	[جلد اول]
۵۵	پیشگفتار
۵۷	سپاسنامه
۵۸	مقدمه تفسیر
۵۹	مقدمه
۶۰	نسب مؤلف کتاب و شرح احوال بعضی از مشاهیر خاندان او
۶۵	شرح احوال مؤلف کتاب
۷۲	تعیین عصر مؤلف و تاریخ تقریبی تألیف تفسیر حاضر
۷۹	در باره سال وفات ابو الفتوح
۸۰	از لا به لای نسخه‌های خطی
۸۱	در پیرامون سال تألیف کتاب:
۸۲	نام کتاب
۸۳	چاپهای پیشین روض الجنان و سخنی در شیوه تصحیح چاپ حاضر
۸۶	آغاز مجلدات بیستگانه
۸۶	نسخه‌های روض الجنان
۸۸	کتابشناسی ابو الفتوح و تفسیرش
۸۹	شرح نسخه‌های جلد اول
۹۰	مقدمه مولف
۹۱	در اقسام معانی قرآن و بیان تفسیر او که [رسول ما «۳» چند وجه باشد

- در اقسام قرآن ۹۲
- در نامهای قرآن و معانی آن ۹۴
- در معنی سورت و آیت و کلمت و حرف ۹۷
- در ثواب خواننده قرآن ۹۸
- در فضل علم قرآن و رغبت در وی ۱۰۰
- در معنی تفسیر و تأویل ۱۰۱
- الاستعاذه ۱۰۱
- اختلاف فقها در استعاذه ۱۰۲
- سوره فاتحه الكتاب ۱۰۳
- آیه التسمیه ۱۰۹
- [سوره الفاتحه (۱): آیات ۱ تا ۷] ۱۱۹
- [اشاره] ۱۱۹
- [ترجمه] ۱۱۹
- [سوره البقره (۲): آیات ۱ تا ۵] ۱۳۳
- [اشاره] ۱۳۳
- [ترجمه] ۱۳۴
- [سوره البقره (۲): آیات ۶ تا ۷] ۱۴۰
- [اشاره] ۱۴۰
- [ترجمه] ۱۴۱
- [سوره البقره (۲): آیات ۸ تا ۲۰] ۱۴۳
- [اشاره] ۱۴۳
- [ترجمه] ۱۴۳
- [سوره البقره (۲): آیات ۲۱ تا ۲۲] ۱۵۸
- [اشاره] ۱۵۸

- ۱۵۸ [ترجمه]
- ۱۶۲ [سوره البقره (۲): آیات ۲۳ تا ۲۴] -
- ۱۶۲ [اشاره]
- ۱۶۳ [ترجمه]
- ۱۶۹ [سوره البقره (۲): آیات ۲۶ تا ۲۷] -
- ۱۶۹ [اشاره]
- ۱۶۹ [ترجمه]
- ۱۷۳ [سوره البقره (۲): آیات ۲۸ تا ۲۹] -
- ۱۷۳ [اشاره]
- ۱۷۳ [ترجمه]
- ۱۷۸ [سوره البقره (۲): آیات ۳۰ تا ۳۴] -
- ۱۷۸ [اشاره]
- ۱۷۸ [ترجمه]
- ۱۸۶ [سوره البقره (۲): آیات ۳۵ تا ۳۹] -
- ۱۸۶ [اشاره]
- ۱۸۶ [ترجمه]
- ۱۹۵ [سوره البقره (۲): آیات ۴۰ تا ۴۶] -
- ۱۹۵ [اشاره]
- ۱۹۵ [ترجمه]
- ۲۰۳ [سوره البقره (۲): آیات ۴۷ تا ۵۳] -
- ۲۰۳ [اشاره]
- ۲۰۳ [ترجمه]
- ۲۱۳ [سوره البقره (۲): آیات ۵۴ تا ۵۷] -
- ۲۱۳ [اشاره]

- ۲۱۳ [ترجمه]
- ۲۱۷ [سوره البقره (۲): آیات ۵۸ تا ۵۹]
- ۲۱۷ [اشاره]
- ۲۱۷ [ترجمه]
- ۲۱۹ [سوره البقره (۲): آیات ۶۰ تا ۶۲]
- ۲۱۹ [اشاره]
- ۲۱۹ [ترجمه]
- ۲۲۴ [سوره البقره (۲): آیات ۶۳ تا ۶۶]
- ۲۲۴ [اشاره]
- ۲۲۴ [ترجمه]
- ۲۲۷ جلد ۲
- ۲۲۷ [جلد دوم]
- ۲۲۷ [اشاره]
- ۲۲۷ [سوره البقره (۲): آیات ۶۷ تا ۷۳]
- ۲۲۷ [اشاره]
- ۲۲۷ [ترجمه]
- ۲۳۴ [سوره البقره (۲): آیات ۷۴ تا ۷۷]
- ۲۳۴ [اشاره]
- ۲۳۴ [ترجمه]
- ۲۳۸ [سوره البقره (۲): آیات ۷۸ تا ۸۲]
- ۲۳۸ [اشاره]
- ۲۳۸ [ترجمه]
- ۲۴۲ [سوره البقره (۲): آیات ۸۳ تا ۸۵]
- ۲۴۲ [اشاره]

- ۲۴۲ [ترجمه]
- ۲۴۸ [سوره البقره (۲): آیات ۸۶ تا ۹۶]
- ۲۴۸ [اشاره]
- ۲۴۹ [ترجمه]
- ۲۵۵ [سوره البقره (۲): آیات ۹۷ تا ۱۰۱]
- ۲۵۵ [اشاره]
- ۲۵۶ [ترجمه]
- ۲۶۰ [سوره البقره (۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۳]
- ۲۶۰ [اشاره]
- ۲۶۰ [ترجمه]
- ۲۶۰ [اشاره]
- ۲۶۸ [سوره البقره (۲): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۹]
- ۲۶۸ [اشاره]
- ۲۶۹ [ترجمه]
- ۲۷۷ [سوره البقره (۲): آیات ۱۱۰ تا ۱۱۴]
- ۲۷۷ [اشاره]
- ۲۷۷ [ترجمه]
- ۲۸۳ [سوره البقره (۲): آیات ۱۱۵ تا ۱۲۰]
- ۲۸۳ [اشاره]
- ۲۸۳ [ترجمه]
- ۲۸۸ [سوره البقره (۲): آیات ۱۲۱ تا ۱۲۴]
- ۲۸۸ [اشاره]
- ۲۸۸ [ترجمه]
- ۲۹۲ [سوره البقره (۲): آیات ۱۲۵ تا ۱۳۰]

- ۲۹۲ [اشاره]
- ۲۹۲ [ترجمه]
- ۳۰۴ [سوره البقره (۲): آیات ۱۳۱ تا ۱۴۱]
- ۳۰۴ [اشاره]
- ۳۰۴ [ترجمه]
- ۳۱۱ فصل در اخلاص از کلام علما و مشایخ
- ۳۱۲ [سوره البقره (۲): آیات ۱۴۲ تا ۱۴۵]
- ۳۱۲ [اشاره]
- ۳۱۲ [ترجمه]
- ۳۶۳ جلد ۳
- ۳۶۳ [ادامه سوره بقره]
- ۳۶۳ [سوره البقره (۲): آیات ۱۸۳ تا ۱۸۵]
- ۳۶۳ [اشاره]
- ۳۶۴ [ترجمه]
- ۳۸۲ [سوره البقره (۲): آیات ۱۸۶ تا ۱۸۹]
- ۳۸۲ [اشاره]
- ۳۸۲ [ترجمه]
- ۳۹۴ [سوره البقره (۲): آیات ۱۹۰ تا ۱۹۵]
- ۳۹۴ [اشاره]
- ۳۹۵ [ترجمه]
- ۴۰۳ [سوره البقره (۲): آیات ۱۹۶ تا ۲۰۳]
- ۴۰۳ [اشاره]
- ۴۰۳ [ترجمه]
- ۴۳۱ [سوره البقره (۲): آیات ۲۰۴ تا ۲۱۰]

- ۴۳۱ [اشاره]
- ۴۳۱ [ترجمه]
- ۴۴۴ [سوره البقره (۲): آیات ۲۰۴ تا ۲۱۰]
- ۴۴۴ [اشاره]
- ۴۴۴ [ترجمه]
- ۴۵۶ [سوره البقره (۲): آیات ۲۱۱ تا ۲۱۶]
- ۴۵۶ [اشاره]
- ۴۵۷ [ترجمه]
- ۴۶۷ [سوره البقره (۲): آیات ۲۱۷ تا ۲۲۱]
- ۴۶۷ [اشاره]
- ۴۶۷ [ترجمه]
- ۴۸۳ [سوره البقره (۲): آیات ۲۲۲ تا ۲۲۸]
- ۴۸۳ [اشاره]
- ۴۸۳ [ترجمه]
- ۵۰۱ [سوره البقره (۲): آیات ۲۲۹ تا ۲۳۳]
- ۵۰۲ [اشاره]
- ۵۰۲ [ترجمه]
- ۵۱۳ [سوره البقره (۲): آیات ۲۳۴ تا ۲۳۹]
- ۵۱۳ [اشاره]
- ۵۱۳ [ترجمه]
- ۵۲۶ [سوره البقره (۲): آیات ۲۴۰ تا ۲۴۵]
- ۵۲۶ [اشاره]
- ۵۲۶ [ترجمه]
- ۵۳۶ [سوره البقره (۲): آیات ۲۴۶ تا ۲۵۲]

- ۵۳۶ [اشاره]
- ۵۳۷ [ترجمه]
- ۵۵۵ [سوره البقره (۲): آیات ۲۵۳ تا ۲۵۷]
- ۵۵۶ [اشاره]
- ۵۵۶ [ترجمه]
- ۵۷۱ جلد ۴
- ۵۷۱ [ادامه سوره بقره]
- ۵۷۱ [اشاره]
- ۵۷۱ [سوره البقره (۲): آیات ۲۵۸ تا ۲۶۰]
- ۵۷۱ [اشاره]
- ۵۷۱ [ترجمه]
- ۶۰۴ [سوره البقره (۲): آیات ۲۶۱ تا ۲۷۴]
- ۶۰۴ [اشاره]
- ۶۰۴ [ترجمه]
- ۶۶۴ [سوره البقره (۲): آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱]
- ۶۶۴ [اشاره]
- ۶۶۴ [ترجمه]
- ۶۸۰ [سوره البقره (۲): آیات ۲۸۲ تا ۲۸۶]
- ۶۸۰ [اشاره]
- ۶۸۱ [ترجمه]
- ۷۰۴ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱ تا ۹]
- ۷۰۴ [اشاره]
- ۷۰۴ [ترجمه]
- ۷۲۰ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۰ تا ۲۰]

- ۷۲۰ [اشاره]
- ۷۲۰ [ترجمه]
- ۷۴۶ [سوره آل عمران (۳): آیات ۲۱ تا ۲۷]
- ۷۴۶ [اشاره]
- ۷۴۶ [ترجمه]
- ۷۶۷ [سوره آل عمران (۳): آیات ۲۹ تا ۳۴]
- ۷۶۷ [اشاره]
- ۷۶۸ [ترجمه]
- ۷۷۶ [سوره آل عمران (۳): آیات ۳۵ تا ۴۱]
- ۷۷۶ [اشاره]
- ۷۷۶ [ترجمه]
- ۷۹۰ [سوره آل عمران (۳): آیات ۴۲ تا ۶۳]
- ۷۹۰ [اشاره]
- ۷۹۱ [ترجمه]
- ۸۱۹ [سوره آل عمران (۳): آیات ۶۴ تا ۷۴]
- ۸۱۹ [اشاره]
- ۸۲۰ [ترجمه]
- ۸۳۰ [سوره آل عمران (۳): آیات ۷۵ تا ۸۳]
- ۸۳۰ [اشاره]
- ۸۳۰ [ترجمه]
- ۸۴۴ [سوره آل عمران (۳): آیات ۸۴ تا ۹۵]
- ۸۴۴ [اشاره]
- ۸۴۵ [ترجمه]
- ۸۵۶ [سوره آل عمران (۳): آیات ۹۶ تا ۱۰۵]

۸۵۶ [اشاره]
۸۵۶ [ترجمه]
۸۸۴ جلد ۵
۸۸۴ [ادامه سوره آل عمران]
۸۸۴ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۵]
۸۸۴ [اشاره]
۸۸۴ [ترجمه]
۸۹۵ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۱۶ تا ۱۲۹]
۸۹۵ [اشاره]
۸۹۵ [ترجمه]
۹۱۴ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۳۰ تا ۱۴۰]
۹۱۴ [اشاره]
۹۱۴ [ترجمه]
۹۲۶ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۴۱ تا ۱۵۰]
۹۲۶ [اشاره]
۹۲۶ [ترجمه]
۹۳۴ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۵۱ تا ۱۵۵]
۹۳۴ [اشاره]
۹۳۴ [ترجمه]
۹۴۰ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۵۶ تا ۱۶۳]
۹۴۰ [اشاره]
۹۴۱ [ترجمه]
۹۵۰ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۶۴ تا ۱۷۵]
۹۵۰ [اشاره]

- ۹۵۰ [ترجمه]
- ۹۶۵ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۷۶ تا ۱۸۴]
- ۹۶۵ [اشاره]
- ۹۶۵ [ترجمه]
- ۹۷۴ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۸۵ تا ۱۹۴]
- ۹۷۴ [اشاره]
- ۹۷۴ [ترجمه]
- ۹۸۵ [سوره آل عمران (۳): آیات ۱۹۵ تا ۲۰۰]
- ۹۸۵ [اشاره]
- ۹۸۵ [ترجمه]
- ۹۹۲ [سوره النساء (۴): آیات ۱ تا ۷]
- ۹۹۲ [اشاره]
- ۹۹۲ [ترجمه]
- ۱۰۰۳ [سوره النساء (۴): آیات ۸ تا ۱۴]
- ۱۰۰۳ [اشاره]
- ۱۰۰۳ [ترجمه]
- ۱۰۱۴ [سوره النساء (۴): آیات ۱۵ تا ۲۲]
- ۱۰۱۴ [اشاره]
- ۱۰۱۴ [ترجمه]
- ۱۰۲۱ [سوره النساء (۴): آیات ۲۳ تا ۲۸]
- ۱۰۲۱ [اشاره]
- ۱۰۲۲ [ترجمه]
- ۱۰۳۲ [سوره النساء (۴): آیات ۲۹ تا ۳۵]
- ۱۰۳۲ [اشاره]

- ۱۰۳۲ [ترجمه]
- ۱۰۴۳ [سوره النساء (۴): آیات ۳۶ تا ۴۳]
- ۱۰۴۳ [اشاره]
- ۱۰۴۳ [ترجمه]
- ۱۰۵۵ [ترجمه]
- ۱۰۶۴ [ترجمه]
- ۱۰۷۰ جلد ۶
- ۱۰۷۰ [سوره النساء (۴): آیات ۶۲ تا ۷۰]
- ۱۰۷۰ [اشاره]
- ۱۰۷۱ [ترجمه]
- ۱۰۸۲ [سوره النساء (۴): آیات ۷۱ تا ۷۹]
- ۱۰۸۲ [اشاره]
- ۱۰۸۳ [ترجمه]
- ۱۰۹۱ [ترجمه]
- ۱۱۰۹ [سوره النساء (۴): آیات ۹۲ تا ۹۶]
- ۱۱۰۹ [اشاره]
- ۱۱۰۹ [ترجمه]
- ۱۱۲۸ [سوره النساء (۴): آیات ۹۷ تا ۱۰۴]
- ۱۱۲۸ [اشاره]
- ۱۱۲۹ [ترجمه]
- ۱۱۴۶ [سوره النساء (۴): آیات ۱۰۵ تا ۱۱۶]
- ۱۱۴۶ [اشاره]
- ۱۱۴۶ [ترجمه]
- ۱۱۵۸ [سوره النساء (۴): آیات ۱۱۷ تا ۱۳۰]

- ۱۱۵۸ [اشاره]
- ۱۱۵۸ [ترجمه]
- ۱۱۷۵ [سوره النساء (۴): آیات ۱۳۱ تا ۱۴۷]
- ۱۱۷۵ [اشاره]
- ۱۱۷۵ [ترجمه]
- ۱۱۹۷ [سوره النساء (۴): آیات ۱۴۸ تا ۱۶۱]
- ۱۱۹۷ [اشاره]
- ۱۱۹۷ [ترجمه]
- ۱۲۱۱ [سوره النساء (۴): آیات ۱۶۲ تا ۱۷۰]
- ۱۲۱۱ [اشاره]
- ۱۲۱۱ [ترجمه]
- ۱۲۱۸ [سوره النساء (۴): آیات ۱۷۱ تا ۱۷۶]
- ۱۲۱۸ [اشاره]
- ۱۲۱۸ [ترجمه]
- ۱۲۲۳ [سوره المائدة (۵): آیات ۱ تا ۵]
- ۱۲۲۴ [اشاره]
- ۱۲۲۴ [ترجمه]
- ۱۲۴۴ [سوره المائدة (۵): آیات ۶ تا ۱۱]
- ۱۲۴۴ [اشاره]
- ۱۲۴۴ [ترجمه]
- ۱۲۵۷ [سوره المائدة (۵): آیات ۱۲ تا ۱۹]
- ۱۲۵۷ [اشاره]
- ۱۲۵۸ [ترجمه]
- ۱۲۶۷ [سوره المائدة (۵): آیات ۲۰ تا ۲۶]

- ۱۲۶۷ [اشاره]
- ۱۲۶۷ [ترجمه]
- ۱۲۷۸ [سوره المائدة (۵): آیات ۲۷ تا ۳۷]
- ۱۲۷۸ [اشاره]
- ۱۲۷۸ [ترجمه]
- ۱۲۹۳ [سوره المائدة (۵): آیات ۳۸ تا ۴۵]
- ۱۲۹۳ [اشاره]
- ۱۲۹۴ [ترجمه]
- ۱۳۱۰ [سوره المائدة (۵): آیات ۴۶ تا ۵۳]
- ۱۳۱۰ [اشاره]
- ۱۳۱۰ [ترجمه]
- ۱۳۱۸ جلد ۷
- ۱۳۱۸ ادامه سوره مائده
- ۱۳۱۸ [سوره المائدة (۵): آیات ۵۴ تا ۵۶]
- ۱۳۱۸ [اشاره]
- ۱۳۱۸ [ترجمه]
- ۱۳۴۶ [ترجمه]
- ۱۳۷۹ [سوره المائدة (۵): آیات ۶۸ تا ۸۸]
- ۱۳۷۹ [اشاره]
- ۱۳۸۰ [ترجمه]
- ۱۴۰۸ [سوره المائدة (۵): آیات ۸۹ تا ۱۰۰]
- ۱۴۰۸ [اشاره]
- ۱۴۰۸ [ترجمه]
- ۱۴۵۳ [سوره المائدة (۵): آیات ۱۰۱ تا ۱۰۸]

- ۱۴۵۳ [اشاره]
- ۱۴۵۳ [ترجمه]
- ۱۴۷۵ [سوره المائدة (۵): آیات ۱۰۹ تا ۱۲۰]
- ۱۴۷۵ [اشاره]
- ۱۴۷۵ [ترجمه]
- ۱۴۸۹ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱ تا ۱۰]
- ۱۴۸۹ [اشاره]
- ۱۴۸۹ [ترجمه]
- ۱۴۹۷ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱ تا ۲۰]
- ۱۴۹۷ [اشاره]
- ۱۴۹۷ [ترجمه]
- ۱۵۰۲ [سوره الأنعام (۶): آیات ۲۱ تا ۳۲]
- ۱۵۰۲ [اشاره]
- ۱۵۰۳ [ترجمه]
- ۱۵۱۴ [سوره الأنعام (۶): آیات ۳۳ تا ۴۵]
- ۱۵۱۴ [اشاره]
- ۱۵۱۴ [ترجمه]
- ۱۵۲۳ [سوره الأنعام (۶): آیات ۴۶ تا ۵۸]
- ۱۵۲۳ [اشاره]
- ۱۵۲۳ [ترجمه]
- ۱۵۳۳ [سوره الأنعام (۶): آیه ۵۹]
- ۱۵۳۳ [اشاره]
- ۱۵۳۴ [ترجمه]
- ۱۵۳۶ [سوره الأنعام (۶): آیات ۶۰ تا ۷۳]

- ۱۵۳۶ [اشاره]
- ۱۵۳۶ [ترجمه]
- ۱۵۴۶ [سوره الأنعام (۶): آیات ۷۴ تا ۹۰]
- ۱۵۴۷ [اشاره]
- ۱۵۴۷ [ترجمه]
- ۱۵۶۳ [سوره الأنعام (۶): آیات ۹۱ تا ۱۰۰]
- ۱۵۶۳ [اشاره]
- ۱۵۶۴ [ترجمه]
- ۱۵۷۷ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۰۱ تا ۱۱۰]
- ۱۵۷۷ [اشاره]
- ۱۵۷۷ [ترجمه]
- ۱۵۸۷ جلد ۸
- ۱۵۸۸ [ادامه سوره انعام]
- ۱۵۸۸ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱۱ تا ۱۱۷]
- ۱۵۸۸ [اشاره]
- ۱۵۸۸ [ترجمه]
- ۱۵۹۹ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱۸ تا ۱۲۵]
- ۱۵۹۹ [اشاره]
- ۱۵۹۹ [ترجمه]
- ۱۶۱۳ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۲۶ تا ۱۴۰]
- ۱۶۱۳ [اشاره]
- ۱۶۱۳ [ترجمه]
- ۱۶۳۲ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۴۷]
- ۱۶۳۲ [اشاره]

- ۱۶۳۲ [ترجمه]
- ۱۶۴۵ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۸ تا ۱۵۷]
- ۱۶۴۵ [اشاره]
- ۱۶۴۵ [ترجمه]
- ۱۶۶۳ [سوره الأنعام (۶): آیات ۱۵۸ تا ۱۶۵]
- ۱۶۶۴ [اشاره]
- ۱۶۶۴ [ترجمه]
- ۱۶۷۹ سورة الأعراف
- ۱۶۸۰ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱ تا ۲۵]
- ۱۶۸۰ [اشاره]
- ۱۶۸۰ [ترجمه]
- ۱۷۱۲ [سوره الأعراف (۷): آیات ۲۶ تا ۳۶]
- ۱۷۱۲ [اشاره]
- ۱۷۱۳ [ترجمه]
- ۱۷۲۷ [سوره الأعراف (۷): آیات ۳۷ تا ۵۱]
- ۱۷۲۸ [اشاره]
- ۱۷۲۸ [ترجمه]
- ۱۷۵۱ [سوره الأعراف (۷): آیات ۵۲ تا ۵۸]
- ۱۷۵۱ [اشاره]
- ۱۷۵۲ [ترجمه]
- ۱۷۶۹ [سوره الأعراف (۷): آیات ۵۹ تا ۹۳]
- ۱۷۶۹ [اشاره]
- ۱۷۷۰ [ترجمه]
- ۱۸۰۶ [سوره الأعراف (۷): آیات ۹۴ تا ۱۰۲]

- ۱۸۰۶ [اشاره]
- ۱۸۰۷ [ترجمه]
- ۱۸۱۲ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۰۳ تا ۱۲۶]
- ۱۸۱۲ [اشاره]
- ۱۸۱۲ [ترجمه]
- ۱۸۲۳ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۲۷ تا ۱۴۱]
- ۱۸۲۳ [اشاره]
- ۱۸۲۳ [ترجمه]
- ۱۸۳۴ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۴۲ تا ۱۵۳]
- ۱۸۳۴ [اشاره]
- ۱۸۳۵ [ترجمه]
- ۱۸۵۴ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۵۴ تا ۱۶۳]
- ۱۸۵۴ [اشاره]
- ۱۸۵۵ [ترجمه]
- ۱۸۶۹ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۶۴ تا ۱۷۰]
- ۱۸۶۹ [اشاره]
- ۱۸۶۹ [ترجمه]
- ۱۸۷۳ جلد ۹
- ۱۸۷۳ [ادامه سوره اعراف]
- ۱۸۷۳ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۷۱ تا ۱۸۸]
- ۱۸۷۳ [اشاره]
- ۱۸۷۴ [ترجمه]
- ۱۹۰۲ [سوره الأعراف (۷): آیات ۱۸۹ تا ۲۰۶]
- ۱۹۰۲ [اشاره]

- ۱۹۰۲ [ترجمه]
- ۱۹۱۶ [سوره الأنفال (۸): آیات ۱ تا ۱۴]
- ۱۹۱۶ [اشاره]
- ۱۹۱۷ [ترجمه]
- ۱۹۳۴ [سوره الأنفال (۸): آیات ۱۵ تا ۳۵]
- ۱۹۳۴ [اشاره]
- ۱۹۳۴ [ترجمه]
- ۱۹۵۴ [سوره الأنفال (۸): آیات ۳۶ تا ۵۱]
- ۱۹۵۴ [اشاره]
- ۱۹۷۲ [سوره الأنفال (۸): آیات ۵۲ تا ۶۶]
- ۱۹۷۲ [اشاره]
- ۱۹۷۳ [ترجمه]
- ۱۹۸۳ [سوره الأنفال (۸): آیات ۶۷ تا ۷۵]
- ۱۹۸۳ [اشاره]
- ۱۹۸۴ [ترجمه]
- ۱۹۹۴ [سورة التوبة]
- ۱۹۹۵ [سوره التوبة (۹): آیات ۱ تا ۱۶]
- ۱۹۹۵ [اشاره]
- ۱۹۹۶ [ترجمه]
- ۲۰۱۴ [سوره التوبة (۹): آیات ۱۷ تا ۲۷]
- ۲۰۱۴ [اشاره]
- ۲۰۱۵ [ترجمه]
- ۲۰۳۰ [سوره التوبة (۹): آیات ۲۸ تا ۳۷]
- ۲۰۳۰ [اشاره]

- ۲۰۳۱ [ترجمه]
- ۲۰۴۹ [سوره التوبه (۹): آیات ۳۸ تا ۵۷]
- ۲۰۴۹ [اشاره]
- ۲۰۴۹ [ترجمه]
- ۲۰۶۰ [سوره التوبه (۹): آیات ۵۸ تا ۷۰]
- ۲۰۶۰ [اشاره]
- ۲۰۶۱ [ترجمه]
- ۲۰۷۲ [سوره التوبه (۹): آیات ۷۱ تا ۸۹]
- ۲۰۷۲ [اشاره]
- ۲۰۷۳ [ترجمه]
- ۲۰۸۷ جلد ۱۰
- ۲۰۸۷ [ادامه سوره توبه]
- ۲۰۸۸ [سوره التوبه (۹): آیات ۹۰ تا ۱۰۰]
- ۲۰۸۸ اشاره
- ۲۰۸۸ [ترجمه]
- ۲۱۰۳ [سوره التوبه (۹): آیات ۱۰۱ تا ۱۱۸]
- ۲۱۰۳ اشاره
- ۲۱۰۴ [ترجمه]
- ۲۱۵۱ [سوره التوبه (۹): آیات ۱۱۹ تا ۱۲۹]
- ۲۱۵۲ اشاره
- ۲۱۵۲ [ترجمه]
- ۲۱۶۴ [سوره یونس]
- ۲۱۶۴ [سوره یونس (۱۰): آیات ۱ تا ۱۱]
- ۲۱۶۴ [اشاره]

- ۲۱۶۵ [ترجمه]
- ۲۱۸۰ [سوره یونس (۱۰): آیات ۱۲ تا ۲۱]
- ۲۱۸۰ [اشاره]
- ۲۱۸۰ [ترجمه]
- ۲۱۹۰ [سوره یونس (۱۰): آیات ۲۲ تا ۳۶]
- ۲۱۹۱ [اشاره]
- ۲۱۹۱ [ترجمه]
- ۲۲۱۲ [سوره یونس (۱۰): آیات ۳۷ تا ۵۶]
- ۲۲۱۲ [اشاره]
- ۲۲۱۳ [ترجمه]
- ۲۲۲۷ [سوره یونس (۱۰): آیات ۵۷ تا ۷۰]
- ۲۲۲۷ [اشاره]
- ۲۲۲۷ [ترجمه]
- ۲۲۳۸ [سوره یونس (۱۰): آیات ۷۱ تا ۹۲]
- ۲۲۳۹ [اشاره]
- ۲۲۳۹ [ترجمه]
- ۲۲۵۶ [سوره یونس (۱۰): آیات ۹۳ تا ۱۰۹]
- ۲۲۵۶ [اشاره]
- ۲۲۵۷ [ترجمه]
- ۲۲۶۸ [سوره هود (۱۱): آیات ۱ تا ۱۶]
- ۲۲۶۸ [اشاره]
- ۲۲۶۹ [ترجمه]
- ۲۲۷۶ [سوره هود (۱۱): آیات ۱۷ تا ۴۹]
- ۲۲۷۷ [اشاره]

- ۲۲۷۷ [ترجمه]
- ۲۲۹۶ [سوره هود (۱۱): آیات ۵۰ تا ۶۸]
- ۲۲۹۶ [اشاره]
- ۲۲۹۷ [ترجمه]
- ۲۳۰۴ [سوره هود (۱۱): آیات ۶۹ تا ۸۳]
- ۲۳۰۵ [اشاره]
- ۲۳۰۵ [ترجمه]
- ۲۳۱۵ [سوره هود (۱۱): آیات ۸۴ تا ۹۵]
- ۲۳۱۵ [اشاره]
- ۲۳۱۵ [ترجمه]
- ۲۳۱۸ [سوره هود (۱۱): آیات ۹۶ تا ۱۲۳]
- ۲۳۱۸ [اشاره]
- ۲۳۱۹ [ترجمه]
- ۲۳۳۲ جلد ۱۱
- ۲۳۳۲ [جلد یازدهم]
- ۲۳۳۲ سورة یوسف
- ۲۳۳۲ [سوره یوسف (۱۲): آیات ۱ تا ۲۱]
- ۲۳۳۲ [اشاره]
- ۲۳۳۳ [ترجمه]
- ۲۳۶۶ [سوره یوسف (۱۲): آیات ۲۲ تا ۴۲]
- ۲۳۶۶ [اشاره]
- ۲۳۶۷ [ترجمه]
- ۲۴۰۹ [سوره یوسف (۱۲): آیات ۴۳ تا ۵۷]
- ۲۴۰۹ [اشاره]

- ۲۴۰۹ [ترجمه]
- ۲۴۲۶ [سوره یوسف (۱۲): آیات ۵۸ تا ۸۰]
- ۲۴۲۶ [اشاره]
- ۲۴۲۷ [ترجمه]
- ۲۴۴۸ [سوره یوسف (۱۲): آیات ۸۱ تا ۱۰۱]
- ۲۴۴۸ [اشاره]
- ۲۴۴۹ [ترجمه]
- ۲۴۷۵ [سوره یوسف (۱۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۱۱]
- ۲۴۷۵ [اشاره]
- ۲۴۷۵ [ترجمه]
- ۲۴۸۲ سورة الرعد
- ۲۴۸۲ [سوره الرعد (۱۳): آیات ۱ تا ۱۴]
- ۲۴۸۲ [اشاره]
- ۲۴۸۲ [ترجمه]
- ۲۵۰۴ [سوره الرعد (۱۳): آیات ۱۵ تا ۳۰]
- ۲۵۰۴ [اشاره]
- ۲۵۰۵ [ترجمه]
- ۲۵۱۸ [سوره الرعد (۱۳): آیات ۳۱ تا ۴۳]
- ۲۵۱۸ [اشاره]
- ۲۵۱۹ [ترجمه]
- ۲۵۲۷ [سوره ابراهیم (۱۴): آیات ۱ تا ۱۲]
- ۲۵۲۷ [اشاره]
- ۲۵۲۸ [ترجمه]
- ۲۵۳۲ [سوره ابراهیم (۱۴): آیات ۱۳ تا ۳۴]

- ۲۵۳۲ [اشاره]
- ۲۵۳۳ [ترجمه]
- ۲۵۴۲ [سوره ابراهیم (۱۴): آیات ۳۵ تا ۵۲]
- ۲۵۴۲ [اشاره]
- ۲۵۴۳ [ترجمه]
- ۲۵۵۱ [سوره الحجر (۱۵): آیات ۱ تا ۴۴]
- ۲۵۵۱ [اشاره]
- ۲۵۵۲ [ترجمه]
- ۲۵۶۳ [سوره الحجر (۱۵): آیات ۴۵ تا ۹۹]
- ۲۵۶۳ [اشاره]
- ۲۵۶۳ [ترجمه]
- ۲۵۷۶ جلد ۱۲
- ۲۵۷۶ [جلد دوازدهم]
- ۲۵۷۶ سورة التحل
- ۲۵۷۶ [سوره النحل (۱۶): آیات ۱ تا ۲۳]
- ۲۵۷۶ [اشاره]
- ۲۵۷۶ [ترجمه]
- ۲۵۹۳ [سوره النحل (۱۶): آیات ۲۴ تا ۴۰]
- ۲۵۹۳ [اشاره]
- ۲۵۹۳ [ترجمه]
- ۲۶۱۰ [سوره النحل (۱۶): آیات ۴۱ تا ۶۵]
- ۲۶۱۰ [اشاره]
- ۲۶۱۰ [ترجمه]
- ۲۶۲۷ [سوره النحل (۱۶): آیات ۶۶ تا ۷۷]

- ۲۶۲۷ [اشاره]
- ۲۶۲۷ [ترجمه]
- ۲۶۴۰ [سوره النحل (۱۶): آیات ۷۸ تا ۱۰۰]
- ۲۶۴۰ [اشاره]
- ۲۶۴۱ [ترجمه]
- ۲۶۴۱ [سوره النحل (۱۶): آیات ۱۰۱ تا ۱۲۸]
- ۲۶۴۱ [اشاره]
- ۲۶۴۲ [ترجمه]
- ۲۶۹۰ [سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱ تا ۱۵]
- ۲۶۹۰ [اشاره]
- ۲۶۹۱ [ترجمه]
- ۲۷۴۷ [سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱۶ تا ۳۹]
- ۲۷۴۷ [اشاره]
- ۲۷۴۸ [ترجمه]
- ۲۷۵۹ [سوره الإسراء (۱۷): آیات ۴۰ تا ۵۷]
- ۲۷۵۹ [اشاره]
- ۲۷۵۹ [ترجمه]
- ۲۷۶۶ [سوره الإسراء (۱۷): آیات ۵۸ تا ۸۲]
- ۲۷۶۶ [اشاره]
- ۲۷۶۶ [ترجمه]
- ۲۷۸۸ [سوره الإسراء (۱۷): آیات ۸۳ تا ۱۱۱]
- ۲۷۸۸ [اشاره]
- ۲۷۸۹ [ترجمه]
- ۲۸۰۱ [سوره الکهف (۱۸): آیات ۱ تا ۲۶]

- ۲۸۰۱ [اشاره]
- ۲۸۰۲ [ترجمه]
- ۲۸۲۱ [سوره الکهف (۱۸): آیات ۲۷ تا ۵۱]
- ۲۸۲۱ [اشاره]
- ۲۸۲۱ [ترجمه]
- ۲۸۳۴ [سوره الکهف (۱۸): آیات ۵۲ تا ۵۹]
- ۲۸۳۴ [اشاره]
- ۲۸۳۴ [ترجمه]
- ۲۸۳۸ جلد ۱۳
- ۲۸۳۸ [جلد سیزدهم]
- ۲۸۳۸ [ادامه سوره کهف]
- ۲۸۳۸ [سوره کهف]
- ۲۸۳۸ [سوره الکهف (۱۸): آیات ۶۰ تا ۸۲]
- ۲۸۳۸ [اشاره]
- ۲۸۳۸ [ترجمه]
- ۲۸۵۵ [سوره الکهف (۱۸): آیات ۸۳ تا ۱۱۰]
- ۲۸۵۵ [اشاره]
- ۲۸۵۶ [ترجمه]
- ۲۸۷۹ سورهٔ مریم علیها السلام
- ۲۸۷۹ [سوره مریم (۱۹): آیات ۱ تا ۳۸]
- ۲۸۷۹ [اشاره]
- ۲۸۸۰ [ترجمه]
- ۲۹۰۵ [سوره مریم (۱۹): آیات ۳۹ تا ۶۵]
- ۲۹۰۵ [اشاره]

- ۲۹۰۶ [ترجمه]
- ۲۹۲۱ [سوره مریم (۱۹): آیات ۶۶ تا ۹۸]
- ۲۹۲۱ [اشاره]
- ۲۹۲۲ [ترجمه]
- ۲۹۴۰ [سوره طه]
- ۲۹۴۱ [سوره طه (۲۰): آیات ۱ تا ۲۴]
- ۲۹۴۱ [اشاره]
- ۲۹۴۱ [ترجمه]
- ۲۹۵۲ [سوره طه (۲۰): آیات ۲۵ تا ۷۳]
- ۲۹۵۲ [اشاره]
- ۲۹۵۳ [ترجمه]
- ۲۹۷۲ [سوره طه (۲۰): آیات ۷۴ تا ۹۹]
- ۲۹۷۲ [اشاره]
- ۲۹۷۳ [ترجمه]
- ۲۹۸۰ [سوره طه (۲۰): آیات ۱۰۰ تا ۱۳۵]
- ۲۹۸۰ [اشاره]
- ۲۹۸۰ [ترجمه]
- ۲۹۸۹ سورة الانبياء- عليهم السلام
- ۲۹۸۹ [سوره الأنبياء (۲۱): آیات ۱ تا ۲۴]
- ۲۹۸۹ [اشاره]
- ۲۹۸۹ [ترجمه]
- ۲۹۹۶ [سوره الأنبياء (۲۱): آیات ۲۵ تا ۵۰]
- ۲۹۹۶ [اشاره]
- ۲۹۹۷ [ترجمه]

- ۳۰۰۴ [سوره الأنبياء (۲۱): آیات ۵۱ تا ۸۲]
- ۳۰۰۵ [اشاره]
- ۳۰۰۵ [ترجمه]
- ۳۰۱۵ [سوره الأنبياء (۲۱): آیات ۸۳ تا ۱۱۲]
- ۳۰۱۵ [اشاره]
- ۳۰۱۶ [ترجمه]
- ۳۰۳۲ سورة الحج
- ۳۰۳۲ [سوره الحج (۲۲): آیات ۱ تا ۱۶]
- ۳۰۳۲ [اشاره]
- ۳۰۳۳ [ترجمه]
- ۳۰۳۹ [سوره الحج (۲۲): آیات ۱۷ تا ۳۷]
- ۳۰۳۹ [اشاره]
- ۳۰۴۰ [ترجمه]
- ۳۰۵۱ [سوره الحج (۲۲): آیات ۳۸ تا ۶۰]
- ۳۰۵۱ [اشاره]
- ۳۰۵۲ [ترجمه]
- ۳۰۶۱ [سوره الحج (۲۲): آیات ۶۱ تا ۷۸]
- ۳۰۶۱ [اشاره]
- ۳۰۶۲ [ترجمه]
- ۳۰۶۷ جلد ۱۴
- ۳۰۶۷ [جلد چهاردهم]
- ۳۰۶۷ [سورة المؤمنون]
- ۳۰۶۷ [سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۱ تا ۲۲]
- ۳۰۶۷ [اشاره]

- ۳۰۶۸ [ترجمه]
- ۳۰۷۹ [سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۲۳ تا ۵۶]
- ۳۰۷۹ [اشاره]
- ۳۰۸۰ [ترجمه]
- ۳۰۹۱ [سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۵۷ تا ۱۱۸]
- ۳۰۹۱ [اشاره]
- ۳۰۹۳ [ترجمه]
- ۳۱۱۶ سورة التّور
- ۳۱۱۶ [سوره النور (۲۴): آیات ۱ تا ۱۰]
- ۳۱۱۶ [اشاره]
- ۳۱۱۷ [ترجمه]
- ۳۱۴۸ [سوره النور (۲۴): آیات ۱۱ تا ۲۶]
- ۳۱۴۸ [اشاره]
- ۳۱۴۸ [ترجمه]
- ۳۱۵۹ [سوره النور (۲۴): آیات ۲۷ تا ۳۸]
- ۳۱۵۹ [اشاره]
- ۳۱۶۰ [ترجمه]
- ۳۱۹۵ [سوره النور (۲۴): آیات ۳۹ تا ۵۷]
- ۳۱۹۵ [اشاره]
- ۳۱۹۵ [ترجمه]
- ۳۲۰۸ [سوره النور (۲۴): آیات ۵۸ تا ۶۴]
- ۳۲۰۸ [اشاره]
- ۳۲۰۹ [ترجمه]
- ۳۲۱۶ سورة الفرقان

۳۲۱۶ [سوره الفرقان (۲۵): آیات ۱ تا ۲۰] -

۳۲۱۶ [اشاره]

۳۲۱۷ [ترجمه]

۳۲۲۹ [سوره الفرقان (۲۵): آیات ۲۱ تا ۴۴] -

۳۲۲۹ [اشاره]

۳۲۲۹ [ترجمه]

۳۲۴۳ [سوره الفرقان (۲۵): آیات ۴۵ تا ۷۷] -

۳۲۴۳ [اشاره]

۳۲۴۳ [ترجمه]

۳۲۶۱ سورة الشعراء

۳۲۶۱ [سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱ تا ۶۸] -

۳۲۶۱ [اشاره]

۳۲۶۲ [ترجمه]

۳۲۷۱ [سوره الشعراء (۲۶): آیات ۶۹ تا ۱۴۰] -

۳۲۷۱ [اشاره]

۳۲۷۱ [ترجمه]

۳۲۷۹ [سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۹۱] -

۳۲۷۹ [اشاره]

۳۲۸۰ [ترجمه]

۳۲۸۴ [سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۹۲ تا ۲۲۷] -

۳۲۸۴ [اشاره]

۳۲۸۵ [ترجمه]

۳۲۹۳ جلد ۱۵

۳۲۹۳ [جلد پانزدهم]

- ۳۲۹۳ سورة التَّمَل
- ۳۲۹۴ [سوره النمل (۲۷): آیات ۱ تا ۱۴]
- ۳۲۹۴ [اشاره]
- ۳۲۹۴ [ترجمه]
- ۳۳۰۳ [سوره النمل (۲۷): آیات ۱۵ تا ۴۴]
- ۳۳۰۳ [اشاره]
- ۳۳۰۳ [ترجمه]
- ۳۳۳۵ [سوره النمل (۲۷): آیات ۴۵ تا ۷۸]
- ۳۳۳۵ [اشاره]
- ۳۳۳۶ [ترجمه]
- ۳۳۴۹ [سوره النمل (۲۷): آیات ۷۹ تا ۹۳]
- ۳۳۴۹ [اشاره]
- ۳۳۵۰ [ترجمه]
- ۳۳۶۱ [سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۲۸]
- ۳۳۶۱ [اشاره]
- ۳۳۶۲ [ترجمه]
- ۳۳۹۲ [سوره القصص (۲۸): آیات ۲۹ تا ۵۰]
- ۳۳۹۲ [اشاره]
- ۳۳۹۲ [ترجمه]
- ۳۴۰۴ [سوره القصص (۲۸): آیات ۵۱ تا ۷۰]
- ۳۴۰۴ [اشاره]
- ۳۴۰۵ [ترجمه]
- ۳۴۱۴ [سوره القصص (۲۸): آیات ۷۱ تا ۸۸]
- ۳۴۱۴ [اشاره]

- ۳۴۱۵ [ترجمه]
- ۳۴۳۳ سورة العنكبوت
- ۳۴۳۴ [سوره العنكبوت (۲۹): آیات ۱ تا ۲۷]
- ۳۴۳۴ [اشاره]
- ۳۴۳۴ [ترجمه]
- ۳۴۴۸ [سوره العنكبوت (۲۹): آیات ۲۸ تا ۴۵]
- ۳۴۴۸ [اشاره]
- ۳۴۴۸ [ترجمه]
- ۳۴۵۷ [سوره العنكبوت (۲۹): آیات ۴۶ تا ۶۹]
- ۳۴۵۷ [اشاره]
- ۳۴۵۷ [ترجمه]
- ۳۴۷۰ سورة الزّوم
- ۳۴۷۱ [سوره الروم (۳۰): آیات ۱ تا ۳۰]
- ۳۴۷۱ [اشاره]
- ۳۴۷۲ [ترجمه]
- ۳۴۹۲ [سوره الروم (۳۰): آیات ۳۱ تا ۴۷]
- ۳۴۹۲ [اشاره]
- ۳۴۹۳ [ترجمه]
- ۳۵۰۱ [سوره الروم (۳۰): آیات ۴۸ تا ۶۰]
- ۳۵۰۱ [اشاره]
- ۳۵۰۱ [ترجمه]
- ۳۵۰۸ سورة لقمان
- ۳۵۰۸ [سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۹]
- ۳۵۰۸ [اشاره]

- ۳۵۰۹ [ترجمه]
- ۳۵۲۳ [سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۰ تا ۳۴]
- ۳۵۲۳ [اشاره]
- ۳۵۲۴ [ترجمه]
- ۳۵۳۴ سورة السجدة
- ۳۵۳۴ [سوره السجده (۳۲): آیات ۱ تا ۱۷]
- ۳۵۳۴ [اشاره]
- ۳۵۳۴ [ترجمه]
- ۳۵۴۴ [سوره السجده (۳۲): آیات ۱۸ تا ۳۰]
- ۳۵۴۴ [اشاره]
- ۳۵۴۵ [ترجمه]
- ۳۵۴۹ [سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱ تا ۲۷]
- ۳۵۴۹ [اشاره]
- ۳۵۵۰ [ترجمه]
- ۳۵۸۱ [سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۲۸ تا ۴۸]
- ۳۵۸۱ [اشاره]
- ۳۵۸۲ [ترجمه]
- ۳۵۹۴ جلد ۱۶
- ۳۵۹۴ [جلد شانزدهم]
- ۳۵۹۴ [ادامه سورة احزاب]
- ۳۵۹۴ [سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۴۹ تا ۵۶]
- ۳۵۹۴ [اشاره]
- ۳۵۹۵ [ترجمه]
- ۳۶۰۷ [سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۵۷ تا ۷۳]

- ۳۶۰۸ [اشاره]
- ۳۶۰۸ [ترجمه]
- ۳۶۱۹ سورة السبأ
- ۳۶۱۹ [سوره سبأ (۳۴): آیات ۱ تا ۱۴]
- ۳۶۲۰ [اشاره]
- ۳۶۲۰ [ترجمه]
- ۳۶۴۲ [سوره سبأ (۳۴): آیات ۱۵ تا ۳۳]
- ۳۶۴۲ [اشاره]
- ۳۶۴۲ [ترجمه]
- ۳۶۶۱ [سوره سبأ (۳۴): آیات ۳۴ تا ۵۴]
- ۳۶۶۱ [اشاره]
- ۳۶۶۲ [ترجمه]
- ۳۶۷۲ سورة الملائكة
- ۳۶۷۳ [سوره فاطر (۳۵): آیات ۱ تا ۱۸]
- ۳۶۷۳ [اشاره]
- ۳۶۷۳ [ترجمه]
- ۳۶۸۵ [سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۹ تا ۳۵]
- ۳۶۸۵ اشاره
- ۳۶۸۶ [ترجمه]
- ۳۷۰۰ [سوره فاطر (۳۵): آیات ۳۶ تا ۴۵]
- ۳۷۰۰ [اشاره]
- ۳۷۰۰ [ترجمه]
- ۳۷۰۹ سورة يس
- ۳۷۱۱ [سوره يس (۳۶): آیات ۱ تا ۳۲]

- ۳۷۱۱ [اشاره]
- ۳۷۱۱ [ترجمه]
- ۳۷۲۸ [سوره یس (۳۶): آیات ۳۳ تا ۶۶]
- ۳۷۲۸ [اشاره]
- ۳۷۲۹ [ترجمه]
- ۳۷۴۳ [سوره یس (۳۶): آیات ۶۷ تا ۸۳]
- ۳۷۴۳ [اشاره]
- ۳۷۴۳ [ترجمه]
- ۳۷۵۰ سورة و الصّافات
- ۳۷۵۰ [سوره الصافات (۳۷): آیات ۱ تا ۶۱]
- ۳۷۵۰ [اشاره]
- ۳۷۵۱ [ترجمه]
- ۳۷۷۰ [سوره الصافات (۳۷): آیات ۶۲ تا ۱۳۲]
- ۳۷۷۰ [اشاره]
- ۳۷۷۱ [ترجمه]
- ۳۷۹۷ [سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۳۳ تا ۱۸۲]
- ۳۷۹۷ [اشاره]
- ۳۷۹۷ [ترجمه]
- ۳۸۰۳ سورة ص
- ۳۸۰۳ [سوره ص (۳۸): آیات ۱ تا ۲۹]
- ۳۸۰۳ [اشاره]
- ۳۸۰۴ [ترجمه]
- ۳۸۱۴ [سوره ص (۳۸): آیات ۳۰ تا ۶۴]
- ۳۸۱۴ [اشاره]

- ۳۸۱۴ [ترجمه]
- ۳۸۲۳ [سوره ص (۳۸): آیات ۶۵ تا ۸۸]
- ۳۸۲۳ [اشاره]
- ۳۸۲۴ [ترجمه]
- ۳۸۲۶ سورة الزّمر
- ۳۸۲۶ [سوره الزمر (۳۹): آیات ۱ تا ۲۱]
- ۳۸۲۶ [اشاره]
- ۳۸۲۷ [ترجمه]
- ۳۸۳۴ [سوره الزمر (۳۹): آیات ۲۲ تا ۴۵]
- ۳۸۳۴ [اشاره]
- ۳۸۳۵ [ترجمه]
- ۳۸۴۳ [سوره الزمر (۳۹): آیات ۴۶ تا ۷۵]
- ۳۸۴۳ [اشاره]
- ۳۸۴۳ [ترجمه]
- ۳۸۵۵ جلد ۱۷
- ۳۸۵۵ [جلد هفدهم]
- ۳۸۵۵ سورة الْمُؤْمِن
- ۳۸۵۶ [سوره غافر (۴۰): آیات ۱ تا ۲۰]
- ۳۸۵۶ [اشاره]
- ۳۸۵۷ [ترجمه]
- ۳۸۷۱ [سوره غافر (۴۰): آیات ۲۱ تا ۵۰]
- ۳۸۷۱ [اشاره]
- ۳۸۷۲ [ترجمه]
- ۳۸۸۲ [سوره غافر (۴۰): آیات ۵۱ تا ۶۸]

- ۳۸۸۲ [اشاره]
- ۳۸۸۳ [ترجمه]
- ۳۸۹۰ [سوره غافر (۴۰): آیات ۶۹ تا ۸۵]
- ۳۸۹۰ [اشاره]
- ۳۸۹۱ [ترجمه]
- ۳۸۹۶ (سورة السجدة «۱»)
- ۳۸۹۶ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۱ تا ۲۵]
- ۳۸۹۶ [اشاره]
- ۳۸۹۷ [ترجمه]
- ۳۹۱۰ [سوره فصلت (۴۱): آیات ۲۶ تا ۵۴]
- ۳۹۱۰ [اشاره]
- ۳۹۱۱ [ترجمه]
- ۳۹۳۱ سورة حم عسق
- ۳۹۳۱ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۲۰]
- ۳۹۳۱ [اشاره]
- ۳۹۳۲ [ترجمه]
- ۳۹۴۶ [سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۱ تا ۵۳]
- ۳۹۴۶ [اشاره]
- ۳۹۴۷ [ترجمه]
- ۳۹۷۴ سورة الزخرف
- ۳۹۷۴ [سوره الزخرف (۴۳): آیات ۱ تا ۲۵]
- ۳۹۷۴ [اشاره]
- ۳۹۷۴ [ترجمه]
- ۳۹۸۴ [سوره الزخرف (۴۳): آیات ۲۶ تا ۶۶]

- ۳۹۸۴ [اشاره]
- ۳۹۸۵ [ترجمه]
- ۴۰۰۳ [سوره الزخرف (۴۳): آیات ۶۷ تا ۸۹]
- ۴۰۰۳ [اشاره]
- ۴۰۰۴ [ترجمه]
- ۴۰۱۷ حم الدخان «۱»
- ۴۰۱۷ [سوره الدخان (۴۴): آیات ۱ تا ۵۹]
- ۴۰۱۷ [اشاره]
- ۴۰۱۸ [ترجمه]
- ۴۰۳۴ سورة الجاثية «۱»
- ۴۰۳۵ [سوره الجاثية (۴۵): آیات ۱ تا ۲۳]
- ۴۰۳۵ [اشاره]
- ۴۰۳۵ [ترجمه]
- ۴۰۴۵ [سوره الجاثية (۴۵): آیات ۲۴ تا ۳۷]
- ۴۰۴۵ [اشاره]
- ۴۰۴۵ [ترجمه]
- ۴۱۰۵ جلد ۱۸
- ۴۱۰۵ [جلد هیجدهم]
- ۴۱۰۵ سورة الحجرات
- ۴۱۰۶ [سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱ تا ۱۰]
- ۴۱۰۶ [اشاره]
- ۴۱۰۷ [ترجمه]
- ۴۱۲۳ [سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱۱ تا ۱۸]
- ۴۱۲۳ [اشاره]

- ۴۱۲۳ [ترجمه]
- ۴۱۳۲ نظم
- ۴۱۴۴ سورة ق
- ۴۱۴۴ [سوره ق (۵۰): آیات ۱ تا ۴۵]
- ۴۱۴۴ [اشاره]
- ۴۱۴۵ [ترجمه]
- ۴۱۷۱ سورة الذاریات
- ۴۱۷۱ [سوره الذاریات (۵۱): آیات ۱ تا ۶۰]
- ۴۱۷۱ [اشاره]
- ۴۱۷۲ [ترجمه]
- ۴۱۹۹ سورة الطّور
- ۴۱۹۹ [سوره الطور (۵۲): آیات ۱ تا ۴۹]
- ۴۱۹۹ [اشاره]
- ۴۲۰۰ [ترجمه]
- ۴۲۲۳ سورة «۱» النجم
- ۴۲۲۳ [سوره النجم (۵۳): آیات ۱ تا ۶۲]
- ۴۲۲۳ [اشاره]
- ۴۲۲۴ [ترجمه]
- ۴۲۵۷ سورة القمر
- ۴۲۵۷ [سوره القمر (۵۴): آیات ۱ تا ۵۵]
- ۴۲۵۷ [اشاره]
- ۴۲۵۸ [ترجمه]
- ۴۲۶۹ سورة الرّحمن
- ۴۲۷۰ [سوره الرحمن (۵۵): آیات ۱ تا ۷۸]

- ۴۲۷۰ [اشاره]
- ۴۲۷۰ [ترجمه]
- ۴۲۸۹ سورة الواقعة
- ۴۲۹۰ [سوره الواقعة (۵۶): آیات ۱ تا ۹۶]
- ۴۲۹۰ [اشاره]
- ۴۲۹۱ [ترجمه]
- ۴۳۰۸ جلد ۱۹
- ۴۳۰۸ [جلد نوزدهم]
- ۴۳۰۹ سورة الحديد
- ۴۳۰۹ [سوره الحديد (۵۷): آیات ۱ تا ۲۹]
- ۴۳۰۹ [اشاره]
- ۴۳۱۰ [ترجمه]
- ۴۳۴۶ سورة المجادلة
- ۴۳۴۶ [سوره المجادلة (۵۸): آیات ۱ تا ۲۲]
- ۴۳۴۶ [اشاره]
- ۴۳۴۷ [ترجمه]
- ۴۳۷۵ سورة الحشر
- ۴۳۷۵ [سوره الحشر (۵۹): آیات ۱ تا ۲۴]
- ۴۳۷۵ [اشاره]
- ۴۳۷۶ [ترجمه]
- ۴۴۱۳ سورة الممتحنة
- ۴۴۱۳ [سوره الممتحنة (۶۰): آیات ۱ تا ۱۳]
- ۴۴۱۳ [اشاره]
- ۴۴۱۴ [ترجمه]

- ۴۴۳۲ سورة الصّف
- ۴۴۳۲ [سوره الصف (۶۱): آیات ۱ تا ۱۴]
- ۴۴۳۲ [اشاره]
- ۴۴۳۲ [ترجمه]
- ۴۴۴۱ سورة الجمعة
- ۴۴۴۱ [سوره الجمعة (۶۲): آیات ۱ تا ۱۱]
- ۴۴۴۱ [اشاره]
- ۴۴۴۲ [ترجمه]
- ۴۴۶۵ سورة المنافقين
- ۴۴۶۵ [سوره المنافقون (۶۳): آیات ۱ تا ۱۱]
- ۴۴۶۵ [اشاره]
- ۴۴۶۵ [ترجمه]
- ۴۴۷۷ سورة التغابن
- ۴۴۷۷ [سوره التغابن (۶۴): آیات ۱ تا ۱۸]
- ۴۴۷۷ [اشاره]
- ۴۴۷۸ [ترجمه]
- ۴۴۸۶ سورة الطلاق
- ۴۴۸۷ [سوره الطلاق (۶۵): آیات ۱ تا ۱۲]
- ۴۴۸۷ [اشاره]
- ۴۴۸۷ [ترجمه]
- ۴۵۰۸ سورة التحريم
- ۴۵۰۸ [سوره التحريم (۶۶): آیات ۱ تا ۱۲]
- ۴۵۰۸ [اشاره]
- ۴۵۰۹ [ترجمه]

- سورة الملك ۴۵۲۶
- [سوره الملك (۶۷): آیات ۱ تا ۳۰] ۴۵۲۷
- [اشاره] ۴۵۲۷
- [ترجمه] ۴۵۲۸
- سورة نون ۴۵۴۴
- [سوره القلم (۶۸): آیات ۱ تا ۵۲] ۴۵۴۴
- [اشاره] ۴۵۴۴
- [ترجمه] ۴۵۴۵
- سورة الحاقّة ۴۵۶۲
- [سوره الحاقّة (۶۹): آیات ۱ تا ۵۲] ۴۵۶۲
- [اشاره] ۴۵۶۲
- [ترجمه] ۴۵۶۳
- سورة المعارج ۴۵۷۱
- [سوره المعارج (۷۰): آیات ۱ تا ۴۴] ۴۵۷۲
- [اشاره] ۴۵۷۲
- [ترجمه] ۴۵۷۲
- سورة التّوح ۴۵۸۰
- [سوره نوح (۷۱): آیات ۱ تا ۲۸] ۴۵۸۰
- [اشاره] ۴۵۸۰
- [ترجمه] ۴۵۸۰
- سورة الجن ۴۵۸۷
- [سوره الجن (۷۲): آیات ۱ تا ۲۸] ۴۵۸۷
- [اشاره] ۴۵۸۷
- [ترجمه] ۴۵۸۸

۴۵۹۶	جلد ۲۰
۴۵۹۶	[جلد بیستم]
۴۵۹۶	سوره المزل «۱»
۴۵۹۶	[سوره المزل (۷۳): آیات ۱ تا ۲۰]
۴۵۹۶	[اشاره]
۴۵۹۷	[ترجمه]
۴۶۰۸	سوره المدثر
۴۶۰۸	[سوره المدثر (۷۴): آیات ۱ تا ۵۶]
۴۶۰۸	[اشاره]
۴۶۰۹	[ترجمه]
۴۶۲۶	سوره القيامة
۴۶۲۶	[سوره القيامة (۷۵): آیات ۱ تا ۴۰]
۴۶۲۶	[اشاره]
۴۶۲۷	[ترجمه]
۴۶۴۶	سوره الانسان «۱»
۴۶۴۶	[سوره الانسان (۷۶): آیات ۱ تا ۳۱]
۴۶۴۶	[اشاره]
۴۶۴۷	[ترجمه]
۴۶۶۷	سوره «۱» المرسلات
۴۶۶۷	[سوره المرسلات (۷۷): آیات ۱ تا ۵۰]
۴۶۶۷	[اشاره]
۴۶۶۸	[ترجمه]
۴۶۷۶	سوره النبأ
۴۶۷۷	[سوره النبأ (۷۸): آیات ۱ تا ۴۰]

- ۴۶۷۷ [اشاره]
- ۴۶۷۷ [ترجمه]
- ۴۶۹۰ سورة النازعات
- ۴۶۹۱ [سورة النازعات (۷۹): آیات ۱ تا ۴۶]
- ۴۶۹۱ [اشاره]
- ۴۶۹۱ [ترجمه]
- ۴۷۰۲ سورة عبس
- ۴۷۰۲ [سورة عبس (۸۰): آیات ۱ تا ۴۲]
- ۴۷۰۲ [اشاره]
- ۴۷۰۳ [ترجمه]
- ۴۷۰۷ سورة إذا الشمس كورت
- ۴۷۰۷ [سورة التکویر (۸۱): آیات ۱ تا ۲۹]
- ۴۷۰۷ [اشاره]
- ۴۷۰۷ [ترجمه]
- ۴۷۱۳ سورة إذا السماء انفطرت
- ۴۷۱۳ [سورة الانفطار (۸۲): آیات ۱ تا ۱۹]
- ۴۷۱۳ [اشاره]
- ۴۷۱۳ [ترجمه]
- ۴۷۱۶ سورة المطففين
- ۴۷۱۶ [سورة المطففين (۸۳): آیات ۱ تا ۳۶]
- ۴۷۱۶ [اشاره]
- ۴۷۱۶ [ترجمه]
- ۴۷۲۳ سورة انشقت
- ۴۷۲۳ [سورة الانشقاق (۸۴): آیات ۱ تا ۲۵]

- ۴۷۲۳ [اشاره]
- ۴۷۲۳ [ترجمه]
- ۴۷۲۸ سورة البروج
- ۴۷۲۸ [سوره البروج (۸۵): آیات ۱ تا ۲۲]
- ۴۷۲۸ [اشاره]
- ۴۷۲۸ [ترجمه]
- ۴۷۳۵ سورة الطارق
- ۴۷۳۵ [سوره الطارق (۸۶): آیات ۱ تا ۱۷]
- ۴۷۳۵ [اشاره]
- ۴۷۳۵ [ترجمه]
- ۴۷۳۸ سورة الأعلى
- ۴۷۳۹ [سوره الأعلى (۸۷): آیات ۱ تا ۱۹]
- ۴۷۳۹ [اشاره]
- ۴۷۳۹ [ترجمه]
- ۴۷۴۱ سورة الغاشية
- ۴۷۴۲ [سوره الغاشية (۸۸): آیات ۱ تا ۲۶]
- ۴۷۴۲ [اشاره]
- ۴۷۴۲ [ترجمه]
- ۴۷۴۵ سورة الفجر
- ۴۷۴۵ [سوره الفجر (۸۹): آیات ۱ تا ۳۰]
- ۴۷۴۵ [اشاره]
- ۴۷۴۶ [ترجمه]
- ۴۷۵۷ سورة البلد
- ۴۷۵۷ [سوره البلد (۹۰): آیات ۱ تا ۲۰]

- ۴۷۵۷ [اشاره]
- ۴۷۵۷ [ترجمه]
- ۴۷۶۲ سورة الشمس
- ۴۷۶۲ [سوره الشمس (۹۱): آیات ۱ تا ۱۵]
- ۴۷۶۲ [اشاره]
- ۴۷۶۲ [ترجمه]
- ۴۷۶۵ سورة واللیل
- ۴۷۶۵ [سوره اللیل (۹۲): آیات ۱ تا ۲۱]
- ۴۷۶۵ [اشاره]
- ۴۷۶۵ [ترجمه]
- ۴۷۶۸ سورة و الضحی
- ۴۷۶۸ [سوره الضحی (۹۳): آیات ۱ تا ۱۱]
- ۴۷۶۸ [اشاره]
- ۴۷۶۸ [ترجمه]
- ۴۷۷۴ سورة ألم نشرح
- ۴۷۷۴ [سوره الشرح (۹۴): آیات ۱ تا ۸]
- ۴۷۷۴ [اشاره]
- ۴۷۷۴ [ترجمه]
- ۴۷۷۶ سورة و التین
- ۴۷۷۶ [سوره التین (۹۵): آیات ۱ تا ۸]
- ۴۷۷۷ [اشاره]
- ۴۷۷۷ [ترجمه]
- ۴۷۷۹ سورة اقرأ
- ۴۷۷۹ [سوره العلق (۹۶): آیات ۱ تا ۱۹]

- ۴۷۷۹ [اشاره]
- ۴۷۷۹ [ترجمه]
- ۴۷۸۲ سورة القدر
- ۴۷۸۲ [سوره القدر (۹۷): آیات ۱ تا ۵]
- ۴۷۸۲ [اشاره]
- ۴۷۸۲ [ترجمه]
- ۴۷۸۹ سورة لم یکن
- ۴۷۸۹ [سوره البینه (۹۸): آیات ۱ تا ۸]
- ۴۷۸۹ [اشاره]
- ۴۷۹۰ [ترجمه]
- ۴۷۹۱ سورة زلزلت
- ۴۷۹۱ [سوره الزلزله (۹۹): آیات ۱ تا ۸]
- ۴۷۹۱ [اشاره]
- ۴۷۹۲ [ترجمه]
- ۴۷۹۴ سورة و العادیات
- ۴۷۹۴ [سوره العادیات (۱۰۰): آیات ۱ تا ۱۱]
- ۴۷۹۴ [اشاره]
- ۴۷۹۴ [ترجمه]
- ۴۷۹۸ سورة القارعة
- ۴۷۹۸ [سوره القارعة (۱۰۱): آیات ۱ تا ۱۱]
- ۴۷۹۸ [اشاره]
- ۴۷۹۸ [ترجمه]
- ۴۷۹۹ سورة التکائر
- ۴۷۹۹ [سوره التکائر (۱۰۲): آیات ۱ تا ۸]

- ۴۷۹۹ [اشاره]
- ۴۸۰۰ [ترجمه]
- ۴۸۰۳ سورة العصر
- ۴۸۰۳ [سوره العصر (۱۰۳): آیات ۱ تا ۳]
- ۴۸۰۳ [اشاره]
- ۴۸۰۳ [ترجمه]
- ۴۸۰۴ وَبِلِئْكَالِ هُمْزَةٍ
- ۴۸۰۴ [سوره الهمزة (۱۰۴): آیات ۱ تا ۹]
- ۴۸۰۴ [اشاره]
- ۴۸۰۴ [ترجمه]
- ۴۸۰۶ سورة الفيل
- ۴۸۰۶ [سوره الفیل (۱۰۵): آیات ۱ تا ۵]
- ۴۸۰۶ [اشاره]
- ۴۸۰۶ [ترجمه]
- ۴۸۱۲ سورة لإیلاف
- ۴۸۱۲ [سوره قریش (۱۰۶): آیات ۱ تا ۴]
- ۴۸۱۲ [اشاره]
- ۴۸۱۲ [ترجمه]
- ۴۸۱۵ سورة أ رأیت
- ۴۸۱۵ [سوره الماعون (۱۰۷): آیات ۱ تا ۷]
- ۴۸۱۵ [اشاره]
- ۴۸۱۵ [ترجمه]
- ۴۸۱۶ سورة الكوثر
- ۴۸۱۷ [سوره الكوثر (۱۰۸): آیات ۱ تا ۳]

- ۴۸۱۷ [اشاره]
- ۴۸۱۷ [ترجمه]
- ۴۸۱۹ [سوره الكافرون (۱۰۹): آیات ۱ تا ۶]
- ۴۸۱۹ [اشاره]
- ۴۸۲۰ [ترجمه]
- ۴۸۲۱ سورة النصر
- ۴۸۲۱ [سوره النصر (۱۱۰): آیات ۱ تا ۳]
- ۴۸۲۱ [اشاره]
- ۴۸۲۱ [ترجمه]
- ۴۸۲۸ سورة تبت
- ۴۸۲۸ [سوره المسد (۱۱۱): آیات ۱ تا ۵]
- ۴۸۲۸ [اشاره]
- ۴۸۲۸ [ترجمه]
- ۴۸۳۱ سورة الإخلاص
- ۴۸۳۲ [سوره الإخلاص (۱۱۲): آیات ۱ تا ۴]
- ۴۸۳۲ [اشاره]
- ۴۸۳۲ [ترجمه]
- ۴۸۳۴ سورة الفلق
- ۴۸۳۵ [سوره الفلق (۱۱۳): آیات ۱ تا ۵]
- ۴۸۳۵ [اشاره]
- ۴۸۳۵ [ترجمه]
- ۴۸۳۶ سورة التاس
- ۴۸۳۶ [سوره التاس (۱۱۴): آیات ۱ تا ۶]
- ۴۸۳۶ [اشاره]

۴۸۳۷ [ترجمه]

۴۸۳۸ درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن

مشخصات کتاب

سرشناسه : ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، قرن ۶ق.

عنوان قراردادی : روض الجنان و روح الجنان

عنوان و نام پدیدآور : روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن/ تالیف حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی النیشابوری مشهور به ابوالفتوح رازی، به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاحقی، محمد مهدی ناصح. مشخصات نشر : مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳-.

یادداشت : فهرست نویسی براساس جلد شانزدهم، چاپ ۱۳۶۵.

یادداشت : ج. ۳ (چاپ: ۱۳۷۰).

یادداشت : ج. ۵ (چاپ: ۱۳۷۲).

یادداشت : ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۷۵).

یادداشت : ج. ۹ (چاپ: ۱۳۶۶).

یادداشت : ج. ۱۸ (چاپ اول: ۱۳۷۵).

یادداشت : ج. ۱۹ (چاپ اول: ۱۳۷۵).

یادداشت : ج. ۲۰ (چاپ اول: ۱۳۷۵).

یادداشت : عنوان دیگر کتاب "تفسیر ابوالفتوح رازی".

عنوان دیگر : تفسیر ابوالفتوح رازی.

موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۶ق.

موضوع : نثر فارسی -- قرن ۶ق.

شناسه افزوده : یاحقی، محمدجعفر، ۱۳۲۶-، مصحح

شناسه افزوده : ناصح، محمد مهدی، ۱۳۱۸-، مصحح

شناسه افزوده : آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی

رده بندی کنگره : BP۹۴/۵/الف ۹۲ ۱۳۰۰ ی

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۲۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۵-۲۰۲۲

جلد ۱

[جلد اول]

۴۷۱ به نام خدای بخشاینده بخشایشگر ربّ تمّم و یسر

پیشگفتار

امروز تقریباً هیچ تردیدی نیست که هر گونه پژوهش درستی که بخواهد پیرامون متون گذشته، بویژه آثار مربوط به گذشته‌های دور صورت بگیرد سزاوار است که بر پایه‌ی منتهایی باشد که با قطعیتی نسبی بتوان گفت همان چیزی است که مؤلف فراهم آورده است. معمولاً چنین چاپهایی با استمداد از روش علمی تصحیح متون و تکیه بر کهنترین نسخه‌ها و بویژه نسخه‌های بازمانده از روزگار مؤلف، به دست می‌آید و ادعای مصحح در واقع جز اینکه نیست که رابطه پژوهنده را با صاحب اثر به طور مستقیم برقرار کند و چیزی فرا روی او بگذارد که تا حدود زیادی به تألیف اصلی نزدیک باشد. امروز محققان ما بر اساس نسخه‌های خطی بر جای مانده از روزگاران کهن با مجموعه میراث فرهنگی خطیر و در عین حال دگرگون شده‌ای رو به رو هستند که شناختن و شناساندن آن به نسل حاضر فریضه‌ای کفائی و ملّی تلقی می‌گردد و چاپ و نشر یکایک آنان گام به گام ضرورت پیدا می‌کند. و برای آن که بتوانند صورتی پاکیزه و قابل اطمینان از کتابی به بازار عرضه کنند، باید شکیبایی و آهسته کاری در پیش گیرند و از دشواری کار و گرانی بار نهراسند، راه خود را بی شتابکاری و از روی حوصله و صبر برگزینند و با تکیه بر اصول تصحیح و نقد متون سرانجام با مقایسه و مقابله دستنوشته‌های کهن و قابل اعتماد و تأمل در سبک و سیاق اینکه دستنوشته‌ها برای همیشه چاپی مناسب و در خور توجه به دست دهند. تردیدی نیست که اینکه کار برای همیشه تنها یک بار ضرورت پیدا می‌کند و چه خوب است که در همان بار نخست تمام احتیاطها و مطالعات لازم صورت گیرد و طبعی در خور و شایسته عرضه شود تا به دوباره کاری و صرف وقت اضافی نیازی نباشد. اتفاق می‌افتد در روزگاری که نشر و چاپ متنی به دلایلی ضروری تشخیص داده می‌شود، نسخه‌ای کامل و مطمئن از آن متن یا در دست نیست یا پس از کوشش و استقصای لازم، در حوزه اطلاع مصحح قرار نمی‌گیرد و زمانی دیگر فرا می‌رسد که همان مصحح یا کسان دیگری بر نسخه‌های مضبوطتر و سزاوارتری دست پیدا می‌کنند و به ویرایش تازه‌ای حاجت می‌افتد، در اینکه صورت از دوباره کاری‌گری نیست و در واقع اینکه کار دوباره می‌تواند دنباله کوشش پیشین تلقی گردد. اینکه نکته در مورد صفحه ۱۰: منتهای مفصل و مربوط به روزگاران دور بیشتر اتفاق می‌افتد و گر نه بسیاری از کتابها هست که در همان بار نخست، به علت آن که نسخه‌های دقیق و مربوط یا نزدیک به عصر مؤلف در اختیار مصحح هست، آخرین ویرایش آن کتاب به بازار می‌آید و هیچ گونه صرف وقت دوباره‌ای هم ضرورت پیدا نمی‌کند. در هر حال آنچه باید بر سری باشد همت و کوشش و استقصای مصحح است که می‌تواند نسخه‌های کهن و دقیق را به چاپهای انتقادی و تمام و کمال تبدیل کند. ده سال پیش که اندیشه تصحیح انتقادی تفسیر روض الجنان و روح الجنان معروف به تفسیر ابو الفتوح رازی برایمان پیش آمد سه طبع دیگر از اینکه کتاب در دست بود و دست کم یکی از آنها به مناسبت اینکه که تجدید چاپ شده بود، حتی در بازار کتاب نیز وجود داشت، همین امر بویژه وجود دانشمندان متبحری که سه چاپ پیشین را تصحیح و تحشیه کرده بودند. یعنی علامه محمد قزوینی، حکیم متاله آیه الله مهدی الهی قمشه‌ای و از عالم مفضال آیه الله ابو الحسن شعرانی، تصحیح و چاپ جدیدی را که می‌خواستیم آغاز کنیم مورد تردید قرار می‌داد، اما وقتی برخی دستنوشته‌های اصیل و کهن اینکه کتاب را در کتابخانه آستان قدس رضوی می‌دیدیم و صفحاتی از آن را با چاپهای موجود مقایسه می‌کردیم، بیش از پیش لزوم تجدید چنین چاپی را حس می‌کردیم. مشورتهایی هم که با برخی از ارباب فضل و متن شناسان پیشگام می‌کردیم ما را بر اینکه کار دلیرتر می‌کرد، بویژه که هر روز نسخه‌های تازه به حیطة آگاهی ما در می‌آمد و در واقع گویی اسباب کار بیشتر از پیش فراهم می‌گشت. اینکه بود که نخستین اقدام جدی برای تصحیح اینکه کتاب را، پس از مشورتهای آغازین در تابستان ۱۳۶۰ هجری خورشیدی به عمل آوردیم. در آن ایام امور آموزشی دانشگاهها برای تدارک انقلاب فرهنگی بطور موقت تعطیل شده و مجالی دست داده بود که ما فارغ از دغدغه‌های کلاس و درس، دل به دریای پژوهش بزنیم و بی‌خبر از گرانی بار به پهنای اینکه کار بزرگ باز شویم. در آن سالها گرمای مهربانیها و خاطر انگیزیه‌های استاد دانشمندمان دکتر غلامحسین یوسفی - که به تازگی از دانشگاه فردوسی مشهد بازنشسته شده بود - به ما امید می‌داد. راه زیادی نرفته بودیم و کار چندانی نکرده بودیم، اما او تجربه سی سال کار و معلمی خود را فرا روی

ما قرار داد و تشویقها و پایمردیها نمود تا گامهای نخستین را استوار برداشتیم. شناسایی و گردآوری نزدیک به چهل دستنویس ناقص و کامل، از گوشه و کنار کتابخانه‌های داخل و خارج و سنجش و ارزیابی اعتبار هر کدام و دستیابی بر شیوه‌ای پسندیده و مناسب پس از هم‌رایی و مشاوره با صاحبان رای و نظر و سرانجام مقابله و تصحیح سه مجلد شانزده (بر اساس پنج نسخه)، هفده (بر اساس هفت نسخه) و یازده (بر اساس ده نسخه) نزدیک به سه سال زمان برد. در اینکه فاصله دانشگاه بازگشایی شده بود و ما به مصداق «العود صفحه: ۱۱ احمد» به کار همیشگی خود بازگشته بودیم. مهمترین مسأله‌ای که بعد از شروع به تصحیح و عبور از مراحل دشوار انتخاب روش و سان و سیرت کار، پیش رو داشتیم، موضوع نشر و چاپ کتاب بود که به دلیل حجم گسترده کار و زمان دراز و هزینه زیادی که می‌برد، نمی‌توانست تا پایان مقابله، در بوته اجمال بماند. به دانشگاه و اصولاً ناشران دولتی نمی‌توانستیم دل ببندیم. ناشران خصوصی هم - که عمده در تهران بودند - نمی‌توانستند نظر ما را جلب کنند، زیرا طبیعت کار و گستردگی زمان چاپ نظارت مستمر ما را از نزدیک ایجاب می‌کرد اینک بود که گمان می‌کردیم چاپ کتاب باید در مشهد و با نظارت مستقیم خودمان صورت پذیرد. تقریباً از همان سالهای نخست پس از انقلاب در آستان قدس رضوی با درایت و هدایت تولید ارجمند آن، حجة الاسلام و المسلمین عباس واعظ طبسی، تحوّل عظیم روی داده بود و نسیم خوش نهضتی فرهنگی - اسلامی مشام جان را نوازش می‌داد. به جهت علاقه و اعتقاد قلبی و دیرینه خودمان به آستان ملکوتی هشتمین امام بر حق شیعیان جهان که به مصداق سخن والای «جاور بحرا او غتیا» در مجاورت مضاعف دریایی به هر دو معنی توانگر، سالها از عنایات خاصه‌اش برخوردار یافته بودیم - و خدای را بر اینکه توفیق سپاس - و هم به دلیل مباشرت برخی از همکاران همدل و دانشگاهیمان در امور فرهنگی آستان قدس رضوی، سرانجام، نخستین تفسیر پارسی شیعه جایگاه راستین خود را بازیافت و نشر کتابی که از زمان قدیم بیشترین دستنوشته‌های نفیس و کاملش هم از حوادث ایام به پناه امام همام باز آمده و به کتبخانه حضرتش رخت اقامت کشیده بود، به آستان مقدس رضوی محوّل گشت. از آن پس توفیق یافتیم به تبعیت از نسخه‌های کهنی که از بخشهای مختلف تفسیر در اختیار داشتیم، تا امروز به ترتیب، مجلّدهات ۱۶، ۱۷، ۱۱، ۹، ۱۲، ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱ آن را منتشر کنیم و مجلّدهات ۲ تا ۸ هم، اکنون در مراحل چاپ و در راه انتشار است. از خداوند رحمان برای اتمام مجلّدهات بیستگانه و حواشی و فهارس لازم اینک کتاب توفیق می‌خواهیم. ربّنا لا تؤاخذنا ان نسينا او اخطأنا یا حقی - ناصح صفحه: ۱۳

سپاسنامه

در سال ۱۳۶۳ بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی تأسیس شد، از اینکه رو موضوع نشر اینک تفسیر عزیز به پایمردی همکار دانشمند و نیک نهادمان آقای دکتر محمّد مهدی رکنی به آن بنیاد پیشنهاد گردید و با عنایت خاصه تولید محترم آستان قدس و مساعی جمیل جناب آقای دکتر برادران رفیعی معاون محترم فرهنگی آستان قدس و توجه ویژه هیأت مدیره بنیاد به ریاست استاد محمّد واعظ زاده خراسانی، مورد تصویب قرار گرفت. از آن پس و تا همین امروز با یاوریهای خاص سرپرست محترم بنیاد پژوهشها، حجة الاسلام و المسلمین علی اکبر الهی خراسانی کار مقابله، تصحیح و نشر اینک کتاب در گروه فرهنگ و ادب اسلامی بنیاد پیش می‌رود. دستنویسهای اینک کتاب را در طی زمان، با مراجعات مکرر و سفرهای پیاپی به تهران، قم، یزد و تبریز و مکاتبه با کتابخانه‌های خارج فراهم آوردیم. مسؤولان آن کتابخانه‌ها و کتابداران بخشهای مخطوطات آن عموماً از همکاریهای شایسته دریغ نداشتند: جناب آقای رمضانعلی شاکری سرپرست محترم کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی و آقای غلامعلی عرفانیان در کتابخانه مرکزی آستان قدس، آقای دکتر اسماعیل حاکمی و استاد محمّد تقی دانش پژوه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، آقای علی محدّث در کتابخانه ملی تهران (که علاوه بر نسخه‌های چند گانه کتابخانه ملی از نسخه نفیس مرحوم والد خود میر جلال الدین محدّث ارموی نیز کریمانه، عکسی برای ما تهیه کردند)، آقای عبدالحسین حایری در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، آقای

محمّد رضا انتظاری در کتابخانه وزیری یزد، جناب حجّه الاسلام آقای مجتبی عراقی در کتابخانه مدرسه فیضیه قم، آقای حیدر واعظی در بخش کتب خطی کتابخانه و قرائتخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی، آقای حسین میردامادی و آقای دکتر محمود فاضل در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، آقای احمد احمدی بیرجندی در کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد و آقای غلامرضا طباطبایی در کتابخانه ملی تبریز، همگی با گشاده رویی، با تهیّه عکس و یا میکرو فیلم از نسخه‌های مورد درخواست موافقت می‌فرمودند، یاد خیر و سپاس از همه اینکه صفحه : ۱۴ بزرگواران را بر خود فرض می‌دانیم. آقایان دکتر اصغر مهدوی و حجّه الاسلام علی اصغر مروارید بوجهی شایسته، وسائل تهیّه میکرو فیلم را از روی نسخه‌های شخصی خود فراهم کردند، که جای امتنان دارد. استاد احمد گلچین معانی و آقای نجیب مایل هروی هم ما را در شناسایی برخی از دستنویسها یاری داده‌اند، که از آنان نیز سپاس داریم. زحمت عکس برداری از نسخه‌های دوازده گانه کتابخانه آستان قدس، و نسخه کتابخانه ملی ملک و کتابخانه وزیری یزد و همچنین کلیه میکروفیلمهایی که از دیگر کتابخانه‌ها و صاحبان نسخ به دست می‌آوردیم، تماما بر عهده دوست دیرین و هنرمندمان آقای علی اصغر ناصری و همکاران کوششگر ایشان در بخش فیلمتک کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی بوده است. حسن سلوک جبلی و سلیقه و هنر ایشان در فراهم آوردن عکسهایی با کیفیت بسیار خوب، سزاوار تحسین و تشکر است. مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی به سرپرستی همکار دانشمندمان آقای دکتر عباس سعیدی رضوانی با کوششهای بی دریغ و مستمر همه همکاران و کارگران دلسوز آن، کار پر زحمت و زمانگیر چاپ و نشر اینکه کتاب را بوجهی شایسته و کم مانند عهده‌دار گردید. سپاس از مدیر عامل محترم و آقای محمود ناظران پور مدیر چاپخانه، آقای ابراهیم رضایی در امور اداری و همه عزیزانی را که نامشان در کارنامه چاپ کتاب و نیز بر لوح ضمیرمان ثبت است بر خود فرض می‌دانیم. آن سالهای نخست که مجلّات ۱۶ و ۱۷ و ۱۱ اینکه کتاب برای مقابله روی میز کارمان در اتاق پژوهش استادان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد پهن بود، چند دوره دانشجویان عزیز درس «روش تحقیق و مرجع شناسی» رشته زبان و ادبیات فارسی به منظور کارآموزی و آشنایی با فنّ تصحیح هر کدام ساعتهایی با ما همکاری داشتند از آن میان خانم: فریده و کیلی مقدم، و خواهران اشرف و صدیقه رحیمی کاخکی بیشتر از همه علاقه نشان دادند و مدّتها اینکه همکاری را مشتاقانه ادامه دادند برای آنها توفیق و تندرستی آرزو می‌کنیم. از روزی که کار مقابله و تصحیح تفسیر روض الجنان به گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهشهای اسلامی منتقل شد، گروهی از دانشجویان دانشکده ادبیات و دبیران فاضل آموزش و پرورش مشهد به عنوان پژوهشگران نیمه وقت و تمام وقت گروه با ما همکاریهای ارزنده‌ای داشتند: آقایان مراد علی واعظی، محمّد درّی سالارآبادی، غلامرضا مست علی و عباس کرمانی پس از مدّتی همکاری فارغ التحصیل شدند و رفتند، اما یاران ماندگارمان آقایان: دکتر رضا اشرف زاده، اصغر ارشاد سرابی، علی اسماعیل پور صومعه، حسین بنا زاده، سید رضا حسینی بافقی، علی صفحه : ۱۵ دستجردی، احمد رواقی، غلامرضا زرین چیان، سید جلیل ساغروانیان، محمّد اکبر عشیق، حسین مدرّسی، علی محمّد مقدّس اقدس، عباس وزیری، عباس هوتکانی و محمّد باقر یاحقی که نام شریفشان با نوع همکاری که داشته‌اند در مقدمه مجلّات مربوط آمده است- در ادامه راه از همسفری و یاری دریغ نداشتند، کارشان مأجور و سعیشان مشکور باد؟ نکته بینها و دقتهای کم مانند و کارگشای حجّه الاسلام آقای محمّد حسن خزاعی هم در ویرایش متن- بویژه از لحاظ اعراب و ضبط احادیث و اشعار عربی- توفیق بی مانندی بود که خداوند بخشاینده بخشایشگر به ما ارزانی داشت، به درگاهش سپاس می‌گوییم و برای همه کوشندگان در راه نشر معارف قرآنی و متون استوار پارسی توفیق و قدم صدق آرزو داریم، عندملیک مقتدر. صفحه : ۱۷

مقدمه

تجربه‌ای که فرهنگ اسلامی پس از کشمکش‌های نژادی و کلامی در سده‌های نخستین اسلامی پشت سر گذاشت از یک طرف و شکفتگی تمدنی نوخاسته و ترکیبی که مولود برخورد فرهنگ و نظام الهی اسلام با بینشها و دستاوردهای فکری و ذوقی پیش از آن بویژه ایران قبل از اسلام بود از طرف دیگر در آستانه سده ششم هجری به میراثی خطیر و عظیم تبدیل شده بود که نتایج علمی آن در همه زمینه‌ها تدریجاً به جامعه بشری عاید گردید. اینکه پیشرفت و ترقی همه جانبه و دامنه‌دار بود که فلسفه و تفکر آن بر دوش ابن رشد و بوعلی و فارابی، طب آن بر شانه رازی و ابو سهل مسیحی، نجوم و ریاضی آن بر دست بیرونی و ختیم و علوم شرعی و تفسیر آن به مباشرت فقها و مفسرانی چون کلینی و ابن بابویه و شیخ طوسی و طبرسی به کمالی غرور انگیز رسیده بود. بسیاری از اینکه دانشمندان بودند که در تقرب میان شریعت و فلسفه از یک سو و شریعت و عرفان از سوی دیگر کوشیدند، هر چند نتایج کوشش آنان در سده‌های بعد آشکار گردید. از میان مذاهب اسلامی، تشیع از همان آغاز با قابلیت اعتراضی که در خود داشت، مورد هجوم و ملامت برخی فرق عامه قرار گرفت، پس از پشت سر گذاشتن دورانهای مبارزات سیاسی و عقیدتی و رسیدن به تکیه گاههای نیرومند فکری، با وجود آن که از نظر کمی همچنان در اقلیت محض و از نظر عقیدتی دچار تضییقات بسیار بود از لحاظ امکانات فکری در مرحله‌ای قرار داشت که می‌توانست با برهان دستاوردهای علمی خود و با استفاده از امکاناتی که بعدها به آن دست یافت، به عنوان مذهب فائق خودنمایی کند. از سوی دیگر سده ششم هجری قرن شتاب زبان فارسی به سوی کمال و پختگی و توانایی حمل معانی علوم و معارف گوناگون نیز بود. ایرانیانی که از اتحاد ناخوش موبدان با قدرت-مداران ساسانی سخت ناخشنود بودند، در روزهای نخستین ورود اسلام به ایران، آیین نوین را با آغوش باز پذیرفتند و تمام امکانات ذوقی و پشتوانه‌های علمی و فکری خود را برای تحکیم و ترویج اینکه آیین به کار گرفتند. ابتدا با مهارت یافتن در زبان عربی و رسیدن به دقایق و ظرایف نحوی و لغوی آن، گوی سبقت را در عربی نویسی از خود تازیان ربودند و ضمن ترجمه و انتقال صفحه ۱۹ : معارف قومی خود به قلمرو فرهنگ اسلامی، بسط و اعتلای تازه‌ای را در جلوه‌ها و جنبه‌های آیین محمّدی سبب شدند و کوشش آنان به تمدن درخشانی منتهی شد که سده‌های چهارم و پنجم هجری را به نام قرون طلایی اسلام نامبردار ساخت. در سده‌های نخستین اسلامی، زبان فارسی با قبول الفبای عربی مرحله نوینی را آغاز کرد. با استفاده از خط عربی به جای خط دشوار و غیر قابل بقای پهلوی، زبان شیرین و مستعدّ دری به عنوان بازوی توانای فرهنگ اسلامی در مشرق و شمال شرق پدید آمد و با تکیه بر پیشینه‌های ادبی درخشانی که داشت در همان گامهای نخست یکی از آثار مهم منشور خود، یعنی تفسیر طبری را به عنوان صمیمانه‌ترین پیوند با حوزه دیانتی اسلام به گزارش مهین کلام باری اختصاص داد. از آن پس زبان پارسی را، با دو بازوی توانای نظم و نثر، در خدمت نشر و بسط علوم و اخلاق و معارف دینی می‌بینیم، که پیام رسول خاتم را به شیرینی شهد در گوش هندو و ترک و تاجیک زمزمه کرده و آنان را با خیل گویندگان کلمه توحید در اقصای روم و اندلس و صحاری سوزان زنگبار پیوند داده است. وقتی بر اوج نخستین سالهای سده ششم هجری می‌ایستیم و از دریچه زبان پارسی در چشم اندازی باز به پهنای تاریخ فرو می‌نگریم با میراثی خطیر از معارف گوناگون ادبی، علمی، اخلاقی و دینی رو به رو می‌شویم، که رسالت انتقال دستاوردهای فکری و دانش اندوزیهای نیاکان کوششگرمان را بر دوش دارد و مجموعه کمینه آن را می‌توان سنت مستمّر تفسیر نویسی قرآن مجید دانست، سنت دوپست ساله‌ای که ترجمه تفسیر طبری-نخستین تفسیر پارسی بر مشرب عامه- بر یک سو و روض الجنان و روع الجنان از جمال الدین حسین ابو الفتوح رازی-اولین تفسیر پارسی بر مذاق خاصه- بر سوی دیگر آن قرار گرفته است و در میانه دفترهای کرامند دیگری که تفسیر پاک، تفسیر آهنگین قرآن مجید، تفسیر کمبریج، تفسیر بر عشری از قرآن مجید، تفسیر شنقشی، تفسیر ابو بکر عتیق سور آبادی و تاج التراجم شهنور اسفراینی فقط بخشی از آن چیزی است که سر از حوادث ایام به سلامت برده

و با همت کوششگرانی پارسی دوست رخ از حجاب استتار کتابخانه‌ها بیرون کشیده است. بنابر اینکه می‌توان گفت که تفسیر روض الجنان چیزی کم از دویست سال سنت تفسیر نویسی پارسی را پشت سر دارد و در واقع در آن سالها شایستگی آن را یافته است که صرف نظر از یک تفسیر قرآن به عنوان متنی پارسی و مجموعه‌ای کامل و عزیز الوجود همپای متون معتبر نثر فارسی - و بی تردید در میان آثار پر حجم و ممتاز به عنوان یکی از ارزنده‌ترین آنها - جای خاص خود را بازیابد. صفحه: ۲۰ گفتیم سده ششم هجری، در یک نگاه کلی پایان دوره‌ای است که تمدن اسلامی در آن به اوج شگفتگی و بالندگی خود نیز رسیده است، از طرف دیگر اینکه قرن، دوره برازندگی و کمال - یافتگی زبان دری و اوج و اعتلای شعر و نثر پارسی و در واقع دورانی است که در آن مذهب جعفری دست کم در چشم و دل ایرانیان مسلمان به چنان پایگاهی رسیده است که خود را به داشتن تفسیری بر مبنای فقاقت خاص خویش نیازمند می‌بیند. مهمترین تفسیری که در اینکه دوره خاص تاریخی سامان یافته، تفسیر گرانقدر روض الجنان و روح الجنان مشهور به تفسیر ابو الفتوح رازی است که در نخستین دهه‌های سده مزبور بر مشرب فقه جعفری در ری بر دست دانشمندی فقیه، متکلم و پارسی دان با نام حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی الثیشابوری الاصل معروف به ابو الفتوح رازی نوشته شده است. شرح احوال و جزئیات زندگی ابو الفتوح چندان روشن نیست، و از مآخذ و متون بازمانده از روزگاران کهن و همچنین از خلال تفسیر او اطلاع چندان در اینکه باره به دست نمی‌آید، کوشش و جستجوی چندین ساله ما هم نتوانست چیز قابل توجهی بر آنچه پیشینیان ما یافته بودند، بیفزاید. از اینکه رو شایسته چنان دیدیم که به حکم: «الفضل للمتقدم» تحقیق نسبتاً کامل و مبسوط علامه محمد قزوینی را که در سال ۱۳۱۵ هجری شمسی به پیشنهاد و مصلحت دید علی اصغر حکمت وزیر معارف پرور وقت فراهم آمده و در خاتمه الطبع مجلد پنجم از نخستین چاپ تفسیر ابو الفتوح رازی (ص ۶۱۵ به بعد) آمده است، اصل قرار دهیم و بخشهای عمده‌ای از آن را عیناً در اینجا نقل کنیم و آنگاه نظریات اصلاحی - تکمیلی دیگران و افزوده‌ها و یافته‌های خود را به منظور متمیم فایده در پایان بیاوریم، باشد که بتوانیم گوشه‌ای از مقام شامخ نخستین مفسر پارسی نویسنده شیعی را که بر گردن بیشتر مفسران پس از خود حقی بزرگ دارد، باز نماییم.

نسب مؤلف کتاب و شرح احوال بعضی از مشاهیر خاندان او

هو الشیخ الامام الجلیل قدوة المفسرین ترجمان کلام الله، جمال الدین ابو الفتوح الحسین بن علی بن محمد بن احمد بن الحسین بن احمد الخزاعی الرازی، مؤلف به تصریح خود در اثناء تفسیر حاضر، از اولاد نافع بن بدیل بن ورقاء الخزاعی از صحابه معروف حضرت رسول بوده است. در تفسیر آیه و لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أحياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ در سوره آل صفحه: ۲۱ عمران (جلد اول ص ۶۸۳) [برابر با ص ۱۴۸ جلد ۵ چاپ بنیاد] گوید: «و بعضی دگر گفتند آیه در شهیدان چاه معونه آمد و قصه اینکه آن بود که ابو براء عامر بن مالک بن جعفر بن کلاب ملاعب الا سته که سید بنی عامر بن صعصعه بود بنزدیک رسول آمد به مدینه، رسول (ص) اسلام بر او عرضه کرد او گفت: ای محمد اینکه دین که تو ما را به آن دعوت می کنی دینی نکوست اگر جماعتی صحابه را بفرستی به اهل نجد تا ایشان را دعوت کنند به اینکه دین امید من چنان است که اجابت کنند. رسول (ص) گفت: من ایمن نباشم بر ایشان که ایشان را به میان قومی کفار فرستم. ابو براء گفت: در حمایت منند ایشان را بفرست رسول (ص) منذر بن عمرو را با هفتاد مرد از خیار مسلمانان بفرستاد از جمله ایشان حارث بن صمه و حرام (۱) بن ملحان و عروه بن اسماء و نافع بن بدیل (۲) بن ورقاء الخزاعی - و اینکه مرد از پدران ماست - «الخ» انتهی به - اختصار. و چنانکه ملاحظه شد به تصریح واضح خود مؤلف جدّ اعلاّی او نافع بن بدیل بن ورقاء مزبور بوده است نه عبد الله بن بدیل بن ورقاء [برادر نافع مزبور] چنان که مرحوم حاجی میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل (ج ۳ ص ۴۸۷) مرقوم داشته، و بدون شک اینکه فقره از مرحوم محدث نوری با آن تتبع فوق العاده که از او معهود است فقط ناشی از طغیان قلم است که ما بین دو برادر خلط و یکی را به دیگری اشتباه نموده است و

الأمر فيه سهل. و باز مؤلف در موضع دیگر در تفسیر آیه هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْهَدْيِ مَعَكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَجَلَّهُ در سوره الفتح (ج ۵ ص ۱۰۳) [برابر با ص ۳۵۴ از جلد هفدهم چاپ حاضر] گوید: «ایشان درین بودند بدیل بن ورقاء الخزاعی برسید- و او از پدران ماست اعنی مصنف الكتاب- و بنو خزاعه عیبیه نصح رسول بودند از جمله اهل تهامه». -----
 ۱. حرام به فتح حاء وراء مهملتین است (اصابه ابن حجر) و بازاء معجمه چنان که در تفسیر حاضر چاپ شده غلط نساخ است. [مقصود چاپ پنج جلدی است] ۲. بدیل به صیغه تصغیر است بر وزن زبیر، قاموس و انساب سمعانی در «بدیل». صفحه: ۲۲ بدیل بن ورقاء مذکور تا غزوه حنین که در سنه هشت از هجرت روی داد در حیات بوده است و اندکی قبل از وفات حضرت رسول در سن نود و هفت سالگی وفات یافت، و پسرش نافع بن بدیل جدّ اعلای مؤلف در سال چهار از هجرت با قریب هفتاد نفر و به روایتی چهل نفر از خیار صحابه حضرت رسول در وقعه بئر معونه که اشاره بدان شد بدرجه شهادت رسیدند و تفصیل اینکه واقعه در عموم کتب سیر و تواریخ مبسوطا مذکور است. غرض ما در اینکه جا فقط اشاره اجمالی بود به اینکه واقعه برای مزید تعرفه جدّ اعلای مؤلف، و عبد الله بن رواحه در مرثیه او گفت: رحم الله نافع بن بدیل

رحمة المبتغى ثواب الجهاد صابرا صادق اللقاء اذا ما

اکثر القوم قال قول السّداد (۳) و ترجمه احوال بدیل بن ورقاء خزاعی مزبور با هفت پسر او نافع و عبد الله و عبد الرحمن و سلمه و عمرو و عثمان و محمد، ابناء بدیل که همه از افاضل صحابه حضرت رسول و بسیاری از ایشان نیز از زمره مخلصین حضرت امیر و در رکاب آن حضرت در صفین به درجه شهادت رسیده‌اند در کتب معرفه الصّیحه مانده است. استیعاب ابن عبد البرّ و اسد الغابه ابن الاثیر و اصابه ابن حجر و در کتب سیر و تواریخ از قبیل سیره ابن هشام و تاریخ طبری و ابن الاثیر و غیرها مفضّلا و مبسوطا مسطور است هر کس که طالب مزید اطلاعات در اینکه موضوع باشد باید به کتب مزبوره رجوع نماید. و مخفی نماند که از اولاد بدیل بن ورقاء خزاعی مذکور عدّه کثیری از خاندانهای عربی الاصل که بعدها به طول اقامت در ایران و خلطه و آمیزش با ایرانیان بکلی ایرانی و زبانشان فارسی شد (۴) در قدیم الایام از جزیره العرب به ایران مهاجرت کرده و در نقاط شمالی ایران در نواحی نیشابور و سبزوار و ری و ----- ۳. اسد الغابه ج ۵ ص ۷. ۴. مؤلف غالبا در تضاعیف اینکه تفسیر گوید که فلان چیز را به عربی چنان گویند و به زبان ما (یعنی فارسی) چنان، رجوع شود از جمله مثلا به جلد ۱ ص ۴۷۱-۶۳۷، و ج ۲ ص ۴۶۶-۵۳۷ و ج ۳ ص ۴۴۰، و ج ۴ ص ۴۳۲. صفحه: ۲۳ غیره سکنی گزیده بوده‌اند و بسیاری از اینکه خاندانها به اسم «بدیلیان» (نسبت به جدّ اعلای ایشان بدیل بن ورقاء مذکور) معروف بوده‌اند و سمعانی در کتاب الانساب در نسبت «بدیلی» و ابو الحسن بیهقی در تاریخ بیهقی در ضمن تعداد خاندانهای قدیم آن ناحیه اسامی جمعی از معاریف بدیلیان را به دست داده‌اند (۵) و مؤلف ما نحن فیه شیخ ابو الفتوح رازی و خاندان او گر چه ایشان نیز از اولاد بدیل بن ورقاء خزاعی بوده‌اند ولی اینکه شعبه از اولاد بدیل گویا به بدیلیان معروف نبوده‌اند چه در هیچ یک از کتب رجال نسبت مزبور در حق مؤلف یا یکی از اعضاء خانواده او به نظر نرسید. تکمیل-اللفایده و برای مزید تعرفه و ایضاح احوال مؤلف کتاب مناسب چنان دانستیم که اسامی عدّه‌ای از مشاهیر خاندان مؤلف را که همگی از اهل علم و فضل و از اجله فقها و محدّثین شیعه امامیه بوده‌اند ذیلا به نظر خوانندگان برسانیم و مأخذ عمده ما در اینکه تراجم احوال فهرست معروف شیخ منتجب الدین علی بن عبید الله بن الحسن بن الحسین بن بابویه رازی تلمیذ مشهور مؤلف است با استعانت از پاره‌ای مأخذ دیگر که اسامی آنها در ضمن سطور آتی مذکور خواهد شد. قدیمترین کسی که از اینکه خاندان نام او در کتب رجال دیده می‌شود جدّ دوم مؤلف أبو بکر احمد بن الحسین الخزاعی النیسابوری است از تلامذه سیدین رضی متوفی در سنه ۴۰۶ و مرتضی متوفی در سنه ۴۳۶ و شیخ طوسی متوفی در سنه ۴۶۰ یعنی از رجال اواخر مائه رابعه و اوایل یا

اواسط مائه خامسه، و ترجمه عین عبارت شیخ منتجب الدین در فهرست در حق او از قرار ذیل است: «شیخ ثقه أبو بکر احمد بن الحسين بن احمد نیشابوری متوطن در ری پدر شیخ حافظ عبد الرحمن عادل است و متدین از تلامذه سیدین مرتضی و رضی و شیخ ابو جعفر (طوسی) - رحمهم الله - از مؤلفات اوست: امالی در اخبار چهار مجلد، و کتاب عیون الاحادیث و روضه در فقه و --- ۵. نسخه لندن ورق ۷۸ الف و ۱۳۱ ب. صفحه: ۲۴ سنن، و مفتاح در اصول و

مناسک. خبر داد ما را به کتب مزبوره شیخ «۶» امام سعید «۷» ترجمان کلام الله، جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی رازی نیشابوری از پدرش از جدش از صاحب ترجمه «۸». و دیگر برادر أبو بکر احمد مذکور ابو الفتوح «۹» محسن بن الحسين بن احمد عم جد ابو الفتوح رازی، و ترجمه عبارت منتجب الدین در خصوص او از قرار ذیل است: «شیخ عادل محسن بن الحسين بن احمد نیشابوری خزاعی عم شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری - رحمهما الله - ثقه است و حافظ و واعظ، از مؤلفات اوست: امالی در احادیث، کتاب السیر، کتاب اعجاز القرآن، کتاب بیان من کنت مولاه، خبر داد ما را به کتب مزبوره استاد ما امام سعید جمال الدین ابو الفتوح خزاعی از پدرش از جدش از صاحب ترجمه - رحمهم الله - جمیعاً «۱۰». و دیگر پسر أبو بکر احمد مذکور ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن الحسين معروف به مفید نیشابوری عم پدر ابو الفتوح رازی. ---

۶. در نسخه چاپی فهرست منتجب الدین که بتمامه در اول مجلد بیست و پنجم بحار الانوار مندرج است در اینکه جا بعد از کلمه شیخ افزوده «ابو جعفر» و بدون شبهه کلمه ابو جعفر بکلی زیادی و سهو نساخ است چه واضح است که کنیه مؤلف تفسیر حاضر ابو الفتوح است نه ابو جعفر و خود منتجب الدین نیز بلافاصله بعد او را به لفظ ابو الفتوح می نامد و هیچ جای دیگر نیز مسموع نشده که وی دو کنیه داشته، وانگهی در کتاب امل الآمل شیخ حرّ عاملی مطبوع در آخر رجال استرآبادی که تمام فهرست منتجب الدین را بعین عبارت رجال متفرقه در تضاعیف کتاب خود گنجانیده است در مورد ما نحن فیه (ص ۴۵۸) ابا کلمه «ابو جعفر» را ندارد. ۷. کلمه «سعید» در اصطلاح قدما غالباً مرادف «مرحوم» امروزه استعمال می شده است. مقصود اینکه است که از اینجا معلوم می شود که ابو الفتوح رازی در حین تعریف تألیف فهرست منتجب الدین (سنه ۵۷۳ - ۵۹۲) یا بیش در جزو احیا نبوده است. ۸. فهرست منتجب الدین مطبوع در اول جلد ۲۵ بحار الانوار ص ۳، و امل الآمل ص ۴۵۸. ۹. کنیه «ابو الفتوح» را فقط مرحوم حاجی میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۸ نقلاً از اربعین ابو سعید محمد بن احمد جد ابو الفتوح رازی ذکر کرده و در سایر کتب رجال ندارد. ۱۰. فهرست منتجب الدین ص ۱۰، و امل الآمل مطبوع در آخر رجال استرآبادی ص ۴۹۴ و روضات الجنات ص ۵۴۲ و مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۸. صفحه: ۲۵ منتجب الدین در فهرست در باره او گوید: «شیخ مفید ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن الحسين نیشابوری خزاعی شیخ اصحاب به ری و حافظ و واعظ در اطراف بلاد شرقاً و غرباً سفر کرد و احادیث را از مؤلف و مخالف سماع نمود و او را مؤلفات است از آن جمله: سفینه النجاه فی مناقب اهل البيت العلویات الرضویات، امالی، عیون الاخبار، مختصراتی در وعظ و زواجر. خبر دادند ما را به کتب مزبوره جماعتی از جمله سیدین مرتضی و مجتبی پسران داعی حسینی و برادر زاده «۱۱» صاحب ترجمه شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح خزاعی «۱۲» - خدای برایشان رحمت کناد - صاحب ترجمه نزد «۱۳» سیدین علم الهدی مرتضی و برادرش رضی و شیخ ابو جعفر طوسی و ---

۱۱. اینکه عین عبارت منتجب الدین است: «ابن اخیه». ولی واضح است که اینکه تعبیر از باب مسامحه عرفی است که معمولاً در امثال اینکه موارد روا دارند و الا در حقیقت ابو الفتوح رازی پسر برادر زاده مفید نیشابوری بوده نه برادر زاده تنی او (رجوع شود به نسب نامه اینکه خاندان در آخر اینکه فصل). ۱۲. کذا فی الاصل یعنی در فهرست منتجب الدین چاپی ص ۷. ولی در امل الآمل ص ۴۸۰ در همین مورد نقلاً از منتجب الدین بعد از کلمه خزاعی یک کلمه «عنه» نیز اضافه دارد و نصّه: «و اینکه اخیه الشیخ الامام ابو الفتوح الخزاعی عنه رحمهم الله». و اینکه زیادتی به نظر بکلی غلط می آید چه ظاهر اینکه عبارت بنابر اینکه زیادتی آن خواهد بود که ابو الفتوح رازی بلا واسطه از مفید نیشابوری روایت نموده و عصر او را درک کرده باشد و مرحوم

حاجی میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۹ نیز به همین عقیده است و مفید نیشابوری را در جزء مشایخ بلا واسطه ابو الفتوح رازی شمرده است. و اینکه فقره فوق العاده مستبعد به نظر می‌آید چه وفات مفید نیشابوری به تصریح ابن حجر چنان که خواهد آمد در سنه ۴۴۵ بوده است و اگر اینکه تاریخ صحیح باشد عصر مفید نیشابوری بسیار مقدم بر عصر مؤلف خواهد بود چه مؤلف عصر شیخ طوسی متوفی در سنه ۴۶۰ را ظاهراً درک نکرده بوده و همیشه به یک واسطه از او روایت می‌نماید پس بطریق اولی عصر مفید نیشابوری متوفی در سنه ۴۴۵ را نباید درک کرده باشد. ۱۳. کذا صریحا واضحا فی فهرست منتجب الدین و امل الآمل و نضیهما: «و قد قرأ علی السیدین علم الهدی المرتضی و اخیه الرضی و الشیخ ابی جعفر الطوسی - الخ» و چنان که ملاحظه می‌شود اینکه عبارت صریح است در اینکه که مفید نیشابوری بلا واسطه از سیدین مرتضی و رضی روایت نموده بوده و معاصر ایشان بوده است. و مقتضای تاریخ وفات او که به تصریح ابن حجر در سنه ۴۴۵ بوده نیز همین است ولی در روضات الجنات ص ۱۸۴ معلوم نشد از روی چه مأخذی و شاید به اجتهاد خود در اینکه جا یک کلمه «بالاسناد» افزوده که بکلی مغیر معنی است و نضیه: «و هو [ای المفید النیشابوری] یروی بالاسناد عن مشایخ ابیه الثلاثه المتقدمین [یعنی بهم المرتضی و الرضی و الشیخ الطوسی] و عن ابن البراج - الخ» که مقتضای اینکه علاوه آن خواهد بود که مفید نیشابوری بواسطه یا وسائلی از سیدین صفحه: ۲۶ مشایخ سالار و ابن البراج و کراجکی قرائت نمود - خدای برایشان همگی رحمت کند - (۱۴) انتهی. و ابن حجر عسقلانی نیز در لسان المیزان ج ۳ ص ۴۰۴ - ۴۰۵ فصلی راجع به شرح احوال صاحب ترجمه مذکور داشته از قرار ذیل: «عبد الرحمن بن احمد بن الحسن بن احمد بن ابراهیم بن الفضل بن شجاع بن هاشم ابو محمد خزاعی نیشابوری حافظ، از هناد نسفی (۱۵) و ابن المهتدی و ابن النور (۱۶) سماع نمود و به شام و حجاز و خراسان مسافرت کرد و عمر بن ابراهیم زیدی و احمد ابن عبد الوهاب صیرفی و غیر ایشان از او روایت کرده‌اند. ابن سمعانی گوید: عده‌ای از مجالس املائی او را در ری مطالعه نمودم از جمله مجلسی بود در خصوص اسلام ابو طالب وی بر طریقه شیعه بود ولی بسیار احادیث دانستی و بدان زیاده از حد شغف داشتی. یحیی بن ابی طیّ گوید: وی یکی از داناترین و بصیرترین مردم بود به حدیث و رجال آن، و گویند در مجلس او بیش از سه هزار دوات می‌بود [یعنی بیش از سه هزار نفر با دواتها برای نوشتن مجالس درس او حاضر می‌شده‌اند] و هر گاه با وی گفتندی فلان حدیث در صحیحین است [یعنی صحیح بخاری و صحیح مسلم] وی گفتی آری در مکسورین (۱۷) چنین روایت شده. و نیز گفتی به خدا سوگند که اگر مردم انصاف دادندی جز اندکی از احادیث در آن دو کتاب سالم نماندی. ابن ابی طیّ مذکور گوید هیچ حدیثی از احادیث از او نپرسیدندی الا آن که صحیح آنرا از سقیم آن باز شناختی و پیوسته گفتی صد هزار حدیث از حفظ دارم و نیز گفتی اگر مرا اقتدار بودی هر آینه پنجاه هزار حدیث که مردم ----- مرتضی و رضی روایت نموده بوده و عصر ایشان را درک نکرده بوده است و اینکه خلاف صریح عبارت منتجب الدین و امل الآمل است چنان که ملاحظه شد. [.....] ۱۴. فهرست منتجب الدین ص ۷ و امل الآمل ص ۴۸۰. ۱۵. ابو المظفر هناد بن ابراهیم النسفی المتوفی فی سنه ۴۶۵ (لسان المیزان ج ۶ ص ۲۰۰). ۱۶. ابو الحسن احمد بن محمد بن احمد بن النور البغدادی البرزازی المتوفی سنه ۴۷۰ (طبقات الحفاظ ذهبی ج ۳ ص ۳۳۷). ۱۷. به صیغه تنیّه یعنی دو شکسته به طنز، در مقابل «صحیحین» یعنی دو درست. صفحه: ۲۷ بدان عمل نمایند ولی آنها را اصلی و صحیحی نیست بیفگندمی. ذهبی در تاریخ الاسلام گوید: اینکه کلام کسی است که در دل او نسبت به اسلام و مسلمین کینه باشد (۱۸) صاحب ترجمه در تشیع غلو داشت و در سال چهار صد و چهل و پنج وفات یافت (۱۹)». و خود مؤلف ما نحن فیه یعنی ابو الفتوح رازی مکرر در تضاعیف تفسیر حاضر از اینکه مفید نیشابوری نام برده و از بعضی تألیفات وی مطالبی نقل کرده است از جمله در جلد اول ص ۳۴۲ و جلد دوم ص ۱۹۳ و جلد پنجم ص ۳۱۲. و دیگر برادر مفید نیشابوری مذکور و جدّ بلا واسطه ابو الفتوح رازی ابو سعید محمد بن احمد بن الحسن بن احمد نیشابوری است، شیخ منتجب الدین در باره وی گوید: «شیخ مفید ابو سعید محمد بن احمد بن الحسن بن احمد نیشابوری ثقة است و حافظ و او را مؤلفاتی است از آن جمله الروضه الزهراء فی تفسیر فاطمه الزهراء (۲۰) الفرق

بین المقامین و تشبیه علی بـذی القرنین، کتاب الأربعین عن الأربعین فی فضائل امیر المؤمنین «۲۱»، کتاب منی الطالب فی ایمان ابی طالب، کتاب المولی. خبر داد ما را به کتب مزبوره استاد ما جمال الدین ابو الفتوح رازی نواده او از پدرش از صاحب ترجمه «۲۲»، و ابن ----- ۱۸. تعصیب مفرط ذهبی نسبت به شیعه و هر چه راجع به شیعه است معروف است و هر جا در مؤلفات او ذکری از ایشان به میان می‌آید غالباً با جمله «لا بارک الله فیهم» یا «لاراعهم الله» و نحو ذلك، همراه است، و اینکه ملاحظه او در اینکه جا نیز از جنس همان تعصبات بارد قبیح اوست، و سخافت اینکه سخن یعنی نسبت دادن امامی از ائمه مشهور مسلمین را به کینه نسبت به اسلام محض برای آن که وی شیعه بوده و به مرویات مخالفین وقعی نمی‌نهاده واضح تر از آنست که محتاج به ردّ و ابطالی باشد. ۱۹. لسان المیزان ابن حجر ج ۳ ص ۴۰۴-۴۰۵. ۲۰. کذا فی الاصل یعنی در فهرست منتجب الدین و صواب «فی مناقب فاطمه الزهراء» است چنان که خود مؤلف یعنی ابو الفتوح رازی در ج ۱ ص ۵۶۱ بدان تصریح کرده و عن قریب عین عبارت او نقل خواهد شد. ۲۱. مرحوم حاجی میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۸ گوید که نسخه‌ای ازین کتاب اربعین به خط شیخ محمد بن علی جباعی جد شیخ بهائی در نزد من موجود است و مکرر در کتاب مزبور فقراتی نیز از آن نقل کرده است. ۲۲. فهرست منتجب الدین ص ۱۰-۱۱. صفحه: ۲۸ شهر آشوب در معالم العلماء در ترجمه حال او گوید: «ابو سعید محمد بن احمد نیشابوری از مؤلفات اوست کتاب التفهیم فی بیان التقسیم، الرساله الواضحه فی بطلان دعوی الناصبه، ما لا بد من معرفته «۲۳» و خود مؤلف یعنی ابو الفتوح رازی در تفسیر آیه یا مریم إن الله اصطفاک و طهرک و اصطفاک علی نساء العالمین در سوره آل عمران (ج ۱ ص ۵۶۱) [برابر جلد ۴ ص ۳۱۴ از چاپ حاضر] نیز نامی از صاحب ترجمه و از کتاب روضه الزهراء او برده است، پس از ذکر چند حدیث در فضایل فاطمه علیها السلام گوید: «و اینکه دو خبر از کتابی نقل افتاد که جد من خواجه امام سعید ابو سعید جمع کرد نام آن الروضه الزهراء فی مناقب فاطمه الزهراء». و دیگر پدر مؤلف علی بن محمد بن احمد خزاعی که ترجمه حالی از او در هیچ جا نیافتم جز آن که در مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۸ نقل از ریاض العلماء در حق او گوید که وی از اجله فضلا بوده است «۲۴». و دیگر خود مؤلف شیخ جلیل ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی مذکور که عن قریب ترجمه حال او مفصلاً مذکور خواهد شد. و دیگر دو پسر مؤلف یکی شیخ صدر الدین علی و دیگر شیخ تاج الدین محمد، منتجب الدین در باره اول گوید: «شیخ صدر الدین علی پسر شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی - رحمهم الله - مردی است فقیه و ----- ۲۳. معالم العلماء طبع آقای اقبال ص ۱۰۴. ۲۴. مؤلف روضات الجنات در ترجمه احوال محسن بن الحسین بن احمد خزاعی عم پدر ابو الفتوح رازی ص ۵۴۲ احتمال داده که آن کس که منتجب الدین شرح حال او را به عنوان ذیل مذکور داشته [ص ۸] «الشیخ زین الدین ابو الحسن علی بن محمد الرازی المتکلم استاد علماء الطائفة فی زمانه و له نظم رائق فی مدایح آل الرسول و مناظرات مشهوره مع المخالفین و له مسائل فی المعدوم و الأحوال و کتاب الواضح و دقائق الحقایق شاهدته و قرأت علیه» با علی بن محمد پدر ابو الفتوح رازی یکی باشد. راقم سطور گوید اینکه احتمال صاحب روضات بغایت بعید به نظر می‌آید چه اگر چنین می‌بود منتجب الدین بدون شک متعرض اینکه علقه قرابت بین صاحب ترجمه و استاد خود ابو الفتوح رازی می‌شد، وانگهی نیفزودن نسبت «خزاعی» بر نام صاحب ترجمه و سکوت سایر مؤلفین رجال از قبیل امل الآمل و مستدرک الوسائل و تنقیح المقال از ذکر اینکه فقره با آن که همه متعرض ترجمه حال اینکه علی بن محمد الرازی المتکلم شده‌اند همه قراین واضح بر ضعف و بی اساسی اینکه احتمال است. صفحه: ۲۹ متدین «۲۵»، و در باره دوم گوید: «شیخ امام تاج الدین محمد پسر شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی خزاعی مردی است فاضل و با ورع «۲۶». اینک برای سهولت مراجعه مناسب چنان دیدم که نسب نامه مؤلف کتاب و خاندان او را ذیلاً ثبت نمایم تا در وهله اول وجه قرابت ایشان با یکدیگر بفوریت معلوم گردد: بدیل بن ورقاء الخزاعی (از صحابه حضرت رسول ص) نافع هاشم شجاع الفضل ابراهیم احمد الحسین ابو الفتح المحسن ابو بکر احمد ابو سعید محمد ابو محمد عبد الرحمن معروف به مفید نیشابوری علی جمال

الدین ابو الفتوح حسین (مؤلف تفسیر حاضر) تاج الدین محمد صدر الدین علی «۲۷» -----
 --- ۲۵. فهرست منتجب الدین ص ۹. ۲۶. ۲۷. در فهرست منتجب الدین نام یکی دو نفر دیگر از اعضاء اینکده خانواده
 مذکور است ولی چون از [.....] صفحه : ۳۰

شرح احوال مؤلف کتاب

اما مؤلف تفسیر حاضر ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد بن الحسین بن احمد خزاعی رازی قدیمترین ترجمه حالی که
 ازو به دست است به قلم دو نفر از معاصرین و تلامذه اوست: یکی شیخ منتجب الدین ابو الحسن علی بن عبید الله بن الحسن بن
 الحسین بن بابویه رازی متوفی بعد از سنه ۵۸۵ صاحب فهرست معروف که در اول مجلد بیست و پنجم بحار الانوار مرحوم مجلسی
 بتمامه مندرج است، و دیگر رشید الدین ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی معروف به ابن شهر آشوب متوفی در
 سنه ۵۸۸ صاحب کتاب مشهور معالم العلماء که اخیرا در طهران به توسط دوست فاضل من آقای عباس اقبال آشتیانی به طبع رسیده.
 شرح حال ابو الفتوح رازی در دو کتاب مزبور گرچه در نهایت اختصار و حاوی هیچگونه معلومات تاریخی نیست ولی چون به قلم
 دو نفر از معاصرین خود مؤلف است در غایت اهمیّت است، ترجمه عین عبارت منتجب الدین از قرار ذیل است: «شیخ امام جمال
 الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی رازی عالم و واعظ و مفسر و متدین او را تصانیفی است از آن جمله تفسیر موسوم
 به روض الجنان «۲۸» [و روض الجنان «۲۹»] فی تفسیر القرآن در بیست مجلد و روح -----

نسخه تحریف نساخ وجه قرابتشان با مؤلف علی التحقیق معلوم نشد از ذکر ایشان در اینکه جدول صرف نظر نمودیم. ۲۸. روض
 و روح هر دو به فتح «راء» است و جنان اول به کسر جیم است جمع جنت یعنی باغ و جنان دوم به فتح جیم است به معنی قلب و
 روح الجنان یعنی گشایش قلب. ۲۹. اینکه دو کلمه یعنی روح الجنان قطعا از نسخه مطبوعه فهرست منتجب الدین از قلم افتاده چه
 عین همین دو کلمه در امل الآمل شیخ حرّ عاملی به نقل از همین فهرست منتجب الدین صریحا واضحا موجود است و امل الآمل
 چنان که گفتیم عین عبارت فهرست منتجب الدین را بدون تصرف نقل می کند (رجوع شود به امل الآمل مطبوع در آخر رجال
 استرابادی ص ۴۷۳). صفحه : ۳۱ الاحباب و روح الالباب فی شرح الشهاب «۳۰» هر دو کتاب مزبور را من بر مؤلف آنها قرائت
 نموده‌ام (فهرست منتجب الدین مطبوع در اول مجلد بیست و پنجم بحار الانوار ص ۵). و ترجمه عبارت ابن شهر آشوب در معالم
 العلماء از قرار ذیل است: «استاد من ابو الفتوح بن علی رازی از تألیفات اوست روح الجنان «۳۱» و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به
 زبان فارسی است ولی عجیب است [یعنی خوش آیند و مطبوع است]، و شرح شهاب. (معالم العلماء ابن شهر آشوب طبع جدید
 آقای اقبال ص ۱۲۸)، و باز همو در کتاب دیگر خود مناقب آل ابی طالب معروف به مناقب ابن شهر آشوب در ضمن تعداد مشایخ
 خود یکی همین مؤلف ما نحن فیه «ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد رازی» را می شمرد و در اواخر همان فصل باز گوید: «و ابو
 الفتوح روایت روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن را به من اجازه داده است» (مناقب ابن شهر آشوب طبع طهران ج ۱ ص
 ۹). پس از منتجب الدین و ابن شهر آشوب در کتاب نزهة القلوب حمد الله مستوفی که در سنه ۷۴۰ تألیف شده نیز ذکری از
 صاحب ترجمه آمده، در کتاب مزبور در فصل راجع به ری گوید: «و در ری اهل بیت بسیار مدفون اند و از اکابر و اولیاء [نیز جمعی
 کثیر در آنجا] آسوده اند، چون ابراهیم خوّاص و کسائی سابع قراء السبعة و محمد بن الحسن الفقیه و هشام و شیخ جمال الدین ابو
 الفتوح و جوانمرد قصاب»، انتهى (نزهة القلوب طبع لیدن ص ۵۴)، و شکی نیست که مقصود از شیخ جمال الدین ابو الفتوح به نحو
 قطع و یقین همین جمال الدین ابو الفتوح رازی مؤلف تفسیر حاضر است که چنان که معلوم است -----

----- ۳۰. یکی ازین دو روح و ظاهرا اولی به فتح «راء» است و دیگری به ضم آن، و مقصود از «شهاب» کتاب شهاب
 الاخبار محمد بن سلامه قضاعی است که شرح آن عن قریب مذکور خواهد شد. ۳۱. بدون شبهه «روح» تصحیف «روض» است به

قرینه تصریح جمیع مآخذ دیگر آتی الذکر و نیز به قرینه تصریح خود ابن شهر آشوب در کتاب دیگر خود مناقب (عین عبارت او بلافاصله بعد مذکور خواهد شد) که همه بدون استثناء نام اینکه تفسیر را «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن» ضبط کرده‌اند. صفحه: ۳۲ و عن قریب نیز مشروحا از آن صحبت خواهیم نمود مرقد او در جنب مزار فائض الانوار امامزاده واجب التعمیم حضرت عبد العظیم بن عبد الله حسنی در دو فرسخی جنوب طهران واقع است. پس از نزهة القلوب بر حسب ترتیب زمانی در کتاب حدیقه الشیعه مرحوم ملا احمد اردبیلی متوفی در سنه ۹۹۳ در اواخر فصل راجع به مذاهب صوفیه و ذم عقاید ایشان شرحی مفید در خصوص مقبره ابو الفتوح رازی نفلا از قول یکی از معاصرین صاحب ترجمه مذکور است که بعین عبارت ذیلا نقل می‌شود (حدیقه الشیعه طبع طهران سنه ۱۲۶۰ ص ۳۳۶): «ابن حمزه (۳۲) علیه الرحمه در کتاب ایجاز المطالب فی ابراز المذاهب و در کتاب هادی الی النجاه من جمیع المهلكات هر دو می‌گوید که در شهر ری حاضر بودم که شیخ ابو الفتوح رازی [صاحب] تفسیر - رحمه الله - به رحمت حق تعالی پیوست و به موجب وصیتش در جوار مرقد امامزاده واجب التعمیم امامزاده عبد العظیم حسنی - رحمه الله علیه - مدفون گشت پس به تبت حج متوجه مکه معظمه شدم و در وقت برگشتن گذارم به اصفهان و محلت چنبلان (۳۳) و بعضی دیگر از ----- ۳۲. معروف به ابن حمزه ما بین علماء شیعه دو نفر بوده‌اند: یکی عماد الدین ابو

جعفر محمّد بن علی بن حمزه بن محمّد بن علی طوسی صاحب کتاب الوسیله در فقه از علماء اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم (رجوع شود به روضات الجنات ص ۵۹۴ - ۵۹۸) و دیگر نصیر الدین ابو طالب عبد الله بن حمزه ابن عبد الله بن الحسن بن علی طوسی استاد شیخ قطب الدین کیدری و از جمله رواة از ابو الفتوح رازی صاحب ترجمه. وی از رجال اواسط الی اواخر قرن ششم بوده است (رجوع شود به فهرست منتجب الدین ص ۹ و روضات الجنات ص ۳۹۰ - ۳۹۱)، و مراد از ابن حمزه در متن اینکه دومی است چه صریحا در روضات نقلا از ریاض العلماء یکی از دو کتاب مذکور در متن را یعنی ایجاز المطالب فی ابراز المذاهب را به او نسبت داده است و نیز تصریح کرده که وی از جمله رواة از ابو الفتوح رازی بوده است. ۳۳. چنبلان به ضم جیم فارسی و سکون نون و ضم باء موحد و ولی تلفظ عامه به فتح آن است و نیز لام و الف و نون محله معروفی است از محلات اصفهان که از قدیم الایام نیز به همین اسم معروف بوده و ذکر آن در کتب تواریخ و مسالک و ممالک و غیره به هیأت چنبلان و سنبلان و سنبلان مکرر آمده است (رجوع شود به محاسن اصفهان ما فروخی ص ۸۱ و انساب سمعانی ص ۳۱۲ در نسبت «سنبلانی» و معجم البلدان ۳: ۱۵۶ در «سنبلان» و روضات الجنات ص ۳۵۸، و عراق عجم شرقی تألیف هوتم شیندلر ص ۱۲۱). صفحه: ۳۳ محلا آن شهر افتاد دیدم که آنقدر از مردم آن دیار به زیارت (۳۴) شیخ ابو الفتوح عجلی شافعی اصفهانی و حافظ ابو نعیم که پدر استاد اوست و شیخ یوسف بناء که جد شیخ ابو نعیم است و شیخ علی بن سهل و امثال ایشان که سنی و از مشایخ صوفیه بوده‌اند می‌رفتند که شیعه شهر ری و نواحیش هزار یک آن به زیارت امامزاده عبد العظیم نمی‌رفتند و مؤلف اینکه کتاب و محتاج به مغفرت حضرت رب الارباب احمد اردبیلی گوید که مرا گذار به اصفهان افتاد دیدم که مردم آن بلده شیخ ابو الفتوح عجلی شافعی را شیخ ابو الفتوح رازی نام کرده بودند و به اینکه بهانه به عادت پدران خویش قبر آن سنی صوفی را زیارت می‌کردند، اگر چه از مردم آن دیار امثال اینکه کردار دور نیست زیرا که ایشان پنجاه ماه زیاده از دیگران نسبت به حضرت شاه ولایت ناشایست و ناسزا گفته‌اند و در اینکه زمان که مذهب شیعه بقدر قوتی گرفته ایشان همچنان مانند پدران چندان محبتی به شاه مردان ندارند.» انتهی کلام صاحب حدیقه الشیعه. راقم سطور گوید اینکه شهادت صریح یکی از معاصرین ابو الفتوح رازی که خود شخصا در وقت وفات او در ری حاضر بوده به اینکه که ابو الفتوح به موجب وصیت در جوار مرقد حضرت عبد العظیم مدفون گشت منضمّا با شهادت حمد الله مستوفی در نزهة القلوب که عین عبارت او سابقا نقل شد قریب صد و پنجاه سال بعد از ابن حمزه که از جمله مدفونین در ری یکی همین شیخ جمال الدین ابو الفتوح [رازی] را شمرده بنحو قطع و یقین و خارج از مجال هر گونه شک و ارتیابی ثابت می‌کند صحت انتساب مقبره موجوده حالیّه واقع در جنب مزار حضرت عبد العظیم را به شیخ جلیل مؤلف کتاب، و -----

----- ۳۴. از سیاق عبارت متن واضح است که مقصود زیارت قبر ابو الفتوح عجلی است نه زیارت خود او در حال حیات او و چون وفات ابو الفتوح عجلی (اسعد بن محمود) در سنه ششصد بوده است (رجوع شود به ابن خلکان ۱: ۷۱-۷۲ و سبکی ۵۰۵) معلوم می‌شود که ورود ابن حمزه به اصفهان بعد ازین تاریخ یا منتهی در همان سال بوده است و در ضمن معلوم می‌شود که وفات ابو الفتوح رازی مدتی که مقدار آن و لو بوجه تقریب معلوم نیست قبل از وفات ابو الفتوح عجلی یعنی قبل از سنه ۶۰۰ بوده است. صفحه: ۳۴ اگر چه اینکه فقره ما بین اهالی مستفیض و محتاج به هیچ گونه تأیید و اثباتی نیست ولی برای رفع شکّه بعضی مانند صاحب مجالس المؤمنین- که چنان که خواهد آمد قبر او را در اصفهان فرض کرده و با قبر ابو الفتوح عجلی اصفهانی اشتباه نموده- برهان قاطعی است. پس از حدیقه الشیعه در کتاب مجالس المؤمنین قاضی نور الله ششتری متوفی در سنه ۱۰۱۹ در اواسط مجلس پنجم نیز فصلی راجع به ترجمه احوال مؤلف کتاب حاضر مسطور است که بعین عبارت نقل می‌شود و هو هذا: «قدوة المفسرین الشیخ ابو الفتوح الحسین بن علی بن [محمد بن] احمد الخزاعی الرازی- رحمه الله- از اعلام علمای تفسیر و کلام و عظمای ادبای آنام است از خاندان فضل و بزرگی و اولاد امجاد بدیل بن ورقاء الخزاعی که از کبار صحابه و اکابر خزاعه بوده و سابقاً در مجلس طوایف مؤمنین «۳۵» و مجلس صحابه مخلصین «۳۶» شرح اخلاص بنی خزاعه خصوصاً عبد الله و محمد و عبد الرحمن پسران بدیل مذکور و جان سپاری ایشان در حرب صفین در رکاب حضرت امیر المؤمنین- علیه السلام- مسطور گشته، و جدّ او خواجه امام ابو سعید که مصنف کتاب موسوم به روضه الزهراء فی مناقب الزهراء است از اعلام زمان خود بوده و عمّ او «۳۷» شیخ فاضل ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن الحسین النیشابوری- رحمه الله- از مشاهیر روزگار است و بالجمله مآثر فضل و مساعی جمیله او در تفسیر کتاب کریم و ابطال تأویلات سقیم مخالفان ائیم و تعصّفات نا مستقیم مبتدعان رجیم بر همگان مخفی نیست و از تفسیر فارسی او ظاهر می‌شود که معاصر صاحب کشف بوده و بعضی از اشعار صاحب کشف به او رسیده اما کشف به نظر او نرسیده و اینکه تفسیر فارسی او در رشاقت «۳۸» ----- ۳۵. یعنی مجلس دوم در بیان طائفه چند که به تشیع مشهور و در سلک اهل ایمان مذکورند که از جمله ایشان قبیله خزاعه را شمرده است. ۳۶. یعنی مجلس سوم در ذکر اکابر شیعه از صحابه حضرت رسول که از جمله عبد الله ابن بدیل بن ورقاء خزاعی را شمرده. ۳۷. یعنی عمّ پدر او، رجوع شود بما سبق. ۳۸. تصحیح قیاسی، و فی الاصل وثاقت. صفحه: ۳۵ تحریر و عذوبت تقریر و دقت نظر بی نظیر است. فخر الدین رازی اساس تفسیر کبیر خود را از آنجا اقتباس نموده و جهت دفع توهم انتحال، بعضی از تشکیکات خود را بر آن افزوده، در مطاوی اینکّه مجالس پر نور شطری از روایات و لطائف نکات و اشارات او مسطور است و او را تفسیری عربی هست که در خطبه تفسیر فارسی به آن اشاره نموده «۳۹» اما تا غایت به نظر مطالعه فقیر نرسیده. و شیخ عبد الجلیل رازی «۴۰» در بعضی از مصنفات خود ذکر شیخ ابو الفتوح ----- ۳۹ عین عبارت مؤلف در دیباچه تفسیر حاضر (ج ۱ ص ۲) از قرار ذیل است: «پس چون جماعتی از دوستان و بزرگان از امثال و اهل علم و تدبیر اقتراح کردند که درین باب جمعی باید کردن چه اصحاب ما را تفسیری نیست مشتمل برین انواع واجب دیدم اجابت کردن ایشان و وعده دادن به دو تفسیر یکی به پارسی و یکی به تازی جز که پارسی مقدم شد بر تازی برای آن که طالبان اینکّه بیشتر بودند و فایده هر کسی بدو عام تر بود» انتهی، و ازین عبارت چنان که ملاحظه می‌شود آنچه بر می‌آید فقط اینست که مؤلف وعده تألیف تفسیری عربی داده بوده ولی آیا موفق به وفای به اینکّه وعده نیز شده بوده ابتدا از آن بر نمی‌آید و چون هیچکس تاکنون ازین تفسیر عربی مؤلف نام و نشانی ندیده پس محتمل است به احتمال قوی که بواسطه بعضی موانع یا بواسطه عدم وفاء عمر مؤلف هیچگاه اینکّه خیال از عالم قوه به حیز فعل نیامده بوده است. ۴۰. ما بین علمای شیعه عده‌ای بوده‌اند موسوم به اینکّه اسم و نسب یعنی عبد الجلیل رازی، ولی مقصود به ذکر در اینکّه جا در کلام صاحب مجالس المؤمنین بدون شک نصیر الدین عبد الجلیل بن ابی الحسین بن ابی الفضل قزوینی رازی صاحب کتاب بعضی مثالب التواصب فی نقض بعضی فضایح الزوافض، است که صاحب مجالس المؤمنین بسیار مکرر در تضاعیف کتاب

خود از آن نقل کرده است و غالباً محض اختصار از آن فقط به کتاب النقص تعبیر می‌نماید و شرح احوال مؤلف آنرا نیز بعنوان «عبد الجلیل قزوینی رازی» در مجلس پنجم از همان کتاب یعنی مجالس المؤمنین مشروحاً ذکر کرده است و از آنجا بر می‌آید که عبد الجلیل مذکور در سنه پانصد و پنجاه در حیات بوده یعنی بعبارة اخرى معاصر یا قریب العصر با ابو الفتوح رازی بوده است. و شرح احوال اینکه عبد الجلیل قزوینی رازی بعلاوه مجالس المؤمنین در فهرست منتجب الدین ص ۹. و امل الآمل ص ۳۷۹، و روضات الجنات ص ۳۵۰-۳۵۱ نیز مسطور است، و در کتاب التدوین فی ذکر اخبار قزوین رافعی (نسخه اسکندریه ص ۳۴۲ نیز شرح حال مختصری از او مذکور است و نضه: «عبد الجلیل بن ابی الحسین بن الفضل [کذا] ابو الرشد القزوینی يعرف بالتصیر واعظ اصولی له کلام عذب فی الوعظ و مصنّفات فی الاصول توطّن الرّی و کان من الشّیعه» انتهى. و مخفی نماناد که کتاب سابق الذکر از مؤلفات صاحب ترجمه یعنی بعضی مثالب النواصب فی نقض بعض فضایح الروافض به زبان فارسی بوده (روضات ص ۱۴۴) و چنانکه از فقراتی که [.....] صفحه: ۳۶ نموده و گفته که خواجه امام ابو الفتوح رازی مصنف بیست مجلد است از تفسیر قرآن و در موضعی دیگر گفته که خواجه امام ابو الفتوح رازی بیست مجلد تفسیر قرآن تفسیر اوست که ائمه و علمای همه طوائف طالب و راغب‌اند آن را و ظاهراً اکثر آن مجلدات از تفسیر عربی او خواهد بود زیرا که نسخه تفسیر فارسی او چهار مجلد است که هر کدام به قدر سی هزار بیت باشد و شاید که هشت مجلد نیز سازند پس باقی آن مجلدات از تفسیر عربی او خواهد بود. و فقنا الله لتحصیله و الاستفادة منه بمنه و جوده- از بعضی ثقات مسموع شده که قبر شریفش در اصفهان واقع است و الله تعالی اعلم.» انتهى کلام صاحب مجالس المؤمنین (۴۱). و مخفی نماناد که صاحب مجالس المؤمنین را در ترجمه حال مزبور دو فقره مختصر اشتباهی دست داده است: یکی آن که مستبعد شمرده که تفسیر فارسی صاحب ترجمه بیست مجلد باشد و توهم کرده که اکثر مجلدات آن بیست جلد شاید از تفسیر عربی او بوده است، و حال آن که شیخ منتجب الدین رازی که از تلامذه بلا واسطه مؤلف و عین عبارت او سابقاً نقل شد در کتاب فهرست و اضحا تصریح کرده که «تفسیر او موسوم به روض الجنان [و روح الجنان] فی تفسیر القرآن بیست مجلد است و او آن تفسیر را نزد مؤلف آن خوانده است.» و اگر چه او ذکر نکرده که اینکه تفسیر ----- صاحب مجالس در مواضع عدیده از آن نقل کرده واضح می‌شود به فارسی بسیار شیرین سلیس دلکشی بوده است و علاوه بر موضوع اصلی آن که رد بر کتابی بوده موسوم به فضایح الروافض تألیف یکی از علماء عامه حاوی اطلاعات بسیار نفیس مهمی راجع به تاریخ و جغرافیای ری و نواحی آن بوده است و اینکه کتاب تا عهد صاحب ریاض العلماء میرزا عبد الله اصفهانی معروف به افندی یعنی تا اوائل قرن دوازدهم هجری موجود بوده است [روضات ص ۳۵۱] و هیچ بعید نیست که هنوز نیز در یکی از کتابخانه‌های ایران یا عتبات عالیات موجود باشد. [اینکه کتاب موجود است و به همت میر جلال الدین محدث ارموی با عنوان النقص در تهران (۱۳۵۸) به سرمایه انجمن آثار ملی به طبع رسیده است با حواشی و توضیحات و تعلیقات مفصل و روشنگر در سه جلد. م. ۴۱. مجالس المؤمنین اواسط مجلس پنجم «نقل از نسخه خطی ملکی راقم سطور» به نسخه چاپ طهران فعلاً دسترسی ندارم. صفحه: ۳۷ موسوم به اینکه اسم فارسی بوده است ولی تلمیذ دیگر مؤلف ابن شهر آشوب در کتاب معالم العلماء که عین عبارت او نیز سابقاً نقل شد تصریح کرده که «از مؤلفات صاحب ترجمه یکی روح (ظ: روض) الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن است و آن به زبان فارسی است لکن خوش آیند است.» و از مقایسه دو عبارت مزبور دو تلمیذ مؤلف با یکدیگر که هر یکی مکمل دیگری است ابداء مجال شکی و شبهه‌ای باقی نمی‌ماند که بیست مجلد عدد همین تفسیر فارسی فعلی او بوده است نه تفسیر عربی او که هیچ کس تاکنون بوجه من الوجوه اثری و نشانی از آن ندیده و ظاهراً گرچه در دیباچه تفسیر حاضر وعده تألیف آنرا داده هیچ وقت از عالم قوه به حیز فعل نیامده بوده است و ما سابقاً نیز اشاره به همین فقره نمودیم و عین عبارت مؤلف را درین خصوص نقل کردیم (۴۲). و مرحوم مجلسی به نقل صاحب روضات از او و نیز خود صاحب روضات هر دو در نسبت تفسیری عربی به صاحب ترجمه بکلی تأمل دارند و احتمال اشتباه مؤلف را به غیر او می‌دهند (رجوع شود به روضات الجنات ص ۱۸۴) (۴۳) و

منشاء اشتباه صاحب مجالس چنان که صاحب روضات نیز بخوبی ملتفت شده قطعاً اینکه بوده که او مجلدات را مجلدات متوسط عرفی بین الدفتین که معمولاً از پانزده الی سی هزار بیت کتابت دارد فرض کرده است و حال آن که مجلد یا جزء در اصطلاح متقدمین حدّ اقلّی یا اکثری نداشته و اغلب محض سهولت استنساخ نسبت به مجلدات معمولی بسیار کوچکتر بوده است، مثلاً اغانی ابو الفرج اصفهانی بیست مجلد است و حال ----- ۴۲. به ذیل صفحه ۶۲۶ رجوع شود.

[برابر با سی و پنج از چاپ حاضر]. ۴۳. علاوه بر دلایل مذکوره در متن در خصوص اینکه که عدد بیست مجلد که مؤلفین رجال ذکر کرده‌اند راجع به همین تفسیر فارسی ابو الفتوح رازی بوده است نه به تفسیر عربی مشکوک او اصلاً عموم نسخ خطی تفسیر فارسی که به دست است به بیست مجلد تجزیه شده و همه جا مبادی و مقاطع مجلدات بیست گانه صریحاً و اضحاً تعیین شده پس معلوم می‌شود که یا مرحوم قاضی نور الله ششتری بدقت تمام نسخه تفسیر خود را تتبع نکرده بوده یا آن که شاید نسخه او اتفاقاً به بیست مجلد تجزیه نشده بوده و اوایل و اواخر مجلدات در آن نسخه معین نبوده است. صفحه: ۳۸ آن که بر حسب مجلدات معمولی عرفی بیش از پنج مجلد نمی‌شود، و همچنین تفسیر معروف طبری که بر حسب تجزیه اصلی سی مجلد است ولی به مقیاس مجلدات معمولی بیش از هفت یا هشت منتهی ده مجلد نیست، و همچنین تفسیر مجمع البیان که بر حسب تجزیه مؤلف ده مجلد است و حال آن که معمولاً همیشه در دو مجلد چاپ می‌شود، و هکذا بسیاری از کتب دیگر از همین قبیل که از کثرت وضوح مطلب احتیاجی به تکثیر امثله نیست. و اما اشتباه دیگر صاحب مجالس اینست که قبر صاحب ترجمه را احتمال داده که در اصفهان باشد و حال آنکه قبر او به شهادت یکی از معاصرین او این حمزه که خود در وقت وفات وی در شهر ری حاضر بوده و به شهادت حمد الله مستوفی در نزهة القلوب که ما سابقاً عین عبارت هر دو را نقل کردیم (۴۴) «بعلاوه شیاع و استفاضه ما بین اهالی محل از اقدم الایام الی یومنا هذا، در جوار مرقد حضرت عبد العظیم در دو فرسخی جنوب طهران واقع است و واضح است که منشأ اینکه اشتباه صاحب مجالس شهرت کاذبه‌ای است که در آن ایام یعنی در اوایل عهد صفویه به تصریح مولی احمد اردبیلی در حدیقه الشیعه، چنانکه گذشت، ما بین عوام اصفهان منتشر بوده که قبر ابو الفتوح عجلی شافعی را که در اصفهان است با قبر سمی او ابو الفتوح رازی شیعی امامی عمداً یا سهواً اشتباه کرده بوده‌اند و به اینکه بهانه چون قریب العهد به مذهب اهل سنت و جماعت بوده زیارت پیران قدیم خویش را از دست نمی‌داده‌اند. مرحوم مجلسی نیز در جلد اول بحار الانوار در ضمن تعداد مآخذ خود ذکری از صاحب ترجمه نموده گوید (۴۵): «و کتاب شرح شهاب الاخبار و کتاب تفسیر کبیر هر دو از تألیفات محقق نحیر شیخ ابو الفتوح رازی» و سپس اندکی بعد گوید (۴۶): «و کتاب الشهاب گرچه از مؤلفات مخالفین است -----

----- ۴۴. به صفحات ۶۲۳-۶۲۴ رجوع شود. ۴۵. بحار الانوار مرحوم مجلسی ج ۱ ص ۱۰. ۴۶. ایضا ص ۱۶. صفحه: ۳۹ لکن اکثر فقرات آن کتاب در کتب و اخباری که از طرق خود ما روایت شده مذکور است لهذا علماء ما بر آن اعتماد نموده و متصدی شرح و تفسیر آن شده‌اند ... و شیخ ابو الفتوح رازی در فضل مشهور است و کتب او معروف و مألوف است انتهی»، به اختصار. راقم سطور گوید: کتاب شهاب الاخبار که ابو الفتوح رازی شرحی بر آن نگاشته و مرحوم مجلسی در عبارت مذکور در فوق بدان اشاره نموده کتابی است بسیار معروف در حکم و امثال و آداب مأخوذ از احادیث نبویه تألیف قاضی ابو عبد الله محمد بن سلامه بن جعفر بن علی بن حکمون مصری قضاعی شافعی از قضاء مصر در عهد فاطمیین و متوفی در سنه چهار صد و پنجاه و چهار، و علمای فریقین از عامه و خاصه بر آن شروح عدیده نگاشته‌اند و حاجی خلیفه در کشف الظنون در عنوان شهاب الاخبار و مرحوم حاجی میرزا حسین نوری در مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۳۶۷-۳۶۸ اسامی عده کثیری از شروح آن را به دست داده‌اند و اینکه مؤلف اخیر وصف مفصلی از خود کتاب نیز نموده است، و اینکه قضاعی را تألیف مهم دیگری نیز بوده راجع به خطط مصر موسوم به المختار فی ذکر الخطط و الآثار که یکی از مآخذ عمده مقریزی است در کتاب خطط مشهور خود و تقریباً صفحه از آن کتاب از ذکر آن خالی نیست، و شرح حال قضاعی مزبور در ابن خلکان ج ۲ ص ۶۳، و انساب سمعانی در نسبت «قضاعی» ورق ۴۵۶ و طبقات

الشافعیه سبکی ج ۳ ص ۶۲-۶۳، و روضات الجنات ص ۴۶۵ و ۷۱۸ مذکور است «۴۷». برویم بر سر مطلب، در کتاب روضات الجنات مرحوم آقا محمّد باقر خوانساری نیز فصل جامع بسیار مفیدی راجع به شرح احوال ابو الفتوح رازی مسطور است «۴۸» که چون اغلب مندرجات آن فصل مأخوذ از کتبی است که ما ----- ۴۷. رجوع شود نیز به دیباجه خطط مقریزی ج ۱ ص ۶ و کشف الظنون در عناوین «شهاب الانوار» و «خطط مصر» و «المختار فی ذکر الخطط و الاثار». ۴۸. روضات الجنات ص ۱۸۳-۱۸۴. صفحه ۴۰: مستقیماً به اصل آنها رجوع کرده و عین عبارات آنها را سابقاً نقل نموده ایم لهذا از تکرار مضامین آن در اینکه جا صرف نظر کردیم بخصوص که قسمت غالب اینکه فصل به توسط طابع جلدین اول و دوم تفسیر حاضر فاضل محقق آقا سید محمّد کاظم بن محمّد یوسف بن محمّد باقر طباطبائی حسینی در مقدمه جلد اول ترجمه شده است، فقط چیزی که در اینکه ترجمه حال تازگی دارد و در هیچیک از مآخذ متقدمه به نظر نرسید اینکه است که نقلاً از ریاض العلماء میرزا عبد الله اصفهانی سه کتاب دیگر غیر تفسیر حاضر و غیر شرح شهاب الاخبار به ابو الفتوح رازی نسبت داده شده است از قرار ذیل: یکی رساله یوحنا به فارسی در ابطال مذهب اهل سنت از زبان یکی از نصاری موسوم به یوحنا، دیگر رساله حسّیه «۴۹» که از زبان یکی از کنیزکان عهد هارون الرشید موسوم به حسّیه که بسیار عالمه و فاضله و صاحب جمال بوده و در حضور خلیفه مزبور با جمعی از علماء عامه در باب حقایق مذهب شیعه مباحثه نموده و همه را مغلوب نموده، تألیف شده است. و سوم تبصره العوام معروف در ملل و نحل، و سپس خود صاحب روضات گوید به غیر کتاب اخیر یعنی تبصره العوام نسبت آن دو کتاب اول یعنی رساله یوحنا و رساله حسّیه به ابو الفتوح رازی هیچ مستبعد نیست «۵۰». ----- ۴۹. ظاهراً اینکه کلمه به ضم حاء و سکون سین است به مناسبت فرط حسن و جمال کنیزک مزبور. ۵۰. راقم سطور گوید در خصوص مؤلف تبصره العوام باید رجوع شود به مقدمه نفیسی که دوست فاضل من آقای عباس اقبال آشتیانی بر طبع جدید آن کتاب که به اهتمام خود ایشان اخیراً به عمل آمده ملحق ساخته‌اند. و اما رساله یوحنا را تاکنون محرر اینکه اوراق به مطالعه آن موفق نشده و وصف آن را نیز در جایی مطالعه نکرده لهذا اظهار رایی در اینکه خصوص برای من ممکن نیست. - و اما رساله حسّیه مکرر در ایران به طبع رسیده است از جمله در سنوات ۱۲۴۴ و ۱۲۴۸ و ۱۲۵۹ و خلاصه از آن نیز در تاریخ سرجان ملکم (ج ۲ از ترجمه فارسی آن ص ۱۳۰-۱۳۳) مسطور است و در آن جا نیز تألیف اینکه کتاب به ابو الفتوح رازی (که در ترجمه فارسی به ابو الفتوح تحریف شده) نسبت داده شده است رجوع شود نیز به فهرست نسخ موزه بریتانیه از ریو ص ۳۰ و ۱۰۷۸- و مخفی نماناد که رساله دیگری موسوم به همین اسم یعنی حسّیه موجود و در کشف الحجب ص ۱۹۶ و فهرست ریو ص ۳۵ و فهرست پرچ ص ۲۴۶ وصف آن شده که اصلاً و ابداً ربطی به رساله حاضر ندارد جز مجرد اشتراک در اسم و بکلی کتاب دیگری است، اشتباه نشود. صفحه ۴۱: مرحوم حاجی ملا باقر واعظ طهرانی نیز در کتاب جنّه النعیم فی احوال عبد العظیم ذکری از صاحب ترجمه نموده و در ضمن تعداد علماء و مشاهیری که در اطراف زاویه حضرت عبد العظیم مدفونند از جمله مؤلف حاضر را شمرده و پس از بیان ترجمه حال او که عیناً منقول از حدیقه الشیعه و مجالس المؤمنین سابق الذکر است، گوید: «و مزار وی در صحن امامزاده حمزه در زمان دخول در طرف دست راست جلو حجره اول است و الواحی از کاشی که زرد می‌نماید بر آن نصب شده است که اسم شریف آن مرحوم (بر آن) مکتوب است و بر حسب وصیت خواسته است در جوار حضرت عبد العظیم و مقدمه مزار امامزاده حمزه مدفون شده باشد «۵۱»». انتهی. طابع اول اینکه تفسیر فاضل محقق آقا سید محمّد کاظم طباطبائی سابق الذکر در ص ۴-۵ از دیباجه پس از نقل عبارت مزبور از جنّه النعیم توضیح ذیل را بر آن افزوده گوید: «و گویا آن تفصیلی که آن محدث جلیل [یعنی مرحوم حاجی ملا باقر واعظ مؤلف جنّه النعیم] نگاشته در چند سال قبل بوده «۵۲» اکنون که سنه ۱۳۱۹ [است] فی الجمله تغییر یافته و بالفعل دو پارچه سنگ مرمر غیر محکوک در سر مقبره صاحب اینکه تفسیر کبیر نصب شده و از میامن دولت مسرت اقتران به برکات سلطنت عدالت توأمان حضرت ظلّ اللّهی چند نفر از قاریان قرآن و خدام روشنایی معین شده در هر صبح و شام مشغول قرائت قرآن و دعا

گویی دولت قاهره می‌باشند. بالاخره در کتاب مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل تألیف خاتمه‌المحدثین مرحوم حاجی میرزا حسین نوری - تغمده الله برحمته - متوفی در ۱۷ جمادی الآخره سنه ۱۳۲۰ هجری قمری ترجمه حال مفصل مبسوطی از مؤلف ----- ۵۱. جنه النعیم فی احوال عبد العظیم طبع طهران سنه ۱۲۹۶ ص ۵۱۳-۵۱۴. ۵۲. یعنی در حدود سال ۱۲۹۶ هجری قمری که سال تألیف جنه النعیم است و وفات مؤلف آن کتاب نفیس مرحوم حاجی ملا باقر واعظ طهرانی که محرر اینکه اوراق مکرر از حضور در مجالس وعظ و تذکیر آن مرحوم در مسجد خازن الملک استفاضه نموده است در ۲۱ ربیع الاول سنه ۱۳۱۳ هجری قمری در مشهد مقدس روی داد- رحمه الله علیه رحمه واسعه. صفحه: ۴۲ ما نحن فیه و خاندان او و مشایخ او و وصف مفیدی از تفسیر حاضر و تألیف دیگر او شرح شهاب الاخبار قضاعی مذکور است که چون غالب مضامین آن ترجمه حال منقول از مآخذی است که ما عین عبارت آن مآخذ را مستقیماً از خود آنها سابق نقل کرده‌ایم در اینکه جا بیش به تکرار آنها نمی‌پردازیم» (۵۳) فقط حکایت ممتنع ذیل را که مرحوم محدث نوری از ریاض العلماء و او از شرح شهاب خود مؤلف روایت کرده چون تا درجه‌ای تازگی دارد ذکر می‌کنیم و آن اینست: «شیخ ابو الفتوح رازی در شرح شهاب در شرح حدیث نبوی ان الله لیؤید هذا الدین بالرجل الفاجر پس از ذکر احوال مؤلفه قلوبهم گوید برای من نیز نظیر همین وقایع روی داده و اجمال آن که من در ایام جوانی در خان معروف به خان علان [در ری ظ] مجلس وعظ و تذکیر مرتب همی داشتم و مرا در نزد عامه قبولی عظیم بودی چنان افتاد که جمعی از یاران من بر من رشک بردند و در نزد والی شهر از من سعایت نمودند. والی مرا از گفتن مجلس منع فرمود و مرا همسایه‌ای بود از اعوان سلطان و آن موقع یکی از ایام عید بود و آن همسایه به عادت امثال خود عزم داشت که به شرب مشغول گردد. چون اینکه حکایت بشنید عزم خود را ترک داده بنزد والی شد و او را از حسد یاران بر من و دروغ بستن ایشان در باره من بی‌گانه‌انید و سپس خود شخصاً آمده مرا از خانه بیرون آورد و به منبر برد و تا آخر مجلس وعظ در پای منبر بنشست. پس من به مردم گفتم اینست معنی آنچه پیغامبر - صلی الله علیه و آله - فرموده که خداوند اینکه دین را [باشد که] به مرد فاجر توانائی دهد» انتهی (۵۴). راقم سطور گوید: بر حسب ظاهر شاید برای ما تا اندازه‌ای غریب به نظر آید که مؤلف کتاب جزای نیکی و احسان آن مرد و شفاعت وی از مؤلف در نزد والی و باصلاح آوردن کار او را بدین طریق داده که علنا او را بر منبر فاجر ----- ۵۳. رجوع شود بجلد سوم از کتاب مزبور یعنی مستدرک الوسائل، صفحات ۳۲۵- ۳۶۵-۴۸۷-۴۸۹. [.....] ۵۴. مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۷-۴۸۸. صفحه: ۴۳ خواننده و او را یکی از مصادیق حدیث مذکور ان الله لیؤید هذا الدین بالرجل الفاجر قرار داده ولی چون خصوصیات اینکه واقعه به دست ما نیست بدون شک باید فرض نمود که مؤلف را قطعاً عذری شرعی در اینکه گونه رفتار نسبت بدان مرد همسایه بوده مثلاً شاید آن مرد متجاهر به فسق بوده یا شاید از نکوهیدن علنی او احتمال ترک افعال ناستوده وی می‌داده و نحو ذلک از معاذیر شرعی. باری مرحوم حاجی میرزا حسین نوری پس از نقل حکایت مزبور گوید (۵۵): «و شیخ ابو الفتوح از جماعتی روایت می‌کند: الف- از شیخ ابو الوفا عبد الجبار [ابن عبد الله بن علی المقرئ] الرازی (۵۶). ب- از پدرش علی بن محمد (۵۷). ج- از عم پدرش شیخ جلیل مفید حافظ ابو محمد عبد الرحمن ابی بکر احمد نیشابوری خزاعی ساکن در ری (۵۸). د- از شیخ ابو علی طوسی (۵۹). ه- از قاضی فاضل حسن استرآبادی (۶۰)» انتهی کلام صاحب المستدرک. بعلاوه مآخذ مذکوره در فوق در نقد الرجال میر مصطفی تفرشی و امل ----- ۵۵. مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۸-۴۸۹. ۵۶. از معاصرین شیخ طوسی است. تاریخ وفات او به دست نیامد. رجوع شود برای ذکر اجمالی از او به فهرست منتجب الدین ص ۷ در حاشیه و مناقب ابن شهر آشوب ج ۱ ص ۹ و امل الآمل ص ۳۷۹ و روضات الجنات ص ۵۹۸ س ۱۲. ۵۷. به صفحه ۶۲۱ رجوع شود. ۵۸. مشروحاً بیان کردیم که فوق العاده مستبعد است که مؤلف ما نحن فیه یعنی ابو الفتوح رازی از اینکه عبد الرحمن بن احمد خزاعی معروف به مفید نیشابوری متوفی در سنه ۴۴۵ بلا واسطه روایت کرده و عصر او را درک کرده باشد، رجوع بدانجا شود. ۵۹. یعنی ابو علی حسن بن محمد بن الحسن طوسی پسر

شیخ طوسی معروف که به تصریح ابن حجر عسقلانی در لسان المیزان ج ۲ ص ۲۵۰ در حدود سنه پانصد هجری وفات کرده است و عین عبارت ابن حجر عن قریب نقل خواهد شد. ۶۰. رجوع شود به ص ۱۰۸ از اجازه کبیر صاحب معالم که در جلد ۲۵ بحار الانوار ص ۹۷-۱۱۶ به طبع رسیده و مستدرک الوسائل ج ۳- ص ۴۸۹ و ۴۹۲. صفحه: ۴۴ الآمل شیخ حرّ عاملی و تنقیح المقال مرحوم حاج شیخ عبد الله ممقانی نیز در هر یک شرح حال مختصری از صاحب ترجمه مذکور است که چون متضمن هیچ مطلب تازه نیست و تکرار عین مآخذ سابق الذکر است لهذا از نقل مندرجات آنها در اینکه جا بکلی صرف نظر کردیم.

تعیین عصر مؤلف و تاریخ تقریبی تألیف تفسیر حاضر

چنان که از مطالعه فصول متقدمه بوضوح پیوست در هیچ یک از کتب رجال و تواریخ و غیره که متعرض ذکر از مؤلف ما نحن فیه شیخ ابو الفتوح رازی شده‌اند به هیچ وجه تاریخی راجع به وقایع احوال وی از قبیل تاریخ ولادت یا تاریخ وفات و غیره مذکور نیست و از مطالعه خود تفسیر حاضر نیز تا آنجا که راقم سطور تتبع نموده تاریخی در خصوص شروع یا اتمام تألیف کتاب یا اشارت دیگری راجع به شخصیات مؤلف - الا ما شد و ندر - به نظر نرسید. ولی از روی پاره‌ای قرائن و امارات خارجی که ذیلا اشاره بدانها خواهد شد و نیز از ذکر اسامی بعضی از مشاهیر اشخاص که استطرادا نام ایشان در اثناء تفسیر حاضر برده شده است روی هم رفته اینکه نتیجه گرفته می‌شود که مؤلف کتاب به نحو قطع و یقین از رجال اواخر قرن پنجم و اوایل الی اواسط قرن ششم هجری بوده است به شرح ذیل: (اولا-) مؤلف کتاب به تصریح ابن شهر آشوب در مناقب ج ۱ ص ۹ و صاحب روضات ص ۱۸۴ و صاحب مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۸۹ بلا واسطه از شیخ ابو علی حسن بن محمد بن الحسن الطوسی پسر شیخ طوسی معروف روایت می‌کند. و وفات شیخ ابو علی مزبور به تصریح ابن حجر عسقلانی در لسان المیزان ج ۲ ص ۲۵۰ در حدود پانصد هجری بوده است «۶۱». پس اگر به اقل تقدیرات ----- ۶۱. عین عبارت ابن حجر در لسان المیزان از قرار ذیل است: «الحسن بن محمد بن الحسن بن علی الطوسی ابو علی بن [ابی] جعفر سمع من والده و ابی الطیب الطبری و الخلال و التّوخی ثم صار فقیه صفحه: ۴۵ سنّ راوی بلا- واسطه از او را یعنی ابو الفتوح رازی ما نحن فیه را در وقت وفات شیخ خود در حدود ۵۰۰ هجری بیست ساله هم فرض کنیم نتیجه ضروری اینکه فقره اینکه می‌شود که تولّد ابو الفتوح رازی به نحو قطع و یقین مؤخر از حدود ۴۸۰ هجری ممکن نیست روی داده باشد. ثانیاً) آن که شیخ منتجب الدین معروف ابو الحسن علی بن عبید الله بن الحسن بن الحسین بن بابویه رازی صاحب فهرست مشهور به فهرست منتجب الدین که از اخصّ تلامذه مؤلف کتاب است به تصریح خود او در قریب ده موضع از فهرست مزبور «۶۲» بلا واسطه از مؤلف ما نحن فیه روایت می‌کند و تفسیر حاضر را با تألیف دیگر صاحب ترجمه شرح شهاب الاخبار قضاعی هر دو را در نزد مؤلف آنها قرائت نموده بوده است. و علاوه بر آن مؤلفات کثیره عدیده دیگری از علماء شیعه را که تراجم احوال ایشان در فهرست مزبور مذکور است «۶۳» به توسط صاحب ترجمه از مؤلفین آنها روایت می‌کند، و تولّد شیخ منتجب الدین به تصریح عموم کتب رجال و به تصریح معاصر او اما الدین عبد الکریم بن محمد رافعی در کتاب التّدوین فی اخبار قزوین که ترجمه حال مفصل مبسوطی در کتاب مزبور مرقوم داشته «۶۴» در سنه پانصد و ----- الشیعه و امامهم بمشهد علی - رضی الله عنه - سمع منه ابو الفضل بن عطاق و هبة الله السقطی و محمّد بن محمّد النسفی و هو فی نفسه صدوق مات فی حدود الخمسمائة و کان متدینا کافا عن السّب» انتهى. رجوع شود نیز به فهرست منتجب الدین ص ۴ و معالم العلماء ابن شهر آشوب ص ۳۲ و امل الآمل ص ۴۶۹ و منتهی المقال ص ۱۰۲ و مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۴۹۷. ۶۲. اینکه ده موضع عبارت است از تراجم احوال اشخاص مذکور در حاشیه بعد بعلاوه ترجمه احوال خود ابو الفتوح رازی. ۶۳. و آنان عبارتند از اشخاص ذیل: ابو بکر احمد بن الحسین بن احمد نیشابوری خزاعی جدّ اعلاى ابو الفتوح رازی و اسمعیل بن حسن بن محمد حسنی نقیب به نیشابور، و ابو عبد الله جعفر بن محمد دوریستی، و خلیل بن ظفر بن خلیل اسدی

و ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن الحسين نیشابوری خزاعی معروف به مفید نیشابوری، و عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی، و ابو القاسم عبد العزیز بن محمد بن عبد العزیز امامی نیشابوری، و محسن بن حسین بن احمد نیشابوری عم مفید نیشابوری، و ابو سعید محمد بن احمد بن الحسين نیشابوری جد ادنای ابو الفتوح رازی. ۶۴. کتاب التدوین رافعی، نسخه خطی اسکندریه ص ۴۱۴-۴۱۶. صفحه ۴۶: چهار بوده است، پس اگر سن منتجب الدین را در حین تحمیل وی روایات کتب کثیره مذکوره را از ابو الفتوح رازی به اقل تقدیرات در امثال اینکه موارد بیست ساله هم فرض کنیم نتیجه ضروری اینکه فقره اینکه می شود که استاد او ابو الفتوح رازی به نحو قدر متیقن و بطور حتم و قطع در حدود ۵۲۵ در حیات بوده است. پس چنانکه ملاحظه می شود دو قضیه از قضایای راجع به تعیین عصر مؤلف از روی قرائن خارجی مذکوره به نحو قطع و یقین و خارج از دایره شک و احتمال محقق و محرز است یکی آن که ولادت او مؤخر از حدود ۴۸۰ بوده است و دیگر آن که وی در حدود ۵۲۵ قطعاً و محققاً در حیات بوده است و تاریخ ما بقی کیفیات و تفصیل راجع به حیات او مجهول است مثلاً معلوم نیست چه مقدار مدت قبل از ۴۸۰ ممکن است متولد شده باشد یا چه مقدار دیگر بعد از حدود ۵۲۵ باز در قید حیات بوده است لکن گمان می رود که تاریخ تولد او چنان که مؤخر از حدود ۴۸۰ نبوده چندان مقدم بر تاریخ مزبور نیز نبوده است زیرا که مؤلف چنان که بعد از اینکه مذکور خواهد شد از زمخشری به «شیخ ما ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری» تعبیر کرده است که از آن واضح می شود که زمخشری از مشایخ و اساتید مؤلف ما نحن فیه بوده است. و چون عاده و در اکثریت موارد شیخ مسن تر از تلمیذ و تلمیذ کم سن تر از استاد است پس اگر در مورد مفروض ما نیز اینکه اغلیت جاری و از قبیل افراد شاذه نادره نباشد نتیجه اینکه خواهد شد که تولد مؤلف کتاب حاضر به احتمال قوی یا بعد از تولد زمخشری یعنی بعد از سن ۴۶۷ بوده است یا اقلاً در حدود همان سنوات ولی نه چندان مقدم بر آن. و از طرف دیگر سابق از قول یکی از معاصرین مؤلف ابن حمزه صاحب ایجاز المطالب و هادی الی النجاه به روایت مولی احمد اردبیلی از او در حدیقه الشیعه نقل کردیم که ابن حمزه مذکور به تصریح خود او هم وفات مؤلف را در ری درک کرده بوده و هم وفات ابو الفتوح عجلی شافعی اصفهانی صفحه ۴۷: [به اینکه معنی که به تصریح خود ازدحام مردم اصفهان را به زیارت قبر ابو الفتوح عجلی و سایر مشایخ صوفیه مدفون در آن شهر مشاهده کرده بوده است] و وفات اینکه اخیر یعنی ابو الفتوح عجلی به تصریح ارباب رجال در سنه ششصد هجری بوده است «۶۵». مقصود اینکه است که از سوق حکایت مزبوره ظاهراً چنان بر می آید که اینکه دو واقعه در زمانی نسبتاً نزدیک به یکدیگر وقوع یافته بوده یعنی مدّت زیاده از حدّ متمادی مثلاً هفتاد یا هشتاد سال ما بین آنها فاصله نبوده است و الا بغایت مستبعد است که یک نفر انسان عادی در حال رشد و تمیز (چنان که لازمه حکایت مزبوره است) دو واقعه را با اینکه فاصله عظیم در بین، در مدت عمر خود درک کرده باشد و سپس بعد از همه اینها در سن نود سالگی یا صد سالگی سفر حجّ پیش گیرد اینکه فرض فی الواقع اگر مکابره را کنار بگذاریم عاده بغایت مستبعد بلکه نزدیک به محال است، باری تکرار می کنیم که از سیاق حکایت پیداست که ما بین دو واقعه مزبوره یعنی ما بین وفات ابو الفتوح رازی ما نحن فیه در ری و حضور ابن حمزه در آن واقعه از یک طرف و ما بین سفر ابن حمزه به حج و از آن جا به اصفهان و مشاهده او زیارت مردم قبر ابو الفتوح عجلی را از طرف دیگر (و عبارۀ اخری ما بین وفات ابو الفتوح رازی و ابو الفتوح عجلی) فاصله زیادی از حدّ متمادی در میان نبوده بلکه چنان می نماید که دو واقعه مذکوره در زمانی نسبتاً قریب به یک دیگر وقوع یافته بوده است و صاحب روضات نیز به همین عقیده است و تصریح کرده که ابو الفتوح عجلی به اصفهان در زمانی نزدیک به زمان صاحب عنوان (یعنی ابو الفتوح رازی) وفات نموده «۶۶» بنابر اینکه اگر فرض کنیم که وفات ابو الفتوح رازی حتی پنجاه سال هم مثلاً قبل از وفات ابو الفتوح عجلی (در سنه --- ۶۵. رجوع شود باین خلکان ج ۱ ص ۷۱ در باب الف (اسعد) و طبقات الشافعیه

سبکی ج ۵ ص ۵۰ و روضات الجنات ص ۱۰۱. ۶۶. و قد سبق لنا احتمالنا اشتباه ذلك بالشيخ ابي الفتوح اسعد بن ابي الفضائل العجلی فی ترجمته لما ذكره ابن خلکان المورخ من انه توفی باصفهان فی زمن قریب من زمن صاحب العنوان، روضات الجنات ص

۱۸۴. [.....] صفحه : ۴۸ ۶۰۰) روی داده بوده لازمه آن اینکه می‌شود که وفات مؤلف ما نحن فیه در اواسط مائه سادسه وقوع یافته بوده است و ظن غالب نیز همین است - و الله اعلم بحقائق الامور. ثالثاً) آن که مؤلف اینکه کتاب علاوه بر عده کثیری از مشاهیر رجال از فقهاء و محدثین و متکلمین و مفسرین و نحاه و لغویین و علماء عربیت و ادبا و شعرا از قرون اولیه اسلام گرفته الی اواخر قرن پنجم که غالباً در اثناء تفسیر حاضر از ایشان نام می‌برد و به اقوال و آراء و روایات و اشعار ایشان تمسک می‌جوید علاوه بر اشخاص مذکوره از پاره کسانی نیز نام برده که در اوایل الی اواسط قرن ششم هجری وفات یافته‌اند. از جمله فصیحی نحوی و هو ابو الحسن علی بن ابی زید محمّد بن علی استرآبادی شیعی امامی معروف به فصیحی «۶۷» متوفی در بغداد در ۱۳ ذی الحجه سنه ۵۱۶ مؤلف ما نحن فیه در جلد اول ص ۷۴۹-۷۵۰ از تفسیر حاضر در تفسیر آیه «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ» در سورة النساء [آیه ۲۴] در خصوص حلیت متعه در مذهب شیعه گوید: «و از اعلام مذهب امامیان یکی متعه است و مخالفان ایشان را به اینکه طعنه زنند و ابن سکره الهاشمی «۶۸» گفت در اینکه معنی: یا من یری المتعه من دینه

حلًا و ان کانت بلا مهر و لا یری سبعین تطلیقه

تبیین منه ربّه الخدر من هاهنا طابت موالیدکم

فاجتهدوا فی الحمد و الشکر خواجه ادیب علی بن ابی زید الفصیحی اینکه را جواب گفت: بناتکم یا منکری متعه الاولی

راوها رضا فی دینهم غیر منکره اماء و انتم ان معضتم لقولتی

عبید لهم فیما یرون مسخره ----- ۶۷. فصیحی مزبور از تلامذه عبد القاهر جرجانی معروف صاحب دلائل الاعجاز و اسرار البلاغه و عوامل مشهور در نحو بوده است، رجوع شود برای ترجمه احوال او به معجم الادباء ج ۵ ص ۴۱۵-۴۲۰ و ابن خلکان ج ۱ ص ۳۷۴ و طبقات النحاه سیوطی ص ۳۵۱-۳۵۲ و مجالس المؤمنین در اواخر مجلس پنجم، و روضات الجنات ص ۴۸۵. ۶۸. ابو الحسن محمّد بن عبد الله بن محمّد المعروف به ابن سکره متوفی در سنه ۳۸۵، ابن خلکان ج ۲ ص ۱۰۵-۱۰۶. صفحه : ۴۹ و نعلی سکر لاست کل مصوب

لما قاله فی الطاهرین ابن سکره «۶۹» و دیگر سنائی شاعر معروف متوفی به اصح اقوال در یازدهم شعبان سنه پانصد و بیست و پنج هجری «۷۰» مؤلف در تفسیر حاضر (ج ۲ ص ۱۳۹) در تفسیر ----- ۶۹. اینکه ابیات به همین نحو که بکلی صواب و معنی آن واضح است در تفسیر ابو الفتوح چاپ شده است ولی نسخه که صاحب مجالس المؤمنین به دست داشته ظاهراً بسیار سقیم و ابیات بکلی مغلوط در آن مرقوم بوده لهذا او بیت دوم را بکلی غلط خوانده و غلط ترجمه کرده است. و در روضات نیز به تبع مجالس اینکه ابیات مغلوط چاپ شده است. ۷۰. تاریخ وفات سنائی به تصریح یکی از معاصرین او محمّد بن علی بن الرقا نام که به حکم بهرام شاه حدیقه او را مرتب نموده بوده در دیباچه آن کتاب بعد از نماز روز یکشنبه یازدهم شعبان سنه پانصد و بیست و پنج بوده و غالب مورخین و تذکره نویسان از قبیل جامی در نفحات و صاحب حبیب السیر و مجالس المؤمنین و هفت اقلیم جز اینکه قول قول دیگری نقل نکرده‌اند، ولی تقی کاشی و به تبع او صاحب آتشکده و ریاض العارفین (و خود راقم اینکه سطور سابقاً در حواشی چهار مقاله) وفات او را در سنه ۵۴۵ نگاشته‌اند، و دولتشاه در سنه ۵۷۶ و مجمع الفصحا در

سنه ۵۹۰ و بدون شک فقط قول اول صواب است لا غیر، چه هیچ شهادتی بالاتر از شهادت یکی از معاصرین خود شخص نیست در صورتی که سایر ارباب تذکره ما بین ایشان و سنائی اقلاً چهار صد سال فاصله بوده است. و بخصوص که در روایت جامع حدیقه ماه و روز و روز هفته و بودن آن بعد از نماز شام و سایر مشخصات اینکه واقعه همه معین شده است، فقط اشکالی که بر اینکه تاریخ ممکن است وارد آید یکی آن است که در بعضی از نسخ طریق التحقیق سنائی [(رجوع به شماره ۹۲۶) از فهرست نسخ فارسی دیوان هند از آتیه] بیت ذیل در آخر کتاب دیده می‌شود: پانصد و بیست و هشت ز آخر سال || بود کاین نظم نغز یافت کمال ولی ممکن است که بیست و هشت تحریف کلمه دیگری باشد و نیز ممکن است چنان که نظایر اینکه قضیه در باره نسخ خطی نظامی و شاهنامه و غیره مکرر دیده شده که اصل بیت مزبور بکلی الحاقی باشد چنان که در نسخه دیگر از همان کتاب یعنی طریق التحقیق در همان کتابخانه اصلا و ابدا از بیت مذکور نشانی نیست (رجوع شود به شماره ۹۱۴ از فهرست مزبور). اشکال دیگر آن که وفات سنائی چنان که از مراثی مشهوره او در حق معزی واضح می‌شود قطعاً بعد از وفات معزی بوده و وفات معزی به قول مشهور در سنه ۵۴۲ است پس وفات سنائی بالضروره بعد از تاریخ مزبور یعنی بعد از ۵۴۲ خواهد بود. و جواب ازین اشکال واضح است و آن اینکه است که تاریخ ۵۴۲ در خصوص وفات معزی بکلی غلط مشهور است و ظاهراً ابتدا از تقی کاشی ناشی شده است و قبل از او تا آنجا که راقم سطور اطلاع دارد هیچ یک از ارباب تذکره متعرض تاریخ وفات معزی نشده‌اند و چنان که دوست فاضل من آقای عباس اقبال آشتیانی در رساله نفیسی که همین اواخر در خصوص شرح حال معزی و ممدوحین و معاصرین او تألیف نموده‌اند به دلایل متقنه ثابت کرده‌اند وفات معزی به نحو قطع و یقین مؤخر از سنه پانصد و بیست صفحه: ۵۰ آیه فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ در سوره مائده [آیه ۳۱] گوید: «انس روایت کند که رسول خدا- علیه السلام- گفت خدای تعالی منت نهاد به سه چیز بعد از سه چیز: به بوی از پس مرگ چه اگر نبودی هیچ کس مرده را دفن نکردی و به اینکه جانور که در دانه افتاد که اگر نه آن بودی پادشاهان حبوب ادخار کردند به جای زر و سیم و ایشان را آن به بودی و به مرگ پس از پیری که مرد چون سخت پیر شود او را از خود ملال آید در آن وقت او را راحت باشد چنان که حکیم سنائی گوید: اگر مرگ خود هیچ راحت ندارد

نه بازت» (۷۱)، رهاوند همی جاودانی» و دیگر زمخشری معروف ابو القاسم محمود بن عمر الخوارزمی متوفی در شب نهم ذی الحجه سنه ۵۳۸ مؤلف در تفسیر آیه لا- به و قَالَ الْمَلِكُ اثُّونِي بِهِ أَسْتَخْلِصَهُ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ، در سوره یوسف (ج ۳ ص ۱۴۱) [برابر با ج ۱۱ ص ۹۸ تا ۱۰۰ از چاپ بنیاد] گوید: «ملک گفت: اینکه مرد را که علم چنین داند او را در زندان رها نکنند او را به من آرید تا من او را بخاصه و خالصه خود کنم ... چون استنطاق کرد او [را] و او به سخن در آمد از سخن او مایه علم او بشناخت و پایه قدر او بدانست ... در خور آن او را پایه نهاد. گفت: تو امروز بنزدیک ما مکین و امینی عذر آن خواست که پیش از بین تو را نشناختم چون تو را امروز بشناختم لا جرم بقدر امانتت» (۷۲) پایه مکانت نهادیم ... و نکو گفت امام زمخشری: امتحنوه فکان مؤتمنا

ثم استشاروه بعد ما امتحنوا ثم دعوه لذاک مؤتمنا

للملک و المستشار مؤتمن ----- نمی تواند باشد و در دیوان او مدح هیچیک از ملوک و امرای آن عهد یا اشاره و تلویحی به هیچ واقعه از وقایع تاریخی آن عهد بعد از تاریخ مزبور بوجه من الوجوه یافت نمی‌شود و چون از طرف دیگر به پاره‌ای از وقایع تاریخی تا حدود ۵۱۸ در دیوان او اشاراتی یافت می‌شود پس وفات او به ظن نزدیک به یقین در حدود ۵۱۸-۵۲۰ بوده است. ۷۱. تصحیح قطعی، و فی الاصل: نه بازد [کذا]. ۷۲. کذا فی الاصل: و الظاهر: امانتت پایه مکانتت

[حدس مرحوم قزوینی صواب و عین ضبط چاپ بنیاد است. ص ۱۰۰]. صفحه: ۵۱ انتهی باختصار- و باز در تفسیر آیه الّذی جعل لکم من الشجر الأخضر ناراً فإذا أنتم منه تُوقدون در سوره یس (ج ۴ ص ۴۱۹) [برابر با ج ۱۶ ص ۱۷۰ چاپ بنیاد] گوید: «عبد الله عباس گفت آن دو درخت است که در او آتش باشد یکی را مرخ گویند و یکی را عفار چون کسی را آتش باید دو شاخ از اینکه دو درخت ببرد چنان که آب از او می‌چکد و بر هم ساید از میان آن آتش بیرون آید. و گفتند «مرخ» نر باشد و «عفار» ماده و هر دو را زنده گویند و شیخ ما «۷۳» ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری دو بیت گفت: و انی اری مثل الفاضلین

إذا التقیا الزّند و الزّنده فهذا یفید بما عنده

و هذا یفید بما عنده «۷۴» انتهی به اختصار، حال گویم که از ورود اسامی اشخاص ثلاثه مذکور در فوق یعنی فصیحی متوفی در سنه ۵۱۶ و سنائی متوفی در ۵۲۵ و زمخشری متوفی در ۵۳۸ در اثناء تفسیر حاضر شاید بتوان استنباط نمود که تألیف کتاب ما نحن فیه بعد از وفات اشخاص مزبوره بوده است نه در حال حیات ایشان، و اگر در مورد زمخشری که تاریخ وفات او مؤخر از آن دوی دیگر است احتمال دهیم که تألیف کتاب در حال حیات او بوده در مورد دو نفر اول یعنی فصیحی نحوی و سنائی اینکه احتمال بغایت ضعیف است. و علی ای حال از طرز تعبیر مؤلف از زمخشری به «امام زمخشری» و «شیخ ما ابو القاسم محمود بن عمر زمخشری» واضح می‌شود که اگر هم ----- ۷۳. ازین تعبیر چنان که سابق نیز بدان اشاره نمودیم تقریباً به نحو قطع و یقین واضح می‌شود که زمخشری از جمله مشایخ و اساتید مؤلف کتاب ابو الفتوح رازی بوده است. ۷۴. کذا فی الاصل و گویا صواب بجای «و هذا» در مصراع دوم «و ذاک» باشد و الا مصراع دوم عین مصراع اول و تکرار آن خواهد بود و مخفی نماند که دو قطعه شعر مذکور از زمخشری را در هیچیک از مآخذی که متضمن ترجمه حال اوست و اینکه ضعیف به آنها دسترسی دارد از قبیل معجم الادباء یاقوت و انساب سمعانی و طبقات الادباء ابن الانباری و ابن خلکان و بغیة الوعاة سیوطی و جواهر المزیئه و لسان المیزان ابن الحجر و مفتاح السعادة طاش کبری زاده و روضات الجنات نیافتم و همچنین در تفسیر کشف و در ضمن تفسیر دو آیه مذکور در فوق در سوره یوسف و سوره یس نیز اثری از آنها به دست نیاوردم و ظاهراً مؤلف کتاب اینکه ابیات را یا شفاها بلا واسطه از خود زمخشری استماع نموده بوده یا از دیوان اشعار زمخشری که در آن اعصار ما بین مردم بتصریح سمعانی و غیره مشهور بوده نقل کرده است. صفحه: ۵۲ زمخشری در حین تألیف تفسیر حاضر از جمله احیا بوده در هر صورت جوانی خردسال و در اوایل سن شباب نبوده بلکه بعد از آنی بوده که وی مردی مشهور به علم و فضل و یکی از ائمه مسلمین و شیوخ ایشان محسوب می‌شده است و واضح است که اینکه درجات در حال صغر سن برای کسی دست نمی‌دهد و چون تولد زمخشری در سنه ۴۶۷ است پس اگر فرض کنیم که آغاز شهرت زمخشری و انتشار صیت او از سن چهل سالگی او به بعد مثلاً بوده است نتیجه آن خواهد بود که تألیف تفسیر حاضر به ظن غالب بلکه تقریباً به نحو قطع و یقین مقدم بر حدود ۵۱۰ نبوده است و اینکه نکته را نیز ناگفته نگذاریم که چنان که مشاهده شد مؤلف در دو فقره عبارت مذکور در فوق که از زمخشری نام برده در هر دو مرتبه به مناسبت نقل پاره‌ای از اشعار اوست که ذکر از او کرده است ولی از کشف معروف او تا آن جا که راقم سطور تتبع کرده و قاضی نور الله ششتری نیز در مجالس المومنین بدان اشاره نموده «۷۵» ظاهراً هیچ نامی نبرده است با وجود اینکه که مؤلف به عادت خود از غالب تفاسیر مشهوره عصر خود از قبیل تفسیر طبری و تفسیر ابو القاسم بلخی کعبی «۷۶» و تفسیر ابو مسلم محمد بن بحر اصفهانی «۷۷» و تفاسیر ابو علی جبائی «۷۸» و پسرش ابو هاشم ----- ۷۵. «از تفسیر فارسی او ظاهر می‌شود که معاصر صاحب کشف بوده و بعضی اشعار صاحب کشف با او رسیده اما کشف به نظر او نرسیده» (مجالس المؤمنین در ترجمه احوال ابو الفتوح رازی در اواسط مجلس پنجم) در کتاب روضات الجنات ص ۱۸۴ در ترجمه عبارت

مزبور اشتباهی دست داده که مغیر معنی است و نصّه: «و یظهر منه (ای من تفسیره) آنه کان معاصرا لصاحب الکشاف و قد بلغه بعض اییات (صاحب) الکتاب دون اصله»، کلمه «صاحب» دوم از قلم ناسخ یا از قلم خود مؤلف افتاده است. ۷۶. ابو القاسم عبد الله بن احمد بلخی کعبی از رؤسای مشهور معتزله متوفی در سنه ۳۱۹، او را تفسیری بوده در دوازده مجلد. رجوع شود به کتاب الفهرست ابن الندیم ص ۳۴ و انساب سمعانی در نسبت «کعبی» و ابن خلکان ۱: ۲۷۳، و جواهر المصنئه ۱: ۲۷۱ و لسان المیزان ۳: ۲۵۵-۲۵۶ و کشف الظنون در عنوان «تفسیر ابی القاسم عبد الله بن احمد البلخی». ۷۷. ابو مسلم محمد بن بحر اصفهانی معتزلی متوفی در سنه ۳۲۲، او را تفسیری بزرگ بوده در چهارده مجلد موسوم به جامع التأویل لمحكم التنزیل و کتاب الفهرست ۱۳۶، معجم الادبا ۶: ۴۲۰-۴۲۲ لسان المیزان ۵: ۸۹ بغیة الوعاء ۲۳، کشف الظنون در عنوان «جامع التأویل». ۷۸. ابو علی محمد بن عبد الوهاب جبائی به ضم جیم و تشدید باء موحد و بعد از الف همزه قبل از صفحه ۵۳ جبائی «۷۹» و ابو بکر اصم «۸۰» و رمانی «۸۱» و زجاج «۸۲» و حسین بن الفضل البجلی «۸۳» و تفسیر معروف ثعلبی نیشابوری «۸۴» موسوم به الکشف و الیقان فی تفسیر القرآن و غیر ذلک که ذکر همگی موجب تطویل است دائما نام برده و از هر یک از آنها به مناسبت مقام فصول و فقرات خارج از حدّ احصا در اینکه تفسیر کبیر عدیم التظیر که فی الواقع مصداق «کلّ الصّید فی جوف الفراء» ست نقل کرده است، پس با وجود اینها سکوت او از یکی از مشهورترین تفاسیر دنیا و یکی از مهمترین تالیفات استاد خود او یعنی کشاف لا بد کاشف از اینکه است که -----

یاء نسبت از رؤساء مشهور معتزله متوفی در سنه ۳۰۳ او را تفسیری معروف بوده (انساب سمعانی در نسبت «جبائی» تبیین کذب المفتری از ابن عساکر ص ۱۳۸ ابن خلکان ۲: ۵۵-۵۶، لسان المیزان ۵: ۲۷۱ روضات الجنات ۷۰۰-۷۰۲). [.....]. ۷۹. ابو هاشم عبد السلام بن محمد بن عبد الوهاب جبائی پسر مذکور قبل و مانند پدر از رؤسای معروف معتزله متوفی در سنه ۳۲۱ (الفهرست ۱۷۴، انساب سمعانی در «جبائی» ابن خلکان ۱: ۳۱۷ طبقات الشافعیه سبکی ۳: ۲۳۰ استطرادا لسان المیزان ۴: ۱۶ طبقات المفسرین سیوطی ۳۳ روضات ص ۷۰۲ در ذیل ترجمه پدرش ابو علی جبائی). ۸۰. ابو بکر عبد الرحمن بن کیسان اصم معتزلی از رجال اواخر قرن دوم ظاهرا (کتاب الفهرست ص ۳۴ س ۲ و ص ۱۰۰ س ۲۹، لسان المیزان ۳: ۴۲۷، مقالات الاسلامیین ابو الحسن اشعری، فرق الشیعة نوبختی، تبصرة العوام طبع آقای اقبال رجوع به فهارس اینکه سه کتاب اخیر). ۸۱. ابو الحسن علی بن عیسی رمانی نحوی معتزلی متوفی در سنه ۳۸۴ (انساب سمعانی در «رمانی» طبقات الادباء ابن الانباری ۳۸۹-۳۹۲، معجم الادباء ۵: ۲۸۰-۲۸۳) ابن خلکان ۳۵۹-۳۶۰ بغیة الوعاء ۳۴۴ کشف الظنون در «تفسیر الرمانی» روضات ۴۸۰-۴۸۱. ۸۲. ابو اسحق ابراهیم بن محمد بن السزّی زجاج نحوی معروف متوفی در سنه ۳۱۰ یا ۳۱۱ یا ۳۱۶ تفسیر او معروف بود به معانی القرآن شهرت زجاج مغنی از تکثیر عدد مآخذ است رجوع شود از جمله به ابن خلکان ۱-۳۰۹ و کشف الظنون در «تفسیر الزجاج». ۸۳. ابو علی الحسین بن الفضل البجلی متوطن در نیشابور از مفسرین مشهور و متوفی در سنه ۲۸۲ (انساب سمعانی در نسبت «بجلی» معجم الادباء ۱: ۱۲۲-۱۲۳) استطرادا لسان المیزان ۲: ۳۰۷-۳۰۸). ۸۴. ابو اسحق احمد بن محمد بن ابراهیم ثعلبی نیشابوری متوفی در سنه ۴۲۷ مفسر و اخباری بسیار معروف که قصص الانبیاء او معروف به عرائس مکرر در مصر به طبع رسیده است (معجم الادباء ۲: ۱۰۴-۱۰۵، ابن خلکان ۱: ۲۲. سبکی ۳: ۲۳-۲۴. طبقات المفسرین سیوطی ۵، بغیة الوعاء همو ۱۵۴ روضات الجنات ۶۸). صفحه ۵۴ تألیف تفسیر حاضر یا قبل از تألیف کشاف، یعنی قبل از سنه ۵۲۸ انجام گرفته بوده یا قبل از شهرت و انتشار کشاف و وصول نسخ آن از مکه معظمه- که در آنجا تألیف آن به اتمام رسیده بوده «۸۵»- به بلاد ایران که برای اینکه فقره هم لا بد چند سالی وقت لازم بوده است و بنابر اینکه شقّ اخیر ممکن است که تألیف تفسیر حاضر مدّتی بعد از تألیف کشاف و اصلا مدّتی بعد از وفات خود زمخشری (یعنی بعد از ۵۳۸) نیز صورت گرفته بوده است. یک مسأله از خارج بطور حتم محقق و مفروغ عنه است و آن اینکه است که تألیف تفسیر ما نحن فیه بنحو قطع و یقین و به دلیل حسی- عیانی مؤخر از سنه ۵۵۶ نمی تواند باشد زیرا که یکی از نسخ همین تفسیر موجوده در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد مقدس (نمره ۱۳۴) تاریخ کتابت آن صریحا و واضحا و با کلمات تامّه نه با ارقام

هندسی «سنه ست» و «خمسین و خمسمائه» است و نسخه دیگر از همان کتاب و در همان کتابخانه (نمره ۱۳۶) تاریخ استنساخ آن یک سال بعد است یعنی سنه «سبع و خمسین و خمسمائه» (۸۶). پس خلاصه مقدمات مذکوره اینکه شد که تاریخ تألیف تفسیر حاضر از طرفی به ظن غالب مقدم بر حدود ۵۱۰ بوده است، و از طرف دیگر به نحو قطع و یقین و به دلیل خارجی - حسی مؤخر از سنه ۵۵۶ نیز نمی‌تواند باشد پس تاریخ تألیف آن محصور خواهد بود ما بین حدود ۵۱۰ - ۵۵۶. امّا در مورد آنچه مرحوم قزوینی (در پاورقی ۲ ص ۶۱۹) [برابر با ص ۱۴] ----- ۸۵. عین عبارت زمخشری در آخر مجلد سوم از کشف طبع مصر ص ۲۹۸ از قرار ذیل است: «و هذه النسخة هي نسخة الأصل الاولي التي نقلت من السواد و هي ام الكشاف الحرمية المباركة المتمسح بها المحقوقة ان تستنزل بها برکات السماء و يستمطر بها في السنة الشهباء فرغت منها يد المصنّف تجاه الكعبة في جناح داره السليمانية التي على باب اجياد الموسومة بمدرسة العلامة ضحوة يوم الاثنين الثالث والعشرين من ربيع الاخر في عام ثمانية و عشرين و خمسمائه - الخ». ۸۶. اینکه دو نسخه هیچ کدام تفسیر تمام کامل نیست نسخه اول عبارت است از مجلد ۱۶ و ۱۷ و نسخه دوم فقط مجلد بیستم است و وصف اجمالی اینکه دو نسخه در همین مقدمه بیان خواهد شد ان شاء الله تعالی. صفحه: ۵۵ همین چاپ] آورده، باید افزود که تاریخ فوت مفید نیشابوری که به نقل از لسان المیزان ابن حجر ۴۴۵ آمده است، صحیح نیست و باید تحریفی در آن صورت یافته باشد زیرا بنابر تحقیقی که مرحوم ابو الحسن شعرانی در ص ۶ مقدمه جلد اول چاپ خود از تفسیر روض الجنان (که بعداً به آن اشاره خواهیم کرد) انجام داده است، چون شیوخ وی همه پس از اینکه تاریخ در گذشته‌اند (مثلاً هناد نسفی در ۴۶۵، ابن النفور در سال ۴۷۰، شیخ طوسی ۴۶۰ و ابن براج در ۴۸۱) پس یا ضبط لسان المیزان مصحّف است، یا ابن حجر اشتباه کرده است. زیرا به نص خود لسان المیزان یکی دیگر از شاگردان او ابراهیم زیدی متوفی به سال ۵۳۹ است که تولد او به سال ۴۴۲ سه سال پیش از فوت صاحب ترجمه به نقل ابن حجر در کوفه اتفاق افتاده است و اگر عمر بن ابراهیم در بیست سالگی هم او را درک کرده باشد باید عبد الرحمن مفید در سال ۴۶۲ در عراق زنده باشد. علاوه بر اینکه مورد، مرحوم شعرانی اعتراض علمامه قزوینی (ذیل ص ۶۱۹ برابر با ص ۱۵ چاپ حاضر) را بر صاحب روضات الجنات وارد نمی‌داند، زیرا در باره تاریخ فوت مفید نیشابوری، چنان که دیدیم با وی هم‌رایی ندارد. و در اینکه صورت باید قول صاحب روضات را پذیرفت که: «بسیار تکلف خواهد بود اگر بگوییم مفید نیشابوری در حدود سال ۳۹۰ متولد شد و در حدود سن بلوغ خود سید رضی را در اواخر عمر وی در سال ۴۰۵ ملاقات کرد، پس از آن عمر طولانی بیش از نود سال یافت و در حدود سال ۴۸۰ که اواخر عمر او بود، سیدین مرتضی و مجتبی ابنا الداعی و شیخ ابو الفتوح رازی که آن وقت طفلی نو رسیده بودند او را دیدند و اجازه گرفتند و شیخ منتجب الدین متولد در سال ۵۰۵ ایشان را در حدود ۵۲۵ مثلاً ملاقات کرد و بدین تکلف روایت بلا واسطه مفید نیشابوری را از سید رضی توجیه کنیم. امّا صاحب روضات نخواست به اینکه تکلفات ملترم شود و روایت او را «بالاسناد» گفت.» (۸۷) -----

۸۷. روح الجنان، چاپ شعرانی، ۱/ ۱۷ (مقدمه). صفحه: ۵۶ و چون رسم شیخ منتجب الدین بر اینکه است که گاهی واسطه یا واسطه‌ها را حذف می‌کند، بعید نیست واسطه میان مفید نیشابوری و سید رضی را هم حذف کرده باشد. مرحوم شعرانی چند نکته دیگر هم در توضیح یا نقض آراء قزوینی آورده است که چون متضمن نکته‌ای در سر گذشت ابو الفتوح و تفسیر او نیست از ذکر آن در اینکه مقام می‌گذریم، خواننده می‌تواند به صفحات ۱۶ تا ۱۹ جلد اول چاپ شعرانی مراجعه کند. مرحوم محدّث ارموی در تعلیقات کتاب نقض (۸۸) پس از نقل اصل و ترجمه آراء تنی چند از متقدّمان نزدیک به عصر ابو الفتوح و پس از آن، در باره صاحب روض الجنان و تجلیل از مقاله علمامه قزوینی، از قول شیخ محمّد علی سهوری در عدّه الخلف فی عدّه السلف - کتابی منظوم در تراجم احوال ائمه هدی - علیهم السّلام - و علمای بزرگ شیعه امامیه - ضمن ذکر علمای قرن ششم در مورد ابو الفتوح شعری نقل کرده که ذکر آن در اینکه صفحات برای کمال اینکه دیباچه ضروری می‌نماید: و ترجمان الذکر ذو الاعزاز

اس‌الهدی ابو الفتوح الرّازی بحر الفضائل استناد الکمل

کنز المعارف الحسین بن علی فخر المشککین شیخ القاله

للاخذ من افضاله افضی له قد سرق الحق له بغير حق

نعم، و من قبل اخ له سرق

در باره سال وفات ابو الفتوح

نکته مهمتری که مرحوم محدث در تحقیق خود بدان متوجه شده، موضوعی است که بر روی تاریکیهای مربوط به سال در گذشت ابو الفتوح پرتوهای سزاوار توجه می‌افکنند. اینکه مطلب ابتدا در مقدمه تفسیر گازر، جلاء الاذهان و جلاء الاحزان «۸۹»، ابو المحاسن الحسین بن الحسن الجرجانی آمده و بعد عینا در جلد نخست تعلیقات نقض نقل شده است. -----

۸۸. چاپ انجمن آثار ملی، جلد نخست، تهران ۱۳۵۸ ص ۱۵۱ به بعد. ۸۹. چاپ مهر آیین، چاپ اول، تهران ۱۳۷۸ ق / ۱۳۳۷ ش، ص کح به بعد. صفحه: ۵۷ حاصل مطلب از اینکه قرار است که، میرزا محمد صادق بن محمد صالح آزادانی اصفهانی در کتاب شاهد صادق، در فصل هفتاد و نهم از باب سوم ضمن ذکر سال وفات بزرگان اسلام از سال اول تا سال ۱۰۴۲ هجری، ذیل سال پانصد و چهلم گفته است «۵۴۰ ابو الفتوح خزاعی در گذشت» «۹۰». مرحوم محدث اینکه تاریخ را با سه تاریخ اجازه که از ابو الفتوح به دست آورده، مناقض یافته است: نخستین اجازه را بر پشت صحیفه اول از نسخه‌ای از تفسیر ابو الفتوح که در ماه صفر ۹۸۰ به خط احمد بن شکر الله «۹۱» نوشته شده به اینکه شرح دیده است: «صورت اجازه الشیخ المفسر - قدس روحه - أجزت للأجل العالم الاخص الاشراف...» «۹۲» - ادام الله توفیقه و تسدیده - آن یروی عنی هذا الكتاب من اوله الى آخره علی الشرائط المعتره فی هذا الباب من اجتناب الغلط و التصحیف. کتبه الحسین بن علی بن محمد ابو الفتوح الرّازی ثم النیسابوری ثم الخزاعی، مصنف هذا الكتاب، فی اواخر ذی القعدة سنه سبع و أربعین و خمسمائة حامدا لله تعالی و مصليا علی النبی و آله.» اینکه اجازه را ابو الفتوح در اواخر ماه ذی قعدة ۵۴۷ نوشته که ظاهرا پس از پایان تألیف کتاب بوده است. مسلم است که اینکه اجازه بر پشت نسخه‌ای نوشته شده که در زمان خود او نوشته شده و باید از نسخه‌های اصیل و آغازین تفسیر بوده باشد. سپس همان یادداشت بر پشت نسخه مورخ ۹۸۰ یا نسخه دومی که اینکه نسخه از روی آن استنساخ گردیده نقل شده است. از روی اینکه قرینه می‌توان یقین داشت که تفسیر ابو الفتوح در ۵۴۷ یا سالی چند پیش از آن به پایان رسیده و خود او نیز در اینکه سال در قید حیات بوده است. اجازه دیگر بر پشت برگ اول نسخه‌ای از رجال نجاشی، متعلق به کتابخانه آقای فخرالدین نصیری امینی به شماره ۱۲۱ ثبت شده که نسخه‌ای است با تاریخ کتابت ----- ۹۰. یادگار، سال دوم، ش ششم، ص ۲۵. ۹۱.

با تأسف و با وجود درخواستهای مکرر از صاحبان نسخ، تاکنون ما بر اینکه نسخه دست نیافته‌ایم. ۹۲. نام صاحب اینکه اجازه در اصل ذکر شده است. [.....] صفحه: ۵۸ ۹۸۲ به خط شخصی به نام حسن بن غالب البراقی، نص آن اجازه به نقل از مقدمه جلد اول تفسیر گازر (ص ل) به شرح زیر است: «حکایه ما وجد علی الأصل المنقول منه هذا الفرع: سمع هذا الكتاب منی بقراءة من قرأ الولد النجیب تاج الدین ابو جعفر محمد بن الحسین بن علی بن محمد - ادام الله توفیقه - و قد اجزت له روايته عنی و روايه ما یصح عنده من مجموعاتی و مسموعاتی علی الشرط المعلوم فی ذلك من اجتناب الغلط و التصحیف. کتبه الحسین بن علی بن محمد الخزاعی»

بخطه فی شهر ربیع الأول سنه احدى و خمسين و خمس مائه حامدا لله تعالى و مصليا على النبي و آله و مسلما. و كتب هذا مالک الكتاب نجم بن محمد بن محمد بن حسن بن نجم الحسيني الشامي السكيكي في النجف الشريف يوم الثلاثاء ثاني ذی الحجة الحرام خاتمة شهور سنة اثنتين و ثمانين و تسع مائه من هجرة سيد المرسلين صلى الله عليه و آله الطيبين الطاهرين». بنابر اینکه سند ابو الفتوح در ربیع الاول سال ۵۵۱ زنده بوده است. اجازه دیگر را صاحب ریاض العلماء، در حین ترجمه حال ابو الفتوح به اینکه عبارت نقل کرده است: «و قد رأيت الرّبع الأول من تفسیره هذا فی اصفهان و كانت النسخة عتيقة جدّا» (۹۳) و قد كتبت فی زمانه، و علی ظهرها خطه الشريف و اجازته لبعض تلامذته و كان اجازته له سنة اثنتين و خمسين و خمس مائه و عبر عن نسبة هكذا: الحسين بن علی بن محمّد بن احمد الخزاعي و قد قرأها جماعة أخرى أيضا عليه و منهم ولد الشيخ أبي الفتوح هذا أيضا و خطه الشريف لا يخلو عن رداثة» به گواهی اینکه هر سه سند که مؤید یکدیگر نیز هست، ابو الفتوح قطعا پس از ۵۴۰ و دست کم تا سال ۵۵۲ زنده بوده است. از طرفی وی در زمان تألیف کتاب ----- ۹۳. از اینکه نسخه نیز تاکنون نشانی به دست نیآورده‌ایم. صفحه : ۵۹ نقض (۵۵۶-۵۵۹) در قید حیات نبوده است زیرا شیخ عبد الجلیل قزوینی صاحب نقض در چند موضع نام او را با عبارت ترخم «رحمة الله» آورده است. پس وفات وی محدود می ماند میان سالهای ۵۵۲ تا ۵۵۹، و تنها قول صاحب شاهد صادق با اینکه تاریخ معارض می نماید. مرحوم محدث ارموی هوشمندانه تناقض را به اینکه صورت حل کرده است که صاحب شاهد صادق اینکه تاریخ را به صورت رقمی دیده، یعنی در جایی که مأخذ کتاب مزبور بوده، عبارت نه به طریق حرفی بلکه به شیوه عدد نگاری بوده و ظاهرا «۵۴۰» خوانده می شده است و نظر به آن که برخی نویسندگان اعداد را نیز همانند حروف و کلمات مندمج و در هم فرو رفته می نویسند، چنان که تشخیص عدد مقدم و مؤخر دشوار می شود و با کمک قرینه معلوم می گردد، و در صورت نبودن قرینه، خواننده که به نظر خود یکی را مقدم می دارد، گاهی درست می خواند و گاهی هم به اشتباه می افتد. در اینکه جا نیز می توان پنداشت که در اثر تقدیم و تأخیر در دو رقم اول اینکه عدد، نوعی جا به جایی رخ داده و به احتمال نزدیک به یقین تاریخ وفات ابو الفتوح در آن مأخذ اصلی «۵۵۴» بوده است، امّا ناقل به اشتباه عدد چهار را که در مرتبه و یکان بوده در مرتبه دهگان دیده و در اثر عدم تشخیص و بد خطی، عدد پنج آن را صفر خوانده و در مرتبه و یکان دیده است، بنابر اینکه عدد «۵۵۴» سال وفات ابو الفتوح، «۵۴۰» خوانده شده است. اگر اینکه استحسان دلپذیر را به عنوان حل اینکه تناقض بپذیریم - که ظاهرا دلیلی برای نپذیرفتنش در دست نیست - هیچ گونه ابهام و اشکال دیگری باقی نمی ماند، در اینکه صورت می توانیم با اطمینانی نزدیک به یقین اعلام کنیم که شیخ ابو الفتوح رازی مؤلف تفسیر گرانقدر روض الجنان و روح الجنان به سال ۵۵۴ هجری در گذشته است.

از لا به لای نسخه‌های خطی

وقتی جست و جوی چندین ساله ما برای یافتن نکته‌ای تازه در شرح احوال ابو الفتوح به جایی نرسید به دهها نسخه خطی مهم و بعضا نادر الوجودی امید بسته بودیم که صفحه : ۶۰ در آغاز و انجام و حواشی برخی از آنها یادداشتهایی از روزگاران پیشین به خط کاتبان و قاریان دلسوخته ایام گذشته به چشم می خورد، تصفح زمانگیر دهها هزار برگ عکس متعلق به سی و هشت نسخه خطی کامل و ناقص تفسیر که تا امروز از گوشه و کنار کتابخانه‌های ایران و جهان گرد آورده‌ایم، به نتیجه چندانی نرسید و عملا باید اعتراف کنیم که هیچ نکته تازه قابل ذکری بر آنچه در اختیار داشتیم نیفزود. تنها در برگ نخستین از جلد هفتم نسخه مج (یکی از نسخه‌های محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی) یادداشت زیر به خط ثلث آمده و با القاب و نعوت احترام انگیزی از شیخ ابو الفتوح یاد شده است که مقام و پایگاه علمی او را در چشم و دل شیعیان و معتقدان او نشان می دهد: «الجزء السابع و الثامن و التاسع و العاشر من کتاب روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن جمعه الشيخ الاجل - الاوحد الامام العالم الرئيس

جمال المله و الدین قطب الاسلام و المسلمین شرف الائمة فخر العلماء مفتی الطایفة سلطان المفسرین ترجمان کلام الله المبین الحسین بن علی بن محمد ابو الفتوح الخزاعی الزازی رحمه الله تعالی علیه که همین خطبه بی کم و کاست در برگ آخر جلد ۶ از نسخه «مت» نیز آمده است و از خویشاوندی اینکه دو نسخه حکایت می کند.

در پیرامون سال تألیف کتاب:

فایده دیگری که از تصفح اینکه نسخه‌ها به دست آمد، نکته‌هایی روشنگر پیرامون تاریخ تألیف اینکه تفسیر بود: یکی از دستنویسهای معتبر و بسیار کهنی که به دلیل قدمت و دیگر ملاکهای نسخه شناسی در مجلدات ۱۱ و ۱۲ به عنوان اساس مورد استفاده قرار داده‌ایم. نسخه نفیسی است متعلق به کتابخانه شخصی مرحوم میر جلال الدین محدث ارموی مورخ ۵۷۹ که پس از نسخه‌های (آت و آک) یعنی نسخه‌های اساس مجلدات ۱۶ و ۱۷ و ۲۰ قدیمترین دستنویسهای است که ما در اختیار داشته‌ایم. مجلد یازدهم اینکه نسخه با اینکه خطبه مهم پایان می پذیرد: «تمت المجلد الحادی عشر، و يتلوه فی الثانية عشر سورة النحل. و وقع الفراغ صفحہ : ۶۱ منه فی العاشر من صفر سنة ثلاث و ثلاثين و خمس مائة، و الله المستعان علی اتمامه و هو المتفضل باحسانه و فرغ منه فی يوم الخامس الثاني من صفر سنة تسع و سبعين و خمس مائة. و هذا خط احقر عباد الله، الحسین بن محمد بن الحسن بن ابراهیم بن محمد بن م! کا «۹۴» العمار، حامدا لله و شاكرًا لنعمه و مصليًا علی نبیّه محمد و آله.» آنچه از اینکه خطبه بر می آید اینکه است که اینکه مجلد که استنساخ آن در روز پنجشنبه دوم صفر سال ۵۷۹ پایان یافته از روی نسخه‌ای نوشته شده که کتابت آن، روز دهم صفر سال ۵۳۳ هجری تمام شده بوده است. تاریخ ۵۳۳ که خواننده می تواند در کلیشه صفحه چهارده جلد یازدهم از چاپ حاضر ملاحظه کند، نکته‌هایی را در سر گذشت اینکه تفسیر روشن می کند: اینکه تاریخ چه پایان استنساخ مجلد حاضر بر دست کاتب اصلی و چه تاریخ ختم اینکه بخش از تفسیر به خامه خود شیخ ابو الفتوح خزاعی بوده باشد، در هر صورت اینکه نکته را مسلم می دارد که دست کم تألیف نیمه اول اینکه تفسیر و شاید هم تألیف تمامی آن در سال مذکور (۵۳۳ هجری) به پایان رسیده و بنابر اینکه شروع به تألیف آن بایستی سالها پیش از اینکه و احتمالاً در اوایل دهه دوم قرن ششم هجری باشد. در اینکه صورت به احتمال قریب به یقین دستنویس مورد بحث از روی نسخه‌ای به خط مؤلف و یا نسخه‌ای مربوط به زمان صاحب تفسیر، که شاید به رؤیت و تأیید او نیز رسیده، استنساخ گردیده است، و در اینکه صورت بطور قطع و یقین باید اعلام کنیم که: تاریخ آغاز به تألیف کتاب پیش از سال ۵۳۳ بوده است. چنان که پیش از اینکه دیدیم مرحوم قزوینی با استدلالهای محکم تاریخی، به اینکه نتیجه رسیده که «تاریخ تألیف تفسیر حاضر از طرفی به ظن غالب مقدم بر حدود ۵۱۰ نبوده است و از طرفی دیگر به نحو قطع و یقین و به دلیل خارجی - حسّی [تاریخ تحریر نسخه ۱۳۴ کتابخانه آستان قدس رضوی] مؤخر از سنه ۵۵۶ نیز نمی تواند باشد. پس تاریخ آن محصور خواهد بود ما بین حدود، ۵۱۰ - ۵۵۶». و اینک با ----- ۹۴. کذا، در متن اصلی بدون نقطه (!) صفحه : ۶۲ دستیابی بر نسخه مرحوم محدث که در حوزه آگاهی علامه قزوینی نبوده است، می توانیم تاریخ تألیف آن را بطور قطع و یقین میان سالهای ۵۱۰ تا ۵۳۳ یا اندکی پس از آن محدود کنیم. بنابر اینکه تاریخ، استبعاد مرحوم قزوینی و برخی دیگر از دانشمندان از اینکه که چرا ابو الفتوح از تفسیر کشاف (مؤلف به سال ۵۲۸) نامی به میان نیاورده هم دیگر موردی نخواهد داشت، زیرا فاصله زمانی پنج سال میان ۵۲۸ و ۵۳۳ برای آن که کتابی که در مکه تألیف یافته در ری به دست ابو الفتوح برسد و مورد استفاده وی قرار بگیرد، به هیچ وجه کفایت نمی کند. تاریخ ۵۳۳ برای پایان تفسیر یا بخش نخستین آن با تاریخ ۵۴۷ یعنی تاریخ اجازه ابو الفتوح بر پشت نسخه مورخ ۹۸۰، که پیش از اینکه بدان اشاره کردیم، تناقضی ندارد، زیرا هیچ بعید نیست که وی چندین سال پس از پایان تفسیر خود زنده بود و به کارهای علمی دیگر اشتغال داشته است. هر چند خواننده نکته بین ممکن است پرسد که پس چرا ابو الفتوح در اینکه سالها به تألیف تفسیری به زبان عربی که در مقدمه همین کتاب (ص ۲) بدان وعده

داده، نپرداخته است! شاید هم اینکه کار را کرده و کتاب او مثل صدها کتاب دیگر سر از حوادث ایام بیرون نبرده و به دست ما نرسیده است، و خدا بهتر داند؟ دو سه دهه آغاز سده ششم هجری را باید «عصر تفسیر نویسی» بنامیم، زیرا در اینکه دو سه دهه به فاصله کمتر از سی سال دست کم چهار تفسیر بزرگ و پر آوازه قرآن مجید که در همه دوره‌ها تا روزگار ما اعتبار و جایگاه خاصی داشته‌اند، تألیف شده است: از اینکه چهار تفسیر دو تا به پارسی و دو تا به عربی است و از هر یک از آن دو - گانه، یکی بر مشرب تشیع و دیگری بر مذاق تسنن. آن چهار تفسیر به ترتیب قدمت عبارتند از: کشف الاسرار و عدّه‌الابرار، به فارسی از ابو الفضل رشید الدین میبدی بر مشرب تسنن که تألیف آن بر اساس تفسیر عرفانی خواجه عبد الله انصاری، در سال ۵۲۰ هـ صورت گرفته است. دیگر، تفسیر روض الجنان و روح الجنان یعنی کتاب مورد بحث، تألیف یافته میان سالهای ۵۱۰ تا ۵۳۳ یا چند سال بعد بر مشرب فقه شیعه. سدیگر، الکشاف عن حقایق التنزیل معروف به تفسیر کشاف، از علامه جار الله صفحه: ۶۳ زمخشری خوارزمی بر مذاق تسنن که در سال ۵۲۸ هجری در مکه معظمه به عربی تألیف یافته است. و سر انجام کتاب گرانقدر مجمع البیان فی تفسیر القرآن، از ابو علی فضل بن حسن طبرسی ملقب به امین الدین و امین الاسلام مفسّر و دانشمند معروف شیعی، که در سال ۵۴۸ به عربی تألیف شده است. نکته قابل توجه آن که این چهار مفسّر بزرگ در زمان و مکانهایی نه چندان دور، هر یک جداگانه و بطور مستقل ضرورت تألیف تفسیری را احساس می‌کنند و بی آن که ظاهراً از کار یکدیگر مطلع باشند (به دلیل آن که هیچ کدام از کتاب دیگری نامی به میان نیاورده‌اند) تفسیر خود را به پایان می‌برند. مشابهت‌هایی اندک و بسیار میان تفسیر ابو الفتوح با تبیان و مجمع البیان هست و شائبه تأثر آن را از اولی و تأثیرش را بر دومی در ذهن افزایش می‌دهد، تا آن جا که علامه نوری در فایده ثلثه از خاتمه المستدرک، اظهار نظر کرده که «هر کس در مجمع البیان طبرسی به تأمل بنگرد در می‌یابد که اینک کتاب تلخیصی از ابو الفتوح بیش نیست (۹۵)» نه تنها از تفسیر کشف الاسرار - که حدوداً همزمان با روض الجنان تألیف یافته - بلکه از هیچ کدام از تفسیرهای فارسی پیش از تفسیر ابو الفتوح نظیر ترجمه تفسیر طبری، تفسیر سور آبادی، تاج التراجم و ... هم در اینکه کتاب نامی به میان نیامده است. شاید ابو الفتوح با در دست داشتن امهات تفسیرهای عربی، خود را از مراجعه به تفاسیر فارسی که در واقع نسبت به آنها مطلب تازه‌ای هم نمی‌توانستند داشته باشند، بی‌نیاز می‌دیده است. اگر تأثر ابو الفتوح از تفسیرهای فارسی پیش از خود، در مقایسه با تفسیرهای عربی، اندک و یا بسیار کم باشد، - که هست - به جای آن تأثیر تفسیر ابو الفتوح بر تفسیرهای فارسی پس از آن، در زمانهای گوناگون بسیار زیاد و در خور یاد آوری است از آن میان دو تفسیر پر آوازه شیعه یعنی جلاء الاذهان و جلاء الاحزان معروف به تفسیر گازر تألیف ابو المحاسن الحسین بن الحسن الجرجانی و منهج الصادقین اثر -----

----- ۹۵. رک: میر جلال الدین محدث ارموی، تعلیقات النقص، جلد نخستین، انجمن آثار ملی، تهران ۱۳۵۸ ص ۱۵۳. صفحه: ۶۴ معروف ملا فتح الله کاشانی به حدی از تفسیر روض الجنان استفاده کرده‌اند که متن آن دو بویژه تفسیر گازر - با روض الجنان کاملاً قابل مقایسه و سزاوار سنجشهای دقیق زبانی و تفسیری است. جست و جو برای روشن شدن میزان تأثیر اینکه کتاب بر تفسیرهای فارسی بعد از خود به اندازه‌ای دراز دامن و گسترده است که می‌تواند عنوان پژوهش یا پژوهشهایی مستقل قرار گیرد. کما اینکه که تأثیر ابو الفتوح بر تفسیرهای عربی بعد از او هم می‌تواند با آهستگی و شکیبایی تمام به پژوهشی پر - دامنه و سر انجام تألیف آثاری در خور توجه برای مطالعات تطبیقی بینجامد.

نام کتاب

چنان که علامه قزوینی ثابت کرده بر اساس کلیه نسخه‌های کهن که ما در اختیار داریم و برخی از آنها - چنان که خواهیم دید - در زمان حیات مؤلف یا بسیار نزدیک به آن زمان نوشته شده است، نام کتاب «روض الجنان و روح الجنان» است، در حالی که مرحوم شعرانی شاید به استناد قول ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۹۶) «روض الجنان و روح الجنان» را پذیرفته و چاپ خود را به اینکه نام

موسوم گردانیده است. باید دانست که در متن اینکه تفسیر از طرف مؤلف به نام کتاب اشارتی نرفته، تنها در مقدمه کتاب می‌گوید که: «جمعی از دوستان و بزرگان از امثال و اهل علم و تدین اقتراح کردند که در اینکه باب جمعی باید کردن و وعده دادن به دو تفسیر یکی به پارسی و یکی به تازی، جز که پارسی مقدم‌تر شد بر تازی برای آن که طالبان اینکه بیشتر بودند و فایده هر کسی بدو عامتر بود.» (۹۷) و ما نمی‌دانیم که آیا بواقع اینکه نام را خود ابو الفتوح برگزیده است و یا نسخه نویسان آن را بدین نام موسوم گردانیده‌اند. چون اختلافی در نام کتاب بین نسخه‌ها نیست، شاید نخستین نسخه نویس، اینکه نام را به کتاب داده و بعد همه جا پراکنده شده است. قرینه مختصری که از متن تفسیر برای علاقه مؤلف به اینکه تسمیه یافته‌ایم، اینکه -----

----- ۹۶. چاپ تهران، به همت عباس اقبال ۱- ۹۷.۹. روض الجنان، چاپ حاضر، جلد اول ص ۲. صفحه: ۶۵ است که در تفسیر آیه «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ» (بقره، ۱۸۵) می‌گوید: اما دو عصمت یکی از شیطان و یکی از نیران، هر یکی از چیزی، عصمت شیطان، من قوله- علیه السلام: و یصفد فیہ مردة الشیطان، و عصمت نیران قوله: و یغلق فیہ ابواب النیران. اما دو نعمت: فتح الجنان و روح الجنان، درهای بهشت بگشایند و دلها را راحت دهند» (۹۸)»

چاپهای پیشین روض الجنان و سخنی در شیوه تصحیح چاپ حاضر

تفسیر روض الجنان در زمره آن کتابهایی است که از همان روزگار مؤلف مورد توجه پارسی دوستان و قاطبه علاقه‌مندان به تفسیر و علوم قرآنی قرار گرفته است، و به همین دلیل با وجود حجم زیاد کتاب همواره رونویسی و استنساخ می‌شده است، و ما امروز توانسته‌ایم افزون از پنجاه دستنویس ناقص و کامل از اینکه کتاب را که سر از حوادث قرون به سلامت برده است، احصا، و سی و هشت نسخه آن را گرد آوری کنیم. پس از آمدن صنعت چاپ به ایران هم همواره ضرورت طبع اینکه کتاب عزیز الوجود احساس می‌شد، پیش از آن که ما به تدارک چاپ حاضر برخیزیم، سه چاپ متفاوت از اینکه کتاب صورت گرفته است که هر کدام چندین بار به طریق افست نشر و پخش شده است: ۱- بار نخست تنی چند از فضلا من جمله ملک الشعراء صبوری از روی دو نسخه مورخ ۹۴۹ و ۹۴۷ به شماره‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای نسخه مضبوط و مصحح به سالهای ۱۳۰۷ و ۱۳۰۹ در چهار مجلد برای کتابخانه سلطنتی فراهم آورده که دو جلد از پنج جلد آن به سال ۱۳۲۳ ه. ق. به فرمان مظفر الدین شاه و سه جلد باقی مانده در سال ۱۳۱۳-۱۵ ه. ش. به دستور علی اصغر حکمت وزیر معارف وقت به زیور طبع آراسته گشت (۹۹)، دوره پنج جلدی اینکه چاپ بار دیگر در سال ۱۴۰۴ ه. ق به سرمایه کتابخانه آیه ا... العظمی -----

----- ۹۸. روض الجنان، ۳/ ۲۵. ۹۹. عبد الجلیل قزوینی، تعلیقات التَّقْض، ۱/ ۱۶۸. صفحه: ۶۶ مرعشی نجفی در قم به صورت افست نشر گردیده است. ۲- چاپ دوم آن در ده جلد به سال ۱۳۲۰ با تصحیح و حواشی آیه الله مهدی الهی قمشهای صورت گرفته است. ۳- و چاپ سوم در ذی حجة الحرام ۱۳۸۲ ه. ق با تصحیح و حواشی مرحوم آیه الله حاج میرزا ابو الحسن شعرانی در ۱۲ مجلد سامان یافته و پس از آن بارها به طریقه افست نشر و پخش شده است. وجه مشترک چاپهای قبلی اینکه است که از روی نسخه‌ای واحد صورت گرفته و تقریباً بطور جدی با هیچ نسخه بدلی مقایسه نگردیده است. نسخه‌ای هم که ملک الشعراء صبوری برای کتابخانه سلطنتی فراهم آورده در واقع تصحیح ذوقی شده و مبنای چاپهای بعدی قرار گرفته است. مرحوم شعرانی هم چنان که خود در مقدمه یادآوری می‌کند (ج ۱ ص ۲۸) از تصحیح اشعار عربی مضایقه نکرده است، با همه اینکه احوال و با وجود کوششهای ارجمند آن مرحومان، به دلیل آن که برای دست‌یابی و پیوند دستنویسهای کهن و مربوط به عصر مؤلف کوششی در خور به عمل نیاورده و به بهانه کم و کاستیهای نسخه‌ها از سوده‌های فراوان آن محروم مانده‌اند، همه اینکه چاپها، حتی اشعار عربی چاپ شعرانی هم چندان منقح و مطمئن از کار در نیامده است. در اینکه جا بر سر آن نیستیم که به نقد چاپهای قبلی و مقایسه آن با چاپ حاضر پردازیم، اینکه کار را به پژوهندگان و منتقدان وا می‌گذاریم و در آن صورت بسیار بجا خواهد

بود به عنوان نمونه ترجمه آیات چاپ حاضر را با چاپهای پیشین مقایسه کنند، تا روشن گردد که چگونه نسخه‌های متأخر- که نمونه‌های آن پیش روی ما هم هست- به خود اجازه تصرف در ترجمه لفظ به لفظ آیات اینکه کتاب داده‌اند و حتی توجه نکرده‌اند که اینکه ترجمه چگونه با ترجمه مجدد آیات در بخش تفسیری کتاب متفاوت و گاه متناقض از کار در می‌آید. بدیهی است چاپهایی هم که بر اینکه اساس صورت گرفته باشد خالی از اینکه اشکال و صدها مورد بدخوانی و تصرف بی وجه کاتبان نخواهد بود «۱۰۰».

----- ۱۰۰. لازم است همین جا اشاره کنیم که قرآن مترجمی که با نام ترجمه ابو الفتوح رازی انتشارات جاویدان صفحه : ۶۷ چنان که از جدول تعیین نسخه اساس اینکه چاپ (جدول شماره ۲) بر می‌آید. دستنویسهایی که ما اساس اینکه تصحیح قرار داده‌ایم در مجلدات ۲۰ و ۹ تا ۱۷ به- یقین و در جلد‌های ۱ تا ۴ به احتمال قریب به یقین (چون نسخه فاقد تاریخ است) از نسخه‌های سده ششم و در جلد‌های ۷ و ۸ بر اساس نسخه‌ای است که از روی نسخه مورخ ۶۰۶ کتابت شده، و تنها در جلد‌های ۵ و ۶ و ۱۸ و ۱۹ است که ناگزیر به نسخه‌های متأخرتر بسنده کرده‌ایم. انتظار ما برای دستیابی بر نسخه‌ای کهن و کامل بیهوده بود بناگزر بر آن شدیم که نسخه‌ای چند گانه را اساس اینکه ویرایش قرار دهیم و در هر بخش از تفسیر بر کهنترین و دقیقترین نسخه موجود تکیه کنیم. در اینکه کار البته با مسائلی چند رو به- رو بودیم که لازم می‌آمد برای هر کدام در جای خود چاره‌ای بیندیشیم. یکی از اینکه مسائل چند گانه اصالت ضبطها و موضوع رسم الخطهای متفاوت دستنویسها بود. ضبطهای اصیل را در نسخه‌های کهنتر با وسواس تمام و در نسخه‌های غیر از قرن ششم حتی المقدور حفظ کردیم. رسم الخط عمومی تفسیر را هم تا آن جا که به اصالت نسخه لطمه وارد نمی‌آمد، ضمن مراعات سهولت استفاده برای امروزیان تحت ضابطه‌ای مکتوب و معین در آوردیم و با یاد داشت کردن مواردی که احتمال اختلاف می‌رفت در برگه‌های جداگانه، برگه‌دانی مفصّل ترتیب دادیم که به هنگام استنساخ و مقابله همه مجلدات پیش دستمان بود. مبنای اینکه رسم الخط صرف نظر از موارد خاص نسخه‌های کهن، کتاب راهنمای نگارش و ویرایش، فراهم آورده خود مصححان بوده است. مسأله دیگر معرفی ویژگیهای نسخه اساس بود که به جای یک مورد ناگزیر شدیم در چند مورد- یعنی هر جلدی که برای نخستین بار نسخه‌ای اساس واقع می‌شد- به معرفی ویژگیهای آن پردازیم که البته لازمه اینکه کار اختصار تمام بود. تنوع نسخه‌های اساس و نسخه بدلها ما را بر آن داشت که در مقدمه هر مجلد بالاستقلال به معرفی مختصر آنها- حتی اگر موجب تکرار هم باشد- پردازیم و نمونه --

----- در تهران منتشر کرده است، هیچ گونه ارتباطی با تفسیر ابو الفتوح یا دست کم بر اساس آنچه ما در نسخه‌های کهن دیده‌ایم- ندارد. صفحه : ۶۸ عکس هر نسخه را در جای خود بیاوریم تا هر جلد بنفسه و از اینکه جهت کامل و بی نیاز از دیگر مجلدات باشد، کما اینکه که فهارس چند گانه هر جلد به همین دلیل جداگانه و در پایان آورده شده است تا دارندگان هر جلد لزوما خود را از داشتن دیگر مجلدات ناگزیر نینند. به علت کثرت موارد اسقاط از اینکه و آن نسخه، که غالباً ناشی از سهو و سهل- انگاریهای مأنوس کاتبان متأخر است، موارد کمبود نسخه‌ها را بندرت و تنها در مواقع ضروری با کلمه «ندارد» مشخص کرده‌ایم. ضبط همه موارد اختلاف نسخه بدل‌های قدیم و جدید و یاد کرد تفاوت‌های اندک و بسیار چاپهای قبلی، جز افزودن بر حجم و قیمت کتاب و ملال خاطر خوانندگان سودی در بر نمی‌داشت بنابر اینکه به آوردن اهم موارد اختلاف که به نوعی آن را متضمن فایده‌ای زبانی، معنایی و یا تصحیحی یافتیم، بسنده کردیم. هنگام مقابله برای اطمینان خاطر علاوه بر چاپهای قبلی برخی تفسیرهای معتبر و کهن از قبیل طبری، تیان، مجمع البیان، میبدی، کشاف، قرطبی، گازر و ... نیز پیش روی ما بود، که جز در مواردی که به مدد یکی از آنها مشکلی از متن را می‌گشودیم، از آنها نامی در حواشی به میان نیامده است. ذکر همه موارد اختلاف از چاپهای قبلی را هم خسته کننده و مکرر و کم سودتر از همه نسخه بدل‌های یافتیم، روی اینکه اصل به اهم موارد از چاپ مرحوم شعرانی بسنده کردیم. پیدا کردن مآخذ اشعار عربی و فارسی و مقایسه آنها با ضبط دیوانهای اصلی شاعران را وظیفه‌ای خارج از کار تصحیح یافتیم که جای آن می‌تواند تعلیقاتی باشد که اگر عمر و دل و دماغی باقی بود به آینده موکول می‌شود. از

دواین شاعران اگر بندرت نامی در پاورقیها آمده، جنبه کمک به تصحیح و درست خوانی داشته است. حواشی فقہی و کلامی و پاره‌ای توضیحات لغوی مرحوم شعرانی هم از اینکه چاپ ساقط است. جای آن مباحث هم تعلیقات کتاب خواهد بود. گذشته از آن موارد، گاهی به اختلافهای کوچکی با فقاهت امروزی شیعه برخوردیم که در حواشی به طرح آن پرداختیم و گذاشتیم برای تعلیقات یا تحقیقات مستقلاً که باید از اینکه دیدگاهها در باره کتاب صورت گیرد. صفحه : ۶۹ در برخی از نسخه‌های کهن پاره‌ای از واژه‌ها با اعراب ضبط شده بود که لزوماً همیشه با اعرابهای امروزی کلمات سازگاری نداشت. همه اعرابهای نامعهود را بویژه اگر مربوط به نسخه اساس بود در چاپ حاضر به دست دادیم تا پژوهندگان مباحث لغوی و زبانی را از فایده‌های احتمالی آن محروم نکنیم. در اینکه گونه مجلّدات علاوه بر فهراس معمول، «فهرست واژه‌های مشکول» را هم جداگانه دادیم تا دستیابی بر آنها آسان باشد. علاوه بر اعراب نسخه‌ها، برای کمک به درست خوانی متن، گذشته از سجاوندی دقیق و مضبوط، بسیاری از کلمه‌ها را خود با مراجعه به کتب لغت اعراب- گذاری کردیم. در اینکه کار و بویژه در مورد نامهای خاص کوشش بیشتری معمول داشتیم و با استمداد از منابع و مآخذ متعدد و مطمئن مانند، المعارف ابن قتیبه، جمهره انساب العرب اندلسی، سیرت رسول الله ابرقوهی، تاریخ پیامبر اسلام آیتی و ... اعراب اسامی را تقریباً در همه موارد، حتی در خود فهرستها به دست دادیم که امیدواریم جویندگان را مفید افتد. با همه کوششی که برای رفع مشکلات متن بر اساس نسخه‌ها به کار بردیم نتوانستیم بر همه موارد ابهام فائق آییم موردی هست که به رغم مقایسه دقیق نسخه- بدلها و جست و جویهای گسترده و زمانگیر در تفسیرها و متون اسلامی باز هم روشن نشد. در موارد مشکوک با قید «کذا» بر دقتهای موردی نسخه‌ها تأکید کرده‌ایم، و آن جا که ابهام از نظر ما مسلم بوده و همه جست و جویهای ما هم برای کشف آن ناکام مانده است، مورد را با علامت پرسش (!) مشخص کرده‌ایم تا توجه پژوهندگان و ناقدان را به خود جلب کند. ترجمه آیات در متن نسخه‌های خطی لفظ به لفظ بین الشطور آمده است، که به- لحاظ مشکل حروف چینی و برخی ملاحظات دیگر، ترجمه هر آیه، بلافاصله پس از متن عربی، البته با حروف نازک رو به روی آن آمده است. شماره گذاری آیات بر مبنای قراءت حفص و همان است که مثلاً- در المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم فؤاد عبد الباقی و اکثر قرآنهاى منطبق بر روایت مورد قبول شیعه آمده است. بنابر اینکه اگر گاهی شماره آیه‌ای که در مقدمه هر سوره توسط صفحه : ۷۰ مؤلف داده شده با شماره آیات اینکه چاپ منطبق نیست دلیلش بی گمان ناشی از تفاوت قراءت مورد قبول شیخ و قراءتی خواهد بود که ما بدان تکیه کرده‌ایم. ضبط و قراءت آیات قرآنی را بر مبنای قرآن انتشارات علمی اسلامی با ترجمه و تفسیر محمد کاظم معزی داده‌ایم که بر قراءت حفص انطباق دارد. اینکه امر بنا گزیر تفاوتی را در معانی آیات با متن مختار مؤلف اصلی- که بر اساس قراءت دیگری بوده- پیش آورده است، که در جای خود بدان اشاره کرده‌ایم. چنین تصرّفی هر چند با اصول تصحیح علمی سازگار نمی‌نمود، برای پرهیز از ایجاد تفاوت با قرآنهاى معیار در جامعه اسلامی امروز و به حکم: الضّرورات تبيح المحظورات بدان گردن نهادیم. برای هر جلد، بالاستقلال فهرستهای چند گانه (ده یا یازده گانه) ترتیب دادیم، بدین امید که راه استفاده از کتاب را آسان کند و بر سودهای علمی آن بیفزاید. واژه نامه‌ها را قدری بسط دادیم و با استخراج تمام مفردات و مرکباتی که اندکی در مقایسه با زبان امروز قابل توجه می‌نمود، در واقع آن را به نوعی کشف الکلمات نزدیک کردیم، که کمترین فایده‌اش برای جویندگان می‌تواند اینکه باشد که به مدد آن مطلب مورد نیاز خود را سریعتر پیدا کنند. در ترتیب استخراج فهرست اقوام و قبایل و همچنین ترتیب قوافی فهرست اشعار عربی، روش علمی معمول در کتب عربی مراعات نشد، زیرا به تشخیص ما آنچه را که آورده‌ایم، برای خوانندگان فارسی زبان (اعم از متخصص و متفّن) مانوستر می‌نمود. فهرست احادیث و امثال و اشعار عربی را بدون اعراب دادیم. جویندگان می‌توانند برای آگاهی از اعراب کامل به متن مراجعه کنند. امید است اینکه فهرستها در مجموع بتواند برای خوانندگان اینکه کتاب مفید افتد. کوشش ما و ناشر بر اینکه بوده است که بتوانیم تمام مجلّدات کتاب را، علاوه بر دقتهای علمی و محتوایی، با ظاهری آراسته به سامان برسانیم. بنابر اینکه رعایت یکنواختی را در همه وجوه کتاب، از خط پشت

جلد و رنگ گالینگور گرفته تا نوع حروف، تنوع و ترتیب فهرستها، استفاده از نشانه‌ها و عبارتهای قرار دادی و مانوس در حواشی و نسخه بدلها و ... لازم دیدیم. خوشبختانه تقسیم بندی کمی کتاب هم بنابر صفحه: ۷۱ جلد بندی خود مؤلف، با اینکه امر سازگار افتاد و حدودا تعداد صفحات همه مجلدات نزدیک به هم از چاپ در آمد. برای برآزندی چاپ و تنوع نوع حروف و دقت در اعرابها کوشش بسیار صورت گرفته است. ممکن است برخی حروف متن کتاب را قدری نازک و ریزتر از حد توقع خود بدانند. مجموعه حروف به کار گرفته شده در اینکه کتاب پس از مشورتهای لازم و با توجه به جمیع ملاحظات فنی اتخاذ شده و هنوز هم گمان می‌کنیم در اینکه انتخاب به خطا نرفته‌ایم. بسیار کوشیده‌ایم کتاب کم غلط از چاپ در آید اینکه توفیق پس از نشر چند جلد بیشتر نصیبمان شد، زیرا همگی، هم خود ما و هم حروف چینهای زحمت کش چاپخانه و هم ویراستار محترم کتاب، تجربه و کار کشتگی بیشتری به دست آوردیم. شاید برخی از مجلدات اینکه کتاب سه چهار بار با دقت هر چه تمامتر از آغاز تا انجام خواننده شده و بارها برای غلط‌گیری به چاپخانه رفته است. برای کوشش چشم و دل-فرسایی که بر سر اینکه کار گذاشته‌ایم از خداوند رحمان مدد خواسته بودیم، او را سپاس می‌گوییم که اینکه توفیق را از ما دریغ نداشت. امیدواریم حاصل اینکه کوشش به عنوان خدمتی ناچیز در سینه روزگار بماند و به درگاه بنده نواز او محل قبول یابد.

آغاز مجلدات بیستگانه

تا آن جا که تقریباً از همه دستنوشته‌های معتبر از تفسیر ابو الفتوح بر می‌آید، اینکه کتاب اساساً بیست جلد بوده که هیچ کدام از چاپهای قبلی اینکه مبنا را رعایت نکرده‌اند. از اتفاق کلمه میان نسخه‌ها و مبنای درستی که در اینکه جلد بندی مراعات شده، پیدا است که تقسیم کتاب به مجلدات بیستگانه با اینکه کیفیت از خود مؤلف است، از اینکه رو ما هم در چاپ حاضر همین مبنا را به کار گرفتیم و متن اصلی تفسیر را در بیست مجلد عرضه کردیم. ذیلاً آغاز مجلدات بیستگانه که مورد اتفاق همه نسخه‌های خطی است با توجه به آیات و سور قرآنی مشخص می‌شود: جلد اول بسمله و آغاز تفسیر از سوره فاتحه (۱) جلد دوم از وَاذِ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ ... آیه ۶۷ سوره بقره (۲). صفحه: ۷۲ جلد سوم از يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ... آیه ۱۸۳ سوره بقره (۲). جلد چهارم از أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ حَاجَّ إِبرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ ... آیه ۲۵۸ سوره بقره (۲). جلد پنجم از يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ ... آیه ۱۰۶ سوره آل عمران (۳). جلد ششم از فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ ... آیه ۶۲ سوره نساء (۴). جلد هفتم از يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ ... آیه ۵۴ سوره مائده (۵). جلد هشتم از وَ لَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ ... آیه ۱۱۱ سوره انعام (۶). جلد نهم از وَ إِذِ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ ... آیه ۱۷۱ سوره اعراف (۷). جلد دهم از وَ جَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ ... آیه ۹۰ سوره توبه (۹). جلد یازدهم از اول سوره يوسف (۱۲). جلد دوازدهم از اول سوره نحل (۱۶). جلد سیزدهم از وَاذِ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ ... آیه ۶۰ سوره كهف (۱۸). جلد چهاردهم از ابتدای سوره مؤمنون (۲۳) «۱۰۱». جلد پانزدهم از آغاز سوره نمل (۲۷). جلد شانزدهم از يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ... آیه ۴۹ سوره احزاب (۳۳). جلد هفدهم از ابتدای سوره مؤمن (۴۰). جلد هجدهم از ابتدای سوره حجرات (۴۹). جلد نوزدهم از آغاز سوره حدید (۵۷). جلد بیستم از ابتدای سوره مزمل (۷۳).

----- ۱۰۱. در پایان جلد چهاردهم از نسخه شماره ۱۳۳۴ آستان قدس رضوی مورخ صفر ۱۸۴۹ اینکه یادداشت به-چشم می‌خورد: «و ظاهر آن است که آخر جزو رابع عشر اینکه موضع است. «وَلَقَدْ آتَيْنَا» اول جزو خامس عشر است از اجزاء تفسیر که مصنف- رحمه الله- تقسیم نموده چون در اینکه کتاب ظاهر نکرده از نسخه دیگر که مصحح است تصحیح نموده شد. صفحه: ۷۳

نسخه‌های روض الجنان

از تفسیر بیست جلدی روض الجنان تاکنون پنجاه و سه نسخه شناسایی کرده‌ایم که از آن میان چهار نسخه دو به دو هر کدام یک

دوره کامل تفسیر را شامل می‌شود و چهل و نه نسخه باقی مانده دستنویسهای ناقصی است مربوط به بخشهای گوناگون اینکه تفسیر. سی و هشت نسخه از آن را بتدریج در درازای چندین سال کوشش پیگیر از گوشه و کنار کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران و جهان گرد آورده‌ایم، پانزده نسخه باقی مانده را نیز اغلب از نزدیک دیده‌ایم اما چون متعلق به دوره‌های جدید و در جنب نسخه‌های خوبی که داشته‌ایم فاقد اعتبار لازم بوده است، عکسی از آن فراهم نیاورده‌ایم. در اینکه گرد آوری به یاری نیکمردان دانش پروری پشت گرم بودیم که نام نیکویشان زیب افزای سپاسنامه اینکه کتاب شده است. از بخت نیک چند نسخه از اینکه دستنویسها بسیار کهن و متعلق به سده ششم هجری بود. نظر به اینکه که ما تصحیح بخشهای مختلف کتاب را بر مبنای همین دستنویسها به ترتیب قدمت آنها آغاز کردیم، توانستیم قدم به قدم با نسخه‌های کهن انس بگیریم و شیوه استوار و یگانه‌ای برای کار در پیش گیریم. همین امر ما را از انتشار مجلّات به صورت نا مرتّب ناگزیر می‌کرد زیرا هر مجلّدی که از آن دستنویسی کهنه تر در دست بود ابتدا مقابله می‌شد و به چاپخانه می‌رفت. و همه امید ما اینکه بود که در خلال کار بتوانیم با جست و جویهای مستمر نسخه‌های کهنتری برای مجلّات بعدی به دست بیاوریم و اینکه درنگ و نشر نا مرتّب در چند مورد (مثل جلدهای ۱۱ و ۱۲) نتیجه‌ای مطلوب هم به بار آورد. هر چند که به علت فقدان نسخه‌های تاریخ‌دار مربوط به سده‌های ششم و هفتم ناگزیر شدیم در چند مجلّد به نسخه‌های متأخرتر تکیه کنیم و آنها را اساس قرار دهیم، با اینکه حال برخی از اینکه نسخه‌ها هم به علت آن که از روی نسخه‌های کهنتر - گاهی مربوط به سالهای نخستین سده ششم - نوشته شده و با نسخه بدل‌های نسبتاً معتبر مقابله گردیده است، می‌توانست تا حدودی اطمینان صفحه : ۷۴ ما را جلب کند. تقریباً همه نسخه‌های اساس را بتفصیل و نسخه بدلها را به اجمال در مقدّمه مجلّات ذی ربط معرفی کرده‌ایم و در اینکه جا خود را از تکرار آن بی‌نیاز می‌دانیم. با اینکه حال جدول مشخصات دستنویسها (جدول شماره ۱) را در اینکه مقدّمه می‌آوریم تا بطور خلاصه و یک جا اطلاعات نسخه شناسی لازم مربوط به نسخه‌ها در اختیار خواننده قرار گیرد. چنان که در اینکه جدول ملاحظه می‌شود، نسبت نسخه‌های متعلق به کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در مشهد بیش از هر کتابخانه دیگری است، کما اینکه که کهنترین آنها هم که در دوره‌های تاریخی بسیار دور از جانب واقفان دلسوخته و باورمند بر روضه رضویّه وقف شده است به اینکه کتابخانه تعلق دارد، و همین امر کافی است که آستان قدس رضوی خود را وظیفه‌مند بداند تا نشر پیراسته و شایسته آن را بر عهده گیرد. از میان اینکه نسخه‌های سی و هشتگانه نسخه «ها» متعلق به کتابخانه پتته هند که مجلّات ۱ تا ۱۳ را شامل می‌شود، تنها خلاصه‌ای از تفسیر ابو الفتوح است با تاریخ کتابت ۷۳۴ هـ، که تاکنون کسی آن را در جایی به عنوان خلاصه روض الجنان معرفی نکرده است. اینکه نسخه با وجود آن که به هنگام تصحیح مجلّات مزبور کنار دست ما بود و در مواردی نیز بدان رجوع می‌کردیم، با اینکه حال به علت عدم همخوانی با نسخه‌های اصلی و تفصیلی، تقریباً در حواشی به عنوان نسخه بدل مورد استفاده قرار نگرفت و گاهی از مشکلات عدیده کار باز نکرد. چون نسخه‌ها بتدریج گرد می‌آمد و ما نمی‌توانستیم کار دراز آهنگ و زمانگیر استنساخ و مقابله را تا رسیدن همه نسخه‌ها به تأخیر بیندازیم، برخی از نسخه بدلها در حین کار و یا پس از اتمام مقابله و حتی چاپ برخی مجلّات به دست ما می‌رسید تا آن جا که مقدور بود و امکانات فنی کار اجازه می‌داد حتی پس از حروف چینی و صفحه بندی، متن را با اینکه نسخه‌ها مقابله می‌کردیم و اهم اختلافها را در حاشیه می‌افزودیم ولی متأسفانه گاهی هم اینکه امکان از دست می‌رفت و نسخه پس از چاپ و حتی صحافی مجلّدی به دست ما می‌رسید که در آن صورت به هیچ وجه صفحه : ۷۵ نمی‌توانستیم دست کم در آن مجلد از آن سود ببریم. نام و مشخصات کلی برخی از دستنویسهای اینکه گونه نسخه‌ها که پس از اتمام چاپ متن به دست ما می‌رسید در مقدّمه مجلّات ذی ربط آمده است، اما در مورد برخی دیگر که پس از صحافی یا حتی انتشار جلدی به دست می‌آمد، حتی همین کار هم انجام نشده است. خوانندگان محترم می‌توانند اینکه گونه نسخه‌ها را در جدول تعیین نسخه اساس و نسخه بدل‌های مجلّات بیستگانه (جدول شماره ۲) با علامت ستاره (*) ملاحظه کنند. چنان که از جدول توزیع نسخه‌ها بر اساس محل نگهداری (جدول شماره ۳) بخوبی پیداست

تنها دو نسخه از مجموعه نسخه‌های ما (ها و بم) متعلق به کتابخانه‌های خارج از کشور است و ما بقی خوشبختانه در داخل نگهداری می‌شود. اینکه ناهمسازی ناشی از کم کوشی ما برای تحصیل نسخه‌های خارج نیست. با وجود آن که تقریباً تمام فهرستهای قابل دستیابی متعلق به کتابخانه‌های خارج را دیدیم، و استمداد از خبرگان کار در داخل و خارج هم فرو- گذاشته نیامد. در مواردی حتی به فهرستهای چاپ شده کتابخانه‌ها هم بسنده نکردیم. در سفر مطالعاتی که در حین کار برای یک تن از مصححان (محمد جعفر یاحقی) به کشورهای اروپایی پیش آمد، با حوصله تمام فهرستهای چاپ نشده و حتی برگه دانه‌های جدید برخی کتابخانه‌ها مانند: کتابخانه دانشگاه کمبریج، بادلیان اکسفورد و ایندیا آفیس (در انگلستان) و کتابخانه دانشگاه لیدن (در هلند) را که همه به داشتن نسخ خطی نفیس فارسی نامبردارند از نظر گذرانیدیم و از کتابداران آگاه آن کتابخانه‌ها نیز استمداد خواستیم. برای تحصیل نسخه «ها» هم پس از مکاتبات بسیار و یاری خواستن از نهادهای مختلف سرانجام توانستیم به مقصود برسیم. کوششها و مکاتبات مکرر ما برای تحصیل یا حتی رؤیت دو نسخه محفوظ در کتابخانه آستانه مقدسه قم در عمل به جایی نرسید، و با تأسف تمام همکاری آن دارالکتب مقدس از اینکه اقدام خیر، که منتسب به دستگاه مبارک امام هشتم- علیه السلام- بود، عملاً دریغ شد. صفحه: ۹۰

کتابشناسی ابو الفتوح و تفسیرش

آزادانی اصفهانی، میرزا محمد صادق بن محمد صالح: شاهد صادق (نسخه خطی، که سال وفات ابو الفتوح را ۵۴۰ آورده است)، به نقل از: یادگار، سال دوم، ش ششم، ص ۲۵. آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن: الذریعه الی تصانیف الشیعه، دارالاضواء، بیروت ۱۴۰۳ ق، الطبعة الثانية ۱۴۰۳، الجزء الحادی عشر (مدخل روض ۱۶۹۴، ص ۲۷۴). ابن شهر آشوب، محمد بن علی: معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه، الحیدریه، النجف، ۱۳۸۰ ق ص ۱۴۱. باب جامع- فصل فی من عرف بکبیته. ابو الفتوح رازی، حسین بن علی: تفسیر روح الجنان و روح الجنان، تصحیح و حواشی به قلم ابو الحسن شعرانی، اسلامیه، تهران ۱۳۵۶، مقدمه جلد اول ص ۱-۲۸. ابو الفتوح رازی، حسین بن علی: تفسیر روح الجنان و روح الجنان، انتشارات کتابخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی، «خاتمه الطبع» ج ۵، قم ۱۴۰۴ ه. ق، ص ۶۱۵-۶۵۶. بهار، محمد تقی: سبک شناسی یا تاریخ تطور شعر فارسی، تهران، علمی، چاپ سوم ۱۳۴۹، ج ۲ ص ۳۹۱. بینش، تقی: «نفائس کتابخانه آستان قدس رضوی، دو تکه از تفسیر ابو الفتوح رازی». نامه آستان قدس، سال پنجم، اردیبهشت و خرداد ۱۳۴۰، ص ۴۴ و ۵۱. الجرجانی، ابو المحاسن الحسین بن الحسن: جلاء الاذهان و جلاء الاحزان، تفسیر گازر، تصحیح و تعلیق، میر جلال الدین حسینی ارموی «محدث»، مقدمه الف- سد، تهران ۱۳۷۸ ق / ۱۳۳۷ ه. ش، ص ۶۴. حقوقی، عسکر: «ارزش ادبی تفسیر ابو الفتوح رازی»، مجموعه خطابه‌های نخستین کنگره تحقیقات ایرانی، دانشگاه تهران، ج ۲ اسفند ۱۳۵۳، تهران ص ۱۰۰ تا ۱۲۵. حقوقی، عسکر: تحقیق در تفسیر ابو الفتوح رازی، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۶، ج ۳ جلد. حقوقی، عسکر: «فرهنگ لغات و مصطلحات تفسیر ابو الفتوح رازی»، مجموعه سخنرانیهای دومین کنگره تحقیقات ایرانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، ۱۳۵۱، ج ۱ ص ۳۶ تا ۵۶. صفحه: ۹۱ خوانساری اصفهانی، میر سید محمد باقر: روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، کتابفروشی اسلامیه، تهران ۱۳۵۷، ج ۲ ص ۱۰۴. خوانساری اصفهانی، میر سید محمد باقر: روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، زندگانی مشاهیر دانشمندان اسلام از صدر اسلام تا زمان تألیف، ترجمه مقدمه، اضاف به قلم محمد باقر ساعدی خراسانی، کتابفروشی اسلامیه، تهران ۱۳۹۷ ق. ج ۳ ص ۱۰۴ و ۱۸۳-۴. دوانی، علی: مفاخر اسلام، انتشارات امیر کبیر، چاپ اول، تهران ۱۳۳۶ ج ۳ ص ۴۲۵-۴۳۶. دوانی، علی: «مفاخر اسلام، ابو الفتوح رازی»، مکتب اسلام، سال ۱۳۳۷ ش ۱۱ ص ۳۸-۴۵. شفیعی، محمد: مفسران شیعه، انتشارات دانشگاه شیراز، شیراز ۱۳۴۹ ص ۹۹-۱۰۱. شوشتری، نور الله بن شریف الدین: مجالس المؤمنین، چاپ سوم، کتابفروشی اسلامیه، دو جلد، تهران ۱۳۶۵، ج ۱ ص ۴۸۹. عراقی، مجتبی: فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه

فیضیه قم، ۱۳۳۷، ج اول ص ۵۶. قزوینی، عبد الجلیل بن ابی الحسین: تعلیقات نقض، تصحیح میر جلال الدین حسینی ارموی، انجمن آثار ملی، تهران ۱۳۵۸، ۱/ ۱۵۵. قزوینی، محمّد بن عبد الوهاب: «ابو الفتوح رازی و تفسیر او»، مقالات قزوینی، گرد آوری ع. جریزه دار، انتشارات اساطیر، تهران. ۱۳۶۲. ه. ش. ۱/ ۸-۶۲. مجلسی، محمّد باقر: بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰ و ۱۶ و ج ۲۵ مقدمه. مدرس، میرزا محمّد علی: ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب یا کنی و القاب، کتابفروشی خیام، چاپ دوم، تبریز ۱۳۴۶، ج ۷ ص ۲۲۶-۲۲۹. مستوفی، حمد الله بن ابی بکر: نزهة القلوب، به کوشش گای لیسترانج (از روی چاپ لیدن)، دنیای کتاب، تهران ۱۳۶۲ ص ۵۴. مقدّس اردبیلی، احمد بن محمّد: حدیقه الشیعه، تهران ۱۳۴۰ ص ۳۳۶. ناصح، محمّد مهدی: «ترجمه آیات تفسیر طبری و ابو الفتوح» مشکوه، نشریه آستان قدس رضوی، شماره ۲۸، پاییز ۱۳۶۹، ص ۱۲۶-۱۴۲. ناصح، محمّد مهدی و یاحقی، محمّد جعفر. «اصلی در تصحیح انتقادی تفسیر ابو الفتوح رازی»، مشکوه، نشریه آستان قدس رضوی، شماره ۶ زمستان ۱۳۶۳ ص ۹-۲۵. نفیسی، سعید: «ملاحظاتی چند در باره تفسیر فارسی ابو الفتوح»، مجله مهر، سال چهارم، صفحه: ۹۲ شماره ۱۰ ص ۹۷۶-۹۷۹. الثوری الطبرسی، الحاج میرزا حسین: مستدرک الوسائل (شیخ حرّ عاملی)، چاپ سنگی، مکتبه الاسلامیه، تهران، ج ۳ ص ۳۲۵ و ۳۶۵ و ۴۸۷ و ۴۸۹. واعظ تهرانی- ملا باقر: جنه التعمیم فی احوال عبد العظیم، تهران ۱۲۹۶، ص ۱۴-۵۱۳. یاحقی، محمّد جعفر: «دستنویسی نفیس از تفسیر ابو الفتوح رازی» مشکوه، نشریه آستان قدس رضوی، شماره سوم، تابستان ۱۳۶۲ ص ۱۶۰-۱۸۷. یاحقی، محمّد جعفر: «طبری و ابو الفتوح»، مشکوه، نشریه آستان قدس رضوی، شماره ۲۸، پاییز ۱۳۶۹، ص ۱۶-۲۵. صفحه: ۹۳

شرح نسخه‌های جلد اول

برای مقابله و تصحیح مجلد اول تفسیر روض الجنان و روح الجنان ده نسخه به شرح زیر در اختیار بوده است: ۱. نسخه شماره ۲۰۴۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با رمز در: اینکه دستنویس که از ابتدای کتاب تا تفسیر آیه ۲۵۰ سوره بقره یعنی جلد‌های ۱ تا ۳ و بخشی از جلد ۴ را شامل می‌شود، با وجود آن که تاریخ کتابت ندارد، اما نظر به اینکه که خط و ربط و ضبط‌های آن بسیار کهن و شبیه است به نسخه‌های آق (مورخ ۵۵۶) و آک (مورخ ۵۵۷) و مث (مورخ ۵۷۹) توانست اطمینان و توجه ما را به عنوان نسخه اساس به خود جلب کند. دریغ که اینکه نسخه در بسیاری از صفحات با خطی ناپخته- اما نه چندان جدید- نو نویسی و در بعضی صفحات به- طرزی فاحش و ضالی و دوباره نویسی شده است و گر نه بر ما مسلم است که نباید از دهه‌های دوم و سوم نیمه دوم سده ششم جدیدتر باشد. به هر حال به علت فقدان نسخه‌ای تاریخ دار و موثق از اینکه بخش از تفسیر، ناگزیر شدیم با وجود نقصی که داشت همین نسخه را اساس قرار دهیم. البته بخشهای نو نویس روش دیگری می‌طلبید، به اینکه معنی که ضبط‌های مشکوک را با دقت بیشتری با نسخه- بدلهما مقایسه کردیم و بسته به مورد به حاشیه بردیم و ضبط نسخه بدلهای نسخه موثق را در متن قرار دادیم. بخشهای کهن اینکه نسخه با خط نسخ کهن به شیوه نسخه‌های سده ششم تحریر یافته است و در آن ویژگیهایی در خور ذکر مانند نوشتن کاف پارسی به صورت ک (با سه نقطه)، نوشتن «که» به صورت‌های کی و کی، اعراب‌های قابل توجه و متفاوت با امروز در واژه‌های فارسی مانند هزار، مرد (مقابل زن) شمشیر و برخی ساختها و صورتهای محلی و گویشی دیده می‌شود. ۲. نسخه شماره ۱۶۳۷۸ کتابخانه مجلس شورای اسلامی با رمز مج، به صفحه: ۹۴ خط شخصی به نام غلام علی با تاریخ ۱۰۵۸ مشتمل بر مجلدات ۱ تا ۱۰. بخشهایی از دستنویس از روی نسخه‌ای قدیمتر از ۶۰۵ و بخشهای دیگری از آن از روی نسخه‌ای به تاریخ ۹۹۹ رونویس شده است، که بنابر یادداشتهایی که در انتهای جلد ششم نسخه آمده، آن دستنویس ما در بارها در تاریخهای متعددی رونویسی شده است و قاضی نور الله شوشتری صاحب مجالس المؤمنین توفیق یافته است در شهر لاهور، در رجب سال ۱۰۰۰ هجری، آن را مقابله و مطالعه کند. اینکه نسخه با نسخه‌های وز و مت مشابهت و هماهنگی تام دارد. ۳. میکروفیلم شماره ۳۱۹۶ کتابخانه مرکزی

دانشگاه تهران با رمز دب متعلق به میرزا قوام‌الدین محمد حسینی که با تاریخهای عرض ۲۰ ذو القعدة ۱۱۲۷ و جمادی الثانی ۱۱۴۰، احتمالاً در قرن هشتم یا نهم کتابت شده است اینکه نسخه بعدها به تملک آقای حسن حسن‌زاده آملی در آمده و از آن میکرو فیلم برای کتابخانه مرکزی تهیه شده است و جلد‌های ۱ تا ۴ و نیمی از جلد ۵ را شامل می‌شود. ۴. نسخه شماره ۱۳۳۲ کتابخانه آستان قدس رضوی، با رمز آج (۲)، به خط شخصی به نام فرید، به تاریخ ۹۴۷ هـ، وقفی خواجه شیر احمد تونی شامل دو بخش که مجموعاً با بخش دوم آن به خط شخصی به نام عبد الغفار بن عبد الواحد به تاریخ ۹۴۹ یک دوره کامل تفسیر از ج ۱ تا ۲۰ را شامل می‌شود، اینکه دستنویس با نسخه لب همانندیهای آشکاری دارد، ترجمه زیر نویس آیات در اینکه نسخه با دستنویسهای کهن هماهنگ نیست و به نظر ما نباید از آن مؤلف اصلی بوده باشد. ۵. نسخه شماره ۹۰۱ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، به خط میرزا علی کتاب نویس (چپ نویس) ولد درویش محمد مشهدی، به تاریخ ربیع الاول ۱۰۷۰ مشتمل بر جلد‌های ۱ تا ۶ با رمز لب (۱) که با نسخه‌های لب (۲) و لب (۳) از همان کتابخانه مجموعاً سه چهارم کل تفسیر از ابتدا تا پایان جلد شانزدهم را در بر می‌گیرد اینکه نسخه با آج و فق همخوانی دارد. ۶. نسخه شماره ۶۱۱ کتابخانه مدرسه فیضیه قم، وقفی شاه عباس صفوی در تاریخ ۱۰۳۷ با رمز فق. اینکه دستنویس پنج جلد نخست تفسیر را در بر می‌گیرد و ضمن همخوانی با نسخه‌های آج، لب، و دب از اعتباری متوسط برخوردار است. نسخه فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت است اما احتمالاً باید در قرن دهم هجری صفحه: ۹۵ تحریر یافته باشد. ۷. نسخه شماره ۸۰۰۸ کتابخانه وزیری یزد، شامل جلد‌های ۱ تا ۹، با رمز وز. با آن که تاریخ کتابت اینکه دستنویس نباید از سده یازدهم کهنتر باشد، با اینکه حال آثار کهنگی ضبطها و استواری و صحت متن از همه جای آن پیدا است. مشابهت تام و همخوانی کامل اینکه دستنویس با معج حتی در بد خوانیهای بسیار نادر آن، اینکه گمان را در ذهن ما بشدت تقویت کرد، که اینکه نسخه یا با دقت و سواس آمیزی از روی نسخه معج نوشته شده و یا هر دو در دوره‌ای نزدیک به هم از روی نسخه واحدی استنساخ شده‌اند. نظر به اینکه که نسخه مادر معج- که تاریخ و اعتبار آن بنا بر یادداشت‌های صریح مندرج در پایان معج و مت بر ما مسلم است- کهن و معتبر و در خور توجه بود تدریجاً پس از اتمام مقابله جلد اول تفسیر، اهمیت وز نیز بر ما روشن شد و در مجلدات بعد جای آن را پیشتر آوردیم و به عنوان نسخه بدل دوم و گاهی اول به آن اعتماد کردیم. ۸. نسخه شماره ۱۵۸۷ کتابخانه ملی ایران احتمالاً از سده یازدهم، شامل جلد‌های ۱ تا ۴ و صفحاتی از جلد ۵، با رمز م ب که با مر تا حدودی هماهنگ است. ۹. نسخه‌ای متعلق به کتابخانه شخصی حجة الاسلام علی اصغر مروارید، از کاتبی به نام محمد تقی بن ابو الحسن بن نور الوری الواعظ ظاهراً متعلق به سده دوازدهم هجری. اینکه دستنویس که جلد‌های ۱ تا ۷ تفسیر را در بر می‌گیرد، نسخه مخدوش و کم سودی است که بر دست کاتب یا کاتبانی غیر امین بسیار در آن تصرف و تغییر صورت گرفته است و تمام ضبطهای اصیل و کهن آن جای خود را به تعبیّرات جدید و متأخر و گاه زاید بر متن، داده است، لذا جز اندکی شباهت که با نسخه م ب دارد، با هیچ کدام از دستنویسهای مطمئن و معتبر دیگر هماهنگی پیدا نکرده است. از اینکه نسخه همه جا با رمز مر یاد کرده‌ایم. ۱۰. نسخه شماره ۴۹۰۲ کتابخانه پتنه هند با رمزها، به خط تاج‌الدین عمر الخوافی با تاریخ ۷۳۴ هـ، مشتمل بر جلد‌های ۱ تا ۱۳. اینکه دستنویس خلاصه‌ای فشرده از تفسیر روض الجنان است که در سده‌های گذشته فراهم آمده و با نسخه‌های کامل همخوانی ندارد، از اینکه رو به هنگام مقابله جز در مواردی بسیار اندک بدان رجوع نکرده‌ایم. یا حقی - ناصح

مقدمه مولف

بسم الله الرحمن الرحيم سپاس خدای (۱) را که بر دارنده اینکه ایوان است و گسترنده (۲) اینکه شادروان است (۳)، آراینده (۴) آن به آفتاب و ماه و ستارگان است، و دارنده اینکه پیغمبران و امامان است. و درود بر رسول او که سید پیغمبران و ختم مرسلان (۵) است و بر اهل بیت او که ستارگان زمین (۶) و پیشوایان دین‌اند، و بر یاران او بزرگان و اخیار از مهاجر و انصار. اما [بعد] (۷) بدان که:

قدیم - جل جلاله - از عنایت کرم او بر بندگان و حسن نظر او به خلقت، در «۸» هر وقتی و حینی و عصری ایشان را فرو نگذاشت «۹» از انواع الطاف. و از جمله الطاف، یکی بعثت رسل است، و یکی انزال کتب، چه مکلفان عند آن به طاعت نزدیک شوند و از معصیت دور. پس از [رسول ما «۱۰»] غایت نعمت او بر ما آن است که اینکه دو نعمت در حق ما بلیغتر فرمود که پیغمبر ما را بهترین پیغمبران کرد و کتاب ما [رسول ما «۱۱»] بهترین کتابها و آن را به فصیحترین و شریفترین و فراخترین [رسول ما «۱۲»] لغتها فرو فرستاد، و آن لغت عرب است. آنکه آنرا مجمع [رسول ما «۱۳»] علوم کرد تا هیچ نوع از انواع علوم نباشد و الا در اینکه کتاب یابند، پس چاره نباشد آن را که تعاطی اینکه علم [رسول ما «۱۴»] کند و خواهد که در ----- ۱.

دب: خدایی. ۲. مج، دب، وز، مر: گستراننده. ۳. دب، لب، مر و. ۴، ۵. همه نسخه بدلها، بجز مب: که ختم پیغمبران است و سید مرسلان. [.....] ۶. همه نسخه بدلها، بجز مب اند. ۷. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۸. همه نسخه بدلها بجز مج، مب: حسن نظر و عنایت در، مج، مب: افتادگی دارد. ۹. دب، آج، لب، وز، فق، مر: نگذاشته. ۱۰. همه نسخه بدلها: ندارد. ۱۱. دب را. ۱۲. اساس: فراخترین، به قیاس با نسخه مج و با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. ۱۳. دب، آج، لب، فق: مجموع. ۱۴. دب: علوم. صفحه: ۲ تفسیر تصنیفی کند از آن که از [همه] [رسول ما «۱»] علوم که اینکه کتاب عزیز متضمن است آن را و مشتمل است بر آن با بهره باشد، خصوصا علم ادب و اطلاع بر ملاحن [رسول ما «۲»] کلام عرب و علمی که منسوب باشد به علم ادب از: لغت و نحو و تصریف [رسول ما «۳»] و علم نظم [رسول ما «۴»] و معرفت [رسول ما «۵»] بلاغت و صنعت شعر، چه مدار اینکه لغت بر اینکه علوم است، و نیز باید که - تا متقن [رسول ما «۶»] بود علم اصول را تا اقوالی که قادح بود در اصول بشناسد و اجتناب کند، و تأویل آیات متشابه بر وفق اصول کند چنان که ادله عقل اقتضای آن کند و مطابق بود آیات محکم را. و باید تا فقیه باشد تا آیاتی که متضمن احکام شرعی باشد، معانی آن و وجه استدلال از او [رسول ما «۷»] بر مذهب صحیح بدانند، و اینکه معنی تمام نشود تا عالم نباشد به اصول فقه، که بنای فقه بر آن است و ادله فقه از او مستخرج بود. [رسول ما «۸»] چاره نباشد از طرفی اخبار که لایق باشد به آیت و معنی او، و آیاتی که وارد باشد بر سببی، سبب نزول آن بگفتن، و قصه‌ای که متعلق باشد به آیت بیاید گفتن به مقدار آن که گزارش معنی آن بیاشد [رسول ما «۹»]. پس چنان که بینی، مصنف اینکه جنس را چاره نیست از اینکه جمله علوم، چه اگر در بعضی [رسول ما «۱۰»] از اینکه علوم بی بهره باشد، چون به آن علم رسد، یا مهمل فرو - گذارد یا تخطب کند [رسول ما «۱۱»] در چیزی که ناگفتن به از گفتن باشد، و کشف عوار خود کند و هتک ستر [رسول ما «۱۲»]، و آن چون حجتی باشد بر جهل او به آن نوع. پس چون جماعتی دوستان و بزرگان از امثال و اهل علم و تدین اقتراح کردند که در اینکه باب جمعی باید کردن، چه اصحاب ما را تفسیری نیست مشتمل بر اینکه انواع، واجب دیدم اجابت کردن ایشان و وعده دادن به دو تفسیر: یکی به پارسی و یکی به تازی، جز که پارسی مقدم شد بر تازی برای آن که طالبان اینکه بیشتر بودند و فایده هر کس [رسول ما «۱۳»] بدو عامتر بود. -----

۱. اساس: ندارد، از دب، افزوده شد. ۲. دب، آج، لب، فق، مر: ترکیبات، وز: کیفیت. ۳. دب، مر: صرف. ۴. مج، دب، آج، لب، وز، فق، مر: نظر. ۵. دب، آج، لب، فق، مر و. [.....] ۶. مر: متیقن. ۷. دب، آج، لب، فق، وز، مر: استدلال آن. ۸. دب، مر نیز. ۹. آج، لب، وز، فق، مر: آن که معنی گزارش آیه باشد. ۱۰. آج، لب، وز، فق، مر: از بهری. ۱۱. دب، آج، لب، فق، مر: خبط. ۱۲. دب، مر خود نماید. ۱۳. دب، آج، لب، وز، فق، مر: کسی. صفحه: ۳ و اینکه کتاب - ان شاء الله - از میانه اطناب و اختصار بود، اطنابی که ممل نباشد و اختصاری که محل نباشد و شرط آن است که هر آیت که بدو رسیم یا هر لفظ و هر قصه، آنچه شرط است در او گفته شود [رسول ما «۱»]. چون آن آیت یا آن لفظ مکرر شود در قرآن، حواله بر گفته کرده شود. و از خدای تعالی توفیق می‌خواهیم بر تمام کردن اینکه کتاب، و بر هر چه ما را به رضای او نزدیک گرداند - فما التوفیق الا من لدیه [رسول ما «۲»] و ما الاعتماد الا علیه و هو حسبنا و نعم الوکیل.

بدان که، معانی و تفسیر قرآن بر چهار وجه است: یکی آن که جز خدای تعالی نداند، برای آن که مصلحت در آن شناخت [رسول ما «۴» که بیان نکند، از آن جا که درست شده است که او أَحْکَمُ الْحَاكِمِينَ [رسول ما «۵» است جز حکمت و صواب نکند. مثال [رسول ما «۶» چنان که [رسول ما «۷»]: وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي [رسول ما «۸»]، ...، و چنان که [رسول ما «۹»]: يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ [رسول ما «۱۰»]. قسمت دوم [رسول ما «۱۱»] آن بود که ظاهر لفظ او مطابق معنی او بود در لغت عرب و آن را محکم خوانند، مثل قوله: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ [رسول ما «۱۲»]، إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ [رسول ما «۱۳»]، ...، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ [رسول ما «۱۴»]. [و قوله: وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ] [رسول ما «۱۵»]، ...، -----

۱. دب، آج، لب، وز، فق، مر و. ۲. همه نسخه بدلها: اَلَّا بِاللَّهِ. ۳. دب، آج، لب، فق، مَب، مر بر. ۴. دب، مر: آن است، مَب: آن دانست. ۵. سوره هود (۱۱) آیه ۴۵. ۶. دب: مثل او، آج، لب، وز، فق او. [.....]. ۷. دب، آج، لب، فق، وز گفت. ۸. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۵. ۹. دب، مَب، مر فرمود، آج، لب، فق، وز گفت. ۱۰. سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۷. ۱۱. مَج، آج، لب، از او. ۱۲. سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. ۱۳. سوره نساء (۴) آیه ۱۷۱. ۱۴. سوره بقره (۲) آیه ۱۶۳. ۱۵. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۳، چاپ شعرانی (۲/۱) و قوله. صفحه ۴: وَلَا تَقْرَبُوا الزَّيْنَىٰ «۱»، ...، وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ «۲» وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ «۷»، ...، و قوله تعالی: وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجَابُ الْبَيْتِ «۸»، ...، چه مراد خدای به ظواهر اینکه آیات مفهوم «۹» نمی شود از تفصیل «۱۰» نماز و کیفیت آن و احوال زکات و کمیت آن و افعال حج و احکام آن تا شارع- علیه السَّلام- بیان نکند و تفصیل ندهد، ما را راه نباشد به آن و رخصت نباشد خوض کردن در آن جز به وحی از قبل خدای- جل جلاله- به شارع- علیه السَّلام- چه شرایع تبع مصالح بود و مصالح در اینکه باب جز خدای تعالی نداند. و قسمت «۱۱» چهارم آن بود که لفظش مشترک بود از میان دو معنی یا بیشتر، و هر یکی از آن روا بود که مراد بود، اینکه قسمت «۱۲» را متشابه خواند «۱۳»، حکم او آن بود که حمل کنند آن را بر احتمالات خود و آنچه ممکن بود که در لغت آن وجه محتمل بود آن را و دلیلی منع نکند از حملش بر آن وجه، و قطع نکنند بر مراد خدای تعالی اَلَّا به نصی از رسول- علیه السَّلام- یا از ائمه- علیهم السَّلام- که قول ایشان حجت باشد در دین، و هر گه که آیتی چنین بود که محتمل بود دو وجه را، و دلیلی پیدا شود که «۱۴» یک وجه نشاید که مراد خدای تعالی باشد، قطع توان کردن که آن وجه دیگر مراد خدای تعالی بود، و مثالهای اینکه در جایگاه خود در شرح آیات متشابه بیاید- ان شاء الله تعالی. -----

۱. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۲، چاپ شعرانی (۳/۱) و قوله. ۲. اساس: ندارد، از مَج افزوده شد. ۳. سوره انعام (۶) آیه ۱۵۲، و سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۴. ۴. مَج، آج، لب، وز، مر: سیوم، دب، فق، مَب: سیم. ۵. اساس: با خطی متفاوت از متن بدون. [.....]. ۶. دب، مَب، مر: مَفْصَلًا. ۷. سوره بقره (۲) آیه ۴۳ و ۱۱۰، و سوره نساء (۴) آیه ۷۷، و سوره نور (۲۴) آیه ۵۶، و سوره مَزْمَل (۷۳) آیه ۲۰. ۸. سوره آل عمران (۳) آیه ۹۷. ۹. دب، آج، لب، فق، مَب، مر: معلوم. ۱۰. مَج، وز: تفسیر. ۱۱، ۱۲. دب، مَب، مر: قَسَم. ۱۳. همه نسخه بدلها: خوانند. ۱۴. دب، آج، لب، فق، مَب، مر جز. صفحه ۵: اکنون بدان که درست شده است به روایات صحیح که تعاطی تفسیر قرآن نشاید کرد «۱» و اقدام کردن بر بیان و شرح آن اَلَّا به اخبار و آثار از رسول- علیه السَّلام- و از ائمه حق چه قول ایشان نیز مسند باشد به «۲» رسول خدا- علیه و علی آلہ السَّلام- و به رأی خود تفسیر «۳» نشاید کردن «۴»، چه از طریق خاص و عام اینکه خبر روایت کرده اند که، رسول- علیه السَّلام- گفته است: من فسر القرآن برأیه و اصاب الحق فقد اخطأ، هر که تفسیر قرآن کند به رأی خود، و قول او به اتفاق موافق حق باشد، او مخطی است. فصل

در اقسام قرآن

بدان که اقسام قرآن از شش وجه بیرون نیست: «محکم» است و «متشابه»، و «ناسخ» و «منسوخ»، و «خاص» و «عام». حد «۵» «محکم»،

هر آن لفظی باشد که ظاهرش خبر دهنده بود از معنی بی اعتبار امری که ضم کنند به آن، چنان که مثالش گفته شد. و «متشابه» آن بود که مراد از ظاهر لفظ «۶» ندانند بی دلیلی، و الفاظ مشترک و محتمل را هم اینکه حکم بود، و برای آنش متشابه خوانند که مراد مشتبه باشد از آن چنان که خدای تعالی گفت: مَا فَرَطْتَ فِي جَنْبِ اللَّهِ (۷) ... و قوله: فَمَنْ وَجَّهَ اللَّهُ (۸) ...، وَ جَاءَ رَبُّكَ (۹) ...، و امثال اینکه. اَمَّا حَدِّ «ناسخ» و حقیقت او، هر دلیلی باشد شرعی که دلیل کند بر زوال مثل حکم ثابت به نص اول در مستقبل روزگار بر وجهی که اگر نه آن بودی ثابت بدی به نص اول با تراخیش (۱۰) از او. برای آن گفتیم دلیل شرعی، که اگر دلیل عقلی پیدا ————— ۱. مع، آج، لب، وز، مر: کردن. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر قول. ۳. مع، لب، فق قرآن. ۴. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر الا به نقل صحیح. ۵. همه نسخه بدلها: چه. ۶. مع، دب، آج، لب، مر: آن. [.....]. ۷. سوره زمر (۳۹) آیه ۵۶. ۸. سوره بقره (۲) آیه ۱۱۵. ۹. سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. ۱۰. دب: به اعتبار تراخیش. صفحه ۶ شود بر زوال مثل حکم ثابت به نص در مستقبل آن را نسخ نخوانند. نبینی که مکلف چون عاجز شود یا عقلش زایل شود، عبادات از او ساقط گردد به دلیل عقل، و آن را ناسخ نخوانند، و برای آن گفتیم که: به زوال مثل حکم، و نگفتیم بر زوال حکم، برای آن که اگر نفس به (۱) آنچه بدو امر کرده باشد منسوخ کند بدا باشد، و بدا بر خدای تعالی روا نبود. و برای آن گفتیم که: حکم باید که ثابت بود به نص شرعی، که آنچه به دلیل عقل ثابت شود، چون شرع آن را زایل کند، آن را نسخ نخوانند و نگویند حکم عقل را منسوخ بکرد. نبینی که «نماز» و «طواف» و «سعی» و مانند اینکه در عقل نیکو نیست، چون شرع آمد و تعدد کرد ما را به اینکه نگویند اینکه دلیل شرعی حکم عقل را منسوخ کرد. و اعتبار تراخی برای آن کردیم که آنچه مقارن بود از ادله، ناسخ نبود، و بود که مخصص بود، نبینی که اگر گوید: «اقتلوا المشركين الا اليهود» اینکه تخصیص عموم باشد [۲-ر]، نسخ نباشد، و نسخ در امر و نهی شود و در خبری (۲) که تغیر (۳) بر وی روا بود یا متضمن بود معنی امر و نهی را. اکنون دخول نسخ در آیات قرآن بر سه وجه است: یکی آن (۴) که حکم منسوخ بود و تلاوت بر جای، چو آیت عده یک سال، فی قوله تعالی: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِّأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ (۵) ...، پس خدای تعالی اینکه عده یک سال (۶) به چهار ماه و ده روز منسوخ کرد، فی قوله: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا (۷) ...، و چون آیت نجوی، فی قوله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ (۸) ...، چون (۹) آیت بیامد و مردم از رسول - علیه السلام - دور شدند و امیر المؤمنین - علیه السلام - ده درم به ده بار به صدقه داد و ملازمت کرد با رسول - علیه السلام - چنان که در جای خود بیاید - ان شاء الله تعالی - حق تعالی اینکه حکم (۱۰) منسوخ کرد بقوله ————— ۱. همه نسخه بدلها: ندارد. ۲. مع، آج، لب، فق، وز، مب: چیزی. ۳. مع، آج، لب، مر: تغیر، دب، مب: تفسیر. ۴. همه نسخه بدلها است. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۲۴۰. ۶. دب، مب، مر را، وز: یک ساله. ۷. سوره بقره (۲) آیه ۲۳۴. ۸. سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۲. ۹. آج، لب، فق، مب، مر اینکه. ۱۰. دب، مب، مر را. [.....] صفحه ۷ تعالی: أَسْفَقْتُمْ أَنْ تُتَّكِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ (۱) ...، پس تلاوت برجاست و حکم منسوخ. و دوم آن است که: تلاوت منسوخ بود و حکم بر جای بر عکس قسمت اول، و آن آیت رجم زانی باشد که در اخبار و تفاسیر چنین است که، در سوره التور اینکه آیت بود که: الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ (۲) اذا زنيا فارجموهما البتة فانهما قضيا الشَّهْوَةَ جزاء بما كسبا نكالا - من الله و الله عزيز حكيم، اینکه آیت را تلاوت منسوخ است و حکم بر جای. و سه ام (۳) آن که: لفظ و حکم هر دو منسوخ باشد، چنان که در خبر آورده اند که در قرآن بود که: «ان عشر رضعات يحرمن»، ده رضعه حکم تحریم پدید آرد، آنگه آن را نسخ فرمود به پنج تا (۴) به پانزده رضعه - علی خلاف بین الفقهاء فيه. و استقصای کلام در نسخ و احکام او و بسط مسایل او از جمله اصول الفقه بود، و نه از (۵) شرط اینکه کتاب است (۶)، و اینکه مقدار برای آن گفته شد که در قرآن لفظ نسخ و آیات ناسخه و منسوخه هست، از اینکه مقدار چاره نباشد. و «منسوخ» آن بود که حکمش بگردانند، یا تلاوتش به تلاوت (۷) یا بدلیل ناسخ. اما «عام» لفظی بود صالح هر آن چیز را کثر آن جنس باشد، و آنکه از یکی به دو تعدی کند یا بالای آن، آن را عام خوانند. و «خاص»،

آن باشد که متناول نبود الا یکی را معین از آن جنس، مثال اول: یا أَيُّهَا النَّاسُ «۸» ... و یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا «۹» ... و مثال دوم «۱۰»: یا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ «۱۱». اما آن که عموم را صیغتی مفرد باشد که خصوص را نشاید، و اگر در خصوص استعمال کنند مجاز باشد یا نه چنین باشد، و خلاف در اینکه مسأله نزدیک سید مرتضی علم الهدی - قدس الله روحه - چنان است که عموم را صیغتی مفرد مخصوص نباشد که از او جز عموم ندانند، بل هر صیغتی که عموم را دعوی کردند، صالح باشد - -----

----- ۱. سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۳. ۲. مر الشیخوخه. ۳. معج، آج، لب، وز: سیوم، دب، فق، مب، مر: سیم. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. ۵. دب، آج، لب، فق: آن. ۶. دب، مب، مر: و آن شرط در اینکه کتاب گنجایش ندارد. ۷. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر آیه ناسخه. ۸. سوره بقره (۲) آیه ۲۱، و نیز ۱۹ مورد دیگر در سوره‌های مختلف. ۹. سوره بقره (۲) آیه ۱۰۴، و نیز ۸۸ مورد دیگر در سوره‌های مختلف. ۱۰. دب، مر: دویم. ۱۱. سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۹. صفحه ۸: عموم را و خصوص را، و مشترک بود میان هر دو. و کلام در اینکه باب از جمله اصول الفقه باشد، اینکه جایگه احتمال نکند شرح آن دادن، چون به موضع حاجت رسیم بدو و آنچه لایق باشد در او گفته شود - ان شاء الله تعالی. فصل

در نامهای قرآن و معانی آن

بدان که: خدای تعالی اینکه کتاب را در قرآن به چند نام بر خواند: «قرآن» ش خواند و «فرقان» و «کتاب» و «ذکر» و «تنزیل» و «حدیث» و «موعظه» و «تذکره» و «حکم» و «ذکری» و «حکمت» و «حکیم» «مهیمن» و «شافی» و «هدی» و «هادی» و «صراط مستقیم» و «نور» و «جبل»، و «رحمة»، و «روح» و «قصص» و «حق» و «بیان» و «تبیان» و «بصائر» و «فصل» و «عصمه» و «مبارک» و «نجوم» و «مجید» و «عزیز» و «کریم» و «عظیم» و «سراج منیر» و «بشیر و نذیر» و «عجب» و «قیم» و «مبین» و «نعمه» و «علی» و ما هر یکی را بگوییم که کجاست «۱». اما «قرآن» فی قوله تعالی: إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَقُصُّ عَلَی [بَنَی إِسْرَائِیلَ] «۲» ... و فی قوله: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِی أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ «۳» ...، و امثال او بسیار است [۴]. مفسران خلاف «۵» کردند در معنی. عبد الله عباس می گوید: مصدر «قرأ یقرأ» است، چون: رجحان و نقصان و خسران. و معنی اتباع بود، و معنی [۲-پ] تلاوت هم اینکه باشد برای آن که خواننده تتبع حروف می کند که «۶» حال خواندن. و قراءت و تلاوت به یک معنی باشد، و قتاده می گوید: اصل او «من قرأت الشی» اذا جمعت و ضمنت بعضه الی بعض، و اصل او از جمع باشد، چنان که عمرو بن کلثوم گفت ----- ۱. همه نسخه بدلها، بجز فق: کجا گفت. ۲. سوره نمل (۲۷) آیه ۷۶. ۳. سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. [۴]... ۴. اساس: ندارد، از معنای افزوده شد. ۵. آج، لب، فق، مب، مر: اختلاف. ۶. کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: در. صفحه ۹: شعر: ذراعی عیطل ادماء بکر

هجان اللون لم تقرأ جنینا ای لم تضم رحمتها علی جنین، یعنی رحم خود بر هیچ بیچه جمع نکرد، وصف شتری می کند که هرگز بار «۱» نگرفت. و بعضی دیگر گفتند: اشتقاق او «من قریت الماء فی الحوض» است و [قول] «۲» اول درست تر است و مرجع معنی در هر دو قول راجع بود با جمع. سفیان بن عینه گفت: برای آن اینکه کتاب را قرآن خواند «۳» که در او معنی جمع است، نبینی که حروف جمع کرد که کلمه شد «۴»، و کلمات جمع کرد تا آیت شد «۵»، و آیات جمع کرد [تا] «۶» سوره شد «۷»، و سوره جمع کرد تا قرآن شد «۸». پس جمله و ابغاض آن از جمع خالی نیست چنان که می بینی. و قریش و اهل مکه اینکه کلمه به تخفیف همز گویند، و قراءت عبد الله کثیر بر اینکه است، و باقی «۹» عرب مهموز گویند بر اصل خود. امّا «فرقان» فی قوله تعالی: تَبَارَكَ الَّذِی نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَی عَبْدِهِ «۱۰» ...، و در معنی اینکه خلاف کردند، بهری گفتند: برای آنش فرقان می خوانند که متفرق فرو «۱۱» - آمد، چنان که حق تعالی فرمود: وَ قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَی النَّاسِ عَلَی مُكْتٍ «۱۲» ...، قولی دیگر آن است که: برای آن که فرق کننده است از میان حق و باطل و حلال و حرام و وعد و وعید و مؤمن و کافر و غیر آن. عکرمه و سدّی گفتند: برای آن که سبب نجات است. و

«فرقان»، به معنی نجات آمده است، فی قوله تعالی: وَ إِذِ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ ﴿۱۳﴾ ...، و فی قوله تعالی: إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا ﴿۱۴﴾ ...، ای نجاه و مخرجا. و اینکه لفظ مصدر ----- ۱. همه نسخه بدلها بر. ۲، ۶. همه نسخه بدلها: خوانند. ۳. همه نسخه بدلها، بجز وز: باشد. ۴، ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۸، ۷. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: باشد. ۹. مب، مر قراء. ۱۰. سوره فرقان (۲۵) آیه ۱. ۱۱. فق، مب، مر: فرود. ۱۲. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۶. ۱۳. سوره بقره (۲) آیه ۵۳. ۱۴. سوره انفال (۸) آیه ۲۹. [.....] صفحه: ۱۰ است چون: سبحان و قربان و فصلان «۱»، و بیشتر در مصدر فعِل آید به تشدید «عین». امّا «کتاب» فی قوله تعالی: الْم ذَلِكِ الْكِتَابُ ﴿۲﴾ ... و اینکه لفظ نیز مصدر است، «کالقیام و الصیام» و گفته‌اند: «فعال» است به معنی «مفعول»، چون: «کتاب» حَجَّتْ که به معنی «محسوب» است و «لباس» که به معنی «ملبوس» است. و اینکه لفظ در قرآن و کلام عرب بر وجوه آمد «۳». به معنی «فرض» آید «۴»، فی قوله تعالی: كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ﴿۵﴾ ...، ای فرض علیکم. و «کتاب» حَجَّتْ باشد فی قوله تعالی: فَأَتُوا بِكِتَابِكُمْ ﴿۶﴾ ...، ای بحججتکم. و کتاب به معنی اجل آید «۷» فی قوله تعالی: وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيْبَةٍ إِلَّا وَ لَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ ﴿۸﴾، ای اجل. و «کتاب» به معنی حکم آید «۹» فی قول النبی - صلی الله علیه و سلم: سأقضى بینکم بکتاب الله، ای بحکم الله «۱۰»، قال الشاعر: و مال الولاء بالبلاء فملتم

و ما ذاک قال الله إذ هو یکتب ای یقضی و یحکم. و «کتاب» به معنی مکاتبت سید باشد بنده‌اش را «۱۱»، فی قوله تعالی: وَ الَّذِینَ یَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَمَا تَبَوَّاهُمْ ﴿۱۲﴾ ...، و اینکه مصدر «فاعل» باشد به معنی «مفاعله»، چون: جدال، و خصام، و قتال، به معنی «مجادله»، و «مقاتله»، و «مخاصمه» «۱۳». و اصل او جمع باشد، من قولهم: «کتبت البغلة اذا جمعت بین شفرتیها» «۱۴» بحلقه. و لشکر را «کتیبه» گویند «۱۵» از آن جا که مجتمع باشد. ----- ۱. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، «فصلان» در مآخذ لغت عرب به عنوان مصدر نیامده است، احتمال تحریف کلمه می‌رود، «فصلان» جمع فصیل است. ۲. سوره بقره (۲) آیه ۱ و ۲. ۳. مب، مر: آمده است. ۴. مج، آج، لب، فق، وز: آمد، مب: آمده است. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۱۸۳. ۶. سوره صاف (۳۷) آیه ۱۵۷. ۷. مج، آج، لب، فق، وز: آمد، مب، مر: آمده است. ۸. سوره حجر (۱۵) آیه ۴. ۹. همه نسخه بدلها: آمد. ۱۰. همه نسخه بدلها، بجز دب و. ۱۱. آج، لب، فق، مب: باشد به بنده‌اش. ۱۲. سوره نور (۲۴) آیه ۳۳. ۱۳. مب باشد. ۱۴. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ظاهرا صورت صحیح کلمه «شفریها» می‌باشد. [.....] ۱۵. همه نسخه بدلها، بجز دب: خوانند. صفحه: ۱۱ امّا «ذکر فی قوله تعالی: وَ هَذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ ﴿۱﴾ ...، و قوله: إِنَّا نَحْنُ نُزِّلْنَا الذِّكْرَ ﴿۲﴾ ...، و اینکه را دو معنی باشد: یکی «یاد کرد» «۳»، یعنی خدای تعالی به اینکه قرآن یاد می‌دهد بندگان خود را آنچه خیر و صلاح ایشان در آن است. دوم آن که: معنی ذکر «شرف» باشد، کما قال تعالی: وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَ لِقَوْمِكَ ﴿۴﴾ ...، ای شرف لک. امّا «تنزیل» فی قوله تعالی: تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِینَ ﴿۵﴾، و آن مصدر «نزل» باشد. امّا «حدیث» فی قوله تعالی: اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ ﴿۶﴾ ...، و حدیث ضدّ قدیم باشد، من قولهم: کان ذلک دأبی قدیما و حدیثا. امّا «موعظه» فی قوله تعالی: قَدْ جَاءَ تَكْمُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِی الصُّدُورِ ﴿۷﴾ ...، و او مصدر و عظ باشد. امّا «تذکره» فی قوله تعالی: وَ إِنَّهُ لَتَذْکِرَةٌ لِلْمُتَّقِینَ ﴿۸﴾، و اینکه مصدر «ذکر» باشد. امّا «ذکر» فی قوله تعالی: وَ ذُکِّرْ فَإِنَّ الذِّکْرَی تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِینَ ﴿۹﴾، و اینکه نیز مصدر «ذکر» باشد. امّا «حکم» فی قوله تعالی: وَ کَذَلِکَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا ﴿۱۰﴾. و امّا «حکمت» فی قوله تعالی: حِكْمَةٌ بِالْعَظْمَةِ ﴿۱۱﴾ ...، و قوله تعالی: وَ اذْکُرْنَ مَا يُتْلَى فِی بُیُوتِكُنَّ مِنْ آیَاتِ اللَّهِ وَ الْحِكْمَةِ ﴿۱۲﴾. امّا «حکیم» فی قوله تعالی: یس، وَ الْقُرْآنِ الْحَکِیْمِ ﴿۱۳﴾. امّا «مهیم» فی قوله تعالی: وَ أَنْزَلْنَا إِلَیْکَ الْكِتَابَ [بِالْحَقِّ] ﴿۱۴﴾ مُصَدِّقًا لِمَا بَیْنَ يَدَیْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَ مَهْمِینًا عَلَيْهِ ﴿۱۵﴾ ...، ای حفیظا، و قیل: أمینا. ----- ۱. سوره انبیاء (۲۱) آیه ۵۰. ۲. سوره حجر (۱۵) آیه ۹. ۳. مب، مر: یاد کردن. ۴. سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴. ۵. سوره واقعه (۵۶) آیه ۸۰، و سوره حاقّه (۶۹) آیه ۴۳. ۶. سوره زمر (۳۹) آیه ۲۳. ۷. سوره یونس (۱۰) آیه ۵۷. ۸. سوره حاقّه (۶۹) آیه ۴۸. ۹. سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۵. ۱۰. سوره رعد (۱۳) آیه

۳۷. ۱۱. سوره قمر (۵۴) آیه ۵. ۱۲. سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۴. ۱۳. سوره یس (۳۶) آیه ۱ و ۲. [.....] ۱۴. اساس: ندارد، از قرآن مجید افزوده شد. ۱۵. سوره مائده (۵) آیه ۴۸. صفحه: ۱۲ امّیا «شفاء» فی قوله تعالی: وَ نَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ «۱»... و فی قوله - عزّ و جل: وَ شِفَاءٌ لِّمَا فِی الصُّدُورِ «۲»...، و اینکه دو معنی دارد: یکی آن که به برکت او بیماران [۳-ر] شفا یابند، و دوم «۳» آن که دل‌های بیمار «۴» به بیان او از شک «۵» و نفاق شفا یابد «۶» چون در اینکه کتاب تأمل کند «۷»، نبینی که خدای تعالی شک دل منافقان را بیماری می‌خواند آن جا که می‌گوید: فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ «۸»...، آن را که بر دارنده شک بود، شفا خواند «۹». امّا «هدی» فی قوله تعالی: هُدِیَ لِّلْمُتَّقِينَ «۱۰»، ای بیان و لطف. امّیا «هادی» فی قوله: یَهْدِی اِلَی الرُّشْدِ «۱۱». امّا «صراط مستقیم» فی قوله تعالی: اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ «۱۲»، مراد قرآن است به قول ابن مسعود - رضی الله عنه. امّا «نور» فی قوله تعالی: وَ اتَّبِعُوا النُّورَ الَّذِی اُنزِلَ مَعَهُ «۱۳»...، برای آتش نور خواند که به او راه برند در ظلمات شک و شرک، چنان که به نور راه برند در ظلمات شب. امّیا «جبل» فی قوله تعالی: وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا «۱۴»...، برای آتش جبل خواند که هر «۱۵» که دست در او زند «۱۶» از غرق نجات یابد «۱۷». امّا «رحمه» فی قوله تعالی: وَ هُدِی وَ رَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ «۱۸»، یعنی رحمه «۱۹» من الله تعالی. -----

۱. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۲. ۲، ۱۸. سوره یونس (۱۰) آیه ۵۷. ۳. آج، لب، مب، مر: دیگر. ۴. مب، مر: بیماران. ۵. مب، مر: شرک. ۶. مج، مب، وز: یابند. ۷. مب، مر: کنند. ۸. سوره بقره (۲) آیه ۱۰. ۹. اساس: خواهد، به قیاس با نسخه مج و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. ۱۰. سوره بقره (۲) آیه ۲. ۱۱. سوره جن (۷۲) آیه ۲. ۱۲. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۶. [.....] ۱۳. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۷. ۱۴. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۳. ۱۵. مج، آج، لب، فق، وز، مر: کسی. ۱۶. مج، آج، وز، مب، مر و بدو تمسک کند، فق و تمسک کند. ۱۷. دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها چنان که آن کس که دست در رسن زند از غرق نجات یابد. ۱۹. دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: نعمه. صفحه: ۱۳ امّا «روح» فی قوله تعالی: وَ كَذٰلِكَ اَوْحٰنَا اِلَیْكَ رُوْحًا مِّنْ اَمْرِنَا «۱»...، برای آتش «روح» خواند که، قوام اسلام بدوست، چنان که، قوام تن به روح باشد. امّا «قصه» «۲» فی قوله تعالی: نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ اَحْسَنَ الْقَصٰیصِ «۳»...، و اصل کلمه، «من قصه اثره اذا اتبعه» بود. امّیا «حق» فی قوله تعالی: وَ اِنَّهُ لَحَقُّ الْبَقِیْنِ «۴»، برای آتش حق خواند که درست و حقیقت است، من قولهم: حق الامر، ای صح و ثبت. و قولی دیگر آن که، حق ضد باطل بود، و چون ضد باطل بود، محیل و مزیل باطل بود، چنان که گفت: بَلْ نَقْدِفُ بِالْحَقِّ عَلٰی الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَاِذَا هُوَ زَاهِقٌ «۵»...، ای ذاهب زائل. امّا «بیان» «۶»: هذا بَیَانٌ لِّلنَّاسِ «۷». امّا «تبیان» فی قوله تعالی: وَ نَزَّلْنَا عَلَیْكَ الْكِتَابَ تَبِیَانًا لِّكُلِّ شَیْءٍ «۸»...، و اینکه کلمه مصدر «بین» باشد. امّیا «بصائر» فی قوله تعالی: هذا بَصٰیْرٌ مِّنْ رَبِّكُمْ «۹»...، و «بصائر» جمع بصیرت باشد برای آن که بدو مستبصر شوند. امّا «فصل»، فی قوله تعالی: اِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ «۱۰»، ای فاصل «۱۱» بین الحق و الباطل. امّا «مبارک»، فی قوله تعالی: وَ هَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُ «۱۲». امّا «نجوم» «۱۳»: فَلَا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ «۱۴»، برای آتش نجوم خواند که نجم نجم فرو آمد «۱۵»، آیت از پس آیت و سورت از پس سورت. امّا «مجید»، قوله تعالی «۱۶»: ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِیدِ «۱۷»، ای الشریف. -----

۱. سوره شوری (۴۲) آیه ۵۲. ۲. مب، مر: قصص. ۳. سوره یوسف (۱۲) آیه ۳. ۴. سوره حاقه (۶۹) آیه ۵۱. ۵. سوره انبیاء (۲۱) آیه ۱۸. ۶. مر بقوله تعالی. ۷. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۸. ۸. سوره نحل (۱۶) آیه ۸۹. [.....] ۹. سوره اعراف (۷) آیه ۲۰۳. ۱۰. سوره طارق (۸۶) آیه ۱۳. ۱۱. همه نسخه بدلها فارق. ۱۲. سوره انبیاء (۲۱) آیه ۵۰. ۱۳. آج، لب، مب، مر فی قوله تعالی. ۱۴. سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۵. ۱۵. فق، مب، مر: فرود آمد. ۱۶. مج، دب، وز: ففی قوله، آج، لب، فق: بقوله، مب، مر: فی قوله. ۱۷. سوره ق (۵۰) آیه ۱. صفحه: ۱۴ امّا «عزیز» «۱»، قوله تعالی: وَ اِنَّهُ لِكِتَابٌ عَزِیزٌ «۲»...، و اینکه دو معنی دارد: یکی آن که گرامی است، و دوم آن که غالب است، من قولهم: «من عزّ بزّ ای «۳» من غلب سلب»، یعنی صعب است و ممتنع بر آنان که خواستند که معارضتش کنند «۴»، و معنی سیوم «۵» آن بود که مثل اینکه «۶» نیابند. امّا «کریم» «۷»: اِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِیْمٌ «۸». امّیا «عظیم» «۹»: وَ لَقَدْ اَتٰنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثٰنِی وَ الْقُرْآنَ الْعَظِیْمِ «۱۰». امّا «بشیر و نذیر»، فی قوله - جلّ و عزّ: بَشِیْرًا وَ نَذِیْرًا فَاَعْرَضَ اَكْثَرُهُمْ «۱۱» - الایه. امّا

«قیم» (۱۲): «وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا، قِيمًا» (۱۳). اما «نعمه»، فی قوله - جل و عز: «وَأَمَّا نِيعَمَةٌ رَبِّكَ فَحَدَّثَ» (۱۴). امّا «مبین» فی قوله - عز و علا: الر تلک آیات الکتاب المبین» (۱۵). امّا «علی»، فی قوله تعالی: «وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَمَدِينًا لَعَلِّي حَكِيمٌ» (۱۶). قدیم - جل جلاله - از عظم شأن قرآن و کثرت منافع خلق در او اینکه کتاب را به چندین «۱۷» نامهای «۱۸» شریف بر خوانند تا تنبیه باشد خلقان را به «۱۹» رفعت و منزلت و ----- ۱. مج، دب، وز فقی، آج، لب، فق، مب، مر فی. ۲. سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۱. ۳. آج، لب، فق: و. ۴. مج، دب، آج، لب، فق معارضه ایش آرند، وز: معارضه پیش آرند. ۵. فق، مب: سیم. [.....] ۶. همه نسخه بدلها: مثلش. ۷. آج فی قوله، مب، مر بقوله تعالی. ۸. سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۷. ۹. مج، دب، وز فقی قوله: آج، لب، فق، مب، مر فی قوله تعالی. ۱۰. سوره حجر (۱۵) آیه ۸۷. پس از بیان اینکه مطلب - به حسب ظاهر و مطابق روال کلام - تعبیر «سراج منیر» به عنوان نامی از نامهای قرآن مجید و استشهاد مفسر به آیه: «وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِأَذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا» [سوره احزاب (۳۳) ۴۶] باید می آمد، لکن اینکه معنی در اساس و همه نسخه بدلها نیست. ۱۱. سوره فصلت (۴۱) آیه ۴. ۱۲. مب، مر بقوله تعالی. ۱۳. سوره کهف (۱۸) آیه ۱ و ۲. ۱۴. سوره ضحی (۹۳) آیه ۱۱. ۱۵. سوره یوسف (۱۲) آیه ۱. ۱۶. سوره زخرف (۴۳) آیه ۴. ۱۷. همه نسخه بدلها: به چند. ۱۸. مب، مر: نام. ۱۹. مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر، وز: و. [.....] صفحه: ۱۵ جلالت قدر او.

در معنی سورت و آیت و کلمت و حرف

بدان که سورت را معنی منزلت بود از منازل شرف، و دلیل بر اینکه قول نابغه است - شعر: ألم تر أن الله أعطاك سورة

تری کل ملک دونها یتذبذب ای منزله من منازل الشرف. و باره شهر را از آن سور خوانند که بلند و مرتفع بود، اینکه قول آن کس باشد که «سوره» بی همزه گوید. اما «۱» آن که مهموز گوید، اصل او «من سور الماء» باشد، و آن بقیه آب بود در آبدان. و عرب گوید: «أسارت فی الاناء»، اذا بقیت «۲» فیه شینا «۳»، و قال الاعشى ثعلبه - شعر: فبانت و قد أسارت فی الفؤا

د صدعا علی نایها مستطیرا اما «آیت»، علامت باشد، من قولهم: «آیه کذا و کذا»، ای علامته. و از اینکه جاست آنچه «۴» خدای تعالی حکایت کرد از عیسی - علیه السلام - در ذکر مائده: «تكون لنا عيداً لأولنا و آخرنا و آیه منک» «۵»، ...، ای علامه لاجابه دعائنا. و «آیت»، به معنی رسالت باشد، چنان که کعب بن زهیر گفت - شعر: الا أبلغا هذا المعترض آیه

أيقظان قال القول أم قال ذا حلم [۳-پ] ای رساله. و معنی دگر آیت را «۶» «جماعت» باشد، چنان که گویند: «خرج القوم بآيتهم»، ای بجماعتهم. و آیتی از قرآن جمله کلمات و حروف باشد متصل تا به ----- ۱. مج، آج، لب، فق، مب، مر: فامّا. ۲. دب، فق، مب، مر: بقیت. ۳. آج، لب، فق، مب و آن بقیه آب بود، مر و آن بقیه بود. ۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز: آن که، مب، مر: که. ۵. سوره مائده (۵) آیه ۱۱۴. ۶. مب، مر: و آیه را یک معنی دیگر. صفحه: ۱۶ انقطاع معنی. و «آیت» عجیبه باشد، من قولهم: «فلان آیه فی کذا»، ای اعجوبه. و «کلمه»، لفظی باشد موضوع که دلیل معنی کند به وضع، و جمعش کلمات و کلم بود. و از حرف «۱» دو چیز مفهوم باشد: یکی حروف هجا، چون: «۲»، ب، ت، ث، و دیگر حرف «۳»، در مواضعت اهل نحو، و هو ما جاء لمعنی «۴»، لیس باسم و لا- فعل، نحو: «هل» و «بل» و «قد». بدان که سورت های قرآن «۵»، هر چند سورت را نامی است مخصوص، و آن جمله در خبری «۶» جامع است. واثله بن الاسقع روایت کند که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: ۷ اعطیت مکان التوریه السبع الطوال و اعطیت مکان الانجیل المثانی و فضلت بالمفصل. رسول - علیه الصلوة و السلام - گفت که: مرا به جای توریت، اینکه هفت سوره دراز دادند: یعنی «البقره» و «آل عمران»، و «النساء»،

و «المائدة»، و «الانعام»، و «الاعراف»، و «الانفال» (۸)، و «التوبة». و به جای زبور، مرا مائین دادند، یعنی سورت‌هایی که [کما بیش] رسول ما «۹» صد آیت است، چون «رسول ما» (۱۰): «یونس»، و «هود»، و «یوسف»، و «بنی اسرائیل» و «کهف» و مانند آن. و به جای انجیل، مرا «مثنی» دادند، یعنی «رسول ما» (۱۱) سورت‌هایی که زیر صد آیت «رسول ما» (۱۲) است. و برای آتش «مثنی» گویند «رسول ما» (۱۳) که ثوانی مئین است، و روا بود که برای آتش مثنی گویند «رسول ما» (۱۴) که اینکه سورتها مضاف با مائین دو باشد، آنکه هر دو بهم دوم «سبع طوال» باشد. و حسن بصری گفته است: مراد به «مثنی»، فاتحة الكتاب است، و اینکه -----
 ۱. مر: حروف. ۲. مج، آج، لب، فق، وز: الف. ۳. مب: حروف. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: بمعنی. ۵. همه نسخه بدلها را. ۶. مج: چیزی. ۷. اساس و دیگر نسخه بدلها: المائین. ۸. مج، دب، وز: ندارد، که بر متن راجح می‌نماید. [.....]. ۹. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۱۰. همه نسخه بدلها انفال. ۱۱. مج، دب، آج، لب، فق، مر اینکه. ۱۲. مج، وز: که فرود مائین. ۱۳. مج، آج، لب، فق، وز، مب، مر: خواند، دب: خوانند. ۱۴. همه نسخه بدلها: خواند. صفحه: ۱۷ در اخبار ما هست. و گفت: مرا تفضیل دادند به مفضل، یعنی در برابر اینکه هیچ پیغمبر صاحب کتاب را چیزی ندادند. مفسران خلاف کردند در مفضیل. گروهی گفتند: از سوره محمّد - صلی الله علیه و آله و سلم - تا به آخر قرآن مفضل است، و گروهی گفتند: از سوره «ق» تا به آخر قرآن. و عبد الله عباس گفت: از سوره و الضحی تا به آخر قرآن. و گفتند: برای آتش مفضل خوانند «رسول ما» (۱) که فصل بسیار باید کردن از میان «رسول ما» (۲) دو سوره بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. و بعضی دیگر گفتند: برای آن که فصل باید کردن از میان هر دو سوره به تکبیری، و اینکه قراءت ابن کثیر است، و شاعر اینکه را نظم کرد در چند بیت، گفت - شعر: حلفت بالسبع اللواتی طوّلت

و بمئین بعدها قد أمّیت «رسول ما» (۳) و بالمثنی ثبیت فکرت

و بالطوا سین الّتی قد ثلّثت و بالحوامیم الّتی قد سبعت

و بالمفضل اللواتی فصلت

در ثواب خواننده قرآن

شهر بن حوشب روایت کند از ابو هریره از «رسول ما» (۴) رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که او گفت: فضل القرآن علی سائر الکلام کفضل الله علی خلقه، گفت: فضل قرآن بر دیگر کلامها چنان است که فضل خدای تعالی بر خلقانش «رسول ما» (۵). دیگر انس مالک روایت کند از رسول - صلی الله علیه و آله [رسول ما] (۶) و سلم - که گفت: القرآن غنی لا غنی دونه و لا فقر بعده، گفت: قرآن توانگری است که بالای آن توانگری نیست و -----
 ۱. مج: خواند. ۲. مج، آج، لب هر. ۳. اساس، آج، لب، فق، وز، مب، مر: امّیت، با توجه به مج تصحیح شد. ۴. اساس: که، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز خبر. ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۱۸ پس از آن درویشی نیست. خبری دیگر، عبد الله مسعود روایت کند از رسول - صلی الله علیه و آله [رسول ما] (۱) و سلم - که گفت: رسول ما «۲» انّ هذا القرآن هو مادبته الله فتعلموا مادبته ما استطعتم، انّ هذا القرآن هو حبل الله المتین و هو التور المبین و الشفاء النافع، فاقروه فان الله - عزّ و جل - یاجرکم علی تلاوته بكلّ حرف عشر حسنات اما انّی لا اقول «الم» حرف «و لکن «الف» و «لام» و «میم» ثلاثون حسنة، گفت: اینکه قرآن مهمانی «رسول ما» (۳) خداست، بیاموزید از مهمانی خدای تعالی «رسول ما» (۴) چندان که توانی «رسول ما» (۵)، اینکه قرآن حبل

خداست و نوری روشن است و شفای سودمند، بخوانید که خدای تعالی شما را مزد دهد بر هر حرفی ده حسنه نمی گویم (رسول ما «۶» «الم» یک حرف است و لکن سه حرف است، تا ثوابش سی حسنه بود (رسول ما «۷»). ابو الدرداء، روایت می کند از رسول -صلی الله علیه و آله [رسول ما «۸» و سلم - که گفت: رسول ما «۹» القرآن افضل کل شیء دون الله تعالی فمن و قر القرآن فقد و قر الله و من لم یوقر القرآن فقد استخف بحرمه الله تعالی، حرمة القرآن علی الله تعالی کحرمة الوالد علی ولده، گفت: قرآن فاضلترین (رسول ما «۱۰») همه چیز است فرود خدای تعالی، هر که قرآن را حرمت دارد، خدای -عز و جل- را حرمت داشته باشد، و هر که حرمت قرآن ندارد، استخفاف کرده باشد به حرمت خدای تعالی. حرمت قرآن بر خدای تعالی، چون حرمت پدر است بر فرزند. خبر دیگر [۴- ر]، ابو امامه روایت کند از رسول -صلی الله علیه و آله و سلم - که او [گفت] (رسول ما «۱۱»): «هر که او ثلثی (رسول ما «۱۲») از قرآن بخواند، چنان بود که او را ثلثی (رسول ما «۱۳») نبوت داده

 --- ۱، ۸. اساس: ندارد، از دب افزوده شد. ۲. دب واحد. [.....] ۳. اساس: مهمان، با توجه به معج و ترجمه مجدد کلمه «مأدبه» در عبارت آتی تصحیح شد، دب: میهمانی. ۴. مب، مر: میهمانی خدای را. ۵. توانی / توانید. ۶. مب، مر که. ۷. معج، آج، لب، فق، وز، مر خبر آخر، دب، مب خبر دیگر. ۹. مب، مر: الله. ۱۰. مب، مر: فاضلتر از. ۱۱. اساس: ندارد، به قیاس با نسخه معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. ۱۲. معج، آج، لب، مب، مر: سه یکی، فق، وز: سیکی / سه یکی. ۱۳. همه نسخه بدلها از. صفحه: ۱۹ باشند، و هر که دو بهری (رسول ما «۱») بخواند چنان باشد که او را دو بهره از نبوت داده باشند، و هر که همه قرآن بخواند چنان باشد که او را همه نبوت داده باشند. آنگه (رسول ما «۲») گویند: رسول ما «۳» اقرء و ارق «بکل آیه درجه، می خوان و بر می شوبه هر آیتی درجه ای (رسول ما «۴») در بهشت (رسول ما «۵») تا آنچه با او باشد از قرآن برسد (رسول ما «۶»). آنگه (رسول ما «۷») گویند: قبض فقبض، هابگیر (رسول ما «۸») او هابگیر (رسول ما «۹»). [بار دیگرش گویند: قبض فقبض، هابگیر، او هابگیر] (رسول ما «۱۰») آنگاه او را گویند (رسول ما «۱۱») دانی که در دست چه داری! گوید: نه؟ فاذا فی یده الیمنی الخلد و فی الاخری النعیم، که (رسول ما «۱۲») نگاه کند، در دست راست بهشت خلد دارد، و در دست چپ بهشت نعیم. خبری دیگر (رسول ما «۱۳») بعضی زنان رسول -صلی الله علیه و آله و سلم - روایت کنند که (رسول ما «۱۴») گفت: ۱۵ «۱۶» ۱۷ حمله القرآن هم المحفوفون برحمة الله تعالی الملبسون بنور الله المعلمون کلام الله من عاداهم فقد عادی الله و من والاهم فقد والی الله. یقول الله - تعالی: یا حمله القرآن تحبوا «الی الله تعالی بتوقیر کتابه یزدکم حبا و یحببکم» الی خلقه، یدفع عن مستمع القرآن شرّ الدنیا و یدفع عن تالی القرآن بلوی الآخرة و لمستمع آیه من کتاب الله تعالی خیر من ثیر ذهبا و لتالی آیه من کتاب الله تعالی خیر ممّا تحت العرش الی تخوم الارض السفلی، گفت رسول -صلی الله علیه و علی

 ۱. معج، دب، آج، لب، فق: دو بهر از قرآن بر، وز: دو بهری از قرآن بر، مب، مر: دو ثلث از قرآن بر. ۲. مر او را. ۳. اساس، معج، لب، مب، مر: و ارقا، دب: و ارتقا، با توجه به آج تصحیح شد. ۴. دب و به هر درجه ای. [.....] ۵. معج، دب، فق، وز بر بالا می شود، مب، مر بالاتر می رود. ۶. مب، مر: تمام شود. ۷. مب، مر با او. ۸. معج، فق، وز: هابگیر، دب، آج، لب: فراگیر، مب، مر: بگیری. ۹. مب، مر: پس بگیرد. ۱۰. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. ۱۱. مب هیچ، مر که هیچ. ۱۲. مب، مر: چون. ۱۳. معج، دب، آج، لب، فق، وز: آخر. ۱۴. معج، دب، وز رسول -علیه السلام. ۱۵. همه نسخه بدلها: نور. ۱۶. دب، فق، مب، مر: تحبوا. ۱۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: یحببکم. صفحه: ۲۰ آله و سلم «۱»: حاملان قرآن «۲» گرد بر گرد ایشان رحمت خدای تعالی گرفته بود، و لباس ایشان نور خدای تعالی بود، و آموختگان کلام خدای تعالی باشند، دشمن ایشان دشمن خدای بود، و دوست ایشان دوست خدای بود. خدای تعالی ایشان را گوید: ای حاملان قرآن؟ دوستی کنی «۳» با من به حرمت داشت «۴» شما کتاب مرا، من «۵» دوستی شما بیفزایم و شما را دوست داشته گردانم به خلقان خود. آنگه گفت: از شنونده قرآن شرّ دنیا بگردانند، و از خواننده قرآن بلای آخرت بگردانند، و شنونده آیتی را از قرآن به قیامت ثواب بیشتر از کوه ثیر و بهتر زر بدهند، و خواننده آیتی از قرآن «۶» ثواب بیشتر بود که از زیر عرش تا به «۷» هفتم زمین. خبری دیگر «۸»، ابو سعید خدری روایت کند از رسول -صلی الله علیه و آله و سلم - که گفت:

روز قیامت منبرهایی از نور بنهند و نزدیک هر منبری شتری از شتران بهشت بدارند، آنکه منادی از قبل ربّ العزّه ندا کند «۹»:

کجااند حاملان کتاب خدای تعالی! بر اینکه منبرهای نور نشینی «۱۰» که شما را ترسی و اندوهی نیست تا خدای تعالی حساب خلقان بکند «۱۱». آنکه ایشان را بر آن شتران نشانند و به بهشت برند. خبری دیگر: سلیل روایت کند از رسول-صلی الله علیه و آله و سلم «۱۲»- که گفت: هر که قرآن از دفتر «۱۳» بر خواند، خدای تعالی عذاب مادر و پدرش تخفیف کند، و اگر چه مشرک بوده باشند. و هر که قرآن از بر خواند «۱۴» و گمان برد که خدای تعالی او را بیامزد، او از جمله مستهزیان باشد به آیات خدای تعالی. و حامل کتاب خدای ----- ۱، ۹. همه نسخه بدلها که. [.....] ۲. همه نسخه بدلها را. ۳. کنی / کنید. ۴. مب: حرمت داشتن. ۵. همه نسخه بدلها: مرا تا من در. ۶. مج: آیتی را از قرآن به قیامت. ۷. همه نسخه بدلها زیر. ۸. مج، دب، آج، لب، فق، وز: خبر آخر. ۱۰. نشینی / نشینید. ۱۱. همه نسخه بدلها، بجز مب: از حساب خلقان فارغ شود. ۱۲. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر شنیدم. ۱۳. اساس: کلمه «دفتر» را تغییر داده، با خطی متفاوت از متن به صورت «روی کتاب» نوشته است، مب، مر: از روی دفتر. ۱۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز: از بر بر خواند، مب مر: از حفظ بخواند. صفحه: ۲۱ تعالی را در بیت المال هر سال دویت دینار هست، اگر بمیرد «۱» او را دینی باشد، خدای تعالی از آن مال قضای دین او بکند. خبری دیگر، معاذ جبل روایت کند که در سفری با رسول-علیه الصلاة و السّلام- بودم، گفتم: یا رسول الله؟ ما را حدیثی کن که ما را در آن نفعی باشد. گفت: ان اردتم عیش السّعداء و موت الشّهداء و النّجاة یوم الحشر و الظّل یوم الحرور و الهدی یوم الضّلاله فادرسوا القرآن فانه کلام الرّحمن و حرز من الشّیطان و رجحان فی المیزان، گفت: اگر خواهی «۲» که زندگانی شما زندگانی سعیدان باشد، و مرگ شما مرگ شهیدان باشد، و نجات یابی «۳» روز قیامت، و سایه یابی «۴» روز گرما، و راه یابی «۵» روز گمراهی، درس قرآن کنی «۶» که آن کلام خدای رحمن است، و حرز و نگهداشت از شیطان است، و سنگی «۷» ترازو و میزان است. خبری دیگر، حارث اعور همدانی روایت کرد از امیر المؤمنین علی-علیه السّلام- که او گفت: یک روز رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- ذکر فتنه می کرد. ما گفتیم: یا رسول الله؟ خلاص از آن «۸» به چه باشد! گفت: به کتاب خدای تعالی که در او خبر آنان است که پیش از شما بودند، و خبر آنان است که از پس شما باشند، و حکم آنچه در میان شما می رود، آن فصل است نه هزل است، هیچ جناب نباشد که قرآن «۹» را رها کند، و الاّ خدای تعالی پشت او بشکند [۴-پ]، و هر که بجز قرآن طلب هدایت کند، گمراه شود «۱۰»، او حبل متین «۱۱» است، و ذکر حکیم است، و صراط مستقیم است، آن است که به زمانها پوشیده نشود، و هواها او را کژ «۱۲» نکنند، و از بسیار «۱۳» خواندن کهن نشود، علما از او سیر نشوند و به عجایب او نرسند «۱۴»، آن است که «۱۵» جَنّیان -----

۱. مج، دب، آج، لب، فق، وز و. ۲. خواهی / خواهید. [.....] ۳، ۴، ۵. یابی / یابید. ۶. کنی / کنید. ۷. آج، لب، فق: سنگینی، مج، دب، آج، لب، فق، وز در. ۸. مب، مر: خلاصی از آن فتنه. ۹. همه نسخه بدلها: آن. ۱۰. مب، مر که. ۱۱. دب، آج، لب، فق، مب، مر: حبل المتین. ۱۲. دب: کج. ۱۳. مب، مر: بسیاری. ۱۴. مج، وز: و عجایب او و او بنرسد، دب، آج، لب، فق: و عجایب او بنرسد، مب، مر: و عجایب او آخر نشود. ۱۵. دب: و نیز آن است که چون، دیگر نسخه بدلها چون. صفحه: ۲۲ بشنیدند، گفتند: إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا «۱»، هر که آن گوید «۲» راست گوید، و هر که به آن حکم کند عادل باشد، و هر که دست در او آویزد، هدایت کند بر ره راست، خذها یا اعور، [اینکه حدیث بستان ای اعور] «۳».

در فضل علم قرآن و رغبت در وی

ابو عبد الرّحمن السّلمی روایت کند از قراء صحابه چون عثمان عفّان و عبد الله مسعود و ابی کعب «۴» گفتند: رسول-علیه السلام [از قرآن] «۵» ده آیت بر ما گرفتی، از آن در نگذشتی تا ما را علم آن معلوم نکردی، و جمله «۶» آنچه در او به کار بایستی تا ما چون قرآن تمام بگرفتیم، علم قرآن تمام دانستیم. عبد الله عباس می گوید: هر که قرآن خواند و تفسیرش نداند، بمنزلت اعرایی باشد که

نداند که چه می‌خواند. حسن بصری گفت: و الله که خدای تعالی هیچ آیت نفرستاد و الا خواست تا علم آن بدانند و معنی آن، و آن که چرا آمد و در چه سبب آمد. ابو سعید رملی گوید: ما در مکه نزدیک فضیل عیاض آمدیم و گفتیم: ما را حدیثی املا کن؟ گفت: کلام خدای ضایع کرده‌اید و آمده‌اید تا حدیث فضیل شنوید «۷»؟ اگر با کتاب خدای فرع «۸» کنید «۹»، همه شفا در آن یابید «۱۰». گفتیم: ما قرآن بیاموخته‌ایم. گفت: یا «۱۱» سبحان الله؟ در علم قرآن عمرهای شما و فرزندان شما و -----
 ۱. سوره جن (۷۲) آیه ۱. ۲. مب، مر: با او گوید. ۳، ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [.....] ۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز رحمه الله عليهم، مب، مر و غیره. ۶. فق آن. ۷. مج: شنوی / شنوید، مب، مر: بشنوید. ۸. چاپ شعرانی (۱) / ۱۳: فراغ. ۹. مج: کنی / کنید. ۱۰. مج: یابی / یابید. ۱۱. مب، مر: ای. صفحه: ۲۳ فرزندان فرزندان شما مستغرق باید شود «۱». ما گفتیم: چگونه! گفت: شما قرآن ندانید «۲» تا تفسیر و معنی و اعرابش ندانید «۳»، و محکم و متشابه و حلال و حرام و ناسخ و منسوخش ندانید، و اگر به اینکه مشغول شوید از کلام فضیل و جز فضیل مستغنی گردید. آنکه گفت: اعوذ بالله من الشیطان الرجیم، بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، ... یا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَ تَكْمٌ مَّوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِّمَا فِی الصُّدُورِ وَ هُدًی وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِینَ «۴». از سفیان ثوری شنیدند که می‌گفت که: آه؟ که ما عمر خود در ظهر و ایلاء صرف کردیم، و کتاب خدای تعالی با پس پشت انداختیم، ما فردا پیش خدای تعالی چه حجت آریم؟

در معنی تفسیر و تأویل

ابن درید گفت: اصل اینکه [کلمه] «۵» از «تفسره» است، و آن آب بیمار باشد که بر طیب عرضه کنند تا در او نگرده «۶» و دستور خود سازد تا به علت بیمار راه برد، چنان که طیب به نظر در آن «۷» کشف کند از حال بیمار، مفسر کشف کند از شأن آیت و قصه و معنی و سبب نزول او «۸». و ثعلب «۹» گفت: اصل او من «فسرت الفرس اذا ركضتها محصورة لينطلق حصرها»، اصل او آن باشد که اسب شکم گرفته بتازی تا بستگی اش گشاده شود، و معنی او نیز راجع بود با کشف. و ابو حامد الخارزنجی گفت: اینکه کلمه مقلوب است از «سفر»، چون «جذب» -----
 ۱. فق، مب، مر: شونند. ۲، ۳. مج: ندانی ندانید. ۴. سوره یونس (۱۰) آیه ۵۷. ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. آج، لب، فق: تا در آن در نگرده. ۷. همه نسخه بدلها آب. ۸. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: آیت. [.....] ۹. مب، مر: تغلیه. صفحه: ۲۴ و جبد، و «ضب و بض». و اصل «سفر» هم کشف بود، «سفرت المرأة» آن باشد که رو «۱» باز گشاید، و «اسفر الصبیح» آن باشد که صبح روشن شد. اما «تأویل» صرف آیت باشد با معنی که محتمل باشد آن را موافق ادله و قراین، و اصل او از «اول» باشد و آن رجوع بود، یقال: اولته فال «۲»، ای صرّفته فانصرف. و گفته‌اند: اصل او از «ایالت» بود و آن سیاست باشد، یقول العرب: النا و ایل علینا، ای سسنا و ساسنا غیرنا. پس مأول آیت سائس او باشد و عالم به آن که به جای خود بنهد. و فرق از میان تفسیر و تأویل آن است که تفسیر، علم سبب نزول آیت باشد و علم به مراد خدای تعالی، از «۳» لفظ تعاطی آن توان کردن الا از سماع و آثار، و تأویل چون کسی عالم باشد به لغت عرب و علم اصول را متقن باشد، او را بود که حمل کند آیت را بر احتمالات لغت چون قدحی «۴» نخواهد کردن در اصول و قطع نکند بر مراد خدای تعالی الا به دلیل. اینکه جمله‌ای است از مقدمات تفسیر که لا بد باشد از شناختن او پیش از آن که خوض کند «۵» در وی. و پس از اینکه ابتدا کنیم به فاتحه کتاب - بتوفیق الله و حسن «۶» معونته.

الاستعاذه

بدان که «۷»: از جمله حقوق و اوامر خدای تعالی ما را در حق قرآن یکی استعاذت است، من قوله تعالی: فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ «۸». بعضی گفتند: اینکه امر واجب است، و آن اصحاب ظاهراند [۵-۵] و درست آن است که اینکه امر

سنت است. ----- ۱. دب: روی بروی، مب: روزی. ۲. آج، لب: فتأول. ۳. همه نسخه بدلها آن. ۴. چاپ شعرانی (۱۴/۱) قطع. ۵. آج، لب، فق، وز، مر: کنند. ۶. آج، لب، فق توفیقه و. ۷. مب، مر یکی. ۸. سوره نحل (۱۶) آیه ۹۸. صفحه: ۲۵ اما کیفیت آن که چگونه باید گفتن، بعضی گفتند، باید گفتن: «استعید بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم»، موافقت لفظ کتاب را، اما اخبار بر اینکه آمده است که: اعوذ بالله من الشيطان الرجيم، و معنی آن است که پناه با خدای می‌دهم از دیو ملعون. و «عوذ» و «عیاذ»، پناه دادن «۱» باشد و «استعاذت»، پناه جستن باشد، قال الشاعر - شعر: و المؤمن العائذات الطير يمسحها

رکبان مکة بین الغیل و السیند و در «شیطان» دو قول گفته‌اند: یکی آن که «فیعال» باشد، من شطن اذا بعد، یعنی از خیر دور است. و قول دوم «۲» آن که: «فعلان» باشد، من شاط یشیط اذا غضب و خف-فیه، و «۳» قول اول «نون»، لام الفعل باشد و «یا» زیاده، و بر قول دوم «۴»، «نون» زیاده باشد و «یا» عین الفعل. و اما «رجیم» فعلی باشد به معنی مفعول، چون: «قتیل» و «خصیب» و «رهین» و اینکه دو معنی دارد: یکی آن که مرجوم است من قبل الله بالشهب، اینکه ستاره‌ها که در آسمان «۵» کشیده می‌شود که رجم شیاطین است، كما قال تعالى: وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ «۶»...، و قوله تعالى: فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ «۷» و جز اینکه آیات. پس شیطان مرجوم است، یعنی مرمی است، و الرجم الرمي، و منه الرجم في الزنا الرمي بالحجارة. و معنی دگر آن است که: مرجوم، ای مقذوف من الله تعالى باللعة، من «۸» قوله: وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ «۹». اکنون طرفی «۱۰» اخبار که آمده است در «۱۱» فضل استعاذه گفته شود: روایت است از عبد الله عباس که او گفت: اول آیتی که آمد یا اول چیزی که جبرئیل - علیه السلام - رسول را - علیه السلام - فرمود در باب قرآن استعاذه بود، گفت: یا ----- ۱. با توجه به معنی «عوذ» و «عیاذ» می‌توان «پناه دادن» را به معنی لازم گرفت، یعنی «پناه دادن» و «پناه گرفتن». ۲. مب: دویم. ۳. همه نسخه بدلها: بر. ۴. دب، مب، مر: دویم. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وزها. [.....] ۶. سوره ملک (۶۷) آیه ۵. ۷. سوره صافات (۳۷) آیه ۱۰. ۸. همه نسخه بدلها: فی. ۹. سوره ص (۳۸) آیه ۷۸. ۱۰. مب، مر از. ۱۱. آج، لب، فق، مب، مر حق. صفحه: ۲۶ محمد؟ بگو که: استعید بالسمیع العلیم من الشیطان الرجیم، آنکه گفت بگو: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، اقرأ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ «۱». و خلاف نیست در آن که رسول - علیه السلام - در نماز استعاذه کردی. ابراهیم النخعی - ابو هریره روایت می‌کنند که: پیش از قراءت سوره و پس از قراءت فاتحه استعاذه کردی «۲»، و اینکه روایت شاذ است، اخبار متظاهر بر آن است که رسول - علیه السلام - پس از تکبیر و پیش از قراءت فاتحه الکتاب استعاذه کردی.

اختلاف فقها در استعاذه

قول بیشتر فقهاست «۳» که: در هر نمازی عقب افتتاح نماز پیش از قراءت استعاذه باید گفتن، و مذهب مالک آن است که: جز در نماز فرائض در ماه رمضان نباید گفتن. و در نماز عید خلاف کرده‌اند، ابو یوسف گفت: استعاذه بیش از تکبیرات باید کردن، و محمد بن الحسن گفت: پس از تکبیرات چون قراءت خواهد خواندن «۴». اما کیفیت تعوذ «۵»، مذهب اهل البیت - علیهم السلام - آن است که باید گفتن: اعوذ بالله من الشیطان الرجیم، و مذهب ابو حنیفه و شافعی هم چنین است. و سفیان گفت: اعوذ بالله من الشیطان الرجیم ان الله هو السميع العليم. و حسن بن صالح بن حی «۶» گفت: اعوذ بالله السميع العليم من الشیطان الرجیم. راوی خبر «۷» گوید که، رسول - علیه السلام - گفت: چون مرد استعاذه کند و پناه با خدای دهد، شیطان از او بگریزد و هر دو طرف او را جلبه‌ای باشد و صوتی باشد، از او غافل مباشید که او از شما غافل نیست. ----- ۱. سوره علق (۹۶) آیه ۱. ۲. مج: گفتم. ۳. همه نسخه بدلها: آن است. ۴. مب، مر: کرد. ۵. آج، لب: تعویذ، همه نسخه بدلها در. ۶.

اساس: حسن بن صالح بن برخی، به قیاس با نسخه معج، تصحیح شد. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: و راوی چنین. صفحه: ۲۷ جیبیر بن مطعم روایت کند از پدرش که رسول- علیه السّلام- در دعا گفتی: اللهم انی اعوذ بک من الشّیطان الرّجیم و من همزه و نفخه و نفثه، راوی خبر تفسیر داد اینکه کلمات را، گفت: «همز» او فریب و دروغ باشد، و «نفخ» کبر او باشد، و «نفث» شعر او باشد. و معاذ جبل گوید که: دو مرد یکدیگر را دشنام می‌دادند و مبالغت می‌کردند در آن، رسول- علیه السّلام- گفت: من کلمتی دانم که اگر یکی از ایشان «۱» بگوید، آن فوراً شیطان از او برود «۲». گفتند: یا رسول الله؟ آن چیست! گفت: اعوذ بالله من الشّیطان الرّجیم. معقل بن یسار روایت کند که، رسول- علیه السّلام- گفت: هر که او بامداد سه بار بگوید: اعوذ بالله من الشّیطان الرّجیم، و سه آیت از آخر سوره الحشر بخواند، خدای تعالی هفتاد هزار فرشته را بر او موکل کند تا بر او صلوات می‌فرستند تا به شب، و اگر در آن روز بمیرد شهید باشد «۳»، و هر که «۴» نماز شام گوید همچنین بود [۵-پ]. انس بن مالک روایت کند که رسول- علیه السّلام- گفت: هر که او در روزی ده بار پناه با خدای تعالی دهد از شیطان، خدای تعالی فرشته را بر گمارد تا شیطان را از او باز می‌راند «۵»، چنان که شتر غریب را از حوض آب براند. خوله بنت حکیم روایت کند که رسول- علیه السّلام- گفت: هر که به منزلی فرود آید و بگوید: اعوذ بکلمات الله من شرّ ما خلق، تا در آن منزل باشد، هیچ مضرت بدو نرسد. عمرو بن سعید روایت کند از پدرش، از جدّش، که رسول- علیه السّلام- گفت: هر که او در خواب بترسد، باید که چون بخواهد خفتن، بگوید: «۶» اعوذ بکلمات الله التّامّات من غضبه و شرّ عذابه و من همزات الشّیاطین و ان یحضرّون، تا «۷» خدای

۱- همه نسخه بدلها آن. [.....] ۲. مب: فی الحال شیطان از او بگریزد. ۳. مب، مر: شهید مرده باشد. ۴. همه نسخه بدلها: و اگر. ۵. همه نسخه بدلها: باز می‌دارد. ۶. فق، مب، مر: غضبه‌ای من. ۷. مب، مر ایمن گردد از آن خوف. صفحه: ۲۸ تعالی کفایت کند. عبد الله بن عمرو «۱»، فرزندان خود را- آنان را که بالغ بودند- اینک کلمات بیاموختی، و آنان را که نا بالغ بودند، بر نوشتی «۲» اینک کلمات و در گردن ایشان بست. و عبد الله عتّیاس روایت می‌کند که رسول- علیه السّلام- در عوده «۳» حسن و «۴» حسین- علیهما السّلام «۵» گفتی: أعیدکما بکلمات الله التّامّیه من کلّ شیطان و هامّیه و من کلّ عین لأمّه، آنکه گفتی: پدرم ابراهیم خلیل- علیه السّلام- اسماعیل و اسحاق را- علیهما السّلام- به اینکه تعویذ کردی. و حسن بصری روایت کند که: رسول- علیه السّلام- به مردی بگذشت که غلام خود را می‌زد و غلام می‌گفت: «اعوذ بالله اعوذ بالله»، و مرد باز نمی‌ایستاد، چون رسول را بدید، گفت: «اعوذ بر رسول الله». مرد باز ایستاد پیغمبر «۶»- علیه السّلام- گفت: اولی «۷» آن بودی که به ذکر خدای تعالی امساک کردی از او. گفت: یا رسول الله؟ به اینکه کفّارت «۸» آزادش کردم. گفت: اگر نه چنین کردی، رویت به آتش دوزخ بسوختی. و در دعای رسول- علیه السّلام- معروف است که او گفتی: اللهم انی اعوذ بک من علم لا ینفع و قلب لا یخشع و بطن لا یشبع و عین لا تدمع و دعاء لا یسمع و صلاه لا ترفع، و در خبری دیگر: و من الجوع فبئس الضّجیع و من الخیانه فبئس البطانه، و اخبار در اینکه معنی بسیار است و اینکه قدر در اینکه جای کفایت است- و الله ولیّ التّوفیق. ----- ۱. مب، مر: عبد الله بن عمر. ۲. فق: بر نویشتی، مب: بنویشتی. ۳، ۴. مب، مر حضرت امام. ۵. آج، لب، فق اینک کلمات. ۶. آج، لب، وز: پیغامبر. ۷. همه نسخه بدلها: اولیتر. ۸. آج، لب، فق، مر: گفتار، مب: کلمات. صفحه: ۲۹

سوره فاتحه کتاب

بدان که اینک سوره را ده نام است: «فاتحه کتاب»، و «امّ کتاب»، و «امّ القرآن»، و «السّبع المثانی»، و «الوافیه»، و «الکافی»، و «الشّافی»، و «الاساس»، و «الصّیلاه»، و «الحمد»، و هر یکی از خبری و اثری گرفته است «۱». «فاتحه کتاب»، برای آتش خوانند که اول کتاب است و افتتاح کتاب به اوست. پس چون گشاینده «۲» است کتاب را که خواننده گشایش قراءت «۳» به او کند و هر کس که تیمّن و تبرک خواهد، ابتدای هر کار به او کند فاتحه خواند او را. و گفته‌اند: برای آتش فاتحه کتاب خوانند که اول سوره که

فرود آمد اینکه سوره بود. و «امّ الکتاب و امّ القرآن»، خوانند برای آن که اصل کتاب است، چنان که مکّه را «امّ القری» خوانند، چون اصل زمین از او بوده است. و مادر را «امّ» خوانند که اصل فرزندان باشد. و گفته‌اند: برای آن امّ الکتاب خوانند او را که «امّ»، آن باشد که مرجع و مقصد با او باشد «من امّ الشیء اذا قصد»، چنان که سر را «امّ الدماغ»، خوانند و معده را «امّ الطّعام» خوانند، که جای دماغ و طعام باشد. پس «امّ»، به معنی «معدن» باشد بر اینکه وجه. و گفته‌اند «۴»: «امّ الکتابش»، برای آن خوانند که «امّ»، «امام» باشد و امام به معنی «امّ» آمده است فی قوله تعالی: یوم ندعو کُلّ اناسٍ یاممهم «۵». ... ای بأمّهایم «۶»، علی احد الاقوال: معنی آن باشد که مقدّم قرآن است و جمله سور چون تابع و تالی اند او را. و قولی دیگر آن است که: امّش برای آن خوانند که مجمع علوم -

----- ۱. دب، آج، لب: گرفته‌اند. [...] ۲. آج، لب: بگشاییده. ۳. چاپ شعرانی (۱/

۱۶): قرأت. ۴. همه نسخه بدلها که. ۵. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷۱. ۶. مب: امّهایم. صفحه: ۳۰ و فضایل است، چنان که در خبر آمده است از رسول - علیه السّلام - که گفت: خدای تعالی از آسمان صد و چهار کتاب بفرستاد، آنگه «۱» از آن جا «۲» چهار اختیار کرد، و علوم آن صد «۳» جمع کرد و در اینکه چهار «۴» نهاد، و آن: توریت و انجیل و زبور و قرآن «۵» است. آنگه علوم و برکات و ثواب خواننده و داننده اینکه چهار کتاب جمع کرد و در یکی نهاد و آن قرآن است. آنگه علوم و برکات قرآن جمع کرد و در سور «۶» مفصّل نهاد. آنگه علوم و برکات و ثواب مفصّل جمع کرد و در فاتحه الکتاب نهاد، هر که فاتحه الکتاب بخواند، همچنان باشد که صد و چهار کتاب بخوانده باشد. قولی دیگر آن است که: برای آن «امّش» خوانند که «امّ» در کلام عرب «رایت» باشد که بر بالای سر امیر لشکر بدارند و لشکر را ملجأ «۷» و مفزع با آن بود، چنان که قیس بن الخطیم گفت - شعر: نصبنا امنا حتی ابدعوا

و صاروا بعد الفهم شلالا [۶-] ای مطرودین. چون مفزع اهل ایمان و قرآن در نماز و جز نماز به اینکه سورت است، اینکه را «امّ الکتاب» خوانند. و عرب زمین را نیز «امّ» خوانند، برای آن که معاد «۸» خلق در حیات و ممات با اوست، کما قال الله تعالی: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا، أَحیاءَ وَ أَمْواتًا «۹»، و قال امیة بن ابی الصّلت - شعر: فالأرض معقلنا «۱۰» و کانت امنا

فیها مقابرنا و فیها نولد و منه قوله تعالی: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فیها نُعیدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تارَةً أُخری «۱۱». و انشد احمد بن عبیده - شعر: نأوی إلی امّ لنا لا نغصب

سماها أنف عزیز و ذنب مراد به «امّ» در بیت، حصنی است یا جای بلند که ایشان به آن «۱۲» جا -----

۱. آج، لب گفت. ۲. مب: آن جمله. ۳، ۴. مب، مر کتاب. ۵. مب، مر: فرقان. ۶. مج، آج، لب، مب: سوره. ۷. آج، لب مفز، مب، مر: مقز. ۸. مج: معاذ. ۹. سوره مرسلات (۷۷) آیه ۲۵ و ۲۶. ۱۰. آج، لب، فق: معولنا. [...] ۱۱. سوره طه (۲۰) آیه ۵۵. ۱۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر آن، مج: بدان. صفحه: ۳۱ شدند. پس از برای اینکه معانی، اینکه سوره را «امّ الکتاب» خوانند. امّا «سبع مثانی» اش برای آن خوانند که هفت آیت است. و در «مثانی» چند قول گفتند: یکی آن که برای آنش مثانی خوانند «۱» که الفاظ مثنی و مکرر در او چندی هست، چون: رحمن و رحیم «۲»، و ایاک نعبد و ایاک نستعین، و صراط و صراط، و علیهم، و علیهم و قولی دیگر آن است که: برای آنش «مثانی» خوانند «۳» که در هر نمازی دو بار باید خواندن، و قولی دیگر آن است که: برای آنش «مثانی» خوانند «۴» که دو بار فرود آمد: یک بار به مکّه، و یک بار به مدینه. امّا «وافیه»، برای آن خوانند «۵» که اینکه سوره به مذهب صحیح «۶» فقیه روا نباشد که مبعّض کنند در نماز، و دیگر سورتها روا باشد که بعضی بخوانند بنزدیک فقها در فرایض و بنزدیک ما در نوافل، و اینکه معنی در اینکه سوره صورت نبندد به اتفاق. امّا «کافیه»: عقیف بن سالم «۷» گوید، از عبد

اللّه بن یحیی بن کثیر پرسیدم که: مأموم در قفای امام فاتحه خواند یا نه! گفت: «کافیه» می‌گویی! گفتم: «کافیه» چه باشد! گفت: فاتحه. گفتم: چراش کافیه خوانند! گفت: برای آن که آن کفایت کند از جز آن، و هیچ سوره از او کفایت نکند. و تصدیق اینکه قول آن است که روایت کردند از عبادۀ بن الصّامت که رسول- علیه السّلام- گفت: امّ القرآن عوض من غیرها و لیس غیرها منها عوضا. اما «اساس»: و کعب روایت کند که مردی بنزدیک شعبی آمد و در او «۹» بنالید از درد پهلو. شعبی گفت: علیک بااساس القرآن. قال: و ما اساس القرآن! قال: فاتحه الكتاب. گفت: برو اساس قرآن بروی خوان «۱۰». گفت: اساس قرآن چه باشد! گفت: سورة الحمد. آنکه گفت، از عبد الله عباس شنیدم که او گفت: هر چیز «۱۱» را اساسی هست، و -----

----- ۱. مع، آج، لب، مب، مر: خوانند، دب: گفتند. ۲. دب، آج، لب، فق: رحمن الرحیم، مع، وز: رحمن رحیم، مب، مر: الزّحمن الرّحیم. ۳. مع، آج، لب، فق، مب، مر: خوانند. ۴. مع، آج، لب، فق: خوانند. ۵. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: خوانند. ۶. مع، دب، آج، وز: هیچ. ۷. چاپ شعرانی (۱/۱۸): عقیف بن عالم. ۸. مع، دب، آج، لب، فق، وز: خواندی، مب، مر: گفتمی. ۹. مع، وز: و دو. ۱۰. مع، آج، لب، فق، وز، مر مرد. ۱۱. همه نسخه بدلها: چیزی. صفحه: ۳۲ اساس دنیا مگه است، و اساس آسمانها «غریبا» «۱» است، و آن آسمان هفتم است. و اساس زمینها «عجیبا» است، و آن زمین هفتم است، و اساس بهشتها، بهشت «عدن» است و آن ناف بهشتهاست یعنی میانه. و اساس دوزخ، جهنّم است و آن درکه «۲»، هفتم است. و اساس خلق، آدم است. و اساس پیغمبران نوح است. و اساس بنی اسرائیل، یعقوب است. و اساس کتابها قرآن است، و اساس قرآن فاتحه الكتاب است. چون تو را رنجی و بیماری «۳» باشد، فعلیک بالاساس تشف باذن اللّه، اینکه سوره بسیار خوان تا شفا یابی به فرمان خدای تعالی. اما «شفاء»: ابو سعید خدری روایت کند که، رسول- علیه السّلام- گفت: «۴» فاتحه الكتاب شفاء من کلّ سم». ابو سلیمان روایت کند که: با رسول- علیه السّلام- به غزایی بودیم، مردی بعلمت صرع بیفتاد. یکی از جمله صحابه فراز شد «۵» و سورة فاتحه «۶» در گوش او خوانند. برخاست «۷» و تندرست شد. ما رسول را بگفتم، گفت: هی امّ القرآن و هی شفاء من کلّ داء. خارجه بن الصّیلت البرجمی گفت: من با عمّم از نزدیک رسول- علیه السّلام- می‌آمدیم، به قبیله‌ای از قبایل عرب بگذشتیم. ما را گفتند: ما چنان می‌دانیم که شما از نزدیک اینکه مرد می‌آیید که دعوی پیغمبری می‌کند، و ما را مردی دیوانه شده است و او را در بند کرده‌ایم، بنزدیک شما هیچ چیزی هست که او را در آن راحتی باشد! عمّم گفت: بلی؟ ما را بنزدیک آن دیوانه بردند. عمّم فاتحه الكتاب می‌خواند، و آب دهن در دهن جمع می‌کرد. چون چند بار خوانده بودی، آن آب دهن در دهن او کردی. سه روز چنین کرد. به فرمان خدای تعالی آن دیوانه بهتر شد، ایشان ما را چیزی دادند. ما گفتیم: ما اینکه بنخوریم تا از رسول- علیه السّلام- باز پرسیم که اینکه حلال باشد «۸»! ما برفتم «۹» و پرسیدیم «۱۰» گفت: «۱۱» من اکل برقیه باطل لقد ----- ۱. مع، دب، آج، لب، مب، مر: عربیبا. [.....] ۲. دب، آج، لب، فق، مر: درک. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر رسد و. ۴. مب، مر: هم. ۵. مب، مر: فرارفت. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر الكتاب. ۷. اساس: برخاست. ۸. مب، مر: اینکه بر ما حلال باشد. ۹. مب، مر از حضرت رسول. ۱۰. مب: باز پرسیدیم. ۱۱. آج، لب، فق: فقد. صفحه: ۳۳ الله اكل برقیه حق» { اگر کسی به فسون باطل چیزی خورد [۶- پ] تو با «۱» فسون حق خواهی خوردن. امّا «صلاة»: اخبار متظاهر است به آن که رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- اینکه سوره را صلاة خواند تا بدانند که نماز تمام «۲» نباشد الا بدان «۳». ابو هریره روایت کند از رسول- علیه الصّلوۀ و السّلام- که گفت، خدای تعالی گفت: قسمت الصّلوۀ بینی و بین عبدی، یعنی سورة الفاتحه نصفین فنصفها لی و نصفها لعبدی و لعبدی ما سأل، گفت: من قسمت کردم نماز را یعنی سورة فاتحه الكتاب را از میان من «۴» و میان بندهام دو نیمه. یک نیمه مراست و یک نیمه بنده را «۵»، و بنده مراست آنچه بخواست. آنکه گفت: چون بنده «۶» گوید: الحمد لله رب العالمین «۷» الرحمن الرحیم «۸»، خدای تعالی گوید: اثنی علی عبدی، بنده من بر من ثنا گفت. و چون گفت: مالک يوم الدين «۹»، خدای تعالی گوید: مجدنی عبدی، بنده من مجد من می گوید: چون گوید: إياک نعبد و إياک نستعین «۱۰»، خدای تعالی گوید: هذا بینی و بین عبدی، اینکه از میان من و

بنده من است. چون گوید: اهدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ «۱۱» - تا به آخر سورت، خدای تعالی گوید: هذا لعبدی و لعبدی ما سأل، اینکه بنده مراست خاصه، و او راست آنچه بخواست از من. اکنون اهل علم خلاف کردند در آن که اینکه سورت مکی است یا مدنی! مجاهد و عطا گفتند: مدنی است، و قتاده و عبد الله عباس گفتند: مکی است. و بعضی دیگر گفتند: اینکه سورت هم مکی است و هم مدنی «۱۲» از عظم شأن او یک بار ----- ۱. مج، وز، مب، مر: به. ۲. همه نسخه بدلها: درست. ۳. همه نسخه بدلها: به اینکه سوره. ۴. همه نسخه بدلها: خود. [.....]. ۵. مج، دب، آج، لب: بنده مرا، فق، وز، مب، مر: بنده مراست. ۶. مب من. ۷. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۲. ۸. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۳. ۹. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۴. ۱۰. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۵. ۱۱. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۶. ۱۲. همه نسخه بدلها که. صفحه: ۳۴ به مکه فرو «۱» آمد و یک بار به مدینه، امیا اخبار بیشتر بر آن است که «۲»: سورت مکی است. علاء بن المسيب روایت می کند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت: نزلت فاتحه الكتاب بمکه من کنز تحت العرش، گفت امیر المؤمنین که: اینکه سورت به مکه فرو آمد از کنزی «۳» در زیر عرش. عبد الله عباس روایت می کند که: چون رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - به «۴» مکه برخاست به ادای رسالت، اول سخن اینکه گفت که: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ «۵»، تا به آخر بر خواند «۶». قریش گفتند: «دق الله فاک»، خدای تعالی دهانت بشکند؟ دلیلی دیگر بر آن که اینکه سورت مکی است، آن است که «سوره الحجر» مکی است، و خدای تعالی در آن جا می گوید: وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِی وَالْقُرْآنَ الْعَظِیْمَ «۷»، و قول درست آن است که «سبع المثانی» سوره الفاتحه است، و خدای تعالی می گوید: وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ «۸» ... ما بدادیم تو را سبع مثنی، اینکه قول چگونه گوید و سوره به مدینه فرو خواهد آمد «۹»! دلیلی دیگر بر آن که اینکه سورت مکی است، آن است که رسول - علیه الصلوة و السلام - بالای «۱۰» ده سال به مکه مقام کرد پس از بعثت و نماز کرد، و درست شده است که نماز تمام نباشد مگر به اینکه سورت، چنان که یاد کرده آید «۱۱». پس چون شاید که «۱۲» چند سال نماز کند و «الحمد» نخواند، و می گوید: لا صلاة الا بفاتحة الكتاب. و در خبر بعثت چنین می آمد که: اول سورت که از قرآن فرو آمد، اینکه سورت بود. ابو میسره عمرو بن شریحیل روایت کند که: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - ----- ۱. دب، آج، لب، فق، مب، مر: فرود. ۲. مب، مر: مکه. ۳. مب، مر: گنجی. ۴. مب، مر: از. ۵. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱ و ۲. ۶. مب، مر: تا به آخر فاتحه بخواند. [.....]. ۷. ۸. سوره حجر (۱۵) آیه ۸۷. ۹. همه نسخه بدلها، بجز مب و مر: فرود خواهد آمدن. ۱۰. مب، مر: زیاده از. ۱۱. همه نسخه بدلها: شود ان شاء الله. ۱۲. مب، مر: رسول. صفحه: ۳۵ عادت داشتی که برفتی و تنها بر کوه حراء بنشستی و در آلاء و نعماء حق تعالی تأمل می کردی. یک روز بر عادت خود نشسته بود، سایه‌ای بر رسول علیه الصلاة و السلام - افتاد. بر نگرید تا خود چیست؟ شخصی را دید پرها باز کرده «۱» همه روی آسمان پوشیده، و ندا می کرد: السلام علیک یا محمد؟ اقرأ، بخوان. و رسول گفت: من پیش از آن اینکه آواز شنیده بودم به چند بار «۲»، و کسی را نمی دیدم «۳». ترسیدم که مبادا «۴» که مرا در عقل تخلیطی «۵» باشد «۶». خدیجه را می گفتم که: حال «۷» چنین است. او می گفت: خیر باشد. تا یک روز برفت و عم خود را ورقه بن نوفل خبر داد، و او مردی بود عاقل و متدین و کتب اوایل خوانده، گفت: یا خدیجه؟ محمد را بگو که هیچ اندیشه مدار، و اگر دگر اینکه آواز شنوی بر جای بایست «۸» تا از پس از آن چه باشد. خدیجه رسول را - علیه الصلوة و السلام - بگفت، تا اینکه روز که «۹» جبریل را - علیه السلام - معاینه بدید بر اینکه صورت، بغایت بترسید، آخر «۱۰» خود را بر جای «۱۱» بداشت و گفت: ماذا أقرأ و لست بقارئ، چه خوانم که من خوانده نیم؟ گفت: بر خوان که: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ «۱۲» بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، یا أَيُّهَا الْمَدَّثُرُّ، قُمْ فَأَنْذِرْ «۱». خدیجه برخاست «۲» و بنزدیک عم خود ورقه بن نوفل رفت و او را از اینکه حال خبر داد. او چون اینکه بشنید، شادمانه شد و گفت: یا خدیجه؟ اینکه علامت و حکایت که تو می گویی، دلیل آن می کند که اینکه شوهر تو پیغمبر آخر الزمان است که ما نعت او «۳» در توریت و انجیل خوانده‌ایم، آنکه اینکه بیتها انشا کرد در اینکه معنی [بگفت] «۴»: فَإِنْ يَكُ حَقًّا يَا خَدِيجَةُ فاعلمی

حدیثک إيانا فأحمد مرسل و جبریل یأتیه و میکال معهما

من اللّٰه وحی یشرح الصّدر منزل یفوز به من فاز عزّا لدینه

و یشقی به الغاوی الشّقی المضللّ فریقان منهم فرقه فی جنانه

و اخرى بأغلال الجحیم مغلّ آنکه ورقه نوفل بیامد و رسول را- صلی الله علیه و آله و سلّم- گفت: تو را بشارت باد که تو آنی «۵» که عیسی- علیه السلام- به تو بشارت داد خلقان را، و تو بر «۶» مانند آنی که عیسی- علیه السلام- بود، و تو پیغمبر «۷» مرسلی، و تو را جهاد فرمایند، و اگر من آن روزگار دریابم با تو «۸» جهاد کنم. چون ورقه بن نوفل فرمان یافت «۹»، رسول- علیه السلام- فرمود که «۱۰»: او را دیدم در بهشت جامه‌های حریر پوشیده، اینکه خبر و مانند اینکه «۱۱» اخبار، دلیل کند که اینکه سورت مکی است. و خلاف نیست میان علما «۱۲» که اینکه سورت هفت آیت است، اما در کیفیت عدد خلاف کرده‌اند. عبد الله عباس «۱۳» و اصحاب او چون: عطا و سعید بن جبیر و عبد الله عامر و اهل کوفه، بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ «۱۴» آیتی شمردند، و اهل بصره و شام، ----- ۱. سوره مدثر (۷۴) آیه ۱ و ۲. ۲. اساس: برخواست. ۳. معج، وز، فق: نعت و صفت وی، دب، آج، لب، مب، مر: نعت و صفت او. ۴. اساس: ندارد، از معج افزوده شد، مب نظم. ۵. همه نسخه بدلها: تویی. ۶. دب ما. ۷. دب، آج، لب، فق، وز: پیغمبری. ۸. مب، مر: دریابم در قدم تو. ۹. آج، لب، فق، وز: با پیش خدای تعالی شد. [.....] ۱۰. همه نسخه بدلها: گفت من. ۱۱. معج، آج، لب، فق، وز از. ۱۲. همه نسخه بدلها در آن. ۱۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر گفت. ۱۴. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. صفحه ۳۷: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ «۱» از اینکه سورت آیتی شمردند «۲»، [و أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ «۳» ... آیتی شمردند] «۴»، و بیان اینکه کرده شود، و دلیل بر مذهب صحیح گفته آید- ان شاء الله تعالی وحده. و کلمات اینکه سورت بیست و پنج کلمات «۵» است، و حروفش صد و بیست و سه حرف است. امّا ثواب خواننده اینکه سوره: ابی کعب روایت کند از رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- که گفت: هر که اینکه سورت فاتحه بخواند، همچنان باشد که توریت و انجیل و زبور و صحف «۶» خوانده، و به هر حرفی درجه‌ای در بهشتش بدهند، و من خواستم تا وصف آن درجات بگویم شما را، مرا دستوری ندادند و لکن طوبی لقاریها ثلاثا، خنک خواننده اینکه سورت را- سه بار بگفت- و اینکه سورت بخشیده است «۷» میان خدای تعالی و بنده «۸». و اینکه سورت فسون است از هر زهری، و شفا «۹» از هر دردی و آفتی. حذیفه بن الیمان روایت کند از رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- که گفت: خدای تعالی عذاب ختم کند «۱۰» بر اهل شهری به گناه ایشان کودکی از کودکان ایشان در کتاب اینکه سورت بخواند «۱۱»، خدای تعالی بشنود چهل سال عذاب از ایشان بردارد به برکت اینکه سورت. ابو هریره روایت کند که: رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- در مسجد آمد و ابی کعب نماز می کرد، گفت: یا ابی؟ «۱۲» جواب نداد، نماز سبک کرد و گفت: السلام علیک یا رسول الله؟ رسول- علیه الصلوة و السلام- گفت: یا ابی؟ [چرا جواب ندادی مرا! گفت: یا رسول الله؟ نماز می کردم. رسول- علیه السلام- گفت: یا ابی] «۱۳» ----- ۱. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۲. اساس: شمردند، به قیاس با نسخه معج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. ۳. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۷. ۴. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. ۵. همه نسخه بدلها: کلمه. ۶. معج ابراهیم و موسی، دب، آج، لب، فق، وز ابراهیم و موسی و قرآن تمام، مب، مر ابراهیم و تمام قرآن. ۷. دب، مر: قسمت شده است. ۸. معج، دب، آج، لب، فق، وز: بنده‌اش. ۹. همه نسخه بدلها: شفاست. [.....] ۱۰. لب، جهنم کند، فق: حتم کند، مب، مر: واجب گرداند. ۱۱. دب، معج، مر: چون کودکی از ایشان به مکتب رود و اینکه سوره بخواند. ۱۲. دب، آج، لب، فق،

وز، مب ابی. صفحه ۳۸: نمی‌خوانی در قرآن: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ ﴿۱﴾... گفت: ندانستم ﴿۲﴾، توبه کردم دگر ﴿۳﴾ مانند اینکه نکنم. رسول- علیه الصَّلَاةُ وَالسَّلَام- گفت: یا ابی؟ خواهی که تو را سورتی بیاموزم که در توریت و انجیل ﴿۴﴾ و قرآن مثل آن نیست ﴿۵﴾! گفتم: آری یا رسول الله! آنکه ﴿۶﴾ برخاست ﴿۷﴾ و دست من گرفت تا از مسجد بیرون آید ﴿۸﴾. من گفتم: یا رسول الله؟ آن سورت که مرا گفتنی و وعده دادی ﴿۹﴾! مرا گفت: در نماز چه ﴿۱۰﴾ خوانی! گفتم: امّ الكتاب. گفت: هی هی، آن آن است. آنکه گفت: به آن خدای که ﴿۱۱﴾ جان محمد ﴿۱۲﴾ به امر اوست که در توریت و انجیل و زبور و قرآن مانند اینکه سورت نیست. از مجاهد روایت کردند که او گفت: ابلیس چهار بار بنالید: یک بار که لعنتش کرد ﴿۱۳﴾، و یک بار که از بهشتش به در کرد ﴿۱۴﴾، و یک بار که رسول را- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- به رسالت فرستاد، و یک بار که سورت فاتحه فرود ﴿۱۵﴾ آمد. و از جمله شرف اینکه سورت آن است که نماز درست نباشد الا به اینکه سورت، و هیچ سورت و آیت به جای اینکه بنه ایستد ﴿۱۶﴾، و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی و سفیان ثوری ﴿۱۷﴾. و مذهب اصم و الحسن بن صالح آن است که: خواندن اینکه سورت در نماز سنّت ﴿۱۸﴾ است. و مذهب ابو حنیفه ﴿۱۹﴾ مقدار یک آیت واجب است. و ابو یوسف و محمد گفتند: سه آیت. ----- ۱. سوره انفال (۸) آیه ۲۴. ۲. مب، مر یا رسول الله. ۳. همه نسخه بدلها: که دیگر. ۴. همه نسخه بدلها و زبور. ۵. دب: نباشد. ۶. مب، مر رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- برخواست. ۸. همه نسخه بدلها: آمد. ۹. دب، آج، لب: بفرما، مب، مر کدام است بفرمای. ۱۰. همه نسخه بدلها می. ۱۱. مب، مر: گفت به حق خدایی که مرا به حق به خلقان فرستاد که. [.....] ۱۲، ۱۴. همه نسخه بدلها: بیرون کرد. ۱۳. مج، دب، آج، لب، فق، وز خدای تعالی. ۱۵. مج، فق، وز: فرو. ۱۶. بنه ایستد/ بنایستد. ۱۷. همه نسخه بدلها و مالک و احمد و اسحاق و ابو ثور. ۱۸. همه نسخه بدلها: مستحب. ۱۹. همه نسخه بدلها: ابو حنیفه. صفحه ۳۹: دلیل بر مذهب صحیح از اینکه مذاهب آن است که: طریق ﴿۱﴾ احتیاط اقتضای اینکه می‌کند، چه آن کس که اینک سورت ﴿۲﴾ بخواند، ذمّت او به یقین بری شود، و دلیلی نیست بر براءت ذمّت آن کس که اینک سورت نخواند. دلیل دیگر، اجماع اهل البیت است [۷-پ] و اجماع ایشان حجّت باشد. دیگر، اخبار بسیار که آمد از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- در اینکه باب من قوله ﴿۳﴾: لا صَلَاةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ. و عِبَادَةُ الصَّامِتِ ﴿۴﴾ روایت کند که: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: لا- صَلَاةَ لِمَنْ لَمْ يَقْرَأْ بِأَمِّ الْقُرْآنِ فَصَاعِدًا، نماز نباشد آن را که امّ القرآن نخواند یا بیشتر. و ابو هریره روایت کند که: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- مرا فرمود که ندا کنم که: لا صَلَاةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ. و عبد الله عباس روایت کند که: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- در مسجد آمد و دو رکعت نماز کرد و جز فاتحه ﴿۵﴾ نخواند. و ابو هریره روایت کند که: مردی در مسجد رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- آمد و نماز بکرد، چون ﴿۶﴾ فارغ شد، پیامد و بر رسول- علیه الصَّلَاةُ وَالسَّلَام- سلام کرد، رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: نماز کردی! گفت: آری یا رسول الله؟ رسول- علیه الصَّلَاةُ وَالسَّلَام- گفت: برو ﴿۷﴾ نماز کن که تو نماز نکردی. مرد برفت و نماز بکرد و باز آمد. رسول دگر باره گفت: برو و نماز کن که تو نماز نکردی- تا سه بار همچنین می‌کرد ﴿۸﴾- گفت: من جز اینکه ﴿۹﴾ نمی‌دانم یا رسول الله، اگر نیک نیست مرا بیاموز. گفت: اول تکبیر کن و فاتحه بر خوان، آنکه آنچه میسر می‌شود از قرآن ﴿۱۰﴾. اما استدلال آنان که «الحمد» خواندن واجب ندانند آن است که گویند خدای ----- ۱. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: طریقت. ۲. مب، مر تمام. ۳. مج، دب، آج، لب علیه السلام. ۴. همه نسخه بدلها: عباد صامت. ۵. همه نسخه بدلها: فاتحه الكتاب. ۶. مر از نماز. ۷. وز، مر و. [.....] ۸. مب، مر آنکه. ۹. مب، مر: من به از اینکه. ۱۰. دب، فق، وز: بر خوان. صفحه ۴۰: تعالی گفت ﴿۱﴾: فَاقْرَأْ مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ ﴿۲﴾ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحِجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ﴿۵﴾... و دیگر جا گفت: فَإِنْ أَحْصَيْتُمْ مَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ﴿۶﴾ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا ﴿۱۱﴾- الاية. و اگر امام اخفات کند در قراءت، سنّت آن است که مأموم «الحمد» بخواند ﴿۱۲﴾. و مالک ﴿۱۳﴾ انس گفت: چون امام جهر نکند، واجب باشد مأموم را خواندن قراءت، و چون جهر کند، بر او نیست که الحمد خواند، و شافعی در قدیم

همچنین گفت، و در جدید گفت: قراءت الحمدش واجب است اگر امام جهر کند و اگر اخفات. و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: بر مأموم قراءت «الحمد» نیست، اگر امام جهر کند و اگر اخفات- و الله اعلم بالصواب. -----

-- ۱. همه نسخه بدلها: واجب ندانند بقوله تعالی. ۲. سوره مزمل (۷۳) آیه ۲۰. ۳. آج، لب، فق، وز، مب، مر اینکه. ۴. همه نسخه بدلها: کنیم. ۵، ۶. سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. ۷. همه نسخه بدلها است. ۸. همه نسخه بدلها: تا. ۹. همه نسخه بدلها و اجدع. ۱۰. مج، دب، آج، لب، فق، وز به او. ۱۱. سوره اعراف (۷) آیه ۲۰۴. ۱۲. اگر امام در نماز إخفاتی است و مأموم همه امام را نشنود، سنت است که تسبیح و ذکر بگوید، نه اینکه که سوره «حمد» را بخواند (ویراستار متن). [.....] ۱۳. همه نسخه بدلها: مالک بن. صفحه: ۴۱

آیه التسمیه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱)، عبد الله مسعود روایت کند که رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: «۲» «۳» «۴» من قرأ بسم الله الرحمن الرحيم كتب الله له بكل حرف اربعة آلاف حسنة و محاعنه اربعة الاف «سيئة و رفع» له اربعة الاف «درجة»، گفت: هر که اینکه آیت بخواند، خدای تعالی او را به هر حرفی چهار هزار حسنه بنویسد، و چهار هزار سیئه بسترده، و چهار هزار درجه به هر حرفی رفیع کند. و عبد الله عباس می گوید، رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: معلمان بهترین مردمانند که بر زمین می روند جز «۵» انبیا و ائمه بر گرفته، برای آن که هر گه که دین خلق «۶» شود، مجدد کنند، یعنی به تعلیم قرآن. آنکه گفت: آنچه ایشان را. دهی «۷» بر وجه عطیه دهی «۸»، و ایشان را به مزد مگیری «۹» تا در حرج نیفکنی ایشان را. چون معلم کودک را تعلیم «۱۰» کند بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۱۱»، خدای تعالی براتی بفرماید نبشتن «۱۲» از دوزخ برای کودک و مادر و پدرش «۱۳» و برای معلم. و در خبری می آید که: رسول- علیه الصلوة والسلام- با جماعتی به گورستانی بگذشت، اشارت به گوری کرد، گفت: خداوند اینکه گور را عذاب می کنند. چون باز آمد، آن عذاب از خداوند «۱۴» گور برداشته بودند، گفت: بار خدایا! سبب چیست! جبریل- علیه السلام- آمد و گفت: مرد عاصی بود و مستحق عذاب، جز که فرزندی ----- ۱. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۲. اساس و دیگر نسخه بدلها: الف، به قیاس با چاپ شعرانی: (۲۳/۱) و با توجه به قواعد نحوی تصحیح شد. ۳. چاپ شعرانی (۲۳/۱) الله. ۴، ۵. همه نسخه بدلها: از. ۶. مج کهنه. ۷، ۸. دهی/ دهید. ۹. همه نسخه بدلها: مستانی. ۱۰. مج: تلقین، دب و تلقین، آج، لب، فق تلقین. ۱۱. همه نسخه بدلها و کودک بگوید. ۱۲. آج، لب، وز، مب، مر: براتی بنویسد. ۱۳. مر: مادران و پدران کودک. ۱۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز آن، مب، مر: صاحب. صفحه: ۴۲ داشت، او را به کتاب دادند «۱»، معلم او را بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۲» تلقین کرد، خدای تعالی گفت «۳»: عذاب از او برداری که نیکو نبود پسر با نام «۴» ما، و پدر «۵» در عذاب ما، من به برکت اینکه نام، عذاب از او برداشتم. و در خبر می آید [۸- ر] که: ملک الروم نامه‌ای نوشت به امیر المؤمنین علی- علیه السلام- و در او بنالید از صداعی که او را می بود و «۶» اطبا از آن عاجز بودند «۷». امیر المؤمنین علی- علیه السلام- کلاهی بدو فرستاد، گفت: هر گه که تو را صداعی «۸» باشد، اینکه کلاه بر سر نه تا راحت یابی. همچنان کرد و خدای تعالی شفا داد. عجب داشت، بفرمود تا آن کلاه بشکافتند. در آن جا کاغذی یافتند بر او نوشته: بسم الله الرحمن الرحيم. بدانستند که سبب شفا آن بوده است، اسلام آورد و مسلمانی پنهان می داشت. خالد بن الولید با لشکری به زیر حصن حیره فرو آمد و گفت: مردی عاقل را به «۹» من فرستی تا با او سخنی گویم «۱۰». عبد المسيح بن نفیلة الغسانی را بر او فرستادند، و او از جمله معمران بود. چون پیامد «۱۱»، خالد در وی نگرید، گفت: من این اقصی اترک ایها الشیخ! قال: من ظهر أبي، قال «۱۲»: من أين خرجت! فقال «۱۳»: من بطن امی. قال: علام أنت! قال: علی الارض. قال: فیم أنت! قال: فی ثیابی. قال: اینکه کم انت! قال: این رجل واحد. قال: أ تعقل لا عقلت. قال: اری و الله و اقید، خالد گفت: و الله ما رأیت کالیوم اسئله عن الشیء و ینحو فی غیره. قال: ما اجبتک الا ما «۱۴» سألت فسل عما بدا لک.

قال: أعرب ام نیبط. قال: عرب استنبطنا و نیبط استعربنا. ----- ۱. مب، مر: به مکتب فرستادند، فق: به مکتب دادند. [.....] ۲. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۳. مب، مر: ملایک عذاب را امر کرد که. ۴. همه نسخه بدلها و خطاب. ۵. فق، مب، مر او. ۶. مب، مر: علیه السلام و از درد سر بنالید و شکایت کرد و گفت. ۷. مب، مر: اطیبا از علاج صداع من عاجز آمده‌اند. ۸. همه نسخه بدلها: صداع. ۹. مج، دب، آج، لب، فق، وز: بر. ۱۰. مب، مر: سخنی دارم بگویم. ۱۱. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: پیش آمد. ۱۲. همه نسخه بدلها: فقال. ۱۳. همه نسخه بدلها: قال. ۱۴. همه نسخه بدلها: عمّا. صفحه: ۴۳

قال: فحرب أنتم أم سلم. قال: لا «۱» بل سلم، گفت: حرب نه ایم «۲»، سلمیم «۳». گفت: اینکه حصنها چرا کردی «۴»! گفت: برای سفیهی که «۵» به ما رسد یا «۶» حلیمی بیاید که او را زجر کند. گفت: تو را چند سال است! گفت: سیصد و پنجاه سال. گفت: چه دیدی در اینکه عمر که تو را دادند! گفت: ادرکت سفن البحر ترفا «۷» الینا من هذه الجرف، گفت: کشتیها دیدم که از آن جا با کنار می‌آوردند، و اشارت به بادیه کرد، یعنی دریا بود، و دیدم که زنان اهل حیره بیرون آمدندی زنبیل بر سر گرفته، بیشتر از یک نان بر نگرفتندی به زاد «۸» تا به شام شدند. ثم أصبحت خرابا بیابا و ذلك دأب الله فی بلاده و عباده. اکنون چنین خراب و بیاب شد، و اینکه عادت کریم خدای است در شهرها و بندگان. و چیزی در دست داشت و به دست در می‌گردانید. خالد بن الولید گفت: چیست اینکه که به دست می‌گردانی! گفت: سم ساعه، زهر یک ساعت «۹» است. گفت: چه کنی آن را! گفت: اگر بنزدیک تو چیزی نباشد که موافق باشد مرا و اهل مرا، بخورم و خویشتن باز رهانم که از عمر من جز اندکی نماند. خالد گفت: مراده. و آن زهر از او بستند و گفت: بسم الله رب الارض و السماء، بسم الله الذی لا یضمر مع اسمه شیء فی الارض و لا فی السماء بسم الله خالق الاشیاء، گفت: به نام خداوند آسمانها «۱۰» و زمین که با نام او هیچ چیز گزند نکند. آنگه آن زهر در دهن نهاد و بخایید و فرو برد. یک ساعت غشی به او در آمد «۱۱» و سر می‌جنبانید، آنگه عرق بکرد و با هس «۱۲» آمد، پنداشتی هیچ رنج نبوده است او را. عبد المسيح «۱۳» آن بدید، با حصن شد و خبر داد، و گفت: جتکم من عند ----- ۱. دب، آج، لب: ندارد. [.....] ۲. آج، لب، مب، مر: نیم. ۳. آج، ل، مب، مر: سلمم. ۴. همه نسخه بدلها: کرده. ۵. همه نسخه بدلها: اگر. ۶. همه نسخه بدلها: تا. ۷. وز: ترف، اساس و دیگر نسخه بدلها بجز مج: ترفع، با توجه به مج تصحیح شد. ۸. مب، مر: به جهت زاد. ۹. همه نسخه بدلها: ساعته. ۱۰. همه نسخه بدلها: آسمان. ۱۱. مج، فق، وز چو بیهوشی شد. ۱۲. مج، آج، لب، فق، وز، مب، مر: با هوش، دب: به هوش. ۱۳. مج، دب، فق، وز، مب، مر که. صفحه: ۴۴ الشیطان، گفت: من از بر شیطان می‌آیم، زهر قاتل یک ساعت بخورد و هیچ زیان نداشت او را، آنچه می‌خواهد بدهید تا برود «۱». صد «۲» هزار درم بدادند، آنگه عبد المسيح اینکه بیتها بگفت: أبعد المنذرین أری سواما

تروح بالخورنق و السدیر تحاماه فوارس کل قوم

مخافة ضیغم عالی الزئیر و صرنا بعد هلك أبی قییس

کمثل الشاء فی الیوم المطیر تقاسمنا القبائل من معد

علائیه کأیسار الجزور نوذی الخرج بعد خراج کسری

و خرج من قریظه و التضریر کذاک الدول «۳» دولته سجال

فیوم من مساءة أو سرور اینکه طرفی است از اخبار و آثار در فضل اینکه آیت. اکنون بدان که: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، آیتی است از فاتحة الكتاب و از هر سورتی. و اینکه مذهب احمد و اسحاق و ابو ثور و ابو عبیده و عطاء و زهری و عبد الله بن مبارک است. و مذهب شافعی آن است که: اینکه آیت از فاتحه، آیتی است تمام، و از دیگر سورتها بعضی از آیتی است، اینکه را با ما بعد «۴» آیتی شمارند «۵» بر یک قول، و قول دیگر: موافق قول ما و اینکه «۶» فقهاست که گفتیم. و مذهب ابو حنیفه و مالک و اوزاعی آن است که: از قرآن نیست و نه از الحمد آیتی هست، و نه از دیگر سورتها. و مالک گوید: در نماز خواندن مکروه است. و از ابو الحسن کرخی دو روایت است: یکی موافق مذهب ما، و یکی به مذهب «۷» ابو حنیفه، اینکه اختلاف فقهاست در اینکه آیت. اما دلیل بر مذهب صحیح از اینکه مذاهب چند چیز است: یکی آن که، به اتفاق و اجماع امت، اینکه آیت بعضی است از آیتی در سورة النمل. و اگر همه آیت را ----- ۱. مج: برونند. ۲. مج: مصادره کردند بر صد، دب، فق: مصالحه کردند بر صد. [.....] ۳. همه نسخه بدلها: الدهر. ۴. همه نسخه بدلها اینکه. ۵. همه نسخه بدلها: شمارد. ۶. وز، فق، مر قول. ۷. همه نسخه بدلها: موافق مذهب. صفحه: ۴۵ گویند: چرا گفتی که آن آیت در سورة النمل از قرآن است! گویند: برای آن که در مصحف یافتیم نبشته به خط مصحف، به رنگ سواد او «۱»، بر وجهی که هیچ مخالفت و فرق و تمیز نبود، لا بد حکم بایست کردن که آن از قرآن است، و الا اگر نه چنین باشد، کسی را باشد که بسیار آیتها بیرون آرد، و گوید که نه از قرآن است، با آن که اینکه قضیه در حق او ثابت باشد، و اینکه مؤدی باشد با خرق اجماع و فتح باب جهالت، گوئیم: کذالك فی مسئلتنا. همین دلیل در اینکه جا هست، واجب باشد که اینکه حکم اینکه جا بکنند و حکم اینکه آیت، «۸- پ» حکم آیات مکرر است در قرآن، چنان که «۲» سورة الرحمن و «۳» المرسلات و جز آن «۴». طریقی دیگر اعتباری آن است که، اینکه آیت از چهار وجه بیرون نیست: یا برای اول سوره نبشتند «۵» یا برای آخر سوره، یا برای فصل بین السورتین، یا آن جا که فرو «۶»- آمد بنوشتند، یا آن جا که فرو «۷» نیامد بنوشتند. اگر از برای اول سورت است، بایستی که در اول سورة التوبة بودی، و اگر از برای آخر سوره بودی، بایستی که در آخر سورة الانفال و الناس «۸» بودی، و اگر او برای فصل بودی از میان دو سوره بایستی که میان انفال و توبه بودی، و در سورة النمل نبود. و چون اینکه سه قسمت «۹»، باطل شد، بنماند الا آن که آن جا که فرو «۱۰» آمد بنوشتند، و آن جا که فرو «۱۱» نیامد بنوشتند. طریقی دیگر اعتباری آن است که، ما یافتیم در مصحف چیزهایی که نه از قرآن است، چون: ذکر اختلاف قراء، و ذکر عدد آیات و اخماس و اعشار، و لکن روا داشتند که به خط مصحف و سواد او بنویسند جز به حمرة و خضرة و صفرة و جز آن از رنگها، تا فرق باشد و اشتباه نیفتد، و بر اینکه اجماع کردند. اگر حکم اینکه آیت اینکه بودی «۱۲»، اینکه معامله کردند، چون نکردند دانستیم که از قرآن است و از هر سورتی آیتی است. اینکه ادله بر عموم است. ----- ۱. همه نسخه بدلها: مصحف. ۲. همه نسخه بدلها در. ۳. همه نسخه بدلها سورة. ۴. همه نسخه بدلها هست. ۵. همه نسخه بدلها: نوشتند. ۶، ۷، ۱۰، ۱۱. دب، آج، لب، وز، مب، مر: فرود. ۸. مج، دب، آج، لب، آخر سورة الناس. ۹. دب، فق، وز، مر: قسم. ۱۲. مج، دب، آج، لب، وز، مب هم. [.....] صفحه: ۴۶ آریا در فاتحة الكتاب خاصه، و بطلان قول آنان که ایشان أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ «۱» ... آیتی شمردند، دلیل بر اینکه آن است که «۲» ما نظر کردیم، مقاطع قرآن یا متشاکل یافتیم یا متقارب به مانند اواخر سجع و قوافی شعر. اما «متشاکل» بسیار است و بیشتر چنان که «۳»: «یعلمون» و «یفقهون» و «یعقلون» «۴» و «یؤمنون»، و «یوقنون»، چون «۵»: القمر «۶» و الشمس. و اما «متقارب» چنان که در سوره «ق» «۷» هست از: «مجید» و «عجیب» و «مریج»، و أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ «۸» ... با «عالمین» و با «دین» و «نستعین»، و «ضالین» و «مستقیم» و «رحیم»، نه متشاکل است نه متقارب، باید که حکم کنند به آن که نه «۹» سر آیت است. وجهی دیگر آن است که: أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ «۱۰» غیری «۱۱» کنند، نیکو نباشد در علم نحو، برای آن که در او دو قراءت است: الجرّ علی الصیفة، و النصب علی الاستثناء، و به هر دو قراءت نیکو نباشد فصل کردن بین الصیفة و الموصوف، و لا- بین المستثنی و المستثنی منه. اما اخبار در

اینکه باب از طریق خاص و عام چندانی است که شرح نتوان داد اما طرفی گفته شود: این بریده روایت کند از پدرش، از رسول- علیه الصلوة و السلام- که گفت: «۱۲» ألا اخبرک «بآیه لم تنزل علی احد بعد سلیمان غیری، تو» «۱۳» را خبر دهم به آیتی که پس از سلیمان پیغمبر بر کس فرو «۱۴» نیامد مگر بر من. گفتم، بلی یا رسول الله؟ گفت: افتتاح قرآن به چه کنی! گفتم: به بسم الله الرحمن الرحیم «۱۵». قال: هی هی، گفت: آن آن است. و اینکه خبر دلیل است بر آن که اینکه آیتی است از «الحمد»، و از هر سورتی «۱۶».

----- ۱، ۸، ۱۰، ۱۱. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۷. ۲. همه نسخه بدلها چون. ۳. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مب: چنان است چون. ۴. اساس: ندارد، از مج، افزوده شد. ۵، ۶. همه نسخه بدلها سوره. ۷. سوره ق (۵۰). ۹. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر از. ۱۲. همه نسخه بدلها، بجز وز: اخیر کم. ۱۳. همه نسخه بدلها، بجز مج: شما. ۱۴. دب، فق، مر: فرود. ۱۵. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۱۶. همه نسخه بدلها آیتی است. صفحه: ۴۷ ابراهیم بن یزید گفت: عمرو بن دینار را گفتم فضل رقاشی می گوید «۱»: بسم الله الرحمن الرحیم، نه از قرآن است. گفت: چه دلیر «۲» است بر خدای تعالی، ای سبحان الله؟ من از سعید جبیر شنیدم که او گفت از عبد الله بن عباس شنیدم که «۳» از رسول- صلی الله علیه و آله- و سلم- شنیدم که گفت: علامت آن که من بدانستمی که سورت «۴» تمام شد، آن بودی که جبریل- علیه السلام- بیامدی، و در اول سورت «۵» دیگر بسم الله الرحمن الرحیم آوردی به من. جابر «۶» عبد الله انصاری روایت کند که رسول- علیه الصلوة و السلام- مرا گفت: یا جابر؟ چگونه گویی چون نماز را افتتاح کنی! گفت، گویم: الحمد لله رب العالمین «۷». گفت: نه؟ اول بگو: بسم الله الرحمن الرحیم «۸»، الحمد لله رب العالمین «۹» الرحمن الرحیم «۱۰»، مالک يوم الدين «۱۱»، یعنی «۱۲» آیت آیت مقطع کردی و به هر سر آیتی وقفی کردی تا آنکه که هفت آیت بشمرد عدد اعراب. و روایت کرده اند که: امیر المؤمنین علی- علیه السلام «۱۳»- در نماز، در اول فاتحه و اول سوره، بسم الله الرحمن الرحیم «۱۴» بخواندی و گفتی: هر که نخواند نماز او ناقص باشد، چه او تمام «سبع مثانی» است. سعید جبیر گفت عبد الله عیاس را گفتم «۱۵»: «سبع مثانی» چیست! گفت: سوره الفاتحه. او را گفتند: اینکه سوره شش آیت می آید «۱۶»، فأین السابعة، هفتم کجاست! گفت: بسم الله الرحمن الرحیم «۱۷». ابو هریره روایت کند که: یک روز -----

----- ۱. همه نسخه بدلها، بجز مج که. ۲. دب، فق، مز، مب، مر: دلیل. [.....] ۳. مج گفت، دیگر نسخه بدلها او گفت. ۴، ۵. همه نسخه بدلها: سورتی. ۶. فق، مر: جابر بن. ۷، ۹، ۱۷. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۲. ۸، ۱۴. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۳. ۱۰. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۴. ۱۱. آج، لب، فق، مر به. ۱۲. اساس: «رضی الله عنه» هم افزوده است. ۱۳. همه نسخه بدلها: گفتند. ۱۵. مج، وز: بر می آید، آج، لب: است. ۱۶. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. صفحه: ۴۸ در مسجد رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- نشسته بودیم با رسول، مردی در آمد و نماز آغاز کرد و گفت: اعوذ بالله من الشیطان الرجیم، الحمد لله رب العالمین «۱». رسول- علیه الصلوة و السلام- بشنید، گفت: یا هذا قطعت علی [۹- ر] نفسک الصلوة، نماز بر خود تباه کردی، ندانی که بسم الله الرحمن الرحیم «۲» از الحمد است، و هر که رها کند، آیتی رها کرده باشد از او، و هر که آیتی از او رها کند، نمازش بریده شود. نماز روا نیست الا بفاتحه الكتاب، و هر که فاتحه تمام نخواند، نماز او باطل بود. طلحه بن عبید الله روایت کند که: رسول- علیه السلام- گفت: هر که بسم الله الرحمن الرحیم «۳» رها کند «۴»، آیتی از قرآن رها کرده بود که اینکه آیت را در ام الكتاب در «۵» من شمرده اند. طریقی دیگر بر صحت اینکه قول، اجماع اهل البيت «۶» و صحابه است- رضی الله عنهم «۷». امای اجماع اهل البيت معلوم است، و اجماع صحابه آن است که: اسمعیل بن عبید بن رفاعه روایت می کند که: معاویه در عهد خود به مدینه آمد و در مسجد رسول- علیه و آله السلام- نماز «۸» کرد و قراءت به جهر خواند و در اول فاتحه بسم الله الرحمن الرحیم «۹» نخواند. چون نماز تمام کرد، مهاجر و انصار از جوانب آواز بر آوردند که «۱۰»: اسرقت الصلوة ام نسیت، نماز بدزدیدی یا فراموش کردی! گفت: چگونه! گفتند: چرا فاتحه را بسم الله نگفتی! برخیز نماز با سر گیر؟ برخاست «۱۱» و نماز با سر گرفت و الحمد «۱۲» بخواند و بسم الله الرحمن الرحیم «۱۳» بخواند در الحمد، و سورت پس از الحمد بسم الله الرحمن الرحیم نخواند «۱۴»، همچنان آواز دادند که:

سرت «۱۵» الصَّلَاةُ ام نسیت! قال: ما ذا! قالوا: لم تقرأ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فِي السُّورَةِ بَعْدَ الْفَاتِحَةِ، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۱۶»
 نخواندی در سورتی که پس از فاتحه خواندی «۱۷»، نماز با سر گیر؟ برخاست و نماز با سر گرفت. و اخبار در اینکه باب بسیار ---
 ----- ۱، ۱۳، ۱۶. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۲، ۳، ۹. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۲. ۴.
 دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر چنان باشد که. [.....] ۵. همه نسخه بدلها: بر. ۶. همه نسخه بدلها عليهم السلام. ۷. همه نسخه بدلها:
 ندارد. ۸. همه نسخه بدلها: پیشمازی. ۱۰. همه نسخه بدلها یا معاویه. ۱۱. اساس: برخواست. ۱۲. همه نسخه بدلها: و در الحمد بسم
 الله بخواند. ۱۴. همه نسخه بدلها چون نماز تمام کرد. ۱۵. فق، مر: اسرقت. ۱۷. همه نسخه بدلها برخیز. صفحه: ۴۹ است و اینکه
 مقدار کفایت بود اینکه جا. اما جهر کردن و آواز برداشتن به بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۱»: بدان که: مذهب اهل البیت چنان است که
 جهر بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۲» در مواضع جهر قراءت واجب است، و در مواضع اخفات قراءت مستحب است. و مذهب شافعی آن
 است که: در حال «۳» جهر واجب است و در حالت «۴» اخفات سُنَّت «۵» نیست. و مذهب ابو حنیفه و سفیان و اوزاعی و ابو عبیده و
 احمد حنبل آن است که: جهر نباید کردن، و مذهب مالک آن است که: خود «۶» نباید خواندن. دلیل بر صحت مذهب درست،
 یکی اجماع اهل البیت است، و دیگر اخبار که آمده است من جهة الخاصه و العامه: احمد بن محمد الحضرمی روایت کند از پدرش
 که گفت: در قفای «۷» خلیفه روی زمین به حق «۸» نماز می کردم آواز برداشت «۹» بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۱۰». چون فارغ شد،
 گفتم: یا بن رسول الله «۱۱»؟ جهر چرا کردی به اینکه آیت! گفت: حدثنی ابي عن أبيه «۱۲» عن عبد الله العباس که گفت: با «۱۳»
 رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - نماز می کردم، به اینکه آیت یعنی بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۱۴» جهر کرد. من گفتم: یا بن
 رسول الله «۱۵»؟ اینکه خبر من از تو روایت کنم! گفت: آری؟ عمرو بن دینار روایت کند که گفت: در قفای عمر بن الخطاب و عبد
 الله عباس نماز کردم، به اینکه آیت آواز بلند کردند. علی بن زید بن جدعان گفت: عبادله را یافتم که در نماز به اینکه آیت جهر
 کردند، و به «عبادله» عبد الله عباس و عبد الله و مسعود و عبد الله عمر و عبد الله بن زبیر را و عبد الله بن صفوان را خواست «۱۶». از
 رضا - عليه السلام - روایت کردند، از پدرش کاظم، از پدرش صادق «۱۷» که او -----
 ۱، ۲، ۱۰، ۱۴. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۳، ۴. همه نسخه بدلها: در جای. ۵. همه نسخه بدلها: مستحب. ۶. فق، مر در اصل.
 [.....] ۷. همه نسخه بدلها، بجز فق مهدی. ۸. همه نسخه بدلها: خلیفه وقت خود. ۹. همه نسخه بدلها به. ۱۱، ۱۵. همه نسخه بدلها:
 امیر المؤمنین. ۱۲. فق، مر: حدیث کرد پدرم از پدرش. ۱۳. همه نسخه بدلها: گفت در قفای. ۱۶. اساس: در حاشیه افزوده است. ۱۷.
 همه نسخه بدلها، بجز فق، مر: عليهم السلام، فق، مر: عليه السلام. صفحه: ۵۰ گفت: «۱» اجتماع آل محمد «على الجهر بسم الله
 الرحمن الرحيم و على قضاء ما فات من الصلوة في الليل بالتهار، و على قضاء ما فات في النهار بالليل، و على أن يقولوا في اصحاب
 النبي - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - أحسن قول، گفت: آل محمد - عليهم السلام - اجماع کردند بر آن که آواز بر باید داشتن بدین
 آیت و بر قضای نماز شب به روز باید کردن، و قضای نماز روز به شب. و در صحابه رسول - عليه السلام - و رضی عنهم - خیر باید
 گفتن، و در سبب نزول اینکه آیت که: وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا «۲» ... آورده اند که: رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - به مکه چون نماز کردی، آواز بلند برداشتی به «۳» بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۴». آنکه مشرکان گفتند: رحمان یمامه را
 می خواند، یعنی مسیلمه کذاب را. رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - آواز نرم کرد به اینکه آیت چنان که کس نمی شنید، حق
 تعالی اینکه آیت فرستاد: وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا «۵» ...، یعنی و لا تجهر بصلاتك جهرا يسمعه المشركون فيستهزؤون و
 لا تخافت بها اخفاتا لا يسمعه أصحابك و ابتغ بين ذلك سبيلا. اکنون به تفسیر آیت ابتدا کنیم. قوله - تعالی و تقدس: بِسْمِ اللَّهِ
 الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۶»، آیتی است - چنان که بیان کردیم - و «با» تعلق دارد به محذوفی، برای آن که حرف جر را لا بد متعلقی باید، و
 آن محذوف یا خبر باشد از او [۹- پ] جل جلاله - یا امر باشد ما را. تقدیر خبر چنین باشد که: ابدأ بسم الله، ابتدا می کنم اینکه
 کتاب مجید را به نام خدا «۷». و امر چنین باشد که: ابدأوا بسم الله، ابتدا کنی به کارها به نام من. و رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -

سَلَّمَ - می گوید: کلّ امر ذی بال لم یبدأ فیهِ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فهو ابتر، هر کار که آن را قدری و منزلتی باشد (۸)، ابتدای آن کار نه به نام او کنند، آن کار ابتر و بریده (۹) باشد. و خدای تعالی ما را در چند جایگاه فرمود که: ابتدا کنیم به اینکه نام در قراءت فی قوله تعالی: اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ (۱۰) ...، و در ذبح فی قوله تعالی: ----- ۱. همه نسخه بدلها علیهم السلام. ۲، ۵. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱۰. ۳. همه نسخه بدلها قراءت. ۴، ۶. سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱. ۷. مج، دب، لب، فق، وز، مر: خود. ۸. فق، مر و. [.....] ۹. فق، مر: دم بریده. ۱۰. سوره علق (۹۶) آیه ۱. صفحه: ۵۱ فَكُلُّوا مِمَّا ذَكَرَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ (۱) ...، و عند اكل تا در خبر آورده‌اند که، رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: إذا سَمِيَ اللَّهُ الْعَبْدَ عَلَى طَعَامٍ لَمْ يَنْلِ الشَّيْطَانُ مِنْهُ وَإِذَا لَمْ يَسْمَهُ نَالَ مِنْهُ، گفت: چون بنده عند آن که طعام خواهد خوردن نام خدای تعالی برد، شیطان از آن طعام تناول نکند، و چون نام خدای تعالی نبرد، شیطان از آن بخورد (۲). پس عند (۳) هر کار که خواهد کردن، چون گوید: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، معنی آن باشد که به نام خدای تعالی اینکه کار می‌کنم، و به تقدیر «ابتدا» از اینکه همه مستغنی شوند، اعنی چون گویند تقدیر چنین کند (۴) که: بسم الله ابتدای. و «با» را اصل الصاق بود، و معنی آن بود که «فعل» را به «مفعول به» در رساند، چنان که: مررت بزید، و به معنی استعانت باشد، چنان که: کتبت بالقلم، و به معنی «مع» باشد، چنان که: اشتريت الدار بالآتها، [ای مع آلاتها] (۵). و به معنی «فی» باشد، چنان که: ما بالدار أحد، ای ما فیها أحد. و به معنی «تجريد» باشد، چنان که: رأيتہ فرأيت به الاسد. و به معنی «بدل» باشد، چنان که: لئن شکرنتی فیما اعطیتک. و کما قال الشاعر: فلئن قلت هذیل شباه

فبما كان هذیلا یفلّ و «زیاده» باشد، فی قوله تعالی: عیناً یشرّب بها عبأُ اللهُ (۶) ...، و گفته‌اند: به معنی «من» است، و التقدیر «منها»، و كذلك فی قول الشاعر: شربت بماء الدحرضین فأصبحت

زوراء تنفر عن حیاض الدیلم و معنی اینکه حرف از اینکه وجوه بیرون نباشد، و او همیشه مکسور بود. سیوییه گفت: علّت کسر او آن است که عمل او همیشه جرّ بود، و جرّ کسر حرف اعراب باشد. و میرد گفت: برای آن کسرش کردند که ردّش با اصل کردند، و کلمه از ذوات الیاء است، نبینی که چون خبر دهی از خود (۷)، گویی: بی، تی (۸). و ----- ۱. سوره انعام (۶) آیه ۱۱۸. ۲. همه نسخه بدلها: طعام تناول کند. ۳. لب، مب، عبد. ۴. فق، مب، مر: چون گوینده تقدیر چنین کند. ۵. اساس، ندارد، از مج افزوده شد. ۶. سوره دهر (۷۶) آیه ۶. ۷. آج با خطی متفاوت از متن افزوده: کلمه. ۸. اساس، مج، وز: بیت، دیگر نسخه بدلها: بیت. گمان ما اینکه است که کلمه در نسخه اصلی شیخ ابو الفتح، جدا و به همان صورتی بوده که در متن آورده‌ایم، و کاتبان نسخه‌ها، نفهمیده دو کلمه «بی و تی با و تا» را پیوسته و به صورت فعل خوانده و ضبط کرده‌اند. صفحه: ۵۲ «یا» اخت کسره است، و او حرف جرّ است، و اسم به او مجرور است. اما علّت در آن که اینکه «با» دراز (۱) می‌نویسند از دیگر «باها»، دو وجه گفتند: قتیبی گفت: از برای آن که [ابتدای] (۲) کتاب مجید است، خواستند تا به حرفی مفخّم کنند، و عمر بن عبد العزیز دبیران خود را گفتی: طَوَّلُوا الْبَاءَ وَفَرَّجُوا السَّيْنَ وَدَوَّرُوا الْمِيمَ تَعْظِيمًا لِكَلَامِ اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - أَبُو الْهَيْثَمِ كَفَّت: چون «الف» را بیفگندند از اسم «با» را (۳) به طویل کردند تا دلیل باشد بر آن که حرفی مطوّل محذوف است، آن جا طول «الف» با «با» دادند، نبینی که آن جا که «الف» بنوشتند، «با» به حدّ خود نبشتند. اگر گویند: چرا اینکه جا «الف» بیفگندند، در کتبت (۴)، و آن جا که گفت که: اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ (۵) ...، و مانند اینکه نیفگندند، با آن که هر دو جا در لفظ مدرج می‌شود! الجواب (۶) گویم: لکثرة الاستعمال، [برای کثرت استعمال را که اینکه آیه مکرّر خواست بودن، «الف» بیفگندند تخفیف را] (۷) و کثرت (۸) استعمال در اینکه آیت نیست. فاما «اسم»: اصل اینکه کلمه «سمو» است علی وزن «فعل»، از آن کار را (۹) جمعش «اسماء» کردند، «کفتو و أفناء»، و «حنو و أحناء»، لام الفعل از آخرش بیفگندند، پس حرکت او (۱۰) با «میم» دادند، و سکون «میم» با «سین» دادند، که ابتدا کردن به ساکن

متعذر باشد، همزه وصل در آوردند تا نطق ممکن بود، «اسم» گفتند. و دلیل دیگر بر آن که چنین است که در تصغیرش «سمی» گویی، و اشتقاق او از «سمو»، باشد، و آن ارتفاع بود، چنان که امرؤ القیس گفت: سموت إلیها بعد ما نام بعلاها

سمو حباب الماء حالا علی حال و قول آن که گفت: اشتقاق او از «وسم» (۱۱)، و «وسم» علامت بود درست -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: درازتر. ۲، ۷. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۳. همه نسخه بدلها: ندارد. ۴. کتبت / کتابت، دب، آج، لب، فق، مب، مر: کتب. [.....] ۵. سوره علق (۹۶) آیه ۱. ۶. همه نسخه بدلها: جواب آن است که. ۸. همه نسخه بدلها: و اینکه کثرت. ۹. دب، لب، وز، مب: آن کار، آج، فق، مر: از آنگاه. ۱۰. همه نسخه بدلها، بجز فق، مر: واو. ۱۱. همه نسخه بدلها باشد. صفحه: ۵۳ نیست، برای آن که اگر چنین بودی در جمع «اوسام» بایستی و در تصغیر «ا» «وسیم»، و الف وصل حاجت نبودی آوردن. اگر گویند: اسم را «۲» اشتقاقش از «سمو» باشد، چه معنی دارد که معنی «سمت» بر اسم مخیل است که اسم مسمی را علامت باشد! گوییم: معنی «سمو» ظاهرتر است، و آن آن است که مسمی که اسم ندارد، حامل و پوشیده و متضع بود، چون اسم بر او نهند، پنداری که رفع و نوه بذکره، رفعتی دادند آن را و تنویهی «۳»، پس معنی «سمو» در او «۴» ظاهر است. اکنون بدان که، اسم دگر باشد و مسمی دگر. و اینکه شبهتی است آنان را که اینکه «۵» گویند بغایت رکیک، برای آن که اسم باشد و مسمی نباشد، و مسمی باشد و اسم نه. و یک مسمی را [۱۰-۱] بسیار اسماء باشد، و در یک اسم بسیار مسمیات اشتراک کنند چون الفاظ مشترک، فی قولهم: «عین» و «جون» و «شقی». اگر اسم مسمی بودی، بایستی که آن کس که آتش گفتی، زبانش بسوختی، و آن که غسل گفتی دهندش شیرین گشتی «۶»؟ و اینکه تجاهل باشد، و چگونه تجاسر شاید کردن به ارتکاب اینکه، و خدا را- عز و جل- در قرآن و اخبار، هزار و یک نام است، اگر اسم و مسمی یکی باشد، به هر اسمی مسمیایی باشد تا لازم آید که هزار و یک خدا باشد. دیگر آن که، اسم مسموع مکتوب و مقروء است، و مسمی به اینکه صفت نباشد. دیگر، مسمی در یک جا بود و نامش پراکنده در مواضع مختلف. اما شبهت ایشان فی قوله تعالی: یا زکریا إنا نبشرك بغلام اسمه یحیی «۷»... باید تا اسم یحیی باشد و یحیی اسم، الجواب: گوییم، اینکه به آن که دلیل ما باشد اولیتر است برای آن که حق تعالی می گوید: ما تو را بشارت می دهیم که تو را فرزندی خواهیم دادن نامش یحیی. برای آن بشارت، پیش از وجود فرزند باید که باشد تا معنی بشارت صورت بندد، پس نام «۸» پیش از صاحب نام بود «۹». حاصل و مسمی در وجود نیامده، دلیل کند بر ----- ۱. اساس: در حاشیه

آورده، همه نسخه بدلها: تصغیرش. ۲. همه نسخه بدلها چون. ۳. همه نسخه بدلها: تنویه ذکر. ۴. فق، مر: مسمی. ۵. چاپ شعرانی (۳۱ / ۱): عین. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: شیرین شدی. ۷. سوره مریم (۱۹) آیه ۷. ۸. مج، وز نام. آج، لب، فق، مب، مر تا، دب اسم. [.....] ۹. آج، لب، فق، مر: نامش. صفحه: ۵۴ آن که اینکه نه آن باشد و آن نه اینکه. و شبهه آن که گویند فی قوله تعالی: ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا «۱»... و ایشان اسما را نمی پرستیدند، مسمیات می پرستیدند، جواب «۲» آن است که: آن کس که اینکه گوید معنی آیت نداند «۳». خدای تعالی بر سیل انکار و تفریع بر بت پرستان می گوید: بتان را نام اله بر نهاده اند، بی آن که در ایشان از معنی الهیت چیزی هست از قدرت بر اصول نعم و استحقاق عبادت. پس از اینکه حدیث جز اسمی در دست شما نیست بی معنی، یعنی مسمیاتی می پرستی «۴» که اسم اله بر ایشان مزور است، از اینکه معنی در دست شما جز دعوی اسم نیست بلا معنی. دیگر آن که، خدای تعالی گفت: أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا «۵»... گفت: نامهایی که شما نهادی «۶»، اگر اسم مسمی باشد، معنی آن باشد که مسمیاتی که شما کردی «۷» و آفریدی «۸» و بلا- خلاف «۹» اجسام خدای تعالی آفریند. اما شبهت ایشان به قول لیبید: إلی الحول ثم اسم السلام علیکما

و من بیک حولا كاملا فقد اعتذر جواب «۱۰» اینکه آن است که گوییم: بدین «سلام»، نام خدای تعالی خواست، که از نامهای

خدای تعالی یکی سلام است، معنی آن است که: ثم اسم الله علیکما. و جوابی دیگر آن که: اسم صله است که ایشان الفاظ و کلمات بسیار در کلام آرند، و غرض ایشان پیوند سخن باشد، و آن در «۱۱» معنی زیادت بود، و اینکه را نوعی از فصاحت شناسند، معنی آن باشد که: ثم السیلام علیکما. امّا تعلق ایشان بقوله تعالی: تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ «۱۲». جواب گوییم که: اینکه دلیل ماست برای آن که جمله قراء «ذی الجلال»، خوانند، مگر ابن عامر تنها به «او» خواند. و چون چنین باشد، «ذی الجلال» صفت «رب» باشد، و «رب» مجرور باشد به اضافت اسم با او. و مضاف باید که جز مضاف الیه بود، که اضافه الشیء الی نفسه درست نباشد. و ----- ۱. سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۰. ۲. همه نسخه بدلها، بجز نسخه بدلها، بجز فق، مر از اینکه. ۳. همه نسخه بدلها: شناسد. ۴، ۵. می پرستی / می پرستید. ۶. نهادی / نهادید. ۷. کردی / کردید. ۸. آفریدی / آفریدید. ۹. همه نسخه بدلها آن. ۱۰. همه نسخه بدلها از. ۱۱. دب، آج، لب، فق، مب، مر: دو. ۱۲. سوره رحمن (۵۵) آیه ۷۸، ضبط آیه: ذی الجلال. صفحه: ۵۵ و الله تعالی الموفق للصواب. الله «۱»، اصل اینکه کلمه «الله» است، علی احد قولی سیبویه، «لام» تفخیم در او براند، «الاله» گشت. اجتماع دو همزه در یک کلمه مستقل آمد، همزه فاء الفعل بیفگندند «لام» عین الفعل و «لام» که در او برده بودند، ملتقی «۲» شدند، پس ادغام کردند «لام» را در «لام»، «الله» گشت. و قولی دیگر سیبویه را آن است که: اصل اینکه کلمه «لاه» بوده است، چنان که شاعر گفته است «۳»: كحلفه من ابي رباح

یسمعها لاهه الکبار آنکه «لام»- که آن را در دگر اسماء «لام» تعریف می گویند- در او بردند و «۴» ادغام کردند، فصار «الله». اکنون به کثرت استعمال اینکه «لام» لازم شد با اینکه اسم تا پنداری که اصل اینکه کلمه «۵» است، برای آن که بدل است از همزه فاء الفعل که اصل بود. این درستویه گفت: «الله»، خدای- جل و عز- به مثابه اسم علم است، و این کیسان گفت: لقب است، و قول ایشان به معنی متقارب است، و لقب درست نیست برای آن که لقب بر خدای تعالی روا نبود، [لقب بر آن روا بود] «۶» که غیبت و حضور بر او روا بود، چه لقب در غیبت، بدل اشارت است در حضور. درست آن است که از اسماء مفیده است، و لکن بر اینکه صیغت جز بر خدای تعالی اجرا نکنند. اکنون اهل لغت در اشتقاقش خلاف کردند، نصر بن شمیل گفت: اشتقاق او [۱۰- پ] از «تأله» است و آن تعبّد بود چنان که رؤبه گفت: سبّحن و استرجعن من تألهی ای تعبّدی، یقال: «اله، الالهة» ای «عبد، عبادة». و قراءت عبد الله بن عباس اینکه است «۷»: وَ يَذْرُوكَ وَ آلِهَتَكَ «۸». ... ای عبادتک. پس «الله»، «فعال» باشد به معنی «مفعول» یعنی معبود، کالحساب «۹» و الکتاب «۱۰». و بعضی دیگر گفتند: من «الاله» و ----- ۱. همه نسخه بدلها: قوله تعالی: الله. ۲. دب، آج، لب، فق، مر: ملاقی. [.....] ۳. مج شعر. ۴. فق، مر و لام در لام. ۵. همه نسخه بدلها: که از اصل کلمه. ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۷. آج، لب که. ۸. سوره اعراف (۷) آیه ۱۲۷. ۹. فق، مر به معنی محسوب. ۱۰. فق، مر به معنی مکتوب. صفحه: ۵۶ هو الاعتماد و الفزع الی الشیء. عرب گوید: الهت إلی فلان، ای فرعت الیه، قال الشاعر:

لهت إلیها و الرکائب وقف و معنی آن است که: خلق با او گریزند و فزع با او کنند «۱» در کارها و اعتماد بر او کنند چنان که «امام» و «رداء» و «لحاف» گویند: للذی یؤتم به و یلحف «۲» به و یتردی «۳» به، و اینکه قول عبد الله عباس است و ضحاک. و بو عمرو «۴» بن العلاء گفت: هو من الهت «۵» الشیء اذا تحیرت فیه فلم تهتد الیه، قال زهیر: و بیداء تیه تأله العین وسطها

محققه غبراء صرماء سملق و معنی آن باشد که عقلها و فهمها در ذات و صفات او متحیر شود، اینکه نیز «فعال» بود به معنی «مفعول». مبرد گفت: اشتقاق «۶» او من «ألتهت الی فلان»، ای سکت الیه، قال الشاعر:

الهِت) إليها و الحوادث جَمِيَةً برای آن که خلقان با او ساکن شوند و به ذکر او بیارامند، كما قال تعالى: أَلَا- بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (۷). ابو الحسن قنّاد «۸» گوید: اصل او من «الوله» و هو ذهاب العقل لفقْد من يعزُّ عليك. «و له»، دهش باشد، مرد مدهوش مانده را در کاری از کارها «و اله» گویند و «وله» گویند. و اصل او بر اینکه قول «ولاه» باشد، همزه از او «۹» بدل کنند، چنان که «وشاح» و «إشاح»، و «و کاف» «۱۰» و «اکاف» «۱۱»، و ورّخت الكتاب و ارّخته، و وقتت و اقتت، کمیت گوید: ولهت نفسی الطروب إليك

و لها حال دون طعم الطّعام ----- ۱. دب، آج، لب، فق، مب، مر چنان که ۲. همه نسخه بدلها: يلتحف. ۳. همه نسخه بدلها: یرتدی. ۴. همه نسخه بدلها: ابو عمرو. ۵. همه نسخه بدلها فی. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر و شرح الرّمْل من القبار منقطع الرّمْل. [.....]. ۷. سوره رعد (۱۳) آیه ۲۸. ۸. همه نسخه بدلها: قتاده. ۹. آج، لب: واو. ۱۰. آج، لب، مب، مر: و کاث. ۱۱. آج، لب، مب، مر: اکاث. صفحه: ۵۷ برای آن که دلها به محبّت او و اله باشد و به ذکر او بیارامد. و گفته‌اند: معنی «اله»، محتجب باشد از ابصار، من قول العرب: «لاَهت العروس تلوه لوها»، ای «۱» احتجبت، قال الشاعر: لاهت فما عرفت يوما بخارجة

یا لیتها خرجت حتّی رأینها و اینکه کلمه از مقلوب باشد، چنان که «جذب» و «جذب». چون قدیم - جلّ جلاله - متعالی است از ادراک حواس، و ابصار در او نرسد «۲»، او را «اله» خواندند، و گفتند: معنی «اله» متعالی باشد، یقال: لاه، اذا ارتفع. و آفتاب را «الاهة» گویند، لارتفاعها، قال الشاعر: ترّوحنا من الدهناء أرضاً «۳»

و أعجلنا الالهة أن تؤوبا «۴» اینکه اقوال اهل لغت است از طریق اشتقاق. فاما از طریق تحقیق معنی، اینکه لفظ در اصطلاح «الله»، نام ذاتی است قادر بر اصول نعم «۵» چون با مکلفان «۶» بکند از ایشان مستحق عبادت گردد، و بر اینکه قاعده مرجع او با قادری باشد و از صفات نفس بود، و برای آن بر اینکه قدر قناعت نکردند که اهل لغت گفتند که: «اله» مستحق عبادت بود که بر اینکه قول «۷» در لا- یزال اله بود و در ازل اله نبود، چه در ازل مستحق عبادت نبود. پس قادری در آوردند تا شامل بود ازل و لا- یزال را، و تعلیق قادری به اصول نعم برای آن کردند که جز قدیم تعالی، بر آن قادر نیست. و دیگر استحقاق عبادت بر اینکه باشد، و لا بد حدود اصطلاحی را نسبت باید به مواضعه اهل لغت، آنکه به حسب دلیل زیادت و نقصان می کنند و تغییر و تبدیل. اما اصول نعم، حیات بود، و قدرت، و شهوت، و نفرت، و کمال، عقل و خلق مشتهی و تمکین از نیل مشتهی. اینکه را برای آن اصول نعم خوانند که، نعمت هیچ ----- ۱. همه نسخه بدلها: اذا. ۲. همه نسخه بدلها: حواس و محتجب است از رؤیت ابصار. ۳. همه نسخه بدلها: أيضا. ۴. معج، دب، وز یروی ان تغیا. آج، لب، فق، مب، مر بر آن روی ان تغیا، چاپ شعرانی (۳۴/۱): بر آن روی، أن تئوبا به معنی ان تغیاست. ۵. همه نسخه بدلها که. ۶. آج، لب، فق، مب، مر: متکلفان. ۷. همه نسخه بدلها لازم آید که. صفحه: ۵۸ منعم بی آن تمام نشود، چون اینکه نعمتها برترین همه نعمتهاست، شکرش برترین شکرها باشد تا به حدّ عبادت رسد، که عبادت غایت شکر است. اما «رحمن و رحیم» «۱»: قومی گفتند: «۲» به یک معنی است، کندمان و ندیم، و سلمان و سلیم، و لهفان و لهیف. و معنی هر دو ذو رحمت باشد، یعنی خداوند رحمت. و «رحمت» نعمت باشد، برای آن که رقت قلب و شفقت که به معنی خوف باشد از وقوع مضرّتی بر کسی، بر خدای تعالی روا نیست، برای آن کتاب خود را رحمت خواند. و باران را رحمت خواند، و «۳» معنی رحمت درست اینکه است، چه تفسیر او به ازادت خیر و ترک عقوبت داخل است تحت اینکه که، خدای تعالی به اینکه جمله منعم است بر خلقان. اما بر قول آن که گفت: به یک معنی است، عذر از تکرار به اختلاف لفظ خواست

که عرب چون لفظ مختلف شود، روا می‌دارند تکرار، چنان که شاعر گفت:

ألفی قولها کذبا و مینا و «کذب» و «مین» یکی باشد، و چنان که دیگری گفت:

هند آتی من دونها الثّائی و البعد و هر دو، دوری باشد. اما قول درست آن است که: اینکه دو لفظ دو معنی دارد [۱۱-ر] و اگر چه اشتقاق هر دو از رحمت است، چه «رحمان» بلیغتر است از «رحیم»، که «فعلان» بنای مبالغه بود چون: «سکران» و «غضبان». پس، «رحمان» «۴» بلیغتر است از «رحیم» و «رحیم» بلیغتر است از «راحم»، اینکه فرقی است من جهة اللفظ. امّا من جهة المعنی هم فرق است برای آن که «رحمان» منعم باشد بر جمله خلقان مؤمن و کافر «۵»، بر و فاجر «۶»، مطیع و عاصی. و «رحیم» خاص رحمت کند «۷» بر مؤمنان دون کافران. و لفظ «رحمان»، اطلاق نکنند مگر بر خدای - عزّ و جلّ - و بیرون از خدای تعالی، کس را «رحمان» اطلاق نکنند. ----- ۱. همه نسخه بدلها: قوله تعالی الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ. ۲. همه نسخه بدلها هر دو. [.....] ۳. همه نسخه بدلها در. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: رحیم. ۵، ۶. همه نسخه بدلها و. ۷. همه نسخه بدلها: بود. صفحه ۵۹ و در منع از اینکه قول «۱» بعضی گفتند: عرف لغت از «۲» معنی به معنی مانع است از اینکه که معنی «رحمان» لایق نیست به هیچ ذات جز به قدیم تعالی - چنان که شرح داده شد. و قولی دیگر آن است که: سمع منع کرد از او، و اگر ما را با عقل رها کردند، روا داشتمانی. بعضی گفتند: آن سمع اجماع است چنان که ما دانیم که «عبد» بنده باشد، و آن را دو جمع باشد: یکی «عباد» و یکی «عبید». «عباد» به خدای تعالی مختص است، و «عبید» به عباد تا نگویند در عرف: «لفلان عباد»، و امّا یقال: «له عبید». و بعضی دیگر گفتند: اینکه آیت منع کرد که خدای تعالی می گوید: جَنَاتِ عَدْنِ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ «۳» ...، آنگه در آخر آیت می گوید: هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا «۴». پس در اینکه هر دو لفظ، خصوص و عموم درست است من وجه دون وجه. در «رحمان»، خصوص از جهت لفظ، و در «رحیم» از جهت معنی، و اینکه است معنی قول جعفر بن محمّد الصّیّدی - علیهما السّلام - که گفت: الرَّحْمَنُ خاص اللفظ عام المعنی، و الرَّحِيمُ عام اللفظ خاص المعنی، و هم اینکه باشد معنی قول عبد الله عباس که: رحمن و رحیم اسمان رقیقان، احدهما أرق من الآخر، یعنی احدهما أبلغ فی المعنی من الآخر. و اینکه باشد معنی آن که گویند: «رحمن الدّینا، و رحیم الاخرة». عطاء خراسانی گفت: در جاهلیت عرب چنین نبشتندی که: «بسمک اللهم»، و رحمان نشناختندی. خدای تعالی رسول را علیه الصّیّلاه و السّلام - گفت بگو: بسم الله، [و آنگه] «۵» فرمود [که] «۶»: «رحمان» به آن ضمّ کن «۷». مسیلمه کذاب بیامد و اینکه نام بر خود نهاد، حق تعالی گفت: «رحیم» با آن ضمّ کن تا اینکه اسما به مجموعش مرا باشد «۸»، اگر چه معنی «الله» از «الهیّت» «۹» است، و لکن چون در حق دیگران اجرا کردند بنا واجب اعنی «اله»، من «لام» تخصیص در او آوردن تا «الله» شد، ----- ۱. همه نسخه بدلها: دو قول گفتند. ۲. همه نسخه بدلها جهت. ۳. سوره مریم (۱۹) آیه ۶۱. ۴. سوره مریم (۱۹) آیه ۶۵، ۵، ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۷. همه نسخه بدلها چون. ۸. همه نسخه بدلها که. ۹. همه نسخه بدلها: اله. صفحه ۶۰ دیگران از او بیرون آمدند. همچنین کذاب یمامه «۱» - علیه اللّغه - «رحمان» بر خود نهاد، «رحیم» با او ضمّ کردم تا لقب نا واجب او از نام مستحقّ من جدا شود. عطا روایت کند از ابو هریره که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: خدا را - جلّ جلاله - صد جزو «۲» رحمت است، نود و نه در خزانه رحمت ذخیره کرد، و یک جزو بر همه اهل دنیا مفرّق «۳» کرد، هر رحمتی و رقتی «۴» و شفقتی و عطفی «۵» که در جهان هست، از آن یک جزو رحمت است. چون فردای قیامت باشد، اینکه جزو پراکنده جمع کند و با آن «۶» ضمّ کند و جمله صد جزو رحمت بیارد و بر سر گناهکاران امت احمد «۷» بدارد، تا «۸» در خبر است که: در قیامت خدای تعالی را چندان رحمت باشد که ابلیس نیز طمع دارد «۹» و اگر چه هرگز رحمت خدای تعالی بدان ملعون نرسد. ضحاک گفت: رحمن بأهل السّموات، و رحیم بأهل الارض، گفت: رحمن بأهل السّماء حین أسکنهم السّموات و طوّقهم الطّاعات و قطع

عنهم المطاعم و اللذات، و رحیم باهل الارض حین ارسل الیهم الرسل و انزل علیهم الکتب. عکرمه گفت: رحمان است به یک رحمت، و رحیم است به صد رحمت، از آن خبر که گفتیم. عبد الله المبارک گفت: رحمان است، چون خواهد ببخشد. رحیم است، چون بخواهند خشم نگیرد» (۱۰). در خبر است که: چون بنده دو رکعت نماز کند و از خدای تعالی حاجتی نخواهد، خدای تعالی گوید: بنده من از من مستغنی شده است. ابو بکر و راق گفت: رحمان است به اعطای نعماء و آلاء، و رحیم است به -----

۱. اساس: یمامه کذاب، به قیاس با نسخه مج، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. ۲. مب: جزء. [.....] ۳. مج، مب، مر: متفرق. ۴. فق، مر: رأفتی. ۵. مب، مر: عطوفتی. ۶. مب، مر نود و نه جزو. ۷. همه نسخه بدلها: محمد. ۸. فق، مر غایتی که. ۹. همه نسخه بدلها: طمع در رحمت کند. ۱۰. مج، دب، وز: نخواهد خشم گیرد، آج، لب، فق، مب، مر: نخواهد که خشم گیرد. صفحه: ۶۱ صرف اذیت و بلا، و محمّد علی ترمذی «۱» گفت: رحمان است که «۲» برهاند از نیران، رحیم است که «۳» برساند به خلد و جنان. محاسبی گفت: رحمان است برحمة النفوس، و رحیم است برحمة القلوب. سری بن مغلس گفت: الرّحمن بکشف الکروب، و الرّحیم بغفران الذنوب. عبد الله جراح گفت: الرّحمن بتیسیر الطریق، و الرّحیم بعصمة التوفیق «۴». مطر الوراق گفت: الرّحمن یغفر السيئات و إن کن عظیمات، و الرّحیم بقبول الطاعات و ان کن غیر صافیات. یحیی بن معاذ گفت: الرّحمن بمصالح معاشهم، و الرّحیم بمصالح معادهم «۵». ابو بکر و راق گفت: الرّحمن بمن جحده، و الرّحیم بمن وحده، الرّحمن بمن کفره، و الرّحیم بمن شکره. اینکه کلمتی چند است از اقوال اهل تذکیر و مشایخ تصوف. اما در تقدیم «رحمن» بر «رحیم» دو قول گفتند: یکی آنکه تا به «رحیم» سجع سر آیت مراعی «۶» باشد، و یکی آن که «رحمان» را به مثبت اسم کرد، و «رحیم» به جای صفت بنهاد، و موصوف باید که بر صفت مقدم بود، اینکه جمله است از کلام در اینکه آیت. اکنون ابتدا به فاتحة الكتاب کنیم - بمشیة الله تعالی و عونہ «۷» [۱۱- پ].

۱. همه نسخه بدلها: محمّد بن علی الترمذی. ۲. مج، دب، آج، لب، مب: کت، فق، وز، مر: که تو را. ۳. همه نسخه بدلها: بالعصمة و التوفیق. ۴. همه نسخه بدلها: بغفران. ۵. اساس: عبادهم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. ۶. مب، مر: مرعی. [.....] ۷. مج، دب، آج، لب، وز، فق: بتوفیق الله و عونہ، مب، مر: و بالله التوفیق. صفحه: ۶۲ [سورة الفاتحة] «۱»

[سورة الفاتحة (۱): آیات ۱ تا ۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۴) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵) اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۶) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (۷)

[ترجمه]

به نام خدای «۲» بخشاینده بخشایشگر. همه سپاس خدای را پروردگار جهانیان. بخشاینده بخشایشگر. پادشاه روز حساب و جزا. خاص تو را پرستیم و خاص از تو طلب یاری کنیم. راه بنمای ما را راه راست. راه آنان که نعمت کردی تو برایشان از مؤمنان، جز آنان که خشم گرفتی برایشان از جهودان «۳»، و نه گمراهان از ترسایان «۴». اینکه ظاهر اینکه سورت است. کلام در آن که کجا انزله بود «۵» و چند آیت و عدد کلمات و حروف و ثواب خواننده کلام در آیت تسمیت برفت. قوله تعالی: الحمد، اینکه «لام» تعریف جنس است، و سیویوه گفت: علامت تعریف «لام» است بس، و «الف» برای وصل است که اینکه «لام» ساکن باشد ابداء، آنگه چاره نبود او را از پیوندی، اینکه همزه وصل بیاوردند و پیوند او کردند تا به نطق در آید، که ابتدا کردن به ساکن ناممکن است. و دیگر

نحویان گفتند که: «الف» و «لام» با جمعهما، علامت تعریف است، و قول اول درست است. -----

----- ۱. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۲. مج، دب، وز: ایزد. ۳، ۴. همه نسخه بدلها: ندارد. ۵. همه نسخه بدلها: بوده است. صفحه ۶۳: اینکه ثنای است که خدای - جل جلاله - بر ذات خود می گوید، تعلیم و توقیف ما را. صورت خبر است و مراد امر است، معنی آن که قولوا: الْحَمْدُ لِلَّهِ بگوئی «۱» که حمد خدای راست. [عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، شکر خدای را] «۲» به نعمتهایی که با ما کرد. و «حمد» نقیض «ذم» است، و ابن الانباری گفت: «حمد» مقلوب «مدح» است، از آن مقلوب است که معنی یکی دارد، چون: «جذب» و «جذب». و علما در حمد و شکر بر دو قولند: بعضی فرق نکردند میان حمد و شکر، و گفتند: به یک معنی باشد. و محققان فرقی کردند، و گفتند: «حمد»، ثنای مرد باشد به آن خصال که در او باشد، عرب گوید: حمدته علی شجاعته و سخاوته، و لا یقول «۳» شکرته علی ذلک و گویند: حمدته علی نعمته و شکرته علی نعمته. پس «حمد»، عامتر باشد از برای آن که «حمد» در جای شکر به کار دارند، و شکر در جای حمد به کار ندارند. پس «حمد»، بر خصال او باشد، و اگر چه به تو تعدی نکند، و شکر بر نعمتی باشد که از او به تو رسد. و بعضی گفتند: الحمد باللسان، حمد به زبان باشد، نبینی که حق تعالی گفت: وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا... «۴»، و شکر به ارکان باشد، نبینی که گفت: اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا... «۵»، و گفته اند: حمد، مبتدا باشد، و شکر جز جزا نباشد. و اینکه راجع است با قول اول. عبد الله بن عمر «۶» روایت کند که، رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: الحمد رأس الشکر ما شکر الله عبد لا یحمده، گفت: حمد سر شکر است، شکر نکرده باشد خدای را بنده ای که حمد خدای تعالی نکند. و اینکه خبر مبنی است از آن که «حمد» عامتر از شکر باشد، و خلافی نیست از میان قراء سبع و عشر در آن که الحمد به ضم «دال» خوانند، مرفوع به ابتدا، و خبرش مقدر فی قوله: لله «۷». و تقدیر -----

----- ۱. بگوئی / بگوئید. ۲. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۳. همه نسخه بدلها: لا تقول. ۴. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱۱. ۵. سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۳. ۶. دب، مب، وز، مر: قوله تعالی. ۷. مج، دب، آج، لب: عبد الله بن عمرو، مب، مر: عبد الله عباس. صفحه: ۶۴ آن که: الحمد ثابت لله، یا آن که: الحمد کائن لله «۱»، و در شاذ محمد هارون العتکی «۲» و رؤبه بن العجاج «الحمد»، به نصب «دال» خوانند بر تقدیر فعلی مضممر، ای أحمد الحمد لله. و حسن بصری گفت: الحمد لله به کسر «دال»، برای اتباع کسره کسره را. و ابراهیم بن ابی عبه «۳» می خواند: الحمد لله، به ضم «لام» برای اتباع ضمّه ضمّه را. بدان که از جمله کلمات ثنای خدای تعالی، یکی اینکه کلمه «الحمد» «۴» است، چه در او قید نعمت حاصل است و صید نعمت نا آمده. و در خبر است از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که گفت: الحمد لله ثناء علیه بأسمائه و صفاته الحسنی، و در خبر دیگر آمده است: لیس شیء احب الی الله من قول القائل الحمد لله و كذلك اثنی به علی نفسه، گفت: هیچ چیزی نیست که خدای تعالی دوستر «۵» دارد از اینکه کلمه برای آن که، بر خود ثنا گفت به اینکه کلمه. محمد بن الکعب القرظی گفت: نوح - علیه السلام - چون طعام بخوردی، گفتی: «الحمد لله» «۶»، و چون جامع پوشیدی، گفتی: «الحمد لله» و چون بر نشستی گفتی: «الحمد لله». خدای تعالی نام او در جمله شاگران بنوشت، گفت: إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا «۷». و در خبر است که: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - «۸» چون کاری بدو رسیدی که بدان شاد شدی، گفتی: «۹» الحمد لله «بنعمته تتم الصالحات، و چون کاری به او رسیدی که او را خوش نیامدی، گفتی: الحمد لله علی کل حال، و در خبر است که: چون آب باز خوردی گفتی: «۱۰» الحمد لله الذي جعله عذبا فراتا [برحمته] و لم يجعله ملحا اجاجا بذنوبنا، گفتی: سپاس آن خدای را که اینکه آب را خوش کرد به رحمت او «۱۱»، و شور و تلخ نکرد به گناه ما. -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: الحمد ثابت کائن لله. ۲. همه نسخه بدلها: هارون بن محمد العتکی. [.....]. ۳. مب، مر: علیه. ۴. همه نسخه بدلها: حمد. ۵. دوستر / دوست تر. ۶. مج، وز: و چون شربتی باز خوردی گفتی الحمد لله. ۷. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳. ۸. دب، فق، مر را. ۹. همه نسخه بدلها الذی. ۱۰. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۱۱. همه نسخه بدلها: خود. صفحه: ۶۵ و در خبر است که: چون رسول - علیه الصلاة والسلام - کسی را از «۱» اصحاب «۲» بلا بدیدی، گفتی: الحمد لله الذي عافاني [۲۱- ر] ممّا

ابتلاه و فضّلتی علی کثیر مّمّن خلق تفضیلاً، و گفتی: هر کس که عند چنین حال اینکه کلمات بگوید، شکر عافیت گزارده باشد. و صادق- علیه السّلام- می گوید که: رسول علیه الصّیّلاه و السّیّلام- چون در آینه نگریدی، گفتی: الحمد لله الّذی أحسن خلقی و خلقی وزان منّی ما شان من غیری. و بعضی اهل علم گفتند: «حمد» کلمتی است جامع حمد «۳» و شکر را، و از اینکه جاست که رسول- صلیّ الله علیه و آله و سلّم- گفت: «۴» سبحان الله نصف المیزان، و الحمد لله ملاء «المیزان، گفت: «سبحان الله» نیمه ترازو باشد، و «الحمد لله»، همه ترازو باشد، برای آن که حمد جامع است هر دو طرف را. و در خبر است که رسول- صلیّ الله علیه و آله و سلّم- گفت: چون بنده بگوید: الحمد لله کما هو اهله، فرشتگان از نوشتن «۵» باز ایستند، حق تعالی گوید: [ملائکتی] فرشتگان من؟ چرا اینکه که بنده من بگفت، بر او نوشتی «۶»! گویند: بار خدایا؟ ما آن توانیم نوشتن که دانیم. ما چه دانیم که تو از اهل چه ای از حمد؟ جز تو ندانی که سزاوار چه‌ای از حمد؟ آنچه تو مستحقّ آنی تو دانی، ما ندانیم. بکر بن عبد الله المزنی گفت: حمّالی را دیدم باری گران بر پشت گرفته و می‌رفت، و همه راه می‌گفت: «الحمد لله استغفر الله» من او را گفتم: یا هذا؟ تو چیزی دیگر ندانی جز اینکه دو کلمه! گفت: دانم، و قرآن نیز دانم. گفتم: چرا جز اینکه دو کلمه نگویی! گفت: برای آن که من از دو حالت خالی نیستم: هر وقتی نعمتی از خدای تعالی به من فرو می‌آید و گناهی از من به آسمان می‌شود. شکر آن نعمت را کلمه «الحمد» می‌گویم، و جبران گناه را استغفار می‌کنم تا مگر خدای تعالی رحمت کند. گفتم: سبحان الله؟ اینکه حمّال فقیه تر از من «۷» است.

 ۱. همه نسخه بدلها جمله. ۲. دب، آج، لب، وز، فق در. ۳. همه نسخه بدلها: مدح
 را. ۴. دب، لب، فق: مثل، آج، وز: کل. ۵. مب، مر: از ثواب نوشتن آن. [.....] ۶. نوشتی / نوشتید. ۷. همه نسخه بدلها: مزنی. صفحه
 ۶۶: اما «شکر»، اعتراف باشد به نعمت منعم با ضربی «۱» تعظیم و اعتراف از دو گونه باشد «۲»: یکی به دل و یکی به زبان. اعتراف به
 دل، آن باشد که بداند که آن نعمت که بدو می‌رسد از جهت منعم است، سواء اگر به واسطه باشد «۳» و اگر بی واسطه. در اثر
 آورده‌اند که: یکی از «۴» بزرگان در موسم حج صرّه‌ای زر به غلام خود داد و گفت: برو و نگاه کن در قافله، چون مردی را بینی از
 قافله بر کناره می‌رود، اینکه صرّه زر را به او ده. غلام برفت و نگاه کرد، مردی را دید بر طرفی می‌رفت تنها. برفت و آن صرّه زر
 بدو داد «۵». مرد آن را بستد و سر سوی آسمان کرد و گفت: «اللهم انک لا تنسی بحیرا فاجعل بحیرا لا ینساک»، بار خدایا؟ تو بحیر
 را فراموش نمی‌کنی، بحیر را چنان کن که تو را فراموش نکند. غلام با نزدیک مرد «۶» آمد، گفت: چه کردی! گفت: مردی را یافتم
 چنان که گفتم، و زر بدو دادم. گفت: «۷» چه گفت! «۸» گفت: چنین گفت: «۹» گفت: «۱۰» نیکو گفت، «ولّی النعمه موليها»،
 نعمت «۱۱» حوالت کرد با آن که به حقیقت او راست «۱۲». و روایت کرده‌اند که داود- علیه السّلام- گفت: بار خدایا؟ شکر تو
 چگونه گزارم که من به شکر تو نرسم الا به نعمت تو! پس شکر تو از من گزارده نشود. حق تعالی وحی کرد به او: یا داود؟ تو
 می‌دانی که آن نعمت که بر تو است از من است. گفت: بلی؟ گفت: بدان راضی‌ام از تو «۱۳» در باب شکر، و «۱۴» محمود و راق
 می‌گوید: إذا کان شکرى نعمة الله نعمة على له فى مثلها يجب الشکر فكيف بلوغ الشکر الا بفضلہ و إن طالت الأيام و اتصل العمر -

 ۱. آج، لب از. ۲. مب، مر: بیرون نباشد. ۳. مج، دب: به او رسد. ۴. همه نسخه
 بدلها جمله. ۵. همه نسخه بدلها آن. ۶. مب، مر: به نزد خواجه. ۷. مب، مر او. ۸. مب، مر غلام. ۹. مب، مر خواجه. ۱۰. مب، مر
 بسیار. ۱۱. مب، مر مرا. ۱۲. مج، دب، آج، لب، فق، وز: او داد، مب، مر: او داده بود. [.....] ۱۳. آج، لب، حب، جر و. ۱۴. دب، آج،
 لب، فق، مب، مر: ندارد. صفحه ۶۷: فإن عم بالسیراء عم سرورها و إن عم بالضراء أعقبه الأجر فما منهما الا له فيه نعمة تضيق بها
 الأوهام و البرّ و البحر و اما اعتراف دهنده «۱» به زبان، افصاح می‌کند و تصریح «۲» به حمد و شکر خدای تعالی، و حکایت نعمت
 خدای تعالی باز می‌گوید، که رسول- صلیّ الله علیه و آله و سلّم- گفت: التحدّث بالنعم شکر، و در دگر خبر گفت: فمن ذکره فقد
 شکره و من کتمه فقد کفره، گفت: هر که باز گوید شکر کرده باشد، و هر که پنهان کند کفران کرده باشد، اگر اینکه نیز نکند،
 باید که آثار «۳» نعمت بر خود ظاهر دارد، که رسول صلیّ الله علیه و آله و سلّم- می‌گوید: «۴» إذا أنعم الله تعالى على عبد [نعمه]

احب آن یری علیه، گفت: چون خدای تعالی بر بنده‌ای نعمتی بکند، خواهد و دوست دارد که آن «۵» بر او ببیند، و اگر در اینکه کلمه چیزی دیگر نبود، جز آن که مفتوح قرآن راست و آخر دعوی اهل جنان است که «۶»: «وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (۷) کفایت بودی - و الله الموفق للصواب. قوله - تعالی و تقدس: رب العالمین، «رب»، برای آن مجرور کرد که صفت «الله» است، و صفت در اعراب تابع موصوف باشد. و در شاذ علی بن زید «۸» خوانده است: «رب العالمین»، نصباً علی المدح. و در معنی «رب» خلاف کرده‌اند. بعضی گفتند: معنی «رب» [رب] «۹» سید و مالک باشد، بیان اینکه قوله: اذ کُرنی عند ربک «۱۰» ... ای عند سیدک، و اعشی می گوید: و اهلکن یوما «۱۱» رب کنده و ابنه و رب معد خبت و عرعر یعنی سید کنده. و «رب» به معنی مالک باشد. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - یکی را از جمله عرب گفت: أرب ابل أنت أم -----

----- ۱. مب، مر: کنده. ۲. همه نسخه بدلها می کند. ۳. همه نسخه بدلها: نشان. ۴، ۹. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. ۵. همه نسخه بدلها نعمت. ۶. همه نسخه بدلها، بجز معج: است قوله تعالی. ۷. سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰. ۸. همه نسخه بدلها: زید بن علی. ۱۰. سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۲. ۱۱. چاپ شعرانی (۱/ ۴۱): قدما. صفحه: ۶۸ رب غنم، یعنی مالکها! جواب داد: من کل اتانی الله فأكثر و أطیب، و قال طرفه [۱۲- پ]: كقنطرة الرومي أقسم ربها لتكتفن حتى تشاد بقرمد و قال التابغة: فإن یک رب أذواد بحزوی أصابوا من لفاحک ما أصابوا و به معنی صاحب باشد، چنان که ابو ذؤیب گفت: قد ناله رب الكلاب بكفه بیض رهاب ريشهن مقزع و به معنی مرئی باشد، يقول العرب: رب یرب رباً و ربوباً «۱» و ربابه، فهو رب، مثل: بر و طب «۲»، قال الشاعر: یرب الذي يأتي من الخیر إنه إذا فعل المعروف زاد و تمما و به معنی مصلح باشد «۳» که چیزی اصلاح کند، چنان که [شاعر] «۴» گفت: كانوا كسائله حمقاء إذ حقنت سلاءها فی أديم غیر مربوب الحسین بن الفضل گفت: الرب الثابت من غیر اثبات احد، یعنی خداوندی موجود بی موجودی «۵» و او را اشتقاق من رب بالمکان و ارب و لب و ألبه إذا اقام به. و در خبر می آید از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که گفت: اعوذ بالله من فقر مرب أو ملب، ای مقیم، قال الشاعر: ب بأرض ما تخطاها الغنم و چون بر اینکه وجه تفسیر دهند «۶»، وصف او به اینکه - جل جلاله «۷» راجع بود با ذات، چه موجودی، خدای تعالی را صفت ذات بود. و اگر حمل بر دیگر وجوه کنند، اینکه «۸» تربیت و اصلاح «۹»، از صفت فعل بود. و آن که تفسیر به مالک دهد رب را، گوید: مرجع او با قادری است. پس صفت ذات بود. ----- ۱. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: با توجه به معجم لغوی «ربابا»

صحیح است. ۲. همه نسخه بدلها و [.....]. ۳. همه نسخه بدلها کسی. ۴. اساس: ندارد، از معج افزوده شد، آج الفرزدق. ۵. معج: موجودی. ۶. همه نسخه بدلها: دهد. ۷. همه نسخه بدلها اینکه. ۸. همه نسخه بدلها: از. ۹. معج، وز: اصل. صفحه: ۶۹ و عبد الله بن عبّاس و عبد الله بن زبیر، و ابو الدرداء روایت می کنند که: اینکه «۱» نام مهترین «۲» نام خدای - جل و عزّ. و در خبر می آید که: رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او هفت بار بگوید: یا الله یا رب، هر حاجت که از پس آن خواهد، به اجابت مقرون بود. و در خبری دیگر می آید که: هر کس که حاجتی دارد به خدای تعالی، پنج بار بگوید: ربنا، اجابت آید، و مصداق اینکه در کتاب مجید هست، فی قوله تعالی: رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ «۳» فَاسْتَجَاب لَهُمْ رَبُّهُمْ «۴». و در خبری دیگر هست که: چون بنده دستها به خدای تعالی بردارد و از «۵» نیاز سه بار بگوید: «یا رب»؟ خدای تعالی دستهای او از رحمت پر گرداند. و در خبری دیگر هست که: چون بنده گوید: «یا رب»؟ خدای تعالی گوید: «لیبک». چون دوم بار و سیوم بار بگوید، حق تعالی گوید: «لیبک» بنده من، سل تعط، بخواه تا بدهند. و در خبر «۶» هست که: مردی بنزدیک صادق آمد - علیه السلام. گفت: یا بن رسول الله؟ مرا خیر ده از نام مهترین «۷» خدا. و در پیش او حوضی آب بود، و روزی «۸» سرد بود، مرد را گفت: در اینکه حوض «۹» رو و غسل کن تا تو را خبر کنم «۱۰». مرد در آب رفت و ساعتی بود، چون خواست که به در آید «۱۱» کسان «۱۲» خود را گفت رها مکنی «۱۳». مرد ساعتی بود سردش شد، گفت: یا رب اغثنی، بار خدایا به فریاد من رس؟ صادق - علیه السلام - گفت: اینکه است که گفتم، که بنده در وقت درماندگی که خدای تعالی را به اینکه نام بخواند، خدای تعالی او را فریاد رسد. -----

----- ۱. دب، آج، لب، فق، مب، مر نام. ۲، ۷. مب، مر: مهین. ۳. آل عمران (۳) آیه ۱۹۱. ۴. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۵. ۵. مب، مر- روی. ۶. آج، لب، فق، مب، مر ی دیگر. ۸. مب، مر سخت. [.....] ۹. همه نسخه بدلها، بجز وز آب. ۱۰. همه نسخه بدلها: دهم. ۱۱. همه نسخه بدلها: بر آید. ۱۲. دب، اج، لب، فق، مب، مر: امام کسان. ۱۳. مکنی/ مکنید. صفحه: ۷۰ و در خبری می آید از ابو هشام «۱»، گفت: من «۲» در مسجد واسط نشسته بودم و دوستی با من نشسته بود. مردی از در مسجد در آمد بارانی پوشیده بر عادت مسافران، و نزدیک اسطوانی «۳» رفت و دو رکعت نماز کرد، آنگه بر ما آمد و بنشست، گفت: همانا که در اینکه مسجد شما تیمانی می باید کردن به قبله. گفتم «۴»: چنین می گویند، گفت: من هرگز اینکه جا نماز نکرده ام پیش از امروز. آنگه گفت: مردمانی را می بینم که می گویند: «اللهم انی اسئلك باسمک المختوم» «۵»، بار خدایا؟ به حق آن نام پنهانی تو، و خدا را نامی باشد پنهان از بندگان خویش، نبینی که چون آدم و حوا- علیهما السلام- در ماندند، خدا را به چه نام خواندند، گفتند: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا «۶»...، خدای تعالی توبه ایشان قبول کرد. و نوح چون درماند از دست کفار، خدا را «۷» به اینکه نام خواند که: رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا «۸»، خدای تعالی دعایش اجابت کرد و کافران را دمار بر آورد. و ابراهیم- علیه السلام- چون حاجتی داشت، خدای تعالی را به اینکه نام بخواند، فی قوله: رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَ الْحَقِيقِي بِالصَّالِحِينَ «۹»، اجابتش آمد. و موسی- علیه السلام- چون «۱۰» قبلی را بکشت، گفت: رَبِّ اِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي «۱۱»...، اجابتش آمد: فَغْفَرَ لَهُ «۱۲». سلیمان- علیه السلام- چون ملک خواست از خدای تعالی و مغفرت، هم به اینکه نامش خواند «۱۳»: رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ هَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَبْتَغِي لِأَخِيْدٍ مِنْ بَعْدِي «۱۴»...، خدای تعالی اجابت فرمود. ----- ۱. مب، مر: ابی هشام که. ۲. دب، آج، لب، مب، مر: وقتی. ۳. مج، دب، وز: اسطونی. ۴. مج، آج، لب، وز: گفتیم. ۵. مج: المکتوم. ۶. سوره اعراف (۷) آیه ۲۳. ۷. همه نسخه بدلها: خدای را هم. ۸. سوره نوح (۷۱) آیه ۲۶. ۹. سوره شعراء (۲۶) آیه ۸۳. [.....] ۱۰. مج، وز آن. ۱۱، ۱۲. سوره قصص (۲۸) آیه ۱۶. ۱۳. مج، دب، آج، فق، وز: به اینکه نام خواند خدای را گفت. ۱۴. سوره ص (۳۸) آیه ۳۵. صفحه: ۷۱ زکریا- علیه السلام- چون از خدای تعالی فرزند خواست هم به اینکه نامش بخواند، گفت: رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَ أَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ «۱»، خدای تعالی او را اجابت کرد و یحیی را به او داد. سید ولد آدم «۲» خدای را به اینکه نام بخواند که: رَبِّ اغْفِرْ وَ اَرْحَمْ وَ أَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ «۳»، خدای تعالی او را اجابت کرد، گفت: لِيَغْفِرْ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ «۴». آنگه، صالحان امت او چون خدای تعالی را به اینکه نام بخواندند- در آخر سوره آل عمران- فی قوله تعالی: رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا «۵»- تا به آخر آیات، تویق آیات اجابت ایشان چنین آمد که: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ «۶». آنگه آن طرید مملک که بترین «۷» مملکت «۸» است خدای را هم به اینکه نام خواند: رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ «۹»، اجابت آمد که: إِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ «۱۰». پس خدای را تعالی نامی باشد از اینکه بزرگوارتر! اینکه بگفت و ناپیدا شد، ما «۱۱» بدانستیم که آن خضر است- علیه السلام. اکنون بدان که: اطلاق اینکه اسم الا بر خدای تعالی نشاید کردن، یکی را از ما مطلق «رب» نشاید خواندن مگر مقید، چنان که: رَبِّ الدَّارِ وَ رَبِّ الضَّمِيْعَةِ، و چنان که رسول- علیه الصلوة و السلام- گفت: أرب ابل انت ام رب غنم، [۱۳-ر] آن اعرابی را. و مانند اینکه، اسم خالق است بر اطلاق که جز بر خدای تعالی اجرا نکنند، و در حق ما به قیدی «۱۲» باید گفتن، چنان که: خالق الادیم و خالق کذا، ای مقدره. و طریق به اینکه که گفتیم سمع است، و همچنین فی جمیع اسماء الله تعالی که چه بر او اجرا ----- ۱. سوره انبیاء (۲۱) آیه ۸۹. ۲. دب محمد علیه السلام، آج، لب، فق، وز، لب، مر محمد صلی الله علیه و آله و سلم. ۳. سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۱۸. ۴. سوره فتح (۴۸) آیه ۲. ۵. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۱. ۶. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۵. ۷. آج، لب، فق، وز: بدترین. ۸. همه نسخه بدلها بجز دب: خلق. ۹. سوره حجر (۱۵) آیه ۳۶. ۱۰. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵. [.....] ۱۱. دب، آج، لب، مب، مر: تا. ۱۲. مج، آج، لب، دب: مقید. صفحه: ۷۲ کنند، و چه «۱» نکنند، اعتماد بر سمع باشد. قوله تعالی: رَبِّ الْعَالَمِينَ «۲»، جمع «عالم» باشد، جمع سلامت. و «یا» در او علامت جرّ است، و «نون» او مفتوح است تا فرق باشد میان او و «نون» تشبیه که آن مکسور باشد. و اینکه اسم

خود مؤخّر اللفظ مجموع المعنی است، چون: «قوم» و «رھط» و «نفر». و در معنی او خلاف کردند. شهر بن حوشب روایت کرد از ابی کعب که او گفت: مراد به اینکه فرشتگانند، و آن هژده «۳» هزار فرشتگانند: چهار هزار و پانصد به مشرق‌اند، و چهار هزار و پانصد «۴» به مغرب‌اند، و چهار هزار و پانصد به جانب سیم «۵»، و چهار هزار و پانصد به جانب چهارم. و با هر یکی از ایشان «۶» اعوانانند «۷» که عدد ایشان جز خدای تعالی نداند. از ورای ایشان زمینی هست سپید «۸» چون رخام، عرضش چندان که آفتاب به چهل روز تواند بریدن «۹»، و طولش جز خدای تعالی نداند، مملوّ به فرشتگانی «۱۰» که ایشان را روحانیان خوانند. ایشان را زجلی و آوازی هست به تسیح و تهلیل که اگر آواز یکی از ایشان به ما رسد، اهل زمین هلاک شوند از آن هیبت، و منتهی و کنارهای ایشان تا به حاملان عرش است. ابو معاذ گفت: آدمیان‌اند. ابو الهیثم گفت: جن و انس‌اند، لقله تعالی: لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا، «۱۱» و اینکه روایت عطیه و سعید جبیر است از عبد الله بن عباس. حسین بن الفضل گفت: مردمان‌اند، لقله تعالی: أَلْتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ «۱۲»، و عجاج گفت: فخذف هامة ذاك العالم و فراء و ابو عبیده گفتند: عبارت است از عقلا، و آن چهار صنف‌اند «۱۳»: -

۱. همه نسخه بدلها اجرا. ۲. همه نسخه بدلها: العالمین. ۳. فق: هیچده، مب، مر: هجده. ۴. مب، مر فرشته. ۵. مج، آج، لب، وز: سیوم. ۶. همه نسخه بدلها، بجز دب چندان. ۷. همه نسخه بدلها: اعوان‌اند. ۸. فق، مب، مر: سفید. ۹. فق، مب، مر: پریدن. ۱۰. آج، لب، فق، وز، مب، مر: فرشتگان‌اند. ۱۱. سوره فرقان (۲۵) آیه ۱. ۱۲. سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۶۵. [.....] ۱۳. آج، لب، فق، وز، مب، مر از. صفحه ۷۳ فرشتگان، و آدمیان، و پریان، و دیوان. و بهایم را عالم نگویند که کلمه مشتق است از علم، و شاعر می گوید: ما ان سمعت بمثلهم فی العالمینا عبد الرحمن زید اسلم گفت: جمله مرتزفانند، یعنی روزی خوارگان «۱». نصر بن شمیم می گوید: اینکه اسمی باشد واقع بر جماعتی بسیار از هر جنس، عبد الله زبیری می گوید: ائنی وجدتك یا محمد عصمة للعالمین من العذاب الکارب ابو عمرو علاء گفت: هر چه درج دارد، و اینکه معنی قول عبد الله بن عباس است که [گفت] «۲»: عالم اسمی است [واقع] «۳» علی کل من دب و درج، بر هر چه بر زمین برود. صادق - علیه السلام - می گوید: هم اهل الجنة و النار، اهل بهشت و دوزخ‌اند، و حسن و قتاده و مجاهد می گویند: عبارت است از جمیع مخلوقات «۴»، بیان آن است که در قصه فرعون می آید «۵»: «وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ، قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا» «۶»...، و اولیتر آن باشد که حمل کنند بر عموم که فایده را جامعتر بود، چه مانعی نیست از تنافی و جز آن. و بر اینکه وجه، اشتقاق او از علم و علامات «۷» باشد برای ظهورشان و ظهور آثارشان. اکنون بدان که در مبلغ عالم «۸» خلاف کردند. سعید بن المسيب می گوید: خدای را عزّ و جلّ - هزار عالم است، ششصد «۹» در بحر، و چهار صد در برّ. ضحاک گفت: خدای تعالی را سیصد و شصت عالم است، سیصد از ایشان برهنه‌اند که جامه نپوشند و ندانند که ایشان را خالق هست، و شصت «۱۰» از ایشان جامه پوشند «۱۱». -

۱. مج، دب، آج، لب، فق، وز: روزی خواران، مب، مر: روزی خوراندند. ۲، ۳. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۴. مر: عبارة عن جميع المخلوقات. ۵. همه نسخه بدلها: می گوید. ۶. سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۳ و ۲۴. ۷. همه نسخه بدلها: علامت. ۸. همه نسخه بدلها: ایشان. ۹. مب: شصت. ۱۰. مج: شصت. ۱۱. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: پوشانند. صفحه: ۷۴ و هب بن متبه می گوید: خدای تعالی را، هیچده «۱» هزار عالم است، دنیا یکی از آن است، و آنکه عمارت دنیا به اضافت با خرابش چنان است که خیمه‌ای در بیابانی. ابو سعید خدری «۲» گفت: خدای تعالی را چهل هزار عالم است، دنیا از شرق تا غرب یک عالم است «۳». مقاتل بن حیان گفت: خدای تعالی را هشتاد هزار عالم است: چهل هزار در بحر، و چهل هزار در برّ. کعب الاخبار گفت: عدد عالمها جز خدای تعالی نداند که آفرید - و الله أعلم بتفاصيل معلوماته و مقدوراته، و ما علمنا بذلك الا كما قال الله - جل و عزّ: و ما أوتيتم من العلم الا قليلا «۴». قوله تعالی: الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ، و تفسیر اینکه «۵» برفت. اگر گویند: چرا تکرار نمود با قرب عهد به اینکه دو کلمه، چه در آیت تسمیت برفت، خصوصا بر مذهب آنان که بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ، آیتی شمرند از فاتحه! جواب «۶» گوئیم: چون خلقان را فرمود که: ابتدای کارها به نام او کنند و نام خود «۷» «اللّٰه» فرمود، آنکه آن اسم را وصف کرد به «رحمن» و «رحیم»، بعد از آن

فرمود که: خلقان حمد و شکر او کنند. و صفت دیگر خود را اینکه گفت که: رَبِّ الْعَالَمِينَ است، خواست تا عِلَّتْ استحقاق حمد به خلقان نماید، گفت: اینکه استحقاق حمد هم «۸» آن است که استحقاق تقدیم نام من «۹» بر کارها، که من «رحمن» و «رحیم» ام، یعنی منعم به انواع نعمت از نعم دنیا و آخرت و عاجله و آجله. و «لام» تعریف عهد در او آورد تا بدانند که: اینکه آفریدگار و پروردگار جهانیان، همان خدای منعم است که وصف او در آیت تسمیت برفت، چه قریبتر مذکور [۱۳-پ] او بود که حوالت بدو شاید کردن «۱۰»- و اللّٰه اعلم بما اراد منه. ----- ۱. مج، آج، لب، فق، وز، مر: هرژه، دب: هیژده. ۲. آج، لب، فق: برری، مب، مر: بربری. ۳. مج، وز از آن. [.....] ۴. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۵. ۵. مب، مر دو اسم. ۶. همه نسخه بدلها آن است که. ۷. مب، مر را. ۸. مج، وز، مب از. ۹. مج، دب، آج، لب، فق، وز: آن، لب، مر: او. ۱۰. همه نسخه بدلها: شایست کردن. صفحه: ۷۵ قوله تعالی: مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ. بدان که: چنان که در اخبار آمده است، قراءت رسول- صلی الله علیه و اله و سلم- و بیشتر صحابه مالک است به «الف»، و جماعتی بسیار از تابعین. و از قراء «۱» عاصم و کسائی و خلف و یعقوب، مالک می خوانند. و باقی قراء ملک می خوانند بی «الف». اما حَبَّتْ آنان که مالک می خوانند به «الف» آن است که گفتند: مراد آن است که ملکیت تصرف در آن روز کس ندارد، برای آن که مالکی «۲» همه مالکان در آن «۳» روز زایل شود، و املاک همه مَلَک با حق تعالی افتد، چه [ما] «۴» به تملیک او مالک باشیم، چون دست تصرف ما از آن کوتاه کند «۵»، ما را تصرف نباشد و ما مالک نباشیم، چنان که گفت: وَ اِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ «۶»، و گفت: وَ اِلَى اللّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ «۷»، و قوله تعالی: يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِّنَفْسٍ شَيْئًا وَ الْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ «۸»، و قوله تعالی: لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا «۹»، و امثالها، یعنی در قیامت تصرف جز خدای را- عز و جل- نباشد. و حَبَّتْ آنان که ملک خوانند بی «الف»، آن است که گفتند: خدای تعالی در دنیا ملوک را تمکین کرد و بعضی را مملکت داد، چون: انبیا و اوصیا و ائمه. فردا ملک از همه باز ستاند و همه را معزول گرداند، چنان که در محکم کتاب گفت: لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ «۱۰»، و اینکه به معنی همان طریق است، و اینکه هر دو حَبَّتْ متکافی است. حَبَّتْ دیگر اینکه آوردند که: ملک بلیغتر است در مدح که مالک، برای آن که، هر مالک ملک نباشد، و هر ملک مالک باشد. قراء مالک گفتند: خود مالک بلیغتر باشد که آن تصرف که مالک را در ملک خود برود از بیع و وقف و هبه و اقرار، ملک را در ملک خود بنرود، پس مالک بلیغتر است از ملک، و اینکه حَبَّتْها نیز ----- ۱. مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: در قراءت، وز: در قراء. ۲. دب، آج، لب: ملکیت. ۳. همه نسخه بدلها: اینکه. ۴. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۵. همه نسخه بدلها: کنند. ۶. سوره بقره (۲) آیه ۲۱۰. ۷. سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۲. [.....] ۸. سوره انفطار (۸۲) آیه ۱۹. ۹. سوره نبا (۷۸) آیه ۳۷. ۱۰. سوره غافر (۴۰) آیه ۱۶. صفحه: ۷۶ متکافی است. اکنون بدان که «۱» معنی مالک قادری باشد بر تصرف در آنچه او را باشد که تصرف کند بر وجهی که کس را نباشد که او را از آن منع کند. و عاجز را وصف نکنند به آن که مالک است، برای آن که مرجع معنی اینکه است با قادری است. چون چنین باشد، اینکه صفت خدا را- جل- جلاله- ذاتی باشد و حاصل باشد در ازل و لا یزال. و اصل او در لغت «شد» باشد، من قولهم: ملک العجین إذا شددت عجنه، قال الشاعر: ملکت بها کفّی فأنهرت ففتقها یری قائم من دونها ما ورائها ای شددت. و مصدر «مالک»، ملک باشد، و مصدر «ملک» ملک. و ملک مصدر هر دو باشد و در جای ملک به کار دارند، چنان که: صوم و فطر و عدل، يقال: مالک بین الملک و الملک. و ملک بین الملک «۲» و المملکة. و ملاک کار قوام او باشد. و املاک، به زن دادن «۳» باشد، چون: انکاح، برای آن که او را به مالک زن می کنی. و قولی دیگر آن است که: مالک «۴» و ملک، دو لغت است به یک معنی، چنان که: حاذرین و حذرین، و فاکهین و فکهین، و فارهین و فرهین. امّا در عرف، فرق «۵» هست میان ایشان، و به هر حال، ملک بلیغتر از مالک باشد. و در شاذّ اعمش و محمّد بن السّمیع خوانند: «مالک»، به نصب «کاف» علی تقدیر: یا مالک. و عون العقیلی خوانند: «ملک»، علی تقدیر: هو ملک. و ابو حیاة خوانند، «ملک» به جزم «لام» و رفع «کاف»، و اینکه جمله شاذّ است نباید خواندن. امّا حَبَّتْ آن «۶» که مالک به نصب خوانند، به تعلیل «۷» اِنِّیَاکَ نَعْبُدُ تا خطاب شود، اینکه

تعلیل «۸» نافع نباشد، برای آن که با اوّل سورت چه کند، الحمدُ [لله] «۹» خواند و -----
 ۱. همه نسخه بدلها در. ۲. آج، لب و الملكة. ۳. وز: زن دادنی. ۴. مج، دب، آج، لب، وز به فتح لام و کسرها. ۵. همه نسخه بدلها ظاهر. ۶. همه نسخه بدلها کس. ۷. دب، آج، لب، مر: به علت. ۸. اساس: به صورت «تعلل» هم خوانده می‌شود. ۹. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۷۷ نتواند گفت «۱»: الحمد لک. دیگر آن که: عرب از مغایبه به خطاب آیند، و از خطاب به غیبت «۲» شوند، و اینکه در کلام ایشان بسیار است، قال الله تعالی: حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَ جَرَيْنَ بِهِمُ «۳»...، قال الشاعر: يا لهف نفسي كان جدّة خالد و بياض وجهك للتراب الأعفر و اینکه را شواهد بسیار است، در جای خود بیاید- بمشيئة الله تعالی و عونہ «۴». و یوم و دین «۵»، هر دو مجرور است به اضافت. و «یوم» عبارت بود من طلوع الفجر إلى غروب الشمس، و قيل: من طلوع الشمس إلى غروبها. و اینکه اضافه به معنی «فی» است، چنان که گویند: فرس ثابت الغدر، ای ثابت فی الغدر. و «غدر»، آن خانه‌های یربوع باشد که زیر او مجوف بود، اسپه که حاذق باشد، خویشتن از آن نگاه می‌دارد تا پایش را فرو نشود آن را گویند: ثابت الغدر. همچنین آیت را معنی آن است: مالک فی یوم الدین و اینکه از باب ظرف متّسع است من قولهم: یا سارق اللیلة أهل الدار، و معنی آن است که: یا سارق المتاع فی اللیلة من أهل الدار. آیت همچنین است، معنی اینکه است: مالک الحکم و الاثر و القضاء فی یوم الدین، و لکن اتّسع کرد و ظرف را که مفعول فیه است به جای مفعول به بنهاد که فعل را و فاعل را با آن اضافه کنند. اما «دین» در لغت بر وجوه مختلف آمد: «دین» به معنی جزا بود، چنان که عرب گوید «۶»: کما تدین تدان، ای کما تفعل تجزی، و اوّل را برای ازدواج دین خواند، کما قال تعالی: إِنَّا لَمَدِينُونَ «۷»...، ای مجزیون، و کما قال لیبید: حصادک یوما ما زرعت و إنّما یدان الفتی یوما کما هو دائن و «دین»، حساب باشد، چنان که خدای تعالی گفت: ذلک الدین القیم... «۸»، ای الحساب المستقیم، [۱۴- ر] و چنان که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: الکیس من دان نفسه و عمل لما بعد الموت، ای حاسب نفسه. -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: که گوید. ۲. همه نسخه بدلها: غیاب. [.....]. ۳. سوره یونس (۱۰) آیه ۲۲. ۴. همه نسخه بدلها: ان شاء الله. ۵. آج، لب، یوم و الدین، فق: یوم الدین. ۶. همه نسخه بدلها: گویند. ۷. سوره صافات (۳۷) آیه ۵۳. ۸. سوره توبه (۹) آیه ۳۶. صفحه: ۷۸ و «دین» آید به معنی قهر و غلبه «۱»، عرب گوید: دنته فدان، ای قهرته فخصع. ابو عمرو غلام ثعلب می‌گوید: دان إذا أطاع و دان و إذا عصی «۲»، و دان إذا عزّ و إذا ذلّ، و دان و إذا قهر و إذا خضع، می‌نماید که: اینکه کلمه از اضداد است، چنان که «شعب» و مانند آن، و اعشی اینکه هر دو معنی جمع کرد در دو بیت، آن جا که گفت: هو دان الرّباب اذکر هو اللّدی ن دراکا بغزوة و صیال ثم دانت له «۳» الرّباب و کانت کعذاب عقوبه الأطفال «۴» و «دین» به معنی طاعت بود، و منه الدّین الّذی هو الملهّ لآنه یدان به الله، ای یطاع، و فلان دینّ ای ذو دین و طاعة لله تعالی. قال زهیر: لئن حللت بواد فی بنی أسد فی دین عمرو و حالت بیننا فدک ای فی طاعة عمرو. و «دین» به معنی عادت بود، چنان که مثقّب العبدی گوید: تقول و قد «۵» درأت لها و ضینی أ هذا دینه أبدا و دینی ای عاده و عادت. اما از اینکه معنی «۶» از آنچه مفسّران گفته‌اند و لایق «۷» است «۸» یکی «حساب» است، و اینکه قول عبد الله بن عباس و سدّی و مقاتل، و قول دیگر: «جزا» است، و اینکه قول قتاده و ضحاک است. قول دیگر: قهر و غلبه است، و اینکه قول یمان بن رباب است. و «طاعت» است، و اینکه قول حسین بن الفضل «۹» است. محمّد بن کعب القرظی می‌گوید: مالک یوم الدین، مالک یوم لا- ینفع فیه إلّا ----- ۱. مب، مر چنان که. ۲. اساس: قهر، به قیاس با نسخه مج، و اتّفاق دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. ۳. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان (۱۳/ ۱۶۹): بعد. ۴. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان العرب (۱۳/ ۱۶۹): اذا. ۵. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان العرب (۱۳/ ۱۶۹): اذا. ۶. مج، دب، وز، مب: مر: معانی. ۷. مج، مب، مر آیت. ۸. آج، لب، فق، وز، مب، مر: نیست. [.....]. ۹. مج، دب، آج، لب، فق، وز: حسن بن الفضل. صفحه: ۷۹ الدین، اینکه را برای آن روز دین می‌خواند «۱» که روزی است که در او هیچ به کار نیاید و سود ندارد مگر دین، پس روز دین از اینکه وجه است، و بر اینکه قول، «دین» اسلام باشد. و اینکه قول در معنی آن آیت بود که خدای تعالی می‌گوید: یوم لا ینفع مال

وَلَا بُنُونَ، إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» (۲)، و نیز می‌گوید: وَ مَا أَمْوَالِكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا (۳). اگر گویند، چگونه گفت: ملک (۴) «یوم الدین» و «یوم» عبارت است از طلوع شمس، و در آن روز شمس نباشد! الجواب (۵) گوئیم: عبارت می‌کند به «یوم»، از اوقاتی که در او (۶) تاریکی نباشد، چنان که در روز، [پس] (۷) بر سیل تشبیه آن را یوم می‌خوانند، و جواب همین باشد فی یوم القیامه، و یوم التلاق، و یوم الثغابن. و هر کجا در قرآن که خدای تعالی ذکر یوم می‌کند، مراد قیامت است. قوله تعالی: إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ، «إِيَّاكَ» و «إِيَّا» ضمیر منصوب منفصل باشد، و «کاف» خطاب راست، و او را محلی نبود از اعراب نزدیک بصریان چون «کاف» ذاک و ذلک، و نزدیک کوفیان در محل جر بود به اضافه «إِيَّا» با او. پس بنزدیک ایشان دو اسم ضمیر است مضاف (۸) یکی از او منفصل و یکی متصل و لکن اضافه او جز با ضمیر نکنند، با اسماء ظاهره نکنند، لا یقال: إِيَّا زید؟ جز که از خلیل حکایت کردند که او گفت: در لغت بعضی عرب هست که: اذا بلغ الرّجل السّتين فإیاه و إیا الشّواب. و در اینکه باب قول بصریان معتمد است. و در اصل «إِيَّا»، دو قول گفتند: ابو زید گفت: اصل او «ای یا» بوده است، «ای» تشبیه را و «یا» ندارد. پس حمزه را مکسور کردند و «یا» را در «یا» ادغام کردند، «إِيَّا» گشت. -----

----- ۱. آج، لب، فق، مب: دین خواندند. ۲. سوره شعرا (۲۶) آیه ۸۸ و ۸۹. ۳. سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۷. ۴. اساس: به صورت «مالک» هم خوانده می‌شود. ۵. همه نسخه بدلها: جواب. ۶. معج، دب، وز: در آن اوقات، آج، لب، فق، مب، مر: در آن روز اوقات. ۷. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. ۸. همه نسخه بدلها یکی با یکی. صفحه: ۸۰ و ابو عبیده (۱) می‌گوید: اصل او «اویا» بوده است، من «الایواء»، و هو الرّجع، در او معنی انقطاع و قصد باشد، جز که «واو» را قلب کردند با «یا» و ادغام (۲) کردند. و «إِيَّاكَ»، و امثال او همیشه بر فعل مقدّم بود، لا یقال: عنیت إِيَّاكَ، برای آن که می‌توانی تا ضمیر متصل بگویی «عنیتک»، و تا متصل ممکن باشد، منفصل نشاید الا که فصل کنی میان فعل و مفعول، گویی: ما عنیت الاّ إِيَّاكَ که آنکه که متصل ممکن نبود برای فصل. اگر گویند: چرا نگفت: نعبدک و نستعینک، تا ضمیر متصل بودی و کلام مختصرتر بودی! جواب گوئیم که: برای آن که در ایراد منفصل معینی زیاده بود که در متصل آن معنی نباشد، و آن آن است که قایل چون گوید: عنیتک و قصدتک، معنی آن باشد که: تو را خواستم و قصد تو کردم، معنی هم اینکه باشد و بس، و لکن چون گوید: إِيَّاكَ عنیت و إِيَّاكَ قصدت، معنی آن باشد که: ما عنیت الاّ إِيَّاكَ و ما قصدت سواک و عنیتک لا غیرک. پس در آن جا هم معنی اثبات باشد هم معنی نفی عمن سواه، و اینکه معنی لطیف است، شاعر گفت: إِيَّاكَ أدعو فتقبل ملقی و اغفر خطایای و ثمر ورقی و اینکه معنی خواست. اما «عبادت»، سیاسة النفس علی حمل المشاق فی الطاعة باشد. و اصل «تعبد» تذلل باشد، من قولهم: طریق معبد، ای مدلل موطوء بالاقدام، چنان که طرفه گفت: تباری عتاقا ناجیات و أتبت و وظیفا و وظیفا فوق مور معبد و بعیر معبد إذا کان مطلیبا بالقطران، کما قال طرفه أيضا: إلی أن تحامتنی العشیره کلّها و أفردت افراد البعیر المعبد [۳] و بنده را از اینکه جا عبد خوانند، لذت و انقیاده لمولاه [۱۴-پ]. و در شاذّ، یحیی بن وثاب می‌خواند: «نعبد» بکسر «التون» علی لغة هذیل، فانهم یقولون: افعل -----

----- ۱. معج، آج، لب، فق، وز: ابو عبید. ۲. مب، مر: کردند به یا، و یا در یا ادغام. ۳. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. صفحه: ۸۱ و نفع و تفعل، و لا- یقولون: یفعل لاجتماع الکسرتین احدیهما الیاء. و إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ، اگر گویند: چرا تکرار کرد لفظ «إِيَّاكَ» را! گوئیم: بیان را و عرض کردن مذلت، و اقرار به عبودیت و حاجت، و قلت استغناء از او، «۱» و فزع با درگاه او، و التذاذ به ذکر او، چنان که شاعر گفت: یقولون لیلی أرسلت بشفاعه إلیّ فهلّا نفس لیلی شفیعهأ أء کرم من لیلی علیّ فتبتغی به الجاه أم کنت امرء لا أطیعها تکرار کردن نام لیلی را، و عدول کردن از ذکر ضمیر به اینکه معانی است که ذکر کرده شد. و نیز گفته‌اند: لتأکید البیان، کقول الشاعر: و جاعل الشمس مصرا لا خفاء به بین النّهار و بین اللیل قد فصلا بدان که: «عبادت»، اسمی است شامل افعال قلوب و افعال جوارح را. اول باید تا به دل خاشع و خاضع بود و قصد نکند به آن عبادت [جز] (۲) «معبود خود را، و نیت خالص کند و از وجوه شویب دور دارد. و آنچه افعال جوارح است، آن است که: بر وجه مشروع و مأمور به کند و نیز ترک محرمات از عبادت

باشد، نبینی که رسول- صلی الله علیه و اله و سلم- ابو الدرداء (۳) را می گوید: کن ورعا تکن أعبد الناس، پارسا باش تا عبادترین (۴) مردمان باشی. یحیی معاذ را گفتند: بنده کی عابد باشد! گفت: هر گه که درجه عبودیت را ملازمت کند. گفتند: کی ملازمت کرده باشد! گفت: هر گه که به اینکه شرایط باشد که از دلی صادق گوید: بار خدایا؟ اگر بدهی شکر کنم، و اگر ندهی صبر کنم و رضا دهم، و اگر بخوانی اجابت کنم و اگرم نخوانی عبادت کنم و بندگی به جای آرم. دیگری را پرسیدند از حد عبودیت، گفت: ترک اختیار باشد، و ترک تدبیر و اظهار حاجت به خداوند خود. سفیان ثوری گفت، شرط بندگی سه چیز است: رضا به قسمت، و نگاهداشت ----- ۱. همه نسخه بدلها تعالی. ۲. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [.....] ۳. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر: ابو ذر. ۴. مج، آج، لب، فق، وز، مب، مر: عابدترین. صفحه: ۸۲ حرمت، و مراعات خدمت. و دیگری گفت: شرط بندگی آن است که: با خالق بصدق باشی و با خلقان برفق. گویند: یکی از جمله صالحان به بازار رفت تا بنده‌ای خرد. غلامی را نزد او آوردند، گفت: یا غلام؟ چه نامی (۱)؟! گفت: [فلان] (۲) گفت: چه کار کنی! گفت: فلان کار. گفت: نخواهم اینکه را، دیگری را بیاری (۳). غلامی دیگر بیاوردند، گفت: یا غلام؟ چه نامی (۴)؟! گفت: آن که (۵) توانم خوانی. گفت: چه خوری! گفت: آنچه نو دهی (۶). گفت: چه پوشی! گفت: آنچه توام پوشانی. [گفت: چه کنی! گفت: آنچه توام فرمایی] (۷) گفت: چه اختیار کنی! گفت: من بنده‌ام، بنده را با اختیار و فرمان چه کار؟ گفت: اینکه بنده راستینه (۸) است، او را بخريد. طاووس یمانی می گوید: در مسجد الحرام شدم، علی بن الحسین زین العابدین را (۹) دیدم در حجر (۱۰) نماز می کرد و دعا می کرد، گفتم: مردی صالح است از اهل بیت نبوت، بروم گوش با دعای او کنم (۱۱). چون از نماز فارغ شد، سر بر زمین نهاد و می گفت اینکه کلمات: عبیدک بفنائک أسیرک بفنائک مسکینک بفنائک سائلک بفنائک یشکو إلیک ما لا یخفی علیک، می گفت: بندگک (۱۲) توبه در گاه توست، اسیر تو به در گاه توست، مسکین و محتاج تو به در گاه توست، سائل توبه در گاه توست، شکایت با تو می کند آنچه بر تو پوشیده نیست. طاووس می گوید: یاد گرفتم (۱۳)، هیچ سختی مرا پیش نیامد الا اینکه کلمات که بگفتم: خدای تعالی مرا از آن فرج آورد (۱۴). قوله تعالی: وَإِياک نَسْتَعین، سؤال کردند که: اینکه مقدم مؤخر می بایست که ----- ۱، ۷. مب، مر: نام داری. ۲. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۳. بیاری/ بیارید. ۴. مب: نام داری. ۵. همه نسخه بدلها: آنچه. ۶. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر: آنچه توام دهی، مب: آنچه توام بخورانی. ۸. دب: پسندیده، آج، لب، فق: راستین، مب: راستی، مر: راست. ۹. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر علیهما السلام. ۱۰. مر: حجر الاسود. ۱۱. مب، مر: که در دعا چه می گوید. ۱۲. آج، لب، فق: بنده. ۱۳. مب، مر اینکه کلمات را. [.....] ۱۴. همه نسخه بدلها: داد. صفحه: ۸۳ اول استعانت می بایست، آنکه فعل عبادت، که فعل پس از استعانت باشد. الجواب (۱) گوئیم: فعل بی اعانت قدیم- جل جلاله- نباشد، از خلق حیات و قدرت و کمال عقل و اتمام آلت و تمکین و از إزاحت علت و نصب ادله. پس بنده اینکه فعل کرده را با اینکه اسباب و آلات توجیه می کند به خدای تعالی (۲)، می گوید: بار خدایا؟ جز برای تو نکردم اینکه که کردم، و بر آنچه خواهم کردن از تو یاری می خواهم به متابعت الطاف و توفیق و انواع معونت و صرف اسباب موانع تا در آن بندگی عرض کنم (۳) و حاجت و قلت غنای خود بر او عرض کرده باشم- و الله اعلم. و «استعانت» طلب معونت باشد، و اینکه «سین» طلب است، و مراد به معونت الطاف است و اسباب و افعالی که بنده عند آن به کردن طاعت نزدیک شود و از معصیت دور شود، و اگر حمل کنند بر استبقای قدرت و کمال عقل و اسباب تمکین هم روا باشد و محتمل بود. ابو الحسن قتاد (۴) گفت: إياک نعبد لتدخلنا الجنان، و إياک نستعین لتنقذنا من النيران. إياک نعبد لأننا عبید، و إياک نستعین لأنک کریم مجید. ابو طلحه روایت کند، گفت: با رسول- صلی الله علیه و اله و سلم- بودیم در بعضی غزوات. چون کار سخت شد و کار زار گرم شد، رسول- صلی الله علیه و اله و سلم- سر برداشت و گفت [۱۵- ر]: یا مالک یوم الدین، إياک نعبد و إياک نستعین. گفت: سرها دیدم از تنهای کافران می افتاد و کس را ندیدم که می زد، و باقی (۵) هزیمت شدند.

گفتم: یا رسول الله؟ اینکه سرها که از تنها می افتاد چه بود! گفت: فرشتگان می زدند ایشان را، و شما نمی دیدید فرشتگان را. عبد الله بن عمر روایت کند که: چون کار بر تو سخت شود، بگو: اِیَاکَ نَعْبُدُ ----- ۱. همه نسخه بدلها: جواب. ۲. مب، مر و. ۳. همه نسخه بدلها بجز مج: عرضه کرده باشد در آن. ۴. دب، آج، لب، فق: ابو الحسن قتاده، مب، مر: ابو الحسن و قتاده. ۵. همه نسخه بدلها: و کافران. صفحه: ۸۴ و اِیَاکَ نَسْتَعِینُ، تا کار صعب آسان شود. قوله تعالی: اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ، امیر المؤمنین علی بن ابی طالب- علیه السّلام- و اَبی کعب می گویند معنی آن است «۱»: ثبتنا، ما را بر راه راست بدار چنان که آن کس که در فعلی باشد، گویی هم اینکه می کن، و ایستاده را گویی: قف حتی أعود إلیک، معنی نه آن است که تو واقف نه‌ای، یعنی بر سر وقوف می باش تا آمدن من. سَدَى و مقاتل گفتند: اُرشدنا، راه نمای ما را. یقال: هدیته للذین و إلی الذین و للطریق و إلی الطریق هدی و هداية، جز آن که «هدی» در دین باشد، و «هدایت» در راه. ضحاک می گوید: «ألهمنا»، و بعضی دیگر گفتند: «بین لنا» و معانی متقارب است، و معنی همان باشد که در باب استعانت برفت از سؤال الطاف و توفیق و ازاحت علت و نصب ادلت. و به هیچ وجه مراد به «هدی» در آیت ایمان نیست، برای آن که در قول عبد الله عباس: «صراط مستقیم» دین اسلام است، و راه چیزی جز آن چیز باشد. پس مراد مقدمات ایمان بود و آنچه به ایمان نتوان رسیدن جز به آن، و آن فعل خدای تعالی است از الطاف و تمکین که ذکر کرده شد. دیگر آن که: از خدای تعالی آن خواهند که فعل خدا باشد، و ایمان فعل بنده است به دلیل امر و نهی و وعده و وعید و مدح و ذم و ثواب و عقاب، به دلیل وقوعش عند قصد و دواعی «۲» او و انتفایش عند صوارف، و [کراهت] «۳» او با سلامت احوالش، و اینکه معنی به جایگاهی «۴» دیگر مستقصی گفته شود- ان شاء الله تعالی وحده. قوله تعالی: الصِّرَاطُ، به اصل «۵»، «سین» است، اشتقاق او من «سرط» بود، برای آن که پنداری روندگان را فرو می برد، و لکن برای اطباق [ط] «۶»، «سین» را «صاد» کردند، قال الشاعر «۷»: شحنا أرضهم بالخیل حتی ترکناهم أذلّ من الصِّرَاطِ «۸» -----

۱. همه نسخه بدلها که. ۲. همه نسخه بدلها: داعی. ۳، ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۴. همه نسخه بدلها بجز مب، مر: به جایهای، مب، مر: به جای. ۵. همه نسخه بدلها، بجز مج: اصل کلمه، مج: کلمه. ۷. همه نسخه بدلها: و عامر بن الطفیل می گوید. ۸. مج: من الصِّرَاطِ. صفحه: ۸۵ و قال جریر: امیر المؤمنین علی صراط إذا عوج الموارد مستقیم در او پنج قراءت است: یکی «۱» «سین»، و آن قراءت این کثیر است از طریق قبل، و قراءت یعقوب به طریق رویس. دوم، اشمام «سین»، روایت ا [بو] «۲» حمدون است از کسائی. سیم «۳»، به «زا» ی و آن روایت سلیم است از حمزه. چهارم، به اشمام «زا»، و آن قراءت حمزه است در بیشتر «۴» روایات و قراءت کسائی در روایت نهشلی. و پنجم، به «صاد»، و آن قراءت باقی قراء است، و همه لغتها صحیح و فصیح است، و اختیار بر «صاد» است برای آن که در مصاحف به «صاد» است، و «صاد» با «طا» مطابق است در استعلاء. مفسران خلاف کردند در اینکه «صراط». حارث اعور همدانی روایت کند از امیر المؤمنین علی- علیه السّلام- که او گفت از برادرم شنیدم- یعنی رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- که گفت: «صراط مستقیم»، کتاب خدای است- عزّ و جلّ، و اینکه قولی است عبد الله عباس را. و جابر عبد الله می گوید و عبد الله عباس و مقاتل و سَدَى که: اینکه «صراط» اسلام است. سعید جبر گفت: طریق الجنة، راه بهشت است. محمّد بن الحنفیه گفت: دینی است که خدای تعالی از بندگانش نپذیرد جز از آن. ابو بریده الاسلمی می گوید: مراد به اینکه، صراط محمد است و آل او- علیهم الصّلاه و السّلام. زر بن جبیش روایت کند از ابو وائل که: رسول- صلی الله علیه و اله و سلّم- دو خط بکشید، یکی از جانب چپ خود، و یکی از راست خود، آنگه «۵» گفت: هذه السّبل، اینکه راههاست و بر سر هر راهی شیطانی «۶» می گوید: «الی- الی»، آنگه خطی برابر روی خود بکشید، گفت: اینکه راه خداست، پس اینکه آیت بر خواند: وَأَن هَذَا صِرَاطِی مُسْتَقِیْمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِیْلِهِ «۷». نوّاس بن سمعان روایت کند از رسول- صلی الله علیه و اله و سلّم- که او گفت: خدای تعالی مثلی بزد صراط مستقیم را، و بر دو کناره آن صراط باره‌ای است، درها -----

۱. همه نسخه بدلها به. [.....] ۲، ۳. مج، آج، لب، وز: سه ام. ۴. مج، وز: اینکه ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز:

وانگهی. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر نشسته. ۷. سوره انعام (۶) آیه ۱۵۳. صفحه: ۸۶ بر وی گشاده، و بر آن درها پرده‌ها فرو گذاشته، و بر آن صراط داعی «۱» استاده و خلقان را دعوت می‌کند، می‌گوید: ای مردمان؟ در راه آبی «۲» و میل مکنی «۳» از اینکه راه. و از بالای آن صراط، داعی «۴» دیگر دعوت می‌کند. چون مرد خواهد که از آن درها یکی بر گشاید، آن داعی گوید: ویلک؟ نگشایی که اگر بر گشایی در شوی. آنگه گفت: «صراط»، اسلام است و آن پرده‌ها حدهای خداست، و آن درهای گشاده محارم خداست، و آن داعی بر صراط کتاب خداست، و آن داعی که از بالاست «۵» واعظ خداست در دل هر مسلمانی. و استقصای کلام در «هدی» و اقسام و وجوه او و معانیش بیاید، فی قوله تعالی: هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ «۶». اکنون آنچه محتمل آیت است، یکی بیان است تا معنی إهدنا، «بین لنا» باشد، یا لطف است [۱۵-پ] تا معنی «الطف» «۷» باشد، یا زیادت الطاف بود تا معنی «زدنا لطفاً» باشد، كما قال «۸» تعالی: وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى «۹»، و به معنی ارشاد و تثبیت و جز آن همه راجع است با اینکه سه قول- و الله تعالی اعلم. قوله: صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ، اینکه «صراط» دوم «۱۰»، بدل باشد از صراط مستقیم، یعنی طریق آنان که نعمت کردی «۱۱». بر ایشان به توفیق و رعایت و منت که نهادی برایشان به توفیق و هدایت. و عبد الله بن عباس گفت: قوم موسی و عیسی اند پیش از آن که نعمت بر خود بگردانیدند. شهر بن حوشب گفت: اهل بیت رسول‌اند و اصحاب او- علیه الصیلاه و السلام و علیهم السلام. عکرمه گفت: أنعمت علیهم بالثبات علی الایمان و الاستقامه كما قال «۱۲» تعالی: إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا «۱۳». -----

 ۱. لب، فق، مر: داعی. ۲. آبی / آید. ۳. مکنی / مکنید. ۴. فق، مر: داعی. ۵. مج، دب، فق، وز، مب، مر: از بالای آن است، آج، لب: که آن بالا است. ۶. سوره بقره (۲) آیه ۲. ۷. همه نسخه بدلها لنا. ۸. آج، لب، فق، وز، مب، مر الله. ۹. سوره کهف (۱۸) آیه ۱۳. [.....] ۱۰. دب: دویم. ۱۱. مب، مر: انعام کردی. ۱۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر الله. ۱۳. سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۰، سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۳. صفحه: ۸۷ علی بن الحسین بن واقد گفت: نعمت کردی برایشان به شکر بر نعمت و صبر بر بلیت. و اصل «نعمت» در لغت مبالغت باشد، یقول العرب: دقتت الدواء فانعمت دقه، ای بالغت فيه و نظرت فانعمت النظر، و فلان لم ينعم النظر فی هذا الامر، ای لم یبالغ فيه. و «أنعم» مقلوب باشد از «أمنع» اذا بالغ، ایضا یقال: أمنع فی الأكل و السیر و غیرهما. و «علی» از حروف جر است، و معنی او استعلا بود، یقال: علیه کذا من المال، برای آن که بر او مستعلی و مستولی است، از اینکه کار را گویند: رکه دین و زید علی السیطح و غیر ذلك. و در علیهم، هفت قراءت است: کسر «ها» و سکون «میم»، و آن قراءت عام است. و «علیهم»، به ضم «ها» و سکون «میم»، و آن قراءت حمزه است در سبع، و در شاذ قراءت اعمش. و «علیهم»، به ضم «ها» و «میم» بی الحاق «واو»، و آن قراءت عیسی بن عمر «۱» و ابن ابی اسحاق است. و «علیهم» به کسر «ها» و ضم «میم» و الحاق «واو» و آن قراءت ابن کثیر است، و در شاذ قراءت اعرج. و «علیهم»، به کسر «ها» و ضم «میم»، به اختلاس، و «علیهم» به کسر «ها» و کسر «میم» هم به اختلاس، و اینکه اختلاس چنان بود که شاعر گفت: و الله لو لا شعبتی من الکرم و شعبتی فیهم من خال و عم کنت فیهم رجلا بلا قدم و در تفسیر اهل بیت- علیهم السلام آمده است: صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ، آنانند که خدای تعالی ایشان را یاد کرد فی قوله- جل و عز: فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا «۲». «من النَّبِيِّينَ»، محمّد- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ. «وَالصَّادِقِينَ»، علی بن ابی طالب «۳». «وَالشُّهَدَاءِ»، حمزه و جعفر. «وَالصَّالِحِينَ»، الائمه الهداء. «و حسن اولئک رفیقاً»، مهدی الائمه «۴». -----

 بن عمرو، مر: عیسی بن عمران. ۲. سوره نساء (۴) آیه ۶۹. ۳. آج، لب، فق، وز، مر علیه السلام. ۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز: علیه السلام، مب، مر: علیهم السلام. صفحه: ۸۸ قوله تعالی: غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَا الضَّالِّينَ، «غیر» در اینکه جا صفت است. و «غیر» هم صفت باشد و هم استثناء، و اینکه جا صفت «الذین» است و شاید تا به تکریر عامل باشد، تقدیر چنین باشد: صراط غیر المغضوب. و «الذین»، اگر چه معرفت «۱» است و «غیر» نکره است، برای آن که نه معرفتی «۲» است مستقل بنفسه فی التعریف و محتاج است به صفت، چنان که اسم نکره «۳» به صفت بعضی تعریف و تخصیص در او شود. پس پنداری که صله و موصول را به مثابه صفت و

موصوف کردند، از اینکه جا روا می‌دارند: لا أجلس إلا إلى العالم غیر الجاهل، و: مررت بالذی قام غیر الذی قعد، و روا نمی‌دارند: مررت بزید غیر الطریف. و در شاذّ به نصب «غیر» خوانده‌اند. و خلیل احمد از حمزه روایت کند: «غیر»، به نصب، و در وجهش دو قول گفته‌اند: یکی حال و یکی استثناء. و وجهی دیگر روا بود که صفت ضمیر «۴» مجرور باشد در «علیهم»، که اگر چه ضمیر مجرور است، در محلّ نصب است بوقوع الفعل علیه «۵» و هو النعمه. و آن که استثناء گوید، لا بدّ منقطع تواند گفت «۶»، برای آن که «مغضوب علیهم»، نه از جنس منع علیهم باشد، چنان که گویند: ما بالذّار أحد الّما حمارا، و کما قال: و ما بالزّبع من «۷» أحد إلاّ أوارى و اینکه در جای خود به شرح بیاید- ان شاء الله تعالی. و معنی «غضب» ارادت مضرت و عقاب باشد به غیری از خدای تعالی. و در لغت، ضدّ «رضا» بود، و رضا ارادت خیر و ثواب بود، و هر دو از باب ارادت بود. و قول آن کس که گفت: «غضب» تغیر حال غضبان باشد درست نیست، برای آن که خدای تعالی غضب به خود حوالت کرد، فی قوله تعالی: وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ «۸» ...، -----

۱. آج، لب، فق: معرفه. ۲. مب، مر: معرفه. ۳. مج، دب، آج، لب، فق، وز که. ۴. مر غیر. ۵. همه نسخه بدلها: علیهم. ۶. همه نسخه بدلها: گفتن. [.....]. ۷. اساس: ما بالذّار، به قیاس با نسخه مج و اتفاق دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد، اصل شعر در تیبان (۴۴/۱) چنین است: وقت فیها اصیلا لا اسائلها || اعیت جوابا و ما بالزّبع من احد الا اوارى لأیاما ایّنها || و الثّوی کالحوض بالمظلومه الجلد ۸. سوره فتح (۴۸) آیه ۶. صفحه: ۸۹ و تغیر بر خدای تعالی روا نیست. و اصل کلمه در لغت، «شدّت» بود، و سنگ سخت را «غضبه» خوانند، و مار پلید را «غضوب» خوانند، لشدتها و خبثها. و مراد به اینکه «مغضوب علیهم»، جهودانند بر قول جمهور مفسّران از: عبد الله عباس و عبد الله مسعود و بیشتر صحابه رسول- علیه السّلام- و موافقت آیت فی قوله تعالی: مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَ غَضِبَ عَلَیْهِ «۱» ...، و مراد به اینکه «۲» جهودانند. و عبد الله بن شقیق روایت کرد از بعضی صحابه که گفت: رسول- صلی الله علیه و اله و سلّم- در وادی القری با جهودان کارزار می‌کرد. مردی از بلقین «۳» گفت: یا رسول الله؟ اینان که‌اند که با تو کارزار می‌کنند! گفت: الْمَغْضُوبِ «۴» وَ غَضِبَ عَلَیْهِ وَ جَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرْدَةَ «۱۶- ر» وَ الْخَنَازِيرَ «۶» ...، و قوله تعالی در حق ترسایان: قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَ أَضَلُّوا كَثِيراً وَ ضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ «۷». و اگر بر عموم حمل کنند روا باشد، جز آن که اخبار و قرآن بر اینکه آمد. [قوله] «۸»: وَ لَا الضَّالِّينَ، و اصل «ضلال»، هلاک باشد، یقال: ضلّ الماء فی اللّبن اذا ذهب و خفی فیه «۹». و وجوه ضلال در جای خود گفته آید- بمشیئۀ الله تعالی و عونه. و ذهاب از راه حق و «۱۰» وجه صواب ضلال باشد، یقال: ضلّ عن الطّریق و أضلّه غیره، و: فلان ضال و مضللّ اذا كان علی غیر صواب، و قال الشّاعر: أ لم تستلّ تخبرک الدّیار عن الحیّ المضللّ این ساروا و برای آن «لا» که حرف نفی است بر «غیر» عطف کرد که در او معنی نفی هست، یقال: فلان غیر محسن و لا مجمل. و «غیر» چون به معنی سوی باشد، نشاید حرف نفی را بر او عطف کردن، لا یقال: القوم عندی غیر زید و لا عمرو. کما لا یقال: -----

۱. سوره مائده (۵) آیه ۶۰. ۲. همه نسخه بدلها آیت. ۳. آج، لب: اهل یقین. ۴، ۱۰. همه نسخه بدلها، بجز فق اینکه. ۵. سوره مائده (۵) آیه ۶۰. ۶. سوره مائده (۵) آیه ۷۷. ۷. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۸. همه نسخه بدلها: اذا خفی و ذهب فیه. ۹. همه نسخه بدلها از. صفحه: ۹۰ سوی زید و لا عمرو. و فقها خلاف کردند در گفتن «آمین» در آخر الحمد. بنزدیک اهل البیت علیهم السّلام- نشاید گفتن، و از قواطع صلات «۱» باشد، سواء اگر جهر کند و اگر اخفات، اگر امام باشد و اگر مأموم. و مذهب شافعی آن است که: امام را مستحب است که چون «الحمد» بخواند، آمین بگوید جز «۲» که بلند نباید گفت، و اینکه مذهب عطا و احمد حنبل و داود و اسحاق است، و ابو حنیفه و سفیان ثوری و مالک را دو قول است: یکی همچنین که گفتیم، و دیگر آن که: امام را نباید گفتن، امّا مأموم را بیاید گفتن. و شافعی «۳» را در او دو قول است: در جدید گفت: چندانی آواز بر آرد که خود بشنود، و در قدیم گفت «۴»: آواز بلند بردارد. و اصحابش بر دو قولند: اگر صفها اندک باشند «۵» اخفا کنند، و اگر صفها بسیار باشند «۶» و آواز نشنوند جهر باید کردن. دلیل بر مذهب صحیح، اجماع اهل البیت است و طریقه احتیاط، چه امت از میان دو قلیل اند «۷»، یکی گفت: نماز ببرد، و یکی گفت: اگر گویند روا باشد، و اگر نگویند روا باشد. احتیاط در آن باشد که

ترک کنند، چه آن کس که گوید: باید گفتن، گوید که: [بی] «۸» آن، نمازش درست بود. و آن کس که گوید: نباید گفت، نمازش بریده شود. پس احتیاط با اینکه باشد. و طریقی «۹» اعتباری اینکه است که آن کس که در نماز فاتحه خواند یا بر وجه قرائت خواند با بر وجه دعا اگر بر وجه دعا خواند، باتفاق نمازش باطل بود، و اگر بر وجه قرائت خواند، شرع و عرف مانع است از آن که عقیب قرائت آمین گویند، چنان که عقیب سایر آیات که در قرآن هست متضمن دعا، و به اجماع در آن جا آمین نشاید گفتن. دیگر آن که رسول صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: «۱۰» [ان] «هذه الصلوة لا یصلح فیها شیء من کلام الادمیین، و به اتفاق اینکه نه کلام خداست، کلام آدمیان است. پس ترک باید کردن از اینکه وجوه «۱۱» - و الله الموفق للصواب. -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: نماز. ۲. آج، لب، فق، مب، مر: چون به جهر خواند. ۳. مج: اما مأموم شافعی. [.....] ۴. همه نسخه بدلها اخفا نکند. ۵. مج، دب: باشد، آج، لب، فق، مب، مر: است. ۶. مج، آج، لب، فق، وز: باشد. ۷. مج، آج، لب، دب: قایلند. ۸، ۱۰. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۹. دب، آج، لب، فق: طریقتی. ۱۱. مج، وز را. صفحه: ۹۱ سوره البقره مائتین و ثمانین «۱» و ست‌ایه بدان که اینکه سورت دویست و هشتاد و شش آیت است در عدد کوفیان، و آن عدد امیر المؤمنین علی است - علیه السلام، و هفت به عدد بصریان، و پنج به عدد مدنیان. و «۲» سورت مدنی است جمله «۳» به یک روایت، و به روایتی دیگر یک آیت مدنی نیست که به حجیه الوداع «۴» انزله بود، و هی قوله تعالی: وَ اتَّقُوا یَوْمًا تُرْجَعُونَ فِیهِ اِلَی اللّٰهِ «۵» - الایه. و عدد کلمات او شش هزار و دویست و بیست و یک کلمه است، و بیست و پنج هزار [و پانصد] «۶» حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، پیغمبر - صلی الله علیه و اله و سلم - گفت: ان لكل شیء سناما و سنام القرآن سوره البقره ط، گفت: هر چیزی را کوهانی است و کوهان قرآن سوره البقره است. و سهل بن سعد «۷» روایت کند که، رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: هر که اینک سوره در سرای خود بخواند، اگر به روز خواند سه روز شیاطین گرد او و سرای او نگردند، و اگر به شب خواند سه شب شیاطین گرد او و سرای او نگردند. بریده روایت کند که، رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: سوره البقره -----

----- ۱. آج، لب، مر، دب: ندارد، کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، با توجه به قواعد نحوی «مأتان و ثمانون» مناسبتر می نماید. ۲. مب، مر اینکه. ۳. مج: جمله. ۴. مب، مر در مکه. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۲۸۱. ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: سهل بن سعید. [.....] صفحه: ۹۲ پیاموزی «۱» که اخذش برکت است و ترکش حسرت، و باطل کاران یعنی ساحران بر خداوند اینکه سوره راه نیابند. و ابی بن کعب روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: هر که «۲» سوره البقره بخواند، صلوات و رحمت خدای تعالی بر او باشد و چندان ثواب یابد که مرابطی «۳» در سبیل خدای تعالی که ترسش «۴» ساکن نشود. و در خبری دیگر «۵»: «۶» و ان اصفر البيوت من الخیر بیت لا - تقرأ «فیه سوره البقره»، سوره البقره فسطاط القرآن، گفت: خالتر خانه‌ای از خیر، خانه‌ای باشد که در او سوره البقره نخوانند، سوره البقره سرا پرده «۷» قرآن است. و هب متبه گفت: هر که او سوره البقره و آل عمران بخواند، نام او از عجیبا تا به غریبا «۸» برسد. گفتند: عجیبا و غریبا «۹» چه باشد! گفت: عجیبا زمین هفتم است، و غریبا «۱۰» عرش رب العالمین «۱۱». ابو هریره روایت کند که: رسول - صلی الله علیه و اله و سلم - جماعتی «۱۲» را به غزایی فرستاد، خواست تا برایشان امیری کند «۱۳». یک یک را پیش «۱۴» خواند و گفت «۱۵»: تو از قرآن چه دانی! هر کس می گفت که «۱۶» فلاّن سوره دانم، تا جوانی پیش آمد به سال از همه کهتر، گفت: یا رسول الله! من سوره البقره دانم. گفت: تو را ----- ۱. پیاموزی / پیاموزید، مج: پیاموز. ۲. مج، دب، آج، لب او. ۳.

همه نسخه بدلها را. ۴. مج: ترکش. ۵. مب، مر آمده است. ۶. همه نسخه بدلها: یقرء. ۷، ۱۰. مج، آج، لب، فق، وز: سرای پرده. ۸. اساس: غریبا، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد. ۱۱. مج، دب، آج، لب، فق، وز: رب العزه، مب، مر: خدای تعالی. ۱۲. همه نسخه بدلها: سرتی. ۱۳. مب، مر از اصحاب. ۱۴. همه نسخه بدلها، بجز مر خودمی، مر خود. ۱۵. همه نسخه بدلها: می گفت. ۱۶. فق، وز، مب، مر من. [.....] صفحه: ۹۳ امیر کردم بر اینان. گفتند: یا رسول الله! اینکه جوان را چگونه بر ما پیران امیر می کنی!

گفت: معه سورة البقرة، او سورة البقره داند و شما ندانید» (۱). یا عجب؟ اگر جوانی سورتی داند «۲» که پیران ندانستند، استحقاق امارت یافت بر ایشان. [پس جوانمردی که بیرون از آن که جمله سور قرآن داند، و داند که] «۳»، و مجمل کدام و مفصل کدام، و بیرون از آن، از توریت و انجیل و زبور حکم کند در میان اهلش، عجب باشد اگر [مستحق امارت و امامت بود] «۴»؟ امیر المؤمنین - علیه السلام - روایت کند که، رسول - علیه السلام - گفت: یا علی - أنا سید ولد آدم و انت سید العرب، گفت: من سید ولد آدم، و تو سید عربی، و سلمان سید پارس است، و صهیب سید رومیان، و بلال سید حبشه است. و طور سید کوههاست، و سدره سید درختان است، و سید ماهها ماه حرام است «۵»، و سید کلامها قرآن است، و سید قرآن سورة البقره، و سید سورة البقره آیه الکرسی است. یا علی؟ در اینکه آیه پنجاه کلمه است، در هر کلمتی شرفی و ذکرری هست «۶». قوله «۷»: الم «۸»، بدان که: علما چند قول گفتند در آن که سبب چیست که خدای تعالی در اول اینکه سورتها حروف مقطوع گفت: بعضی گفتند: سبب آن بود که چون رسول - علیه السلام - قرآن خواندی، جماعت «۹» مشرکان بیامدندی و مجمع ساختندی و شعر خواندندی و سمر گفتندی و لفظ تا مردمان آواز رسول نشنوند [و حلاوت «۱۰» و طلاوت «۱۱»] کلام قدیم - جل جلاله - در نیابند و ندانند و رغبت نکنند در اسلام، چنان که قدیم - جل جلاله - از ایشان حکایت کرد: ----- ۱. وز: ندانی / ندانید. ۲. مع، وز: دانست. ۳، ۴. اساس: بریدگی دارد، از مع افزوده شد. ۵. مب، مر: و محرم سید ماههاست. ۶. دب، آج، لب و الله تعالی و تقدس الموق للصاب، مب، مر و الله اعلم بالصواب. ۷. آج، لب، فق، مب، مر تعالی. ۸. همه نسخه بدلها، بجز مع، دب، وز ذلك الكتاب لا ريب فيه ۹. مب، مر: جماعتی از. ۱۰. دب، آج، لب، فق لطافت. ۱۱. دب، آج، لب، فق: طراوت. صفحه: ۹۴ و قال الذين كفروا لا تسمعوا لهذا القرآن والغوا فيه «۱» ...، [خدای] «۲» - جل جلاله - اینکه حروف [مقطع فرستاد] «۳» و ایشان مانند اینکه [نشیده بودند] «۴» تا چون بشنیدند، [ایشان را عجب آمد] «۵»، خاموش شدند [و گوش با قراءت] «۶» کردند «۷» تا دگر مانند آن خواهد [بودن. و قرآن] «۸» شنیدند و حجت [برایشان متوجه] «۹» شد. قولی دیگر آن [که خدای تعالی] «۱۰» به اینکه حروف مقطوع تنبیه [کرد خلقان را بر آن که] «۱۱» اینکه قرآن از جنس حروف [و اصوات] «۱۲» است، گفت: الم ذلك الكتاب، یعنی اینکه حروف مقطوع [اینکه کتاب] «۱۳» است، یعنی اینکه کتاب [از اینکه حروف مقطوع] «۱۴» منظوم است تا بدانند که معنی برآسه جنسی دیگر نیست مخالف حروف و اصوات [۱۶-پ]. قولی دیگر آن است که به اینکه حروف تنبیه کرد خلقان را بر حدوث قرآن، گفت: اینکه کتاب از اینکه حروف است و از جنس اوست، و علامت «۱۵» حروف «۱۶» در مقطع ظاهرتر بود از آن که در منظوم. و مراد آن که، چون معلوم است که اینکه حروف محدث است و اینکه کلام از اینکه جنس است، یک جنس نشاید که بعضی قدیم بود و بعضی محدث. اکنون به تفسیر آیت ابتدا کنیم، و اول ظاهر آیت بگوییم تا خواننده را آسانتر بود تحصیل علم به تفسیر «۱۷». ----- ۹، ۱. سورة فصلت (۴۱) آیه ۲۶، ۲، ۳، ۴، ۵، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴. اساس: ندارد، از مع افزوده شد. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: به قرآن. ۱۵. مب، مر حدوث در. [.....] ۱۶. مع، دب، آج، لب، وز، فق: حدوث. ۱۷. آج، لب، فق، مب، مر ان شاء الله تعالی. صفحه: ۹۵

[سورة البقرة (۲): آیات ۱ تا ۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الم (۱) ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (۲) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳) وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (۴) أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵)

[ترجمه]

آن «۱» کتاب، شک نیست در او، بیان است پرهیزگاران را. که بگرویدند به نهانی «۲» و به پای دارند نماز و از آنچه روزی دادیم «۳» ایشان را هزینه کنند. و ایشان «۴» [که] «۵» بگروند به آنچه فرو فرستادند به تو و آنچه فرو فرستادند از پیش تو و «۶» سرای باز پسین ایشان درست دانند. ایشان، [بر بیانند] «۷» از خدای [ایشان] «۸» و ایشان [اند] «۹» که ظفر یافتگانند. اینکه چهار «۱۰» آیت است. اکنون بدان که: مفسران در معنی اینکه کلمت اعنی «الم» و مانند اینکه خلاف کردند [۱۷-ر]. بعضی گفتند: سر من اسرار الله است اثر الله بعلمها، سرّی از اسرار خداست که خدای تعالی به علم آن مختص است. بعضی دگر گفتند: سرّ من اسرار القرآن، سرّی است از اسرار قرآن. ----- ۱. آج: اینکه. ۲. مج: به پنهان، دب، لب، وز: به پنهانی. ۳. آج، لب، وز ما. ۴. مج، دب، آج، لب، وز: آنان. ۵، ۷، ۸، ۹. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. دب، آج، لب، وز به. ۱۰. با توجه به ضبط قرآن مجید، پنج آیت ملاحظه می شود. صفحه: ۹۶ از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - روایت کردند که او گفت: لکل کتاب صفوة و صفوة القرآن حروف التهجی، گفت: هر کتابی را گزیده‌ای و خالصه‌ای هست، و خالصه قرآن، اینکه حروف مقطوع است. عبد الله عباس گوید: قسم است. خدای تعالی سوگند می خورد «۱» برای آن که کلام او از اینکه حروف منظوم است. قولی دیگر از او آن است که: ثنایی است که خدای بر خود می گوید. سعید جبیر گوید: نامهای خداست اگر مردم تألیف آن بدانند کردن، نبینی که «الر» و «حم» و «نون» «۲» چون جمع کنی (الرحمن) باشد. قتاده می گوید: از «۳» نامهای قرآن است. عبد الرحمن زید اسلم می گوید: نام سورت است. قولی دیگر از عبد الله عباس آن است که: اینکه حروفی است مأخوذ از نامهای خدای تعالی، چنان که: کهیص «۴»، «کاف» از کافی است، و «ها» از هادی است، و «یا» از حکیم است، «عین» از علیم است، و «صاد» از صادق است. بعضی دیگر گفتند: خدای تعالی عبارت کرد از جمله حروف هجا به بعضی، چنان که گویند: فلان «ا، ب، ت، ث» می آموزد، و مراد جمله باشد، و ابجد می آموزد و مراد جمله باشد، و مراد آن است که: کتاب از اینکه حروف است - چنان که برفت - و بر اینکه ابیات «۵» بسیار استشهاد کردند، منها «۶»: قلنا لها قفی لنا قالت قاف لا تحسبی إنا نسینا الایجاب شاعر خواست تا «وقف» گوید، به یک حرف قناعت کرد، گفت: «ق» «۷»، و عرب عبارت کند از جمله چیزی به بعضی، نبینی خدای تعالی می گوید: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ارْكُوعُوا لِرَبِّكُمْ «۸»، چون گویند ایشان را رکوع کنی «۹»، یعنی نماز کنی «۱۰»، به رکوع ----- ۱. همه نسخه بدلها به اینکه حروف. ۲. مب: ن. ۳. دب: اینکه، آج، لب، فق: آن. ۴. سوره مریم (۱۹) آیه ۱. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز: به ابیات، مب، مر: بر اینکه باب ابیات. [.....] ۶. لب، فق قول الشاعر. ۷. دب، لب، فق، وز: قاف / ق. ۸. سوره مرسلات (۷۷) آیه ۴۸، ۹، ۱۰. کنی / کنید. صفحه: ۹۷ که بعضی از نماز است اکتفا کرد از ذکر جمله. و همچنین قوله: وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ «۱». امّیا قوله: الم، عبد الله عباس گفت: معنی آن است که خدا گفت: انا الله أعلم، من خدای «۲» بهتر دانم. مجاهد و قتاده گفتند: از نامهای قرآن است. ربیع انس گفت: «الف» از «الله» است، و «لام» از «لطیف»، و «میم» از «مجید». محمّد کعب قرظی گفت: قسم است به آلاء و لطف و مجد خدای تعالی. روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است که قسم است و سوگند به خدای تعالی و جبرئیل و محمّد. اهل اشارت گفتند: «الف» انا، «لام» لی، «میم» متی. به «الف» اشارت به آن کرد که همه منم. به «لام» اشارت به آن کرد که همه مراست. به «میم» اشارت به آن کرد که همه از من است. در محل او خلاف کردند. بعضی گفتند: محلی نیست او را از اعراب. و بعضی گفتند: در محل رفع است [۱۷-پ] به ابتدا، و «ذلک» مبتدای دوم است «۳»، لا ریب فیہ خبر مبتدای دوم است. و روا بود که «الم» مبتدا بود و «ذلک» الکتاب خبر مبتدا بود، و لا ریب فیہ در محل حال بود. ای هذه الحروف ذلک الکتاب غیر مشکوک فیہ. قوله: ذلک الکتاب «ذا» اشارت است، و «لام» عماد، و «کاف» خطاب. و «کتاب» به معنی مکتوب است، چون: حساب که به معنی محسوب باشد، و اینکه دینار از ضرب فلان است، یعنی مضروب اوست. و بیان کردیم که: اصل او جمع باشد. در «کتاب» خلاف کردند. عبد الله عباس و حسن بصری و قتاده و مجاهد و ضحاک و مقاتل گفتند: قرآن است، و بر اینکه

قول «ذلک» به معنی «هذا» باشد، چنان که شاعر گوید: أقول له و الزمخ یأطر متنه تأمل خفافا إننی أنا ذلکا» (۴) ای. اننی انا هذا. ---

----- ۱. سوره علق (۹۶) آیه ۱۹. ۲. مب، مر: که خدایم. ۳. همه نسخه بدلها و. ۴. آج: ذالکا. صفحه ۹۸ و عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، اینکه آن کتاب است که «۱» وعده دادم تو را که به تو خواهم فرستادن. یمن گفت: یعنی اینکه آن کتاب است که در توریت و انجیل خبر دادم. سعید جبیر گفت: مراد «۲» کتاب، لوح محفوظ است، که خدای «۳» قرآن بر لوح محفوظ پدید کردی تا جبریل از لوح بر خواندی و رسول را- علیه السلام- خبر دادی، یعنی که: اینکه کتاب منزل نقل از آن مکتوب لوح محفوظ است. عکرمه می گوید: مراد به کتاب، توریت و انجیل است، یعنی «الم» که نام قرآن است، که وصف و نعت آن در کتاب شما که توریت و انجیل است، مسطور است. ابن کیسان گفت: خدای تعالی پیش از سوره البقره، چند سورتها بفرستاد، «ذلک» اشارت به آن است، یعنی آن سورتها که مشرکان به آن تکذیب کردند کتاب من است و در آن شکی نیست. لا ریب فیہ، «ریب»، شک باشد، و اینکه «لا» که اسم را با او بنا کنند بر فتح، نفی جنس [را] «۴» باشد، یعنی هیچ شک نیست در او. و گفته‌اند که: «ریب»، بلیغتر از شک باشد، یعنی شک نیست در صحتش و آن که کلام خدای است، و وحی و تنزیل اوست، و معجز رسول است. و گفته‌اند: ظاهر «۵» لفظ نفی است و معنی نهی، یعنی شک مکنی «۶» در او، چنان که گفت: فلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدَالَ فی الْحَجِّ «۷»، یعنی در حج اینکه هیچ سه مکنی «۸». قوله: هُدًی لِلْمُتَّقِينَ، مراد به اینکه لفظ بیان و حجت و دلالت است، یعنی در اینکه قرآن حجتی و بیانی و دلیلی هست آنان را که تأمل کنند و نظر کنند. و «هدی»، در قرآن بر وجوه آمد: یکی به معنی بیان، چنان که در آیت هست و فی قوله تعالی: هُدًی لِلنَّاسِ «۹»... و مانند اینکه بسیار است، من قوله تعالی: -----

----- ۱. مکنی / مکنید. ۲. دب از. ۳. مب، مر: هیچ از اینکه سه چیز نکنی. ۴. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۵. مب، مر لغت. ۶. همه نسخه بدلها من. [.....] ۷. سوره بقره (۲) آیه ۱۹۷. ۸. مب، مر تعالی. ۹. سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. صفحه ۹۹ [وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدًی] «۱»... وَ مِنْ قَوْمٍ [۲] إِنَّكَ لَعَلَى هُدًی مُسْتَقِيمٍ «۴». دگر به معنی دعوت فی قوله: وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ «۵». دگر به معنی لطف، و لطف آن باشد که مکلف را به طاعت نزدیک «۶» گرداند و از معصیت دور «۷» گرداند، فی قوله: وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًی «۸»... ای لطفًا، و قوله: وَ زِدْنَاهُمْ هُدًی «۹»، ای لطفًا. دگر به معنی ایمان، فی قوله: أَنْ نَحْنُ صَدْدَانَاكُمْ عَنِ الْهُدًی «۱۰». دگر به معنی توریت، فی قوله: وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدًی «۱۱». دگر به معنی قرآن، فی قوله: وَ مَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدًی «۱۲»... و فی «۱۳» قوله: وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدًی «۱۴». دگر به معنی زیادت الطاف باشد که خدای تعالی با مؤمنان کند در ادای طاعات و اجتناب مقبحات، که آن با کافران نتوان کردن، و آن هر کجاست که می گوید «۱۵»: يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ «۱۶»... یعنی آن لطف خاص است، با مؤمنان خواهد که کند، چه با کافران شاید کردن، که ایشان را لطف نباشد. دگر به معنی ثواب، فی قوله تعالی: وَ الَّذِينَ قَتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ، سَيَهْدِيهِمْ وَ يُصْلِحُ بَالَهُمْ «۱۷»...، ای سیشیهم، و قوله تعالی: -----

----- ۱. سوره كهف (۱۸) آیه ۵۵. ۲. اساس: افتادگی دارد، به قیاس با مج و با توجه به قرآن مجید، افزوده شد. ۳. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹. ۴. سوره حج (۲۲) آیه ۵۲. ۵. سوره شوری (۴۲) آیه ۵۲. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: نزدیکتر. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: دورتر. ۸. سوره محمد (۴۷) آیه ۱۷. ۹. سوره كهف (۱۸) آیه ۱۳. ۱۰. سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۲. ۱۱. سوره مؤمن (۴۰) آیه ۵۳. [.....] ۱۲. سوره كهف (۱۸) آیه ۵۵. ۱۳. همه نسخه بدلها: دگر فی. ۱۴. سوره نجم (۵۳) آیه ۲۳. ۱۵. همه نسخه بدلها و الله. ۱۶. سوره بقره (۲) آیه ۱۴۲، و نیز ۷ مورد دیگر در سوره‌های مختلف. ۱۷. سوره محمد (۴۷) آیه ۴ و ۵. صفحه: ۱۰۰ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ «۱». دگر به معنی ارشاد و سلوک با ایشان در راه بهشت، فی قوله تعالی: وَ يَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا «۲»، و فی قوله: وَ لَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا «۳». و حقیقت آن از اینکه دو بیرون نیست: یا فوز و نجات است، یا دلالت و بیان. و در وجوه «هدی» وجهی دگر گفته‌اند به معنی طریقت نیکو و سیرت پسندیده، فی قوله: فَبِهْدَاهُمْ أَقْتَدِهِ «۴»... ای بسیرت‌هم و طریقت‌هم. اما در اینکه آیت مراد بیان و

دلالت است. اگر گویند: چگونه گفت خدای تعالی که اینکه قرآن هدای متقیان است و نزدیک شما چنان است که قرآن هدای است متقی و نا متقی را «۵»! گوئیم، از اینکه دو جواب است: یکی آن که چون گوید: قرآن بیان متقیان است، نگفته باشد که نا متقی «۶» را بیان نیست، که اینکه دلیل الخطاب باشد، و دلیل الخطاب بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است. جواب دوم آن است که: قرآن بیان و دلالت است متقی و جز متقی را، و لکن چون متقیان منتفع شدند به او، ایشان را تخصیص کرد به ذکر چنان که گفت: *إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مِّنْ يَخْشَاهَا* «۷»، گفت: تو پیغامبر آنی که بترسد از قیامت، و پیغمبر - علیه السلام - پیغمبر کافه خلقان است، و لکن چون منتفع ایشان بودند، ایشان را به ذکر تخصیص کرد «۸». بدان که: اصل تقوی «و قوی» بوده است، من «وقیت»، چون: تکلان من و کلت و تخمه من و خمت. و متقی آن باشد که بپرهیزد از معاصی و ترک واجبات. و اصل کلمه از «وقایت» است، و آن حفظ باشد، یعنی خویشتن از معاصی [۱۸-پ] نگه دارد. ----- ۱. سوره یونس (۱۰) آیه ۹.

۲. سوره نساء (۴) آیه ۱۷۵. ۳. سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. ۴. سوره انعام (۶) آیه ۹۰. ۵. همه نسخه بدلها جواب. ۶. همه نسخه بدلها، بجز مج: نامتقیان. ۷. سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵. ۸. وز: کردم، آج اکنون. [.....] صفحه: ۱۰۱ و اهل علم در تقوی و متقی بسیار سخن گفته‌اند. در خبر است که رسول - علیه السلام - را پرسیدند از تقوی. گفت: مجمع تقوی اینکه آیت است که: *إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ* «۱» - تا به آخر آیت. عبد الله عباس گفت: متقی آن باشد که از شرک و کفر و معاصی اجتناب کند. عبد الله عمر گفت: تقوی آن باشد که خود را [کمتر] «۲» از همه کس بینی. کعب الاحبار را پرسیدند از تقوی، گفت: هرگز در هیچ راه تیه ناک «۳» رفته‌ای! گفت: آری؟ گفت: چگونه کنی «۴»! گفت: خویشتن نگه دارم «۵» از آن تیه. گفت: متقی آن باشد که در راه دین همچنان رود، خویشتن را از معاصی چنان نگه دارد که آن رونده پای خود را از تیه «۶» نگاه دارد. عبد الله معتز اینکه معنی بگرفته است و نظم کرده، می گوید: *خَلَّ الذَّنُوبَ صَغِيرَهَا وَ كَبِيرَهَا فَهُوَ التَّقِيُّ وَ اصْنَعْ كَمَا شِئْتَ فَوْقَ أَرْضِ الشُّوْكَ يَحْذَرُ مَا يَرِي لَا تَحْقِرَنَّ صَغِيرَةً إِنَّ الْجِبَالَ مِنَ الْحَصَى شَهْرٌ بَنَ حَوْشِبَ* گوید: متقی آن باشد که آنچه حلال باشد رها کند ترس آن را که نبادا که در حرام افتد. عمر عبد العزیز گفت: *الْمَتَّقِيُّ مَلْجَمٌ كَالْمَحْرَمِ فِي الْحَرَمِ*، گفت: پرهیزگار لگام دارد چون مرد محرم در حرم. فضیل عیاض گفت: تقوی آن باشد که برای مردمان آن خواهد که برای خود. شبلی گفت: ان تتقى ما سوى الله، گفت: تقوی آن باشد که از هر چه جز خداست پرهیزی. سهل بن عبد الله گفت: تقوی آن باشد که پرهیزی به دل از غفلات، و به نفس از شهوات، و به حلق از لذات، و به جوارح از سیئات. آن وقت که اینکه کرده باشی، ----- ۱. سوره نحل (۱۶) آیه ۹۰. ۲. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۳. مب، مر: راه خارستان. ۴. مب، مر: کنید. ۵. مب، مر: داریم. ۶. مب، مر: خارها. صفحه: ۱۰۲ امید باشد تو را به وصول درجات و نجات از درکات. از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - پرسیدند از تقوی، گفت: متقی آن باشد که اگر جمله اعمال او بر طبقی نهند از روی مثل، و دستاری بر روی آن نه افکنند و گرد همه جهان بگردانند، بر آن جا چیزی نباشد که او را از آن شرم باید داشتن، و «۱» خبر رسول - علیه السلام - است که گفت: لا يبلغ العبد حقيقة التقوى حتى يدع ما لا بأس به حذرا ممّا به البأس، گفت: بنده به حقیقت تقوی نرسد تا آنچه با آن باکی نبود رها کند ترس آن را که به آن باکی بود. و بهترین خصال تقوی اینکه است که زاد سفر قیامت است. *وَ تَزَوَّدُوا فَبِإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى* «۲». ... قال الشاعر: *يريد المرء أن يعطي مناه و يأبى الله إلا ما أَرَادَا يَقُولُ المرءُ* «۳» فائدتی و مالی و تقوی الله أفضل ما استفادا قوله: *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ*، بدان که حقیقت ایمان تصدیق به دل باشد، هم در لغت و هم در شرع. و اینکه لفظ چنان که در اصل وضع آمد، و آن تصدیق است، بمانده است، بیانش قوله تعالی *فِي قَصِيَّةٍ يَعْقُوبُ: وَ مَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَ لَوْ كُنَّا صَادِقِينَ* «۴»، ای بمصدق [۱۹-ر]. و اینکه متفق علیه است که اگر کسی دعوی نقل کند، دلیل بر او باشد. و در فقد دلیل، دلیل باشد بر بطلان اینکه دعوی. دیگر آن که، خدای - عزّ و جل - هر کجا ایمان گفت در قرآن، به دل باز بست و اضافت با دل کرد، چنان که گفت: *مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَ لَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ* «۵» وَ *قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ* «۶» ...، و چنان که گفت: *أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ* «۷» ...، و چنان که گفت: *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ*

تُؤْمِنُوا وَ لَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَ لَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ «۸». دیگر آن که حق - جل - جلاله - هر کجا ذکر ایمان کرد، عمل صالح به آن مقرون ----- ۱. آج، لب، فق، وز: در. ۲. سوره بقره (۲) آیه ۱۹۷. ۳. اساس که در اینکه قسمت نو نویس است: ندارد، به قرینه مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. ۴. سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۷. ۵. سوره مائده (۵) آیه ۴۱. ۶. سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۶. ۷. سوره مجادله (۵۸) آیه ۲۲. ۸. سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۴. [.....] صفحه: ۱۰۳ کرد که: آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ «۱»... اگر عمل صالح از جمله ایمان بودی، اینکه تکرار لغو بودی و به مثبت آن بودی که گفتی: انَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ آمَنُوا، و اینکه نه کلام حکیم بود. اینکه جمله دلیل است بر آن که: ایمان تصدیق به دل است. پس خلاف قول معتزلیان کرده‌اند بعضی مردود است از آن که سندش مطعون است، و بعضی آحاد است که ایجاب علم نکند، و آنچه به أدله قاطعه درست شده باشد، برای آن ترک نکنند، و بعضی متأول است، و اینکه در کتب اصول مشروح باشد، استقصای کلام در اینکه باب اینکه کتاب احتمال نکند. اما «غیب»، هر چه مغیب باشد از چشمها و مصور باشد در دلها، و اینکه مصدری است به جای اسم فاعل نهاده، چنان که: «صوم» به معنی «صائم»، و «زور» به معنی «زائر». ابو العالیه می گوید: ایمان به غیب، آن باشد که ایمان آرد «۲» به خدای تعالی و فرشتگانش و کتابهایش و پیغمبرانش «۳» و قیامت و بهشت و دوزخ و ثواب و عقاب و بعث و نشور «۴»، اینکه همه غیب است. عطا می گوید: مراد آن است که مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ «۵» هر که به خدای ایمان دارد، به غیب ایمان داشته باشد. عاصم بن ابی النجود می گوید: مراد به غیب، قرآن است. کلبی می گوید: از قرآن آنچه نیامده بود، غیب «۶» است. ابن جریج می گوید: مراد به غیب وحی است، بیانش قوله تعالی: عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا «۷»، ای علی وحیه، و قوله: وَ مَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ «۸». -----

۱. سوره بقره (۲) آیه ۲۵، و نیز ۵۲ مورد دیگر در سوره‌های مختلف. ۲. آج، لب، فق، مب، مر: آورد. ۳. فق، وز: پیغامبران. ۴. همه نسخه بدلها که. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۶۲ و ۱۷۷، سوره مائده (۵) آیه ۶۹، سوره توبه (۹) آیه ۱۸. ۶. همه نسخه بدلها آن. ۷. سوره جن (۷۲) آیه ۲۶. ۸. سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۴. صفحه: ۱۰۴ حسن بصری می گوید: غیب آخرت است. در تفسیر اهل البیت - علیهم السلام - می آید که: مراد به غیب، مهدی امت است که غایب است از دیدار خلقان و موعود است در اخبار و قرآن. اما در قرآن فی قوله تعالی: وَ عَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ «۱» - الی آخر الایه. و اما اخبار بسیار است، منها قوله علیه السلام: لو لم یبق من الدنیا الا یوم واحد لطول الله [۹۱- پ] ذلك اليوم حتى یخرج رجل من اهل بیتی یواطی اسمه اسمی و کنیته کنیتی یملاً الارض عدلا و قسطا کما ملئت جورا و ظلما، گفت: اگر از دنیا نماند الا یک روز، خدای - عز و جل - آن روز «۲» دراز گرداند تا مردی از فرزندان من بیاید، نامش نام من و کنیتش کنیت من «۳»، زمین پر از عدل باز کند پس از آن که پر از جور باشد. و اینکه صفات مجموع نیست الا در اینکه شخص که اینک قوم گفتند که: در غیبت است و به آخر زمان خروج کند. و اینکه خبر در کتب مؤلف و مخالف به اساتید درست نوشته است، و چون به آیاتی رسیم که متضمن اینک معنی بود از «۴» اخبار مستقصی گفته شود - ان شاء الله. راوی خبر گوید که: یک روز رسول - صلی الله علیه و آله - صحابه را گفت: دانی که از مؤمنان که فاضلتر است! گفتند: فرشتگان. گفت: ایشان چنین اند، و نه ایشان را می خواهم. گفتند: پیغمبران. گفت: ایشان چنین اند، و نه ایشان را می خواهم. گفتند: یا رسول الله؟ کیستند ایشان! گفت: جماعتی که از پس من باشند تا به آخر زمان، مرا ندیده «۵» و سخن من ناشنیده و معجزات من نادیده، و رقی معلق «۶» بینند و سوادی بر بیاضی، بر آن کار کنند «۷». ایشان فاضلترین اهل ایمانند. آنکه بر خوانند: الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ. و در خبری دیگر آمد که، در عقب اینکه گفت: اولئک اخوانی حقاً، ایشان برادران منند راستی «۸». گفتند: یا رسول الله؟ ما برادران تو نه ایم! گفت: انتم -----

۱. سوره نور (۲۴) آیه ۵۵. ۲. دب، فق، مب، مر را. ۳. دب، آج، لب، فق و، مر: روی. ۴. مج، دب: آن. ۵. دب: نادیده. ۶. دب: معلق. [.....] ۷. دب: بر آن کاغذ کنند. ۸. مج، دب، آج، لب، وز: راستینه، فق: راستاند، مر:

براستی. صفحه: ۱۰۵: الله اصحابی و هم اخوانی، { شما یارانید، و ایشان برادرانند. وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ، در اقامت نماز دو قول گفته‌اند: یکی ادامت، یعنی مادام نماز به پای دارند، و به هیچ وجه «۱» در نماز خلل نکنند و مواظبت و مداومت نمایند، چنان که گویند: «فلان مقيم على كذا، ای مدیم له و اقام الحج و اقام السوق» گویند، چون پیوسته بر سر کار باشد و فرو نگذارد، چنان که شاعر گفت: اقامت غزاله سوق الصراب لأهل العراقین حولاً- قمیطا و قول دوم آن است که: ادا کنند بر وجه خود به ارکان و شرایط و حقوق خود، چنان که گویند: فلان مقيم لهذا الأمر إذا أتى به معطياً حقوقه. [اما] «۲» «نماز» در لغت دعا باشد، چنان که شاعر گوید: و قابلها الریح فی دنّها و صلّی علی دنّها و ارتسم ای دعا علیه. چون چنین باشد، اینکه از الفاظ منقوله باشد، برای آن که در شرع عبارت است از اینکه افعال که قیام و قعود و رکوع و سجود است، به خلاف آن که در ایمان گفتیم و شبه او به اصل وضع از آن جاست که غالب بر نماز دعاست، برای آن که عبارت است مرخدای [را] «۳» تعالی: و خواندن او بر سبیل خضوع و خشوع. و ابو حامد الخارزنجی می گوید: اشتقاق او از «صلا» است، و آن آتش [۲۰-ر] باشد، من قولهم: صلّیت العصا اذا قومتها بالصیلاء و هی الثّار، و قال الشّاعر: فلا تعجل بأمرک و استدمه فما صلّی عصاک کمستدیم ای ما قوم امرک کالمتائی. اکنون باید که نماز کن، متائی باشد، و حدود او نگه دارد، و شرایط او ظاهراً و باطناً به جای آرد، چنان که آن کس که چوب بر آتش راست کند، چه اگر تائی نکند و پیش از وقت بجنابند بشکنند، و اگر بسیار بر آتش رها کند بسوزد، بر وفق آنچه شرع فرموده است تا نماز او عبادت باشد. و گفته‌اند که: اشتقاق او از «صلّی» «۴» است، و آن لزوم باشد من قوله: ----- ۱.

مچ، دب، آج، لب، فق، وز، مر: وقت. ۲، ۳. اساس: ندارد، از مع افزوده شد. ۴. اساس به صورت «صل» هم خوانده می‌شود. صفحه: ۱۰۶: تصلی ناراً حامیه «۱»، و قوله: سیصلی ناراً ذات لهب «۲»، و منه قول الشّاعر: لیس یصلی بجلّ الحرب جانیها و «صلوان» گویند دو استخوان عجز اسب را، و «مصلی» گویند اسب دوم را که در مسابقه تازند، برای آن که ملازم بود سابق را. و مراد به «صلاة» در آیت، پنج نماز است «۳»، و «لام» تعریف عهد است، یعنی آن پنج نماز معلوم معهود که در شرع مشهور است. و اگر چه لفظ او واحد است، مراد جمع است، چنان که خدای تعالی گفت: فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ «۴» ...، و مراد جمع است، یعنی الکتب. قوله: وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ، چه «۵» روزی هر آن چیزی بود که حی را باشد که به آن منتفع بود، و کس را نباشد که او را از آن منع کند. و چون چنین بود، شامل بود جمله منفعات را. از اینکه جا گویند: رزقه الله دارا و عقارا و ولدا و علما و غیر ذلك ممّا ینتفع «۶» به. و از اینکه جا معلوم شود که حرام روزی نباشد، دلیلش اینکه آیت است: وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ، از آنچه ما ایشان را روزی دهیم «۷»، و آنچه خدای دهد حرام نباشد چه حرام ممنوع باشد، از اینکه جا محظور گویند او را. و «حرمان» ضد «رزق» بود، و «محروم»، خلاف «مرزوق» بود، و «حرمان» ضد «رزقنا» بود. اگر حرام روزی باشد، اینکه قاعده متناقض «۸» آیه بود، و آن قول که ادا کند به مناقضه قرآن باطل باشد. دگر آن که: آیت وارد است مورد مدح. خدای تعالی مدح می‌کند ایشان را به انفاق روزی. اگر حرام روزی بودی [۲۰-پ] بر یک فعل هم ممدوح بودندی هم مذموم. دگر آن که، حق تعالی گفت: وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا... «۹»، و اینکه لفظ امر است و مراد اباحت، و اباحت ضدّ تحریم بود. -----

----- ۱. سوره غاشیه (۸۸) آیه ۴. ۲. سوره مسد (۱۱۱) آیه ۳. ۳. مر: نماز است پنجگانه. ۴. سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳. ۵. کذا: در اساس و مب، دیگر نسخه بدلها: حد. ۶. آج، لب، مر: ینفع. ۷. دب: داده‌ایم. ۸. مچ، دب، آج، لب، فق، وز، مر: مناقض. ۹. سوره مائده (۵) آیه ۸۸. [.....] صفحه: ۱۰۷: دگر آن که: حلالاً طیباً...، نصب بر حال است، یعنی اباحت من شما را در آن حال باشد که روزی حلال بود و طیب، چه اگر حال نه اینکه باشد، اینکه اباحت نبود، بل به بدل او حظر «۱» بود و منع و تحریم. «ینفقون» اصل انفاق، اخراج مال باشد از دست و از ملک، و از اینکه جاست: نفق المبیع نفاقاً، چون مشتری اش بسیار باشد، زود از دست بایع بشود، و نفقت الدایة نفاقاً، آن باشد که بمیرد برای خروج روح از تن او. و «نافقاء» سوراخ موش دشتی باشد، برای آن که از آن جا به در آید: و «نفق»، سربی باشد در زیر زمین که آن را راهی باشد به جایی «۲»، لقوله تعالی: فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلْمًا

فِي السَّمَاءِ (۳). عبد الله عیاس می گوید: مراد زکات است، برای آن که به نماز بیوست (۴). و عبد الله مسعود می گوید: مراد نفقه مردم (۵) است بر اهل و عیال خود، برای آن که آیت پیش از وجوب زکات (۶) انزله بود. ضحاک می گوید: مراد صدقه است و آنچه در وجوه بَر خرج کنند، و اولیتر حمل آیت بود بر عموم تا همه معانی داخل بود تحت آن. قوله: وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ، آنان که تصدیق کنند. بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ، به آنچه بر تو فرو فرستاده‌اند ای محمد - علیه السلام - یعنی قرآن. وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ، و آنچه از پیش تو فرو فرستاده‌اند، یعنی، کتابهای مقدم، چون: صحف ابراهیم، و توریت موسی، و زبور داود، و انجیل عیسی - علیهم السلام. و خدای - عز و جل - مدح کرد آنان را که چون به قرآن ایمان آوردند، به کتب اوایل هم ایمان آوردند (۷)، چه ایمان آوردن و تصدیق کردن جمله انبیا و رسل را و آنچه ایشان [آوردند] (۸) حق (۹) و درستی آن دانستن از جمله ایمان است، تا کسی گمان نبرد که برای آن که آن کتابها منسوخ است، به آن ایمان نباید آوردن. ----- ۱. اساس:

خطر، با توجه به وز تصحیح شد، فق: حضر. ۲. دب: به صورت «به چاهی» نیز خوانده می شود. ۳. سوره انعام (۶) آیه ۳۵. ۴. همه نسخه بدلها است. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر: مرد. ۶. مب: نازل. ۷. مب: آورند. ۸. اساس: افتادگی دارد، از مج افزوده شد. ۹. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر: حقی، مب: به حق. صفحه: ۱۰۸ قوله: وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ، «آخرت»، صفت موصوفی محذوف است، تقدیر اینکه است که: و بالدار الآخرة، به سرای باز پسین، یعنی قیامت یقین دانند. و برای آنش «آخرت» خواند (۱) که متأخر است از دنیا، و مراد اموری است که در آخرت باشد از بعث و نشور و حساب و کتاب و ثواب و عقاب. و «یقین»، هر علمی باشد مستدرک پس (۲) شک، سواء اگر ضروری بود و اگر [۲۱-] اکتسابی. و از اینکه کار نگویند که: من وجود خود به یقین می دانم، که اینکه علم نه مستدرک است، و خدای را - جل جلاله - عالم خوانند و متیقن نخوانند برای اینکه را که گفتیم. اگر گویند: نه معنی اینکه داخل است، فی قوله: الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ، اینکه جا تکرار کردن چه معنی دارد! جواب از دو وجه باشد: یکی آن که، آن جا اجمال کرد و بر سبیل جمله گفت، و اینکه جا تفصیل داد، چه اول مجمل است و اینکه معین. دیگر (۳) آن که، در آن آیت جمله مراد بود، و در اینکه آیت قیامت را از آن جمله به ذکر افراد کرد تخصیص را، چنان که خدای تعالی گفت: وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ (۴) ...، و قال تعالی: وَمَلَأْنَاهُ وَرُسُلَهُ وَ جِبْرِيلَ وَ مِيكَالَ (۵). روایت کرده‌اند از رسول - صلی الله علیه و اله - که گفت: یا عجباً کل العجب للشاک فی الله و هو یری خلقه، گفت: عجب و همه عجب از آن که در خدای تعالی به شک باشد، و او خلق را می بیند؟ و یا عجباً از آن کس نشأت اولی می داند و نشأت اخری را منکر (۶) باشد؟ و یا عجباً از آن کس که نشور و بعث را منکر باشد و او هر روز و هر شب بمیرد و زنده شود، یعنی خواب و بیداری (۷)؟ و یا عجباً از آن کس که او به سرای خلود، یعنی به بهشت تصدیق کند و به راست دارد، و او سعی کند برای سرای غرور؟ و یا عجباً از متکبر فخور، و او را از نطفه آفریده‌اند، و باز (۸) مرداری شود و در اینکه میانه خود نداند که با او چه خواهند کردن؟ -----

----- ۱. مج، دب، وز، مر: خوانند. ۲. مب، مر از. ۳. همه نسخه بدلها: دوم. ۴. سوره احزاب (۳۳) آیه ۷. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۹۸. [.....] ۶. آ، لب، مب، مر: آن کس که او به سرای خلود منکر. ۷. مب، مر: یعنی به خواب رود و بیدار شود. ۸. دب، آج، لب، فق، مر به. صفحه: ۱۰۹ أبو ذرّ غفاری روایت کند، گفت: از رسول - علیه السلام - پرسیدم که در توریت چیست! گفت: بیشتر مواعظ است. گفتم: یا رسول الله؟ از آن جمله چیزی بفرمای گفتن. گفت: در توریت هست: عجب لمن یقن بالموت کیف یفرح، عجب (۱) از آن کس که یقین داند که بخواهد مردن، چگونه شاد شود؟ و عجب از آن کس که او دوزخ به یقین داند، چگونه باز خندد؟ و عجب از آن کس که دنیایی بیند که چگونه می گرداند اهلش را، چگونه دل بر دنیا نهد؟ و عجب از آن ۸ که او به قدر ایمان دارد، چگونه رنج بر خود نهد؟ و عجب از آن (۲) که حساب به یقین داند و پس عمل نکند؟ انس مالک روایت کند، گفت: یک روز رسول - علیه السلام - می رفت، برنایی انصاری پیش او بر افتاد. رسول - علیه السلام - او را گفت: کیف أصبحت یا حارثه، چگونه در روز آمدی ای حارثه! گفت: اصبحت مؤمناً حقاً، در روز آمدم مؤمن به حق. [رسول - علیه السلام - گفت] (۳): بنگر [۲۱-]

پ] تا چه می‌گویی؟ هر حقی را حقیقتی هست، حقیقت ایمان تو چیست! گفت: یا رسول الله؟ خویشتن از دنیا باز گرفته‌ام، شب نمی‌خسبم و روز نمی‌خورم. و پنداری که در عرش خدای می‌نگرم که ظاهر شده است خلقانی را (۴). و پنداری که در اهل بهشت می‌نگرم که به زیارت یکدیگر می‌شوند. و در اهل دوزخ می‌نگرم که بانگ می‌دارند. رسول- علیه السلام- گفت: أبصرت فالزم، تو مستبصر شده‌ای بر اینکه ملازمت کن. تو بنده‌ای که خدای دلت را به ایمان متور بکرده است. اینکه است بعضی صفات آنان که و بالآخره هم یوقنون، آخرت به یقین دانند، و «هم» برای تأکید آورد. کوفیان آن را «عماد» خوانند و بصریان «فصل». قوله: «اولئک»، در او چند لغت است: «اولاک» و «اولئک» و «اولالک»، قال الشاعر: هل يعظ الضلیل الا اولالکا -----
 ۱. مب دارم. ۲. دب، فق، مر کس. ۳. اساس: خط خوردگی دارد، از معج افزوده شد. ۴. اساس: ر، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۱۰ و «اولاء» و «اولی»، «۱» جمع «ذا»، «۲» باشد، و «کاف» در لفظ واحد و لفظ جمع، أعنی «ذاک» و «اولئک» «کاف» خطاب است، و با قصر بدل کنند همزه را به «لام»، و با مدّ نکنند تا ثقل مدّ و «لام» بر کلمت «۳» جمع نشود. و او اسمی مبهم است، صالح بود هر حضری را، و معرّف «۴» بود به اشارت، چون: هذا و ذلک. علی هدی، علی رشد و بیان و بصیره، یعنی آنان که چنان باشند- که ذکر ایشان در آیات مقدم برفت- ایشان بر رشد و بیان و بصیرت باشند از خدای- عزّ و جل. عبد الله مسعود و جماعتی از صحابه روایت کردند که «۵»: «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ- تا به آخر [آیت] «۶» در مؤمنان عرب فرود آمد، و اینکه آیت که از پس اوست: وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ- تا به آخر آیت در مؤمنان اهل کتاب فرود آمد. آنکه حق تعالی هر دو گروه را جمع کرد در اینکه آیت وصف کرد [ایشان را] «۷» به آن که: «أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ، «من» ابتدای غایت است و شاید که تبیین بود، و تفسیر هدی برفت مستقصی. عون بن عبد الله گفت: «الهدى من الله كثير ولا يبصره الا بصير ولا يعمل به الا يسير الا ترى ان نجوم السماء يبصرها البصراء ولا يهتدى بها الا العلماء»، گفت: هدی از خدای بسیار است و لکن الا بصیری «۸» نبیند و الا اندکی بر او کار نکنند، نبینی که ستارگان آسمان بسیارند، همه بینندگان بینند و لکن هدایت بدو جز عالمان را نباشد. و أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، «هم» عماد است یا فصل- چونان که برفت- و «فلاح» «۹» و ظفر و فوز و نحج و دریافت مراد بود، چنان که شاعر گفت [۲۲-]: اعقلی إن كنت لما تعقلی و لقد افلح من كان عقل ----- ۱. چاپ شعرانی (۶۸/۱) اولال. ۲، ۶. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: را. ۳. دب: در یک کلمه. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: معروف. ۵. همه نسخه بدلها ان. ۷. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. ۸. معج: بصری. [.....]. ۹. اساس و همه نسخه بدلها و، که چون زائد می‌نمود، حذف شد. صفحه: ۱۱۱ ای (ظفر) بحاجته، یعنی اینان که ذکرشان برفت، آنانند که مراد خود دریابند از ثواب و فوز و ظفر یابند «۱» آنچه طلب کرده باشند، و برسند به آنچه امید داشته باشند- و معنی دیگر فلاح را، بقای بود، چنان که لبید می‌گوید: نحل بلادا کلها حل قبلنا و نرجوا الفلاح بعد عاد و حمیر ای البقاء. و دیگر می‌گوید: لو ان حیا مدرک الفلاح أدرکه ملاعب الزّماح و مراد هم بقاست. محمد علی باقر «۲» روایت کند از جابر عبد الله انصاری که او گفت: از ام سلمه پرسیدند حدیث امیر المؤمنین- علی گفت از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: انّ علیا و شیعه هم الفاترون. و فلاح و فوز به یک معنی باشد. و اصل کلمه در لغت، شق و شکافتن است، از اینکه جا برزگر «۳» را فلاح خوانند، و افلح گویند شکافته لب زیرین «۴» [را] «۵». و در مثل چنین است که: الحديد بالحديد يفلح، ای یشق. مجاهد گفت: اینکه چهار آیت در شأن مؤمنان است، و دو آیت از پس اینکه در شأن کافران، و سیزده آیت از پس آن در شأن منافقان. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۶ تا ۷]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۶) خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۷)

[ترجمه]

ایشان که کافر شدند راست است برایشان اگرشان ترسانی و اگر نترسانی ایمان نیارند. مهر نهاد خدای بر دل‌های ایشان و بر گوشان «۶»، و بر چشم‌هایشان پوششی هست و ایشان را عذابی بزرگ باشد [۲۲-پ]. اینکه دو آیت است. «ان»، حرفی است که از «۷» کلام برای تأکید آرند. ----- ۱. آج، لب، فق، وز، مب: و برسند. ۲. همه نسخه بدلها: محمد بن علی الباقر. ۳. مج، وز، مب: بزرگر. ۴. دب: زیری. ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. دب، آج: گوش‌هایشان. ۷. همه نسخه بدلها: در. صفحه: ۱۱۲ «الذین»، اسمی موصول باشد، و ما بعد او صلت باشد، و صله و موصول در معنی «۱» نصب باشد به «ان». و سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ، تا به آخر کلام در جای خبر اوست. بدان که: «کفر»، در لغت ستر باشد، من قول لیبید: فی لیلۃ کفرا النجوم غماها مرد پوشیده را به سلاح «کافر» خوانند، و برزگر «۲» را «کافر» خوانند برای آن که دانه در زمین پیوشد، و منه قوله تعالی: أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَأُهُ «۳»... ای الزّاع. و شب را «کافر» خوانند برای آن که چیزها به تاریکی باز پوشد «۴»، چنان که لیبید گفت: حتّی إذا أَلْقَتْ یَدَا فِی کَافِرٍ وَأَجْنَ عَوْرَاتِ الثُّغُورِ ظَلَامَهَا وَ دَرِ اصْطِلَاحِ، «کفر» جحود به دل باشد، و بنزدیک ما از فعل دل باشد، چنان که ایمان از فعل دل باشد، برای آن که خدای تعالی آن را نیز با دل حواله کرد، فی قوله: وَلَکِن مِّن شَرَحٍ بِالْکُفْرِ صِدْرًا «۵». سَوَاءٌ، مرفوع است به آن که خیر مبتداست مقدّم بر مبتدا. و أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ، در جای مبتداست، و تقدیر کلام چنین است که: الانذار و ترک مستویان علیهم. و همزه اول، همزه استفهام است، و دوم همزه افعال است که آن را همزه تعدیه گویند، برای آن که نذرت بالقوم «۶»، علمت بهم باشد. و انذرت غیرى أعلمته باشد، جز آن که، انذار اعلام با تخویف بود، و هر معلمی را منذر نخوانند تا با اعلام تحذیر نکند. اهل کوفه و ابن عامر خوانند: أُنذِرْتَهُمْ، به دو همزه صریح، و باقی به تخفیف همزه اول و تلین همزه دوم. و اهل مدینه، از میان هر دو همزه، به الفی فصل کنند، مدّی حاصل شود، الّا ورش و ابو عمرو و حلوانی از «۷» هشام «۸». و معنی «استواء»، اعتدال باشد، چنان که یکی را بر یکی رجحان نبود، یعنی اگر انذار کنی و اگر نکنی، بنزدیک ایشان یکی باشد در آن که ایمان نخواهند ----- ۱. همه نسخه بدلها: محل. ۲. مج، وز: بزرگر، مر: زارع. ۳. سوره حدید (۵۷) آیه ۲۰. ۴. همه نسخه بدلها: پوشاند. ۵. سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۶. ۶. آج، لب اذا، [.....]. ۷. آج، لب: ازو، فق، وز: و. ۸. آج، لب، فق، مب، مر جایز داشته‌اند. صفحه: ۱۱۳ آوردن، چنان که ابن رقیات می‌گوید: تعدّت بی الشّهباء نحو ابن جعفر سواء علیها لیلها و نهارها یعنی: فرقی نیست او را از میان شب و روز، و قال آخر: و لیل یقول المرء من ظلماته سواء صحیحات العیون و عورها «ام»، حرف عطف است بر همزه استفهام، چنان که گویی: ازید عندک أم عمرو «۱». و «لم» حرف جزم است. لا یؤمنون، یعنی لا یصدّقون، وارد است در حق کسانی که خدای عزّ و جلّ - [۲۳-ر] از ایشان دانست که ایمان نخواهند آوردن، قطع طمع رسول کرد از ایمان ایشان تا معلق القلب نباشد، که: الیأس احدی الرّاحتین، و نومیذی راحتی باشد از دو راحت. و اینکه جز بر مذهب اهل عدل راست نبود، چه از حکیم نیکو نباشد که «۲» منع می‌کند ایشان را از ایمان، و کفر در دل ایشان می‌آفریند. و آنگه رسول را دلخوشی می‌دهد تا دلنگنگ نشود به کفر ایشان. خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ، بدان که اینکه آیت از جمله آیت‌های متشابه است و ظاهر آیت چنان می‌نماید که، خدای تعالی بندگان را از ایمان باز دارد به مهر که بر دل ایشان نهد. و در آیت وجوهی هست از تأویل که آیت را از آن ببرد که مجبّر را به آن تمسّی یکی باشد، یکی آن که، «ختم» در کلام عرب به معنی گواهی «۳» بود. عرب گوید: أَرَاکَ تَخْتَمَ عَلَی مَا یَقُولُ فُلَانٌ، تو را چنان می‌بینم که مهر به سخن فلان باز می‌نهی، یعنی گواهی «۴» می‌دهی بر صدق آن. و ختمت علیک بأنک لا تعلم، من مهر باز نهادم به آن که تو اینکه کار ندانی، یعنی گواهی «۵» دادم. و معنی آیت آن بود که: خدای تعالی، گواهی «۶»

داد بر دل‌های ایشان که نظر نمی‌کنند و نمی‌دانند و قبول حق نمی‌کنند. و وجه دوم آن است که: «ختم» به معنی علامت بود، چنان که در شاهد یکی از ما مهر «۷» برای علامت بر جای نهاد، خدای تعالی بر دل‌های کافران علامتی کند که -----

۱. اساس: در حاشیه و اینکه را معادله همزه است. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر: راست نبود. ۳، ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: گواهی. ۵. وز: گواهی. ۶. همه نسخه بدلها، بجز وز: گواهی. ۷. همه نسخه بدلها: مهری. صفحه: ۱۱۴

فریشتگان ایشان را به آن بشناسند، از ایشان تبراً کنند و لعنت کنند ایشان را، و برای ایشان استغفار نکنند چنان که برای مؤمنان. وجهی دیگر آن است که: مراد به اینکه طبع و ختم نه چیزی مانع باشد از ایمان، نبینی که در دگر آیت گفت: *بَلَّغِ اللّٰهَ عَلَیْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا* «۱»، ایشان ایمان نیارند با آن مهر الا اندکی. و اگر مانع بودی، اندک و بسیار را مانع بودی. و وجهی دیگر آن است که: اینکه عبارت باشد از اصرار ایشان بر کفر و قطع طمع رسول - علیه السّلام - از ایمان ایشان، گفت: چون «۲» مهر بر دل نهاده‌اند در اینکه باب چه عرب چون خواهد که در تشبیه مبالغه کند، حرف تشبیه بیفکنند، گویند «۳»: هو اسد، او شیر است، یعنی به شجاعت چون شیر است، یعنی اینان «۴» چیزی بنخواهند شنیدن و دیدن و دانستن، چون کسی که بر دل و چشم و گوش مهر دارد، و مانند اینکه تأویل گویم فی قوله تعالی: *صُمُّ بُكْمٌ عُمَى* «۵» ... چون کزان و کنگان و کوران «۶» در قلت انتفاع به گوش و زبان و چشم، چنان که گفت: *فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى* «۷» ... تو مردگان را چیزی نتوانی شنوایدن، یعنی چون مردگانند اینان، چنان که گفت: *لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ* «۸» ... کسی را که دل باشد، و هیچ کس [۲۳-پ] نباشد که او را دل نبود. معلوم است به ضرورت که اینکه جمله مجاز است بر سیل مبالغه فرمود - جل جلاله - در وصف ایشان به نظر نکردن «۹» و فهم ناکردن. و بر اینکه منہاج است آن که شاعر می‌گوید: *لقد أسمع لو ناديت حيا و لكن لا حيات لمن تنادي قوله: و على سمعهم*. اگر گویند: چرا سمع به لفظ واحد گفت، و قلوبهم و ابصارهم «۱۰»، به لفظ جمع! جواب گویم: سمع مصدر است و مصدر را تشبیه و جمع -----

۱. سوره نساء (۴) آیه ۱۵۵. ۲. آج، لب، فق، مب، مر چون کسانی اند که. ۳. همه نسخه بدلها: بیفکنند گوید. ۴. مج، دب: ایشان. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۱۸. ۶. همه نسخه بدلها اند. [.....]. ۷. سوره روم (۳۰) آیه ۵۲. ۸. سوره ق (۵۰) آیه ۳۷. ۹. فق: کردن. ۱۰. همه نسخه بدلها: قلوب و ابصار. صفحه: ۱۱۵ نکنند، بل تشبیه و جمع او به لفظ واحد باشد، چنان که: رجلا صوم و رجال صوم وجهی دیگر آن که: سمع هر یکی از ایشان خواست، و هر یکی را سمعی باشد، چنان که گویند: اتانی برأس کبشین، یعنی برأس کل واحد منهما، و کقول الشّاعر: *كلوا فی بعض بطنکم تعفوا فإن زمانکم زمن خميص و نگفت: فی بعض بطونکم*، با آن که اضافت با جمع کرد و خطاب با جماعت. و وجه سوم «۱» سیبویه گفت: اگر چه «۲» گفت به لفظ به قرینه دو لفظ جمع از او جمع دانند، چنان که: *يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ* «۳» ...، و چنان که گفت: *عَنِ الَّيْمِينِ وَالشَّمَائِلِ* «۴»، و انوار و ایمان خواست، قال الزّاعی: *بها جيف الحسرى فأما عظامها فيض و أما جلدھا فصلیب و انما اراد جلودھا*. و در شاذ، ابن ابی عبلة خوانده است: و علی اسماعهم، و وقف باید کردن عند قوله: *و على سمعهم*، چه آن جا کلام تمام است. و *و على ابصارهم غشاوة*، جمله دیگر باشد از کلام. و «غشاوت»، غطا و پوشش بود، یعنی پوششی که با آن حق را نمی‌بینند. و غاشیه زین از اینکه جا گویند که پوشش زین باشد. و «غشی علیه» آن باشد که از هوش بشود. و «غشیان»، کنایت بود از جماع، و اصل کلمه پوشش است. مفضل ضبّی در شاذ خوانده است: «غشاوة»، به نصب بر تقدیر فعلی مضمّر که ختم بر او دلیل کند، و تقدیر چنین بود که: و جعل علی ابصارهم غشاوة، چنان که در دگر آیت گفت و اظهار عامل کرد، و قوله: *و ختم علی سمعہ و قلبہ و جعل علی بصرہ غشاوة* «۵» ...، قال الشّاعر: *لفتها تبنا و ماء باردا ای و سقیتها ماء باردا. و غشاوة، و غشاوة، و غشوة، همه در شاذ خوانده‌اند.* -----

۱. مج، وز: سهام، دب، فق، مب، مر: سیم. ۲. مج، آج، لب، فق، مر واحد. ۳. سوره بقره (۲) آیه ۲۵۷. ۴. سوره نحل (۱۶) آیه ۴۸. ۵. سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۳. صفحه: ۱۱۶ و *لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ* ایشان را عذابی بود بزرگ در دنیا به کشتن و اسیر گرفتن، و در آخرت به دوزخ. و «عذاب»، استمرار الم بود بر معذب. و عذوبت آب برای روندگی او بود در حلق و سر زبان را

«عذبه» برای اینکه خوانند که بر سخن گفتن مستمر بود. و «عظم» (۱) اصل در بزرگی شخص بود، پس در عظم شأن به کار دارند [۲۴-ر] (۲). قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۸ تا ۲۰]

[اشاره]

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (۸) يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ مَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَ مَا يَشْعُرُونَ (۹) فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (۱۰) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (۱۱) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَ لَكِن لَّا يَشْعُرُونَ (۱۲) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمَنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَ لَكِن لَّا يَعْلَمُونَ (۱۳) وَ إِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَ إِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤْنَ (۱۴) اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۵) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَت تِّجَارَتُهُمْ وَ مَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (۱۶) مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ (۱۷) صُمُّ بُكْمٌ عُمْى فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ (۱۸) أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَ رَعْدٌ وَ بَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَرِيذَرِ الْمَوْتِ وَ اللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ (۱۹) يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشْوَافٍ فِيهِ إِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَ أَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲۰)

[ترجمه]

از مردمان کس هست که می گوید: ایمان آوردیم به خدای و به روز باز پسین و نیستند ایشان گرویدگان. می فریبند خدای را و آنان را که گرویده‌اند، و نمی فریبند مگر خویشان را و نمی دانند. در دل‌های ایشان بیماری هست، بیفزاید ایشان را خدای بیماری، و ایشان را عذابی بود دردمند به آنچه دروغ گفته باشند. چون گویند ایشان را تباهی مکنی (۳) در زمین، گویند: ما نیکی کنندگانیم. [الا] (۴) ایشانند که فساد می کنند (۵) و لکن نمی دانند. [۲۴-پ] چون گویند ایشان را بگروید چنان که بگرویدند مردمان، گویند: بگرویم ما چنان که بگرویدند بی خردان! ایشانند که بی خردانند و لکن نمی دانند. -----

۱. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: عظیم. ۲. آج، لب، فق بقوله، مب، مر قوله تعالی. ۳. مکنی / مکنید. ۴. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز: تباهی کنندگانند. [.....] صفحه: ۱۱۷ و چون بیند آنان را که گرویده‌اند، گویند ما گرویدیم و چون تنها شوند با ديفشان (۱) خود، گویند ما با شما مییم، ما فسوس می داشتیم. خدای فسوس دارد به ایشان و رها کند ایشان را در گمراهی خود (۲) تا سر در نهند. ایشان آنان‌اند که بخریدند گمراهی به ره راست، سود ندارد بازرگانی (۳) ایشان و نبودند راه یافتگان (۴). [۲۵-ر] مانند ایشان چو (۵) مانند آن کسی است که بر افروزد آتش را چون روشن کند (۶) آنچه پیرامن او باشد ببرد خدای روشنایی ایشان و رها کند ایشان را در تاریکیهایی که نمی دیدند (۷) چیزی. کرانند، گنگانند (۸) کوراند ایشان باز نیابند. یا چو بارانی از آسمان در او تاریکیها باشد و رعد و برق، می کنند انگشت‌هایشان در گوش‌هایشان از سختی بانگ (۹) رعد ترس مرگ [را] (۱۰) و خدای تواناست بر ناگرویدگان (۱۱). ----- ۱. کذا: در اساس، مج، دب، وز:

دیوان، آج، لب، دیقان، فق: رفیقان. ۲. در اساس ترجمه اصلی محو شده و با خطی دیگر به صورت: «در کفر و ضلالت و جهالتشان» ترجمه کرده، متن بر اساس مج تصحیح شد. ۳. آج، لب، فق: بازار گانی. ۴. در اساس ترجمه اصلی محو شده و با خطی دیگر به صورت «هدایت یابندگان» ترجمه شده، متن بر اساس نسخه مج، تصحیح شد. ۵. مج، دب، آج، لب، فق: چون. ۶. اساس:

روشن شود، به قیاس با نسخه مج تصحیح شد. ۷. مج، دب، آج، لب، فق، وز: که نبیند. ۸. دب، آج، لب، فق: کراند و گنگند. ۹. اساس: تاریک، به قیاس با نسخه مج تصحیح شد. ۱۰. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۱۱. دب: ناگروندگان. صفحه: ۱۱۸ نزدیک است بخنوه «۱» که بر باید «۲» دیده‌های ایشان هر گاه که روشن شود ایشان را برونند «۳» در او و چون تاریک شود بر ایشان بایستند «۴»، و اگر خواهد خدای ببرد گوشهای ایشان و دیده‌هایشان «۵»، خدای بر همه چیزی تواناست. اینکه سیزده «۶» آیت در حق منافقان است. قوله «۷»: وَ مِنَ النَّاسِ، «من» تبعیض است، و «ناس» اسم جنس است و «لام» در او تعریف جنس است. و اینکه اسمی واحد است مرجماعت مصور را [۲۵-پ] به اینکه صورت، کالزهرط و الثفر و القوم. و گروهی گفتند: «ناس» جمع انسان بود نه از قیاس لفظ، و جمع قیاسی انسان اناسین بود، چون: سرحان و سراحین. و خلاف کرده‌اند در سبب تسمیه او به اینکه اسم. عبد الله عباس گفت: برای آن آدم را انسان گفت که، عهد الیه فنسی، با او عهدی کردند فراموش کرد. و ابو تمام می‌گوید: و سمیت انسانا لانک ناس «۸». و بو الفتوح «۹» بستی گوید: یا افضل الناس افضالا- علی الناس و اکثر الناس احسانا إلى الناس نسیت وعدک و التسیان مغتفر فاغفر فاؤل ناس اول الناس و بعضی دگر گفته‌اند: برای آتش انسان خواندند، لایناسه، ای ادراک البصر اياه، برای آن که دیدنی است و ادراک بصر بدو رسد، من قوله: آنس من جانب الطور ناراً «۱۰» ...، ای ابصر. و قولی دیگر آن است که: سمی بذلک لاستیناسه بمله، برای آن که با چون خودی انس گیرد. در خیر است که: خدای تعالی چون آدم را بیافرید در بهشت می‌گشت تنها، دلش تنگ شد. خدای تعالی خواب بر او افکند. جبریل - علیه السلام - بیامد و از

 ۱. دب: برق، آج، لب، فق: مخبره. ۲. مج، دب: رباید، آج، لب، فق: بر آید. ۳. دب: بردند، آج، لب، فق: برویدند.
 [.....] ۴. آج، لب، فق: بایستد. ۵. دب بدرستی که، فق و، وز که. ۶. فق: هیژده. ۷. آج، لب، مب، مر تعالی. ۸. همه نسخه بدلها: ناسی. ۹. همه نسخه بدلها: ابو الفتح. ۱۰. سوره قصص (۲۸) آیه ۲۹. صفحه: ۱۱۹ پهلوی چپ او استخانی «۱» بر کشید و خدای تعالی «۲» حوا را «۳» بیافرید تا آدم - علیه السلام - با او انس گرفت. و اینکه حدیث در قصه آدم تمام بیاید - ان شاء الله. «من»، لفظی است صالح واحد و تشبیه و جمع را، در واحد خدای تعالی گفت: وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ «۴» ...، و در جمع گفت: وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ «۵» ... و در تشبیه چنان بود که شاعر گفت: کن مثل من یا ذئب یصطحبان معنی آن است: نکن یا ذئب مثل صاحبین یصطحبان. و گفته‌اند: «من»، کلمتی است موخرد اللفظ مجموع المعنی، چون توحید کنند با لفظ شود، و چون جمع کنند با معنی شود. و در اینکه آیت هر دو است. یک بار ردّ با لفظ، و یک بار با معنی فی قوله: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا، «يقول» لفظ واحد است و «آمنا» جمع، و اینکه لفظ اینکه جا نکره موصوفه است، چنان که شاعر گفت: ربّ من انضجت غیظا صدره قد تمّنی لی موتا لم یطع ای ربّ انسان. سبب نزول آیت «۶» آن بود که، عبد الله ابی سلول و معتب بن قشیر و جدّ بن قیس و اتباع ایشان گفتند: بیاید تا خصلتی پیش گیریم که از محمّد و قوم او سلامت یابیم. به زبان اظهار اسلام کنیم و در دل بر سر اعتقاد خود می‌باشیم. بیامدند و اظهار [۲۶-ر] ایمان کردند بر رسول - علیه السلام - و بر صحابه، و در دل کفر داشتند، و آن که چنین باشد «۷» منافق باشد. خدای تعالی کشف اسرار ایشان کرد و احوال ایشان و اعتقاد ایشان با رسول - علیه السلام - بگفت. و آن که «۸» گفتند: آمنا بالله و بالیوم الآخر، ما به خدای ایمان داریم و به روز باز پسین، ایشان را تکذیب کرد بقوله: وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ، گفت: دروغ می‌گویند در اینکه گفتار که ایشان مؤمن نه‌اند، بل منافقند. به زبان اظهار ایمان می‌کنند و در دل

 دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: استخوانی. ۲. همه نسخه بدلها، بجز مر از او. ۳. مر از آن استخوان. ۴. سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۶. ۵. سوره یونس (۱۰) آیه ۴۲. ۶. مج، آج، لب، فق، وز: آیات. ۷. همه نسخه بدلها: کند. [.....] ۸. همه نسخه بدلها: آنکه. صفحه: ۱۲۰
 ایمان ندارند. يُخَادِعُونَ اللَّهَ، خدای را می‌فریبند. اصل اینکه کلمه در لغت «اخفا» باشد، و نهانخانه را «مخدع» خوانند. پس منافق مخدع است از آن جا که کفر در دل پوشیده می‌دارد. بعضی دگر گفتند: اصل «خدع» در لغت فساد بود، من قول الشاعر: أبيض اللون لذیذ طعمه طیب الرّيق إذا الرّيق خدع ای فسد و تغیر. پس معنی آن بود که: تباہ می‌کنند آنچه به زبان می‌گویند به آن کفر

که در دل دارند. اما آن که خدای را چگونه می‌فریبند، و اینکه بر خدای روا نباشد، چند قول گفتند: یکی قول آن است که، ایشان چنین گمان بردند و اعتقاد کردند که: آنچه ایشان کردند خدع است، و اینکه بر خدای بشود و روا باشد. حق تعالی از اعتقاد و گمان ایشان خبر داد. قولی دیگر آن است که: يعاملون الله معامله المخذاع، ایشان با خدای تعالی آن کردند که مخدع کند از اظهار ایمان و ابطان کفر. خدای تعالی فعل ایشان را «خداع» [خواند] «۱» بر توسع و مجاز از آن جا که صورت خداع داشت. قولی دیگر آن است که: حق تعالی برای تغلیظ آن کار و تقییح و تهجین ایشان، و خبر از عظم کفرشان، آن خداع حوالت با خود کرد، و مراد از آن رسول بود- علیه السلام- و مؤمنان، چنان که گفت: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ... ای یؤذون اولیاء الله، و بر عکس اینکه چون خیر داد از عظم حال خمس که از غنیمت باید دادن، به خود حوالت کرد، و اگر چه او از آن مستغنی است، و آن به پیغامبر یا به امام رسد، گفت: وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ... سهمی به نصیب خود بنهاد، و آن پیغامبر را یا امام را باشد. «و الَّذِينَ»، اسمی موصول است، و آنچه از پس او آید صله او باشد. و صله و موصول در محل نصب است برای آن که بر منصوب معطوف است، تقدیر چنین است که: یخادعون الله و المؤمنین و ما یخدعون الا انفسهم.

 ۱. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۲. سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۷. ۳. سوره انفال (۸) آیه ۴۱. صفحه: ۱۲۱ نافع و ابن کثیر و ابو عمرو می‌خوانند: «و ما یخادعون» به «الف» و ضمّه «یا» از مفاعله، و باقی قرء «یخدعون» به فتح «یا» [۲۶-پ] بی «الف» از «خدع». حجت آن کس که «یخادعون» خواند، مطابقه لفظ است تا موافق لفظ اول بود. و حجت آن کس که «یخدعون» خواند، آن است که مفاعله از میان دو کس باشد و میان مرد و نفس خود مخدعه صحیح نباشد. یخدعون، به معنی بهتر باشد از یخادعون. و معنی آیت آن بود که: و بال خداع ایشان با دنیا و آخرت جز به ایشان نخواهد گشتن. پس چنان است که آن خداع با خویشتن کرده‌اند، چنان که یکی از ما فعلی کند و پندارد که زیان دشمن می‌کند، چون بنگرد زیان خود کرده باشد، او را گویند: ما أضررت غیر نفسک. و ما یشرعون، و نمی‌دانند. و اصل «شعر» علم بود به امری دقیق، و شعر از اینکه جاست. و موی را شعر از اینکه جا گویند. و شعار، علامت باشد. و مشاعر حج، معالم او باشد از مواقف و طواف و جز آن. فی قلوبهم مرض، ای شک و نفاق، و در دل بیماری دارند یعنی شک و نفاق. و چون علم را و یقین را و بیان را شفا خواند، آنچه خلاف و ضد آن است آن را بیماری خواند. و گفته‌اند: برای آتش مرض خواند که، شک و نفاق دل را ضعیف بکند همچنان که بیماری تن را. و گفته‌اند: برای آن که، مآل بیماری به آخر با تلف و هلاک بود، شک و نفاق را در دل مرض خواند که، مآل و عاقبت آن با تلف و هلاک و عقاب باشد. و گفته‌اند: مراد به مرض، ریب و تهمت است، من قوله تعالی: فَيَطْمَعُ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ... ای تهمه. و شک و تهمت دل را ضعیف دارد. و اصل مرض، ضعف و فتور باشد. و مرد مقصیر را «ممرض» گویند. قوله: فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا، «زاد»، هم لازم بود و هم متعدی، يقال: زدته فزاد، و نقص همچنین باشد، يقال: نقصته فنقص. و لازم او به لفظ ازداد و انتقص آمده است. و «زاد» متعدی بود به دو مفعول: زِدْنَاهُمْ عَذَابًا... و: زِدْنَاهُمْ هُدًى... و در اینکه آیت همچنین است.

 ۱. سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۲. ۲. سوره نحل (۱۶) آیه ۸۸. ۳. سوره کهف (۱۸) آیه ۱۳. صفحه: ۱۲۲ فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا، در اینکه دو قول است: یکی آن که لفظ خبر است و معنی دعا، یعنی دعا علیهم، که نفرین باشد، خدای بیفزاید ایشان را بیماری چنان که عرب گوید: قاتله الله و لحاه. معنی آن بود که: خذلهم الله، خدای ایشان را مخدول بکناد؟ و قولی دیگر آن است که لفظ خبر است و معنی هم خبر «۱» بیفزود خدای ایشان را بیماری، یعنی ایشان را با خود بگذاشت تا عند اینکه «۲» در شک و کفر و نفاق بیفزودند. آنکه اینکه زیادت با خود حواله کرد، چون حصول آن از ایشان عند خذلان او بود. و وجهی دیگر آن است که، خدای تعالی [۲۷-ر] افعالی کرد با ایشان که ایشان عند آن بایست تا به ایمان و طاعت نزدیک شوند، ایشان در کفر بیفزودند «۳»، خدای با خود حواله کرد از آن جا که آن فعل او بود که ایشان عند آن ازدیاد کردند، چنان که در حق سورت گفت: وَإِذَا مَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَن يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيْمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَادَتْهُمْ إِيْمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ، وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَادَتْهُمْ رِجْسًا

إِلَىٰ رِجْسِهِمْ» (۴)...، در اینکه آیات زیادت ایمان را و زیادت کفر را حوالت با سورت کرد، و معلوم است بضرورت که سورت، ایمان و کفر نیفزاید، بل ایشان ایمان و کفر افزایشند و لکن چون عند نزول سورت بود، با سورت حوالت کرد. و اینکه آیات هم در حق منافقان است در آخر سوره التوبه، و مانند اینکه قوله تعالی حکایه عن نوح - علیه السلام: فَلَمَّ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا» (۵)، و مثله: فَأَتَّخَذْتُمُوهُمْ سَخِرِيًّا حَتَّىٰ أَنْسُوَكُم ذِكْرِي» (۶)...، معنی اینکه هر دو آیت چنان است که معنی آن آیات. وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، یعنی مولم، «فعلیل» به معنی «مفعل» است، چنان که ----- ۱. وز: هم چنین. ۲. در اساس: عبارت اصلی محو شده و به صورت «نزد آن» با خطی متفاوت از متن نوشته شده، متن با توجه به مع تصحیح شد. ۳. فق، وز آنگه آن زیاده را. ۴. سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴ و ۱۲۵. ۵. سوره نوح (۷۱) آیه ۶. ۶. سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۱۰ صفحه: ۱۲۳ شاعر می گوید: امن ریحانه الداعی السميع یؤرقنی و أصحابی هجوع ای المسموع. بما کأنوا یکذبون، «با» (۱) بدل و مجازات راست، و «ما» مصدریه است، ای بکذبهم، یعنی به بدل و جزای دروغ ایشان عذابی باشد ایشان را به درد آورنده. وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ، «اذا» ظرف زمان مستقبل باشد و «قیل» در اصل «قول» بوده است، نقل کسره «واو» کردند با «قاف» برای استقبال را و برای کسره «قاف»، «واو» را «یاء» کردند، «قیل» شد. و اینکه لغت عامه عرب است و قراءت جمله قراء، مگر کسائی و یعقوب که ایشان خوانند: «قیل»، به اشمام ضمّه، اشارت به اصل. و در جمله اخوات او از «غیض» (۲)، و «حیل»، و «جیء»، و «سیئت»، و «سیق»، و اینکه فعل را ما لم یسم فاعله خوانند، و فعل مجهول خوانند. وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ، چون گویند ایشان را - یعنی منافقان را - که در آیات مقدم ذکر ایشان رفته است. لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ، اصل «فساد» تغیر بود از حال استقامت، تقول: فسد [الأمر] (۳) و فسد الرجل. و «افساد»، احداث فساد بود، و «فساد»، ضد صلاح بود، و معنی اینکه بر دو وجه بود: یکی بر وجه انکار و جحود، چو «۴» ایشان را گفتندی: در زمین فساد مکنید، گفتند: ما نه چنینیم که شما گفتی، إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ، بل ما مصلحانیم. و وجه دوم آن است که: ما مصلحانیم بنزدیک ما و به اعتقاد ما. و معنی «صلاح»، نفع باشد، و در استقامت حال به کار دارند. و «صالح» مستقیم الحال [۲۷-پ] باشد. و «مصلح» مقوم کار باشد. و «ارض» اینکه مستقر حیوان است، و «ارض» نیز قوایم چهار پای بود، من قول الشاعر: و أحمر كالدبياج أما سماؤه فخصب و أما أرضه فمحول و أرض، رعدة بود. ----- ۱. مر از برای. [.....]. ۲. اساس: غیظ، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. ۳. اساس: ندارد، از معج افزوده شد. ۴. مب، مر: چون. صفحه: ۱۲۴ عبد الله عباس گفت: «۱» أ زلزلت الارض أم بی أرض، زمین می لرزد یا مزلزل است! خدای تعالی تکذیب ایشان کرد بقوله: أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ. «الا» استفتاح کلام بود، و «هم» عماد است یا فصل - چنان که برفت. خدای تعالی گفت: دروغ می گویند، مفسد خود ایشانند بر حقیقت، وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ، و لکن نمی دانند. وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ، خدای تعالی حکایت می کند که: چون مؤمنان ایشان را دعوت کردند با ایمان، و گفتندی: ایمان آرید چنان که مردمان یعنی صحابه رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَرَضِيَ عَنْهُمْ. «قالوا»، ایشان جواب دادندی و گفتندی: أَوْ تَوَمِّنْ، اینکه همزه استفهام است بر سیل انکار، ایمان آریم! یعنی ایمان نیاریم، كما آمَنَ السُّفَهَاءُ، چنان که اینکه سفیهان آورده اند؟ و «سفهاء»، جمع سفیه باشد، مثل: علماء و علیم، و حکماء و حکیم. و «سفه»، ضعف رأی و جهل بود به مواضع منافع و مضار، و از اینکه کار را خدای تعالی زنان را و اطفال را سفهاء خواند، فی «۲» قوله: وَلَا تَتَّبِعُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا» (۳). و اصل «سفه» در لغت خفت بود. و ثوب سفیه گویند جامه‌ای که تنک بافته بود، و از اینکه جا سفیه ضد حلیم بود، که در حلیم رزانت «۴» و وقار بود، و منه قول النبی - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: شارب الخمر سفیه لخفة عقله. حق تعالی جواب داد که: الا - أَنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ، بر حقیقت سفیه ایشانند نه مؤمنان که ایشان سفیه خواندند ایشان را. وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ، و لکن نمی دانند. و حقیقت «علم»، معنی باشد که اقتضای سکون نفس کند و از قبیل اعتقاد باشد، و از حق او آن است که معتقد بر وفق اعتقاد باشد و اگر چه در حد نباید آوردن، چه در حد لفظی باید که بدو کشف و ابانت افتد محدود را از نامحدود. و در آیت دلیل است بر بطلان قول اصحاب معارف که گویند: معارف ----- ۱. آج در حاشیه افزوده:

هنگامی که زمین می‌لرزید. ۲. همه نسخه بدلها: من. ۳. سوره نساء (۴) آیه ۵. ۴. مر: سکنه. صفحه: ۱۲۵ ضروری است، و کافران همه خدای را می‌دانند و حق می‌دانند و می‌شناسند، و لکن عناد و جحود می‌کنند، برای آن که خدای تعالی نفی علم کرد از ایشان به اینکه آیت، و بقوله: لا یَشْعُرُونَ. وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا، در شاذ خوانده‌اند: «لاقوا»، من الملاقات. «اذا»، ظرف زمان مستقبل باشد، و «او» ابتدا مضاف بود با جمله، اما اسمی و اما فعلی. و عامل در او آن فعل بود که جواب او بود، و در آیت [۲۸-۲۸] «قالوا» است، تقدیر چنین بود که: قالوا انا معکم وقت لقاء المؤمنین. قدیم تعالی وصف نفاق ایشان می‌کند که: با مؤمنان چیزی دگر گویند و با کافران چیزی دگر. با مؤمنان گویند: ما مؤمنیم. وَإِذَا خَلَا إِلَى شَاطِئِنِهِمْ، و چون با رؤسا و اکابر خود به خلوت بنشینند، گویند: ما با شما مییم. إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ، ما فسوس می‌داشتیم برایشان. و «لقاء» و «ملاقات» و «التقاء» در کلام عرب مقابله و مقارنه «۱» باشد، يقال: التقى الجمعان اذا تقاربا و تقابلا، و اینکه معنی اطلاق کنند و اگر چه اینکه ملاقات در شب تاریک باشد و یکدیگر را نبینند. و «لقاء»، از معنی رؤیت در هیچ نباشد. و قوله: إِذَا خَلَا إِلَى شَاطِئِنِهِمْ، يقول: خلوت به و خلوت الیه بمعنی «۲». و گفته‌اند: «الی» به معنی «مع» است، چنان که گفت: مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ «۳»...، و المعنى مع الله، و قوله: وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ «۴» لِلَّذِينَ يُؤُولُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ «۵»...، و «آلی» به «من» تعدیه نکند، به «علی» تعدیه کنند. و لکن معنی «ایلاء» در آیت سوگندی باشد که مرد بخورد که با حلال خود قربت نکند برای اضرار او. پس در اینکه جای به معنی تباعد باشد، تقدیر چنین بود: لِلَّذِينَ يُؤُولُونَ مَتَبَاعِدِينَ مِنْ نِسَائِهِمْ مَتَبَرِّئِينَ مِنْهُمْ. شَاطِئِنِهِمْ، رؤسایشان بودند، گفتند: کاهنان را می‌خواهد. عبد الله عباس

----- ۱. مج، وز: مقاربه. ۲. همه نسخه بدلها: به معنی واحد. ۳. سوره آل عمران (۳) آیه ۵۲. ۴. سوره نساء (۴) آیه ۲. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۲۲۶. صفحه: ۱۲۶ می‌گوید: پنج کس بودند از جهودان: کعب اشرف بود در مدینه و ابو برده در بنی اسلم، و عبد الدار در بنی جهینه، و عوف بن عامر در بنی اسد، و عبد الله بن السواد «۱» در شام. و «شیطان»، هر متمردی باشد عاتی از جن و انس و از هر حیوانی. و مار خبیث را شیطان خوانند، قال الله تعالی: كَانَتْ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ «۲»، ای الحیات. و عرب گوید: اتق هذه الدَّابَّةَ فَإِنَّهَا شَيْطَانٌ «۳». اسب سرکش را شیطان می‌خوانند. و در خبر می‌آید که: رسول - علیه السلام - مردی را دید که از قفای کبوتری می‌رفت، و کبوتر در هوا می‌پرید، گفت: شیطان يتبع شيطانا، دیوی از قفای دیوی می‌رود. و در کلام بعضی فصحا می‌آید: و ذلك حين ركبني شيطاني، و اینکه آنکه بود که شیطان من بر من نشست. گفتند: و ما شيطانك، شیطان تو کدام است که بر تو نشیند! گفت: غضبي، خشمم. و شاعر گوید - و هو ابو النجم [۲۸-۲۸] پ: ائی و كل شاعر من البشر شيطانه اثنی و شیطانی ذکر آن شیطان را می‌خواهد که عرب آن را «تابعه» خواند، و گوید: هر شاعری را از جن «۴» تابعه‌ای باشد که او را شعر تلقین کند. قالوا انا معكم، گویند: ما با شما مییم، یعنی بر دین شما مییم. و گفته‌اند: ما تبع و انصار شما مییم، ما به محمد و قوم او فسوس «۵» می‌کردیم، حق تعالی جواب داد که: الله يستهزئ بهم، خدای تعالی از ایشان فسوس «۶» دارد. اما وجه آیت و معنی استهزا از خدای تعالی در او چند قول گفته‌اند: قولی آن است که، يجازيهم جزاء استهزائهم، ایشان را جزای «۷» استهزا کند. پس جزا را به لفظ مجزی علیه بر خواند برای ازدواج لفظ را، و مانند اینکه در قرآن و کلام عرب بسیار است، قال الله تعالی: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا «۸»...، و دوم سیئه نباشد و همچونین قوله: إِنْ تَسَخَّرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسَخَّرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسَخَّرُونَ «۹»، و قوله: فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ

----- ۱. آج، لب، فق، مب، مر: عبید الله بن السواد. ۲. سوره صافات (۳۷) آیه ۶۵. [.....] ۳. مج، دب، آج، لب، مب، مر: شیطان. ۴. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر و انس. ۵، ۶. مب، مر: افسوس. ۷. مج: خدای. ۸. سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰. ۹. سوره هود (۱۱) آیه ۳۸. صفحه: ۱۲۷ فَاَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ «۱»...، و دوم اعتدا نباشد که جزای ظلم عدل باشد، ظلم نباشد، و قوله: وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوِبْتُمْ بِهِ «۲»...، و اول عقوبت نباشد، و شاعر می‌گوید: يجازيهم كيل الصواع بما أتوا و من يركب ابن العم بالظلم يظلم و دوم ظلم نباشد، و عمرو بن كلثوم می‌گوید: ألا لا يجهلن أحد علينا فنجهل فوق جهل الجاهلينا یعنی جزای جهل دهیم ایشان را، که هیچ عاقل به جهل فخر نیارد. و «استهزاء» و «سخریت»، بنزدیک عرب عیب باشد، قال الله تعالی: فی به إذا

سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا... (۳) فی، ای یعاب. و وجهی دیگر اینکه است که: «عاملهم» (۴) معامله‌ی مستهزی، با ایشان معامله کسی کند که مستهزه باشد. پس خلاف کردند که اینکه در دنیا بود یا در آخرت. بعضی گفتند که: در دنیا بود به آن که اطلاع دهد مؤمنان را بر سر ایشان، و اینکه چون (۵) استهزا باشد برایشان، برای آن که ایشان چون کاری کنند و با یکدیگر سرری گویند و گمان برند که رسول - علیه السلام - بی‌خبر است از اقوال و احوال ایشان، و آنگاه خدای تعالی جمله به وحی معلوم رسول کرده باشد تا با روی ایشان آرد (۶)، اینکه چون استهزا باشد برایشان. و عبد الله عباس گفت: اینکه در قیامت باشد که چون مؤمنان در بهشت بر سریرها بنشینند و کافران در دوزخ به جای خود برسند حق تعالی بفرماید تا دری از بهشت در دوزخ گشایند، در آن جا که منافقان باشند، ایشان بنگرند، در گشاده بینند [۲۹- ر]، تاختن کنند و به روی می‌درآیند و می‌خیزند و مزاحمت می‌کنند و به سر یکدیگر می‌درافتند تا به رنجی عظیم بدان در رسند، و بهشتیان از سریرها می‌نگرند راست چون به آن در رسند، «یغلق دونه‌م» آن در در روی ایشان در بندند، ایشان نومید برگردند و مؤمنان از آن بخندند. اینکه است معنی قول خدای تعالی: -----

----- ۱. سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴. ۲. سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۶. ۳. سوره نساء (۴) آیه ۱۴۰. ۴. همه نسخه

بدلها: یعاملهم. ۵. مب، مر: چون. ۶. آج، لب، فق از، مج، وز، مب، مر. و. صفحه: ۱۲۸. إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ، وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ (۱) - الی قوله: فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ، عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ، هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (۲). قولی دیگر آن است که، عدی بن حاتم روایت کند که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: روز قیامت خدای تعالی جماعتی منافقان را تمکین کند تا بر (۳) پی مؤمنان به راه بهشت بروند و بنور ایشان عقبه‌های صراط ببرند تا به نور (۴) بهشت رسند، بر نگرند جمال و کمال بهشت بینند، حور و قصور و اشجار و انهار و ثمار و ولدان و غلمان و انواع نعمت و نسیم بهشت برایشان آید، پای بردارند (۵)، تا در بهشت نهند، زینکان (۶) در ایشان رسند و ایشان را با راه دوزخ برند و در دوزخ اندازند. ایشان گویند: بار خدایا! چون دانستی که ما از اهل دوزخیم، ما را چرا تمکین کردی تا به در بهشت آمدیم و جمال بهشت بدیدیم! گوید: تا دانی (۷) که کجا مانده‌ای (۸) و از چه باز مانده‌ای (۹) و در حسرتان زیادت بود. و اینکه جزای آن استهزاست که شما در دنیا به مؤمنان کردی (۱۰)، پس اینکه معامله مستهزیان باشد، که اینکه فعل اگر چه نوعی بلیغ است از عقوبت، صورت استهزا دارد. و گفته‌اند: معنی آیت خذلان است و حرمان از توفیق. اینکه جمله‌ای است در معنی اینکه آیات بر وجهی که آیت را بیرون آرد از اضافت قبیح و عبث با خدای تعالی. قوله: وَ يَمُدُّهُمْ، ای یترکهم و یطیل لهم المدّة. ایشان را رها کند، و مدّت برایشان دراز کند. و اینکه نوعی استهزا باشد که ایشان پندارند که ایشان را فراموش کرده‌اند تا گمان برند که آنچه با ایشان می‌کنند از نعمت خود بواجب و استحقاق می‌کنند، کما قال تعالی: وَ أَمَلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ (۱۱). ----- ۱.

سوره مطففین (۸۳) آیه ۲۹ و ۳۰. ۲. سوره مطففین (۸۳) آیه ۳۴ الی ۳۶. [.....]. ۳. همه نسخه بدلها: در. ۴. همه نسخه بدلها: بر. ۵. مج، دب: بر آرند. ۶. دب، آج، لب: زبانیکان، فق: زبانیکیان، مب: زبانیها، مر: زبانیه. ۷. دانی / دانید. ۸. ۹. مانده‌ای / مانده‌اید. ۱۰. کردی / کردید. ۱۱. سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۳، سوره قلم (۶۸) آیه ۴۵. صفحه: ۱۲۹ و اصل اینکه کلمه زیادت بود، یقال: مَدَّ النَّهْرَ و مدّه نهر آخر. چون به معنی زیادت است، «مدّ»، چون «زاد» هم لازم است هم متعدی چنان که می‌بینی. و در شاذ خوانده‌اند: و نمدهم، من الامداد. و «مدّ» و «امدّ» به یک معنی باشد. و گفته‌اند: «مدّ» در شرّ گویند: و «امدّ» در خیر گویند، نبینی که خدای تعالی در عذاب می‌گوید: وَ نُمَدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا (۱)، و در نعمت می‌گوید: وَ أَمَدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَنِينَ... (۲) أَيْحَسِبُونَ أَنَّمَا نُمَدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَ بَنِينَ (۳). و گفته‌اند: فرق از میان «مدّ» و «امدّ» آن باشد [۲۹- پ] که هر زیادت که چیزی را باشد از خود، آن را «مدّ» (۴) گویند، و هر زیادت که حادث (۵) باشد از خارج، آن جا (۶) «امدّ» گویند. مثال اول «مدّ النهار»، و مثال دوم «امدّ الجرح». فی طغیانهم، فی کفرهم و ضلالهم و جهالتهم. و اصل «طغیان» مجاوزت حدّ باشد، قال الله تعالی: إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ... (۷)، ای جاوز قدره. و قوله: اذْهَبَ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى (۸)، ای اسرف و تجاوز الحدّ. یعمهون، و اصل «عمه»، تحیر باشد، یقال: عمه یعمه عمها و عموها و

عمهانا، فهو عمه و عامه، قال الزُّبَيْدِيُّ: و مهممة اطرافه في مهممة أعمى الهدى بالحائرين العمه و معنى آن بود كه: ایشان را با خود رها كند و آن الطاف كه با مؤمنان كند با ایشان نكند، از معنى كه از جهت ایشان باشد «۹»، قوله: أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى... «۱۰»، ای استبدلوا، ایشان آنانند كه بدل کرده‌اند گمراهی به ره راست. عبد الله عیاس گفت: هدی بدادند و ضلالت‌ها گرفتند «۱۱»، یعنی اختیار كفر کردند و ایمان رها کردند. آنگه اینکه استبدال را مشارات خواند و تجارت، برای آن -----

۱. سوره مریم (۱۹) آیه ۷۹. ۲. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۶. ۳. سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۵۵. ۴. اساس: مدد، به قیاس با نسخه میج تصحیح شد. ۵. دب، آج، لب، فق را. ۶. آج، لب را. [.....] ۷. سوره حاقه (۶۹) آیه ۱۱. ۸. سوره طه (۲۰) آیه ۲۴. ۹. آج، لب، فق، مب فی. ۱۰. سوره بقره (۲) آیه ۱۶. ۱۱. میج، وز: ضلالتها گرفتند، دب: ضلالت گرفتند، فق، مب، مر: ضلالها گرفتند. صفحه: ۱۳۰ كه در او معنى مشارات حاصل است، كه خرنده بها بدهد و متاع بستانند. و گفته‌اند: معنى «اشتروا»، «اختروا» باشد، چه معنى اختیار «۱» حاصل است اینکه جا برای آن كه مشتری اختیار متاع می‌كند بر بها. و دلیل اینکه در لغت قول اعشى بنی ثعلبه است: لقد أخرج الكاعب المشتراة من خدرها و اشيع القمارا «۲» ای المختارة، و كقول الاخر: كما اشترى المسلم اذ تنصرا ای اختار التصراية على الاسلام. و كلام در وجوه «هدى» رفت، و در وجوه ضلال بیاید- ان شاء الله تعالى- فی قوله: يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ «۳». قوله: فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ، اینکه از جمله مجازات كلام عرب است، و معنى آن است كه: فما ربحوا فی تجارتهم، سود نكردند ایشان در بازرگانیشان «۴». عرب گوید: ربح یبعك و خسرت صفقتك و نام ليلك، معنى آن است كه: ربحت فی بیعك و خسرت فی صفقتك و نمت فی ليلك، قال الله تعالى: فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ... «۵»، ای عزموا «۶» على الامر، و قال- عز من قائل: بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ... «۷»، ای مكرهم فى الليل و النهار، قال الشاعر: و أعور من نبهان أما نهاره فأعمى و أما ليله فبصير [و قال آخر] «۸»: حارث قد فرج عنى غمى فنام لیلی و تجلى همى ای نمت فى لیلی. ابن ابی عبله «۹» در شاذ خواند: تجارتهم، به جمع. و ما كانوا مُهْتَدِينَ، یعنی مصیب نبودند در تجارت. و گفته‌اند: هدایت یافته ----- ۱. آج، لب، فق: اختار. ۲. اساس: به صورت «الغمارا» هم خوانده می‌شود. ۳. سوره رعد (۱۳) آیه ۲۷. ۴. میج، دب، آج، لب، فق، مب: بازارگانیشان. ۵. سوره محمد (۴۷) آیه ۲۱. ۶. آج، لب، فق، مب، مر: عزموك. ۷. سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۳. ۸. اساس: ندارد، از میج افزوده شد. ۹. فق، مب، مر: ابن ابی عیله. [.....] صفحه: ۱۳۱ نبودند از ضلالت. قتاده می‌گوید: چون اختیار ضلالت کردند بر هدی، از هدی به ضلالت شدند و از طاعت به فرقت و از امن به خوف و از سنت به بدعت [۳۰-۳]، خدای تعالی گفت: فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ. ابو مسلم محمد بن بحر الاصفهانی گفت: مراد به «ضلالت» در اینکه آیت، عذاب است، و به «هدی»، طریق ثواب، بیانش قوله تعالى: أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى وَ الْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ «۱». و اخبار و آثاری كه در باب منافقان و علامات ایشان آمده است، بسیار است، طرفی گفته شود: صادق- علیه السلام- گوید از پدرانش، از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- كه او گفت: یا علی؟ مؤمن را سه علامت است: نماز و روزه و زكات. و منافق را سه علامت است: چون حدیث كند دروغ گوید، و چون وعده دهد خلاف كند، و چون امینش دارند خیانت كند. عبد الله عمر روایت كند كه رسول- علیه السلام- گفت: چهار خصلت از علامت نفاق است: دروغ در حدیث، و غدر «۲» در عهد، و فجور در خصومت، و خیانت در امانت. محمد بن محرم «۳» گوید: از حسن بصری پرسیدم اینکه خبر كه روایت كردند از رسول- علیه السلام: «۴» ثلاث من كن- فيه فهو منافق و ان صَلَّى و صام و زعم انه مسلم إذا حدّث كذب و إذا وعد اخلف و إذا ائتمن «خان، سه خصلت هست كه هر كه آن سه خصلت در او بود منافق باشد و اگر چه نماز كند و روزه دارد و دعوی كند كه مسلمانم: دروغ گفتن عند حدیث، و خلاف كردن وعده، و در امانت خیانت كردن. حسن بصری مرا گفت: درست است، اینکه حدیث رسول- علیه السلام- گفته است، و هر كه را اینکه خصال در او باشد منافق بود. و حسن اینکه بر مذهب خود گفت، كه مذهب حسن چنان است كه فاسق منافق بود، و اینکه مذهب درست نیست و به -----

۱. سوره بقره (۲) آیه ۱۷۵. ۲. آج، مب: عذر. ۳. آج، لب، فق، مب، مر: محمد بن محرم. ۴.

مچ، دب، آج، لب، فق: او تمن. صفحه: ۱۳۲ جای خود گفته شود- ان شاء الله. محمد بن مخرم «۱» گوید: بر من سخت آمد اینکه حدیث. به مکه آمدم، عطاء بن ابی رباح را دیدم، او را از اینکه حدیث پرسیدم، گفتم: ای عطا؟ اینکه کاری عظیم است که رسول- علیه السّلام- اطلاق اسم نفاق کند بر آن کس که اینکه سه خصلت در او بود، و بیشترین مسلمانان از اینکه حال خالی نیند «۲». عطا گفت: من از عبد الله عیّاس پرسیدم اینکه حدیث، گفت: من اینکه حدیث از رسول- علیه السّلام- شنیدم، و لکن خاص در حق یک مرد منافق گفت که چون به مجلس رسول حاضر آمدی، آنچه آن جا دیدی و شنیدی، نقل کردی با منافقان و امانت مجلس به جای نیاوردی. و رسول- علیه السّلام- می گوید: المجالس بالامانه. و چون رسول را [علیه السّلام] «۳» وعده دادی [۳۰-پ] که با تو به غزا خواهم آمدن، وعده خلاف کردی. و چون گفتم: ایمان دارم، دروغ گفتم. آنگه مرا گفت: چون با بصره شوی، حسن را از من سلام برسان و بگو که: عطا اینکه خبر چنین روایت می کند از عبد الله عباس، و بگو تا از اینکه مقاتلت باز آید، نه برادران یوسف، یوسف را به امانت از پدر بستند، آنگه خیانت کردند در آن امانت و وعده که «۴» او را با تو سپاریم و نگاه داریم، و خلاف کردند و چون باز آمدند گفتند: یوسف را گرگ بخورد، و دروغ گفتند. در ایشان چه گویی! ایشان منافق بودند، و نزدیک بعضی مردمان چنان است که ایشان پیغامبر «۵» بودند. گوید: من با بصره آمدم و خبر دادم حسن را از آنچه عطا گفت. حسن برخاست و دست من گرفت و مرا بر اصحاب خود عرضه کرد و گفت: اینکه مرد را حدیثی کردم و تفسیر حدیث او را بنگفتم، بنشست «۶» تا تفسیر خبر به دست نیاورد «۷». بر من گواه باشی «۸» که من در اینکه خبر آن می گویم که عبد الله عیّاس گفت.

۱. دب: محمد بن مخرم، دیگر نسخه بدلها: محمد بن مخرم. ۲. مچ، دب، فق، مب: نه اند، آج، لب، نیستند. ۳. اساس: ندارد، از مچ افزوده شد. ۴. همه نسخه بدلها ما. ۵. همه نسخه بدلها، بجز مر: پیغمبران. ۶. اساس: به نشست، مچ، وز: نشست. ۷. دب و شما. ۸. باشی / باشید. صفحه: ۱۳۳ و مقاتل بن حیّان گوید: اینکه حدیث به ما رسید به خوراسان «۱» از روایت حسن بصری و مکحول عظیم آمد بر ما، برخاستم و به مکه آمدم «۲». سعید جبیر را یافتم «۳» که از حجاج گریخته بود، و اینکه حدیث از او پرسیدم «۴»، گفت: من از عبد الله عباس پرسیدم و از عبد الله عمر- و ایشان در سایه خانه کعبه نشسته بودند- گفتند: ما از رسول- علیه السّلام- پرسیدیم تفسیر اینکه حدیث، گفت: من به اینکه حدیث منافقان را خواستم، که خدای تعالی ایشان را در قرآن ذکر کرد و وصف کرد به دروغ ایشان را فی قوله: وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ «۵»، گفت: در اینکه گواهی «۶» که می دهند بر نبوت من، می گویند: از دل اینکه گواهی «۷» می دهیم و دروغ می گویند که به زبان می گویند و در دل ندارند، شما چنینی «۸»، ما گفتیم: معاذ الله؟ گفت: انتم من ذلک براء فلا علیکم، شما از آن بیزاری «۹»، بر شما از آن هیچ نیست، و امّا به خلف عهد آن خواستم «۱۰» که خدای تعالی می گوید: وَمِنْهُمْ مِّنْ عَاهِدِ اللّٰهِ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنُصَدِّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصّٰلِحِیْنَ «۱۱»، منافقان با خدای عهد می کنند که اگر خدای ما را مالی دهد، صدقه دهیم و صالح باشیم. چون مال بداد ایشان را، بخل کردند، چنان که گفت: فَلَمَّا آتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخُلُوْا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُّعْرِضُونَ «۱۲» و امّا به خیانت در امانت، اینکه خواستم «۱۳» که خدای تعالی می گوید: اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلٰی السَّمَاوٰتِ وَ الْاَرْضِ وَ الْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَ حَمَلَهَا الْاِنْسَانُ... «۱۴»، مراد به اینکه امانت، طاعت خداست در سرّ و علانیت، خصوصاً [۳۱-ر] اینکه سه طاعت: یکی غسل جنابت، و دیگر نماز، و سه دیگر روزه که هر مسلمانی در دینش به اینکه مؤتمن باشد در سرّ و علانیت. و منافقان اینکه سه طاعت به علانیت کنند

۱. آج، لب، فق، مب، مر: بجز ایشان. ۲. همه نسخه بدلها: برخاستیم و به مکه آمدم. [.....] ۳. همه نسخه بدلها: یافتیم به مکه. ۴. همه نسخه بدلها، بجز فق: پرسیدیم. ۵. سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. ۶. همه نسخه بدلها: گواهی. ۷. همه نسخه بدلها، بجز مچ: گواهی. ۸. چنینی / چنینید، همه نسخه بدلها، بجز مچ: چنین می کنید. ۹. بیزاری / بیزاید. ۱۰. همه نسخه بدلها: خواستیم. ۱۱. سوره توبه (۹) آیه ۷۵. ۱۲. سوره توبه (۹) آیه ۷۶. ۱۳. آج، فق، مب، مر: خواستیم. ۱۴. سوره احزاب (۳۳) آیه ۷۲. صفحه: ۱۳۴ و به سرّ نکنند، شما در سرّ و علانیت کنی «۱» یا نه! گفتند: بلی یا رسول الله؟ فلا علیکم فانتم من ذلک

براء، بر شما نیست که شما از اینکه بیزاری (۲). ما چون اینکه بشنیدیم، شادمانه شدیم و دلخوش گشتیم، و صحابه رسول گفتند: دین ما به سلامت شد. و در خبر هست که مردی بیامد و گفت: یا رسول الله؟ من می‌ترسم که مبادا که من منافق باشم؟ رسول- علیه السلام (۳)- گفت: هیچ (۴) که خالی باشی (۵) نماز کنی (۶)! گفت: بلی یا رسول الله؟ گفت: برو که تو منافق نه‌ای. و روایت است از امیر المؤمنین [علیه السلام] (۷) که گفت: ۸، انّ الایمان یبدو «لمظنه بیضاء، گفت: ایمان بر دل علامتی باشد سپید، چندان که ایمان می‌فزاید، آن سپیدی بیفزاید و نفاق در دل او لمظه‌ای باشد سیاه، چندان که نفاق می‌فزاید (۹)، آن سیاهی می‌افزاید (۱۰) تا همه دل سیاه شود. و به خدای که اگر دل مؤمن بشکافند، سپید یابند، و اگر دل منافق بشکافند سیاه یابند. بعضی اهل علم گفتند: نفاق دو است: یکی نفاق قول و دیگر نفاق عمل. نفاق قول آن بود که به زبان آن گوید که در دل ندارد، چنان که خدای تعالی حکایت کرد در اینکه آیات از ایشان که: وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ... (۱۱)، و نفاق عمل آن باشد که آنچه کند از طاعت، نه از دل کند و با اخلاص نکند، و غرضش نه تقرب به خدای بود، بر نوعی کسل و کراهت کند، چنان که خدای تعالی حکایت کرد از ایشان: وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ (۱۲). مردی بنزدیک عبد الله مسعود آمد و گفت: یا بن مسعود؟ من می‌ترسم که نباد (۱۳) ----- ۱. کنی / کنید. ۲. بیزاری / بیزارید. [.....]. ۳. مج، دب، آج، لب، فق او را. ۴. دب گه. ۵. باشی / باشید. ۶. اساس: افتادگی دارد، از مج افزوده شد. ۷. آج فی القلب. ۸، ۹، ۱۰. مب، مر: می‌افزاید. ۱۱. سوره بقره (۲) آیه ۱۴. ۱۲. سوره توبه (۹) آیه ۵۴. ۱۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: مبادا. صفحه: ۱۳۵ که منافق باشم؟ عبد الله مسعود گفت: برو که تو منافق نه‌ای. گفت: چه دانی! گفت: منافق نترسد. در خبر است که: مردی نام او حنظله از جمله صحابه رسول در راه می‌آمد و می‌گفت: من منافقم من منافقم، بر خود ندا می‌کرد. ابو بکر پیش او بر افتاد، گفت: چرا چنین می‌گویی! گفت: من چون پیش رسول می‌باشم، دلم ترسان است و چشم گریان است، و چون از پیش او به درآیم و به خانه باز روم، آن رقت دل برود (۱) و به خنده درآیم، می‌ترسم که اینکه نفاق باشد. ایشان در اینکه بودند، عمر نیز به ایشان رسید و اینکه حدیث بشنید. ایشان گفتند: ما نیز همچنین باشیم. آنکه به یک جا پیش رسول آمدند و از رسول- علیه السلام [۳۱-پ] پرسیدند. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه نفاق نباشد، به خدای که اگر شما هم بر آن حال بماندی (۲) که پیش من باشی (۳)، فریشتگان در راه شما را مصافحه کردند و دست در دست شما نهادندی. انس روایت کند که، رسول- علیه السلام- گفت روزی صحابه را: شما دانی (۴) که شما روی به چه داری (۵)، و چه روی به شما دارد! گفتند: یا رسول الله؟ وحیی فرود آمد! گفت: نه؟ گفتند: دشمنی روی به ما دارد (۶)! گفت: نه، و لکن ماه رمضان روی به شما دارد (۷) و خدای تعالی در بامداد اینکه روز که اول ماه رمضان باشد، جمله اهل قبله را بیامرزد. مردی از کنار مسجد آواز داد که: خنک منافقان را؟ رسول- علیه السلام (۸)- گفت: پیش منش آرید. او را پیش رسول آوردند. رسول- علیه السلام- گفت: [چرا چنین گفتی! گفت: برای آن که تو اهل قبله گفتی، و منافقان اهل قبله‌اند. رسول- علیه السلام- گفت] (۹): کَلِمًا وَ حَاشَا؟ منافقان از ما نه‌اند و ما از منافقان نه‌ایم، و منافقان را در اینکه هیچ نصیب نیست، منافقان کافراند. ----- ۱. همه نسخه بدلها: آن رقت از دلم بشود. ۲. بماندی / بماندید. ۳. باشی / باشید. ۴. دانی / دانید. ۵. داری / دارید. [.....]. ۶. مج، دب، وز: آورد، آج، لب، فق، مب، مر: آرد. ۷. آج، لب: آرد. ۸. مج، دب، آج، لب، فق آواز داد و. ۹. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۱۳۶ ابو الدرداء روایت کند که، رسول- علیه السلام- گفت: منافقان را علامتی هست، ایشان را به آن خوانی (۱)، کنیتشان (۲) لعنت بود و طعمه‌شان نهبت بود، یعنی آن که در و یابند (۳)، و در غنیمت خیانت کنند، در مسجدها هجر (۴) و فحش گویند، و به نماز که حاضر آیند مستکبر باشند، به روز حریص باشند و به شب بانگ دارند، و صحّاب باشند، لا یألفون و لا یؤلفون، الف نگیرند با مؤمنان، و مؤمنان با ایشان الف نگیرند. و اینکه خبر بر تأویل آن بود که: اینکه خصال بر دست گیرند و اعتقاد کنند که نیک است و روا باشد. و رسول- علیه السلام- می‌گوید: ۵ «خصلتان لا یکونان فی منافق حسن سمت و فقه فی الدّین، دو خصلت آن است که در هیچ منافق

نباشد، نیکو طریقتی «۶» و فقه در دین. و عمر عبد العزیز «۷» گفت: مؤمن ضعیف تن و قوی دل باشد، و منافق قوی تن و ضعیف دل باشد. بشر بن السری گفت: علامت منافق آن بود که پیش او عیب کسی کنند شادمانه شود، و چون مدح کسی کنند خوشش نیاید، و در آن میانه طعنی زند ترس آن را که عیب او پیدا شود. حاتم اصم گفت: مؤمن از همه کس آیس بود مگر از خدای تعالی، و منافق به همه کس امید دارد مگر به خدای تعالی. و مؤمن عمل صالح می کند و می ترسد، و منافق معصیت می کند و ایمن «۸» باشد. و مؤمن مال را سپر دین کند، و منافق دین را سپر مال کند. مؤمن طلب می کند مستحق «۹» را که چیزی به او دهد، و منافق تعلل می کند تا چیزی به کسی ندهد «۱۰». مؤمن طاعت می کند و می گرید، و منافق معصیت می کند و می خندد. مؤمن را خورد و خفت عبادتی «۱۱» باشد، و منافق را خورد و گفت عادت باشد. ----- ۱. خوانی / خوانید. ۲.

همه نسخه بدلها: تحیتشان. ۳. کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: در ربایند. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: هجو. ۵. کذا در اساس و نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۸۶/۱) لا تکونان. ۶. همه نسخه بدلها: طریقی. ۷. مر: عمر بن عبد العزیز. ۸. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مب می. ۹. همه نسخه بدلها: مستحق. ۱۰. آج، لب، وز، ندهند. [.....] ۱۱. مر: عبادت. صفحه: ۱۳۷ مؤمن زلتی «۱» کند [۳۲-] ر به خطا، از آن استغفار کند، منافق گناه قصد کند و اصرار کند «۲». مؤمن طالب سیاست خود بود، و منافق طالب ریاست غیر «۳» بود. مؤمن همه کرد باشد بی گفت، منافق همه گفت باشد بی کرد. سعی اینکه در فکاک نفس خود بود، و سعی او در هلاک نفس خود بود. مؤمن آنچه کند خواهد که باز نگویند «۴»، و منافق آنچه نکند خواهد تا بگویند «۵»، چنان که خدای تعالی گفت «۶»: وَ يُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا «۷». قوله: مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا، گفت: مثل ایشان چون مثل کسی است که آتشی بر افروزد. اگر گویند: خدای تعالی چگونه تشبیه کرد جماعتی را به یک شخص! و از حق تشبیه آن بود که بر وفق مشبه به بود، چنان بایست که: الَّذِينَ اسْتَوْقَدُوا «۸» گوید، گوئیم: دو جواب است «۹»: یکی آن که خدای تعالی تشبیه نکرد ایشان را به اجسام و اعیانشان به مستوقد آتش، بل فعلشان را تشبیه کرد به فعل مستوقد آتش، و تقدیر چنین است که: مثل منافقان در طلب روشنایی و خیر و صلاح به اظهار ایمان و ابطان کفر، چون مثل استضاءت کسی است که آتش بر افروزد، پس فعل به فعل تشبیه کرد الا آن است که مضاف بیفکند و مضاف الیه به جای آن بنهاد، کقوله تعالی: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ... «۱۰»، وَ جَاءَ رَبُّكَ... «۱۱»، و کقول الشاعر: و کیف تواصل من أصبحت خلالته كأبی مرحب ای کخلاله ابی مرحب. و مانند اینکه آیت دیگر است: تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ... «۱۲»، [ای کدور اعین من یغشی علیه من الموت] «۱۳»، و کقوله تعالی: مَا خَلَقَكُمْ وَلَا يَعْتَكُمُ إِلَّا كَفَسًا وَاحِدَةً... «۱۴»، ای کخلق نفس واحده. و اگر ----- ۱. دب، مت: ذلتی. ۲. مر: نماید. ۳. دب، مر: خود. ۴. دب،

آج، لب، فق، مب، مر: باز نگوید. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: باز گوید. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوید. ۷. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۸. ۸. همه نسخه بدلها، بجز وز نارا. ۹. همه نسخه بدلها، بجز مر از اینکه. ۱۰. سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۳. ۱۱. سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. ۱۲. سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۹. ۱۳. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [.....] ۱۴. سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۸. صفحه: ۱۳۸ تشبیه اشخاص به اشخاص کردی، جز جمع نگفتی، چنان که گفت: كَذَانَهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ «۱»، وَ: كَذَانَهُمْ حُشْبَةٌ مُسْنَدَةٌ «۲». و جواب دوم از او آن است که: مراد به لفظ واحد جمع است، و برای آن موحد گفت که سیاق آیت بر جمعی او دلیل می کند، فی قوله: ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ «۳»، و مثله قوله تعالی: وَ الَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَ صَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ «۴»، و قال الشاعر: وَ إِنَّ الَّذِي حَانَتْ بِفَلَجِ دِمَائِهِمْ هُمُ الْقَوْمُ كُلُّ الْقَوْمِ يَا أُمَّ خَالِدٍ يَعْنِي أَنَّ الَّذِينَ اسْتَوْقَدُوا نَارًا، به معنی «اوقد» است، چنان که اجاب و استجاب به یک معنی بود، چنان که شاعر گفت: وداع دعی یا من یجیب الی الندی فلم یستجبه عند ذاک مجیب و «نار» آتش بود، و «نور» روشنایی او بود و جز او، و «منار» علامت بود و «مناره» چراغپارا [۳۲- پ] برای آن که چون علامتی بود، و چراغپای را مناره به اینکه خوانند که جای نور بود. و آهک را از اینکه جا «نوره» گویند که اندام پاکیزه و روشن بکند. و «نار»، سمت و علامت بود، عرب گوید: ما نار ابلک، ای ما سمتها «۵». فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ «اضاء» هم لازم هست و هم

متعدی، یقول: أضاء القمر الظلمة، و أضاء القمر به معنی ضاء، و ضاء یضوء ضوءاً الاً لازم نباشد، و شاعر گوید: اضاءت لهم احسابهم و وجوههم دجی اللیل حتی نظم الجزع ثاقبه ما حوله، «ما» موصول است و صله او «ع» جمله باید، و لکن مبتدا مقدر است، تقدیر چنین است که: ما هو حوله. و «حول»، پیرامن باشد، یقول: دار حوله و حوالیه. و «حول»، سال باشد، لأنه یحول، برای آن که باز گردد. و: حال الحول، سال بر گردید. و: حال «ع» عن العهد، از عهد بگردید. و: حال لونه، گونه رویش بگردید. و: -----

۱. سوره قمر (۵۴) آیه ۲۰. ۲. سوره منافقون (۶۳) آیه ۴. ۳. سوره بقره (۲) آیه ۱۷. ۴. سوره زمر (۳۹) آیه ۳۳. ۵. اساس: ما سمته، با توجه به معنی مخرج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. ۶. دب: اواز، آج، لب، فق: از. ۷. مر الحول. صفحه ۱۳۹: حال بینی و بینه کذا، یعنی منع کرد. و «حوالت»، انقلاب حق بود از کسی به کسی دیگر، و «محاوالت» «۱»، گشتن بود در طلب کاری. و «حول» در چشم، انقلاب او باشد، و «حول»، انقلاب بود. قال الله تعالی: لا ییغون عنها حولاً «۲»، و «محاله»، جهره «۳» بود برای آن که گردد. ذهب الله بنورهم، یعنی «۴» اذهب الله نورهم. و اینکه «با» را «با» ی تعدیه خوانند. خدای تعالی نور ایشان ببرد. اگر گویند: در اول آیت می گوید: استوقد ناراً، و در آخر می گوید: ذهب الله بنورهم، خدای تعالی نور ایشان ببرد، و آتش که نور از او بشود، آتش نباشد. جواب آن است که: آتش مشتمل است بر دو وصف: یکی نور، یکی احراق، یکی سبب منفعت، یکی سبب مضرت. حق تعالی باز نمود که: من از آتش ایشان سبب منفعت ببرد، سبب مضرت رها کردم تا از هر دو وجه بر طرف «۵» خسارت باشند. و ترکهم فی ظلمات لا یبصرون، جمع ظلمت باشد، و «ظلمت»، ضد ضیاء بود، و معنی او انتقاص نور باشد. و «ظلم» در لغت نقصان باشد، بیانش قوله تعالی: آتت أكلها و لم تظلم منه شيئاً... «۶»، ای لم تنقص. و آن که در مثل گفته اند: من اشبه اباه فما ظلم، معنی آن است که: ما نقص حق الشبهه. و «ظلم»، برف باشد برای آن که کاهد. و «ظلم» که آب دندان بود، روشنی او مشبهه است به برف. لا یبصرون، عبد الله عباس گفت: حق و راه راست نمی بینند، اما معنی آیت و وجه تشبیه احوال منافقان به حال کسی که آتش بر افروزد چون پیرامن او به آتش روشن شود، خدای تعالی نور آتش او ببرد و در تاریکی رها کند او را از کجاست وجه شبه «۷» دارد! در او چند قول گفتند: عبد الله عباس و قتاده و ضحاک و مقاتل و سدی می گویند: وجه تشبیه آن است که خدای تعالی منافقان را تشبیه کرد [۳۳-ر] به ----- ۱. همه نسخه بدلها: محاوله. ۲. سوره كهف (۱۸) آیه ۱۰۸. ۳. مب، مر: چهره. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: ای. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: طریق. ۶. سوره كهف (۱۸) آیه ۳۳. [.....] ۷. همه نسخه بدلها، بجز مع: تشبیه. صفحه: ۱۴۰ مردی که آتشی «۱» بر افروزد و بدان منتفع شود و پیرامن خود ببیند و ایمن گردد از آنچه خایف باشد، پس ناگاه «۲» آتش او بمیرد و او در تاریکی بماند خایف و مقرر «۳» و متحیر، همچونین است حال منافقان «۴»، اظهار کلمه ایمان کردند و به عز اظهار «۵» ایمان عزیز گشتند و در غمار «۶» مسلمانان آمدند «۷» از روی ظاهر، و با مسلمانان مخالطه و مناكحه و موارثه کردند و مقاسمه غنایم، و بر جان و مال ایمن شدند، همی چندانی «۸» باشد که مرگ به ایشان رسد، آن نور به ظلمت بدل شود، و آن امن به خوف، و راحت به عذاب، چه حکم ظاهر شرع دگر «۹»، و حکم خدای تعالی با بندگان در قیامت دگر است. اینکه بر ظاهر حال بود، و آن بر حسب اعتقاد. مجاهد می گوید: وجه تشبیه از اینکه جاست که، ایشان یک بار با مسلمانان باشند به زبان، و یک بار با کافران به دل، چنان که خدای تعالی از ایشان باز گفت: وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا «۱۰»- الایة. اقبال ایشان بر مسلمانان، و موافقت ایشان با مسلمانان تشبیه کرد به روشنایی آتش، و شدن ایشان و پناه گرفتن ایشان با مشرکان تشبیه کرد به ظلمات. سعید جبیر و محمد بن کعب و عطا و یمان بن رباب گفتند: آیت در جهودان انزله بود، و آن که ایشان انتظار می کردند روزگار رسول را و بیرون آمدن او، و می گفتند: چون بیاید، اول کسی که به او ایمان آورد «۱۱» ما باشیم، و نعت و وصف او می گفتند. و مردی بود نام او عبد الله بن هبیبان، هر سال بیامدی و مردمان را تحریض «۱۲» کردی بر ایمان به محمد- علیه السلام. ایشان قبول کردند، آن مرد پیش از بعثت «۱۳» رسول فرمان یافت. چون رسول- علیه السلام- بیامد، اینان که وعده می دادند خلاف ----- ۱. همه نسخه بدلها: آتش. ۲. همه نسخه بدلها، بجز دب:

بناگاه. ۳. مج، وز: مغرور، دب، آج، لب، فق، مب: معذور، مر: مغبون. ۴. دب که. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: ظاهر. ۶. آج، شمار. ۷. دب: در آمدند. ۸. همه نسخه بدلها: چندان. ۹. همه نسخه بدلها باشد. ۱۰. سوره بقره (۲) آیه ۱۴. ۱۱. همه نسخه بدلها: آرد. ۱۲. همه نسخه بدلها: تحریص. ۱۳. مج، دب، وز: بعثت، فق: بعث. [.....] صفحه: ۱۴۱ کردند و کفر آوردند. پس نور ایشان وعده و اطماع و نشر اوصاف او بود. و ظلمت از پس نور، کفر ایشان بود به «۱» رسول پس اینکه احوال. و ضحاک می گوید: معنی اینکه آیت هم آن است که معنی آن آیت که خدای تعالی گفت: کُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ... «۲»، ای لحرب رسول الله، که هر گه که آتش کالزاری «۳» بر کنند، چون مستوقد آتش «۴» در اینکه آیت أَطْفَأَهَا اللَّهُ، خدای فرو نشانند، چنان که گفت: ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ، و اینکه وجهی است به صواب و سداد نزدیک. آنکه خدای تعالی ایشان را وصف کرد به صفاتی مذمومه، گفت: صُمُّ بُكُمْ عُمَى فَهَمْ لَا يَرْجِعُونَ. «فعل»، جمع افعال صفت باشد، قیاسی مَظْرَد، و مؤنث را فعلی گویند، و «فعل» جمع مذکر و مؤنث باشد، یقول «۵»: رجل اصم ابکم اعمی، و امرأه صماء بکماء عمیاء، و رجال و نساء صم بکم عمی. و در شاذ خوانده اند: [صمًا] «۶» بکما، عمیاء، به نصب بر حال، علی تقدیر: ترکهم صمًا بکما عمیاء. و گفته اند: نصب علی الذم بود، و «صمم»، «۳۳- پ» انسداد خرق «۷» گوش باشد به آفت، و سنگ خاره را که مجوف نباشد، «صخره صماء» گویند، و سر شیشه را «صمام» گویند، و عزم سخت درست را «عزم مصمم» گویند، و «صمیم» هر چیز «۸» خالص او باشد. و «بکم» و «خرس» آفت بود در آلت کلام، و گفته اند: ابکم آن باشد که لال زاید از مادر، و ابکم گویند بر سیل مجاز کسی را که فصیح نباشد. و اصل «عمی»، آفت چشم باشد، چنان که چیزی نبیند با آن، و در چشم حقیقت بود بلا-خلاف، و در دل به ظاهر استعمال حکم حقیقت کنند او را تا دلیلی بر خاستن که مجاز است. و «تعمیه»، در کلام ابهام «۹» و ترک بیان بود. و «معنی»، کلامی بود ----- ۱. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: بر. ۲. سوره مائده (۵) آیه ۶۴. ۳. مج: کارزاری، دیگر نسخه بدلها: کارزار. ۴. مج را. ۵. همه نسخه بدلها: تقول. ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۷. کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: خرقة، چاپ شعرانی (۱/ ۹۰): خرق. ۸. آج، لب، فق، مب، مر: چه. ۹. کذا در اساس، همه نسخه بدلها: ابهام. صفحه: ۱۴۲ نامیین. فَهَمْ لَا يَرْجِعُونَ، ای الی الحق و «رجوع»، باز آمدن بود، و «رجع»، باز آوردن باشد، و «رجع»، بارانی بود که بار دیگر در ایستد، فی قوله: وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ «۱». و «رجع»، هم لازم بود و هم متعدی، فرق به مصدر پیدا شود که مصدر لازم «رجوع» باشد، و مصدر متعدی «رجع». اگر گویند: چگونه وصف کرد ایشان را به کوری و گنگی، آنکه تکلیف کرد ایشان را آنچه به چشم و گوش و زبان تعلق دارد! اینکه نه تکلیف ما لا یطاق باشد! جواب گوئیم: معلوم است بضرورت، که اینکه نه حقیقت است، بل توسع و مجاز است و مبالغت در وصف ایشان، به آن که در حق ناگفتن و ناشنیدن است و نادیدن، چنانند که گویی چشم و گوش و زبان ندارند. چون اینکه آلات دارند، و انتفاع دینی نمی گیرند بدان، همچنان است که ندارند، چنان که در دگر آیت گفت: لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ «۲»، و چنان که مسکین دارمی می گوید: اعمی إذا ما جارتی خرجت حتی یواری جارتی الخدر و اصم «۳» عما کان بینهما أذنی و ما بی غیره و قر و چنان که دیگری گوید: صم عما ساء سمیع جمع کرد از میان کزی و شنوایی برای اینکه معنی که بگفتیم. وجهی دیگر در آیت آن است که خدای تعالی اینکه بر سیل قطع قطع گفت از ایمان ایشان، گفت: چنان انگار که کران و کوران و گنگانند که از ایشان هیچ نیاید، همچونین از اینان ایمان و عمل صالح نیاید، چه در معلوم [چنان] «۴» است که اختیار نکنند. و قوت اینکه قول آن است که گفت: فَهَمْ لَا يَرْجِعُونَ. ----- ۱. سوره طارق (۸۶) آیه ۱۱. ۲. سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹. ۳. همه نسخه بدلها: یصم. ۴. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۱۴۳ قوله «۱»: او کصیب. اگر گویند: «او» که در خبر شود، به معنی شک بود پنداری که گفت: یشبیه هذا او ذاک «۲»، با اینکه ماند یا با آن. و اینکه «۳۴- ر» شک باشد، و شک بر خدای روا نباشد، گوئیم: از اینکه «۳» چند جواب است: یکی آن که کلام را اگر چه ظاهر او خبر است، متضمن است معنی امر را، یعنی حال اینکه منافقان مانده است به حال کسی که آتش بر

افروزد و به حال کسی که اصحاب باران باشد «۴». تو که محمدی - علیه السلام - مخیری. خواهی به اینکه تشبیه کن، خواهی به آن تشبیه کن. پس «او» تخیر را باشد، شک را نباشد. جواب دوم آن است که: «او»، اباحت را بود، چنان که: جالس الحسن، او این سیرین. و فرق از میان تخیر و اباحت آن بود که در تخیر یکی شاید کردن بر انفراد، و در اباحت جمع شاید کردن میان هر دو. جواب سوم آن است که: «او»، برای تفصیل آورد، پنداری حق تعالی گفت: اینکه منافقان بسیارند، حال بعضی با حال اصحاب آتش می ماند و حال بعضی با اصحاب باران، چنان که گفت: وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى... «۵»، «قالوا»، ضمیر جهودان و ترسایان است به یک جا، تقدیر آن است که جهودان گفتند: جهود باشی «۶»، و ترسایان گفتند: ترسا باشی «۷». و مثال دیگر آن است «۸» که گفت: وَ كَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ «۹»، بعضی «۱۰» عذاب ما به بعضی رسید به شب، و به بعضی رسید و ایشان به قیلوله خفته «۱۱». جواب چهارم آن است که: «او»، به معنی «بل» است، و بل اضراب را باشد، چنان که گفت: وَ أَرْسَلْنَا إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ «۱۲»، و المعنی بل یزیدون، و چنان که شاعر گفت: ----- ۱. همه نسخه بدلها تعالی. [.....] ۲. همه نسخه بدلها یا ۳. مر: اینکه سخن را. ۴. اساس: باشند، به قیاس با نسخه مج و اتفاق دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۱۳۵. ۶، ۷. باشی / باشید. ۸. همه نسخه بدلها: آیه. ۹. سوره اعراف (۷) آیه ۴. ۱۰. همه نسخه بدلها: یعنی. ۱۱. همه نسخه بدلها بودند. ۱۲. سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷. صفحه: ۱۴۴ بدت مثل قرن الشمس فی رونق الضحی و صورتها أو «۱» انت فی العین أملح یعنی بل انت. و جواب پنجم آن است که: «او» به معنی «واو» است، کانه تعالی [قال] «۲»: أَوْ كَصَيِّبٍ «۳» أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِمْ أَوْ يُبْدُوا أَعْيُنَهُمْ بِأَبْصَارِهِمْ لَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا عَلَيْنَا لَأَسْمَعُوا لَهْمِ الْخَالِقِينَ «۴»، چنان که توبه بن الحمیر گفت: و قد زعمت لیلی بآئی فاجر لنفسی تقاها او علیها فجورها و جریر گفت: نال الخلفه او کانت له قدرا کما اتی ربّه موسی علی قدر «او»، در هر دو بیت به معنی «واو» باشد تا به معنی مستقیم شود. و اینکه وجوه که گفتیم، مطرد باشد فی قوله تعالی: ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً... «۵» مِنَ السَّمَاءِ، عرب هر چه سایه بر افکند از بالا، آن را سماء گویند. سقف خانه را سماء البیت گویند، و به پارسی نیز آسمانه خانه گویند. و ابر را سماء گویند، و اینکه اسم جنس است، و «لام» در او تعریف جنس است «۹»، واحد و جمع ----- ۱. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۲. اساس: ام، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد. ۳. ضبط قرآن مجید: او کصیب. ۴. سوره نور (۲۴) آیه ۶۱. [.....] ۵. سوره بقره (۲) آیه ۷۴. ۶. همه نسخه بدلها: و در اینکه آیت وجهی دیگر است. ۷. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: روا. ۸. مج، دب: فعل. ۹. مب، مر: و لام تعریف از برای جنس است. صفحه: ۱۴۵ در او یکسان باشد، نبینی که خدای تعالی گفت: ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ... «۱»، و بعضی «۲» دگر گفتند: «سماء» جمع است و واحدش «سماوة» بود، چنان که شاعر گفت: ماوة الهلال حتی احقوقفا و «سماوات»، جمع او باشد. فیه، در وی، یعنی در باران. و گفته اند: با سماء می شود بر قول آن که سماء را مذکر گوید، چه هر دو در قرآن هست، هم تذکیر و هم تانیث. [مذکر] «۳» فی قوله: السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ... «۴»، و تانیث إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ «۵». و گفته اند: با شب می شود، کنایه عن غیر مذکور. و گفته اند: راجع است با «سماء» و مراد ابر است از سماء. ظلمات جمع ظلمت باشد، و در شاذ «ظلمات» به سکون «لام» خوانده اند، و «ظلمات» به فتح «لام». وَ رَعَدٌ، اینکه آواز معروف است که از ابر می شنوند. وَ بَرْقٌ، اینکه آتش بود که از ابر بیرون می آید. مجاهد می گوید: رعد نام فریشته ای است که تسبیح می کند به حمد خدای و آواز او را نیز رعد خوانند، قال الله تعالی: وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ... «۶»، یعنی آن فریشته. و «برق» تازیانه زدن آن فریشته است که ابر را می راند. و عکرمه می گوید: رعد، نام فریشته ای است که ابر را می راند، چنان که راعی شتر را. و شهر بن حوشب هم چنین می گوید، و در «۷» آخر حدیث می گوید: چون خشمش سخت شود، آتشی از دهن او به در آید، آن صواعق بود. از امیر المؤمنین «۸» - علیه السلام - می آید «۹» که او گفت: البرق مخاریق الملائکة، گفت: برق آن چوب است که فریشتگان به آن ابر رانند. ابو الدرداء می گوید: رعد تسبیح است، و برق برای خوف و طمع است، و تگرگ ----- ۱. سوره بقره (۲) آیه ۲۹. ۲. اساس: معنی، به قیاس با نسخه

مج، و اتفاق دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. ۳. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۴. سوره مزمل (۷۳) آیه ۱۸. ۵. سوره انفطار (۸۲) آیه ۱. ۶. سوره رعد (۱۳) آیه ۱۳. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: الّا در. ۸. دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. ۹. دب، آج، لب، فق، مب، مر: روایت کرده‌اند. [.....] صفحه: ۱۴۶ عقوبت است، و صواعق به گناه بود، و ملخ روزی بود قومی را، و زجر بود قومی دیگر را، و دریا به کیل است و کوهها به وزن است. و اصل رعد در لغت، حرکت و اضطراب باشد، و لرز «۱» را از اینکه جا رعد خوانند. و «رعدت السّماء و برقت» آن باشد که رعد و برق آید از آسمان. و «ارعد» و «ابرق»، آن باشد که تهدید کند کسی کسی را. و اصل برق روشنایی بود، و «بریق»، شمشیر لمعان او بود «۲». یَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَرِيذَ الْمَوْتِ، انگشتها در گوشها می‌نهند از صواعق، و آن آوازی عظیم باشد که از آسمان بیاید، یا آتشی که هر جا که بر آید بسوزد و نیست کند. و صاعقه، نامی است عذاب را و هلاک را. و صعق اذا مات، من قوله تعالى: فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ... «۳»، آن باشد که بی‌هوش شود، من قوله تعالى: وَخَرَّ مُوسَى صَيْعَقًا... «۴»، و «صعاق» [۳۵-۳] و «نهاق» آوازی عظیم باشد از خر و گاو «۵». حَذَرَ الْمَوْتِ، ترس مرگ را و نصب او بر مفعول له باشد. وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ، در او چند قول گفتند: قولى آن است که: عالم است به احوال کافران، من قوله: وَ أَنْ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا «۶». و قولى دیگر آن است که: قادر است بر ایشان، و از قبضه قدرت او به در نتوانند شدن، چنان که گفت: إِنْ بِهِ وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ «۷». قولى دیگر آن است که: هلاک کننده کافران است، من قوله: إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ... «۸»، یعنی الّا که هلاک شوی جمله به یکبارگی. يَكَادُ الْبَرْقُ يُخَطِّفُ أَبْصَارَهُمْ، «کاد» از اخوات «عسى» باشد و به معنی مقاربت بود، و او در باب مقاربت از عسى بلیغتر بود. و او فعلی جامد است، از او اسم فاعل نیاید، و او را خبری باید و خبر او فعل مضارع بود بی «ان» و خبر عسى ----- ۱. دب، آج، لب، فق، مب، مر: لون. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر قوله تعالى. ۳. سوره زمر (۳۹) آیه ۶۸. ۴. سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. ۵. مج، دب، لب، فق، وز: گاف/ گاو. ۶. سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۲. ۷. سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰. ۸. سوره يوسف (۱۲) آیه ۶۶. صفحه: ۱۴۷ فعل مضارع بود با «ان». يَخَطِّفُ أَبْصَارَهُمْ، یعنی نزدیک بود که برق چشمهای ایشان برآید، و لکن نر بوده «۱» باشد، چنان که گفت: يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ «۲». و «خطف» ربودن باشد، و پرستک «۳» را خطاف گویند، [و چاه «۴» جوی را خطاف گویند] «۵»، و جمع هر دو «خطاطیف» بود. كَلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ، «کل» اسم جمله است که ضم کرده‌اند با «ما» ی مجازات و معنی «میتما» «۶» بود، یعنی هر گاه «۷». أَضَاءَ لَهُمْ مَسَّوْا فِيهِ، هر گاه که روشن شدی برفتندی در او. «اضاء»، اینکه جا لازم است، یعنی برق روشن شدی. وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا: و هر گاه برق ندرفشیدی «۸»، بایستادندی. وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ، و اگر خدای تعالی خواستی گوش و چشم ایشان «۹» بردی. و «لو» حرف شرط است و معنی او امتناع کاری بود برای امتناع کاری دیگر به شرط آن که هر دو، اعنی «لو» و جوابش مثبت باشد، و اگر یکی را از آن حرف نفی در «۱۰» بود مثبت شود، و جمله آن است که نفیش اثبات بود و اثباتش نفی. و سخت نیکو گفته است شاعر آن دو بیت که در صورت لغز بگوید در اینکه معنی - و هما: أُنْحَوِيَ هَذَا الْعَصْرَ مَا هِيَ لَفْظَةُ جَرْتِ بِلِسَانِي جَرِّهِمْ وَ ثَمُودَ إِذَا مَا نَفَتْ وَ اللَّهُ اعْلَمَ أَوْجِبَتْ وَ إِنْ أَوْجِبَتْ قَامَتْ مَقَامَ جُحُودِ نَبِينِي كَمَا خَدَايَ تَعَالَى چُونِ كَقْتِ: وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَمَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ، اگر خدای خواستی سمع و بصر ایشان بردی. چون حرف نفی نیست، و هر دو مثبت است، نه مشیت هست و نه اذهاب سمع و بصر. و بعکس اینکه، قول خدای - عَزَّ وَ جَلَّ ----- ۱. مج، آج، لب، فق، وز، مب، مر: بر بوده. ۲. سوره نور (۲۴) آیه ۴۳. ۳. مر: پرستوک. ۴. دب، آج، لب، فق، مب و. ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. مج، دب، وز: میتما، آج، لب، فق، وز، مب، میثما، مر: حیثما. [.....] ۷. فق، وز که. ۸. اساس: بدرفشیدی خوانده می‌شود، اما قرائن متعدّد و تفصیل مطلب در متن همین نسخه نشان می‌دهد که «ندرفشیدی» صحیح است، مج، لب، فق، مب، مر: ندرخشیدی، آج: به در رفتیدی. ۹. دب، آج، لب، فق، مب، مر: چشمهایشان. ۱۰. مب، مر او. صفحه: ۱۴۸ [۳۵-۳] پ: وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ مَا زَكَايَ مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا... «۱»، اگر نه فضل و رحمت خدای بودی، زکی نبودی از شما هیچ کس. اکنون هم

فضل هست و هم زکا، برای آن که حرف نفی در هر دو جایگاه هست، اینکه حکم «لو» و «لولا» ست در قرآن و کلام عرب هر جا که آید. «با»، در «بسمعهم»، «با» ی تعدیه است، یعنی اذهب سمعهم» (۲) و ابصارهم. إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، که خدای تعالی بر همه چیزی قادر است. بدان که «شیء»، آن باشد که صحیح بود که بدانند و از او خبر دهند. و اینکه لفظ شامل بود موجود و معدوم [را] (۳)، و اگر چه معدوم و موجود صحت معلومی و مخبری دارد. بر اینکه قاعده، معدوم شیء باشد، و لفظ «شیء» که در قرآن آمد، یک جا مراد موجود و معدوم است، و یک جا موجود، و یک جا معدوم. آن جا که مراد هر دو است، قوله تعالی: أَنْ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۴)، خدای تعالی به همه چیزی علیم است، هم به موجود عالم باشد، هم به معدوم. و آن جا که مراد معدوم است دون موجود، هر کجاست که گفت: وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. مراد از اینکه «شیء» معدوم باشد، چه شیء چون در وجود آمد، از مقدوری قادر برفت، و اگر نه اینکه دلیلی بودی که تخصیص می کند به معدوم دون موجود، بر عموم حمل بایستی کردن. همچونین آن جا که بر موجود افتد دون معدوم، برای قرینه‌ای و (۵) دلیلی باشد فی قوله تعالی: وَ قَدْ خَلَقْتِكُمْ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُنْ شَيْئًا (۶)، ای موجودا. به قرینه «خلقتک»، قدیر بر سیل مبالغت بود در قادر. و قادر، ذاتی بود حاصل بر صفتی (۷) که از مکان آن صفت از او صحیح بود ایجاد آنچه مقدور او بود علی بعض الوجوه. اما معنی آیت و وجه تشبیه منافقان به اینکه چیزها که در آیت بگفت، در او چند قول گفته‌اند: یکی گفت: مثل منافقان در تحیر و تردّدشان، مثل کسی است که آتشی بر

 ۱. سوره نور (۲۴) آیه ۲۱. ۲. دب، آج، لب، فق، وز، لب: بسمعهم. ۳. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۴. سوره بقره (۲) آیه ۲۳۱. ۵. همه نسخه بدلها: قرینه او. ۶. سوره مریم (۱۹) آیه ۹. ۷. دب، معنی. صفحه: ۱۴۹ افزود، یا مثل کسی است که در شبی تاریک در بیابانی حاضر آید، بارانی آید ایشان را که در او رعد و برق و صواعق بود، که سختی بانگ رعد چنان بود که با آن انگشت در گوش نهند، و درفشیدن (۱) برق به صفتی بود که بیم آن باشد که چشمها که راه نبینند. وجه تشبیه و تحیر و تردّد ایشان است، گاهی میل کنند به مسلمانان (۲) از روی ظاهر، و گاهی با نزدیک کافران می شوند [۳۶-ر]. هر گه که قسمت غنیمتی باشد و چیزی به ایشان رسد، میل کنند به مسلمانی، کُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَا فِيهِ. و چون خلاف اینکه باشد، فرو مانند، وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا. قولی دیگر آن است که: حق تعالی با منافقان مثل زد قرآن را، و تشبیه کرد قرآن را به باران از آن جا که در او خیر و نفع است، چنان که در باران. و آنچه در قرآن هست از تهدید و وعید و ذکر و دوزخ مشبه است به رعد، و آنچه در قرآن هست از شفا و نور و وعد (۳) خیر (۴) و ثواب، ممثل است به برق و روشنایی او، چنان که اصحاب رعد انگشت در گوش نهند (۵) ترس آن را که نبادا که چیزی شنوند که موافق رای ایشان نباشد، و اگر چیزی بشنوند که به بعضی وجوه موافق رای ایشان بود، اندکی میل کنند، چنان که آن کس که به روشنایی برق پاره‌ای برود اندک، و چون خلاف اینکه باشد فرو مانند (۶). قتاده می گوید: اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد منافقان را در بد دلی و بی یقینی و پای نه بر جای (۷)، هر کجا آوازی بشنوند بترسند و انگشت در گوش نهند ترس هلاک را، حَذَرَ الْمَوْتِ، چنان که در دگر آیت گفت: يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ... (۸)، و قوله: كَلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَا فِيهِ، یعنی به نور اظهار کلمه اسلام تزجی روزگار می کنند. وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا، چون بمیرند با ظلم (۹)، عذاب شوند. قولی دیگر آن است که: مثل منافق (۱۰) چون در اسلام آید ایمن شود (۱۱) و حالش

 ۱. مب، مر: درخشیدن. ۲. همه نسخه بدلها: مسلمانی. ۳. آج، لب، فق: رعد. [.....] ۴. دب، آج، لب، فق، مز و خیر. ۵. مج حذر الموت، منافقان و جهودان چون قرآن شنوند، انگشت در گوش نهند. ۶. همه نسخه بدلها: فرو مانند. ۷. مر: و سست قدمی. ۸. سوره منافقون (۶۳) آیه ۴. ۹. همه نسخه بدلها: با ظلمت. ۱۰. دب، آج، لب، فق، مر زد. ۱۱. وز: ایذا نمی شود. صفحه: ۱۵۰ نیک شود ساکن (۱) گردد و مطمئن القلب (۲) شود. چون نکبتی و شدتی بدو رسد، بر گردد و مرتد شود، در اول با کسی ماند که: كَلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَا فِيهِ، و در دوم با آن ماند که: وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا، بیان اینکه قول، قوله تعالی فی سورة الحج: وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فَتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ (۳). قولی دیگر والبی گفت از

عَبْدَ اللَّهِ عَبَّاسٍ كَمَا: مراد به آیت منافقانند که اول جهود بودند. چون فتح بدر پدید آمد، شادمانه شدند، گفتند: اینکه آن محمد است که ما نعت و صفت او در توریت خوانده‌ایم، و پیغامبر آخر زمان است. چون در احد وهنی بود «۴» مرتد «۵» شدند و گفتند: اینکه نه آن محمد است، و اینکه صفات و سیر «۶» نه آن است که ما خوانده‌ایم. قولی دیگر آن است که: عبد الله مسعود و جماعتی از صحابه روایت کردند که: منافقی چند برخاستند و در «۷» شب [۳۶-پ] از مدینه بگریختند. چون به بیابان در آمدند و از شب پاره‌ای بگذشت، ابری بر آمد و تاریکی پدید آمد و باران در گرفت و رعد و برق غریدن و درفشیدن «۸» گرفت. ایشان متحیر فرو ماندند. هر گاه که برق روشنایی دادی پاره‌ای برفتندی، و چون برق بشدی، بایستادندی که راه ندیدندی. گفتند: بار خدایا! اگر ما را از اینکه بیابان خلاصی دهی، ما برویم و دست در دست رسول نهیم و ایمان آریم از صدق دل. چون روز شد، بیامدند و دست در دست رسول- علیه السلام- نهادند و ایمان آوردند و قصه خود با رسول- علیه السلام- بگفتند خدای تعالی مثل ایشان با دگر منافقان بزد- و الله اعلم بمراده. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۱ تا ۲۲]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۲۱) الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۲۲)

[ترجمه]

ای مردمان؟ پرستی خدایتان آن که بیافرید شما را و ایشان را که ----- ۱. مج، وز: شاکر. ۲. مج، وز: القلوب. ۳. سوره حج (۲۲) آیه ۱۱. ۴. دب، فق: پدید آمد، لب، مب: پدید آمد نبود. ۵. آج: یهود مرتد. ۶. همه نسخه بدلها: سیرت. [.....] ۷. همه نسخه بدلها: و به. ۸. مب، مر: درخشیدن. صفحه: ۱۵۱ پیش شما بودند تا مگر شما پرهیزگار شوی. آن که کرد برای شما زمین را گسترده و آسمان را بنا کرد، و فرود آورد از آسمان آبی، بیرون آورد به او از میوه‌ها روزی برای شما، مکنی «۱» خدای را مانند گان و شما می‌دانی «۲». قدیم- جل- جلاله [۳۷-ر] چون ذکر مؤمنان و کافران و منافقان بکرد و ایشان را مثل زد به آنچه در آیات متقدم برفت، خلقان را دعوت کرد به عبادت خود، و تذکیر کرد ایشان را نعمتهایی که با ایشان کرد، و تحذیر کرد ایشان را از آن که با او معبودی دیگر پرستند و اشباه و امثال گویند او را. قوله: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، «یا» حرف نداست، و «ای»، منادای مفرد معرفه است مبنی بر ضم. و «ها» مقحم است برای تنبیه. «الناس» صفت «ای» است، و «لام» در او تعریف جنس است. عبد الله عباس گفت: هر کجا در قرآن یا أَيُّهَا النَّاسُ است، خطاب اهل مکه است، و هر کجا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا «۳» است، خطاب اهل مدینه است و حمل او کردن بر عموم اولیتر باشد تا دلیلی مخصیص بودن. اعْبُدُوا رَبَّكُمْ، خدای را پرستید. اصل و معنی عبادت و رب بگفتیم در سورت فاتحه، اعادت کردن وجهی ندارد. الَّذِي خَلَقَكُمْ، حقیقت «خلق»، اخراج مقدور بود از عدم به وجود با نوعی تقدیر. و در لغت تقدیر بود، چنان که شاعر گوید: ولأنت تفری ما خلقت و بع ض القوم یخلق ثم لا یفری ای تقطع ما قدرت، و قال اخر: و لا یبط بأیدی الخالقین و لا أیدی الخوالق إلا جید الادم یعنی المقدرین و المقدرات. و از اینکه جاست قول خدای تعالی: ----- ۱. مکنی / مکنید. ۲. می‌دانی / می‌دانید. ۳. سوره بقره (۲) آیه ۱۰۴، و نیز ۸۷ مورد دیگر در سوره‌های مختلف. صفحه: ۱۵۲ و إِذِ تَخَلَّيْتُمْ مِنَ الطَّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ «۱». بدان که خالق بر اطلاق، خدای را تعالی گویند برای آن که افعال او همه بر وفق حکمت و صواب بود. پس پنداری مقدر است به اندازه حکمت. و ما را خالق بر

اطلاق نگویند، برای آن که فعل ما بیشتر نا مقدر «۲» باشد، و در افعال ما، محکم و مشوش و حسن و قبح «۳» در افتد و بر وفق تقدیر ما بنیاید برای فقد علم، و بر سبیل تقیید «۴» اجرا کنند بر یکی از ما گویند: خالق الادیم نعلا. و عرب گویند: خلقت الادیم نعلا. چنان که در «رب» بیان کردیم که بر اطلاق نگویند یکی را از ما مگر مقید «رب الدار»، و «رب الضیعه»، و چنان که شاعر گفت: فاذا شربت فأنئی رب الخورتق و السدیر و اذا صحوت فأنئی رب السویهة و البعیر و خدای تعالی اینکه اسم اجرا کرد بر جز خود، فی قوله تعالی: فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ «۵». خَلَقَكُمْ، بیافرید شما را و از کتم عدم به خیز وجود آورد. وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ، و آنان را که پیش شما بودند. «واو»، عطف راست، و معنی او اشراک «۶» ثانی باشد در حکم و اعراب اول. لَعَلَّكُمْ، و «لعل» معنی او طمع و ترجی و اشفاق بود، تقول: ایت السوق لعلک تشتري شیئا، طمع بود در وقوع [۳۷-پ] و اشفاق از فوت. و معنی آن بود: لکی تنجوا من عذاب الله. «لعل»، در قرآن به معنی «لام کی» باشد، بیانش قوله تعالی فی قصه یوسف: لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ «۷»، و به معنی «کان» آمد در سوره الشعراء، فی قوله: وَتَتَخَذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلَدُونَ «۸»، ای کانتکم. و جماعتی مفسران گفتند: «لعل» و «عسی» از خدای تعالی واجب بود. و محققان گفتند: بر نهاد خود است و در او معنی ترجی هست، و لکن راجع با ما، نه «۹» ----- ۱. سوره مائده (۵) آیه ۱۱۰. ۲. همه نسخه بدلها: نا مقدور. ۳. همه نسخه بدله: قبیح. ۴.

دب، آج، لب، فق، مب، مر: تقید. ۵. سوره مؤنون (۲۳) آیه ۱۴. ۶. دب، مب، مر: اشراک. ۷. سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۶. ۸. سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۲۹. ۹. اساس: امانت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] صفحه: ۱۵۳ با خدای تعالی، یعنی خدای «۱» پرستی به امید تقوی و نجات. و برای آن که اینک لفظ فرمود تا قاطع نشوند و مغری به قبیح نگردند. تتقون، در «تتقون»، دو قول گفتند: یکی آن که، تا از معاصی بپرهیزی، چه فعل طاعات «۲» صارف باشد مکلف را از فعل قبايح، چنان که خدای تعالی گفت: إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ... «۳»، و قول دیگر تا از عذاب دوزخ بپرهیزی «۴»، چه عبادت کردن بر وفق اوامر و نواهی خدای تعالی سبب نجات بود از عذاب «۵». قوله: الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا، خدای تعالی چون امر به عبادت کرد خلقان را و باز نمود که مستحق عبادت منم از شما که آفریننده شما و پدران شما منم، تقریر بعضی نعمتها و تفصیل آن بگفت، گفت: اینکه زمین را «۶» به فراش و بستر شما کردم تا در وی می آیی و می شوی «۷» و تصرف می کنی «۸» برای معاش، و در شب بر او قرار می کنی «۹» چنان که بر بستر. «جعل»، بر وجوه باشد: به معنی «خلق» آید، فی قوله: وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ «۱۰». و به معنی «صیر» آید «۱۱»، فی قوله: جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا. و در بیشتر آیات قرآن [همچنین بود] «۱۲» و در وجه اول متعدی بود به یک مفعول، و در اینکه وجه دوم متعدی بود به دو مفعول. و به معنی تسمیت آید «۱۳»، فی قوله: وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا «۱۴». فِرَاشًا، «فعال» بود به معنی مفعول، یعنی مفروش، چنان که «بساط» بمعنی مبسوط. و «بناء»، به معنی مبنی، زجاج گفت: بناء، ضم کردن بعضی بود با بعضی بر وجه تماسک که ایمن باشند از سقوطش، و گفته‌اند: بناء، ای سقفا مرفوعا. [گفته‌اند] «۱۵»: بنادر مقابله «۱۶» فراش برای دو وجه را، گفت یکی آن که ابو زید گفت: ----- ۱. همه

نسخه بدلها، بجز دب را. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر: طاعت. ۳. سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴۵. ۴. مب: بپرخیزی/ بپرهیزی پرهیزی. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر دوزخ. ۶. همه نسخه بدلها من. ۷. می آیی و می شوی/ می آیی و می شوی. ۸. ۹. می کنی/ می کنید. ۱۰. سوره انعام (۶) آیه ۱. ۱۱. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: آمد. ۱۲، ۱۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۱۳. همه نسخه بدلها: آمد. ۱۴. سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹. ۱۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: مقابل. [.....] صفحه: ۱۵۴ بنیان البیت و سماؤه اعلاه باشد، تا اینکه از روی بلندی مطابق آن باشد از روی پستی. و قول دیگر آن است که: آسمانه خانه باشد که مبنی نباشد چون آسمانه خیمه و خباء عرب، پس «بناء» گفت تا از آن پیدا بود، چنان که شاعر گفت: بنا السماء فسویها بنیتهها و لم تمدد «۱» باطناب و لا عمد [۸۳-ر] آفریدن آسمان و بر کشیدن او بی عمدی و گستردن زمین بی سندی، دلیل است بر قادر الداتی او، چه قادر به قدرت «۲» چنین فعل «۳» نتواند کردن. وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، [در او] «۴» دو قول گفته‌اند: قولی آن که به «سما» ابر خواست، و

گفته‌اند که: [خدای تعالی] «۵» اینکه ابر را چون جامه‌ای یا چیزی که در آب نهی نشف کند آفرید. ابر به دریا فرو شود و بر آید و در هوا متراکم شود، باد بر او آید و آن را بیفشارد، چنان که گفت: وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا ﴿۶﴾. بر اینکه قول، آب باران، آب دریا بود. و قولی دیگر آن است که: مراد به «سما»، آسمان است و آب باران از آسمان «۷» می‌آید و خدای تعالی اینکه ابر را مغربل آفریده است و حایل کرده در هوا میان آسمان و زمین تا چون از آسمان بیاید بر او آید، و تاب و اعتمادش بستاند به مقداری مقدر به زمین آید، چه اگر نه چنین بودی، زمین بیران «۸» شدی. و اینکه قول درست‌تر است برای آن که، لفظ قرآن بر حقیقت مانده است، و بر قول اول مجاز باشد، و کتاب خدای را - جل جلاله - تا بر حقیقت حمل شاید کردن، بر مجاز حمل نباید کردن. قوله: فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ، «به»، یعنی به باران از درختان و زمین برای شما میوه‌ها «۹» بیرون آرد تا روزی بود شما را، چنان که گفت: أَنَا صَبَبْنَا ----- ۱. آج: تمد. ۲. آج، در بالای سطر با خطی متفاوت از متن افزوده: محدث. ۳. مج، لب، فق، وز، مَب بدانند و، مر: چنین فعلی تواند کردن و داند. ۴، ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. سوره نبا (۷۸) آیه ۱۴. ۷. دب، آج، لب، فق، مر: سما. ۸. دب، مَب، مر: ویران. ۹. اساس: میوها/ میوه‌ها. صفحه: ۱۵۵ المَاء صَبَّبًا، ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا ﴿۱﴾، الی قوله: مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ ﴿۲﴾. خدای - جل جلاله - در اینکه آیت مَتَّ نهاد بر ما به خلق زمین برای ما بر وجهی که قرارگاه ما باشد. راویان اخبار روایت کرده‌اند که: چون خدای - تعالی - خواست تا آسمان و زمین بیافریند، جوهری سبز بیافرید چند هفت آسمان و هفت زمین. آنگه به نظر هیبت بدان جوهر نگرید، از ترس خدای - عز و جل - گداخته شد، آبی گشت لرزان. آنگه فرمان داد تا از آن آب بخاری و دودی بر آمد، از آن دود یک آسمان بیافرید، چنان که گفت: ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ... ﴿۳﴾، آنگه آن یک آسمان بشکافت و هفت آسمان کرد و فرمان داد تا آن آب پاره‌ای کف و زبد بر آورد به مقدار زمین مکه. از آن کف زمین مکه بیافرید. آنگه فرمان داد تا جمله زمین از زیر آن به در آوردند. از اینکه جا، مکه را «ام القری» خوانند که اصل همه زمین از اوست. آنگه آن یک طبقه را بشکافت و هفت طبقه کرد ستبری هر زمینی پانصد ساله راه، و از زمینی تا به زمینی که طبقه دیگر است پانصد ساله راه. آنگه فریشته‌ای را بفرستاد از زیر عرش تا زمین بر دوش و گردن گرفت و دستها بگسترد، یکی به مشرق رسید و یکی به مغرب، قرار قدم نداشت. خدای تعالی از بهشت گاوی «۴» بفرستاد [۳۸-پ] که او را چهل هزار سرو بود و چهل هزار دست و پای. و آن فریشته قدم بر «۵» سنم آن گاو «۶» نهاد، قدمش نیک قرار نگرفت یا قوتی از فردوس اعلی بفرستاد و از میان سنم او تا گوش «۷» او بفرمود نهادن، [تا] «۸» پایهای فریشته قرار گرفت بر او، و سروهای اینکه گاو «۹» به اقطار زمین بر آمده است. تا «۱۰» زیر عرش، و بینی درهای او «۱۱» در دریاست. در روز یک دم بزند و باز گیرد. چون ----- ۱. سوره عبس (۸۰) آیه ۲۵ و ۲۶. ۲. سوره عبس (۸۰) آیه ۳۲. ۳. سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. ۴. مج، آج، لب، فق، گافی / گاوی. ۵. همه نسخه بدلها: پای آن فرشته بر. ۶. مج، لب، فق: گاف / گاوی. [.....]. ۷. مج، دب، وز: کوهان. ۸. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۹. مج، لب، وز: گاف / گاوی. ۱۰. همه نسخه بدلها، بجز مَب، مر به. ۱۱. کذا: در اساس (به صورت اضافه مقلوب)، مج: و درهای بینی او، آج، لب: و بینی و دهان او، مر: و درهای بینی آن گاو، فق، مَب: و بینی درهای او، وز: درها و بینی او. صفحه: ۱۵۶ دم بزند، دریا را مدّ باشد، چون دم باز گیرد، جزر باشد، قوایم گاو «۱» را جای قرار نبود، سنگی بیافرید که ستبری او چند هفت بار هفت آسمان و هفت زمین. قوایم گاو «۲» بر او قرار گرفت، و آن آن سنگ است که لقمان می گوید پسرش را در وصیت «۳»: يَا بَنِيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكَهْ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ ﴿۴﴾. و گفته‌اند: اینکه آخر سخنی بود که لقمان گفت در حکمت و وصیت. سنگ را جای قرار نبود، خدای تعالی ماهی بیافرید، و آن آن است که قسم به او یاد کرد فی قوله: ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ﴿۵﴾، آن سنگ بر پشت آن ماهی نهاد، و جمله تن او خالی است، و ماهی بر آب است، و آب بر باد، و باد بر قدرت باری - جل اسمه. کعب الاحبار گفت: یک روز ابلیس بیامد و اینکه ماهی را گفت: هیچ دانی که بر پشت تو از زمینها و کوهها و حیوانات چه نهاده است! اگر خویشان بجنبانی همه ریخته شوند «۶». ماهی همّت کرد که چنان کند. خدای تعالی

هر دنبالی چند نیزه‌ای، بر هر دنبالی سیصد و شصت بند باشد. در هر بندی سیصد و شصت فرق زهر باشد، هر فرقی سیصد و شصت قلّه، که به یک قلّه از آن همه اهل زمین هلاک شوند. ----- ۱. همه نسخه بدلها:

هست. ۲. معج، دب، آج، لب، وز، فق، مب، مر بیافرید و. [.....] ۳. دب، آج، لب، مب: وزید، فق: وزد، مر: می‌وزد. ۴. معج، فق، گافان، دب، آج، لب، وز: گاوان. ۵. معج، وز: گوسپندان، دیگر نسخه بدلها: گوسفندان. ۶. سوره بقره (۲) آیه ۲۴. ۷. همه نسخه بدلها: چند. ۸. مر: دندان‌ی از ماران را، دیگر نسخه بدلها: دندان‌ی. ۹. لب: هیژده. ۱۰، ۱۱. اساس: متن اصلی محو شده و به صورت: «اصلها او» در آمده، به قیاس با نسخه معج تصحیح شد. صفحه: ۱۵۹ زمین ششم جای نامهای اهل دوزخ کرد و جای ارواح ایشان، و نام آن «سجین» است، ذلک قوله: *كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سَجِّينٍ* (۱). و زمین هفتم جای ابلیس و لشکر او کرد، و سرای (۲) او در آن جا نهاده است، از یک جانب سموم باشد، و از یک جانب سریر، زمهریر. و رعایا و لشکر او پیرامن او از آن جا پراکنده شوند. و سلمه کهیل (۳) روایت کند از عبد الله مسعود که: خدای تعالی بهشت در آسمان هفتم آفریده است امروز و دوزخ در زمین هفتم چون فانی کند آن جا باز آفریند که او خواهد. اما بعد (۴) «۴» قعر زمین، حدیث قارون بس است، فی قوله: *فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ* (۵). و آنکه، خدای تعالی او را به زمین فرو برد و مالهای او را و سرای او را تا روز قیامت، به زمین فرو می‌شود. در اخبار مسلسل، ابو اسحاق ابراهیم الثعلبی المفسر بیارد که: مرا روایت کرد ابو بکر محمد بن احمد القطان الاصفهانی و انگشتهای خود در انگشتهای من افکند، و همچونین جمله راویان تا به ابو هریره برد (۶)، که او گفت: مرا حدیث کرد رسول خدای، انگشتهای در انگشتهای من افکند و گفت: خدای تعالی زمین روز شنبه آفرید و کوهها روز یک شنبه، و درختان روز دوشنبه، و مکاره روز سه شنبه، و نور روز چهار شنبه، و چهار پایان را روز پنج شنبه، و آدم را روز آدینه. اینکه طرفی است از قصه خلق زمین، چنان که وعده دادیم که هر قصه که اول بار بدو رسیم، طرفی بگویم، و آنگاه حواله بر گفته می‌کنیم - ان شاء الله تعالی و به الثقة. و حدیث خلق آسمان، در دگر آیت گفته شود - ان شاء الله (۷). *فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُنْدَادًا*، «انداد» (۸)، جمع «ند» باشد، هم مثل باشد و هم ضدّ باشد، و کلمه از اضداد است. اما به معنی، چنان بود که حسان گوید: *أتهجوه و لست له بند فشرّ كما لخیر كما الفداء* -----

----- ۱. سوره مطففین (۸۳) آیه ۷. ۲. همه نسخه بدلها: سرای. ۳. دب، آج، لب، فق: سلمه سهیل. ۴. دب، آج، لب، وز و. ۵. سوره قصص (۲۸) آیه ۸۱. ۶. همه نسخه بدلها: ندارد. [.....] ۷. همه نسخه بدلها قوله. ۸. همه نسخه بدلها: اندادا. صفحه: ۱۶۰ و قال جریر: *أتیما تجعلون إلیّ ندًا و ما تیم لذی حسب ندید ای نظیر. و مفضل بن سلمه گفت: «ند»، «ضد» باشد، من قولهم: ندّ البعیر اذا نفر، و بعیر ندود، ای نفور، برای آن که اضداد متنافر باشند و معنی متقارب است. با خدای تعالی مثل فرو میارید» (۱)، یا (۲) ضدّ فرو مدارید. مراد به هر دو انبازی است در عبارت، یعنی با خدای تعالی شریک مگویید چه اگر خدای را - تعالی عن ذلک [۴۰-] *ر] علوا کبیرا - مثلی بودی، چون ضدّی بودی با او در منازعت و ممانعت. پس معنی یکی است با تضادّ لفظین - چنان که بینی (۳). و أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ*، در او چند قول است: یکی آن که شما می‌دانی (۴) که اینکه جمله که خدای تعالی بر شمرد، خدای آفریده است و جز خدای بر اینکه قادر نیست. و اینکه بتان که شما انباز گرفتگی آن را با خدای تعالی اینکه نتوانند کردن. قولی دیگر آن است که: شما می‌دانی (۵) که با خدای تعالی، ضدّ و ندّ در نخورد و سزا نبود، و لکن جحود می‌کنی. و قولی دیگر آن است که: شما عاقلانی، خیر و شر خود می‌دانی، و امر معاش و صنایع و وجوه منافع می‌شناسی، که (۶) «۶» اینکه جا می‌رسی (۷)، چرا عقل کار نمی‌بندی و نظر نمی‌کنی (۸)؟*

[سوره البقره (۲): آیات ۲۳ تا ۲۴]

[اشاره]

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ- (۲۳) فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْتُوا نَارَ النَّارِ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ- (۲۴)

[ترجمه]

و اگر می‌باشی در شک از آنچه ما فرستادیم بر بنده‌مان بیارید سورتی از مانند اینکه و بخواهی «۹» گواهانتان را بجز خدای، -----
 ۱، ۵. همه نسخه بدلها: مدارید. ۲. اساس: تا، به قیاس با نسخه مج و اتفاق نسخه بدلها
 تصحیح شد. ۳. اساس: یعنی، با توجه به مج تصحیح شد، مب، مر: می‌بینی. ۴. دانی / دانید. ۶. مج، آج، لب: اگر. ۷. می‌رسی /
 می‌رسید. ۸. نمی‌کنی / نمی‌کنید. ۹. مج، آج، لب، فق: بخوانی / بخوانید. صفحه: ۱۶۱ اگر راست می‌گویی. اگر نکنی و خود
 نکنی «۱»، بترسی از دوزخ، آن که هیزمش مردم باشد «۲» و سنگها بجارده‌اند برای «۳» کافران. «واو»، عطف است و «ان»، حرف شرط
 است. «کان» فعلی است گاه تأمه بود و گاه ناقصه و گاه زیاده، و هر سه وجه محتمل است [۴۰-پ] اینکه جا. اگر تأمه بود، معنی
 اینکه بود که: حاصلتم فی ریب، و اینکه وجه ضعیف است. و اگر ناقصه بود، «فی ریب» در جای خبر او بود، و تقدیر چنین باشد که:
 ان کنتم شاکین مرتابین. و اینکه وجه درست است. و اگر زیادت گویند، هم محتمل است و معنی چنین باشد: و ان انتم فی شک، و
 اینکه وجه هم نیک باشد و عرب، «کان» در کلام آرد زیادت، چنان که شاعر گفت: علی کان المسومه العراب یعنی علی المسومه
 العراب. بدان که: خدای- جل-جلاله- چون ذکر ادله که دلیل می‌کند بر توحید او بگفت، تنبیه می‌فرماید خلقان را بر نبوت
 پیغامبرش- صلی الله علیه و آله. و مورد آیت بر احتجاج است و حجت انگیزختن بر صدق رسول- علیه السلام- و صحت نبوت او.
 وجه استدلال آن است که خدای تعالی گفت با منکران نبوت- و ایشان جماعتی عاقلان و فصیحان و بلیغان بودند و در فصاحت به
 درجه اعلا، و خداوندان اشعار و خطب و کلام فصیح- گفت: مردی را به شما فرستادم «۴» هم از شما، و کتابی بدو دادم «۵» از جنس
 کلام شما، اگر شما را شکی است در آن که اینکه کلام من است یا کلام اوست یا کلام بعضی بشر، شما نیز فصیحان و
 بلیغانی، حدیثی مانند اینکه بیارید. و شما اهل حمیت و انفتی، با اینکه همه عدول کردند از معارضه قرآن آوردن و دست با تیغ
 زدند و اختیار قتال کردند تا کشته شدند و زنان و فرزندان ایشان را به آوار ----- ۱.
 نکنی / نکنید. ۲. دب، آج، لب، فق: باشند. ۳. اساس آنرا: کی، به قیاس با ترجمه مطلب در صفحات بعد، و با توجه به نسخه مج،
 تصحیح شد. ۴. آج، لب: فرستادیم. [.....] ۵. آج، لب: دادیم. صفحه: ۱۶۲ ببرند و مالهای ایشان غنیمت کردند، اگر قادر بودندی
 بر معارضه قرآن، اختیار آن کردند، نه اختیار قتال، که هر عاقل را که مخیر بکنند میان دو کار چنین «۱»: یکی سهل و یکی صعب،
 تا به جان و مال با قدرت بر کار سهل، اختیار کار صعب نکنند، و بذل جان و مال نکنند، و او خصم را به سخن دفع تواند کردن.
 اینکه دلیل است بر صحت نبوت رسول ما- علیه السلام- و آن که اینکه قرآن از قبل خداست- جل-جلاله- و معجز اوست «۲»- علیه
 السلام. اما کلام در آن که از چه وجه معجز است، علما خلاف کردند. بیشتر علما گفتند: وجه اعجاز فرط فصاحت است، و بعضی
 دگر گفتند: اسلوب مخصوص است. و بعضی دگر گفتند: اخبار غیب است که در قرآن هست. و مذهب مرتضی- رحمه الله علیه-
 صرفه است و مذهب نظام. و کلام در اینکه معنی، در کتب اصول مشروح آمده است، در اینکه کتاب تشاغل به اینکه معنی وجهی
 ندارد [۴۱-ر]. مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا، «من»، تبیین را بود، و «ما» موصوله است، و تزیل و انزال، به یک معنی بود و آن نقل باشد از
 جهت علو به جهت سفلی. و مراد به «ما»، قرآن است بلا خلاف. عَلٰی عَبْدِنَا، یعنی رسول ما محمد- صلی الله علیه و آله. فَأْتُوا بِسُورَةٍ،
 خلاف کردند در آن که اینکه لفظ «فأتوا»، امر است بر حقیقت یا امر نیست. درست آن است که اینکه امر نیست بر حقیقت، چه امر
 قول قایل باشد آن را که دون او بود در رتبت، افعیل یا آنچه جاری مجرای آن بود، به شرط آن که مأمور به را مرید باشد، و اینکه
 جایگاه خدای- عزّ و جل- مرید نبود آوردن مثل قرآن را، چه وجود مثل قرآن از ایشان صحیح نبود. و اینکه صیغت مشترک بود از

میان امر و اباحت و تهدید و تحدی. امر چون: أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ... «۳»، و اباحت، چون قول خدای تعالی: وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا... «۴»، و تهدید چون: اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ... «۵»، و تحدی چون: فَآتُوا بِسُورَةٍ. و امر، به ارادت آمر مأمور به را محقق شود هر کجا مصاحبت ارادت بود و مراعات ----- ۱. آج، لب: چونین. ۲. آج، فق: رسول است. ۳. سوره بقره (۲) آیه ۴۳. ۴. سوره مائده (۵) آیه ۲. ۵. سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰. صفحه ۱۶۳ رتبت آن امر «۱» بود، و الّا امر نباشد بر حقیقت. و معنی سورت بگفتیم در مقدم. مِنْ مِثْلِهِ، در «من» خلاف کردند و در ضمیر متصل به «مثله» اعنی «ها». بعضی گفتند: راجع است با قرآن آن که اینکه قول گفت، گفت: «من»، زیادت است، تقدیر چنین باشد: فَآتُوا بِسُورَةٍ مثله، چنان که در دگر جا گفت «۲»: أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَآتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ... «۳»، و چون راجع باشد با رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- معنی آن باشد که: بیارید و باز نمایید «۴» سورتی جنس اینکه از بشری مثل محمّد، یعنی چون از مثل او صورت نیندد، از او هم «۵» ممکن نباشد، لا بدّ کلام خدای تعالی بود. بر اینکه قول «من» تبیین بود و شاید که ابتدای غایت بود، و تقدیر چنین باشد که: بسوره صدرت، او «۶» وجدت من مثله. وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ، اینکه دعا به معنی استعانت و استغاثت باشد، چنان که شاعر گفت: و قبلک ربّ خصم قد تمالوا علیّ فما جزعت «۷» و لا دعوت یعنی جزع نکردم و استغاثت نکردم به کسی. و قولی دیگر آن است که: به معنی مسألت و خواستن حاجت باشد، چنان که یکی را از ما چون مهمی پیش آید، با خدای تعالی فرج کند و خدای را تعالی بخواند و از او فرج در خواهد، می گوید: شما نیز مسأله کنی از معبودان خود. و در «شهداء»، دو قول گفتند: یکی، اصنام را که بدون [۴۱-پ] خدای می پرستی، و برای آن گواه خواند بتان را که ایشان دعوی کردند که، اینکه بتان برای ما گواهی دهند بر عبادت ما ایشان را، چنان که گفتند: شفیعان ما باشند، فی قوله: هُوَ لَاءِ شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ... «۸»، و قولی دیگر آن است که: جهودان را خواست که مشرکان جهودان را به گواهی «۹» در خواستندی، و ایشان گواهی «۱۰» دادندی برای مشرکان، ----- ۱. دب: آمر. ۲. آج، لب، فق فی قوله تعالی. ۳. سوره یونس (۱۰) آیه ۳۸. ۴. دب، آج، لب، فق: بیارند و باز نمایند. ۵. دب، آج، لب، فق: از شما هم. ۶. دب، آج، لب، فق: ای. ۷. آج، لب، فق: هلعت. ۸. سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸. [.....] ۹، ۱۰. دب، آج، لب، مب، مر، فق: گواهی. صفحه ۱۶۴ چنان که خدای تعالی در دگر آیت حکایت کرد از ایشان: قُلْ هَلْ مِمَّ شُهَدَاءُكُمْ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ «۱». قوله: مِنْ دُونِ اللَّهِ بِرِ قَوْلِ أَوْلٍ، مِنْ دُونِ اللَّهِ راجع باشد با «شهداء»، و بر اینکه قول راجع باشد الی قوله: «و ادعوا» «۲»، یعنی اینکه جهودان را به فریاد خوانید بدون خدای اگر فریاد رسی توانند کردن. إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، اگر راست می گویی در اینکه دعوی که کردی که محمّد از خویشتن می گوید اینکه قرآن. قوله: فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا، آنگه حق تعالی تهدید کرد کافران را در اینکه آیت به دوزخ، و خبر داد که «۳»: معارضه قرآن نیاری هر گز، گفت: اگر نکنی، یعنی معارضه «۴» و خود نکنی چه معلوم آن است که شما را خود آن علم نیست، یا اگر هست در وقت معارضه مصروف شوی از آن علم بر قول آن که صرفه گوید. فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي، بررسی از آن آتش. و «نار»، «۵» اسمی علم است دوزخ را، و «لام»، در اینکه جا تعریف عهد است. وَقُودُهَا النَّاسُ وَ «وقود»، آن باشد که آتش به او بر افروزند، به فتح و به ضمّ مصدر فعل باشد، و كذلك: الطهور و الطهور و الوضوء و الوضوء. گفتند «۶». هیزم اینکه آتش آدمیان باشند. و سنگها، در او دو قول گفتند: یکی آن که، اینکه خبر است از عظم شأن آتش دوزخ که از قوت به آن جا باشد که سنگها سوزد، پس بنگر که با آدمی چه کند- نعوذ باللّٰه منها. و قولی دیگر آن است که: مراد به «حجاره»، سنگ کبریت است، چه آتش با او مسرعت بود «۷»، و اینکه قول عبد الله عیّاس و عبد الله مسعود است و جماعتی از صحابه، و بر هر دو قول مبالغت است در وصف دوزخ. و در خبر می آید که رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- در وصف دوزخ گفت که: اینکه آتش که شما می بینی در دنیا جزوی است از هفتاد جزو از آتش دوزخ. و در خبری ----- ۱. سوره انعام (۶) آیه ۱۵۰. ۲. اساس و همه نسخه بدلها: فادعوا، با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد. ۳. دب: و گفت. ۴. همه نسخه بدلها قرآن. ۵. همه نسخه بدلها نیز. ۶. همه نسخه بدلها: گفت. ۷. مج، وز: مسرع باشد، آج، لب، فق، مر: مسرع

شود، مب: مسروع شود. صفحه: ۱۶۵ دیگر چنین آمد که: هفتاد بار به آب بفرمود «۱» شستن «۲» جمراهی «۳» که از دوزخ بیاورند به دنیا، تا چنین شد که می‌بینی. گفتند: یا رسول الله! اگر اینکه آتش بودی، همانا کفایت بودی! گفت: بلی؟ و لکن عظیمتر از اینکه است [۴۲-ر] به شست «۴» و نه جزو، هر جزوی مثل اینکه آتش. و در خبری دیگر آمد که: اگر اهل دوزخ را بر آتش دنیا نهند، از راحت خوابشان برآید. و در خبر است که- رسول- علیه السلام- گفت: اگر در اینکه مسجد صد هزار مرد باشند «۵» و در میان ایشان یک مرد باشد از اهل دوزخ «۶»، دمی بر آرد، جمله از تف دم او بسوزند. و عبد الله عیّاس روایت کند که، رسول- علیه السلام- گفت: ای مردمان! از خدای بترسی «۷» حق ترسیدن او که اگر قطره‌ای زقوم دوزخ در دنیا چکانند، طعام و شراب و معاش بر همه اهل دنیا تلخ شود و تباه گردد، پس حال آن کس که همه طعامش از آن باشد، چگونه بود؟ و در خبر می‌آید که: چون داود- علیه السلام- گریستی، مردمان او را گفتندی: کمتر گری؟ گفتی: رها کنی تا بگریم «۸» پیش از آن روز که در آن روز گریه سود ندارد، و پیش از آن که استخوانها «۹» در دوزخ سوخته شود و فریشتگان عذاب مسلط گردند «۱۰» فریشتگانی غلاظ شداد «۱۱»، لا- یعضون الله ما أمرهم و یفعلون ما یؤمرون «۱۲». منصور عمار گوید: سالی از سالها به حج خانه خدای می‌شدم، به کوفه فرود آمدم. شبی بیرون آمدم در کویی از کویهای «۱۳» کوفه می‌گذشتم. از سرایی آوازی به در می‌آمد که می‌گفت: بار خدایا! به عزّ و جلال تو که من به آن معصیت که کردم مخالفت تو نخواستم، و به نکال تو و عذاب تو جاهل نبودم، و لکن خطیبتی عارض شد ---

۱. دب، آج، لب، فق، مب فرو برد و. ۲. دب: و شستن، مب: تا شستند. ۳. دب، آج، لب، فق، مب: جزوی، مر: افتادگی دارد. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: شصت. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر: باشد. ۶. دب، واو، مر و. [.....] ۷. آج، لب، فق: ترسید. ۸. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: گریه کنم. ۹. وز: استخوانها. ۱۰. دب، آج، لب، فق، مب، مر و عزّت از میان سلطان و گدا برداشته شود. ۱۱. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: که غلاظ و شداداند. ۱۲، ۱۳. سوره تحریم (۶۶) آیه ۶. صفحه: ۱۶۶ و شقاوتی یاری داد و به پرده فرو گذاشته تو مغرور شدم، و به جهل و نادانی در تو عاصی شدم. بار خدایا! مرا از عذاب تو که برهاند، و اگر دستم از رسن رحمت تو بگسلد، تمسک به رسن «۱» که کنم. گفت «۲»: من خواستم تا امتحانی کنم، دهن بر شکاف در نهادم و اینکه آیت بخوانم: یا ایّها الذین آمنوا قوا أنفسکم و أهلیکم ناراً و قودها الناس و الحجاره علیها ملائکه غلاظ شداد «۳»- تا به آخر آیت. نعره‌ای بزد و ساعتی اضطراب «۴» کرد و آنگه ساکن شد. در سرای بنشان کردم و بر دگر روز باز آمدم تا چه حالت است. جنازه‌ای دیدم بر در سرای نهاده و عجوزی را دیدم که در سرای می‌شد و به در می‌آمد. گفتم: یا هذّه؟ اینکه مرد کیست که فرمان یافته است! گفت: جوانی خدای ترس از فرزندان رسول در ورد خویش و در مناجات بود، دوش مردی اینکه جا بگذشت، آیتی از قرآن بخواند، او بیوفتاد و ساعتی اضطراب کرد و جان بداد. من گفتم: طوبی له؟ چنین باشند اولیای خدای. هم منصور عمار گوید: در مسجدی شدم، جوانی را [۴۲-پ] دیدم نماز می‌کرد با خشوع و خضوع و تضرّع و گریه. گفتم: از اینکه مرد بوی آشنایان می‌آید. چون سلام نماز بداد، فراز شدم و گفتم: هیچ می‌دانی که خدای را در دوزخ وادی است نام آن «لظی»، نَزاعهً للشوی «۵»، گفت: نعره‌ای بزد و بیوفتاد «۶» بی هوش «۷». چون با هوش آمد «۸»، گفت: زیادتى کن. گفتم: یا ایّها الذین آمنوا قوا أنفسکم و أهلیکم ناراً و قودها الناس و الحجاره «۹»- الایه. نعره‌ای بزد «۱۰» و جان بداد. من جامه از سینه او دور کردم، به خطی روشن بر سینه او نوشته بود: فَهُوَ فِی عِیشَه راضیه، فِی جَنَه عالیّه، --- ۱. دب، آج، لب، فق، مب: بر بند، مر: بر. ۲. مر: منصور گفت. ۳. سوره تحریم (۶۶) آیه ۶. ۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز: اضطرابی، مب، مر: ندارد. ۵. سوره معارج (۷۰) آیه ۱۶. ۶. همه نسخه بدلها: بیفتاد. ۷. دب، مب، مر: و بی هوش شد، در اساس نیز با خطی جدید و متفاوت از متن (شد) افزوده شده است. ۸. دب، مب، مر: به هوش باز آمد. [.....] ۹. سوره تحریم (۶۶) آیه ۶. ۱۰. آج، لب، فق، مب، مر و بیفتاد. صفحه: ۱۶۷ قُطُوفُهَا دَائِمَةٌ «۱». به کار او قیام کردم تا او را دفن کردند «۲». بخفتم، در خوابش «۳» دیدم که می‌آمد تاج بر سر نهاده و حله بهشت پوشیده، گفتم: ما فعل الله بک، خدای با تو چه کرد! گفت: مرا به درجه شهیدان بدر برسانید و بیشتر. گفتم:

چرا! گفت: لاَئِهِمْ قَتَلُوا بَسِیُوفَ الْكُفَّارِ وَ قَتَلْتَ بِسِیْفِ الْمَلِكِ الْغَفَّارِ، برای آن که ایشان به شمشیر کفار کشته شدند، و من به شمشیر ملک غفار (۴)، پس شهادت من به از شهادت ایشان بود. ابو العباس قَطَّان گفت: پادشاهی بود و دختری داشت، و در همه جهان همانش بود. او را بغایت اکرام و اعزاز داشتی، پیوسته با کام دل و مطربان. شبی مطربان (۵) از پیش او آن ملاحی می زدند، عابدی در همسایگی بود، آواز برداشت و اینکه آیت بر خواند: یا أَيُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَکُمْ وَ أَهْلِکُمْ نَاراً وَ قُوْذُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ عَلَیْهَا مَلَائِکَةٌ غُلَاطٌ شِدَادٌ- الایه (۶). او گفت: خاموش شوی (۷). خاموش (۸) شدند. عابد دگر باره آیت بر خواند. کنیزک بشنید، دست بیازید و جامه بدزید و جزع و زاری کردن گرفت. پدر را بگفتند: پدر آمد و دختر را در کنار گرفت و گفت: جان پدر؟ تو را چه رسید! گفت: به خدای (۹) بر تو، خدای را سرایی است که در او آتشی است که هیزم آن آدمیانند و سنگهاست! گفت: بلی؟ گفت: ای بی امانت؟ پس (۱۰) مرا خبر نکردی! به خدای که طعام خوش نخورم و جامه نرم نپوشم، تا بندانم که من اهل بهشتم یا اهل دوزخ؟ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِینَ، «اعداد» و «استعداد»، بجاردن (۱۱) باشد، خدای تعالی ----- ۱

۶. سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۱ تا ۲۳. ۲. همه نسخه بدلها: کردم. ۳. مب، مر: شب در خواب. ۴. وز: به خط کاتب اصلی در حاشیه افزوده است: غازی ز پی شهادت اندر تک و پوست || غافل که شهید عشق فاضلتر از اوست فردای قیامت آن به اینکه کی ماند || کان کشته دشمن است و اینکه کشته دوست ۵. مج: با مطربان، آج، لب، فق: اهل طرب، مب، مر: با اهل طرب. ۷. همه نسخه بدلها، بجز مر ایشان. ۸. مر: خاموش / خاموش. ۹. مب، مر: به حق خدای. ۱۰. آج، لب: پس چرا، مب، مر: چرا. ۱۱. آج، لب، فق: بچه، مب، مر: مهیا. صفحه ۱۶۸ گفت: اینکه آتش برای کافران بچاردهام (۱) - و السلام (۲). [سوره البقره (۲): آیه ۲۵] وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِی رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَ أُنْتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَ لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۲۵) [ترجمه] مژده ده آنان را که بگرویدند و کارهای نیک کردند، ایشان راست بهشتهایی که می رود از زیر آن جویها. هر گه که روزی دهند ایشان را از آن میوه ای روزی، گویند: اینکه آن است که ما را روزی دادند پیش از اینکه آرند به ایشان آن را مانند یکدیگر، و ایشان را بود در آن جا حوریانی (۳) پاکیزه، و ایشان در آن جا همیشه باشند. چون قدیم - جل - جلاله - وصف عذاب دوزخیان بکرد و آنان که کفر آرند به خدای - عز و جل - در عقب آن طرفی ثواب مؤمنان و مطیعان (۴) بگفت (۵) تا از هر دو طریق، هم از طریق ترغیب و هم از طریق ترهیب دعوت کرده باشد تا مکلفان را داعی قویتر باشد به فعل طاعات و اجتناب کفر و مقبحات. فقال: وَ بَشِّرِ، مژده ده. بشارت خبری باشد متضمن نفع، مخبر را (۶)، و در نفع و خیر حقیقت باشد و در عذاب و مضرت مجاز بود، چنان که حق تعالی گفت: فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۷)، و در لغت هم خبری باشد که اثر آن از مسرت و مسامت بر بشره پیدا شود. و برای آن گفتم که در اول حقیقت است و در دوم مجاز، که عرف (۸) اینکه لفظ را محقق کرده است به خبری (۹) که متضمن مسرت و نفع باشد. و اگر بر اصل وضع مانده بودی، در هر دو حقیقت بودی از روی استعمال و اشتقاق. و «بشره»، بیرون پوست آدمی بود، و «بشر»، اسم جنس است مر آدمی را، و «مباشرت»، مس -----

۱. کذا: در اساس و وز «بچاردهام»، (چ، با سه نقطه)، مج، دب، آج، لب، فق: بچاردهام، مب، مر: مهیا کرده ام. ۲. آج، لب، فق: و الله اعلم، مب، و الله اعلم بالصواب قوله تعالی، مر: و الله اعلم بمراده قوله تعالی. [.....] ۳. مج، دب، وز: جفتانی. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: مطمئنان. ۵. دب، آج، لب، فق: بکند، مب، مر: می کند. ۶. همه نسخه بدلها چنان که اثر آن بر بشره او پیدا شود. ۷. سوره آل عمران (۳) آیه ۲۱. ۸. دب، آج، لب، فق، مب، مر: عرب. ۹. مج، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی، دب: خیری. صفحه ۱۶۹ بشره بود به بشره، و «تباشیر صبح»، علامات (۱) صبح باشد. الَّذِینَ آمَنُوا، موصول است وصله، و هر دو در محل نصب است (۲). وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، ای الطاعات الصالحات، و صالحات، صفت موصوفی محذوف است - چنین که گفتیم. علما خلاف کرده اند در آن که مراد به عمل صالح چیست، و عمل که صالح باشد! از بعضی صحابه روایت - کرده اند [۴۳- پ] که: مراد به صلاح عمل، اخلاص عمل است خدای را - جل - جلاله - چه عمل به نفاق صالح نباشد، بیانش: فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا... (۳)، ای

خالصا لله تعالی. و از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - روایت کرده‌اند که: مراد پنج نماز است، بیانش: وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُصَلِّينَ «۴». عبد الله عباس می‌گوید: عمل صالح آن بود که از میان خدای تعالی «۵» و بنده‌یش بر وجهی که ریا را بدو راه نبود. معاذ جبل گفت که: صالح آن بود که در او چهار خصلت بود: علم و نیت و صبر و اخلاص. سهل بن عبد الله گفت: آن بود که بر وفق سب «۶» بود، چه عمل مبتدع صالح نبود. و گفته‌اند: عمل صالح ادای امانت بود، لقلوله تعالی: وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا... «۷»، ای امینا. و گفته‌اند که: عمل صالح عمل تائب بود، لقلوله تعالی: وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ «۸»، ای تائبین. و اولیتر آن بود که حملش بر عموم کنند تا همه وجوه داخل باشد در او، چه از میان اینکه وجوه تنافی نیست. أَنَّهُمْ جَنَاتٍ محلّ او نصب است بر مفعول دوم بشر، یقال: بشرته كذا ----- ۱. همه نسخه بدلها: علامت. ۲. همه نسخه بدلها: بوقوع البشارة علیه. ۳. سوره كهف (۱۸) آیه ۱۱۰. ۴. سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۰. ۵. مج، دب، آج، لب، وز، فق: باشد. ۶. همه نسخه بدلها: سنت. ۷. سوره كهف (۱۸) آیه ۸۲ [.....]. ۸. سوره یوسف (۱۲) آیه ۹. صفحه: ۱۷۰ و بكذا. «جنات»، جمع جنت بود، و آن بستانی «۱» باشد که سایه درختان او زمین را بپوشد «۲» از آفتاب. و اصل کلمه، «ستر» بود، از اینکه جا سپر فراخ را «جنته» و «مجن» خوانند، و دیوان را «جن» خوانند که پوشیده باشند از چشم ما، و دیوانگی را جنون و جنته خوانند که عقل را بپوشد «۳»، و جنة علیه اللیل... «۴»، و اجنه، آن باشد که شب به او در آید. تجری من تحتها الأنهار، یعنی من تحت اشجارها، در زیر درختانش جویها می‌رود، برای آن که در اخبار چنین آمد که: جویهای بهشت بر روی زمین رود، و در «۵» شکاف نباشد چون جویهای دنیا. قولی دیگر آن است که: به فرمان ایشان رود بر وفق مراد ایشان، چنان که گفت: وَهَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي... «۶»، ای بامری، اینکه آنها «۷» به فرمان من می‌رود، حکایت است از فرعون. و «انهار»، جمع نهر باشد، و «نهر» و «نهر» دو لغت است. و نهر را اشتقاق از فراخی بود. و روز را برای فراخی «۸» روشنایی نهار خوانند، و قول شاعر از اینکه جاست: انهرت «۹» فتقها در بیتی که برفت، ای وسعت. در اخبار چنین می‌آید که: جویهای بهشت بر روی زمین می‌رود، چنان که متفرق نمی‌شود بی حایلی. و چهار جوی: آب، و می، و شیر، و انگبین، به یک جای می‌رود که آمیخته نشود «۱۰». گفتند: صادق - علیه السلام - می‌گفت اینکه خبر. ملحدی بشنید، گفت: عقل اینکه حدیث چگونه پذیرد که چهار مایع به یک جای باشند و مختلط نشوند؟ صادق گفت: ای بیچاره؟ نینی که خدای تعالی در یک پوست خایه مرغ، دو مایع [۴۴-۴۴] جمع کرد به رنگ و طعم و طبع مختلف، و هیچ دو با هم در «۱۱» شکاف نباشد چون جویهای دنیا. قولی دیگر آن است که: به فرمان ایشان رود بر ----- ۱. مب: بوستان. ۲. همه نسخه بدلها: بپوشاند. ۳. مب، مر: بپوشاند. ۴. سوره انعام (۶) آیه ۷۶. ۵. ۱۱. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر، ها او. ۶. سوره زخرف (۴۳) آیه ۵۱. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: انهار. ۸. آج، لب، فق: آن فراخی، مب: فراخی آن. ۹. دب، آج، لب، فق، مر: و انهرت. ۱۰. مر: نشوند. صفحه: ۱۷۱ عباد صامت روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: بهشت صد درجه است، از درجه تا به درجه «۱» صد ساله راه است و فردوس از بالای همه است، چهار جوی از آن جا فرو «۲» می‌آید: یکی از آب، یکی از می، یکی از شیر، یکی از انگبین. چون از خدای بهشت خواهی، بهشت فردوس خواهی. و انس مالک روایت کند که: همانا شما گمان بری که جویهای بهشت در اخادید زمین باشد؟ آن، بر روی زمین رود، از یک جانبش مروارید باشد، و از یک جانب یاقوت، و گل او مسک «۳» اذفر باشد. گفتند: اذفر چه باشد! خالص «۴» که با او خلطی نباشد. مسروق روایت کند از عبد الله عباس که او گفت: جویهای بهشت از زیر کوههای مسک «۵» بیرون می‌آید. خالد بن معدان، روایت کند که: تلّهای «۶» مشک در بهشت بیشتر از ریگهای دنیاست. از عصاره آن جویها بیرون می‌آید از شیر سپیدتر و از انگبین شیرینتر. بر کنار آن کوههای مروارید باشد. کَلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا، هر گه که ایشان را از آن جا روزی دهند. «رزقوا»، فعلی است مسند با مفعول «۷»، و اینکه فعل را مجهول گویند، و فعل ما م یسم فاعله گیند. و «من»، تبیین راست. «رزقا»، مفعول دوم «رزقوا» است. قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ، عبد الله عباس و عبد الله بن مسعود و قتاده و مجاهد گویند: مِنْ قَبْلُ، یعنی فی الدنیا. اینکه آن میوه‌هاست که ما را در دنیا دادند، یعنی

مثل آن است. و وجه اینکه تأویل آن باشد که آن کس که او طعامی لذیذ که او را خوش آمده باشد خورده بود، دلش در بند آن بود که کی باشد که مثل آن باز یابد. حق تعالی خبر داد که: آن میوه‌ها مانند اینکه میوه‌ها بود که دل شما بدان متعلق «۸» شده باشد، و اینکه اختیار محمّد جریر است. ----- ۱. مب، مر دیگر. ۲. مج، دب، آج، لب، فق، ها: فرود. ۳، ۵. همه نسخه بدلها: مشک. [.....] ۴. مب: خالصی. ۶. مج، وز: کله‌های، دب، آج، لب، فق، مر: قله‌ها. ۷. همه نسخه بدلها: یجز مب، ها: مفعول به. ۸. دب، مب، مر: متعلق. صفحه: ۱۷۲ و روایت کلبی از عبد الله عتّاس آن است که: خدای تعالی ایشان را میوه‌های متشابه دهد تا آنچه دوم بار آرند ایشان را گویند: اینکه خود هم آن است که ما اوّل خوردیم از قوت تشابه، آنکه به طعم مختلف [یابند] «۱» بدانند که نه آن است. و اصم گفت: معنی آن است که «۲» ایشان میوه‌ای از درخت بگیرند، مانند آن در حال پدید آید، فی اللون و الطعم، و اینکه غایت متمنی مرد باشد. و مسروق روایت کند که: درختان بهشت ساق ساده ندارند، بل از آخر تا به اوّل منضود و منظوم باشد به «۳» میوه، هر گه که یکی از او بگیرند «۴»، خدای تعالی مانند آن باز آفریند. و حسن بصری روایت کند که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: به آن خدای که مرا به حق «۵» بفرستاد که میوه بهشت از درخت باز کنند، به دهن نا رسیده که خدای تعالی به بدل آن مانند آن باز آفریند. و اُتوا به مُتشابهاً، به ایشان آرند آن را مانده با یکدیگر [۴۴-پ] و نصب او بر حال باشد از «به»، یعنی مانند یکدیگر بود در لون و طعم و منظر، و اینکه روایت سدی است از عبد الله عتّاس و قول عبد الله مسعود است و جماعتی «۶» صحابه. و حسن و قتاده و ابن جریر می گویند: مانند یکدیگر بود در جودت و نیکی در او هیچ بدو نفایت «۷» نباشد. عطاء بن یسار روایت کند که: درختان بهشت از زر باشد و برگهای آن از حله‌های بهشت باشد و میوه‌های آن «۸» چند کوزه‌های بزرگ باشد از سیم سپیدتر و از مشک خوشتر و از شکر شیرینتر و از کره «۹» نرمتر. مجاهد روایت کند که: زمین بهشت از سیم باشد و خاکش مشک باشد، و ----- ۱. اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

۲. همه نسخه بدلها، بجز ها هر گه که. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: از. ۴. ها: باز کنند. ۵. دب، آج، لب، فق، مب: به خلق، مر: به حق به خلق. ۶. اساس: جماعت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. ۷. آج، لب، فق، مب، مر: هیچ تفاوت. ۸. دب، آج، لب، فق، مب: از. ۹. مر: مسکه. صفحه: ۱۷۳ اصل درختانش از زر باشد و شاخهای آن از لؤلؤ و زبرجد و یاقوت. اگر ایستاده بود، دست به میوه [او] «۱» رسد، و اگر نشسته بود همچین و اگر خفته باشد، شاخ سر فرود آورد تا او میوه باز کند، و ذلک قوله تعالی: وَ ذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَذَلُّلاً «۲». ابو سعید خدری روایت کند که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: در بهشت مرغان باشند، هر مرغی را هفتاد هزار پر بود. صحنی در پیش مرد بنهند، آن مرغ بیاید و بر آن صحن افتد و پرها بیفشانند، از هر پریش لونی طعام بیرون آید از برف سپیدتر و از کره نرمتر و از انگین شیرینتر که آن الوان بهری با «۳» بهری نماند. وَ لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ، و ایشان را جفتانی باشند پاکیزه. زوج مرد را و زن را گویند. پاکیزه باشند از ریت و تهمت، و گفته‌اند: پاکیزه باشند از بول و غایط و منی و حیض و استحاضه و آب دهن و آب بینی و جمله مکاره. و رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: حور العین در بهشت به غنا گویند: نحن خیرات حسان خلقنا لأزواج کرام، ما زنان با خیر و جمالیم، ما را برای شوهرانی کریم آفریده‌اند، نحن الخالدات فلا نموت ابدا و نحن الناعمات فلا نبؤس ابدا و نحن الرّاضیات فلا نسخط ابدا، ما پایند گانیم «۴» که بنمیریم هرگز، و ما به نعمت پرورد گانیم «۵» که به سختی نرسیم هرگز، و ما خشنودانیم که خشمگین نشویم هرگز. چون جفت خود را [۴۵-ر] ببیند، گوید «۶»: انت لی و انا لک لم تر عینای مثلک، تو مرایی و من تو را، چشمهای من چون تو «۷» ندید. سعید بن عامر روایت کند که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: اگر زنی از زنان بهشت یک بار سر به دنیا فرود آرد، همه زمین پر از بوی مشک شود و نور از آفتاب و ماه بستاند. و عبد الله عتّاس روایت کند که: اگر یکی از حور العین خیار در هفت دریا فگند، آب دریا جمله عذب شود، و به صیانت به آن جا باشد «۸» که خدای تعالی ----- ۱. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [.....] ۲. سوره دهر (۷۶) آیه

۱۴. ۳. مج، آج، لب، فق، وز، مب: وا. ۴. مج، وز، مب: بند گانیم، ها: زند گانیم. ۵. فق: پرورند گانیم. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر،

ها: بینند، گویند. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، ها: تویی. ۸. همه نسخه بدلها، بجز ها: باشند. صفحه: ۱۷۴ می گوید: حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ» (۱)، در خیمه‌ها سرها در پیش افکنده، سر بر ندارند تا جفت خود را نبینند، دست هیچ آدمی و پری به ایشان نرسیده که: لَمْ يَطْمِئِنَّ أَنْسَ قَبْلَهُمْ وَلَا- خِيَانٌ» (۲) و در آن که در بهشت تمتع و طی باشد خلاف نیست، در فرزند خلاف کردند. در خبری آوردند که: فِي الْجَنَّةِ جَمَاعٌ مَاشَتْ وَ لَا وَلَدٌ، گفت: در بهشت جماع باشد چندان که خواهی و فرزند نباشد. و در خبری دیگر که ابو سعید خدری روایت کند از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- چنین است که گفت: چون مؤمن را در بهشت آرزوی فرزند شود» (۳)، حمل» (۴) و وضع و رضاع، به یک ساعت باشد بر حسب مراد. آنکه حق تعالی آنچه تمامی نعمت به آن متعلق است و آن» (۵) دوام و نفی انقطاع است بگفت. وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، ایشان، یعنی اهل بهشت، در بهشت مخلد مؤید باشند، که دوام بقای ایشان را انقطاع نبود. ابو هریره روایت کند که: اهل بهشت را ندا کنند که: تَصْحُونُ فَلَ تَمْرُضُونَ اَبْدًا، تن درست باشی که هرگز بیمار نشوی؟ و تشبعون فلا تجوعون ابدًا، و سیر شوی که هرگز گرسنه نباشی؟ و تشبون فلا تهرمون ابدًا، و جوان باشی که هرگز پیر نشوی؟ و تحيون فلا تموتون ابدًا، و زنده باشی که هرگز بنمیری؟ مویهای شما گرد آلود» (۶) و اندام شما تغیر نپذیرد، و در آن جا هرگز سختی نبینی. قدیم- جل- جلاله- انواع منافع و لذات در اینکه آیت جمع کرد. ذکر بستانها و جویها کرد تا لذت منظر باشد و نزهت چشم، و گفت: كُلَّمَا رُزِقُوا، تا ذکر مطاعم و تناول لذات آن گفته باشد. و گفت: أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ، تا ذکر تمتع و قضای شهوت کرده باشد. و گفت: وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، تا به خوف انقطاع مکدر و منغص» (۷) ----- ۱. سوره رحمن (۵۵) آیه ۷۲. ۲. سوره رحمن (۵۵) آیه ۷۴. ۳. همه نسخه بدلها: باشد. ۴. آج، لب، فق، مب: بل. ۵. آج، لب، فق از. ۶. مج، دب، لب، فق، وز: کرد کن، آج: دگرگون، مب، مر: گرد نگیرد، ها: گرد نگیرد و جامه‌های شما هرگز کهنه نشود. ۷. آج، لب: منقص، دب، فق، مر: منقض. [.....] صفحه: ۱۷۵ نباشد- رزقنا الله تعالی و ایاکم برحمته.

[سوره البقره (۲): آیات ۲۶ تا ۲۷]

[اشاره]

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَ مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ- (۲۶) الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَ يَقْتَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ يَفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ- (۲۷) [۴۵- پ]

[ترجمه]

خدای شرم ندارد که مثلی بزند [سراسکی]» (۱) و آنچه بالای آن باشد، اما آنان که ایمان آرند، دانند که آن درست است از خدای ایشان [را]» (۲) و اما آنان که کافر شدند، گویند که [چه]» (۳) خواست خدای به اینکه مثل گمراه کند به آن بسیاری را، و راه نماید به آن بسیاری را، و گمراه نکند به آن مگر فاسقان را. آنان که بشکافند پیمان خدای از پس استواری آن و ببرند آنچه فرمود خدای به آن که بیبوندند و تباهی کنند در زمین، ایشانند که زیانکارند. اینکه دو آیت است. سبب نزول اینکه آیت آن بود که چون خدای تعالی مثل زد به چیزهای اندک چون: عنکبوت و ذباب، جهودان از آن بخندیدند و گفتند: خدای تعالی به اینکه مثل زدن چه خواست به اینکه چیزهای خسیس! اینکه، کلام خدای را نماند. خدای تعالی، اینکه آیت فرستاد ردّ برایشان، گفت: إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي، خدای شرم ندارد، و اینکه قول قتاده است. عبد الله عباس و عبد الله مسعود گفتند» (۴): چون خدای تعالی مثل زد منافقان را به آن دو چیز که در آیات مقدم» (۵) برفت از مستوقد آتش و» (۶) و صیب و منافقان گفتند: خدای تعالی چگونه مثل زد به چیزی، و

او از آن بزرگوارتر است که مثل زند؟ خدای تعالی اینکه آیت فرستاد ردّ برایشان، و اینکه قول اولیتر است از قول قتاده، برای آن که در آیات مقدّم ذکر آن مثلها و منافقان رفته است، پس اینکه لایقتر باشد به سیاق آیات. -----

----- ۱، ۲، ۳. اساس: ندارد، از معجزه افزوده شد. ۴. اساس: گفت، با توجه به نسخه آج، تصحیح شد. ۵. معجزه، وز: ما تقدّم. ۶. همه نسخه بدلها، بجزها از. صفحه: ۱۷۶ امّیا، حقیقت «حیا»، امتناع باشد از فعلی برای خوف وضع قدر را یا ملامت گیری او را، و حقیقت آن بر خدای تعالی روا نیست، برای آن که اینکه معنی که گفته شد، بر خدای روا نیست. و در معنی «یستحیی»، خلاف کردند. بعضی گفتند: لا یمتنع، امتناع نکند «۱» و باز نایستد. و بعضی دگر گفتند: لا یترک، رها نکند. و بعضی دگر گفتند: لا یخشی، نترسد. و گفتند: ترس، به معنی حیا آمده است فی قوله: وَ تَخَشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ... «۲»، یعنی از مردم شرم می‌داری [۴۶-ر] چون ترس به معنی حیاست، شاید که حیا به معنی ترس باشد اینکه جا. و «استحیا» و «انقباض» و «انجزال» و «ارتداع» و «انقماع»، متقارب المعنی باشد. رمّانی گفت: معنی آیت آن است که مثل زدن به محقرات اشیا از آن باب نیست که از او شرم باید داشتن، اگر حقیقت شرم بر او روا بودی هم «۳» شرم نداشتی. و ضدّ حیا، «قحّه» «۴» باشد، و وقح، ضدّ حیا باشد. پس خدای تعالی گفت: من رها نکنم ضرب مثل با آنچه «۵» باشد، چون دانم که صلاحی «۶» به آن متعلق است، تا «۷» کسی را لطف خواهد بودن، برای آن که حکمت در اینکه باب مختلف نشود به صغیر و کبیر و دقیق و جلیل. اما ضرب مثل را معنی وصف و بیان باشد از طریق تشبیه حالی به حالی، چنان که گفت: ضَرْبُ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ... «۸»، ای وصف لکم. و گفته‌اند: ضرب العدد فی العدد، از اینکه باب باشد. و «ضرب» نوع باشد، یقال: ضرب من الضروب، یعنی نوع من الانواع و «مثل» و «مثل» یکی باشد، چون: شبه و شبه، قال کعب بن زهیر: کانت مواعید عرقوب لها مثلا و ما مواعیده الّا الأباطیل ----- ۱. همه

نسخه بدلها، بجز مب، ها از او. ۲. سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۷. ۳. معجزه، وز: غیر. ۴. آج، لب، فق، وز، مب، مر: وقحّه. ۵. آج، لب، فق، مب، مر با هم. ۶. همه نسخه بدلها، بجز دب، ها: صلاح. ۷. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: تا. ۸. سوره روم (۳۰) آیه ۲۸. صفحه: ۱۷۷ اگر چه «مثل»، «شبه» باشد، فرقی ظاهر هست در اصل وضع و عرف از میان تشبیه و تمثیل، چه تشبیه را نهاد اینکه باشد که: زید کعمرو، او هذا کذاک «۱». و تمثیل اینکه باشد، مثل: کذا «۲» کذا، پس اینکه تمثیل حال بود به حال، و آن تمثیل «۳» شخص بود به شخص. اکنون در «ما» خلاف کردند. بعضی گفتند: ابهامیه است، چنان که: «لأمر ما جدع انفه قصیر»، در قصّه زبّاء و کقول الشاعر: أمر ما یسود من یسود و معنی آن باشد که: هر مثل که باشد، پس «ما» برای توکید ابهام و تنکیر آورد. و قولی دیگر آن است که: «ما» نکره است امّیا موصوفه او غیر موصوفه. آن کس که موصوفه گفت، گفت: «بعوضه»، صفت اوست. و آن که غیر موصوفه گفت، گفت: «بعوضه»، بدل است از او. و قولی دیگر آن است که: «ما» موصوله است، و تقدیر چنین باشد: مثلا الذی هو بعوضه، اکنون «بعوضه» به رفع بایست، و لکن چون به جای مثل است، اعراب مثل به او داد، چنان که شاعر گفت: لکفی بنا فخر علی من غیرنا حبّ النّبیّ محمّد ایّانا «۴» و مانند اینکه، قوله تعالی: تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ... «۵»، و تقدیر هم اینکه است که: هو «۶» احسن، در قراءت آن کس که به نصب خواند. و قولی دیگر آن است که: [زیاده است] «۷» چنان که شاعر گفت: لا لیتما هذا الحمام در روایت آن که به نصب گوید. و کما قال: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ... «۸»، ای برحمه «۹»، و معنی آن بود که که: مثلا بعوضه. و فزّاء می گوید: به «ما»، «ما بین» ----- ۱. همه نسخه بدلها، بجزها: کذلک، ها: ندارد. ۲. همه نسخه بدلها، بجزها و. [.....] ۳. همه نسخه بدلها، بجزها: تشبیه. ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر در قراءت آن که نصب خواند. ۵. سوره انعام (۶) آیه ۱۵۴. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: هو الذی. ۷. اساس: ندارد، از معجزه افزوده شد. ۸. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۹. ۹. وز: برحمته. صفحه: ۱۷۸ می‌خواهد، چنان که عرب گوید: مطرنا ما زباله فالتعلییه و هو من احسن الناس ما قرنا فقدما، ای «۱» ما بین الموضوعین و ما بین قرنه الی قدمه. و معنی آیت آن بود که: خدای تعالی [۴۶-پ] امتناع نکند که مثل زند از میان بعوضه‌ای در صغر و حقارت تا به آنچه بالای آن باشد. و اینکه اقوال همه نیکو و محتمل است - و الله اعلم بمراده. و قوله: فَمَا فَوْقَهَا، اینکه «ما»،

منکم اضلّ بعیره له ذمّه انّ الذّمّام کبیر نبینی که در بیت دگر «۶» گفت: وللّصاحب المتروک اعظم حرمة علی صاحب من ان یضلّ بعیر دگر به معنی ترک تعهد و تخلیت از میان او و میان آن فعل که در وی باشد تا عند آن ضلال حاصل شود، چنان که گویند «۷». افسد زرعہ إذا خلّاه من السّقی و العماره. و هر کسی که زری مشکوک «۸» دارد بر آتش نهد سیاه شود، گویند: افسد ذهبه، و آن افساد نه او کرده باشد، آن خود در زر بوده باشد، و لکن به فعل او ظاهر شده باشد. اینکه جمله وجوه روا بود که با خدای تعالی اضافه کنند. فاما، به معنی خلق ضلال در او یا منع او از ایمان یا دعوت به اضلال یا به طریق تلبیس ادلت، اینکه بر خدای تعالی روا نباشد، برای آن که قبیح است، و خدای ----- ۱. همه نسخه بدلها، بجز ها باشد. ۲.

سوره انعام (۶) آیه ۱۲۵. ۳. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، با توجه به ضبط لغت و استعمال اهل لسان «فلس» صحیح است. [.....]. ۴. مر آمده. ۵. آج، لب، فق، مب: اقسمته. ۶. همه نسخه بدلها، بجز ها چه. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوید. ۸. آج، لب، فق، مب، مر: مسکوک. صفحه: ۱۸۱ - جلّ جلاله- از فعل قبیح منزّه و متعالی است، و خدای تعالی آن جنس ضلال را با ارباب خود حواله کرد، یکی از آن «۱» شیطان فی قوله: وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا کَثِیرًا... «۲»، با «۳» فرعون: وَ أَضَلَّ فِرْعَوْنَ قَوْمَهُ وَ مَا هَدَى «۴»، [۴۷- پ] با سامری. وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ «۵»، با «۶» اصنام فی قوله: إِنَّهُمْ أَضَلُّوا مِنَ النَّاسِ... «۷»، دگر، اگر خدای تعالی اضلال کند، به معنی خلق ضلال و منع از ایمان، امر و نهی و وعد «۸» و وعید و مدح و ذمّ و ثواب و عقاب باطل شود. اما معنی ضلال و هدی از «۹» اینکه آیت: بیشتر اهل علم بر آنند که مراد به هدی آن است که مؤمنان تقبل کردند و معترف شدند و ایمان آوردند بدان و کافران منکر شدند آن را و جحود کردند. آن را هدی خواند و اینکه را ضلال و اضافه آن به خود به آن «۱۰» طریق کرد که بیان کردیم فی اضافه الايمان و الکفر الی السّوره. چون عند «۱۱» نزول سورت مؤمنان در ایمان بیفزودند و کافران در کفر، اضافه آن زیادت با سورت کرد «۱۲» فی قوله تعالی: وَ إِذَا مَا أَنْزَلَتْ سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَتَيْنَاكُمْ زَادَتْهُ هِذِهِ إِيمَانًا «۱۳»- الایات. و بر آن طریق یکی «۱۴» از ما چیزی خواهد از کسی که گران آید بر او دادن آن، ندهد، گویند: فلان بخل فلانا، فلان، فلان را بخیل بکرد، یعنی عند «۱۵» سؤال او بخل اینکه ظاهر شد. و قوله: وَ مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِینَ، یعنی جز بر فاسقان «۱۶» قبول اینکه امثال «۱۷» کردن گران نیاید تا ضلال ایشان ظاهر شود. و وجهی دیگر آن است که: جماعتی هدی بر طریق ثواب حمل کردند و ضلال «۱۸» بر اضلال از راه بهشت. ----- ۱. مر جمله. ۲. سوره یس (۳۶) آیه ۶۲. ۳. دب: و با. ۴. سوره طه (۲۰)

آیه ۷۹. ۵. سوره طه (۲۰) آیه ۸۵. ۶. سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۳۶. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: و با. ۸. آج، لب، فق، مب: وعده. ۹. همه نسخه بدلها: در. [.....]. ۱۰. مج، آج، دب، لب، فق، وز: بر آن، مر: بدان. ۱۱، ۱۵. مر: در حال. ۱۲. آج، لب، فق، مب، مر: کردیم. ۱۳. سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴. ۱۴. مج، فق، لب، وز، مب، مر: که، دب، آج، که یکی. ۱۶. همه نسخه بدلها و کافران. ۱۷. همه نسخه بدلها، بجز دب: مثال. ۱۸. آج، لب، فق، مب، مر را. صفحه: ۱۸۲ و وجهی دیگر، بعضی هدی حمل کردند بر زیادت الطاف و اضلال بر حرمان از آن، و ابو علی حمل کرد بر عقوبت «۱» و گفت: دلیل بر آن که به معنی جزا و عقوبت است، آن است که گفت: وَ مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِینَ. و اصل فسق، خروج باشد از کاری. عرب گویند «۲»: فسقت الرّطبه عن قشرها اذا خرجت. پس کافر و منافق را در اینکه آیت فاسق خواند «۳» برای آن که از طاعت بیرون آمده باشد «۴»، آنگاه آن فاسقان را وصف کرد، گفت: آنانند که نقض عهد خدای کنند و پیمانی که با خدای کنند، تمام نکنند و به سر نبرند، بل بشکافتند. بعضی مفسران گفتند: مراد جهودانند که خدای تعالی در توریت عهد بستد از ایشان که حدیث رسول پنهان نکنند. خلاف کردند توریت را و عهد بشکافتند، چنان که گفت: وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَ لَا- تَكْتُمُونَهُ «۵»- الایه. بعضی دگر گفتند: مراد به آیت منافقانند که دست به بیعت و عهد به رسول دادند، و آنگه آنچه به زبان و دست بسته بودند، به دل بشکافتند. و سعد بن ابی وقاص را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: مراد به آیت خوارج اند که پس از آن که در دین و در عهد آمدند خلاف کردند و بشکافتند، لا جرم رسول- علیه السّلام- ایشان را ناکثان «۶» خواند. و ناکث [۴۸- ر] و ناقض یکی باشد در لغت، و اینکه وصف که خدای کرد

در آیت به ایشان لایق است. و رسول- علیه السلام- خبر داد امیر المؤمنین را- علیه السلام- که: ستقاتل الناکثین و القاسطین و المارقین، گفت: تو با اینکه سه گروه پس از من قتال کنی، همچنان بود که خبر داد، با ناکثان به بصره قتال کرد و با قاسطان به صفین، و با مارقان به نهروان- و آن قصه مشهور است در تواریخ و سیر. امّا «عهد»، در لغت چند معنی دارد: یکی به معنی عقد میثاق باشد، چنان که گویند: با فلان عهدی کردم. و عهد به معنی رؤیت باشد، چنان که گویند: عهد من به فلان دیر است یا نزدیک است. و عهد، به معنی وصیت باشد، یقال: عهدت ----- ۱. آج، عقوبته. ۲. همه نسخه بدلها: گوید. ۳. آج، لب، فق، مب: خواندند. ۴. همه نسخه بدلها: آمده‌اند. ۵. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۷. ۶. دب، آج، لب، فق، مر عهد. [.....] صفحه: ۱۸۳ الی فلان، یعنی اوصیت الیه. و عهد و عهاد، باران باشد. و عهد و عقد و میثاق نظایر باشند. و آن کسی که گوید: عاهدت الله، با خدای عهد کردم، یا گوید: علی عهد الله، پس خلاف کند، بنزدیک ما بر او مثل کفّارت ظاهر باشد، و بنزدیک بعضی فقها کفّارت سوگند باشد بر او. و بعضی گفتند: بر او کفّارت نباشد. و میثاق، مفعال باشد از وثیقه، و آن استوار بکردن عهد باشد. وَ يَقَطُّونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ (۲)، از آن کس که خدای تعالی فرمود که با او بیبندی ببرند. قتاده گفت: مراد صلت رحم است، و اصم گفت: مراد آن است که، به رسول پیوندند (۳) و به مؤمنان، و اولیتر حمل آن بود بر عموم. وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ، مراد به فساد در زمین، ظلم است و تعدی و راه زدن و هر معصیتی که ضرر آن متعدی باشد به غیر آن (۴). و گفته‌اند: مراد نفاق است، چه منافقان به اظهار موافقت در اسلام و اهل اسلام، نکایت بیشتر توانستند کردن از مشرکان. أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ، ایشان زیانکارانند. و اصل «خسران»، نقصان بود، و خسران در بیع نقصان بود از بها، و جریر می گوید: انّ سلیطاً فی الخسار انه اولاد قوم خلقوا ائنه مراد به «خسار» در بیت، نقصان حظ ایشان است از شرف. و قومی گفتند: مراد به «خسار» در آیت هلاک است، و معنی آن بود بر هر دو قول که: یا ثواب خویش نقصان می کنند یا مستحق عقاب و هلاک می شوند. و عبد الله عباس گفت: هر خساری که در حق کافران بود، مراد از او کفر باشد، و آنچه در حق مؤمنان بود، مراد حطام دنیا باشد. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۸ تا ۲۹]

[اشاره]

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۸) هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۲۹) [۴۸- پ]

[ترجمه]

چگونه کافر می شوی به خدای و شما مرده بودی، زنده ----- ۱. مر: عهده. ۲. آج، لب، فق، مب، مر گفتند. ۳. دب، آج، لب، فق، مب: پیوندی. ۴. همه نسخه بدلها: به غیر. صفحه: ۱۸۴ کرد شما را، پس بمیراند شما را، پس زنده کند شما را، پس با او برند (۱) شما را. او آن است که بیافرید برای شما هر چه در زمین است جمله، پس قصد کرد به آسمان، راست کرد آن را هفت آسمان و او به همه چیزی داناست. اینکه دو آیت است. «کیف»، سؤال حال باشد، کیف زید، چگونه است زید! از حال او می پرسی و از اینکه جاست که آن کس که تو را (۲)، به «کیف» سؤال کند، جواب او به حال دهی تو گویی: جانی زید، به من آمد زید (۳)، کیف جاء (۴)، چگونه آمد! تو گویی: راکبا، سوار (۵). اینکه را نصب بر حال گویند، و علامتش آن است که صالح بود که جواب کیف باشد. و آیت وارد است مورد تعجب (۶)، یعنی چگونه کفر می آرند اینکه کافران به خدای تعالی، و انکار می کنند الهیت او را با تظاهر اینکه آیات و بینات و براهین و معجزات؟ و در آیت ردی ظاهر است بر

مذهب مجبیره. بر حکیم چگونه روا بود که کفر در کافر آفریند، و قدرت موجب کفر و ارادت موجب کفر و ایمان باز ستاند، و منع کند از آن و قدرت ایمان ندهد، و ارادت ایمان ندهد (۷)، و تمکین نکند و از اِزاحتِ عِلَّتِ نکند و تلبیس ادله کند؟ آنگه به لفظ تعجب گوید: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ، چگونه کافر می‌شوی؟ اینکه تعجب از فعل او بیشتر است. و پس بر اینکه قول که آن می‌کند، و اینکه می‌گوید، کس نیست تا گوید: چگونه اینکه همه با بنده‌ای ضعیف کردی و مهر بر دل و چشم و گوش او نهادی و تکلیف کردی او را که: بی چشم بین، و بی گوش بشنو، و بی دل بدان، و بی قدرت بگیر، و بی آلت کار بساز؟ پس چون نکرد آنچه (۸) نتوانست ----- ۱. اساس: با او بری، به قیاس با نسخه میج، تصحیح شد، آج، لب، فق: بیاورند. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر به همه چیزی داناست. ۳. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر گوید. ۴. اساس: حال، با توجه به میج و اتفاق نسخه بدلهای، تصحیح شد. ۵. مر آمد. ۶. مب، مر را. ۷. دب، آج، لب، فق، وز و قدرت ارادت ایمان ندهد. ۸. میج، دب، وز، مب، مر: از آن که. صفحه: ۱۸۵ کردن، از او تعجب نمودی که چگونه نکردی (۱) با اینکه همه موانع [۴۹- ر] از تعجب تو، جای تعجب است - تعالی الله عن ذلك علواً کبیراً؟ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا، «او» حال راست، یعنی چگونه کافر می‌شوی (۲) و حال - اینکه حال که شرح خواهد دادن. «امواتا»، جمع میت باشد، کذیل و اذیال و قیل و اقیال. و برای آن در جمع میت، اموات گفت و امیات نگفت، قیاساً علی اخواتها، که کلمه از ذوات الواو است. و اصل «مات، يموت»، «موتا» است. و «میت» تخفیف میت است و اصل او «میوت» بوده است، «واو» را «یا» کرد و آنگاه ادغام کرد تا میت شد، آنگاه تخفیف کرد تا میت شد. و جمع میت، «موتی» و «میتون» باشد. فَأَحْيَاكُمْ، بدان که در آیت چند قول گفته‌اند: قولی آن است که: وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا، شما مرده بودی، یعنی نطفه بودی در اصلاّب آباء و ارحام امهات، من شما را احیا کردم به خلق حیات در شما. ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ، پس بمیراند شما را در دنیا. ثُمَّ يُحْيِيكُمْ، پس زنده کند شما را در گور برای مسائله گور. ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ فِي الْقِيَامَةِ لِلْجَزَاءِ، پس با او شوی در قیامت برای جزا. و اینکه قول عبد الله عباس است و عبد الله مسعود و مجاهد. و در اینکه قول، اماتت در گور پس از سؤال گور گفته نباشد (۳)، برای آن که کلام بر او دلیل می‌کند. و قتاده می‌گوید: كُنْتُمْ أَمْوَاتًا، یعنی نطفه و موات بودی، فاحیاکم فی الدنیا، شما را در دنیا زنده کرد (۴). ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ، پس بمیراند شما را در دنیا، اینکه مرگ که عام است و لا بد منه، ثُمَّ يُحْيِيكُمْ فِي الْقِيَامَةِ، پس شما را در قیامت زنده کند. و در اینکه قول، «احیاء» در گور برای سؤال گور نیست، و آنچه دلیل ضعف اینکه قول می‌کند، آن است که خدای تعالی می‌گوید: ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و بعث و نشور قیامت می‌خواهد. اگر معنی یحییکم، همین باشد که در قیامت احیا کند، اینکه دو لفظ مکرر باشد و معنی یکی، و کلام خدای تعالی تا هر یکی (۵) بر فایده مستقل حمل توان کردن، بر وجهی حمل نباید کردن که بی فایده بود. و ابو صالح می‌گوید: وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فِي الْقَبْرِ، شما در گور مرده بودی. فَأَحْيَاكُمْ، ----- ۱. همه نسخه بدلهای: نکرد. ۲. آج، لب، فق، مب، مر: می‌شوند. [.....] ۳. آج، لب: نشود. ۴. آج، لب، فق، وز، مب: کردیم. ۵. دب: یا هر آیتی، آج، لب، فق، مب، مر: با هر آیتی. صفحه: ۱۸۶ زنده کرد شما را برای سؤال گور. ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ، پس بمیراند شما را در گور، پس زنده کند شما را در قیامت. و (۱) اینکه قول، خطاب با زندگان باشد، و مراد پدران مرده ایشان، چنان که گفت با جهودان عهد رسول - علیه السلام: وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمْ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ، ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ (۲) - تا به آخر آیات که به «کاف» خطاب، با حاضران می‌گوید، و مراد پدران ایشان، چه معلوم است بضرورت که اینکه همه در عهد موسی بود - علیه السلام - و در عهد رسول ما از اینکه معانی هیچ نبود، و اینکه وجه قریب است به صواب. و حسن بصری می‌گوید: اینکه آیت خطاب با عام است، که ایشان را دو حیات و دو ممات [۴۹- پ] بوده است. جماعتی بودند که ایشان را سه حیات و سه ممات است (۳)، چون عزیر فی قوله تعالی: أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَ هِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا (۴) - الاية. و چنان جماعت (۵) از (۶) بنی اسرائیل از وبا بگریختند، فی قوله: أَلَمْ تَر إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ هُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ... (۷)، و چون قوم موسی که به صاعقه هلاک شدند، پس خدای تعالی ایشان را زنده کرد، و اینکه قول هم محتمل

بود اثبات عذاب گور را علی‌احد التأویلین، اعنی تأویل قتاده (۸) و تأویل ابو صالح. قولی دیگر آن است که: احیا و اماتت او (۹) مجاز است، مراد آن است که شما خامل الذکر بودی، من شما را رفیع کردم، و مجهول بودی شما را معروف کردم، چنان که ابو نخیل السعدی گفت: فأحییّت من ذکری و ما کنت خاملاً و لکن بعض الذکر انبه من بعض و دوم، حقیقت است، یعنی اماتت در دنیا به عادت و احیا در قیامت، و اگر چه اینکه وجهی ملیح است، اما تا حقیقت ممکن باشد، حمل کلام بر مجاز نباید کردن. و -----

۱. معج، دب، مب، مر: و در، آج، لب، فق، وز: و بر. ۲. سوره بقره (۲) آیه ۵۵ و ۵۶. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: بود. ۴. سوره بقره (۲) آیه ۲۵۹. ۵. معج، وز، مب: جماعتی. ۶. معج، دب، مر: که در، دب، آج، لب، فق: در. ۷. سوره بقره (۲) آیه ۲۴۳. ۸. همه نسخه بدلها: عبد الله عباس. ۹. همه نسخه بدلها: اول. صفحه: ۱۸۷ مورد آیت تذکیر است به نعمت خدای تعالی، و نهی کردن بندگان را از کفر بر وجه تعریف و تبکیت و تهدید (۱) و وعید کردن به ذکر مرگ و سؤال گور و بعث و نشور و مواقف حساب و آنچه در قیامت باشد. ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، هم بر سبیل وعید است، چنان که در دگر آیت گفت: إِنَّ رَبَّكَ لِلْمَرْصَادِ (۲)، و یکی از ما گوید: باش که مرجع تو با من است و گذر تو بر من است، و تو از من فوت نخواهی شدن. و حقیقت اینکه کلام که خدای تعالی گوید مرجع با من است، آن است که: مرجع با جایی است که در آن جا حکم همه مرا باشد، و کسی را حکمی نبود بخلاف دنیا که دیگران را به حق و ناحق حکمی باشد. بدان که در سؤال گور خلافتی نیست، جز که بعضی گویند: به آخر کار بود، چون (۳) بعث باشد، خدای تعالی زنده کند خلق را در گور، و سؤال کند ایشان را، و زنده می‌دارد، اما معذب و اما براحت، به حسب استحقاق ایشان، آنگه بر انگیزد. و نزدیک ما آن است که: سؤال گور آنگه باشد که مرده را در گور نهند و گور بر او راست کنند، تا در خبر آمده است که: او پهران (۴) پای آنان که از سر گور او باز می‌گردند بشنود، و برای اینکه کار سنت است که ولی مرده چون مردم از سر گور او باز گردند، بایستند و او را تلقین کند به آواز بلند هم آن تلقین که در گور کرده باشد تا او بشنود. و سؤال او از اعتقاد او کنند، از خدای و پیغامبر و امام و قبله و کتاب. و در خبر هست که: رسول - صلی الله علیه و آله - چون فاطمه اسد (۵) - رضی الله عنها - از دنیا برفت، به نفس خود به کار او قیام کرد و ردای خود در کفن او کرد، و در گور او بخفت [۵۰-ر] پیش از آن که او را در گور نهاد. چون گور بر او راست کرد، بر سر گور او بنشست، کالمصغی الی کلام احد، چون کسی که گوش با کلام کسی کند. آنگه گفت: ابنک ابنک ابنک، سه بار گفت: پسرت است. چون -----

۱. آج، لب: تمديد. ۲. سوره فجر (۸۹) آیه ۱۴. [.....]. ۳. همه نسخه بدلها وقت. ۴. کذا: در اساس، (با سه نقطه)، معج، آج، لب، فق، وز، حب، دب، مر: آواز، اساس در حاشیه با خطی متفاوت از متن نوشته است: تبرای. ۵. مب، مر: بنت اسد. صفحه: ۱۸۸ بازگشت، گفتند: یا رسول الله؟ با کس (۱) اینکه نکردی که با او کردی. گفت: بلی؟ برای آن که او بر من حق تربیت داشت و حق مادری داشت. من طفل بودم که مادرم از دنیا برفت، او مرا مادری کرده مرا بیورد. خواستم که (۲) او را مکافات کنم. برای کرامت او از ردای خودش کفن ساختم، و برای آن تا از هوام او را مضرت نباشد، در گور او بخفتم. گفتند: یا رسول الله؟ آن چه معنی داشت که (۳) گفتی: ابنک ابنک ابنک! گفت: چون گور بر او راست کردم، فریشتگان سؤال آمدند و او را از خدای پرسیدند. جواب به صواب داد. و از پیغامبرش پرسیدند، جواب به صواب داد و از امامش پرسیدند، فرو ماند. منش تلقین کردم که: پسرت است، پسرت است، پسرت است. و در اینکه خبر، صحت سؤال گور است و تقریر امامت امیر المؤمنین - علیه السلام - و آن که بنده را در گور از امامت او سؤال خواهند کردن. در خبری می‌آید که: رسول - علیه السلام - گفت: چون مرده را در گور نهند، دو فریشته می‌آیند تا به گور او فرو شوند، و خدای تعالی او را زنده کند تا به صدر و سینه، و حیات با او دهد و حواس درست، و او را از خدای پرسند و از پیغامبر و از امامان. اگر جواب دهد و جواب به صواب دهد، او را گویند: نم نومه العروس، بخسب چنان که عروس در خوابگاه خود بخسبد. و آن دو فریشته در گور او بر پزند و گور بر او فراخ کند، مد البصر، چندان که چشم زخم باشد (۴). و دری از درهای بهشت بر (۵) او گشایند، تا نسیم بهشت بر او می‌آید. و اگر جواب به صواب ندهد،

آن فریشته مقمعی از آتش به دست دارد، یکی بر سر او زند چنان که همه گور او آتش بستاند» (۶) و دری از درهای دوزخ بر گور او گشایند. اینکه است معنی قول رسول- علیه السلام- که گفت: «۷» القبر روضة من رياض الجنة او حفرة من حفرة النيران، گور یا مرغزاری از مرغزارهای بهشت باشد، یا کنده‌ای از کنده‌های دوزخ. اعادنا الله عذاب القبر بمنه و فضله و رحمته؟ -----

----- ۱. دب، آج، لب، فق: با کسی، مب، مر: با هیچ کسی. ۲. همه نسخه بدلها: تا. ۳. مب سه بار. ۴. دب، مر: که چشم کار کند. ۵. مج، دب، آج، لب، وز: در گور، مب، مر: بر گور. ۶. مب، مر: آتش بگیرد. ۷. آج، لب، مب، مر: حفرات. صفحه: ۱۸۹ قوله: هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا، اینکه آیت هم بر سبیل تذکیر نعمت است، می‌گوید: او آن خدایی است که هر چه در زمین آفرید، برای شما آفرید، چه او بی‌نیاز و مستغنی است، حاجت بر او روا نیست، منافع و مضاربه او راه نیابد. هُوَ، کنایت است از نام خدای، و او ضمیر مرفوع منفصل است. و «خلق»، فعل [۵۰-پ] با تقدیر باشد. و «ما» لفظی است صالح عموم ما لا- یعقل را، چنان که، «من» لفظی است صالح عموم عقلا- را، بنزدیک ما و بنزدیک اصحاب عموم، لفظی است موضوع عموم را. و «من»، همچنین موضوع است عموم ما یعقل را، «ما» هر چه باشد، و «من» هر که باشد. و به جای خود اینکه خلاف «۱» و بیان مذهب صحیح کرده شود- ان شاء الله؟ و در آیت حمل بر عموم کنند، الا اگر دلیلی منع کند. و «ما» موصوله است و محلش نصب است بوقوع الفعل علیه. جمیعاً، نصب بر حال است از مفعول. و دلیل بر آن که از اطلاق لفظ [ما] «۲» عموم ندانند مگر به دلیل، آن است که خدای گفت: جمیعاً. و اگر فایده «ما»، استغراق و عموم بودی، از روی لفظ، و مشترک نبودی بین العموم و الخصوص، جمیعاً را فایده نبودی، چه خود جملگی از ظاهر لفظ «ما» مفهوم بودی. چون چنین است، عموم از لفظ جمیعاً دانیم نه از «ما». و قوله: ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ، در او چند قول گفته‌اند در آیت. و بر کلام عرب بر چند وجه آمد: به معنی «انتصاب» آمد، چنان که: استوی جالسا، او قائما، یعنی تا «۳» راست بود «۴». و به معنی «اعتدال» آمد، چنان که: استوی الامران اذا تساویا، یعنی تفاوت نیست یکی را بر یکی. و به معنی تمام شباب باشد، فی قوله تعالی: وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ «۵» الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ «۳». نبینی که به «علی»، تعدیه کرد چنان که «استولی»، متعدی است به «علی». و اینکه وجه در اینکه آیت هم محتمل بود، معنی آن باشد که: قهرها و ذلّلها بالخلق «۴»، چنان که گفت: قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ «۵»، یعنی ذلیل و فرمانبردار و خاضع شدند مر خدای را تعالی. و اینکه بر سبیل توسع و مبالغت باشد [۵۱-ر]. و وجهی دیگر آن است که حسن بصری گفت: استوی امره و تدبیره فی السّماء، اضافت فعل با محذوفی کرد «۶» بر تقدیر حذف مضاف و اقامت مضاف الیه مقامه، چنان که: وَجَاءَ رَبُّكَ «۷» وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ «۸»، یعنی اهل القرية. و اصم: گفت: فعل مضاف نیست با خدای تعالی، بل مضاف است با دخان، و معنی آیت اینکه است: ثُمَّ عَلَا الدَّخَانَ إِلَى السَّمَاءِ، یعنی الی العلو، آن دخان که خدای از او آسمان آفرید. و اینکه وجه بعید و متعسف است. قوله: فَسَوَّاهُنَّ «۹» اگر گویند: «سما» واحد است، چرا ضمیر جمع گفت ----- ۱. مج، وز: شواهد، دب، آج، لب، فق، مب، مر: شواهد. ۲. دب، آج، لب، مب، مر: در روایت. ۳. سوره طه (۲۰) آیه ۵. ۴. مب، مر: الخلق. ۵. سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. ۶. دب، آج، لب، فق: کردند، مب: مر: باشد. ۷. سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. ۸. سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. صفحه: ۱۹۱ فَسَوَّاهُنَّ! از اینکه چند جواب است: یکی آن که فَرَأَ گفت: اینکه لفظ جنس است، و جنس صالح بود واحد و جمع را، اگر چه لفظ واحد است، مراد هفت آسمان است. جوابی دیگر آن است که: «سما» جمع است، و واحد او «سماوة» بود، چنان که شاعر گفت: ماوۀ الهلال حتّی احقوقفا و جوابی دیگر آن است که: کنایت راجع است با آحاد و اجزا و نواحی و اقطار آسمان، و آن جمع است. اگر گویند: چگونه گفت: إِلَى السَّمَاءِ، و آسمان نا آفریده را آسمان نخوانند «۱»! گویم از اینکه چند جواب است: یکی آن که، اینکه بر توسع و مبالغت قرب فعل از وجود گفت، چنان که یکی پاره‌ای ریسمان پیش دارد، یکی گوید: چیست اینکه! گوید: اعمال ثوبا، جامه‌ای می‌بافم. و ریسمان نابافته را جامه خوانند. و همچونین، خیاط گوید: اخیط قمیصا، و تا تمام نکند پیرهن «۲» نباشد. و جوابی دیگر آن است که: حق تعالی آن دخان که از او آسمان آفرید، بر شکل آسمان کرد و از روی شکل آن را آسمان خوانند.

جواب دیگر آن است که: اول یک آسمان بیافرید، و آنکه بشکافت و هفت آسمان کرد، برای آن اطلاق اسم کرد که یک آسمان آفریده بود. اگر گویند: در اینکه آیت گفت اول زمین آفریدم، آنکه به حرف «ثم»- که معنی او ترتیب باشد یا «۳» تراخی- گفت پس آسمان آفریدم، و در دگر آیت گفت: «أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءِ بَنَاهَا» (۴)، تا آن جا که گفت: «وَالْأَرْضِ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا» (۵)، پس از آن زمین دحو کرد، و اینکه ظاهر تناقض دارد، گوئیم. از اینکه دو جواب است: یکی آن که، قدیم- جل- جلاله- زمین بیافرید و دحو نکرد، اعنی نگسترد. آنکه آسمان بیافرید، آنکه زمین بگسترد، چه در آیت «دحو»، گفت که: تأخیر کردم نه «۶» خلق.

جواب دوم آن است که: مراد به «ثم» و «بعد» در اینکه آیات، ----- ۱. همه نسخه بدلها: نباشد. ۲. همه نسخه بدلها: پیراهن. ۳. مج، دب، وز، فق: با. ۴. سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۷. ۵. سوره نازعات (۷۹) آیه ۳۰. [.....] ۶. دب، آج، لب، فق: به. صفحه: ۱۹۲ نه «۱» تقدیم و تأخیر است، غرض تعداد نعمت است، نبینی که یکی از ما گوید: الم اطعمک «۲» ثم کسوتک ثم اعطیتک ثم حملتک، نه من تو را طعام دادم و جامه دادم و عطا دادم و اسب دادم، و اگر چه آنچه مقدم گوید، مؤخر کرده باشد، [۵۱- پ] چه نظر او به تقدیم و تأخیر نباشد، نظر او به تعداد باشد. و نصب سَبَّحَ سَمَواتٍ بر حال است. وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ «علیم» (۳) در اینکه آیت واقع باشد هم بر موجود هم بر معدوم، چه قدیم- جل- جلاله- معدومات داند چنان که موجودات داند. و «علیم»، از عالم بلیغتر باشد. اگر گویند: پس آن که ذکر خلق آسمانها کرد و خلق چیزها که در زمین است، بایست تا گوید: علی کل شیء قدیر، که ذکر قادری لایقتر است اینکه جا از ذکر عالمی، جواب آن است که گوئیم: «علیم» گفتن، اینکه جا بلیغتر است از «قدیر»، چه در «علیم» زیادت معنی هست که در «قدیر» نیست، برای آن که قادر فعل «۴» کند که محکم نباشد، و لکن عالم آنچه کند محکم و متقن باشد. پس حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که: من آنچه کردم از خلق آسمان بر سیل احکام و اتساق است. پس در اینکه آیت چون وصف به عالمی کرد، برای «۵» معنی قادری در آن داخل بود، و اگر قادری گفتی، عالمی در آن داخل نبود، پس ذکر عالمی اینکه جا بهتر از ذکر قادری. و عالم، هر آن ذاتی بود که از او صحیح باشد ایجاد مقدر خود کردن بر وجه احکام و اتساق. اما کیفیت خلق آسمان. در خبری جامع که روایت کرده‌اند به اسناد از مقاتل و ضحاک، که ایشان گفتند: خدای- عزّ و جل- آسمان دنیا از دود بیافرید، و از زمین تا آسمان دنیا پانصد ساله راه است، و از آسمان تا به آسمان پانصد ساله راه است، و غلظ «۶» هر آسمانی، پانصد ساله راه است. و آسمان دنیا بر لون آهن فروخته آفرید و نام او «رقیع» است، و در آسمان دنیا فریشتگانی هستند، ایشان را خدای تعالی از نور و آتش و آب آفریده است، و مهتر ----- ۱. همه نسخه بدلها ترتیب و. ۲. مج، وز: الم اکن اطعمتک. ۳. همه نسخه بدلها: شیء. ۴. مر: فعلی. ۵. همه نسخه بدلها: بر اینکه. ۶. دب: غلظت. صفحه: ۱۹۳ ایشان فریشته‌ای است نام او «رعد»، و او موکل بر ابر و باران، و تسبیح او اینکه است: سبحان ذی الملک و الملکوت. و آسمان دوم بر لون مس آفرید، و در آن جا اصناف و الوان فریشتگانند چندان که عدد ایشان جز خدای نداند، آواز به تسبیح و تهلیل بلند کرده، تسبیح ایشان اینکه است: سبحان ذی العزّة و الجبروت و نام اینکه آسمان «قیدوم» است. و در آسمان دوم «۱» فریشته‌ای است نام او «حیب»، خدای یک نیمه او از برف آفریده است و یک نیمه او از آتش، نه آتش برف را بگذارد و نه برف آتش را بنشانند، و دعای او اینکه است: یا مؤلفا بین الثلج و النار الف بین قلوب عبادک المؤمنین. و آسمان سوم «۲» بر لون برنج آفرید، و نام او «ماعون» است، در آن جا فریشتگانند، اُولی اَجْنَحَه مَثْنی وَ ثَلَاث وَ رُبَاع «۳» بَعِیرَ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا «۱۰». ابو هریره روایت کرد که: یک روز رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- در آمد، اصحابان خود را گفت: فیم اتم، در چه کاری شما! گفتند: یا رسول الله؟ ----- ۱. مج، فق، وز، ها: عاروس، دب: عاروش، آج، لب، مب، مر: عارو. ۲. دب، آج، لب، مر دیگر. ۳. آج، لب، فق آن. ۴. مج، لب، فق، وز: هفصد. ۵. مر: قطرات. ۶. مج، دب، آج، لب، وز، فق، مب: چشم. ۷، ۸. مج، آج، لب، مر: کثافت. ۹. همه نسخه بدلها آن. ۱۰. سوره رعد (۱۳) آیه ۲، سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۰. صفحه: ۱۹۵ تفکر. گفت: در چه تفکر می کنی! گفتند: در آفریدگار. گفت: تفکر مکنی در خدای که فکر به

او محیط نشود، و لکن در خلق خدای تفکر کنی که خدای تعالی هفت آسمان و هفت زمین بیافرید، از زمین تا به زمین «۱» پانصد ساله راه، و کثافه «۲» هر زمینی پانصد ساله راه، و از زمین تا آسمان پانصد ساله راه، و از هر آسمانی تا به دیگر پانصد ساله راه، و کثافه «۳» هر آسمانی پانصد ساله راه. و از بالای آسمان هفتم دریایی آفرید، عمق آن چندان که از بالای هفت آسمان تا به زیر هفتم زمین، در آن دریا خدای را فریشته‌ای است که، لم یجاوز الماء کعبه، که آب آن دریا از کعب او در گذشته نیست. وهب متبه گفت: کادت الأشياء ان تکون «۴» سبعا، نزدیک بود که چیزها همه هفت شود، آسمانها هفت «۵» و زمینها هفت، کوهها هفت «۶»، و دریاها هفت «۷»، و عمر دنیا هفت هزار سال است. و ایام هفت است، و کواکب سیاره هفت است، و طواف خانه هفت است، و سعی و صفا و مروه و رمی الجمار هفت است، و درهای دوزخ هفت است، و در کات او هفت است، و امتحان یوسف در زندان هفت سال بود، و سبب خلاص او در خواب ملک هفت گاو «۸» بود فی قوله: إِنِّي أُرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سَوِيَّاتٍ يَأْكُلْنَ سَبْعَ عِجَافٍ وَ سَبْعَ سُبُلَاتٍ حُضِرٍ «۹». و کرامت سید اولین و آخرین «۱۰» هفت است، فی قوله: وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ «۱۱». و قرآن هفت سبع است، و ترکیب بنی آدم بر هفت اندام است، و آفرینش او از هفت چیز است، فی قوله تعالی: وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ، ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ، ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً، الی قوله: فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ «۱۲». و روزی و غذای آدمی او هفت چیز است، فی قوله: ----- ۱. آج، لب: زمینی، فق، مب، ها: از زمینی تا به زمینی، مر: از زمینی تا به زمین دیگر. ۲. مج: کثافت. ۳. مج، آج، لب، فق، مر: کثافت. ۴. همه نسخه بدلها: یکون. ۵. همه نسخه بدلها است. [.....] ۶، ۷. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر است. ۸. مج، آج، لب، فق: گاف. ۹. سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۳. ۱۰. دب، آج، لب، فق، مب، مر: الاولین و الاخرین. ۱۱. سوره حجر (۱۵) آیه ۸۷. ۱۲. سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۲ تا ۱۴. صفحه: ۱۹۶ فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ، أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا، ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا، فَأَتْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا، وَعَبْنَا وَقَضَبًّا، وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا، وَحَدائقِ غُلْبًا، وَفَاكِهَةً وَأَبًّا «۱». و او را فرمودند که: در نماز سجده بر هفت اندام کن. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۳۰ تا ۳۴]

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۳۰) وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۳۱) قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (۳۲) قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ أَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (۳۳) وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۳۴) [۵۳- ر]

[ترجمه]

چون گفت خدای تو فریشتگان را که من خواهم کردن در زمین خلیفه‌ای، گفتند: بخواهی کردن در آن جا کسی که تباهی کند در آن جا و بریزد خونها، و ما پاک می‌گوییم تو را به سپاس تو و پاک می‌دانیم تو را. گفت: من دانم آنچه شما ندانی. و پیاموخت آدم را نامها همه، پس عرض کردشان بر فریشتگان، گفت: خبر دهید مرا به نامهای اینان اگر شما راستیگری. گفتند: منزهی تو، نیست ما را علمی جز آن که تو آموختی ما را که تو «۲» دانا و محکم کاری «۳». [۵۳- پ] گفت: ای آدم خبر ده ایشان را به نامهای ایشان، چون خبر دادشان به نامهایشان، گفت: نه من گفتم شما را که من دانم نهانی آسمانها و زمینها «۴» و دانم آنچه شما آشکارا بکنید «۵»

و آنچه پنهان داری. چون گفتیم ما فریشتگان را که سجده کنی آدم را، سجده کردند مگر

----- ۱. سوره عبس (۸۰) آیه ۲۴ تا ۳۱. ۲. دب: تویی. ۳. دب: محکم کار. ۴. معج، دب، فق، وز: زمین. ۵. دب، آج، لب، فق، وز: کنی / کنید. صفحه: ۱۹۷ ابلیس که سر باز زد و بزرگواری کرد، و بود از جمله کافران. اینکه پنج آیت است. «اذ»، ظرف زمان ماضی باشد، و محل او نصب بود و عامل در او چند چیز محتمل است: یکی فعلی مقدر، کانه قال: اذکر یا محمّد اذ قال ربّک. و زجاج می گوید، فعلی «۱» مقدر اینکه است: ابتدا خلقکم حین قال ربّک، و شاید که عامل در او جواب «اذ» بود، و هو قوله: قالوا أ تجعل فیها، و ظروف «۲» ابدا مضاف بود با جمله از فعل و فاعل، یا از مبتدا و خبر. للملائکة، فرشتگان را. واحد او «ملک» باشد و اصل «۳» او مهموز است، چنان که شاعر گوید: فلست بجنی و لکن لملاک «۴» تنزل من جو السماء یصوب و اصل او از «الوکة» بود، و آن رسالت باشد، و كذلك المألکة و المألکة، قال عدی بن زید: ابلغ التعمان عنی مألکا انه قد طال حبسی و انتظاری و قال لید: و غلام أرسلته أمه بألوك فبذلنا ما سأل و «تا» از ملائکه بیفکنند «۵» در بعضی مواضع چنان که امیه بن ابی الصلت می گوید [۵۴-]: و فیها من عباد الله قوم ملائکک ذللو و هم صعاب پس بر اینکه قول ایشان را «۶» ملائکه خوانند که رسولان خداوند. و قولی دیگر آن است که: اسم مشتق نیست، و اینکه اسم جنس است، کالجن و الانس. ائی جاعل یعنی فاعل و خالق، من کننده ام، یعنی خواهم کردن در زمین خلیفت. و «خلیفه»، فعلیه باشد به معنی فاعل، من خلفه یخلفه اذا قام مقامه، برای

----- ۱. همه نسخه بدلها: فعل. ۲. دب، آج، لب، مب، مر: ظرف. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر ملک مالک بود مهموز، آنگه قلب کرده است به ملائکک به تقدیم العین علی الفاء. [.....]. ۴. معج، وز: بملک. ۵. آج، لب، فق، مب، مر و. ۶. دب، وز از آن، آج، لب، فق از. صفحه: ۱۹۸ آن که قائم مقام مخلف و مستخلف خود باشد «۱» از پس او. و کلمت از «خلف» مشتق است، و آن جهت پس بود. و «خلف» گویند جای نشین «۲» نیک را. و چون بد بود خلف گویند، قال الله تعالی: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ «۳» ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ «۶». و خلفاء نیز جمع او بود کظریف و ظرفاء، و کریم و کرماء، برای آن که «تا» زیادت است برای مبالغه آورده اند، قال الله تعالی: وَ اذْکُرُوا اِذْ جَعَلْنَاكُمْ خُلَفَاءَ «۷». گروهی گفتند: آدم را برای آن خلیفه خوانند که از پس فریشتگانی بود که در زمین بودند. و عبد الله عباس گفت: برای آن که از پس قومی بود که در زمین بودند ایشان را «جان» گفتند. حسن بصری گفت: برای آن که جماعتی باشند از فرزندان او که بعضی خلیفه بعضی باشند در عمارت زمین و آنچه پدران ایشان کرده باشند. عبد الله مسعود گفت: برای آنش خلیفه خوانند که او خلیفه خدا بود به حکم کردن از میان مردمان، و اقامت اعلام حق کردن. فی الأرض، «لام» استغراق جنس است. در خبر می آید که: یک روز عمر خطاب «۸» در ایام خلافت در مسجد رسول - صلی الله علیه و آله - پرسید از سلمان و طلحه و زبیر و کعب الأجار که: فرق چیست میان خلیفه و پادشاه! طلحه و زبیر گفتند: ما ندانیم. سلمان گفت: من دانم. گفت: بگو. گفت: خلیفه آن باشد که: یعدل فی الرعیة و یقسم بالسویة و یشفق علیهم شفقة الرجل علی اهله و یقضی بکتاب الله، گفت: آن که در رعیت ----- ۱. آج، لب، فق، مب: باشند. ۲. معج: جانشین. ۳. سوره مریم (۱۹) آیه ۵۹. ۴. آج، لب، فق، مب، مر: دوشند و. ۵. سوره یونس (۱۰) آیه ۱۴. ۶. سوره اعراف (۷) آیه ۶۹. ۷. معج، وز رضی الله عنه. ۸. آج، مب، فق، صب، مر و. صفحه: ۱۹۹ عدل کند و قسمت به سویت و راستی کند، و بر رعایا چنان مشفق باشد که بر اهل خود، و حکم به کتاب خدای کند. کعب الاحبار گفت: نکو گفتی؟ من ندانستم که کسی باشد در میان ما که اینکه داند جز من، و لکن سلمان ملیء حکما و علما، و لکن سلمان را پر از علم و حکمت باز کرده اند. آنگه عمر گفت سلمان را: من خلیفه ام یا پادشاه! گفت: اگر در همه عمرت یک درم سیم یا کمتر یا بیشتر نه از جای خود بسته‌ای، و نه به جای خود صرف کرده، خلیفه نه‌ای، پادشاهی. عمر بگریست. قالوا، گفتند بعضی فرشتگان: أ تجعل فیها، خواهی کرد «۱» در زمین کسهایی را که در زمین فساد کنند و خون بنا حق [۵۴- پ] ریزند، و «سفک» در خون به کار دارند و صب در دگر مایعات! و «سفق»، ریختن آب بود بر سبیل تزیین، از اینکه کار زنا را «سفاح» خوانند که صاحبش آب ضایع می کند. قوله: أ تجعل فیها، اینکه

لفظ استفهام است و مراد هم استفهام و استعمال است، و نه بر وجه انکار است. و گروهی گفتند: بر وجه تعجب است. و آن که گفت بر وجه استفهام است، گفت: ایشان ندانستند، اینکه بر وجه مسألت گفتند تا بدانند چیزی که ندانستند و خون بناحق ریختند، خدای تعالی فریشتگان را بفرستاد تا ایشان را از زمین برانند و هلاک کردند. و قولی دیگر آن است که: به ظن گفتند و امارت اینکه آن بود که پیش از آدم - علیه السلام - در زمین جماعتی بودند، ایشان را «جان» خواندند، چنان که خدای تعالی گفت: وَ الْجَانِ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلِ مِنْ نَارِ السَّمُومِ^(۲). ایشان در زمین فساد کردند. اینکه از آن جا گفتند، و اینکه قول ربیع انس است. گروهی دیگر گفتند: فریشتگان اینکه از علم گفتند، و سبب آن بود که خدای تعالی پیش از خلق آدم خبر داد که: من در زمین خلیفتی خواهم کردن که فرزندان او در زمین فساد و خون ناحق^(۳) کنند، ایشان اینکه بر سیل تعجب گفتند که: تو قومی چنین را به پادشاه^(۴) زمین خواهی کردن^(۵)؟ ما مسبحان درگاه تو و مقدسان حضرت تو. -----

۱. همه نسخه بدلها: کردن. ۲. سوره حجر (۱۵) آیه ۲۷. ۳. مج، دب، آج، لب، فق، وز: بنا حق. [.....] ۴. دب، آج، لب، فق، مب، مر: به پادشاهی. ۵. مب: خواهی فرستاد، مر: خواهی فرستادن. صفحه: ۲۰۰ خدای تعالی گفت: من آن دانم که شما ندانی، و اینکه قول عبد الله عباس و عبد الله مسعود و سدی است. نحن، ضمیر مرفوع منفصل باشد، و نُسبِح، اصل تسبیح تنزیه باشد، و معنی «تنزیه» دور داشتن بود، یعنی ما تو را پاک و منزّه می‌گوییم^(۱) از هر چه به تو لایق نباشد، و هر چه ناسزا است از صفات نقص از تو دور داریم. و گفته‌اند: معنی تسبیح، تعظیم باشد، یعنی ما تو را معظم دانیم و مستحق حمد و شکر شناسیم. و گفته‌اند مراد آن است که: ما تو را نماز^(۲) می‌کنیم، و نماز را «سبحه» خوانند. قتاده می‌گوید: گفتن سبحان الله. مفضل گفت: تسبیح آواز برداشتن باشد به ذکر خدای تعالی، چنان که جریر گفت: قبح الاله وجوه تغلب كلما سبح الحجيج و کبروا اهلالا^(۳) نُقَدِّسُ لَكَ، یعنی تو را پاک شناسیم از قبایح. و گفته‌اند: ما خود را از گناه پاک می‌داریم^(۴). خدای تعالی گفت: إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ، من آن دانم که شما ندانی، یعنی از مصالح و عواقب امور. و عبد الله عیاس و سدی می‌گویند معنی آن است که: چون خدای تعالی آن^(۵) جماعت فریشتگان را فرستاد به اهلاک جان، ابلیس در میان ایشان بود، و اینکه سخن ابلیس گفت با ایشان، و ابلیس منافق بود، و خدای تعالی از او نفاق دانست و فریشتگان ندانستند، چون گفتند: نحن نسبح بحمدك و نقدس لك، خدای تعالی گفت: من آن دانم که شما ندانی از نفاق ابلیس. قتاده و حسن بصری گفتند: چون خدای تعالی آغاز خلق آدم کرد، فریشتگان گفتند: خدای ما خلیفتی خواهد آفریدن، همانا ما از او عالمتر باشیم و گرامیتر بنزدیک او. خدای تعالی پیش از آن که [۵۵-] ر [بر تفصیل باز نمود که خلاف آن است که شما ظن می‌بری، گفت: شما را به اینکه علمی نیست، من آن دانم که شما ندانی. -----

۱. آج، لب، فق، مب، مر و. ۲. دب، آج، لب، فق: نمازی. ۳. همه نسخه بدلها نبینی که اهلال که مصدر است، و آن رفع صورت بود به مصدر سبح کرد، و کانه قال: اهل الحجيج اهلالا. ۴. همه نسخه بدلها برای تو. ۵. همه نسخه بدلها: اینکه. صفحه: ۲۰۱ آنگه به معاینه به ایشان نمود آن جا که آدم گفت: انبئونی باسماء هؤلاء. و قولی دیگر قتاده را آن است که: من آن دانم که شما ندانی که از نسل او انبیا و اوصیا و اولیا خواهند بودن. و در آیت دلیل است بر آن که کار خلافت به خدای تعالی تعلق دارد، و کسی دگر را بدون خدای تعالی نرسد، لقله: إِنِّي جَاعِلٌ و در حق داود گفت: إِنَّا جَعَلْنَاكَ^(۱) هَارُونَ أَخْلَفْنِي فِي قَوْمِي^(۲) لَيْسَتْ خَلْفَتُهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ^(۳) وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا، بدان که: «تعلیم» از خدای تعالی به دو معنی باشد: اما به خلق علم یا به نصب دلیل، اما آن که از اینکه دو، خدای تعالی کدام کرد^(۴)، چند قول است: گفتند قولی آن است که: لا بد باید تا مواضعی متقدم بوده باشد و اصطلاح قومی بر لغتی تا صحیح باشد که خدای تعالی اعلام کند آدم را نامهایی بر آن لغت، و آن اصطلاح آنان بود که پیش از آدم بودند از جان، و برای آن گفتند که، مکلف مراد خدای به ضرورت نداند، به دلیل داند، و دلیل خطاب او باشد. و خطاب آنگه دلیل باشد بر مراد که مواضع متقدم باشد بر آن. پس چون خدای تعالی آدم را بیافرید و عقلش تمام کرد، علم به آن مواضع در وی آفرید، تا چون خبر داد، آدم را^(۵) از آن خبر فایده گرفت و علمش حاصل شد به آن لغت. پس خبر

داد او را به دیگر لغتها تا اینکه را بر آن استدلال کرد، چنان که اشارت کرد به چیزی که اینکه را به تازی فلان نام است، و به پارسی فلان نام، و به دیگر لغت فلان نام. پس علم به اصل مواضعه بر یک لغت ضروری بوده باشد، و به دیگر لغتها مستدل «۶»، و اینکه قول ابو هاشم است و جماعتی محققان. و ابو القاسم بلخی گفت: خدای تعالی خبر داد آدم را به اینکه نامها، و آدم یاد- ----

----- ۱. سوره ص (۳۸) آیه ۲۶، همه نسخه بدلها خلیفه. ۲. سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۲. ۳. سوره نور (۲۴) آیه ۵۵. ۴. همه نسخه بدلها در او. ۵. همه نسخه بدلها: ندارد. ۶. فق، مب، مر: مستبدل. صفحه: ۲۰۲ گرفت آن را به مدّتی نزدیک از فهمی و حفظی که خدای داد او را. پس باقی اسما را بر آن قیاس کرد تا هر چه مشاکل آن مسمی بود، اسمی می‌نهاد آن را که لایق او بود. و معنی اینکه قول هم راجع است با «۱» علم ضروری. و قولی دیگر آن است که: خدای تعالی آدم را خبر داد به نامهای چیزها و بر آنچه دانست که اصطلاح خواهند کردن اهل هر لغتی بر آن، و اگر چه «۵۵-پ» اصطلاحی مقدّم نبوده باشد، یا «۲» گفت او را اولیتر آن باشد که اینکه شخص را یا اینکه چیز را فلان خوانند، و حاجت نبود به مواضعی متقدّم «۳».

«آدم» اسمی علم است بر وزن افعال، برای اینکه دو سبب را منع صرف کرد از او. بعضی گفتند: موضوع است، مشتق نیست، و بعضی گفتند: مشتق است. و آنان که مشتق گفتند، برای آنش آدم خواند که او را از ادیم زمین آفرید. و بعضی دگر گفتند: برای آن که لون او به ادمه و سمره مایل بود. و آدم در تازی سیاه گونه باشد، و صاحب کتاب العین گفت: ادمه در مردم سپیدی بود به اندکی سیاهی، و در شتر و آهو سپیدی بود. و «اسماء»، جمع اسم باشد، و اسم آن بود در اصطلاح اهل نحو که از او خبر شاید دادن، یا در معنی چیزی که از آن خبر شاید دادن. و «کل»، عبارت باشد از جمله، و باشد که عبارت بود از جل و معظم چیزها، اعنی بیشتر، و تأکید باشد و جز تأکید باشد. آن جا که از توابع بود، تأکید باشد، چنان که: جاءنی القوم کلهم. و آن جا که تابع نبود، اصل باشد چنان که: جاءنی کلّ الناس. در آیت تأکید است و تبع مؤکّد باشد در اعراب. خلاف کردند در آن که اینکه نامها چه بود. ربیع انس گفت: نام فریشتگان بود. بعضی دگر گفتند: نام فرزندان او بود، و اینکه قول عبد الرحمن بن زیاد است. عبد الله عباس گفت: اسماء اجناس بیاموخت او را، کالجن و الانس و البقر و الغنم، چون آدمی و پری و گاو «۴» و گوسپند. و روایتی دیگر «۵» از عبد الله عبّاس آن ----- ۱. آج، لب، فق، وز، مب، مر خلق. [.....] ۲. همه نسخه بدلها: تا. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: مقدّم. ۴. مج، فق، وز: گاف / گاو. ۵. مر هم. صفحه: ۲۰۳ است و قتاده و مجاهد و سعید جبیر که «۱»:

نام همه چیزهاست حتّی القصعه و القصیعه، تا باز آموخت آدم را که اینکه کاسه بزرگ است و آن کاسه خرد «۲» است. و ظاهر آیت اقتضای اینکه می‌کند برای تأکید به لفظ کلّ خلاف کردند در آن که به کدام لغت گفت. بیشتر مفسّران بر آنند که: به لغت تازی آموخت او را، و بعضی دگر گفتند: به همه لغتها خبر داد او را، و آدم- علیه السلام- همه لغتها و زبانها دانستی و بدان سخن گفتی. قوله: ثمّ عَرَضَهُمْ، پس عرضه کرد آن را بر فریشتگان. خلاف کردند در آن که اسماء عرضه کرد یا مسمیات. بعضی گفتند- و اینکه یک روایت است از قتاده و عبد الله عباس- که: نامها عرضه کرد، یعنی آن نامها که خدای او را بیاموخت، یعنی سؤال کرد فریشتگان را بر وجه امتحان از آن نامها، گفت: اینکه نام چه باشد! و آن نام که باشد! بر قوت اینکه قول، قراءت ابی بیارند که او خواند: ثمّ عرضها. و در حرف عبد الله بن مسعود اعنی قراءت او چنین آمد که: ثمّ عرضهن، و بر اینکه دو قراءت، ضمیر راجع بود با اسماء. و قول دوم [۵۶-ر] یک روایت است از عبد الله عباس، و آن قول مجاهد و حسن بصری است که: عرض مسمیات و اشیاء کرد، و برای آن «عرضهم» گفت، و اگر چه بیشتر نا عاقل بودند به ضمیر عقلا که تغلیب داد عقلا را بر نا عاقلان، چنان که تغلیب دهند مذکر را بر مؤنث، و اگر چه در عدد بیشتر باشد مؤنث. و اینکه قول درست تر است برای ظاهر را که «هم» بر اسماء نیوفتد الا بر مجاز. اکنون خلاف کردند در آن که، چگونه عرضه کرد. بیشتر مفسّران و اهل علم بر آنند که: بیافرید و حاضر کرد و عرضه کرد و گفت: نام اینکه چیزها چیست! بگویی اگر دانی، و بعضی دگر گفتند: آن چیزها نا آفریده در دل ایشان مصوّر کرد، آنکه گفت: أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ، یعنی اینکه چیزها که در دل شما مصوّر است، و قول اوّل معتمد است. فقال أَنْبِئُونِي، گفت- یعنی آدم

فرشتگان را که: خبر دهی مرا. و «نبا»، خبر ----- ۱. همه نسخه بدلها مراد. ۲. معج، وز، مب، مر: خورد. صفحه: ۲۰۴ باشد و «انباته» و «نباته» (۱) واحد، و نباته کذا و بکذا. و اینکه هر دو فعل متعدی باشد به سه مفعول، و در آیت به دو مفعول تعدی کرده است. و خلاف نیست میان محققان در آن که اینکه امر بر حقیقت نیست، چه اگر امر بودی، تکلیف ما لا یطاق بودی، و شاید تا خدای تعالی اینکه را مرید باشد (۲). و بعضی گفتند: امر است، و لکن مشروط، و شرط اینکه است که: *إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*، اگر آن شرط حاصل باشد امر است، و اگر حاصل نشود امر نبود. و خلاف کردند در معنی *إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*، قولی آن است که: *إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*، اگر شما راست گویی (۳) در آن که گفتی که بنی آدم در زمین فساد کنند و خون نا حق ریزند، و اینکه تعریض باشد به آن که، ما اولتریم که در زمین خلیفه باشیم، پس معنی آن است که: اگر شما صادقی در اینکه دعوی که خلافت به شما لایقتر است، و اینکه قول سدی است و عبد الله عباس و عبد الله مسعود. قولی دیگر آن است که: اگر شما راست گویی (۴) در آنچه گفتی، همانا ما عالمتر باشیم برای تقدّم روزگار. و قول درست تر آن است که، معنی آن است که: خبر دهی اگر دانی، و به جای (۵) آن گفت: *إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*، برای آن که ایشان خبر نتوانند دادن بر وجهی که مخبر چون خبر بود، و خبر صدق بود الا پس از آن که دانند، و اینکه قول حسن بصری است و عمر و عبید و اختیار ابو علی الجبائی - و الله اعلم بمراده. در اخبار (۶) چنین آمد که: چون خدای تعالی خواست تا فضل آدم به فریشتگان نماید، بفرمود تا منبری در آسمان هفتم بنهادند و بر بالای آن کرسی قدس بنهادند، و فریشتگان را حاضر کرد، و آدم را فرمود تا بر آن منبر شد، و بر سیل امتحان فریشتگان را گفت: *أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ* [۵۶-پ]، سالیان دراز است تا شما اینکه چیزها می بینید، مرا خبر دهی به نام اینکه چیزها اگر دانی. ایشان به عجز و قصور اقرار ----- ۱. معج، وز، مب، مر به معنی. ۲. همه نسخه بدلها و نه آدم علیه السلام. ۳. معج: راست گفتید، دب: راستی گری، آج، لب، فق، مب: راستی گیری، مر: راست گیرید. ۴. معج، دب، وز: راستی گری، آج، لب، فق، مب: راستی گیرید. ۵. مر: و برای. ۶. معج، دب، آج، لب، فق، وز: خبر، مب، مر: خبری. صفحه: ۲۰۵ دادند که: لا علم لنا، ما را علمی نیست جز آن که تو آموختی ما را از تسبیح. خدای تعالی گفت: اکنون بدانستی که نمی دانی، از او پرسی تا شما را خبر دهد. ایشان درخواستند، خدای تعالی گفت: *أَنْبِئُهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ*، خبر ده ایشان را به نامهای ایشان. آدم - علیه السلام - ایشان را خبر داد به نامهای ایشان و نامهای چیزها *حَتَّى الْهِنَّةِ وَالْهَيْئَةِ*، و اینکه کنایت باشد از چیزهای حقیر. خدای تعالی گفت: استحقاق آدم خلافت را معلوم شد شما را که فریشتگانی. گفتند: آری؟ ای خدای ما؟ گفت: همه سجده کنید او را سجده تعظیم و توقیر، همه فریشتگان سجده کردند، و ابلیس در میان ایشان بود، او سجده نکرد. خدای تعالی او را گفت: چرا سجده نکردی او را! گفت: برای آن که من از او بهترم. گفت: چرا بهتری! گفت: برای آن که تو مرا از آتش آفریده‌ای و او را از خاک. خدای تعالی او را براند و بر او لعنت کرد، و از صف فریشتگان بیفگند او را، و در آسمانش رها کرد (۱). آنگه فریشتگان را فرمود تا منبر آدم بر گرفتند و او را در هفت آسمان بگردانید تا عجایب هفت آسمان بدید به مقدار صد سال، آنگه اسپیی از مشک اذفر بیافرید، و او را دو پر داد از دو (۲) مرجان، و فرمود آدم را تا بر آن جا نشست و در آسمانها می گردید و بر افواج فریشتگان سلام می کرد و می گفت (۳): *السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ* (۴) یا ملائکة الله؟ ایشان در جواب می گفتند: و علیک السَّلَامُ ورحمة الله و برکاته یا خلیفة الله؟ خدای تعالی گفت آدم را: من اینکه سلام (۵)، *تَحِيَّتُ تُو وَفِرْزَانِ تُو كَرْدَم تَا بَه قِيَامَتِ*. و رسول ما - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - گفت: *السَّلَامُ تَحِيَّةٌ لِمَلَّتْنَا وَامَانٌ لِدَمَّتْنَا*. و در خبری آمد که: اینکه پیش از آن بود که او را بر منبر فرستاد و بر فریشتگان عرضه کرد و امتحان فریشتگان فرمود (۶) - و الله اعلم. *قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا، فَرِيشْتِگان گفتند: سُبْحَانَكَ، یعنی نَسْبِحُكَ* (۷). و «سبحان»، مصدر است، مضاف با مفعول، چنان که: وعد الله و کتاب الله مصدر ----- ۱. معج، دب، آج، لب، فق، وز: رها نکرد، مب، مر: نگذاشت. ۲. همه نسخه بدلها: درّ و. [.....]. ۳. مب: و وی را افواج فریشتگان سلام کردند و می گفتند. ۴. همه نسخه بدلها و برکاته. ۵. مب، مر را. ۶. همه نسخه بدلها او را. ۷. دب، آج، لب، فق، مب، مر: تسبیحک. صفحه: ۲۰۶ است مضاف با

فاعل، و تقدیر چنین است که: وعد الله وعدا و كتب کتابا، و اینکه جا تقدیر چنین است که، نسبحك تسيحا، و معنی بگفتیم که چه باشد. لا علم لنا، نفی جنس راست برای آن بنا کرد اسم را بر فتح با «لا»، چنان که: لا رجل فی الدار، یعنی جنس مردان کس نیست. هیچ علم نیست ما را الا آن که تو آموختی ما را، اما به خلق علم یا به نصب دلالت، و اینکه بر سبیل عجز و قصور [۵۷-] ر گفتند و فزع با درگاه او، و براءت از آن که ایشان علم غیب دانند و ایشان را علمی باشد جز به اعلام او. إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ، و «علیم» (۱) از عالم بلیغتر باشد. و حکیم دو معنی دارد: یکی عالم بدقائق الامور، و یکی محکم کار و درست کردار. بر تفسیر اول راجع بود با صفت ذات، و بر دوم راجع بود با صفت فعل. و اولیتر آن بود که بر وجه دوم حمل کنند تا تکرار نباشد، چه اگر حمل بر عالمی کنند، معنی او و علیم یکی باشد، پس باید گفتن: حکیم، فعیل باشد به معنی مفعول، چون الیم به معنی مؤلم. و اصل حکمت در لغت منع باشد من حکمة اللجام، برای آن که حکمت منع کند صاحبش را از آن که نا بایست کند، چنان که حکمه (۲) لجام منع کند اسب را از آن که آن جا رود که او خواهد (۳)، و جریر می گوید: ابني حنیفة أحکموا سفهاء کم انی أخاف علیکم ان اغضبا یعنی (۴) امنعوا. سفیهان را باز داری. چون ایشان به عجز مقر آمدند و نفی علم کردند از خود. خدای تعالی آدم را گفت: یا آدم، و اینکه منادای مفرد علم است، برای آن بنا کرد آن را بر ضم: أَنْبَهُمْ، خبر ده ایشان را به نامهای ایشان، بر قول آن کس که گفت: او را نامهای فریشتگان آموخت، و بر قول دیگران بر سبیل تغلیب گفت- چنان که بیان کردیم- فی قوله: ثُمَّ عَرَضَهُمْ، چنان که خدای تعالی گفت: وَاللَّهِ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ (۵)- الایة. -----

۱. مر: حکیم. ۲. دب، آج، لب، فق: حکمت. ۳. مب، مر: هر جا که خواهد رود. ۴. مب، مر: فاحکموا، یعنی. ۵. سوره نور (۲۴) آیه ۴۵. صفحه: ۲۰۷ «منهم» بر سبیل تغلیب عقلا- گفت، و الا، «منها» بایست گفتن. فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ، چون خبر داد ایشان را. خدای تعالی گفت: أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ، نه من گفتم شما را که من غیب آسمانها و زمینها دانم و آنچه شما آشکارا کنی و پنهان داری. اگر گویند: غیب آسمان و زمین چه باشد، و خدای تعالی هیچ از او غایب نیست (۱)! گوئیم: مراد آن است که آنچه غایب است از فریشتگان و جز ایشان از آنان که حضور و غیبت در حق ایشان و اضافت با ایشان درست باشد (۲). آنگاه آن را بر اطلاق غیب خواند و اگر چه در حق غیبت نباشد (۳) علی التوسع کقوله: عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ (۴). قوله: وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ، در او چند قول گفتند: یکی آن که سر و علانیه شما دانم، بر جمله خبر است از آن که پنهان چنان داند که آشکارا. و قولی دیگر آن است که عبد الله عباس گفت: چون گل آدم- علیه السلام- از میان مکه و طایف افکنده بود، ابلیس با جماعتی فریشتگان بر او گذر کرد، گفت: خدای تعالی خلقی خواهد آفریدن، اگر چنان باشد که او را بر ما فضل (۵) نهد (۶) و فرماید که فرمان او بری، شما چه کنی! گفتند: ما سمیع و مطیع باشیم فرمان او را. او در دل [۵۷- پ] گرفت که طاعت ندارد آدم را، و در دل گرفت که اگر مرا بر او مسلط کند، هلاکش کنم، و اگر او را بر من مسلط کند، در او عصیان کنم. خدای تعالی گفت: من آنچه شما اظهار می کنی از طاعت و انقیاد می دانم، و آنچه ابلیس در دل می دارد از شقاق و نفاق هم می دانم. -----

۱. همه نسخه بدلها: هیچ چیز از خدای تعالی غایب نباشد. ۲. همه نسخه بدلها: غایب است از آنان که حضور و غیبت در حق ایشان مصور بود از اجسام، چون ما و فرشتگان. ۳. همه نسخه بدلها: در حق او غیب نیست. ۴. سوره زمر (۳۹) آیه ۴۶، همه نسخه بدلها و هر کجا غیبت به علم خود باز بست، تأویل اینکه باشد و الله- اعلم. [.....]. ۵. دب: تفضیل. ۶. مع، آج، لب، فق، وز، مب، مر: نهند. صفحه: ۲۰۸ اگر گویند: فریشتگان از چه (۱) دانستند که آدم را در آن خبر که داد راستیگر است، و آن اسماء آن چیزهاست بر وفق راستی! گوئیم: لا- بد باشد از آن که خدای تعالی، علمی از اعلام معجز با آن مقرون بکند که فریشتگان عند آن صدق دعوی آدم بدانند در آنچه گفت، و در اینکه آیات دلیل است بر فضل علم و تفضیل اهلش بر آنان که مایه (۲) او ندارند در علم، و تقدیم فاضل بر مفضول واجب باشد. قوله: وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ، اصل «سجود»، خضوع بود و تذلل در لغت، و نقیض او ترفع و تکبر باشد، يقال: سجد سجودا، و اسجد اسجادا، ای ادنی رأسه من الارض. و قيل: جعل رأسه

ساجدا، قال الشَّاعر: فكلتا هما خَرَّتْ و اسجد رأسها كما سجدت نصرانه لم تحنَّف و قال اخر: بجمع تضلُّ البلق في حجراتها» (۳) تری الاکم فيها سجدا للحوافر ای خاضعة تحت الحوافر. و در شرع عبارت باشد از اینکه فعل مخصوص که روی بر زمین نهادن است، و آن رکنی از ارکان نماز است. و معنی رکن در نماز آن باشد که آن کس رها کند، سواء اگر به قصد بود و اگر به نسیان، نماز با سر باید گرفتن، و آنچه نه رکن باشد از واجبات نماز، چون به نسیان رها کند، نماز با سر نباید گرفتن. و سجده در شرع بر چهار وجه بود: یکی سجده نماز و «۴» سجده قرآن، و سجده سهو، و سجده شکر. اما سجده نماز اینکه است که معهود است در شرع. و سجده قرآن چهار جای واجب است، و باقی سنت بر قاری و مستمع: در «الم تنزیل» (۵)، و در «حم السجدة» (۶)، و «النجم» (۷)، و «اقرأ» (۸)، و یازده جای سنت است. و بنزدیک ابو حنیفه و شافعی، جمله چهارده جایگاه است، و بنزدیک ما پانزده. و -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: پایه. ۲. همه نسخه بدلها: کجا. ۳. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۱/ ۲۹۱): حجراته. ۴. آج، لب، فق که. ۵. سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۷. ۶. سوره سجده (۳۲) آیه ۱۵. ۷. سوره علق (۹۶) آیه ۱۹. ۸. سوره نجم (۵۳) آیه ۶۲. صفحه: ۲۰۹ جمله سنت گویند بر قاری و مستمع. و در تفصیل آن خلاف است میان ایشان، و اینکه چهار سورت را «عزایم» خوانند، و خواندن اینکه سورتها حرام است حایض را و جنب را، و اینکه چهار سورت در فرایض نشاید خواندن بنزدیک ما و اینکه انفراد ماست. و سجده سهو هم چهار جای باید کردن: هر که در نماز به نسیان سخن گوید، و هر که در دو رکعت نخستین سلام باز دهد به نسیان، و هر که شاک بود از میان چهار رکعت و پنج رکعت، بنابر چهار نهد و پس از سلام دو سجده سهو کند، و هر که یک سجده رها کند از دو رکعت باز پسین به سهو، و یادش نیاید تا آن رکوع [۵۸-ر] که از پس آن بود بکند از پس آنکه سلام باز دهد، قضای آن سجده باز کند و دو سجده «۱» سهو بکند. و مذهب شافعی آن است که: هر کجا زیادتی کند یا نقصانی در نماز، سجده سهو باید کردن، و مذهب ابو حنیفه همچنین «۲»، جز که او زیادتی نگوید آن را که در نماز جهر کند در جای اخفات و یا اخفات کند در جای جهر و در ترک تکبیرات نماز عید. و مذهب مالک، هر سهوی که در نماز افتد، جبران به سجده سهو کند، و سجده سهو بنزدیک ما واجب است، و مذهب مالک همچنین است، و مذهب شافعی و بیشتر اصحاب ابو حنیفه سنت است. و اما سجده شکر، مستحب است و در اواخر نماز از فرایض و سنن، چه در اخبار اهل البیت - علیهم السلام - چنین «۳» آمد که: «۴» «۵» «۶» «۷» «۸» علامات المؤمن خمس: صلاة - الإحدى و الخمسين و زیارة الاربعین و التختم فی الیمین و تعفیر الجبین و الجهر بسم الله الرحمن الرحیم، گفت: علامت مؤمن پنج چیز است: آن که نماز پنجاه و یک رکعت در شبان روز فریضه و سنت «۹» به پای دارد و زیارت اربعین بکند، یعنی زیارت حسین - ----- ۱. همه نسخه

بدلها: و سجده. ۲. دب، آج: همچونین. ۳. دب، آج، لب، فق، مب: خبر. ۴. مع: ندارد، اساس نیز در حاشیه افزوده است. [.....] ۵. آج، مر: و خمسين. ۶. آج، لب، فق، وز، مب: اربعین. ۷. همه نسخه بدلها: بالیمین. ۸. اساس: نیر، با توجه به نسخه مع و دیگر نسخه بدلها و مفهوم عبارت تصحیح شد. ۹. مر: از فرایض و سنن. صفحه: ۲۱۰ ابن علی - علیه السلام «۱» - و برای آتش زیارت اربعین خوانند که، جابر عبد الله انصاری صاحب «۲» رسول الله از پس چهل روز از دفن او، زیارت «۳» کرد، و پیش از او کس نیارست «۴» بود کردن، و انگشتی به دست راست داشتن، و پیشانی در خاک مالیدن در سجده شکر، و آواز برداشتن به بسم الله الرحمن الرحیم، آن جا که آواز بر باید داشتن در نماز. چون قدیم - جل جلاله - تقریر «۵» فضل و علم آدم کرد با «۶» فریشتگان و ایشان اعتراف دادند و انقیاد نمودند، حق تعالی گفت: اکنون آدم را سجده کنی. علما در آن سجده خلاف کردند. بعضی گفتند: سجده عبادت بود، و آدم در میانه قبله بود، و سجده خدای را بود. و بعضی دگر گفتند: آدم امام بود، آدم سجده خدای را کرد و ایشان به متابعت آدم خدای را سجده کردند «۷» برای آن اقتدا به آدم، حواله سجده به آدم آمد. قول درست آن است که: سجده، سجده تعظیم و اجلال بود، و آدم را بود علی الحقیقة لظاهر قوله تعالی: اسجدوا لآدم، و نگویند: سجدت للقبلة «۸» و لا للامام، و انما یقال: الی القبلة، نبینی که خدای تعالی هر کجا سجده به خود حواله کرد، به «لام» تخصیص کرد، فی قوله: و اسجدوا لله الذی خلقهن «۹»

أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي «۱۰» وَ يُسَبِّحُونَ لَهُ وَلَهُ يُسْجُدُونَ «۱۱»، و برای اینکه «لام» نشاید گفتن که خدای تعالی قبله است. دگر آن که: اگر آدم را در آن سجده فضیلتی و مزیتی نبود بر آنان که «۱۲» سجده کردند «۱۳» او را ابلیس استنکاف و استکبار نکردی، چه او سالیان بسیار خدای را سجده کرده بود، اگر چه به نفاق بود عبادت او، و اینکه آیت دلیل می کند بر تفضیل پیغامبران بر فریشتگان [۵۸-پ] علیهم السّلام و الصّلوٰة- چه در حکمت «۱۴» نبود فاضل را فرمودن تا مفضول را بغایت و نهایت تعظیم. -----

۱. همه نسخه بدلها، بجز مر: علیهما السّلام. ۲. مب، مر: صحابه. ۳. همه نسخه بدلها، بجز دب، مب او. ۴. مر: کس زیارت نکرده، دیگر نسخه بدلها: نیارسته بود. ۵. آج، لب، فق، مب: تقدیر. ۶. آج، لب، مب، مر: تا. ۷، ۱۳. آج، لب، فق: کردن. ۸. مج، آج، وز: لقلبه. ۹. سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۷. [.....]. ۱۰. سوره نمل (۲۷) آیه ۲۵. ۱۱. اعراف (۷) آیه ۲۰۶. ۱۲. همه نسخه بدلها، بجز مر آن. ۱۴. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز نیکو. صفحه: ۲۱۱ سجده کند، و اگر در تعظیم چیزی دگر بودی از سجده برتر، همانا خدای تعالی بندگان را به آن فرمودی در عبادت خود. قوله تعالی: إِيَّا إِبْلِيسَ، در اینکه استثنا خلاف کردند که متصل است یا منقطع، و بنای اینکه مسأله بر آن باشد که ابلیس از فریشتگان بود یا نبود. عبد الله عباس و عبد الله مسعود و سعید مسیب و قتاده و ابن جریج و ابن جریر- الطبری می گویند: از جمله فریشتگان بود. و مثل اینکه از صادق- علیه السّلام- روایت کردند، و بر اینکه قول استثنا متصل بود، و استثنای متصل را معنی آن بود که: مستثنی از جنس مستثنی منه باشد «۱»، چنان که: ما بالدار احد الا زید. و منقطع آن باشد که مستثنی از جنس مستثنی منه نباشد، چنان که: ما بالدار «۲» احد الا وتدا. چون خدای تعالی امر به سجده آدم فریشتگان را کرد، و ابلیس مخالفت کرد، و خدای او را به لفظ «أَلَّا» اخراج کرد باید تا از جمله فریشتگان باشد. و حسن بصری و قتاده و ابن زید و ابو القاسم البلخی و رمانی و جماعتی متأخران گفتند: ابلیس فریشته نبود، و «أَلَّا» در آیت استثنای منقطع است، چنان که خدای تعالی گفت: مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتَّبَاعُ الظَّنِّ «۳» فَلَا صَرِيحَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَدُونَ، إِلَّا رَحْمَةً... «۴»، و قال الشّاعر: و موضع لیس بها انیس الّما الیعا فیر و الّا العیس و نابغه گوید: وقفت فیها أصیلا لا أسائلها عیت جوبا و ما بالزّبع من احد الا اوارى- لایاما ابینها و الثّوی کالحوض بالمظلومه الجلد و آنان که گفتند: فریشته بود، خلاف کردند. بعضی گفتند: سلطان آسمان دنیا بود و سلطان زمین. و بعضی دگر گفتند: ما بین السّماء الی الارض، در حکم او بود. و بعضی دگر گفتند: خازنی بود از خازنان بهشت و نام او حارث بود، و اینکه روایت ضحاک است از عبد الله عباس، و از قبیله‌ای بود از فریشتگان که خدای تعالی ایشان را از آتش آفرید، نام اینکه قبیله «جان» بود. -----

۱. آج، لب، فق: نباشد. ۲. مج، وز من. ۳. سوره نساء (۴) آیه ۱۵۷. ۴. سوره یس (۳۶) آیه ۴۳ و ۴۴. صفحه: ۲۱۲ و طاووس روایت کند از عبد الله عباس که: نام او پیش از معصیت عزازیل بود. چون معصیت کرد، خدای تعالی او را از صف فریشتگان براند، و او را لعنت کرد، و نامش بگردانید، و ابلیس نام کرد او را. و در اخبار ما از اینکه معنی هست. و سیّد- رحمه الله علیه- اعنی مرتضی علم الهدی قوت آن می کند که فریشته نبود، و لکن مأمور بود به سجده آدم. و «أَلَّا» در آیت منقطع است به معنی «لکن «۱»، و ظاهر اینکه آیت که: کان من الجن «۲» و إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ، گفت: من فریشتگان را گفتم آدم را سجده کنی، ایشان «۳» سجده کردند «۴» مگر ابلیس، اگر ابلیس فریشته نباشد مأمور نبوده باشد به سجده آدم! جواب گوئیم: اجماع امت است که ابلیس مأمور بود به سجده، دیگر به ظاهر قرآن فی قوله: أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ «۵» أَبَى وَ اسْتَكْبَرَ، «ابا»، امتناع کرد «۲»، یعنی سر باز زد «۳»، و اینکه امتناع با قدرت باشد بر آن فعل، برای آن فعل، برای آن بر سیل مدح اجرا کنند، فلان یأبى الضّیم و هو ابی- آنگه بیان کرد که آن ابا و امتناع بر وجه تکبر و ترفع بود، پس حق تعالی باز نمود که: اینکه ابا و استکبار کفر نبود، چه کفر و ایمان فعل دل باشد، بقوله: وَ کان من الکافرین. و آنان که گویند: اینکه فعل کفر بود و ابلیس به اینکه کافر شد، «کان» را به «صار» تفسیر کنند، گویند: صار من الکافرین، یعنی کافر گشت، و اینکه از دو وجه خطاست: یکی عدول کردن از ظاهر بی ضرورتی یا دلیلی، دگر گفتن که فعل جوارح کفر باشد. و درست آن است که: آیت بر ظاهر خود است، و معنی آن است که خود کافر بود، نه آن که کافر گشت. و

مذهب ما آن است که: مؤمن حقیقی که خدای تعالی از او ایمان داند «۴»، کافر نشود برای منع دلیلی، و آن دلیل آن است که اجماع امت است که مؤمن مستحق ثواب ابد بود، و کافر مستحق عقاب ابد، و جمع بین الاستحقاقین بر سبیل تأیید محال بود، چه استحقاق در صحت و استحالت تبع وصول باشد، و احباط بنزدیک ما باطل است چنان که بیانش کرده شود در جای خود- ان شاء الله «۵» پس دلیل مانع از ارتداد مؤمن اینکه است که گفتیم، و ابلیس - علیه اللعنه - همیشه کافر بود و منافق، و آن عبادت که می کرد بر وجه نفاق می کرد، و فریشتگان [پ] از او نمی دانستند تا خدای تعالی امتحان به سجده آدم سبب کشف سر او کرد تا فریشتگان را معلوم شد که او منافق بوده است. و اینکه، بر اینکه جمله که ذکر کردیم از حدیث نفاق ابلیس، روایت است از عبد الله عباس و عبد الله بن بریده و جماعتی مفسران. ----- ۱. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: الّا

عریض، مب، مر: الّا- مریض. ۲. همه نسخه بدلها: باشد. ۳. مج، وز: سر باز زدن. ۴. مب: دارند. ۵. همه نسخه بدلها تعالی. صفحه: ۲۱۴ اگر «۱» سؤال کنند که: چگونه گفت که او از جمله کافران بود! و در آن وقت هیچ کافر نبود جز او، از اینکه چند جواب است: یکی آن که: قطع نیست بر آن که در آن وقت یا پیش از آن جز او کافری نبود، بل «جان» را که خدای تعالی هلاک کرد، پیش از آن شاید که در میان ایشان کافران بوده باشند «۲». و جوابی دیگر آن است که: خدای تعالی نه آن خواست که اول «۳» جماعتی بود که در آن عهد بودند و کافر بودند، معنی آن است که: او کافر بود، و حکم او حکم کفار بود، چنان که یکی گوید: فلان مرا از جمله دشمنان است، و اگر چه در آن وقت دشمنی دگر نباشد او را. جوابی دگر آن است که: خدای تعالی اینکه کلام در عهد رسول گفت، و اینکه نظم آنگاه فرمود، و در آن وقت همه جهان کافر بودند- الّا ما شاء الله؟ و روایت است از ابو هریره و ابو سعید الخدری، که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: چون یکی از فرزندان آدم سورت سجده بخواند و به جای سجده رسد، سجده بکند، شیطان با کناره شود و گریستن گیرد و گوید: ویله «۴»، وای بر او؟ فرزند آدم سورت بر خواند و سجده کرد و مستحق بهشت شد، و من سجده نکردم مستحق دوزخ شدم. و ابو العالیه روایت کند که: چون نوح علیه السلام- در کشتی نشست، ابلیس بیامد و بر دنبال کشتی «۵» نشست. نوح گفت: یا ابلیس؟ خود را و مردمان را هلاک کردی، گفت: اکنون چه کنم! گفت: توبه کن. گفت: مرا توبه باشد! گفت: بار خدایا؟ ابلیس اگر توبه کند، قبول کنی! گفت: توبه او قبول کنم اگر گور آدم را سجده کند. نوح گفت: خدای چنین وحی کرد به من. گفت: من آدم را زنده سجده نکردم، گور او را سجده خواهم کردن، و او مرده؟ و امثال اینکه اخبار اخبار آحاد باشد، ----- ۱. آج، لب، فق: که اگر. ۲. آج، لب، فق، وز، مب، مر: باشد. ۳. همه نسخه بدلها: او از. ۴. دب: وای ویله، آج، لب، فق: ویلاه، مب، مر: واویلاه. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر به. صفحه: ۲۱۵ برای او ظاهر قرآن و آیت محکم رها نکنند، من قوله: وَ كَانِ مِنَ الْكَافِرِينَ، قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۳۵ تا ۳۹]

[اشاره]

وَ قُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَ كَلَّا- مِنْهَا رَعَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَ لَا- تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (۳۵) فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَ قُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۳۶) فَتَلَقَى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (۳۷) قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۳۸) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۳۹) [۶۰- ر]

[ترجمه]

گفتیم ما: ای آدم بنشین تو و جفت تو در بهشت و بخورید از آن جا خوش آن جا که خواهی، مشوی نزدیک اینکه درخت که پس از جمله بیدادگران باشی. بخیزانید ایشان را ابلیس از آن جا بیرون آورد ایشان را از آنچه بودند در آن و گفتیم ما فرو شوی بهری شما بهری را دشمنی «۱»، و شما راست در زمین قرارگاهی و برخورداری تا به قیامت. ها گرفت آدم از خدایش سخنهایی «۲» توبه پذیرفت «۳» بر او که او توبه پذیرنده بخشاینده است. گفتیم ما فرو شوی از اینکه جا جمله اگر آید به شما از من دینی، هر که پیروی کند دین مرا نباشد ترسی بر ایشان و نه ایشان اندوهناک باشند. [۶۰-پ] و ایشان «۴» که کافر بودند «۵» و به دروغ دارند «۶» آیتهای ما، ایشان اهل دوزخند، ایشان در آن جا همیشه باشند. قدیم- جل جلاله- چون قصه آدم با ابلیس و سجده فریشتگان بگفت، پس از آن حدیث مکر ابلیس گفت که کرد تا آدم «۷» را از بهشت به در آورد، قوله: وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ، پس از آن که ابلیس را براند «۸»، آدم را گفت: اکنون در بهشت بنشین که ----- ۱. مج، دب، وز: دشمن. ۲. مج: سخنهایش. ۳. دب، آج، لب: پذیرفت. ۴. مج، دب، آج، لب، وز، فق: و آنان. [.....] ۵. مج، آج، لب، فق، وز: شوند، دب: شدند. ۶. دب، آج، لب، فق: دانند. ۷. آج، لب، فق: که کرد با آدم و آدم. ۸. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر و لعنت کرد. صفحه: ۲۱۶ بهشت را مسکن تو کردم، و برای آن ضمیر مرفوع منفصل اظهار کرد، اعنی «انت» پس از آن که مستکن بود تا عطف اسمی ظاهر کند بر او، چه عطف «۱» ظاهر بر مستکن نشاید کردن چنان که در «۲» دگر آیت گفت: إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ «۳» فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ «۴». «زوج»، هم جفت باشد و هم فرد، و لکن یکی را زوج نگویند تا او را همتایی نبود که هر یکی از ایشان جفت صاحبش باشد، تقول: عندي زوج من الحمام و زوجان، هر دو را معنی یکی باشد، یعنی نر و ماده، و زوج که ماده باشد، گاه با «ها» گویند و گاه بی «ها». شاعر می گوید: و اریکم لدی الحمامات عندی مثل صون الرجال للآزواج یعنی النساء. و او جمع زوج باشد، و جمع زوجة زوجات بود، و مراد به اینکه لفظ حواست. علما خلاف کردند در خلق حوا. بعضی گفتند: خدای تعالی او را از بقیه طینه «۵» آدم آفرید، و درست آن است که در خبر آمد که: چون آدم- علیه السلام- در بهشت بنشست، تنها بود و مستوحش می شد از تنهایی، خدای تعالی خواب بر آدم افکند تا آدم بخفت. پس بفرمود تا از پهلوی چپ او استخوانی «۶» بگرفتند و خدای از آن استخوان «۷» حوا را بیافرید بر صورت آدم، با جمال تمام و حله‌های بهشت در او پوشانید، و او را به انواع زینت بیاراست تا پیامد بر سرینان «۸» آدم بنشست. چون آدم از خواب در آمد، خواست تا دست بدو دراز کند، فریشتگان گفتند: مه، مکن «۹»، گفت: خدای اینکه را نه برای من «۱۰» آفرید! گفت: آری؟ حتی تودای مهرها، تا مهرش بدهی «۱۱». گفت: مهر اینکه چه باشد! گفتند: آن که سه بار بر محمد و ----- ۱. دب اسم. ۲. همه نسخه بدلها: نشاید کردن برای آن که عطف اسم را ماند بر فعل و مانند اینکه در. ۳. سوره اعراف (۷) آیه ۲۷. ۴. سوره مائده (۵) آیه ۲۴، دب، آج، لب، فق، مب، مر: أنت و زَوْجُكَ. ۵. مر: گل، دیگر نسخه بدلها: طینت. ۶. مج، دب، وز، فق: استخوانی. ۷. آج، لب، مب، مر: استخوان. ۸. آج، مر: بالین. ۹. دب: گفتند اینکه را مه مکن، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه را مکن. ۱۰. مج، وز: نه از بهر من. [.....] ۱۱. دب، آج، لب، فق: تا ندهی او را نیایی. صفحه: ۲۱۷ آل محمد صلوات فرستی. گفت: محمد که باشد! گفتند: آخر پیغامبران از فرزندان تو [۶۱-ر]، و اگر نه برای او «۱» بودی تو را نیافریدندی. پس فریشتگان خواستند تا علم آدم امتحان کنند، گفتند: یا آدم؟ اینکه کیست! گفت: امرأة، زنی است. گفتند: چه نام است اینکه را! گفت: حوا. گفتند: چرا حوا خوانند اینکه را! گفت: لأنها خلقت من حی، برای آن که اینکه را از حی «۲» آفرید. گفتند: چرا آفرید اینکه را! گفت: تا ما را به یکدیگر سکون باشد. و در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی زنان را از استخوان «۳» پهلوی آفرید، و آن کثر «۴» باشد، اگر خواهی تا راست باز کنی بشکنی، و اگر استمتاع کنی بدو در او کثری باشد، و ظاهر قرآن بر اینکه است، فی قوله تعالی: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ جَعَلَ «۵» که که ...، و «منها»، راجع است با نفس آدم. و در «۷» احکام امیر المؤمنین- علیه السلام- می آید که: یک روز شریح قاضی که حاکم بود از قبل امیر المؤمنین- علیه السلام- به حکم نشست به بود، مردی و زنی به نزد او در آمدند و گفتند: ما را بر تو مسأله‌ای است، و لکن

به خلوت شاید گفتن: شریح فرمود تا جای «۸» خالی کردند، آنگه اینکه مرد گفت: اینکه زن دختر عم من است و حلال من است، لها ما للرجال و ما للنساء، هم آلت مردان دارد و هم آلت زنان، اکنون چه گویی! او مرد است یا زن! گفت: بول به کدام آلت می‌کند! زن گفت: به هر دو. گفت: از کدام آغاز زودتر بود! گفت: هر دو به یک جای «۹». گفت: از کدام زودتر منقطع شود! گفت: به یک جا. گفت: شهوتش به کدام باشد! گفت: به هر دو، تا آن حد «۱۰» که مرا از اینکه شوهر فرزندی است، و من کنیزکی دارم، از او نیز فرزندی دارم. ----- ۱. مر: نه سبب وجود او. ۲. مر: زنده. ۳.

میج، دب: استخوان. ۴. مر: کج. ۵. اساس و همه نسخه بدلها: خلق، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. ۶. سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۹. ۷. مب: شریح در. ۸. دب، مب: جایی. ۹. مب، مر: یک بار. ۱۰. میج، فق: تا از حدی، آج، لب: تا آن حدی. صفحه: ۲۱۸ شریح دست بر هم زد، گفت: اینکه مسأله در علم من نیست. خیزید تا بنزدیک امیر المؤمنین شویم. برخاستند و بنزدیک امیر المؤمنین آمدند، و شریح اینکه قصه باز گفت. امیر المؤمنین از زن پرسید، زن گفت: همچنین است. مرد را پیش خواند، گفت: چه گویی! گفت: همچنین است ای امیر المؤمنین. گفت: انت اجرأ من صائد الاسد، گفت: پس تو دلیرتری از آن که شیر گیرد، تا بر چنین حالی اقدام می‌کنی؟ آنگه قبر را گفت: چهار زن معتمده را حاضر کن تا اینکه را در خانه‌ای خالی برند و برهنه کنند اینکه را، پس از آن که در ستر عورت احتیاط تمام کند «۱»، پهلوهای او «۲» بشمارند. قبر همچنین کرد، و پهلوهای «۳» او بشمارند، از جانب راست هشت بود و از جانب چپ هفت امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: الله اکبر؟ اینکه مرد است، و جامه زنان از او بفرمود کنند، و جامه مردان در او پوشانیدن، و از میان او و شوهر جدا کرد. اینکه حکم نیز دلیل است بر صحت اینکه قول. قوله: الجنة، خلاف کردند که اینکه کدام بهشت است. بعضی مفسران گفتند: بستانی بود از بستانها، و بهشت خلد نبود [۶۱-پ] و اینکه قول ابو القاسم بلخی است و ابو مسلم بحر اصبهانی «۴»، و اینکه درست نیست، درست آن است که: بهشت خلد بود، برای «لام» تعریف معنی خلد و باقی و مانند اینکه الفاظ نه آن است که واجب باشد که فانی نشود، بل چون خدای تعالی فنا بیافریند، فانی شود. پس خدای تعالی عین آن باز آفریند، چه اعادت عین باقیات صحیح باشد از قادر الذات بر مذهب درست. و آن شبهت که ایشان آوردند که اگر بهشت خلد بودی، انتقال از او روا نبودی، گوئیم: آن را اخراج و انتقال نباشد که بر وجه ثواب بعد قیام الساعه در آن جا شود، چه اینکه معنی به سمع شناخته‌ایم، و سمع به اینکه وارد است. و اینکه بهشت در آسمان ----- ۱. دب، آج، لب، مب، مر: کنند. ۲. مر: استخوان پهلوئی او را. ۳. آج، لب، فق، مب، مر: پهلوئی. [.....]

۴. مب: اصفاهانی، دیگر نسخه بدلها: اصفهانی. صفحه: ۲۱۹ هفتم است، و آن است که رسول - علیه السلام - در شب معراج در او رفت و بگردید و گفت: «۱» عرضت علی الجنة حتی هممت ان اقطف من ثمارها» و عرضت علی النار حتی اتقیت حرها بیدی. علما خلاف کردند در آن که، لفظ «أسکن» و لفظ «و کلا» امر است یا اباحت، بعضی گفتند: هر دو امر است و بعضی گفتند: هر دو اباحت است، و به صواب اینکه نزدیکتر است که، «اسکن» امر است، «و کلا» اباحت، برای آن که خدای تعالی آن را مرید بود، و اینکه را دلیل نیست که مرید بود، و امر که امر شود به ارادت آمر مأمور به را امر شود. منها، کنایت راجع است با جنت. رغدا، «رغدا»، فراخ و بسیار خیر بود، يقال: عیش رغدا و رغیدا، قال الشاعر: بینما المرء تراه ناعما یأمن الاحداث فی عیش رغدا و لا تقربا، يقال: قربت منه أقرب قریبا و قربته أقربه قربانا، فعل از او لازم بود، و فعل متعدی. علما خلاف کردند که ایشان منهی از خوردن از آن درخت بودند یا از پیرامن آن گشتن. درست آن است که: ایشان را منع که کردند، از خوردن کردند، و اینکه بر سبیل مبالغه فرمود خدای تعالی، چنان که یکی از ما گوید: نگر تا گرد فلان کار نگردی؟ یعنی آن کار نکنی. و اینکه لفظ صورت نهی دارد و معنی امر است، [چنان که] «۲»: اعملوا ما شئتم «۳» و لا تقربا، آن است که: اترکا و اهجرا. و برای آن گفتیم که امر از حکیم بر دو وجه باشد: به واجب و به مندوب، و مراد اینکه جا امر به مندوب است، و نشاید که بر ظاهر حمل کنند و گویند: نهی است، برای آن که نهی به کراهت ناهی منهی عنه را نهی شود، و حکیم نهی نکند ----- ۱. همه نسخه

بدلها: ثمراتها. ۲. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۳. سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰. صفحه: ۲۲۰. الّا از قبیح «۱». و قبیح بر پیغامبران روا نباشد، پس برای اینکه وجه را گفتیم که: اینکه لفظ به معنی امر است تا بر ندب حمل توان کردن که لایق بود به آدم- علیه السلام- چه ادله عقلی و شرعی راه نموده است که قبیح و معاصی بر پیغامبران روا نباشد، که «۲» اگر روا دارند، نفرت افکنند [۶۲- ر] از قبول قول و امتثال امر ایشان، و غرض از بعثه ایشان قبول قول ایشان است. پس هر چه در اینکه قدح کند باید تا منفی باشد از ایشان تا مؤدی نبود با نقض غرض حکیم- جل جلاله. و امر به چیزی اگر چه نهی نباشد از ضدش بر سبیل حقیقت، بر مجاز روا نباشد «۳». و در قرآن مجاز بسیار است، که قرآن به لغت عرب آمد، و لغت ایشان مشتمل است بر حقیقت و مجاز. خلاف کردند در آن که ایشان ممنوع از جنس درخت بودند یا از عین درخت، بقوله: هَذِهِ الشَّجَرَةُ. بیشتر علما بر آنند که: ایشان از جنس درخت ممنوع بودند. خلاف کردند در آن که چه درخت بود. عبد الله مسعود و سدی گفتند: درخت انگور بود. ابن جریر گفت: درخت انجیر بود. از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- روایت کردند که او گفت: درخت کافور بود. کلبی گفت: درخت علم بود، یعنی علم خیر و شر. محمد کعب و مقاتل گفتند و بیشتر مفسران و اهل اخبار که: درخت گندم بود. فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ [منصوب است اینکه فعل به جواب نهی مع «الفاء»، و قوله: مِنَ الظَّالِمِينَ] «۴» یعنی من التّاقصین حظهم «۵» من الثّواب، یعنی اگر چنین کنی «۶» حظّ و نصیب خود از ثواب نقصان کرده باشی «۷». و «ظلم» در کلام عرب به معنی نقصان بود، نینی که خدای تعالی می گوید: آتَتْ أُكْلَهَا وَ لَمْ تَظْلِمِ مِنْهُ شَيْئاً «۸» فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا، حمزه تنها خوانده است: «فأزالهما» «۷» به الف من الازالة، متعدی «زال» باشد، یعنی بزایل کرد ایشان را [۶۲- پ]. و معنی «ازلها» آن است که: بخیزانید ایشان را ابلیس، یعنی به وسوسه و اغراء و اغواء و سوگند و مکر و آنچه مانند اینکه بود. و معنی آن است که: ایشان را از آن پایه و مرتبه فرود آورد، و اینکه عبارتی است که در وضع پارسیان نیز معروف است کسی را که با کسی مکاری کند و به حیلت چیزی از او بستاند یا بر او تلیسی کند، گویند: فلان را «۸» پای «۹» از زیرها گرفت «۱۰»، یعنی ایشان را از قرارگاه خود ببرد، و کاری کرد به ----- ۱. همه نسخه بدلها بجز مج، وز و. [.....] ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر: به احتیاط. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: رفع. ۴. همه نسخه بدلها باشد. ۵. دب، آج، لب، فق، مر: نقصی. ۶. همه نسخه بدلها به. ۷. فق: فازلها. ۸. همه نسخه بدلها: ندارد. ۹. همه نسخه بدلها او. ۱۰. مر: زیر پا گرفت. صفحه: ۲۲۲ ایشان که عند آن از ره «۱» امر خدای فراتر «۲» شدند، و پا بر جا بنماندند. «عنها»، یعنی از بهشت. و مراد به شیطان، ابلیس است بلا-خلاف. و «لام» در او تعریف عهد است. فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ، و ایشان را بیرون آورد از آنچه در آن بودند از بهشت و نعیم. و اخراج بر حقیقت خدای کرد، اما به شیطان حواله کرد برای آن که عند وسواس او حاصل آمد، چنان که بیان کردیم در باب سورت که زیادت ایمان و کفر بدو حواله کرد، چون عند نزول او آن زیادت حاصل شد. و «من» ابتدای غایت است، و «ما»، موصوله است، و «کان»، ناقصه است، و «فیه»، در جای خبر اوست، تقدیر چنین بود که: ممّا کانا حاصلین فیه. و بیرون آوردن «۳» آدم و حوا- علیهما السلام- از بهشت نه بر سبیل عقوبت بود، بل برای تغییر مصلحت بود، چه مصالح به اوقات و احوال و اشخاص مختلف شود. و فوت منافع عقوبت نباشد، چه عقوبت مضرتی بود مستحق مقرون به استخفاف و اهانت، و استخفاف و اهانت در حق پیامبران آن کس روا دارد که قدر و منزلت ایشان نداند، و آن کس که خدای تعالی ما را در حق ایشان بغایت اجلال و نهایت تعظیم فرموده است، چگونه شاید که مهان و موّخ و مستخف به «۴» باشد، پس دل کی میل کند، یا نفس کی ساکن باشد به قبول قول آن کس که مستحق استخفاف و اهانت بود از خدای تعالی و مستحق دمّ و ملامت از عقلا! و لازم آید بر اینکه قاعده که پیغامبران خدای همیشه معاقب باشند، چه هیچ مقدار نیست از نعمت و منفعت که به ایشان رسد و الّا زیادت پذیرد. اینکه جمله دلیل است بر آن که، فوت منفعت عقوبت نباشد. اکنون خلاف کردند در آن که ابلیس چگونه به آدم رسید. قولی آن است که: آدم هر وقت «۵» از بهشت بیرون آمدی، و ابلیس ممنوع نبود از آن که با او سخن گفتی «۶». و بعضی دگر گفتند: آدم- علیه السلام بر غرف «۷» بهشت آمدی و ابلیس با او سخن ----- ۱. همه نسخه بدلها: راه. ۲. مر:

دورتر. ۳. مر: بیرون کردن. ۴. همه نسخه بدلها: مستخف. ۵. مر: وقتی. [.....] ۶. معج، دب، آج، لب، فق، وز بیرون بهشت. ۷. مب، مر: غرفه. صفحه: ۲۲۳ گفتی از بیرون بهشت. و بعضی دگر گفتند: ابلیس از دور اشاره کرد به ایشان که غرض او بشناختند (۱). و قولی دگر آن است که (۲): در دهن مار شد، و مار از جمله فریشتگان بود و پرها و پایها داشت، و از جمله خازنان بهشت بود و با ابلیس دوستی داشت. ابلیس از او درخواست که: مرا به آدم رسان. او ابلیس را [۶۳-۶] در دهن خود پنهان کرد و در بهشت برد. ابلیس پیامد (۳) برابر ایشان بایستاد و گریستن گرفت. ایشان او را نشناختند (۴)، گفتند: چرا می‌گیری! گفت: بر شما که بخواهی مردن، و اینکه نعمت بر شما زوال خواهد آمدن. گفتند: چرا! گفت: زیرا که از درخت خلد و جاودانی نمی‌خورید (۵)، و ایشان را اشارت کرد به آن درخت. گفتند: ما از اینکه نخوریم که ما را (۶) از اینکه منع کرده‌اند. سوگند خورد که اینکه درخت نه آن است، و من شما را نصیحت می‌کنم. ایشان از آن درخت بخوردند، بادی در آمد و تاج از سر ایشان بر بود و حله از ایشان بکند، و ایشان برهنه ماندند و مکشوف العوره. آدم در بهشت بر مید (۷)، مویش به درختی پیچیده شد، خدای تعالی گفت: یا آدم افرار (۸) منی، از من می‌بگریزی! گفت: لا بل حیاء منک، نه بار خدایا؟ بل شرم می‌دارم از تو. خدای تعالی گفت: پس چرا خوردی از اینکه درخت! گفت: بار خدایا ندانستم که کسی باشد که سوگند خورد به نام تو به دروغ. خدای تعالی گفت: اهبطوا، از اینکه جا به زیر شوی، و بر مار خشم گرفت و او را پرها و پایها بستند، و اینکه روایت اصحاب الحدیث است. و قولی دیگر آن است که: ایشان را ندید و به ایشان نرسید، پیغام داد به ایشان بر دست بعضی خزنه بهشت، و اینکه قول خلاف ظاهر است. و قولی دیگر آن است که: ایشان را خمر داد تا مست شدند، در مستی تناول کردند، و اینکه قول درست نیست. ----- ۱.

مر: بدانستند. ۲. مر ابلیس. ۳. همه نسخه بدلها و. ۴. دب، آج، لب، فق، مب: آواز بشناختند. ۵. معج: نمی‌خوری / نمی‌خورید، دب، آج، لب، مب، مر: نمی‌خواهید. ۶. معج، دب، آج، لب: مرا. ۷. مر: آدم به هر طرف از حیا می‌گریخت. ۸. مر: افررت. صفحه: ۲۲۴ خدای تعالی گفت: اهبطوا، فرو شوی از اینکه جا، و اینکه لفظ دلیل آن است که بهشت بر آسمان است. و «هبوط» و «نزول»، و «وقوع»، نظایر باشند، و ضدّ او «صعود» بود. و «هبوط»، زمین نشیب بود، و «صعود»، زمین بالا بود. بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ، خطاب است آدم را و حوّا را و ابلیس را، و بر آن قول که گفت: در دهن مار شد ابلیس، خطاب مار باشد همچنین. و اینکه جمله در محلّ حال باشد، ای فی حال عداوة بعضکم بعضا. نبینی که شیطان و مار دشمن بنی آدم باشند، و بنی آدم دشمن ایشان. و اصل «عدو»، از «تعدي» گرفته است، چه دشمن متعدی باشد از ره دوستی و استقامت، و عدوان مجاوزة الحدّ باشد، و منه قوله تعالی: فَيَسْئَلُوكَ اللَّهُ عِدْوًا بَغِيرِ عِلْمٍ (۱) «وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ»، گفتند: «مستقر»، مصدر است، و گفتند: قرار گاه است، و هر بنا که زاید باشد بر ثلاثی، لفظ مصدر و مفعول و موضع در او متساوی بود، کما قال: رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ (۴) «هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ» (۵) [۶۳-پ]. وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ، یعنی تا زنده باشی (۶) پشت زمین جای شما باشد، چون بمیری، شکم زمین جای شماست، چنان که دگر جا گفت: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا، أَحْيَاءً وَ أَمْوَاتًا (۷). و متاع، تمتع باشد، و برخورداری از (۸) متاع دنیا از اینکه جاست، و نکاح متعه از اینکه جاست، و متعة المطلقة التي لم يفرض لها صداق، فی -----

-- ۱. سوره انعام (۶) آیه ۱۰۸. ۲. آج، لب، مب: کنی، فق: به پا می‌کنی. ۳. آج، لب، فق، مب، مر: ببینی. ۴. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۰. [.....] ۵. سوره ص (۳۸) آیه ۴۲. ۶. مب، مر: باشید. ۷. سوره مرسلات (۷۷) آیه ۲۵ و ۲۶. ۸. همه نسخه بدلها: و. صفحه: ۲۲۵ قوله: وَ مَتَّوْهُنَّ (۱) «إِلَى حِينٍ»، «حین» وقت باشد و زمان، و «حین»، هلاک بود به وقت خود، و حان، اذا قرب و اذا هلك و اذا دخل حینه، و منه قول الشاعر: نه من حان حانا ای من قرب وقت هلاک هلك. و «حین» وقتی دراز باشد، و مراد به «حین» در آیت، قیامت است. و «حین» در قرآن بر وجوه آمد. در خبر آورده‌اند که: در عهد ابو بکر ابی قحافه، مردی پیامد و گفت: من نذری کرده‌ام که حینی با اهل خود سخن نگویم، مرا چند گاه با او سخن نباید گفتن! گفت: تا به قیامت. گفت: از کجا گفتی! گفت، من قوله تعالی: وَ مَتَاعًا إِلَى حِينٍ (۳)، برخاست بنزدیک عمر آمد، گفت: چنین حالی است، من چند گاه سخن نگویم با او. گفت چهل

سال. گفت: از کجا گفתי! گفت: من قوله تعالی: هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ ﴿٤﴾. بنزدیک عثمان آمد و گفت: تو چه گویی ﴿٥﴾ در اینکه چنین حالی! گفت: برو با او یک سال سخن مگو. گفت: از کجا گفתי! گفت، من قوله تعالی: تَوْتَى أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا ﴿٦﴾. بنزدیک علی - علیه السلام - آمد، گفت: چه گویی! گفت: اگر بامداد نذر کردی، شبانگاه سخن توانی گفت ﴿٧﴾، و اگر شبانگاه نذر کردی ﴿٨﴾، بامداد سخن توانی گفت ﴿٩﴾، گفت: از کجا گفתי! گفت، قوله تعالی: فَسَبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ ﴿١٠﴾. مرد برخاست شادمانه و می گفت: اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ ﴿١١﴾ تَوْتَى أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ ﴿٢﴾ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ ﴿٣﴾، در روزه صورت نبندد. قوله تعالی: فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ، اِیْ اِخْذْ وَ تَعَلَّمْ وَ تَقْبَلْ، یعنی ها گرفت ﴿٤﴾ و بیاموخت و تقبیل کرد. و «تلقی»، به معنی استقبال باشد، چنان که در خبر آمد که: نهی رسول الله عن تلقی الزکبان، رسول - علیه السلام - نهی کرده است از استقبال کاروان، یعنی از ایشان چیزی خریدن و فروختن به ایشان، که ایشان سحر ﴿٥﴾ شهر ندانند. و آن که در عبارت فقها می رود که: اینکه خبر متلقی است به قبول، هم به معنی استقبال است. و «تلقی»، تفعل باشد از «لقا»، و «القا» هم از اینکه اصل باشد [٦٤- ر] برای آن که چون متاع بر سر بعضی افکنند، متلاقی شوند ﴿٦﴾. و «لقی»، فعل باشد هم از اینکه بنا، جز که به دو مفعول تعدی کند، نحو قوله: وَ لَقَاهُمْ نَصْرَةٌ وَ سُرُورًا ﴿٧﴾. و در شاذ ﴿٨﴾ خوانده‌اند: فتلقی ادم من ربّه کلمات، بر عکس قراءت اول، برای آن که افعال متعدی در کلام عرب بر سه وجه است: یکی آن که: آنچه فاعل باشد صحیح بود که مفعول بود، چنان که: ضرب زید عمرا، و اکرم بشر خالد. هر یکی از ایشان صحیح بود که بر بدل فاعل و مفعول باشد. و نوعی دگر آن بود که: آن که فاعل باشد، صحیح نبود که مفعول بود، و نه آن که مفعول بود فاعل باشد، چنان که: اكلت الطعام و شربت الماء، صحیح نبود که آب شارب باشد و طعام آکل ﴿٩﴾. و نوع سوم ﴿١٠﴾ آن که: اسناد فعل با فاعل بر حدّ اسناد او باشد با مفعول و معنی -----

١. مج، دب، آج، لب، فق: مر باید. ٢. سوره ابراهیم (١٤) آیه ٢٥. ٣. سوره روم (٣٠) آیه ١٧. ٤. آج: یاد گرفت، مر: بگرفت. ٥. دب، آج، لب، فق، مب، مر: تسعیر. ٦. مج: شود. ٧. سوره دهر (٧٦) آیه ١١. ٨. همه نسخه بدلها: این کثیر در سجع و در شاذ جماعتی. ٩. دب: که آب آکل بود و طعام شارب. ١٠. مج، دب، فق، مب، مر: سیم، آج، لب، وز: سیوم. صفحه: ٢٢٧ مختلف نشود و آن فعلی چند مخصوص بود، چون: بلغ و نال و اصاب و ادرك و تلقی تقول: بلغنی کذا او بلغته، و نالنی کذا و نلته، و اصابنی خیر و أصبته، و ادركنی الشیء و ادركته، و تلقمانی فلان و تلقیته، و از اینکه جاست قراءت عبد الله مسعود، فی قوله: لا ینال عهدی الظالمون ﴿١﴾، چنان که، «عهد»، مفعول به باشد، و «ظالمون» فاعل باشد. «کلمات»، جمع کلمه باشد، و حدّ کلمه هر لفظی باشد که دلیل معنی کند به وضع ﴿٢﴾، و عرب کلمه گویند و قصیده خواهند، و نیز خطبه خواهند، یقولون: قال زهیر فی کلمته، و قس فی کلمته، ای قصیده و خطبه. خلاف کردند در اینکه کلمات. حسن بصری و مجاهد و قتاده و ابن زید گفتند: کلمات اینکه بود: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَ تَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٣﴾. و محمد بن کعب القرظی گفت، کلمات اینکه بود که گفتند: اللَّهُمَّ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَ بِحَمْدِكَ رَبِّ أَنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاعْفُرْ لِي أَنْتَ خَيْرَ الْغَافِرِينَ، اللَّهُمَّ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ وَ بِحَمْدِكَ رَبِّ أَنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَغَبْ عَلَيَّ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ. عبد الله عباس گفت، کلمات اینکه بود که گفت: بار خدایا نه مرا تو آفریدی به دست قدرت! گفت: بلی. گفت: بار خدایا نه روح در من دمیدی! گفت: بلی. گفت: بار خدایا؟ نه رحمت تو سبق برده است خشم تو را! گفت: بلی. گفت: بار خدایا؟ نه تو مرا در بهشت نشاندی! گفت: بلی. گفت: بار خدایا؟ چرا مرا از آن جا بیرون کردی! گفت: به شوم ﴿٤﴾ معصیت تو. گفت: بار خدایا؟ اگر ﴿٥﴾ توبه کنم مرا به آن جا بری! گفت: بلی. گفت: یا رب توبه کردم، کلمات اینکه بود. عبید بن عمیر گفت، کلمات اینکه بود که گفت: بار خدایا؟ اینکه که من کردم از بر خود کردم یا به قضا و قدر تو کردم! خدای تعالی گفت: لا بل به قضا و قدر من -----

١ - سوره بقره (٢) آیه ١٢٤. ٢. دب مفرد. ٣. سوره اعراف (٧) آیه ٢٣. ٤. مج، وز: شومی. [.....]. ٥. مج، آج، لب، فق، وز: که. صفحه: ٢٢٨ کردی، و من تو را نا آفریده بر تو قضا کردم تا چنین کنی. گفت: اکنون [٦٤- پ] چو ﴿١﴾ بر من قضا کردی و به

قضای خود مرا از بهشت بیرون کردی، توبه من بپذیر. گفت: پذیرفتم. عجب از عقل کسانی که چونین «۲» سخن گفتن روا دارند و اندیشه نکنند که بر اینکه قاعده اینکه گناه خدای کرده باشد، توبه او را باید کردن و عذر او را باید خواستن، و آدم را قبول کردن- فعوذ بالله من مثل هذه المقالات بل المحالات. در اخبار اهل البیت- علیهم السلام- چنین آمد که: چون خدای تعالی آدم را بیافرید و حیات در او آفرید، فاستوی جالسا، بنشست، او را عطسه‌ای فراز «۳» آمد. حق تعالی او را الهام داد تا گفت: الحمد لله، خدای تعالی او را گفت: یرحمک ربک و لذلك خلقتک، خدای بر تو رحمت کند و تو را خود برای رحمت آفرید. او بر ساق عرش نگرید، اشباحی و تماثیلی از نور دید بر صورت خود، نام هر یک بر بالای سر او نوشته «۴»: محمد و علی و فاطمه و الحسن و الحسین. آدم گفت: بار خدایا! پیش از من بر صورت من خلقی آفریدی! گفت: نه. گفت: اینان که اند «۵»! گفت: فرزندان تو، و لولا هم لما خلقتک، و اگر نه ایشانندی، تو را خود نیافریدمی. گفت: بار خدایا! گرامی «۶» بندگانند بر تو. گفت: ای آدم؟ اینکه نامها یاد گیر تا در وقت درماندگی مرا به اینکه نامها بخوانی تا فریادت رسم. آدم آن نامها یاد گرفت. چون اینکه ترک مندوب کرد، و خواست تا از آن توبه کند، و مثل آن ثواب فوت شده از او دریابد، گفت: بار خدایا! به حق محمد و علی و فاطمه و الحسن و الحسین، الا تبت علی فتاب الله علیه، به حق اینکه بزرگان که توبه من قبول کنی. خدای تعالی توبه او قبول کرد، فهذه هی الکلمات. و گفتند: خدای تعالی توبه آدم به سه چیز قبول کرد: به «حیا» و «دعا» و «بکا». اما «حیا». در خبر آمد از شهر بن حوشب که گفت: چنین رسید به من که آدم ----- ۱. دب، آج، لب، فق، مج: چون. ۲. مج: که چنین، دب: که چون چنین، آج، لب، فق، وز: که چون و چونین. ۳. دب، آج، لب، فق، مج: فرود. ۴. مج، دب، آج، وز: نبشته. ۵. دب: کیانند. ۶. دب، آج، لب، مج: گرامیتر، مر: گرامیترین. صفحه: ۲۲۹ از شرم آن کرده خود، سیصد سال سر به آسمان بر نداشت، و دویست سال بر گناه «۱» می گریست، و چهل روز طعام و شراب نخورد، و صد سال آدم با حوا خلوت نکرد، عجب از تو ای غافل که شنوی که خدای تعالی به یک ترک مندوب، به یک مخالفت فرمان، آدم را و حوا را، که پدر و مادر تو بودند، با قدر و منزلت ایشان بنزدیک خدای تعالی، از بهشت بفرستاد و از میان ایشان سالها جدا کرد، و ایشان را به سرای محنت و بلیت افکند، و تو در شبان روزی بسیار ترک واجبات و ارتکاب مقبحات کنی و اصرار کنی و توبه نکنی، و آنگاه طمع داری که در بهشت شوی و صحبت حور العین یابی؟ اینت محال تمنایی «۲» و کز «۳» تقدیری «۴»، محمود و راق گوید: یا ناظر ابرونا بعینی راقد و مشاهدا للامر غیر مشاهد [۵۶-ر] متنتک نفسک ضلّة فأبحتها سبل الرجاء و هن غیر قواصد تصل الذنوب الی الذنوب و ترتجی درک الجنان بها و فوز العابد و نسیت أن الله اخرج ادما منها إلی الدنیا بذنب واحد پس اگر در گناه پیایی به شیطان اقتدا کردی، به توبه به آدم اقتدا کن، که در خبر آمده است از عبد الله عمر که گفت، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: توبوا إلی ربکم فانی اتوب الیه فی کلّ یوم مائة مرّة، توبه کنی با خدای که من «۵» روزی صد بار توبه کنم. و همچونین گفت- علیه السلام-: ما اصّر من استغفر و لو عاد فی الیوم سبعین مرّة، مصرّ نباشد آن کس که استغفار کند و اگر چه در روزی هفتاد بار با سر گناه شود. و مردی از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- پرسید که: چه گویی در مردی که گناه می کند و توبه می کند و گناه می کند و استغفار می کند! [گفت: باید که] «۶» استغفار کند تا آنگاه که شیطان را غلبه کند و عاجز به استغفار. پس توبه کن، چنان که پدرت کرد تا قبول کنند از تو چنان که از او کردند. ----- ۱. مج: گناه خود، دب، آج، لب، فق: سر بر کنار، مج: سر بر کنار بر گناه، مر: بر کنار. ۲. دب، آج، لب، فق، مج: تمنای محال. ۳. مج: کج. ۴. مر زهی تصوّر باطل زهی خیال محال. ۵. دب، آج، لب، فق، وز هر. ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۲۳۰ فتاب علیّه، بدان که «توبه» در لغت رجوع باشد، يقال: تاب و تاب و اب و اناب، و آل و آض اذا رجع. چون بنده توبه کند، گویند: تاب الی الله. چون رحمت خدای قبول کند، گویند: تاب الله علیه، یعنی با سر او آرد «۱» و بنده را تائب گویند و خدای را تعالی توّاب گویند، و ببناء «۲» مبالغه برای آن که رحمت خدای بیش از توبه تایبان باشد. و در شرع، توبه پشیمانی باشد بر گناه گذشته و عزم بر آن که با سر مانند آن نشود برای قبحش را یا برای وجه قبحش را، علی خلاف

فیه، اینکه توبه آن است که اجماع امت است بر اسقاط عقاب عند اینکه. و قبول توبه به دو معنی باشد: از خدای تعالی، یکی به ضمان ثواب و دیگر به اسقاط عقاب و توبه پیغامبران و امامان با خدای تعالی بر سبیل انقطاع و خضوع و فرع باشد با خدای تعالی. و معنی قبول خدای تعالی توبه ایشان را ضمان خدای بود ثواب آن طاعت را، و مراد به قوله: فَتَابَ عَلَیْهِ در آیت اینکه است، چه عقاب در حق پیغامبران - علیهم السلام - ثابت نشود تا به اسقاط حاجت باشد. و بنزدیک ما، توبه اسقاط عقاب نکند، بل خدای تعالی اسقاط کند عقاب را عند توبه، به تفضل. و نزدیک معتزله، بر خدای واجب بود قبول توبه به معنی اسقاط عذاب (۳)، و توبه از ترک (۴) باشد [۶۵-پ]، و فعل قبیح، و نیز از ترک مندوب صحیح بود. بمعنی الرجوع الی فعله، و توبه انبیا - علیهم السلام - بر اینکه وجه باشد. و توبه از غضب با اقامت بر منع مغضوب درست باشد، و توبه از قتل عمد، بی تسلیم نفس به اولیای مقتول درست باشد، و توبه از قتلی که موجب قود بود بی قود درست باشد (۵) بنزدیک بعضی اصحاب ما. و اینکه جمله مسائل مبنی است بر آن که، توبه از بعضی معاصی با اصرار بر بعضی درست باشد، و (۶) مذهب ابو هاشم درست نیاید. و مذهب مرتضی - رحمه الله علیه - همچنین است، و مذهب ابو علی درست آید، برای آن که بر ----- ۱. مج، دب، آج، لب، فق، وز، مر: با سر آورد. [.....] ۲. دب: بنابر، آج، لب، فق: بنای. ۳. همه نسخه بدلها: عقاب. ۴، ۶. مج واجب. ۵. همه نسخه بدلها، بجز مج: نباشد. صفحه: ۲۳۱ مذهب (۱) او توبه از گناه لوجه قبحه باشد، و اینکه مقصور باشد علی کل قبیح علی حدّه، و بنزدیک ابو هاشم، لقبه (۲) باشد، و اینکه عام باشد سایر قبايح را لا شراکها فی القبح. پس بنای مذهب ایشان در اینکه باب، بر اینکه دو کلمت است. اما آنچه مذهب ما اقتضا می کند، آن است که: درست نیاید اینکه توبه به معنی اسقاط عقاب، برای آن که اسقاط (۳) عند توبه ثانی (۴) داند بنزدیک ما (۵) که به اجماع عقاب عند آن ساقط شود به اسقاط الله، آن است که مشتمل بود بر ندم علی ما مضی و العزم علی ان لا - يعود الی مثله فی المستقبل لقبه. و آنچه جز اینکه است، در او خلاف است، توقف باشد در او، و اینکه توقف و تجویز در اسقاط عذاب پیش از (۶) توبه حاصل است، پس وجود و عدم توبه یکی باشد در اینکه باب. اما قول آن کس که گوید که: توبه امتناع بود از گناه پس از آن که ارتکاب کرده باشد، و چون درست باشد که امتناع کند از بعضی معاصی با اقدام بر بعضی مبتداء، چرا درست نیاید که امتناع کند از بعضی معاصی که کرده باشد با اصرار بر بعضی پس از آن که کرده باشد! و چه فرق است میان اول و دوم، و چون اول به اجماع درست است و دوم در اینکه باب چون اول است، باید که درست باشد. چیزی نیست برای آن که مجرد امتناع توبه نباشد تا شامل نبود آن شرایط را که گفتیم (۷). دگر آن که مراد به صحت امتناع اگر آن است که بر ناکرده عقاب نباشد، اینکه مسلم است. اما آن که عند امتناع اولاً او ثانیاً عقاب ثابت مستحق ساقط شود دونه خطر القتاد باشد، چه در عقل و شرع دلیلی نیست جز اجماع، و اجماع حاصل نیست. پس معتمد مذهب (۸) آن است که بیان کرده شد - و الله ولی التوفیق. اما کافر چون از کفر توبه کند و در اسلام آید و فاسق بوده باشد، توبه از کفر کفایت بود او را، [۶۶-ر] و اگر چه از فسق توبه مفرد نکند، لقول النبی - علیه السلام: الاسلام یجب ما قبله، اسلام آن را که از پیش او باشد قطع کند و حکم بردارد. و آن ----- ۱. همه نسخه بدلها: بنزدیک. ۲. همه نسخه بدلها: بقبحه. ۳. همه نسخه بدلها عقاب. ۴. همه نسخه بدلها: به اجماع. ۵. همه نسخه بدلها و آن توبه. ۶. همه نسخه بدلها: اسقاط پیش از عقاب. ۷. همه نسخه بدلها: گفت. ۸. دب: مذاهب. صفحه: ۲۳۲ که معصیت بسیار کرده باشد و تفصیل آن با دید آرد (۱)، بر او واجب نباشد از هر یکی توبه‌ای کردن، بل او را یک توبه کفایت باشد از همه. و هر چه خدای تعالی کاره بود آن را و رضا نداد به کردن آن. و توبه از معصیت به معصیت درست نباشد، چنان که از الحاد به عبادت اصنام. و توبه از بنده درست آید مادام تا به حدّ الجاء نرسد، و از علامات مرگ یا اشراط (۲) قیامت چیزی نبیند. و رسول - علیه السلام - گفت: انّ الله یقبل توبه عبده ما لم یرغرر، خدای تعالی توبه بنده پذیرد (۳) مادام تا جاننش به حلق نرسیده باشد. و اتفاق است که آدم و حوا هر دو توبه کردند، و قرآن به اینکه ناطق است فی قوله: قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا (۴) - الایه. و خدای تعالی گفت: فَتَابَ عَلَیْهِ، و لم یقل علیهما، اکتفاء بالواحد عن الاثنین، چنان که: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ

----- ۱. همه نسخه بدلها: مخبرش بر وفق خبر. ۲. دب، آج، لب، فق: مقاربت. ۳. سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶. صفحه: ۲۳۶ سوم
خبر بعد خبر، چنان که: هذا حلو حامض «۱» [۶۷-پ]. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۴۰ تا ۴۶]

[اشاره]

يا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ (۴۰) وَآمَنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أُولَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ (۴۱) وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۴۲) وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ (۴۳) أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۴۴) وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (۴۵) الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (۴۶)

[ترجمه]

ای پسران یعقوب یاد کنی نعمت من، آن که نعمت کردم بر شما، وفا کنی به پیمان من تا من وفا کنم به پیمان شما و از من بترسی. و بگروید به آنچه فرو فرستاده‌ام به راست دارنده آن را که با شماست، و مباشی نخست ناگرویده‌ای به او، و مخربید به آیتهای من بهای اندک، و از من بترسی. و در میوشانی حق به باطل و پنهان کنی «۲» حق را و شما دانی. و به پای داری نماز، و بدهی زکات و رکوع کنی با رکوع کنان [۶۸-ر]. می‌فرمایی مردمان را به نیکوی و فراموش می‌کنی خود را و شما می‌خوانی توریت، عاقل نه‌ای «۳»! یاری خواهی به روزه و نماز، و آن «۴» بزرگ است الا بر خدا ترسان. آنان که دانند که با پیش خدای خواهند شدن «۵»، و ایشان با او گردند «۶». «یا» حرف نداست، و «بنی» منادی مضاف است برای آن منصوب است، و -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: هذا حامض حلو، و اینکه وجه معتمد نیست. ۲. آج، لب، فق، پنهان دانی. ۳. مج، وز، فق: نه ای عاقل. ۴. آج، لب، فق: اینکه. ۵. مج، وز: خواهندشان. ۶. مج، وز: باز گردند. صفحه: ۲۳۷ «ابن» واحد است، و «ابناء» و «بنون» جمع اوست. و ابناء را جمع تکسیر خوانند، و بنون را جمع سلامت. و در حال رفع به «واو» بود، و در حال نصب و جرّ به «یا»، و «نون»، برای اضافه بیوفتاده است. و مصدر ابن بنوه باشد. و «اسرائیل» نام یعقوب است. - علیه السلام - و در معنی او خلاف کرده‌اند. بعضی گفتند معنی آن است که: صفوة الله، و گفته‌اند معنی آن است که: عبد الله. و بعضی دگر گفتند: مرکب است از عربی و عبری، برای آنش اسرائیل خواندند «۱» که اسری الی الله. و «ایل»، به زبان عبری (الله) باشد. بیشتر مفسران گفتند: خطاب با احبار جهودان است که در عهد رسول - علیه السلام - بودند در مدینه. و بعضی دگر گفتند: مراد جهودان و ترسایان عهد رسولند، جز که ایشان را نسبت کرد با پدر اعلی، چنان که گفت: یا بنی ادم. اذکروا، یاد کنی «۲». «ذکر» ضد نسیان بود، و «ذکر» به معنی حفظ بود، تقول: انا ذاکر و متذکر، ای حافظ [۶۸-پ]. و ذکر به معنی گفتار بود، يقال: ذکرته بالخیر. و «ذکر»، به معنی نوشته بود، يقال: هذا مکتوب فی ذلک الذکر، ای فی ذلک المکتوب. و «ذکر»، به معنی شرف بود فی قوله: وَإِنَّهُ لَیَذِکَّرُ لَکَ وَ لِقَوْمِکَ «۳» نِعْمَتِی الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ. حدّ نعمت هر منفعتی بود که به غیر رساند حسن «۵»، و برای آن گفتیم «۶» حسن که منعم بر انعام مستحق شکر و تعظیم باشد، و بر قبیح مستحق تعظیم نباشد. و حدّ احسان و انعام هم اینکه باشد. أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ، در اینکه دو قول است، یکی آن که: مراد آن نعمتهاست که برایشان کرد دینی و دنیاوی. و قولی دیگر آن که: مراد آن نعمتهاست که بر پدران و اسلاف ایشان کرد. و گروهی گفتند: مراد به نعمت جمع است و اگر چه لفظ واحد ----- ۱. همه نسخه

بدلها: خواندندی. ۲. یادی کنی / یاد کنید. ۳. سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴. [.....]. ۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز علیه السّلام. ۵. همه نسخه بدلها چون غرض منعم نفع منعم علیه باشد. ۶. آج بر. صفحه: ۲۳۸ است، چنان که گفت: «وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا» (۱). و قولی دیگر آن است که: نعمت آن است که در اینکه آیات از پس اینکه خواهد- آمدن تفصیل آن، از نجات ایشان از آل فرعون و نجات ایشان از غرق و هلاک آل فرعون، و آن انواع نعمت که بر پدران ایشان کرد در تیه، و قصه آن بیاید در جای «۲» خود. و اینکه روایت هشام است از عبد الله عیّاس. و ابو العالیه گفت: مراد به نعمت اینکه جا آن است که در آیت دیگر گفت: اذْکُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَآتَاكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ» (۳)، خدای تعالی ایشان را اینکه «۴» نعمتها یاد داد برای دو کار را: یکی آن که در اینکه جمله نعمتها، بعضی آن است که تصدیق رسول- علیه السّلام- در آن است، چون توریت و انجیل و زبور و کتابهای منزل بر پیغامبران ایشان. پس در جمله اینکه نعمتها بعضی آن است که متضمن است به وجوب تصدیق پیغامبر ما- علیه السّلام- و اینکه قول اصم- است. دوم آن که کثرت نعم ایجاب عظم معصیت کند در کفران او. اما نعمت بر آباء از کجا نعمت بر فرزندان بود از دو وجه باشد: یکی آن که اگر آن نعمت نفرمودی ایشان نماندندی، اینان حاصل نشدندی. دگر آن که: در جمله اینکه نعمتها بعضی آن است که در در تشریف «۵» و تفضیل دارد، و تشریف پدران تفضیل فرزندان بود در وقت مفاخرت. قوله تعالی: «وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفٍ، يُقَالُ: وَفِيَ بَعْدَهُ وَوَفِيَ لُغْتَانِ، وَوَفِيَ عَلَى كَذَا، أَيْ اشْرَفَ عَلَيْهِ، وَوَفِيَ عَلَى كَذَا أَيْ زَادَ عَلَيْهِ، وَوَفِيَ عَلَيْهِ حَقُّهُ، وَوَفَاهُ أَيْ اعْطَاهُ تَامًّا وَوَفِيًّا، وَشَاعِرٌ مِثْلُ الْوَفِيِّ فِي الْجَمْعِ بَيْنَ اللَّغَتَيْنِ. أَمَّا ابْنُ عَوْفٍ فَقَدْ وَفِيَ بِذِمَّتِهِ كَمَا وَفِيَ بِقِلَاصِ النَّجْمِ حَادِيهَا [۶۹-ر] و مراد به عهد آن عهد است که خدای تعالی برایشان ها گرفت در کتب ایشان که اوامر خدای تعالی کار بندند «۶» و از مناهی اجتناب کنند و تحریف ----- ۱. سوره نحل (۱۶) آیه ۱۸. ۲. همه نسخه بدلها، بجز م: به جای. ۳. سوره مائده (۵) آیه ۲۰. ۴. دب: از. ۵. کذا: در اساس، مج: که در تشریف، دیگر نسخه بدلها: که تشریف. ۶. مج، دب: کار بندد. صفحه: ۲۳۹ نکنند کتاب «۱» را و ذکر رسول ما- علیه السّلام- و صفت و نبوت او پنهان نکنند، چنان که گفت: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ» (۲) «أَوْفِ بِعَهْدِكُمْ، بَرَاءِ أَنْ مَجْزُومٌ اسْتِ أَنْ جَوَابُ امْرٍ اسْتِ، وَعَهْدُ خَدَائِ بِأَيْشَانِ وَعَدَهُ اسْتِ اَيْشَانِ رَأِ بِه ثَوَابٍ بِرِ طَاعَتِ. بِسِ أَنْ رَأِ دَرِ تَأْكِيدِ اَيْجَابِ بِرِ خُودِ بِه مَثَابَهُ عَهْدِ وَبِيمَانِ وَ سُوْگَنْدِ كَرْدِ بِرِ مَعَاهَدِ. ابْنُ زَيْدٍ كَقْتِ: مَرَادُ بِه عَهْدُ خَدَائِ، امْرٍ خَدَائِ اسْتِ، وَ بِه عَهْدِ اَيْشَانِ جَزَائِ اَيْشَانِ» (۳) اسْتِ، أَنْگَه بِرِ خُواندِ: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ، أَلِي قَوْلِهِ: «وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ» (۴). وَ سَعِيدُ جَبِيرٍ كَقْتِ اِزْ عَبْدِ اللَّهِ عِيَّاسِ كَقْتِ: مَرَادُ أَنْ اسْتِ كَقْتِ دَرِ كَرْدَنِ اَيْشَانِ كَرْدِ اِزْ اَيْمَانِ بِه رَسُولِ- عَلَيْهِ السّلامِ- تا آنچه بر گردن ایشان بود از اثقال و اغلال بر گیرد، چنان که گفت: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ- أَلِي قَوْلِهِ: «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (۵). وَ قَتَادَةُ وَ ابْنُ جَرِيحٍ كَقْتِنْدِ: مَرَادُ أَنْ عَهْدِ اسْتِ كَقْتِ دَرِ سُورَةِ الْمَائِدَةِ كَقْتِ: «وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا- أَلِي قَوْلِهِ: «لَأُكْفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ» (۶)، وَ اَيْنَكِه اِقْوَالِ مِتْقَارِبِ الْمَعْنَى اسْتِ. وَ اِيَّايَ، ضَمِيرِ مَنْصُوبِ مَنْفَصَلِ اسْتِ، وَ عَامِلِ دَرِ اَوْ فَعْلِي مَقْدَّرِ بُوْدِ كَقْتِ اَيْنَكِه فَعْلِ ظَاهِرِ بِرِ اَوْ دَلِيلِ بُوْدِ، وَ نَشَائِدِ كَقْتِ عَامِلِ دَرِ اَوْ اَيْنَكِه فَعْلِ ظَاهِرِ بَاشَدِ، چَه اَوْ بِه ضَمِيرِ مِتَّصَلِ مَشْغُولِ اسْتِ، وَ تَقْدِيرِ چَنِينِ بَاشَدِ كَقْتِ: «اِيَّايَ فَارْهَبُوا فَارْهَبُونَ» (۷)، چنان که گفت: «وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ» (۸) الْكَبِيرِ الْمُنْتَعَالِ» (۹)، ----- ۱. م، مر او. ۲. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۷. ۳. مج، دب، فق، وز: جز ایشان. ۴. سوره توبه (۹) آیه ۱۱۱. ۵. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۷. [.....]. ۶. سوره مائده (۵) آیه ۱۲. ۷. همه نسخه بدلها: و ایای فارهبون. ۸. سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. ۹. سوره رعد (۱۳) آیه ۹. صفحه: ۲۴۰ «وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرَ» (۱)، برای سر آیت تا ملایم بود ذکر اسجاع آیات را، و «رهبت»، خوف باشد و ضدّ او در عبارت رغبت بود. حق تعالی می گوید: از من بترسی به کردن چیزی که مستحق عقوبت من شوی، و بیان کردیم که معنی آن است که: از عقاب من بترسی. وَ اَمْنُوْا، امْرٍ اسْتِ اَيْشَانِ رَأِ. بِمَا أَنْزَلْتَهُ «مَا» مَوْصُولَهُ اسْتِ، بِه أَنْچَه مَن فَرُو فَرَسْتَادَمِ، اَيْعْنَى قُرْآنِ. مُصَيِّدَقًا، رَأْسْتِ دَارَنْدَه، نَصْبِ اَوْ بِرِ حَالِ اسْتِ. لِمَا مَعَكُمْ، مَرَادُ كَتَبِ اَوَائِلِ «۲»

است از توریت و انجیل. حق تعالی ایشان را ترغیب می‌افکند در ایمان آوردن به قرآن، چه قرآن مصدق کتب ایشان است، و کتب ایشان مصدق قرآن است، اگر بگویند و پنهان باز نکنند» (۳). و انزال و تنزیل، نقل بود از جهت علو به جهت سفلی، و در آیت دلیل است بر حدود قرآن، چه آن که منزل باشد قدیم نبود، [۶۹-پ] و نزول بر قدیم روا نباشد. وَلَا تَكُونُوا أُولَ كَافِرٍ بِهِ، درست آن است که «ها»، کنایت از قرآن است، و اینکه قول ابن جریج است. و ابو العالیه گفت: کنایت است از رسول- علیه السّلام- و اصم گفت: مراد کتاب ایشان است، یعنی به محمّد کافر می‌شوی (۴) که ذکر او در کتابهای شماست؟ کفر به او کفر به کتابهای شما باشد. اگر گویند، چرا گفت: أُولَ كَافِرٍ در «۵» لفظ واحد، و در صدر آیت خطاب با جماعتی است! جواب فراء و اخفش گفتند: اگر چه ظاهر اسم است بر مذهب فعل رانده است آن را، تقدیر چنین است که: أُولَ من کفر، و فعل را تشبیه و جمع نکنند. و مبرّد می‌گوید وجه آن است «۶»: أُولَ كَافِرٍ را صفت موصوفی تقدیر باید کردن که در لفظ واحد بود در معنی جمع، چنان که أُولَ حزب او قبیل او رهط کافر، چنان که شاعر گفت: و اذا هم طعموا فألأم طاعم و اذا هم جاعوا فشرّ جیاع -----

----- ۱. سوره فجر (۸۹) آیه ۴. ۲. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: اولی. ۳. مج، وز: باز نگویند. ۴. کذا: در اساس، مج، مب، مر: مشوید، دب، آج، لب، فق، وز: مشوی/ مشوید. ۵. همه نسخه بدلها: بر. ۶. همه نسخه بدلها که. صفحه: ۲۴۱ و اینکه قولی ملیح است. اگر گویند ظاهر اینکه که گفت: أُولَ كَافِرٍ، چنان می‌نماید که اگر دوم کافر باشند تا آخر کافر روا باشد، گوئیم: اینکه قول به دلیل الخطاب بود، و قول به دلیل الخطاب باطل است بنزدیک ما و بیشتر اهل علم از محققان. اگر گویند: دلیل الخطاب چه باشد! گوئیم: آن که استدلال کند به وجود «۱» چیزی بر نفی جز آن، چنان که گوید. من دخل داری اکرمته، هر که در سرای من آید اکرامش کنم، دلیل نکند بر آن که هر کس که در سرای او نشود مستحق اکرام نبود از او، برای آن که اینکه حکمی منفصل است از آن، و از اینکه جا بیش از اینکه مفهوم نباشد که هر که در سرای «۲» شود مستحق اکرام بود، و هر که در سرا نشود حکم او موقوف باشد بر دلیلی دیگر. و آنان که به دلیل الخطاب گویند، خلاف اینکه گویند «۳»: هر که در سرای نشود شاید که او را اکرام کند، و اینکه از ظاهر خطاب دانیم، و بطلانش آن است که بیانش کردیم، و برای آن اینکه قدر شرح دادیم که در اینکه کتاب از اینکه معنی بسیار خواهد بود «۴» تا خواننده اینکه کتاب واقف باشد «۵». و جواب دیگر از سؤال آن است که: اینکه طریقتی است عرب را در فصاحت معروف، و مراد از اینکه مبالغه باشد، و مراد آن است که کافر مشوی به او، نه به اول نه به آخر، و اینکه چنان است که گویند: فلان غیر سریع الی الخنا، فلان سریع نیست به فحش، مراد نفی فحش باشد بر جمله نه نفی سرعت. و گویند: قل ما رأیت مثله، چون او کم دیدم، و معنی آن است که: چون او ندیدم نه قلیل و نه کثیر، و چنان که شاعر گوید: من اناس لیس فی اخلاقهم عاجل الفحش و لا سوء الجزع [۷۰-ر] غرض او نه نفی عاجل فحش است دون آجل، بل نفی فحش و جزع است بر سایر وجوه. و جواب سوم «۶» آن است که: تخصیص اول برای آن کرد تا دیگران که -----

۱. مب نفی. ۲. مب، مر او. ۳. دب، وز گویند. ۴. همه نسخه بدلها: خواهد آمد. [.....]. ۵. همه نسخه بدلها، بجز دب بر او. ۶. مج: سهام. صفحه: ۲۴۲ در «۱» نگرند، اقتدا نکنند، چنان که رسول- علیه السّلام- گفت: من سنّ سنّهُ سیئهُ فله وزرها و وزر من عمل بها الی یوم القیامه، هر که سنّتی بد نهد بزه آن و بزه آنان که بر آن کار کنند تا به قیامت بر او باشد. و من سنّ سنّهُ حسنهُ فله اجرها و اجر من عمل بها الی یوم القیامه، و هر که سنّتی نکو نهد مزد آن و هر که بر آن کار کند او را باشد تا به روز قیامت. و لَا تَشْتَرُوا بِأَيَاتِنَا ثَمَنًا قَلِيلًا، در اینکه کلمات مانند اینکه سؤال هست که همانا به بهای بسیار بشاید فروختن، چه نهی مقید است به بهای اندک، جواب «۲» هم آن است که بیان کردیم در وجه دوم از سؤال اول، مراد نه آن است که اندک نشاید بسیار شاید، مراد آن است که هر بها که در عوض او بستانی اندک باشد، و در اینکه دو جایگاه دلیل است بر بطلان قول به دلیل الخطاب، و الا اینکه الزامها لازم آید. و «اشتراء» در آیت به معنی معاوضه است، و در تازی خود اینکه معنی دارد برای آن که شاری و مشتری «اعنی بایع و مشتری معاوضه می‌کند، او بها می‌دهد و متاع به عوض می‌ستاند، و اینکه متاع می‌دهد و بها به عوض می‌ستاند. و «شری»، آن باشد که

بفروخت، نحو قوله تعالى: وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ (۳) إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ (۴). و إِيَّايَ فَاتَّقُونِ، از من بترسی یا بپرهیزی، معنی آن که از معصیت من بپرهیزی و از عقاب من بترسی. و لا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ، یقال: لبست الثوب البسه (۵) لبسا و لباسا، و «۶» لبست علیه الامر البسه لبسا، خدای تعالی می‌گوید: حق به باطل باز مپوشی، و باطل (۷) به روی حق بر می‌آید. و «حق» را معنی مختلف بود به اختلاف مواضع، چو «۸» در قول گویند «۹» صدق ----- آج، ۱. آج، لب، فق، مب، مر او. ۲. مر گویم که. ۳. سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۰. ۴. سوره توبه (۹) آیه ۱۱۱. ۵. مر: البته. ۶. مر: او. ۷. مر را. ۸. دب: چون، آج، لب، مب، مر: چه. ۹. مب علیه الامر البسه. صفحه: ۲۴۳ باشد، چون در فعل گویند صواب باشد، چون در اعتقاد گویند علم باشد. و حق علیه، ای وجب، و منه قوله: وَ لَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي (۱) وَ تَكْتُمُوا الْحَقَّ، در محل او دو قول گفتند: و آن که «نون» چرا بیفتاد از اینکه فعل. یک قول آن است که: «واو» عطف است، و محل او جزم است، و «نون» برای جزم بیوفتاد (۴)، معنی آن است «۵»: و لا تکتُموا الحق، حق پنهان باز مکنی. و قول دیگر آن است که: «واو» جمع راست «۶» و فعل در محل نصب است به اضمار «ان»، و «نون» برای نصب افتاده است. معنی آن است که: حق را به باطل باز مپوشی با «۷» آن که حق پنهان کنی، یعنی از میان اینکه هر دو کار جمع مکنی، چنان که شاعر گوید: ----- آج، ۱. سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. ۲. آج، لب، فق، مب، مر: حقایقنا. ۳. فق، مر: آن، وز ادا. [....] ۴. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: بیفتاد. ۵. همه نسخه بدلها که. ۶. مج، فق، وز، مب، مر به معنی مع. ۷. فق، مب: یا. صفحه: ۲۴۴ لا تنه عن خلق و تأتي مثله عار عليك اذا فعلت عظيم و مثال اینکه آیت در کلام عرب چنین باشد که: لا تأکل السیمک و تشرب اللبن، و لا تأکل السیمک و تشرب اللبن، معنی اول نهی باشد از هر دو، و معنی دوم نهی باشد عن الجمع بینهما، معنی آن باشد که: مع ان تشرب اللبن. وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ، «واو» حال راست، معنی آن که: در آن حال که شما می‌دانی خلاف کردند در آن که چه بود که ایشان می‌دانستند. بعضی گفتند: می‌دانی که قول شما باطل است، و قول محمد - علیه السلام - حق است. قولی دیگر آن است که: شما می‌دانی که «۱» بعث و نشور و حساب و کتاب حق است. قولی دیگر آن است که: شما می‌دانی که محمد - علیه السلام - حق است، و صادق است از آن که نام «۲» و نعت «۳» و سیر او در کتابهای خود شناخته‌ای (۴)، و در آیت دلیل نباشد بر صحت قول اصحاب معارف برای آن که آیت خاص است به جماعتی علما و اخبار جهودان که ایشان وصف رسول - علیه السلام - از توریت شناخته بودند و پنهان می‌داشتند برای حب ریاست را. اگر گویند: چون دانستند «۵»، نه مؤمن باشند جواب گویم: دانستن تنها «۶» ایمان نبود تا تصدیق با او نبود، چون به بدل تصدیق «۷» جحد باشد، ایمان نباشد و علمی «۸» که بر او مستحق ثواب شوند. وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ، قدیم - جل جلاله - چون ایشان را نهی کرد از آنچه در آیت مقدم رفت، در اینکه آیت امر کرد ایشان را به نماز و زکات. و کلام در صلوات و اصل او و اشتقاق او برفت، فی قوله: يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ «۹» وَ آتُوا الزَّكَاةَ، «ایتناء»، [۷۱- ر] اعطا باشد، ----- آج، ۱. مج، وز گفت. ۲، ۳. همه نسخه بدلها او. ۴. مر: دانسته‌اید. ۵. مر: دانستید. ۶. دب: شما. ۷. دب، فق، مب، مر نکنند. ۸. دب، آج، لب، فق، مب، مر را. ۹. سوره بقره (۲) آیه ۳. صفحه: ۲۴۵ و «اتیان»، آمدن باشد، و «اتوات»، خراج باشد، و اتیت الرجل اذا جثته، و اتیت الامر اذا فعلته، و اتیت المرأة اذا جامعته. و «زکات»، در لغت نما و زیادت باشد. یقال زکا الزرع اذا زاد و نما. و صاحب کتاب العین می‌گوید: اصل زکات طهارت و پاکی باشد من النفس الزکیة و من التزکیة، و من قوله تعالی: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا «۱» وَ ارْكَعُوا مَعَ الزَّاكِعِينَ، رکوع و انخفاض و انحنا نظایر باشد در لغت، و رکع نقیض «ارتفع» بود، قال الشاعر: لا تذلل الفقير علك ان ترکع یوما و الدهر قد رفعه صاحب العین گفت: هر چه به «۲» روی در آید اگر زانوش به زمین آید و اگر نه، او را رکع گویند، و لبید می‌گوید. اختر اخبار القرون اذا مضت ادب کأنتی کلما قمت رکع و در شرع همچونین دو تا شدن باشد. و برای آن رکوع را تخصیص کرد از ارکان نماز که در نمازی که جهودان کردند رکوع نبود. و قولی دیگر برای عظم موقع او از نماز آن را تخصیص کرد، چه عبارت کنند از جمله قیام و قراءت و رکوع و سجود به یک رکعت، و رکعت یک بار رکوع کردن باشد. اگر گویند: چون گفت:

أَقِيمُوا الصَّلَاةَ، و رکوع در آن جا داخل باشد، باز گفتن و آرکعوا تکرار باشد، و در او فایده نبود. جواب آن است که گوئیم (۳):
 خطاب با جهودان است که ایشان در نماز رکوع نکنند. جوابی دیگر آن است که: تخصیص کرد به ذکر اینکه را، چنان که: -----
 ۱. سوره توبه (۹) آیه ۱۰۳. ۲. مع، دب، آج، لب، فق، وز: بر. [.....] ۳. مر اینکه. صفحه
 : ۲۴۶ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِيلَ وَ مِيكَالَ ﴿۱﴾ مَعَ الزَّائِعِينَ، و در اوّل آیت مراد امر به اقامت نماز است تا تکرار نباشد و هر یکی
 مستقل بود به فایده خود. ۲. مر: پرسید که آن را. ۳. مع، دب، آج، لب، فق، وز، مب: پیغامبری خدای را. ۴. مب، مر: نماز پنج
 وقت. ۵. مع، دب، آج، لب، فق، وز، مب آن. ۶. مر: دعاها. ۷. مر: پسین. ۸. مع، دب، آج، لب: گناهی. صفحه: ۲۴۷ و اما نماز
 خفتن: آن وقت نماز پیغامبران مقدّم است، خدای تعالی خواست تا امت من ﴿۱﴾ موافق باشند ایشان را در عبادت. و اما نماز بامداد:
 آفتاب که بر آید از میان دو سرو ﴿۲﴾ شیطان بر آید، و کافران او را سجده کنند، خدای تعالی خواست تا امت من او را سجده کنند
 پیش از آن که کافران شیطان را سجده کنند. آن احبار ﴿۳﴾ گفتند: راست گفتی، و هر ده ایمان آوردند. و در خبر است که رسول-
 صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - گفت: انّ افضل الفرائض بعد المعرفة الصلوة و اوّل ما يحاسب العبد عليها فان قبلت قبل ما سواها و ان ردّت ردّ
 ما سواها، گفت: اوّل فریضه‌ای که بر بنده هست پس شناختن خدای تعالی، نماز است و اوّل چیز ﴿۴﴾ که او را ﴿۵﴾ حساب کنند. اگر
 نمازش قبول کنند دگر طاعتش قبول کنند، و اگر نمازش ردّ کنند دگر طاعتش ردّ کنند. و در خبری دیگر آمد از ﴿۶﴾ رسول- علیه
 السّلام- که: اوّل چیزی که خدای تعالی فریضه کرد بر خلقان ﴿۷﴾ نماز است، و آخر چیزی که از مکلفان بردارد نماز است، و اوّل
 چیزی که بر آن حساب کند نماز باشد. و گفت- علیه السّلام: الصلوة قربان کلّ تقی، گفت: نماز تقرّب هر پرهیزکاری است. و ﴿۸﴾
 گفت: بین العبد و بین الکفر ترک الصلوة، از میان بنده و کفر آن است که نماز رها کند. و گفت- علیه الصلوة و السلام: موضع
 الصلوة من الدّین کموضع الرّأس من الجسد، گفت: جای نماز از دین جای سر است از تن ﴿۹﴾. و حسن بصری روایت کند از انس
 مالک که گفت رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - ﴿۱۰﴾. چون بنده به نماز برخیزد و روی به نماز آرد، چون گوید: الله اکبر، از گناه به --

 ۱. مب او را سجده کنند. ۲. مع، وز: سرون، مب: شاخ. ۳. مع، وز: حبر. ۴. مب، مر:
 چیزی. ۵. مب، مر: که بنده را. [.....] ۶. مع، دب، آج، لب، فق، وز انس مالک از، مب: دیگر روایت است که انس مالک روایت
 کرد. ۷. دب، آج، لب، فق: بر بندگان. ۸. مر: و نیز. ۹. مب: بر تن، مر: از جسد. ۱۰. مر فرمود. صفحه: ۲۴۸ در آید چنان که آن
 روز ﴿۱﴾ که از مادر زاد. و چون گوید: اعوذ بالله من الشیطان الرجیم [۷۲- ر] خدای تعالی به هر موی ﴿۲﴾ که بر تن او باشد عبادت
 یک ساله بنویسد او را. و چون فاتحه کتاب بخواند، همچنان باشد که حج و عمره کرده. و چون به رکوع شود، همچنان بود که
 همسنگ خود زر به صدقه بداده. و چون گوید: سبحان ربّی العظیم و بحمده، همچنان باشد که هر کتابی که خدای تعالی از آسمان
 فرستاد ﴿۳﴾ بر خوانده. و چون گوید: سمع الله لمن حمده، خدای تعالی به رحمت بدو نگردد، و چون به سجده شود خدای تعالی به
 عدد هر شیطانی و جنّی حسنتش ﴿۴﴾ بنویسد. و چون گوید: سبحان ربّی الاعلی و بحمده، همچنان باشد که به هر حرفی ﴿۵﴾ برده‌ای ﴿۶﴾
 آزاد کرده. و چون به تشهّد بنشیند، خدای تعالی ثواب صابرائش دهد. و چون سلام باز دهد خدای تعالی درهای بهشت بر گشاید،
 گوید: بنده به هر در ﴿۷﴾ که خواهی در بهشت می شو. و ابو هریره روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: الصلوة کفارة الخطایا،
 ثم قرأ: إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ﴿۸﴾ وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرْفَى النَّهَارِ وَ زُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ﴿۹﴾ أَمْ تَأْمُرُونَ النَّاسَ
 بِالْبِرِّ، حدّ ﴿۲﴾ امر در قول قول قایل باشد آن را که دون او بود، افعّل [۷۳- ر] یا مانند آن، به شرط آن که مرید بود آن را که
 می فرماید. و مراد به «ناس»، اسم جنس است، و «لام» استغراق جنس راست. «بّر»، هر کاری نکو بود، اسمی است شامل جمله طاعات
 را از واجبات و مندوبات. و گفته‌اند: مراد به بّر صدق ﴿۳﴾ است، من قولهم: بّر فی یمینه، ای صدق. و بّر، ضدّ فجور باشد، من قول
 الشّاعر: انا اقتسمنا خطّینا بیننا فحملت برة و احتملت فجار [و هما] ﴿۴﴾ علما للبرّ و الفجور، فلان بّر و بارّ بوالديه. و ضدّ اینکه عقوق
 باشد، و نیز به معنی صله و احسان باشد. و معنی استفهام در آیت، تقریر و ملامت است آنان را که امر معروف کنند مردمان را، و

ایشان بر آن که گویند کار نکنند. عبد الله عباس گفت: مراد آن است که اهل کتاب تحریض کردند بر تمسک به احکام توریت و انجیل، و ایشان رها کردند و ضایع ماندند. قتاده گفت: مردم را طاعت فرمودندی و خود نکردندی. قولی «۵» دگر گفتند: مردم را صدقه دادن فرمودندی و ایشان ندانندی. و حسن بصری و ابن جریر گفتند: مراد منافقانند که به ظاهر امر معروف کردند، و در باطن منکر کردند، و اولیتر حمل آن باشد بر عموم برای آن که تنافی نیست میان اینکه اقوال «۶»، باید گفتن: شامل است همه را و همه داخلند در آن. اما نسیان در آیت اگر حمل کنند بر ضد ذکر حقیقت نباشد، بر توسع و مجاز -----

۱. فق کن، مب، مر: و بخیل را هلاک و تلف مال بده. ۲. اساس: چند، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. ۳. اساس: صدقت خوانده می‌شود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. ۴. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۵. مج، وز: قوم، دب، آج، لب، فق، مب، مر: قومی. ۶. مب، مر پس. صفحه: ۲۵۲ باشد، برای آن که نسیان مزیل تکلیف است و با زوال تکلیف ملامت نباشد. و آیت وارد است مورد ملامت «۱»، اولیتر آن بود که حمل کنند بر ترک، چنان که در قصه آدم برفت فی قوله: فَنسَى «۲»... ای «۳» ترک، تا هم بر حقیقت باشد و هم بلیغتر باشد در باب ملامت. وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ «واو» حال را باشد، و حال حالی است که شما کتاب می‌خوانی، یعنی توریت. از اینکه وجه حمل باید کردن بر اهل کتاب و آنچه ایشان در توریت یافتند از ذکر رسول - صلی الله علیه و آله - و ذکر تحریض و ترغیب بر صدقات و زکوات «۴» و انواع مبرّات «۵» از صلت رحم و جز آن. و «انتهم» «۶»، ضمیر مرفوع منفصل باشد، «تتلون»، من تلوت «۷» القرآن، قرآن بخواندم، و اصل او تتبع باشد، من قولهم: تلوت «۸» الرّجل اذا تبعته. آنگه بر سبیل مبالغه گفت: أَفَلَا تَعْلَمُونَ، شما عقل ندارید، یعنی اینکه نه کار عاقلان باشد که تو کسی را چیزی فرمایی، و غرض تو آن باشد تا او بر آن کار کند، آنگه تو نکنی آن «۹» را داعی نباشد به کردن «۱۰»، پس بمنزلت آن بود که نقض غرض خود کرده باشی، و عاقلان چنین کار نکنند. و قولی دیگر آن است که: معنی چنین است که شما استعمال عقل نمی‌کنی، که چنین کردن با عقل در نخورد «۱۱»، چنان که شاعر گفت [۷۳- پ]: لا- تنه عن خلق و تأتي مثله عار عليك اذا فعلت عظيم و انس مالک روایت کند از رسول - صلی الله علیه و آله - که گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند جماعتی را دیدم که لبهایشان می‌بریدند، کلّمًا قرضت وفت، چندان که «۱۲» می‌بریدند باز دگر باره تمام می‌شد. من گفتم: یا جبریل؟ اینان که اند! -----

۱. مب، مر را. ۲. سوره طه (۲۰) آیه ۱۱۵. ۳. مج، دب، آج، لب، فق، وز: او. ۴. همه نسخه بدلها، بجز وز: زکات. ۵. آج، لب، فق، مب، مر: مبرّات. ۶. مر و انتهم. ۷، ۸. آج، لب، فق، مب، مر: تلاوت. ۹. مج، دب، آج، لب، فق، وز: او. [.....] ۱۰. مر آن. ۱۱. مب، مر: راست نیاید. ۱۲. مر: هر چند که. صفحه: ۲۵۳ گفت: «۱» هؤلاء خطباء امتک يقولون ما لا يفعلون و يأمرون الناس بالبرّ و ينسون «انفسهم»، اینان خطیبان امت تواند که گفتند و بر آن کار نکردند، و مردمان را امر معروف کردند و خویشتن کار نبستند. و ابو هریره روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: انّ اشدّ الناس عذابا يوم القيامة عالم لم ينفعه الله بعلمه ، گفت: سخت تر کس به عذاب روز قیامت عالمی باشد که او را به علم خود منفعت نبود. جندب بن عبد الله روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: مثل آن کس که مردم را خیر آموزد و او کار نبندد، مثل چراغ «۲» باشد که خویشتن را می‌سوزد و دیگران را می‌فرورد «۳»، و چنان بود که شاعر گفت: و من يعظ الرجال بقول حقّ فيحفظ عنه و هو له مضيع كعاصي الله في مال حواه و وارثه «۴» له فيه مطيع فيسعد بالذی کسبت يده سواه و ذلك الغبن الفظيع و عبد الله مسعود روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: فردا «۵» قیامت مرد را رها نکنند که قدم از قدم بر گیرد تا از عهده چند چیز به در نیاید: از برنایی که به چه «۶» به پیری رسانید «۷»، و از عمر که در چه صرف کرد «۸»، و از مالش که از کجا کسب کرد و کجا خرج کرد، و از علمش که بر آن کار کرد یا نکرد، و انشد محمّد بن الجهم: اذا انت لم ينفعك علمك لم تجد لعلمك مخلوقا من الناس يقبله و ان صانك العلم اللذی قد حملته اناك له من يجتنیه و يحمله و مالک دینار گفت خدای تعالی وحی کرد به عیسی مریم - علیهما السلام - که: یا عیسی؟ وعظ کن مردمان را و تو متعظ شو، و اگر متعظ نشوی از من شرم دار. و حسن بصری به اینکه بیت بسیار تمثّل کردی: -----

----- ۱. همه نسخه بدلها: تنسون. ۲. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/ ۱۶۵): وراث. ۳. دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: فردای. ۴. مب، مر: که چون. ۵. مب: رسانیدی، مر: رسانیده. ۶. مب: کردی، مر: کرده. ۷. فق، مر: چراغی. ۸. مج، دب، مر: می‌افروزد. صفحه: ۲۵۴ اذا العلم لم تعمل به صار حجة عليك و لم تعذر بما انت جاهله اما حد عقل، عبارت باشد از مجموع علمی که چون حاصل آید «۱» در یکی از ما از او صحیح بود «۲» علم اکتسابی کردن، و از خدای تعالی نیکو بود که او را تکلیف کند چون دگر شرایط تکلیف حاصل بود. و اشتقاق او از عقال ناقه بود، چه عقل عاقل را منع کند از بسیاری کارها چنان که عقال منع کند شتر را از رفتن. و دگر آن که علوم اکتسابی به او معتقل باشد و بسته. و دیت را از اینکه جا عقل خوانند [۷۴-] ر که خون را باز دارد از آن که ریخته شود. و عقل به معنی دیت آمده است در کلام عرب، چنان که شاعر گفت: فلا تأخذوا عقلا من القوم اننی اری العاری بیقی و المعائل تذهب اگر گویند: آن علوم چیست که چون مجتمع شود آن را عقل خوانند! گوئیم: اول علم است به خود و احوال خود، چنان که یکی از ما وجود خود داند و داند که حاصل است بر صفت مدرکی، و ادراک مدرکات می‌کند بر آن وجه که آن باشد، و اینکه از خویشتن یابد. دگر علم بود به انتفاء آن که ادراکش نمی‌کند با سلامت احوالش. دگر علم بود به آن که اگر مدرکی دیگر موجود بودی، او ادراک کردی. و علم باشد به قسمتهای متردد چنان که داند که ذات خالی نبود از آن که بر صفتی بود یا نبود. و دگر علم باشد به بسیاری چیزها عند «۳» اعتبار چنان که داند که آبگینه به سنگ شکسته شود، و آتش پنبه را بسوزد و مانند اینکه. و علم به تعلق فعل به فاعل در اینکه باب شود. دگر علم به قصد مخاطب چون خطاب او شنود. دگر علم به اموری جلیه «۴» و تذکر آن به اقرب عهد بدان. دگر علم به حسن بسیاری محسینات عقلی، و علم به قبح مقبحات عقلی، و وجوب واجبات عقلی، و جواز مجوزات عقلی، و استحالت مستحیلات عقلی، و اینکه -----

----- ۱. آج، لب: حاصل است، فق: حاصلند. ۲. همه نسخه بدلها در. ۳. مب، مر: نزد. [.....] ۴. همه نسخه بدلها: جلی. صفحه: ۲۵۵ آخر اجزای علوم عقل بود، و هر جزوی از اجزای علوم عقل که ذکر کرده شد خدای تعالی آن را برای نوعی از انواع تکلیف عقلی آفرید که بی آن قبیح بودی در حکمت او تکلیف کردن به آن نوع. و استقصاء کلام در اینکه معنی در کتب اصول مشروح است، و اطناب کردن در اینکه کتاب در اینکه باب از غرض مقصود خارج باشد. قوله: وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ، امر است جمله مکلفان را به استعانت و طلب یاری کردن از خدای تعالی. و اینکه «سین» را «سین» طلب خوانند. و استعانت، طلب یاری کردن باشد. و اعانت، یاری دادن باشد. و معنی آن باشد که: از خدای تعالی الطاف خواهی «۱» که شما را به طاعت نزدیک کند و از معصیت باز دارد. خلاف کردند در آن که خطاب با کیست. بیشتر مفسران گفتند: خطاب با اهل کتاب است از جهودان و ترسایان، چه آیات اول در حق ایشان است. چون ایشان را نهی کرد از آن که به طمع ریاست و حطام دنیا حق به باطل نپوشند و چیزی بگویند «۲» و بر آن کار نکنند، در اینکه آیت گفت: دست از آن بداری و به نماز و روزه تمسک کنی. بهری دیگر گفتند: خطاب با صحابه رسول است، چه ایشان خود نماز و روزه شرع ما نشناختند، چگونه گوید ایشان را که استعانت کنی به آن هر دو، و آن که [۷۴-پ] آیات مقدم در حق ایشان باشد منع نکند که اینکه آیت خطاب امت رسول ما باشد- علیه السلام- و «گر» «۳» بر عموم حمل کنند اولیتر «۴». اما «صبر»، حبس نفس باشد بر آن که نفس کاره بود آن را، و از اینکه جاست حدیث رسول- علیه السلام- که گفت در حق مردی که مردی را به دست‌ها گرفت «۵» تا دیگری او را بکشت: اقتلوا القاتل و اصبروا الصابر، گفت: قاتل را نباید کشتن و آن را که او را «۶» بازداشت از آن که دفع او کند از خود، در زندان باز باید داشتن تا بمیرد. -----

----- ۱. خواهی / خواهید. ۲. مج، مر: نگویند. ۳. مج: دگر، دب، آج، لب، فق، مب: و اگر. ۴. مر باشد. ۵. آج، لب، فق: به دست گرفت، مب: که دست مردی بگرفت، مر: مردی را دست بگرفت. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: و آن که او را. صفحه: ۲۵۶ شرح اینکه است که حابس را در زندان مخلد باز دارند تا بمیرد. پس صبر را حبس خوانند و حابس را صابر. و آن که نهی کرد- علیه السلام: عن قتل الرجل صبرا، آن باشد که کسی را جایی باز دارند و آب و نان ندهند تا بمیرد، و نهی عن

ذبح البهیمة صبرا، نهی کرد از آن که بهیمة را به صبر بکشند، معنی آن است که: نشاید که گاو^(۱) و گوسفند و مانند آن یکی را می‌کشند^(۲) و یکی در او^(۳) می‌نگرد^(۴). و ضدّ صبر جزع بود، و شاعر گوید: فان تصبرا فالصبر خیر مغبئة و ان تجزعا فالامر ما تریان و «صبر» بر سه وجه بود: یکی صبر بر طاعت، و یکی صبر از معصیت، و یکی صبر بر مصیبت. و گفته‌اند: مراد به صبر در آیت روزه است، چه معنی صبر در روزه حاصل است. و قدیم تعالی روزه را در قرآن صبر خواند، فی قوله: وَ جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا^(۵) و إِنِّهَا، کنایت راجع است با نماز، و اگر چه دو مذکور در^(۷) پیش رفته است از صبر و صلوات، برای دو وجه را: یکی آن که موقع نماز بیشتر است از موقع صبر و او رکنی از ارکان شرع است، و وجه دوم آن که: ردّ کنایت کرد الی اقرب المذکورین. مثال وجه اول، قوله: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا^(۸) وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ... رَدَّتْ -----

۱. دب، آج، لب، فق: گاف / گاو. ۲. مب: را بکشند. ۳. آج، لب: در وی. ۴. نظر مفسر در مورد تفسیر قتل صبر نسبت به بهیمة، با تفاسیر اهل لغت مناسب نمی‌نماید. ۵. اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. آج، لب، مب، مر: از. ۷. سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۱. [.....]. ۸. سوره توبه (۹) آیه ۳۴. صفحه: ۲۵۷ کنایت با سیم^(۱) کرد، اگر چه زر عزیزتر باشد برای آن که فضه نزدیکتر است. لَكَبِيرَةٌ، ای لثقیله، یعنی گران است برای آن که ثقل و گرانی نتیجه بزرگی باشد، چون جسم بزرگتر بود گرانتر بود، بر اینکه^(۲) تشبیه گفت. إِبْرَاهِيمَ عَلَى الْخَاشِعِينَ، خشوع و خضوع [۷۵-ر] و تذلل و اخبات نظایر بود. و ضدّ خشوع استکبار^(۳) بود. و خشوع البصر، چشم بر هم نهادن باشد من قوله: أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ^(۴). و خشوع صوت سکون او باشد، من قوله: وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ^(۵) فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ^(۱)، به بهشت روید که نیکو مزد است بهشت نیکوکاران را. و برای آن دو چیز را تخصیص کرد که به صبر از معاصی اجتناب کند و نماز او را لطف باشد در ادای طاعات و اجتناب مقبحات، كما قال الله تعالى: إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ^(۲) اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِبْرَاهِيمَ عَلَى الْخَاشِعِينَ، قوله: الَّذِينَ يَظُنُّونَ، آنان که ظن بر نند. به اتفاق محققان ظن در آیت به معنی یقین است، چه اگر بعث و نشور و ثواب و عقاب به ظن باشد ایشان را شاکه باشند، و چون شاکه باشند کافر باشند ممدوح نباشند. و ظن به معنی علم در کلام [۷۵-ر] عرب بسیار است، و مانند اینکه آیت قوله تعالی: إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيهِ^(۷)، و درید بن الصِّمَّةُ گفت: فقلت لهم ظنُّوا بالفی مدجج سراتهم فی الفارسی المسرّد یعنی ایقنوا. و گفته‌اند: ظن از افعالی است که به معنی شیء و ضدّ باشد به معنی ظن و علم بود، و گفته‌اند: چون در علم به کار برند مجاز بود، و اینکه قول قریب است به صواب برای آن که از اطلاق لفظ ظن علم نداند تا قرینه‌ای نباشد. و قرینه در آیت آن است -----

۱. سوره زمر (۳۹) آیه ۷۴. ۲. سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴۵. ۳. همه نسخه بدلها: فرع. ۴. مب، مر که. ۵. همه نسخه بدلها، بجز فق: اشکم درد. ۶. همه نسخه بدلها: شفاء. [.....]. ۷. سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۰. صفحه: ۲۵۹ که: آیت وارد است مورد مدح، و مدح نباشد آن را که در بعث و نشور شاکه باشد. و حدّ ظن آن باشد که بقوی کند بنزدیک آن که اینکه معنی در او حال باشد، که^(۱) متعلق معنی چنان است با آن که روا دارد که بر خلاف آن است. و در قرآن ظن به معنی علم بسیار است، منها قوله تعالی: وَ رَأَى^(۲) عَلَى عَلِيٍّ...، و قوله: وَ ظَنُّوا^(۴) أَلَتِي أَلْتِي...، و قوله: أَلَا- يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ، لِيَوْمٍ عَظِيمٍ^(۶). أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ، اصل ملاقات در لغت مقابله بود بر وجه مقاربت تا به حدّ ملاصقت نیز باشد، يقال: التقى الحدان اذا تلاصقا و التقى الفارسان اذا تقابلا و تقاربا و قال الشاعر: لَمَّا^(۷) التقي^(۸) الصّفان و اختلف القنا و حقیقت^(۹) اینکه در دو جسم^(۱۰) بود^(۱۱). و «لقاء» و «ملاقات» به معنی رؤیت نیست، و در آیت مضاف محذوف است و مضاف الیه به جای او نهاده، چنان که: وَ سَأَلَ الْقُرَيْةَ^(۱۲) وَ جَاءَ رَبُّكَ...^(۱۳)، و اینکه طریقتی است عرب را معروف، و اشعار بر اینکه معنی برفت. و دلیل بر آن که لقاء به معنی رؤیت نیست، قوله تعالی: فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ^(۱۴) وَ أَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، تکرار نباشد، چه اگر لقاء بر مصیر [۷۶-پ] حمل کنند، مصیر و مرجع هر دو یکی باشد، و رجوع باز گشتن باشد، اگر گویند: چگونه گفت: راجعون و «راجع» آن را گویند که جایی بوده باشد، و از آن جا بیامده پس به آن جا شود، و ایشان هر گز به

قیامت نبوده‌اند تا آن جا باز شوند! جواب آن است که: ایشان در دنیا هم در قبضه قدرت خدای بودند، و اگر چه فرمان خدای نمی‌بردند در بعضی احوال، و خدای تعالی به نوعی مصلحت تعجیل عقوبت ایشان نمی‌کرد چون با فنا شوند، و خدای تعالی ایشان را باز آفریند با «۲» تصرف خدای شوند پس از آن که به فنا از تصرف او برفته باشند «۳». جوابی دیگر از او آن است که: رجوع در آیت به معنی صیوروت است، یقال: رجع علی فلان منه مکروه، و عاد الیه منه بلاء، و اگر چه پیش از آن نبوده باشد، چنان -----
 ۱. همه نسخه بدلها: حسان. ۲. معج، وز: یا، چاپ شعرانی (۱/ ۱۷۲): تا با. ۳. معج، وز: نرفته باشد. صفحه: ۲۶۲ که «۱» شاعر گوید: فان تکن الأيام احسن مرّة الی فقد عادت لهن ذنوب ای صارت. و از پیش آن دهر را «۲» با او گناهی نبوده بود. وجهی دیگر آن است که: ایشان به وجود از «۳» مقدوری بشده باشند بعد از فنا با «۴» مقدور خدای آیند تا اعادت ایشان کند. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۴۷ تا ۵۳]

[اشاره]

یا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (۴۷) وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ (۴۸) وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (۴۹) وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (۵۰) وَإِذْ وَاغْرَقْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ (۵۱) ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۵۲) وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۵۳)

[ترجمه]

ای پسران یعقوب یاد کنی نعمت من آن که کردم بر شما و آن که من تفضیل دادم «۵» شما را بر جهانیان. بررسی از روزی که کفایت نکند کسی از کسی چیزی و نپذیرند «۶» از او شفاعتی و فرا نگیرند «۷» از او فدیهای، و نه ایشان را یاری کنند «۸». و چون برهانیم «۹» شما را از آل فرعون که بر شما می‌نهادند بدی عذاب می‌گشتند پسرانتان «۱۰» را و زنده می‌داشتند زنانتان «۱۱» را و در آن نعمتی بود از خدایتان بزرگ. چون بشکافتیم به شما دریا برهانیدیم شما را و غرق کردیم آل فرعون را و شما می‌نگریدی. چون وعده دادیم موسی را چهل شب پس گرفتی «۱۲» گوساله از پس او و شما بیدادگر -----
 ۱. معج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: همچنان که. ۲. معج، دب، آج، لب: ها نگیرند، وز: ها نگیرد. ۳. معج، وز: آن. ۴. معج، دب، آج، لب، فق، وز: برهانیدیم. ۵. اساس: به صورت «دارم» هم خوانده می‌شود. ۶، ۱۱. معج، دب، آج، لب، فق: نپذیرد. ۷. آج، لب، فق، مر: هر دو را. ۸. دب: یاری کند. [.....]. ۹. همه نسخه بدلها: یا. ۱۰. معج: پسرانشان، دب، آج، لب، فق: پسران اینان. ۱۲. گرفتی / گرفتید. صفحه: ۲۶۳ بودی. پس عفو بکردیم از شما پس از آن تا مگر شما سپاس داری. [۷۷-ر] چون دادیم موسی را توریت و شکافتن «۱» تا مگر شما راه یافته شوی. اینکه هفت آیت است خطاب با جهودان و ترسایان عصر رسول- علیه السلام- و آن که حق تعالی یاد داد ایشان را نعمتهایی که بر اسلاف ایشان کرد، و نعمت بر پدران نعمت شمرد بر فرزندان برای دو وجه را: یکی آن که اگر آن نعمتها نکردی از نجات ایشان از فرعون و غرق دریا، ایشان نماندندی و اینان در وجود نیامدندی از پشت ایشان. وجه دوم آن که: نعمت بر پدران و مفاخر و مناقب ایشان مناقب و مفاخر فرزندان باشد، برای آن نعمت فرزندان خواند آن را و برای آن تکرار کرد اینکه کلمات را که مراد به اینکه نعمتها جزاء آن نعمتهاست «۲». وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ، تفضیل و ترجیح و تزئید نظایر بود، و

نقیض تفصیل تسویت بود، و تفصیل ایشان بر دیگران به آن (۳) داد که در دگر آیت شرح داد من قوله: إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَ جَعَلَ لَكُمْ مَلُوكًا (۴) - الایه، در ایشان پیغامبران کرد و پادشاهان و ایشان را چیزهایی داد که جهانیان را نداد، و من و سلوی از آسمان به ایشان فرو فرستاد و فرعون را هلاک کرد و دگر نعمتها که تفصیل آن در آیات دیگر بخوهد آمدن. قوله: عَلَى الْعَالَمِينَ، ای علی عالمی زمانهم، مراد آن است که: شما را تفصیل داد بر اهل روزگار خود برای آن که امت پیغامبر ما - علیه السلام - مفضل اند (۵) برایشان لقوله تعالی: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ (۶). وَ اتَّقُوا يَوْمًا، عطف است علی قوله: اذْ كُرُوا، گفت: نعمتهای من یاد کنی و ---

۱. مج، دب، آج، لب، فق دریا. ۲. مج، دب، آج، لب، فق، وز که در آن آیت گفت. ۳. وز: باز. ۴. سوره مائده (۵) آیه ۲۰. ۵. مج، دب، آج، لب، فق، وز: آمد. ۶. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۰. صفحه: ۲۶۴

بترسی از روزی، و معنی آن است که: بترسی از آفات و احوال و حوادث روزی، یعنی قیامت. و معنی آن که: پرهیزی از افعالی که شما را در احوال و شداید آن روز افگند. آنگه کلام را ملخص کرد و گفت: پرهیزی از روزی لا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا، اینکه جمله در محل نصب است به آن که صفت «یوم» است. لا تَجْزِي، ای لا تغنی و لا تکفی، غنا نکند و به جای او بنایستد (۱)، من قوله - علیه السلام: البقرة تجزی عن سبعة، و لغت اهل حجاز «تجزی» باشد از بنای ثلاثی، و لغت بنی تمیم «تجزی» باشد از اجزاء. و اخفش گفت، معنی کلمت آن است که: لا- تقوم مقامها. و گروهی دگر گفتند: لا تجزی لا تقضی (۲). و اصل مجازات مکافات و مقابله بود، و منه الجزاء، و پاداشت را از اینکه جا جزاء گویند. و «فیه»، در او مضممر است، و تقدیر چنین است که: لا تجزی فیه نفس عن نفس شیئا، ای حقًا مّا وجب علیه، حقی که بر او واجب باشد از عقاب و عوض [۷۷-پ] و حساب و جز آن، یعنی که هر نفس (۳) را به گناه خود گیرند، و جزای عمل او به دیگری ندهند، و مستحقّات او از اعواض و جز آن بر دیگری نیفگند، چنان که حق تعالی گفت: وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى (۴) لِكُلِّ امْرِيٍّ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ (۵)، آن روز حمایت نباشد، و رشوت پذیرند، و فدیة نستانند، و آنچه بمانند اینکه باشد، اینکه جمله داخل است تحت قوله: لا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا. قوله: وَ لَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ، قبول اخذ چیزی باشد و تلقی او، «منها» راجع است با نفس، یعنی قبول نکنند (۶) از هیچ کس شفاعتی. مفسران گفتند: مراد به آیت جهودانند که ایشان گفتند: ما را باکی نیست که پدران ما انبیا و اوصیاند، ما را شفاعت کنند. حق تعالی باز نمود که: شفاعت ایشان مقبول نخواهد بودن. و اینکه آیت دلیل نکند بر قول معتزله در نفی شفاعت، چه آیت

۱. اساس: بنه ایستد/ بنایستد. ۲. مب، مر: لا یقضی. ۳. همه نسخه بدلها: نفسی. ۴. سوره فاطر (۳۵) آیه ۱۸. ۵. سوره عبس (۸۰) آیه ۳۷ [.....]. ۶. همه نسخه بدلها: نکند. صفحه: ۲۶۵ مخصوص است به جهودان، و اگر مخصوص نبودی تخصیص بایستی کردن علی کل حال به آیاتی که متضمن اثبات شفاعت است من قوله: وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى (۱) مِنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ (۲) وَ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عِدْلٌ، عدل و حق و انصاف نظایر باشند، و نقیض عدل جور بود، و عدل مصدر بود و باشد که به جای اسم فاعل بنهند. عادل را عدل خوانند، و واحد و تشبیه و جمع در او یکسان بود. و عدل نظیر چیز باشد و همتای او، و از اینکه جاست: بَرِبَّهِمْ يَعِدُّونَ (۳)، ای یشرکون. با او همتا فرود آرند، و عدل عن الطریق اذا جاز و نکب عنه. و معنی «عدل» در آیت گفتند: فدیة است، یعنی فدا از ایشان نستانند (۴). و گفته‌اند: عدل فریضه است من قولهم: لا یقبل الله منه صرفا ولا عدلا، ای سنّه و لا فریضه، و معنی آن بود که: طاعات فرایض از ایشان قبول نکنند برای آن که واقع نباشد از ایشان بر وجه مشروع. ابن کثیر و اهل بصره «تقبل» به «تا» خوانند و باقی قرآء به «یا» خوانند. آن که به «تا» خواند برای لفظ شفاعت که مؤنث است، و آن که به «یا» خواند برای آن که فعل مقدم است و تأنیث نه حقیقی است، و برای آن که میان فعل و فاعل فاصله‌ای هست، کما قال تعالی: لئن لا یكون للناس علی الله حُجَّةٌ (۵) فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَ لَوْ افْتَدَى بِهِ (۱) لِكُلِّ امْرِيٍّ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ (۳)، سه جایگاه آن بود که کس [کس] (۴) را یاد نکند: نزدیک آن که نامه‌ها پُران شود، یکی را نامه به دست راست می‌دهند و یکی را به دست چپ، عند آن مردم متحیر باشند. و آنگه که نزدیک ترازو آیند، و حق تعالی حساب خلقان کند یکی را حسنات ترجیح دارد و یکی را سیئات، در آن

[۷۸-پ] حال بنده متحیر بود، یک بار با حسنات می‌نگرد و یک بار با سیئات «۵»، تا خود رجحان کدام را خواهد بودن. و عند آن که به سر دو راه رسد «۶» که گروهی را «۷» به دست راست به بهشت می‌برند «۸»، و گروهی را به دست چپ به دوزخ می‌برند. آن جا نیز متحیر باشد «۹» که نداند که او را به کدام دست خواهند بردن، اعاذنا الله فی ذلك الیوم من احواله و شدائده بمنه و رحمته. و لا هم یُنصِرُون، و نه ایشان را یاری کنند. «نصرت»، معونت باشد، و ضدّ او خذلان بود. و انصار جمع ناصر بود، و انصار رسول- علیه السلام- اعوان او بودند از اهل مدینه. و انتصار انتقام بود، و تنصیر آن باشد که ترسا شد، و نصرانی منسوب است با جایی که آن را ناصره گویند، و نصاری جمع او باشد، و نصرت السّماء آن باشد که باران بیاید از آسمان، و نصرت به معنی عطا باشد، نان که شاعر گفت: ----- ۱. سوره آل عمران (۳) آیه ۹۱. ۲. همه نسخه بدلها: وا رسوائی. ۳.

سوره عبس (۸۰) آیه ۳۷. ۴. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۵. مب، مر: سیئات. ۶. همه نسخه بدلها: رسند. ۷. آج، لب، فق، مر ببیند. ۸. آج، لب، مر: می‌روند. ۹. آج، لب، فق، مب: باشند. صفحه: ۲۶۸ ابوک الّذی اعطی علی بنصره و اسکت عنی بعده کلّ قائل قوله: وَ اِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ، «اذ» ظرف است، زمان ماضی را از آن فعل که در آیت مقلّم رفت من قوله: اذْ كُرُوا نِعْمَتِي، اِذْ نَجَّيْنَاكُمْ، و نجات و خلاص و سلامت نظایرند، و ضدّ نجات هلاک بود، تقول: نجا ینجو «۱» نجاؤه اذا تخلّص، و نجاینجوا «۲» نجاؤه اذا اسرع، و ناجی فلان فلانا اذا اسرّ الیه، و النجوى السّیر، قال الله تعالى: اِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ «۳». و نجات و نجوت زمین بلند باشد، چنان که شاعر گفت: فمن بنجوته کمن بعقوته و المستکنّ کمن یمشی بقرواح و نجوا، ابر باشد که اوّل پدید آید، و نجو حدت باشد، و استنجا تطهیر موضع نجو باشد، سواء اگر به آب باشد و اگر به احجار. و نجوت فلانا، آن باشد که گفتیم «۴» او را که بوی دهن باز نماید، و آن را استنکاه خوانند، یعنی طلب نکهت، و شاعر گفت: نجوت مجالدا فوجدت منه کریح الکلب مات حدیث عهد و نجوت الشّاء، آن باشد که پوستش بکندم، و نجوت العود آن باشد که پوست «۵» باز کردم چوب را. و اصل باب نجوة باشد، و آن زمین بلند بود. گفت: یاد کنی نعمتهای من چون برهانیدم شما را از آل فرعون. و آل و اهل از روی وضع یکی بود، و آن از ابدال است برای قرب مخرج «ها»، و همزه، و در عرف فرق باشد از میان ایشان که اهل عامتر بود از آل، برای آن که گویند: اهل الکوفه و اهل البصره، و لا یقال: آل الکوفه، و اهل الرّجل، و لا یقال: آل الرّجل، و کذا اهل الحرب و اهل الجنه و اهل النار. و اما آل فرعون مراد قوم او و اهل دین او باشند، و آل سراب باشد، و آل الرّجل آلت او باشد کتمره و تمر، و الاله شدید من الشّدائد باشد، قالت الخنساء: فاحمل نفسی علی آله فاما علیها و اما لها و آل شخص باشد، و اصل کلمه از اول «۶» باشد و آن رجوع بود. فرعون نام ----- ۱. مج، وز: ینجی. ۲. مج، دب، آج، لب، فق، مر: پوستش. ۳. سوره

مجادله (۵۸) آیه ۱۰. ۴. همه نسخه بدلها: گفتیم. ۵. مب: ینجو. [.....] ۶. اساس: به صورت «اول» خوانده می‌شود. صفحه: ۲۶۹ پادشاه عمالقه است، چنان که قیصر گویند پادشاه روم را، و قیل «۱» پادشاه حمیر را، و فغفور [۷۹-ر] پادشاه چین را، و کسری پادشاه پارس را، و خاقان ملک ترک را، و تبع ملک تابعه را. و ایشان جماعتی‌اند از عرب. و او اسمی اعجمی است غیر منصرف للعجمه و العلمیه. و گفته‌اند: نامش مصعب بن الزّیان بود، و گفته‌اند، ولید مصعب بود، و گفته‌اند: ریّان بن الولید فرعون اوّل بود در مصر که در عهد یوسف- علیه السلام- بود که خزاین مصر در دست یوسف کرد، کما قال تعالی حکایه عنه: اجعلنی علی خزائن الأرض «۲». و اینکه فرعون یوسف- علیه السلام- بر دست یوسف «۳» ایمان آورد، و «۴» در عهد یوسف- علیه السلام- بمرد، از پس او پادشاهی به قابوس بن مصعب رسید، و یوسف- علیه السلام- زنده بود او را دعوت کرد به اسلام، اجابت نکرد، و جباری بود و «۵» ظالم، و یوسف- علیه السلام- در عهد مملکت او با پیش خدای شد، و اینکه قابوس در ملک دیرگاه بماند، پس خدای تعالی هلاکش کرد. از پس او برادرش ابو العباس الولید بن مصعب به پادشاهی بنشست، و نسب او الولید بن مصعب بن الزّیان بن اراشه بن شروان بن عمرو بن «۶» قاران «۷» بن عملاق بن لاوذ بن سام بن نوح- علیه السلام، اینکه فرعون موسی بود. یسومونکم، ای یکلفونکم، بر شما می‌نهند من قولهم «۸»: سامه الخسف اذا حمّله الظلم، قال الشّاعر: ان سیم خسفا وجهه تربیدا و السّوم، السّیر نرخ

باشد، یقال: ساومه علی کذا، با او نرخ کردم، و از اینکه جاست حدیث رسول- علیه السلام: لا یدخل احدکم فی سوم اخیه. و سوم، همچنین مداومت کردن اشتر باشد بر چره کردن، و سوم نیز آن باشد که می‌رود و می‌چرد، و -----

----- ۱. آج، لب، فق، مب، مر گویند. ۲. سوره یوسف (۱۲) آیه ۵۵. ۳. همه نسخه بدلها: و اینکه فرعون به یوسف. ۴. همه نسخه بدلها او. ۵. همه نسخه بدلها: ندارد. ۶. همه نسخه بدلها، بجز مب: عمر بن. ۷. همه نسخه بدلها، بجز مر: فاران، مر: فازان. ۸. اساس: قوله، با توجه به معج و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۷۰ تسویم علامت باشد، و منه قوله: وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةَ ﴿۱۱﴾ سُوءَ الْعَذَابِ، من قولهم: ساءه کذا اذا احزنه، و ساء، خلاف سر ﴿۲﴾ باشد، و مساءة نقیض مسرت بود، و اساءة ضد احسان بود. گفته‌اند: سُوءَ الْعَذَابِ، آن بود که قبطیان بنی اسرائیل را بنده گرفته بودند، ایشان را کارهای سخت فرمودندی از برزگری ﴿۳﴾ و کار گل کردن و خشت زدن و بار گران کشیدن. و گفته‌اند: سُوءَ الْعَذَابِ، آن بود که ایشان را کارهای پلید فرمودندی، چون کناسی و حقاری و مانند آن ﴿۴﴾. يُدَبُّحُونَ أَبْنَاءَ كُمْ، تذبیح تکثیر ذبح باشد، و هر آن فعلی که ثلاثی او متعدی باشد تفعیل در او برای مبالغت و تکثیر فعل باشد، چون: تقطیع و تکسیر ﴿۵﴾ و تفریق و مانند اینکه. و «ابناء»، جمع ابن باشد، و اینکه را جمع تکسیر ﴿۶﴾ گویند، و جمع سلامت او به «نون» باشد در حال رفع. و بنین در حال نصب و جزّ، و اصل ذبح شقّ باشد ﴿۷﴾، یقال: ذبحت المسک اذا فتقت فأرته، چون نافه مشک بشکافی ﴿۸﴾ ذبحت گویی. و ذبح نیز فت ﴿۹﴾ بود چون فشردن غوره. و فت کسر باشد، چنان که شاعر گفت: أَنْ عینی فیها الصّاب مذبوح [۹۷-پ] ای مفتوت من ﴿۱۰﴾ الفت فی العین کفت الحصرم ﴿۱۱﴾. و مذبح کارد باشد که آلت ذبح بود، و ذبح مصدر بود، و ذبح گوسپند باشد که کشتن را شاید من قوله تعالی: وَ قَدِینَاهُ بِذَبْحٍ عَظِیمٍ ﴿۱۲﴾. و ذبح نبئی باشد تلخ ﴿۱۳﴾، من قول الاعشی: ----- ۱. سوره آل عمران (۳) آیه ۱۴. ۲. معج، وز: سرور. ۳. آج، لب، مر: بزرگری. ۴. همه نسخه بدلها قوله. ۵. همه نسخه بدلها، بجز فق، مب: تکثیر. [.....] ۶. معج، مر: تکثیر. ۷. همه نسخه بدلها: شق و شکافتن بود. ۸. بشکافی / بشکافید. ۹. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها. ۱۰. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/ ۱۷۸): من قولهم. ۱۱. همه نسخه بدلها و مذبح حلق بود. ۱۲. سوره صافات (۳۷) آیه ۱۰۷. ۱۳. همه نسخه بدلها: تلخ. صفحه: ۲۷۱

نما قولک صاب ﴿۱﴾ و ذبح و سبب در کشتن پسران بنی اسرائیل آن بود که فرعون- علیه اللعنه چون عمر او دراز شد و ظلم عظیم کردن گرفت در ملک خود، خدای تعالی خواست تا موسی را به پیغامبری فرستد. شبی فرعون در خواب دید که: آتشی از بیت المقدس بر آمدی عظیم، و گرد سرای فرعون‌ها گرتی، و در سرای او افتادی و سرهای او بسوختی، و در سرهای قبطیان افتادی و بسوختی، و بنی اسرائیل را هیچ گزندى نکردی. فرعون از آن خواب بترسید، بر دگر روز کس فرستاد و کاهنان و معبران را بخواند، و خواب بر ایشان عرضه کرد. ایشان گفتند: اینکه خواب تو دلیل آن می‌کند که از بنی اسرائیل کسی بیاید که هلاک تو و قوم تو و خراب مملکت تو بر دست او باشد. او کس فرستاد و قابلگان اهل مصر را بخواند و بر زنان بنی اسرائیل که آبستن بودند موکل کرد و بفرمود تا از میان مردان و زنان جدا کردند، و گفت: وای بر آن کس که او با زن خود خلوت کند. و چون زنی بار بنهادی، اگر دختر بودی رها کردندی، و اگر پسر بودی بکشتندی، تا چند سال بر اینکه قاعده می‌راند ﴿۲﴾. مرگ در مردان بنی اسرائیل افتاد و بسیاری بمرند. قبطیان برخاستند و بنزدیک فرعون شدند، و گفتند: پیران بنی اسرائیل منقرض شدند، و تو کودکانشان را می‌کشی، نسل ایشان منقطع گردد، و فردا ما را کسی نباشد که برای ما کار ﴿۳﴾ کند و خدمت کند ما را، و ما را کار به دست خود باید کردن. فرعون گفت: رای آن است که یک سال بیاید کشتن، و یک سال ﴿۴﴾ رها کردن. بر اینکه جمله قرار دادند، خدای تعالی قضا چنان کرد که هارون در سال امن و عفو زاد، و به یک سال مه از موسی بود. چون سال خوف و قتل بود، مادر به موسی بار گرفت خایف و دلتنگ شد. و یک روایت آن است که: کسانی که علم کتب اوایل شناختند ﴿۵﴾، فرعون را گفتند: ما در کتابها چنین می‌یابیم که، اینکه کودک که ملک تو بر دست او بشود از ----- ۱. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان العرب (۲/ ۴۴۰): سم. ۲. همه نسخه بدلها، بجز دب، مب، مر: می‌راندند. ۳. همه نسخه بدلها: کاری. ۴. همه نسخه

بدلها، بجز مب باید. ۵. مر: شناختندی. صفحه: ۲۷۲ پشت عمران باشد، و عمران مؤمن بود و «۱» ایمان پنهان داشتی، و از جمله خواص فرعون بود. فرعون او را گفت: نخواهم که «۲» یک ساعت از پیش من غایب باشی به شب و روز. گفت: همچنین کنم، به شبها پیش او می خفت. شبی از شبها فرعون بر کوشک خود خفته بود و عمران پیش او خفته «۳»، خدای تعالی فریشته‌ای را بفرستاد تا مادر موسی را بر گرفت و بنزدیک عمران آورد، و او خفته، و بنزدیک عمران بنهاد او را. عمران از خواب در آمد مادر موسی را دید بنزدیک خود در کوشک فرعون، عمران گفت: تو چگونه آمدی اینکه جا! و چند «۴» درها [۸۰-] ر بسته است و حجاب و حراس نشسته! گفت: من ندانم، و من نیامدم، مرا اینکه جا آوردند. عمران دانست که آن کار خدای است، بر بالین فرعون با او خلوت کرد و او به موسی بار بر گرفت، و آن فریشته او را در شب با جایگاه خود برد. چون «۵» حمل ظاهر شد، عمران بر خود بترسید از آنچه فرعون بر او عهد و میثاق گرفته بود که هیچ گرد زنان نگردد و خلوت نکند به هیچ وجه، و او قبول کرده بود. چون حمل آشکارا شد، مردم ایشان باز گفتند، به سمع فرعون رسید. فرعون گفت: مرا باور نیست که من یک لحظه او را از پیش خود فرا «۶» نگذاشته‌ام. آنکه جماعتی زنان معتمد را از خواص «۷» خود بفرستاد تا اینکه حال بنگرند. بیامدند و بدیدند و تفحص کردند. خدای تعالی فرمان داد تا کودک با پشت مادر شد، و ایشان باز گشتند و خبر دادند و سوگند خوردند که اینکه معنی هیچ نیست. فرعون بفرمود تا آن ساعیان را عقوبت کردند و در بز و اکرام عمران بیفزود، و همچنین می بود تا وقت وضع بار بنهاد «۸»، و آن حال ظاهر شد و خبر متواتر گشت که زن عمران به پسری بار بنهاد. خبر به سمع فرعون رسید، گماشتگان و خواص «۹» خود را فرستاد تا بدانند که اینکه ----- ۱. مر گویند. [.....] ۲. همه نسخه بدلها، بجز مب هیچ. ۳. همه نسخه بدلها، بجز مب بود. ۴. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/ ۱۷۹): چید. ۵. فق اثر. ۶. همه نسخه بدلها: فرو. ۷. مر: از پیش خاصان. ۸. مر: وضع حمل بار نهاد. ۹. فق، مب، مر: خاصان. صفحه: ۲۷۳ حال چگونه است. کسی آمد و خبر به مادر موسی آورد که: کسان فرعون می آیند به تفحص اینکه حال. او کودک را بر گرفت و در تنور نهاد و سر تنور بر نهاد و خود بگریخت و خانه رها کرد. خواهر او که خاله موسی بود در آمد «۱» از آن حال بی خبر بود، آتش بیاورد و در تنور نهاد تا پاره‌ای نان بپزد. تنور را آتش زبانه در هوا می زد، کسان فرعون در آمدند و همه سرای زیر و زیر کردند، و مادر موسی را با دست آوردند هیچ ندیدند. به سر تنور نرفتند که آتش عظیم در او می بشخید «۲»، وهم ایشان از آن دور بود. برفتند و خبر دادند فرعون را. چو «۳» ایشان برفتند، مادر موسی خواهر را گفت: کودک را چه کردی! گفت: من کودک را ندیدم. گفت: کودک در تنور بود، همانا آتش در تنور نهادی و کودک را بسوختی؟ و جزع کردن گرفت. آنکه به سر تنور آمد و فرو نگرید، موسی - علیه السلام - در میان تنور نشسته بود و آتش گرد «۴» او می گردید و او را گزند نمی کرد «۵»، شادمانه شد و بدانست که خدای تعالی [را] «۶» در زیر آن کار سزی هست، کودک را بر گرفت. اهل اشارت گفتند: خدای تعالی برای آن اینکه حال به مادر موسی نمود، تا چون فرماید او را به وحی الهام که موسی را به آب افکن، او ایمن باشد و واثق «۷» داند که آن خدای که او را در آتش نگاه داشت، در آتش نگاه دارد. و تمامی قصه به مواضع خود چون به آیات می رسیم گفته می شود - ان شاء الله تعالی و به الثقة. قوله تعالی: وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَ كُمْ، استحياء، استبقاء باشد، و «سین»، طلب راست، یعنی طلب حیات ایشان می کردند و ایشان را زنده رها می کردند، پسران را می کشتند و دختران را زنده رها می کردند، اینکه لفظ در اینکه جا استفعال [۸۰-] پ از ----- ۱. دب، آج، لب، مب، مر و. ۲. مج، دب، آج، لب: می بخشید، فق، مب: در او ظاهر بود، مر: می سوخت. ۳. همه نسخه بدلها: چون. ۴. مر: گرداگرد. ۵. همه نسخه بدلها مادر موسی. ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [.....] ۷. همه نسخه بدلها: و واثق و. صفحه: ۲۷۴ حیات «۱» باشد، و در دگر جا استفعال از حیا «۲» باشد شرم داشتن بود. و نساء، لفظ جمع است نه از لفظ واحد، و واحده المرءه باشد، چنین مسموع است بر خلاف قیاس. و نساء گفت، و اگر چه اطفال بودند، و اطفال را نساء نگویند «۳» برای دو وجه: یکی آن که زنان را نیز نمی کشتند علی التعلیب، چنان که مردان و کودکان را به یک جا گویند: جاء الرجال علی تغلیب الرجال. و وجه دوم آن

که: ایشان را برای آن رها می‌کردند تا زنان شوند، بر توسع ایشان را زنان خواند. وَ فِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ، در او دو قول است: یکی آن که اشارت است به سوم و تکلیف ایشان، و «بلاء» به معنی محنت و مشقت باشد بر اینکه قول، و اضافت آن با خدای - جل - جلاله - بر توسع باشد از آن جا که به تمکین و تخلیت او بود. و قول دوم آن است که: اشارت به نجات است، یعنی در آن نجات بلای است از خدای تعالی عظیم، یعنی نعمتی است «۴» از خدای تعالی. و «بلاء» هم به معنی نعمت بود و هم به معنی شدت، برای آن که اصل او ابتلاست و امتحان از خدای تعالی بندگان را به هر دو بود، هم به معنی نعمت هم به شدت، یقال: بلوت الرجل و ابتلیته، و بلاء الله و ابلاه بلاء حسنا، بیانش قوله تعالی: وَ نَبَلُّوْكُمْ بِالْشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً «۵» وَ اللَّهُ اَنْبَتُكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا «۶»، و قال تعالی: وَ تَبْتَلِ اِلَيْهِ تَبْتِيْلًا «۷»، ای تبتلا، قال زهير في البلاء: جزى الله بالاحسان ما فعلا بكم و ابلاهما خیر البلاء الذي يبلو و در مثل گفته‌اند: البلاء ثم الثناء، یعنی النعمة ثم الشكر. و در معنی مثل اینکه بهتر است که: الاختبار ثم المدح، اول بیازمای پس آنگه مدح کن، و قریب است به اینکه معنی قول رسول - علیه السلام: اخبر تعله. ----- ۱. همه نسخه بدلها: من الحیاة. ۲. همه نسخه بدلها: من الحیاة. ۳. مج، دب، آج، لب، مب، مر: گویند. ۴. مج عظیم. ۵. سوره انبیاء (۲۱) آیه ۳۵. ۶. سوره نوح (۷۱) آیه ۱۷، همه نسخه بدلها و التقدير انباتا. ۷. سوره جن (۷۳) آیه ۸. صفحه: ۲۷۵ و قولی دگر آن است که: وَ فِي ذَلِكُمْ، اشارت است الی قوله: وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ، یعنی در استبقاء دختران و قتل پسران بلاء و امتحانی است عظیم که طبع مردم به پسران مایل باشد و از دختران نافر، از اینکه جا گفت حق تعالی: وَ اِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِالْاُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٍ «۱»، و شاعر اینکه معنی نظم کرد: سروران ما لهما ثالث حیاة البنین و موت البنات لقول النبی علیه السلام و دفن البنات من المکرمات و دیگر [ی] «۲» می گوید در حق دختران و به معنی کرده است: القبر اخفی ستره للبنات و دفنها یروی من المکرمات اما ترى الرحمن سبحانه قد وضع التّعش بجانب البنات و دیگری می گوید در استثقال دختران: لكل ابی بنت اذا هی ادرکت ثلاثة اصهار اذا ذکر الصّهر فزوج یراعیها و بیت یکنها و قبر یواریها و خیرهم القبر و دیگری می گوید در استثقال رنج عیال، و نیز معنی انگیخته است: ما للمعیل و للمعالی انما [۱۸-] ر یسعی الیهن الفرید الواحد کالشّمس تجتاب السّماء فریده و ابو بنات التّعش فیها را کد یعنی النّجم الذی یقال له القطب لأن بنات التّعش تدور حوله. و برای آن گفت خدای: مِنْ رَبُّكُمْ، که تکلیف کرد تحمیل مشقت ایشان و تربیت و احسان با ایشان، خلاف آن که عرب کردند از واد «۳» که دختران را زنده دفن کردند در جاهلیت تا ناسزایی به خطبت ایشان نیاید، و از اینکه جا گفت آن شاعر که ناکفوی به خطبت دختر «۴» او آمد: تبغی ابن کوز و السّفاهة کاسمها لیستاد منّا ان شتونا لیالیا فما اکبر الاشیاء عندی حرازه «۵» بأن ابنت مزریّا علیک و زاریا و انا علی عض الزّمان الذی تری نعالج من کره المخازی الدّواهیا ----- ۱. سوره نحل (۱۶) آیه ۵۸. ۲. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۳. دب، فق، آج، لب، مب، مر: از وادی. ۴. آج، لب، فق، مب، مر: دختران. ۵. اساس: خزازه، با توجه به مج و معنی عبارت تصحیح شد. صفحه: ۲۷۶ فلا تطلبنها یا بن کوز فانه غذا النَّاسِ مَذْفَامِ النَّبِيِّ الْجَوَارِيَا وَ اِنَّ اَلَّتِي «۱» حَدَّثْتَهَا فِي اَنُوفِنَا وَ اَعْنَاقِنَا مِنَ الْاَبَاءِ كَمَا هِيَا وَ دِيْغَرِي مِيْ گويد که پای بسته مانده است به دختران از آن که سفر کند و در زمین برود: لقد زاد الحيوة الى حيا بناتى انهن من الضعاف مخافة ان يرين البؤس بعدى و ان يشربن رنقا بعد صاف و ان يعرين ان كسى الجوارى فتنبو العين عن كرم عجاف و لولاهن قد سومت مهرى و فى الرحمن للضعفاء كاف و رسول - صلى الله عليه و على آله - گفت: من ابتلى من هذه البنات بشيء فاحسن اليهن كن ستراله من النار، گفت: هر که را امتحان کنند به چیزی از اینکه دختران با ایشان احسان کند فردای قیامت ایشان او را پرده باشند از دوزخ، یعنی حاجزی و حایلی. قوله: وَ اِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ، ای فلقنا، چون بشکافتیم ما دریا را «۲». بیان کردیم که «اذ»، ظرف زمان ماضی است، و عامل در او فعلی مقدم است من قوله: اذ كروا نعمتي الّتي اُنعمت عليكم «۳» فَمَا نَفَلَقْ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ «۴»، و نقيض فرق جمع بود، و فرق مفرق شعر رأس باشد، و فريق من الناس طائفة، و جماعتی باشند از مردمان. و دریا را برای آن بحر خوانند که فراخ باشد، و تبحر فلان فى العلم اذا اتسع فيه، و متبحر آن باشد که در علوم اتسع و فراخی دارد، و بحر که شکافتن بود هم از اینکه جاست که در شق

فراخی پیدا شود، و بحرت اذن النَّاقَه، گوش شتر بشکافتم. و بحیره شتر گوش شکافته باشد، و باحر مردی باشد که چون با او سخن گویند مبهوت شود، و بحرانی منسوب باشد به بحرین و دم بحرانی و باحری خونی باشد -----

----- ۱. دب، آج، لب، مر: فان الذی. [.....] ۲. همه نسخه بدلها و ۳. سوره بقره (۲) آیه ۴۷. ۴. سوره شعراء (۲۶) آیه ۶۳. صفحه: ۲۷۷ [۸۱-پ] سخت صرخ «۱» از خون شکم و اصل باب اتساع است. و سبب در اینکه آن بود که، چون فرعون ظلم و طغیان از حدّ برد، و خدای - عزّ و جل - هر چه ممکن باشد با او از باب اعداز و انداز و ابلاغ حجّت بکرد و او را چهار صد سال عمر داد در ملک و تمکین کرد، و او الّا طغیان و عتوّ نیفزود. وحی کرد به موسی - علیه السلام - که: مدّت فرعون به سر آمد و وقت هلاکش در مد و نجات اینکه مستضعفان از دست او. بفرمای بنی اسرائیل را تا حلیّی که قبطیان را هست به عاریت بخواهند و در شب برو و ایشان را ببر. بنی اسرائیل بیامدند و قبطیان را گفتند: ما را عروسی و خرمی هست، حلیّ و جواهری که شما را هست به عاریت به ما دهی تا ما روزی چند بداریم. ایشان بدادند، موسی - علیه السلام - ایشان را خبر داده بود و بر شبی معین وعده کرده، ایشان آن شب همه جمع شدند و از مصر بیرون آمدند، و عدد ایشان ششصد «۲» هزار و بیست هزار مرد مقاتل بود، چه هر کس را که زیر بیست سال بود در آن حساب نبود، و هر که بالای شصت «۳» سال بود در آن حساب نبود. موسی - علیه السلام - آن شب از مصر بیرون آمد، و جمله بنی اسرائیل با او. چون به راه در آمدند تا بروند راه نیافتند. موسی متعجب فرو ماند، پیران بنی اسرائیل را بخواند و گفت: اینکه چه حال است، و ما چرا راه نمی یابیم! گفتند: ما از پدران خود شنیده ایم که، یوسف - علیه السلام - وصیت کرده است که: چون بنی اسرائیل از اینکه جا بیرون شوند، باید که مرا با خود ببرند، همانا ما از اینکه سبب راه نمی یابیم. موسی - علیه السلام - گفت: پس در میان شما کیست که او گور یوسف شناسد! گفتند: همانا کسی باشد که شناسد. موسی - علیه السلام - خدای را دعا کرد، گفت: بار خدایا! هر که گور یوسف و جای آن نداند «۴»، فاضرب علی اذنیه اذا نادیت «۵»، چون من ندا کنم آواز من مشنوا «۶» او را. ----- ۱. همه نسخه بدلها: سرخ. ۲. دب، آج، فق، وز: شست. ۳. دب، مب: شصد. ۴. همه نسخه بدلها: بدانند. ۵. دب، آج، وز، مب: نادیده. ۶. مع: شنوا، دب، آج، لب، فق، وز، مب، مر: بشنوا. صفحه: ۲۷۸ آنچه موسی - علیه السلام - برخاست و بر محافل بنی اسرائیل گذر می کرد و آواز می داد که: هر کس که از شما جای گور یوسف شناسد مرا راه نماید بر آن «۱»، ایشان نمی شنیدند. تا در خبر هست که: از میان دو مرد می گذشت نزدیک و به به آواز بلند ندا می کرد، و ایشان آواز او نمی شنیدند به دعای او برای آن که نمی دانستند، تا برسید به عجزی که آواز او بشنید، و گفت: یا موسی؟ من دانم جای گور یوسف، و لکن تو را راه ننمایم «۲» تا برای من چند دعا نکنی «۳» و از خدای چند حاجت نخواهی «۴». موسی - علیه السلام - گفت: از خدای دستوری خواهم تا خدای دستوری دهد مرا که برای تو دعا کنم، از خدای تعالی درخواست، خدای تعالی رخصت داد. موسی گفت: یا عجز؟ چه خواهی؟ گفت: از خدای در خواه تا جوانی و قوت با من دهد، و چون بروی مرا از اینکه جا با خود ببر، و فردا قیامت چون به بهشت روی مرا با خود ببر. موسی - علیه السلام - در حق او اینکه دعا بکرد، و خدای اجابت کرد، گفت: اکنون گور یوسف مرا بنمای، آمد تا به جایی و اشارت کرد در میان رود نیل، گفت: اینکه جاست، خدای را دعا کن تا آب از اینکه جا ببرد تا گور پیدا شود. [۸۲-ر] موسی - علیه السلام - خدای را دعا کرد، آب رود نیل از بالا باز ایستاد، و آن که از زیر او بود برفت و گور یوسف پیدا شد. موسی - علیه السلام - بفرمود تا آن جای بشکافتند و یوسف را - علیه السلام - از آن جا بیرون آوردند در تابوتی از سنگ مرمر نهاده، بر گرفت و برد و بفرمود تا به شام دفن کردند، و حق تعالی به دعای موسی و معجزه او آن شب دراز کرد، و خواب بر قبطیان افگند تا از آن حال بی خبر ماندند و در آن شب خدای مرگ بر اطفال قبطیان افگند تا هیچ سرای نماند که در او یکی و دو و کمتر و بیشتر اطفال فرمان نیافتند «۵». قبطیان بامداد به در آمدند معزی، همه را تعزیت بود، به دفن آن مردگان مشغول شدند، و با تفقّد و تفحص بنی اسرائیل نپرداختند تا نماز دیگر بیگاه «۶» نزدیک شب چون در شهر نگاه می کردند، هیچ کس را از بنی اسرائیل نمی دیدند، عجب داشتند، طلب -----

----- ۱. لب، مب: پیران، آج: به بر آن. ۲. اساس: نمایم، با توجه به نسخه مج، تصحیح شد. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: بکنی. ۴. همه نسخه بدلها، بجز وز: بخواهی. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: یافتند. [.....] ۶. آج، لب، فق بود. صفحه: ۲۷۹ کردند در بازارها نبودند و در محلّه‌ها «۱» نبودند، آهنگ سرراهیشان کردند، درها استوار بسته بود، به بامها بر رفتند و نگاه کردند، کس را ندیدند. فرعون را خبر دادند از گریختن بنی اسرائیل. فرعون گفت: ایشان از من کجا توانند گریختن! امشب وقت نماز «۲» بیاشید تا فردا بامداد بر اثر ایشان برویم، و ایشان را باز آریم. پس بفرمود تا لشکرها جمع شد و منادیان ندا می کردند که: *إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ، وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ، وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ* «۳»، و تعبیه ساختند و موعد کردند که خروس بانگ کند برویم. حق تعالی چنان تقدیر کرد که آن شب در همه دنیا «۴» هیچ خروس بانگ نکرد تا روز روشن شد. فرعون لشکر بساخت و هامان را با هزار هزار و نهصد هزار سوار بر مقدمه بفرستاد، و فرعون بر ساقه لشکر می رفت با هفتاد هزار سوار همه با جامه‌های سیاه و رایت‌های سیاه و اسپان سیاه. موسی - علیه السلام - در پیش ایشان می رفت. هارون بر مقدمه او، و او بر ساقه لشکر همچنین می رفتند تا به کنار دریا رسیدند [و آب دریا در غایت زیادت بود. چون به کنار دریا رسیدند] «۵»، باز پس نگاه کردند، لشکر دیدند در پیش، دریا و از پس، لشکر «۶» موسی - علیه السلام - فرو ماند، در خدای تعالی تضرع کرد. بنی اسرائیل گفتند: یا موسی؟ ما را چه تدبیر است «۷»! دریا پیش آمد، و از پس، دشمن، ما چه چاره سازیم! گفت: دل مشغول مداری که: *إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ* «۸»، خدای با من است مرا راه نماید. حق تعالی وحی کرد به موسی که: *أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ* «۹» *آمَنْتَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتَ بِهِ بَنُوا إِسْرَائِيلَ - وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ* «۲». جبریل - علیه السلام - پاره‌ای از گل دریا بر گرفت و بر دهن او زد، و گفت: *الْآلَيْنِ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلَ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ* «۳»، اکنون می گویی که گرفتار شدی و پیش از اینکه عاصی و مفسد بودی. و بنی اسرائیل از کنار دریا می نگریدند و آن حال می دیدند، گفتند: یا موسی؟ ما چه ایمن باشیم که فرعون از رهی دیگر بر آمده باشد و برفته، فردا با سر ملک خود شود و ما را رنجه دارد! موسی گفت: ایمن باشی که خدای تعالی فرعون را و قومش را جمله هلاک کرد. گفتند: یا موسی؟ ما را دل ساکن نشود تا فرعون را مرده نبینیم. موسی - علیه السلام - دعا کرد تا خدای تعالی جثه فرعون را بر سر آب آورد با جمله سلاحها که پوشیده داشت. و در خیر چنین است که: چهار صد من آهن بر او بود تا بنی اسرائیل او را بدیدند و ساکن شدند، و ذلک قوله تعالی: *فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ* «۴» *لَتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً* «۵»، اینکه قصه غرق فرعون است «۶». *وَأَعْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ*، غرق رسوب باشد در آب علی ما قاله صاحب العین. [۸۳-ر] و حقیقت او در آب باشد، آنگه در طیب و وام و کارهای دیگر بر توسع استعمال کنند، يقال: غرق فی الامر و فی الدین، گویند: فلان در اینکه کار غرق شد، و در وام غرق است، و غرق [و] «۷» غریق، اسم فاعل باشد، و اغرق فی القوس، اذا بالغ فی نزعها، چون کمان بیش از اندازه بکشند گویند: اغرق. و هر کاری که در او مبالغه کنند، اغراق در او استعمال کنند. و غرق غیره، دیگری را غرق کرد. و لفظ ----- ۱، ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: فرو شدند. ۲. سوره یونس (۱۰) آیه ۹۰. ۳. سوره یونس (۱۰) آیه ۹۱. ۴. سوره یونس (۱۰) آیه ۹۲. ۶. همه نسخه بدلها قوله. ۷. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۲۸۲ عام را که شامل بود جمله تناول خود را مستغرق گویند، و اغرورقت عینه آن باشد که چشمش پر از آب شود. *وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ*، «واو»، حال راست، یعنی ما اینکه غرق فرعون و قومش به چشم شما کردیم در حالی که در او می نگریدی. و «نظر» به معانی مختلف آمده است، به معنی تقلیب حدقه درست «۱» به جانب مرئی «۲» طلب رؤیت او، و اینکه طریق رؤیت باشد و سبب او. و آن کس که گمان برد که «نظر» به معنی رؤیت باشد، خطایش از اینکه جا افتاد، و نظر به معنی فکر باشد فی قوله: *أَوْ لَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* «۳» *أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ* «۴». *قُلْ انظُرُوا مَا ذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* «۵» *فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ* «۶» *وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* «۷» *وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ، إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ* «۱»، ای وجوه غصه منتظره ثواب ربه‌ها. و همچنین قوله: *وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسِلُونَ* «۲»، و کذا قوله: *وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةٌ فَنُظِرَّةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ* «۳» *وَإِذِ وَاَعِدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، أَبُو جَعْفَرٍ وَ أَبُو عَمْرٍ وَ يَعْقُوبُ خَوَانِدُنَا، «وَعِدْنَا»، مِنَ الْوَعْدِ، بِي «الْف»، باقی*

خوانند: واعدنا [۸۳-پ] به «الف» من المواعده. و مفاعل «۴» اغلب از میان دو کس باشد، و اینکه جا از باب آن باشد که مفاعله از میان دو کس نباشد، برای آن که موسی خدای را وعده نداد، بل خدای تعالی او را وعده مناجات داد. پس قراءت ابو عمرو قویتر باشد و بر قراءت دیگر قراء مفاعله از باب طارقت النعل «۵» و عاقبت اللص و عافاه الله باشد. و وعد اخبار باشد موعود را به آنچه او را خرم کند، و وعد و عده «۶» و میعاد نظایر بود، و وعد در خیر بود، و وعید در شر چون مطلق باشد، و چون مقید بود در خیر و شر حقیقت بود، من قوله تعالی: النَّارُ وَعِدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا «۷». اَرْبَعِينَ لَيْلَةً، گفتند: چرا شب گفت «۸»، روز نگفت! گوییم: برای آن که عرب حساب بر ماه کنند و ماه به شب بر آید. قولی دیگر آن است که: شب به روز مقدم است، خدای تعالی اول شب آفرید «۹» لقوله: وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ «۱۰» اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ، اتَّخَذَ، افتعال بود من الأخذ، و اتَّخَذَ، یک بار متعدی بود به یک مفعول، و یک بار به دو مفعول، مثال اول قوله تعالی: أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ «۳» وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً «۴» يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُمَعَ الرَّسُولَ سَبِيلًا «۵». و اما آن جا که متعدی باشد به دو مفعول «۶»، قوله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عِدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ «۷» اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً «۹» مِنْ بَعْدِهِ «۱۰» کنایت راجع است با وعد، و گفته‌اند: راجع است با موسی، و تقدیر چنین است: من بعد ذهاب موسی و غیبت، پس از آن که موسی به مناجات رفت و از شما غایب شد «۱۱». وَ أَنْتُمْ ظَالِمُونَ، «او»، حال راست، و ظلم در آیت حمل باید کردن بر ظلم حقیقی، و مراد ادخال ضرر باشد بر خویشتن، یعنی عقاب عبادت عجل. و حمل توان کردن بر ظلم مجازی که عرب گویند: ظلم [۸۴-ر] وضع شیء باشد در جز موضع خود، چون ایشان عبادت نه به جای خود نهادند ظالم بودند از روی -----

۱. همه نسخه بدلها و. ۲. همه نسخه بدلها قوله. ۳. سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۶. ۴. سوره مریم (۱۹) آیه ۸۱. ۵. سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۷. ۶. ۸. مج، دب، فق، وز فی. ۷. سوره ممتحنه (۶۰) آیه ۱. ۹. سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۶. ۱۰. همه نسخه بدلها گفته‌اند پس از وعده. [.....] ۱۱. همه نسخه بدلها قوله. صفحه: ۲۸۵ لغت، و حدّ ظلم هر ضرری بود محض که در او نفعی نبود و دفع مضرتی نبود، لا عاجلا و لا آجلا، نه معلوم و نه مظنون و مستحق نبود، و در حکم چنان نبود «۱» که گویی از فعل مضرور است، و چنان نبود که پنداری از جهت غیر فاعل ضرر است. و قصه آیت و حدیث ساختن گوساله آن است که، راویان اخبار و اهل سیر گفتند: چون خدای تعالی فرعون را هلاک کرد و ملک او به میراث به بنی اسرائیل داد، موسی را گفتند: ما را کتابی باید که در او حرام و حلال باشد، تا ما بر آن کار کنیم و ما را شرفی و ذکری باشد. موسی - علیه السلام - گفت: چون من بروم به مناجات به میقات خدای تعالی، از او در خواهم تا اگر صلاح داند مرا کتابی دهد که در او احکام حلال و حرام باشد. آنگه برفت و هارون را به خلافت بر جای خود بنشانند و قوم را به چهل روز وعده داد. در مدّت غیبت او مردی منافق بود در امت او نام «۲» سامری، و گفتند: سامری لقب او بود و نامش میخا «۳» بود. عبد الله عباس گفت: نامش موسی بن ظفر بود و زرگر بود و از اهل جاجرمی «۴» بود، و گفته‌اند: از اهل با کرمی، بیامد و بنی اسرائیل را گفت: اینکه حلیها که شما از قبطیان بسته‌ای شما را حلال نیست، چه آن غنیمت است و آن بر شما حرام بود. گفتند: پس چه باید کردن! گفت: حفره‌ای بیاید کنند و در آن جا نهادن تا موسی باز آید. گفتند همچین کنیم، و چنان کردند. روایتی دگر آن است که: آتشی بر افروخت و گفت: همه بیاری و در اینکه آتش اندازی. و در یک روایت آن است که: پیش از آن سامری جبریل را دیده بود بر اسپ نشسته که آن را فرس الحیوة گفتندی، و او جبریل را بدید «۵» برای آن که از آن کودکان بود که در عهد فرعون که او کودکان را می کشت، و مردم کودکان را در کوهها و غارها و شکاف سنگها پنهان می کردند. جبریل - علیه السلام - بیامدی و -----

۱. مر: بود. ۲. مج، دب، آج، لب، وز او. ۳. دب، آج، لب، فق، مر: میخان. ۴. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/ ۱۸۹): با جرمی. ۵. مج: دیدی. صفحه: ۲۸۶ ایشان را از گوشه پر خود شیر دادی، پس آنان که از پر جبریل شیر خورده بودند جبریل را بدیدندی - و اینکه روایت محمّد بن جریر الطبری است. و هر کجا آن اسپ پای بر نهادی سبز شدی از زمین. او برفت و پاره‌ای خاک از جای سنب آن اسپ بر گرفت، و گفت: اینکه اسپ است که چون به وطی او جای «۱» قدم او از زمین «۲» مرده زنده

می‌شود، ممکن بود که اینکه خاک بر جمادی زنده شود آن خاک نگاه می‌داشت. چون بنی اسرائیل آن حلیها در آتش انداختند، او بیامد و آن پاره خاک نیز در آتش انداخت، و گفت: کن ... عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورًا (۳) هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ (۵)، اینکه روایت ابن جریر است از ابن زید [۸۴-پ]، و اینکه درست نیست. درست آن است که: سامری زرگری استاد بود، آن حلیها بستد و از آن گوساله‌ای ساخت زرین و بیاورد آن را و بر گذرگاه باد بنهاد و چنان ساخت که باد به زیر او در شدی، به گلو و دهن او به در آمدی، خوار را ماندی و بانگ گوساله را، از آن جا که مخارق او چنان ساخته بود که آواز که از او برون می‌آمدی خوار را ماندی، چون آواز که از مزمار و یراع بیرون آید مختلف بود به اختلاف مخارق. چون آواز از گوساله بیرون آمد، ایشان گفتند: اینکه چیست! آن ملعون گفت: هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ (۶)، اینکه خدای شما و خدای موسی است، موسی خدای را اینکه جا فراموش کرد و او آن جا رفت، و برای آن از حیوانات گوساله اختیار کرد که او گوساله پرست بود. و ابو العالیه گفت: برای آن، آن را عجل خواند که او به تعجیل کرد، پیش از آمدن موسی مردم را بدان ضال کرد، چنان که خدای تعالی گفت: -----

----- ۱. معج، وز: به وطی جای، دب، آج، لب: که هر جای. ۲. دب، آج، لب: قدم او نهد زمین، فق: هر جای قدم نهد، مر: جایی که او قدم نهد اگر. ۳. سوره طه (۲۰) آیه ۸۸. ۴. مر: او گوساله رای بر گردن. ۵، ۶. سوره طه (۲۰) آیه ۸۸. صفحه: ۲۸۷ و أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ (۱). مردم مفتتن گشتند و هژده (۲) هزار مرد از بنی اسرائیل گوساله پرست شدند، و چندان که هارون گفت نشنیدند، و گفتند: ما از اینکه باز نگردیم تا موسی با نزدیک ما نیاید، چنان که خدای تعالی از ایشان باز گفت: قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى (۳). و شبهه دیگر برایشان آن بود که: موسی - علیه السلام - ایشان را گفت: من می‌روم تا چهل روز، ایشان ندانستند بشنیدن شب و روز به حساب در آوردند، چون بیست روز بگذشت گفتند: موسی وعده خلاف کرد، اینکه به قوت قول سامری شد ایشان را. قوله: ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ، عفو و صَفْح و تجاوز و مغفرت نظایرند، و نقیض او عقوبت باشد. و در اصل و اشتقاق (۴) عفو دو قول گفته‌اند: یکی آن که عفو ترک باشد، یعنی ترکنا معاجلتکم بالعقوبه، من قول النبی - علیه السلام: احفوا الشّوارب و اعفوا اللّحی، شوارب بگیری که سنت اینکه است و محاسن رها کنی و بگذاری، «حتی یعفو»، ای یکثر، من قولهم: عفا الثبّ اذا کثر، و اعفیته کثرته. و قولی دگر آن است که: عَفَوْنَا عَنْكُمْ، تجاوزنا عن ذنبکم، من عفا الشیء اذا درس، ای غفرنا لکم و کفّرنا عنکم سیئاتکم، از سر گناه شما در گذشتیم و آن را مکفّر و ناپدید کردیم، یعنی توبه ایشان قبول کردیم چون توبه کردند. و آیت دلیل می‌کند بر آن که خدای تعالی به قبول توبه متفضّل است، برای آن که آیت وارد است مورد منت، و اگر واجب بودی بر خدای تعالی به فعل واجب منت نهادهی برایشان. مِنْ بَعْدِ ذَلِكْ، قیل: من بعد ذلك الزّمان، پس از آن وقت. و گفته‌اند: من بعد عباده العجل، پس از پرستیدن گوساله. لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ، و اینکه برای آن کردم تا شما همانا شاکر شوی و شکر من گویی. و کلام در «لعل» از خدای تعالی بیان کرده شد، [۸۵-ر] و حدّ شکر گفتیم که: اعتراف به نعمت باشد با «۵» ضربی تعظیم. و علما را در شکر سخن بسیار است: ----- ۱. سوره طه (۲۰) آیه ۸۷. ۲. مر: هیژده. ۳.

سوره طه (۲۰) آیه ۹۱. [.....] ۴. همه نسخه بدلها: اشتقاق. ۵. مر: یا. صفحه: ۲۸۸ عبد الله عباس گفت: شکر طاعت خدای باشد به همه جوارح در نهان و آشکارا، و حسن بصری گفت: شکر النعمه ذکرها، من قوله تعالی: وَ أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ (۱)، و من قول النبی - علیه السلام - (۲) التّحدّث بالنعم «شکر»، و قوله علیه السلام: فان ذکره فقد شکره، و من کتمه فقد کفره، شکر نعمت آن باشد که باز گوید که منعم با من چه نعمت کرد، باز گوید بر سییل مدح و ثنا. فضیل عیاض گفت: شکر نعمت آن بود که نعمت را عدت و آلت نسازد به معصیت او. ابو بکر و راق گفت: شکر نعمت آن بود که خود را در نعمت و سعی خود را در او هیچ بهره شناسی، همه از او بینی، چنان که گفت: وَ مَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ (۳) وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ، یعنی اعطینا، چون ما بدادیم موسی را کتاب یعنی تورات بلا خلاف. وَ الْفُرْقَانَ، در او چند قول گفته‌اند: قولی آن است که، مراد هم تورات است و لکن عطف کرد (۱) بر آن برای اختلاف لفظ را، چنان که شاعر گفت: وَ قَدِمْتَ الْأَدِيمَ لِرَاهِشِيهِ وَ أَلْفِي قَوْلَهَا كَذْبًا وَ مِينًا وَ عْتَرَهُ كَفْت: حَيِّتْ مِنْ طَلَل

اینکه کردند که کردند، اگر من غایب شدمی ندانم که حال ایشان کجا رسیدی! و تو گمان بردی که سبب فرقت ایشان غیبت من بود. آنگه روی به سامری کرد و او را گفت: چه کردی و چگونه کردی! او قصه باز گفت «۶»- و اینکه قصه به سورت «طه» لا یقتدر است، چه آیات در اینکه باب آن جا بیشتر است، چون آن جا رسیم گفته شود- ان شاء الله. آنگه روی با قوم کرد و گفت: ظلم کردی و ستم کردی و بر خود کردی «۷»، و ظلم اینکه جا محمول بود علی احد الوجهین «۸»، اما لغوی یا اصطلاحی. و لغوی را معنی آن بود که: اینکه عبادت که کردی عجل را، نه به جای خود نهادی که سزاوار عبادت نبود، و ظلم چیزی نه به جای خود نهادن باشد، و از روی حقیقت ظلم کردی که ضرر عقاب به خود جلب کردی، چون کسی بر کسی بیدادی کند و مضرتی رساند مبتدا بر آن جمله که بیان کرده شد. مراد به «قوم» در آیت، خصوص است اگر چه لفظ او عموم است، مراد آنانند که گوساله پرستیدند. چون موسی چنین گفت و زبان ملامت دراز کرد، گفتند: یا رسول الله! ما را گناه نبود، گناه سامری را بود که ما را گمراه کرد. اکنون تدبیر ما ----- ۱. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۰. [.....] ۲. مج، وز: اسفا. ۳. سوره طه (۲۰) آیه ۹۲ و ۹۳. ۴. مج، وز من. ۵. همه نسخه بدلها ایشان. ۶. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: قصه باز کرد. ۷. همه نسخه بدلها: «بر خود کردی» را ندارد. ۸. همه نسخه بدلها چنان که گفتیم. صفحه: ۲۹۳ چیست! گفت: شما را توبه باید کردن. گفتند: توبه «۱» چه باشد و چگونه باید کردن! گفت: خویشتن را به دست خود بیاید کشتن. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که بهری بهری «۲» را بیاید کشتن، چو «۳» ایشان جمله چون یک نفس بودند. برای آن که از یک جنس بودند، خدای تعالی ایشان را نفس یکدیگر خواند، چنان که رسول- علیه السلام- گفت: المؤمنون کنفس واحده، ایشان گفتند: سمعا و طاعة لامر الله، سمیع و مطیعیم فرمان خدای را. آنگه بیامدند و بر درهای سرا و درهای خانه‌های خود بنشستند تا آنان که گوساله پرستیده بودند تیغها بر آهختند «۴» و ایشان را کشتن گرفتند، پسر پدر را می کشت و پدر فرزند را و برادر برادر را، و شفقت و رقت هیچ ایشان را منع نمی کرد. قولی دگر آن است که ایشان گفتند: ما سمیع و مطیعیم، و لکن ترسیم که نبادا که به فرزندان و خویشان خود رسیم، ما را رقت و شفقت منع کند از آن که «۵» فرمان خدای به جای آریم. حق تعالی ابری تاریک بر آورد و نرمی «۶» تا جهان تاریک شد، ایشان تیغها بر آهختند «۷» و در یکدیگر نهادند و یکدیگر را کشتن گرفتند، پسر پدر را و برادر برادر را می کشت. و خدای تعالی وحی کرد به موسی که: هر کس که دست از هم بگشاید یا منع کند یا دست در پیش دارد، توبت او مقبول نیست، از بامداد تا شبانگاه می کشتند. چون روز به آخر رسید، [۸۷- ر] و بسیاری را بکشتند موسی و هارون را رحمت آمد، بگریستند و دعا و تضرع کردند و گفتند: یا رب هلاکت بنو اسرائیل، بار خدایا بنی اسرائیل هلاک شدند، البقیة البقیة، بار خدایا اینکه بقیة را که ماند به ما بخش. خدای تعالی دعای ایشان اجابت کرد و فرمان داد تا آن تاریکی گشاده شد و روشنایی پدید آمد، بشمردند هفتاد هزار مرد کشته بودند. موسی- علیه السلام- غمگین شد، خدای تعالی گفت: یا موسی؟ راضی نباشی به آن که من قاتل و مقتول را به ----- ۱. دب ما. ۲. همه نسخه بدلها: بعضی بعضی. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: چون. ۴. مج، دب، وز، فق: بر آهیختند. ۵. مج، وز: آنچه. ۶. مج، دب، وز: مزمی، فق: برقی، آج، لب: مرمی. ۷. مج، فق، وز: بر آهیختند، مب: بر کشیدند، مر: بر کشیده. [.....] صفحه: ۲۹۴ بهشت خواهم بردن، آن که کشت مجاهد است و آن را که کشتند شهید است. این جریح گفت: سبب آن که خدای تعالی ایشان را قتل فرمود، آن بود که آنان که آن می دیدند و نهی منکر نمی کردند سبب خوف قتل بود، خدای تعالی گفت: شما خوف قتل را ترک نهی منکر کردی، امروز شما را بفرمایم کشتن تا بدانی که آنچه شما از آن می ترسیدی به نافرمانی در آن افتادی. قتاده گفت: برای آن فرمود ایشان را کشتن که مرتد بودند، و مرتد را جزا کشتن بود. عبد الله عباس گفت: برای آن فرمودشان «۱» کشتن که ایشان متعبد بودند به قتال آنان که نافرمانی کردند، ایشان ابقا کردند جهت خویشی و دوستی را صیانت کردن، حق تعالی گفت: ایشان را رها کردی و با ایشان قتال نکردی، امروز می فرمایم که ایشان را بکشی تا اینکه قتل توبه آن ترک قتل «۲» باشد. و قتاده خوانده است: فاقتلوا «۳» انفسکم «۴»، افتعلوا «۵» من الاقالة و معنی آن است که: استقیلوا من

تلك العثره، یعنی «۶» توبه کنی و استقالت کنی، و اقالت خواهی از گناهی که کردی. و معنی توبه رجوع بود چنان که برفت. إلى بارئکم، با آفریدگارتان، و برأ الله الخلق، بیافرید خدای تعالی خلق را. ذلکم اشارت است به قتل، یعنی شما را قتل بهتر است بنزدیک خدای تعالی از حیات، چه قتل بر رضای خدای - عز و جل - بهتر باشد از حیات بر خلاف خدای. فتاب علیکم، در آیت محذوفی هست که تقدیر می‌باید کردن تا کلام مستقیم شود و معنی پذیرد، و آن اینکه است که: ففعلتم ما امرتم به فتاب علیکم، آنچه شما را فرمودند به جای آوردی از قتل یکدیگر، خدای تعالی توبه شما پذیرفت، و معنی قبول توبه ضمان ثواب بود بر آن چنان که بیان کرده شد. اما اسقاط عقاب، خدای کند عند آن به تفضل. و فعال، بنای مبالغت است. کسی را گویند که شأن و کار او همه آن باشد، از اینکه کار صنّاع «۷» و محترفه را ----- ۱. همه نسخه بدلها: ایشان را.

۲. همه نسخه بدلها: ندارد. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: فافتلوا، وز: فاقیلوا. ۴. همه نسخه بدلها ای. ۵. مج، وز: اقتتلوا، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اقتلوا. ۶. همه نسخه بدلها: معنی آن است که. ۷. همه نسخه بدلها: صنایع. صفحه: ۲۹۵ بر اینکه بنا گویند. الرّحیم، بخشاینده است بر خلقان. و ذکر رحیم عقیب لفظ توّاب دلیل می‌کند که خدای تعالی به قبول توبه از بندگان متفضل است، چه لفظ رحمت در جای وجوب به کار ندارند. و اذ قُلْتُمْ یا مُوسىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ، و یاد کنی «۱» چون نیز گفتی ما تو را به راست نداریم و بنگرویم به تو تا خدای را آشکارا ببینیم. و سبب اینکه آن بود که، خدای تعالی موسی را فرمود که: دگر نوبت که به مناجات آیی، جماعتی را از بنی اسرائیل با خود بیار تا عذر گناهی «۲» که کرده‌اند [۸۷-پ] از عبادت عجل بخواهند. موسی - علیه السلام - هفتاد کس را برگزید از خیار بنی اسرائیل، و ایشان را فرمود تا روزه گرفتند و غسل کردند و جامه‌ها بشستند. موسی - علیه السلام - ایشان را به کوه طور برد به میقات خدای - جل - جلاله. چون بدان جا رسیدند، موسی را گفتند: از خدای در خواه تا کلام خود ما را بشنواند. موسی - علیه السلام - بر کوه شد و ایشان بر اثر او، ابری بر آمد و ایشان را و کوه را پوشید. موسی گفت: پیش آیی «۳».

حق تعالی حجابی پیدا کرد از میان ایشان و موسی، برای آن که چون خدای تعالی با موسی سخن گفتی نوری از روی او بتافتی چنان که کس طاقت آن نداشتی «۴». موسی در اندرون حجاب شد و ایشان بیرون حجاب بایستادند، حق تعالی با موسی سخن گفت به امر و نهی و وعظ و زجر، ایشان چون کلام خدای بشنیدند، به روی در آمدند و به سجده شدند. پس خدای تعالی گفت چنان که ایشان می‌شنیدند: انی انا الله لا اله الا انا ذو بکة اخرجتکم من ارض مصر فاعبدونی و لا تعبدوا غیری، من خدایم که جز من خدای نیست، خداوند بگه‌ام «۵»، یعنی زمین کعبه، شما را از زمین مصر بیرون آوردم، مرا پرستی و جز مرا پرستی. چون موسی - علیه السلام - از مناجات فارغ شد، و آن ابر برفت و کوه روشن شد، ----- ۱. همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: یاد کن. ۲. همه نسخه بدلها: گناه. ۳. آیی / آید. ۴. مج، دب، آج، لب، فق، وز: طاقت نداشتی در او نگریدن. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: مکّه‌ام. صفحه: ۲۹۶ موسی بنزدیک قوم آمد، ایشان را گفت: شنیدی کلام خدای «۱»! گفتند: ما کلامی شنیدیم جز که ندانیم که کلام خدای بود یا کلام شیطان؟ ما تو را «۲» باور نداریم با آن که آن کلام خدای بود، تا خدای را معاینه و آشکارا ببینیم. چون اینکه سخن بگفتند، آتشی عظیم از آسمان بیامد و همه را بسوخت. وهب متبه گوید: خدای تعالی جماعتی فریشتگان را فرستاد تا بانگ بر ایشان زدند «۳»، جمله بمردند «۴». «جهر»، نقیض سرّ باشد، و اصل او کشف بود. و خاک از چاه بر آوردن را جهر گویند، شاعر گوید: جهر افواه المیاه السّدم و نصب او بر صفت مصدری بود محذوف، و تقدیر چنین بود که: نری الله رؤیة جهره، و شاید که در جای حال باشد، و تقدیر چنین بود که: مجاهرا، چنان که گفت: قُلْ اَرَأَیْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ مَأْوُکُمْ غَوْرًا «۵» حَتَّى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً. و دگر آن که: صاعقه که از آسمان بیامد بر ایشان افتاد، موسی - علیه السلام - مسلّم بود از آن، اگر موسی «۷» خواسته بودی، اوّل صاعقه به موسی رسیدی. دگر آن که، خدای تعالی در دیگر آیت چنین فرمود: یَسْئَلُکَ اَهْلُ الْکِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَیْهِمْ کِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَىٰ اَکْبَرَ مِنْ ذَلِکَ فَقَالُوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً «۸» اُتْهِلْکُنَا بِمَا فَعَلَ الشُّفْهَاءُ مِنَّا «۹» حَتَّى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً. ۵. سوره ملک (۶۷) آیه ۳۰. ۶. دب: به تصریح، دیگر نسخه بدلها، بجز مج، وز: تصریح. ۷. چاپ شعرانی (۱/۱۹۶) رؤیت.

۸. سوره نساء (۴) آیه ۱۵۳. ۹. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. صفحه: ۲۹۷ الصَّیِّعَةُ، بی «الف»، و اصل کلمه هلاک بود، و از اینکه جاست قول خدای تعالی: فَصَيِّقْ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ ﴿۱﴾ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ ﴿۲﴾، و قوله: وَ يُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ ﴿۳﴾ فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ ﴿۴﴾. خلاف کردند که موسی - علیه السلام - از آن صاعقه بمرد یا نه! گروهی گفتند: بمرد، و به اینکه لفظ تمسک کردند که: وَ خَرَّ مُوسَى صَيْعِقًا ﴿۵﴾ فَلَمَّا أَفَاقَ ﴿۶﴾ سُبْحَانَكَ تَبَّتْ إِلَيْكَ ﴿۸﴾ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ، «واو» حال راست، آنچه خواستند تا خدای را ببینند ﴿۱۱﴾ معاینه، صاعقه دیدند. ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ، «ثم» حرف مهلت و تراخی باشد. و «بعث»، به چند معنی آمد: بعث زنده کردن باشد، و از خواب بیدار کردن، و برانگیختن بر کاری به معنی حث و تحریض و فرستادن، و معنی نصب کردن باشد. اما زنده کردن در اینکه آیت است. و برانگیختن، فی قوله: إِذِ ابْتِغَتْ أَشْقَاهَا ﴿۱۲﴾،

 ۱. سوره زمر (۳۹) آیه ۶۸. ۲. سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۳. ۳. سوره رعد (۱۳) آیه ۱۳. ۴. سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. ۵. ۶. سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. ۷. دب، آج، لب، فق، وز، لب، مر شد. ۸. سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. ۹. لب: جماعتی جهل. ۱۰. همه نسخه بدلها: چون. ۱۱. همه نسخه بدلها به. ۱۲. سوره شمس (۹۱) آیه ۱۲. صفحه: ۲۹۸ و فرستادن فی قوله: فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ ﴿۱﴾، و به معنی نصب کردن فی قوله: وَ بَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا ﴿۲﴾ فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ ﴿۳﴾ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ، یعنی زنده کردیم شما را از پس مرگتان. پس صاعقه ایشان به قرینه «بعثناکم» مرگ است، و صعق موسی به قرینه فَلَمَّا أَفَاقَ ﴿۵﴾، بی هوشی است تا بدانند که حال موسی در اینکه باب مخالف حال ایشان بود. و موت بر مذهب درست معنی نیست، بل مرجع او به انتفاء حیات است، و اگر معنی بودی ضد حیات بودی. لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ. لکی تشکروا ﴿۶﴾، تا شکر کنی. و کلام در «لعل» که از قدیم تعالی بود برفت، و از وجوه لعل یکی «کی» است، چنان که قایل گوید: ایت السوق ﴿۷﴾ لَعَلَّكَ تَشْتَرِي شَيْئًا، ای لکی تشری شیئا، و اصل او ترجی بود. وَ ظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْعَمَامَ، الله تعالی در اینکه آیات نعمتها ﴿۸﴾ که بر بنی اسرائیل کرد می شمارد و یاد ایشان می دهد، نعمت از پس نعمت تا در شکر او بیفزایند و [۸۸-پ] و کفران نکنند، ما سایه بان کردیم بر شما ابر را، و اینکه آنگاه بود که ایشان در تیه بودند- و سبب شدن ایشان در تیه در جای خود بیاید- چون در تیه می گشتند- و آن بیابانی بود ساده، هیچ سایه و کئی نبود، گرمای آفتاب ایشان را می رنجانید، در موسی بنالیدند. موسی از خدای تعالی درخواست تا سایه ای دهد ایشان را. حق تعالی ابری بفرستاد سپید ﴿۹﴾ تنک که در او باران نبود، و با او نسیمی و بادی خوش بود. چون به سایه او برآسودند، گفتند: یا موسی؟ کار گرما کفایت شد، ما طعام از کجا آریم! حق تعالی فرمان داد تا آن ابر به جای باران، من- و سلوی بیارید -----
 ۱. سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳. ۲. سوره مائده (۵) آیه ۱۲. ۳. سوره مائده (۵) آیه ۳۱. ۴. مج، دب، مر: و قوله، آج، لب، فق، وز: فی قوله. ۵. سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. ۶. دب، آج، لب، فق، مز: تشکرون. ۷. دب، آج، لب، فق، مر: الشوق. ۸. همه نسخه بدلها: نعمتهایی. ۹. مج، دب، وز، مر: اسپید. صفحه: ۲۹۹ برایشان ﴿۱﴾ بامداد و شبانگاه، هر کس بیامدی به مقدار کفایت خود از او بر گرفتی ﴿۲﴾، بیشتر نه. چون شب آدینه بودی، دو روزه بیاریدی برای آن که حق تعالی ﴿۳﴾ روز شنبه نفرستادی ﴿۴﴾، و خدای تعالی با ایشان شرط کرده بود ﴿۵﴾ به مقدار کفایت بردارند، چه اگر اسراف کنند و بیش از اندازه حاجت بردارند، خدای تعالی منقطع کند از ایشان، و اگر ذخیره نهند از ایشان بردارد، شرط بکردند و وفا نکردند، در گرفتن اسراف کردند و از او ذخیره ساختند. خدای تعالی آن نعمت از ایشان باز گرفت، و آنچه ذخیره نهاده بودند تباه کرد. قوله: «وَ ظَلَّلْنَا»، حقیقت ظل، عدم روشنایی آفتاب باشد از جایی با آن که آفتاب طالع باشد، و اظلال و تظلیل، سایه کردن باشد. و ظل فلان یفعل کذا، به معنی اقام باشد، برای آن که تا مقیم باشد او را سایه بود، و استظل بکذا، آن باشد که با زیر سایه ای شود. و در ظلول ظل و ظلت ﴿۶﴾ لغت است، و مکان ظلیل و ظل ظلیل دائم باشد. و عرب شب را ظل خوانند، و نقیض اوضح ﴿۷﴾ و شمس باشد. و عذاب یوم الظُّلَّةِ ﴿۸﴾ وَ أَنْزَلْنَا، انزال، نقل باشد از جهت علو به جهت سفلی. الْمَنِّ وَ السَّلْوَى، در او خلاف کردند: -----
 ۱. مر تا. ۲. [.....] ۳. مر فرمان داد آن ابر را تا. ۴. همه نسخه بدلها: بیاریدی. ۵. همه نسخه بدلها که. ۶. آج:

ظلمت. ۷. مج، وز: صبح. ۸. سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۸۹. صفحه: ۳۰۰ مجاهد گفت: صمغی بود چنان که بر درختان بود، و لکن شیرین بود. ضحاک گفت: ترنجبین (۱) بود. وهب (۲) گفت: نان گرمه (۳) بود. سدّی گفت: انگبین بود که به شب بر درختان آمدی تا بامداد ایشان از آن بخوردند. عکرمه گفت: چیزی بود مانند ربّی (۴) سطر، بهری (۵) دگر گفتند: زنجبیل بود. زجاج گفت: «من»، هر چیزی بود که خدای تعالی بفرستادن آن برایشان منت نهاد، چه ایشان را در آن رنجی نبود، به شب بخفتندی، بامداد که برخاستندی از اینکه [۸۹-] «من» بر درختان ایشان باریده بودی، چنان که برف بارد برای هر مردی صاعی. چون از آن مدّتی بخوردند، گفتند: یا موسی؟ ما را از اینکه شیرینی (۶) دل بگرفت، ما را گوشت آرزو می کند، حق تعالی فرمان داد تا «سلوی» برایشان بیاید. مفسران خلاف کردند در «سلوی»: عبدالله عباس گفت: مرغی بود سمانه را ماند. ابو العالیه و مقاتل گفتند: مرغی بود صرخ (۷)، یک شب بیاید از نماز شام تا بامداد بر عرض میلی در عمق رمحی، بعضی بر بعضی. عکرمه گفت: نام مرغی است که به هند باشد از بنجشکی (۸) مهتر بود. مؤرّج گفت: «سلوی» انگبین باشد به لغت کنانه، و شاعر ایشان می گوید: و قاسمها بالله حقاً لأنتم الذّ من السّلوٰی اذا ما نشورها کُلّوا من طّیبات ما رزقناکم، در کلام محذوفی هست، و آن اینکه است که: و قلنا لهم، و گفتیم ایشان را که بخوری، عرب قول بسیار اضمار کنند (۹)، و در قرآن اینکه را نظایر بسیار است، منها قوله: فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَ كَفَرْتُمْ (۱۰) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ادْخُلُوها (۱۱) مِنْ طّیبات ما رزقناکم، گفتند: به طّیبات حلال خواست، برای آن که حلال پاکیزه باشد. و چون خدای تعالی روزی را طّیب می خواند، دلیل کند بر آن که حرام روزی نباشد. دگر آن که: خدای تعالی یا امر می کند یا اباحت، و به هیچ حال حرام نه مأمور (۱) باشد نه مباح، بل محظور و ممنوع باشد. و ما ظلمونا، به ما زیان نکردند، و لکن به خود زیان کردند. و قولی دگر آن که: به ما نقصان (۲) نکردند، به خود کردند و حظّ خود از خیر بکاستند بر ظلم لغوی چه ما را از کفر (۳) و ایمان ایشان زیادت و نقصانی نبود. ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السّلام - که گفت: اگر نه آن بود که بنی اسرائیل از طعام ذخیره نهادند و شرط را مخالفت کردند تا تباه شد، هر گز هیچ طعامی تباه نشدی. قوله - عزّ و علا:

[سوره البقره (۲): آیات ۵۸ تا ۵۹]

[اشاره]

وَ إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَ قُولُوا حِطَّةً نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَ سَيَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ (۵۸) فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (۵۹)

[ترجمه]

چون گفتیم در شوی در اینکه ده، بخوری از آن جا هر کجا خواهی بسیار، و در شوی به در سجده کننده، و بگویی بیامرز ما را تا بیامرزیم شما را گناهانتان، و بیفزاییم نکوکاران را. [۸۹- پ] بدل (۴) کردند [آنان که بیداد کردند] (۵) سخن (۶) جز آن که گفته بودند ایشان را فرو فرستادیم بر آنان که بیداد کردند عذابی از آسمان به آن نافرمانی که کردند. ----- ۱. دب، آج، لب، فق، مب: مأمور به. ۲. همه نسخه بدلها: نقصانی. ۳. دب: چه آن کفر. ۴. فق: پس بدل. ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. مج، وز: سخنی. صفحه: ۳۰۲ خدای - جل - جلاله - ایشان را گفته بود که: حرام است بر شما اگر در اینکه چهل سال در هیچ شهر روی، جز که در اینکه بیابان می گردی، چنان که گفت: قال فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ (۱) فَكُلُوا مِنْهَا، لفظ امر است و مراد اباحت، و مراد آن است که: ایشان تضرّج و تبرّم نمودند از «من» و «سلوی»، و گفتند: لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ (۵) رَغَدًا، ای واسعا، یعنی فراخ و بسیار. و چون به اینکه شهر رسی و از در شهر در شوی (۷) سجده کنی. و آن

شهر را هفت در بود. و گفتند: مراد به سجده تواضع است بر وضع لغت، چنان که شاعر گفت: ری الا-کم فیها سجدا للحوافر ای خضّعا. و نصب او بر حال است. عبد الله عباس گفت: مراد آن است که رکعا، پشت خم کرده و چون در اینکه شهر خواهی شدن، بگویی: حطّهُ، و اینکه چو «۸» استغفاری است، و معنی آن که: اللّهُمَّ حطّْ عَنَّا خطایانا، بار خدایا گناهان ما از ما فرو نه. -----
----- ۱. سوره مائده (۵) آیه ۲۶. ۲. همه نسخه بدلها، بجز فق: دیه. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر:

ایله. ۴. مج: اریحا، [.....]. ۵. سوره بقره (۲) آیه ۶۱. ۶. مب: خورید. ۷. مب: درون شوید در روی. ۸. دب، مب: چون. صفحه: ۳۰۳
عبد الله عباس گفت: مراد گفتن لا اله الا الله است، و رفع او بر خبر مبتدای محذوف است، تقدیر چنین است که: مسئلتنا حطّهُ، و مجاهد گفت: آن دری بود از درهای بیت المقدس که آن را باب حطّهُ گفتند: بهری «۱» دگر گفتند: در آن قبه بود که موسی در آن جا نماز کردی. و اصم گفت: مراد «۲» باب راهی از راههای آن شهر است، چنان که گویند: هذا باب الأمر، ای وجهه. و سعید جبیر گفت: مراد به حطّهُ استغفار است که به استغفار حطّ «۳» گناه باشد، و نصب را در عربیت وجهی باشد، و وجه او مصدر بود از فعلی محذوف و لکن نخوانده‌اند. نَغْفِرْ لَكُمْ خطایاکم، جزم او برای جواب امر است و برای تضمّن او معنی شرط را. [۹۰-ر] و اصل «غفر»، و «ستر» بود، و ترک را از اینکه جا مغفر گویند. و آن خرّقه‌ای که در زیر مقنع زنان بر سر افکنند آن را غفیره «۴» گویند. و غفر، نام ستاره‌ای است از منازل قمر. و غفر، نکس باشد در بیماری، یعنی گناهان شما باز پوشیم و بر آن محاسبت و معاقبت نکنیم. «خطایاکم»، جمع خطیئهُ باشد، و جمله گناه «۵» را خطیئت گویند، اگر چه بعمد کرده باشند. ابن درید گفت: اسم «خطا» باشد مقصور مهموز، و خطیء الشیء آن باشد که قصد نکنند آن چیز «۶» بیاشد، و اخطأ، آن باشد که خواهد که بکند و لکن اصابت نبود و کرده نشود. و بعضی اهل لغت گفتند: خطیء و اخطأ به یک معنی باشد، و اشتقاق او از تخطی باشد، و هو تجاوز المراد و الصواب. و سَيَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ، «سین» استقبال است، و «زاد» هم لازم باشد هم متعدی، چون متعدی باشد به دو مفعول متعدی بود، نحو قوله: وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى «۷»، ----- ۱. مج، فق، وز، مب، مر: حطّهُ. ۲. دب، آج، لب،

فق، مب، مر به. ۳. همه نسخه بدلها، بجز مب: و بعضی. ۴، ۵. کذا: در اساس، مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: غفیر، با توجّه به ضبط لغت و استعمال اهل لسان «غفاره» صحیح است. ۶. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز را. ۷. سوره کهف (۱۸) آیه ۱۳. صفحه: ۳۰۴
فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا «۱» فَيَذَلُ الَّذِينَ ظَلَمُوا، تبدیل و تغییر متقارب المعنی باشند، و از میان ایشان فرق است. تبدیل، جعل الشیء مکان غیره باشد، و تغییر بگرداندن شکل و هیأت «۳» او باشد. الَّذِينَ ظَلَمُوا، گفتند: مراد به اینکه ظلم کفر است، یعنی کافران آن را که ایشان را فرمودند بدل کفر کردند. قولا و فعلا ایشان را گفتند: از اینکه درهای تنگ در شوی تا پشت خم کنی به تواضع، ایشان بدل کردند بعضی به درهای فراخ رفتند و راه بگردانیدند، و بعضی به درهای تنگ شدند پشت باز کردند و به پشت در شدند، و به جای آن که ایشان را گفتند، بگویی: حطّهُ، تا شما را کفّارت گناه بود، گفتند: حنطهُ فی شعیر بر طریق استهزاء. قولی دگر آن است که، گفتند به لغت خود: هطّا سمقانا «۴»، یعنی حنطهُ حمراء، به لغت ایشان گندم صرح «۵» بود. فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا، فرو فرستادیم بر آنان که ظلم کردند عذابی از آسمان. گفتند: طاعون بود، و اینکه قول ابن زید «۶» است. عبد الله عباس و قتاده گفتند: نوعی عذاب بود، تا به یک روایت بیست و چهار هزار مرد «۷»، و به یک روایت هفتاد هزار مرد به یک ساعت هلاک شدند. و قوله: مِنَ السَّمَاءِ، قولی آن است که آن عذاب از آسمان آمد. بهری دگر گفتند: مراد آن است که من قضاء الله، و به سماء، کنایت کرد از آن، و گفتند: من قبل الله، و اینکه کنایت کرد از او، و گفته‌اند: مراد اخبار از رفعت و علو است، و حمل او بر حقیقت کردن اولیتر باشد، اعنی آسمان. بما كانوا یفسقون، به آن فسق که کردند. و اصل فسق، خروج باشد از چیزی، و فاسق را برای آن گویند [۹۰-پ] که از فرمان خدای تعالی خارج باشد. و گفتند: ----- ۱. سوره بقره (۲) آیه ۱۰. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر: تقدیر چنین است که. ۳. اساس و همه نسخه بدلها: هیئت. ۴. دب، آج، لب، فق، مر: سمقایا. [.....] ۵. همه نسخه بدلها: سرخ. ۶. مج، وز، ابن درید. ۷. دب: مردند. صفحه: ۳۰۵ مراد به اینکه فسق کفر است، برای آن که آنچه

در آیت از ایشان حکایت کرد، بر آن وجه از مؤمنان نباشد، و کافر به هر حال فاسق باشد، و همه فاسق کافر نباشد» (۱).

[سوره البقره (۲): آیات ۶۰ تا ۶۲]

[اشاره]

وَ إِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ كَلُوا وَ اشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (۶۰) وَ إِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعِ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَ فُومِهَا وَ عَدَسِيَّهَا وَ بَصِيلَهَا قَالَ أَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبُطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مِمَّا سَأَلْتُمْ وَ ضَرَبْتَ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ وَ الْمَسْكَنَةَ وَ بَأْوُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ (۶۱) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هَادُوا وَ النَّصَارَىٰ وَ الصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۶۲)

[ترجمه]

و چون آب «۲» خواست موسی برای قومش پس گفتیم ما بزن عصایت بر سنگ بر دمید از او دوازده چشمه دانست هر کسی آب خورد [ن خود] «۳»، بخوری و بیاشامی از روزی خدای و تباهی مکنی «۴» در زمین تباهی «۵» کنان. چون گفتی ای موسی ما شکیبایی نکنیم بر یک طعام بخوان برای ما خدایت را تا بیرون آرد برای ما آنچه رویاند زمین از تره‌اش و خیارش و گندمش «۶» و مرجوش «۷» و پیازش، گفت: بدل می کنی آنچه او کمتر است به آنچه او بهتر است، فرو شوی به شهری که شما راست آنچه خواستی، و بزدند برایشان خواری و درویشی، و باز آمدند به خشم «۸» از خدای تعالی، آن برای آن است که بودند کفر می کردند «۹» به آیات خدا و می کشتند پیغامبران را به نا واجب، اینکه به آن است که عصیان کردند و از حد در گذشتند. -----
 ۱. دب، آج، لب: فق، نباشند، همه نسخه بدلها، بجز وز قوله تعالی. ۲. اساس که نو نویس است: در، با توجه به مج تصحیح شد. ۳. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۴. اسامی: می کنی، با توجه به مج تصحیح شد. ۵. اساس: به صورت «تباهی» همه خوانده می شود. ۶. دب: سیرش. ۷. مج، وز: مرجوش. ۸. مج، دب، وز: خشمی. ۹. مج، دب، آج، لب، فق، وز: بودند که ایشان کافر می شدند. صفحه: ۳۰۶ [۹۱-] ر «۱» به درستی و راستی که آن کسان که ایمان آوردند و آن کسان که جهود شدند و ترسایان و صابیان، هر که ایمان آرد به خدا و روز باز پسین و کردار نیکو کند، ایشان را مزدشان بنزدیک خدایشان باشد و برایشان ترس «۲» نباشد، و نه ایشان اندوهگن «۳» شوند. اینکه آیات هم قصه «۴» ایشان است در تیه، و چون از کار سایه و طعام فارغ گشتند، گفتند: یا رسول الله؟ ما را آب باید. موسی - علیه السلام - برای ایشان از خدای تعالی آب خواست. و «سین» طلب راست، چنان که بنای استفعال بود از استفهام و استخبار که طلب فهم و خبر باشد، استسقاء آب خواستن باشد، و سقی آب دادن باشد، و گفتند: سقی و اسقی یک لغت است. و گفتند: سقاه آن باشد که به دست آب دهد «۵» او را تا به دهن باز خورد، و اسقی آن باشد که کشتش را آب دهد «۶» یا تعریض کند او را به آب خوردن، بیانش قوله تعالی: فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ «۷» لَأَسْقِيَنَّهُمْ مَاءً غَدَقًا «۸»، و بر حجت قول اول شاعر می گوید: سقی قومی بنی مجد و اسقی نمیرا و القبائل من هلال خدای تعالی گفت: ای موسی؟ عصایت «۹» بر سنگ زن، و آن عصایی بود که موسی - علیه السلام - از شعیب بستد چون او را شبانی فرمود. و گفته‌اند: آن عصا او را از آدم به میراث رسید، و آن عصایی بود از مورد که آدم - علیه السلام - چون از بهشت به زمین آمد با خود بیاورد، و او را دو شعبه بود. چون شب در آمدی از او چون مشعله «۱۰» نور می تافتی، و طول او ده گز بود بر طول

موسی - علیه السلام - و نام اینکه عصا «علیق» بود. ----- ۱. همه نسخه بدلها: آیه و ترجمه را در اینکه جا نیآورده‌اند. ۲. مج، وز: ترسی. [.....] ۳. مج، وز: اندوهگین، دب، آج، لب، فق: اندوهناک. ۴. همه نسخه بدلها احوال. ۵، ۶. دب، آج، لب، فق، مب: دهند. ۷. سوره حجر (۱۵) آیه ۲۲. ۸. سوره جن (۷۲) آیه ۱۶. ۹. همه نسخه بدلها: عصای خود. ۱۰. مر: شعله. صفحه: ۳۰۷. قوله: الْحَجَر، خلاف کرده‌اند در سنگ. وهب متبه گفت: هر وقتی سنگی دگر بودی چنان که موسی - علیه السلام - برسیدی هر سنگ که بودی عصا بر او زدی دوازده چشمه از او روان شدی، برای هر سبطی چشمه‌ای، تا ایشان را به «۱» هم خلاف نباشد. ایشان گفتند: اگر موسی را عصا گم شود، ما از تشنگی بمیریم. خدای تعالی گفت: پس از اینکه عصا بر سنگ مزن، به انگشت اشارت کن و بفرما تا به فرمان من «۲» آب از او بیرون آید، همچنان کرد. گفتند: اگر وقتی ما به زمینی فرود آییم که در آن جا سنگ نباشد، آب از کجا آریم! موسی - علیه السلام - سنگی با خود بر گرفت، [۹۱-پ] گفت: اکنون ایمن باشی. و قولی دگر آن است که: سنگی بود معین، برای آن گفت: «الحجر»، به «لام» تعریف عهد. عبد الله عباس گفت: سنگی بود مرّج خفیف بر شکل روی مردی، آن با خود داشتی، هر گه که به آب حاجت بودی عصا بر وی زدی تا دوازده چشمه از او بیرون آمدی. ابو روق گفت: سنگی سست بود، و در او دوازده رخنه بود، از هر رخنه‌ای چشمه‌ای آب عذب بیرون می‌آمدی. چون مستغنی شدند، دگر باره عصا بر وی زدی تا منقطع شدی. هر روز آن سنگ ششصد «۳» هزار مرد را آب دادی، جز چهار پایان را. و در خبر می‌آید که: موسی - علیه السلام - می‌رفت در بعضی راهها، سنگی دید بر آن راه افکنده. آن سنگ موسی را آواز داد که: مرا بر گیر که تو را در من شأنی و کاری و معجزه‌ای هست. موسی - علیه السلام - سنگ بر گرفت. چون قوم آب خواستند، خدای تعالی گفت: اضرب بعصاک الحجر، یعنی آن سنگ معین. فأنفجرت، در آیت حذفی و اختصاری هست، و تقدیر اینکه است که: فاضرب فانفجرت، و لکن بیفگند برای دلالت کلام بر او، و اصل انفجار، انشقاق و اتساع بود، و صبح را از اینکه جا فجر خوانند، و فجور «۴» برای اینکه گویند لاتساعه، چه آنچه مشروع باشد مضیق و محدود بود به تضییق و تحدید شرع. انفجار بر دمیدن آب باشد از ----- ۱. همه نسخه بدلها: با. ۲. دب، آج، لب، فق، مب، مر: تو. ۳. مج، وز: سیصد، دب، مر: شصت. ۴. مج، دب، وز، فق، مر را. صفحه: ۳۰۸ چشمه. «منه» ای من الحجر، از او، یعنی از سنگ. اثنتا عشره عیناً، دوازده چشمه آب. و «عین»، از اسماء مشترکه است، عین چشم باشد و چشمه آب باشد، و عین المیزان، چشمه ترازو باشد، و عین الزکبه، سر زانو باشد، و عین زر باشد، و عین الشیء، ذاته و شخصه باشد. و گفته‌اند: تسمیت اینکه جمله به یک نام برای تدویر و تقویر «۱» آن است، و تخصیص اینکه عدد برای آن بود که ایشان دوازده سبط بودند از دوازده فرزند یعقوب - علیه السلام. و عین مؤنث اللفظ است، برای آن «اثنتا عشره» گفت، «تا» در «عشره» و «اثنتا» در آورد. و نصب او بر تمیز است. و «الف» تثنیه علامت رفع بود، و «یا» علامت نصب و جزّ، و رفع اینکه جا به فاعلیت است، و نصب فی قوله: وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا «۲» قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ، هر سبطی از اسباط چشمه خود شناختندی. و مراد به «اناس»، سبطی از اسباط است، یعنی کل سبط مشربهم. «مشرب»، جای شرب باشد، و به معنی مصدر باشد چون: مدخل و مخرج و مطلع. کُلُوا وَاشْرَبُوا، تقدیر چنان است که: و قلنا لهم، از جمله آن مواضع است که قول در او حذف کرده است، چون حال بر اینکه جمله بود، ما ایشان را گفتیم: کُلُوا وَاشْرَبُوا، بخوری از اینکه «من» و «سلوی»، و باز خوری از اینکه چشمه‌های «۳» آب که من شما را روزی کرده‌ام. و حدّ روزی بگفتیم، و روزی را با خود حوالت کرد از آن جا که او آفریند «۴»، و اسباب رسیدن از تمکین [۹۲-ر] و آیات او کند. وَ لَا تَعْتَوُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ، و در زمین فساد مکنی. و العثو و العیث، اشدّ الفساد، و اینکه مقلوب است به اتّفاق المعنی، يقال: عثا يعثو عثوا و عاث يعيث عیثا و عثی یعنی عیثا، هم لغتی است در اینکه معنی، قال عدی بن الرّقاع: لو لا الحیاء و انّ رأسی قد عثا فيه المشیب لزرت أمّ الهیثم و قال رؤبه: ----- ۱. کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، مر: تغویر. ۲. سوره مائده (۵) آیه ۱۲. ۳. اساس: چشمه‌ها / چشمه‌های. [.....] ۴. همه نسخه بدلها: آفرید. صفحه: ۳۰۹ و عاث فینا مستحلّ عاثّ مصدّق او ناجز مقاعث و برای آن گفت: «مفسدین»، و اگر

چه عثو خود فساد باشد تا «۱» ایهام آن نیفکند که اینکه فعلی باشد که ظاهرش فساد بود و باطنش صلاح، چنان که فعل صاحب موسی از خرق سفینه و قتل غلام، یعنی فعلی مکنی که ظاهر و باطن آن فساد باشد، تا مکرر نبود و محمول بود بر فایده‌ای نو «۲». و إِذِ قُلْتُمْ یا مُوسَى، و نیز یاد کنی چون گفتم یا موسی که «۳» بر یک طعام صبر نکنیم، چون مدتی از من و سلوی بخوردند، ایشان را از آن ملال آمد، آرزوی تره و سیر «۴» و پیاز کردند. حسن بصری گفت: برای آن که ایشان اهل سواد بودند، و نشو و تربیت ایشان بر آن بود، طبع ایشان با من و سلوی ساخته نبود، طبعشان با آن خواست، گفتند: یا موسی؟ خدای را دعا کن تا اینکه زمین «۵» برای ما تره برویاند «۶»، و برای ما بیرون آرد از زمین از آنچه از زمین روید از تره «۷». و تره «۸» را برای آن بقل خوانند «۹» که از زمین بر آید، يقال: بقل البقل اذا نبت، و بقل وجه الغلام اذا اختط. و قَتَائِهَا، در شاذ «قَتَائِهَا»، به ضم «قاف» خوانده‌اند، و آن لغت تمیم است. و «قَتَاء» خیار باشد. و قَوْمِهَا، عبد الله عباس گفت: «قوم» نان باشد، تقول العرب: قوموا لنا، ای اختبوا. عطا و ابو مالک گفتند: گندم باشد، و اینکه لغت قدمای عرب است، قال الشاعر: قد كنت احسبني كأغني واجد قدم المدينة في «۱۰» زراعه قوم قتيبي گفت: جمله حبوب را قوم خوانند، و کلبی گفت و نصر بن شمیل و کسائی و مؤرج که: سیر باشد، و مؤرج اینکه بیت حسان بیاورد: و انتم اناس لثام الاصول طعامكم الفوم و الحوقل ----- ۱. دب، آج، لب، مب در. ۲. مج، وز، مب: بود، دب، آج، لب، فق، مر: تو. ۳. همه نسخه بدلها ما. ۴. مج: سبز، وز: سبزه. ۵. دب، آج، لب، مب را. ۶. دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیارند. ۷، ۸. اساس: به صورت «تره» هم خوانده می‌شود. ۹. مج، وز: خواند. ۱۰. کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۰۵/۱)، و لسان العرب (۴۶۰/۱۲): عن. صفحه: ۳۱۰ یعنی سیر و پیاز، و نصر شمیل «۱» اینکه بیت بیاورد به استشهاد از امیه بن الصیلت: کانت منازلهم اذ ذاک ظاهره فیها الفرایس و الفومان و البصل و عرب از میان «ثا» و «فا» معاقت کنند، صمغ عرفط را مغایر و مغایر گویند، و گور را جدف و جدث گویند، و در مصحف عبد الله مسعود «و ثومها» است به «ثا». و عَدَسِيَّهَا، و مرجوم «۲». روایت است از علی بن موسی - علیهما السلام - از پدراننش از امیر المؤمنین - علیه السلام - از رسول - صلی الله علیه و آله که گفت: علیکم بالعدس فانه مبارک مقدس و انه یرقق القلب و یکثر الدمعه و انه بارک فیه سبعون نبیا [۲۹-پ] آخرهم عیسی بن مریم، گفت: بر شما باد که مرجو بسیار خوری که آن مبارک است و مقدس و پاکیزه است، دل را تنک کند «۳» و آب چشم را بسیار کند، و هفتاد پیغامبر بر او دعا کرده‌اند به برکت، آخرشان عیسی بن مریم. و بَصَلِهَا، و پیاز، و «ها» در جمله اینکه چیزها کنایت است از زمین که زمین مؤنث است و تأنیث او به سماع دانند. موسی - علیه السلام - ایشان را گفت عند آن: ا تستبدلون الندی هو ادنی بالندی هو خیر، گفت: بدل می‌کنی آنچه کمتر و خسیستر است به آنچه بهتر است! ادنی من الدناءة و الخساسة، و در شاذ به همز «۴» خوانده‌اند. و بعضی نحویان گفتند: مراد ادون است و لکن قلب کردند - چنان که در عثا و عاث گفتیم - دونتر فروتر، یعنی آنچه بهتر است از طعام رها می‌کنی و بتر اختیار می‌کنی! و روا بود که راجع بود به اختیار خدا، و اختیار ایشان برای خود. اهبطوا مصرًا، هبوط، به زمین نشیب فرو شدن باشد، و نقیض او صعود بود. و مراد به مصر، شهری از شهرهاست برای تنکیر و دخول تنوین در او. و اگر مصر معین خواستی، تنوین در او نبردی که او از باب لا- ینصرف است، چنان که گفت: ادخلوا مصرًا ان شاء الله آمین «۵»، و اینکه قول قتاده است. ----- ۱. مج، آج، لب، دب، مر: نصر بن شمیل. ۲. وز در حاشیه افزوده: تفسیر عدس است، لکن در زبان مرجومک می‌کنید (!)، ظاهرا می‌گویند صحیح باشد. ۳. مج، فق، وز، مب، مر: تنگ نکند. ۴. آج، لب: همزه. [.....]. ۵. سوره یوسف (۱۲) آیه ۹۹. صفحه: ۳۱۱ و ضحاک گفت: مصر فرعون خواست - اینکه شهر مخصوص که آن را مصر می‌خوانند، و روا بود که اینکه اسم را و امثال اینکه را گاه صرف کنند گاه نکنند، برای آن که اسمی خفیف است ساکن الاوسط «۱» بر سه حرف، و آن اسم که چنین باشد مخیر باشند در صرف و ترک صرف. آن که صرف نکند برای آن نکند که دو سبب در او حاصل است: و آن علمیت است و تأنیث، و آن که صرف کند، گوید: خفت اسم معادل شد «۲» یک سبب را اسم بر یک سبب بماند، و به یک سبب ترک صرف نکنند. و در شاذ، حسن بصری و طلحه بن مصرّف خواندند:

«اهبطوا مصر»، بی تنوین، و در مصحف عبد الله مسعود چنین است. و مانند اینکه در دو نوع بود: در مؤنث و اسم اعجمی، چون: «هند» و «دعد» و «نوح» و «لوط» و شاعر گفت: لم تتلّع بفضل مئزرها دعد و لم تسق دعد فی العلب جمع کرد از میان هر دو وجه، و مصر در تازی حدّ باشد، و مصور الدار حدودها باشد، و شاعر گفت: و جاعل الشمس مصرا لا خفاء به بین النهار و بین اللیل قد فصلا فإنّ لکم ما سألتم، در مصر شوی یا در هر شهرها (۳) که آنچه شما خواستی از اینکه بقول و نبات زمین آن جا باشد. آنگه از خطاب به مغایبه آمد (۴)، گفت: وَ ضَرَبْتَ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ وَ الْمَسْكَنَةَ بر عادت عرب که ایشان چنین بسیار کنند، قال الله تعالی: حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَ جَرَيْنَ بِهِمْ (۵) حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَ هُمْ صَاغِرُونَ (۲). و عطاء بن السائب گفت: مراد غیار (۳) و زی جهودی و اهل ذمّت است که شارع را فرمود تا ایشان را به غیار (۴) از مسلمانان جدا کند. «و المسکنه»، و درویشی و هو مفعلة من السكون برای آن که درویش (۵) را حرکت نشاط نبود تا هر کجا جهودی را بینی، یا درویش باشد، یا درویش شکل، یا درویش دل (۶). وَ بِأَوْ بَعْضِ، ای رجعوا، باز آمدند با خشم خدا. و ابو روق گفت: استحقّوا، مستحقّ خشم خدا می شدند، و ابو عبید (۷) گفت: اقروا به و احتملوه، بر گرفتند و به آن معترف شدند، یقال: بآء بحقه اذا اقربه، و غضب خدای تعالی ارادت او باشد عقاب را به مستحقّش، و معنی سخط هم اینکه باشد و بغض. ذلک بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، اینکه به آن است که ایشان به آیات خدای تعالی کافر می شوند، یعنی نعت و صفت محمّد صلی الله علیه و علی اله پنهان می کنند، و آیت رجم در توریت و انجیل پنهان می کنند و تحریف آن می کنند. وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ و پیغامبران را بنا حق می کشند و «قتل»، تخریب بنیت حیات باشد به آلتی که به غالب عادت عند آن تلف حیات بود. و نافع تنها «التبیین» مهموز می خواند من النبأ، و هو الخبر، و باقی قراء بی همز (۸) می خوانند. و آن را سه وجه بود: یکی آن که معنی همان باشد که در مهموز بود، و لکن تخفیف همز کرد (۹). و وجه دوم من النبأ و هی الرّفعة، پس بر اینکه قول «نبی»، رفیع باشد و نبأ عن المكان اذا ارتفع عنه، قال الشاعر: -----

--- ۱. همه نسخه بدلها، بجز وز: می گذراند. ۲. سوره توبه (۹) آیه ۲۹، ۳، ۴. آج: صغار. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: درویشی. ۶. همه نسخه بدلها باشد. ۷. مر: ابو عبیده. ۸. همه نسخه بدلها، بجز مج: همزه. ۹. مج، وز: گردد. [.....] صفحه: ۳۱۳ انّ جنبی عن الفراش لنابی (۱) «کتجافی الأسر» (۲) فوق الطراب وجه سیم آن است که: «نبی» طریق روشن باشد برای آن که خلق به او مهتدی شوند چنان که به راه راست، و اینکه قول کسائی است و بر اینکه حجت انگیخت [به قول شاعر] (۳): «لأصبح رتما دقاق الحصا مكان النبي من الكائب و قوله: «بغير الحق»، دلیل نکند بر آن که کشتن ایشان بر وجهی بود که حق باشد، مراد آن است که کشتن پیغامبران جز بنا حق نباشد، چه اینکه دلیل الخطاب باشد، و دلیل الخطاب بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است، و اینکه را امثله بسیار است، بعضی (۴) گفته شد پیش از اینکه، و گفته اند: مراد آن است که بقوله: «بغير الحق» یعنی بلا-جرم، بی گناهی و چیزی که به علت توان کردن، پیغامبران را (۵) می کشتند. در خبر می آید که: جهودان در یک روز هفتاد پیغامبر را بکشتند در بازار بامداد، و نماز دیگر هم در آن بازار تره می فروختند. ذلک بما عصوا، «ما» مصدریه است، معنی آن است که: ذلک بعصیانهم، و عصیان مخالفت امر [۹۳-پ] به «۶» ارادت باشد. وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ، ای يتجاوزون حدود الله، اینکه به ایشان برای آن است که ایشان فرمانهای مرا مخالفت کردند و از حدّهای من تعدی کردند. و اعتداء، اسراف و ظلم و تجاوز حدّ و قدر باشد، و او هم در محلّ مصدر است عظفا علی قوله: «بما عصوا». قوله: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا (۷)، کلام در ایمان و حقیقت او در آیات مقدم برفت. قوله: وَ الَّذِينَ هَادُوا، در معنی اصل و اشتقاق او خلاف کردند: «هادوا» جهود شدند. و ابو عبیده (۸) گفت: معنی «هادوا» ای تابوا من عبادة العجل، از گوساله پرستیدن توبه کردند، من قوله: إِنَّا هَدْنَا إِلَيْكَ (۹) وَ النَّصَارَى، علما خلاف کردند در سبب تسمیت ایشان به اینکه نام: زهری گفت: برای آن ترسایان را نصاری خوانند که حواریان ایشان گفتند: نحن أنصارُ الله (۲). مقاتل گفت: ایشان را برای آن نصاری خواندند که ایشان در دهی بودند که آن را ناصره خواندند، نسبت کرد ایشان را به آن. خلیل احمد گفت: نصاری جمع نصران باشد، کندهمان و ندامی، و انشد: براه (۳) اذا زار العشی محنفا و یضحی (۴) لدیه و هو نصران شامس (۵) پس «یا» ی نسبت در او افزودند،

چنان که در لحيانی و رقبانی لکثیر اللحیة و عظیم الزقبه. و زجاج گفت: شاید که نصاری جمع نصری بود، چنان که بعیر مهری و ابل مهاری، و اینکه شتری باشد منسوب الی مهره و هی قبیله، همچنین ایشان منسوبند الی نصره قریه کان عیسی - علیه السّلام - نزلها، دهی که عیسی - علیه السّلام - آن جا فرود آمدی. ----- ۱. دب: بجستندی، آج، لب، فق، مر: بجستند، وز، مب: بجبند. ۲. سوره آل عمران (۳) آیه ۵۲، و سوره صف (۶۱) آیه ۱۴. ۳. دب، آج، لب، فق، مب، مر: نراه، وز: تراه. ۴. مج: تضحی. ۵. مج، وز: شاموس. [.....] صفحه: ۳۱۵ و الصّابین، اهل مدینه «صابین» خواندند بی همز «ا»، و باقی قراء به همز «ا» خواندند، و اصل او من صبا یصبو اذا مال و خرج من دین الی دین، و به همز «ا» هم اینکه معنی دارد، و اصبا (۴) لغه فی صبا، قال الشّاعر: اذا صبأت هوادی الخیل عنها حسبت بنحرها شرق العبیر علما خلاف کردند در آن که ایشان که بودند و دین ایشان چه بود: سدّی گفت: ایشان قومی اند از اهل کتاب و ذبیح ایشان ذبیح اهل کتاب بود. عبد الله عباس گفت: ذبیح ایشان حلال نباشد و با ایشان مناکحت نشاید کردن. مجاهد گفت: ایشان اهل کتاب نیند «۵»، بل قبیله‌ای اند از شام میان گبرکی و جهودی، ایشان را دینی نیست، و اینکه مذهب ابو حنیفه است [۹۴-ر]. قتاده و مقاتل گفتند: قومی اند که به خدای تعالی مقرّاند، فریشتگان را پرستند و زبور خوانند و نماز کنند به جانب کعبه، و از هر دینی چیزی گرفته‌اند. کلبی گفت: جماعتی اند میان جهودی و ترسای «۶» میان سر بتراشند و خود را خصی بکنند. ابن زید گفت: قومی اند در جزیره موصل، لا اله الا الله گویند و به رسولان خدای ایمان ندارند، برای اینکه مشرکان عهد رسول، مصطفی را - علیه السّلام - و صحابه «۷» او را صابی خواندند تشبیه به ایشان، و قومی گفتند: برای آنشان «۸» صابی خواندند که ایشان از دین جاهلیت به دین مسلمانی شدند «۹». من آمن بالله، سؤال کردند و گفتند: «من امن بالله» یا راجع است به «انّ الذین امنوا»، یا به آنچه از پس اوست. اگر راجع است با اول، مؤمن چگونه ایمان آرد «۱۰»! و اگر راجع بود با دگر اصناف از جهودان و ترسایان و صابیان، به چه دلیل ----- ۱، ۲، ۳. همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: همزه. ۴. آج: صبا. ۵. همه نسخه بدلها: نه‌اند. ۶. آج، لب، فق، مب، مر: جهودان و ترسایان. ۷. همه نسخه بدلها: اصحابه. ۸. همه نسخه بدلها: آن ایشان. ۹. دب، آج، لب، فق، مب، مر واصله من صبا یصبوا اذا مال، قال الشّاعر: صبا قلبی و مال الیک میلا. || و از قنی خیالک بابتلاء ۱۰. همه نسخه بدلها: آورد. صفحه: ۳۱۶ تخصیص افند! به ایشان «۱» گویم از اینکه چند جواب است: یکی آن که «انّ الذین امنوا» مؤمنانند، و «من امن»، راجع است با دگر اصناف جز آن که «منهم» مضمّر است اینکه جا تا به او تخصیص افتد، و حذف او برای دلالت کلام کرد بر او چنان که هم در اینکه سورت گفت و «منهم» اظهار کرد فی قوله: وَ ارزُقْ اهلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ «۳». جواب دیگر آن است که: «انّ الذین امنوا»، نه «۴» حقیقت است، معنی آن است که: اظهروا الایمان بالسنتهم «۵» و اضمروا الکفر «۶» فی قلوبهم، چنان که در دگر آیت گفت: مِنَ الذّٰیْنَ قَالُوْا آمَنَّا بِاَفْوَهِهِمْ وَ لَمْ تُؤْمِنْ قُلُوْبُهُمْ «۷» یا اَیُّهَا الذّٰیْنَ آمَنُوْا اٰمِنُوْا بِاللّٰهِ «۸» اِنَّ الذّٰیْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا «۱۱» فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ، و در آخر آن آیت گفت: تَنْزَّلَ عَلَیْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَلَّا تَخٰفُوْا وَ لَا تَحْزَنُوْا «۱۲». و «من» لفظی است صالح واحد «۱۳» و تشبیه «۱۴» و جمع را مذکر و مؤنث را، اما در واحد فی قوله: وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ اِلَیْکَ «۱۵»، و در جمع: وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُوْنَ اِلَیْکَ «۱۶» وَ مَنْ یَقْنَتُ مِنْکُمْ لِلّٰهِ وَ رَسُوْلِهِ وَ تَعْمَلُ صَالِحًا نُؤْتِیْهَا اَجْرَهَا مَرَّتَیْنِ «۱۷» وَ الْیَوْمَ الْاٰخِرِ، یعنی روز قیامت، و به آن اینکه روز را روز باز پسین خواند که از پس آن دگر شب نباشد تا روزی دگر بود از پس او. و عَمِلَ صَالِحًا، و عمل نیکو کند از ادای واجبات و سنن و اجتناب قبایح. فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ، «فا» برای جواب شرط آمد، اگر گویند: خبر «ان» کجاست! و جزای شرط کدام است! جواب آن است که: «فلهم اجرهم»، جمله‌ای است از مبتدا و خبر، هم در محل خبر «ان»، و هم در محل جزای شرط. و من آمن [۹۴-پ] که شرط است مبتدای دوم است، وزن «۲» اینکه از کلام چنین بود: انّ الذین دخلوا داری من سلّم علیّ فله درهم، برای مشابهتی که مبتدا و خبر را به شرط و جزا هست، جواب هر دو به جمله باز آید، و وجه مشابهت «۳» است که هیچ دو مستقل نیستند، مبتدا بی خبر نباشد و شرط بی جزا، و اینکه مسأله پیش از اینکه مشروحتر گفته شده است. وَ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ، گفته‌اند معنی آن است

که: ترسی نیست برایشان در آنچه از پیش فرستاده‌اند، و نه‌اند و هی در آنچه باز گذاشته‌اند، و قیل: لا خَوْفَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْخُلُودِ فِي النَّارِ، وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ مِنْ قَطِيعَةِ الْمَلِكِ الْجَبَّارِ، و قیل: لا خَوْفَ عَلَيْهِمْ، فِي الْكِبَائِرِ فَانِي اغْفِرْهَا، وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ مِنَ الصَّيِّغَاتِ فَانِي اكْفِرْهَا، و قیل: لا خَوْفَ عَلَيْهِمْ فِيمَا تَعَاطَوْهَا مِنَ الْاِجْرَامِ، وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ فِيمَا اقْتَرَفَوْهَا مِنَ الْاِثَامِ لَمَا سَبَقَ لَهُمْ مِنَ الْاِيْمَانِ وَ الْاِسْلَامِ، ايشان را از کبایر خوف نباشد و نه از صغایر اندوه، چه اینکه مکفر کنم، و آن مستتر.

[سوره البقره (۲): آیات ۶۳ تا ۶۶]

[اشاره]

وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَ رَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَ اذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۶۳) ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۶۴) وَ لَقَدْ عَلَّمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ (۶۵) فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَ مَا خَلَفَهَا وَ مَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ (۶۶)

[ترجمه]

و چون ها گرفتیم پیمان شما و بداشتیم بر بالای شما کوه طور بگیرید (۴) آنچه بدادیم ما شما را بنیرو، و یاد کنید آنچه در وی است تا مگر شما ----- ۱. همه نسخه بدلها را. ۲. مج: و وزدان، دب: او وزان، آج، لب، فق، مـب: وزان، وز: و اوزان. ۳. آج، لب، فق، وز، مـب، مر آن. ۴. مج، وز: تا ها گیرید. صفحه: ۳۱۸ ترسکار (۱) شوی. پس برگردیدید (۲) از پس آن اگر نه فضل خدا بودی (۳) بر شما و بخشایش او بودی (۴)، هر آینه بودید شما از زیانکاران. و به حقیقت بدانستی شما آن کسان را [که] (۵) در گذشتند از شما در شنبه، پس گفتیم ایشان را باشید بوزنگان (۶) راندگان. پس گردانیدیم آن را عبرتی آن را که پیش ایشان بود و آنچه از پس آن است، و پندی مر ترسکاران را (۷). قوله: وَ إِذْ أَخَذْنَا، یاد کنی چون ما عهد شما بستیم (۸)، و آن عهد خداست که بر جمله مکلفان گرفت که او را پرستند، و با او انباز نگیرند، و رسولان او را تصدیق کنند، و کتابهای او کار بندند، و اوامر او را مؤتمر (۹) شوند، و از مناهی او منزجر (۱۰) شوند. و «ميثاق»، مفعال باشد از وثیقه اما به سوگند و امیا به عهد یا جز آن از وثایق، و مراد به اینکه ميثاق آن است که ما گفتیم، و حق تعالی در دگر آیت شرح داد (۱۱) من قوله: وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا (۱۲) - الايات، و فی قوله: وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ (۹۵-۹۶) [مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَ لَا تَكْتُمُونَهُ (۱۳)]، و فی قوله: وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَ حِكْمَةٍ ----- ۱. دب، آج، لب، فق: رستگار. [.....]. ۲. مج: برگردید، دب: برگردیدن، آج، لب: برگردندن، فق، برگرداندن. ۳. مج: خدای نه استی، وز: خدای استی. ۴. مج: بودیتان. ۵. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. ۶. مج: بوزنگانی، وز: بوزنگانی. ۷. همه نسخه بدلها اینکه چهار آیات است. ۸. مر: بستیم. ۹. اساس: مؤتمن، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. ۱۰. دب، آج، لب، فق: متحرز. ۱۱. دب، آج، لب و او. ۱۲. سوره بقره (۲) آیه ۸۳. ۱۳. سوره نساء (۴) آیه ۱۸۷. صفحه: ۳۱۹ «۱» - الایه، و آنچه مانند اینکه است از آیات که متضمن است ذکر عهد و ميثاق را، و حمل او بر عموم کردن اولیتر بود. وَ رَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ، طور به تازی کوه باشد چنان که عجاج گفت: دانی جناحیه من الطور فمّر تقضی البازی إذا البازی کسر و چنان که جریر گفت: فان یر سلمی الجنّ یستأنسوا بها و ان یر سلمی صاحب الطور ینزل و گفته‌اند: طور کوهی است معین که خدای تعالی بر او با موسی سخن گفت. و گفته‌اند: اینکه به لغت سریانی (۲) «کوه باشد، و اگر چنین باشد اتفاق اللغتين بود برای آن که در قرآن جز تازی نیست. مفسران گفتند: چون خدای - جل - جلاله - توریت بر بنی اسرایل فرو فرستاد، و در آن جا آصار و اثقال و تکالیف شاق

بود، بنی اسرائیل آن را احتمال نکردند^(۳) و نمی‌پذیرفتند، و چون می‌پذیرفتند وفا نمی‌کردند، خدای - جل جلاله - بر سبیل تهدید و وعید و اعدار و انذار بفرمود جبریل را تا کوهی به مقدار لشکرگاه ایشان به طول و عرض یک فرسنگ در یک فرسنگ بر کند از جایگاه، و بر بالای سر ایشان معلّق بداشت به مقدار قامت مردی. عبد الله عباس گفت: از کوههای فلسطین بود، حق تعالی فرمان داد تا از جای بر کنده شد و بر بالای سر ایشان^(۴) چون سایه بانی بایستاد، و عطا روایت کرد هم از عبد الله عباس که: خدای تعالی کوه بر بالای سر ایشان بداشت، و آتشی عظیم از پیش روی^(۵) ایشان پدید کرد و از پس ایشان دریای شور بود، و ایشان در میانه آن^(۶) سر بر زمین نهادند به نیم روی و به یک چشم به کوه می‌نگریدند و می‌گفتند: حنطه، به جای حطه، و اینکه جمله بر وجهی بوده باشد که ایشان ملجأ نشده باشند و الا اگر ملجأ ----- ۱. سوره بقره (۲) آیه ۸۱. ۲. همه نسخه بدلها است، چاپ شعرانی (۲۱۳/۱) اسم. [...] ۳. مب: نکردندی. ۴. آج، مر معلّق بداشت و. ۵. مر در برابر. ۶. همه نسخه بدلها: ندارد. صفحه: ۳۲۰ شدند علی کل حال آن گفتندی که ایشان را فرمودند^(۱)، خلاف آن نگفتندی. دگر آن که: با الجاء ثبات تکلیف نباشد. خذوا ما آتیناکم بقوة، و اینکه از جمله آن جایگاههاست که ما گفتیم که: قول در او حذف کرد، و تقدیر آن است که: و قلنا لهم خذوا ما آتیناکم بقوة، و لا بد اینکه محذوف تقدیر باید کردن تا معنی کلام مستقیم شود. و معنی «اخذ» اینکه جا قبول است، و «ایفاء»، اعطا باشد، يقال: ایتته اذا اعطیته، و ایتته جتته. بقوة، ای بجهد و اجتهاد و مواظبه و مداومه، و اینکه قول عبد الله عباس است و قتاده^(۲) و سدی و ابو العالیه. ربیع انس گفت: بطاعه الله، به فرمانبرداری خدای. مجاهد گفت: به عمل کردن به آنچه در وی است. ابن بحر گفت: مراد آن است که بالقبول. ابو علی گفت: به قدرتی^(۳) که خدای تعالی [۹۵-پ] شما را داده است. و در آیت دلیل است بر آن که قدرت قبل الفعل باشد، برای آن که امر به فعل قبل فعل باشد، و خدای تعالی خبر داد که: قدرت پیش^(۴) امر است، پس قدرت به دو درج^(۵) پیش از فعل باشد. و اذکروا ما فیهِ، یاد داری و فراموش مکنی، و گفته‌اند مراد آن است که: تأمل و تفکر کنی، و تذکر و اعتبار به آنچه در اوست از وعد و وعید و عظمت^(۶) و امثال. لعلکم تتقون، تا همانا شما پرهیزی^(۷) از معاصی، و آن تذکر شما را لطف^(۸) باشد مقرب به طاعت و مبعّد^(۹) از معصیت تا به صفت متقیان شوی. ثم توَلَّیْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِکَ، پس اعراض کردی و عدول نمودی، و اصل کلمه من قولهم: و لائی فلان کذا فتولّیته، و تفعل مطاوع فعل باشد، چنان که: قطعته فقطع، و حملته فتحمل، و قلدهته فتقلد، و کلفته فتکلف. آنگه اینکه معنی از آن جا بود که: و لمانی دبره، چنان که: و یولون الدبر، و قوله: ----- ۱. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۲. دب، آج، لب، فق، دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۳. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۴. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۵. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۶. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۷. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۸. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۹. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی. ۱۰. دب، آج، لب، فق، مر: فرمودندی.

مب، مر است و مجاهد. ۳. مب، مر: قدرت. ۴. همه نسخه بدلها از. ۵. آج، لب، فق، مب: درجه. ۶. مر: وعظ. ۷. لب، فق، وز: پرخیزی. ۸. همه نسخه بدلها: لطفی. ۹. مج، دب، فق، وز، مب، مر: مستبعد. صفحه: ۳۲۱ و من یولهم یومئذ دبره^(۱) و تولوا و هم معرضون^(۴). من بعد ذلک، از پس آن. «ذلک»، اشارت است الی قوله: ما آتیناکم، و اولیتر آن است که اشارت بود به جمله آنچه در آیت مقدّم بر شمرد از اخذ میثاق و رفع طور بر بالای سر ایشان. و انزال توریت و آیات او، و گفتن او که: خذوا ما آتیناکم بقوة و اذکروا ما فیهِ، تا فایده را مشتمل بود. فلو لا فضل الله علیکم و رحمته لکنتم من الخاسرین، و اگر نه فضل و نعمت خدای تعالی و رحمت او بودی به قبول توبه شما، از نکث و نقض عهد، شما از جمله زیانکاران بودی. و اصل خسران نقصان بود، و گفته‌اند: من الهالکین، شما هلاک شده بودی اگر نه خدای تعالی شما را دریافتی به رحمت. و ابو العالیه گفت: مراد به «فضل الله»، اسلام است و به «رحمت» قرآن، و آیت دلیل نکند بر آن که آنان که هالک و خاسر شدند، فضل و رحمت خدا به ایشان نرسید، چه اینکه هر دو شامل است جمله خلق را، برای آن که اینکه دلیل الخطاب باشد و آن باطل است بنزدیک بیشتر اهل علم، و روا بود که مراد به «فضل» و «رحمت» رفع عذاب بود از ایشان و امهال ایشان تا توبه کردند و خویشان برهانیدند از عذاب عاجل عند رفع الجبل فوقهم. و لقد علمتم الذين اعتدوا منكم في السبت، خطاب در اینکه آیت و جمله آیات مقدّم با اهل کتاب عهد رسول است - صلوات الله علیه و علی اله - و مراد پدران ایشان، چنان که برفت در آیاتی که پیش از اینکه است. گفت: بدانسته‌ای^(۵) حال آنان که اعتدا

کردند، و اعتدا و تعدی مجاوزة الحدّ باشد، و «عدو» که دویدن است مجاوزة [۹۶-] ر قدر المشی باشد، و عدوی که اسم تعدی است از اینکه جا باشد، و عداوت که دشمنی است هم از اینکه جاست. فی السَّبْتِ اصل کلمه قطعۀ من الدَّهر باشد، -----

----- ۱. سوره انفال (۸) آیه ۱۶. [.....] ۲. همه نسخه بدلها: ندارد. ۳. مب فعل. ۴. سوره توبه (۹) آیه ۷۶. ۵. دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندانسته‌ای. صفحه: ۳۲۲ اینکه قول زجاج است. و ابو عبیده می گوید: سبت آن روز است که سبت فیه خلق کل شیء، ای قطع. پس بر اینکه قول «۱» سبت قطع بود، و گفته‌اند: سبت راحت باشد و سکون، و منه السَّبَات لنوم «۲» العلیل «۳»، و قوله: وَ جَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُباتاً «۴»، و مرد خفته را مسبوت گویند لأن السَّبَات ادرکه و اخذه. و قطع برای آن که گفتند که: خدای تعالی آغاز خلق اشیا «۵» روز شنبد «۶» کرد تا روز آدینه «۷» آدینه نماز دیگر تمامی شش روز، چنان که گفت: خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ «۸» إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعاً وَ يَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ «۱۰» فَقُلْنَا لَهُمْ، اینکه قول اینکه جا مجاز است، چنان که در آن آیت که گفت: ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ «۶». و آن جا بر حقیقت نه از خدای تعالی قولی بود و نه از آسمان و زمین، و چنان که شاعر گفت: امتلاً الحوض و قال قطنی مهلا رویدا قد ملات بطنی و معلوم است که حوض چیزی نگفت. و قوله: كُونُوا، صیغت امر است، و مراد کنایت از تسخیر، چنان که گفت: إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ «۷»، و «قرده»، جمع فرد باشد. خاستین، ای بعیدین و خسا یخسا، هم لازم باشد و هم متعدی، يقال: خسات الكلب فحسا هو، ای طردته فاطرد، و ابعده فبعده، و در مطاوع او انخساء آمده است، يقال: خساته فانخسا بر قیاس، قال الزَّاجِر: الكلب ان قلت له اخسا انخسا مجاهد گفت معنی آن است که: اذلاء صاغرین، ذلیل و مهین، و در اینکه عظتی و عبرتی است آنان را که در او تأمل کنند. فَجَعَلْنَاهَا، کردیم ایشان را. و «ها» روا بود که راجع بود با جماعت، و روا بود -----

----- ۱. اساس: بر خواستند، با توجه به معج و رسم الخط رایج، تصحیح شد. ۲. معج، وز: کپی. ۳. معج: ایشان را مسخ کرده بود. ۴. دب، آج، لب: کرده بود. ۵. همه نسخه بدلها: ایشان. [.....] ۶. سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. ۷. سوره نحل (۱۶) آیه ۴۰. صفحه: ۳۲۵ [۹۷-] که راجع بود با «قریه»، علی تقدیر: اهله، و روا بود که راجع بود با عقوبت، و روا بود که راجع بود با لفظ قرده، و اینکه وجوه محتمل است همه را، و قریب است به صواب. نکالما، عبد الله عباس گفت: عقوبه، و دیگران گفتند: عبره ینکل بها من رآها، عبرتی که هر آن کس که ببیند نکول کند و بگریزد و اقدام نیارد کردن بر مثل آن. و نکال، ارهاب غیر باشد کسی را به ترسانیدن، و نکل که قید باشد از اینکه جاست، و لگام را نیز نکل گویند از آن جا که منع کند چون قید. پس اصل کلمه منع بود، و منکول آن باشد که او را به نکال کنند، و نکول تأخر باشد. لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَ مَا خَلْفَهَا، «ما» شاید که موصوله بود و شاید که نکره موصوفه «۱» بود، و «ها» راجع است اما با امت یا «۲» جماعت یا «۳» قری، لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا من القری او الجماعات او الامم، و اینکه قول عبد الله عباس است. سدی گفت «۴»: لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا، راجع است با ذنوب، یعنی نکال آن گناهها که کرده بودند، وَ مَا خَلْفَهَا، با «۵» امتی که از پس ایشان آیند. مجاهد گفت: لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا، گناهی که از پیش کردند، وَ مَا خَلْفَهَا، آن گناهان که در آن میان بودند چون هلاک به ایشان رسید. معنی قول عبد الله عباس آن است که: ما ایشان را عبرتی «۶» کردیم برای امت گذشته، یعنی امتی که از پیش اهلاک «۷» ایشان بودند و گناهی کردند، وَ مَا خَلْفَهَا، و آنان که از پس ایشان باشند. و معنی قول دیگران «۸» آن است که: آن عقوبت «۹» به گناهی بود که در مقدم کردند، و به گناهی «۱۰» که بر سر آن بودند. وَ مَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ، و پندی پرهیزکاران را، و اینکه لفظ مصدر است، و كذلك ----- ۱. آج، لب:

موصوف. ۲، ۳. همه نسخه بدلها با. ۴. همه نسخه بدلها: می گوید. ۵. معج، دب، آج، لب، فق، مب: یا. ۶. معج، دب، فق، وز: مب، مر: مثله، آج، لب مثل. ۷. همه نسخه بدلها: هلاک. ۸. دب، آج، لب، فق، مب، مر: دیگر. ۹. دب، آج، لب، فق، مب، مر: نه. ۱۰. مر: بلکه به گناهی بود، فق: بر به گناهی بود. صفحه: ۳۲۶ الوعظ و العظة كالوعد و العدة و الموعده، يقال: وعظته فاتعظ، و منه قوله «۱۰»- عليه السلام: السَّعِيد من اتَّعظ بغيره. لِلْمُتَّقِينَ، پرهیزگاران را، و اگر چه آن موعظت بود جمله خلاق را، چون متقیان به آن

متعظ شدند، گفت: موعظت ایشان است، تخصیص کرد ایشان را به ذکر، چنان که گفت: هُدَىٰ لِلْمُتَّقِينَ ﴿۲﴾، و: إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مِّن يَخْشَاهَا ﴿۳﴾، و برای آن که گوید «۴» قرآن هدی متقیان است، و آن آیت یا عقوبت و «۵» موعظت متقیان است، دلیل نکند که موعظت جز متقیان نیست، برای آن که اینکه دلیل الخطاب بود، و آن نزدیک بیشتر اهل علم باطل است. و بیان «تقوی»، و حقیقت او و علامت متقیان در دگر آیت گفته شده است - وجهی ندارد اعادت کردن [۹۷-پ] «۶».

 ۱. همه نسخه بدلها: قول النبی. ۲. سوره بقره (۲) آیه ۲. ۳. سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵. [.....] ۴. همه نسخه بدلها: گویند. ۵. همه نسخه بدلها: ندارد. ۶. اساس: در اینکه جا پایان می پذیرد، مج، دب، آج، لب، وز مر و الله ولی التوفیق و هو حسبنا و نعم الوکیل، نعم المولی و نعم النصیر. هذا اخر المجلده الاولى و يتلوه فی الثانية قوله تعالى: وَ إِذِ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً نِيزِ مَجِ و وقع الفراغ من كتبه يوم الجمعة شهر ذی الحجة سنة الف و ست و خمسون [صحیح: خمسين]. ۶. اساس: در اینکه جا پایان می پذیرد، مج، دب، آج، لب، وز مر و الله ولی التوفیق و هو حسبنا و نعم الوکیل، نعم المولی و نعم النصیر. هذا اخر المجلده الاولى و يتلوه فی الثانية قوله تعالى: وَ إِذِ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً نِيزِ مَجِ و وقع الفراغ من كتبه يوم الجمعة شهر ذی الحجة سنة الف و ست و خمسون [صحیح: خمسين].

جلد ۲

[جلد دوم]

[اشاره]

[ادامه سوره بقره]

بسم الله الرحمن الرحيم «۱»

[سوره البقره (۲): آیات ۶۷ تا ۷۳]

[اشاره]

وَ إِذِ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَ تَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ (۶۷) قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ (۶۸) قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّظِيرِينَ (۶۹) قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ (۷۰) قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلِّمَةٌ لَا سِيئَةَ فِيهَا قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبِّحُوهَا وَ مَا كَادُوا يَفْعَلُونَ (۷۱) وَ إِذِ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَ اللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (۷۲) فَقُلْنَا اضْرِبُوهَ بَعْضُهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَ يُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۷۳)

[ترجمه]

چون گفت موسی قومش را که خدای می فرماید شما را که بکشی گاوی «۲»، گفتند: می گیری ما را «۳» فسوس، گفت: پناه می دهم به خدای که باشم از جمله نادانان. گفتند بخوان برای ما خدایت را تا بیان کند ما را که «۴» چیست آن! گفت او می گوید که: آن گاوی است نه پیر نه جوان، میانه «۵»، میان اینکه و آن بکنی آنچه می فرمایند شما را. گفتند بخوان برای ما خدایت را تا بیان کند ما

را که چیست گونه «۶» آن! گفت او می گوید که: آن گاوی است زرد خالص رنگش، خرّم کند نگرندگان [را] «۷». گفتند: بخوان برای ما خدایت را تا بیان کند ما را که چیست «۸» که گاو پوشیده گشت بر ما، و ما اگر خواهد خدای راه یابیم. -----

----- (۱). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). مج، وز، دب، آج، لب، فق را، ها: ماده گاوی را. (۳). ها به خندستانی و. (۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق: تا. (۵). مج، وز است. (۶). دب: لون، آج، لب، فق: لونها. (۷). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۸). مج آن. صفحه ۲: گفت او می گوید «۱»: آن گاوی است نه کار «۲» شکسته که سپرد «۳» زمین را و نه آب دهد کشت را بی عیب، نباشد رنگی بر او، گفتند: اکنون آوردی «۴» حق و درستی، بکشتند آن را و نزدیک نبود «۵» که بکنند. چون بکشتی تنی را و مدافعت کردی در آن، و خدا بیرون آرد آنچه شما پنهان می کنی. گفتیم بزنی او را به بعضی از آن، همچنین زنده کند خدای مردگان را و باز نماید شما را حجت‌های خود تا همانا شما بدانید. [قوله تعالی: وَ إِذِ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ - الْاِیة] «۶» سبب اینکه آن بود که در بنی اسرائیل کشته‌ای «۷» را یافتند نام او عامیل و ندانستند که او را که کشته است «۸». مفسران خلاف کردند در کشته «۹» او و سبب کشتن او. عطا و سدی گفتند: مردی بود در بنی اسرائیل و او را مال بسیار بود، و پسر عمی داشت و جز او وارث «۱۰» نداشت. اینکه پسر عم می خواست که او بمیرد تا میراث او بر دارد، و او دراز عمر بود، او را بکشت تا میراث او بر دارد. بهری دگر گفتند: اینکه عامیل زنی داشت بجمال و پسر عم او می خواست که او را به زنی کند، او را بکشت برای آن زن. کلبی گوید: عامیل دختری داشت بجمال، اینکه پسر عم او را به زنی ----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق که. (۲). دب، آج، لب، فق: کاری. (۳). مج، وز: می سپرد، ها: شوراند. [.....] (۴). مج، دیگر محال اکنون می آوردی، دب، آج، لب، فق: دیگر محل اکنون آوردیم. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق: نبودند. (۶). اساس که در اینکه قسمت: نونویس و غیر قابل اعتماد است به جای عبارت داخل قلاب که از مج آورده شد، دارد: اینکه هفت است و. (۷). اساس: کشتی. (۸). فق، مب، مر و او وارث نداشت. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کشتن. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: وارثی. صفحه ۳: می خواست بدو نمی داد، او را بکشت تا ولایت «۱» دختر با او افتد، و آن مرد را چون بکشت از آن ده «۲» بر گرفت و به دهی «۳» دیگر برد و بیفگند، و گفتند: از میان دو ده «۴» بیفگند او را. عکرمه گفت: مسجدی بود بنی اسرائیل را دوازده در داشت [۹۸-] به عدد اسباط بنی اسرائیل، اینکه مرد را کشته یافتند به در سبطی، به در سبطی دگر کشیدند او را، از میان آن دو سبط خصومت افتاد. ابن سیرین گفت: اینکه پسر عم او را بکشت، و به در سرای مردی برد و بیفگند در شب، آنگاه «۵» بامداد بیامد و طلب خون او می کرد از آن مرد «۶»، بدین سبب از میان اسباط بنی اسرائیل خصومت افتاد، بنزدیک موسی آمدند و گفتند: چنین حال «۷» افتاد، و اینکه کار بر ما مشتبه «۸» شد، از خدای در خواه تا ما را معلوم کند که اینکه مرد را که کشت «۹». موسی - علیه السلام - گفت: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً. بیان کردیم که: حدّ امر چون از باب قول بود، هو قول القائل افعَل أو ما یجری مجراه إذا كان القائل فوق المقول له فی الزّبتة و كان مریدا لما امر به، و امر هم در فعل و هم در قول حقیقت بود چنان که بیان کرده شود - إن شاء الله. و ذبح قطع حلقوم بهیمه باشد برای انتفاع به گوشتش، و حقیقت او در گاو «۱۰» و گوسپند باشد و آنچه بدان ماند، و در حق مردم بر مجاز گویند. و اصل ذبح در لغت شق و شکافتن بود، یقال: ذبحت «۱۱» فأرة المسك إذا شققها، نافه مشک بشکافتم. و بقره اسم گاو ماده باشد، و نر را ثور گویند، چنان که ناقه و جمل و رجل و امرأة که مؤنث او نه از لفظ مذکر باشد. و «بقر»، جنس بود، و «تا» در او نه علامت تأنیث است، بل علامت وحدان «۱۲» است، من باب تمر و تمره. و باقر اسمی باشد بقر را، چنان که جامل اسمی باشد جمل را، و اصل او از بقر است، و بقر ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مب آن. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مب: دیه. (۳). مج: دیهی، دب، آج، لب، فق، مر: دیه. (۴). مج، وز، دب، مر: دیه. (۵). لب، مب: شبانگه. (۶). مب: از صاحب آن خانه. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ما را چنین حالی. [.....] (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پوشیده. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کشته است. (۱۰). آج، فق: گاف/ گاو. (۱۱). وز: اذبحت. (۱۲). مر: واحد آن، دب: وحدت. صفحه:

۴ شکافتن بود، یقال: بقر بطنه، ای شقّه، برای آتش بقر خوانند که زمین شکافد، چنان که ثور را لا اثارته الارض، قال الله تعالی: وَ اَثَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا (۱). موسی - علیه السلام - گفت خدای تعالی شما را می‌فرماید که: گاوی بکشی تا معلوم شود که اینکه مرد را که کشته است. ایشان گفتند اُتَّحِدُنَا هُزُؤًا، بر ما افسوس می‌داری برای آن که ایشان را مستبعد آمد، چه نسبتی معقول نبود از میان اینکه و آن. و در «هزوا»، سه قراءت است و همچنین در کفوا. هزوا و کفوا به تخفیف و همزه، اینکه قراءت حمزه و خلف است. و هزوا و کفوا به تثقیل و همزه، و اینکه قراءت ابو عمرو است و کسائی و اهل حجاز و اهل شام. و هزوا و کفوا مثقل بی همزه، و اینکه قراءت عاصم است به روایت حفص. و همه لغات فصیح و صحیح است. و هزوا، سخریت و فسوس (۲) باشد و استهزاء، همچنین یقال: هزئت به، قال الزاجز: قد هزئت منی ام طیسله (۳)

قالت اراه معدما لا شیء له موسی - علیه السلام - گفت: اَعُوذُ بِاللَّهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ، پناه با خدای می‌دهم از آن که من از جمله جاهلان باشم، برای آن که در جواب مسترشد (۴) که طلب رشد و صلاح کند، سخریه و استهزا جهل باشد، و جهل اعتقادی باشد که معتقد به خلاف اعتقاد بود هر که او را متعلق (۵) بود، و از جمله حیوانات گاو (۶) برای آن تخصیص کرد که ایشان عبادت عجل کرده بودند [۹۸-پ] و آن در چشم و دل ایشان موقعی داشت تا بر او استخفافی (۷) باشد، و مهین و ذلیل شود بر دست ایشان، و بدانند که او صلاحیت عبادت ندارد. اکنون اهل علم خلاف کردند در آن که خدای تعالی ایشان را ذبح بقره فرمود هر چه باشد، یا ذبح بقری که موصوف باشد به اینکه جمله صفات. بیشتر مفسران گفتند: خدای تعالی ایشان را فرمود که گاوی بکشند هر چه باشد اگر مراجعت نکردندی و گاوی بکشند هر گونه که بودی مجزی بودی از -----

----- (۱). سوره روم (۳۰) آیه ۹. (۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: لعب. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: طیله، با توجه به چاپ شعرانی (۱/ ۲۲۰) تصحیح شد. (۴). آج: مسئلتی. (۵). میج، وز: تعلقی، آج: معتقدی. (۶). همه نسخه بدلها را. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برای استخفاف. صفحه: ۵ ایشان، و لکن چون بر خویشتن سخت بکردند خدای تعالی بر ایشان سخت بکرد، چون خدای تعالی ایشان را گفت: گاوی بکشید، مصلحت در آن بود که گاوی بکشندی بر هر وجه که بودی، چون مراجعت کردند مصلحت بگردید (۱) گاوی بایست موصوف به صفات اول، اگر بکردندی و مراجعت نکردندی مجزی بودی. چون دگر باره مراجعت کردند، مصلحت بگشت گاوی بایست به اینکه لون مخصوص. چون دگر باره مراجعت کردند (۲) گاوی بایست جامع اینکه جمله صفات را که در سه آیت است، و اینکه مذهب معتزلیان و اصحاب الحدیث است و بیشتر متکلمان در اصول الفقه. و مذهب مرتضی علم الهدی - قدس الله روحه - آن است که: خدای تعالی به اول ایشان را کشتن گاوی فرمود که جامع باشد جمله اینکه صفات را، و لکن تأخیر بیان کرد از وقت خطاب به وقت حاجت، و اینکه را بنا بر مسأله‌ای باشد بزرگ از اصول الفقه که تأخیر بیان عن وقت الخطاب روا بود یا نبود! مذهب مشایخ معتزله آن است که روا نبود، و مذهب مرتضی - رحمه الله (۳) - آن است که: تأخیر بیان از وقت خطاب روا بود، از وقت حاجت روا نبود، و اینکه آیت دلیل است بر صحت اینکه قول، و (۴) وجه استدلال از آیت آن است که خدای تعالی ایشان را فرمود که گاوی بکشند در وقتی، مثلا در عاشر اوقات از خطاب، خطاب بگفت در اول حال و بیان تأخیر کرد تا به وقت عاشر که وقت حاجت بود. و دلیل بر آن که ایشان مأمور نبودند الا به ذبح بقری که جامع بود اینکه جمله صفات را، آن است که اگر مراد خدای تعالی ذبح بقری بودی آیه (۵) بقره کانت، چون مراجعت کردند و گفتند: ما هی! جواب آن بود که مراد من بقره‌ای است هر چه باشد اذبحوا آیه (۶) بقره کانت، چنان که باشد یا به دست آید، از برای آن که نتوان گفتن که «هی» و «انها» در جواب و سؤال کنایت است از بقره دیگر که ذکر آن در آیت نیست، لا بد باید که راجع با بقره اول باشد، و جز چنین نشاید، و با اینکه جمله هیچ شبهت نماند در آن که مراد خدای تعالی جز گاوی نباشد جامع جمله اینکه صفات را. ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: بگشت. (۲). مر مصلحت بگشت. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: رحمه الله عليه. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر اگر چه. (۵). همه نسخه بدلها: آی. (۶). اساس: آی، با توجه به ضبط کلمه در عبارت فوق تصحیح شد. صفحه: ۶ دگر آن که: ما به ضرورت دانیم حسن آن که یکی از ما غلامش را گوید: تو را فردا به بازار می باید رفتن یا به دیه که چند مهم است تا تمام کنی. و در وقت خطاب مهمات را بیان نکند، چون وقت رفتن در آید او را پیش خواند و مهمات بر او شمارد و تفصیل بکند «۱» و بیان کند و وصایت کند، ما دانیم که هر کس [۹۹-ر] که در حسن «۲» اینکه خلاف کند یا گوید، اینکه جاری مجرای خطاب غیر «۳» بود برنجی «۴» مکابر باشد و دافع ضرورت. سدی و جماعتی دیگر مفسران گفتند: اینکه گاو موصوف به اینکه صفات در همه بنی اسرایل نزدیک مردی بود که او با پدر نیکوکار بود، و قصه او آن بود که: او مردی بازرگان بود و جوهر فروختی، روزی مردی آمد تا جوهر خرد از او به مبلغی، و او را بدان بسیار سود خواست بودن. چون بیامد تا جوهر عرضه کند، جوهر در صندوق بود و قفل بر زده و کلید در زیر سر پدرش بود و پدر خفته بود. پدر را بیدار نکرد و بیامد و مرد را جواب داد و گفت: وقت را میسر نیست، اگر توقّف کنی تا پدرم بیدار شود من از بهای اینکه جوهر ده «۵» هزار درم کم بستانم. مرد گفت: مرا تعجیل است، اگر کار من ترویج کنی «۶»، ده هزار درم بر آنچه قرار بهاست زیادت بدهم «۷». او گفت: نکنم و روا ندارم که برای زیادت زر و سیم پدر را بیدار کنم و خواب بر او بیاشوبم «۸». مرد را گسیل کرد و طمع از آن سود بیرید. چون پدر بیدار شد، او را خبر دادند بدین حال، پدر او را حمد کرد و دعا کرد و گفت: به بدل اینکه مرا گاوی است نیکو به تو دهم و او را دعا کرد به برکت در آن گاو، و آن گاو بستد. چون اینکه حال افتاد و خدای تعالی فرمود ایشان را که گاوی باید موصوف به اینکه صفات، در همه بنی اسرایل الا بنزدیک او نیافتند. از او بخواستند به احتیاط و استقصاء تمام و از او بخریدند «بملا مسکها ذهبا»، به آن که پوستش پر از زر باز کنند و به او دهند.

(۱). همه نسخه بدلها: بگوید. (۲). مر: جنس. (۳). همه نسخه بدلها: عربی، آج: اغرای. (۴). مب و. (۵). مب: ندارد، لب، فق، مر: دو. (۶). مب: اگر مهم من بسازی. (۷). مر: زیادت کنم. (۸). دب، مر: بیاشورم. صفحه: ۷ عبد الله عباس و وهب متبه گفتند: مردی صالح بود در بنی اسرایل و او را پسری طفل بود و گوساله‌ای داشت، چون اجلش نزدیک «۱» رسید آن گوساله را بیاورد، و بیشه‌ای بود در آن بیشه کرد و گفت: ای خدای ابراهیم؟ اینکه عجل را به تو می سپارم تا اینکه فرزندک «۲» من بزرگ شود با او دهی، و برفت و مادر آن پسر را از اینکه حال خبر داد و با پیش خدا شد آن عجل در آن بیشه بزرگ گشت و قوی شد و دست به کسی نداد تا اینکه کودک بزرگ شد «۳»، هر روز بیامدی و پشته هیزم کردی «۴» در آن بیشه و بیاوردی و بفروختی و نفقه خود و مادر کردی و رضای مادر «۵» عظیم نگه داشتی. یک روز مادر او را گفت: پدر تو را در اینکه بیشه گوساله‌ای هست به ودیعه به خدای ابراهیم سپرده، اگر بروی و آن ودیعه بازخواهی، که او ودیعه‌داری است که ودائع بنزدیک او ضایع نشود، و ودیعه را باز دهد. غلام بیامد و به بیشه در آمد و گفت: یا اله ابراهیم یا من لا یضیع ودائعہ، ای خداوندی که ودیعه «۶» تو ضایع نشود، آن ودیعه پدرم به من باز ده «۷». نگاه کرد «۸» گاوی می آمد «۹»، کاعظم ما یكون من البقر و احسنه، بزرگتر «۱۰» آنچه ممکن باشد که گاوی بود و نیکوتر «۱۱»، تا پیش او بایستاد «۱۲»، به نام خدای رسن بر سر او کرد، چون به بازار در آمد مردمان را از نیکویی «۱۳» آن گاو و بزرگی او عجب آمد، به خانه آورد [۹۹-پ]، مادر او را گفت: مصلحت در آن است که اینکه گاو بفروشی و در سرمایه گیری و بدان کار می کنی. بر دگر روز گاو به بازار برد و قیمت گاو «۱۴» در آن روزگار سه درم بود «۱۵»، مادر را گفت: به چند فروشم اینکه گاو «۱۶»! گفت: قیمت «۱۷» سه درم است، و لکن به هر بها ----- (۱). مع، وز، دب، آج: بنزدیک. (۲). مب، مر: فرزند. [.....]. (۳). مع، دب، آج، لب، فق، مر: بالغ شد، مب: جمع شد و بالغ گردید. (۴). دب، فق: گرد کردی، مب: جمع کردی، مر: ساختی. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۶). دب، مر نزد. (۷). مع، وز، آج، لب، فق که، دب تا. (۸). دب، آج، لب دید که، مر دید. (۹). مع، وز: گاوی را دید. (۱۰). مب از. (۱۱). مب بیامد آن گاو. (۱۲). مب او را گرفت، مع، وز، دب و او. (۱۳). دب: از رنگ. (۱۴). مع، وز، دب، آج، لب، مب، مر: گاوی نیک «۱۵». همه نسخه بدلها: بودی.

(۱۶). مب، مر را. [.....] (۱۷). آج بازار. صفحه ۸ که خواهند تا مرا خبر ندهی مفروش. چون گاو «۱» به بازار آورد «۲»، مردی در آمد و گفت: اینکه گاو به چند فروشی! گفت: قیمت بازار سه درم است. گفت: سه درم از من بستان. گفت: تا مادر را خبر دهم. گفت: قیمت سه درم است، شش درم از من بستان و مادر را خبر مکن. گفت: نستانم، او درم دوازده کرد و بیست و چهار کرد، او می گفت: ممکن نیست تا من مادر را خبر ندهم. او همچنین می فرود تا به آن جا رسانید که گفت: پوست اینکه گاو پر از زر کرده بستان، و با مادر رجوع مکن. گفت: ممکن نیست. مردم از آن بخندیدند و گفتند: بی خرد غلام «۳» است اینکه. در تفسیر می آید که: آن فریشته‌ای بود که خدای تعالی او را فرستاده بود به امتحان تا بر اینکه کودک با مادر «۴» به خلقان نماید، تا ایشان را تنبیه باشد و بدانند که کس بر طاعت خدای تعالی و رضای مادر و پدر نگاه داشتن زیان نکند. نماز دیگر به خانه باز آمد و مادر را خبر داد. مادر گفت: صواب کردی و لکن فردا به بازار شو و اگر آن مرد را بینی با او مشورت کن و بگو که با تو مشورت می کنم، آنچه صلاح من است در حدیث اینکه گاو مرا خبر «۵» ده. بر دگر روز غلام به بازار آمد، آن مرد را دید، گفت: ای بنده خدای؟ من با تو مشورت می کنم، آنچه مصلحت من است «۶» مرا بفرمای. گفت: برو اینکه گاو «۷» نگه دار که تا پس نه «۸» در بنی اسرائیل حادثه‌ای افتد، و ایشان را به اینکه گاو حاجت باشد. چون از تو خواهند، کمتر از پوست او پر از زر کرده بها بستان. او برفت. چون در بنی اسرائیل اینکه حادثه افتاد، در همه بنی اسرائیل گاوی که بر اینکه صفت بود إلاً بنزدیک اینکه غلام نیافتند، از او بخردند به مراد او، به پوست آن گاو پر از زر «۹». و عجب آن است که اینکه هر دو روایت در تفسیرهای آنان است که ایشان -----

----- (۱). آج، لب، مر را. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: در آورد. (۳). دب: غلامی. (۴). لب، فق: حق مادر. (۵). آج، لب، فق: خبری. (۶). مب، مر در اینکه گاو. (۷). آج، لب، مر: و اینکه گاو را. (۸). دب: نرود که، آج، لب، فق: تا زمانی که، مر: که بعد از اینکه. (۹). مب: زر سرخ کردند و بخردند. صفحه ۹ می گویند: هر گاو که بودی روا بودی، و به تشدید ایشان مشدد شد، و نمی دانند که اینکه مناقض قول و مذهب ایشان است، برای آن که اینکه هر دو قصه دلیل می کند که مراد خدای تعالی جز اینکه گاو معین نبود. چون چنین باشد، اینکه قوت آن مذهب می کند که سید- رحمه الله علیه- اختیار کرده است که گاو نمی شایست که باشد إلاً جامع جمله اینکه صفات را که در آیات مذکور است، چه مراد خدای تعالی آن بود، و امر به او تعلق داشت. پس چون موسی- علیه السلام- ایشان را گفت، خدای تعالی می فرماید شما را که: گاوی بکشی و پاره‌ای از آن گاو بر تن «۱» کشته زنی [۱۰۰-] تا خدای تعالی او را زنده کند و او «۲» بگوید که مرا که کشت «۳». ایشان چون بدانستند که اینکه حدیث خداست و از قبل خدای است، گفتند «۴»: یا موسی ادع لنا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ، دعا کن خدای را تا بیان کند که اینکه گاو چه گاوی است؟ دعا، در خواستن فعلی باشد از غیری بر وجهی که داعی به مرتبه از مدعو فروتر باشد، و كذلك السؤال، یقال: دعوت الله فی کذا، و سألته کذا. و دعا، به معنی بانگ زدن نیز باشد، یقال: دعاه، إذا صاح به. و منه قوله تعالی: لا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا «۵»...، و دعا له بالخیر، و دعا علیه بالشَّرِّ. چون دعای خیر «۶» کند «له» گویند، و چون نفرین کند «دعا علیه» گویند. و بیان روشن کردن باشد، و اصل او از بین و از بینوئنه «۷»، و خدای است که تفصیل دهد و مشتبه از نامشبه جدا کند. ماهی، «ما» استفهامی است و «هی» به اجماع کنایت است از بقره مقدم فی قوله: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً. موسی- علیه السلام- جواب داد که خدای تعالی می گوید: ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز فق، مب: بر اینکه، فق: بر آن، مب: بر. (۲). مر: تا خود. (۳). مب: که او رای که کشته است، دیگر نسخه بدلها: کشته است. (۴). دب قالوا. [.....]

(۵). سوره نور (۲۴) آیه ۶۳. (۶). میح، وز، فق: به خیر. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: بود، مب: باشد. صفحه ۱۰: إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضَ وَ لَا بِكْرٌ «۱»، اینکه گاوی می باید نه بزرگ و نه کوچک، یعنی به سال نه پیری پیر و نه جوانی جوان. مجاهد و ابو عبیده گفتند: «فارض»، آن باشد که به پیری «۲» به حدی باشد که نزاید، یقال: فرضت تفرض فروضا، قال الشاعر: کمیت بهیم اللون لیس بفارض

و لا بعوان ذات لون مخصّف و قال الرّاجز: یا ربّ ذی ضغن و صبّ فارض

له قروء کقروء الحائض ای حقد قدیم. و «بکر» جوانی بود که هنوز زاده نبود «۳». و سدّی گفت: «بکر» آن بود که یک بار زاده باشد، او را و پدر «۴» و فرزند را «بکر» خوانند، قال الشّاعر: یا بکر بکرین و یا خلب الکبد

اصبحت منّی کذراع من عضد و «عوان» نصف بود، نه جوان جوان و نه پیر پیر، میان هر دو. و «ذلک»، اشارت است به هر دو. و اخفش گفت: «عوان» آن بود که چند بار زاده بود، و جمعها عون، و آن غایت نکویی و قوّت «۵» باشد، قال الاخلط: و ما بمکّه من شمط محلّقه

و ما بیثرب من عون و ابکار و رفع «فارض» و «بکر» بر صفت است، و رفع «عوان» بر خبر مبتدای محذوف، و روا بود که هم صفت بود، یعنی غیر فارض و لا بکر بل عون، أو بل هی عون. فافعلوا ما تؤمرون، بکنی آنچه می‌فرمایند شما را. آنکه گفتند: ای موسی؟ حدیث سال معلوم شد، در خواه از خدای تعالی تا بیان کند ما را لون اینکه گاو تا به چه رنگ می‌باید! «لون»، عامتر است از صفرت، چه لون نوع است و صفرت جنس، و نوع واقع بود بر متماثل و مختلف و متضادّ، و جنس واقع بود بر متماثل. پس گفت، خدای تعالی می‌گوید: اینکه گاوی می‌باید زرد و سخت زرد. عبد الله ----- (۱). مر
عوان. (۲). مب: آن پیری باشد. (۳). دب، آج، لب، فق: زیاده نبود، مب: زاییده بود. (۴). همه نسخه بدلها را. (۵). همه نسخه بدلها او. صفحه ۱۱ عباس گفت: فاقع شدید الصّفرة، قال عدی: و ائی لأسقی الشّرب صفراء فاقعا

كأن ذکی المسك منه یفتق [۱-۰۰پ] و قتاده و ابو العالیه گفتند: «فاقع» خالص اللّون باشد. سعید جبیر گفت: سرو و سم زرد دارد. حسن بصری گفت: مراد به «صفراء»، سیاه است، چنان که اعشی گوید: تلك خیلی منه و تلك رکابی

هنّ [صفرا] «۱» اولادها کالزّیب ای سود. و اینکه قول درست نیست برای آن که تأکید سواد به حلوکه کنند، یقال: اسود حالک و ایض یقق و احمر قانیء و اخضر ناضر، و اصفر فاقع. تَسْرُّ النَّاطِرِینَ، نگریدگان «۲» را خَرَم کند از صفای لون، و اینکه لون بر گاو نکو باشد، و چشم مولع بود به نگریدن به او. و از امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - روایت کرده‌اند که او گفت: هر که او نعلی زرد بیوشد غمش برود «۳»، لقوله - تعالی: صَفْرَاءُ فِاقِعٍ لَوْنُهَا تَسْرُّ النَّاطِرِینَ. چون لون معلوم شد، گفتند: یا رسول الله؟ از خدای در خواه تا باز نماید که اینکه چه گاوی می‌باید که بر ما مشتبه است «۴»، و تشابه الشّیء و اشتبه بمعنی واحد، و آیت «۵» متشابه برای آن گویند که معنی در او مشتبه باشد و پوشیده. اگر گویند: بقر جمع است، چرا تشابهت «۶» نگفت، گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که بقر مذکر اللفظ است، و چون چنین باشد تذکیر اولیتر بود، چنان که خدای تعالی گفت: كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ «۷». و مبرّد گفت: سیبویه را از اینکه پرسیدند، گفت: هر لفظی از الفاظ جمع که با ----- (۱).

اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). مج، وز، دب، آج، لب: نگرندگان. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مر: نشود. (۴). چاپ شعرانی (۲۲۴/۱) قوله تعالی: إِنَّ الْبَقْرَةَ تَشَابَهُ عَلَيْنَا (۵). اساس: اینکه، با توجه به مج، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). وز: تشابهن. [.....] (۷). سوره قمر (۵۴) آیه ۲۰، آج، لب، فق، مب، مر و أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ صفحه ۱۲ واحد «۱» ماند یا لفظ او را حروف جمعش از حروف واحد کمتر بود آن را تذکیر کنند، چنان که اعشی گفت: ودّع هریره انّ الرّكب مرتحل و نگفت مرتحله زجاج گفت معنی آن است که: جنس البقره «۲» تشابه علينا. و اِنَّا اِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ، ای لموقفون فیما امرنا، و اگر خدای خواهد ما راه

یافته و موفق گردیم در اینکه امر که ما را کردند. جواب دادند ایشان را که: اینکه گاوی می‌باید، لا ذلول، نه کار شکسته، ای مدلله بالعمل تثیر الارض، که زمین سپرده باشد، يقال: رجل ذلیل بین الذلّ و الذلّة و المذلّة، و دابة ذلول بینة الذلّة. و ذلول «۳» در صفت اسپ «۴» و در صفت مرد مدح باشد، قال الله تعالی: اَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَءَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ «۵»... و در صفت گاو ذمّ است اینکه جا. و تثیر الارض، من أثرت التراب باشد چون خاک باز مشیابند «۶». و گاو نر را از اینکه جا «ثور» خوانند که زمین شیابند «۷»، و ثار التّع «۸» گرد انگیکخته شد، و اثره انا، من بر انگیکختم، و ثار الفحل، آن باشد که شتر نر حمله آرد. و کسی که به قصد کسی برخیزد، گویند: ثار إليه، و اخذ الثار و طلب الثار، از اینکه جا باشد که کینه بازخواست. و ثارت «۹» بالقتیل، آن باشد که کشنده او را باز کشد «۱۰». و لَا تَسْقِي الْحَرْثَ، کشت را آب نداده باشد، که جایی که آب روان نباشد کشت را به گاو و شتر آب دهند که از چاهها بر کشند. مُسَلَّمَةٌ، یعنی بری از عیبها. حسن بصری گفت: درست دست و پا. لَا شِيَةَ فِيهَا، یک رنگ، در او «۱۱» نباشد مخالف ----- (۱). آج: الفاظ که جمع گردد و واحد را ماند. (۲). همه نسخه بدلها: البقر. (۳). دب، لب، فق، مب، مر: ذلیل. (۴). مج، وز، آج، لب، دب: است. (۵). سوره مائده (۵) آیه ۵۴. (۶). آج: شیارند. (۷). آج، لب: شیارند. (۸). اساس: ثار الرّقع، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). آج القتل. (۱۰). مب، مر: کشند. (۱۱). مج، دب، وز، آج، لب رنگی، فق، مب: که در او رنگی، مر: که دو رنگ. صفحه: ۱۳ رنگ تنش، اینکه قول محمد بن کعب است. مجاهد گفت: در او سواد و بیاض نباشد [۱۰۱-۱]. فتاده گفت: در او عیبی نباشد. چون اینکه جمله بشنیدند، گفتند: الآن جئت بالحقّ اکنون حق آوردی، یعنی جمله صفات روشن کردی چنان که اشتباه زایل شد. و اینکه دلیل است بر آن که ایشان مأمور بودند به کشتن گاوی موصوف به جمله اینکه صفات، که چون صفات تمام بشنیدند و بدانستند، گفتند: الآن جئت بالحقّ و اگر مراد آن بودی که گاوی بکشی «۱»، هر گاوی که باشد به اول که شنیدند که: أَنْ تَذَبْحُوا بَقْرَةً... گفتند: الآن جئت بالحقّ فذبحوها. در آیت حذف و اختصاری هست مقدر تا کلام مستقیم شود، و آن اینکه است که: فطلبوها فوجدوها و اشتروها باغلی الثمن. فذبحوها، بجستند و بیافتند و به گرانتر بها خریدند. آنکه بکشتند آن گاو را، و ما كادُوا يَفْعَلُونَ، و نزدیک بود که نکنند، لغلاء ثمنها، از گرانی بهای آن. سدی گفت: ده سر «۲» به زر باز کردند «۳». دیگران گفتند: پوستش پر از زر بار کردند و به بهاش «۴» بدادند. و إِذ قَتَلْتُمْ نَفْسًا، یعنی عامیل را، و اینکه آیت اول قصه است. فَادَارَأْتُمْ فِيهَا، أَي تدارأتم و تدافعتم، و اصل او تفاعلتهم «۵» است برای قرب مخرج «تا» به «دال» ادغام خواستند تا کنند، «تا» را «دال» کردند و اسکان او کردند برای ادغام ابتدا به ساکن نشایست کردن، «الف» وصل بیاورند تا زبان بر او اعتماد کند در گفتن، اَدَارَأْتُمْ شد، و كَذَلِكَ قَوْلُهُ: اَثَقَلْتُمْ «۶»... و: اَطَّيْرْنَا «۷». عبد الله عباس گفت: تدافعتم و اختلافتم، و مجاهد و ضحاک گفتند: اختصمتم. عبد العزيز بن يحيى گفت: شككتم «۸»، و اصل «درء»، دفع بود، من قوله تعالی: وَ يَدْرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ «۹»... و منه قول الشاعر: ----- (۱). مج: بکشتی، مر: بکشند. (۲). مر: سپر، چاپ شعرانی (۱/ ۲۲۶): استر. [.....]. (۳). کذا در اساس و نسخه بدلها، اصل قول سدی اینکه است: «اشتروها بوزنها عشر مّرات ذهبا» رک، طبری ۱/ ۲۸۱، مجمع البیان ۱/ ۱۳۶. (۴). دب، آج، فق، مب، مر: بهایش را. (۵). اساس: تقاعدتم، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۳۸. (۷). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۷. (۸). آج، لب: سکتم، فق: سکتم، لب، مب: سکتم. (۹). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۲. صفحه: ۱۴

نكَب عنهم درء الاعادی و الله مخرج ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ، و خدای بیرون آرنده است آنچه شما پنهان می‌کردی. فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا، گفتیم اکنون چون اینکه گاو بکشی بعضی از اینکه گاو کشته بر اینکه مرد کشته زنی. مفسران در آن بعض خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: آن استخوان بود که بنزدیک غضروف «۱» باشد، و هو بعض «۲» الکتف و آن مقتل بود. و ضحاک گفت: زبانش بود. سعید جبیر گفت: دم غزه بود. مجاهد گفت: دنبالش بود. کلبی گفت: ران راستش بود. سدی گفت: آن پاره گوشت که از میان دو

کنتف بود. بعضی دیگر گفتند: گوشش بود. حسین این الفضل گفت: از همه اقوال آن بهتر است که زبانش بود برای آن که او آلت کلام است، و غرض آن بود تا او سخن گوید. و در کلام حذفی و اضماری هست و تقدیر او تا معنی مستقیم شود اینکه است: «فقلنا اضربوه ببعضها یحیی الله فیدلکم علی من قتله فضربوه به فاحیاه الله فذکر و دل علی قاتله». کذلک یحیی الله الموتی، گفتیم پاره از اینکه گاو بر او زنی تا خدای زنده کند او را تا بگوید که مرا که کشت (۳). [۱۰۱-پ] بکردند خدای تعالی او را باز زنده کرد تا بگفت که مرا که کشت، آنکه بیفتاد و بمرد. آنکه خدای- تعالی- بر سبیل تنبیه آنان را که منکران بعث و نشور باشند، گفت: کذلک یحیی الله الموتی، خدای تعالی- مردگان را چنین زنده کند که عامل را زنده کرد. و بریکم آیات، و آیات و حجج و بینات و دلالات و معجزات با شما می‌نماید. لعلکم تعقلون، تا شما بدانی و عقل کار بندی و تفکر و تأمل کنی.

[سوره البقره (۲): آیات ۷۴ تا ۷۷]

[اشاره]

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشِيئَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۷۴) أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (۷۵) وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِبَعْضِهِمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۷۶) أَوْ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (۷۷)

[ترجمه]

----- (۱). دب: غضروف. (۲). مج، وز: نقض. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کشته است. صفحه: ۱۵ پس سخت شد دلهاشان از پس آن چون سنگهاست یا سخت تر به سختی و از سنگها بهری (۱) بود که بر دمد از او جویها، و از آن بهری (۲) بود که بشکافد به در آید از او آب، و از آن بهری (۳) بود که فرود آید از ترس خدای، و نیست خدای غافل از آنچه شما می‌کنی. طمع می‌داری که به راست دارند شما! را و بودند گروهی از ایشان می‌شنویدند (۴) سخن خدای، پس بر می‌گردانیدند آن را از پس آن که بدانسته بودند و ایشان می‌دانستند. چون بیند آنان را که ایمان دارند، گویند ما گرویدیم چون خالی شوند بهری (۵) با بهری گویند حدیث می‌کنی ایشان را به آنچه حکم کرد خدای بر شما تا حجت انگیزند (۶) بر شما به آن نزدیک خدایتان! خردمند نیستی؟ (۷) نمی‌دانند (۸) که خدای داند آنچه پنهان دارند ایشان و آنچه آشکارا دارند! (۹) قدیم- جل- جلاله- گفت ایشان را پس از آن که با شما اینکه همه الطاف کردم و حجت انگیزنده و مرده زنده کردم و کشنده را [پیدا کردم] (۱۰): دلهاشان شما سخت شد. معنی قسوه ذهاب لین و رحمت باشد از دل. و حجر قاس و جبل قاس جاس (۱۱) اذا كان صلبا شديدا. و جاسی و قاسی سخت بود، و قسوت بلیغتر از قسوه باشد، و قسو و جسو در یک معنی باشد. ----- (۱، ۲، ۳). آج، لب، فق: بهتری. (۴). مج، دب، وز، آج، لب، فق: می‌شنیدند. (۵). دب، آج، لب، فق از ایشان. (۶). دب، آج، لب، فق: انگیزد. [.....]. (۷). دب ای. (۸). اساس: نمی‌دانید، با توجه به وز، تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها اینکه چهار آیت است. (۱۰). اساس: ناخواناست، از مج افزوده شد. (۱۱). اساس چنان که گفت، ظاهرا با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. صفحه: ۱۶ خلاف کردند در آن که اینکه خطاب با کیست. عبد الله عباس گفت: خطاب با اولیای مقتول است، و «ذلک» اشارت است به احیاء کشته، و بر قول دیگر مفسران خطاب است با جمله بنی اسرائیل، و «ذلک» اشارت است به جمله آیات متقدم از فلق (۱) دریا و غرق آل فرعون و نجات بنی اسرائیل و جز آن آنکه تشبیه کرد دلهاشان را به سختی به سنگ. «فهی»،

کنایت راجع است با قلوب، و «هی» ضمیر مرفوع منفصل باشد به ابتدا، و «کاف» تشبیه در جای خیر او بود [۱۰۲-ر]، و تقدیر «۲»: فهی مثل الحجارة فی القسوة. آنکه ترجیح داد دل‌های ایشان را در باب سختی بر سنگ، گفت: أو أشد قسوةً، نصب «قسوة» بر تمیز بود. اگر گویند: «او» که در خبر شود به معنی شک بود، و شک بر خدای روا نیست، گوئیم: از اینکه سؤال چند جواب برفت فی قوله تعالی: أو كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ (۳)... و آن جوابها جمله صالح است اینکه جا که جواب اینکه سؤال باشد. و جوابی دیگر اینکه جا آن است که: «او» اینکه جا به معنی «بل» است، و بل اضراب را باشد، چنان که در دگر آیت گفت: وَأَرْسَلْنَاهِ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ (۴)، و المعنی بل یزیدون، چنان که شاعر گفت: بدت مثل قرن الشمس فی رونق الضحی

و صورتها او انت فی العین املح و معنی «او»، بل است اینکه جا. وجهی دگر اینکه جا آن است که: «او» به معنی «او» است، چنان که گفت: وَلَا تُطِيعُ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا (۵)، معنی آن است: و کفورا، و چنان که شاعر گفت: و قد زعمت لیلی بانی فاجر

لنفسی تقاها أو علیها فجورها و معنی آن است که: و علیها فجورها. و وجهی دگر آن است در آیت که: «او» برای ابهام بر مخاطب گفت، چنان که عرب گویند: اكلت اليوم ثمرة أو بسرة، امروز خرمای یا بسری خوردم، و غرض ----- (۱). وز: مفلق. (۲). مب آن است، دیگر نسخه بدلها اینکه است. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۹. (۴). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷. (۵). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۴. صفحه: ۱۷ ابهام آن بود بر مخاطب، نه آن که او شاک باشد در آنچه خورده باشد. و در خبر می آید که: ابو الأسود الدنلی - رحمه الله علیه - در بنی قشیر فرود آمد، و ایشان مجبر بودند او را به شب سنگ می انداختند، او بر دگر روز «۱» ایشان را ملامت کرد. ایشان گفتند: ما رمیناک بل الله رماک، ما تو را سنگ نینداختیم، خدای انداخت، گفت: لا تکذبوا (۲) «علی الله فلو ان الله رمانی لما أخطانی، گفت: دروغ بر خدای منهدید، اگر خدای سنگ انداختی به من خطا نکردی. آنکه او را گفتند: تا چند از علی و علی خواهی گفتن - و او مدح بنی هاشم و اهل البیت بسیار کردی - او به جواب گفت: يقول الأردلون بنی (۳) قشیر

طوال الدهر لا تثنی (۴) «علیا أحب محمدا حبا شديدا

و عباسا و حمزة و الوصی فان یک حبهم رشدا اصبه

و لم اک مخطئا ان کان غیا او را گفتند: شک آوردی! گفت: أفترون الله شك. حيث يقول: وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۵)، گفت: خدای شاک است آن جا که در یک آیت دو «او» می گوید! و ابو الأسود معروف است به حاضر جوابی، پس او نیز بر سبیل ابهام بر مخاطب می گوید: نه از شک که او را بود در دوستی ایشان. آنکه باز نمود خدای تعالی که: دل‌های ایشان چرا از سنگ سخت تر است، گفت: وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ، باز نمود که: در سنگ چند گونه خیر است که در دل‌های ایشان از آن هیچ چیز (۶) نیست. و «من» تبعیض راست اینکه جا از سنگها بعضی هست. لَمَا يَتَفَجَّرُ، «لام» تأکید راست و «ما» نکره موصوفه است، تقدیر اینکه است که: و إِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لِحِجْرًا، چنان که شاعر گفت: رَبِّ مَا تَكَرَّهَ النَّفُوسُ مِنَ الْأَمِّ

ر له فرجة كحل العقال ای رب امر تکرهه النفوس. ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر بیامد و. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تکذبون. (۳). همه نسخه بدلها: بنو. (۴). اساس: به صورت «تسنی» هم خوانده می شود.

[.....] (۵). سوره سبأ (۳۴) آیه ۲۴. (۶). میج: خیر. صفحه: ۱۸ و «ما» در محل نصب است به «آن»، و جار و مجرور در جای خبر اوست. «یتفجر»، گشاده می‌شود، [۱۰۲-پ] و در شاذ «ینفجر» خوانده‌اند. و تفجر و انفجار، خروج آب باشد از منبع خود، و «انهار»، جمع نهر باشد، و اصل او اتساع بود، و منه النهار لاتساع الصیاء فیه. و مراد به جویها آب است، و لکن اکتفا کرد به ذکر جویی از آب. و بهری از آن، آن است که شکافته می‌شود و آب از او بیرون می‌آید «۱»، و اینکه تکرار نباشد برای آن که به اول آب خواست که از کاریزها در سنگ کنده بیرون می‌آید تا جویها روان می‌شود، و دوم «۲» آب چشمه‌ها «۳» خواست که در کوهها از خانیها «۴» می‌زاید، فهذه عیون نابعه، و تلک انهار جاریه و مغربی گفت: مراد به حجارت اول کوههاست که انهار از او بیرون می‌آید، و به دوم سنگ موسی است که در تیه آب از او می‌آمد به معجزه موسی - علیه السلام. و اینکها لما یهبط، و از سنگها بهری آن است که از کوهها فرو می‌آید از ترس خدای. مغربی گفت: مراد به «من» اینکها جا «با» است، چنان که گفت: یَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ «۵»... و المعنی «۶» بامر الله. و در معنی «هبوط»، اینکها جا چند قول گفتند: قولی آن است که مراد سایه کوههاست و سنگها که بر زمین افتد، چنان که گفت: یَنْفِیْؤُا ظِلَالَهُ عَنِ الیمینِ وَ الشَّمَالِ سِجْدًا لِلَّهِ «۷»... چنان که آن سایه بر زمین افتاده را آن جا ساجد خوانند «۸» بر توسع، اینکها جا هابط خوانند «۹» بر سیبل مجاز. قول دوم «۱۰» آن است که: مراد به اینکها سنگها کوه است که پاره پاره شد عند تجلی چون سؤال رؤیت رفت. ----- (۱). مب چنان که فرموده: وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَقُّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ (۲)، ۸. مب، مر: دویم. (۳)، ۱۰. اساس: چشمها/ چشمه‌ها. (۴). اساس: جایها، با توجه به میج تصحیح شد. (۵). سوره رعد (۱۳) آیه ۱۱. (۶). همه نسخه بدلها: ای. (۷). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۸. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: خوانند. صفحه: ۱۹ وجه سیم «۱» آن است که: مراد آن سنگهاست که در وقت عقوبت کفار و هلاک ایشان فرود آمد، چنان که بر قوم لوط و جز ایشان فی قوله وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ «۲». و وجه چهارم آن است که: آیت جاری مجرای آن آیت است که حق تعالی گفت: لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ «۳» وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ، «ما» نفی راست به معنی «لیس»، و در خبر او گاه «با» «۵» باشد و گاه نباشد، تقول: ما زید بمنطلق و منطلقا، و خدای تعالی غافل نیست از آنچه شما می‌کنید. ابن کثیر تنها به «یا» خواند [۱۰۳-ر] خبر از غایب، آنچه ایشان می‌کنند. و جمله قراء به «تا» ی خطاب خوانند. أَ فَتَطْمَعُونَ، «الف»، استفهام است و مراد انکار، و مورد آیت قطع طمع رسول است - علیه السلام - و طمع مؤمنان از ایمان ایشان، گفت: طمع می‌داری که ایشان ایمان آرند و شما را باور دارند، و جماعتی از ایشان آنانند که کلام خدای می‌شنودند و تحریف و تغییر می‌کردند، یعنی اینان خلف آن سلفانند که تغییر کتاب «۶» خدای ----- (۱). میج، وز: سهام، دب، آج، لب، فق: سیوم. (۲). سوره هود (۱۱) آیه ۸۲. (۳). سوره حشر (۵۹) آیه ۲۱. (۴). اساس: ندارد، از میج افزوده شد. [.....] (۵). لب: لی. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کلام. صفحه: ۲۰ تعالی کردند یعنی توریت. مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ، از پس آن که شناخته و دانسته بودند و معنی فهم کرده. وَ هُمْ يَعْلَمُونَ، و ایشان می‌دانستند که آن کلام «۱» خدای است. قول دگر آن است که: ایشان می‌دانستند که ایشان را نیست که آن تغییر و تبدیل کنند. و قوله: يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ، خلاف کردند در آن که اینکها کلام از که می‌شنیدند. مجاهد و قتاده و عکرمة و سدّی گفتند: از موسی می‌شنیدند. عبد الله عباس گفت: از خدای می‌شنیدند به طور. بر اینکها قول، مراد به فریق منهم، آن هفتاد مرد باشند که موسی - علیه السلام - ایشان را با خود به طور برد تا کلام خدای شنوند «۲». مقاتل گفت: تحریف ایشان آن بود که چون باز آمدند، گفتند: ما شنیدیم کلام خدای و اوامر و نواهی او، و لکن ما را مخیر کرد، گفت: اگر خواهی کنی، و اگر نخواهی مکنی که بر شما باکی نیست. و در آیت دلیل است بر آن که کلام خدای تعالی از جنس حرف و صوت است، برای آن که حق تعالی گفت: يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ، و ادراک سمع به هیچ معنی از معانی تعلق ندارد جز به صوت «۳» و آنچه ایشان دعوی کردند از آن که کلام معنی باشد قایم به ذات متکلم، و اگر چه از او چیزی نشنوند، حدیثی نامعقول است و طریقی نیست به اثبات آن و دون اثباته خرط القتاد «۴» تهاب شوکته یلد. وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا، چون ایشان را ملاقات بود به مؤمنان، یعنی چون

به مؤمنان رسد و با هم افتند. و معنی «ملاقات» و «لقاء» به استقصاء گفته شد گویند: ما نیز مؤمنیم، و چون به خلوات «۵» با یکدیگر اوفتند، گویند: أ تُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ، ایشان را نمی‌گوی و حدیث می‌کنی «۶» با ایشان! و معنی «فتح الله»، حکم الله است، و از اینکه جا حاکم را فتاح «۷» خوانند، و منه قوله تعالى: رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ «۸»، و اینکه قول ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مب کلام. (۲). مب: خدای تعالی شنودند. (۳). مر: صورت.

(۴). لب، فق، مب، مر: التقاد. (۵). همه نسخه بدلها: خلوت. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: نمی‌کنی / نمی‌کنید. (۷). مج، مب: افتتاح. (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۸۹. صفحه: ۲۱ کلبی است. کسائی گفت: معنی آن است که: بما یبینه الله لکم، ایشان را خبر می‌دهی به احوالی که خدای بیان کرده است شما را! یعنی سرّ مذهب با مسلمانان می‌گویی؟ و اینکه بر سیل ملامت گفتند. واقدی گفت: بما انزل الله علیکم، و اینکه قریب است به قول اول، نظیرش: لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ «۱»... ای انزلنا، فتح، به معنی انزال است در اینکه آیت. ابو عبیده و اخفش گفتند: بما من الله علیکم و اعطاکم، باز می‌گویی آن نعمت [۱۰۳-پ] که خدای بر شما کرد؟ و بهری دگر گفتند: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی مؤمنان چون خویشان و دوستان و حلفاء «۲» خود را دیدندی از جهودان، ایشان را گفتندی: کار محمد چگونه می‌دانی! ایشان گفتندی: ما برای خویشی و دوستی با شما بگوییم، او پیغامبر است و ذکر او در توریت هست. ایشان بیامدندی و رؤسا و معاندان را گفتندی هم از شما جماعتی می‌گویند که: اینکه مرد پیغامبر است و صادق است، ایشان اینان را ملامت کردند که: أ تُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ، تا با شما به آن محاجت و مخاصمت کنند فردا پیش خدای تعالی. مجاهد گفت: سبب نزول اینکه آیت آن بود که چون رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - از غزات احزاب فارغ شد، و آن «۳» فتح بر آمد او را. قصد حصن بنی قریظه و بنی النضیر کرد، لشکر بیامدند و پیرامن حصن خیمه‌ها بزدند و فرود آمدند، و امیر المؤمنین علی - عليه السلام - رایت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - داشت. رسول - عليه السلام - او را گفت: سر علی بر کوه الله و ایقن بالتصبر، برو بر برکت خدای و به یقین دان که خدای ناصر تو است، و خدای تعالی مرا وعده داده است زمینها و سراهای ایشان، و آن خدای که تو را بر عمرو «۴» ظفر داد، تو را مخذول نکند، و خدای تعالی ترس من در دل اینها فگند «۵». (۱). سوره اعراف (۷) آیه ۹۶. (۲). همه نسخه بدلها: خلفاء. (۳). دب،

آج، لب، فق، مب، مر: از. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عمرو عبد ودّ. [.....] (۵). همه نسخه بدلها: افگند. صفحه: ۲۲ امیر المؤمنین - عليه السلام - گفت: من آمدم تا به زیر حصن و رایت رسول در زیر حصن بردم راست. چون مرا دیدند، خوفی عظیم در ایشان افتاد، یکی می‌گفت: جاء کم صاحب عمرو، و یکی می‌گفت: اقبل الیکم قاتل عمرو، یکی از کنار «۱» حصن آواز داد: قتل علی - عمرا صاد علی - صقرا، قصم علی - ظهرا، هتک علی - سترا، ابرم علی - امرا، و مضطرب شدند. من بدانستم که ایشان بترسیدند، و خدای ایشان را مخذول کرد. چون ساعتی بود «۲»، به کنار حصن آمدند سفاهت می‌کردند و دشنام می‌دادند. من خواستم که پیش رسول باز شوم، و او را به علتی برگردانم تا آن سخنها نشنود. من در اینکه عزم بودم، «۳» رسول - عليه السلام - فرا «۴» رسید و آن بشنید، آواز داد که: «۵» یا اخوة القردة و الخنازیر انا إذا نزلنا بساحة قوم، فساء صباح المنذرين، گفت: ای برادران بوزنگان «۶» و خوکان؟ ما چون به پیرامن قومی فرود آییم، بامداد ایشان بد باشد. ایشان چون اینکه بشنیدند گفتند: یا ابا القاسم؟ ما کنت جهولا لا سبّابا، ای ابو القاسم؟ تو هرگز جاهل و دشنام دهنده نبودی. رسول - عليه السلام - از کرم خود به شرم بر افتاد، فرجع القهقری، به پس «۷» باز شد و باستاد «۸». ایشان با یکدیگر گفتند: اینکه حدیث محمد را که گفته باشد! همانا از شما خاسته باشد، أ تُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ، چنین حدیثها می‌گویی با ایشان به حکمی که خدای بر شما کرد تا با شما حجّت می‌آرند و به وقت مخاصمه بر شما حجّت می‌کنند. أَ فَلَا تَعْقِلُونَ، شما خود عقل نداری که چنین سخنها با دشمنان و خصمان نقل کنی [۱۰۴-ر]؟ آنکه خدای تعالی بر ایشان رد کرد که: أَوْ لَا يَعْلَمُونَ، ایشان نمی‌دانند، أَنْ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا يُبْسِرُونَ وَ مَا يُعْلِنُونَ، که خدای داند آنچه ایشان پنهان دارند و آنچه آشکارا دارند! ----- (۱). مج: کفار. (۲). دب، آج، لب: شد. (۳). مر، فق

که. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: فراز. (۵). اشاره است به سوره صافات (۳۷) آیه ۱۷۷. (۶). دب، آج، مر: بوزینگان. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیش. (۸). همه نسخه بدلها: بایستاد. صفحه: ۲۳

[سوره البقره (۲): آیات ۷۸ تا ۸۲]

[اشاره]

و مِنْهُمْ أُمَّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ (۷۸) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (۷۹) وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۸۰) بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۸۱) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۸۲)

[ترجمه]

و از ایشان امیانند ندانند نوشتن مگر خواندن از بر، و نیند «۱» ایشان مگر گمان برنده. وای بر آنان که بنویسند کتاب به دستهای خود، آنگه گویند اینکه از نزدیک خداست تا بخزند «۲» به آن بهای اندک، وای ایشان را «۳» آنچه نوشت دستهای ایشان، و وای ایشان را از آنچه می‌اندوزند. گفتند نرسد به ما آتش «۴» مگر روزهای شمرده، بگو که گرفته‌ای بنزدیک خدای زنهاری «۵»! که خلاف نکند خدای زنهارش را، یا می‌گویی «۶» بر خدای آنچه ندانی «۷». بلی آن کس که اندوخت «۸» بدی و گرد در آمده باشد به او گناهش، ایشان اهل دوزخند، ایشان در آن جا همیشه باشند. و آن کسانی که بگریزند و کردند نیکیها، ایشان اهل بهشتند، ایشان در آن جا همیشه باشند. قوله تعالی: وَ مِنْهُمْ أُمَّيُونَ، «من» تبعیض راست، یعنی بعضی از ایشان، یعنی از اهل کتاب. اُمیون، امیانند، یکی «۹» را امی گویند «۱۰». و در معنی او خلاف کردند. عبد الله عباس و قتاده گفتند: غیر عارفین بالکتاب، که به کتاب و بر معانی او ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: نه اند، مب، مر: ندارد. (۲). اساس: لثتروا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق از. (۴). دب، آج دوزخ. (۵). دب، آج، لب، فق: زنهاری. [.....]. (۶). می‌گویی / می‌گویند. (۷). ندانی / ندانید. (۸). دب، آج، لب، فق: اندوزد. (۹). همه نسخه بدلها: و یکی. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر که چیزی نتواند نوشت. صفحه: ۲۴ واقف نباشند، از حفظ قرائتی بود ایشان را بی‌فهم «۱». کلبی گفت: قراءت و کتابت ندانند، و دلیل بر اینکه قول رسول است - علیه السلام: نحن امة امیة لا نکتب و لا نحسب، ما امتی ایم [امی] «۲» که نویسیم و حساب نکنیم، و شاعر گوید: له امة سمیت فی الزبو

ر امة هی خیر الامم اهل علم خلاف کردند که چرا آنان را که کتابت نویسند و چیزی ندانند خواندن، امی خوانند. بهری گفتند: منسوب است با امت، یعنی جماعت عامه، و عامه قراءت و کتابت ندانند. و بعضی دیگر گفتند که: منسوب است با امت که خلقت باشد، من قول الاعشی: و ان معاویة الاکرمی

ن حسان الوجوه طوال الامم یعنی بر اصل خلقت مانده‌اند چیزی نیاموخته‌اند. و «تا» برای «یا» ی نسبت بیفکنده‌اند، چنان که در نسبت با بصره و کوفه گویند: بصری و کوفی، تا فرق باشد میان «یا» ی نسبت و «یا» ی اضافت. بهری دگر گفتند: منسوب است با امّ که مادر باشد، مادری‌اند، یعنی بر اصل ولادت مادر مانده‌اند، چیزی نیاموخته‌اند و برای آن که کتابت [۱۰۴-پ] از شأن مردان

است از شأن زنان نیست. لا یَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيٌّ، کتاب ندانند إِلَّا امانیٌّ، در امانیّ خلاف کردند. أبو روق و ابو عبیده گفتند: إِلَّا تلاوة عن ظهر قلوبهم إِلَّا آنچه از بر می‌خوانند، و «تمنی»، تلاوت باشد، من قوله تعالى: إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانَ فِي أُمَّيَّتِهِ (۳)... ای إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانَ، چون او چیزی خواندی شیطان در میان (۴) القا کردی و چیزی در میان انداختی (۵)، شاعر گوید: تمنی کتاب الله أَوَّلَ لَيْلَةٍ

و آخره لاقى حمام المقادر حسن گفت: مراد به امانیّ تمنّاست، یعنی تمنّای باطل می‌کنند، من قولهم: -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: بلا فهم. (۲). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۳). سوره حج (۲۲) آیه ۵۲. (۴). همه نسخه بدلها آن. (۵). همه نسخه بدلها و. صفحه: ۲۵ لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً (۱)، از آن که می‌گویند آتش دوزخ به ما نرسد و ما معدّب نباشیم الا روزی چند شمرده. و آنچه گفتند: نَحْنُ أَوْلَادُ اللَّهِ وَأَحِبَّاءُهُ (۲)...، و آنچه گفتند: لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى (۳)...، مجاهد و قتاده گفتند: إِلَّا كَذِبًا و باطلا (۴)، مراد به امانیّ دروغ است، و آن آن است که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد فی قوله: وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ (۵) وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ، «إِنْ» به معنی «ما» ی نفی است، و هر آن «إِنْ» که از پس او «إِلَّا» باشد، به معنی «ما» ی نفی بود، نحو قوله: إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ (۷)، و قوله: إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ (۸)، و مانند اینکه، گفت: اَلَا كَمَا نَمِي بَرْدًا و ایشان را در آنچه می‌گویند یقینی نیست، چنان که در دگر آیت گفت: لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا أَتْبَاعَ الظَّنِّ (۹) فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ، ابو سعید خدری روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: «ویل»، نام وادی است در دوزخ که چون کافران را در وی افگنند چهل سال می‌روند و «۱۰» به قعرش نرسیده باشند. سعید مسیب گفت: وادی است در دوزخ که اگر کوههای دنیا در وی افگنند ----- (۱). سوره بقره

(۲) آیه ۸۰. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۱۱. (۴). همه نسخه بدلها و. [.....] (۵). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۶). همه نسخه بدلها الا. (۷). سوره ملک (۶۷) آیه ۲۰. (۸). سوره ملک (۶۷) آیه ۹. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۷. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر هنوز. صفحه: ۲۶ فرو برد. این درید (۱) گفت: وادی است در دوزخ از خون و ریم. عبد الله عباس گفت: کنایت است از سختی عذاب. ابن کيسان گفت: «ویل» کلمتی است که هر متفجعی مصیبت زده بگوید، چنان که می‌گوید: ویله و ویلا له و ویل له و ویح له و ویب له و ویس له، اینکه جمله لغتهاست در اینکه معنی. لِلَّذِينَ يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ، کتابت می‌نویسند به دست خود و فایده قید زدن (۲) کتابت به دست و تعلیق او کردن به اینکه عضو، و کتابت جز به دست نتوان نوشتن، آن است تا باز نماید که اینکه فعل، ایشان [۱۰۵-] تولّوا کردند و کسی دیگر نکرد، بل بر حقیقت فعل ایشان بود و به آلت و محلّ قدرت خود کردند، چنان که گفت: ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْت يَدَاكَ (۳) بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيكُمْ (۴) ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، آنکه گویند: اینکه از نزدیک خداست. «من»، ابتدای غایت است، المعنی صادر من عند الله. سبب نزول آیت آن بود که: جماعتی که احبار و علمای ایشان بودند بر جهودان مرسومی داشتند که اكله (۱) ایشان بود و طعمه‌ای که در سال به ایشان رسیدی. چون رسول - علیه السلام - بیامد و ایشان بدانستند که او پیغمبر آخر زمان است، و نعت و صفات او بدیدند موافق آن بود که در توریت نوشته بود، از آن که: مردی نیکو روی (۲)، سیاه موی (۳)، سیاه چشم، جعد موی (۴)، دو موی (۵) بود اینکه ورقها بگرفتند و به بدل آن باز نوشتند که: مردی باشد کوتاه بالا، دمیم الوجه، ازرق چشم، صرخ (۶) موی، شنک موی (۷)، چون رسول - علیه السلام - هجرت کرد و از مکه به مدینه آمد، جهودان نعت و صفت او شنیده بودند. چون بدیدندش گفتند: همانا اینکه آن پیغمبر است که نعت او در توریت نوشته است. بنزدیک احبار و رؤسا آمدند و ایشان را گفتند: اینکه آن پیغمبر است که در آخر الزمان بخواهد آمدن. ایشان گفتند: حاشا و کلا؟ و توریت بیاوردند و آن سطرها و ورقها که نوشته بودند و تحریف کرده و بگردانیده عرض (۸) کردند و بر ایشان تلبیس کردند و ایشان را از راه بیفگنند. قدیم - جل - جلاله - تهدید کرد ایشان را و گفت: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ

عِنْدِ اللَّهِ لِيُشْتَرَوْا بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا، تا بخرند به آن بهای اندک، معنی آن است که: تا فرا گیرند (۹) به آن عوضی اندک. و مشارات، معاوضه باشد برای آن که هر یکی از بایع و مشتری آنچه بنزدیک اوست می‌دهد [۱۰۵-پ] تا عوض آن بستاند آنچه در دست --
----- (۱). آج، لب، فق، مب: اکل. (۲). مچ، دب، لب، فق، مب، مر: روی. (۳). ۴. لب، فق، مب، مر: مویی. (۵). همه نسخه بدلها: دو بهری. (۶). همه نسخه بدلها: سرخ. (۷). مر: تنک موی، لب، فق، مب. «شنگ موی» را ندارد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مچ: عرضه. (۹). مچ، وز، مر، ها گیرند. صفحه: ۲۸ صاحبش است. و اصل او در لغت اخراج باشد. من شرت (۱) العسل، و اشترته و اشترته (۲) اذا استخرجته. فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ، وای ایشان را (۳) از آنچه دستهای ایشان می‌نویسد (۴). «ما» موصوله است، و «من» بدل راست، چنان که: لیت لی من کذا کذا، و شاعر گفت: فلیت لنا من ماء زمزم شربه

مبَرَّدَةٌ باتت علی الطَّهْيَانِ و شاید که ابتدای غایت بود، کقولهم: ویل له من فلان، یعنی از جهت او صادر باشد اینکه کلمه یا سبب اینکه عذاب، و شاید که تبیین و تخصیص را باشد، یعنی منه لا- من غیره، و شاید که «ما» مصدریّه بود، و التقدير: من کتب ایدیهم. وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ، و ویل ایشان را از آن کسب که می‌کنند. «کسب»، در کلام عرب فعلی باشد که به او جرّ منفعت کنند، از اینکه جا مرغان صید کننده را کواسب گویند که ایشان به صید کردن جرّ منفعت کنند، و نیز جوارح گویند ایشان را از آن جا که جراحت کنند، و لیبید می‌گوید:

بس کواسب ما یمنّ طعامها اما کسب که تجار (۶) می‌گویند نامعقول است، برای آن که لفظ تازی است و مراد او از اینکه لفظ نه اینکه معنی است، و چندان که خواهد که آن را تفسیری گوید ممکنش نشود و چیزی عقل پذیر نتوان (۷) گفتن، و روشتر حدی که کسب را گفتند آن است که، گویند که: کسب آن باشد که به قدرت محدثه (۸) کنند، یا «۹» گویم: حد (۱۰) برای ابانت و کشف گویند، و در اینکه جا کشفی نیست برای آن که معلوم نیست که مراد از آن که گفتی به قدرت محدث کنند (۱۱) چیست، یا مراد آن است که به قدرت محدث احداث کنند یا کسبش کنند، اگر مراد آن است که به قدرت محدث احداث کنند -----
----- (۱). آج: شرت. (۲). همه نسخه بدلها: و اشترته. (۳). وز: وای بر ایشان. [.....]. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). مچ، وز، آج، لب، فق، مب، مر: و روا باشد که. (۶). دب، آج، لب، فق، مب: تجارت. (۷). همه نسخه بدلها: نتواند. (۸). همه نسخه بدلها: محدث. (۹). همه نسخه بدلها: ما. (۱۰). آج، لب، مب: حدث. (۱۱). وز، دب، آج، لب: کننده. صفحه: ۲۹
اینکه قول ماست، و اگر مراد آن است که به قدرت محدث کسبش کنند اینکه تحدید شیء باشد به نفس خود (۱)، چنان است که او را از تفسیر کسب پرسیدند، گفت: کسب آن باشد که کسبش (۲) کنند. دگر آن که: به ادله عقل معلوم شده است که واسطه‌ای نیست از میان محدث و قدیم، برای آن که اینکه قسمت به معنی متردد است از میان نفی و اثبات، اگر وجودش را ابتدا نبود آن را قدیم خوانند، و اگر وجودش را ابتدا بود آن را محدث خوانند. حال اینکه کسب از دو بیرون نیست: یا قدیم است یا محدث. اگر قدیم گویند، با خدای تعالی قدمای بسیار اثبات کرده باشند (۳)، و اگر گویند: محدث است، آن را (۴) محدث باید یا محدثش خدای باشد یا ما باشیم، اگر خدای باشد پس خدای مکتسب باشد و قادر به قدرت محدث، و اگر ما محدث او باشیم، فعل ما در حق- او احداث باشد، اینکه چنین است که ما شرح دادیم و اینکه روشن است آن را که تأمل کند. ابو مالک گفت: آیت در شأن دبیری (۵) آمد که پیغمبر را بود- صلی الله علیه و آله. آنچه پیغمبر بر او دادی که بنویس، بخلاف (۶) بنوشتی، [۱۰۶- ر] به جای غفور رحیم، سمیع علیم نوشتی، و به جای سمیع علیم، عزیز حکیم و مانند اینکه، عاقبت مرتد شد و بگریخت. رسول- علیه السلام- بر او دعا کرد و گفت: زمین او را مپذیراد. ابو طلحه روایت کند، گوید: من حاضر آمدم به آن زمین که او را دفن کرده بودند. او را دیدم بر بالای زمین افتاده، گفتم: اینکه مرده را چرا دفن نمی‌کنی! گفتند: اینکه را چند بار دفن کردیم بر بالا افتاد، من دانستم که

دعای پیغمبر است که در او رسید. اینکه بکردند و نیز با خویشتن تمنای محال کردند که: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً، گفت: دوزخ به ما نرسد الا روزی چند شمرده آنکه منقطع شود از ما. مفسران در آن ایام خلاف کردند. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: چون رسول ----- (۱). آج، لب، مر: او. (۲). دب، مر: کتبش. (۳). آج، لب، فق، مب، مر باما. (۴). همه نسخه بدلها: او را. (۵). اساس: کلمه را به صورت «دیگری» نوشته و روی آن خط کشیده است و در زیر کلمه نوشته: کاتبی ظ، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها آن. [.....] صفحه: ۳۰ - علیه السلام - به مدینه آمد، جهودان مدینه می گفتند: مدت عمر دنیا هفت هزار سال خواهد بود «۱»، و خدای تعالی به هر هزار سال ما را یک روز عذاب کند، مدت مقام ما در دوزخ بیش از هفت روز نباشد. قتاده و عطا گفتند: مراد بدین آن چهل روز است که ایشان گوساله پرستیدند، و آن مدت غیبت موسی بود از ایشان، خدای تعالی بر ایشان رد کرد بقوله: قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا، بگو ای محمد. «الف» استفهام است که مفتوح است، و همزه وصل بیفگندند. و اصل او اینکه چنین بود: أَاتَّخَذْتُمْ، [همزه] «۲» دوم بیفگندند تا دو همزه مجتمع نشوند که ثقیل «۳» باشد و معنی تقریر و تقریب است، بگو که بنزدیک خدای عهدی و پیمانی گرفته‌ای! فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ، که پس خدای عهد و پیمان خود را خلاف نکند. عبد الله مسعود گفت: مراد به «عهد»، توحید است، یعنی عهد «۴» گرفته‌ای به توحید! چنان که گفت: إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا «۵»، یعنی قال: لا اله الا الله مخلصا. «ام»، معادل همزه استفهام است، يقول القائل: از زید عندک ام عمرو، یا بر خدای چیزی می گویی که نمی دانی. «بلی»، به معنی بل آید «۶»، و در او معنی استدراک بود، چنان که کسی گوید: ما فعلت کذا و ما قلت کذا، او در جواب گوید: بلی فعلت و قلت، و بعضی نحویان گفتند: «بلی» دو معنی دارد: یکی نفی خبر ماضی و اثبات خبر مستقبل. و کسائی گفت: فرق میان «بلی» و «نعم» آن است که: بلی جواب استفهامی بود که بر سیل جحد باشد، و نعم جواب استفهامی بود که در او جحد نباشد، و مثال اول قوله: أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ قَالُوا بَلَى «۷»...، أَلَسْتُمْ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى «۸»...، و مثال دوم قوله: أَوَلَا نَأْمُرُ بِالْأَوْلَادِ، قُلْ نَعَمْ «۹» لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ. مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً، به معنی «۱» من عمل سیئه و جمعها، تشبیه به کسب مال. اصل او در نفع باشد، پس به کثرت استعمال عام شد در همه فعل، و اگر چه در او مضرت باشد. قتاده و ابن جریج گفتند: مراد به «سیئه» اینکه جا شرک است، و نیز قول [۱۰۶-پ] عبد الله عباس است و مجاهد و ابو وائل. سدی گفت: مراد همه گناه است شرک و جز شرک، و قول اول درست تر است، و قول دوم هم نیک باشد به انضمام شرک برای آن که ما دون شرک را عذاب دایم نباشد الا به شرک، یا به اضافه شرک با دیگر گناه. اما آن که حمل کنند بر فسق بی شرک، لایق نباشد و ملائیم خلود در دوزخ لقوله تعالی: وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ «۲» وَ أَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ، احاطت، گرد در آمدن باشد، و كذلك الاحداق و الحفوف، يقال: احاط به کذا و احداق و حف- بمعنی واحد. و در معنی «احاطت» خلاف کردند. عبد الله عباس و ضحاک و عطا و ابو وائل گفتند: مراد آن است که بر شرک بمیرد. ربیع خثیم گفت: اصرار باشد بر کبایر. کلبی گفت: احاطت خطیئت آن باشد که گناهی کند که او را به هلاک برد، من قوله: إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ «۵». و قول آن کس که گفت: مراد آن است که گناه محیط شود بر «۶» حسنات و آن را احباط کند درست نیست، برای آن که احباط بنزدیک ما باطل است - چنان که بیان کرده شود. مجاهد گفت: مراد به احاطه خطیئه آن است که چون گناهی کند، نکته سیاه بر دلش افتد، و چون گناه دو کند سیاهی بیشتر شود، و چندان که گناه می فزاید ----- (۱). همه نسخه بدلها: المعنی. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۴۸. (۳). مج، وز و حمل. (۴). مج، وز کنند. (۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۶۶. [.....] (۶). همه نسخه بدلها: به. صفحه: ۳۲ سیاهی می فزاید تا جمله دل «۱» سیاه شود، اینکه است معنی احاطت. اهل مدینه خطیئاته خواندند بر جمع «۲»، و باقی قراء خطیئه بر وحدان. فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ، ایشان ملازمان دوزخ باشند و اصل صحبت ملازمت بود، و ملازم هر کاری را صاحب او گویند، و منه اصحاب السوق و اصحاب السلطان و اصحاب رسول الله - علیه السلام - و رضی عنهم. و «نار» با آن که «لام» تعریف در اوست، چون علمی است دوزخ را از روی شرع، «هم» عماد است یا فصل - چنان که شرح دادیم. «فیها»، راجع است با

دوزخ. خَالِدُونَ، خالد مقیم ثابت باشد، و اگر چه بر سیل دوام نبود، بیانش قوله تعالی: أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ (۳) وَالَّذِينَ آمَنُوا، آنکه قدیم- جل- جلاله- برای آن که دانست که صلاح مکلفان متعلق است به آن که چون وعیدی کند ایشان را مقرون کند به و عدی، و چون و عدی کند مقرون کند به وعیدی، چه مکلفان عند اینکه [۱۰۷-۱] به صلاح نزدیک باشند و از فساد دور شوند تا آنچه داعی بود ایشان را به فعل طاعات و صارف بود ایشان را از فعل مقبحات بطرفی الوعد و الوعید و الترغیب و الترهیب و اقتران الوعد و الوعید و ذکر الجنة و النار علی ابلغ الوجوه (۵) بود تا اعدار و انذار و تحریض و منع بغایت رسانیده باشد. اگر گویند در اینکه آیت چه گویی! نه خلود را تفسیر بر دوام باید داد! ----- (۱). همه نسخه بدلها: دلش. (۲). اساس وبل (!) با توجه به دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶. (۴). همه نسخه بدلها جز. (۵). همه نسخه بدلها: الوجه. صفحه: ۳۳ گوئیم: لا- محاله چنین باید کردن، و لکن نه برای ظاهر را، بل برای اجماع امت را. و اگر ما را با ظاهر رها کردند، حمل خلود هم بر دوام نکردمانی (۱)، چه معنی او در لغت عرب آن است که گفته شد، و لکن اینکه جا اجماع امت ما را حمل کرد بر آن که خلود را بر دوام تفسیر دهیم، و در آیت اول چنین نیست (۲).

[سوره البقره (۲): آیات ۸۳ تا ۸۵]

[اشاره]

وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَ أَنْتُمْ مُعْرِضُونَ (۸۳) وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَ لَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ (۸۴) ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَ تُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِّنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ إِنْ يَأْتُواكُمْ أُسَارَىٰ فَادُوهُمْ وَ هُوَ مُحْرَمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفْئُتُونُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضِ فَمَا جَزَاءٌ مَّن يَفْعَلُ ذَلِكَ مِّنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰ أَشَدِّ الْعَذَابِ وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۸۵)

[ترجمه]

چون فرا گرفتیم (۳) پیمان پسران یعقوب که نپرستند جز خدای را و به مادر و پدر نیکوی کردن و با خویشان و بی پدران و درویشان، و بگویند مردمان را نیکویی و به پای داری نماز، و بدهی زکات، پس برگردیدی (۴) مگر اندکی از شما، و شما برگشته بودی. و چون فرا گرفتیم (۵) پیمان شما که نریزی خونهایتان و بیرون نکنی خود را از سرهایتان، پس اقرار (۶) دادی و شما گواهی می دادی. پس شما ای جماعت؟ می کشید خود را و بیرون می کنی جماعتی را از شما از سرهایتان (۷) یاری می دهی بر ایشان به گناه و بیدادی، و اگر به شما آیند اسیران فدا کنی ایشان را، و اینکه حرام است بر شما بیرون کردن ایشان، می بگروی به بهری ----- (۱). همه نسخه بدلها: نکنیم. (۲). دب، آج، فق، مب: است، مب، مر و الله ولی التوفیق، قوله تعالی، دیگر نسخه بدلها و الله ولی التوفیق. (۳). ۵. مج، وز، آج، لب، فق: ها گرفتیم. (۴). مج، وز: بر گردید. (۶). مج، وز: قرار. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق: سرهایتان. صفحه: ۳۴ توریت و کافر می شوی به بهری، چه باشد پا داشت (۱) آن که (۲) اینکه کند از شما! مگر رسوایی در زندگانی دنیا، و روز قیامت باز برنشدان با سخت تر عذاب، و نیست خدای غافل از آنچه ایشان می کنند [۱۰۷-۱ پ]. قوله تعالی: وَ إِذْ أَخَذْنَا، و یاد کن ای محمد (۳). «اذ» ظرف زمان ماضی بود و ظرف معمول باشد، و معمول را عامل باید، لابد فعلی تقدیر باید کردن. چون فرا گرفتیم (۴) پیمان بنی اسرائیل یعنی پسران یعقوب بر آن که جز خدای را نپرستند، یعنی بر توحید خدای و بر آن که خدای را یکی دانند و یکی گویند و با او همتا و انباز نگیرند. عبد الله عباس گفت: میثاق عهدی

سخت باشد، و وثیقه که استواری بود از اینکه جاست، و واثق استوار بود. لا تَعْبُدُونِ این کثیر و حمزه و کسائی به «یا» خوانند، و باقی قراء به «تا» خوانند علی الخطاب. آنان که به مغایبه خوانند، گویند: ضمیر راجع است با بنی اسرائیل، و آنان که بر خطاب خوانند، حمل کنند بر آن که باقی آیت بر خطاب است من قوله: قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ تا به آخر آیت. و بصریان گفتند: «ان» مضمراست اینکه جا، و همچنین فی قوله: لا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ (۵) أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ (۶) وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا «با» تعلق دارد به محذوفی، و تقدیر اینکه است که: وصیینا هم او امرنا هم، ما ایشان را وصیت کردیم یا ایشان را فرمودیم که با مادر و پدر نیکویی کنید، و مادر و پدر را «۳» به هم والدین خواند، با آن که مادر والده باشد برای تغلیب مذکر بر مؤنث که عرب چون مذکر و مؤنث به هم جمع شوند در کلام و اگر چه مؤنث به عدد بیشتر باشد غلبه مذکر را دهند «۴». خدای تعالی از تعظیم حق-مادر و پدر حق-ایشان با حق-خود پیوست و احسان با ایشان از پی توحید خود گفت. و در خبر هست که: چون ابتدای اسلام بود و اول هجرت بود، رسول-علیه السلام- از مکه به مدینه آمده بود و مسجد بنا کرده، ستونی است که آن را حنانه خوانند. رسول-علیه السلام- بر آن ستون «۵» تکیه کردی و برای صحابه خطبه کردی بر پای استاده. چون مسلمانان بیشتر شدند و عدد و عدت بسیار شد، دستوری خواستند و گفتند: ما را خوش نیست که ما نشسته و تو بر پای استاده ما را خطبه می کنی. دستور باش «۶» ما را تا برای تو منبری سازیم تا بدان جا خطبه کنی «۷»! گفت: روا باشد، اینکه منبر که امروز هست بساختند. رسول-علیه السلام- آن روز از در مسجد در آمد و آهنگ منبر کرد و نزدیک ستون «۸» حنانه نرفت، منبر سه پایه بود پا بر پایه اول نهاد و گفت: آمین، و بر دوم نهاد و سوم «۹» همچنین، و کس «۱۰» را ندیدند که دعا می کرد. چون بر منبر شد و بنشست خطبه

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیاورد. (۲). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ها گرفتیم. (۳). وز هر دو را، دب، آج، لب، فق، مب، مر هر دو. (۴). وز، آج، لب، دب، فق، مب، مر: دهد. (۵). وز، آج، لب: استون. (۶). آج، لب، فق، باشی، مب، مر: باشد. (۷). وز، آج، لب، فق، مب، مر او. (۸). دب، مب: استون، وز، آج، لب، فق، مر: اسطوانه. [.....] (۹). دب: سیوم، وز: سه ام، فق، مب، مر: سیم. (۱۰). فق، مب: کسی. صفحه ۳۶ آغاز کرد، آن پاره چوب که از آن ستون «۱» بداشته بود که رسول-علیه السلام- بر آن تکیه کردی ناله آغاز کرد تا چندانی بنالید که آوازش بالای آواز پیغامبر بر آمد. رسول-علیه السلام- از منبر به زیر آمد و سر آن «۲» چوب درکش «۳» گرفت [۱۰۸-] ر] چون مادری که کودکی را خاموش کند. آنگه گفت: به آن خدایی که مرا بحق-به خلق «۴» فرستاد که اگرش خاموش نکردی تا قیامت بر فراق من می نالیدی. گفتند: یا رسول الله؟ چون از در در آمدی «۵» و به پایه منبر بر شدی «۶»، سه بار آمین گفتی «۷»، و کس دعایی نمی کرد! گفت: بلی، جبریل دعا می کرد و شما نمی شنیدید. چون پا بر پایه اول نهادم، جبریل گفت: من ادرک والدیه او واحدا منهما و لم یغفر له ابعده الله، هر که مادر و پدر را دریابد یا یکی را از ایشان و او را نیامرزد، ابعده الله، خدای او را هلاک کند. من گفتم. آمین؟ چون پا بر پایه دوم نهادم، گفت: هر که ماه رمضان دریابد و او را نیامرزد، ابعده الله، خدای تعالی او را هلاک کند. من گفتم: آمین؟ چون پا بر پایه سوم «۸» نهادم، گفت: هر که پیش او ذکر تو کنند و نام تو برند، و بر تو سلام «۹» نفرستد ابعده الله، خدای تعالی او را هلاک کند، من گفتم: آمین؟ و رسول-علیه السلام- می گوید: الجنة تحت اقدام الامهات، بهشت در زیر پای مادران است. وَ ذِي الْقُرْبَى، و خداوند نزدیکی، یعنی خویش. و «قربى» قرابه باشد، و او مصدر است كالحسنی و الشوری، قال طرفه: و قرّبت بالقریبی و جدك إتنی

متی یک امر للنکیته [اشهد] «۱۰» و الیتامی، و یتامی جمع یتیم باشد چون ندامی و ندیم، و یتیم طفل باشد که او را در طفولیت پدر بمیرد، اگر پس از بلوغ او باشد یتیمش نخوانند، لقوله- علیه السلام: «۱۱» لا یتیم بعد حلم، یتیمی نباشد از پس خواب دیدن. وَ الْمَسَاكِينِ، جمع ----- (۱). وز، دب، آج، لب، مب، مر: استون، فق: اسطون. (۲). دب، مب، مر، آج، لب، فق: ستون. (۳). فق، مر: در بر. (۴). وز، دب، آج، لب، فق، مر: خلقان. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: در آمدید.

(۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شدید. (۷). دب، آج، لب، فق، مب: گفتید. (۸). دب، فق، مب، مر: سیم. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: صلوات. (۱۰). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۱). وز، آج، لب، فق، مر: یتیم. صفحه: ۳۷ مسکین باشد، و مسکین مفعیل باشد از سکون، و او درویشی بود که او را چیزکی باشد و کفافش نبود. وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا، محذوفی هست اینکه جا، و تقدیره «۱»: وَقَلْنَا لَهُمْ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا [۲]، و ما ایشان را گفتیم که مردمان را نکویی گویی. اهل حجاز حسنا خوانند علی المصدر، و حمزه و کسائی و خلف حسنا علی الثَّعْتِ به فتح الحاء و السَّيْنِ، ای قولاً حسناً. و عیسی بن عمر «۳» در شاذّ خواند حسناً «۴»، و اینکه لغت «۵» است در حسن، کذعر «۶» و ذعر، و رعب و رعب و سحت و سحت، و عاصم الجحدری خواند: احساناً، ای قولاً نافعا لهم، و معنی آن باشد که به ایشان خیرخواهی در گفتن، و نیز خوانده‌اند: حسنی ای کلمه حسنی، مردمان را سخن نکو گوی. بهری دگر گفتند: معنی آن است که قولوا للنَّاسِ [حسناً] «۷»، ای لمحمّد «۸» حسناً، رسول مرا محمّد مصطفی را - صلوات الله علیه - نکو گوی، یعنی به نبوت او اقرار دهی و نعت و صفت او که در توریت دیده‌ای پنهان باز مکنی و تصدیق او کنی. عبد الله عباس و ابن جریج و سعید جبیر و مقاتل گفتند: مراد آن است که رسول مرا به راست داری، دلیلش قوله تعالی: أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا «۹» ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ، «ثم» حرف عطف است، و معنی او مهلت و تراخی بود. و «تولّی»، اعراض و پشت بر کردن باشد، پس پشت بر آن میثاق و عهد کردی، یعنی خلاف کردی آن را و وفا نکردی با آن. إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ، «إلّا» حرف استثناست، و ----- (۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و تقدیر اینکه است که. [.....] (۲)، ۷. اساس: ندارد، از وز: افزوده شد. (۳). آج، لب، فق: عمرو. (۴). وز، آج، لب، فق، مب، مر به ضم «حا» و «سین». (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: لغتی. (۶). وز، آج، لب، فق، مب، مر: مثل ذعر. (۸). وز: بمحمّد. (۹). سوره طه (۲۰) آیه ۸۶. صفحه: ۳۸ استثنا اخراج بعضی بود از جمله «۱» چیزی که اگر نه او باشد صحیح بود دخول او در آن. و «سین»، در او طلب راست، و معنی او در تازی طلب صرف کردن بود، یعنی می‌خواهی که برگردانی مستثنی را از آن که داخل بود در مستثنی منه، و نصب او بر استثناست. حق تعالی خواست تا باز نماید که: همه را اینکه حکم نبود، و همه اینکه بی عهدی نکردند، جماعتی اندک بودند که به خلاف آن کردند که جمهور قوم و سواد اعظم «۲» بر آن بودند تا بدانی که قدیما مردمان ممدوح اندک بوده‌اند، اگر اینکه جاست إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ، اگر در قصه طالوت است: فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ «۳» وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ «۴»، اگر در قصه داود است: إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ «۵» كَم مِّن فِتْنَةٍ قَلِيلًا غَلَبَتْ فِتْنَةُ كَثِيرَةٍ بِإِذْنِ اللَّهِ «۶» وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ «۷»، اگر قول آن «۸» شاعر است که قوم او را به اندکی طعنه می‌زنند، به جواب می‌گوید:

قلت لها إن الكرام قليل پس معلوم شد که همه اندک ممدوح بوده‌اند و بسیار مذموم. منکم، «من» تبیین راست، و «کم» ضمیر مجرور متصل است. و انتم، «او» حال راست، و «انتم» ضمیر مرفوع منفصل است بر ابتدا. و «اعراض» عدول بود از چیزی، و نقیض او اقبال بود، و برای آن جمع کرد از میان تولّی و اعراض تا بدانند که هم به صورت هم به معنی تارک آن میثاق بودند و ناقض آن عهد. قوله: وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ، یاد کن نیز چون فرا گرفتیم «۹» از شما «۱۰» عهد و میثاقتان و سوگند و استواریتان. لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ، که نریزی خونهایتان و کس ----- (۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر به. (۲). وز: و معظم. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۹. (۴). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۳. (۵). سوره ص (۳۸) آیه ۲۴. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۹. (۷). سوره هود (۱۱) آیه ۴۰. [.....] (۸). وز: و اگر آن، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و اگر. (۹). وز، دب، آج، لب، فق، مب: ها گرفتیم. (۱۰). وز تا، دب، آج، لب، فق، مب، مر با. صفحه: ۳۹ خون خود نریزد، یعنی بعضی خون بعضی، پس خون ایشان را بمثابت یک نفس کرد، گفت: خون «۱» آنان ریختن که از جنس و قبیل و ملت و دین شما باشند، همچنان باشد که خون خود ریختن. وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ، و خویشتن را از سرایهاتان بیرون نکنی همین معنی دارد، یعنی بعضی بعضی را اخراج

نکنی، چون قوم همه از یک ملت و یک جنس بودند همه را یکی خواند، چنان که رسول - علیه السلام - گفت: المؤمنون کنفس واحده، یک معنی اینکه است. و یک معنی آن که: آن کس که کسی را بکشد و شرع راه «۲» چنان نهاده باشد که او را به قصاص باز باید کشتن، به معنی چنان است که خود را کشته است، چنان که حق تعالی گفت: وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ «۳». و جماعتی مفسران گفتند: آیت در شأن بنی قریظه و بنی النضیر «۴» آمد که خدای تعالی ایشان را فرمود که: یکدگر را نکشند، و قوی ضعیف را بر مال و ملک خود «۵» غلبه نکند و سرای و ملک او به غضب «۶» نگیرد، و اگر کسی از ایشان اسیری بگیرد فدیة کند «۷» [۱۰۹-۱۰۹] و باز خرنند او را به آن دو «۸» وفا نکردند، به یکی وفا کردند. ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ، پس اقرار دادی و گواهی می‌دهی بر آن، اقرار بر خود و گواهی «۹» بر دیگران، و «او» حال راست. و خلاف کردند در آن که اینکه حکم «۱۰» با ایشان بود یا با اسلاف ایشان. ابو العالیه گفت: اینکه قصه اسلاف ایشان است، خدای تعالی حوالت با ایشان کرد، چنان که در آیات متقدم برفت «۱۱». عبد الله عباس گفت: خطاب با ایشان است و مراد ایشانند، اعنی جهودان عهد رسول - علیه السلام - و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد تا فایده را شاملتر بود، چه از میان هر دو قول تنافی نیست. ----- (۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: چون خون. (۲). مر: راه شرع. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۹. (۴). وز، دب، لب، فق، مب، مر: بنی النضیر. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: او. (۶). فق، مب: به غضب. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: کنند. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: او را بروی. (۹). آج، لب، فق، مب، مر می‌دهی. (۱۰). آج، لب خالص، فق، مب، مر: خاص. (۱۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. [.....] صفحه ۴۰: و قولی دیگر در وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ، آن است که: شما در باره خود مقرری و بر اسلاف خود گواهی که خدای تعالی بر ایشان عهد گرفت تا با «۱» اقرار اسلاف خود گواهی دهند. ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ، وَ التَّقْدِيرُ يَا هَؤُلَاءِ وَ حَرْفُ نِدَا بِيْفِغْنَدُ «۲» لِدَلَالَةِ الْكَلَامِ عَلَيْهِ، برای آن که عرب حرف ندا بسیار بیفگند چون در کلام بر او دلیل بود، کقوله تعالی: يُوسُفُ أَعْرِضْ عَن هَذَا «۳» وَ إِذِ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرًا «۴» تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ، خویشتن را می‌کشی، یعنی بعضی بعضی را، و گروهی را هم از خویشتن از سرها تان «۷» بیرون می‌کنی. تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ. اهل کوفه به تشدید خواندند «۸» اینکه جا و در تحریم «۹»، و تقدیره «۱۰»: تَظَاهَرُونَ «۱۱»، یک «تا» را قلب کردند با «ظا»، پس ادغام کردند. و باقی قراء به تخفیف خواندند، و محلّ او نصب است بر حال، تقدیر چنان است که: متظاهرين عليهم، ای متعاونین، برای آن که یار را پشت خوانند که پشت صاحب قوی دارد «۱۲»، و از اینکه جاست که در عبارت فرقی نبود میان آن که گویند: یاری او می‌کند، و میان آن که پشتی او می‌کند. و تظاهر، تعاون باشد، و تفاعل از میان جماعت باشد، پنداری جماعتی اند در معاونت پشت با هم داده، قال الشاعر: تظاهرتم اشباه نيب تجمعت

علی واحد لازلم قرن واحد ----- (۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۲). وز، دب، آج، لب، فق: بیفگند. (۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۹. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۷۴. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر فتح. (۶). دب، مب، مر: از ر. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: سرایه‌اشان. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: خوانند. (۹). اساس: در محترم، دب: در محرم، آج: در محرم متحرم، لب: در محترم متحرم، همه نسخه بدلها بجز مج و آنان که به تشدید خوانند، با توجه به وز و مب تصحیح شد. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مج: بر تقدیر. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مج باشد. (۱۲). وز، آج، لب، فق، مب، مر: پشت صاحبش قوی دارند. صفحه ۴۱: و بعضی نحویان گفتند: هَؤُلَاءِ بدل انتم است و تأکید او، و تقدیره «۱»: ثُمَّ أَنْتُمْ الْقَوْمُ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ. و اعان علیه خلاف اعانه باشد. اعانه، یاری داد او را، و اعان علیه یاری داد دشمن «۲» را بر او، برای اینکه گفت شاعر: اعان علی الدهر إذ حکک بر کة

کفی الدهر لو و کلته بی کافیا و از اینکه جاست قول خدای: و ان تظاهرا «۳» ... ای تعاونا، و قوله: سحران «۴» قال قال ... و ظهیر، عون

باشد فی قوله تعالی: وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ ﴿۶﴾، [۱۰۹-پ] و شاعر گفت: تَكْثُرُ مِنَ الْاِخْوَانِ مَا اسْطَعْتُ ﴿۷﴾، اِنَّهُمْ

عماد إذا استنجدتھم و ظھیر و ما بکثیر الف خل و صاحب

و انّ عدوّا واحدا لکثیر و اینکه معنی است قول رسول- علیه السّلام- المرء کثیر بأخیه، مرد به برادرش بسیار باشد، یعنی به برادر عزیز و قوی باشد، یعنی به معاونت و مظاهرهت او. بِالْاِثْمِ، به معصیت. وَالْعُدْوَانِ، و ظلم و تعدّی. و گفته‌اند: «اِثْمٌ» گناهی باشد که از تو تعدّی نکند، و «عدوان» گناهی که از تو به دیگری شود، و «اِثْمٌ» جامع باشد جمله را، چه هر چه [به آن] «۸» مستحقّ ذمّ باشد «۹» آن را اِثْمٌ خوانند، و عدوان مجاوزة الحقّ باشد. وَ اِنْ يَأْتُوْكُمْ اُسَارٰی ﴿۱۰﴾، [اسری] «۱۱» قراءت حمزه است علی وزن فعلی، کقتیل و قتلی، و جریح و جرحی. «تفدوهم» هم قراءت حمزه است بی «الف» در هر دو جایگاه. و باقی قراءت از نافع و عاصم و کسائی و یعقوب و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر: اُسَارٰی تُفَادُوْهُمْ خوانند، و اساری جمع جمع بود، یقال: اسیر و جمعه اسری و جمعها اساری، و الاسر، الشّد، اسر به بستن باشد، و اسیر فعیل باشد به معنی مفعول. ----- (۱).

مج: ندارد، دیگر نسخه بدلها: تقدیر آن باشد. (۲). مج: ندارد، دیگر نسخه بدلها او. [.....] (۳). سوره تحریم (۶۶) آیه ۴. (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها، جز مج: ساحران، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۴۸. (۶). سوره تحریم (۶۶) آیه ۴. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: ما استطعت، با توجه به چاپ شعرانی (۱/ ۲۴۵) و معنی عبارت تصحیح شد. (۸). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: باشند. (۱۰). اساس: اسری، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به نسخه دب افزوده شد. صفحه: ۴۲ مفضّل بن سلمه گفت، از ابو عمرو بن العلاء پرسیدم که: فرقی هست میان اسری و اساری! گفت: بلی، اسری آنان باشند که در دست دشمن باشند و اگر چه بند ندارند، و اساری آنان باشند که در بند باشند، و قول اوّل معتمدتر است. و فدیة آن مال باشد که بدهند تا اسیر را به آن باز خرند، و بی «الف» از بنای ثلاثی باشد، اعنی «۱» تفدوهم، یقال: فدیة افدیة، و با «الف» از بنای مفاعله باشد، یقال: فادیة افادیة، قال الشّاعر: قفی فادی اسیرک انّ قومی

و قومک ما اری لهم اجتماعا وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَیْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ، و اخراج ایشان بر شما حرام است. عبد الله عزیاس و عکرمة و سدّی گفتند: معنی آیت آن است که بنی قریظه حلفای اوس بودند، و بنی النّضیر حلفای خزرج بودند، و چون از میان اوس و خزرج قتال بودی، بنی قریظه و بنی النّضیر به یاری حلیفان خود آمدندی و هر دو قبیله از جهودان بودند و یکدیگر را می کشتندی. چون اسیری را بگرفتندی از جانبین فدیة کردند و باز خریدی «۲»، عرب ایشان را عیب کردند «۳» و گفتند «۴» ایشان را «۵» روا می داری کشتن و اسیر رها کردن «۶» روا نمی داری تا فدیة می کنی! گفتند: اما فدیة ما را فرموده‌اند در توریت، و قتل ایشان ما را حرام کرده‌اند در توریت، و لکن انفه «۷» ما را رها نمی کند که حلفای خود را اسیر و مستذل بینیم، برای ایشان با خویشان خود و هم ملّتان خود قتال می کنیم. و «حلفا» جمع حلیف باشد، و حلیف هم سوگند بود. خدای تعالی بر ایشان عیب کرد و انکار کرد بر ایشان و به لفظ استفهام و معنی تقریر و ملامت ایشان را گفت: اَفَقَتُّوْهُنَّ بِبَعْضِ الْکِتَابِ وَ تَكْفُرُوْنَ بِبَعْضٍ، به بعضی توریت ایمان می داری و به بهری کافر می شوی، یعنی به فدیة کردن ایمان داری و به تحریم قتل کافری؟ فَمَا جَزَاءُ مَنْ یَفْعَلُ ذَٰلِکَ، «ما» استفهام راست، چیست جزای آن کس که ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یعنی. (۲). همه نسخه بدلها:

خریدندی. (۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: کردند. (۴). مب: گفتندی. (۵). آج، لب، فق، مب، مر که. [.....] (۶). دب، آج، لب، فق: ها کردن. (۷). مج، وز، مر: انفت. صفحه: ۴۳ اینکه کند که ذکر آن برفت از ایمان به بعضی کتاب و کفر به بعضی! و «ذَلِکَ» اشارت به اینکه «۱» است [۱۱۰-ر]. مِنْکُمْ، از شما که جهودانی. اَلْمَا خَزٰی، ای ذلّ و صغار. خزی مذلّت و مهانت باشد، و

خزی هلاک باشد و عذاب. و خزی خصلتی باشد که یخزی منه، ای یستحیی (۲)، از او شرم دارند. مفسران در اینکه خزی که در دنیا بود ایشان را، خلاف کردند. بهری گفتند: آن حکم بود که خدای تعالی بکرد که قاتل را قصاص کنند، و از ظالم و متعدی انتقام کشند برای مظلوم. بهری دگر گفتند: خزی اینکه جزیه است که خدای تعالی بر ایشان نهاد تا به دست خود می‌گزارند (۳) ذلیل و مهین، عَن يَدٍ وَ هُمْ صَاغِرُونَ (۴). بهری دگر گفتند: مراد به خزی دنیا آن است که چون رسول - صلی الله علیه و آله - به زیر حصن بنی التّضیر فرود آمد، بیست و پنج روزشان حصار داد. ایشان به زینهار آمدند و از رسول - علیه السّلام - در خواستند که: سعد معاذ را به حکم (۵) کند تا بر حکم او فرود آیند. بر اینکه قرار افتاد. رسول - علیه السّلام - سعد معاذ را به حاکم کرد تا از میان ایشان و میان رسول حکم کند. سعد معاذ حکم کرد که: مردان را ببايد کشتن و زنان را به ورده (۶) باید آوردن، و مالشان قسمت باید کردن. رسول - علیه السّلام - گفت: یا سعد لقد حکمت فیهم بحکم الله من فوق سبعة اربعة، ای سعد حکمی کردی که خدای تعالی همان حکم کرد از بالای هفت آسمان. رسول - علیه السّلام - بفرمود تا مردان (۷) را فرود آوردند، و ایشان نهصد مرد بودند و ایشان را با مدینه آوردند. و زنان و کودکان را به بردگی (۸) بیاوردند و مالهای ایشان قسمت کردند، و چون مردان را با مدینه آوردند ایشان را در سرایی از سراهای بنی النّجار فرود آوردند. رسول - علیه السّلام - بیامد به آن جا که امروز بازار است، و بفرمود تا چند خندق ----- (۱). مَج، وز: آن. (۲). همه نسخه بدلها که. (۳). همه نسخه بدلها: می‌گزارند. (۴). سوره توبه (۹) آیه ۲۹. (۵). مَج، وز، آج، لب، فق، مَب، مر: حاکم. (۶). آج، فق، مر: برده. (۷). مَج خود. (۸). همه نسخه بدلها: برده. صفحه: ۴۴ بکنند، و امیر المؤمنین - علیه السّلام - حاضر آمد و ایشان را بیرون آوردند گروه گروه، و علی را می‌فرمود تا ایشان را گردن می‌زد و در آن خندق می‌انداخت. و حیی اخطب و کعب اشرف در میان ایشان بودند، ایشان دو رئیس بودند در میان قوم. کعب اشرف را گفتند: با ما چه خواهند کرد! گفت: فی کلّ موطن لا تعقلون اما ترون الدّاعی لا ینزع و من ذهب منکم لا - یرجع هو و الله القتل، گفت: در هر جای عقل به کار (۱) نداری، نمی‌بینی که داعی باز نمی‌استد (۲) و هر که از ما می‌بشود باز نمی‌آید، قتل است و کشتن. و حیی اخطب را بیاوردند، دستها با گردن بسته تا پیش رسول آوردندش، چون در رسول نگرید گفت: (۳) و الله ما لمت «نفسی علی عداوتک و لکن من یخذل الله یخذل، گفت: به خدای که خود (۴) بر دشمنی تو ملامت نکردم و لکن آن را که خدای مخذول بکند مخذول شود. آنگه روی به قوم کرد و گفت: لا بدّ من امر الله، کتاب و قدر و ملحمة کتبت علی بنی اسرائیل، گفت: کار خدای لابد باشد، نوشته‌ای و قضایی و کالزاری (۵) است که بر بنی اسرائیل نوشته‌اند. چون او را پیش [۱۱۰-پ] امیر المؤمنین (۶) - علیه السّلام - آوردند (۷) تا گردنش بزند، گفت: قتله شریفه بید شریف، کشتن شریف (۸) به دست مردی شریف. آنگاه او را گفت: اینکه حلّه به من رها کن و مگذار که از من بر کنند. امیر المؤمنین (۹) - علیه السّلام - گفت: هی اھون علی من ذلک، آن خوارتر است بر من، آنگاه گردن کشید (۱۰) و سر پیش داشت تا امیر المؤمنین (۱۱) گردنش بزد (۱۲)، و امیر المؤمنین (۱۳) - علیه السّلام - پرسید از آن کس که او را می‌آورد، گفت: او چه گفت چون او را می‌آوردی (۱۴)! گفت (۱۵)، اینکه بیتها می‌گفت (۱۶): ----- (۱). مر بر. (۲). همه نسخه بدلها: ایستد. (۳). لب: ملت. (۴). همه نسخه بدلها را، [.....] (۵). همه نسخه بدلها: کارزاری. (۶). ۹، ۱۱، ۱۳. دب، آج، لب، فق، مر علی. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مَب: بردند. (۸). همه نسخه بدلها: شریفی. (۱۰). همه نسخه بدلها: بر کشید. (۱۲). همه نسخه بدلها: بزند. (۱۴). مَج، وز، آج، لب، فق، دب در راه. (۱۵). آج، لب، فق، مَب، مر چون او را می‌آوردم در راه. (۱۶). همه نسخه بدلها، بجز مَب: بیتها بگفت. صفحه: ۴۵ لعمرک ما لام ابن اخطب نفسه

و لکنّه من یخذل الله یخذل لجاهد (۱) حتّی یبلغ (۲) التّفس جهدها

و حاول یبغی العز کل - مغلغل امیر المؤمنین - علیه السلام - در جواب او اینکه بیتهای بگفت: لقد کان ذا جد و جد بکفره

فقید الینا فی المجمع یقتل فقلده بالسیف ضربهُ محفظ

فصار الی قعر الجحیم یکبل فذاک مآب الکافرین و من یکن

مطیعا لأمر الله فی الخلد ینزل «۳». پس اینکه خزی در دنیا آن «۴» است که بر ایشان رفت از قتل مردان و سبب زنان و غنیمت اموال. قوله تعالی: وَ یَوْمَ الْقِیَامَةِ، نصب او بر ظرف است و عامل در او «یردون»، و اینکه فعل را مجهول خوانند یعنی فاعلش مجهول است و فعل ما لم یسم فاعله خوانند و فعل مبنی «۵» برای مفعول به، به اینکه هر سه نام فعلی بود که معدول «۶» بود از اصل خود «۷»، اعنی از اسناد با فاعل به اسناد با مفعول به «۸»، و روز قیامت ایشان را با سخت‌ترین «۹» عذابی برند، و اینکه لفظ آن جا گویند که ایشان وقتی دیگر آن جا بوده باشند، و لکن فعل مبتدا را هم رد و عود گویند «۱۰» چنان که شاعر گفت: فان تکن الايام احسن - مرّة

الی - فقد عادت لهن ذنوب «۱۱» و جوابی دیگر از اینکه آن است که: ردّ اینکه جا بر جای خود است، چه «۱۲» ایشان را از اینکه خزی و نکال و عذاب دنیا که ذکر کردیم با عذاب دوزخ خواهند بردن. پس معنی ردّ بر جای خود است و همچنین در بیت «۱۳»: لأن «۱۴» من عادة الايام و الغالب علیها ----- (۱). مع، دب، آج، لب، فق، مب، مر: فجاهد. (۲). اساس: بلغ، با توجه به دب، تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: منزل. (۴). همه نسخه بدلها: اینکه. (۵). مب را. [.....]. (۶). مع، وز: عدول. (۷). مع، وز، دب بگردانید، آج، لب، فق، مب، مر نگردانید. (۸). همه نسخه بدلها: مفعول. (۹). همه نسخه بدلها: سخت‌تر. (۱۰). همه نسخه بدلها بر توسع. (۱۱). همه نسخه بدلها می گوید اگر روزگار وقتی با من احسان کرد اکنون گناهانش باز آمد و او را گناه نبود اول تا به دوم حال باز آید. (۱۲). آج، لب، فق، مب: اگر چه، دب: چرا که. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: همچنین در خبر است. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: الا - ان. صفحه: ۴۶ الاساءة الی اهلها، فکأنها کانت لها ذنوب ثم احسان ثم عادت الی ما کان «۱» منها. إلی أشدّ العذاب، اینکه را افعال تفضیل گویند، با سخت‌تر عذابی، و عذاب المی تیز «۲» باشد روان «۳» بر معدّب، و منه عذبة اللسان، سر زبان را برای آن عذبه خوانند که بر سخن جاری باشد، و ماء عذب، آبی خوش باشد برای آن که خوار «۴» به گلو فرو شود. و اصل کلمه از استمرار است، پس الم مستمر را عذاب گویند. وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ، و خدای تعالی غافل نیست، و غفلت سهو باشد و آن انتفاء «۵» علم باشد پس از حصولش. عَمَّا تَعْمَلُونَ، اهل مدینه و ابو بکر و یعقوب به «تا» ی خطاب خواندند، و باقی قراء به «یا» خوانند خبر از غایب، از آنچه شما می کنید یا ایشان می کنند «۶».

[سوره البقرة (۲): آیات ۸۶ تا ۹۶]

[اشاره]

أولئك الذين اشتروا الحياة الدنيا بالآخرة فلا يخفف عنهم العذاب ولا هم ينعصرون (۸۶) و لقد آتينا موسى الكتاب و قفينا من بعده بالرسل و آتينا عيسى ابن مريم البينات و آيدناه بروح القدس أ فكلما جاءكم رسول بما لا تهوى أنفسكم استكبرتم ففريقا كذبتم و فريقا تقتلون (۸۷) و قالوا قلوبنا غلف بل لعنهم الله بكفرهم فقليلاً ما يؤمنون (۸۸) و لما جاءهم كتاب من عند الله مُصدّق لما معهم و كانوا من قبل يستفتحون على الذين كفروا فلما جاءهم ما عرفوا كفروا به فلعنهم الله على الكافرين (۸۹) بسى ما اشتروا به أنفسهم أن

يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغِيًّا أَنْ يُنَزَّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَأُوْ بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ» (۹۰) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا تُوْمِنُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۹۱) وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ (۹۲) وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۹۳) قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۹۴) وَلَنْ يَتَمَنَّوهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (۹۵) وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحِّزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (۹۶) (۷)

[ترجمه]

آن کسانی که بخريدند زندگانی دنیا به آخرت (۸) سبک نگردانند از ایشان عذاب و نه ایشان را یاری دهند. [۱۱۱-] ر] و بدادیم موسی را کتاب توریت و بر اثر او فرستادیم از پس او پیغمبران و بدادیم عیسی پسر مریم را درستیها (۹) و نیرومند کردیم او را به جبریل پاکیزه هر گاه بیاید به شما پیغمبری بدانچه آرزو نکند تنهای شما بزرگ منشی کنید پس گروهی را دروغزن دارید و گروهی را بکشید. و گویند دلهای ما بسته است (۱۰)، لعنت کرد (۱۱) ایشان را خدای به کفر ایشان، اندک است آنچه بگروند. ————— (۱). دب، آج، لب، فق، مر: ما کانت. (۲). دب، آج، لب، فق، مب: الیمی بتر، مر: عذابی الیم بتر. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: روا. (۴). مج: ندارد، آج: گوارا. (۵). اساس: انتقام، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....] (۶). مج می کنید. (۷). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۸). وز، آج، لب، فق: زندگانی نزدیکتر به سرای باز پسین. (۹). مج، وز، آج، لب، فق: حجتها. (۱۰). اساس و همه نسخه بدلهاپی که آیات را ترجمه کرده‌اند، معادلی برای کلمه «بل» نیاورده‌اند. (۱۱). مج، وز: کناد. صفحه: ۴۷ و چون بیامد به ایشان کتاب (۱) یعنی قرآن از نزد خدای راست دارنده مر آن را که با ایشان است یعنی توریت، و بودند از پیش نصرت خواستند بر آن کسان که کافر گشتند چون بیامد به ایشان آنچه بشناختند کافر گشتند به وی، لعنت خدای بر کافران. بد است آنچه خریدند به آن تنهای خود را به آن که کافر گشتند بدانچه فرستاد خدای از حد درگذشتن (۲) به آن که فرو فرستد خدای از فضل خود بر آن که خواهد از بندگانش، باز گشتند با خشمی بر خشمی، و مر کافران راست عذابی خوارکننده. و چون گویند ایشان را بگروید به آنچه فرو فرستاد خدای، گویند بگرویدیم (۳) بدانچه فرستاد (۴) بر ما و کافر شوند بدانچه جز آن (۵) است و او راست است یعنی قرآن، راست دارنده به آنچه با ایشان است یعنی توریت، بگو چرا می کشید (۶) پیغمبران خدای را از پیش اگر هستید گرویدگان. چون بیاورد به شما موسی درستیها (۷) باز بگرفتید گوساله را از پس او و شما بودید ستمکاران. ————— (۱). مج، وز، آج، لب، فق: نامه. (۲). مج، وز: خدای به بیداد و حسد، آج، لب، فق: به بیداد و حد. (۳). مج، وز، آج، لب، فق: ایمان آریم. (۴). وز: فرستادند. (۵). مج، وز، آج، لب، فق: از پس آن. (۶). مج، وز: چرا می کشید، آج، لب، فق: بگو ای محمّد چرا می کشید. (۷). مج، وز، آج، لب: حجتها. صفحه: ۴۸ [۱۱۱-پ] چون بگرفتیم (۱) پیمان شما و برداشتیم (۲) بالای شما کوه طور را بگیرد آنچه بدادیم شما را بنبرو (۳)، و بشنوید، یعنی فرمان برید، گفتند: شنیدیم گفتارت و فرمان نبریم و خورائیده شدند (۴) در دلهای ایشان گوساله به کفرشان، بگو بد می فرماید شما را به آن ایمانتان اگر شما مؤمنی. بگو اگر خواهد بودن شما را سرای باز پسین بنزدیک خدای صافی از جز مردمان، تمنا کنی مرگ را اگر راست گویی (۵) شما. و تمنا نکنند (۶) هرگز به آنچه در پیش افگند (۷) دستهای ایشان، و خدای داناست به بیدادکاران. یا بی ایشان را حریصترین مردم بر زندگانی و آنان که مشرک بودند خواهد یکی از ایشان که عمرش دهند هزار سال، نیست آن دور کننده او از عذاب، آن کش عمر (۸) دهند و خدای بیناست به آنچه می کنند (۹). قوله: أُولَئِكَ، بگفتیم که: «اولاء»، کنایت باشد از

جماعتی، و اینکه جمعی است نه از جنس واحد، و واحد او ذلک باشد، چنان که واحد هؤلاء «هذا» باشد. الذین، اینکه اسم را موصوله گویند و ما بعدش صله او باشد. اشتروا، بدل کرده‌اند- چنان که بگفتیم. الحیة الدنيا، فعلی تأنیث افعال تفضیل باشد، چنان که اکبر و ----- (۱). مج، وز، آج، لب، فق: ها گرفتیم. [.....] (۲). آج، لب، فق از. (۳).

مج، وز، آج، لب، فق: بجذ. (۴). مج، وز، آج، لب: بخورد دادند، فق: در آرند. (۵). مج، وز، آج، لب: راست گیرید. (۶). اساس و همه نسخه بدل‌هایی که آیات را ترجمه کرده‌اند، برای ضمیر «ه» معادلی نیاورده‌اند. (۷). مج، وز، آج، لب، فق: افکنده‌اند. (۸). آج، لب، فق: آن که عمرش. (۹). همه نسخه بدلها اینکه یازده آیت است. صفحه: ۴۹ کبری و اعظم و عظمی، و اقصی و قصوی و ادنا و دنیا. بالآخره، به سرای باز پسین، یعنی دنیا بستانند و آخرت از دست رها کنند. فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابَ، سبک نکنند از ایشان عذاب را. خداوند- جل جلاله- در اینکه آیت تهدید کرد آنان را که اقبال کنند بر دنیا و برای طمع دنیا و حطام او دست از آخرت و عمل صالح بدارند، و دین به دنیا بفروشدند، و حیات باقی به حیات فانی بدل کنند به عوض راحت اندک، ایشان را عذاب (۱) بی کرانه باشد، کاشد ما یکون من العذاب، بی آن که از ایشان تخفیفی کنند، و نه کس ایشان را یاور و ناصر بود یا شفاعت کند. و آیت خاص است در حق جهودانی که ذکر ایشان در آیات مقدم برفت. حق تعالی باز نمود که: آن که ایشان را حمل کرد که چنین کنند (۲)، حب دنیا بود و از جهت اینکه (۳) گفت رسول- علیه السلام- حب الدنيا رأس كل خطيئة، و گفت: اشقى الأشقياء من باع دینه بدنیه و اشقى منه من باع دینه بدنیه غیره، گفت: شقیترین اشقیاء آن است که دین به دنیا بفروشد، و از او شقیتر آن است که دین خود به دنیای غیر بفروشد. و لقد آتينا موسى الكتاب، ما بدادیم موسی را کتاب، یعنی تورات. و قفينا من بعده بالرسل، یعنی اتبعنا من القفا، يقال: قفاه يقفوه اذا تبعه، و قفاه غیره اذا اتبعه، قال الله تعالى: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ (۴) و آتينا عيسى ابن مريم البينات، و عيسى (۶) مريم را آیات و معجزات دادیم از آنچه در سورت آل عمران و در سورت [۱۱۲-] المائدة می گوید از احیاء موتی و ابراء اکمه و ابرص، و خبر دادن ایشان را به آنچه خورده بودند و ذخیره کرده بودند و بینه، از بیان باشد، و برای آن گواه را بینه خواند فی قوله- علیه السلام: البينة على ----- (۱). مر: عذابی. (۲). همه نسخه بدلها: کردند. (۳). همه نسخه بدلها: و از اینکه کار. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۶، همه نسخه بدلها ای لا تتبع. (۵). اساس: لاخت له، با توجه به نسخه دب، تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مب، مر پسر. [.....] (۱) صفحه: ۵۰ الله المدعى و اليمين على من انكر، که به گواهی او حق روشن شود. و چون پیغمبران- عليهم السلام- مدعی نبوت‌اند (۲)، حق تعالی معجزات ایشان را بینات خواند. و آیدناه، ای قویناه، او را قوت دادیم من الاید و هو القوه، و منه قوله تعالى: داودَ ذَا الْأَيْدِ (۳) بروح القدس، ابن کثیر خواند: بروح القدس، به اسکان «دال»، و باقی قراء خواندند: قدس به ضم «دال». و مفسران خلاف کردند در روح القدس. ربیع انس گفت: مراد به «روح»، روح عیسی است- علیه السلام- که در او دمید، و به «قدس»، خدای- جل جلاله- بقوله (۴): الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ (۵) قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُّوسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ (۹). عبد الله عباس و سعید جبیر و عبید عمیر (۱۰) گفتند: مراد نام مهترین خداست ----- (۱). همه نسخه بدلها: علی مدعی علیه. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مدعی نبوده‌اند. (۳).

سوره ص (۳۸) آیه ۱۷. (۴). همه نسخه بدلها: من قوله. (۵). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱، و سوره حشر (۵۹) آیه ۲۳. (۶). همه نسخه بدلها را. (۷). مج، وز آن. (۸). همه نسخه بدلها: مريم. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۲. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق: عبید عمر، مب: عبد الله عمر، مر: عبید عمر. صفحه: ۵۱ - جل جلاله- که او به برکت آن احیاء موتی کردی و خدای را به آن نام بخواندی، خدای تعالی آنچه خواستی بدادی و اظهار معجزات کردی بر دست او. ابن زید گفت: مراد انجیل است، چه انجیل روح او بود چنان که قرآن روح محمّد بود- علیه و آله السلام. و روح در قرآن بر معانی مختلف آمد: روح، روح آدمی و جانوران است که او شرط است در وجود و بقای حیات، و آن از جمله بنیه است فی قوله تعالى: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي (۱). و آن نفس متردد باشد که تا تردد آن بود حیات بماند، و چون نباشد حیات بماند، و منه قول النبى- علیه السلام: الارواح جنود مجتدة فما

با کثره یکفرون، به کمتر ایمان دارند و به بیشتر کافرنند. چون حرف جرّ بیفکنند فعل بدو رسید «۳» و عمل کرد در او چنان که: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا «۴» وَ لَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ، چون به ایشان آمد کتاب از نزدیک خدای. مراد به «کتاب» قرآن است. «مصدق»، صفت کتاب است، براست دارنده آن را که با ایشان است یعنی توریت را، [و «ما» موصوله است] «۵» وَ كَانُوا مِنْ قَبْلِ، یعنی من قبل خروج النبی - علیه السّلام [او من قبل مجیء الكتاب] «۶». و کوفیان اینکه «من» را غایت گویند «۷»، و رفع او بر غایت بود. و بصریان مبنی بر ضمّ گویند اینکه را بنای «۸» عارض، و معنی آن باشد «۹» که مضاف الیه از «۱۰» لفظ بیفکنند و در نیت و دل بر جای باشد آن را بنا کنند، و کذلک جمیع الجهات من قبل و من بعد و من فوق و من تحت. یَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا، طلب کردند بر کافران. و سبب نزول اینکه آن بود که: جهودان پیش از آمدن رسول - علیه السلام - چون با مشرکان خصومت و مناظره کردند، گفتندی: اگر پیغمبر آخر زمان که محمد است

----- (۱). آج: در حاشیه آورده است «یصح»، دب، لب، فق، مب، مر: یفتح. (۲). همه نسخه بدلها او. (۳). مع، وز، دب، لب، فق، مب، مر: رسد. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. (۵). ۶. اساس: ندارد، از مع افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها: خوانند. (۸). مب: به بنای. (۹). همه نسخه بدلها: و معنی اینکه آن بود. (۱۰). همه نسخه بدلها: آن. [.....] صفحه ۵۵ بیاید با ما باشد و برای ما گواهی دهد، و به پیغمبر ما ایمان دارد و بگوید که: ما بحق اولیتیم از شما که مشرکانی، چه او داند که ما اهل کتابیم و کتاب ما حق است و پیغمبر ما موسی - علیه السلام - پیغمبری صادق بود، چنان که خدای تعالی در دگر آیت گفت: **إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ** «۱». و چون رنجی از مشرکان به ایشان رسیدی، دعا کردند که: **اللَّهُم انصرنا بالنبی المبعوث فی آخر الزّمان الذی [۱۱۳-پ] نجد نعته فی التّوریه، بار خدایا ما را نصرت کن به پیغامبر آخر زمان که ما نعت و صفت او در توریت می‌یابیم. چون وقت آمدن رسول - علیه السّلام - بود، گفتند: قد اظلم زمان نبی یخرج بتصدیق ما قلنا، نزدیک آمد روزگار پیغامبری که بیاید و بیان کند راستی آن را که ما گفتیم. فَلَمَّا جَاءَهُمْ ما عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ، چون او بیامد و او را شناختند و دانستند به نعت و صفت او در توریت کافر شدند به او، و گفتند: اینکه نه آن پیغامبر است که ما نعت و صفت او در توریت خوانده‌ایم، کافر شدند با آن که دانستند به بغی و حسد. فَلَعَنَهُ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ، لعنت خدا بر کافران باد. بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ، «بئس» و «نعم» دو فعل ماضی اند مخالف دگر افعال، هم به بنا و هم به حکم، و در اصل «نعم» و «بئس» بوده است علی وزن فعل، و آن را فعل مدح و ذمّ گویند، و تصریف در او نشود، و فاعل «۲» او اسمی باید «۳» که «لام» تعریف جنس در او بود، و به اینکه کفایت نباشد تا مخصوص بالمدح یا بالذمّ با او نباشد، چنان که نعم الرّجل زید و بئس الغلام عمرو. الرّجل «۴» فاعل باشد و زید مخصوص باشد به مدح یا به ذمّ، و باشد که اسم فاعل اضممار کنند، و اسمی نکره منصوب بر «۵» جای «۶» بدارند، چنان که: نعم رجلا زید، تقدیر اینکه باشد که: نعم الرّجل رجلا زید، و اینکه جا تقدیر اینکه است: بئس الشیء شیئا. و «ما» نکره موصوفه است. اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ، که بفروختند به آن خود را **أَنْ يَكْفُرُوا، «ان»** با فعل در جای مصدر است، و او مخصوص به ذمّ است، و معنی آن است که: بد چیزی است**

----- (۱). سوره انفال (۸) آیه ۱۹. (۲). مب فعل. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: باشد. (۴). مع، وز: و الرّجل. (۵). همه نسخه بدلها تمیز به. (۶). همه نسخه بدلها او. صفحه ۵۶ که ایشان خود را به آن بفروختند کفرشان به آنچه خدای فرو فرستاد از قرآن، و مراد به «اشترای»، بیع است، که شری هم خریدن باشد هم فروختن، و مراد آن است که: حظ و نصیب خود از ثواب بفروختند به عقاب کفر. و گفته‌اند «۱» معنی آن است که: بد اختیاری کردند چون بدل کردند حق به باطل و کفر به ایمان، و مراد بقوله: **بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ** قرآن است بلا-خلاف، و «ما» موصوله است. بَغِيًّا، ای ظلما، و نصب او بر مفعول له است، و اصل «بغی»، فساد باشد من قولهم: بغی الجرح اذا امّدّ و فسد. و «بغی» طلب بود و به عرف مخصوص شده است به طلب ناحق و ناوایب. و «بغا» زنا باشد، و گفته‌اند: بغی حسد باشد، یعنی حسد می‌برند بر آن که خدای تعالی فرو می‌فرستد از فضلش، یعنی نبوّت و کتاب علی من یشاء من عباده، بر «۲» آن که خواهد از بندگانش یعنی محمد - صلی الله علیه و علی آله. فَبَاؤُا رَجَعُوا «۳»، باز آمدند بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ. مفسران خلاف

کردند در آن که اینکه دو «غضب» بر چه بود. عبد الله عیّاس گفت: مراد به غضب اول خشم خداست بر ایشان به ضایع کردن ایشان توریت را، و غضب دوم به کفرشان به محمد - صلی الله علیه و آله. ابو العالیه و قتاده گفتند: غضب اول به کفرشان به عیسی و انجیل، و غضب دوم به کفرشان به محمد. سدّی گفت «۴»: غضب اول به گوساله پرستیدن، [۱۱۴- ر] و دوم «۵» به کفرشان به محمد - علیه السلام. و گفته‌اند «علی» به معنی مع است، چنان که گویند: هو علی صغر سنّه، یقول الشّعر، ای مع صغر سنّه. و لِلْكَافِرِينَ، یعنی جاحدان نبوت محمد را عذاب مهین، عذابی خواهد بودن خوار کننده که ایشان در آن مهان و مستذل باشند. و إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ، چون گویند ایشان را که ایمان آری به قرآن ----- (۱). (۱). میج آن. (۲). همه نسخه بدلها: برای. (۳). همه نسخه بدلها، بجز آج: و رجعوا، آج: فرجعوا. (۴). آج، لب، فق به. (۵). مب، مر: دویم. صفحه ۵۷: حق تعالی کفر و عناد ایشان باز می گوید که چون ایمان بر ایشان عرض کنند و ایشان را دعوت کنند با ایمان به قرآن، گویند: ما ایمان به آن آریم که بر ما فرود آمد، و [به] «۱» آنچه ورای آن است و پس از آن است کافریم، یعنی آنچه جز آن است، چنان که گفت: فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ «۲»، ای غیر ذلک و سواه. و در وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ «۳»، ای ما سواه. وَهُوَ الْحَقُّ، و قرآن حق است و درست است. مُضَيِّدًا لِّمَا مَعَهُمْ، بر است دارنده آن را که با ایشان است، یعنی توریت. و نصب او بر حال است. قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ، اکنون ای محمد جواب ایشان بازده و بگو که: «لم»، چرا. «لام»، حرف جر است که بر «ما» ی استفهامیه در شده «۴» است، و «الف» از او بیفکنده «۵»، و «میم» مانده، و حروف جاژه چون در «ما» ی استفهام شود، «الف» از او بیفتد «۶» و به فتحه اکتفا کنند، چنان که: «فیم» و «بم» و «لم» و «عم» و «علام» «۷»، فی «۸» قوله تعالی: بِمِ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ «۹»، و: عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ «۱۰»، و: فِيمَ كُنْتُمْ «۱۱» مِنْ قَبْلُ، ای من قبل هذا، پیش از اینکه، چنان که بیان کرده شد در حذف مضاف الیه از «۱۲» لَفْظًا، إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ بِالْتَّوْرِيَّةِ، اگر به توریت ایمان داری، چه در توریت نوشته است که: کشتن پیغامبران حرام است. و لَقَدْ جَاءَكُمْ، «واو»، حرف عطف است، و «لام» تأکید را «۱۳»، و «قد»، تحقیق را. موسی، به شما آورد بینات «۱۴» و دلالات روشن و حججهای ظاهر، و شما پس از آن گوساله به معبود خود گرفت. وَ أَنْتُمْ ظَالِمُونَ، «واو» حال راست، و شما در آن حال ظالم و بیدادگر بودی بر خود - بر آن تفسیر که بدادیم. ----- (۱). اساس: ندارد، از میج افزوده شد. (۲). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۷. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۲۴. [.....] (۴). میج، وز، فق، مب، مر: آمده. (۵). همه نسخه بدلها اند. (۶). مر: بیفتاد. (۷). آج: علی م. (۸). وز نحو. (۹). سوره نمل (۲۷) آیه ۳۵. (۱۰). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱. (۱۱). سوره نساء (۴) آیه ۹۷. (۱۲). همه نسخه بدلها: در. (۱۳). همه نسخه بدلها: راست. (۱۴). همه نسخه بدلها: بالبینات. صفحه ۵۸: وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ، و یاد کنی چون پیمان شما بستیدیم، و کوه طور از بالای سر شما بداشتیم، و شما را گفتیم آنچه شما را می دهیم بستانی، و به قوت و جدّ و حفظ نگاه داری. و اسْمَعُوا، بشنوی، یعنی یادگیری. و گفته‌اند معنی آن است که: طاعت داری، و طاعت [را] «۱» برای آن سمع خواند که طاعت عند سماع امر باشد، و به سبب او بود، و بر اینکه تفسیر است: سمع الله لمن حمده، ای اجاب الله لمن دعاه، خدای اجابت کننده است آن را که او را بخواند، و شاعر می گوید: دعوت الله حتی خفت الأ

يكون الله يسمع ما اقول ای یجیب، یعنی اجابت می کند. و اگر در بیت سمع بر معنی خود حمل کنند اولیتر باشد، جواب دادند که: سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا، بشنیدیم و عاصی شدیم. سمع و سماع، ادراک باشد به حاسه سمع، و عصیان مخالفت «۲» امر باشد یا مخالفت اراده. گفتند: سمعنا قولك و عصينا أمرك، سخت بشنیدیم و فرمانت نبریم، و بعضی اهل معانی گفتند که: [۱۱۴- پ] ایشان اینکه حدیث بر زبان براندند «۳»، و لکن چون عند سماع او امر عصیان کردند، حق تعالی گفت: چنین گفتند، چنان که شاعر گفت: امتلاً الحوض و قال قطنی

مهلا رویدا قد ملأت بطنی یعنی بلغ حدًا لو امکنه ان یقول شیئا لقال «۴» قطنی. وَ أَشْرَبُوا فِی قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ، و در خوردن دل ایشان دادند دوستی گوساله، یعنی پنداری ایشان را مطبوع بکرده‌اند بر آن و در دل ایشان سرشته. و شربت الماء و اشربه غیره، آب باز خوردم و به خورد دیگری دادم، و مراد حب العجل است، و لکن مضاف بیفگند و مضاف الیه به جای او بنهاد، چنان که: وَ سَأَلَ الْقَرِیَّةَ «۵» بِكُفْرِهِمْ، اکنون چون حق تعالی «اشربوا»، بر فعل ما لم یسم فاعله آورد، وجه آن باز نمود تا کسی گمان نبرد که از فعل اوست، گفت: آن دوستی عجل «۳» با دل ایشان مختلط شده از کفرشان است. آنکه رسول را- علیه السلام- می گوید: قُلْ، بگو بِنَسَمَا یَأْمُرُکُمْ بِهِ إِيْمَانُکُمْ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ، بد می فرماید شما را ایمانتان به آن، یعنی به دوستی عجل اگر شما مؤمنی بر زعم خود. قُلْ إِنْ کَانَ لَکُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ، سبب نزول آیت آن بود که: جهودان- علیهم لعائن الله- دعاوی باطل کردند از آن که گفتند: نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاءُهُ «۴» لَنْ یَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ کَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى «۵» لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أیَّامًا مَّعْدُودَةً «۶». قدیم تعالی به اینکه آیت بر ایشان رد کرد، و گفت: بگو که اگر سرای آخرت، یعنی بهشت که در جوار خداست «۷»، شما را خواهد بودن خالص، و هیچ کس را در آن نصیبی نیست. فَمَتَّوْا الْمَوْتَ، پس اکنون تمنای مرگ کنی اگر راست می گویی، برای آن که آن کس که قاطع باشد بر آن که از اهل بهشت است، به هر حال تمنا کند که از سرای محنت و تکلیف تحویل کند با بهشت. و نیز آن کس که او دوست خدای باشد، همه تمنای او آن بود که با جوار خدای شود که دوست بنزدیک دوست بیارامد، چنان که امیر المؤمنین «۸»- علیه السلام- به مرگ مبالغت نمی کرد و می گفتی: و الله لا ابالی وقع الموت علی ام وقعت علی الموت، به خدا که باز باز نگیرم «۹» اگر من بر مرگ اوفتم، و اگر مرگ بر من اوفتد، و ----- (۱). همه نسخه بدلها: بالعناق. (۲). معج، وز: بزی. (۳). معج، وز، فق، مب، مر که. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۱۱. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۸۰. (۷). دب اگر. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۹). معج، وز: خدا که ما باز نگیرم، دب، آج، لب، فق، مب، مر: خدا که باک ندارم. صفحه: ۶۰ هر وقت که دلش تنگ شدی از قوم، محاسن خود به دست گرفتی و گفتی: ما ینتظر اشقاها ان یخضبها من فوقها بدم، چه انتظار می کند آن شقیترین امت که خضاب کند اینکه محاسن سپید را از خون اینکه سر، و دست بر سر نهادی و بر محاسن، و چون پسر ملجم را بدیدی گفتی: اشدد حیازیمک للموت

فان الموت لاقیک «۱» و لا تجزع من الموت

اذا حل بوادیک «۲» و مانند اینکه اخبار که از او روایت کرده‌اند. آنکه قدیم- جل جلاله- [۱۱۵- ر] خبر داد که: ایشان هرگز تمنای مرگ نکنند به آن عمل که ایشان کرده‌اند. «لن»، نفی فعل مستقبل را باشد، و تمنای قول الرجل لما کان لیته لم یکن و لما لم یکن لیته کان. تمنای آن باشد که کسی گوید چیزی را که باشد کاشکی نبود، یا آن را که نباشد کاشکی بودی. بما قَدَّمتْ أیدیهم، اضافه فعل با دست کردن «۳» با آن که فعل از جمله «۴» واقع است برای آن است تا مؤکد کند که فعل اوست- چنان که بیان کردیم. عبد الله عباس گفت: اگر تمنای مرگ کردند، لغص «۵» کل انسان منهم بریقه، هر یکی را از ایشان آب دهنش در گلو بماندی تا به مردن تا بر روی زمین هیچ جهود «۶» نماندی، و اینکه از جمله معجزات رسول بود که خبر داد از غیب و نابوده و مخبر بر وفق خبر بود، و صدق بود و اینکه خبر درست نیاید الا به وحیی از عالم الغیب- تبارک و تعالی. وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِینَ، و خدای داناست به ظالمان تا بدانند که اینکه خبر که داد از علم داد ایمن باشند که مخبر به خلاف خبر نخواهد بودن. آنکه باز نمود حق تعالی که: بیرون از آن تمنای مرگ نکنند در همه جهان از ایشان حریصتر بر زندگانی نیابی. وَ لَتَجِدَنَّهْم، کوفیان گفتند: قسم اینکه جا مضمَر ----- (۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (ج ۱ / ۲۵۸): لاقیکا. (۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (ج ۱ / ۲۵۸) بوادیکا. [.....] (۳). مر: بایست کردن. (۴). مب جوارح. (۵). دب، آج،

لب، فق، مب: یغص. (۶). مج، وز: جهودی. صفحه: ۶۱ است، و «لام» و «نون» تأکید به جواب او باز آمد، و تقدیر آن که: و الله لتجدنهم. أحرص الناس على حياةٍ و من الدین أشركوا. فراء گفت: تقدیر چنین است که: احرص الناس على حياةٍ من كل واحد و من الدین اشركوا، ایشان را بر حیات و زندگانی حریصتر یابی از همه جهان، و نیز از مشرکان، آنگه از ایشان خبر داد که از حرص بر حیات تا آن جااند که «۱» يودُ أحدُهُم لو يُعَمَّرَ ألفَ سِنَةٍ، خواهد و تمنا کند یکی از ایشان که هزار سال بماند، و مثال اینکه از کلام چنان بود که یکی از ما گوید: فلان اسخى الناس و من حاتم، فلان سخیترین مردمان است و از حاتم، برای آن که «من» در «ناس» مقدر باشد تا «۲» تقدیر آن باشد که: و اسخى من حاتم، و از حاتم نیز سخیتر است. و وجهی دگر آن است که: على حياةٍ، جای وقف است، و من الدین أشركوا، «او» استیناف است. يودُ أحدُهُم و تقدیره «۳» من يودُ، و معنی آن باشد که: از مشرکان کسان هستند «۴» که یکی از ایشان تمنای هزار سال حیات کند. بر اینکه قول اینکه تمنای هزار سال زندگانی حواله به مشرکان باشد دون جهودان، و [شاهد] «۵» صحت اینکه [قول] «۶» قول ذو الرمة است: فظلوا و منهم دمعہ سابق له

و آخر یذری دمعاً العين بالهمل «۷» اینکه سخن معنی دار نیست تا «من» تقدیر نکنند فی قوله: و منهم من دمعہ سابق له، و از ایشان کس بود که دمعش سابق بود او را، و گفته‌اند: مراد به مشرکان گبرکانند که در عبارت ایشان بسیار رود که هزار سال زی «۸». آنگه حق تعالی باز نمود که: اگر چه ایشان را عمر دراز دهند، درازی عمر ایشان را از عذاب خدای بنهاند. و ما هو بمزحزحه، «ما» نفی است و «هو» ----- (۱). همه نسخه بدلها: کی. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مب: یا. (۳). همه نسخه بدلها: تقدیر آن که. (۴). مج، وز، دب، مر: کسهاند، آج: کسانند، لب، فق، مب: کهانند. (۵)، ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب: بالعمل، چاپ شعرانی (۱/ ۲۵۹): بالعجل، آج، لب، فق، مب، مر ترجمه اینکه است که: همه روز بودند و از ایشان آب چشم سابق او را و دیگری می ریخت آب چشم به سیلاب. (۸). دب، لب، فق: بزى. صفحه: ۶۲ مبتداست، و أن يُعَمَّرَ مع الفعل در تأویل مصدر است، و تفسیر و بدل «هو» است، و تقدیر [۱۱۵-پ] چنین است: و ما تعمیره «۱» بمزحزحه من العذاب، و روا بود که ضمیر شأن و امر بود و خبر مقدم، تقدیره: ما الشأن و الامر تعمیره بمزحزحه من العذاب، و قول اول ظاهرتر است. و زحزح، هم لازم است و هم متعدی، يقال: زحزحته عن كذا فزحزح هو، ای ابعده فبعده، دور کردم او را از آن کار، دور شد. ذو الرمة گوید در متعدی: یا قابض الروح من نفسی اذا احتضرت

و غافر الذنب زحزحنی عن النار «۲» و دیگری می گوید در لازم: خلیلی ما بال الدجی لا یزحزح

و ما بال ضوء الصبح لا يتوضح «۳» و الله بصیر بما یعملون، و خدای «۴» داناست به آنچه ایشان می کنند.

[سوره البقره (۲): آیات ۹۷ تا ۱۰۱]

[اشاره]

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَ هُدًى وَ بَشْرًا لِلْمُؤْمِنِينَ (۹۷) مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِيلَ وَ مِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ (۹۸) وَ لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَ مَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ (۹۹) أَوْ كَلَّمَا عَاهِدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۰۰) وَ لَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۱۰۱)

[ترجمه]

بگو آن «۵» که باشد دشمن جبریل او فرود آورده است اینکه را بر دل تو به فرمان خدای راست دارنده آن را که از پیش اوست و بیانی و بشارتی مؤمنان را. هر که باشد دشمن خدا را و فریشتگانش را و فرستادگانش را و جبریل را و میکایل را، خدا دشمن کافران است. بدرستی که فرستادیم به تو آیت‌های روشن و کافر نشوند به آن مگر فاسقان. -----

----- (۱). آج: تعمره، لب، فق، مب، مر: يعمره. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر ای بستاننده جان من از تن من چون حاضر آید و ای آمرزنده گناه دور کن مرا از آتش دوزخ. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر ای دوست من چه بوده است تاریکی را که نمی‌رود و روشنایی صبح را که روشن نمی‌شود. [.....] (۴). همه نسخه بدلها بیناست. (۵). مج، وز، آج، لب، فق: هر. صفحه: ۶۳ [هر گاه که] «۱» عهد «۲» کنند عهدی بیندازند آن را جماعتی از ایشان بل بیشترین ایشان ایمان نیارند. چون آمد به ایشان پیغامبری از نزدیک خدا راست «۳» دارنده آنچه با ایشان است بینداختند گروهی از آنان که ایشان را کتاب دادند کتاب خدای «۴» پس پشتشان پنداری که ایشان نمی‌دانند. قوله تعالی: قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ، عبد الله عباس گفت، سبب نزول آیت آن بود که: حبری از احبار جهودان نام او عبد الله صوریایامد و با رسول - علیه السلام - مناظره کرد و او را از چند مسأله پرسید «۵»، چون جواب بیافت و حجت بر او متوجه شد، گفت: کدام فریشته به تو می‌آید [۱۱۶-ر] از آسمان! رسول - علیه السلام - گفت: آن فریشته که به جمله پیغامبران آمدی «۶»، جبریل. پسر «۷» صوریای گفت: او دشمن ماست، اگر به جای او میکایل بودی ما ایمان آوردمانی. رسول - علیه السلام - گفت: جبریل چرا دشمن شماست! گفت: او صاحب عذاب و شدت و قتال است. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: بگو پسر «۸» صوریای را که: هر که دشمن جبریل بود، جبریل آن است که اینکه قرآن فرو می‌آرد بر دل تو به فرمان خدا. مقاتل گفت، ایشان گفتند: جبریل دشمن ماست که او را فرمودند که کتاب به ما آر، به تو آورد. و در جبریل هفت لغت است: جبرئیل، به فتح «جیم» و «را» و همز «۹» و اشباع، و اینکه قراءت حمزه و کسائی و ابو بکر و خلف است، و شاعر گوید: ----- (۱). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). مج، وز، آج، لب، فق: عهدی. (۳). مج، وز، آج، لب، فق: خدای براست. (۴). مج، وز، آج، لب، فق با. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مب: پرسید. (۶). دب، مب، مر: می‌آمد، لب، فق: می‌آید. (۷). همه نسخه بدلها: پس. (۸). مج، وز، دب: پس. (۹). همه نسخه بدلها: همزه. صفحه: ۶۴ شهدنا فما تلقی لنا من کتیبه

مدی الدهر الّا جبرئیل امامها «۱» و جبریل به فتح «جیم» بی همز «۲»، و اینکه قراءت ابن کثیر است. و جبریل به کسر «جیم» بی همز «۳» و اینکه قراءت بصریان و مدنیان است، و شاعر گوید: و جبریل رسول الله فینا

و روح القدس لیس به خفاء و جبرائیل علی وزن جبراعیل، و جبرائیل علی وزن جبراعل، و جبرئیل علی وزن جبرعل، و جبرال علی وزن فعلا، و اینکه اسمی اعجمی است غیر منصرف، و اسباب مانع از صرف او علمیت است و عجمه. فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ «ها» در «فانه» [ضمیر] «۴» جبریل است، و در «نزله» ضمیر قرآن است، و اینکه ضمیر قبل الذکر است، چنان که حق تعالی گفت: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ «۵» حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ «۶»، و در آیات ذکر قرآن و آفتاب نرفته است. عَلَى قَلْبِكَ، برای آن گفت بر دل تو، که جبریل - علیه السلام - آن مقدار قرآن که آوردی بر رسول - علیه السلام - خواندی، و رسول یاد گرفتی و پس املا کردی از حفظ تا نوشتندی چه او نوشتی و از نوشته نخواندی مُصَدِّقًا، نصب بر حال است از مفعول. لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ، براست دارنده آن را که از پیش اوست از کتب اوایل چون توریت و انجیل و زبور و صحف و هر کتاب که خدای تعالی پیش پیغامبر ما فرستاد. وَ هُدًى هدی به معنی بیان است اینکه جا، و شاید که به معنی لطف بود. وَ بُشْرَى بشارت باشد، و آن مصدر است کالقربى و الزلفى و الحسنی. لِلْمُؤْمِنِينَ و اگر چه قرآن هدی است جز مؤمنان را چون ایشان منتفع و مستهدی «۷» شدند ذکر ایشان کرد. شهر بن حوشب روایت

کند از عبد الله عباس که او گفت: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی جهودان پیامدند و رسول را- علیه السلام- گفتند: ما از تو چند مسأله خواهیم پرسیدن، اگر ما را خبر دهی و جواب بصواب باشد ایمان آریم. رسول -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر حاضر آمدیم، نیارند ما را در لشکری آلا همیشه جبرئیل در پیش ایشان بود. (۲)، ۳. همه نسخه بدلها، بجز مج، دب: همزه. (۴). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [.....] (۵). سوره قدر (۹۷) آیه ۱. (۶). سوره ص (۳۸) آیه ۳۲. (۷). همه نسخه بدلها: مهتدی. صفحه: ۶۵- علیه السلام- ایشان را سوگند داد و عهد و میثاق کرد که اگر مسایل را جواب بصواب یابی ایمان آری. سوگند خوردند و عهد کردند. آنگه سوگند داد ایشان را که اینکه مسایل که از من پرسید چون من جواب دهم آن را بحق، و شما دانی که آن حق است منکر نشوی و جحد نکنی. سوگند خوردند «۱» و قرار دادند بر اینکه. رسول- علیه السلام- گفت: اکنون پرسید هر چه خواهی. ایشان گفتند: ما را خبر ده تا فرزند که از مادر بزاید گاه با پدر و مادر و خویشان پدر از اعمام و بنی اعمام، و گاه با مادر و خویشان مادر ماند از احوال و فرزندان او، سبب چیست! رسول- علیه السلام- گفت: به خدا بر شما که بدانسته هستی در کتب شما که «۲» نطفه مرد «۳» سپید باشد و سطر، و نطفه زن رقیق باشد و زرد، هر کدام که غالب آید از اینکه دو آب بر دیگر شبه او را باشد. گفتند: نکو گفتمی و راست گفتمی. مسأله دیگر گفتند: [۱۱۶-پ] ما را خبر ده تا پیغامبر آخر زمان را خواب چگونه باشد! گفت: به خدای بر شما که نه در کتاب خود خوانده‌ای که پیغامبر آخر زمان «۴» که منم و شما می‌گویی که من نیم، چشمهایش بخسبد و دلش بنه خسبد «۵» [گفتند] «۶»: اللهم نعم، آری همچنین است. مسأله سیوم «۷» آن بود که گفتند: ما را خبر ده از آن طعام که اسراییل بر خود حرام کرد، آن چه «۸» طعام بود! گفت: به خدا بر شما دانسته‌ای «۹» که آن طعامی بود که او دوست تر داشتی، و آن گوشت شتر و شیر او بود. گفتند: اللهم «۱۰» بلی همه «۱۱» همچنین است که تو گفتمی. دگر مسأله آن بود که گفتند: ما را خبر ده تا فرزند که از مادر و پدر حاصل ----- (۱). وز: خوردند. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت شما را معلوم هست که. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مردان. (۴). همه نسخه بدلها را. (۵). بنه خسبد/ بنخسبد. (۶). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها: دیگر. (۸). مر: کدام. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مر: ندانسته‌ای. (۱۰). مب نعم. (۱۱). مب: ندارد. [.....] صفحه: ۶۶ می‌آید چه «۱» از مرد است و چه «۲» از زن! رسول- علیه السلام- گفت: اما استخوانها «۳» و رگها و پی از مرد است، و اما گوشت و موی و ناخن از زن است. گفتند: نکو گفتمی و راست گفتمی، و لکن ما را یک مسأله ماند که اگر ما را از آن خبر دهی ما به تو ایمان آریم. گفت: بگوئید. گفتند: اینکه فریشته که وحی به تو می‌آرد کیست! گفت: جبریل است. گفتند: او دشمن ماست، و او فریشته عذاب است، از آسمان بلا- و صاعقه و هلاک و عذاب او فرود آرد «۴»، میکایل فریشته رحمت است، رحمت و خصب و روزی و بشارت او فرود آرد از آسمان «۵»، اگر به بدل جبریل میکایل به تو آمدی، ما ایمان آوردمانی. رسول- علیه السلام- گفت: سبب دشمنی شما با جبریل چیست! گفتند «۶»: او با ما دشمنی بسیار کرده است، و از همه بتر آن است که خدای تعالی در کتاب ما بر پیغامبر ما انزله کرد که بیت المقدس بیران «۷» شود بر دست مردی که او را بخت نصیر گویند، در فلان وقت ما مردی را بفرستادیم تا بگشت و بخت نصیر را طلب کرد و بیافت، و اینکه مرد را گفتیم «۸»: چون او را یافته باشی بکش او را تا مسجد ما «۹» خراب نکند. اینکه مرد پیامد، چون خواست که او را بکشد- و او غلامی بود ضعیف و مدبر و درویش و بی قوت و بی لشکر- جبریل پیامد و رها نکرد او را و گفت: برو که آن هلاک و خراب به فرمان و قضای خدا خواهد بودن. مرد «۱۰» از او شنید و خواست تا او را بکشد. جبریل او را گفت: از خدای نترسی «۱۱»، اینکه مرد را به چه گناه می‌کشی! اینکه مرد گناهی نکرده است هنوز، چگونه روا داری او را کشتن! مرد «۱۲» فرو ماند و او را -----

----- (۱)، ۲. همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). مج، وز، دب، فق: استخوانها. (۴). همه نسخه بدلها: فرو آرد و. (۵). مر نه صاعقه و عذاب. (۶). اساس: گفت، با توجه به مج تصحیح شد. (۷). وز، دب، فق، مب، مر: ویران. (۸). همه نسخه بدلها: و او را گفته بودیم که. (۹). مج، وز را. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن مرد. (۱۱). همه نسخه بدلها:

نمی‌ترسی. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: آن مرد. صفحه: ۶۷ نکشت و باز آمد و ما را خبر داد تا مدتی بر آمد. بخت نصیر بزرگ شد و قوی گشت و پادشاه شد و مسلط گشت و پیامد و بیت المقدس «۱» خراب کرد و از بنی اسرائیل خلابی را بکشت، ما از اینکه کار دشمن اویم. سدّی گفت سبب نزول آیت آن بود که: عمر خطاب را زمینی بود بر «۲» در مدینه، هر وقت آن جا شدی، و در راه او مدرسه‌ای بود از آن جهودان، و در آن جا احبار و علمای جهودان بودند، هر وقت در آن جا شدی و با ایشان مناظره کردی. چون گستاخ شدند با او روزی گفتند «۳»: یا بن الخطاب؟ ما از اصحاب رسول «۴» کس را چنان دوست نمی‌داریم که تو را. گفت: برای چه! گفتند: برای آن که ایشان ما را رنجانند «۵»، و تو ما را نرنجانی «۶»، و ما را از الفی «۷» که با تو هست سخنی که با تو بگویم با جز تو نگویم. اینکه محمد مردی با خیر «۸» است. عمر سوگند داد ایشان را به آن خدای که تورات به کوه طور سینا بر موسی انزله کرد که هیچ دانسته‌ای و شناخته‌ای که اینکه محمد رسول خداست، و حق است و صادق است. چون اینکه سخن بشنیدند با هم نگریدند «۹» و هیچ سخن نگفتند. یکی از جمله ایشان گفت: چرا نمی‌گویی آنچه او می‌پرسد [۱۱۷-] پس از «۱۰» سوگندان گران که داد! و اگر شما نگویی من بگویم: او آن پیغامبر است که ما نعت و صفت او در تورات دیده‌ایم و خوانده‌ایم. گفت: پس چرا ایمان نیاری به او! گفتند: سبب آن است که آن فریشته که به او می‌آید، جبریل است و او دشمن ماست. گفت: چه عداوت است شما را با جبریل! گفتند: او صاحب عذاب و خسف و مسخ است، و اگر به بدل او میکایل بودی که صاحب رحمت و رأفت و خصب و ----- (۱). همه نسخه بدلها را. (۲). مر: ندارد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شدند و انس گرفتند با یکدیگر به طریق احسن او را گفتند. [.....] (۴). مع خدای شما، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر شما. (۵). همه نسخه بدلها: رنجانیدند. (۶). مر: نرنجانیدی. (۷). مب، مر: الفتی. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: با خبر. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نگریستند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن که، مر آن که، مر آن که، صفت او در تورات دیده‌ایم و خوانده‌ایم. گفت: پس چرا عمر گفت: به خدای بر شما که بگویند تا مقام جبریل از خدا کجاست و مقام میکایل کجا! گفتند: مقام جبریل بر راست است، و مقام میکایل بر چپ، و از میان ایشان عداوت است. و فریشتگان دست راست، دشمنان فریشتگان دست چپ اند. عمر گفت: دروغ می‌گویی که از میان فریشتگان هیچ عداوتی نیست، و برخاست و بیرون آمد تا رسول را خبر دهد. جبریل آمده بود و اینکه آیات به رسول خدای آورده و او را خبر داده از آنچه میان ایشان رفت «۱». سؤال کردند که: وجه محاجت و ظهور حجت رسول بر جهودان چیست در اینکه آیه، و اینکه چه جواب است سخن ایشان را که: فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ جَوَابَ أَنْ أَيْدِيكَ مِنْ آسَمَانٍ بِإِذْنِ اللَّهِ، در او دو قول است: یکی بعلم الله، و یکی بامر الله، به علم و فرمان خدای بود، و چون چنین باشد عداوت با رسولان خدای عداوت با خدای باشد. و هر که «۳» دشمن خدای بود «۴»، مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ، [گفت: هر که دشمن خدای باشد] «۵»، وَ مَلَائِكَتِهِ، وَ فریشتگان او، وَ رُسُلِهِ، وَ پیغامبران او و جبریل و میکال باشد، اگر چه ایشان گفتند: ما دشمن جبریلیم و دوست میکایل، خدای تعالی ایشان را تکذیب کرد و گفت: دروغ می‌گویند که ایشان دشمن هر دو اند «۶»، دشمن جبریل دوست میکایل نباشد، و لکن بر سبیل تعلل از آن که ایمان نمی‌آرند اینکه به علت کرده‌اند. ----- (۱). مر: رفته بود. (۲). همه نسخه بدلها آن. (۳). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مر: هر کس که. (۴). مب: «و هر که دشمن خدای بود» را ندارد. (۵). اساس: ندارد، از مع افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها چه. صفحه: ۶۹ اما افراد جبریل و میکال به ذکر با آن که داخل باشند فی قوله: وَ مَلَائِكَتِهِ، اینکه را تخصیص بالدکر خوانند برای تنبیه بر قدر و منزلت ایشان و تعظیم «۱» شأن ایشان بنزدیک خدای تعالی، چنان که گفت: أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مَنكَ وَ

مِنْ نُوحٍ» (۲) وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ» (۱). و دگر آن که: بِرِ تَمَنَّا [حَمَلُ كُنْنَد] (۲) که چه بودی که مضرّت ممکن بودی رسانیدن، آنکه آن را عداوت خواند و اگر چه تمنا بود (۳) آن را به حکم ارادت بر خواند بر سیبل مجاز. وجهی دگر آن که: معادات با خدای مراد معادات با اولیای خداست، چنان که: يُؤذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» (۴). وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، سعید جبر از عبد الله عباس چنین آورد که: سبب نزول آیت آن بود که چون جهودان بر مشرکان به رسول - علیه السلام - احتجاج و استفتاح می کردند و می گفتند: اگر او بیاید ما را بر شما ظفر دهد و بگوید که ما بر حقیق و شما بر باطل، چون رسول - علیه السلام - بیامد و ایشان کافر شدند معاذ جبل و بشر بن البراء بن معرور گفتند: ای سبحان الله؟ خدای تعالی او را نافرستاده شما تمنا می کردی و استعجال می نمودید (۵) به فرستادن او و بر ما به او حجت می انگیختی و ما بر شرک بودیم، اکنون ما از شرک به اسلام آمدیم و به او ایمان آوردیم و شما از آنچه می گفتی باز آمدی و کافر شدی. ایشان گفتند: اینکه محمّد آیتی نیارود که ما را عند آن ایمان آوردن به او واجب شد (۶)، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، گفت: بدرستی که من آیات فرستادم (۷) آیاتی روشن واضح. ---
----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۲). اساس: ندارد، از میج افزوده شد. (۳). میج، مب: بودی. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۷. [.....] (۵). فق: می کردید. (۶). میج، وز: باشد، دب، آج، لب، فق، مب، مر: شود. (۷). کذا در

اساس و همه نسخه بدلها بجز وز، اینکه کلمه در وز و در قسمت ترجمه آیات: فرستادیم. صفحه: ۷۱ مفسران خلاف کردند در اینکه آیات. عبد الله عباس گفت: مراد بیان حلال و حرام است. ضحاک گفت هم از عبد الله عباس که: مراد آیات قرآن است که رسول - علیه السلام - بر ایشان می خواند بامداد و شبانگاه [۱۱۸- ر]. اصم گفت: مراد علم توریت و انجیل است و اخبار غایبات و قصه امتان گذشته، و اشارت به آیاتی که ایشان تحریف کرده بودند با آن که او هرگز کتابی نخوانده بود و تعاطی نکرده و بنزدیک استادی (۱) اختلاف نکرده. ابو القاسم بلخی گفت: مراد به آیات قرآن معجز است که ایشان را و عرب و عجم را و جن و انس را بدان تحدی کرد، و ایشان از آوردن مانند آن عاجز شدند. بهری دگر گفتند: مراد سایر معجزات است از حدیث معراج و تسبیح حصا و آب بر دمیدن از میان انگشتان او و آمدن درخت و جز آن از معجزات او - علیه السلام، و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد تا فایده را شاملتر بود. وَ مَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ، و به اینکه آیات کافر نشوند الا فاسقان. «کفر» به اینکه آیات از دو وجه بود: یکی آن که دانند و با علم جحود کنند، و یکی آن که جحود کنند و انکار از آن که ندانند. و مراد به فاسق کافرست در آیت برای آن که همه کافر فاسق باشند، و لکن همه فاسق کافر نبود. و اصل فسق خروج بود، و فاسق خارج باشد از فرمان خدای تعالی. أَوْ كَلَّمَا عَاهِدُوا، عبد الله عباس گفت: مراد به آن عهد آن است که خدای تعالی در توریت بر زبان موسی (۲) بستد از جهودان که چون محمّد - علیه السلام - بیاید به او ایمان آرند و نعت و صفت او پنهان نکنند. رسول - علیه السلام - مالک بن الصّیف (۳) را گفت: نه خدای تعالی از شما عهد و پیمان بستده است که به من ایمان آری و مرا جحود نکنی! گفت: خدای را هیچ عهدی نیست در توریت در معنی تو با ما، و منکر شد اینکه را. خدای تعالی آیت بفرستاد که عهد کردند و لکن اینان با پس پشت انداختند و کار نبستند. أَوْ كَلَّمَا، «الف» استفهام راست، و «واو» عطف را، و «کَلَّمَا» ظرف است. -----

(۱). استادی/ استادی. (۲). همه نسخه بدلها عهد. (۳). میج، وز: مالک بن الصّیف. دب، آج، لب، فق، مب، مر: مالک بن الصّیف. صفحه: ۷۲ و در شاذ خواندند: عوهوا. عَهْدًا بَدَّه، ای رماه، و «بذ» انداختن باشد، و منه قوله: فَبَدَّه بِالْعَرَاءِ (۱) فَرِيقٌ مِنْهُمْ، گروهی از ایشان، و آن احبار و رؤسای ایشان بودند. «منهم»، من اليهود. بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ، «بل» اضراب را بود. حق تعالی برای تسلیه (۲) رسول باز نمود که اینان بیشتر ایمان نیارند تا دل عزیز او در بند ایمان ایشان نباشد. وَ لَمَّا جَاءَهُمْ، چون آمد به ایشان. مراد به ایشان جهودان عصر رسولند، و اگر چه رسول - علیه السلام - مبعوث بود به ایشان و جز ایشان، و لکن برای قرینه حال تخصیص کردیم [به ایشان] (۳). ابو مسلم گفت: روا بود که مراد به رسول رسالت بود، چنان که کثیر گفت: فقد کذب الواشون ما بحت عندهم

بلیلی و لا ارسلتهم برسول «۴» و مراد نه مجیء شخص است، مراد قیام اوست به حجتهای خدا در ادای رسالت، و مراد به رسول محمد است - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ مِنْ عِنْدِ اللهِ، از نزدیک خدا، یعنی به فرمان او و حجت و آیات او [۱۱۸-پ]. مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ، صفت رسول است و آن که او تصدیق می کند کتاب ایشان را، و اینکه بر سبیل تحریض است ایشان را بر ایمان به رسول - علیه السَّلام - برای آن که آن کس که بیاید و کتاب ایشان را و پیغامبر ایشان را طعن نزند و تصدیق کند اولیتر آن باشد که او را تصدیق کنند نَبِيَّ فَرِيْقٍ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، فریق ای جماعه، و «من» تبعیض راست. و مراد به اصحاب کتاب اینکه جا جهودانند. کتاب الله، گفتند: مراد قرآن است که ایمان نیاوردند به آن و کار نبستند آن را. و گفتند: مراد توریت است که در آن جا ذکر محمد بود - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - و نعت و صفات او. وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ، با پس پشت «۵»، کنایت است از آن که ترک کلی کردند آن را و ----- (۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۵. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تسلی. (۳). اساس:

ندارد، از مع افزوده شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر ای برساله، دروغ گفتند سخن چنان که آشکارا نکردم نزدیک ایشان اینکه زن را و نفرستادم به ایشان پیغامی. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: با پس پشتهای ایشان و اینکه. صفحه: ۷۳ دست از او برداشتند و بر آن به هیچ وجه کار نکردند. كَانَتْهُمْ لَا يَعْلَمُونَ، پنداری خود ندانسته اند، با کسی مانند که اینکه حال نشنیده باشد و ندانسته، و اینکه عبارت باشد از کاری بی قدر مستخف «۱» به. عرب کار «۲» چنین را گوید: جعلت ذلک خلف ظهري و دبر اذنی و تحت قدمی، و نظیر اینکه قوله تعالی: وَ اتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَ كُمِ ظَهْرِيًا «۳» كَانَتْهُمْ لَا يَعْلَمُونَ، پنداری که نمی دانند.

[سوره البقره (۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۳]

[اشاره]

وَ اتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَ مَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَ لَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السَّحَرَ وَ مَا أَنْزَلَ عَلَيَّ الْمَلَكِينَ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ وَ مَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ يَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَ لَا يَنْفَعُهُمْ وَ لَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَ لَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۱۰۲) وَ لَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۱۰۳)

[ترجمه]

پیروی «۷» کردند آن را که می خواندند دیوان بر پادشاهی سلیمان و کافر نبود سلیمان، و لکن دیوان کافر بودند «۸» می آموزند مردم «۹» را جادوی و آنچه فرستاده بر دو فریشته به بابل که هاروت و ماروتند، و نمی آموزند هیچ کس را تا می گویند که ما آزمایشیم، کافر مشو، می آموزند از ایشان آنچه جدا می کنند ----- (۱). مع، وز: مستحق. (۲). آج، لب، فق، مب: کنایه. (۳). سوره هود (۱۱) آیه ۹۲. [.....] (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر ای تمیم نباید که حاجت من باشد با پس پشت انداخته، و نه درماند بر تو جواب آن. (۵). دب: سنجند، آج، لب، فق، مب، مر: پیچیدند. (۶). مع، وز: او. (۷). مع، وز: پسروی. (۸). مع، وز، دب، آج، لب، فق: شدند. (۹). مع، وز، دب، آج، لب، فق: مردمان. صفحه: ۷۴ به آن از میان مرد و زنش، و نیستند ایشان زیان کننده به آن کسی را مگر به دانستن خدای و می آموزند آنچه زیانشان دارد و سودشان ندارد، و بدانستند که آن که خرد «۱» آن را، نیست او را در آخرت [نصیبی] «۲»، و بد چیزی است که بفروختند «۳»، آن خود را اگر دانستندی. [۱۱۹-ر]

[اشاره]

و اگر ایشان ایمان آوردندی و بترسیدندی ثواب از نزدیک خدای بهتر است اگر دانستندی. اهل سیر (۴) گفتند: سبب نزول آیت آن بود که شیاطین سحر و نیز نجات (۵) بنوشتند بر زبان آصف (۶) برخیا و بر پشت آن بنوشتند (۷): هذا ما علم آصف بن برخیا سلیمان الملک. و پنهان سلیمان در زیر سر (۸) او دفن کردند. چون سلیمان فرمان یافت بیامدند و آن نوشته (۹) از زیر سر (۱۰) او بر آوردند و گفتند: سلیمان بر مردمان و جنیان و خلائق به اینکه پادشاهی می کرد، شما نیز بیاموزی تا همچنان که او ملک یابی. اما علما و صلحای بنی اسرائیل گفتند: معاذ الله که اینکه علم سلیمان باشد و از آن (۱۱) تبرا کردند، و اما سفله و جهال چون آن دیدند، نوشتن و آموختن گرفتند و تعاطی می کردند و حدیث سلیمان و آن که او ساحر بود بر زبانهای ایشان روان شد تا عهد رسول ما - علیه السلام - حق تعالی اینکه آیت فرستاد رد بر ایشان، و دلیل بر براءت ساحت سلیمان، اینکه قول کلبی است. سدی گفت: سبب نزول آیت آن بود که شیاطین در عهد پیشین بر آسمان توانستندی شدن و جایها مقام کردن (۱۲) که حدیث فریشتگان شنیدندی، کما قال تعالی: وَ اَنَا كُنَّا نَعْتَدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلْسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعُ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شَهَابًا رَصْدًا (۱۳) -----

(۱). مج، وز، آج، لب، فق: می خرد. (۲). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۳). مج، وز، آج، لب، فق: چیزی است آنچه همی فروختند (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تفسیر. (۵). مج، وز: نیره نجات. (۶). همه نسخه بدلها این. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر اینکه نوشته‌ها. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مب، دب: سریر. [.....] (۹). همه نسخه بدلها: نوشته‌ها. (۱۰). آج، لب، فق، مر: سریر. (۱۱). همه نسخه بدلها حدیث. (۱۲). دب، مب، مر: مقام کنند. (۱۳). سوره جن (۷۲) آیه ۹. صفحه ۷۵: در احداثی که در زمین افتادی و خواستی بودن آن را دروغها به اضافه (۱) بردندی و با مردمان بگفتندی تا مردم اعتقاد کردند که شیاطین غیب می‌دانند. چون سلیمان را - علیه السلام - به پیغامبری بفرستاد خدای تعالی، و او را پادشاه کرد بر جن و انس و وحوش و طیور، او شیاطین را بگرفت و آن کتابها از ایشان بستد و در زیر سریر (۲) خود دفن کرد تا شیاطین بر آن راه نیابند. چون سلیمان از دنیا بشد، دیوی بیامد و بنی اسرائیل را گفت: من شما را ره نمایم بر علم سلیمان و آنچه سلیمان به آن جن و انس را مسخر کرد! گفتند: بنمای. گفت: زیر سریرش (۳) بشکافی و در آن جا صندوقی یابی پر از کتاب. آن کتابها بر داری و کار بندی که آن علم سلیمان است. همچنان کردند و آن کتابها که سلیمان از دیوان بستده بود، همه سحر و جادوی و نیرنجات در آن جا نوشته، برداشتند و بدیدند سحر بود، از آن جا بیرون آوردند و در میان مردمان خبر فاش گشت که سلیمان - علیه السلام - پادشاه ساحر بود. چون جهودان با رسول ما - علیه السلام - در حق سلیمان خصومت کردند و گفتند: او ساحر بود، رسول - علیه السلام - ایشان را زجر کرد، خدای تعالی تصدیق رسول را و رد بر جهودان و براءت ساحت سلیمان اینکه آیات فرستاد. قوله: وَ اَتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ، يقال: تبعه و اتبعه و اتبعه بمعنی واحد پسروی کرد او را، فعل و افتعل به یک معنی آمد (۴) و بیان افعال به اینکه معنی قوله تعالی: فَأَتَّبِعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ بَغْيًا وَ عَدْوًا (۵) وَ اَتَّبِعَانَهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً (۶) مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ، «ما» موصوله است [بمعنی] (۹) الذی، آنچه شیاطین می‌خواندند، من التلاوة بمعنی القراءة، يقال: تلوت القرآن تلاوة اذا قرأته، و اینکه قول ----- (۱). دب،

آج، لب، فق، مب، مر: به اضافتهای دروغ. (۲). دب: سر. (۳). مب، مر: سرش. (۴). همه نسخه بدلها: ندارد. (۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۰. (۶). سوره قصص (۲۸) آیه ۴۲. (۷). ۹. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها یعنی. صفحه ۷۶: عطا و عبیده (۱) است. و عبد الله عباس [۱۱۹-پ] گفت: آنچه شیاطین تتبع می کردند من قولهم: تلوت الرجل اذا تبعته و اقتفیت اثره، یمان گفت: معنی «تتلوا» آن است که تروی و تکذب، آنچه از او روایت می کردند به دروغ، و قوت اینکه قول قرینه «علیه» است، یقول العرب: قال فلان علی فلان، ای کذب علیه، و قال تعالی: وَ يَقُولُونَ عَلَيَّ اللَّهُ الْكَذِبُ (۲) وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ (۴)، ای تکذب و تحزص (۵)، و قال الشاعر: عرضت نصيحة مني ليحيى

و یحیی طاهر الاخلاق بر و لکن قد اتانی ان یحیی

یقال علیه فی بقعاء شرّ ای یکذب علیه، و اگر چه لفظ مستقبل است معنی ماضی است، معنی تتلوا تلت است، و مستقبل به معنی ماضی آمده است، چنان که شاعر گفت: و اذا مررت بقبره فاعقر به

کوم الهجان و کل طرف سابع و انضح جوانب قبره بدمائها

فلقد یكون أخدام و ذبائح یعنی کان، [معنی آن است که] «۸» بود خداوند خونها. وجهی دیگر در اینکه آن است که: کان اضممار کردند «۹»، ای ما کانت تتلوا الشیاطین، آنچه شیاطین خواندندی، و اولیتر آن است که بر ظاهر رها کنند و گویند: حکایت حال است، نحو قولهم: رأیت زیدا بالامس یفعل کذا، زید را دیدم دی که فلان کار می کرد، لفظ مستقبل و معنی ماضی علی حکایه الحال، تا عدول نباید کردن از ظاهر. و معنی آیت آن است که: جهودان پی آن گرفتند که شیاطین بر سلیمان بسته بودند از حوالت سحر بر او، و دروغ نهاده بودند بر سلیمان - علیه السلام. ----- (۱). همه نسخه بدلها: ابو عبیده. [.....] (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۵. (۳). دب، آج، لب الله تعالی. (۴). سوره حاقه (۶۹) آیه ۴۴. (۵). همه نسخه بدلها: تحرّض. (۶). آج: ما آئی، لب، فق، مب، مر: و ما آئی ان. (۷). مج، لب: بیحیی، آج، لب، فق، مب، مر: اعیب یحیی. (۸). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر تا حکایت حال باشد. صفحه: ۷۷ و در «تتلوا» اینکه سه قول گفتند که برفت از دروغ و قراءت و متابعت، علی مُلکِ سلیمان، بر پادشاهی سلیمان. و بعضی گفتند مراد آن است که: علی عهد سلیمان، بر عهد سلیمان، یعنی در روزگار سلیمان و ما کفر سلیمان، آنکه حق تعالی براءت ساحت سلیمان را بیان کرد، گفت: سلیمان کافر نبود، یعنی ساحر نبود برای آن که چون ساحر اعتقاد صحت سحر کند کافر بود. و لکن الشیاطین کفروا، و لکن کافر و ساحر شیاطین بودند که سحر ایشان کردند و حوالت بر سلیمان کردند. و کوفیان و شامیان خواندند: و لکن الشیاطین، به تخفیف «نون لکن» و به رفع «شیاطین». و باقی قراء به تشدید «نون لکن» و نصب «شیاطین»، برای آن که انّ و انّ و کأنّ و لکن را چون «نون» او «ان» تخفیف کنند، عمل او باطل شود اعنی عمل نصب و رفع، و او بمثابه حرفی شود که عمل نکنند، و اسم مرفوع بماند بر مبتدا و خبر. یُعَلِّمون الناس السحر، مردمان را جادوی می آموختند، بدان که سحر حیلتی باشد که وجه آن پوشیده بود «۲» جنس آن که مشعبدان کنند و جنس آن که سحره فرعون کردند از آن که عصاها مجوّف کردند و رسنها از ادیم بدوختند مار پیکر و ازدها پیکر، و میانه آن پر از زبیق کردند و زیر زمین مجوّف کردند و آتش بر افروختند «۳»، و وقت چاشتگاه «۴» آفتاب گرم شد گرمای آتش و گرمای آفتاب از زیر و بالا اثر کرد [۱۲۰-ر] حبال و عصی از آن جیوه «۵» به جنبش در آمد، چنان می نمود که بخواهد رفتن، چنان که حق تعالی گفت: یُحِیْلُ إِلَیْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهُا تَسْعَى «۶»، اینکه نوع «۷» سحر است. و نوعی دگر هم از باب حیل باشد، چنان که گویند: زنی بود و شوهری داشت، آن شوهر او برفت و زنی دیگر کرد. اینکه زن اول بیامد و پیرزنی را گفت که دعوی ساحری کردی که: تدبیری توانی کردن که اینکه شوهر من اینکه زن را رها کند! گفت: تدبیری توانم کردن که او را به دست خویشتن بکشد. آنکه برخاست و بنزدیک اینکه زن دوم آمد و او را گفت: چگونه می باشی با ----- (۱). همه نسخه بدلها را. (۲). همه نسخه بدلها: باشد. (۳). مج: بر او روختند، وز: بر او دوختند، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ریختند. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۵). همه نسخه بدلها یعنی زبیق. (۶). سوره طه (۲۰) آیه ۶۶. [.....] (۷). همه نسخه بدلها، بجز لب: نوعی. صفحه: ۷۸ شوهرت! تو را دوست می دارد «۱»! گفت: نیک است «۲»، گفت: اگر خواهی تا من چیزی کنم که از تو یک

ساعت نشکبید! گفت: روا باشد. گفت: سه تا موی از زیر محاسن اینکه مرد بیاید گرفتن تا من بدان جادوی کنم که او تو را چنان دوستدار شود» (۳) که از تو ساعتی نشکبید» (۴)، و لکن اینکه مویها که بگیری تمام باید و بریده نشاید، و اینکه تمام نشود الا به استره. گفت: من از کجا آرم! گفت: من تو را بدهم، و استره‌ای تیز کرد» (۵) و بدو داد، گفت: امشب چون بخسبید، تو به اینکه استره اینکه سه تا موی از زیر محاسن او آن جا که گلوست بگیر تا مقصود حاصل شود. آنگه برخاست و بنزدیک شوهر آمد و برابر او بنشست و در او می‌نگریست و می‌گریست» (۶). مرد گفت: ای عجزه تو را چه بوده است! گفت: مرا بر جوانی تو رحمت می‌آید که تو را بیشتر از روزی» (۷) زندگانی نمانده است. گفت: چگونه! گفت: اینکه زن تو را که به دل دوستی بیاورده‌ای، عزم کرده است که امشب تو را بکشد. گفت چرا! گفت: ندانم. گفت: از کجا دانی! گفت: نشان آن است که استره‌ای دارد تیز کرده چون قطره آب به اینکه صفت و اینکه نشان، و او اینکه راز با من بگفته است. تو امشب خویشتن خفته ساز تا آنچه من گفتم معاینه بینی. مرد بیامد و به وقت خفتن خویشتن را خفته ساخت. زن چون گمان برد که او خفته است، برخاست و بیامد و محاسن او برداشت تا مویها بگیرد، مرد را حدیث عجز» (۸) درست شد، بجست و دست او به دست گرفت و او را گفت: اینکه چه حال است و اینکه استره چیست! زن فرو ماند و جوابی نداشت. مرد گفت: تو قصد جان من کرده‌ای. آنگه آن استره از او بستد و آن زن را بکشت. اینکه» (۹) ملعونه بیامد و آن زن را گفت: دیدی که چگونه جادوی کردم؟ و از او ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر یانی / یانه. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت آری. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دوست دارد. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: که یک ساعت از تو جدا نشود. (۵). همه نسخه بدلها: تیز کرده. (۶). معج: و در وی می‌دید و می‌بگریست. (۷). همه نسخه بدلها چند. (۸). همه نسخه بدلها: عجزه. (۹). همه نسخه بدلها: آن. صفحه: ۷۹ مبلغی بستند. و اینکه حکایت برای آن آوردم تا بدانی که سحری که آن را اصلی بود چنین باشد، اینکه کردن و کار بستن کفر نیست، فسق است. اما اعتقاد کردن» (۱) که کسی بر خمی و جارویی» (۲) نشیند و برود و یا در هوا ببرد، و اینکه انواع مستحیلات که عقل قبول آن نکند کفر است، برای آن که تجویز آن قدح کند در معجزات پیغمبران- علیهم السّلام- و آنچه از باب تمویه و تلیس باشد- چنان که گفتم- تعاطی آن کردن فسق باشد. و اصل کلمه در لغت از [۱۲۰-پ] پوشیدگی است، و شش را برای آن سحر گویند که پوشیده باشد در شکم، و سحر را برای آن گویند که آخر شب که صبح بر خواهد آمدن تاریکتر باشد، و بیانی که به حدی رسد که دیگران ندانند چنان بیان کردن سحر خوانند آن را، برای آن که وجه آن پوشیده باشد و هر کس چنان نداند گفتن. و از اینکه جاست حدیث رسول- علیه السّلام- که گفت: ان من البیان لسحرا، و شعر نکورا سحر حلال خوانند، به حلال آن خواهند که سحر جادویی حرام است، و سحر بیان حلال. و سحر به فتح «سین»، مصدر باشد، و به کسر «سین» اسم باشد، و سحر نیز غذا باشد، من قول الشّاعر: أرانا موضعین لأمر غیب و نسحر بالطّعام و بالشراب و قال آخر» (۳): فان تسئلونا» (۴) فیم نحن فاننا

عصا فیر من هذا الانام المسحر و گفتند: مراد در ابیات به مسحر و مسحور مخدوع است، و اینکه قریبتر است و لا یقتر به معنی ابیات و اصل لغت. و سحر آمده است به معنی علم به کاری پوشیده، من قوله: یا ائیها السّاحر اذع لنا ربّک» (۵) «إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ» (۶)، گفته‌اند معنی آن است که: من المخلوقین المحتاجین الی الغذاء. ----- (۱). همه نسخه بدلها: اعتقاد بستن. (۲). دب: جارو، دیگر نسخه بدلها: جارویی. (۳). معج، وز، دب: لبید. (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/ ۲۷۱) لسان (۴/ ۳۴۹)، قرطبی (۲/ ۴۳): تسألینا. [.....] (۵). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۹. (۶). سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۵۳. صفحه: ۸۰ اما انواع سحر، و آن که گفتند: نوعی از او آن باشد که مردم را بگرداند از صورتی به صورتی، یا با حیوانی دیگر کند، و احداث الوان و اجسام و چیزهایی که در مقدر قادر به قدرت نباشد، اعتقاد جواز آن کفر است برای آن که قدح کند در

اختصاص قدیم تعالی به قادری بر اجسام و اعراض مخصوصه «۱»، و نیز قدح کند در معجزات انبیا- علیهم السّلام. و آنچه گفتند از چشم افسای و آن که مردم را چیزی نماید به خلاف راستی، اینکه همه «۲» باطل است و روا نشاید داشت برای آن که مؤدی بود با سفسطه و آن که ما را به مدرکات و مشاهدات وثاقت نباشد. و اما آنچه از باب «۳» حیل و تلبیس و تمویه باشد آن را اصلی بود «۴» و عقل «۵» آن را بپذیرد «۶» چون وجه او شناخته شود، کردن و تعاطی آن فسق باشد. و ما أنزل علی الملکین، در «ما» خلاف کردند. بهری گفتند: «۷» موصوله است به معنی الّذی، و روا بود که عطف باشد بر «ما» فی قوله: ما تَتَلَوُا الشَّیَاطِینَ، و معنی آن باشد که جهودان متابعت آن کردند که شیاطین حوالت بر سلیمان کردند، و نیز متابعت آن کردند که فرود آوردند بر آن دو فریشته، و شاید که عطف بود بر سحر، فی قوله: يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَ مَا أُنزِلَ، یعنی شیاطین مردم را سحر می آموزند و آنچه بر آن دو فریشته فرود آمد. قولی دگر آن است که: «ما» نفی است، و تقدیر چنین باشد که: و ما کفر سلیمان و لا انزل الله السّحر علی الملکین، و اینکه تأویل روایت کرده‌اند از عبد الله عبّاس و جماعتی مفسّران. اما «ملکین» در او خلاف کردند: در قراءت عبد الله عبّاس و حسن بصری «ملکین» است به کسر «لام»، یعنی دو پادشاه بودند. و عبد الله عبّاس را از اینکه آیت پرسیدند [۱۲۱-ر] گفت: متی کان العلیجان ملکین «۸»، آن دو علیج، یعنی آن دو خر «۹» ----- (۱). همه نسخه بدلها:

مخصوص. (۲). مج، وز: هم. (۳). همه نسخه بدلها: از ابواب. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: نبود. (۵). مر: هیچ عقل. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: نپذیرد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مج ما. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: انما کانا ملکین. (۹). دب: مرد. صفحه: ۸۱ کی «۱» فریشته بودند؟ ایشان دو پادشاه بودند. و قراءت عامّه قراء فتح «لام» است و معنی آن که: دو فریشته بودند. قوله: بِبَابِلَ، بعضی مفسّران گفتند: بابل نام زمینی است از عراق، و برای آنش بابل خوانند که زبان اهلش مبلبل است اعنی مضطرب. و بعضی دگر گفتند: بابل نام آن زمین است که صرح نمرود بر او افتاد از خوف آن زبانهای مردم مبلبل شد، و اینکه اسمی است اعجمی لا ینصرف، و سبب منع صرف او عجمه است و تأنیث و علمیت. در «هاروت» و «ماروت» خلاف کردند، و اینکه نیز دو اسم اعجمی است لا ینصرف و سبب منع صرف عجمیت و علمیت [است] «۲». بعضی مفسّران گفتند: بدل «ملکین» است نام آن دو فریشته بود، بعضی دگر گفتند: نام آن دو پادشاه بود. بعضی دگر گفتند: بدل «شیاطین» است- بدل البعض من الكل. بهری دگر گفتند: بدل «ناس» است فی قوله: يُعَلِّمُونَ النَّاسَ، هاروت و ماروت السّحر. و در «ملکین» نیز خلاف کردند. بهری دیگر «۳» گفتند: مراد جبریل و میکایل است، چه جهودان حوالت سحر بر سلیمان که کردند گفتند: جبریل و میکایل فرود آوردند بر سلیمان. بهری دگر گفتند: هاروت و ماروت بودند. و ما يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ، اینکه «ما» بلا خلاف «ما» ی نفی است، اینکه دو فریشته هیچ کس را از اینکه معنی چیزی نیاموختند و اعلام نکردند تا نگفتند که ما فتنه‌ایم یعنی امتحان و آزمایش نگر «۴» تا کافر نشوی. عبد الله عبّاس و جماعتی مفسّران گفتند: قصّه آیت آن است که در عهد ادریس- علیه السّلام- چون فریشتگان اعمال بنی آدم دیدند و آنچه از گناه و معاصی ایشان با آسمان می بردند، گفتند: بار خدایا؟ اینان را در زمین نشاندی تا چندین فساد و معصیت می کنند؟ حق تعالی گفت: اگر آن شهوت که در ایشان مرگب است در شما باشد، و به جای ایشان شما باشی همان کنی. گفتند: بار خدایا؟ تو منزّهی، ما را نرسد که در تو عاصی شویم و تو را بیازاریم «۵». ----- (۱). مج، دب، مب: که. (۲).

اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۳). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/۲۷۳): ندارد. [.....] (۴). دب: نکرده. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیان آریم. صفحه: ۸۲ حق تعالی گفت: دو فریشته را «۱» بگزینی تا من ایشان را به زمین فرستم تا خود چگونه کنند. ایشان هاروت و ماروت را اختیار کردند، حق تعالی ایشان را به زمین فرستاد و شهواتی که بنی آدم را باشد: از شهوت طعام و شراب و نکاح، در ایشان مرگب کرد و ایشان را نهی کرد از کفر و شرک و شرب خمر و زنا و قتل نفس بناحق. ایشان بیامدند و به روز میان مردم حکم می کردند و به شب با آسمان می شدند به یاد کردن نام مهمترین «۲» خدای تعالی. یک ماه به اینکه بر نیامد که زنی از پارس با جمال تمام نام او زهره به حکومت پیش ایشان آمد، ایشان در او نگریدند بر او فتنه شدند و او

را مرادوت و استدعا کردند. او اجابت نکرد. روز دیگر باز آمد ایشان او را [۱۲۱-پ] استدعا کردند، گفت: اجابت نکنم الا آنکه که بت را سجده کنی و یا خمر باز خوری و یا کسی را بکشی. اندیشه کردند که بت را چگونه سجده شاید کردن، و قتل نفس هم عظیم باشد، مگر پاره‌ای خمر باز خوریم. بر اینکه قرار دادند. زن آن روز برفت، و بر دگر روز باز آمد و پاره‌ای خمر با خود بیاورد. ایشان از آن خمر باز خوردند تا مست شدند. چون مست شدند بت را سجده کردند. کسی ایشان را بدید، او را بکشتند و به آن زن خلوت کردند که آخر روز بود «۳» هر چهار معصیت کرده بودند «۴». سدّی و کلبی «۵» گفتند: نماز شام که خواستند که با آسمان روند نتوانستند، و نام خدای فراموش کرده بودند و قوّت نداشتند، بدانستند که آن از شومی معصیت ایشان است. بنزدیک ادریس- علیه السّلام- آمدند و گفتند: ای بنده صالح؟ ما آن عبادت که از آن تو دیدیم که به آسمان می‌آوردند، از آن کسی دگر ندیدیم. دانیم که تو را بنزدیک خدای- عزّ و جل- منزلی «۶» عظیم باشد. ما را از خدای بخواه «۷». ادریس گفت: بار خدایا «۸»؟ احوال ایشان بر تو پوشیده نیست. حق تعالی گفت: من ----- (۱). مر از میان خود. (۲). دب: مهین، لب، مب: بهترین، فق: مهتری. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: معصیت از ایشان در وجود آمد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مکی. (۶). مر هست و قدری. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در خواه. (۸). آج، لب، فق که. صفحه: ۸۳ ایشان را لا- محال عذاب خواهم کردن، و لکن ایشان را مخیر کن تا عذاب دنیا خواهند یا عذاب آخرت! ایشان عذاب دنیا اختیار کردند. و علما در کیفیت عذاب ایشان خلاف کردند. عبد الله مسعود گفت: ایشان «۱» به موی سر آویخته‌اند تا به روز قیامت. قتاده گفت: از کمر بست تا بند پای در بند و قیدند. عثمان بن سعید گفت: به پای آویخته‌اند و به سیاط آهن می‌زنند ایشان را. بهری دگر گفتند: ایشان «۲» سرنگون آویخته‌اند از بالای آبی، و «۳» زبان ایشان از تشنگی «۴» بیرون افتاده است «۵»، و از میان ایشان و آب چهار انگشت «۶» است، و خدای تعالی ایشان را به تشنگی «۷» عذاب می‌کند. راوی خبر گوید: کسی به زمین بابل رسید آن جا که ایشانند، و ایشان را بر اینکه جمله بدید، پناه با خدای داد و گفت: لا اله الا الله، محمّد رسول الله، علی- ولی- الله. ایشان او را گفتند: تو از امت کیستی! گفت: من از امت محمّدیم. ایشان شادمانه شدند، گفتند: عذاب ما را کرانه‌ای پیدا خواهد آمدن که محمّد- علیه السّلام- پیغمبر آخر زمان است، و دولت او به دامن قیامت پیوسته است. اما کلام در تأویل آیت از اینکه وجه بود که سؤال کنند که شاید که خدای تعالی سحر بر فریشتگان فرو فرستد، و فریشتگان مردم را سحر آموزند! گوئیم: از اینکه چند جواب است. یکی آن که: خدای تعالی از آسمان سحر نفرستاد، و لکن وصف سحر فرستاد تا مردمان بدانند و بشناسند و از آن احتراز کنند، چه از عهد ادریس تا به روزگار سلیمان- علیهما السّلام- سحر در میان مردم مستعمل شده بود، خدای تعالی اینکه فریشتگان را بفرستاد و بر زبان ایشان نهی کرد از سحر، و وعید و تهدید کرد بر آن. آنکه وصف سحر باز نمود تا مردمان بدانند و اجتناب [۱۲۲-ر] کنند. و غرض خدای تعالی و غرض ایشان از اینکه آن بود تا مردم احتراز و اجتناب کنند، نه آن که استعمال کنند، و آن جاری مجرای اعلام و وصف سایر معاصی باشد که خدای تعالی -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۲). دب، آج، لب را. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و از بی آبی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. [.....] (۵). دب: بیرون آمده است. (۶). مج فرق. (۷). دب: بر انگشت. صفحه: ۸۴ اعلام کرد تا مردمان بدانند و اجتناب کنند نه آن که استعمال کنند بیان اینکه وجه آن است که: خدای تعالی گفت: وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ، و اینکه «من» زیادت است اینکه جا، چنان که گویند: ما جئانی من احد، گفت: کس را نیاموزند تا بگویند «۱». اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ، و «فتنه» اختصار و امتحان باشد، و برای آن فتنه و آزمایش خواند آن را که با امتحان ماند، برای آن که بر وجهی بود تعلیم ایشان که هم اجتناب را صالح بود هم استعمال را، چون قدرت و سایر آلات که صالح بود خیر و شرّ را، گفتند: ما شما را چیزی می‌آموزیم که ممکن است و صالح هم استعمال را و هم اجتناب را، اجتناب کنی تا نجات یابی، و استعمال مکنی که پس هلاک شوی، و ذلك قوله: وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا- اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ، ما تو را فتنه و آزمایشیم، نگر تا کافر نشوی. آنکه چون متعلّمان را از آن کار

غرض استعمال بود نه اجتناب، بر سبیل ذمّ و تهجین از ایشان باز گفت که: وَ يَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ، و اینکه وجهی است در تأویل آیت مطابق ظاهر و موافق ادله عقل. و در اینکه وجه، «ما» به معنی الّذی بود، و «واو» عطف بود علی قوله: «السّیحر» و محلّ او نصب بود، و تقدیر چنین بود که: یَعْلَمُونَ النَّاسَ السّیحر و الّذی «۲» انزل علی الملکین. و وجه دوم در آیت آن است: که محلّ «ما» جرّ بود عطفاً علی «ملک سلیمان»، و تقدیر چنین بود که: و اتّبع اليهود ما کذب به الشّیاطین علی ملک سلیمان و علی ما انزل علی الملکین، و ممتنع نبود عطف «ما» بر ملک سلیمان با آن که در میان ایشان کلام دیگر افتاد، برای آن که ردّ چیزی کردن با نظیر خود و آنچه بدو لایق باشد، به دلیل اولیتر بود، بل واجب بود، و اعتراض کلامی دیگر در آن میانه منع نکند از عطف آن بر او، چنان که گفت: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا، قَيِّمًا «۳» وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ، «ما» ی نفی است، و معنی آن بود که: ایشان کس را به هیچ وجه سحر نیاموزند تا بدان غایت که گویند ما فتنه «۱» و امتحان تویم، نگر تا کافر نشوی به طلب سحر و استعمال او، و مثال اینکه چنان بود که یکی از ما گوید: ما امرت فلانا بكذا و لقد بالغت فی نهیه حتی قلت له لو فعلت كذا لكان لك كذا و كذا «۲». و فرق میان اینکه وجه «۳» و وجه اول آن است که: در وجه اول تعلیم حاصل است به شرط اعلام، و در اینکه وجه تعلیم حاصل نیست به هیچ وجه، و حتی یقولوا مؤکد نفی است، و بر اینکه وجه «منهما» راجع نباشد با دو فریشته، بل راجع باشد [۱۲۲-پ] با سحر و کفر که مذکورند در آیت فی قوله: وَ لَكِنَّ الشّیاطینَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السّحر، و تقدیر چنین بود که: و یَتَعَلَّمُونَ مِنَ الْكُفْرِ وَ السّیحر، ما یَفَرَّقُونَ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ، و «من» در اینکه وجه تجرید و تبیین «۴» بود، چنان که: رأیته «۵» فرأیت منه الاسد، و ممکن بود که «من» بدل بود فی قوله «منهما» ای و یَتَعَلَّمُونَ بدلًا مِنْهُمَا، و ما «۶» عَلَّمْنَاهُمْ مِنَ النَّهْيِ عَنِ السّیحر وَ الزّجر عَنِ الْكُفْرِ مَا يَفَرَّقُونَ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ، چنان که شاعر گفت: جمعت من الخیرات وطبا و علبه

و صرّا لا خلاف المزممة البزل و من كل اخلاق الكرام نمیمه

و سعیا علی الجار المجاور بالمحل و معنی آن است که: جمعت مکان الخیرات وطبا و علبه و بدل اخلاق الكرام نمیمه بالمحل. و وجه سیوم «۷» در آیت آن است که: «ما» حرف نفی است فی قوله: وَ مَا أَنْزَلَ عَلَي الْمَلَكِینَ، و تقدیر کلام چنین است «۸»: و ما کفر سلیمان و لا انزل الله السّحر علی الملکین ببابل هاروت و ماروت و بر اینکه وجه روا بود که «هاروت و ماروت» بدل «ملکین» باشد یا بدل «ناس» یا بدل «شیاطین»، چنان که ذکر کردیم. ----- (۱). همه نسخه بدلها و اختبار. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳). مر: دو وجه. (۴). آج، لب، فق، مب: تبیدید، مر: تبدیل. (۵). دب، مب: رأیت. (۶). همه نسخه بدلها: ممّا. (۷). مج، وز، آج، لب: سهام، فق، مب: سیم، مر: سیام. (۸). همه نسخه بدلها که. [...] صفحه: ۸۶ اما قوله: إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ، در «۱» اینکه وجه بر سبیل مجون و تخالع و استهزاء باشد، چنان که یکی از ما بر سبیل استهزاء و مجون گوید: نگر تا می نخوری، و غرض او آن باشد که می خوری، و لکن اینکه بر سبیل استهزاء بگوید، و اینکه تأویل روایت کرده‌اند از عبد الله عباس. فاما بر قراءت او و حسن بصری که «ملکین» خواندند به کسر «لام»، و گفتند: مراد دو پادشاه بودند، تفسیر انزال بر آن دهند که از شهرهای نجد و زمینهای بلند سحر به آن دو پادشاه فرود آوردند نه از آسمان بر ایشان فرود آمد، اینکه جوهی است در تأویل آیت که آیت را از آن ببرد که سؤال سایل و طعن طاعن را در آن مجالی بود. اما قوله: وَ مَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ «۲»، «ما» بی خلاف نفی است و «من» زیادت است، و «حتی» انتهای غایت است. و «انما» برای اثبات چیزی بود و نفی ما سواه. و معنی «فتنه» امتحان بود از قول عرب که: فتنت الذّهب بالنار و هذا دینار مفتون. اما قوله: فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا، روا بود که راجع بود با «ملکین»، و روا بود که راجع بود با کفر و سحر و از آن که تعلّم «۳» می کنند مردمانند، و اینکه ضمیر راجع است الی قوله: يُعَلِّمُونَ النَّاسَ، و «ما» نکره موصوفه است، و تقدیر چنین است که: و یَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا شیئا یفَرَّقُونَ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ. و در معنی او چند وجه گفتند: یکی

آن که از سحر و تمویه و تلبیس چیزهایی (۴) می آموزند که بدان سعایت و نمیمت [کنند] (۵) از میان زن و شوهر تا مفارقت افکنند میان ایشان - چنان که رفت در آن حکایت. و وجهی دگر آن است که: او را دعوت کنند با کفر و شرک، چون او کافر شد زن (۶) او رها شود بی طلاق. وجهی دگر آن است که: در شرع سلیمان [۱۲۳-ر] علیه السلام - چنان بود که -----
 ----- (۱). (۲). (۳). (۴). (۵). (۶). همه نسخه بدلها از. صفحه : ۸۷ هر که سحر آموزد یا ساحری
 کند، زن او رها شود بی طلاق. و ما هم بضرّین به من اَحد، «ما» نفی است به معنی لیس، و «هم» ضمیر مرفوع منفصل باشد، و «با» در خبر ما و لیس یک بار بیارند، و یک بار نیارند، چنان که: ما زید منطلقا و ما زید بمنطلق، و فایده در او تأکید نفی بود. و «به»، ضمیر سحر است «۱»، و «من» زاید است و معنی هم تأکید نفی بود، چنان که: ما جاءنی من احد. و ضرّ و مضرتّ خلاف نفع و منفعت باشد، يقال: ضرّه یضرّه ضرّا و ضاره یضیره ضیرا. إِلَّا یَاذِنِ اللَّهُ، در او چند وجه گفته‌اند: یکی آن که معنی آن است که: بعلم الله من قولهم آذنت فلانا بكذا اذا علمته به و اوقعته فی اذنه و اذنت لكذا اذا استمعت الیه و منه الأذان، و بانگ نماز را از اینکه جا اذان گویند که اعلام باشد به نماز، و گوش را از اینکه جا اذن گویند، قال عدی: فی سماع یاذن الشیخ له

و حدیث مثل مادی-مشار و وجهی دیگر آن است که: «اللّٰه» زیادت بود، چنان که یکی گوید: لقیته فلانا الا انی اکرمته، و معنی آن باشد که: لقیته فاکرمته، چنان که شاعر گوید: و کلّ اخ مفارقه اخوه

لعمر ابیک الّا الفرقدان و معنی آن است که: و الفرقدان ایضا. و وجهی دیگر آن است که: إِلَّا یَاذِنِ اللَّهُ، ای بامر الله، و اینکه وجه بدان لایق بود که تفسیر تفریق بین المرء و زوجه بر آن دهند که کافر شود تا رها شود به کفر یا به سحر - چنان که شرح دادیم، و اینکه حکمی است شرعی الا به فرمان خدای نباشد. و وجه چهارم آن است که: إِلَّا یَاذِنِ اللَّهُ، ای الا بتخلیه الله و تولیته و تمکینه. و فایده آن بود تا خلقان بدانند که آنان که سحر می کنند و اضرار به سحر می کنند نه بر وجه تعجیز خدا می کنند، و اگر خدای تعالی خواستی ایشان را منع کردی به جبر و قهر، الّا آن است که تکلیف مانع است از او. و وجه پنجم آن است که: «باذن الله» ای بفعله و اجرائه العاده، و مراد آن مضرتّ است که به مسحور رسد عند تناول آن ادویه و اغذیه که به او دهند تا بخورد که -----
 ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز مب به معنی و در ظاهر راجع است با ما. صفحه : ۸۸ بر آن سحر کرده باشند، آن مضرتّ فعل خدا بود به عادت، چه ادویه و اغذیه فعلی نکند و «۱» اثری نباشد آن را بر حقیقت. و یَتَعَلَّمُونَ مَا یَضُرُّهُمْ وَلَا یَنْفَعُهُمْ، برای آن که اختیار بد بود ایشان را، و غرض ایشان آن است که کار بندند نه آن که اجتناب کنند، از اینکه وجه زیان دارد ایشان را و سود ندارد. و لَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ «لام» تأکید است، و هر لامی که در اول اسمی یا فعلی بود مفتوح برای تأکید بود، و «من» در جای ابتداست. و ما له فی الآخرة من خلاق، در جای خبر اوست، یعنی دانند آنان که آن خریده‌اند و فرا گرفته‌اند «۲» آن را به بدل چیزهایی از خیر که ایشان را در آخرت نصیبی نیست. و «ها» در «اشتریه» ضمیر سحر است [و گفتند: «لام» به جای انّ نهاده است برای آن که معنی هر دو تأکید است، و تقدیر چنین باشد: و لقد علموا انّ الذی اشتراه ماله. فی الآخرة من خلاق] «۳» و «خلاق»، نصیب باشد. و حسن بصری گفت: ما له من دین و لا وجه عند الله، او را دین نبود و بنزدیک خدای - عزّ و جلّ - هیچ روی نبود. عبد الله عباس [۱۲۳-پ] گفت: من قوام «۴»، راستی نباشد او را. بهری دگر گفتند: من خلاق، ای من خلاص «۵»، رستگاری نبود او را، قال امیة بن ابی الصلت: یدعون بالویل فیها لا خلاق لهم

الّا سرا بیل قطران و اغلال ای لا خلاص لهم. و لبّس ما شروا به أنفُسِهِمْ، «ما» نکره موصوفه است و تقدیره: و لبّس شیئا شروا به

انفسهم. و «بئس» فعل ذمّ باشد، و فاعل در او مضمر است اینکه جا چنان که بیان کردیم. و لبئس الشیء شیئا شروا به انفسهم، ای باعوا حظّ انفسهم، بد چیزی است آنچه ایشان حظّ و نصیب خود از ثواب آخرت به آن فروختند. لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ، اگر دانند که آنچه کردند نیک نیست از اختیار کفر و سحر بر ایمان و دین حق. اگر سؤال کنند و گویند: چگونه اثبات علم کرد در حق ایشان فی قوله: ----- (۱). مر در او. (۲). مج، وز: ها گرفته‌اند. (۳). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قرار از. (۵). مر به اینکه اخلاص. صفحه: ۸۹ و لَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ و نفی علم کرد فی قوله: لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ! گوئیم از اینکه چند جواب است «۱»: یکی آن که آنان که دانستند جز آنانند که ندانستند، آنان که دانستند شیاطینند یا جهودان و احبار ایشان که کتاب با پس پشت انداختند فی قوله: نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ، و بیانش آن است که گفت: كَانَتْهُمْ لَا يَعْلَمُونَ. و آنان که ندانستند آنان بودند که سحر آموختند، و دین به دنیا بفروختند. جوابی دیگر آن است که: قوم یکی بودند، و لکن چیزی دانستند و چیزی ندانستند. آنچه دانستند آن بود که بر جمله معلوم ایشان بود که: ما لهم فی الآخرة من خلاق. و آنچه ندانستند آن بود که تفصیل انواع عقاب که ایشان را خواهد بود بر کفر و سحر و تعاطی و استعمال آن از تعلیم و تعلّم و جز آن ندانستند. جواب دیگر آن است که: قوم همانند و دانستند و لکن کار نبستند. چون کار نبستند همان انگار که ندانستند، که آن کس که چیزی داند و کار نبندد همچنان بود که نداند برای آن که به علم منتفع نباشد، پس وجود و عدم علمی که بدو انتفاع نباشد یکی می‌شمارد. و بیان اینکه وجه و شاهد او قول کعب زهیر «۲» است که وصف می‌کند گرگی را و کلاغی را که پی او می‌دارند تا چون او صیدی کند و از آن جا چیزی بیفگند تناول کند آن را، می‌گوید: اذا حضرانی قلت لو یعلمانه

الم تعلمانی من الزّاد مرمل چون حاضر آیند پیش من گوئیم ایشان را: اگر بدانند نمی‌دانی که من از زاد درویشم «۳»! و اینکه بیت و زان آیت است «۴» برای آن که «لو یعلمانه» نفی علم است، و «الم تعلمانی»، اثبات علم است، و معنی بیت آن است که: ایشان می‌دانند و لکن تجاهل می‌کنند. غرض شاعر از بیت اینکه است. ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب: وجه، مر: وجه بود. (۲). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: کعب بن زهیر. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: عبارت «چون حاضر آیند ... درویشم» را ندارد. (۴). دب: بیت و رای آن نیست، مب، مر: بیت وزن آن اینکه است. صفحه: ۹۰ و لَوْ أَنْتُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا، ای عقاب اللّٰه و معاصیه، اگر بگریزدند به خدای - عزّ و جل - و رسولان او، و از عقاب او بترسیدند، و از معاصی و مخالفت او اجتناب کردند، لَمْ تُؤْبَهُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ، و تقدیر آن است که: خیر لهم، ثواب خدای ایشان را بهتر بودی از آنچه ایشان در آنند از کفر و سحر، و به طمع حطام دنیا ثواب آخرت رها کردن. و مثوبه مصدر است، و ثواب همچنین، و ثواب در جای اسم به کار دارند، و اصل او من ثاب اذا رجع باشد. لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ، اگر دانندی «۱» [۱۲۴- ر] که موقع ثواب خدای و اکرام و اجلال او - تبارک و تعالی - مستحق ثواب را چگونه باشد. و در آیت دلیل است بر آن که ثواب و عقاب به استحقاق باشد، برای آن که لفظ ثواب و عقاب هم از روی وضع لغت و هم از عرف شرع، و هم از جهت اشتقاق دلیل می‌کند که معلل باشند به سبب. برای آن که ثواب من ثاب باشد، و معنی آن بود که: چون طاعت کند پاداشت نیک یابد، و چون حسنه کند احسان یابد، چنان که گفت: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى «۲»

[سوره البقره (۲): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۹]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۰۴) مَا يُوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۱۰۵) مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۰۶) أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (۱۰۷) أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ (۱۰۸) وَكَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۰۹)

[ترجمه]

ای آنان که گرویده‌ای مگوی اینکه کلمه و بگویی گوش دار ما را و بشنوی و ناگر [ویدگان را عذابی بود دردمند] (۵). نخواهند آنان که ناگرویده باشند از اهل کتاب (۶) و نه بت پرستان که فرود آورند بر شما هیچ نیکی از -----
 ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دانند. (۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۶. (۳). همه نسخه بدلها: عقاب. (۴). مج: مذهب اهل السنه، همه نسخه بدلها و الله ولی التوفیق. (۵). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۶). مج، وز، آج، لب، فق یعنی جهودان و ترسیان. صفحه: ۹۱ خدا [یتان و خدای] (۱) خاص گرداند به بخشایش خود آن را که خواهد و خدای خداوند نعمت (۲) بزرگوار است. هر گه که منسوخ کنیم از آیتی یا [باز پس داریم آن را بیاریم بهتر از آن] (۳) یا مانند آن، نمی دانی که خدا بر همه چیزی توانست. نمی دانی که خدایی او راست پادشاهی آسمانها و زمین، و نیست شما را بجز از خدای از یاری و یآوری. یا می خواهی که بخواهی از پیغمبرتان چنان که خوا [ستند از موسی] (۴) از پیش اینکه، و هر که بدل کند کفر را به ایمان، گم کرده باشد راستی راه. خواهند بسیاری از [اهل کتاب] (۵) اگر برگرداند شما را از پس ایمانتان کافران به حسد از نزدیک خودشان از پس آن که [پیدا شد ایشان را حق] (۶)، عفو کنی و در گذاری تا بیارد خدای فرمانش که خدای بر همه چیزی قادر و توانست (۷). مفسران گفتند سبب نزول (۸) آیت که گفت: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا تا به آخر، آن بود که مسلمانان بنزدیک رسول آمدندی و گفتندی: یا رسول الله؟ «راعنا»، ما را مراعات کن و ما را (۹) پای دار و گوش به ما (۱۰) و حدیث ما دار. و اینکه لفظ -----
 ----- (۱). (۱)، ۳، ۴، ۵، ۶. اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). مج، وز، آج، لب، فق: رحمت. (۷). همه نسخه بدلها قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا الاية. (۸). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب اینکه. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر به. (۱۰). دب، مب: گوش نمای، آج، لب، فق، مر: گوش. [.....] صفحه: ۹۲ به لغت جهودان دشنام بود، چنان که حق تعالی (۱) «دگر جا گفت: وَ رَاعِنَا لِيَا بِاللَّيْتِهِمْ وَ طَعْنَا فِي الدِّينِ» (۲). جهودان چون اینکه بشنیدند غنیمت شمردند و گفتند: ما محمد را در سر دشنام می دادیم، اکنون بهانه‌ای به دست آوردیم که او را آشکارا دشنام دهیم، بیامدندی و گفتندی: راعنا یا محمد راعنا، و می خندیدندی [۱۲۴-پ] و استهزاء می کردند، و رسول- علیه السلام از آن غافل بود. سعد معاذ اینکه بشنید، و او اینکه لفظ بشناخت، و غرض ایشان در آن گفتن بدانست. ایشان را گفت: به آن خدای که محمد را بحق به خلقان فرستاد که اگر کسی دیگر اینکه معنی بر زبان آرد (۳) جز به تیغ با او خطاب نکنم. ایشان گفتند: نه صحابه و قوم او می گویند! گفت: ایشان خیر می خواهند، و شما سب و دشنام. حق تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: چون جهودان به اینکه کلمه توریت می کنند و به گفتن شما تعلل می کنند، شما نیز «راعنا» مگویی و به بدل اینکه کلمه بگویی که: انظرنا. اینکه قول عبد الله بن عباس است و جماعتی از مفسران. قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، بدان که: قدیم- جل- جلاله- در اینکه کتاب مجید به اینکه خطاب مؤمنان را (۴) «هشتاد و هشت جایگاه ندا کرد. و عبد الله عباس می گوید: هر کجا در قرآن یا أَيُّهَا النَّاسُ» (۵) یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» (۶) یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا است، بدل آن در توریت «یا أَيُّهَا الْمَسَاكِينُ» است، ای مسکینان درویشان. حق تعالی ایشان را به نام مسکنت برخواند و مسکنت و مذلت بر ایشان زد فی قوله: وَ ضَرَبَتْ عَلَيْهِمْ

کلام تو بشنویم و تأمل کنیم و بدانیم، آنکه دیگر بگو. بهری «۶» گفتند: «انظرنا» معنی آن است که: انظر الینا، و لکن حرف [جر] «۷» بیفکند، چنان که: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ «۸» وَ اِنِّي مُرْسِلَةٌ اِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاطِرَةٌ «۵» وَ اسْمَعُوا، بشنوی، یعنی طاعت داری، برای آن که غرض از سمع طاعت است. و گفته‌اند: مراد آن است که بشنوی اینکه آیات که بر شما می‌خوانند. وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ و کافران را، یعنی جهودان را عذابی خواهد بودن مولم موجب، فعیل است به معنی مفعول، چنان که شاعر گفت: امن ریحانه الداعی السميع

یورقنی و اصحابی هجوع و بیان کردیم که: عذاب استمرار الم بود، من قولهم: ماء عذب. ما یؤدُّ الذین کفروا من اهل الکتاب، سبب نزول آیت آن بود که مسلمانان حلفای خود را گفتند: ایمان آری از جمله جهودان، ایشان گفتند: در ایمان به محمد خیری نیست، و ما خواستمانی که در آن «۷» خیری بودی تا ما نیز به آن خیر برسیدمانی، ----- (۱).

دب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزها نبینند. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: توانند کردن. (۳). دب، وز، مب: بینند. (۴). اساس: در حاشیه آورده است «مصحف». (۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۳۵. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آری. (۷). مب: در او. صفحه: ۹۷ و شما را نیز خیر بودی. حق تعالی به اینکه آیت تکذیب ایشان کرد و باز نمود که: ایشان که اهل کتابند، هرگز برای شما تمنای هیچ خیر نکنند و نه نیز مشرکان، یقال: وددت الشیء اذا تمئته وددت الرجل اذا احبته ودا و ودا و ودا و مودة، و در آیت هر دو معنی محتمل است، هرگز تمنای خیر نکنند برای شما [۱۲۶- ر] و «۱» هرگز به شما خیر نخواهند. «من» تبیین راست، و لا المشرکین، در محل جر است عطفاً علی «اهل الکتاب» و به معنی عطف است علی «الذین کفروا» و «۲» در محل رفع است، و نظیر اینکه آیت در اعراب قوله تعالی: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُواً وَ لَعِباً مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَ الْكُفَّارَ اَوْلِيَاءَ «۳» أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ، «ان» مع الفعل در تأویل مصدر است و محل او از اعراب نصب است بوقوع الود علیہ. و من خیر، جار و مجرور در محل رفع است باسناد «۵» التّنزِيلِ اِليه «۶»، و تقدیر چنین باشد که: ما یؤدُّ الکافرون «۷» من اليهود و النصارى و المشرکین تنزیل خیر علیکم «۸»، «من» زیادت است و روا بود که تبیین بود. من رَبُّکُمْ، اینکه «من» ابتدای غایت است، و «من» اول برای تأکید نفی آورد. وَ اللّٰهُ یَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ یَشَاءُ، و خدای - عز و جل - تخصیص کند به رحمتش آن را که خواهد. و اصل «رحمت» نعمت باشد - چنان که بیان کرده شده است - و مراد اینکه جایگاه به رحمت نبوت است، یعنی خدای تعالی نبوت «۹» و کتاب به آن کس دهد که خود خواهد، برای آن که اینکه معنی تبع مصلحت باشد، و مصلحت اقتضای آن کرد که نبوت و رسالت به محمد - صلی الله علیه و آله - دهد، چه او بهتر و ----- (۱). مر: که. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر

او. [.....] (۳). سوره مائده (۵) آیه ۵۷. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بودند. (۵). همه نسخه بدلها: عبارت «الود علیہ ... باسناد» را ندارد. (۶). همه نسخه بدلها: علیه. (۷). مج، دب، آج، لب، فق، مب: مر: آری. (۸). همه نسخه بدلها و. (۹). مج، دب، آج، لب، فق، مب: پیغامبری. صفحه: ۹۸ فاضلتر خلق بود، و صالحتر ادای رسالت را، و مستقلتر «۱» به اعبای او، و دورتر از منفرات در حق او. پس خدای تعالی نبوت او را رحمت خواند و او را خود رحمت خواند فی قوله: وَ ما أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ «۲»، و نبوت به معنی رحمت، فی قوله تعالی: أَمْ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ «۳» ...، در جواب آنان که گفتند: لَوْ لا نَزَّلَ هَذَا الْقُرْآنَ عَلٰی رَجُلٍ مِنَ الْقَرِیْنَتَيْنِ عَظِيمٍ «۴». وَ اللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، و خدای تعالی «۵» - جل جلاله «۶» - خداوند فضل و احسان و نعمت عظیم است برای آن که او را بر هر بنده‌ای و پرستاری چندان نعمت است که حصر آن جز او نداند، چنان که گفت: وَ اِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لا تُحْصُوهَا «۷». قوله: ما نَسِخَ مِنْ آیَةٍ، حق تعالی چون ذکر نبوت کرد و تعلیق آن کرد به مشیت او بر سیل مصلحت باز نمود که: چنان که نبوت تبع مصلحت است شرایع که با نبوت به یک جا رود هم تبع مصلحت است. و از حق آن که متعلق به مصلحت باشد آن است که: به اوقات و اشخاص مختلف شود، وقتی مصلحت خلقتان در آن باشد که کتاب ایشان تورات بود و پیغامبر ایشان موسی، و وقتی مصلحت ایشان در آن بود که پیغامبرشان عیسی بود و کتاب انجیل، و وقتی مصلحت در آن داند که نبوت و

پیغامبری به محمد - علیه السلام - دهد و کتاب او قرآن بود. و آیت ردّ بر جهودان است که ایشان منکر بودند نسخ شرایع را، حق تعالی باز نمود که: چنان که شرایع تبع مصالح بود، نسخ او و تبدیل او هم تبع مصالح بود تا اگر در اینکه کتاب [۱۲۶-ب] که ناسخ همه کتابهاست و اینکه شریعت که ناسخ همه شرعهاست مصلحت نسخ پیدا شود» (۸)، بعضی به بعضی منسوخ کنیم» (۹)، آیتی به آیتی و حکمی به حکمی، چه مصالح خلقان در تکالیف و عبادات (۱۰) ایشان جز من ندانم. -----

----- (۱). دب، لب، مب: مستقبلتر. (۲). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰۷. (۳). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۲. (۴). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۱. (۵). مر: ندارد. (۶). معج، وز، دب، مب: ندارد. (۷). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۳۴. [.....] (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر یعنی. (۹). لب: کنیم. (۱۰). اساس: عبادت، با توجه به معج و اتفاق نسخه بدلها: تصحیح شد. صفحه: ۹۹ بهری دگر از مفسران گفتند، سبب نزول «۱» آیت آن بود که: چون خدای تعالی بعضی آیات و احکام را نسخ می کرد، جهودان طعن زدند و گفتند: محمد را - علیه السلام - رای متین نیست، که وقتی چیزی بیاورد «۲» آنگه پشیمان شود چیزی دیگر به خلاف آن بیارد. خدای تعالی رد کرد بر ایشان به اینکه آیت، و اینکه آیت بفرستاد «۳» تا باز نماید «۴» که: اینکه کار تعلق به من دارد نه به رای محمد - علیه السلام - گفت: ما نَسَخ من آیه. «ما» در آیت جزای است، چنان که گویی: ما تصنع «۵» اصنع، و عمل او جزم بود در شرط و جزا به شرط آن که هر دو مضارع باشند. و «نسخ» شرط است، و «نأت» جزای اوست، و هر دو به «ما» مجزوم است، و «ما» در اینکه باب اسم باشد، و او اسمی بود مبهم، معنی آن است که: هر چه تو بخواهی کردن کائنا ما «۶» کان، من نیز بکنم فی قولک: ما تصنع اصنع، و مضمّن بود معنی او به «ان» و تقدیر چنین باشد معنی را که: هر فعل از افعال اگر تو بکنی، من نیز بکنم. و معنی در آیت آن است که: هر آن آیت که منسوخ بکنیم یا تأخیر کنیم، آیتی دگر بیاریم بهتر از آن یا مانند آن. و معنی «نسخ» در کلام عرب تغییر و تبدیل باشد، و «مسخ» همچنین، يقال: مسخه الله قردا و غيره. و نسخ نیز تحویل باشد، يقال: نسخت الكتاب نسخا و نسخه، و نسخت را برای آن گویند که تحویل کرده باشند با جایی دیگر، فعله باشد به معنی مفعول، و منه قوله تعالی: إنا كُنَّا نَسْتَنسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ «۷»، یعنی بفرماییم فریشتگان را تا نسخه اعمال تو بکنند و بر جراید نویسند تا تو فردا بر خوانی. و عبد الله عباس را یک قول در نسخ آیت اینکه است که گفت: معنی آن که هر چه ما نسخت آن می کنیم از لوح محفوظ، أو نَسِهَا، یا باز پس می داریم که نسخه نمی کنیم بدل آنچه انشاء و تأخیر می کنیم و نمی آریم و انزال نمی کنیم، آیتی یا ----- (۱). معج، وز، دب، مب آن، دیگر نسخه بدلها: اینکه. (۲). معج، وز: بیارد. (۳). معج، وز، لب، فق، مب، مر: فرو فرستاد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا به ایشان نماید. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: یصنع. (۶). معج، وز، دب، لب، مب، فق: من. (۷). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۹. صفحه: ۱۰۰ حکمی می آریم به از آن یا مانند آن، اینکه یک قول است عبد الله عباس را در معنی آیت. قول دیگر آن است از او که: مراد نسخ شرعی است از ازاله و ابطال حکم من قول العرب: نسخت الشمس الظل، ای ذهبت به و ابطلته، و معنی آیت بر اینکه قول آن باشد که: هیچ آیتی یا حکمی نباشد که ما برداریم و ازاله کنیم آن را، و الاّ به بدل آن به از آن یا مانند آن بیاریم. و حدّ نسخ بیان کردیم که: ازاله مثل حکم ثابت باشد به دلیل شرعی در مستقبل بر وجهی که اگر آن دلیل نبودی ثابت بودی به نصّ اولّ با «۱» تراخیش «۲» از او. و «ناسخ» آن دلیل شرعی باشد که دلیل کند بر ازاله مانند حکم ثابت با باقی «۳» شرایط که بگفتیم، و «منسوخ» آن حکم بود که بر دارند و ازاله کنند به دلیل ناسخ [۱۲۷-ر]، و حقیقت نسخ در دلیل شود و ناسخ بر حقیقت دلیل باشد، و حکم را بر تبع ناسخ و منسوخ خوانند. و خدای تعالی را - جلّ جلاله - ناسخ خوانند بر توسّع، برای آن که نصب کننده آن دلیل که نسخ به او باشد اوست، و از احکام نسخ آن است که در احکام شرعی افتد دون اجناس افعال، و ادله عقل را که دلیل کند بر زوال چیزی، آن را ناسخ نخوانند - چنان که در اول کتاب شرح دادیم. و «نسخ» در امر و نهی شود، یا در خبری «۴» که متضمّن بود معنی امر و نهی را، فاما در خبر محض و دیگر اقسام کلام نباشد. اما فرق از میان «بدا» و «نسخ» و «تخصیص»: نسخ اینکه است که بیان کردیم، و بدا در لغت ظهور باشد، يقال: بدا له اذا ظهر له، و بادی الرأی - بی همز «۵» - آن رای باشد که پدید آید، و آن

علم باشد یا ظن که پیدا شود بر کاری. و «بدا» را چهار شرط است: یکی آن که فعل یکی باشد، اعنی مأمور به و منهی عنه، چنان که یک چیز بفرماید و هم از آن نهی کند، و مکلف، و وجه، و (۱). مب: یا .

(۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تراخی. (۳). مج، وز: یا باقی به، دب: ما بقی، فق، مب، مر: یا باقی، لب: ما باقی. (۴). همه نسخه بدلها، بجز وز. چیزی. [.....] (۵). دب، آج، مب، مر: همزه. صفحه: ۱۰۱ وقت، یکی باشد، هر چه جامع بود اینکه چهار شرط را بدا بود، مثال او چنان که زید را گوید: نماز پیشین کن چهار رکعت، آنگه پیش از آن که وقت در آید گوید: مکن، اینکه بدا باشد، و اینکه بر خدای تعالی روا نیست برای آن که اینکه، آن کس کند که عالم نباشد به عواقب امور، و عالم بود به علم محدث. چون کاری بفرماید که گمان چنان برد که آن مصلحت است، آنگه پیدا شود او را به علمی که پدید آید او را که آن مصلحت نبود پشیمان شود نهی کند از آن. و برای آن گفتیم در نسخ که ازاله مثل حکم ثابت «۱» باشد، و نگفتیم که ازاله حکم باشد، تا فرق بود میان نسخ و بدا، و هر گه که اینکه چهار شرط یکی نباشد، بدا نبود، بل که نسخ باشد، پس هر امری بعد نهی «۲» یا نهی «۳» بعد امری که جامع باشد اینکه شرایط را آن بدا بود. و اما «تخصیص»، اخراج چیزی باشد از حکم جمله به دلیل، و از میان مسلمانان خلافتی نیست در جواز نسخ، و لکن «۴» خلاف در اینکه باب با جهودان است. و نسخ بر سه وجه بود: نسخ لفظ باشد و حکم معا، و نسخ لفظ باشد بی حکم، و نسخ حکم باشد بی لفظ. اما نسخ حکم «۵» دون لفظ چون آیت تخفیف قتال است که خدای تعالی در اول فرمود که یک مسلمان با ده کافر قتال کند، و اگر روی از او برگرداند فاسق و عاصی بود فی قوله: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا «۶» الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَ عَلِمَ أَنْ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ «۷» یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدْتُمُو بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ «۳» ما نَسَخَ، به فتح «نون» و «سین»، مگر ابن عامر که او خواند: «ما نَسَخَ» به ضم «نون» و کسر «سین» من الانساح. و بر اینکه قراءت در او دو قول باشد: یکی

----- (۱). اساس: به صورت «بین» هم خوانده می شود. (۲). سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۲. (۳). سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۳. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر صدقه و. (۵). همه نسخه بدلها: قضینا. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر تفسیر و. [.....] (۷). مب که. (۸). همه نسخه بدلها اما. صفحه: ۱۰۳ آن که نسخ و انسخ به یک معنی باشد. دگر آن که: انسخت الكتاب اذا امرت بنسخه «۱». يقال: نسخت الكتاب و انسخته غیرى اذا جعلته ناسخا له، چنان که: حفرت بئرا و احفرت زيدا بئرا، ای جعلته حافرا لها. قوله: أو نَسَّهَا، جمله قراء خواندند: «او نَسَّهَا»، مگر ابو عمرو و ابن کثیر که ایشان خوانند: «او نَسَّهَا» «۲». آنان که «نَسَّهَا» خوانند، من الانساء باشد، افعال من النسیان، یا «۳» از یاد ببریم ایشان را آن آیتها. و قوت اینکه قول و بیان او آن است که، روایت کرده اند که، سهل بن حنیف گفت: یک روز مردی در مجلس رسول خدا- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- بر پای خاست و گفت: یا رسول الله؟ چند آیت قرآن دانستم که در نماز شب «۴» خواندمی «۵»، دوش برخاستم فراموش کرده بودم. چندان که خواستم تا یاد «۶» آرم، یک حرف یادم نیامد. دیگری برخاست، گفت: مرا هم اینکه افتاد، و دیگری هم چنین. رسول الله- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- گفت که: بدانى که چرا چنین بود! خدای تعالی - جل جلاله «۷»- آن آیتها منسوخ کرد، و چون آیتی منسوخ کند از یادها و دلها ببرد. اینکه یک قول است در معنی أو نَسَّهَا [۱۲۸- ر]. وجهی دگر آن است که: او نترکها، و در اینکه وجه نسی و انسی به یک معنی باشد، و نسیان در کلام عرب ترک بود، من قوله تعالی: نَسُوا اللَّهَ فَنَسَتْ بَيْنَهُمْ «۸» كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسَّيْنَاهَا وَ كَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنسى «۹». و وجه دگر آن است که: «نَسَّهَا» نامر بترکها، بفرماییم تا رها کنند، چنان که شاعر گفت: انّ علی عقبه اقصیها

لست بناسیها و لا منسیها ----- (۱). اساس: بنسخها، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها اما. (۳). مب: ما. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شب در نماز. (۵). آج، لب، فق، مب، مر:

می‌خواندم. (۶). مب، مر: با یاد، فق: که تا یاد، مب، مر: که با یاد. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۶۷. (۹). سوره طه (۲۰) آیه ۱۲۶. صفحه: ۱۰۴ یعنی آمر بترکها. وجهی دگر در «ننساها» آن است که معنی آن بود که: نُوخَرها، با پس داریم آن را من انسا الله اجله، ای آخره «۱»، یک معنی آن بود که: تأخیر کنیم انزال آن را خود فرو نفرستیم، یا «۲» تأخیر کنیم از وقتی به وقتی تا به حسب مصلحت فرو فرستیم. اما قراءت ابو عمرو و ابن کثیر «او ننسأها»، یک معنی اینکه بود که: نترکها، من قولهم: نسیت الشیء اذا ترکته. وجهی دگر آن که: «ننسأها»، ای نمضیها، من قولک: نسأت الابل اذا سقتها، و منه المنسأ للعصا، برای آن که شتر را به آن رانند، طرفه بن العبد گوید در وصف شترش: أمون کألواح ایران نساتها

علی لاحب کأنه ظهر برجد نأت بِخَیْرٍ، «نأت» مجزوم است به جزای شرط، و در معنی او دو قول است: یکی آن که نأت بِخَیْرٍ منها، به از آن بیاریم، به معنی «۳» خوارتر «۴» و سهلتر در باب تکلیف. و قولی دیگر: «بخیر منها» ای باصلح منها، بهتر از آن و نافعتر از آن در باب تکلیف. أو مثلها، یا مانند آن در اینکه دو وجه از صلاح و خفت. أَلَمْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ «۵»، استفهام به معنی تقریر است، نمی‌دانی! یعنی می‌دانی که خدای بر همه چیزی قادر است. و «شیء»، در آیت مخصوص است به معدوم دون موجود، برای آن که آنچه در وجود آمد از مقدوری برفت. و «قدیر»، فعلیل باشد به معنی فاعل بنای مبالغت «۶». أَلَمْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، نمی‌دانی که ملک آسمان و زمین خدای راست! و معنی ملک و ملک راجع بود با قادری، وصف از ملک ملک باشد و از ملک مالک، یعنی در قبضه قدرت اوست تا می‌گرداند چنان که خواهد از عدم به وجود آورد و از وجود به عدم، و از حال به حال به حسب مصلحت چنان که داند. و مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ، «ما»، نفی است و «من» در هر دو ----- (۱). لب: آخره. (۲). مج: تا. (۳). همه نسخه بدلها: یعنی. [.....]. (۴). لب: خوارتر. (۵).

دب، آج، لب، فق، مب، مر الف. (۶). همه نسخه بدلها بود. صفحه: ۱۰۵ جا «۱» زیادت است، و معنی آن است که: ما لکم دون الله ولی و لا نصیر، یعنی جز خدای تعالی شما را یار و یاور نبود. و «دون» در آیت به معنی غیر است، و «ولی» و «نصیر» هر دو فعلیل است به معنی فاعل در «۲» وجه مبالغت. و معنی ولی آن باشد که یتولی امرهم، که تولای «۳» کار ایشان کند و اولیتر باشد، و یاری نبود ایشان را که حمایت کند «۴» بر خدای تعالی. أم تُریدون، «ام» معادل بود همزه استفهام را، و آن بر دو ضرب «۵» بود: متصل و منقطع باشد، مثال متصل چنان بود که: أزیذ عندک ام عمرو. و مثال منقطع چنان که: أزیذ عندک ام عمرو «۶». و فرق از میان ایشان در معنی آن بود که در اول سایل را علم حاصل بود [۱۲۸-پ] به وجود یکی از زید و عمرو، و لکن عین نمی‌داند، از عین او سؤال می‌کند، و در دوم سؤال می‌کند «۷» از کون «۸» بنزدیک او، پس زید را رها می‌کند به جملگی و سؤال با سر می‌گیرد از عمرو، یعنی زید را رها کردم اکنون از عمرو خبر ده مرا تا نزد تو هست یا نه! و «ام» در آیت معادل همزه استفهام است فی قوله: أَلَمْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ. و وجهی دگر آن است در «ام» که: «میم» زیادت است، و معنی آن که: أتریدون ان تسئلوا رسولکم. و وجهی دگر آن است که: به معنی «بل» است، چنان که شاعر گفت:

م انت فی العین املح و معنی آن که: بل انت فی العین املح. [أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ] «۹»، حق - سبحانه و تعالی - در اینکه آیت تقریر و ملامت کرد جهودان را و جز ایشان را از آنان که «۱۰» بر رسول - علیه السلام - تحکم و تعنت کردند، گفت: شما می‌خواهی که از پیغمبرتان، یعنی محمّد مصطفی - صلی الله علیه و آله - ----- (۱). مج، وز، لب، مر: جایگاه. (۲). همه نسخه بدلها: بر. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: تولی. (۴). مر: کنند. (۵). دب: قسم. (۶). مج، مب: ام عمرو، دب: عمرو. (۷). همه نسخه بدلها: نمی‌کند. (۸). همه نسخه بدلها زید. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج از قرآن کریم افزوده شد. (۱۰). مب، مر: از آن که. صفحه: ۱۰۶ آن خواهی که قوم موسی از موسی خواستند پیش از اینکه! و آنچه ایشان از موسی - علیه السلام -

خواستند آن بود که، ایشان موسی - علیه السلام - را گفتند: خدای تعالی را - جل جلاله - به ما نمای معاینه، چنان که خدای - عز و جل - از ایشان حکایت کرد که: لَنْ تُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً^(۱) «یَسْئَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنزِلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرَنَا اللَّهَ جَهْرَةً^(۲)». آنگاه^(۳) بیان کرد که: مثل سؤال ایشان کردن، بدل کردن باشد کفر را به ایمان، اگر سؤالش کفر باشد همانا اعتقادش ایمان نباشد. وَ مَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ، اشارت است به آن سؤال کردن در حق - خدای تعالی آنچه بر او روا نباشد و بدو لایق نبود، به اعتقاد جواز^(۴) آن کفر باشد، و هر که کافر شود و کفر به ایمان بدل کند یعنی ایمان رها کند و اختیار ایمان نکند و به بدل آن کفر آرد او راه راست گم کرده باشد. و سَوَاءَ السَّبِيلِ، میانه راه باشد، یعنی جاده راه، بیانه^(۵): فَاطَّلَحَ فَرَأَاهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ^(۶)، ای فی وسط الجحیم. وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، اینکه آیت در شأن گروهی جهودان آمد، و سبب^(۷) او آن بود که: فنحاص^(۸) بن عازورا^(۹) و زید بن قیس، عمار یاسر را و حذیفه یمان^(۱۰) را^(۱۱) چون واقعه احد بیفتاد و وهنی رسید مسلمانان را گفتند^(۱۲): اگر^(۱۳) شما حق^(۱۴) بودی، اینکه وهن نیفتادی شما را، از او برگردی و به دین ما در آیی که آن بهتر باشد شما را. عمار یاسر گفت: شما چه گویی^(۱۵) در^(۱۶) نقض عهد! گفتند: عظیم باشد، -----

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۵۵. [.....] (۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۳. (۳). مج: آنک. (۴). همه نسخه بدلها از. (۵). همه نسخه بدلها: بیانش. (۶). سوره صافات (۳۷) آیه ۵۵. (۷). همه نسخه بدلها نزول. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: فیحاص. (۹). کذا: در اساس، مج، وز، دب: عادو، آج، لب، فق، مب، مر: عادورا. (۱۰). دب، آج، لب، مر: یمانی. (۱۱). همه نسخه بدلها گفتند. (۱۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۳). مج: اگر پیغمبر، وز: اگر پیغامبر، دیگر نسخه بدلها: که اگر پیغمبر. (۱۴). مر: بر حق، مب: به حق. (۱۵). وز: چه کردی، دب: می گویند. [.....] (۱۶). دب، مب: از. صفحه: ۱۰۷ گفتند^(۱): ما با خدای عهدی کرده ایم که هرگز به محمد کافر نشویم. فنحاص^(۲) گفت: اما هذا فقد صبا، اینکه مرد صابی باشد. عمار گفت: اما انا فقد رضیت بالله رباً و بالإسلام دیناً و بمحمد نبیاً^(۳) و بالقرآن اماماً^(۴) و بالكعبة قبله و بالمؤمنین اخواناً، گفت: من باری راضیم به آن که خداوند من خدای باشد، و اسلام دین من باشد [و محمد پیغامبر باشد]^(۵) و قرآن امام من^(۶) باشد و کعبه قبله ام و مؤمنان برادرانم باشند. آنگاه بیامدند و رسول را - علیه السلام - خبر کردند^(۷). رسول - علیه السلام - بر ایشان ثنا کرد و گفت: اصبتما الخیر و افلحتما، به خیر رسیدی و فلاح یافتی [۱۲۹- ر]. وَدَّ، ای تمنا و اراد. بسیار کسان از اهل کتاب، یعنی جهودان می خواهند و تمنا می کنند که شما را از ایمان به کفر برگردانند. و کُفَّاراً، منصوب است بر حال از مفعول. و حَسَدًا، منصوب است بر مفعول له، و روا بود که مصدر فعل^(۸) محذوف بود، یعنی حسدوا حسدا، و اصل حسد در لغت حک الشیء بالشیء، چیزی در چیزی سودن باشد چنان که خراشیده شود، و از اینکه جا بیل را محسد گویند که آلت خدش است و قراد را اعنی^(۹) کرهه را حسدل گویند به زیادت «لام»، چنان که عبد را عبدل گویند، و در^(۱۰) معنی قول شاعر از اینکه جاست که گفت: اصبر علی مضض الحسو

د فان صبرک قاتله کالتار تأکل نفسها

ان لم تجد ما تأکله گفت: صبر کن بر خشم و حسد حاسد که صبر تو و حسد حاسد^(۱۱) او را بکشد چون آتش که چون چیزی نیابد که بخورد خود را بخورد، یعنی حسد حاسد دل او را بخورد. و رسول - علیه السلام - در ذم حسد گفت: ان الحسد لیأکل الحسنات کما تأکل النار الحطب، گفت: حسد^(۱۲) حسنات را چنان بخورد که آتش هیزم را. -----

(۱). مب: گفت. (۲). آج، لب، فق: فیحاص. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر و بعلی اماما. (۴). مر: ندارد، دیگر نسخه بدلها: کتابا. (۵). اساس: ندارد، با توجه به اصل روایت، از مج افزوده شد، دب، آج، لب، فق، مر، مب و امیر المؤمنین علی امام من باشد. (۶). همه نسخه بدلها: کتابم. (۷). همه نسخه بدلها: خبر دادند. (۸). همه نسخه بدلها: فعلی. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر:

عبارت «قراد را اعنی» را ندارد. (۱۰). همه نسخه بدلها اینکه. (۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر حاسد. صفحه: ۱۰۸ و امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: الحاسد مغتاپ علی من لا ذنب له گفت: حاسد خشمناک است بر آن کس که او را گناهی نبود. و در مثل گفته‌اند: «الحسود لا-یسود»، حسود هرگز سید نشود. و هیچ چیز نیست که زیانکارتر بود و سودمندتر از حسد، اعنی حاسد را و محسود را. اما حاسد را جگر خورد و اما محسود را رفعت دهد، پنداری حاسد را بر گماشته‌اند تا آن کس را که مردمان ندانند و شناسند ذکر می‌کند و نام او تازه می‌دارد، و نکو گفت ابو تمام طائی «۱» اینکه معنی: و اذا اراد الله نشر فضیله

طویت اتاح لها لسان حسود لولا اشتعال النار فیما جاورت

ما کان يعرف طیب عرف العود و دیگری می‌گوید که بر او حسد برده‌اند «۲»: ائی حسدت فزاد الله فی حسدی

لا عشت ما عشت یوما غیر محسود لا یحسد المرء الا من فضائله

بالفضل و العلم و النعماء و الجود و دیگری گوید: ان یحسدونی فانی غیر لائمهم

قبلی من الناس اهل الفضل قد حسدوا فدام لی و لهم ما لی و ما بهم

و مات اکثرنا غیظا بما یجد انا الشجا وجدونی فی حلوقهم

لا ارتقی صدرا منها و لا ارد و از اینکه جا گفت حق تعالی «۳» - جل جلاله - در حق امیر المؤمنین علی - علیه الصلوة و السلام - چون حاسدان بر او حسد بردند: أم یحسدون الناس علی ما آتاهم الله «۴» - الایه، و از عایشه روایت کرده‌اند که گفت: روزی رسول - علیه السلام - در حجره من بود. جماعتی جهودان آمدند و دستوری خواستند، من در حجاب شدم و ایشان در آمدند و رسول را خطاب «۵» کردند که: السلام علیک یا محمد. رسول - علیه السلام - دانست، و لیکن به کرم و حلم اغضاء کرد. چیزی پرسیدند و برفتند. مرا سخت آمد، همّت کردم که جواب دهم [۱۲۹-پ] ایشان را چون برفتند جماعتی دگر آمدند و همچنین ----- (۱). همه نسخه بدلها در آن بیتها. [.....] (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برده بودند. (۳). مج، وز، آج، فق، مب، مر: قدیم. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۵۴. (۵). همه نسخه بدلها: خطابی. صفحه: ۱۰۹ گفتند، گفت: مرا صبر نماند، من گفتم از پس پرده: و علیکم السلام و اللعنة و الغضب یا اعداء الله. رسول - علیه السلام - مرا گفت: خاموش باش. چون ایشان برفتند، رسول - علیه السلام - مرا ملامت کرد و گفت: چرا سخن گفتمی! گفتم: یا رسول الله؟ من بر خویشان مالک نبودم که جواب ندهم، گفت: ندانی که جهودان قومی اند حسود و بسیار حسد، و بر هیچ چیز حسد ایشان بیشتر نیست از خصال مسلمانان، از آن که بر سلام، که حق تعالی به تحیت ما کرده است، و آن تحیت اهل بهشت است، و بر آمین گفتن به عقب دعا. پس هر که حسد کار بندد، به جهودان اقتدا کرده باشد. من بعد ما تبین لهم الحق، پس از آن که حق، ایشان را روشن شد، یعنی پس از آن که بدانستند و بشناختند که تو رسول خدایی، و نعت و صفت تو در توریت بخوانند. آنگه حق تعالی گفت: رها کنی ایشان را، فاعفوا و اصفحوا، ایشان را عفو کنی. و «صفح» عفو باشد، و اصل او اعراض بود حتی تبد و صفحه و جهک، از او بگردی «۱» تا جانب رویت پیدا شود.

حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهَ بِأَمْرِهِ، تا خدای تعالی کار خود یا «۲» فرمان خود بیارد. عبد الله عباس گفت به روایت ابن ابی طلحه «۳»: اینکه منسوخ است بقوله: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ «۴»... و اینکه قول قتاده است و ربیع «۵» انس و سدی. و بهری دگر گفتند منسوخ است بقوله: قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ «۶»- الایه. و محمد بن علی الباقر- علیهما السلام- گفت: خدای تعالی رسول را- علیه السلام- قتال نفرمود تا اینکه آیت آمد: أُوذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ «۷». ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا از او بگردید. (۲). همه نسخه بدلها: با. (۳). همه نسخه بدلها که. (۴). سوره توبه (۹) آیه ۵. (۵). معج، وز، مب، مر و. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۲۹. (۷). سوره حج (۲۲) آیه ۳۹. صفحه: ۱۱۰ جبریل بیامد و اینکه آیت بیورد، و تیغی از آسمان بیورد و در گردن رسول افگند، و هر آیت که آیت سلّم و صلح و مدارا بود به اینکه آیت منسوخ کرد، حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهَ بِأَمْرِهِ، کلبی گفت از عبد الله عباس: بامره فی «۱» القتال، تا فرمان خدای بیاید در قتال. آنگه فرمان خدای آمد در بنی قریظه به قتل و سبی تا مردان را بکشتند و زنان را آواره کردند و برده بردند، و در بنی النضیر به جلا- و نفی و تا ایشان را از زمین خود به زمین شام راندند. و ابو مسلم گفت: حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهَ بِأَمْرِهِ، یعنی آنچه وعده داد از نصرت و فتح و اظهار دین اسلام و اعلاء کلمه او، چنان که دگر جا گفت: فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهَ بِأَمْرِهِ «۲». بهری دگر گفتند: حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهَ بِأَمْرِهِ، بالموت «۳» و العقاب، تا خدای تعالی ایشان را هلاک بر آرد و از دنیا با سرای عقاب برد. بهری دگر گفتند: معنی آن است که تا بمیرند یا ایمان آرند. و بعضی دیگر گفتند: تا مسلمانان را قوتی و عددی «۴» و عدتی پیدا شود. و بیشتر مفسران بر آنند که: تا فرمان خدای تعالی بیاید در حق اهل کتاب، اما به آن که ایمان آرند یا قبول جزیه کنند و جزیه بدهند دلیل و صاغر [۱۳۰- ر]، و شرایط ذمه را مراعات کنند، و یا بکشندشان اگر اینکه نکنند. اگر گویند چگونه گفت: فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا، و عفو کسی کند که قادر باشد و مسلمانان ضعیف و عاجز بودند! جواب آن است که گوئیم: حق تعالی گفت مسلمانان را در اینکه سخنها و ایذاء و سفاهت که اینان می کنند و شما می توانید که جواب دهید، مدهید تا آنگه که خدا فرمان دهد به آنچه شرح داده شد. إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، خدای تعالی بر همه چیز قادر است.

[سوره البقره (۲): آیات ۱۱۰ تا ۱۱۴]

[اشاره]

وَ أَفِيْمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ مَا تَقَدَّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۱۱۰) وَ قَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۱۱) بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُّحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۱۱۲) وَ قَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَىٰ شَيْءٍ وَ قَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَ هُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۱۱۳) وَ مَنْ أَظْلَمَ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ سَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۱۱۴)

[ترجمه]

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: القتل. (۲). سوره توبه (۹) آیه ۲۴. (۳). مب، مر: الموت. [.....] (۴). مب: عدد، فق: عدد را. صفحه: ۱۱۱ به پای دارید نماز را و بدهید زکات را و آنچه در پیش دارید برای خود از نیکی بیاید آن را نزدیک خدای، بدرستی که خدای بدانچه شما کنید بیناست. گفتند نشود در بهشت الا آن که باشد جهود یا

ترسا آن آرزوهای ایشان است، بگو بیارید حجتان اگر شما راست همی گوید»^(۱). آری آن کس که بسپارد روی خود خدای را و او نیکوکار بود، او را بود مزدش بنزدیک خدایش، و ترسی نبود بر ایشان و نه ایشان اندوهگن»^(۲) شوند. گفتند جهودان نیستند ترسایان بر چیزی، و گفتند ترسایان نیستند جهودان بر چیزی، و ایشان همی خوانند کتاب را، یعنی توریت و انجیل، همچنین گفتند آنان که نمی‌دانند»^(۳) مانند گفتار ایشان، خدای داوری کند میان ایشان روز قیامت در آنچه بودند ایشان در آن خلاف می‌کنند. کیست»^(۴) ظالمتر از آن کس او منع کند مسجدهای خدای را که یاد کنند در آن جا نام او، و سعی کنند در ویرانی آن اینانند که نبود ایشان را که در آن جا شوند الا ترسان»^(۵)، ایشان راست در دنیا هلاکی و ایشان راست در آخرت عذابی بزرگ. قدیم - جل جلاله - چون صحابه رسول را و مسلمانان را آنچه مصلحت»^(۶) ایشان بود ----- (۱).

آج، لب، فق: راست نگرید. (۲). مج، وز: را اندوهی، آج، لب، فق: اندوهگین. (۳). آج، لب، فق: ندانستند. (۴). آج، فق: و کیست. (۵). آج: از ترسایان، لب، فق: ترسایان. (۶). همه نسخه بدلها با اهل کتاب. صفحه: ۱۱۲ در باب عفو و صفح و مدارا و حسن معاشرت با اهل کتاب بفرمود»^(۱) انتظار فرج را و آمدن فرمان خدا را، گفت: آنچه به خاصه شما متعلق است از عبادات ابدان و اموال، نیز به پای دارید از اقامت نماز و ایتاء زکات، اینکه وجه اتصال آیت است به آیت متقدم، و کلام در اقامت نماز و ایتاء زکات مستوفی برفت در آیات متقدم»^(۲). قوله: «وَمَا تَقْدُمُوا لَأَنْفُسِكُمْ، «ما» مجازات راست، و جزای او تجذوه است، و «نون» از هر دو فعل به جزم شرط و جزا بیفتاد»^(۳)، گفت: و هر آنچه تقدیم کنی و در پیش افگنی»^(۴) برای خود بازیابی بنزدیک خدای - عز و جل - و «من» تبیین راست. و مراد به «خیر» صدقه است. بعضی گفته‌اند»^(۵) [۱۳۰-پ]: مراد به «خیر» مال است، نظیره قوله تعالی: «إِنْ تَرَكَ خَيْرًا»^(۶) «يَمْحَقُ اللَّهُ الرَّبَا وَيُرِي الصَّدَقَاتِ»^(۱۱). در خبر هست که: یک روز مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ ما بالناس»^(۱۲) نکره الموت! ما را چه بوده است که»^(۱۳) مرگ را کارهیم! گفت: قدم مالک فان قلب کل امرئ عند ماله، گفت: مالت از پیش بفرست که دل هر کس بنزدیک مالش بود. و در خبر هست که رسول - علیه السلام - گفت: چون بنده یا پرستاری با پیش ----- (۱). همه نسخه بدلها: به جای آوردند. (۲). همه نسخه بدلها: مقدم. (۳). مج، وز:

بیوفتاد و، مر: بیوفتاد و، دیگر نسخه بدلها و. (۴). همه نسخه بدلها از نیکی. (۵). اساس و گفته‌اند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید، همه نسخه بدلها: و گفته‌اند. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۰. (۷). مج، وز، آج: تحریض. [.....]. (۸). آج: مدخرا. (۹). دب، فق، مر و. (۱۰). دب، آج، فق، مب، مر: کفهاش. (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۶. (۱۲). وز: بلنا. (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز مر ما. صفحه: ۱۱۳ خدای شود، يقول الناس ماذا خلف و تقول الملائكة ماذا قدم، همه همت مردم آن»^(۱) بود که گویند: چه بگذاشت، و همه همت فریشتگان آن»^(۲) که گویند: چه از پیش بفرستاد. حمید طویل روایت کند از انس مالک که گفت: چون فاطمه زهرا - علیها السلام - با جوار رحمت ایزدی شد، امیر المؤمنین - علیه السلام - در مرثیه او اینکه دو بیت گفت: لکل اجتماع من خلیلین فرقه

و کل الذی دون الفراق قلیل و ان افتقادی فاطما بعد احمد

دلیل علی أن لا - یدوم خلیل آنکه در گورستان رفت و گفت: السلام علیکم یا اهل القبور، اموالکم قسمت و دیارکم سکنت و نسائکم نکحت هذا خبر ما عندنا فما خبر ما عندکم، سلام بر شما باد ای اهل گورها، مالهایتان باز بخشیدند و سرهایتان در او نشستند، و زنانتان شوهران باز کردند. اینکه خبر آن است که بنزدیک ماست، خیر آنچه بنزدیک شماست چیست! هاتفی از کناری آواز داد: ما اکلنا ربحنا و ما قدمنا وجدنا و ما خلفنا خسرنا، آنچه خوردیم سود کردیم، و آنچه از پیش بفرستادیم یافتیم، و آنچه باز گذاشتیم»^(۳) زیان کردیم. و رسول - صلی الله علیه و آله - چنین گفت که: لیس لک من مالک الا ما اکتل فافیت او لبست فابلیت او تصدقت فأمضیت، گفت: از مال تو تو را نصیب نیست الا آنچه بخوردی»^(۴) فانی کردی»^(۵)، یا در پوشیدی کهنه کردی، یا بدادی

بگذرانیدی. و در خیر است که: رسول الله - علیه السلام - گوسپندی به حجره عایشه بکشت، درویشان مدینه خبر بیافتند می آمدند و می خواستند، و رسول - علیه السلام - می داد. چون شب در آمد از آن گوسپند هیچ نمانده بود الا گردنش. عایشه را پرسید که از اینکه ذبیحه چه مانده است! گفت: هیچ نمانده مگر گردنش. گفت «۶»: ماند «۷» مگر گردنش، -----
 ----- (۱). همه نسخه بدلها: مردمان آن. (۲). همه نسخه بدلها، بجز دب بود. (۳). وز: باز گذاشتیم. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۵). کردی / کردید. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر بگوی همه. (۷). دب، لب، مب، مر: مانده. صفحه: ۱۱۴ اشارت بدین فرمود که حق تعالی گفت: ما عندکم ینفد و ما عند الله باق [۱۳۱- ر]، و نکو گفت شاعر: قدم لنفسک شیئا

و انت مالک مالک من قبل ان تتلاشی

و لون حالک حالک و دیگری گوید: افعل الخیر ما بدا و تهیا

علم الخیر لایح فی الثریا انما أنت أنت ما دمت حیاً

فاذا مت صرت تأویل رؤیا پس به غنیمت دار تا «۲» تو را باز گذاشته‌اند و تو ممکنی «۳» و تو را خیر کردن ممکن است، تأخیر و تقصیر مکن. قدم جمیلاً اذا ما شئت تفعله

و لا تؤخر ففی التأخیر آفات الست تعلم ان الدهر ذو غیر

و للمکارم و الاحسان اوقات تا کارت روان است، و بادت جهان است، و هوایت صافی است، و آب به جوی تو است، پیش از آن که آبت برود و بادت بنشیند و کارت فرو ماند. ربّ ریح لأناس عصفت

ثم ما ان لبث ان سکنت و کذاک الدهر فی اطواره

قدم زلت و اخری ثبتت و کذا الايام من عاداتها

انها مفسده ما اصلحت چه هر چه کردی و خواهی کرد «۴» من به آن عالم «۵» و بصیرم، هیچ بر من نشود از خیر، و بر من فرو نشود از شر. قوله: وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارًا، قدیم «۶» تعالی حکایت می کند از موافقت جهودان و ترسایان با یکدیگر، با همه مخالفت و معادات که از میان ایشان بود برای مظاهر و معاونت یکدیگر بر رسول - علیه السلام - چه «۷» رسول به نسخ شرع ایشان [آمد] «۸» چون دشمنی از خود قویتر دیدند موافقت نمودند بر سیل منافقت، به زبان نه به دل، برای آن که «عند الشدائد تذهب الاحقاد»، ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۶. [.....] (۲). همه نسخه بدلها: که. (۳). همه نسخه بدلها: متمکنی. (۴). همه نسخه بدلها: خواهی کردن. (۵). همه نسخه بدلها: عالمم. (۶). همه نسخه بدلها: الله. (۷). دب: چو. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. صفحه: ۱۱۵ ندانستند «۱» که آن کار نه آن جاست که به موافقت ایشان با یکدیگر و مخالفت ایشان با رسول خلل یابد، گفتند: در بهشت نشود الا آن که جهود باشد یا ترسا، اینکه قولی است. قولی

دگر آن است که: حق تعالی بر طریقه عرب که از ایشان معروف است «العرب تلف-الخبرین لفا فترمی بهما رمیا ثقۀ منها بان-السامع یضع کلاً منهما موضعه»، عرب دو خبر مختلف بگیرند (۲) و به هم بر پیچند و بیندازند (۳) برای آن که دانند (۴) و واثق باشند (۵) که شنونده هر یک به جای خود بنهد، مثالش قوله: جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ (۶) هُوداً، جمع هاند، کعوذ و عائد، و عوط و عائط (۱۵)، من هاد اذا مال، و بیان اینکه رفت (۱۶) پیش از اینکه (۱۷) امانی جمع امتیۀ، ----- (۱) مج: بدانستند، وز: بدانست. (۲) همه نسخه بدلها: بگیرد. (۳) همه نسخه بدلها: بر پیچد و بیندازد. (۴) همه نسخه بدلها: داند. (۵) همه نسخه بدلها: باشد. (۶) سوره قصص (۲۸) آیه ۷۳. (۷) مج، وز، آج، لب، فق: بیارامی / بیارامید. [.....] (۸) وز: تفضّل. (۹) مج، وز، آج، لب: کنی / کنید. (۱۰) مب: بیخت. (۱۱) مب: خداوند. (۱۲) همه نسخه بدلها آیت. (۱۳) دب، آج، لب، فق، مب، مر: ترسیان. (۱۴) وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۵) وز، مب، مر: غوط و غائط. (۱۶) همه نسخه بدلها: برفت. (۱۷) همه نسخه بدلها تلک اماتیهم، اینکه آرزوی ایشان است. صفحه: ۱۱۶ و امیر المؤمنین (۱) - علیه السلام - می گوید: لا تتکل علی المنی فانها بضایع التوکی گفت (۲): بر تمنا اعتماد نکنی که آن بضاعت احمقان است، و از اینکه جا گفت رسول - علیه السلام - الکیس من دان نفسه و عمل لما بعد الموت و العاجز من اتبع نفسه هواها و تمنی علی الله، زیرک آن کس باشد که حساب خود بکند و برای قیامت عملی کند، و عاجز آن بود که نفس را از قفای هوا ببرد و تمنا کند بر خدا، تمنا بیشتر محال باشد. و گفتند: تلک امانیهم، ای اکاذیبهم و اباطیلهم، و اصل کلمت من منی یعنی باشد اذا قدر، قال الشاعر:

تبی ما یمنی لک المانی ای ما یقدر لک المقدر (۳)، و منه المتیۀ للموت، و اینکه چنان است که در عبارت (۴) فارسیان (۵) آید چون چیزی چنین شنوند از کسی که سخنی می گوید بر وفق مراد و هوای خود، نمی گویم (۶) چه (۷) آرزو می آید (۸). گفت (۹): اینکه دعوی است، دعوی را بیئت و برهان باید، قل هاتوا برهانکم. کوفیان گفتند: اصل «هات» آت بوده است ای اعظ، آنکه همزه را «ها» کردند برای آن که از یک مخرج بیرون می آید، و آن حلق است که «ها» و «همزه» از حروف حلقند. و جمع «برهان»، براهین باشد کقربان و قرابین و سلطان و سلاطین، گفت: اگر راست می گوید (۱۰) حجت بیارید که دعوی بی حجت پیش نرود. من ادعی شیئا بلا شاهد

لا بد ان تبطل دعواه آنکه رد کرد بر ایشان و ایشان را تکذیب کرد و گفت: نه چنین است که شما گفتید (۱۱)، بل هر که استسلام کند و انقیاد نماید خدای تعالی را و روی خود بسپارد و ----- (۱) دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۲) همه نسخه بدلها، بجز مر نگر. (۳) مج، دب، مب، مر: المقدر. (۴) همه نسخه بدلها ما. [.....] (۵) همه نسخه بدلها: پارسیان. (۶) وز، دب، آج، لب، مر: نمی گویم. (۷) اساس: چه ئت / چه ات، چه ایت. (۸) مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: چه آرزویی می کند، مر: چه آرزویی می کنیم. (۹) همه نسخه بدلها: آنکه گفت. (۱۰) مج، وز، آج، لب، فق: می گویی / می گوید. (۱۱) آج، لب، فق: گفتی / گفتید. صفحه: ۱۱۷ فرو نهد خدای را - جل جلاله - فله أجره، یعنی هر که مسلمان باشد نه جهود و ترسا به بهشت او رود (۱)، و اینکه قول عبد الله عتّاس است. و دیگر مفسران گفتند: بلی آن کس از جمله جهودان و ترسیان که رجوع کند از آن ملت و طریقه، و به دین مسلمانی در آید، فله أجره، و اصم گفت معنی آیت آن است که: جهودان و ترسیان دینی دارند که چون دعوی آن دین کنند دعوی ایشان را حجت نباشد، بلی آن کس که مسلمان باشد دینی دارد که چون دعوی آن کند او را بر دعوی خود حجت و برهان باشد اینکه جا، و آن جا ثواب بهشت، و اینکه بعید است چه در او تعسفی هست. اگر گویند: نه «بلی» در جواب سخنی گویند که متضمن نفی بود، اینکه جا چه رفته است که مقتضی آن است! گویم: نهاد کلام دلیل (۲) می کند بر کلامی متضمن (۳) نفی را، و تقدیر آن است که: چون جهودان و ترسیان گفتند: به بهشت نشود الا آن کس که جهود (۴) باشد یا

ترسا» (۵)، پنداری قایلی گفت: خود هیچ کس به بهشت نشود، جواب دادند که: بلی مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ. [و اگر گویند: «بلی» جواب آن است که گفت: لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى (۶)، صواب باشد و به اینکه تعسف حاجت نبود] (۷). اگر گویند: چرا تخصیص کرد «وجه» را! گوئیم: یک جواب از اینکه آن است که روی [۱۳۲-۱۳۳ ر] شریفترین اعضاست، برای آن که حواس بر اوست و نظر با اوست، و عرفان و تمییز (۸) با او باشد چون روی که شریفترین اعضاست مبذول و مسلم باشد، دگر اعضا ممنوع نبود. جوابی دیگر آن است که: «وجه» کنایت است و عبارت از همه اندام، چنان که گفت: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (۹)... المعنى ألّا هو. و قوله: ----- (۱). مع: آورد. (۲). همه نسخه بدلها: دلیلی. (۳). همه نسخه بدلها معنی. (۴). آج، لب، فق، مر: جهودان. (۵). آج، لب، فق، مر: ترسایان. (۶). مب اینکه. (۷). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. [.....] (۸). همه نسخه بدلها: تمیز. (۹). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸. صفحه: ۱۱۸ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى (۱)، ای ابتغاء ربّه بمعنی ثواب ربّه. وجهی دگر آن است که: سجده که سر عبادت و غایت شکر است، به روی باشد، برای آن وجه را تخصیص کرد، و زید بن عمرو بن نفیل گوید در اینکه معنی «۲»: و اسلمت وجهی لمن اسلمت

له الارض تحمل صخرًا ثقلاً (۳) و اسلمت وجهی لمن اسلمت

له المزن تحمل عذبا زلالاً (۴) و اسلام، تن بدادن باشد، يقال: اسلمت لكذا (۵). و اسلام، بسپاردن و تسلیم کردن باشد، يقال: اسلمت اليه كذا، و اسلام، سلم دادن باشد، يقال: اسلمت في كذا، و آن که اسلام عرفی است که مسلمانی باشد از قسمت اول بود که معنی او انقیاد باشد. قوله: وَ هُوَ مُحْسِنٌ «واو» حال راست، و بیشتر از پس او مبتدا و خبر آید، چنان که: جاءني زيد و هو راكب، و نیز فعل و فاعل آید چنان که: ضربت زيدا و قد جرّده من ثيابه، و او در عمل نکوکار باشد. و گفته‌اند: مراد آن است که: و هو مخلص في عمله. فَلَهُ أَجْرُهُ، «فا» برای جواب شرط آمد، برای آن که هر گاه که در جواب شرط مبتدا و خبر افتد (۶) لا بدّ باشد از «فا». و اجر و اجرت، مزد عمل باشد. عِنْدَ رَبِّهِ، بنزدیک خدای تعالی، نه به معنی مکان، به معنی اختصاص ثواب به قدیم تعالی و به معنی دوری از فوت (۷) و ضیاع تا بدانند که آنچه بنزدیک او بود ضایع نشود. وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ، و حدّ خوف و حزن پیش از اینکه برفت، و نیز (۸) «من» لفظی است موخّذ اللفظ مجموع المعنی، برای آن که یک بار کنایت با لفظ بود که: فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ، و یک بار با معنی که: وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ بر جمع، و آیت مثال بسیار دارد در قرآن، منها قوله: وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ (۹) وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَ جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً (۱۰).

(۱). سوره لیل (۹۲) آیه ۲۰. (۲). آج، لب، مر شعر. (۳). همه نسخه بدلها: مصراع دوم بیت دوم را آورده‌اند. (۴). همه نسخه بدلها: مصراع دوم بیت اول را نقل کرده‌اند. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فی کذا. (۶). همه نسخه بدلها: آید. (۷). دب، لب، فق، مب: قوت. (۸). معج، وز رفت که، دیگر نسخه بدلها که. (۹). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۶. (۱۰). سوره انعام (۶) آیه ۲۵. صفحه: ۱۱۹ قوله: وَقَالَتِ الْيَهُودُ، عبد الله عیّاس گوید: سبب نزول آیت آن بود که چون ترسایان نجران بنزدیک رسول آمدند، احبار (۱) جهودان مدینه بیامدند و با ایشان مناظره کردند. مردی نام او رافع بن حرمه ایشان را گفت: ما انتم علی شیء، شما بر هیچ نه‌اید (۲)، و انکار کرد عیسی را و نبوت (۳) و کتاب او را. و یکی از ترسایان نجران گفت: بل شما که جهودانید بر هیچ نه‌اید، و انکار کرد نبوت موسی را و کتاب او را. خدای تعالی اینکه معنی از ایشان باز گفت و حکایت کرد: وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى [۱۳۲-پ] لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ، و اینکه آیت مقوی قول آن کس است که گفت در آیت مقدّم که: وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى. هر یکی از ایشان تزکیت دین خود کردند و تقویت قول خود، جهودان گفتند: لا دین الا اليهودیة و لا یدخل الجنّة الا من كان هودا، و ترسایان در حق خود هم اینکه دعوی بکردند. و در آثار می‌آید که: چون سفیان ثوری اینکه

آیت خواندی، گفتم: صدقوا و الله، هر دو گروه راست گفتند. وَ هُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ، «او» حال راست، یعنی اینکه قول می‌گویند در حالی که هر یکی از ایشان کتاب خود می‌خواندند» (۴)، هم آن نهاد دارد که آیت اول «من لف الخبرين لفا و الزمي بهما رميا، ای و کل واحد من الفريقين يتلوا كتابه. و تفصیل آن که جهودان کتاب خود می‌خوانند» (۵)، و آن توریت است، و در توریت حدیث عیسی است و نبوت او، و بشارت به او. و ترسایان کتاب خود می‌خوانند، و آن انجیل است، و در او حدیث موسی است و صحت نبوت او، آنگاه هر دو در هم پیچید» (۶) و به یک جا بگفت برای آن که بر سامع ملتبس نخواهد شدن، و ایشان کتاب می‌خوانند و می‌دانند که هر دو حق است و صدق است و کلام خداست. ----- (۱). همه نسخه بدلها و. (۲). وز، آج، فق: نه. [.....] (۳). مج، دب، وز، آج، لب، فق، مب، مر: می‌خواند، دب: بخواند و. (۵). همه نسخه بدلها: می‌خوانند. (۶). همه نسخه بدلها: بیخت. صفحه: ۱۲۰ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ، بعضی مفسران» (۱) گفتند: مراد پدران ایشانند که از پیش ایشان بودند، پیغمبران خود را همچنین گفتند. مقاتل گفت: مراد مشرکان عربند که محمد را همین گفتند که: تو بر چیزی نه‌ای. ابن جریر گفت: عطا را پرسیدند» (۲) که اینان که اند! گفت: امم انبیاء سالفه» (۳)، چون: نوح و لوط و هود و صالح و شعیب - علیهم السلام - هر امتی پیغمبر خود را تکذیب کردند، و گفتند: تو بر چیزی نه‌ای، فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ. آنگاه حق تعالی بر سبیل تهدید و وعید گفت» (۴): هر یکی از ایشان در حق خود بر وفق رأی خود تصویب قول خود و تخطئه مذهب خصم می‌کند، و هر یکی در قول خود مدعی است، و از میان دو مدعی حاکمی باید خدای - جل جلاله - که احکم الحاکمین است، فردای قیامت میان ایشان حکم بکند در آنچه ایشان در آن خلاف می‌کنند. وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ - الاية، سبب نزول آیت آن بود در قول قتاده و سدی که: بخت نصیر و قومش برای کشتن یحیی زکریا بیامدند و بنی اسرائیل را بکشتند و فرزندان ایشان را به بردگی» (۵) بردند و بیت المقدس را خراب کردند. بهری» (۶) دگر گفتند: آن که اینکه کرد مردی بود نام او ططوس بن آسیسا بیامد و با بنی اسرائیل کارزار کرد و بیت المقدس خراب کرد و آن را مزبله ساخت و جیف و سرگین در او بیفکند» (۷) و آن همچنان خراب بود، تا چون مسلمانی قوت گرفت مسلمانان آن را عمارت کردند، خدای تعالی به اینکه آیت ایشان را خواست، و به مساجد بیت المقدس خواست، و اضافت با خدای اضافت تخصیص است [۱۳۳-] ر به تشریفی که حق تعالی مساجد را داده بود بر دگر بقاع. أَنْ يَذْكَرَ فِيهَا اسْمَهُ، «ان» مع الفعل در تأویل مصدر است، و محل - او از اعراب نصب است برای آن که مفعول دوم «منع» است چه» (۸) او متعدی باشد به دو ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر دیگر. (۲). همه نسخه بدلها: پرسیدم. (۳). همه نسخه بدلها: امم الانبياء السالفه. (۴). مب که. (۵). دب: برده. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: بعضی. (۷). مب: بینداخت. (۸). دب، آج، لب، مر: چو، فق: چون. صفحه: ۱۲۱ مفعول، يقال: منعه كذا، تقدیر چنین است که: منع مساجد الله» (۱) الذکر فیها، [و روا بود که: «مساجد الله» من الظرف المتسع فيه باشد، اعنی ظرفی به جای مفعول به نهاده، چه» (۲) منع بر حقیقت تعلق به ذاکر دارد و به ذکر، و تقدیر چنین است: و من اظلم ممن منع الذاکرین من ذکر الله فی المساجد - و مثالهای ظرف متسع رفته است در اینکه کتاب چند جای» (۳)، گفت: کیست در همه جهان که ظالمتر و ستمکارتر بود از آن کس که منع کند بندگان خدای را که در مساجد و خانه‌های» (۴) خدا» (۵) ذکر او کنند و سعی کنند» (۶) در خراب و بیرانی» (۷) آن، و اصل «سعی» به شتاب رفتن باشد، يقال: سعی فی کذا و سعی الی کذا اذا اسرع فيه، و از اینکه جاست السعی بین الصیفا و المروء، که آن جا هروله‌ای باشد بین المیلین در موضعی معلوم، آنگاه شایع شد تا» (۸) تعاطی و اشتغال به هر کار آن را سعی خوانند. أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ، ایشان آنانند که نباشد ایشان را که در آن جا شوند الا خایف و ترسناک. عبد الله عباس گفت: پس از آن که خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، هیچ جهود و ترسا در بیت المقدس نشد الا خایف و ترسان و متنکر. بهری دیگر از مفسران گفتند: اینکه لفظ خبر است و معنی نهی» (۹)، چنان است که حق تعالی گفت که: ما کان لهم أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ، چنان که گفت: وَ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا» (۱۰) لَهُمْ فِي الدُّنْيَا

خزیه، «خزیه» هوان و هلاک بود. قتاده گفت: خزی حربی قتل بود، و خزی ذمی جزیت، عبد الله بن عباس و مقاتل و کلبی گفتند: خزی اینکه قوم آن بود در دنیا که مسلمانان شهرهای ایشان بستند و بگشادند از عموریّه و ----- (۱). وز بعد. (۲). دب: چون، لب، فق، مر: چو. [.....]. (۳). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۴). اساس: خانها/ خانه‌ها. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر روند. (۶). اساس: کنند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). فق: ویرانی. (۸). آج، لب، فق، مب، مر در. (۹). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: نهی است، مب: نفی است. (۱۰). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۳. (۱۱). مب قوله تعالی. صفحه: ۱۲۲ قسطنطیه و همچنان سبی و غارت کردند. ابو هریره «۱» روایت کند که رسول «۲» - علیه السلام - گفت: قیامت بر نخیزد تا مدینه هرقل - یعنی روم - نگشایند و مؤذنان در او بانگ نماز نکنند، و آن مالهای جمع کرده به سپرها «۳» قسمت نکنند، تا چندان غنیمت یابند که کس «۴» چنان دیده نبود «۵» ایشان در اینکه باشند خبر آید «۶» که دجال بیرون آمد و خانه‌های «۷» شما بگرفت. ایشان بشتابند و با دجال قتال کنند. عطا و عبد الرحمن «۸» زید گفتند: اینکه آیت در شأن مشرکان مکه آمد که رسول - علیه السلام - را منع کردند از مسجد الحرام، چنان که گفت: هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ «۹» لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ ایشان را [۱۳۳-پ] باشد در دنیا «۱۵» قتل و سبی و ذلّ و هوان، و ایشان را در آخرت عذابی عظیم و بزرگ بود در دوزخ. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۱۱۵ تا ۱۲۰]

[اشاره]

وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۱۱۵) وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَ اللَّهِ بَلْ لَمْ يَكُن لَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَّهُ قَانُونَ (۱۱۶) يَدْبِعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۱۱۷) وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (۱۱۸) إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ (۱۱۹) وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَلَئِنَّ آتِبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (۱۲۰)

[ترجمه]

خدای «۱۶» راست مشرق و مغرب «۱۷» هر کجا روی فراز کنی آن جاست روی خدای که خدا بسیار عطا و دانا است. ----- (۱). مج، وز نیز. (۲). همه نسخه بدلها. پیغمبر. (۳). دب، فق: پسرها. (۴). مج، وز، مر: کسی. (۵). همه نسخه بدلها: دیده نیست. [.....]. (۶). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: خبر آرند، مر: خبر دهند. (۷). اساس: خانها/ خانه‌ها. (۸). همه نسخه بدلها: عبد الرحمن بن زید. (۹). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۵. (۱۰). همه نسخه بدلها: خراب. (۱۱). لب، فق، مب: باذان. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: چنان که. (۱۳). مج، وز، لب، فق، مب، مر: نیاید. (۱۴). همه نسخه بدلها: تا. (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز دب خزی. (۱۶). وز: و مر خدای. (۱۷). آج، لب، فق: آن جا که آفتاب بر آید و آن جا که فرو شود. صفحه: ۱۲۳ و گفتند بگرفت خدای فرزندان، متره است او، بل او راست آنچه در آسمان و زمین است، همه او را فرمانبردارند. آفریننده آسمانها و زمین است چون قضا کند کاری، گوید او را: بباش، بباشد. و گفتند آنان که ندانستند، چرا سخن نگویید «۱» خدای یا نیاید به ما آیتی، همچنین «۲» گفتند آنان که پیش از ایشان «۳» بودند مانند گفتار ایشان، مانده شد دل‌های ایشان، پیدا کردیم حجتها برای گروهی که دانند. ما فرستادیم تو را بدرستی مژده دهنده «۴» و ترساننده، و نپرسند تو را از اهل دوزخ. و خشنود نشوند از تو جهودان و نه

ترسایان تا پسروی «۵» کنی دین ایشان را بگو که راه خداست که او راه راست است و اگر پسروی کنی هواهای ایشان «۶» از پس آن که به تو آمد از علم نباشد تو را از خدای یاری و نه یاوری «۷». قوله: وَ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ، مفسران خلاف کردند در سبب نزول «۸» آیت، عبد الله عباس گفت: جماعتی از صحابه رسول - علیه السلام - به سفری شدند پیش از آن که قبله «۹» بیت المقدس به کعبه گردانیدند، در بیابانی حاضر آمدند، ابری و تاریکی بر آمد و قبله نتوانستند شناخت «۱۰»، تحرّی کردند و هر کسی به جانبی که ظنّش ----- (۱). معج، وز، آج، لب، فق باما. (۲). معج، وز، آج، لب، فق: چنین. [.....]

(۳). معج، وز: پیش ایشان، آج، لب، فق: از پیش ایشان. (۴). معج، وز، آج، لب، فق: بشارت دهنده. (۵). فق: پیروی. (۶). معج، وز، آج، لب، فق را. (۷). معج، وز، آج، لب، فق، مر اینکه شش آیت است. (۸). مر اینکه. (۹). همه نسخه بدلها از. (۱۰). همه نسخه بدلها: شناختن. صفحه: ۱۲۴ بود نماز کرد «۱». چون روشن شد و آفتاب بر آمد، بهری «۲» به جانب مشرق نماز کرده بودند و بهری «۳» به جانب مغرب، بدانستند که نیک نکرده‌اند، و بیامدند و رسول را - علیه السلام - از آن خبر دادند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عبد الله عباس گفت به روایتی دگر که: ما با پیغمبر - علیه السلام - به سفری بودیم، در شبی تاریک به منزلی فرود آمدیم، هر کسی از ما می‌رفت و سنگی چند می‌نهاد و مسجدی می‌ساخت، و روی با جانبی «۴» می‌کرد که گمانش بود. چون روز روشن شد، روی به جهات مختلف کرده بودند، گفتند: یا رسول الله؟ حکم اینکه چیست! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عبد الله عمر گفت: آیت در حق مسافران آمد که بر راحله نماز نوافل کنند چنان که شتر می‌رود و روی فرا کرده بود روا بود چون روی به تکبیر احرام به قبله کرده باشد «۵» اگر قبله شناسد «۶». عکر مه گفت: آیت در تحویل قبله آمد. چون خدای تعالی قبله بگردانید، جهودان طعنه زدند و عیب کردند مسلمانان را، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و باز نمود که: مشرق و مغرب او راست. و مشرق، موضع شروق باشد، و شروق بر آمدن آفتاب بود [۱۳۴-]. ر. و مغرب، موضع غروب باشد و آن «۷» فرو شدن آفتاب بود. و اشراق، تافتن روشنایی باشد «۸». می‌گوید مشرق و مغرب خدای راست. فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا، معنی آن است که: وجوهکم، و لکن مفعول به بیفگند برای دلالت کلام بر او، و هر کجا روی فراز کنی. فَثُمَّ وَجْهَ اللَّهِ عطا و قتاده گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون نجاشی فرمان یافت، جبریل آمد و گفت: خدای می‌فرماید که بر برادران نجاشی نماز کنید، و نجاشی روی به بیت المقدس کردی. گفتند: ما چگونه بر کسی نماز کنیم که روی به قبله ما نکردی! خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. -----

----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مر: کردند. (۲)، ۳. همه نسخه بدلها: بعضی. (۴). اساس: جای، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). معج، وز، دب، آج، لب، مب، مر: باشند. (۶). همه نسخه بدلها: شناسند. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. [.....] (۸). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: بود. صفحه: ۱۲۵ مجاهد و حسن و ضحاک گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون آیت آمد که: ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ «۱» وَ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ، خلقا او ملکا و ملکا، مشرق و مغرب خدای راست به ملک و ملک برای [آن که] «۳» خلق و آفریده اوست. بدان که، هر کجا در قرآن ذکر «وجه» است مضاف با خدای تعالی «۴» تأویل او در اینکه آیت و جز اینکه آیت آن باشد که: چون وجوه و معانی «۵» وجه در کلام عرب گفته شود، هر جایگاهی آنچه لایق و محتمل باشد بر آن حمل می‌باید کردن. بدان که، «وجه» در کلام عرب بر وجوه و معانی مختلف آمد «۶»: یکی از آن وجه الانسان و غیره، روی آدمی و جز او که حواس بر اوست از چشم و گوش و دهن و بینی، و وجه الشیء أوله و صدره باشد، کما قال تعالی: آمِنُوا بِاللَّذِي أَنْزَلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ «۷» وَ اكْفُرُوا آخِرَهُ «۸» إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ «۱۰»، و كَقَوْلِهِ: وَ مَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ «۱۱» إِنِّي وَجْهَتُ وَجْهِي لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ «۱۲» فَثُمَّ وَجْهَ اللَّهِ، ای فثم الله، خدای آن جاست نه به معنی حضور به مکان، و لکن به «۵» علم و تدبیر. و همچنین قوله: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ... «۶»، یعنی ألما هو، و قوله: وَ يَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ «۷» وَ وَجْهٌ نَاصِرَةٌ «۱»، وَ وَجْهٌ يَوْمَئِذٍ بِسِرَّةٍ «۲»، وَ وَجْهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفَرَةٌ «۳»، وَ وَجْهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ «۴»، مراد به اینکه وجوه در اینکه مواضع همه اصحاب و جوهند، برای آن که آنچه با وجوه اضافت کرد جز با جمله «۵» مضاف نتواند بود «۶». اما در اینکه آیت «۷» چند وجه گفته‌اند، یکی آن که:

فتم «الله» و «وجه» (۸) صلت باشد، و اینکه قول کلبی و قتیبی است و جز ایشان. وجهی دگر آن است که: معنی جهت بود، و معنی آن بود که: فتم جهه الله، ای جهه قبلته، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه. و اضافت قبله با او اضافت تخصیص است، کبیت الله و ناقه الله، و اینکه قول حسن و مجاهد و قتاده و مقاتل است. و گفته‌اند، مراد آن است که: فتم رضا الله، که «وجه» به معنی رضا آمده است فی قوله: **إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى** (۹)، ای ابتغاء رضائه (۱۰) و قوله: **وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ** (۱۱). **إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ** کلبی گفت: واسع المغفرة، فراخ مغفرت است. ابو عبیده گفت: الواسع، الغنی، معنی آن باشد که واسع العطاء، گفت بیانش قوله: **لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ** (۱۲) و **رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ** (۱۳). و گفته‌اند: واسع عالمی باشد که یسع علمه کل شیء، و بیانش (۱۴): **وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ** (۱۵) **فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ** (۹). سوره لیل (۹۲) آیه ۲۰. (۱۰). اساس: رضه، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۱). سوره روم (۳۰) آیه ۳۹. (۱۲). سوره طلاق (۶۵) آیه ۷. (۱۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۶. (۱۴). مب قوله تعالی. (۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۵. (۱۶). ساس: در حاشیه یکی. صفحه: ۱۲۸ نمای بر جای پاکیزه تا نماز کنیم. گفت: **طَهَّرْ قَلْبَكَ وَصَلِّ** **حَيْثُ شِئْتَ**، دل پاک کن و هر جا که خواهی نماز کن. **كِهِ وَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا**، در جهودان آمد که گفتند: عزیز پسر خداست، و در ترسایان که گفتند: مسیح پسر خداست، و در مشرکان عرب که گفتند: فریشتگان دختران خداوند (۱). حق تعالی از (۲) ایشان حکایت کرد که: ایشان گفتند خدای فرزندی گرفت. و «ولد» لفظ جنس است، صالح بود یکی را و جماعتی را، از اینکه جا گویند: **فَلَانٍ مِنْ وَلَدِ فُلَانٍ**، فلان از فرزندان فلان است [۱۳۵-ر]. آنگه رد کرد بر ایشان و جواب داد که: **كِهِ سُبْحَانَهُ**، منزه است او از آن که فرزند گیرد، که **بَلْ لَهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ**، بل او راست هر چه در آسمانها و زمین است، و آن را که ملک آسمان و زمین (۳) او را باشد، چه حاجت بود او را به آن که فرزند گیرد؟ چون همه بنده او باشند و در ملک و ملک او باشند. که **كُلُّ لَهُ قَانُتُونَ**، در معنی «کل» خلاف کردند در آیت. بهری (۴) گفتند: مراد آن است که همه از آنان که شما ایشان را فرزند خواندید از عیسی و عزیز و فریشتگان، همه خدای را قانت و مطیعند، و اینکه قول مقاتل و یمان است. بهری (۵) دگر گفتند: مراد اهل طاعت خداوند، یعنی مطیعان خدای قانتند و مطیع، و آنان را که عاصی و کافرند در شمار نیاورد و گفت: به ایشان اعتبار نیست، و اینکه قول عبد الله عیاس است و اختیار فراء. بهری (۶) دگر گفتند: مراد جمله بندگان خداوند، مؤمن و کافر و مطیع و عاصی. آنگه در کافر دو طریق گفتند، یکی آن که: اگر چه ایشان مطیع و خاضع نیند (۷) خدای (۸) را، و لکن سایه ایشان (۹) خدای را سجده می کند فی قوله: --- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: حق تعالی اند. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفتار ایشان از. (۳). همه نسخه بدلها: آسمانها و زمینها. (۴)، ۵، ۶. همه نسخه بدلها: بعضی. (۷). همه نسخه بدلها: نه‌اند. [.....]. (۸). مب: مر خدای. (۹). همه نسخه بدلها بجز مب مر. صفحه: ۱۲۹ **وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا وَ ظِلَالًا لَهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ** (۱)، و قوله: **يَتَفَتَّئُوا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمَالِ سِجْدًا لِلَّهِ** (۲) **وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ** (۵). در معنی «قانت» خلاف کردند. مجاهد و عطا و سدی گفتند: قنوت طاعت باشد، و قانت مطیع باشد، دلیلش قوله: **وَ الْقَانِتِينَ وَ الْقَانِتَاتِ** (۶). عکرمه و یمان و مقاتل گفتند: مقرون بالعبودية، قانت آن باشد که به بندگی اقرار دهد. ابن کيسان گفت: قانمون بالشهادة، ایستاده‌اند به گواهی دادن به خداوندی او. و اصل «قنوت»، قیام باشد، بیانش قول رسول - علیه السلام - چون از او پرسیدند که کدام نماز فاضلتر بود! گفت: طول القنوت، هر چه قیامش درازتر باشد، و گفته‌اند: مصلون، نماز کنندگان (۷) اند، بیانش: **أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ** (۸) **وَ قَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ** (۹). **بَدِيعِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ**، ای مبدعها و منشئهما (۱۰)، **فَعِيلٌ** است به معنی مفعول، آفریدگار آسمانها و زمینهاست بر سبیل ابتداء و ابتداء، بی آن که کسی رسمی زد و مثالی نهاد. و بدیء و بدیع یکی باشد و بدأ و بدع و ابتداء و ابتداء، و اینکه از باب ابدال بود، چون مدح و مده. **وَ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا، قَضَىٰ** در قرآن بر وجوه است: به معنی خلق آمد فی قوله: **فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ** (۱۱) **وَ قَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ** (۱) **وَ اللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ** (۲) **وَ قَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ** (۳) **فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ** (۴) **فَوَكَّرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ** (۵) **فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ**، اینکه عبارتی باشد از سرعت وجود و نفی امتناع آن عند ارادت خدای - عز و

جل- آن را بی تعدّر و تعسر نه آن که آن جا قولی باشد یا امری، برای آن که قول با معدوم، و امر معدوم را در حکمت نکو نباشد، اینکه بر سبیل تشبیه «۹» است به معنی «۱۰» چنان که یکی از ما که چیزی خواهد که بباشد، طریق آن است که گوید: «کن» تا بباشد، و در حقّ خدای تعالی قول و امر بر اینکه تشبیه باشد، همچنان که در حقّ آسمان و زمین گفت: فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ «۱۱». اهل اشارت گفتند: چنانستی که گفت کار من به خلاف کار تو است، چنان که من به خلاف توام «۱۲». چون خواهی که «۱۳» کاری کنی تو را آلت باید و ساز و عدّت و وقت و مهلت باید «۱۴»، چون چیزی خواهم بیش از آن وقت نرود که گوینده گوید: ----- (۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۲۳. [.....] (۲). سوره مؤمن، (۴۰) آیه ۲۰. (۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳. (۵). ۷. سوره قصص (۲۸) آیه ۱۵. (۶). مر که. (۸). اساس: ندارد، با توجه به معج و اتفاق نسخه بدلها افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها: تشبیه. (۱۰). همه نسخه بدلها: یعنی. (۱۱). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز معج تو. (۱۳). همه نسخه بدلها تا. (۱۴). معج، وز، دب، آج، لب، فق من، مر و من. صفحه: ۱۳۱ «کن»، «کاف» به «نون» نارسیده هژده «۱» هزار عالم آفریده باشم، و شاعر در اینکه باب گوید: لا تخضعن لمملوك علی طمع

فان ذاك مضرّ منك بالدين و استرزق الله ممّا فی خزائنه

فان ذلك بين الكاف و التّون و قال الذين لا يعلمون، گفتند آنان که ندانند. عبد الله عيّاس گفت: جهودانند. مجاهد گفت: ترسایانند. قتاده گفت: مشرکانند در عرب «۲». لولا- کلمه تحضیض است، المعنی هلمّا، چرا. يُكَلِّمُنَا اللَّهُ، ای عیانا، چرا خدای با ما سخن نگوید معاینه بی حجاب که تو رسول او بی! أو تَأْتِينَا آيَةً، یا آیتی به ما آید، یعنی علامتی و دلالتی که دلیل صدق تو کند. آنکه حق تعالی ردّ کرد بر ایشان و گفت: كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ، گفت: چنین گفتند آنان که پیش از ایشان بودند از کافران امتان گذشته. تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ، دلهاشان به هم می ماند در کفر و قسوت. قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ، ما آیات و بینات مفصل و مبین کردیم برای آنان که «۳» داند، و «یقین» ضدّ شک بود، یقال: أيقن إيقانا و تيقن تيقنا، و الاسم یقین، و «یقین» علمی باشد «۴» پس از شک «۵» برای آن خدای را- جلّ جلاله- متیقّن نخوانند. حق تعالی چون حکایت احوال فاسد ایشان بکرد، و تحکّم و تعتّ ایشان باز گفت، عقیب «۶» آن بیان صحّت رسالت رسول کرد- علیه السلام- فی قوله: إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ، ما فرستادیم تو را بحق [۱۳۶- ر] و «حق» اینکه جا صدق است، چنان که فلاّن محقّ فی دعواه، ای صادق، فلاّن محقّ است در اینکه دعوی، یعنی راستیگراست «۷»، و شاید که مراد به «حق» قرآن و شرع باشد، یعنی ما فرستادیم تو را به کتابی و دینی حق «۸» درست. ----- (۱). مر: هیژده. (۲). همه نسخه بدلها: مشرکان عرب اند. [.....] (۳). دب، آج، لب، فق، مب به یقین، معج، وز، مر یقین. (۴). همه نسخه بدلها که. (۵). همه نسخه بدلها حاصل آید. (۶). دب، آج، لب، فق، مب: عقب. (۷). آج، لب، مر: راستگو است، دب، مب: راست می گوید. (۸). معج و. صفحه: ۱۳۲ مقاتل گفت: ما ارسلناک عبثاً بغیر «۱» شیء بل بالحق، ما تو را به بازی نفرستادیم، بیانش قوله تعالی: وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ «۲» وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا «۳» يَلِ كَذَبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ «۴» وَ قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ «۵». بَشِيرًا، ای مبشراً، فعیل به معنی مفعّل، یعنی بشارت دهنده اولیا را و دوستان مرا به ثواب دایم. و «بشارت» هر خبری «۶» باشد متضمّن سرور که اثر آن بر بشره پیدا شود، و حقیقت او در خیر باشد، و در شرّ و عذاب بر معجاز بود برای عرف را من «۷» قوله: فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ «۸». وَ نَذِيرًا، ای منذراً، فعیل باشد به معنی مفعّل، ترساننده دشمنان را «۹» به عقاب و نصب هر دو بر حال بود از مفعول. وَ لَا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ، عبد الله عباس گفت: سبب نزول «۱۰» آیت آن بود که یک روز رسول- علیه السلام- گفت: لیت شعری ما فعل الله بالكفار الذين ماتوا، کاشکی «۱۱» من بدانستمی که خدای تعالی با آن

کافران گذشته چه کرد، خدای اینکه آیت فرستاد. مقاتل گفت: سبب نزول آیت آن بود که رسول- علیه السلام- گفت: لو انزل الله بأسه بالیهود لآمنوا، اگر خدای تعالی عذاب فرستادی جهودان را ایمان آوردندی اینکه آیت آمد. نافع و یعقوب و شیبه و اعرج به جزم خواندند «۱۲»: «و لا تستل» علی النهی «۱۳»، مپرس. و باقی قراء به رفع خواندند «۱۴» علی النفی [من بناء ما لم یسم فاعله] «۱۵»، تو را نپرسند. و عبد الله مسعود «و لن تستل» «۱۶» خواند، نخواهند پرسیدن تو را. -----

(۱). همه نسخه بدلها: لغیر. (۲). سوره حجر (۱۵) آیه ۸۵. (۳). سوره ص (۳۸) آیه ۲۷. (۴). سوره ق (۵۰) آیه ۵. (۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۱. (۶). معج، وز: هر چیزی، دب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی. (۷). همه نسخه بدلها نحو. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۳۴، و سوره انشقاق (۸۴) آیه ۲۴. [.....]. (۹). همه نسخه بدلها: مرا. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مب اینکه. (۱۱). همه نسخه بدلها تا. (۱۲)، ۱۴. همه نسخه بدلها: خوانند. (۱۳). معج، وز، آج، لب، فق، مر: عن النهی. (۱۵). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تسئلوا. صفحه: ۱۳۳ عن أصحاب الجحیم، از اهل دوزخ، و «جحیم» فعیل باشد به معنی مفعول من جحمة النار و جحمةای معظمها و جحمت النار، آتش بر افروختم «۱»، و «جحیم» به کثرت استعمال چون اسمی علم شده است دوزخ را، و بهری «۲» دگر از مفسران گفتند: جحیم از جمله نامهای درکات است، چون «لظی» و «سقر» و «هاویه»- نعوذ بالله منها. و لن ترضی عنک الیهود و لما النصاری، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که جهودان مدینه و ترسیان نجران امید می داشتند که رسول- علیه السلام- موافقت ایشان کند در قبله. چون خدای تعالی قبله بگردانید، و فرمود که روی به کعبه کن، آیس «۳» شدند و آن اظهار موذت «۴» که می کردند نیز نکردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. بعضی دگر از مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی جهودان بنزدیک رسول آمدند و گفتند: ای محمد! اگر تو با ما هدنه‌ای و صلحی کنی «۵» و با ما بسازی «۶»، ما به تو ایمان آریم. رسول- علیه السلام- حرصا علی ایمانهم [۱۳۶-پ] با ایشان مدارا و مقاربتی می کرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و معنی آن که اگر بسیاری مساعده کنی با ایشان از تو راضی نشوند تا متابعت ملت و دین ایشان نکنی. ابو العیناء به حاضر جوابی معروف بود، یک روز در نزدیک «۷» متوکّل شد. متوکّل او را گفت: چه گویی در این مکرم و عباس بن رستم! گفت: هما الخمر و المیسر، و ائمهما اکبر من نفعهما «۸». گفت: شنیدم که با ایشان دوستی می کنی! گفت: ابتعت الضلالة بالهدی و العذاب بالمغفرة «۹». گفت: سعد بن عبد الملک «۱۰» بر تو می خندد! گفت: ان الذین أجزموا كانوا من الذین آمنوا یضحکون «۱۱»، گفت: ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر افروختیم. (۲). همه نسخه بدلها: بعضی. (۳). مر: مأیوس. (۴). معج، وز، دب، آج، لب، فق: موذتی. (۵). کنی / کنید. (۶). بسازی / بسازید. (۷). اج، لب، فق، مر: بنزدیک. [.....]. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۹. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۵. (۱۰). همه نسخه بدلها: سعید بن عبد الملک. (۱۱). سوره مطففین (۸۳) آیه ۲۹. صفحه: ۱۳۴ ابراهیم بن نوح النصرانی بر تو خشم می گیرد! گفت: و لن ترضی عنک الیهود و لا النصاری حتی تتبع ملتهم «۱»، گفت: پیش از آن که تو حاضر آمدی حدیث تو می رفت، همه حاضران غیبت تو کردند «۲» و سخن تو گفتند «۳» مگر من، گفت: اذا رضیت عنی کرام عشیرتی

فلا زال غضبانا علی لنامها زجاج گفت: «ملّه» مشتق است از «ملّه» و آن «۴» خاکستر گرم بود که خمیر در میان آن کنند تا پخته شود چنان که بتدریج آن ملّه خمیر را پخته می گرداند تا به حدّ آن رساند «۵» که بتوان خوردن «۶»، ملّه نیز بتدریج کار خداوندش به آن جا می رساند «۷» که به دنیا منتفع «۸» شود، و به آخرت از عذاب خلاص یابد، و اشتقاق هر دو روا بود که از «ملل» و «ملال» باشد، برای آن که بر هر دو صبر باید کرد «۹»، و صبر ملال آرد «۱۰». قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى، هدای اول دین است، یعنی دین الله الذی «۱۱» هو الاسلام، دین خدای که اسلام است. هُوَ الْهُدَى، راه حق و راه راست آن است که طریق نجات باشد، یعنی متابعت رای و دین یهود و نصاری نباید کرد «۱۲»، و متابعت دین خدا باید کردن که مسلمانی است و ره «۱۳» نجات آن است. و لئن اتبعت،

خطاب با اوست «۱۴» علیه السلام- و مراد امت. گفت: و اگر چنان که متابعت رای و هوا و مراد ایشان کنی پس از آن که علم به تو آمد از نبوت و قرآن و ادله و بیان و دین اسلام، ما لک من الله من ولی و لا نصیر، آنگه «۱۵» کس نباشد که تو را با پناه گیرد از خدا و یار و یاور تو باشد. «من» اول تعلق دارد به محذوفی، تقدیره «۱۶»: مالک ولی و لا نصیر یحییک و یمنعک من الله، و مثله قول الشاعر:

نی لکل امرئ من جاره جار ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۰. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می کردند. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می گفتند. (۴). همه نسخه بدلها مله. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: رسد. (۶). معج، وز همچنین، دیگر نسخه بدلها: همچنان که. (۷). دب، آج، لب، مب: می سازند، فق، مر: می رسد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: منقطع. (۹). همه نسخه بدلها: باید کردن. (۱۰). مر: بود. [.....] (۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). همه نسخه بدلها: نباید کردن. (۱۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: که ره، مر: که راه. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: با رسول است. (۱۵). همه نسخه بدلها: پس. (۱۶). همه نسخه بدلها: تقدیر چنین است. صفحه: ۱۳۵ ای مجیر یجیره و یحییه من جاره السوء، و «من» دوم زیادت است برای تأکید نفی آورد «۱».

[سوره البقره (۲): آیات ۱۲۱ تا ۱۲۴]

[اشاره]

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ- (۱۲۱) يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقُرْآنُ أَنْ تُقْرَأُوا وَتُخَالَفُوا شُرُوكَ اللَّهِ فِي مَا كُفِّرُوا بِهِ وَلَا تُحَدِّثُوا بِهِ حَتَّى يُنْفَخَ بِهِمْ الصِّقْرُ لِمَا كُفَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تُكَذِّبُونَ- (۱۲۲) وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ- (۱۲۳) وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ- (۱۲۴)

[ترجمه]

آنان که دادیم «۲» ایشان را کتاب می خوانند آن را حق خواندنش، ایشان ایمان دارند به آن، و هر که کفر آرد به آن ایشان زیانکارانند. ای پسران یعقوب یاد کنید نعمت من آن که کردم بر شما، و آن که فضل دادم شما را بر جهانیان. و بترسید از روزی که کفایت نکند کسی از کسی «۳» چیزی و نپذیرند از او فدا «۴» و سود ندارد او را شفاعتی، و نه ایشان را یاری دهند. چون بیازمود ابراهیم را خدایش به سخنهایی تمام کرد «۵» آن را، گفت: من خواهم کردن تو را برای مردم «۶» امام، گفت: از فرزندان من، گفت: نرسد عهد «۷» من به ستمکاران «۸». مفسران خلاف کردند در آن که آنان که اند که خدای به ایشان داد کتاب «۹»، و ایشان «۱۰» کتاب خوانند حق خواندنش «۱۱»! عبد الله عباس گفت: مراد اهل سفینه اند که با جعفر ابو طالب آمدند، و ایشان چهل مرد بودند: سی و دو از «۱۲» حبشه «۱۳»، و هشت از ----- (۱). معج، وز، مر و الله ولی التوفیق. (۲). معج: دادیم ما، وز، آج، لب، فق: ما دادیم. (۳). معج: تنی از تنی. (۴). معج، وز: فدای، آج، لب، فق: قراری. (۵). معج، وز، آج، لب، فق: گرداند. (۶). معج، وز، آج، لب، فق: مردمان. (۷). معج، وز، آج، لب، فق و وصایت. (۸). همه نسخه بدلها اینک چهار آیت است. [.....] (۹). همه نسخه بدلها، بجز مب، مر: خدای کتاب به ایشان داد. (۱۰). همه نسخه بدلها را اهل. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز لب، مر: حق خواندن. (۱۲). آج، لب، مب آن. (۱۳). دب، مب بودند. صفحه: ۱۳۶ جمله راهبان شام، بحیرا و دیگران. ضحاک

گفت: مراد «۱» جهودانند، یعنی آنان که از جهودان بر رسول - علیه السلام - ایمان آوردند از عبد الله سلام و سعد عمرو «۲» و تمام بن یهودا و اسد و اسید - پسران کعب - و عبد الله صوریا. قتاده و عکرمة گفتند: مراد اصحاب رسول اند. بهری «۳» دگر گفتند: مراد جمله مؤمنانند. و بر قول اول مراد به «کتاب» انجیل باشد، و بر قول دوم مراد توریت، و بر قول سیم «۴» و چهارم مراد قرآن باشد. *يَتْلُوْنَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ*، بهری «۵»، مفسران گفتند: مراد به *حَقَّ تِلَاوَتِهِ* آن است که ایشان آنچه می خوانند به ترتیل می خوانند با خشوع و خضوع و صفای اعتقاد، چنان که حق تعالی گفت: *الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ* «۶» - الایة. کلبی گفت، مراد آن است که: *يَصِفُوْنَهُ حَقَّ وَصْفِهِ* فلا - یکتومون منه شیئا، یعنی که در اینکه کتابها که می خوانند وصف «۷» و نعت محمّد - صلی الله علیه و آله - چنان که هست می گویند «۸»، هیچ پنهان نمی کنند. و عبد الله مسعود گفت: *يَحْلُوْنَهُ حَلَالًا* و *يَحْرَمُوْنَهُ حَرَامًا* «۹» فلا *يَحْرَفُوْنَهُ*، حلالش حلال می دارند و حرامش حرام می دارند و هیچ بنمی گردانند از آن که هست. حسن گفت: بر محکمش کار کنند، و به متشابهش ایمان آرند «۱۰» و علم آن رها کنند تا آن کس گوید که داند. مجاهد گفت: *يَتَّبِعُوْنَهُ حَقَّ اتِّبَاعِهِ*، متابعت او کنند حق متابعت. *أُولَئِكَ يُؤْمِنُوْنَ بِهِ*، ایشان آنانند که ایمان دارند به آن، یعنی ایمان حقیقی آن باشد که با او تلاوتی بر اینکه جمله باشد، چنان که در عقب آن آیت گفت: *أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا* «۱۱». ----- (۱). همه نسخه بدلها مؤمنان. (۲). همه نسخه بدلها: سعید بن عمرو. (۳). همه نسخه بدلها بجز مب: و بعضی. (۴). مع، وز، آج، لب: سه ام. (۵). همه نسخه بدلها: بعضی. (۶). سوره انفال (۸) آیه ۲. (۷). آج، لب، فق، مب مر: و صفت. (۸). همه نسخه بدلها و. (۹). همه نسخه بدلها کما انزل. [.....] (۱۰). همه نسخه بدلها: دارند. (۱۱). سوره انفال (۸) آیه ۷۴. صفحه: ۱۳۷ و *مِنْ يَكْفُرْ بِهِ*، و هر که به آن کفر آرد، *فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ*، ایشان آنانند که زیانکارانند برای آن که هر کس که حظ خود از ثواب آخرت به عاجل دنیا بدل کند و به کتاب و رسول خدا کافر شود، اینکه بازرگانی بود با زیان، و خداوندش زیانکار بود. قوله: *يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ*، تا پس دو آیت الی قوله: *وَلَا هُمْ يُنصِرُونَ* مکرر است مثل اینکه هر دو آیت از پیش برفت، و آنچه تفسیر و شرح آن است گفته شد، وجهی نبود اعادت آن را جز که سخن باید گفتن بر سؤال سائل. اگر گوید: چرا خدای تعالی تکرار کرد اینکه دو آیت را با آن که یک بار در اینکه سورت بگفت به اتفاق لفظ و معنی اینکه نه چون لغوی باشد! جواب آن است که گوئیم: اما آیت اول متضمن است ذکر نعمتهای خدای که بر بنی اسرایل کرد، و آیت ما «۱» خطاب جهودان و ترسایان عهد رسول است، حق تعالی نعمتهایی [۱۳۷-پ] که با ایشان و با پدران ایشان کرد یادشان داد تا در شکر او بیفزایند و کفران نکنند. و اما آیت دوم متضمن است ذکر وعید را و ترسانیدن از روز قیامت، و آن که او «۲» روزی باشد که کس از کس غنا نکند، و قبول فدیة «۳» نباشد، و شفاعت شافع در حق کفار نافع نباشد، و اینکه هر دو آن است که به تذکیر او مکلف به صلاح نزدیک شود و از فساد دور شود، و آنچه اینکه صورت دارد تکرار و تذکار او مکلفان را لطف باشد. یک وجه حسن تکرار اینکه باشد. وجهی دگر آن که: روا بود که مخاطب اینکه آیت جماعتی دگر باشند، چه معلوم است که اینکه هر دو آیت در دو موضع «۴» اینکه سورت به یک وقت فرو نیامد، پس چون مخاطب مختلف بود تکرار نکو بود تا مخاطب بدانند که او مخصوص است در اینکه وقت به اینکه آیت «۵» به ادای واجبات از شکر نعمت و جز آن، و اجتناب مقبحات از ----- (۱). کذا: در اساس، وز، دب، لب، فق، مب، مر، مع: با، اساس در زیر کلمه آورده است: که با آن، آج: کلمه «ما» خط خوردگی پیدا کرده است. (۲). آج، فق، مر: آن. (۳). همه نسخه بدلها: ندارد. (۴). همه نسخه بدلها از. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خطاب. صفحه: ۱۳۸ کفران نعمت و جز آن، اینکه نیز وجهی باشد در حسن تکرار. دگر آن که: درست شده است که الفاظ قرآن بأعیانها لطف و مصلحت به آن متعلق است مثلا چنان که خدای تعالی گفت: *الْم، ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* «۱»، اگر به بدل آن گفتی: هذا القرآن لا شک فیہ بیان و دلالة للمؤمنین به معنی همان بودی، و لکن با مراعات فصاحت در اعیان اینکه الفاظ صلاحی شناخت از لطف مکلفان که در دگر الفاظ آن لطف نبود، و اینکه «۲» جمله متبیه است بر آن که در قرآن هر کجا لفظی هست به جای او دیگری

نشاید در باب مصلحت، پس جواب سیم (۳) از اینکه سؤال اینکه باشد که: حق تعالی آنچه در تکرار الفاظ شناخت از لطف مکلفان در اقتصار بر یک بار شناخت برای آن تکرار کرد- و الله اعلم. قوله: وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ، در شاذّ ابو الشعثاء (۴) خواند: و از ابتلی ابراهیم ربّه (۵)، به رفع «ابراهیم» و نصب «ربّه» برای آن که ابراهیم فاعل باشد، و نام خدا مفعول باشد. و بر اینکه قراءت، معنی «ابتلی» دعا باشد و سأل، یعنی ابراهیم علم خدای تعالی را امتحان کرد به آن که او را بخواند و دعا کرد، بِكَلِمَاتٍ، ای بدعوات، به دعاهایی. فَأَتَمَّهُنَّ، ای اجابه الیهن (۶)، خدای تمام کرد آن را، یعنی اجابت کرد او را به آن. و قراءت جمله قراء بر عکس اینکه است، به نصب ابراهیم و رفع ربّه، چنان که فاعل خدای باشد- جل جلاله- و مفعول ابراهیم. و معنی «ابتلاء» امتحان و اختبار و آزمایش بود، و حقیقت آن بر خدای تعالی روا نباشد، بر کسی روا بود که چیزی نداند تا بداند، و لکن چون تکلیف صورت امتحان دارد، حق تعالی او را امتحان و ابتلاء خواند، و مراد به «ابتلاء» در اینکه آیت، امر است، یعنی امر (۷) بکلمات. و در ابراهیم چهار لغت است: «ابراهیم» (۸) به زوال «الف» (۹) از میان «را» و ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱ و ۲. (۲) وز: و آیت. (۳) مج، وز، آج: سهام. (۴) همه نسخه بدلها: ابو الشعثاء جابر بن یزید. (۵) همه نسخه بدلها بکلمات. (۶) آج: در حاشیه «بهن» آورده است. (۷) همه نسخه بدلها: امره. [.....] (۸) دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابراهیم. (۹) دب، آج، لب، فق، مب، مر: به دو الف. صفحه: ۱۳۹ «ها» (۱)، و اثبات «الف» از میان «ها» و «میم»، و اینکه قراءت عبد الله زبیر (۲) است در شاذّ، و ابو بکر خواند: «ابراهیم» به اثبات «الف» و زوال «یا»، و زید بن عمرو گوید: عذت بما عاذ به ابراهیم

اذ قال وجهی لك عان راغم و ابن عامر خواند: «ابراهیم» به دو «الف»، و باقی قراء خواندند: «ابراهیم» به «الف» و «یا»، و هو ابراهیم بن تاریخ بن ناخور بن [۱۳۸-] ر [ساروع بن ارغو بن عابر، و هو هود النبی - علیه السلام - ابن شالح بن ارفخشد بن سام بن نوح - علیه السلام. و اهل سیر خلاف کرده‌اند در مسکن ابراهیم. بهری گفتند: به سوس (۳) بود از زمین اهواز، و گفته‌اند (۴): به بابل بود، و گفته‌اند: کوئی (۵)، و گفته‌اند: کسکر (۶). و گفته‌اند: به حرّان بود، و لکن پدرش به زمین بابل (۷) آورد او را، و آن زمین نمرود کنعان بود. و علما خلاف کرده‌اند در «کلمات» بر دو قول (۸): بهری گفتند: کلماتی بود که خدای تعالی او را فرمود گفتن بر سیل تسبیح و تهلیل در اوقات عبادت. از معاذ روایت کردند که رسول - علیه السلام - یک روز صحابه را گفت: شما دانی که خدای تعالی چرا ابراهیم را خلیل خود گرفت! گفتند: نه، یا رسول الله؟ گفت: برای آن که او هر بامداد و شبانگاه گفتی: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ (۹). سدی و سعید جبیر گفتند: «کلمات» آن بود که او تا بنای خانه می کرد، می گفت: «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» (۱۰). چون (۱۱) تمام بکرد، ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر ابراهیم بی الف میان «را» و «ها». (۲) دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبد الله عیّاس و زبیر. (۳) اساس، مج، وز: سوس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: شوره. (۴) مر به سوس. (۵) دب، آج، لب، فق، مب و گفته‌اند کوثکی، مر و گفته‌اند کوثکی. (۶) مج، وز، مر: کسکر. (۷) آج، لب، فق، مب بود. (۸) همه نسخه بدلها: عبارت «دو قول» را ندارد. (۹) سوره روم (۳۰) آیه ۱۷. (۱۰) دب، آج، لب، فق، مب و لا- حول و لا- قوه انا بالله العلی العظیم. (۱۱) فق، مب خانه. صفحه: ۱۴۰ گفت: رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ- الی قوله: إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱). عبد الرحمن بن زید گفت: «کلمات» اینکه بود که او را گفت بگو: «لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملك و له الحمد، یحیی و یمیت (۲) بیده الخیر، و هو علی کل شیء قدیر، و لا حول و لا قوه الا بالله (۳) فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ» (۴). و آنان که گفتند: از جنس افعال بود خلاف کردند. عبد الله عیّاس گفت به روایت ابو صالح از او که: آن ده سنت بود: پنج در سر، و پنج در تن. اما آن پنج که در سر است: مضمضه است، و استنشاق، و مسواک کردن و سبوت پیراستن، و فرق سر را موی راست کردن کسی (۵) را که همه سر موی دارد. و آن پنج که در تن است: استنجاست به سنگ بعد از آن به آب، و ختنه کردن است، و ناخن گرفتن است، و موی بغل پاک کردن است، و موی زهار پاک کردن. روایتی دگر از

عبد الله عباس آن است که: آن کلمات سی خصلت است که خدای در سه آیت به رسول ما فرو فرستاد، ده در سوره الاحزاب: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ (۶) - تا به آخر آیت، و ده در سوره التوبة فی قوله: التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ (۷) - تا به آخر آیت، و ده در سوره المؤمنون، فی قوله: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ - الی قوله: أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ (۸). قتاده و ربیع گفتند: مناسک حج است: از طواف، و نماز، و سعی میان صفا و مروه، و ذبح، و حلق، و وقوف به عرفات و به مشعر. حسن بصری گفت: «کلمات» آن است که او را ابتلا کرد به ماه و آفتاب و ستاره در بدایت حال که او را نظر فرمود، تا بدانست که ایشان «۹» محدث و مخلوقند، و صلاحیت الهیت ندارند و استحقاق عبادت، و به آتش امتحانش کرد و به ختان «۱۰» او ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۷ تا ۱۲۹. [.....] (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر و هو حی - لا - یموت. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر العلی العظیم. (۴). سوره روم (۳۰) آیه ۱۷. (۵). مج، وز، دب، مر: یکی. (۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۵. (۷). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۲. (۸). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱ تا ۱۰. (۹). همه نسخه بدلها همه. (۱۰). اساس: در حاشیه آورده «بقران ظ». صفحه: ۱۴۱ بر همه صبر کرد. یمان گفت: محاجت او بود با قوم و مجادله قوم با او فی قوله: وَ حَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَ تُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ (۱). أبو روق گفت: آن است که از او حکایت کرد: فَإِنَّهُمْ عِيدُو لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ، الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ - الی قوله: إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ (۲). بعضی دیگر گفتند: آن است که او را [۱۳۸-پ] امتحان کرد به چیزهایی در نفس و فرزند و مال و دل. مال به مهمان داد، و فرزند به قربان داد، و تن به نیران داد، و دل به خدای رحمان داد لا- جرم چون از همه مجرد شد، حق تعالی خلیل خود خواند او را (۳). بهری دگر گفتند: شرایع اسلام بود از گفتن: «لا اله الا الله»، و نماز و روزه و زکات و حج و جهاد. مجاهد گفت: کلمات هم اینکه است که در آیت است، من قوله تعالی: إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا (۴) - تا به آخر آیت، گفت: من تو را امام مردمان خواهم کردن، و اینکه قول از همه قریبتر است برای آن که هم در آیت است و سخن منقطع نیست، و سیاق آیت بر او دلیل می کند. اگر گویند: چگونه گفت پیغامبر را که من تو را امام خواهم کردن، و درجت پیغامبری «۵» بیش از امامت است، و چون پیغامبر باشد، خود امام باشد! جواب گوئیم: معنی امامت در حق پیغامبر امر به جهاد باشد که همه پیغامبران امام نباشند، از پیغامبران امام آن باشد که مأمور باشد به جهاد. حق تعالی گفت: من تو را با ادای رسالت جهاد خواهم فرمودن. فَأَتَمَّهُنَّ تمام کرد آن را، قتاده گفت: ادا کردن آن را. ربیع گفت: و فی بهن، وفا کرد به آن. ضحاک گفت: قام بهن، قیام کرد به آن، و اینکه اقوال متقارب المعنی است، و سیاق آیت به آن می ماند که حق تعالی خلیل خود را امتحان کرد به کلماتی که اقوال در او مختلف است چنان که دیدی. ----- (۱)، ۴. سوره انعام (۶) آیه ۸۰. (۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۷۷، ۷۸ و ۸۹. (۳). همه نسخه بدلها: حق تعالی او را به خلیل خود گرفت. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیغامبران. صفحه: ۱۴۲ چون تمام کرد امامت بر سری خلعت قیام به آن و تمام آن ساخت گفت: چون بر سری از تکلیف پیغمبری تو را امتحان کردم وفا کردی تو را به جزای آن بر سری از «۱» پیغامبری امامت دهم تا پیغامبری امام باشی، قال إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا، گفت: من تو را امام مردمان خواهم کردن. او آرزو کرد «۲» و حاجتی خواست و لابد باید تا مشروط باشد، و شرط در ضمن کلام و ضمیر گوینده باشد از تقدیر اینکه جمله که: و من ذریتی ان كانوا صالحين لذلك، بار خدایا از فرزندان من بعضی را امام کن اگر صلاحیت دارند، برای آن که شاید که ابراهیم بر اطلاق دعایی کند که ایمن نباشد که ردش کنند «۳» خصوصا به محضر قوم که بس مؤدب بود با نفرت از او. و «امام» فعال باشد به معنی مفعول، كالكتاب و الحساب، بمعنی المكتوب و المحسوب، یعنی مقتدای امت بود. و اصل او من أمه اذا قصده باشد. و «ذریه» را وزن فعلیه باشد، من ذرء الله الخلق، ای خلقهم، و قول آن کس که گفت: اشتقاق او از ذر است «۴» درست نیست. و در شاذ خوانده اند: «لا ینال عهدی الظالمون»، چنان که «ظالم» فاعل باشد، و «عهد» مفعول، برای آن که «نال» و «تلقى» و «اصاب» و «ادرك»، افعالی است که از هر دو طرف که اسناد کنی - اعنی طرفی الفاعل و المفعول معنی بنگردد و یکی باشد، نبینی که اگر گویند: نلت کذا و نالنی کذا معنی یکی باشد، و كذلك اصابنی کذا و اصبت کذا [۱۳۹-ر] و تلقانی فلان و تلقیته، و از اینکه

جاست» (۵) آن کس که خواند: فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ «۶»، به نصب «آدم»، و رفع «کلمات»، و اینکه فعلی چند مخصوص اند به اینکه حکم دون سایر افعال. در «عهد» خلاف کردند. ابو علی گفت: نبوت است، و اینکه قول سدی است. بهری «۷» دگر گفتند: میثاق است، یعنی عهدی که ظالمی کند با تو بر ظلم وفا مکن. ----- (۱). همه نسخه بدلها تکلیف. [.....] (۲). معج، وز: آرزوی کرد، دب، آج، لب: آرزو می کرد. (۳). همه نسخه بدلها: که رد کنند او را. (۴). مب، مر: ذره هست. (۵). همه نسخه بدلها قراءت. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۳۷. (۷). همه نسخه بدلها بجز فق: و بعضی، فق: اما بعضی. صفحه: ۱۴۳ مجاهد گفت: مراد به «عهد» امامت است، و اینکه قول صادق و باقر است - علیهما السلام - و قرینه آیت دلیل صحت اینکه می کند برای آن که ابراهیم - علیه السلام - برای ذریت امامت خواست، خدای تعالی نفی عهد کرد لابد باید که معنی عهد امامت بود تا کلام ملایم باشد، و اما جواب بر وفق سؤال نبود و با کلام حکیم نماند، چو او را از امامت پرسند او به «۱» نبوت یا میثاق جواب دهد. و در آیت دلیل است بر آن که امامت به خدای تعلق دارد چون نبوت لقله: إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا، ای عجب ابراهیم با «۲» پایه و منزلت او، و با پیغامبری و خلّت، و آن که از پیغامبر ما گذشته، خدای را از او بهتر پیغامبر نبود تا خدایش امام نکرد امام نشد، ابراهیم اینکه پایه از خود نیافت، تو از کسی چون یابی که فرود تو «۳» باشد به مرتبه! دگر در آیت دلیل است بر آن که امام معصوم باید، و وجه دلالت آن که ابراهیم - علیه السلام - اینکه منزلت برای بهری «۴» فرزندان خود تمنا کرد، خدای تعالی باز نمود که امامت عهد من است، و عهد من به ظالمان نرسد. پس «۵» حق تعالی نفی امامت کرد از آن کس که خدای او را ظالم داند بر عموم ظالم نفس خود و ظالم غیر، و آن کس که بر جمله اینکه هر دو ظلم از او منفی «۶» بود معصوم باشد، و نیز در آیت دلیل است بر آن که درجه امامت از درجه پیغامبری جداست، برای آن که خدای تعالی ابراهیم را با آن که پیغامبر بود تا امامتش نداد امام نشد، پس باید که اینکه درجه ای باشد جز درجه پیغامبری «۷».

[سوره البقره (۲): آیات ۱۲۵ تا ۱۳۰]

[اشاره]

وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا وَ اتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ وَ عَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَ الْعَاكِفِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ (۱۲۵) وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَ بئسَ الْمَصِيرُ (۱۲۶) وَ إِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَ إِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۱۲۷) رَبَّنَا وَ اجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَ مِن ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُّسْلِمَةٌ لَّكَ وَ أَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَ تَبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (۱۲۸) رَبَّنَا وَ ابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱۲۹) وَ مَنْ يَرْغَبْ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (۱۳۰)

[ترجمه]

چون کردیم ما خانه را بازگشت «۸» برای مردم و ایمنی «۹» و گرفتند از جای ابراهیم نمازگاهی ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: از. (۲). مب اینکه. (۳). دب، مر: فرودتر. (۴). همه نسخه بدلها: بعضی. (۵). همه نسخه بدلها چون. (۶). مب: نفی، مر: منتفی. (۷). معج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: قوله تعالی. (۸). دب، آج، لب، فق: بازگشتند. [.....] (۹). معج وز، آج، لب، فق: امینی. صفحه: ۱۴۴ و عهد کردیم با «۱» ابراهیم و اسماعیل که پاک بکنی خانه من برای طواف کنان و مقیمان و رکوع کنان ساجدان. چون گفت ابراهیم خدایا «۲» بکن اینکه را شهری ایمن و روزی کن اهلش را از میوه‌ها آن که «۳»

ایمان آرد از ایشان به خدای و روز باز پسین، گفت و هر که کافر شود برخوردار کنم او را [اندکی] «۴»، پس ملجأ کنم او را به عذاب دوزخ، و بد باز گشتنگاهی است. [۱۳۹-] چون برداشت ابراهیم قاعده‌ها «۵» از خانه و اسماعیل، بار خدایا پذیر از ما که تو شنوا و دانایی. ای خدای ما «۶»، بکن ما را مسلمان «۷» تو را و از فرزندان ما جماعتی مسلمانان «۸» تو را «۹» و باز نمای ما را ارکان حج ما و توبه پذیر بر ما که تو، توبه پذیرنده‌ای «۱۰» بخشاینده. خدایا «۱۱» بفرست در «۱۲» ایشان پیغامبری از ایشان که خواند «۱۳» بر ایشان آیات تو و پیامزد «۱۴» ایشان را کتاب و بخرد «۱۵» درست و پاکیزه کند ایشان را که تو غالب محکم کاری. -----

----- (۱). وز: ما به سوی. (۲). معج، وز، دب، آج، لب، فق: بار خدایا. (۳). معج، وز، دب، آج، لب: آن کس که، آن کسی که. (۴). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۵). دب را. (۶)، ۱۱. معج، وز، دب، آج، لب، فق: بار خدایا. (۷). معج، وز، دب، آج، لب، فق گردن نهاده. (۸). وز، دب، آج، لب، فق گردن. (۹). وز، دب: نهاده، آج، لب، فق نهادن. (۱۰). فق بر ما. (۱۲). دب، آج، لب، فق: بر. (۱۳). معج، وز: بخواند. (۱۴). وز، دب: بیاموز. [.....] (۱۵). معج، وز، دب، آج، لب، فق: سخن. صفحه: ۱۴۵ که باشد که نا «۱» خواست کند ملت «۲» ابراهیم را مگر آن که شناسد خود را «۳»! ما برگزیدیم او را در دنیا، و او در آخرت از جمله نیکان است. قوله تعالی: وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ - الْاِيَّةُ، خلاف نیست در آن که بیت «۴» خانه کعبه است. مَثَابَةٌ، ای مرجعاً، و المَثَابَةُ و المَثَاب واحد كالمقامه و المقام، و اصل او من ثاب اذا رجع باشد. عبد الله عباس گفت: معاذاً و ملجأ: پناهگاهی که با او گریزند. مجاهد و سعید جبیر و ضحاک گفتند: با او آیند از هر جانبی و حج او کنند و ملال نیاید ایشان را تا کس نباشد که از آن جا باز گردد و الا تمنا کند که دیگر باره با آن جا شود. قتاده گفت: مجمعا. و اَمْنًا، یعنی مأمناً امنگاه تا هر که آن جا باشد ایمن بود، چنان که گفت: وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانَتْ اَمِنًا «۵»، و هر کس که بیرون حرم جنایتی کند یا خونی و در حرم گریزد، تا در حرم باشد او را نرنجانند و قصاص نکنند و حدّ نزنند «۶»، جز «۷» آن است که با او مباحه و مشارات نکنند و طعام و شراب بر او تنگ دارند تا به ضرورت از حرم بیرون آید، آنکه حدّ بر او برانند و به خیانتش «۸» مؤاخذت کنند، و اگر اینکه گناه در حرم کند هم در حرم حدّ برانند بر او لانتهاکه حرمة الحرم، برای آن که او حرمت حرم نداشت. و اَتَّخِذُوا، شیبه و نافع و ابن عامر بر خبر خواندند «۹» به فتح «خا»، و باقی قراء به کسر «خا» خواندند «۱۰» بر امر، بگیری «۱۱» از مقام ابراهیم نمازگاهی. و بر قراءت اول، بگرفتند از مقام ابراهیم نمازگاهی. در خبر می آید که: یک روز رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - به مقام ابراهیم ----- (۱).

وز، دب، آج، لب، فق: تا. (۲). معج، وز، دب، آج، لب، فق: دین. (۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق بدرستی. (۴). همه نسخه بدلها در آیت. (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۷. (۶). همه نسخه بدلها تا آن جا باشد. (۷). لب، فق، مب، مر: جزاء. (۸). همه نسخه بدلها: و به جنایت او را. (۹)، ۱۰. همه نسخه بدلها: خواند. (۱۱). بگیری/ بگیری. صفحه: ۱۴۶ بگذشت با یکی از جمله صحابه، آن صحابی گفت: یا رسول الله؟ اینکه نه مقام پدر تو است ابراهیم! گفت: بلی. گفت: چرا در نماز روی به او نکنی! گفت: خدای تعالی نفرمود مرا. راوی خبر گوید که: آن روز به شب نیامد تا آیت آمد که: وَ اَتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرَاهِيمَ مَوْجِبًا، و پیغامبر - علیه السلام - از بیت المقدس روی با کعبه کرد. خلاف کردند در مقام ابراهیم. [۱۴۰-] نخعی گفت: جمله حرم مقام ابراهیم است. یمان گفت: جمله مسجد مقام ابراهیم است. قتاده و مقاتل و سدّی گفتند: مقام ابراهیم آن جاست که امروز نماز می کنند، اعنی دو رکعت طواف که پس از «۱» طواف باید کردن به مقام ابراهیم - و آن جای معروف است امروز به مقام ابراهیم. بهری «۲» دگر گفتند: مقام ابراهیم آن سنگ است که ابراهیم پای بر او نهاد، اثر پایش بر آن جا بماند چون به زیارت اسماعیل رفته «۳» بود، و قصه او آن است که: چون خدای تعالی ابراهیم را فرمود که هاجر را و اسماعیل را از پیش ساره ببر که او را رشکی می بود، ابراهیم گفت: بار خدایا! ایشان را کجا برم! حق تعالی گفت: آن جا که جبریل تو را ره نماید. برخاست و ایشان را برگرفت و می آورد، و جبریل - علیه السلام - در پیش او می رفت، هر کجا شهری آبادان و بقعه‌ای خوش و آبی «۴» و گیاهی بود، او گفتی اینان را اینکه جا فرود آرم! جبریل گفتی: نه که فرمان نیست، تا برسیدند «۵» آن جا که امروز مسجد الحرام «۶» است به زمین حرم، و آن جا نه آبی بود و نه

گیاهی و نه انیسی. جبریل گفت: اینان را آن جا فرود آر که خدای چنین می‌فرماید و تو برگرد. گفت: ای جبریل؟ اینکه چه جای است! گفت: اینکه جای حرم است، و خدای را اینکه جا خانه‌ای بود محرم (۷)، ایشان را آن جا بنهاد و برگردید و ایشان را تنها رها کرد- هاجر را و اسماعیل را، طفلی و عورتی «۸»- و به خدای تسلیم کرد ایشان را، چنان که حق تعالی از او حکایت می‌کند: -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: که از پس. (۲). همه نسخه بدلها: بعضی. (۳). همه نسخه بدلها: شده. [.....] (۴). همه نسخه بدلها روان. (۵). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا برسید، وز: تا. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیت الحرام. (۷). دب، لب، فق، مب، مر او. (۸). همه نسخه بدلها را. صفحه: ۱۴۷ رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ «۱» وَعَهَدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ، ما ----- (۱). همه نسخه بدلها: بشویم. (۲). همه نسخه بدلها: اینکه. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نمانده. [.....] (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبد الله بن عمر. (۵). دب، آج، لب، فق، مب و اگر همچنان روشن بودندی هرگز در دنیا شب نبودی از نور و فروغ ایشان. صفحه: ۱۴۹ عهد کردیم با ابراهیم و اسماعیل. گفتند: معنی آن است که ما فرمودیم و وصیت کردیم ایشان را أَنْ طَهَّرْنَا بَيْتِي، که خانه من پاک کنی «۱». بعضی «۲» از مفسران گفتند: معنی آن است که خانه مرا بر طهارت بنا کنی «۳»، یعنی «۴» توحید. سعید جبر و عبید عمیر و عطا و مقاتل گفتند: مراد آن است که خانه مرا از بتان پاک کنی «۵». یمان گفت: معنی آن است که در او بخور سوزی و خلوق در او مالی «۶» و خوش بوی کنی «۷». لِلطَّائِفِينَ، برای آنان که طواف کنند و از آفاق و اقطار جهان به آن جا آیند. وَالْعَاكِفِينَ، و برای آنان که آن جا مقیم و مجاور باشند و ساکنان حرم بودند. و عكوف و اعتكاف، روی به کاری نهادن باشد و بر آن مقام کردن. «رکع»، جمع راکع باشد، و «سجود»، جمع ساجد بود، چنان که شاهد و جمعه شهد و شهود، و اینکه دو «۸» بنا جمع فاعل بود، و او را جموع بسیار بود. عطا گفت: چون طواف کند از طایفان باشد، و چون بنشیند از عاکفان باشد، [۱۴۱-] و چون نماز کند من الرُّكْع السَّجُود باشد. عطا روایت کند از عبد الله عباس که، رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ- گفت: خدای عزّ و جل- در شبان روزی «۹» صد و بیست رحمت به خانه کعبه فرستد، شصت طواف کنان را باشد، و چهل نماز کنان را، و بیست نظاره گیان «۱۰» را، که در خبر است: النَّظْرُ إِلَى الْكَعْبَةِ عِبَادَةً، در خانه کعبه نگریدن «۱۱» عبادت است. و سعید بن المسيّب گوید «۱۲»: هر که او در خانه کعبه نگرند، «ایمانا و احتسابا و تصدیقا خرج من ذنوبه کیوم ولدته امه»، یعنی از سر ایمان و احتساب و تصدیق، از گناه بیرون آید، همچنان بود که آن ساعت از مادر زاده. از عبد الله عباس پرسیدند که: طواف اولیتر باشد گرد خانه یا نماز پیرامن او! -----

(۱)، ۳، ۵، ۷. کنی / کنید. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر دیگر. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر به. (۶). مالی / مالید. (۸). همه نسخه بدلها: در. (۹). دب، آج، شبانه روزی. (۱۰). مب، مر: نظاره کنان. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نگرستن. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. صفحه: ۱۵۰ گفت: امّا غربا را طواف، و امّا مقیمان و مجاوران را نماز. عطاء بن کثیر روایت کند «۱» که، رسول- علیه السلام- گفت: المقام بمکة سعادة و الخروج منها شقاوة، مقام کردن به مکة سعادت است، و از مکة بیرون آمدن شقاوت است. و مقاتل گفت: هر که او مجاورت کند به مکة یا به مدینه، و نه از اهل اینکه «۲» شهر «۳» باشد، برای مزد و احتساب فردای قیامت در شفاعت رسول بود- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ: عبد الله عباس روایت کند از رسول- علیه السلام- که او گفت: هر که او ماه رمضان به مکة دریابد «۴» و چندان که تواند مقام کند، حق تعالی چندان ثوابش دهد که آن کس را که صد هزار ماه رمضان روزه داشته باشد نه به مکة، و به هر روزی که روزه دارد آن جا چنان بود که برده‌ای آزاد کرده، و به هر شبی همچنین، و به هر روزی و به هر شبی اسپیی در سبیل خدای باز بسته. و رسول- علیه السلام- اهل حرم را «اهل الله» خواند آنکه که اسید بن عتاب را به عامل مکة کرد، گفت: تو را به عامل کردم بر شهری که در آن جا اهل خداوند. و در اخبار ما چنین آمده است که: مجاورت به مکة مکروه است، و به مدینه رسول- علیه السلام- مستحب. مردی بود او را حسین بن عکک الزّازی «۵» گفتندی- مردی مالدار بود- به مکة رفت و به مجاورت بنشست و پشت بر خان و مان و اسباب و املاک کرد و سالها آن جا بماند،

سالی همشهریان او به حج بودند، او را گفتند: تو را هیچ آرزو نمی‌آید که با سر املاک و اسباب خود آیی! آهی بزد و گفت: چه امید باز آمدن است «۶» کشته‌ای را که او را رمقی مانده بود! آنکه اینک بیت بر خواند: حسب المحب من الحبيب بعلمه

أن المحب ببابه مطروح ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می‌کند. (۲). دب: آن. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شهرها. [.....] (۴). وز: در ماند، دب، آج، لب، فق، مب، مر: در آید. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق: حسین بن عکک، مب: حسین بن عکل. مر: حسین بن علك. (۶). همه نسخه بدلها با دنیا. صفحه: ۱۵۱ گفت: عاشق را همان بس که معشوق بداند که او بر در سرای او کشته افکنده است. اما فضل نماز در مسجد الحرام: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- گفت: نمازی در مسجد من هزار نماز باشد در مسجدهای دیگر، مگر مسجد الحرام که نمازی در او چنان باشد که صد نماز در مسجد من. وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا، یاد کن ای محمد چون گفت ابراهیم که بار خدایا اینک شهر مکه را شهری ایمن گردان، و اینک دعا «۱» [۱۴۱-پ] برای آن کرد که خدای تعالی اعلام کرده بود او را که اینک شهر مقصد خلقان و بندگان صالح خواهد بودن برای ادای مناسک حج و عمره و اعتکاف و عباداتی که مختص است بدان جا تا دواعی «۲» قوی باشد به حضور آن جایگاه، و نفسها ساکن به مقام و مجاورت در او، و دگر آن که اهل و فرزندان خود را آن جا رها کرده بود، و آن جا انیسی نبود و جای خوف بود، گفت: اینک جایگاه شهری ایمن گردان، و عرب بیابان را بلد خوانند و اگر چه آبادانی و انیس نباشد، چنان که شاعر گفت: و بلدة لیس بها أنیس

أَلَا الْيَعْفِيرُ وَالْأَلْعِيسُ وَ خَايَه شتر مرغ را که در بیابان دور دست بنهد آن را بیضه البلد گویند. و «آمن» (۳) به معنی مأمن است، و هذا من باب قولهم: لیل نائم (۴) و نهار صائم، و بیع رابع و صفة خاسرة، و منه قوله تعالی: فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ (۵) فِي عَيْشِهِ رَاضِيَةً (۱۱)، ای ذات رضی، و کقولهم: امرأة طاهر ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۲). مج: داعی، دب، آج: دراعی، لب: دراعی. (۳). همه نسخه بدلها: ایمن. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قائم. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۶. (۶). مج، آج: نخسپند. (۷). اساس: تا، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). همه نسخه بدلها: به معنی. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: امن جای. (۱۰). لب، فق: آمن. (۱۱). سوره قارعه (۱۰۱) آیه ۷. [.....] صفحه: ۱۵۲ و حائض و طامث، ای ذات طهر و حیض و طمٹ، و هر دو وجه نیکوست. وَ ارزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ، و روزی کن اهلش را از میوه‌ها. «من» تبیین را باشد. مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، «من» بدل بعض است از کل، چنان که: اخذت المال ثلثیه و رأیت القوم ناسا منهم، و نظیر اینک قوله: وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا (۱). بعضی از مفسران گفتند: ابراهیم- علیه السلام- پیش از اینک دعایی کرد مطلق اجابت نیامد که مصلحت نبود من قوله تعالی: وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي (۲) لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ (۴). چون اینک جا خواست که «۵» سؤال کند مؤدب شده بود سؤال مقید کرد مؤمنان را دعا کرد و کافران را نکرد، گفت مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، اینک حدیث مذکر آن است، و ما «۶» آنچه تحقیق مذهب است در اینک باب در آیت مقدم بیان کردیم فی قوله تعالی: قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي (۷). حق تعالی گفت: وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمْتِعْهُ قَلِيلًا، در آیت حذفی و اختصاری هست، و تقدیر چنین است که: اجبت دعوتک فیمن «۸» آمن بی و الیوم الاخر فأتمیا من كفر فامتعه قليلا دعای تو در حق مؤمنان مجاب است اما کافران را «۹» برخورداری دهم اندکی «۱۰» در نصب او دو وجه گفته‌اند: یکی آن که صفت مصدری باشد محذوف، و یکی آن که صفت «۱۱» ظرفی باشد محذوف، متاعا قليلا او زمانا قليلا. و در معنی او دو قول گفتند «۱۲»: یکی آن که متاع دنیا خواست، چه متاع دنیا را خود اندکی خواند فی قوله: قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ (۱۳) ثُمَّ أَصْطَرَّهٗ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ، آنکه مضطر کنم او را به عذاب دوزخ، یعنی او را به اضطرار او به دوزخ رسانم بی اختیار او. وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ، و بد جای بازگشتن است آن، يقال: صار اليه اذا رجع اليه، و اینک بر سبیل تهدید و وعید

گفت. اما آنچه متعلق است به قصه آیت من قوله: هذا بلدًا آمناً و أرزق أهله من الثمرات، و آن که چگونه مأمن گشت و مأهول شد و مردم به او راه یافتند، آن است که اهل سیر روایت کردند از محمد اسحاق و وهب مته و عبد الله عتیه: چون هاجر به اسماعیل بار بنهاد و او را ساره به ابراهیم داده بود، ساره را رشک آمد برای آن که نور محمدی که در پیشانی ابراهیم بود افتاد (۱) به اسماعیل، و ساره دانست که آن شرف از او بیفتاد، ساره را کراهت می بود از دیدن هاجر و اسماعیل. حق تعالی ابراهیم را گفت: اینان را از پیش ساره ببر، چون او با تو مردمی کرد تو نیز او را رنج و رشک منمای. ابراهیم گفت: بار خدایا؟ اینان را کجا برم! گفت: آن جا که من می فرمایم. آنکه جبریل آمد و برای ابراهیم براق آورد، و او به زمین شام بود، تا ابراهیم بر نشست و هاجر و اسماعیل را بر چهار پای نشانند و می برد- چنان که شرح داده شد. چون به جای کعبه رسید، و آن پشته‌ای بود از ریگی سرخ و پیرامن آن درختکی چند بود از تاه «۲» و سمر. جبریل- علیه السلام- اشارت کرد به آن جا که رکن عراقی است امروز و جای حجر اسود است، و ابراهیم را گفت: خدای تعالی می فرماید که اینان را اینکه جا فرود آور، گفت: یا جبریل؟ اینکه چه جای است! گفت: اینکه جای معظم «۳» است، و خدای تعالی را اینکه جا خانه‌ای بود آن را بیت المعمور گفتند، و آدم در آن خانه بود، و آن طوافگاه آدم بود، و خدای تعالی پس از اینکه آن را بر دست تو آبادان خواهد کرد «۴». ابراهیم- علیه السلام- هاجر و اسماعیل را آن جا فرود آورد، و برای ایشان ----- (۱). مر: یافت. (۲). آج در حاشیه کلمه را به صورت: «طلح شجر عظام» معنی کرده است. [.....] (۳). مر: عظیم. (۴). دب: دب، آج، لب، فق: بودن. صفحه: ۱۵۴ عریشی کرد تا در زیر آن شدند، و قربه‌ای داشتند، اندکی آب در آن جا مانده بود. جبریل گفت: خدای تعالی می فرماید که اینان را اینکه جا رها کن و برو. ابراهیم- علیه السلام- برگشت تا بیاید. هاجر گفت: یا خلیل الله؟ ما را به که رها می کنی «۱»! گفت: به آن خدای که مرا فرمود که شما را اینکه جا آرم و رها کنم، و به آن خدای که در غار مرا طعام و شراب داد و پیروانید «۲»، و به آن خدای که مرا در آتش نگاه داشت. هاجر چون اینکه بشنید، گفت: رضیت بقضاء الله و امتثلت لأمر الله، به قضای خدای راضی شدم و فرمان خدای را منقاد شدم- حسبی الله علیه توگلت. ابراهیم برگردید و ایشان را به خدای تسلیم کرد. ساعتی «۳» بر آمد، آن قدری آب که در قربه [۱۴۲-پ] بود باز خورد «۴»، دگر نماند، تشنه شد و شیرش منقطع گشت از تشنگی و گرسنگی، و «۵» اسماعیل از ضعف بیفتاد و پای در زمین می زد. هاجر درماند، برخاست «۶»، دو کوه بود «۷» آن جا: یکی صفا و یکی مروه. ساعتی بر صفا می دوید و ساعتی بر مروه می شد تا هیچ کسی را بیند، یا «۸» حسی و حرکتی شنود، یا مستغاثی بود؟ کس را ندید. با نزدیک کودک آمد، کودک را رنجور و ضعیف یافت، چنان گمان برد که بخواهد مردن، گفت: بروم تا بازی جان کندن و مرگ او نبینم. از میان اینکه هر دو کوه می دوید و می آمد و می شد، گاه بر صفا و گاه بر مروه. ابتدا به صفا کرده بود، تا هفت بار بدوید، به بار هفتم بر مروه بود، و در هر نوبتی بیامدی و اسماعیل را بدیدی. چون او را زنده یافتی، دگر باره بدویدی امید آن را که باشد که چاره‌ای یابد یا چاره‌گری. کس «۹» را نمی دید، به بار هفتم که بر «۱۰» مروه حاصل آمد بنگرید «۱۱» بنزدیک اسماعیل بیاض آب دید. محمد اسحاق «۱۲» گوید: هاجر چون اول بار بر کوه صفا آمد تا بنگرد که «۱۳» هیچ آبی ----- (۱). دب، آج، لب: رها می کنید. (۲). همه نسخه بدلها بجز مر: پیورید. (۳). دب، آج، لب که، مر: چون ساعتی. (۴). همه نسخه بدلها: باز خوردند. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). اساس: برخواست، با توجه به نسخه وز، و رسم الخط راجح تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: دید. (۸). همه نسخه بدلها: تا. (۹). مر: کسی. (۱۰). آج، لب: ندارد. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بنگریست. (۱۲). همه نسخه بدلها: محمد بن اسحق. [.....] (۱۳). میج، وز: تا. صفحه: ۱۵۵ یا آدمی یا «۱» انیسی بیند، از جانب کوه مروه آوازی شنید، از آن جا بدوید و به کوه مروه آمد بنگرید «۲» کس را «۳» ندید. همان «۴» آواز از کوه صفا بشنید، بدوید با کوه صفا آمد، کس را ندید. بار دیگر آواز از کوه مروه شنید «۵»، بدوید با کوه مروه آمد، کس را ندید. آواز از صفا می آمد «۶»، همچنین تا هفت بار. به بار هفتم مدهوش و متحیر شد، آواز داد که: ای خداوند اینکه آواز؟ نمی دانم تا تو کنی «۷»؟ آوازت می شنوم و تو را نمی بینم. به

خدای بر تو «۸» اگر بنزدیک تو فرجی و فریادرسی هست، فریاد «۹» رس که هلاک ما را «۱۰» دریافت. حق تعالی «۱۱» دویدن و تاختن آن ضعیفه رکنی کرد از ارکان حج، تا هر که به حج آن خانه رود موافقت تاختن [و سعی] «۱۲» هاجر را هفت بار از میان صفا و مروه سعی کند، ابتدا به صفا و ختم به مروه. آنگه آن آواز «۱۳» متتابع می‌بود، و هاجر بر اثر آواز می‌شد تا بنزدیک درخت رسید. آواز خریر «۱۴» آب شنید که بر روی زمین می‌رفت، عجب داشت بدوید و با نزدیک «۱۵» اسماعیل آمد، آب دید. وهب متبه گوید: به بار هفتم که هاجر چون آیسی «۱۶» شد و محنت بغایت رسید، جبریل - علیه السلام - بیامد و پای اسماعیل بگرفت و پاشنه «۱۷» او به «۱۸» زمین بمالید «۱۹»، چشمه‌ای آب پیدا شد. و هر چه ساعت آمد بیشتر بود تا بر روی زمین روان گشت. هاجر از مروه نگاه کرد بیاض و لمعان آب دید، عجب داشت بدوید آبی دید که از زیر پای اسماعیل می‌بردمید و بر روی زمین می‌رفت. هاجر بیامد و پاره‌ای ریگ پیرامن آن آب کرد «۲۰»، و چاله‌ای بکرد که آب در او ایستاد، و آنگه قره‌به از آن آب پر کرد. -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بنگریست. (۳). دب: هیچ راه، آج، لب، فق، مب، مر: هیچ کس را. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: هم. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می‌آمد. (۶). مج، وز با صفا دوید. (۷). دب، آج، لب: کنی، کنی / که ای، که هستی! (۸). مر: به خدایی تو. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بفریاد. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مرا. (۱۱). مج، وز از. (۱۲). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: او را، مج، وز: آنگه او را. [.....] (۱۴). آج: جری. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا بنزدیک. (۱۶). دب، آج، لب: آیس. (۱۷). آج، لب، فق، مب، مر: پای. (۱۸). دب، مر: بر. (۱۹). همه نسخه بدلها: می‌مالید. (۲۰). همه نسخه بدلها، بجز مر: بر کرد. صفحه ۱۵۶ رسول - علیه السلام - گفت: رحم الله امی هاجر، خدا بر مادر من هاجر رحمت کناد، اگر آن آب را منع نکردی «۱» همه بادیه برفتی «۲» آن آب. هاجر را دل نمی‌داد که از آن آب باز خورد برای اسماعیل، هاتفی آواز داد و گفت: آب باز خور [۱۴۳- ر] و مترس که خدای تعالی اینکه آب را برای شما پیدا کرد، و اینکه «۳» مشرب حجاج خانه او خواهد بود «۴»، و خدای تعالی بر دست شما اساس و قواعد اینکه خانه پیدا خواهد کردن تا خانه را عمارت کنید «۵»، و خلاق از اقصای عالم به حج اینکه جا آیند. هاجر دل خوش گشت و ساکن شد و آب باز خورد، و آن آب هر چه روز آمد زیاده و بیشتر شد، و او بند از پیش او برگرفت تا آب روان گشت و بر «۶» زمین برفت و گیاه بسیار پدید آمد، و زمین سبز شد، و آن درختان که آن جا بود تازه شد. اتفاق چنان افتاد که جماعتی از قبیله جرهم به بازرگانی «۷» از شام به یمن می‌شدند، و آن جا منزل «۸» نبود و عادت گذشتن و فرود آمدن، چه آن جا آبی و گیاهی نبود. ایشان به منزلی که ایشان را بود فرود آمدند، و از دور نگاه کردند مرغان را دیدند که آن جا پرواز می‌کردند با یکدیگر گفتند: به هر حال آن جا باید تا آب باشد که مرغ جایی پرواز کند که آب بود - و از جوانب مرغان روی نهاده بودند پیایی «۹» به وادی مکه فرو می‌شدند - گفتند: علی کل حال، آن جا باید که «۱۰» آب باشد. آنگه دو مرد را اختیار کردند و گفتند: بر اثر اینکه مرغان بروی و بنگری تا کجا می‌روند، که ایشان سر به آب «۱۱» دارند. آن دو مرد بیامدند و پی مرغان گرفتند تا به مکه رسیدند. نگاه کردند، هاجر را و اسماعیل را دیدند - زنی و کودک طفل «۱۲» - تنها بی مردی و انیسی، و آبی دیدند روان و گیاه زاری. عجب داشتند «۱۳»، بیامدند و او را پرسیدند که: تو جئی یا انسی «۱۴»! گفت: من انسم «۱۵». گفتند: اینکه آب از کجا آمد، که -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از آن آب. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بگرفتی. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج، وز آب. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خواهد بودن. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق، کنی / کنید. (۶). همه نسخه بدلها بجز مب روی، مب: بروی. (۷). دب، مر: به بازرگانی. [.....] (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: منزلی. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیابانی. (۱۰). همه نسخه بدلها: تا. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سر آب. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: طفلی. (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز مر: و. (۱۴). آج: انیسی، مب، مر: انیسی. (۱۵). فق: انیسم. صفحه ۱۵۷ هرگز کس نگفت که اینکه جا آب بوده است! و اگر کسی خواهد که چاهی کند «۱» سیصد «۲» چهارصد گز بیاورد تا آبی شور بر آید، اینکه چه

حال است! هاجر قصه خود با ایشان بگفت و اکرام خدای تعالی ایشان را به آن آب. ایشان گفتند: ما را از اینکه آب شربتی «۳» ده که باز خوریم. ایشان را از آن آب داد تا باز خوردند، آبی عذب خوش بود. گفتند: اینکه آب به ملکیت که راست «۴»! گفت: مرا و فرزند مرا، که خدای تعالی برای ما پیدا کرد. آنگه بر کوه رفتند و بنگریدند «۵» همه زمین گیاه‌زار دیدند و درختان سبز شده «۶»، گفتند: تو را در اینکه آب و گیاه مشارکی یا مخاصمی هست یا مدعی! گفت: حاشا، که اصل ملکیت اینکه مراست و اینکه فرزند مرا. ایشان برفتند و قوم خود را خبر دادند، و ایشان مردمانی بودند خداوندان چهارپا «۷» از گاو «۸» و گوسفند «۹» و شتر. شادمانه شدند، برخاستند «۱۰» و بار بر نهادند و روی به آن جایگاه [۱۴۳-پ] نهادند و پیرامن آن فرود آمدند، و کس فرستادند به هاجر، و گفتند که: اجازت باشد «۱۱» در جوار و همسایگی تو فرود آییم! که تو نیز اینکه جایگاه تنهایی و انیسی نداری، و کسی نیست که برای تو کاری کند، و تو را و فرزند تو را خدمتی «۱۲» کند. ما اینکه جا فرود آییم و در جوار «۱۳» تو باشیم و اینکه فرزند تو را پروریم، و خدمت به واجب کنیم، و تو ما را از اینکه نصیبی کنی و از اینکه گیاه. هاجر گفت: روا باشد. ایشان آن جا فرود آمدند، و آن جایگاه به ایشان مأهول شد و نعمت بسیار پدید آمد، و ایشان به راحت افتادند، و خدای تعالی ایشان را برکاتی بداد، و ایشان خدمت به واجب کردند هاجر را و اسماعیل را تا اسماعیل بزرگ شد. و ایشان اصحاب صید بودند، او را صید وحش بیاموختند. و مردم خبر یافتند، روی به ----- (۱). مب: اینکه جا چاه بکند. (۲). فق یا، مر و. (۳).

مب، وز: شربه‌ای. (۴). اساس و همه نسخه بدلها: کراست/ که راست. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نگرینند. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر دیدند. [.....]. (۷). همه نسخه بدلها: پای. (۸). مب، وز: گاف/ گاو، که بر اساس مرجح است. (۹). مب، وز: گوسپند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر، تا: برخاستند. (۱۱). مب تا که اگر تو را شاید که ما، دیگر نسخه بدلها اگر تو را شاید که ما. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خدمت کاری. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: جار. صفحه: ۱۵۸ آن جا نهادند و هر جنس متاع و میوه و انواع نعمت آن جا می‌بردند، و اینکه قصه آن است که چگونه «۱» مأمّن گشت من حیث الظاهر. اما من حیث الحکم خلاف کردند. بعضی علما گفتند: مکّه حرم بود پیش از آن که ابراهیم - علیه السّلام - دعا کرد، و از عهد آدم - علیه السّلام - که بیت المعمور «۲» آن جا بنهادند برای او، او محترم و ممیز بود، و پیش از آدم - علیه السّلام - در بدایت خلق زمین، که خدای تعالی اول بقعه‌ای که از زمین آفرید بگه «۳» بود جای کعبه، آن را حرمی محرم کرد و به حرمت ممیز کرد از همه زمین، و زمین از زیر آن به در آورد، از اینکه جا مکّه را امّ القری خوانند که اصل همه زمین از اوست، و بمشابت متولّدی است از او. و بیان آن که مکّه همیشه محرم «۴» بود آن است که در خبر می‌آید که: چون رسول - علیه السّلام - مکّه بگشاد، خزاعی «۵»، هذلی «۶» را بکشت، پیغامبر - علیه السّلام - خطبه‌ای کرد و در آن خطبه گفت: بدانی «۷» که خدای تعالی مکّه را حرمی محرم «۸» کرد آن روز که آسمان و زمین آفرید. حلال نباشد کسی را که به خدای و قیامت ایمان دارد که آن جا خون ریزد، یا درخت او ببرد. و خدای تعالی هیچ کس را حلال نکرد اینکه حرم الاّ مرا یک ساعت و پس از آن حرام کرد. الاّ؟ و هر که حاضر است سخن من بشنوی و یادگیری و به غایبان برسانی. و اگر کسی گوید «۹» پیغامبر آن جا خون ریخت، بگوی «۱۰» که: خدای او را حلال کرد یک ساعت، باز حرام کرد تا به روز قیامت. و روایت کرده‌اند از عبد الله عباس که گفت: چون خانه خدای بیران «۱۱» کردند، چون به اساس ابراهیم - علیه السّلام - رسیدند، سنگی بیافتند بر آن جا نقش کرده ----- (۱). همه نسخه بدلها: چون.

(۲). مب بود. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مکّه. (۴). دب، لب، فق، مب، مر: محترم. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خزاعه. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: هذلی. (۷). بدانی/ بدانید. [.....]. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: محترم. (۹). همه نسخه بدلها نه. (۱۰). آج، لب: بگوید، مب: بگو، دب، فق: بگوید. (۱۱). فق: ویران. صفحه: ۱۵۹ کتابتی [نه] «۱» به لغت عرب. راهبی را بخواندند، و مردی را از اهل یمن تا آن بخواندند «۲»، نبشته «۳» بود: انا الله ذو بگه حرمتها يوم خلقت السموات و الارض و الشمس و القمر و يوم وضعت هذين الجبلين [۱۴۴-ر] و حففتها بسبعة املاك حنفاء «۴» لا تزول «۵» حتّى يزول أخشباها مبارك لاهلها في الماء و اللبن،

نیشته (۶) بود: من خداام خداوند بگه (۷) حرام بکردم اینکه شهر را آن روز که آسمان و زمین آفریدم و آفتاب و ماه، و آن روز که اینکه کوهها بنهادم اینکه جا، و هفت فریشته با استقامت را موکل کردم بر او، و اینکه زایل نشود تا کوهها زایل شود (۸)، و برکت کردم اهل اینکه شهر را در آب و در شیر. و نیز استدلال کردند بر آن که همیشه حرم بود بقوله تعالی: رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ (۹) وَ مَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ (۱۰). اما امن و وحوش و طیور در حکم شرع پیدا کردیم و اما از روی قهر چنان است که اگر شیر با گاو، و یوز با آهو، و سگ با خرگوش بایستند هیچ یکدیگر را گزند نکنند، و یک از یک ایمن باشند مادام تا در حرم باشند، و کبوتر و دیگر مرغان بر سر و دوش مردم می‌نشینند و کس زهره ندارد که بگیرد. تا در خبر است که آزموده‌اند و روایت کرده که: چند کس از آنان که در حرم بی‌حرمتی کردند و کبوتر حرم بگرفتند و بکشتند (۲)، هنوز آن در شکم ایشان بود (۳) که شکمشان بطرکید. و عبد العزیز بن ابی روایت کند که: جماعتی به ذی طوی فرود آمدند، آهو می‌آمد با مردم انس گرفته و احتراز نمی‌کرد. یکی از ایشان پای آهو بگرفت. گفتند: دست بدار. ساعتی می‌داشت (۴) چندان که آهو بول کرد. چون به قیلوله بختند، ماری بیامد و بر شکم آن مرد بخت، چون از خواب در آمدند، او را گفتند [۱۴۵-پ]: بنگر تا به آن بی‌حرمتی (۵) که کردی چه آمد تو را (۶)! چندان که خواستند که آن مار را دور کنند، دور نشد از شکم او تا مرد (۷) حدث کرد از خوف او، آنگاه فرود آمد و برفت. مجاهد روایت کند که: در جاهلیت از پس قصی بن کلاب جماعتی بازرگانان از شام می‌آمدند و به وادی ذی طوی فرود آمدند و آهو می‌گردید و چره می‌کرد. مردی از ایشان گمان برداشت و آهو (۸) را بزد و بیفگند و بکشتند و پوست بکشیدند (۹) و آتش بر کردند تا بپزند. بعضی در دیگ نهادند و بعضی بر آتش. از آن آتش شرری بجست و در آن قوم افتاد و جمله بسوختند، و جامه‌های ایشان و متاع ایشان و رختشان نسوخت. و اما اجابت دعای ابراهیم در ثمرات، آن است که در خبر می‌آید از جبیر بن مطعم و از زهری و از محمّد بن المنکدر (۱۰) که چون ابراهیم - علیه السلام - اینکه دعا کرد، ----- (۱). سوره حج (۲۲) آیه ۲۵. (۲). دب، آج، لب، فق، مر بخوردند. (۳). آج، لب، فق، مر: بیرون نیامده بود. (۴). مر: نگاه داشت. (۵). بی حرمتی. (۶). دب، آج، لب، فق: چه چیزی پشت آمد، مر: چه چیز پشت آمد. (۷). آج، لب، فق: تا او را، دب: تا او از. (۸). آج، فق، مر: آهوئی. (۹). مج: کنند، دیگر نسخه بدلها: بکنند. (۱۰). اساس: المکندر، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۱۶۴ خدای تعالی جبریل را فرستاد تا دهی از دههای شام از جمله آن که بسیار میوه‌تر و نیکو میوه‌تر بود از زمین بر کند و بر پر گرفت و بیاورد و گرد خانه بگردانید و بر زمین طایف بنهاد تا از آن جا انواع نعمت می‌برند به مکه. و سعید جبیر می‌گوید: به دعای ابراهیم بود که اهل مکه را گوشت و آب زیان نمی‌دارد، و الّا هر جای جز مکه که طعام ایشان گوشت و آب باشد درد شکم آرد. عبد الله عیّاس گفت: ابراهیم دعا کرد بر اهل مکه به برکت گوشت و شیر، لا جرم در همه زمین جای (۱) نباشد که گوشت و شیر بیشتر بود از آن که به مکه - و الله ولی التیسیر (۲). قوله تعالی: وَ إِذِ يَرْفَعُ اِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ، یاد کن ای محمّد چون برداشت قواعد خانه (۳) را ابراهیم و اسماعیل. خلاف کردند در آن که قواعد خانه ابراهیم نهاد، یا خود مانده بود ابراهیم برداشت. مجاهد و عمرو بن دینار گویند: قواعد خانه خود ابراهیم نهاد، و جای خانه پشته‌ای بود از ریگ سرخ به شکل قبه‌ای، و بعضی دگر (۴) مفسران گفتند: خانه، اول آدم - علیه السلام - بنا کرد، به طوفان نوح بران (۵) شد قواعد او بر جای بماند، ابراهیم - علیه السلام - بر آن قواعد بنا کرد، و اینکه قول عبد الله عیّاس است و عطا. محمّد بن علی (۶) باقر گوید - علیهما السلام: با پدرم بودم زین العابدین (۷)، و او طواف خانه می‌کرد. مردی بیامد و دست بر پشت او نهاد و گفت: یا بن بنت رسول الله؟ من می‌خواهم تا مسأله‌ای پرسم. پدرم جواب نداد [۱۴۶-ر] او را تا که از طواف فارغ شد، و به مقام ابراهیم آمد و نماز کرد. آنگه در حجره آمد و بنشست و گفت: کجا شد اینکه سایل (۸)! مرد برخاست و گفت: یا بن رسول الله؟ سایل منم. گفت: بیار تا چه می‌پرسی! گفت: مرا خبر ده از ابتدای طواف اینکه خانه تا کی بود و چگونه بود و چرا بود! ----- (۱). مر: جایی. (۲). دب، آج، لب، فق،

مر: التوفیق. [.....] (۳). مر: خوانه. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مب از. (۵). فق: ویران. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مب: محمّد علی. (۷). مر: علیه السلام. (۸). مر اینکه. صفحه: ۱۶۵ پدرم گفت او را که: تو از کجایی! گفت: از شام. گفت: از کدام شهر! گفت: از بیت المقدس. گفت: کتابین خوانده‌ای - یعنی توریت و انجیل! گفت: آری. گفت: ای برادر اهل شام؟ اما ابتدای طواف آن بود که چون خدای تعالی فریشتگان را گفت: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...» ایشان گفتند: ایشانشان گفتند: «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا» (۱) - «الایه حق تعالی گفت: «إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» (۲). ایشان بترسیدند، گفتند: به نادانی، ما (۳) بر خدای اعتراض کردیم، بیامدند و در (۴) خدای تضرع کردند و گرد عرش طواف کردن (۵)، خدای تعالی به ایشان نظر کرد و رحمت (۶) فرو فرستاد. آنگاه در زیر عرش خانه‌ای بنهاد بر چهار ستون از زبرجد سبز، و آن را غاشیه‌ای ساخت از یاقوت سرخ، و آن را بیت الضراح نام نهاد. آنگاه فریشتگان را گفت: طواف عرش رها کنی و گرد اینکه خانه طواف کنی، و آن بیت المعمور است که خدای تعالی آن را یاد کرد در قرآن. هر روز هفتاد (۷) هزار فریشته در آن جا شوند تا به روز قیامت نیز به آن جا نرسند. آنگاه خدای تعالی جماعتی فریشتگان را به زمین فرستاد، گفت: در برابر اینکه خانه در (۸) زمین خانه‌ای کنی به اینکه طول و عرض و ارتفاع، تا چنان که شما (۹) طواف اینکه خانه می کنی، اهل زمین طواف آن خانه کنند. مرد گفت: راست گفتی ای پسر رسول خدای، همچونین بود. و در خبر است که: یک روز جبریل - علیه السلام - بنزدیک رسول آمد، و عصابه‌ای بر سر بسته، گرد بر آن عصابه نشسته بود. رسول - علیه السلام - گفت: اینکه گرد چیست! گفت: من به زیارت خانه کعبه بودم، جماعتی فریشتگان با من بودند، زحمت کردند در طواف بر یکدیگر، اینکه گرد پرهای (۱۰) ایشان است. ----- (۱-۲). سوره بقره (۲) آیه ۳۰. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مب: نبادا که ما. (۴). دب، آج لب، فق، مر: از. (۵). همه نسخه بدلها بجز مب گرفتند. (۶). مج، وز به ایشان. (۷). مر: هفت. (۸). دب، آج، لب، فق، مر روی. (۹). مر: اهل سما. [.....] (۱۰). لب، فق، مر: کردهای. صفحه: ۱۶۶ و لیث بن معاذ روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: اینکه خانه یکی است از پانزده خانه: هفت در آسمانها (۱)، و هفت در زیر زمینها (۲)، یکی از برابر یکی، و هر یکی را جرمی (۳) هست چند جرم (۴) اینکه خانه اگر بیوفتد، بعضی بر بعضی آید، و هر خانه‌ای را عمارت کننده‌ای هست از زوآر آن (۵) چنان که اینکه خانه را عمارت کننده است از زایران (۶). و در خبر است [۱۴۶-پ] که: چون آدم - علیه السلام - به زمین آمد، و طول او چندان بود که سر او در ابر می سود تا اصلع (۷) شد، دواب زمین از او می رمیدند، از خدای درخواست تا قد او با قوام شصت گز آورد، و او پیش از آن آواز فریشتگان شنیدی و با ایشان حدیث کردی، چون بالای او به اینکه مقدار باز آورد خدای تعالی، او (۸) در زمین تنها تنگ دل (۹) شد، در خدای بنالید، خدای تعالی برای او خانه‌ای فرستاد از بهشت از یاقوت صرخ (۱۰) بر طول و عرض کعبه، دو در بر او گشاده از زمرد سبز: یکی بر مشرق و یکی بر مغرب، و او را گفت: گرد اینکه خانه طواف می کن، و بنزدیک اینکه خانه نماز می کن، چنان که فریشتگان گرد عرش طواف می کنند و نماز می کنند. و سنگ (۱۱) بفرستاد اعنی حجر اسود (۱۲)، تا چون بگرید (۱۳) اشک به آن بسترده، و آن از درّی سپید بود. چون مشرکان و ناپاکان دست در او مالیدند سیاه شد. و در خبر هست که رسول - صلی الله علیه و آله گفت: حجر اسود، یاقوتی بود از یاقوتهای بهشت، اگر نه آن بود (۱۴) که کافران و مشرکان پلید دست در او مالیدند، هیچ خداوند عاهتی دست به او نبردی الا که شفا یافتی. آدم از زمین هند پیاده به مکه آمد به حج خانه، جبریل در پیش او، او را دلیلی می کرد. ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مب: در آسمان نهاد. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: زمین. (۳). همه نسخه بدلها: حرمی. (۴). همه نسخه بدلها: حرم. (۵). همه نسخه بدلها بجز فق، مب خانه، فق: زایران. (۶). آج، لب، مر: زوآران. (۷). آج، لب، فق: اصلاح. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مب را. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مب: دل تنگ. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مب: سرخ. (۱۱). آج، لب، فق، مر: سنگی. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مر: حجر الاسود. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مر: تا بنگریست. [.....] (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز دب، مب: بودی. صفحه: ۱۶۷ راوی خبر گوید مجاهد را گفتم: چرا پیاده آمد، بر مرکوبی (۱) ننشست! گفت: و کدام چهار پای او را بر گرفتی (۲) که (۳) هر گام که او

نهادی سه روزه راه ماست «۴»، هر کجا پای فرو نهاد امروز آبادانی است، و هر چه از میان خطوات او افتاد امروز بیابان است. به مکه آمد و جبریل او را مناسک پیاموخت از خدای، و آدم حج کرد. چون فارغ شد، فریشتگان او را تهنیت کردند، گفتند: بَرَّ حَجَّكَ، حَبَّتْ پذیرفته «۵» باد، ما اینکه خانه را پیش از تو زیارت کرده‌ایم به دو هزار سال. گفت: در طواف چه گفتی «۶»! گفتند: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر. آدم هم اینکه کلمات می گفت، خدای تعالی گفت: تو بیفزای و بگو: لا حول و لا قوه الا بالله «۷»، آدم «۸» می گفت. چون به ابراهیم رسید، او را گفتند «۹» بیفزای «۱۰»: العلی العظیم. عبد الله عباس گفت: آدم چهل حج کرد از زمین هند به مکه پیاده. آن خانه «۱۱» همچنان بود تا ایام طوفان نوح. چون ایام طوفان خواست بودن، خدای تعالی فرمود تا با آسمان چهارم بردند، و به یک روایت با آسمان هفتم. و خدای تعالی جبریل را فرستاد تا سنگ سیاه در کوه بو قییس پنهان کرد صیانت آن را از غرق طوفان. چون طوفان کناره شد، جای خانه خالی ماند [۱۴۷-ر] تا به روزگار ابراهیم - علیه السلام. چون خدای تعالی ابراهیم و اسماعیل را فرمود که خانه مرا به مکه بنا کنی، ابراهیم ندانست که کجا باید کردن «۱۲»، گفت: بار خدایا! مرا بنمای تا کجا باید کردن اینکه بنا. حسن بصری روایت کند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که: خدای تعالی بادی بفرستاد نرم نام آن بار سکینه «۱۳» بر صورت ماری دو سر، در پیش ابراهیم ایستاد تا ----- (۱). دب، مر: مرکبی. (۲). دب، مر: چهار پای او را می توانست کشیدن، آج، لب، فق: کدام چهار پای او را می تواند کشید. (۳). مج، وز، آج، لب، مر: چو، دب، فق: چون. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: ما بودی. (۵). مج، وز: پذیرفته، لب: پذیرفته. (۶). گفتی / گفتید. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مب، مر العلی العظیم. (۸). دب، آج، لب، فق، مر اینکه کلمات. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مب: رسید گفت. (۱۰). مج، وز گفت. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مر: پیاده آمد بدان خانه. (۱۲). مر: کجا بنا کند، دب، آج، لب، فق: که کجا بنا باید کردن. (۱۳). مر بود. [.....] صفحه: ۱۶۸ او را به مکه آورد. آنگه بیامد و بر جای خانه کعبه چندان که اساس آن است بخت چون طوقی، ابراهیم - علیه السلام - رسم بر زد و بر آن رسم بنا کرد. عبد الله عباس گفت: خدای تعالی ابری بفرستاد تا با ابراهیم می رفت. چون به مکه رسید بر بالای خانه کعبه بایستاد و سایه افگند، حق تعالی گفت: چندان که «۱» سایه اینکه ابر است بنا کن. و بهری دیگر از مفسران گفتند: حق تعالی بادی «۲» بفرستاد تا اساس خانه بر رفت «۳». قولی دیگر آن است که: جبریل - علیه السلام - آمد و رقم بر زد «۴» تا ابراهیم بر آن «۵» بنا کرد، فذلک قوله: وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ «۶» وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ. عبد الله عباس گفت: اصوله التي كان قبل ذلك عليها، ان بناها که پیش از آن بر آن «۸» بود. کلبی گفت: اساسه واحدها قاعده، قال الکمیت:

انت عوالیها قواعدھا مفسران گفتند: آن را از سنگ پنج کوه بنا کرد. طور سینا، و طور زیتا «۹»، و لبنان، و جودی، و حری. و اساس و قاعده از کوه حری بود. چون به جای سنگ سیاه رسید، هر سنگ که بر وی می نهاد جای نمی گرفت و می افتاد. اسماعیل برفت تا طلب سنگی کند در خور آن جایگاه. تا او برفته بود، جبریل - علیه السلام - بیامد و ----- (۱). مر به. (۲). مب: ندارد، دیگر نسخه بدلها سخت. (۳). لب، مر: برفت. (۴). مب: ندارد، دب، آج، لب، فق، مر: بزد. (۵). دب، آج، لب، فق، مر رقم. (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۲۶. (۷). آج، لب، فق: بنایی. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: پیش از آن. (۹). لب، فق: طور زیتان. صفحه: ۱۶۹ سنگ در جای خود نشاند. و به یک روایت چون به جای سنگ رسید، گفت «۱»: برو سنگی نیکو بجوی و بیار که اینکه در برابر روی مردمان خواهد بود. برفت و چند سنگ بیآورد، ابراهیم هیچ نپسندید. از کوه ابو قییس آواز آمد که: یا ابراهیم؟ تو را بنزدیک من ودیعتی هست بستان. ابراهیم بیامد و سنگ بر گرفت، وفق «۲» آن جایگاه بود نه کم و نه بیش. بهری دیگر از مفسران گفتند: خدای تعالی هفت فریشته را [۱۴۷-پ] بفرستاد تا ابراهیم را یاری دادند بر بنای خانه. چون فارغ شدند، گفتند: رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا، و اینکه از جمله آن مواضع است که قول در او حذف کردند، تقدیر اینکه است: یقولان رَبَّنَا، و آن محذوف «۳» در

(۱۶) آیه ۱۲۳. (۴). مب: مصاهرون. (۵). همه نسخه بدلها و خفتن. (۶). همه نسخه بدلها عبارت «بگزارد و روی» را: ندارد. صفحه: ۱۷۲ مشعر آمد و به موقف بایستاد. آنگاه به منا آمد و سنگ بینداخت و مناسک تمام کرد و بازگشت و اسماعیل را آن جا رها کرد، و او با شام شد و آن جا وفاتش بود- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ جَمِيعِ اَنْبِيَاءِ اللهِ وَ رَسَلِهِ. آنگاه دعا کرد که وَ تَبَّ عَلَيْنَا، بار خدایا توبه ما بپذیر. و بیان کردیم که توبه پیغامبران بر سبیل خضوع و خشوع و انقطاع با خدای بود، و غرض تحصیل ثواب، چه ایشان را گناهی نبود که به توبه ساقط شود. محمّد جریر گفت: اصل توبه رجوع باشد من مکروه الی محبوب «۱»، از اینکه جا بود توبه بنده با خدا از معاصی، و توبه خدای بر بنده «۲» که رجوع کند به او از عذاب با رحمت. و اصم گفت که: ممکن باشد که توبه راجع باشد با ذریت او که ایشان معصوم نبودند، و در آیت ذکر فرزندان رفت وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُّسْلِمَةٌ لَّكَ، و اینکه وجه قریب است. آنگاه ثنای خدای گفتند: إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ، تو خداوندی «۳» که قبول توبه بکنی از تائبان و بر ایشان رحمت کنی، و در آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی متفضّل است به قبول توبه برای آن «۴» که رحیم با تواب مقرون بکرد، چه اگر واجب بودی به خلاف اینکه بودی که فاعل واجب را نگویند رحمت می کند به کردن واجب، و نیز در دعا گفتند: رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ، اینکه دعا خاص «۵» است ایشان را به فرستادن رسول ما- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- و اینکه آن است که رسول- علیه السّلام- گفت: انا دعوة ابي ابرهيم و بشرى عيسى. در روایت خالد بن معدان الكلاعى آمد که: جماعتی از صحابه، رسول را گفتند- علیه و اله السّلام: اخبرنا عن نفسك، فقال: انا دعوة ابي ابرهيم و بشرى عيسى. عرباض بن ساریة «۶» السّلمی گفت: از رسول- علیه السّلام- شنیدم که می گفت: ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: الی المحبوب. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن بود. (۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: خداوندی. [.....] (۴). مج، وز را. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دعای خواص. (۶). اساس: سابع، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۱۷۳ «۱» «۲» «۳» «۴» ائی عند الله لخاتم النبیین و انّ آدم لیتجدل فی طینته و سوف أتبنکم بتأویل ذلک انا دعوة ابي ابرهيم و بشرى عيسى و رؤیا ائی [أنه] خرج منها نور اضاءت به قصور الشّام گفت: من نزدیک خدای [۱۴۹- ر] خاتم پیغمبران بودم- علیهم السّلام- و آدم به خاک خلقت خود خاک آلود بود، و شما را خبر دهم به تأویل آن، من به دعای پدرم ابرهیم و بشارت عیسی و خواب مادرم که در خواب دید که نوری از وی جدا شد که قصور شام به آن روشن شد. و دلیل بر آن که مراد به اینکه پیغمبر رسول ماست- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- آن است که: اینکه دعا در مکه رفت، و مراد به «فیهم» عرب است، و به «منهم» همچونین. خدای تعالی دعای ایشان اجابت کرد و پیغامبری را بفرستاد از عرب از معروفتر قبیله‌ای، و در میان ایشان زاده و پرورده، که او را شناختند، و نفس و نسبت «۵» او دانستند تا به قبول قول او نزدیکتر باشند «۶». یَتْلُوا عَلَيْهِمْ آیاتِک، آیات تو بر ایشان خواند، یعنی از قرآن، و ایشان را حکمت آموزد یعنی شریعت و گفته‌اند: تأویل متشابه آموزد ایشان را، و گفته‌اند: مراد به حکمت سنت است. ابن زید گفت: علم الدّین، و اینکه اقوال متقارب المعنی است. وَ يُزَكِّيهِمْ، ایشان را تزکیه کند، یعنی استدعا کند ایشان را با کارهایی که به آن مزکی و مطهر شوند، و «۷» معنی آن است که: ایشان را پاکیزه بکند از شرک و گناهان. و گفته‌اند که: چون بر شرایع کار کنند حکم کند «۸» به زکا «۹» و طهارت ایشان، و ایشان را از کی «۱۰» خواند، و اینکه جمله دعاها در حق فرزندان خود می کند که از نسل اسماعیل باشند. آنگاه در آخر دعا ثنا گفت بر خدای- عزّ و جل- گفت: إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، که تو خداوندی قادر بر آنچه خواهی، ممتنع از هر چه نقص باشد. و ----- (۱). اساس: به صورت «عبد الله» هم خوانده می شود، وز: عبد الله. (۲). آج، لمنجدل. (۳). اساس: در حاشیه افزوده «بشاره»، مج، وز، دب، آج، لب، فق: بشاره. (۴). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۵). مج، وز، دب، مر: نسب. (۶). دب: بود، مر: باشد. (۷). همه نسخه بدلها گفته‌اند. (۸). دب: کنند. (۹). آج: زکات. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مر: زکی، مرا بزرگی. صفحه: ۱۷۴ اصل عزّت در لغت شدت باشد، يقال: تعزّز لحم النّاقه اذا اشتدّ، و يقال: عزّ علی، ای شق، قال «۱»: اجد اذا ضمّرت تعزّز لحمها

و اذا تشدّ بنسعها لا تنبس و منه قوله تعالى فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ (۲)، ای قویناهما، و محلّ اینکه افعال من قوله: يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ، نصب است لكونها صفات للرسول في قوله: «رسولا- منهم» و حكيم و عالمی محكم كار و درست کرداری، و بیان اینکه برفت از پیش اینکه- و الله ولي التوفيق. و مَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ، رغب فيه، ضدّ آن باشد که رغب عنه، رغب فيه، خواست. و رغب عنه، نخواست و دور شد از او می گوید: و کیست که رغبّت کند از دین «۳» ابراهیم و رد کند آن را و ناخواست؟ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ، اَلَّا مَنْ جَهَلَ قَدْرَ نَفْسِهِ، اَلَّا خَوِشْتَن نَشْناسی «۴»، و آن کس که قدر خود نشناسد غیر خود را [۱۴۹-پ] چگونه بشناسد؟ اصم گفت: معنی آن است که اَلَّا کافری، برای آن که چون خود را نشناسد خدای را نشناسد، من قوله- علیه السّلام: من عرف نفسه فقد عرف ربه، و قوله: اعرفکم بنفسه اعرفکم برّبه. ابو علی گفت: معنی آن است که آنان که راغب بودند از دین محمّد، راغب بودند از دین ابراهیم، و محمّد- علیه السّلام «۵»- که آمد به عزّ و شرف و اعلاء کلمت و رفع منزلت ایشان آمد، آن کس که از اینکه روی بگرداند و دور شود اَلَّا سفیهی نباشد. ابو عبیده گفت: معنی آن است اَلَّا من اهلک نفسه و اوبقها، اَلَّا آن که خویشتن را هلاک کند «۶». از عبد الله عباس روایت کردند که: اَلَّا من خسر نفسه، [اَلَّا آن که خود را زیان کند] «۷»، و قطرب گفت: معنی آن است که: اَلَّا من كان سفیها فی نفسه، اَلَّا ----- (۱). آج الشّاعر. [.....]

(۲). سوره یس (۳۶) آیه ۱۴. (۳). مج اسلام. (۴). مب: شناسیمی. (۵). مج: علیهم السّلام. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن که خویشتن رها کند به دست خود تا هلاک شود. (۷). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. صفحه: ۱۷۵ آن که به خویشتن در سفیه باشد. و لقد اصطفیناه فی الدّنیاء، و ما ابراهیم را در دنیا برگزیدیم بر اهل روزگارش و بر «۱» بسیاری پیغمبران، و او در آخرت از جمله صالحان باشد، یعنی پایه و منزلت صالحان دارد در استحقاق منازل و درجات و غرفات. و گفته اند که: اجابت دعای ابراهیم است آن جا که گفت: رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَ اَلْحَقْنِي بِالصّالِحِينَ «۲»، گفت: بار خدایا مرا به صالحان در رسان، خدای تعالی گفت: او در آخرت بنزدیک من از جمله صالحان است تا بداند که دعای او به اجابت مقرون باشد «۳».

[سوره البقره (۲): آیات ۱۳۱ تا ۱۴۱]

[اشاره]

إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمَ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۳۱) وَ وَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمَ بَنِيهِ وَيَعْقُوبَ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۳۲) أَمْ كُنتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتَ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَ إِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۱۳۳) تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ لَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۳۴) وَ قَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۳۵) قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ وَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ وَ مَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۱۳۶) فَإِنِ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَ إِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۱۳۷) صَبَّغَهُ اللَّهُ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صَبْغَةً وَ نَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ (۱۳۸) قُلْ أَ تُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَ هُوَ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمْ وَ لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ (۱۳۹) أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى قُلْ أَ أَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمْ اللَّهُ وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّن كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۱۴۰) تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ لَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۴۱)

[ترجمه]

چون گفت او را خدای او که اسلام آر، گفت: اسلام آوردم خدای جهانیان را. و وصایت کرد به آن ابراهیم پسرانش را و یعقوب ای پسران من خدای بگزید برای شما دین ممیرید^(۴) و اَلّ شما مسلمان باشی. [۱۵۰-ر] یا بودی حاضر چون حاضر آمد یعقوب را مرگ، گفت پسرانش را چه پرستی^(۵) از پس من! گفتند: پرستیم خدای تو را و خدای پدران تو ابراهیم و اسماعیل و اسحاق یک خدای را، و ما او را گردن نهاده‌ایم. آن امتی اند جماعت که بگذشتند^(۶)، ایشان راست آنچه کردند، و شما راست آنچه کردی، و نپرسند شما را از آنچه ایشان کرده باشند. [۱۵۰-پ] و گفتند: باشی جهود یا ترسا تا راه یابی، بگو: دین -----

(۱). همه نسخه بدلها: روزگار سرور. (۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۸۳. (۳). همه نسخه بدلها: شد. (۴). مع، وز، دب: بمیرید، آج، لب: لب: می پرستی / می پرستید. (۶). دب، آج، لب: بگذاشتند. صفحه: ۱۷۶ ابراهیم مسلمان^(۱)، و نبود از انباز گویان. بگوئید: ایمان آوردیم به خدای و آنچه فرستادند به ما و آنچه فرستادند به ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان او، و آنچه دادند موسی و عیسی را، و آنچه دادند پیغامبران را از خدای ایشان، جدا نکنیم میان یکی از ایشان، و ما او را مسلمان ایم. اگر ایمان آرند به مانند آن که ایمان آوردی به آن، راه یافتند، و اگر برگردند ایشان در خلاف اند. کفایت کند تو را ایشان^(۲) خدای، و او شنوا و داناست [۱۵۱-ر]. دین خدا و کیست نکوتر از خدا به دین، و ما او را پرستنده ایم. بگو خصومت می کنی با ما در خدا، و او خدای ماست و خدای شما، و ما راست کردار ما، و شما راست کردار شما، و ما او را ایم خالص کننده عملها^(۳). [۱۵۱-پ] یا می گویی که ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان او^(۴) بودند جهودان و^(۵) ترسایان، بگو شما به دانی^(۶) یا خدای، و کیست بیداد گرتتر از آن که پنهان کند گواهی نزدیک او از خدا، و نیست خدای غافل از آنچه شما می کنی. ----- (۱). اساس کلمه «ضیفا» را به معنی مسلمان آورده است. (۲). مع را. [.....] (۳). مع، وز، دب، آج، لب: عمل. (۴). مع، وز، دب، آج، لب: یعقوب. (۵). مع، وز: یا. (۶). مع، وز: بدانی. صفحه: ۱۷۷ آن جماعتی اند که گذشتند، ایشان راست آنچه کردند و شما راست آنچه کردی، و نپرسند شما را از آنچه ایشان کرده باشند. اینکه یازده آیت است^(۱)، قدیم-جل-جلاله-در اینکه آیت بیان کرد که سبب آن که ابراهیم^(۲) را برگزید^(۳) در دنیا و در آخرت از جمله صالحان کرد آن بود که او را گفت: ای ابراهیم؟ اسلام آر و تن بده و گردن بنه. عبد الله عباس گفت: حق تعالی اینکه امر او را آنگاه کرد که از غار بیرون آمد، او در نگرید^(۴) ماه و آفتاب و ستاره دید، نظر کرد در او و علمش حاصل شد به حدوث او و احتیاج آن به محدث، گفت: أَسَلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ، چنان که آن جا گفت: إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ^(۵). بعضی دگر گفتند: اینکه امر او را پس از آن کرد که او اسلام آورده بود، و لکن او را گفت: استقامت کن، و بر اینکه که داری بایست و از اینکه بر مگرد. کلیبی و ابن کیسان گفتند: مراد آن است که دین خالص کن خدای را به توحید. عطا گفت: معنی آن است که خود را به خدای^(۶) تسلیم کن، و بعضی دگر گفتند: معنی آن است که خدای را خاشع باش و منقاد^(۷) فرمان او را، و اینکه اختیار ابو علی است، گفت^(۸): گردن نهادم و منقاد شدم خدای جهانیان را. آنگه قدیم-جل-جلاله-باز نمود که: ابراهیم-علیه السلام-تا زنده بود خلق را دعوت کرد^(۹). چون وقت وفاتش بود اندرز کرد فرزندان را به آن^(۱۰). مفسران خلاف کردند در آن که کنایت با چه راجع است. عبد الله عباس گفت: مراد کلمه اخلاص است لا اله الا الله، و اینکه ضمیر قبل الذکر باشد، چنان که ----- (۱). همه نسخه بدلها: قوله إذ قال له ربّه أسلم (۲). همه نسخه بدلها: او. (۳). همه نسخه بدلها و. (۴). دب، فق، آج، لب، مب، مر: نگریت. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۷۹. (۶). آج، لب، فق، مب، مر خالص کن آنگه. (۷). مر شو. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: اینکه اختیار کن ابو علی گفت. (۹). همه نسخه بدلها: می کرد. (۱۰). چاپ شعرانی (۳۳۷/۱) وَ وَصَّى بِهَا [.....] صفحه: ۱۷۸ گفت: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ...^(۱) حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ^(۲)، و قرآن را و آفتاب را [۱۵۲-ر] در آیات ذکری رفته نیست، و چنان که طرفه گفت: علی مثلها امضی اذا قال صاحبی

الا لیتنی افدیک منها و افتدی [منها] (۳)، ای من الفلأه، و آن را ذکر می‌نماید. اصم گفت: راجع است به آن کلمه که او گفت و هی قوله: أَسَلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ. ابو عیبده (۴) گفت: کنایت راجع است با ملت، و گفته‌اند راجع است با وصیت، ای وصی بوصیته، و مفضّل گفت: راجع است به اطاعت، و ابن عامر و نافع خوانند: «اوصی» بالالف، و ابو عیبده گفت: در مصحف عثمان به «الف» است. و اوصی و وصی به یک معنی باشد. و گفته‌اند: اوصی یک بار فعل باشد، و وصی تکثیر (۵) فعل را باشد، یعنی اوصی مرّه بعد از دیگری، یک بار پس از دیگر وصایت کرد، و افعال و فعل به یک معنی بسیار است، قال الله تعالی: فَمَهَّلَ الْكَافِرِينَ أَمَهُلَهُمْ زُرُودًا (۶). بینه، پسرانش را، و آن هشت پسر بودند: اسماعیل و مادرش هاجر بود، و اسحاق و مادرش ساره بود، و مدین و مداین و یقشان (۷) و زمران و یسحق و شوح (۸)، و مادر اینان جمله قطور بنت یقطن الکنعانیه بود، ابراهیم او را از پس وفات ساره به زنی کرد، و مهین (۹) فرزندان او اسماعیل بود و آنگاه اسحاق، و آنگاه اینان بودند. قوله (۱۰): «يَعْقُوبُ» و تقدیر اینکه است که (۱۱): «وَصِيَّ بِهَا يُضَا يَعْقُوبُ بَنِيهِ، و يعقوب نیز پسران خود را اینکه وصیت کرد. عبد الله عباس گفت: يعقوب را برای آن يعقوب خواندند که ولادت او به عقب ولادت عیص (۱۲) بود برادرش، و اسحاق را اینکه دو فرزند بودند: یکی عیص و یکی يعقوب، و به روایتی آن است که: يعقوب و عیص هم شکم بودند، و مادر اول به ----- (۱). سوره قدر (۹۷) آیه ۱. (۲). سوره ص (۳۸) آیه ۳۲. (۳-۱۰). اساس: ندارد، از میج افزوده شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابو عیبده. (۵). وز: تکسر، مر: به کسر، مب: تکسیر. (۶). سوره طارق (۸۶) آیه ۱۷. (۷). دب: یقطان، مر: نفسان. (۸). میج: سرح. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مهترین. (۱۱). همه نسخه بدلها: و. (۱۲). میج: عمیص. صفحه: ۱۷۹ عیص بار بنهاد و يعقوب بر اثر او، قابضا علی عقبه (۱)، پاشنه او در دست گرفته. و گفتند: يعقوبش برای آن خواندند که عقبش بسیار بود، و او را دوازده پسر بودند (۲): روبیل و او فرزند مهین (۳) بود، و شمعون و لاوا (۴)، و یهودا، و ریالون، و یسجر، و دان، و تقاتالی (۵)، و جاد و اشرف، و یوسف و بنیامین. یا بنی و اینکه جا نیز «قال» محذوف است، قال یا بنی با «ان» و تقدیر چنان که: ان یا بنی و در مصحف ابی و عبد الله مسعود «ان» نوشته است. و گفتند: «ان» مضمّر است فی قوله: يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ الْاُنثِيَيْنِ (۶) وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ (۷)، ای انّ لهم مغفرة، قال الشاعر: انّی سآبدی لك فيما ابدی

لی شجنان شجن بنجد

شجن لی ببلاد الهند [۲۵۱-پ] و تقدیر آن است که: انّ لی شجنین. إنّ الله اصطفی، «ان» برای تقدیر قول است - چنان که بیان کردیم - چه از پس قول «ان» باشد، و آن کس که به جای «قال»، «ان» تقدیر کند گوید در ندا معنی قول باشد، یعنی فی قوله؟ «یا بنی» برای آن که ندا قول باشد با رفع صوت، ای، اختار. لکم الدین، خدای تعالی برای شما دین مسلمانی اختیار کرد. فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، در ظاهر نهی (۸) تعلق به مرگ دارد، و مرگ از فعل و اختیار ایشان نباشد، و لکن به معنی نهی از مخالفت اسلام است برای آن که «الّا» اینکه جا برای اثبات است بعد نفی، و «واو» حال راست، یعنی نبادا که مرگ به شما آید و حال و صفات شما جز مسلمانی بود، یعنی مادام باید تا بر مسلمانی باشی تا چون مرگ به شما رسد بر هر حال از احوال شما را بر مسلمانی یابد (۹)، و اینکه از جمله کلام فصیح ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عقبیه. (۲). همه نسخه بدلها: بود. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مهتر. [.....] (۴). همه نسخه بدلها: لاوی. (۵). همه نسخه بدلها: یقتالی. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۱. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۹. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نفی. (۹). لب، مب: باید. صفحه: ۱۸۰ است. مُسْلِمُونَ، قیل: موحدون، و قیل: مخلصون، و قیل: مفوضون، کار خود با خدای افکنده. قوله: أم کنتم شهداء إذ حصر يعقوب الموت، و روایت کرده‌اند که: يعقوب را چون اجل نزدیک رسید، فرزندان او حاضر آمدند. يعقوب یوسف را گفت: ای یوسف؟

تو دانی منزلت خود در دل من، و آن که من برای تو چه غم و اندوه دیده‌ام! و خدای تعالی آن غم بر من به سر آورد و به سرور بدل کرد و امروز روز فراق و جدایی من است از تو، و من با جوار رحمت خدای می‌شوم، و روح من با نزدیک ارواح انبیا می‌رود. پسرانت را: افریم» ۱ و می‌شما را پیش من آر تا ایشان را اختصاص کنم به فضلی که جز ایشان را نباشد. ایشان را حاضر کرد. یعقوب گفت: من شما را از جمله اسباط کردم، و اسباط فرزندان یعقوب بودند، یعنی من شما را با آن که فرزند زاده‌ای، بمتاب فرزند کردم، امّیا در منزلت و امّیا در میراث. آنگه گفت: یا «۲» یوسف دستها بیار «۳» و بر پهلوهای من نه و مرا در بر گیر که من با پدرم همچونین کردم، و پدرم اسحاق با پدرش ابراهیم همچونین کرد، یوسف همچنان کرد. آنگه گفت: چون مرا دفن کرده باشی، مرا «۴» هشتاد روز رها کن، آنگه مرا برگیر از اینکه جا و با نزدیک پدرم و جدّم بر، که پدر و جدّم در یک گورند، و مرا نیز در آن جا نه تا از ایشان جدا نباشم. آنگه فرزندان را گفت و خویشان را که: به سلامت بروی، و مرا با یوسف رها کنی تا وصیتی که هست با او بگویم. ایشان برفتند و او یوسف را وصایت کرد به وصایا که خواست «۵»، و گفت: برادران «۶» نکودار اگر چه ایشان با تو زشتی کردند. یوسف - علیه السّلام - [۱۵۳-] وصیت او بپذیرفت و یعقوب با پیش خدای شد، و یوسف او را دفن کرد. و چون هشتاد روز بر آمد، بفرمود تا او را برگرفتند و با زمین کنعان بردند با نزدیک پدر و جدّش اسحاق و ابراهیم - علیهم الصّلاه و السلام.

----- (۱). دب، آج، لب، مب: اوریم، فق؟ آور، مر: آوردیم. (۲). مج، وز، مب، مر: با. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیاور. (۴). مج: مراد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به وصیتی که داشت. (۶). همه نسخه بدلها، بجز دب را. صفحه: ۱۸۱ سبب نزول آیت آن بود که: جهودان دعوی کردند که یعقوب آن روز که او را وفات رسید، فرزندان را به جهودی وصایت کرد، حق تعالی رد کرد بر ایشان، گفت: أم کُنتُم شُهَدَاءَ، شما حاضر بودی که یعقوب را اجل حاضر آمد! کلبی گفت: سبب وصایت یعقوب آن بود که او در مصر شد، اهل مصر بعضی بت پرست بودند و بعضی آتش پرست، گفت: نبادا! «۱» که فرزندان او به آن میل کنند، نزدیک مرگ ایشان را حاضر کرد و گفت: ما تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي، عطا گفت: خدای تعالی یعقوب را مخیر بکرد از میان مرگ و زندگانی و با همه پیغامبران همچنان کرد. یعقوب اختیار مرگ کرد و گفت: چندان مهلت می‌خواهم تا وصیت کنم. آنگه بیامد و فرزندان را جمع کرد و گفت: ما تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي. «ام» بیان کردیم که معادل همزه استفهام بود. اگر گویند: اینکه جا با چه معادله می‌کند جواب آن است که گوئیم: یک وجه آن است که بیان کردیم پیش از اینکه که «میم» صله است، و معنی آن است که: اکنتم شهداء. وجهی دیگر آن است که: معادل استفهامی است در کلام مضمّر و محذوف، و تقدیر آن است که: اقلتم ذلک تخزّصا و افکا ام کنتم شهداء، اینکه دروغی است که می‌گویی؟ یا «۲» حاضر بودی آن جا که یعقوب را مرگ حاضر آمد و وصایت کرد. و «ما» استفهامیه است. من بَعْدِي، ای من بعد موتی، و بر قول اوّل خطاب با جهودان است، و بر قول دیگر مفسّران خطاب با صحابه رسول است، ایشان جواب دادند که: نَعْبُدُ إِلَهَكَ، ما خدای تو را پرستیم. و إِلَهَ آبَائِكَ، و خدای پدران تو را، و اینکه اضافت اختصاص باشد از دو وجه: یکی آن که: خدای که تو را و ایشان را به پیغامبری بفرستاد، پس اینکه وجه اختصاص دارد به ایشان دون دیگران. و وجهی دیگر آن که: خدای که تو و پدران تو او را پرستیدی «۳» و خلقان بر ضلالت و عبادت اصنام و جز آن از طواغیت بودند. ----- (۱). مب: مبادا. (۲). دب، آج، لب،

مب، مر، فق: شما. [.....] (۳). دب، آج، فق، مب، مر: پرستیدندی، لب: پرستیدندی. صفحه: ۱۸۲ آنگه در «۱» تفصیل «۲» پدران ابراهیم را و اسماعیل و اسحاق را برداد، و اسماعیل پدر نبود عم بود، و عرب عم را پدر خواند از آن جا که به حرمت «۳» داشت به جای پدر بود، و از اینکه جا گفت رسول - علیه السّلام - روز بدر عبّاس را: ردّو علیّ ابی، پدر مرا با نزدیک من آرید، یعنی عمّش عبّاس را [۱۵۳-پ]، و نیز خاله «۴» را مادر خوانند، چنان که در قصّه یوسف گفت: وَ رَفَعَ أَبُو يَهُدَى عَلَى الْعَرْشِ «۵» وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ... «۶» إِلَهًا وَاحِدًا، نصب او بر حال باشد از «نعبد». وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ، ای مخلصون، و در آیت دلیل است بر استحباب و ترغیب در وصایت «۹». و آنگه خدای - جلّ جلاله - بر اینکه پیغامبران ثنا کرد به کار بستن وصیت و خلل ناکردن به او، و از پس ایشان

پیغامبران خواستند بودن و کتابها و شرعهای ناسخ با همه روا نداشتند خلل کردن (۱۰) وصیت، رسول ما - صلی الله علیه و آله - که خاتم و آخر پیغامبران بود، و از پس او دگر پیغامبر نخواست بودن کی روا باشد که خلل کند به وصیت! تِلْكَ أُمَّةٌ، عبد الله عباس گفت: جماعت و امت بر وجوه مختلف آمد: به معنی امام و مقتدا باشد فی قوله: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً (۱۱) إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ (۱۲) وَادَّكَّرَ بَعْدَ أُمَّةٍ (۱۳) وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ (۱۴). ----- (۱). آج، لب، فق، مب: ندارد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب: تفصیل دارد، مر: تفضّل دادند. (۳). دب، آج، مب، فق، مب، مر پدر. (۴). دب، آج، فق: خواله. (۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۰۰. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۷۴. (۷). همه نسخه بدلها: پیغامبران/ پیغمبران. (۸). مب، مر تعالی. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: وصیت. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر به. (۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۰. (۱۲). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۳. (۱۳). یوسف (۱۲) آیه ۴۵. [.....] (۱۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۳. صفحه: ۱۸۳ و «أُمَّةٌ»، امّ باشد یعنی مادر، و امت قامت باشد، یقال: فلان حسن الامّة، ای القامة، فی قول الشاعر: و انّ (۱) معاویة الاکرمی

ن حسان الوجوه طوال الامم ای القامات. قد خلت، که گذشتند، یعنی ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان ایشان. لها ما کسبت، ایشان راست آنچه کردند. حق تعالی در اینکه آیت بیان عدل خود کرد و آنچه (۲) او ثواب عمل کسی به کسی دگر ندهد، و به گناه کسی کسی دیگر را نگیرد. گفت: کار ایشان ایشان راست و کار شما شما را، ایشان را از شما نپرسند و شما را از ایشان نپرسند، پس هر کسی (۳) را کرده خود جزا دهند، چنان که گفت: کُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ (۴) و: کُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ (۵)، وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى (۶) امّ کُنْتُمْ شُهَدَاءَ. آنگاه گفت: احسب که چنین است شما را از آن چیست، شما را از عمل او نپرسند و او را از عمل شما، و اینکه وجهی نیکوست. وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا، و اینکه حکایت است از جهودان و ترسایان درهم پیخته چنان که بیانش در آیات مقدم برفت، یعنی جهودان گفتند: جهود باشی، و ترسایان گفتند: ترسا باشی. آنگاه در آیت چنین نهاد که: امّیا اینکه و امّیا آن، یعنی اگر از اینان شنوی مدح ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: فان. (۲). مج، وز: آن که. (۳). مج، وز: بل هر نفسی را، آج، لب، فق، مب، مر: هر نفسی را. (۴). سوره مدثر (۷۴) آیه ۳۸. (۵). سوره طور (۵۲) آیه ۲۱. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۴. صفحه: ۱۸۴ جهودی گویند، و اگر از ایشان شنوی مدح ترسایی گویند، برای اینکه لفظ «او» گفت. و قوله: «تهتدوا»، مجزوم است به جواب امر که کلام متضمن معنی شرط و جزاست، و تقدیر چنین است: فانکم ان تکونوا کذلک تهتدوا. آنگاه حق تعالی مسلمان را پیاموخت که جواب جهودان و ترسایان چگونه دهی: قُلْ بَلْ مَلَّةٌ إِبْرَاهِيمَ، و نصب او بر فعلی مقدر بود، و معنی آن که: بَلْ تَتَّبِعْ مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ وَ نَعْتَقِدُ مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ. حَنِيفًا، نصب او بر حال است، در معنی او خلاف کردند. بعضی اهل لغت گفتند: حنیف مایل باشد، و احنف گویند آن را که انگشتان او به جانب وحشی میل دارد، و معنی آن که: ما مایلیم و عدول کرده از دینی که جز دین مسلمانی است. و بعضی دگر گفتند که: حنیف مستقیم باشد، و از اینکه جا احنف گویند آن را که قدم او راست بود، همه پای او بر زمین نشیند در وقت ایستادن، یعنی ما بر استقامت دین مسلمانی ایم (۱). و ابو علی جمع (۲) کرد میان هر دو قول و گفت: اصل حنف استقامت باشد، و کژی را بر سبیل تفأل حنف خوانند، چنان که اعمی را بصیر خوانند، و بیابان را که مهلکه باشد مفازه، و مار گزیده را که بیم هلاکش بود سلیم، چنان که شاعر گفت، اعنی طائی در وصف پیری: دَقَّةٌ فِي الْحَيَوَةِ تَدْعِي جَلَالًا

مثل ما سمی اللدیع سلیمان عبد الله عباس گفت: ملت ابراهیم در نماز روی به کعبه کردن است، و در حج طواف خانه و مسح ارکان، و استلام حجر، و وقوف بالموقفین، و رمی الجمار، که ابراهیم و آنان که بر ملت او بودند اینکه کار را بستند. قتاده گفت: حنیفیه (۳) تحریم نکاح محرّمات باشد و ختنه کردن. مقاتل گفت: حنیفا، ای مخلصا، و مجاهد گفت: حنیفا، ای متبعا. و ما کان مِنَ الْمُشْرِكِينَ،

و ابراهیم از جمله مشرکان نبود، و جهودان و ترسایان مشرکند به آن که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد که: -----

(۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: مسلمانیم. (۲). اساس: به صورت: «منع» هم خوانده می‌شود.

(۳). مج، وز، دب، آج: حنیفه. صفحه: ۱۸۵ و قَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرُ ابْنِ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ (۱) لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ (۲). آنگاه گفت: جواب جهودان دهی و بگویی [۱۵۴-پ] که: آمَنَّا بِاللَّهِ، ما به خدای ایمان داریم. و مَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا، و آنچه به ما آورده‌اند یعنی قرآن، و مَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا إِبْرَاهِيمَ، یعنی صحف ابراهیم، و آن ده صحیفه بود که بر ابراهیم - علیه السلام - فرود آمد، و کتاب اسماعیل و اسحاق و یعقوب (۳) همان بود، و اگر چه «واو» ایجاب ترتیب نکند، حق تعالی در آیت ترتیب نگاهداشت اسماعیل را از پس ابراهیم، برای آن تقدیم کرد که او فرزند مهتر بود پس از او اسحاق، پس از او یعقوب را که فرزند اسحاق بود، پس از آن اسباط را که فرزندان یعقوب بودند. محمد بن اسحاق گوید: یعقوب دختر خال خود را «لیا» بنت «لیان» به زنی کرد، و از او شش پسر آورد. چون «لیا» فرمان یافت، یعقوب خواهر او راحیل را به زنی کرد و از او یوسف و بنیامین آورد، و دو سَریت (۴) داشت چهار فرزند از ایشان آورد (۵)، اینکه دوازده سبط بودند. و به روایتی، دیگران هر دو فرزند از مادری بودند - و الله اعلم. و اسباط در بنی یعقوب چنانند که قبایل در بنی اسماعیل، به نام مختلف‌اند تا فرق و تمیز باشد در میان فرزندان ایشان. و سبط در لغت نواده (۶) بود، اعنی فرزندزاده. از اینکه جا حسن و حسین را سبطا (۷) رسول الله - علیه و علیهما السلام - گویند. و اصل او در لغت درختی بود شاخه‌ها در هم پیچیده، کذا ذکره ابو سعید الضَّریر. آنگه موسی و عیسی را جدا کرد برای آن که دین ایشان و کتاب ایشان و شرع ایشان دگر بود. دگر آن که: جهودان و ترسایان را به ایشان اختصاص بود تا بدانند که مصطفی - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - به پیغامبر و کتاب ایشان ایمان می‌دارد، و او را عَصَبِیت (۸) و مکافات بر آن نمی‌دارد که کفر آرد به ایشان، چون درست شده است که ایشان پیغامبران خدا بودند، و کتابهای ایشان حق بود. ----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۷۳. (۳). همه نسخه بدلها و اسباط. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: دو سر پوشیده. [.....] (۵). آج، لب، فق، مب، مر: چهار شدند از راحیل. (۶). دب: نوازه، فق: نوازده، مب: نوزده. (۷). دب، آج، مب: سبط. (۸). مر: عصبت. صفحه: ۱۸۶ و أُوتِي، اعطِي مِنَ الْاِيْتَاءِ وَهُوَ الْاِعْطَاءُ، و مراد به آنچه ایشان را دادند، اعنی موسی و عیسی را توریت و انجیل است. و مَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ، و آنچه پیغامبران را دادند از خدای ایشان از کتابها و شرایع. لَا نَفَّرُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ، ما از میان ایشان فرق نکنیم در باب پیغامبری و راست گویی و حَقِّي آنچه از خدای تعالی آوردند، و مراد نه آن است که تفضیل نهمیم بعضی را بر بعضی، بل مراد آن است که در باب ایمان فرق نکنیم، چنان که شما که جهودانی (۱) کردی و گفتی، نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنُكْفِرُ بِبَعْضٍ. وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ، و ما او را مستسلم و منقادیم، یعنی خدای را - جل جلاله. و ابو مسلم گفت: روا باشد که ضمیر عاید باشد با جمله آنچه در مقدمه رفت، آنگه ضمیر را برای آن تذکیر کرد که آن خواست، و نحن لذلك. سفیان ثوری را گفتند: مرد، کی مسلمان باشد! گفت: آنگه که چون از او پرسند [۱۵۵-ر] که به چه ایمان داری! بگوید که: امنت بالله، و مَا أَنْزَلَ إِلَيْنَا - الی قوله: وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ، و اینکه آیت برخواند. فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا، سبب نزول اینکه آیت آن بود که: چون رسول - علیه السلام - آیت مقدم بر جهودان و ترسایان خواند، چون به ذکر عیسی رسید جهودان را خوش نیامد و ترسایان (۲) نیز، گفتند: حکم عیسی دیگر است، او پیغامبری نبود چون دیگر پیغامبران، بل پسر خدا بود - تعالی اللهُ عن ذلك علواً کبیرا - خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اگر جهودان و ترسایان ایمان آرند به مانند آنچه شما ایمان داری، مهتدی‌اند و راه راست یافته (۳). عبد الله عباس گفت: «مثل» زیادت است، و در قراءت او چنین است: «فان امنوا بما امنتم به»، گفت: ایمان به خداست، و خدای را مثل نیست. گفت، و مانند اینکه آن است که گفت (۴): لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (۵)، و المعنی: لیس کهو (۶)، و مانند اینکه قول شاعر است: -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: جهودی. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۳). دب، آج، لب، فق، مب: یافته‌اند، مر: یافتند. (۴). وز: ندارد. (۵). سوره شوری (۴۲) آیه ۱۱. (۶). مج، وز، دب، آج، لب: کهود. صفحه:

۱۸۷ یا عاذلی دعنی من عدلکا

مثلی لا یقبل من مثلکا ای، انا لا اقبل منک. بعضی دگر گفتند: «بی» (۱) «زیادت است، تقدیر اینکه است» (۲): «فان امنوا مثل ما امنتم»، و «ما» مصدری باشد، یعنی مثل (۳) ایمانکم، تشبیه در ایمان شده باشد نه در آن که ایمان بدوست، و اینکه وجه ملیح است. و وجه اول هم نیکوست، و معنی آیت بر یکی از اینکه دو وجه مستقیم شود. و **إِنْ تَوَلَّوْا**، اگر برگردند و اعراض کنند و ایمان بر اینکه وجه نیارند، **فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ**. عبد الله عباس و عطا و اخفش گفتند: فی خلاف، یقال: شاق فلان فلانا مشاقه و شاقا اذا اخذ فی شق خلاف شق صاحبه، دلیله قوله: لا یجر منکم شقاقی (۴) **إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ** (۵) **ذَلِكِ بَأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ** (۶) **فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ**، آنکه حق تعالی رسول را - علیه السّلام - تسلّی داد، گفت: نگر (۷)؟ دل در بند اینان نداری که خدای تعالی تو را کار اینان کفایت بکند، یعنی جهودان و ترسایان. و «سین» استقبال راست که فعل خالص بکند به مستقبل، و «کفی» متعدّی به دو

----- (۱) بی / با. (۲) مب، مر که. (۳) مج: مثله. (۴) سوره هود (۱۱) آیه ۸۹. [.....] (۵) سوره نحل (۱۶) آیه ۷. (۶) سوره انفال (۸) آیه ۱۳. (۷) آج، لب، فق، مب، مر: در نگر. صفحه: ۱۸۸ مفعول باشد: «کاف» مفعول اول است، و «هم» مفعول دوم (۱)، یقال: کفیته المهم و همچونین کرد که گفت. کار جهودان بنی النضیر کفایت کرد به جلا. و نفی، و کار جهودان بنی قریظه کفایت کرد به قتل و سبی، و کار ترسایان نجران کفایت کرد به جزیت و مذلت. و **هُوَ السَّمِيعُ** (۲) **لَأَقُولَهُمُ الْعَلِيمُ** باحوالهم. **صَبَغَهُ اللَّهُ**، ابو العالیه گفت: دین الله. مجاهد گفت: اسلام است. عبد الله عباس گفت: ترسایان را چون فرزندی آمدی، روز هفتم، او را به آبی بردندی که آن را عمودیّه گفتندی، و او را به آن آب بشستندی و گفتندی: صبغناه به، ما او را به اینکه آب بشستیم تا دینی دگر نگیرد جز ترسایی، و اینکه به جای ختان داشتند. خدای تعالی بر ایشان ردّ کرد به عبارت ایشان، گفت: اینکه دین که خدای رنگ کرده است بهتر است. بهری دگر از مفسّران گفتند: جهودان را عادت بودی که چون ایشان را مولودی بودی (۳) رنگی در او مالیدندی، و ترسایان نیز رنگی به خلاف رنگ جهودان در مولود مالیدندی، و آن چون شعاری بودی ایشان را، حق تعالی گفت: شعار مسلمانی که بر رنگ اصل خلقت باشد خدا (۴) **آفرید (۵)**، آن بهتر باشد. بهری دیگر از علما گفتند: حق تعالی دین را برای آن صبغت خواند که دین را اثری و علامتی بود، چنان که رنگ را. **این کیسان گفت: «صبغه الله»**، ای قبله الله، بعضی دگر گفتند: **حِبَّةُ اللَّهِ**. زجاج و ابو عبیده گفتند: **خلقه الله**، و معنی آن است که: خدای تعالی خلقان را بر فطرت اسلام آفرید، بیانش: **فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا** (۶) **فِطْرَتِ اللَّهِ** (۱) **صَبَغَهُ اللَّهُ**، کلمتش خواند فی قوله: **وَ كَلِمَةً اللَّهُ هِيَ الْعُلْيَا** (۲) **يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ** (۳) **صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي** (۴) **ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ** (۶) **يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِقُوا نُورَ اللَّهِ** (۷) **وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ** (۸) **ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ** (۹). عبد الله عباس روایت کند که، بنی اسرایل از موسی پرسیدند که: **أ يصبغ ربك**، خدای تو رنگ زرد (۱۰). موسی گفت: **اللَّهُ** (۱۱) ان کنتم مؤمنین، از خدای بترسی اگر مؤمنی. خدای تعالی به موسی وحی کرد که: از تو می پرسند (۱۲) که من رنگ رزم! بگو که: همه رنگها من رزم (۱۳)، برای آن که همه رنگها از من است و در مقدور من است. جهودان بر آن منکر شدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد ردّ بر ایشان و بر جهودان عصر رسول ما - علیه السّلام. در نصب او خلاف کردند، بعضی گفتند: نصب او بر اغراست، یعنی **اتَّبِعُوا وَ الزموا صبغه الله**. اخفش گفت: بدل **مَلَّةٌ إِبْرَاهِيمَ** است. **وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صَبَغَهُ**، ای دینا و خلقا، و نصب او بر تمیز است. **وَ نَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ**، ای مطیعون متذلّلون (۱۴). ----- (۱) سوره روم (۳۰) آیه ۳۰. (۲) سوره توبه (۹) آیه ۴۰. (۳) سوره نصر (۱۱۰) آیه ۲. (۴) سوره شوری (۴۲) آیه ۵۳. [.....] (۵) همه نسخه بدلها: **هداش / هدایش**. (۶) سوره انعام (۶) آیه ۸۸. (۷) سوره توبه (۹) آیه ۳۲. (۸) سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۳. (۹) سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۵. (۱۰) آج: رنگ رز است، مر: رنگ رز بود. (۱۱) مر: **اتَّقُوا اللَّهَ**. (۱۲) مر **ایصبغ ربك**. (۱۳) مج، وز: می رزم، مب: من رنگها ریزم، دب، آج، لب، فق، مر: من ریزم. (۱۴) همه نسخه بدلها: **مذلّلون**. صفحه: ۱۹۰ **قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ**، همزه استفهام راست و معنی تقریر

و انکار، و محاجت مجادلت و مخاصمت باشد، مفاعله باشد از حجّت، يقال: حاججته فحججته (۱)، ای غلبته بالحجّة. خلاف کردند در آن که اینکه محاجت و مخاصمت با که بود و در چه بود. اصم گفت: با مشرکان بود که ایشان به خدای و صفات خدا مقرّر نبودند، و جز خدای را عبادت می کردند. می گوید: با ما در خدای مخاصمت می کنی، و ما و شما مقرّمیم که او آفریدگار و پروردگار ما و شماست؟ بعضی دگر گفتند: خصومت با جهودان بود آن جا که گفتند: ما به حق اولیتیم که خداوند کتابیم، و علم اوایل بنزدیک ماست، نحنُ أبناءُ اللهِ و اَحِبَّاءُهِ (۲) عَزَّيْرُ ابْنِ اللهِ (۳) الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ (۴). آنکه گفتند: ما اولیتیم به حق، و بلا خلاف آیت ردّ است بر جمله آنان که خلاف حق گفتند و در حق خلاف کردند. وَ لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ، و اینکه عبارت است و خبر از عدل خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - [۱۵۶-پ] و آن که او جزای عمل کسی به دیگری ندهد - چنان که گفته شد. وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ، و ما عمل با اخلاص می کنیم، یعنی در عبادت با او شرک (۵) نمی آریم.

فصل در اخلاص از کلام علما و مشایخ

حدیفه یمان گفت: از رسول - علیه السّلام - پرسیدم که: اخلاص چه باشد! رسول - علیه السّلام - گفت: من از جبریل پرسیدم، جبریل - علیه السّلام - گفت: من از خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - پرسیدم، مرا گفت: الاخلاص سرّ من سرّی استودعته قلب من ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مر: بحجّته، مر: بحج بحجّته. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۴-۳). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۵). مر: شك. [.....] صفحه : ۱۹۱ الله احببته من عبادی، { گفت: اخلاص سرّی از سرهای من است، در دل آن بنده نهم کش دوست دارم. ابو ذرّ غفاری - گفت که، رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: انّ لكلّ حقّ حقیقه و ما بلغ عبد حقیقه الاخلاص حتّی لا یحب ان یحمد علی شیء من عمل الله، گفت: هر حقّی را حقیقتی است، و بنده به حقیقت اخلاص نرسد تا چشم از آن بنیگند که او را مدح کنند بر کاری که برای خدا کند. سعید جبر گفت: اخلاص آن باشد که مرد، دین و عمل خویش خدای را خالص کند، در دین با خدای شرک نیارد، و در عمل با خلقان ریا نکند. فضیل عیاض گفت: ترک عمل برای مردمان ریا باشد، و عمل برای مردمان شرک باشد، و اخلاص آن بود که از اینکه هر دو مسلم بود. یحیی معاذ گفت: هو تخلص العمل من العیب و الذّم کتمیز (۱) اللّبن من بین الفرث و الدّم، گفت: اخلاص آن باشد که عمل خالص دارد از عیب و ذمّ چنان که شیر ممیز است از میان سرگین و خون. ابو الحسن بوشنجی گفت: اخلاص آن بود که لا یکتبه الملکان و لا یفسده الشّیطان و لا یطلع علیه الانسان و لا یعلمه غیر الرّحمن گفت: اخلاص آن باشد که فریشته را به نبشش (۲) راه نبود، و شیطان را به تباه کردنش، و آدمی را بر او مطلع نباشد، و جز خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - کس نداند. رویم گفت: اخلاص آن بود که آنچه کنی نبینی، و گفته اند: ما یراد به الحقّ و یقصد به الصّیّدق و قیل: هو ما لا یشوبه الافات و لا یتبعه رخص التّأویلات، آن بود که آفات آن را مشوب نکند و رخصت تأویل به دنبال آن نباشد. و قیل: هو ما استتر من الخلائق و استصفی من العلائق، آنچه از خلقان پوشیده باشد و از علایق صافی باشد. حدیفه مرعی گفت: اخلاص آن بود که بنده را سرّ و علانیت یکی بود (۳). ابو یعقوب مکفوف گفت: آن بود که حسنات همچنان پوشیده [۱۵۷-ر] دارد که سیئات. ----- (۱). معج، وز، دب، آج، لب، فق: کتمیز. (۲). معج، مر: نوشتنش، فق: به نوشتن. (۳). معج، وز، دب، آج، لب، مب: راست بود. صفحه : ۱۹۲ ابو سلمان (۱) گفت: مرائی را سه علامت بود: در خلوت کسلان بود، و در میان مردم بنشاط بود بر عمل، و چون مدحش کنند در عمل بیفزاید. قوله: أم تقولون، این عامر و حمزه و کسائی و خلف به «تا» خوانند علی الخطاب، و باقی قراء به «یا» علی الخبر عن الغائب. ام یقولون، یا «۲» می گویند، یعنی جهودان و ترسایان، به قراءت آن که به «یا» خوانند. و آن کس که به «تا» خواند، خطاب هم با ایشان است، یا می گویی که ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان یعقوب جهود بودند یا ترسا. و همچنان که بیان کردیم خبر از هر دو گروه درهم پیخته (۳) است، و تفصیل آن که جهودان گفتند: اینان جهودان بودند، و ترسایان گفتند: ترسا بودند. و «ام» معادل است همزه

استفهام را فی قوله: قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ...، أم تقولون، تو جواب ده ای محمّد: قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أم الله، بگو شما عالمتری (۴) به احوال و ادیان ایشان یا خدای؟ و اگر چنان است که قول شما در حق ایشان از حوالهت جهودی و ترسای بر ایشان درست است، خدای چنان دانسته باشد، و اگر بنگوید (۵) گوی (۶) پنهان کرده باشد (۷) و اگر گوی (۸) که داند پنهان کند از او ظالمتر که باشد! یعنی کس نباشد از او ظالمتر. و «من» استفهامی است، «اظلم» افعال تفضیل است، و در اینکه آیت دلیل است بر آن که قبیح از قدیم تعالی قبیحتر باشد، چون عالمی و استغنا در حق او بلیغتر است، خلاف آن که مجبران گفتند: قبیح از ما قبیح باشد از خدای تعالی قبیح نباشد، برای آن که مورد آیت آن است که: آن کس که گوی (۹) داند و پنهان کند ظالم باشد، و اگر خدای تعالی کند ظالمتر باشد - تعالی عن ذلك علواً کبیراً. وَ مَا لِلَّهِ بِغَافِلٍ، اینکه «با» در خبر «ما» ی نافی و در خبر لیس شود برای تأکید نفی را، تقول: ما زید بمنطلق، و مرجع غفلت با نفی علم باشد. عَمَّا تَعْمَلُونَ، به ----- (۱). همه نسخه بدلها: ابو سلیمان. (۲). اساس: آیا، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). فق، مب، مر: بیخته. (۴). مر: داناتری. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نگوید. (۶-۹). همه نسخه بدلها: گواهی. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: کرده باشید. (۸). مر: و اگر هر که گواهی داند و. صفحه: ۱۹۳ «تا» و «یا» خوانده‌اند، بناء علی «يقولون» و «تقولون» در اول آیت. قوله تعالی: تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ - الایة، تفسیر اینکه برفت در آیتی که مثل اینکه است لفظاً و معنا. اگر گویند: چرا تکرار کرد اینکه آیت را با قرب عهد به او! گوئیم: مراد به آیت اول انبیانند که ذکر ایشان در آیتی که پیش از اینکه آیت بود برفت، و مراد به اینکه آیت اسلاف جهودانند که اعقاب ایشان گفتند از ایشان که: اینکه پیغامبران جهودان بودند یا ترسایان، و چون مراد مختلف باشد فایده مختلف بود، و چون چنین باشد تکرار نبود، چه هر یک [۱۵۷-پ] مستقل باشد به فایده خود. و وجه دیگر آن است که: مخاطبان مختلف بودند، و چون مخاطبان مختلف باشند تکرار فایده باشد. وجه دیگر آن که: وقت مختلف بود، و آیت وارد مورد وعظ و زجر است، و در اینکه تذکیر باشد به نعمت خدا و تحذیر بود از عقاب او، و اینکه معنی هر چه بیشتر باشد نفعش عامتر باشد، و فایده‌ایش ظاهرتر - و الله اعلم بمراده من کلامه.

[سوره البقره (۲): آیات ۱۴۲ تا ۱۴۵]

[اشاره]

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَن قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۱۴۲) وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسِيطاً لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَن يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّن يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ وَ إِن كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَّحِيمٌ (۱۴۳) قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (۱۴۴) وَ لَئِن آتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَ مَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبَلَتِهِمْ وَ مَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَ لَئِن آتَيْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (۱۴۵)

[ترجمه]

گویند سفیهان از مردمان چه «۱» برگردانید ایشان را از قبله‌شان که بودند بر آن! بگو خدای [راست] «۲» آن جا که آفتاب بر آید و آن جا که فرو شود، راه نماید آن را که خواهد به راه راست. [۱۵۸-ر] و همچنین کردیم ما شما را امتی میانه تا باشید گواهان بر

مردمان، و تا باشد پیغامبر بر شما گواه، و نکردیم ما آن قبله که تو بودی بر آن مگر تا بدانیم که کیست که پی گیری (۳) کند رسول را از آن که ----- (۱). دب: چون. (۲). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۳). معج، وز: پیروی، دب، آج، لب: پی گرمی. [.....] صفحه: ۱۹۴ بر گردد بر پی خود، و آن بود بزرگ مگر بر آنان که لطف کرد خدای به ایشان، نبود خدای که به ضایع کند ایمان شما (۱)، خدا بر مردمان مهربان و بخشاینده است. [۱۵۸-پ] ما می بینیم گردانیدن روی تو در آسمان، بگردانیم (۲) تو را با قبله‌ای که تو خواهی، فراز کن رویت به جانب مسجد مکه و هر کجا باشی (۳) فراز کنی (۴) رویتان به جانب او، و ایشان که (۵) دادند ایشان را کتاب دانند که اینکه حق است از خدایشان و نیست خدا بی آگاه از آنچه ایشان می کنند. و اگر بیاری به آنان که ایشان را کتاب دادند به هر دلیلی، پی گیری (۶) نکنند قبله تو را و نه تو پیروی کنی قبله ایشان را، و نه بهری از ایشان پی گیرد قبله بهری را، و اگر تو پی هوای ایشان گیری از پس آن که آمد به تو از علم، تو آنگه از جمله ستمکاران باشی. قوله: سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ، وجه اتصال (۷) آیت به آیت مقدم آن است که چون محاجت با جهودان و ترسایان و کافران کناره شد، خدای تعالی رسول را خبر داد که: آنان که با تو خصومت کردند در توحید من و در باب انبیا سخن گفتند، دل عزیز تو بخواهند (۸) رنجانیدن در باب قبله چون من قبله بگردانم، و حق تعالی اینکه برای چند [۱۵۹-ر] وجه گفت: -----

----- (۱). آج، لب، فق بدرستی که. (۲). آج، لب، فق: بگردانیدیم. (۳). باشی / باشید. (۴). کنی / کنید. (۵). معج، وز، آج، لب، فق: آنان که. (۶). معج، وز، آج، لب، فق: پی گیری. (۷). معج، وز، دب، لب، فق، مب: ایصال. (۸). معج، وز، لب، مر: نخواهند. صفحه: ۱۹۵ یکی برای آن که: تا رسول - علیه السّلام - توطین نفس کند و دل بر آن بنهد که ایشان اینکه خواهند گفتن، چون بگویند سختش نیاید بر حدّ آن که او بی خبر بوده باشد. دگر: تسلیت رسول - علیه السّلام - کرد بقوله: سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ، گفت: سفیهانند و از سر سفه سخنی خواهند گفتن تا دل از آن خوش داری. وجهی دگر آن که: تا معجزه‌ای باشد رسول را - علیه السّلام - که چون خبر دهد از غیبی که در مستقبل ایام خواهد بودن، و مخبر (۱) وفق خبر آید، اینکه معجز باشد و دلیل صدق او کند در آن که (۲) گوید. و «سفیه» ضدّ حلیم (۳) باشد، و سفه خفت بود، در لغت مرد سبکسار را سفیه گویند. مفسران خلاف کردند در آن که اینکه سفیهان که بودند، عبد الله عباس گفت: مشرکان بودند که چون حق تعالی قبله بگردانید، ایشان گفتند: محمّد مترّد گشت، گاه روی به بیت المقدّس می کند، و گاه روی به کعبه می کند، چون سرگشته‌ای شده است در کار خود، اینکه کافران مکه گفتند، و مانند اینکه روایت است از حسن بصری. قول دیگر آن است که: اینکه سفیهان جهودانند که چون رسول - علیه السّلام - روی از بیت المقدّس با حرم مکه آورد، طعن زدند و ایشان را خوش نیامد (۴)، گفتند: محمّد چرا از اینکه قبله روی بر گردانید! و اینکه قبله پیغامبران مقدم است، اگر بر اینکه قبله بماندی همانا آن پیغامبر آخر زمان بودی که ما نعت و صفت او در توریت و انجیل خوانده‌ایم (۵)، و اینکه قول مجاهد و قتاده و سفیان است و یک روایت است از عبد الله عباس. سدّی گفت: مراد منافقانند و جهودان که چون رسول - علیه السّلام - روی از بیت المقدّس با مسجد الحرام کرد طعن زدند و گفتند: اشتقاق (۶) الرّجل الی بلده و مولده، محمّد را یاسه (۷) مکه می باشد که شهر و مولد اوست، برای آن روی در نماز به او کرد. -----

----- (۱). مر بر. (۲). همه نسخه بدلها: آنچه. (۳). لب، فق، مب: علیم. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: یافته‌ایم، مر: یافتیم. (۶). دب، لب، فق، مب: اشتیاق. [.....] (۷). دب: یاسه. صفحه: ۱۹۶ و جهودان بر وجه تألم گفتند: که ایشان امید موافقت رسول می داشتند در بعضی چیزها، و گمان ایشان چنان بود که روی به بیت المقدّس کردن از طریق مسامحت و مساهلت است، می گفتند: امید است که با دین ما آید که در قبله ما را مخالفت نمی کند. «سیقول»، «سین» استقبال راست، یعنی خواهند گفتن اینکه سفیهان بی خردان سبکساران: ما ولّاهم، چه برگردانید ایشان را؟ «ما» استفهامی است، ای ما صرفهم، یقال (۱): ولّيته عن كذا فتولّي، ای صرفته فانصرف. حق تعالی گفت: جواب ده و بگو خدای راست مشرق و مغرب، به وفق و حسب مصلحت بندگانش را بفرماید که: روی به جانبی دون جانبی کنی، و راه نماید آن را که خواهد ره راست به الطاف و زیادات (۲) الطاف. و

گفته‌اند: اینکه هدایت به معنی تثبیت است، یعنی الطافی کند که به آن الطاف ایشان ثابت کنند بر ره راست. قوله: وَ كَذَلِكَ، اهل علم خلاف کردند [۱۵۹-پ] در آن که اینکه «کاف» تشبیه به چه تعلق دارد. بیشتر مفسران گفتند: تعلق به چیزی «۳» دارد «۴» که يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ بر او دلیل است، و تقدیر اینکه است که: فكمما هديناكم بمحمد الى صراط مستقيم. كَذَلِكَ «۵» وَ لَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا «۶» كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ، اینکه وجه متعسف و بعید است. و «جعل» روا بود که به معنی تصییر بود، و تأویل بر الطاف و توفیق توان کردن، یعنی ما کردیم با شما ----- (۱). مب ما. (۲). مر: زیادت. (۳). آج، مر: جزا، فق: خبری. (۴). دب، لب، فق، مر جزا. (۵). مر: و کذلک. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۰. صفحه: ۱۹۷ الطافی که عند آن امتی وسط شدی، و شاید که «جعل» به معنی حکم باشد و تسمیه باشد چنان که گفت: وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا «۱» وَ جَعَلُوا لِلَّهِ أُنْدَادًا «۲» «أمه»، ای جماعه وسطا. ابو سعید خدری و ابو هریره از رسول - علیه السلام - روایت کردند که: «وسطا» ای عدلا، و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده و ربیع و ابن زید است «۳»، و برای آن عدل را وسط خوانند که عدل راست باشد، و آنکه «۴» راست باشد که جای او میانه باشد، و یا ایقاع «۵» او بر وجه میانه باشد، نه اسراف و نه تقصیر، و اینکه از قول عرب است که: نزل فلان وسط الوادی، ای خیر موضع فیه، و موضع فلان من قومه موضع الواسطة من القلادة، و در وصف رسول - علیه السلام - آمده است: هو اوسط قریش نسبا، ای خیرهم و اعدلهم. و مثل از اینکه جاست که: «۶» خیر الأمور اوساطها، و قال زهیر: هم وسط یرضی الأنام بحبهم

اذا نزلت احدى اللیالی بمعظم کلبی گفت: أُمَّةٌ وَسَطًا، ای اهل دین وسط «۷» بین الغلو و التقتصیر برای آن که هر دو مذموم است، هم اسراف و هم تقصیر، آنچه از میان اینکه هر دو باشد پسندیده آن است، نبینی که حق تعالی چگونه گفت رسولش را: وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَ لَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ «۸» وَ لَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَ لَا تُخَافِتْ بِهَا وَ ابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا «۹»، و قال: وَ الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانُوا بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا «۱۰» جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا، و آن که خدای تعالی به عدالت او حکم کند الا معصوم نباشد، برای آن که قاضی که حاکم وقت باشد به عدالت هیچ کس حکم نکند تا او را ظاهر «۱» عدالت نداند. و اگر او را به باطن طریقی بودی حکم نکردی تا به باطن در عدل نبودی، چون خدای تعالی عالم است به ظاهر و باطن خلق و حکم کند به عدالت کسی لا بد باید تا عدل باشد ظاهرا و باطنا، و آن که چنین باشد جز معصوم نبود. دگر آن که گفت: لِيَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا، گفت: تا شما گواهان باشی بر مردمان، و رسول - علیه السلام - بر شما گواه باشد. پس آن کس که در برابر رسول گواهی «۲» دهد، اگر به منزلت برابر او نباشد کم از آن نباشد که به عدالت که شرط است در گواهی «۳» برابر او باشد، و اینکه چنین نباشد الا معصوم. دیگر آن که: اگر گواهان حاکم وقت ظاهر عدالت باشند، گواهان خدای - عز و جل - که در حکم گاه او گواهی دهند لابد باید که معصوم باشند. اگر گویند: اینکه خطاب با جمله امت است، گوئیم: تخصیص کنیم به اینکه ادله و قرائن که در آیت و بیرون آیت هست. دگر آن که: امت به معنی عصب و جماعت در قرآن بسیار است، منها قوله: وَ مِنْ قَوْمٍ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ «۴» وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُسْلِمَةً لَكَ «۵» تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ «۶» مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ «۷» وَ يَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا، و شهد علیه نقیض شهد له باشد، و از اینکه عذر خواستند به آن که چون قول ایشان در دین حجت خواهد بودن، به مثبت حکم باشد بر ایشان، همچنان که قول رسول ----- (۴-۲-۱). همه نسخه بدلها: گواهی. (۳).

دب، آج، لب، فق، مب، مر: فردای. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر به. (۶). آج، لب، فق، مب، مر تعالی. صفحه: ۲۰۰ - علیه السلام. و لازم است امت را عمل کردن به اجماع چنان که به قول رسول - علیه السلام. پس برای اینکه «علی» گفت فی الموضعین جمیعا، اعنی در حق امت و رسول، و اینکه جمله عند تأمل همه دلیل می کند بر آن که آیت مخصوص است به معصومان، و اجماع برای قول ایشان حجت است. و نیز اینکه خبر که ابی کعب روایت می کند که: یک روز رسول - علیه السلام - نشسته بود. جنازه‌ای

بگذرانیدند، گفتند: جنازه فلان است. حاضران گفتند: نعم الرّجل، و ثنای گفتند «۱» هر یکی. رسول - علیه السّلام - گفت: وجبت، واجب شد. دیگری بر آوردند. گفتند: جنازه فلان است. حاضران گفتند: بس الرّجل، بد مردی بود اینکه. رسول - علیه السّلام - گفت: وجبت. ابی کعب گفت: یا رسول الله؟ چه معنی دارد دوبار گفتمی وجبت! چه واجب شد! گفت: قوله تعالى: لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ و معنی از دو وجه بیرون آید از او: یکی آن که: وجبت الشّهاده و وقعت موقعها، گواهی «۲» به جای خود افتاد، و یکی دگر آن که: وجبت لاحدهما الجنّه و للاحر النّار، یکی را بهشت واجب شد و یکی را دوزخ به گواهی «۳» شما. گفتند: اینکه دلیل است بر آن که گواهی «۴» در دنیا باشد، و روا بود که امیر المؤمنین «۵» و حسن و حسین - علیهم السّلام - در آن جمله بوده باشند. و در خبر می آید که یک روز امیر المؤمنین «۶» - علیه السّلام - نشسته بود در مسجد کوفه. عبد الله بن قفل التیمی - بگذشت درع طلحه، عبد الله پوشیده. علی - علیه السّلام - گفت: هذه درع طلحه اخذتها غلولا يوم البصرة گفت: ای عبد الله؟ اینکه درع طلحه است که روز کارزار «۷» بصره توبه غلول و خیانت [۱۶۱-] بر گرفته‌ای. او منکر شد، گفت: بیا تا به حاکم شویم که تو برای حکومت نصب کرده‌ای یعنی شریح. به حکومت پیش شریح رفتند. امیر المؤمنین دعوی بکرد. عبد الله انکار کرد. حاکم گواه خواست. امیر المؤمنین «۸» حسن علی را بیاورد تا گواهی «۹» داد. شریح گفت: ----- (۱). دب، مب: ثنا می گفتند. [.....] [۲-۳-۴-۹]. همه نسخه بدلها: گواهی. (۵-۶-۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۷). دب: کالزار/ کارزار. صفحه : ۲۰۱ به یک گواه حکم نکنم. قنبر را بیاورد تا گواهی «۱» داد. گفت: به گواهی «۲» بنده حکم نکنم. امیر المؤمنین «۳» - علیه السّلام - گفت: قبحک الله یا شریح لقد جرت فی حکمک ثلاثا، در اینکه حکم سه بار جور کردی. گفت: چگونه! گفت: ندانی که از امام گواه «۴» نخواهند، که امام در دین خدای مأمون باشد، و قول او در دین حجّت باشد، بیشتر از اینکه، دگر گفتمی: به گواهی «۵» حسن حکم نکنم و به قول من، و رسول - علیه السّلام - گفت مرا روز خیر که: خدای تعالی هر قرشی را قوت هفت مرد داد که نه از قریش باشند، و تو را قوت هفت قرشی داد. و روز استرجاع خالد که بر او به فسق گواهی «۶» دادم به گواهی «۷» من تنها حکم کرد، گفت: گواهی «۸» مردی از قریش به گواهی «۹» هفت مرد باشد که نه از قریش باشند «۱۰»، و گواهی «۱۱» تو ای علی، گواهی «۱۲» هفت قرشی است. دگر گفتمی: به گواهی «۱۳» بنده حکم نکنم «۱۴»، ندانی که تا گواهی «۱۵» بنده بشنوند لسیده و لا یقبل علیه، برای او مقبول باشد بر او مقبول نباشد، پس از اینکه نگر تا هیچ حکم نکنی تا مرا خبر ندهی. اینکه خبر باقر - علیه السّلام - روایت کرد از پدرانش - علیهم السّلام. و ابو زهیر روایت کرد که: رسول - علیه السّلام - ما را خطبه کرد به ناوه طایف - و آن جایی است به طایف - در آن جا گفت: نزدیک است که شما اهل بهشت را از اهل دوزخ بشناسی، و نیک را از بد بدانی. گفتند: به چه یا رسول الله! گفت: به ثنای نیکو و ثنای بد، انتم شهداء لله بعضکم علی بعض، شما گواهان خدایی بهری بر بهری. و یَکُونُ الرَّسُولُ عَلَیْکُمْ شَهِدًا، و رسول من که محمّد است بر شما گواه «۱۶» باشد به آنچه کردی، و شرح آن بیاید فی قوله: وَ جِئْنَا بِکَ عَلَی هَؤُلَاءِ شَهِدًا «۱۷» - ان شاء الله. قوله: وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِی کُنْتَ عَلَیْهَا، در او چند قول گفتند: محمّد بن جریر گفت: معنی آن است «۱۸»: و ما جعلنا تحویل القبلة الّتی کنت علیها، تقدیر مضافی کرد، یعنی ما نکردیم تحویل آن قبله که تو بر آن بودی یعنی بیت المقدّس، - ----- (۱۵-۱۳-۱۲-۱۱-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۱). دب: گواهی. (۲). همه نسخه بدلها: گواهی. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۱۰). همه نسخه بدلها: نه قرشی باشند. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر اینکه قدر. (۱۶). همه نسخه بدلها: گواه. (۱۷). سوره نساء (۴) آیه ۴۱. (۱۸). همه نسخه بدلها که. صفحه : ۲۰۲ برای آن که رسول - علیه السّلام - اول روی به بیت المقدّس کرد «۱»، چون منسوخ شد فرض توجّه به او به توجّه با کعبه روی با کعبه کرد. و بعضی دگر گفتند: «کان» زاید است، و معنی آن است که: و ما جعلنا [۱۶۱-] القبلة الّتی انت علیها، یعنی کعبه، که آنگاه که آیت آمد، رسول - علیه السّلام - بر آن بود. و معنی «جعل» فرض و بیان باشد، نحو قولهم: جعلت لک کذا، ای فرضت و بینت، یعنی ما نکردیم و نفرمودیم و بیان نکردیم اینکه قبله که تو اکنون بر آنی، یعنی کعبه. و ممکن است تفسیر آیت گفتن بر وجهی که در او حذفی

نباشد و زیادتیی، و آن چنان بود که در اخبار آورده‌اند که: رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - چون به مکه بود، روی به کعبه کردی، و اخبار بر اینکه «۲» متظاهر است. بعضی علما گفتند: روی به کعبه کردی از آن جهت که برابر بیت المقدس بود تا رویش هم به کعبه بودی هم به بیت المقدس، و اینکه ممکن باشد به مکه. و بعضی دیگر گفتند: خدای تعالی رسول را - عَلَيْهِ السَّلَام - مخیر بکرده بود در باب قبله تا هر کجا خواستی روی فراز کردی «۳»، و بر او حجری «۴» نبود بقوله تعالی: فَأَيَّمَا تُوَلُّوْا فَوَجْهَ اللَّهِ... «۵» إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَيَّ عَقْبَيْهِ، و اینکه وجهی است در غرض خدای تعالی در قبله بگردانیدن، و اینکه وجهی معتمد است، و ظاهر قرآن بر اینکه دلیل می‌کند. بعضی دیگر گفتند: جهودان می‌گفتند: محمّد به دین ما نزدیک است، نبینی که روی به قبله ما می‌کند، ممکن هست که با دین ما آید. احبار و رؤسا می‌گفتند عوام را، حق تعالی قبله بگردانید تا طمع ایشان منقطع شد و نیز ایهام نکنند بر عوام. بعضی دیگر گفتند: رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - در مدینه روی به بیت المقدس می‌کرد، و در دلش آن بود که می‌خواست که روی به کعبه کند که قبله پدرش بود ابراهیم - عَلَيْهِ السَّلَام - برای اینکه گفت قدیم - جل جلاله: فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا «۳» الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا «۱» وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ «۲» لِنَبْلُوهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا «۳» ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحَزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمِيدًا «۴» فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ «۷» إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ «۱» فَلَمَّا آسَفُونَا «۲» إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ «۳» مَا كَانَ اللَّهُ لِيُذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ «۴» وَ إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً، «ان» مخففه است از ثقیله، و تقدیر اینکه است: و آنها کانت لکبیره، و اینکه «لام» لازم باشد با اینکه حرف در خبر، تا فرق باشد میان او و میان «ان» نافیه. اکنون خلاف کردند در آن که اینکه «تا» ی تانیث راجع با کجاست. بعضی گفتند: راجع با نماز است که به قبله اول کرده بودند، و اینکه قول ابن زید است. و بعضی دیگر گفتند: راجع با قبله است، یعنی بیت المقدس، و اینکه قول ابو العالیه است. و بعضی دیگر گفتند: راجع با کعبه است. بعضی دیگر گفتند: راجع با لفظ «تولیه» «۵» است، من قوله: فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا «۶» وَ إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ، و اینکه قبله که کعبه است یا تولیت با اینکه وجوه که گفتیم بزرگ آید و عظیم، یعنی دشخوار آید الا بر آن کس که خدای تعالی با وی الطافی کند که به آن الطاف او ثبات کند بر هدایت و ایمان. شعبی گوید: ما به بصره آمدم بنزدیک حجاج و جماعتی از قراء مدینه و قراء شام از فرزندان مهاجر و انصار، هر کس «۱» به مرتبه خود بنشستند. حسن بصری در آمد، حجاج بفرمود تا برای او کرسی «۲» بیاوردند و در پهلوی سریر او بنهادند و حسن را بر آن جا بنشانند. آنکه روی به او کرد و او را اکرام تمام کرد. آنکه در میانه حدیث امیر المؤمنین علی - عَلَيْهِ السَّلَام - در آمد. او فریت کردن گرفت، و ما نیز از خوف او مساعدت و تصویب رای او می‌کردیم مگر حسن بصری که خاموش می‌بود و هیچ نمی‌گفت. حجاج روی به او کرد و گفت: یا با سعید: در علی چه گویی! گفت: چه خواهی تا گویم. گفت: رای تو در او چیست! گفت: خدای تعالی می‌گوید: وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَيَّ عَقْبَيْهِ وَ إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ، فعلى مِمَّنْ هَدَى اللَّهُ وَ مَنْ أَهْلَ الْإِيمَانِ وَ هُوَ إِبْنُ عَمِّ رَسُولِ اللَّهِ وَ خَتَنَهُ «۳» عَلَى ابْنَتِهِ وَ أَحَبَّ النَّاسَ إِلَيْهِ وَ صَاحِبَ سَوَابِقِ مَبَارَكَاتِ سَبَقَتْ لَهُ مِنَ اللَّهِ لَا تَسْتَطِيعُ أَنْتَ وَ لَا أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ يَخْطُوهَا «۴» عَلَيْهِ وَ لَا - ان يحول بينها و بينه، چون خدای تعالی امتحان کرد خلق را به تحویل قبله تا، که بر جای ماند و که از جای بشود، او از آنان بود که بر هدایت و ایمان بود، و پسر عم رسول بود و دامادش بود بر دخترش، و دوست‌ترین خلقان به او، و او را از خدای تعالی سوابقی و نعمتهایی بود که نه تو و نه هیچ کس از مردمان آن را دفع نتواند کردن. قوله: وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ، سبب نزول آیت آن بود که چون خدای تعالی قبله بگردانید، جماعتی که «۵» با رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - نماز کرده بودند بدان قبله «۶»، (۱). معج: کسی. (۲). همه نسخه بدلها: کرسی. (۳). معج، وز: ختنه. (۴). همه نسخه بدلها: يحظرها. (۵). همه نسخه بدلها بدان قبله. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....] صفحه: ۲۰۷ چون: اسعد بن زراره و البراء بن معرور، و از دنیا رفته بودند، کسهای ایشان بیامدند و گفتند: یا رسول الله؟ آن نمازها که ما و ایشان بدان قبله کرده‌ایم، حکم آن چه باشد، و خدای تعالی قبله بگردانید! خدای تعالی آیت فرستاد: وَ مَا

كانَ اللهُ لِيُضَيِّعَ إِيْمَانَكُمْ، ای صلاتکم الی بیت المقدّس، خدای تعالی آن نمازهای شما باطل و ضایع نکند که به بیت المقدّس کردی. [۱۶۳-پ] اینکه قول قتاده و عکرمه و ربیع است. بعضی دگر گفتند: برای خود پرسیدند که نمازی که ما کردیم، بعضی دگر گفتند: اینکه جهودان پرسیدند، گفتند: شما امروز کافر می‌خوانی ما را که روی به بیت المقدّس کرده‌ایم، و شما اند سالها نماز کرده‌ای به آن قبله، حال آن نمازهای شما چیست! خدای تعالی آیت فرستاد: وَ مَا كَانَ اللهُ لِيُضَيِّعَ إِيْمَانَكُمْ. خلافتی نیست میان مفسران در آنچه «۱» مراد به ایمان نماز است، چنان که رسول- علیه السّلام- گفت: الدّین التّصحیح لِعظم موقعها من الدّین. عبد الله عباس می‌گوید: اوّل نسخی که در قرآن بود حدیث قبله بود، خدای تعالی اینکه حکم منسوخ بکرد، اعنی توجّه به بیت المقدّس در نماز به توجّه به مسجد الحرام. زهری گفت: اوّل منسوخی در سوره البقره حدیث قبله است. اگر گویند: کدام آیت «۲» منسوخ است به اینکه آیات «۳»! و در قرآن هیچ جای نیست حدیث توجّه به بیت المقدّس تا گویند اینکه آیات ناسخ آن است، گوییم: اگر چه مفصّل نیست مجمل هست فی قوله تعالی: وَ لِلّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَوَجْهَ اللَّهِ (۴) إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ در «رءوف» «۱» سه قراءت است: رءوف علی فعول، و اینکه قراءت نافع و ابن عامر و حفص است، و حجت ایشان قول شاعر است: نطیع رسولنا و نطیع ربّا هو الرّحمن کان بنا رءوفا و روف علی فعل، و اینکه قراءت ابو جعفر است. و رءوف علی فعل و اینکه قراءت باقی قراء است، و حجت اینان قول شاعر است. تری للمسلمین علیک حقّا کفعل الوالد الرّؤف الرّحیم [۱۶۴-ر]، و رأفت در لغت بلیغتر باشد از رحمت. قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ، سبب نزول آیت آن بود که جماعتی جهودان طعنه زدند و گفتند: اگر محمّد دین ما را و اسلاف ما را عیب می‌کند، چرا روی به قبله ما می‌کند! اگر او را شریعتی جدا بودی «۲»، او را قبله‌ای جدا بودی. و او را در دل همه آرزوی کعبه و مسجد الحرام بود که قبله پدرش ابراهیم بود، جبریل را گفت: اینکه دشمنان مرا طعنه می‌زنند، و مراد من آن است که روی به قبله پدرم آرم. جبریل گفت: من بنده‌ای ام «۳» همچون تو، از خدا بخواه «۴» تا اگر مصلحت داند قبله بگرداند. رسول- علیه السّلام- ادب نگاه داشت، به زبان چیزی «۵» نگفت «۶»، روی در «۷» آسمان می‌گردانید «۸» و آب در چشم «۹» و حاجت در دل می‌گردانید «۱۰»، آنکه در نماز ----- (۱). اساس: رءوف. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شریعت بودی جداگونه. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: من بنده‌ام. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خدای تعالی در خواه. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: هیچ. (۶). دب: به زبان نیاورد. (۷). دب: به، مر: روی سوی. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: می‌کرد. (۹). همه نسخه بدلها می‌گردانید. [.....] (۱۰). دب، مر: می‌گذرانید. صفحه: ۲۰۹ ایستاد، و دو رکعت نماز پیشین بکرد. جبریل آمد و آیت آورد: قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، و رسول را فرمود «۱» تا روی به کعبه کرد در آن دو رکعت که مانده بود. ای محمّد ما می‌بینیم گردانیدن روی تو در آسمان، تو روی می‌گردان که بر متابعت رضای تو قبله می‌گردانیم. فَلَنُوَلِّيَنَّكَ، ای لَنُوَلِّيَنَّكَ «۲» الی قبله، بر گردانیم تو را با قبله‌ای که تو خواهی و پسندی، اینکه قول مجاهد و ابن زید است. عبد الله عباس و جماعتی دگر گفتند «۳»، جهودان مدینه گفتند: محمّد و اصحاب او قبله نشناختند تا ما هدایت کردیم ایشان را. رسول را- علیه السّلام- اینکه سخت آمد، از خدای درخواست تا قبله بگردانید، و لا بد رسول- علیه السّلام- اینکه دعا به دستوری کرده باشد، چه او داند که آنچه خدای فرماید صلاح او و صلاح مکلفان در آن باشد، و اگر چه از روی میل طبع او را موافق نباشد. حسن بصری گوید: خدای تعالی پیش از آن رسول را- علیه السّلام- وعده داده بود که من قبله بخواهم گردانیدن از بیت المقدّس، و نگفته «۴» که به کدام «۵» جانب. چون جهودان زبان طعن دراز کردند، حق تعالی گفت: اکنون دعا کن تا من اجابت کنم. او گفت: بار خدایا! کعبه قبله پدرم است ابراهیم، اگر صلاح دانی «۶». حق تعالی گفت: فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ. و اصم گفت: معنی روی در آسمان گردانیدن آن است که خدای وحی کرد به رسول- علیه السّلام- و گفت: من توجّه به بیت المقدّس منسوخ کردم، و هنوز وقت نماز نبود، و نگفت روی به کعبه کن. چون وقت نماز در آمد رسول- علیه السّلام- روی در آسمان می‌گردانید انتظارا للوحی، تا وحی آمد که دانست که نماز درست

نباشد بی قبله، تا وحی آمد که: **قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ**، [۱۶۴-پ] تا بدانی که تأخیر البیان عن وقت الخطاب روا باشد، عن وقت الحاجة روا نباشد، نگاه کن به قول اصم و حسن بصری، و هر دو معتزلی‌اند، و -----

----- (۱). (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر که قبله بگردان. (۲). دب، مر: فلنحوّلتک، آج، لب، فق، مب: و لنحوّلتک. (۳). آج، لب، فق که. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: نگفت. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: از کدام. (۶). دب، آج، لب، فق، مر همان قبله ما باشد. صفحه : ۲۱۰ بنزدیک معتزلیان چنان است که: تأخیر البیان عن وقت الخطاب روا نبود، و ایشان در تفسیرهای خود چونین «۱» می‌آرند «۲»، و ایشان از طبقات اولند، و اینکه هر دو قول از ایشان تصریح است به جواز تأخیر بیان از وقت خطاب به وقت حاجت، چنان که قاعده مذهب ماست. بعضی دگر گفتند: معنی روی در آسمان گردانیدن استیذان بود، تا اگر جبریل آید و دستوری دهد «۳» بخواهد و سؤال کند، او سؤال ناکرده جبریل آمد که سؤال کفایت کردند، **قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ**. اما قوله تعالی: **قِبْلَتُهُ تَرْضَاهَا** مجزّد رضای او نبود، مگر آن که رضای او موافق بود مصلحت را چون رضای او موافق صلاح او و مکلفان بود در تکلیف، حق تعالی اجابت کرد «۴» و تصریح به مراعات رضای او کرد، چه اعتبار مصلحت خود معلوم بود چون «۵» حاجت نداشت به ذکر کردن. بعضی دگر گفتند: رسول - علیه السّلام - دانست به اعتبار حال که چون قبله کعبه بود، اهل مکه و عرب به ایمان و اجابت رسول - علیه السّلام - نزدیکتر باشند، برای آن میل به کعبه کرد، و اینکه نیز هم به شرط مراعات مصلحت بود. آنکه بیان کرد به وقت حاجت که: **قَوْلٌ وَجْهَكَ**، روی برگردان به جانب مسجد الحرام، و اگر چه ذکر روی کرد مراد جمله او بود، و لکن روی را در اینکه باب اختصاصی داد که توجه از وجه است، و چون به جانبی باشد «۶» همه اندام بر سبیل تبع به آن جانب بود. پس تخصیص روی به اینکه سبب کرد. اما «شطر»، عبد الله عباس و مجاهد و قتاده گفتند: ای نحوه، یعنی به جانب مسجد الحرام «۷»، و **شطر الشّی**، ناحیته و جانبه باشد، قال الشّاعر: **فاظعن بالقوم شطر الملوک حتی اذا خفق المجدح ای نحوهم**، و نصب او بر ظرف است. ----- (۱). همه نسخه بدلها: چنین. (۲). دب: می‌آورند، مب، مر: آورده‌اند. (۳). دب، مر تا. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: گر بود. (۵). مر که، آج، لب، فق، مب: چو، معج، وز: ندارد. (۶). معج: دارد. (۷). مر کن. [.....] صفحه : ۲۱۱ و ابو العالیه گفت: تلقاءه، برابرش. و ابو علی گفت: وسطه. روی به میان مسجد آر، گفت برای آن که: **شطر الشّی** نصفه باشد، شطر نیمه بود و چون یک نیمه با یک جانب گذارد و یک نیمه با یک جانب، روی به میانه باشد، و اگر چه «۱» اینکه در تازی وجهی دارد، اینکه چون حرجی «۲» باشد. و دگر آن که: اتفاق مسلمانان است که اگر روی به جانبی کند از جوانب، و اگر همه طرفی و کناری باشد نمازش درست بود. اکنون بدان که: تعیین قبله مختلف است به اختلاف احوال حاضران. کعبه قبله آن کس است که او در مسجد الحرام باشد، و مسجد قبله آن کس است که بیرون مسجد بود در حرم، و حرم قبله آن کس است که بیرون حرم بود از «۳» چهار جانب. و اهل عراق روی به رکن عراقی کنند، و اهل یمن روی به رکن یمانی کنند، و اهل شام روی به رکن شامی کنند، و اهل غرب [۱۶۵-ر] روی به رکن غربی کنند، اینکه مذهب ماست. و جمله فقیهان مخالفند ما را. اصحاب شافعی را خلاف است در آن که روی به عین کعبه باید کردن یا به جهت کعبه. بعضی اصحاب او را مذهب آن است که: روی به عین کعبه باید کردن، و بعضی را مذهب آن است که: روی به جهت کعبه باید کردن، و اینکه مذهب ابو حنیفه است و اصحاب او. و بنزدیک ما اهل عراق را تیسری باید کردن اندک، و هیچ فقیه را اینکه مذهب نیست مگر که ابو یوسف در کتاب الزّوال بیاورد که: حماد بن زید را مذهب آن است که اهل بصره را تیسر باید کردن، و قوله: **وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ**، و هر کجا باشی روی به جانب او کنی. البراء بن عازب گوید: آیت قبله آمد، ما روی به بیت المقدّس داشتیم، در رکوع بودیم، رسول - علیه السّلام - برگردید، و ما برگردیدیم و روی به کعبه کردیم. و راوی خبر گوید: ما در نماز بودیم، مردی بر «۴» آمد و گفت «۵»: روی به کعبه ----- (۱). مر همه. (۲). معج: جرحی، دب، آج، لب، فق، مب، مر: حشوی. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و حرم قبله آن است که در بیرون بود از حرم از. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در. (۵). دب، آج، لب،

فق، مب، مر به آواز که. صفحه: ۲۱۲ آری که رسول را- علیه السّلام- فرمودند که: روی «۱» به کعبه کن «۲». ما در نماز بگردیدیم «۳» و روی به کعبه کردیم و بنا کردیم بر آن و نماز با سر نگرفتیم «۴». و از آن پس منادی رسول- علیه السّلام- در مدینه ندا کرد تا همه اهل مدینه مردان و زنان بشنیدند و روی با کعبه آوردند. آنکه حق تعالی گفت: اینکه حکم مقصور نیست بر مدینه، هر کجا باشی روی به جانب مسجد آری. قوله: وَ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ، سبب نزول اینکه آیت آن بود که جهودان گفتند «۵»: اینکه محمّد آن پیغامبر آخر زمان بودی که ما نعت او در تورات خوانده‌ایم، اگر نه آنستی که بر بیت المقدّس بنایستاد «۶»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و باز نمود که ایشان می‌دانند که او حق است و از قبل خداست. و در «ها» خلاف کردند فی «آئه» که اینکه ضمیر با که راجع است! بعضی گفتند: با رسول- علیه السّلام- جهودان می‌دانند که محمّد- صلی الله علیه و اله- حق است و مبعوث است از قبل خدای- جل جلاله. بعضی دگر گفتند «۷»: ایشان می‌دانند که کار قبله حق است و تحویل او، و اینکه امر صادر است از خدای تعالی، و لکن به حسد و حب نشو «۸» و طمع ریاست و حطام دنیا پنهان می‌کنند «۹». آنگه برای تأکید در خبر «لام» آورد، و کوفیان گفتند: جواب قسمی مضمّر ----- (۱).

دب، آج، لب، فق، مب، مر از بیت المقدس بر گردانید و روی. (۲). دب: آر، پس، آج، لب، فق، مب، مر: کنید پس. (۳). همه نسخه بدلها: برگردیدیم. (۴). دب، آج، لب، فق، مب: کردیم و آن نماز را از سر بگرفتیم، مع: با سر بگرفتیم، با سر گرفتیم. (۵). دب، آج، لب، فق اگر. (۶). اساس: بنه ایستاد/ بنایستاد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۸). دب، آج، لب، مب، مر: حب النشو. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مع، وز ما را اعتقاد نباشد که اصحاب رسول- صلی الله علیه و اله- چندین سال در خدمت رسول بودند و آن لطف و حکم او شنیده و ایشان را در راه خدا و رسول و شفقت و امامت و دیانت خوانده و نیک از بد دانسته، و حق از باطل شناخته، و دم به دم به اشارات النبوی- علیه السّلام- در امر و نهی مشرف شده در غیبت رسول اینکه صفات پسندیده را دانستند، و عالم و جاهل را شناختند. به سبب حطام دنیای فانی سعادت جاودانی را بر باد دادند، و دین را به دنیا بفرختند، دنیا بدیشان نمانده و به آخرت و ثواب آن در نرسیده، و لیعلم الذّین ظلموا آل محمّد خسر الدّینا و الاخرة. [...] صفحه: ۲۱۳ است، پس بر سبیل تهدید گفت: خدای تعالی غافل نیست از آنچه ایشان می‌کنند. قوله: وَ لَئِنْ آتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبَلَتِكَ، سبب نزول آیت آن بود که جهودان گفتند: اگر محمّد آیتی و معجزه‌ای آوردی ما را چنان که پیغامبران مقدّم را بوده است، ما بدو ایمان آوردمانی. حق تعالی به اینکه آیت تکذیب ایشان کرد و گفت: [۱۶۵-پ] دروغ می‌گویند که اگر هر آیت که در مقدور هست مثلا تو به ایشان بری، به تو ایمان نیارند و متابعت قبله تو نکنند. و اگر ایشان از تو توقع می‌کنند که تو بر مسامحت متابعت قبله ایشان کنی، بگو: تا اینکه طمع ندارند که تو نیز اینکه نکنی، و هیچ کس از شما که مسلمانی و از ایشان که اهل کتابند از جهودان و ترسایان، متابعت قبله یکدیگر نکنند، چه «۱» قبله مسلمانان کعبه است، و قبله جهودان بیت المقدس است، و قبله ترسایان مشرق است. وَ لَئِنْ أَتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ، گفتند: سبب نزولش آن بود که جهودان بر سبیل مکر و خدیعت گفتند: اگر محمّد در بعضی امور مساعدت ما کردی و با ما بساختی، ما به او ایمان آوردمانی «۲». و رسول- علیه السّلام- برای طمع در ایمان ایشان تمنا کرد که کاشک تا خدای دستوری دادی در بعضی مساعدت و ملاینت. حق تعالی آیت فرستاد به تکذیب ایشان، و رسول را خبر داد از خبث سریرت ایشان و آن که ایشان اینکه سخن از سر مکر و خدیعت می‌گویند، گفت: اگر تو متابعت هوای ایشان کنی پس از آن که علم و حجّت و بینت و کتاب به تو آمد، و تو حقی «۳» دین خود و بطلان دین و قول ایشان بشناختی، پس تو از جمله ظالمان باشی. بعضی دگر گفتند: خطاب با رسول است و مراد امت، چنان که گفت: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ «۴» و بعضی دگر گفتند: اینکه شرطی است که خدای تعالی دانست که در وجود نیاید، چنان که گفت: لَئِنْ أَشْرَكَتْ لَيَجْبَطَنَّ عَمَلُكَ «۵» وَ لَئِنْ آتَيْتَ، وَ لَئِنْ أَتَبَعْتَ، جواب قسمی ----- (۱). لب، فق، مب، مر: چون. (۲). مع: آوردمی، وز، لب، دب، آج، لب، فق، مب: آوردمی. (۳). دب، فق، مب، مر: حقیقت، آج، لب و. (۴). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱. (۵). سوره زمر

(۳۹) آیه ۶۵. صفحه : ۲۱۴ مضمراست. و «اذا» جواب و جزا بود، و او را دو حالت بود: حالت اعمال و حالت الغاء، و در اینکه جایگاه ملغی است برای آن که در میان مبتدا و خبر افتاد^(۱). [سوره البقره (۲): آیات ۱۴۶ تا ۱۵۰] الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (۱۴۶) الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ (۱۴۷) وَلِكُلِّ وُجْهَةٍ هُوَ مَوْلِيهَا فَاسْتَثْبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۴۸) وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لِلْحَقِّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا لِلَّهِ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۱۴۹) وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأْتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۵۰) [ترجمه] آنان که ما دادیم ایشان را کتاب بشناسند او را چنان که بشناسند پسران خود را، و جماعتی از ایشان پنهان می کنند حق را و ایشان می دانند. [۱۶۶-ر] حق از خدای تست، مباش از جمله شک کنندگان. و هر کسی را قبله‌ای بود که او روی به آن آرد بشتابید به خیرات هر کجا باشی، بیارد شما را خدای بهم که خدای بر همه چیزی قادر است. و از آن جا که بیرون شوی روی فراز کن^(۲) به جانب مسجد الحرام و آن حق است از خدای تو، و نیست خدای غافل از آنچه شما می کنی. [۱۶۶-پ] و از آن جا که بیرون شوی روی فراز کن^(۳) به جانب مسجد الحرام یعنی مسجد مکه، و هر کجا باشی روی فراز کنی به جانب او تا^(۴) نباشد مردمان را بر شما حجّتی مگر آنان که ستمکار^(۵) باشند از ایشان، مترسی از ایشان و برتری از من و تا تمام کنم نعمتم بر شما و تا مگر شما راه یافته شوی. ----- (۱). (دب، آج، لب، فق، مب، مر: افتاد. (۲).

همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). لب: فراز کنی. (۴). آج، لب او. (۵). آج، لب: ستمکاره. صفحه : ۲۱۵ قوله: الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ، ابحار جهودان را خواست و علمای ترسایان را. مفسران خلاف کردند در آن که «ها» ی «يعرفونه»، اینکه ضمیر راجع است با که. قتاده و ربیع و سدی و ابن زید گفتند: راجع با امر قبله یا با مسجد الحرام، یعنی ایشان می دانند که مسجد الحرام قبله انبیا بوده است پیش از اینکه. و دیگر مفسران گفتند: ضمیر راجع است با محمّد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و اینکه اختیار اصم است و ابو علی و ابو مسلم بن بحر، کما قال^(۱) تعالی: يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ^(۲) وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ، گروهی از ایشان حق می دانند و پنهان می کنند، و اینکه جماعتی رؤسای ایشان بودند به طمع ریاست و طعمه‌ای که ایشان را بود از عامه، اینکه پنهان می داشتند و جماعتی اندک بودند، چه بر جماعت بسیار روا نبود کتمان آنچه دانند. مفسران در «حق» خلاف کردند که مراد چیست به حق. بعضی گفتند: مراد قبله است، و اینکه قول ربیع است و جماعتی مفسران. و قول دیگر آن است که: محمّد است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده. و ابو روق راوی خبر گوید: عبد الله بن ابی بکر الانصاری از صفیه بنت حیی بن اخطب گفت که: پدرم حیی اخطب و عمم ابو یاسر بن اخطب چون رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - به مدینه آمد، حدیث رسول می کردند و می گفتند: اینکه آن پیغامبر باشد که ما نعت و صفت او در توریت خوانده‌ایم، یا نباشد! و رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - به قبا فرود آمده بود. گفتند: فردا برویم و ببینیم او را و حدیث او بشنویم و علاماتی که یافته‌ایم در توریت بنگریم. آنگه بگناه^(۱) بامداد^(۲) برخاستند و برفتند. نماز شام باز آمدند دلتنگ و گرفته^(۳). من پیش ایشان^(۴) رفتم. با من نگریدند^(۵) با آن که مرا بغایت دوست داشتند. آنگه عمم با پدرم گفت: او هست. پدرم گفت: آری؟ به خدای که توریت بر موسی انزله کرد. عمم گفت: در دل خود چگونه می یابی او را! گفت: عداوته ما بقیت، دشمنی او^(۶) می یابم تا زنده باشم. من بدانستم که حدیث رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - می کنند. عبد الله بن قدامه بن صخر روایت کند که: چون رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - به مدینه آمد، پدرم گفت: بیا تا برویم و اینکه مرد را ببینیم و سخن او بشنویم. بیامدیم او را یافتیم با جماعتی صحابه و نیز جماعتی جهودان حاضر آمده بودند و پدری و پسری بیمار با او بود در جمله جهودان. رسول - عَلَيْهِ السَّلَام وَ الصَّلَوة - روی به آن جهودان ----- (۱). اساس: به صورت «پگاه» هم محتمل است. (۲). همه نسخه بدلها: بامداد پگاه. (۳). مع، مر: کوفته. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: او. (۵). دب، آج، لب، فق، مب: ننگریستند، مر: بنگریستند. (۶). آج، لب، فق، مب، مر را.

صفحه : ۲۱۷ کرد، گفت: به آن خدای که توریت بر موسی انزله کرد که شما در اینکه توریت نعت و صفت من و نبوت من می‌یابی. آن مرد جهود توریت باز کرد و می‌خواند. آن پسر بیمار که با او بود چون به ذکر محمد رسید، پدر خواست تا پنهان کند. آن پسر گفت: اینکه است صفت و نعت تو که او می‌خواند و پنهان می‌کند، و انا اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله، من گواهی می‌دهم که خدای یکی است و تو رسول اوئی. اینکه بگفت و با پیش خدای شد. رسول- علیه السلام- صحابه را گفت: ولّوا احاکم ، تولّای کار برادران کنی «۲»، یعنی تجهیز و دفن او. آنگه [۱۶۷-پ] حق تعالی زیادت بیان را بر سبیل زجر و نهی گفت: الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ، گفت: حق از خدای تو پیدا شد و پدید آمد، نگر تا در او شک نکنی. خطاب با رسول است و مراد رسول و جز رسول- علیه السلام- و نهی خدای تعالی از منیّات، و اوامر او مأمورات را، تناول است رسول را- علیه السلام- اولاً آنگه امت را، و نه هر چه نهی کنند کسی را از آن او آن کرده باشد یا خواهد کردن، مانند آن که، وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا «۳» وَلَا تَتَفَهِمَ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ «۴»، لَئِنْ أَشْرَكَ لَيَحْطَبَنَّ عَمَلُكَ «۵» وَ لِكُلِّ وِجْهَةٍ، حسن بصری گفت: معنی آن است که لکل امة دین تدین بها، هر امتی را دینی باشد که بر آن دین عبادت کند. و گفت چنان است که در دگر آیت گفت: لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَ مَنَاجَا «۶» هُوَ مُؤَلِّهَا، گفتند: مراد به «هو» ----- (۱). همه نسخه بدلها:

گواهی. (۲). مر: کار برادران را بسازید. (۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۷. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۶. (۵). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۴۸. صفحه : ۲۱۸ خداست- جل- جلاله- ای آمر له بتولیه الیها، او فرموده باشد آن کس را که روی به آن قبله کن، چون چنین باشد چرا بر تو عیب می‌کنند و می‌گویند: ما ولّاهم عن قبلتهم الّتی كانوا علیها «۱» ثُمَّ وَلَّيْتُم مُدْبِرِينَ «۴» وَ مَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرُهُ «۶» فَاسْتَبَقُوا الْخَيْرَاتِ، ای فبادروا بالطاعات، یعنی بشتابی و یکدیگر را سبق بری به خیرات و طاعات. و تقدیر چنان است «۸»: فَاسْتَبَقُوا الْخَيْرَاتِ، ای لیسبق بعضکم بعضا الیها، یعنی بعضی بعضی را سبق بری به خیرات و طاعات، و حرف جزّ بیفکند، چنان که راعی گفت: ثنائی علیکم یابن حرب و من یمل سواکم فائمی مهتد غیر مایل ای و من یمل الی سواکم. اَیْنَمَا تَكُونُوا انتم و اهل کتاب، هر کجا باشی شما که مسلمانانی و اهل -----

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۲. (۲). همه نسخه بدلها: مؤلی. [.....]. (۳). لب، فق، مر الله. (۴). سوره توبه (۹) آیه ۲۵. (۵). لب: فصل. (۶). سوره انفال (۸) آیه ۱۶. (۷). همه نسخه بدلها: عبد الله مسعود. (۸). مج، وز، دب، آج، مر که. صفحه : ۲۱۹ کتاب. یأت بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا یوم القیامه، هر کجا باشی در مواضع متفرق خدای تعالی شما را با هم آرد و جمع کند روز قیامت برای حساب و جزا، که او بر همه چیز قادر است. وَ مِنْ حَیْثُ خَرَجْتَ، «حیث» ظرف مکان بود و مبنی است بر ضم و در شاذ عبید عمیر خواند: «حیث» به فتح «ثا». کسائی گفت: وجه اینکه لغت و قراءت آن باشد که اصل در مبنی سکون است، چون آخر ساکن بود و یا «ا» ساکن جمع ساکنین بود، علی غیر حده، حرف صحیح را متحرک بکردند به فتح برای آن که او اخف الحركات است، چون: لیت و کیف و این. و حوث لغت است، و اینکه قراءت عبد الله بن عمر است در شاذ. و گفتند: مردی عبد الله عمر را گفت: نماز کن دست کجا فرو نهد چون سجده کند! گفت: ارم بهما حوث و قعتا، گفت: هر کجا افتد، پس به جای حیث، حوث گفت «۲». وَ حَیْثُ مَا كُنْتُمْ، هر کجا باشی. حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که حکم مسافر، حکم حاضر است در وجوب توجه به قبله چون متمکن باشد، و چون متمکن نباشد تحرّی کند در حال ضیق، و در حال سعت به چهار جانب نماز کند چهار بار، تا کسی گمان نبرد که حال مسافر مخالف است حال حاضر را، چنان که در شرع، بعضی احکام مختلف است مسافر را با حاضر. و «ما» در «حیثما» «۳» کافه «۴» است به خلاف آن که در «اینما» و «متیما» «۵» که آن جا زیادت است، و در «اذما» «۶» کافه «۷» باشد همچونین، و معنی اینکه آن است که: منع کند اینکه «ما» «۸» دو اسم را از آن که اضافه کنند او را الی «۹» ما بعدهما «۱۰» که تا جمله خالص شود به فعلیت و مستعدّ جزم شود، که جزم از خصایص افعال است، و اضافه از خصایص اسماء. اگر اینکه «ما» نباشد «۱۱»، «حیث» و «اذ» جزم نکنند بی «ما» برای اینکه علت که گفتیم. ----- (۱). لب: با. (۲). مب قوله تعالی. (۳). مر: حیث ما. (۴). دب،

آج، لب، فق، مب، مر: نافیه. (۵). آج: مهمما. (۶). آج، لب، فق، مب، مر ما. (۷). مر: کافیه. (۸). مچ، وز، دب، آج، لب، فق، مب اینکه. [.....] (۹). اساس: که، با توجه به مچ و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). وز و میتما. (۱۱). همه نسخه بدلها و. صفحه: ۲۲۰ و اما «اینکه» و «متی» چون «ما» در او باشد و نباشد جزم کنند، برای آن که «ما» زیادت است [۱۶۸-پ] در آن جا. و إِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ، و آن از خدای حق است و درست، یعنی تحویل قبله. و اینکه را دو معنی باشد: یکی آن که حق است و از خدای صادر است، و عمل کردن بر او واجب است. و دوم آن که: ثابت و مستقر است، منسوخ نخواهد شدن به قبله دیگر چنان که بیت المقدس به کعبه منسوخ شد. و مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ، خدای تعالی بی خبر نیست از آنچه شما می کنید، یعنی شما که مسلمانانی. و مورد زجر و وعید است تا مکلفان به طاعت نزدیک باشند و از معصیت دور. ابو عمر تنها به «یا» خواند، یعنی غافل نیست از آن که جهودان می کنند از عناد و کتمان حق. قوله: وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ، اهل علم در تکرار اینکه آیت سخن گفتند. ابو علی می گوید: فایده مختلف است و موضع مختلف، مراد به آیت اول آن است که: هر کجا بیرون شوی به نواحی و اقطار مدینه که وقتها رفته‌ای و روی به بیت المقدس کرده، اکنون چون آن جای روی، روی به کعبه کن «۱». و مراد به آیت دوم آن است که: چون سفرهای دور کنی که از میان تو و کعبه مسافت بعید باشد، نباید که بعد مسافت مانع بود تو را از آن که روی به کعبه کنی. در هر دو حال و بر هر دو وجه روی به کعبه آر، و چون چنین باشد و فایده و موضع مختلف بود تکرار نباشد. و ابو مسلم می گوید: چون غرض مختلف شد تکرار نباشد، نبینی که در آیت اول بیان فرمود که: روی به اینکه قبله کردن هر کجا باشی حق است و از «۲» فرمان خداست، و در آیت دوم گفت: اینکه حق که در آیت اول مقرر شد هر کجا باشی به جای آر تا کسی را بر تو حجتی نباشد، چون مورد و مقصد فایده مختلف شود تکرار نباشد، و اینکه هر دو وجه نیکوست. و اصم گفت: مراد به آیت اول آن است که، هر کجا باشد از بیرون شهر در ————— (۱). مچ، وز، دب، آج: کنی / کنید. (۲). مچ، وز: آن. صفحه:

۲۲۱ سفر، و مراد به آیت دوم آن است که: هر کجا باشد در مدینه به هر بقعه‌ای و هر سرای و مسجدی، و اینکه نیز وجهی قریب است. و قوله: لئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ، تا مردمان را بر شما حجتی نباشد، اقتضا اینکه «۱» می کند که حاجتی رفته باشد. حسن بصری گفت: مراد آن است که هر کجا باشی روی به کعبه کن تا کسی «۲» بر تو طعنه «۳» نزند «۴» چنان که مشرکان عرب چون روی به بیت المقدس داشتی «۵» گفتند: رغب عن قبله ابیه، از قبله ابراهیم پدرش رغبت می نماید و بر می گردد. چون روی با کعبه کردی «۶» گفتند: پشیمانش «۷» شد، بس بر نیاید که با دین ما آید. قتاده و ربیع گفتند: مراد آن است که جهودان طعنه زدند چون رسول - علیه السلام - روی از بیت المقدس به کعبه کرد، گفتند: اشتاق الرجل الی قبله ابیه و الی مولده و مسقط رأسه. و ابو علی می گوید: مراد آن است [۱۶۹-ر] که هیچ گونه روی از کعبه متاب تا هیچ کس را از مشرکان و جهودان و منافقان بر تو زبانی «۸» نباشد، نگویند که اینکه نه از فرمان خدا کرد، چه اگر از فرمان خدا بودی بر نگشتی از آن. و قوله: «لئَلَّا» تقدیر آن است که: «لان لا، «لام» «کی» «۹» است دخل علی «ان» برای کسره «لام» را «یاء» مفتوحه نوشتند و «نون» در «لام» ادغام کردند، یا قلب کردند با «لام» و پس ادغام کردند. و «حججه» فعله من الحج و هو القصد یعنی، القصد الی البیان و الايضاح، و از اینکه جا، ره روشن را محججه خوانند، و محاجه «۱۰» مجادله را از اینکه جا گویند که هر یکی از متجادلین قصد صاحبش بود «۱۱» به ابطال حجت او. إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ، علما ————— (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اقتضای آن. (۲). دب، آج، لب، فق، مب،

مر را. (۳). مچ، وز: طعنی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نرسد. (۵). داشتی / داشتید. (۶). کردی / کردید، دب، آج، لب، فق، مب، مر: کرد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پشیمان. (۸). دب، مب: زیادتی. (۹). اساس: لی، دب، مب: یکی، با توجه به مچ و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد (لام کی یا لام علت). [.....] (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۱). همه نسخه بدلها: کند. صفحه: ۲۲۲ خلاف کردند در نظم آیت و معنی «اللا» و آن که اینکه استثنا چیست، و اینکه ظالمان که اند! مجاهد و عطا و قتاده و سدی گفتند: مراد به «ناس» جهودانند، تا جهودان را بر تو حجت نبود، با «۱» آن که گفتند: اگر هدایت ما نبودى او قبله نشناختی، و امثال

اینکه چیزها از آن که ما بگفتیم پیش از اینکه، إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا، مشرکان عربند، یعنی جهودان را بر تو حجت نماند به آن محالات و طعن‌ها که زدند مگر مشرکان عرب را که ایشان را حجت ماند یعنی شبهت، و شبهت را حجت خواند برای آن که «۲» مشابهت شبهت با حجت، و خود برای اینش شبهت خوانند که با حجت ماند به حجت ملتبس توان کردن، و شبهت عرب اینکه باشد که گفتند: رغب عن قبله ایبه ثم رجع اليها، از قبله ابراهیم بگردید و پس با او آمد، و عن قریب بس «۳» بر نیاید که با دین ما آید. و مشرکان را گفت: «منهم»، از ایشانند، یعنی از جهودان برای آن که کفر به محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - قد جمعهم. و قولی دیگر آن است در اینکه وجه که: حجت به معنی خصومت باشد، چنان که حق تعالی گفت: لا - حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ «۴» فَمَنْ حَاجَّكَ «۵» أَوْ تَحَاوَجَّا «۶» لِيُحَاجُّوكُمْ «۷» لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةً، یعنی اليهود، تا جهودان را بر تو حجت نباشد به آن معنی که ایشان در توریت یافتند که پیغامبر آخر زمان را قبله بگردانند از بیت المقدس به کعبه، و اینکه علامت را توقع می کردند فیما بینهم. چون رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - مدتی به بیت المقدس نماز می کرد، گفتند: دیدی که نه رسول خداست که قبله او بگردانیدند تا آنکه که آیت تحویل قبله آمد، و خدای تعالی قبله بگردانید ایشان را یقین حاصل آمد «۳». پس از آن جحود و عناد کردند رؤسا و احبار ایشان، حق تعالی - جل جلاله - استثنا کرد رؤسای معاند را، و ایشان را ظالم خواند، و اینکه وجهی لطیف است. قولی دیگر ابو عبیده گفت: «الَّا» به معنی «واو» عطف است، و تقدیر آیت و معنی او چنین بود: لئلا يكون للناس اي لليهود عليكم حجة و لا للذين ظلموا، یعنی كفار قريش، تا نه جهودان را و نه مشرکان عرب را بر تو حجتی باشد. و گفت: شاهد اینکه قول و حجت او قول شاعر است، یعنی در «الَّا» به معنی «واو» عطف. ما بالمدينة دار غير واحدة دار الخليفة الَّا دار مروانا يعني، و دار مروان، و قال اخر: -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۲). اساس: «و موضع» بوده که در حاشیه به خط کاتب اصلی تصحیح شده است. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شد. صفحه: ۲۲۴ و کلّ اخ مفارقة أخوه لعمر ابيك الَّا الفرقدان اي و الفرقدان، انشدهما المفضل و انشد الأخفش: و أرى لها دارا بأغدره السّ يدان لم يدرس لها رسم الَّا رمادا هامدا دفعت عنه الزّياح خوالد سحم يعني و رمادا هامدا، تا معنی مستقیم شود. بیان اینکه قول روایت مجاهد است که گفت در شاذّ خوانده‌اند: الي الذين ظلموا، برای آن که «الي» حرف جرّ بود به معنی «مع» چنان که خذ هذا الي «۱» ذاك، اي مع ذاك، و كقوله تعالى: مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ «۲» فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي، از ایشان مترسی در روی به کعبه کردن، وَاخْشَوْنِي، از من بترسی از «۷» ترك اوامر و نواهي من. و لَأْتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ، عطف است علی قوله: لئلا يكون للناس عليكم حجة. و لَأْتِمَّ و تا نعمت خود بر شما تمام کنم به هدایت شما به قبله ابراهیم و ملّت حنفی «۸». از امیر المؤمنین «۹» - عليه السلام - روایت است که او گفت: تمام النعمة الموت على الاسلام، [تمام] «۱۰» نعمت خدای بر بنده آن بود که بر اسلام میرد «۱۱»، و هم از او روایت است که گفت: نعمت شش است: اسلام و قرآن و محمد و ستر و -----

----- (۱). دب، مب، مالی. (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۵۲. [.....]. (۳). معج، وز: ان لا دب، آج، لب، فق، مب: کیلا. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: با. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: رو. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر دیگر. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مب: در. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حنیفی. (۹). دب، فق، مب، مر علی. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به متن روایت از معج افزوده شد. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز فق، مب: می رود. صفحه: ۲۲۵ عافیت و استغنا از آنچه در دست مردمان باشد. و از تمام نعمت خدای - عزّ و جل - بر مکلفان ولایت امیر المؤمنین «۱» است - عليه السلام «۲» - الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الإسلام دیناً «۳» و لعلکم، در لعل شش لغت است: علّ و لعلّ و لعلن «۴» و عنّ و رعنّ و لعا، و معنی او بر شش وجه بود از خدای تعالی واجب بود علی قول اکثر المفسرین، و از ما بر وجوه مختلف بود: یکی بر اصل خود، و آن را معنی ترجیحی بود، چنان که: لعلّ زیدا منطلق «۵»، امید چنان است که زید برفته باشد. و به معنی استفهام بود فی قولک: لعلک فعلت کذا، همانا تو کرده باشی اینکه کار! بر نهاد استفهام، و به معنی ظنّ بود چنان که کسی گوید: قدم فلان، فلان آمده است! بر وجه سؤال، تو گویی: لعلّ، همانا آمده است، یعنی گمان چنین است؟ و به معنی ایجاب آمد، چنان که کسی گوید در وقت نماز که: نماز

واجب شد، تو گویی: لعل، یعنی اجل قد و جب، و فزاد در اینکه وجه اینکه بیت بیاورد: لعل المنايا مرّة ستعود و آخر عهد الثائرين جدید و به معنی عسی بود، كما قال تعالى: لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ ﴿٦﴾ انظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ ﴿٧﴾ كما أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾ فَادْكُرُونِي أذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٣﴾ وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتٌ يَلِ أحياءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾ وَ لَنُبَلِّغَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٥﴾ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿١٥٦﴾ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿١٥٧﴾ [ترجمه] چنان که فرستادیم در شما پیغامبری از شما می‌خواند بر شما آیات ما و پاک می‌کند شما را و می‌آموزد شما را کتاب قرآن و سخن درست، و می‌آموزد شما را آنچه ندانستی. یاد کنی مرا تا یاد کنم شما را، و شکر کنی مرا و کفران مکنی [به من] ﴿١﴾. ای آنان که بگرییدی، یاری خواهید ﴿٢﴾ به روزه و نماز که خدای با صابران است. [١٧١- ر] و مگویی آنان را که بکشند در راه خدای که ایشان مردگانند، بل زندگانند و لکن شما نمی‌دانی. و بیازماییم شما را به چیزی از ترس و گرسنگی و کاستنی از مالها و جانها و میوه‌ها [و] ﴿٣﴾ بشارت ده صابران را. آنان که چون رسد ایشان را مصیبتی، گویند: ما خدا را ایم، و ما به او باز خواهیم گشتن. ایشان بر ایشان است رحمتها از خدای ایشان و بخشایشی، و ایشان‌اند که راه یافتگان‌اند. قوله: كما أرسلنا، اینکه «کاف» تشبیه است، و خلاف کرده‌اند اهل علم در آن که تعلق به چه می‌دارد. بعضی گفتند: [١٧١- پ] تعلق دارد به آنچه پیش از آن ----- (٣- ١). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (٢). آج، لب: یاری خواهی. صفحه ٢٢٧ است، من قوله: وَ لَأْتِمَنَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ، كما أَرْسَلْنَا فِيكُمْ، تا تمام کنم نعمت خود بر شما چنان که فرستادم در شما پیغامبری هم از شما، برای آن که از ﴿١﴾ جمله نعمتهای خدای - جل جلاله - یکی بعثت انبیاست. قولی دیگر آن است که: تعلق دارد بقوله: وَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ، و معنی آن است که: و لعلکم تهتدون بهدایتی ﴿٢﴾ كما أرسلنا، ای كما اهتدیتم بارسالی فیکم رسولا منکم، یعنی تا شما مهتدی شوی به هدایت من، چنان که مهتدی شدی به پیغامبر فرستادن من. قولی دیگر آن است که: تعلق دارد بما بعدها ﴿٣﴾ من قوله: فَادْكُرُونِي أذْكُرْكُمْ، مرا یاد کنی تا شما را یاد کنم، چنان که فرستادم در میان شما رسولی هم از شما، یعنی از ﴿٤﴾ جمله یاد کرد من شما را به رحمت آن است که رسولی فرستادم به رحمت. محمد بن جریر گفت: ابراهیم - علیه السلام - دو دعا کرد، یکی آن که رَبَّنَا وَ اجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ. وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ ﴿٥﴾ رَبَّنَا وَ ابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ ﴿٦﴾ وَ لَأْتِمَنَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ ﴿٨﴾ كما أرسلنا فیکم رَسُولًا مِنْكُمْ. ابو مسلم گفت: محمول است علی قوله تعالى: وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا ﴿٩﴾ وَ مَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخْطُطُ بِبِمِينَتِكَ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ ﴿١﴾ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَ يُزَكِّيكُمْ وَ يُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ، حکمت ﴿٢﴾ در جای صفت رسول است - علیه السلام - ای رسول - تالیا علیکم آیاتنا و مزکیا لکم و معلما لکم الكتاب و الحکمة و معلما لکم. ما لم تكونوا تعلمون، اینکه رسول که آمده است چه می‌کند آیات من که قرآن است و کتاب اوست، بر شما می‌خواند و شما را تزکیه می‌کند، یعنی دعوت می‌کند شما را به اخلاق و افعالی که به آن زکی و پارسا باشی [١٧٢- ر]. وجهی دیگر آن است که: گواهی ﴿٣﴾ می‌دهد بر زکا و طهارت شما چون تکالیف او به جای آری، و بر شما مدح و ثنا می‌گوید. و ابو مسلم گفت: شما را جمع می‌کند و عدد شما به بسیار می‌کند به دعوت و الف دادن و اظهار معجزات کردن، من زکا الزرع اذا نما، و شما را کتاب و معانی و تفسیر و احکام می‌آموزد، و نیز حکمت، یعنی سنت و شریعت. و شما را می‌آموزد چیزی که شما ندانستی ﴿٤﴾، برای آن که او در جاهلیت آمد بر فترت پیغامبران، کتابی نبود ایشان را، و ایشان انجیل و شرع عیسی فراموش کرده بودند و متروک بکرده. و آیت وارد مورد منت و تذکیر نعمت است بر عرب و عجم به فرستادن رسولی موصوف به اینکه صفات. و در آیت دلیل است بر بطلان قول ملحدان ﴿٥﴾ که ایشان گفتند: خدای را به سمع ----- (١). سوره عنکبوت (٢٦) آیه ٤٨. (٢). مج: بجمله، دیگر نسخه بدلها: جمله. (٣). مج، وز: گواهی، دیگر نسخه بدلها: گواهی. (٤). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نمی‌دانید. (٥).

همه نسخه بدلها: آنان. صفحه: ۲۲۹ داند و به قول پیغامبر، برای آن که حق تعالی باز نمود که: من رسول را برای آن فرستادم تا شما را بیاموزد آنچه شما ندانستی، یعنی از شرعیات، که به عقل نشاید دانستن. و ما آنچه در عقل مقرر است و یا به نظر در ادله استخراج توان کردن دانسته‌ایم از بدیهه عقل یا از ره نظر بی تعلیم معلمی. و نیز دلیل است بر بطلان قول مثبتان قیاس که حق تعالی گفت: رسول شما را کتاب و شرایع و سنت آموزد، و به اینکه منت نهاد بر ما، اگر قیاس طریق معرفت شرعیات بودی اینکه منت نبود، چه خود هر قیاس کننده‌ای بدانستی بی تعلیم «۱» رسول - علیه السلام. فَادْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ اينکه فعل مجزوم است به جواب امر علی تَضَمَّنْ معنی الشرط و الجزاء. در معنی آیت مفسران و علما بسیار سخن گفتند: عبد الله عباس گفت: اذكروني بطاعتی اذکرکم بمعنوی، مرا به طاعت یاد دار تا تو را به معونت یاد دارم، بیانش «۲»: وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا «۳» وَ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَ الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ «۴» اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا، اُولٰٓئِكَ لَهُمْ جَنّٰتٌ عَدْنٌ «۵» وَ بَشِّرِ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا [۱۷۲-پ] ----- (۱). دب: تعلم. (۲). مج، وز، مب قوله. (۳). سوره عنكبوت (۲۹) آیه

۶۹. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۲. (۵). سوره كهف (۱۸) آیه ۳۰ و ۳۱. [.....]. (۶). دب، آج، فق، مب، مر: پاداشته، لب: پاداشت. صفحه: ۲۳۰ وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اَنْ لَهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ «۱» لِنِ شَكَرْتُمْ لَازِيْدُنْكُمْ «۲» مَنْ عَمِلَ صٰلِحًا مِّنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰٓةً طَيِّبَةً «۴» فَلَوْ لَا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِيْنَ، لَلْبِثِّ فِيْ بَطْنِهٖ اِلٰى يَوْمٍ يُبْعَثُونَ «۴» اَلَا اَنْ وَ قَدْ عَصَيْتَ قَبْلَ «۷». و قيل: اذكروني بالثناء اذکرکم بالجزاء، اذكروني بلا- غفلة اذکرکم بلا- مهلة، اذكروني بالتدبیر اذکرکم بالکرم، اذكروني بالمعذرة اذکرکم بالمغفرة، اذكروني بالارادة اذکرکم بالافادة، اذكروني بالتفضيل اذکرکم بالتفضل، اذكروني بالاخلاص اذکرکم بالخلاص، اذكروني بالقلوب اذکرکم بکشف الکروب، اذكروني بالایمان اذکرکم بالامان، اذكروني بالإسلام اذکرکم بالاكرام. عبد الله مبارک گفت: سالی از سالها به حج خانه خدا می شدم، در راه مرا قطع افتاد. از قافله باز ماندم. بر توکل شتر می راندم، کودکی را دیدم مراهق از کناره بیابان بر آمد تنها، جامه‌ای مختصر پوشیده، نه زادی نه راحله‌ای نه انیسی، تا بر من رسید، گفتم: ای جوان؟ با خویشتن زنه‌ار خورده‌ای اگر چنین آمده‌ای در بادیه، و یا چون من منقطع شده‌ای! گفت: منقطع نشده‌ام، خود چنین آمده‌ام. گفتم: زاد و راحله و طعام و شرابت کجاست! اشارت سوی آسمان کرد. خواستم تا او را امتحان -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر روی. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ننگجد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: السعة. (۴). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۳ و ۱۴۴. (۵). مر: آسودگی. [.....]. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر او را خلاصی ده و. (۷). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۱. صفحه: ۲۳۲ کنم، گفتم: مرا باری تشنه است، اگر شربه‌ای «۱» آب سرد بودی «۲»؟ او دست در هوا دراز کرد و قدحی آب بگرفت از هوا مشعشا بالتلج، برف در او افکنده، و بجنابید و پیش من داشت. من عجب بماندم، گفتم: یا هذا، اینکه پایه از کجا یافتی! گفت: اذکره فی الخلوات یذکرني فی الفلوات. ربیع انس در اینکه آیت گفت: ان الله ذاکر من ذکره و زائد من شکره و معذب من کفره، گفت: خدای تعالی یاد کند آن را که او را یاد کند، و زیادت کند آن را که شکر او کند، و عذاب کند آن را که کفران نعمت او کند. سفیان عینه گفت: در اخبار چنین خوانده‌ام که، خدای - جل جلاله - گفت: من بندگان خود را آن دادم که اگر جبریل و میکایل را دادمی، حق ایشان را گزارده بودمی، بقولی لهم: فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ. و به موسی بن عمران وحی کرد که: یا موسی؟ دشمنان مرا بگو تا مرا یاد نکنند که چون ایشان مرا یاد کنند من ایشان را یاد کنم، و یاد کرد من ایشان را به لعنت بود. حق تعالی در اینکه آیت جمع کرد از میان ذکر و شکر. و ذکر او از سه گونه بود: به دل و به زبان و به جوارح «۳». اما ذکر به دل از دو گونه بود: یکی نظر و فکر باشد، و آن سر «۴» و اصل عبادات است که همه را بنا بر آن است، چو سکون نفس «۵» و طمأنینه دل در آن است، قوله تعالی: اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ «۶» فَاسْعَوْا اِلَى ذِكْرِ اللّٰهِ وَ ذَرُوا الْبَيْعَ «۲» اذْكُرُوا نِعْمَتِيْ «۳» ... وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ «۴» وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبَتُّلًا «۵» فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ، و قوله: اذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيرًا «۶» وَ سَبِّحُوْهُ بُكْرَةً وَ اَصِيْلًا «۷» يَسْبِّحُوْنَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ «۹» اذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيرًا «۱۰» فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ ... وفا به وفا: وَ اَوْفُوا بِعَهْدِيْ اَوْفِ

بِعَهْدِكُمْ... (۳) فَافْسَحُوا يَفْسَحَ اللَّهُ لَكُمْ (۴) أَذْكُرْكُمْ، تا تو را یاد کنم. ذکر خدای بنده را از دو وجه بود: یکی به آن که «۵» مدحش فرماید در کتابهای خود بر زبان پیغامبران، و در آسمانها بر زبان فریشتگان، و در ملاً اعلی، و دوم به ایجاب ثواب ابد و کرامت و رضا [۱۷۴-ر]. حسن بصری گفت: شکر خدای چگونه گزاریم «۶» اگر ما را گفتی: ذکر من کنی در مواضعی مخصوص تا من ذکر شما کنم، آنکه اگر جان و مال بذل بایستی کردن تا آن جا رسند واجب بودی، فکیف که می گوید: بنده من به «۷» هر حال از حالات که باشی فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقَعُودًا وَعَلَى جُنُوبِكُمْ «۸» أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ «۱» وَاشْكُرُوا لِي، حدّ شکر بیان کردیم که اعتراف باشد به نعمت منعم با ضربی تعظیم او، و آن اعتراف همچونین به دل باشد و به زبان و به جوارح. و اصل اعتراف به دل است، برای آن که اگر به زبان و جوارح معترف بود و به دل نبود منافق باشد. و اگر به دل «۶» بود، از زبان و جوارح مجزی باشد. و اما اعتراف به زبان برای نعمت مخلوق باید تا او بداند که شاکر است، و نیز در نعمت خدای تا مردمان اقتدا کنند. اما به جوارح به انواع عبادت باشد، و اینکه غایت شکر بود، و اینکه بر نعمت هیچ منعم نباشد مگر بر نعمت خدای - جلّ جلاله - که آن اصول نعم باشد: از حیات و قدرت و نفرت و شهوت و کمال عقل، و استقصای کلام در اینکه باب در دگر «۷» آیات بیاید - ان شاء الله. آنکه مؤکّد کرد بقوله: وَلَا تَكْفُرُونَ، یعنی در سایر اوقات خالی مباحی از شکر نعمت من، و اظهار آن بر خویشان و احتراز کردن از پنهان داشتن آن، که در خبر چنین آمده است که: من ذکره فقد شکره و من کتمه فقد کفره [۱۷۴-پ].

----- (۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. (۲). دب. موسی بن عمران. (۳). دب. آج، لب، فق، مب، مر: گردی. (۴). دب. و. (۵). مج، لب، فق، مب، مر: راستگیر، دب، وز، آج: راستگر. (۶). همه نسخه بدلها معترف. (۷). همه نسخه بدلها: ذکر. صفحه: ۲۳۶ قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ، حق تعالی گفت: من «۱» بندگان خود را به ذکر و شکر خود امر کردم «۲»، و وعده دادم «۳» ایشان را «۴» ذکر خود بر ذکری که ایشان مرا کنند «۵» آنچه «۶» عون ایشان باشد بر آن، از ایشان دریغ نداشت، برای آن که تو را آنچه به فعل طاعت نزدیک بکند لطف باشد، و چون عند آن طاعت کرده بود توفیق باشد، گفت: بر اینکه اوامر که کردم شما را استعانت کنی و یاری خواهی از من، بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ. بعضی مفسران گفتند: اراد به الصّوم و الصّلوٰة، مراد به صبر روزه است برای قرینه نماز تا نسبت دارد به او، و گفتند: خدای تعالی چند جایگاه روزه را صبر خواند، فی قوله: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ «۷» وَ جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ «۸» إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ، که خدای با صابران است به معنی نصرت و معاونت و لطف و توفیق. وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمُوتَ، عبد الله عباس گفت: مراد کشتگان بدراند، و سبب نزول آیت آن بود که مردمان چون ذکر ایشان رفتی، گفتندی: مات فلان و مات فلان. حق تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد ایشان را از اینکه گفتن، گفت: ایشان را مرده مگویی، که ایشان زنده‌اند. و ایشان چهارده تن بودند: شش تن از مهاجر بودند، و هشت تن «۱۰» از انصار. اما مهاجران «۱۱»: عبیده حارث عبد المطلب بود، و عمیر بن اَبی وقاص بود، و ----- (۱). همه نسخه بدلها: چون. (۲). همه نسخه بدلها: امر کرد. [...] (۳). همه نسخه بدلها: وعده داد. (۴). آج، لب، فق، مب، مر به. (۵). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ایشان کنند او را. (۶). دب: آنکه، آج، لب، فق، مب، مر: آنکه آنچه. (۷). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۴. (۸). سوره دهر (۷۶) آیه ۱۲. (۹). مج: از. (۱۰). مج، وز، لب، فق: کس. (۱۱). همه نسخه بدلها: مهاجران. صفحه: ۲۳۷ ذُو السَّمَالِینِ بن عمرو بن نضله «۱» و عامر بن بکیر، مهجع بن عبد الله، و صفوان. و از انصار: سعد بن خیثمه، و قیس بن عبد المنذر، و زید بن الحارث، و تمیم بن حزام، و رافع بن المعلی، و حارثه بن سراقه، و معوذ «۲» و عوف بن عفره. علما در تفسیر آیت و احوال شهدا خلاف کردند. عبد الله عباس و حسن بصری گفتند: ایشان زنده‌اند بارواحهم و اجسادهم، بامداد و شبانگاه روزی به ایشان می‌رسد، و ایشان خرم‌اند به آنچه خدای به ایشان می‌دهد، چنان که در دگر آیت فرمود من قوله: يُرْزَقُونَ، فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ «۳» النَّارُ يُعْرَضُونَ [۱۷۵-ر] عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا «۶» بَلْ أَحْيَاءٌ، آن است که «سیحیون»، ایشان زنده خواهند شدن به قیامت عند آن که خلقان را حشر کنند. و بعضی دیگر گفتند: مراد به حیات ایشان آن است که، ذکر ایشان و نام ایشان در دنیا بماند، به مثابت آن باشد که زنده باشند «۱». و ظاهر آیت

دلیل قول اول می‌کند که حق تعالی می‌گوید: بَلْ أَحْيَاءُ، و معنی آن است که: بل هم احیاء، و در دگر «۲» آیت تصریح کرد به ذکر آن که: روزی می‌خورند، شادمانه‌اند به آنچه خدای به ایشان می‌دهد، و اینکه لایق نباشد به روح بی‌جسم. در خبر است از رسول-صلی الله علیه و اله- که: خدای تعالی شهید را شش خصلت بدهد عند آن که اول قطره از خون او بر زمین آید: جمله گناهانش عفو بکند، و جای او در بهشت به او نماید، و جفتی از حور العین به او دهد، و از فرع اکبرش ایمن گرداند «۳»، و از عذاب گور ایمن باشد، و به حلیت ایمانش بیاریند. و در خبری دیگر نه خصلت: و تاج و قار بر سرش نهند، و آن تاجی بود از یاقوت سرخ، و هفتاد و دو جفت او را از حور العین بدهد، و شفاعتش قبول کند «۴» در «۵» هفتاد کس از خویشانش، و راوی خبر عباده صامت است از رسول-صلی الله علیه و اله- و ابو هریره روایت کند از رسول-صلی الله علیه و اله- که او گفت: زمین از خون شهید خشک «۶» نشده باشد تا دو حوری «۷» از بهشت بشتابند به مانند دو مرغ که بچه ایشان بر زمین افتاده باشد، هر یکی با حله‌ای از حله‌های بهشت، قیمت هر حله‌ای «۸» بیشتر باشد از دنیا و هر چه در دنیا هست «۹». و هم ابو هریره روایت کند که: مثل مجاهد مثل نماز کن و «۱۰» روزه‌دار است آن ----- (۱). وز، لب: باشد، همه نسخه بدلها چنان که شاعر گفت:

ذکر الفتی عمره الثانی و لذته || ما فاته و فضول العیش اشغال (۲). مج، وز: و ذکر آیت. (۳). مج، وز: گردانید. (۴). همه نسخه بدلها، بجز دب: کنند. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۶). مج، وز: تر. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: حور العین. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بهشت که بهای ایشان. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از هر متاعی که در دنیا است. [.....] (۱۰). مج، وز، آج، لب، فق، مر: ندارد. صفحه: ۲۳۹ که همیشه صایم «۱» قایم بود، و هیچ بنده نبود که او را مجروح [۱۷۵-پ] بکنند «۲» در سیل خدای و الا فردا قیامت می‌آید خون آلود، رنگ رنگ خون باشد و بوی بوی مشک، و خدای تعالی او را ضمان کرده بود از دو کار یکی: امّا بهشت، یا آن که با خانه خود شود با غنیمت. و اخبار در اینکه معنی بسیار است. قوله: وَ لَبَلُّوْكُمْ بِشَىْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ، خطاب با امت محمد است. خدای تعالی می‌گوید: و ما امتحان کنیم و بیازماییم شما را به چیزی، یعنی به نوعی از ترس و گرسنگی. عبد الله عیّاس گفت: خدای تعالی خبر داد که: دنیا سرای بلاست و مکلفان در او مبتلی‌اند. عطا و ربیع انس گفتند: مراد به آیت مهاجران بعد هجرت، و مراد با بلا و ابتلا تشدید تکلیف است بر ایشان تا عند آن مستحق ثواب عظیم شوند. و معنی ابتلا پیش از اینکه شرح دادیم. حق تعالی گفت: به پنج چیز امتحان کردم شما را به خوف. عبد الله عیّاس گفت: ترس از دشمن. و الجوع، یعنی قحط «۳»، وَ نَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ، نقصان مال، یعنی زیان در تجارت و هلاک مواشی. وَ الْأَنْفُسِ، و تنها، یعنی به مرگ امّا به قتل. و گفته‌اند: به بیماری، و گفته‌اند: به پیری. و ابو علی گفت: خوف برای آن با خدای نسبت کرد که به جهاد باشد، و آن به امر خدای بود. و بعضی دیگر مفسّران تفسیر خوف به حرب کردند، و خوف در کلام ایشان کنایت باشد از حرب، و همچونین روع و فرع، نبینی که شعرای ایشان چندان که یوم الزّوع گفتند، یوم الحرب خواستند، قال الشاعر: اَنَا لِنَرُخْصِ يَوْمِ الزُّرُوعِ انْفَسْنَا وَ لَوْ نَسَامُ بِهَا فِي الْأَمْنِ اغْلَيْنَا وَ قَالَ اِيضًا: مَقَادِيمُ وَصَالُونَ فِي الزُّرُوعِ خَطْوَهُمْ بَكَلٍ رَقِيقِ الشُّفَرْتَيْنِ يَمَانِ وَ قَالَ آخِرُ: -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۲). همه نسخه بدلها: نکنند. (۳). مب قوله تعالی. صفحه: ۲۴۰ نعدّ بهن «۱» یوم الزّوع عنکم و ان کانت مثلمة «۲» التّصال و اینکه را حدی نیست، مراد حرب است یعنی جهاد کفار. و اینکه خود بر ظاهر خود باشد، به تأویل، حاجت ندارد. شافعی گفت: بِشَىْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ، یعنی خوف الله. و الجوع، صیام شهر رمضان. گفت: به خوف ترس خدای خواست، و به گرسنگی، روزه ماه رمضان، و به نقصان مال، زکات مال و صدقات، و به نقصان نفس، مرگ و بیماری، و به نقصان ثمرات و میوه‌ها، مرگ فرزندان و فرزندزادگان، برای آن که فرزندان «۳» میوه دل مادر و پدر باشند «۴». عبد الله عیّاس «۵» گفت از ابو سلمه، از ابو سنان، که او گفت: مرا فرزندی فرمان یافت نام او سنان که مرا به او کنیت می‌کردند. من او را دفن کردم. ابو طلحة الخولانی حاضر بود «۶»، [۱۷۶-ر] گفت: یا با سنان؟ تو را بشارت دهم! گفتم: بلی. گفت: حَدَّثَنِي الصَّحَّاحُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ، گفت: مرا صحّاح حدیث کرد از ابو موسی اشعری که، رسول-صلی الله علیه و اله- گفت: چون بنده مؤمن

را فرزندی بمیرد، خدای تعالی فریشتگان را گوید: بنده مرا فرزند ازو بستدی، و میوه دل او از او جدا کردی (۷). بنده من عند آن حال چه گفت! گویند: بار خدایا؟ تو را حمد کرد و استرجاع کرد. گوید: برای بنده من در بهشت خانه‌ای بنا کنی، و آن را بیت الحمد نام نهی. برای او در بهشت خانه‌ای بنا کنند، قوله تعالی: وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ، بشارت ده صابران را، آنان را که بر اینکه مصایب و بلیات صبر کنند و جزع نکنند. و گفتیم (۸): که: صبر حبس النفس علی ما تکره باشد. الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ، آنان را که چون ایشان را مصیبتی رسد استرجاع کنند و با خدای گریزند، گویند: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، ما خدا را بیم به عبودیت، -----

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: بعدیهن، چاپ شعرانی (۱/ ۳۸۰): ابعدهن. (۲). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: مسلمة. (۳). همه نسخه بدلها بجز دب: فرزند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز دب: باشد. (۵). مج، وز: عبد الله مبارک. (۶). همه نسخه بدلها، بجز دب مرا. (۷). همه نسخه بدلها، بجز دب گوید. (۸). همه نسخه بدلها: گفتیم. صفحه: ۲۴۱ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ فی الاخره، امروز (۱) ملک او بیم و فردا رجوع ما در آخرت با اوست. ابو بکر و راق گفت: إِنَّا لِلَّهِ، اقرار له بالملک، و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، اقرار علی انفسنا بالهلک، گفت: در اینکه دو کلمه دو اقرار است: یکی اقرار است او را به ملک، و یکی اقرار بر خویشتن به هلک، اقرار می دهد که او مالک است و ما هالکیم. نصیر، «نون (۲)» «أنا» اماله کند، و قتیبه «لام» «لله». و باقی قراء به تفریح خوانند. عکرمه گفت: شبی رسول را- علیه السلام- چراغی بمرد، گفت: إِنَّا لِلَّهِ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، گفتند: یا رسول الله؟ اینکه بر (۳) مصیبت باشد، گفت: بلی، هر چه مرد را برنجاند مصیبت باشد. سعید جبیر گفت: هیچ امت را در مصیبت آن ندادند که اینکه امت را، یعنی کلمات استرجاع، نبینی که یعقوب را چون آن مصیبت رسید گفت: یا أَسْفَى عَلَى يُوسُفَ (۴) إِنَّا لِلَّهِ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ عبد الله عباس گفت: چون مؤمن عند آن که او را مصیبتی رسد رضا دهد و تسلیم و استرجاع کند، خدای تعالی او را سه چیز بدهد: صلوات (۱) از قبل او و رحمت و هدایت (۲). ام سلمه گوید از رسول- صلی الله علیه و اله- شنیدم که گفت: هیچ بنده مسلمانی نباشد که او را مصیبتی رسد، او عند آن مصیبت آنچه خدای تعالی فرموده است بگوید از کلمه استرجاع، یعنی گفتن: إِنَّا لِلَّهِ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، آنکه گوید: اللهم احبرنی «فی مصیبتی و اخلفنی خیرا منها، و الا خدای تعالی عوض آن بهتر از آنش باز دهد. آنکه گفت: چون ابو سلمه بمرد، من گفتم: در میان مسلمانان از ابو سلمه بهتر کجا باشد (۴)! اول جماعت مهاجران است، تا رسول- علیه السلام- حاطب بن ابی بلتعه را فرستاد و مرا بخواست. من گفتم: دختری دارم، و من زنی غیورم. گفت: اما دخترش را خدای تعالی کفایت کند، و اما غیرتش من دعا کنم تا برود. و در روایتی دیگر، گفتم: و مرا از اولیاء من هیچ کس حاضر نیست، رسول- علیه السلام- گفت: هیچ ولی نباشد و آما به آن رضا دهد که من دامادش باشم. و روایت است از وهب متبه که گفت: یک روز موسی کلیم- علیه السلام- در مناجات با خدای تعالی گفت: الهی از منازل بهشت کدام به تو نزدیکتر است به معنی کرامت! گفت: حظیره قدس. گفت: بار خدایا؟ ساکنان حظیره قدس که باشند! گفت: اصحاب مصیبات. موسی گفت: بار خدایا؟ صفت ایشان مرا بگو، گفت: یا موسی؟ آنان باشند که چون ایشان را ابتلا کنم به بلیتی صبر کنند، و چون بر ایشان نعمتی کنم شکر کنند، و چون مصیبتی رسد ایشان را بگویند: إِنَّا لِلَّهِ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، اینان اهل حظیره قدس باشند. مغیره شعبه روایت کند که: دوال نعل رسول- علیه السلام- بگسست، استرجاع کرد و گفت: إِنَّا لِلَّهِ و إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ما گفتیم: یا رسول الله؟ اینکه نیز مصیبتی باشد! -----

(۱). دب، آج، لب، مر او. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر از حق. (۳). دب، وز، فق: أجرنی. (۴). مر او. صفحه: ۲۴۳ گفت: بلی، هر مکروهی که به مرد رسد آن مصیبت باشد. و ابو هریره روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت (۱): چون دوال نعل یکی از شما بگسلد، باید تا استرجاع کند و از خدای عوضش بخواهد، که اگر [۱۷۷-] ر [خدای میسر نکند میسر نشود، آنکه او بی برگ بماند. انس مالک گوید که: رسول- علیه السلام- زنی را دید که بر کودک (۲) می گریست، او را گفت: اتقی الله و اصبری، از خدای بترس و صبر کن. زن گفت: مصیبت (۳) تو را درد نمی کند، رسول- علیه السلام- بگذشت. او را گفتند: اینکه را نشناختی همانا، گفت: نه. گفتند: اینکه رسول خداست، بر اثر (۴) بدوید و تضرع کرد و توبه کرد و گفت: یا رسول

الله؟ نشاختم تو را، اکنون فرمانبردارم، صبر کنم و احتساب کنم. رسول - علیه السلام - گفت: الصبر عند الصدمة الاولى، گفت: صبر بنزدیک زخم اول باید کردن، بیان کرد که: هر چه مصیبت سخت تر باشد، صبر کردن بر او مزدتر «۵» باشد. ذو النون مصری گوید: به گورستانی بگذشتم، زنی را دیدم با جمال گوری چند «۶» پیش گرفته می گریست و اینکه بیتهای می خواند. صبرت و کان الصبر خیرا مغتبه و هل جزع یجدی علی فأجزع صبرت علی ما لو تحمّل بعضه جبال شروری اصبحت تتصدع ملکة دموع العین ثم رددتها الی ناظری فالعین فی القلب تدمع او را گفتم: چه مصیبت رسیده است تو را! گفت: عجبتر مصیبتی دو پسرک داشتم که همه سلوت دل من ایشان بودند، پدرشان روزی گوسپندی بکشت و کارد آن جا رها کرد و او برفت، و من مشغول شده بودم. پسر مهترین کهنترین را گفت: بیا تا من تو را بگویم که پدرم گوسپند «۷» چگونه کشت، آنگاه او را دست و پا بیست و بخوابانید و کارد بر گلوی او بمالید و او را بکشت. چون «۸» خبر یافتم و بانگ بر او ----- (۱). همه نسخه بدلها

که. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کودکی. (۳). همه نسخه بدلها من. (۴). آج، لب، فق، مب، مر او. [.....] (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مزد بر او بیشتر. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر در. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۸). دب، آج، لب من. صفحه : ۲۴۴ زدم «۱» بگریخت و بر کوه شد. پدر در آمد، گفتم: چنین حالی افتاد. پدر به طلب پسر رفت، بسیار بگردید آخر چون باز یافت او را شیرش دریده بود. پدر ساعتی بر سر او بود، آنگاه بر گرفت او را و باز آورد و تشنگی عظیم در او کار کرده بود، ساعتی در آمد «۲» او نیز با پیش خدا شد. هم آن روز پسرکی دیگر داشتم طفل، و من دیگ می پختم. مشغول شدم به کار اینان، بنزدیک دیگ رفت، دیگ بیفگند و بر او ریخت، و او نیز سوخته شد. اکنون من نشسته‌ام چنین که تو می بینی. گفتم: چگونه صبر می کنی بر اینکه مصیبات و جزع نمی کنی! اندیشه کرده‌ام که اگر صبر و جزع دو مرد بودندی که با یکدیگر بر آویختندی، صبر غالبتر بودی «۳»، آنگاه اینکه بیتهای انشا کرد. الی الله کل الامر فی الخلق کلّه و لیس الی المخلوق شیء من الامر [۷۷۱- پ] تعودت مسّ الصبر حتّی الفته و اسلمنی طول العزاء الی الصبر و وسّع قلبی للأذی کثره الأذی و قد کنت احیانا یضیق به صدری إذا انا لم افنع من الدهر کلّما «۴» تکرهت منه طال عتبی علی الدهر و امیر المؤمنین «۵» - علیه السلام - گفت: ان صبرت جرت علیک المقادیر و انت مأجور و ان جزعت جرت علیک المقادیر و انت مأزور، گفت: اگر صبر کنی قضا بر تو برود و تو با مزد باشی، و اگر جزع کنی قضا بر تو برود و تو با بزه باشی. انس مالک روایت کند که: مردی از جمله صحابه بود، مادام پیش رسول - علیه السلام - بودی. پسرکی داشت فرمان یافت. روزی چند به مسجد نمی آمد. رسول - علیه السلام - گفت: فلان چرا به مسجد نمی آید! گفتند: یا رسول الله؟ او پسرکی داشت «۶» فرمان یافته است برای آن نمی آید، گفت: بخوانیدش. او را بخوانند «۷» گفت: یا فلان؟ بهشت را هشت در است و دوزخ را هفت. تو راضی نباشی که به هر دری که فراز شوی از درهای بهشت او ایستاده باشد، می گوید پدر «۸» بیا که من بی تو در ----- (۱). همه نسخه بدلها: بر آوردم. (۲). مع، وز، لب، فق، مر: بر آمد. (۳). مب: غالب آمدی. (۴). همه نسخه بدلها: کل ما. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۶). مع: داشته است. (۷). مع، وز او را. (۸). مع، وز، مر: پدر را. صفحه : ۲۴۵ بهشت نخواهم رفتن، مرد دل خوش گشت. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ اینکه او راست خاص، یا دیگران را همین حکم است، گفت: لا بل جمله مسلمانان را چون صبر و احتساب کنند. ثابت بنانی گوید: اینکه مرد عثمان مظعون بود «۱»، هم انس روایت کند که: در صحابه رسول - صلی الله علیه و اله - مردی بود کنیت او ابو طلحه «۲»، پسری داشت سخت نجیب و زنی داشت سخت صالحه و عاقله نام او امّ سلیم. اینکه پسر بیمار بود و ضعیف شد. شبی از شبها ابو طلحه به مسجد رفت به نماز، پسر فرمان یافت. مادر برخاست و کودک را در خانه برد و بنهاد، و برخاست و دیگ بیخت و طعام راست کرد. مرد در آمد، گفت: بیمار چون است! گفت: از امشب ساکنتر هیچ شب نبود، آنگاه طعام پیش آورد تا نان بخوردند و جامه خواب بیاوردند و بخفتند، و مرد خلوت ساخت با زن. چون آخر شب بود، و مرد خواست تا بیرون رود، زن گفت: یا با طلحه، نبینی که فلانان عاریه‌ای از کسی بسته‌اند و مدتی بداشته و بدو تمع کرده، اکنون چون خداوندش باز می خواهد «۳»، خشم می آید ایشان را و اظهار کراهت و جزع

می‌کنند! گفت: بی‌خرد مردمانند و بی‌انصاف؟ گفت: اکنون بدان که پسر تو عاریه‌ای بود «۴» از خدای «۵» تعالی، به ما داد مدّتی، اکنون باز ستد. از حقّ ما آن است که رضا و تسلیم کار بندیم. مرد گفت: نیکو می‌گویی، اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [۱۷۸- ر] و الحمد لله. بامداد چون پیش رسول رفت، رسول- علیه السّلام- او را گفت: «۶» بَارِكْ لِلّٰهِ [لکما] «فی لیلکتما، خدای شب دوشین مبارک گرداناد بر شما، خدای تعالی او را پسری دیگر بداد و عقبش از او بماند. روز احد زنی می‌آمد سه کشته «۷» بر شتری بسته به پیغامبر- علیه السّلام و الصّلوٰه- بگذشت. رسول- علیه السّلام- گفت: اینان که اند «۸» از تو! گفت: برادرم و پسرم و -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر حسن بصری روایت کند که: ثواب صابران نه چندان است که او را وصف توان کرد، قوله تعالی: اِنَّمَا يُؤَفِّي الصّٰبِرُوْنَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ [سوره زمر (۳۹) آیه ۱۰]. (۲). همه نسخه بدلها: ابو طلحه. [.....] (۳). دب: می‌خواند، مر: باز می‌گیرد. (۴). همه نسخه بدلها: عاریت بود. (۵). آج، لب، فق، مب: بود خدای. (۶). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۷). مج، وز: سر کشته، همه نسخه بدلها را. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: چه کس اند. صفحه: ۲۴۶ شوهرم ای رسول الله؟ اگر صبر کنم مرا چه باشد! گفت: اگر صبر کنی بهشت تو را باشد «۱»، گفت: فما ابالی بعد هذا، یعنی پس از اینکه باک ندارم. مردی را پسری فرمان یافت، عبد الله مزاحم به تعزیت او آمد، او را تعزیت داد آنگه گفت: اَنَا نَعَزِيكَ لَا اَنَا عَلِي طمع من الحيوة و لكن سنّة الدّين فما المعزّي بيباق بعد صاحبه و لا المعزّي و ان عاشا الی حين عمر خطّاب در بعضی راهها اعرابی را دید، گفت: از کجا می‌آیی! گفت: از نزدیک و دبعه‌ای که مرا نهاده است در اینکه کوه. گفت: و آن چیست! گفت: پسری داشتم که روزگار به تعلّل او می‌گذاشتم، از منش بر بودند. در اینکه کوه دفنش کردم. دو سال است هر روز یک بار پیام «۲» و زیارتش کنم. گفت: در حقّ او چیزی گفتمی از مرثیه! گفت: بلی. گفت: بیار. گفت: یا غائباً ما يؤوب من سفره عاجله موته علی صغره یا قرّة العین كنت لی انسا فی طول لیلی نعم و فی سحره ما تقع العین کلّما وقعت فی الحیّ منی الّا علی اثره شربت کأسا ابوک شاربها لا بدّ منها له علی کبره یشربها و الأنام کلّهم من کان فی بدوده و فی حضره فالحمد لله لا شریک له فی علمه کان ذا وفی قدره عمر بگریست. حارث بن شریح گفت، قتاده را گفتم: چون است که ما را مصیبتی رسد پنداریم که هرگز دل خوش نخواهیم شدن، آنگه بس «۳» بر نیاید که دل خوش شویم! گفت: بلی چنین به ما رسانیدند که چندان که مرده «۴» در گور می‌ریزد و کهن می‌شود، یاد او بر دل دوستانش کهن می‌شود، آنگه گفت: و کما تبلی وجوه فی الثّری فکذا یبلی علیهنّ الحزن و قال اخر: -----

(۱). مر زن. (۲). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: بیایم. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بسی. (۴). مج، وز: مرد. صفحه: ۲۴۷ مقیم الی ان یبعث الله خلقه لقاءک لا یرجی و انت قریب [۸۷۱- پ] تزید بلی فی کلّ یوم و لیله و تنسی کما تبلی و انت حبیب و اخبار و اشعار در اینکه معانی بی‌قیاس است، و اینکه کفایت است اینکه جا. أولئک علیهم صیّلوات من ربّهم، ایشان آنانند که بر ایشان صلوات است از خدای ایشان. عبد الله عبّاس گفت: ای مغفره، مراد به صلوات اینکه جا مغفرت است. این کیسان گفت: صلوات اینکه جا ثناست، دیگران گفتند: صلوات از خدای رحمت باشد، و تکرار برای اختلاف لفظین افتاد، چنان که حطیثه گفت: الا- حیّذا هند و ارض بها هند و هند اُتی من دونها التّیّای و البعد و برای آن صلوات به جمع گفت که صلواتی «۱» خواست بعد صلواتی و رحمه «۲» بخشایشی. و أولئک هم المّهتدّون، و ایشان راه یافتگانند، یعنی به رحمت و ثواب. و گفتند: الی الحقّ و الصّواب، و گفته‌اند: به کلمه استرجاع. و بعضی از صحابه چون اینکه آیت بخواندی «۳» گفتی «۴»: نعم العدلان و نعمت «۵» العلاوه، گفتی: نیک دو تنگ است، یعنی صلوات و رحمت، و نیک سرباری است، یعنی هدایت بر سری. در تفسیر اهل البیت آمد که: اینکه آیات در حقّ اهل البیت است. از صادق- علیه السّلام- روایت است که او گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون خدای- جلّ جلاله- اینکه آیت فرستاد «۶»: و اذ ابتلی ابراهیم ربّه بکلمات فاتّمهنّ «۷» و لنبؤنکم بشیء من الخوف و الجوع. رسول- علیه السّلام- علی را بخواند. و اینکه آیت بر او خواند و او را گفت: هذه کلماتک، و کلمات ابرهیم هی الشّمس و القمر، اینکه کلمات تو است، و کلمات ابرهیم ماه و آفتاب بود، و لقد سبقت اجابه الله مسئلتی، و اجابت خدای تعالی سبق برد سؤال مرا، یعنی

اینکه کلمات تو است که تو را به اینکه امتحان کرد، چنان که ابراهیم را به آفتاب و ماه، یعنی قوله تعالی: فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا ﴿١﴾ إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ ﴿٢﴾ وَ يُؤْتِرُونَ عَلٰی أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ﴿١٣﴾ إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ ﴿١٤﴾ وَ نَقْصِرُ مِنَ الْأَمْوَالِ، اراد به البذل و العطاء، بذل و عطا خواست، بیان و فایش «١» اینکه آمد: يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً ﴿٢﴾ وَ نَقْصِرُ مِنَ الْأَمْوَالِ، اینکه نقصان مال منع ایشان از فدک است، تا زهرا- علیها السلام- می گوید: «٣» «٤» «٥» بلی کانت لنا فدک من جمیع ما اظللها» الفلک فسخت «بها نفوس قوم و سحت» بها نفوس قوم آخرین. بعضی دگر گفتند: ترک غنیمت است للاشتغال بالقتال، تا به غنیمت از قتال باز نماند «٦» بر همت او آن کمتر چیز بود، چه همت او جانها و نفوس ابطال بود نه نفایس اموال، و سرهای سران بود نه مالهای گران بود. انّ الاسود اسود الغاب همتها یوم الکریهة فی المسلوب لا الیلب نبینی که چون عمرو عبد ود را از پای بیفکند و خواست تا سرش بردارد، او گفت: پسر عم مرا به تو یک حاجت است. گفت: چیست آن! گفت: ان لا تکشف سواة ابن عمک و لا تسلبه حلته، گفت: آن که کشف عورت من نکنی و سلاح و جامه من نکنی، گفت: ذاک اهون علی، گفت: از همه چیز آن کمتر است بر من، تا در مفاخرت بیاورد در آن بیتها که انشا کرد [١٧٩- پ]: أعلی تقتحم الفوارس هکذا عنی و عنهم اخبروا اصحابی الیوم یمنعنی الفرار حفیظتی و مصمم فی الهام لیس بنابی فصدت حین ترکتہ متجدلاً کالجذع بین دکادک و روایی و عفت عن اثوابه و لو اننی کنت المقطر بزنی اثوابی عبد الحجاره فی سفاهه رأیه و عبت ربّ محمد بصواب لا تحسبن الله خاذل دینه و نبیه یا معشر الاحزاب تا عمر خطاب او را گفت: یا علی چرا درع او رها کردی، که در همه عرب کس درع چنان ندارد! گفت: شرم داشتم کشف عورت پسر عم خود کردن، و اینکه ----- (١). (١). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عطایش. (٢). سوره بقره (٢) آیه ٢٧٤. (٣). همه نسخه بدلها: اضله. (٤). همه نسخه بدلها: فشحت. (٥). همه نسخه بدلها، بجز آج، لب: و سحت. (٦). همه نسخه بدلها: نمانند. صفحه: ٢٥٠ برای آن گفت که عمرو عبد ود قرشی بود. بعضی دگر گفتند: مراد تحریم صدقات است بر ایشان. صادق را- علیه السلام- پرسیدند از تحریم صدقات بر ایشان، گفت: ان الله تعالی نزهنا عن غساله اموال الناس، گفت: خدای تعالی ما را پاک داشت از دست شوره «١» مالهای مردمان. بعضی از بزرگان در حق ایشان گفت: منعوا الدنیا فلم یسئلوها و اعطوها فلم یقبلوها، گفت: دنیا از ایشان باز داشتند، ایشان بنخواستند «٢»، و چو «٣» بداد نشان قبول نکردند. و الأنفس، گفتند: مراد خبر است که او را دادند به قتل او پیش وقوع آن، تا بر منبر و بیرون منبر باز می گفت: ما یحبس اشقاها ان یخضبها من فوقها بدم، و به دست اشارت می کرد به محاسن و سر، چه منع می کند آن شقیترین امت را که بیاید و اینکه محاسن سپید را از خون اینکه سر خضاب دهد. وَ الثَّمَرَاتِ، یعنی خبر دادن رسول- علیه السلام- او را به کشتن حسن به زهر، و حسین به تیغ. حق تعالی ایشان را ثمرات خواند برای آن که میوه دل رسول و قرّت عین «٤» او بودند، تا در خبر است که: یکی را بر اینکه ران نشاندی و یکی را بر آن ران، و گاه بوسه بر اینکه می دادی و گاه بر آن. یکی از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- پرسید که: ما بالنا الثمرة احب الینا من الشجرة، گفت: ما چرا میوه دوست تر از درخت می داریم، یعنی فرزند زاده را چرا دوست تر از فرزند می داریم! جواب داد او را که: فرزندان ما «٥» دشمنان مانند لقوله- عزّ و جل: «١» مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَ أَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ «٦» وَ بَشَرِ الصَّابِرِينَ، الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ - الاية، صادق گفت- علیه السلام: همه «١» در حق او آمد چون خبر برادرش جعفر آوردند از مؤته، او بشنید گفت: إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ. گفتند: کس نگفته بود پیش «٢» او، حق تعالی گفت: من سنت کردم تا از پس او هر مصیبت زده «٣» به او اقتدا کند در اینکه گفتن. أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ، اگر آیت بر قول اول حمل کنند که مراد عامه امت اند. حق تعالی می گوید: چو «٤» کسی را مصیبتی رسد، او اینکه کلمه «٥» گوید، صلوات من بر او باد، ای سبحان الله؟ تو در حق او لفظ صلوات روا نداری، در حق خود روا داری، اگر تو به نوعی مصیبت رسیده ای، او به انواع مصیبت رسیده است، منها، از آن جمله یکی آن که چو «٦» تو رعیت دارد که آنچه در حق خود از خدا روا داری در حق او «٧» روا نداری «٨»، اگر تو در اینکه معنی مصیبتی او باری به تو مصاب است. و اگر آیت خاص است، خود صلوات خاص است به مستحق و اهلس، چه مستحق آن لفظ جز او و

فرزندان او کس نیست، چه شاعر در حق ایشان می گوید: مطهرون نقیات جیوبهم تجری الصیلة علیهم اینما ذکرُوا من لم یکن علویاً حین تنسبه فما له فی قدیم الدهر مفتخر الله لِمَا برا خلقا و انشاء صفاکم و اصطفاکم ایها البشر فانتم الملاء الاعلی و عندکم علم الکتاب و ما جاءت به السور ابیات حسن هانی راست در «۹» علی بن موسی الرضا، چنین ابیات و مانند اینکه در دولت بنی امیه و بنی العباس می گفتند، و کس منکر «۱۰» نبود آن را، و تو منکر باشی، همانا در نصب از ایشان بیشتری «۱۱»؟ و أولیک هم المهدون، هم اوست بیانش: إنا هدیناه السبیل «۱۲» إنما أنت منذرٌ و لكل قوم هادٍ «۱» إنا الصفا و المروءة من شعائر الله فمن حج البيت أو اعتمر فلا جناح علیه أن يطوف بهما و من تطوع خيراً فإن الله شاکرٌ عليم «۱۵۸» إنا الذين یکتُمون ما أنزلنا من البینات و الهدی من بعد ما بیّناه للناس فی الکتاب أولیک یلعنهم الله و یلعنهم اللّاعنون «۱۵۹» إلا الذين تابوا و أصلحوا و یئینوا فأولیک أتوب علیهم و أنا التواب الرحیم «۱۶۰» إنا الذين کفروا و ماتوا و هم کفارٌ أولیک علیهم لعنة الله و الملائکة و الناس أجمعین «۱۶۱» خالدین فیها لا یخفف عنهم العذاب و لا هم یُنظرون «۱۶۲» «۲» [۱۸۰-پ] [ترجمه] کوه صفا و کوه مروء از نشانه‌های خداست، هر که حج خانه کند یا عمره کند بزه نیست بر او که طواف کند به ایشان، و هر که بکند کاری نکو خدای هو سپاس «۳» داناست. ایشان که پنهان کنند آنچه ما فرستادیم از حجتها و بیان پس از آن که روشن کردیم مردمان را در توریت، ایشان را لعنت می کند خدای و لعنت می کنند لعنت کنندگان. مگر آنان که توبت کنند و نیک شوند و بیان کنند آنان را توبت پذیرم بر ایشان، و من توبت پذیرنده ام بخشاینده ام. [۱۸۱-ر] آنان که کافر شدند «۴» و بمردند «۵» و آنان کافر باشند آنانند که بر ایشان است لعنت خدای و فریشتگان و مردمان جمله. همیشه باشند در آن جا سبک نکنند بر ایشان عذاب و نه بر ایشان رحمت کنند. اینکه پنج آیت است، قوله: إنا الصفا، صفا جمع صفات باشد، و آن سنگی نرم باشد، قال امرؤ القیس: لها کفل کصفاء المسی ل ابرز عنها جحاف مضر -----

----- (۱). سوره رعد (۱۳) آیه ۷. (۲). دب، آج، فق بدرستی که. (۳). مچ، وز، دب، آج، فق، خدای سپاس. (۴). دب، آج، لب، فق: کافر شوند. (۵). مچ، وز، دب، آج، لب، فق: و بمیرند. صفحه: ۲۵۳. صفا، مثل حصاء و حصی و قطاء و قطا و نواه و نوی. و گفته اند: «صفا» واحد است، و ذو «۱» صفوان، کعصا و عصوان، و جمعش اصفاء باشد کرحی و ارحاء، و در جمعش صفی آمده است، کعصا و عصی، قال الزاجز: كأن متنبیه من الثقی مواقع الطیر علی الصفی و مروء سنگی باشد کوچک و سست، قال ابو ذؤیب: حتی کأنی للحوادث مروء بصفاء المشرق کل يوم تفرع و جمعش مروءات باشد، و جمع بیشترش مروء باشد، کتمرء و تمرات و تمر، و جمره و جمرات و جمر. و خدای - عز و جل - آن دو کوه معروف خواست که در مکه است، دلیلش «الف» و «لام» تعریف عهد است. اما «۲» شعائر الله، جمع شعیره، و هی المنسک، و اصله من «۳» الاشعار، و هو الاعلام، و در شرع هر چه علمی از اعلام حج بود از قربان و طواف و سعی، آن را شعائر گویند، قال الکمیت: نقلهم «۴» جیلا فجیلا تراهم شعائر قربان بهم نتقرب «۵» و اشعار الهدی، اعلامه. و اصل او از شعر باشد، و آن علم بود، و تقدیر آیت چنین است که: ان الطواف بالصفا و المروء، او السعی بین الصفا و المروء من شعائر الله، مضاف [۱۸۱-پ] حذف کرد و مضاف الیه به جای او بنهاد، چنان که و سئل القریة «۶» ذلک و من یعظم شعائر الله «۷» إنا الصفا و المروءة من شعائر الله. سدی گفت: سبب نزول آیت آن بود که، در جاهلیت اهل مکه آواز جنیان شنیدندی از میان صفا و مروء. پس کس طواف نکردی آن جا. چو «۶» اسلام آمد، رسول - علیه السلام - سعی می کرد آن جا. گفتند: یا رسول الله؟ ما هرگز سعی نکردمانی اینکه جا که اینکه جای دیوان است، و اینکه عمل بت پرستان «۷». خدای تعالی آیت فرستاد و بیان کرد که: سعی کردن آن جا از جمله عبادت و ارکان حج است. قتاده گفت: اهل تهامه از میان عرب آن جا سعی نکردندی، خدای تعالی آیت فرستاد. مقاتل بن حیان گفت: کس از عرب آن جا طواف نکردی الا حمس، و ایشان -----

----- (۱). مچ الله. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مچ، وز: ندارد. [.....] (۳). مب، مر: عبرت. (۴). مر: روزگاری. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چنان برده بودند. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چون. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر است. صفحه: ۲۵۵. قریش بودند و کنانه و خزاعه و عامر و صعصعه، ایشان را برای شدتشان حمس خواندند. ایشان بیامدند

و رسول را- علیه السلام- گفتند: یا رسول الله؟ امن شعائر الله هذا، اینکه که ما می‌کنیم از مناسک هست! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. اکنون فقها خلاف کرده‌اند فی الشیعی بین الصفا [۱۸۲-ر] و المروه. مذهب شافعی و مالک و احمد و اسحاق چنان است که: سعی از میان صفا و مروه از فرایض حج است، و حج بی آن درست نباشد اگر کسی رها کند به فدیه از او بر نخیزد جز «۱» که قضا کند همان بعینه، و اگر از مکه بشده باشد باز آید و قضا کند همچنان که طواف خانه. و مذهب ابو حنیفه و سفیان ثوری و ابو یوسف و محمد چنان است که: اگر باز آید و قضا کند نیکو باشد، و اگر نکند و فدیه کند به خونی که بریزد مجزی باشد از او. و انس مالک گفت و عبد الله زبیر و عطا و مجاهد که: سعی از میان صفا و مروه سنت است. اگر کسی نکند بر او هیچ لازم نیاید. و گفتند: در قراءت عبد الله عباس و شهر بن حوشب و عبد الله مسعود چنین است که: فلا جناح علیهما ان لا یطوف بهما. و مذهب اهل البیت چنان است که: سعی صفا و مروه رکنی از ارکان حج است. هر که نکند حجش درست نباشد. و کیفیت اینکه آن است که: هفت بار سعی کند از میان صفا و مروه. ابتدا به صفا کند، و ختم به مروه. و مذهب فقها، همچنین است الا اصحاب ظاهر از داود و اصحاب او و ابن جریر و ابو بکر الصدیق و من اصحاب الشافعی. و گفتند: در سعی اینکه مقدار بس بود که از میان اینکه دو کوه برود، اگر بر کوه نشود باکی نبود، و مذهب فقها همچنین است الا مذهب ابن الوکیل من اصحاب الشافعی، گویند «۲»: صعود واجب است. دلیل بر صحت مذهب ما در اینکه مسایل طریقه احتیاط و طریقه براءت ذمت است، و قول رسول- علیه السلام- که او گفت: یا ایها الناس کتب علیکم الشیعی فاسعوا، و معنی «کتب»، فرض باشد. ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن. (۲). مچ، وز، آج، لب، فق، مب: که او گوید، مر: و گفتند. صفحه: ۲۵۶ دگر خبر جابر، و آن که رسول- علیه السلام- چون حج کرد به صفا و مروه رسید و سعی کرد، گفت: ان الصفا و المروه من شعائر الله فابدؤا بما بدأ الله به، آنکه بر صفا شد و در خانه نگرید «۱». و از عبد الله عباس روایت است که: او جماعتی را دید که سعی می‌کردند، گفت: هذا ما ورثتکم انکم ام اسمعیل، گفت: اینکه آن است که مادرتان به میراث به شما رها کرد- مادر اسمعیل. چون تشنه شد بر کوه صفا دوید، و در وادی نگرید تا کس را بیند. از آن جا فرود آمد و بدوید و بر مروه شد، بنگرید کس را ندید. تا هفت بار همچونین کرد، خدای تعالی در مناسک حج واجب کرد موافقت او را. چون به بطن الوادی رسد «۲» مستحب آن است که به هروله برود «۳» و گوید: رب اغفر و ارحم و تجاوز عما تعلم انک انت الاعز الاکرم. اهل اشارت گفتند: اشارت در سعی به آن است که سائل محتاج چون به در خانه مخدوم و مقصود رسد، نیارد هجوم کردن و به یک بار فراز شدن، متردد می‌باشد و آمد شد «۴» می‌کند انتظار دستور را. حاج همچونین کند [۱۸۲-پ] پیش از آن که در خانه شود، تا تشبه کرده باشد به سایل محتاج که گرد در سرای پادشاه می‌گردد و طواف می‌کند تا که باشد که بارش دهد «۵». فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ، ای قصد الکعبه، هر که او حج خانه کند، یعنی قصد کعبه کند. و حج در لغت قصد باشد، و در شرع نیز قصد باشد جز که قصدی مخصوص بود در وقتی مخصوص به جای مخصوص برای ادای مناسکی مخصوص، و اینکه از اسماء مخصوصه باشد «۶»، چون صوم و شاعر گفت: لراهب یحج بیت المقدس ذی برجد و مقلد «۷» و برنس محمد جریر گفت: حج کثرت اختلاف باشد با جای، کما قال المخبل السیعی: -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نگریت. (۲). دب، آج، مب، مر: رسید. (۳). مچ، وز، دب، آج، لب، فق، مب: بدود. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: شدی. (۵). همه نسخه بدلها: دهند. (۶). دب، آج، لب، فق، مب از آسمان، مر از اسماء. (۷). مچ، وز، دب، فق، مر: منفد، آج: ففده، لب: منعده. [.....] صفحه: ۲۵۷ و اشهد من عوف حلولا کثیره یحجون سب الزبرقان المزعفرا چون مردم را بسیار با خانه کعبه باید شدن، یک بار برای طواف زیارت، و یک بار برای طواف عمره و یک بار برای طواف النساء و یک بار برای طواف الوداع آن را حج خواند «۱». أو اعتمر من العمره، و هی الزیارة، قال الشاعر: لقد سما ابن معمر حین اعتمر مغزی بعیدا من بعید و صبر و اصل عمره در لغت اقامت بود جای برای عمارت، و در شرع بر دو وجه بود: یکی عمره متمتع که اول لبتیک به عمره زند «۲»، چون از آن حلال شود لبتیک به حج زند «۳» و آن فرض آنان باشد که نه از حاضران مسجد الحرام باشند، و حدش آن

بود که از خانه او تا به مکه بیست و هشت (۴) میل بیشتر باشد، و آنان که از حاضری المسجد الحرام باشند فرض ایشان قرآن یا افراد بود. و دیگر عمره مبتوله، و آن عمره مفرده باشد. و آن همه وقت شاید کردن، و فاضلتر وقتی در ماه (۵) رجب بود. فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ، ای لا حرج علیه و لا اثم، بزه‌ای نباشد او را، و اصله من جنح اذا مال، قال الله تعالی: وَ إِن جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا (۶) «أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا، و تقدیر چنان است که: يَطَّوَّفَ بِهِمَا، «تا» را «طا» کرده‌اند برای قرب مخرج، و آنگه در «طا» ادغام کرده، و ظاهر اینکه لفظ در اباحت و رخصت استعمال کنند، و اگر چه واجب و ندب (۷) مشارک باشند در اینکه حکم. و از اینکه جا خطا افتاد آنان را که پنداشتند که ندب است، و اینکه خطاست، اعنی ظن ایشان برای آن که اگر بر ظاهر موضوع حمل کنند اباحت فایده دهد، و اینکه محال است در باب عبادات. دگر آن که: واجب و سنت در اینکه باب مشارک‌اند او را، اعنی فی رفع الجناح علیه، اَمَّا حق تعالی به اینکه لفظ فرمود برای آن که قومی اعتقاد کرده بودند که در ————— (۱). (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خوانند. (۳-۲). مر: زنند. (۴). کذا در اساس و همه نسخه‌ها، در منابع دیگر چهل و هشت میل گفته‌اند. رک: چاپ شعرانی (۳۹۳/۱). (۵). مج، وز: در گاه. (۶). سوره انفال (۸) آیه ۶۱. (۷). همه نسخه بدلها، بجز فق: نذر. صفحه: ۲۵۸ آن جناح و حرج است، برای آن که پنداشتند که اقتدا [۱۸۳-] ر] به جاهلیان (۱) و بت پرستان است، چنان که در سبب نزول گفته شد، و خلاف آنان که در وجوب سعی خلاف کردند منقرض شد. اکنون اجماع است بر وجوبش، خلاف در آن است که رکن است یا رکن نیست، و شرط هست در صحت حج یا نیست. و دلیل دیگر بر وجوبش خبر ابو موسی که گفت: در آمدم و رسول را در بطحای مکه یافتم. مرا گفت: چه لیبیک زدی! گفتم: بر وفق لیبیک تو زدم. گفت: نیک کردی، آنگه گفت: ۲ «طف بالبيت» و الصفا و المروة ثم احل، اکنون طواف خانه بکن و سعی از میان صفا و مروه، و آنگه حلال شو (۳). ظاهر امر رسول - علیه السلام - بر وجوب باشد. و قوله: وَ مَنْ (۴) «أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا، از قلب و ادغام. و مفسران در معنی او خلاف کردند، امّا مجاهد و ابن زید و عطا - که مذهب ایشان ندب است - ایشان تمسک کرده‌اند به اینکه آیت - و جواب از او برفت. و آنان که وجوب گویند، گویند: اینکه متفصل (۵) است از سعی. حسن بصری گفت: مراد آن است که، هر که نفلی و سنتی کند از سایر ابواب شرعیات از نماز و روزه و جز آن. مقاتل و کلبی گفتند: فمن زاد علی الواجب فی الطواف، یعنی هر که طواف سنت کند. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که هر که عمره سنت کند. فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ، خدای تعالی سعی او مشکور کند. و مراد به شکر از خدای تعالی مجازات و مکافات و مقابله به خیر باشد، و اَمَّا شکر خواند آن را تا لطیفتر لفظی گفته باشد تا مکلف راغب شود به طاعات، و داناست به آنچه تو کنی تا بر او ————— (۱). همه نسخه بدلها، بجز دب: جاهلان. (۲). چاپ شعرانی (۳۹۴/۱) و اسع بین. (۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: شود. (۴). اساس و همه نسخه بدلها: فمن، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: منفصل. صفحه: ۲۵۹ هیچ اندک و بسیار و پنهان و آشکارا پوشیده نماند تا بدانند مکلف که رنج او در آنچه می‌کند پوشیده نیست. و گفتند: معنی شاکر در خدای تعالی آن باشد که یقبل الیسیر و يعطى الكثير، آن که اندک بپذیرد و بسیار بدهد، من قول العرب: دَائِيَةٌ شَكُورٌ، چو (۱) «فربهی او بیشتر از علف خوردنش باشد. و «علیم»، یعنی عالم است به اخلاص مخلصان و نفاق منافقان و ریای مرائیان. إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ، آنان که پنهان می‌کنند یعنی رؤسا و احبار جهودان آنچه ما فرستادیم از توریت و احکام حلال و حرام او و حدود فرایض او. وَ الْهُدَى، و نبوت رسول ما - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله. کلبی گفت از عبد الله عباس که: آیت در کعب اشرف و کعب اسد و عبد الله صوريا آمد که ایشان احکام توریت پنهان کردند [۱۸۳- پ] طمع حطام دنیا را. عکرمه گفت از عبد الله عباس که: سعد معاذ و معاذ جبل جماعتی احبار را گفتند: شما هیچ ذکر محمد در توریت یافتی! گفتند: نه، خدای تعالی اینکه آیت در حق ایشان فرستاد. و اگر حمل کنند بر عموم اولیتر باشد. و اگر درست شود که آیت در حق بعضی آمد، منع نکند که حکم او متعدی باشد به دیگری، و لکن به دلیل. عطا گوید، ابو هریره گفت: لولا ایه فی کتاب الله لما اخبرتکم بشیء ابدا. و در بعضی روایت: لولا آیه فی کتاب الله فی سورة البقرة لما حدتکم بشیء ابدا، گفت: اگر نه آیتی هستی در کتاب

باشد، او را نیز مستحق نیابد، با جهودان گردد، فذالك قوله: ----- (۱). لب، فق، مب، مر: بیفتد. (۲). مج: نبود، دیگر نسخه بدلها: نباشد. (۳). فق، مب را. (۴). آج: مدانادی. صفحه: ۲۶۲ و يَلْعَنُهُمُ اللّٰعُنُونَ. مجاهد گفت: بهایم اند که عصاء بنی آدم را لعنت کنند، چون قحطی پدید آید گویند: به شوم «۱» گناه شماسست که باران از ما باز گرفتند. و قوله: إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا، مگر آنان را که «۲» توبه کنند. حق تعالی چون وعید به غایت رسانید، پوشندگان و پنهان کنندگان را خواست تا یکبارگی نومی نشوند و بدانند که ایشان را طریقی هست به خلاص خود متمکن اند در سرای تکلیف از آن که خویشتن برهانند، گفت: اینکه همه هست مگر آنان را که توبه کنند از گناه مقدم، یعنی کتمان صفت رسول- علیه السلام. و حملش کردن بر عموم از کفر و جمله گناهان اولیتر باشد. و بیان کردیم که: «توبه» پشیمانی باشد بر گذشته و عزم در آینده بر آن که مثل آن نکند «۳». و أصلحوا، و عمل خویش سره باز کنند فیما بینهم و بین ربهم، کاری که از میان ایشان و خدای باشد با صلاح آرند. اصم گفت: آن خواست که اصلاح کنند به علم آنچه افساد کرده باشند به جهل. و یَبْتَئُوا، و بیان کنند آنچه کتمان کرده باشند از صفت رسول- علیه السلام- و آیت رجم. محمّد جریر گفت: «بئنا»، یعنی توبه اظهار کنند به اخلاص عمل تا آنان که ایشان را بر «۴» کفر و عمل باطل دیده باشند، ایشان را بر ایمان و عمل صالح ببینند «۵». فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ، من توبه ایشان قبول کنم، يقال: تاب العبد الى الله و تاب الله على العبد. و أَنَا التَّوَابُ الرَّحِيمُ، بیان اینکه کرده شد پیش از اینکه. آنگاه حکم آنان گفت که اصرار کنند و توبه نکنند: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ مَا تَوَّأ وَ هُمْ كُفَّارٌ، «او» اول عطف است، و دوم «۶» حال، گفت: آنان که بر کفر مقام کنند تا بمیرند، أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ، ایشان آنان باشند که لعنت خدای بر ایشان باشد، و لعنت فریشتگان و لعنت مردمان جمله. -----

----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: شومی. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر ایمان آورند و. (۳). همه نسخه بدلها: نکنند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مج، وز: ندارد. (۵). اساس: نه بیند/ نبینند. (۶). مب: دویم. صفحه: ۲۶۳ قناده و ربیع گفتند: به «ناس» «۱» مؤمنان خواست. ابو العالیه گفت: اینکه روز قیامت باشد که کافر «۲» را بدارند اول خدایش لعنت کند و پس فریشتگان و آنگه مؤمنان. سدی گفت: هیچ دو متلاعن «۳» نباشند که یکدیگر را لعنت کنند و الا لعنت ایشان با کافران گردد لقوله تعالی: أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ «۴» و إِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي «۵» أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ «۶» خَالِدِينَ فِيهَا، نصب او بر حال بود، ای مقیمین «۸»، آن جا مؤبد محمّد باشند به بقا. خدای تعالی «۹» تخفیف عذاب نکند ایشان را. و در «فیها» خلاف کردند. بعضی گفتند: ضمیر عاید است با لعنت، و بعضی گفتند: با دوزخ، نه ایشان به در آیند و نه عذاب بر ایشان به سر آید و نه بمیرند تا باز رهند، و نه عذابشان را نقصانی و فتوری باشد. و لَا هُمْ يُنظَرُونَ، بعضی گفتند: از نظر است، و نظر رحمت باشد اینکه جا، یعنی و نه بر ایشان رحمت کند خدای- عزّ و جلّ و بعضی گفتند: از انظار است، و آن امهال باشد، و نه ایشان را مهلت دهند و باز گذارند تا توبه‌ای کنند و اصلاحی کنند. و بیشتر مفسران بر آنند که: از «انظار» است به معنی امهال. و در آیت دلیل است بر آن که به قیامت تکلیف نباشد و توبه نباشد، خلاف آن که نجات گفت: و ایمان سود ندارد، و توبه قبول نکنند، برای آن که بر وجه مأمور به واقع نبود، و خلاصی آن جا ملجأ باشند به دو وجه: یکی به مضرتی عظیم عاجل، و یکی به منفعتی عظیم عاجل. پس -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: بیانش، چاپ شعرانی (۱/۳۹۷): به. (۲). همه نسخه بدلها: کافران. [.....] (۳). مج: متلاعن. (۴). سوره هود (۱۱) آیه ۱۸. (۵-۶). سوره ص (۳۸) آیه ۷۸. (۷). مر قوله تعالی. (۸). همه نسخه بدلها: مقیم بر. (۹). مب به. صفحه: ۲۶۴ ایمان و توبه را وقوع «۱» قبول نباشد برای الجا. [سوره البقره (۲): آیات ۱۶۳ تا ۱۶۷] وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ (۱۶۳) إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَ تَصْرِيْفِ الرِّيَّاحِ وَ السَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۱۶۴) وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَ لَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَ أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ (۱۶۵) إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَ رَأَوْا الْعَذَابَ وَ تَفَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ (۱۶۶) وَ

قال الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَن لَنَا كَرَّةٌ فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسِيرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ (۱۶۷)

[ترجمه] خدای شما یکی «۲» خداست، نیست خدای مگر او بخشاینده بخشایشگر «۳». [۱۸۵-پ] در آفریدن آسمانها و زمین و آمد شد «۴» شب و روز و کشتیها که می‌رود در دریا به آنچه سود کند مردمان را و آنچه بفرستاد خدای از آسمان از آبی زنده به آن باز کرد «۵» زمین را پس مرگش، و بپراگند در او از هر جانوری، و گردانیدن بادها و ابر فرمان بردار کرده میان آسمان و زمین آیاتی هست خردمندان را «۶». [۱۸۶-ر] و از مردمان کس هست که می‌گیرد بجز خدای همتیانی، دوست می‌دارند آنان را چون دوستی خدای، و آنان که ایمان دارند سخت‌تر دوست دارند خدای را، و اگر داندی ظالمان چون بینند عذاب «۷» که قوت خدای را باشد همه، و خدای سخت عذاب است. «۸» چون بیزار شوند ایشان که پس روی کرده باشند ایشان را از ایشان «۹» که پس روی کنند و بینند عذاب و بریده شود «۱۰» به ایشان رسنهایی «۱۱». ----- (۱). همه نسخه بدلها و. (۲).

مَج، وَز، دَب، آج، لَب، فُق: و خدای شما یک. (۳). دَب، فُق: مهربان. (۴). مَج در. (۵). مَج، وَز، آج، دَب: زنده باز کردن به آن، لَب، فُق: زنده باز کرد به آن. (۶). مَج: مردمانی خردمند را، وَز، دَب، آج، لَب: مردمان خردمند را. (۷). فُق را. (۸). فُق: تبراً. [.....] (۹). دَب: آنان. (۱۰). دَب، آج، لَب، فُق: شوند. (۱۱). مَج، وَز، دَب، آج، لَب، فُق: رسنها. صفحه: ۲۶۵ و گویند آنان که پسر و باشند، اگر هیچ ما را بازگشتی بود ما «۱» تبراً کنیم از ایشان چنان که ایشان کردند از ما، همچنین باز نماید به ایشان خدای کردارشان اندوههایی بر ایشان نیستند ایشان بیرون آینده «۲» از دوزخ. قوله: وَ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ، اسماء بنت بريد «۳» روایت کند از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - که گفت: نام بزرگترین خدای در سورة البقرة است فی قوله: وَ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ، و در فاتحه [و] «۴» آل عمران. و مغیره بن سبيع العجلی روایت کند که: هر کس که او ده آیت [۱۸۶-پ] از سورة البقرة بخواند، چون بخواهد خفتن هرگز قرآن فراموش نکند، چهار آیت از اول سورت و دو آیت من قوله: وَ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ، و ایه الكرسي، و سه آیت از آخر سورت. حق تعالی در اینکه دو آیت ذکر و تقریر وحدانیت خود کرد، در آیت اول توحید خود گفت، و در آیت دوم ادله آن گفت. قوله: وَ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ، «اله»، فعال باشد به معنی مفعول، کالکتاب و الحساب، یعنی معبود شما، یعنی مستحق عبادت از شما، چه لفظ «اله» مشتق از الاهت است، و آن عبادت بود- چنان که بیان کردیم فی آیه التسمیه. و خطاب به اینکه آیت با جمله مکلفان است. حق تعالی گفت: معبود شما و خدای شما که استحقاق عبادت دارد به خلق اصول نعم از: حیات و قدرت و شهوت و نفرت و کمال عقل یک خداست، چه «۵» هیچ ذات با او مشارکت ندارد در قدرت بر اینکه، پس در اینکه منفرد است و انباز ندارد. و معنی آن که ما گوییم: خدای یکی است، بر چهار وجه بود: یکی آن که مثلی و نظیری و کفوی ندارد، چنان که گویند: فلان فرید عصره ----- (۱). مَج، وَز، دَب، آج، لَب، فُق: تا. (۲). دَب: برانید، آج، لَب، فُق: بیرانیده. (۳).

کذا در اساس و تب، دیگر نسخه بدلها: یزید. (۴). اساس: ندارد، از مَج افزوده شد. (۵). دَب، آج، لَب، فُق، مَب، مَر: که. صفحه: ۲۶۶ و واحد دهره، کسی را که در فن خود بی نظیر باشد. دوم «۱» آن که منفرد بود به الهیت و استحقاق عبادت. سوم «۲» آن که تجزی و تبعیض بر او روا نباشد. چهارم آن که در صفات ذات منفرد است از قدیمی و دیگر صفات. و اینکه جمله را چون تحقیق کنند مرجع با یک معنی بود، و اینکه آن است که منفرد است به صفت ذات، و آن صفتی است که هیچ ذات از ذوات او را مشارکت نکرده‌اند در آن، و آن ما هو علیه فی ذاته است که مؤثر است در مخالفت او سایر ذوات را، و هم او اثر کردی در مماثلت اگر مثلی بودی او را مماثلت هم به آن کردی- تعالی علوا کبیرا. و هم چونین مضادّت، اگر ضدی بودی او را به اینکه صفت «۳» کردی. پس آن هر سه قسمت داخل است در اینکه. و تحقیق در توحید آن است که: او ذاتی است که در صفت ذات و الهیت به اینکه معنی که گفتیم مشارک ندارد. پس در اینکه دو فایده بود: یکی اثبات او، و دگر نفی امثال و اشکال «۴» او، تا آیت دلیل بود بر بطلان قول ملحدان و ثنویان و ترسایان و طبایعیان «۵» و مشبهیان «۶». لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، [لا] «۷» نفی جنس راست، برای آن اسم را بنا کرد «۸» با او بر فصح. معنی آن است که، هر چه اثبات کردند از باب معبودان «۹» همه منفی «۱۰» است و صلاحیت الهیت ندارند «۱۱»

لیل و ثرید بالنهر و بر قول درست «لیل» و «نهار» اسم جنس است. در لیل یکی را لیله گویند، و نهار را واحدی از لفظ او نیاید، لفظی که به جای لیله باشد یوم بود. و تقدیم شب به روز برای آن کرد که حق تعالی شب پیش از روز آفرید، بل روز از شب آفرید فی قوله: وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ ﴿٤﴾ بَيِّعْ وَ صَيِّمُوا وَ مَسَاجِدُ ﴿١﴾ وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا، وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا ﴿٣﴾ وَ الْفُلُكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ، واحد و جمع در او یکسان باشد، آن جا که واحد خواست در وصفش مذکر گفت فی قوله: إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلُكِ الْمَشْحُونِ ﴿٤﴾ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ، و تأنیث برای جمع است. و اصل بحر از سعت بود، و فلان متبحر فی العلم اذا كان متسعاً فيه. و «بحر» که شق بود از اینکه جاست که شکافته به شق فراخ شود. بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ، به آنچه مردمان را سود کند در تجارات و مکاسب و انواع مطالب، و اینکه از انواع نعمت که مرا بر بندگان هست نوعی است برای آن که تألیف آب از لطافت چنان ساختم که کشتی بر او برود، و تألیف چوب چنان ساختم که اگر چه وزنش گران بود به آب فرو نشود، به خلاف سنگ و آهن. و مرجع اینکه به اختلاف تألیف است. وَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ، آنگاه نعمت به باران نه چندان است که تفصیل توان دادن، چه حق تعالی خود مبالغت تمام فرمود چون گفت که: زمین مرده به آن زنده کنم. و آنچه خدای تعالی فرود آرد آب از آسمان. بعضی گفتند: مراد سحاب است لَأَنَّهُ يظَلُّكُ، بر بالای ماست که ما را سایه می کند. و اولیتر است که بر آسمان حمل کنند ﴿٦﴾ تا -----

----- (۱). سوره حج (۲۲) آیه ۴۰. (۲). آج، مر: کلیسا. (۳). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱۰ و ۱۱. (۴). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۰. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن جا. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. صفحه: ۲۷۲ حقیقت باشد. و خدای-جل جلاله- آب سبب حیات همه چیزها ساخته است، قال الله تعالی: وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ﴿١﴾ وَ بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ، ضمیر راجع است با زمین، و پیراگند در زمین جانوران را از هر جنسی. و «دَابَّةً»، در لغت هر چیزی باشد که بر زمین برود، بهری مرکوب و بهری مأکول، بهری برای زینت بهری برای منفعت و بهری را ﴿۱۱﴾ ظاهر مضرت و معنی منفعت، تا بهری طعام تو باشد و بهری ادام ﴿۱۲﴾ تو باشد، و به بهری تجارت کنی و به بهری صید کنی و به بهری سفر کنی، قوله تعالی: وَ الْخَيْلِ وَ الْبِغَالِ وَ الْحَمِيرِ لِيَرْكَبُوهَا وَ زِينَةً ﴿۱۳﴾ وَ تَصْرِيفِ الرِّيَاحِ، و گردانیدن بادها، گاهی شمال و گاهی جنوب ﴿۱۴﴾، گاهی صبا و گاهی دبور گاهی نکبا، برای آن تصریف فرمود گفتن گاهی نسیم باشد و گاهی عقیم باشد و گاهی لواقح ﴿۱۵﴾ گاهی ابر ﴿۱۶﴾ آرد و گاهی ببرد، و گاهی باران آرد و ----- (۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳۰. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فرو آرد. (۳). مج، وز، دب، مر: با. (۴). مج، وز، او. (۵). همه نسخه بدلهای: ابری. (۶). بیران/ ویران. [.....]. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر بیرون آید. (۸). مب همه. (۹-۱۰). مر و. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برای. (۱۲). وز، آج، لب: آرام. (۱۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۸. (۱۴). مب، مر: گاهی شمالی و گاهی جنوبی. (۱۵). مج، وز بود، دب، آج باشد. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب: بر، مر: به بر. صفحه: ۲۷۳ گاهی ببرد، گاهی درخت باردار کند ﴿۱﴾ و گاهی برگ از او فرود آرد ﴿۲﴾، گاهی رحمت بود گاهی عذاب بود. در خبر می آید که: یک روز موسی کلیم در مناجات با خدای کریم گفت: الهی ارنی من سرائر حکمتک، بار خدایا از اسرار حکمت چیزی به من نمای. گفت: از اینکه کوه فرو شوی، بر راه دیهی است آن جا در شو، و در آن جا چهار در سرای بینی برابر یکدیگر، آن درها بزن و از ایشان بپرس که: ایشان که اند، و چه صنعت کنند، و چه می باید کار ایشان را! موسی- علیه السلام- از آن جا فرود آمد، و چون به در آن دیه ﴿۳﴾ رسید در رفت، و آن سرائرها دید برابر یکدیگر. به در سرایی فراز شد و در بزد و گفت: ای مردمان اینکه سرای؟ شما چه مردمانی! و کار و پیشه شما چیست! و حاجت شما به خدای چیست! ایشان گفتند: ما مردمانی دهقانیم، و کار ما کشت و برز کردن ﴿۴﴾ است و حاجت ما به خدای باران است. اگر امسال باران [۱۸۹-پ] بسیار آید ما غنی شویم که تخم بسیار کشته ایم ﴿۵﴾. از آن جا برفت به در سرای دیگر شد و پیرسید. گفتند: ما مردمانیم پیشه ما ﴿۶﴾ گلینه کردن است و سفال کردن ﴿۷﴾ و بسیار بکرده ایم، اگر امسال آفتاب بسیار باشد و باران کم بود ما مستغنی شویم. به در دیگر فراز شد ﴿۸﴾، گفت: چه مردمانی شما! گفتند: ما مردمانیم که دخلها خرد ﴿۹﴾ کرده ایم و بر خرمن نهاده ﴿۱۰﴾، اگر امسال باد بسیار باشد ﴿۱۱﴾ ما غله ها پاک

کنیم و ما را خیری (۱۲) تمام باشد. ----- (۱). مج: بار آرد. (۲). دب، آج، لب، فق،
 مب، مر: برگ او ببرد. (۳). همه نسخه بدلها: ده. (۴). دب، آج، لب، فق، مب: برزگری، مر: برزیگری. (۵). دب، آج، لب، فق، مب،
 مر: کاشته‌ایم. [.....] (۶). دب. پیشه‌ور. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۸). همه نسخه بدلها بجز مج، وز: دیگر رفت. (۹).
 دب: دخلهای خود، آج، لب، فق، مب، مر: خورد. (۱۰). مب: نهاده‌ایم. (۱۱). مب: باد آید. (۱۲). همه نسخه بدلها: خیرهای. صفحه
 : ۲۷۴ از آن جا بیامد، به دری دیگر آمد، گفت: شما چه مردمانی! گفتند: ما خداوندان رزان و درختستانیم، و درختان ما میوه بسیار
 دارد، اگر امسال باد نبود یا کم بود که آن میوه ما نیفشانند و تباه نکنند (۱)، ما غنی شویم. موسی - علیه السلام - از آن جا برگشت
 متعجب، گفت: بار خدایا؟ یکی باران می‌خواهد و یکی آفتاب می‌خواهد، و یکی باد می‌خواهد و یکی هوای ساکن، و حاجات و
 مرادات ایشان مختلف است، و بر احوال ایشان تو مطلق، هر یکی را بر وفق مصلحت خشنود کنی و روزی برسانی. حمزه و کسائی
 و خلف «ریح» خوانند بر واحد، و باقی قراء بر جمع خوانند: ریح. عبد الله عباس گفت: در رحمت ریح گویند، و در عذاب ریح،
 نبینی که حق تعالی چگونه گفت: أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ (۲) إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ، مَا تَدْرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا
 جَعَلَتْهُ كَالْزَّمِيمِ (۳) وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ، و ابر مدلل فرمانبردار از میان آسمان و زمین برای آن سحابش خواند که خود را در هوا
 می‌کشد، و اشتقاق او از سحوب باشد، و آن کشیدن بود مسخر و مدلل و فرمانبردار از میان آسمان و زمین. ای عجب؟ اگر در
 حدوث آسمان شک (۵) است تو را در آن که به یک ساعت از ابر آسمانی بسازد، در حدوث آن نیز شاک؟ شک مکن، که با
 اینکه همه دلالات نه جای شک است. لآیات، دلالاتی و علاماتی هست، لِقَوْمٍ يَعْلُونَ، آنان را که عاقل باشند، یعنی آنان را که عقل
 کار بندند و تأمل و تفکر کنند در آن آیات، و بدانند که آن را فاعلی هست قادر و عالم، چه اینکه همه افعال محکم و متقن است،
 دلیل عالمی و ----- (۱). مج، وز: که آن میوه‌ها بیفشانند و تباه کند. (۲). سوره فرقان
 (۲۵) آیه ۴۸. (۳). سوره زاریات (۵۱) آیه ۴۱ و ۴۳. (۴). همه نسخه بدلها: نباشد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شکی. صفحه :
 ۲۷۵ قادری کند، و عالمی و قادری دلیل حی و موجودی کند، و وقوع اینکه افعال بر اینکه وجوه دگر و وجوه، دلیل مریدی و
 کارهی کند و آن که او حی است، [۱۹۰-ر] و آفات بر او روا نیست، و اینکه اشیا مدرک است دلیل مدرکی کند، و آن که اینکه
 افعالی است که قادر به قدرت بتواند کردن (۱)، چه اجسام و الوان و طعوم و ارائیح است (۲)، دلیل آن کند که فاعلش مخالف اشیا
 است، حاصل است بر صفت الهیت که بدان مخالف است ذوات را، پس علم به ذات و صفات او به نظر در اینکه آیت گشاید، و
 رسول - علیه السلام - گفت: ۳ و یل لمن قرأ هذه الآية فمجم بها، وای بر آن کس که اینکه آیت بخواند و بیندازد آن را، یعنی تفکر
 نکند در او و معتبر نگردد بدو. قوله: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا، وَ جِهَ اتِّصَالِ آيَةٍ بِآيَةٍ مُتَقَدِّمِ آن است که: حق
 تعالی چون ذکر توحید و ادله او بگرد و باز نمود که در اینکه آیاتی و دلالاتی هست آن را که عقل کار بندد، بگفت که: در
 مردمان کسهانند که عقل کار نبندند و با خدای تعالی انداد و امثال فرود آورند (۴). و «انداد» جمع «ند» بود، و «ند» هم مثل بود و هم
 ضد - چنان که بیان کردیم پیش از اینکه. قتاده و مجاهد و ربیع و ابن زید گفتند: بتانند که ایشان بدون خدای می‌پرستیدند، و سدی
 گفت: مراد سادات و کبرای ایشانند. يُجْبُونَهُمْ كُحْبَ اللَّهِ، ای بطیعونهم فی معصية الله كطاعة الله، طاعت ایشان می‌دارند در معصیت
 خدای، چنان که طاعت خدا دارند، و مراد نه آن است که چنان که طاعت خدا دارند ایشان، که ایشان کافرند طاعت خدا ندارند،
 مراد آن است که: یحییونهم کحب المؤمنین الله (۵)، و فاعل را حذف کرده است و اضافت مصدر کرده با مفعول، چنان که گویند:
 بعث غلامی کبیع غلامک، ای کبیعک غلامک، و کما قال تعالی: لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعِجَتِكَ (۶) وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ
 الْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ (۲) وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ (۳) لِيَقْرَبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى (۴) هُوَ لَا يُشْفَعُونَ عِنْدَ اللَّهِ (۵) وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ
 حُبًّا لِلَّهِ، و اگر ایشان خدای را دوست نداشتندی، خدای نگفتی که مؤمنان خدای را دوست تر دارند، که اینکه لفظ جایی گویند که
 در اصل اشتراکی (۷) بود، آنکه یک جای مزیتی بود، قوله: وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ، عبد الله عباس گفت: اثبت و ادوم، گفت:

برای آن که مشرکان چون بتی پرستیدندی، مدّتی پس از آن «۸» یکی دیگر نکوتر بدیدندی، آن را رها کردند و اینکه را پرستیدندی. مؤمنان خدای را پرستند و بر خدای بدل نگیرند، از اینکه کار گفت: أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ، یعنی دایمتر و ثابت تر. قتاده گفت: برای آن که چون کافر را بلایی رسد روی از معبود خود برتابد، و تصرّع در خدای کند، و فزع با درگاه او کند، چه داند به بدیهه عقل که از آن معبود چیزی نیاید. و مؤمن نه چنین باشد، بل که در وقت «۹» بلا بر عبادت خدای مقبلتر بود، بیانش: إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْتَرُونَ «۱۰» وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ «۱» لِيُقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى «۲» أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ. بعضی دگر گفتند: برای آن گفت که دوستی کافر مقسّم «۳» بود بر سیصد و شست «۴» بت، و دوستی مؤمن خالص خدای را بود پس «۵» آن که «۶» یک قسمت باشد بر آن حدّ نبود که بر سیصد و شست «۷» قسمت باشد. سعید جبیر گفت: فردای قیامت خدای تعالی بفرماید تا مؤمنان و کافران را جمع کنند. آنگه کافران را گوید. شما در دنیا دعوی دوستی اینکه بتان کردی، و اینان دعوی دوستی من کردند. شما بر دوستی معبودان خود در اینکه آتش توانی شدن، ایشان اختیار نکنند. مؤمنان گویند: بار خدایا! اگر ما را فرمایی به دوستی تو به آتش در شویم، منادی ندا کند: وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ. و گفته‌اند: برای آن که «۸» دوستی کافران ایشان را هوایی باشد، و دوستی مؤمنان خدای را عقلی باشد. و گفته‌اند: برای آن که دوستی کافر بت را به تقلید بود، و دوستی مؤمن خدای را به دلیل «۹». و گفته‌اند: [۱۹۱-ر] برای آن که ایشان بتان را مصنوع دانستند، و اینان بتان «۱۰» را صانع. و گفته‌اند: برای آن که ایشان از بتان مقابله در محبت ندیدند، و اینان از خدای به مقابله محبت خود از او محبت دیدند فی قولهم: يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ «۱۱» يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا «۱۳» وَ لَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا نَافِعَ وَ إِبْنَ كَثِيرٍ وَ إِبْنَ عَامِرٍ بِه «تا» خواندند علی الخطاب، و باقی به «یا» علی الخبر من الغائب. و آن که به «تا» خواند، خطاب رسول را بود- علیه السلام. و آن که به «یا» خواند، فعل مسند با ظالمان بود. و ابن عامر خواند: اذ يرون العذاب، و معنی آن که: چون عذاب با ایشان نمایند، و باقی قراء به فتح «یا» خواند، و معنی آن که: چون ایشان عذاب بینند. و بر هر دو قراءت اعنی «تا» و «یا»، جواب «لو» محذوف بود، و جواب «لو» بسیار حذف کنند، چون در کلام دلیل بود بر او، نحو قوله تعالی: وَ لَوْ أَن قُرْآنًا سُرِّتَ بِهِ الْجِبَالُ «۹» وَ لَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذ يَرُونَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، لَرَأَوْا أَمْرًا عَظِيمًا، أَوْ لَعَلُّمُوا مَا صَارُوا «۱» إِيَّاهُ أَوْ لَعَلُّمُوا «۲» أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، چنان که تقدیر آیت دیگر چنین است: وَ لَوْ أَن قُرْآنًا سُرِّتَ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتَى «۳» أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، بدانی که همه قوّت و قدرت بر ایشان خدای «۵» راست، و آن معبودان ایشان از ایشان هیچ غنایی «۶» و دفعی نتوانند کردن. و بر قراءت آن کس که به «یا» خواند، معنی آن باشد که: اگر بینند ظالمان آنگه که عذاب بینند- یعنی روز قیامت. و معنی رؤیت اول علم باشد، و رؤیت دوم به معنی وجدان و وصول بود. اگر بدانند ظالمان وقت رسیدن ایشان به عذاب خدای که همه قوّت و قدرت خدای راست بر ایشان، و ایشان را و معبودان ایشان را هیچ قوّت و منعت «۷» نیست، لرأوا امرًا منکرا، او لعلمو «۸» علما یقینا لا یعتبر به «۹» شک و لا یعتبر به شبهه، کاری منکر بینند آن روز یا علمی ضروری حاصل آید ایشان را، و اینکه جواب «لو» است که گفتیم محذوف است. و یعقوب و ابو جعفر، و در شاذ حسن و قتاده و شیبه و سلام خوانند: أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، وَ «انّ الله»، به کسر «الف» فی الموضعین جمیعاً. و باقی قراء به فتح

----- (۱). همه نسخه بدلها: اصاروا. (۲). وز: لعلمون، دیگر نسخه بدلها: یعلموا. (۳). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۱. (۴). لب، مر: تا آنگه. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر تو. [.....] (۶). دب، لب، فق، عنایی، مب، مر: عنادی. (۷). مر: منفعت. (۸). مج، وز: او یعلو، دب، آج، لب، فق، مب، مر: او یعلمون. (۹). مج: به. صفحه: ۲۸۰ «الف» خوانند. آنان که «انّ» خوانند به کسر، گویند تقدیر کلام چنین است که: و لو ترى الذین ظلموا اذ یرون العذاب لقلت انّ القوّة، او «۱» لقالوا انّ القوّة علی قراءه من قرأ بالیاء، و جمله فرق آن است که آن که آنگه «۲» در جواب «لو» که محذوف است علم تقدیر کردی، اکنون قول تقدیر باید کردن که با علم «انّ» آید و با قول «انّ»، عرب گوید: علمت انّ زیدا منطلق، و قلت انّ زیدا منطلق. عطا گفت معنی آیت آن است که: اگر ظالمان بینند روز قیامت آن جا که دوزخ از پانصد ساله راه به استقبال ایشان آید و ایشان را همچنان برچیند که مرغ دانه را، بدانند

که قدرت قوت و ملکوت و جبروت خدای راست، و عذاب خدای سخت است. قوله: إِذِ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، و یاد کن ای محمّد آن روز که متبوعان از تابعان [۱۹۲- ر] تبرّأ کنند [و] «۳» بیزار شوند، مراد به متبوعان رؤسای ضلالت‌اند، و به تابعان عوام و سفله‌اند. مجاهد بر عکس خواند: إِذِ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، آن روز که تابعان از متبوعان تبرّأ کنند و بیزاری نمایند، اینکه قراءت شاذّ است. پس از آن که طول عمر تولّم کرده باشند و هوا خواهی و فرمانبرداری نموده باشند بر تقلید و عمیا، چون کشف حجاب کنند و پرده از روی کار بردارند و پیدا شود که ایشان را غرض فاسد بوده است، و برای ریاست و حطام دنیا استخدام ایشان کرده‌اند تبرّأ کنند و بیزاری نمایند، گویند: یا ویلتی لیتنی لم آتخذ فلاناً خلیلاً «۴»، یا لیت بینی و بینک بعد المشرقین فینس القریین «۵» إِذِ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا، اینکه قول عبد الله عباس و قتاده و عطاست. سدّی گفت: مراد شیاطین‌اند که فردا تبرّأ کنند از آنان که ایشان را پسروی کرده باشند و به غرور ایشان مغرور شده، فردا بیایند گویند: شما ما را گمراه کردی، امروز از عهده بیرون آبی، ایشان گویند: ما از شما بیزاریم. حق تعالی معنی اینکه هر دو «۱» از هر دو گروه حکایت کرد. اما حدیث رؤسا فی قوله: یرجع بعضهم إلى بعض القول یقول الذین استضعفوا للذین استکبروا لولا انتم لکننا مؤمنین «۲» و اسیروا الندامیه لّمّا رأوا العذاب «۳» و یوم القیامه یکفرون بشرکم «۴» یوم القیامه یکفرون بعضکم ببعض و یلعن بعضکم بعضاً «۵» کتمل الشیطان إذ قال للإنسان اکفر فلّمّا کفر قال انی بری منک انی أخاف الله رب العالمین «۶» و قال الشیطان لّمّا قضی الامر ان الله وعدکم وعد الحق و وعدتکم فأخلفتکم «۷» انی کفرت بما أشركتمون من قبل «۸» و رأوا العذاب، حق تعالی بیان کرد که چون عذاب بینند و مفرّ «۹» و ملجائی نیابند و اسباب و وصلات منقطع شود و یأس حاصل آید بعضی از بعضی تبرّأ کنند، پس از آن که تولّم کرده باشند. بلی چنین باشد، چون تولا بر تبرّأ مقدّم باشد بر عاقبت ----- (۱). همه نسخه بدلها قراءت.

(۲). سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۱. (۳). سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۴. (۴). سوره فاطر (۳۵) آیه ۱۴. (۵). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۲۵. (۶). سوره حشر (۵۹) آیه ۱۶. (۷). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۲. (۸). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۲. [.....] (۹). وز، مب: مقرّ. صفحه: ۲۸۳ تبرّأ بار آرد، تبرّأ باید بر تولّم مقدّم بود چنان که موحدان را فرمودند در کلمه توحید تا اول از هر چه از دون اوست تبرّأ نکردند به «لا اله الا الله» «۱»، «الا الله» از ایشان درست نیامد «۲»، چون از آن همه علایق خود را بیریدند، پیوند ایشان به عبادت او درست شد، ایشان به پیوندهای ناستوار تمسّک کردند تا لا جرم به وقت مساس حاجت بریده گشت که: وَ تَقَطَّعَتْ [۱۹۳- ر] بِهِمُ الْأَسْبَابُ. عبد الله عباس «۳» و قتاده و مجاهد گفتند: مراد اسباب مودّت «۴» است. کلبی گفت: اسباب مواصلت است، و به روایت دیگر قتاده گفت: مراد اسباب ندامت است که روز قیامت منقطع شود. ربیع گفت: مراد منازل و مراتب شرف است که ایشان را بوده باشد از مخدومان خود. ابن جریر گفت: مراد رحم و خویشی است. سدّی گفت: مراد عمل عمال است در دنیا، یعنی عمل سلطان، اینکه وزیر است و آن عمید است و آن مستوفی و آن مشرف، و اینکه امیر، فردا امیر را از امارت امارت «۵» خذلان حاصل بود، و وزیر بی موازر و معاون ماند، و عمید بی عمد، و مستوفی مستوفی الحقوق شود، و مشرف مشرف شود «۶» بر هلاک، هر دست آویزی و متمسکی که در دنیا به دست آورده باشند، فردا از دست ایشان برود، و دست ایشان از آن گسسته شود، فذلک قوله: وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ و اصل «سبب» پاره رسن بود که در سر رسن «۷» بندند تا به آب رسد، آنگه هر چیزی را که بدو به چیزی رسند آن را سبب خوانند، زهیر گفت: و من هاب اسباب المنايا یئلنه و لو نال اسباب السماء بسلم و اسباب آسمان درهای آسمان بود که از در به او رسند «۸»، آنگه چون اتباع از متبوعان تبرّأ بینند، تمنای رجوع با دنیا کنند تا آن را مقابله‌ای کنند، گویند: لو أن لنا کره، اگر هیچ ما را رجعتی بودی با دنیا، فتنبراً منهم کما تنبروا منّا، تا ما نیز از ایشان تبرّأ کنیم چنان که ایشان از ما تبرّأ کردند. اگر گویند: به جواب «لو» «لام» بایست که آید نه «فا»، و آنگه نصب فعل ----- (۱). همه نسخه بدلها تولّی. (۲). مج، دب، مر: نیاید. (۳). مج گفت، با توجه به وز، و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۴). وز: مرّوت. (۵). همه نسخه بدلها حرمان و. (۶). همه نسخه بدلها: بود. (۷). مج: در سرش، لب: در رسن. (۸). وز، مج، دب، فق، مر: دریا و رسند. صفحه: ۲۸۴ از پس «فا»

برای چه کرده است! جواب آن است که گوئیم: در لفظ اگر چه «لو» آورد، مراد «لیت» است، برای آن که کلام متضمن معنی تمنّاست. آنگه «فا» به جواب «۱» لیت آورد، و «فا» در جواب شش چیز عمل نصب کند: امر و نهی و استفهام و جحد و عرض و تمنّی. و چون «لو» و «لیت» متقارب المعنی اند، «لو» به جای «لیت» نهاد، و روا بود که جواب «لو» محذوف بود چون کلام را در او معنی تمنّی هست «فا» بیاورد، و آنگه تمام کلام و فایده در تقدیر جواب «لو» بود چنان که: لَوْ أَنْ لَنَا كَرَّةٌ فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّأُوا مِنَّا، لَكَانَ امْرَأًا جَبِيْدًا. آنگه حق تعالی باز نمود که من روزگار ایشان و رنج ایشان را به حسرت ایشان چگونه کنم، كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ، چنین باز نماید خدای - عزّ و جل - اعمال ایشان بر ایشان «۲» حسرت شده. بعضی مفسران گفتند: مراد اعمال صالح «۳» است که ایشان [۱۹۳-پ] ضایع کرده باشند، یعنی عمل ناکرده که چرا نکردند بر ایشان حسرت شود. سدی گفت: مراد آن است که روز قیامت درجات و منازل ایشان در بهشت به ایشان نمایند، و گویند: اینکه منازل و مساکن شما «۴» خواست بودن اگر ایمان می داشتید و عمل صالح می کردید، ایشان نزد «۵» آن حسرت خورند. ربیع گفت: مراد اعمال قبیح ایشان است که بر آن حسرت خورند که چرا کردند و بدل آن طاعت نکردند. ابن کیسان گفت: مراد آن امید است که ایشان در معبودان خود بسته باشند «۶» به شفاعت که: هُوَ لَأَنْ شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ (۷) وَ قَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا (۱) وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ، و ایشان از دوزخ به در نیابند چنان که در دار دنیا بر کفر اصرار کردند و از کفر به در نیامدند. [سوره البقره (۲): آیات ۱۶۸ تا ۱۷۶] يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۱۶۸) إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوْءِ وَالْفَحْشَاءِ وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۱۶۹) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَ لَا يَهْتَدُونَ (۱۷۰) وَ مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِينَ يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَ نِدَاءً صُمُّ بِكُمْ عُمَى فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۱۷۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَ اشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (۱۷۲) إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أَهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَ لَا- عَادٍ فَلَا- إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۷۳) إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَ يَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَا يُزَكِّيهِمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۷۴) أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَهَ بِالْهُدَى وَ الْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ (۱۷۵) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَ إِنَّ الَّذِينَ اِخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ (۱۷۶) [ترجمه] ای مردمان بخورید از آنچه در زمین است حلال پاک، و پسر وی مکنید گامهای دیو «۲» را که او شما را دشمنی است آشکارا [۱۹۴-ر]. «۳» می فرماید شما را بدی و زشتی، و آن که گوئید بر خدای تعالی آنچه ندانید. و چون گویند ایشان را پسر وی کنید آن را که فرستاد خدای تعالی گویند: پسر وی کنیم آن را که یافتیم بر آن پدران خود را، چه اگر پدران ایشان ندانستند چیزی و راه نیافتند. مثل «۴» آنان که کافر شدند، چون «۵» مثل کسی است که بانگ زند به آنچه نشنود مگر خواندن و آواز کرانند «۶» گنگانند «۷» کورانند، ندانند ایشان. [۱۹۴-پ] ای آنان که ایمان آوردید خورید «۸» از پاکهای آنچه روزی دادیم شما را، و شکر کنی خدای را اگر شما او را می پرستی. ----- (۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۳.

(۲). مع، آج، لب: ابلیس. (۳). وز، مع، آج، لب جز اینکه نیست که. (۴). وز، مع: و مثل. (۵). مع: چو. (۶-۷). وز، مع، آج، لب و. (۸). وز، مع، آج، لب: بخورید. صفحه: ۲۸۶ حرام کرد بر شما مردار «۱» و خون و گوشت خوک و آنچه آواز کرده باشند به آن جز خدای را، هر که را به ضرورت آرند نه بغی کننده و نه ظلم کننده نیست بزه‌ای بر او، بدرستی که خدای آمرزنده و بخشاینده است. [۱۹۵-ر] ایشان «۲» که پنهان دارند آنچه فرستاد خدای از کتاب و بدل کنند به آن بهای اندک، ایشان نخورند در شکم‌هایشان، مگر آتش، سخن نگویید با ایشان خدای روز قیامت و نه پاک کند ایشان را و ایشان را عذابی بود دردناک. ایشان آنانند که بخیرند گمراهی «۳» به ره راست، و عذاب به آمرزش، چه صابرانند «۴» ایشان بر دوزخ. آن به آن است که خدای بفرستاد کتاب برستی «۵» و آنان که خلاف کردند در کتاب در خلافتی دوراند. مفسران گفتند: اینکه آیت در شأن قبیله ثقیف و عامر و صعصعه و بنی مذلج «۶» آمد چون بعضی حرث و انعام بر خویشان به حرام کردند و بحیره و سایبه و وصیله و حام، حق تعالی ردّ بر

ایشان گفت: کُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا. خطاب (۷) به یا أَيُّهَا النَّاسُ عام است، و اولیتر حمل آیت باشد بر عموم. و «من» تبیض راست برای آن ----- (۱). آج، لب، فق: مرده. (۲). وز، مج، آج، لب: آنان. (۳). فق را.

[.....] (۴). اساس: و صابرند، با توجه به استعمال مجدد همین کلمه در قسمت تفسیر و ضبط نسخه بدلها، تصحیح شد، وز، فق: چه صابراند. (۵). مج، وز، آج، لب: بالحق. (۶). اساس: ضبط کلمه به صورت «مدلج» ۷. مب: و خطاب. صفحه: ۲۸۷ که آنچه در زمین است [۱۹۵-پ] یا صلاحیت خوردن ندارد «۱» یا حرام است «۲»، پس از آن، آنچه حلال پاک است، حق تعالی اطلاق کرد، و نصب «حلالا طیبیا» بر حال است از مفعول به. وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ، شیبیه و نافع و عاصم و حمزه و اعمش خواندند: «خطوات» در همه قرآن به تسکین «۳» «طا»، و کسائی و ابن عامر و ابو جعفر خوانند به ضم «خا» و «طا» و همزه از پس «طا» و چون به همزه خوانند خطاؤه فعله باشد من الخطاء و الخطيئة. و آن کس که «خطوه» به «واو» خوانند من «خطوه» اسم باشد، و «خطوه» فرجه ما بین القدمین باشد. و خطوه مصدر باشد من خطوت یعنی از پس خطاهای شیطان مروی، بر قراءت آن کس که به همزه خواند، یا «۴» بر پی گامهای شیطان مروی. عبد الله عباس گفت: مراد به «خطوات» اعمال اوست، یعنی اقتدا به شیطان مکنی. مجاهد و قتاده و ضحاک گفتند: خطیئات شیطان خواست. سدی و کلبی گفتند: مراد طاعت شیطان است. مؤرج گفت: مراد آثار شیطان است. عبد الله عباس گفت: سوگند و نذر در حال خشم از جمله خطوات شیطان است. إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ، که او شما را دشمنی آشکار است، و دشمنی شیطان با آدمی قدیم است و موروث «۵» از عهد آدم: وَ قُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ «۶» إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا «۷» أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ «۸» إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ، «انما» برای اثبات خبر «۱» باشد و نفی ما سواه، برای آن که «إِنَّ» تأکید کلام را بود، و «ما» چون حرف باشد اصل او نفی بود، و اینکه «ما» را اینکه جا کافه خوانند. يَأْمُرُكُمْ، می فرماید شما را یعنی شیطان بالسوء، ای بالاثم. و اصل «سوء» هر چه دژم بکند کسی را، يقال: ساءه يسوؤه سوءا و مساءة اذا احزنه، و سوءته فسىء ای حزنته فحزن، قال الشاعر: ان يك هذا الدهر قد ساءني فطال ما قد سرنى الدهر الامر عندي فيهما واحد لذاك صبر و لذا شكر و الفحشاء، قيل: هو الزنا، گفته اند: زناست، و اینکه قول سدی است. و گفته اند: هر معصیت که عظیم و فاحش باشد آن فحشاست، و گفته اند: «سوء» آن گناه است که از او حد، واجب نیاید [۱۹۶-ر]، و «فحشاء» آن است که بدو حد واجب باشد. و روا بود که مصدر بود، كالبأساء و اللأواء «۲» و گفته اند: فعلائی «۳» است که آن را افعال «۴» نیست، كالعذراء و الحسناء، قال متمم بن نويرة: لا يضمير الفحشاء تحت ثيابه حلو شمائله عفيف الميزر مقاتل گفت: هر کجا در قرآن «فحشا» است، مراد به آن زناست الا فی قوله تعالى: الشَّيْطَانُ يَعِدُّكُمْ الْفَقْرَ وَ يَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ «۵» وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ، و آن که بر خدای آن گویی که ندانی در دعوت «۶» باطل از تحریم حرث و انعام و بحیره و سائبه «۷». وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ، عبد الله عباس و ضحاک گفتند: مراد مشرکان عرب اند، چون گویند ایشان را که متابعت آن کنی که خدای فرو فرستاد، گویند: لا بل متابعت آن کنیم که پدران خود را بر آن یافتیم از عبادت اصنام. بعضی ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی.

[.....] (۲). دب، آج، لب: البلؤا. (۳). اساس: فعلان، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مج، وز، مر: فعل. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۸. (۶). همه نسخه بدلها: از دعوی. (۷). مر صائبه و وصیله و حام. صفحه: ۲۸۹ دگر گفتند: مراد آن است که خدای تعالی گفت: متابعت فرمان خدا کنی در باب حلال و حرام، ایشان گفتند: ما متابعت آن کنیم که پدران خود را بر آن یافتیم از تحریم حرث و انعام و بحیره و سائبه. و بهری دگر گفتند: مراد جهودانند، و «لهم» کنایت باشد عن غیر المذکورین، و کسائی «لام» «هل» و «بل» ادغام کند «۱» در هشت حرف: در «تا» فی قوله بَلِ تَوَثُّونَ «۲» هَلِ تُوْبُ «۳» بَلِ سَوَّلَتْ «۴» بَلِ زَيْنٌ «۵» بَلِ ضَلُّوا عَنْهُمْ «۶» بَلِ ظَنَنْتُمْ «۷» ... بَلِ طَبَعَ اللَّهُ «۸» ... بَلِ تَتَّبِعُ «۹» إِنَّهُمْ أَلْفُوا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ «۱۰» أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ، «الف» استفهام است به معنی تقریع، و «واو» عطف است، و معنی آن است که: (ا) يتبعون آباءهم و ان كانوا جهالا، متابعت «۱۱» پدران خواهند کردن و اگر چه ایشان جاهل بودند! لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً مِنَ التَّوْحِيدِ و العدل، از باب توحید و عدل که اصول معقول است چیزی ندانستند. وَ لَا يَهْتَدُونَ «۱۲»

كَمْثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ، و اینکه تشبیهی صائب است برای آن که گوسپند آواز شنود [۱۹۶-پ] و معنی نداند، همچونین کافر (۱) آواز می‌شنود (۲) و چون تأمیل و تفکر نمی‌کند (۳) مضمون حدیث نمی‌داند (۴) و بدان منتفع نمی‌شود (۵). و اما حذف مضاف و اقامت مضاف الیه به جای او در کلام عرب شایع و معروف است، کقوله تعالی: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ (۶) جَاءَ رَبُّكَ (۷) سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ (۳) تَقِيكُمُ الْحَرَّ و البرد، و لکن اکتفا کرد به ذکر «حَرَّ» از ذکر «برد»، قال ابو ذؤیب: عصیت (۴) الیها القلب ائی لأمرها مطیع فما ادری أُرشد طلابها و معنی آن که: ارشد طلابها ام غی، و لکن اکتفا کرد (۵) به ذکر رشد از ذکر غی [یعنی مثل تو ای محمّد یا مثل ما که دعوت می‌کنیم کافران را به ایشان، چون کسی است که آواز بر گوسپند می‌زند در آن که نداند (۶) و منتفع نشود] (۷). و جواب چهارم از او آن است که: مثل کافران در دعاشان و عبادتشان اصنام را [۱۹۷-ر] چون ناعق غمی (۸) است که هیچ نداند و جواب نهد و غنا نکند مر ناعق و داعی خود را. و بر اینکه جواب «الّا» صله بود، چنان که شاعر گفت: هم القوم الّا حیث سلّوا سیوفهم و ضحّوا بلحم من محلّ و محرم المعنی هم القوم حیث سلّوا سیوفهم. و «دعاء» و «نداء» منصوب بود به آن که مفعول «یسمع» باشد، و التقدیر: ینعق بما لا یسمع دعاء و نداء ای لا یقبل. و «یسمع» به معنی یجیب بود، چنان که: سمع الله لمن حمده، ای اجاب ----- (۱). (۱). مج، وز، آج، لب: سهام، مر: سیم. [.....] (۲). مر: دویم.

(۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۱. (۴). کذا در اساس و همه نسخه بدلها و مجمع البیان ج ۱/ ۲۵۵، چاپ شعرانی (۶/۲) دعانی. (۵). مج، وز: کردند. (۶). مج، بدانند، با توجه نسخه وز و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: غم. صفحه: ۲۹۲، الله، و نعق بالغنم اذا صاح بها. «نعیق» آواز شبان باشد که بر گوسپند (۱) زند خاص. و بعضی دگر گفتند: عام است همه بهایم را، و قول اول ظاهرتر است، قال الاخطل: فانعق بضأنک یا جریر فانما متتک نفسک فی الخلاء ضلالا و «نعیق» آواز کلاغ بود بی آن که گردن بکشد، و چون گردن بکشد آن را «نعیب» گویند. آنکه حق تعالی بر سبیل مذمت کفار را گفت: صُمُّ بُكْمٌ عُمی ای هم کذلک کرانند، یعنی نمی‌شنوند آنچه ایشان را سود دارد، و اگر می‌شنوند اجابت نمی‌کنند و فهم نمی‌کنند و کار نمی‌بندند. و چون چنین است، همان انگار که نمی‌شنوند، چنان که شاعر گفت: صمّ عمّا ساءه سمیع می‌گوید (۲): کر است از آنچه او را دل تنگ بکند و او شنواست، چنان که گویند: القاضی لا یسمع ما یکره، لالاند (۳) از گفت خیر، چیزی نمی‌گویند که ایشان را در آن خیر بود. «عمی»، کوراند یعنی از هدی و ره راست نمی‌بینند و اگر می‌بینند متابعت نمی‌کنند همان انگار که نمی‌بیند چون منتفع نه‌اند به آن. فهُم لا یعقلون، و ایشان خود عاقل نه‌اند، یعنی استعمال عقل نمی‌کنند و خرد کار نمی‌بندند، و اینکه همچنان است که حق تعالی ایشان را یک بار تشبیه کرد به چهار پا فی قوله: أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ (۴) إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى (۵) یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ، اینکه لفظ امر است ----- (۱). فق: گوسپند، دیگر نسخه بدلها: گوسفند. (۲). همه نسخه بدلها: می‌گویند. (۳). مج، وز: لالانید. (۴).

سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹. (۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۰. صفحه: ۲۹۳ [۱۹۷-پ] و مراد اباحت. قدیم - جل - جلاله - رخصت می‌دهد مؤمنان را و اباحت می‌کند ایشان را که بخوری (۱) از خوشیها و چیزهای لذیذ که من شما را روزی کرده‌ام. و گفته‌اند: مراد به «طیبات» حلال است، و قول اول بهتر است برای آن که مطابق لفظ است، و دوم اگر بر حلال حمل کنند در کلام تکرار بود برای آن که لفظ رزق مستغنی بکند (۲) از قید زدن به حلال، چه روزی نباشد الّا حلال. ابو هریره روایت کند که: رسول - علیه السّلام - گفت: انّ الله طیب لا یقبل الّا الطیب و انّ الله امر المؤمنین بما امر به المرسلین، فقال: یا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ (۳) یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ، گفت: خدای تعالی پاک است الّا پاک قبول نکند، و مؤمنان را هم اینکه (۴) فرمود که پیغامبران را، یعنی به خوردن حلال. آنکه گفت (۵): مردی بود که سفرهای دراز کند و اشعث و اغبر و گردناک شود، و دست بر آسمان دارد و «یا رب یا رب» گویان باشد، و طعام و شراب و لباس او از حرام بود، چگونه دعای او را اجابت کند خدای تعالی؟ و سعد بن ابی وقاص (۶) روایت کند از رسول - علیه السّلام - گفت: خدای پاک است پاک دوست دارد، و کریم است کرم دوست دارد، جواد

است جود دوست دارد و پیرامن (۷) خود پاکیزه داری و چنان مکنی که جهودان، که پلیدی که ایشان را باشد پیرامن سرای خود بیفکنند (۸) پس از آن که در سرای جمع کرده باشند. وَ اشکُرُوا لِلَّهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ، و شکر خدای کنی اگر او را خواهی پرستیدن. در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت که خدای - جل جلاله - گفت: مرا با جن و انس کاری عظیم افتاد، اخلق و یبعد گیری و ارزق و یشکر گیری، من آفرینم جز مرا پرستند، و من روزی دهم و شکر جز مرا کنند؟ آنگه چون خلقان را تحریرص کرد بر طلب حلال، ذکر محرمات بکرد تا ایشان ----- (۱). بخوری / بخورید. (۲).

اساس: نکند، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۳). سوره مؤنون (۲۳) آیه ۵۱. (۴). همه نسخه بدلها: آن. (۵). مر که. (۶).
 مع: سعد ابو قاصد. (۷). مر: پیراهن. (۸). مع: بیفکنند. صفحه: ۲۹۴ از آن اجتناب کنند، گفت: اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَیْکُمُ الْمَيْتَةَ، در شاذ خواندند که: اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَیْکُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَّ وَ لَحْمَ الْخَنزِيرِ، چنان که مرفوع بود (۱) به فاعلیت. و ابو جعفر خواند: اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَیْکُمُ الْمَيْتَةَ، بر فعل مجهول و ما لم یسم فاعله، یعنی به حرام کردند بر شما مردار و خون و گوشت خوک. و ابراهیم بن ابی عبله چنان خواند که «ما» موصوله بود نه «۲» کافه، و معنی آن بود که: اِنَّ الْمَذَى حَرَّمَهُ اللهُ عَلَیْکُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَّ وَ لَحْمَ الْخَنزِيرِ، بر اینکه وجه که «ما» [۱۹۸-ر] موصوله باشد، به معنی به صورت موصوله باید نوشتن. و ابو جعفر «میته» خواند به تشدید «یا»، و اینکه دو لغت باشد، یقال: مِيت و میت، کسید و سید، و هین و هین و لین و لین، قال الشاعر و جمع بین اللغتين: لیس من مات فاستراح بمیت (۳) اِنَّمَا الْمِيت مِيت الاحیاء و مراد به «میته» هر جانوری است که آن را بشاید کشتن، آنگه بنه کشند (۴) تا بمیرد، خوردن و تصرف کردن و سایر وجوه انتفاع به او حرام است، پس به دو نوع مردار شود: یکی آن که: به مرگ خود بمیرد، دوم آن که: به وجهی از وجوه مرده شود از فعل آدمی، چنان کش بکشد (۵) نه بر وجه مشروع، از آن که گلویش فرو گیرد، یا در خانه‌ای کند آب و علف ندهد تا بمیرد، یا به چوب و سنگ و مانند اینکه بکشد. اینکه جمله مردار باشد، و اینکه حکم شامل است جمله حیوان را مگر ماهی را که اخراج او از آب تذکیتش باشد، اگر در آب بمیرد یا آب از او باز شود پس بمیرد مردار باشد، و حلال نبود الا که زنده از آب به در آرند، پس بمیرد و مذهب مالک آن است که: باید کشتن و سرش بیریدن تا حلال باشد، و اگر در آبی سرد یا گرم شود از سردی یا گرمی آب بمیرد نشاید خوردن. و مذهب ابو حنیفه همچونین است. و از حیوان آب جز ماهی حلال نیست، و نیز مذهب ابو حنیفه همچونین است، و مذهب شافعی خلاف اینکه است و مذهب ابن ابی لیلی. ----- (۱).

مع: بودند. (۲). مر ما. (۳). اساس: بموت، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مع: آنگاه بنکستند. (۵). آج: بکشند. صفحه: ۲۹۵ و در طافی خلاف نیست فقها را، و آن آن بود که در آب بمیرد و بر سر آب آید، و اگر دام در دریا افکند یک شبانروز و آنگه بر آرد (۱)، بعضی مرده باشند و بعضی زنده، اگر تمیز تواند کردن نباید کردن، و اگر طریق نباشد به تمیز آن همه حلال بود. اما جنین شتر و گاو (۲) و گوسبند چون تمام خلق باشد و موی بر آورده بود، چون شکم مادر بشکافد او را مرده یابد روا بود، که کشتن مادر کشتن اوست، و اینکه مذهب جمله فقهاست مگر ابو حنیفه که او گوید: باید که از شکم مادر زنده بیرون آید، آنگه بکشند (۳) او را تا حلال باشد. و از فقها کس اعتبار تمام خلقی نکرد مگر مالک که در اینکه مسأله موافق ماست. اما انتفاع به روغن مرده به هیچ حال (۴) نشاید، و حرام است. و از رسول - علیه السلام - پرسیدند که: در کشتی شاید مالیدن! نهی کرد و گفت: نشاید. اما پوست مردار بنزدیک ما حرام بود و پلید باشد و به دباغه پاک نشود، و بنزدیک فقها به دباغه پاک شود، و آنچه [۱۹۸-پ] از مردار پاک بود و حلال باشد انتفاع به او پشم است و موی و پر (۵)، چون ببرند (۶) و بنه کنند (۷) و استخوان (۸) است و دندان و سم و سرو و هرشه و شیر و خایه چون پوست بالاین پوشیده باشد، و چون نباشد نشاید. و بنزدیک ابو حنیفه پوست خوک به دباغه پاک نشود و بنزدیک شافعی پوست سگ و خوک. و بنزدیک مالک انتفاع و تصرف در چنین پوستها روا باشد مگر نماز که نشاید کردن بر او. و مذهب لیث آن است که: پیش از دباغت بشاید فروختن چون بگوید که مردار است. و مالک گفت: استخوان (۹) مرده پاک نباشد و انتفاع به او روا نباشد، و به موی و پشم روا باشد. و مذهب لیث سرو و سم پاک است و باقی نه، و شافعی

استخوان «۱۰» و ----- (۱). مج، دب: بردارد. (۲). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: گاف / گاو. (۳). همه نسخه بدلها: بکشد. [...] (۴). مر: وجه. (۵). مب: موی و وبر (کرک)، دیگر نسخه بدلها موی وبر. (۶). مج، وز: نبرند. (۷). بنه کنند / بنکنند، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیفکنند. (۸-۹). وز، مج، دب، آج، لب، فق، مب: استخوان. (۱۰). وز، آج، لب، فق، مب: استخوان. صفحه: ۲۹۶ موی و پشم مرده روا ندارد انتفاع و پاک نگوید، و ابو حنیفه شیر و هرشه حلال گوید، و سفیان ثوری و ابو یوسف و محمد، شیر مردار مکروه گویند برای آن که ظرفش پلید است، و نیز در هرشه همین گویند اگر مایع باشد «۱» اگر جامد باشد روا دارند. و مالک و شافعی شیر روا ندارند «۲»، و لیث خایه روا ندارد. اما موش اگر «۳» در جایی میرد اگر جامد باشد پیرامن آن نباید افگندن چندان که مماسّتش باشد به او و باقی پاک بود، و اگر مایع بود پلید بود و نباید ریختن. و اگر روغن بود در زیر سقف نشاید در چراغ کردن «۴»، و بنزدیک ابو حنیفه بیعش روا باشد، و بنزدیک شافعی روا نباشد. و اگر مرداری در دیگری افتد سواء اگر در حال غلیان باشد یا در حال سکون، آنچه در او باشد از مایعات نباید ریختن، و گوشت به آب بشستن «۵» تا پاک شود، و اصحاب ابو حنیفه همچونین گفتند و اوزاعی «۶». لیث گفت: اند «۷» بار نباید شستن و پس بر آتش بجوشانیدن، و ابو حنیفه فرق کرد از میان آن که در غلیان باشد یا ساکن. اگر ساکن باشد، گوشت روا بود بخوردن پس از آن که به آب شسته باشند «۸»، و اگر در حال جوشیدن بود هم «۹» باید ریختن. اما محرم دوم در آیت خون است به ظاهر آیت چو «۱۰» «لام» استغراق جنس را بود، همه خونها حرام و پلید بود جز که اینکه آیت مخصوص است بقوله تعالی: قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُمْحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا «۱۱» سلم ما «۹» است اگر تر ----- (۱).

همه نسخه بدلها، بجز مر: چون. (۲). همه نسخه بدلها از. (۳). همه نسخه بدلها چون. (۴). مر: درهمی. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: گفتن. (۶). مر: سیم. (۷). همه نسخه بدلها: گفت. (۸). مج: حذر، وز، آج، لب، فق، مب، مر: حرز. (۹). همه نسخه بدلها آن. صفحه: ۲۹۸ به جامه باز آید نباید شستن، و اگر خشک باشد آب بر او باید زدن. و موش و وزغ و روباه و خرگوش را حکم اینکه است بنزدیک ما، و اختلاف فقها در دگر جا گفته شود. اما محرم چهارم آن است که: ذبیحه‌ای که کشته «۱» باشند نه به نام خدای. و اهل ای صیت «۲». و «اهلال» رفع صوت بود، و هلال از اینکه جاست برای آن که عند رؤیت او آواز بردارند به تکبیر و دعا، و منه اهلال الصبی و استهلاله، و الاهلال بالحج رفع الصوت بالتلیه، و قال ابن احمر [۱۹۹-پ]: یهل بالفرقد رکبانها کما یهل الزاکب المعتمر عبد الله عباس گفت: آن ذبایح باشد که برای اصنام کشند، و در روایتی دیگر هم از آن باشد که مشرکان کشند، پس عند ذبح «۳» نام خدای نبرند، نام طواغیت برند، و هو قوله تعالی: وَ مَا ذُبِحَ عَلَى النَّصَبِ «۴» وَ لَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ «۲» وَ مَا أَهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ. و ذبیحه‌ای که ترسا «۴» بر آن نام مسیح گفته باشد، جماعتی حلال می‌دارند، و آن مذهب عطاست و مکحول و حسن بصری و شعبی و سعید بن المسیب و اوزاعی و لیث بن سعد. آنگه حق تعالی چون بیان حلال و حرام بکرد و محرمات بر شمرد، اکنون رخصت می‌فرماید تا حجر نکرده باشد «۵» و تخفیف کرده باشد «۶» در تکلیف، به فضل و کرم می‌گوید: فَمَنْ اضْطُرَّ. عاصم و حمزه و یعقوب و ابو عمرو خوانند: فَمَنْ اضْطُرَّ، به کسر «نون»، و همچونین در اخوات او: أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ «۷» غَيْرِ بَاغٍ وَلَا عَادٍ، نصب «غیر» بر حال باشد، و روا بود که بر استثنا بود. اصل «بغی» در لغت طلب باشد، و در لغت «۱» مخصوص شده است به طلب و قصد فساد، يقال: بغى الجرح اذا ترامى الى الفساد. و زنا را از اینکه جا بغاء گویند، قال الله تعالی: وَ لَا تُكْرَهُوا فَتْيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ «۲» وَ مَا كَانَتْ أُمَّكُكُمْ بَغِيًّا «۳» وَ لَا عَادٍ، اصل «عدوان» ظلم بود و مجاوزة الحد، يقال: عدا يعدو عدوا و عدوا و عدا و عدوانا اذا ظلم و تعدى الحد. مفسران در معنی خلاف کردند. مجاهد و سعید جبیر و ضحاک و یمان گفتند: غَيْرِ بَاغٍ، ای قاطع للطریق «۴»، خارج علی امام المسلمین، نه به راه زدن بیرون آمده باشد یا نه بر امام مسلمانان خروج کرده باشد. عاد ظالم «۵» هارب من غریم، او عبد ابق من سیده، او مفسد فی الارض، مردی نباشد که از وامیار «۶» بگریخته باشد. یا بنده‌ای که از خداوند گریخته باشد، یا به طلب فسادی رود در زمین، یا سفرش معصیت بود. به هر وجه که باشد اینان را حلال نباشد اندک و

بسیار تناول کردن، ----- (۱). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: عرف که بر متن مرجح می‌نماید. (۲). سوره نور (۲۴) آیه ۳۳. (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۸. (۴). دب، آج، لب، فق، مب: قاطع الطریق. (۵). دب، آج، لب، فق، مب: طالح. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: او امیار. صفحه: ۳۰۱ و اینکه مذهب اهل بیت است و مذهب شافعی. و بعضی دگر از مفسران گفتند [۲۰۰-پ]: معنی آن است غیر باغ، یعنی نه آن که طلب اینکه محرمات کند بقصد. و لا عاد، تعدی نکنند از سد رمق به حد شیع، و اینکه قول حسن و قتاده است و ربیع و مذهب ابو حنیفه است. چون چنین باشد، فلا اثم علیه، بر او حرج نباشد در خوردنش. إِنَّ ۱۱ إِنَّ الدِّينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ، عبد الله عباس گفت که: اینکه آیت در کعب اشرف و کعب اسد و مالک بن الصّیف و حیّ و یاسر ابناء اخطب آمد. و سبب نزول آیت آن بود که پیش از بعثت رسول- علیه السّلام- اینان گفتندی عوام و سفله را که: نزدیک است که خدای تعالی پیغامبری بفرستد در مکه که «۵» او از شرب خمر و زنا و ربا نهی کند، نام او محمّد. چون خدای تعالی رسول را- علیه السّلام- بفرستاد، ایشان گفتند رؤسای خود را که: همانا که آن پیغامبر است که شما گفتی. ایشان گفتند: اینکه نه آن پیغامبر است، و وقت بعثت «۶» او در نیامد «۷» هنوز، و او مردی باشد کوتاه، ازرق چشم، اشقر، و صفات رسول- علیه السّلام- بگردانیدند، و به خلاف راستی به عوام نمودند طمع در حطام دنیا. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که آنان که پنهان کنند آنچه خدای فرستاده است از نعت و صفت رسول خود محمّد- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: -----

(۱). همه نسخه بدلها: ان. (۲). اساس: کرده/ کردی/ کرده‌ای. (۳). مر را. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و بر بنده. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). همه نسخه بدلها: بعثت. [.....] (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نیامده. صفحه: ۳۰۲ مِنَ الْكِتَابِ، از توریت، وَ يَشْتَرُونَ بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا، و بدل کنند به آن بهای اندک، برای آن که «اشتراء» که «۱» خریدن است در او معنی معاوضه هست که مشتری بها می‌دهد و متاع می‌ستاند، برای آن «۲» گفت: وَ يَشْتَرُونَ بِهِ تَمَنَّا. و اگر تفسیر نه چنین دهند معنی کلام مستقیم نبود، برای آن که کسی بها نخرد متاع خردند، و لکن معنی آن است که بها «۳» عوض متاع می‌دهند، یعنی کتاب خدا و آنچه در اوست از بیان و نعت و صفت رسول- علیه السّلام- که پنهان می‌کنند به طمع حطامی اندک فانی، به آن ماند که آن می‌دهند و بها می‌ستانند. پس با کسی مانند که مبیعت [۲۰۱-ر] و مشارات کند «۴»، چه اگر اینکه نکنند آن نستانند، چنان که مشتری که اگر بها ندهد متاع نستاند. و برای آن «قلیل» خواند آن را که به اضافه با ثواب خدای قلیل باشد، اگر چه به صورت بسیار باشد و خود «۵» روا بود که از پست همّتی و دونی به هر بهایی «۶» و به هر اندکی طمع کردند تا به همه انواع «۷» اندک باشد، جزای ایشان چه بود؟ أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ، ایشان آنانند که فردا قیامت به عقوبت آنچه امروز خورده‌اند از اینکه طعمه جز آتش دوزخ نخورند، اینکه قولی است. معنی دگر آن است که: ایشان به اینکه که می‌خورند جز چیزی نمی‌خورند که ایشان را به دوزخ برد، چون مآل و عاقبت اینکه با آتش خواهد رسانید «۸»، هم آن «۹» انگار که ایشان آتش می‌خورند، و بر قول اول فعل مستقبل باشد، و بر قول دوم فعل حال باشد. و لفظ «يَأْكُلُونَ» مضارع است، صالح بود حال و استقبال را. آنکه هم از روی تهدید و وعید گفت: فردای قیامت خدای با ایشان سخن نگوید، و اینکه را سه معنی باشد: یکی آن که ایشان را پایه و منزلت آن ننهد «۱۰» که با ایشان سخن گوید تا اینکه عبارت باشد از خساست قدر ایشان و وضع منزلت ایشان. -----

(۱). همه نسخه بدلها به معنی. (۲). آج که. (۳). همه نسخه بدلها به. (۴). همه نسخه بدلها: کنند. (۵). همه نسخه بدلها: باشد خود. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر که باشد. (۷). مع: به هر نوع، دیگر نسخه بدلها: به همه نوع. (۸). همه نسخه بدلها: رسانیدن. (۹). همه نسخه بدلها: همانا. (۱۰). مع: وز: نهند، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندهد. صفحه: ۳۰۳ معنی دیگر آن که: سخن نگوید با ایشان سخنی که ایشان را در آن خیری «۱» و مسرت باشد چنان که با اولیای خود گوید. معنی سوّم «۲» آن است که: با ایشان لم «۳» و کیف و تقریر و حساب نکند، بل بفرماید تا ایشان را راست به دوزخ برند. و قولی دیگر که چهارم است آن است که: اینکه کنایت بود از سخط و غضب، چنان که یکی از ما چون بر غلام و زیر دست خود خشم گیرد با

او سخن نگوید. وَلَا يُزَكِّيهِمْ، ایشان را تزکیه نکند، یعنی بر ایشان ثنا نیکو نگوید، و ایشان را وصف نگوید» (۴) به آن که ایشان نه اهل زکات و طهارت‌اند. و ابو مسلم گفت: معنی آن است که ایشان را مطهر بنه کنند» (۵) از گناه، به معنی آن که ایشان را عفو بنه کنند» (۶) قولی دیگر آن است که ایشان را پاک بنکنند یعنی بنه رهند از دوزخ، و ایشان را عذابی الیم باشد یعنی مولم، فعل به معنی مفعول است - چنان که بیان کرده شد. أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَامَةَ بِالْهُدَى، ای استبدلوا، ایشان آنانند که گمراهی بدل کرده‌اند به راه راست، یعنی هدی بداده‌اند و ضلالت بسته، و معنی آن که اینکرها کرده‌اند و آن اختیار کرده، یعنی مسلمانی رها کرده‌اند و جهودی اختیار کرده، و اینکه قول عبد الله عباس است. و ابو مسلم گفت: ره بهشت رها کرده‌اند و ره دوزخ گرفته، و قول اول بهتر است تا چو مکرری نباشد، با «۷» اینکه که: وَالْعَذَابُ بِالْمَغْفِرَةِ، چه او هم اینکه معنی دارد [۲۰۱-پ]. آنگه بر سیبل تعجب فرمود» (۸): «فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ، و اینکه «ما» ی تعجب بود، چه صابراند ایشان بر دوزخ. و تحقیق اینکه «ما» هر کجا امثال اینکه باشد که آن را «ما» ی تعجب خوانند، آن «۹» است که: شَىءٌ أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ، چنان که ما احسن زیدا، معنی آن است که: شَىءٌ أَحْسَنُ زَيْدًا، چیزی است که زید را نیکو کرده است ----- (۱). مر: چیزی از. (۲). مع، وز: سهام. (۳). مع، وز: کم. [.....] (۴). همه نسخه بدلها: نکند. (۵-۶). همه نسخه بدلها: بنکنند. (۷). مع، دب: و تا، وز: و با. (۸). دب که. (۹). همه نسخه بدلها: اینکه. صفحه ۳۰۴ منکر که آن چیز را نمی‌دانند که چنین به اینکه بدیعی از کار» (۱) او باشد، تا اینکه عبارت بود از غایت حسن او و مبالغت در اینکه معنی، همچنین آیت چیزی است که ایشان را صابر کرده است بر آتش دوزخ که نمی‌توان دانستن که آن چیست از بدیعی که آن «۲» کار هست، و اینکه قول منبی است از آن که ایشان می‌دانند و جحد می‌کنند و دل بر آتش دوزخ بنهاده‌اند. قولی دیگر در «ما» آن است که: «ما» استفهامی است، یعنی چیست که ایشان را چنین صابر بکرده است بر آتش دوزخ! و معنی همان باشد که ایشان دل بر اینکه نهاده‌اند. بعضی دگر از مفسران گفتند معنی آن است که: ما اجرهم علی عمل اهل النار، چه دلیرند ایشان بر عمل اهل دوزخ، اینکه قول حسن و قتاده و ربیع است. فَرَأَى كَيْفَ كَفَّتْ: اینکه لغت «۳» اهل یمن «۴» است. آنگه گفت از کسائی شنیدم که «۵»: نزدیک قاضی یمن حاضر بودم و او یکی را سوگند عرضه می‌کرد و خصم او می‌گفت: ما اصبرك على الله، من گفتم: چه می‌گوئید! گفتند می‌گوئید: ما اجرأك على الله، چه دلیری تو بر خدای؟ قطرب گفت: ما اصبرهم على عمل اهل النار، ای ما ادمهم علیه، یعنی مصراند اینان بر معصیت. و «صبر» را معنی ثبات و حبس نفس باشد، و اینکه قول بهتر است از قول فراء. مجاهد گفت: ما اعملهم باعمال اهل النار، چه نیک بر دست دارند» (۶) عمل دوزخیان. بهری دگر گفتند: ما ابقاهم على النار، چه باقی و پبای «۷» اند بر دوزخ، چنان که گویند: ما اصبر فلانا على البلايا والحبس والضرب، و اینکه جاری مجرای مثل است، چنان که ما گوئیم: جان سگان دارد، یعنی سخت جان است. ----- (۱). مع، وز: انکار. (۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب: اینکه، مر: در اینکه. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قول. (۴). مع، بهشت، وز: یمین، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها گفت. (۶). وز که. (۷). کذا: در اساس، مع: پبای، وز، دب، لب، فق، مب، مر: بنای. صفحه ۳۰۵ ذَلِكُمْ بِأَنَّ اللَّهَ، ای ذَلِكُ الْعَذَابِ، اینکه عذاب بر ایشان برای آن است که من، کتاب، یعنی توریت به حق فرو فرستادم، ایشان اختلاف کردند در آن. آنگاه اینکه اختلاف که گفتیم بیفکنند برای آن که ذکر اختلاف خواست آمدن در عقب او که: وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ. و بعضی دگر گفتند: ذَلِكُمْ، اینکه عذاب برای آن است که «۱» فرستادم یعنی توریت و انجیل، ایشان پنهان باز کردند و لکن اینکه لفظ «فکتموه» بیفکنند اعتماد بر آن که از پیش گفته بود: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ «۲» ذَلِكُمْ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ، ای اخیر «۳» فی الكتاب بأنهم لا يؤمنون و يموتون علی كفرهم، اینکه به آن است که خدای خبر داد که ایشان ایمان نیارند، و خبر «۴» خدای از «۵» علم بود، و علم تبع معلوم باشد علی ما هو به «۶»، و اینکه نیز وجهی لطیف است. آنگه گفت: آنان که در کتاب یعنی در توریت خلاف می‌کنند، لَفِي شِقَاقٍ، بعضی گفتند: لفی فرقه، ایشان در فرقتی و جدایی‌اند دور، یعنی عظیم. و گفته‌اند: لفی اختلاف، ایشان در اختلاف اقوال و اهواء‌اند. و گفته‌اند: مراد به «کتاب»

قرآن است، و آنان که مخالفان آنند در اختلافی اند و اقوالی متباین، یکی می‌گوید: سحر است، و یکی می‌گوید: کهنات است، و یکی می‌گوید: اعجمی «۷» می‌آموزد او را، یکی می‌گوید: اساطیر اولین «۸» است. ابو مسلم گفت: إِنَّ الدِّينَ اِخْتَلَفُوا فِيهِ، اِی اِخْتَلَفُوهُ، یعنی توارثه خلفا عن سلف، آنان که توریت «۹» به میراث برگرفته‌اند خلف از سلف، کما قال تعالی: ----- (۱). همه نسخه بدلها من کتاب. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۵۹. [.....]. (۳). وز:

اخبرنی. (۴). معج، وز: جز. (۵). معج: در. (۶). آج، مر: هو به، دیگر نسخه بدلها: هو به. (۷). همه نسخه بدلها: اعجمی. (۸). مر: پیشینان. (۹). معج، وز، مر: بورثه. صفحه: ۳۰۶. إِنَّ فِي اخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ «۱» إِنَّ الدِّينَ اِخْتَلَفُوا، جهودان و ترسایانند. فِي الْكِتَابِ، اِی فِي التَّوْرِيَةِ وَالانجیل، اِی خالف كل واحد منهما صاحبه فی كتابه، هر یکی از ایشان در کتاب صاحبش را خلاف کردند. جهودان گفتند: انجیل چیزی نیست، و ترسایان گفتند: توریت چیزی نیست، کما قال تعالی: وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ «۲» لَيْسَ الْبِرُّ اَنْ تُولُوا وُجُوْهُكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اَمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِيْنَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِيْنَ وَفِي الرِّقَابِ وَاقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِيْنَ فِي الْبُاسِ وَالضَّرَّاءِ وَالْبُاسِ اُولٰٓئِكَ الدِّينَ صَدَقُوا وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (۱۷۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرِّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۷۸) وَالْقِصَاصُ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۱۷۹) كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَقْرَبِينَ وَالأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (۱۸۰) فَمَنْ يَدَّلْهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُدَّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۸۱) فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۸۲) [۲۰۲-پ] [ترجمه] نیست نیکوی آن که فرو کنی رویتان به جانب آفتاب بر آمدن و آفتاب فرو شدن «۶»، و لکن نیکوی آن است که بگردد «۷» به خدای و روز باز پسین و فریشتگان و قرآن و پیغامبران و بدهد خواسته بر دوستی او به خویشان «۸» و بی‌پدران و درویشان و رهگذریان و خواهندگان و در گردنها، و به «۹» پای دارد نماز «۱۰» و بدهد زکات و وفا کنندگان به پیمان‌شان چون پیمان کنند شکیبایان «۱۱» در سختی درویشی و وقت کارزار «۱۲»، ایشانند که راست گفتند و ایشانند که پرهیزگاراند. ----- (۱). سوره یونس (۱۰) آیه

۶. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۱۳. (۳). همه نسخه بدلها، بجز وز، مر: که معنی که آن است. (۴). معج، وز: تو، چاپ شعرانی (۱۷/۲): قالوا. (۵). مر بمراده، دب، فق، مب، مر قوله تعالی. (۶). معج، وز، آج، لب: فروشندگان. (۷). معج، وز: بگروی. [.....]. (۸). معج، وز نزدیک. (۹). معج، مب، مر: بر. (۱۰). معج، وز، آج، لب را. (۱۱). معج، وز، آج، لب، فق: و شکیبان. (۱۲). معج، وز، فق: کارزار. صفحه: ۳۰۷ [۲۰۳-ر] ای آنان که بگرویدی نوشتند بر شما باز کشتن در کشتگان، آزاد به آزاد، و بنده به بنده، و زن به زن، هر که را عفو بکنند «۱» از برادرش «۲» چیزی پسروی به نیکویی و دادن به او به نیکوی، آن سبک باری است از خدای شما و بخشایشی هر که «۳» از اندازه در گذرد پس از آن، او را عذابی بود دردناک. شما را در قصاص زندگانی است ای خداوندان خردها تا همانا شما پرهیزگار شوی. نوشتند بر شما چون حاضر آید یکی از شما را مرگ، اگر بگذارد مالی اندرز برای مادر و پدر و نزدیکان به نیکوی، واجب بر پرهیزگاران [۲۰۳-پ]. هر که بدل کند آن را پس از آن که شنید، بزه آن بر آنان باشد که بدل کنند آن را، که خدای شنوا و داناست. هر که ترسد از اندرزکننده‌ای کژی «۴» یا بزه‌ای به اصلاح آرد میان ایشان، بزه‌ای نیست بر او که خدای آمرزنده و بخشاینده است. اهل تأویل در سبب نزول آیت خلاف کردند. حسن بصری و قتاده و ربیع گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، جهودان در نماز روی به مغرب کردند و ترسایان به مشرق، و گفتند: بَرّ و نیکوی «۵» اینکه است که ما بر آنیم، خدای تعالی لب: گولی. (۵). همه نسخه بدلها: نیکویی. صفحه: ۳۰۸ تکذیب ایشان را اینکه آیت فرستاد و باز نمود که: اینکه بر نیست، برای

آن که اینکه منسوخ است به توجه به کعبه. قتاده و عبد الله عباس گفتند: آیت پیش از ایجاب فرایض آمد و تحدید «۱» حدود شرع از نماز و زکات «۲»، و در بدایت اسلام مرد به اینکه قدر بارّ بودی که به خدای و رسول ایمان آوردی، چون خدای تعالی حدود و احکام شرع بنهاد، گفت: بَرّ اینکه بس نیست که جهودان و ترسایان بر آنند «۳» تا حدود و احکام شرع به جای نیارند از آنچه در آیت شرح داد تا صادق و متقی و بارّ باشند. حمزه و حفص خوانند: لیس البرّ، به نصب «بَرّ» بر آن که خبر «لیس» باشد. و اَنْ تُوَلُّوا، اسم لیس باشد. و باقی قراء خوانند: لیس البرّ، به رفع «را» بر آن که او اسم باشد، و اَنْ تُوَلُّوا، به جای خبر و مانند قراءت حمزه «۴»، قوله تعالی: ما كان حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا «۵» فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنْهُمَا فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا «۶» فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ «۸» لَيْسَ الْبِرُّ «۹» وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ. و اگر گویند: «بَرّ» من اسماء المعانی است، و «من» از اسماء اشخاص است، چگونه روا باشد که اینکه را به خیر آن کند! و مبتدا و خبر هر دو یکی باید! گوئیم از اینکه چند جواب گفته‌اند: یکی آن که اسم را بر طریقه فعل رانده است، چنان که گویند: اِنَّمَا الْبِرُّ الَّذِي يَصِلُ رَحْمَهُ، و معنی آن است که «۲»: اِنَّمَا الْبِرُّ صَلَوةُ الرَّحْمِ، و اینکه قول فراء و مفضل سلمه است، و انشد الفراء. لعمرک ما الفتیان اَنْ تَنْتَبِ اللّٰحِی و لکنما الفتیان «۳» کلّ فتی ند «۴» معنی آن است که: ما الفتوة نبات اللّٰحی. و قول دوم آن است که: مضاف از کلام بیفکنند «۵» و مضاف الیه به جای آن بنهاد «۶»، و تقدیر اینکه است: و لکن البرّ بَرّ من امن بالله، چنان که گفت: وَ سَأَلَ الْقُرَيْبَةَ «۷» وَ جَاءَ رَبُّكَ «۸» مَا خَلَقَكُمْ وَ لَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَفَنَسٍ وَاحِدَةً «۹» مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ، و نیکوکار آن کس بود که ایمان دارد «۴» به خدای و صفات او، و در لفظ ایمان داخل باشد، ایمان به خدای تعالی و پیغامبران و قیامت و بعث و نشور و کتابها و فرشتگان. و در آیت دلیل است بر بطلان قول آنان که گویند: عمل از جمله ایمان است، برای آن که حق تعالی ایمان از عمل جدا کرد. اول ایمان به آنچه واجب است که تصدیق کنند آن را بگفت، من قوله: بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ الْكِتَابِ وَ النَّبِيِّنَ. آنگه ذکر عمل صالح کرد به «واو» عطف و چیزی «۵» بر نفس خود عطف نکنند، باید که معطوف دگر باشد و معطوف علیه دگر، دگر آن که «۶» اگر چنان بودی که ایشان گفتند «۷»، به منزلت آن بودی که گفتی: مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ، و: مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ: اَمِنْ -----

----- (۱). مع اسم فعل بر فاعل نهند چنان که گویند: رجل صوم و عدل، با توجه به وز و اتفاق نسخه بدلها، زاید می نماید. (۲). مر شاعر. (۳). مع: بار ترتعت، دب: ندارد، با توجه و ضبط وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: آرد. (۵). وز، مر: خبر، دیگر نسخه بدلها: چیز. (۶). مع: آنگه. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: گفتندی. صفحه: ۳۱۱ بالله، چون هر یکی از نماز و زکات و صدقات و اعمال صالحه هر یکی ایمان باشند، و بهری بر بهری «۱» معطوف، به هر یکی یک بار تکرار ایمان باشد، و اینکه ظاهر الفساد است، و اخباری که در اینکه باب روایت کردند محمول بود بر کمال ایمان و فضیلت ایمان. آنگه حق تعالی «۲» پس از ایمان به خود گفت که: ایمان دارد به قیامت از بعث و نشور و حساب و کتاب و ثواب و عقاب، برای آن که اینکه همه الطاف بود که او را به طاعت نزدیک کند و از معصیت دور کند. وَ الْمَلَائِكَةُ، «لام» استغراق جنس است، به جمله فریشتگان ایمان دارد که ایشان بندگان خداوند- بندگان گرامی- چنان که گفت: بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ «۳» وَ الْكِتَابِ، گفته‌اند: «لام» «۵» جنس است تا جمله کتابها در تحت او شود. و گفته‌اند: تعریف عهد است، و مراد قرآن است که ناسخ است جمله کتابها را، و کتابها به او منسوخ است. وَ النَّبِيِّنَ، «لام» تعریف جنس است به جمله پیغامبران. آنگه ذکر عمل صالح کرد و عبادت ابدان و اموال بگفت: وَ آتَى الْمَالَ، و مال بدهد، عَلِي حُبَّهُ، بر دوستی او. خلاف کردند در آن که ضمیر راجع با کی است، بعضی گفتند: راجع با مال است، و «علی» به معنی «مع» است، چنان که گویند: فلان علی صغر سنّه يقول الشعر، ای مع صغر سنّه. مال بدهد با آن که مال دوست دارد. و قولی دیگر آن است که: ضمیر راجع است [۲۰۵-] ر] با نام خدای تعالی، ای علی حب الله، و اینکه هر دو وجه گفته‌اند فی قوله: وَ يُطِيعُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ «۶» عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى، ای علی حب المعطى ذوی القربى، و معنی آیت آن بود که: مال بدهد برای محبت ایشان تا آیت منبی بودهم از عطا دادن «۲»، هم از «۳» صلت رحم. و بر اینکه وجه ذوی القربى مفعول «حب» باشد، مفعول «ایتاء» نباشد، و قولهای اول قریبتر است. و وجهی دگر آن است: علی حب الیتاء، مال دهد با آن که دادن دوست

دارد. و قول بیشتر مفسران از عبد الله عباس و عبد الله مسعود و ربیع و سدّی آن است که: راجع است با مال، و بیان آن که عبد الله مسعود روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و علی اله - گفت: چون او را پرسیدند که: ای الصّدقة افضل! قال: ان تعطی و انت صحیح صحیح تأمل الغنی، و یروی «۴»: «۵» تأمل العیش و تخشی الفقر فلا تمهل حتی اذا بلغت الحلقوم «قلت لفلان کذا و لفلان کذا، یکی پرسید که: یا «۶» رسول الله؟ کدام صدقه فاضلتر است! گفت: آن که بدهی و توتن درست باشی و بخیل امید زندگانی داری و از درویشی ترسی رها نکنی تا جان به گلو «۷» رسد، آنگه گویی «۸»: اینکه فلان را و آن فلان را، چه در حال یأس آن رونق ندارد که در حال سعت «۹» و اختیار با تردّد «۱۰» دواعی. ابو الدرداء روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: مثل آن کس که به در مرگ صدقه دهد، مثل کسی بود که چیزی به هدیه دهد پس از آن که سیر شده باشد. حق تعالی شش کس را ذکر «۱۱» کرد که مال به ایشان بدهد: اول خویشان را، چه صدقه بر ایشان هم صدقه باشد و هم صلت رحم، چنان که گفت «۱۲» - علیه السلام: الصّدقة علی القرابة صدقة و صلة. ----- (۱). مر علی. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به. (۴). مب و. (۵). آج، لب، فق، مب، مر و. (۶). وز: ای. (۷). مر: گلو. (۸). دب، آج، لب، فق، مر که. (۹). دب، مر: سعت صحت، آج، لب، فق، مب: صحت. (۱۰). لب و. (۱۱). مر: یاد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر رسول. [.....] صفحه: ۳۱۳ و زینب زن عبد الله مسعود مالی داشت بر خویشان خود خرج می کرد. از رسول - علیه السلام - پرسید که: مرا در اینکه «۱» چیست! گفت: لك اجران اجر القرابة و اجر الصّدقة، گفت: تو را دو مزد است، مزد خویشی و مزد صدقه. و فاطمه بنت قیس بیامد و گفت: یا رسول الله؟ هفتاد دینار زر دارم، کجا خرج کنم! گفت: «۲» اجعلیها فی قرابتک، بر خویشان خود صرف کن. و الیتامی، و نصیبی به یتیمان ده «۳»، و یتیم آن باشد که در خردی پدرش بمیرد، و اگر چه در ظاهر آیت آن است که مال به یتیمان دهد، معنی آن است که به ولی «۴» ایشان دهد، و به آن کس که به کار ایشان قیام کند الا آنگه که «۵» مراهق بود و در او رشدی باشد و بعضی الصّلاح بشناسد. و رسول - علیه السلام - گفت: خیر بیوتکم بیت فیه یتیم یحسن الیه و شرّ بیوتکم بیت فیه یتیم یساء الیه ، گفت: بهترین [۲۰۵-پ] خانه‌های شما خانه‌هایی «۶» بود که در او یتیمی بود که «۷» با او احسان کنند، و بترین خانه‌های شما خانه‌ای است که در او یتیمی باشد که با او اساءت و بدی کنند در آن جا. آنگه گفت: انا و کافل الیتیم کهاتین فی الجنّة - و أشار باصبعیه، من و تکفل کننده یتیم در بهشت همچنین باشیم، و به دو انگشت اشارت کرد - به سبابه و وسطی. ابو مالک روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: من ضمّ یتیمای طعمه و شرابه حتی یستغنی عنه و جبت له الجنّة، گفت: هر که یتیمی را با خود گیرد به طعام و شراب تا چنان شود که از او مستغنی شود، بهشت او را واجب شود. یعقوب را گفتند: در مصر مردی است که مسکین را طعام دهد و یتیم را اکرام کند، گفت: باید که از اهل البیت ما باشد، چون بدیدند یوسف بود - علیه السلام. و المساکین، جمع مسکین و هو مفعیل من السکون. و مسکین آن بود که از فقیر به بود، او را ضعیف «۸» حال باشد او را بلغای «۹» بود از عیش و کفایتش نبود. و ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر ثواب. (۲). همه نسخه بدلها. (۳). همه نسخه بدلها: دهد. (۴). مع، وز: تولى. (۵). همه نسخه بدلها: آن که. (۶). همه نسخه بدلها: خانه‌ای. (۷). همه نسخه بدلها در آن جا. (۸). همه نسخه بدلها: ضعف. (۹). مر: بلغت. صفحه: ۳۱۴ گفته‌اند: مسکین آن باشد که اگر چه محتاج بود از مردم چیزی نخواهد، و در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت: لیس المسکین بالطّواف و لا - بالذی یرده الثّمرة و الثّمرتان و اللّقمه و اللّقتان اّما المسکین الضّعیف الذی لا یسأل الناس و لا یفطن له فیتصدّق علیه، گفت: مسکین نه اینکه درویش گردنده باشد که او را باز گرداند یک خرما یا دو «۱» و یک لقمه یا دو «۲» و لکن «۳» مسکین ضعیفی باشد که از مردم «۴» چیزی نخواهد و نداند خواستن، مردم او را نشناسند تا بر او صدقه کنند. آنگه گفت: اگر خواهی اینکه آیت بخوانی: یحسبهم الجاهل أغنیاء من التّعفف تعرّفهم بیتیمایهم لا یسألون الناس إلحافاً «۵» و ابن السبیل، مفسران در آن خلاف کردند. عبد الله عباس و قتاده گفتند: مهمان است. عبد الله عباس گفت: او سه روز مهمان باشد، چه حق ضیافت سه روز است، آنچه بالای آن بود از باب معروف است، و هر

معروفی صدقه بود. و رسول- علیه السّلام- گفت: من كان يؤمن بالله و اليوم الآخر فليكرم ضيفه. و رسول- علیه السّلام- گفت: مهمان چون در آید «۱» با روزی خود آید، و چون برود گناه صاحبش با خود «۲» ببرد، یعنی خدای تعالی آن طعام که او را داده باشد کفّارت گناه میزبانش کند. مجاهد و ربیع گفتند: مراد رهگذری است مرد مسافر، و برای آنش «ابن السبیل» «۳» خواند که ملازم راه بود و بر «۴» سر راه بود، چنان که مرغ آبی را «ابن الماء» خوانند، و مرد معمر را «ابن الدنیا» «۵»، و قال ذو الرّمّة: وردت اعتسافا و الثریا كأنها علی قمیة الرّأس ابن ماء محلّتی و گفته‌اند: منقطع به را می‌خواهد که راه زده باشند بر او و مالش برده. و السائلین، خواهند گان، درویشانی که به جای «۶» سؤال باشند. رسول- علیه السّلام- گفت: للسائل حقّ و ان جاء علی فرس، سائل را حقّ است و اگر چه بر اسب آید. و در خبر است که: سائلی یک روز سؤال می‌کرد، حسین بن علی- علیهما السّلام- گفت: دانی تا چه می‌گوید! گفتند: نه، یا بن رسول الله. گفت، می‌گوید: من رسول ترازوی «۷» شما ام اگرم خیری «۸» بدهید از شما برگیرم و آن جا برم، و الا دست تهی آن جا روم. و رسول- علیه السّلام- گفت: «۹» لا- تردّوا السائل و لو بظلف محرّق»، گفت: سائل «۱۰» را رد مکنید «۱۱» و اگر به سم گوسپندی سوخته باشد. و رسول- ----- (۱). مج، وز: دارند.

(۲). فق: صاحب خانه را. (۳). دب: و ابن السبیل. (۴). مج: در. [.....] (۵). همه نسخه بدلها گویند. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: به حال. (۷). دب: رسول قرارگاه، آج، لب: رسول تراز، مب: رسول، مر: رسول فرا. (۸). همه نسخه بدلها: چیزی. (۹). آج، لب، فق، مر: محرقا. (۱۰). مج: سائلی. (۱۱). مر: محروم مکنید. صفحه: ۳۱۶ - علیه السّلام- گفت: «۱» «۲» لولا انّ السّؤال یکذبون ما قدّس من ردّه»، اگر نه آنستی که سائلان دروغ می‌گویند، توفیق ندادندی آن «۳» را که ایشان را رد کردی، و اگر سائل را هیچ حقّی نیست جز آن که «۴» کشف حال خود کند در پیش تو و آبروی خود بریزد و در مقام مذلتّ بایستد خود کفایت است «۵». در خبر است که: یک روز اعرابی آمد تا بر امیر المؤمنین «۶»- علیه السّلام- سؤال کند. امیر المؤمنین گفت: یا اعرابی؟ چیزی دانی «۷» نوشتن! گفت: آری. گفت: اکتب حاجتک علی الارض لئلا اری ذلّ السّؤال فی وجهک، حاجت خود بر زمین بنویس به چیزی و سؤال مکن تا مرا ذلّ سؤال در روی تو نباید دیدن، و هر عطا «۸» که از پس سؤال بود به بهای آبروی سائل بر نیاید، چنان که شاعر گوید: ما اعتاض باذل وجهه بسؤاله عوضا و لو نال الغنی بسؤال و اذا السّؤال مع النّوال و زنته [۶۰۲- پ] رجح السّؤال و خفّ کلّ نوال و اذا ابتلیت ببذل وجهک سائلا- فابذله للمتکرم المفضل انّ الکریم اذا حباک بموعدا اعطا که سلسا بغیر مطال و فی الرّقاب، مفسّران خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد بند گانند که در رنج و سختی باشند «۹» کسی ایشان را بخرد و آزاد کند، و اینکه قول سعید جبیر و قتاده است. و در خبر است که رسول- علیه السّلام- گفت: هر که او بنده‌ای آزاد کند خدای تعالی به هر عضوی از او عضوی از اینکه «۱۰» از آتش دوزخ آزاد کند. و قول بیشتر مفسّران بر آن است که: مراد مکاتبانند که خویشان را باز «۱۱» خریده باشند و بها نداده یا تمام نداده، ایشان را یاری باید دادن بر فکاک گردنشان «۱۲» از بند بندگی، و از زکات نیز نصیبی به ایشان باید دادن چنان که در آیت زکات هست. ----- (۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۲). همه نسخه بدلها

گفت. (۳). دب: او. (۴). مج، وز: چنان که. (۵). همه نسخه بدلها: بودی. (۶). آج، فق، مر علی. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: توانی. [.....] (۸). فق: و نیز عطائی، دیگر نسخه بدلها: و نیز عطا. (۹). وز: باشد. (۱۰). دب، آج، فق، مر: از تن او، مب: از آن مولای. (۱۱). مج، وز: به آن. (۱۲). مر: خلاص گردنشان. صفحه: ۳۱۷ عبد الرّحمن بن سهیل بن حنیف «۱» روایت کند از رسول- علیه السّلام- که گفت: هر که او مکاتبی را یاری دهد بر آن که گردن خود آزاد کند، یا غازی را در آلتش «۲»، یا مجاهدی را در سبیل خدای تعالی، حق تعالی سایه کند او را در سایه‌یش آن روز که سایه نباشد الا سایه او. براء بن عازب روایت کند که: اعرابی بنزدیک رسول آمد «۳»، گفت: یا رسول الله؟ مرا عملی «۴» آموز که مرا به بهشت «۵» رساند. رسول- علیه السّلام- گفت: خطبه کوتاه کردی، و لکن سؤال پهن «۶» کردی، گفت: اعتق النّسمه و فک الرّقبة، عتق نسمة و فکاک رقبه کار بند. گفت: یا رسول الله؟ نه هر دو یکی باشد! گفت: عتق نسمة آن بود که بنده «۷» آزاد کنی، و فکاک رقبه آن بود که یاری کنی کسی را تا گردن خود

آزاد کند از بندگی. اکنون خلاف کردند که مال به اینان دادن که در آیت فرمود، زکات است یا بیرون زکات. سدی و شعبی گفتند: بیرون زکات است، برای آن که ذکر زکات هم در اینکه آیت هست، فی قوله «۸»: وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ، اگر اینکه بر زکات حمل کنند تکرار باشد، و اینکه وجهی نیک است، اما بر آن وجه که جماعتی گفتند که: اینکه بیرون زکات است، و اینکه هم واجب است، خلاف اجماع باشد، و در آیت بیش از اینکه نیست که: وَلَٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ، الی قوله وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ، اینکه «ایتاء» مال از جمله «بَرٌّ» شمرد، و «بَرٌّ» هم «۹» بر واجب آید و هم بر سنت، و حملش بر سنت کردن اولیتر بود. و حسن بصری گفت: مراد به اینکه زکات فریضه است، برای آن که بعضی از اینکه مذکوران مستحق «۱۰» زکاتند [۲۰۷-] ر فی قوله: إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ «۱۱» وَأَقَامَ الصَّلَاةَ، «لام» جنس است، مشتمل بود بر «۸» واجب «۹» و مندوب «۱۰». و اسم «صلاة» شامل «۱۱» بود و متناول هم «۱۲» فریضه را و هم سنت را. اما زکات اگر چه ----- (۱).

مج: نیست. (۲). فق: مر: قال. (۳). وز، لب، فق، مب، مر: آنگه. (۴). آج، لب، فق، مب: سیحه، آج در حاشیه و به خط مرحوم بهار آمده است: در حدیث مبارکه دو کلمه «و سیحه سمینها» کویا غلط است و معنی ندارد و از قرار ترجمه حدیث شاید چنین باشد که: و سمحه لبها. حرره ملک الشعراء غفر له. (۵). مج: کشف، آج، آبستی، لب، فق، مب، مر: کشتن، با توجه به نسخه وز، تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها: بدهد. (۷). مج، وز: با تکرار «زکات». (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن که. (۹-۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر بود. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: واجب. (۱۲). وز: ندارد. صفحه: ۳۱۹ «لام» در او تعریف جنس راست، بر حد آن که در صلوات هست، و لکن اسم زکات در شرع جز بر فریضه نیفتد «۱»- و در تفسیر اینکه در جای خود برفت. آنگه حق تعالی گفت: وَالْمُؤْمِنُونَ بَعْدِهِمْ، مدح کرد آنان را که به عهد وفا کنند. و «واو» عطف است علی قوله: مَنْ آمَنَ، و اگر چه «امن» موخید است، لفظ «من» صالح است واحد و جمع را، یک بار از او کنایت بر واحد کنند و یک بار به جمع چنان که قدیم تعالی گفت: وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ «۲» أَوْفُوا بِالْعُقُودِ «۴» وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ «۵» يُؤْفُونَ بِاللَّذْرِ «۶» الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ «۸» وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ «۹» وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ «۱۰» إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا «۱۲» وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ «۱» أَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ «۳» رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ «۴» وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ «۵» وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى «۶» يُؤْفُونَ بِاللَّذْرِ «۷» بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى «۸» وَالْمُؤْمِنُونَ بَعْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا ... مدح کرد در اینکه آیت آنان را که به عهد وفا کنند، اگر عهد با خدای کنند و اگر با یکدیگر، و چون وعده دهند «۹» انجام کنند «۱۰»، و چون سوگند خورند به راست کنند، و چون نذر کنند به جای آرند، و چون گویند راست گویند، و چون امانت به ایشان دهند ادا کنند و خیانت نکنند. و انس روایت کند از رسول- علیه السلام- که او گفت: لا ایمان لمن لا امانه له، گفت: ایمان نباشد آن را که امانت نباشد «۱۱». و لا دین لمن لا عهد له، و دین نباشد او را که عهد نباشد. ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه

۹۱. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: من. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۴۰. [.....]. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۱. (۶). سوره نجم (۵۳) آیه ۳۷. (۷). سوره دهر (۷۶) آیه ۷. (۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۶. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: وعده کنند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب: آنچه آن کنند، مر: به جای آرند. (۱۱). مر: نداشته باشد. (۱۲). مج، وز، دب، آج، لب، فق: نباشد آن را که او را، مب، مر: نباشد آن را که. صفحه: ۳۲۱ و ابو هریره روایت کند از رسول- علیه السلام- که او گفت: خدای- جل جلاله- گفت: سه کس آیند «۱» که من خصم ایشانم، و هر کس را که «۲» خصم او باشم مقهور بود: مردی که با من عهدی کند پس غدر کند به آن عهد، و مردی که آزادی را بفروشد و بهای او بخورد، و مردی که مزدوری را به مزد بستاند و مزدش ندهد نزدیک «۳» فراغ او از عمل. وَالصَّابِرِينَ، «واو» عطف است [۲۰۸-] ر، و در نصب او چند وجه گفتند: بیشتر نحویان گفتند: نصب بر مدح است، و تحقیق او آن بود که نصب او به اضممار فعلی باشد، کانه «۴» قال اعنی بما قلت و ما وصف «۵» الصَّابِرِينَ. اینکه ابیات ابو عبیده آورد در اینکه باب: لا یبعثن قومی الذین هم سم العداة «۶» وافة الجزر التازلین بکل معترک و الطیین معاقد الأزر و

عرب چنان که نصب بر مدح کنند، نصب بر ذم کنند، كما قال (۷) «تعالی: مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تُقِفُوا» (۸) و امْرَأَتُهُ حَمَالَةَ الْحَطَبِ (۹) و آتی المال، «واو» عطف است گفت بر ذوی القربی، كَأَنَّهُ قَالَ: و آتی المال هؤلاء المذکورین و الصّابرين، و اینکه وجه نیک نیست (۱) برای آن که آیت در مدح دهندگان آمد، نه در مدح ستانندگان (۲). آنکه (۳) حق تعالی صبر بر شداید را بر سه نوع بنهاد، گفت: آنان که صبر کنند فی البأساء، ای فی الفقر و الجوع و سوء الحال، یعنی بر درویشی و تنگدستی و گرسنگی، و الصّراء، یعنی، المرض و انواع السّقم و البلیات، بر بیماری (۴) و انواع ابتلا- به بلا- و حین البأس، یعنی وقت الحرب، اینکه دو نوع صبر ضروری (۵) است و آن یکی اختیاری، آن که بر آن دو گانه صبر نکند دست او جز به جزع نرسد (۶)، سود نداردش (۷)، و آن که بر اینکه صبر نکند آن باشد که ثبات نکند و بگریزد. عبد الله عباس گفت: فی البأساء، فی الشّدّة، و الصّراء، الزّمانة. گفت: «بأساء» و «بؤس» شدت است، و «صّراء» زمانت است، یعنی بر جای مانده باشد از بی پایی. اما صبر بر فقر هم از جمله جهاد است: جهاد بر نفس و جهاد با شیطان. اما نفس او را مطالبت کند به شهوات، و اما شیطان امر کند او را به غویات، چون دست بر هر دو فشانند جهاد کرده باشد. در حکایات الصّالحین هست که: فتح موصلی شبی در خانه آمد، در خانه او نه نان بود نه آب بود نه چراغ بود. نماز بکرد و سر بر زمین نهاد در سجده شکر (۸) گریستن گرفت (۹) و می گفت: بار خدایا! مرا به بی طعامی ابتلا- کردی، و در تاریکی بی چراغ بنشاندی. بار خدایا! من اینکه درجه به کدام عمل یافتم! و من خویشتن را اینکه پایه نمی دانم، که شاید که تو با من اینکه کنی که اینکه پایه اولیاست، و من اینکه پایه ندارم. اینکه همانا از آداب امیر المؤمنین - علی - علیه السّلام - گرفته باشد که او روزی بگذشت، جماعتی را دید تن درست جوان در گوشه [۲۰۸- پ] مسجدی نشسته و هر

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: است. (۲). مج، وز، دب، آج، لب: استانندگان. (۳). مج: آنک. (۴). مج، وز، دب، لب، فق، مر: شماری. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: ضرورتی. (۶). همه نسخه بدلها و جزع. (۷). همه نسخه بدلها او را. (۸). مب: و به سجده و شکر کرد. (۹). مب: گریه می کرد. [.....] صفحه: ۳۲۳ یکی پوستین (۱) مسلمانی پیش گرفته، ایشان را گفت: شما چه مردمانید! گفتند: نحن المتوكله (۲)، گفتند: ما فرقتی متوکلانیم. گفت: ۳ لا بل انتم المتأکله (۳)، شما جماعتی بسیار خوارانید (۴). پس اگر شما متوکلید، حقیقت توکل شما تا کجا رسید! ایشان گفتند: اذا وجدنا اکلنا و اذا فقدنا صبرنا، چون یابیم بخوریم و چون نیابیم صبر کنیم. گفت: هكذا تفعل الکلاب عندنا (۵)، سگان محلّت ما هم چنین کنند. گفتند (۶): چون باید کردن! گفت: چنان که ما کنیم. گفتند (۷): چگونه کنی! گفت: اذا وجدنا بذلنا و اذا فقدنا شکرنا، چون یابیم بدیم و چون نیابیم شکر کنیم. عبد الله عباس روایت کند که رسول - علیه السّلام - گفت: فردا قیامت که خلائق را در صعید سیاست بدارند، منادیی از قبل ربّ العزّة ندا کند که: کجا اند درویشان! آن گدیان متجمل [و آن درویشان متحمل] (۸) جواب دهند. حق تعالی گوید: اینان را نزدیک در آرید (۹). ایشان را بیارند (۱۰) تا به حجابی آرند که در آن حجاب الّا مقرّبان نروند. آنکه حق تعالی به خودی خود با ایشان خطاب کند، گوید: بندگان من؟ در (۱۱) دنیا دنیا را از شما منع کردم (۱۲). صبر کردید. گویند: بار خدایا! تو عالمتری، چنین بود. آنکه چون کسی که از کسی عذر خواهد از ایشان عذر خواهد، گوید: بندگان من؟ برای کرامت شما کردم، نه هوان شما. امروز بروید، به صفهای قیامت روید، و هر (۱۳) که شما را لقمه ای (۱۴) داد یا شربه ای (۱۵) داد، دست او بگیرید، او را با خود به بهشت برید که شفاعت شما در حق او (۱۶) مقبول است. ایشان بیایند و خلقی عظیم را ----- (۱). مر: هر یک پوستانی. (۲). دب، لب، فق، مر: المتوکل. (۳). اساس: به صورت «المتکله» هم خوانده می شود. (۴). همه نسخه بدلها: خورانید. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر گفت. (۶). مر پس. (۷). مر شما. (۸). اساس: که به صورت نو نویس است ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). دب: نزدیکتر آرید، مب: نزدیک من آرید، مر: نزدیکتر آید. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز وز: بیاورند. (۱۱). مر دار. (۱۲). مر: کردند. (۱۳). همه نسخه بدلها کس. (۱۴). مب نانی. [.....] (۱۵). فق، مب: شربت آبی. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ایشان. صفحه: ۳۲۴ دست گیرند و به بهشت برند. و در خبر است که: (۲۱) اذا رأیت الغنی مقبلا- علیک فقل

ذنب» عجلت عقوبته و اذا رأیت الفقر» مقبلا عليك فقل مرحبا بشعار الصالحين، چون توانگری بینی که روی به تو نهد، بگو گناهی کرده‌ام که عقوبت آن تعجیل کردند، و چون درویشی بینی که روی به تو دارد بگو مرحبا به شعار صالحان. و شعرا بسیار گفته‌اند در تفضیل درویشی بر توانگری «۳»، منها قول الشاعر: دليلك ان الفقر خير من الغنى و ان قليل المال خير من الوفير لقاءك «۴» مخلوقا «۵» عصى الله للغنى «۶» و لم تر انسانا عصى الله في الفقر و لابي العتاهية: تسل فان الفقر يرجي له الغنى و ان الغنى يخشى عليه من الفقر ا لم تر ان البحر ينضب ماؤه و يأتي على حيتانه نوب الدهر «۷» و لست بنظر الى جانب الغنى اذا كانت العلياء في جانب الفقر و اني لصبار على ما ينوبني و حسبك ان الله اتنى على الصبر ترى الدهر مغتالا «۸» و لم أر ثروة من المال تنبئ الناس عني و عن امری [۹۰۲-۹] و اني على فقري لأحمل همّة لها مسلك بين المجرّة و النسر در خبر است که یک روز امیر المؤمنین و خضر- علیهما السلام- به هم رسیدند. امیر المؤمنین او را گفت: کلمتی حکمت بگو تا از تو یاد گیرم. خضر- علیه السلام- گفت: ما احسن تواضع الاغنياء للفقراء قربه الى الله، چه نیکوست تواضع توانگران «۹» درویشان را تقرّب به خدای را. امیر المؤمنین گفت: خواهی که «۱۰» از اینکه نیکوتر بشنوی! گفت: بیار [گفت] «۱۱»: «۱۲» و احسن من ذلك تيه الفقراء «على الاغنياء ثقة بالله، از اینکه نیکوتر تکبّر درویشان بود بر توانگران استواری به خدای. ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز وز: ذنبا.

(۲). دب، آج، لب، فق، مب: الفقير. (۳). همه نسخه بدلها: فی تفضیل الفقر علی الغنی. (۴). اساس: لقاء، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: انسانا. (۶). همه نسخه بدلها: فی الغنی. (۷). همه نسخه بدلها و لآخر. (۸). همه نسخه بدلها: مغتالی. (۹). معج من، وز بر، دب مر. (۱۰). همه نسخه بدلها: تا. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: الفقر. [.....] صفحه: ۳۲۵ توانگری «۱» و درویشی در اندکی و بسیاری مال بسته نیست، توانگری توانگری دل است. رسول گوید- علیه السلام: ليس الغنى من كثرة العرض أما الغنى غنى النفس، مرد به فناعت توانگر باشد، و به عزت نفس و علو همّت شریف باشد، چنان که در سلف بوده‌اند و از ایشان باز گفته‌اند، و ایشان نیز «۲» از خود گفته‌اند، و لقد احسن من قال فی هذا المعنى: قنعت بالقوت من زمانی و صنت نفسي عن الهوان مخافة ان يقول قوم فضل فلان على فلان فلن ترانی امدّ کفی الی لثیم و لا- هجان و لا اجوب الفلا لرزق حسی من الرزق ما کفانی من کنت عن ماله غتیا رأیته کالمدی یرانی ابرّه ان اراد بزّی و اقطع البرّ ان جفانی کم کربه قد غشیت «۳» فیها فانکشفتم لی علی المکان و کم امور حذرت منها فکنت من ذاک فی امان فلو رأیت المنون حلّت باکثر الخلق ما عنانی یا جاهلا بالزّمان غرا «۴» انظر «۵» الی الدّور و المغانی فأنها و هی صامتات ابلغ من کلّ ذی لسانی الم تکن معدن الغوانی و البیض و الخردّ الحسانی و کلّ نهد اقبه طرف و صارم مرهف یمان ولّوا و باد «۶» الجميع منهم و اختر متهم «۷» ید الزّمان و اینکه بیتها اگر چه همه نه در اینکه معنی است، و لکن چون نیکو بود جمله نوشته شد، چه جمله زهد و حکمت است، [و محمود و راق گوید: للناس مال و لی مالان مالهما اذا تحارس اهل المال حرّاس -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: توانگران. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). معج، وز، دب: عشیت، آج: غیت، لب، فق: غشت، مب: عنت. (۴). وز، آج، لب، فق، مب، مر: عزا. (۵). معج، وز: افطر، دب، لب، مب، مر: افبطر، فق: افیطر. (۶). معج، وز: اردنا، دب، لب، فق، مب: مر: و لو ادنا، آج: و لو ادباء. (۷). آج، لب، فق: و اخر متهم، مب: و اخیر منهم. صفحه: ۳۲۶ ما لی الرضا بالذی اصبحت املکه و ما لی الیأس ممّا یملک الناس [۱] و ابو عبد الله «۲» الازدی گوید: ابا هانی لا تسئل «۳» الناس و التمس بکفک فضل الله فالله اوسع و لو «۴» تسئل الناس التراب لأوشکوا اذا قیل هاتوا ان یملّوا فیمنعوا و از اینکه معنی بسیار است. قوله: وَ الصّوّاء، اراد به الصّوّ و السّیقم. در خبر است که: فردای قیامت که اصحاب بلایا و اسقام را در قیامت آرند و «۵» آن اعواض بی اندازه بینند که برای ایشان معدّ کرده باشند، گویند: کاشکی ما در دنیا «۶» ساعتی تن درست نبودمانی «۷». و در خبر است که: ایوب- علیه السلام- خدای تعالی او را امتحان کرد به رنجهای عظیم «۸» و بیماریهای نامنقر، مردم «۹» از [۲۰۹-۲] پ [اقصای عالم- خداوندان امراض و اسقام- می آمدند و از او دعا می خواستند. او دعا می کرد و خدای تعالی عافیه «۱۰» می داد، و او را گفتند: چرا برای خود

دعا نکنی «۱۱»! گفت: شرم دارم از خدای تعالی که چهل سال در نعمت صحت بودم که مرا سری به درد نیامد، امروز چون مرا به بلا ابتلا کرد تا چهل سال بر نیاید من دعا نکنم. تا چهل سال نگذشت و کار به غایت نرسید و رنج به نهایت نکشید دعا نکرد. چون به غایت رسید گفتند «۱۲». اگر تو نیز دعا نکنی، ما خود رحمت فرستیم. که کار چون به غایت رسید وقت زوال باشد، اگر نعمت بود و اگر شدت. اگر شدت است گو به غایت رس تا برسی، اشتدای از مه تفرجی «۱۳»، و در اینکه معنی شاعر گوید: اذا الحادثات بلغن المدى و کادت لهن تذب المهبج و جل البلاء «۱۴» و قل العزاء فعند التناهی یکون الفرج

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). دب، آج، لب، فق: مب، مر: ابو عبید الله. (۳). دب، لب، فق، مب، مر: لا قتل، آج: لا ینل. (۴). همه نسخه بدلها: فلو. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: زمانی و یک. (۷). دب، آج، لب، فق: نبودمی، مب، مر: نبودی. [.....] (۸). همه نسخه بدلها از دردها. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیماریها تا مردم. (۱۰). همه نسخه بدلها: عافیت. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نمی کنی. (۱۲). آج، لب: خدای تعالی گفت. (۱۳). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: تفرجی. (۱۴). کذا: در اساس، معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و حل السلاء. صفحه: ۳۲۷ قوله: وَ حِينَ الْبَأْسِ، ای وقت الحرب. البأس والبوس، کنایتان عن الحرب، یعنی بر جهاد کردن با کافران صابر باشند، بر اینکه همه صبر کنند، و نیز در وقت کارزار کزاز باشند «۱» فزار نباشند «۲»، در حق آن که ثبات کند و بر جای بایستد اینست که: وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسِ وَالضَّرَاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ، تشبیه ثباتش «۳» به اینکه است که: كَانَتْهُمْ بُيُوتٌ مَرصُوصَةٌ «۴» أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ «۷» وَ مَنْ يُؤَلِّمُ يَوْمَئِذٍ ذُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَ بئسَ الْمَصِيرُ «۸» أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا، اینان راستیگرانند «۳»، ای فی ایمانهم و ایقانهم و اتقانهم و مقالهم و مجالهم «۴» و اقوالهم و اعمالهم و عهودهم و عقودهم، تا مصداق آن آیت بود که: مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهُ عَلَيْهِ «۵» اسْجُدُوا لِلَّهِ لَدَمْ... «۱۵» إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ «۱۶» إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ «۱» وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ، ای عقاب الله باتقائهم معاصی الله، ایشان آنانند که خود را در حمایت تقوا آوردند از عذاب خدای به عصمتی که خدای ایشان را کرد از معاصی او، اگر چه جمله امت به اینکه مکلفند، و لکن همانا اندکی ملتزم شدند اینکه الزام را و متکلف آمدند اینکه تکلیف را «۵»، آنانند که: أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا «۶» أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا، به هر حال شکر کردن [۲۱۰-پ] از صبر کردن آسانتر است اگر شاگردان کم می برآیند که: وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ «۷» يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ، مفسران خلاف کردند در سبب نزول آیت. شعبی و کلبی و قتاده و مقاتل گفتند: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی در جاهلیت پیش از اسلام- علیه السلام- آمد، به حکومت پیش او آمدند تا چه باید کردن! خدای تعالی اینکه آیت دو گروه پدید آمدند. چون رسول- علیه السلام- آمد، به حکومت پیش او آمدند تا چه باید کردن! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. سعید جبیر گفت: سبب نزول آیت آن بود که دو قبیله بودند: یکی اوس و یکی خزرج، از میان ایشان قتالی افتاد و یکی از یکی قویتر بود، اقویا ضعفا را گفتند: ما به هر بنده‌ای آزادی را بکشیم، و به هر زنی مردی را، و به هر مردی دو مرد را، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد قوله: كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ. ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۳۳.

(۲). آج: برسد، فق، مب، مر: پرسید. (۳). وز: بحین، معج، دب: بحث، آج: بحن که در بالای کلمه به صورت «خط» نوشته شده است، لب: بحین، فق: بحین، مب: بحین، مر: بجنب. (۴). همه نسخه بدلها: نرسد. (۵). معج، وز و آن. [.....] (۶). سوره انفال (۸) آیه ۴. (۷). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۳. صفحه: ۳۳۰ خلافتی نیست میان مفسران در آن که مراد به «کتب» فرض است خصوصاً به قرینه «علیکم» که اینکه منبی «۱» بود از وجوب، و برای اینکه نمازهای فریضه را مکتوب «۲» خوانند. بهری مفسران گفتند مراد «۳» آن است که: کتب فی اللوح المحفوظ. عبد الله عباس گفت: فرض علیکم فی التوریه، در توریت بر شما فریضه کردم. حسن بصری گفت: کتب علیکم فی حکم الله الندی حکم علیکم، خدای تعالی به واجب کرد بر شما در آن حکم که بر شما کرد. اگر گویند: وجوب چگونه ممکن بود! و از واجب عدول نشاید کردن، و ولی خون را باشد که عفو کند یا دیت خواهد و قصاص نکند، پس چگونه

شاید گفتن که قصاص به واجب کرد خدای! گوئیم، از اینکه چند جواب است: یکی آن که: خدای تعالی قصاص به واجب کرد مر قاتل عمد را به شرایطش شرعا چون ولی دم طالب قصاص باشد بر پیغامبر و امام و نایب او از ولات و حکام (۴) واجب است دست او قوی داشتن تا (۵) او قصاص کند، نبینی که حق تعالی گفت: فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا (۶) وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبَ لِلتَّقْوَى (۱) وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيه (۳) وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً (۴) سَلَّمَ مَا (۸) او را در آتش افگند. اما بجز اینکه قصاص واجب نبود، از غرق و هدم و از جای (۹) بیفگندن و مانند اینکه، و حسن بصری و شعبی و نخعی همین گفتند، و در عمود و آتش خلاف کردند ابو حنیفه را، قصاص واجب نکردند. و مذهب اهل البیت - علیهم السلام - و مالک و ابن ابی لیلی و شافعی و ابو یوسف و محمد آن است که: به هر چه در غالب عادت به آن قتل حاصل آید، قود و قصاص واجب بود، دلیل بر صحت مذهب صحیح، قوله تعالی: وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا (۱۰) وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ (۸) الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى، آزاد را به آزاد، بنده را به بنده، و زن را به زن یعنی قصاص کنند. مذهب بعضی فقها چنان است که قصاص جز بر اینکه وجه نشاید کردن، آزاد به آزاد، و بنده به بنده، و زن به زن، تا بنده را به آزاد و مرد را به زن، و زن را به مرد قصاص روا ندارند [۲۱۲-] ر] و بنای اینکه بر دلیل الخطاب کرده است، و دلیل الخطاب بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است. قتل الحرّ بالحرّ خلافی نیست در او، و قتل العبد بالحرّ هم خلافی نیست که روا بود، و قتل الحرّ بالعبد روا نبود سواء اگر بنده او بود و اگر بنده دیگری. اگر مردی بنده خود را بکشد مستحق تأدیب و تعزیر بود از امام، و اگر بنده کسی دیگر را کشد بهایش لازم آید بر او، مادام تا بهایش به بالای دیت مرد مسلمان آزاد نرسد از هزار دینار تا ده هزار درم، و نیز تعزیرش کنند با آن. و مذهب شافعی و نخعی هم چنین است. و مذهب ابو حنیفه آن است که: به بنده خود باز نکشند او را، و به بنده دیگرانش باز کشند. دلیل بر صحت مذهب درست قوله تعالی: الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ، و ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز م: بکشد. (۲). م: باشند. (۳). م: طعامی و شرابی. (۴). م: نداده باشند. (۵). د: آج، لب، فق، م: مر: تا. (۶). د: آج، لب، فق: و گر نه. (۷). همه نسخه بدلها بجز وز ما و. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۹. صفحه: ۳۳۴ هذا حرّ قتل بالعبد. و همچنین قول رسول - علیه السلام: لا يقتل حرّ بعبد، اینکه بر عموم است. و مذهب شافعی آن است که: دیت بنده بهایش بود بالغاً ما بلغ، [و مذهب ابو حنیفه و محمد موافق مذهب ماست] (۱)، و بنده چون جنایتی کند ارزش آن جنایت بر گردن بنده بود، خواهه‌یش (۲) مخیر بود. از میان دو کار: خواهد برده را تسلیم کند به ایشان، و خواهد ارزش جنایت بدهد به فدای بنده. و شافعی را دو قول است: یکی چنین که ما گفتیم، دوم آن که: فدیة کند به اقل الامرین از قیمت و جنایت. اگر بنده‌ای ده بنده را بکشد بر خواهه جز آن نیست که یابنده را به ایشان دهد، یا قیمت جمله بدهد بلا خلاف. اگر به ده بنده بنده‌ای را بکشند (۳)، خواهه او را (۴) بود که هر ده را باز کشد، هر گه که فضل قیمت با خداوندان دهد. و شافعی گفت: او را بود که همه را به قصاص بنده خود باز کشد و چیزی بدهد، و بنای اینکه مسأله بر مسأله آزاد بود، و آن آن است که: ده مرد یا بیشتر مردی را بکشند، همه را باز باید کشتن یا نه! مذهب ما آن است که: همه را باز شاید کشتن به سه شرط: یکی آن که هر یکی از اینکه قاتلان موازی و مکافی او باشند در خون اگر تنها بودی، و معنی آن است که باید که در آن میان مسلمانی نباشد مشارک با کافران در قتل کافر، و یا آزادی نباشد مشارک با بندگان در قتل بنده، و یا پدر نبود مشارک با اجنبیان در قتل [فرزند] (۵). دوم شرط آن است که: جنایت هر یکی چنان باشد که اگر تنها همان بودی قتل حاصل آمدی. سیم آن که: اولیای اینکه مقتول نه دیت باز پس دهند، و اینکه مذهب علی - علیه السلام - است و عمر و مغیره و شعبه و عبد الله عباس از جمله صحابه، و در تابعین سعید مسیب و حسن بصری و عطا، و در فقها مالک و اوزاعی و ثوری و ابو حنیفه و ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). خواهه‌یش / خواهه‌اش. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: بکشد. (۴). معج: او روا. (۵). اساس: ندارد، با توجه به معج و اتفاق نسخه بدلها فحوای عبارت افزوده شد. صفحه: ۳۳۵ اصحابش، و شافعی و احمد و اسحاق، جز که اینان نگویند [۲۱۲- پ] که چیزی با پس باید دادن، و اگر ولی مقتول

خواهد یکی را باز کشد به کشته خود. و تسعة اعشار دیت بر اینکه نه گانه» (۱) قسمت کنند و به اولیای مقتول دوم دهند، و فقها همچنین گفتند، جز که اعتبار دیت بستن نکردند. و در اینکه» (۲) مسأله از فقها، ربیعه و داود و اصحاب ظاهر موافقت کردند، دلیل بر صحت مذهب صحیح عموم قوله: «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ» (۳) النَّفْسِ بِالنَّفْسِ (۴) وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى، خلاف نیست که زن را به زن باز کشند چون مکافی او باشد، و زن را به مرد باز کشند و چیزی نباید دادن، و مرد را به زن باز کشند» (۷) چون اولیای مقتول نیمه دیت مرد باز پس دهند. و مسائل قصاص بسیار است، و اختلاف فقها در آن در کتابهای فقه مذکور است، و اینکه جا طرفی گفته شد. ----- (۱). مج، وز: نه کافر. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: و اینکه دو. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۹. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۴۵. (۵). مب: مادر مادر. (۶). مج: همانا. (۷). همه نسخه بدلها: باز کشتن. صفحه: ۳۳۶ قوله» (۱): «فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ، بَدَانَ أَنْ جَمَلُهُ أَنْ كَخُونِ بَعْدِ أَنْ سَاقَطَتْ شَيْءٌ يَكْفِي عَفْوًا، چَه طَلَبِ قِصَاصٍ فِي قَتْلِ عَمَدٍ وَ دَيْتٍ فِي قَتْلِ خَطَابَةِ أَوْلِيَاءِ مَقْتُولٍ، وَ حَقِّ إِيشَانِ اسْتِ، وَ أَكْرِ جَمَلُهُ جَمْعُ شُونَ وَ اتَّفَاقِ كَنَنْدِ بَرِ عَفْوٍ، سِوَا اسْتِ، وَ أَكْرِ قَتْلِ عَمَدٍ بَاشِدِ وَ أَكْرِ خَطَا قِصَاصٍ يَا «۲» دَيْتِ سَاقَطَتْ شُونَ، وَ أَكْرِ بَهْرِي «۳» عَفْوِ كَنَنْدِ وَ بَهْرِي «۴» نَكَنْنَدِ حَكْمِ أَنْ اسْتِ كَه كَفْتِيمِ كَه نَصِيبِ إِيشَانِ سَاقَطَتْ شُونَ وَ نَصِيبِ دِيْكَرَانِ بَمَانِدِ. وَ مَفْسَّرَانِ وَ اَهْلِ مَعْنَى فِي آيَتِ خِلَافِ كَرْدَنْدِ. قَوْلِ بِيْشْتَرِ مَفْسَّرَانِ اَيْنَكِه اسْتِ كَه: «فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ، اِي تَرْكِ، وَ اَصْلُ «عَفْوٍ» تَرْكِ بَاشِدِ، وَ مِنْ قَوْلِهِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ: احْفَوا السَّوَابِرَ وَ اعْفَوا لِلْحَيِّ، وَ يَقَالُ: عَفَا النَّبْتُ إِذَا كَثُرَ، هَمْ اَزِ اَيْنَكِه جَا [۲۱۳-] ر] بَاشِدِ، بَرَايِ أَنْ كَه چُون رَهَا كَنَنْدِ اَزِ أَنْ كَه خُورَنْدِ وَ دَرُوندِ بَسِيَارِ شُونَ، وَ عَفَا الرِّسْمُ إِذَا دَرَسَ، هَمْ اَزِ اَيْنَكِه جَا بَاشِدِ، بَرَايِ أَنْ كَه تا مَتْرُوكِ نَبُودِ مَنْدَرَسِ نَشُونَ. مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ، اَزِ بَرَادَرِشِ. كَفْتِهَانِدِ: اَزِ بَرَادَرِ مَقْتُولِ، وَ أَنْ كَه مَعْفُؤْ اسْتِ قَاتِلِ اسْتِ كَه مَطَالِبِ اسْتِ بَه قِصَاصِ يَا بَه دَيْتِ، پَسِ مَعْنَى أَنْ اسْتِ كَه: هَرِ كَه رَا عَفْوِ كَنَنْدِ اَزِ جَمَلُهُ قَاتِلَانِ اَزِ خُونِ بَرَادَرِ مَقْتُولِشِ يَا بَرَادَرِ وَلِيِّ خُونِ، بَه أَنْ كَه او رَا قِصَاصِ وَاجِبِ بُودِ اَزِ او بَه دَيْتِ قِنَاعَتِ كَنْدِ وَ رَاضِي شُونَ. فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ، او كَه طَالِبِ اسْتِ وَ آخِذِ دَيْتِ طَلَبِ بَه مَعْرُوفِ كَنْدِ، يَعْنَى بَرِ وَجْهِ وَ بَه قَاعِدَهُ بِي تَشْدِيدِ وَ تَحَكُّمِ وَ «۵» بِي زِيَادَتِ. وَ آدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ، اَيْنَكِه اَمْرِ اسْتِ أَنْ رَا كَه دَيْتِ مِي دَهْدِ كَه اَيْنَكِه نِيْزِ آدَاءِ بَه إِحْسَانِ كَنْدِ او رَا مِي فَرْمَايِدِ كَه دَرِ سَتْدَنْ «۶» بَسَازْدِ، وَ اَيْنَكِه رَا مِي فَرْمَايِدِ كَه آنچِه خِوَاهِدِ دَاوَنْ بَه قَاعِدَهُ وَ نِيْكَوِ دَهْدِ، وَ اَيْنَكِه قَوْلِ حَسَنِ وَ مِجَاهِدِ وَ قَتَادَةَ وَ شَعْبِي وَ رَبِيعِ وَ عَطَاسَتِ. أَنْگِه خِلَافِ كَرْدَنْدِ دَرِ أَنْ كَه وَلِيِّ مَقْتُولِ رَا بَاشِدِ كَه دَيْتِ خِوَاهِدِ دَرِ قَتْلِ عَمَدِ بِي رِضَايِ قَاتِلِ. مَذْهَبِ مَا وَ مَذْهَبِ أَبُو حَنِيفَةَ وَ مَالِكُ أَنْ اسْتِ كَه: نَبَاشِدِ او رَا كَه دَرِ ----- (۱). مج، وز: قولهم. (۲). همه نسخه بدلها: با. (۳-۴). همه نسخه بدلها: بعضی. (۵). همه نسخه بدلها: او. [.....] (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در رسیدن. صفحه: ۳۳۷ قتل عمد جز قصاص خواهد، و دیت موقوف باشد بر رضای قاتل. و مذهب شافعی آن است که: ولی دم مخیر است از میان سه چیز: قصاص و دیت و عفو. دلیل بر صحت مذهب درست، قوله: «فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ، بَرِ قَوْلِ اَيْنَكِه مَفْسَّرَانِ، چُون عَفْوِ أَنْ خِوَاهِدِ كَه اَزِ قِصَاصِ يَا «۱» دَيْتِ عَدُولِ كَنْدِ بَه طَرِيقِ عَفْوِ، أَكْرِ مَخْيَرِ بُودِي لَفْظِ عَفْوِ نِيْكَوِ نَبُودِي «۲». أَنْگِه أَكْرِ بَرِ دَيْتِ قَرَارِ افْتَدِ «۳»، دَرِ خَالِصِ مَالِ او بَاشِدِ دَرِ قَتْلِ عَمَدِ، وَ بَرِ عَاقِلَهُ چِيْزِي نَبَاشِدِ لِقَوْلِهِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَا يَعْقَلُ الْعَاقِلَةُ عَمَدًا وَ لَا عَبْدًا وَ لَا اعْتِرَافًا وَ لَا صِلْحًا. وَ قَوْلِهِ: مِنْ أَخِيهِ «۴» فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ، ضَمِيرِ دَرِ «لَهُ» رَاجِعِ بَاشِدِ بَا وَلِيِّ خُونِ. وَ مِنْ أَخِيهِ، ضَمِيرِشِ رَاجِعِ اسْتِ بَا «مِنْ» وَ بَرَادَرِ قَاتِلِ اسْتِ. وَ مَعْنَى «عَفْوٍ» أَنْ اسْتِ دَرِ اَيْنَكِه قَوْلِ كَه: جَاءَهُ «۸» الْأَمْرُ عَفَوا صَفَوا، يَعْنَى مِنْ صَارَ إِلَيْهِ مِنْ أَخِيهِ دِيَهُ مَقْتُولِ لَهُ عَفَوا «۹» مِنْ غَيْرِ مَشَقَّةٍ وَ لَا كَدٍّ فَلْيَتَّبِعْهُ بِمَعْرُوفٍ، يَعْنَى هَرِ كَسِّ رَا كَه چِيْزِي [۲۱۳- پ] بَه او رَسَدِ اَزِ دَيْتِ مَقْتُولِي عَفَوا صَفَوا بِي رَنْجِي بَايِدِ تا حَكْمِ بَكَنْدِ «۱۰» وَ أَنْ دَهْنَدِ نِيْزِ بَه قَاعِدَهُ بَدَهْدِ، وَ دَرِ اَيْنَكِه وَجْهِ تَعْيِيفِي هَسْتِ بَرَايِ أَنْ كَه اَزِ ظَاهِرِ آيَتِ، اَيْنَكِه دَشْخُورِ «۱۱» مَعْلُومِ شُونَ. وَ وَجْهِ دِگَرِ أَنْ اسْتِ كَه: أَنْ جَا كَه دَيْتِ وَاجِبِ شُونَ هَمْ مَعْلُوظَهُ اسْتِ وَ هَمْ «۱۲» مَخْفَفَهُ - چنان كَه بِيانِ كَرْدِه شُدْ - أَنْ رَا كَه دَيْتِ مَعْلُوظَهُ رَسَدِ بَا مَخْفَفَهُ كَنْدِ عَفْوِ كَرْدِه ----- (۱). لب، فق: با (بی نقطه). (۲). مج: بودی. (۳). همه نسخه بدلها دیت. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر شیء. (۵). فق، مب، مر: بشنود. (۶). همه نسخه بدلها: باشد. (۷). همه نسخه بدلها: اُتی. (۸). همه نسخه بدلها: جاء.

(۹). همه نسخه بدلها بجز وز صفوایی. (۱۰). همه نسخه بدلها: تحکم نکند. (۱۱). مب: دشوار. (۱۲). همه نسخه بدلها: است یا . صفحه ۳۳۸ باشد، و قوله: فَاتَّبَعَ بِالْمَعْرُوفِ، یعنی تشدید نکند و به مسامحت و مساهلت بستاند، و مهلت دهد و تعجیل نکند و مانند اینکه، و دهنده را فرمود که او نیز به احسان دهد تعلل نکند و عشوہ ندهد، و دعوی عدم و اعسار نکند و ستانده زیادت نخواهد، بیانش حدیث رسول- علیه السّلام- که گفت: «۱» من زاد بعیرا فی ابل الدّیات و فرائضها فمن امر «الجاهلیة»، گفت: هر که یک شتر بیفزاید در دیات و فرائض او از جمله کار جاهلیان باشد. آنگه گفت: ذلک، و آن اشارت است به جمله آنچه رفت از بیان قصاص و حدیث عفو و آداب دهنده و ستانده، اینکه جمله از خدای تعالی تخفیف و رحمت است، تخفیف تکلیف و نظر رحمت در حق- بندگانش. عبد الله عباس می گوید: برای آن چنین گفت که اهل توریت را قصاص بود و دیت و عفو نبود، و اهل انجیل را عفو بود و دیت و قود نبود، حق تعالی اینکه امت را تخصیص کرد «۲» و تفصیل داد به اینکه سه چیز، و از هر سه عفو نکوتر باشد، ای عجب اگر عفو از مخلوق نکو باشد از خدای نکوتر باشد. انس روایت کند که: در عهد رسول- علیه السّلام- مردی مردی را بکشت. او را پیش رسول آوردند. رسول- علیه السّلام- او را به ولی- مقتول داد، آنگه گفت: هیچ ممکن باشد «۳» که عفو کنی! گفت: از دلم بر نیاید. گفت: دیت بستانی! گفت: نه، جز که قصاص کنم. رسول- علیه السّلام- گفت: پس تو مثل او باشی مرد گفت: یا رسول الله عفو کن. و اهل علم اینکه را تأویل کردند بر دو وجه، اعنی آن که تو مثل او باشی. یکی آن که: تو نیز چون او قاتل باشی نه آن که چون او مأثوم باشی، چه قصاص حق- او بود. وجهی دگر آن که: چون قصاص کنی، تو را بر او فضلی نبود، پس در نفی فضل و مردمی «۴» نو چون او باشی. ----- (۱). مج، وز: امن. [.....]

(۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه آیت فرستاد. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: نباشد، مب: هست. (۴). فق، مب: مردی. صفحه : ۳۳۹ قوله: فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ، هر که تعدی کند پس از اینکه، یعنی بیشتر از «۱» قاتل را کشد یا «۲» دیت زیادت خواهد، یا بعد از عفو با سر مطالبت شود، و اینکه جمله وجوه محتمل است و داخل «۳» در لفظ «اعتدی» [۲۱۴-]. حسن بصری گفت: سبب آن بود که در جاهلیت چون کسی را بکشتی به حمایت قبیله، منیع شدی، ایشان دیت بدادندی یا مصالحت کردند، اینان امان دادندی بعد قبول دیت، چون او ایمن شدی از آن جا بیامدندی و او را بکشتندی و دیت بینداختندی، خدای تعالی بر آن تهدید کرد. قولی دگر ابو مسلم بن بحر گفت: مراد آن است که هر که او توبه نکند پس از آن که خدای او را برهانیده باشد از قتل، اما به عفو اولیای مقتول و اما به قبول دیت، و پس از آن نیز با سر قتل شود، فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ، او را عذابی سخت بود، و اینکه هم وجهی نیکوست. و در «عذاب الیم» خلاف کردند که در دنیا بود یا در آخرت! عامه مفسران بر آنند که در آخرت او را عذابی بود مؤلم، موجب سعید جبر گفت: مراد آن است که هر «۴» که پس از عفو یا قبول دیت قاتل را باز کشد، او را باز باید کشتن «۵» بر وجهی که او را عفو نشاید کردن، و اینکه وجهی قریب است. و حسن بصری روایت کند که، رسول- علیه السّلام- گفت: عفو نکنم آن را که پس از اخذ دیت قتل کند. آنگه حق تعالی باز نمود که در قصاص چه مصلحت شرعی «۶» و منفعت دینی است، گفت: وَ لَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ «۷» یا اُولَى الْأَلْبَابِ، ای خداوندان خردها؟ اینکه برای «۴» تخصیص کرد از میان دیگر نامها که عاقلان باشند که کارها به اندیشه کنند و از عواقب امور قتل و جراح بترسند، تا منع کند ایشان را از قتل و جرح، به خلاف آنان که عقل ندارند و عواقب نیندیشند. لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ، عبد الله عباس گفت و حسن بصری: تا پرخیزی «۵» از قتل خوف قصاص را، و دیگر مفسران گفتند: عام است در همه معاصی، و اینکه اولیتر است [۲۱۴- پ] برای آن که اتقاء معاصی لطف باشد در بسیاری کارها از ادای واجبات و اجتناب مقبحات، و در شاذ ابو الجوزاء خواند: وَ لَكُمْ فِي الْقِصَصِ حَيَاةٌ، یعنی فی القرآن. و اینکه آیت از آیات مشار الیهاست در فصاحت برای آن که تضمین اینکه معانی در الفاظی چنین موجز عذب بر وجه کنایت چنان که ظاهر بر عکس نماید از مراد بابی باشد جامع انواع فصاحت را. و آن که بر هر وجه که اینکه معنی گفتند، حکما بر طریق مثل من قولهم: القتل اولی للقتل، و القتل انفی للقتل، و قتل البعض احياء للجمع و اكثروا القتل ليقول القتل، با آن که حروف بیش از آن است که لفظ قرآن را، آن عدوبت و

--- (۱). آج: لا- یتین. (۲). مج، وز، آج، لب، فق: نخسبد. (۳). وز، دب: خیران، لب: خیر آن، فق: خیر آن، مب: تمام آن، مر: خیران. (۴). همه نسخه بدلها: بمیرد و وصیت نکند. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: علیه. [.....] (۶). مج: ندارد، دیگر نسخه بدلها: گفت. صفحه: ۳۴۵ و مذهب بیشتر فقها آن است که آیت منسوخ است به آیت مواریث، و اینکه روایت کردند از عکرمه از عبد الله عباس، و حکایت کردند از قتاده و مجاهد که ایشان گفتند: آیت سورة النساء، آیت سورة البقره را منسوخ بکرد (۱)، یعنی قوله تعالی: لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرًا نَصِيبًا مَّفْرُوضًا (۲) حَقًّا، نصب (۱) بر مصدر بود از فعلی محذوف، و روا بود که نصب او بر حال بود. و قوله: عَلَي الْمُتَّقِينَ، منع نکند از آن که جز متقیان در آیت داخل باشند، و لکن ایشان را به ذکر تخصیص کرد چون انتفاع ایشان را بود به اینکه، چنان که گفت در حق قرآن: هُدَى لِلْمُتَّقِينَ (۲) فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ، هر که بدل کند آن را بعد (۴) از آن که شنیده باشد. «ها» راجع است با وصیت - و تذکیر او برای آن کرد- و اگر چه وصیت مؤنث است- که حمل کلام بر معنی کرد- و هو الإیصاء- که اینکه مصدر باشد، و وصیت اسم. و گفته‌اند: معنی «وصیت» قول باشد، و قول مذکر است، مثال اینکه قوله تعالی: فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ (۵) فَإِنَّمَا إِثْمُهُ، بزه آن، یعنی بزه «تبدیل»، و «ها» راجع است با تبدیل. و جریر گفت: «ها» راجع است فی قوله: فَمَنْ يَدَّلَهُ، با فعل موصی. و «تبدیل» تغییر چیزی باشد از راستی او، و «بدل» چیزی بود که قایم تواند بودن به مقام چیزی دیگر. و بزه و حرج بر آن کس باشد که تبدیل وصیت کند و مزد (۸) وصیت کننده بر جای خود بود بنزدیک خدای تعالی، جز آن که (۹) وصیت کننده (۱۰) به خلاف شرع وصیتی کرده باشد

----- (۱). آج، لب، فق، مب او. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲. (۳). مب: خواه. (۴). همه نسخه بدلها: پس. [.....] (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۵. (۶). همه نسخه بدلها، بجز آج: بگفت. (۷). مج، وز: یا غضبنی، دب: تا عصو، لب، فق، مر: تا عصر، مب: تا عصری. (۸). اساس: به نزد، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مج، وز: آنگه که، مب: چون که، وز به صورت: «جز آنگه گر» هم خوانده می‌شود. (۱۰). وز: کنند. صفحه: ۳۴۷ که آنگه روا بود وصی را که آن بگرداند- چنان که در آیت دیگر بیاید. و در آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی به گناه کسی دیگری را نکیرد. إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ای سمیع لقول الموصی، خدای شنواست، بشنود قول وصیت کننده اگر به عدل کند و اگر به حیف، داناست به آنچه وصی کند از تبدیل و خلاف تبدیل، از وصیت به جای آوردن و قول موصی کار بستن. و در آیت زجر است و تهدید از تبدیل و تغییر وصیت، و نیز قوله: سَمِيعٌ عَلِيمٌ وارد است مورد تهدید و وعید تا مکلف را داعی بود به فعل واجب، و صارف بود از فعل قبیح. قوله: فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ (۱) فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ، بر او حرجی و بزه نباشد در برابر آن که گفت: فَإِنَّمَا إِثْمُهُ، و اینکه به مثبت تخصیص عمومی است یا (۵) اخراج بعضی از جمله، برای آن که تقدیر چنان است که: فَإِنَّمَا إِثْمُهُ، یعنی اثم التبدیل علی الذین یبدلونہ الا من بدّل جنفا، او شیئا علی [۲۱۷- ر] سبیل الاصلاح، فانه لا اثم علیه. اگر گویند چگونه گفت: خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا، و خوف (۶) به ماضی تعلق ندارد (۷) و آنچه موصی کرده باشد گذشته بود! گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که: «خوف» (۸) اینکه جا به معنی «ظن» باشد، چه اصل و مرجع او با ظن است، چنان که إِمَّا أَنْ يَخَافَ أَلَّا يُقِيمُوا حُجُودَ اللَّهِ (۹) إِمَّا أَنْ يَخَافَ (۲) جَنَفًا، جورا و میلا عن الحق، قال الشعاع: هم المولى و ان جنفوا علينا و انا من لقائهم لزور (۴) و منه قوله: غَيْرَ مُتَجَانِفٍ (۵) فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ، و اینکه در جای رخصت و فتوا گویند، نه در جای فعل واجب از امر معروف و نهی منکر، اگر چنین بودی بایستی که (۱) گفتی: فله من الاجر كذا و كذا بدل قوله: فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ. پس اینکه قرینه لایق آن حال است که او قول موصی رها کرده باشد، به ظاهر چنان که (۲) نماید که داخل است در آیت اول حق تعالی باز نمود که نه چنین است. و روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که خواند: «حیفا» (۳) بالحاء و الیاء، و معنی همان باشد. ای ظلما و نقصانا لحق الغير. اما قوله: فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ، گفته‌اند: کنایت راجع است الی الوالدین و الاقربین، و اینکه مرجعی باشد که در کلام نیامده است. و فزاء می‌گوید: راجع است با موصی ل هم و آنان که با ایشان منازعت کنند از ورثه، و حذف کرد آن را از کلام لدلالة المعنى علیه، و مثال اینکه چنان است که مسکین دارمی گوید: اعمی اذا

ما جاری حتی یواری جارنی الخدر [۷۱۲-پ] و یصمّ عَمَّا کان بینهما سمعی و مابی «۴» غیره وقر «۵» «بینهما»، یعنی از میان او و شوهرش، و در بیت اول ذکر شوهر نیست، و آن که شاعر نیز گفت مثال اینکه است: و ما ادری اذا یَمّت وجها ارید الخیر أیّهما یلینی ء الخیر الذی أنا ابتغیه أم الشّر الذی هو یتغینی در بیت اول «۶»: «أیّهما»، و در بیت جز ذکر خیر «۷» نیست، و لکن چون او خیر و شرّ خواست از کلام بیفکند که معنی بر او دلیل می‌کرد، آنگه در بیت دوم گزارش داد، و قوله: فَلَا اِثْمَ عَلَیْهِ، ضمیر راجع «۸» است با وصی بر قول حسن بصری و بر قول ----- (۱). همه نسخه بدلها: تا. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). معج و. (۴). معج، وز، آج، مب: مالی، فق، لب، مر: مانی. [.....]. (۵). معج: وقس. (۶). همه نسخه بدلها گفت. (۷). معج، وز در، دب، آج، لب، فق، مب، مر در او. (۸). معج: واجب. صفحه: ۳۵۰ دیگران راجع با «من» که در اول آیت گفت: فَمَنْ خاف، و اینکه بهتر است. و مفسران گفتند: «حیف» «۱» در وصیت آن باشد که بیشتر ثلث وصیت کند، و بهری دگر گفتند: آن باشد که به معصیت وصیت کند. اما آن که برای فرزندزاده وصیت کند و او را فرزندان باشند «۲»، یا برای خویشان دور و او را «۳» خویشان نزدیک باشند، بنزدیک ما وصیت او مقبول بود و صحیح و رد نکنند «۴»، و حسن بصری و طاووس در اینکه خلاف کردند. اما قوله: إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، اینکه جا برای آن آورد تا بدانند که او آمرزنده معصیت است، آنچه معصیت نباشد اولتر که بیامرزد. وجهی دگر آن است که: چون در آیت اول ذکر «اثم» بود، و اینکه جا نفی «اثم» «۵» باز نمود که من اینکه حکم از رحمت و کرم خود بیان کردم تا ملتبس نماند بر مکلفان، و اینکه از من رحمتی باشد «۶» مکلفان را «۷»- و الله ولیّ التوفیق قوله تعالی: كُتِبَ عَلَیْكُمْ الصَّیَامُ تَمَّ الْجُزْءُ الْأَوَّلُ «۸» [۲۱۸-ر]. (۱). همه نسخه بدلها: جنف. (۲). د، آج، لب، فق، مب، مر: باشد. (۳). معج، وز، دب، فق، مب، مر: دور را و. (۴). معج، وز: کنند. (۵). معج: اثم نفی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). معج تَمَّ المجلدُ الثانی و یتلوه فی الثالثه قوله: یا أیّها الذّین آمنوا کُتِبَ عَلَیْکُم الصَّیَامُ الایه- ان شاء الله تعالی و به الثّقه. کتبه الفقیر غلام علی فی ۱۰ محرّم الحرام سنه ۱۰۰۷ بلده لا- هور، کتبه الحسن بن علی بن ابی الفضل العمیدی المکنی بابی الیمین، حامدا مصلیا. هذا صورہ ما کان فی اخر هذا الجزء من نسخه الاصل المنقول عنها، وز، آج، لب، فق: عبارت «تم» المجلد مطابِق نسخه معج تا «... به الثّقه» آورده است. (۷). همه نسخه بدلها عبارت «مکلفان را» ندارد. (۸). اساس در حاشیه با خطی متفاوت از متن افزوده: فی نسخه تَمَّ المجلد الثانی و یتلوه فی الثالثه قوله تعالی: یا أیّها الذّین- (۸). اساس در حاشیه با خطی متفاوت از متن افزوده: فی نسخه تَمَّ المجلد الثانی و یتلوه فی الثالثه قوله تعالی: یا أیّها الذّین-

جلد ۳

[ادامه سوره بقره]

[بسم الله الرحمن الرحيم] [اشاره] «۱» قوله عزّ و علا و تبارک و تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۱۸۳ تا ۱۸۵]

[اشاره]

یا أیّها الذّین آمنوا کُتِبَ عَلَیْکُم الصَّیَامُ کَمَا کُتِبَ عَلَی الذّین مِن قَیْلِکُم لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ (۱۸۳) اَیَّاماً مَعْدُودَاتٍ فَمَن کان مِنکُم مَرِیضاً أو علی سَفرٍ فَعِدَّةٌ مِن اَیَّامٍ أُخَرَ وَ عَلَی الذّین یُطِيقُونَهُ فِدَیَةٌ طَعَامِ مَسْکِینٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَیْراً فَهُوَ خَیْراً لَهُ وَ أَن تَصُومُوا خَیْراً لَّکُم إِن کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۱۸۴) شَهْرَ رَمَضانَ الَّذِی أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدىً لِلنَّاسِ وَ بَیِّناتٍ مِنَ الْهُدىِ وَ الْفُرْقانِ فَمَن شَهِدَ مِنْکُم الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَ مَن کان مَرِیضاً أو علی سَفرٍ فَعِدَّةٌ مِن اَیَّامٍ أُخَرَ يُرِیدُ اللَّهُ بِکُم الْیُسْرَ وَ لا يُرِیدُ بِکُم الْعُسْرَ وَ لَتَكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَ لَتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَی ما هَدَاکُم وَ لَعَلَّکُم

تَشَكُّرُونَ (۱۸۵)

[ترجمه]

ای آنان که بگرویده‌اید نبشتند» (۲) بر شما روزه چنان که نبشتند» (۳) بر آنان که از پیش شما بودند تا همانا که شما پرهیزگار شوید» (۴). روزهای شمرده هر که باشد از شما بیمار یا بر سفری عددی از روزهای دیگر و بر آنان که بتوانند» (۵) فدای طعام درویش» (۶)، هر که فرمان برد به نیکی آن بهتر باشد او را، و اگر» (۷) روزه دارید به بود شما را اگر دانید شما» (۸). ماه رمضان آن که فرستادند در او قرآن بیانی است» (۹) مردمان را و حجتها از راه راست و فرق از میان حق و باطل، هر که» (۱۰) حاضر باشد از شما ماه را» (۱۱) گو روزه دار، و هر که باشد بیمار یا بر سفر بر اوست عددی از ----- (۱).

اساس ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۲، ۳). مج، وز، آج، لب، فق: نوشتند. [.....] [اشاره] (۴). آج، لب، فق: شوی / شوید. (۵). آج، لب، فق: نتوانند. (۶). مج، وز، آج، لب بود پس. (۷). مج، وز، آج، لب: و آن که. (۸). آج، لب: اگر هستید که می‌دانید. (۹). مج، وز، آج، لب: بیان و لطف. (۱۰). آج، لب، فق: هر آن که. (۱۱). آج، لب، فق: ماه رمضان. صفحه: ۲ روزهای دیگر، می‌خواهد خدا به شما آسانی» (۱) و نمی‌خواهد به شما دشواری» (۲) و تا تمام کنید عدد» (۳) و تکبیر کنید» (۴) خدای را بر آن که شما را هدایت داد و تا همانا» (۵) شاکر شوید. بدان که ظاهر آیت خطابش متوجه است بر مؤمنان، و اما کافران داخلند در اینکه عبارت به دلیلی دیگر جز ظاهر آیت، و مرجع اینکه با آن بود که کفار» (۶) مخاطبند به شرایع یا نه! و در جای خود بیاید- ان شاء الله، بنزدیک ما مخاطبند، و بنزدیک فقها نیستند» (۷). اما در آیت دلیل نیست بر آن که کفار مخاطب نیستند به شرایع برای آن که دخول مؤمنان در خطاب به [دلیلی منع نکند] [اشاره] (۸) از دخول کافران در آن خطاب به دلیلی دیگر، و اینکه قول به دلیل الخطاب باشد و آن» (۹) باطل است بنزدیک بیشتر اهل علم. و کتب را معنی آن است اینکه جا که: «فرض» به تفسیر مفسران. و صیام، مصدر صام باشد، چنان که قیام مصدر قام. و صوم همین معنی دارد، و «۱۰» او در لغت امساک بود. ابن درید گفت: هر چه متحرک باشد» (۱۱) ساکن شود او را گویند صام، یقال: صامت الشمس اذا قامت فی وسط» (۱۲) زوالها، قال الزجاج: حتی اذا صام النهار و اعتدل

و سال للشمس لعاب فزل و صام الفرس آن باشد که» (۱۳) ایستاده باشد» (۱۴)، قال التابغة: خیل صیام و خیل غیر صائمة

تحت العجاج و اخری تعلقك اللجما و در شرع عبارت بود از امساک [۲۱۹-پ] مخصوص» (۱۵) بر وجهی مخصوص، و -----

(۱). آج، لب، فق: خواری. (۲). آج، لب، فق: دشخواری. (۳). آج، لب، فق: تمام کنی عددی. (۴). وز، آج، لب، فق: تکبیر کنی. (۵). مج، وز، آج، لب شما. (۶). وز: گفتند. [.....] [اشاره] (۷). همه نسخه بدلها: مخاطب نه‌اند. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها و دلیل الخطاب. (۱۰). همه نسخه بدلها معنی. (۱۱). مب و. (۱۲). همه نسخه بدلها الشیاء قبیل. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر اسپ. (۱۴). همه نسخه بدلها و علف نخورد: (۱۵). همه نسخه بدلها در زمانی مخصوص. صفحه: ۳ از اسمای مخصوصه باشد. حق تعالی خطاب می‌کند با مؤمنان، و خطاب با جمله مکلفان است، و لکن چون مؤمنان صلاحیت اینکه خطاب دارند ایشان را تخصیص کرد» (۱) به ذکر، چنان است که» (۲) کسی دعوتی کند و جماعتی را بخواند، قومی بیایند و قومی نیایند. آنان را که آمده باشند به خطاب ادخلوا تشریف دهند» (۳)، چه اینکه تشریف در حق غایبان راست نیاید و اگر چه ایشان نیز مدعو باشند. حق تعالی به بدایت کار به خطاب عام گفت: یا أَيُّهَا النَّاسُ» (۴) ... یا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ» (۵) ... تا جَنِّ و انسی و مؤمن و کافر و سیاه و سپید» (۶) و بَرِّ و فاجر در او داخل باشند. آنگه گفت: اعْبُدُوا رَبَّكُمْ» (۷) ... خدای را پرستی که اول عبادة الله معرفته، سر همه عبادت و فاتحه آن شناخت اوست، آنان که به اینکه

حلقه در آمدند و پای در اینکه خطه «۸» نهادند به اختیار کردن ایمان، ایشان را ممیز کرد و به خطاب شرف و مدحت با ایشان سخن گفت که: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، ای آمدگان «۹»، ای گرویدگان؟ در آیی، نا آمده را نگویند در آی، گویند: بیای «۱۰». اول همه را گفت: بیای «۱۱»، اعْبُدُوا رَبَّكُمْ «۱۲». ... آنگه آمدگان را گفت: در آی، لا- جرم چنان که اجابت کردند و قدم در حجر حجره تکلیف نهادند، فردا ایشان را گویند: از اینکه تنگ جای «۱۳» برای «۱۴»، و بدین سرای فراخ و فسیح در آی که: وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ «۱۵». ... از کوی ملامت به در آی «۱۶» و به سرای سلامت در آی، ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمَنِينَ «۱۷»، از ره -----

(۱). دب: گویند. (۲). آج، لب، فق: تخصیص کردند اگر چنان که. (۳). همه نسخه بدلها ایشان را. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۱ و ۱۹ مورد در دیگر آیات قرآن، مج، وز، دب بل گفت، آج، لب، فق، مب، مر باز گفت. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۳۰، و سوره رحمن (۵۵) آیه ۳۳. [.....] [اشاره] (۶). آج، لب، فق، مب، مر: سفید. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۱. (۸). مج، وز: خطر: فق، مر: خط. (۹). فق: آیندگان. (۱۰). وز، آج، لب، مب، مر: بیایی. (۱۱). وز: بیایی/ بیاید. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۱. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: خانه. (۱۴). دب: در آید. (۱۵). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۱. (۱۶). دب: به در آید. (۱۷). سوره حجر (۱۵) آیه ۴۶. صفحه: ۴ اسلام به سرای سلام و از حجره ایمان به جای امان، خوانندگان من خوانده‌اند در هر دو سرای، در سرای تکلیف به دعوت رسول من در آمدند که: ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ «۱». ... فردا آن باشد که به دعوت سرای من در آیند که: وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ «۲». ... و آن که دعوت مرا اجابت نکرد از اینکه جایش براندم که: مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تَقِفُوا أُخِذُوا «۳». ... ای مطرودین. و «اللَّعْنُ»، الطَّرْدُ- چنان که بیان کرده شده است، هر کجا یابی ایشان را بگیری چو «۴» پای به خط «۵» من در نهادند «۶» اعنی خط قرآن، و سر بر خط من نهادند اعنی خط فرمان. دستگیر بگیرشان «۷» هر کجا باشند. وَ قَتَلُوا نَفْسًا «۸»، تا بدانند که: هر که از امر «۹» بگشت خود را بگشت، در اینکه سرای رانده لعنت‌اند. و در آن سرای رانده قطعیت‌اند که: اخسؤا فیها وَ لَا تُكَلِّمُونِ «۱۰»، برانی اینان را چنان که سگان را رانند، اگر چه از «۱۱» بنی اسد باشد «۱۲»، منش چنان رانم که بنی کلب را. اینکه عبارت که «اخسؤا» سگ را گویند، آن که فرمان مرا در ایمان مخالفت کند یا چو سگ باشد یا خود سگ باشد، اینکه جا چو سگ باشد که: فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ «۱۳». ... آن جا خود سگ باشد که: اخسؤا فیها «۱۴». قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، اهل لسان «۱۵» گفتند: اسمهم «۱۶» باسمه و رسمهم برسمه «۱۷»، فشرّفهم حین عزّفهم، و وصفهم ثم کلفهم. به نام خودت بخواند که «۱۸»: «امنوا» به رسم خود رقم زد که «عبادی»، به تعریف خودت تشریف داد، به تلطیف خودت تکلیف کرد، اول مشرف آمد آنگه معرف «۱۹» آمد، آنگه ملطف آنگه مکلف، ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۵. (۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۵. [.....] [اشاره] (۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۱. (۴). دب: چون، آج، مر: چه. (۵). دب، مر: در خط، مب: از خط: وز: به خطه. (۶). آج، لب، فق: در نهادند: دب: به در نهادند. (۷). دب: دستگیر کنی‌شان. (۸). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۱. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از اینکه امر. (۱۰). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۰۸. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۲). همه نسخه بدلها: باشند. (۱۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: اهل اللسان، دب: اهل اشاره. (۱۶). همه نسخه بدلها: سّمّاهم. (۱۷). دب: و رسمهم بوسمه. [.....] [اشاره] (۱۸). مج، وز: به نام بخواندت که، دب: به نام خدا خواند، لب، فق، مب، مر: به نام خود بخواندت که. (۱۹). دب: معروف. صفحه: ۵ سهّل لک السبیل و اوضح لک الدلیل، خاشاک از «۱» راحت دور کرد و رهنمای بر سر راحت بداشت. حق تعالی از غایت کرم و نهایت نعم چون تو را تکلیفی خواست کردن که در آن مشقتی بود، چند عذر خواست و چند لطف کرد: اول تو را به ندای شرف و مدحت ندا کرد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، مذهب جماعتی فقها آن است که: کنایت از عتق، عتق باشد، و از کنایات عتق آن است که سید بنده را به نام [۲۲۰- ر] آزادان برخواند، اگر گوید: یا فلان، و نام آزادان بود آزاد شود. حق تعالی تو را به نام خود برخواند، امید است که علامت آزادیت باشد از دوزخ. عذر دیگر اینکه است که: «کتب» گفت به لفظ مجهول، اگر چه او نوشت، حواله به خود نکرد برای آن که در او رنج است، رحمت که در او راحت

گرفتن اولیتر بود. و مورد آیت تسلی و دل خوشی تو است تا تو بدانی که اول مخاطب به اینکه خطاب و اول مکلف به اینکه تکلیف تو نه‌ای، بل پیش از تو اینکه تکلیف بر دیگران بوده ----- (۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷۰. (۲). سوره ق (۵۰) آیه ۲۹. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۱۵. (۴). همه نسخه بدلها: قولی. (۵). ۶. اساس: از حاشیه بریده شده است، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب، فق، مب، مر: سیم، همه نسخه بدلها آن است که. (۸). همه نسخه بدلها: است. (۹). همه نسخه بدلها مراد. (۱۰). مب نیز. صفحه ۸ است تا تو را داعی باشد به کردن و بر تو سهل آید و دل خوش باشی، و اینکه معنی لطف باشد برای آن که لطف مسهل و مقرب بود از عهد آدم تا به عهد تو که محمدی، مرا با مکلفان اینکه خطاب است. و راوی خبر گوید عبد الملک بن هارون بن عنتره عن ابیه عن جدّه از امیر المؤمنین - علیه السّلام - که او گفت: یک روز به گرمگاه در نزدیک رسول - علیه السّلام - شدم، چون بنشستم مرا گفت: یا علی هذا جبرئیل یقرئک السلام، جبرئیل - علیه السّلام - حاضر است و تو را سلام می‌کند «۱»، من گفتم: علیک و علیه السلام یا رسول الله، سلام خدای بر تو و بر او باد. آنگه گفت: پیشتر آی «۲»، من نزدیک رسول شدم، گفت جبرئیل می‌گوید تو را که: از هر ماهی سه روز روزه دار تا خدای تعالی به روز اولت ده هزار ساله روزه بنویسد، به روز دوم «۳» سی هزار ساله «۴»، و به روز سیم «۵» صد هزار ساله. گفتم: یا رسول الله؟ پیرس تا خود اینکه مرا باشد خاص یا «۶» جمله مردمان را عام! گفت: یا علی: اینکه تو راست و هر کس را که «۷» مثل عمل تو کند از پس تو. گفتم: یا رسول الله؟ اینکه «۸» ایام کدام است! گفت: ایام البیض، از هر ماهی سیزدهم و چهاردهم و پانزدهم. عنتره گفت من امیر المؤمنین را گفتم: برای چه اینکه ایام را ایام البیض خوانند! گفت: برای آن که چون آدم از بهشت به «۹» زمین آمد در زمین «۱۰» سقفی و سایه «۱۱» و پوششی نبود، آفتاب در اندام آدم اثر کرد، اندام او بسوخت و سیاه کرد. آدم - علیه السّلام - در خود فرو نگرید آن «۱۲» سیاهی و تباهی دید در خدای بنالید. جبرئیل آمد «۱۳»، گفت: یا آدم؟ خواهی که «۱۴» اندامت سپید شود! گفت: آری. گفت: در ماه سه روز روزه دار، سیزدهم و چهاردهم و پانزدهم. آدم یک روز روزه داشت، -----

----- (۱). دب: می‌رساند. (۲). معج، وز، دب، آج، لب، مب: پیش در آی. (۳). دب: و بر دوم روز، مب، مر: روز دویم. (۴). لب، فق: سال. [.....] [اشاره] (۵). معج، وز، آج، لب: سه‌ام. (۶). معج، وز، آج، لب: تاء (۷). معج، وز: هر که. (۸). معج، وز، آج، لب: و آن، دب: و از. (۹). دب: بر. (۱۰). همه نسخه بدلها: در زیر (۱۱). همه نسخه بدلها: کئی. (۱۲). دب: از. (۱۳). فق، مب، مر و. (۱۴). فق، مب ابد. صفحه ۹ ثلثی اندامش سپید شد. چون دو روز روزه داشت، دو بهر از اندامش سپید شد. چون سه روز روزه داشت همه اندامش سپید شد، پس اینکه ایام را ایام البیض خوانند. بعضی دگر از مفسران گفتند که «۱»: حق تعالی در بدایت شرع روزه عاشورا و روزه ایام البیض فریضه کرده بود. چون روزه ماه رمضان [۲۲۱-] ر] بفرمود، تخفیف کرد و آن برداشت. حسن بصری و جماعتی دگر گفتند: خدای تعالی ترسایان را فرمود که ماه رمضان روزه دارند، ایشان را سخت می‌آمد در گرمای گرم روزه داشتن. علمای ایشان جمع شدند و رای زدند و روزه با فصل ربیع افگندند، و ده روز بیفزودند در او «۲». پس از آن پادشاهی بود ایشان را، او را دهن به درد آمد در روزه هفت روز بیفزود، روزه ایشان چهل و هفت روز گشت. پس از آن پادشاهی دیگر پدید آمد، گفت: اینکه روزه را تمام عقد باید کردن، سه روز دیگر بیفزود تا پنجاه روز شد «۳». اکنون هنوز روزه ترسایان پنجاه روز است. مجاهد گفت: سالی ایشان را وبایی رسید، ایشان به تقرّب در روزه ده روز بیفزودند پیش از ماه «۴» و ده روز پس از ماه «۵» تا روزه ایشان پنجاه روز گشت. شعبی گفت: خدای تعالی ترسایان را سی روز روزه فرمود قرنی «۶» که از پس ایشان آمدند دو روز زیادت کردند، یک روز پیش «۷» ماه، و یک روز پس «۸» ماه «۹». و همچنین هر قرنی «۱۰» دو روز «۱۱» می‌فزودند «۱۲» تا تمام پنجاه گشت، فذلک قوله: کَمَا کُتِبَ عَلَی الدِّینِ مِنْ قَبْلِکُمْ. لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ، معنی آن است تا شما متقی شوی به فعل روزه «۱۳» و پرخیزی «۱۴» از معاصی، روزه شما را منع شود - منع شر «۱۵» نه منع خیر «۱۶» - برای آن که فعل طاعات لطف -----

----- (۱). دب: گفته‌اند. (۲). مب: ده روز بر آن بیفزودند. (۳). همه نسخه بدلها: گشت. (۴). آج، لب، مب،

مر رمضان و [.....] [اشاره] (۵). آج، لب، مب، مر رمضان. (۶، ۱۰). دب: قومی. (۷، ۸). همه نسخه بدلها از. (۹). دب: روز بعد ماه. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب: در روزه. (۱۲). دب: می افزودند. (۱۳). دب، مب، مر و. (۱۴). معج، وز، آج، لب، فق: پرهیزی. (۱۵). همه نسخه بدلها: لطف. (۱۶). همه نسخه بدلها: جبر. صفحه: ۱۰ باشد مکلف را در اجتناب مقبحات، الا ترى الى قوله: إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ «۱» ... چنان است که حق تعالی گفت: بنده من؟ تو را دو راه در پیش است و دو سرای در معرض: یکی آراسته به انواع نعمت از حور و قصور و اشجار و انهار و ثمار و ولدان و غلمان الی ما لا عين رأت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر، بار خدایا؟ به اینکه سرای که رسد، و اینکه منزلت که را باشد! گفت: متقیان «۲» فی قوله: تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا «۳». و سرای دیگر بتافتیم به آتش سطوت، در او انواع عذاب پدید کردم از مغار «۴» و نکال و سلاسل و اغلال و زقوم و حمیم و طعام ضریع و شراب غسلین، بار خدایا از جای «۵» چنین خلاص که را باشد! گفت: متقیان را فی قوله: ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا «۶»، بار خدایا؟ اگر بهشت است متقیان راست، و اگر نجات از دوزخ است متقیان را «۷»، بار خدایا؟ ما چه کنیم تا متقی شویم! روزی «۸» چند روزه داری که به روزه متقی شوی، لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ. بنده من هر طاعت را که فرمودم مزد به اندازه است مگر روزه را «۹»، برای اینکه گفتم: الصوم لی و أنا اجزی به، که «صوم» صبر است فی قوله: اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ «۱۰» ... ای بالصوم و الصلوة. و قوله: وَ جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا «۱۱» ... [ای بما صاموا] [اشاره] «۱۲». و جزای صبر بی اندازه بود که: إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ «۱۳» گفتند: همه طاعات «۱۴» خدای را باشد و جزا بر آن خدای دهد، روزه را جزا «۱۵» ----- (۱). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴۵. (۲). همه نسخه بدلها را. (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۶۳. (۴). همه نسخه بدلها: صغار. [.....] [اشاره] (۵). معج، ور، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه جای. (۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۷۲. (۷). همه نسخه بدلها: راست. (۸). مر: گفت روزی. (۹). دب از. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۵۳. (۱۱). سوره دهر (۷۶) آیه ۱۲. (۱۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). سوره زمر (۳۹) آیه ۱۰. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: طاعت. (۱۵). همه نسخه بدلها: چرا. صفحه: ۱۱ تخصیص کرد، گفتند: برای آن که هیچ طاعت نیست. و الا ریا را ممکن بود که در آن مجال بود جز روزه را، پس از اینکه وجه را گفت: چون کاری است که خاص مراسم، کس مقدر جزایش نداند «۱» مگر من، أنا اجزی به، من جزا «۲» دائم «۳» دادن به اندازه او. یکی را از بزرگان «۴» گفتند: در روزه چه حکمت است! گفت [۲۲۱-پ] [اشاره]: [فی] [اشاره] «۵» الصیوم جوع و فی الجوع رجوع در روزه جوع است و در جوع رجوع است «۶»، نبینی که موسی - علیه السلام - چون گرسنه شد با درگاه او شد که: رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ «۷». در اخبار چنین است که: در اینکه دعا دو نان جوین خواست. سه پیغامبر از خدای سه چیز خواستند: موسی نان خواست: رَبِّ إِنِّي «۸» ... عیسی خوان خواست: أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ «۹» ... مصطفی غفران خواست: غُفْرَانُكَ رَبَّنَا «۱۰» ... ایشان را اجابت آمد، و پایه رسول ما از پایه ایشان رفیعتر، گمان بری که دعای او اجابت نیامد «۱۱»! دیگری را گفتند «۱۲»: در روزه چیست! گفت: تا توانگران درویش «۱۳» شوند، گرسنگی درویشان بدانند، برایشان رحمت «۱۴» کنند تا خدای برایشان رحمت کند، که در خبر است که: «۱۵» من رحم و لو علی ذبیحته رحمه الله «یوم القيامة». آنکه خواست که توهین کار و تحقیر روزگار کند بر تو گفت: أَيَا مَاءَ مَعْدُودَاتٍ، روزهای است «۱۶» شمرده، درست در معنی او آن است که اینکه عبارت است از روزگار اندک، برای آن که آنچه در عدد آید اندک باشد، و به عکس اینکه، کنایت از کثرت، ----- (۱). مر: ندارد. (۲). آج، لب، فق، مر آن. (۳). مب، مر: توانم. [.....] [اشاره] (۴). مر: و یکی از بزرگان را. (۵). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها و معین عبارت تصحیح شد. (۶). مر: رجوعی است به خدا. (۷، ۸). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۴. (۹). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۴. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۵. (۱۱). همه نسخه بدلها: نیاید. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر حکمت. (۱۳). همه نسخه بدلها: گرسنه. (۱۴). مر: رحم. (۱۵). در معج، ور: رحم الله. (۱۶). مب: روزی چند. صفحه: ۱۲ قوله: وَإِنْ تَعِدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا «۱» ... نظیرش آن که حکایت کرد از جهودان که

ایشان بر سبیل تحقیر و تقلیل گفتند: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً» (۲) ...، و کذا قوله: «إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى» (۳) ...، هم کنایت است از اینکه معنی، و به عکس اینکه: «وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (۴). قولی از عبد الله عباس و عطا و قتاده آن است که: مراد از اینکه ایام سه روز است از هر ماهی، و تقدیر چنین است: کما کتب علی الذین من قبلکم ایاماً معدودات، یعنی آن ایام که پیش «۵» و خوب ماه رمضان واجب بود. روایت دگر از عبد الله عباس و عامه مفسران آن است که: مراد ماه رمضان است، و آن کنایت بود یک بار از سی روز، و یک بار از بیست و نه روز. عبد الله عمر روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: «۶» نحن امه امیه لا نکتب و لا نحسب، «الشهر هكذا وهكذا و عقد بیده، گفت: ما امتی امیمیم» (۷)، کتابت ننویسیم و حساب نکنیم، ماه «۸» چنین باشد و چنین باشد، و انگشت یک بار به سی روز زد «۹»، و یک بار به بیست و نه. و نصب «ایاماً» بر ظرف است، و آنچه فراء گفت که: مفعول به است درست نیست. حق تعالی گفت: بنده من؟ روزکی چند برای من رنجگی بر خود نه، اعمالوا قلیلاً توجروا جزیلاً، اعمالوا یسیراً توجروا کثیراً، اندکی عمل کن و بسیار ثواب بستان، و به شمار بده و بی شمار بستان و در روزی که از «۱۰» میان نه ساعت بود تا «۱۱» پانزده ساعت رنج بر تا ثواب «۱۲» دهم «۱۳»، فی یوم کان مقدارهُ خمسین ألف سنه «۱۴» فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ، آنکه حق تعالی از آن جا که کرم اوست ----- (۱). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۳۴. (۲).

سوره بقره (۲) آیه ۸۰. [.....] [اشاره] (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۲. (۵). مب، مر از. (۶). وز: يحسب: وج، آج، لب، فق، مب: تحسب. (۷). مج، وز: امتی امیم، آج، لب، فق: امتی امی امام، مب: ما امتی ایم امی. (۸). مر را که. (۹). همه نسخه بدلها: به سی عقد کرد. (۱۰). مج، وز: آن. (۱۱). مج، وز، فق: یا. (۱۲). مج، وز، آج، کب: ثوابت. (۱۳). مب: دهند. (۱۴). سوره معارج (۷۰) آیه ۴، آج، لب، فق قوله تعالی. صفحه: ۱۳ گفت: من دو رنج بر تو نهم «۱»، هم رنج سفر، هم رنج روزه. اگر مسافری روزه بگشای «۲»، و اگر بیماری روزه بگشای «۳»، بیماری که با آن روزه نتوانی داشت «۴»، یا اگر «۵» روزه داری بیماری «۶» به زیادت شود، بنزدیک ما حد بیماری که با آن افطار باید کردن اینکه است و حد آن سفر که به آن افطار باید کردن هشت فرسنگ «۷» [۲۲۲-ر] است، و دو برید است و بیست و چهار میل، و اینکه را مرحله خوانند. و مذهب اوزاعی هم اینکه است، و شافعی گفت «۸»: دو مرحله باید شانزده فرسنگ «۹»، چهل و هشت میل، و اینکه مذهب مالک است و لیث و احمد و اسحاق. ابو حنیفه و اصحابش و ثوری گفتند: سه مرحله باید، بیست و چهار فرسنگ هفتاد و دو میل، و داود فرق نکرد از میان سفر دراز و کوتاه. و هر سفر که در او افطار باید کردن در او تقصیر باید کردن نماز را، اعنی چهار «۱۰»، دو باید کردن. اما روزه سفر، در او خلاف کردند: بنزدیک ما چنان است که مسافر را که سفر او اینکه مقدار باشد روزه نشاید داشتن، و اگر دارد درست نباشد «۱۱»، و قضایش واجب بود. و اینکه در صحابه، مذهب عمر است و عبد الله عباس و عبد الله عمر و ابو هریره و عبد الرحمن عوف و عروه بن الزبیر. از عبد الله عباس روایت اینکه است «۱۲»: الافطار فی السفر عزیمة، ای واجب. و مذهب داود آن است که: او «۱۳» مخیر است از میان روزه و افطار، خواهد دارد و خواهد نه، جز که قضا واجب بود او را، در وجوب قضا با ما موافقت کرد «۱۴»، و در وجوب افطار خلاف. امیا مذهب ابو حنیفه و شافعی و مالک و عامه فقها آن است که: او مخیر است، خواهد روزه دارد و لا قضاء علیه، و خواهد روزه بگشاید و قضا کند در حضر. دلیل بر مذهب صحیح آن است که خدای تعالی گفت: فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ، و به - ----- (۱، ۹). همه نسخه بدلها: بر تو روا ندارم. (۲). مج، لب، فق، مب، مر: بگشایی.

[.....] [اشاره] (۳). مر: مگیر چنان. (۴). مج، وز: داشتن. (۵). مج از. (۶). مب: بیماریت. (۷). مب: فرسخ. (۸). آج، لب، فق، مر: گفته. (۱۰). مب، مر رکعت را. (۱۱). وز: نباید. (۱۲). مب، مر که. (۱۳). مر: که مسافر. (۱۴). دب: کرده، مر: بود. صفحه: ۱۴ هر حال به اتفاق در آیت محذوفی تقدیر باید کردن تا معنی مستقیم شود، و آن محذوف «۱» طرفی مقدم باید برای آن که مبتدا اسمی نکره است، تقدیر چنین باشد که: فعلیه عدّه، و لفظ «علیه» منبی بود از وجوب. پس حق تعالی «۲» سفر و مرض را «۳» قضا بواجب کرد، و قضا واجب نبود تا افطار نبود. و نیز اخبار متظاهر است به آن که روزه باید گشادن. جابر روایت کرد از رسول - علیه السلام -

که او گفت: لیس من البر الصیام فی السفر. و از عبد الله عمر پرسیدند که: در سفر «۴» چه گویی! گفت: اگر کسی صدقه‌ای کند بر تو، تو آن را رد کنی! و اینکه صدقه‌ای است که خدای تعالی کرد بر ما، رد چون توان کرد «۵»؟ عبد الرحمن عوف روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: الصیائم فی السیفر کالمفطر فی الحضر. و جابر روایت کند که رسول را - علیه السلام - گفتند: جماعتی در سفر روزه می‌دارند، گفت: اولئک العصاء، ایشان عاصیان‌اند. باقر «۶» - علیه السلام - گفت: پدرم در سفر روزه نداشتی و نهی کردی از آن، و ابو هریره گفت پسرش را - که با او بود در سفری و روزه می‌داشت - و او «۷» نمی‌داشت - پسر را گفت: لا محال که به حضر شوی روزه باز داری. و عروه بن الزبیر هم اینکه فرمود مردی را که در سفر روزه «۸» بود. و اخبار در اینکه معنی بسیار است. اگر در آیت تقدیر کنند لفظ «افطار» و گویند چنین است: فمن کان منکم مریضا او علی سفر فأفطر فعليه عدّة من ایام اخر، گوئیم: در کلام تقدیر محذوفی کردن که کلام بر او دلیل نکند تا مذهب با آن درست شود «۹» روا نباشد، گفتند: معنی ----- (۱). مج: محذوفی. (۲). همه نسخه بدلها به نفس. (۳). همه نسخه بدلها: و. [.....]

[اشاره] (۴). مب: پرسیدند از روزه سفر، دیگر نسخه بدلها: پرسیدند روزه سفر. (۵). همه نسخه بدلها: رد صدقه او نشاید کردن. (۶). همه نسخه بدلها: و ابو جعفر باقر. (۷). همه نسخه بدلها: و ابو هریره. (۸). همه نسخه بدلها داشته. (۹). همه نسخه بدلها: راست کنند. صفحه: ۱۵ آن است که هر کس که در سفر روزه بگشاید، در حضر قضا بر او واجب بود تا موجب قضای او افطار باشد «۱» نه سفر، گوئیم: اینکه عدول باشد از ظاهر بی دلیلی، و حمل قرآن باشد بر مذهب و بر عکس اینکه باید کردن، مذهب را بر قرآن [۲۲۲- پ] حمل باید کردن، نه قرآن را بر مذهب. و اصل «سفر» کشف بود، یقال: سفرت المرأة اذا القت قناعها عن وجهها فهی سافرة، و اسفر الصبح اذا اضاء «۲»، و منه قوله تعالى: وُجوهٌ یومئذٍ مُّسْفِرَةٌ «۳»، و سفرت الریح السحاب اذا کشفته «۴»، قال العجاج:

فر الشمال الزّبرج المزبرجا ای السّحاب الرّقیق. و «سفر» را برای آن گویند که عیب و هنر مرد پیدا کند، و سفره طعام مسافر بود و بر مجاز آن پوستینه را سفره خوانند که طعام در او نهند. و جاروب را «مسفره» گویند برای آن که آن جا که بروید «۵» کشف کند. و «سفیر» آن باشد که سعی کند از میان دو کس به صلاح برای آن که استکشاف حال ایشان کند. و «سفر» «۶» آن باشد که برگ جمله از درخت فرو روید «۷». و «سفر» کتاب باشد برای آن که در آن جا کشف علوم باشد. و «سفره» کتبه باشد جمع سافر، ای ذو سفر، کلابن و تامر. و شرط مسافر تا روزه بگشاید آن است که سفر او طاعت بود یا مباح، و معصیت نبود، و صید «۸» لهو و بطر نباشد. و اگر سفر او تجارت بود برای زیادت مال نمازش تمام باید کردن و روزه نباید «۹» گشادن. و سفر هشت فرسنگ باشد یا بالای آن، و اگر چهار فرسنگ باشد و هم در روز باز نگردد «۱۰» او مخیر است از میان روزه و افطار، و اگر هم در «۱۱» روز باز گردد افطار کند ----- (۱). همه نسخه بدلها: بوده باشد. (۲). لب، فق، مب، مر: اضاءه. (۳). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۸ همه نسخه بدلها ضاحکه مستبشرة. (۴). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۵۴/۲): کشفه. (۵). مج، وز، روید، دب، آج، لب، فق، مب، مر: فرو ریزد. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها (در لغت مناسب با اینکه معنی «سفیر» است). (۷). مج، وز، دب، لب، فق، مب: بروید. (۸). همه نسخه بدلها و. [.....] [اشاره] (۹). همه نسخه بدلها: بیاید. (۱۰). مج، وز، دب: باز گردد. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: در همان روز. صفحه: ۱۶ برای آن که همان هشت فرسنگ بود. ده کس آنند «۱» که ایشان را در سفر روزه باید داشتن و نماز تمام کردن: آن که سفر او معصیت باشد، و آن که سفر او کمتر از هشت فرسنگ باشد، و آن که سفر او صید «۲» لهو و بطر باشد، و آن که سفر او بیش از حضر باشد، و حدّش آن بود که در هیچ شهر ده روز مقام نکند. و مکاری و ملاح و شبان، و آن کس که در امارت خود گردد از شهری به شهری، و آن کس که در تجارت گردد از بازاری به بازاری و مقام ده روزش نباشد، و بدوی که در بادیه می‌گردد. اینکه ده کس را در سفر روزه باید داشتن. و نیز از شرط مسافر که «۳» روزه بگشاید «۴» آن است که نیت سفر از شب کرده باشد، اگر سفر به روز در پیش آید، آن روز روزه دارد و نماز

تمام کند و «۵» دگر روز تقصیر و افطار کند «۶»، و تقصیر و افطار نکند تا چندانی بنرود «۷» از شهر که دیوارها و بناهای شهر نبیند و یا بانگ نماز [شهر] [اشاره] «۸» نشنود. و چون در شهری شود که آن جا نیت مقام باشد ده روز، نماز تمام کند و روزه دارد. و اگر مقام کمتر از ده روز باشد تقصیر و افطار کند، و مسائل فقه در اینکه باب بسیار است، ذکر آن در کتب فقه بود. و «عده» عدد باشد، و در شاذ به نصب خواندند، و [تقدیر] [اشاره] «۹»: فلیصم عده من ایام اخر. و «اخر» لا ینصرف است، و سبب منع صرف او صفت است و عدل که او معدول است عن [اخریات] [اشاره] «۱۰» او اخر «۱۱»، مثل عمر و زفر. و «۱۲»: وَ عَلَی الدِّینِ یُطِیْقُونَهُ، در شاذ عبد الله عیاس و عطا و مجاهد خواندند: یطوقونه، به معنی [یکفونه] [اشاره] «۱۳» و یحملونه، آنان را که برایشان نهند و تکلیف کنند ایشان را. عکرمه خواند از مجاهد: یطوقونه، علی تقدیر یطوقونه، ای یتکلفونه [و یحملونه] [اشاره] «۱۴»، و بر آنان که بر خود نهند و تحمّل کنند، یقال: طاق الشیء و أطاق و أطق ----- (۱). ذب، آج، لب، فق، مب، مر: اند. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). مج، وز، دب: تا. (۴). اساس به صورت «نگشاید» هم خوانده می‌شود. (۵). همه نسخه بدلها بر. (۶). مج، وز، نکند. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برود. (۸)، (۹). اساس: افتادگی به نظر می‌رسد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰)، (۱۳)، (۱۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). همه نسخه بدلها: اخر. (۱۲). همه نسخه بدلها قوله. [.....] [اشاره] صفحه: ۱۷ بمعنی واحد. اهل مدینه و «۱» شام خواندند: «فدیة طعام مساکین» به اضافه و جمع، و باقی قراء: فدیة طعام مسکین، به رفع و تنوین و وحدان. و فدیة را با طعام اضافه کردند [۲۲۳- ر] اهل مدینه، و اگر چه هر دو یکی باشد لاختلاف «۲» اللفظین، چنان که مسجد الجامع، و «۳»: وَ حَبَّ الْحَصِیدِ «۴»، و کقول الشاعر:

ندس الظلم حمزه و کسائی خوانند: فمن یطوع، به تشدید «طا» و «واو» و جزم «عین» بر تقدیر: یتطوع، باقی: تطوع، بر فعل ماضی علی وزن تفعل. بدان که علما در تأویل و معنی آیت خلاف کردند، گروهی گفتند: اینکه در بدایت شرع بود، چون حق تعالی مکلفان را تکلیف روزه کرد، ایشان را عادت نبود دشخوار «۵» آمد برایشان، حق تعالی در اینکه تکلیف تخییر کرد ایشان را بین الصیام و الاطعام، گفت: هر کس که خواهد روزه دارد، و هر که نتواند فدیة کند به طعام. آنکه اینکه تخییر منسوخ کرد به تضییق فی قوله تعالی: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ «۶»، و اینکه قول معاذ جبل است و انس مالک و سلمه اکوع و عبد الله عمر و علقمه و عکرمه و شعبی و زهری و نخعی و ضحاک و یک روایت از عبد الله عباس، بهری «۷» دگر گفتند: آیت خاص است بالشیخ الکبیر و العجوز الکبیرة که اینان باشند که توانند «۸» روزه داشتن و لکن دشخوار «۹» بود برایشان، حق تعالی ایشان را رخصت داد که روزه بگشایند و به طعام فدیة کنند هر روزی را طعام مسکینی. آنکه اینکه نیز منسوخ کرد بقوله: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ «۱۰»، و اینکه قول قتاده و ربیع است و روایت سعید جبیر از عبد الله عباس. و حسن بصری گفت: مراد به آیت بیمار است که او را تخییر کردند، اگر تواند ----- (۱). همه نسخه بدلها اهل. (۲). همه نسخه بدلها: لاختلاف. (۳). همه نسخه بدلها کقوله. (۴). سوره ق (۵۰) آیه ۹. (۵). آج، لب، فق، مر: دشخوار، مب: دشوار. (۶-۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. (۷). همه نسخه بدلها: و بعضی. (۸). آج، لب، فق، مر: بتوانند. (۹). مج، وز، لب: دشوار. صفحه: ۱۸ روزه دارد و اگر نه فدا کند، آنکه منسوخ کرد اینکه حکم را بقوله: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ «۱»، بر اینکه اقوال آیت منسوخ باشد. امّا قول بعضی دگر و آن سدی است و سعید بن المسيّب و یک روایت از عبد الله عباس، و روایت از صادق- علیه السلام- آن است که: آیت منسوخ نیست و حکم بر جای خود است، و آیت مخصوص است بالعاجز «۲» عن الصیام، و آن چند کس اند: مردی پیر است و زنی پیر، و زن آبستن و زن شیر دهنده، و کسی که او را علت عطاش باشد. آنکه اینان بر دو ضربند: یکی آن که فدا کند و قضا باز دارد دگر آن که فدا کند و قضا باز ندارد، امّا آن که فدا کند و قضا باز دارد، زن آبستن است و زن شیر دهنده، و آن را که او را عطاشی بود که «۳» از او زایل شود اینان هر سه در اوقات عذر روزه بگشایند و فدا کنند روزه را به طعام، و چون منع زایل شود قضای روزه باز

دارند. و آن که فدا کند و قضا نبود بر او [سه دیگراند] [اشاره] «۴»: مرد پیر و زن پیر، و آن را که علت عطاش باشد و امید بهی نبود در او، اینان فدا کنند و قضا نیست بر اینان برای آن که منع اینان «۵» نخواهد شدن، پیر جوان نشود و اینکه علت چون مایوس باشد «۶» به نشود، اکنون بر اینکه قاعده تا معنی آیت مستقیم شود در او دو وجه [گفتند] [اشاره] «۷»: یکی آن که تقدیر «کان» کردند و گفتند تقدیر اینکه است که: «کانوا یطیقونه»، طاقت داشتند، اکنون از آن شده‌اند که مطیق باشند، [و عرب حذف] [اشاره] «۸» «کان» کنند چنان که حق تعالی گفت: وَ اتَّبِعُوا مَا تَلَّوْا الشَّيَاطِينِ «۹»... و معنی آن است که: ما کانت «۱۰» تَلَّوْا الشَّيَاطِينِ. دیگر آن است که: [«لا» تقدیر کردند] [اشاره] «۱۱» و علی الذین لا یطیقونه، و «لا» نیز بسیار حذف کنند، کما قال «۱۲» تعالی: تَلَّوْا تَفْتَوًا تَذَكَّرُ یُوسُفَ «۱۳»... ای لا- تفتو «۱۴»، و شاعر گفت: ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. (۲). همه نسخه بدلها: بالعاجزین. (۳). مج، وز، دب: اگر. (۴)، (۷)، (۸)، (۱۱). همه نسخه بدلها را زایل. (۵). همه نسخه بدلها: نشود. [.....] [اشاره] «۶». اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۲. (۱۰). مج، وز، آج، لب، فق: ما کنت. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر الله. (۱۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۵. (۱۴). دب: لا تفتوا. صفحه ۱۹

قلت یمین الله ابرح قاعدا ای لا ابرح، و اینکه قول آن کس است که او گفت: «ها» راجع است با «صوم»، و بیشتر مفسران [بر آنند که با «صوم» راجع است] [اشاره] «۱»، و جماعتی دگر گفتند: راجع است با فدا، آنان که فدا توانند کردن. و «طوق» و «طاق» و «وسع» به یک معنی باشد، یقال: [طاق یطوق] [اشاره] «۲» طوقا و طاقه و أطاق یطیق إطاقه. و «طوق» آن بود که در گردن کنند، و «طاق» از «۳» بنا معروف است، و طاقه من [۲۲۳-پ] [اشاره]، [الریحان] [اشاره] «۴» شاخی باشد از او، و الجمع طاقات. [و تارهای رسن را طاقات الحبل گویند] [اشاره] «۵»، و اصل باب قوت باشد. اما فدیة که چند باید، در او خلاف کردند: بنزدیک ما اگر تواند دو مد، و اگر نتواند یک مد، و بنزدیک شافعی «۶» مدّ علی کلّ حال، و بنزدیک ابو حنیفه و اهل عراق دو مدّ علی کلّ حال، و آن نیم صاع بود اگر تواند و اگر نتواند اعتبار نکردند. و «فدیة» جزاء و بدل باشد، یقال: فدیت هذا بذاک، اینکه را به فدای آن کردم، یعنی در عوض آن نهادم تا آن خرج شود، اینکه بماند. و «فدیة» یک بار باشد از «۷» فعل فدا، و اینکه که در زبان مردمان هست که فدیتک، یعنی من در عوض تو بادام «۸» تا تو بمانی من به بدل تو بروم. و اسیر که مال بدهد و خود را باز خرد آن را فدیة خوانند. قوله: فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا، و نافلة و سنّت به یک معنی باشد، هر که تطوّع کند به خیری «۹» عبد الله عباس گفت: معنی آن است که او را در فدا، یک «۱۰» درویش را گفتند که طعام ده «۱۱»، اینکه واجب است، اگر دو «۱۲» درویش را طعام دهد یا بیشتر تطوّع کرده باشد، و اینکه قول حسن بصری است. ----- (۱). ۲، ۴، ۵. اساس: افتادگی دارد با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: آن (۶). همه نسخه بدلها یک. (۷). وز: در. (۸). مب: بادم، مر: مادام. (۹). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی. (۱۰). وز: فدای که. (۱۱). فق، مر: درویش را طعام دهد. [.....] [اشاره] «۱۲». مج: ده، فق: او. صفحه ۲۰: قولی دیگر آن است که: طعام زیاده کند بر آن مقدار که واجب است از دو مدّ تا «۱» یک مدّ. قولی دیگر آن است که: جمع کند میان روزه و اطعام، هم روزه بدارد و هم طعام بدهد، و اینکه قول ابن شهاب است. و قول وسط «۲» قول مجاهد است که [اگر] [اشاره] «۳» تطوّع کند بر اینکه وجوه او را بهتر باشد. و آن تَصُومُوا «۴»، «ان» مع الفعل در تأویل مصدر باشد، و تقدیر اینکه است که: و الصّیام خیر لکم، روزه به باشد شما را اگر دانی. اکنون بدان که، انواع روزه پنج است: فریضه است و سنّت، و قبیح، و روزه ادب و روزه دستوری. آنچه فریضه است دوازده جنس «۵» است: روزه ماه رمضان است، و قضای ماه رمضان است آن را که گشاده بود «۶» به عذری و بی عذری، و روزه نذر است، و روزه کفّارت ماه رمضان است، و روزه کفّارت قتل خطاست، و روزه کفّارت [ظهار است] [اشاره] «۷»، و روزه کفّارت سوگند است، و روزه کفّارت آن کس که در حجّ پیش از قضای مناسک، سر بترشد برای رنجی، و روزه جزای صید است، و روزه خون متمّع اعنی بدل هدی و روزه کفّارت آن کس است که روزی از قضای

ماه رمضان بگشاید بعد الزوال، و روزه اعتکاف است. و اینکه واجبات بر دو ضرب است: یکی واجب است بی سببی، و یکی مقید به «۸» سببی «۹». آنچه مطلق است روزه ماه رمضان است «۱۰» بس، و آنچه مقید است به سبب باقی اقسام است، و منقسم شود اینکه قسمت دوم «۱۱» بر سه ضرب «۱۲»: مضیق و مخیر و مرتب. ----- (۱). همه نسخه بدلها: یا . (۲). آج، لب، فق، مب: اوسط (۳، ۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس: آن یصوموا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: نوع. (۶). لب: بودی، مب: افطار کرده باشد. (۸). دب: یکی عند. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: به سبب. (۱۰). مب: و پس. (۱۱). مب: دویم. (۱۲). مج: قسمت، وز، دب: قسم است، لب، فق، مب، مر: قسم. صفحه: ۲۱ مضیق سه است. روزه نذر، و روزه اعتکاف و قضای ماه رمضان «۱»، اینکه سه آن است که هیچ به جای آن نشاید. و مخیر «۲» چهار است: روزه اذی حلق الرأس، و کفاره ماه رمضان، با خلافتی که هست از میان اصحاب ما در آن که مخیر است یا مرتب، و کفارت آن که روزی از قضای ماه رمضان تباه کند بعد الزوال، و روزه جزای صید. و مرتب چهار است: روزه کفارت سوگند، و کفارت قتل خطا، و کفارت ظهار، و روزه بدل هدی متمتع. و «۳» کیفیت تخیر و ترتیب به جای خود بیاید «۴». آنچه اینکه جمله اقسام بر دو قسمت دیگر شود: ضربی آن که در افساد او متمدا بی ضرورتی قضاء و کفارت لازم آید، و ضربی آن که لازم نیاید در او اینکه حکم. اول چهار جنس است: روزه ماه رمضان، و روزه نذر معین، و قضای ماه [۲۲۴- ر] رمضان چون افطار پس از زوال باشد، و روزه اعتکاف. و ضرب «۵» دوم باقی اقسام هشتگانه است، و اینکه جمله اقسام باز منقسم شود بر دو قسمت دیگر: قسم اول را تتابع مراعات کنند، و قسم دوم را مراعات تتابع «۶» نکنند. امیا آن را که تتابع مراعات نکنند چهار جای است: آن هفت روز که از جمله ده روز دم المتعه «۷» باشد فی قوله: وَ سَبْعَةٌ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ «۸» ...، و روزه نذر چون تتابع شرط نکرده باشد، و روزه جزای صید، و روزه قضای ماه رمضان، و آن را که تتابع مراعات کنند باقی اقسام است. و اما روزه سنت: روزه جمله سال است الا ایامی «۹» مستثناست از آن به تحریم، جز آن است که بعضی از آن مؤکدتر و فاضلتر است، و آن اربعاء بین الخميسین است، از هر ماهی پنج شنبه دهه اول، و چهار شنبه دهه میانین، و پنج شنبه آخرین ماه، و روز «۱۰» غدیر، و روز مبعث- و آن بیست و هفتم رجب بود. و روز مولد «۱۱» رسول ----- (۱). آج، مر و ۲. همه نسخه بدلها فیه. [.....] [اشاره] (۳). همه نسخه بدلها: اما. (۴). دب ان شاء الله تعالی. (۵). آج، لب، مب: قسم. (۶). همه نسخه بدلها: تتابع مراعات. (۷). دب: دم المتمتع. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. (۹). همه نسخه بدلها که. (۱۰). دب عید. (۱۱). دب: مولود. صفحه: ۲۲ - علیه السلام- و آن هفدهم ربیع الاول بود، و روزه «۱» دحو زمین «۲» از زیر کعبه- و آن بیست و پنجم ذی القعدة بود. و روزه «۳» دهه عاشورا بود بر وجه حزن و مصیبت، و روز عرفه، و اول روز از ذو الحجه، و اول روز رجب و جمله ماه رجب، و روزه ماه شعبان، و ایام البيض از هر ماهی. و روزه قبیح که حرام است داشتن آن «۴»، هفت جنس است: عید فطر «۵» و عید اضحی، و ایام التشریق آن را که به منا بود، و روز شک به نیت ماه رمضان، و روزه نذر معصیت، و روزه «۶» صمت، و روزه «۷» وصال، و روزه همه سال «۸»، چنان که عیدین و تشریق در آن میان باشد «۹». و روزه دستوری سه است: زن روزه سنت ندارد مگر به دستوری شوهر، و بنده به «۱۰» دستوری خداوندش، و مهمان جز به دستوری میزبانش. و روزه ادب پنج است: مسافر که از سفر در آید و «۱۱» افطار کرده باشد بقیه روز «۱۲» امساک کند بر سیل ادب. و حایض چون در میانه روز پاکیزه «۱۳» شود، و بیماری که بیماریش به شود «۱۴»، و کافر که اسلام آرد، و کودک چون بالغ «۱۵» شود. امیا آنچه روزه را تباه کند و اقسام و ضروب آن و احکامش که قضا تنها کجا بود، و قضا و کفارت کجا بود، آن در کتب فقه مشروح است از آن جا «۱۶» و قوف باشد بر آن «۱۷» قوله تعالی: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ، نحویان در رفع او خلاف کردند «۱۸». بهری گفتند: فاعل فعلی محذوف است، و المعنی [أتاكم شهر] [اشاره] «۱۹» رمضان، ----- (۳-۱). همه نسخه بدلها: روز. (۲). فق، مب، مر: دحو الارض. (۴). آج، لب، فق، مر: از. (۵). همه نسخه بدلها است. (۶-۷). همه نسخه بدلها: صوم. [.....] [اشاره] (۸). همه

نسخه بدلها: و صوم الدهر. (۹). آج: در آن را که به منا بوده باشد، لب: در آن میان بود و باشد، مر: در آن میان می‌رود. (۱۰). فق اذن و، معج، وز، آج، لب: بی. (۱۱). معج، وز، آج، لب اول، دب و او. (۱۲). دب، آج را. (۱۳). دب: پاک. (۱۴). همه نسخه بدلها: که در روز به شود. (۱۵). مب: که در روز بالغ شود. (۱۶). آج، لب، فق، مر که. (۱۷). مب: از آن جا طلب کند. (۱۸). دب، آج، لب، فق، مر: کرده‌اند بعضی. (۱۹). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۳ و فزاء و اخفش گفتند: ذلکم أو هی علی معنی تلک الايام شهر رمضان. کسائی گفت: بدل صیام است فی [قوله: کُتِبَ عَلَیْکُمْ] [اشاره] «۱» آیاماً معدودات «۴». ابو عبید «۵» گفت: نصب علی الاغراء است، و ابو عمرو ادغام کرد «را» را در «را» چنان که [مذهب اوست] [اشاره] «۶» در ادغام متجانسین یا متقاربین. و ماه را برای مشهوری و معروفی شهر خواند، و فزاء گفت: اشتقا [ق او من الشهره] [اشاره] «۷» باشد و هی البیاض، و منه شهرت «۸» الشیف اذا سللته. و قوله: «رمضان» در او خلاف کردند. بهری «۹» گفتند [۲۲۴- پ] [اشاره]: [رمضان] [اشاره] «۱۰» نامی از نامهای خداست، از اینکه جا مطلق نگویند رمضان تا شهر با او ضم نکنند، پس معنی «شهر رمضان»، شهر الله «۱۱» باشد «۱۲»، ماه خدای «۱۳»، بیانش قول صادق- علیه السلام- عن آبائه- علیهم السلام- عن رسول الله- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- که او گفت: شهر رمضان شهر الله، ماه رمضان ماه خداست. و انس مالک روایت کند از رسول- علیه السلام- گفت: رمضان مگوی «۱۴» مطلق «۱۵»، و لکن نسبت کنی «۱۶» چنان که خدای کرد فی قوله: شَهْرُ رَمَضَانَ. أصمعی گفت از ابو عمرو «۱۷» که: برای آن «۱۸» اینکه ماه را رمضان خواندند «۱۹» که شتر بچه در او به گرما بریان شدی. بهری دگر گفتند: برای آن که در اینکه ماه سنگها از گرما ----- (۱۰-۷-۶-۳-۲-۱). اساس افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۴. [.....] [اشاره] «۵». مر: ابو عبیده. (۸). مر: اشهرت. (۹). همه نسخه بدلها: بعضی. (۱۱). مب: خدا. (۱۲). مر ماه رمضان. (۱۳). مر: خداست. (۱۴). مر: مگویند. (۱۵). معج، مب: مطلقا. (۱۶). معج، وز: کنید. (۱۷). آج، فق: ابو عمر. (۱۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب اینکه. (۱۹). آج، لب، فق، مب، مر: خوانند. صفحه: ۲۴ تافته شدی «۱»، و «رمضاء» «۲» سنگهای تافته باشد. و گفته‌اند: برای آنش «رمضان» خوانند، لأن الذنوب ترمض «۳» فیه، ای تحرق «۴»، در او گناهان بسوزد. و گفته‌اند: برای آن که دلها در او نصیب گیرد از موعظت و تقوی، چنان که سنگها از حرارت آفتاب نصیب گیرد، و دلها در او تافته شود از ترس خدای چنان که سنگها تافته شود از گرمای آفتاب. خلیل احمد گفت: اشتقاق او از «رمض» است و آن باران خریف بود که عالم را از «۵» گرد تابستان بشوید، همچنین اینکه ماه گناهکاران را از گناه بشوید، چه بزرگوار ماهی است اینکه ماه؟ شهر القران و شهر الاحسان و شهر الرضوان «۶»، تفتح فیه ابواب الجنان، و تعلق فیه ابواب النیران، و تصفد فیه مردة الشیطان، و هو شهر الامان و الايمان. شهر تقبل فیه التفتات و تکثر فیه [الصید] [اشاره] «۷» قات، و تنزل فیه البرکات، و تدفع فیه [الشبهات] [اشاره] «۸». شهر تفتح فیه الابواب، و يدفع فیه العذاب، و یرفع فیه [الحجاب] [اشاره] «۹». شهر یزهر فیه القنادیل، و یتلی فیه التزیل، و یدکر فیه التأویل، و یرفع فیه الجزیل و یرفع فیه الکثیر و القلیل، و یسامح فیه المسافر و العلیل. شهر رمضان فی الشهور مثل القلوب فی الصدور، شهر الصیام فی الايام، مثل الانبیاء فی الانام. در ماه رمضان بیست خصلت است: دو حرمت است، و دو عصمت است، و دو [نعمت] [اشاره] «۱۰» است، و دو رخصت است، و دو کرامت است، و دو بشارت است، و دو برکت است، و دو شب است، و دو هدیه است، [و دو فرحت] [اشاره] «۱۱» است. امیا دو حرمت: حرمت ماه رمضان و حرمت قرآن. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ: ----- (۱). مر: باشد، مب: شود. (۲). همه نسخه بدلها: رمضان. [.....] [اشاره] «۳». مب: یرمض. (۴). مر: یحرق. (۵). مر آن. (۶). همه نسخه بدلها شهر. (۷-۸-۹-۱۰-۱۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۵ اما دو عصمت: یکی «۱» از شیطان، و یکی «۲» از نیران، هر یکی از چیزی. عصمت شیطان، من قوله- علیه السلام: «۳» و یصفد «۴» فیه مردة الشیطان، و عصمت نیران قوله «۴»: و یغلق «۵» فیه ابواب النیران. امیا دو نعمت: فتح الجنان و روح الجنان، درهای بهشت بگشایند و دلها را راحت دهند. امیا دو رخصت: رخصت افطار در حق مسافر و

بیمار. اما دو کرامت: اضافه‌ی الصوم الیه فی قوله: الصوم لی، و: طیب خلوفهم لدیه، یک کرامت آن که روزه را به خود اضافه کرد که روزه مراسم «۶» و من جزا دهم به آن، و کرامت دوم آن که، رسول- علیه السّلام- گفت: بوی دهن روزه دار بنزدیک خدای از بوی مشک خوشتر «۷» است. امّا دو بشارت: ارادت یسر و نفی عسر فی قوله [۲۲۵- ر] [اشاره]: یُریدُ اللهَ بِکُمْ التَّیسَرَ وَ لَا یُریدُ بِکُمْ الْعُسَرَ. امّا دو برکت: برکت نور و برکت سحور، قوله «۸»:- تسحروا فان فی السحور برکت. امّا دو شب: شب بدر و شب قدر. امّا دو هدیه: یکی آن که در آن حال که خفته باشد عبادتش می‌نویسند، دوم آن که خاموشی از او «۹» به تسبیح برگیرند «۱۰»، و هو قوله- علیه السّلام: نوم الصائم عبادةً، و صمته تسبیح، و عمله مضاعف، و دعاءه مستجاب. امّا دو فرجه: یکی بنزدیک افطار «۱۱»، یکی بنزدیک لقای ملک جنّار، و هو قوله- علیه السّلام: «۱۲» للصائم فرحان فرحة عند افطاره و فرحة عند لقاء ربه، گفت: روزه دار را دو خزمی بود: یکی آن جا که روزه گشاید، و یکی آن جا که با پیش خدای ----- (۱).

همه نسخه بدلها: عصمتی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: عصمتی. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: تصفد. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: تغلق. (۶). مب: روزه از برای من است. (۷). مب: خوشبوتر. (۸). همه نسخه بدلها: فی قوله علیه السّلام. (۹). مر: وی را. [.....] [اشاره] (۱۰). مب: خاموشی روزه دار را به تسبیح قبول کنند. (۱۱). دب، مب و. (۱۲). اساس: لقائه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۶ شود به جزا گرفتن. در خبر می‌آید که: بهشت را دری است که به آن در جز روزه داران در «۱» نشوند. چون روزه داران در شده باشند «۲»، بفرماید تا ببندند تا نیز کس «۳» از آن در در نشود. و در خبر است که: چون شب اول ماه رمضان باشد، حق تعالی فرمان دهد تا بادی از زیر عرش بجهد که آن را مبشّره خوانند، بر درختان بهشت آید، اوراق و برگهای درخت بر هم زند، و حلقه‌های «۴» درهای بهشت بجنابند، طیننی و آوازی از آن در بهشت افتد که شنوندگان مانند آن نشنیده باشند. حور العین خویشتن را بیاریند و بر غرفه‌های «۵» بهشت آیند، و ندا می‌کنند: الاهل من خاطب الی الله، کس «۶» هست که ما را خطبت کند «۷» و از خدای تعالی بخواهد! آنکه رضوان را گویند: اینکه چه شب است! رضوان گوید «۸»: یا خیرات حسان، اینکه شب اول ماه رمضان است «۹». حق تعالی فرمود تا درهای بهشت برگشایند و درهای دوزخ در بندند «۱۰» و جبریل را فرمود تا مرده شیاطین را بند برنهد «۱۱» و در قعر دریاها انداخت «۱۲» تا روزه امت محمّد بر ایشان تباہ نکنند «۱۳». سعید مسیب گوید که: سلمان پارسی «۱۴»- رحمه الله- روایت کرد، گفت: رسول- علیه السّلام- در آخر آدینه‌ای از ماه شعبان ما را خطبه کرد، پس از حمد و ثنای خدا گفت: «۱۵» ایها الناس قد اظلمکم شهر عظیم شهر مبارک شهر فیه لیلۃ «خیر من الف شهر، ای مردمان ماهی سایه افگند بر شما عظیم، مبارک ماهی که در او شبی هست بهتر از هزار ماه، ماهی که خدای روزه‌یش بفریضه کرد، و قیام شش سنت کرد، هر که در او «۱۶» تقرّب کند به خدای تعالی به خصلتی از خصال خیر، چنان باشد که در -----

----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر او. (۲). مب: روزه داران به بهشت روند. (۳). معج، وز: تا هر کس. (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: حلقه‌های / حلقه‌های. (۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: غرفه‌های / غرفه‌های. (۶). آج، لب، فق، مب: هر کسی. (۷). آج، لب، فق، مر: خوانند. (۸). آج، لب، فق که. (۹). همه نسخه بدلها برای امت محمّد. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در بستند. (۱۱). همه نسخه بدلها: برنهادند. [.....] [اشاره] (۱۲). همه نسخه بدلها: انداختند. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مر: نکنند. (۱۴). مب، مر: فارسی. (۱۵). همه نسخه بدلها هی. (۱۶). همه نسخه بدلها: در اینکه ماه. صفحه: ۲۷ دگر ماه فریضه‌ای گزارده، و هر که در اینکه ماه فریضه‌ای گزارد، چنان بود که در دگر ماه هفتاد فریضه گزارده. و اینکه ماه صبر است، و صبر را ثواب بی حساب «۱» بود، و ماه مواسات است و ماهی است که روزی مؤمنان در او بیفزایند. ماهی است که اولش رحمت است، و میانش «۲» مغفرت است و آخرش آزادی از آتش دوزخ است. هر کس که روزه‌داری را روزه بگشاید، گناهان او را بیامرزد خدای تعالی، و گردنش از آتش دوزخ آزاد کند، و هم چند آن «۳» مزد که روزه‌دار را بود، او را بود. گفتند: یا رسول الله! هر کسی از ما اینکه قوت ندارد که روزه‌دار را روزه گشاید. رسول- علیه السّلام- گفت [۲۲۵- پ] [اشاره]: خدای تعالی کریم است، اینکه ثواب بدهد آن را که قادر نباشد مگر

بر (۴) شربتی «۵» شیر یا آب سرد. هر کس که روزه‌داری را سیراب کند، خدای تعالی او را از حوض کوثر سیراب کند و شربتی دهند او را که تشنه نشود «۶» تا در بهشت شدن، و چنان باشد که برده‌ای «۷» آزاد کرده «۸»، و هر کس که از «۹» زیر دستان خود در اینکه ماه تخفیف کند، خدای تعالی او را بیامرزد و از آتش دوزخش آزاد کند. چهار خصلت در اینکه ماه به پای داری «۱۰»: دو خصلت خدای را به آن راضی کنی «۱۱»، و هما شهادة ان لا اله الا الله، و الاستغفار. و دو خصلت آن است که شما را از آن گزیر نیست، و آن آن است که از خدای بهشت خواهی «۱۲»، و از دوزخ پناه با او دهی «۱۳» ابو سعید خدری روایت کند که، رسول- علیه السلام- گفت: چون شب اول ماه رمضان باشد، خدای تعالی بفرماید تا درهای بهشت بگشایند، و نیز در نیندند تا به آخر ماه رمضان، و درهای آسمان همچنین. و بفرماید تا درهای دوزخ ببندند، و هیچ بنده نباشد که در شبی از شبهای ماه رمضان نماز کند و الا خدای تعالی او را به هر ----- (۱). همه نسخه بدلها: ثواب بهشت. (۲). مع، وز: میانه‌یش. (۳). دب: هم چنان. (۴). مب: به، دب: به یک. (۵). مع، وز: شربه، دب، لب، فق، مب، مر: شربت. (۶). مر: نباشند. (۷). مب: بنده. (۸). دب: کرده باشد، آج، لب، فق: کرد. (۹). مب: بر. [.....] [اشاره] (۱۰). مع، وز: دارید. (۱۱). کنی کنید، مب: کند. (۱۲). خواهی / خواهید، دب: طلبی. (۱۳). آج، لب، فق، مر: دهید، مب: برید. صفحه: ۲۸ سجده‌ای هزار و هفتصد حسنه بدهد «۱»، و برای او در بهشت خانه‌ای بنا کند از یاقوت سرخ که آن را هفتاد در بود «۲» مرصع به یاقوت. و چون یک روز از ماه رمضان روزه بدارد، خدای تعالی هر گناه که کرده بود بیامرزد و کفارت گناهش «۳» باشد تا با دگر ماه رمضان. و به هر روزی که روزه دارد «۴»، کوشکی در بهشتش بدهند، هر کوشکی را هزار در باشد از زر، و برای او هفتاد هزار فریشته «۵» از بامداد تا شبانگاه استغفار کنند، و به هر سجده‌ای که بکند- اگر در شب باشد و اگر در روز- درختیش بدهند در بهشت که سوار نیکرو از سایه او به صد سال بنرود «۶». انس مالک روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: چون شب اول ماه رمضان باشد، خدای تعالی رضوان را گوید: درهای بهشت را بگشای «۷» و بهشت را بیارای برای روزه‌داران امت محمد، و مالک را گوید: درهای دوزخ «۸» ببند تا با آخر اینکه ماه، و جبریل را گوید: به زمین رو، و مرده شیاطین «۹» را بند کن تا روزه امت محمد را «۱۰» ایشان تباه نکنند. و خدای تعالی در اینکه ماه هر بامداد و شبانگاه آزاد کردگان باشند «۱۱» از آتش دوزخ [از جمله] [اشاره] «۱۲» برده و پرستار. و در هر آسمانی فرشته‌ای از خواص فرشتگان او ندا می‌کند: الا «۱۳» خواننده‌ای «۱۴» است تا [اجا] [اشاره] «۱۵» بت کنند او را الا مظلومی هست تا یاری کنند او را، الا «۱۶» آمرزش خواهی هست تاش «۱۷» بیامرزند، الا [خواننده] [اشاره] «۱۸» ای هست تا مرادش بدهند، و حق تعالی در اینکه ماه ندا می‌کند «۱۹»: بندگان و پرستاران «۲۰» من: ابشروا ----- (۱). همه نسخه بدلها: بنویسد. (۲). همه نسخه بدلها از زر. (۳). دب، آج، لب، فق: گناهانش، مب: گناهان او. (۴). مر خدای تعالی. (۵). مع بر هر دری. (۶). مع: بنه رود/ بنرود، مر: نرود، لب، مب: برود. (۷). مع: بگشاید، وز: بگشایند. (۸). آج، لب، فق را. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مر: شیاطین. (۱۰). همه نسخه بدلها: بر. [.....] [اشاره] (۱۱). مب: خدای را در اینکه ماه بسیاری آزاد کرده باشد. (۱۸-۱۵-۱۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخ بدلها افزوده شد. (۱۳). مب: تا هیچ. (۱۴). مر: خواننده. (۱۶). مب: هیچ. (۱۷). مب: تا او را. (۱۹). همه نسخه بدلها که ای. (۲۰). مر: پرستکاران. صفحه: ۲۹ و اصبروا، بشارت باد شما را، صبر کنی و مداومت کنی که بس «۱» نماند تا مؤنات از شما بردارم، و با رحمت و نعمت «۲» من آیی «۳». چون شب قدر باشد جبریل از آسمان فرود آید با جماعتی فرشتگان، صلوات «۴» فرستد بر هر قائمی و قاعدی که «۵» به ذکر خدای مشغول باشد. انس مالک روایت کند از رسول- علیه السلام- که گفت: اگر حق تعالی آسمان و زمین را دستوری دادی در سخن گفتن، روزه‌داران ماه رمضان را بشارت [۲۲۶-ر] دادندی به بهشت. کعب الاحبار گفت: خدای تعالی وحی کرد به موسی که یا موسی؟ من روزه ماه رمضان بر بندگان خود فریضه «۶» کرده‌ام، هر که او با پیش من آید، و در صحیفه او روزه ده ماه رمضان باشد، او از جمله محسنان بود، و هر که پیش من آید و در صحیفه او بیست ماه رمضان بود او از جمله ابرار باشد، و هر که آید و در صحیفه او سی ماه

رمضان بود، پایه او نزد من از پایه شهیدان برتر بود. ای موسی؟ چون ماه رمضان در آید، من حمله «۷» عرش خود را بفرمایم تا از عبادت خود باز ایستند» (۸) و گوش به دعای روزه‌داران دارند، تا هر گه از اینکه دعا کنند، اینان بر دعای او آمین کنند، که من سوگند یاد کرده‌ام که دعای ایشان رد نکنم. موسی گفت: بار خدایا؟ من در الواح اتمی را می‌یابم که در ماه رمضان برای تو عبادت کنند، تو گناه گذشته ایشان را بیامیزی، ایشان را از اتم من کن «۹»، حق تعالی گفت «۱۰»: ایشان اتم محمداند. موسی گفت: بار خدایا؟ اینکه ماه «۱۱» ماه من کن «۱۲»، حق تعالی گفت: اینکه ماه «۱۳» اتم محمد است، من برای خود برگزیدم، و به تحفه ایشان کردم، و ایشان راست در اینکه ----- (۱). آج، لب، فق، مب: بسی. (۲). همه نسخه بدلها: کرامت. (۳). مب، مر: آئید. (۴). مج، وز: صلات. (۵). مب او. (۶). مج: بفریضه. [.....] [اشاره] (۷). مر: جمله. (۸). مب: بایستند. (۹). مج، وز: کنی، دب: گردان، مب: گردانی. (۱۰). مب: حق تعالی ندا کرد که. (۱۱). دب، مب را. (۱۲). مب: گردان. (۱۳). مب ماه. صفحه ۳۰: ماه از فضل و خیر آنچه هیچ اتم را نیست - و اخبار در اینکه باب بسیار است، و در او کتابها مفرد کرده‌اند. «۱» قوله: الَّذِي أَنْزَلَ فِيهِ الْقُرْآنَ، عَطِيَّةُ «۲» گفت: عبد الله عباس را پرسیدم، گفت «۳» خدای تعالی می‌گوید: شَهْرُ رَمَضانِ الَّذِي أَنْزَلَ فِيهِ الْقُرْآنَ، چون قرآن «۴» ماه رمضان فرود آمد، به دگر ماهها چه آمد! گفت: خدای قرآن در ماه رمضان در شب قدر از لوح محفوظ به آسمان دنیا فرستاد به بیت العزّة، آنکه جبریل - علیه السلام - از آن جا نجم نجم می‌آورد به حسب حاجت و مصلحت در بیست [و سه] [اشاره] «۵» سال، و ذلك قوله تعالی: فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ «۶». داود بن ابی الهند «۷» گفت: شعبی را پرسیدم، هم اینکه سؤال گفت: بلی قرآن به اوقات متفرقه آمد، جز که جبریل - علیه السلام - هر ماه رمضان آنچه در جمله سال آورده بودی با رسول - علیه السلام - معارضه کردی، آنچه خدای تعالی خواستی محو کردی و آنچه خواستی اثبات کردی، فذلك قوله: يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ «۸». أبو ذر غفاری روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: خدای تعالی صحف ابراهیم در ماه رمضان فرستاد - سه روز گذشته «۹»، و در ماه رمضان شش روز گذشته توریت به موسی فرستاد، و انجیل به عیسی در ماه رمضان فرستاد - سیزده روز گذشته «۱۰»، و زبور به داود در ماه رمضان فرستاد [هژده] [اشاره] «۱۱» روز گذشته، و قرآن در ماه رمضان فرستاد - بیست و چهار روز گذشته «۱۲». وجهی دگر آن است که: أَنْزَلَ فِيهِ الْقُرْآنَ را [معنی آن است] [اشاره] «۱۳» که: بدیء بانزاله فی شهر رمضان، ابتدای انزالش در ماه رمضان بود، چنان که یکی از ما گوید: من فردا به حج می‌روم و [باشد که به دو ماه] [اشاره] «۱۴» آن جا رسد، و لکن معنی آن باشد که: ----- (۱). دب: کتابها فرموده‌اند، مر: کتابها مقرر کرده‌اند. (۲). همه نسخه بدلها: عطیة بن الاسود. (۳). دب: گفتم: آج، لب، فق، مب، مر: که. (۴). همه نسخه بدلها به. (۱۴ - ۱۳ - ۵). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۵. (۷). همه نسخه بدلها: داود بن الهند. [.....] [اشاره] (۸). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۹. (۹). فق، مب، مر بود. (۱۲ - ۱۰). دب، فق، مب بود. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد، مب: هیجده، مر: هیژده. صفحه ۳۱: ابتدا فردا می‌کنم شدن به حج «۱» را، همچنین گفت: در ماه رمضان فرستاد «۲»، یعنی ابتدا [در ماه رمضان] [اشاره] «۳» کردند. آنکه قرآن را وصف کرد به آن که در او بیان است، گفتند: «هدی» به معنی لطف است، و گفتند: به معنی دلالت است «۴»: «هدی للناس» من الضلالة، رهنمای مردمان است از ضلالت، کأنه قال: فيه الدلالة على بطلان الضلالة، فيه هدی مانع عن ردی، و محتمل است [اینکه لفظ] [اشاره] «۵» لطف را و بیان را و دلالت را، چه در او بیان حلال و حرام و شرایع و احکام است. و بیّنات، جمع بیّنه و آن حجت باشد، [برای آن که بیّن] [اشاره] «۶» و پیدا کننده بود، و از اینکه جا گواه را «بیّنات» گویند که قول او در شرع حجت باشد مدعی را بر مدعی علیه. من الهدی، [محتمل است اینکه وجوه را] [اشاره] «۷»، [۲۲۶ - پ] [اشاره]. وَ الْفُرْقَانِ، فرق کردن از میان حق و باطل. و کلام در «فرقان» و «قرآن» و معانی و تفسیر او رفته است، و نیز وجوه «هدی» و اقسام و معانی او گفته شده است بیش از اینکه معنی ندارد باز گفتن. از جمله فضایل و مناقب ماه رمضان آن است که خدای تعالی قرآن در او فرستاد که طریق شرع است و بیان کننده حلال و حرام است. قوله: فَمَنْ شَهِدَ

مِنْكُمْ الشَّهْرَ فَلْيَصِيْمَهُ، در شاد حسن بصری (۸) خواند: «فلیصمه» به کسر «لام»، و باقی قراء به «۹» تسکین «لام» خوانند، و چون متصل نبود، «لام» جز متحرک نشاید به کسر، چنان که شاعر گفت: لتجمع خزاعه ما فرقت

من الناس من بعد إقلالها چون پیش او حرفی باشد در او دو وجه روا بود: کسر «۱۰» و سکون. و آنچه در پیش او باشد یا «واو» بود یا «فا»، یا «ثم» چنان که: ----- (۱). مب، رفتن به حج. (۷-۶-۵-۲). همه نسخه بدلها: فرستادند. (۳). همه نسخه بدلها فیه. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها چنین. (۹). همه نسخه بدلها: تخفیف و. (۱۰). همه نسخه بدلها: و آن کسر بود. صفحه: ۳۲ ثم لَيَقْضُوا تَفْتَهُمْ وَ لَيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ «۱» ... و کقوله: فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ «۲». و اینکه «لام» امر است، غایب را به اینکه امر کنند. و از جمله عوامل «۳» جزم است «۴»، و معنی لیفعل زید آن باشد که: بگو زید را تا اینکه کار بکنند، و بفرمای زید را و باید تا زید چنین کند. حق تعالی گفت: هر که در ماه رمضان حاضر آید، و معنی آن که ماه رمضان به او در آید و او را در یابد، بگو تا روزه دارد «۵»، یا باید که روزه دارد، یا از حق او آن است که روزه دارد. علما خلاف کردند در معنی آیت، بهری گفتند: مراد آن است که هر که «۶» اینک ماه بدو «۷» در آید، و او عاقل و بالغ و تن درست و مقیم «۸» باشد روزه دارد، و اینکه قول بیشتر فقهاست از اهل بیت، و مذهب بو حنیفه و شافعی است و اصحاب ایشان. بهری «۹» دگر گفتند: هر که در اول ماه رمضان مقیم باشد، واجب بود «۱۰» بر او که «۱۱» ماه تمام روزه دارد، سواء اگر در میانه «۱۲» سفر کند و اگر نه «۱۳». و اگر در میانه ماه او را سفری پیش آید، در سفرش روزه باید داشتن، و اینکه قول نحعی و سدّی و قتاده است و مذهب ابن سیرین و عبیدة السّلمانی است. و از امیر المؤمنین علی «۱۴» در اینکه روایتی آوردند، و مذهب درست قول اول است و عامّه علما و مفسران، دلیل [بر] [اشاره] «۱۵» صحّت او از ظاهر قرآن «۱۶» قوله: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ، و اینکه «لام» تعریف عهد است، اشارت به جمله ماه، و ایشان چنان می نمایند که معنی آن است که: من «۱۷» شهد منکم «۱۸» اول الشَّهْرِ فلیصمه کله، و اینکه عدول است از ظاهر. ----- (۱). سوره حج (۲۲) آیه ۲۹. (۲). سوره قریش (۱۰۶) آیه ۳. (۳). همه نسخه بدلها: حروف. [.....] [اشاره] (۴). همه نسخه بدلها و عمل جزم کند. (۵). مب: روزه گیرد. (۶). مب را که. (۷). دب: با او. (۸). دب: مستقیم. (۹). همه نسخه بدلها: و بعضی. (۱۰). معج، وز، شد، لب، مب: باشد. (۱۱). مب: آن. (۱۲). مب: خواه که در میانه ماه. (۱۳). مب: یا نکنند. (۱۴). همه نسخه بدلها علیه السلام. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۶). مب کنند. (۱۷). لب، فق، مب، مر: فمن. [.....] [اشاره] (۱۸). دب الشَّهْر. صفحه: ۳۳ دگر آن که: اگر به اول بر او واجب شود «۱»، و آخر به عذر سفر او را روزه نشاید گشادن، باید که آن کس که به اول ماه تن درست باشد «۲» در میانه «۳» بیمار شود، «۴» او را نیز روزه نشاید گشادن حملا- علی المسافر، و اینکه خلاف اجماع است. دگر آن که: حق تعالی اینکه عموم فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ را تخصیص کرد بقوله: وَ مَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ، و الا اینکه تکرار را فایده نباشد. دگر آن که: حق تعالی مریض و مسافر را در یک قرن «۵» آورد، گفت: هر که بیمار باشد یا مسافر، جمع کرد میان ایشان در وجوب افطار او «۶» در رخصت افطار، علی خلاف بین الفقهاء، تفریق کردن میان ایشان در بعضی احکام بی دلیل وجهی ندارد. دگر آن که: عبد الله عباس روایت کرد که، رسول- صلی الله علیه و آله- عام الفتح در ماه رمضان از مدینه بیرون آمد، چون به «۷» کدید رسید روزه بگشود. [و شریک] [اشاره] «۸» روایت کرد از ابو اسحاق که: ابو میسره در ماه رمضان بیرون آمد، چون به پل «۹» رسید آب بخواست و باز خورد، و شعبی [۲۲۷-] ر] در ماه رمضان سفر کرد به باب العجر روزه بگشاد. آنکه حق تعالی حدیث بیمار و مسافر تکرار کرد- برای تخصیص عموم که: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ «۱۰»، اینکه قول آنان است که گفتند: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ ناسخ نیست اینکه آیت را و اینکه حکم را که: وَ عَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ- چنان که بیان کردیم از تخیر. و آنان که گفتند «۱۱»: آیت ناسخ است، آن آیت را گفتند: اینکه تکرار برای آن کرد تا کسی گمان نبرد که اینکه آیت چنان که

ناسخ است حکم شیخ و عجز و حامل و ----- (۱). مع، وز، آج، لب: شد. (۲). مر و. (۳). مب: و در آخر ماه. (۴). همه نسخه بدلها باید که. (۵). اساس: قرق، دب: فرق، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). لب، فق، مب، مر: واو. (۷). آج: افتادگی دارد، لب، مب، مر پل رسید آب بخواست و باز خورد. (۸). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). آج: ندارد، مع، وز، دب، لب، فق، مب: بیل، مر: به پل. (۱۰). همه نسخه بدلها کرده باشد. (۱۱). همه نسخه بدلها اینکه. صفحه: ۳۴ مریع را باید تا ناسخ باشد حکم بیمار و مسافر را. پس اینکه تکرار برای آن کرد تا بدانند که اینکه حکم بر جای خود است در حق بیمار و مسافر. و بیان کردیم که: خدای تعالی چنان که به مرض افطار واجب کرد، به سفر همچنین کرد برای آن که به نفس سفر ایجاب قضا کرد- و لا- قضاء الّا بعد الافطار فایجاب القضاء ایجاب للافطار (۱). اگر گویند: در آیت محذوفی هست، و تقدیر آن که: فافطر فعلیه عدّه، گوئیم: اینکه زیادتی باشد در ظاهر قرآن من غیر دلیل. اگر گویند: نه در آیت حج آن جا که گفت: فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ [اشاره] (۲) «سَلَّمَ مَا (۴)» گوئیم: بلی چنین است، و لکن آن جا دلیل هست و آن اجماع است، و اینکه جا دلیل نیست- فافترق الامران. خلاف کردند در حدّ آن بیماری که با آن افطار شاید کردن. بهری گفتند: بیماری (۵) باشد اندک و بسیار. حسن بصری و ابراهیم نخعی گفتند: هر بیماری که با آن نماز نتواند (۶) کردن بر پای، آن جا افطار باید کردن و چون نماز تواند کردن بر پای، افطار نشاید کردن. عطاردی گفت: در نزدیک این سیرین شدم در ماه رمضان نان می خورد، گفتم: چرا! گفت: انگشتم درد می کند، مذهب ما و مذهب شافعی آن است که هر (۷) بیماری که داند با آن بیماری زیاده شود، و روزه زیان دارد بیماری را افطار باید کردن، از هر نوع که باشد، اگر در تن باشد، و اگر در اطراف، و اگر در (۸) چشم باشد ----- (۱). همه نسخه بدلها: الافطار. (۲). اساس: ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. [.....] [اشاره] (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: هر بیماری که. (۶). وز، دب، لب، فق، مر: نتواند، مب: نتوان. (۷). وز، آج، لب: هر که. (۸). همه نسخه بدلها: درد. صفحه: ۳۵ یا درد دندان (۱)، [و اعتبار به اینکه] [اشاره] (۲) است که گفته شد: بَلِ الْإِنْسَانِ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ (۳). و حکم مسافر و روزه و افطار او و اختلاف فقها در او گفته شد. [فلا وجه لإعادته] [اشاره] (۴). و قوله: يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ، ابو جعفر یزید بن القعقاع در همه قرآن «عسر» و «یسر» خواند به ضم (۵) «سین»، و باقی قراء به اسکان «سین». و ابو بکر و رويس خوانند: «و لتكملوا العدة» به تشدید «میم»، من التكمیل، و باقی قراء به تخفیف «میم» من الاكمال. خدای- جلّ جلاله- تذکیر فضل و نعمت خود کرد بر بندگان، و آن که او به ایشان نیکو [نظر تراست از آن که] [اشاره] (۶) ایشان به خود، و آن که او به ایشان خیر به (۷) خواهد از آن که ایشان به خود، می گوید: من به شما خواری و آسانی (۸) و راحت خواهم، رنج و دشواری (۹) نخواهم، ای عجب در سرای دشواری (۱۰) به تو خواری (۱۱) خواست، در سرای خواری به تو کی دشواری (۱۲) خواهد، در سرای محنت به تو منحت خواست. در سرای منحت کی به تو محنت خواهد! چون اینکه است که گفت، پس در آیت دلیل ظاهر است بر بطلان مذهب جبر. و آن که خدای به بنده کفر خواهد [و عقاب و مضرت] [اشاره] (۱۳) [۲۲۷-پ] خواهد، اگر گوید که: او مالک الملک است، آن کند که خواهد، گوئیم: بلی؟ مالک الملک است، آن کند که او خواهد، و لکن مالک الملکی حکیم است، نه مالک الملکی سفیه است، آن کند که او خواهد و لکن آن خواهد که در او برآزد، نه آن که در تو با همه معیوبیت نبرآزد (۱۴). حسن بصری در نزدیک رابعه عدویّه شد تا او را پیرسد از رنجی که رسیده بود او را، گفت: یا رابعه چونی! گفت: چنانم کم (۱۵) او می دارد. گفت: چونت می دارد! گفت: چنان که او می خواهد. گفت: چون می خواهد! گفت: چنان که در او برآزد (۱۶)، ----- (۱). همه نسخه بدلها: در دندان. (۲-۴-۶-۱۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره قیامت (۷۵) آیه ۱۴. (۵). همه نسخه بدلها: تحریک. (۷). مب: بهتر. (۸). همه نسخه بدلها: آسایش (۹). دب، آج، لب، فق، مر: دشواری. (۱۰-۱۲). مع، وز: دشواری. [.....] [اشاره] (۱۱). دب، مب:

آسانی. (۱۴). آج، لب، فق، مر: نپردازد. (۱۵). آج، لب، فق: چنانکم. (۱۶). آج، لب، فق، مب، مر گفت. صفحه: ۳۶ شرم نداری او در حق تو آن می گوید از نیکی که در تو نبرازد «۱» و لایق تو نباشد، تو در حق او آن می گویی از بدی که در او نبرازد، آنچه در حق تو بگویند به راست تو را موافق نیاید، به دروغ در حق او آن مگوی، چو در سفر دنیا به تو آسانی خواست «۲»، در سفر قیامت که صعبت است به تو کی دشواری خواهد! به خلاف عقل خود بر میا، و مخالفت عدل مکن، که مخالفت عدل مخالفت عقل باشد، «و من خالف عقله فقد خان نفسه»، و هر که چنین کند با خود خیانت کرده باشد، انصاف خود با خود بده، بنگر تا حق تعالی چگونه می گوید که من چه خواهم و چه نخواهم، [یک جا] [اشاره] «۳» گفت: مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَ لَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ «۴» ...، دگر جا گفت: وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ «۵»، وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ «۶»، دگر جا گفت: يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سَبِيلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ «۷» وَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ - الْآيَةُ، يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ «۷» ...، إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا «۸» الی ما لا- یحصی من الایات. اینکه آن است که او خواست و تو از او نفی کردی آنچه تو خواستی، و بدو حوالت کردی بیش از اینکه است، منها قوله «۹»: يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ «۱۰» ...، يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ «۱۱». اینکه ابا «۱۲» در حق او به چه تفسیر خواهی کردن! [بر حقیقت] [اشاره] «۱۳» سر با زدن «۱۴» و گردن نهادن و امتناع کردن، اینکه کنایات چون محقق «۱۵» کنی، مصور نشود در حق او، جز [اشاره] «۱۶» به کراهت تفسیر «۱۷» نتوان دادن علی احد القولین، و تو در حق او کراهت ----- (۱).

آج، لب، فق، مب، مر: برآزود، دب: در تو نخورد. (۲). آج، لب، فق، مر: ساخت. (۱۶-۱۳-۳). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۶. (۵). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۳۱. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۸. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۲۶ تا ۲۸: آج، لب، فق قوله. (۸). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۳. (۹). دب، مر تعالی. (۱۰). سوره صف (۶۱) آیه ۸. [.....] [اشاره] (۱۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۲. (۱۲). مر: آیات، مب: آیا. (۱۴). کذا، در اساس، وز، لب: سربازدن/ سرباز زدن. (۱۵). دب: متحقق. (۱۷). مب آن. صفحه: ۳۷ اثبات نکنی و او در حق خود می گوید: وَ لَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ «۱» ...، چه اگر مرید الذات گویی و اگر مرید به ارادتی قدیم اثبات کارهی صورت نبندد [علی اصول] [اشاره] «۲» لکم، دگر گفت: يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَ قَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَ يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضَيِّقَ لَكُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا «۳»، إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ وَ يَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ عَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ «۴». هر چه او به تو حوالت کرد تو به ارادات او حوالت کردی، و هر چه به خود حوالت کرد تو از او نفی کردی، اقلب و قد اصبت، بر گردان «۵» تا مصیب باشی، فان لم تقلب قلبت [۲۲۸-ر] و اذا قلبت فقد اصبت، چه اگر جهد نکنی تا مصیب باشی ترسم که مصاب باشی، [چه عجب مردی که به اختیار شکر رها کنی و به جبر طالب صاب «۶» باشی؟] [اشاره] «۷» پس مثال تو چنان باشد که شاعر گفت: جناب تجنباہ لیس بمجذب

و بحر تخطیناه لیس بمرزم و منهل ماء قد ترکناه خلفنا

زلالا و بعناه بشربه علقم و لم أر مثلی ما یفارق جنه

و یقرع بالتطفیل باب جهنم به بهشت خوانده در نروی که: وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ «۸» ...، و خود را به طفیل به دوزخ در اندازی که: وَ لَقَدْ دَرَأْنَا لِيَجْهَنَّمَ «۹»، اینکه احوال چنین است، و زمام الاختیار بیدک «۱۰»، آنچه خواهی برای خود اختیار می کن. قوله: وَ لَتَكْمَلُوا الْعِدَّةَ، اهل معانی خلاف کردند در آن که اینکه «واو» عطف بر چیست! و اینکه «لام» غرض به «۱۱» چه متعلق است! فزاء گفت: غرض متعلق است در کلام به محذوفی، و تقدیر چنین است که: و لتكملوا العدة شرع ذلك و ارید -----

----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۴۶. (۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳).

سوره نساء (۴) آیه ۶۰. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۹۱ (۵). دب: بگردان. (۶). معج: طاب، با توجه به ضبط وز و دیگر نسخه بدلها و معنی کلمه آورده شد، آج روی کلمه با خطی متفاوت از متن آمده است «صبر». (۸). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۵. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹. (۱۰). مر: و زمام اختیار به دست تو است. [.....] [اشاره] (۱۱). مر: بر. صفحه: ۳۸ منکم، برای آن تا عدد تمام کنی اینکه حکم مشروع کردند و از شما درخواستند، گفت: مثال اینکه چنان است که حق تعالی در قصه ابراهیم گفت: وَ كَذَلِكَ نُرِي اِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ (۱)، معنی آن است که: و لیکن (۲) من الموقنین اربانه ذلک، برای آن (۳) تا او از جمله موقنان باشد آن آیات با او نمودیم، زجاج گفت: معطوف است و متعلق به معنی آیت متقدم، برای آن که معنی اینکه آیت که: يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَ لَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ...، آن است که: فعل الله ذلک بکم لیسهل علیکم. آنگه اینکه را بر آن عطف کرد، وَ لِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ، یعنی اینکه ارادت یسر و نفی ارادت عسر برای آن بود تا کار بر شما آسان کند، و تا شما عدد ماه تمام بداری. در اینکه عدد خلاف کردند. بهری گفتند: مراد عدد ماه است تا عدد ماه تمام نگاه داری. قولی دیگر آن است که تا عدد ایامی که در بیماری و سفر روزه گشاده باشی نگاه داری به تمام و کمال تا قضا (۴) کنی آن را به مانند آن، و اینکه قول بیشتر مفسران است، و در آیت دلیل نیست نزد اصحاب عدد بر قول اول که گفتیم از بعضی مفسران، برای آن که خدای تعالی گفت: تا عدد نگاه داری و تمام بکنی (۵). و بر قول [اول که گفتند] [اشاره] (۶) عدد راجع است با ماه، اگر مراد عدد ماه است، ماه عبارت بود یک بار از سی روز و یک بار از بیست و نه روز، و در هر دو [مستعمل است] [اشاره] (۷) و استعمال ایشان یک لفظ را در دو معنی یا (۸) بسیاری معانی ظاهر استعمال دلیل حقیقت کند، چون لفظ [«قرو» و «شفق»] و بیان [اشاره] (۹) اینکه مستقصی در جای خود بیاید- ان شاء الله. قوله: وَ لِيُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُم، در او دو قول گفتند: قولی آن که تا [خدای را تعظیم] [اشاره] (۱۰) کنی و اجلال، بر آن هدایت و بیان که شما را کرد در دین، و توفیق که داد در روزه ماه رمضان، و تخصیص که [کرد شما را به اینکه] [اشاره] (۱۱) ماه، دون ----- (۱). سوره انعام (۶) آیه ۷۵. (۲). معج، وز: و لتکون. (۳).

همه نسخه بدلها که. (۴). دب: و اقضا. (۵). مب: تمام کنید. (۱۱-۱۰-۹-۷-۶). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها بجز مر: با. صفحه: ۳۹ سایر امم. و بیشتر علما گفتند: مراد تکبیر شب عید است عقیب چهار نماز: شام و خفتن و بامداد و نماز عید (۱) فطر بگوید: الله اکبر الله اکبر لا اله الا الله و الله اکبر و لله الحمد علی ما هدانا و له الشکر علی ما اولانا، [و بنزدیک] [اشاره] (۲) شافعی: الله اکبر، سه بار باید گفتن از آنگه که ماه بینند (۳) تکبیر کنند (۴) تا آنگه که امام به نماز عید بیرون آید [۲۲۸-پ] [اشاره]. [چون امام] [اشاره] (۵) به در آید، به تکبیر او تکبیر باید کردن (۶) و در عید اضحی عقیب ده نماز در شهرها، و (۷) پانزده نماز در منا اولش نماز پیشین (۸)، و آخرش آنگه که (۹) عدد تمام شود (۱۰). مسأله (۱۱) چند در احکام روزه با اختلاف فقها که گفته نشده است آن جا (۱۲): بدان که قضای ماه رمضان هم متتابع روا بود هم متفرق، و متابع اولتر بود، و مذهب شافعی و مالک هم چنین است، و مذهب اهل عراق آن است که: او مخیر است، و ترجیحی نگفتند هر که او روزه ماه رمضان تباه کند به جماع، قضا و کفارت واجب بود او را، و مذهب ابو حنیفه و شافعی هم اینکه است، و کفارت مرتب است بنزدیک ما و ابو حنیفه و شافعی، و بنزدیک مالک مخیر است، و بعضی اصحاب ما چنین گفتند. و آن کس که روزه به اکل و شرب تباه کند، بنزدیک ما قضا و کفارت واجب بود او را، و بنزدیک ابو حنیفه و مالک. شافعی گفت: بر او قضا بود، کفارت نبود، و چون به نسیان کند اینکه افطار بر او هیچ نباشد عندنا و عند عامه الفقهاء (۱۳). و مالک گفت: بر او قضا بود، و هر که او جنب در روز آید (۱۴) بقصد، بی ضرورتی، قضا و کفارت لازم آید او را. ابن حنی گفت: بر او قضا بود بر سبیل استحباب، و جمله فقها گفتند: بر او هیچ نباشد (۱۵) اگر قی بر او غلبه کند بر او هیچ نباشد، اگر قصد کند تا بر آرد بر او قضا بود. -----

----- (۱). همه نسخه بدلها در عید. (۵-۲). اساس افتادگی دارد، با توجه به معج افزوده شد. (۳). دب، آج،

لب، فق، به بینند، مب: به بیند. (۴). مر: گویند. (۶). همه نسخه بدلها هذا عند الشافعی. (۷). همه نسخه بدلها عقیب. [.....] [اشاره] (۸). مب عید بود. (۹). دب، فق، مر: آن که. (۱۰). دب: کند. (۱۱). وز، آج، لب: مسئله‌ای. (۱۲). مب، مر: اینکه جا. (۱۳). مر: نزد ما و نزد عامه فقها. (۱۴). مر: جنب آید در روزه. (۱۵). دب و. صفحه: ۴۰ ابو حنیفه و مالک و شافعی هم اینکه گفتند، و اوزاعی گفت: ابو حنیفه و مالک و شافعی هم اینکه گفتند، و اوزاعی گفت: اگر بی قصد او باشد قضاست بر او، و اگر بقصد کند قضا و کفارت. و هر که او چیزی نا خوردنی چون سنگی ریگی و مانند اینکه فرو برد بقصد بر او قضا و کفارت باشد نزدیک ما و مالک و اوزاعی، و اهل عراق گفتند: بر او قضا بود بی کفارت (۱). ابن حنی گفت: بر او نه قضا بود (۲) نه کفارت. و اما دیوانه و مغمی علیه چون جمله ماه چنین باشند پس از آن بهتر شوند، برایشان نه قضا بود (۳) نه کفارت، برای آن که ایشان به فقد عقل از (۴) تکلیف خارجند، و اوزاعی همچنین گفت (۵)، و اهل عراق در مجنون گفتند: بر او قضا نیست اگر همه ماه دیوانه باشد، و اگر در میانه (۶) ماه به شود جمله ماه را قضا باید کردن. و در مغمی علیه گفتند: حکم او حکم بیمار است، و شافعی هم اینکه گفت در مغمی علیه، و گفت: بر دیوانه قضا نیست به هیچ وجه. اما آبستن و شیر دهنده و مرد سخت پیر، حکم ایشان بگفتیم که نزدیک ما چیست، و اهل عراق گفتند: برایشان قضا بود و کفارت. و صدقه نباشد بر ایشان، [همچنین] [اشاره] (۷) که در بیمار (۸) گفتند، اعنی در حامل و مرضع. و مالک در حامل گفت (۹): بر او قضاست بس، و در مرضع گفت: قضا باز دارد، [به] [اشاره] (۱۰) هر روز مدی طعام بدهد. و شافعی گفت: هر دو را قضا بود و فدیة به مدی طعام (۱۱)، و اینکه قول موافق مذهب ماست، و قولی دگر هست شافعی را مثل قول مالک (۱۲)، مرد پیر که روزه نتواند داشتن روزه بگشاید و به هر روز نیم صاع طعام بدهد، نزدیک اهل عراق، و اینکه موافق مذهب ماست، و شافعی گفت: هر روزی را مدی دهد، و اینکه نیز موافق مذهب ماست (۱۳)، چون از نیم صاع عاجز باشد (۱۴). و مالک گفت: افطار ----- (۱-۲). دب، آج، لب، فق، مب و. (۳-۴). همه نسخه بدلها جمله. (۵). همه نسخه بدلها: اوزاعی، را موافق است در اینکه مسأله. (۶). دب، مر: میان: مب: نیمه. (۷-۱۰). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آج، لب، فق، مب: بیماری. [.....] [اشاره] (۹). لب، فق که. (۱۱). همه نسخه بدلها: بمد من طعام. (۱۲). همه نسخه بدلها و در هر. (۱۳). وز: ما نیست. (۱۴). مب: آید. صفحه: ۴۱ کند و لا شیء علیه. قوله عز و علا:

[سوره البقره (۲): آیات ۱۸۶ تا ۱۸۹]

[اشاره]

وَ إِذَا سَأَلْتَكِ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ (۱۸۶) أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۱۸۷) وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدُلُّوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۱۸۸) يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا التِّيْوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأَتُوا التِّيْوتَ مِنْ أَوْبَاهِهَا وَانْقُوا لِلَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۱۸۹) [۲۲۹- ر] [اشاره]

[ترجمه]

[و چون] [اشاره] (۱) پرسند تو را بندگان من از من، من نزدیکم پاسخ کنم دعای (۲) خواننده را چون بخواند مرا گو اجابت کنی مرا

و بگروی به من تا همانا رشید شوید» (۳). حلال کردند شما را در شبهای روزه نزدیکی «۴» با زنانان، ایشان پوشش شما را و شما پوشش ایشان «۵»، دانست خدای که شما بودید خیانت کردید «۶» نفسهای خود را، توبه پذیرفت بر شما و عفو کرد از شما، اکنون نزدیکی کنید «۷» ایشان را و طلب کنید «۸» آنچه خدای نوشت شما را، و بخورید «۹» و بیاشامید «۱۰» تا پدید آید شما را رسن سفید «۱۱» از رسن سیاه از صبح، پس تمام کنید «۱۲» روزه تا به شب و نزدیکی نکنید ایشان را «۱۳» و شما معتکف «۱۴» در مسجدها، اینکه حدهای خداست پیرامن «۱۵» آن مگردید «۱۶»، همچنین بیان بکند خدای آیتهاش برای مردمان تا ایشان پرهیزگار شوند. ----- (۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معنای افزوده شد. (۲). آج، لب، فق: دعوت. (۳).

آج، لب، فق: شوی / شوید. (۴). مع، وز: نزدیک. (۵). آج، لب، فق: ایشانی / ایشانید. (۶-۸). آج، لب، فق: کردی / کردید. (۱۲-۷). آج، لب، فق: کنی / کنید. (۹). آج، لب، فق: بخوری / بخورید. (۱۰). وز: باز خورید، آج، لب، فق: باز خوری. [.....] [اشاره] (۱۱). وز، آج: سپید. (۱۳). آج، لب: نکنی با زنان. (۱۴). مع، وز، آج، لب: شوی. (۱۵). وز، لب: پیرامن. (۱۶). وز: مگر وید. صفحه ۴۲: و مخوری مالهایتان میان شما به ناحق، و فرو گذاری «۱» آن را به حاکمان تا بخوری «۲» [بهره] [اشاره] «۳» از مالهای مردم به بزه، و شما دانی. می پرسند تو را از ماههای [نو] [اشاره] «۴»، بگو که آن وقتهاست مردمان را و حج را، و نیست نیکوی به آن که در خانه‌ها شوی از پشتهای آن، و لکن نیکوکاری «۵» آن است که از خدای بترسی و آید به خانه‌ها «۶» از درهای آن، و بترسید «۷» از خدای تا همانا شما ظفر یابید «۸». قوله تعالی: وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که جهودان گفتند: یا محمد؟ خدای دعای ما چگونه شنود! و تو می گویی از اینکه جا تا به آسمان پانصد ساله راه است، و کثافت هر آسمانی پانصد ساله راه، و همچنین هفت آسمان است، خدای تعالی «۹» آیت فرستاد. حسن بصری گفت: سبب نزول آیت آن بود که مردی بیامد و رسول را گفت [۲۲۹-پ] [اشاره]: یا رسول الله؟ اقرب ربنا فنناجیه أم بعيد فننادیه، خدای ما به ما نزدیک است تا با او مناجات کنیم! یا دور است تا به آواز بلندش خوانیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: یا محمد؟ چون بندگان تو را از من پرسند. در آیت حذفی و اضماری هست «فقل لهم»، بگو ایشان را که من نزدیکم نه به مسافت بل به علم و قدرت آنچه تو از من دور پنداری از روی عالمی من به آن نزدیکم، چنان دانم که آن کس که «۱۰» نزدیک «۱۱» باشد، و آن که از من بگریزد و دور شود گمان برد که از من دور است، او در قبضه قدرت من است، چنان که از شما یکی کسی را در دست «۱۲» -----

----- (۱). مع، وز: گیارید. (۲). آج، لب، فق: تا نخوری. (۳-۴). اساس: ندارد، از معنای افزوده شد. (۵). مع، وز، آج، لب، فق: نیکوی. (۶). اساس: بخانها/ به خانه‌ها. (۷). آج، لب: بترسی / بترسید. (۸). مع، وز، آج، لب و بقا اینکه چهار آیت است. (۹). مب، مر اینکه. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: چنان که آن کس که [.....] [اشاره] «۱۱». مب من. (۱۲). دب: چنان که یکی از شما کسی را دوست. صفحه ۴۳: پس مراد به قرب نه قرب مسافت است که آن از صفات اجسام است، بر خالق اجسام روا نبود او خالق مکان است، و خالق مکان در مکان نباشد، «کان و لا مکان فخلق المكان و لم یتغیر عما کان». در خبر می آید که: در عهد بعضی صحابه خبری از احبار جهودان بیامد و از او پرسید که: اخبرنی عن الله اینکه هو، مرا «۱» خبر ده تا خدای کجاست! او گفت: فی السماء علی العرش، در آسمان است بر عرش. جهود گفت: فأری الارض منه خالی، پس زمین از او خالی باشد، و او در مکانی بود دون مکانی؟ گفت: اینکه کلام زنادقه است، دور شو از پیش من، و الا بفرمایم تا گردنت بزنند. جهود بیرون آمد و بر اسلام استهزا می کرد. امیر المؤمنین «۲» - علیه السلام - از پیش او برفتاد «۳»، گفت: یا اخا الیهود؟ به من رسید آنچه پرسیدی و آنچه جواب «۴» دادند. جواب از من بشنو، گفت: بگو. گفت: «این» عبارت باشد از مکان، و کان الله و لا مکان، و خدا بود و مکان نبود. این الاین فلا- این له، مکان به مکان کرد و او را مکان نیست، «۵» جل ان یحویه مکان و هو فی کل مکان بغیر مماسه و لا مجاوره محیط علما بما فیها و لا یخلو شیء منها من تدبیره، او از آن متعالی است که در مکانی باشد، و هیچ مکان از او خالی نیست نه به مماسه «۶» و مجاورت، بل به معنی علم، و من خبر دهم تو «۷» را به آنچه در کتاب شما هست، اگر بدانی که من راست می گویم

ایمان آری! گفت: بلی. گفت: نه در توریت هست که روزی موسی - علیه السلام - نشسته بود، چهار فرشته بر «۹» او حاضر شدند. موسی از ایشان پرسید که: من این اقبلتم! یکی گفت: از اقصی مشارق «۱۰» زمین می آیم من عند الله. و یکی گفت: من از اقصی مغارب زمین می آیم من عند الله، و یکی گفت: از آسمان هفتم می آیم من عند الله، و یکی گفت: از زمین ----- (۱). همه نسخه بدلها: گفت مرا. (۲). فق علی، مب علی بن ابی طالب. (۳). دب: فرا او رسید، فق: در پیش او افتاد، مب: بدو دچار شد. (۴). همه نسخه بدلها: جوابت. (۵). مع، وز، لب، فق، مب، مر: یخلوا. (۶). همه نسخه بدلها و نهبه. (۷). مع: شما. (۸). آری / آرید. (۹). مع، وز: پیش، مر: نزد. (۱۰). دب: شرق. صفحه: ۴۴ هفتم می آیم من عند الله. موسی - علیه السلام - گفت: سبحان من لا یخلو «۱» منه مکان و لا- یکون الی مکان اقرب منه الی مکان. جهود گفت: گواهی دهم که حق آن است که تو می گویی، و تو به جای پیغمبر اولیتری از دیگران. قرب در حق قدیم تعالی به اینکه معنی باشد. قوله: أُجِيبَ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ «۲»، دعای دعا کننده را اجابت کنم چون مرا بر خواند. اگر چه در ظاهر کلام شرط مصلحت نیست، اما قول «۳» در ضمن کلام به مصلحت مشروط باشد، اگر صلاح دانم تا سؤال سایل را ماده منقطع شود، که ما بسیار کس را می بینیم که دعا می کنند «۴» و اجابت نیست دعای ایشان را، گوئیم: برای آن که اینک وعده مطلق نیست، بل مشروط است بانتفاء المفسده. اگر گویند: چون دعا را اجابت نخواهد بود، آیت را چه فایده بود! گوئیم: فایده آیت حث و تحریض به شرط خود «۵»، اللهم افعَلْ [۲۳۰- ر] بی کذا و کذا ان کان فیهِ صلاحی، و برای اینکه دعوات ائمه «۶» - علیهم السلام - مشروط است به اینکه شرط: و لا حاجه من حوائج الدنیا و الاخره لك فیها رضی ولی «۷» فیها صلاح الا قضیتها، و اگر به لفظ نگویید باید که در تیت بود. اگر گویند: آنچه مصلحت به آن تعلق دارد، لا بدّ خدای تعالی خود آن بکند، چه فایده باشد در دعا کردن! گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که دعا عبادتی است از جمله عبادات، من قوله - علیه السلام: الدعاء عباده «۸»، و از جمله آن دعوات قوله تعالی: قال «۹» وَ تَمُودَ الَّذِینَ جَاءُوا الصَّخْرَ بِالوَادِ «۵»، ای قطعوا. و اجتاب «۶» الظّلام اذا قطع و انجاب السحاب اذا انقطع و انقشع، برای آن که به جواب سؤال سایل منقطع شود، و گفتند: برای آن که طمع سایل منقطع شود، اما به انجاح و اما به یأس. و «دعا»، خواندن باشد که: یا فلان، و طلب فعل باشد - چنان که بگفتیم. ----- (۱). دب: ابن اخشید. (۲). همه نسخه بدلها برای استصلاح را. (۳). مع: یعنی. (۴). مب، مر: دویم. (۵). سوره فجر (۸۹) آیه ۹. (۶). مع: ندارد. [.....] [اشاره] صفحه: ۴۶ فَلِیَسْتَجِیْبُوا لِی، با «واو» و «فا» تسکین «لام» امر نیکوتر بود از تحریکش، و با «ثم» تحریک نیکوتر باشد. ابو عبیده گفت: استجاب و اجاب بمعنی واحد، و انشد لکعب «۱» بن سعد الغنوی: و داع دعایا [من یجیب الی الندی] [اشاره] «۲»

فلم یستجبه عند ذاک مجیب و مبرّد فرق کرد و گفت: در استجاب اذعانی «۳» و گردن نهادنی «۴» هست، و در اجابت نیست، از اینکه کار اجابت ما خدای را به لفظ استجاب است که: استجیبوا لله و للرسول «۵». و «لعل» به معنی «کی» «۶» با [شد، تا شما] [اشاره] «۷» را شد شوی، و به معنی رجا و طمع بود، لکن نه از خدای، بل که از مکلف. و الرشد اصله اصابه الخیر و هو [ضد الغی] و فلان لرشده [اشاره] «۸»، و فلان لغیة ای لزیة و الرشد اصابه الرشد، و الرشد لغة فی «۹». و بعضی مفسران گفتند: مراد به دعا [در آیت] [اشاره] «۱۰»، [۲۳۰- پ] طاعت است، و مراد به اجابت ثواب، و معنی آن است که: هر که طاعت من دارد ثوابش دهم. ابو سعید خدری روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: هیچ مسلمان نباشد که خدای را بخواند به دعایی که در او قطیعه رحمی «۱۱» نبود و بزه‌ای نبود الا «۱۲» خدای تعالی از سه خصلت یکی بدهد او را، اما تعجیل اجابت، و اما ذخیره آخرت به از آن، و اما صرف کند از او سوئی «۱۳» و بدی مانند آن چیز «۱۴» که او خواسته باشد در دعا. گروهی دگر گفتند: هیچ دعا «۱۵» نبود الا آن را از خدای تعالی اجابت بود، یعنی پاسخ خدای جواب آن باز دهد به حسب مصلحت به «نعم» او «لا». ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز دب. انشد الکعب. (۱۰-۸-۷-۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر

نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: استجاب دعا. (۴). آج، لب، فق، مب: گردن نهادن. (۵). سوره انفال (۸) آیه ۲۴. (۶). دب: که. (۹). همه نسخه بدلها: لغة فی الرشد. (۱۱). معج، وز: قطیعت رحمتی. (۱۲). مب، مر که. (۱۳). معج، وز، آج، لب: سوء. (۱۴). معج، وز، آج، لب، فق: خیر. (۱۵). مب: دعایی. صفحه: ۴۷ اما انجاح مطلوب تبع «۱» مصلح بود، و اینکه نیز وجهی باشد در آیت. عبد الله عمر روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: «۲» من فتح له باب فی الدعاء فتحت له ابواب الاجابة، هر که در دعا بر او بگشایند، در اجابت بر او گشاده بود. و خدای تعالی وحی کرد به داود که «۳»: ظالمان را بگو تا دعا نکنند و مرا نخوانند که من بر خود واجب کرده‌ام که هر که مرا بخواند اجابتش کنم، و اجابت ظالمان به لعنت کنم، و اینکه اخبار مقوی اینکه وجه است که گفتیم. وجهی دگر «۴» در آیت آن است که: خدای تعالی نگفت که من در حال اجابت کنم، اجابت باشد و لکن متراحی از دعا برای آن که بنده «۵» بود که خدای تعالی آواز او بر درگاه خود دوست دارد، چنان که محمد بن المنکدر روایت کند از [جابر] [اشاره] «۶» عبد الله انصاری که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: بنده باشد که خدای را می‌خواند، و خدای او را دوست دارد، جبریل را گوید «۷»: یا جبریل؟ حاجت او روا کن، و لکن بدو مده «۸» تا فلاذن وقت که من می‌خواهم تا آواز او بر درگاه من می‌باشد. و بنده «۹» باشد که از خدای حاجتی خواهد، خدای تعالی گوید جبریل را که: حاجت او روا کن معجل «۱۰» و بدو ده تا برود، و نیز مرا نخواند که من آواز او دوست نمی‌دارم. بعضی دگر گفتند: دعا را شرایطی هست که هر که دعا به شرط خود کند به اجابت مقرون باشد، و چون «۱۱» شرایط آن به جای نیارد آن دعا را اجابت نبود «۱۲». و شرط دعا آن است که دعا کننده اول حمد و ثنای خدای گوید «۱۳»، و صلوات «۱۴» بر محمد و آل محمد دهد «۱۵» که رسول - علیه السلام - گفت: ما من دعاء الا بینه و بین ----- (۱). لب، فق، مب، مر و. (۲-۹). مر یعنی. [.....] [اشاره] (۳). همه نسخه بدلها: به داود علیه السلام: یا داود. (۴). دب، فق، مب، مر: دیگر. (۵). فق: بنده/ بنده‌ای. (۶). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها خدای تعالی. (۸). وز: بدو مره، دب، لب، فق، مب، مر: بدو مدت. (۱۰). مب، مر: تعجیل. (۱۱). همه نسخه بدلها: و هر که. (۱۲). مر: نکند. (۱۳). مب: خدای تعالی بگوید. (۱۴). معج، وز، دب: آنکه صلوات. (۱۵). فق، مب: فرستد. صفحه: ۴۸ الله السیماء حجاب، { هیچ دعا نیست و الا از میان «۱» آن دعا و آسمان حجابی هست، چون بنده دعا کند و در مقدمه دعا بر من صلوات نفرستاده باشد، دعا به آن حجاب برود و بر گردد، و چون در مقدمه دعا بر من صلوات فرستد آن صلوات از پیش «۲» می‌رود و حجابها می‌درد، و آسمانها می‌برد، و دعا بر اثر آن می‌رود تا به زیر عرش، آنکه توفیق اجابت پدید آید «۳». و امیر المؤمنین «۴» - علیه السلام - گفت: هیچ دعا مکنی تا در اول بگویی «۵» که: صل علی محمد و آل محمد، و افعل بی کذا و کذا، و او همه چنین کردی. گفتند: چرا یا امیر المؤمنین! گفت: برای آن که اینکه دعا که «۶» صلوات «۷» است لا بد «۸» به اجابت مقرون بود [۲۳۱- ر] [اشاره]، و خدای تعالی شرم دارد «۹»، و شرم او کرم او بود که بنده از او دو حاجت خواهد «۱۰»، یکی اجابت کند و یکی نکند. و در خبر می‌آید که: چون بنده خود را دعا گوید «۱۱» و مسلمانان را با خود در دعا اضافه نکند، خدای تعالی گوید: ملائکتی «۱۲»، فرشتگان من؟ بنده من پندارد که سؤال از بخیلی می‌کند «۱۳»، چون حاجت خود رها کند و در دعای مسلمانان گیرد، فرشتگان گویند: بدأ الله بک، خدای ابتدای اینکه خیر به تو کند، پس اولیتر «۱۴» آن که دعای فرشتگان برای تو بود که دعای ایشان به اجابت نزدیکتر باشد. ابراهیم ادهم را گفتند: ما «۱۵» بالنا نذعو «۱۶» فلا نجاب «۱۷»، چرا ما دعا می‌کنیم «۱۸» اجابت نمی‌آید! گفت: برای آن که شما خدای را بشناختی «۱۹»، و طاعتش نمی‌داری، و ----- (۱). معج، وز: از میانه. (۲). همه نسخه بدلها: بر من. [.....] [اشاره] (۳). اساس: می‌یابد، با توجه به افتادگی اساس و دوباره نویسی نسخه، بر اساس معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). فق، مر علی، مب علی بن ابی طالب. (۵). مر: نگویند، مب: الا که در اول آن بگویند، دب، آج: نگوینی، لب: بگو. (۶). مب: دعایی که با. (۷). آج، لب، فق، مب: صلوات. (۸). مب: البتة. (۹). مب: می‌دارد. (۱۰). مب و. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دعا کند. (۱۲). مب ای. (۱۳). مب، مر و. (۱۴). مر: اولی. (۱۵). آج، لب، فق، مب،

مر: و ما. (۱۶). معج، وز: ندعوا، آج، مر: ندعوه، لب، فق، مب: يدعوه. [...] [اشاره] (۱۷). همه نسخه بدلها بجز وز: یجاب. (۱۸). معج، لب: می‌کنم. (۱۹). مب، مر: بشتافتید. صفحه: ۴۹ پیغامبر را بشناختی و متابعت او نکردی، و قرآن بدانستی «۱» و بر آن کار نمی‌کنی «۲»، و نعمت خدای می‌خوری «۳» و شکرش نمی‌گزاری «۴»، و بهشت بدانستی «۵» و طلب نکردی «۶»، و دوزخ بشناختی «۷» و از او بگریختی «۸»، و شیطان را بشناختی «۹» و مخالفتش نکردی «۱۰»، و مرگ را بشناختی «۱۱» و ساز او بنکردی، و مردگان را بنگریدی «۱۲» و عبرت برنگرفتی «۱۳»، و عیب خود رها کردی «۱۴» و به عیب «۱۵» مردم مشغول شدی، دعای شما را کی اجابت کنند؟ قوله: *أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةُ الصَّيَامِ الرَّفَثِ إِلَى نِسَائِكُمْ*، مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که در بدایت فرض صیام حق تعالی چنان فرمود که: چون روزه‌دار روزه بگشادی، طعام و شراب و جماع چندانی روا بودی او را که نماز خفتن بکردندی «۱۶»، چون از آن وقت بگذشتی حرام شدی تا بر دگر شب نماز شام، و اگر بختی پیش از آن که افطار کردی- و آن وقت مضیق بگذشتی- همچنین روا نبودی او را از اینکه معنی چیزی تا بر دگر شب. شبی از شبهای ماه رمضان بعضی صحابه نماز خفتن با رسول- علیه السلام- بکرد «۱۷»، و گفتند: عمر خطاب بود «۱۸»- و با خانه شد، نفس او را مطالبت کرد به خلوت حلال خود و وقت رفته بود «۱۹». او خلوت کرد، چون فارغ شد غسل کرد، پشیمانی سخت او را دریافت، بامداد برخاست «۲۰» و بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من به شکایت اینکه نفس خاطئه پیش تو آمده‌ام. رسول- علیه السلام- گفت: چه افتاد! -----

----- (۱-۵). مب، مر: بدانستید. (۲). مب، مر: نمی‌کنید. (۳). مب، مر: می‌خورید. (۴). مب، مر: نمی‌گذارید، وز، دب، آج، لب، فق: نمی‌گذاری. (۱۰-۶). مب، مر: نکردید. (۱۱-۹-۷). مب، مر: بشناختید. (۸). مب: نگریختید، مر: بگریختید. (۱۲). وز: بنکندی، معج: بنکدی، دب: دفن کردی، آج، لب، فق: دیدی، مب، مر: دیدید. (۱۳). مب، مر: نگرفتید. (۱۴). مب، مر: کردید. (۱۵). دب: عیوب. [...] [اشاره] (۱۶). معج: نکردی. (۱۷). آج، لب، فق، مر: بکردند، مب: گزارند. (۱۸). وز رضی الله عنه. (۱۹). مب: گذشته بود. (۲۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برخاست. صفحه: ۵۰ قصه باز گفت. رسول- علیه السلام- گفت: خطا کردی. جماعتی دیگر برخاستند و گفتند: یا رسول الله؟ ما را هم اینکه حادثه افتاد، و لکن شرم داشتیم که اینکه حدیث در مجلس تو بگوییم، هیچ رخصتی هست ما را! رسول- علیه السلام- گفت: رخصت به دست من نیست، خدای تعالی از کرمش اینکه حکم از ایشان برگرفت، و اینکه آیت فرستاد، و مباح کرد ایشان را مقاربت کردن با حلال خود در شبهای ماه رمضان، گفت: حلال کردند شما را شب روزه. و نصب او بر ظرف است، ای فی لیلۃ الصیام، و کوفیان گفتند: منصوب است بعدم الخافض. *الرَّفَثِ إِلَى نِسَائِكُمْ*، «رفث» کنایت است از جماع. عبد الله عباس گفت: ان الله [حیی] [اشاره] «۱» کریم، خدای تعالی شرمگن «۲» است، یعنی کریم است. اینکه لفظ مصرح نگفت به کنایت گفت هر جا «۳» که گفت، یک جا مباشرت گفت، و یک جا ملامست، و یک جا افضا و یک جا دخول و یک جا رفث. دگر خواست تا تو را ادب آموزد تا اینکه لفظ [بر زبان] [اشاره] «۴»، [۲۳۱-پ] نرانی، چه در عرف مستهجن است. دگر آن که عرب اینکه کنایات گفته‌اند، و قرآن به لغت ایشان فرود آمد، و اینکه همه کنایات است از جماع، قال الشاعر: *فظلنا هنالك في نعمه*

و كل اللمذاة الا الرفث ای غیر الجماع. قتیبی «۵» گفت: رفث افصاح و تصریح باشد به ذکر آنچه کنایت باید کردن از او از ذکر نکاح، و اصل او فحش باشد و کلام قبیح، و قال العجاج: و رب اسراب حجیح «۶» کظم

عن اللغا و رفث التکلم زجاج گفت: رفث کلمتی است جامع هر مراد را که مردان را باشد از زنان، قال الشاعر: -----

----- (۱-۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: شرمگین. (۳). همه نسخه بدلها: کجا. (۵). آج، لب: مئیمی، دب: قتیبی، فق: میتمی، مب: میشمی، مر: مشعبی. (۶). اساس: حجیم، با

توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و منابع لغت و شعر تصحیح شد. صفحه: ۵۱ و یرین من انس الحدیث زوانیا

و بهن عن رفث الرجال نفار و در حرف «۱» عبد الله مسعود هست: الرفوث، هن لباس لکم و اَنْتُمْ لِبَاس لَهْن» اینکه هم از کنایات ملیح است، گفت: ایشان لباس شما اند و شما لباس ایشان «۲»، یعنی ملتبس شوی «۳» به یکدیگر و ملتوی، کما قال الشاعر: فأصبحت آتی تأتها تلتبس بها

کلا مرکبها تحت رجلک شاجر و گفتند «۴»: وجه تشبیه از اینکه جاست که چون وقت خواب برهنه شوند بشره هر یک از ایشان ملاقی باشد بشره صاحبش را به منزله لباس، قال النَّابِغَةُ الجعدی: اذا ما الضَّجِيع ثنی جیدها «۵»

تثنی فکانت «۶» علیه لباسا ربیع انس گفت: مراد آن است: هن لحاف لکم و انتم لحاف لهن» و لحاف جامه خواب باشد. بعضی دگر از مفسران گفتند: مراد از لباس سکن «۷» است، چنان که در شب گفت: وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا «۸»، ای سکن، هر یکی از ایشان سکن صاحبش باشد که دل او به او ساکن شود، دلیلش قوله تعالی: وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ «۹» عِلْمَ اللَّهِ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ، خدای دانست که شما با خود خیانت کرده‌ای «۲» یعنی بالجماع بعد العشاء الاخرة، به آن که از پس نماز خفتن با زنان خود [خلوت] [اشاره] «۳» کرده‌ای «۴» و «۵» شما را از آن نهی کرده بودند و اینکه هم کنایتی نیکوست، برای آن که آن کس که با کسی خیانتی کند نقصانی کند غیر خود را «۶» برای منفعت خود، ایشان در اینکه باب نقصان حظ خود کردند از ثواب، خدای تعالی آن را خیانت خواند، پس آنگه چنان پوشیده داشتند تا از خود پنداشتی «۷» پوشیده می‌دارند «۸»، چنان که خاین خیانت «۹» پوشیده دارد، حق تعالی به خیانت کنایت کرد از اینکه [دو معنی] [اشاره] «۱۰». فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ، اکنون چون توبه کردی «۱۱»، خدای تعالی توبه شما قبول کرد و عفو بکرد شما را «۱۲»، اینکه دلیل است بر آن که قبول توبه بر خدای تعالی واجب نیست، و اسقاط عقاب نه بر سبیل وجوب است عند آن که عقیب «۱۳» قبول توبه، لفظ عفو گفت، و آن را که اسقاط «۲۳۲- ر» عقاب او واجب باشد در حق او لفظ عفو نیکو نباشد. فالآن، اکنون، اینکه عبارت است از حال، اعنی آن وقت که در او باشی، و هو الزمان بین الزمانین، وقتی باشد از میان دو وقت ماضی و مستقبل، آن را هم حال خوانند و هم حاضر در عبارت نحویان. باشروهن» اکنون مباشرت کنی با ایشان، - (۲-۱). مب: کردید، مر: کرده‌اید. (۱۰-۳). اساس: افتادگی دارد: با توجه به مج

و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴-۱۱). مب، مر: کردید. [...] [اشاره] «۵». مب حال آن که. (۶). همه نسخه بدلها: نقصانی کند مال او را. (۷). مب: نیز گویا. (۸). مر: می‌داری. (۹). آج، لب، مب، مر را. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر از این و. (۱۳). آج، لب، فق: عقب، مب: زیرا که در عقب. صفحه ۵۳ لفظ امر است و مراد اباحت، چنان که گفت: وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا «۱» ...، و قوله: فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ «۲» ...، و اینکه نیز کنایت است از جماع برای آن که بشره هر یکی از ایشان مماس بود بشره صاحبش را. و «بشر» «۳» بیرون پوست مردم باشد. وَ ابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ، و طلب کنی آنچه خدای نوشته است شما را. و «بغی» طلب باشد، يقال: بغى الشيء بغيا، و البغاء الزناء، و البغى الطلب لما ليس لك، و از اینکه جا «۴» خروج را بر امام حق بغی خواند «۵». و ابتغاء، افتعال باشد از اینکه بنا. بیشتر مفسران گفتند: مراد فرزند است، یعنی غرض نباید «۶» که قضای شهوت بود «۷»، باید که غرض تناسل بود. این زید گفت: ما احل الله لكم من الجماع، قتاده گفت: ما رخص الله لكم فيه، یعنی آنچه خدای رخصت داد شما را در آن. معاذ جبل گفت: یعنی شب قدر «۸»، و آنچه به ظاهر آیت لایق است قول آن کس است که گفت: مراد طلب فرزند است، و رسول- علیه السلام- گفت: «۹» تناكحوا تكثروا فاني اباهي بكم الامم يوم القيامة حتى «بالتقطع». و انس مالک روایت کند که زنی «۱۰» نام او حواء- و او زنی بود عطاره- یک روز در نزدیک عایشه آمد، گفت: یا أم المؤمنین؟ بدان که من زن مردی‌ام،

هر شب که او در آید «۱۱» من خویشتن «۱۲» بیارایم و معطر کنم بمانند آن شب که مرا پیش او بردند، و به وقت خفتن به بستر او در شوم، و او روی از من بگرداند، و من «۱۳» برای خدای روی از او بنگردانم و تحمّل کنم، گمان من چنان است که او را با من خوش نیست «۱۴»، مرا ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۲. (۲). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۰. (۳). همه نسخه بدلها: بشره. (۴). مب است که. (۵). همه نسخه بدلها: خوانند. (۶). وز، مر: نیابد، لب: نیامد، مب: باید. (۷). مب: بر او. [.....] [اشاره] (۸). آج، لب، فق، مب، مر: شب و روز. (۹). آج، لب، فق، مب: و لو. (۱۰). همه نسخه بدلها بود. (۱۱). مر: که او را دیدم، مب خانه. (۱۲). دب، مر راه، مب: خود را. (۱۳). مر از. (۱۴). مب آیا. صفحه: ۵۴ بر اینکه مزد «۱» باشد! گفت «۲»: بنشین تا رسول خدای در آید. او بنشست، رسول- علیه السلام- در آمد، بوی عطر «۳» شنید، گفت: یا عایشه؟ عطر خریدهای یا حواء عطّاره اینکه جا بوده است! گفت: یا رسول الله؟ او حاضر است و می خواهد که مسأله «۴» پرسد، آنکه حواء قصّه خود با رسول بگفت. رسول- علیه السلام- گفت: برو طاعت او دار «۵» و فرمان او بر، گفت: یا رسول الله؟ هم چنین کنم، و لکن مرا در اینکه چه مژده «۶» باشد! رسول- علیه السلام- گفت: هیچ زنی نباشد که «۷» در خانه شوهر چیزی برگیرد و بنهد، و غرض او صلاح شوهر باشد، و الاّ خدای تعالی او را حسنه‌ای بنویسد و سیئه‌ای بسترده «۸» و درجه‌ای «۹» بر فیه کند. و هیچ زن نباشد که از شوهر بار برگیرد، و الاّ او را چندان مزد باشد که روزه دار نماز کن را که شب نخسپد، و روز روزه نگشاید و در سیل خدای جهاد کند. هیچ زن نباشد که او را درد زادن بگیرد «۱۰» و الاّ به هر درد او را مزد آن کس دهند که برده «۱۱» آزاد کرده بود، و به هر یک بار که کودک را شیر دهد چنان بود که برده‌ای «۱۲» آزاد کرده «۱۳»، چون «۱۴» کودک را از شیر باز گیرد منادی از آسمان ندا کند که: ای زن؟ تو را عمل کفایت کردند در گذشته، عمل با پس «۱۵» گیر در آینده. عایشه گفت: زنان را خیر «۱۶» بسیار دادند، شما را که مردانی «۱۷» چیست! رسول- علیه السلام- بخندید و گفت: هیچ مردی نباشد که دست زن «۱۸» گیرد بر طریق مراوده، و الاّ «۱۹» او را حسنه‌ای بنویسند. اگر دست در گردنش کند ده حسنه، اگر بوسه دهد ----- (۱). مب: مردی. (۲). همه نسخه بدلها: عایشه گفت. (۳). مج بوی. (۴). آج، لب، فق: مسأله‌ای. (۵). دب: کن. (۶). مج: مژده، وز، دب، مر: مزد، آج، لب، فق، مب: ندارد. (۷). مب: هر زنی که. [.....] [اشاره] (۸). دب: بردارد. (۹). همه نسخه بدلها او. (۱۰). مج: نگیرد، دب، درد گیرد: مر: نباشد. (۱۱). مج، وز: برده‌ای، دب در راه خدا، مب: بنده. (۱۲). مب، مر: بنده. (۱۳). دب، آج، لب بود. (۱۴). مب، مر: و چون. (۱۵). همه نسخه بدلها: باسر. (۱۶). فق: چیز. (۱۷). دب، مب، مر: مردانید. (۱۸). همه نسخه بدلها: زنش. (۱۹). مب که. صفحه: ۵۵ بیست حسنه، اگر با او نزدیکی کند چندان ثوابش دهند که از همه دنیا به بود. چون برخیزد که غسل کند، آب بر هیچ موی او نرسد [۲۳۲-پ] و الاّ «۱» سیئی محو کنند «۲» او را، و درجه‌ای بدهندش. و آنچه او را بر آن غسل بدهند به باشد از دنیا و هر چه در اوست، و خدای تعالی به او مباحات کند، با فرشتگان گوید: به بنده من نگری؟ در شبی «۳» سرد برخاسته است، برای من غسل می کند، گواه کردم شما را که او را بیامرزیدم. قوله: وَكُلُّوا وَاشْرَبُوا، آیت در مردی انصاری آمد، در نامش خلاف کردند. معاذ جبل گفت: نامش ابو صرمه بود. البراء بن عازب گفت: قیس بنی صرمه، عکرمه و سدّی گفتند: ابو قیس بن صرمه بن مالک بن عدی النّجار، و اینکه مرد همه روز کار کرده بود در زمینی که او را بود، در ماه رمضان نماز شام آمد و پاره‌ای خرما آورد، و زن طعامی نساخته بود، تا زن به آن مشغول شد که طعامی سازد، او را خواب غالب شد و بخفت، نماز خفتن در آمد و او روزه بر آبی گشاده بود بس و طعامی نخورده بود. و در ابتدا شرع چنین بود که «۴»: پس از نماز خفتن، طعام و شراب و نکاح حرام بودی. مرد بیدار شد و وقت افطار رفته بود «۵»، برخاست گرسنه و رنجور، و دست به طعام نیارست کردن از بیم خدای- عزّ و جلّ- بر دگر روزه «۶» روزه داشت، سخت رنجور شد و از پای بیفتاد. نماز پیشین رسول- علیه السلام- او را دید، گفت: یا با قیس «۷»؟ تو را چه بود! او قصّه خود بگفت. رسول- علیه السلام- برای او دلتنگ شد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و تخفیف تکلیف فرمود، گفت: اینکه حکم برگرفتم از آنکه که آفتاب فرو شود طعام و شراب خوری تا آنکه که صبح صادق بر آید، و اینکه را نیز صورت، امر

است و معنی «۸»، اباحت، حق تعالی کنایت کرد از شب به رسن سیاه، و از صبح به رسن سپید، و شاعر گفت: -----
 ----- (۱). آج، لب، فق: ألما از او، مب: ألما که از او. (۲). مب، مر: کند. [...] [اشاره] (۳). گوید: بینید که
 بنده من در شب. (۴). همه نسخه بدلها بیان کردیم که. (۵). دب: افطار در گذشته بود. (۶). همه نسخه بدلها: روز. (۷). همه نسخه
 بدلها: أبا قیس. (۸). همه نسخه بدلها: و مراد. صفحه: ۵۶ الخیط الابيض وقت الصبح منصدع

و الخیط الأسود جوز «۱» اللیل مرکوم و برای آن تشبیه کرد ایشان را به رسن که ممتد و کشیده شوند چون رسن، قال ابو دؤاد «۲» فی
 الصبح: فلما أضاءت لنا سدفه «۳»

[و لا] [اشاره] «۴» من الصّیبح خیط أنارا و در تفسیر از رسول- علیه السلام- نص آمد، عدی بن حاتم گوید: رسول- علیه السلام- مرا
 نماز و روزه بیاموخت و در باب روزه گفت: چون آفتاب فرو شود روزه بگشای، و آنگاه مباح است تو را طعام و شراب خوردن تا
 آنکه که رسن سپید از رسن سیاه پیدا شود تو را، گفت: من در شب برخاستم و دو رسن پیش خود بنهادم و در او می‌نگریدم، بر من
 مشتبه بود، گاهی پیدا شدی و گاهی ملتبس، بیامدم و رسول را- علیه السلام- خبر دادم، بخندید و مرا گفت: یابن حاتم؟ [نمی]
 [اشاره] «۵» دانی که مراد بیاض صبح است از سواد شب. سهل بن سعد «۶» گفت: در آیت من الفجر نبود، به اول صحابه رسول بیشتر
 به شب دو رسن پیش خود بنهادندی و اعتبار می‌کردندی، خدای تعالی برای بیان بفرستاد: من الفجر. «من» اول شاید که ابتدای
 [غایت] [اشاره] «۷» بود، و شاید که تبیین را بود «۸»، اما دوم جز تبیین را نشاید. و «فجر» انشقاق عمود صبح باشند و ابتدای روشنای
 او، من قولک: انفجر الماء إذا نبعث و جری، چنان که آب از زمین بر آید و آنگاه برود و پراکنده شود و همچنین سپید و روشن
 باشد [و پیدا شود] [اشاره] «۹» از تیرگی خاک، برای اینکه صبح را «فجر» خوانند. بدان که صبح دو است: یکی کاذب و یکی
 صادق. صبح اول را کاذب گویند، ----- (۱). مج: جون، وز: جوسن: مر: جوف، لسان
 (۷/ ۲۹۹): کون. (۲). مج، وز: ابو داود. (۳). اساس و همه نسخه بدلها بجز آج: عدوه، با توجه به صورت تصحیح شده کلمه در آج،
 و منابع شعر و لغت تصحیح شد. (۷-۵-۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج، لب، فق،
 مب، مر: سهل بن سعید، مج در زیر کلمه افزوده. یعنی ساعدی. (۸). ظاهرا تبیین در «من» اول بی مورد است. (۹). اساس: افتادگی
 دارد، مج، وز، دب: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۵۷ و آن روشنایی بود مستطیل بر درازنا مانده «۱»
 دنبال گرگ، پس از آن تاریک «۲» شود، آن را حکمی نیست در شرع، عند آن [۲۳۳-] ر [نماز فریضه نشاید کردن و طعام و شراب
 خوردن حرام نشود، و برای آنش کاذب خوانند که خویشتن مثلا- به صورت چیزی نماید که آن را حکمی باشد و بر حقیقت
 حکمش نبود، پس پنداری در آنچه می‌نماید دروغ می‌گوید. و دوم «۳» صبح صادق باشد، و آن روشنای «۴» مستطیر بود، چون بر
 آید پراکنده شود، آن را در شرع حکم اینکه باشد که عند آن نماز بامداد واجب شود، و روزه‌دار را تناول چیزی کردن که روزه
 تباه کند حرام شود. سمره بن جندب روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: لا- یمنعکم من السّحور أذان بلال و لا الصّیبح
 المستطیل و لكن الصّیبح المستطیر، گفت: نباید که بانگ نماز بلال شما را منع کند از سحور خوردن، و نه اینکه صبح به «۵» درازنا،
 و لکن مانع اینکه صبح مستطیر پراکنده بود، و در خبر دلیل است بر آن که بانگ نماز بامداد پیش، از وقت فریضه شاید کردن-
 تنبیها علی صلاة اللیل. آنکه بیان وقت افطار کرد، گفت: ثمّ أتمّوا الصّیام إلی اللیل، پس روزه تمام بداری تا به شب. و «الی» در برابر
 «من» انتهای غایت را باشد، کأنه قال: من طلوع الفجر الی غروب الشمس، از آنگاه که صبح صادق بر آید تا آنگاه که آفتاب فرو
 شود. عبد الله بن أوفی «۶» گفت: با رسول- علیه السلام- بودم در بعضی سفرها، و رسول- علیه السلام- روزه داشت. چون آفتاب
 فرو شد، مرا گفت: اجدح لی، برای من پاره‌ای پشت تر کن. من گفتم: یا رسول الله؟ لو امسیت، اگر صبر کنی «۷» تا شب در آید.

رسول «۸» دگر باره گفت: اجدح لی. من گفتم: یا رسول الله انّ علینا نهارا، هنوز روز است. رسول- علیه السلام- سیوم بار باز گفت. من آنچه فرمود بکردم. مرا گفت: ----- (۱). دب: مانند. [.....] [اشاره] (۲). اساس به صورت «باریک» هم خوانده می‌شود. (۳). مب: دویم. (۴). همه نسخه بدلها: روشنایی. (۵). همه نسخه بدلها: بر. (۶). همه نسخه بدلها: عبد الله بن ابی اوفی. (۷). همه نسخه بدلها: توقّف کنی. (۸). همه نسخه بدلها علیه السلام. صفحه: ۵۸ چون شب از اینکه جانب در آید و روز از آن جانب بشود و آفتاب فرو شود وقت روزه گشادن باشد، و شب عبارت است من غروب الشمس الی طلوع الفجر الثانی. وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَآتَمَّ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ، مجاهد در شاذ خواند «۱»: فی المسجد. و عکوف و اعتکاف مقام باشد بر کاری، یقال: عکف علی کذا و اعتکف و عکف بالمکان اذا أقام به، قال الله تعالی: فَأَتُوا عَلٰی قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلٰی أَصْنَامٍ لَهُمْ «۲»... قال الفرزدق وصف القدور: تری حولهنّ المعتمنین کأنهم

علی صنم فی الجاهلیة عکف و قال الطرمّاح «۳»: فبات بنات اللیل حولی عکفا

عکوف البواکی بینهنّ صریح و در شرع مقام بود در بعضی مساجد برای عبادت، و نزدیک ما درست نباشد الا به سه شرط: یکی آن که اعتکاف او در مسجدی بود از اینکه چهار مسجد: مسجد الحرام، یا مسجد رسول به مدینه، یا مسجد کوفه، یا مسجد بصره، چه اینکه مسجدها آن است که پیغامبر یا امام- علیهما السلام- در او نماز آدینه کرده‌اند به جماعت. شرط دوم «۴» آن که: روزه دارد که اعتکاف به روزه درست باشد «۵». سیوم «۶» آن که: سه روز نیت کند یا «۷» بیشتر که اعتکاف کمتر از سه روز نباشد. و واجب بود معتکف را که اجتناب کند از هر چه محرم اجتناب کند از زنان و طیب و ممارات و جدال. و در عمل «۸» او هفت چیز دیگر باشد که در احرام نبود: بیع و شرا نکند، و از مسجد بیرون نیاید الا عند ضرورت، و در زیر سایه نرود «۹»، و در هیچ مسجد «۱۰» ننشیند جز آن مسجد به اختیار، و نماز نکند در مسجد دیگر الا به «۱۱» مکه که «۱۲» هر جا که خواهد نماز ----- (۱). آج، لب، فق: گفت، مب: گفت که. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۳۸. (۳). همه نسخه بدلها: الاخر. (۴). مب: دویم. (۵). مج: نباشد. (۶). مج: سدام، مب، سیم. (۷). همه نسخه بدلها بجز مب: تا. [.....] [اشاره] (۸). همه نسخه بدلها: در اعتکاف. (۹). همه نسخه بدلها به اختیار. (۱۰). مب نرود و. (۱۱). مب: در. (۱۲). مب در، وز، دب، آج، لب، فق به. صفحه: ۵۹ کند. و هر گه که «۱» روز مباشرت کند دو کفّارتش لازم آید: یکی برای اعتکاف، و یکی برای روزه. و اگر به شب کند یک کفّارت، و کفّارت او [۲۳۳- پ] کفّارت «۲» فطر «۳» روزه رمضان باشد. و چون معتکف بیمار شود، یا زن را حیض افتد، از مسجد بیرون آیند و چون نیک شوند با سر گیرند، اگر یک روز اعتکاف داشته باشد و اگر دو روز باشد بنا کنند «۴»- و شرح آن در کتب فقه مسطور است. علما خلاف کردند در اینکه مباشرت که معتکف را از آن نهی کردند، قومی گفتند: مراد مجامعت است، و اینکه قول عبد الله عباس است و ضحاک و ربیع «۵». قتاده و مقاتل و کلبی گفتند: آیت در جماعتی آمد که ایشان اعتکاف گرفتندی، چون ایشان را حاجت بودی، بیامدندی با زنان مقاربت کردندی و غسل بکردندی «۶» و با مسجد شدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد ایشان را از آن. ابن زید گفت: مراد به مباشرت جماع است و دون «۷» الجماع از لمس و قبله و انواع تلذذ. اما جماع به اجماع اعتکاف را تباه کند «۸»، و مباشرت بدون الجماع بر دو ضرب است: یا غرض تلذذ بوده یا نه، اگر «۹» غرض تلذذ بود مکروه است عندنا و عند الشافعی، و اعتکاف را تباه نکند عند اکثر الفقهاء، و بنزدیک مالک تباه کند. ابن جریج گفت: عطا را پرسیدم از اینکه مسأله، گفت: جماع تباه کند اعتکاف را، و ما دون الجماع مکروه است، و آنچه قصد او نه تلذذ بود مباح است. سعید جبیر روایت کند از عبد الله عباس که رسول- علیه السلام- گفت: معتکف از گناه معتکف است، تا معتکف باشد او را ثواب همه حسنات بنویسند. علی بن الحسین- علیهما السلام- روایت کند از پدرش که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او در عشر آخر

ماه رمضان اعتکاف گیرد، همچنان باشد که دو حج و دو عمره کرده. ----- (۱). همه نسخه بدلها به. (۲). همه نسخه بدلها: مثل كفارت. (۳). همه نسخه بدلها: افطار. (۴). همه نسخه بدلها: کند. (۵). همه نسخه بدلها: ربیعه است. (۶). مب: نکر دندی. (۷). همه نسخه بدلها: ما دون. (۸). همه نسخه بدلها عند اکثر الفقهاء و بنزدیک مالک تباه کند. (۹). همه نسخه بدلها: آنچه. [.....] [اشاره] صفحه: ۶۰ و گفتیم: که از شرط صحّت او «۱» روزه است، و اینکه مذهب اهل عراق است و مالک بن انس. شافعی گفت: بی روزه درست باشد، و حسن بصری گفت: اگر روزه شرط کند واجب شود، و اگر شرط نکند واجب نبود. و بنزدیک ما کمتر از سه روز نباشد و اهل مدینه هم چنین گفتند، و اهل عراق گفتند: هر «۲» مسجد که در او نماز جماعت کنند اعتکاف درست باشد، و مالک گفت: جز در مسجد آدینه شهر نشاید. و اهل عراق گفتند: زن «۳» در مسجد خانه خود شاید که اعتکاف گیرد، و مالک گفت: جز «۴» در مسجدی که نماز جماعت کنند نشاید. شافعی گفت: زن و بنده و مسافر هر کجا خواهند اعتکاف گیرند، و مالک گفت: کمتر از ده روز نشاید، و اهل عراق گفتند [که: یک] [اشاره] «۵» روز درست باشد. تلک حُدُودُ اللَّهِ، یعنی اینکه احکام که گفته شد در باب روزه و اعتکاف حدّهای خدای است. سدّی گفت: [شروط] [اشاره] «۶» اللَّهُ. شهر بن حوشب گفت: فرائض اللَّه. ضحاک گفت: معصیة اللَّه. و «حدّ» در لغت بر معانی آمد، حدّ منع بود، يقال: حدّه عن کذا [اذا منعه] [اشاره] «۷»، و «حدّ»، حدّ سرای بود. و «حدّ» فریضه‌ای باشد از فرایض خدای، و «حدّ» حدّ زانی باشد و جز او. و حدّ شمشیر تیزنای [او بود] [اشاره] «۸». و حدّ در خلق حدّت «۹» باشد، و حدّ فرق باشد میان دو چیز، و حدّ غایت چیز بود، و حدّ شراب حدّتش باشد، و احداد [المراه] [اشاره] «۱۰» سوک داشتن زن بود بر شوهر «۱۱»، و تیز کردن «۱۲» کارد و شمشیر بود. و احداد نظر، تیز نگریستن باشد. و محادّات ممانعت و عصیان است، فی قوله: إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ «۱۳» ...، و حدید آهن بود، و حدّاد آهنگر بود و زندانبان، و منه المثل: تقيس الملائكة [۲۳۴-ر] بالحدادين، و اصل اینکه همه راجع است با منع، قال الاعشى: ----- (۱). همه نسخه بدلها: اعتکاف. (۲). همه نسخه بدلها: در هر. (۳). فق را. (۴). مج: چو. (۵). اساس، مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت افزوده شد. (۶-۷-۸-۱۰). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). مج، وز: مدّت. (۱۱). همه نسخه بدلها: شوهرش. (۱۲). همه نسخه بدلها: و احداد تیز بکردن. (۱۳). سوره مجادله (۵۸) آیه ۵. صفحه: ۶۱ فقمنا و لما یصبح دیکنا

الی جونّه عند حدّادها ای صاحبها الذی یحفظها، و قال الثّابغة: أأ سلیمان اذ قال الملیک له

قم فی البریة فاحددها عن الفند ای امنعها. و حدود کلمات که متکلمان نهند از اینکه جاست، و برای آن گفتند که باید تا جامع و مانع بود و مطّرد و منعکس و شامل و کامل. «و حدود اللَّه»، آن حدّهاست که خدای تعالی در شرع بزد تا از آن تعدّی نکنند بر تشبیه به حدود سرای. فَلَا تَقْرُبُوهَا، گرد آن مگردی «۱» و پیرامن آن مشوی «۲»، يقال: قربت الشیء اقربه قربانا و قربت منه اقرب قربا. کذلک یبین اللَّه آیاته لِلنّاس، خدای - جلّ جلاله - چنین بیان کند آیتهایش برای مردمان. و مراد به آیات، ادله است که در شرع نصب کرد بر احکام از حلال و حرام، که امر و نهی به آن متعلّق است. لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ، تا «۳» متقی شوند و اجتناب کنند از تعدّی آن. قوله: وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالِكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ - الایة. مقاتل حیّان گفت و ابن السائب که: اینکه آیت در امرؤ القیس بن عابس الکندی آمد و در عبدان بن اشوع، و آن بود که ایشان پیش رسول - علیه السّلام - شدند به خصومت برای زمینی. چون به وقت سوگند رسید، آن که صاحب ید «۴» بود دست بداشت «۵» و اختیار «۶» سوگند خوردن نکرد «۷»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. در معنی آیت دو قول گفتند: یکی آن که خدای گفت: مالهایتان از میان شما «۸» به باطل مخوری از خیانت و رشوت و سرقت، یعنی مال یکدیگر، چنان که گفت: ----- (۱). مب: مگردید، فق: نگردی. (۲). مب: نروید. (۳).

مب: اما. (۴). آج: صاحب ملک. [...] [اشاره] (۵). میج، وز: نداشت. (۶). همه نسخه بدلها: اجتناب. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بکرد. (۸). مب: در میان خود. صفحه: ۶۲ و لَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ «۱» ...، وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ «۲» ...، ای بعضکم بعضا، خود را عیب مکنی و خود را مکشی، یعنی یکدیگر را برای آن که چون شما در یک ملت «۳» به حکم یک شخصی «۴»، لقوله - علیه السّلام: المؤمنون کنفس واحده. و قولی دیگر اینکه است که: مال خود به باطل مخوری، یعنی تلف مکنی به نا واجب در شرب خمر و معازف و انواع قمار و آنچه بدین ماند. باقر - علیه السّلام - گفت: «بالباطل» ای بالیمین الکاذبه، به سوگند به دروغ، و اینکه قول مطابق قول اول است. صادق - علیه السّلام - گفت: خدای تعالی دانست که در اینکه امت «۵» حاکمان باشند که حکم به ناحق کنند، [خدای تعالی] [اشاره] «۶» بندگان را نهی کرد از آن که به حکومت نزد ایشان روند. و اصل «باطل» ذاهب و زایل باشد، یقال: بطل «۷» الشّیء بطلا- و بطولا- و بطلانا. وَ تَدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ، و اصل «إدلاء» در رسن بود که به چاه فرو گذارند «۸»، یقال: ادلیت [الدلو اذا] [اشاره] «۹» ارسلتها لتملأها، قال الله تعالی: فَادْلِي دَلْوَهُ «۱۰» ...، و اصل «إدلاء» از دلو است، و دلاها اذا اخرجها. آنگاه هر [إلقاء قولی] [اشاره] «۱۱» یا فعلی را ادلاء گفتند، و آن را که حجت خود عرض کند، گویند: أدلی بحجته، برای آن که حجت او دست آویز و متمسک او باشد [بمثابت رسن] [اشاره] «۱۲»، قال الشاعر: فقد جعلت اذا ما حاجتی عرضت «۱۳»

بباب دارک أدلوها بأقوام و یقال: دلا رکابه یدلوها اذا [ساقها سوفا] [اشاره] «۱۴» رفیقا، قال الرّاجز: یا من قد «۱۵» تدلوا المطیّ دلو

و تمنع العین الرّقاد الحلو یعنی مالهایی که شما نتوانی بردن [و بخوردن] [اشاره] «۱۶» از آن مردمان به دهن حاکمان باز منهی و به تحفه ایشان مکنی. ----- (۱). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۱. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۲۹. (۳). مب، مر: ملتید. (۴). مب، مر: شخصید. (۵). آج، لب، فق، مب: آیت. (۶-۹-۱۱-۱۲-۱۴-۱۶). اساس: افتادگی دارد، با توجه به میج، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). لب، فق، مب، مر: بیطل. (۸). همه نسخه بدلها، بجز دب: فروهلی. (۱۰). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۹. (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز دب: نزلت. [...] [اشاره] «۱۵». میج، وز: قد یأتی: تب: یأتی قد. صفحه: ۶۳ و نحویان در محلّ اینکه جمله خلاف کردند، بهری گفتند: «واو» [عطف است] [اشاره] «۱»، [۲۳۴-پ] و محلّ جمله فعلی جزم است عطفاً علی قوله: وَ لَا تَأْكُلُوا، چنان که گویی: لا تأکل «۲» السّمک و تشرب اللبن نهی باشد از هر دو بهری دگر گفتند: محلّ او نصب است به اضمار «أن»، و اینکه را «واو» جمع خوانند، چنان که: لا تأکل السّمک و تشرب اللبن، معنی آن است که جمع مکن میان هر دو، إمّا اینکه کن و إمّا آن، و مانند اینکه قول شاعر است: لا تنه عن خلق و تأتي مثله

عار علیک إذا فعلت عظیم. معنی آن بود که: مال مردم به باطل مخوری، آنگه بر سری آنچه بتوانی «۳» به دهن حاکم «۴» باز نهی، یعنی جمع مکنی بر اینکه قول میان اینکه دو خصلت بد تا چنان نبود که آن مثل: مع الحمی دمل و مع کفره قدری. لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ، ای قطعه. و «فریق»، فعیل بود به معنی مفعول، یعنی آن پاره که باز برند از مال و جدا کنند، و لفظ فریق و طایفه «۵» در مال استعمال کردن برای آن است که مال عرب بیشتر اشتر و گوسفند «۶» باشد و چهار پا، و آن فرق و طوایف و قطع بود، بیانش قوله - علیه السّلام: «۷» لو كان لابن ادم وادیان من مال لا بتغی «اليهما ثالثا» و لا یملأ جوف ابن ادم الا التراب و یتوب الله علی من تاب، اگر آدمی را دو وادی مال باشد طلب سیوم «۹» کند، و اینکه معنی صورت نبندد «۱۰» الا در چهار پای «۱۱» - چنان که گفتیم. بِالْإِثْمِ، اصل «إثم» در لغت تقصیر باشد، اعشی گفت در وصف شتری: جمالیة تغتلی بالزرداف

إذا كذب الاثمات الهجيرا [ای] [اشاره] «۱۲» المقصّر رات. ----- (۱۲-۱). اساس:

افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). معج، مر: تا کلو. (۳). همه نسخه بدلها: نتوانی. (۴). دب: حکام، مب: حاکمان. (۵). معج: طائفی. (۶). همه نسخه بدلها: گوسپند. (۷). وب، وز: لا- تبغی. (۸). همه نسخه بدلها بجز دب: ثالث. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سیم. (۱۰). دب: متصور نبود، دیگر نسخه بدلها: مصور نبود. (۱۱). دب: چهار پایان. صفحه: ۶۴ آنگه تقصیر را در فرمان خدای تعالی و در نواهی او «إثم» خواندند. وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ، و شما دانی (۱)، یعنی شما دانی که مبطلی «۲» عبد الله عیاس گفت: اینکه در حق مردی بود که بر «۳» او مالی بود، و صاحب مال یتیم ندارد یا حاضر نبود، او بیاید بنزدیک حاکم «۴» سوگند بخورد و مال او ببرد «۵»، او داند که حرام می خورد. مجاهد گفت: معنی آن است که خصومت بر باطل و ظلم مکنی «۶». کلبی گفت: معنی آن است که گواه دروغ بدارد و مال بستاند. قتاده گفت: معنی آن است که به حکم حاکم عند قیام یتیم برای تو «۷» مال حرام حلال مدار که تو دانی که آن حرام است، و حکم حاکم حرام، حلال نکند. شریح قاضی را چون تهمتی حاصل شدی مرد «۸» را گفتی: یا هذا؟ پیش «۹» من چنین است که تو ظالمی، و اگر شرع مرا راه دادی حکم بکردمی «۱۰» برای تو، و لکن شرع فرمود مرا، و حکم من حرام بر تو حلال نکند. [ابو سلمه] [اشاره] «۱۱» روایت کرد از ابو هریره که رسول - علیه السلام - گفت: «۱۲» اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ وَ لَعَلَّ بَعْضُكُمْ اِنْ يَكُونُ اَلْحَنُّ بِحِجَّتِهِ مِنْ بَعْضِ فَاُقْضَى لَهُ مِنْ بَعْضِ فَاُقْضَى لَهُ مِنْ بَشِيءٍ مِنْ حَقِّ اَخِيهِ فَاِنَّمَا اِقْطَعُ لَهُ قِطْعَةً مِنْ النَّارِ، گفت: من آدمیم و باشد که بعضی از شما حجّت خود بهتر عرض تواند کردن، هر کس که من برای او حکم کنم به چیزی از مال برادرش، آن پاره آتش است که برای او باز می برم. قوله: يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهْلِ، مفسران گفتند: آیت در معاذ جبل آمد و ثعلب بن غنم الانصاری، از رسول - علیه السلام - پرسیدند که: یا رسول الله؟ اینکه هلال اول «۱۳» پدید آید باریک و صئیل بود، آنگه می افزاید «۱۴» تا تمام شود. باز دگر باره می کاهد تا باریک ----- (۱). دب: می دانی. (۲). معج، وز: مبطلید. [.....] [اشاره] (۳). دب: در او. (۴). همه نسخه بدلها تا. (۵). مر: مال بستاند. (۶). لب، فق: می کنی. (۷). مب: خود. (۸). معج، وز: مردی. (۹). همه نسخه بدلها: گمان. (۱۰). همه نسخه بدلها: نکردمی. (۱۱-۱۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). همه نسخه بدلها: هلال ماه نو. (۱۴). معج، وز، دب، آج، لب: می فزاید. صفحه: ۶۵ شود، اینکه چیست! حق تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: یا محمد!؟ تو را می پرسند از هلال. و «أهله» جمع هلال بود، ککساء و اُکسیه و رداء و اردیه. و «هلال»، فعال است به معنی مفعول، کالحساب و الکتاب، و اصل او از إهلال بود و آن رفع صوت باشد، یعنی عند آن که او پدید آید مردم آواز بردارند [۲۳۵-ر] به تسبیح و تهلیل، يقال: اهل الهلال و استهل، ماه نو شد، و حقیقت اینکه است که عند طلوع او مردم آواز بردارند. و إهلال الصبی، آواز کودک بود عند الولادة. و إهلال آواز محرم بود به لثیک در حج و عمره، قال الشاعر: يهل بالفرقد ركبانها

كما يهل الزاكب المعتمر و ماه را در شب اول و دوم «۱» هلال خوانند، و بهری دگر گفتند: تا سه شب، و اصمعی گفت: تا آنگه که طوق دارد. بهری دگر گفتند: تا هفت شب «۲». از آن پس «۳» قمر خوانند او را، و چون تمام شود به شب چهاردهم یا سیزدهم آن را بدر خوانند، و دایره او را هاله خوانند، و ماهتاب او را فخت خوانند، و سایه او را سمر خوانند، و حدیث شب را از اینکه جا سمر خوانند که ایشان به شب به روشنای ماه «۴» بنشینند و سمر گویند. و زبرقان نامی است از نامهای قمر. قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ، تو جواب ده ای محمد و بگو که: آن مواقیت است که جمع میقات باشد و آن زمانی «۵» محدود «۶» مضروب بود «۷» برای مردمان تا به آن اوقات عبادات بدانند «۸» از حج و عمره و روزه و افطار و محل دیون، و عدّه زنان، و مشاھرہ مزدوران، و مدّت حیض حیاض، و مدّت حمل ایشان «۹» و جز اینکه از آن که تعلق به سال و ماه دارد، به خلاف حال آفتاب که بر یک حال است و زیادت و نقصان در او نمی آید. [قوله تعالی] [اشاره]: وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا، مفسران گفتند: در جاهلیت مرد چون احرام گرفتی به حج یا به عمره، از در سرای و خانه و خیمه ----- (۱). مب: دویم. (۲). آج، لب، فق،

مر را. (۳). آج، لب، فق، مر: پس القمر، مب: و بعد از آن. [...] [اشاره] (۴). مب: ماهتاب. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: زمان. (۶). همه نسخه بدلها و. (۷). همه نسخه بدلها للناس. (۸). همه نسخه بدلها: عبادت کنند. (۹). همه نسخه بدلها: آبستان. صفحه: ۶۶ در نرفتی، اگر از اهل مدر بودی - اعنی حضری «۱» - سوراخی در دیوار سرای کردی از پشت سرای، یا نردبانی بنهادی و از بام راه کردی «۲»، و اگر اهل و بر بودی - اعنی بدوی - از پس خیمه گذر کردی، و اینکه حکم احرام ایشان بودی در جاهلیت، و گمان بردند که اینکه از جمله بَر است، اَلَا آنان که حمس بودند - و ایشان قریش بودند و کنانه و خزاعه و ثقیف و چشم «۳» و بنو عامر بن صعصعه و بنو نضر بن معاویه - و برای آن ایشان را حمس خواندند که در دین خود سخت بودند. و «حماسه» شدت و شجاعت بود. چون اسلام در آمد هم اینکه قاعده بود، تا یک روز رسول - علیه السلام - در سرای بعضی انصار «۴» شد، به در سرای مردی از جمله ایشان بر اثر رسول - علیه السلام - در سرای، شد. پیغامبر - علیه السلام - او را گفت: نه تو محرمی! گفت: بلی. گفت: چرا به «۵» سرای در آمدی! گفت: اقتدا به تو کردم. رسول - علیه السلام - گفت: من از حمسم، مرا روا باشد. گفت: من نیز از حمسم «۶»، دین ما یکی است و من [به همه حال] [اشاره] «۷» به تو اقتدا کنم در کارها. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: بَر نه آن است که خانه‌ها را از پشت در شوند «۸». حمزه و کسائی و عاصم «۹» [به روایت] [اشاره] «۱۰» ابو بکر، و نافع به روایت قالون در همه قرآن «بیوت» خواندند به کسر «با» برای مجاورت «یا»، و باقی قراء به ضم «با» خواندند بر اصل «۱۱». وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اتَّقَى، آن وجوه که ذکر کرده شده است فی قوله: ----- (۱). اساس در حاشیه به صورت «حفرمی» ضبط کرده است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مب: گرفتی. (۳). اساس: مج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: طسم، با توجه به آج و منابع تفسیری و لغوی تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: انصاریان. (۵). همه نسخه بدلها در. (۶). آج و گفت: مب مرد گفت. (۷-۱۰). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مج: بر شوند، مب: به اندرون روند. [...] [اشاره] (۹). اساس: غامرو، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها یکی شد. (۱۱). اساس: برای، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۶۷ وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ «۱» اینکه جا محتمل باشد، وجهی ندارد [داعاده کردن] [اشاره] «۲». وَ اتُّوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا، یعنی فی حال الاحرام. عبد الله عباس و براء بن عازب و قتاده و عطا گفتند «۳»: اینکه مثلی است که خدای تعالی زده، و معنی آن است که: ابواب بَر بشناسی و وجوه آن، تا از آن وجوه قصد آن کنی، و اینکه کنایت است و استعاره و حقیقت [نیست] [اشاره] «۴». [و جابر] [اشاره] «۵» روایت کرد از باقر - علیه السلام - که او گفت مراد آن است که: تأتی الأمر من وجهه «۶»، کارها را روی بشناسی تا از روی کار در [او شوی نه] [اشاره] «۷» از پشتش، و ابو الجارود هم مانند اینکه روایت کرد از باقر - علیه السلام. بهری دگر گفتند: «بیوت» کنایت است از زنان، برای آن که زنان «۸» را [۲۳۵-پ] خانه خوانند برای آن که ملازم خانه «۹» باشند، و معنی آن است که: مقاربت ایشان از آن وجه کنی که خدای فرمود فی قوله: فَأَتَوْهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ «۱۰»، یعنی در مواقعه قصد ادبار ایشان مکنی، بل من ابوابها، ای من فروجها. وَ اتَّقُوا اللَّهَ، و از خدای بترسی و از معاصی او اجتناب کنی تا خویشتن از عقاب با پناه گرفته باشی. لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ، تا فلاح و ظفر یابی «۱۱». قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۱۹۰ تا ۱۹۵]

[اشاره]

وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَ لَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ (۱۹۰) وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَ اَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرِجُوهُمْ وَ الْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَ لَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ (۱۹۱) فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۹۲) وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ

(۱۹۳) الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتِ قِصَاصٌ «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ مَعَ الْمُتَّقِينَ» (۱۹۴) وَ أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (۱۹۵)

[ترجمه]

کارزار کنید در راه خدا با آنان که با شما کارزار کنند، و بیداد مکنی که «۱۲» خدا دوست ندارد بیداد کاران را. -----
 ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۷. (۷-۵-۴-۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر که. (۶). مع: تأتی الوجه من امره. (۸). همه نسخه بدلها: زنان. (۹). فق: خوانه. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۲. (۱۱). همه نسخه بدلها و فلاح ظفر باشد و بقا. (۱۲). مع، وز، آج، لب: بدرستی که. صفحه: ۶۸ و بکشی ایشان را هر کجا که کشان «۱» یابی، و برونشان کنی از آن جا که شما را برون کردند، و فتنه سخت تر است از کشتن، و کارزار «۲» مکنی با ایشان بنزدیک مسجد مکه تا کارزار «۳» کنند شما را در آن جا، اگر کارزار «۴» کنند شما را، بکشید ایشان را همچنین باشد پاداشت «۵» کافران «۶». اگر باز ایستند «۷»، خدای آمرزنده و بخشاینده است. و کارزار «۸» کنی ایشان را «۹». تا نباشد فتنه ای «۱۰» و باشد دین مر خدای را اگر باز ایستند، عقاب و قتل نبود الا بر بیداد کاران. ماه حرام به ماه حرام و حرمتها را برابری است، هر که ظلم کند بر شما شما نیز بکنی بر او بمانند آنچه کرده بود بر شما، و بترسی از خدای و بدانی که خدا با پرهیزگاران است. و هزینه کنید در راه خدای و میفکنی به دستهای خود «۱۱» در هلاک «۱۲»، و نکویی کنی که خدای دوست دارد نیکوکاران را. ربیع انس «۱۳» و عبد الرحمن بن زید گفتند: اول آیتی که در قتال فرود آمد اینکه بود، اعنی قوله: وَ قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ. چون اینکه آیت آمد، رسول ----- (۱). کشان/ که شان، که ایشان. (۸-۳-۲). آج: کالزار. (۴). آج، لب: کالزار. [.....] [اشاره] (۵). مع، وز: پاداش. (۶). مع، وز، آج، لب، فق: ناگرویدگان. (۷). مع، وز پس بدرستی که. (۹). مع، وز، آج، لب: کنی با ایشان. (۱۰). مع، وز، لب: نباشد با ایشان فتنه یعنی کفر. (۱۱). مع، وز، آج، لب: میفکنید خود را به دستهای شما. (۱۲). مع، وز، آج، لب و فتنه. (۱۳). همه نسخه بدلها: ربیع بن انس. صفحه: ۶۹ - علیه السلام - قتال کرد با آنان که با او قتال کردند، [و رها کرد] [اشاره] «۱» ی آنان را که با او قتال نکردندی تا آنکه که «۲» اینکه آیت فرود آمد که: وَ قَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً «۳»...، اینکه آیت [منسوخ شد] [اشاره] «۴» بدان. و معنی وَ لَا تَعْتَدُوا، بر اینکه قول آن باشد که: ابتدا مکنی به قتال آن کس که با شما قتال نکنند، و ناگاه به سر «۵» ایشان [مشوی پیش] [اشاره] «۶» از آن که ایشان را با اسلام دعوت کنی. و بعضی دگر از مفسران گفتند: آیت محکم است و از احکام او هیچ منسوخ نیست، و آن که [اشاره] «۷» خدای تعالی گوید در اینکه آیت: کارزار کنی با آنان که با شما کارزار کنند، منع نکند از وجوب قتال آنان که با ما قتال [۲۳۶-] ر نکنند، برای آن که اینکه دلیل الخطاب باشد، و آن معتمد نیست - چنان که بیان کردیم. اما قوله: وَ لَا تَعْتَدُوا، بر اینکه قول آن است که: تعدی مکنی «۸» از آنچه مشروع است در باب جهاد، و زنان و کودکان و پیران ضعیف را مکشی، و آن را که به صلح دست به شما دهد و دست به شما دراز کند «۹»، که اگر نه چنین کنی تعدی کرده باشی، و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد. یحیی بن عامر گفت: به عمر عبد العزیز نوشتم و سؤال کردم او را از اینکه آیت، او بنوشت در جواب که: نهی «۱۰» از زنان و کودکان است و آنان که حرب نکنند با مسلمانان از جمله کافران. حسن بصری گفت: وَ لَا تَعْتَدُوا، مراد نهی از جمله قبایح و منهیات است. بهری دگر گفتند: «اعتدا» ترک قتال است، یعنی قتال کنی که اگر نکنی معتدی و ظالم باشی. بریده سلمی روایت کند که: چون رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - سریتی را به غزای فرستادی، بر ایشان امیری کردی و او را وصیت کردی به تقوا و ترسکاری «۱۱» در «۱۲» خاصه ----- (۷-۴-۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق: تا آن که. (۳). سوره توبه (۹) آیه ۳۶. (۵). دب: بسر. (۶). مع، وز، آج، لب، فق: پس. (۸). آج، لب،

فق، مب، مر: مکنید. [...] [اشاره] (۹). همه نسخه بدلها: دراز نکند. (۱۰). آج، لب، فق، مب آیت. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و به رستگاری. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: و در. صفحه: ۷۰ نفس خود و در زیر دستان خود، و گفتی: غزا کنی به نام خدا در راه خدای، و کارزار «۱» کنی با کافران به خدا «۲» و غلّ مکنی، و از حدّ شرع مگذری، و غدر مکنی، و مثله مکنی، و کودکان را مکشی. عطاء بن ابی رباح روایت کند که: چون ابو بکر [الصّدیق] [اشاره] «۳» یزید بن ابی سفیان را به عمل شام فرستاد، به تشییع او بیرون آمد. یزید سوار بود، و ابو بکر پیاده با او می‌رفت و او را وصایت می‌کرد، یزید گفت: یا خلیفه رسول الله؟ یا بر نشین، یا من نیز پیاده شوم، گفت: من بر نشینم و تو پیاده نشوی، من اینکه گامها در سبیل خدای بر می‌دارم، تو را وصایت می‌کنم به وصایایی باید که نگاه داری. در اینکه راه که می‌روی صومعه‌هاست، و جماعتی در آن جا خود را محبوس کرده دعوی می‌کنند که برای خدای می‌کنیم، ایشان را رها کن با «۴» آنچه در آنند. و از ایشان بگذری جماعتی را بینی میان سرباز تراشیده و مویهای دراز باز گذاشته، با ایشان شمشیر زن بر آن جا که از سرباز تراشیده‌اند. آنگه نگر تا هیچ زن را و کودک را و پیر و ضعیف را نکشی، و هیچ درخت نبری، و هیچ درخت خرما تباه نکنی و بنه سوزی «۵»، و هیچ گاو و گوسپند «۶» را نکشی «۷» مگر برای خوردن، و هیچ آبادانی بیران «۸» نکنی. کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که گفت: اینکه آیت در صلح حدیبیه آمد، و از «۹» آن بود که چون رسول - علیه السلام - از مدینه بیرون آمد تا عمره‌ای آرد و با رسول - علیه السلام - هزار و چهار صد مرد بودند. چون رسول - علیه السلام - به حدیبیه رسید، مشرکان بیامدند و او «۱۰» را منع کردند و رها نکردند «۱۱» که در مکه شود «۱۲». رسول - علیه السلام - هدیی که داشت آن جا بکشت، و آن «۱۳» سال صلحی بکردند و ----- (۱).

لب: کالزار. (۲). همه نسخه بدلها: و به خدای. (۳). اساس: مخدوش است، مب: ابو بکر بن ابی قحافه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مب: در. (۵). کذا در اساس: بنه سوزی / بنسوزی، لب: نسوزی. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: گوسفند. (۷). مج: بنه کشی / بنکشی. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: ویران. (۹). همه نسخه بدلها: و آن. (۱۰). همه نسخه بدلها: و رسول. [...]

[اشاره] (۱۱). مب: و نگذاشتند. (۱۲). مب: رود. (۱۳). آج، لب، فق، مب: اینکه. صفحه: ۷۱ صلح نامه بنوشتند «۱» به خطّ امیر المؤمنین علی - علیه السلام - چنان که طرفی برفت، و قرار دادند که آن سال باز گردد تا «۲» دگر سال قریش مکه را رها کنند «۳» و بروند، و سه روز مکه رسول را باشد تا در آید و حج کند و هدی بکشد، و آنچه خواهد به جای آورد و باز گردد. چون سال دیگر در آمد، رسول - علیه السلام - برخاست با صحابه و لشکر تا به مکه رود، اندیشه می‌کرد که نبادا «۴» که وفا نکنند قریش به عهدی که کرده‌اند و با ایشان قتال باید کردن، و رسول - علیه السلام - قتال ایشان را کاره می‌بود در ماه حرام [در زمین حرم] [اشاره] «۵»، [۲۳۶-پ] خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رخصت داد که در ماه حرام قتال کنند با آنان که با ایشان قتال کنند، و اگر چه در حرم باشد. آنگه گفت: وَلَا تَعْتَدُوا، شما اعتدا مکنی، یعنی ابتدا مکنی به قتال «۶»، اگر ایشان ابتدا «۷» کنند شما نیز قتال کنی. و «قتل»، تخریب بنیت حیات باشد بأی «۸» وجه کان، و «مقاتله»، مجادله و مقاساة غیری باشد برای طلب قتل او. و مراد به سبیل خدای دین خداست. و گفته‌اند: مراد جهاد است. و «اعتدا» مجاوزة الحدّ باشد، افتعال بود من عدا طوره اذا تجاوز حدّه. و محبت از خدای تعالی ما را اراده خیر و نفع و ثواب ما باشد، برای آن که اجتماع او با کراهت محال است، جز آن است که در محبت مستمر است که مضاف از مفعول به بیفکنند و مضاف الیه به جای او بنهند، و در ارادت اینکه استمرار نیست، یقول «۹»: احب زیدا، و لا یقول «۱۰» ارید زیدا، انما یقال «۱۱»: ارید خیره و نفعه و «۱۲» امرای تعلق به. [قوله تعالی] [اشاره] «۱۳»: وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ، ای وجدتموهم، بکشی ایشان را ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: نوشتند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: و (۳). مج، وز: بپردازند، فق، مر: بردارند، مب: بگذارند. (۴). آج، لب، فق، مب: مبادا. (۵-۱۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج، لب، فق، مر که. (۷). فق، مر: قتال. (۸). مب: به هر. (۹). مج، وز: تقول. (۱۰). همه نسخه بدلها: تقول. (۱۱). همه نسخه بدلها: یقولون. [...] [اشاره] (۱۲). همه نسخه بدلها: او. صفحه: ۷۲ هر کجا یابی «۱». و اصل

کلمه حذق و بصارت باشد در کار «۲»، یقال: رجل ثقف لقف «۳» اذا كان حاذقا في الحرب بصيرا بمواضعها جيد الحذر «۴» فيه، چون کارزار «۵» و علم آن و مواضع حذر و مقاتل دشمن نیک شناسد او را چنین گویند، و معنی آن است که: هر کجا تمکین یابی و به مقاتل ایشان راه بری. و گفته‌اند: الثقف الظفر بالعدو، كما قال «۶» تعالی: فَإِذَا تَتَفَقَّهُهُمْ فِي الْحَرْبِ «۷»... ای تظفرن بهم. و ثقاف گویند آن آهنی را که کمان و نیزه به آن راست کنند، و ثقاف گویند او را که نیزه کز «۸» شده را راست کند، و همچنین متقف، و بر سبیل تشبیه مؤدب را متقف گویند، برای آن که بی ادب کزی کند، مؤدب او را راست کند. و أَخْرَجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ، و ایشان را بیرون کنی از آن که جا شما را بیرون کردند، یعنی مکّه. و مراد به «فتنه»، در آیت شرک است و کفر، گفت: کفر بتر و سخت‌تر از قتل است. اگر ایشان در زمین حرم در ماه حرام بر کفر اصرار می‌کنند و ایشان محرم، از شما چرا روا نبود که ایشان را بکشی در ماه حرام در زمین حرم و شما محرم! کسائی گفت: «فتنه» اینکه جا عذاب است، و ایشان را عادت بودی که چون مسلمانی را بگرفتندی عذاب کردندی او را، خدای تعالی گفت: آنچه ایشان می‌کنند بتراست و سخت‌تر. و لَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَبِأَن قَاتَلُوكُمْ، جمله قراء در اینکه هر سه موضع به «الف» خوانند مگر حمزه و کسائی که ایشان بی «الف» خوانند [از قتل] [اشاره] «۹». و اول از مقاتله بود و در شاذ طلحه بن مصرف و یحیی بن وثاب و اعمش و عیسی بن عمر موافق حمزه و کسائی خوانند «۱۰».

(۱). د: باشد. (۲). همه نسخه بدلها: کارزار. (۳). چاپ شعرانی (۲/ ۹۱): تقيف لقيف. (۴). مج، وز: الحذق. (۵). لب: كالزار. (۶). آج، لب، مر الله (۷). سوره انفال (۸) آیه ۵۷. (۸). مج، وز، آج: كج. (۹). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). مر: باشند، دیگر نسخه بدلها: باشد. صفحه ۷۳ بعضی مفسران گفتند: اینکه لفظ که در او نهی است از قتال ایشان بنزدیک مسجد الحرام پیش از آن که ایشان ابتدا کنند منسوخ است بقوله: وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً «۱»، اینکه قول قتاده است و ربیع، و مقاتل حیان گفت، قوله: وَ قَاتِلُوهُمْ حَيْثُ تَقِفْتُمُوهُمْ، فی الحل و الحرم «۲» اینکه منسوخ است بقوله: وَ لَا تُقَاتِلُوهُمْ «۳» فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ «۵». بعضی دگر مفسران گفتند: آیت محکم است، و معنی و حکم «۶» بر جای خود است، و نشاید ابتدا کردن به قتال در حرم و نه در ماه حرام، ألما عند الضرورة، و ضرورت آن بود که ایشان ابتدا کنند، چون آغاز کردند [۲۳۷-ر] قتال ایشان واجب شد. كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ، پاداشت کافران چنین بود. فَبِأَن انْتَهَوْا، اگر ایشان از قتل و قتال باز ایستند «۷»، خدای تعالی غفور و رحیم است، بدیع نبود از او که ایشان را بیمارزد چون ایمان آورده باشند و توبه کرده. و «انتهاء» مطاوع نهی باشد، یقال: نهیته فانتهی، كما یقال: زجرته فانزجر. و انفعال بنای مطاوع «۸» باشد، یقال: فعلته فانفعل، قیاسی مطرد. و «غفور»، بنای مبالغت است، و هر بنا که معدول بود از اصل خود وضع قیاس برای «۹» مبالغت بود. وَ قَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً، و کارزار «۱۰» کنی «۱۱» با ایشان تا فتنه نباشد. «کان» تا مه است، یعنی تا کفر در جهان بنماند، و مراد به «فتنه» کفر است. و آیت در حق مشرکان است، و از مشرک «۱۲» باز نگردید «۱۳» ألّا به اسلام یا «۱۴» قتل، چه حکم او به خلاف حکم اهل ذمت است که از ایشان جزیه قبول کنند. ----- (۱).

سوره بقره (۲) آیه ۱۹۳. (۲). فق، مب، مر: و الحرام. (۳). اساس، مج، وز، لب، فق، مب: تقتلوه، به قیاس با نسخه مب، و ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. [.....] [اشاره] (۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۵. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: معنی محکم. (۷). مج، وز، آج، لب: بازاستند. (۸). چاپ شعرانی (۲/ ۹۲) فعل. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: بر آن. (۱۰). لب: كالزار. (۱۱). مب، مر: کنید. (۱۲). چاپ شعرانی (۲/ ۹۳): شرک. (۱۳). همه نسخه بدلها: نگردند. (۱۴). مب به. صفحه ۷۴ مفضل بن سلمه گفت: حکمت در اینکه آن است که اهل کتاب کتابی منزل دارند از خدای تعالی، حق تعالی فرمود که: ایشان را مهلت ده که باشد که ایشان «۱» نظر کنند، و با کتاب «۲» خود رجوع کنند، و انصافی بدهند و ایمان آرند. و اما در حق مشرک عابد «۳» و ثن امید نیست، پس در امهال ایشان وجهی نیست، از ایشان راضی مشو «۴» جز به ایمان یا قتل. و «کان» چون تا مه باشد به معنی وجد و حدث باشد، ای [حتی لا] [اشاره] «۵» یوجد کفر و یكون الدین لله، و اینکه قول عبد الله عباس

است «۶» و ربیع و ابن زید و روایت از باقر - علیه السلام. و اصل «فتنه» اختبار بود، یقال: فتنته بكذا اذا جربته «۷» به. و برای آن «کفر» را «فتنه» خواند که مؤدی است به اهلاک، چنان که فتنه مؤدی بود به اهلاک «۸». و دین خدای را باشد. در «دین» دو قول گفتند، یکی مَلَّت و طلب «۹» اسلام من قوله: إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ «۱۰» ... و یکی اذعان و گردن نهادن حق را، من قول الاعشى: هودان «۱۱» الرِّبَابِ اذْكَرُ هَوَالِدٍ

بن دراکا بغزوة و صیال و اقسام و معانی و وجوه دین به تمامی گفته شد «۱۲»، فی قوله: مَا لَكَ «۱۳» وَ يَكُونُ الدِّينُ لِلَّهِ «۹». همه نسخه بدلها: طریقه «۱۰». سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹. (۱۱). لب، فق، مب، مر: کان. (۱۲). همه نسخه بدلها: شده است. (۱۳). اساس، مَج، وز، دب، فق، مب، مر: ملک، به قیاس با نسخه لب و با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۱۴). سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۴. دیگر نسخه بدلها و عبارت تصحیح شد. (۱۵). اساس: فیها، با توجه به مَج و دیگر نسخه بدلها و معنی عبارت تصحیح شد. صفحه: ۷۵ به ذلی ذلیل، یعنی اما به طوع ایمان آرند و به آن عزیز شوند، و اما «۱» از بیم تیغ اظهار ایمان کنند به رغم و مذلت. فَبَانَ انْتَهَوَا، اگر باز ایستند از قتل و کفر و عناد. فَلَا عُيُودَانَ، ای [لا سیل] [اشاره] «۲» و لا حِجَّةَ، اینکه قول عبد الله عباس است، گفت نظیره قوله. أَيْمًا الْأَجْلِينَ قَضَيْتَ فَلَا عُيُودَانَ عَلَيَّ «۳» ...، ای لا [سیل علی] [اشاره] «۴» و قیل معناه: لا حرج علی، و اصل «عدوان» ظلم بود - چنان که گفتیم - قال الله تعالی: وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْإِثْمَ وَ الْعِيْدَانَ «۵» ...، و مراد در آیت قتل است، و آن قتل برایشان به جزای عدوان و ظلم ایشان بود. آنکه جز [ارابه لفظ] [اشاره] «۶» مجزی برخواند برای ازدواج «۷» را، چنان که طریقت ایشان است، قال عمرو بن شأس الاسدی: [جزینا ذوی العدوان بالامس فرضهم] [اشاره] «۸»

[۷۳۲-پ] قصاصا سواء حدوك التعل بالثعل و مراد به ظالم «۹» کافر محارب است اینکه جایگاه، پس معنی آیت اینکه است که گفتیم، نه آن که امری کرد به ظلم یا اباحتی کرد ظلم را. قوله: الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ، بدان که ماه حرام در سال «۱۰» چهار است چنان که حق تعالی گفت: مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ «۱۱» ...، واحد فرد [و هو رجب] [اشاره] «۱۲» و ثلاثه سرد، ای متتابعه «۱۳»، یکی فرد است و آن رجب است و سه متتابع، و آن ذو القعدة و ذو الحجة و محرم است. و برای آنش حرام خواندند که حرام بود برایشان قتال کردن در اینکه ماهها تا اگر مرد، مقاتل پدر و برادر را دیدی رها کردی و نکشتی او را، پس برای حرمت ماه راه، حرام خواندند او را، و مراد به اینکه ماه در آیت ذو القعدة است که ----- (۱). اساس: یا، با توجه به مَج و دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت تصحیح شد. (۸-۶-۴-۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مَج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] [اشاره] (۳). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۸. (۵). سوره مائده (۵) آیه ۲. (۷). همه نسخه بدلها: ازدواج لفظ. (۹). همه نسخه بدلها: ظلم. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: سالی. (۱۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۶. (۱۲). اساس: ناخواناست، با توجه به مَج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). مَج، وز: متابعی. صفحه: ۷۶ رسول را - علیه السلام - از حدیبیه «۱» عام الصدّ ذو القعدة باز گردانیدند. و اینکه ماه را برای آن ذو القعدة خواندند لعودهم فيه عن «۲» القتال، که ایشان در اینکه ماه از کارزار «۳» فرو نشستند. اما در معنی آیت دو قول گفتند، یکی آن که: چون رسول - علیه السلام - عام الحدیبیه باز گردید «۴» و در مکه نشد، و صلحی رفت میان ایشان و قراری که رسول - علیه السلام - دگر سال باز آید و ایشان از مکه بروند «۵»، و صحابه رسول در مکه آیند با سلاحها در نیام و برهنه نکنند. چون سال دیگر آمد، رسول - علیه السلام - برخاست و در مکه رفت و طواف کرد و ارکان حج بگذارد، و آن ذو القعدة بود که بیرون آمد از مدینه سنه سبع، و آن سال که او را منع کردند هم ذو القعدة بود سنه ست از هجرت، خدای تعالی آیت فرستاد و گفت: اینکه ماه دخول به بدل آن ماه منع است، و هر دو در ماه حرام «۶» بود. قولی دگر آن است در معنی آیت که: قتال الشَّهْرِ الْحَرَامِ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ، ای بقتال الشَّهْرِ الْحَرَامِ، یعنی اینکه قتال که شما را گمان است که با ایشان باید کردن، به عوض آن

قتال است که ایشان با شما کنند. اگر ایشان حلال (۷) می‌دارند و روا می‌دارند که در ماه حرام با شما قتال کنند، شما نیز روا داری، که الشَّرُّ بِالشَّرِّ و البادی اظلم (۸)، [معنی آیت] [اشاره] (۹)، معنی آیت «۱۰» مثل باشد، و بر هر دو وجه در آیت مضاف محذوف بود و مضاف الیه به جای او نهاده. قول اول را تقدیر اینکه بود که: دخول الشَّهر بمنع (۱۱) الشَّهر، علی تقدیر: دخولکم [مکة] [اشاره] (۱۲) فی الشَّهر الحرام بمنعهم (۱۳) ایّاکم عن دخولها فی الشَّهر الحرام. و وجه دوم (۱۴) را تقدیر چنین باشد [۲۳۸-۲۳۹] ر: که: قتال الشَّهر الحرام، ای قتالکم ----- (۱). همه نسخه بدلها: عام الحدییه. (۱۲-۲). همه نسخه بدلها: من. (۳). لب: کالزار. (۴). دب: نگریدید. (۵). مج: وز: برون بروند. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: محرم. [.....] [اشاره] (۷). مر: بحلال. (۸). آج، لب، فق، مب، مر و الحديد بالحديد یفلح. (۹). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). همه نسخه بدلها: اینکه. (۱۱). مج: وز: یمنع. (۱۳). مج: وز: یمنعکم. (۱۴). مب، مر: دویم. صفحه: ۷۷ ایاهم فی الشَّهر الحرام بقتالهم ایّاکم فی الشَّهر الحرام، تا معنی آیت مستقیم شود، یعنی اینکه دخول به بدل آن منع، و اینکه قتال در برابر آن قتال. و الحُرْمَات جمع حرمة باشد کظلمة و ظلمات و حجره و حجرات، و برای آن به جمع گفت که سه حرمت است، و اقل جمع بر مذهب درست سه بود: یکی حرمت ماه، یکی حرمت حرم، یکی حرمت احرام (۱). و قصاص و مقاصت به معنی مساوات و مقابله بود، و اصل آن اتباع اثر بود، یعنی دنبال آن داری که با او آن کنی که او کرده باشد. فَمَنْ اعْتَدَى عَلَیْکُمْ، هر که بر شما ظلم کند. فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَیْکُمْ، بر او همچنان ظلم که او کرده باشد بکنی. و ظاهر چنان می‌نماید که در آیت امر است به ظلم، و لکن مراد مقابله (۲) و مجازات است. و آنچه دوم (۳) باشد بر سیل جزاء، آن را ظلم نخوانند مگر بر سیل مجاز و ازدواج، و مانند اینکه در قرآن و کلام عرب بسیار است، قال الله تعالی: وَ جَزَاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِثْلُهَا (۴). و دوم (۵) سیئه نباشد، چه جزاء بدی، بد (۶) نباشد، دگر قوله تعالی: وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ (۷). و آنچه اول ایشان کرده باشند عقاب نباشد، عقاب اینکه فعل باشد که اینان به جزای آن کرده باشند، و لکن بر سیل ازدواج با (۸) کلام جفت شود، و چنان که عمرو بن کلثوم گفت: الا لا یجهلن (۹) احد علینا

فجهل فوق جهل الجاهلینا یعنی جزای جهل دهیم، برای آن که هیچ عاقل به جهل فخر نکند. وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ، و از خدای بترسی و بدانی که او با متقیان است به معنی نصرت. و معنی «مع» مصاحبت باشد، یعنی نصرت خدای با ----- (۱). مر قوله. (۲). اساس: به صورت «مقاتله» هم خوانده می‌شود. (۳-۵). مر: دویم. (۴). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰. (۶). مر: بدی. (۷). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۶. (۸). دب: تا. [.....] [اشاره] (۹). همه نسخه بدلها بجز لب: یجهلین. صفحه: ۷۸ متقیان است به یک جا. وَ أَنْفَقُوا فِی سَبِيلِ اللَّهِ، امر است از خدای تعالی جمله مکلفان را به انفاق مال، و در عموم اینکه، داخل زکات و صدقه [و انواع] [اشاره] (۱) بَرِّ وَ نَفَقَهُ باشد آن کس که نفقه‌یش (۲) بر او واجب بود. و سیل خدای، طاعت اوست از باب حج و جهاد، و در [عموم] [اشاره] (۳) آیت داخل بود هر چه از باب خیر بود از عمارت مساجد و پل و رباط و اصلاح راهها و معاونت مساکین و [شفقت] [اشاره] (۴) بر یتیمان. و «انفاق»، در لغت اخراج الشَّیء عن المملک باشد، و «نفوق» خروج باشد- و اینکه را شرح داده‌ایم. وَ لَا تَلْقُوا بِأَیْدِیْکُمْ إِلَى التَّهْلُکَةِ، «اللقاء» نقل چیزی باشد با جهت سفلی (۵)، چنان که طرح، يقال: القی علیه (۶) مسئله کما يقال: [طرح علیه] [اشاره] (۷) مسئله. و در معنی او چند قول گفتند، بهری گفتند: معنی آن است که لا تأخذوا فی ذلک و لا تبدؤوا (۸) به، و هر کس [که او ابتدا] [اشاره] (۹) کند به کاری او را گویند: القی یده فیه، چنان که لیبید گفت: حتی اذا أَلَقْتَ یدَا فِی کَافِرٍ

و أجن- [عورات الثَّغور ظلامها] [اشاره] (۱۰) ای بدأت فی المغیب. مبرّد گفت: کنایت کرد به دست، که بعضی از جمله است از جمله

تن. و «با» زاید است، [معنی آن است که: و لا تلقوا انفسکم] [اشاره] «۱۱» [۲۳۸-پ] [اشاره]، خود را در هلاک میفگنی، چنان که گفت: بِمَا قَدَّمْتَ يَدَاكَ «۱۲» ...، و: فَبِمَا «۱۳» تَثَبَّتْ بِالذُّهْنِ «۱۶» ...، و قول شاعر: و لقد ملأت علی نصیب جلدہ

بمساءء ان الصّيديق يعاتب ----- (۱۱-۱۰-۹-۷-۴-۳-۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معنی و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: نفقه‌اش. (۵). معج، مب، مر: اسفل. (۶). فق: الیه. (۸). معج، وز: بتبدءوا، آج، لب، فق، مب: تبدءونه. (۱۲). سوره حج (۲۲) آیه ۱۰. (۱۳). متن آیه قرآن: فبما. (۱۴). سوره شوری (۴۲) آیه ۳۰. (۱۵). همه نسخه بدلها: با مثال آیت آورد و هو. (۱۶). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۰. صفحه: ۷۹ ای مساءء، و گفت: عرب اینکه لفظ در شربه کار دارند. وجهی دیگر در «با» آن است که ردّ او کرد با معنی در اصل، برای آن که جمله افعال متعدیه از قتل و ضرب و قطع همه مضمّن «۱» است به «با» در معنی، برای آن که معنی اینکه است که: اوقعت به الضرب «۲» و القتل و القطع. وجهی دگر در آیت آن است که: مفعول به «۳» بیفگند، و «با» آلت راست، چنان که: فعلت بیدی و اخذت بیدی و مشیت برجلی، و معنی آن است که: و لا تلقوا انفسکم بایدیکم الی التهلکة. علما در معنی او خلاف کردند، بهری گفتند: به بخل، یعنی خویشتن به هلاک مکنی «۴» به آن که به مال بخل کنی، برای آن که در مقدمه ذکر نفقه مال رفته است که در بخل و امساک هلاک است در دین و دنیا، اما دین «۵»: منع زکات و حج «۶» و نفقات واجب در اینکه باب‌اند، و اما در باب دنیا: بخیل را همه جهان دشمن باشند، نبینی که شاعر چگونه می‌گوید: اللّوم داء دوی «۷» یقتلون به

لا یقتلون بداء غیره ابدأ از آن که به منع قری و طعام دشمن اندوخته آید، پس مؤدی بود آن با قتل ایشان. و اینکه قول حذیفه و حسن و قتاده و عکرمة و عطا و ضحاک و ابن کیسان است. عبد الله عباس و سدّی گفتند: معنی آن است که مگو که مرا چیزی نیست، یعنی خود را و نام خود را نیست مکنی «۸». مجاهد گفت: معنی آن است امساک مکنی از نفقه ترس درویشی را. حسن گفت: ایشان امساک کردند در «۹» سفرهای خطرناک برای جمع مال «۱۰»، حق تعالی آن هر دو نهی کرد به اینکه آیت. ----- (۱). آج، لب، فق، مر: متضمّن. (۲). فق: الضراب. (۳). لب: مفعول. [.....] [اشاره] (۴).

مب: میفگنید. (۵). آج، لب، فق، مب: اما در اینکه. (۶). همه نسخه بدلها و جهاد. (۷). اساس: داء لوبر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). معج، وز: می کنی، مب: مکنید. (۹). همه نسخه بدلها: و. (۱۰). همه نسخه بدلها را. صفحه: ۸۰ ابو صالح گفت از عبد الله عباس که: آیت عام الحدیبه آمد در حق قومی که رسول- علیه السلام- ایشان را حج فرمود، ایشان گفتند: ما چیزی نداریم تا برگ خود بسازیم و کس ما را نفقه نکند، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. حسن علی ابو طالب «۱» روایت کند و ابو الدرداء و ابو هریره و ابو امامه و عبد الله عمر «۲» و جابر عبد الله انصاری و عمران بن الحصین [اشاره] «۳» از رسول- علیه السلام- که گفت: آن کس که درمی در خانه خود نشسته در سییل خدای خرج کند، یعنی حج یا جهاد را [اشاره] «۴»، به هر درمی هفتصد «۵» بنویسند. و آن که به نفس خود بیرون شود و مال خرج کند، به هر درمی هفتصد «۶» هزار [درمش] [اشاره] «۷» بنویسند، و ذلک قوله تعالی: وَ اللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ «۸». عکرمة گفت: معنی و لا- تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ، آن است که: و لا تَيْمَمُوا الْحَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ «۹» ...، یعنی نفقه از وجهی حلال کنی. زید بن اسلم گفت: آیت در جماعتی آمد که ایشان به جهاد رفتندی بی برگی و سازی، یا «۱۰» در راه منقطع شدند و یا «۱۱» بر دیگران و بال شدند، حق تعالی ایشان را از آن نهی کرد و گفت: چون مال نداری که نفقه کنی، خویشتن «۱۲» در هلاک میفگنی. بهری دگر [۲۳۹-ر] گفتند: خود را در هلاک میفگنی به اسراف در نفقه و صدقه. صادق- علیه السلام- گفت: اگر مردی هر چه دارد به یک بار در صدقه و نفقه خرج کند، او محسن و موفق «۱۳» نباشد لقوله: و لا- تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ. بهری دگر از مفسران گفتند: مراد آن است که خویشتن «۱۴» در هلاک

می‌فکنی به ترک جهاد، ----- (۴-۱). دب: حسن بن علی علیهما السلام، آج: حسن بن علی ابو طالب، علیهما السلام. (۲). اساس و دیگر نسخه بدلها عبد الله عمرو، که در اساس کلمه خط خوردگی دارد. (۷-۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر بدلها افزوده شد. (۶-۵). مع، وز: هفصد. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۷. (۱۰). همه نسخه بدلها: یا. [.....] [اشاره] (۱۱). همه نسخه بدلها: و اما. (۱۲). آج، مب: خود را. (۱۳). آج، فق، مب: موافق. (۱۴). مب، مر را. صفحه: ۸۱ برای آن که چون تن در جهاد ندهید «۱» کفار مستولی شوند، و چون مستولی شوند مسلمانان را هلاک کنند، همچنان باشد که آن هلاک، ایشان به سر خود آورده به دست خود. اسلم بن عمران گوید: به غزای قسطنطینیة «۲» بودم، و امیر اهل مصر عقبه بن عامر الجهنی بود- صاحب رسول الله «۳»، و امیر اهل شام فضاله بن عبید بود- صاحب رسول الله، و امیر جمله لشکر عبد الرحمن خالد ولید «۴» بود. رومیان بیامدند و مصاف برکشیدند و پشت به دیوار مدینه روم باز نهادند، و مسلمانان در برابر ایشان دو صف برکشیدند. سواری از لشکر مسلمانان بیرون آمد و بر «۵» لشکر روم حمله برد، و صف «۶» ایشان «۷» بردرید، آنگه بر جای خود آمد و بایستاد، مردمان گفتند: سبحان الله القی بیده الی التهلکة. ابو ایوب انصاری- رحمه الله علیه- گفت: شما اینکه آیت را تأویل چنین می‌کنی «۸»! مردی را که حمله چنین برد و قتالی چنین کرد و طلب شهادت کرد او را می‌گوی «۹» خود را در هلاک افکند؟ ما به دانیم «۱۰»، تفسیر اینکه آیت «۱۱» در ما فرود آمد که انصاریانیم. چون خدای تعالی دین مسلمانی عزیز کرد، و رسول- علیه السلام- ممکن «۱۲» شد، با یکدیگر گفتیم در سر تا «۱۳» چند از اینکه جهاد و مشقت خواهیم دیدن؟ اسبابها ما مختل شد، مصلحت در آن باشد که روزی چند با سر املاک و اسباب شویم، و عمارتی کنیم املاک را، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۱۴» که: وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ، بترك الجهاد والاقامة فی الاهل. آنگه ابن ابو عمران گفت: لا جرم ابو ایوب چندان «۱۵» مداومت کرد بر جهاد که او را ----- (۱). همه نسخه بدلها ندهند. (۲). همه نسخه بدلها بجز مع: قسطنطینیه. (۳). همه نسخه بدلها: رسول- صلی الله علیه و آله. (۴). مب: عبد الرحمن بن خالد ولید. (۵). آج، لب، مب، مر: در. (۶). مب لشکر. (۷). آج، لب، فق، مر را. (۸). دب: کنی، آج، لب، فق: مکنی، مب، مر: مکنید. (۹). مب، مر: می‌گویید. (۱۰). لب، مب، مر: بدانیم، مب: به بدانیم. [.....] [اشاره] (۱۱). دب اینکه آیت، آج، لب، فق که اینکه آیت. (۱۲). مب: متمکن. (۱۳). مع، وز: ماتا. (۱۴). مب قوله تعالی. (۱۵). دب: چنان. صفحه: ۸۲ بکشند «۱»، و در قسطنطینیة «۲» دفن کردند، و گور او آن جاست. عبد الله عیاس گفت به روایت ابو الجوزاء که: مراد آن است که خویشتن در عذاب خدای می‌فکنی به ترک جهاد، دلیلش قوله تعالی: إِلَّا تَنْفَرُوا يُعَذِّبُكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا «۳». انس مالک روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و آله- که گفت: سه چیز از اصل ایمان است: باز ایستادن «۴» از گوینده لا اله الا الله، و تکفیر [اونان] [اشاره] «۵» کردن به عملی که بکند از گناه، و جهاد پیوسته داشتن تا آنگه که آخر امت من با دجال جهاد کنند، و «۶» ایمان داشتن به قضا و قدر خدای. ابو هریره روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: هر که بمیرد و غزا نکند و با خود [اندیشه] [اشاره] «۷» و تدبیر غزا نکند، مات علی شعبه من النفاق، بر شاخ «۸» نفاق میرد. ابو هریره و سفیان گفتند: آن کس باشد که [به تنهای] [اشاره] «۹» حمله برد بر لشکری بسیار. محمد بن سیرین و عبیده السلمانی گفتند: مراد نومیدي است از رحمت خدای. ابو [قلا به گفت] [اشاره] «۱۰»: مردی باشد که گناهی بکند، آنگه گوید: مرا توبت نیست، دست در میان دارد و گناه می‌کند، نومیدي از «۱۱» رحمت خدای تعالی. یمان بن رباب و مفضل بن سلمه گفتند: عرب آن کس «۱۲» را که تن به هلاک «۱۳» فرو نهد و از نجات نومیدي شود، گویند: [ألقى بیده] [اشاره] «۱۴»، [۲۳۹- پ] [الی التهلکة]. یکی از براء بن عازب پرسید که: نه مراد به اینکه آیت آن کس است که تنها بر لشکری عظیم حمله برد! گفت: نه، مراد مردی است که گناهی بکند با خود فرو ----- (۱). وز، دب، آج، لب، فق، مر آن جا بکشند، چاپ شعرانی (۲/۹۷) تا در آن جا کشته شد. (۲). وز، دب، لب، مل: قسطنطینیه، آج: قسطنطینیه، فق: قسطنطینیه. (۳). سوره توبه (۹) آیه ۳۹. (۴). وز، آج، لب، فق: استادن. (۱۴-۱۰-۹-۷-۵). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه

بدلها افزوده شد. (۶). اساس: «ما» (بدون نقطه)، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مب: شاخی از، دیگر نسخه بدلها: شاخی. (۱۱). وز، دب، آج، لب، فق: نوید شده از. (۱۲). آج، لب، فق: عربان کسی. [...] [اشاره] (۱۳). مج، وز: بهلکه، آج، لب، فق، مب: به هلاکت. صفحه: ۸۳ نهید (۱) که مرا از اینکه گناه توبه نیست، از رحمت خدای نوید شود گناه می‌کند و اصرار می‌نماید. راوی خبر گوید که: حبيب بن الحارث بنزديک رسول آمد، گفت: يا رسول الله! إني رجل معرض للذنوب (۲)، من مردی‌ام که تعرض گناه بسیار کنم، مرا تدبیر چیست! گفت: توبه کن. گفت: يا رسول الله! توبه می‌کنم، و با سر گناه می‌شوم. گفت: پس از آن با سر توبه شو. گفت: يا رسول الله! پس گناه من بسیار شود (۳). گفت: يا حبيب! عفو خدای از گناه تو بیشتر است. فضیل عیاض گفت معنی آیت آن است که: خود را در هلاک می‌فکنی به گمان بد که به خدای بری (۴)، نبینی در عقب اینکه گفت: وَأَحْيَيْتُونَا، و مراد آن که: و أَحْسَنُوا الظَّنَّ بِاللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَحِبُّ الْمُحْسِنِينَ الظَّنَّ به. اسماعیل بن علی برادر زاده دعبل شاعر گفت: در نزدیک حسن هانی شدیم در بیماری که او را بود به عیادت، او را گفتیم: يا با علی! تو در اول روزی از روزهای آخرت، و آخر روزی از روزهای دنیا، توبه بکن. گفت: اسندونی، مرا باز نشانی، او را باز نشانند. گفت: حَدَّثَنِي حَمَادُ بْنُ سَلْمَةَ عَنْ يَزِيدِ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - أَنَّهُ قَالَ: جَعَلْتُ شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكِبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي لَا أَكُونُ مِنْهُمْ! پیغامبر - علیه السلام - گفت: من شفاعت خود برای اهل کبایر امت نهاده‌ام، گمان بری که من از ایشان نیم (۵) «۶» «و کان أحسننا ظنًا باللَّهِ» از ما (۷) همه او به خدای نیکو گمان تر (۸) بود. انس گفت: رسول - علیه السلام - گفت: «۹» «۱۰» «۱۱» لا يموتن أحدكم إلا و هو يحسن الظَّنَّ بِاللَّهِ إِنَّ حَسْنَ الظَّنِّ بِاللَّهِ ثَمَنُ الْجَنَّةِ، گفت: نباید (۱۲) که مرگ به یکی از شما آید و (۱۳) او به ----- (۱). فق: با خود گوید، مب: با خود اندیشه کند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: الذَّنْبُ. (۳). مج: شو. (۴). مب: برید: آج: که خدای را بری. (۵). مج، وز، دب، آج، لب: نه‌ام. (۶). همه نسخه بدلها: بِاللَّهِ ظَنًّا. (۷). در مج، وز، دب: از هما. (۸). مج: نیکو گماتر. (۹). آج، لب، فق، مب: بالظن. (۱۰). لب، فق، مب: احسن (۱۱). مج: ثمنًا. (۱۲). آج، لب، فق: نبادا، مب، مر: مبادا. (۱۳). مج از [...] [اشاره] صفحه: ۸۴ خدای نیکو گمان نباشد، که گمان نیکو به خدای - جل جلاله - بهای بهشت است. هم او روایت (۱) کند که فردای قیامت حق تعالی فرماید تا بنده را به دوزخ برند، چون او را سوی (۲) دوزخ می‌برند، سر بر دارد و گوید: بار خدایا! گمان من به تو نه اینکه بود (۳)، حق تعالی گوید (۴)، بنده من گمان تو به من چه بود! گوید: آن که (۵) مرا بیمارزی و عفو کنی، حق تعالی گوید: عفوت (۶) کردم، به بهشتش برید (۷). و اگر آیت حمل کنند (۸) بر عموم تا همه معانی داخل بود تحت آن اولیتر، چه تنافی نیست از میان اینکه معانی. و «تهلکه» تفعله باشد من الهلاک. و گفته‌اند: سبب هلاک بود، و «هلاک» ضیاع بود. و گفته‌اند: «تهلکه» آن چیزی است که (۹) عاقبت او به هلاک انجامد. و «احسان»، ایصال هر نفعی بود حسن به غیر (۱۰)، و نه هر که او فعلی (۱۱) حسن بکند او را محسن (۱۲) خوانند، برای آن که خدای تعالی کفار را عقاب کند و از او حسن است، و نگویند که محسن است بر (۱۳) کافر، یا احسان می‌کند با او. عکرمه گفت معنی آن است که: أَحْسَنُوا الظَّنَّ بِاللَّهِ فِي الْخُلْفِ وَالْعَوَاضِ (۱۴)، گمان به خدای تعالی نیکو بری که آنچه شما نفقه کنی عوض باز دهد. ابن زید گفت: أَنْفَقُوا بَدَأَ (۱۵) و أَحْسَنُوا عَوْدًا (۱۶) [۲۴۰- ر] [اشاره]، به اول نفقه کنی و آنچه دوم بار کنی از باب احسان باشد. و گفته‌اند: معنی آن است که واسطه کار نگاه داری که بین ----- (۱). همه نسخه بدلها: انس روایت. (۲). آج، لب، فق، مر: بسوی. (۳). مج، وز: من به اینکه بود، مر: من به تو اینکه بود، مر: من به تو آن بود، مب: خدایا به تو گمان اینکه نبود. (۴). همه نسخه بدلها: می‌گوید. (۵). مب مرا به دوزخ نفرستی و. (۶). دب، مب، مر: عفو. (۷). مب: برند. (۸). فق، مر: آیت را حمل کنند، دب: آیت حمل کنی. (۹). همه نسخه بدلها: آن باشد که. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نفعی حسن به غیر باشد. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فعل. (۱۲). اساس: بکند احسانش، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). همه نسخه بدلها: با. (۱۴-۱۶). همه نسخه بدلها گفت. [...] [اشاره] (۱۵). مج، وز، دب، آج، لب: بداء، مر: بدوا. صفحه: ۸۵ الاسراف و التقصیر است (۱).

[سوره البقره (۲): آیات ۱۹۶ تا ۲۰۳]

[اشاره]

وَ اتُّمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَّةً يَوْمَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۱۹۶) الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ (۱۹۷) لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ (۱۹۸) ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۹۹) فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ (۲۰۰) وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ (۲۰۱) أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۲۰۲) وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۲۰۳)

[ترجمه]

تمام بکنی «۲» حج و عمره خدای را، اگر باز دارند شما را «۳» آنچه میسر شود از هدی، و متراشی سرهایتان تا برسد هدی به جای خود، هر که باشد از شما بیمار یا باشد به او رنجی از سرش فدای از روزه یا صدقه‌ای یا چیزی که بکشد چون ایمن شوی هر که تمتع کند به عمره را «۴» حج آنچه خوار شود از هدی «۵» هر که نیابد، روزه سه روز در حج و هفت روز چون باز آیی آن ده روز تمام باشد، اینکه آن راست که نباشد اهلش «۶» حاضران مسجد حرام «۷»، و بررسی از خدا و بدانید که خدای سخت عقوبت است. حج ماههای دانسته است هر که اندازد در آن حج را جماع نیست «۸» و نه فاسق شدن و نه سوگند خوردن «۹» در حج، و آنچه کنی از نیکی آن را خدای می‌داند، و زاد بر گیرید که بهترین زاد پرهیزگاری باشد، و برسید از من ای خداوندان عقلها. -----
 (۱). وز قوله عزّ و جل، دیگر نسخه بدلها قوله تعالی. (۲). وز: بکنید. (۳). وز و یا. (۴). مج: برای. (۵). مج: هدیه. (۶). مج، وز، لب، فق: اهل آن. (۷). مج، وز، آج، لب، فق: مکه. (۸). مج، وز، آج، لب و فحش. (۹). مج، وز، آج، لب، فق به خدای. صفحه: ۸۶ نیست بر شما بزه «۱» که طلب کنید نعمتی از خدایتان چون بیایی «۲» از عرفات یاد کنی خدای را بنزدیک مشعر حرام، و یاد کنید او را چنان که شما را راه داد «۳»، و اگر چه «۴» بودید پیش «۵» آن از گمراهان. پس بیایی از آن جا که بیایند مردمان و آمرزش خواهید از خدا که خدای آمرزنده و بخشاینده است. [۲۴۰-پ] [اشاره] چون بگزاری ارکان حجّتان، یاد کنید خدای را چون یاد کردنتان «۶» پدرانتان «۷» را یا «۸» سخت تر یاد کردن، از مردم «۹» کس هست که می گوید «۱۰»: بار خدایا بده ما را در دنیا، و نباشد او را در آخرت از «۱۱» نصیبی «۱۲». و از ایشان کس هست که می گوید «۱۳»: خدای ما «۱۴» بده ما را در دنیا نیکویی و در آخرت نیکویی، و نگهدار ما را از عذاب آتش «۱۵». ایشان آنانند که باشد ایشان را بهره از آنچه اندوخته باشند، و خدا «۱۶» زود شمار است. یاد کنید خدای را در روزهای شمرده، هر که تعجیل کند در دو روز، بزه نیست بر او، و هر که -----
 (۱). بزه / بزه‌ای، مج، وز، لب، فق: بزه. (۲). مج، وز: بیاید. (۳). مج، وز، آج، لب، فق: راه نمود شما را. (۴). و اگر چه، ترجمه «ان» است که ان مخففه از ثقیله است و ظاهرا به معنی: «بدرستی که» یا «همانا» ست. [.....] [اشاره] (۵). چاپ شعرانی (۲/ ۱۰۰) از. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: یاد کردیتان. (۷). آج، لب، فق: پدران ایشان. (۸).

مج: و، وز: تا. (۹). آج، لب، فق: مردمان، مج: پس از مردمان. (۱۳-۱۰). مج، وز، آج، لب، فق: هستند که گویند. (۱۱). نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). مج و بهره. (۱۴). مج، وز، آج، لب، فلق: بار خدایا. (۱۵). مج، وز، آج، لب، فق: دوزخ. (۱۶). مج: خدای تعالی. صفحه: ۸۷ باز «۱» پس استند «۲» نیست بزه بر او آن را که ترسد، و بترسید از خدای و بدانید که با او برند شما را جمع کرده «۳». قوله تعالی: وَ أَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ، ابن ابی اسحاق در شاذ «حج» «۴» خواند به کسر «حا» در جمله قرآن، و اینکه لغت تمیم است، و قیس عیلان و طلحه بن مصرف اینکه جا و در آل عمران به کسر خواندند و در باقی قرآن به فتح. و ابو جعفر و حمزه و کسائی و عاصم به روایت حفص در آل عمران به کسر خواندند و در همه قرآن به فتح، و جمله قراء در همه قرآن به فتح «حا» «۵» خوانند، و آن «۶» لغت اهل حجاز است. کسائی گفت: هر «۷» دو لغت است و میانشان فرقی نیست، کرطل و رطل و کسر البیت و کسر. ابو معاذ گفت: «حج» به فتح مصدر باشد و به کسر اسم، چنان که قسم و قسم، و سقی و سقی، و شرب و شرب، و در مصحف عبد الله چنین است که: و أتموا الحج و العمره الى البيت لله «۸»، و شعبی خواند: و أتموا الحج و العمره لله، به رفع «عمره» علی الابتداء. بدان که «حج» در لغت قصد باشد، و در شرع قصدی باشد مخصوص در وقتی مخصوص به جای مخصوص بر ادای مناسکی مشروع، و اینکه از جمله اسماء مخصوصه «۹» است، و از «۱۰» میان مسلمانان خلافتی نیست در وجوب حج، اما در وجوب عمره خلاف کردند: مذهب ما و مذهب شافعی بر قول جدید «۱۱» او، و «۱۲» سفیان ثوری [۲۴۱- ر] و «۱۳» سفیان عینه و احمد و اسحاق و عطا و قتاده آن است که واجب است، و در صحابه مذهب ----- (۱). آج، لب، فق: از. (۲). مج، وز، آج، لب، فق: ایستد. (۳). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر اینکه هشت آیت است. [.....] [اشاره] (۴). مب: بحج. (۵). کذا: در اساس و دب، دیگر نسخه بدلها عبارت: «و جمله قراء در همه قرآن به فتح «حا» را ندارند. (۶). وز، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۷). همه نسخه بدلها: اینکه. (۸). مج، وز، دب، مب: الی بیت الله. (۹). مج، وز: مخصوص. (۱۰). فق، مب: و در. (۱۱). همه نسخه بدلها: حدیث. (۱۲). مر حدیث. (۱۳). همه نسخه بدلها قراء. صفحه: ۸۸ امیر المؤمنین علی - علیه السلام - است و عبد الله عباس و زید بن ثابت. و قومی گفتند: سنت است، و آن مذهب اهل عراق است و مالک بن انس و ابو ثور، و یک قول شافعی در قدیم، پس از آن باز آمد و اینان بنا بر قراءت شعبی کردند که به رفع خواند، دلیل بر صحت مذهب درست قراءت عامه «۱» است: وَ أَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ، امر کرد «۲» به عمره همچنان که به حج، و امر از خدای تعالی دلیل ایجاب کند تا دلیل برخاستن «۳» که مراد ندب است. دلیل دیگر، اجماع اهل البیت و نیز اجماع صحابه - که کس بر اینان که گفتیم منکر نیست. دگر خبر جابر که گفت، از رسول - علیه السلام - پرسیدم حدیث عمره و گفتیم «۴»: یا رسول الله؟ ابي شيخ كبير، پدرم «۵» سخت پیر است، حج و عمره نتواند کردن، گفت: حج عنه و اعتمر، تو از او حج و عمره بکن، یعنی به نیابت او. و ابو السق «۶» گوید: نزدیک رسول - علیه السلام - آمدم به عرفه، او را گفتم: مرا عملی آموز که بدان از عذاب برهم، گفت: نماز فریضه به پای دار، و زکات مال بده، و حج و عمره بکن، و ماه رمضان روزه دار. «عمره» را در میان فرایض بر شمرد. و شقیق بن عبد الله روایت کند که، رسول - علیه السلام - گفت: متابعت کنی از میان حج و عمره، که آن درویشی و گناه چنان ببرد که کوره خبث از آهن و زر و سیم ببرد، و حج [مبرور را] [اشاره] «۷» هیچ ثواب نبود بدون بهشت، و عبد الله عباس «۸» گفت: و الله که عمره مقارن حج است در کتاب خدای، و اینکه آیت بخواند. عبد الله عمر گفت: هیچ کس از خلقان خدای نباشد که نه بر او حج و عمره است. مسروق گفت: ما «۹» را در کتاب نماز فرمودند «۱۰» و زکات «۱۱» و حج، و عمره «۱۲» از حج ----- (۲). مج، وز: کرده، آج، لب، فق، مب، مر: کردند. (۳). دب: برخیزد. (۴). مر: ندارد، دیگر نسخه بدلها: گفت. (۵). همه نسخه بدلها مردی. [.....] [اشاره] (۶-۱). کذا: در اساس، مج، وز: ابو المشتق، دب: ابو الشفق، آج، لب، فق: ابو الشقیق، مب: ابو الشعبی، مر: ابو الشقیق. (۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مب: عبد الله مسعود. (۹). دب، مج، وز، هما، دیگر نسخه بدلها: همانا. (۱۰). مج، وز: فرموده‌اند، دب، آج، لب، فق، مب، مر: فرمود. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب: در زکات. (۱۲). همه نسخه بدلها و عمره. صفحه: ۸۹

بمثابت زکات است از نماز (۱). مردی از سعید جبر پرسید که: عمره فریضه است یا سنت! گفت: فریضه است. مرد (۲) گفت: شعبی می‌گوید که: عمره سنت است، گفت: شعبی دروغ می‌گوید و اینکه آیت بخواند- و اخبار در اینکه معنی بسیار است. مفسران در اتمام حج و عمره خلاف کردند، عبد الله عباس و علقمه و ابراهیم و مجاهد گفتند: اتمام او آن است که جمله ارکان و فرایض و مناسک او به جای آرد به شرایط و حقوقش از فرایض و سنن. سعید جبر و عطا (۳) و سدّی گفتند: چون شروع کردند در او، اتمام واجب باشد از آن که شروع ملزم بود بنزدیک [بعضی از فقها] [اشاره] (۴). طاووس گفت: اتمام ایشان افراد بود، یک از یک جدا دارد (۵). مردی بنزدیک امیر المؤمنین علی (۶) آمد و گفت: چه معنی دارد و أَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ! گفت: آن که احرام از خانه خود فراگیری (۷)، و همانا اینکه مرد را [خانه از پس] [اشاره] (۸) مواقبت بوده باشد برای آن که بنزدیک اهل البیت پیش از میقات احرام نشاید گرفتن، و اگر بگیرد (۹) مجزی نبود چون به میقات خود رسد احرام با سر باید گرفتن. قتاده گفت: اتمام عمره آن بود که [نه در ماههای] [اشاره] (۱۰)، [۲۴۱-پ] حج آری، چه اگر (۱۱) در ماه حج آرد آن خود تمتع بود او را هدی واجب باشد، و اینکه مذهب ماست چنان که بعضی شرح داده شود (۱۲)- ان شاء الله. بدان که حج سه گونه است: تمتع و افراد و قران. اما تمتع فرض آن کس باشد ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: ایمان. (۲). همه نسخه بدلها: مردی. (۳). اساس: افتادگی دارد، با قلمی و دیگر ضبط کلمه «عکرمه» است، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰-۸-۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب: دارند. (۶). دب، فق، علی، مب علی بن ابی طالب- علیه السلام، مر علی- علیه السلام. (۷). میج، وز: هاگیری، مب: خود بگیرد، مر: خود گیرید. [.....] [اشاره] (۹). میج، وز، بگرد، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گیرد. (۱۱). آج، لب، فق: اگر چه. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: شد. صفحه: ۹۰ که از حاضران مسجد الحرام نباشد، و افراد و قران فرض آن کس باشد که از حاضران مسجد الحرام نباشد، و حد او آن بود که از خانه او تا به مسجد الحرام بیشتر از دوازده میل نباشد از چهار جانب. اما حج- علی اختلاف انواعها- (۱) مشتمل است بر: فریضه و سنت. و فریضه بر دو ضرب است: رکن است، و جز رکن. اما ارکان متمتع ده است: نیت است، و احرام از میقات خود در وقت خود، و طواف عمره، و سعی بین الصیفا و المروه برای عمره، و نیت حج، و احرام به حج، و وقوف به عرفات، و وقوف به مشعر، و طواف زیارت- یعنی طواف حج- و سعی برای حج. و آنچه نه رکن است هشت چیز است: لئیک چهار گانه با تمکین، و دو رکعت نماز طواف عمره است، و تقصیر است پس از سعی عمره، و لئیک زدن بنزدیک احرام به حج یا آنچه قایم بود مقام آن، و هدی است یا آنچه قایم بود مقام آن [از] [اشاره] (۲) روزه چون عاجز باشد، و دو رکعت طواف حج، و طواف النساء، و دو رکعت آن. و فرق از میان قارن و مفرد آن است که قارن هدی با خود دارد و مفرد ندارد. و آنچه سنت است آواز برداشتن است به لئیک، و استلام (۳) ارکان، و به منا رفتن، و سنگ انداختن است، و سر تراشیدن یا تقصیر کردن، و قربان کردن آن را که متمتع نباشد، چه اگر متمتع بود هدیش واجب باشد. و «عمره» در لغت زیارت بود و در شرع همچنین، اما آن است که زیارت خانه کعبه است برای [ادای] [اشاره] (۴) مناسکی مخصوص. و واجبات عمره آن است که گفتیم، و فقها گفتند: افراد آن بود که حج بکنند و فارغ شود و آنگه عمره مبتوله- یعنی بریده (۵) مستأنف- بیارد. و قران آن بود که جمع کند از میان حج و عمره، و اینکه مذهب ----- (۱). همه نسخه بدلها: انواعه. (۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: استسلام. (۵). دب، لب، فق، مب: مر: برهد. صفحه: ۹۱ ابو حنیفه است و اصحابش، و افراد مذهب شافعی است و اصحابش. قوله: فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ، علما در معنی «احصار» خلاف کردند، بهری گفتند: احصار آن باشد که به مانعی از راه باز افتد، و باز ماند از (۱) آن که افعال حج به جای آرد از خوف و بیماری و دشمن و جراحت و کسر و نفاذ نفقه، و بماندن راحله، و هر چه منع و عذر باشد، چون [چنین] [اشاره] (۲) باشد او هدی خود بفرستد به دست آنان که شوند (۳)، و او بر احرام می‌باشد تا آنگه که هدی [آن جا] [اشاره] (۴) بکشند. چون هدی کشته باشند (۵) او حلال شود از احرام، و اینکه قول نخعی است و حسن و مجاهد و عطا و

قتاده و عروه بن زبیر و مقاتل و کلبی، و مذهب اهل عراق است. بهری دگر گفتند: احصار آن بود که دشمنی قاهر او را باز دارد از بنی آدم، اما مرض و سایر اعذار داخل نبود در اینکه باب، و اینکه قول عبد الله عباس است و عبد الله عمر و سعید مسیب و سعید جبیر و شهر بن حوشب و مذهب شافعی است و اهل مدینه. اما من حیث [۲۴۲-] ر [اللغة فرقی باشد میان حصر و احصر، حصر اذا حبس، و المحصور، المحبوس بمرض او عذر، و احصر اذا جعل بحيث یمنع من السیر، و یصیر معرضاً للحبس، کقولهم: أقبره و قبره، فأقبره جعله ذا قبر و بنی له قبرا، و قبره دفنه. و چنان که در لغت فرق است بنزدیک ما فرق است میان آن که به منع بیماری ممنوع شود، و میان آن که دشمن منع کند او را. اگر منع از جهت بیماری باشد، حکم او آن است که هدی «۶» به مکه فرستد، و او بر احرام می‌باشد، و اجتناب کند از هر چه محرم را اجتناب باید کردن تا آنکه که «۷» هدی به جای خود رسد، و جای او منا باشد که روز عید و ایام تشریق آن جا هدی کشند «۸». و اگر احرام به عمره دارد محل او مکه باشد بفناء الکعبه، چون هدی به جای «۹» خود رسد او تقصیر بکند و حلال شود از هر چه احرام گرفته بود از آن، اما زنان که زن -----

(۱). مج: الا. (۲-۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مب: روند. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کشته باشد. (۶). همه نسخه بدلها که دارد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آنکه. (۸). لب: می‌کشند. [.....] [اشاره] (۹). لب: بجانب. صفحه: ۹۲ حلال نباشد او را الا که طواف النساء بکند یا «۱» بفرماید تا بکنند. و بر او باشد که بر دگر سال به حج رود اگر حج واجب باشد. و اگر «۲» سنت باشد مستحب بود او را که دگر سال برود، اگر بهتر شود و از قفای ایشان برود «۳» و از دو موقف یکی در یابد- اعنی موقف عرفات یا مشعر- حجش تمام بود، و بر دگر سال حجش نباید کردن، و اگر هر دو موقف فایت شده باشد، حجش درست نبود، سال آینده حج باید کردن او را، و اگر هدی با خود ندارد بهایش بفرستد تا آن جا بخزند و بکشند، و او چنان کند که گفتیم. و اگر محصور معتمر «۴» باشد هم اینکه کند که گفتیم، و چون در دگر ماه شود عند زوال [منع] [اشاره] «۵» عمره از سر باید گرفتن. اما آن که او را دشمنی قاهر باز دارد، او را مصدود خوانند لقوله تعالی: وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ «۶»... چنان که رسول را- علیه السلام- باز داشتند از مکه «۷» عام الحدیبه «۸»، چون چنین باشد هدی «۹» [هم] [اشاره] «۱۰» بر جای خود بکشد، اعنی آن جا که رسیده باشد و او را منع کرده باشند و از احرام حلال شود، همه چیزش حلال باشد- زن «۱۱» و جز آن، و بر دگر سال حج بکند چنان که بگفتیم، همان نوع حج که در او شروع کرده بود اگر قارن بود و اگر متمتع. و اصل «حصر» منع باشد، و «حصر» احتباس البطن بود، و «حصر» آن باشد که زبانش در بندد در وقت سخن گفتن، و «حصر» آن بود که گرد زنان نگردد «۱۲» صیانت را «۱۳». و «فا» برای جواب شرط آمد، و محل «ما» رفع است، و در کلام حذفی است و تقدیر اینکه است که: فعليه ما استیسر من الهدی. و استیسر و تیسر به یک معنی باشد آنچه ----- (۱). مج، وز، فق: تا. (۲). مج، وز حجت، مب حج، مر چه. (۳). همه نسخه بدلها بجز مب: بشود. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: معمر. (۵-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد، فق شود. (۶). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۵. (۷). مب در. (۸). دب، لب، مر: الحدیبه. (۹). مب را. (۱۱). همه نسخه بدلها: او را زن. (۱۲). مج، وز: زنا نگردد/ زنان نگردد. (۱۳). چاپ شعرانی (۱۰۴/۲) فَمَا اسْتیسرَ مِنَ الْهَدْيِ صفحه: ۹۳ خوار باشد بر او، یعنی آنچه به دست آید، كما قال تعالی: فَاقْرَأْ مَا تيسَّرَ مِنْهُ «۱»... در معنی او خلاف کردند، بهری گفتند: گوسفندی «۲» بود، و [هو قول علی «۳»] [اشاره] «۴»- علیه السلام- و ابن عباس و الحسن و قتاده. و روایت کرده‌اند از عایشه و عبد الله عمر که گفتند: اشتری باشد یا «۵» گاوی «۶»، و تفسیر چنین کردند «۷» که: هر اشتری که به دست آید یا هر گاو «۸» که میسر شود، و اینکه تخصیص عموم باشد بی دلیلی، پس از اینکه وجه قول اول درست باشد. و بعضی [دگر نحویان] [اشاره] «۹» گفتند: محل «ما» نصب است بتقدیر «۱۰»: فليهد ما استیسر، و رفع بهتر است قیاساً علی نظائره من قوله تعالی: فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ، و قوله: فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ «۱۱». و «هدی» جمع است و واحدش هدیة باشد. ابو عیبه گفت از ابو عمرو، و گفت «۱۲»: اینکه را نظیر نیست مگر جدیة السرج، و الجمع جدی، و [اگر گویند من] [اشاره] «۱۳» باب: تمره و تمر باشد بعید نبود. و

در اشتقاق «هدی» خلاف کردند. بهری گفتند: من اهدیت «۱۴» الهدیة، از هدیه است برای آن که فرستنده چون [هدیه «۱۵» داند] [اشاره «۱۶»] و تقرب کند به آن به خدای تعالی، و بعضی گفتند: من هدیده باشد، اعنی هدایت به طریق رشاد، برای آن که سوق است الی رشاد طریق مخصوص «۱۷». [دگر گفتند: اعلاه بدنه] [اشاره «۱۸»]، «۲۴۲-پ» و اوسطه «۱۹» بقرة و ادونه شاء، و شك نیست که هر چه بهتر و مهتر بود در او ثواب بیشتر بود، و انما خدای تعالی اینکه تکلیف آسان کرد برای آن که در حال عذر و منع است،

----- (۱). سوره مزمل (۷۳) آیه ۲۰. [.....] [اشاره «۲»]. مع، وز، دب: گوسپندی.

(۱۳-۳). مب: علی بن ابی طالب. (۱۸-۱۶-۹-۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، آج، لب، مر: و. (۶). دب: کافی / گاوی. (۷). دب: داده‌اند، دیگر نسخه بدلها: دادند. (۸). دب: گاف / گاو. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب: فتقدیر، مر: فتقدیره. (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. (۱۲). مب، مر که گفت. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اهتدیت. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب: هدی. (۱۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر بعضی. (۱۹). همه نسخه بدلها بجز مب: و واسطه. [.....]

[اشاره] صفحه: ۹۴ باشد که به مراد او به دست نیاید. و اعرج در شاذ خواند: من الهدی «۱» علی وزن فعلیل به معنی مفعول در جمله قرآن، و عصمت روایت کرد از عاصم مثل اینکه قراءت در حال رفع و جر، و امیا در حال نصب به تخفیف چنان که: هیدیا بالغ الكعبه «۲» ...، و قوله: وَاَلْهَدَىٰ وَاَلْقَالِدُ «۳». قوله: وَاَلتَّحَلُّوْا رُؤْسَكُمْ، سر متراشی تا آنکه که هدی به جای خود رسد. خلاف کردند در محل هدی، بهری گفتند: حیث یحل ذبحه او نحره و اكله و الانتفاع به، یعنی تا آنکه که هدی بکشد «۴» و به آن جا رسد که صلاحیت اكل و انتفاع دارد به گوشتش، چنان که رسول- علیه السلام- گفت در گوشتی که به صدقه به بریره دادند، رسول- علیه السلام- «۵» بنخورد، بریره گفت: یا رسول الله! اینکه مرا هست اکنون! گفت: آری. گفت: اکنون من به هدیه پیش تو آورده‌ام، رسول- علیه السلام- گفت: قریه فقد بلغ محله، ای بلغ موضعا یحل لی اكله «۶»، به جایی رسید که مرا بشاید «۷» خوردن، هدیه گشت پس از آن که صدقه بود، و اینکه قول آن کس است که گفت «۸»: احصار منع دشمن باشد، و چون چنین بود جز در جای خود که ایستاده باشد بنشاید کشتن، چه خوف راه و فقد برنده «۹» مانع باشد از آن که به مکه برند، و رسول- علیه السلام- همچنین کرد عام الحدیث «۱۰». راوی خبر گوید، مسور بن مخرمه گفت: عام الحدیث چون رسول- علیه السلام- با مشرکان قریش صلح کرد بحسب مصلحت، و صلح نامه بنوشتند، رسول- علیه السلام- اصحابان را گفت: برخیزی و چیزی که داری از هدی بکشی و سر بتراشی، گفت: و الله که هیچ کس بر نخاست تا «۱۱» رسول- علیه السلام- سه بار باز -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: خواند هدی. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۹۵ تصحیح شد. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۲. (۴). همه نسخه بدلها: بکشند. (۵). همه نسخه بدلها از آن. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر یعنی. (۷). مر: شاید، فق، مب: نشاید. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: بکشند. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برید. (۱۰). مع: الحدیث. (۱۱). مع: با. صفحه: ۹۵ گفت، و هم کس «۱» فرمان نبرد. رسول- علیه السلام- دلتنگ شد «۲» و در خیمه ام سلمه شد و گفت: یا ام سلمه؟ دیدی که اینان چه کردند؟ سه بار فرمودم که هدی بکشی و سر بتراشی، فرمان نبردند؟ ام سلمه گفت: یا رسول الله؟ تو بیرون رو و هدی خود بکش و حلاق خود را بخوان تا سر تو بتراشد، و به ایشان هیچ مگو. رسول- علیه السلام- از خیمه به در آمد و با کس سخن نگفت تا هدی خود بکشت، و حلاق را بخواند و سر بتراشد و تقصیر بکرد، صحابه «۳» که آن دیدند در افتادند و هر کسی هدی خود بکشت، و بعضی سر بعضی می تراشیدند و دلتنگ و غمناک بودند به جهت «۴» آن که در فرمان رسول- علیه السلام- توقف کرده بودند. بهری دگر گفتند: محل هدی حرم باشد، اما منا اگر محرم به حج بود [و اما مکه] [اشاره «۵»] اگر محرم به عمره بود، و اینکه قول آن کس بود که گوید: مرد ممنوع به بیماری و عذری در تن او معذور باشد. فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا، حق تعالی گفت: آن را که ممنوع باشد روا نبود که سر بتراشد الا آنکه که هدی او به جای خود رسد الا که عذری پیش آید [از بیماری] [اشاره «۶»] یا «۷» هوامی در سر پدید آید یا صداعی، آنکه روا بود «۸» که سر بتراشد و آن را فدیة کند به روزه یا به صدقه یا به ذبیحه. کعب بن عجرة گفت: آیت در حق من آمد که رسول- علیه

السَّلام- به من بگذشت، و مرا موی بسیار بر سر بود و جمنده در افتاده» (۹) بود و به رویم فرو» (۱۰) می آمد، من -----

----- (۱). مج، وز: همه کس، دب، آج، لب، فق، مب: هم کسی. (۲). همه نسخه بدلها: دلتنگ برخاست، که بر متن مرجح می نماید. (۳). مج، وز: اصحابان، دب، آج، لب، مب، مر: اصحاب. [.....] [اشاره] (۴). همه نسخه بدلها: بودند از آن. (۵-۶). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مج، وز: تا. (۸). لب، مب: نبود. (۹). دب، آج، لب، فق، مر: در او افتاده، مب: بر او افتاده. (۱۰). مب: در. صفحه: ۹۶ از آن رنجور بودم، و من دیگ می پختم» (۱)، رسول مرا گفت: همانا رنجوری از اینکه جمنده! گفتم: بغایت یا رسول الله؟ آیت فرود آمد، رسول- علیه السلام- گفت: سر تراش که خدای رخصت» (۲) بداد، و فدا کن به روزه. و بنزدیک ما روزه فدای حلق سه روز است، و اطعام شش درویش راست، و به روایتی ده درویش» (۳) [۲۴۳- ر] [اشاره]. و «نسک» گوسپندی است و بنزدیک شافعی هم چنین است، و اینکه قول مجاهد است و علقمه و ابراهیم» (۴) و اختیار جثائی و روایت از کعب بن عجره، حسن و عکرمة گفتند: روزه ده روز، یا طعام ده درویش، هر درویشی را نیم صاع، یا ذبیحه‌ای. و «نسک» جمع نسیکه باشد، کصحیفه و صحف جمعی است علی غیر قیاس. خلاف کردند در آن که ذبیحه کجا کشتند» (۵) و طعام کجا دهند» (۶). بهری گفتند: هر دو به مکه باید، و درست آن است که هر جا که خواهد اینکه روزه بدارد و اینکه صدقه بدهد، و اینکه گوسپند بکشد. فَاِذَا اَمِنْتُمْ، حق تعالی چون حکم خائف بگفت، حکم ایمن نیز بگفت، چون ایمن شوی از دشمن یا از بیماری. فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ، در اینکه خلاف کردند، بهری گفتند: آن کس را گفت که ممنوع باشد چندان مدّت که حج از او فایت شود آن حج را عمره کند و حلال شود پس تمّعت کند به آن عمره به حج سال آینده، و اینکه قول عبد الله زبیر است. قولی دگر آن است که انس مالک روایت کرد که، رسول- علیه السلام- لثبیک زد به حجّه» (۷) و عمره و آن را» (۸) قارن نام نهاد. قولی دگر آن است که جابر عبد الله انصاری و ابو سعید خدری روایت کردند که: سالی صحابه» (۹) با رسول به حج بودند، لثبیک بزدند به حج، رسول- علیه السلام- گفت: ----- (۱). مب: دیگ بر سر آتش نهاده بودم و طعام می پختم. (۲). همه نسخه بدلها: دستوری. (۳). همه نسخه بدلها را. (۴). همه نسخه بدلها و ربیع. (۵). همه نسخه بدلها: کشد. (۶). همه نسخه بدلها: دهد. (۷). همه نسخه بدلها: حج. (۸). مب حج. [.....] [اشاره] (۹). مج، وز، دب: اصحابان، آج، لب، فق، مب، مر: اصحاب. صفحه: ۹۷ نیت با عمره گردانی و حلال شوی، پس احرام به حج فرا گیری» (۱)، و اینکه مانند آن است که ما گوئیم. قولی دگر آن است که عبد الله عباس و عبد الله عمر و سعید بن مسیب و عطا گفتند: آن باشد که در ماههای حج احرام» (۲) فرا گیرد» (۳) به عمره، آنگه حلال شود، پس احرام فرا گیرد» (۴) به حج- و اینکه بعینه مذهب ماست در متعه حج. راوی خبر گوید که: آن سال که رسول- علیه السلام- به حج وداع می شد، امیر المؤمنین علی- علیه السلام- را به یمن فرستاد تا خمس معادن» (۵) ایشان بستاند، و آن قراری که ترسایان نجران داده بودند و بر آن صلح کرده، و آن دو هزار حله بود از حله‌های اواقی، هر حله را قیمت چهل درم، برفت تا آن بستاند. رسول- علیه السلام-» (۶) گفت: چون اینکه هر دو کار تمام کرده باشی به راه مکه بیا» (۷) که مرا به مکه بینی که من امسال عزم حج دارم. او برفت و آن هر دو مهم تمام کرد، و رسول- علیه السلام- بفرمود» (۸) تا در [احیاء] [اشاره]» (۹) و قبایل عرب ندا کردند که: رسول- علیه السلام» (۱۰)- حج وداع می رود، بشتابی و مساعدت کنی، خلقی عظیم جمع شدند، و رسول- علیه السلام- از مدینه به در رفت» (۱۱) بیست و پنجم ذو القعدة» (۱۲)، و امیر المؤمنین را اعلام نکرده بود که چه نوع حج می باید کردن. رسول- علیه السلام- هدی با خود داشت و حج قارن می کرد، هدی براند و به ذو الحلیفه آمد و احرام فرا گرفت از آن جا و» (۱۳) لثبیک بزد، از آن جا به کراع الغمیم آمد، و مردم بعضی سوار بودند و بعضی پیاده، پیادگان به رنج افتادند» (۱۴)، بیامدند و شکایت با رسول کردند. رسول- علیه السلام- گفت: من چهار پای ندارم که شما را بر نشانم، -----

----- (۱). مب: بگیری، دیگر نسخه بدلها: ها گیرید. (۲-۸). مب: ماههای حرام. (۳). همه نسخه بدلها: ها گیرد. (۴). همه نسخه بدلها: ها گیرد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۶). همه نسخه بدلها او را. (۷). مج، وز، دب، آج، لب: بیایی.

(۹). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). همه نسخه بدلها به (۱۱). معج، وز، دب، آج، لب: به در آمد، مب، مر: بیرون آمد. (۱۲). مب: بیست و پنجم شهر ذو الحجّه. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: که. (۱۴). مب: به زحمت بودند. [.....] [اشاره] صفحه: ۹۸ اما بروی و میانها سخت در بندی «۱» و رمل به نسیل «۲» آمیخته کنی تا آسوده شوی - و اینکه دو نوع [رفتن] [اشاره] «۳» باشد، ایشان همچنان کردند و بیاسودند. و امیر المؤمنین - علیه السلام - از ره یمن روی به مکه نهاد، و آن حله‌ها بیاورده بود «۴» از بنی نجران، و در تنگها نهاده و استوار کرده. چون رسول - علیه السلام - بنزدیک مکه رسید از ره مدینه، علی [نیز بنزدیک] [اشاره] «۵» رسید از راه یمن خواست تا از پیش بیاید و رسول را - علیه السلام - ببیند و احوالی بداند «۶»، بر لشکر خود خلیفه‌ای بداشت، و پیامد و رسول را - علیه السلام - بدید و پرسید، و از آنچه کرده بود او را خبر داد، رسول - علیه السلام - شادمانه «۷» شد به دیدار او [و] [اشاره] «۸» ترویج [آن کارها] [اشاره] «۹» که او را فرموده بود. آنکه گفت: یا علی بم اهلت، احرام به چه نیت گرفتی! گفت: یا «۱۰» رسول الله، تو مرا نگفتی «۱۱» که چه نوع حج را نیت کنم «۱۲»! [جز آن است] [اشاره] «۱۳»، «۲۴۳- پ] که من نیت در نیت تو بستم و گفتم: اللهم اهلالا- کاهلال نبیک، بار خدایا؟ لئیک می‌زنم چنان که رسول تو زد، و نیت در نیت «۱۴» او بستم، گفت: یا علی؟ هدی رانده‌ای! گفت: بلی: یا رسول الله؟ سی و چهار اشتر «۱۵». رسول - علیه السلام - گفت: الله اکبر؟ و من شصت «۱۶» شش رانده‌ام، «۱۷» فانت شریکی «فی حجی و مناسکی و هدیی، همچنین بر احرام «۱۸» باش و با نزدیک لشکر شو، و لشکر را بر گیر و با مکه آی که به مکه موعده است - إن شاء الله.

(۱). دب: بروی، مب: میانها استوار کنید. (۲). کذا: در اساس، معج، آج، لب، فق، مب، مر، وز: سیل، چاپ شعرانی (۲/۱۰۸): نبل، که ضبط اساس و نسخه بدلها ظاهرا با معنی لغت سازگار نمی‌افتد. (۳-۵-۸-۹-۱۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: بسته بود. (۶). آج در حاشیه افزوده: یکی، فق کسی، مب، مر شخصی و. (۷). دب، لب، مر: شادمان، مب: بسی شادمان. (۱۰). معج: ابرم، وز، دب، آج، لب: ای. (۱۱). معج: گفتی. (۱۲). همه نسخه بدلها: کن. (۱۴). معج: عبارت: «تو بستم و گفتم: اللهم... کاهلال» را تکرار کرده است. (۱۵). وز، مب، مر: شتر. (۱۶). وز: شست و شش، دب، آج، لب، فق، مب، مر: شصت و شش. (۱۷). دب، لب، مب: شریک. (۱۸). مر: با احرام. [.....] [اشاره] صفحه: ۹۹ امیر المؤمنین - علیه السلام «۱» با سر لشکر شد، ایشان را دید آن تنگها برگشاده «۲» و حله‌ها «۳» در پوشیده، گفت: چرا چنین «۴» کردی! گفتند: خواستیم تا خود را بیاراییم. آن را که خلیفه کرده بود، گفت: چرا اینکه حله‌ها «۵» به ایشان دادی! گفت: مرا شفاعت «۶» کردند، او را ملامت کرد و ایشان را سخن «۷» درشت گفت و بفرمود تا حله‌ها «۸» بکنند و بیفشاندند و در تنگها بست «۹» و گفت: حله‌ای هنوز رسول نادیده شما در پوشیدی و مبتدل «۱۰» کردی. ایشان را آن خوش نیامد، کینه در دل گرفتند. چون در مکه آمدند، زبان در او دراز کردند، و هر کسی شکایتی می‌کرد «۱۱» از او. رسول - علیه السلام - بفرمود تا آواز دادند «۱۲» و مردم جمع شدند، آنکه خطبه بکرد و در آخر بگفت: «۱۳» ارفعوا السننکم عن علی بن ابی طالب فانه خشن «فی ذات الله غیر مداهن فی دینه، زبان از علی برداری که او مردی درشت است در حق خدا و مداهنه نکند در دین «۱۴». مردم نیز «۱۵» شکایت او نکردند، و کراهت رسول در آن معنی بشناختند، و رسول - علیه السلام - و امیر المؤمنین بر احرام بودند، و بیشتر مردم که با رسول بودند هدی نداشتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ اَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ - تا به آخر آیت. رسول - علیه السلام - صحابه را جمع کرد و آیت برایشان خواند و گفت: هر که «۱۶» هدی رانده‌ای «۱۷» بر احرام بایستی، و هر که «۱۸» هدی رانده‌ای «۱۹» حلال شوی که خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و دخلت العمرة فی الحج، و عمره در حج شد، و شبک بین اصابعه، و انگشتان درهم افگند، و آنکه گفت: «۲۰» لو استقبلت [من امری] [اشاره] «ما استدبرت» - (۱). معج، مر برفته: مر برفت. (۲). مب: که بارها گشوده.

(۳-۵-۸). دب، آج: چونین. (۴). اساس و همه نسخه بدلها: حله‌ها. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۱۰۹): شناع. (۷-۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سخت. (۹). مب: بستند. (۱۰). کذا: در اساس، معج، وز: مبتدل، دب، آج، لب،

فق، مب، مر: مبدل. (۱۱). مب: می کردند. (۱۲). مب: منادی کردند. (۱۳). مر: فاوخش. (۱۴). مب خود. (۱۵). مب: مردم زبان از شکایت او کوتاه کردند. (۱۷). مب: هر کدام. [.....] [اشاره] (۱۸). مب: رانده‌اید. (۱۹). مب: نرانده‌اید. (۲۰). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۰۰ الله ما سقت الهدی، { اگر اینکه که اکنون می‌دانم، پیش از اینکه دانستمی هدی نراندمی. آنکه بفرمود تا منادی ندا کردن گرفت که «۱»، رسول خدای می‌فرماید که: هر که هدی نرانده است باید که حلال شود. مردم بهری «۲» حلال شدند و بهری «۳» بر احرام بایستادند، و خلاف فرمان رسول کردند و گفتند که «۴»: رسول الله؟ اشعث اغبر و نحن نلبس الثياب و نقرب النساء و ندهن، رسول خدای چنین کالیده [موی] [اشاره] «۵» و گرد زده می‌آید و ما جامه‌ها «۶» در پوشیم و با زنان نزدیکی کنیم و غسل کنیم و روغن در سر مالیم «۷»! ما هرگز اینکه نکنیم و حلال نشویم؟ بهری دگر گفتند: ما شرم داریم که آب از سرها ما فرو می‌چکد «۸» از غسل جنابت، و رسول خدای اشعث و اغبر می‌آید، و گفتا گوی «۹» می‌کردند. رسول- علیه السّلام- بر آن منکر شد، و گفت: من برای آن حلال نمی‌شوم که هدی رانده‌ام، و اگر نه هدی بودی من نیز حلال شدمی. فایده نداشت گروهی حلال شدند و گروهی اصرار کردند، [همانا در آن] [اشاره] «۱۰» خود را و ضیعتی می‌پنداشتند «۱۱» و اعتقادی کرده بودند که در آن وضع قدری هست. رسول- علیه السّلام- روی به یکی از ایشان کرد و گفت: تو هدی رانده‌ای! گفت: نه. گفت: چرا حلال نشوی «۱۲»! گفت: و الله که من حلال نشوم هرگز و تو محرم «۱۳»، رسول [۲۴۴- ر] [اشاره]- علیه السّلام- گفت: انک لن تؤمن بهذا ابدا، تو هرگز به اینکه ایمان نیاری «۱۴». سبب نزول «۱۵» آیت و وقت نزولش و سبب متعه حج اینکه بود. و از جمله آنان که متعه حج گویند، جماعتی صحابه و تابعین اند که نام ایشان گفته شد پیش از اینکه، گفت: آن کس که حج متمتع «۱۶» کند آنچه میسر شود او را از ----- (۱). آج، لب، فق: ندا کردند گفت که، مب، مر: ندا کردند که. (۲-۳). همه نسخه بدلها: بعضی. (۴). همه نسخه بدلها: گفتند یا. (۵-۱۰). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). اساس و همه نسخه بدلها: جامه‌ها. (۷). همه نسخه بدلها: بر سر کنیم. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: سرهای ما می‌چکد. (۹). فق، مب، مر: گفت و گوی. (۱۱). مر: همانا خود را در آنچه کردند خوب می‌پنداشتند. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نشدی. (۱۳). مب: هرگز حلال نشوم تا تو محرم باشی. [.....] [اشاره] (۱۴). دب: نیاوردی، آج، لب، فق، مب، مر: نیاوری. (۱۵). دب اینکه. (۱۶). دب: متمتع. صفحه: ۱۰۱ هدی. و «ما» در محل رفع است- چنان که برفت پیش از اینکه- علی تقدیر: فعليه ما استيسر من الهدی. و فقها گفتند: آن متمتع را که هدی واجب بود محتاج بود به چهار شرط: یکی آن که احرام به عمره در ماه حج آرد، دوم آن که حلال شود هم در ماه حج، سیم «۱» آن که احرام به حج گیرد هم در ماه حج و در احرام حج با میقات نشود و اینکه بعینه مذهب ماست جز که ما حتم گوئیم و فقها نگویند، و مذهب ما آن است که هر کس که نه حاضری المسجد الحرام باشد فرض او متمتع «۲» است و صفت او آن بود که چون به میقات اهلس رسد احرام گیرد به عمره اولاً، و در لثیک بگوید: لثیک بمتعۀ بعمرة الی الحج، و همچنین «۳» می‌رود لثیک زنان می‌شود تا آنکه که خانه‌ها «۴» ی مکه ببیند. چون عروش مکه ببیند لثیک رها کند، و چون در مکه شود باید که بر غسل باشد، و اولتر آن بود که غسل از چاه میمون یا «۵» چاه فح کند، و از بالای مکه در شهر شود، و چون بیرون آید از زیر شهر بیرون آید، و مستحب آن است که در مکه پای تهی رود «۶»، و بر «۷» غسل در مسجد رود، و از در بنی شیبه در شود «۸» و پای برهنه کند، و دعواتی که در کتب عبادات مشروح است به هر جای می‌خواند. آنکه آهنگ حجر اسود «۹» کند، و از آن جا آهنگ طواف کند و آن را استلام کند اولاً و بوسه بر دهد، یا دست در او مالده، یا اشارت کند به حسب تمکن. آنکه هفت بار گرد خانه طواف کند، و در هر شوطی استلام ارکان بکند و دعوات بخواند. چون از طواف فارغ شود به مقام ابراهیم آید و دو رکعت نماز بکند، آن را رکعتی «۱۰» الطّواف خوانند. آنکه بیاید و میان صفا و مروه سعی کند هفت بار، ابتدا به صفا کند و ختم به مروه، و بر صفا بایستد و روی به کعبه کند و دعا بخواند و در هر نوبتی از سعی هروله بکند بین المیلین که سنت اینک است. چون فارغ شود، تقصیر بکند اعنی -----

----- (۱). مج، وز: سه‌ام. (۲). فق: متمتع. (۳). دب، اج: هم چونین. (۴). اساس و همه نسخه بدلها: خانها/ خانه‌ها. (۵). مج: تا. (۶). مب: پای برهنه. (۷). آج، لب، فق، مب: و با. (۸). مب: به مسجد شود. (۹). مب، مر: حجر الاسود. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب: رکعت. صفحه: ۱۰۲ پاره‌ای از موی سر و محاسن بگیرد و حلال شود از هر چه احرام داشت از آن الما زنان و طیب و صید برای حرمت حرم^{۱۱}. و مستحب آن است که جامه دوخته در نپوشد تا متشبه باشد به محرمان، آنگه همچنان^۲ باشد تا روز ترویبه، [روز ترویبه] [اشاره] «۳» غسل کند و باید که وقت زوال بود آنگه نماز پیشین و دیگر بکند، و عقیب^۴ آن احرام گیرد [به حج، پس] [اشاره] «۵» از آن که نماز احرام بکند شش رکعت یا دو رکعت و در دعا ذکر عمره نکند که عمره تمام شد او را ذکر حج کند، پس آنگه^۶ اگر پیاده [بود هم از آن جا که] [اشاره] «۷» احرام گرفته باشد آغاز لَبِیک زدن کند، و اگر سوار باشد آنگه که راحله او برخیزد، چون با بطح رسد آواز^۸ بلند کند و طواف خانه نکند^۹، [روی به منا نهد] [اشاره] «۱۰» و به منا شود و شب آن جا^{۱۱} باشد، و بامداد به عرفات آید، و روز آن جا باشد، چون وقت زوال بود غسل بکند و نماز پیشین و دیگر به جمع بگزارد و [به موقف] [اشاره] «۱۲» بایستد و بر کوه نشود الا عند ضروره^{۱۳}. و حد عرفات از بطن عرنه است تا^{۱۴} «۱۴» به ثویه تا^{۱۵} «۱۵» به نمره تا^{۱۶} «۱۶» به ذی المجاز، بر زمین بایستد و دعای موقف خواندن گیرد تا آفتاب فرو شدن. [چون آفتاب فرو شود] [اشاره] «۱۷» از عرفات بیاید و نماز شام به مزدلفه آرد، و اگر از شب ربعی شده باشد هر دو نماز به جمع بکند [۲۴۴-پ] آن جا، و مزدلفه در مشعر الحرام است. و حد مشعر الحرام از میان مازمین است تا به حیاض تا به وادی محسر، به موقف مشعر در اینکه میانه باید^{۱۸} تا باشد، چون صبح بر آید نماز بامداد بکند و به موقف

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حج. [.....] [اشاره] (۲). دب: چونان. (۳-۵-۷-۱۰-۱۲-۱۷). اساس: افتادگی دارد با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مج، آج، لب: عقب. (۶). مج، مب، مر: پس از آن که (۸). دب، آج، لب، فق را. (۹). دب، آج، لب، فق، مر: بکند، مب: کند. (۱۱). دب، مب: شب به منا. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مر: عند الضروره، مر: به کوه نرود مگر در حال ضرورت. (۱۴). چاپ شعرانی (۱۱۱/۲): یا. (۱۵). همه نسخه بدلها: یا. (۱۶). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. (۱۸). آج، لب، فق: ماند، دب، مر: بماند، در اینکه میان بماند. صفحه: ۱۰۳ بایستد به مشعر الحرام، و تا آفتاب بر نیاید از وادی محسر بنگذرد، از آن جا به منا آید و هفت سنگ بیندازد به جمره القصوی که جمره العقبه گویند آن را، از جمله هفتاد ریگ^۱ که دارد بر گرفته از مزدلفه تا به منا، و باقی دارد تا تمامی ایام تشریق هر روز بیست و یک بیندازد، آنگاه همان روز با مکه آید، و طواف زیارت بکند و نماز مقام ابراهیم بکند، و سعی صفا و مروه بکند- چنان که اول بار کرد. چون اینکه کرده باشد، از همه چیز حال شود الا از زنان، آنگه باز آید و طواف النساء بکند. چون کرده باشد، زن نیز بر او حلال شود. آنگه با منا آید، و هر روزی^۲ از ایام تشریق بیست و یک سنگ می‌اندازد^۳ به سه جمره: الاولی و الوسطی و العقبه، و آن سه روز بود بعد یوم النحر، از پس روز نحر. و اینکه ایام اولتر آن باشد که به منا مقام کند، و اگر خواهد^۴ با مکه آید و طواف خانه می‌کند^۵، چون ایام التشریق گذشته باشد با مکه آید و طواف خانه کند- طواف الوداع- و وداع بکند. و اگر ضرورت^۶ بود و حج نکرده بود لا بد چاره سازد که در خانه کعبه شود و نماز کند آن جا. چون طواف وداع بکند بر گردد، و به درمی خرما بخرد و به درویشان دهد تا کفارت خللی باشد که افتاده بود- اینکه جمله‌ای است مجمل از سیاق حج متمتع. فَمَنْ لَمْ يَجِدْ، اگر کسی هدی نیابد یا بها ندارد، فَصِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ، ای فعلیه صیام ثلثه ایام فی الحج، و جهد بکند تا هدی بخرد، اگر نیابد بهایش بنزدیک معتمدی رها کند تا بخرد و به نیابت او بکشد^۷ طول ذی الحجه. اگر نیابد و کسی نباشد که اینکه تکفل کند یا بها ندارد، آنگه به عوض آن ده روز روزه دارد، سه روز در حج، و آن روزی باشد پیش^۸ روز ترویبه، و روز ترویبه، و روز عرفه، و اینکه سه روز پیوسته باید. و اگر اینکه ایام فوت شود رها کند تا ایام تشریق برود^۹، ----- (۱). اساس در حاشیه سنگ. (۲). اساس: هر روزی/ هر روزی. [.....] [اشاره] (۳). مب: بیندازد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب که. (۵). مر و. (۶). همه نسخه

بدلها: ضرورت. (۷). مب در. (۸). آج، لب، فق، مب، مر از. (۹). مب: بگذرد. صفحه: ۱۰۴ آنکه اینکه سه روز (۱) بدارد (۲)، و هفت روز چون با خانه آید بدارد، و اینکه قول عطا و قتاده است و مجاهد گفت: اینکه هفت روز در راه بدارد. و عبد الله عمر گفت و حسن و مجاهد (۳) که: آن سه روز از آنکه که احرام گیرد تا ماهها تمام شدن، هر گه که خواهد بدارد. اما ایام تشریق روزه‌ش (۴) حرام است بنزدیک ما، و اینکه قول جماعتی مفسران است. تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ، آن ده روز تمام باشد، اشارت است [۲۴۵-] به اینکه سه روز و آن هفت (۵)، چون مجموع کنند ده (۶) تمام باشد، و ذکر «کامله» برای تأکید آورد، چنان که: زید نفسه و القوم کلهم اجمعون (۷)، چنان که اعشی گوید: ثلاث بالغداة فهن (۸) حسبی

و ست حین یدرکنی المساء فذلک تسعة فی الیوم ری

و شرب المرء فوق الرئی داء و قال الفرزدق: ثلاث و اثنتان فهن خمس

و سادسه تمیل الی شمام و بعضی دگر گفتند: کامله بالهدی، و اینکه قول حسن است روایت از باقر- علیه السلام، و قولی دیگر آن است که: کامله بالثواب، و قیل: کامله بحدودها و شرائطها. و بعضی دگر گفتند: «کامله» برای آن گفت تا ایهام (۹) نیفکند که «واو» به معنی «او» است چنان که هست فی قوله تعالی: فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَ ثُلَاثًا وَ رُبَاعًا (۱۰) وَ سَبْعَةً إِذَا رَجَعْتُمْ. (۳). مب و قتاده. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: روزه‌اش. (۵-۶). چاپ شعرانی (۱۱۳/۲) روز. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اجمعین. (۸). دب، لب، فق، مب، مر: فمّن. [.....] [اشاره] (۹). وز، مر: ابهام. (۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۳، آج، لب، فق الایه، چاپ شعرانی ذلک لمن لم یکن أهله حاضری المسجد الحرام (۱۱). دب، مب از. صفحه: ۱۰۵ آن است که از خانه ایشان تا به مکه دوازده میل باشد از چهار جانب. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: حاضران مسجد اهل حرم (۱) باشند، و مکحول و عطا گفتند: آنان که از میان مکه (۲) خانه دارند، و زهری و مالک گفتند: آنانند که خانه ایشان در عرفه و عرنه و پیرامن مکه باشد، آنان که چنین باشند فرض ایشان قرآن یا افراد باشد، و آنان که وراء (۳) اینکه باشند (۴) فرض ایشان تمتع (۵) باشد. وَ اتَّقُوا اللَّهَ، از خدای بترسی در مراعات و محافظت حدود و احکام و فرایض حج. وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ، و بدانی که خدای تعالی سخت عقوبت است آنان را که حدود و احکام او را کار نبندند و از آن تعدی کنند. و فرق میان عذاب و عقاب آن است که عذاب شاید که مبتدا بود بی سببی، و لکن عقاب آلا به استحقاق نباشد عقیب (۶) فعلی که موجب آن بود. الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ «حج» مرفوع است به ابتداء، و «اشهر معلومات» خبر اوست، و خبر باید که (۷) مبتدا بود، و اینکه جا چنین نیست برای آن که حج ماه نباشد، پس لا بد بود از تقدیر محذوفی، و اینکه از باب وَ سَأَلَ الْقَرِيَةَ (۸) ...، وَ جَاءَ رُبُكُ (۹) باشد، علی تقدیر حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه و تقدیر اینکه باشد (۱۰): وقت الحج اشهر معلومات، چنان که: الحرّ شهران و البرد شهران، یعنی وقت الحرّ و وقت البرد [۲۴۵-پ] [اشاره]. و کسائی گفت عرب گوید: الصّید شهران و الطّیلسان ثلاثة اشهر، یعنی اوان (۱۱) الصّید و اوان الطّیلسان، اینکه قول کسائی است، و زجاج گفت: اشهر الحج اشهر معلومات، و معنی متقارب است، و آن شوال است و ذو القعدة و ده روز از ذو الحجة علی قول بعض المفسرین، و اینکه قول عبد الله عیّاس است و عبد الله عمر و ابراهیم و ----- (۱) -

اساس: حرام، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مب: آنان باشند که در میان. (۳). مب: دور از. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: باشد. (۵). مب و افراد. (۶). آج، لب، فق: عقب. (۷). مر تابع. (۸). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۹). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. (۱۰). مب که. (۱۱). همه نسخه بدلها: زمان. [.....] [اشاره] صفحه: ۱۰۶ شعبی و مجاهد و حسن و مذهب ماست، و روایت محمد بن علی الباقر- علیهما السلام. و بر قول بعضی دگر، و آن عطا و ربیع و طاووس و ابن شهاب است، نه روز از ذو الحجة، چه

بر قول ایشان وقوف «۱» به عرفات واجب است «۲» به مشعر واجب نیست «۳»، حج درست بود بی آن، و بنزدیک ما وقوف به موقفین واجب است، و از جمله ارکان است، و حق تعالی عبارت کرد از دو ماه و ده روز به «اشهر» و آن جمله قلیل است، و اقل جمع بر مذهب درست سه باشد، آن ده روز را به یک ماه برخواند برای آن فعلی در بعضی از او «۴» واقع است، و چون فعل «۵» در بعضی «۶» روز یا ماه واقع باشد عرب اضافت با جمله ماه یا روز کنند «۷»، گویند: خرجنا یوم الجمعة و فی اوائل الشهر و فی النصف الاول منه و شهر کذا و قدمنا مکة یوم الترویة، و اگر چه اینکه خروج در بعضی از روز و بعضی از ماه بوده باشد. و اما شوال، اگر چه بسیار مردمان باشند که در اینکه ماه در راه حج نباشند در ساز و اهبت «۸» و نیت حج باشند، برای آن شوال را ماه حج خواند «۹»، و آنان که از اقصی «۱۰» بلاد آیند ایشان خود «۱۱» در راه باشند، و آن از جمله افعال حج بود برای آن که فضای مناسک بی قطع مسافت ممکن نباشد. و برای آن «معلومات» گفت، که اینکه جمعی باشد که هر یکی از وحدان او مؤنث باشد، و اینکه جا نه چنین است بل که «۱۲» «شهر» مذکر است، پس «معلومه» «۱۳» بایست تا گفتی «۱۴»، و لکن چون «شهر» مشتمل باشد علی «۱۵» ایام و لیال «۱۶»، بر روزها و شبها- و آن جمع بود و جمع مؤنث- هر ماهی را از روی معنی بر تقدیر مؤنثی بنهاد، چون جمع کرد ماه را جمع مؤنث کرد- از اینکه وجه که بیان کردیم. ----- (۱). مر: توقّف. (۲-۳). مر و. (۴). مج: بعضی روزه، م: از آن ماه. (۵). م: فعلی. (۶). م: از. (۷). د: ب، آج، لب، فق، م: م: کند. (۸). م: تهیّه. (۹). م: ماه ذی حج خواند. (۱۰). م: اقصی. (۱۱). م: در اینکه ماه. (۱۲). م: برای. (۱۳). م: معلوم. (۱۴). م: گفت. (۱۵). م: بر. [.....] [اشاره] (۱۶). م: لیالی. صفحه: ۱۰۷ و بعضی دگر گفتند: مراد خود سه ماه تمام است، برای آن که تمامی حج در تمامی ماه ذو الحجه پیوسته است، نبینی که متمّع چون هدی نیابد بهایش رها کند «۱» بنزدیک کسی تا بخرد و به نیابت او بکشد «۲» به منا در طول ذی الحجه. پس از اینکه «۳» وجه ذو الحجه به یک بار از جمله ماههای حج باشد، و اینکه وجهی قریب است. اکنون بدان که: هر کس که در جز اینکه ماهها احرام گیرد، احرامش درست نباشد به حج و آن عمره سنت باشد، چنان که آن کس که در نمازی شود پیش [۲۴۶-ر] از وقت آن نماز او را به نافله‌ای مجزی باشد، و اینکه قول عطا و طاووس و مجاهد است، و مذهب اوزاعی و شافعی. و مذهب مالک و ثوری و ابو حنیفه و محمد مکروه است که چنین کند اگر کند روا باشد و مجزی از او. و مذهب ما آن است که: احرام پیش از وقت حج و رسیدن او به میقات اهلهش درست نباشد، دلیل ما قوله تعالی: الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ و المعنی وقت الحج و اوان الحج. چون تخصیص کرد حج را به اینکه ماهها باید تا مخصوص باشد، و الا اینکه تخصیص را فایده «۴» نبود چون نماز نبینی که چون تخصیص کرد آن را به مواقیت هر یکی مختص آید به وقتی، چون پیش از وقت کند درست نباشد، فکذلک الاحرام بالحج، فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ، قِيلَ معناه: قدر، هر که او در اینکه ماهها با خویشان تقریر و تقدیر حج کند، و گفته‌اند معنی آن است که: فمن اوجب علی نفسه، هر که او در اینکه ماهها بر خویشان [حج واجب کند] [اشاره] «۵» بالخوض فیه، به آن که در او خوض و شروع کند از احرام و لیک زدن و آنچه افعال حج بود. فَلَا زَفَتْ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ «۶»، ابن کثیر و ابو عمرو و یعقوب خواندند: فلا رفت و لا فسوق و لا جدال «۷»، اینکه دو به رفع، و اینکه «۸» باز پسین به فتح، چنان که امیه گفت: فلا لغو و لا تأثیم فیها

و ما فاهوا به لهم «۹» مقیم ----- (۱). م: بهای هدی گذارد. (۲). م: وز: بکشاند، م: او در هدی بکشد. (۳). م: پس بدین. (۴). م: فایده. (۵). اساس: ندارد، با توجه به حج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). د: ب، آج، لب، فق، م: م: مر فی الحج. (۷). آج، فق، م: م: لب فی الحج، لب فی الحجّة. (۸). لب، فق، م: دو، م: آن دو. (۹). د: ب، آج، لب، فق، م: ابدا. صفحه: ۱۰۸ و ابو رجاء العطاردی در شاذّ به عکس اینکه خواند: فلا رفت و لا فسوق و لا جدال، باز پسین به رفع، و دو گانه پیشین به فتح، چنان که شاعر گفت و اخفش آورد: ذاکم و جدکم الصغار بعینه

لا امّ لی ان کان ذاک و لا أب و ابو جعفر هر سه به تنوین و رفع خوانند، و باقی قراء همه به فتح خوانند بر عکس قراءت ابو جعفر، و چون به فتح خوانند معنی نفی جنس بود، چنان که: لا رجل فی الدار و لا امرأه و چون به رفع «۱» و تنوین خوانند، معنی نفی یکی باشد. منکر از جمله جنس، چنان که: لا- رجل فی الدار و لا امرأه، در اینکه وجه شاید که دو مرد «۲» در سرای باشند یا جماعتی، برای آن که او نفی یکی کرد، و بر قراءت اول هیچ کس از جنس مردمان نه یکی و نه جماعتی نشاید تا «۳» باشند، هذا هو الفرق بین «۴» القراءتین من جهة المعنی اکنون مفسران خلاف کردند در معنی آیت، عبد الله مسعود و عبد الله عباس و عبد الله عمر «۵» و حسن بصری و عمرو بن دینار و مجاهد و قتاده و ابراهیم و ربیع و زهری و سدّی و عطا و عکرمة و ضحاک گفتند: مراد به «رفث» جماع است- و اینکه مذهب ماست، و طاووس و ابو العالیه گفتند: مراد تعریض «۶» به جماع است و ذکر آن کردن پیش زنان. و عطا گفت [۲۴۶- پ] [اشاره]: وعده مرد است «۷» زن را به جماع بعد الاحلال من الاحرام. حذیر بن قیس «۸» گفت: با عبد الله عباس «۹» بودم در راه حج. چون فرود آمدیم، او بیامد و تعهد شتر می کرد در میانه دنبال شتر به دست گرفت، و می پیخت «۱۰» چنان که عادت رحال «۱۱» باشد، و می گفت: و هنّ یمشین بنا همیسا

ان یصدق «۱۲» الطیر ننگ لمیسا او را گفتم: اترف و انت محرم، رفث می گویی و تو محرمی! گفت: إنّما الرّفث -----
 ----- (۱). چاپ شعرانی (۲/ ۱۱۵): بر منع. (۲). چاپ شعرانی دو زن. (۳). مب: که. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: من. [.....] [اشاره] (۵). همه نسخه بدلها: عبد الله بن عمر. (۶). وز: تعرّض. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مراد است. (۸). همه نسخه بدلها: حصین بن قیس. (۹). وز و عبد الله عمر و حسن بصری. (۱۰). آج، مب: می پیچید، فق: می هجت. (۱۱). همه نسخه بدلها: رجال. (۱۲). وز، دب، آج، لب، فق: صدق. صفحه: ۱۰۹ ما قبل عند النساء، اینکه رفث آنکه باشد که پیش زنان گویند، اشارت به آن «۱» می کند که: الرّفث ذکر الجماع عند النساء. و علی بن طلحه روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: «رفث» جماع بود و قبله و لمس و تعریض کردن مر جماع را به فعل و قول. و بعضی دگر گفتند: «رفث» کلام فحش «۲» بود و سخن زشت، کما قال العجاج:

عن اللّغا و رفث التّکلم و لا- فسوق، عبد الله عبّاس و حسن و طاووس و سعید جبیر و قتاده و ربیع و زهری و قرظی گفتند: جمله معاصی باشد، و اینکه مصدر است، و الاسم الفسق. ضحاک گفت: یکدگر را به لقب خواندن باشد، من قوله تعالی: و لا تتابّروا بالألقاب بیس- الاسم الفسوق بعد الإیمان «۳» ابن زید گفت: الذّیح للاصنام «۴»، چیزی برای اصنام کشتن باشد، به آمدن رسول اینکه معنی منقطع شد که خدای تعالی آیت فرستاد: و لا تأکلوا ممّا لم یذکر اسم الله علیه و إنّهُ لفسق «۵»... و هر چه نه به نام خدای کشته بودندی حرام کرد و گفت: آن فسق است، و نیز قوله: أو فسقاً أهل لغير الله به «۶» ابراهیم و مجاهد و عطا گفتند: هو السّباب، یکدیگر را دشنام دادن باشد، لقوله- علیه السلام-: «۷» سباب المسلم فسوق و قتاله کفر. عبد الله بن عمر گفت: هر چه محرم را از آن نهی کردند در حال احرام از قتل «۸» صید و ناخن گرفتن و موی سر گرفتن، و آنچه مانند اینکه است. و در اخبار ما هست: الفسوق، الکذب، دروغ باشد. و لا جدال، و عبد الله مسعود و عبد الله عباس و عمرو بن دینار و سعید جبیر و عکرمة و ضحاک و زهری و عطاء بن یسار و عطاء بن ابی رباح و قتاده گفتند: «جدال» مجادله و مخاصمه بود، و عبد الله عمر گفت: دشنام دادن و مناظعت بود. قرظی گفت: «جدال» آن بود که قریش چون حج بکردندی «۹» با هم خصومت و -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به او. (۲). مب: کلام درشت. (۳). سوره حجات (۴۹) آیه ۱۱. (۴). مج: الاصنام. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۱. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۴۵. [.....] [اشاره] (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فسق. (۸). چاپ شعرانی (۲/ ۱۱۶):

قبیل. (۹). دب، اج، لب، فق: بکردند، مب، مر: کردند. صفحه: ۱۱۰ منازعت کردند اینان گفتندی (۱). حجنا اتم (۲) من حجکم، حج ما از حج شما تمامتر است، و آنان هم اینکه گفتندی (۳) و در اینکه باب خصومت کردند. القاسم بن محمد گفت، آن بود که قومی گفتندی: الحج الیوم، و گروهی دگر گفتندی [۲۴۷-ر] [اشاره]: الحج غدا، یکی گفتی: حج امروز است، و یکی گفتی: فرد است، در اینکه باب خصومت کردند. ابن زید گفت: آن بودی که هر یکی به موقفی بایستادندی، آنکه هر گروهی دعوی کردند که: موقف ابراهیم آن (۴) است که ما ایستادیم (۵). مقاتل گفت: «جدال» آن بود که در حج وداع رسول - علیه السّلام - فرمود صحابه را که: هر که هدی نرانده است حلال شود و حج عمره کند، گروهی مخالفت کردند و گفتند: ما نکنیم که ما احرام به حج گرفته‌ایم، و در اینکه گفت و گوی کردند - چنان که بیان کردیم - فذلک جدالهم. و مجاهد گفت: «جدال» آن بود که گروهی حج ذو الحجّه کردند، و گروهی تأخیر کردند تا دگر ماه و دگر وقت، و ذلک النسیء الذی ذکره الله فی قوله: إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ (۶) ...، و گروهی گفتندی: اینکه رواست و گروهی گفتندی: روا نیست فذلک جدالهم. و در اخبار اصحاب ما آمد که «جدال» قول الرجل (۷): لا والله و بلی و الله صادقاً او کاذباً، گفتن: لا والله و بلی و الله باشد به راست یا به دروغ. و اهل معانی گفتند: صورت نفی است و معنی نهی، ای لا ترفثوا و لا تفسقوا و لا تجادلوا، یعنی رفت و فسوق و جدال مکنی، چه اگر خبر بودی دروغ بودی، چنان که رسول - علیه السّلام - گفت: لا حلف فی الاسلام و لا فتک فی الاسلام، المعنی لا تحلفوا و لا تفتکوا.

ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السّلام - که گفت: هر کس که او حج خانه -----

(۱) - همه نسخه بدلها: اینکه گفتی. (۲). وز: اتمم، دب: خیر. (۳). همه نسخه بدلها با هم. (۴). مب: اینکه. (۵). مب، مر: ایستاده‌ایم. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۳۷. (۷). آج، لب، فق، مب: الزجال. صفحه: ۱۱۱ خدای بکند و رفت و فسوق (۱) نکند از گناه به در آید چنان که آن روز که از (۲) مادر بزاد. وهیب بن الورد می گوید: با سفیان ثوری طواف خانه می کردم در شب، سفیان بر رفت و من در حجر شدم و نماز می کردم، سر بر سجده نهادم، آوازی شنیدم که از میان استار کعبه به در می آمد (۳) و می گفت: یا جبریل (۴) اشکو الی الله ثم الیک ما یفعل هؤلاء الطائفون حولی من تفکهم فی الحدیث و لغطهم (۵) و سومهم. وهیب (۶) گفت: من تأویل (۷) که خانه با جبریل شکایت می کند، می گفت: شکایت می کنم با خدای پس (۸) با تو ای جبریل از آن که اینکه طواف کنندگان می کنند از مزاح و گفتا گوی (۹) در پیرامن من (۱۰) و نرخ چیزها کردن. و اصل «جدال» و «جدل» و «مجادله» از جدالت است و هو الارض و آن (۱۱) زمین باشد، یقال: جادلته فجدلته، ای صارعته فصرعته علی الارض. و ما تفعّلوا من خیر یعلمه الله، و آنچه شما کنی از خیر خدای داند. آیت وارد است مورد ترغیب (۱۲)، و معنی آن است که: من عالمم به آنچه می کنی از خیر و بر من فرو (۱۳) نمی شود تا واثق باشی به آن که بر من بنشود به وقت جزا به اجزا و تفصیل آن عالمم تا همه را جزا به سزا بدهم [۲۴۷-پ] [اشاره]، چه از حق آن که عالم الذّات بود آن است که عالم بود به همه معلومات بر هر وجهی که صحیح بود که بدانند. آنکه تحریض (۱۴) کرد خلق را بر طاعت و پرهیزگاری، گفت: وَ تَرَوُودُوا، و زاد برگیری، فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى، که بهترین زاد تقوی و پرهیزگاری است. مفسران گفتند: آیت وارد است در باب قومی که ایشان از یمن به حج آمدندی بی زاد، گفتند (۱۵): نحن وفد الله افتراه لا یطعمنا، ما وفد خداییم ما را طعام نخواهد (۱۶) دادن! ----- (۱). چاپ شعرانی

(۲/۱۱۷) و جدال. (۲). همه نسخه بدلها بجز مر: کز. (۳). لب: می آید. (۴). فق: جبرئیل. [.....] [اشاره] (۵). دب: تعظیم. (۶). مب، مر: وهب. (۷). همه نسخه بدلها بجز مر بر آن کردم. (۸). مع، وز، دب، لب، فق، مر: خدایش، با توجه به آج و ترجمه عبارت تصحیح شد. (۹). لب، مب: گفتگوی، فق، مر: گفتگوی. (۱۰). مع: اینکه، مب: وی. (۱۱). دب، آج، لب، مر به. (۱۲). مب را. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر من فوت. (۱۴). دب، لب، فق، مب، مر: تحریض. (۱۵). مب: گفتندی. (۱۶). مر: نخواهند. صفحه: ۱۱۲ و بعضی گفتند (۱): نحن مر تحلون الی الله و حجّاج بیت الله لا یطعمنا! ما به خدای می شویم (۲) و حجّاج خانه خداییم (۳) گمان بری که ما را (۴) طعام ندهد! آنکه در راه یا سؤال کردند یا غصب (۵) و سلب، خدای تعالی ایشان را نهی کرد از

آن که بی زاد به حج روند تا ایشان را یا راه باید زدن و یا سؤال کردن و یا وبال و عیال باشند بر مردمان. مفسران گفتند: زاد حاج کعک و زیت و خرما و پست و مانند اینکه بود، و در اینکه باب حجری «۶» نیست هر کس آنچه بر تواند گرفتن به حسب قوت و حاجت هر کس آنچه خواهد و تواند گرفتن بر گیرد. عبد الله عمر گفت: جماعتی بودند که به حج شدند و زاد بر گرفتند، چون احرامها گرفتند آن زاد بینداختند و زادی نو طلب کردند، بس «۷» بدی «۸» که به دست آمدی، و بدی «۹» که به دست نیامدی، به رنج افتادندی، خدای تعالی گفت: وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ، و مراد آن که زادی که داری نگه داری تا به رنج نیوفتی. آنگه گفت: اینکه زاد از دو روی «۱۰» بر گیری: یکی برای راه حج، یکی برای سفر قیامت. اینکه زاد کعک و خرما بود، و آن زاد عمل صالح و تقوی بود. گروهی گفتند: مراد به هر دو زاد، زاد سفر حجاز است، یعنی زادی که به آن مستغنی باشی از مردمان، و زادی از تقوی که تو را منع کند از غضب «۱۱» و قطع طریق تا «۱۲» زاد ظاهر مانع بود تو را از سؤال، و زاد باطن مانع بود از معاصی. و اهل اشارت گفتند: خدای چون ذکر سفر حج کرد مکلفان را سفر قیامت یاد آورد و گفت: برای اینکه راه زادی ساختی که به یک دو ماه بروی و باز آیی برای سفری که چون بروی آن جا بمانی و نیز باز نیایی، اگر اینکه را «۱۳» زاد باید، اولی و احری که آن را زاد باید. زاد اینکه راه گران باری بود، و زاد آن راه سبک باری بود. اینکه جا هر چه ----- (۱) -

وز: گفتندی. (۲). مب: می رویم. [.....] [اشاره] (۳). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مب: اویم. (۴). مع، وز به. (۵). لب، فق: غضب. (۶). دب، فق، مر، مب: حرجی. (۷). کذا: در اساس، دب، لب، فق، دیگر بدلها: پس. (۸-۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بودی. (۱۰). مع: زاد از دو روزی. (۱۱). دب، آج، لب، مر: غضب و سلب، فق، مب، غضب. (۱۲). اساس: یا، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۱۳). دب، آج، لب، مب: راه. صفحه: ۱۱۳ گران بارتتر باشی تو را «۱» به بود برای آن که اینکه جا بار بر پشت شتر باشد، و آن جا بر گردن تو باشد، اینکه جا زاد بر راحله باشد و آن جا زاد خود راحله باشد، اینکه جا اگر راحله «۲» نبود و زادت نبود از تقوی زادی ساز و از پای خود راحله ای ساز «۳»، اگر رحلی نبود به نعلی قناعت کن، چنان که گفت [۲۴۸-ر] [اشاره]: و حییت «۴» من خوص الزکاب بأسود

من دارش «۵» فعدوت أمشی راکبا و اگر هیچ دانی «۶» که از تو کدل زادی سازی و از هوای نفس راحله و آن زاد تو کدل بر گردن اصطبار نهی و پای قهر به پشت هوای نفس در آری، چو «۷» او را پست کرده باشی انگار که راه بزیدی، هر چه «۸» راحله ی «۹» در زیر تو ضعیف تر باشد، تو راه حق به سپری به عکس راحله حاج که هر چه او قویتر باشد ایشان ایمنتر باشند، و چون سستی کند ایشان بترسند و خایف شوند. خطر ایشان در ضعف راحله باشد، و خطر تو در قوت راحله تو، و أنت براحتک احجی من الحاج برواحلهم، انت أحجی لو استعملت الحجی. اگر عقل داری تو را اینکه به است. آن که راه حج سپرد زاد او حاضر باید، و تو چون راه حق سپری، از زاد اینکه راه به نیستی «۱۰» قناعت کن «۱۱». تو را اگر همی راه حق جویی اول

طلب کرد باید سیبل الزشادی پس از نیستی زاد آن راه سازی

کجا «۱۲» بهتر از نیستی نیست «۱۳» زادی بیش از آن نبود که چون از نیستی زاد سازی نیست شوی. و همه هستی در تحت آن نیستی هست، و همه وجود در ضمن آن عدم، و همه اثبات در میان آن انتفاء، لا جرم چون چنین کنی هم حاجی باشی «۱۴» هم غازی، پایه جهاد بیش از پایه حج ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز فق آسانتر بود و آن جا هر چه سبک بارتتر باشی تو را. (۲). راحله «ت/ راحلهات، مر: راحلیت. (۳). مب: راحله کن. (۴). و حییت، وز، آج: وجیت، دب، لب، فق، مب، مر: و حیث، چاپ شعرانی (۱۱۹/۲): و قنعت. [.....] [اشاره] (۵). همه نسخه بدلها: دارش. (۶). همه نسخه بدلها: توانی. (۷).

آج، مب: چون. (۸). مر: هر چند. (۹). راحله‌یت / راحله‌ات. (۱۰). مع: نبینی، وز دب: نبستی. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز مع، وز: کنی، آج شعر. (۱۲). اساس: روی کلمه خط کشیده شده و به دست خواننده‌ای نا اهل به صورت «ترا» تصحیح شده است. (۱۳). مر: هست. (۱۴). مب، مر و. صفحه: ۱۱۴ است، اگر دشمنی «۱» را نمی‌یابی که با او جهاد کنی تا کشته او شوی، با خود گرد و با خود جهاد کن «۲» و در آن جهاد اجتهاد کن که از تو دشمنتر تو را دشمن «۳» نیست، اعدای عدوک بین جنیک، تا کشته خود شوی به دست خود، تا قاتل و مقتول تو باشی «۴». به قاتلی درجه مجاهدان یابی، به مقتول پایه شهیدان: صلاح تو در کشتن تست و آنگه

صلاحیست «۵» اینکه مضمرا اندر فساد نبینی که پروانه شمع هر گه

که بر باطنش چیره «۶» گردد و دادی، بری گردد از خویش و بر صدق دعوی

کند خویشی خویش را چون «۷» رمادی و لکن تو از آن پست همت تری «۸» و دون منزلت تر «۹» که اختیار چنین چیزها کنی. تو خود کشته هوایی، چگونه کسی را کشی؟ تو خود اسیر مرادی، کسی را چگونه اسیر کنی؟ گفتم «۱۰» تو هوا را کشی، هوا تو را کشت «۱۱». گفتم «۱۲»: تو مراد را قهر کنی، مراد تو را قهر کرد. گفتم «۱۳»: قهرمانی قاهر باشی، قهرمانده‌ای مقهور شدی، همه عمر در بند آرزو مانده تا باشد که بر آید، صد هزار جان عزیز بر آید و آن بر نیاید، صد هزار عمر چو «۱۴» عمر تو برسد، و آن نرسد، عمر تو [۲۴۸-پ] به سر آید، و جز آن که نوشته تو است به سر تو نیاید «۱۵»، قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا «۱۶». ... تو را یک نفس از اینکه هوس پروای دگر چیز نیست «۱۷». ایا مانده بر موجب هر مرادی

شب و روز در محنت اجتهادی ----- (۱). مع، مر: دشمن. (۲). مع، وز، دب، لب، مر: جهادی کن. (۳). وز: از تو دشمنتر تو را کس، دب: که تو دشمنتر تو کس، آج، لب، فق، مر، لب: دشمنتر از تو کس. (۴). صورت ظاهر نسخه اساس چنان می‌نماید که عبارت: «تا کشته خود شوی ... تو باشی» به صورت و هیأت شعر (بیت) ملحوظ نظر کاتب بوده است: تا کشته خود شوی به دست خود || تا قاتل و مقتول تو باشی اگر بر فرض چنین بوده باشد، در مصراع دوم کلمه‌ای از قلم افتاده است. [.....] [اشاره] (۵). همه نسخه بدلها بجز مع: صلاحیت. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خیره. (۷). آج: خویشی خویشتن چون. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: آن دون همت تری. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: منزلتری. (۱۰-۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها: گفتیم. (۱۱). مر: کشد. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چون. (۱۵). مب قوله تعالی. (۱۶). سوره توبه (۹) آیه ۵۱. (۱۷). آج شعر. صفحه: ۱۱۵ نه در حق خود مر تو را انزعاجی

نه در حق حق «۱» مر تو را انقیادی تو می‌باید تا بی هوس باشی، مصحف بی هوس «۲» اعنی بی هوش بی هوشی «۳» مدهوشی «۴» مانده‌ای، از عقل دیوانه، و از شرع بیگانه «۵»: چو دیوانگان دایم اندر تفکر

که گویی مرا چون بر آید مرادی «۶» اینکه همه «۷» رنج بر منزل سپنج؟ گنج ابد رها کرده و رنج ابد اختیار کرده «۸»: ز بهر دو روزه مقام مجازی

به هر گوشه‌ای کرده ذات العمادی همانا به خواب اندری یا «۹» ندانی «۱۰»

که ما را جز اینکه است دیگر معادی اینکه نه جای معاد است، جای معاد وقت میعاد «۱۱» است، فیوم القیامه میعاده، امروز روز عهد است فردا روز «۱۲» و عد است: الیوم عهد کم فاین الموعد

هیئات لیس لیوم عهد کم «۱۳» غد تو را میعاد به معادی است، پس تو را اعداد و استعداد می باید برای آن معاد تا آن روز که معاد شوی آن برای تو معد باشد، آن چیست! زاد تقوی است، وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى. ای خواهی؟ تو بر جناح سفری، و مسافر را از زاد چاره نیست، از آن ملح بیاموز- اگر چه اینکه حدیث از ملح «۱۴» است از فواید ملح «۱۵» است: مَرَّ الْجَرَادُ عَلَى زُرْعِي فَقُلْتُ لَهُ

اسلك سبيلك لا تولع بافساد فقام منهم خطيب فوق سنبلة

إِنَّا عَلَى سَفَرٍ لَا بَدَّ مِنْ زَادٍ ----- (۱). همه نسخه بدلها: خود. (۲). مج، وز، لب، فق، مر: بی هوسی. (۳). مج، وز: اعنی بی هوشی بی هوش، دیگر نسخه بدلها: بی هوش. [.....] [اشاره] (۴). همه نسخه بدلها بجز مج، وز: مدهوش. (۵). آج شعر (۶). مج: مرادم. (۷). مر: ای همه. (۸). مج، دب، لب، فق: کرده‌ای، آج شعر. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۱۰). مج، آج، لب، فق، مب، مر: بدانی. (۱۱). مج: جای میعاد، آج، لب، فق، مب: جای وقت میعاد، مر: نه جای وقت میعاد. (۱۲). مج، وز روز. (۱۳). دمب، آج، لب، فق، مب، مر: وصلکم (۱۴). مج: از ملح، آج، فق، مر: حدیث ملح، دب، مب، اینکه ملح است. (۱۵). وز، آج، مب: ملح. صفحه: ۱۱۶ زاد «۱» تقوی می باید، تو به زاد ازدیاد معاصی آورده‌ای، به اینکه زاد راه نتوان «۲» بریدن، اینکه زاد برسد و تو را به منزل نرساند «۳»: و زادی قلیل ما آراه مبلّغی

أَلْزَادُ أَبْكَى أَمْ لَطُولُ مَسَافَتِي تُوْرَا زَادٍ يَأْتِي فِي مَعَاصِي زَادِياد است، یا دوستی آل زیاد است، اینت «۴» بترک «۵» سازی که تو را زاد «۶» است؟ حقیقت دان که تو را از دوستی یزید و زیاد بس «۷» زیاده جاه نباشد، و اگر از اینکه زیادتی بود، آن زیادت همه نقصان است، و اگر اینکه ربح «۸» می شناسی عین خسران است [۲۴۹- ر] [اشاره]. زیاده المرء فی دنياه نقصان

و ربحه غیر محض الحق خسران زاد عقبی تقوی «۹» باید که آن راهی پر آفت است، به پر خیز «۱۰» باید بدان راه رفتن، راهی است پر خار و خاشاک. یکی را از بزرگان پرسیدند که: تقوی چه باشد! گفت: هل سلکت طریقا ذا شوک! فقال: نعم. گفت: هرگز در هیچ راه خارستان رفته‌ای! گفت: بلی. گفت: چگونه کردی! گفت: حذرت و تشمرت. گفت: بر حذر و هشیار و دامان چاک زده. گفت: تقوی آن است که در راه دین همچنان روی. شاعر نظم کرد اینکه معنی و گفت: خلّ الذنوب صغیرها

و کبیرها فهو التقی و اصنع کماش فوق أر

ض الشوک یحذر ما یری لا تحقرن صغیره

إِنَّ الْجِبَالَ مِنَ الْحَصَى مَرْدَانِ أَنْانِ بَدَدُوا فِي دُنْيَا تَقْوَى زَادٍ كَرَدُوا تَابَهُ رَاهِ دِينَ رَسِيدِن «۱۱». ----- (۱). همه نسخه بدلها تو. (۲). مر: نتوانی. [.....] [اشاره] (۳). مج، دب شعر. (۴). مج اینکه است: (۵). کذا: در

اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: مرگ سازی، معج: برگ سازی، چاپ شعرانی (۲/ ۱۲۱): برگ و سازی. (۶). آج، لب، مر: آزاده. (۷). دب، آج: پس. (۸). وز، دب، لب، فق، مب: اینکه رنج، مر: مر اینکه که را ریح. (۹). معج: پرهیز. (۱۰). معج، وز، آج، فق، مب، مر: پرهیز. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مر: رسیدند، مب: رسیدندی. صفحه: ۱۱۷ عبد الله مبارک گوید: سالی از سالها به حج خانه خدای می شدم، در راه منقطع شدم بر توکل می رفتم. از کناره بیابان کودکی را دیدم که بر آمد- ظننته سباعیا او ثمانیا- گمان چنان بردم که هفت سال «۱» یا «۲» هشت ساله است، جامه‌ای کوتاه پوشیده ایزاری «۳» در سر بسته نعلینی در پای کرده قضیبی خیزران در دست گرفته، با او نه زادی نه راحله‌ای نه یاری. گفتم: سبحان الله؟ بادیه‌ای بدین خونخواری و کودکی بدین خردی؟ او را گفتم: یا صبی؟ از کجا می آیی! گفت: من الله. گفتم: کجا می روی! گفت: الی الله. گفتم: چه می جویی! گفت: رضا الله. گفتم: زادت کجاست راحله‌یت کجاست «۴»! گفت: زادی تقوای و راحلتی رجلائی و مرادی مولای، گفت: زاد من تقوای من است و راحله من پایهای من است و مراد من خدای من است. عجب داشتم «۵»، گفتم: اینت «۶» زهد و اینت «۷» توکل؟ گفتم: أخبرنی من انت، خبر ده مرا تا تو کیستی! گفت: تا چه خواهی کرد! «۸» اینکه حدیث را رها کن از محنت روزگار ما چه می خواهی! گفتم: علی «۹» حال. گفت: نحن قوم مظلومون، ما مردمانی ستم رسید گانیم. گفتم: زیادتی کن در بیان. گفت: نحن قوم مقهورون. گفتم: روشنتر بگوی. گفت: نحن قوم مطرودون، ما گروهی راندگان بازماندگان درماندگانیم. گفتم نمی دانم، گفت: لنحن علی الحوض ذوآده

ندوده و یسعد «۱۰» و رآده و ما فاز من فاز الّا بنا

و ما خاب من حَبْنَا زاده [۹۴۲-پ] [اشاره] و من سَرْنَا نال مِّنَّا الشَّرور

و من ساءنا ساء میلاده و من کان غاصبنا حَقْنَا

فیوم «۱۱» القیامه میعاده اینکه بگفت و برفت چنان که من به گرد او نرسیدم. در سودای آن فتادم «۱۲» تا اینکه -----
 ----- (۱). همه نسخه بدلها: ساله. (۲). لب: تا. (۳). معج، وز، آج، فق، مر: ازاری، مب: دستاری. (۴). اساس در حاشیه افزوده: مرادت چیست! (۵). مب: مرا عجب آمد، اساس در بالای کلمه با خطی متفاوت از متن افزوده: و با خود. [.....] [اشاره] (۶-۷). معج: اینست. (۸). مب: چه می خواهی. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر کل: (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب: نسعد، مر: تسعد. (۱۱). معج، وز، دب، آج، لب: فانه. (۱۲). همه نسخه بدلها: افتادم. صفحه: ۱۱۸ کودک چه کسی است! گفت: دیگر ندیدم او را تا به میان رکن و مقام رسیدم، او را دیدم ایستاده و خلاق بر او جمع شده، و او را از حلال و حرام و مسایل و احکام می پرسیدند و او جواب می داد. من گفتم: اینکه کودک کیست! گفتند: نمی دانی! اینکه زین العابدین علی بن الحسین «۱» است. من گفتم: سبحان الله؟ اینت «۲» زهد و توکل، و اینت علم و بیان؟ الله أعلم حیث یجعل رسالت «۳» ...، از اینکه چه عجب داری؟ خادمان ایشان را چون در خدمت خانه ایشان حقیقتی بود، برکت آن به اعقاب ایشان برسد تا در حق ایشان جنس اینکه بود. مالک دینار گوید: سالی از سالها به حج می شدم، آن جا که وداعگاه بود، زنی را دیدم پیر ضعیفه بر چهار پای یکی «۴» ضعیف نشسته و مردم گرد او در آمده، می گفتند: برگرد که خدای بر تو رحمت کناد. راهی صعب است و تو بس ضعیفی، و چهار پای نیک نیست. او می گفت: نه چنان آمده‌ام که بر گردم، من نیز بگفتم که برگرد که مصلحت نیست تو را بی ساز در بادیه رفتن. مرا نیز همین جواب داد. رفتیم «۵»، چون به میان بادیه رسید آن چهار پایک او خرکی «۶» ضعیف بود، بماند. مردم همه بگذشتند و او را رها کردند. من نیز خواستم تا بگذرم، اینکه خبرم یاد آمد که رسول- علیه السلام- گفت: «۷» المؤمن أخو المؤمن من امه و ابیه ان جاع اطعمه و ان

عری کساه و ان خاف امنه، و ان مرض عاده» و ان مات شیع جنازه، باز ایستادم و او را گفتم: نه تو را می‌گفتم که می‌ای که راه صعب است و چهار پای ضعیف است؟ گوش با من نکرد» (۸) و سر سوی آسمان کرد و گفت: الهی لا- فی بیتی ترکنتی و لا- الی بیتک حملتنتی فو عزتک و جلالک لو فعل بی هذا غیرک لما شکوته الا الیک، گفت: بار خدایا، نه در خانه خودم رها کنی» (۹)، نه به خانه خودم رسانی، به عز و جلال تو که اگر ----- (۱). مب: علی بن الحسین زین العابدین. (۲). وز: آنت. (۳). اساس، رسالته، با توجه به معج و ضبط قرآن مجید تصحیح شد، سوره انعام (۶) آیه ۱۲۴. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: چهار پای، معج، وز: چهار پاکی. (۵). فق، مب: رفتم. (۶). دب، آج، لب، فق: خزک. (۷). اساس: اعاده، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: نکردی. [.....] [اشاره] (۹). همه نسخه بدلها: رها کردی. صفحه: ۱۱۹ اینکه با من جز تو کردی شکایتش جز با تو» (۱) نکردمی. هنوز اینکه سخن تمام نگفته بود که شخصی را دیدم که از گوشه بیابان بر آمد» (۲) زمام ناقه‌ای تیزرو به دست گرفته و ناقه فرو خوابانید و گفت: برنشین، و او را برنشانند و چون باد از پیش من بجست. دگرش باز ندیدم تا به طوافگاه رسیدم، او را دیدم، گفتم: به آن خدای که با تو آن کرامت کرد که مرا بگوی تا تو کیستی! گفت: نمی‌دانی، انا شهده بنت مسکه بنت فضة خادمه فاطمه» (۳)، من دختر زاده فضه ام [۲۵۰-] خادمه فاطمه زهرا» (۴). اینکه نه منزلت من است، اینکه منزلت آن بار خدایان» (۵) من است که خداوند لطیف با من ضعیف اینکه کند که دیدی. آن زاد تقوی است، و اینکه زاد توکل، و تو را چاره نیست از هر دو در حضر به ما حضر از زاد توکل ترجیح می‌کن، و در سفر به زاد تقوی به اضافت ترجیح توکل می‌کن که: وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى. در اینکه سفر هیچ زاد صالح نیست مگر زاد تقوی، چه در هر منزل که فرود آیی، و اول منزلت» (۶) آخرت گور است تو را اینکه زاد فریاد رسد» (۷): الموت بحر موجه غالب

تذهب فيه حيلة السابح لا يصحب الانسان في قبره

غیر التقی و العمل الصالح راوی خبر گوید که: امیر المؤمنین» (۸) - علیه السلام - چون به گورستان در آمدی، گفت: «۹» السلام علیکم یا اهل القبور اما الدور» فقد سکنت و اما الاموال فقد قسمت و اما الازواج فقد نکحت هذا خبر ما عندنا فما خبر ما عندکم ، سلام بر شما باد ای اهل گورستان، اما سراهاتان» (۱۰) دیگران در نشستند، اما مالهایتان» (۱۱) قسمت کردند، و اما زنانتان شوهران باز کردند، اینکه آن خبر است که نزدیک ماست، بنزدیک شما چه ----- (۱). دب، آج، لب، مر: شکایت جز پیش تو. (۲). دب، آج، لب، مر: بیابان نزد من آمد. (۳). اساس: با خطی متفاوت از متن در زیر کلمه افزوده است: «الزهره علیه السلام»، معج، وز، دب، آج، لب، فق، مر گفت. (۴). اساس: با خطی متفاوت از متن در زیر کلمه آورده است: «علیها السلام». (۵). دب، آج، لب، فق: بار خدای. (۶). همه نسخه بدلها: منزل. (۷). معج، دب، آج، لب، فق، مر: مالهایتان. صفحه: ۱۲۰ خبر است! آنکه گفت: اگر اساس: الدور. (۱۰). معج، وز: سراهاتان. (۱۱). معج، وز، آج، لب، دب، فق، مر: مالهایتان. صفحه: ۱۲۰ خبر است! آنکه گفت: اگر ایشان را دستوری بودی تا جواب دادندی، جز اینکه نگفتندی: و تزودوا فان خیر الزاد التقوی، و اعشی گوید: اذا انت لم ترحل بزاد من التقی

و ابصرت بعد الموت من قد تزودا ندمت علی ان لا تكون کمثله

و آنک لم ترصد کما کان أرصدا مالک دینار گوید: یکی از جمله زهاد بصره فرمان یافت، جنازه او بر گرفتند و خلقی عظیم حاضر شدند. چون به گورستان رسیدند و او را دفن بکردند، سعدون مجنون - و او از عقلای مجانبین بود - بر بالای» (۱) رفت، و آواز در

داد» (۲). الا یا عسکر الاحیا

ء هذا عسکر الموتی أجاوبوا الدَّعوة الصَّغری

و هم منتظروا الکبری یحثون علی الزَّاد

و ما الزَّاد سوی التَّقوی یقولون لکم جدّوا

فهدا آخر الدنیا وَ اتَّقُونِ یا اُولی الألباب، از من بترسی ای خداوندان عقلها، یعنی از عقاب من بترسی و از معاصی من حذر کنی تا در عقاب من نیوفتی؟ قوله: لیسَ عَلَیْکُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ، سبب نزول آیت آن بود که جماعتی از عرب چون به حج رفتندی روا نداشتندی هیچ تجارتی کردن از «۳» ایام عشر دست از همه تجارت بداشتندی، و آن را که در ایام حج تجارت کردی او را داج خواندندی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را رخصت تجارت داد، گفت: نیست بر شما بزه‌ای أَنْ تَبْتَغُوا [۲۵۰-ر] فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ، که از خدای تعالی «فضلی» بجوی «۴»، و مراد به «فضل» روزی است. عبد الله عیّاس گفت: عرب را سه بازار بود: عکاظ و مجنّه و ذو المجاز. ایشان در وقت موسم آن جا تجارت کردند و وجه معاش ایشان از آن جا بودی. چون اسلام در آمد تَحْرَج کردند از اینکه، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رخصت داد ایشان را در تجارت کردن در اینکه ایام. -----

----- (۱). مب، مر: بالایی. (۲). مب که. آج شعر. [.....] [اشاره] (۳). همه نسخه بدلها: در. (۴). معج، آج، بجویی / بجوید. صفحه: ۱۲۱ ابو امامه التیمی گفت، عبد الله عمر را گفتم: ما جماعتی ایم که شتر به کرا (۱) می دهیم به حاج «۲». مردمان می گویند شما را حج نیست، اکنون بگو تا «۳» ما را حج باشد یا نه! گفت: شما احرام گیری چون حاجیان! گفتم: آری. گفت: طواف کنی و سعی کنی و سنگ اندازی! من گفتم: آری. گفت: شما را حج بود. آنکه گفت: مردی بنزدیک رسول - صلی الله علیه و آله - آمد و او را از اینکه پرسید. رسول - علیه السلام - ندانست تا چه جواب باید داد «۴»، جبریل آمد و اینکه آیت آورد و رخصت از خدای تعالی. و عبد الله عباس چنین خواند «۵»: لیسَ عَلَیْکُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ فی موسم الحج. ابو هریره روایت کرد «۶» که، رسول - علیه السلام - گفت: چون روز عرفه باشد خدای تعالی حاجیان را بیامزد، چون شب مزدلفه بود بازرگانان «۷» را بیامزد، چون روز منا باشد جمّالان را بیامزد، چون وقت سنگ انداختن جمره العقبه باشد سیلان را بیامزد، و هیچ کس آن جا حاضر نیاید از گویندگان «لا اله الا الله»، «الا» «۸» خدای تعالی او را بیامزد. فَإِذَا أَقْضِیْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ، یعنی چون به جمع از عرفات باز آیی يقال: افاض القوم فی الحدیث اذا اندفعوا فیه و اکثروا التصرّف فیه، قال الشاعر: فلما افضنا فی الحدیث و أسمعنا

أتتنا عیون بالتمیمه تضرب و يقال: افاض البعیر بجزّته إذا رمی و دفع بها فی کرشه، قال الرّاعی یصف الابل: فأفضن بعد کظومهن بجزّه

من ذی الأبارق اذرعین حقیلا و يقال: افاض الرّجل بالقداح إذا ضرب بها لأنّها تقع متفرقات، قال ابو ذؤیب یصف الحمار و الاثن. - ----- (۱). معج: کرای، فق، مر: کرایه. (۲). فق: حجاج. (۳). فق: بگوید که شما. (۴). فق: رسول - صلی الله علیه و آله - هیچ جواب نداد، معج، وز، دب، آج، لب، مب: ندانست تا چه جواب دهد. (۵). فق قوله تعالی.

(۶). همه نسخه بدلها: روایت کند. (۷). دب، آج، لب، فق، مب: بازرگانان، مب: بازرگان. (۸). فق که. صفحه: ۱۲۲ و کانهن-ربابه و کانه

یسر فیض علی القداح و یصدع و اصل کلمه من فاض «۱» الماء و افضته انا، آب ریخته شد و من بریختم آن را، و اینکه در جای مبالغه به کار دارند، برای آن که چنان که آب در جای جمع کرده باشند، آنگه مجموع آن بریزند، آن به دفع و قوت خویش ریخته شود، همچنین اینکه جا پنداری «۲» که سیری «۳» مدخر بوده است اینکه جا مبتدل «۴» می شود. و افاضت را به ایضاع و اسراع تفسیر دادند، و اصل اینکه است که گفته شد. امّا «عرفات» جمع عرفه باشد، مثل درجه و درجات و درکه و درکات. آنگه اینکه اسم را جمع «۵» بگرفتند و بر موضعی نهادند، چنان که گفتند: ثوب اخلاق و أسمال و أرض سباسب. اینکه اسماء وحدان را به لفظ جمع وصف کردند [۲۵۱-۲۵۱] و برای آن صرف کردند او را با آن که دو سبب در او حاصل است از: علمیت و تأنیت. و اگر گویند: سبب سه است. یکی دیگر جمع است، جواب آن است که: نه جمع و نه تأنیت هیچ دو «۶» نه آن است که منع صرف کند برای آن که آن جمع بر مفاعیل و مفاعل باید «۷»، و تأنیت بر فعلا و فعله باشد، چون حمراء «۸» و صحراء و حمزه و طلحه. امّا چون اینکه اسم را جمع کند «۹»، چون: مسلمات و مؤمنات «۱۰»، اینکه بنا منع صرف نکند، پس پنداری که بر اصل خود بمانده است به مثایت آن که پیش از آن که بر اینکه بقعه نهادند «۱۱»، چون چنین باشد اسم بماند بر یک سبب، و یک سبب منع صرف نکند. مفسران خلاف کردند در آن که اینکه جایگاه را چرا عرفات خواندند، و اینکه روز را عرفه؟ ----- (۱). همه

نسخه بدلها بجز دب: افاض. (۲). همه نسخه بدلها: پنداری. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اشتری. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مبتدل. [.....] [اشاره] (۵). وز، دب، اج، لب، فق، مب: اسم جمع را. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها بجز فق، هر دو به چاپ شعرانی (۱۲۶/۲): هیچ از اینکه دو. (۷). همه نسخه بدلها چون مصاییح و مساجد. (۸). همه نسخه بدلها: قمرء. (۹). همه نسخه بدلها: کنند. (۱۰). همه نسخه بدلها: و مسلمون. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: نهادیم. صفحه: ۱۲۳ ضحاک گفت: برای آن که چون آدم را به زمین فرستادند، آدم به زمین هند فرود آمد و حوا به جدّه، یکدیگر را طلب کردند در اینکه جایگاه به هم رسیدند در روز عرفه یکدیگر را باز شناختند، روز «۱» را عرفه نام نهادند، و جایگاه را عرفات. سدّی گفت: برای آن عرفات خواندند اینکه جایگاه را که چون هاجر به اسماعیل بار بنهاد، ساره را از آن رشک می آمد، گفت او را: برخیز و از بر من برو. او برخاست و اسماعیل را برگرفت و بیامد و به اینکه جایگاه آمد. چون ابراهیم باز آمد، ساره گفت: ایشان برفتند. ابراهیم «۲» در طلب ایشان می گشت «۳» تا به اینکه جا رسید «۴»، روز عرفه بود، ایشان را دید بشناخت «۵»، روز را عرفه نام شد «۶» و جای را عرفات. عبد الرحمن بن عزّاد «۷» روایت کند از رسول - علیه السّلام - که او گفت: چون هاجر و اسماعیل بیامدند، از پس مدّتی ابراهیم - علیه السّلام - خواست تا بیاید و ایشان را ببیند. ساره گفت: با من عهد کن که فرو نیایی. ابراهیم عهد کرد. چون آن جا رسید اسماعیل حاضر نبود، برگشت از آن جا به دگر نوبت که آمد که او را ببیند شب بود، راه باز ندانست. چون صبح بر آمد آن جا رسیده بود علامات «۸» بدید و جای باز شناخت در روز عرفه، نام بر جای نهاد و بر روز. عطا گفت: برای آن است که چون ابراهیم - علیه السّلام - از بنای خانه فارغ شد، جبریل - علیه السّلام - بیامد و ارکان حجّ بر او نمود و او را می گفت: عرفت! شناختی! او می گفت: نعم؟ روز «۹» را عرفه خواندند و جای را عرفات، و اینکه قول روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - و عبد الله عباس. سدّی «۱۰» گفت: چون خدای تعالی جبریل را فرستاد و ابراهیم را ارکان حجّ بیاموخت، ابراهیم بیامد و آن به جای آورد «۱۱»، ابلیس بیامد تا او را وسواس آرد «۱۲» به منا. ----- (۱). مج، فق: اینکه روز،

مب، مر: آن روز. (۲). فق علیه السّلام. (۳). آج، لب، مب: می گفت، فق: می رفت. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). فق اینکه. (۶). فق: نام نهاده شد. (۷). مج، مر: عبد الرحمن بن جواد، آج، لب، فق، مب: عبد الرحمن بن خراد، وز: عبد الرحمن حراد. [.....] [اشاره]

(۸). همه نسخه بدلها: علامت. (۹). مب: می گفت بلی نهم روز. (۱۰). فق، مب، مر و سدّی. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مع: به جای می آورد. (۱۲). مب: وسوسه کند. صفحه: ۱۲۴ ابراهیم هفت سنگ به او انداخت با هر سنگی تکبیری کرد. از آن جا بپرید» (۱) بر جمره دوم افتاد، آن جا نیز هفت سنگ انداختش با هر سنگی تکبیری می کرد. از آن جا بپرید» (۲) [۲۵۱-پ] بر جمره سوم» (۳) افتاد، آن جا نیز هفت سنگ انداختش» (۴). از آن جا بگریخت به ذو المجاز آمد، ابراهیم او را به ذو المجاز بدید بشناخت او را از او تجاوز کرد، و آن جای» (۵) ذو المجاز خواندند. چون به عرفات رسید آن جاش دید، بشناختش آن جای» (۶) عرفات خواندند چون از آن جا بیامد، ازدلف الی» (۷) جمع فسمی مزدلفه، آن جای را مزدلفه خواندند» (۸) به منا نزدیک شد. عبد الله عباس گفت: روز «ترویبه» را برای آن ترویبه خواندند که آن شب ابراهیم در خواب دید که اسماعیل را می کشتی، آن روز همه روز اندیشه می کرد در آن. و «ترویبه» اندیشه باشد. چون شب عرفه بود دگر باره در خواب دید، فعرف صحّته، بشناخت بدرستی» (۹) خواب» (۱۰)، برای آن اینکه روز را عرفه خواندند. و بعضی دگر گفتند: برای آن که در اینکه روز در اینکه جای مردمان به گناه اعتراف دهند، برای اعتراف ایشان روز را عرفه خواند» (۱۱) و جای را عرفات خواند» (۱۲). بعضی دگر گفتند: برای آن که آدم و حوّا در اینکه جایگاه به گناه اعتراف دادند، و گفتند: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا» (۱۳). بعضی دگر گفتند: اشتقاق او از «عرف» است، و آن بوی خوش بود، قال الله تعالی: عَرَفَهَا لَهُمْ» (۱۴). ای طیبها لهم. چون ذبح به منا کنند و نیز حلق، آن جا خون و فرث و سقط ذبایح حاصل آید، [آن جا پاک نبود، از «۱۵» اینک جا از اینک معنی هیچ نباشد، اینک جا را عرفات خواندند لطیها من العرف و هو الرّائحة الطّیبه، و بعضی ----- (۲-۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۱۲۷): بپرید. (۳). مع، وز، آج، لب: سهام، فق، مب، مر: سیم. (۴). همه نسخه بدلها بجز فق، مر: آن جاش نیز هفت سنگ انداخت. (۵). مب، مر را. (۶). مب، مر: و آن جای را. (۷). آج، لب، فق، مب: ای. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: خواندندی. (۹). همه نسخه بدلها: درستی. (۱۰). آج، مب را. [.....] [اشاره] (۱۱-۱۲). مر: خواندند. (۱۳). سوره اعراف (۷) آیه ۲۳. (۱۴). سوره محمد (۴۷) آیه ۶. (۱۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. صفحه: ۱۲۵ دگر گفتند] [اشاره]» (۱): لأنّ النّاس یتعارفون بها. بعضی دگر گفتند: اصل کلمه از صبر است من قولهم: رجل عارف إذا کان صابراً خاشعاً، شاعر گفت: فصبرت عارفةً لذلك حرّة

ترسو» (۲) إذا نفس الجبان تطّلع ای نفساً صابرةً عارفةً حرّةً ثابتةً، و قال ذو الرّمّة:

روف لما خطت عليه المقادر پس برای تذلل و خضوع حاج و صبر ایشان بر وقوف در اینکه روز در «۳» اینک موقف اینک نامها بر روز و بر جای نهادند» (۴). فَادْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ، اشتقاق «مشعر» از شعار است، و شعار علامت بود و برای آنش مشعر خواند که معلمی از معالم حج است» (۵)، وقوف آن جا از جمله ارکان حج است، و بعضی دگر گفتند: برای آنش «مشعر» خواندند که اشعار کردند مردمان را حرمت او و حکم او. و «حرام» و «حرمت» و «احرام» جمله اصل منع بود من حرمته عطاء، ای منعه. و «حرمان»، منع باشد، و «محروم» ضدّ مرزوق باشد برای آن که ممنوع بود از روزی، و اینک امر بر سیل و جوب است اعنی قوله «۶»: فَادْكُرُوا اللَّهَ مراد وقوف به مشعر است و دعا خواندن آن جا. و حدّ مشعر الحرام ما بین المأزمین الی الحیاض الی وادی محسّر، پس برای حرمت او را حرامش خواندند. چنان که مسجد الحرام و بلد الحرام مکه را، و البیت الحرام کعبه را، و اصل او منع است - چنان که گفتیم - قال زهیر: و إن اتاه خلیل یوم مسئلة» (۷)

يقول لا غائب مالی و لا حرم [۲۵۲-ر] [اشاره] و آن جای را که در اوست آن را جمع برای آن گویند که نماز شام و خفتن در او به جمع باید کردن. و افاضه از عرفات پیش از آن که آفتاب فرو شود نشاید، هر که از -----

– (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شده. (۲). همه نسخه بدلها: ترسوا. (۳). همه نسخه بدلها: به. (۴). مب قوله تعالی. (۵). مر و. (۶). مب تعالی. (۷). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۲۹/۲): مسغبه. صفحه: ۱۲۶ عرفات بیاید پیش «۱» آفتاب فرو شدن بر او خونی باشد، اعنی خون شتری، اگر ندارد به عوض آن باید تا هژده «۲» روز روزه دارد. و اذکروه کما هداکم، المعنی «۳» لدینه و مناسک حجّه، و وجه تشبیه آن است که شکر که واجب بود بر قدر نعمت بود، حق تعالی گفت: شکری کنی مرا موازی هدایت من به حسب نعمت من. و إن کنتم من قبله لمن الضّالّین، «ان» مخففه است از ثقیله «۴»، برای آن که «لام» در خبر او آورد، و اینکه «لام» ملازم بود در خبر «۵» تا فرق باشد از میان اینکه حرف چون مخففه باشد، و از میان او چون مجازات را بود. و چون مخفف کنند او را عملش باطل شود. و «کان» از پس اینکه حرف آید، چنان که در اینکه آیت هست، و چنان که گفت: و إن کانت لکبیره إلاً علی الدّین هدی الله «۶». و کوفیان گفتند: اینکه «ان» نافی است، و «لام» به معنی الّاست، تقدیر چنین است که: و ما کنتم من قبله الا من الضّالّین «۷»، و مثله «۸»: و إن نظنک لمن الکاذبین «۹»، ای ما نظنک الا من الکاذبین، و قال الشّاعر: ثکلتک امک إن قتلت لمسلما

حلّت علیک «۱۰» عقوبه الرّحمن المعنی ما قتلت الا مسلما، اینکه قول کوفیان است، و بصریان گفتند تقدیر اینکه است: و انه علی معنی الأمر و الشّان، المعنی ان الشّان کونکم ضالّین قبل هدیة الله ایّاکم. قوله: ثمّ أفیضوا من حیثه أفاض النّاس، عامه مفسّران گفتند: قریش و خلفای قریش از جمله حمس از حرم «۱۱» بیرون نشدندی «۱۲» به عرفات، و موقف به مزدلفه کردند، گفتندی: نحن اهل الله و قطّان حرمه لا- نخرج من الحرم و لا نخلّفه فلسنا ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر از. (۲). لب، مر: هیژده، فق، مب: هیجده. (۳). چاپ شعرانی (۱۲۸/۲) کما هداکم. [.....] [اشاره] (۴). مر: مثله. (۵). مب و. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳. (۷). مر: قبله لمن الضّالّین- (۸). مب قوله تعالی. (۹). سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۸۶. (۱۰). اساس: علیه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مب: احرام. (۱۲). آج، لب، فق، مر: بیرون رفتندی، مب: بیرون رفتند. صفحه: ۱۲۷ کسائر النّاس، ما اهل حرم خدایم و ساکنان حرمیم، ما از حرم بیرون نشویم که ما چون دگر مردم «۱» نه ایم بر سیل تعظّم «۲»، یعنی ما آن که دیگران کنند نکنیم، مراد ایشان تعظیم و تمیز «۳» خود بود، گفتندی: اگر ما کار حرم و حرمت او آسان فرو گیریم، دیگران حرمت حرم ندارند. چون مردمان از عرفات بیامدندی، ایشان از مزدلفه برفتندی، حق تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را گفت: شما را نیز آن باید کردن که دیگر مردمان می کنند، آن جا موقف باید کردن به عرفات، و از آن جا بیاید آمدن، که فرمان خدای تعالی چنین است، و سنّت ابراهیم خلیل اینکه است. و بعضی دگر گفتند: مخاطب به اینکه آیت جمله مؤمنانند، و مراد بقوله: من حیثه أفاض النّاس مزدلفه است الی منا، یعنی از مزدلفه و جمع، به منا آی «۴»، و اینکه قول قریب است برای آن که افاضه از عرفات برفت فی قوله: فإذا أفصتُم من عرفات و جمهور مفسّران بر آن قولند که اول گفته شد [۲۵۲-پ] [اشاره]. و مراد به «ناس» در آیت جمله مردمانند مگر حمس که ایشان مأمورند به اقتدا کردن به مردمانی که بر وفق شرع و نهاد مصلحت کار می کنند. کلبی گفت: مراد اهل یمن اند، ضحاک گفت: مراد به «ناس» ابراهیم است تنها، و روا بود که اینکه لفظ گویند یک «۵» کس را، برای آن که حق تعالی گفت: الدّین قال لهم النّاس «۶»... و مراد نعیم مسعود است. إن النّاس قد جمّوا لکم «۷»...، بو سفیان «۸» است و اینکه پیشوای «۹» جماعتی را گویند که لسان القوم باشد «۱۰»، پنداری «۱۱» که او مردی است که او را به منزلت جماعتی «۱۲» نهاده اند. زهری گفت: مراد به «ناس» اینکه جایگاه آدم است، یعنی بر سنّت آدم و طریقت او در ادای مناسک، و دلیل اینکه قول قراء سعید جبیر است «۱۳»: ----- (۱). همه نسخه بدلها: مردمان. (۲). همه نسخه بدلها: تعظیم. (۳). لب، فق: تمیز. (۴). آی / آبی، آید. (۵). آج، لب: یکی کسی را، فق: یکی را. [.....] [اشاره] (۶-۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۳. (۸). همه نسخه بدلها: ابو سفیان. (۹). مب: پیشوایی. (۱۰). آج، لب، فق، مب: باشند. (۱۱). همه نسخه بدلها: پنداری. (۱۲).

همه نسخه بدلها: جمعی. (۱۳). مب قوله تعالى. صفحه: ۱۲۸ من حیثه أفاض الناس» (۱)، یعنی آدم - علیه السّلام - آنه نسی ما عهد الیه. عبد الله عباس گوید: رسول - صلی الله علیه و اله - از عرفات بیامد با سکینه و وقار، و اسامه زید ردیف او بود، و مردم را گفت: «۲ ایها الناس علیکم [بالسکینه] [اشاره]»، بر شما باد که به سکون و آهستگی روی و رانی «۳»، و ان البر لیس بایجاف الخیل و الابل، که بز و نیکوکاری نه در تاختن اسب و اشتر است، و شتر «۴» رسول را - علیه السّلام - ندیدم «۵» که بدوید یا تیزتر برفت تا بجه «۶» رسید «۷»، نام منزلی است. و ابو صالح روایت کند از عبد الله عباس که - رسول - صلی الله علیه و آله - یکی را از جمله صحابه به امیر حاج کرد، و او را فرمود تا مردمان را به عرفات برد و آن جا موقف «۸» بدارد، از آن جا بیاید آفتاب فرو شده و به مزدلفه آید و آن شب آن جا باشد. چون صبح بر آید از آن جا به مشعر الحرام آید آن جا به موقف بایستد. چون بیامد، قریش و حمس را به جمع دید آن جا ایستاده، چون خواست تا ایشان را بگذارند «۹»، باز ایستادند و گفتند: هذا مفیض آبئنا، اینکه موقف و فیض گاه پدران ماست «۱۰»، از اینکه جا بنرویم. او برفت و جماعت حاج با او برفتند از اهل ربیعه تا به عرفات آمدند، و ایشان آنان «۱۱» بدند «۱۲» که خدای تعالی ایشان را خواست بقوله: من حیثه أفاض الناس. آن جا موقف کردند تا آفتاب فرو شد، از آن جا بیامدند به مشعر آمدند و آن جا موقف کردند. چون آفتاب بر آمد به منا آمدند. قوله: وَ اسْتَغْفِرُوا اللَّهَ، المعنی هناک، و از خدای آمرزش خواهید «۱۳» آن جا، یعنی ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/ ۱۲۹): النَّاسِ. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت افزوده شد. (۳). وز در زیر کلمه افزوده است: یعنی مرکوب برانید. (۴). مب: اشتر. (۵). اساس: به صورت «ندیدیم» هم خوانده می شود. (۶). کذا: در اساس، مج: بجه، وز: بجه، آج، لب، فق: بجه، لب: پخه، مب، مر: نچه، چاپ شعرانی (۲/ ۱۳۰): بجه، و در زیر نویس اشاره شده است که: تا بجمع رسید چنان که در تفسیر درّ المثنور است و اینکه کلمه اینکه جا مصحّف است، آج در حاشیه آورده است: تا به محسّر رسیدم. (۷). همه نسخه بدلها: رسیدم. [.....] [اشاره] (۸-۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن جا. (۱۰). همه نسخه بدلها ما. (۱۱). فق: آن نان / آنان. (۱۲). مب، مر: بودند. (۱۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: خواهی / خواهید. صفحه: ۱۲۹ به عرفات. إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، که خدای تعالی آمرزگار و بخشاینده است. ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السّلام - که گفت: الحجاج و العمار وفد الله ان دعوه اجابهم و ان استغفروا غفر لهم، گفت: حاجیان و معتمران [۲۵۳-ر] وفد و زایران خداوند، اگر خدای را خوانند اجابت کند ایشان را، و اگر آمرزش خواهند بیامزد ایشان را. مجاهد روایت کند از رسول - علیه السّلام - که گفت: «اللهم اغفر للحجاج و لمن استغفر لهم الحاج»، گفت: بار خدایا؟ حاجیان را بیامرز و آنان را که حاجیان برای ایشان استغفار کنند. علی بن عبد العزیز گفت: سالی از سالها من عدیل ابو عبید «۲» القاسم بن سلّام بودم، چون به موقف رسیدم چاهی «۳» بود از آن جا آب بر آوردم و غسل کردم و نفقه ای که داشتم آن جا فراموش کردم. چون به مازمین رسیدم، ابو عبید «۴» گفت: برو پاره ای خرما و کره برای ما بخر، مرا یاد آمد که نفقه آن جا رها کردم، بیامدم تا به آن جایگاه که آن شکسته «۵» فراموش کرده بودم هم آن جا نهاده بود بر گرفتم و در میان بستم و از آن جا روی با قافله نهادم. در آن وادی نگاه کردم، همه وادی پر از قرده «۶» و خنازیر بود پر از کپی و خوک بود، بترسیدم از آن حال و بیامدم و پیش از صبح با قافله رسیدم و ایشان بر جای خود بودند. مرا گفت: کجا بودی! قصّه با او بگفتم، و حدیث قرده و خنازیر بگفتم و تعجب آن، مرا گفت: دانی تا از چه بود! گفتم: نه. گفت: آن گناه بنی آدم است که آن جا رها کرده اند و بیامده «۷». فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ، چون قضای مناسک کرده باشی، یعنی از گزاردن حج فارغ شده باشی و ذبایح کشته باشی، و هو جمع منسک، يقال: نسکت أنسک نسکا و نسکا و نسیکه و منسکا، و المنسک الموضع کالمشرق و المغرب، و نسک اذا تعبد، و النَّاسِکُ العابد. و ابو عمرو «کاف» در «کاف» ادغام کند بر عادت او در «۸» جمله ----- (۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابو عبیده. (۳). لب: چایی / چاهی. (۴). دب: ابو عبیده. (۵). اساس در حاشیه افزوده: نفقه. (۶). مر: قرد. (۷). مب: و آمده اند، قولی تعالی. (۸). مب: ادغام کند و بر عادت. صفحه: ۱۳۰ قرآن برای آن که مثلین اند «۱»،

چنان که شاعر گوید: و لا یشارکک «۲» عندی بعد واحده «۳»

لا و الذی اصبح عندی له نعم «۴» فاذکروا الله کذکرکم آباءکم، بیشتر مفسران در اینکه آیت گفتند که: عرب را عادت بودی «۵» که چون «۶» حج بگزارندی بیامدندی و بنزدیک کعبه بایستادندی و مفاخر پدران خود می گفتندی که: کان ابی یقری الضیف و یضرب بالسیف و یطعم الطعام و ینحر الجزور و یفک العانی «۷» و یجزئ التواصی و مانند اینکه، پدر من مهمانی چنین کردی، و شمیر چنین زدی، و درویشان را طعام چنین دادی، و شتران کشتی، و اسیران را از بند رها کردی و مویهای پیشانی ایشان بریدی، و اینکه علامت آزاد کردی اسیران بودی و آنچه بدین ماند. حق تعالی گفت: به بدل آن که اینکه محالات می کردی «۸» ذکر من کنی «۹» چه خانه [۲۵۳-پ] [اشاره]، خانه من است و نعمت نعمت من است، و به نعمت و تمکین من شما و پدران شما ممکن شدی، پس شکر من و ذکر من باید کردن شما را، نه ذکر پدران. سدی گفت: عرب را عادت بودی که چون حج بگزارندی به منا گفتندی: اللهم ان ابی کان عظیم الجفنه عظیم القیه کثیر المال فأعطني مثل ما اعطيته، بار خدایا، پدر من بزرگ جفنه، بزرگ قبه، بسیار مال بود. بار خدایا؟ چندان که او را دادی «۱۰» مرا بده «۱۱». خدای تعالی گفت: اینکه ثنا که بر پدران می گوی بر من گوی. عبد الله عباس و عطا و ربیع و ضحاک گفتند: معنی آن است که فاذکروا الله کذکر «۱۲» الصبیان الصیغار الالباء، مرا خوانی و پناه با من دهی و فزع با من کنی و ----- (۱). آج: سنگین اند، مب: ساکنند. [.....] [اشاره]

(۲). معج، وز، دب، آج، لب، مب، فق: و لم تشارکک، مر: و لم تشارکک. (۳). معج، وز، دب، مر: غایته. (۴). دب، لب، فق، مب، مر: ام نعم. (۵). معج، وز: بودندی. (۶). مب حاج. (۷). معج: المعانی. (۸). معج، دب، آج، لب، فق: می گویی، مب، مر: می گوید. (۹). معج، وز، دب، آج، لب، فق: می کنی، مب، مر: کنید. (۱۰). معج، وز، آج، لب، فق، مر: بدادی. (۱۱). مر: مرا نیز بده. (۱۲). همه نسخه بدلها: کذکرکم. صفحه: ۱۳۱ بیاری مرا در خواهی همچنان که کودک خرد «۱» چون بترسد یا درماند فزع با مادر و پدر کند. ابو الجوزاء گفت: عبد الله عباس را پرسیدم از اینکه آیت، گفتم: چه معنی دارد اینکه که خدای تعالی گفت: خدای را چنان یاد کنی که پدرانتان و «۲» یا سخت تر، و مرد باشد از ما که سالیان بر او بگذرد که پدران را «۳» یاد نکنند. گفت: نه چنان است که گمان بردی، مراد آن است که برای خدای تعالی خشم چنان باید گرفتن چون بینی که در خدای عاصی شوند که خشم گیری برای پدرت چون شنوی که او را دشنام دهند. أو أشد ذکرًا، آنکه گفت: به آن قناعت مکنی که ذکر من چنان کنی که ذکر پدران، بل «۴» ذکر من بیشتر و بهتر و به همت و عنایت سخت تر. و نصب «ذکرًا» بر تمیز «۵» است، و نصب «أشد» بر تقدیر فعلی، المعنی اذکروه ذکرًا أشد. و گفته اند: «او» به معنی «او» است، و گفته اند: به معنی «بل» است، و زجاج گفت: «أشد» در محل جر است عطفًا علی قوله: کذکرکم، الا آن است که مفتوح کرد «۶» برای آن که لا- ینصرف است. فَمِنَ التَّيَّاسِ، «من» تبعیض راست. مَن يَقُولُ، و «من» نکره موصوفه است، چنان که شاعر گفت:

بَّ مَن انضجت غیظًا صدره «۷» رَبَّنَا، و التَّقْدِيرُ یا رَبَّنَا، و لکن حذف حرف ندا کرد لدلالة الکلام علیه، و نصب «رَبَّنَا» برای آن است که منادی مضاف است. آتنا فی الدنیا، بده ما را در دنیا. و مَا لَهُ فِی الآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ، و او را در آخرت نصیبی نیست. انس مالک گفت: ایشان را عادت بودی که گرد خانه طواف می کردند برهنه، ----- (۱). معج، مر: خورد. (۲). همه نسخه بدلها: را. (۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: که او پدر را، مر: پدر او را. [.....] [اشاره] (۴). آج، لب، فق، مب، مر: بلکه. (۵). معج، وز، دب، لب: تمیز. (۶). معج، وز، دب، آج، لب، فق: کردند، مب: کردند. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر ای رب انسان. صفحه: ۱۳۲ و دعای ایشان اینکه بود که: اللهم اسقنا المطر و أعطنا علی عدونا الظفر و ردنا صالحین الی صالحین «۱»، بار خدایا؟ ما را باران ده، و بر دشمن ظفر ده، و ما را به سلامت به خانه خود رسان [۲۵۴-ر] و ایشان به سلامت. قتاده

گفت: اینکه در حق کسانی است که همه همت ایشان دنیا بود، اگر عملی کنند برای دنیا بود، و اگر سعی کنند برای دنیا بود، و اگر تمنا کنند تمنا دنیا کنند، و اگر دعا کنند از خدای دنیا خواهند، ایشان مردمان دون همت باشند و دنی الممزله (۲) که از خیرات دینی (۳) و آخرتی به دنیا قناعت کرده باشند (۴): و ان امرء دنیا اکبر همه (۵)

لمستمسک (۶) منها بحبل غرور ایشان (۷) از آنانند که: وَ فَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا (۸) ... همه شادی ایشان در آن باشد که از دنیا چیزی که به دست آرند ندانند که وصف دنیا اینکه است که تسرّ و تضرّ و تغزّ و تکرّ و تمرّ، روزکی چند اصحابش را خرّم باز کند. و سرورها غرور، و سرور (۹) او (۱۰) غرور بود، اگر روزی به مسرت بگذرد سالی در مساعت بدارد، به دستی (۱۱) شکر می‌چشانند به دیگر دست شرنگ می‌پالاید، هر چه (۱۲) او پالوده بود همه آورده بود: و من عادة الايام ان صروفها

إذا سرّ منها جانب ساء جانب يحيى بن خالد البرمكي، قدامه بن نوح را گفت: هیچ بیتی دانی که جامع است وصف دنیا را! گفت: نعم، قول العدوی: حتوفها (۱۳) رصد و عیشها رنق

و کدّها نکد و ملکها دول عجب چیزی است کار دنیا؟ با اینکه همه مساعت محبوب است. عجب معشوقی است که با اینکه همه جفا دوستی او از دل اربابش کم نمی‌شود، و لأبی العتاهیه: ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر، ردنا صالحین، مب: ردنا بسالمین بالمقر. (۲). دب، مر: دنی منزلت، آج، لب، فق، مب: دون منزلت. (۳). مع: دنیا وز: دنی. (۴). دب، آج، لب قال الشاعر. (۵). دب، فق، مب، همیه. (۶). فق: بمستمسک. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: هم ایشان. (۸). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۶. (۹). دب، آج، لب، فق، مر: شرور. (۱۰). مع، دب، آج، لب: همه. [.....] [اشاره] (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یکی دستی. (۱۲). همه نسخه بدلها از. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فتوحها. صفحه: ۱۳۳ اصبحت الدنيا لنا عبرة

و الحمد لله على ذلكا اجتمع الناس على ذمها

و ما أرى منهم لها تاركا و شعبي گفت: دنیا را به هیچ چیز مثل نزدهام مگر بیت کثیر: اسیء بنا أو احسنی لا ملومة

لدينا و لا مقلية ان تقلت و مثله: ندمه ثم نهواه و نطلبه

یا صدق ذا المثل المحبوب مسبوب و منهم من يقول رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، و بهری از ایشان آند که می‌گویند: خدای ما بده (۱) ما را در دنیا نیکی و در آخرت نیکی، حق تعالی تو را باز آموخت که دعا چگونه کن (۲) و باز نمود که مردم از اینکه دو گونه‌اند: یکی آن که دنیا می‌خواهد و از آخرتش تیمار نیست و او را در آن خلاق و نصیبی نیست، و خلاق نصیب مقدر باشد من الخلق و هو التقدير. [۲۵۴-پ] و بهری آند (۳) که از خدای تعالی خیر دنیا می‌خواهند و نصیب آخرت فراموش نمی‌کنند، اینکه می‌خواهند برای عاجل معاش، و آن طلب می‌کنند برای آجل معاد. اینکه برای ممر، و آن برای مقر، اینکه برای حال و آن برای مال. مفسران خلاف کردند در معنی اینکه دو حسنه که حسنه دنیا چیست و حسنه آخرت چیست! روایت کردند که امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: حسنه دنیا زنی صالح (۴) است و حسنه آخرت حور العین (۵) است. و قنا عذاب النار، مراد به اینکه عذاب دوزخ، زن بد است. حسن بصری گفت: حسنه دنیا علم و عبادت است، و حسنه آخرت بهشت است. سدی و مقاتل حیان گفتند: حسنه دنیا

روزی فراخ حلال است، و حسنه آخرت آموزش و ثواب است. ----- (۱). اساس: بدهد، با توجه به نو نویسی نسخه در محل افتادگی، به قیاس با نسخه مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مر: کنی. (۳). مب: آنانند. (۴). مج، وز، دب، مر: صالحه. (۵). مر: بهشت. صفحه: ۱۳۴ عطیه گفت: حسنه دنیا علم و عمل است، و حسنه آخرت مساهلت حساب است و ثواب بهشت. و گفته‌اند: حسنه دنیا توفیق و عصمت است، و حسنه عقبی نجات و رحمت است. و گفته‌اند حسنه دنیا فرزندان نجیب‌اند، و حسنه آخرت صحبت پیغامبران و صالحان است. و گفتند «۱»: در دنیا مال و نعمت است، و در آخرت تمام نعمت است، و آن نجات از دوزخ و رسیدن به بهشت است. و گفته‌اند: در دنیا اخلاص است، و در آخرت خلاص است. قتاده گفت: حسنه دنیا و آخرت عافیت است. انس مالک روایت کند که: در خدمت رسول - صلی الله علیه و آله - در عیادت بیماری شدیم «۲» سخت به حالی شدید بود، پنداشتی کبوتر بچه‌ای است که موی از وی بکنند. رسول - علیه السلام - گفت: دعا نمی‌کنی! گفت: آری یا رسول الله؟ دعا می‌کنم که: بار خدایا؟ هر عقوبتی که مرا در قیامت خواهی کرد، همه با دنیا افکن که من طاقت عذاب دوزخ ندارم. رسول - علیه السلام - گفت: بد گفתי برای خود، «۳» هَلَا قَلْتَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ، چرا نگفתי بار خدایا؟ ما را در دنیا نیکی ده و در آخرت نیکی ده، و ما را از عذاب دوزخ نگاه دار! و آن مرد اینکه دعا بکرد، خدای تعالی او را شفا داد. عوف در تفسیر اینکه آیت گفت: هر که «۴» خدای تعالی او را اسلام و قرآن داده باشد و اهل و مال «۵»، او را حسنه دنیا و آخرت داده باشد. حماد روایت کرد از ثابت که جماعتی بنزدیک انس مالک آمدند و گفتند: برای ما دعای کن، گفت «۶»: اللَّهُمَّ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً ----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفته‌اند. (۲). وز: شدم. (۳-۶). مب قوله تعالی. (۴). مج، وز: که را (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عیال. صفحه: ۱۳۵ و قنا عذاب النار. گفتند: «زدنا» زیادتی بکن، هم اینکه باز «۱» گفت. گفتند: «۲» زیادتی بکن. گفت: چه زیادتی «۳» خواهی، و اینکه [۲۵۵-] [ر] دعایی است شامل خیر دنیا و آخرت را «۴» برای شما خیر دنیا و آخرت بخواستم. و بیشتر دعای رسول - علیه السلام - اینکه بودی که گفתי: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ. معاهد روایت کند از عبد الله عیاس که گفت: خدای را تعالی بنزدیک رکن یمانی فریشته‌ای است که از آنگاه که خدای تعالی جهان «۵» آفرید، آن جا ایستاده است و می‌گوید: آمین آمین، بر دعای آنان که ایشان گویند: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ. ابن جریج گفت: چنین رسید به من که فرمودند اهل موقف را که بیشتر دعای ایشان اینکه بود «۶»: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ. أولئك لهم نصيب مما كسبوا، ایشان آنان باشند که ایشان را نصیبی بود و بهری «۷» از آنچه کرده باشند. مفسران گفتند: من الخیر، و الدعاء «۸» و من الثواب بالجزاء، برای آن که ایشان از خدای تعالی خیر دنیا و آخرت خواسته‌اند به دعا ایشان را خیر دعا «۹» بدهند، و به عمل صالح ایشان را جزای ثواب بدهند. جویر «۱۰» روایت کند از صحاک از عبد الله عباس که گفت: سبب نزول آیت آن بود که مردی بنزدیک رسول آمد گفت: یا رسول الله، پدرم از دنیا برفت و او حج خانه خدا نکرده بود، اگر من برای او حج بکنم مجزی باشد از او! گفت: ای مرد اگر پدرت را وامی بودی تو قضا کنی، آن را مجزی نباشد از او! گفت: آری یا رسول ----- (۱). مب: اینکه دعا. [.....] [اشاره] (۲). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر زدنا. (۳). مر: زیادتی. (۴). مب: از. (۵). دب، آج، لب، فق، مر را. (۶). مب: اینکه باشد که قوله تعالی. (۷). مج، وز، دب، آج، فق، مر: بهره‌ای. (۸). همه نسخه بدلها: بالدعاء. (۹). همه نسخه بدلها: دنیا. (۱۰). مج، وز، جیر، دب، آج، لب، مر: چنین، مب: حنین. صفحه: ۱۳۶ الله؟ گفت: وام خدای اولیتر که بگزارند، و گفت: یا رسول الله؟ پس مرا هیچ مزدی باشد! خدای تعالی آیت فرستاد: أولئك لهم نصيب مما كسبوا، یعنی من حج عن میت كان الاجر له و للمیت مثله. فضل عباس روایت کند، گفت: روزی «۱» ردیف رسول بودم، مردی بیامد گفت: یا رسول الله؟ مادری پیر دارم و بر راحله نتواند نشست «۲»، و اگر او را در بندم «۳» ترسم که رنجور شود، و حج نکرده است. رسول - علیه السلام - گفت: اگر تو را وامی باشد نه تو از او قضا کنی! گفت: بلی. گفت:

برو از او حج بکن. انس روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: مردی به حجی وصایت «۴» کند چهار حج بنویسند: یکی آن را که وصایت نامه نویسد، و یکی آن را که وصایت او به جای آورد «۵» و از پیش ببرد، و یکی آن را که ها گیرد «۶» و بکند، و یکی آن را که فرموده باشد. سعید جبیر گوید: مردی بنزدیک عبد الله عباس آمد و گفت: مردی جمالم و شتر به کرا «۷» داده «۸» و شرط کرده «۹» که من نیز حج کنم مجزی باشد! گفت تو از آنانی که خدای تعالی [۲۵۵- پ] گفت: **أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ**، و خدای تعالی زود شمار است. اگر گویند: اینکه چه معنی دارد، و در اینکه چه مدح بود که او زود شمار بود! گوئیم، اینکه را دو معنی است: یکی آن که خدای تعالی حساب همه خلقان به زمانی اندک بر آرد، چنان که حساب بعضی او را منع نکند از حساب دیگری، چنان که یکی را از ما که جسم بود و عالم بود به علم، و معلومات او بر حسب علومش باشد، او را احتیاج نبود به عقد دستی و نه ضبط شماری و ضم بعضی با بعضی، چه او - جل جلاله - عالم است به جمیع معلومات علی کل وجه یصح ان یعلم علیه، و جسم نیست ----- (۱). همه نسخه بدلها من. (۲). مب: دارم و نتواند سوار شدن. (۳). مب: او را بر راحله بندم. (۴). مج، وز، آج، لب، فق، مر: وصایتی. (۵). دب، مر: آورد. [.....] [اشاره] (۶). دب: فرار گیرد، مر: بگیرد. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: کرایه. (۸). همه نسخه بدلها: داده ام. (۹). دب، مب: کرده ام. صفحه: ۱۳۷ که منع کند او را اقبال او بر یکی از اقبال بر دیگری «۱» تا به یکی از یکی باز ماند. در خبر هست که: خدای تعالی حساب خلائق «۲» بر آرد به مقدار «۳» آن که یکی از ما گوسپندی «۴» بدو شد، چه او متکلم است نه به آلت از او صحیح بود که خطاب کند با خلائق به خطابهای مختلف، و منع نکند او را خطاب بعضی از خطاب دیگری چنان که متکلمان به آلت را، و اینکه امری است و حکمی که او به اینکه منفرد است و در اینکه غایت مدح باشد. و وجه دوم «۵» در آیت آن است که: او سریع الحساب است، به معنی آن که سریع الجزاء است. و «حساب» در آیت به جای جزا باشد، و اینکه شایع است در کلام عرب و عجم، نبینی که گویند: تا وقت حساب تو باشد تا من حساب تو بر آرم، و مانند اینکه از الفاظ. و آیت وارد است مورد الوعد للمکلفین، چنان که گفت: **وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحٍ الْبَصِيرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ** «۶»...، او «۷» برای آن جزا را به لفظ حساب بر خواند «۸» که جزای بندگان عقیب «۹» حساب ایشان باشد و بر وفق عمل ایشان باشد، و بیان اینکه قوله تعالی: **جَزَاءٌ مِّن رَّبِّكَ عَطَاءٌ حِسَابًا** «۱۰»، ای کافیا. و معنی «حساب» از خدای تعالی اعلام او خلقان راست مقدار مستحقات ایشان از ثواب و عقاب بر اعمالشان، و موافقت او ایشان را بر آن تا بدانند که آنچه با ایشان می رود از خیر و شر بر کرده ایشان است، [و] [اشاره] «۱۱» اگر خدای تعالی عفو کند ایشان را «۱۲»، از چه عفو کرده است، و دگر آن که تا ایشان را حث «۱۳» کرده باشد بر فعل طاعت و زجر کرده از معصیت چون دانند که با ایشان موافقت و مناقشت خواهد رفتن، اینکه خبر دادن ایشان را و بر اینکه واقف کردن در حق ایشان لطف باشد، اینکه معنی و غرض در -----

----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب، مر: دیگر. (۲). لب را. (۳). دب از. (۴). مج، لب، فق، مب، مر: گوسفندی. (۵). دویم. (۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۶. (۷). همه نسخه بدلها: و. (۸). دب: یاد کرد. (۹). آج، لب، فق، مب: عقب. (۱۰). سوره نبأ (۷۸) آیه ۳۶. [.....] [اشاره] (۱۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج افزوده شد. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: دانند که. (۱۳). مب: تحریص. صفحه: ۱۳۸ حساب است. و «حساب» به معنی محاسبه است که فعال و مفاعله به یک معنی باشد. قوله تعالی: **وَإِذْ كُرُوا لِلَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ** مراد به ذکر خدای تعالی در اینکه ایام که «۱» ایام تشریق است تکبیر [است که باید] [اشاره] «۲» کردن عند «۳» رمی الجمار، با هر سنگی تکبیری و در عقب نمازهای [۲۵۶- ر] فریضه در منا عقیب پانزده نماز، و در شهرهای عقیب ده «۴» نماز، و اینکه قول عبد الله عباس است و حسن بصری «۵». و «ایام معلومات» عشر ذی الحجّه است، و اینکه قول زجاج است و مذهب مالک و شافعی، و بیشتر علما بر این اند. و مذهب ما هم چنین است، و فزاء بعکس گفت: «ایام معدودات» عشر ذی الحجّه «۶» است، و «ایام معلومات»، ایام تشریق است، و اینکه مذهب ابو حنیفه است. دلیل بر صحت مذهب درست آن است که «معدودات» عبارت بود از قلت، و سه از ده کمتر باشد. و دگر آن که خدای تعالی گفت: **فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ**، و مراد نفر است از منا به اتفاق، و

اینکه در ایام تشریق باشد دون عشر ذی الحجه، و من تأخر الی الیوم الثالث، و اینکه لایق نیست الا به اینکه ایام، و آیت دلیل می‌کند بر وجوب تکبیر در اینکه ایام به عقیب اینکه صلوات که گفتیم: اولش نماز پیشین من یوم التحر، و آخرش انقضای اینکه عدد، اما ده در شهرها، و امیا پانزده در منا، و اینکه قول عبد الله عباس است و عبد الله عمر و زید بن ثابت و روایت از امیر المؤمنین علی- علیه السلام. و فقها گفتند: سنت است تکبیر کردن در اینکه ایام، و مذهب ابو حنیفه آن است که: از نماز بامداد (۷) روز عرفه تا به نماز دیگر روز عید و اینکه قول عبد الله مسعود است. و مذهب ابو یوسف و محمد چنان است که از بامداد روز عرفه الی آخر ایام التشریق. ----- (۱). اساس: «ذکر»، با خطی متفاوت از متن در قسمت افتادگی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس: زیر وصالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مب: در حال. (۴). مج، وز: دو. (۵). فق گفت. (۶). مج، دب، آج، لب، فق، مب: ذی الحجه. (۷). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر در. صفحه : ۱۳۹ در اول خلاف کردند با ما و در آخر وفاق. و مذهب شافعی موافق مذهب ماست، و اینکه قول عطاست و اختیار ابو علی الجبائی گفت «۱» برای آن که روز عید وقت نماز پیشین آن وقت بود که حاجیان از لبیک زدن خاموش شوند باید که «۲» تکبیر کردن آغاز کنند، و نماز پیشین ایام تشریق آخر نماز بود که [به منا کنند] [اشاره] «۳» علی اختلافهم فی التفر، و به مذهب ما اینکه تعلیل درست نیست. اما کیفیت تکبیر: مذهب اهل مدینه و شافعی آن است که به اول سه بار تکبیر کنند متوالی، و مذهب ابو حنیفه و اهل عراق دو بار، و مذهب ما در اول دو تکبیر است، و بنزدیک فقها- علی اختلافهم فی بعضها: الله اکبر الله اکبر «۴» لا اله الا الله و الله اکبر الله اکبر و لله الحمد، و بنزدیک ما: لله الحمد علی ما هداانا و له الشکر علی ما اولانا و رزقنا من بهیمه الانعام، و اینکه زیادت فقها را نیست. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: ایام التشریق ایام اکل و شرب و ذکر الله. و از صادق- علیه السلام- روایت کرده‌اند «۵» که گفت: رسول- علیه السلام- بفرمود تا منادی ندا کرد در ایام تشریق که: «۶» انها ایام [اکل و شرب و] [اشاره] «بعال، و «البعال» قال- علیه السلام- [۶۵۲- پ] [اشاره: ۷] «ملاعبة» [اشاره] «الرجل اهله و المرأة بعلمها. قوله: فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ، هر که او تعجیل کند در دو روز، یعنی در نفر، در روز دوم اگر خواهد که در نفر اول بیاید، و نفر اول در دوم ایام تشریق بود، و سهام روز عید. و معنی «نفر» بیامدن از منا بود روا باشد و هو قوله تعالی: فَلَا تُمِ عَلَيْهِ. و اگر تأخیر کند و توقّف تا در نفر اخیر بیاید، اولتر بود، و آن سوم ایام تشریق بود و چهارم عید «۸»، جز آن که «۹» در نفر اول بیاید لا بدّ از پس زوال باید که بیاید، و اگر در نفر دوم آید روا بود که پیش از زوال بیاید. ----- (۱). همه نسخه بدلها: گفتند: ۲. دب در. (۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها، عبارت: «الله اکبر» را ندارد. [.....] [اشاره] (۵). مج: کرده است. (۶-۷). اساس: زیر وصالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مج و. (۹). همه نسخه بدلها اگر. صفحه : ۱۴۰ و اگر مرد از آنان باشد که او را در وقت احرام خطایی رفته باشد از اصابت صیدی یا خلوت حلالی، او را روا نبود که در نفر اول بیاید، بل توقّف کند تا نفر دوم. و آن را که در نفر اول آید عند الضرورة قبل الزوال روا بود، اگر با پس زوال افتد و توقّف می‌باشد تا آفتاب فرو شود «۱» نشاید «۲» از منا بیامدن، و چون از منا بیاید آنگه «۳» باید آمدن برای وداع خانه و طواف وداع، و مستحب است که در مسجد خیف نماز بکنند بنزدیک آن مناره که در میان «۴» مسجد است. و از آن جا به مسجد حصبا آید- و آن مسجد رسول است، صلّی الله علیه و آله. و آن جا بیاساید و به ستان باز خسب «۵» ساعتی، از آن جا بیاید «۶» در مکه آید و جهد کند که در خانه کعبه شود اگر ضرورت «۷» باشد علی کل حال رها نکند و اما اولتر هم آن است که در خانه شود «۸». باید تا بر غسل باشد، و به چهار گوشه خانه نماز بکند و بر رخام سرخ و از «۹» میان دو ستون «۱۰» نماز بکند و دعواتی که معین هست آن جا بخواند و به در آید و طواف وداع بکند، و در مستجار بایستد و حاجت «۱۱» بخواهد و از خدای در خواهد تا آخر عهد نکند. و در آن که بعد غروب الشمس از منا بنشاید آمدن شافعی موافقت کرد ما را. و در معنی آیت خلاف کردند، عبد الله عباس و عبد الله عمر و عطا و عکرمة و مجاهد و قتاده و ضحاک و نخعی و سدّی گفتند: معنی

آیت آن است که سواء «۱۲» اگر در نفر اول بیاید و اگر در دوم- چنان که شرح دادیم- بر او حرجی و بزه‌ای و اثمی نیست، و او را کفّارتی لازم نیاید. و از امیر المؤمنین- علی علیه السلام- روایت کردند و از ابو ذر و عبد الله مسعود و مطرف شخیر، که معنی آیت آن است که: در هر نفری که بیاید از اول و دوم «۱۳»، گناه ----- (۱). مع: می‌شود.

(۲). مع: شاید. (۳). مع: تا مکّه، دب، وز، مر: با مکّه، مب: به مکّه. (۴). دب: میانه. (۵). مع: وز، آج، لب، فق، مر و ساعتی آن جا باز خسبد، دب: و ستان بخسبد ساعتی. (۶). همه نسخه بدلها: بیاید. (۷). مر: ضرورت. (۸). همه نسخه بدلها و. (۹). مب: و در. (۱۰). مع: وز، دب، لب، فق، مر: استون. [.....] [اشاره] (۱۱). دب خود. (۱۲). مب: خواه. (۱۳). مع: صفحه: ۱۴۱ او مغفور بود، و آن حج که کرده باشد کفّارت گناه او شده باشد. و معاویه بن قزّه گفت: سواء «۱» در هر نفری که بیاید، خرج من ذنوبه کیوم ولدته امّه، از گناه بیرون آید چنان که آن روز که از مادر زاده باشد [۲۵۷-ر] [اشاره]. اسحاق بن یحیی گفت: مجاهد را از اینکه آیت پرسیدم، گفت: «فلا اثم علیه الی قابل»، معنی آن است که: در هر نفر که بیاید گناه بر او نویسند تا دگر سال. و سعید بن المسیب گفت: مردی در منا فرمان یافت. عمر خطاب را گفتند: رغبت کنی که بر او «۲» نماز کنی! گفت: چه منع کند مرا که بر «۳» مردی نماز کند که تا او را بیامرزیدند گناهی نکرد، و اینکه اخبار قوّت قول دوم است قوله: لِمَنْ اتَّقَى، آن را که بیرخیزد «۴». در «او» خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: در روایت عوفی و کلبی مراد آن است لِمَنْ اتَّقَى قَتْلَ الصَّيِّدِ، آن را که بیرخیزد «۵» از آن که صید کند و صید کشد، که در ایام تشریق صید نباید کردن. قتاده گفت: مراد آن است که آن را که در صید چیزی نکند که خدای تعالی از آن نهی کرده است. ابو العالیه گفت: معنی آن است که حج او کفّارت گناه «۶» شود اگر فیما بقی من عمره از گناه اتقا و اجتناب کند. و عبد الله مسعود گفت: لِمَنْ اتَّقَى اللَّهَ فِي حَجِّهِ، آن را که در حج از خدای بترسد. و در مصحف عبد الله چنین «۷» نوشته است که: لِمَنْ اتَّقَى اللَّهَ. عبد الله عباس گفت: لِمَنْ اتَّقَى عِبَادَةَ الْاَصْنَامِ وَ مَعَاصِيَ اللَّهِ، آن را که از کفر و شرک پرخیزد «۸». آنکه گفت: و من خواستمی که از آنان بودمی که اسم تقوا متناول بود ایشان را. وَ اتَّقُوا اللَّهَ، از خدای بترسی فی جمیع الاحوال من الاقوال و الافعال، در جمیع ----- (۱). مب: خواه. (۲). مع: وز، دب، آج، لب، فق، دب: بر اینکه مرد، مر: بر اینکه مرده. (۳). مع: بر سر. (۴-۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیرخیزد. (۶). دب: گناهان، مب: گناه او. (۷). آج، لب، فق، مب: عبد الله جبیر، مر: عبد الله عمر. (۸). مع: وز: بیرخیزد، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیرخیزد. صفحه: ۱۴۲ احوال، در گفتار و کردار، در هر حال که باشی، بر هر وجه که باشی. وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ، و بدانی که حشر شما و جمع شما «۱» فردا «۲» قیامت با خدای- جل جلاله- خواهد بودن، و آیت وارد است مورد وعید «۳»، و آن که «۴» هر کسی را بر وفق عمل او جزا دهد از ثواب و عقاب. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۰۴ تا ۲۱۰]

[اشاره]

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ (۲۰۴) وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ (۲۰۵) وَ إِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ الْمِهَادُ (۲۰۶) وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ اللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ (۲۰۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۲۰۸) فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمْ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۰۹) هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَ الْمَلَائِكَةُ وَ قُضِيَ الْأَمْرُ وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۲۱۰)

[ترجمه]

از مردمان کس هست که به عجب آرد تو را گفتار او در زندگانی دنیا، و گواه می‌گیرد خدای را بر آنچه در دل اوست و او سخت خصومت است. [۲۵۷-پ] [اشاره] [و] [اشاره] [۵] چون برگردد بکوشد [۶] در زمین تا تباهی کند در آن جا و نیست کند کشت و بچه [۷]، و خدای دوست ندارد تباهی [۸]، و چون گویند او را بترس از خدای، بگیرد او را عزیزی به گناه، بس باشد او را دوزخ و بد جایگاه است آن. و از مردمان کس هست که بفروشد خود را برای طلب خشنودی خدای، و خدای رحمت کننده است بر بندگان.

[۲۵۸-ر] [اشاره] ای آنان که بگرویده‌ای در شوی [۹] در ----- (۱). مر: جمیع شما، مب: حشر شما همه. (۲). همه نسخه بدلها: فردای. (۳). مب را. (۴). وز، دب، آج، لب، فق، مر: آنکه. [.....] [اشاره] (۵). اساس: زیر و ضالی رفته است، با توجه به مج افروده شد. (۶). مج: سعی گردد و بشتابد، وز، آج، لب، فق: سعی کند و بشتابد. (۷). مج، وز، آج، لب، فق را. (۸). مج: ندارد فساد کنندگان را. (۹). مج: در آید. صفحه: ۱۴۳ صلح جمله و پی‌مگیری [۱] اثر پیه‌ای [۲] دیو را که او [۳] شما را دشمنی ظاهر است [۴]. اگر خطا کنی از پس آن که [۵] آمد به شما حجتها بدانی که خدای منبع و محکم کار است. گوش می‌دارند الا آن که به ایشان آید خدای در سایه‌بانی از ابر و فریشتگان و گزارده شود کار و با خدای بود باز گشت کارها. قوله: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ: الْاِیة. کلبی و سدّی و مقاتل و عطا گفتند: آیت در اخنس شریق [۶] فرود آمد- و او حلیف بنی زهره بود- و نامش ابی بود- و برای آتش اخنس خواندند که روز بدر با سیصد مرد از قتال رسول- صلی الله علیه و آله- باز پس استاد، و ایشان به جحفه فرود آمده بودند، قوم را گفت: یا بنی زهره؟ محمد خواهر زاده شماست، اگر پیغامبری صادق است اولتر کس که تصدیق و متابعت او کند شمایی، و اگر دروغزن است برای قرابت و خویشی اولتر آن بود که از او برگردی و با او کالزار [۷] نکنی. گفتند: نکو می‌گویی، رأی رأی تو است، تو برو به جانبی تا ما با تو بیاییم. چون منادی بر آمد که لشکر جمع می‌کرد تا به کالزار [۸] بدر شوند، خنس هو بأصحابه [۹]، ای تأخر، فسّمی اخنس، با پس ایستاد، او را برای اینکه اخنس خواندند، و او مردی شیرین سخن بود و نکو دیدار بود. هر وقت نزدیک پیغامبر آمدی و با او نشستی و سخن گفتی [۲۵۸-پ] و اظهار ایمان کردی و سوگند خوردی که تو را دوست دارم- و منافق بود، و رسول- علیه السلام- از نفاق و باطن او بی‌خبر بود [۱۰]. رسول- علیه السلام- مجلس او از خود نزدیک بکردی [۱۱]، و بر او اقبال کردی و ----- (۱).

مج: پیروی مکنید. (۸-۲). مج، وز، آج، لب، فق: اثرهای. (۳). مج مر. (۴). مج: دشمنی است آشکارا. (۵). وز، آج، لب، فق: آنچه. (۶). همه نسخه بدلها: اخنس بن شریق. (۷). همه نسخه بدلها: کارزار. (۹). دب: هو و اصحابه. (۱۰). دب: با خبر بود، مب: نفاق او و باطن او هنوز آگه نبود. [.....] [اشاره] (۱۱). دب: مجلس او به خود نزدیکی داشتی. صفحه: ۱۴۴ بناوختی او را از آن که باطن او ندانست. پس از میان او و ثقیف خصومتی افتاد، شیخونی برد [۱] آن جا و چهار پای ایشان [۲]، بکشت و کشت [۳] ایشان بسوخت. سدّی گفت: به زرعی از آن مسلمانان بگذشت و چهار پایانی، چهار پایان را بکشت و زرع [۴] بسوخت. مقاتل گفت: او را بر غریمی مال [۵] بود در طایف، برفت که آن مال بستانند، خرمی گندم از آن آن [۶] مرد بسوخت و مادیانی پی بکرد، خدای تعالی در او اینکه آیت بفرستاد. عبد الله عبّاس و ضحاک گفتند: آیت در سریت رجیع آمد، و آن آن [۷] بود که کفار قریش گفتند: ما اسلام آوردیم جماعتی علمای اصحابت [۸] به ما فرست تا ما معالم دین خود از ایشان بیاموزیم، و اینکه مگری بود که کردند. رسول- صلی الله علیه و آله- خیب بن عدی الأنصاری را و مرثد بن ابی مرثد الغنوی را و خالد بن بکیر [۹] را، و عبد الله بن طارق را، و زید بن الدثنه [۱۰] آن جا فرستاد، و عاصم بن ثابت را بر ایشان امیر کرد. ایشان روی به مکه نهادند جایی فرود آمدند که آن را [۱۱] بطن الزجیع گویند از میان مکه و مدینه، و ایشان خرمای عجوه داشتند، از آن خرما بخوردند و استخوان [۱۲] آن آن جا بیفگندند. عجوزی آن جا بگذشت و آن استخوان [۱۳] بدید بدانست که آن استخوان [۱۴] عجوه است، و آن جنس خرما به مدینه باشد. بیامد و قوم خود را گفت: در اینکه راه اهل مدینه گذشته‌اند. گفتند: چه دانی! گفت: استخوان [۱۵] خرما عجوه دیدم، و آن جز به مدینه نباشد. هفتاد مرد برخاستند و سلاح برگرفتند و به آن راه از قفای ایشان برفتند تا -----

(۱). مج: شیخون بزد. (۲). مب: چهار پایان ایشان را. (۳). همه نسخه بدلها: کشتهای. (۴). مج: مزرع، مب را. (۵). همه نسخه بدلها بجز مب: مالی، مب: وامی. (۶). همه نسخه بدلها: از آن. (۷). مب: چنان. (۸). مج، وز، دب، آج، لب، فق را، مب: اصحاب، مر: صحابه را. (۹). اساس و همه نسخه بدلها: خالد بن بکر با توجه به مراجع و منابع مربوط به اعلام، تصحیح شد. (۱۰). همه نسخه بدلها را، مب با. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر مقام. (۱۲-۱۳-۱۴-۱۵). مج: استخان. صفحه: ۱۴۵ ایشان را دریافتند و با ایشان قتال کردند، مرثد را و خالد را و عبد الله طارق را بکشند. و عاصم بن ثابت جعبه تیر خود فرو ریخت «۱»، هفت تیر بود در آن جا، آن را بینداخت و به هر تیری مردی را از بزرگان مشرکان بیفگند، آنکھی گفت: اللهم انی حمیت دینک صدر النهار فاحم لحمی اخر النهار، بار خدایا؟ من اول روز دین تو را حمایت کردم، در آخر روز گوشت من «۲» از مشرکان نگاه دار. مشرکان گرد او در آمدند «۳» و او را بکشند، و خواستند تا سر او ببرند و به هدیه به سلافه بنت سعد [شهید] [اشاره] «۴» برند که عاصم پدر او را روز احد کشته بود، و او نذر کرده بود که: اگر عاصم را بکشند [او به کاسه سر] [اشاره] «۵» او خمر باز خورد، خدای تعالی جمعی [۲۵۹- ر] از زنبور «۶» بفرستاد تا او را حمایت کردند، هر کس که پیراهن «۷» او بگردید او را بزدند «۸». کس گرد او نگشت او را حمی الدبر «۹» خوانند. چون زنبور رها نکرد که ایشان گرد او گردند، گفتند: رها کنی تا شب در آید که زنبور به شب برود. چون شب در آمد، ابری سیاه بر آمد، و بارانی عظیم بیارید، و سیلی در آمد و جثه عاصم بر گرفت و ببرد، و خدای تعالی فرمود فریشتگان را تا به بهشت بردند، و پنجاه مشرک را کشته بودند همه را به دوزخ بردند. و عاصم سوگند خورده بود در حیات خود که دستها «۱۰» مشرک نکند و نگذارد «۱۱» که هیچ مشرک دستها او «۱۲» کند از تعصب دین را. خدای تعالی دعای او اجابت کرد، و تمکین نکرد مشرکان را از آن که دست بدو کشند «۱۳». ----- (۱). دب و

[.....] [اشاره] (۲). همه نسخه بدلها: گوشت مرا حمایت کن. (۳). مب: بر آمدند. (۴-۵). اساس: زیر وصالی رفته، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مب: زنبوران. (۷). وز: پرامن، مب: پیرامون. (۸). مب: او را نیش می زدند. (۹). آج: حمی الزنابیر، فق: مر: حمی الزهر. (۱۰). مج، وز: دست را هیچ، دب: دست فرا پیش هیچ، آج، لب، فق، مب، مر: دست بر هیچ. (۱۱). دب: و رها نکند. (۱۲). مج، وز: دست را او، دب: دست فرا او، آج، لب، فق، مب، مر: دست بر او. (۱۳). دب: دست به او کنند، آج، لب، فق، مب، مر: دست بدو کنند. صفحه: ۱۴۶ عمر خطاب چون اینکه حدیث بشنید، متعجب فرو ماند از اجابت دعای عاصم. و مشرکان خیب بن عدی را و زید بن الدثنه را به اسیری بگرفتند و به مکه بردند. اما خیب بن عدی را بنو الحارث بن عامر بن نوفل بن عبد مناف بخریدند تا او را به بدل پدر باز کشند، که پدرشان را او کشته بود در احد. او را به خانه بردند بند بر نهاده و باز داشتند و ایشان «۱» برفتند. او از دختران حارث استره‌ای بخواست تا خویشان پاکیزه «۲» کند که دانست که او را بخواهند کشتن. ایشان او را استره‌ای دادند، و اینکه زن را کودکی خرد «۳» بود، بدوید و بنزدیک خیب رفت. خیب او را برگرفت و بر کنار خود نشاند- و ستره «۴» در دست داشت- آن زن فریاد بر آورد و بانگ برداشت «۵». خیب گفت: چه بانگ می داری؟ می ترسی که من اینکه کودک را بکشم! از اینکه معنی اندیشه مدار، که غدر از دین ما و شأن ما نیست، و کودک را به ایشان داد. آنکه ایشان گفتند: ما خیب را دیدیم خوشه‌ای انگور به دست گرفته بود «۶»، می خورد، و نه از آن انگور بود «۷»، ما دانستیم که آن روزی است که خدای تعالی او را فرستاد. آنکه او را برگرفتند و از حرم بیرون بردند تا او را بکشند. چون او را به آن جا بردند که خواستند کشتن، درختی بود آن جا، گفتند: صلب کنیم اینکه «۸» را بر اینکه درخت. او گفت: چندانی رها کنی که رکعتی چند نماز کنم، آنکه دو رکعت نماز کرد و گفت: اگر نه آنستی «۹» که شما گوید خیب ترس مرگ را به نماز تعلل می کند، بیشتر بکردمی «۱۰»، آنکه اینکه بیتها انشا کرد «۱۱»: و لست أبالی حین اقتل مسلما علی أی شق کان فی الله مصرعی و ذلک فی ذات الاله و إن یشأ «۱۲» یبارک فی اوصال شلو ممزَع ----- (۱). دب باز، مب: و خود. (۲). دب: پاک. (۳). مج، فق، مب، مر: خورد. [.....] [اشاره] (۴). همه نسخه بدلها: استره. (۵). مج، وز، آج، لب، فق: بر آورد، مب: فریاد و فغان برگرفت. (۶). آج،

لب، فق، مب، مر و. (۷). دب: و وقت انگور نبود. (۸). دب، مر: او. (۹). مب: نه آن بودی. (۱۰). مب: می کردم. (۱۱). مب نظم. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: ان نشأ. صفحه: ۱۴۷ آنکه گفت: اللهم احصهم عددا و خذهم بددا. و او را زنده بردار کردند، او گفت [۲۵۹-پ] [اشاره]: بار خدایا؟ تو دانی که کس نیست اینکه جا که سلام من به رسول تو رساند(۱)، سلام من به رسول رسان. آنکه مردی از مشرکان نام او سلامان و کنیت او ابو میسره نیزه بر آورد تا بر سینه او زند، او گفت: اتق الله، از خدای بترس؟ چون نام خدای بشنید، در طغیان و عتو بیفزود، نیزه بر سینه خیب زد و به «۲» پشت او بیرون برد «۳»، فذلک قوله: و إذا قیل له اتق الله أخذته العزة بالإثم «۴»، یعنی سلامان. و اما زید بن الدثنه: صفوان بن امیه او را بخرد تا به عوض پدر او را باز کشد، که پدرش را او کشته بود- امیه بن خلف الجمحی را. آنکه او را به دست یکی از موالی خود داد که اینکه را به تنعیم بر و بکش، و جماعتی از قریش حاضر بودند، و ابو سفیان در میان ایشان بود، زید را گفتند: به خدای بر تو، تو را چیزی پرسیم «۵» راست بگو. گفت: چیست آن! گفت: تو خواستی که محمد به جای تو در دست ما اسیر بودی، و او را به جای تو بکشند و تو به سلامت به مدینه بودی به جای او! گفت: به خدای تعالی که من هرگز نخواهم که محمد را رنجی رسد به مقدار تیهی «۶» که در دست او شود، و مرا همه سلامت بود، جز که خود را به فدای او کنم از همه مکاره. ابو سفیان گفت: و الله که من ندیدم کسی را که اصحابش دوست تر دارند او را از آن که اصحاب محمد، محمد را. آنکه اینکه غلام او را ببرد و بکشد، و نام اینکه غلام نسطاس بود. چون خبر به رسول- علیه السلام- رسید، صحابه را گفت: کیست از شما که بشود و خیب را از آن درخت بگیرد «۷»! زیر گفت: یا رسول الله؟ مقدار اسود را با من بفرست تا برویم، باشد که بیاریم. رسول- علیه السلام- ایشان را بفرستاد، به روز

----- (۱). آج، لب تو که خدایی. (۲). مب: و از. (۳). مب: بیرون آمد. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۶. (۵). همه نسخه بدلها: پرسم. [.....] [اشاره] (۶). دب، مب: خاری. (۷). دب: بیاورد. صفحه: ۱۴۸ پنهان می شدند و به شب می رفتند. چون به تنعیم آمدند و درخت خیب بدیدند، چهل مرد مشرک پیرامون او خفته بودند مست، او را از درخت فرو گرفتند، و چهل روز بر او بگذشته بود، و او هیچ متغیر نشده بود، و دست او به «۱» جراحت «۲» نهاده بود و خون از جراحت «۳» می آمد، رنگ رنگ خون بود و بوی بوی مشک بود. زیر او را بر اسب خود گرفت و اسب برانندند. مشرکان بیدار شدند، خیب را بر درخت ندیدند. آواز در قریش دادند، هفتاد سوار بر نشستند و از قفا ایشان بیامدند. چون در ایشان رسیدند «۴» خیب را از اسب بیفکنند. خیب چون بر زمین افتاد، زمینش فرو برد، او را بلیع الارض خواندند. آنکه زیر آواز داد و گفت: برای چه می آیی! من زیر بن العوامم، مادرم صفتیه بنت عبد المطلب، و اینکه که با من است مقدار بن الاسود است، دو شیر بیشه ایم، اگر خواهی تا به تیغ کالزار «۵» کنیم، و اگر خواهی [فرود آیم و پیاده] [اشاره] «۶» کالزار «۷» کنیم، و اگر خواهی برویم، گفتند: بروی [۲۶۰-] هر کجا خواهی. و ایشان «۸» با مکه رفتند، و اینان پیش رسول آمدند. جبریل آمد و گفت: یا رسول الله؟ فریشتگان تعجب نمودند از شجاعت اینان. و جماعتی منافقان چون ایشان می رفتند، اعنی خیب و اصحابش، و آن کار افتاد، ایشان «۹» گفتند: دیدی «۱۰» که اینان چه زیانکار بودند؟ برفتند و خود را هلاک کردند. چون رسول خبر یافت از گفت ایشان، و ایشان خبر یافتند که رسول را از گفت ایشان خبر کرده اند، آمدند و به بدل آن سخنها نیکو گفتند و سوگند ان به خدای خوردند که در دل ایشان نفاق نیست، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۱۱». و من الناس من یعجبک قوله فی الحیاة الدنیا، «من» تبعیض راست

----- (۱). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۲). مب: او دست بر جراحتش. (۳). همه نسخه بدلها: جراحتش. (۴). همه نسخه بدلها زیر. (۵-۷). همه نسخه بدلها بجز لب: کارزار. (۶). اساس: به جهت وصالی به صورت «پیاده قتال و» نو نویسی شده است، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مب باز گشتند و. (۹). همه نسخه بدلها را. (۱۰). مب: دیدید. (۱۱). مب قوله تعالی. صفحه: ۱۴۹ بلا- خلاف، و «من» نکره است موصوفه، از مردمان کس هست که به عجب «۱» می آورد تو را، کاری که نکو باشد «۲» در فن خود و جنس خود بغایت بود که آن را امر معجب رایق گویند، و راقنی کذا «۳» أعجبنی. حق تعالی در اینکه آیت صفت

الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ» (۷). و در مصحف ابی‌هست: و یششهد الله، و اینکه قوت «۸» قراءت عامه است در معنی، و خدای را به گویای «۹» می در خواهد «۱۰». بار خدایا؟ تو گواه منی بر آنچه در دل من است، اگر هیچ «۱۱» ممکن است برای من گویای «۱۲» بده، خدای را به گواه «۱۳» می خواهد «۱۴» به دروغ خدای گویای «۱۵» بداد به راست که او دروغ می گوید، و الله یشهد إن المنافقين لَكَاذِبُونَ «۱۶». وَ هُوَ أَلَدُ الْخِصَامِ، و او سخت خصومت است: یقال: لددت یا هذا و [انت تلد لددا و لدادة] [اشاره «۱۷»]، چون در لجاج خصم را غلبه کند گویی «۱۸»: لده یلده لدا [۲۶۱-] ر [و رجل الد و امرأة لداء و رجال و نساء لدد، قال الله تعالی: وَ تَنْذِرُ بِهِ قَوْمًا لُدًّا «۱۹»]، و رسول- علیه السلام- گفت: «۲۰» ان ابغض الرجال الى الله الالدد الخصم»، دشمنتر ----- (۱).

مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ستیزه. (۲). همه نسخه بدلها: اینکه. (۳). مب دنیا. (۴-۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گواهی. (۶). مب قوله تعالی. (۷). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: موافق. (۹-۱۲-۱۳-۱۵). همه نسخه بدلها: مج، وز، آج، لب، فق، مر: گواهی. [.....] (۱۰). مب: می طلبد، مر: در می خواهد. (۱۱). مر: اگر چه. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز دب: می خواند. (۱۶). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. (۱۷). اساس: زیر و صالی رفته و به دلیل نو نویسی مشوش است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۸). آج، لب، فق، مب، مر: گویند. (۱۹). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۷. (۲۰). مج، وز: الخصام، دب، آج، لب، مب، مر: الخصیم. صفحه: ۱۵۲ کس بنزدیک خدای مردی سخت خصومت ستیزه کش «۱» باشد، و قال الزاجز: لدد اقران الرجال اللدد و قال الشاعر: ان تحت التراب حزما و عزما و خصیما الددا مغلاق زجاج گفت: اشتقاق او من لیدی العنق ای جانبا، از سویهای گردن است، یعنی به هر جانب که به او فراز شوی گردن بر پیچد. و «خصام»، مخاصمه باشد، و اینکه قیاس مطرد است، فعال در معنی مفاعله، اینکه قول ابو عبید «۲» است. زجاج گفت: «خصام»، جمع خصیم باشد کطویل و طوال و کریم و کرام، اینکه نیز قیاسی مطرد است، و قیل: جمع خصم. و گفت: «خصم» را بر خصوم و خصام جمع کنند، کبحر و بحور و بحار. و بر اینکه وجه اضافه الشیء الی جنسه باشد، کقولهم: کریم الرجال و هو شجاع الفرسان، و اضافه به معنی «من» باشد، من باب خاتم فضة و باب ساج «۳». زجاج گفت: حقیقت خصومت تعمق در بحث باشد، و از اینکه جا گوشها «۴» جوال را خصوم گویند. سدی گفت: «الدد الخصام» اعوج الخصام باشد، کژ خصومت، یعنی خصم راه به سر خصومت او نبرد. و مجاهد گفت: «الدد» آن بود که مستقیم نبود در خصومت، و اینکه در معنی قول سدی است. حسن بصری گفت: «الدد» دروغزن باشد. قتاده گفت: شدید القسوة سخت و سنگدل «۵» باشد در معصیت، و در باطل مجادل بود، عالم زبان جاهل عمل باشد، حکمت گوید و خطبه «۶» کند، به زبان خاطب بود و به عمل خاطی «۷»، به زبان خطیب «۸» و به عمل مخطی نه مصیب. ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: ستیزه گر. (۲). دب: ابی عبیده، مب، مر: ابو عبیده. (۳). لب، فق، مب و بحار. (۴). گوشها/ گوشه‌ها، دب، لب، فق: گوشهای. (۵). همه نسخه بدلها بجز مب: سخت سنگدل. (۶). مج: حکم گوید و خطیبت. [.....] (۷). مج، وز، لب: خاطی. (۸). آج، لب، فق قول، مب: خطیب القول. صفحه: ۱۵۳ قوله: وَ إِذَا تَوَلَّى، ادبر و اعرض، چون برگردد و پشت بر کند، اینکه قول عکرمه است. و قول آنان که گفتند که: آیت در حق اخنس شریق آمد که پیش رسول سخنی دگر گفت و پس او سخنی دگر. و از شأن منافق اینکه بود که دو روی و دو زبان باشد. دو روی دارد: یکی با تو «۱»، یکی با خصم تو. دو زبان دارد: یکی با تو «۲»، یکی با دشمن تو، تجدون من شر الناس ذا الوجهین «۳» یأتی هؤلاء بوجه و هؤلاء بوجه. رسول- علیه السلام- گفت: در جهان از او بتر «۴» نباشد با تو به رویی باشد و با دشمنت به رویی: لا خیر فی صحبة خوان یأتی من الغدر بألوان فلعن الله علی صاحب له لسانان و جهان کاغذوار دو روی بودند «۵» و قلم‌وار دو زبان. و «۶» آن کس که چنین بود: به قلم و کاغذ دوای او [۲۶۱- پ] بر نیاید «۷». به نوشتن قلم متعظ نشود، به نوشتن «۸» کاغذ مبالات نکند، از صریر اقلام نه اندیشد «۹» تا صلیل حسام نباشد، و با تحریر کاغذ ننگرد تا تقطیرش نکنند از دو وجه: یکی از قطر و یکی از قطر. پس جزای او «۱۰» آن بود که با او معامله هم از نوع شکل او کنند در دنیا و آخرت. در دنیا قلم‌وار به تیغش تباہ کنند، و در آخرت چو «۱۱» کاغذ رویش سیاه کنند «۱۲»: من کان کالطرس ذا وجهین من سفه و

ذا لسانین فیما قال من کلم فسودن وجهه کالطرس محتسبا و اضرب علاوته بالسیف کالقلم ترجمته «۱۳»: هر که چون کاغذ و قلم باشد دو زبان و دو روی گاه سخن همچو کاغذ سیاه کن رویش چو قلم گردشش به تیغ بزن

----- (۱-۲). آج، لب، فق، مب، مر و. (۳). مر: ذو الوجهین. (۴). مب: بتری. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: بود. (۶). مج، وز، دب: و دوی، آج، لب، فق، مب، مر: وای بر. (۷). همه نسخه بدلها: کاغذ بر نیاید. (۸). همه نسخه بدلها: نوشته. (۹). مب: نیندیشد. (۱۰). مب در. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: چون. (۱۲). مج، آج شعر. (۱۳). مر: ترجمه. [.....] صفحه: ۱۵۴ پس قولی اینکه است که: «اذا تولی» ادبر و اعرض، چو «۱» روی برگرداند «۲» زبان بگرداند، چو پشت بر کند «۳» روی برتابد، اینکه قول عکرمه است. حسن بصری گفت: از آن که گفته باشد باز آید سخن بگرداند کلمتش مختلف شود، دو قول شود. از دو روی، دو روی «۴» عجب نباشد، و از دو زبان، دو قولی بدیع نبود، و آن که چنین بود سیان قوله و بوله و نجواه و نجواه لا جرم نا معتمد شود. ضحاک گفت: «و اذا تولی» معنی آن است که تولی الامر و صار والیا، والی شود. سِعی فی الأرض سِعی الملکة و لثیم الظفر باشد چو «۵» دست بر یابد «۶» عفو نکند، آنچه نکند برای آن نکند که نتواند، و آنچه نراند «۷» برای آن که نرود «۸»، چنان که گفت: و الظلم فی خلق النفوس فإن تجد ذا عفة فلعله لا یظلم تا رعیت باشد به ظلم گردن نرم دارد، چون والی شود دست به ظلم دیگران دراز کند. سِعی فی الأرض، ای اسرع بالفساد، سعی خیر نکند سعایت شر کند، و اصل «سعی» اسراع فی المشی باشد، يقال: فلان سعی بین القوم بالثمیمه، اینکه در شر باشد و سعی فی کذا من الخیر اذا بالغ «۹» فیه، قال الاعشى: و سعی لکنده سعی غیر مواکل قیس فضر عدوها و بنی لها سِعی فی الأرض «۱۰»، ای سار فیها للفساد، برای آن که اینکه «لام» به اضممار «ان» نصب کند. و «ان» مع الفعل در تقدیر مصدر باشد، در اینکه زمین برود تا تباهی کند. ابن جریج گفت: بقطع الرحم و سفک الدماء، تا رحم و خویشی ببرد و خونها به ناحق بریزد. و «فساد» نامی است جامع جمله معاصی را. ----- (۱). آج، لب، فق، مب: چون. (۲). آج، لب، فق، مب، مر کلمتش مختلف شود و. (۳). مر: برگرداند. (۴). مج، وز، آج، مب، مر: دورویی، فق: در روی. (۵). مب: چون. (۶). دب: دست بر آید، مب: دست یابد. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب، برانده. (۸). همه نسخه بدلها بجز دب: برود. (۹). مج، وز، لب، فق، مب، مر: بلغ. (۱۰). چاپ شعرانی (۱۴۷/۲) لُیْفَسِدَ فِیْهَا صَفْحَه: ۱۵۵ وَ یُهْلِكُ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ، حسن بصری و ابن ابی اسحق و ابو جعفر خواندند: «و یهلک»، به رفع بر «ا» آن که «واو» عطف نباشد و استیناف باشد، علی تقدیر: و هو یهلک الحرث و النسل. و عرب هر چه کشت بود آن را حرث [۲۶۲- ر] خوانند. و «نسل»، بچه همه چیز باشد، و اشتقاقه من نسل اذا سقط. و مجاهد گفت: چون والی ظلم کند، خدای تعالی به شومی ظلم او باران «۲» آسمان باز گیرد تا حرث و نسل هلاک شود. سعید بن المسیب گفت: قطع الدرهم من الفساد فی الارض، زر و درم درست بریدن از جمله فساد است در زمین. در اهلاک حرث و نسل خلاف کردند. بعضی گفتند: تولای اهلاک و مباشرت آن کردند «۳» به نفس خود، و اینکه قول عامه مفسران است، و ظاهرتر «۴» اینکه است، و قول مجاهد آن است که: در زمین ظلم آشکارا کردند تا خدای تعالی زرع و نسل هلاک کرد. و الله لا یُحِبُّ الْفَسَادَ، که خدای تعالی فساد دوست ندارد، و آیت دلیل است بر بطلان مذهب مجتبه برای آن که محبت ارادت بود علی بعض الوجوه، و محال بود که مریدش باشد و محبتش نباشد، دلیل می کند آیت «۵» که خدای تعالی هیچ معصیت را مرید نبود، برای آن که فساد اسمی است جامع و جمله معاصی را، و «لام» استغراق جنس راست. قتاده روایت کرد از عطا که عطا گفت: مردی نام او علامه بن متیه احرام گرفت در پیرهنی دوخته، رسول- علیه السلام- فرمود او را که: پیرهن «۶» بکن، قتاده گفت: ما شنیدیم که پیغامبر- علیه السلام- فرمود تا آن پیرهن «۷» در او «۸» دریدند، گفت: حاشا ان الله لا یحب الفساد. صحابه رسول و تابعین «۹» چنین بودند که به رسول خدای و به خدای گمان چنین ----- (۱). دب: برای. (۲). همه نسخه بدلها از. (۳). آج، لب، مب: کردن. (۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق: بر. [.....] (۵). دب: آیه دلیل می کند، مر: آیه دلیل است. (۶). مج، وز، فق، مب، مر: پیرهن، دب: پیرهن بکش. (۷). مج، وز: پیرهن. (۸). آج، لب، فق، مر: در تن او. (۹). آج، لب، فق،

مب، مر: تابعش. صفحه: ۱۵۶ بردند که آن را که جرمی کرده باشد و جنایتی و کاری به خلافت شرع، پیرهنی خلق بر او تباہ نکنند»^(۱)، و تعلیل به اینکه کردند که خدای فساد دوست ندارد، نمی‌دانم تا چگونه روا می‌دارند گروهی که هر فساد که در جهان هست همه نسبت و حوالت و اضافت به سایر وجوه و حقایق، به خدای کنند از خلق و فعل و احداث و انشاء و قضا و قدر و ارادت، تعالی الله عن ذلک علواً کبیراً. و اِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ، آنکه حق تعالی بیان کرد حال اینکه کافر منافق چون او در زمین گناهی^(۲) کند از اهلاک زرع و نسل او را وعظ کنند و به خدای بترسانند و گویند: از خدای بترس. أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ، ای حملته علیه، آن عزت و منعت و حمیت جاهلیت که در دل و دماغش باشد حمل کند او را بر آن که بتر کند چون نام خدای شنود، و گفته‌اند: أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ، ای للآثم الّذی فی قلبه. پس «با» به جای «لام» نهاد، کقول عنتره. و کأن رباً او کحیلاً معقداً حش الاماء به جوانب قمقم ای حش الاماء له. فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ، او را دوزخ بس است به جزای گناهی. و لَبِئْسَ الْمِهَادُ. ای الفراش [۲۶۲-پ] [اشاره]، و بد بستری است او را آن جایگاه، و برای آن «مهاده» و «فراش» خواند که جای ایشان بر آن جایگاه باشد^(۳)، و از آن مفارقت نبود ایشان را چون مرد خفته که ملازم بستر باشد. عبد الله مسعود گفت: از جمله کبایر بزرگ آن است که کسی کسی را گوید: اتق الله، از خدای بترس، او گوید: علیک بنفسک، به جواب اینکه گوید که: تو برو و نفس خود را نگاه دار. و در خبر است که امیر المؤمنین^(۴) - علیه السلام - در اینکه آیت و ما بعدها گفت: اقتل الرجلان و ربّ الکعبه، عبد الله عباس از او بنشیند و بیاموخت^(۵). یک روز در ----- (۱). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: نکند، دب: کنند. (۲). همه نسخه بدلها: فسادی، اساس در بالای کلمه حرف «ف» را افزوده است. (۳). دب: بر آن جا شد. (۴). فق، مب، مر علی. (۵). دب: یاد گرفت. صفحه: ۱۵۷ مسجد رسول در عهد عمر خطاب پیش او اینکه آیتها می‌خواندند، عبد الله عباس گفت: اقتل الرجلان - چنان که شنیده بود از علی - علیه السلام - عمر گفت: چه معنی دارد اینکه سخن در اینکه جا! گفت: از «۱» ضمن اینکه دو آیت بوی خصومت و قتال دو کس می‌آید. گفت: چگونه! گفت: برای آن که آن کس که خود را به رضای خدا در راه خدای بفروشد او آمر معروف و ناهی منکر باشد، اینکه معروف بر هر کس بکند چون به کافر^(۲) منافق متعدی رسد، او را گوید: «اتق الله»، و چون نام خدای شنود، أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ، او را انفت^(۳) بر آن دارد که ناهمواری کند و گوید، از میان قتال و خصومت آمد^(۴). عمر پسندید^(۵) و گفت: بارک الله علیک یا غَوَاصُ غَص، ای غَوَاصُ فرو شو که نیک غَوَاصی می‌کنی، و اینکه غَوَاصی^(۶) استادش بود، عمر^(۷) گمان برد که از غوص^(۸) اوست. قوله: وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ، شری اذا باع، و یشری^(۹) [اذا] [اشاره] «۱۰» بیع، کسائی در همه قرآن امالت کند^(۱۱) مَرْضَاتِ اللَّهِ خواند، و نصب «ابتغاء» علی انه مفعول له. مفسران خلاف کردند در سبب نزول^(۱۲) آیت، و آن که^(۱۳) آیت در حق که فرود آمد. ضحاک گفت: آیت در زیر و مقداد فرود آمد چون برفتند و خیب را از درخت بگرفتند - چنان که قصه‌یش^(۱۴) برفت. و جماعتی دیگر مفسران گفتند: آیت در صهب رومی آمد که او برخاست تا هجرت کند و بیاید از مکه به مدینه. قریش خبر بداشتند^(۱۵)، از پی او بیامدند، چون در ----- (۱). دب: در. (۲). همه نسخه بدلها بجز دب و. (۳). لب، فق، مب، مر: انفس. (۴). معج، وز، آج، فق، مب، مر: آید. [.....] (۵). آج، لب، فق، مب، مر: بشنید. (۶). همه نسخه بدلها: غَوَاص. (۷). معج، وز، آج، لب، فق چنان. (۸). معج، مب، آج، لب: آن غواص، وز: که غَوَاص، دب: از غَوَاصی. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: یشتی. (۱۰). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۱۱). دب، مب ابتغاء. (۱۲-۱۳). دب اینکه. (۱۴). قصه‌یش قصه‌اش، معج، وز، دب: قصه پیش، آج، لب، فق، مب، مر: قصه از پیش. (۱۵). معج: خبر دادند، آج، مر: قریش چون اینکه بدانستند. صفحه: ۱۵۸ او رسیدند، او از شتر فرود آمد و کمان بزه کرد و گفت: بینی که در اینکه کنانه^(۱) چند تیر است، و شما دانی که تیر من خطا نشود، هر تیری در دل مردی نشانم. آنگاه به نیزه قتال کنم، آنگاه به شمشیر تا کشته شدن^(۲). اگر خواهی مالی و قنیتی^(۳) که مراست در مکه به شما تسلیم کنم، مرا و دین مرا رها کنی. به آن راضی شدند و از او برگشتند، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و اینکه قول سعید بن المسیب است، و اینکه قول خطاست برای آن که اگر

چنین بودی خدای تعالی «یشری» نگفتی که بیع «۴» باشد، «یشری» گفتی که بیتاع باشد، برای آن که او مال بداد و نفس باز خرید، و معنی آیت آن است که: نفس بفروشد و به بها رضای خدا بستاند. و بعضی دیگر گفتند: آیت در باب امر به معروف [۲۶۳-] و نهی منکر آمد- چنان که حکایت کرده شد از عبد الله عباس و قوله: اقتل الزّجلان. ابو امامه روایت کند که، رسول- علیه السّلام- گفت: افضل الجهاد کلمه حقّ عند امام جائز، گفت: فاضلتر جهادی کلمتی حق بود نزدیک «۵» امیری ظالم. و جابر عبد الله انصاری روایت کند که رسول- علیه السّلام- گفت: سید شهیدان روز قیامت حمزه عبد المطلب باشد، و مردی که برخیزد بنزدیک امامی جائز، او را امر معروف کند و نهی منکر کند، اینکه مرد «۶» او را بکشد. عبد الله عباس گفت، و «۷» در تفسیر اهل البیت- علیهم السّلام- آمده است که: آیت در شأن امیر المؤمنین علی- علیه السّلام- آمد در شب غار. چون رسول- علیه السّلام- از مکه به مدینه خواست آمدن، و آن شب مشرکان قصد آن کردند که به سر پیغامبر فرو شوند و او را بکشند، جبریل آمد و رسول را- علیه السّلام- از مکر ایشان خبر داد. رسول- علیه السّلام- گفت: پس چه باید کردن مرا! گفت: تو را نباید رفتن و علی را بر جای خود بخوابانیدن، چه اگر تو بروی و ایشان بیایند، و تو را بر جای خود نینند، بر پی تو بیایند و تو را رنجه دارند «۸». حق تعالی چنین می‌فرماید که: علی را بر بستر ----- (۱). مچ، وز، آج، لب، فق من. (۲). مب: کشته شوم. (۳). فق: قیمتی، مب: غنیمتی. (۴). آج، لب: بیع. [.....] (۵). مچ، وز، آج، لب، فق، مب، مر: بنزدیک. (۶). دب: اینکه جائز. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). دب: تو را تعرض رسانند. صفحه: ۱۵۹ خود بخوابان و تو برو. رسول- علیه السّلام- کس فرستاد و علی را بخواند و گفت «۱»: مشرکان امشب به کشتن من عزم کرده‌اند، خدای تعالی مرا می‌فرماید که از مکه برو، و تو را می‌فرماید که بر جای من بخرسب تا اگر مشرکان تعرض و قصد من کنند به تو دفع «۲» شود، به جای آن که مرا خواهند کشتن تو را بکشند، تو را «۳» شاید که جان تو به جای جان من باشد! امیر المؤمنین- علیه السّلام- بگریست- علی ما جاء فی الاخبار: فاستعبر باکیا. رسول- علیه السّلام- گفت: یا علی! ما کنت جباناً، تو هرگز بد دل نبودی، أجزعا من الموت تبکی، از ترس مرگ می‌بگری! گفت: نه یا رسول الله؟ و لکن برای آن می‌گیرم تا چرا یک جان دارم که به یک بار فدا کنم «۴»، می‌بایستی تا هزار جان داشتمی تا به هر نوبتی جانی فدا کردم. آنگه از سرای بیرون آمد شب تاریک شده، و آنان که ره او «۵» می‌داشتند نشسته بودند به دو صف برابر یکدیگر «۶» فراز آمدند «۷»، خدای تعالی خواب برایشان افکند، تا رسول- علیه السّلام- هر یکی را «۸» مثنی خاک بر سر کرد، و می‌خواند. وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ «۹» وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى «۱۰». ایشان از آن خواب در آمدند، بر سر خود خاک دیدند، گفتند: اینکه خاک بر سر ما که کرد! کاری که در اولش خاک بر سر باشد، در آخرش باد در دست بود. در اول شب خاک بر سر بودشان، و به میانه شب چون بدانستند که مرغ از قفس «۱۱» پریده «۱۲» [۲۶۳-پ] باد در دستشان ماند، به آخر شب که به طلب رفتند و نیافتند آب حسرت در چشمشان بود، به آخر کار که آخرت بود آتش در جانشان ----- (۱). آج، لب، فق، مر یا اخی، مب یا اخی علی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: رفع. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: عبارت «تورا» ندارد. (۴). آج، لب، مب، مر: فدای تو. (۵). مچ، وز، آج، لب، فق، مب، مر: راه او. (۶). مچ بنزدیک ایشان، دب، وز، آج، لب، فق، مر: بنزد ایشان، مب حضرت رسول صلی الله علیه و آله بنزد ایشان. (۷). همه نسخه بدلها بجز مب: فراز آمد، مب: آمد. (۸). مب: هر یک از ایشان را. (۹). سوره یس (۳۶) آیه ۹. (۱۰). سوره انفال (۸) آیه ۱۷. [.....] (۱۱). دب، لب، فق، مب: قفس. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مب: پرید. صفحه: ۱۶۰ باشد. ایشان عجب داشتند، گفتند: ما به یک بار چونین «۱» غافل شدیم که کسی خاک بر سر ما کرد و ما بی‌خبر. آنگه توقف کردند تا شب به نیمه آخر رسید. آنگه قصد بام کردند «۲»، گروهی «۳» در را «۴» مراقبت می‌کردند، اینان از بام فرو نگریدند «۵»، امیر المؤمنین علی بر جای رسول خفته بود، روی پوشیده و پای بیرون کرده، برای آن که پایش به پای رسول نیک ماند «۶»، شکلا و ثباتا، هم به شکل و هم به ثبات، تا گمان نبرند که آن نه رسول است. می‌نگریدند و می‌گفتند: محمّد بر جای خود است، تا آنگه که فرو شدند و بر بالین او

بایستادند، او بیدار بود و می نمود که خفته‌ام. آنکه یک یک را (۷) می گفت: تو ابتدا کن (۸). او برخاست و بانگ بر ایشان زد، گفت: شما چه کار داری اینکه جا! چون آواز علی شنیدند خائب شدند که ایشان به طلب محمد آمده بودند، اگر دانستندی که همه بلا و آفت ایشان از علی خواهد بود، به کشتن او راغبتر بودند. او را گفتند: یا علی؟ محمد کجاست! گفت: من ندانم، ما کنت علیه رقیبا، من رقیب او نبودم تا دانم که کجا باشد. در ساعت ایشان از سرای بیرون آمدند، پی دیدند نهاده، بدانستند که آن (۹) که در اول شب خاک بر سر ایشان کرد همان بود که در آخر شب باد به دست ایشان داد، اینکه بیت در حق ایشان محقق شد. دردا و دریغا که از آن خاست (۱۰) نشست خاکی است (۱۱) مرا بر سر و بادی است (۱۲) به دست در خبر می آید از صادق - علیه السلام - که گفت: حق تعالی در اینکه شب به ----- (۱). همه نسخه بدلها: چنین. (۲).

همه نسخه بدلها بجز فق، مر گروهی، فق گروه، مر: ندارد. (۳). لب. با گروهی، دب، مب، مر: و گروهی، فق: گروه. (۴). همه نسخه بدلها بجز دب: راه. (۵). آج، لب، فق، مب، مر و می گفتند: محمد بر جای خود است تا آنگاه فرو شدند و بر بالین او بایستادند. (۶). مر: مانند بود، مب: رسول (ص) شبیه بود. (۷). دب: اینکه آن را، مب: یک یک یکدیگر را. (۸). مب و هیچ کدام را دلیری آن نبود حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - علیه الصلوٰة و السلام. (۹). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر کس. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۱-۱۲). اساس و همه نسخه بدلها: خاکيست ... بادیست. صفحه: ۱۶۱ امیر المؤمنین علی - علیه السلام - با فریشتگان مباحث کرد، جبریل و میکائیل را گفت: من در آسمان میان شما برادری داده‌ام، از شما کیست تا اختیار آن کند که جان فدای برادر کند! ایشان هر یک توقف می کردند، حق تعالی گفت: علی از شما جوانمردتر است که جان به فدای برادر کرده است، و بر بستر او بخفته تا به جای او اینکه را کشند. به عزت من که بر وی و بر او موکل باشی، و دشمن را از او دفع کنی. بیامدند و بر بالین او بنشستند و می گفتند: بخ بخ لک یابن ابی طالب هینئا لک یابن ابی طالب سبقت الملائكة المقربین و امیر المؤمنین بر بستر رسول - علیه السلام - خفته، اینکه بیتها انشا می کرد (۱): فدیت بنفسی خیر من وطئ الحصى و اکرم خلق طاف بالیت و الحجر و بت افاسی منهم ما ینوبنی و قد صبرت نفسی علی القتل و الأسر و احمد لّما خاف أن یمکروا به فنجاه ذو الطول العظیم من المکر [۲۶۴- ر] و بات رسول الله فی الغار آما فما زال فی حفظ الإله و فی ستر و در امالی عمم (۲) الشیخ (۳) المفید السعید ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن الحسین النیشابوری (۴) - قدس الله روحه (۵) - دیدم به خط او که نوشته بود: حدّثنا الشیخ (۶) ابو محمد زید بن علی الحسنی (۷) من لفظه، قال: حدّثنا الحسین بن علی بن جعفر، یقول سمعت الحسین النیشابوری (۸) یقول سمعت ابی یقول سمعت العنبری مذکر البصره، گفت: از عنبری که مذکر بصره بود شنیدم که: آن شب که امیر المؤمنین علی - علیه السلام - بر جای رسول بخفت (۹) شب غار، اینکه بیتها بگفت: ائیک بنفسی ایها المرسل الّذی هدانا به الرّحمن من عمّ الجهل و یفدیک حوبائی و ما قدر مهجتی لمن أنتمی منه الی الفرع و الاصل ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز معج: انشا کرد، معج، وز، آج، لب، فق، مر و می گفت، مب و می گفت نظم. [.....] (۲). دب: امم، آج، لب، فق، مب: عجم. (۳). مر الکبیر. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: النیشابوری. (۵). مب العزیز. (۶). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: الشید، مب: الشعید. (۷). دب، مب، مر: الحسینی. (۸). دب، مر: النیشابوری. (۹). آج، لب، فق، مب، مر در. صفحه: ۱۶۲ و من ضمّنی اذ کنت طفلا و یافعا و أنعشنی بالبرّ و العلوّ و التّهلّ و من جدّه جدی و من عمّه اُبی و من أهله اُمّی و من بنته اهلی لک الخیر اِنّی ما حییت لشاکر لإحسان ما أولیت یا خاتم الرّسل و هم اینکه ایبات به اسنادی دگر از سلیمان بن جعفر الهاشمی از صادق - علیه السلام - از پدرانش، از امیر المؤمنین (۱) - علیهم السلام - که در روز مؤاخات اینکه بیتها بگفتم، چون رسول - علیه السلام - مرا گفت: انت اخی فی الدنیا و الاخره، و پیش از بیت آخر اینکه بیت زیادت: و من حین آخی بین من کان حاضرا دعانی و آخانی و بین من فضلی و ممتنع نبود که بیتها آن شب انشاد کرده باشد، و اینکه روز انشاد کرده، و اینکه بیت الحاق کرده - و الله اعلم. رسول - علیه السلام - از میان همه صحابه او را به جای خود به آن اختیار کرد تا بدانند که مقام او او را شایسته بود، در شب غار انامه منامه، و در روز تبوک اقامه

مقامه، آن شبش بر بستر خود و آن «۲» روزش بر منبر خود، به علمش منبر داد و به شجاعتش بستر داد. آن شبش گفت: جز تو کس پای ایشان ندارد، اینکه روزش گفت: جز تو کس جای من ندارد، همان پای که آن شب در پیش من سپر کردی، امروز منبر «۳» سپر کن، تا به وقت آن که مرا عمر سپری شود «۴»، بدانند که در پیش اینکه دین سپری، و به پای پایه «۵» علم فرق منبر سپری «۶»، جز تو کس را سزاوار نبود. پای که بر مهر «۷» نبوت نهند چو «۸» به منبر صاحب نبوت «۹» رسد، منبر از او «۱۰» بنازد، و محراب از او «۱۱» بیالد «۱۲»، آن جا که دیگران از محراب و منبر لاف زنند، محراب و منبر بدو «۱۳» فخر کند «۱۴» [۲۶۴-پ] [اشاره]:

----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر علی. (۲). دب، آج، لب: اینکه. (۳). آج، لب، فق، مب، مر را. (۴). آج، لب، فق، مب، مر عالمیان. (۵). آج: و به پایه و مایه. (۶). آج، مب، مر، لب: سری، [.....]. (۷). مر: منبر، (۸). همه نسخه بدلها: چون. (۹). آج به تو. (۱۰-۱۱). آج: از تو. (۱۲). معج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: بنالد. (۱۳). معج، ور، دب، لب، فق، مر: از او. (۱۴). آج: از تو فخر کنند. صفحه: ۱۶۳ و تزیدین أطیب الطیب طیبیا ان تمسیه این مثلک أینا و إذا الدرزان حسن وجوه کان للدر حسن وجهک زینا آخر «۱»: فالطیب انت إذا أصابک طیبه «۲» و الماء انت إذا اغتسلت «۳» الغاسل آن جا که دیگران به طیب مطیب شوند، طیب به او مطیب شود، و آن جا که دیگران به آب غسل کنند، آب چو بدو رسد مغتسل شود، اگر او پاک کننده است، عجب مدار که اصل همه پاکی آن «۴» است که اصل اوست، و اصل او از آب «۵» است: خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا «۶» ... همه آلودگی به او پاک شود که او مطهری مطهر است. الله طهرکم بفضل نبیه و أبان شبعتم بطیب المولد اگر عبادت کرد لله، و اگر جهاد کرد فی الله، و اگر نان داد لوجه الله، و اگر جان داد ابتغاء مرضات الله. و الله رؤفٌ بالعباد، فعول من الزأفة، و هی الرحمة- و قد مر تفسیره «۷». یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلْمِ كَافَّةً، قراء خلاف کردند در «سَلْم». ابن کثیر و نافع و کسائی «سَلْم» خواندند بفتح السین، و باقی به کسر «سین»، و هما لغتان، و اینکه دو لغت صحیح اند. اهل لغت در معنی خلاف کردند، اخفش گفت: «سَلْم» به کسر «سین» صلح باشد، و به فتح «سین» استسلام و انقیاد. ابن جریر گفت: به فتح «سین» صلح باشد و به کسر «سین» اسلام باشد، و ابو مسلم بر هر دو حمل کرد: بر صلح، و بر اسلام. بعضی مفسران گفتند: آیت در شأن مؤمنان اهل کتاب است چون عبد الله سلام «۸» و اصحابش، و اسد و اسید- پسران کعب- و یامین بن یامین و ثعلبه بن سلام «۹»، و آن آن بود «۱۰» که: ایشان تعظیم شنبه نگاه می داشتند، و گوشت و شیر اشتر «۱۱» نمی خوردند، و ----- (۱). آج، لب، مب، مر، فق: و قال الاخر. (۲). چاپ شعرانی ۱۵۴/۲: طبه. (۳). مب: اذ اغتسلت. (۴). مر: ندارد، دیگر نسخه بدلها: آب. (۵). همه نسخه بدلها: آن. (۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵۴. (۷). مب قوله تعالی. [.....]. (۸-۹). اساس: سلام. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: و اینکه قوم آنان بودند. (۱۱). مر: شتر. صفحه: ۱۶۴ گفتند: یا رسول الله؟ توریت کتاب خداست، رها کن ما را تا در نماز شب می خوانیم، خدای تعالی آیت فرستاد که یک بارگی بگو تا در اسلام آیند و جهودی از دل بر گذارند «۱»، و اینکه قول قتاده «۲» و ضحاک و سدّی است و ابن زید، و دلیل بر آن که «سَلْم» به معنی اسلام آمده است قول کندی است: دعوت عشیرتی للسَلْمِ لَمَا رَأَيْتَهُمْ تَوَلَّوْا مدبرینا ای دعوتهم الی الاسلام. و اینکه آنگاه گفت که بنی کنده مرتد شدند با اشعث قیس از پس وفات رسول- علیه السلام. طاووس «۳» گفت: فی السَلْمِ، ای فی الدین. مجاهد گفت: فی احکام اهل الاسلام. ربیع گفت: فی الطاعة. سفیان ثوری گفت: فی انواع البرّ، و اینکه اقوال به معنی متقارب است. و اصل کلمه از استسلام و انقیاد است، برای آن صلح را سَلْم گویند، و قال زهیر [۲۶۵-ر] [اشاره]: و قد قلتما إن ندرک السَلْمِ واسعا بمال و معروف من الامر «۴» نسلم حذیفه بن الیمان گفت: در اینکه آیت اسلام بر هشت سهم است: سهمی نماز است، و سهمی زکات است، سهمی روزه است، و سهمی حج است، و سهمی عمره است، و سهمی جهاد است، و سهمی امر معروف است، و سهمی نهی منکر است. و نومید «۵» آن کس که او را سهم و نصیب نیست. و انس روایت کند که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: «۶» مثل الاسلام کمثل الشجرة الثابتة الايمان بالله اصلها، و الصلوات الخمس جذوعها، و صیام شهر رمضان لحاؤها، و الحج و العمرة جناها، و الوضوء و غسل الجنابة شربها، و برّ الوالدين و صلة الرحم غصونها، و الکف عمّا

حزَمُ اللَّهِ و رِقْعَاهَا، و الاعمال الصَّالِحَةُ ثمرها، و ذکر الله عَزَّ و جَلَّ عروقها، فکما لا تحسن الشَّجْرَةَ و لا تصلح الَّا بالورق الاخضر، كذلك لا يصلح الاسلام الَّا بالكف عن محارم الله و الاعمال الصَّالِحَةُ. ----- (۱) -

دب، مب، مر: بگذارند. (۲). مب: قول مجاهد. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: طاوس. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: الامن. (۵). آج، لب، فق، مر شد، مب شود. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: و بالاعمال. صفحه: ۱۶۵ گفت: مثل اسلام چون مثل درخت است رسته «۱»، ایمان به خدای اصل آن درخت است، و نماز پنج بنه «۲» آن درخت است، و روزه ماه رمضان پوست آن درخت است، و حج و عمره بار آن درخت است، وضو و غسل جنابت آبخور «۳» آن درخت است، و مبرّت «۴» با مادر و پدر و صلح رحم شاخهای «۵» آن درخت است، و باز استاد «۶» از آنچه خدای به حرام کرده است برگ آن درخت است، و عمل صالح میوه آن درخت است، و ذکر خدای تعالی بیخ آن درخت است، چنان که درخت نیکو نبود الّا به برگ سبز، همچونین اسلام نیکو نبود و صالح الّا به اجتناب از محارم و به اعمال صالحه. کافّه، ای جمیعا، جمله به یک بار. و اصل او از «کف» باشد، و آن منع بود، و از اینکه جا نورده پیراهن را «کفه» گویند، برای آن که منع کند از آن که ریسمانهای او منتشر شود، و «کفه المیزان» برای آن که حاوی باشد آن زر و سیم را که در او باشد، و میان دست را «کف» «۷» گویند برای آن که «۸» از تن منع کند، و ممنوع البصر را «مکفوف» گویند، و جمله جماعت را برای آن «کافه» گویند که بعضی منع کنند بعضی را به ازدحامشان. و نصب او بر حال باشد، ای مجتمعین مانعین مانعا بعضهم بعضا «۹». و لا- تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ، جمع «خطوة» باشد، و خطوه گام بود، فرجة ما بین القدمین، به ضم «خا» و «۱۰» فتح، یک بار گام نهادن باشد «۱۱». إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ، که او شما را دشمنی آشکار است و تفسیر اینکه برفته است. شعبی «۱۲» روایت کند از جابر عبد الله انصاری که یک روز عمر خطاب [۲۶۵-پ] رسول را- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- گفت: یا رسول الله، ما از جهودان حدیثهای «۱۳» نیکو

جهودان حدیثهای «۱۳» نیکو ----- (۱). مر: درسته. (۲). آج، لب، فق، مب: نماز پنج گانه تنه. (۳). مر: آب. (۴). مر: و نیکویی کردن. (۵). مر: شاخ. [.....]. (۶). مر: بازداشتن. (۷). لب: کفه. (۸). آج خطره را، لب، فق حضرت را، مب، مر مضرت را. چاپ شعرانی ۱۵۷/۲: خطرات را. (۹-۱۱). مب قوله تعالی. (۱۰). مج، وز، دب، لب، فق، مب به. (۱۲). اساس: شعبی. (۱۳). آج، لب، فق، مب، سخنهای، مر: سخنان. صفحه: ۱۶۶ می شنویم دستور باشی «۱» که بنویسیم! رسول- علیه السلام- گفت: ا متهوون کون انتم کما تهوونک الیهود و النصارى لقد جنتکم بها بیضاء نقیة و لو کان موسی حیاً ما و سعه الّا اتباعی ، گفت: شما متهدد «۲» و شاکّی چنان که جهودان و ترسایان، من به شما دینی آورده‌ام سپید و پاکیزه، و اگر موسی زنده بودی، او را روا نبودى مگر متابعه «۳» من. فَإِنْ زَلْتُمْ، من الزلّة، اگر شما را خطایی «۴» کرده شود، من زلّة القدم، اصل آن است که پای را بر جای ثبات نباشد. مقاتل حیّان گفت: أخطأتم، سدی گفت: ضللتهم، یمان گفت: ملتّم، عبد الله عباس گفت: مراد شرک است، قتاده گفت: خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و دانست که از قومی اینکه زلله حاصل خواهد آمدن «۵»، و لکن بگفت تا حجّت برانگیخته بود «۶» بر ایشان. ابو السّمّال «۷» العدوی در شاذّ خواند: «فان زلتم»، به کسر «لام»، و اینکه دو لغت است. من بعد ما جاء تکم الیّینات، پس از آن که دلایل و حجّت به شما آید از أدله عقل و شرع. فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. عزیز فی نغمه «۸»، در انتقام و کینه کشیدن عزیز است، کسی را بر فرمان او دست نباشد، با آن که عزیز و قوی و منبع است، حکیم است «۹» محکم کار و درست کردار است. آنچه کند به حسب مصلحت کند «۱۰». هَيْلٌ يَنْظُرُونَ، معنی آن است که: هل ينتظرون. و «نظر»، به معنی انتظار در کلام عرب شایع و بسیار است، يقال: نظرته، ای انتظرته، قال الشاعر: فبینا نحن ننظره أتاناً معلق شکوة و زنا دراع یعنی چه گوش می دارند آنان که در اسلام نمی آیند گوش آن می دارند که خدای به ایشان آید! فِی ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ، جمع ظلّه باشد، در سایه بانی از ابر سپید «۱۱». و قتاده ----- (۱). مب: دستوری ده، فق، مر: دستور باشد. (۲). همه نسخه بدلها: متردد. (۳).

دب، لب، فق، مب، مر: متابعت. (۴). مب رفته باشد یا. (۵). مر: خواهد شدن. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: حجّت انگیزنده باشد. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: ابو السّمّاک، با توجه به منابع تفسیری تصحیح شد. [.....]. (۸). همه نسخه بدلها: نغمته. (۹). مب یعنی.

(۱۰). مب قوله تعالی. (۱۱). مع، لب، فق، مب، مر: سفید. صفحه: ۱۶۷ خواند «۱»: فی ظلال، جمع ظل، و ابر را برای آن غمام خوانند که آسمان بپوشد. وَالْمَلَائِكَةُ، جمله قراء به رفع خوانند عطفاً علی اسم الله، و ابو جعفر به جرّ خوانند عطفاً علی الغمام، و معنی آن بود که «۲»: مع الملائكة، با فریشتگان. و در قراءت ابی و عبد الله مسعود چنین است «۳»: هل ينظرون الا ان يأتيهم الله و الملائكة فی ظلل من الغمام. بدان که علما در تأویل و معنی «اتیان» بسیار سخن گفته‌اند. بعضی اخباری آورده‌اند و اتیان «۴» حمل کرده «۵» بر انتقال، و آیت را تفسیر داده بر وجهی که مقتضی تشبیه و تجسیم بود، و آن قولی است که قطع کنیم بر بطلان آن، برای منع ادله عقل از آن. و قومی دگر گفته‌اند: اینکه آیت را و آنچه مانند اینکه باشد، به تنزیلش ایمان آریم [۲۶۶- ر] و در تأویلش توقّف کنیم. اتیان بگوییم چنان که در قرآن هست، و لکن تفسیر و کیفیت ندانیم، و آنچه ندانیم نگوییم. و اینکه جماعتی اند از مفسران و فقهای سلف چون: کلبی و اوزاعی و مالک و احمد و اسحاق، و ایراد اخباری که ایشان کردند «۶» نیاوردیم صیانت کتاب را، از آن که در او تشبیه و تجسیم باشد- تعالی الله عن ذلك علواً کبیراً. امّا آنان که به تأویل اینکه آیت و کلام در او مشغول شدند، چند قول گفتند. یکی آن که: «فی» به معنی «با» است که عرب حروف صفات بعضی به جای بعضی بنهند، و معنی آن است که: ان یأتیهم الله فی ظلل، ای بظلل، خدای ابری بیارد در آن ابر فریشتگان باشند، و اینکه وجهی باشد در تأویل اینکه آیت. و وجهی دگر گفتند اینکه آیت علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه باشد، چنان که گفت: وَ سَأَلَ الْقَرِيبَةَ (۷) ...، وَ جَاءَ رَبُّكَ (۸) ... ای اهل القرية، و: ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر که. (۲). آج من الملائكة ای، لب، فق، مب، مر علی الملائكة ای. (۳). مب قوله تعالی. (۴). مب را. (۵). مب: حمل کرده‌اند. (۶). همه نسخه بدلها در اینکه باب. (۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۸). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. صفحه: ۱۶۸ امر رَبُّكَ ...، معنی آن است که: یأتیهم امر الله، او عذاب الله. و وجهی دگر گفتند: «اتیان» به معنی قصد است، کما قال الله تعالی: فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ (۱) ...، ای قصد الله، و قوله: فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا (۲) ...، ای قصدهم الله، علی تقدیر: قصد الله عذابهم. و اینکه جوهری است که در جایی که حاجت بود اتیان را تأویل کردن، مأول باشد به اینکه تأویلات. امّا به «۳» اینکه آیت حاجت نیست «۴» اینکه وجوه، چه چون مورد آیت معلوم شد تأویل خود معلوم باشد، و اتیان بر حقیقت خود است، مورد آیت تهدید و وعید است کافرانی را که ایشان عند نزول آیات و ظهور بینات و حجج ایمان نمی‌آرند. خدای تعالی گفت: آنچه ممکن است با اینان کرده شد از باب تسهیل سبیل تکلیف از اقدار و تمکین و عدت و ساز و آلت و ازاحت علّت و نصب ادلّت و بعثت انبیاء و انزال کتب و اظهار معجزات، و ترادف ادله چنانستی که حق تعالی گفت: من اینکه همه بکردم ایمان نیاوردند، مگر انتظار محالی می‌کنند از آمدن من بتزدیك ایشان در ظلّه‌های ابر با فریشتگان، و اینکه بر سبیل استبعاد و استحاله گفت و قطع طمع رسول- علیه السلام- از ایمان ایشان. و اینکه چنان باشد که یکی از ما بر غلام خود خشم گیرد تا او را ادب کند. چون خواهد که او را استمالتی کند و یا دست گیرد او را عذری کند و دل خوشی دهد و گوید: با سر کار خود رو که از اینکه پس جفا نیز نکنم تو را، و نیز تحفه‌ای دهد او را و آنچه عادت باشد که در مثل آن جایگاه با «۵» مثل او کنند به جای آرد «۶»، غلام صلح نکنند و عذر نپذیرد، خواجه به پای خود بیاید و سخنها «۷» نیکو گوید و وعده‌ها نیکو دهد [غلام با جایگاه نیاید] [اشاره «۸»]. خواجه گوید [۲۶۶- پ] [اشاره]: هر چه ممکن گردد از استمالت تو کرده شد، اینکه مانده است که سلطان وقت را به شفاعت پیش تو می‌باید آوردن تا تو دل خوش کنی، ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۶. (۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۲. [.....]. (۳). همه نسخه بدلها: در. (۴). همه نسخه بدلها به. (۵). آج، مب: یا. (۶). مب: آورد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سخنهای. (۸). اسا: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۶۹ و اینکه بر سبیل تهکم و سخریت گوید، و برای آن اینکه اطلاق کند که داند که همه عاقلان استحالت اینکه حدیث به ضرورت دانند، در مثل اینکه موضع تأویل اینکه حدیث [نه از لفظ اتیان جویند، که اتیان سلطان اینکه جا به معنی امر است یا حکم است یا عذاب است یا قصد است، چه اینکه تعسف اینکه جا در نخورد، بل طلب تأویل اینکه

حدیث [اشاره ۱] از قراین او جویند و از معنی و فحوی خطاب «۲»، فکذلک تأویل الایة و الله اعلم بالصواب. قوله: وَقَضَى الْأَمْرَ، کار گزارده شد «۳»، عبارتی است از قیام ساعت، و مورد او هم وعید است، و اینکه هم در معرض استحضال است برای آن که به قیام ساعت تکلیف باطل شود و مکلف ملجأ گردد، بیان اینکه جمله قوله: وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ، و مرجع و بازگشت کارها با خداست - جل جلاله - که اتفاق است که اینکه کلمت وعید است، و اینکه هم کنایت از روز قیامت است، پس به اینکه جمله معنی آیت و تأویل او روشن شد - و الله ولی التوفیق. قوله تعالی

[سوره البقره (۲): آیات ۲۰۴ تا ۲۱۰]

[اشاره]

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ (۲۰۴) وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ (۲۰۵) وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ (۲۰۶) وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ (۲۰۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۲۰۸) فَإِن زَلَلْتُمْ مِّن بَعْدِ مَا جَاءتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۰۹) هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِّنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُجْعَلُ الْأُمُورُ (۲۱۰)

[ترجمه]

از مردمان کس هست که به عجب آرد تو را گفتار او در زندگانی دنیا، و گواه می‌گیرد خدای را بر آنچه در دل اوست و او سخت خصومت است. [۲۵۷-پ] [اشاره] [و] [اشاره ۵] چون برگردد بکوشد «۶» در زمین تا تباهی کند در آن جا و نیست کند کشت و بچه «۷»، و خدای دوست ندارد تباهی «۸». و چون گویند او را بترس از خدای، بگیرد او را عزیزی به گناه، بس باشد او را دوزخ و بد جایگاه است آن. و از مردمان کس هست که بفروشد خود را برای طلب خوشنودی خدای، و خدای رحمت کننده است بر بندگان. [۲۵۸-ر] [اشاره] ای آنان که بگرویده‌ای در شوی «۹» در ----- (۱). مر: جمیع شما، مب: حشر شما همه. (۲). همه نسخه بدلها: فردای. (۳). مب را. (۴). وز، دب، آج، لب، فق، مر: آنکه. [.....] [اشاره ۵]. اساس: زیر وصالی رفته است، با توجه به معنی افروده شد. (۶). مع: سعی گردد و بشتابد، وز، آج، لب، فق: سعی کند و بشتابد. (۷). مع، وز، آج، لب، فق را. (۸). مع: ندارد فساد کنندگان را. (۹). مع: در آید. صفحه: ۱۴۳ صلح جمله و پی‌مگیری «۱» اثر پیه‌ای «۲» دیو را که او «۳» شما را دشمنی ظاهر است «۴». اگر خطا کنی از پس آن که «۵» آمد به شما حجتها بدانی که خدای منیع و محکم کار است. گوش می‌دارند الا آن که به ایشان آید خدای در سایه‌بانی از ابر و فریشتگان و گزارده شود کار و با خدای بود باز گشت کارها. قوله: وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ الْآيَةُ. کلبی و سدی و مقاتل و عطا گفتند: آیت در اخنس شریق «۶» فرود آمد - و او حلیف بنی زهره بود - و نامش ابی بود - و برای آنش اخنس خواندند که روز بدر با سید مرد از قتال رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - باز پس استاد، و ایشان به جحفه فرود آمده بودند، قوم را گفت: یا بنی زهره؟ محمد خواهر زاده شماست، اگر پیغامبری صادق است اولیتر کس که تصدیق و متابعت او کند شمایی، و اگر دروغزن است برای قرابت و خویشی اولیتر آن بود که از او برگردی و با او کالزار «۷» نکنی. گفتند: نکو می‌گویی، رأی رأی تو است، تو برو به جانبی تا ما با تو بیاییم. چون منادی بر آمد که لشکر جمع می‌کرد تا به کالزار «۸» بدر شوند، خنس هو بأصحابه «۹»، ای تأخر، فسّمی اخنس، با پس ایستاد، او را برای اینکه اخنس خواندند، و او مردی شیرین سخن بود و نکو دیدار بود. هر وقت بنزدیک پیغامبر آمدی و با او نشستی و سخن گفتی [۲۵۸-پ] و اظهار ایمان

کردی و سوگند خوردی که تو را دوست دارم- و منافق بود، و رسول- علیه السّلام- از نفاق و باطن او بی خبر بود» (۱۰). رسول- علیه السّلام- مجلس او از خود نزدیک بکردی» (۱۱)، و بر او اقبال کردی و ----- (۱).

مع: پیروی مکنید. (۸-۲). مع، وز، آج، لب، فق: اثرهای. (۳). مع مر. (۴). مع: دشمنی است آشکارا. (۵). وز، آج، لب، فق: آنچه. (۶). همه نسخه بدلها: اخنس بن شریق. (۷). همه نسخه بدلها: کارزار. (۹). دب: هو و اصحابه. (۱۰). دب: با خبر بود، مب: نفاق او و باطن او هنوز آگه نبود. [.....] [اشاره] (۱۱). دب: مجلس او به خود نزدیکی داشتی. صفحه: ۱۴۴ بناوختی او را از آن که باطن او ندانست. پس از میان او و ثقیف خصومتی افتاد، شیخونی برد» (۱) آن جا و چهار پای ایشان» (۲) بکشت و کشت» (۳) ایشان بسوخت. سدّی گفت: به زرعی از آن مسلمانان بگذشت و چهار پایانی، چهار پایان را بکشت و زرع» (۴) بسوخت. مقاتل گفت: او را بر غریمی مال» (۵) بود در طایف، برفت که آن مال بستاند، خرمی گندم از آن آن» (۶) مرد بسوخت و مادایانی پی بکرد، خدای تعالی در او اینکه آیت بفرستاد. عبد الله عباس و ضحاک گفتند: آیت در سریت رجیع آمد، و آن آن» (۷) بود که کفار قریش گفتند: ما اسلام آوردیم جماعتی علمای اصحابت» (۸) به ما فرست تا ما معالم دین خود از ایشان بیاموزیم، و اینکه مگری بود که کردند. رسول- صلی الله علیه و آله- خیب بن عدی الأنصاری را و مرثد بن ابی مرثد الغنوی را و خالد بن بکیر» (۹) را، و عبد الله بن طارق را، و زید بن الدّثنه» (۱۰) آن جا فرستاد، و عاصم بن ثابت را بر ایشان امیر کرد. ایشان روی به مکه نهادند جایی فرود آمدند که آن را» (۱۱) بطن الرّجیع گویند از میان مکه و مدینه، و ایشان خرماى عجوه داشتند، از آن خرما بخوردند و استخوان» (۱۲) آن آن جا بیفگندند. عجوزی آن جا بگذشت و آن استخوان» (۱۳) بدید بدانست که آن استخوان» (۱۴) عجوه است، و آن جنس خرما به مدینه باشد. بیامد و قوم خود را گفت: در اینکه راه اهل مدینه گذشته‌اند. گفتند: چه دانی! گفت: استخوان» (۱۵) خرما عجوه دیدم، و آن جز به مدینه نباشد. هفتاد مرد برخاستند و سلاح برگرفتند و به آن راه از قفای ایشان برفتند تا -----

(۱). مع: شیخون بزد. (۲). مب: چهار پایان ایشان را. (۳). همه نسخه بدلها: کشتهای. (۴). مع: مزرع، مب را. (۵). همه نسخه بدلها بجز مب: مالی، مب: وامی. (۶). همه نسخه بدلها: از آن. (۷). مب: چنان. (۸). مع، وز، دب، آج، لب، فق را، مب: اصحاب، مر: صحابه را. (۹). اساس و همه نسخه بدلها: خالد بن بکر با توجه به مراجع و منابع مربوط به اعلام، تصحیح شد. (۱۰). همه نسخه بدلها را، مب با. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر مقام. (۱۲-۱۳-۱۴-۱۵). مع: استخان. صفحه: ۱۴۵ ایشان را دریافتند و با ایشان قتال کردند، مرثد را و خالد را و عبد الله طارق را بکشتند. و عاصم بن ثابت جعبه تیر خود فرو ریخت» (۱)، هفت تیر بود در آن جا، آن را بینداخت و به هر تیری مردی را از بزرگان مشرکان بیفگند، آنگهی گفت: اللهم ائی حمیت دینک صدر التّهار فاحمی لحمی اخر التّهار، بار خدایا؟ من اوّل روز دین تو را حمایت کردم، در آخر روز گوشت من» (۲) از مشرکان نگاه دار. مشرکان گرد او در آمدند» (۳) و او را بکشتند، و خواستند تا سر او ببرند و به هدیه به سلافه بنت سعد [شهید] [اشاره]» (۴) برند که عاصم پدر او را روز احد کشته بود، و او نذر کرده بود که: اگر عاصم را بکشند [او به کاسه سر] [اشاره]» (۵) او خمر باز خورد، خدای تعالی جمعی [۲۵۹-ر] از زنبور» (۶) بفرستاد تا او را حمایت کردند، هر کس که پیراهن» (۷) او بگردید او را بزدند» (۸). کس گرد او نگشت او را حمی الدّبر» (۹) خوانند. چون زنبور رها نکرد که ایشان گرد او گردند، گفتند: رها کنی تا شب در آید که زنبور به شب برود. چون شب در آمد، ابری سیاه بر آمد، و بارانی عظیم بارید، و سیلی در آمد و جثّه عاصم بر گرفت و ببرد، و خدای تعالی فرمود فریشتگان را تا به بهشت بردند، و پنجاه مشرک را کشته بودند همه را به دوزخ بردند. و عاصم سوگند خورده بود در حیات خود که دست‌ها» (۱۰) مشرک نکند و نگذارد» (۱۱) که هیچ مشرک دست‌ها او» (۱۲) کند از تعصب دین را. خدای تعالی دعای او اجابت کرد، و تمکین نکرد مشرکان را از آن که دست بدو کشند» (۱۳). ----- (۱). دب و [.....] [اشاره] (۲). همه نسخه بدلها: گوشت مرا حمایت کن. (۳). مب: بر آمدند. (۴-۵). اساس: زیر وصالی رفته، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مب: زنبوران. (۷). وز: پرامن، مب: پیرامون. (۸). مب: او را نیش می‌زدند. (۹). آج: حمی الزنابیر،

فق، مر: حمی الزهر. (۱۰). مج، وز: دست را هیچ، دب: دست فرا پیش هیچ، آج، لب، فق، مب، مر: دست بر هیچ. (۱۱). دب: و رها نکند. (۱۲). مج، وز: دست را او، دب: دست فرا او، آج، لب، فق، مب، مر: دست بر او. (۱۳). دب: دست به او کنند، آج، لب، فق، مب، مر: دست بدو کنند. صفحه: ۱۴۶ عمر خطّاب چون اینکه حدیث بشنید، متعجب فرو ماند از اجابت دعای عاصم. و مشرکان خیب بن عدی را و زید بن الدثنه را به اسیری بگرفتند و به مکه بردند. اما خیب بن عدی را بنو الحارث بن عامر بن نوفل بن عبد مناف بخیریدند تا او را به بدل پدر باز کشند، که پدرشان را او کشته بود در احد. او را به خانه بردند بند بر نهاده و باز داشتند و ایشان «۱» برفتند. او از دختران حارث استره‌ای بخواست تا خویشتن پاکیزه «۲» کند که دانست که او را بخواهند کشتن. ایشان او را استره‌ای دادند، و اینکه زن را کودکی خرد «۳» بود، بدوید و بنزدیک خیب رفت. خیب او را برگرفت و بر کنار خود نشانده و ستره «۴» در دست داشت - آن زن فریاد بر آورد و بانگ برداشت «۵». خیب گفت: چه بانگ می‌داری؟ می‌ترسی که من اینکه کودک را بکشم! از اینکه معنی اندیشه مدار، که غدر از دین ما و شأن ما نیست، و کودک را به ایشان داد. آنکه ایشان گفتند: ما خیب را دیدیم خوشه‌ای انگور به دست گرفته بود «۶»، می‌خورد، و نه از آن انگور بود «۷»، ما دانستیم که آن روزی است که خدای تعالی او را فرستاد. آنکه او را برگرفتند و از حرم بیرون بردند تا او را بکشند. چون او را به آن جا بردند که خواستند کشتن، درختی بود آن جا، گفتند: صلب کنیم اینکه «۸» را بر اینکه درخت. او گفت: چندانی رها کنی که رکعتی چند نماز کنم، آنکه دو رکعت نماز کرد و گفت: اگر نه آنستی «۹» که شما گوید خیب ترس مرگ را به نماز تعلل می‌کند، بیشتر بکردمی «۱۰»، آنکه اینکه بیتها انشا کرد «۱۱»: و لست أبالی حین اقتل مسلما علی أی شقّ کان فی الله مصرعی و ذلک فی ذات الاله و إن یשא «۱۲» یارک فی اوصال شلو ممزّع ----- (۱). دب باز، مب: و خود. (۲). دب: پاک. (۳). مج، فق، مب،

مر: خورد. [.....] [اشاره] (۴). همه نسخه بدلها: استره. (۵). مج، وز، آج، لب، فق: بر آورد، مب: فریاد و فغان برگرفت. (۶). آج، لب، فق، مب، مر و. (۷). دب: و وقت انگور نبود. (۸). دب، مر: او. (۹). مب: نه آن بودی. (۱۰). مب: می‌کردم. (۱۱). مب: نظم. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: ان نشأ. صفحه: ۱۴۷ آنکه گفت: اللهم احصهم عددا و خذهم بددا. و او را زنده بردار کردند، او گفت [۲۵۹-پ] [اشاره]: بار خدایا؟ تو دانی که کس نیست اینکه جا که سلام من به رسول تو رساند «۱»، سلام من به رسول رسان. آنکه مردی از مشرکان نام او سلامان و کنیت او ابو میسره نیزه بر آورد تا بر سینه او زند، او گفت: اتق الله، از خدای بترس؟ چون نام خدای بشنید، در طغیان و عتو بیفزود، نیزه بر سینه خیب زد و به «۲» پشت او بیرون برد «۳»، فذلک قوله: و إذا قیل له اتق الله أخذته العزة بالإثم «۴»، یعنی سلامان. و اما زید بن الدثنه: صفوان بن امیه او را بخیرید تا به عوض پدر او را باز کشد، که پدرش را او کشته بود - امیه بن خلف الجمحی را. آنکه او را به دست یکی از موالی خود داد که اینکه را به تنعیم بر و بکش، و جماعتی از قریش حاضر بودند، و ابو سفیان در میان ایشان بود، زید را گفتند: به خدای بر تو، تو را چیزی پیرسیم «۵» راست بگو. گفت: چیست آن! گفت: تو خواستی که محمّد به جای تو در دست ما اسیر بودی، و او را به جای تو بکشتندی و تو به سلامت به مدینه بودی به جای او! گفت: به خدای تعالی که من هرگز نخواهم که محمّد را رنجی رسد به مقدار تهی «۶» که در دست او شود، و مرا همه سلامت بود، جز که خود را به فدای او کنم از همه مکاره. ابو سفیان گفت: و الله که من ندیدم کسی را که اصحابش دوست تر دارند او را از آن که اصحاب محمّد، محمّد را. آنکه اینکه غلام او را ببرد و بکشت، و نام اینکه غلام نسطاس بود. چون خبر به رسول - علیه السلام - رسید، صحابه را گفت: کیست از شما که بشود و خیب را از آن درخت بگیرد «۷»! زبیر گفت: یا رسول الله؟ مقداد اسود را با من بفرست تا برویم، باشد که بیاریم. رسول - علیه السلام - ایشان را بفرستاد، به روز -----

----- (۱). آج، لب تو که خدایی. (۲). مب: و از. (۳). مب: بیرون آمد. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۶. (۵). همه نسخه بدلها: پیرسم. [.....] [اشاره] (۶). دب، مب: خاری. (۷). دب: بیاورد. صفحه: ۱۴۸ پنهان می‌شدند و به شب می‌رفتند. چون به تنعیم آمدند و درخت خیب بدیدند، چهل مرد مشرک پیرامون او خفته بودند مست، او را از درخت فرو گرفتند، و چهل روز بر او

بگذشته بود، و او هیچ متغیر نشده بود، و دست او به «۱» جراحت «۲» نهاده بود و خون از جراحت «۳» می آمد، رنگ رنگ خون بود و بوی بوی مشک بود. زیر او را بر اسب خود گرفت و اسب برانندند. مشرکان بیدار شدند، خیب را بر درخت ندیدند. آواز در قریش دادند، هفتاد سوار بر نشستند و از قفا ایشان بیامدند. چون در ایشان رسیدند «۴» خیب را از اسب بیفکنند. خیب چون بر زمین افتاد، زمینش فرو برد، او را بلیع الارض خواندند. آنگه زیر آواز داد و گفت: برای چه می آیی! من زیر بن العوامم، مادرم صفیة بنت عبد المطلب، و اینکه که با من است مقداد بن الاسود است، دو شیر بیشه ایم، اگر خواهی تا به تیغ کالزار «۵» کنیم، و اگر خواهی [فرود آیم و پیاده] [اشاره] «۶» کالزار «۷» کنیم، و اگر خواهی برویم، گفتند: بروی [۲۶۰-] هر کجا خواهی. و ایشان «۸» با مکه رفتند، و اینان پیش رسول آمدند. جبریل آمد و گفت: یا رسول الله! فریشتگان تعجب نمودند از شجاعت اینان. و جماعتی منافقان چون ایشان می رفتند، اعنی خیب و اصحابش، و آن کار افتاد، ایشان «۹» گفتند: دیدی «۱۰» که اینان چه زیانکار بودند؟ برفتند و خود را هلاک کردند. چون رسول خبر یافت از گفت ایشان، و ایشان خبر یافتند که رسول را از گفت ایشان خبر کرده اند، آمدند و به بدل آن سخنها نیکو گفتند و سوگند ان به خدای خوردند که در دل ایشان نفاق نیست، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۱۱». و مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، «من» تبعیض راست

(۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۲). مب: او دست بر جراحتش. (۳). همه نسخه بدلها: جراحتش. (۴). همه نسخه بدلها زیر. (۵-۷). همه نسخه بدلها بجز لب: کارزار. (۶). اساس: به جهت وصالی به صورت «پیاده قتال و» نو نویسی شده است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مب باز گشتند و. (۹). همه نسخه بدلها را. (۱۰). مب: دیدید. (۱۱). مب قوله تعالی. صفحه : ۱۴۹ بلا-خلاف، و «من» نکره است موصوفه، از مردمان کس هست که به عجب «۱» می آورد تو را، کاری که نکو باشد «۲» در فن خود و جنس خود بغایت بود که آن را امر معجب رایق گویند، و راقنی کذا و «۳» أعجبنى. حق تعالی در اینکه آیت صفت تزویق «۴» زبان منافقان گفت که، ایشان به زبان چگونه چاپلوسی و چابکی می کنند. و کلام منتقم مزخرف چگونه می کنند «۵» تا تو را به گفت زبان به عجب «۶» می آرند، کافر با مؤمن چنین باشد که: «المؤمن غرّ کریم و الفاجر خب لئیم». پس چون با ایمان کرم یار باشد، صفت کریم اینکه است: انّ الکریم اذا خادعته انخدعا کریم را چون بفریبی فریفته شود، یعنی کریم سهل جانب باشد، زود به دست آید از آن جا که کریم باشد، و دیر از دست بشود از آن جا که حلیم باشد. چون گویند باور دارد، چون سوگند خورند راست پندارد، و همه خلق را از حساب خود انگارد، چو او سلیم الجانب باشد به همه کس گمان سلامت جانب برد. و منافق همه تزویر و تزویق «۷» زبان باشد، ظاهری آراسته آبادان دارد، باطنی خراب بیران «۸». منافق با دنیا ماند، «ظاهرها سرور و باطنها غرور»، چون گوری «۹» که ظاهرش مذهب باشد و خداوندش «۱۰» در اندرون «۱۱» معذب باشد. در سیرت او نگرى، گمان برى که کسی هست، حسن سیرت بینی و از خبث سریرت خبر نداری: صلی فاعجبنى و صام فرابنى نوح القلوص عن المصلی الصیائم آخر «۱۲»: ابدا تراه ساجدا او راکعا لیجّر منک أمانة و ودائعا آیت اگر چه بر سببی خاص باشد یا در حق شخصی معین باشد، چون کسان دیگر در آن معنی مشارک باشند متناول باشد ایشان را. پس آیت متناول است جمله

----- (۱). مج: تعجیل، دیگر نسخه بدلها: تعجب. (۲). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. [.....] (۳). دب: او، آج، لب، فق، مب، مر: ای. (۴-۷). آج، لب، فق، مب، مر: تزویق. (۵). فق: افتادگی دارد، دیگر نسخه بدلها: می گویند. (۶). مج، وز، دب، مر: زبان تعجب. (۸). فق، مب، مر: ویران. (۹). آج، لب: گوهر. (۱۰). مج: خداوندیش. (۱۱). مج: ایدرومی (اندرونی!). (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر، و قال آخر. صفحه : ۱۵۰ منافقان را که در ظاهر جز آن گویند که در باطن دارند، ظاهر با خلق است و باطن با حق «۱»، لا جرم ظاهر به رسول سپرد [۲۶۰-پ] و باطن با خود حواله کرد، الیک الظواهر و الله یتولّى السرائر. سخن او از آراستگی تو را به عجب «۲» آرد. تو در دنیا از او سخن قبول کنی، من از او در آخرت سخن قبول نکنم. آنگه به آن رها نکند که سخن رایق بگوید تا آن را بندزند «۳» و مؤکد کند به سوگند. خدای را سپر کار خود ساخته بود، و سوگند سلاح «۴» خود کرده «۵»، جز منفعت

به آن کند و دفع مضرت به آن کند. گاهی تیغش بود گاهی سپرش. منافق آنکه دروغ‌زن تر باشد که سوگند خورد. و اکذب ما یكون أبو المعلى إذا ألى يمينا بالطلاق آن که در سوگند به خدای دروغ‌زن بود کمتر چیز بر او «۶» زن بود، من لا- بیالی بالطلاق کیف بیالی بالطلاق. گاهی به خدای سوگند «۷» خورد و گاهی به رسول «۸» و گاهی به کعبه و گاهی به قرآن: و حلف ألف یمین غیر صادق مطروده کعبوب الرمح فی نسق خدای را به دروغ به گواهی خواند، خدا گواه است بر دل من حواله به خدا کند خدای داند و گواه «۹» من است گواه تو نیست گواه بر تو است، وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا تَعْمَلُونَ «۱۰». وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ «۱۱». اینکه گواهی مدخر است نهاده تا آن جا که خصم او باشد و گواه او و حاکم او: يَكُ الْخِصَامُ وَ أَنْتَ الْخِصْمُ وَ الْحَكْمُ مُشْكَلٌ بُوَد كَارِ أَنْ كَسَّ كَه حَاكِمٍ گواهی بود، اعنی بر او، فكيف چون خصم ----- (۱). همه نسخه بدلها است. (۲). مج: تو را عجیب، آج، لب، فق، مب، مر: تو را تعجب. (۳). مج: پندارند. (۴). لب: صلاح. (۵). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً [سوره منافقون (۶۳) آیه ۲] [اشاره]. [.....]. (۶). مج: بر آن، فق: چیزی بر او، مر: چیزی را وزن. (۷). مب دروغ. (۸). مب خدا. (۹). مج، وز: گواهی. (۱۰). اساس، مج، وز، آج، لب، مب، مر: يعملون، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد، [سوره آل عمران (۳) آیه ۹۸] [اشاره]. (۱۱). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. صفحه: ۱۵۱ بود، آنکه به اینکه رها نکند ستیز «۱» روی و لجاج پیشه گیرد. آلت او سوگند و لجاج بود، اینکه پیش گیرد و آن پیشه گیرد. در حجاج لجاج کند و در حلال جدال کند و در حرام خصام کند، و آن «۲» همه برای اینکه حطام «۳» کند که فی الحیوة الدنیا. و «اعجاب»، تعظیم الشیء فی النفس باشد. و «عجب» عظم الشیء فی النفس باشد و از اینکه جا متکبر را معجب گویند که بر خود معظم باشد. و اصل «عجب» آن بود که مانند آن یا نبود یا کم بود، قاله المفضل، و ابن محیصن در شاذ خواند: و يشهد الله، به فتح «یا» و «ها»، و رفع «ها» «الله»، بر آن که گواهی «۴» خدا دهد و معنی ردّ بر او بود. او می گوید و خدای گواهی «۵» می دهد که دروغ می گوید، بیانش «۶»: وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ «۷». و در مصحف ابی هاست: و يستشهد الله، و اینکه قوت «۸» قراءت عامه است در معنی، و خدای را به گواهی «۹» می در خواهد «۱۰». بار خدایا؟ تو گواه منی بر آنچه در دل من است، اگر هیچ «۱۱» ممکن است برای من گواهی «۱۲» بده، خدای را به گواهی «۱۳» می خواهد «۱۴» به دروغ خدای گواهی «۱۵» بداد به راست که او دروغ می گوید، وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ «۱۶». وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ، و او سخت خصومت است: یقال: لددت یا هذا و [انت تلدّ لدداً و لدادة] [اشاره] «۱۷»، چون در لجاج خصم را غلبه کند گویی «۱۸»: لَدَّهُ يَلِدُّهُ لَدًّا [۲۶۱-ر] و رجل اللدّ و امرأة لدداء و رجال و نساء لدد، قال الله تعالى: وَ تُنذِرُ بِهِ قَوْمًا لُدًّا «۱۹»، و رسول- علیه السلام- گفت: «۲۰» أَنْ أَبْغَضَ الرَّجَالَ إِلَى اللَّهِ الْإِلْدَ الْخِصْمِ، دشمنتر ----- (۱).

مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ستیزه. (۲). همه نسخه بدلها: اینکه. (۳). مب دنیا. (۴-۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گواهی. (۶). مب قوله تعالی. (۷). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: موافق. (۹-۱۳-۱۲-۹). همه نسخه بدلها: مج، وز، آج، لب، فق، مر: گواهی. [.....]. (۱۰). مب: می طلبد، مر: در می خواهد. (۱۱). مر: اگر چه. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز دب: می خواند. (۱۶). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. (۱۷). اساس: زیر و ضالی رفته و به دلیل نو نویسی مشوّش است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۸). آج، لب، فق، مب، مر: گویند. (۱۹). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۷. (۲۰). مج، وز: الخصام، دب، آج، لب، مب، مر: الخصیم. صفحه: ۱۵۲ کس بنزدیک خدای مردی سخت خصومت ستیزه کش «۱» باشد، و قال الزجاج: لَدَّ اقْران الرَّجَالَ اللَّذَّ و قال الشاعر: أَنْ تَحْتَ التُّرَابِ حَزْمًا وَ عَزْمًا وَ خَصِيمًا اللَّذَّا مَغْلَاقَ زَجَاجٍ گفت: اشتقاق او من لیدی العنق ای جنبانه، از سویهای گردن است، یعنی به هر جانب که به او فراز شوی گردن بر پیچد. و «خصام»، مخاصمه باشد، و اینکه قیاس مطرد است، فعال در معنی مفاعله، اینکه قول ابو عبید «۲» است. زجاج گفت: «خصام»، جمع خصیم باشد کطویل و طوال و کریم و کرام، اینکه نیز قیاسی مطرد است، و قیل: جمع خصم. و گفت: «خصم» را بر خصوم و خصام جمع کنند، کبحر و بحور و بحار. و بر اینکه وجه اضافه الشیء الی جنسه باشد، کقولهم: کریم الرجال و هو شجاع الفرسان، و اضافة به معنی «من» باشد، من باب خاتم فضة و باب ساج «۳».

زجاج گفت: حقیقت خصومت تعمق در بحث باشد، و از اینکه جا گوشها (۴) جوال را خصوم گویند. سدّی گفت: «الدّ الخصام» اعوج الخصام باشد، کژ خصومت، یعنی خصم راه به سر خصومت او نبرد. و مجاهد گفت: «الدّ» آن بود که مستقیم نبود در خصومت، و اینکه در معنی قول سدّی است. حسن بصری گفت: «الدّ» دروغزن باشد. قتاده گفت: شدید القسوة سخت و سنگدل (۵) باشد در معصیت، و در باطل مجادل بود، عالم زبان جاهل عمل باشد، حکمت گوید و خطبه (۶) کند، به زبان خاطب بود و به عمل خاطی (۷)، به زبان خطیب (۸) و به عمل مخطی نه مصیب. ----- (۱). آج، لب، فق،

مب، مر: ستیزه گر. (۲). دب: ابی عبیده، مب، مر: ابو عبیده. (۳). لب، فق، مب و بحار. (۴). گوشها/ گوشه‌ها، دب، لب، فق: گوشهای. (۵). همه نسخه بدلها بجز مب: سخت سنگدل. (۶). مج: حکم گوید و خطیبت. [.....]. (۷). مج، وز، لب: خاطی. (۸). آج، لب، فق قول، مب: خطیب القول. صفحه ۱۵۳ قوله: وَإِذَا تَوَلَّى، ادبر و اعرض، چون برگردد و پشت بر کند، اینکه قول عکرمة است. و قول آنان که گفتند که: آیت در حق اخنس شریق آمد که پیش رسول سخنی دگر گفت و پس او سخنی دگر. و از شأن منافق اینکه بود که دو روی و دو زبان باشد. دو روی دارد: یکی با تو (۱)، یکی با خصم تو. دو زبان دارد: یکی با تو (۲)، یکی با دشمن تو، تجدون من شرّ الناس ذا الوجهین (۳) یأتی هؤلاء بوجه و هؤلاء بوجه. رسول- علیه السلام- گفت: در جهان از او بتر (۴) نباشد با تو به رویی باشد و با دشمنت به رویی: لا خیر فی صحبه خوان یأتی من الغدر بألوان فلعنهُ الله علی صاحب له لسانان و جهان کاغذوار دو روی بودند (۵) و قلم‌وار دو زبان. و (۶) آن کس که چنین بود: به قلم و کاغذ دوای او [۲۶۱-پ] بر نیاید (۷). به نوشتن قلم متعظ نشود، به نوشتن (۸) کاغذ مبالات نکند، از صریر اقلام نه اندیشد (۹) تا صلیل حسام نباشد، و با تحریر کاغذ ننگرد تا تقطیرش نکنند از دو وجه: یکی از قطر و یکی از قطر. پس جزای او (۱۰) آن بود که با او معامله هم از نوع شکل او کنند در دنیا و آخرت. در دنیا قلم‌وار به تیغش تباہ کنند، و در آخرت چو (۱۱) کاغذ رویش سیاه کنند (۱۲): من کان کالطّرس ذا وجهین من سفه و ذا لسانین فیما قال من کلم فسودن وجهه کالطّرس محتسبا و اضرب علاوته بالسّیف کالقلم ترجمته (۱۳): هر که چون کاغذ و قلم باشد دو زبان و دو روی گاه سخن همچو کاغذ سیاه کن رویش چو قلم گردنش به تیغ بزن -----

----- (۱-۲). آج، لب، فق، مب، مر و. (۳). مر: ذو الوجهین. (۴). مب: بتری. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: بود. (۶). مج، وز، دب: و دوای، آج، لب، فق، مب، مر: وای بر. (۷). همه نسخه بدلها: کاغذ بر نیاید. (۸). همه نسخه بدلها: نوشته. (۹). مب: نیندیشد. (۱۰). مب در. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: چون. (۱۲). مج، آج شعر. (۱۳). مر: ترجمه. [.....] صفحه: ۱۵۴ پس قولی اینکه است که: «اذا تَوَلَّى» ادبر و اعرض، چو (۱) روی برگرداند (۲) زبان بگرداند، چو پشت بر کند (۳) روی برتابد، اینکه قول عکرمة است. حسن بصری گفت: از آن که گفته باشد باز آید سخن بگرداند کلمتش مختلف شود، دو قول شود. از دو روی، دو روی (۴) عجب نباشد، و از دو زبان، دو قولی بدیع نبود، و آن که چنین بود سیان قوله و بوله و نجواه و نجواه لا جرم نا معتمد شود. ضحاک گفت: «و اذا تَوَلَّى» معنی آن است که تَوَلَّى الامر و صار والیا، والی شود. سَعَى فی الأرض سَعَى المَلَكَةُ و لثیم الظفر باشد چو (۵) دست بر یابد (۶) عفو نکند، آنچه نکند برای آن نکند که نتواند، و آنچه نراند (۷) برای آن که نرود (۸)، چنان که گفت: و الظلم فی خلق النفوس فإن تجد ذا عفة فلعلّمة لا یظلم تا رعیت باشد به ظلم گردن نرم دارد، چون والی شود دست به ظلم دیگران دراز کند. سَعَى فی الأرض، ای اسرع بالفساد، سعی خیر نکند سعایت شرّ کند، و اصل «سعی» اسراع فی المشی باشد، يقال: فلان سعی بین القوم بالتمیمة، اینکه در شر باشد و سعی فی کذا من الخیر اذا بالغ (۹) فیه، قال الاعشى: و سعی لکنده سعی غیر مواکل قیس فضرّ عدوها و بنی لها سَعَى فی الأرض (۱۰)، ای سار فیها للفساد، برای آن که اینکه «لام» به اضمار «ان» نصب کند. و «ان» مع الفعل در تقدیر مصدر باشد، در اینکه زمین برود تا تباہی کند. این جریج گفت: بقطع الرّحم و سفک الدّماء، تا رحم و خویشی ببزد و خونها به ناحق بریزد. و «فساد» نامی است جامع جمله معاصی را. ----- (۱). آج، لب، فق،

مب: چون. (۲). آج، لب، فق، مب، مر کلمتش مختلف شود و. (۳). مر: برگرداند. (۴). مج، وز، آج، مب، مر: دورویی، فق: در

روی. (۵). مب: چون. (۶). دب: دست بر آید، مب: دست یابد. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب، برانده. (۸). همه نسخه بدلها بجز دب: برود. (۹). مچ، وز، لب، فق، مب، مر: بلغ. (۱۰). چاپ شعرانی (۱۴۷/۲) لَيْفَسِدَ فِيهَا صَفْحَهُ : ۱۵۵ وَيُهْلِكُ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ، حسن بصری و ابن ابی اسحق و ابو جعفر خواندند: «و يهلك»، به رفع بر «۱» آن که «واو» عطف نباشد و استیناف باشد، علی تقدیر: و هو يهلك الحرث والنسل. و عرب هر چه کشت بود آن را حرث [۲۶۲-] خوانند. و «نسل»، بچه همه چیز باشد، و اشتقاقه من نسل اذا سقط. و مجاهد گفت: چون والی ظلم کند، خدای تعالی به شومی ظلم او باران «۲» آسمان باز گیرد تا حرث و نسل هلاک شود. سعید بن المسیب گفت: قطع الدرهم من الفساد فی الارض، زر و درم درست بریدن از جمله فساد است در زمین. در اهلاک حرث و نسل خلاف کردند. بعضی گفتند: تولای اهلاک و مباشرت آن کردند «۳» به نفس خود، و اینکه قول عامه مفسران است، و ظاهرتر «۴» اینکه است، و قول مجاهد آن است که: در زمین ظلم آشکارا کردند تا خدای تعالی زرع و نسل هلاک کرد. و اللّٰه لا يُحِبُّ الْفُسَادَ، که خدای تعالی فساد دوست ندارد، و آیت دلیل است بر بطلان مذهب مجتبه برای آن که محبت ارادت بود علی بعض الوجوه، و محال بود که مریدش باشد و محبتش نباشد، دلیل می کند آیت «۵» که خدای تعالی هیچ معصیت را مرید نبود، برای آن که فساد اسمی است جامع و جمله معاصی را، و «لام» استغراق جنس راست. قتاده روایت کرد از عطا که عطا گفت: مردی نام او علاء بن متیبه احرام گرفت در پیرهنی دوخته، رسول- علیه السلام- فرمود او را که: پیرهن «۶» بکن، قتاده گفت: ما شنیدیم که پیغامبر- علیه السلام- بفرمود تا آن پیرهن «۷» در او «۸» دریدند، گفت: حاشا ان الله لا يحب الفساد. صحابه رسول و تابعین «۹» چنین بودند که به رسول خدای و به خدای گمان چنین ----- (۱). دب: برای. (۲). همه نسخه بدلها از. (۳). آج، لب، مب: کردن. (۴). مچ، وز، دب، آج، لب، فق: بر. [.....] (۵). دب: آیه دلیل می کند، مر: آیه دلیل است. (۶). مچ، وز، فق، مب، مر: پیرهن، دب: پیرهن بکش. (۷). مچ، وز: پیرهن. (۸). آج، لب، فق، مر: در تن او. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: تابعش. صفحه: ۱۵۶ بردند که آن را که جرمی کرده باشد و جنایتی و کاری به خلافت شرع، پیرهنی خلق بر او تباه نکنند «۱»، و تعلیل به اینکه کردند که خدای فساد دوست ندارد، نمی دانم تا چگونه روا می دارند گروهی که هر فساد که در جهان هست همه نسبت و حوالت و اضافت به سایر وجوه و حقایق، به خدای کنند از خلق و فعل و احداث و انشاء و قضا و قدر و ارادت، تعالی الله عن ذلك علوا کبیرا. و إِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ، آنکه حق تعالی بیان کرد حال اینکه کافر منافق چون او در زمین گناهی «۲» کند از اهلاک زرع و نسل او را وعظ کنند و به خدای بترسانند و گویند: از خدای بترس. أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ، ای حملته علیه، آن عزت و منعت و حمیت جاهلیت که در دل و دماغش باشد حمل کند او را بر آن که بتر کند چون نام خدای شنود، و گفته اند: أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ، ای للآثم الذی فی قلبه. پس «با» به جای «لام» بنهاد، کقول عنتره. و کأن رباً او کحیلا معقدا حش الاماء به جوانب مقم ای حش الاماء له. فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ، او را دوزخ بس است به جزای گناهی. وَ لَبِئْسَ الْمِهَادُ. ای الفراش [۲۶۲- پ] [اشاره]، و بد بستری است او را آن جایگاه، و برای آن «مهاد» و «فراش» خواند که جای ایشان بر آن جایگاه باشد «۳»، و از آن مفارقت نبود ایشان را چون مرد خفته که ملازم بستر باشد. عبد الله مسعود گفت: از جمله کبایر بزرگ آن است که کسی کسی را گوید: اتق الله، از خدای بترس، او گوید: علیک بنفسک، به جواب اینکه گوید که: تو برو و نفس خود را نگاه دار. و در خبر است که امیر المؤمنین «۴»- علیه السلام- در اینکه آیت و ما بعدها گفت: اقتتل الزجلان و ربّ الکعبه، عبد الله عباس از او بنشنید و بیاموخت «۵». یک روز در ----- (۱). مچ، وز، آج، لب، فق، مب، مر: نکنند، دب: کنند. (۲). همه نسخه بدلها: فسادی، اساس در بالای کلمه حرف «ف» را افزوده است. (۳). دب: بر آن جا شد. (۴). فق، مب، مر: علی. (۵). دب: یاد گرفت. صفحه: ۱۵۷ مسجد رسول در عهد عمر خطّاب پیش او اینکه آیتها می خواندند، عبد الله عباس گفت: اقتتل الزجلان- چنان که شنیده بود از علی- علیه السلام- عمر گفت: چه معنی دارد اینکه سخن در اینکه جا! گفت: از «۱» ضمن اینکه دو آیت بوی خصومت و قتال دو کس می آید. گفت: چگونه! گفت: برای آن که آن کس که خود را به رضای خدا در راه خدای بفروشد او

رسول الله؟ و لکن برای آن می‌گرم تا چرا یک جان دارم که به یک بار فدا کنم (۴)، می‌بایستی تا هزار جان داشتمی تا به هر نوبتی جانی فدا کردم. آنگه از سرای بیرون آمد شب تاریک شده، و آنان که ره او (۵) می‌داشتند نشسته بودند به دو صف برابر یکدیگر (۶) فراز آمدند (۷)، خدای تعالی خواب برایشان افگند، تا رسول - علیه السلام - هر یکی را (۸) مثنی خاک بر سر کرد، و می‌خواند. وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (۹) وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى (۱۰). ایشان از آن خواب در آمدند، بر سر خود خاک دیدند، گفتند: اینکه خاک بر سر ما که کرد! کاری که در اولش خاک بر سر باشد، در آخرش باد در دست بود. در اول شب خاک بر سر بودندشان، و به میانه شب چون بدانستند که مرغ از قفس (۱۱) پریده (۱۲) [۲۶۳-پ] باد در دستشان ماند، به آخر شب که به طلب رفتند و نیافتند آب حسرت در چشمشان بود، به آخر کار که آخرت بود آتش در جانشان ----- (۱). آج، لب، فق، مر یا اخی، مب یا اخی علی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: رفع. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: عبارت «تورا» ندارد. (۴). آج، لب، مب، مر: فدای تو. (۵). مخ، وز، آج، لب، فق، مب، مر: راه او. (۶). مخ بتزدیک ایشان، دب، وز، آج، لب، فق، مر: بتزد ایشان، مب حضرت رسول صلی الله علیه و آله بتزد ایشان. (۷). همه نسخه بدلها بجز مب: فراز آمد، مب: آمد. (۸). مب: هر یک از ایشان را. (۹). سوره یس (۳۶) آیه ۹. (۱۰). سوره انفال (۸) آیه ۱۷. [.....] (۱۱). دب، لب، فق، مب: قفس. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مب: پرید. صفحه: ۱۶۰ باشد. ایشان عجب داشتند، گفتند: ما به یک بار چونین (۱) غافل شدیم که کسی خاک بر سر ما کرد و ما بی‌خبر. آنگه توقف کردند تا شب به نیمه آخر رسید. آنگه قصد بام کردند (۲)، گروهی (۳) در را (۴) مراقبت می‌کردند، اینان از بام فرو نگریدند (۵)، امیر المؤمنین علی بر جای رسول خفته بود، روی پوشیده و پای بیرون کرده، برای آن که پایش به پای رسول نیک ماند (۶)، شکلا و ثباتا، هم به شکل و هم به ثبات، تا گمان نبرند که آن نه رسول است. می‌نگریدند و می‌گفتند: محمّد بر جای خود است، تا آنگه که فرو شدند و بر بالین او بایستادند، او بیدار بود و می‌نمود که خفته‌ام. آنگه یک یک را (۷) می‌گفت: تو ابتدا کن (۸). او برخاست و بانگ بر ایشان زد، گفت: شما چه کار داری اینکه جا! چون آواز علی شنیدند خائب شدند که ایشان به طلب محمّد آمده بودند، اگر دانستندی که همه بلا و آفت ایشان از علی خواهد بودن، به کشتن او راغبتر بودندی. او را گفتند: یا علی؟ محمّد کجاست! گفت: من ندانم، ما کنت علیه رقیبا، من رقیب او نبودم تا دانم که کجا باشد. در ساعت ایشان از سرای بیرون آمدند، پی دیدند نهاده، بدانستند که آن (۹) که در اول شب خاک بر سر ایشان کرد همان بود که در آخر شب باد به دست ایشان داد، اینکه بیت در حق ایشان محقق شد. دردا و دریغا که از آن خاست (۱۰) نشست خاکی است (۱۱) مرا بر سر و بادی است (۱۲) به دست در خبر می‌آید از صادق - علیه السلام - که گفت: حق تعالی در اینکه شب به ----- (۱). همه نسخه بدلها: چنین. (۲). همه نسخه بدلها بجز فق، مر گروهی، فق گروه، مر: ندارد. (۳). لب. با گروهی، دب، مب، مر: و گروهی، فق: گروه. (۴). همه نسخه بدلها بجز دب: راه. (۵). آج، لب، فق، مب، مر و می‌گفتند: محمّد بر جای خود است تا آنگاه فرو شدند و بر بالین او بایستادند. (۶). مر: مانند بود، مب: رسول (ص) شبیه بود. (۷). دب: اینکه آن را، مب: یک یک یکدیگر را. (۸). مب و هیچ کدام را دلیری آن نبود حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - علیه الصلوة و السلام. (۹). مخ، وز، آج، لب، فق، مب، مر کس. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۱-۱۲). اساس و همه نسخه بدلها: خاکیست ... بادیست. صفحه: ۱۶۱ امیر المؤمنین علی - علیه السلام - با فریشتگان مباحات کرد، جبریل و میکایل را گفت: من در آسمان میان شما برادری داده‌ام، از شما کیست تا اختیار آن کند که جان فدای برادر کند! ایشان هر یک توقف می‌کردند، حق تعالی گفت: علی از شما جوانمردتر است که جان به فدای برادر کرده است، و بر بستر او بخفته تا به جای او اینکه را کشند. به عزّت من که بر وی و بر او موکل باشی، و دشمن را از او دفع کنی. بیامدند و بر بالین او بنشستند و می‌گفتند: بخ بخ لک یابن ابی طالب هنیئا لک یابن ابی طالب سبقت الملائکة المقرّین و امیر المؤمنین بر بستر رسول - علیه السلام - خفته، اینکه بیتها انشا می‌کرد (۱): فدیت بنفسی خیر من وطئ الحصى و اکرم خلق طاف بالیت و الحجر و بت اقاسی

منهم ما ینوبنی و قد صبرت نفسی علی القتل و الأسر و احمد لَمَّا خاف أن یمکروا به فنجاه ذو الطَّول العظیم من المکر [۲۶۴-ر] و بات رسول الله فی الغار آمنًا فما زال فی حفظ الإله و فی ستر و در امالی عمم «۲» الشیخ «۳» المفید السعید ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن الحسین النیسابوری «۴» - قدس الله روحه «۵» - دیدم به خط او که نوشته بود: حدَّثنا الشیخ «۶» ابو محمد زید بن علی الحسنی «۷» من لفظه، قال: حدَّثنا الحسین بن علی بن جعفر، یقول سمعت الحسین النیسابوری «۸» یقول سمعت ابی یقول سمعت العنبری مذکر البصره، گفت: از عنبری که مذکر بصره بود شنیدم که: آن شب که امیر المؤمنین علی - علیه السلام - بر جای رسول بخفت «۹» شب غار، اینکه بیتهما بگفت: اقیقک بنفسی ایها المرسل الذی هدانا به الرحمن من عمه الجهل و یفدیک حوبائی و ما قدر مهجتی لمن أنتمی منه الی الفرع و الاصل ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: انشا کرد، مج، وز، آج، لب، فق، مر و می گفت، مب و می گفت نظم. [.....] (۲). دب: امم، آج، لب، فق، مب: عجم. (۳). مر الکبیر. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: النیشابوری. (۵). مب العزیز. (۶). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: السید، مب: السعید. (۷). دب، مب، مر: الحسینی. (۸). دب، مر: النیشابوری. (۹). آج، لب، فق، مب، مر در. صفحه: ۱۶۲ و من ضمنی اذ كنت طفلاً و یافعا و أنعشنی بالبرّ و العلّ و النهل و من جدّه جدی و من عمّه أبی و من أهله أمی و من بنته اهلی لک الخیر إتی ما حییت لشاکر لإحسان ما أولیت یا خاتم الرّسل و هم اینکه ایات به اسنادی دگر از سلیمان بن جعفر الهاشمی از صادق - علیه السلام - از پدرانش، از امیر المؤمنین «۱۰» - علیهم السلام - که در روز مؤاخات اینکه بیتهما بگفتم، چون رسول - علیه السلام - مرا گفت: انت اخی فی الدنیا و الاخره، و پیش از بیت آخر اینکه بیت زیادت: و من حین آخی بین من کان حاضرًا دعانی و آخانی و بین من فضلی و ممتنع نبود که بیتهما آن شب انشاد کرده باشد، و اینکه روز انشاد کرده، و اینکه بیت الحاق کرده - و الله اعلم. رسول - علیه السلام - از میان همه صحابه او را به جای خود به آن اختیار کرد تا بدانند که مقام او او را شایسته بود، در شب غار آنانامه منامه، و در روز تبوک اقامه مقامه، آن شبش بر بستر خود و آن «۲» روزش بر منبر خود، به علمش منبر داد و به شجاعتش بستر داد. آن شبش گفت: جز تو کس پای ایشان ندارد، اینکه روزش گفت: جز تو کس جای من ندارد، همان پای که آن شب در پیش من سپر کردی، امروز منبر «۳» سپر کن، تا به وقت آن که مرا عمر سپری شود «۴»، بدانند که در پیش اینکه دین سپری، و به پای پایه «۵» علم فرق منبر سپری «۶»، جز تو کس را سزاوار نبود. پای که بر مهر «۷» نبوت نهند چو «۸»، به منبر صاحب نبوت «۹» رسد، منبر از او «۱۰» بنازد، و محراب از او «۱۱» ببالد «۱۲»، آن جا که دیگران از محراب و منبر لاف زنند، محراب و منبر بدو «۱۳» فخر کند «۱۴» [۲۶۴-پ] [اشاره]: ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر علی. (۲). دب، آج، لب: اینکه. (۳). آج، لب، فق، مب، مر را. (۴). آج، لب، فق، مب، مر عالمیان. (۵). آج: و به پایه و مایه. (۶). آج، مب، مر، لب: سری، [.....] (۷). مر: منبر، (۸). همه نسخه بدلها: چون. (۹). آج به تو. (۱۰-۱۱). آج: از تو. (۱۲). مج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: بنالد. (۱۳). مج، ور، دب، لب، فق، مر: از او. (۱۴). آج: از تو فخر کنند. صفحه: ۱۶۳ و تزیدین أطیب الطیب طیبیا ان تمسیه این مثلك أینا و إذا الدّرزان حسن وجوه کان للدرّ حسن وجهک زینا آخر «۱»: فالطیب انت إذا أصابک طیبیه «۲» و الماء انت إذا اغتسلت «۳» الغاسل آن جا که دیگران به طیب مطیب شوند، طیب به او مطیب شود، و آن جا که دیگران به آب غسل کنند، آب چو بدو رسد مغتسل شود، اگر او پاک کننده است، عجب مدار که اصل همه پاکی آن «۴» است که اصل اوست، و اصل او از آب «۵» است: خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا «۶» ... همه آلودگی به او پاک شود که او مطهری مطهر است. الله طهرکم بفضله نبيه و أبان شیعتهم بطیب المولد اگر عبادت کرد لله، و اگر جهاد کرد فی الله، و اگر نان داد لوجه الله، و اگر جان داد ابتغاء مرضات الله. و الله رؤفٌ بالعباد، فعول من الرأفة، و هی الرّحمة - و قد مرّ تفسیره «۷». یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَامِ كَافَّةً، قَرَأَ خِلاف کردند در «سَلَم». ابن کثیر و نافع و کسائی «سَلَم» خواندند بفتح السّین، و باقی به کسر «سین»، و هما لغتان، و اینکه دو لغت صحیح اند. اهل لغت در معنی خلاف کردند، اخفش گفت: «سَلَم» به کسر «سین» صلح باشد، و به فتح «سین» استسلام و انقیاد. ابن جریر گفت: به فتح «سین» صلح باشد و به کسر «سین» اسلام باشد، و

ابو مسلم بر هر دو حمل کرد: بر صلح، و بر اسلام. بعضی مفسران گفتند: آیت در شأن مؤمنان اهل کتاب است چون عبد الله سلام (۸) و اصحابش، و اسد و اسید- پسران کعب- و یامین بن یامین و ثعلبه بن سلام (۹)، و آن آن بود (۱۰) که: ایشان تعظیم شنبه نگاه می‌داشتند، و گوشت و شیر اشتر (۱۱) نمی‌خوردند، و ----- (۱). آج، لب، مب، مر، فق: و قال الاخر. (۲). چاپ شعرانی ۱۵۴/۲: طبه. (۳). مب: اذ اغتسلت. (۴). مر: ندارد، دیگر نسخه بدلها: آب. (۵). همه نسخه بدلها: آن. (۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵۴. (۷). مب قوله تعالی. [.....]. (۸-۹). اساس: سلام. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: و اینکه قوم آنان بودند. (۱۱). مر: شتر. صفحه: ۱۶۴ گفتند: یا رسول الله؟ توریت کتاب خداست، رها کن ما را تا در نماز شب می‌خوانیم، خدای تعالی آیت فرستاد که یک بارگی بگو تا در اسلام آیند و جهودی از دل برگذارند (۱)، و اینکه قول قتاده (۲) و ضحاک و سدی است و ابن زید، و دلیل بر آن که «سلم» به معنی اسلام آمده است قول کندی است: دعوت عشیرتی للسلام لما رأیتهم تولوا مدبرینا ای دعوتهم الی الاسلام. و اینکه آنگاه گفت که بنی کنده مرتد شدند با اشعث قیس از پس وفات رسول- علیه السلام. طاووس (۳) گفت: فی السلام، ای فی الدین. مجاهد گفت: فی احکام اهل الاسلام. ربیع گفت: فی الطاعة. سفیان ثوری گفت: فی انواع البر، و اینکه اقوال به معنی متقارب است. و اصل کلمه از استسلام و انقیاد است، برای آن صلح را سلم گویند، و قال زهیر [۲۶۵- ر] [اشاره]: و قد قلتما إن ندرک السلام واسعا بمال و معروف من الامر (۴) نسلم حذیفه بن الیمان گفت: در اینکه آیت اسلام بر هشت سهم است: سهمی نماز است، و سهمی زکات است، سهمی روزه است، و سهمی حج است، و سهمی عمره است، و سهمی جهاد است، و سهمی امر معروف است، و سهمی نهی منکر است. و نوید (۵) آن کس که او را سهم و نصیب نیست. و انس روایت کند که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: «مثل الاسلام کمثل الشجرة الثابتة الایمان بالله اصلها، و الصلوات الخمس جذوعها، و صیام شهر رمضان لحاؤها، و الحج و العمرة جناها، و الوضوء و غسل الجنابة شربها، و بر الوالدين و صلة الرحم غصونها، و الکف عما حرم الله و رقتها، و الاعمال الصالحة ثمرها، و ذکر الله عز و جل عروقها، فکما لا تحسن الشجرة و لا تصلح الا بالورق الاخضر، كذلك لا يصلح الاسلام الا بالکف عن محارم الله و الاعمال الصالحة». ----- (۱). (۱). دب، مب، مر: بگذارند. (۲). مب: قول مجاهد. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: طاووس. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: الامن. (۵). آج، لب، فق، مر شد، مب شود. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: و بالاعمال. صفحه: ۱۶۵ گفت: مثل اسلام چون مثل درخت است رسته (۱)، ایمان به خدای اصل آن درخت است، و نماز پنج بنه (۲) آن درخت است، و روزه ماه رمضان پوست آن درخت است، و حج و عمره بار آن درخت است، وضو و غسل جنابت آبخور (۳) آن درخت است، و مبرت (۴) با مادر و پدر و صله رحم شاخهای (۵) آن درخت است، و باز استاد (۶) از آنچه خدای به حرام کرده است برگ آن درخت است، و عمل صالح میوه آن درخت است، و ذکر خدای تعالی بیخ آن درخت است، چنان که درخت نیکو نبود الا به برگ سبز، همچونین اسلام نیکو نبود و صالح الا به اجتناب از محارم و به اعمال صالحه. کافه، ای جمیعا، جمله به یک بار. و اصل او از «کف» باشد، و آن منع بود، و از اینکه جا نورده پیراهن را «کفه» گویند، برای آن که منع کند از آن که ریسمانهای او منتشر شود، و «کفه المیزان» برای آن که حاوی باشد آن زر و سیم را که در او باشد، و میان دست را «کف» (۷) گویند برای آن که (۸) از تن منع کند، و ممنوع البصر را «مکفوف» گویند، و جمله جماعت را برای آن «کافه» گویند که بعضی منع کنند بعضی را به ازدحامشان. و نصب او بر حال باشد، ای مجتمعین مانعین مانعا بعضهم بعضا (۹). و لا- تَنبَعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ، جمع «خطوه» باشد، و خطوه گام بود، فرجه ما بین القدمین، به ضم «خا» و «وا» فتح، یک بار گام نهادن باشد (۱۱). إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ، که او شما را دشمنی آشکار است و تفسیر اینکه برفته است. شعبی (۱۲) روایت کند از جابر عبد الله انصاری که یک روز عمر خطاب [۲۶۵- پ] رسول را- صلی الله علیه و آله- گفت: یا رسول الله، ما از جهودان حدیثهای (۱۳) نیکو ----- (۱). مر: درسته. (۲). آج، لب، فق، مب: نماز پنج گانه تنه. (۳). مر: آب. (۴). مر: و نیکویی کردن. (۵). مر: شاخ. [.....]. (۶). مر: بازداشتن. (۷). لب: کفه. (۸). آج خطره را، لب، فق

حضرت را، مب، مر مضرت را. چاپ شعرانی ۱۵۷/۲: خطرات را. (۹-۱۱). مب قوله تعالی. (۱۰). مج، وز، دب، لب، فق، مب به. (۱۲). اساس: شعبی. (۱۳). آج، لب، فق، مب، سخنهای، مر: سخنان. صفحه: ۱۶۶ می‌شنویم دستور باشی «۱» که بنویسیم! رسول- علیه السلام- گفت: اتمهؤ کون انتم کما تهؤکت الیهود و النصارى لقد جتکم بها بیضاء نقیة و لو کان موسی حیاً ما و سعه الا اتباعی، گفت: شما متهدد «۲» و شاکی چنان که جهودان و ترسایان، من به شما دینی آورده‌ام سپید و پاکیزه، و اگر موسی زنده بودی، او را روا نبود مگر متابعه «۳» من. فَإِنْ زَلْتُمْ، مِنَ الزَّلَّةِ، اگر شما را خطایی «۴» کرده شود، من زلّة القدم، اصل آن است که پای را بر جای ثبات نباشد. مقاتل حیّان گفت: أخطأتم، سدّی گفت: ضللتهم، یمان گفت: ملتّم، عبد الله عباس گفت: مراد شرک است، قتاده گفت: خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و دانست که از قومی اینکه زلله‌ها حاصل خواهد آمدن «۵»، و لکن بگفت تا حجت برانگیخته بود «۶» بر ایشان. ابو السّمّال «۷» العدوی در شاذّ خواند: «فان زللتهم»، به کسر «لام»، و اینکه دو لغت است. مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمْ الْبَيِّنَاتِ، پس از آن که دلایل و حجت به شما آید از ادله عقل و شرع. فَاعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. عزیز فی نغمه «۸»، در انتقام و کینه کشیدن عزیز است، کسی را بر فرمان او دست نباشد، با آن که عزیز و قوی و منبع است، حکیم است «۹» محکم کار و درست کردار است. آنچه کند به حسب مصلحت کند «۱۰». هَيْلٌ يَنْظُرُونَ، معنی آن است که: هل ينتظرون. و «نظر»، به معنی انتظار در کلام عرب شایع و بسیار است، يقال: نظرته، ای انتظرته، قال الشاعر: فبینا نحن نظره أتاننا معلق شکوة و زنا دراع یعنی چه گوش می‌دارند آنان که در اسلام نمی‌آیند گوش آن می‌دارند که خدای به ایشان آید! فَيُظِلُّ مِنَ الْعَمَامِ، جمع ظلّه باشد، در سایه‌بانی از ابر سپید «۱۱». و قتاده ----- (۱). مب: دستوری ده، فق، مر: دستور باشد. (۲). همه نسخه بدلها: متردد. (۳).

دب، لب، فق، مب، مر: متابعت. (۴). مب رفته باشد یا. (۵). مر: خواهد شدن. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: حجت انگیزنده باشد. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: ابو السّمّال، با توجه به منابع تفسیری تصحیح شد. [.....] (۸). همه نسخه بدلها: نغمه. (۹). مب یعنی. (۱۰). مب قوله تعالی. (۱۱). مج، لب، فق، مب، مر: سفید. صفحه: ۱۶۷ خواند «۱»: فی ظلال، جمع ظلّ. و ابر را برای آن غمام خوانند که آسمان ببوشد. وَ الْمَلَائِكَةُ، جمله قراء به رفع خوانند عطفاً علی اسم الله، و ابو جعفر به جرّ خوانند عطفاً علی الغمام، و معنی آن بود که «۲»: مع الملائكة، با فریشتگان. و در قراءت ابی و عبد الله مسعود چنین است «۳»: هل ينظرون الا ان يأتيهم الله و الملائكة فی ظلل من الغمام. بدان که علما در تأویل و معنی «اتیان» بسیار سخن گفته‌اند. بعضی اخباری آورده‌اند و اتیان «۴» حمل کرده «۵» بر انتقال، و آیت را تفسیر داده بر وجهی که مقتضی تشبیه و تجسیم بود، و آن قولی است که قطع کنیم بر بطلان آن، برای منع ادله عقل از آن. و قومی دگر گفته‌اند: اینکه آیت را و آنچه مانند اینکه باشد، به تنزیلش ایمان آریم [۲۶۶-] و در تأویلش توقّف کنیم. اتیان بگوییم چنان که در قرآن هست، و لکن تفسیر و کیفیت ندانیم، و آنچه ندانیم نگوئیم. و اینکه جماعتی اند از مفسّران و فقهای سلف چون: کلبی و اوزاعی و مالک و احمد و اسحاق، و ایراد اخباری که ایشان کردند «۶» نیاوردیم صیانت کتاب را، از آن که در او تشبیه و تجسیم باشد- تعالی الله عن ذلك علواً کبیراً. امّا آنان که به تأویل اینکه آیت و کلام در او مشغول شدند، چند قول گفتند. یکی آن که: «فی» به معنی «با» است که عرب حروف صفات بعضی به جای بعضی بنهند، و معنی آن است که: ان يأتيهم الله فی ظلل، ای بظلل، خدای ابری بیارد در آن ابر فریشتگان باشند، و اینکه وجهی باشد در تأویل اینکه آیت. و وجهی دگر گفتند اینکه آیت علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه باشد، چنان که گفت: وَ سَلَّ الْقَرِيَةَ «۷» ...، وَ جَاءَ رَبُّكَ «۸» ... ای اهل القرية، و: ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر که. (۲). آج من

الملائكة ای، لب، فق، مب، مر علی الملائكة ای. (۳). مب قوله تعالی. (۴). مب را. (۵). مب: حمل کرده‌اند. (۶). همه نسخه بدلها در اینکه باب. (۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۸). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. صفحه: ۱۶۸ أمر رَبُّكَ ...، معنی آن است که: يأتيهم امر الله، او عذاب الله. و وجهی دگر گفتند: «اتیان» به معنی قصد است، كما قال الله تعالی: فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ «۱» ...، ای قصد الله، و قوله: فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا «۲» ...، ای قصدهم الله، علی تقدیر: قصد الله عذابهم. و اینکه جوهری است که در

جایی که حاجت بود اتیان را تأویل کردن، مأول باشد به اینکه تأویلات. اما به (۳) اینکه آیت حاجت نیست (۴) اینکه وجوه، چه چون مورد آیت معلوم شد تأویل خود معلوم باشد، و اتیان بر حقیقت خود است، مورد آیت تهدید و وعید است کافرانی را که ایشان عند نزول آیات و ظهور بینات و حجج ایمان نمی‌آرند. خدای تعالی گفت: آنچه ممکن است با اینان کرده شد از باب تسهیل سبیل تکلیف از اقدار و تمکین و عدت و ساز و آلت و ازاحت علت و نصب ادلت و بعثت انبیاء و انزال کتب و اظهار معجزات، و ترادف ادله چنانستی که حق تعالی گفت: من اینکه همه بکردم ایمان نیاوردند، مگر انتظار محالی می‌کنند از آمدن من بنزدیک ایشان در ظلّه‌های ابر با فریشتگان، و اینکه بر سبیل استبعاد و استحاله گفت و قطع طمع رسول - علیه السلام - از ایمان ایشان. و اینکه چنان باشد که یکی از ما بر غلام خود خشم گیرد تا او را ادب کند. چون خواهد که او را استمالتی کند و یا دست گیرد او را عذری کند و دل خوشی دهد و گوید: با سر کار خود رو که از اینکه پس جفا نیز نکنم تو را، و نیز تحفه‌ای دهد او را و آنچه عادت باشد که در مثل آن جایگاه با (۵) مثل او کنند به جای آرد (۶)، غلام صلح نکند و عذر نپذیرد، خواجه به پای خود بیاید و سخنها (۷) نیکو گوید و وعده‌ها نیکو دهد [غلام با جایگاه نیاید] [اشاره (۸)]. خواجه گوید [۲۶۶-پ] [اشاره]: هر چه ممکن گردد از استمالت تو کرده شد، اینکه مانده است که سلطان وقت را به شفاعت پیش تو می‌باید آوردن تا تو دل خوش کنی، -----

----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۶. (۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۲. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: در. (۴). همه نسخه بدلها به. (۵). آج، مب: یا. (۶). مب: آورد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سخنهای. (۸). اسا: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۶۹ و اینکه بر سبیل تهکم و سخریت گوید، و برای آن اینکه اطلاق کند که داند که همه عاقلان استحالت اینکه حدیث به ضرورت دانند، در مثل اینکه موضع تأویل اینکه حدیث [نه از لفظ اتیان جویند، که اتیان سلطان اینکه جا به معنی امر است یا حکم است یا عذاب است یا قصد است، چه اینکه تعسف اینکه جا در نخورد، بل طلب تأویل اینکه حدیث] [اشاره (۱)] از قراین او جویند و از معنی و فحوی خطاب (۲)، فکذلک تأویل الایة و الله اعلم بالصواب. قوله: وَقَضَى الْأَمْرُ، کار گزارده شد (۳)، عبارتی است از قیام ساعت، و مورد او هم وعید است، و اینکه هم در معرض استحالت است برای آن که به قیام ساعت تکلیف باطل شود و مکلف ملجأ گردد، بیان اینکه جمله قوله: وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَع الْأُمُورُ، و مرجع و بازگشت کارها با خداست - جل جلاله - که اتفاق است که اینکه کلمت وعید است، و اینکه هم کنایت از روز قیامت است، پس به اینکه جمله معنی آیت و تأویل او روشن شد - و الله ولی التوفیق. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۱۱ تا ۲۱۶]

[اشاره]

سَلِّبْنِي إِسْرَائِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۲۱۱) زَيْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۲۱۲) كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۲۱۳) أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْمِبِينَ وَالْبُاسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهُ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ (۲۱۴) يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّذِينَ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۲۱۵) كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۲۱۶)

[ترجمه]

پرس از فرزندان یعقوب تا چند دادیم ایشان را از حجتی روشن، و هر که بگرداند نعمت خدای از آن پس که آمده باشد به او «۴»، خدای سخت عقوبت است. [۲۶۷-] ر [بیاراستند برای آنان که کافر شدند زندگانی نزدیکتر، و فسوس «۵» می‌دارند از آنان که بگریوند و آنان که ترسکار «۶» باشند بالای ایشان باشند روز قیامت، و خدای روزی می‌دهد آن را که -----

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و همه نسخه بدلها و فحوای عبارت افزوده شد. (۲). معج، وز است. (۳). معج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: شود. (۴). معج، وز، آج، لب، فق بدرستی که. (۵). معج، وز: افسوس. (۶). فق: ترسکاران. صفحه: ۱۷۰ خواهد بی‌شمار. [۲۶۷- پ] بودند مردمان یک گروه «۱»، بفرستاد خدای پیغامبران را بشارت دهنده و ترساننده، و بفرستاد با ایشان کتاب بحق «۲» تا داوری کند میان مردمان در آنچه ایشان خلاف کنند در آن، و خلاف نکردند در آن مگر آنان که به ایشان دادند از پس آن که آمد به ایشان حجتها به ظلم میان ایشان، راه نمود خدای آنان را که بگریوند به آنچه خلاف کردند در آن از حق- به فرمان او، و خدای راه نماید آن را که خواهد به ره راست. یا «۳» پنداشتی که در شوی در بهشت، و نیامد «۴» به شما مانند آنان «۵» که گذشتند از پیش «۶» شما به ایشان رسید سختی و رنج، و بجنابیند ایشان را تا گفت پیغامبر و آنان که بگریوند به او کی باشد یاری خدای، الا یاری خدا «۷» نزدیک است. [۲۶۸-] ر [می‌پرسند از تو که چه هزینه کنند، بگو آنچه هزینه کنی از مال «۸»، پدر و مادر راست و خویشان را و بی‌پدران را و درویشان را و رهگذریان را، و آنچه کنی از نیکی «۹» خدای به آن داناست. -----

----- (۱). فق یک گروه. (۲). معج، وز: براستی، آج، لب، فق: بدرستی. [.....] (۳). معج: آیا. (۴). اساس: بیامد، معج، وز: نیاید، با توجه به آج، لب تصحیح شد. (۵). فق: آن نان. (۶). معج از. (۷). معج، وز: خدای. (۸). معج: از نیکویی. (۹). معج پس. صفحه: ۱۷۱ «۱» نوشتند بر شما کالزار «۲» و آن مشقت است شما را، و باشد «۳» که نخواهی چیزی و آن بهتر بود شما را، و باشد که خواهی چیزی و آن بتر بود شما را، خدای داند و شما ندانید «۴». قوله «۵»: سَلَّ بِنِي إِسْرَائِيلَ، پرس ای محمد از فرزندان یعقوب، و مراد جهودان مدینه‌اند. کم آتیناهم، که چند دادیم. «کم» را معنی تکثیر بود به ازای «رب» که معنی آن تقلیل بود. و او به دو معنی آید: به معنی استفهام، چنان که: کم رجلا رأیت و کم یوما صمت، چند مرد را دیدی و چند روز روزه داشتی! که «۶» چنین بود، معنی و تقدیر او آن بود که: أَعْشَرُونَ رَجُلًا رَأَيْتَ ام ثَلَاثُونَ، نصب او به اینکه تقدیر بود، و چون خبر بود ما بعد او مجرور بود، چنان که: کم رجل رأيت، و کم یوم صمته، بس «۷» مراد «۸» که دیدم او را، و بس «۹» روزا «۱۰» که روزه داشتم، علی تقدیر مائه رجل و الف یوم. و در آیت به معنی استفهام است، و به اینکه معنی اگر در اسم شدی و نصب کردی معنی آن است [۲۶۸- پ] که: پرس از ایشان که چند دادیم ایشان را، یعنی پدران ایشان را از آیاتی که در اوّل سورت گفت از عصا و ید بیضاء و فلق دریا و من و سلوی و جز آن. و «من» تبیین راست، و آیت علامت و دلالت بود به قرینه «سل» گفتیم که «کم» استفهام است، و روا بود که خبر بود و معنی آن که: سلهم عن عدد تلك الايات، پرس از ایشان تا بگویند که بس «۱۱» آیات که ما دادیم ایشان را. وَ مَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ، بعضی مفسران گفتند: مراد به «نعمت» کتاب است، و تبدیل ایشان کتاب را تحریف بود فی قوله: يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ «۱۲» ...، و بعضی دگر «نعمت» بر عموم گرفتند، و تبدیل آن نعمت کفران بود، یعنی به بدل شکر -----

----- (۱). دب، مب، مر: شیئا. (۲). معج، وز، فق: کارزار. (۳). آج، لب، فق: و شاید. (۴). لب: ندانی / ندانید. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: قوله تعالی. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: کم. (۷-۹). مب: بسا. [.....] (۸). مر: مرد را. (۱۰). مر: روز را. (۱۱). مب: بسی. (۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۴۶. صفحه: ۱۷۲ کفران کنند. مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ، و اینکه لفظ به کتاب لا یقتر است، و تأنیث بر لفظ نعمت کرد، و «فا» به جواب شرط آمد، و ضمیری که باید که عاید بود با جمله شرطی در او مقدر است، و التقدیر: شدید العقاب [له] [اشاره «۱»]، کما هو فی قوله: وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ «۲»، و التقدیر انّ ذلك منه، خدای تعالی سخت عقوبت است او را. قوله: زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، بیاراستند برای کفران. عبد الله عباس گفت: آیت در

شان ابو جهل هشام آمد و مشرکان عرب که ایشان سخریت و فسوس کردند بر درویشان مسلمانان، و تنعم کردند به مالی و معیشتی که ایشان را بود، و گفتندی: اگر محمد (ص) حق بودی، سادات و اشراف ما او را متابعت کردند، نه اینکه «۴» مثنی ضعفا و مساکین چون عبد الله مسعود و عمار و صهیب و سالم و خباب، و اینکه روایت کلبی است از ابو صالح از عبد الله عباس. و مقاتل گفت: آیت در منافقان آمد - عبد الله ابی سلول و اصحابش - که ایشان تنعم کردند و از ضعفای اصحاب رسول سخریت کردند، گفتندی که: جماعت را بینی که محمد به اینان غلبه خواهد کرد ما را. عطا گفت: آیت در علما و رؤسای جهودان آمد از بنی قریظه و بنی النضیر و بنی قینقاع سخریت کردند «۵» از فقرای اصحاب رسول، حق تعالی گفت: من مالهای ایشان به روزی شما کنم بر سیل غنیمت بی‌قتال، علی اسهل الوجوه و ایسرها، و ذلك قوله فی آخر الایة: وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَّشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ. مجاهد و حمید در شاذ خواندند: «زین» به فتح «زا» و «یا»، علی تقدیر: زین الله، برای آن که بر قراءت عام معنی هم اینکه «۶» باشد، و آنچه با خدای اضافت کنند به اینکه لفظ کنند کقوله: عَلِمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ «۷»...، وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ «۸»...، و: -----

----- (۱). اساس: زیر وصالی رفته، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۳. (۳). مب به. (۴). همه نسخه بدلها: آن. (۵). معج، وز: کردند. (۶). همه نسخه بدلها: عام هم اینکه معنی. (۷). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶. (۸). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳. صفحه: ۱۷۳ زین للناس حُبُّ الشَّهَوَاتِ «۱»...، و امثال ذلك. قوله تعالی: زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، مرفوع است [۲۶۹-ر] باسناد الفعل اليه، و برای آن علامت تأنیث در فعل نیاورد و نگفت «زینت» که از میان فعل و فاعل فصل کرد به چیزی دیگر، كما قال الشاعر: ان امرء غزه منكن واحده بعدى و بعدك فى الدنيا لمغرور يعنى در چشم اینکه کافران دنیا و حیات او و حطام او مزین است و آن کاری «۲» می‌دانند، و آن را که آن نیست «۳» در چشم ایشان نمی‌آید، و بدو سخریت و استخفاف می‌کنند. ابو القاسم عبید الله «۴» بن احمد الطائى روایت کرد از پدرش از رضا - علیه السلام - از پدرش، از پدرانش، از امیر المؤمنین علی - علیهم السلام - از رسول - صلی الله علیه و آله - که او گفت: «۵» من استذل مؤمنا او مؤمنة او حقره لفقره و [قله] [اشاره] ذات یده شهره الله یوم القیامة و فضحه، هر که مؤمنی یا مؤمنه‌ای را خوار دارد و حقیر دارد برای درویشی و اندک مالی، خدای تعالی فردا قیامت او را مشهر و رسوا «۶» بکند، و هر که او مؤمنی را یا مؤمنه‌ای را بهتانی نهد، یا در او چیزی گوید که در او نبود، خدای تعالی او را فردا قیامت بر تلی «۷» از آتش بدارد تا از عهده آنچه گفته باشد بیرون آید. و مؤمن بنزدیک خدای تعالی گرامیتر و معظّمتر بود از فریشته مقرب، و هیچ چیز نیست که خدای تعالی دوست‌تر دارد از مؤمنی تائب یا مؤمنه‌ای تائبه. و مؤمن را در آسمان چنان شناسد که مرد اهل و ولدش را. ابراهیم بن ادهم روایت کند از عبّاد بن کثیر بن قیس که گفت: روزی مردی در آمد با جامه‌های پاکیزه و بنزدیک رسول - علیه السلام - بنشست، و از رسول - علیه السلام - چیزی می‌پرسید، مردی دیگر بیامد با جامه‌ای خلق و در پهلوی او بنشست، آن مرد جامه در خود «۸» کشید از او، رسول - علیه السلام - آن بدید گفت: -----

----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۴. (۲-۳). آج، لب، فق، مب، مر که. [....]. (۴). همه نسخه بدلها بجز دب: عبد الله. (۵). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: او را رسوا و مشهور. (۷). آج، لب، فق، مب: پلی. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: خود دور. صفحه: ۱۷۴ «۱» اکل «هذا تقدرا من اخيك المسلم، اینکه برای تقدّر می‌کنی از برادر مسلمان، یعنی تو را «۲» او قدر می‌آید، می‌ترسی که از توانگری تو چیزی با او شود، یا از درویشی او چیزی با تو آید! مرد گفت: یا رسول الله؟ توبه کردم و عذر می‌خواهم از کرده خود با خدای و پیغامبر، اینکه نفس بد و شیطان مکار مرا بر اینکه حمل کرد، اکنون گواه باش که نیمه مال من او راست. مرد «۳» گفت: ای رسول الله؟ گواه باش که من قبول نکردم، گفت: چرا! گفت: ترسم که دل من هم چنان تباه کند که دل او. یکی از جمله صحابه گفت: هیچ مسلمان را حقیر مدار که کوچک ایشان بنزدیک خدای بزرگ است. و یحیی معاذ گفت: بد قومی باشند آنان که اگر مؤمن در میان ایشان توانگر بود حسدش «۴» برند، و اگر درویش بود حقیرش دارند. وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، و آنان که متقیان باشند و پرهیزگاران

[۲۶۹-پ] [اشاره]، فردا قیامت در درجه و منزلت زبر«۵» ایشان باشند. در خبر می‌آید از ابو ذر الغفاری که گفت: یک روز رسول-صلی الله علیه و آله- مرا گفت: یا با ذر«۶»؟ در مسجد نگاه کن تا کیست که در چشم تو رفیعتر می‌آید. گفت: نگاه کردم، مردی وسیم جسیم را دیدم، حله‌ای نیکو پوشیده، گفتم: هذا یا رسول الله، اینکه مرد در چشم من نیک می‌آید. گفت«۷»: در نگر، تا از اینکه جمع در چشم تو کیست که حقیر می‌آید. من نگاه کردم مردی ضعیف ضعیف حال را دیدم، خلقانی پوشیده، گفتم: هذا یا رسول الله، اینکه حقیرتر می‌آید مرا. رسول-علیه السلام- گفت: و الذی نفسی بیده لهذا عند الله یوم القیامة افضل من قراب الارض من هذا، به آن خدای که جان من به امر اوست که اینکه مرد حقیر که در چشم تو نمی‌آید«۸».

----- (۱). کذا: در اساس، دب، لب، فق، مر، مع، وز: اهل، آج: تفاعل. (۲). آج، لب، فق، مب، مر از. (۳). مب: آن مرد درویش. (۴). اساس: افتادگی دارد و دوباره نو نویسی شده و کلمه به صورت «تعظیمش» نوشته شده، با توجه به مع و همه نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). دب: زور. (۶). مع، وز، دب، فق: اباذر، آج، لب، مب، مر: ابو ذر. (۷). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مر اکنون. (۸). مب: می‌آید. صفحه: ۱۷۵ بنزدیک خدای تعالی بهتر و فاضلتر است از جهانی از اینکه مرد بر باز کرده«۱» وَاللّٰهُ یَرْزُقُ مَنْ یَّشَاءُ بِغَیْرِ حِسَابٍ و خدای روزی دهد آن را که خواهد بی‌شمار، یعنی بی‌اندازه و بسیار، و «بی‌شمار»«۲»، کنایت است از بسیاری، برای آن که هر چه حساب در او شود اندک بود، اعنی از بسیار به جای بود که شمار به او محیط نشود، اینکه قول عبد الله عیاس است، بر اینکه قول نفی حساب از او نفی تضییق و تقییر باشد، و عرب عطاء اندک را محسوب خوانند، چنان که قیس بن الخظیم گفت: انی سربت و کنت غیر سرور و تقرّب الاحلام غیر قریب ما تمنعی یقطی فقد تؤتینه«۳» فی التّوم غیر مصرّد محسوب وجهی دگر در معنی آیت آن است که: «بغیر حساب»، ای بغیر احتساب و ظنّ و تقدیر للمرزوق«۴»، یعنی نا اندیشیده از جایی که او گمان نبرد، چنان که گفت: وَ مَنْ یَتَّقِ اللّٰهَ یَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا«۵» کان النّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً، حسن بصری و عطا گفتند: مردمان از عهد آدم تا به روزگار نوح-علیه السلام- بر یک ملت و طریقت بودند. قتاده و عکرمة گفتند: از عهد آدم تا وقت بعثت نوح ده قرن بودند، و همه بر یک شریعت بودند، اختلاف که پیدا شد در عهد نوح-علیه السلام- پدید آمد، پس خدای تعالی نوح را بفرستاد. کلیبی و واقدی گفتند: مراد به «ناس» اهل سفینه نوح‌اند، آن هفتاد«۳» که بر دین نوح بودند به او ایمان آورده«۴» که با او در کشتی بودند، پس از آن مختلف شدند. عبد الله عباس گفت پیش از ابراهیم-علیه السلام- مردمان یک ملت بودند بر کفر، خدای تعالی ابراهیم را بفرستاد. بعضی دگر از مفسران گفتند: مردمان یک ملت و طریقت بودند، در آن معنی که بر ایشان تکلیف نبود و امر و نهی، خدای تعالی تکلیف کرد و پیغامبران را بفرستاد. و مراد به «امت» در آیت، ملت است، چنان که گفت: ----- (۱). همه نسخه بدلها که خواهد. (۲). آج، لب: نرسد. (۳). همه نسخه بدلها مرد. (۴). آج، لب، فق: آوردند. صفحه: ۱۷۷ إنا وَجَدنا آباءنا علی أُمَّةٍ «۱»...، ای علی ملّة و طریقة. و امت در قرآن و کلام عرب بر وجوه است: امت به معنی ملت-چنان که بگفتیم- و «امت» آمد به معنی امام فی قوله: إِنْ اِبْرَاهِیمَ کانَ أُمَّةً «۲»...، و «امت» آمد به معنی حین و روزگار فی قوله: وَ اذْکَرَّ بَعْدَ أُمَّةٍ «۳»...، و «امت» آمد به معنی جماعت فی قوله: وَجَدَ عَلَیْهِ أُمَّةً مِنَ النّاسِ یَسْقُونُ«۴». و الأُمّیة الام، امت مادر باشد، تقول«۵»: هذه امّیة فلان، ای امه، و امت مردی«۶» باشد منفرد به دینی که او را در آن دین مشارکی نباشد، چنان که رسول-علیه السلام- گفت: ۷. یبعث زید بن عمرو بن نفیل امه واحده« یوم القیامة [۲۷۰-پ] [اشاره]. و «امت»، به معنی قامت آمد، یقال: فلان حسن الأمّیة ای القامه، قال الشّاعر: و انّ معاویة الاکرمین حسان الوجوه طوال الامم ای القامات، و اصل همه از ام است، و آن قصد بود. و جمله اقوال خارج نیست از دو«۸» قول: یکی آن که مردم همه از یک ملت بودند بر کفر، و الکفر علی اختلاف انواعه ملّة واحده، و یکی آن که: بر یک ملت بودند از مسلمانی و خدای شناسی، و در میان ایشان خلاف نبود در اینکه، و قول سوم از بی تکلیفی. فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِیِّینَ، خدای بفرستاد پیغامبران را، و جمله ایشان صد و بیست و چهار هزار پیغامبر«۹» بودند- علی ما جاء فی الاخبار- از ایشان سیصد و سیزده رسول بودند، و بیست و هشت مذکورند در قرآن به اسماء اعلام، و پنج از ایشان اولوا العزم‌اند:

نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و محمد - علیهم السلام. مُبَشِّرین، بشارت دهنده مؤمنان و مطیعان را به ثواب. و مُنذِرین، ترساننده -

----- (۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۳. (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۰. [.....]. (۳). سوره

یوسف (۱۲) آیه ۴۵. (۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۳. (۵). دب: یقال، آج، لب، فق: یقول. (۶). اساس: زیر وصالی رفته، و در نو نویسی کلمه، به صورت «مردای» نوشته شده، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). معج، دب، آج، لب، فق: وحده.

(۸). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: سه. (۹). معج، وز، آج، لب، فق: پیغامبران. صفحه: ۱۷۸ کافران و عاصیان را به عقاب. ابو هریره روایت کند که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: صلوا علی انبیاء الله و رسله فان الله بعثهم کما بعثنی، گفت صلوات «۱» فرستی بر پیغامبران خدای که ایشان نیز فرستادگان خداوند چنان که مرا فرستاد. اگر گویند: نه قاعدت آن است که زمین نشاید که از حجتی خالی باشد، پس چگونه بود که خلقان مجتمع باشند بر کفر، واحده! جواب «۲» گوئیم بر قول آنان که گفتند بر ایمان مجتمع بودند یا بر بی تکلیفی، اینکه سؤال نیاید، و بر قول آنان که اجتماع بر کفر گفتند، جواب ایشان آن است که: حجت خدای در میان ایشان مغمور و مقهور بود، قوت قهر و غلبه ایشان نداشت، برای آن خدای تعالی ذکر او «۳» در میان اینان نکرد. و قاضی القضاة و ابو مسلم بن بحر گفتند: مراد آن است که مردم یک امت بود «۴»، به آن معنی که بر ایشان پیش از بعثت انبیا جز تکلیف عقلی نبود، چون خدای تعالی خواست تا تکلیف شرعی کند پیغامبران بفرستاد با کتابها. و أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ، کتاب گفت، و پیغامبران که خداوندان کتابند یکی باشند «۵»! از اینکه چند جواب گفتند: یکی آن که چون «لام» جنس در او آورد، جنس صالح باشد یکی را و جمع را. و جواب دوم آن است: اراد مع کلّ نبی کتابا، با هر پیغامبری کتابی، چنان که گفت: فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً «۶»...، و معنی آن که: فاجلدوا کلّ واحد منهم، و مانند اینکه بسیار است. أبو ذرّ غفاری - رحمه الله علیه - روایت کند که: من از رسول - علیه السلام - پرسیدم که خدای تعالی از آسمان چند کتاب فرستاد. گفت: خدای تعالی «۷» پنجاه صحیفه برشیت انزله کرد، و شیت وصی آدم بود. و بر نوح سی صحیفه انزله کرد، و بر ابراهیم ----- (۱).

دب: صلوات. (۲). معج، دب، وز ایشان، آج، لب، فق آن. (۳). دب: ایشان. (۴). معج، وز، دب: بودند، آج، لب، فق: مردم یک ملت بودند. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: کتابند: بیش اند. (۶). سوره نور ۲۴ آیه ۴. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب از آسمان. [.....] صفحه

: ۱۷۹ ده صحیفه انزله کرد، آنگه توریت [۲۷۱-ر] بر موسی انزله کرد و انجیل بر عیسی. گفتیم: یا رسول الله؟ در صحف ابراهیم چه بود! گفت: همه امثال بود، و توریت موسی «۱» عبر «۲» بود، مانند آن که: عجباً لمن ایقن بالموت کیف یفرح، و عجباً لمن ایقن بالنار کیف یضحک و عجباً لمن رأى الدنيا و قلبها بأهلها کیف اطمأن اليها، عجب از آن که مرگ به یقین داند، چگونه شاد شود؟ و عجب از آن که دوزخ به یقین داند و چگونه باز خندد؟ و عجب از آن که دنیا ببیند و تقلب او به اهلس چگونه ساکن شود با دنیا؟ و اینکه خبر ایجاب آن نکند که در اینکه کتابها هیچ اوامر و نواهی و احکام نباشد. در دگر خبر آورده اند که: انجیل همه وعظ است، و در خبری دیگر آمده است که: زبور همه حکمت است، و در خبری دیگر آمده است که: در توریت هزار حکم بیش نیست از احکام شرع، خدای تعالی بیشتر در سوره البقره بیان کرد: لِيُحْكَمَ بَيْنَ النَّاسِ، تا بیان کند احکام «۳» را که در آن خلاف می کنند، پس «بیان» را حکم خواند تا اضافه اش «۴» به کتاب درست باشد. و قولی دگر آن است که: حکم صاحب کتاب کند، و لکن برای آن که به کتاب حکم کند، و اگر کتاب نبودی او را حکم نبودی، و حاکم از کتاب حکم کند بر وفق آن که در کتاب باشد، برای اینکه حکم را اضافه کرد به کتاب، [و کتاب را] [اشاره «۵»] حاکم خواند، چنان که گفت: هذا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُم بِالْحَقِّ «۶»...، کتاب سخن نگوید، انما بر کتاب سخن گویند «۷»، و اینکه چنان است که خارجیان امیر المؤمنین علی را گفتند: ما برای آن برگشتیم از تو که تو مردان را در دین خدای به حاکم «۸» کردی. او گفت: ما حکمت الرجال و لکن حکمت کتاب الله، گفت: من مردان را به حاکم نکردم، من کتاب خدای به حاکم کردم، و لکن کتاب سخن نگوید مردم از کتاب سخن گویند. ---

----- (۱). معج، وز، آج، لب، فق، مب همه. (۲). مر: عبرت. (۳). همه نسخه بدلها: احکامی.

(۴). مع، وز: اضافه‌اش. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۹. (۷). همه نسخه بدلها: گوید. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: به حکم صفحه: ۱۸۰ و مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ، و خلاف نکردند در کتاب الا آنان که کتاب به ایشان دادند از جهودان و ترسایان، من بعد ما جاءتهم البينات، پس از آن که حجت به ایشان آمد، یعنی احکام توریت و انجیل، و گفته‌اند: مراد به «بینات» ادله و حجج عقل است. قوله: و مَا اخْتَلَفَ فِيهِ، اینکه «ها» شاید تا ضمیر کتاب بود اما کتاب ایشان و اما کتاب ما اعنی قرآن، و شاید که راجع بود با حق، و شاید که راجع بود با محمد - علیه السلام. و لکن «۱» إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ، اینکه ضمیر ممکن نیست که راجع باشد الا با کتاب. و اختلاف ایشان در کتاب محتمل است دو وجه را: یکی آن که بعضی در کتاب بعضی خلاف می‌کنند، چنان که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا تُوْمِنُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا وَ يَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ «۲» ... و گفتند: تُوْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ «۳». و وجه دیگر آن که: کتاب را تحریف و تبدیل می‌کردند، کقوله تعالی: يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ «۴». قوله: بَغِيًّا بَيْنَهُمْ ای ظلما و حسدا، و نصب او بر مفعول له [باشد] [اشاره] «۵»، [۲۷۱-پ] برای بغی و ظلم و حسد را اینکه خلاف کردند پس از آن که حجج متظاهر شد و ادله مترادف. فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا، گفته‌اند: «لام» به معنی الی است، یعنی الی ما اختلفوا، و هر دو مستعمل است، يقال: هديته لكذا و الی كذا، قال الله تعالی: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا «۶» ...، خدای تعالی مؤمنان را هدایت داد به آیات و ادله به حق از آنچه ایشان در وی خلاف کردند. ابن زید گفت: ایشان در نماز خلاف کردند، بعضی روی به مشرق کردند و ----- (۱). مب قوله تعالی. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۹۱. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۰. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۱۳. (۵). اساس: ندارد با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۴۳. [.....] صفحه: ۱۸۱ بعضی روی به مغرب کردند و بهری روی به بیت المقدس کردند، خدای تعالی مؤمنان را به کعبه هدایت کرد. و در روزه خلاف کردند، بعضی به شب روزه داشتند و بعضی نیمه روز و بهری از روز روزه داشتند و در اوقات مختلف، خدای تعالی مؤمنان را هدایت کرد به ماه رمضان. و در بهینه ایام خلاف کردند. جهودان شنبه گفتند، و ترسایان یک شنبه گفتند، خدای تعالی مؤمنان را هدایت کرد به روز آدینه. در ابراهیم خلاف کردند، جهودان گفتند، جهود بود، و ترسایان گفتند: ترسا بود، خدای تعالی بیان کرد مؤمنان را که: ما كان إبراهيم يهودياً ولا نصرانياً و لكن كان حنيفاً مسلماً «۱». در عیسی خلاف کردند، جهودان گفتند: پیغامبر نیست، ترسایان گفتند: آدمی نیست - پسر خدا است - خدای تعالی بیان کرد مؤمنان را آنچه حق است از آن فی قوله: مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَ أُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ «۲» و ابو هريره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت: نحن الاخرون السابقون، ما آخریم و سابقیم. به روز «۳» آخریم، و به فضیلت سابقیم روز قیامت، در دنیا آخریم و در آخرت سابقیم، اول کس که در بهشت شود ما باشیم، بیش از آن نیست که امت سلف را کتاب پیش «۴» ما دادند و ما را پس ایشان «۵» دادند، خدای تعالی ما را هدایت کرد به آنچه ایشان در آن خلاف کردند. و از جمله آن که خدای ما را به آن هدایت کرد، آن روز است یعنی روز آدینه، و جهودان را فردا باشد، و ترسایان را پس فردا. و خدای تعالی راه نماید آن را که خواهد به راه راست. و در اینکه جا هیچ شبهت نیست مجبره را برای آن که آنچه هدایت است که تعلق به خدای دارد - جل جلاله - از الطاف و توفیق و اقدار و تمکین و ازاحت علت و نصب ادلت و ارسال رسل و انزال کتب، اینکه فعل خداست، و جز خدای تعالی ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۷. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۷۵. (۳). همه نسخه بدلها: به روز گار. (۴). همه نسخه بدلها بجز مب از. (۵). همه نسخه بدلها بجز وز، مب کتاب. صفحه: ۱۸۲ نتواند کردن، و هر چه فعل خدای باشد لا محال خدای تعالی آن را مرید باشد، و خدای تعالی مرید است که همه مکلفان را هدایت کند به راه راست و خود کرده است، آنچه ایشان مهتدی نشده‌اند دلیل نکند که برای آن است که خدای تعالی هدایت نکرد، چه هدایت عام است و مهتدی بعضی‌اند، چنان که امر و نهی [۲۷۲-ر] عام است و لکن مطیع و منتهی «۱» اندک. قوله: أَمْ حَسِبْتُمْ، خدای تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان امت محمّد آنان که معنی‌اند «۲»

بقوله تعالى: فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ (۳). قتاده و سدی گفتند: آیت در غزای خندق آمد که مسلمانان را از آن خوف رسید و جهد و مشقت که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد: وَإِذِ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ (۴)، و گفته‌اند: در کارزار (۵) احد آمد که عبد الله ابی سلول، اصحاب رسول را گفت: تا کی شما خویشتن در تلف نهی و به علف شمشیر کنی! و به جان و به مال خطر کنی! و خویشتن را غرور دهی! ایشان گفتند: هر که از ما قاتل بود، مجاهد و غازی باشد، و هر که مقتول بود شهید بود. ایشان گفتند: اینکه چه تمنای باطل است، اگر محمد رسول حق بودی، خدای تعالی دشمن را بر او ظفر ندادی، و قتل و اسر بر اصحاب او مسلط نکردی، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و گفت: می‌پنداری که آسان به بهشت شاید شدن! گمان می‌بری که به بهشت خواهی شدن، و شما را به بلا مبتلا (۶) نکنند که آنان را که پیش (۷) شما بودند کردند! اینکه تمنای است از شما عطا گفت: سبب نزول آیت آن بود که چون رسول - علیه السلام - با اصحابان (۸) از مکه به مدینه آمدند (۹)، ایشان را سختی برسید، که ایشان دست تهی آمده بودند، و خان و مان رها کرده، و جهودان به معادات برخاستند، و منافقان زبان طعن دراز ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مهتدی. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: معین. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۰. (۵). مج، وز، دب، فق، مب، مر: کارزار. (۶). همه نسخه بدلها بجز مب: ابتلا. (۷). مب، مر از. (۸). آج، لب، فق، مر: اصحاب. (۹). همه نسخه بدلها: آمد. [...] صفحه ۱۸۳ کردند. مسلمانان دلتنگ شدند، خدای تعالی به تسلی ایشان اینکه آیت فرستاد: أَمْ حَسِبْتُمْ، بیان کردیم که: «ام» معادل همزه استفهام بود، و اینکه جا در کلام استفهامی «۱» ظاهر نیست «۲». فزاع گفت «۳»: به معنی همزه استفهام است، و «میم» صله است، معنی آن است که: «أحسبتم» «۴». و زجاج گفت: به معنی «بل» است، چنان که شاعر گفت: بدت مثل قرن الشمس فی رونق الصّحی و صورتها أم انت فی العين املح ای بل انت. و خطاب کرد با مؤمنان، گفت: پنداشتی که به بهشت خواهی شدن، و مانند آن که مکلفان را در [آن] [اشاره] «۵» تکلیف بود شما را نخواهد بودن. وَ لَمَّا يَأْتِكُمْ، و به شما نیامده مانند آن که به آنان آمد که پیش شما بودند. و گفته‌اند: «لما» به معنی «لم» است و هر دو نفی را باشد، چنان که گفت: لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ «۶»... ای لم يلحقوا بهم، و چنان که نابغه گفت: ازف الترحل غیر أن رکابنا لَمَّا تزل برکابها و كأن قد ای لم تزل. و در «لما» معنی باشد زیادت که در «لم» نبود، و [برای] [اشاره] «۷» آن تا قطع طمع منتظر نباشد، چنان که کسی را بینی که منتظر رکوب امیر باشد گویی: لَمَّا يركب الامير، یعنی هنوز بر نشسته نیست «۸» [۲۷۲-پ] [اشاره]، انتظار آن «۹» که باشد که بر نشیند، و در برابر او «قد» به کار دارند تا قطع طمع کنند به آن، گویند اینکه منتظر را: قد ركب ----- (۱). اساس: اسای، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب: است. (۳). همه نسخه بدلها همزه. (۴). اساس: جستم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به نسخه آج تصحیح شد. (۶). سوره جمعه (۶۲) آیه ۳. (۷). اساس: زیر و صالی رفته، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). اساس: و صالی شده و متن اصلی محو شده، به نظر می‌رسد که متن برابر نسخه مب به صورت «اسیر سوار نشده است» نو نویسی گردیده. با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت در جمله بعدی «باشد که بر نشیند» تصحیح شد. (۹). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: کن، مب: منتظر باش. صفحه: ۱۸۴ الامیر، یعنی انتظار مکن «۱» که امیر بر نشست، و اینکه معنی روا نیست اینکه جا تا کلام بر ظاهر خود باشد، یعنی ایشان هنوز آن نکرده و با ایشان هنوز آن نرفته که با امت پیشین. و «مثل» و «مثل» یکی باشد، کسبه و شبه و حذر و حذر. خَلُوا مِنْ قَيْلِكُمْ، ای مضوا، آنان که گذشتند پیش «۲» شما، آنگه بیان کرد آن را «۳» که به ایشان رسید: مَسْتَهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَاءُ، سختی و گرسنگی و درویشی. الْبَأْسَاءُ الشَّدَّةُ، وَالضَّرَاءُ الضَّرُّ مِنَ الْجُوعِ وَ ضَيْقِ الْيَدِ وَ سُوءِ الْحَالِ، و آیت در «۴» جاری مجرای اینکه آیت است که گفت: ألم، أْحَسِبِ النَّاسَ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لَا يُفْتَنُونَ، وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ «۵»... و گفته‌اند: مراد به «بأساء» درویشی است، و به «ضراء» بیماری و زمانت. وَ زُلْزَلُوا، ایشان را بجنابانیدند و مضطرب بکردند و بترسانیدند و دل مشغول کردند، حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرَ اللَّهُ، تا کار به حدی

رسید که رسول خدای و مؤمنان استبطاء نصرت کردند، و گفتند: آخر اینکه نصرت خدای کی خواهد؟ (۶)، خدای تعالی تسلی داد ایشان را: أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ، گفت: نصرت خدای نزدیک است. مقریان (۷) خلاف کردند در اعراب «يقول». نافع خواند و در شاذ شبیه و اعرج و مجاهد: «حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ» به رفع «لام»، و دیگران به نصب خوانند. امیرا فرق از میان اینکه دو قراءت در (۸) معنی است (۹) که «حَتَّى» نصب فعل مضارع به اضممار «ان» کند، و «ان» مؤذن بود به استقبال، و معنی آن بود که: «الی ان يقول، یعنی آن اضطراب می بود تا آنگاه که رسول اینکه گفت: مَتَى نَصْرُ اللَّهِ، گفت رسول غایت آن بود. و آن که به رفع خواند، گوید: قول رسول در آن حال بود. ----- (۱). مب: مکش. (۲). مج، مب، مر از. (۳). مب: آنچه.

(۴). همه نسخه بدلها معنی. (۵). سوره عنکبوت (۲۹) آیات ۱ تا ۳. [.....] (۶). همه نسخه بدلها: خواهد بودن. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بصریان. (۸). اساس به صورت «دو» هم خوانده می شود. (۹). همه نسخه بدلها: در معنی آن است. صفحه: ۱۸۵ و کوفیان گفتند: چون «حَتَّى» در فعلی شود که معنی ماضی بود عمل نکنند، و تقدیر اینکه است که: حَتَّى قَالَ الرَّسُولُ، برای آن که عمل عامل در فعل مستقبل بود برای آن که ماضی مبنی بود، و کوفیان اینکه را نصب علی الظرف (۱) گویند، يقول: سرنا حَتَّى ندخل مَكَّةَ بِالرَّفْعِ، ای حَتَّى دخلناها. و چون به معنی مستقبل باشد نصب باید کردن. و وهب مته گوید: از (۲) میان مکه و طائف هفتاد پیغامبر را مرده یافتند، سبب مرگ ایشان جوع و سختی بود. و هم او گفت: در کتاب بعضی حواریان خواندم که، چون خدای تعالی بعضی در بلا بر تو بگشاید شادمانه (۳) شو، برای آن که سیل انبیا و رسل است. و چون در نعمت و راحت بر تو بگشاید بر خویشتن بگری، برای آن که با تو خلاف آن کرد که با پیغمبران کرد. مصعب سعد (۴) گوید، پدرم از رسول - علیه السلام - پرسید که: اَيُّ النَّاسِ اشَدُّ بَلَاءً! [۲۷۳-] [اشاره]، کدام (۵) مردمان به بلا مبتلا ترند! گفت: «الانبياء، پیغامبران، ثم الامثل فالامثل من الناس، پس آن که نیک مردتر باشد، و «امثل» اشبه باشد، یعنی هر کس که در حسن سیرت با ایشان ماند، آنکه گفت: مرد را خدای تعالی بر حسب دینش ابتلا کند، آنکه گفت: فلا- يرح البلاء عن العبد حتى يدعه يمشى على الارض و ليس عليه خطيئة، و بلا با مرد ملازم می باشد تا او را چنان بکند که بر زمین می رود و بر او هیچ خطیئه و گناه نباشد. و در خبر می آید که: عیسی را - علیه السلام - وزیر بود، شیر او را بدرید. عیسی - علیه السلام - گفت: بار خدایا؟ مرا وزیر بود (۶) اینکه مرد در دین تو، و عونى بود بر بنی اسراییل، سگی را بر او مسلط کردی تا او را بخورد. حق تعالی گفت: آری برای آن که خواستم که او را منزلتی باشد، و او به عمل خویش (۷) به آن منزلت نمی رسید (۸)، ----- (۱). اساس: علی الصرف، با توجه به آج تصحیح شد. (۲). مب: در. (۳). لب، مب: شادمان. (۴). مج، دب، وز، آج، لب، فق، مب: مصعب بن سعد. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق: که کدام. (۶). مر: بودی. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: خویشتن را، مب: خود را. (۸). مج، وز، دب، آج: نمی رسانید. صفحه: ۱۸۶ من او را ابتلا کردم به اینکه بلا تا به آن منزلت برسد (۱). [و اینکه خبر با اصول موافق نیست برای آن که به مثل انتها عوض ابتدا توان کردن، چه عوض از تعظیم و تجلیل عاری بود به مثل ثواب ابتدا نتوان کردن که نا مستحق را تعظیم کردن از حکیم نیکو نباشد] [اشاره] (۲)، و آیت دلیل آن می کند که به بهشت دشخوار (۳) توان رسیدن الا به تحمل مکاره و مشاق، و منه قوله: صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله: ۴، حَفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَ حَفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ. و در خبر است که: چون خدای تعالی بهشت بیافرید، جبریل را گفت: در بهشت بگرد و ببین. جبریل در بهشت بگردید (۵)، گفت: بار خدایا؟ نه همانا که هیچ کس باشد که [در] [اشاره] (۶) اینکه جای نیاید، فلما حفت بالمكاره. چون پرچین (۷) او به شداوند و محن و تکالیف شاق بر سر نهاد، جبریل در آن نگرید، گفت: بار خدایا؟ ترسم که کس در اینکه جا نیاید از آن که اختیار تحمل اینکه مشاق نکند. آنکه دوزخ بیافرید، و گفت: یا جبریل؟ برو و ببین. او برفت و بدید، گفت: بار خدایا؟ کس نباشد که اختیار اینکه کند و در اینکه جا شود. آنگاه چون پرچینش (۸) به شهوات بر نهاد، گفت: بار خدایا؟ می ترسم که کس بنماند که نه در اینکه جا آید. و در خبر هست که لقمان پسرش را گفت: یا بنی ان الله تعالی يجزب العبد الصالح بالمحن و البلاء كما يجزب الذهب بالنار، گفت: خدای بنده صالح را به بلا چنان ابتلا کند که

زر را به آتش امتحان کنند. حسن بن محمد الواعظ «۹» گفت: بکر بن علی المصیبی از جمله ابدال بود، سی سال بود که بیمار بود. اصحابش او را گفتند: خواهی که بهتر شوی از اینکه بیماری! گفت: نه. گفتند: خواهی تا بمیری! گفت: نه. گفتند: چگونه! گفت: اگر از اینکه ----- (۱). همه نسخه بدلها: برسید. (۶-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۳). مج، وز، دب، فق، مر: دشوار. (۴). همه نسخه بدلها بجز مج، وز و اللذات. (۵). مج، وز، دب، فق، مب، مر و بدید، آج، لب و بدوید. (۷). آج: بر جبینش، لب، فق: بر حبس، مب: بر حبس، چاپ شعرانی (۲/ ۱۷۰): بر جبین. (۸). مج: بر جبینش، آج، لب، فق: بر جنش، مب: بر خیش، چاپ شعرانی (۲/ ۱۷۰): جنین. (۹). همه نسخه بدلها: حسین بن محمد الواعظ. صفحه: ۱۸۷ دو گانه یکی خواهم، خلاف آن خواسته باشم به خود که خدای به من خواسته است، و من نخواهم که خواست من در خلاف خواست خدای بود، مرا به اینکه فضول چه کار است؟ من بنده مملو کم، خداوند من آنچه صلاح من باشد به داند، خود می کند. گفتند: رابعه العدویة هر گاه کاری بر او سخت شدی، در میان سرای می گشتی و می گفتم [۲۷۳-پ] [اشاره]: تحکم یا الهی کیف شئتاً فیائی قد رضیت بما رضیتا ترفق فی عذابک لی قلیلاً و لا تعجل فمئلی «۱» لن یفوتنا «۲» یسئلونک ما ذا یُنْفِقُونَ، ظاهر آیت چنان است که سؤال از نفقه است که ما چه نفقه کنیم. و جواب دلیل آن می کند که سؤال از آنان افتاد که نفقه با ایشان صرف شود، و خدای تعالی از هر دو جواب داد، و ممکن باشد که سؤال از اینکه افتاد، و لکن حق تعالی برای بیان را «۳» آنچه پرسیدند و «۴» آنچه نپرسیدند جواب کرد آن را از اینکه جا گفت: وَ مَا تَفْعَلُوا مِنْ خَیْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِیمٌ و بعضی مفسران گفتند: آیت در عمرو بن الجموح آمد، که او مردی پیر بود و مال بسیار داشت. از رسول - علیه السلام - پرسید که: من چه نفقه کنم و بر که نفقه کنم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، جواب اینکه آمد: قُلْ، بگو ای محمد: مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَیْرٍ، آنچه هزینه کنی من خَیْرٍ، مراد به اینکه «خیر» مال است بلا خلاف برای قرینه انفاق از خیر، یعنی از مال. فَلِلْوَالِدَیْنِ وَ الْأَقْرَبِیْنِ، بر مادر و پدر باید کردن و خویشانی که نزدیکتر باشند. عبد الله مسعود روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: «۵» الید العلیا خیر من الید السفلی و ابدأ» بمن تعول امک و اباک و اختک و اخاک و ادناک فادناک، گفت: دست زیرین به باشد از دست زیرین، و ابتدا به آن کس کن که عیال تو باشد - مادر و پدرت و خواهر و برادرت، پس از آن، آن که نزدیکتر باشد پس نزدیکتر. ابو هریره روایت کند که: مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بمئلی. (۲). دب، لب، فق، مب، مر: تقونا. (۳). همه نسخه بدلها از. (۴). مج، وز، دب، مر از. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابدأ. صفحه: ۱۸۸ دیناری دارم. گفت: برو بر خود نفقه کن. گفت: دیگری دارم. گفت: برو بر اهلت نفقه کن. گفت دیگری دارم. گفت: برو بر فرزندان نفقه کن. گفت: دیگری دارم. گفت: برو بر زیر دستانت «۱» نفقه کن. گفت: دیگری دارم. گفت: تو دانی هر کجا که خواهی صرف کن. و رسول - علیه السلام - گفت: صدقه تو بر درویش صدقه‌ای باشد، و بر خویشاوند «۲» دو صدقه باشد، برای آن که هم صدقه باشد و هم صله رحم. حق تعالی ابتدا کرد بالاولی فالاولی، گفت: آنچه تو را باشد از فاضل نفقات ابتدا به مادر و پدر کن، آنگه به آنان که به تو نزدیکتر باشند «۳»، هر چه قرابت او نزدیکتر باشد ولایت و اولیتری او را بود. آنگه گفت: چون از آن فاضلی بماند بر «۴» یتیمان برای آن که بی پدر باشند «۵» و ایشان را کسی نبود که تولی کار ایشان کند، و ایشان طفل باشند. آنگه گفت: «و المساکین» که ایشان چیزی ندارند «۶» یا کفاف ندارند. آنگه گفت: و ابن السبیل، و رهگذری که او غریب باشد و پناهی ندارد. جماعتی مفسران - سدّی و جز او - گفتند: آیت منسوخ است به آیت زکات، و اینکه درست نیست برای آن که در آیت [۲۷۴-ر] [اشاره]، [حدیث] [اشاره] «۷» قَلت و کثرت نیست، و انما «۸» در آیت ذکر آنان است که نفقه برایشان باید کردن، و نفقه بر ایشان منع نکند از وجوب زکات، و جمع از میان هر دو ممکن است. گروهی دگر گفتند: منسوخ است از وجهی دیگر به آیت موارثت، و اینکه هم درست نیست که وجوب نفقه بر آنان که ذکر کرد از مادر و پدر و دیگران، منع نکند از آن که چون مرده باشند تر که ایشان را مستحقانی باشند از روی شرع به حسب مصلحتی که خدای دیده باشد، پس اینکه منع نیست از آن،

و آن منع نیست از اینکه، و ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دوستان. (۲).
 دب، آج، لب، فق: خویشاوندان، مب، مر: خویشان. (۳). مج، وز، دب فق: باشد. [.....] (۴). مب: برای. (۵). همه نسخه بدلها: باشد.
 (۶). دب، آج، لب: ندارد. (۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: اما.
 صفحه : ۱۸۹ جمع از میانشان ممکن است. و محتمل بود که خدای تعالی ندب و استحباب «۱» خواست، گفت: هر کس که خواهد
 که طرفی از مال خود در وجوه بَر صرف کند مصارف آن اینکه است که ذکر کرد. و حسن بصری گفت: مراد به آیت زکات
 است، و لکن پدر و مادر را، و من یجب علیه نفقه من الاقرین، از آن جا به در آرند به دلیلی خارج، و در باقی روان «۲» باشد، و بر
 اینکه وجه هم نسخ صورت نبندد. قوله: کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتَالُ، ای فرض - چنان که در آیت صیام بیان کردیم - و آیت دلیل فرض
 جهاد می کند. و اَمّت خلاف نکردند در آن که فریضه است، خلاف کردند «۳» که فرض بر کفایت است یا فرض بر اعیان؟ و مذهب
 درست آن است که: فرض بر کفایت است - اِذَا قَامَ بِهِ مِنْ فِی قِیَامِهِ غَنِیٌّ عَنْ الْبَاقِیْنَ سَقَطَ عَنْهُمْ، چون جماعتی که در قیام ایشان غنا
 باشد به آن قیام کنند، از دیگران بیفتند. و آیت مجمل است و محتاج به بیان آن که جهاد کی باید کرد و با کی «۴» باید کردن،
 چنان که آیت نماز و روزه و زکات و حج همه مجمل است، و تفصیل آن از بیان رسول - علیه السّلام - داند. و وجه اتّصال آیت به
 آیت متقدّم «۵» آن است: که خدای در آیت پیشین بیان کرد که به بهشت نرسند الاّ به تحمّل مشاق، و از جمله مشاق که در شرع آن
 را تحمّل باید کردن جهاد است. و از عطا روایت کرد ابن جریج که: از او پرسیدم وجوب جهاد، گفت: برایشان واجب بود، یعنی
 صحابه رسول، بر ما واجب نیست. همانا، مراد آن بوده باشد که بر ما واجب نیست، برای آن که شرایط وجوبش حاصل نیست، از
 جمله شرایط او وجود امامی عادل بود، یا آن که امام او را نصب کند برای جهاد، و بی امام جهاد واجب نبود الاّ آنکه که کافران بر
 مسلمانان غلبه کنند. آنکه علی سبیل الذّب عن حوزة ----- (۱). مج: استحقاق. (۲).
 دب، آج، لب، فق، مب، مر: روا. (۳). همه نسخه بدلها: خلاف در آن است. (۴). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: که. (۵). مر: مقدّم.
 صفحه : ۱۹۰ الاسلام، واجب باشد آن از باب وجوب دفع مضرت بود که در عقل مقرر است. انس روایت کرد از رسول - علیه
 السّلام - که گفت: ثلاث من اصل الایمان: الکف- عمّن قال لا اله الاّ الله، سه چیز از اصل ایمان است: باز ایستادن از آن که گویند
 لا اله الاّ الله باشد، لا تکفّره بذنب و لا تخرجه من الاسلام بعمل. او را به گناهی که بکند کافر نگوئی، و به عملی که کند از [۲۷۴-
 پ] اسلام به در نیاری، ۱) و الجهاد ماضی «منذ بعثنی الله الی ان یقاتل آخر اَمتی الدّجال لا یبطله جور و لا عدل، و دوم جهاد از
 آنکه که خدای تعالی مرا بفرستاد تا به آخر زمان که آخر اَمت من با دجال کارزار» ۲) کنند، روزگار جور یا عدل آن را باطل نکند،
 و الایمان بالاقدار، و ایمان داشتن به قضا و قدر خدای. ابو هریره روایت کند که رسول - علیه السّلام - گفت: هر که بمیرد و غزا
 نکند و یا خود عزم نکند بر غزا، ۳) مات علی شعبه من «التّفاق، او بر شاخی از نفاق مرده باشد. زهری و اوزاعی گفتند: خدای تعالی
 جهاد بر مردان نوشته است اگر کنند و اگر نکنند» ۴)، هر که از ایشان غزا کند فبها و نعم، و هر که بنشیند او عدّه است، یعنی ذخیره.
 اگر به او استعانت کنند «۵» یاری دهد، و اگرش برانگیزانند برانگیخته شود «۶»، و اگر مستغنی باشند از او بنشیند، و اینکه موافق
 مذهب ماست در آن که جهاد فرض بر کفایت است، و مذهب شافعی هم چنین است. و دلیل بر صحّت اینکه مذهب قوله تعالی:
 فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى «۷». و اگر آنان که قاعد «۸» بودندی برایشان
 واجب بودی و ایشان تارک و جوب «۹» بودندی به قعود از جهاد ایشان از خدای تعالی موعود نبودندی بالحسنی که تأیث احسن
 باشد، بل موعود «۱۰» بودندی بالسّوای که سزای تارک واجب بود. پس به اینکه اعتبار معلوم شد که جهاد فرض بر کفایت است. -
 ----- (۱). آج: فرض. (۲). لب: کالزار. (۳). آج، لب: عن. (۴). دب، آج، لب، فق،
 مب، مر و. [.....] (۵). مج، مر و اگر نکنند. (۶). مب، مر: ندارد، دیگر نسخه بدلها: برانگیزد. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۹۵. (۸). مب،
 مر: قاعده. (۹). همه نسخه بدلها: واجب. (۱۰). همه نسخه بدلها: موعود. صفحه : ۱۹۱ و «قتال» مصدری باشد در معنی مقاتله، و آن

بیشتر از میان دو کس بود، اعنی مفاعله، مگر جایی چند معدود من قولهم: طارقت النعل «۱» و عاقبت اللص، و عافاه الله. و اما قوله: «علیکم»، اگر چه ظاهر او عموم است، آن را تخصیص باید کردن به ادله مخصیه، برای آن که زنان و کودکان و پیران ضعیف و دیوانگان و بیماران و معذورانی که ایشان را ممکن نباشد نهوض به جهاد از اینکه خارجند، و آن را که بر او جهاد واجب بود و اگر او نتواند شدن کسی را به جای خود بدارد، و ساز و آلت و عدت و برگ بدهد، روا باشد مگر آنکه که امام او را فرماید و بدل نستاند از او که پس فرض جهاد از او ساقط نشود. و از شرط «۲» وجوبش - چنان که گفتیم - وجود امامی عادل است یا کسی که از قبل او و دست او باشد، و آلا واجب نبود، و با ائمه جور و سلطان ظالم «۳» جهاد واجب نیست، هر کس که کند اگر مصیب شود مأجور نبود، و اگر مصاب شود مأثوم بود، آلا آنکه که خایف باشند بر بیضه اسلام - چنان که بیان کردیم - که بر سبیل مدافعه واجب بود. و اما آن که با کدام صنف از کفار جهاد باید کردن، و با کدام صنف نباید کردن در دگر جای بیاید که لایق بود - ان شاء الله «۴». قوله: وَ هُوَ كَرِهٌ لَكُمْ، ای کراهه لکم و مشقه علیکم، و شما را از روی نفار طبع اینکه خوش نیست، و هر چه تکلیف بدو تعلق دارد به هیچ حال مشتتهی نبود، لا بد با مشقت بود تا بر او استحقاق ثواب بود. و جمله قرآء «کره» به ضم «کاف» خواندند، مگر در شاذ که ابو عبد الرحمن السیلمی خواند: «کره» به فتح «کاف»، و آن دو لغت است: کالضّعف و الضّعف، و الزّهب و الزّهب «۵». و محققان «۶» لغت فرق کردند، گفتند: «کره» به ضم «کاف» مشقت باشد ----- (۱). آج: اللیل، مر: النخل، مب: النعم. (۲). لب، فق: شرایط. (۳). مج، وز: ظلم. (۴). همه نسخه بدلها و به الثقة. (۵). اساس: به صورت: الذهب و الذهب هم خوانده می شود. (۶). همه نسخه بدلها اهل. صفحه: ۱۹۲ [۲۷۵-] ر [اشاره]، و «کره» اکراه بود، و بیان کردیم که معنی اینکه «کره» نفار طبع است که به اکراه «۱» فعل مختار در وجود نیاید، برای آن که اینکه خطر جان است و مشقت نفس است و مؤونت مال است. و عکرمه گفت: اینکه لفظ منسوخ است بقوله: سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا «۲». ...، یعنی کرهوا ثم انقادوا، و اینکه درست نیست برای آن که نسخ در اخبار نشود «۳»، در اوامر و نواهی شود. آنکه حق تعالی بیان کرد که: مصالح شرع «۴» موقوف نباشد بر ارادت و کراهت تو، و عسی أن تکرهوا شیئاً وَ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ، بسیار بود که تو کاره باشی چیزی را و آن تو را بهتر بود، و باشد که تو چیزی دوست داری و تو را آن بتر بود، برای آن که در جهاد احدی الحسنین است، اما ظفر و غنیمت، و اما شهادت، و ترک او شر است برای آن که در او ذل است و غضاضت و فقر و حرمان غنیمت. عبد الله عباس گفت: یک روز ردیف رسول بودم - صلی الله علیه و علی آله - گفت: یابن عباس ارض عن الله بما قدر و ان کان خلاف هواک، گفت راضی شو از خدای به آنچه بر تو قضا کرده است «۵»، و اگر چه بر خلاف هوای تو باشد که اینکه در کتاب خداست. گفتیم: کجاست یا رسول الله! که من در قرآن خوانده‌ام و نمی دانم که کجاست! گفت نمی دانی ای زیرک، و عسی أن تکرهوا شیئاً وَ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَ عسی أن تُحِبُّوا شیئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَّكُمْ. حسن «۶» گفت: لا تکره الملمات الواقعة و البلايا الحادئة، گفت: کاره مباش مهمات واقعه را و بلاهای حادثه را، که بسا کار که تو آن را کاره باشی و نجات تو در آن باشد، و بسا کار که تو را خوش آید و هلاک تو در آن باشد. و ابو سعید الضّریر در اینکه معنی آورد، قول القائل: ربّ امر تتقیه جرّ امر اترتجیه خفی المحبوب منه و بدا المکرهه فیه و عبد الله المعترّ گوید در اینکه معنی: ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: بالکراهه. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۵. [.....] (۳). وز، فق، مب و. (۴). همه نسخه بدلها: شرعی. (۵). همه نسخه بدلها: قضا کند. (۶). مج: چنین، وز: خیبی را چنین. صفحه: ۱۹۳ لا تکره المکرهه عند نزوله انّ الحوادث لم تزل متباینه کم نعمه لا تستقل بشکرها لله فی درج الحوادث کامنه محمّد بن اللیث گفت: مدتی بود که در خانه بمانده بودم بی کار و بی عمل و دلتنگ، روزی کسی «۱» از آن متوکّل آمد و گفت: اجب امیر المؤمنین، من بترسیدم و روح از من برفت، بر نشستم و چون مرده می شدم اندیشناک تا خود چه خواهد بودن؟ در راه مردی از پیش من برفتاد و اینکه بیت بر تمثیل می خواند: کم مره حفت بک المکاره خار لک الله و انت کاره من اینکه به فال گرفتم، چون در پیش متوکّل شدم بفرمود تا منشور مصر برای من بنوشتند، و خلعت راست کردند و مرا به ولایت آن جا فرستاد، و فی هذا المعنی ایضا انشده «۲»

محمد بن الفرخان: کم فرحه مطویة لك بین أثناء المصایب و مضرة قد اقبلت من حيث تنتظر المواهب و انشد ابو عبد الله الوضاحي:
ربما خیر للفتی و هو للخیر کاره ثم تأتي السرور من حيث تأتي المکاره

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۱۷ تا ۲۲۱]

[اشاره]

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَ صَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَ كُفْرٌ بِهِ وَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ إِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَ الْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَ لَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكَ حَتَّى يَزِدُّوكُمْ عَن دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَ مَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۲۱۷) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۱۸) يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ وَ إِنَّمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَ يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (۲۱۹) فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَ إِن تَخَالَطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ الْمُنْفِسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَبْتُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۲۰) وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ وَ لَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَ لَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَ لَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَ لَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَ الْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَ يُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۲۲۱)

[ترجمه]

[می پرسند تو را از ماه حرام کارزار (۳) در او، بگو که کارزار (۴) در او بزرگ است و منع از راه خدای و کفر است به او و مسجد حرام و بیرون (۵) کردن اهلش از او بزرگتر (۶) است نزدیک خدای و فتنه بزرگتر است از کشتن، و به زایل نباشد کارزاری (۷) کنند (۸) با شما تا برگردانند شما را از دین شما اگر توانند، و هر که برگردد از شما از دینش بمیرد و او کافر بود، ایشان تباه شود کارهای ایشان در ----- (۱). اساس: در حاشیه آورده است «ملازمی». (۲). مع، وز، دب: انشد. (۳-۴-۷). آج، لب: کارزار. (۵). مع: بیان، با توجه به وز تصحیح شد. (۶). مع: بزرگ، با توجه به وز و معنی کلمه تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق: می کنند. صفحه: ۱۹۴ دنیا و آخرت و ایشان اهل دوزخند، ایشان در آن جا همیشه باشند [اشاره] (۱) [۲۷۵-پ] [آنان که بگریزند و آنان (۲) که هجرت کردند و جهاد کردند در راه خدای، ایشان امید می دارند رحمت خدای، و خدای آمرزگار و بخشاینده است] [اشاره] (۳). [می پرسند تو را از می (۴) و قمار، بگو در آن هر دو بزه بزرگ است و سودهایی مردمان را، و بزه آن بزرگتر از سود آن است، و می پرسند تو را که چه نفقه کنند، بگو عفو، همچنین بیان می کند خدای برای شما آیتها شاید شما اندیشه کنید] [اشاره] (۵). [در دنیا و آخرت و می پرسند از تو از یتیمان، بگو که نیک کردن ایشان را بهتر بود، و اگر آمیختگی کنید با ایشان برادرانانند (۶)، و خدای داند اهل فساد را از اهل اصلاح، و اگر خواهد خدای عذاب کند شما را که خدای منیع و محکم کار است] [اشاره] (۷). [و به زنی مکنید زنان مشرکان (۸) را تا آرند ایمان و پرستار مؤمنه بهتر بود از بت پرست و اگر چه شما را عجب آرد، و دختر مدهی بت پرستان را (۹) تا آرند ایمان. و بنده مؤمن به بود از بت پرست، و اگر چه نیکو آید شما ----- (۱-۳-۵-۷-۹). اساس: ندارد، با توجه به مع افزودن شد. (۲). فق: آن نان/ آنان. (۴). لب: دن. (۶). مع: بل در ایشانند، با توجه به وز تصحیح شد. [.....]. (۸). وز: مشرکات. (۹). مع: و به زنی مکنید مشرکات را، با توجه به وز تصحیح شد. صفحه: ۱۹۵ را. ایشان می خوانند به سوی دوزخ و خدای می خواند (۱) با بهشت و آمرزش

به فرمان او، و روشن می‌کند آیات و دلالات خود برای مردمان تا همانا که ایشان اندیشه کنند [اشاره] (۲). قوله تعالی: یَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ، مَفْسَرَانِ گفتند سبب نزول آیت آن بود که: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- عبد الله بن جحش را بفرستاد- و او پسر عمه (۳) رسول بود- در جمادی الاخره پیش از قتال بدر به دو ماه [و در اینکه وقت] [اشاره] (۴) هفده (۵) ماه از هجرت گذشته بود، و هشت مرد مهاجر را با او بفرستاد: سعد ابو وقاص، و عکاشه بن محسن الاسدی، و عتبۀ بن غزوان السیلمی، و ابو حذیفه بن عتبۀ بن ربیع، و سهیل بن بیضاء، و عامر بن ربیع، و واقد بن عبد الله، و خالد بن بکیر. و نامه‌ای نوشت برای امیر ایشان- عبد الله بن جحش- و او را گفت: سر علی اسم الله، برو به نام خدای، و اینکه نامه را سر باز مکن تا دو منزل از مدینه بنروی (۶)، آنگه سر نامه باز کن و بر اصحاب خود خوان و بر آنچه در نامه باشد (۷) کار کن و از پیش ببر، و اگر از اصحاب تو کسی نخواهد که با تو بیاید او را اکراه مکن. او نامه بستند، چون دو منزل برفت نامه را سر باز کرد و بر اصحاب خود خواند، در نامه نوشته بود: بسم الله الرحمن الرحیم اما بعد، برو با اصحابت بر برکت (۸) خدا تا به بطن نخله، آن جا فرود آی و راه کاروان قریش نگاه دار تا کی آیند (۹) و خبرت (۱۰) از آن با ما ده. نامه بر خواند و گفت: سمعا و طاعة. ----- (۱). مج:

می‌خواهد، با توجه به وز تصحیح شد. (۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). فق، مب، مر: پسر عم. (۵). مب: هفتده. (۶). مج، وز: بیرون روی، مب: بروی. (۷). آج، لب به آن. (۸). مب، مر: نزله. (۹). دب، فق، آج: تا که آیند، لب: تا آیند، مب، مر: تاکیانند. (۱۰). همه نسخه بدلها: خبری. صفحه: ۱۹۶ آنگه اصحاب خود را گفت، مرا فرموده‌اند که: بر شما اکراه نکنم، هر که را آرزوی شهادت است خود بیاید، و هر که نخواهد باز پس شود، که من می‌روم به آنچه رسول خدای مرا فرمود. اصحاب او گفتند: ما نیز سمیع و مطیعیم فرمان خدای و رسول را. برفتند تا به جایی رسیدند که آن را بحر گفتند بالای فرع، و آن نام جایی (۱) است. سعد ابو وقاص را شتری گم شد و عتبۀ بن غزوان را، ایشان دستوری خواستند که به طلب شتر روند، دستوری داد ایشان را، و عبد الله بن جحش برفت با اصحابش تا به بطن نخله رسید از میان [مکه] [اشاره] (۲) و طایف. آن جا فرود آمدند، که نگاه کردند کاروانی از آن قریش از طایف می‌آمد میوز (۳) داشت و ادیم و چیزی از متاع طایف، و در میان کاروان عمرو بن الحضرمی بود و الحکم بن کیسان و عثمان بن عبد الله بن المغیره، و نوفل بن عبد الله المخز و میان. چون اصحاب رسول را دیدند بترسیدند. عبد الله بن جحش گفت: اینکه قوم بترسیدند، یکی را بنشانی (۴) و سر بتراشی (۵) تا ایشان گمان برند که شما معتمرید، ایمن شوند. عکاشه را بنشانند و سرش را بتراشیدند، ایشان که آن دیدند گفتند که: اینان عمره آورده‌اند، ایمن شدند [۲۷۶-ر] و گفتند: زایرانند، باکی نیست. و آن آخر روزی بود از جمادی الاخره که گروهی می‌گفتند: جمادی است و رجب است، روز شک بود، با یکدیگر گفتند: اگر ما امشب توقف کنیم، فردا رجب باشد، و رجب ماه حرام است در او قتل و قتال نباید کرد (۶)، اگر کاری خواهیم کرد (۷) امروز باید کرد (۸). واقد بن عبد الله السیهمی آغاز کرد و تیری انداخت عمرو بن الحضرمی را، و او را بکشت. اول کشته از مشرکان در اسلام او بود، و حکم را و عثمان را به اسیری گرفتند، اول اسیری در اسلام ایشان بودند، و نوفل بجست، و ایشان کاروان برانندند تا ----- (۱). دب، آج:

چاهی. (۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: میوز. [.....] (۴). بنشانی / بنشانید. (۵). بتراشی / بتراشید. (۶-۷-۸). همه نسخه بدلها: کردن. صفحه: ۱۹۷ به مدینه آمدند. قریش گفتند: محمد استحلال می‌کند ماه حرام را، و اینکه ماهها مأمّن خائفان بودی، و روا داشتندی به هیچ وجه در او کارزار (۱) کردن. و خون ریختن و غارت کردن. مسلمانان اهل مکه را (۲) بدان تعبیر کردند، و گفتند: ای صابیان؟ هم حرمتی بمانده بود ماه حرام را، آن حرمت نیز برداشتی. و جهودان از آن مردمان و نامهای ایشان تفؤل کردند، گفتند: واقد او قدت الحرب و عمرو عمرت الحرب و الحضرمی حضرت الحرب، و اقد ایقاد حرب کرد و عمرو عمارت حرب کرد و حضرمی به حرب [حاضر آمد] [اشاره] (۳) و اینکه طریقتی باشد ایشان را در تفؤل. آن حدیث به رسول- علیه السلام- رسید. عبد الله بن جحش را گفت: من تو را فرمودم که [در ماه حرام]

[اشاره] «۴» قتال کن و کسی را بکش، و آن کاروان و آن اسیران را موقوف بکرد و هیچ گونه دست به آن دراز نکرد. اصحاب آن سرّیه از آن اندیشناک شدند و از دست در افتادند، گفتند: یا رسول الله؟ ما اینکه حضر می «۵» را بکشیم، پس از آن شب ماه رجب را دیدیم، نمی دانیم او را «۶» در رجب کشتیم یا در جمادی؟ و مردم در آن گفتاگوی «۷» کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول - علیه السلام - آن مال پیش خواست، و خمس آن بیرون کرد - و اول خمسی که در اسلام بود آن بود - و باقی قسمت کرد میان اصحاب سرّیه، و اول غنیمی در اسلام آن بود، و اهل مکه فدای آن اسیران بفرستادند. رسول - علیه السلام - گفت: توقّف کنیم، اگر سعد و عتبه بیایند «۸»، و الاّ اینان را به بدل ایشان باز کشیم. چون ایشان باز رسیدند، رسول - علیه السلام - فدیّه بستد و اسیران را باز جایگاه داد. اما حکم بن کیسان اسلام آورد و با رسول - علیه السلام - به مدینه بماند، و او را -----

(۱). لب: کالزار. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/ ۱۷۸): مسلمانان را اهل مکه. -----

(۳-۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج، لب، فق: ما ابن حضر می «۶». دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۷). دب، مر: گفت و گوی: لب: گفتگوی. (۸). همه نسخه بدلها: باز آیند. صفحه: ۱۹۸ روز بئر معونه بکشتند شهید. و اما عثمان بن عبد الله، با مکه شد و آن جا بماند تا به وقت مرگ، و کافر مرد «۱». و اما نوفل، روز خندق خواست تا اسب به خندق بجهاند، اسبش نجست «۲» و در خندق افتاد و شکسته شد با اسب، و مشرکان جیفه او را دیت بدادند و باز خریدند. رسول - علیه السلام - گفت: نستانی «۳» که او خبیث الجیفه و خبیث الدیت است، سبب نزول آیت اینکه بود. قوله تعالی: یَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ، مراد ماه رجب است، و اینکه ماهها را برای آن حرام خوانند که قتال و قتل در آن «۴» حرام است. و گفته اند: لعظم حرمته، برای تعظیم حرمت او را حرامش خوانند و از اینکه جا اینکه ماه را منصل الأسنه گفتند و مضر «۵» الأسنه، که در اینکه ماه عرب سنانه از نیزه بگرفتندی. و گفته اند: رجبش برای آن خوانند که از ماههای حرام منفرد است، چه او، تنهاست و آن سه گانه باقی، پیوسته. و گفته اند: برای آن که از ماهها هیچ به حرمت او نیست، و گفته اند: برای تعظیمش من التّرجیب، من قول سعد: أنا جذیلها المحکک و عذیقها المرّجّب، منّا امیر و منکم امیر - قاله یوم السّقیفه. و مرّجّب، درختی بود که از بسیاری باری «۶» که دارد ترسند که «۷» بشکنند، دعامه ای از [۲۷۶-پ] زیر او برزنند. و اینکه ماه را «أصب» خوانند، برای آن که در او قعقه سلاح نشیدندی، و اینکه از باب لیله نائم و نهاره صائم. و اینکه ماه را «أصب» خوانند، لأنّ الله تعالی یصبّ فیهِ رحمته علی عباده، در اینکه ماه خدای تعالی رحمت خود بر گناهکاران ریزد. و اینکه ماه را نیز «رجم» خوانند، برای آن که خدای تعالی شیاطین را در اینکه ماه رجم فرماید، و در جاهلیت عظیم الحرمه بود، و چون اسلام آمد حرمتش بیفزود، و در فضل او کتابی مفرد کرده اند. اما قوله: قتال فیهِ، مجرور است بر بدل، و اینکه را بدل اشتمال گویند، و بدل -----

(۱). مع: بود. (۲). وز: نه بجست، آج، لب، فق، مب، مر: بجست. (۳). مع، وز: بستانید، دب، لب: بستانی. (۴). همه نسخه بدلها: در او. [...] (۵). کذا در اساس و تب، مع، وز، دب: مضمّر، آج، لب، فق، مب، مر: مظهر. (۶). همه نسخه بدلها بجز مر: بار. (۷). مع، دب، آج، لب، فق شاخ. صفحه: ۱۹۹ اشتمال آن بود که از میان بدل و مبدل ملابستی بود، چنان که سلب زید ثوبه، و أعجبنی زید داره. و بدل بر چهار نوع بود، و هر یکی در جای خود چون پیش آید ذکر کرده شود، مگر «بدل الغلط» که آن در قرآن نباشد. و از حق بدل آن بود که، چون او را اضافه کنی با مبدل [منه] [اشاره] «۱» معنی مستقیم بود، چنان که سلب زید ثوبه، و معنی آن است که: سلب ثوب زید، فکذلک هیئنا، معنی اینکه که: یسئلونک عن قتال الشّهر الحرام، یعنی عن القتال فی الشّهر الحرام، و اینکه را ظرف متّسع گویند، چنان که: یا سارق اللیله اهل الدّار، المعنی فی اللیله. و در قراءت عبد الله مسعود چنین است: عن الشّهر الحرام و عن قتال فیهِ. قل یا محمّد، بگو ای محمّد که: قتال فیهِ کبیر، کالزار «۲» در ماه حرام کبیر است، و گناهی بزرگ است، و از جمله کبائر است. و صید عن سبیل الله، «صد» منع بود، و مصدود ممنوع بود من قوله. هُم الذّین کفّروا و صدّوکم عن المسجّد الحرام «۳» ... [و مراد] [اشاره] «۴» منع ایشان است رسول را - علیه السلام - از مکه عام الحدیبیه. و «صد» مرفوع است به ابتداء، و ما بعد او معطوف است بر او، الی قوله: اکبّر، و

صحت استحقاق تبع صحت وصول است، و چون وصول صحیح نبود ----- (۱). دب،
 آج، لب، فق، مب، مر و اگر گویند چگونه شاید که صد و کفر مبتدا باشد، و اینکه هر دو نکره است، و مبتدا باید که معرفه باشد،
 گویم: روا بود که نکره باشد، چون موصوف باشد یا مخصوص، کقولهم: رجل من بنی تمیم فارس و غلام کریم التَّسب حاضر و
 آنچه بدین ماند. و صد مخصوص است بقوله: عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَ كَفَرُ بِهِ نِزِيقُهُ بِإِلَهِهِ، پس بدین وجه روا باشد. (۲). اساس:
 افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۳). لب: کالزار. (۴). سوره توبه (۹) آیه ۵. (۵). سوره بقره (۲)
 آیه ۱۹۳. (۶). مب ماه را. صفحه: ۲۰۲ استحقاق متصور نبود، مگر آنکه که احباط گویند که کفر او ایمانش را محبط کرد، یا
 عقاب کفرش ثواب را محبط کرد. و چون احباط درست نیست، بنا کردن بر او درست نباشد، پس آن را که بینند از مسلمانان که
 مرتد شود، یا ایمانش درست نبوده باشد، یا اظهار ارتداد و کفر که کند بر سبیل تقیه و یا غرض دیگر بود برای اینکه دلیل که
 گفتیم. و تأویل ارتداد در آیت برگردیدن باشد از ظاهر اسلام نه از ایمان، چه اینکه دلیل مانع است از او. فَيُتِمُّ وَ هُوَ كَافِرٌ بِهِ جَوَابِ
 شرط مجزوم است، و «او» حال راست. فَأُولَئِكَ حَبِطَتِ أَعْمَالُهُمْ، ایشان را عملهای «۱» باطل باشد در دنیا و آخرت، و مراد به احباط
 در آیت و هر کجا که باشد نفی قبول و وقوع بود در اول، و لکن چون با اول صورت واقع دارد و در ثانی حال آن را ثمرتی نبود تا
 محبط ماند، خدای تعالی آن را محبط خواند [۲۷۷-پ] [اشاره]. و اصل «حبوط» آن بود که چهار پای را شکم بیامهد «۲» و از آن
 بمیرد پس هر بطلان و هلاک را حبوط گویند. اما حبوط اعمال ایشان در دنیا آن بود که خدای تعالی اطلاع کند خلق را بر سر و
 نفاق ایشان، تا آن مدح که ایشان را کرده باشند به ذم بدل شود، چنان که در حق ابلیس بود و اما در آخرت ثوابی که ایشان را
 بودی، اگر آن عمل به اخلاص کردند و آن ایمان با حقیقت بودی آن نباشد، و کلام در بطلان احباط در دگر جایگاه بیاید- ان
 شاء الله. وَ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، و ایشان اهل دوزخ باشند برای کفرشان. چون رسول- علیه السلام- از طعنه
 مشرکان رنجور دل شد، و در حق اینکه مردمان و غنیمتی که آورده بودند توقفی «۳» کرد، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و
 رسول- علیه السلام- غنیمت قسمت کرد، گفتند: یا رسول الله، ما را بر اینکه غذا که کردیم، و بر اینکه رنج که بردیم هیچ مزدی و
 ثوابی خواهد بود! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: ----- (۱). همه نسخه بدلها هرزه
 و. (۲). همه نسخه بدلها: بیامسد. (۳). آج، لب: توقیفی. صفحه: ۲۰۳. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ،
 «امنوا» ای صدقوا، ایمان آرند و تصدیق کنند و هجرت کنند و خانه و مسکن خود رها کنند در رضای خدا، و در سبیل خدای تعالی
 جهاد کنند. أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ، ایشان امید رحمت خدای دارند. آیت به «۱» تسلی ایشان فرستاد تا آیس نشوند و امید بر
 ندارند. وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ، و خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده است، بیامرزد گناهکاران را به رحمت. قوله: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ
 الْمَيْسِرِ، جماعتی مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی صحابه رسول پیش رسول آمدند، و گفتند: یا رسول الله؟ افتنا
 فی الخمر و المیسر فأنهما مذهبة للعقل مسلبة للمال، ما را فتوا کن در باب خمر و قمار که اینکه هر دو عقل برنده و مال رباینده
 است «۲»، مصدر به جای اسم فاعل بنهاد مبالغت را «۳». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. جماعتی مفسران روایت کردند که: خدای
 تعالی در خمر چهار آیت فرستاد، به مکه اینکه آیت فرود آمد: وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا «۴»... ای مسکرا
 علی احد القولین، و آنکه حلال بود، چون معاذ جبل و جماعتی از صحابه با رسول- علیه السلام- در اینکه باب مراجعتی کردند،
 خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ. جماعتی دست برداشتند و جماعتی دست برداشتند برای منافی که
 در او بود. تا روزی عبد الرحمن بن عوف مهمانی کرد و طعامی بساخت و جماعتی را حاضر کرد. چون طعام بخوردند، ایشان را
 خمر آورد، و ایشان خمر خوردند و اینکه آنکه بود که خمر هنوز حلال بود. نماز شام در آمد و ایشان مست شده بودند، یکی را
 پیش داشتند تا نماز کنند به ایشان، الحمد بر خواند و قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ «۵»، و در او بخواند که: اعبد ما تعبدون «۶»، و همچنین تا
 آخر بی «لا» که حرف نفی است. ----- (۱). مب، مر: آیت از جهت. (۲). همه نسخه

بدلها: ربانیده‌اند. (۳). دب، آج، لب، فق، مر یَسْتَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ می پرسند تو را از خمر. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۷. (۵). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۱. (۶). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۲. صفحه ۲۰۴ خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ ﴿۱﴾... چون اینکه آیت آمد، قومی دگر دست برداشتند و گفتند: خیری نباشد در چیزی که ما را از نماز باز دارد و در او اثم باشد. و قومی دگر به اوقاتی که نه اوقات نماز بودی تعاطی می کردند، تا روزی یکی از جمله مسلمانان خمر خورد، [چون مست شد] [اشاره] «۲» او را کشتگان بدر یاد آمد، برایشان بگریست و نوحه کرد، و در نوحه و مرثیه ایشان [اینکه بیتها بگفت] [اشاره] «۳»: تَحْيَى بِاللَّيْلَةِ أُمَّ بَكْرٍ وَ هَلْ لَكَ بَعْدَ رَهْطِكَ مِنْ سَلَامٍ ذَرِينِي اصْطَبِحْ بَكْرًا فَائِي رَأَيْتَ الْمَوْتَ نَقَبٌ ﴿۴﴾ عن هشام و ودّ بنو المغيرة لو فدوه بالف من رجال او سوام [۸۷۲- ر] و كَانِي بِالطَّوِيَّ طَوِيٌّ بَدْرٍ مِنَ الشَّيْزِي تَكَلَّلَ بِالسَّنَامِ وَ كَانِي بِالطَّوِيَّ طَوِيٌّ بَدْرٍ مِنَ الْفَتِيَانِ وَ الْحَلَلِ الْكِرَامِ اِنْكَه حَدِيثٌ بِه رَسُولٍ رَسِيدٍ، رَسُولٍ - عَلَيْهِ وَ عَلِيٌّ آلَهُ السَّلَامِ - بِرَخَاسْتِ وَ بِيَامِدِ وَ چيزی که در دست داشت خواست تا بر او زند، او زینهار خواست و عذر خواست و توبه کرد و پناه با خدای داد از خشم خدا و پیغامبر. زهری روایت کرد از زین العابدین علی بن الحسین بن علی - علیهم السَّلَام - از پدرش از امیر المؤمنین - علیه السَّلَام - که او گفت: من شتری داشتم نکو، و شتری دیگر رسول - علیه السَّلَام - مرا داده بود از غنیمت. آن هر دو شتر بیاوردم و یکی را میعاد «۵» گرفتیم تا برویم و پاره‌ای هیزم بیاریم. شتران را نزدیک دیوار بستی از آن مردی انصاری بیستم، و من برفتم تا رسن و جوال و آلت جمع کنم، که «۶» باز آدمم اشتران را کشته یافتم و شکم شکافته و کوهان بریده، مرا سخت آمد تا نزدیک بود که آب از چشم من روان گردد. گفتیم: اینکه که کرد! گفتند: عَمْتُ کرد حمزه. گفتیم: چرا! «۷» - - - - - (۱).

سوره نساء (۴) آیه ۴۳. [.....]. (۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: اشعار گفت، به دلیل نو نویسی متن به قیاس با نسخه معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس نو نویس و مخدوش است، با توجه به معج تصحیح شد. (۵). دب، لب، فق، مب، مر: معاد، آج: معاون. (۶). مب، مر: چون. (۷). همه نسخه بدلها: چرا کرد. صفحه ۲۰۵ گفتند: مست بود با جماعتی زنگی خنیاگر که در میان ایشان بود - و اینکه بیتها بگفت - و ایشان گرسنه بودند، او بیامد و چنین کرد - و هی: الا یا حمز للشرف التواء و هن - معقلات با [لفاء] [اشاره] «۱» ضِعُ السَّيِّئِينَ فِي اللَّيَالِي مِنْهَا فَضَرَجَهُنَّ حَمَزَةٌ بِالْذَّمِّاءِ وَ عَجَلٌ مِنْ شَرَائِحِهَا كَبَابًا مَلْهُوجَةٌ عَلِيٌّ وَ هَجَّ الصَّيْلَاءِ وَ اصْلَحَ مِنْ اطَائِبِهَا طَبِيخًا لَشْرِبِكُ مِنْ قَدِيدٍ اَوْ شَوَاءٍ فَأَنْتَ اَبَا عِمَارَةَ الْمَرْجِي لِكَشْفِ الضَّرِّ عَنَّا وَ الْبَلَاءِ امِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٍّ - عَلَيْهِ السَّلَام - كَفْت: مِنْ بِيَامِدٍ وَ شِكَايَةٍ بِرَسُولِ خَدَايَ كَرَدَمٍ، وَ اَوْ دَرِ حَجْرِهِ اُمَّ سَلْمَةَ بُوَدٍ، وَ بَرِيدَةَ مَوْلَايَ رَسُولِ اَنْ جَا بُوَدٍ. رَسُولٍ - عَلَيْهِ السَّلَامِ - بِرَخَاسْتِ وَ نَعْلِينَ دَرِ پَايِ كَرَدٍ وَ بِيَامِدٍ وَ مَادِرٍ «۲» پِي اَوْ. چُون بَه دَرِ سَرَايِي كَه ايشان دَرِ اَنْ جَا بُوَدَنَد بَرَسِيدٍ، سَلَامِ كَرَدٍ وَ دَسْتُورِي خَوَاسْتِ وَ دَرِ سَرَايِ شُدِ وَ حَمَزَه رَا كَفْت: چَرَا چنين كَرَدِي! وَ اَوْ رَا مَلَامَتِ كَرَدَنِ كَرَفْت. اَوْ نِيْزِ دَرِ رَسُولِ نَكْرِيسْتِ، وَ اَنْكَه چَشْمِ اَزِ اَوْ بَكْرِفْتِ وَ كَفْت: نَه شَمَا وَ پَدْرَانِ شَمَا بَنَدَه پَدْرٍ مِنْ بُوَدِيْتِ «۳»! رَسُولٍ - عَلَيْهِ السَّلَامِ - كَفْت: يَا عَلِيٌّ؟ عَمْتُ سَخْتِ مَسْتِ اسْتِ، وَ بَاْزِ پَسِ اَمَدٍ وَ كَفْت: غَرَامَتِ شْتَرَانِ بَرِ مِنْ اسْتِ. بَا «۴» دِيْگَرِ رُوْزِ حَمَزَه بِرَخَاسْتِ وَ بِيَامِدِ وَ دَرِ دَسْتِ وَ پَايِ رَسُولِ اَفْتَادِ وَ عَذْرٍ «۵» خَوَاسْتِ. رَسُولٍ - عَلَيْهِ السَّلَامِ - كَفْت: مِنْ بَرَايِ تُو اسْتِغْفَارِ كَرَدَمٍ وَ اَزِ خَدَايِ دَرِ خَوَاسْتِ تَا تُو رَا عَفُو كَرَدِ. پَسِ اَزِ اَنْ عَتْبَانَ بِنِ مَالِكِ طَعَامِي سَاخْتِ وَ سَرِ شْتَرِي بَرِيَانِ كَرَدِ وَ جَمَاعَتِي رَا حَاضِرِ كَرَدِ، وَ سَعْدِ بِنِ اَبِي وَقَاصِ اَنْ جَا بُوَدِ، چُون مَسْتِ شَدَنَدِ دَرِ شَعْرِ خَوَانَدَنِ وَ مَفَاخِرْتِ اَمَدَنَدِ. سَعْدِ دَرِ اَنْ مِيَانَه قَصِيدَه اِي خَوَانَدِ كَه دَرِ اَنْ جَا هَجَايِ اَنْصَارِيَانِ بُوَدِ وَ فَخْرِ قَوْمِ اَوْ اَنْصَارِيِي بِرَخَاسْتِ وَ اَنْ اسْتِخْوَانِ «۶» بَرِ كَرَفْتِ وَ بَرِ سَرِ سَعْدِ زَدِ وَ سَرِ اَوْ - - - - -

(۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها بجز دب: بر. (۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق: بودی، مب، مر: بودید. (۴). همه نسخه بدلها: بر. (۵). مب: عذرها. (۶). معج، وز، دب، آج: استخان. صفحه ۲۰۶ بشکست. او به شکایت به رسول آمد، یکی از صحابه گفت: اللَّهُمَّ بَيْنَ لَنَا بِيَانَا شَافِيَا فِي الْخَمْرِ، بَارِ خَدَايَا؟ مَا رَا بِيَانِي شَافِي كُنْ دَرِ بَابِ خَمْرِ، خَدَايَ تَعَالَى اَيْتِ سُوْرَةِ الْمَائِدَةِ بِفَرَسْتَادِ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ ﴿۱﴾ - الاية، و خمر حرام شد اینکه قول

بیشتر مفسران است. و قول بعضی مفسران و بعضی اصحاب ما آن است که خمر همیشه حرام بود، و اینکه اخبار را قبول نکنند. خلاف کردند در آن که اینکه آیت دلیل تحریم خمر می‌کند یا نه! حسن بصری گفت: آیت دلیل تحریم خمر می‌کند از آن جا که خدای تعالی گفت: **فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ**، و لفظ «اثم» و «حرج» و مانند اینکه دلیل تحریم کند. اگر تنها بودی هم دلیل تحریم کردی، اعنی «اثم» من قوله: **قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ [پ] مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ [۲]**، ...، فکیف که وصف می‌کند «اثم» آن را به کبر که: **قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ**. و گفت: در باب خمر اول، آیت نماز آمد که: **لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى [۳]**، ...، و اینکه دلیل تحریم نکرد، بیش از آن نیست در او که نهی است از نماز کردن در حالی که مستی باشد که نداند که چه می‌گوید، پس از آن اینکه آیت آمد: **قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ**، و اینکه دلیل تحریم کرد- چنان که گفتیم. و پس از آن به تأکید تحریمش آیت سوره المائده آمد: **إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ [۴]**. و قتاده و جماعتی دیگر گفتند: آیت «۵» سوره البقره دلیل تحریم نمی‌کند، آیت سوره المائده دلیل تحریم به کند. و تفسیر داد «اثم» را به گفتا گوی «۶» و خصوصیتی که ممکن باشد که «۷» رود، و قول حسن بصری درست تر است. امیا «خمر» اسمی است عصیر انگور را چون بجوشد و سخت شود، اعنی در سورت و مست کردن نزدیک بیشتر مفسران، و ابو حنیفه و سفیان ثوری و ابو یوسف -----

----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۹۰. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۳۳. [.....] (۳). سوره نساء (۴) آیه ۴۳. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۹۰. (۵). همه نسخه بدلها: اینکه آیت اعنی. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت و گوی. (۷). همه نسخه بدلها آن جا. صفحه: ۲۰۷ گفتند: هر چه از انگور و خرما کنند و بجوشد نه بر آتش آن را خمر خوانند «۱» آنگه در مطبوخ خلاف کردند، مذهب ما آن است که: هر عصیری که بجوشد «۲» اگر بر زمین باشد و اگر بر آتش، حرام شود. و حدّ جوشیدن او آن بود که زبر و زیر «۳» شود، و حلال نشود پس از آن که حرام شد، اگر خمر شده باشد، اما چون بر آتش بجوشد حرام شود، مگر آنگه که چندانی بجوشانند که دو بهر شود و سه یکی «۴» بماند آنگه حلال بود و اینکه در عصیر بود در خمر نبود. و مذهب ابو حنیفه و ابو یوسف و اهل عراق آن است که: خمر و عصیر را «۵» حکم یکی باشد. و مذهب فقهای اهل مدینه آن است که: هر چه بسیار از او مستی کند اندکش حرام باشد، و مذهب ما اینکه است، و مذهب اهل عراق جز اینکه است، گفتند: آنچه [از آن] [اشاره] «۶» مستی کند آن شربت باز پسین حرام «۷» است. امیا نبیذ التمر، که در او اخبار آورده‌اند که: **تمره طیبه و ماء طهور**، آن است که رسول- علیه السلام- در اسفار و غزوات «۸» به منازلی که فرود آمدی، آبها شور و ناخوش بودی. روزی به بعضی منازل فرود آمد، و آب سخت شور و ناخوش بود، بفرمود تا خرمایی چند در مطهره آب افگندند، و رسول- علیه السلام- بخت به قیلوله. آنگه برخاست، و از آن آب وضو کرد. گفتند: یا رسول الله؟ روا باشد! گفت: چرا روا نباشد؟ **تمره طیبه و ماء طهور**، خرمای پاک و آبی پاکیزه. اینکه است معنی آن که گویند از رسول الله: **«تَوْضَأُ بِنَبِيذِ التَّمْرِ»**، برای آن که نبذ رمی بود، یعنی ماء نبذ فيه التمر، آبی که خرما در او افگنده باشند، نه خمیری که از خرما کرده باشند، و اینکه را نقیع خوانند که خرما یا مویز در آب افگند تا طعم آن فرا گیرد «۹»، برای بامداد به شب در افگندند، و برای شبگاه «۱۰» بامداد در افگندند بیش «۱۱» از یک روز یا «۱۲» یک شب در او - ----- (۱). همه نسخه بدلها: گویند. (۲). همه نسخه بدلها سواء. (۳). همه نسخه بدلها:

زیر و زبر. (۴). معج، وز، دب، آج، لب، فق، سیکی. (۵). همه نسخه بدلها: در خمیر و عصیر. (۶). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها آن. (۸). همه نسخه بدلها: اسفار غزوات. (۹). معج، وز، دب، آج، لب، فق: ها گیرد، مب، مر: گیرد. [.....] (۱۰). همه نسخه بدلها بجز دب: شبانگاه. (۱۱). وز، دب، آج، لب، فق، مر: بیشتر. (۱۲). معج: که. صفحه: ۲۰۸ نباشد، و مراد آن که چندانی در او رها نکنند که آن به حدی رسد که در او سورتی و شدتی پدید آید، یا «۱» به حد آن که اگر بسیار بود مستی کند «۲»، اگر چنین بود مسکر باشد، و مسکر حرام بود، هر مسکری که باشد سواء اگر از انگور کنند و اگر از خرما یا مویز یا جويا ارزن، اندک و بسیارش در «۳» تحریم یکی باشد بزودیک ما «۴» شافعی و مالک و احمد و ابو ثور. و هر چه

چنین بود خمر بود، برای آن که اشتقاق خمر از خمر است، و هو ما و اراک «۵» من شجر او «۶» غیره. و «خمره» آن بود که در عجین کنند، [و خمر ستر بود، و خمار گویند مقنع را] [اشاره «۷»]، و «خمار»، بیماری و رنجی بود از شرب خمر، و «خمرت»، مصلی نماز کوچک باشد، و «مخامت»، ملابست باشد. پس «خمر» برای آتش گویند که عقل ببوشد، و خمیر را «۸» هم برای اینکه خمیر گویند. چون لفظ قرآن بر خمر است [۲۷۹-ر] [اشاره]، و هر چه مخامر عقل بود آن را خمر خوانند، پس از ظاهر آیت لا بد باید تا حرام بود و از اجماع امت، و اخبار در اینکه باب از رسول- علیه السلام- و صحابه و تابعین بیرون از حد است. و اجماع حاصل است بر آن که: کل مسکر حرام. و در کیفیت او خلاف کردند، و غرض رسول- علیه السلام- اشارت به جنس است نه به عین، فکیف که «۹» یک شربت از جمله عین شرابی؟ و اینکه تخصیص باشد بی دلیل، و اخبار در اینکه معنی بسیار است «۱۰» اینکه که: ما اسکر کثیره فقلیله حرام، هر چه بسیارش مستی «۱۱» کند، اندکش حرام باشد از انواع خمر. و عایشه «۱۲» روایت کند از رسول- علیه السلام «۱۳»: ما أسکر الفرق فملء الکف منه ----- (۱). همه نسخه بدلها: تا. (۲). آج، لب، فق، مب، مر و. (۳). همه نسخه بدلها باب. (۴). همه نسخه بدلها و بنزدیک. (۵). وز: وراک. (۶). همه نسخه بدلها: شجر و. (۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: ندارد. (۹). همه نسخه بدلها به. (۱۰). همه نسخه بدلها: بسیار آمد و لفظ. (۱۱). مر: مست. [.....] (۱۲). وز رضی الله عنها. (۱۳). مج، وز، دب که. صفحه: ۲۰۹ حرام، گفت: آنچه فرقی «۱» از او مستی کند «۲» چندان که در کفی کنند از او حرام باشد. و «فرق» انائی بود که شانزده رطل در او گنجد. و لفظی دگر از رسول- علیه السلام- اینکه است «۳»: کل مسکر حرام اوله و آخره. و رسول- علیه السلام- گفت: «۴» «۵» «۶» «۷» «۸» «۹» «۱۰» ان من التمر خمر» و ان من العنب خمر» و ان من الزبيب خمر» و ان من العسل خمر» و ان من الحنطة خمر» و ان من الشعير خمر» و ان من الذرة خمر» ، فرمود: از انگور خمر باشد و از خرما و مویز و انگبین و گندم و جو و ارزن. و قال- علیه السلام: کل شراب عاقبتہ کعاقبۃ الخمر فهو حرام، گفت: هر شرابی که آن را عاقبتی بود چون عاقبت خمر، یعنی در مستی، او حرام است. و اما اخبار در نهی و زجر و [بال و عقاب] [اشاره «۱۱»] شارب خمر آن را حدی نیست. اما خبری جامع هست، مضاء بن حرب «۱۲» روایت کند از ابو عبد الله که گفت: روزی جماعتی از اهل شام بنزدیک عبد الله عمر آمدند و گفتند: یابن عمر؟ ما را خبر ده تا از رسول- علیه السلام- چه شنیده‌ای در باب شراب مسکر! گفت: از رسول- صلی الله علیه و علی آله- شنیدم که او گفت: و الذی بعثنی بالحق، به آن خدایی که مرا به حق به خلقان فرستاد که هر کس که او یک شربت باز خورد از شراب مسکر، خدای تعالی چهل روز نماز او نپذیرد، و اگر توبه کند مقبول باشد. و چون دو شربت باز خورد، خدای تعالی هشتاد شبانروز «۱۳» نماز او نپذیرد، و اگر توبه کند مقبول بود توبه اش. و بدان خدای که مرا به حق «۱۴» بفرستاد که هر که او سه شربت مسکر باز خورد، خدای تعالی صد و بیست روز نماز او نپذیرد. و واجب باشد بر خدای که او را ردغه الخبال بچشانند. گفتند: «ردغه الخبال» چه باشد! گفت: خون و ریم اهل دوزخ که از شکم ایشان بیرون آمده باشد، و آن در «۱۵» وادی بود از دوزخ چندان که از مشرق ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فرق. (۲). دب، آج، لب، فق، مر از کفش، مب در کفش. (۳). مب، مر که. (۴-۵-۶-۷-۸-۹-۱۰). همه نسخه بدلها: لخمرا. (۱۱). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). مر: مضار بن حرب. (۱۳). هشتاد روز، مب، مر: شبانه روز. (۱۴). دب، آج، لب، مب، مر: به خلق، فق: به خلقان. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دو. صفحه: ۲۱۰ تا به مغرب در آن جا موج می‌زند. آنگه گفت: و ازیدکم یا اهل الشام، زیادت کنم برای شما ای اهل شام. رسول- علیه السلام- گفت: و الذی بعثنی بالحق، به آن خدای «۱» که مرا به حق «۲» بفرستاد، که شارب خمر فردای قیامت می‌آید سیه روی، از رق چشم، لبها از دهن باز افتاده، آب از دهنش می‌رود، هر که او را بیند از اوش نفرت آید. و ازیدکم یا اهل الشام، رسول- علیه السلام- گفت: شارب خمر تشنه بمیرد، و در گور تشنه باشد، و روز قیامت تشنه برخیزد، و هزار سال بانگ می‌دارد که: وا عطشاه؟ پس از هزار سال آبی بیارند چون دردی زیت که بنزدیک دهن برد، رویش بریان کند و دندانهایش در آن کاس «۳» افتد، و

چشمهایش بیرون آید تا همه باز خورد. چون خورده باشد، هر چه در شکمش باشد گذاخته شود. و ازیدکم یا اهل الشام «۴»، رسول- علیه السلام- گفت: شارب الخمر می آید روز قیامت، حق تعالی گوید: بگیری اینکه را، هفتاد هزار فریشته روی به او نهند و در او آویزند، و او را در روی «۵» می کشند، و فرشتگان عذاب از پیش «۶» [۲۷۹-پ] باز آیند «۷». با سلاسل و اغلال، بر روی او می زنند تا او دهن باز کند، طعمی در دهن او نهند: كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ «۸»، چون سرهای دیوان، آن به گلوش فرو نشود، و کرم از آن جا بیرون می آید و در دهن و کام و شکم او می افتد، او چون وحوش «۹» در بیابان می رمد. و ازیدکم یا اهل الشام، رسول- علیه السلام- گفت: شرب خمر در دیوان شارب الخمر «۱۰»، از بالای همه گناهان او بشود چنان که درخت «۱۱» بلند از بالای همه درختان برود. و ازیدکم یا اهل الشام، رسول- علیه السلام- گفت: هر که فرزندش را خمر -----

----- (۱). مع، مر: خدایی. (۲). مب: به خلق. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کاسه. [.....]. (۴). مب زیادت کنم از برای شما ای اهل شام. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به روی. (۶). مر او. (۷). مب، مر: می آیند، بقیه نسخه بدلها: آیند. (۸). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۵. (۹). همه نسخه بدلها: وحش. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: گفت در شرب خمر شارب خمر. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: درختی. صفحه: ۲۱۱ دهد، خدای تعالی او را از شراب غسلین بچشانند، و آن در شکم همچنان جوشد که آب بر آتش. و ازیدکم یا اهل الشام، رسول- علیه السلام- گفت: شارب خمر روز قیامت از تشنگی سر بر زمین می زند و می گوید: وا عطشاه؟ و ازیدکم یا اهل الشام، رسول- علیه السلام- گفت: هر که در پیش «۱» او آیتی باشد از کتاب خدای، و او خمر فرو ریزد آن جا، به هر حرفی که در آن آیت بود فریشته‌ای بیاید و به موی پیشانی او در آویزد، و «۲» او را پیش خدای آرد تا قرآن با او خصومت کند، و هر که را قرآن خصم باشد او مقهور و مغلوب بود. و ازیدکم یا اهل الشام، خدای تعالی هم به آن لفظ که نهی می کند از عبادت اصنام، نهی می کند از خمر، در حق اصنام می گوید: فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ «۳»... در باب خمر می گوید: فَاجْتَنِبُوا «۴»... و به قولی مراد به «رجس» نه اوثان است خمر است، یعنی پلیدی از جهت اوثان، علی تقدیر الرِّجْسِ الصَّادِرِ مِنْ جِهَةِ الْأَوْثَانِ، و بر اینکه قول «من» ابتدای غایت باشد. و ازیدکم یا اهل الشام، رسول- علیه السلام- در باب خمر چند کس را لعنت کرد: خمر را لعنت کرد و آن که فشارد، و آن که فرماید تا فشارند، و ساقی را، و شاربش را، و حاملش را که بر گیرد، و آن را که به او برند، فان تاب تاب الله علیه، اگر توبه کند خدای تعالی توبه اش بپذیرد لقلوله: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ «۵». «تو ابان»، آنان باشند که از کرده توبه کنند، و متطهران آنان باشند که خود نکنند و خویشان از آن پاکیزه دارند. و الخمر جماع الأثم و أمّ الخبائث و مفتاح الشرّ، خمر جمع «۶» بزه است، و مادر پلیدیهاست، و کلید همه شرها و بدیهاست. قوله: وَ الْمَيْسِرِ، یعنی القمار. مراد به «میسر» قمار است. عبد الله عباس گفت: در جاهلیت فرد به اهل و مال و فرزند قمار باختی. چون بماندی و مقمور «۷» شدی از -----

----- (۱). مع، وز، دب، لب، فق، مب، مر: در نفس. (۲). همه نسخه بدلها: تا. (۳). سوره حج (۲۲) آیه ۳۰. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۹۰. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۲. (۶). همه نسخه بدلها: مجمع. [.....]. (۷). فق: مقهور. صفحه: ۲۱۲. همه بیرون آمدی و بدادی. و اصل او از «۱» «یسر لی الشیء اذا وجب یسر یسرا» باشد، و یاسر واجب به قمار باشد، یعنی ما وجب له. آنگه قمار را «یسر» و «میسر» خواندند برای آن که اعتقاد وجوب آن کرده بودند، و مقامر را یاسر و یسر خوانند، قال التابغة فی الیاسر: او یاسر ذهب القداح بوفره اسف تأکله الصّدیق مخلّ و قال آخر فی الیسر «۲»: فبت کأنتی یسر غبین یقلّب بعد ما اختلع القداحا مقاتل گفت: برای آن قمار را میسر خوانند که قمار مقمور را گوید: یسر لی ما قمرت، آنچه بمانده «۳» از او دیده «۴». و اصل آن که عرب باختندی بر شتر بودی، شتری بخیردندی و بکشند، آنگه پاره پاره بکردندی. و در پاره‌های او خلاف کردند. ابو عبیده گفت و ابو عمر «۵» که: ده جزو بودی. اصمعی گفت: بیست و هشت پاره بودی. آنگه به ده تیر بر اجزای «۶» قمار کردند و آن تیرها را «ازلام» و «قداح» خواندندی، هفت را از آن ده نصیب بودی، و سه را نصیب نبودی [۲۸۰-ر] [اشاره]. و نام آن تیرها اینکه است: «الفذّ» و او را یک نصیب باشد، و «توأم» و او را دو نصیب باشد، و «رقیب» و او را سه نصیب باشد، و «جلس» و او را چهار

نصیب باشد، و «نافس» و او را پنج نصیب، و «مسبل» و او را شش نصیب باشد، و «معلی» و او را هفت نصیب باشد. و آن سه که آن را نصیب نبود: آن را «منیح» و «سفیح» و «وغد» خوانند. آنگه اینکه تیرها در خریطه‌ای کنند و آن را ربابه خوانند، قال ابو ذؤیب: کأنهن ربابه و کأنه یسر فیض علی القداح و یصدع آنگه آن کیسه در دست مردی نهند که معتمد ایشان بود، و آن مرد را «مجیل» و «مفیض» خوانند، دو اسم مشتق است از فعل او تا او بگرداند، و آنگه یک یک بیرون -----

--- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: او من. (۲). اساس به صورت «المیسر» هم خوانده می‌شود. (۳). مج: نمانده. (۴). کذا: در اسامی و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/ ۱۹۱): از او بده. (۵). دب، آج، لب: ابو عمرو. (۶). آج: بران احزا. صفحه: ۲۱۳ می‌آرد به نام هر کسی، هر «۱» مرد را که به نام او آن تیر بر آمده باشد، آن نصیب که بر او نوشته باشد «۲» می‌دهد. و «نصیب» را از اینکه جا سهم خوانند که نصیب بر آن تیر نوشته بود «۳». و تیر به تازی سهم باشد. پس اگر از آن تیرها بی نصیب به نام کسی بر آید خلاف کرده‌اند. بهری گفتند: هیچ «۴» نگیرد، و بهای شتر جمله غرامت کنند او را. و بهری گفتند: چیزی ندهند او را و غرامت نکنند بر او، و آن [تیر را لغو گویند] [اشاره] «۵»، و دگر باره به نام او دیگری بر آرند، آنگه آنچه برده باشند برنگیرند «۶»، بل به درویشان دهند، برای اینکه کار ایشان به قمار [باختن] [اشاره] «۷» فخر آورند که در آن خیری «۸» به درویشان رسد، و آن را که به آن مشغول نباشد «۹»، او را بنکوهند و ذم کنند، و به تازی او را «برم» خوانند، قال متمم بن نویره: و لا برما تهدي النساء لعرسه اذا القشع فی برد الشتاء تقعقا عبد الله مسعود روایت کند که شطرنج و نرد حرام است و همه بازی حرام است «۱۰»، و در دوزخ است تا بازی کردن به جوز و کعب. و ابو صالح روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: «میسر» قمار است، و جمله در دوزخ است. و روایت کرده‌اند که: عبد الله مسعود بگذشت به جماعتی که شطرنج می‌باختند، گفت: ما هذه التماثيل التي أنتم لها عاكفون «۱۱». و رسول - علیه السلام - گفت: من لعب بالترد فقد عصی الله و رسوله، هر که به نرد بازی کند، در «۱۲» خدا و پیغامبر عاصی باشد. عبد الله بن عمرو «۱۳» گفت: خواندم در بعضی کتابهای منزل که «هر که او شطرنج باز در سیل قمار، همچنان بود که گوشت «۱۴» خوک خورده، و هر که باز در نه به قمار، ----- (۱). همه نسخه بدلها: هر کدام. (۲). همه نسخه بدلها: بودند. (۳). همه نسخه بدلها: باشد. (۴). همه نسخه بدلها نصیب. (۵-۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مج، وز: برگیرد، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر نگیرد. (۸). همه نسخه بدلها: چیزی. [.....]. (۹). اساس: باشد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). همه نسخه بدلها و قمار همه حرام است. (۱۱). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۵۲. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مر: در نزد. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبد الله بن عمر. (۱۴). مج، وز: گوشتک، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوشت سگ. صفحه: ۲۱۴ همچنان باشد که خویشتن به روغن او بیندوده «۱». و در خبر است که امیر المؤمنین «۲» - علیه السلام - به قومی بگذشت که شطرنج می‌باختند، گفت: ما هذه التماثيل التي أنتم لها عاكفون «۳»، و پاره‌ای خاک بر گرفت و در آن میان ریخت. چنین گویند «۴» آنان که تعاطی آن کار کنند که هر که «۵» آن نطع باز افکنند «۶» قدری خاک در آن میان باشد. عبد الله عباس روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: «۷» ملعون من لعب بالاشتریق»، یعنی الشطرنج، و الناظر الیه کاکل لحم الخنزیر، گفت: ملعون است آن «۸» که شطرنج باز در، و آن که در آن نگرد چنان است که گوشت خوک می‌خورد. و رسول - علیه السلام - گفت: من لعب بالنرد شیر فکأنما غمس یده فی لحم الخنزیر و دمه، گفت: هر که او نرد باز در، همچنان بود که دست در خون و گوشت خوک نهاده. و اخبار در اینکه معنی بسیار است، و اگر چه میسر در عرب قمار بر اینکه وجه بود، آیت متضمن نهی است از جمله انواع قمار. و روایت است از رسول - علیه السلام - که گفت: «۹» ایاکم و هاتین الکعبتین الموشومتین «فإنهما من میسر العجم، گفت: دور باشی از اینکه دو استخان نگاشته که آن از قمار اهل عجم است. و صادق - علیه السلام - گفت از پدرانش که نرد و شطرنج [۲۸۰- پ] از جمله میسر است. قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ، بگو ای محمد که در آن هر دو یعنی خمر و میسر بزه‌های عظیم هست «۱۰» و فسادی بسیار به آن تعلق دارد از مخاصمت و مشامت و کلام فحش و دروغ و ضرب مزامیر «۱۱» و منع صلوات و زوال

عقل، و انواع آنچه تعلق دارد به او از جمله فواحش. ----- (۱). معج، وز، دب، آج، لب: باندوده. (۲). همه نسخه بدلها علی. (۳). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۵۲. (۴). همه نسخه بدلها: گفتند. (۵). همه نسخه بدلها: که هر که. (۶). همه نسخه بدلها بجز دب: افکند. (۷). معج، وز: بالاشریق. (۸). همه نسخه بدلها کس. [.....] (۹). آج: الموسومین. (۱۰). همه نسخه بدلها: است. (۱۱). معج، وز: خوامیر. صفحه: ۲۱۵ اهل کوفه خوانند مگر عاصم: «کثیر» بالثاء، باقی قراء «کبیر» «۱» بالباء و منافع للناس، و در آن جا منفعتهایی هست مردمان را. بهری گفتند: مراد منفعت تن است «۲» از آنان که خمر با طبع ایشان موافق بود، و لذتی به آن متعلق است، و منافع تجارتنی که به آن کردند، چنان که اعشی گفت: لنا من ضحاها خبث نفس و کأبه و ذکری هموم ما تغب أذاتها و عند العشاء طیب نفس و لذّه و مال کثیر عدوه «۳» نشواتها و چنان که دیگری گفت «۴»: و إذا شربت فإنتی ربّ الخورنق و السدیر و إذا صحوت فإنتی ربّ الشویهة و البعیر یکی از جمله خلفا شاعری را گفت: ما تصنع بشرب الخمر! چه خواهی کردن خمر را که اولش تلخ است و آخرش خمار! گفت: چنین است «۵»، و لکن بینهما حاله لا یساویها ملکک، در آن میانه حالتی هست که با ملک تو برابر نکنم. گفت: توبه بکن تا تو را فلان اقطاع بدهم «۶». گفت: چون مست شوم ملک من از ملک تو بیش باشد. گفت: باز چون هشیار «۷» شوی نه همان گدای باشی! گفت: اعاود السكر ليعاودنی الغنی «۸»، با سر مستی شوم تا توانگری با من آید. منافع خمر از اینکه معانی بود، و منافع میسر آن مالی که از آن جا جمع کنند و ببرند. و إثمهما أكبر من نفعهما، گفت: و لکن بزه اش بزرگتر است از سودش. مفسران گفتند: اثم خمر آن بود که چون مست شود مردم را ایذا کند، و اثم قمار آن بود که مال مردمان «۹» به ناحق ببرد. ربیع و ضحاک گفتند «منافع» پیش تحریم بود، و «إثم» پس از تحریم، و -----

----- (۱). معج به، وز ببر. (۲). اساس: نیست، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس: عدّه، با توجه به معج تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: گوید. (۵). اساس: با خطی متفاوت از متن نوشته «گفت ایها الامیر»، با توجه به معج و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس: با خطی متفاوت از متن «بدهم»، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). معج، وز: هشیاری. (۸). اساس: با خطی متفاوت از متن «یعنی»، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). معج، فق: مردم. صفحه: ۲۱۶ بر اینکه قول مراد به «إثم» عقوبت و وبال قیامت باشد بر جمله. حق تعالی باز نمود که: در اینکه هر دو سود و زیان هست، و زیان بیش از سود است، و اگر هیچ زیان نبودی جز آفت عقل بس بودی. و آن ابیات که ابن طباطبا العلوی گوید، ابیاتی جامع است مذمت «۱» آن را که اختیار بی عقلی کند، و هی: سألت عن السکران ما وزن عقله و احمق ما یلقى اذا ما تعاقلا تراه اذا استرخت قواه لسکره یزاول أمرا لم یزل عنه زائلا یری العجز منه قوه مستفاده و لو أنه لا قی کمیًا لقاتلا یحارب اعلاه أسافله فإن اراد استواء فی القیام تمایلا فإن قلت قل لا قال من سکره نعم فإن قلت نصحا قل نعم قال لا و لا إذا اخذت منه المدام رأیته کذی الجد فی بعض الامور تهازلا ذکیا بلیدا ساهیا متفکرا کحیران مبهوت تذکر ما خلا إذا ما اقتضاه الهم فی السکر دینه رأیت غریم الهم ثم ماطلا لدیه کنوز من أمانی نفسه فمهما یرد منها غرورا تناولا- و یتحف بالتقییل کل مسائل و إن لم یکن فی الناس خلا مواصلا و دیگری گوید در اینکه معنی: إخاء هم ما دارت الکأس بینهم فإن غبت عنهم ساعة فذمیم و کلهم یلقاک «۲» بالبشر کاذبا و کلهم رث الوصال سووم «۳» فهذا ثنائی لم اقل بجهالة و لکننی بالفاسقین علیم و دیگری گوید «۴»: ترک التبیذ و شرابه و صرت خدینا «۵» لمن عابه شراب «۶» یضل سبیل الهدی و یفتح للشّر أبوابه «۷» ----- (۱). معج، آج، لب، فق: مذهب. (۲). همه نسخه بدلها: تلقاک. [.....] (۳). آج: ذمیم. (۴). همه نسخه بدلها: و هم در اینکه معنی گفت. (۵). معج: حدینا. (۶). اساس: شرابا، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). معج، وز: اثوابه. صفحه: ۲۱۷ و دیگری گوید: ترک التبیذ لشرابه «۱» و اقبلت أشرب عذبا نقاخا شراب التبیین و المرسلین و من لا یرید الشراب الطباخا [۱۸۲- ر] [رأیت] [اشاره] «۲» التبیذ یدلّ العزیز و یزداد فیہ العمی «۳» و انتفاخا و یورث شرابه سوءة و یکسو التقی التقی انسباخا «۴» [و یترک] [اشاره] «۵» القلب «۶» بورا خلاء کما ترک الزارعون السباخا فإن کان ذا جائزا للشباب فما العذر فیہ إذا المرء شاخا و فیہ ایضا: شربنا من الرازی حتی کأثما ملوک

حوت ما بین هیت الی مصر فلما تجلی الشکر عنّا رأیتنا تجلی الغنا عنّا و عدنا الی الفقر و فیہ ایضا: لحي الله اصحاب النبیذ فما لهم اذا فقدوا الصیبهاء عهد و لا عقد مؤدّتهم ما دامت الکأس تحتشی فإن عاق عنها» (۷) عایق بطل الودّ قوله: وَ یَسْأَلُونَکَ مَاذَا یُنْفِقُونَ، سبب نزولش آن بود که رسول- علیه السّلام- ایشان را بر صدقه حثّه (۸) کردی، گفتند: یا رسول الله: ما را بیان کن تا چه دهیم! و چند دهیم! و به که دهیم! خدای تعالی آیت فرستاد: می پرسند تو را ای محمّد که چه نفقه کنند! «ما» استفهامیه است. قُلْ الْعَفْوُ، ابو عمرو (۹) و حسن بصری و قتاده و ابن ابی اسحق به رفع خواندند علی معنی الذی ینفقونه هو العفو، و مثال اینکه قراءت قوله تعالی: -

----- (۱). آج: و شرابه. (۵-۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها بجز معج: فیہ غمی، معج: فیہ عمی. (۴). معج، وز، اتساخا، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اتاخا. (۶). دب: و نزل القلب، لب: و ينزل القلب، چاپ شعرانی (۲/۱۹۵): و یترک للقلب. (۷). همه نسخه بدلها: عنهم. (۸). آج: حث. (۹). همه نسخه بدلها: ابو عمر. صفحه: ۲۱۸ و إِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ «۱» [رفع او] [اشاره] «۲» در هر دو جایگاه بر خبر ابتدای «۳» محذوف است، و دیگران به نصب خواندند بر تقدیر: قل انفقوا العفو، و مثالش قوله تعالی: [وَقِيلَ] [اشاره] «۴» حَتَّىٰ عَفْوًا «۱۰» ...، ای کثروا. و قال- علیه السّلام: احفوا الشّوارب و اعفوا اللّحی، ای کثروها، گفت: شارب نیک بگیرد یعنی سلبت، و محاسن رها کنید تا بسیار شود، قال الشّاعر: و لكننا یعض السّیف لا بأسوق عافیات الشّحم کوم ای کثیرات الشّحم. و «عفو» نیز کاری بود آسان که گفتیم، و عرب گویند «۱۱» ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۴. [.....] (۷-۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مبتدای. (۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به قرآن مجید افزوده شد. (۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۰، همه نسخه بدلها: و اذا قيل لهم ماذا انزل ربكم قالوا خيرا. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۸). همه نسخه بدلها: عبد الله عباس العفو مراد آن است. (۹). همه نسخه بدلها: بصدقه. (۱۰). سوره اعراف (۷) آیه ۹۵. (۱۱). همه نسخه بدلها: گوید، که بر متن مرجح است. صفحه: ۲۱۹. خرما عفا، ای ما اتاک سهلا. جابر روایت کند که: مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ هذه بیضه ذهب أصبیتها من بعض المعادن لا أملك غيرها اريد ان أجعلها صدقه لله، گفت: مردی شکل خایه «۱» زرین بیاورد پیش رسول- علیه السّلام- و گفت: یا رسول الله؟ به خدا «۲» که من جز اینکه ندارم و می خواهم که «۳» صدقه کنم برای خدا. رسول- علیه السّلام- رو از او بگردانید، او به دگر جانب آمد و اینکه بگفت. رسول- علیه السّلام- رو بگردانید «۴»، با دگر جانب آمد و «۵» بگفت: رسول- علیه السّلام- از او به خشم آمد «۶»، از دست او بستد و بینداخت، چنان که اگر بر او آمدی عضوی تباه کردی از او، و گفت: چون می «۷» گویی که هم اینکه دارم صدقه را چه خواهی کردن! آنگهی گفت: یکی از شما می آید و جمله مال [۲۸۱-پ] صدقه می کند، آنکه به درها می گردد و سؤال می کند، «۸» أفضل الصدقه ما كان عن «ظهر غنی، و لیبدأ احدکم بمن یعول، فاضلتر صدقه آن بود که از سر توانگری باشد، و یکی از شما باید که ابتدا به عیال خود کند. کلبی گفت: بعد نزول اینکه آیت کسی آن چنان نکرد، چون کسی را چیزی بودی و خواستی که از آن صدقه ای کند قوت خود و قوت عیال از آن جا برداشتی، و آنچه فضله بودی صدقه کردی، و اگر مرد اهل حرفت بودی، یک روزه نفقه برداشتی از آن جا و باقی صرف کردی «۹». آیت زکات بیامد، اینکه آیت منسوخ شد اعنی حکمش علی قول الکلبی. و اولیتر آن بود که نگویند که آیت منسوخ است، برای آن که جمع از میان اینکه آیت و «۱۰» آیت زکات ممکن است. کذلک یبین الله زجاج گفت: برای آن «کذلک» گفت و خطاب با جماعتی است، که معنی جماعت قبیل «۱۱» بود و آن موحد اللفظ و مذکر است. بهری دیگر ----- (۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: معی. (۲). همه نسخه بدلها: به خدای عز و جل. (۳). همه نسخه بدلها: می خواهم تا اینکه. (۴). مب، روی از او فرا بگردانید. (۵). دب اینکه سخن. [.....] (۶). مب: در خشم شد. (۷). همه نسخه بدلها: همی. (۸). همه نسخه بدلها: علی. (۹). همه نسخه بدلها چون. (۱۰). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: میان. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز دب: قبيله. صفحه: ۲۲۰ گفتند: برای آن موحد گفت که

خطاب با رسول است - علیه السلام - و مراد او و امت، «کذلک» خطاب با او، و «لکم» خطاب با او و امت اوست. همچنین خدای تعالی بیان کند برای شما آیتها را، لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي «۱» وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى «۷»، عبد الله عباس به روایت عطیه و ضحاک و سدّی گفتند: سبب نزول آیات آن بود که عرب در جاهلیت کار یتیم عظیم داشتندی، و مال او از مال خود دور داشتندی، و با او مؤاکله و مخالطه نکردندی، و اگر او را چهار پای بودی کس بر او نشست «۸»، و اگر خدمتکاری بودی کس او را خدمت نفرمودی و متشّم بودندی از آن، چون اسلام آمد از رسول - علیه السلام - پرسیدند حدیث یتیمان. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى، و می‌پرسند ای محمد تو را از یتیمان. قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ، بگو که اصلاح کار ایشان به حسب مصلحت بهتر بود شما را. ----- (۱). همه نسخه بدلها أمر. (۲). اساس: لَعَلَّهُمْ، با توجه به مع تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها لَعَلَّكُمْ. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها و ترجمه عبارت افزوده شد. (۵). مع، وز، آج، لب، فق: کنی بدانی. (۶). مع، وز، آج، لب، فق، مب، مر سرائی. (۷). همه نسخه بدلها الایة. (۸). همه نسخه بدلها بجز دب: بر نشست. [.....] صفحه : ۲۲۱ قتاده و ربیع و سعید جبر از عبد الله عباس گفتند: چون خدای تعالی در باب یتیم «۱» و مال او تشدید فرمود و آیات فرستاد من قوله: وَ لَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ «۲» ...، و [قوله: ان] [اشاره] «۳»: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا «۴» ...، مردم بترسیدند یتیمان را از خویشتن دور کردند، و مالهای ایشان را از مال خود دور داشتند، و طعام ایشان از طعام خود [۲۸۲-ر] جدا کردند «۵» و با ایشان اختلاط نکردند تا اگر از طعام یتیم که روز را ساخته بودندی چیزی بماندی کس بنخوردی و بر نگرفتی «۶» تا عوضی دادی آن را تا «۷» تباه شدی، و اینکه کار بر ایشان سخت شد. بنزدیک رسول - علیه السلام - آمدند و از او پرسیدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رسول را فرمود که بگو «۸»: إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ، اگر شما اینکه برای خیر می کنی اصلاح کار ایشان شما را بهتر بود، و اصلاح مال ایشان بی طمعی و اجرتی و خیانتی و اخذ عوضی مزد در آن بیشتر باشد شما را، و اگر مصلحت در آن بود که با ایشان اختلاط کنید روا بود که ایشان برادران شما در دین، در طعام و شراب و دواب و مواشی و اسباب به یک جای اگر مصلحت دانی، و اگر مال ایشان را به حفظ و تجارت و عمارت به بر آری و از آن عوضی و اجرت مثلی برداری هم [روا] [اشاره] «۹» بود. فَإِخْوَانُكُمْ، ای فهم اخوانکم، ایشان برادران شما اند. و در شاذّ ابو مجلد خواند: فإخوانکم، به نصب علی تقدیر: فا [خوانکم] [اشاره] «۱۰» تخالطون، یعنی ایشان را جاری مجرای برادران داری، و آن که با مال برادر کنی از وجوه صلاح با مال ایشان همان کنی. [ابو عبید] «۱۱» گفت [اشاره] «۱۲»: اینکه آیت دلیل آن است که مسافران «۱۳» چون همسفره باشند، ایشان را روا بود که طعام و شرابشان «۱۴» به یک جای باشد، و زیادت و نقصانی که آن ----- (۱۲-۱۰-۱). همه نسخه بدلها: یتیمان. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۲. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۰. (۵). مع، وز، آج، لب، فق: دور داشتند، دب: دور کردند. (۶). دب: بر نگرفتندی. (۷). همه نسخه بدلها بجز لب، مب: یا. (۸). همه نسخه بدلها بجز دب که. (۹). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). مب، مر: ابو عبیده. (۱۳). همه نسخه بدلها را. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز دب: شراب ایشان، دب: شراب و طعام ایشان. صفحه : ۲۲۲ جا بود بطبیئة النفس باکی نبود از آن، برای آن که چون در حق یتیم خدای تعالی رخصت داد، در حق بالغان او از «۱» مخالطت اصلاح است، و کیست که غرض او فساد است، باشد که آن کس که مخالطت نکند، او افساد و تلف ما ایشان کند، و باشد که آن کس که مخالطت کند غرض او صلاح باشد تا مال ایشان محفوظ باشد و برایشان تباه نشود. وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَبْتُمْ، و اگر خدای تعالی خواستی کار بر شما سخت کردی، و شما را رخصت ندادی در مخالطت ایشان. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که حکم کردی به اثم و حرج شما به تصرف «۲» در مال ایشان. و اصل «عت» سختی و مشقت بود، يقال: عقبه عنوت، ای شاقه کوود «۳». زجاج گفت: «عت» آن بود که پای شتر شکسته شود، باز بندند دگر باره شکسته شود چنان که بتواند

رفتن، قطامی- گفت: فلا هم صالحوا من یتغی عنتی و لا هم کزّر و الخیر الّذی فعلوا إنّ الله عزیزٌ حکیم، که خدای تعالی عزیز است، کس دست زبر فرمان او نیارد آوردن به قهر چون تکلیفی شاق کند، و حکیم است اگر اینکه کند و اگر بخلاف بحکمت «۴» کند. وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ «۵»، آیت در شأن مرثد بن ابی مرثد آمد، و مقاتل گفت: ابو مرثد الغنوی و نامش ایمن بود، و عطا گفت: هو ابو مرثد بن کناز بن الحصین «۶»- و او مردی بود شجاع و قوی. رسول- علیه السّلام- او را به مکه فرستاد تا جماعتی مسلمانان را که آن جا بودند «۷» بیارد پنهان. چون به مکه آمد زنی مشرکه نام او عناق در جاهلیت دوست او بود، بشنید که او آمده است، برخاست و بنزدیک او آمد و ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز دب آن. (۲).

اساس: متضع، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۳). مع، وز: کود، آج: اکود. (۴). مع، وز، آج، لب، فق، مب، مر: اگر خلاف اینکه. (۵). همه نسخه بدلها الایه. (۶). اساس و همه نسخه بدلها: ابو مرثد بن کنان بن الحصین، با توجه به مآخذ مربوط به اعلام تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب ایشان را. صفحه: ۲۲۳ گفت: یا مرثد؟ بیای تا ساعتی به خلوت بنشینیم. مرد گفت: و ویحک یا عناق «۱» انّ الاسلام قد حال بیننا و بین ذلک، اسلام آمد [۲۸۲-پ] و منع کرد از چنین چیزها. گفت: پس ممکن باشد که مرا به زنی کنی! گفت: بلی، و لکن پس از آن که دستوری با رسول برم. او را موافق نیامد که «۲» دانست که رسول- علیه السّلام- دستوری ندهد، بر او تشیع کرد و مشرکان را به سر او آورد تا او را بزدند، و او از دست ایشان بجست و پنهان شد. چون فرصت یافت کاری که داشت در مکه بگزارد «۳» و با نزدیک رسول آمد گفت: یا رسول الله؟ زنی مشرکه می خواهد تا به زن من باشد «۴»، روا بود یا نه! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ «۵» مناکحت مکیند تا آنکه که ایمان آرند. مفضّل گفت: اصل نکاح جماع بود، پس به کثرت استعمال در عقد نیز استعمال کردند، و گفت: از اسماء منقوله است که نقل من الجماع الی العقد کالغائط و غیر ذلک. و درست آن است که از اسماء مشترکه است، کالجون و القرء «۶» و الشّفق، و در هر دو معنی حقیقت است برای آن که در هر دو مستعمل است بر یک حد، و ظاهر استعمال دلیل حقیقت کند الا که مانعی باشد، و دلیل بر آن که چنین است آیت «۷» است، و اجماع امت بر آن که [نکاح با مشرکات] [اشاره] «۸» حرام است عقدا و طیا. وَ لَأَمَّهُ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ حَرَّةٍ وَ لَوْ أَعْجَبْتِكُمْ بِجَمَالِهَا، گفت: پرستاری مؤمنه «۹» بهتر بود از زنی آزاد مشرکه، و اگر چه به عجب آرد شما را به جمال و مال، یعنی جمال و مال او از حدّ عادت به حدّ تعجب شده باشد. مفسران گفتند: آیت در شأن خنساء آمد، و او کنیزکی سیاه بود از آن حدیفه یمان. گفت: یا خنساء؟ ذکرک فی الملاء الاعلی مع سوادک و دمامتک، گفت: -----

----- (۱). اساس: با خطی متفاوت از متن نوشته «بالاعناق»، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مب: به آن که. (۳). مب: بگذاشت. (۴). مب، مر: تا زن من شود. (۵). مب، مر: مشرکان. (۶). مع، وز، دب، آج، لب، و القروء. (۷). دب: اینکه آیت: دیگر نسخه بدلها بجز وز: اینکه. (۸). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها: مؤمن. [.....] صفحه: ۲۲۴ خدای تعالی تو را با سیاهی و زشت رویی «۱» یاد کرد در ملاء اعلی، و در شأن تو آیتی فرستاد، پس حدیفه او را آزاد کرد و به زنی کرد. سدّی گفت: آیت در عبد الله رواحه آمد، که او پرستاری سیاه داشت، بر او خشم گرفت و او را بزد و بیرون کرد، آنکه بترسید و پشیمان شد. بیامد و رسول را- علیه السّلام- خبر داد رسول- علیه السّلام- گفت: چگونه کسی است اینکه پرستار! گفت: شهادتین می گوید و نماز می کند، و روزه می دارد، و وضو و آب دست به جای می آرد. رسول- علیه السّلام- گفت: هی مؤمنه، اینکه کنیزک مؤمنه است. عبد الله رواحه گفت: به آن خدایی که تو را به حق به خلقان فرستاد که آزادش بکنم و به زنی کنم «۲»، و آنچه گفت بکرد. جماعتی مردم «۳» طعنه زدند و گفتند: پرستاری سیاه را به زنی کرده‌ای، و زنی آزاد مشرکه را بر او عرض کردند «۴» و ایشان رغبت کردند در نکاح مشرکات برای آن که تا باشد که ایمان آرند «۵». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نکاح مشرکات حرام کرد، قوله: وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا، و دختر به مرد مشرک مدهید تا «۶» ایمان آرد. از هر دو طرف نهی کرد، هم خواستن و هم دادن، در «۷» جمله مناکحت با ایشان حرام است. وَ لَعَبْدٌ

مؤمن خیر من مشرک، و بنده مؤمن به باشد از آزادی مشرک، و اگر چه شما را به عجب آرد به مال و جمال و حسن حال. حسن بصری و قتاده روایت کنند «۸» از انس مالک که: یک روز رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - نشسته بود، اعرابی در آمد و سلام کرد و گفت: یا رسول الله! آیا منع سوادی و دمامه و جهی من دخول الجنة! گفت: سیاهی من و زشت روی ام مرا منع نکنند «۹» از آن که به بهشت روم «۱۰»! گفت: نه، مادام تا از خدای بترسی و به رسول او ایمان داری گفت: یا رسول الله [۲۸۳- ر] [اشاره]؟ به آن خدای که تو را شرف نبوت داد که ----- (۱). مع، وز، لب، فق، مر: رویت، دب: زشتی رویت، آج: رویت. (۲). مع، وز، آج، لب، فق، مب او را. (۳). مع، وز، آج، لب، فق، مر: مردمان. (۴). همه نسخه بدلها: عرضه کردند. (۵). اساس: آرد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها آنگه که. (۷). همه نسخه بدلها: بر. (۸). اساس، مع، وز: کند، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مع، وز، دب، آج، لب، مب، مر: کند. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز آج، لب، مب: شوم. صفحه: ۲۲۵ من پیش از اینکه به هشت ماه ایمان آورده‌ام، و اقرار داده که: خدای تعالی یکی است، و تو رسول او یی به حق. رسول - علیه السلام - گفت: انت من القوم لک ما لهم و علیک ما علیهم، گفت تو از اینانی آنچه ایشان را بود تو را بود، و آنچه بر ایشان بود بر تو بود، گفت: پس برای چیست که من خطبت کردم با هر یک از اینان که حاضراند کس اجابت نکرد مرا، و هیچ منع نمی‌دانم جز دمامت وجه «۱» و سواد لون «۲»، و الّا من در میان قوم خود حسبی دارم از بنی سلیم، و پدران من معروفانند، و لکن غلبنی «۳» سواد أخوالی، و لکن «۴» غلبه کرده است بر من سواد خالیانم. رسول - علیه السلام - گفت: عمرو بن وهب حاضر است! و او مردی بود از ثقیف، و در «۵» صعوبت جانبی و انفه‌ای «۶» بود. گفتند نه یا رسول الله، اعرابی را گفت: تو خانه او دانی! گفت: دانم، گفت: به خانه او رو و در بزنی زدن برقی «۷»، و چون در سرای شوی سلام کن و بگویی که: رسول - علیه السلام - دختر تو را به من داد - و او دختری داشت ذات جمال و عقل و عفاف. بیامد و در بزد و در بگشاد «۸» چون سواد و دمامت او دیدند، کاره شدند و اظهار کراهت کردند. او گفت: رسول - علیه السلام - دختر تو را به من داد، او را زجر کردند [و رد کرد «۹»] [اشاره «۱۰»] ردی قبیح. مرد برخاست و بیرون آمد «۱۱»، دختر گفت: یا پدر؟ برو و اینکه حال بدان، اگر پیغامبر - علیه السلام - مرا به او داده است، من راضی‌ام [به آنچه رسول] [اشاره «۱۲»] خدای کرد. مرد بر اثر او بیرون آمد، او با پیش رسول رفته بود و شکایت کرده «۱۳»، مرد در پیش رسول آمد، رسول - علیه السلام - گفت: [یا هذا] [اشاره «۱۴»] تویی که رسول مرا رد کردی و زجر ----- (۱). مع: دمامه الوجوه، دیگر نسخه بدلها: دمامه الوجوه. (۲). همه نسخه بدلها: سود اللون. (۳). مع، وز: غلبتی. (۴). همه نسخه بدلها: و الّا آن که. [.....] (۵). همه نسخه بدلها او. (۶). همه نسخه بدلها بجز وز: انفه. (۷). لب، فق، مب، مر: بر وفق. (۸). همه نسخه بدلها بجز آج، لب، فق بگشادند. (۹). دب، آج، لب، فق، مر: کردند. (۱۰). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع افزوده شد. (۱۱). همه نسخه بدلها چون مرد بیرون آمد. (۱۲). اساس: در قسمت نو نویس آورده است: «که او به حکم» که با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: کرد. (۱۴). اساس: در قسمت نو نویس آورده است: «او را» که با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۲۶ کردی! گفت: یا رسول الله! کردم و بد کردم، و أنا استغفر الله، برای آن که مرد غریب بود، گمان بردم که «۱» دروغ می‌گوید. اکنون یا رسول الله! حکم ما و خانه‌ها «۲» و مالها و فرزندان ما تو راست، و من پناه با خدای می‌دهم، از خشم خدا و خشم رسول خدا. رسول - علیه السلام - گفت: خیز ای اعرابی که من دختر او را به تو دادم و با خانه شو مرد گفت: یا رسول الله! من مردی غریب و دست تنگم و شرم دارم دست تهی به خانه زن رفتن، رسول - علیه السلام - گفت: نزد «۳» سه کس از صحابه من رو و آنچه تو را باید از ایشان بستان، بر علی رو و بر عثمان و بر عبد الرحمن عوف. او بر علی آمد، صد درم داد او را، و همچنین عبد الرحمن عوف و عثمان «۴». او درم بستد و به بازار آمد تا جامه و چیزی خرد که او را به کار آید، و به خانه باز شود، منادی رسول را دید که بر آمد و ندا کرد: یا خیل الله ارکبی و ابشری، بر نشینی و بشارت است «۵» شما را. مرد سر سوی آسمان کرد و گفت: بار خدایا! تو

خداوند آسمان و زمینی و فرستنده محمدی به نبوت به خلقان، مرا رغبت «۶» چنین می «۷» باشد که اینکه درمها در سیل تو و جهاد دشمنان تو و مساعدت رسول تو صرف کنم. آنگه آنچه جامه‌های «۸» ابریشم و حریر خواست خریدن، اسبی خرید و تیغی و نیزه‌ای و سپری و دستار «۹» بگرفت و سینه و شکم سخت بیست و لثام بر بینی «۱۰» بست و سلاح پوشید و بر اسب نشست، و از او هیچ پیدا نبود مگر چشمهایش «۱۱». بیامد و در میان مهاجر بایستاد. هر کس «۱۲» می گفت: اینکه سوار کیست «۱۳»! کس او را نمی شناخت، گفتند «۱۴»: رها کنی، همانا مردی باشد از عرب آمده تا معالم دین بداند، اکنون -----

(۱). همه نسخه بدلها بجز دب، مر مرد. (۲). اساس: خانها/ خانه‌ها، مج، وز، دب: جانها. (۳). همه نسخه بدلها: بر. (۴). همه نسخه بدلها: عثمان و عبد الرحمن عوف. [.....]. (۵). همه نسخه بدلها: بشارت باد. (۶). مج: رغبت کن. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: جامهای/ جامه‌های. (۹). فق: دستاری. (۱۰). همه نسخه بدلها: بر روی. (۱۱). مب، مر: چشمانش. (۱۲). اساس: با خطی متفاوت از متن «یکی»، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). مب و. (۱۴). مج: گفت. صفحه: ۲۲۷ می خواهد [تا] [اشاره] «۱» با ما مساعدت کند. چون رسول- علیه السلام- بر آمد، گفت: اینکه سوار کیست! گفتند: یا رسول الله؟ ما نمی دانیم، از عرب است. [بر جمله] [اشاره] «۲» چون به کارزار گاه «۳» در شدند، او حمله می برد و از پیش و پس به نیزه و تیغ کارزار «۴» می کرد، در میانه آستین [از او پاره] [اشاره] «۵» باز کرد «۶». چون رسول- علیه السلام- سواد بازوی او بدید، [۲۸۳-پ] گفت: سعد است! [مرد] [اشاره] «۷» گفت: آری؟ تن و جان من فدای تو باد، گفت: سعد جدک، بخت نیک باد. آنگه کارزار «۸» می کرد به تیغ و نیزه تا آن که کش بیفگندند «۹». رسول را گفتند: یا رسول الله؟ سعد را بیفگندند. رسول- علیه السلام- به بالین او آمد و سرش «۱۰» بر کنار گرفت و گرد از روی او می سترد به جامه خود، و می گفت: ما اطیب ریحک و احسن وجهک و أحبک الی الله، چه خوش است بوی تو «۱۱»، چه نیکوست روی تو، و چه دوست دارد خدای تو را. و بگریست آنگه باز خندید و روی بگردانید و گفت: «۱۲» ورد الحوض برب «الکعبه»، به کنار حوض فراز آمد. ابو امامه گفت: یا رسول الله؟ حوض چیست! گفت: حوضی است که خدای تعالی مرا داده است، عرض او از میان صنعا الی بصری، کناره‌های او مکمل به درّ و یاقوت، به عدد ستاره «۱۳» آسمان، بر کنار او انا است از شیر سپیدتر است و از انگبین شیرینتر. هر که از او شربتی «۱۴» باز خورد هرگز تشنه نشود. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ چرا بگریستی! بعد از آن «۱۵» بخندیدی! و پس روی بگردانیدی! گفت: بلی، اما گریه برای مفارقت سعد بود، و اما خنده «۱۶» از بشاشت بود ----- (۷-۵-۱). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). اساس و مب ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳-۸). دب، آج، فق، مر: کارزار، لب: کالزار. (۴). لب: کالزار. [.....]. (۶). آج، لب، فق: آستین از بازو باز کرد. (۹). مب، مر: کسی او را بیفگند. (۱۰). همه نسخه بدلها: سر او. (۱۱). همه نسخه بدلها و. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مب: و رب. (۱۳). فق: ستارگان. (۱۴). مج: شربه، وز: شربه‌ای. (۱۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق: و پس، مب، مر: و باز. (۱۶). همه نسخه بدلها من. صفحه: ۲۲۸ و خزمی من به منزلت «۱» او نزد «۲» خدای تعالی و کرامت او بر خدای. و اما آن که روی بگردانیدم برای آن بود که حور العین را دیدم جامه‌ها از ساق بر گرفته و می شتافتند، یک بر سر یک می افتاد و مبادرت می کردند تا او را بر بودند، من روی بگردانیدم از شرم ایشان. آنگه فرمود تا اسب و سلاح او بر گرفتند و به خانه زن او بردند «۳» و گفت «۴»: بگویی که اینکه میراث شوهر تو است، و خدای تعالی او را بهتر از تو بداد به بدل تو. پس جمله آن که بنده مؤمن از خواجه مشرک به باشد، برای آن که او اینکه جا بنده است آن جا سید باشد. و آن که اینکه جا خواجه است متکبر و مترفع از بندگی، آن جا از همه بندگان و اسیران ذلیتر و بازمانده تر باشد. أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ، ایشان با دوزخ دعوت می کنند، یعنی مشرکان، برای آن که ایشان با عمل اهل دوزخ می خوانند، بمثابت آن است که ایشان را با دوزخ می خوانند. وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ، و خدای تعالی شما را با بهشت و مغفرت و آمرزش می خواند به فرمان او. وَ مَبِينٌ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ، و بیان می کند آیتهای «۵» خود را از اوامر و نواهی و احکام «۶» و حلال و حرام و براهین و دلالات برای مردمان. لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، تا

همانا اندیشه کنند و یاد گیرند و متعظ شوند. قوله عز و علا (۷):

[سوره البقره (۲): آیات ۲۲۲ تا ۲۲۸]

[اشاره]

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ (۲۲۲) نِسَاءُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنْتُمْ وَآتُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ (۲۲۳) وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصَلِّحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۲۴) لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۲۲۵) لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصٌ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۲۶) وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۲۷) وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبَعُولْتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَ لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۲۸)

[ترجمه]

[و می پرسند تو را از عذر زنان، بگو که آن رنج است دور شوید از زنان در عذر «۸» و پیرامن ایشان مشوید تا پاک شوند چون غسل کنند، پس به ایشان شوید از آن جا که فرمود شما را خدای، بدرستی که خدای

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: من المنزل. (۲). مج، وز، دب: او از، آج، لب، فق، مب، مر: او را از. (۳). همه نسخه بدلها بجز دب: آوردند. (۴). مج: گفتند. (۵). همه نسخه بدلها: آیات. [...] (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). مج، وز، دب، فق، مب، مر: قوله تعالی، آج، لب: قال الله تعالی. (۸). وز، آج، لب، فق: حیض. صفحه: ۲۲۹ دوست دارد توبه کنندگان «۱» را و دوست دارد پاکیزگان «۲» را] [اشاره «۳»]. [زنان شما کشتزار شما، پس بیاید به کشتزار خود آن جا که خواهید و در پیش افکنید برای خود و بترسید از خدا و بدانید که شما با پیش او شوید و مزده «۴» ده مؤمنان را] [اشاره «۵»]. [و مکنید خدای را در معرض سوگندتان که نکویی کنید و پرهیزید «۶» و نیکی کنید میان مردمان و خدای شنوا و داناست] [اشاره «۷»]. [۲۸۴- ر] [نگیرد شما را خدای به بازی در سوگند شما، و لکن بگیرد شما را به آنچه اندوزد دلهای شما، و خدای آمرزگار و بردبار است] [اشاره «۸»]. [آنان را که دوری کنند به سوگند از «۹» زنان «۱۰» انتظار چهار ماه است اگر باز آیند، پس بدرستی که خدای آمرزگار و بخشاینده است] [اشاره «۱۱»]. [و اگر عزم کنند طلاق را، خدای شنوا و داناست] [اشاره «۱۲»]. [و زنان طلاق داده باز ایستند به خود سه «۱۳» پاکی، و نباشد حلال ایشان را که پنهان کنند آنچه آفریده بود خدای در شکمهای «۱۴» ایشان اگر ایمان دارند

(۱). وز، آج، لب، فق: توبه کاران. (۲). آج، لب، فق: پاکیزه کاران. (۳-۵-۷-۸-۱۱-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۴). وز: مزده. (۶). وز: پرهیزید، آج، لب، فق: پرخیزید. (۹). وز: سوگندان. (۱۰). مج: آنان زنان. با توجه به وز و معنی آیه زاید می نماید. (۱۳). مج: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۱۴). وز، آج، لب، فق: رحمهای. صفحه: ۲۳۰ به خدای و روز باز پسین، و شوهران ایشان سزاوارتراند به باز آوردن ایشان در آن اگر خواهند نیک کردنی «۱»، و ایشان راست مانند آن که بر ایشان است به نیکویی، و مردان را بر ایشان پایه ای هست، و خدای عزیز و داناست] [اشاره «۲»]. قوله تعالی: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ - الاية، سعيد جبير گفت «۳» از عبد الله عباس که او گفت: ما رأيت قوما خيرا من اصحاب رسول الله ما سألوه الا عن ثلاثة عشرة «۴» مسئله حتى قبض، کلهن فی القرآن، گفت: هیچ قوم را ندیدم بهتر از اصحاب رسول - عليه السلام - در همه عمر او و ایشان، او را

بیشتر از سیزده مسأله نپرسیدند، هر سیزده در قرآن هست: یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ «۵» ...، یَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ «۶» یَسْئَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ «۷» ...، یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ «۸» ...، وَ یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى «۹» ...، وَ یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ «۱۰» ...، یَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا «۱۱» ...، وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي «۱۲» ...، یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ «۱۳» ...، وَ یَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ «۱۴» ...، وَ یَسْئَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ «۱۵» ...، وَ یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ «۱۶». مفسران گفتند: عرب را در جاهلیت عادت چنان بود که چون زن را حیض پدید آمدی از او اجتناب کلی کردند، او را در خانه تنها بنشانند و با او مجالست و مؤاکلت و مشاربت نکردند بر عادت مجوس. ----- (۱). وز: نیک کردن، آج، فق: نیک کردی. (۲). اساس: ندارد، با توجه به معنای مجوس. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: گوید. (۴). اساس: عشر، با توجه به معنای دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۹، مب قوله تعالی. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۷، مب قوله تعالی. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۵، مب قوله تعالی. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۹، مب قوله تعالی. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۰، مب قوله تعالی. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۲، مب قوله تعالی. (۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۷ و سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۲. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۶، مب قوله تعالی. (۱۳). سوره انفال (۸) آیه ۱، مب قوله تعالی. (۱۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۵، مب قوله تعالی. (۱۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۸۳، مب قوله تعالی. (۱۶). سوره طه (۲۰) آیه ۱۰۵، مب قوله تعالی. [.....] صفحه: ۲۳۱ ابو الدحداح «۱» از رسول - علیه السلام - پرسید که: و ما نضع بالنساء اذا حضن، چه فرمایی ما را در حق زنان چون ایشان را «۲» عذری پیدا شود! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ. و «محيض» مصدر بود یقال «۳». حاضت المرأة یحیض حیضا و میحیضا کالسیر و المسیر، و العیش و المعیش. و اصل «حیض» انفجار باشد، عرب گویند «۴»: حاضت الشجرة «۵»، آن بود که چیزی از او بیاید بمانند خون و مانند آن، اینکه جا از درخت توت «۶» باشد. قُلْ هُوَ أَذَىٌّ، بگو که آن رنج است یعنی خون، و اینکه قول قتاده و سدی است. و قیل: قدر، پلیدی است، و الأذى ما یکره و یغتم «۷» به، هر مکروهی را که از آن «۸» دلتنگی آید آن را «اذی» گویند. فَاعْتَرَلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ، دور باشی از زنان در حال حیض. و «اعتزال» دوری بود، قال الله تعالی حکایه عن ابرهیم - علیه السلام: وَ اعْتَرَلْكُمْ وَ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ «۹» ...، و اینکه جماعت را برای آن معتزله خوانند که قتاده و عمرو بن عبید از شاگردان حسن بصری بودند، و مذهب حسن در فاسق آن بود که: فاسق منافق بود. پس از وفات حسن بصری مناظره‌ای رفت و اصل عطا را با عمرو بن عبید در اینکه مسأله. و واصل، ابطال اینکه مذهب بکرد، و «منزلت بین المنزلتین» اظهار کرد، و اول کسی که [در معتزله] [اشاره] «۱۰» اظهار «منزلت بین المنزلتین» کرد واصل عطا بود. پس چون حجت بر عمرو [بن] [اشاره] «۱۱» عبید بایستاد، او گفت: الرجوع الی الحق خیر من التمداد فی الباطل، با حق آمدن به [از] [اشاره] «۱۲» آن باشد [۲۱۶-پ] که بر باطل بایستادن «۱۳»، و از مذهب حسن باز آمد «۱۴». پس ایشان را برای آن که اعتزال کردند و دوری جستند از ----- (۱). مب، بر: ابو الدجاج. (۲). مب حیفی و. (۳). مع، وز، آج، لب، فق، مب، مر: یقول، دب: تقول. (۴). همه نسخه بدلها: گوید. (۵). مع، وز، السمره، لب، فق، الثمره، مب، مر: المرأة. (۶). مع، وز، آج، لب: تود/توت. (۷). مب: یغم، مع، وز، لب: تعتم. (۸). همه نسخه بدلها: از او. (۹). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۸. (۱۰-۱۱-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معنای دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). اساس: در قسمت نویس «بایستادند»، با توجه به معنای دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). اساس: در قسمت نویس «باز آمدند»، با توجه به معنای دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۳۲ مذهب حسن «۱» معتزلی خواندند و گفتند: برای آن که از حلقه قتاده دور شدند و کناره‌ای «۲» گرفتند. قتاده چون ذکر ایشان کردی، گفتی: ما فعلت المعتزله. اکنون بدان که: «حیض» خونی باشد سیاه و گرم، با دفع و آگاهی جدا شود. و «استحاضه» خونی باشد سرد و زرد فام، اینکه فرق است از روی ظاهر. و حیض را احکامی باشد که گفته شود و مستحاضه به حکم ظاهر «۳» باشد هر گه که شرط آن به جا آرد. اما آن حکم که به «۴» حیض تعلق دارد، بعضی واجب بود و بعضی حرام و بعضی مکروه. آنچه محرّمات و واجبات است نمازش واجب نبود، بل «۵» درست نیاید از او، و روزه‌اش درست نباشد، و در مسجدها شدنش «۶» حرام

بود، و اعتکافش درست نباشد، و طوافش درست نباشد، و قراءت عزایمش حرام باشد، و دست بر قرآن نهادنش حرام باشد، و بر شوهرش مقاربت کردن با او حرام باشد، و اگر کند بقصد، کفّارتش واجب بود، در اول حال دیناری و در میانه نیم دینار، و در آخرش دانگی و نیم. و تعزیر بر او واجب باشد، و غسل و وضو بر او (۷) درست نباشد در ایام حیض بر وجه رفع حدث. و چون خون منقطع شود غسلش واجب باشد، و طلاقش درست نباشد در ایام حیض، و قضای روزه‌یش واجب باشد، و قضای نمازش واجب نبود. و مکروهات: قرآن خواندن (۸) آنچه جز عزایم است مکروه بود او را، و مصحف بر گرفتن و دست بر حواشی (۹) نهادن، و خضاب کردن و اقل ایام حیض سه روز بود، و بیشترش ده روز، و آنچه (۱۰) میانه اینکه باشد به حسب عادت. و حیض [۲۸۵-ر] بر دو ضرب باشد: یا مبتداء بود یا نبود. اگر مبتداء بود، او را ----- (۱). مج، وز، دب، لب، فق، مب، مر ایشان را. (۲). همه نسخه بدلها: کناره. [.....] (۳). مب: مستحاضه خونی طاهر. (۴). همه نسخه بدلها: و بیست حکم به، که بر اساس مرجح می‌نماید. (۵). مب، مر: یا. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: و در مسجد شدن او. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب: از او. (۸). مب، مر و. (۹). مر مصحف. (۱۰). اساس: در، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۳۳ چهار حالت باشد: یکی آن که تمیز داند (۱) و فرق از میان اینکه خونها که حیض و استحاضه بود بر آن کار باید کردن. دوم آن که: تمیز نداند و مشتبه شود بر او، بر عادت زنانی که خویش (۲) او باشند کار کند. سیم (۳) آن که: خویش ندارد، بر عادت زنانی که بر سن او باشند کار کند. چهارم آن که: نه خویشان دارد (۴) و نه همسالان. از ماه اول سه روز نماز رها کند، و از ماه دوم ده روز که اینکه اکثر حیض است و آن اقل، یا نه، از هر ماهی هفت روز نماز دست بردارد، مخیر است او از میان اینکه هر دو. و آن که مبتداء نباشد او را نیز چهار حال است: یکی آن که او را عادت بی تمیز بر آن کار کند. دوم آن که: او را عادت باشد و تمیز باشد (۵) بر عادت کار کند. سیم (۶) آن که: او را تمیز باشد بی عادت، بر تمیز (۷) کار کند. چهارم آن که: او را عادت و تمیز (۸) نباشد از هر ماه هفت روز نماز نکند، اینکه جمله مذهب ماست، و مذهب ابو حنیفه و اهل عراق در اقل و اکثر ایام حیض موافق مذهب ماست. و همچنین مذهب حسن بصری هم اینکه است. و مذهب شافعی و اهل مدینه آن است که: اقل حیض شبانروزی بود و بیشترش پانزده روز. و بعضی فقها را مذهب آن است که: آن را حدی محدود نیست، مادام تا خون بیند حیض باشد، نماز نکند. و اقل طهر ده روز بود، و جمله فقها خلاف کردند، گفتند: پانزده روز باشد و در آن حکمهای بیست گانه‌ای، در بیشتر مسائل شافعی موافقت کرد ما را. و مالک [۲۸۵-پ] خلاف کرد در قراءت قرآن، گفت: اگر مدّت دراز شود و ترسد از فراموشی روا بود که خواند، اما دخول المساجد، و مس-المصحف، و کتابه القرآن، و اعتکاف، و طواف، و نماز، و روزه، و وجوب قضای روزه دون نماز، شافعی و بیشتر فقها موافقت کردند. اما در کفّارت و طی حیض در اول دیناری، و (۹) میانه نیم دینار، و آخر دانگی -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نداند. (۲). همه نسخه بدلها: خویشان. (۳-۶). مج، وز: سه ام. (۴). همه نسخه بدلها: خویشان باشند او را. (۵). اساس: نباشد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷-۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تمیز. [.....] (۹). همه نسخه بدلها بجز دب: و در. صفحه: ۲۳۴ نیم (۱): شافعی را در او دو قول است: در قول اول همچنین گفت، در اول و وسط و در آخر حیض گفت: بر او استغفار باشد، و مذهب اوزاعی و احمد و اسحاق هم چنین است، و شافعی در جدید گفت (۲): بر او کفّارت نباشد در هیچ حال، بر او توبت باشد بس، و اینکه مذهب ابو حنیفه است و اصحابش و مالک و ثوری. ملامست مرد زن حیض را از بالای ناف تا به سر، و از زیر زانو تا به قدم مباح است، و در او خلاف نیست میان فقها. اما از ناف تا به زانو ملامست آن روا بود و اجتناب فاضلتر، و اینکه مذهب مالک است و اسحاق و محمد بن الحسن. و مذهب شافعی و اصحابش و ابو حنیفه و ابو یوسف آن است که: حرام باشد. چون خون منقطع شود و شوهرش را روا باشد که نزدیکی کند بعد غسل الفرج، سواء اگر به اقل ایام پاک شده باشد و اگر (۳) به اکثر، و اگر چه غسل نکرده باشد. و مذهب ابو حنیفه [۲۸۶-ر] آن است که: اگر به ده روز پاک شده باشد روا بود، و اگر زیر ده روز باشد روا نبود الا پس (۴) غسل یا تیمم، و نماز، اگر وقت نماز در آید و نماز

نکند» (۵) روا بود و طی او شوهر را. و مذهب شافعی آن است که: تا یک نماز نکند» (۶) با استباحث آن طهارت» (۷) و دخول وقت، روا نبود شوهرش را و طی او. استمرار عادت به دو بار باشد پیاپی که حیض بیند در روزی معین، و اینکه مذهب ابو حنیفه و بعضی اصحاب شافعی است و مروزی و اوزاعی. سریح» (۸) گفت که» (۹): عادت به یک بار ثابت شود. و لا تقربوهن» یقال: قربته أقربه قربانا، و قربت منه أقرب قربا. و «قربت» کنایت است در آیت از جماع، و معنی آن است که: پیرامن ایشان مگردی در ایام حیض، حیّتی یطهرن، تا آنکه که پاکیزه شوند. «حیّتی» انتهای غایت را باشد چون «الی»، اینکه دو لفظ اعنی: فاعتزلوا النساء...، و لا تقربوهن یکی امر است و یکی ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: و نیم. (۲). همه نسخه بدلها: و در جدید گفت اعنی شافعی. (۳). همه نسخه بدلها: باشد او. (۴). همه نسخه بدلها از. (۵). مج: بکند، لب: کند. (۶). لب: کند. (۷). همه نسخه بدلها: بطهارت. (۸). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: و ابو العباس بن سریح. (۹). همه نسخه بدلها: گفتند که. صفحه: ۲۳۵ نهی. دلیل است بر تحریم وطی زنان در ایام حیض، برای آن که اوامر قرآن را به ظاهر حمل بر وجوب کنند و نهی شرعی دلیل فساد منهی- عنه کند. ابو سعید خدری- روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: هرگز ندیده‌ام ناقص دینان ناقص عقلا را که عقل مرد عاقل حازم بهتر ببرند از آن که اینکه زنان. گفتند: یا رسول الله؟ نقصان عقل و دین ایشان از کجاست! گفت: نه گواهی دو زن به یکی مرد بر گیرند، آن از نقصان عقل ایشان است [۲۸۶-پ] [اشاره]، و امّا نقصان دین آن است که: از هر ماهی چند روز نماز نتوانند کردن و روزه نتوانند داشتن» (۱). معاذة العدوئیة روایت کند که: زنی بنزدیک عایشه آمد و گفت «ما بال الحایض تقضی الصوم و لا- تقضی الصیوم»، چرا زن حایض» (۲) قضای روزه بدارد» (۳) و قضای نماز نکند! عایشه گفت او را: أحروریة انت! تو خارجی! گفت: نه، و لکن سائلم. عایشه او را گفت: ما را در عهد رسول اینکه کار افتادی، ما را قضای روزه فرمودند و قضای نماز فرمودند، بنگر که عایشه چون از او احکام شرع می‌پرسند، تهمت خارجی می‌برد، و چون جواب درست می‌گوید حوالت بر سمع می‌کند. راوی خبر گوید که: چون اینکه آیت آمد، صحابه رسول چون زنان ایشان را» (۴) حیض پیدا شدی، ایشان را از خانه و جامه خواب بیرون کردند. چون هوا سرد شد، ایشان سرما می‌یافتند، پیش رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ ما را حال آن نیست که جامه زیادتی باشد تا به زنان حایض دهیم، و چون ایشان را از جامه خواب» (۵) گرم بیرون کردیم» (۶) سرما می‌یابند، و اگر جامه به ایشان دهیم ما سرما می‌یابیم. رسول- صلوات الله و سلامه علیه و آله الطاهرین الطیبین» (۷) - گفت: خدا شما را نمی‌فرماید که ایشان را از خانه و جامه خواب بیرون کنید» (۸)، می‌فرماید که با ایشان خلوت مکنید تا ایام حیض باشد ایشان را، آن عادت عجم است- یعنی گبرکان. ----- (۱). همه نسخه بدلها: روزه داشتن. (۲). آج، لب، فق: حایضه. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: بکند. (۴). همه نسخه بدلها عذر. [.....] (۵). همه نسخه بدلها و خانه. (۶). همه نسخه بدلها بجز مب: کرده‌ایم. (۷). همه نسخه بدلها: رسول علیه السلام. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر شما را. صفحه: ۲۳۶ سعید مسیب» (۱) روایت کند از ابو هریره از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- که گفت: هر که او با زن حایض قربت کند و او را فرزندی آید [۲۸۷-ر] [اشاره]، و آن فرزند را جذام» (۲) بود، گو کس را ملامت مکن جز خویشتن را، و هر که او روز شنبه و چهارشنبه خون گیرد و او را برص» (۳) رسد، گو ملامت خویشتن را کن. عایشه روایت کند که: یک شب با رسول- صلوات الله و سلامه علیه و آله» (۴) - خفته بودم، مرا حالت عذر پیدا شد، از بستر بجستم و کناره‌ای گرفتم. رسول- صلوات الله و سلامه علیه و آله» (۵) - گفت: چه بود تو را! مگر حائض شدی! گفتم: آری. گفت: ازار را بند سخت کن و باز آی و به جای خود بخسپ. و امّ سلمه مانند اینکه روایت کند، و مانند اینکه روایت است از میمونه زوجه النبی- صلوات الله و سلامه علیه و آله» (۶). عایشه گوید، رسول- صلی الله علیه و آله و سلم» (۷) - مرا گفت: آن نماز کن» (۸) مرا ده. من گفتم: یا رسول الله؟ من حائضم، گفت: ان حیضتک لیست فی یدک، حیضت در دست نیست. و از او پرسیدند که: شاید که با حائض نان خورند! گفت: رسول- صلی الله علیه و آله و سلم» (۹). با من از یک اناء آب خوردی و از یک قدح. و گاه او» (۱۰) اوّل خوردی و من دوم، و گاه من اوّل خوردمی و او دوم، [و اعتبار کردم نیک، دهن هم

الْجُمُعَةِ» (۱۰)، «أى فى يوم الجمعة. إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» مقاتل سليمان گفت و کلبی: يجب ----- (۱). اساس: الحضر، با توجه به دب تصحيح شد. (۳). اساس: حضر، با توجه به دب تصحيح شد. (۴). اساس: محضور، با توجه به مج و ديگر نسخه بدلها تصحيح شد. (۵). همه نسخه بدلها: و والبی. [.....] (۶-۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مج: عتبه. (۸). وز، دب، آج، لب، فق: محمد خليفه. (۹). مب: من الوجوه. (۱۰). سوره جمعه (۶۲) آیه ۹. صفحه: ۲۳۹ التَّوَّابِينَ مِنَ الذَّنُوبِ، خدا دوست دارد توبت کاران را آنان که [از گناه] [اشاره] «۱» توبت کنند، و آنان را که در طهارت و پاکی از احداث آب به کار دارند. مجاهد گفت: يجب التَّوَّابِينَ مِنَ الذَّنُوبِ وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ أَدْبَارِ النِّسَاءِ، يعنى دوست دارد «۲» آنان را که خويشتن پاکيزه دارند از آن که خلوت کنند با زنان بر «۳» وجهی ديگر. مقاتل حيان «۴» گفت: التَّوَّابِينَ مِنَ الذَّنُوبِ وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الشَّرْكِ، از گناه توبت کنند و از شرک خويشتن پاک سازند «۵». سعيد جبير بعكس اينکه گفت: يجب «۶» التَّوَّابِينَ مِنَ الشَّرْكِ وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الذَّنُوبِ، از شرک توبت کنند به ايمان، و از پس ايمان نيز گناه نکنند و پاکی جویند از گناه. مهال بن عمرو گوید: بنزدیک ابو العالیه بودم، برخاست و وضوی نیکو باز کرد و آنگه گفت: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ، ابن جریج گفت عن مجاهد: التَّوَّابِينَ، آنان «۷» که گناه کرده باشند پس توبت کنند. وَ الْمُتَطَهِّرِينَ، آنان که خود هرگز گناه نکرده باشند. عبد الرحيم قتاد «۸» گفت: التَّوَّابِينَ مِنَ الْكِبَائِرِ وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الصِّغَائِرِ، التَّوَّابِينَ مِنَ الْاِفْعَالِ، وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الْاِقْوَالِ، التَّوَّابِينَ مِنَ الْاِظْهَارِ، وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الْاِضْمَارِ، التَّوَّابِينَ مِنَ الْاِثَامِ، وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الْاِجْرَامِ، التَّوَّابِينَ مِنَ الْجَرَايِرِ، وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنْ خَبَثِ السِّرَائِرِ، التَّوَّابِينَ مِنَ الذَّنُوبِ، وَ الْمُتَطَهِّرِينَ مِنَ الْعِيُوبِ. و ظاهر آیت با آن می ماند که يُحِبُّ التَّوَّابِينَ، يعنى آنان را که مقاربت کرده باشند با زنان در حال حیض و ندانسته باشند، چون بدانند از آن توبت کنند. وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ، يعنى آنان را که طلب پاکيزگی کنند و از اينکه معنی دور باشند، الا آن است که اگر چه آیت عقیب اينکه حدیث آمد، روا باشد که مراد عموم بود، پس حمل ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). وز: دارند. (۳). همه نسخه بدلها: به. (۴). همه نسخه بدلها: مقاتل بن حيان. (۵). همه نسخه بدلها: دارند، که به اعتبار گنگی لفظ بر متن مرتجیح می نماید. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب باشند. (۸). آج، لب، فق: قتاد، ديگر نسخه بدلها: قتاده. صفحه: ۲۴۰ کردن بر عموم اولیتر باشد. قوله: نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ - الاية، سعيد جبير گوید «۱» از عبد الله عتیس که او گفت عمر خطّاب بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ هلکت و اهلکت، [گفت] [اشاره] «۲»: هلاک شدم [۲۸۸-پ] و دیگری را هلاک کردم. رسول - علیه السلام - گفت: چه کردی! گفت: حوّلت البارحة رحلی، دوش رحل بر گردانیدم. رسول - علیه السلام - جواب نداد، جبریل آمد و اینکه آیت آورد: نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ، زنان شما کشتزار شما اند. فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنِّي شِئْتُمْ، به کشتزار خود آیی آن جا که خواهی، پس از آن که از موضعی دیگر اجتناب کنی و از ایام حیض. محمد بن المنکدر روایت کرد از جابر عبد الله انصاری که او گفت که: جهودان دعوی کردند که هر کس که با حلال خود خلوت کند از جای «۳» معتاد و لکن از خلف، فرزند احوال آید. رسول را - علیه السلام - پرسیدند از اینکه حدیث، گفت: «۴» کذبت «اليهود، جهودان دروغ گفتند. خدای تعالی تصدیق رسول را و تکذیب یهود را اینکه آیت فرستاد. قولی دگر در سبب نزول آیت آن است که: کافران مدینه در بعضی کارها اقتدا کردند به جهودان پیش از آمدن رسول - علیه السلام - و جهودان را عادت چنان بود که با زنان خلوت کردند علی حرف، ای علی جنب. و قریش را عادت چنان بود «۵» که شرح کردند ای «۶» کشف. چون رسول - علیه السلام - هجرت کرد، یکی از جمله مهاجر زنی انصاری را بخواست، به وقت خلوت خواست که با او نزدیکی کند بر عادت ایشان، امتناع کرد و گفت: اگر بر عادت ما بیاشی «۷» و الا اجتناب کن، و در اینکه باب از میان ایشان گفتا گوی «۸» رفت و اینکه حدیث به رسول رسید، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ----- (۱). همه نسخه بدلها: گفت. [.....] (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب: نه در جای، مب: در موضع: بقیه نسخه بدلها: در جای. (۴).

وز: کذب. (۵). همه نسخه بدلها: بودی. (۶). همه نسخه بدلها: یعنی. (۷). اساس: به صورت «نباشی» هم خوانده می‌شود. (۸). مج، وز: گفت گوی، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت و گوی. صفحه: ۲۴۱ اینکه اخبار و مانند اینکه، همه دلیل آن می‌کند که اتیان النساء من غیر المأتی روا نباشد، و تعلق آن کس که به خلاف اینکه گوید با اینکه آیت درست نباشد، چه آیت مقصور و وارد است بر اینکه اسباب که گفته شده و اینکه جماعت تفسیر «أنی» «۱» چنین دادند که: کیف شئتم، و متی شئتم، و حیث شئتم بعد ما کان الصیام واحدا «أنی» راسه معنی باشد، چنان که خواهی، و هر گه که خواهی، و آن جا که خواهی، پس از آن که موضع یکی باشد. و اینکه از جمله کنایات لطیف است که در قرآن هست. خدای تعالی زنان را کشت خواند، و مراد کشتزار است. مرد را تشبیه کرد به زراع «۲»، و زن را به مزرعه، و آب را به تخم، و فرزند را به زرع اعنی نبات، و حرف تشبیه برای مبالغت بیفکنند، چنان که حق تعالی گفت: حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا «۳»...، و شاعر گفت: النَّشْرُ مَسْكٌ وَالْوَجُوهُ دَنَانِي رُ و اطراف الأکف غنم و اینکه کنایت بنزد عرب مشهور است، مفضل بن سلمه گفت انشدنی أبی: إذا أكل الجراد حروث قوم فحرثی همم أكل الجراد [۹۸۲-ر] [و انشد احمد بن یحیی ثعلب] [اشاره «۴»]: حَيْذًا مِنْ هِبَةِ اللَّهِ الْبَنَاتِ الصَّالِحَاتِ هُنَّ لِلنَّسْلِ وَاللِّزْرِعِ «۵» و هن الشجرات يجعل الله لنا فيما يشاء البركات أما الأرحام ارضون لنا محترثات علينا الزرع فيها و على الله الثبات و اما إتيان النساء في أدبارهن، بیشتر فقها بر آنند که حرام است، و مذهب مالک آن است: که مباح است «۶»، و در اخبار ما اباحت و تحریم هر دو هست، و شیخ ابو جعفر «۷» - رحمه الله عليه - فتوى بر کراهت کرد حملا للأخبار على وجوها «۸» ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: اینکه.

(۲). مب: بر زارع. (۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۹۶. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج: هن اصل النسل و الزرع. (۶). همه نسخه بدلها و طحاوی در کتابش گفت از محمد بن عبد الله بن الحکم که شافعی گفت: درست نشده است به خبری معلوم تحریم و تحلیل اینکه مسأله، و قیاس اقتضای تحلیل می‌کند، و اما المرتضى - رحمه الله - فانه ادعی اجماع الطائفة ذكره في كتاب الانتصار. (۷). همه نسخه بدلها: شیخ ابو جعفر الطوسی. [.....]. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: وجهها. صفحه: ۲۴۲ و جمعا بینها. و آنان که اباحت کنند «۱» به اینکه آیت تمسک کردند و گفتند خدای تعالی گفت: أَنِّي شِئْتُمْ، و «أنی» بر سه معنی باشد - چنان که گفتیم «۲»، و به معنی موضع آمده فی قوله «۳»: أَنِّي لَكِ هَذَا «۴»...، ای من اینکه لك هذا، قال الشاعر: فأصبحت أَنِّي تَأْتِيهَا تَلْتَبِسُ بِهَا كَلَا مَرَكِبِيهَا تَحْتَ رَجْلِكَ شَاجِرٍ وَ قَالَ الْكَمِيتُ: أَنِّي وَ مِنْ أَيْنِ ابِكِ «۵» الطَّرْبُ مِنْ حَيْثُ لَا صَبُوءَ وَ لَا رَيْبَ لَفْظِ امر است و مراد اباحت. و «أنی» محتمل است مکان را تخصیص کردن به آن که بعد ما کان [الصیام] [اشاره «۶»] واحدا، تخصیص قرآن باشد به اخبار آحاد، و اینکه درست نباشد بنزدیک ما «۷». امّا تمسک فقها بقوله: نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ، و اینکه جا حرت نبود، چه محتمل حرت نیست، گوئیم: اینکه دلیل الخطاب باشد، و دلیل الخطاب بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است. دگر آن که بین الفخذین به اجماع مباح است و لا حرت هناك. اما تفسیر ایشان «حرت» را به فرج خلاف قرآن است، که خدای تعالی زن را حرت خواند بقوله: نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ، و لم يقل فروج نسائك حرت لكم. اما تمسک ایشان بقوله: فَأَتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ، و أنه الفرج لا- غیر، گوئیم: در اینکه همه حجتی نیست برای آن که معنی امر، اباحت است اینکه جا، و اباحت تصرف در «۸» ایشان است و انواع «۹» الاستمتاع و لا مخصّص «۱۰» هاهنا «۱۱» فدل «۱۲» على العموم. -----

(۱). مج، وز، آج، لب، فق، مر: گفتند، مب: کردند. (۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفتیم. (۳). اساس: فولک، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۳۷. (۵). آج: نالک. (۶). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج افزوده شد، آج: المقام. (۷). مج، وز، دب و بیشتر محققان، آج، لب، فق، مب، مر و بیشتر فقها. (۸). همه نسخه بدلها: ندارد. (۹). همه نسخه بدلها: بانواع. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: و لا تخصیص. (۱۱). همه نسخه بدلها: ههنا. (۱۲). آج، لب: و يدل. صفحه: ۲۴۳ امّا تمسک ایشان بقوله: قُلْ هُوَ أَذَىٌّ، و تفسیر ایشان «اذی» را به قدر و نجاست، و أنّ الاذی ههنا اکثر اعنی فی الادبار، هم معتمد نیست برای آن که حمل الشیء على غیره باشد من غیر علیه جامعه بینهما، و از جمله قیاس باشد و ما به قیاس نگوییم. دگر آن که

جماعتی مفسران تفسیر «اذی» به تحریم و مفسده کردند، اگر حمل بر آن کنند اینکه طریقه مَطْرَد نبود، دگر آن که «اذی» حاصل است در اینکه جا بالبول و دم الاستحاضه، و مع ذلك مانع نیست از وطی و اباحت آن، روایت کرده‌اند عن نافع عن ابن عمرو عن «۱» زید بن اسلم عن محمد بن المنکدر «۲» عن طرق مختلفه «۳» عن ابن عمر أيضا «۴». وَقَدْ مُوا لَانْفِسِكُمْ، گفته‌اند: مراد طلب فرزند است، و گفته‌اند: مراد آن است که زنان پارسا را طلب کنید برای مناکحت تا فرزند صالح باشد، چنان که [۲۸۹-پ] گفت- علیه السّلام: تخيروا لنطفکم، اختیار کنی برای آبتان، یعنی برای فرزند «۵». و همچونین گفت «۶»- علیه السّلام: فانظر فی ای نصاب تضع ولدک فان العرق دساس، و کذا قوله- علیه السّلام: إیاکم و خضراء الدمن. و گفته‌اند: تقدیم الافراط من الاولاد، فرزندان را از پیش فرستادن تا فردا شفیع تو باشند. و بر اینکه قول مراد امر بود به صبر و توطین «۷» نفس علی موت الاولاد و تطیب «۸» النفس بکونهم شفعا لابیهم. و رسول- علیه السّلام- گفت: «۹» من قدم ثلاثه من الولد لم یمسه «النار الا تحله القسم، گفت: هر کس که سه فرزند را در پیش افکند، آتش به او نرسد الا به ----- (۱). همه نسخه بدلها: از [.....] (۲). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب و (۳). لب، فق، مب، مر: عن طرف مخلد. (۴). آج، فق، مب، مر و غرض از ایراد اینکه وجود آن است تا که معلوم شود که اینکه وجوه که تمسک کرده‌اند به آن از الفاظ قرآن معتبر نیست، اگر چه در اخبار ما نیز وارد است از اباحت و تحریم او که بر آن بود که تحریم را ترجیح دهد و اجتناب کند از آن- وفقنا لما فیہ المحبّه و الرضا. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: فرزندان. (۶). همه نسخه بدلها: قوله. (۷). مر: توطن. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تطیب. (۹). همه نسخه بدلها: تمسه. صفحه: ۲۴۴ مقدار تحلیل سوگند فی قوله: لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ «۱». و گفته‌اند: کنایت است عن قلّه مکته فی النار. گفتند: یا رسول الله؟ و اگر دو باشند «۲»! گفت: و اگر دو باشند. تا راوی خبر گوید که: گمان چنین است که اگر گفتندی اگر یکی باشد! هم بگفتی که: اگر یکی باشد اینکه حکم حاصل بود. عطا گفت: مراد آن است که بنزدیک خلوت نام خدای برند. مجاهد گفت: مراد آن است که عند خلوت ذکر خدای کنند تا خدای تعالی فرزند صالح دهد بحسب مصلحت. عبد الله عباس گفت که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او عند خلوت با حلالش بگوید: «۳» بسم الله اللهم جنبنی الشیطان و جنب الشیطان ما رزقتنا، اگر فرزندی باشد ایشان را، شیطان به او مضرت نکند. و در اخبار ما آمده است که: چون مرد با حلال خود دخول کند، مستحب آن است که بر وضو باشد و دو رکعت نماز کند، و او را نیز فرماید تا دو رکعت نماز کند. آنگه چون زن را پیش آورند «۴» دست راست بر پیشانی او نهد و بگوید: اللهم علی کتابک تزوّجتها و علی امانتک اخذتها و بکلماتک استحللت فرجها، فان قضیت لی فی رحمها نسبا فاجعله مسلما سوّیا، و لا تجعله شرک شیطان. سدی و کلبی گفتند: مراد خیر و عمل صالح است، دلیلش سیاق آیت من قوله: وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلاقوه، و حمل او کردن بر عموم اولیتر «۵» بود تا جامع بود فواید را. ابن کیسان گفت: معنی آن است که آنچه خدای تعالی شما را فرموده است تقدیم کنی آن را، و آنچه حلال کرده است شما را یا حرام کرده است بر شما امثال کنی. وَ اتَّقُوا اللَّهَ: و از خدای بترسی در جمیع احوالتان در آنچه امر کرد و نهی کرد شما را، و معنی آن که: اتَّقُوا اللَّهَ «۶»، از معاصی خدای پرهیزی «۷». ----- (۱). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. (۲). مج، وز، دب: باشد. (۳). مج، وز: اجنبی. (۴). مج، وز: او آرند. (۵). مر: اولی. (۶). همه نسخه بدلها: اتقوا معاصی الله. [.....] (۷). مج، وز، آج: پرهیزی، مب، مر: پرهیزی. صفحه: ۲۴۵ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلاقوه، و بدانی که شما را با پیش او می باید شدن، و حساب با او دادن. و حقیقت ملاقات بر خدای روا نباشد، چه حقیقت او مقابلت و مقاربت بود، و اینکه بر اجسام روا بود، پس معنی محاسبه و مجازات باشد. و دلیل بر اینکه، آن است که آیت وارد است مورد وعید و تهدید و تنبیه بر عمل صالح، و زجر از معصیت [۲۹۰- ر] [اشاره]، و مخالفت «۱»، و تقدیر آن که: انکم ملاقوا ثوابه او عقابه علی ما تستحقون «۲»، و بدانی که شما ملاقی ثواب او یا عقاب او خواهی بودن بر حسب آنچه مستحق باشی آن را. وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ، و بشارت ده مؤمنان را. و «بشارت»، هر چیزی بود متضمن خیر و نفع را که سرور «۳» آن بر بشره پیدا شود. قوله: وَ لَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأیمانکم، کلبی گفت آیت در عبد الله رواحه آمد که او

سوگند خورده بود که با دامادش بشیر بن النعمان خیر و احسان و مبرّت نکند، برای وحشتی که از میان ایشان رفت (۴). هر گاه که او را گفتندی که در حق او خیری بکن و توسّطی کن از میان او و خصوم او و اصلاح بعضی کارها او گفتی: من سوگند خورده‌ام که اینکه نکنم، و مرا روا نباشد خلاف سوگند کردن (۵)، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. مقاتل بن حیان گفت: آیت در حق ابو بکر الصّدیق آمد (۶) که سوگند خورده بود که با پسرش خیری نکند- عبد الرّحمن- تا اسلام آرد (۷). ابن جریج گفت: آیت در او آمد که او سوگند خورد که با مسطح بن اثاثه هیچ خیر نکند برای آن که او در حدیث افک خوضی کرده بود. و «عرضه» فعله باشد به معنی مفعول، کالجرعه و الاکله و اللّقمه و غیر ذلک. و «عرضه»، چیزی بود که در معرض کاری نهند، و اصل یا از «عرض» باشد و هو الجانب، یا از عرض مصدر عرضت علیه الامر عرضه کردن چیز (۸) و چیزی که

 (۱). همه نسخه بدلها او. (۲). همه نسخه بدلها: يستحقون. (۳). معج، وز: شرور. (۴). معج، وز، آج، لب، فق، مر: برفت، مب: رفته بود. (۵). مر: سوگند خوردن. (۶). آج، لب، فق، مر: ابو بکر آمد. (۷). همه نسخه بدلها: نیارد. (۸). معج، وز، لب، فق، مب، مر: خیر. صفحه: ۲۴۶ صلاحیت کاری دارد. عرب گوید: هذا عرضه لذلک الامر، ای صالح له، چنان که شتر قوی را گویند: هذا عرضه للسفر، و دختر رسیده را گویند: هذه عرضه للکاح، و معنی هم اینکه که گفتیم که: او را در معرض آن نهاده‌اند، اما او در جانب آن است که صلاحیت اینکه دارد، و اما پنداری خویشتن عرضه می کند و تعرّض (۱) اینکه کار می کند، اینکه اصل و اشتقاق کلمت است، و علی هذا قول الشاعر: لا- تجعلینی عرضه لّوایم ای فی معرض الملامه، و قول دیگری که گفت: و ان رفعوا الحرب العوان الّتی تری فعرضه عض الحرب مثلک او مثلی و قال حسان: و قاک الله قد سیرت جندا من الأنصار عرضتها للقاء و در معنی آیت چند قول گفته‌اند، یکی آن که: و لا- تجعلوا الیمین باللّه عرضه مانعه و علمه (۲) فی ان لا- تبرّوا (۳) و تتقوا و تصلحوا بین الناس، گفت: سوگند به خدای تعرّض (۴) مکنی، یعنی به علّتی مانعه که برای آن علّت بر نکنی و تقوا و اصلاح، برای (۵) عرضه چون چیزی باشد متعرّض (۶) [پ ۲۹۰-] بین الامرین، و آن حایل و مانع باشد. اینکه یک قول آن است که «عرضه» علّت باشد. قولی دیگر آن است که: عرضه ای حجّه، یعنی سوگند به خدای به حجّت مکنی به آن که از خیر و صلاح امتناع کنی، و گویی (۷) ما سوگند خورده‌ایم، بل اگر سوگندی خورده باشی و خلاف سوگند صلاح بود متابعت صلاح کنی، و خلاف سوگند که آن جا حثی نبود. عبد الرّحمن بن سمره روایت کند که رسول- علیه السّلام- گفت: اذا حلفت علی یمین فرأیت غیرها خیرا منها فأت الّذی هو خیر ثم کفر عن یمینک، گفت: چون سوگند خورده باشی (۸) بر کاری، پس خلاف سوگند اولیتر و بهتر باشد آن باید

 (۱). دب: تعریض. (۲). معج، وز: فاعله. (۳). مر: تبرّوا. (۴). معج، وز، دب، آج: بعرضه. (۵). دب آن که. [.....] (۶). معج، وز، دب: معترض. (۷). اساس: گوئی / گویی گویند. (۸). باشی / باشید. صفحه: ۲۴۷ کردن که بهتر بود، و کفّارت سوگند بکردن (۱). انس (۲) مالک گفت: در بعضی غزوات ابو موسی اشعری بیامد و رسول را- علیه السّلام- گفت: من مرکوبی ندارم که بر نشینم مرا بر نشان. رسول- علیه السّلام- دل مشغول بود، و او الحاح و ابرام کرد. رسول- علیه السّلام- سوگند خورد که تو را بر نشانم. او برفت، چون وقت ارتحال بود هر کس سازه ره می کردند، رسول- علیه السّلام- ابو موسی را گفت: تو چرا ساز (۳) نمی کنی! گفت: یا رسول الله؟ مرکوب ندارم، و تو سوگند خورده‌ای که مرا بر نشانم. گفت: اکنون سوگند می خورم کت بر نشانم، و او را چهار پای بداد. سنان بن حبيب گفت، سعید جبر را گفتم: مرا مولایی هست و با من در سرای بود، اکنون سوگند خورده‌ام که با من در سرای نباشد و نمی گزیرد (۴)، گفت هذا من عمل الشیطان، برو و او را با (۵) خانه آور و کفّارت سوگند بکن، آنکه بر خواند: و لا تجعلوا الله عرضه لایمانکم. و بنزدیک ما چون اولیتر خلاف سوگند باشد، اولی به جای آرد- و لا کفّاره علیه. و قول اول قول حسن است و طاووس و قتاده، و قول دوم (۶) قول عبد الله عباس است و مجاهد و ربیع، و اینکه هر دو قول به معنی یکی است، جز آن که یکی «عرضه» را به علّت تفسیر داد و یکی به حجّت. قولی دیگر آن است که: و لا تجعلوا الله، ای الحلف (۷) بالله عرضه، ای قوه لایمانکم، یعنی چون خواهی که کاری بکنی از بر و خیر (۸) و صلاح، سوگند به خدای را به مقوی و مؤکد

آن «۹» مکنی، و معنی هم آن است که در اول گفتیم، جز که «عرضه» را تفسیر به قوت داد، من قول العرب: هذه الناقة عرضة للسيف
اذا كانت قوية عليه. و اصل در اینکه، آن است که گفتیم، معنی آن است که: اینکه شتر مایه (۱۰) سفر است. -----

(۱). وز: کردن، مب: بیاید دادن. (۲). آج، لب، فق: آن است که. (۳). دب راه، مب ره. (۴). همه نسخه
بدلها: نمی‌گریزد. (۵). مج: در. (۶). مب، مر: دویم. (۷). آج، لب، فق، مر: احلف. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: از بهر خیز. (۹). مج،
وز: مؤکدات. (۱۰). فق: ندارد، همه نسخه بدلها: بابت. صفحه: ۲۴۸ قولی دیگر آن است که: خدای را به «عرضه» سوگند مکنی
در هر نیک و بدی و اندک و بسیاری تا «۲» به هر محقر و معظمی سوگند به خدای یاد کنی [سَلِّمْ ما «۳»] و معنی نهی باشد از [سَلِّمْ ما
«۴» سوگند و ابتذال آن با [سَلِّمْ ما «۵» هر کاری و مبالات ناکردن به او در هر حقی و باطلی. و قوله: أَنْ تَبْرُوا، بر اینکه قول معنی آن
باشد که: لاین تَبْرُوا، سوگند به خدای در هر چیزی [۲۹۱- ر] مبذول مدارید [سَلِّمْ ما «۶» تا شما را راستیگر [سَلِّمْ ما «۷» و متقی
خوانند، و بر قول اول تقدیر آن باشد که: لئلا تَبْرُوا، چنان که گفت: يٰۤاَيُّهَا اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضَلُّوا [سَلِّمْ ما «۸» ...، و المعنى لئلا تضلوا، و
قال [سَلِّمْ ما «۹»]: وَ اَلْقَىٰ فِى الْاَرْضِ رَواسِيًّۙ اَنْ تَمِيْدَ بِكُمْ [سَلِّمْ ما «۱۰»] ...، ای لئلا تمید بکم، و مرجع معنی در اینکه اقوال با اینکه [سَلِّمْ
ما «۱۱» دو وجه است که گفته شد. و سوگند را برای آن «یمین» خوانند که عند سوگند مردم دست راست بدهند، برای اینکه
گویند: بذل یمینه فی کذا، پس به کثرت استعمال حقیقت شد [سَلِّمْ ما «۱۲» در سوگند، و اینکه از اسماء منقوله باشد، و هر چه از
اینکه بنا اشتقاق دارد از «یمن» و «تیمن» و «تیمان»، همه را مرجع با اینکه معنی است. و در محلّ أَنْ تَبْرُوا، سه قول گفتند، خلیل
گفت: موضع او جرّ است به تقدیر حرف جرّ، و المعنى لأن تَبْرُوا. و قولی دیگر آن است که: محلّ او رفع است به ابتداء، و خبر در او
مقدّر، و تقدیر اینکه است که [سَلِّمْ ما «۱۳»]: ان تَبْرُوا وَ تَتَّقُوا اولی بکم و اجمل، برای آن که «ان» مع الفعل در تأویل مصدر باشد،
معنی آن بود که: بزکم اولی بکم و تقواکم اجمل لکم. و قولی دیگر آن است که سیویه گفت: محلّ او نصب است، برای آن که
چون حرف جرّ بیفکنند و اتصال [سَلِّمْ ما «۱۴» فعل کنند، فعل عمل نصب کند، چنان که گفت: -----

(۱). لب، فق، مب، مر: تعرض. [.....]. (۲). مج، وز: ما، لب، فق، مب، مر: یا. (۳). مب: نکنید. (۴). مج، وز: اینکه.
(۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق: عند. (۶). آج: مداری / مدارید. (۷). مج: دب: راستگیر، آج: راستگو، لب، فق: راستگر، مب، مر:
راستگی. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۹). مج، وز تعالی. (۱۰). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵. (۱۱). دب: در اینکه، مب: و بر اینکه.
(۱۲). دب: شده. (۱۳). مب: آن است قوله تعالی. (۱۴). مج، وز، دب، آج: ایصال. صفحه: ۲۴۹ وَ اخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ [سَلِّمْ ما «۱»] ...،
وَ التَّقْدِيرُ: من قومه، و کذا قوله تعالی: وَ لَا تَعَزُّوا عَقْدَةَ النِّكَاحِ [سَلِّمْ ما «۲»] ...، و المعنى على عقدة النكاح، و لکن چون حرف جرّ از
میانه بیفکنند [سَلِّمْ ما «۳»]، فعل به مفعول به رسیده و عمل نصب کرد. وَ اللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، ای سمیع لایمانکم، علیم بیتاتکم، خدای
شناست اینکه سوگندها [سَلِّمْ ما «۴»] شما را، و داناست به نیتها [سَلِّمْ ما «۵»] شما. قوله: لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فِى اٰيْمَانِكُمْ - الاية، لغو
از کلام و جز [سَلِّمْ ما «۶»] او آن بود که بیفکنند [سَلِّمْ ما «۷»]، برای آن که در او فایده نبود و در شمار نیاید، چنان که ذو الرّمه گفت:
وَ يطرح بينهما المرئي لغوا كما الغيت فى المائة [سَلِّمْ ما «۸»] الحوارا و قال المثقب العبدى: او مائة تجعل اولادها لغوا و عرض المائة
الجلمد و اللّغا و اللّغو واحد، و هو ما لا فائدة فيه، و نظیر او در لغت قولهم: صغو [سَلِّمْ ما «۹»] فلان معك و صغاه، قال الله تعالى: لَا
يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَ لَا تَأْتِيَمًا، [سَلِّمْ ما «۱۰»]، و قال امية بن أبى الصيلى: فلا لغو ولا تأثيم فيها و ما فاهوا به لهم مقيم علما خلاف
کردند در «یمین لغو»، بعضی گفتند: آن است که بر زبان عرب می‌رود «لا و الله» و «بلى و الله» اینکه بر زبان برانند، و غرض ایشان
وصل کلام بود، و در دل عقد سوگند [۲۹۱- پ] ندارند، بر اینکه کفّارتی و اثمی نباشد، و اینکه قول عبد الله عباس است و شعبی
و عكرمه و مجاهد، و قال الفرزدق: و لست بماخوذ بلغو تقوله اذا لم تعمّد عاقدات العزائم بعضی دگر گفتند: «یمین لغو» آن بود که
مردی گمان برد در کاری از کارها بر آن سوگند خورد، چون بنگرد آن کار به خلاف آن بود، بر آن نیز اثمی و کفّارتی -----
(۱). همه نسخه بدلها سلبین رجلا، سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. [.....]. (۲). سوره بقره (۲)

آیه ۲۳۵. (۳). همه نسخه بدلها بجز وز: بیفگند. (۴). مب: سوگندهای. (۵). فق: مب، مر: نیتهای شما را. (۶). دب: خبر. (۷). مع، آج، لب، فق، مر: بیفگند. (۸). آج: فی الدیة. (۹). لب، فق: صغوا، آج: صغا. (۱۰). سوره واقعه (۵۶) آیه ۲۵. صفحه: ۲۵۰ نباشد، و اینکه قول زهری است و حسن بصری و سلیمان بن یسار و نخعی و ربیع و زراره و مکحول و سدی و عبد الله عتاس به روایت البی. و [سلم ما «۱»] روایت کردند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که: «یمن لغو» سوگند در غضب بود، و اینکه روایت طاووس است از عبد الله عتاس، بر اینکه هم اثمی و کفارتی نباشد، دلیلش قوله [سلم ما «۲»] - علیه السلام: لا یمن فی غضب. و بعضی دگر گفتند: آن سوگند در [سلم ما «۳»] معصیت بود که خدای تعالی مؤاخذت نکند بر حث آن، و بر او کفارت نباشد. و بنزدیک ما از آن توبه باید کردن، و اینکه قول عبد الله عتاس است و عکرمة و شعبی. و رسول - علیه السلام - گفت: من نذر فیما لا یملک فلا نذر له و من حلف علی معصیة فلا- یمین له، گفت: هر که نذر کند بر چیزی که ندارد، نذرش بر نه افتد، و هر که سوگند خورد بر چیزی که معصیت باشد، او را سوگند نبود. و رسول - علیه السلام - گفت: من حلف علی قطیعة رحم او معصیة فبره ان یحث فیها و یرجع عن یمینه، گفت: هر که او سوگند خورد بر قطع رحمی یا بر معصیتی، بر او آن است که حانث شود و از آن سوگند باز آید. و حسن بصری روایت کند که رسول - علیه السلام - به قومی بگذشت که ایشان تیر می انداختند، یکی از ایشان تیری بینداخت [سلم ما «۴»] گفت: اصبت و الله و اخطأت، من صواب انداختم و تو خطا [سلم ما «۵»]، کسی که با رسول بود گفت: یا رسول الله؟ اینکه مرد حانث شد، رسول - علیه السلام - گفت: کلا ایمان الرّماة لغو لا کفارة فیها، سوگند تیراندازان لغو باشد، در او کفارت نبود. و عایشه گفت: سوگند لغو آن بود که در هزل و جدل و خصومت بود، و حدیثی که عقد دل نکرده باشد [سلم ما «۶»] بر آن. زید بن اسلم گفت: هو دعاء الحالف علی نفسه، نفرین باشد بر خویشتن، چنان ----- (۱). آج، لب، فق: ندارد. (۲). همه نسخه بدلها: قول الثبی. (۳). اساس با خطی متفاوت از متن: بر، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: خطا کنی. [.....] (۶). مب، مر: باشند. صفحه: ۲۵۱ که گوید: چشمش کور بادا [اگر دید] [اشاره] [سلم ما «۱»] گوشش کور بادا اگر شنید، و مانند اینکه. و گفت: اینکه چنان است که [خدای تعالی] [اشاره] [سلم ما «۲»] گفت: وَ یَدْعُ الْإِنْسَانَ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ [سلم ما «۳»]... و همچونین قوله تعالی: وَ لَوْ یُعْجَلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَفُضِّیَ إِلَیْهِمْ أَجْلُهُمْ [سلم ما «۴»]. ضحاک گفت: مراد آن سوگند است که آن را کفارت کرده باشند [۲۹۲- ر] [اشاره]، [برای آن که] [اشاره] [سلم ما «۵»] به کفارت حث و عقوبت برخیزد. ابراهیم گفت: آن باشد که سوگندی خورد بر چیزی، پس فراموش کند، و آن چیز بر خلاف سوگند بکند، و دلیلش قول الثبی - علیه السلام: «۶:۷» رفع عن «امتی الخطأ و التسیان و ما» استکرها علیه. وَ لَکِنْ یُؤَاخِذُکُمْ بِمَا کَسَبْتُمْ قُلُوبُکُمْ، یعنی ما قصدتم و تعدّتم، و لکن شما را به آن گیرد که دلها را شما کسب کند، یعنی آنچه قصد کنی و عمد و نیت کنی و عقد دل کنی بر آن. وَ اللَّهُ غَفُورٌ حَلِیمٌ، و خدای آمرزگار و بردبار است. اما کلام در حکم آیت: بدان که سوگند بر دو ضرب است: ضربی آن که در او کفارت واجب بود، و ضربی آن که واجب نبود. اما آن که «۸» در او کفارت واجب نبود، سوگند بر ماضی بود چنان که: و الله ما فعلت، به خدای که نکردم و کرده باشد، و نگفتم و گفته باشد، یا کردم و نکرده باشد، اینکه را کفارت نبود بنزدیک ما، و بنزدیک ابو حنیفه و اصحابش و همچنین مالک و لیث و ثوری و احمد و اسحاق. و شافعی گفت: اگر عالم باشد که خلاف می گوید، بر او کفارت بود، و از آنچه بر او کفارت نبود آن است که: سوگند خورد که واجبات نکند یا مندوبات و یا قبایح «۹» ارتکاب کند، حکم اینکه، آن باشد که خلاف سوگند کند، و واجب و مندوب به جای ----- (۵- ۱). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مع و وز، افزوده شد. (۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱. (۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۱. (۶). مع، وز، دب: علی. (۷). آج، لب، فق، مر: و من. (۸). همه نسخه بدلها: آنچه. (۹). اساس: با خطی متفاوت از متن: قباح، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۵۲ آرد، و لا کفارة علیه عندنا. و جمله فقها گفتند کفارت واجب بود. اما مباحات:

اگر سوگند خورد که کاری نکند از جمله مباحات چون سفر و شرکت و تجارت و جز آن، یا کاری نکند، اعتبار کنند^(۱)، اگر صلاح در کردن یا ناکردن باشد، آن چنان کند که صلاح در آن باشد، و اگر چه خلاف سوگند بود، و لا کفّاره عندنا علیه، و بنزدیک ما کفّارت بر او نباشد، و جمله فقها گفتند بر او کفّارت باشد، اگر گوید او گبر است یا جهود یا ترسا، یا از خدای بیزار است، یا از مسلمانی و قرآن، اگر فلان کار بکند یا نکند، اینکه سوگند نباشد و مخالفتش حث نباشد، و کفّارت واجب نشود. و همچنین گفت مالک و اوزاعی و لیث و شافعی و ابو حنیفه و ثوری و ابو یوسف و محمّد گفتند: اینکه سوگند باشد، و خلافتش حث بود و کفّارت لازم آید بدو. و هر که بر محالی سوگند خورد من صعوده الی السّماء او قتل میّت، گوید که: به خدای که بر آسمان شوم، یا فلان کس را بکشم، و او مرده باشد سواء اگر داند و اگر نداند، او را کفّارت لازم نیاید. و ابو حنیفه و شافعی گفتند: در حال حث شود و کفّارتش لازم آید، سوگند کافر منعقد نشود، و چون حث حاصل شود بر او کفّارت نباشد سواء اگر در حال کفر حث شود یا پس از اسلام [۲۹۲-پ] [اشاره]، مادام تا سوگند در حال کفر بوده باشد^(۲). و مذهب ابو حنیفه همچونین است. و شافعی گفت: کفّارت لازم آید بر او، اگر کسی سوگند خورد به علم خدا یا «۳» قدرت خدا یا حیات خدا، اگر مرادش قادری و عالمی و حیّی باشد، سوگندش باشد، و اگر مرادش آن معانی باشد که اشعری گوید، کفّارتش لازم نیاید، و ابو حنیفه چنین^(۴) گوید. و اصحاب شافعی گفتند: اینکه سوگند باشد، اگر سوگند خورد بالرّحمٰن، و مرادش نام خدای باشد سوگند بود، و اگر مرادش سورت باشد سوگند نباشد، و همچونین به قرآن. و ابو حنیفه و اصحابش هم چنین گفتند، و شافعی و اصحابش گفتند: اینکه

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: اعتبار کند، مب: اعتبار می کند. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خورده باشد. (۳). همه نسخه بدلها به. (۴). آج، لب: همچونین. صفحه: ۲۵۳ جمله سوگند باشد و بر او کفّارت واجب بود. اگر گوید «۱»: اقسمت، آنکه گوید: غرض من سوگند نبود از او بشنوند^(۲)، برای آن که سوگند به نیت منعقد شود، و اینکه لفظی است محتمل، روا بود که سوگند خواهد بدو، و روا بود که خبر خواهد^(۳)، از آن که در روزگار گذشته سوگندی خورده‌ام. و شافعی گفت: قبول کنند، فیما بینه و بین الله. اما که در حکم قبول کنند یا نکنند، شافعی را دو قول است. چون گوید: اقسمت، و نگوید بالله، اینکه سوگند نباشد، سواء اگر نیت سوگند کند و اگر نکند، و شافعی هم چنین^(۴) گفت. و ابو حنیفه گفت: سوگند باشد، اگر نیت کند و اگر نه. و مالک گفت: اگر در نیت او سوگند باشد سوگند بود، و آلا نبود، چون گوید: لعمر الله، و نیت سوگند کند سوگند باشد، و اهل عراق هم چنین گفتند. و اصحاب شافعی مختلف شدند بر دو وجه چون گوید: و حق الله، سوگند نباشد اگر قصد سوگند کند و اگر نه، و ابو حنیفه و محمّد همچونین گفتند، و شافعی گفت: چون نیت سوگند کند سوگند باشد. و ابو یوسف هم چنین گفت، گفت چون گوید: بالله و تالله، و سوگند نخواهد^(۵) سوگند نبود. و چون گوید: نیت سوگند نکرده بودم، هم از او بشنوند، و شافعی گفت چون گوید: بالله، اگر به نیت سوگند گفته باشد [سوگند بود] [اشاره] «۶»، و اگر گوید: به نیت سوگند نگفتم، از او بشنوند^(۷) برای آن که لفظ محتمل است سوگند را، و اینکه معنی را که بالله أستعین. و اما «و الله» «۸» و «تا الله»، در آن دو قول باشد او را. چون گوید: «الله» به کسر «ها» بی حرف قسم سوگند نباشد، و شافعی و اصحابش هم اینکه گفتند، مگر ابو جعفر الاسترابادی من اصحاب الشّافعی که او گفت^(۹): سوگند باشد. چون گوید: -----

----- (۱). مب: گویند. [.....] (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نشنوند. (۳). مب، مر: خواهند. (۴). آج: همچونین. (۵). لب، مب، مر: بخواهد، فق: خواهد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب، آج، لب، فق: نشنوند. (۸). دب، مب، مر: بالله. (۹). اساس: با خطی متفاوت از متن اینچنین، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. صفحه: ۲۵۴

اشهد بالله، اینکه [۲۹۳-ر] سوگند نباشد^(۱). و اصحاب شافعی خلاف کردند بر دو وجه. بهری گفتند: چون اطلاق کند «۲» و سوگند خواهد^(۳)، سوگند بود. و ابو حنیفه هم چنین گوید. و بهری دگر گفتند: سوگند نباشد. چون گوید: اعزم بالله، اینکه سوگند نباشد، اگر سوگند خواهد و اگر نه. و شافعی را دو قول است: اگر نخواهد، سوگند نباشد^(۴)، و اگر خواهد، باشد. چون

گوید: «اسئلك بالله»، او «اقسم عليك بالله» اینکه سوگند نباشد به هیچ حال. و شافعی گفت: اگر سوگند خواهد، باشد «۵»، و اگر نخواهد، نباشد. و سوگند آلا به خدای نباشد و به نامهای خدای که به آن مختص است، و مسایل سوگند و خلاف در آن بسیار است، و اینکه قدر کفایت است اینکه جا قوله: وَاللَّهِ عَفْوَرٌ حَلِيمٌ بیان کردیم که اصل «غفر» ستر باشد، و «مغفر» از اینکه جاست، و «غفارت» همچونین. و «حلم»، امهال باشد به تأخیر عذاب از مستحق، تقول «۶»: حِلْمُ الرَّجُلِ يَحْلُمُ حِلْمًا، فهو حَلِيمٌ، و حِلْمٌ فِي النَّوْمِ حِلْمًا و أنا حَالِمٌ، برای آن که عرب عقل را «حلم» خوانند، و عاقل را «حَلِيمٌ». و آن که به حلم رسد، وقت آن باشد که به حلم رسد. و سر پستان را حِلْمَةُ الثَّدْيِ گویند، برای آن که محَلَّمٌ باشد، و کودک را حَلِيمٌ کند. و تحَلَّمُ الضَّبُّ «۷» آن باشد که فربه شود. و «حَلَامٌ»، بزغاله فربه باشد برای ثقلش، که حَلِيمٌ ضِدُّ سَبْكَسَارٍ باشد. و «حلم» «۸» قراد بزرگ باشد برای آن که با حِلْمه پستان ماند و حِلْمُ الْأَدِيمِ اذا وَقَعَ الحِلْمُ فِيهِ. قوله: لِلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ «۹»، يُؤَلُّونَ اِي يَحْلِفُونَ. و الايلاء الحلف. قتاده -----

----- (۱). اساس: کلمه در زیر وصالی به صورت «باشد» ضبط شده، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق: کنند. (۳). آج، لب، فق: خواهند. (۴). مج، وز، دب: اگر سوگند بخواد نباشد، آج، فق، مر: اگر سوگند نخواهد نباشد، مب: اگر سوگند بخواد باشد. (۵). آج، لب، فق: اگر خواهد سوگند باشد. (۶). همه نسخه بدلها: يقول. [.....] (۷). آج: در حاشیه به صورت: «الصَّبِي اذا سَمَنَ وَ كَذَلِكَ» توضیح داده است. (۸). آج: حِلْمَةٌ. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: ترَبَّصْ. صفحه ۲۵۵ گفت: «ايلاء» طلاق اهل جاهلیت باشد. سعید مسیب گفت: من ضرار اهل الجاهلیت بود، چون مرد زنی داشتی «۱» با او خوشش نبودی و نخواستی که شوهری دیگر کند، سوگند خوردی که با او نزدیکی نکند، او را رها کردی، نه بیوه بودی و نه شوی و «۲»، چنین «۳» می کردند در جاهلیت و اسلام، و اینکه اضرائی بود که می کردند به زنان، حق تعالی اینکه آیت فرستاد و آن را اجلی مضروب پیدا کرد «۴»: لِلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ. و در مصحف عبد الله مسعود چنین است که: لِلَّذِينَ آلُوا مِنْ نِسَائِهِمْ، و در قراءت عبد الله عیاس: لِلَّذِينَ يَقْسُمُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ. «و الايلاء»، الحلف، يقال: آلی یؤلی ایلاء، قالت الخنساء: فآلیت آسی علی هالك و أسئل «۵» نایحه مالها [۳۹۲-پ] و الإسم الألیة، قال الشاعر: علی الآیة و صیام شهر امسك طایعا آلا بكف «۶» و در او چهار لغت است: «آلیة»، و «الوة»، و «الوة»، و «الوة». اگر گویند عرب نگوید: [آلی] [اشاره] «۷» من كذا انما تقول «۸»: آلی علی كذا، گویم: اینکه فعل «۹» را معنی «بعد» در او تضمین کرد، چون اینکه معنی مضمّن شد به اینکه معنی، تعدیه کرد او را به حرفی که «بعد» را به آن تعدیه کنند، و تقدیر چنین است که: لِلَّذِينَ «۱۰» یبعدون من نِسَائِهِمْ بِالْأَلِيَّةِ وَ الحلف. و «ترَبَّصْ»، تمكث و درنگ کردن باشد، حق تعالی گفت: آنان که سوگند ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر که. (۲). اساس: به صورت: «شوی وز» هم خوانده می شود، مج، وز، شوزی، دب: شوهر، آج: شوهروار، لب، فق: شوهرور، مب، مر: شوهردار. (۳). همه نسخه بدلها: اینچنین. (۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق گفت: مب و گفت. (۵). اساس: با خطی متفاوت از متن: «اسئلك»، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: یلف. (۷). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). دب: يقول. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: قول. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر یؤلون. صفحه ۲۵۶ خوردند «۱» که با حلال خود مقاربت نکنند، با ایشان چهار ماه مدارا باید کردن. و گفته اند: «ترَبَّصْ»، از مقلوب است، «تصبر» باشد، چون: جذب و جذب «۲»، و آن انتظار باشد خیری یا شری را که به کسی فرود آید «۳»، و منه قوله تعالی: فَتَرَبَّصُوا بِهِ حَتَّى حِينٍ «۴». و قوله: تَرَبَّصْ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ «۵»، و قال الشاعر: تَرَبَّصْ بِهَا رَيْبَ الْمُنُونِ لَعَلَّهَا تَطَّلِقَ يَوْمًا او يموت حليلها و از شرایط «ايلاء» آن بود که سوگند بخورد به خدای تعالی یا به نامی از نامهای مختص به او، بر وجهی که لغو «۶» نباشد که: با زن مقاربت نکند بر وجه اضرار، هر گه که اینکه شرایط حاصل بود مرد مولی باشد، و هر گه که از اینکه شرایط چیزی مختل بود ایلاء نباشد، و اینکه مذهب امیر المؤمنین علی است و عبد الله عباس و حسن بصری. نخعی گفت و شعبی و ابن سیرین: «ايلاء»، در غضب باشد. سعید بن المسیب گفت: آن بود که سوگند خورد که با زن سخن نگوید، و هر گه که ایلاء برای صلاحی کند از آن که زن کودک را شیر دهد تا حملی پیدا نشود که شیر زده گردد

کودک، اینکه جا حکم ایلاء نکنند، برای آن که غرض او مصلحت است نه اضرار. چون چنین باشد، و مرد مقام کند بر اینکه سوگند و کفارت نکند (۷) سوگند را، زن مخیر باشد از (۸) آن که صبر کند بر اینکه ایذاء، و از میان آن او را رفع کند بر حاکم، چون رفع کند او را بر حاکم، او را چهار ماه مهلت دهد، و هو قوله: تَرَبُّصٌ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ، تا (۹) اندیشه کند، یا طلاقش دهد، یا کفارت سوگند بکند و با سر مقاربت شود. اگر امتناع کند از اینکه و از آن، حاکم او را حبس کند و طعام و شراب بدو (۱۰) تنگ کند تا آنکه که از دو گانه (۱۱) یکی بکند: اَمَّا رَجُوعٌ وَاَمَّا طَلَاقٌ. اگر طلاقش دهد از او جدا شود و عدت باید داشتن از روز طلاق، و اگر مرد ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خوردند. [.....] (۲). مج، وز، دب، آج: جذب و جذب. (۳). مب: فرود آرند. (۴). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۵. (۵). سوره طور (۵۲) آیه ۳۰. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: کفر. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۸). همه نسخه بدلها میان. (۹). وز: یا. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مب: بر او. (۱۱). مب، مر: دو کار. صفحه: ۲۵۷ [۲۹۴-ر] خواهد تا رجعت کند تواند مادام تا از عدت بیرون نیامده باشد. چون از عدت به در آمد مالک شود نفس خود را، و مرد را بر او سیلی نباشد. فَإِنْ فَأَوْ، و المعنى فان رجعوا، اگر باز آیند. و باز آمدن از سوگند به حنث باشد، و هو أن یجامعها، و آن بود که خلوت کند با زن اگر حاضر و متمکن باشد، و اگر غایب بود یا متمکن نبود، عزم کند و گواه بر (۱) گیرد بر رجوع او از ایلاء، و شافعی در اینکه مسأله موافق ماست. و کفارت واجب بود بنزدیک ما و بیشتر فقها. و حسن بصری و نخعی گفتند: لا- کفارة علیه، لقوله تعالى: فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ اما پس از آن که چهار ماه بگذرد، و او رجوع نکرده باشد، فقها خلاف کردند. بعضی گفتند: چون چهار ماه بگذرد، و رجوع نکرده باشد زن از او باین شود و به یک طلاق بریده، و اینکه قول عبد الله مسعود است و زید بن ثابت و مقاتل بن حیان و قتاده و کلبی، و مذهب ابو حنیفه است. و بعضی دگر گفتند: چون چهار ماه بگذرد، و زن صبر کند و رفع نکند مرد (۲) را بر حاکم، بر مرد هیچ نبود و طلاق لازم نیاید، و اینکه قول بیشتر علما و صحابه است، و مذهب ماست و شافعی و مالک و ابو ثور و احمد و اسحاق. فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ محمول است بنزدیک ما و بیشتر مفسران و فقها بر عفو و اسقاط عقاب قیامت. و حسن و ابراهیم و قتاده گفتند: مراد اسقاط کفارت است. وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ، اگر عزم طلاق کنند (۳)، یعنی آنان که ایلاء کرده باشند، و بعد العزم بنزدیک ما باین نشود الا که طلاق دهد او به صریح (۴) لفظ، به آن لغت که زبان او باشد. و اهل مدینه گفتند: اگر امتناع کند از طلاق، حاکم طلاق دهد زن را یک طلاق رجعی. و «عزم» ارادتی باشد که متقدم (۵) بود بر فعل، و اگر همه به یک وقت بود، و تعلق به فعل عازم دارد، و از میان آن و میان فعل سهوی و نسیانی در نشود. و اصل «عزم»، العقد علی الشیء باشد، و قول العرب: عزمت عليك، یعنی ----- (۱). آج، لب، فق، مر خود. (۲). اساس: مرد. (۳). وز، دب، آج، لب، فق: کند. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: تصریح. [.....] (۵). همه نسخه بدلها: مقدم. صفحه: ۲۵۸ سوگند دادم بر تو. و «عزیمت» و «صریمت» عزم باشد، و فسون را نیز عزیمت خوانند برای آن که در آن جا سوگند باشد. و «طلاق» حل عقد نکاح باشد، و اصل او از اطلاق است، تقول (۱): «طلقت المرأة تطلق طلاقا فهی طالق، بی «ها» ی تأنیث. کوفیان گفتند: برای آن که مختص است به مؤنث (۲) و اشتراک نیست در او تا فرق باید نهاد (۳). و بنزدیک بصریان درست نیست اینکه قول، برای آن که بسیار جایها هست که اختصاص نیست، اشتراک است، و «ها» بیفگندند چنان که: ناقه ضامر و ساعد (۴) عبل. سیبویه گفت: هذا علی وجه النسب باشد. فقولهم: حائض (۲۹۴-پ) و طاهر و طامث. ای ذات حیض و طهر و طمث. اما طلاق که پس (۵) ایلاء باشد رجعی بود عندنا و عند ابن عمر و سعید بن المسیب و جماعة من الفقهاء. و بنزدیک جماعتی باین باشد، و اینکه قول عبد الله عباس و عبد الله مسعود و حسن بصری است. و قوله: فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ؛ ای سمیع لطلاقه، علیم بیتیته (۶)، و قیل: سمیع لایلاته، علیم بیتیته فی الرجوع، و هر دو قول مروی است از مفسران. و «سمیع» آن باشد که حاصل بود بر صفتی که از مکان آن را مسموعات شوند (۷) چون موجود باشد و مرجع او با حی است به شرط انتفاء آفات از او. و «علیم» مبالغت است در عالم. قوله: وَ الْمُطَّلَقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ- الایه، مقاتل بن حیان و کلبی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که در اول اسلام چون مرد زن

را سه طلاق دادی، و زن حامل بودی، طلاق رجعی بودی، و مرد مالک رجعت بودی تا بار بنهادن «۸» تا «۹» اینکه حکم منسوخ شد بقوله تعالی: الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَاِمْسَاكُ بِمَعْرُوفٍ «۱۰» ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: بقول (۲). آج، مب، مر: است مؤنث را. (۳). آج، لب، فق: به ها. (۴). فق، مب، مر و. (۵). آج، لب، فق، مب، مر از. (۶). آج، لب، مب، مر: فی الرجوع. (۷). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۲۲۳): که از مکان آن مسموعات را شنود. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: بار بنهادی. (۹). مج، وز: به. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۹. صفحه: ۲۵۹ - الایه، و بقوله: فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ «۱۱». مردی زن را طلاق داد، نام او اسماعیل عبد الله الغفاری، و زن را قتيله «۲» نام بود، و زن آبستن بود. مقاتل گفت: نام او مالک بن الاشدق بود از اهل طائف. و مرد ندانست که زن آبستن است، و زن نگفت. چون بدانست که آبستن است، مراجعت کرد و زن را با خانه آورد. زن آن جا بزاد و فرمان یافت، و فرزند نیز بمرد، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. وَ الْمُطَّلَقَاتُ «۳» و رها کردگان، يقال: طَلَّقْتَهَا فَطَلَّقَتْ وَ طَلَّقْتُ «۴» ایضا. و طَلَّقَ «۵» و اطلق «۶» در لغت یکی باشد، جز که به عرف شرع تفهیل مخصوص شده است به اطلاق النساء من حیالہ التکاح علی وجه مخصوص. و اسم، طلاق باشد، و الانطلاق المضي علی وجهه «۷» من غیر مانع. و طلوق البعیر أن یرکب «۸» رأسه «۹» فلا یمنع، و آن یک تاختن «۱۰» که اسب کند در میدان یا «۱۱» در مسابقه بی مانعی آن را طلقی «۱۲» گویند. و «طلق»، حلال مطلق باشد، فعل به معنی مفعول. یَتَرَبَّصْنَ، ای ینتظرن، ترَبَّصَ کنند، یعنی انتظار کنند و شوهر نکنند. ثَلَاثَةٌ قُرُوءٍ، سه قروء. و «قروء» جمع کثیر باشد، و جمع قلیلش «أقروء» و «أقراء» باشد. اگر گویند: اینکه جا جمع قلیل بایست «۱۳» که سه است، گوئیم: برای آن که بر جمع کثیر گفت که حواله با جمله مطلقات کرد، هر مطلقه‌ای را سه قرء «۱۴»، پس جمع کثیر باید «۱۵» اینکه جا. فقها خلاف کردند در «قرء» «۱۶». قومی گفتند: حیض باشد، و اینکه قول عمر است --- ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۰. (۲). دب: فتیله. (۳). وز، آج، لب، فق، مب، مر: طلقها. [.....] (۴). همه نسخه بدلها: ندارد. (۵). وز: طلقا. (۶). مب ایضا. (۷). همه نسخه بدلها: وجه. (۸). مج، وز، آج، مب، مر: ترک. (۹). آج: رسنه. (۱۰). مب، مر است. (۱۱). اساس، وز، لب، فق، مب، مر: تا، مج: با زن، با توجه به دب و آج تصحیح شد. (۱۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها و چاپ شعرانی، لسان: طلق. (۱۳). مج، وز: می بایست. (۱۶-۱۴). اسامی به صورت: «قروء» هم خوانده می شود. (۱۵). مج، وز: باشد. صفحه: ۲۶۰ و علی «۱» در یک روایت، و عبد الله مسعود و ابو موسی و مجاهد و مقاتل بن حیان، و مذهب ابو حنیفه است و سفیان ثوری و اهل کوفه، و حجت ایشان قول النبی - علیه السلام - [۲۹۵- ر] [اشاره]، [مستحاضه] [اشاره] «۲» را که از او پرسید که: نماز کنم! گفت: دعی الصلاة ایام افرائک، ای ایام حیضک. و نیز قول الزاجز، انشده ثعلب عن ابن الأعرابی: و صاحب صاحبته جرائض لیس إذا استنہضته بناهض له قروء کقروء الحائض مراد آن است که: عداوت «۳» به اوقات پیدا می شود، چون حیض که آن را اوقاتی باشد. آن که اینکه قول گوید، گوید که: زن حلال نباشد بر شوهران که بر او عقد بندند تا حیض سوم «۴» تمام نشود او را. و نیز خبری روایت کردند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت: آنکه حلال شود که از حیض سوم «۵» غسل بکنند، و نماز تواند کردن. و جماعتی «۶» گفتند: «قرء» طهر باشد، و اینکه قول زید بن ثابت است و عبد الله عمر و عایشه و مذهب ماست، و مالک و شافعی و اهل مدینه، و حجت اینان قول الله تعالی «۷»: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ «۸» ... و چون عبد الله عمر زن را طلاق داد، و او حایض بود، او را گفت: راجعها، مراجعت کن. چون پاک شود، خواهی طلاقش ده، و اینکه آیت بخواند: إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ «۹» ...، و المعنی لقبل عدتھن. و دلیل دیگر بر آن که «قرء»، طهر باشد قول الاعشى: و فی کل عام أنت جاشم غزوة تشد لأفصاها عزیزم عزائکا مورثه مالا و فی الحی رفعة لما ضاع فیها من قروء نسائکا ----- (۱). مب: علی بن ابی طالب علیه الصیلمواة و السلام. (۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۳). همه نسخه بدلها او. (۴-۵). اساس: سؤم، لب، فق: سیم. (۶). همه نسخه بدلها دیگر. (۷). مج، وز، آج: الله تبارک و تعالی. (۸-۹). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱. صفحه: ۲۶۱ و آنچه به غیبت غزو ضایع

شد از او طهر باشد نه حیض، و آن کس که اینکه قول گوید که: چون زن «۱» حیض سوم «۲» بیند «۳» حلال شود «۴» بر مردان «۵» که بر او عقد بندند. و از زهری روایت کرده‌اند از عروه از عایشه، که گفت: چون در حیض سوم «۶» شود حلال شود بر شوهران. و در لغت «قرء» از جمله اسماء مشترکه است به معنی حیض باشد و به معنی طهر، کالجون و الشفق، يقال: أقرأت «۷» المرأة اذا حاضت و اذا طهرت. و در اصل او اهل لغت خلاف کردند، ابو عمرو بن العلاء و ابو عبيده گفتند: آن وقت باشد آمدن چیز را یا شدنش را، يقال: رجع فلان لقرئه و لقرائه، ای لوقته الّذی يرجع فيه، و هذا قاریء الرّیاح، ای وقت هبوبها، و قال مالک بن الحارث الّهذلی: کرهت العقر عقربی شلیل اذا هبت لقرائها الرّیاح و قال آخر: رجاء ایاس أن یؤوب و لا أری ایاسا لقرء الغائبین یؤوب ای لوقتہم، و يقال: أقرأت النّجوم اذا طلعت و أقرأت اذا افلت تشبیها بظهور الدّم و انقطاعه، قال کثیر [۲۹۵- پ] [اشاره]: اذا ما الثّریا و قد أقرأت أحسن السّیما کان منها افولا- پس «قرء» بر اینکه قول صالح بود هر دو را: هم حیض و هم طهر، برای آن که هر یکی به وقتی معین باشد. و گفته‌اند: اشتقاق او از قرء «۸» است و هو الجمع و الحبس، قال عمرو بن کلثوم: ذراعی عیطل أدماء بکر هجان اللّون لم تقرأ جینا ای لم تضم: رحمها علی جنین، من قولهم: ما قرأت النّاقه سلا، ای لم تحمل

(۱). اساس: با خطی متفاوت از متن: زنان. (۲). مج، وز، آج، لب: سهام، فق، مب، مر: سیم. (۳-۶). اساس: بینند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: شوند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). دب: شوهران، مب، مر: مردمان. (۷). مج، وز، آج، لب، فق، مر: قرأت. (۸). مج، وز: قروء، آج، لب: قرأ. صفحه: ۲۶۲ قُط. و منه قرأت القرآن لأنّ القاریء جامع للحروف «۱»، و اینکه اختیار زجاج است. و آن کس که گفت: قریت «۲» الماء فی الحوض، ای جمعت از اینکه جاست، گفت: تخفیف همز «۳» کرد، پس بر اینکه قاعده اگر بر طهر حمل کنند لاجتماع الدّم فی الموضع الّذی هو فیه بهتر باشد، و از اینکه جا گفتیم «۴»: حمل کردن بر طهر اولیتر است، و در حیض از اینکه وجه اشتقاقی لایح ندارد. اما کلام در عدت و حکم او: بدان که عدت بر دو چیز «۵» است: عدت مطلقه و عدت المتوفی عنها زوجها. اما مطلقه بر دو ضرب بود: ضربی او را عدت باید داشتن، و ضربی نباید داشتن. اما آن که ایشان را عدت نباید داشتن سه‌اند: یکی آن که با او دخول نرفته باشد، و یکی آن که لم تبلغ المحیض و لا فی سنّها من حیض، و یکی الایسه من المحیض و لا فی سنّها من حیض. و اما آنان که ایشان را عدت باید داشتن بر دو ضربند: یکی عدت به اقرء دارد «۶»، و یکی «۷» به شهر. فاما آنان که به ماه دارند دو کس باشند: یکی آن که حیض بیند «۸»، و لکن آنان که به سن او باشند حیض بینند «۹»، و یکی آن که حیضش منقطع شود، و آنان که در سن او باشند حیض بینند، اینان که عدت به ماه باید داشتن سه ماه تمام. و اما آن که به اقرء عدت دارد، زنی باشد که حیض بیند و او را عادت مستقیم باشد، او «۱۰» بنشیند تا سه پاکی بیند: یکی پاکی آن که در او طلاق گیرد، و دو پاکی دیگر پس از آن چون خون «۱۱» بیند «۱۲»، حیض سوم «۱۳» حلال شود بر شوهران. و اما آن که حیض بیند، و لکن عادت مستقیم ندارد و گاهی «۱۴» بیند و گاهی «۱۵»

----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: جامع الحروف. (۲). اساس: قرأت، با توجه به مج تصحیح شد. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: همزه. (۴). همه نسخه بدلها که. (۵). همه نسخه بدلها: دو ضرب. (۶). مج: وارد. (۷). همه نسخه بدلها عدت. (۸). دب: بینند، آج، لب، فق، مب، مر: بینند. (۹). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: بینند. (۱۰). مج، وز: او را. (۱۱). همه نسخه بدلها: حیض. (۱۲). همه نسخه بدلها از. (۱۳). مج، وز، دب، آج، لب: سهام، فق، مب، مر، سیم. (۱۴-۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گاه. صفحه: ۲۶۳ بیند، او را مسترابه گویند، او را عدت به اقرء و شهر باشد، هر دو را مراعات کند، اگر از آن روز که شوهرش طلاق دهد سه ماه به او «۱» بگذرد سپید «۲» پاکیزه، او از عدت بیرون آمده باشد، اگر سه ماه کم «۳» یک روز بگذرد، و روز آخرین خون بیند او را به اقرء عدت باید داشتن، آن یک حیض در شمار آرد و انتظار دوم کند تا تمامی نه ماه از روز طلاق، اگر خون بیند در شمار آرد، و اگر نبیند «۴» [پس از آن عدت بدارد] [اشاره] «۵» به سه ماه، اگر سه ماه پاک بگذرد بر او [باین شود] [اشاره]، و اگر در آن میانه خون بیند، عدت او به اقرء افتد انتظار حیض سوم «۶» کند تا تمامی [۲۹۶- ر] یک سال، و اگر در اینکه

مدّت خون بیند باین شود، و اگر نبیند سه ماه دیگر بنشیند و عدّت تمام بدارد، تمامی «۷» پانزده ماه. اما مستحاضه: چون ایام حیض خود شناسد به عادت مستمّر بر آن عادت عدّت بدارد به اقراء، و اگر ایام عادت نداند بر تمییز کار کند، و به تمییز اینکه خون از آن خون، عدّت بدارد هم به اقراء و اگر تمییز نتواند کردن و بر او مشتبه باشد، اعتبار کند عادت زنان خود در حیض و بر عادت ایشان عدّت بدارد، اگر زنان نباشند او را یا مخلفات العاده «۸» باشند، عدّت به ماه «۹» دارد سه ماه «۱۰». اما عدّت زن آبستن وضع حملش باشد، و اگر چه عقیب «۱۱» طلاق بود به یک ساعت. و اما پرستار چون به حکم کسی باشد به نکاح، و طلاقش دهد، اگر عدّت به

----- (۱). مع: سه ماه از او دیگر. (۲). لب، فق، مب، مر: سفید به همه نسخه بدلها و.

[.....] (۳). مع از. (۴). اساس: در حاشیه، و نیز دب، آج، لب، فق، مب، مر سه ماه دیگر بنشینند و عدّت تمام بدارد تا تمامی پانزده ماه. (۵). اساس: افتادگی دارد، لکن در حاشیه با خطی متفاوت از متن آورده است. (۶). مع، وز، سهام، لب: سیوم، دب، فق، مب، مر: سیم. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۸). همه نسخه بدلها: مختلف العاده. (۹). همه نسخه بدلها: تمام. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر و اگر ایام عادت نداند بر تمییز کار کند و به تمییز اینکه خون از آن خون مدّت بدارد هم به اقراء. (۱۱). آج، لب، فق: عقب. صفحه: ۲۶۴ اقراء دارد، دو قرء «۱» بنشیند، و اگر عادت «۲» دارد چهل و پنج روز بنشیند. اما عدّه المتوفی عنها زوجها: چون زن آزاد بود، اگر نکاح دوم بود و اگر متعه، اگر دخول بوده باشد و اگر نه، عدّت او چهار ماه و ده روز باشد. و اگر پرستاری بود نه مادر فرزند، عدّت او نیمه عدّت زن آزاد بود، دو ماه و پنج روز. و اگر طلاقش دهد و آنکه مرد «۳» بمیرد، اگر طلاق «۴» رجعی باشد و مادر فرزند باشد، عدّه‌یش چهار ماه و ده روز بود، و اگر مادر فرزند نبود، عدّه‌یش دو ماه و پنج روز باشد. و اگر طلاق باین بود عدّه‌یش عدّت مطلقه باشد. و چون مرد زن آزاد را «۵» طلاق دهد، طلاق رجعی، پس بمیرد، عدّه‌یش ابعدا الاجلین باشد، چهار ماه و ده روز. و اگر طلاق باین بود عدّه‌یش عدّه مطلقه باشد. و چون مرد را وفات رسد و زن آبستن بود، عدّت او ابعدا الاجلین باشد، اگر چهار ماه و ده روز بگذرد و وضع حمل نبوده باشد، صبر کند تا بار بنهد، و اگر بار بنهد و چهار ماه و ده روز تمام نشده باشد، صبر کند تا تمام بگذرد. و اگر مرد غایب باشد، و در غیبت زن را طلاق دهد، عدّت از آن روز باشد که مرد او را طلاق داده باشد، و عدّت او به ماه باشد، سه ماه بنشیند. و اگر مرد غایب بود و در سفر فرمان یاود «۶»، عدّت او از آن «۷» روز دارد که خبر به او رسد، چهار ماه و ده روز. و اگر غایب بود، غیبتی که ندانند که مرده است یا زنده، زن مخیر باشد خواهد صبر کند و خواهد خبرش بر امام رفع کند، تا امام و لیش را نفقه زن الزام کند. اگر مرد غایب را ولی نباشد یا مالی در دست او نبود از آن او، بر امام باشد که کس بفرستد به طلب او چهار سال. اگر در اینکه مدّت «۸» خبر زندگانش آرند، روا نباشد که شوهر کند. و اگر هیچ اثر و خبر نباشد «۹» از او و باز آیند، او از آن روز عدّت بدارد، [۲۹۶-پ] عدّه المتوفی عنها زوجها، چون عدّت به سر آید، اگر خواهد شوهر

----- (۱). مع، وز، آج، لب: قروء، مب، مر: قراء. (۲). همه نسخه بدلها به ماه. (۳). اساس: مرد. (۴). همه نسخه بدلها: طلاق. (۵). همه نسخه بدلها: مرد آزاد زن را. [.....] (۶). همه نسخه بدلها: یابد. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: و زن عدّه از آن. (۸). مع، وز، فق: در اینکه چهار سال. (۹). آج، لب، فق: نیابد، مب، مر: نیاید. صفحه: ۲۶۵ کند. اگر در عدّت شوهرش باز آید، یا پس از عدّت، مادام تا شوهر نکرده باشد او اولیتر بود به زن، و اگر شوهر کرده باشد شوهر اول را بر او سبیلی نبود. قوله: وَلَا يَحِلُّ لِهِنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ عَكْرَمَةً و ابراهیم گفتند: مراد حیض است، و آن، آن بود که زن عدّت به اقراء دارد، چون مرد خواهد که رجعت کند، گوید: من حیض سوم «۱» بدیدم. عبد الله عباس و قتاده و مقاتل گفتند: مراد آبستنی است و فرزند. و معنی آیت آن بود که: حلال نباشد زن را که آنچه خدای آفریده باشد در رحم او از حیض و حمل پنهان دارد تا حق مرد ضایع کند از رجعت یا فرزند، برای آن که اگر حیض سوم «۲» ندیده باشد، گوید: دیده‌ام، حق مردم باطل کرده باشد در رجعت، و اگر حمل پنهان کند نسب «۳» فرزند از پدر بریده باشد. إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَنَّ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ، اگر ایمان دارند به خدای و روز باز پسین، و معنی آن است که: هر که ایمان دارد به خدای و روز قیامت، اینکه حکم فرو نگذارد، و اینکه کتمان «۴»

نکند، معنی «۵» آن است که: اینکه حکم مؤمنان را لازم است دون کافران را، و لکن اینکه شرط برای آن کرد که مؤمنان را ایمان به خدای و قیامت باید تا مانع بود از اینکه، چنان که یکی از ما گوید کسی را: اگر تو مسلمانی، تو را «۶» اینکه نشاید کردن؟ یعنی که مسلمانی باید تا منع کند تو را از اینکه. قوله: وَ بَعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرِدِّهِنَّ «بعول» جمع بعل آمد «۷» و «تا» برای مبالغت آورد در جمع، کالذکور و الخیوطه و السیوره «۸»، يقال: تبعلت المرأة اذا تزوجت، و منه قوله - علیه السیلام: «۹» جهاد المرأة حسن التبعل، و أراد ملاعبه الرجل اهله و المرأة زوجها، ----- (۱). مچ، وز: سهام، دب، آج، لب: سیوم، فق، مب: سیم. (۲). مچ، وز: سهام، دب: سیوم، آج، لب، فق، مب، مر: سیم. (۳). همه نسخه بدلها: نسبت. (۴). لب: گناها، فق: گنه‌ها، مب، مر: گناهان. (۵). اساس با خطی متفاوت از متن افزوده «نه»، دب، آج، لب، فق، مب، مر آیت. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۷). همه نسخه بدلها: باشد. (۸). کذا در اساس، مچ، وز: البسوره، دب، آج، لب، فق، مب، مر: البشوره. (۹). همه نسخه بدلها: و جهاد. صفحه: ۲۶۶ و جماع را «بعال» گویند، و منه قال - علیه السیلام، و از اینکه جا گفت رسول - علیه السیلام - ایام تشریق را: ایام اکل و شرب و بعال. و شوهر را برای آن «بعل» خوانند که به کار زن قیام کند و به آن مستقل باشد. و اصل «بعل» سید باشد و مالک، قال الله تعالی: أْتَدْعُونَ بَعْلًا «۱». و در شاذ مسلمة بن محارب خوانند: «و بعولتهن» باسکان «تا» لکثرة الحركات. أَحَقُّ بِرِدِّهِنَّ اولیتر و سزاوارترند به رجعت ایشان یعنی زنان خود، و تقدیر چنین است که: بردهن الیهم. فی ذلک، اشارت است به حال عدت، ای فی حال العدة، برای آن که چون از عدت بیرون آمد «۲»، مالک نفس خود گردد، و شوهر را بر او سیبلی نباشد به رجعت، و آیت مختص است به رجعیات دون باینات. إن أرادوا إصلاحاً، لا اضراراً، اگر اینکه رجعت بر سیبلی اصلاح کنند نه بر سیبلی اضرار، برای آن که ایشان را عادت بودی که چون خواستندی که رنج نمایند [۲۹۷-] ر زنان را طلاق دادندی، ایشان را رها کردندی تا انقضای عدت نزدیک رسیدی، آنکه رجعت کردندی، باز دگر باره طلاق دادندی، پس دگر باره رجعت کردندی، همچونین می کردندی و غرض ایشان اضرار بودی. وَ لَهُنَّ ای للنساء، و زنان را، مِثْلُ الَّذِي عَلِيهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ، و زنان را بر «۳» مردان نیز حقی باشد، مانند آن که مردان را بر ایشان حقی باشد. و در خبر است که زن معاذ، رسول را گفت: یا رسول الله؟ حق زنان بر مردان چیست! گفت: آن که بر روی ایشان نزنند، و ایشان را زشت نخوانند، و از آنچه خوردند ایشان را هم از آن دهند، و از آنچه پوشند ایشان را «۴» پوشانند، و از ایشان هجران نمایند. حسن بصری روایت کند که، رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: به زنان وصیت خیر کنی «۵» که ایشان اسیرانند نزدیک شما. مالک نباشند بر نفس خود به ----- (۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۲۵. [.....]. (۲). مچ، وز: آید. (۳). مچ، وز: سر. (۴). آج، لب هم. (۵). مچ، وز، مر: پذیرید، دیگر نسخه بدلها: پذیری. صفحه: ۲۶۷ هیچ چیز، چه «۱» شما ایشان را به امانت خدای گرفته‌ای، و استحلال فرج ایشان به کلام خدای کرده‌ای. میمونه روایت کند - زوجه النبی - صلی الله علیه و آله - که رسول - علیه السلام - گفت: «۲» خیار الرجال من امتی خیرهم «لنساءهم»، و خیر النساء من امتی خیرهن «لانزواجهن»، گفت: بهترین مردان از امت من بهترین باشند زنانان را، و بهترین زنان بهترین باشند شوهر ایشان «۳» را. چون بار بردارند هر زنی از ایشان در شبان روز «۴» مزد «۵» هزار شهید باشد که ایشان در سیبلی خدای کشته باشند صابر محتسب «۶»، و هر یکی را از ایشان تفضیل دهند بر حور العین به مقدار تفضیل من بر کمتر کسی از امت من. و بهترین زنان امت من، آنان باشند که رضا «۷» شوهر نگاه دارند در هر چه او خواهد، مادام تا معصیت خدای نباشد. و بهترین مردان از امت من آن باشد «۸» که با اهل خود به رفق و لطف زندگانی کند «۹»، چنان که مادر با فرزند لطف کند، هر مردی را از ایشان در هر شبان روزی مزد صد شهید بنویسند که ایشان در سیبلی خدای کشته باشند صابر محتسب. عمر خطاب «۱۰» گفت: ای رسول الله؟ چون است که مردان را مزد صد شهید باشد، و زنان را مزد هزار «۱۱» شهید! رسول - علیه السلام - گفت: ندانی که مزد زنان از مزد مردان «۱۲» بیش باشد، و ثوابش بنزدیک خدای تعالی تمامتر بود، و خدای تعالی درجات مرد در بهشت رفیع کند به رضای زن از او، و به دعای زن او را، بدانستی «۱۳» که از شرک برگرفته، هیچ گناهی نیست که وزر و وبال آن بنزدیک خدای تعالی بیشتر بود از عصیان زن در شوهر. -

----- (۱). همه نسخه بدلها: و. (۲). مر: اخیارهم، دیگر نسخه بدلها: خیارهم. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شوهران‌شان. (۴). لب: شبانه روزی، آج، فق، مر: شبان روزی. (۵). مج: مزد. (۶). آج، لب، مب: صابر بر محتسب. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: رضای. (۸). همه نسخه بدلها: باشند. (۹). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: کنند. (۱۰). اساس: عبارت «رضی الله عنه» را داشته که از نسخه محو کرده‌اند، و لفظ «الله» باقی مانده. [.....] (۱۱). مج: صد هزار. (۱۲). اساس: مردان. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: نداشتی، دب: نداشتی. صفحه: ۲۶۸ از خدای بترسی «۱» در حق دو ضعیف: زن و یتیم، که خدای تعالی شما را پیرسد از ایشان، هر که با «۲» ایشان احسان کند به رحمت [۲۹۷-پ] و رضوان رسد، و هر که با ایشان بدی کند، مستوجب سخط خدای شود. حق مرد بر زن چون حق من است بر شما. و هر که حق من ضایع کند، چنان بود که حق خدای ضایع کرده، و هر که حق خدای ضایع کند، باز گردد به خشم خدای، و مأوای او «۳» دوزخ بود، و آن بد جایی است. وَاللَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَاتٌ، یعنی در فضل، عبد الله عباس گفت: به آن مهر «۴» که به او دهد، و مال «۵» که نفقه کند بر او، و بعضی دگر گفتند: مرد «۶» مفضل است بر زن به عقل، و گفته‌اند: به میراث. و قتاده گفت: به فرض جهاد بر «۷» مردان. حجاج بن دینار روایت کند از باقر- علیه السلام- از جابر عبد الله انصاری که گفت: ما بنزدیک رسول- علیه السلام- حاضر بودیم و جماعت صحابه، زنی بیامد و بر بالای سر رسول- علیه السلام- بایستاد و گفت: السیلام علیک یا رسول الله، من رسول زنانم بنزدیک تو، و هیچ زن نباشد که اینکه پیغام من بشنود «۸» که تو را می‌گویم و الا راضی باشد. ای رسول الله؟ خدای تعالی، خدای مردان و خدای زنان است، و آدم پدر مردان و زنان است، و حوا مادر مردان و زنان است. مردان چون از خانه بیرون آیند به جهاد ایشان را بکشند در سبیل خدای، ایشان زنده باشند و روزی خورند، و ما از اینکه خیر جهاد و درجه شهادت محرومیم، و ما در خانه‌ها محبوس مانده خدمت ایشان باید کردن هیچ مزد باشد باشد ما را بر اینکه! رسول- علیه السلام- گفت: آری؟ سلام من به ایشان برسان، و ایشان را بگوی که طاعت شوهران داشتن ایشان را، برابر جهاد و شهادت بود، و لکن کم باشد «سلم» ما «۹» از ایشان که اینکه به جای آرد «سلم» ما «۱۰».

----- (۱). اساس: با خطی متفاوت از متن: بترسید، با توجه به مع تصحیح شد. (۲). مج، وز: از. (۳). مج، مب، مر در. (۴). آج، لب، فق، مب: که به آن مهری. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: مالی. (۶). مج، وز: مراد. (۷). مج: به. (۸). مج، وز، مب، مر: نشنود. (۹). همه نسخه بدلها: باشند. (۱۰). همه نسخه بدلها: آرند. صفحه: ۲۶۹ انس مالک روایت کند که «سلم» ما «۱»: زنان بنزدیک رسول آمدند «سلم» ما «۲»، و گفتند: یا رسول الله؟ ذهب الرجال بفضل الجهاد فما لنا، مردان فضل جهاد بردند «سلم» ما «۳»، ما را چیست! رسول- علیه السلام- گفت: مهنة إحدیکن فی بیتها تدرک عمل المجاهدین فی سبیل الله، خدمت یکی از شما در خانه‌یش «سلم» ما «۴»، در یابد عمل مجاهدان در سبیل خدای. عمران بن حصین روایت کند که: از رسول- علیه السلام- پرسیدم «سلم» ما «۵» که بر زنان جهاد باشد! گفت: بلی، جهاد ایشان غیرت بود که با خود بر جهاد کنند و صبر کنند بر آن حمیتی که ایشان را بود، اگر صبر کنند «سلم» ما «۶» مجاهد باشند و مرابط باشند، و ایشان را دو مزد بود. و همچونین گفت: ان الله كتب الجهاد علی الرجال و الغیره علی النساء فمن صبر منهن احتسابا کان له مثل اجر شهید، خدای تعالی جهاد بر مردان نوشت و غیرت بر زنان، هر که صبر کند «سلم» ما «۷» از ایشان بر آن، او را مانند مزد شهیدی بود. قولی دیگر آن است: که تفضیل «سلم» ما «۸» مردان بر زنان آن «سلم» ما «۹» است که طلاق به «سلم» ما «۱۰» مردان باشد، و گفته‌اند: [۲۹۸-ر] به آن است که زنان را از «سلم» ما «۱۱» مردان عدت باید داشتن، و مردان را عدت نباید داشتن. و گفته‌اند: به گواهی «سلم» ما «۱۲» است، که گواهی «سلم» ما «۱۳» دو زن به یک مرد برگیرند. و «سلم» ما «۱۴» گفته‌اند: به قوت بر عبادت است. وَالله عَزِيزٌ حَكِيمٌ، و خدای تعالی عزیز است، حکم کند و کس بر او حکم نکند، و حکیم است حکم جز به حکمت نکند. قوله تعالی:

[اشاره]

الطَّلَاقِ مَرَّتَانِ فَاِمْسَاكِهِ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحِهِ بِاِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوْا مِمَّا آتَيْتُمُوْهُنَّ شَيْئًا اِلَّا اَنْ يَخَافَا اَلَّا يُقِيْمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيْمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهٖ تِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوْهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُوْدَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُوْنَ (۲۲۹) فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهٗ مِنْ بَعْدِ حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهٗ فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا اَنْ يَتَرَاجَعَا اِنْ ظَنَّا اَنْ يُقِيْمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ وَ تِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُوْنَ (۲۳۰) وَ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَّغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوْهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوْهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوْهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوْا وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗ وَلَا تَتَّخِذُوْا آيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَ مَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَ الْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ وَ اَتَّقُوا اللّٰهَ وَ اعْلَمُوْا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ (۲۳۱) وَ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَّغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْصُمُوْهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذٰلِكَ يُوعِظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذٰلِكُمْ اَزْكَى لَكُمْ وَ اَطْهَرُ وَ اللّٰهُ يَعْلَمُ وَ اَنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ (۲۳۲) وَ الْوَالِدَاتُ يُرِضْنَ عَنْ اَوْلَادِهِنَّ حَيَّوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَ عَلٰى الْمَوْلُوْدِ لَهٗ رِزْقُهُنَّ وَ كِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارُّ الْوَالِدَةُ بِوَلَدِهَا وَ لَا الْمَوْلُوْدُ لَهٗ بِوَلَدِهٖ وَ عَلٰى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَ تَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَ اِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوْا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَ اَتَّقُوا اللّٰهَ وَ اعْلَمُوْا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِيْرٌ (۲۳۳)

[ترجمه]

----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب، مر رسول. [.....]. (۲). مب: روایت کند که حضرت رسول - صلی الله علیه و آله را زنان همیشه به خدمت می آمدند. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برند. (۴). مب، مر: خانه اش. (۵). همه نسخه بدلها: پرسیدند. (۶). مب ایشان. (۷). اساس: در قسمت وصالی، با خطی متفاوت از متن نوشته: پس اگر صبر کنند، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تفضّل. (۹). مج، مر: به آن. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر دست. (۱۱). مر برای. (۱۲). آج: گواهی، لب، فق، مب، مر: گواهی. (۱۳). دب، لب، فق، مب، مر: گواهی. (۱۴). مب نیز. صفحه: ۲۷۰ طلاق دو بار است، بداشتنی «سَلَمَ ما «۱» به نیکی یا دست بداشتنی «سَلَمَ ما «۲» به نکوی «سَلَمَ ما «۳» حلال نباشد شما را که هاگیری از آنچه داده باشید زنان «سَلَمَ ما «۴» را چیزی مگر که ترسند که راست ندارند حدّهای خدای، اگر ترسی که راست ندارند حدّهای خدای، بزه نیست برایشان در آنچه فدا کند به آن، آن حدّهای خداست، در مگذری از آن، و هر که در گذرد از حدّهای خدای، ایشان بیداد کاران باشند. [۲۹۸-پ] اگر طلاق دهد او را، حلال نبود او را از «سَلَمَ ما «۵» پس تا بکند شوهری جز او، اگر طلاقش دهد نیست بزه برایشان که رجعت کنند اگر گمان برند که بدارند حدّهای خدای و آن حدّهای خداست بیان می کند «سَلَمَ ما «۶» برای «سَلَمَ ما «۷» قومی که دانند. [۲۹۹-ر] چون طلاق دهی زنان را و برسند به وقت خود، بدارید ایشان را به نیکی یا دست بداریدشان به نیکی، و باز مدارید ایشان را برای مضرت تا ظلم کرده باشی، و هر که آن کند بیداد کرده باشد بر خود، و مگیرید آیات خدای به فسوس، و یاد کنی نعمت خدای بر شما و آنچه فرود فرستادند بر شما از کتاب و حکمت، پند می دهد شما را به آن، و بترسی «سَلَمَ ما «۸» خدای و بدانی که خدای به همه چیز داناست. ----- (۲-۱). دب، آج، لب، فق: بداشتنی. [.....]. (۳). دب: نیکی، آج، لب، فق: نیکویی. (۴). آج، لب، فق: ایشان. (۵). مج، وز، آج، لب، فق: آن. (۶). مج، آج، لب، فق: آن را. (۷). مج، وز، آج، لب، فق: برای حدّ. (۸). مج، وز، آج، لب، فق: از. صفحه: ۲۷۱ [۲۹۹-پ] چون طلاق دهی زنان را، برسند به وقت خود، منع مکنی ایشان را که به زن باشند شوهران را چون خشنود شوند میان ایشان به نیکوی آن پند دهند به آن، آن را که از شما ایمان دارد «سَلَمَ ما «۱» به خدای و به روز باز پسین، آن پاکتر بود شما را و پاکیزه تر، خدای داند و شما ندانی. [۳۰۰-ر] مادران شیر دهند فرزندان خود را دو سال تمام، آن را که خواهد که تمام شیر دهد، و بر آن کس که برای او زاده

باشند روزی و جامه ایشان بود به قاعده «سَلِّمْ ما (۲)»، تکلیف نکنند هیچ کس را مگر طاقتش، زیان نکنند «سَلِّمْ ما (۳)» مادری را به فرزندش و نه پدری را به فرزندش، بر میراث خوار مانند آن بود، اگر خواهند از شیر باز کردن از خشنودی از ایشان و مشورت کردن بزه نیست برایشان، و اگر خواهی که شیردهی فرزندان را «سَلِّمْ ما (۴)»، بزه نیست برایشان «سَلِّمْ ما (۵)»، چون تسلیم کنی آنچه داده باشی، به نیکوی، و بررسی از خدای، و بدانی که خدای به آنچه شما می کنی بیناست. قوله: الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ، هشام روایت کند عن عروۃ عن عائشه که: زنی بنزدیک او آمد و گفت: شوهری دارم، مرا چند بار طلاق داد هر گاه که وقت آن باشد که عدت ---

----- (۱). (۱). مع، وز، دب، آج، لب، فق: ایمان آرد. (۲). فق: نیکی. (۳). آج، لب، فق: زیان نکند. (۴). مع، وز: فرزندان خود را، آج، لب، فق: فرزندان ایشان را. (۵). اساس: برایشان، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۷۲ به سر آید، دگر باره مراجعت کند، و غرض او اضرار من است. و در جاهلیت چنین کردند، چون ایشان را با زن خوش نبود، و نخواستندی که او شوهری دیگر کند برای حمیت. و طلاق را حدی محدود نبود، عایشه اینکه حدیث با رسول بگفت. آیت آمد که: الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ، طلاق سه «سَلِّمْ ما (۱)» باشد، دو در اینکه آیت است، و سوم «سَلِّمْ ما (۲)» قوله تعالی: فَمِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ «سَلِّمْ ما (۳)». و در خبر است که: رسول - علیه السَّلام - اینکه آیت برخواند، گفتند: یا رسول الله! فأین الثالثة! طلاق سوم «سَلِّمْ ما (۴)» کجاست! گفت: فإمساک بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِیحٍ بِإِحْسَانٍ. اکنون مفسران اینکه آیت را تفسیر بر تخصیص دادند، گفتند: معنی آیت آن است که آن طلاق که مرد در او مالک رجعت باشد دو است. اما طلاق سوم «سَلِّمْ ما (۵)» آن بود که: رجعت نتواند کردن با آن، و اینکه رجعت آنگاه تواند کردن که زن هنوز در عدت بود، فاما چون از عدت بیرون آمد «۶»، مالک شد نفس خود را و اختیار با زن افتد، و مرد از جمله خطبان و خواهند گان یکی باشد، در طلاق اول چنین باشد و در دوم. فاما از طلاق سوم «۷» در حال باین شود و مالک نفس خود «۸»، و شوهر را بر او سبیلی نباشد به رجعت، جز آن که زن شوهر نتواند کردن تا عدت بندارد. چون عدت بداشت، نشاید که با «۹» زن او باشد، اما آنگه که شوهری دیگر بکند و با خانه شوهر شود و از او جدا شود به طلاق یا مرگ شوهر، و عدت بدارد آنگه اگر خواهد با نزدیک اینکه مرد آید [۳۰۰-پ] به نکاحی نو و مهری نو. عبد الله عتیس گفت: معنی آیت آن است که خدای تعالی عدد طلاق سنت را بیان کرد، گفت: چون خواهد که طلاق دهد زن را، باید که طلاقش آنگاه دهد که ----- (۱). (۱).

مع: سه بار. (۲-۴). مع، وز: سهام، دب، آج، ل، فق، مب، مر: سیم. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۰. [.....]. (۵). مع، وز، دب، آج، لب: سهام، فق، مب، سر: سیم. (۶). مع، دب: آید. (۷). مع، وز: سهام، آج، لب: سیوم، فق، مب، مر: سیم. (۸). همه نسخه بدلها شود. (۹). آج، لب، فق، مر: تا. صفحه: ۲۷۳ پاک باشد، پاکبی که در او «۱» مقاربت نکرده باشد با او، آنگه رها کند تا از عدت بیرون آید آنگه طلاق دیگر دهد. و عروه و قتاده گفتند: مراد بیان طلاق رجعی است - چنان که گفتیم - و اینکه اختیار زجاج است. و المرءة، الدفعة، فعلة واحدة من مر یمر مرًا و مرّة. و المرء، المرور، و «مر» که خلاف حلو است از اینکه جاست، لأنه یمر به، فلا یقام عنده لمرارته، از او بگذرند و بر او بنه ایستند. و المرءة، الصفرء من علل البدن. و المرءة، القوّة، و منه قوله تعالی: ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى «۲». و اصل او من امرار الحبل و هو احکام فتله لأنه یمر به یده حتی یحکمه. و قوله: فإمساک «۳»، المعنی فعلیه إمساك، و هو الکف - الامتناع من الشئ و هو المنع ایضا، یقال: أمسک عن کذا کامساك الصائم عن الطعام و الشرب، و امسکت الدابة اذا منعت من السير. و «امساك» خلاف اطلاق باشد، و بخیل را از اینکه جا ممسک گویند. و تمسک بکا إذا تعلق «۴» و استمسک مثله. و المسکة، القوّة، و تماسک إذا قوی علی إمساك نفسه، و منه المسک للجلد لأنه یمسک ما تحته «۵»، و المسک، السوار لاستمساکه فی الید. و قوله: بِمَعْرُوفٍ، ای علی وجه جمیل سایغ فی الشرع. أو تَسْرِیحٍ بِإِحْسَانٍ، و التَّسْرِیح، خلاف الامساك، و هو الاطلاق من قولهم: سرحت الدابة اذا ترکتها فی المرعى. و السرح ایضا كذلك. و السرح «۶» اسم للدواب السارحة كالرکب و الشرب. و الشرحان، الذئب لسروحه فی اثر السیرح. و سرحه، درختی است دراز لانطلاقه فی جهة العلو. و شانه را «مسرح» گویند لانسراحه فی الشعر. و ملخ را «سریاح»

گویند لانطلاقه فی البلاد. خدای تعالی بیان کرد که طلاق سنت (۷)، اما رجعی در شرع دو طلاق باشد، و -----

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: در آن پاکی. (۲). سوره نجم (۵۳) آیه ۶. (۳). همه نسخه بدلها بمعروف. (۴).
 میج، وز، به. (۵). آج: ما یحبسه، لب، فق، مب، مر: ما یحبسه. (۶). همه نسخه بدلها: فی السرح. (۷). کذا: در اساس، میج، وز، دب،
 آج، مب، مر، لب، فق: سه، چاپ شعرانی (۲/۲۳۴): سه است. صفحه: ۲۷۴ مرد را با زن دو طریق است: اما بداردش بوجه، و اما رها
 کندش بشرع، قوله: وَلَا یَحِلُّ لَکُمْ أَنْ تَأْخُذُوا، و حلال نباشد شما را که چیزی به ایشان داده باشی باز گیری از ایشان، چون ایشان را
 طلاق خواهی دادن از مهر و تحفه و هبه هدیه و عطیه و لباس و حلّی و آنچه مانند اینکه بود، کما قال تعالی: وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ
 زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا (۱). آنگه خلع را از اینکه استثنا کرد، گفت: إِلَّا أَنْ یَخَافَا. و حمزه و ابو
 جعفر خواندند: أَلَا أَنْ یَخَافَا، به ضم الیاء. و گفته‌ایم [۳۰۱- ر] که: خوف از باب ظن باشد، و به معنی ظن صریح آمده است فی قول
 الشّاعر: اتانی کلام عن نصیب یقوله و ما خفت یا سلّام انک عائبی ای ما ظننت، و انشد الفراء. اذا مت فادفنی الی جنب کرمه
 تروی (۲) عظامی بعد موتی عروقها و لا تدفنتی بالفلاة فاننی اخاف اذا ما مت ان لا اذوقها و ابو عبیده گفت: خوف اینکه جا به معنی
 علم است، و اینکه حکم با هر دو روان است، اگر علم حاصل بود، و الا ظن در امثال اینکه، قایم مقام علم بود. و آیت در جمیله بنت
 ابی آمد و در شوهرش ثابت بن قیس بن شمّاس، که او زن را بغایت دوست داشت، و زن او را بغایت دشمن داشت، و هیچ با او
 نمی ساخت. یک بار برخاست و به شکایت بنزدیک پدر آمد، پدر التفات نکرد، و دوم بار آمد و پدر گفت: برو با خانه شوهر رو. و
 چون بدید که پدر سخن او نمی شنود، برخاست و بیامد و شکایت با رسول کرد. رسول- علیه السّلام- کس فرستاد و شوهرش (۳)
 حاضر کرد و گفت: اینکه زن چرا شکایت می کند! گفت: یا رسول الله؟ شکایت او نمی دانم تا چراست (۴)، به آن خدای که تو را
 به حق به خلقان فرستاد که من بر همه زمین از او دوست تر کس را ندارم. زن گفت: ای رسول الله؟ راست می گوید، و من با تو
 چیزی نگویم (۵) که فردا به خلاف آن آیتی آید، و تو را معلوم کنند، و مرا خجالتی باشد. او مرا سخت دوست -----

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۲۰. (۲). اساس: یروی، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 [.....] (۳). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها را. (۴). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها که. (۵). میج، وز: ما با تو چیزی نگویم. صفحه:
 ۲۷۵ دارد، و من سخت کارهم او را، اگر مرا از او بر نیاری، ترسم که از من کاری آید که بدان هلاک شوم. رسول- علیه السّلام-
 مرد را گفت: چه گویی! گفت: یا رسول الله؟ من حدیقه‌ای به او داده‌ام، بگو تا با من دهد، گفت: بلی یا رسول الله و زیادت.
 رسول- علیه السّلام- گفت: حدیقه او با او ده تا طلاق دهد. حدیقه با او داد- و آن خرما ستانی بود، و مرد او را طلاق داد. اول
 خلعی که در اسلام کردند اینکه بود، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و اینکه استثناست از آن جمله که گفت: وَلَا یَحِلُّ لَکُمْ أَنْ
 تَأْخُذُوا مِنْهَا بِشَيْءٍ، و حلال نباشد شما را که چیزی که به زنان داده باشی بازستانی الا که حلال (۱) اینکه بود که خلع
 کنی (۲)، الا که ترسند زن و شوهر که حدّهای خدا اقامت نکنند و به جای نیارند، زن ترسد که چون او را با مرد خوش نباشد کاری
 کرده شود او را که ناپسند باشد، و شوهر بترسد نیز از اینکه، و آنگه از او نیز بر زن تعدی باشد چون حال بر اینکه [۳۰۱- پ]
 جملت بود خلع کنند. و بنزدیک ما خلع آنگاه باید کردن که زن گوید مرد را که: من فرمان تو نبرم، و هیچ حدّ تو به جای نیارم، و
 از جنابت تو غسل نکنم، و پای بیگانه‌ای بر فراش تو نهم. چون کار به اینکه حدّ رسد (۳) خلع باید کردن. و اگر اینکه معنی نگوید،
 و لکن از حال او معلوم بود یا مظنون، هم اینکه حکم باشد. و حدی محدود نیست بنزدیک ما آن را که مرد اقتراح کند بر زن، اگر
 مثل مهر باشد (۴) یا بیشتر یا کمتر، بر حسب مراد مرد باشد، برای آن که طلاق حق مرد است، و حق او موقوف باشد بر رضای او
 چندان که خواهد اقتراح تواند کردن. و خلع به سببی باشد که از جهت زن بود خاصّه، و نشوز (۵) از جهت مرد بود، و -----

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: حال. (۲). چاپ شعرانی (۲/۲۳۶) أَلَا یُقِیْمَا حُدُودَ اللَّهِ (۳). دب:
 ندارد، دیگر نسخه بدلها میان ایشان. (۴). اساس یا کمتر، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۵). کذا در اساس و

همه نسخه بدلها، در آج اینکه کلمه بعدها به «نشود که» تغییر پیدا کرده است و به نظر ویراستار محترم اینکه کتاب همین وجه صحیح است. صفحه: ۲۷۶ مبارات از جهت هر دو باشد، و طلاق که عقیب اینکه چیزها باشد الّا باین نبود. و حکم بن عینه روایت کند که در عهد عمر خطّاب زنی بود همچونین ناسازگاری کرد با شوهر، و بنزدیک عمر آمد، عمر او را وعظ کرد، هیچ قبول نکرد و گفت: اگر مرا فرمایی که با خانه او رو، خویشتن را هلاک کنم. عمر بفرمود تا آن شب او را باز داشتند در اصطبلی که در او چهار پای بود، و سرگین، و سه شبان روز آن جا رها کرد. آنکه او را بخواند و گفت: چه گویی! با خانه شوهر شوی! گفت: نه، و تا من در خانه او شده‌ام مرا از آن خوشتر نبود که اینکه شبها که در میان اینکه سرگین خفته بودم. عمر «۱» مرد را گفت: تو را از اینکه هیچ نیاید، خالعه‌ها و لو من قرطها و خالعه‌ها بما دون عقاص رأسها، خلع کن با او به گوشواره و گیسوبند او، فلا خیر لک فیها، که تو را در او خیری نیست. فذلک قوله: فَلَا جُنَاحَ عَلَیْهِمَا فِیْمَا افْتَدَتَ بِهِ، یعنی بر مرد و زن هیچ حرجی و جناحی نیست در آنچه فدا کند زن و بدهد، و خویشتن از او باز خرد، نه زن را در دادن نه مرد را بر ستدن، برای آن که زن به طیبیت نفس می‌دهد، و مرد طلاق به عوض فدیة می‌دهد. فزاء گفت: مراد در آیت شوهر است تنها، برای آن که او می‌گیرد، و لکن حق تعالی هر دو را به یک جا بگفت، چنان که در قصه موسی گفت: نَسِیَا حُوتَهُمَا «۲»... و نسیان از موسی نبود، از رفیق موسی بود. و قوله: یَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ «۳»، و لؤلؤ و مرجان که باشد از دریا شور بود دون دریا خوش، و کما قال الشاعر: فان تزجرانی «۴» یابن عفان انزجر و ان تدعانی احم عرضاً ممّناً [۲۰۳-ر] و اولیتر حمل آیت بود بر ظاهر خود، برای آن که ضرورتی نیست عدول کردن از ظاهر، و خوف از هر دو حاصل است، و رفع جناح در حق هر دو هست، در حق زن به ابراء و کراهت، و در حق مرد به گرفتن فدیت. و فقها را در خلع دو قول است: قولی آن است که خلع فسخی بود بی طلاق، و ----- (۱). مج، وز رضی الله عنه، در اساس اینکه عبارت محو گردیده و کلمه «الله» باقی مانده. (۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۶۱. (۳). سوره رحمان (۵۵) آیه ۲۱. (۴). اساس: با خطی متفاوت از متن: «ترجوننی»، دب: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۷۷ اینکه قول عبد الله عباس است و مذهب شافعی در قدیم. و قول دیگر آن که خلع طلاق باین باشد، و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی در جدید. تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا، اینکه حدّهای خداست، از آن تعدی مکنی، یعنی اوامر و نواهی و احکام اوست، از آن تجاوز مکنی، و مَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ، و هر که تعدی کند از احکام و اوامر خدای تعالی ظالم بود. و خلع بر سه وجه بود: یکی آن که زن پیر باشد یا دمیم الوجه «۱» باشد، مرد مضارت کند و از او چیزی خواهد تا او به فدیة مفارقت کند، آن حلال نباشد برای آن که آن از جهت مرد است. دوم آن که: زن کاری ناشایست «۲» کند، مرد او را ایذا کند، او فدیت کند، آن حلال باشد بقوله: وَلَا تَعْضَلُوهُنَّ لِتَذَهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْنَهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ «۳». و سوم آن باشد که در اینکه آیت شرح دادیم، و در آیت دلیل است بر آن که سه طلاق به یک بار درست نباید لقوله تعالی: الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ، آنکه به سوم «۴» گفت: أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ، او قوله: فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ «۵»، چون خدای تعالی سه طلاق فرمود به سه بار، چون به یک بار گوید مشروع نباشد، چنان که شهادت لعان چون به یک بار گوید مشروع نباشد، و چون رمی الجمار بسبع حصیات، اگر به یک بار بیندازد مجزی نبود، فکذلک الطَّلَاقُ، لا جرم گفت: اینکه حدود من است، و هر که از حدود من تعدی کند ظالم باشد، و چیزی نه به جای خود نهاده باشد. یا مراد آن است که: بر نفس خود ظالم بود، به آن معنی که جالب «۶» مضرتی بود به خود که با ظلم ماند از ضرر محض که در او نفعی نبود و دفع ضرری نبود. فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ، اگر طلاقش دهد، و اینکه طلاق سوم «۷» باشد ----- (۱). اساس، مج، وز، مب، مر: دمیم الوجه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: ناشایسته. [.....]. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۹. (۴). مج، وز: سهام، آج، لب، مب، مر: سیم. (۵). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها حتی تنکح زوجا غیره. (۶). اساس: به صورت: «حالت» هم خوانده می‌شود، دب: ندارد، آج، لب، فق، مب، مر: طالب. (۷). مج، وز: سهام، دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: سیم. صفحه: ۲۷۸ حلال نباشد او را تا شوهری دیگر

نکند، آنکه از آن شوهر مفارقت کند یا به طلاق یا به مرگ شوهر، آنکه عدت بدارد، آنکه اگر خواهد به تراضی با زن اینکه مرد باشد. و کوفیان «بعث» را رفع علی الغایه گویند، و بصریان بنا گویند بر ضم بنای عارض، و اعتراض اینکه بنا برای آن است که مضاف الیه بیفکنده است، و تقدیر آن است که: [۳۰۲-پ] فَإِنْ طَلَّقَهَا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ. و «ذلک»، اشارت باشد به دو طلاق مقدم، و نکاح از پس آن بر سبیل تجدید «۱» بود، چون در طلاق به دو بار رفته باشد، و سوم «۲» بر اینکه وجه با «۳» استکمال شرایط حاصل آید، مرد را روا نبود که با سر او شود تا او شوهری دیگر نکند «۴». و نکاح از اسماء مشترک است، هم عقد را تناول باشد هم وطی را. و آن شوهر را که هدم سه طلاق کند، باید که جامع بود چهار شرط را: باید که بالغ بود، و نکاح دوام بود، و نکاح صحیح باشد فاسد نباشد از نکاح محرمه و معتکفه و حائض، چه اگر چنین بود حلال نباشد او را. و مالک موافقت کرد در حائض و گفت: نکاح در حیض تحلیل نکند «۵»، و اگر چه مهر و عدت واجب آید، و نیز باید تا دخول کند، چه اگر نابالغ بود یا نکاح متعه بود، یا دخول نکند، روا نباشد که با شوهر اول شود. و حریت اعتبار نیست، بل شاید که بنده بود. مفسران گفتند: آیت در شأن تمیم، و قیل عایشه بنت عبد الرحمن بن عتیق القرظی آمد، و او زن رفاعه بن وهب القرظی بود، و پسر عم او بود، طلاقش داد سه طلاق به سه بار، از پس او به زن عبد الرحمن بن زبیر بود. او نیز طلاقش داد. برخاست و بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله! من بنزدیک رفاعه بودم، مرا طلاق داد، سه طلاق پس به زن عبد الرحمن زبیر بودم، و ان ما «۶» معه مثل هدیه الثوب، و آلت او چو ریشه جامه بود، با من خلوت نتوانست کردن، روا بود که با زن رفاعه ----- (۱). مج، وز: تحدید. (۲).

مج، وز: سهام. (۳). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: تا. (۴). مج، وز، مر: بکند. (۵). مج، وز: بکند. (۶). اساس: انما، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۷۹ باشم! رسول- علیه السلام- گفت: لا، حتی تذوقی عسیلته و یذوق عسیلتک، اینکه می گفت در حجره عایشه، و ابو بکر حاضر بود و خالد بن سعید بن العاص حاضر بود بر در حجره، و آواز اینکه زن می شنید «۱»، آواز در حجره داد که: یا با بکر، رها کرده ای اینکه زنک را تا چنین تصریح می کند «۲» پیش رسول! و «عسیله» کنایت باشد از جماع لما فیهِ مِنَ اللَّذَّةِ «۳» کما کان فی العسل من اللذة. و او تصغیر عسل باشد. آنکه اینکه زن مدتی بر آمد تا نزدیک رسول آمد، و گفت: یا رسول الله! عبد الرحمن زبیر که شوهر دوم بود مرا، با من خلوت کرد، شاید که با پیش شوهر اول شوم به نکاح! و گمان برد که رسول را آن فراموش شده باشد. رسول- علیه السلام- گفت: نه، که اول راست گفتمی و اینکه خلاف می گویی، برفت. چون رسول- علیه السلام- از دنیا برفت، بنزدیک ابو بکر آمد و از او پرسید. ابو بکر گفت: نه من حاضر بودم روز اول که از رسول- علیه السلام- [۳۰۳-ر] پرسیدی و گفتمی، آلت او مثل هدیه الثوب «۴» است، برو که روا نباشد تو را با زن او بودن تا شوهری دیگر نکنی، برفت. در عهد عمر بیامد، از او پرسید. عمر گفت: به پیغامبر شدمی و جواب یافتی، و به ابو بکر شدمی، و اکنون بنزدیک من آمده ای، اگر دگر اینکه حدیث کنی، بگویم «۵» تا رجعت کنند، نه خدای تعالی در باب تو «۶» به رسول فرستاد: فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ. و مراد به نکاح در آیت جماع است به اجماع لقوله- علیه السلام: «۷» حتی تذوقی عسیلته و یذوق عسیلتک، عموم آیت را به اجماع تخصیص کردیم: فَإِنْ طَلَّقَهَا، یعنی شوهر دوم، اگر او طلاقش دهد، فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا، بزه نباشد مرد و زن را که مراجعت کنند با یکدیگر شوند به نکاح نو. و مراد به مراجعت، تجدید نکاح -----

----- (۱). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: می شنیدند. (۲). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: می گوید در. (۳). مج: المدة. [...]

(۴). دب: ندارد، همه نسخه بدلها: هدیه الثوب. (۵). دب: ندارد، همه نسخه بدلها: بفرمایم. (۶). آج، لب، فق، مب، مر آیت. (۷). مج، وز: عسیله. صفحه: ۲۸۰ است. و مراجعت لغوی است در آیت نه شرعی، برای قرینه حال، که معلوم است به اجماع که بعد طلاق مردی که در میانه طلاق شوهر اول او را نکاحی بوده باشد رجعت شرعی صورت نیندد، چه رجعت آن بود که مرد به طلاق اول یا دوم یا طلاق که نه باین باشد در عدت رجعت کند با سر زن آید به نکاح اول. و اینکه جا نکاح اول کجا مانده است تا او رجعت کند با آن نکاح! پس معلوم شد که مراد به رجعت در آیت نکاح مجدد است. إِنْ ظَنَّا، گفته اند: ان علماء، و گفته اند: ان

رجوا، اگر دانند یا امید دارند و حمل کردن [بر ظاهر] [اشاره] «۱» اولیتر بود. آن یُقِیْمَا حُدُودَ اللَّهِ، که حدّهای خدای به جای خواهند «۲» داشتن. و مراد به حدود خدای، آن است که خدای فرموده است هر یکی را از رعایت حق صاحبش، اعنی زن و شوهرش. و محل «آن» فی قوله: أَنْ یَتَرَاجَعَا، نصب است به نزع حرف الجرّ «۳»، و تقدیر آن است «۴»: فی أَنْ یَتَرَاجَعَا، ای فی الرَّجْعَةِ. و چون حرف جرّ نباشد، فعل به مفعول رسد و عمل نصب کند، و کذلک قوله: أَنْ یُقِیْمَا حُدُودَ اللَّهِ، ان مع الفعل در محل نصب است بوقوع الظنّ علیه. مجاهد گفت: مراد آن است که اگر دانند که نکاح آن نه بر تدلیس است، و مراد به تدلیس اینکه جا تحلیل است، یعنی حلّه، و اینکه مذهب سفیان است. و اوزاعی و مالک و ابو عبیده و احمد و اسحاق گفتند: چون زن را سه طلاق دهد و خواهد که با زن او باشد، او را به شوهری دگر دهند «۵»، و غرض ایشان تحلیل باشد تا شوهر او را «۶» حلال شود، و اینکه جماعت گفتند: اینکه نکاح درست نباشد. و شافعی گفت: اگر در نکاح تحلیل شرط کند نکاح فاسد بود، و اگر شرط نکند درست باشد، و اینکه شرط اگر از پیش عقد نکاح کند نکاح باطل نباشد. نافع گفت: مردی بنزدیک عبد الله عمر آمد و گفت: مردی زن را سه طلاق باین ----- (۱). اساس، دب: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲).

آج، لب، فق، مر: خواهد، مب: باید. (۳). مع، وز، آج، لب، مب: نزع خافض. (۴). مب که. (۵). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: دهد. (۶). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: اول را. صفحه: ۲۸۱ داد «۱»، برادرش برفت و او را به زنی کرد تا چون او طلاق دهد با زن برادر باشد. پس «۲» عبد الله عمر گفت. نشاید آلا به نکاح [۳۰۳-پ] رغبت. ما بر عهد رسول- علیه السلام- اینکه را سفاح خواندیم، که رسول- علیه السلام- گفته است: لعن الله المحلل و المحلل له، یعنی شوهر دوم و اول. عقبه بن عامر روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: «۳: ۴»- الا- ادلکم علی التیس المستعار! قالوا: بلی یا رسول الله، قال: «هو المحلل و المحلل له، گفت: راه نمایم شما را بر نر بزی به عاریت بسته! گفت: بلی یا رسول الله. گفت: آن باشد تا «۵» او را در آرند تا تحلیل کند برای دیگری اینکه معنی خواست. قیصه بن جابر الاسدی گفت، شنیدم از عمر خطاب که می گفت بر منبر: لا اوتی «۶» بمحلل و لا محلل له الا رجمتها، هیچ کس را پیش من نیارند از آنان که حلّه- و جند «۷» برای دیگری، آلا هر دو را رجم کنم. و تلک حُدُودُ اللَّهِ، اینکه که بیان کرد و گفت در اینکه آیت، از جمله حدود خداست، بیان می کند برای آنان که بدانند. عاصم خواند به روایت ابان و مفضل: «نبینها» «۸»، به «نون» و اگر چه اینکه بیان برای عالم و جاهل آمد، عالمان را تخصیص کردند، چنان که گفت: هُدًی لِلْمُتَّقِینَ، و اینکه طریقه را بیان کرده ایم فیما تقدّم. قوله: وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ، چون طلاق دهی زنان را، خطاب است با صحابه «۹» رسول، و مراد ایشان و ما «۱۰». فَبَلَّغْنِ أَجَلَهُنَّ ای قاربن بلوغ الاجل، و هو انقضاء العده، مراد به «بلوغ اجل»، مقاربت بلوغ است، نه آن که عدت تمام به سر شود، چه اگر چنین باشد او را امساک نرسد [که چون عدت به سر آمد، زن مالک نفس خود گشت، مرد را رجعت نرسد] [اشاره] «۱۱» امساک به معروف چون کند یا تسریح، که نه امساک ----- (۱). مع، وز،

آج، لب، فق، مب: طلاق داد، مر: طلاق دهد. (۲). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مر: ندارد. (۳). مع، وز، آج، لب، فق، مب، مر: گفتند. (۴). اساس: قالوا، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]. (۵). مع، وز، آج، لب، فق، مب، مر: که. (۶). آج: یؤتی. (۷). کذا در اساس و تب و مع، مب، لب: حله چند، آج: حله کنند. (۸). مب: تبینها. (۹). مع: به اصحاب. (۱۰). مب قوله تعالی. (۱۱). اساس، دب: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۸۲ به دست او باشد نه تسریح. و مراد به «امساک» در آیت رجعت است، ای راجعوهن، رجعت کنی با ایشان به معروف، یعنی بر وجه مشروع چنان که خدای فرموده است. محمّد بن جریر گفت: بِمَعْرُوفٍ ای باشهاد علیها، برای آن که چون بر طلاق گواه «۱» باشد و بر رجعت نباشد ایشان را متهم بکنند به زنا، و اشهاد بر رجعت بنزدیک ما مستحب است برای اینکه را، و اگر نکند «۲» روا باشد و حلال بود او را. و مراد به «تسریح»، تخلیه و امهال است تا از عدت بیرون آید و مالک نفس خود شود. وَلَا تُمَسِّ كُوْهُنَّ ضِرَارًا، معنی آیت آن است که: چون زنان را طلاق دادی، و ایشان عدت بنزدیک آخر رسانیدند، اگر رغبت باشد شما را که با ایشان رجعت کنی بکنی بر وجه معروف، و اگر

نباشد امهال و تخلیه کنی و رها کنی تا عده‌شان (۳) به سر آید، و از بند شما بیرون شوند، تا اگر خواهند که (۴) جای دیگر عقدی بندند ببندند، و ایشان را معذب مدارید (۵) بین الباب و الدار، لا- ایما و لا ذات بعل، نه شوهر دارند و نه ندارند به شما شوهر (۶) بی شوهر باشند، و از بند شما نارسته شوهری دیگر نتوانند کردن. و غرض از آیت نهی از اضرار است (۳۰۴- ر] و امساک ایشان بر سبیل مضارت تا اعتدا و ظلم کرده باشی، و هر که اینکه کند بر خویشتن ظلم کرده باشد به ایصال عذاب و عقوبت به خود و نقصان حظّ خود از (۷) ثواب اگر بر شرع کار کردی. و راوی خبر گوید که، رسول- علیه السلام- گفت: ملعون من ضار مسلما او ما کره، گفت: در لعنت است آن کس که مضرت رساند به مسلمانی (۸) یا مکاری کند با او. و لا تتخذوا آیات الله هزواً، ابو الدرداء روایت کند که: در جاهلیت مرد زن را ----- (۱). ضبط اساس در اصل به صورت «گواه» بوده و بعدها با خطی متفاوت از متن به «گواه» تبدیل شده است. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: نکنند. (۳). کذا: در اساس، معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: عدت ایشان. (۴). مب، مر در. (۵). آج، لب، فق: مداری/ مدارید، مب: نداری/ ندارید. (۶). آج: کلمه «شوهر» را خط زده و به «زن» تبدیل کرده است. (۷). مب، مر: بر. [.....] (۸). آج، لب: رساند مسلمانی را. صفحه: ۲۸۳ طلاق دادی، آنگه گفتی: کنت لا- عبا، یا بنده آزاد کردی، آنگه رجوع کردی گفتی: بازی می کردم، یا «۱» نکاح بستی «۲»، خدای تعالی نهی کرد از اینکه، و اینکه قول آن کس بود که گوید: ثلاث جداها جدّ و هزلها جدّ: النکاح و الطلاق و العتاق. و اینکه بنزدیک ما درست نیست، بل اینکه همه محتاج باشد به عزیمت و عقد یت، چه اگر اینکه معانی در حال سهو و نوم و سکر و جنون و احوالی که در آن احوال از مرد درست نبود یت کردن در وجود آید واقع نبود، و خبری آوردند، و آن سه را پنج کردند به رجعت و نذر، و اینکه بنزدیک ما درست نیست. و طلاق بر وجهی نا مشروع، طلاق بدعت باشد، و آنچه بدعت باشد واقع نبود به موقع صحت. و کلبی گفت: مراد به آیات الله: فامساک بمعروفٍ أو تسریحاً یا احساناً است «۳»، و اینکه نوعی تعذیب باشد، و خدای تعالی نهی می کند از اینکه، و آن شاعر پارسی اینکه معنی به (۴) نظم آورد در حق کسی که به وعده‌های خلاف او را معذب می داشت، و جواب کلی نمی داد تا آیس شدی- و الیأس احدی الزاحین- پس او ممدوحش را گوید «۵»: یا «۶» مرکز معروف و ایا معدن احسان جز من، ز تو با شکر سراسر همه انسان ز احسان و ز معروف نزیبید چو منی را نه امساک به معروف و نه تسریح به احسان و اذکروا نعمت الله علیکم بیان الشریعة، نعمت خدای بر خویشتن یاد کنی به انواع. «منها»، از آن جمله بیان شرع که مصالح شما به آن متعلق است. و ما أنزل علیکم من الکتاب، آنچه فرو فرستاد از کتاب، یعنی قرآن. و الحکمة، و مواعظ قرآن و بیان حلال و حرام و حدود احکام. یعظکم به، در جای (۷) حال است، شما را به آن وعظ می کند و پند می دهد. و از خدای بترسی و بدانی که خدای تعالی به همه چیزها «۸» عالم است. ----- (۱). معج، وز: تا. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: کردی. (۳). کلمه «است» در اساس با خطی متفاوت از متن آمده، همه نسخه بدلها: ندارد. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: در. (۵). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: می گوید. (۶). معج، وز: ایا. (۷). آج، لب، فق، مب، مر خود یعنی در جای. (۸). معج، وز به آن. صفحه: ۲۸۴ و إذا طلقتم النساء فبلغن أجلهن» بیشتر مفسران گفتند: آیت در شأن جمل «۱» بنت یسار آمد- خواهر معقل بن یسار- و او زن ابو الدحداح «۲» بود، و او را طلاق داد و رها کرد تا عدت به سر آمد آنگه بیامد و خطبه کرد. برادرش معقل را [۳۰۴- پ] خشم آمد و گفت: من کریمه «۳» خود را به او دادم تا «۴» او بی جرمی «۵» طلاقش دهد، آنگه رها کند تا عدت به سر آید و در عدت مراجعت نکند، آنگه بیاید و خطبه کند، و الله که هرگز به او ندهم اینکه را، و ابو الدحداح مردی نیک بود، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. رسول- علیه السلام- او را بخواند «۶» و آیت بر او خواند. او گفت: ای رسول الله؟ توبت کردم و کفارت سوگند بکرد، و خواهر را به او داد. و بعضی دگر «۷» مفسران گفتند: آیت در جابر عبد الله انصاری آمد که او دختر عم خود را به مردی داد، و او طلاق داد «۸» طلاق رجعی، و رها کرد تا عدت برفت. آنگه آمد و خطبه کرد. جابر ابا کرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: چون زنان را طلاق دهی فبلغن أجلهن» و عدت به سر برند- اینکه جا حقیقت است. زجاج گفت: «اجل» آخر مدت باشد و عاقبت

کار، و لیسید گفت: اجزها بالبیر لله الاجل ای عاقبه الامور. فلا تعضوا لوهن» و «عضل» منع باشد از نکاح منعی مکنی ایشان را از آن که به زن اکفاء خود باشند، و انشد الاخفش: و نحن عضلنا بالرماح نساننا و ما فیکم عن حرمة لکم عضل و انشد ایضا: و ان قصائدی لک فاصطنعی کرائم قد عضلن عن النکاح و اصل «عضل» ضیق و شدت بود، یقال: عضلت المرأة و الشاة، چون فرزند در ----- (۱). آج، مب، مر: جملاء، تفسیر طبری (۲/ ۴۸۵): جمیل. (۲). تفسیر طبری (۲/ ۴۸۵): ابی البداح. (۳). فق، مر: خواهر. (۴). فق، مب، مر: اما. (۵). لب، مب، مر: بی حرمتی. [.....]. (۶). مب: او را طلب کرد. (۷). مب، مر: از (۸). فق، مب او را. صفحه: ۲۸۵ رحم ایشان گیرد و بیرون نتواند (۱). و «داء» (۲) عضال» گویند دردی بی درمان را. و اعضل الامر اذا أشکل. و هر کاری مشکل را معضل گویند، و منه قول عمر بن الخطاب فی علی: لا کانت معضلة لم یکن لها ابو الحسن. و قال ایضا: اعضل بی اهل الکوفة لا- یرضون بأمیر و لا- یرضاهم أمیر، و قال الشاعر- و قيل هو للشافعی: إذا المعضلات تصدیننی (۳) کشف حقائقها بالنظر أن ینکحن أزواجهن» یعنی الاول، که «۴» با زن شوهر «۵» اول باشند به نکاحی مجدد. إذا تراصوا بینهم بالمعروف، چون تراصی باشد میان ایشان. و در آیت تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر چنین است: ان ینکحن ازواجهن بالمعروف اذا تراصوا بینهم، چون از میان ایشان تراصی باشد. «ذلک» اشارت است به آن امر و نهی و بیان مسائل [شرعی]. یوعظ به من کان منکم یؤمن بالله و الیوم الآخر، به آن پند دهند آنان را که به خدای ایمان دارند و به قیامت [اشاره] «۶» و اینکه هم «۷» از باب تخصیص بالذکر است، کقوله تعالی: هدی للممتقین «۸»، و: إنما أنت منذر من یخشاها «۹». [و وجهی] [اشاره] «۱۰» دگر آن که: کافر با اصرار بر کفر به و عظم متعظ نشود. ذلکم ازکی لکم و أظہر، [ای] [اشاره] «۱۱» از کی لعلکم «۱۲» و اطهر لقلوبکم «۱۳». «ذا» هم اشارت است به اینکه جمله مقدم که ذکر او رفته است [۳۰۵- ر] [اشاره]، برای آن که «۱۴» در دل ایشان محبت یکدیگر باشد، آنکه منع کند «۱۵» ایشان را از مناکحت یکدیگر، ممکن بود ----- (۱). همه نسخه بدلها: نتواند آمدن. (۲). لب: و را، فق: وی را. (۳). آج، لب، مب، مر: تصدین لی. (۴). آج، لب، فق، مب، مر با شوهران او صلح کنند و. (۵). مع، وز، آج، مب، مر: شوهران. (۱۱- ۱۰- ۶). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مع، مب: همه. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲. (۹). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵. (۱۲). اساس: لعلکم، وز: لکم، آج: یجعلکم، با توجه به مع تصحیح شد. (۱۳). اساس: با خطی متفاوت از متن: قلوبکم، با توجه به مع تصحیح شد. [.....]. (۱۴). آج اگر. (۱۵). آج کنند. صفحه: ۲۸۶ که مؤدی بود با ریتی و تهمت. و الله یعلم» و خدای داند مصالح شما را در امور دینی و شرعی، و شما ندانی. و الوالدات یرضعن أولادهن» مفسران گفتند: مراد زنانند که ایشان را طلاق داده باشند، و ایشان از آن شوهر مطلق «۱» فرزند دارند شیر خواره. چون خواهند که فرزند خود را ایشان شیر دهند، اولیت «۲» ایشان باشند. آنکه بیان مدّت رضاع کرد، گفت: حولین کاملین، مدّت تمامش دو سال باشد آن کس را که خواهد که رضاعش تمام بود او را. لمن أراد أن یتیم الرضاعة و علی المولود له، آنکه باز نمود که، پدر فرزند را واجب بود نفقه و کسوت او به معروف «۳»، یعنی بر سبیل اقتصاد و میانه، بی اسراف و تقصیر. اهل معانی گفتند، قوله: و الوالدات یرضعن أولادهن» صورت خبر است و معنی امر، برای آن که اگر معنی خبر «۴» بودی دروغ بودی که ما بسیار مادران را می یابیم که کودک را بیشتر یا کمتر از دو سال شیر می دهند، و تقدیر کلام و وجهی بود از دو وجه: اما چنین بود که: یرضعن اولادهن» فی حکم الله الذی اوجبه علی عباده، و اما تقدیر چنین بود که: لیرضعن اولادهن» اما «حول»، اشتقاق او من حال یحول اذا تحول، و حال عن العهد اذا نقل عن. و حال بین الرجل و کذا اذا منع، و الحول، الانقلاب. و الحیلولة، المنع، و منه الحیلة، و منه الحواله. و الحول، التحویل، قال الله تعالی: لا یبغون عنها حولاً «۵». و قوله: کاملین برای تحقیق را گفت، تا بدانند که نه بر تقریب می گوید، بر تحقیق می گوید، و مثله قوله تعالی: تلك عَشْرَةٌ کاملةٌ «۶». و در آیت بیان دو چیز است: یکی فریضه و یکی سنت. آنچه فریضه است، آن است که باز نمود که اجرت رضاع در دو سال واجب بود، بالای آن واجب نبود. و آنچه سنت است، مدّت دو سال شیر دادن است. علما خلاف کرده اند در آن که اینکه حدّ هر کودکی باشد یا خاص است به بعضی ----- (۱). وز: مطلق. (۲).

مب، مر: اولی. (۳). آج، لب، مر: بمعروف. (۴). مج، وز: خبری. (۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۰۸. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. صفحه : ۲۸۷ دون بعضی. عکرمه گفت از عبد الله عباس که: اینکه حدّ مولودی است که مادر به او بار بنهد به شش ماه اعتبارا بقوله تعالی: وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا^(۱)، تا چون شش ماه مدّت (۲) حمل بود، و بیست و چهار ماه مدّت رضاع، جمله سی ماه بود. و روایت کرده‌اند که در عهد عمر خطاب (۳) زنی را پیش او آوردند که به شش ماه بار بنهاده بود، عمر فرمود تا او را رجم کنند. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: ان خاصمتک بکتاب الله خصمتک، اگر با تو خصومت کند به کتاب خدای تعالی، تو را غلبه کند (۴). گفت: چگونه! گفت بقوله تعالی: وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا^(۵). و مدّت رضاع دو سال باشد بقوله تعالی [۳۰۵-پ] [اشاره]: وَ الْوَالِدَاتُ يُرِضْنَ عَنْ أَوْلَادِهِنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ. چون دو سال مدّت رضاع بروی (۶) مدّت حمل شش ماه ماند، عمر بفرمود تا زن را رها کردند، و در اینکه حکم متابعت فتوای امیر المؤمنین کردند. و چون مدّت حمل هفت ماه باشد، بیست و سه ماه شیر دهد. و چون مدّت حمل هشت ماه باشد، بیست و دو ماه شیر دهد. و چون مدّت حمل نه ماه باشد، بیست و یک ماه شیر دهد. در اینکه جمله مراعات آن آیت می‌کند (۷) که: وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا. و بیشتر علما بر آنند که اینکه مدّت دو سال، مدّت همه کودکان است، و به مدّت حمل اعتبار نیست، و مدّت رضاع بر سنت اینکه مدّت است اگر نقصان کنند بیشتر از سه ماه نقصان نشاید کردن، و آما بر کودک جور بود، و اگر زیادت کنند بیشتر از دو ماه نباید. ابن جریر و ثوری، و عبد الله عباس به روایت و البی گفت: اگر پدر خواهد که پیش از دو سال از شیرش باز کند او را نبود بی رضای مادر، و همچونین مادر نتواند بی رضای پدر، و چون خلاف باشد میان ایشان پیش از دو سال فطام نشاید تا اتفاق نکنند بر کاری.

 - (۵-۱). سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۵. (۲). وز: بمدّت. (۳). در اساس: عبارت «رضی الله عنه» با توجه به نسخه مج سترده شده و کلمه «الله» باقی مانده. (۴). اساس: با خطی متفاوت از متن: «چه گویی»، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). کذا در اساس (!)، مج: بودی، آج، لب، فق، مب، مر، تب: بود. (۷). آج، لب، فق: می‌کنند. [.....] صفحه : ۲۸۸ و بعضی دگر گفتند: مراد به مدّت رضاع آن است تا دلالت کند و باز نماید که چه مقدار بود که از رضاع تحریم آرد، چه هر رضاعی که پس از دو سال بود آن را در تحریم اثری نبود، و حکم رضاع به او ثابت نباشد، و اینکه قول علی و عبد الله عمر و عبد الله عباس و عبد الله مسعود و علقمه و شعبی (۱) و زهری. و در خبر هست که: لا-رضاع بعد الحولین، رضاع نباشد از پس دو سال، و حکم رضاع به امر حاصل شود از سه امر: یکی آن که چندانی باشد که گوشت رویاند و استخوان سخت کند و آلا پانزده رضع متواتر، و آلا شبان روزی پیاپی که در آن میانه فصل نبود به رضع کسی دیگر. و اگر زنی باشد که او را شیر نبود به دارو و غذا شیر دارد (۲) آن را حکمی نبود در تحریم، و باید که در مدّت دو سال بود، چون چنین بود و اینکه شرایط حاصل باشد بمنزلت نسب شود، هر چه از جهت نسب حرام بود از جهت رضاع حرام بود. بعضی دگر گفتند: آن (۳) حدّی است که خدای نهاد که نهایت رضاع است، نبینی که گفت: لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ، و اگر کسی خواهد، زیادت و نقصان کند بر حسب مصلحت کودک. ابو رجاء العطاردی خواند در شاذ: «ان یتِمُّ الرُّضَاعَةَ» به کسر «را» و فعالة مصدر باشد و فعالت صنعت باشد، کالحیاکه و الخیاطه و الصبغة (۴). و مجاهد و ابن محیصن خواندند: ان یتِمُّ الرُّضَاعَةَ، و هی المرّة الواحدة. و عکرمه و حمید و عون العقیلی می‌خوانند: «ان تتم (۵) الرُّضَاعَةَ» [۲-ر] بر بنای فعل ثلاثی لازم مسند با رضاعه به رفع «تا» ی رضاعت بر فاعلیت. و عبد الله عباس می‌خواند: ان تکمل (۶) الرُّضَاعَةَ. و طلحة بن مصرّف می‌خواند: کِسْوَتُهُنَّ به ضمّ الکاف، و هما لغتان: کالأسوة و الأسوة، و الرّشوة و الرّشوة. بالمعروف، بالقصد و الوسع، به قدر یسار و طاقت، پدر نفقه کند و مادر حضانت، چه خدای - جلّ جلاله - تکلیف ما لا یطاق نکند.

 - (۱). اساس: شعبی. (۲). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: در آید. (۳). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: اینکه. (۴). فق، مب، مر: الصنعة. (۵). آج، لب، یتِمُّ (۶). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: یکمل. صفحه : ۲۸۹ لا تُکَلِّفُ (۱) لا تُضَارُّ وَالِدَهُ بَوْلَهَا. ابو عمرو و ابن کثیر و یعقوب، و در شاذّ ابن محیصن و شبل (۷) و سلّام و قتیبه به رفع «را» ی مشدّد می‌خوانند: لا تضارّ، عطفاً علی قوله:

لا- تُكَلِّفُ: و اصل او «لا تضارر» باشد، پس ادغام کردند. و نافع و ابن عامر و عاصم و حمزه و کسائی و خلف به «را» ی مفتوح «ا» مشدّد می‌خوانند بر نهی غائب، و اصله «لا تضارر» آنکه ادغام کردند و تحریک الی الفتحه و هی اخف الحركات. و قراءت عمر بن الخطاب بر اینکه است- به فک- ادغام، بر اصل: لا تضارر. و حسن بصری خواند: لا تضارّ، به «را» ی مکسور مشدّد، برای آن که حقّ او جزم است بلام الامر و المجزوم اذا حرّك حرّك الی الکسر «۹». ----- (۱). معج، وز، فق، مب، مر: لا- یکلّف. (۲). آج: زید. (۳). معج، وز، لب، فق، مب، مر، ای. (۴). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر باشد. (۵). معج: تواینی، وز: توافی، دب، آج، لب، فق، مب، مر: توانایی. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: روزی. (۷). آج، لب، فق: شبلی. (۸). همه نسخه بدلها: مفتوحه. [.....] (۹). دب: بالکسر. صفحه: ۲۹۰ و ابان روایت کند از عاصم: لا تضارر والدة، به فک- ادغام و کسر «را» بر آن که اسناد فعل با والده باشد. و ابو جعفر خواند: لا تضارّه، به «را» ی ساکن مشدّد بجمع ساکنین علی حدّه، برای آن که جمع ساکنین علی حدّه شاید، و علی غیر حدّه نشاید. و حدّش آن بود که ساکن اول، حرف مدّ و لین باشد، و ساکن دوم حرف اول از مدغم، چه مدغم دو حرف باشد: اول ساکن و دوم «ا» متحرّک، مثالش قوله تعالی: وَ لَا الضَّالِّينَ «۲»، و قوله: أُتْحَاجُّونِي فِي اللَّهِ «۳»، و قوله: لا- تُضَارُّ. و بر قراءت ابو جعفر بر اینکه کلمه وقف کرده باشد او، چه خود [او] [اشاره] «۴»، [۳۰۶-پ] به همه وجه که مدغم خوانند جمع ساکنین باشد علی حدّه- چنان که بیان کرده شد- اما زیادت ابو جعفر وقف است در آخر کلمت. و اما معنی آیت آن است که: مادر «۵» مضرور نباید کردن به فرزند به آن که فرزند را از او باز گیرند او راغب باشد که شیر دهد و قناعت کند به آن که دیگران بستانند از اجرت. و لَا مَوْلُودٌ لَهُ يُولَدُ، و نه نیز پدر را مضرور کنند به فرزند به آن که مادر فرزند پیش تو «۶» افگند و گوید: فرزند تو است، دایه‌ای طلب کن تا شیرش دهد، پس از آن که کودک با مادر خو «۷» کرده باشد و الف «۸» گرفته. و گفته‌اند معنی آن است که: مضارّت نکنند مادر را به فرزند، یعنی اکراه نکنند مادر را بر رضاع فرزند، چون کودک شیر از دیگری بستاند، و مادر نخواهد که کودک را شیر دهد، برای آن که بر او واجب نیست شیر دادن، بر پدر واجب است. و لَا مَوْلُودٌ لَهُ يُولَدُ، و نه نیز پدر را اضرار کنند به فرزند، یعنی پدر را تکلیف نکنند که مادر را اجرت دهد پیش از آن که معتاد باشد و دیگران بستانند برای مادری. ----- (۱). مب: دویم. (۲). سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۷. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۸۰. (۴). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج افزوده شد، وز: چه خواهد او. (۵). همه نسخه بدلها را. (۶). همه نسخه بدلها: پدر. (۷). همه نسخه بدلها: خوی. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: الفت. صفحه: ۲۹۱ اینکه دو قول که گفتیم، بر آن وجه آید که فعل مجهول بود- ما لم یسم فاعله- و پدر و مادر مفعول فعل باشند، اعنی مضارّت. و بر آن طریقه که فعل مسند بود با پدر و مادر، و فعل بر اصل خود بود مجهول نبود، معنی آن بود که: مادر مضارّت نکند به آن که کودکش را شیر ندهد تا «۱» پدر را طلب دایه و تحکم او باید «۲» بردن، و نه نیز پدر مضارّت کند مادر را به آن که فرزند از او بستاند، و گوید: رها نکنم تا تو او را شیر دهی. و بر تقدیر اول، اصل چنان بود که: لا تضارر، و بر اینکه قول: لا تضارر «۳». و فعل مادر و پدر را باشد، و «۴» اضرار به یکدیگر کنند- چنان که بگفتیم- به سبب فرزند. و شاید که ضرار «۵» راجع باشد با کودک یعنی هر یکی از مادر و پدر نباید تا کودک را اضرار کنند به آن که مادر گوید: من شیر نمی‌دهم که بر من واجب نیست، و پدر گوید: من دایه نمی‌یابم، یا «۶» تحکم دایه نخواهم کشیدن تا کودک مضرور شود. و بر اینکه قول «با» زاید بود، و تقدیر چنین بود که: لا تضارر «۷» والدة ولدها، و اینکه اقابیل جمله مروی است از مفسران. و قولی دیگر آن است که: مضارّت نکند مادر به منع شوهر از واقعه با او خوف حمل را. و نیز پدر مضارّت نکند بامتناعه عن جماعها شفقة علی الولد، و بر اینکه قول مضارّت «۸» تعلق به مادر و پدر دارد، و المعنی بسبب الولد و اینکه قول صادق و باقر است- علیهما السلام. وَ عَلَي الْوَارِثِ مِثْلَ ذَلِكَ، خلاف کرده‌اند که اینکه وارث کیست و وارث کیست! بعضی گفتند: وارث کودک است، و معنی آن است که: بر وارث کودک، که اگر کودک را وفات بود [۳۰۷-ر] اولی الناس بمیراثه او باشد، بر او همان است که بر پدر. چون کودک را پدر نباشد بر ولی- کودک که وارث باشد همچنان اجرت رضاع و تعهد کودک و شیر

چون تسلیم کنی کودک را به دایه از سر تراضی و اتفاق، نه بر وجه ضرار (۱)، فذلک قوله: بِالْمَعْرُوفِ. و بر اینکه وجهها (۲)، «معروف» را معنی آن بود که: آنچه باید دادن و قرار بود به تمام و کمال بدهی، در اجرت طریق قصد مراعات کنی، و هو بین الإسراف و التَّقصیر. و گفته‌اند: «لام» مضمراست فی قوله: أَوْلَادُكُمْ، و المعنی لأَوْلَادِكُمْ، و لکن حذف کرد برای دلالت کلام بر او. وَ اتَّقُوا اللَّهَ فِيمَا أَمَرَكُمْ بِهِ وَ دَعَاكُمْ إِلَيْهِ، از خدای بترسی در مخالفت آنچه بیان کرد برای دلالت (۳) «شما را، و بدانی که خدای تعالی به آنچه شما می‌کنی عالم و بیناست. و مراد از اینکه وعظ و زجر، تنبیه است مکلفان را تا مخالفت شرع نکنند، و مراقبت جانب خدای - عز و جل - کنند، فیما یأتون و یدرون - و الله اعلم بمراده. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۳۴ تا ۲۳۹]

[اشاره]

وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ یَذَرُونَ أَزْوَاجًا یَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَ عَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِی أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۳۴) وَ لَا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِی أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذُكُرُوهُنَّ وَ لَکِنْ لَا تُؤَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا وَ لَا تَعْرِضُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى یَبْلُغَ الْكِتَابَ أَجَلَهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ مَا فِی أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۲۳۵) - لَا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِیضَةً وَ مَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَى الْمُقْتَرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ (۲۳۶) وَ إِنْ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَ قَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِیضَةً فِیصَفْ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ یَعْفُونَ أَوْ یَعْفُوا الَّذِی بَیْدَهُ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَ لَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَیْنَكُمْ إِنْ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۲۳۷) حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَ قُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ (۲۳۸) فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمَنْتُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ (۲۳۹) [۳۰۸- ر] [اشاره]

[ترجمه]

و آنان که بمیرند از شما (۴) و رها کنند زنان را باز ایستند به خود و انتظار کنند چهار ماه و ده روز، چون برسند به وقت خود بزه نیست بر شما در آنچه ایشان کنند در خود به رسم و قاعده، و خدای به آنچه می‌کنی داناست. [۳۰۸- پ] نیست بزه‌ای (۵) بر شما در آنچه تعریض کنی (۶) به آن از خواستن زنان یا پوشیده‌داری در تنهایتان. داند

(۱). همه نسخه بدلها: اضرار. (۲). آج، لب، فق: وجه. (۳). همه نسخه بدلها: بیان کرد از جمله شریعات. (۴). دب، آج، لب، فق: وفات رسد ایشان را. (۵). اساس: بزه‌ای / بزه‌ای، مع، وز، آج، لب: بزه. (۶). دب، آج، لب، فق: تعرض کنی. صفحه: ۲۹۵ خدای که شما یاد می‌کنی ایشان را، و لکن وعده مدهی ایشان را بکامی (۱) مگر که گویی سخنی نیکو، و آهنگ مکیند (۲) به بستن نکاح تا برسد نوشته به وقتش، و بدانی که خدای داند آنچه در تنهای شماست، پرخیزی (۳) از او و بدانی که خدای آمرزگار و بردبار است. نیست، بزه‌ای (۴) بر شما اگر طلاق دهی زنان را تا نزدیکی نکرده باشی با ایشان یا (۵) معین نکرده باشی ایشان را مقداری (۶)، متعه دهی ایشان را، بر توانگر باشد اندازه‌یش و بر درویش اندازه‌یش برخورداری به وجه، واجب بر نیکوکاران. [۳۰۹- ر] اگر (۷) طلاق دهی ایشان را از پیش آن که نزدیکی کنی (۸) با ایشان و باز بریده باشی (۹) ایشان را مهری معین نیمه آنچه بریده باشی مگر عفو کنند (۱۰) یا عفو کند آن کس که به دست او باشد بستن زنا شوهری، و آن که (۱۱) عفو کنی نزدیکتر بود به پرهیزگاری، و فراموش مکنی (۱۲) احسان میان شما که خدای به آنچه کنی بیناست. نگاه داری برای نمازها و نماز میانین و بایستید خدای را فرمان بردار. اگر ترسی پیادگان یا سواران، چون ایمن شوی ذکر خدای کنی ----- (۱). مع، وز،

دب، آج، لب، فق: نکاحی، مب: بنهان. (۲). مج، وز: عزم مکنید، آج، لب، فق: عزم مکنی. (۳). مج، وز، دب، آج، لب: بیرهزید. (۴). اساس: بزہ‌ای / بزہ‌ای، مج، وز، آج، لب: بزہ. (۵). دب، آج، لب، فق: تا. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: و. (۷). دب، آج، لب، فق: و اگر. [.....] (۸). مج، وز، دب، آج، لب، فق: خلوت کنی. (۹). مج، وز، دب، آج، لب، فق: و معین کرده باشی. (۱۰). مج، وز، دب، آج، لب، فق ایشان. (۱۱). دب: و اگر. (۱۲). اساس: کنی، با توجه به نسخه دب، تصحیح شد، مج، وز: مکنید. صفحه: ۲۹۶ چنان که باز آموخت شما را آنچه شما ندانستی. قوله تعالی: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا - الایة، بدان که اصل «توفی» چیزی تمام بستن باشد [۳۰۹-پ] [اشاره]، یقال: توفیت الشیء و استوفیته اذا اخذته تاماً «۱» وافیاً. و اوفیته حقّه، حقش تمام بدادم. پس «توفی» کنایت باشد از مرگ و به عرف مخصوص به اینکه معنی و مرده را «متوفی» گویند برای آن که جان او بتمامی بسته‌اند. و خدای تعالی یک جای قبض روح به خود حواله کرد فی قوله: اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا «۲»... و یک جای به ملک الموت فی قوله: قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ «۳»... و در اینکه آیات بر فعل مجهول ما لم یسم فاعله فرمود گفتن، و به عرف مشهور «۴» شد توفی الرّجل اذا «۵» قبض روحه. و در قراءت امیر المؤمنین «۶» - علیه السلام - آورده‌اند: «یتوفون» بر فعل راست منسوب با فاعل، و تقدیر آن که: یتوفون اعمارهم، و آنان که عمرهای خود به سر آرند، و بر قراءت عامّه قراء، و آنان که ایشان را جان بستانند. و یتوفون أزواجاً، و رها کنند زنان را. «یذرو» و «یدع» دو فعل باشد که از او بنای ماضی نیاید، و فاعل و مفعول نیاید، لا یقال: وذر و لا ودع و لا آذر، و لا- موزور، از او جز فعل مستقبل نیاید و امر و نهی که بنای آن بر مستقبل است. اگر گویند: خبر «الذین» کجاست! که «الذین» مبتدأست و «یتوفون» صلت اوست، و «یذرون» عطف است بر او اعنی بر یتوفون ازواجاً! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی «۷» زخاج گفت: خبر در او مضمر است، و آن اسمی است که خبر به او ----- (۱). مب، مر: تماما. (۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۲. (۳). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۱، دب، آج، لب، فق، مب، مر الذی و کل بکم. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: معروف. (۵). همه نسخه بدلها: الرّجل ای مات ای. (۶). مج، وز، آج، لب، فق، مر علی. (۷). فق: ندارد. صفحه: ۲۹۷ جمله شود تا «۱» جمله در جای خبر مبتدا باشد، و تقدیر اینکه است که: ازواجهم یتربصن، بمنزله قولک: زید ابوه منطلق. و قطرب گفت تقدیر چنین است که: ینبغی لازواجهم ان یتربصن، بمنزله قولک: زید یقوم غلامه. و فراء گفت: خبر از زنان به قایم مقام خبر ایشان کرد، چنان که شاعر گفت: لعلی ان مالت بی الریح میله علی ابن ابی ذبیان «۲» ان یتندما فقال: لعلی ثم قال ان یتندم، برای آن که معنی اینکه است که: لعلی ابلغ حالا- یتندم معها ابن ابی ذبیان، و قال آخر: بنی اسد ان ابن قیس و قتله بغیر دم دار المذنبه حلت خبر «ان» «۳» فرو گذاشت و خبر قتله بگفت، اکتفاء بذکره عن الاول، و مثله: نحن بما عندنا و أنت بما عندک راض و الرأی مختلف اخفش گفت: «یتربصن» خبر است، و تقدیر اینکه است که: یتربصن بعدهم ازواجهم. بدان که اینکه آیت ناسخ است آن را که پس از اینکه است، من قوله: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا [۳۱۰-ر] وَصِيَّهٌ لِّأَزْوَاجِهِمْ «۴» - الایة، و اگر چه در تلاوت، اینکه آیت، پیش آن است، و بنزدیک ما عدّه المتوفی عنها زوجها، چهار ماه و ده روز باشد سواء اگر دخول بوده باشد و اگر نبوده باشد اگر آزاد بود و اگر برده «۵». اگر آبستن بود عدّتش «۶» ابعدا الاجلین باشد امّا به وضع حمل و امّا به چهار ماه و ده روز، و اینکه روایت است از امیر المؤمنین «۷» - علیه السلام. و از فقها اصم، موافقت کرد ما را در تمام «۸» عدت غیر مدخول بها، و جمله فقها ----- (۱). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، طبری (۲/۵۱۱): ابی زبّان، تبیان (۲/۲۶۳): ابی دبیان. [.....] (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱/۲۵۱): ابن. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۰. (۵). دب، مب، مر: بنده. (۶). کذا: در اساس، لب: عده‌اش، مب، مر: عدّتش. (۷). فق، مب علی. (۸). مب، مر: اتمام. صفحه: ۲۹۸ خلاف کرده‌اند، و گفتند: دو ماه و پنج روز باشد عدت پرستار بر نیمه عدت زن آزاد، و بعضی اصحابان «۱» ما هم اینکه گفتند. و در عدت آبستن گفتند جماعتی فقها که: وضع حمل باشد، و اگر مرد را هنوز دفن نکرده باشند، و بنزدیک ما اینکه عدت مطلقه باشد. فأما المتوفی عنها زوجها فعدتها ابعدا الاجلین باشد - چنان که گفتیم - برای آن که زن آزاد را

از شوهر سوک باید داشتن از ترک زینت و سرمه در چشم کردن» (۲)، و از خانه بیرون آمدن. و عبد الله عباس و ابن شهاب هم چنین گفتند و مذهب شافعی و مالکی اینکه است، و نیز جامه رنگین نپوشد، و جامه سیاه خود همیشه مکروه است پوشیدن، و اگر چه چشمش به درد آید، چیزی در چشم کند که نه سرمه باشد، و در او طیب» (۳) نباشد. ام سلمه روایت کند که: زنی بنزدیک پیغامبر - صلی الله علیه و آله - آمد و گفت: یا رسول الله؟ شوهر دخترم فرمان یافته است، و او را چشم درد می‌کند و رنجور است، دستور باشی» (۴) که سرمه در چشم کند! رسول - علیه السلام - گفت: یکی از شما روا می‌داشت که یک سال در خانه بنشیند و جامه کهنه پوشد و زینت رها کند و سرمه رها کند، آنگه بیرون آید و پشکی به سگی» (۵) اندازد، یعنی که عدت شوهر بینداختم. اکنون چهار ماه و ده روز نمی‌تواند صبر کردن؟ و رسول - علیه السلام - گفت: حلال نباشد هیچ کس را که ایمان دارد به خدای و» (۶) قیامت که بر مرده‌ای» (۷) سوک دارد بالای سه روز، مگر زن» (۸) که سوک شوهر

(۱). آج، لب، فق: اصحاب. (۲). مب، مر: در چشم کشیدن. (۳). فق: داروی طیب، آج، لب، مب، مر: داروی طیب. (۴). دب، مب، مر: دستوری باشد، آج، لب، فق: دستور می‌باشی. (۵). اساس، مج، وز، آج، لب، فق: بسکی، مب: سکی، مر: بسکی، دب: ندارد. اختیار متن از روی اطمینان با توجه به نص روایت از تفسیر طبری چاپ مصر (۲/ ۵۱۲) صورت گرفت که از ام سلمه نقل شده است که زنی همسرش را از دست داد، چشمش درد گرفت خدمت پیامبر آمد و در مورد سرمه سؤال کرد. حضرت فرمود: «لقد کانت احدی کن تکون فی الجاهلیة فی شرّ احلاسها، فتمکث فی بیتها حولا اذا توفی عنها زوجها، فیمر علیها الکلک فترمیة بالبعرة افلا اربعة اشهر و عشا». ایضارک: ص ۳۲۶ همین جلد. (۶). مب به روز. (۷). همه نسخه بدلها: مرده. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: زنی. [.....]

صفحه: ۲۹۹ دارد چهار ماه و ده روز. سعید بن المسیب گفت: حکمت در تخصیص اینکه مدت آن است که به اینکه مدت حیات بیافریند خدای تعالی در فرزند، و برای آن گفت «۱»: «وَعَشْرًا بِي» که لیالی خواست، و عرب حساب بر شب کنند برای آن که بر هلال حساب کنند و آن در شب باشد، از اینکه جا گویند: صمت عشا، و اگر چه روزه به روز باشد، و آن جا که خبر از شب و روز بود چنان که در آیت هست تغلب شب را [۳۱۰-پ] دهند چنان که شاعر گفت: فطافت» (۲) «ثلاثا بین یوم و لیلۃ و کان التکیر ان تضیف و تجارا و عبد الله عباس خواند: اربعة اشهر و عشر لیال. مبرد گفت: برای آن تأنیث کرد که مدت خواست. فَاِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ» «اجل» آخر مدت باشد من قولهم: اجل الدین، چون عدت تمام به سر برند. فَلَاجُنَاحَ عَلَیْکُمْ، بزه نیست بر شما، خطاب با اولیای زن است. فَمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ» در آنچه ایشان به خود کنند از نکاح یا زینت یا رغبت در نکاح مادام تا به معروف باشد، یعنی به قاعده شرع. وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ، و خدای به آنچه شما می‌کنی داناست. وَلَا جُنَاحَ عَلَیْکُمْ، بزه نیست بر شما، خطاب با» (۳) مردان است. فَمَا عَزَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ، در آن تعریض که کنی از خواستن زنانی که در عدت باشند، و اصل «تعریض» تلویح و آرایش سخن و مقدمات حاجت باشد، و آن ضد تصریح باشد. و اصل کلمت، من عرض الشیء و هو جانبه باشد، يقال: ضرب به عرض الحایط. اما کلمات تعریض چنان که در تفسیر آمده است، آن باشد که او را گوید» (۴): تو را خدای جمالی داده است، تو زنی صالحی و زنی عاقلی، تو را بنگزیرد از کسی که در پیش کار» (۵) باشد، تو را خدای ضایع نکند، و ان شاء الله که خدای به تو خیر» (۶) ----- (۱). مج، وز که. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی

(۲/ ۲۵۳): أقامت، مجمع البیان (۲/ ۳۳۷): فطاف. (۳). مب: بر. (۴). وز: گویند. (۵). همه نسخه بدلها تو. (۶). همه نسخه بدلها: خیری. صفحه: ۳۰۰ خواهد» (۱)، مرا بر تو شفقتی هست، در عزم من آن است که با تو احسان کنم. و نخعی گفت: روا باشد که او را هدیه‌ای فرستد و به مهمات او قیام کند. ابو عبیده گفت: روا باشد که ولی او را گوید که بی آگاهی من کاری مکن» (۲) در تزویج اینکه زن. مجاهد گفت» (۳): مردی زنی را گفت - و او از قفای جنازه شوهر می‌رفت - سبق مبر تو را خود» (۴)، یعنی با کسی زبانی مده. گفت: زودتر بایست گفتن، که من زبان بدادم جای دیگر. سکینه بنت حنظله روایت کند که: محمّد بن علی الباقر - علیهما السلام - در نزدیک من آمد، و من در عدت بودم، مرا گفت: همانا شناخته باشی قرابت من از رسول - علیه السلام - و حق پدران

من، و حقّ جَدَمِ علیّ بو طالب «۵» و قدمت و سابقت او! من گفتم: یا بن رسول الله؟ مرا خطبت می کنی و من در عدّتم، و مردمان فقه و علم از تو می آموزند. گفت: ای سبحان الله؟ من خطبتی نکردم، من حدیث جدّ و پدرم کردم و سابقه ایشان. تو نشیدی که رسول- علیه السلام- در نزدیک امّ سلمه شد و او در عدّت پسر عمّش بود. ابو سلمه، و حدیث خود و مکان و منزلت خود می گفت، بر دست تکیه زده، تا حصیر در دست او اثر بکرد [۳۱۱-ر] [اشاره]، و آن که او کرد خطبه نبود. ابن زید گفت: هر چه دون عزم نکاح باشد، آن «۶» تعریض بود. و خطبه التماس نکاح باشد. و گفته اند: خطبه کیفیت از «۷» خواستن بود کالعقد و الزکبه. و گفته اند: سؤال الرجل المرأة ان یحبها الی خطبها، و الخطب الامر و الجاجه، تقول «۸»: ما خطبک، ای ما امرک و ما حاجتک، قال فما خطبک یا سامری «۹». اخفش گفت: خطبه، خواستن باشد خطبه، خواندن.

(۱). مر: دهد. (۲). مب: نکنی، فق، مر: نکن. (۳). همه نسخه بدلها: گوید. (۴). مج، وز: مرا به خود، دب، آج، لب، فق، مب، مر: مرا بر خود. (۵). دب، لب، مب: علی ابو طالب، مر: علی بن ابی طالب. (۶). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: از، مب: در. (۷). مج، وز: زن. دیگر نسخه بدلها: گفته اند زن. (۸). مر: يقول. [.....] (۹). سوره طه (۲۰) آیه ۹۵. صفحه: ۳۰۱ أو اَکَنَّتُمْ فِی اَنفُسِكُمْ، یا در دل پنهان داری، یقال: کنت الشیء و اکنته «۱» لغتان، و قال ثعلب: اکنت الشیء اذا اخفیه فی نفسک، و کنته سترته بشیء. عَلمَ اللهُ اَنَّکُمْ سَتَدُکُرُوْنَهُنَّ، خدای داند که شما ایشان را در دل یاد می کنی. حسن گفت: یعنی خطبه ایشان. و لکن لا تُواعِدُوْنَهُنَّ سِرًّا، و لکن وعده مدهی ایشان را سَرَّ «۲». در «سَرَّ» خلاف کردند، بعضی گفتند: زناست و دعوت باحرام، و آن آن بود که مرد در نزدیک زنی شدی و او را بفرفیتی به گفتارهای خوب، و گفتی: مرا تمکین کن، تا چون عدّت به سر آید آشکارا بر «۳» تو عقد بندم. خدای تعالی از آن نهی کرد، اینکه قول حسن و قتاده و ابراهیم و جابر بن زید «۴» و ضحاک و ربیع و عطاست و روایت عطیه از عبد الله عباس، و دلیل بر اینکه، قول اعشی است: و لا تقربن جاره ان سرها علیک حرام فانکحن او تأبدا و قال الحطینة: و یحرم سَرَّ جارتهم علیهم و یا کل جارهم انف القصاع مجاهد گفت: آن باشد که مرد گوید شوهر مکن که تو را به زنی خواهم کردن. شعبی و سدّی گفتند: عهد بکند با زن که به زن من باش چون عدّت به سر آید. عکرمة گفت: در عدّت او را بنخواهد «۵». سعید جبیر گفت: وعده بدهد «۶» او را به مالی، که به زن دیگری مباح، تا من تو را چندینی بدهم، و اینکه اقوال «۷» متقارب است. و «السَرَّ» «۸» بر اینکه قولها نکاح باشد، امرؤ القیس گفت: الا زعمت بسباسة الیوم اننی کبرت و ان لا یحسن السَرَّ أمثالی و قال الاعشی: فلم یطلبوا سَرَّها للغنی و لم یسلموها لإزهادها ای نکاحها. ----- (۱). آج، لب، فق: اکنت. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: پنهان. (۳). همه نسخه بدلها: با. (۴). همه نسخه بدلها: جابر بن زید. (۵). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، تب: بخواهد. (۶). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: ندهد. (۷). همه نسخه بدلها: قول. (۸). همه نسخه بدلها: سَرَّ. صفحه: ۳۰۲ کلبی گفت: مراد به «سَرَّ» جماع است، یعنی خویشان را وصف مکنی به قوت بر جماع [۳۱۱-پ] تا گوید: اقوی علی اربع و خمس «۱»، و قال الفرزدق: موانع للأسرار الا من اهله «۲» و یخلفن ما ظنّ الغیور المشفشف و صفهنّ بالعفة، و قال رؤبه: فعف عن اسرارها بعد الفسق و لم یضعها بین فرک و عشق زید بن اسلم گفت: معنی آن است که در عدّت با ایشان عقد مبندی پنهان، و چون عدّت به سر آید آشکارا کنی. و اصل «سَرَّ» چیزی پوشیده باشد، و برای آن اینکه چیزها را سَرَّ می خوانند از جماع و نکاح و زنا که پوشیده باشد. و نیز فرج را سَرَّ خوانند، برای آن که پوشیده باشد. و انشد ابن الاعرابی «۳». لَمَا رَأَتْ سَرَّی تَغِیْرُ و انحنی من بعد نهمه نسر «۴» حین انثنی و نصب «سَرَّ» محتمل است دو وجه را: یکی مفعول به، و یکی صفت مصدری محذوف «۵»، و عدا سَرَّ. آنکه استثنا کرد از آن گفت: اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا. گفتند: مراد وعده نیکوست. مجاهد گفت: مراد تعریض است، و «ان» در محلّ نصب است بدل سَرَّ یا بر استثنا. و لا تَعَزُّمُوا عَقْدَةَ النِّکَاحِ، گفته اند: معنی آن است که «لا توجبوا عقدة النکاح»، نکاح به واجب مکنید «۶». و قیل: لا تصححوا، درست مکنید «۷». زجاج گفت: معنی آن است «و لا تعزموا علی عقدة النکاح»، برای آن که نگویند: عزمت کذا، انما یقال: عزمت علی کذا، و لکن چون حرف جرّ بیفکنند، فعل به مفعول رسید و منصوب بکرد او را، و قال عنترة: و لقد اتیت علی الطوی و اطلّهُ حَتّی اتاک «۸»

به کریم‌المطعم ای و اظلم‌علیه. ----- (۱). اساس: اربعه و خمسۀ، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج: آلاهن لاهلها. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابن اعرابی. لمارأت سری تغیر و انثنی من دون نهمه شبرها حین انثنی. (۴). البیت هکذا فی لسان العرب (سرر). (۵). آج، لب ای. [.....] (۶-۷). آج، لب، فق: مکنی. (۸). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۲۵۶): حتی أنال. صفحه: ۳۰۳ حتى یبلغ الکتابه أجله، تا آنکه که نوشته به وقت خود رسد، یعنی تا عدت به سر آید و برای آتش کتاب خواند، لأنها ممیا کتب الله علی النساء، ای فرض الله. و أعلموا أن الله، بدانید (۱) که خدای داند که شما چه در دل داری از وعده نکاح دادن در عدت زنان پنهان یا عزم بر نکاح، و حملش بر عموم اولتیر باشد، و مراد وعید و تهدید است. فأحذروه، از او حذر کنی، یعنی از معاصی و مناهی او. و أعلموا أن الله غفورٌ حلیم، و بداننی که خدای تعالی آمرزگار (۲) و بردبار است، تعجیل نکنند به عقوبت، امهال کنند، برای آن که تعجیل آن کس کند که ترسد که فایت شود، و هو القوی العزیز القادر المقتدر. لا- جناح علیکم، اصل [۳۱۲-] ر اینکه کلمه من جنح اذا مال، بزه و حرج نیست بر شما. خطاب با مردان است که زن کرده باشند و مهری معین نکرده. مفسران گفتند: آیت در حق مردی انصاری آمد که زنی را از بنی حنیفه به زنی کرد و او را مهری معین نکرد، آنکه طلاق داد او را پیش از دخول، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. چون آیت فرو آمد رسول- علیه السلام- گفت: متعها و لو بقلنسوتک، گفت: او را ممتع (۳) کن و اگر به اینکه کلاه باشد که بر سر داری. ما لم تمسوهن، «مس» و «مسیس» کنایت بود از جماع. حمزه و کسائی و خلف خوانند: «تماسوهن» از بنای مفاعله، برای آن که مماسه از هر دو باشد، و مفاعله میان دو کس بود، و در اینکه حال بشره هر یکی از ایشان مماس بود بشره صاحبش را. و باقی قراء خوانند: «تمسوهن» بی «الف» از بنای ثلاثی، برای آن که غشیان از فعل مرد بود نظیر قراءت اول «۴» قوله: من قبل أن یتمأسا (۵) نظیر قراءت دوم «۶» قوله: و لم یمسنی بشر (۷). أو تفرضوا لهن فریضه، ای لم تقدروا و لم تعینوا. و «فرض» تقدیر باشد، ایشان را مهری معین مسمی نکرده باشی، يقال: فرض له الشیطان اذا «۸» عین له رزقا، و فرض ----- (۱).

لب، فق، مب: بدانی/ بدانید. (۲). همه نسخه بدلها: آمرزنده. (۳). مر: متعه. (۴). آج، لب فی. (۵). سوره مجادله (۵۸) آیه ۳. (۶). مب، مر: دویم. (۷). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۰. (۸). همه نسخه بدلها: ای. صفحه: ۳۰۴ القاضی لها نفقه. و «فرض» گویند آن را که حاکم معین کند از نفقت زن بر مرد، و فریضه از اینکه جاست برای آن که مقدر است و معین بر مکلف. اگر گویند: چگونه فرمود که بزه نیست بر آن کس که طلاق دهد زن را قبل الدخول، و اینکه آنکه باشد که بعد الدخول حرجی باشد، و در شرع اینکه حرج نیست! جواب گوئیم: اینکه دلیل الخطاب باشد، و آن بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است. دگر «۱» گفتند: سبب آن بود که ایشان را عادت بودی که طلاق بسیار گفتندی و مراجعه می کردند، رسول- علیه السلام- از اینکه نهی کرد و گفت: ما بال اقوام یلعبون بحدود الله! چه بوده است اینکه قوم را که به حدودهای (۲) خدای بازی می کنند! یکی از ایشان می گوید: طلقک (۳) راجعتک، طلاق دادم و رجعت کردم. دگر آن که، رسول- علیه السلام- گفت: لا- تطلقوا نساء کم آما عن ریه، زن را طلاق مدهی آما از تهمتی (۴) فان الله لا یحب الذواقین و لا الذواقات، که خدای تعالی چشندگان را دوست ندارد از مردان و زنان، یعنی آن که هر وقتی زنی نو کند یا شوهری نو. و نیز گفت- علیه السلام: ابغض الحلال الی الله الطلاق، بغیض تر حلالی (۵) بنزدیک خدای تعالی طلاق است. و نیز گفت- علیه السلام: ان الله یبغض کل مطلق مذواق، گفت: خدای دوست ندارد مرد «۶» بسیار طلاق «۷» بسیار نکاح را، یکی می کند و یکی رها می کند. چون رسول- علیه السلام- اینکه حدیثها بگفت، ایشان گمان بردند که به هر طلاقی ایشان را اثمی و حرجی خواهد بودن. خدای تعالی اینکه اطلاق و اباحت «۸» کرد، گفت: طلاق روا باشد مادام که تا به سنت بود که باشد که در طلاق [۳۱۲-پ] مصلحت جانین باشد. و گفته‌اند: معنی آن است که لا سیل لهن-علیکم، زنان را بر شما سبیلی نیست چون طلاق دهی زن را پیش از دخول و مهری معین نکرده باشی از طلب مهر و نفقه و -----

----- (۱). مب، مر: بعضی دیگر. (۲). همه نسخه بدلها: به حدهای. (۳). مب، مر و. (۴). همه نسخه بدلها: و و الذواقات. [.....] (۵).

همه نسخه بدلها: چیزی. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: مردم. (۷). مب، مر و زن. (۸). مر: طلاق اباحت. صفحه: ۳۰۵ مانند اینکه. و گفته‌اند که: معنی آن است که بزه نیست شما را که چون دخول نکرده باشی زن را طلاق دهی هر وقت که خواهی، اگر حیض باشد و اگر طاهر، و نه چنین است حکم مدخول بها، که او را طلاق نشاید دادن الا در طهری، که در آن طهر مقاربت نرفته باشد، چه اگر نه چنین کند طلاق واقع نباشد، و مذهب شافعی هم اینکه است. و مَتَّعُوهُنَّ (۱)، ایشان را متعاهای بدهی. «متعاه»، چیزی اندک باشد که بدان انتفاع بگیرند، چون زادی که بقیت راه به آن ببرند. عَلَى الْمُوسِعِ، بر توانگر. یقال اوسع اذا استغنی و صار ذا سعة فی ماله، و اضاق اذا افتقر و صار ذا ضیق. قَدْرُهُ، ابو جعفر و حفص و حمزه و کسائی و خلف و ابن ذکوان: «قدره» خوانند به فتح «دال»، و دیگران به سکون «دال»، و هما لغتان، یقال: قدر و قدر، قال جریر فی القدر: نال الخلفة او کانت له قدرًا کما اتی ربّه موسی علی قدر و قال آخر فی القدر: و ما صب رجلی فی حدید مجاشع مع القدر الا حاجه لی اریدها و هر دو لغت «۲» قرآن است. قال الله تعالی: مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ (۳)... و قال تعالی: فَسَأَلَتْ أُوْدِيَةَ بِقَدْرِهَا (۴)... و بعضی دگر گفتند: القدر المصدر، و القدر الاسم. متعاه، نصب است بر مصدری نه از بنای فعل، «و المقتر» الفقیر، یقال: أقر فهو «۵» مقتر من القتر و هو التضييق علی العیال فی المعیشه. بِالْمَعْرُوفِ، ای علی الوجه من غیر نقص و لا مطل. حَقًّا، روا بود که نصب بود بر مصدر، لا من لفظ الفعل، و روا بود که نصب بود بر حال، و روا بود که صفت متعاه بود، ای متعاه واجبا عَلَى الْمُحْسِنِينَ. اما کلام در حکم آیت: جمله مفسران گفتند که: آن کس که او زنی بکند و ----- (۱). اساس و همه نسخه بدلها: فمتعوهن، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). مج، وز، آج، لب، مب، مر در، فق از. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۹۱. (۴). سوره رعد (۱۳) آیه ۱۷. (۵). همه نسخه بدلها: و هو. صفحه: ۳۰۶ مهرش مسمی نکند و طلاقش دهد، او را متعه باشد و فریضه نباشد از مهر معین مقدّر به اجماع علما: آنکه فیما عدا ذلک، در آن که نه اینکه صفت باشد خلاف کردند. بعضی گفتند: متعه هر مطلقه‌ای را باشد بر «۱» سایر وجوه، حاکم به او حکم کند در مال مرد مطلق «۲» چون دیگر حقهای واجب که زن را باشد بر مرد، سواء اگر مدخول بها باشد و اگر نباشد، اگر مفروض الصداق باشد و اگر نباشد، چون طلاق از قبل مرد باشد. و چون [۳۱۳-] ر [فراق از جهت زن باشد، زن را نه مهر رسد و نه متعه، و اینکه قول حسن بصری است و سعید جبیر «۳» و ابو العالیه و اختیار محمد جریر طبری «۴»، قالوا لقوله تعالی: وَ لِلْمُطَلَّقاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَی الْمُتَّقِينَ «۵»، به اینکه آیت و اطلاق لفظ او متعه واجب کرد جمله مطلقات را، و «۶» اینکه وجه که ایشان گفتند، تقدیر آیت چنین باشد که: فلا جناح علیکم ان تطلقتم النساء ما لم تمسوهن تفرضا لهن فریضه او لم تفرضا. و بعضی دگر گفتند که: متعه واجب نباشد جز زنی را غیر مدخول بها و لا مفروض لها فریضه، چه اگر او را صداقش «۷» معین باشد، چون طلاقش دهد «۸» قبل الدخول بها، او را نیمه مهر برسد، لقوله تعالی: وَقَدْ فَرَضْتُمْ لِهِنَّ فَرِيضَةً فَنَصَفَ مَا فَرَضْتُمْ، و اینکه قول عبد الله عمر است و نافع و عطا و مجاهد و مذهب ماست و مذهب شافعی، و بر اینکه قول «او» به معنی او بود فی قوله: او لم تفرضا، كما قال الله تعالی: أَوْ يَزِيدُونَ «۹»، و المعنی و یزیدون. و زهری گفت متعه دو است: حاکم به یکی حکم کند و به یکی نکند، بل مرد را لازم بود فیما بینه و بین الله. اما آنچه حاکم به آن حکم کند و بستاند برای زن، اینکه است که در اینکه آیت گفت: حَقًّا عَلَی الْمُحْسِنِينَ. و اما آنچه لازم است او را فیما بینه و بین الله، آن است که در اینکه «۱۰» آیت گفت: ----- (۱). همه نسخه بدلها: و. (۲). مج، وز، مطلقا. (۳). همه نسخه بدلها: سعید بن جبیر. (۴). آج: محمد بن جریر طبری. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۱. [...] (۶). مج، وز بر. (۷). همه نسخه بدلها بجز مب: صداقی. (۸). مب: طلاق او دهند، دیگر نسخه بدلها: طلاقش دهند. (۹). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷. (۱۰). مج، وز، آج، لب، مب، مر، فق: آن. صفحه: ۳۰۷ حَقًّا عَلَی الْمُتَّقِينَ «۱»، و اول در غیر مدخولات و لا مفروضات باشد، [و دوم در مدخولات مفروضات باشد] [اشاره «۲»]. بعضی دگر گفتند: اینکه هیچ واجب نیست، و اینکه بر سبیل تبرع و احسان است، و امر بر وجه ندب است، و اینکه قول ابن سیرین است و مذهب ابو حنیفه. و ابن سیرین روایت کند «۳» که مردی و زنی چونین بنزدیک شریح به حکومت رفتند «۴». شریح گفت: رغبت کن به آن که

از جمله محسنان و متقیان باشی و الزام نکرد او را. اکنون در مقدماتش خلاف کردند. عبد الله عباس و شعبی و زهری و ربیع بن انس گفتند: برترین آن، خادمی یا خادمه‌ای باشد، و اوسطش سه جامه باشد پیرهن و ایزار پای «۵» و مقنع، و کمترینش وقایه‌ای باشد یا درمی چند، و اینکه مذهب شافعی است، و مذهب ما به اینکه قریب «۶» است، اعلا، برترین آن خادمی باشد یا اسپ، و «۷» میانه جامه‌ای، و کمترین انگشتری و آنچه برابر اینکه بود. و شریح پانصد درم فرمود «۸» توانگران را در متعه. و عبد الرحمن بن عوف که مادر ابو سلمه را طلاق داد، خادمه‌ای بدو داد. و حسین علی «۹» - علیهما السلام - متعه داد زنی را که طلاقش داد قبل الدخول بها و مهر مسمی نکرده بود ده هزار درم، و گفت: متاع قلیل من حبیب مفارق و ابو حنیفه گفت: [چون زن و شوهر] [اشاره] «۱۰» در مقدار آن [۳۱۳-پ] خلاف کنند، نیمه «۱۱» مهر مثل او بود و از آن بالاتر نبود، و درست آن است که در خور مرد بود و دستگاه او، برای آن خدای مقدر بکرد بر قدر استطاعت مرد از توانگری و درویشی. ----- (۱). سوره

بقره (۲) آیه ۲۴۱ (۱۰-۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: با خطی متفاوت از متن نوشته: گفت، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). شریح آمدند به حکومت. (۵). معج، وز، آج، لب، مب: از ار پای، مر: ازاری پای. (۶). آج، لب: قرین. (۷). مب: در. (۸). همه نسخه بدلها بعضی. (۹). مب: حسین بن علی. [.....] (۱۱). معج، وز: تتمه. صفحه: ۳۰۸ و نگفت «۱»: علی قدرها، و قدر، نصف صداق مثلها، پس معلوم شد که اعتبار به حال مرد است نه به حال زن. و صالح بن صالح گفت: پرسیدند از عامر که مقدار متعه چه باشد! گفت: علی مقدار «۲» مال الرجل، اکنون هر کس که او زنی کند از دو بیرون نباشد: [یا مهر مسمی کند یا نکند، و اگر مهر مسمی کند آن مهر بر مرد واجب باشد. آنگه از دو بیرون نباشد] [اشاره] «۳»: یا طلاقش دهد قبل الدخول بها، یا دخول کند پس طلاق دهد. اگر طلاق دهد بعد الدخول و مسمی باشد مهرش، آن مهر مسمی واجب بود بر او، و اگر مسمی نکرده باشد، حاکم حکم کند بر او به مهر مثلها، و اگر طلاق قبل الدخول دهد، یا مسمی باشد یا نباشد. اگر مهر مسمی بود، نیمه آن مسمی واجب باشد، و اگر مسمی نبود متعه واجب باشد او را - چنان که گفتیم - اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی. و اگر مرد را وفات رسد و مهر مسمی باشد بعد الدخول جمله مهر برسد بلا خلاف بین الفقهاء، و اگر قبل الدخول باشد خلاف فقها گفته شد، چون مهر مسمی باشد. و اگر دخول و تسمیه نباشد و مرد را وفات رسد، شافعی را دو قول است: یکی آن که مهر مثلی «۴» رسد او را، و اینکه مذهب اهل عراق است، و حجت ایشان حدیث بروع بنت واشق است که روایت کنند که: او را شوهر بمرد قبل الدخول و تسمیه المهر. رسول - علیه السلام - حکم کرد به مهر مثل زنان او، لا و کس و لا شطط، و رسول - علیه السلام - او را عدت فرمود و میراث داد. و قول دوم «۵» شافعی را آن است که: او را عدت تمام باید داشتن و میراثش رسد و مهرش نرسد، بل او را متعه باشد - چنان که گفتیم - و اینکه قول امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و مذهب اهل بیت است، و علی - گفت در حدیث بروع: لا یقبل قول اعرابی من اشجع علی کتاب الله و سنه رسول، گفت: قول اعرابی «۶» از ----- (۱). مب، مر: بگفت. (۲). همه نسخه بدلها: قدر. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مر. مهر مثل، مب: مهر را مثل. (۵). مب، مر: دویم. (۶). همه نسخه بدلها: اعرابی. صفحه: ۳۰۹ بنی اشجع قبول نکنند بر کتاب خدای و سنت رسول - صلی الله علیه و آله. قوله - عز و جل: و ان طلقتموهن من قبل ان تمسوهن، اینکه در حق آن کس است که [زن را] [اشاره] «۱» طلاق دهد قبل الدخول بها، و تسمیت و مهر معین «۲» کرده باشد. و قد فرضتم، «او» حال راست، ای و قد قدرتم و بینتم، لهن فریضه، ای مقدار «۳» معینا و مهرا معلوما. فنصف ما فرضتم، المعنی فلهن نصف ما فرضتم، بلا خلاف، او را نیمه مهر مسمی رسد و بر او عدت نباشد و اگر او را وفات رسد - اعنی مرد را - قبل الدخول [بها] [اشاره] «۴» خلاف نیست که او را جمله «۵» مهر برسد، و عدت ببايد داشت «۶» و میراثش رسد [۳۱۴-ر] [اشاره]. و «مس» در اینکه مواضع مراد جماع است عندنا و عند الشافعی، و ابو حنیفه گفت: اگر به خلوت بنشیند با او مهر جمله واجب شود، و مذهب ما آن است که چون دخول افتد مرد را به زن و پرده فرو گذارند، و یخلی «۷» بینهما، و از میان ایشان تخلیه کنند و گواهان بر

اینکه گوی «۸» دهند، حاکم بر ظاهر حکم کند بجمیع الصداق، به جمله مهر، و اگر چه خلوت نرفته باشد جز آن که زن «۹» را حلال نباشد جمله مهر گرفتن، برای آن که جمله مهر به دخولی واجب شود که به معنی جماع بود، آما آن جا که حالی ظاهر باشد که حاکم به آن حکم نکنند «۱۰»، و آن، آن بود که زن بکر بود چون بدانند بکارت بر جای بود، حاکم حکم نکنند جز به نیمه مهر، اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی. و حجت ابو حنیفه در اینکه مسأله حدیث عبد الله مسعود است که گفت: قضی الخلفاء الزّاشدون فیمن اغلق بابا و ارخی سترا انّ لها المهر و علیها العده، گفت: صحابه به اینکه حکم کردند که چون در ببندند و پرده فرو گذارند مهر جمله واجب شود ----- (۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: تعیین مهر. (۳). دب: قدرا، مب، مر: مقدرا. (۵). اساس: با خطی متفاوت از متن: که زن را، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نباید داشت. (۷). معج، وز: یخلی، آج، لب، فق: تخلیله. (۸). همه نسخه بدلها بجز آج: گواهی. [.....]. (۹). معج: به زن. (۱۰). معج، وز، دب، مر: حکم کند. صفحه: ۳۱۰ و زن را عدت باید داشتن. و حجت ما و شافعی ظاهر قرآن است، و شریح گفت- چون او را از اینکه پرسیدند که «۱»: در کلام خدای نمی بینم جایی که دری بسته است و پرده ای فرو گذاشته است، و شریح به مذهب علی- علیه السلام- حکم کردی «۲»، و اینکه مذهب عبد الله عباس است. و گفتند: اینکه آیت ناسخ است آن آیت را که در سوره الاحزاب هست من قوله تعالی: یا ایها الذین آمنوا إذا نکحتم المؤمنات ثم طلقتموهن من قبل ان تمسوهن فما لکم علیهن من عده تعتدونها فمتوهن و سرحوهن سراحاً جمیلاً «۳»، به ایجاب نیمه صداق در اینکه آیت حکم متعه منسوخ کرد. و اولیتر آن باشد که اینکه آیت را مخصیص آن گویند و ناسخ «۴» نگویند، برای آن که در سوره الاحزاب نگفت که آن زن مفروض لها باشد، و چون چنین بود روا بود که حمل کنند آیت را بر آن که مراد به آیت مطلقاتی اند غیر مسمی لهن، آنکه اینکه آیت یا مجمل باشد «۵» آیت متعه بیانش بود، یا اینکه عموم باشد و آن مخصیص باشد اینکه را و اعتبار با آن افتد. و اصل «فرض» «۶» قطع بود، و آن حزه «۷» را که در چوب کنند «۸» چون چوب سر غراره «۹» و مانند آن فرضه «۱۰» گویند، و «الفرض» «۱۱» اقل منه کما ان القرص «۱۲» اقل «۱۳» من الفرض «۱۴»، و فرص «۱۵» و فرض «۱۶» و قرص و فرض اخوات باشند، و نصف «۱۷» میراث را برای اینکه ----- (۱). کی / که. همه نسخه بدلها: گفت. (۲). آج، لب، فق: حکم کند. (۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۹. (۴). مب، مر آن. (۵). معج، ور و. (۶). کذا: ر اساس، همه نسخه بدلها: فرض. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مب: حزه. (۸). اساس: کند، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). کذا: در اساس، معج، وز، دب: عراره، آج: عراضه، لب، فق، مر: عرازه، مب: عرازه. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فریضه. (۱۱). آج: الفرض. (۱۲). همه نسخه بدلها: الفرض. [.....]. (۱۳). دب، آج، لب، فق: اقل. (۱۴). معج، وز: الفرض، آج: الفرض. (۱۵). معج، وز، فق: فرض، مب، مر، لب: فرض. (۱۶). معج: قرص، لب، مر: فرض. (۱۷). همه نسخه بدلها: نصیب. صفحه: ۳۱۱ فریضه گویند لأنها قطعه فرضت ای قطعت له من المال. و سلمی خواند در شاذ: فنصف ما فرضتم، به ضم «نون» هر کجا باشد، و هما لغتان [۳۱۴-پ] [اشاره]. ثم قال: إلا أن یعفون إلا که زنان عفو کنند. و «یعفون» در محل نصب است به «ان»، و «نون» ضمیر جماعت مؤنثات «۱» است در همه حال حاصل باشد بخلاف «نون» تننیة و جمع که علامت رفع بود، در حال رفع بر جای باشد، و در حال نصب و جزم ساقط [شود] [اشاره] «۲» و آن در پنج جایگاه بود، فی قولک: یفعلان و یفعلون و تفعلان و تفعلون و تفعلین. قوله: أو یعفوا الذی یدیه عقدة النکاح، و اینکه «واو» برای آن منصوب است که عطف است علی فعل منصوب المحل به «ان». و حسن بصری خواند به «واو» ساکن، برای آن که «واو» حرف علت است، و حرکت بر او گران باشد، یا «۳» عفو کند آن کس که عقد نکاح به دست اوست، یعنی ولی زن. و علما در او خلاف کردند. بعضی گفتند معنی «۴» آیت آن است که: خود زن «۵» عفو کند چون عاقله و بالغه و رشیده باشد یا ولی او عفو کند، چون زن نا بالغ باشد یا رشیده نباشد، نیمه مهر «۶» لازم است شوهر را بر او رها کند و او را عفو کند از آن چون در آن صلاح داند، و اگر ولی عفو کند و زن کاره باشد، اگر زن عاقل و بالغ و رشید بود درست

نباشد، و اگر نبود، درست بود، و اگر زن عفو کند و ولی کاره باشد هم به بلوغ و رشد اعتبار است، اگر زن عاقل و بالغ باشد و رشیده» (۷) کراهت ولی را اثر نبود، و اگر نباشد حکم ولی را بود، و اینکه قول علقمه و اصحاب عبد الله عباس است و ابراهیم و عطا و حسن و زهری و سدی و ابو صالح و ابن زید و ربیع و عبد الله عباس و روایت عوفی و طاووس. و عکرمة گفت: خدای تعالی دستوری داد در عفو و بفرمود و رضا داد اگر زن عفو ----- (۱). مج، وز، دب، فق:

مؤنثان، مب، مر: مؤنث. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، مب، مر: تا. (۴). همه نسخه بدلها: خلاف کردند و معنی. (۵). مج، وز: زن خود. (۶). همه نسخه بدلها که. (۷). مب، مر باشد. صفحه: ۳۱۲ کند جایز باشد، و اگر ابا کند ولی او عفو کند و جایز باشد، و نافذ، و کراهت او را اثر نبود، و اینکه مذهب فقهای حجاز است، الا آن است که ایشان عفو ولی بر بکر روان گویند، چون ثیب باشد روا ندارند. و بعضی دگر گفتند: آن که عقد نکاح به دست او باشد شوهر است، و معنی آیت چنین گفتند: *إِلْمَا أَنْ يَعْفُونَ* «۱»، الا که زنان عفو بکنند هیچ‌ها نگیرند «۲»، یا شوهران عفو بکنند جمله بدهند، و اینکه «۳» قول را معنی بر عکس است، برای آن که عفو اول محمول است علی قولهم: عفا الشيء اذا درس، و عفوته عن كذا اذا تركته عن الاستحقاق. و قول دوم «۴»، عفو در او مأخوذ باشد من: عفا الشيء اذا كثر، و المعنى الا ان يعفون ای یكثرون مال الزوج بترکها «۵» علیه، او يعفو الّذی بیده عقدة النكاح بان يعطى جميع المهر فيكثر مال المرأة. و العفو، من الاضداد [يكون] [اشاره] «۶» بمعنی الدروس و ذهاب الاثر، و يكون بمعنی الاكثار، و منه الحديث: «۷» احفوا الشوارب و اعفوا اللحي «»، و اینکه قول روایت است از امیر المؤمنین علی و قول سعید بن المسيّب و شعبی و مجاهد و قرظی و نافع و ربیع و قتاده و ابن حیان و ضحاک و روایت عمّار است از عبد الله عباس. و مذهب فقهای عراق است که: ایشان ولی را حقی نبینند بر مال زن الا به اذن او اگر بکر باشد و اگر ثیب، گفتند: برای آن که اجماع است که اگر ولی [قبل الطلاق ابراء ذمت مرد کند از مهر درست نباشد، فکذلک «۸» بعد الطلاق. و نیز برای آن که اجماع است که اگر ولی] [اشاره] «۹» از مال زن چیزی به شوهر [۳۱۵- ر] زن «۱۰» بخشد درست نباشد، همچونین از مهر، چه مهر مال زن است. و روایت کرده‌اند از شریح که او گفت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - از من -----

----- (۱). آج: يعفون. (۲). مب، مر: باز نگیرند. [.....]. (۳). مج، وز: اینکه دو. (۴). دب، مب: دویم. (۵). مج، لب، فق: بترکها. (۶-۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: با خطی متفاوت از متن: اللّحيه، با توجه به مج تصحیح شد. (۸). لب، فق، مب، مر: همچنین. (۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد. صفحه: ۳۱۳ پرسید که: الّذی بیده عقدة النكاح کیست! گفتیم: ولی زن، گفت: نه، شوهر زن است. و روایت کرده‌اند که: مردی خواهرش را به شوهر داد، شوهر طلاقش داد قبل الدخول بها. برادر عفو بکرد «۱» مرد را از نیمه مهر. شریح اجازت کرد و گفت: من عفو نکنم از زنان بنی مرّه، و شعبی گفت: شریح هیچ حکم از اینکه بدتر نکرد، و گفت: شریح پس از آن از اینکه حکم باز آمد و گفت: آن شوهر باشد و نیز گفتند: مراد آن است: الّذی بیده عقدة نکاحه «۲»، ای نکاح نفسه، و لکن چون «لام» تعریف در آورد، اضافت ترک کرد، چنان که نابغه گفت: لهم شيمه لم يعطها الله غيرهم من الناس و الاحلام غير عواذب ای و احلامهم، و قال تعالى: *فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى* «۳»، ای مأواه، اینکه قول آنان است که قوت آن «۴» کردند که شوهر است. فامّا مذهب ما و آنچه از ائمه ما روایت کرده‌اند، از باقر و صادق - علیهما السلام - آن است که: ولی باشد، و ولی بنزد «۵» ما پدر بود و جدّ با وجود پدر بر بکری که نا بالغ باشد، و اینکه قول نیز در اخبار ما آورده‌اند و معتمد اینکه است، و آنان که قوت اینکه قول کنند، تفسیر چنین دهند: او يعفو الّذی بیده عقدة نکاحها، تا بر آیت و بیت راست باشد، و اینکه ظاهر تر است، [و قرینه‌ای که در آیت هست نیز دلیل قوت اینکه قول می‌کند، اعنی قول اول، من قوله: و أن تعفوا أقرب للتقوى، و قوله: و لا تسؤوا الفضل بينكم، و اینکه قرینه‌ها به قول اول لایق باشد که عفو بر ترک تفسیر دهند] [اشاره] «۶». و بنزدیک فقها عصبه «۷» جمله ولی باشند از برادر و عم و پسران ایشان. قوله «۸»: *و أن تعفوا أقرب للتقوى*، در محل رفع است، و المعنى: و عفوها اقرب للتقوى، برای آن که «ان» مع الفعل در تأویل مصدر باشد. و شعبی می‌خواند: و ان يعفوا، به «یا» تا خبر باشد

عن الّذی بیده عقدة النّکاح. ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: نکرد. (۲). دب، مب، مر: عقدة النّکاح. (۳). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۱. (۴). آج، لب: او. (۵). فق، مر: نزدیک. (۶). اساس: ندارد: با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). دب، فق: عصبه. [.....]. (۸). مب تعالی. صفحه: ۳۱۴ و لا- تنسیوا الفضل بینکم، در شاذّ روایت کردند که: امیر المؤمنین علی «۱» خواند «۲»: و لا- تناسوا الفضل بینکم، کفوله: و لا- تنابزوا بالألقاب «۳». و تفاعل از میان جماعت باشد، کما یقال: تعارضوا و تقاتلوا و تشاتموا. و یحیی بن یعمر خواند: و لا- تنسو الفضل، به کسر «واو» [و قال: لأنّ المجرور «۴» اذا حرّک حرّک بالکسر، کفوله: لم یکن الدّین کفروا «۵» ...، و امّیا ضمّ الواو فی قراءة العامّة فلأنّ الضّمّه اخت الواو فحرّکها «۶» بحرکه تلیق «۷» بها] [اشاره «۸»]. و معنی «فضل» گفتند اینکه جا که: تمام بدادن مرد است جمله صدق، یا رها کردن زن نیمه صدق، برای آن که هر دو فضل است و احسان و واجب نیست، خدای تعالی هر دو را هم زن را هم شوهر «۹» را فرمود که: فضل کنی و بنگری تا که سابق بود صاحبش را در اینکه فضل که خیر او را باشد. و خدای تعالی به آنچه شما می کنی بیناست بر او بنشود «۱۰»، مورد اینکه کلمت «۱۱» از آیت مورد حث «۱۲» است بر خیر [۳۱۵-پ] و فضل و احسان. قوله: حافظوا علی الصّلوات، یعنی واطبوا و داوموا «۱۳»، مواظبت و مداومت کنی بر نمازها، و به پای داری آن را به اوقات، و به جای آری به ارکان و شرایط و مواظبت، و حقوق و حدود و واجبات و مندوبات در او به جای آوردن، و شرط خشوع و خضوع در او مراقبت کردن. مفسّران گفتند: مراد پنج نماز «۱۴» است. آنکه «نماز وسطی» را تخصیص کرد «۱۵» به ذکر، چنان که گفت: ----- (۱). مب علیه الصّلاة و السلام. (۲). دب: خوانده است. (۳). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۱. (۴). مب، مر: المجزوم، آج، لب، فق: المجزون. (۵). سوره بینه (۹۸) آیه ۱. (۶). آج، لب، فق: فحرکتها. (۷). مب، مر: یلیق. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). دب، مر: و هم شوهر، مب: و هم مرد. (۱۰). وز: بشود، دب، مب، مر: بشنود. (۱۱). اساس: با خطی متفاوت از متن: کلمات، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). لب، فق، مب، مر: حیث. (۱۳). همه نسخه بدلها: داموا. [.....]. (۱۴). مج، وز، دب، آج، لب، مر، فق: نماز پنج، مب: نماز پنجگانه. (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: کردن. صفحه: ۳۱۵ مَلَائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِيلَ وَ میکال «۱» ...، و کفوله: فِيهِمَا فَكِهَيَّةٌ وَ نَخْلٌ وَ رَمَانٌ «۲». و در شاذّ خوانده‌اند: و الصّیلوة الوسطی، بالنّصب علی الاغراء. و نافع خواند به روایت قالون: «الوسطی» به «صاد»، برای آن که هر دو حرف اطباقند، و هر دو لغت است: کالصّیراط و الصّیراط، و الصّیدوق و السندوق، و الصّیقر و الصّیقر، و البصاق و البساق و غیرها. و «وسطی» تأنیث اوسط باشد، و وسط الشّیء و واسطه خیره و اعدله من واسطه القلادة، و منه قولهم: خیر الامور اوسطها «۳»، و منه قوله تعالی: وَ کَذَلِکَ جَعَلْنَاکُمْ اُمَّةً وَسَطًا «۴»، ای عدلا. و قوله: قَالَ اَوْسَطُهُمْ «۵»، ای خیرهم و اعدلهم. و اعرابی «۶» می گوید در مدح رسول: یا اوسط النّاس طرّا فی مفاخرهم و اکرم النّاس اّمّا برّة و ابا علما خلاف کرده‌اند در «صلات وسطی» که کدام است. سعید بن المسیب گفت: میان اصحاب رسول همچونین «۷» خلاف بود و انگشتان در هم افگند، گروهی گفتند: نماز بامداد است، و اینکه قول عمر است و معاذ جبل و عبد الله عبّاس و عبد الله عمر و جابر بن عبد الله انصاری و عطاء و عکرمة و ربیع و مجاهد و ابو امامه، و اینکه مذهب شافعی است. و گفت: برای آنش «وسطی» خواند که از میان دو دو نماز «۸» است: دو نماز به شب و دو نماز به روز. و گفته‌اند: برای آن نماز بامداد را «وسطی» خواند که میان سواد شب و بیاض روز کنند، و برای آن که بیشتر نماز که فایت شود مردمان را آن باشد، برای آن که وقت خواب بود، و برای آن که قصر و جمع در او نشود، و برای آن که در میان دو نماز افتاده است که قصر و جمع در او نشود- [من صلاة العشاء الاخرة و الظهر] [اشاره «۹»]. و نظیر اینکه آیت در حث بر نماز بامداد و تخصیص او به ذکر قوله تعالی: وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ کانَ مَشْهُودًا «۱۰»، ای یشهده ملائکة ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۹۸. (۲). سوره رحمن (۵۵) آیه ۶۸. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: اوسطها. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳. (۵). سوره قلم (۶۸) آیه ۲۸. (۶). همه نسخه بدلها: اعرابی. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: همچنین. (۸). مج، لب، فق: میان دو نماز. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰).

سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷۸. صفحه: ۳۱۶ اللیل و ملائکة النهار. و ابو رجاء العطاردي «۱» گفت: عبد الله عباس نماز بامداد به جماعت بکرد در مسجد بصره [۳۱۶-ر] [اشاره]، و قنوت بکرد در او، و چون فارغ شد گفت: نماز وسطی اینکه است که خدای ما را فرمود که در او قنوت کنی، و اینکه جمله حجت شافعی است. بعضی دگر گفتند: نماز پیشین است، و اینکه قول زید بن ثابت است و اسامه بن زید و ابی سعید الخدری «۲» و عایشه، گفتند: برای آن اینکه نماز را تخصیص کرد به ذکر که «اثقل صلاة علی الناس»، برای آن که وقت گرمگاه و قیلوله باشد، و بعضی مردمان در بازار و معاملات «۳» مشغول باشند. زید بن ثابت گفت: نماز پیشین در قفای رسول وقت بودی که یک صف یا دو صف نماز کردند از اینکه سبب را، تا رسول- علیه السلام- گفت: همت کردم که سرای قومی بسوزند در سر ایشان که نماز پیشین به نماز حاضر نمی آیند، بر اینکه «۴» سبب اینکه آیت آمد: حَافِظُوا عَلَي الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى، و دلیل ایشان اینکه است که اینک نماز میانه «۵» روز است، برای آنش نماز میانین می خواند «۶». و ابو ذر روایت کند از امیر المؤمنین علی «۷» از رسول- علیه السلام- که گفت: خدای تعالی را در آسمان دنیا حلقه‌ای است میان آسمان، چون آفتاب بدان جا رسد نیمه روز باشد، چون «۸» به آن حلقه به در شود زوال آفتاب باشد، چون آفتاب به آن حلقه بشود همه چیز «۹» خدای را- جل جلاله- تسبیح کند، خدای تعالی برای شرف آن وقت را گفت «۱۰»: آن نماز کنی، و آن وقت را به ذکر، و آن نماز را به ذکر تخصیص کرد، و در آن ساعت درهای آسمان گشاده باشد، و دعا در آن وقت مستجاب بود. و دگر آن که: آن نماز میانین است از نمازهای روز، و از خصایص اینکه نماز آن ----- (۱). اساس: با خطی متفاوت از متن: ابو رجاء العطار، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها: ابو سعید الخدری. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: معاملات. (۴). مب، مر: بدین. (۵). همه نسخه بدلها: میانه. (۶). مب: خواننده. (۷). مب: علی بن ابی طالب. (۸). مع، وز، آج، لب، فق، مب: که چون: مب: که چون آن. (۹). مع، وز، دب، آج، لب، فق: چیزی. (۱۰). مب: بگفت که. صفحه: ۳۱۷ است که اول نمازی که خدای تعالی فریضه کرد نماز پیشین بود، و اول نمازی که به آن روی به کعبه کرد رسول- علیه السلام- نماز پیشین بود. و از خصایص او آن که: نماز آدینه «۱» بر اینکه وجه که می کنند نماز پیشین باشد، و اینکه مذهب ماست در بعضی روایات اصحاب ما. و قولی دیگر آن است که: نماز دیگر است، و اینکه قول امیر المؤمنین علی- است و عبد الله مسعود و ابو هریره و نخعی و زر بن حبیش و حسن بصری و قتاده و ابو ایوب «۲» و ضحاک و مقاتل و کلبی و مذهب ابو حنیفه است، و مذهب ماست به روایت بعضی اصحاب از امیر المؤمنین علی «۳»- علیه السلام- و باقر و صادق- علیهما السلام. و سمره بن جندب روایت کند از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- که گفت: صلاة الوسطی هی العصر، گفت: نماز وسطی نماز دیگر است. براء بن عازب گفت: بر «۴» عهد رسول- علیه السلام- چند گاه می خواندیم: «حافظوا علی الصلوات و صلاة العصر»، آنکه اینک قراءت منسوخ شد بقوله تعالی: وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى. و عایشه و حفصه [۳۱۶-پ] روایت می کنند «۵» از رسول- علیه السلام- که او گفت: نماز دیگر است. و روایت می کنند «۶» که رسول- علیه السلام- روز احزاب گفت: شغلونا عن صلاة الوسطی صلاة العصر ملاً لله قبورهم ناراً، ما را مشغول باز کردند از نماز وسطی که نماز دیگر است، خدای گورهایشان «۷» پر از آتش کند. آنکه قضای آن بکرد بین العشائین. عبد العزیز بن مروان «۸» گفت: تنی چند از صحابه مرا بر «۹» رسول فرستادند- و من کودک بودم- تا او را پرسم از «صلاة وسطی». رسول- علیه السلام- مرا «۱۰» بگرفت، و ----- (۱). همه نسخه بدلها که کنند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: ابو یوسف. (۳). مب: علی بن ابی طالب. (۴). مب: در. (۵). مب، مر: روایت کردند. (۶). مع، وز، آج، لب، فق، مب، مر: روایت کردند. [.....] (۷). مع، وز، دب: گورهایشان، فق، مب، مر: گورهای ایشان. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: عبد العزیز مروان. (۹). همه نسخه بدلها: به. (۱۰). همه نسخه بدلها: دست من. صفحه: ۳۱۸ انگشت کهین من بگرفت و گفت: اینکه نماز بامداد است. آنکه آن که در بر «۱» آن است بگرفت و گفت: اینکه نماز پیشین «۲»، آنکه انگشت مهین بگرفت و گفت: اینکه نماز شام است، و سبب بگرفت و گفت: اینکه نماز خفتن است. آنکه گفت: کدام انگشت مانده است «۳»! گفتم:

وسطی. گفت کدام نماز بمانده است! گفتیم: نماز دیگر. گفت: آن است، و «۴» برای آنش وسطی خواند «۵»: «لأنها بین صلاتی لیل و نهار، از میان دو نماز شب است و دو نماز روز. ابو نصره الغفاری» «۶» گفت: رسول - علیه السلام - نماز دیگر بکرد و گفت: اینکه نماز به فریضه کرد «۷» بر آنان که پیش «۸» شما بودند، در آن تقصیر کردند، و هر که بر آن محافظت کند مزدش دوباره بدهند. و از پس اینکه نماز نیست تا ستاره نبینند «۹» - یعنی نماز شام. قیصه بن ابی ذؤیب گفت: نماز شام است برای آن که وسطی است من الصلوات از نمازها «۱۰» میانه است کمتر نیست و بیشتر نیست «۱۱»، میانه کمتر و بیشتر است یعنی میانه دو و چهار است، و در سفر بر حال خود باشد. و عایشه روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: فاضلترین نمازها بنزدیک خدای تعالی نماز شام است، خدای تعالی آن را از مسافر فرو نهد، و از مقیم نماز شب را به آن فتح کرد، و نماز روز را به آن ختم کرد «۱۲». هر کس که او نماز شام بکند. و در عقب آن دو رکعت نماز کند، خدای تعالی برای او در بهشت کوشکی بنا کند. و هر کس که از پس آن «۱۳» چهار رکعت نماز کند، خدای تعالی او را گناه بیست ساله یا چهل ساله بیاورد. و بعضی دگر علما گفتند: نماز خفتن است از برای آن که از میان دو نماز است ----- (۱). مچ، وز، در زیر، دب، فق: در برابر. (۲). همه نسخه بدلها بجز مر است. (۳). مچ، وز، دب، مر: نماز بمانده، آج، لب: بماند. (۴). مب: گفت. (۵). لب: خوانند. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: ابو بصره الغفاری. (۷). همه نسخه بدلها: کردند. (۸). مب، مر از. (۹). آج، لب، فق، مب، مکر: بینند. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: نمازهای. [...] (۱۱). مب و. (۱۲). وز، مب و. (۱۳). مب: و هر که از عقب او. صفحه: ۳۱۹ که قصر در او نشود. راوی خیر گوید از رسول - علیه السلام - که: هر که او نماز خفتن به جماعت بکند چنان بود که نیمه شب نماز کرده «۱». و هر که نماز بامداد به جماعت بکند، چنان بود که همه شب نماز کرده «۲». و بعضی علما گفته‌اند یکی است از نمازهای پنجگانه نه «۳» معین. ربیع خثیم را کسی پرسید از نماز وسطی، گفت: اگر بدانی چه کنی! گفت: سخت محافظه کنم به آن «۴». گفت: خدای تعالی به آن نا معین کرد که «۵» بر همه نمازها محافظه کنی طمع نماز وسطی را [۳۱۷- ر] [اشاره]. ابو بکر وراق را پرسیدند، گفت: لو شاء الله لعینها، اگر خدای خواستی معین بکردی، و لکن خدای تعالی خواست تا خلقان را تحریض «۶» کند بر ادای نمازها، و اینکه قولی نیکوست برای آن که خدای تعالی اینکه نماز در میان نمازها پوشیده کرد تا به امید آن همه نمازها بگرارند چنان که شب قدر «۷» در میان شبهای ماه رمضان، و نام مهترین در میان نامها، و ساعت اجابت در «۸» ساعات روز آدینه به فضل و کرم خود بر بندگانش. و در آیت دلیل است بر آن که وتر واجب نیست، برای آن که اجماع اهل قبله است که نمازهای فریضه از هفت کم است و از سه بیش است، و از میان سه و هفت هیچ فرد نیست مگر پنج تا ممکن بود که او «۹» را وسطی بود، و آلا جفت را میانه نباشد. انس روایت کرد که مردی پیامد و رسول را - علیه السلام - گفت: یا رسول الله؟ خدای تعالی چند نماز فریضه کرد! گفت: پنج نماز. گفت: بیرون از آن هیچ نماز فریضه هست بر ما! گفت: نه. گفت: به خدایی خدای که من بر آن نیفزایم و نکاهم. رسول - علیه السلام - گفت: ان صدق الرجل دخل الجنة، اگر راست ----- (۲-۱). فق باشد. (۳). آج، لب، فق، مب: ندارد. (۴). همه نسخه بدلها: محافظت کنم بر آن. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۶). لب، فق، مب، مر: تحریض. (۷). فق، مب را. (۸). همه نسخه بدلها میان. (۹). همه نسخه بدلها: آن. صفحه: ۳۲۰ می گوید به بهشت شد «۱». راوی خبر گوید که: مردی بنزدیک رسول آمد از اهل نجد، آشفته موی، آواز می داد و حدیث او دشخوار «۲» مفهوم می شد. چون نزدیک «۳» در آمد، بدانستم که چه می گوید. رسول را - علیه السلام - از اسلام می پرسید. رسول - علیه السلام - گفت: پنج نماز در شبانروز. گفت: دگر هیچ فریضه هست! رسول - علیه السلام - گفت: الا که تطوع کنی. گفت: روزه ماه رمضان فریضه است. گفت: دگر هیچ فریضه است از روزه! گفت: نه، آلا که تطوع کنی. [و نیز حدیث زکات بکرد. مرد گفت: دگر هیچ فریضه است بر مال من! گفت: نه، مگر که تطوع کنی] [اشاره] «۴». مرد برخاست و می گفت: و الله که از اینکه بنگاهانم «۵» و در اینکه نیفزایم. رسول - علیه السلام - گفت: افلح ان صدق، گفت: نجات یافت اگر راست می گوید. ابن محیرز «۶» گفت: مردی از بنی کنانه - او را مخدج «۷»

می گفتند- آمد و گفت: مردمانی در شام می گویند وتر واجب است. گفت: برخاستیم و بنزدیک عبادۀ صامت «۸» شدیم و او را بگفتیم. گفت: دروغ می گویند آنان که اینکه می گویند. از رسول- علیه السّلام- شنیدم که گفت: خدای تعالی پنج نماز بر بندگان خود فریضه کرد، هر که به جای آرد و ضایع نکند چیزی از آن بر وجه استخفاف «۹» به حقّش، او را بنزدیک خدای تعالی عهدی باشد که او را به بهشت برد. و هر که به جای نیارد، او را بنزدیک خدای عهد نبود [۳۱۷-پ] [اشاره]، و اگر خواهد عذابش کند، و اگر خواهد به بهشتش برد. ----- (۱). مب: راست می گویند به بهشت شوید. (۲). مج، وز، آج، مب، مر: دشوار. (۳). همه نسخه بدلها: بنزدیک. [...] (۴). اساس، فق: ندارد، با توجّه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). وز، دب: نیکاهانم، لب، فق: بنکاهایم. (۶). اساس: (بدون نقطه)، مج، لب: مخیر، دب، مب: این محرز. (۷). مج، مب: مجدح. (۸). دب: عبادۀ بن صامت. (۹). لب، مب، فق: استحقاق. صفحه: ۳۲۱ عاصم بن صمره «۱» گفت از امیر المؤمنین علی- علیه السّلام- پرسیدم که: وتر واجب است یا نه! گفت: واجب نیست چون نمازهای فریضه، و لکن سنتی است که رسول- علیه السّلام- فرمود. و دلیل دیگر بر آن که وتر واجب نیست آن است که عبد الله عمر گفت: رسول خدای را دیدم که وتر می کرد بر شتر نشسته. و اجماع امت است که: نماز فریضه در حال امن بر راحله روا نباشد. وَ قَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ، ای مطیعین. «قنوت»، طاعت باشد. اینکه قول شعبی و جابر و عطا و سعید جبیر و حسن و قتاده و طاووس و عبد الله عباس است به روایت عکرمه، و عطیه ابو العالیه و ضحاک و مقاتل و کلبی گفتند: هر قومی را نمازی بود که در آن نماز قیام کردند «۲»، در خدای عاصی شده «۳»، شما به نماز خود قیام کنی خدای را مطیع. و ابو سعید خدری- روایت کند که رسول- علیه السّلام- گفت: هر قنوت که در قرآن هست به معنی طاعت است. بهری دگر گفتند: «قنوت» سکوت باشد از آنچه در نماز نشاید گفتن. زید ارقم گوید که: ما در عهد رسول- صلی الله علیه و آله- در نماز سخن گفتمانی با یکدیگر. و چون یکی در پهلوئی یکی ایستاده بودی از او پرسیدی که: نماز چند کردی! او جواب دادی، و چون کسی در آمدی و سلام کردی، در نماز جواب سلام دادندی. و هر کسی به حاجت خود سخن گفتی، و روا بودی، تا اینکه آیت آمد، سخن گفتن حرام شد، نیز «۴» کسی در نماز سخن نگفت. مجاهد گفت: «قانتین»، ای خاشعین، گفت: و از جمله قنوت طول رکوع باشد و چشم بر هم نهادن، و سکون و وقار به جای آوردن، و تذللّ و خضوع کردن خدای را- جلّ جلاله- و باز ننگریدن به جوانب، و به دست بازی نکردن و حدیث النفس از خود دور داشتن. حسن بصری و ربیع گفتند: «قنوت» قیام باشد در نماز، دلیل آن حدیث جابر که گفت: رسول را- علیه السّلام- پرسیدند که کدام نماز فاضلتر است! گفت: طول ----- (۱). تب: عاصم بن حمزه. (۲). دب و. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: شدند، همه نسخه بدلها به نماز خود. (۴). مر: ندارد. صفحه: ۳۲۲ الله القنوت}، نمازی که قیامش درازتر بود. عبد الله عباس گفت در روایت جابر «۱» که: «قنوت» دعا باشد، دلیلش آن خبر که روایت کرده اند که: «۲» ان رسول الله قنت علی رعل «و ذکوان، ای دعا علیهم، که پیغامبر- علیه السّلام- بر اینکه دو مرد «۳» قنوت کرد، یعنی دعا کرد برایشان- یعنی نفرین کرد ایشان را. و گفته اند: «قنوت» خود نماز باشد [۳۱۸-ر] [اشاره]. وَ قَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ، ای مصلّین، دلیلش قوله تعالی: أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا «۴»...، ای مصلّ و رسول- علیه السّلام- گفت: مثل المجاهد فی سبیل الله کمثل القانت الصائم، ای المصلّی الصائم، گفت: مثل مجاهد در سبیل خدای مثل نماز کن روزه دار را «۵» بود. قوله: فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا، اگر ترسی نماز کنی پیاده رونده یا سوار بر پشت ستور. و نصب او بر حال بود از فعلی محذوف که کلام بر حذف او دلیل می کند، و التقدير: فصلّوا رجالا او رکبانا. و «رجال» جمع راجل باشد اینکه جا، کصاحب و صحاب، و قائم و قیام، و صائم و صیام، قال الله تعالی: يَأْتُوكَ رِجَالًا «۶»...، ای راجلین «۷»، قال الاخطل: و بنو غدانه شاخص ابصارهم یمشون تحت بطونهن- رجالا او رکبانا، جمع راکب یا سواران «۸». مفصل «۹» گفت: راکب شتر نشین را گویند، و سوار اسب را فارس گویند، و صاحب خر را حمار گویند، و صاحب استر را بغال. و معنی آیت آن است که: اگر متمکن نباشی از آن که نماز کنی به قنوت- بر اینکه معانی که رفت به حدود و حقوقش برای خوف را- نماز بکنی در آن حال که می روی یا بر ستور «۱۰»

نشسته باشی، ----- (۱). کذا: در اساس، مج، وز، مب، مر: روایت رجا، دیگر نسخه بدلها: افتادگی دارد. (۲). اساس: رجا، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها (توضیح آن که: رعل و ذکوان نام دو قبیله است). (۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۹. [.....] (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۲۷. (۷). همه نسخه بدلها و. (۸). دب: سوار (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۲۶۹): سوار، این مفضل. (۱۰). فق: می‌روی که بر شتر. صفحه: ۳۲۳ و اینکه نماز خوف بود، به تکبیر احرام روی به قبله کند و آنگه چنان که ستور می‌رود یا مرد «۱» را جهت رفتن باشد می‌رود و اگر چه نه جهت قبله بود، و اینکه یا نماز خوف بود با قلت عدد، و یا نماز شدت خوف بود در حال مطارده و مسایفه. فاما نماز خوف: چون در لشکر مسلمانان کثرتی باشد که به دو فرقه شوند که هر فرقتی از ایشان با دشمن مقاومت کنند، در سوره النساء بیاید در جای خود- ان شاء الله. و اینکه جا نماز چنان باید کردن که به تکبیر احرام روی به قبله کند، و آنگه چنان که می‌آید رود «۲» یا ستور می‌راند، و قراءت بخواند و رکوع و سجود به ایما و اشارت کند به چشم، و سجودش از رکوع خافض تر باشد، و اینکه نماز شدت خوف بود. و اگر در حال مطارده و مسایفه اینکه قدر نیز نتواند کردن، به بدل هر یک رکعت نماز بگوید: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر. و مجزی بود، و اینکه روایت سعید جبر است از عبد الله عباس، و مذهب ماست و مذهب شافعی. و مجاهد روایت کند از عبد الله عباس که او گفت: خدای تعالی نمازها «۳» فریضه کرد بر زبان رسولش: در حضر چهار رکعت، و در سفر دو رکعت، و در حال خوف یک رکعت «۴» [۳۱۸- پ] [اشاره]. زهری گفت: چون متمکن نباشد از نماز «۵»، متذکر بود نماز را در دل، یعنی بر نیت باشد که به وقت تمکن قضا کند. فَإِذَا أَمِنتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُم، چون ایمن شوی ذکر خدای کنی چنان که شما را باز آموخت آنچه ندانستی، یعنی نماز کنی به ارکان و حدود و شرایط چنان که مشروع است. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۴۰ تا ۲۴۵]

[اشاره]

وَالَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۴۰) وَ لِلْمُطَلَّقاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (۲۴۱) كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۲۴۲) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَمَدُّو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (۲۴۳) وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۴۴) مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۴۵)

[ترجمه]

و آنان که وفات آید ایشان را از شما و رها کنند زنان را ----- (۱). چنین است ضبط نسخه اساس. (۲). همه نسخه بدلها: می‌رود. (۳). مب، مر: نمازهای. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). همه نسخه بدلها بجز فق باید که. صفحه: ۳۲۴ اندرز برای زنانشان نفقه «۱» سال جز بیرون کردن، اگر برونند «۲» بزه نیست بر شما در آنچه کنند در خود از نیکی، و خدای قوی و محکم کار است. و زنان طلاق داده را نفقه‌ای هست به وجه، واجب بر پرهیز گاران. همچونین روشن کند خدای برای شما آیتهاش «۳» تا همانا شما بدانی [۳۱۹- ر] [اشاره]. نبینی آنان را که بیرون آمدند از سرایهاشان و ایشان هزاران بودند ترس مرگ را، گفت ایشان را خدای. بمیری، پس زنده کرد ایشان را که خدای خداوند نعمت است بر مردمان و لکن بیشترین مردمان شکر

نکنند. کارزار (۴) کنی در ره خدای، و بدانی که خدای شنوا و داناست. (۵) کیست آن که قرض دهد به خدای وامی نکو تا دو چندان کند او را زیاده‌ها بسیار، خدای تنگ کند روزی و فراخ کند و با او باز شوید. قوله تعالی: وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ، خطاب با مردان (۶) است که چون از جمله شما (۷) وفات رسد [۳۱۹-پ] بهری را و زنان رها کنند. و «ازواج» جمع زوج باشد، و «زوج» نر و ماده را گویند، یقول (۸) العرب: عندی زوجان من الحمام، و مراد در آیت زنانند. -----

(۱). معج، وز تا. (۲). معج، وز، آج، لب، فق: اگر بیرون شوند. (۳). معج، وز، آج، لب، فق: آتیه‌ایش. [.....] (۴). معج، وز، فق: کارزار. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، رسم الخط پاره‌ای از قرآنهاى جدید به صورت «بیطص» است. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: مردمان. (۷). همه نسخه بدلها: ایشان. (۸). همه نسخه بدلها: تقول. صفحه: ۳۲۵ کسائی گفت: عرب، زن (۱) را بیشتر زوجه گویند، و خدای در قرآن زوج گفت، و جمع زوجه زوجات باشد. وَصِيَّةٌ لِّأَزْوَاجِهِمْ، ابو عمرو و ابن عامر و حمزه، و در شاذ حسن بصری و اعمش می‌خوانند: وصیة، به نصب علی تقدیر فلیوصوا وصیة، باید تا وصیت کنند آن مردان (۲). لِّأَزْوَاجِهِمْ، برای زنانشان، و باقی قراء خوانند: وصیة به رفع، علی تقدیر فعلیهم وصیة او کتب علیهم وصیة، بر ایشان است، یا بر ایشان نوشتند اندرزی. و گفته‌اند تقدیر آن است که: لازواجهم وصیة، و اینکه قول ضعیف است برای آن که مبتدا آنگاه شاید که نکره بود که منفی باشد یا مستفهم عنه، یا موصوف و مخصوص، یا خبرش ظرفی مقدم بر او واجب التقدیم (۳) لا یقال: رجل فی الدار و مال فی الکیس، إنما یقال: فی الدار رجل، و فی الکیس مال (۴) و علیک وقار. و در مصحف عبد الله مسعود: «کتب علیهم وصیة لازواجهم» است. و گفته [اند] [اشاره] (۵): لتکن وصیة، باید تا وصیته باشد بر آن معنی که «کان» تأمه بود. و در مصحف ابی به جای وصیت، «متاع لازواجهم» است. ابو عبید (۶) گفت: هر جا (۷) که مانند اینکه است در قرآن رفع دیدیم (۸) من قوله تعالی: فَنَصَفَ مَا فَرَضْتُمْ (۹) ...، و قوله: فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ (۱۰) ...، و قوله: فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ (۱۱). «متاعا»، نصب بر مصدر است از فعلی محذوف، و التقدیر: متعوهن متاعا. و گفته‌اند: مفعول به است، و التقدیر: جعل الله لهنّ علیکم متاعا. و گفته‌اند: نصب بر حال است من قوله: وصیة، ای فلیوصوا وصیة فی حال کونها متاعا، و شاید که بدل وصیت باشد. و گفته‌اند: مفعول وصیت است، برای آن که مصدر عمل فعل کند و مثله (۱۲) قوله: أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ، يَتِيمًا (۱۳) ...، ----- (۱). دب، لب، مب، مر: زنان. (۲). مب، مر: مردمان. (۳). اساس: التقدیر، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). وز، معج، آج، لب، فق، مب، مر: درهم. (۵). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۶). دب، مب، مر: ابو عبیده. (۷). مب، مر: کجا. (۸). آج، لب، فق، مر: دیدم. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۷. [.....] (۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۹۲. (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۴. (۱۲). مب، مر: مثل. (۱۳). سوره بلد (۹۰) آیه ۱۴ و ۱۵. صفحه: ۳۲۶ و معنی «متاع» (۱) اینکه جا نفقه او باشد و آنچه او را به آن حاجت بود از طعام و کسوت و سکنی، و آنچه حاجت او باشد در سال. و قوله: غَيْرِ إِخْرَاجٍ، نصب بر حال است. و گفته‌اند: بنزع (۲) حرف الصفة، حرف جرّ از او بستند چنان که گفت: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا (۳) ...، ای من قومه، و التقدیر: من غیر اخراج، و اینکه مذهب کوفیان است. اما تفسیر آیت و حکم او، عبد الله عباس گفت و جمهور مفسران: آیت در (۴) مردی آمد از اهل طایف، نام او حکیم بن الحارث (۵) که او هجرت کرد با مدینه رسول علیه السلام- و پدر با او بود و او زن داشت و فرزندان، فرمان یافت [۳۲۰-ر] [اشاره]. رسول را- علیه السلام- گفتند: زن او چه کند! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول- علیه السلام- میراث او به پدر داد و فرزندان او، و زن را چیزی نداد از میراث جز که از مال او فرمود تا یک ساله نفقه و کسوت به او دادند تا عدت دارد یک سال. و عدت زنان در ابتدای شرع یک سال بودی، عدّة المتوفّی عنها زوجها. چون یک سال تمام بنشستی و سال به سر آمدی او از خانه بیرون آمدی و پشکی به سگی (۶) انداختی، اشارت به آن که حرمت شوهر مرده و عدت او از او بمنزلت اینکه پشک است که به سگ (۷) انداخت در هوان و خواری، و حدیث عدت سال، شعرا در اشعار خود بگفتند- قال لیبید: المرملات اذا تناول عامها و نصیب (۸) میراث او از شوهرش هم اینکه نفقه یک ساله بودی و جامه و آنچه وجه حاجت او بودی در یک سال مادام تا از خانه بیرون نیامدی، اگر از خانه بیرون آمدی حق

نفقه شوهر باطل شدی. و مرد در جمله وصایا به اینکه وصیت کردی، همچونین می بود تا آیت مواریث فرود آمد- اینکه حکم-
اعنی نفقه سال منسوخ [بکرد به ربع ----- (۱). د: متاعا. (۲). اساس: به صورت
«ینزع» هم خوانده می شود. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. (۴). فق حق. (۵). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: حرث. (۶). مب:
یشکی، مر: ندارد. (۷). مب: بشک، مر: یشک، ضبط مختار متن قطعی و با توجه به دلایل مضبوط است. رک: ص ۲۹۸. (۸). آج او
و، لب و. صفحه: ۳۲۷ یا به ثمن، چنان که در سوره النساء بیان کرد، و مدت یک سال منسوخ [اشاره] «۱» شد بقوله تعالی: يَتَرَبَّصْنَ
بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا «۲»...، به چهار ماه و ده روز. و حکم وصیت بنزدیک ما ثابت است منسوخ نیست، جز آن است که علی
سیل الاستحباب باشد دون الوجوب. و اما آن خبر که آوردند: «لا وصیة لوارث»، آن خبر واحد است نسخ قرآن به آن درست
نباشد. و اما آیت میراث منافی نیست وصیت را شاید که ناسخ آن بود، و آنچه گفتیم مذهب فقهاست. اما نسخ عدت یک سال به
آیت اول که متضمن چهار ماه و ده روز است، قوله: فَإِنْ خَرَجْنَا، اگر بیرون آیند از خویشان. فَلَا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ، حرجی نیست بر شما
که اولیاء مرده‌ای «۳»، فِيمَا فَعَلْنَا، در آنچه آن زنان کنند در خویشان، مِنْ مَعْرُوفٍ، ای من تعرض للتکاح علی مقتضی الشرع. اما
معنی آن که گفت: مردان را «۴» بزه نیست به آن که زنان کنند، دو قول است در او: یکی آن که بزه نیست بر ایشان در قطع نفقه، و
قولی دگر آن که در منع نکردن ایشان را از بیرون آمدن، و اینکه قول چنان بوده باشد که ایشان مخیر باشند فی الجلوس و الخروج.
و وجوب نفقه موقوف بود بر نشستن ایشان در خانه. چون بیرون آیند نفقه باطل شود، و اینکه مذهب فقهاست، برای آن که
بنزدیک ما نفقه عدت متوفی عنها زوجها، واجب نباشد نه بر مال متوفی و نه بر وارثان او تا حمل کنند بر آن که به اینکه آیت
واجب بوده است به حکم نسخ [۳۲۰-پ] ساقط شده است، چه حکم آیت به اجماع منسوخ است، و اولیتر آن بود که گویند: به
اجماع اهل البیت دانیم که او را نفقه نرسد، و فقها نفقه منسوخ گویند یا به میراث و عدت سال به چهار ماه و ده روز. و خدای- جل
جلاله- عزیز و قوی است، غالب همه کس و همه چیز را. و لا یغلبه شیء، و هیچ چیز او را غالب نیست، و حکیم است هر چه کند
بر وفق حکمت کند. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها
افزوده شد. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۴. [.....]. (۳). مرده‌ای / مرده‌اید. (۴). وز: بر مردان. صفحه: ۳۲۸ وَ لِلْمُطَلَّقاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ،
سعید بن المسیب گفت: اینکه آیت منسوخ است بقوله تعالی: فَيَصِفْ مَا قَرَضْتُمْ «۱»، و بنزدیک ما اعتبار کنند اگر هر دو آیت به یک
جا آمده باشند «۲» مخصوص بود و منسوخ نبود، و اگر آن آیت پیش از اینکه «۳» آمده باشد اینکه منسوخ بود برای آن که بنزدیک
ما متعه آن را واجب باشد که مدخول بها و مفروض لها نباشد «۴» اگر او را مهری معین کرده باشند قبل الدخول نیمه آن واجب باشد
او را، و بعد الدخول جمله،- چنان که شرح دادیم پیش از اینکه. و سعید جیر و ابو العالیه و زهری گفتند: تکرار «۵» متعه برای آن «۶»
کرد که در آیت اول متعه آن را نهاد که غیر مدخول بها باشد، و در اینکه آیت متعه واجب کرد جمله مطلقات را بر عموم، و در
اینکه آیت زیادت فایدتی هست و اینکه مذهب ابو حنیفه است. اما مذهب ما و مذهب شافعی آن است که: متعه الا غیر مدخول بها
و غیر مفروض لها الصیة لداق «۷» را نباشد. و ابن زید گفت: سبب تکرار آن است که چون خدای تعالی آیت متعه فرستاد من قوله:
فَمَتَّعُوهُنَّ «۸»...، بعضی مردمان گفتند: اگر خواهیم بکنیم، و اگر خواهیم نکنیم «۹»، اینکه تبرعی است از ما، خدای تعالی اینکه آیت
فرستاد و بیان کرد که: اینکه واجب است بر جمله متقیان یعنی «۱۰» مؤمنانی که اتقاء کنند از شرک، یعنی بر جمله مسلمانان. و
وجهی دیگر آن است که، ایاس بن عامر روایت کرد از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- که او گفت: لكل مؤمنة مطلقه حره او امة
متعه، هر مطلقه «۱۱» را که نه مدخول بها باشد اگر آزاد بوده باشد «۱۲» یا بنده «۱۳» او را متعه رسد، و اینکه آیت بخواند، و اینکه
----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۷. (۲). همه نسخه بدلها: باشد. (۳). معج، وز، دب:
پس از اینکه، آج، لب، فق، مر: پس اینکه، مب: ندارد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: باشد. (۵). لب، فق، مب، مر: یکی از. (۶).
مب، مر ذکر. (۷). دب: الصیة لداق، معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر او. (۸). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۹. (۹). معج، آج، لب، فق، مب،

مر، عبارت: «اگر خواهیم نکنیم» را ندارد. (۱۰). همه نسخه بدلها بر. (۱۱). مطلقه‌ی / مطلقه‌ای. (۱۲). همه نسخه بدلها: آزاد بود. [.....] (۱۳). مج: اگر برده، وز، دب، آج، لب، فق: و اگر برده، مب، مر: و اگر بنده. صفحه: ۳۲۹ وجهی باشد نکو» ۱) در تکرار آیت، و اینکه مذهب ماست. و قوله: بِالْمَعْرُوفِ، معنی آیت آن است که در آیت اول گفت: عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرُهُ، و وجهی دیگر» ۲) گفتند: من «۳» الاسراف و التقصیر علی وجه القصد، و قول اول درست تر است. و قوله: حَقًّا، نصب او بر مصدر است، و تقدیر چنین بود که: حَقٌّ لَهِنَّ ذَلِكَ حَقًّا. و گفته‌اند: مصدری است در محل حال «۴» و عامل در او اما «بالمعروف» باشد [۳۲۱-ر] [اشاره]، و التقدير: عرف ذلك حَقًّا، و اما معنی جمله مبتدا و خبر من قوله: وَلِلْمُطَلَّقَاتِ، كَأَنَّهُ تَعَالَى «۵» قال: جعل ذلك لهنَّ حَقًّا. و قوله: عَلَى الْمُتَّقِينَ، در او دو قول گفتند، یکی آن که: الْمُتَّقِينَ الشَّرْكَ، تا «۶» جمله مسلمانان باشند «۷». و قول دوم «۸» آن که: از باب تخصیص بالذکر بود، كما قال «۹» تعالی: هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ «۱۰»، و اینکه طریقه را بیان کرده شد «۱۱» چند جای. قوله: كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ، اینکه تشبیه بیان مستقبل است بیان «۱۲» ماضی، یعنی چنان که بیان کردیم آیاتی و احکامی را که پیش از اینکه بود نیز بیان کنیم «۱۳» آن را که پس از اینکه خواهد بودن «۱۴» علی حدِّ واحد من الکشف و البیان. و بیان ادله وی بود «۱۵» که به آن فرق کنند میان حق و باطل، و هر چه چیزی به آن ظاهر شود آن را بیان خوانند، و خدای تعالی در همه قرآن از خویشتن بیان حکایت کرد و به او تمدح کرد، چگونه گویند خدای تعالی تلبیس ادله کند با اینکه همه بیان و ایضاح؟

----- (۱). دب، لب: نیکو. (۲). مج، وز: اگر. (۳). همه نسخه بدلها: بین. (۴). اساس: «حاد» خوانده می‌شود، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۵). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۶). مج، وز، آج، فق، مب، مر: با. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: باشد. (۸). مب، مر: دویم. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: الله. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲. (۱۱). مب، مر: بیان کردیم. (۱۲). مج، وز، آج، لب، فق، بیان، مب، مر: نه بیان. (۱۳). مج، کردیم، لب بیان کردیم و کنیم. [.....] (۱۴). مج: پیش از آن خواهد بود، وز: پیش از اینکه خواهد بود، آج، لب، فق، مب، مر: پس از اینکه خواهد بود. (۱۵). مج، لب، مر، مب: ادله بود، وز، آج، لب، فق: ادله بود. صفحه: ۳۳۰ و «آیات»، علامات بود «۱»، و معنی «لعل»، «کی» «۲» باشد، برای آن تا استعمال عقل کنی. و بگفتیم که: «عقل» مجموع علوم ضروری باشد که به آن فرق کنند از میان حسن و قبیح «۳» و با آن ممکن باشد استدلال به شاهد بر غایب. قوله: أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِم - الأیة، بیشتر مفسران گفتند: دیهی «۴» بود پیش واسط آن را داوردان گفتند «۵». و بعضی گفتند: خود واسط بود، طاعون در آن جا افتاد «۶»، جماعتی از آن جا بیرون آمدند از طاعون می‌گریختند، و جماعتی بايستادند آن جا، از ایشان گروهی هلاک شدند «۷» بیشتر، و اندک «۸» بماندند. چون طاعون برفت «۹»، آن جا باز آمدند «۱۰» به سلامت، آن جماعت که مانده بودند گفتند: شما حزم کردی و ما خطا کردیم، اگر وقتی دگر «۱۱» اینکه جا «۱۲» طاعون یا وبا باشد، ما نیز بگریزیم و شهر رها کنیم تا زنده مانیم. دگر «۱۳» سال طاعون پدید آمد، برخاستند جمله اهل شهر و شهر «۱۴» رها کردند و بیامدند به بیابانی فراخ آمدند و آن جا نزول کردند. چون همه فرود آمدند و آب و هوای آن جایگاه بدیدند و بیسندیدند و ساکن شدند و گمان بردند که از مرگ ایمن شدند، خدای تعالی دو فریشته «۱۵» را بفرستاد تا یکی از بالای وادی و یکی از زیر وادی آواز دادند که: «موتوا، فماتوا جميعا»، گفتند: بمیری، همه بمردند. اصمعی گفت: سالی در بصره طاعون پدید آمد، مردی از شهر به در آمد و اهل و عیال را بر خری نشانده «۱۶»، و غلامی حبشی با «۱۷» ایشان بود خر می‌راند و می‌گفت: -----

----- (۱). مج ادله، دیگر نسخه بدلها و ادله. (۲). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: که. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: حسن و قبیح. (۴). مر: دهی. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفتندی. (۶). مب از ایشان. (۷). مب: شد گروهی. (۸). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: اندکی. (۹). مب از. (۱۰). دب: از آن جا بیرون آمدند. (۱۱). مج، وز، دب: دیگر، آج، لب، فق، مب، مر: دارد. (۱۲). آج، لب، فق: آنجا. [.....] (۱۳). مب: دیگری، مر: دیگر. (۱۴). دب، آج، لب، فق را. (۱۵). وز: فرسته. (۱۶). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: نشانده. (۱۷). آج، لب، فق، مب، مر: بر. صفحه: ۳۳۱ لن تسبق الله علی حمار و لا علی ذی میعة مطار «۱» [۳۲۱-

پ] قد یصبح الله امام الساری می گفت: خدای را سبق نتوان بردن بر خری و نه بر اسبی تیزرو، که خدای تعالی در پیش مرد شب رو باشد. چون مرد اینکه بشنید، برگردید (۲) و با شهر آمد و گفت: از قضای خدای نتوان گریختن. عبد الرحمن عوف روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت (۳): شنوی (۴) که در شهری وباست در آن جا مروی (۵)، و اگر آن جا باشی (۶) از آن جا بیرون میایی (۷). ضحاک و مقاتل و کلبی گفتند: ایشان از جهاد می گریختند، و آن (۸) آن بود که پادشاهی از پادشاهان بنی اسرائیل ایشان را فرمود که: به جهاد کافران شوی (۹). بیرون آمدند و لشکر گاه بزدند، پس بترسیدند از قتال، پادشاه را گفتند که: ما آن جا نمی رویم که اشنیدیم (۱۰) که در آن زمین وباست. خدای تعالی مرگ در ایشان افگند. چون بدیدند که مرگ بسیار شد، از شهر بیرون آمدند و سراها رها کردند و بگریختند. پادشاه که آن دید، گفت: اللهم رب یعقوب و اله موسی، ای خدای یعقوب و موسی عصیان بندگانت می بینی در تو، آیتی به ایشان نمای در تنهای ایشان، تا بدانند که از تو نتوان گریختن. خدای تعالی گفت: موتوا فماتوا جمیعا، [بمیرید] [اشاره] (۱۱) همه بمردند، و چهار پایان (۱۲) ایشان نیز بمردند. چون هشت روز بر آمد بر آماهیدند (۱۳) و منتفخ شدند و کس آن جا نتوانست گذشتن ----- (۱). وز: ندارد، کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۲۷۴): خطار. (۲). دب: باز گردید. (۳). همه نسخه بدلها چون. (۴). مب: شنوید. (۵). مروی / مروید. (۶). باشی / باشید. (۷). میایی / میاید. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۹). آج، لب، فق، مر: شوند، مب: روید. [.....] (۱۰). همه نسخه بدلها: می شنویم. (۱۱). اساس: ندارد، دب، آج، لب، فق: بمیری، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). مع، وز: چهار پایهای، آج، لب، فق، مر: چهار پای. (۱۳). آج: بر آماسیدند. صفحه: ۳۳۲ از متن ایشان. مردم از آن شهر بیرون آمدند، خواستند تا ایشان را دفن کنند نتوانستند که بسیار بودند، گرد ایشان حظیره کردند و ایشان را آن جا رها کردند. علما در مبلغ عدد ایشان خلاف کردند. عطاء خراسانی گفت: سه هزار مرد بودند. عبد الله عباس و وهب متبه گفت (۱): چهار هزار بودند. مقاتل و کلبی گفتند: هشت هزار (۲) بودند. ابو روق گفت: ده هزار (۳) بودند. ابو مالک گفت: سی هزار (۴) بودند. سدّی گفت: سی و اند (۵) هزار (۶) بودند. ابن جریج گفت: چهل هزار (۷) بودند. عطاء بن ابی رباح گفت: هفتاد هزار بودند، و ضحاک گفت (۸): عددی بسیار بودند، و قریتر قولی آن (۹) است که گفتند: بالای ده هزار بودند، برای آن که از (۱۰) سه تا ده جمعش به «آلاف» کنند که جمع قلیل باشد، و بالای آن جمع کثیر بود «الوف» گویند، و از جمع قلیل الف (۱۱) علی وزن افعال چنان که شاعر گفت: کانوا ثلاثة الف و کتیبه الفین (۱۲) اعجم من بنی الفدّام (۱۳) گفت: چون مدّتی دراز به اینکه (۱۴) بر آمد، و ایشان پوسیده شدند، و از ایشان جز استخوان (۱۵) نماند، پیغامبری آن جا بگذشت او را حزقیل (۱۶) گفتند - سوّم (۱۷) خلفای بنی اسرائیل بود از پس موسی - علیه السلام - [۳۲۲- ر] برای آن که از پس موسی وصی او یوشع بن نون بود، و از پس او کالب (۱۸) بن یوفنا (۱۹) و از پس او حزقیل (۲۰) - و او را ابن العجوز گفتند برای آن که مادر او پیر شد و از فرزند آیس شد که عقیم شده بود، خدای ----- (۱). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: گفتند. (۲-۳). مب، مر: مرد. (۴-۶-۷). مب: مرد. (۵). مب، مر: سی و نه. (۸). مب: که. (۹). همه نسخه بدلها: قول آنان. (۱۰). آج، لب، فق: ندارد. (۱۱). دب، آج، فق، مب، مر: مرد. (۱۲). اساس: الفان، با توجه به مع تصحیح شد. (۱۳). اساس و همه نسخه بدلها: بنی المقدام، با توجه به چاپ شعرانی (۲/۲۷۵)، و لسان العرب (۹/۹ ذیل الف) و تفسیر طبری (۲/۵۹۰) تصحیح شد. [.....] (۱۴). همه نسخه بدلها: بر اینکه. (۱۵). مع، وز، دب: استخوان، دیگر نسخه بدلها: استخوانی. (۱۶-۲۰). اساس به صورت «خرقیل» هم خوانده می شود. (۱۷). مع، وز، سهام، آج، لب، او، فق: از، مب، مر: و. (۱۸). اساس: کاکب، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۹). مع، وز، نوفل، آج، لب، فق: نوفلسا، مب: توفلیا، مر: نوفلیا. صفحه: ۳۳۳ را دعا کرد تا او را آن فرزند بداد، برای آنش ابن العجوز خواندند که او از مادر بر (۱) پیری آمد. حسن و مقاتل گفتند: ذو الکفل بود، و او را برای آن ذو الکفل خوانند (۲) که کفالت و پابندانی هفتاد پیغامبر بکرد و ایشان را از قتل برهانید، و ایشان را گفت: شما بروی که اگر مرا بکشند تنها به بود که شما (۳) هفتاد مرد را. چون جهودان آمدند، و گفتند کجا

شدند اینان! گفت: ندانم تا کجا شدند، و خدای تعالی ذو الکفل را بیاید «۴» از جهودان. چون حزقیل به آن مردگان بگذشت، در ایشان می‌نگرید و اندیشه می‌کرد، خدای تعالی وحی کرد به او که: ای حزقیل «۵»؟ خواهی که آیتی به تو نمایم که من مرده چگونه زنده کنم! گفت: آری. خدای تعالی ایشان را زنده کرد. اینکه قول سدی است و جماعتی از مفسران. و هلال بن یساف «۶» گفت و جماعتی «۷» علما که: حزقیل دعا کرد، گفت: بار خدایا! اگر دستور باشی «۸» دعا کنم تا اینان را زنده کنی تا شهرهای تو آبادان کنند و تو را عبادت کنند. خدای تعالی گفت: تو را چنین می‌باید؟ گفت: آری. گفت: دعا کن. دعا کرد، خدای تعالی ایشان را زنده کرد پس هشت روز، و آن آن بود که چون ایشان بیامدند بر سر روزی چند حزقیل «۹» بر پی «۱۰» ایشان بیامد تا ایشان را با شهر برد، مرده یافت ایشان را، گفت: بار خدایا! من در میان قومی بودم که تسیح و تهلیل می‌گفتند، اکنون تنها ماندم «۱۱» بی قوم، خدای تعالی وحی کرد به او که: من حیات ایشان با دعای تو افکندم، بگو تا زنده شوند. حزقیل «۱۲» گفت: احیوا باذن الله، زنده ————— (۱). مج، وز، در، فق، مر: به. (۲). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: خواندند. (۳).

مج، وز، مر را که. (۴). مب، مر: پناه داد، چاپ شعرانی (۲/۲۷۶): بیاید. (۵). اساس به صورت «خرقیل» هم خوانده می‌شود، مج: که یا حزقیل، وز، دب، آج، لب، فق، مب: که یا حزقیل. (۶). دب: یسار، مب: سیاف. (۷). دب، مب از. (۸). همه نسخه بدلها: دستوری باشد. [.....] (۹-۱۲). اساس به صورت «خرقیل» هم خوانده می‌شود. (۱۰). مر: در پی. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: بمانده. صفحه: ۳۳۴ شوی به فرمان خدای، همه زنده شدند. وهب گفت: سبب آن بود که سالی قحطناک «۱» آمد بر ایشان، و ایشان رنجور شدند «۲»، گفتند «۳»: کاشک «۴» ما «۵» بمردمانی و «۶» از اینکه محنت برستمانی «۷»؟ تمنای مرگ کردند، خدای تعالی وحی کرد به حزقیل «۸»، گفت: یا حزقیل «۹»؟ تمنای مرگ می‌کنند تا برهند، و گمان می‌برند که در مرگ راحت است ایشان را، چه راحت بود در مرگ ایشان را؟ و من هر گه که خواهم ایشان را زنده کنم. و اگر خواهی تا بدانی «۱۰» برو به فلان زمین که آن جا جماعتی مردگان هستند، و ایشان را آواز ده تا من ایشان را زنده کنم. حزقیل «۱۱» به آن زمین آمد، بسیاری استخوانها «۱۲» پوسیده ریزیده متفرق شده دید، آواز داد که: ای استخوانها «۱۳» پوسیده و گوشت رفته و پوست ممزق شده؟ با هم آیی «۱۴». به فرمان خدای با هم آمدند «۱۵» [۳۲۲-پ] [اشاره]. گفت: ای گوشتهای پوسیده شده؟ بر اینکه استخوانها «۱۶» پوشیده شوی. به فرمان خدای پوشیده شد «۱۷». گفت ای پوستهای ممزق شده؟ بر سر اینکه گوشت پوشیده شوی، به فرمان خدای پوشیده شد. آنکه گفت: ای روحهای جدا شده؟ از اینکه کالبدها به اینکه قالبها باز شوی به فرمان خدای. روحهای ایشان به تنهایشان در آمد «۱۸» و زنده شدند و برخاستند و به یک بار تکبیر کردند. منصور بن المعتمر گفت که، مجاهد گفت: چون زنده شدند «۱۹» گفتند: سبحانک —————

(۱). مب: قحطناکی. (۲). مب، مر: شدند. (۳). وز، آج، لب، فق: می‌گفتند. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: کاشکی. (۵). مج، وز، دب، مب، مر: تا. (۶). آج، لب، فق: تا. (۷). دب: برستمی. (۸-۱۱). اساس به صورت «خرقیل» هم خوانده می‌شود. (۹). مج: یا حزقیل. (۱۰). همه نسخه بدلها: بدانند. (۱۲). وز: استخوانها، آج، لب، فق، مب، مر: استخوانهای. [.....] (۱۳-۱۶). وز: استخوانهای. (۱۴). اساس: هم ای/ هم آیی، مب، مر: هم آید. (۱۵). دب: آمده، آج، لب، فق، مب: آمد. (۱۷). دب، مب، مر: آنکه. (۱۸). آج، لب، فق: به فرمان خدای، مب، مر: به فرمان خدای تعالی. (۱۹). آج، لب، فق، مب، مر: باتفاق. صفحه: ۳۳۵ رتبا و بحمدک لا-اله الا انت، و برخاستند و با میان قوم شدند و مدتی دراز زندگانی کردند، و می‌دانستند که ایشان مرده بوده‌اند و گونه روی ایشان با حاله «۱» اول نشد، و هر جامه که پوشیدندی «۲» چرب شدی و از ایشان بوی آمدی که اندکی «۳» کراحت داشتی. عبد الله عباس گفت: آن بوی هنوز از فرزندان ایشان که از آن سبط بودند آید تا به وقت آجالی که خدای عز و علا- حکم کرده بود بماندند و آنگاه «۴» بمرند. قتاده گفت: خدای بر ایشان خشم گرفت برای آن که از مرگ بگریختند، پس ایشان را زنده کرد تا به آجالی مقدر که ایشان را بود. و اینکه آیت دلیل صحت رجعت می‌کند و قطع شغب و تعجب و استبعادی که نمایند «۵»، و استبعاد اینکه، شک در قدرت خدای باشد- جل جلاله- و در اینکه چه تعجب باشد که خدای تعالی در آخر زمان

به معجز صاحب معجزی گروهی را زنده کند، چنان که گفت: وَ يَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴿٦﴾، و آن جا که ذکر قیامت کرد گفت: وَ يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ﴿٧﴾. و صادق را- علیه السلام- پرسیدند که: خدای به رجعت که را (۸) زنده کند! گفت دو گروه را: من محض الایمان محضا او محض الکفر محضا، آن کس که مؤمن خالص باشد یا کافر خالص، مؤمن برای آن تا انتقام کشد از آنان که او را طعنه زده باشند، و کافر برای آن تا ببیند به عیان آنچه منکر بود آن را، و به دلیل مفهوم خود نکرد تا آن دو کس که منازعت کرده باشند و در منازعت برفته (۹)، مقرر منکر را گوید: لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكُمْ غِطَاءَكُمْ فَبَصَرُكُمُ الْيَوْمَ حَدِيدٌ ﴿١٠﴾. هذا الَّذِي كُنْتُمْ فِي الْآحْيَاءِ ﴿١١﴾ تنکره قد کنت تجحدوه و الآن تبصره -----

----- (۱). مج، آج، لب، فق، مب، مر: حالت. (۲). آج، لب، فق: پوشیده بودند. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: اندک. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: آنکه. (۵). مب: می نمایند. (۶). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۳. (۷). سوره انعام (۶) آیه ۲۲. (۸). اساس و همه نسخه بدلها: کرا/ که را. [.....] (۹). مج، وز، مب، مر: نرفته، باشند، دب: برفته باشند، آج، لب، فق: رفته باشند. (۱۰). سوره ق (۵۰) آیه ۲۲. (۱۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۲۷۷): فی الاخبار، که با توجه به سیاق عبارت فارسی در توضیح شعر، مرجح می نماید. صفحه: ۳۳۶ آنچه به خبر می شنیدی و نمی گرویدی، اکنون به عیان دیدی مشکلات بیان شد و خیرت عیان شد تا تو را باور باشد و مرا باور باشد، و از میان ما هر دو داور (۱) باشد. آن را گمان علم یقین شود، و اینکه را علم یقین عین یقین شود، اینکه، چشم به دیدار او روشن کند، و آن، کنار (۲) از خون دل گلشن کند، اینکه گوید: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا ﴿٣﴾ ... آن گوید: يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا ﴿٤﴾ ... [۳۲۳- ر] اینکه (۵) گوید: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ ﴿٦﴾ ... آن گوید: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا ﴿٧﴾، اینکه گوید: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَقَفَنِي حَتَّى اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا، آن گوید: يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا ﴿٨﴾، اینکه گوید: و ائى كنت مذ زمن طويل ارجى ان اراك و ان ترانى آن گوید: و ائى قد اطعت ﴿٩﴾ الجهل دهرا كائى و الردى متعانقان اینکه بگوید: سالیان دراز است تا در قید فراقم و در بند اشتیاقم، آن نیز بگوید: سالیان در هوان هوی (۱۰) بودم و با رداء (۱۱) ردی (۱۲) بودم، امروز که چشم بر کردم (۱۳) کار نه چنان است که من گمان بردم (۱۴). چندان که همی نگه کنم در کارم در دست من امروز بجز حسرت نیست آنکه حاکم از میان ایشان حکم کند، آن را بر آرد و اینکه را فرو برد، آن را بر سر آرد (۱۵) و اینکه را از سر بر آرد آن را بر سر بر (۱۶) سروری (۱۷) نشانند (۱۸)، و اینکه را چون هباء در هوا فشانند. -----

----- (۱). لب: یاور. (۲). لب، فق، مب، مر: کار. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۴۳. (۴). سوره یس (۲۶) آیه ۵۲. (۵). مب، مر: و اینکه. (۶). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۴. (۷). سوره نبأ (۷۸) آیه ۴۰. (۸). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۸. (۹). مب، مر: ابلیغ. (۱۰). دب، آج، لب، مر: هوا. (۱۱). لب، فق: باردار، آج: بارزوی. [.....] (۱۲). دب: ردا، آج: دوا. (۱۳). دب: باز کردم. (۱۴). آج شعر، مب نظم. (۱۵). مر: آن را سر بر آرد. (۱۶). همه نسخه بدلها بجز دب: بسریر. (۱۷). همه نسخه بدلها: سرور. (۱۸). مج، وز، آج، لب، فق: بر نشانند. صفحه: ۳۳۷ پس قدیم- جل- جلاله- برای قطع شغب ساعیان (۱) و انکار مستنکران (۲) آنچه در اینکه امت ما خواست بودن (۳)، آن را مثالی در امت متقدم بنمود تا راه تعجب بسته شود و زبان استبداع شکسته شود، و بر زبان مبین شرع چنین فرمود که: سیکون فی امتی ما کان فی بنی اسرائیل حذو النعل بالنعل و القذة بالقذة، پس رجعت آخر زمان را که در عهد صاحب امر (۴) باشد، در اینکه (۵) آیت مثال کرد تا با او بیندازند چنان که پای نعل با پای نعل و پز تیر با پز تیر. گفت: أَلَمْ تَرَ، نبینی، و معنی آن که نمی دانی؟ و اینکه از رؤیت قلب باشد نه از رؤیت چشم، و اینکه از برای مبالغت گفت در تصدیق اخبار او، یعنی تو را به چیزی (۶) که من گویم چنان باید که علم حاصل بود که آن را که معاینه در چیزی می نگردد. و اهل معانی گفتند: اینکه لفظی است موضوع، تعجیب (۷) و تعظیم را، عرب گویند (۸): هل رأیت مثل ما وقع لی، و الم ترالی ما یصنع فلان، تو هرگز دیدی اینکه واقعه که ما را افتاد، و می بینی که فلان چه می کند؟ و غرض از اینکه نه رؤیت قلب باشد و نه رؤیت بصر، و انما مراد آن است که: سامع را تعجب (۹) می آرد، و آن کار در چشم او بزرگ می کند، و سبیل هر چه در قرآن از اینکه معنی هست همه اینکه است. و ابو عبد

الرَّحْمَنِ السَّلَامِيِّ در همه قرآن اینکه کلمه به سکون «را» خوانند، و اینکه لغت قومی از عرب است چون «یا» به جزم بیفکنند و هم آمد ایشان را که «را» آخر کلمت است، او را ساکن بکردند، قالوا: الم تر، و انشد الفراء: الت سلیمی اشتر لنا دقیقا و اینکه لفظ با «الی» به کار دارند، کأنهم اجره مجرى النظر (۱۰) قوله: وَ هُم أُلُوفٌ «واو» حال است، و «الوف» جمع کثیر باشد و «آلاف» ----- (۱). همه نسخه بدلها: شاغبان. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: مستکبران. (۳). آج، لب، فق، مر: بودند، وز: خواست بودن (به کسر حرف آخر). (۴). آج، لب، مب، صاحب الامر. (۵). همه نسخه بدلها: به اینکه. (۶). مع، وز، آج: خبری. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: تعجب، دب: تبعجیب. [.....]. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوید. (۹). وز، دب: بعجب. (۱۰). مع، وز: النظیر. صفحه: ۳۳۸ جمع قلیل بود، و «واو» حال در جمله ابتدا (۱) و خبر شود [۳۲۳-پ] یا «۲» در جمله فعل و فاعل. حَذَرَ الْمَوْتِ، نصب (۳) است علی آنه مفعول له، کما تقول: فعلت ذلك مخافة الشر. ابن زید گفت: وَ هُم أُلُوفٌ معنی آن است که: مؤتلفه (۴) قلوبهم، دلهاشان موافق بود. و قوله: فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ «قول» اینکه جا مجاز است که خدای تعالی با ایشان سخن نگفت (۵)، همچنان است که گفت: فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (۶)، و اگر شبهتی است (۷) که خدای تعالی با آسمان و زمین (۸) گفت، شبهت نیست که آسمان و زمین با او چیزی نگفتند، و از ایشان قولى نبود. و قوله تعالی: مُوتُوا، صورت امر دارد، و مراد تکوین است، و اینکه جملت عبارت بود از سرعت وجود مقدوری که وجودش مراد بود، کما قال (۹) تعالی: كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ (۱۰). آنگه تقریر آن کرد که خدای تعالی مفضل است بر بندگان خود در آیت، تقریر نعمت خود و کفران نعمت کافر نعمتان کرد، گفت: من (۱۱) نعمت می‌کنم، و لکن بیشتر مردمان شاکر نه‌اند، کافرند. قوله: وَ قَاتِلُوا، در او دو قول گفتند: یکی آن که خطاب ایشان است، و خدای تعالی چون ایشان از جهاد بگریختند ایشان را بمیرانید و زنده کرد، آنگه گفت: با سر جهاد شوی. و بعضی دگر گفتند: اینکه خطاب امت محمد است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - که امر کرد ایشان را به جهاد، و اینکه اولیتر است برای آن که با (۱۲) اینکه قول کلام بر وجه خود بود و محتاج نباشد به محذوفی، و بر وجه اول تقدیر محذوفی باید کردن، من قوله: وَ قِيلَ لَهُمُ (۱۳) ...، برای آن که معنی اینکه است که: خدای تعالی ایشان را بمیرانید و پس با زنده (۱۴) کرد، و گفتند، ایشان را، او قال لهم، یا گفت ایشان را که: قتال کنی. ----- (۱). همه نسخه بدلها: مبتدا. (۲). دب: و یا ، مع، وز، لب، فق: تا. (۳). مب، مر: منصوب. (۴). مب، مر: مؤلفه. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت. (۶). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. (۷). همه نسخه بدلها: هست. (۸). همه نسخه بدلها قولى. (۹). فق، مب، الله. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۶۵. (۱۱). آج، لب، فق تقریر. [.....]. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۷. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: باز زنده. صفحه: ۳۳۹ و «قتال»، مقاتله بود، و مقاتله میان دو کس باشد، كالزار (۱) کردن با یکدگر، فعال به معنی مفاعله بود قیاسی مطرد است، و قتل نقض بنیه (۲) حیات بود. و قوله: فِي سَبِيلِ اللَّهِ مراد جهاد است به اتفاق. وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ای سمیع لأقوالکم (۳) علیم باحوالکم (۴)، بدانی که خدای شنواست و دانا، می‌شنود که شما چه می‌گویید، و داناست به احوال شما که در اینکه تعلل که می‌کنی در تقصیر در باب جهاد راست می‌گویی (۵) یا نه. و وجه اتصال اینکه آیت به آیت مقدم آن است که، خدای تعالی باز نمود که: آنان که ایشان از جهاد بگریختند، با ایشان چه معاملت رفت. آنگه عقب آن جهاد فرمود تا ما را تنبیه باشد و تحذیر از مثل حال ایشان، اگر بگریزند یا تکاسل نمایند. مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا، گفت: بار خدایا؟ بیفزای امت مرا. خدای تعالی آن (۹) آیت فرستاد: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ (۱۰) - الاية، گفت: بار خدایا؟ بیفزای امت مرا، خدای تعالی (۱۱) آیت فرستاد: إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۱۲). «من»، استفهامی است. و «ذا» اشارت است، «الذی» اسمی موصول است و ما بعده صله اوست. معنی آن است که کیست (۱۳) که قرض (۱۴) دهد به خدای! و علما خلاف کردند در معنی اینکه «قرض». اخفش

گفت: خدای، قرض نه از ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز لب: کارزار. (۲). مج، وز، دب: بنیت، لب: بینه. (۳). آج، لب، فق، مب، مر ای. (۴). آج، لب، فق، مر: لأخوالکم. (۵). می گوی / می گویی، مج، وز، دب، مب، مر: می گوید. (۶). همه نسخه بدلها قرضا حسنا. (۷). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۰. (۸). مب: فرو فرستاد. (۹). فق: ندارد، دیگر نسخه بدلها: اینکه. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱. (۱۱). دب، مب اینکه. [.....] (۱۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۱۰. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مر آن کس. (۱۴). همه نسخه بدلها: قرضی. صفحه: ۳۴۰ سر حاجت می خواهد، و لکن چنان است که عرب گوید: لک عندی قرض صدق و قرض سوء «۱»، در کاری که در او مساءت و مسرت باشد، معنی آن که: کیست «۲» که کاری کند که چون قرضی شود، واجب بر خدای تعالی قضا و جزای آن. زجاج گفت: «قرض» در لغت بلای نیکو و بلای بد باشد، قال امیة بن ابی الصیلت: لا تخلطن حیثات بطیبة و اخلع ثیابک منها و انج عریانا کل امرئ سوف یجزی قرضه حسنا أو «۳» سیئا و مدین مثل ما دانا و قال آخر: نجازی القروض بأمثالها فبالخیر خیر و بالشّر شرّ کسائی گفت: «قرض» هر عمل نیک یا بد بود که به سلف بدهی، یعنی بکنی تا با تو همچنان کنند. این کیسان گفت: «قرض» آن بود که چیزی بدهی تا «۴» مثل آن با تو دهند. خدای تعالی، اعمال ما را تشبیه کرد به قرض. چون جزای آن «۵» مثل آن در عقب او خواست بودن، پس «قرض» نام آن چیز است که بنده بدهد امید آن را تا عوض آن یا به «۶» از آن با او دهند. تشبیها بالقرض الّذی هو الدّین، قال لید: و اذا جوزیت قرضا فاجزه انما یجزی الفتی لیس الجمل «۷» و اصل «قرض»، قطع بود، و منه المقرض. ناخن براه را مقرض برای اینکه گویند که آلت «۸» قطع باشد. و قرض که وام بود برای آن گویند که قطعه‌ای «۹» باشد که او از مال خود ببرد و بدهد. و «۱۰» اهل معانی گفتند: در آیت حذفی هست، معنی آن است «۱۱»: -----

----- (۱). اساس: صدق، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها آن کس. (۳). اساس: و، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق: که. (۵). مب، مر: جزای او در. (۶). دب: یابد، مب: پایه. (۷). لب، فق، مب، مر: حمل، تفسیر تبیان (۲/۲۸۵): ... غیر الحمل. (۸). همه نسخه بدلها قرض. (۹). اساس: قطعه / قطعه‌ای، آج، لب، فق، مب، مر: قطعه. (۱۰). همه نسخه بدلها بعضی. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز دب، مب که. [.....] صفحه: ۳۴۱ مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ «۱»، ای یقرض عباد الله [و] [اشاره] «۲» المحتاجین من خلقه، کیست که قرضی به بندگان خدای دهد و به محتاجان، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، كما قال: إِنَّ الَّذِي يُؤْذُونَ اللَّهَ «۳» ... و كقولہ: فَلَمَّا آسَفُونَا «۴» ... و ایذا و ایساف از ما در حق او - جل جلاله - صورت نبندد. معنی آن است که: يؤذون اولیاء الله و آسفوا انبیاء الله، و چنان که در خبر آمد که: خدای تعالی روز قیامت گوید [۳۲۴- پ] با بعضی بندگان: «۵» «۶» «۷» «۸» «۹» [عبدی] [اشاره] «استطعمتک» فلم «تطعمنی و استطیتک» فلم تسقنی «و استکسیتک فلم تکسنی، بنده من؟ از تو طعام خواستم ندادی «۱۰»، شراب خواستم ندادی «۱۱»، جامه خواستم جامه ام ندادی. بنده گوید: بار خدایا؟ کی بود و چگونه بود! گوید: فلان بنده گرسنه از تو طعام خواست ندادی، و فلان برهنه از تو جامه خواست [ندادی] [اشاره] «۱۲»، فلأمنعک الیوم فضلی کما منعته، من امروز فضل خود از تو باز گیرم چنان که تو از او باز گرفتی. پس قدیم - جل جلاله «۱۳» - آنچه تو به طعام و شراب «۱۴» به درویش دهی «۱۵» به خود حواله کرد، گفت: اگر طعام است و اگر شراب و اگر کسوت به من می دهی، برای آن که برای من می دهی. چون گفت در اینکه خبر که: به من می دهی «۱۶» و خواهند منم - به اینکه معنی که رفت - در دگر آیت گفت من می گیرم: أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ «۱۷» ... و چون آیت را بر اینکه وجه حمل کنند قرض بر حقیقت خود باشد. و آیت را معنی حث بود بر قرض دادن به مستقرضان، ----- (۱). دب قرضا حسنا. (۲-۵-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و

دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۶. (۴). سوره زخرف (۴۳) آیه ۵۵. (۶). لب، فق: اطعمتک. (۷). آج، مب، مر: فلا. (۸). مج، وز: و استقیتک. (۹). مج، وز: استقیتک، دب، لب، فق: یسقی. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۱). مب، مر و. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر گفت. (۱۴). مج، وز، دب و کسوت. (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر از کسوت. (۱۶). مج، وز،

آج، لب، فق: به من دهی. [.....] (۱۷). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۵. صفحه: ۳۴۲ برای آن که چنان که صدقه مستحب و مندوب است، قرض هم چنین است، که قرض فاضلتر، لقله - علیه السلام: رأیت مکتوبا علی باب الجنة، بر در بهشت دیدم نوشته: «۱» الصدقة بعشره و القرض بثمانیه عشر، گفت: صدقه یکی به ده است، و قرض یکی به هژده (۳). گفتیم: یا اخی (۴) جبریل، چرا چنین آمد! و آن که صدقه دهد، نه برای آن دهد تا باز (۵) خواهد، و آن که قرض دهد بر (۶) آن دهد تا باز خواهد. گفت: بلی چنین است، و لکن نه هر که صدقه خواهد از سر حاجت خواهد، و آن که قرض خواهد آلا از سر حاجت نخواهد. بس صدقه باشد. که نه به مستحق رسد، و قرض آلا به مستحق محتاج نرسد. از اینکه سبب (۷) قرض از صدقه فاضلتر آمد. و نیز شاید تا (۸) قرض محمول بود بر صدقه، و برای آن قرض خواند آن را که آن را (۹) جزای خواهد بودن چون قضاء دین. یحیی بن معاذ گفت: عجب لمن یبقی له مال و ربّ العرش یستقرضه، عجب دارم از آن کس که او را مالی باشد در دست و رها کند، و خدای عرش از او قرض می‌خواهد. یکی را از اهل اشارت پرسیدند که: چرا خدای تعالی با استغنائش از ما محتاجان قرض خواست! گفت: تا باز نماید که دوستی ثابت هست از میان ما! برای آن که قرض از دوستان خواهند. و ابو سلمه روایت کند از ابو هریره از رسول - علیه السلام - که گفت: هر که (۱۰) چیزی به قرض به برادر مسلمان دهد، خدای تعالی به هر درمی به وزن کوه احد و ثبیر و (۱۱) طور سینا حسنات بنویسد او را [۳۲۵- ر] [اشاره]. ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز د: بعشر. (۲). ضبط اساس:

«بثمانیه»، مج، وز، آج، لب، فق: بثمانیه. (۳). دب: هجده، مب: هیجده، مر: هیژده. (۴). همه نسخه بدلها: ندارد. (۵). آج، لب، فق: که تابان. (۶). همه نسخه بدلها: برای. (۷). همه نسخه بدلها: از اینکه کار. (۸). آج، لب، فق: که. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: که بر آن. (۱۰). همه نسخه بدلها او. (۱۱). دب: و بیشتر از کوه، آج: و بو قیس و، لب، فق، مب، مر: و بیش و. صفحه: ۳۴۳ قوله: قرضاً حسناً، و اقدی گفت: محتسبا طیبه بها نفسه، قرض نیکو آن بود که برای خدای دهد و دلش به آن خوش بود. عبد الله مبارک گفت: قرض نیکو آن بود که مالش حلال بود. عمرو بن عثمان الصّیدفی گفت: آن بود که بدهی و منت نهی. سهل بن عبد الله گفت: آن بود که عوضی چشم ندارد. فیضاعفه، تا مضاعف کند خدای آن را. قرآء خلاف کردند. عاصم خواند و ابن ابی اسحاق و ابو حاتم در شاذ: «فیضاعفه» به نصب «فا» و به «الف». ابن عامر و یعقوب خواندند: «فیضعفه» به نصب «ا» و تشدید بی «الف». ابن کثیر و ابو جعفر خواندند: به تشدید و رفع، باقی خواندند: به «الف» و تخفیف و رفع «فا». آن کس که به رفع خواند، عطف کند علی قوله یقرض الله، و گفته‌اند: بر استیناف (۲) علی تقدیر: فهو یضاعفه. و آن که به نصب خواند، به جواب استفهام کند به «فا». و تشدید و تخفیف هر دو لغت است، و حجت تشدید قوله: أضعافاً کثیره، و تفعیل تکثیر فعل را باشد. حسن بصری و سدی گفتند: اینکه تضعیف جز خدای تعالی نداند، برای آن که آن را که خدای بسیار خواند آن را، چه اندازه باشد! قالوا و هذا کما قال: وَ یُوتِ مِنْ لَدُنْهِ أَجْرًا عَظِيمًا (۳). وَ اللَّهُ یَقْبِضُ وَ یَبْسِطُ (۴)، و خدای تعالی روزی تنگ کند بر آن که خواهد و فراخ کند بر آن که خواهد، و وقتی بر شخصی تنگ کند، و وقتی فراخ کند بر حسب مصلحت. و «قبض» به معنی امساک آمد فی قوله: وَ یَقْبِضُونَ أیدیهم (۵)، ای میسکونها عن التّفقه. و «بسط» به معنی فراخ روزی (۶) آمد فی قوله: وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ (۷)، و اصل در اینکه باب دست بستن و گشادن باشد، آنگه کنایت کردند ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز دب فاء.

(۲). همه نسخه بدلها بجز دب: استثنا. [.....] (۳). سوره نساء (۴) آیه ۴۰. (۴). کذا در اساس و همه نسخه بدلها: بیسط، قرآن کریم: بیسط. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۶۷. (۶). همه نسخه بدلها: روزی. (۷). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۷. صفحه: ۳۴۴ به اینکه از بخل و به آن از سخا، و ابو تمام می‌گوید در اینکه معنی: تعود بسط الکف حتی لو أنه ثناها لقبض لم تجبه انا مله و بعضی مفسران گفتند: مراد احیا و امات است. «یقبض» مراد قبض روح است، و «ییسط» (۱) مراد بسط عمر، و گفته‌اند مراد آن است که: وَ اللَّهُ یَقْبِضُ، ای یقبض (۲) الصدقه، خدای صدقه بستاند و ییسط الخلف، و عوض بگسترد یعنی فراخ دهد و بسیار. و بعضی دگر (۳) گفتند: مراد قبض (۴) دلها و بسط آن است، برای آن که دادن و ندادن به دل تعلق دارد. آن را که خدای خواهد، توفیق دهد تا دلش گشاده و

فراخ شود به دادن، و قبض کند دل آن کس که خواهد تا بخل و امساک کند. و مراد از آیت آن بود که: اِزْمِةُ الْقُلُوبِ بِيَدِ اللَّهِ، زمامهای دلها به دست مشیت خداست، چنان که خواهد گرداند [۳۲۵-پ] که مَقْلَبُ الْقُلُوبِ اوست. وَ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و مرجع و مآب با خداست، با او برند شما را تا جزا دهد هر کسی «۵» را بر وفق عملش. و قتاده گفت: «ها» راجع است با خاک، کنایه عن غیر مذکور، یعنی با خاک برند شما را، چنان که: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ «۶». و راوی خبر گوید «۷»: چون اینکه آیت فرود آمد، مردی بود در صحابه رسول- نام او ابو الدّحداح- بیامد و رسول را گفت: یا رسول الله؟ خدای از ما قرض می‌خواهد، و او از ما بی‌نیاز است؟ گفت: بلی، می‌خواهد تا شما را به بهشت برد. گفت: یا رسول الله؟ اگر من قرضی «۸» دهم به خدای- عزّ و جلّ- تو ضمان کنی برای من بهشت! گفت: آری، هر که او صدقه‌ای «۹» بدهد، مانند آتش در بهشت بدهند. گفت: یا رسول الله؟ و اهل من- امّ الدّحداح- با من باشد! گفت: آری. و گفت: اینکه دخترک خرد من دحداحه با من باشد! گفت: آری. گفت: دست به من ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، قرآن کریم: بیضط. (۲). آج، لب، فق، مر ای یقبل، مب ای یبطل. (۳). مب، مر: دیگر. (۴). مب، مر: بقبض. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: کس. (۶). سوره طه (۲۰) آیه ۵۵. (۷). آج، لب، فق، مب، مر که. (۸). همه نسخه بدلها بجز وز: قرض. (۹). همه نسخه بدلها: صدقه. [.....] صفحه ۳۴۵ ده. رسول- علیه السّلام- دست در دست او نهاد. او گفت: یا رسول الله؟ مرا دو خرماستان «۱» است، یکی به بالای مدینه و یکی به زیر مدینه، جز آن چیزی ندارم. هر دو قرض کردم بر خدای- عزّ و جلّ- رسول- علیه السّلام- گفت: نه، یکی قرض کن و یکی رها کن تا معیشه «۲» تو و عیال تو باشد. گفت: یا رسول الله؟ چون چنین می‌فرمایی، گواه باش که از اینکه دو خرماستان «۳» آن که بهینه است خدای راست، و آن حایطی است سیصد «۴» خرما بن در او، رسول- علیه السّلام- گفت: اذا يجزيك الله الجنة، خدای تعالی به جزای آن بهشت به تو دهد. آنکه ابو الدّحداح بیامد و اهلش و فرزندانش در حدیقه بودند، گرد درختان می‌گردیدند و کاری می‌کردند، آواز داد و اینکه بیتها انشاء کرد: هداک ربی سبیل الرّشاد الی سبیل الخیر و السّداد بینی من الحایط لی بالواد «۵» فقد مضی قرضاً الی التّناد «۶» اقرضته الله علی اعتماد بالطّوع لا منّ و لا ارتداد الا رجاء الضّعف فی المعاد «۷» فارتحلی بالنّفس و الاولاد و البرّ لا شک- فخیر زاد قدّمه المرء الی المعاد «۸» امّ الدّحداح گفت: بارک الله لک فیما اشتریت، خدای تو را مبارک کناد آنچه خریدی. ابو الدّحداح «۹» اینکه بیتها بگفت «۱۰»: بعلك «۱۱» ادی ما لیدیه و نصح انّ لک الحظّ اذا الحظّ وضح [۶۲۳-] قد متّع الله عیالی و منح بالعبوة السّوداء و الزّهر «۱۲» البلح ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: خرما استان. (۲). همه نسخه بدلها: معیشت. (۳). فق، مر: خرما استان. (۴). مج، دب، آج، مر: ششصد، وز، لب، فق، مب: شصده. (۵). آج، مر: بالزّاد، مب، فق: بالزّاد. (۶). مج، وز، آج، لب، فق: التّنادی. (۷). مج، وز: المعاد. (۸). دب گفت یا رسول الله. (۹). مج، وز: ندارد. (۱۰). مب نظم. (۱۱). اساس، مج، وز، دب: مثلک، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). مج، وز، دب: و الزّهو. صفحه: ۳۴۶ و العبد یسعی و له ما قد کدح طول اللیالی و علیه ما اجترح امّ الدّحداح آنچه کودکان در دامن و آستین داشتند از ایشان بستد و بریخت، و آنچه در دهن داشتند از دهانشان بگرفت و بینداخت، و بیرون آمدند و با حدیقه دیگر رفتند. رسول- علیه السّلام- گفت: کم من عذق ردّاح و دار فیاح فی الجنّة لابی الدّحداح، گفت: بس درخت بزرگ و سرای فراخ که ابو الدّحداح را خواهد بودن در بهشت. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۴۶ تا ۲۵۲]

[اشاره]

أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذِ قَالُوا لِنَبِيِّنَا لَئِنْ لَمْ يَأْتِنَا بَأْتُنَا بِآيَاتٍ مِنْ رَبِّنَا نَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

الْقِتَالِ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَانَا فَلَمَّا كَتَبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالَ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (۲۴۶) وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنْتَى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۲۴۷) وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۲۴۸) فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرَبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلًا غَلَبَتْ فِئَةٌ قَلِيلًا غَلَبَتْ فِئَةٌ كَثِيرَةٌ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ (۲۴۹) وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبَّتْ أقدامنا وَانصُرنا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (۲۵۰) فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْ لَا دَفَعَ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ (۲۵۱) تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَتْلُوها عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۲۵۲) [۳۲۶-پ] [اشاره]

[ترجمه]

نیینی جماعت «۱» را از فرزندان یعقوب از پس موسی، چون گفتند پیغامبری را از ایشان بفرست برای ما پادشاهی «۲» تا کالزار «۳» کنیم در راه خدای، گفت: چنان باشد که اگر بر نویسند «۴» بر شما کالزار «۵» که کالزار «۶» نکنی، گفتند: چه بوده است [ما را] [اشاره] «۷» که کالزار «۸» نکنیم در ره خدای، و بیرون کردند ما را از سراهامان و فرزندانمان، [چون] [اشاره] «۹» نوشتند بر ایشان کالزار «۱۰» برگردیدند مگر اندکی از ایشان، و خدای داناست به بیداد کاران. و گفت ایشان را پیغامبرشان «۱۱»: خدای بفرستاد برای شما «۱۲» طالوت را پادشاه، گفتند: چگونه باشد او را پادشاهی بر ما، و ما سزاوارتریم به پادشاهی از او، و ----- (۱). آج، لب، فق: جماعتی. (۲). مچ، وز، آج، لب، فق را، [.....] (۱۰-۸-۶-۵-۳). مچ، وز، فق: کارزار. (۴). مچ، وز، بر تو نویسند، آج، لب، فق: بنویسند. (۷-۹). اساس: ندارد، از مچ افزوده شد. (۱۱). مچ، فق بدرستی که. (۱۲). اساس: ایشان، با توجه به مچ و معنی کلمه تصحیح شد. صفحه: ۳۴۷ نداده‌اند «۱» او را فراخی از خواسته «۲»، گفت که خدای برگزید او را بر شما، و بیفزود او را زیادت در دانش و تن، و خدای بدهد پادشاهیش آن را که خواهد و خدای توانگر و داناست [۳۲۷-ر] [اشاره]. و گفت ایشان را پیغامبرشان که علامت پادشاهی او آن است که به شما آید تابوت، که در او وقار است از خدای شما، و مانده از آنچه رها کرد آل موسی و آل هارون، برگیرند آن را فریشتگان، در آن علامتی باشد «۳» شما را، اگر از جمله مؤمنان باشی. [۳۲۷-پ] چون ببرد طالوت لشکرش را، گفت خدای می‌بازماید شما را به جویی «۴»، هر که باز خورد از او نیست از من، و هر که بنخورد «۵» از آن او از من است، مگر آن کس که برگیرد کفی به دستش، باز خوردند از او مگر اندکی از ایشان چون در گذشت از او، و آنان که ایمان داشتند «۶» با او گفتند نیست توانایی ما را امروز به جالوت و لشکرش، گفت آنان که دانستند که ایشان باز شوند با پیش خدای، بس گروه اندک که غلبه کند «۷» گروه بسیار را به فرمان خدای، و خدای با شکیبایان «۸» است. چون بیرون آمدند برای جالوت و لشکرش، گفتند ----- (۱). اساس: نه داده‌اند/ نداده‌اند. (۲). مچ، آج، لب، فق: از مال، وز: به فراخی از مال. (۳). مچ، وز و. (۴). کذا در اساس: جوی/ جویی. (۵). آج، لب، فق: نخورد. (۶). مچ: ایمان آرند. (۷). آج: غلبه کنند. (۸). مچ، وز، آج، لب، فق: شکیبایان. صفحه: ۳۴۸ پروردگارا، بریز «۱» بر ما شکیبایی و به جای دار پایهای ما، و یاری ده ما را بر مردمان ناگرویده «۲» [۳۲۸-ر] [اشاره]. بشکستند ایشان را به فرمان خدای، و بکشت داود جالوت را، و بداد خدای او را «۳» پادشاهی و حکمت، و باز آموخت او را از آنچه خواست، و اگر نه باز داشت خدای بودی «۴» مردمان را بهری به بهری، تباہ گشتی زمین، و لکن خدای، خداوند فضل است بر جهانیان. اینکه آیتهای خداست که خوانیم ما آن

را بر تو بدرستی، و تو از جمله پیغامبرانی. قوله «۵»: أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ، و «ملأ» جماعتی معروفان باشند که یملؤون العیون، که به چشمها «۶» در آیند، و چشم از ایشان پر شود از سادات و اشراف قوم، و او را از لفظ خود واحد نیامده است کالخیل و الإبل و الزهط «۷» و الجیش و الثفر و القوم، و گفته‌اند «۸»: جمعش املاء آمده است، قال الشاعر: سط الاملاء و افتتح الدعاء لعل الله یکشف ذا البلاء من بعد موسی، یعنی از پس وفات موسی. إِذِ قَالُوا لَبِیْ لَهِمْ، چون گفتند پیغامبری را از ایشان. خلاف کردند در آن «۹» پیغامبر که که «۱۰» بود! قتاده گفت: یوشع بن نون بن افراییم «۱۱» بن یوسف بن یعقوب بن [۳۲۸- پ] اسحاق بن ابراهیم بود. -----

(۱). لب: بریز. [.....] (۲). فق: ناگرویدگان. (۳). مج، وز، آج، لب، فق: به وی داد خدا. -----

(۴). فق: بوی. (۵). مب تعالی. (۶). مب، مر ایشان. (۷). آج، لب، فق، مب: الرهبة، مر: الرهبة. (۸). آج، لب، فق، مب، مر که. (۹). همه نسخه بدلها بجز دب: در اینکه. (۱۰). آج، لب، فق، کی. (۱۱). دب، آج، لب، فق: افراییم. صفحه: ۳۴۹ سدی گفت: نامش شمعون بود و برای آتش شمعون خواندند که مادر او را از خدا بخواست به دعاء. چون دعای مادرش را اجابت آمد و او را بزاد، گفت: سمع الله دعائی، و «سین» به لغت عبرانی «شین» گردد، و او شمعون بن صفیة بن علقمة بن ابی یأسف بن قارون بن یصهر بن «۱» قاهث «۲» بن لاوی بن یعقوب بود. و دیگر مفسران گفتند: اشمویل «۳» بود، و اینکه به زبان عبرانی اسماعیل بود، و هو ابن تالی «۴» بن علقمة بن حام بن النهر بود. و مقاتل گفت: از نسل هارون بود. مجاهد گفت: اشمویل «۵» بن هلقانا بود «۶» ابو اسحاق و وهب و سدی و کلبی گفتند: سبب سؤال ایشان آن بود که چون موسی - علیه السلام - با جوار رحمت خدای رفت «۷»، یوشع بن نون را خلیفه خود کرد، و او در میان قوم حدود توریت و احکام آن بر جای می‌داشت تا با پیش خدای شد. و او کالب را خلیفه کرد، تا به جای او بیستاد «۸» و هم آن کرد تا خدای تعالی او را قبض روح کرد. از پس او حزقیل را خدای به پیغامبری بفرستاد، در عهد او احداث در بنی اسرائیل «۹» پیدا شد و عهد خدای فراموش کردند و بت پرستیدن گرفتند. خدای تعالی الیاس را به پیغامبری بفرستاد، و اینکه پیغامبران جمله که می‌آمدند به تجدید شرع موسی و اقامت احکام توریت می‌آمدند. و از پس الیاس، الیسع آمد به پیغامبری. چون خدای تعالی او را ببرد، فساد در میان بنی اسرائیل «۱۰» ظاهر شد و ایشان را دشمنی پدید آمد که او را بلشائا «۱۱» گفتند، و ایشان از جمله قوم جالوت بودند و عمالقه بودند، ساحل بحر روم تا به مصر و فلسطین به دست‌ها گرفتند «۱۲» و بر -----

(۱). مج، وز: مصهر بن، آج، فق: یضربن، لب، مب، مر: نصر بن. (۲). دب، آج، لب، فق: فاهت، مب، مر: فامت. (۳). دب: اشمویل، مب: اشمویل. (۴). مج، وز، آج، لب، فق: بابی، دب: بالی، مب: مالی. [.....] (۵). مج، وز، فق، مب، مر: اشمویل. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد، اساس با خطی متفاوت از متن آورده است. (۷). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر و. (۸). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: بایستاد، دب: باستاد. (۹-۱۰). مج، وز، دب، لب، مب، مر: اسرائیل. (۱۱). مب، ملشانا، دب: بلسانا دیگر نسخه بدلها: بلشئا. (۱۲). دب: فرا گرفتند. صفحه: ۳۵۰ بنی اسرائیل «۱» مستولی شدند، و ایشان را می‌کشتند و برده از ایشان می‌آوردند تا چهار صد و چهل برده از ملک زادگان «۲» ایشان به بردگی ببردند و جزیت بر ایشان نهادند، و توریت از ایشان بستند، و بنی اسرائیل «۳» از ایشان بلا و مشقت بسیار دیدند، و ایشان را پیغامبری نبود که تدبیر کار ایشان کند، از خدای می‌خواستند تا پیغامبری بفرستد که در پیش ایشان ایستد و با آن قوم کالزار «۴» کند. و سبط نبوت جمله هلاک شده بودند، از ایشان کس نمانده بود مگر زنی آبستن، او را بگرفتند و در خانه‌ای موقوف بکردند، ترسیدند که اگر دختری «۵» بزاید پنهان کند و به کودکی نرینه بدل کند از سختی رغبت بنی اسرائیل «۶» که می‌دید «۷» در پیغامبری که باشد در ایشان. و زن از خدای تعالی می‌خواست به دعا که: بار خدایا؟ مرا پسری روزی کن. خدای تعالی او را پسری بداد او را اشمویل «۸» نام نهاد و گفت: سمع الله دعائی. و او چون از مادر جدا شد، تکبیر کرد خدای را - عز و جل - مادر او را چون بزرگ کرد «۹»، در بیت المقدس به پیری سپرد از جمله علمای بنی اسرائیل «۱۰» تا او را تربیت می‌کرد و توریت و علم [۳۲۹- ر] و احکام شرع «۱۱» می‌آموخت او را. چون بالغ شد و خدای تعالی خواست که او را به پیغامبری بفرستد، جبریل «۱۲» را فرستاد - و او در پهلوی آن پیر خفته بود - و پیر او را از

چشم» (۱۳) فرو نگذاشتی یک ساعت، و سخت مشفق بود بر او، و کس را بر او استوار نداشتی جبریل (۱۴) - علیه السلام - به آواز پیر او را ندا کرد، کودک از خواب بجهت و گفت: ای پدر؟ تو خواندی مرا! گفت (۱۵): نه، که ترسید که او بترسد. گفت: بخسب که خیر است. دگر باره آواز داد. کودک گفت: ای پدر؟ تو آواز دادی (۱۶) مرا! پیر گفت بخسب، و اگر آوازی شنوی -----

----- (۶-۱). مج، وز، دب، لب، مر: اسرائیل. (۳-۲). مب: شاهزادگان. (۴). همه نسخه بدلها بجز لب: کارزار. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: دختر. (۷). دب: می دیدند. (۸). مج، وز، لب، فق، مب، مر: اشمویل. (۹). مج، وز، دب، مب، مر: بزرگ شد. [.....] (۱۰). مج، وز، دب، لب، مب، مر: بنی اسرائیل. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز دب: شرعی. (۱۴-۱۲). مج، وز، دب، مب، مر: جبرئیل. (۱۳). دب: از پیش چشم خود. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیر گفت. (۱۶). مب، مر: تو خواندی. صفحه ۳۵۱: جواب مده. به بار سدیگر «۱» جبریل «۲» پیدا شد و گفت: من جبرئیل «۳»، و خدای تعالی تو را پیغامبری داد، بر خیز و پیغام خدای به اینکه قوم بر. او بر خاست «۴» و پیر را خبر داد. پیر گفت: آنچه خدای فرموده است به جای آر «۵». او بر خاست «۶» به دعوت کردن در میان قوم. او را باور نداشتند و گفتند: تعجیل می کنی «۷» به نبوت، و خدای تو را هنوز پیغامبری نداده است، و اگر تو پیغامبری خدایی، ما از تو آیت پیغامبری آن می خواهیم که از خدای در خواهی تا برای ما پادشاهی فرستد تا «۸» در پیش ما با دشمن ما قتال کند. و قوام کار بنی اسرائیل بر ملوک بودی، و جهاد مفوض «۹» به پادشاه بودی، و پیغامبر پادشاه را مشیر و مرشد بودی، و مؤید او به وحی از قبل خدای تعالی. وهب متبه گفت: خدای تعالی اشمویل «۱۰» را به پیغامبری بفرستاد «۱۱»، چهل سال پیغامبری کرد و کار بنی اسرائیل به استقامت باز آورد. آنگاه جالوت و عمالقه پدید آمدند «۱۲»، بنی اسرائیل گفتند: ابَعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. و ابو عبد الرحمن السلمي در شاذ خواند: «يقاتل» «۱۳» به «یا «۱۴»»، برای آن که فعل ملک را باشد و او مجزوم است به جواب امر. چون قوم چنین گفتند، او گفت: هَلْ عَسَيْتُمْ، «هل» استفهام است و «عسی» فعل مقاربت است. و نافع و حسن و طلحه بن مصرف «عسیتم» خوانند به کسر «سین» در جمله قرآن، و آن لغتی است. و باقی قراء به فتح «سین» خوانند، و آن لغت فصیح است. ابو عبید «۱۵» گفت: اگر «عسیتم» روا بودی خواندن، «عسی ربکم» هم روا -----

(۱). آج، لب: سوم. (۲). مج، وز، دب، لب، مب، مر: جبرئیل. (۳). آج، فق: جبریلیم. (۴-۶). دب، لب، مر: برخواست. (۵). آج، لب، فق: آور. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: مکن. (۸). همه نسخه بدلها: که. (۹). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: مفروض. [.....] (۱۰). مج، دب، فق، مب، مر: اشمویل، وز: اشمویل. (۱۱). آج، لب، مب، مر و. (۱۲). مب: پدید آمدندی. (۱۳). همه نسخه بدلها فی سبیل الله. (۱۴). همه نسخه بدلها: بالیاء. (۱۵). مر: ابو عبیده. صفحه ۳۵۲: بودی. و «عسی» فعلی است جاری مجرای حرف فی امتناع التصریف، از او مستقبل نیاید، و اسم فاعل «۱»، و امر و نهی نیاید، جز فعل ماضی از او نیاید. پس اشمویل «۲» گفت ایشان را: چنان باشد که اگر قتال و جهاد بر شما نویسند، فرمان نبری و قتال نکنی! جواب دادند و گفتند: ما لنا [۳۲۹-پ] أَلَا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. «ما» استفهامیه است، چه بوده است ما را که قتال نکنیم در ره «۳» خدای! وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَانِنَا، «واو» حال است، یعنی و حال، حالی که ما را بیرون کرده اند از خان و مان «۴» و فرزندان خود. اگر گویند: چرا «ان» آورد اینکه جا، و عرب نگوید: مالک ان لا تفعل، و انما گویند: مالک لا تفعل، جواب گوئیم: هر دو لغت صحیح است، و در قرآن هر دو آمد، قال الله تعالی: ما مَعَكَ أَلَا تَسْجُدُ إِذْ أَمَرْتُكَ «۵»، و قال تعالی: وَ مَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ «۶». کسائی گفت: «فی» مقدر است اینکه جا، معنی اینکه است: ما لنا فی ان لا- نقاتل، چیست ما را در آن که قتال نکنیم. فراء گفت معنی آن است «۷»: ما یمنعنا، چه منع کند ما را از آن که قتال کنیم، چون «ما لنا» به معنی «ما یمنعنا» باشد، لا بد «ان» باید «۸». و بعضی دگر گفتند: «واو» عطف مقدر است، و تقدیر اینکه است: ما لنا و لان لا نقاتل. و چون «واو» باشد، لا بد «ان» باید «۹» برای آن که «ان» مع الفعل در تأویل مصدر باشد، و مصدر اسم بود، و اینکه جا اسم باید تقول: مالک و ان تفعل کذا، و لا تقول: مالک و تفعل کذا. اخفش گفت: «ان» زیادت است «۱۰»، تقدیر اینکه است: ما لنا لا نقاتل فی سبیل الله. و چون «واو» و «لام» اضممار کند «۱۱» معنی آن باشد: ما را چه با آن که -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر نیاید. (۲). دب: اشموئیل. (۳). دب، فق، مب، مر: راه. (۴). لب، فق: خانمان. (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲. (۶). سوره حدید (۵۷) آیه ۸. (۷). همه نسخه بدلها که. (۸). ب، مر: باشد. [.....] (۹). دب که. (۱۰). مب و (۱۱). مب، مر: کنند. صفحه: ۳۵۳ کالزار «۱» نکنیم؟ چنان که: مالک و ان تفعل، تو را با آن چه کار که اینکه چنین کنی «۲»؟ و اینکه همه عبارات طریق تعجب است بر سبیل مبالغه، که چگونه ممکن باشد که با اینکه همه آفت ما کالزار «۳» نکنیم، و ایشان سراها «۴» ما به غضب «۵» فرو گرفته و فرزندان ما را به غارت [و برده] [اشاره] «۶» برده. و عبید بن عمیر خواند در شاذ: «و قد اخرجنا من دیارنا» بر فعل ماضی، چنان که فعل مسند باشد با دشمن، یعنی «۷» دشمن با ما چنین کرد «۸». و ظاهر کلام عموم است، و فحوا «۹» دلیل خصوص می کند برای آن که آنان «۱۰» که اینکه می گفتند ایشان را به بردگی نبرده بودند، و از سرای بیرون نکرده بودند، و لکن چون با خویشان ایشان اینکه معامله رفت، ایشان گفتند با ما رفته است، گفتند: اگر وقتی که عزیز و ممنوع بودیم، قتال نکردیم که حاجت نبود ما را به آن، معذور بودیم. امروز چون مقهور و مضطر شدیم، و پیغامبر هست، و پادشاه باشد، چه عذر آریم که قتال نکنیم؟ حق تعالی گفت با اینکه همه مبالغه که کردند باز نمود «۱۱» چون قتال بر ایشان نوشتند ثبات نکردند و بگریختند «۱۲»، مگر اندکی [۳۳۰-] فَلَئِمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا قَلِيْلًا مِنْهُمْ، و در کلام حذفی هست که سیاق آیت بر او دلیل می کند، و تقدیر اینکه است: «فبعث الله لهم ملكا و كتب عليهم القتال فلما كتب عليهم القتال»، و بر جا «۱۳» بنه ایستادند «۱۴» مگر اندکی، و آن اندکی «۱۵» آن بودند «۱۶» که آب نخوردند از آن جوی که ----- (۳) -

(۱). مج، وز، دب، آج، فق، مب، مر: کارزار. (۲). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: با آن چه که چنین کنی. (۴). دب: کارهای، مج، وز، لب، فق، مب، مر: سراهای. (۵). لب، فق، مب: غضب. (۶). اساس، فق: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). آج، لب، فق، مب، مر و. (۸). وز، دب: کرده، آج، لب، فق، مب، مر: کرده با ما. (۹). اساس: فحوی/ فحوا، مب: فحوا. (۱۰). فق: آن نان/ آنان، دب: آنا. (۱۱). همه نسخه بدلها که. (۱۲). مج، وز، آج، فق، مر و بر جانب ایستادند، لب و بر یک جانب ایستادند. [.....] (۱۳). همه نسخه بدلها: جای. (۱۴). مر: نه ایستادند. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مر: اندک. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بود. صفحه: ۳۵۴ ذکرش بیاید، چون آب نخوردند به آب عبر کردند و برابر دشمن شدند و قتال کردند «۱». و الله عليهم بالظالمين، و خدای تعالی ظالمان را به از آن شناسد که ایشان خود را. ایشان «۲» از گمان خود خبر دادند، و علم احوال ایشان بنزدیک خدا «۳» بود. حق تعالی گفت من دانام به احوال ایشان و نیات ایشان. و قَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ، گفت ایشان را پیغامبرشان اشمویل «۴»: إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا، که خدای تعالی طالوت را بفرستاد برای شما به پادشاهی. و قصه او آن بود که مفسران گفتند: چون بنی اسرائیل اینکه سخن گفتند و اینکه سختی کردند، خدای تعالی جبریل را فرستاد به اشمویل «۵» و عصایی و قرنی - اعنی سروی - روغنی در او کرده که آن را روغن قدس خواند «۶»، و گفت: خدایت سلام می کند و می گوید که پادشاه بنی اسرائیل آن بود «۷» که به بالای اینکه عصا برابر بود، و اینکه روغن بر سر او ریزی، گرد سر او برگردد و به رویش فرو نیاید. و از علامت او اینکه بود که چون از در سرای تو در آید، اینکه روغن «۸» به جوشیدن آید. چون شخصی چنین بود، سر او به اینکه روغن مدهن بکن و به پادشاه «۹» بنی اسرائیلش کن. اشمویل «۱۰» کس فرستاد و بطون بنی اسرائیل را می خواند، و ایشان می آمدند و خویشتن «۱۱» به عصا اندازه می گرفتند «۱۲»، بالای کس «۱۳» با آن موافق نبود، و روغن در قرن ساکن بود. و طالوت را نام به سریانی ساذل «۱۴» بود و به عبری شاول «۱۵» بود، و از فرزندان ----- (۱). همه نسخه بدلها و ظفر یافتند. (۲). آج، لب، فق: اینان. (۳). همه نسخه بدلها: خدای. (۴). دب: اشموئیل، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). دب: اشموئیل. (۶). دب: گویند. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، مر: باشد. (۸). مج در او سرو، وز، دب، آج در اینکه سرو، لب، فق، مر در اینکه سر. (۹). همه نسخه بدلها: پادشاهی. (۱۰). مج، دب: اشموئیل. [.....] (۱۱). مج، وز، مب را. (۱۲). وز: می کردند، دب: اندازه می کردند و می گرفتند. (۱۳). مب: کسی. (۱۴). مج، وز، فق: ساذل، دب، آج: شازل، لب: شاول، مب: تنازل، مر: تناویل. (۱۵). آج، لب، فق: شاول، مب،

مر: تناویل. صفحه: ۳۵۵ بنیامین (۱) بن یعقوب بود، گفتند: مردی دباغ بود ادیم کردی. عکرمه و سدّی گفتند: سقا بود، به چهار پای (۲) آب کشیدی از نیل. و گفته‌اند: مکاری بود، خرنده بود، خرش گم شد. در طلب خر می‌گردید با غلامی از آن پدرش، به در سرای اشمویل (۳) رسیدند، غلام گفت: اگر در نزدیک اینک پیغامبر شویم (۴)، باشد که ما را خبر دهد از احوال اینک چهار پای. در سرای رفتند، و آن قرن پیش اشمویل (۵) نهاده بود (۶) و روغن در وی. چون طالوت از در سرای در شد، و وجوه و اعیان بنی اسرائیل حاضر (۷)، روغن (۸) جوشیدن گرفت. طالوت بنشست و خواست تا حدیث چهار پای کند. اشمویل (۹) در او نگرید، گفت: بر پای خیز. او بر پای خاست، [۳۳۰-پ] آن عصا به بالای او باز گرفت هم بالای او (۱۰) بود. گفت: پیش من آی. طالوت، پیش (۱۱) رفت، آن روغن قدس بر سر او ریخت روغن گرد سر او چون اکلیلی می‌گشت، و هیچ به روی (۱۲) او فرو (۱۳) نیامد. سر او به آن روغن مدّهن کرد و گفت: برو که تو پادشاه بنی اسرائیلی (۱۴). گفت: چگونه! گفت: خدای تعالی مرا فرموده است که تو را پادشاه (۱۵) بنی اسرائیل کنم. گفت: یا رسول الله! دانسته باشی که من از نزدیکترین اسباط بنی اسرائیلیم و از جمله اشراف ایشانم! گفت: بلی. گفت: آیت و علامت اینک حدیث چیست! گفت: آن است که تو با خانه شوی، پدرت چهار پای باز یافته بود. آنکس اشمویل (۱۶) بنی اسرائیل را گفت: إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا، خدای _____ (۱) -

فق: بنیامین. (۲). مج، آج، لب، فق، مب، مر: چهار پا. (۱۶-۹-۳). مج، دب، اشمویل. (۴). آج، لب، مب: شوم. (۵). دب: اشمویل. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: نهاده بودند. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، مر آن، فق، مب بودند. (۸). دب در آن قرن. (۱۰). دب: هم بالا با او، فق: هم بیالای او. [.....] (۱۱). دب او. (۱۲). اساس: بروی/ به روی، مب، مر: بر روی. (۱۳). فق: فرود. (۱۴). دب: پادشاهی به بنی اسرائیلی، آج، لب: پادشاهی بنی اسرائیل. (۱۵). مج، دب: پادشاه، وز: پادشاهی. صفحه: ۳۵۶ تعالی طالوت را به پادشاهی بفرستاد و نصب کرد. ای عجب پادشاهی کم (۱) از نبوت و امامت است؟ چون نصب پادشاه از قبل خدای باشد، نصب امام چرا به تو مفوض باشد! ایشان به انکار در آمدند که: اَتَى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا، تا بدانی که قدیما بر آنچه خدای کرد منکران بودند، چگونه او را بر ما پادشاهی رسد! وَ نَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ، و ما به پادشاهی از او سزاوارتریم - الخنفساء (۲) فی عین امّها رامشنة (۳) - تزکیه خود به زبان خود می‌کردند که ما حق تریم و اولیتر به پادشاهی از او. ابلیس هم اینکه کرد: اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ (۴) ...، و لکن نه با کسی کرد که تلیس ابلیس بر او برود. آنکس به نقص او در آمدند که: وَ لَمْ يُؤْتِ سَيِّعَةً مِنَ الْمَالِ، او را دست فراخی (۵) در مال نداده‌اند، گمان بردند که استحقاق تقدّم به سعت مال باشد، ندانستند که به سعادت مال باشد. نظر نه به مال است به مال است، نظر به سعت است، و لکن در علم نه در مال. پیشوای (۶) باید تا از مال مایل باشد، نباید که به مال مایل باشد. چون به مال مایل بود. بخیل بود، و چون از مال مایل بود سخی بود، اینکه موجب تقدّم بود، و آن مقتضی تأخر، و لکن از آن جا که همت تو است، نظر تو به مال است و سؤال تو از اینکه (۷) حال است: یقولون ما مالی و مالی و مالهم و ما مال من ما (۸) مال یوما الی مال امالی علم مالی (۹) و ممالیء امالیء امالی لدی و اموالی جواب داد: ان الله اصطفیٰ علیکم، گفت: خدای او را بر شما برگزید. وَ زَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ، و او را بسطت (۱۰) و زیادت داد (۱۱) در علم و جسم، از شما عالمتر است. و مراد به بسطت (۱۲) جسم، شجاعت و قوت است، آن داند که شما ندانی و آن تواند که شما نتوانی [۳۳۱-ر] [اشاره]. به بالا از شما برتر است از آن، به قدر از شما _____

_____ (۱) - (۱). مج: که. (۲). همه نسخه بدلها: الخنفساء. (۳). مب: راشیه، مر: رامشیه، چاپ شعرانی (۲/۲۹۰): ... امّها فراشه. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲. (۵). همه نسخه بدلها: دست فراخی. (۶). اساس، مج، وز، دب، لب، فق: پیش وای/ پیشوای، آج: پس وی، مر: پیشوایی. (۷). همه نسخه بدلها: حسن. (۸). آج: قد. (۹). لب مالی امالی، فق امالی امالی، چاپ شعرانی (۲/۲۹۱) و هو مالی. [.....] (۱۰-۱۲). وز، فق: بسطه، مب: بسط. (۱۱). دب: داند، لب، فق، مب، مر: دارد. صفحه: ۳۵۷ بالاتر است، چون از شما والاتر (۱) است از شما بالاتر (۲) است: تَبَيَّنَ لِي اِنَّ الْقَمَاءَ ذُلٌّ و اِنَّ اَعْرَاءَ الرِّجَالِ طَوْلَهَا اِذَا بَيَّغَانَهَا (۳) که در علم بیشتر بود (۴) و به قوت بیشتر (۵)، بر خویشان (۶) و همگنان تقدّمش دادند (۷)، آن کس که به علم بیشتر و به قوت (۸)

بیشتر و با اینکه از همه خویشتر «۹» بر بیگانگانش تقدّم نباشد! تا چو «۱۰» او را گفتند که کاری چنین رفت، گفت: به چه علت! گفتند: به علت صحبت. گفت: اگر به صحبت برسد، و به صحبت و قرابت «۱۱» نرسد! أ تكون الخلافة بالصّحابة «۱۲» و لا تكون بالصّحابة و القرابة! ثم انشأ يقول: فإن تك بالشّورى ملكت امورهم فكيف بهذا و المشيرون غيب و ان كنت بالقربى حجبت خصيمهم فغيرك اولى بالنبي و اقرب گفته‌اند، برای آن گفتند که: أئني يكون له الملك علينا و نحن أحق بالملك منه که در بنی اسرائیل «۱۳» دو سبط بودند: یکی سبط نبوت، و یکی سبط مملکت. سبط نبوت سبط لاوی یعقوب «۱۴» بود که موسی و هارون از آن سبط بودند، و سبط مملکت سبط یهودا بن یعقوب بود که داود و سلیمان از آن سبط بودند. و طالوت از هیچ دو نبود، از سبط بنیامین بن یعقوب بود، و با اینکه همه درویش است و مالی ندارد. اشمویل «۱۵» گفت: به اینکه چه تعلق دارد، خدای تعالی چو «۱۶» در او صلاحیت اینکه می‌بیند، او را برگزید بر شما و تفضیل و زیادت داد در اینکه دو خصلت، و باز نمود که: -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: بالاتر. (۲). همه نسخه بدلها: والاتر. (۳). اساس: بیگانه‌ی، مج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: بیگانه. (۴). مج، وز، بد، لب، فق، مب، مر: بیشتراند. (۵). مج، وز بد، دب، آج بود، دیگر نسخه بدلها اند. (۶). دب خویشتن. (۷). لب، فق: دارند. (۸). مب: که تعلیم او و قوت. (۹). فق: خویشتن، مب، مر: خویش. (۱۰). فق: چون، مب: چه. (۱۱). اساس: قربت، با توجه به مج و نیز فحوای عبارت بعدی، تصحیح شد. (۱۲). لب، فق، مب، مر: و الصحابه. [.....] (۱۳). مج، وز، دب، آج، لب، مر: بنی اسرائیل. (۱۴). همه نسخه بدلها: لاوی بن یعقوب. (۱۵). دب: اشمویل. (۱۶). دب، آج: چون. صفحه: ۳۵۸ او عالمتر از شماست. گفتند: او خر بنده است. گفت: اگر چه چنین است، او داناست و شما نادان، و آن که نادان باشد خر باشد، و خر بنده به هر حال [به از خر باشد و] [اشاره «۱»] بر خر، سانس و مستولی باشد. اگر چه خر بنده است در تحت امر خرش نکنند، خر اولتر که در زیر امر او باشد. خری داشت بافسار، فسارش «۲» از دست او بستند، و افسری بر سر او نهادند بدل آن، تا پس از آن که «۳» بنده یک خر بود، خداوند سیصد هزار خر باشد «۴». اینکه حدیثها بر قول آن کس است که گفت: کان خر بندجا. وهب متبه گفت: دباغ بود، اگر چه دباغ چرب دست بود و استاد «۵»، چو پوست، پوست سگ باشد دباغت نپذیرد. کلبی گفت: و زاده بسطه فی العلم بالحرب «۶»، مراد به «علم» «۷» حرب است، علم کالزار «۸» نیک دانست تا مطابق و مناسب بسطت «۹» جسم بود که معنی او شجاعت است، اگر چه مردی شجاع بود «۱۰» که علم حرب [۳۳۱-پ] نداند کارش بر نیاید: الرأى قبل شجاعه الشجاعان هو اول و هی المحل الثانی و قال- علیه السلام: الحرب خدعة، هر دو به جمع در یک شخص کم باشد، آن را که قوت بود علم نبود، و آن را که علم بود قوت نبود: فاذا هما اجتماعا لنفس مره بلغت من العلیاء کل مکان و چون هر دو به هم مجتمع باشند مرتبه دارند، «۱۱» اول علم باید پس قوت، برای آن که قوت بی علم به کار نیست، و علم بی قوت به کار است، نبینی که تا چگونه گفت: و لربما طعن الفتی أقرانه بالرأى قبل تطاعن الاقران اگر نه آن است «۱۲» که علم بر همه خصال از شجاعت و جز آن تقدّم دارد، آن -----

----- (۱). اساس، مج، وز، دب: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت افزوده شد. (۲). مب، مر: افسارش. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: خربنده. (۴). مر: شد. (۵). آج، لبز فق، مب، مر حاذق. (۶). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: و الجسم. (۷). همه نسخه بدلها علم. (۸). مج، وز، دب، آج، فق، مب، مر: کارزار. (۹). مج، وز، دب، آج، لب: بسطه. (۱۰). آج، لب، فق: شجاع است. [.....] (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر او را. (۱۲). همه نسخه بدلها: نه آنتی. صفحه: ۳۵۹ شیری «۱» کز آن کمتر نبود شجاعت و قویتر از آدمی شجاع باشد، پس واجب کردی که از او به بودی: لو لا العقول لکان أدنی ضیغم أدنی إلى شرف من الإنسان آنکه نیز شجاعان را بر یکدیگر تفاوت نبودی، تفاوت به تفاوت علم است: و لما تفاضلت النفوس و دبّرت أیدی الکماء عوالی المران از بی علمی و بی رایبی بود که نادان بر دانا و ضعیف بر قوی، و جاهل بر عالم، و مأمور بر آمر، و رعیت بر امام زبان جهل دراز کرد تا به شکایت حکایت آن نکایت کرد: «۲» حتی لقد قالت قریش ان علیا رجل شجاع لکن لا علم له بالحرب لله هم «هل کان فیهم احد أطول لها مراسا منی و أشد لها مقاساه لقد نهضت فیها و ما بلغت العشرين ثم ها أنا ذا قد ذرّفت

علی السّین و لکن لا- امر لمن لا- یطاع، و به روایتی دیگر: لا رأی لمن لا یطاع. آنان که اینکه گفتند که بودند! آنان بودند که او ایشان را درویشان (۳) می گفت: «۴» قبحا لکم یا اشباه الرّجال، و لا رجال حلوم الاطفال و عقول ربّات الحجال، أیها الشّاهدۃ ابدانهم الغائبۃ عنهم عقولهم المختلفۃ اهوؤهم ما اعزّ الله نصر من دعاکم و لا استراح قلب من قاساکم و لا قرّت عیون من آواکم»، کلامکم یوهن الصّم الصّیلاب، و فعلکم یطمع فیکم عدوکم المرتاب، و یحکم أیّ دار بعد دارکم تمنعون و مع ایّ امام بعدی تقاتلون، المغرور و الله من غرتموه، و من فاز بکم فاز بالسّیهم الاخیب، اصبحت لا- اطمع فی نصرتکم و لا اصدّق قولکم فرق الله بینی و بینکم، و اعقبنی بکم من هو خیر منکم [۲۳۳-ر] و اعقبکم بی من هو شرّ لکم امامکم یطیع الله و اتّم تعصونه و امام اهل الشّام یعصى الله و هم یطیعونه و الله لوددت انّ معویۃ صارفنی بکم صرف الدّینار بالدّرهم اخذ منی عشرۃ منکم و اعطانی واحدا من بنی فراس بن غنم و الله لوددت انّی لم اعرفکم و لم تعرفونی لأنّها معرفۃ جزّت ندما- فی کلام طویل. بلی؟ چنین مخشّان، چنان مرد را از اینکه جنس سخن گویند، بلی ----- (۱). لب، فق، مب، مر: شتر. (۲). آج: ابو هم. (۳).

دب: در روی ایشان. (۴). مع، وز، آج، لب، فق، مر: اولاکم. صفحه: ۳۶۰ چون جهان با شکونه (۱) گردد کاری در جهان مستقیم کی ماند: اذا وصف الطائی بالبخل مادر و عیر قسا بالفهائه باقل و قال السّهی للشّمس أنت خفیۃ و قال الدّجی یا صبح لونک حایل و طاولت الارض السّماء سفاهۃ و «۲» فاخرت الشّهب الحصى و الجنادل فیاموت زر إنّ الحیاء ذمیمۃ «۳» و یا نفس جدی انّ دهرک هازل از اینکه حدیث رها کن که وقت برسد و اینکه بنرسد- هذا خطب یطم و أمر لا یتّم - عدنا الی ما کنا فیہ. و زاده بسطۃ فی العلم و الجسّم، قیل: اراد طول القامۃ، بنی اسرایل بغایت «۴» دراز بودند و از ایشان به سری و گردنی درازتر بود. در میان جمعی می رفتی از همه سر برداشته «۵» و گردن فراشته بودی، تا پنداری شاعر او را گفت: فجاءت به سبط العظام کأنما عمامته بین الرّجال لواء برای اینکه به بالای آن عصا بود که از آسمان آوردند، بیانش: و زادکم فی الخلق بصطۃ «۶»، اگر نا اهلی را که نه از خانه نبوت و مملکت بود، چون اینکه دو خصلت در او یافتند اهلیت تقدّم و مملکت بنی اسرایل داشت، آن را که از خانه بود بل که خداوند خانه بود، اینکه دو خصلت با جمله خصال خیر در او بود بر چو «۷» تویی تقدّم نمی رسد او را! قولی دیگر آن است که: مراد به «بسطت جسم» قوّت و شجاعت است در اینکه هر دو خصلت اجماع منعقد است که کس با او مقارب نبود او را، چه باشد اگر به طول طالوت نباشد طالوت با طولش از قتال جالوت و جولان با او قاصر و عاجز بود تا داود «۸» با قصر قامت اعلام قیامت به او نمود، نظر به طول نیست و به عرض، نظر به طول است و به عرض چه اگر آن بود و اینکه نبود، «کطول بلا طول و عرض بلا عرض» باشد. -----

----- (۱). دب، آج: باژ گونه. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳). مع، فق، مب، مر: دمیمۃ. (۴). دب: بسیار. (۵). مب، مر: بودی. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۶۹، کلمه «بسطۃ» در قرآنها چایی به صورت «بصطۃ» هم هست. (۷). دب مب، مر: چون. (۸). همه نسخه بدلها: داود/ داود. [...] صفحه: ۳۶۱ کسی او را گفت: شجاعتت «۱» را حدی نیست، لو لا قصر قامتک، اگر نه آنستی که قامت کوتاه است، گفت: انّ الله تعالی لم یخلقنی طویلا و لا قصیرا لا ضرب الطویل فاقطه «۲» و اضرب القصیر فأقده. عبد الله [۳۳۲-پ] عزیاس گفت: کانت ضربات علی ابکارا اذا استطال قدّ و اذا اعترض قطّ. ابن کيسان گفت: مراد جمال است، و طالوت نیکوتر بنی اسرایل بود و عالمتر، و در تقدّم جای «۳» هست که جمال شرط است، آن جا که جماعت در قراءت و فقه و هجرت راست باشند به اقامت «۴» نماز که را پیش دارند! اصبحهم وجهها، آن را که نکو روی تر باشد. و الله یؤتی ملکۃ من یشاء، و خدای تعالی ملک به آن دهد که او خواهد، پس منکر مباحشی که طالوت پادشاه بود، که ملک نه به وراثت باشد، ملک خدا را است، به آن دهد که او خواهد، و به آن خواهد که دهد که سزاوار باشد. و الله واسع علیم، و خدای- جل- جلاله- فراخ عطا و داناست، چون دهد بی اندازه دهد، و چون نهد به جای نهد، بخیل وار نهد و جاهل وار نهد. بنی اسرایل گفتند: اکنون آیت و علامت و دلالت پادشاهی او چیست! پیغامبر گفت «۵»، و قال «۶» إِنَّ آیۃَ مُلْکِہِ، علامت پادشاهی او أن یأتیکم التّابوت، آن است که تابوت به شما آید، و قصه و صفت او- علی ما جاء فی التّفسیر و ذکره المفسّرون و اهل الاخبار- آن بود که گفتند: خدای

تعالی تابوتی بر آدم فرو فرستاد در او صورت پیغامبرانی «۸» که از فرزندان او خواستند بودن «۹»، و خانه‌های ایشان تا «۱۰» به آخر زمان که خانه رسول ما - علیه السلام - بود در آخر ایشان از یاقوتی صرخ «۱۱» و صورت و شبح او در آن جا ایستاده در نماز، و حوله «۱۲» اهل بینه و اصحابه، و ----- (۱). همه نسخه بدلها: شجاعت تو. (۲). لب، فق، مب، مر: فاقطعه. (۳). دب، آج، مب: جایی. (۴). مج، وز، دب: امامت. (۵). مب قوله تعالی. (۶). اساس: و قالت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۷). دب، آج: اشموئیل. (۸). آج، لب، فق: در صورت پیغمبری. (۹). آج، لب، فق: خواسته بودند. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: را. (۱۱). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: سرخ. (۱۲). آج: حوالیه، لب، فق: حواله، مب، مر: حوالی. صفحه: ۳۶۲ پیرامن «۱» او اهل البیت و اصحاب او بودند، و در پیش او جوانی شمشیر بر دوش نهاده، بر پیشانی او نوشته «۲»: هذا اخوه و ابن عمه المؤید بالنصر من عند الله، اینکه برادر و پسر عم اوست مؤید است به نصرت از قبل خدای - عز و جل - و خویشان و بنو اعمام و انصار و خدم و خول «۳» او گرد بر گرد او. نور سم اسب «۴» یکی از ایشان فردا قیامت نور آفتاب را غلبه کند. و اینکه تابوت طولش «۵» سه گز بود «۶» در عرض دو گز، و از چوب شمشاد بود در زر گرفته، به نزدیک آدم بود تا آنکه که او را وفات آمد به وصی خود سپرد شیث، آنکه فرزندان آدم را یک به یک می دادند تا به ابراهیم - علیه السلام - رسید. چون ابراهیم را - علیه السلام - وفات آمد، تابوت به اسماعیل سپرد که مهین «۷» فرزندانش بود. چون اسماعیل را وفات آمد، به نزدیک پسرش قیدار بنهاد. فرزندان اسحاق با او منازعه کردند، گفتند: نبوت از شما رفت «۸» تابوت با مادهی «۹»، از آثار نبوت جز اینکه نور با شما نماند، یعنی نور محمد - صلی الله علیه و آله [۳۳۳- ر] [اشاره]. قیدار گفت: اینکه وصیت پدر من است و من به کس ندهم. روزی خواست تا سر آن تابوت باز کند نتوانست و راه نیافت بر آن، و منادی او را ندا کرد که: یا قیدار؟ سر اینکه تابوت مگشای که تو را بر آن سبیل نیست، سر او نگشاید مگر پیغامبری. اینکه تابوت «۱۰» بر گیر و با نزدیک پسر عمّت بر - یعقوب اسرائیل الله، و بدو سپار. او برخاست و تابوت بر گردن نهاد و از زمین حرم بیامد و روی به کنعان نهاد و یعقوب به کنعان بود. چون قیدار «۱۱» به نزدیک یعقوب رسید، تابوت صریری «۱۲» و آوازی بکرد که یعقوب بشنید، فرزندان را گفت: سوگند می خورم که قیدار «۱۳» آمد و تابوت آورد، برخیزی تا به استقبال او رویم. آنکه برخاست و فرزندان با او برفتند. -----

(۱). دب، آج: پرامن. (۲). مب که. [.....]. (۳). آج: احوال. (۴). آج: نور سیمای. (۵). مب بر. (۶). مج، وز، دب، مب، مر و. (۷). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: مهتر. (۸). همه نسخه بدلها: برفت. (۹). آج: تابوت باید به ما دهی، لب: تابوت ما به ما دهی. (۱۰). مب، مر را. (۱۱). اساس، مج، وز: قیدار. (۱۲). مج، وز: صیرگری. (۱۳). مج، وز: قیدار. صفحه: ۳۶۳ چون چشمش بر قیدار «۱» افتاد، بگریست و او را در بر گرفت «۲» و گفت: یا قیدار «۳»؟ تو را چه رسید که رویت زرد گشته است «۴» و تنت ضعیف! دشمنی به تو رسید یا معصیتی کردی از پس پدرت اسماعیل! گفت: اینکه هیچ نبود، و لکن آن نور که در پیشانی من بود انتقال افتاد، برای آن چنین ضعیف و متغیر اللون شده‌ام. یعقوب گفت: کجا وضع کردی در دختران اسحاق! گفت: نه در زنی عربی جرهمی نام او غاضره یعقوب گفت: بخ بخ شرفا لمحمد صلی الله علیه و آله لم یکن الله لیخرجه الا فی العریئات الطاهرات، خدای او را بیرون نیارد الا در زنان عربی پاکیزه. ای قیدار «۵»؟ من تو را بشارت می‌دهم. گفت: به چه! گفت: به آن که غاضره که اهل تو است بار بنهاد به پسری دوش شب. قیدار گفت: تو چه دانی، و تو به «۶» زمین شامی و او به «۷» زمین جرهم «۸» است! یعقوب گفت: به آن می‌دانم که دوش درهای آسمان دیدم که بگشادند، و فریشتگان را دیدم که رحمت و برکت فرو می‌آوردند، و نوری دیدم از میان آسمان و زمین چون نور ماهتاب، دانستم که آن برای شرف محمد است - صلی الله علیه «۹». پس قیدار «۱۰» تابوت به یعقوب تسلیم کرد، و او برگشت و روی به حرم نهاد، اهل او بار بنهاده بود به پسری، و او را حمل نام بر نهاده، و نور محمدی «۱۱» در پیشانی او بود. آنکه تابوت در میان بنی اسرائیل می‌بود تا آنکه که به موسی - علیه السلام - رسید. موسی توریت در آن جا نهادی و چیزی از متاع خود، تا آنکه که او را وفات آمد. آنکه دست به دست می‌گردید «۱۲» تا به اشموئیل «۱۳» رسید، و آنچه خدای تعالی یاد کرد

در تابوت بود، و هو قوله: فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكَم. و در «سکینه» خلاف کردند. از امیر المؤمنین علی(۱۴) روایت کردند که: سکینه ---

(۵-۳-۱). اساس، معج، وز: قیدار. (۲). آج، لب، فق، مب، مر و پیرسید. (۴). همه نسخه بدلها: شده است. [.....] (۷-۶). آج، لب، فق، مر: بر، مب: در. (۸). همه نسخه بدلها: حرم، محتمل است اینکه کلمه در نسخه اساس بتوسط ناسخان تغییر داده شده باشد. (۹). معج و سلّم، وز، دب، آج، لب، فق، مب و اله. (۱۰). اساس، وز: قیدار/قیدار. (۱۱). معج، وز، آج، لب، فق، مر: محمّد. (۱۲). معج، وز: می کردند. (۱۳). معج: اشمویل. (۱۴). دب، مر علیه السلام. صفحه: ۳۶۴ بادی(۱) بود سبک جهنده(۲)، آن را دو سر بود، و روی چون روی آدمیان. مجاهد گفت: لها رأس كرأس الهرة، سری داشت چون سر گربه و دنبالی چون دنبال گربه، و دو پر داشت. وهب متبه گفت: شکل سر گربه‌ای بود. [۳۳۳-پ] چون کالزاری(۳) بودی از آن جا آوازی بیامدی(۴) چون آواز گربه، ایشان را یقین شدی که ظفر خواهد بودن. سدی گفت: در آن جا طستی(۵) زرین بود. بکار بن(۶) عبد الله(۷) گفت: در آن جا روحی بود که سخن گفتی. چون ایشان را خلافتی پدید آمدی، سخنی گفتی که خلاف ایشان زایل شدی. عطاء بن ابی رباح گفت: آیاتی و علاماتی بود که ایشان شناختندی(۸) و ساکن شدنندی به آن. قتاده و کلبی گفتند: «سکینه» فعلیه باشد من السکون، ای طمأنینه، یعنی هر جای که تابوت بودی ایشان را به آن تسلی و طمأنینه بودی. ربیع گفت: سکینه ای رحمه من ربکم. و قوله: بَقِيَّةٌ، فعلیه من البقاء، و «ها» برای مبالغه است. مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى وَ آلُ هَارُونَ، مفسران گفتند: «آل» صله است اینکه جا، مراد آن است که: مِمَّا تَرَكَ مُوسَى وَ هَارُونَ، چنان که جمیل گفت: بثینه من آل النساء و انما یکن لأدنی لا وصال لغائب اراد من النساء. و «آل» در لغت نیز شخص(۹) باشد روا بود که مِمَّا تَرَكَ شخص موسی و هرون. و «آل» در جز اینکه جایگاه سراب بود، و اصل «آل» اهل بوده است ابدال کرده [اند] [اشاره] «۱۰» «ها» را به همزه لقرب مخرجیها(۱۱)، نبینی که چون تصغیر کنند --- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۲۹۷):

ماری، قرطبی ۲۴۹/۳: ریح. (۲). اساس: به صورت «جمنده» هم خوانده می شود. (۳). معج، وز، آج، فق، مب، مر: کارزار، دب: کارزاری. (۴). دب: بر آمدی. (۵). همه نسخه بدلها: طشتی. (۶). لب، مب: زرین بود نگارین. [.....] (۷). آج، فق، مب، مر: عبد الله بن عباس. (۸). لب، فق، مب، مر: ساختندی. (۹). آج، لب، فق، مب: شخصی. (۱۰). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۱۱). وز، آج، لب، فق: مخرجیها، دب، مب، مر: مخرجیها. صفحه: ۳۶۵ گویند: «اهیل» با اصل برند. مفسران گفتند: در تابوت عصا(۱) موسی بود و پاره‌ها(۲) الواح. او(۳) چون الواح بینداخت بعضی از آن(۴) شکسته شد، و پاره‌ای از آن ترنجبین(۵) که از آسمان فرو می آمد در تیه، و دو لوح از الواح توریت و نعلین موسی و عمامه(۶) هارون. و تابوت در میان(۷) بنی اسرائیل بود. چون در چیزی خلافت کردند، آوازی از آن جا بیرون آمدی و حکم کردی از میان ایشان. و چون کالزار(۸) بودی بمنزلت رایت در پیش داشتندی و به آن طلب فتح و ظفر کردند. چون بنی اسرائیل در خدای عاصی شدند، خدای تعالی عمالقه را بر ایشان مسلط کرد تا تابوت از ایشان بستند(۹)، و سبب آن بود که: آن پیر را که(۱۰) اشمویل را پرورد- نام او عیلی(۱۱) بود- او را دو پسر بودند، و اینکه پیر حبر و عالم ایشان بود، و صاحب قربانشان بود. او را از آن جا طعمه‌ای(۱۲) رسم بودی. اینکه پسران او دست دراز(۱۳) کردند و خیانت کردند(۱۴) در قربان. و چون زنان در بیت المقدس نماز کردند، در ایشان آویختندی و ایشان را رنجه داشتندی. خدای تعالی وحی کرد به اشمویل که: عیلی(۱۵) را بگو که تو را دوستی فرزندان منع می کند از آن که ایشان را زجر کنی از خیانت در قربان من و اظهار فساد در قدس من، بر من است که اینکه مرتبه از تو بستانم، [۳۳۴-ر] و تو را و فرزندان را هلاک کنم. ---

(۱). معج، وز، مب، مر: عصای. (۲). اساس: بارها/پاره‌ها، معج، وز، دب، مب، مر: پاره‌های. (۳). همه نسخه بدلها: موسی. (۴). همه نسخه بدلها بجز دب: از او. (۵). ترانجبین. (۶). آج، لب، فق، مر ابراهیم و روایتی عمامه. (۷). آج، فق: میانه. (۸). معج، وز، آج، فق، مب، مر: کارزار، دب: کارزاری. (۹). آج، لب، فق، بستندی. [.....] (۱۰). دب، آج، مر: پیر که. (۱۱). وز: عیلی، دب: بلی، مب: علی. (۱۲). معج، وز: ایشان را از اطعمه، دب: و او را، آج، لب، مب، مر: و ایشان را اطعمه، و

ایشان را طعمه. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: پسران دست درازی. (۱۴). مب: کردند. (۱۵). دب: عیلا، مب: علی. صفحه: ۳۶۶
 اشمویل، عیلی «۱» را خیر داد به اینکه. او بترسید، و دشمنی روی به ایشان کرد با لشکری عظیم. عیلی پسران را با لشکر به کارزار «۲»
 فرستاد و تابوت با ایشان بفرستاد «۳»، و عیلی ترسان می‌بود از آن احدائی که ایشان کرده بودند که دایره «۴» برایشان بود، او بر
 کرسی «۵» نشسته بود که یکی بیامد «۶» و خبر داد که: لشکر بنی اسرائیل شکسته شد، و پسران او را بکشتند و تابوت بردند. او از
 آن کرسی در افتاد و بمرد. کار بنی اسرائیل مختل شد و هرج و مرج پیدا شد، و متفرق شدند تا آنکه که خدای تعالی طالوت را
 پادشاهی داد، و ایشان را گفت: علامت ملک او آن است که تابوت با دست شما آید، و قصه او آن بود که: آنان که تابوت برده
 بودند، به دهی آوردند از دههای فلسطین - که آن را اردود «۷» گفتند - و در بت خانه‌ای که آن جا بود بنهادند و با زیر پای بت
 مهین نهادند. بامداد که در آمدند، بت در زیر تابوت بود و تابوت بر زیر. دگر باره تابوت زیر «۸» نهادند و بت بر زیر، دگر بار
 بامداد «۹» همچنان بود، بایستادند و پای آن بت به مسمارها بر پشت تابوت دوختند. بامداد که آمدند، دست و پای بت شکسته بود،
 و در زیر تابوت افکنده، و بتان همه به روی در آمده. تابوت از آن جا به در آوردند «۱۰» و به ناحیتی از نواحی شهر بنهادند. اهل
 آن «۱۱» ناحیت را دردی در گردن پدید آمد، و بسیاری از ایشان بمردند، گفتند: شما نمی‌دانی که کس با خدای بنی اسرائیل بس
 نباشد «۱۲»؟ اینکه ----- (۱). دب: عیلا، مب: علی. (۲). اساس: کارزا (کلمه خوردگی
 دارد، به ظن قریب به یقین کارزار بوده)، همه نسخه بدلها جز لب: کارزار، با توجه به لب و استعمال اینکه کلمه در موارد مشابه
 تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها بر عادت. (۴). اشاره است به تعبیری از نوع: «دائرة السوء»، چنان که در قرآن مجید آمده است:
 سوره توبه (۹) آیه ۹۸ و سوره فتح (۴۸) آیه ۶. (۵). کذا: در اساس (یحتمل: کرسی)، همه نسخه بدلها: کرسی. (۶). مج، وز، مب:
 می آمد، دیگر نسخه بدلها: آمد، همه نسخه بدلها ناگاه. (۷). وز، آج، فق، مب، مر: ازدود. (۸). دب، مب: بر زیر. [.....] (۹). مج،
 وز، آج، لب، فق: دگر بامداد، دب، مب، مر: دیگر بامداد. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: آن جا بر آوردند. (۱۱). همه نسخه بدلها
 بجز دب: اینکه. (۱۲). دب: بر نیاید. صفحه: ۳۶۷ تابوت از اینکه شهر و اینکه ناحیت بیری. از آن جا به شهری دیگر بردند. خدای
 تعالی در آن شهر جانوری پدید آورد مانند موش، هر که را بزدی بکشتی تا در شبانروز «۱» بسیار مردم بمردند، از آن جا بیاوردند و
 به صحرا «۲» و جای «۳» در زیر خاک کردند. آنگاه آن جا آمدندی به طهارت کردن. هر کس که آن جا طهارت کردی، او را
 ناسور و قولنج پدید آمدی، در ماندند. آخر زنی بود از جمله سبی بنی اسرائیل از فرزندان پیغامبران، ایشان را گفت: ممکن نیست
 که شما را از اینکه بلا خلاص «۴» باشد تا اینکه تابوت در میان شما باشد، اینکه تابوت از زمین خود بیرون کنی تا برهی «۵». برفتند
 به اشارت آن زن، و گردونی بیاوردند و آن تابوت بر آن گردون نهادند، و در گردن دو گاو قوی بستند، و آن گاو «۶» از ولایت
 خود بیرون آوردند، و سر ایشان در بیابان نهادند. خدای تعالی چهار فریشته را موکل کرد بر آن گاو تا ایشان را [۳۳۴- پ]
 می‌راندند تا به زمین بنی اسرائیل. آنگه رسنها بگسستند و تابوت آن جا رها کردند، و ایشان برگشتند. بامداد که بنی اسرائیل بیرون
 آمدند از شهر «۷»، تابوت دیدند شادمانه شدند و بر گرفتند و به سرای طالوت بردند، و کار او و مملکت او به حضور تابوت مستقیم
 شد. عبد الله عباس گفت «۸»: فریشتگان بر گرفتند در هوا و با بیت المقدس آوردند. قتاده گفت: تابوت «۹»، موسی - علیه السلام - در
 تیه رها کرد بنزدیک یوشع بن نون. او نیز آن جا رها کرد و فریشتگان از آن جا با نزدیک طالوت آوردند. ابن زید گفت: بنی
 اسرائیل بر کره گردن نهادند طالوت را «۱۰» چون تابوت با نزدیک او آوردند. -----

(۱). دب: شبانه روزی، لب: شبان روزی. (۲). مج، وز: و به صحرا آوردند، دب: و به صحرائی آوردند، آج، لب، فق، مر: به صحرا
 آوردند، مب: و بر صحرا انداختند. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: و جایی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خلاصی. (۵). برهی /
 برهید. (۶). دب، مر را. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بنی اسرائیل از شهر بیرون آمدند. (۸). همه نسخه بدلها تابوت، لب را، مب
 را دیدند. (۹). دب را. (۱۰). دب: به کره طالوت را گردن نهادند، دیگر نسخه بدلها: ندارند. [.....] صفحه: ۳۶۸. *إِنَّ فِي ذَلِكَ، یعنی*

در تابوت و قصه او و شأن او. لَآئِيَةً لَّكُمْ، آیتی و علامتی و دلالتی هست شما را. إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ، اگر هیچ به خدای ایمان داری، یعنی به آیت و دلالت آن کس منتفع شود که در او نظر و تأمل کند، و اینکه، مؤمنان کنند. عبد الله عباس گفت: تابوت و عصای موسی در بحیره طبریّه است در دریای طبرستان، و پیش از قیامت از آن جا بر آرند، و اینکه در عهد صاحب الزمان باشد - علی ما جاءت به الزوایه عن الصادقین - عليهم السلام. فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ «۱»، چون طالوت لشکر فصل کرد، ای خرج و شخص بهم، چون برد ایشان را. و اصل «فصل» قطع بود، یعنی چون ایشان را از قرارگاه خود بیاورد و جدا کرد، نظیره قوله: وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ «۲». چون طالوت «۳» لشکر بساخت و از بیت المقدس بیرون آمد، هفتاد هزار مرد مقاتل بودند. و گفته‌اند: هشتاد هزار کس از آن لشکر و از آن شهر باز نه ایستاد «۴» الا پیری یا بیماری یا نابینایی یا معذوری، برای آن که چون تابوت بدیدند، متیقن شدند به نصرت و ظفر. طالوت گفت: مرا، اینکه جمع و انبوه حاجت نیست، هر کس که او به عمارتی یا به تجارتی یا کدخدایی یا اصلاح معیشتی مشغول بوده است با سر کار خود باید شدن. کسی باید که با من بیاید که جوانی بسیط «۵» باشد، فارغ دل که همه همت او قتال بود. از اینکه شرط هشتاد هزار مرد جمع شدند و به راه بیامدند. گرمای گرم بود و آب کم بود، گفتند: یا طالوت؟ اینکه راهی دراز است و آب کم است، از خدای در خواه تا جوی «۶» آب براند اینکه جا. طالوت گفت: من اینکه در خواهم از خدای و خدای اجابت کند، و لکن ابتلا کند شما را به آن. إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ، ای مختبر کم، خدای شما را امتحان و آزمایش می کند به جوی. جمله قراء «نهر» مفتوحة الهاء خوانند [۳۳۵- ر] [اشاره]، و در شاذ حمید و این

(۱). اساس و همه نسخه بدلها: فلما، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۹۴. (۳). فق: جالوت. (۴). آج، لب: نایستادند. (۵). مج، وز، دب: نشیط، که بر متن مرجح است. (۶). دب: جوب. صفحه: ۳۶۹ محیصن «۱» «نهر» ساکنه الهاء خوانند. و اینکه دو لغت است، مثل: «شعر» و «شعر»، و «شمع» و «شمع»، و «صمغ» و «صمغ»، و «فحم» و «فحم». عبد الله عباس و سدی گفتند: جوی فلسطین خواست. قتاده و ربیع گفتند: آبی است از میان اردن و فلسطین خوش. و «ابتلاء» آن بود که گفت: فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي، هر که از اینکه جوی آب خورد، از من هیچ نیست، یعنی نه از اهل دین من است، بیانش: فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي «۲»...، ای من اهل دینی. و هر کس که از اینکه آب باز نخورد او از من است، و از اهل دین و طاعت من است. و «طعم» به معنی شرب است اینکه جا. و اصل در طعام باشد، و اینکه جا مجاز است، و برای آن گفت که مراد ذوق است، نظیره قوله: لَيْسَ عَلَيَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعَمُوا «۳»...، و در اینکه آیت استشهاد اگر حمل بر عموم کنند در مأكول و مشروب اولیتر باشد، و لکن در آیت ما حمل جز بر مشروب نشاید کردن برای قرینه. آنکه استثنا کرد تا حرج نباشد، گفت: إِلَّا مَنْ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ. نافع و ابو عمرو و ابو جعفر خوانند: «غرفة» به فتح «غین»، و در شاذ جماعتی بسیار هم اینکه قراءت خواندند، منهم: عبد الله بن العباس و ابن ابی اسحاق و سلیمان التیمی و شیبه و ابو بحریه «۴» و ایوب. و باقی قراء «غرفة» بضم الغین خواندند، گفتند: دو لغت است، و کسائی و ابو عبید «۵» گفتند: میان ایشان فرق آن است که «غرفة» به فتح «غین» مصدر باشد مره واحده، من گرفت. و «غرفة»، اسم باشد، نام آن مقدار آب بود که در دست گنجد. گفتند: ایشان را که: از اینکه جوی مخورید «۶»، و اگر خورید «۷» بیشتر از کافی مخورید «۸»، امثال نکردند و التفات نکردند، و همه از آن جوی آب خوردند، و تمام

— (۱). اساس و همه نسخه بدلها: ابن محیص، با توجه به ضبط کلمه در مآخذ و منابع مربوط به اعلام تصحیح شد. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۳۶، چاپ شعرانی (۲/ ۳۰۰): و من لم يطعمه فانه مني. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۹۳. (۴). کذا: در اساس با، مج: لحرمة (بدون نقطه)، وز: بحرمة، چاپ شعرانی (۲/ ۳۰۱): ابو مخرمه. (۵). مب: ابو عبیده. (۶). دب، آج، لب، فق: مخوری/مخورید. (۷). دب، آج، لب، فق: خوری/خورید. (۸). دب، آج، لب، فق: نخوری/نخورید. [.....] صفحه: ۳۷۰ خوردند الا اندکی که خدای تعالی استثنا کرد از او «۱»: إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ. و نصب او بر استثناست. و عبد الله مسعود به رفع خواند: أَلَا قَلِيلٌ مِنْهُمْ، چنان که شاعر گفت: و كل أخ مفارقة أخوه لعمر أبيك أأ الفرقدان در آن اندک خلاف کردند که از آن آب

نخوردند. سدی گفت: چهار هزار بودند، و جمله مفسران گفتند: سیصد و سیزده مرد بودند. و دلیل صحت اینکه قول، حدیث براء بن عازب است که گفت: رسول-صلی الله علیه و آله- گفت ما را روز بدر: انتم الیوم علی عدد اصحاب طالوت حین عبروا النهر و ما جاز معه الا مؤمن، شما امروز بر عدد اصحابان طالوتی «۲» که به جوی عبر کردند و هیچ کس با او عبر نکرد الا مؤمنی، و ما آن روز سیصد و سیزده [۳۳۵-پ] مرد بودیم. ای عجب اینکه عدد معین در اصحاب طالوت عجب نیست، و در لشکر پیغامبر روز بدر بدیع نیست، در اصحابان صاحب الزمان-علیه السلام- چه اعجوبت آمد و استبداع و استنکار، اگر نه محض عناد است. با یکدیگر گفتند: اینکه محال باشد ما را گفتن که بر کنار آب ایستاده آب مخوری «۳»، بیای «۴» تا آب تمام باز خوریم و برگیریم، که «۵» از اینکه جا بگذریم دگر آب نباشد: تمتع من شمیم عرار نجد فما بعد العشیة من عرار تا فردا «۶» اینکه ابلهان که آب نخورده باشند به «۷» تشنگی بمیرند، ما را مسکت «۸» و قوت باشد. اینکه بگفتند، و آب بسیار باز خوردند، و چهار پایان را سیراب کردند، و آن سیصد و سیزده مرد بهری نخوردند «۹» و بهری کفی آب بیش نخوردند. آنان که آب تمام خورده بودند، تشنگی برایشان غالب شد و لبهایشان سیاه شد. چندان که آب خوردند سیر نشدند، و بر کنار آن جوی بماندند ضعیف و بی قوت، و -----

(۱). آج، لب، فق: از ایشان. (۲). مج: طالوتید. (۳). مج، وز، مب، مر: مخورید. (۴). دب، آج، فق، مر: بیا، مب: بیاید. (۵). مب: گر، فق: چو. (۶). دب، مب، مر که. (۷). مب: از. (۸). همه نسخه بدلها: مکنت. (۹). لب، فق: بخوردند، مب، مر: خوردند. صفحه: ۳۷۱ عبر «۱» نتوانستند کردن و به کالزار گاه «۲» نرسیدند و به فتح حاضر نیامدند، و آنان که اندکی «۳» خورده بودند تن درست و قوی به جوی بگذشتند و از تشنگی هیچ زیان نرسید ایشان را. فلما جاوزه هو، چون بگذشت به رود- یعنی طالوت- و آن جماعت اندک از مؤمنان سیصد و سیزده مرد که با او بودند، قالوا، گفتند- یعنی آنان که منافقان بودند- که آب بسیار خورده بودند: لا طاقة لنا الیوم بجالوت و جوده، ما را طاقت نباشد و قوت با جالوت و لشکرش. اینکه بگفتند و از طالوت برگشتند. آی عجب، الله تعالی، هر وقتی سببی سازد و نشانه‌ای کند تا نفاق «۴» منافقان به آشکارا کند، و پرده از روی کار ایشان بردارد. در بدایت کار، آدم را محکی ساخت که ابلیس منافق «۵» به او از جمله مقدسان حضرت بیرون آورد، و گمانی که در حق او بردند به خیر خلاف آن آشکارا کرد، و سجده آدم در میانه «۶» سبب کرد «۷»، بیانش: اَبی وَ اسْتَكْبَرَ وَ كانَ مِنَ الْكافِرین «۸». در عهد نوح- علیه السلام- غرس خرما نهادن «۹» و دفع هلاک قوم از «۱۰» وقت به وقت سبب ساخت «۱۱» ظهور نفاق منافقان آن امت را. در عهد طالوت، جوی سبب ظهور نفاق منافقان بنی اسرائیل کرد تا آنچه در دل داشتند بر صحرا نهادند. در عهد رسول، هم چنین فرمود: ما كان الله ليدرك المؤمنین علی ما أنتم علیهِ حتی یميز الخبیث من الطیب «۱۲»، اگر آن جا جوی سبب کرد، اینکه جا دریای «۱۳» سبب کند. اگر جوی [۳۳۶-ر] اینکه کار را بشاید «۱۴» دریای بهتر بشاید «۱۵» خصوصا که دریای «۱۶» -----

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبور. (۲). مج، وز، دب، آج، مر: کارزار گاه، فق، مب: کارزار. (۳). آج، لب، فق: اندک، مر: آب. (۴). همه نسخه بدلها قومی. (۵). همه نسخه بدلها را. [.....]. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: آدم آن وقت. (۷). دب، آج، لب، فق، مر که. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۳۴. (۹). آج، لب، فق: نهادند. (۱۰). همه نسخه بدلها: آن. (۱۱). مر: خاست. (۱۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۹. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: دریا. (۱۴). مج، دب: نشاید، مر: شاید. (۱۵). مر: شاید. (۱۶). دب، آج، مب، مر: دریا. صفحه: ۳۷۲ دیگر با او پیوند با دو گردند «۱»: مَرَجَ الْبَحْرین یلتقیان «۲». آن جا ایشان را گفتند: آب عذب است، و لکن مخوری که امتحان چنین آمد. و اینکه جا گفتند: آب دریا شور است و تلخ، جز از اینکه مخورید که تکلیف است، و تکلیف خوش نباشد. آنان را که گفتند از آن مخورید، هم «۳» از آن خوردند. و اینان را که گفتند جز اینکه مخوری «۴»، گرد اینکه «۵» نگشتند و یک شربه «۶» از آن نوش نکردند، لا جرم چنان که بخوردن نفاق ایشان ظاهر شد، به ناخوردن نفاق اینان نیز ظاهر شد تا در نفاق اینان برابر ایشان شدند تصدیقا لقول النبی- علیه السلام: سیکون فی امتی ما کان فی بنی اسرائیل حذو النعل بالنعل و القذة بالقذة، از او محکی ساختند تا ابریز «۷» را از غش و دغل «۸» ابراز کنند «۹». اذا ما التبرحک علی المحک تبین غشه من

غیر شک. ففینا الغش و الذهب المصفی علی بیننا شبه المحک منافقان آنکه گفتند: لا طاقه لنا، از سر ضعف بصیرت و فتور عقیدت گفتند: ما طاق ندریم، همانا بانفاق جمع جبر کردند منافق مجبر بودند، برای آن که خدای ایشان را آن تکلیف کرده بود، و ایشان گفتند: ما را طاق نیست پس تکلیف ما لا یطاق می گفتند، مؤمنان چه گفتند آنچه خدای از ایشان «۱۰» باز گفت. قال الذین یظنون أنهم ملاقوا الله، گفتند آنان که دانستند و متیقن بودند ملاقات خدای را. «ظن» اینکه جا به معنی علم است، برای آن که اینکه کنایت است از ایمان، و آنچه از باب ایمان بود علم باشد، ظن نباشد. و «ظن» در کلام عرب به معنی علم آمده است، چنان که شاعر گفت: فقلت لهم ظنوا بألفی مدحیح سراتهم فی الفارسی المسرد ----- (۱). مع، وز، دب، آج، لب، فق، م: تا در او گردند، مر: تا دریا گردند. (۲). سوره رحمن (۵۵) آیه ۱۹. (۳). مع، وز، دب، آج، لب، فق، م: همه. [....] (۴). همه نسخه بدلها هیچ. (۵). همه نسخه بدلها: آن. (۶). آج، فق، م: مر آب. (۷). دب، آج، لب: اینکه نو، فق: آن نور، م: مر: اینکه زر. (۸). م: مر: غل. (۹). همه نسخه بدلها: پاک کنند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، م: مر: خدای ایشان را. صفحه: ۳۷۳ و «ملاقات» و «لقا» را تفسیر برفت پیشتر از اینکه، و اصل او در لغت مقابله بود تا «۱» مقاربت، و حقیقت آن بر خدای روا نباشد، تقول «۲» العرب: التقی الجمعان، و تلاقی الفریقان اذا تقابلا. و اینکه از صفات اجسام باشد «۳»، و هر کجا در قرآن و اخبار آید کنایت بود از حضور به موقف قیامت برای جزای اعمال، و التقدیر: قال الذین یعلمون أنهم ملاقوا ثواب الله، و کذا قوله: فمن كان یرجو لقاء ربّه «۴»... ای لقاء ثواب ربّه. و از آن جماعت اندک بودند که با طالوت برفتند «۵»، چه گفتند: کم من فئه قلیله «۶»، ای جماعه [۳۳۶-پ] [اشاره]. و اینکه لفظی است جماعت را، لا واحد له من لفظه، کالقوم و الزهط و التفر، و یجمع جمع السیلامه علی فئات و فئین. زجاج گفت: اشتقاق «فته» من فأوت رأسه بالعصا اذا شققته «۷» بها، و فأیته ایضا. پس «فته»، فرقه باشد معنی و اشتقاقا «۸»، گفتند برای توپین نفس را و تسلیه قلب را: بس گروه اندک که ایشان غلبه کنند لشکر بسیار را به فرمان خدای، و خدای - جل - جلاله - با صابران است. حق تعالی در اینکه قصه چند جای «۹»، اندک را بستود، یکی آن جا که «۱۰»: فلما کتب علیهم القتال توالوا إلاً قلیلاً منهم «۱۱»...، و یکی آن جا که گفت: فشرّبوا منه إلاً قلیلاً منهم. دگر اینکه جا که «۱۲»: کم من فئه قلیله غلبت فئه کثیره، بس اندک که غالب آید بر بسیار «۱۳». و دگر جا «۱۴» گفت: و قلیل من عبادی الشکور «۱۵»، و دگر جا «۱۶» گفت: إلاً الذین آمنوا و عملوا الصالحات و قلیل ما هم «۱۷» - الی غیر ذلك. ----- (۱). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: یا. (۲). لب، فق: یقول. (۳). همه نسخه بدلها: بود. (۴). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۱۰. (۵). م: می رفتند. (۶). همه نسخه بدلها غلبت فئه کثیره (۷). فق: اشفقه، م: مر: اشققته. [....] (۸). مع، وز: اشتقاق. (۹). مع: جایی. (۱۰). همه نسخه بدلها گفت. (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۶. (۱۲). آج، لب، فق، م: م: گفت. (۱۳). مع، وز: آید بسیار را. (۱۴). مع، وز، دب، آج، لب، فق: جای، م: مر: دیگر جای. (۱۵). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۳. (۱۶). مع: جای، م: مر: دیگر جای. (۱۷). سوره ص (۳۸) آیه ۲۴. صفحه: ۳۷۴ و کثیر را بنکوهدید «۱» چند جای، فی قوله: بل اکثرهم لا یعلمون «۲» و لا یعقلون «۳» و لکن اکثر الناس لا یشکرون «۴» لا یؤمنون «۵»، و: لا خیر فی کثیر «۶»، تا چندین لاف نرنی به کثرت، و طعن نرنی به قلت، و تکیه نکنی علی السواد الأعظم. دنیست «۷» سواد است و شعارت سواد است، تکیه‌یت «۸» بر سواد است و لاف از سواد است «۹»، سواد اینکه سواد «۱۰» تو را برابر «۱۱» سویدا و سواد است، اعنی سویدا القلب و سواد العین، ترسم کزین همه «۱۲» سیاهی دلت سیاه شده باشد، آنگاه آن «۱۳» سیاهی تعدی کند از دل به روی تا چنان که در دنیا سیاه دلی، در آخرت سیاه روی شوی که: و یوم القیامه تری الذین کذبوا علی الله و جوههم مسوده «۱۴»...، اینکه کثرت مقال تو و کثرت محال تو از کثرت سواد تو است. آن مرد هم «۱۵» فخر به کثرت آورد که: أنا اکثر منک مالاً «۱۶»...، و نمی دانی که در کثرتش خیر نیست: به قول ایزد خیر از کثیر دور آمد تو جهد کن که از آل «۱۷» کثیر باشی دور «۱۸» یقین بدان که اگر در کثیر خیرستی به چه بودی و عقد کثیر عقد کثیر به چه باشد و ره کثیر به چه باشد «۱۹»، آن جا که صباء یمن بر اصحاب ----- (۱). فق: نیکوهدید. (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۵ و

۱۰۱، سوره انبیاء (۲۱) آیه ۲۴، سوره نمل (۲۷) آیه ۶۱، لقمان (۳۱) آیه ۲۵. (۳). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۳، و ۹ مورد دیگر تعبیر «لا یعقلون» در قرآن کریم آمده است. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۳، سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۸، سوره غافر (۴۰) آیه ۶۱. [.....] (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۰، سوره هود (۱۱) آیه ۱۷، سوره رعد (۱۳) آیه ۱، سوره یس (۳۶) آیه ۷، سوره غافر (۴۰) آیه ۵۹. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۴. (۷). کذا: در اساس «دنییت/ دنیایت»، نسخه به صورت «دنییت» هم خوانده می‌شود، مح: دست افرازت، وز: دست افرازت، دب، آج، لب، فق، مب، مر: دست افرازت. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تکیهات. (۹). همه نسخه بدلها تا. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سودا. (۱۱). همه نسخه بدلها: بر اینکه. (۱۲). مب سويد او. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آنگه اینکه. (۱۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۰. (۱۵). همه نسخه بدلها: نیز. (۱۶). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۴. (۱۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اهل. [.....] (۱۸). فق، مب، مر: دور باشی. (۱۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر، عبارت: «ره کثیر به چپ باشد» را ندارد. صفحه: ۳۷۵ الیمین آید، شمال شقاوت بر اصحاب الشّمال مشتمل شود همه را درهم پیچد، ایشان را که راست بوده باشند به راست ببرند، و ایشان «۱» را که کثر بوده باشند به چپ ببرند، تا ایشان «۲» از اینان، و اینان از ایشان جدا شوند، فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ «۳»، همچنان که آن عدد اندک منصور و مظفر آمدند- باذن الله- مثل اینکه عدد فردا منصور و مؤید باشند [۳۳۷- ر] بتأیید الله مع امام من اهل بیت «۴» رسول الله، مؤید من عند الله، مظفر من قبل الله، قائم بامر الله، مظهر لدين الله، داع الی کتاب الله، ناصر لاولیاء الله قاهر لأعداء الله، کلمه الله، امان الله، حجة الله القائم بقسط الله، و الذّاب عن حریم الله، و الناصر لدين الله الذی قال له النبی- صلی الله علیه و آله: «۵» لو لم یبق من الدنیا الا- یوم واحد لطول الله ذلك الیوم حتی یخرج رجل من ولدی «یواطی اسمه اسمی و کنیته کنیتی یملاً الارض قسطاً و عدلاً کما ملئت جوراً و ظلماً، به کثرت خود و قلت او منکر، که نصرت نه به کثرت است، و ذلت نه به قلت است. نه کثرت موجب نصرت است، و نه قلت علت ذلت است، بل نظر به اینکه است که: کم من فئه قليلة غلبت فئه کثیرة یاذن الله. شاها همه فتح در سر رایت تست و اینکه نادره باز پسین غایت تست هر چند که لشکر عدو بی عدد است «کم من فئه قليلة» آیت تست قوله: وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ، آنگه که بیرون آمدند یعنی لشکر طالوت- اینکه سیصد و سیزده مرد. و «بروز» خروج باشد، و «بارز» خارج باشد، و «براز» و «مبارزت» بر یکدیگر به در آمدن باشد قتال را، و «براز» «۶» زمین صحرا باشد، یقال: برز له ای خرج له. برای جالوت و لشکرهای او اینکه جماعت اندک در برابر آن جموع و جنود بایستادند. برای آن که به ایمان و اعتقاد درست رفته بودند. چون سواد ایشان دیدند از بیاض صفای اعتقاد زبان به دعای بر گشادند که: «رَبَّنَا»، پروردگار ما و سید ما، أفرغ عَلَيْنَا صَبْرًا، ای صب «۷» علینا، صبر بر ما ریز. ----- (۱). همه نسخه بدلها: اینان. (۲). لب را. (۳). سوره شوری (۴۲) آیه ۷. (۴). مح: اهل البیت. (۵). آج، لب، فق: من اهل بیتی. (۶). مب، مر: برزی. (۷). دب، لب، مب، مر: صبه. صفحه: ۳۷۶ و اصل او از فراغ دلو [باشد] [اشاره] «۱»، یعنی اگر صبر در جایی است مثلاً از آن چندان بر ما ریز تا آن جای فارغ و تهی شود. وَ تَبَّتْ أقدامنا، ما را ثبات قدم ده، یای ما بر جای دار. وَ أَنْصِرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ، بار خدایا؟ ما را مدد فرست به دو چیز: به صبر و «۲» نصر، صبر بر ما و نصر «۳» بر دشمنان ما که کافراند. و در اینکه آیت اضمار و اختصاری هست، تقدیر اینکه است «۴»: فانزل الله علیهم صبراً و نصراً. فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ، ایشان بخواستند، خدای اجابت کرد صبر و نصرت «۵» فرو فرستاد، ایشان لشکر جالوت را به هزیمت کردند. و هزم و هشم و هضم و هضم همه کسر باشد، جز که بعضی از بعضی بیشتر. وَ قَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ، داود جالوت را بکشت. مفسران گفتند به الفاظ مختلفه و معانی متفقه که: از جمله آنان که با طالوت به جوی [۳۳۷- پ] بگدشتند، ایشا بود پدر داود- علیه السلام- با سیزده پسر. و داود به سال کمتر بود، روزی بیامد و پدر را گفت: ای پدر؟ من در قفا «۶» گوسپند «۷» می‌روم و قلا سنگ «۸» به دست گرفته هیچ نیست که من خواهم که به قلا سنگ «۹» بزنم و الا اصابت باشد، و هر که را بزنم به قلا سنگ «۱۰» بیفگم. پدر گفت: بشارت باد تو را که خدای تعالی روزی تو در قلا سنگ «۱۱» تو نهاده است. روزی دگر آمد و گفت: ای پدر؟ گوسپند «۱۲» می‌چرانیدم، در بیشه شدم شیری دیدم خفته، برفتم و بر پشت او نشستم و او را بتاختم، و او مرا

نیازرد. پدر گفت: اینکه چیزی «۱۳» است که خدای به تو خواست. روزی دگر آمد و گفت: ای پدر؟ من در کوه می‌روم و خدای را تسبیح می‌کنم، هیچ سنگ نیست و آلا به تسبیح من خدای را تسبیح می‌کند. پدر گفت: اینکه چیزی «۱۴» است که خدای تو را داده است. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). معج، وز، دب به. (۳). همه نسخه بدلها بجز معج، وز: نصرت. (۴). همه نسخه بدلها که. (۵). معج، وز، آج، لب: نصر. [.....] (۶). همه نسخه بدلها: قفای. (۷). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب که. (۸-۹-۱۰-۱۱). مر: فلاسنگ. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز دب: گوسفند. (۱۳). معج: خیری، مب: چیزهایی. (۱۴). معج: خیری. صفحه: ۳۷۷ چون دو لشکر روی به هم آوردند، جالوت کس فرستاد به طالوت تا پیش «۱» من آی به کالزار «۲» یا کسی «۳» را پیش من فرست، اگر او مرا بکشد ملک من شما را باشد، [و اگر من او را بکشم ملک شما مرا باشد] [اشاره «۴»]. طالوت [در ماند] [اشاره «۵»]، بفرمود تا در لشکر او ندا کردند که: کیست که به مبارزت جالوت بیرون شود، و من که طالوتم دختر به او دهم و ملک با او بخشم به دو نیمه! کس اجابت نکرد، که آن ملعون مهیب مردی بود و شجاع و منکر. طالوت پیغامبر را گفت: دعا کن خدای را و از خدای در خواه تا تو را خبر دهد از کار اینکه کافر. اشمویل دعا کرد. خدای تعالی جبریل را فرستاد و قرنی در او روغن قدس و توری از آهن، و گفت خدای «۶» می‌گوید: کشنده جالوت مردی باشد که اینکه قرن بر سر او نهند «۷»، روغن در قرن «۸» بجوشد و از قرن بیرون آید، و گرد سر او بر گردد چون تاجی، و به رویش فرو نیاید و در اینکه تنور آهن شود، اینکه تنور یک اندام «۹» او باشد نه بیش و نه کم. طالوت آن جماعت حاضران را بخواند و تجربت کرد، بر هیچ کس راست نبود، خدای تعالی وحی کرد که: اینکه مرد از فرزندان ایشا است، ایشا فرزندان خود را حاضر کرد، دوازده مرد شجاع تمام بالا جسیم و سیم، یک یک را عرضه می‌کردند بر آن قرن، و روغن هیچ نمی‌جنید. و در میان ایشان یکی بود به بالا از همه درازتر و به تن از همه ضخمت «۱۰»، هر بار او را عرض «۱۱» می‌کرد و فایده «۱۲» نبود. خدای تعالی وحی کرد بدو که: چه چشم در اینکه جسیم «۱۳» طویل زده‌ای که: انا لا تأخذ الرجال علی صورهم و -----

----- (۱). معج، وز: یا پیش، دب، آج، لب، فق، مب، مر: که با پیش. (۲). معج، وز، آج، فق، مب، مر: کارزار. (۳). اساس: تا کسی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴-۵). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خدای تعالی. (۷). همه نسخه بدلها اینکه. (۸). همه نسخه بدلها: روغن در او. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۳۰۶): تنور باندام. [.....] (۱۰). آج، لب: ضخیمتر. (۱۱). معج: عرضه. (۱۲). معج، وز: فایده. (۱۳). وز: جسم. صفحه: ۳۷۸ لکن نأخذهم علی صلاح قلوبهم، ما مردان را به صورت ننگریم و لکن ایشان را به صلاح دل نگریم. اشمویل، ایشا را گفت: تو را فرزند دگر هست! گفت: نه. جبریل آمد که دروغ می‌گوید. پیغامبر گفت: چرا چونین گویی! خدای تعالی می‌گوید که: تو دروغ می‌گویی. گفت: خدای [۳۳۸- ر] راستیگر «۱» است، من دروغ می‌گویم، مرا پسری است کهترین فرزندان است برای آن که کوتاه است و حقیر است، شرم داشتم که مردمان او را بینند داود نام است. خود «۲» در میان مردم نیارم او را. او در کوه گوسپند «۳» می‌چراند. و داود- علیه السلام- مردی بود کوتاه و حقیر، و زرد روی و بیمار شکل، ازرق چشم، اندک «۴» موی. طالوت گفت: ما برویم و او را ببینیم. برفت با جماعتی، او را یافت بر کوه گوسپند «۵» می‌چرانید، ورودی عظیم پیامده بود، و او آن گوسپندان «۶» را دو دو بر گردن می‌گرفت. و با اینکه کنار «۷» می‌آورد. چون طالوت او را بدید، گفت: اینکه است لا شک، اینکه که بر بهایم «۸» رحیم است، بر مردمان رحیمتر باشد. او را پیش خواند و آن قرن بر سر او نهاد، آن روغن در او بجوشید و گرد سر او بر گردید مانند اکیلی. طالوت او را گفت: تو را افتد که با جالوت کالزار «۹» کنی و او را بکشی و از ملک من نیمه‌ای تو را باشد! و دختر خود را به تو دهم. اگر آن «۱۰» که یک کافر را بکشد با حیات صاحب ملک نیمه «۱۱» ملکش می‌برسد و دختر، آن کس که هزاران کافر را بکشد در حیات ارش دختر نرسد «۱۲» و از پس وفات او ملک. داود گفت: بلی. طالوت گفت: از خویشان هیچ یافته‌ای که قوت اینکه کار داری «۱۳»! گفت: بلی، وقتها شیر بیاید و تعرض گوسپند «۱۴» من کند یا پلنگ یا گرگ،

من بگیرم ایشان را و دست در زفر «۱۵» ایشان کنم و بر درّم و بیندازم. ----- (۱). مج،
 مب، مر: راست گیر، دب: راستیگیر، آج، فق: راستگو. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر هرگز. (۳-۵-۶). دب، آج، فق، مب، مر:
 گوسفند. (۴). مج: اندکی. (۷). مج، وز: کناری. (۸). آج، لب، فق، مب، مر چنین. (۹). مب: جنگ، دیگر نسخه بدلها بجز لب:
 کارزار. (۱۰). مج، وز، دب، آج، لب کس. (۱۱). آج، فق، مب، مر: ملکش یک نیمه. (۱۲). مب، مر: برسد. [.....] (۱۳). مب که با
 جالوت کارزار کنی. (۱۴). دب: گوسفند، آج، لب، فق: گوسفندان. (۱۵). آج: زیر. صفحه: ۳۷۹ گفت: بیا تا برویم. با لشکرگاه
 آمدند. داود- علیه السلام- در راه که می آمد، سنگی آواز داد او را که: مرا بردار که من سنگ هارونم که فلان پادشاه را به من
 بکشت. بر گرفت و در تویر [ه] [اشاره «۱»] نهاد. به سنگی دیگر بگذشت، آواز داد که: مرا بردار که من سنگ موسی ام که فلان
 پادشاه را به من کشت «۲». به سنگی دیگر رسید، آواز داد که: مرا بردار که من سنگ توام که هلاک جالوت در من نهادند. خدای
 تعالی مرا برای تو می داشت. بر گرفت و در تویر [ه] [اشاره «۳»] نهاد. چون جالوت سلاح در پوشید و صفها کالزار «۴» راست کردند،
 جالوت بیرون آمد بر اسپی «۵» گرنامه‌ی نشسته، و سلاح تمام پوشیده مبارزه خواست. طالوت اسپی نیکو بیاورد و سلاح تمام «۶»، تا
 داود «۷» در پوشید و بر نشست و پاره‌ای برفت و باز آمد. مردم گفتند: کودک است، بترسید. گفت: أیها الملک؟ اینکه سلاح نه ساز
 من است، و من کالزار «۸» به قوت خدای کنم نه به عدت و سلاح. مرا رها کن تا چنان کالزار «۹» کنم که مرا باید، گفت: تو دانی.
 آن سلاح بکند و پیاده شد، و آن تویر [ه] [اشاره «۱۰»] در بر افکند و قلاسنک «۱۱» به دست گرفت و پیش جالوت آمد. و جالوت
 مردی مذکور بود به قوت و شدت «۱۲» و شجاعت، و به تنها «۱۳» بر لشکرهای گران حمله بردی، و ترک را که بر سر داشت «۱۴»
 [۳۳۸-پ] سیصد من آهن بود- علی ما جاء فی التفسیر. چون در داود نگرست «۱۵»، ترسی از او در دلش افتاد، گفت: تو آمده‌ای
 به «۱۶» قتال ----- (۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۲). دب بر گرفت،
 مب، مر بر گرفت و در توبره نهاد. (۴). مج، وز، فق، مب، مر: صفهای کارزار. (۵). مب: اسب. (۶). دب، آج، لب، فق به او داد.
 (۷). دب: داود تمام، مب، مر: به داود داد او. (۸-۹). مج، وز، دب، فق، مب، مر: کارزار. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج و
 دیگر نسخه بدلها افزوده شد، همه نسخه بدلها سنگ. (۱۱). مب: فلاسنگ. (۱۲). مب: شوکت. (۱۳). مج، وز: بتنهایی. [.....] (۱۴).
 اساس از اینکه جا تا آخر اینکه مجلد به صورت نو نویس و مغلوط است. (۱۵). آج، لب، فق، مر: نگرید. (۱۶). مج: بر. صفحه:
 ۳۸۰ من! گفت: بلی. گفت سلاح کجاست! گفت: سلاح من اینکه فلاسنگ «۱» است. گفت: سنگ به سگ اندازند. گفت: تو از
 سگ بدتری «۲». گفت: لا- جرم گوشتت ببخشم از میان سباع زمین و مرغ هوا. گفت: با خدا گوشت تو ببخشیدم «۳». آنگه دست
 فراز کرد و یک سنگ بر آورد و گفت: به نام خدای ابراهیم و در فلاسنگ «۴» نهاد، و دیگری بر آورد و گفت: به نام خدای
 اسحاق و در فلاسنگ «۵» نهاد. و دیگری بر آورد و گفت: به نام خدای یعقوب و در فلاسنگ «۶» نهاد، هر سه یکی شد او بینداخت.
 خدای تعالی باد را موکل کرد تا آن سنگ را می برد تا بر میان ترک جالوت آمد، و به ترک فرو شد و به سر و پیشانی او بیرون
 شد «۷» و از قفایش بیرون افتاد و در «۸» قومی آمد که در پس پشت او نشسته بودند، و سی مرد را بکشت و جالوت بیفتاد «۹» مرده، و
 لشکر به هزیمت رفتند «۱۰». داود بیامد و به پای جالوت در آویخت و او را پیش طالوت کشید و بیفگند، و مسلمانان شاد «۱۱» شدند
 و او را «۱۲» دعا کردند. چون با شهر آمدند، داود گفت طالوت را: وفا کن با آن وعده که کردی «۱۳». طالوت گفت: تو
 می خواهی «۱۴» دختر «۱۵» ملک را به حکم خود کنی بی صدافی! گفت: تو بر صدق «۱۶» شرط نکردی پیش از کشتن جالوت، و من
 چیزی ندارم که به صدق دختر تو دهم. طالوت گفت: من از تو چیزی نمی خواهم که «۱۷» نداری، که تو مرد کارزاری «۱۸»، و -----
 ----- (۴-۱). مب، مر: فلاسنگ. (۲). مج، وز، دب، آج، لب، فق: بتری. (۳). مج، وز،
 دب، لب، فق: ببخشید، آج: ببخش، مر: ببخشیدم. (۵-۶). ضبط اساس در اینکه قسمت که به صورت نو نویس است «فلا سنگ»
 می باشد، با توجه به ضبط همین حکم در صفحات قبلی اساس و به ضبط با قیاس مج، وز، دب، آج، لب، فق تصحیح شد. (۷). مج،

وز، دب، آج، لب، فق، مر: فرو شد. (۸). همه نسخه بدلها: بجز مر: و بر. (۹). مج: بیوفتاده. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: شدند، مب، مر: کردند. (۱۱). مج، وز، دب، آج، فق: شادمانه، لب، مب، مر: شادمان. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مر: و داود را. (۱۳). مب: ندارد، دیگر نسخه بدلها بجز مر: که مرا دادی. [.....] (۱۴). مج، وز: تا، دب، آج، لب، فق، مب که. (۱۵). مب با. (۱۶). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: صدیقی. (۱۷). همه نسخه بدلها تو. (۱۸). دب، لب: مردی کالزاری. صفحه: ۳۸۱ ما را در اینکه کوهستان دشمنان «۱» هستند اغلف، یعنی ختنه نا کرده، چون دویست مرد از ایشان [بکشی] [اشاره «۲»] و به علامت غلفه «۳» ایشان با پیش من آری، من دختر به تو دهم. او بیامد به آن جا رفت، و ایشان را «۴» هر که را یافت می‌کشت و غلفه ایشان با رشته می‌کرد تا تمامی دویست کس را بکشت، و نشان را با پیش طالوت آورد. طالوت دختر به او داد و انگشتری ملک در دست او کرد، و داود بر سریر سروری بنشست و به عدل مشغول شد، و مردم به او اقبال کردند و مایل شدند به او. جماعتی مفسران روایت کردند که طالوت حسد برد بر داود، قصد کشتن او کرد. داود بگریخت و در کوهی پنهان شد، و طالوت در طلب او عالم خراب کرد، و هر کس از علما و احبار بنی اسرائیل که او را نهی کردند از کشتن او «۵»، او را بکشت تا در همه بنی اسرائیل جز یک زن نماند از نژاد علما، او را پنهان کردند- فی خرافات طویل- که ظاهر قرآن از آن مانع است، من قوله تعالی: *إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ* «۶»، و خدای تعالی اینکه معنی جز با کسی نکند از اطلاق لفظ «اصطفا» و آنچه آیت متضمن آن است که او معصوم باشد. و بعضی مفسران گفتند: [طالوت] [اشاره «۷»] پیغمبر بود، و اگر اینکه روایت درست باشد صغیره و کبیره در حق او ممنوع بود، پس اولی «۸» باشد که کتاب را صیانت «۹» کنند از حدیثهای مطعون. و گفته‌اند: طالوت چهل سال پادشاهی کرد و ملک به داود سپرد و با پیش خدای تعالی شد، و کار «۱۰» داود در ملک مقرر شد، و بنی اسرائیل جمله به او «۱۱» مجتمع -----

----- (۱). مج، وز، دب: دشمنانی. (۲). اساس که در اینکه قسمت نو نویسی است، ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: حلقه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: و از ایشان. (۵). آج، لب، فق، مب: داود. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۷. (۷). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مج، وز، دب: اولیتر آن، آج، لب، فق: اولیتر. (۹). اساس که نو نویسی است: صلیبه، با توجه به مج تصحیح شد. [.....] (۱۰). اساس: و در کار، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۱). مج، وز، دب، آج، لب: بر او. صفحه: ۳۸۲ شدند. *وَ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَ الْحِكْمَةَ*، و خدای تعالی او را ملک «۱» داد و پادشاهی و نبوت، و او از فرزندان یهودا بن یعقوب بن اسحق بن ابراهیم - علیه السلام - بود. ای «۲» عجب حق تعالی از داود «۳»، کشتن جالوت باز گفت، و عقیب «۴» او گفته «۵». من او را ملک دادم و حکمت، اگر آن که یک کافر را بکشت، [او را] [اشاره «۶»] ملک دنیا و پیغمبری رسید، آن که هزار «۷» را بکشت او را امامت و ملک آخرت نرسد! بلی، هم امامتش داد و هم ملک، و هر دو به لفظ ملک گفت، امّا امامت فی قوله تعالی: *فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ آتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا* «۸»، «کتاب» قرآن است، و «حکمت» نبوت، و «ملک» امامت. امّا ملک آخرت ففی قوله: *وَ إِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَ مُلْكًا كَبِيرًا* «۹». *وَ عَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ*، باز آموخت او را «۱۰» آنچه خواست. بعضی مفسران دیگر «۱۱» گفتند: مراد صنعت «۱۲» درع «۱۳» است یعنی زره کردن. بیانش: *وَ عَلَّمَانَهُ صِنْعَةَ لُبُوسٍ لَكُمْ* «۱۴». گفتند: هر روز درعی پرداختی و مبلغی فروختی تا از آن جا مالی عظیم جمع کرد. و بعضی مفسران دیگر گفتند: بیشتر از یک سال آن صنعت نکرد، و هر روز یکی تمام کردی، سیصد و شصت درع تمام بکرد. و درع نیک به او منسوب است و شعرا [۳۳۹-] در نظم و نثر بیاوردند. بعضی دیگر گفتند: مراد منطق الطیر و کلام النمل «۱۵» است. و گفته‌اند: زبور -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق و حکمت. (۲). مب: اینکه. (۳). آج و. (۴). آج، لب، فق: عقب. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق، آن گفت. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق: هزاران. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۵۴. (۹). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۰. (۱۰). مج، وز از. (۱۱). کذا: در اساس، مر، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). اساس که نو نویسی است، صفت، با توجه به مج و دیگر نسخه

بدلها تصحیح شد. [...] (۱۳). مع، وز، آج: دروع. (۱۴). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۰. (۱۵). اساس: النحل، مع، وز: الحکل و النمل، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۸۳ است، و گفته‌اند: آواز خوش است که حق تعالی کس را آواز چنان نداد که داود را. و «۱» چون در زبور خواندن آمدی، وحوش و سباع پیرامن صومعه او بایستادندی، و طیر «۲» در هوا صف بر کشیدندی تا اگر کسی ایشان را به دست بگرفتی بی خبر بودندی. اگر آواز او به آب روان رسیدی، آب از رفتن و باد از جستن باز ایستادی. و آنان که آواز او شنیدند در عهد او مزامیر و انواع او تار و ملامی ساختند. ضحاک گفت از عبد الله عباس که: مراد آن سلسله است که خدای تعالی برای او از آسمان فرو گذاشتی، روز حکم او چون در هوا حادثه پدید آمدی، آن سلسله بچینیدی و آواز کردی و او خبر یافتی از آن حادثه. و سر اینکه سلسله به مجزه پیوسته بود، و آخرش به بالای سر داود بود به قامت مردی ذی قوت، و احکامش قوت آهن بود، و رنگش رنگ آتش بود، و حلقه‌هایش گرد بود مفضل «۳» به انواع جواهر، مسمر به قضیبه «۴» لؤلؤتر، هیچ خداوند عاقت و بیماری دست در او نزدی الا شفا یافتی. و آن سلسله در عهد داود - علیه السلام - به جای بینه و سوگند بود بین المدعی و المدعی علیه. چون کسی بر کسی دعوی کردی، پیش او حاضر آمدندی، او دعوی بشنیدی، آنکه مدعی را گفتی: بر خیز و سلسله بگیر. او دست بکشیدی، اگر بر حق بودی دستش به سلسله رسیدی، و اگر بر حق نبودی سلسله بر بالا شدی تا آنکه که بر آن مکر و خدیعت ساختند. و آن، آن بود که: مردی «۵» جوهر «۶» گرانبمایه بود ودیعت پیش کسی بنهاد، به وقت مطالبت مرد گفت: ودیعت با تو دادم. به حکومت پیش داود افتاد [ند] [اشاره «۷»]. مرد ودیعت دار بایستاد و عصا بگرفت و مجوف کرد، و آن جوهر در میان عصا بنهاد. چون مرد او را به حکومت پیش داود برد و دعوی کرد، او گفت: اینکه ودیعت که او می‌گوید، من به او داده‌ام. ----- (۱). آج، لب، فق: او. (۲). مع، وز: طیور. (۳). وز، دب، آج، لب، مب، مر: مفصل. (۴). آج: فصها. (۵). دب، مر را. (۶). مع: ندارد، وز، دب، آج، لب، فق: جوهری. (۷). اساس: ندارد، از مع افزوده شد. صفحه: ۳۸۴ داود اول مدعی را گفت: برخیز و دست به سلسله دراز کن. مرد برخاست و گفت: بار خدایا! اگر دانی که من در اینکه دعوی بر حقم و اینکه ودیعت با او سپرده‌ام، و او را واجب است که با من دهد، دست من به سلسله رسان. دست دراز کرد و سلسله بگرفت. داود - علیه السلام - مدعی علیه را گفت: برخیز تو نیز دست به سلسله «۱» کن. او برخاست «۲» و آن عصا به دست گرفته «۳»، صاحب ودیعه را گفت: اینکه عصای من دار «۴» تا من اینکه سلسله بگیرم. آنکه گفت: بار خدایا! اگر دانی که اینکه ودیعت که او دعوی می‌کند به او رسیده است، و در دست او حاصل شده است، بار خدایا دست من به سلسله رسان. اینکه بگفت و سلسله به دست گرفت. داود - علیه السلام - از آن کار تعجب فرو ماند. جبریل آمد و گفت: دانی که اینکه مرد چه مکر کرد؟ و اینکه قصه شرح داد. داود - علیه السلام - مرد را بخواند. و جوهر از او بستد و مکر او بر مردمان آشکارا کرد، خدای تعالی اینکه «۵» سلسله برداشت. و خدای تعالی او را به کشتن جالوت صنعت درع در آموخت «۶» او را درع کردن و آیین «۷» درع در پوشیدن، او درعی کرد که پیش از «۸» او کسی چنان درع نکرده بود. و «۹» درعی در پوشید که پیش از او و پس از او کس چنان درع در نپوشیده بود، و آن درعی بود که سینه داشت و پشت نداشت. او را گفتند: ما بال درعک لا ظهر لها! قال: اذا ولّیت فلا ولّت «۱۰». و اگر او را حکمت داد از موعظه زبور، اینکه را حکمتی داد در مواظب بلیغه که فصحای عرب و عجم آن را گردن نهادند و بگفتند: کلامه دون کلام الخالق و فوق کلام المخلوق ما عدا کلام رسول الله - صلی الله علیه و آله. و اگر داود را آواز دادی «۱۱» که مرغ از آواز او در هوا بماندی، او را آوازی داد که ----- (۱). مب دراز. (۲). اساس: برخواست، با توجه به مع تصحیح شد. (۳). مع، وز و. (۴). فق: نگه‌دار. [...] (۵). مع، وز: آن. (۶). همه نسخه بدلها: درع آموخت. (۷). مب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: و اینکه را. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۹). همه نسخه بدلها: و اینکه (۱۰). آج: ولیت، مع: والت. (۱۱). همه نسخه بدلها: آوازی داد. صفحه: ۳۸۵ به یک نعره جانهای شجاعان از تن «۱» جدا شدی و روان گشتی. و اگر داود را در حکومت سلسله داد، اینکه را در حکمت گشایشی داد که هر حکمی که در اشکال «۲» سلسله بسته‌تر

بودی (۳) به او گشاده شدی، تا رسول - صلی الله علیه و آله - گفت او را: اقصا کم علی، و صحابه گفتند (۴): لا کانت معضله لم یکن لها ابو الحسن، در جهان مشکل مباد که نه آن را ابو الحسن باشد. و لَو لَا دَفَعَهُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ، ابو جعفر و نافع و یعقوب خواندند، و شبیه (۵) و ایوب در شاذ: «دفاع»، به کسر دال [۳۳۹-پ] و به «الف» اینکه جا و در سوره الحج، و دیگران بی «الف» خواندند، و اینکه اختیار ابو عبیده است برای آن که خدای - جل جلاله - دافع است و او را مدافع نیست. و قراءت اول اختیار ابو حامد (۶) است، و گفت: مفاعله چنان که از میان دو کس باشد از یکی باشد، چنان که: احسن الله عنک الدفَاع و عافاک الله، و طارقت النعل و عاقبت (۷) «اللص» و ناولت الشیء. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: اگر نه دفع خداست مشرکان و کافران را، به مجاهد [ان] [اشاره] (۸) و مرابطان زمین را خراب کردند، و مسجدها بسوختندی و مسلمانان را بکشتندی. دیگر مفسران گفتند: مراد آن است که اگر نه خدای بلا دفع کردی به مؤمنان و ابرار از کفار و فجّار، زمین و هر چه در زمین بودی هلاک شدی. و رسول - علیه السلام - گفت: خدای تعالی دفع کند به نمازکنان آنان را که نماز نکنند، و [به] [اشاره] (۹)، زکات دهان از آنان (۱۰) که زکات ندهند، و به روزه داران از آنان که ----- (۱). همه نسخه بدلها: تنها. (۲). مج، وز، آج از. (۳). اساس: شدی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مج، وز: می گفتند. (۵). اساس، مب، مر: شبه، آج: شیب، لب، فق: شیب، با توجه به مج تصحیح شد. (۶). مج، وز: ابو حاتم. (۷). اساس که نو نویس است: بما فیه، با توجه به مج تصحیح شد. [....] (۸). اساسی: ندارد، از مج افزوده شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). مر: آنان را. صفحه: ۳۸۶ روزه ندارند، و به حاجیان از آنان که حج نکنند، و [به] [اشاره] (۱۱) مجاهدان از آنان که جهاد نکنند. و اگر مردم همه جمع شوند. بر ترک اینکه اشیاء که قواعد دین است، خدای تعالی یک ساعت مهلت ندهد ایشان را. آنگاه رسول - صلی الله علیه و آله - اینکه آیت را (۲) بخواند: و لَو لَا دَفَعَهُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ. و رسول - علیه السلام - گفت: لو لا عباد الله رُغِع و صبیئهُ رُضِع و بهائم رُغِع لصب علیکم العذاب صبّا، اگر نه آنستی که خدای را بندگانی هستند راکع، و کودگانی شیر خواره، و بهایمی چرنده (۳)، عذاب بر شما ریختندی ریختنی. بارع جرجانی اینکه معنی بر گرفت و نظم کرد: لو لا عباد للاله رُغِع و صبیئهُ من الیتامی رُضِع و مهملات فی الفلات رُغِع صب علیکم العذاب الأوجع محمّد بن المنکدر روایت کند از جابر بن عبد الله انصاری که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: خدای تعالی به صلاح (۴) مسلمانان (۵) فرزندانشان (۶) را به صلاح دارد، و فرزند [زاد] [اشاره] (۷) گانش را و اهل سرایش را، و آن سراها (۸) که پیرامن او باشد، اینکه (۹) در حفظ و نگاهداشت خدای تعالی باشند تا او در میان ایشان باشد. قتاده گفت [خدای تعالی] [اشاره] (۱۰): به کافر مؤمن را ابتلا کند، و به مؤمن کافر را ابتلا کند، و به مؤمن کافر را در عافیت دارد. عبد الله عمر گفت از رسول - صلی الله علیه و آله - شنیدم که خدای تعالی به برکت بنده صالح بلا را از صد همسایه (۱۱) بگرداند. آنگاه عبد الله عمر اینکه آیه بخواند: وَ لَکِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَی الْعَالَمِینَ، و خدای تعالی (۱۲) خداوند فضل و کرم و رحمت است بر جهانیان، آنان که مستحقانند و آنان که مستحق نه‌اند، از آن جا که رحمت او واسع است بر مؤمن و کافر و بر و فاجر. ----- (۱۰-۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها بجز مر: ندارد. (۳). لب: چراند. (۴). مج، وز، آج: مرد. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، مر: مسلمان. (۶). همه نسخه بدلها: فرزندانش. (۸). همه نسخه بدلها: سرایا. (۹). مر: ندارد، مج، وز، دب، آج، لب، فق: ایشان. (۱۱). مج، وز او. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مب: خدای عزّ و جل. صفحه: ۳۸۷ تِلْکَ آیاتِ اللَّهِ، اینکه آیات خداست، اشارت به آیات متقدّم است از آنچه رفت از احکام حلال و حرام و مسائل شرع و قصص اوایل و عبر و مواظ در او. نَتْلُوها عَلَیکَ بِالْحَقِّ و ما بر تو می خوانیم بدرستی و راستی، یعنی رسول ما که جبریل است از قبل ما و به فرمان ما بر تو می خواند. وَ إِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِینَ، و تو از جمله پیغام گذارندگانی (۱) تا اینکه آیات پیغام به خلقان گذاری (۲) تا ایشان را حجّت نماند، حجّت مرا باشد بر ایشان. قوله تعالی:

[اشاره]

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَ أَيْدِنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَ لَكِنْ اِخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَ مِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ (۲۵۳) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَ لَا خُلَّةَ وَ لَا شَفَاعَةَ وَ الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۲۵۴) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَ لَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ لَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ (۲۵۵) لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۵۶) اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۲۵۷)

[ترجمه]

[آن فرستادگانند به تفضیل «۳» دادیم بهری را بر بهری از ایشان. کس بود که سخن گفت خدای با او و برداشت بهری را پایه‌ها «۴»، بدادیم ما عیسی پسر مریم را معجزها، و دست او قوی کردیم به جبریل «۵»، و اگر خواستی خدای کارزار «۶» نکردی آنان «۷» که از پس ایشان بودند از پس آن که به ایشان آمد حجتها، و لکن مختلف شدند، از ایشان کس هست که ایمان دارد و از ایشان کس هست که کافر است، و اگر خواستی خدای کارزار نکردندی و لکن خدای بکند «۸» آنچه «۹» خواهد [اشاره] «۱۰». [ای آنان که بگرویده‌اید هزینه کنید «۱۱» از آنچه ما روزی دادیم شما را پیش از آن که آید روزی که فروخت نباشد در او و نه ----- (۱). وز، دب: پیغام گزارندگانی. [.....] (۲). وز: گزاری. (۳). وز، دب، آج، لب، فق: تفضیل. (۴). اساس: ندارد، مج، وز، آج، لب: پایها/ پایه‌ها. (۵). دب، آج، لب، فق امین. (۶). آج، لب: کالزار. (۷). مج: آیات، با توجه به وز تصحیح شد. (۸). دب، آج: خدای کردی، فق: خدای می‌کند. (۹). فق می. (۱۰). اساس که نو نویس است، ترجمه ندارد، از مج افزوده شد. (۱۱). فق: نفقه کنی. صفحه: ۳۸۸ دوستی و نه شفاعت، و ناگرویدگان «۱» ایشان بیداد گاران «۲» اند [اشاره] «۳». [۳۴۰- ر] [خدای نیست خدای مگر او زنده پاینده، نگیرد او را «۴» خواب اندک و بسیار، مر او راست آنچه در آسمانهاست و آنچه در زمین است، کیست آن کس که شفاعت کند بنزدیک او مگر به فرمان او، داند آنچه پیش ایشان است و آنچه پس ایشان است، و محیط نشوند «۵» به چیزی از علم او مگر به آنچه او خواهد، فراخ شود علم او «۶» به آسمانها و زمین، گران بار نکند او را نگاه داشتن آن، و او بزرگوار و بزرگ است] [اشاره] «۷». [زور نیست در دین، پدید آمد ایمان از کفر، هر که کافر شود به آنچه دون خداست و ایمان آرد به خدای دست در آویخته باشد به بند استوار، بریدن نیست آن را، و خدای شنوا و داناست] [اشاره] «۸». [خدای دوست آنان است که ایمان آرند «۹» بیرون آرد ایشان را از تاریکی به روشنایی، و آنان که کافر شدند دوستان ایشان بتانند، بیرون آرند ایشان را از روشنایی به تاریکی، ایشان اهل دوزخ‌اند، ایشان در آن «۱۰» همیشه باشند] [اشاره] «۱۱». ----- (۱). دب، آج، لب: ناگروندگان. (۲). مج: بیدادگان، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). اساس که نو نویس است، ترجمه ندارد، از مج افزوده شد. (۴). مج عبارت «نگیرد او را» را ندارد، با توجه به وز افزوده شد. [.....] (۵). دب: نشود. (۶). دب، آج، لب، فق و ملک او. (۷-۸-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۹). دب، آج، لب، فق: ایمان دارند. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق جا. صفحه: ۳۸۹ قوله تعالی: تِلْكَ الرُّسُلُ، اشارت است به پیغمبرانی «۱» که نامهای ایشان در آیات مقدم برفت. و «رسل» جمع رسول باشد، و رسول پیغامگذار «۲» باشد، ما بهری را بر بهری تفضیل دادیم. قدیم - جل - جلاله - در اینکه آیت باز نمود

که: اگر چه ایشان از روی نام پیغمبری «۳» یکسانند، از روی درجه و پایه و منزلت متفاوتند به اعمالی که ایشان را هست و مقاماتی و اجتهاداتی، بر قدر آن ایشان را بنزدیک من منزلت و درجت «۴» است. بعضی از ایشان مخصوص اند به آن که به ایشان سخن گفتیم بی واسطه، چون موسی - علیه السلام - و چون رسول ما - صلی الله علیه و آله «۵». مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ اخفش گفت: مفعول از کلام بیفگند، و تقدیر آن است: «من کلمه الله»، و چنین بسیار گویند «۶»، و در قرآن از اینکه بسیار است، منها قوله تعالی: أهدا الذی بعث الله رسولاً «۷»، و التقدیر: «بعثه الله»، و قوله: فیها ما تشتهیه الأنفس «۸»، و التقدیر: «تشتهیه النفس». و چون ابراهیم - علیه السلام - که او را به خلّت تخصیص کرد فی قوله تعالی: وَ اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا «۹»، و چون رسول ما صلی الله علیه و آله - که او را به کافه جن و انس فرستاد فی قوله: وَ ما أرسلناک إِلَّا کافهً للناس «۱۰»، و اینکه قول مجاهد است. و مراد «۱۱» تفضیل، بیان درجات و استحقاق و منازل ایشان است بعضی بر بعضی. وَ رَفَعَ [بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ] و بعضی را به درجاتی و منزلی [اشاره] «۱۲»، رفعت داد چون آدم و نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و سیدهم محمد - صلی الله علیه و آله و سلم «۱۳». آنگه از -----

----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب: پیغامبرانی. (۲). وز: پیغام گزار. (۳). مج، وز: پیغامبری. (۴). مب: منزلتی و درجتی. (۵). مج، وز، دب، آج، لب: صلوات الله علیه. (۶). مج، وز، دب، آج، لب، فق: بسیار کنند. (۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۱. (۸). سوره زخرف (۴۳) آیه ۷۱، اساس و همه نسخه بدلها و چاپ شعرانی (۲/۳۱۳): ما تشتهی النفس، انتخاب متن مبتنی بر ضبط قرآن مجید است. نیز قراءت مورد نظر ابو الفتوح همچنان که مرحوم شعرانی نیز بدان توجه داشته، ما تشتهی النفس بوده تا با جمله تقدیری بعد مناسب داشته باشد، ولی آیهای به صورت ما تشتهی النفس در قرآن مجید وجود ندارد. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۵. [.....] (۱۰). سوره سبأ (۳۴) آیه ۲۸. (۱۱). مج، وز به. (۱۲). اساسی: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۱۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: علیه و علیهم. صفحه: ۳۹۰ اینان باجماع «۱» پیغمبر «۲» ما بهتر است و فاضلتر، و از او فرود ابراهیم - علیه السلام - و علی ما جاء فی الاخبار - و ما را به تفصیل اینکه، راه نباشد، برای آن که تفضیل مکلفان بهری بر بهری به زیادت ثواب باشد بنزدیک خدای تعالی، بیانش قوله تعالی: إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ «۳» ...، دگر به زیادت علم باشد، لقوله تعالی: وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ «۴»، و قوله: قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ «۵»، برای آن که ما را از روی عقل طریقی نیست، جز به سمع ندانیم. وَ آتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ و ما عیسی مریم را بیّنات دادیم، یعنی معجزات و دلالات از احیاء موتی و ابراء اکمه و ابرص، و جز آن از معجزات او. وَ آتَيْنَاهُ بُرُوحَ الْقُدُسِ، خلاف کردند در او. بعضی گفتند: مراد جبریل است که «۶» روح نام جبریل است، و القدس هو الله، اضافه او با خود کرد: کعبد الله و رسول الله و بیت الله، اینکه قول حسن بصری است. عبد الله عباس گفت: «روح القدس» آن نام بود که [او] [اشاره] «۷» به آن احیاء موتی کردی چون او خدای را به آن نام بخواند [ی] [اشاره] «۸»، خدای تعالی مرده زنده کردی به دست او، به دعای او، به معجزه او. وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَقْتَلِ الدِّينَ مِنْ بَعْدِهِمْ، و اگر خواستی خدای قتال نکردندی با یکدیگر از پس اینکه پیغمبران «۹»، یعنی از پس آمدن ایشان به آیات و معجزات. آنگه بیان کرد که: مراد به «بعدهم» نه ظرف است و نه جهت است، مراد آیات و دلالات و بیّنات است، بقوله: مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ، و اینکه مشیت الجا «۱۰» باشد که خدای تعالی خبر می دهد از آن که کافران و عاصیان به اینکه نافرمانی که می کنند از اعجاز من نمی کنند، و من از منع ایشان عاجز نه ام «۱۱»، چه اگر خواهم «۱۲» ایشان را به قهر منع کنم و ----- (۱). اساس: با جماعتی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز: پیغامبر. (۳). سوره حجرات (۴۹) آیه ۲۸. (۴). سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۱. (۵). سوره زمر (۳۹) آیه ۹. (۶). مج، وز: چه. (۷-۸). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۹). مج، وز، دب، آج، لب: پیغامبران. (۱۰). اساس: آنجا، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۱). فق: نیم. [.....] (۱۲). مج، وز: خواهی. صفحه: ۳۹۱ ملجأ گردانم که جز مراد من نکنند، و لکن من چنان می خواهم که ایشان آنچه کنند و نکنند [از اختیار کنند] [اشاره] «۱»، نا مستحق جزای آن فعل شوند از نیک و بد. و همچنین بود تفسیر قوله «۲»: وَ لَوْ شِئْنَا لَأَتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا «۳» ...، و قوله: لَوْ شَاءَ [۳۴۰-پ] رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا «۴» و دلیل بر

آن که «۵» اینکه مشیت او اکراه [و] [اشاره] «۶» الجاء است، نه مشیت اختیار، قوله تعالی بلا- فصل عقیب «۷» اینکه: أَفَأَنْتَ تُكْرَهُ النَّاسَ «۸»، تو اگر اکراه خواهی کردن مردمان را بر ایمان! یعنی نتوانی، من توانم «۹»، قوله تعالی: وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً «۱۰»، جمله اینکه اخبار آیات «۱۱» است از قدرت او بر منع ایشان و قهر و جبر ایشان. و آنکه گفت: اگر من خواهم نکنند، دلیل آن نکنند که چون می‌کنند او می‌خواهد، برای آن که معنی اینکه است که: باز نمودیم، و اینکه چنان بود که یکی از ما گوید «۱۲»: اگر سلطان خواهد جهودان به کشت نشوند روز شنبه، و ترسایان خدای را ناسزا نگویند، و گبرکان نکاح محرمات نکنند، مراد نه آن باشد که سلطان می‌خواهد تا ایشان آن کنند، معنی آن باشد که سلطان اگر خواهد منع کند ایشان را به قهر، و لکن نمی‌خواهد تا منع به قهر کند برای صلاحی را، و اینکه روشن است. وَ لَكِنْ اِخْتَلَفُوا، نبینی که حوالت اختلاف به ایشان کرد، و همچنین حوالت ایمان و کفر فی قوله: فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَ مِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ، «من» تبعیض راست، و «من» نکره موصوفه است، و التقدیر: فبعضهم و «۱۳» فرقه آمنت و اخری کفرت، وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتُلُوا، اینکه «۱۴» معنی دارد که گفتیم. وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ، و لکن خدای تعالی بکند آنچه خواهد چو از فعل او باشد، و او را مانعی نبود، یعنی کس او را از

 (۶-۱). اساس: ندارد، از معنای افزوده شد. (۲). معنای، وز، دب، آج، لب، فق: قوله تعالی. (۳). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. (۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۹. (۵). معنای بر ایمان. (۷). دب، آج، لب، فق: عقب. (۸). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۹. (۹). معنای، وز، دب، آج، لب و. (۱۰). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۸. (۱۱). معنای، وز، دب، آج، لب، فق: اینکه آیات اخبار. (۱۲). آج، لب: می‌گوید. (۱۳). معنای، وز: ندارد. (۱۴). معنای، وز، دب، آج، لب، فق: هم اینکه. [.....] صفحه: ۳۹۲ فعل خود بر حسب مراد خود منع نتواند کردن، و او همه کنندگان «۱» را اگر خواهد از آنچه می‌کنند منع تواند کردن تا اول و آخر آیت در معنی مطابق باشد. در خبر است که: مردی با امیر المؤمنین علی - علیه السلام - در حرب صفین بود، او را گفت: یا امیر المؤمنین؟ اخبارنا مسیرنا الی الشام اکان بقضاء من الله و قدر «۲»، خبر ده ما را «۳» از رفتن ما «۴» به شام «۵» به قضا و قدر خدای بود یا نه! گفت: و الله ما هبطنا وادیا و لا علونا تلعة و لا وطننا موطننا الا بقضاء من الله و قدر، گفت: به خدای که هیچ بلند بر نشدیم، و هیچ نشیب فرو نیامدیم، و پای بر هیچ جای نینهادیم الا به قضا و قدر خدا. مرد شامی گفت: یا امیر المؤمنین؟ فعند الله احتسب عنایی، پس رنجی که مرا در اینکه راه رسید همانا بر خدای نویسم که مرا در آن مزدی نباشد، چون می‌گویی به قضا و قدر خداست. امیر المؤمنین گفت: نه: ان الله قد اعظم لكم الاجر فی مسیرکم و انتم سائرون [و فی مقامکم و انتم مقیمون و لم تکنوا فی شیء من حال-تکم مکرمین و لا- الیها مضطربین و لا- علیها مجبرین، خدای تعالی] [اشاره] «۶» مزد شما عظیم «۷» کرد بر رفتگان «۸» در آن حال که می‌رفتی، و بر مقامتان در آن حال که مقیم بودی، برای آن که در هیچ حال مکره نبودی و ملجأ و مضطر نبودی. شامی گفت: یا امیر المؤمنین؟ کیف ذلک و القضاء و القدر ساقانا و عنهما کان مسیرنا و انصرافنا، چگونه باشد اینکه قضا و قدر ما را به آن جا راند و از قضا و قدر رفتیم و آمدیم! و امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: «۹» یا اها اهل الشام لعلک ظننت قضاء لازما و قدرا «حتما لو کان ذلک كذلك لبطل الثواب و العقاب و سقط الوعد و الوعد و الأمر من الله و النهی و ما کان المحسن اولی بثواب الاحسان من المسیء و لا

 (۱). اساس: کند کار را، با توجه به معنای تصحیح شد. (۲). چاپ شعرانی (۲/۳۱۴): قدره. (۳). اساس که نویسنده است: مرا، با توجه به معنای دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: من، با توجه به معنای دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). معنای، وز تا. (۶). اساس: ندارد، با توجه به معنای افزوده شد. (۷). معنای، وز، دب، آج، لب، فق: بعظیم. (۸). آج: رفتنتان. (۹). لب، فق و. «۱» صفحه: ۳۹۳ الله المسیء اولی بعقوبة الذنب من المحسن تلک مقاله عبده الاوثان و حزب الشیطان و خصماء الرحمن و شهداء الزور و قدریة هذه الامة و مجوسها، ان الله تعالی امر عباده تخیرا «و نها هم تحذیرا و کلف سیرا، و لم یلزم عسیرا و اعطى علی القلیل کثیرا، و لم یطع مکرها و لم یعص مغلوبا، و لم یرسل الانبیاء لعبا، و لم ینزل الکتب الی عباده عبثا، و لم یخلق السیموات و الارض و ما بینهما باطلا، ذلک ظن الذین کفروا فویل للذین کفروا من النار، گفت: ای برادر اهل شام؟ همانا قضا لازم و قدری

حتم گمان بردی، اگر چنین بودی ثواب و عقاب باطل شدی، و وعد و وعید ساقط گشتی، و امر و نهی بی فایده بودی، و محسن به ثواب احسان اولی «۲» نبودی از مسیء و نه مسیء اولی «۳» بودی به عقوبت اساءت از محسن، اینکه مقاله بت پرستان است و لشکر شیطان و خصمان رحمان و گواهان دروغ و قدریان اینکه امت و مجوسیان. خدای تعالی بندگان را امر به تخیر کرد و نهی کرد به تحذیر و تکلیف آسان کرد، و الزام دشخوار «۴» نکرد، و بر تکلیف اندک آلایت «۵» بسیار داد، و طاعت او [۳۴۱-] به اکراه نداشتند، و معصیت او به غلبه بر او نکردند، و پیغمبران «۶» را به بازی نفرستاد، و کتابها به هرزه انزله نکرد، و آسمان و زمین و آنچه در میان آن است باطل «۷» نیافرید، اینکه گمان کافران است به خدای، وای بر «۸» ایشان از آتش دوزخ. شامی گفت: یا امیر المؤمنین؟ پس اینکه قضاء که فرمودی چیست! گفت: آن امر خداست به طاعت، و نهی او از معصیت، و وعده ثواب است بر آن، و وعید عقاب است بر اینکه، و ترغیب و ترهیب به طاعت و معصیت، و تمکین از فعل حسنه، و خذلان اهل عصیان بر معصیت، اینکه قضاء خداست افعال ما را، و قدر اوست اعمال ما را. امّا بیرون از اینکه ظن مبر، که ظن آن، عمل را احباط کند. شامی بر پای خاست «۹» شادمان، و گفت: یا امیر المؤمنین؟ فرّجت عنّی فرّج الله ----- (۱). اساس:

تخیر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲-۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: اولیتر. (۴). مج، وز: دشوار. (۵). آج: آلاء. (۶). مج، وز، دب، آج، لب: پیغامبران. [.....] (۷). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: بیاطل. (۸). مج، وز: ندارد. (۹). اساس: خواست، مج، وز: خاست. صفحه: ۳۹۴ عنک، مرا از [اینکه] [اشاره] «۱» شبهه فرج دادی که خدای تو را از مکاره فرج دهد، و اینکه بیتها انشا کرد- شعر: انت الامام الذی نرجوا «۲» بطاعته یوم المآب من الرحمن غفرانا اوضحت من دیننا ما کان ملتبسا جزاک ربک بالاحسان احسانا ابو حنیفه التّعمان بن ثابت گوید: روزی در نزدیک صادق جعفر بن محمد الباقر علیهما السّلام «۳»- شدم، و او را سلام کردم. چون به در آمدم، موسی جعفر را دیدم در دهلیز سرا [به کتاب] [اشاره] «۴» نشسته- و سخت کوچک بود «۵»- خواستم تا او را امتحان کنم، گفتم: یابن رسول الله؟ اینکه یحدث الغریب عندکم، غریبی که به شهر شما رسد کجا قضای حاجت کند! گفت: از کنار جویها و زیردار میوه‌ها و پیرامن سرایها و رهگذرها و مسجدها اجتناب کند، و آن جا که خواهد جز اینکه قضای حاجت کند. گفت: چون اینکه بشنیدم از او در چشم من افتاد ترفع «۶» تمام، گفتم: یابن رسول الله؟ نیکو گفتی. مسأله دیگر پرسم به دستوری! گفت: بیار. گفتم: معصیت بنده از کیست! در من نگرید و مرا گفت: بنشین تا تو را خبر دهم. من بنشستم، گفت: حال معصیت از چند وجه بیرون نیست: یا از خداست، یا از بنده، یا از خدا و بنده. اگر از خداست دون بنده، خدا از آن عادلتر است که بنده را به فعلی که او نکرده باشد مؤاخذه کند، که بس «۷» اینکه ظلم باشد «۸». و اگر از خدا و بنده است، پس او شریک بنده باشد «۹»، و قوی اولی «۱۰» باشد به انصاف و «۱۱» بنده ضعیفش. و اگر از بنده است تنها: فعلیه وقع الامر و الیه توجه النهی، و له حق الثواب و العقاب، و وجب الجنه و النار، لا جرم امر به اوست، و نهی او راست، و ثواب و -----

----- (۱-۴). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). مج، وز: نرجو. (۳). اساس: علیهم السّلام، با توجه به مج تصحیح شد. (۵). مج، وز، فق: بودم. (۶). مج، وز، مب، مر: توقع، دب، آج، لب، فق: بوقع. (۷). مج، وز، دب، مب، مر: پس. (۸). مب: او ظلم کرده باشد. (۹). مج: شریک باشد با بنده. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: اولیتر. (۱۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق: ندارد. صفحه: ۳۹۵ عقاب متعلّق به اوست، و بهشت و دوزخ برای اوست. ابو حنیفه گفت، چون اینکه بشنیدم گفتم: ذُرِّیَّةٌ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللّٰهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ «۱»، و بهری اهل علم اینکه معنی به نظم آوردند و گفتند «۲»: لم تخل أفعالنا اللّاتی نذم بها احدی ثلاث خصال حین نأتیها إما تفرّد «۳» بارینا بصنعتها فیسقط اللّوم عنّا حین ننشیها او کان یشرکنا فیها فیلحقه ما سوف یلحقنا من لایم فیها أو لم تکن لالی فی جنایتها ذنب فما الذّنب الّا ذنب جانیهما قوله: یا أئیّهما الذّین آمنوا أنفقوا ممّا رزقناکم، خطاب است جمله مؤمنان را به انفاق و نفقه کردن. و خلاف کردند در او: حسن بصری گفت: مراد زکات است برای دو وجه: یکی امر خداست، و امر او بر وجوب باشد. و دگر آن که گفت: به وعید مقرون بکرد، و وعید [بر] [اشاره] «۴» ترک واجب باشد. و جماعتی دیگر گفتند: مراد نفقه عیال است، و

امر بر وجه استحباب است و وعید نیست، در آیت بیشتر از اخبار نیست عن عظم يوم القيامة، و اینکه اختیار «۵» ابو القاسم بلخی است. و بعضی دیگر گفتند: عام است در زکات و صدقه و نفقه، و اینکه اولی «۶» است برای عموم فایده را. و حد رزق بگفته‌ایم پیش از اینکه: هر چه کسی را باشد که به آن منتفع شود، و کس را نبود که او را از آن منع کند. من قبل أن یأتیَ یوم «۷» [پیش از اشاره] «۸» از آن که [روزی آید که در او] [اشاره] «۹» بیع نباشد و دوستی نباشد و شفاعت نباشد. ابو عمرو و ابن کثیر می‌خوانند: لا بیع فیهِ ولا خُلَّةٌ ولا شفاعَةٌ - به فتح، ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۳۴. [.....].

(۲). میج، وز: آورد و گفت: که بر اساس مَرَّحِج است. (۳). اساس: یفسر، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹-۸-۴). اساس: ندارد، از میج افزوده شد. (۵). اساس: اخبار، با توجه به میج تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: اولیتر. (۷). مب لا- بیع، دب، آج، لب، فق یعنی روز قیامت. صفحه: ۳۹۶ بی تنوین، و باقی قراء به رفع و تنوین. و «بیع»، استبدال المتاع بالثمن باشد، و نقیض او «شراء» بود، و به معنی «شراء» آید نیز. و لا- خُلَّةٌ، «خُلَّت» دوستی خالص باشد، کأنه من خلال القلب. و الخُلَّةُ الحاجه، و الخُلَّةُ الخصلة، و الخُلَّةُ ما كان حلوا من المرعى، و خلال الشیء وسطه، و الخلل [۳۴۱-پ] شق فی الشیء، و الخل- الخلیل، و الخل- الطریق فی الرمل، و الخلیل من الحیب من الخبله، و الفقیر من الخبله و هی الحاجه، قال الشاعر- شعر: و ان أتاه خلیل یوم [مسئله] [اشاره] «۱» [یقول] [اشاره] «۲» لا- غایب مالی و لا حرم و لا شفاعَةٌ، و اصله من الشفع و هو خلاف الوتر [برای آن که دوم] [اشاره] «۳» صاحب حاجت باشد، و نظر به اینکه معنی را گفت امیر المؤمنین «۴»- علیه السلام: الشفع جناح الطالب، و آیت [به] [اشاره] «۵» اجماع مخصوص است برای آن که خلاف نیست از میان امت که شفاعت خواهد بودن. ما را با اصحاب وعید خلاف در آن است که ایشان گفتند: در زیاده «۶» و منافع باشد، و ما گفتیم: در اسقاط مضار، و قطع است که به کفار نرسد، و ما گفتیم: به فساق اهل صلاة «۷» رسد، لقله- علیه السلام: شفاعتی لاهل الكبائر من امتی، و ایشان گفتند: به تایین رسد. فاما در آیت کس نگفت که اصلا شفاعت نخواهد بودن، یا معنی آن باشد که: لا- شفاعه لاحد فی الکفار، و اما، لا شفاعه فی الفساق الا باذنه. و الکافرُونَ هُم الظالمُونَ، لانهم یضعون العبادۀ فی غیر موضعها، کافران ظالمانند برای آن که نه عبادت به جای خود می‌نهند، و روا بود که گوئیم معنی آن است که: ظالم نفس خوداند، به آن معنی که به فعل کفر «۸» مستحق ضرر عقوبت‌اند. قوله: الله لا إله إلا هو- الایة، ابی بن کعب گفت، رسول- صلی الله علیه و آله- مرا پرسید که کدام آیت در کتاب خدا عظیمتر است یا ابا المنذر! من گفتم: الله ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به میج افزوده شد، لسان العرب (۱۱/۲۱۵): مسغبه. (۵-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به میج افزوده شد. (۴). فق، مب علی. (۶). دب، آج، لب، فق: ندارد. (۷). مب: صلوات. (۸). اساس، دب، لب، فق، مب، مر: کس، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۹۷ اعلم و رسوله «۱»، دیگر باره پرسید تا سه بار، من گفتم «۲»: خدا و پیغمبرش اعلم‌اند، گفتم: آیه الكرسي است. رسول- صلی الله علیه و آله- دست بر سینه من نهاد و گفت: هنیئا لك العلم یا ابا المنذر، گوارنده باد تو را علم. آنکه گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست که اینکه آیت را زبانی است که تقدیس و تنزیه خدای می‌گوید بنزدیک ساق عرش. و رسول- علیه السلام- گفت: هر کس او آیه الكرسي بخواند در عقبه «۳» هر فریضه، تولای قبض روح او خدای بکند- جل جلاله- و چنان باشد که با پیغمبران خدای تعالی جهاد کرده باشد تا شهادت یافتن. و عبد الله مسعود گفت که، رسول- علیه السلام- گفت: [آیه الكرسي] و قُل هُوَ اللهُ أَحَدٌ عظیمتر است از همه چیزی که دون خداست- جل جلاله. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت [اشاره] «۴»: سید آیتهای قرآن آیه الكرسي است «۵». و امیر المؤمنین علی- علیه السلام- گفت: کدام عاقل «۶» باشد که به وقت خفتن آیه الكرسي بخواند و آخر سوره البقره، یعنی قوله: آمَنَ الرَّسُولُ «۷»- تا به آخر سوره که آن از کتف عرش است. و محمد بن جعفر الصادق- علیه السلام- روایت کند از پدرش امیر المؤمنین علی- علیه السلام- که او فرمود «۸» که، رسول- علیه السلام- گفت که: چون آیه الكرسي فرود آمد، گفت: آیتی فرود آمد از کتف عرش که هر بتی که در مشرق و مغرب بود به روی در آمد «۹»، و ابلیس بترسید و گفت قومش را که: امشب

حادثه «۱۰» عظیم افتاد، بباشید تا من در مشارق و مغارب بگردم تا چه حادثه است؟ بگردید تا به مدینه رسید، مردی را -----

----- (۱). آج، لب: الله و رسوله اعلم. (۲). معج، وز، آج، مب، مر: می گفتم. [.....] (۳). همه نسخه بدلها: عقب. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۵). دب، آج، لب، فق، عبارت ما قبل را چنین آورده: و قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ و عظیمتر است از همه چیزی که دون خدای عزّ و جلّ است. و ابو هریره روایت کرد که رسول علیه السلام گفت: سید آیتهای قرآن آیه الکرسی است. (۶). اساس به صورت «غافل» هم خوانده می شود. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۵. (۸). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: گفت. (۹). اساس، مب، مر: در آمدند، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). فق، مب: حادثه‌ای. صفحه: ۳۹۸ دید، گفت: چه حادثه افتاد دوش! گفت: رسول «۱» - علیه السلام - ما را گفت آیتی فرود آمد از کنزهای عرش که اصنام عالم برای آن به روی در آمدند. ابلیس بنزدیک «۲» اصحاب آمد و خبر داد. و رسول - علیه السلام - گفت: اینکه آیت در هیچ سرایی «۳» نخوانند «۴» و الا شیاطین «۵» سه روز گرد آن سرای نگردند «۶». باز «۷» گفت: سی روز، و هیچ جادویی در آن جا راه نیابد چهل شبانه روز «۸». ای علی؟ اینکه آیت بیاموز «۹» که هیچ آیت از اینکه بزرگوارتر فرو نیامد. امیر المؤمنین علی - علیه السلام - روایت کرد که: رسول را دیدم بر اینکه چوبهای منبر «۱۰»، می گفت: هر کس که آیه الکرسی در قفای هر نماز فریضه بخواند، او را از بهشت «۱۱» منع نکنند، الا مرگ، و کس بر اینکه مواظبت نکند الا صدیقی یا عابدی، و هر کس که اینکه آیت بخواند عند آن که بخوهد «۱۲» خفتن، خدای تعالی او را ایمن بکند «۱۳» بر نفس خود و خانه خود و خانه چند همسایه که پیرامن او باشد. و جابر عبد الله «۱۴» روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت، خدای تعالی وحی کرد به موسی عمران که: هر کس که مداومت کند بر آیه الکرسی در عقب هر نمازی، خدای تعالی او را دل شاکران دهد و مزد پیغمبران «۱۵» و عمل صدیقان، و دست رحمت بر او گشاده کند، و هیچ منع نباشد او را از آن که به بهشت رود الا مرگ. موسی - علیه السلام - گفت: [و] [اشاره] «۱۶» که باشد «۱۷» که بر آن مداومت کند! گفت: نکند الا پیغمبری «۱۸» یا صدیقی یا مردی که من از او خشنود باشم، یا مردی که من او را شهادت -----

----- (۱). آج، لب، فق خدا. (۲). همه نسخه بدلها بجز دب، مب: با نزدیک. (۳). معج، دب، آج، لب، فق: سرای. (۴). همه نسخه بدلها بجز مب: بنخوانند. (۵). آج، لب، فق: شیطان. (۶). آج، لب، فق: نگرده. [.....] (۷). مب، مر: تا، دیگر نسخه بدلها: یا. (۸). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: شبان روز. (۹). معج، وز، آج، لب، فق و فرزندان را بیاموز و همسایگان را. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز، مر که. (۱۱). آج، لب، فق هیچ. (۱۲). اساس، مب: خواهد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). فق: گرداند. (۱۴). معج، وز: جابر بن عبد الله. (۱۵). معج، وز: پیغامبران. (۱۶). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۱۷). دب، آج، لب، فق: کی باشد. (۱۸). معج، وز، دب، آج، لب: پیغامبری. صفحه: ۳۹۹ - یعنی شهیدی - روزی کرده باشم. ابو هریره روایت کرد «۱» که رسول - علیه السلام - گفت: هر کس که آیه الکرسی بخواند، چون از خانه به در آید خدای تعالی هفتاد هزار فرشته را بفرستد تا برای او استغفار می کنند «۲» و او را دعا می کنند. و چون به خانه باز آید، بخواند، خدای تعالی درویشی از پیش چشم او ببرد «۳». راوی خبر گوید که: جماعتی صحابه در مسجد رسول - صلی الله علیه و آله - [۳۴۲-] نشستند، و ذکر فضایل قرآن می کردند که: کدام آیت فاضلتر است! یکی می گفت: آخر براءت «۴»، و یکی می گفت: آخر بنی اسرایل، و یکی می گفت: «کهیص»، یکی می گفت: «طه». امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: اینکه انتم عن آیه الکرسی! شما از آیه الکرسی کجایی «۵» که من از رسول - صلی الله علیه و آله - شنیده‌ام که گفت: ای علی؟ آدم سید البشر است، و من سید عربم و لا فخر، «۶» و سلمان سید پارس است. و صهیب سید روم است، و بلال سید حبشه است، و طور سینا سید کوههاست. و سدره سید درختان است و ماههای «۷» حرام سید ماههاست. و روز آدینه سید روزهاست، و قرآن سید کلامهاست، و سوره البقره سید قرآن است. و آیه الکرسی سید سوره البقره است، در اینکه جا پنجاه کلمت است، در هر کلمتی پنجاه برکت است. عمرو بن المقدام «۸» گفت از باقر - علیه السلام - شنیدم که گفت: هر که آیه الکرسی یک بار بخواند «۹»، خدای تعالی هزار مکروه از مکاره دنیا از او

بگرداند، و هزار مکروه ----- (۱). همه نسخه بدلها: کند. (۲). اساس: می کند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: بردارد، مب: برد. (۴). اساس و یکی می گفت آخر براءت، مج، وز دیگری می گفت آخر براءت، با توجه به دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت زاید می نماید. (۵). مج، وز، مب، مر: کجایید. (۶). اساس: بلا شک، با توجه به مج و همه نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مج: ماه. (۸). اساس، آج، لب، مر: عمرو بن المقدم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مج، وز، دب، آج، لب: بخواند یک بار. صفحه: ۴۰۰ از مکاره آخرت (۱). خوارترین مکاره دنیا درویشی باشد، و خوارترین مکاره آخرت عذاب گور باشد. ابو المتوکل الناجی روایت کند که ابو هریره گفت: کلید خانه صدقه در دست من بود. یک روز در باز کردم، خرمای صدقه کم بود [مقدار کفی] [اشاره ۲]، و دوم (۳) روز همچنین بود (۴). برفتم و رسول را - صلی الله علیه و آله - بگفتم. مرا گفت: یا ابا هریره؟ خواهی که آن دزد را بگیری! گفتم: بلی یا رسول الله. گفت: چون در بگشایی بگوی (۵): سبحان من سخرک لمحمد، سبحان آن خدایی که تو را مسخر محمد کرد (۶). من دیگر بار در خانه شدم، خرما کم بود. من اینکه کلمه بگفتم. شخصی سیاه منکر را دیدم بر سر آن خرما از آن می خورد. من در او در (۷) آویختم، گفتم: تو را بنزدیک رسول - صلی الله علیه و آله - برم. گفت: دست از من بدار که با تو عهد (۸) کنم که دگر معاودت نکنم، تا مانند اینکه عهد کرد من دست از او بداشتم. مدتی بر آمد با سر کار شد، من رسول را باز گفتم. رسول - صلی الله علیه و آله - مرا گفت: تو نیز با سر (۹) کلمه شو. من در خانه شدم (۱۰)، گفتم: سبحان من سخرک لمحمد. دیگر باره بگرفتم او را، گفتم: یا عدو الله؟ نه با من عهد کردی (۱۱) که دیگر مثل اینکه نکنی! گفت: آری خطا کردم، مرا رها کن که دیگر اینکه نکنم. من در او آویختم و گفتم: دست از تو باز ندارم تا تو را پیش رسول - صلی الله علیه و آله - برم (۱۲). گفت: دست از من بدار تا تو را چیزی آموزم که تو چون آن برخوانی هیچ کس از جنیان - خورد (۱۳) و بزرگ و نر و ماده - گرد تو و متاع تو نگردند. من گفتم: کدام است ----- (۱). مب که. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: دو، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). کذا در اساس: همه نسخه بدلها: گفت. (۵). مج، وز، دب، مب که. (۶). همه نسخه بدلها: بکرد. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق: ندارد. [.....] (۸). مج، وز: که من با تو عهدی. (۹). مج، وز آن. (۱۰). مج، وز، دب، آج، لب، فق: من چون در خانه رفتم. (۱۱). وز: کرده‌ای. (۱۲). مج، وز: نبرم. (۱۳). وز، دب، آج، لب، فق: خرد. صفحه: ۴۰۱ آن! گفت: آیه الكرسي است. من دست از وی بداشتم، و اینکه حدیث رسول را بگفتم. مرا گفت: تو ندانستی ای ابا هریره (۱) که چنین باشد؟ من (۲) آیت بر آن جا خواندم، دیگر شیطان گرد آن خرما نگشت. عبد الله بن عون گفت: شبی در خواب دیدم که قیامت برخاسته (۳) بود و خلائق را در صعید سیاست بداشته بودند. مرا بیاوردند و حسابی آسان بکردند، آنگاه مرا به بهشت بردند و کوشکها بر من عرضه کردند که از جمال و بهای آن متحیر بماندم. گفتند: درهای اینکه کوشکها بشمار. بشمردم، پنجاه در بود. گفتند: خانه‌هایش (۴) بشمار، بشمردم صد و هفتاد و پنج خانه بود. مرا گفتند: اینکه تو راست. من از آن شادی از خواب در آمدم و خدای را شکر کردم، و بامداد با نزدیک محمد بن سیرین شدم، و اینکه خواب با او بگفتم. مرا گفت: چنان تواند بودن که تو آیه الكرسي بسیار خوانی، گفتم: بلی چنین است، و لکن از کجا گفتمی! گفت: برای آن که اینکه پنجاه کلمت است و صد و هفتاد و پنج حرف است. مرا عجب آمد از حفظ و زیرکی او، آنگاه مرا گفت: هر که اینکه آیت بسیار خواند، سكرات موت (۵) بر او آسان بود. و در آثار می آید، عن ابی بکر بن روح، گفت از پدرم شنیدم که گفت: مرا دوستی بود در نهروان، مرا حکایت کرد و گفت مرا عادت بود که: هر شب از دگان (۶) برخاستم (۷) آیه الكرسي بر خواندمی و باد بر آن جا دمیدمی. شبی در بیستم و بیامدم و فراموش (۸) کردم که اینکه آیت خوانم. وقت خفتن (۹) یادم آمد، در خانه بخواندم و باد بر آن جا دمیدم و دل مشغول بخفتم، و بر دگر روز بغلس (۱۰) برخاستم (۱۱) و به دگان آمدم، در دگان گشاده دیدم، و آنچه در دگان بود جمع کرده و نهاده و مردی آن جا نشسته. او را گفتم: تو کیستی! و اینکه جا چه کار داری! و خواستم (۱۲) که بانگ (۱۳)

بردارم (۱۴)، مرا ----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: ای با هریره. (۲). مج، وز
اینکه. (۳). اساس، دب، لب، مب، مر: برخواسته. (۴). اساس: خانهایش / خانه‌هایش. (۵). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: مرگ. (۶).
وز: دوکان. (۷). اساس، مج، لب، فق، مب، مر: برخواستمی. (۸). مب: فراموشی، مر: فرموش. [.....]. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر
به. (۱۰). اساس: سحر، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۱). اساس، دب، لب، مب، مر: برخواستم. (۱۲). آج، فق: خاستم. (۱۳). همه
نسخه بدلها: تا بانگ. (۱۴). مج، وز: بر آرم. صفحه: ۴۰۲ گفت: ساکن باش که من چیزی از آن تو نبرده‌ام، و بنگر تا متاعت همه
بر جاست، [۳۴۲-پ] و قصه من بشنو؟ گفت: من دوش به اول شب بیامدم و در اینکه دگان باز کردم و اینکه متاع جمع کردم و در
هم بستم. چون برگرفتم تا بروم، چندان که طلب کردم ره در «۱» نیافتم. چون متاع بنهادم راه یافتم «۲»، باز در نشان کردم «۳» و بیامدم
و متاع برداشتم، خواستم تا بروم دیگر باره «۴» در نیافتم. همه شب در اینکه به سر بردم تا اکنون که تو آمدی. اکنون اگر دانی که
مرا عفو باید کردن که توبه کردم که مانند اینکه نکنم. من دست از دزد «۵» برداشتم و خدای را شکر کردم. لیث بن سعد روایت کند
از عبد الله «۶» بن ابی جعفر که گفت: مرا بیماری سخت بود و دردی عجیب، و طبیبان از آن عاجز، من در شبی از شبها رنجور بودم.
اندیشه می کردم، گفتم به جزوی «۷» از قرآن استشفا کنم، آیه الکرسی بخواندم و باد بر خود دمیدم. مرا خواب برد. در خواب دو
مرد را دیدم از پیش من ایستاده، با یکدیگر می گفتند: اینکه مرد آیتی بخواند که در آن جا سیصد و شصت «۸» پنج رحمت است، و
اینکه مرد را هنوز به یک رحمت رسید «۹» و از آن هیبت «۱۰» من از خواب در آمدم «۱۱»، دردم ساکن شده بود- و اخبار و آثار در
فضایل اینکه بسیار است. اکنون به تفسیر آیت ابتدا کنیم: بدان که قدیم- جل- جلاله- در اینکه آیه اثبات -----

----- (۱). فق. راه در، مب، مر: ره. (۲). مج، وز: ره در نیافتم، دب، آج، لب، فق: ره بیافتم، مب: بنهادم و بیامدم
ره یافتم، مر: ره در یافتم. (۳). آج، لب: بیافتم و نشان بکردم. (۴). مب ره. (۵). مج، وز: از دزدی، مب، مر: از او. (۶). اساس: ابی
عبد الله، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۷). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: به چیزی. (۸). آج، لب، فق: شست،
همه نسخه بدلها بجز مج و [.....]. (۹). مج، وز: رسید بدو، دب: رسیدند، آج، لب، فق: رسانیدند. (۱۰). اساس: و هیمه (شاید:
هیمنه، یا: هممه)، مج: هم، وز، دب: همه، مر: همت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مج: بر آمدم. صفحه:
۴۰۳ الهیت خود کرد و نفی هر چه دون اوست، از آن جا نام «اله» بر او نهادند به دروغ، گفت: الله لا اله الا هو الحی القيوم، خدا
قادر بر اصول نعم که به کردن آن مستحق عبادت آمد، جز یکی نیست که با او «اله» نیست، و مستحق عبادت و سزاوار پرستش
نیست مگر او. «الله» مرفوع است به ابتدا و خبر او در لا- اله- الا هو است، تقدیر آن است که: الله واحد مستحیل المثل، و «لا» نفی
جنس راست برای آن است با او بر فتح بنا کرد [و] [اشاره] «۱» «هو» در محل رفع است برای آن که استثناء غیر موجب است، کما قال
تعالی: وَ مَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ «۲». و «حی»، ذاتی بود حاصل بر صفتی که امکان آن صفت محال نبود که عالم و قادر باشد، و اینکه
صفت خدای راست «۳»- جل- جلاله- ذاتی است با مقتضی صفت ذات، و وزن او فعل است، کالحذر و الطمع، «یا» اول «۴» ساکن
کردند و در «یا» ادغام کردند. و «قیوم» فاعول باشد من القیام، و در او سه لغت است: «قیام»، و آن قراءت عبد الله مسعود است. و
«قیم»، و آن قراءت علقمه است. و «قیوم»، و آن قراءت عامه است. و اصل «قیوم» قیوم «۵» بوده است، قلب کرده‌اند، پس ادغام
کرده‌اند، کما یقال: دیار و دیور و دیر، و اینکه هر سه بنا بر «۶» مبالغت است. مجاهد گفت: القائم علی کل شیء، به همه چیز او قیام
نماید، یعنی تولای همه کار او کند. سعید جبیر گفت: «قیوم» آن باشد که ابتدایش نبود، و تفسیر قیام وجود «۷» کرد. ضحاک گفت:
دایم باشد و به معنی، هر دو قول یکی است، جز آن که در گذشته گفت و اینکه در ناآمده. -----

----- (۱). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۴۴. (۳). مج، وز: را. (۴). مج، وز را. (۵). اساس
که نو نویس است: قیوام، وز، آج: قیوم، با توجه به مج تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). اساس: خود، با توجه به مج
تصحیح شد. صفحه: ۴۰۴ ابو روق گفت: الّذی لا یبلی، و آن خداست که تغییر نپذیرد، لم یزل عَمَّا کان علیه و لا یزال. ربیع گفت:

«قیوم» قیم باشد بر همه چیزی به روزی و حفظ. همه را او روزی دهد و او نگاه دارد. کلبی گفت: القائم علی کل نفس بما کسبت، به جزای خلقان او قیام نماید. ابو عبیده گفت: الّذی لا یزول، باقی است که او را زوال نبود، و قال امّیه بن ابی الصّیلت: لم یخلق السماء و النّجوم و الشّمس معها قمر یعوم» (۱) «قدّرها المهیمن القیوم و الحشر و الجنّه و النّعیم لآمر شأنه عظیم أنس بن مالک گوید: بیشتر دعای رسول الله - صلی الله علیه و آله - اینکه بودی: یا حی یا قیوم. عبد الله عباس گفت: مهمترین نامهای خدای تعالی «الحی القیوم» است، و اینکه دعای اهل دریا (۲) است که گویند ایشان: یا هیتا شراهیتا (۳). ابو امامه روایت کند که رسول - علیه السّلام - گفت: نام مهمترین خدای در سه سوره قرآن است: البقره، و آل عمران، و طه. عمر بن ابی سلمه گفت: اندیشه کردم هیچ اسم ندیدم که در اینکه [سه] [اشاره] (۴) سوره به مطابقه باز آمد جز اینکه نامها در البقره: الله لا اله الا هو الحی القیوم، [و در آل عمران فاتحه اوست: الم، الله لا اله الا هو الحی القیوم] (۵)، و در طه: وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَى الْقَیُومِ (۶) [اشاره] (۷). -----

----- (۱). آج، مب: یقوم. (۲). اساس، مب، مر: دیار، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). چاپ شعرانی (۳۲۲/۲) آورده است: «أهی أشر أهی، هستم کسی که هستم، عبارت عبرانی در تورات است که چون حضرت موسی بن عمران با خدای تعالی گفت که: اگر بنی اسرائیل از من بپرسند خدای تو چیست و کیست، به آنها چه بگویم! خداوند به او وحی فرستاد: هستم آنچه هستم ...» نیز در لسان العرب (۵۰۶/۱۳) پاورقی ۱ صحیح آن را چنین آورده است: اهیأ شراهیا، معنی الأزلی الّذی لم یزل. نیز در متن لسان العرب همان صفحه گوید: هیا شراهیا، معناه یا حی یا قیوم بالعبرانیّه. [.....] (۷-۴). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۵). سوره آل عمران (۲) آیه ۱ و ۲. (۶). سوره طه (۲۰) آیه ۱۱۱. صفحه: ۴۰۵ لا تأخذُه سِنَّةٌ وَ لا نَوْمٌ، مفسّران گفتند: «سنه» خوابی باشد سبک، و «نوم» خواب باشد تام (۱)، و حدّ خواب اینکه بنهادند متکلمان: سهو یلحق الانسان مع فتور الاعضاء من غیر علّة، سهوی که با مردم (۲) رسد با فتور و سستی اندامها بی بیماری [۳۴۳- ر] [اشاره]. و مرجع [او] [اشاره] (۳) با نفی است. و «سهو» نا بدن (۴) علم باشد، و «فتور» اعضاء به شرط کرد تا احتراز [بود از] [اشاره] (۵) سهوی که در حال بیداری باشد، و نفی علّت و بیماری به شرط کرد تا احتراز بود از مغمی علیه. و علما از میان «سنه» و «نوم» فرقی (۶) کرده اند به اقوال (۷) متقارب حسن بصری گفت: «سنه» کسل باشد، و «نوم» خواب، و اصم گفت: «سنه» غفلت باشد، و «نوم» خواب، ای لا یغفل و لا ینام. دیگر مفسّران گفتند: «سنه» اوّل خواب بود که مرد بین النائم و الیقظان باشد، نبینی که عدی بن الرّقاع چگونه گفت: و سنان أقصده النّعاس فرّقت فی عینه سنه و لیس بنائم یقال منه: و سن یوسن و سنا و سنه، فهو و سنان. و قدیم - جلّ جلاله - نفی کرد از خود سنه و نوم، بر سبیل تمدّح. گفتند: برای آن که آفت است، و آفت بر او روا نیست، و تغییر (۸) است و تغیر (۹) بر او روا نیست، و قهر است و قهر بر او روا نیست، و برای آن که او ضدّ علم است و اضداد [علم] [اشاره] (۱۰) بر او روا نیست (۱۱)، و برای آن که او آسایش از رنج و بلاست، و رنج و آسایش بر او روا نیست، برای آن که او برادر مرگ است و مرگ بر او روا نیست. جابر عبد الله انصاری روایت کند که رسول - صلی الله علیه و آله - را پرسیدند که در ----- (۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق: خواب تمام باشد، مب: خوابی تام باشد، مر: خواب باشد. (۲). مج، وز: ها مردم. (۳-۵-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۴). اساس، مب، مر: با بدن، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج، وز، دب، آج، لب، فق: فرق. (۷). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: با قول، با توجه به مج تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق: تغیر. (۹). مب: تغیر. (۱۱). مج، وز، دب، آج، لب، عبارت: «و برای آن که او ضدّ علم ...» را پس از عبارت بعدی: «... آسایش بر او وانیست» آورده است. صفحه: ۴۰۶ بهشت خواب باشد! گفت: نه، رای آن که خواب [برادر] [اشاره] (۱) مرگ باشد و در بهشت مرگ نباشد (۲). و راوی خبر گوید که رسول - علیه السّلام - در بعضی خطبه‌ها (۳) گفت: (۴) ان الله تعالی لا ینام و لا ینبغی له أن ینام و لکنه یخفض» القسط و یرفعه، [یرفع] [اشاره] «الیه عمل اللیل قبل عمل النهار و عمل النهار قبل عمل اللیل، گفت: خدای تعالی بنخسبد و خواب به کار نیست او را، و او را خفض (۶) و رفع بهره باشد، یعنی روزی خلقان، عمل بندگان که در شب کرده باشند بر او رفع کنند پیش از

آن که روز آید» (۷)، و عمل روز بر او عرضه «۸» کنند پیش از آن که شب آید. ابو هریره روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: قوم موسی، موسی را گفتند: هل ینام ربک! خدای «۹» تو بخسبد، از او پرس. موسی - علیه السلام - گفت: بار خدایا! اینکه قوم پرسند «۱۰» که: خواب تو را دریابد! خدای تعالی گفت: من تو را معلوم کنم. آنگاه موسی [را] [اشاره] «۱۱» - علیه السلام - سه شبان روز بیدار داشت، پس از آن فرشته‌ای را فرستاد و با او دو «۱۲» قاروره، گفت خدای تعالی می‌گوید: اینکه قاروره [ها] [اشاره] «۱۳» در دست دار امشب، او آن قاروره‌ها را در دست نگاه [می] [اشاره] «۱۴» داشت و جهد می‌کرد تا خوابش نبرد، خوابش غلبه کرد و دستهایش به هم آمد و قاروره‌ها بر هم آمد و شکسته شد. موسی از خواب در آمد، قاروره‌ها شکسته شده «۱۵» دید، جبریل آمد و گفت: تو در خوابی «۱۶»، دو قاروره «۱۷» نگاه نمی‌توانی داشت، اگر من بخسبم آسمان و زمین که نگاه دارد! -----

----- (۱۴-۱۳-۱۱-۵-۱). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۲). معج، وز، دب، آج، لب، فق: نبود. [.....]. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: خطبه‌ها. (۴). اساس، دب، آج، فق، مب، مر: یخفظ، با توجه به معج تصحیح شد. (۶). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: حفظ، با توجه به معج تصحیح شد. (۷). معج، وز و عمل روز آید. (۸). معج: عرض. (۹). اساس تعالی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۰). معج، وز، دب، آج، لب، فق: می‌پرسند. (۱۲). معج، دب، آج، لب: فرستاد با او با دو. (۱۵). معج، وز: ندارد. (۱۶). معج، وز: خواب. (۱۷). اساس: قاره، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۰۷ له ما فی السَّمَاوَاتِ وَمَا فِی الْأَرْضِ، او راست آنچه در آسمان و زمین هست ملکا و ملکا، آنچه آن را مالکی نیست ملک اوست، و آنچه او را مالکی ظاهر است ملک اوست، برای آن که ملک و مالک همه در ملک اویند، فان «۱» العبد لا یملک و ان ملک، ما لا یملک «۲» نفسه کیف یملک غیره، آن که مالک خود نبود مالک غیری چگونه بود! چون چنین باشد، مستقل نبود به خود، چگونه دیگری را دست گیرد! مگر به فرمان او. مَن ذَا الَّذِی یَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ، کیست که بنزدیک او شفیع باشد کسی را مگر به فرمان او! بعضی اهل معانی گفتند: خدای تعالی به اینکه آیت دل بندگان خود به خود می‌کشد عاجلا و آجلا، چنان است که گفت: ای بنده؟ اگر راغب دنیایی، مراست، از من خواه. و اگر امید کرامت آخرت داری - به شفاعت شفیع - که آن شفاعت به فرمان من است، پس در دنیا و آخرت گزیر نیست تو را از من، فسبحان من لا وسیله الیه الا به، سبحان آن خدایی که با او هیچ وسیله نیست الا به او، حقیقت دان که او را به فرمان او شفاعت الا آنان نکنند که طرفه العینی پای از فرمان او بیرون نهند، آنان که اند که چنین بودند! مگر معصومانی که ما هموا بمعصیه الله قط. در همت ایشان نیاید «۳» که آزار خدای اختیار کنند: شفیع الیک الیوم یا خالق الوری رسولک خیر الخلق و المرتضی علی آخر: شفیع الی الله یوم [۳۴۳- پ] القضا نبی «۴» الهدی و علی الرضا «۵» شفیع عتره طهرت فدلّت محبتهم علی طهر الولاده قوله تعالی: یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم، مجاهد و عطا و حکم و سدی گفتند «۶» مراد آن است که: داند آنچه پیش ایشان است از کار دنیا، و آنچه پس ایشان است از -----

(۱). اساس له، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۲). چاپ شعرانی (۲/۳۲۴): و من لا یملک. (۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق: نیامد. [.....]. (۴). اساس: می، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آج، با خطی متفاوت از متن افزوده: دیگری، چاپ شعرانی (۲/۳۲۵) دیگری گوید. (۶). اساس: غیره، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۰۸ کار آخرت. ضحاک و کلبی بر عکس اینکه گفتند: ما بین ایدیهم، کار آخرت برای آن که آخرت در پیش دارند، و روی آن جا دارند، و باز گشت «۱» آن جاست. و ما خلفهم، آنچه پس ایشان است از دنیا که با پس پشت افکنده‌اند. مقاتل و واقدی گفتند: آنچه پیش ایشان بوده است، یعنی پیش خلق عالم و فریشتگان، و آنچه پس خلق عالم بوده باشد. و گفتند: ما بین ایدیهم، آنچه در میان آنند «۲» از خیر و شرّ، و آنچه پس ایشان است، یعنی آنچه خواهند کردن. و لا یحیطون بشیء من علمه الا بما شاء، و خلقان را احاطه نبود به چیزی از علم «۳» الا «۴» به آنچه او خواهد. احاطه چو «۵» با علم مقرون باشد معنی عالمی باشد بر وجه تأکید چون کسی چیزی داند به تفصیل، چنان که چیزی از علم او به در نشود گویند: احاط علمه بكذا و احاط بكذا علما، پنداری علم او به گرد آن

معلوم در آمد، و رها نکرد که چیزی از آن بیرون شود. و «علم» در آیت به معنی معلوم است تا اشاعره را تمسک نباشد، یقال: هذا الكتاب فی «۶» علم فلان، ای معلومه. و اینکه مسأله از علم شافعی است یا از علم ابو حنیفه، یعنی از معلوم ایشان است برای آن که علم ایشان در دل ایشان باشد. و «علم» آیت «۷» به معنی عالمی. چنان که: «وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا»^(۸)، علم او محیط است به همه چیز یعنی عالمی او. و در اینکه آیه علم به معنی معلوم «۹». دگر در آیت دلیلی ظاهر هست بر اینکه که ما گفتیم، و آن آن است که گفت: کس به «۱۰» علم او محیط نشود الا به آنچه او خواهد. [و معنی آن است که: الا به آنچه او خواهد] [اشاره] «۱۱» که اطلاع دهد بر آن از آن که راه نماید و دلیل انگیزد و خلق علم «۱۲» ----- (۱). مع، وز با، دب، آج، لب، فق، مر به. (۲). فق: آن‌ند. (۳). دب، آج، لب، فق او. (۴). مع، وز و. (۵). آج: چون. (۶). دب، آج، لب، فق فی. (۷). وز: آید. (۸). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۲. (۹). مع، وز، دب، آج، لب، فق است. (۱۰). اساس: کسب، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مع افزوده شد. [.....] (۱۲). اساس، مب، مر: عالم، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۰۹ ضروری کند، و اطلاع دهد به وحی و خبر، و اینکه ممکن نیست در علم حقیقی، که علم او بنزدیک آن که او را علم اثبات کند قایم باشد به ذات [او] [اشاره] «۱»، و آنچه قایم بود به ذات او احاطه به آن محال بود. و سَعِ كُرْسِيِّه السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، ای ملاً و احاط. و در «کرسی» خلاف کردند. عبد الله عباس و سعید جبیر و مجاهد گفتند: مراد به کرسی علم است، و از اینکه جا دفتر علم را کراسه خوانند، و از اینکه جاست قول را جز در وصف صیادی - شعر: تى اذا ما جاء [ها] [اشاره] «۲» تکرسا ای علم، و عالمان را «کراسی» خوانند چنان که شاعر گفت - شعر: تحف بهم بیض الوجوه و عصبه کراسی بالاحداث حين تنوب ای علماء بها. و بعضی دیگر گفتند: مراد به «کرسی» عظمت و سلطان است، و عرب ملک قدیم را کرسی خوانند «۳»، و الكرسي «۴» اصل کل شیء، یقال: فلان کریم الكرسي «۵»، ای الاصل، قال العجاج: و قد علم القدوس مولی القدس أن ابا العباس اولی نفس فی معدن الملک القدیم الكرسي و در بعضی تفاسیر می آید که: «کرسیه» ای سرّه، قال الشاعر: مالی بأمرک کرسی أکاتمه و لا- یکرس علم الله مخلوق «۶» محمد بن جریر الطبری گفت که: «کرسی» اهل باشد، ای وسع عبادہ السموات و الارض، ابو موسی و سدی گفتند: «کرسی» حقیقی خواست «۷»، و خدای تعالی کرسی از لؤلؤ آفرید، و هفت آسمان «۸» در جنب کرسی چون هفت درم است که بر ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به مع افزوده شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد، طبری (۳/ ۱۱): اذا ما احتازها. (۳). فق: خواند. (۴). مب، مر: و الكرسي. (۵). مب، مر: الكرسي. (۶). اساس به صورت: «المخلوق»، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس، وز: به صورت: «خداست» هم خوانده می شود. (۸). مع، وز، آج، مب، مر: آسمانهای هفت، فق: آسمانها هفت است. صفحه: ۴۱۰ سپری افکنند. و امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: هر قایمه آن از قوایم کرسی چندان است که هفت آسمان و هفت زمین، و کرسی در پیش «۱» عرش است، و حاملان کرسی چهار فرشته‌اند، و هر فرشته چهار روی دارند «۲»، قدمهای ایشان بر آن صخره نهاده است که در زیر هفت «۳» زمین است به پانصد ساله راه، یک «۴» روی ایشان چون روی آدمیان است، بدان روی، روزی آدمیان خواهند «۵»، و رویی بر صورت گاو است بدان روی، روزی بهایم خواهند، و رویی بر صورت شیر است و بدان روی، روزی سباع و دد خواهند، و رویی بر صورت کرکس «۶» است بدان روی، روزی مرغان خواهد. و ابو ادريس خولانی روایت کند از ابو ذر غفاری - رحمه الله علیه - که گفت، از [۳۴۴- ر] رسول - علیه السلام - پرسیدم که: خدای تعالی کدام آیت بر تو انزال «۷» کرد که از آن بزرگتر نیست! گفت: آیه الكرسي. آنکه گفت: نیست هفت آسمان در جنب کرسی الا چون حلقه‌ای در بیابانی. و در اخبار می آید که: از میان عرش و کرسی هفتاد حجاب است از نور و هفتاد حجاب است از ظلمت، اگر آن حجابها نبودی حمله «۸» کرسی از نور حمله «۹» عرش بسوختندی. حسن بصری گفت: مراد به «کرسی» عرش است. بعضی علما گفتند: «کرسی» نام فرشته‌ای «۱۰» است که خدای تعالی او را با خود اضافه کرد - اضافه «۱۱» تخصیص، و مراد به اینکه تنبیه بندگانش علی اعظم «۱۲» خلقه، که او را

خلقی باشد که آسمانها و زمینها به او پر شود. ----- (۱). مع، وز: کرسی نزد. (۲).

مع، وز، مب: دارد. (۳). مع، وز: هفتم. (۴). مع، وز: یکی. (۵). اساس، آج، لب، فق، مب: خواهد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت تصحیح شد. [.....] (۶). اساس، لب، فق کرک، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مع: انزله کرد، که بر متن مرجح است. (۸). همه نسخه بدلها: جمله. (۹). آج، لب، دب، فق: جمله. (۱۰). دب: فریشته. (۱۱). آج، لب، فق به. (۱۲). مع، وز، دب: عظم. صفحه: ۴۱۱ و لَا يُؤُدُّهُ اِی لَا یَجْهَدُهُ، به رنج نیفکنند او را نگاه داشتن زمین و آسمان، و دشخوار (۱) نباشد بر او، و قالت الخنساء: و حامل الثقل بالاعباء قد علموا اذا یؤود رجالا بعض ما حملوا و گفته‌اند: «یؤوده»، اِی یسقطه من ثقله، او را بیفکنند از گران باری، قال الشاعر: اَنی و ما نحروا غداه منی عند الجمار یؤده الثقل (۲) حَفْظُهُمَا، یعنی حفظ آسمان و زمین. وَ هُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ، [واو] [اشاره] (۳) بزرگوار و رفیع است بالای همه خلق نه به جهت و مسافت و لکن به تدبیر و قدرت. العظیم، بزرگوار است نه از روی جرم و جثه، و لکن از روی کبریا و عظمت. علما گفته‌اند: در اینکه آیت چند فواید و ادله است بر اصول دین از توحید و عدل، منها قوله: اللّهُ دلیل است بر ذات و صفات خدای تعالی بر آن (۴) که تا بر صفت کمال نباشد استحقاق عبادت ندارد. و دوم قوله: لا- اِلَهَ اِلاَّ هُوَ، دلیل است بر بطلان (۵) همه مشرکان (۶) از ثنویان [و گبرکان] [اشاره] (۷) و ترسایان که بدون خدای تعالی الهی (۸) اثبات کردند. سهام (۹)، قوله: الْحَیُّ دلیل بطلان قول بت پرستان است که ایشان جماد و موات پرستیدند، و از اینکه کار ابراهیم- علیه السّلام- بر ایشان عیب کرد (۱۰): یا اَبْتُ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا یَسْمَعُ وَلَا یُبْصِرُ وَلَا یُعْزِی عَنكَ شَيْئًا (۱۱). چهارم قوله: الْقَیُّومُ، دلیل بطلان قول فلاسفه و طبایعان (۱۲) است (۱۳)، گفتند: بیشتر ----- (۱). مع، وز، دب، مر: دشوار. (۲). اساس، مع، وز، دب، لب، فق، مب، مر: العقل، با توجه به آج تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مع، وز، دب، آج، لب، فق: دلیل بطلان قول. (۵). مع، وز، دب، آج، لب، فق است. (۶). اساس، مب، مر: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۸). الهی / آله‌های. (۹). فق، مر: سیم. (۱۰). مب که. (۱۱). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۲. (۱۲). وز، مر: طبایعان. (۱۳). مع، وز که. صفحه: ۴۱۲ چیزها به طبع محلّ حاصل می‌آید، حق تعالی باز نمود که: من قیوم، یعنی قایم (۱) به تولّای افعال خود. پنجم: لا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَ لَا نَوْمٌ، دلیل بطلان قول جهودان است که گفتند: خدای، عالم به شش روز بیافرید (۲)، خسته شد فاستراح یوم السّبت، روز شنبه بیاسود، دیگر دلیل است بر بطلان مذهب جهم (۳) که گفت: خدای تعالی عالم است به علمی محدث، سهو بر او روا باشد. ششم قوله تعالی: لَهُ مَا فِی السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِی الْأَرْضِ، دلیل بطلان مذهب مَفْوضه است که گفتند: خدای تعالی تفویض [خلق] [اشاره] (۴) عالم کرد با (۵) شخصی محدث که او را بیافرید و به نیابت خود بداشت. هفتم قوله تعالی: مَنْ ذَا الَّذِی یَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلَّا بِاِذْنِهِ، دلیل کرد بر بطلان قول آنان که نفی شفاعت کردند. هشتم قوله تعالی: یَعْلَمُ مَا بَیْنَ اَیْدِیهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ، دلیل می‌کند بر بطلان قول آنان که [گفتند] [اشاره] (۶) خدای تعالی عالم است به علم، برای آن که در اینکه آیت باز نمود که: معلومات او ما لا یتناهی (۷) است، و معلومات ما لا یتناهی (۸) را علوم ما لا یتناهی باید، و آن در وجود محال بود. نهم قوله: وَ لَا یُحِیْطُونَ بِشَیْءٍ مِنْ عِلْمِهِ اِلَّا بِمَا شَاءَ، دلیل (۹) بطلان قول کاهنان و منجمان می‌کند که ایشان گفتند: ما غیب می‌دانیم از سیر کواکب بی اعلام خدای تعالی. دهم قوله: وَ سِعَ کُرْسِیُّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، ردّ است بر مذهب فلاسفه که گفتند: عالم خود زمین است و افلاک که بدان محیط است فی (۱۰) و رای آن چیزی (۱۱) ----- (۱). مع، وز، دب، آج، فق: قایم، مب: یعنی توانا و قایم. (۲). مر و. (۳). اساس: جهیم، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴-۶). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، فق: یا، آج، لب: با (بی نقطه). (۷). مع، وز، دب، آج، لب، فق: لا- یتناهی. (۸). مع: لا یتناهی. (۹). من، مر بر. [.....] (۱۰). مع، وز: و. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز مب: آن دگر چیز. صفحه: ۴۱۳ نیست. نفی عرش و کرسی و لوح و قلم کردند. یازدهم (۱): وَ لَا یُؤُدُّهُ حَفْظُهُمَا، دلیل بطلان قول جهودان کرد که گفتند: اِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی اَعْبٰی (۲) بخلق (۳) السّموات و الارض فاستراح. دیگر دلیل

بطلان قول آنان که گفتند: خدای تعالی قادر است به قدرت، [۳۴۴-پ] که به قدرت فعل مخترع نشاید کردن. دوازدهم قوله: وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ، دلیل است بر بطلان قول ثنویان «۴» چه اگر با او الهی بودی ممانعت کردی او را و مستعلی نبودی بر اشیاء، همانا عظم «۵» موقع اینکه آیت برای کثرت ادله اوست «۶» بر اصول مسلمانی از توحید و عدل. قوله: لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ، مجاهد گفت: آیت در مرد [ی] [اشاره] «۷» انصاری آمد که غلامی سیاه داشت او را صبیح گفتند، او را اکراه می کرد بر اسلام. سدی گفت: در حق مردی انصاری آمد که او را ابو الحصین گفتند، او دو پسر داشت. جماعتی از بازرگانان از شام به مدینه آمدند و آن پسران او را دعوت کردند با ترسایی. ترس شدند و با ایشان برفتند. او بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ کسی از عقب «۸» ایشان بفرست و ایشان را باز آر و زجر کن تا [با] [اشاره] «۹» مسلمانی آیند. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد: لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ. آن مرد انصاری را خوش نیامد، و در دلش از رسول خدای چیزی بود «۱۰»، آیت آمد: فَلَا وَ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ «۱۱» الایه، و اینکه پیش از آیت قتال بود، آنکه اینکه آیت به سوره براءت منسوخ شد فی قول «۱۲» ابن مسعود و ابن زید. دیگر مفسران گفتند: آیت منسوخ نیست. ----- (۱). (۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق قوله.

(۲). اساس: مب، اعما، مر: عما، مج، وز، فق: اعنی، با توجه به آج تصحیح شد. (۳). مب: لخلق. (۴). اساس، مب: مثنویان، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). دب، لب، فق، مب: عظیم. (۶). دب: است. (۷-۹). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: قفا. (۱۰). مب، مر اینکه. (۱۱). سوره نساء (۴) آیه ۶۵. (۱۲). اساس، مب، مر: قوله، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۱۴ سعید جبر گفت از عبد الله عباس «۱» که: در انصاریان چون زنی بودی که او را فرزند بنامندی، او گفتی بر سیبل نذر که: اگر مرا فرزندی بماند به جهودانش دهم، و اینکه پیش اسلام بود. چون اسلام پدید آمد، از اینان جماعتی در بنی النضیر «۲» بودند. چون خدای تعالی جلا بر ایشان نوشت که بروند و خان و مان رها کنند، انصاریان گفتند: یا رسول الله؟ فرزندان و برادران مانند، خدای تعالی اینکه آیه فرستاد: لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ. رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی ایشان را مخیر بکرد، اگر مسلمانی خواهند اینکه جا بیابند، اگر جهودی خواهند با ایشان بروند. قتاده «۳» و عطا و ضحاک و ابو روق و واقدی گفتند مراد آن است: لا- اکراه فی الدین بعد اسلام العرب، برای آن که عرب امتی بودند امی، ایشان را کتابی نبود، خدای تعالی رسول را- علیه السلام- فرمود که: از عرب قبول مکن الا اسلام، یا تیغ فرود آر بر ایشان «۴». اهل کتاب را حکمی دیگر نهاد و آن جزیه «۵» بود، گفت: اینان را اکراه مکن بعد قبول جزیه «۶»، یا ایمان آرند یا جزیه «۷» دهند. و اقوالی دیگر «۸» گفتند در سبب نزول آیت متقارب المعنی، و مرجع با اینکه است که ما گفتیم. زجاج گفت: لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ، من قول العرب: اکرهت فلانا اذا نسبته الی الکره، کما یقال: اکفرت و افسقته و اظلمته اذا نسبته الی الکفر و الفسق و الظلم، قال الکمیت: فطایفه قد اکفرونی بحکم و طایفه قالوا مسیء و مذنب و معنی آن است که: آن را که در اسلام آید، مگوی «۹» تو مکرهی «۱۰» ایمان اکراه -----

----- (۱). اساس، مر: انصار، مب: انصاری، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۲). اساس، دب، لب، فق، مر: بنی النسیر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس گفت مج: عبارت را ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: تیغ فرود ایشان، یا تیغ بر ایشان فرود آر. (۷-۶-۵). مج، وز، آج، لب، فق: جزیت. (۸). مج، وز، دب، آج، لب، فق: دگر. (۹). مر: مگوئید. (۱۰). اساس، مب، مر: مکروهی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۱۵ آوردی او را نسبت مکنی «۱» با اکراه، کما قال تعالی: وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا «۲». قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ، ای ظهر الاسلام من الکفر، و الهدی من الضلاله، و الحق من الباطل، حق از باطل پیدا شد و ایمان از کفر. حسن و مجاهد و اعرج خوانند «۳»: «الرشد»، به فتح «را» و «شین»، و آن دو لغت است: کالحن و الحزن، و البخل و البخل. و عیسی بن عمر خواند: «رشد» به ضمّین، و آن دو لغتند: کالزعب و الزعب، و السحت و السحت. فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ، هر که کافر شود به طاغوت. عبد الله عباس گفت: شیطان است. مقاتل و کلبی گفتند: «صنم» است، و

گفته‌اند: «کاهن» است، و گفته‌اند هر چه بدون خدای پرستند، و آن فاعول باشد من الطغیان، «لام» فعل از او بیفکنند [ند] [اشاره ۴]»
 برای آن که حرف علت بود، و بدل او «تاء» باز آوردند که حرفی صحیح بود، کقولهم «۵»: حانوت و تابوت. اهل اشارت گفتند:
 طاغوت هر کسی نفس اوست، بیانیه قوله تعالی: إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ «۶» [۳۴۵- ر] [اشاره ۵]. وَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ، بیان کردیم پیش از اینکه
 که: «ایمان» تصدیق به دل، و «کفر» جحود به دل باشد. و ایمان در شرع بر اصل «۷» لغت مانده است، و «کفر» از اسماء منقوله است،
 و اینکه اخبار که آوردند من قوله- علیه السلام: الايمان تصديق بالقلب و اقرار باللسان و عمل بالاركان، مراد ایمان است و توابع او
 از اسلام «۸»، و شعار هر دو بر پای داشتن. ----- (۱). اساس: کنی، میج، وز، مر: مکنید،
 با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۹۴. (۳). میج، وز: خواندند. (۴). اساس: ندارد، از میج
 افزوده شد. (۵). آج، لب، فق جالوت. (۶). سوره یوسف (۱۲) آیه ۵۳. (۷). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: به اصل، با توجه به
 میج تصحیح شد. [.....] (۸). اساس، مب، مر است، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. صفحه: ۴۱۶ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ،
 «فا» برای جزای شرط آمد که فعل ماضی است، ای «۱» تمسک، او دست در آویخته باشد. بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى، به بند استوارتر. و «عروه»
 انگلک «۲» باشد که گوی گریبان در او افتد. و فعلی، تأنیث افعال تفضیل باشد، و اینکه استعارتی است که خدای تعالی کرد بر طریق
 کلام عرب، گفت: هر که به طاغوت کافر شود و به خدای مؤمن، تمسک او به بند استوارترین باشد، به بندی «۳» که هرگز گسسته
 نشود «۴». و «انفصام» «۵»، انقطاع باشد، و انفصام «۶» [از او] [اشاره ۷] بلیغتر باشد، و اینکه بشارتی است که خدای تعالی مؤمنان را
 داد. وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، و خدای شنواست اقوال ایشان را، و عالم است به احوال «۸» ایشان. قوله تعالی: اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا، خدای
 تعالی ولی مؤمنان است، [و] [اشاره ۹] گفته‌اند: مراد ناصر است، یعنی یار مؤمنان است. و گفته‌اند: مراد دوست است، دوست ایشان
 است. و گفته‌اند: یعنی متولی کار ایشان است. و گفته‌اند معنی آن است که: اولی و احق بهم، و همه معانی و اقوال را مرجع با اینکه
 است، لِأَنَّهُ مِنْ وَلِيَّةِ الْأَمْرِ إِذَا تَوَلَّيْتَهُ بِنَفْسِكَ باشد. و الولی القرب، و الولاية الامارة، و الولی من المطر الذي يلي الوسمی، باران
 دوم «۱۰» را برای آن ولی خوانند که در بر «۱۱» وسمی باشد، و «وسمی» باران اول باشد. پس از روی لغت و اشتقاق و عموم فواید
 تفسیر، ولی بر اولی دادن اولیتر «۱۲» است، فالاولی ان یفسر بالاولی «۱۳». ----- (۱).
 اساس: یعنی، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس، آج، لب، دب، فق، مب، مر: ان کلک، وز: انکلک، با
 توجه به میج تصحیح شد. (۳). وز: باشد عندی. (۴). آج، با خطی متفاوت بالای سطر افزوده: لَأَنْفِصَامَ لَهَا (۵). اساس، دب، لب، فق،
 مب، مر: اعصام، با توجه به میج، وز، تصحیح شد. (۶). وز، مب: انفصام. (۷-۹). اساس: ندارد، با توجه به میج افزوده شد. (۸).
 اساس، مب، مر: اقوال، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مب: دویم. (۱۱). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر:
 در او، با توجه به میج، وز تصحیح شد. (۱۲). اساس، مب، مر: اولی، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها و استعمال کلمه در موارد
 دیگر از همین متن، تصحیح شد. (۱۳). اساس، مب، مر: بالولی، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۱۷ حسن
 بصری گفت: ولی هدیه‌م، هدایت ایشان را از الطاف و توفیق او تولا کند، چه آن، کار جز او نباشد «۱». يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى
 النُّورِ، و اینکه بر سیبل مبالغت است، و مراد الطاف و توفیق و آنچه جاری مجرای آن باشد که بنده به ایمان نزدیک شود و از کفر
 دور شود، فعلی که خدای تعالی کند که عند آن بنده از کفر بیرون آید و به ایمان در «۲» شود. چون خدای تعالی کند گفت:
 خود «۳»، مخرج منم، چنان که در باب سوره گفت: وَإِذَا مَا أَنْزَلَتْ سُورَةً «۴» ...، الی قوله: فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَّادَتْهُمْ إِيْمَانًا «۵» ...، یعنی
 ازدادوا عند نزولها [ایمانا] [اشاره ۶] «۶» وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَّادَتْهُمْ رِجْسًا «۷» ...، در هر دو آیت اضافه زیادت ایمان و کفر با
 سورت کرد، و سورت فعل نکند، یعنی ایشان عند نزول سورت در کفر و ایمان بیفزودند، و دلیل بر آن که چنین است قرینه آیت: وَ
 الَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ. و از جمله طاغوت که بدون خدای پرستند بل بیشتر و غالبتر «۸»،
 اصنام و اوثنان و اشجار و احجار باشد و آفتاب و ستاره و آتش، و اینکه همه جمادند، فعل از ایشان درست نباشد. و آن که

شیطان «۹» است و رؤسای ضلالت بر سبیل حقیقت اخراج نکنند کسی را از ایمان به کفر، و لکن اغراء و اغواء و تزیین کنند چون کافران عند اغرای ایشان خروج کنند از ایمان به کفر، حق تعالی اطلاق کرد و گفت: اخراج خود طاغوت کردند. واقدی گفت: هر نور و ظلمتی که در قرآن است مراد بخش «۱۰» ایمان و کفر است، مگر آن که در سوره الانعام است که مراد بخش «۱۱» شب و روز است. ----- (۱). مب قوله تعالی. [.....] (۲). اساس، دب، مب، دور، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس، مر: چون، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴-۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴. (۶). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۷). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۵. (۸). اساس، مب، مر و، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۹). اساس، لب، مب، مر: سلطان، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱-۱۰). دب: بخشش. صفحه: ۴۱۸ عبد الله عتّاس گفت: آیه در حق قومی [که] [اشاره] «۱» کافر بودند به عیسی. چون رسول- علیه السّلام- پیامد، به او ایمان آوردند. خدای تعالی ایشان را به ایمان به مصطفی از کفر به دیگر پیغمبران «۲» به در آورد. واسطی گفت: ایشان را از ظلمات نفس خود بیرون آورد به اخلاق مرضیه «۳» به در آورد ایشان را از کذب به صدق، و از حرص به قناعت، و از سخط به رضا، و از طلب به توکل، و از جهل به معرفت. ابو عثمان النهدی «۴» گفت: ایشان را بیرون آورد از دیدن [۳۴۵-پ] افعال به دیدن افضال، یعنی آنچه «۵» کنند از طاعات و قربات، از خود نینند از او بینند. و بهری دیگر گفتند بیرون آورد ایشان را از ظلمات «۶» وحشت و فرقت به نور وصلت و قربت. وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولِيَاءُ لَهُمُ الطَّاغُوتُ، حسن بصری خواند: «الطّواغیت» علی الجمع. ابو حاتم گفت: در عرب طاغوت به واحد و جمع و مذکر و مؤنث کند «۷»، در واحد مذکر گفت: يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ «۸»... و در مؤنث گفت: وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا «۹»... و در جمع گفت: يُخْرِجُونَهُمْ. عبد الله عتّاس گفت: مراد به «طاغوت»، شیطان است. مقاتل گفت: مراد رؤسای ضلال «۱۰» اند، چون: کعب اشرف و حیّی اخطب و جز ایشان. يُخْرِجُونَهُمْ، ای یدعونهم، ایشان را دعوت می کنند. «اخراج» در آیت به معنی دعوت است، بیانش: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ «۱۱»...، یعنی ادعهم. ----- (۱). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۲). معج، وز، دب، آج: پیغامبران. (۳). اساس، مب، مر: فریضه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: الهندی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). وز طلب. (۶). اساس: ظلمه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۷). دب: کنند. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۶۰. (۹). سوره زمر (۳۹) آیه ۱۷. (۱۰). معج، وز، دب: ضلالت. (۱۱). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۵. صفحه: ۴۱۹ اگر گویند، چگونه گفت خدای تعالی: يُخْرِجُونَهُمْ، ایشان را بیرون می آرند! و اینکه کسی را گویند که در ایمان باشد، و کافران در ایمان نبوده اند، چگونه لفظ اخراج گفت! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که قتاده گفت و مقاتل که مراد جهودانند پیش بعثت رسول ما- علیه السّلام- به او ایمان داشتند [از] [اشاره] «۱» آنچه در کتب خود دیده بودند از نعت و صفت او، چون پیامد به او کافر شدند و جحد کردند، بیانش قوله تعالی: فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ «۲». باقی «۳» مفسران گفتند: آیت عام است در جمله کفار، و منع شیطان ایشان را از دخول در آن اخراج خواند، و اینکه چنان «۴» باشد که یکی از ما گوید- چون پدر او را از نصیب میراث بیفگند: اخرجنی ابی من ماله، و او در مال نبوده باشد، و مانند اینکه قوله [تعالی] [اشاره] «۵» حکایه عن یوسف- علیه السّلام: إِنِّي تَرَكْتُ مَلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ «۶»... و یوسف هرگز بر ملت کافران نبود، و مانند اینکه قول امرؤ القیس است: [و ماء] [اشاره] «۷» کلون البول قد عاد اجنا قليل بها «۸» الأصوات ذی کلا مخرلی گفت: قد عاد اجنا، و آن «۹» پیش [از] [اشاره] «۱۰» آن آجن نبود، و مثله قوله تعالی: وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِدُّ إِلَىٰ أَرْضِ الْعُمُرِ «۱۱»... و مرد هرگز پیش از پیری پیر «۱۲» نبوده است، و کذا قول الشّاعر: اطعت العرس فی الشّهوات حتّی أعادتني «۱۳» عسیفا عبد عبد و قال آخر: فان تكن الايام احسن مرّة الی فقد عادت لهن ذنوب ----- (۱-۷-۵-۱). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۸۹. (۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق: و باقی. (۴). اساس، مب، مر: چنین، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶).

سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۷. (۸). معج، وز: به. (۹). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: از، با توجه به معج و وز، تصحیح شد. (۱۱).
 سوره نحل (۱۶) آیه ۷۰. (۱۲). معج، وز: ندارد. [.....] (۱۳). اساس، دب، لب، فق، مب، مر: اعداتی، با توجه به معج و وز، تصحیح شد. صفحه: ۴۲۰ أولئك أصحاب النار هم فيها خالدون، اینکه آیت و مانند اینکه آن بود که ما بدانیم از سمع که عقاب کفار مؤبد^۱ خواهد بودن، و در عقل دلیل نیست بر اینکه، بل از جهت عقل عفو ایشان مجوز و مستحسن است، و از جمله آیات «۲» قوله تعالی: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا^۳. تم «۴» الجزء الثالث و يتلوه في الزايع بعون الله تعالی: [ألم تر إلی الذی حجاج إبراهيم فی ربّه أن آتاه الله الملک] [اشاره] «۵». -----
 ----- (۱). وز، لب، فق: مؤید. (۲). دب، آج، لب، فق: از جهت اثبات. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۴۸. (۴). اساس: تمت، با توجه به معج تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، از معج افزوده شد، مب و الحمد لله رب العالمین. (۵). اساس: ندارد، از معج افزوده شد، مب و الحمد لله رب العالمین.

جلد ۴

[ادامه سوره بقره]

[اشاره]

بسم الله الرحمن الرحيم ربّ سهل و یسر^۱

[سوره البقره (۲): آیات ۲۵۸ تا ۲۶۰]

[اشاره]

ألم تر إلی الذی حجاج إبراهيم فی ربّه أن آتاه الله الملک إذ قال إبراهيم ربّی الذی یحیی و یمیت قال أنا أحيی و أمیت قال إبراهيم فإن الله یأتی بالشمس من المشرق فأت بها من المغرب فبهت الذی کفر و الله لا یهدی القوم الظالمین (۲۵۸) أو کالذی مرّ علی قریه و هی خاویه علی عروشها قال أنى یحیی هذه الله بعد موتها فأماته الله مائة عام ثم بعثه قال کم لبثت قال لبثت يوماً أو بعض يوم قال بل لبثت مائة عام فانظر إلی طعامک و شرابک لم یتسنه و انظر إلی جمارک و لنجعلک آیه للناس و انظر إلی العظام کیف ننشزها ثم نکسوها لحمًا فلما تبیین له قال أعلم أن الله علی کل شیء قدير (۲۵۹) و إذ قال إبراهيم ربّ أرنی کیف توحی الموتی قال أ و لم تؤمن قال بلی و لکن لیطمئن قلبی قال فخذ أربعة من الطیر فصرهن إلیک ثم اجعل علی کل جبل منهنّ جزءاً ثم ادعهنّ یتینک سعياً و اعلم أن الله عزیز حکیم (۲۶۰)

[ترجمه]

به نام خداوند بخشاینده مهربان «۲» نبینی آن را که خصومت کرد «۳» با ابراهیم در خدایش به آن که دادش «۴» خدای پادشاهی «۵»، چون گفت ابراهیم خدای من آن است که زنده کند و بمیراند «۶»، گفت «۷» من زنده کنم و بمیرانم «۸»، گفت ابراهیم: بدرستی که خدای من بیارد آفتاب را از مشرق «۹»، تو بیار او را از مغرب «۱۰»، متحیر ماند آن که کافر بود و خدا راه نمی‌نماید «۱۱» گروه ستمکاران را «۱۲».

- (۱). اساس از اینکه جا تا پایان برگ [۳۴۶-پ] نو نویس و فاقد اعتبار است متن از مج اختیار شد.
 - (۲). ترجمه از آج داده شد.
 - (۳). آج، لب: ای بنگرستی آن کس که حجّت گفت، فق: ای نگرستی به آن کس که حجّت گفت.
 - (۴). آج، لب، فق: ابراهیم در باب پروردگار او برای آن که داد او را.
 - (۵). آج، لب، فق یعنی نمود.
 - (۶). آج، لب، فق: زنده می گرداند و می میراند.
 - (۷). آج، لب، فق نمود.
 - (۸). آج، لب: زنده می گردانم به عفو و می میرانم به قتل. [.....]
 - (۹). آج، لب، فق: را از جای بر آمدن آفتاب.
 - (۱۰). آج، لب: پس بیار آن را به جای فرو شدن آن پس.
 - (۱۱). تب: راه نماید.
 - (۱۲). وز، دب: بیداد کاران را.
- صفحه : ۲

یا چنان که بگذشت بر دیهی «۱» و آن افتاده «۲» بود بر سقفهایش، گفت چگونه زنده کند اینها را «۳» خدای پس مرگشان، پس بمیرانید او را خدای صد سال، آنگاه زنده کرد «۴»، گفت: چند مقام کردی «۵»، گفت: بماندم «۶» روزی یا پاره‌ای از «۷» روزی، گفت نه چنین است بماندی صد سال، در نگر به طعام خود و شراب خود که بنگردیده است «۸»، و در نگر به خرت، و تا سازیم تو را علامتی «۹» برای مردمان «۱۰» و نظر کن به استخوانها «۱۱» که چگونه برداریم «۱۲» پس بر او پوشیم گوشت «۱۳» پس چون پیدا شد او را «۱۴»، گفت: می دانم آن که خدای بر همه چیز تواناست. و چون گفت ابراهیم: بار خدایا بنمای مرا که چگونه زنده کنی مردگان را. گفت ایمان نداری «۱۵»! گفت آری «۱۶»، و لکن تا بیارم دل من، گفت: بگیر «۱۷» چهار مرغ پس پاره پاره کن با تو «۱۸»، آنگاه کن بر هر کوهی از ایشان پاره‌ای، پس بخوان ایشان را تا به تو آیند به تاختن، و بدان که آن خدای عزیز و محکم کار است.

قوله: أَلَمْ تَرَ، اینکه فصل به استقصا برفت، اعنی تفسیر.

- (۱). وز، دب: دهی، آج، لب، فق بیت المقدس یا قریه الغیب که دو فرسنگی بیت المقدس است.
- (۲). آج، لب: آن دیه افتاده.
- (۳). آج، لب: از کجا زنده گرداند اهل اینکه دیه را.
- (۴). آج، لب، فق: پس بر انگیخت او را.
- (۵). آج، لب، فق: چند مدّت درنگ کردی.
- (۶). آج، لب، فق: درنگ کردم.
- (۷). تب: بعض.
- (۸). آج، لب، فق: پس بنگر سوی خورش تو انجیر یا انگور و آشامیدنی تو و عصیر یا شیر، حال آن که متغیر نشده.
- (۹). آج، لب، فق: دلالتی بر حشر.

- (۱۰). آج، لب، فق کردیم آنچه کردیم. [.....]
- (۱۱). آج، لب، فق از حمار.
- (۱۲). آج، لب، فق: چگونه ترکیب می‌فرماییم آن را.
- (۱۳). آج، لب، فق: بس می‌پوشانیم آن را گوشتی.
- (۱۴). آج، لب، فق: چون روشن شد چگونگی حشر مرا.
- (۱۵). تب: باور نداری.
- (۱۶). آج، فق باور می‌دارم، لب باور نمی‌دارم.
- (۱۷). آج، لب، فق: فراگیر.
- (۱۸). آج، لب، فق: پس میل ده آنها را به سوی تو.

صفحه : ۳

قوله: أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِي حَاجَّ «مُحَاجَّه»، مفاعله باشد از حَجَّه، يقال:

حاججته فحججته، كما يقال: خاصمته فخصمته. و «محجوج» گویند آن را که در حَجَّت مغلوب باشد، یعنی به آن که حَجَّت آوردم غلبه کردم او را. و آن که با ابراهیم - علیه السلام - در حق خدای تعالی محاجَّه کرد نمرود بن کنعان بن سنخاریب ابن کوش بن سام بن نوح بود. او اوّل کس بود که تاج بر سر نهاد و در زمین جباری کرد، و دعوی کرد که خدای است.

أَنْ آتَاهُ اللَّهُ إِي لَأَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمَلِكُ، و موضع «ان» نصب است بنزع حرف الصفه عند الكوفيين.

مجاهد گفت: دو مؤمن و دو کافر پادشاهی همه زمین بیافتند اما دو مؤمن: یکی سلیمان بود و یکی ذو القرنین بود، و اما دو کافر: یکی نمرود بود و یکی بخت نصر.

در وقت اینکه مناظره خلاف کردند. مقاتل گفت: چون ابراهیم - علیه السلام - بتان را بشکست نمرود او را باز داشت. آنگاه به درش آورد او را تا به آتش اندازد گفت: اینکه خدای که تو ما را به عبادت او می‌خوانی کیست! ابراهیم گفت: رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَ يُمِيتُ، و دیگر مفسران گفتند: اینکه مناظره پس از آن کردند که او را به آتش انداختند.

زید بن اسلم گفت: اوّل جباری که بود بر زمین، نمرود بن کنعان بود، مردمان از اقصای عالم می‌آمدند و طعام می‌بردند از نزدیک او یعنی جو و گندم. چون جماعتی به او بگذشتی «۲»، او گفتی: من ربکم! خدای شما کیست - بر عادتت که او را بود! ایشان گفتند: خدای ما تویی «۳»، ابراهیم گفت: رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَ يُمِيتُ.

چنان که خدای تعالی از او حکایت کرد، نمرود همه را طعام دادی مگر ابراهیم را که ابراهیم را باز گردانید بی طعام، ابراهیم باز گشت. چون به در شهر خود رسید، شرم داشت از شماتت اعدا اندیشه کرد که گویند همه آمدند «۴» و گندم آوردند، و ابراهیم نیاورد. و تلی ریگ بود، از آن ریگ جوالها پر کرد، تا به در سرای و بار بر در سرای بیفگند، و او مانده بود «۵»، آن جا بخت، اهل ابراهیم از خانه به در آمدند و

(۱). همه نسخه بدلها ان.

(۲) - تب: بگذشتندی، مب: بگذشتند.

(۳). تب: توای.

(۴). تب: آوردند.

(۵). تب: خسته بود.

صفحه : ۴

سر جوالها بگشادند آردی سپید و پاکیزه بود که از آن نیکوتر نباشد از آن آرد نانی بیخت چون ابراهیم در سرای شد، آن طعام در پیش او بنهاد، ابراهیم گفت: اینکه از کجا آوردید؟^(۱) گفت: از آن آرد است که تو آورده‌ای. او دانست که نعمتی است که خدای تعالی با او کرد.

آنگاه خدای تعالی ابراهیم را بفرستاد به نمرود که به من ایمان آر^(۲) تا ملک به تو رها کنم. او گفت: خدایی دیگر هست تو را که مرا به او دعوت می‌کنی، و آن خدای کیست! گفت: رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ، خدای من آن است که احیا و اماتت کند، مرده را زنده کند و زنده را بمیراند^(۳).

و در آیت محذوفی هست، و تقدیر اینکه است: اذ قال له الجبار من ربك! قال له: رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ، و اینکه مناظره به حضور قوم نمرود بود، او خواست تا بر ایشان تلبیس کند، گفت: أَنَا أَحْيِي وَأُمِيتُ، من نیز احیا و اماتت کنم. حمزه خواند: ربی الَّذی یحیی و یمیت، باسکان الیاء، و در شاذ اعمش و عیسی همچنین خواندند، و قرآی مدینه خواندند: انا احیی و امیت، به مد در همه قرآن، و اینکه لغت قومی است که وصل چون وقف دارند، و انشد^(۴) - شعر:

انا سیف العشیره و اعرفونی^(۵) حمید قد ترقیت السناما

و در وقف بعضی عرب «انا» گویند، و بیشتر عرب در وقف «انه» گویند.

ابراهیم - علیه السلام - گفت: احیا و اماتت چگونه کنی! کس فرستاد و دو شخص را حاضر کرد، یکی را بکشت و یکی را رها کرد و گفت: اینکه را اماتت کردم و آن^(۶) را که بنکشتم زنده کردم.

سدی گفت: چهار مرد را بگرفت و در خانه کرد و طعام و شراب نداد تا به حد هلاک رسیدند. آنگاه از آن چهار گانه دو را طعام و شراب داد تا زنده ماندند، گفت:

اینکه احیاست، و دو را رها کرد تا بمردند، گفت: اینکه اماتت است.

ابراهیم - علیه السلام - توانست گفتن که من احیا و اماتت که دعوی کردم خدای

(۱). همه نسخه بدلها: آورده‌ای / آورده‌اید. [.....]

(۲). آج، لب، فق، مب: آور.

(۳) - مب: مرده کند.

(۴). همه نسخه بدلها: و انشدوا.

(۵). همه نسخه بدلها: فاعرفونی.

(۶). تب: و اینکه.

صفحه : ۵

خود را، به احیاء خلق حیات خواستم که در مرده چند ساله آفریند، و به اماتت، اماتتی که بی ممانعت باشد، و لکن اندیشه کرد و ترسید که بر حاضران مشتبه شود و گمان بردند که آن که او کرد جنس اینکه^(۱) است که ابراهیم گفت، و اینکه حال ایشان را روشن نشود، انتقال کرد از آن^(۲) طریقه به دلیلی و طریقی دیگر که از آن روشتر بود، و دانست که او در آن طریقه شبهت نتواند آوردن که تلبیس کند بر حاضران.

و مناظره^(۳) را که با کسی مجادله کند، غرض او آن باشد. که اصل مدعی که دعوی کرده باشد درست کند به آنچه در وسع او

بود، چون داند که یک طریقت گفت روشن نشد خصم را طریقتی «۴» دیگر بگوید، اینکه یک جواب است آنان را که سؤال کردند که: ابراهیم - علیه السلام - چرا انتقال کرد از دلیلی به دلیلی! و اینکه آن کس کند که عاجز باشد از نصرت دلیل اول. و جواب دیگر از اینکه سؤال آن است که: عدول نکرد و انتقال و لکن اینکه سخن به نصرت دلیل اول بود. او گفت: از حق آن که قادر بود بر امات و احیا، آن است که قادر بود بر اتیان آفتاب از مشرق و مغرب، اگر تو قادری به اینکه که دعوی کرده‌ای، او از شرق می‌آرد، تو از مغرب بر آر.

اگر سؤال کنند و گویند چگونه گفت ابراهیم که: فَمَاتَ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ، تو از مغرب بر آر و او را بودی «۵» که گفتی خدای تو را بگو تا از مغرب بر آرد - و اگر بگفتی خدای تعالی [۳۴۶-پ] اجابت کردی یا نه!

جواب «۶» گوئیم: اگر بگفتی، خدای تعالی ابراهیم را اجابت کردی، و اینکه بر سبیل معجز بر دست او اظهار کردی - و اگر چه خارق عادت بودی. [و]

«۷» همانا برای آن نگفت که دانست که اگر بگوید، و ابراهیم در خواهد، خدای تعالی اجابت کند. چون ابراهیم - علیه السلام - اینکه بگفت، او دانست که در چیزی که به آسمان «۸» تعلق

(۱). وز: آن.

(۲). تب: در آن.

(۳). تب: مناظر.

(۴). تب: طریقی.

(۵). تب: بود.

(۶). مع: جوابت.

(۷). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). اساس: به خدای، کلمه در حاشیه صفحه نو نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۶

دارد او «۱» شبهتی نتواند آوردن، فرو ماند و متحیر شد، چنان که خدای تعالی گفت:

فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ، ای تحیر و انقطع حجت، یقال: رجل مبهوت اذا كان منقطع الحجّة، قال الشاعر - شعر:

و ما هی الا ان اراها فجاءه فابتهت حتّی ما اکاد اسیر

و محمّد بن السّمیع «۲» خواند: فبهت، به فتح الباء و الهاء، ای بهته ابراهیم، بیانه: بل تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ «۳»، ای تحیرهم و تدهشهم. وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ اِلَى الْحِجَّةِ، و خدای تعالی کافران را هدایت نکند به حجّت، یعنی ایشان را مخدول کند، و الطافی که در حق مؤمنان کند با ایشان نکند. اما از آن جا که داند که ایشان را لطف نباشد، و اما بر سبیل عقوبت - علی ما ذهب الیه ابو علی فی اکثر المواضع.

خدای تعالی دگر باره ابراهیم را گفت: نمرود را دعوت کن و وعده ده «۴» که اگر ایمان آرد، ملک بر او رها کنم. گفت: من خدای دیگر را ندانم جز خویشتن «۵».

ابراهیم بارسد دیگر «۶» مراجعت کرد، نمرود گفت: من ندانم تا تو چه می‌گویی «۷»، اگر خدای تو را قوتی هست، گو لشکر بیار تا

حرب کنیم، هر که غالب آید ملک او را باشد که عادت ملوک اینکه باشد. آنگه گفت: خدای تو را لشکر است! گفت: بلی، خدای مرا لشکرهاست. گفت: اکنون برو و بگو «۸» تا به سه روز لشکر جمع کند، تا من نیز لشکر جمع کنم و کالزار «۹» کنیم، «فمن غلب سلب» ابراهیم گفت: بار خدایا؟ تو می‌دانی که اینکه کافر چه می‌گوید؟ خدای تعالی گفت: ما منش گذار. آنگه نمود لشکری عظیم جمع کرد و لشکرها «۱۰» به صحرا بیرون برد «۱۱»، و ابراهیم

(۱). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۲). مج، وز، دب، فق، مب، مر: السمیفع.

(۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۴۰.

(۴). اساس با خطی متفاوت از متن: و با وی بگو، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). تب را.

(۶). مب، مر: باری دیگر، دیگر نسخه بدلها: بار دیگر.

(۷). تب تو.

(۸). همه نسخه بدلها بجز تب که.

(۹). همه نسخه بدلها: کارزار.

(۱۰). همه نسخه بدلها: لشکرگاه

(۱۱). تب: به صحرا زدند، دیگر نسخه بدلها: به صحرا بیرون زدند.

صفحه ۷ :

را گفت: لشکر من اینکه است، از لشکر خدای تو اثری نمی‌بینم. خدای تعالی وحی کرد به فرشته‌ای که به سراشک «۱» موکل است. و به روایتی دیگر جبریل را گفت: از لشکرهای من چه ضعیفتر دانی! گفت: بار خدایا؟ تو عالمتری، و لکن من از سراشک ضعیفتر هیچ نمی‌دانم.

گفت: از ایشان که را ضعیفتر دانی! گفت: سراشکان فلان دریا را [۳۴۷- ر]

. حق تعالی گفت: بگو آن فرشته را که بر ایشان موکل است که یک در برگشای «۲» ایشان را «۳»، او دری بر گشاد، از آن در چندانی «۴» سراشک بیرون آمد که آفتاب و روی آسمان بپوشید. نمود گفت: چرا امروز آفتاب بر نمی‌آید! ابراهیم گفت: لشکر خدای من رها [نمی‌کند]

«۵».

آنگاه آن سراشکان در ایشان افتادند و گوشت و خون ایشان بخوردند، [از آدمیان]

«۶» و چهارپایان الا استخوان نماند، و نمود همچونین «۷» می‌نگرید «۸» و [ایشان]

«۹» او را تعرض نرسانیدند. ابراهیم گفت «۱۰»: ایمان آری! گفت: نه، خدای تعالی بفرمود [سراشکی را]

«۱۱» تا لب زیرین «۱۲»، او بگشت «۱۳»، [و آنگاه لب زیرین او بگشت «۱۴»]

«۱۵». او بخارید، لبهای او چندانی بیامهید «۱۶» که از دهن او [دور]

«۱۷» باز افتاد، آنگاه «۱۸» سراشک «۱۹» در بینی او رفت و به دماغ او رسید و از دماغ او می‌خورد تا آنگاه که بزرگ شد چند موشی.

او آن ساعت «۲۰» ساکن شدی که چیزی سنگی «۲۱» بر سر او

(۱). اساس در زیر کلمه با خطی متفاوت از متن افزوده: پشه.

(۲). دب: بر گشاید.

(۳). اساس: کلمه زیر وصالی رفته و به صورت: «از آن» نو نویسی شده است، با توجه به مع تصحیح شد.

(۴). تب، مب، مر: چندان. [.....]

(۵). اساس: در حاشیه کاغذ زیر وصالی رفته، با توجه به تب افزوده شد، مع: نکنند، دیگر نسخه بدلها: نمی کنند.

(۶). ۹، ۱۱. اساس: در حاشیه کاغذ زیر وصالی رفته، با توجه به تب افزوده شد.

(۷). مع، وز، فق، مر: همچین، دب: همچون، مب: نمرود در ایشان همچنان.

(۸). تب، مر: می نگرست، مب، می نگرستند.

(۱۰). مر او را.

(۱۲). تب: مب: زبرین.

(۱۳). کذا: در اساس، مع، وز، دیگر نسخه بدلها: بگزید.

(۱۴). تب: بگزیدش، دب، مب: بگزید، آج، لب: به گزیدن، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۱۵). ۱۷. اساس: ندارد، با توجه به مع افزوده شد.

(۱۶). آج، لب: بیاماسید.

(۱۸). تب، مع، وز، دب، فق، مب، مر آن، لب یک.

(۱۹). مر: سرشک.

(۲۰). دب: ساعتی.

(۲۱). مب: سنگین. [.....]

صفحه : ۸

می زدندی، و هر کس که خواستی که بر او کرامتی کند دستها بر هم نهادی و بر سر او زدی. خدای تعالی او را در اینکه عذاب چهار صد سال بداشت چنان که چهار صد سالش در ملک داشته بود. آنگه هلاک شد و با عذاب خدای رفت. قوله: «أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ، اینکه آیت عطف است بر معنی آیت اول، و معنی آیت اول آن است «۱»: «رأيت كالدِّي حاج ابراهيم في ربه»، أو كالدِّي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ، بر سبیل تعجب می فرماید که: هیچ چنان کسی دیدی که با ابراهیم محاجه «۲» کرد، یا چنان کسی که بر آن ده «۳» گذر کرد.

و قولی دیگر آن است که: «كاف» زیادت است، و تقدیر آن است که: الم تر الى الذی حاج ابراهيم في ربه والى الذی مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ

«۴»، و «كاف» تشبیه زاید باشد در کلام عرب، نحو قوله: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ «۵».

و علما خلاف کردند در آن که آن گذرنده که بود! قتاده و ربع و عکرمه و ناجیه بن کعب و ضحاک و سدی و سلیمان بن یربده و سالم الخواص گفتند:

عزیر بن شرحیا بود. و وهب متبه و عبد الله بن عبید بن عمر «۶» گفتند: ارمیاء بن جلقیا بود و او از سبط هارون بن عمران بود، و گفته

[اند]

«۷» او خضر است.

مجاهد گفت: مردی بود کافر شاک. در بعث. ضحاک گفت: آن ده از جمله زمین مقدسه «۸» بود. ابن زید گفت: آن زمین «۹» بود که خدای تعالی آنان را که از خانه بیرون آمدند و از وبا می‌گریختند، بر آن زمین هلاک کرد، و ایشان آنان بودند که ذکر ایشان برفت فی قوله: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ «۱۰».

کلبی گفت: دیری بود که آن را سابر آباد گفتند «۱۱». سدّی گفت: نام آن ده

(۱). مب که.

(۲). اساس: حاجه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). تب: دیه.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). سوره شوری (۴۲) آیه ۱۱.

(۶). تب: عبد الله بن زید بن عمر.

(۷). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۸). مب: مقدس.

(۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: زمینی.

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۳، تب الایة.

(۱۱). تب: گفتندی.

صفحه ۹:

سلماباد «۱» بود. و گفته‌اند: دیر هرقل بود، و گفته‌اند [۳۴۷-پ]

«۲»: دیهی بود که آن را ده انگور خواندند بر دو فرسنگی بیت المقدس.

و هی خاوییه علی عروشهها، «واو» حال راست، ای ساقطه، يقال: خوی البیت یخوی خوی بالقصر اذا سقط [و خوی]

«۳»: یخوی خواء اذا خلا علی عروشها، بر سقفهایش و بناهایش. واحدش عرش «۴»، و عرب هر بنای را عرش خوانند، قال الله تعالی: وَ

ما کأنوا یعرشون «۵»، ای بینون. و «عریش» چفته باشد، و «عرش» سریر باشد فی قوله: وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ و عرش عبارت باشد [از

ملک و]

«۶» استقامت کار، قال الشاعر- شعر:

رأوا عرشی تتلم جانباه فلما ان تتلم فردونی

قوله: خاوییه علی عروشهها، عبارت است از خراب آن جایگاه، یعنی سقفها و دیوارها افتاده. اگر گویند: سقف بر زمین افتد، چگونه

گفت که: بر «۷» سقف افتاد!

یک جواب آن است که: سقف او افتاده «۸» باشد اول، آنکه دیوارها بر سر آن افتاد «۹». و جواز دیگر آن است که: «علی» به معنی

«مع» است، ای مع عروشها، چنان که «۱۰» هو علی صغر سنه، یقول الشعر و قال الشاعر «۱۱»:

فلو سالت سارة الحی سلمی علی ان قد تلون «۱۲» بی زمانی

قال انی یحیی هذه الله بعد موتها، ای کیف یحیی، چگونه زنده کند خدای اینان را پس مرگشان؟ اینکه بر سبیل تعجب گفت نه بر

سیل شک.

و سبب اینکه در روایت «۱۳» محمد بن اسحاق عن وهب آن بود که: چون خدای

(۱). تب: سلیمان باد.

(۲). اساس که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۳). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۴). تب باشد. ۵- سوره اعراف (۷) آیه ۱۳۷.

(۶). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳.

(۷). تب، وز: که آن بر، دب، لب، فق، مب، مر: که از، آج: که از بر.

(۸). تب: بیفتاده.

(۹). تب: افتاده.

(۱۰). تب گویند.

(۱۱). تب: بقول الشاعر شعر.

(۱۲). اساس: تلوم، با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۳). اساس: در رود اینکه آیه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۰

تعالی ارمیا را به پیغامبری بفرستاد، او را گفت: یا ارمیا؟ من پیش از آن که تو را آفریدم تو را برگزیدم، و پیش از آن که تو را نگاهتم «۱» تو را پاکیزه کردم، و پیش از آن که بالغ شدی تو را پیغامبری دادم و تو را برای کاری عظیم اختیار کردم. آنگاه به پادشاه بنی اسرائیل فرستاد، و نام او ناشیه بن اموص بود تا او را مسدّد «۲» کند و ترتیب کار او و اخبار غیب به وحی خدای «۳» او را معلوم کند، بیامد و مدّتی بود.

بنی اسرائیل احداث بسیار کردند، و ارتکاب معاصی کردند، و حرامها «۴» حلال «۵» داشتند. خدای تعالی ارمیا را گفت: بترسان اینکه قوم را و نعمتهای من «۶» یاد ده ایشان را و معاصی ایشان.

او گفت: من ندانم اگر تو مرا الهام ندهی، گفت: برو که «۷» تو را الهام دادم.

بیامد و خطبه‌ای بلیغ کرد ایشان را، و در آن جا بگفت که خدای تعالی می گوید که:

اگر توبه نکنی و اصرار نمایی، طاغی را بر شما مسلط کنم که در دل او رحمت نباشد «۸» با لشکری مثل سواد اللیل المظلم. ایشان امتناع کردند. خدای تعالی وحی کرد به ارمیا که: من بنی اسرائیل را به یافث هلاک خواهم کردن- و یافث اهل بابل بودند [۳۴۸-

ر]

من «۹» اولاد یافث بن نوح.

ارمیا بگریست و جزع کرد، خدای تعالی گفت: تو را خوش نمی آید که [من]

«۱۰» ایشان را هلاک کنم. من ایشان را به دعای تو هلاک کنم. ارمیا دل خوش گشت و پادشاه را گفت: خدای تعالی مرا وعده داد که تا من دعا نکنم، بنی اسرائیل را هلاک نکند.

آنگه از پس آن سه سال دیگر بماندند الا «۱۱» معصیت و طغیان و فساد نیفزودند، و پیغامبر و پادشاه ایشان را وعظ می کردند و سود نبود. خدای تعالی بخت نصر

- (۱). اساس به صورت «بکاشتم» هم خوانده می‌شود.
- (۲). آج، لب، مب، فق، مر: مدد.
- (۳). همه نسخه بدلها بی عیب.
- (۴). مب را. [.....]
- (۵). وز: حلالها.
- (۶). آج، لب، فق، مب، مر به.
- (۷). همه نسخه بدلها من.
- (۸). همه نسخه بدلها بجز مب بر شما.
- (۹). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: از.
- (۱۰). اساس در حاشیه زیر وصالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها به.

صفحه : ۱۱

را بر گماشت با [شش صد هزار]

«۱» رایت تا آهنگ بیت المقدس کرد.

خبر به پادشاه رسید، ارمیا را گفت: نه تو گفستی خدای تعالی [مرا]

«۲» وعده داد که تا من برایشان دعا نکنم «۳». ایشان را هلاک نکنم «۴»؟ گفت: بلی، و من واثقم به وعده خدای تا لشکر «۵» نزدیک رسید.

خدای تعالی فریشته‌ای را فرستاد به ارمیا بر صورت مردی تا پیامد و گفت: ای رسول الله؟ از راهی دور آمده‌ام تا تو را مسأله‌ای پرسم. آنچه دانی مرا فتوا کن در آن. گفت: بگو، گفت: تو را فتوا می‌پرسم «۶» در جماعتی که زیر دستان کسی باشند، و از آن خداوندگار بر ایشان همه نعمت بود، و ایشان به بدل نعمت و به جای شکر، کفران کنند، و او را آزارند و فرمان او نکنند در صلاح خود، و هر چه «۷» او کرامت بیش کند، ایشان کفران بیش کنند. گفت: برو و بگو که نعمت «۸» باز مگیر از ایشان، و با ایشان بساز تا خدایت مزد دهد.

برفت و روزی چند بایستاد و باز آمد و گفت: نعمت بیشتر کرد و ایشان طغیان بیشتر کردند. اکنون سزاوار چه باشند «۹»! گفت: سزاوار هلاک و دمار. گفت: اکنون با من یار «۱۰» باش، دعا کن برایشان تا خدای ایشان را «۱۱» هلاک بر آرد. و در اینکه وقت بخت نصر بنزدیک بیت المقدس رسیده بود با لشکری «۱۲» از عدد ملخ بیشتر.

گفت: اینکه یک بار دیگر برو، باشد که «۱۳» بهتر شوند. اگر نیک نشوند، من برایشان دعا کنم. او برفت، بر سر روزی چند باز آمد، گفت: نعمت برایشان زیادت شد، و فساد ایشان به نعمت بیفزود، اکنون آنچه مرا وعده دادی از دعا برایشان وفا کن. ارمیا گفت: بار خدایا؟ اگر اینکه مرد راست می‌گوید و اینان به اینکه صفتند و

(۱-۲). اساس: زیر وصالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). تب خدای تعالی.

(۴). تب ارمیا.

- (۵). معج، وز، دب خدای.
- (۶). تب: تو را می‌پرسم از روی فتوا.
- (۷). تب: هر چند.
- (۸). تب: برو و نعمت. [.....]
- (۹). تب: سزای آن قوم چه باشد و سزاوار چیستند ارمیا.
- (۱۰). تب: اکنون یاور.
- (۱۱). تب: خدای تعالی از ایشان.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز تب، دب عظیم.
- (۱۳). تب: یک بار بگذار بود که.
- صفحه : ۱۲

مستحق هلاکند، هلاک بر آور «۱» از ایشان. و اگر به خلاف اینکه است، ایشان را نگاه دار و هلاک مکن.

چون ارمیا اینکه بگفت، آتشی از آسمان بیامد و جای قربان از بیت المقدس بسوخت، و نه در از درهای او به زمین فرو شد. ارمیا بیوفتاد و بی هوش شد. چون در آمد «۲» گفت: بار خدایا؟ نه مرا وعده دادی که بی دعای تو اینان را هلاک نکنم! هم آن فریشته آمد و گفت: خدایت [۳۴۸-پ]

سلام می‌کند و می‌گوید: تا تو دعا نکردی، عذاب نفرستادم.

ارمیا بدانست که آن فریشته‌ای بوده است «۳» از قبل خدای تعالی فرستاده «۴» بر سبیل امتحان، و او آن دعا بر بنی اسرائیل «۵» کرده است «۶» و آن اخلاق و اوصاف در ایشان بوده است، و آن فریشته را راستگو «۷» بود در «۸» آنچه گفت.

ارمیا برخاست و بیت المقدس رها کرد و بگریخت، و بخت نصیر در افتاد «۹» و بیت المقدس خراب کرد و اهلش را که بنی اسرائیل بودند به سه قسمت کرد: بهری «۱۰» را بکشت و ثلثی را اسیر کرد و ثلثی را رها کرد در شام تا در دست «۱۱» او باشند. آنگه «۱۲» بفرمود تا کودکان اینکه ثلث را که اسیر کرده بودند بیاوردند «۱۳»، صد هزار به عدد بر آمدند از میان ملوک و امرای لشکر خود ببخشید، هر پادشاهی را چهار برسید. برخاست و

- (۱). تب: هلاک ایشان کن و دمار بر آور.
- (۲). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: چون با خود آمد.
- (۳). اساس: بودست / بوده است، معج، وز: فرشته است.
- (۴). اساس: فرستاد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و کلمه به صورت «اهل بابل» دو باره نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). اساس: کردست / کرده است.
- (۷). معج، وز: راستیگر.
- (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از.
- (۹). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «بیامد» دو باره نویسی شده، با توجه به تب تصحیح شد. [.....]
- (۱۰). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «ثلثی» دو باره نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). مج، وز: از دست، تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: زیر دست.

(۱۲). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و کلمه به صورت «پس» دو باره نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). مب: بر آوردند.

صفحه: ۱۳

باز گشت و لشکر را فرمود به وقت بازگشتن که: هر یکی سپری از خاک بر گیری و در بیت المقدس اندازی. بکردند «۱» تا کوهی عظیم پیدا شد آن جا از خاک.

چون ایشان باز گشتند ارمیا بر خر نشست و روی به بیت المقدس نهاد. پاره‌ای انگور داشت در سلّه‌ای و پاره‌ای عصیر داشت. چون برسید آن خرابی دید و آن کشتگان را، گفت: اَنْیٰ یُّحِیِّی هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا بر سبیل تعجب، و آن جا فرود آمد و خر را بیست و چیزی که داشت آن جا بنهاد. خواب بر او غلبه کرد و بخفت. خدای در خواب جان از او بستد و «۲» او ببرد. آن جا صد سال مرده افکنده «۳» بود، خدای تعالی او را از چشم مردمان پنهان کرد و گوشت او از سباع [زمین] «۴» نگاه داشت.

چون هفتاد سال بر آمد، خدای تعالی فرمود پادشاهی را از پادشاهان پارس تا بیامد و بیت المقدس را آبادان کرد. او بیامد و هزار قهرمان را بر گماشت، هر قهرمانی را سیصد هزار مرد کار کن زیر دست «۵» بودند تا در مدّت اندک بیت المقدس و شهرها و دهها «۶» باز کردند نکوتر از آن که بود. و خدای تعالی بخت نصیر را هلاک کرد. و آنان که از بنی اسرائیل مانده بودند، با بیت المقدس آمدند و عمارت می کردند در مدّت سی سال تا به از آن که بود باز کردند.

چون صد سال از آن واقعه «۷» و خواب ارمیا بر آمد، خدای تعالی او را زنده کرد. او برخاست طلب خر کرد. خر «۸» ندید، رسن مانده بود از او، و جز استخوانهای سپید «۹» نمانده بود، و انگور و عصیر او بر حال خود مانده بود. از آسمان آوار «۱۰» آمد که: ای

(۱). تب: چنان کردند.

(۲). اساس: با خطی متفاوت از متن نوشته «جان او قبض نمود»، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). مب: افتاده.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). مب او.

(۶). تب، آج، لب، فق: دیهها، مب، مر: قریه‌ها.

(۷). اساس: وقعه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آج را.

(۹). مج، وز: استخوانها سفید، دب: استخوانهای پوسیده سپید شده، آج، لب، فق: استخوانهای پوسیده سپید، مب: استخوانهای سپید پاکیزه، مر: استخوانهای سفید پوسیده.

(۱۰). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و کلمه به صورت «ندا» دو باره نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

صفحه: ۱۴

استخوانهای پوسیده گشته و متفرّق شده مجتمع شوی. به فرمان خدای با هم آمدند، و آواز «۱» آمد که: ای گوشت؟ بر او پوشیده

شو» ۲). پوشیده شد. گفت: پوست [۳۴۹-ر]

بر سر او پوشیده شو. چنان شد، و خدای تعالی جان در او آفرید، برخاست [به فرمان خدای]
 «۳» و نهق «۴» و بانگ کرد. اینکه روایت وهب است.

فاما قول آنان که گفتند: عزیز بود، خبری است از موسی بن جعفر «۵»- علیهما السلام- که گفت: در وقتی که من از دشمنان
 می‌گریختم و متنکر می‌رفتم، به بهری از دههای «۶» شام رسیدم. کوهی دیدم، و از آن دهها که بر حوالی آن بود مردم بسیار بیرون
 می‌آمدند «۷» و بر آن کوه می‌شدند.

من پرسیدم ایشان را که: اینکه چه جای است، و شما کجا می‌روی! گفتند: در اینکه کوه غاری است، و در آن غار راهبی است ما
 را، سال تا سال یک بار «۸» از آن جا بیرون آید و [برای ما]
 «۹» چیزی گوید، و ما را مشکلی که باید «۱۰» از او پرسیم.

گفت: من نیز در میان ایشان برفتم تا بر کوه شدم «۱۱»، منبری بیاوردند و بنهادند، و پیری را از دیری بیرون آوردند ابروها بر چشمها
 فرو افتاده و به عصابه ابروی او بر پیشانی او بستند، و او بر آن منبر نشست «۱۲» و یک بار به آن قوم در نگرید، چشمش بر

(۱). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «جمع شد دیگر ندا»، مع: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح
 شد.

(۲). مب، مر: شوید.

(۳-۹). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مب: نهیق.

(۵). همه نسخه بدلها بجز مر: موسی جعفر، که با توجه به روال کتابت و ملاحظه قرینه در سطور بعدی بر اساس مرجح می‌نماید.

(۶). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «به شهری از شهرهای» نو نویسی شده است، با توجه به تب تصحیح شد، دب،
 آج، لب، فق، مب، مر: به شهری از دههای.

(۷). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «آمده» نو نویسی شده است، با توجه به تب و همه نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یک زمان.

(۱۰). همه نسخه بدلها: که باشد.

(۱۱). اساس به صورت «شدیم» نو نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: بنشست.

صفحه : ۱۵

موسی جعفر افتاد، نوری دید از فرق سر او تابان تا به عنان آسمان.

روی با او کرد «۱» و گفت: یا هذا، ای مرد همانا تو غربی در میان اینکه قوم!
 گفت: بلی.

گفت: از مایی یا بر مایی، منّا ام علینا! گفت:

لست منکم،

از شما نیستم.

گفت: همانا از امت مرحومه‌ای! گفت: بلی، گفت: ا من علمائهم انت ام من جهالهم، از علمای «۲» ایشان یا از جاهلان! گفت:

لست من جهّالهم

، از جاهلان نشان (۳) نیم.

گفت: أَسْئَلُكَ ام تَسْتَلْنِي (۴)، من پرسم تو را یا «۵» تو پرس می مرا! گفت:

ذَاكَ الْيَكُّ،

گفت: اختیار تو راست. گفت «۶»: من پرسم، گفت:

سَلْ عَمَّا بَدَأَ لَكَ،

پرس از آنچه خواهی.

راهب گفت: ما و شما می گوئیم در بهشت درختی است آن را طوبی گویند، ما می گوئیم: اصل آن در سرای عیسی است، و شما می گوئید: اصل آن در سرای محمد است، و لکن در بهشت هیچ جای و بقعه‌ای و خطه‌ای نیست و الا شاخی از آن درخت سر در آن جا دارد (۷)، مثال آن در دنیا چیست!

گفت: مثال آن در دنیا آفتاب است، بامداد سر از مشرق خود بر آرد. چون به قطب فلک رسد، هیچ جای و بقعه‌ای نباشد که شاخی از شعاع او در آن جا نیفتد (۸).

گفت: نکو گفتمی.

مرا خبر ده که ما و شما می گوئیم که: اهل بهشت او طعام و شراب بهشت می خوردند، چندان که بیش خورند زیادت باشد و نقصان نبود، مثال آن در دنیا چیست! گفت: مثال آن در دنیا کتاب خداست که چندان که خوانندگان

(۱). تب: به موسی جعفر، مج، وز، دب: به او، آج، لب، فق، مب، مر: بدو.

(۲). اساس: به صورت «عالمان» نو نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: جاهلان ایشان. [...]

(۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر گفت.

(۵). اساس، وز، تا، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). تب: راهب گفت.

(۷). تب، دب: آن جا آرد، آج، لب، فق: آن جا در آرد.

(۸). تب: نه افتد.

صفحه : ۱۶

می خوانند و گویندگان در انواع علومش سخن می گویند از قراءت و تفسیر و تأویل و فقه [و کلام]

«۱» و حدود و احکام و حلال و حرام سخن می گویند «۲» و بنمی رسد.

گفت: نکو گفتمی. مرا خبر ده از آن که ما و شما می گوئیم که اهل بهشت طعام و شراب خورند و ایشان را بول و غایط نباشد

[۳۴۹-پ]

مثال آن در دنیا چیست!

گفت: جنین در شکم مادر که طعام و شراب که مادر خورد او از آن نصیب یابد و او را بول و غایط نباشد.

گفت: نکو گفتمی و راست گفتمی «۳». خبر ده مرا «۴» از کلید بهشت تا «۵» از زر است یا از سیم یا از چیست! گفت: کلید بهشت نه از

زر است و نه از سیم، کلید بهشت زبان بنده مؤمن است که در دهن بگرداند و بگوید: لا اله الا الله. ترسا گفت: همه «۶».

نکو گفתי و راست گفתי و لکن تو را مسأله‌ای پرسم (۷) که در او متحیر فرو مانی. گفت: اگر جواب گویم و صواب باشد ایمان آری و به دین ما در آیی! گفت: بلی. و بر اینکه عهد کردند. گفت: بیار.

گفت: مرا خبر ده از آن دو برادر همشکم که به (۸) یک شب از مادر جدا شدند و به یک روز با پیش خدای شدند، و چون بمردند یکی را دویست سال بود و یکی را صد سال. گفت: ایشان عزیر و عزیز (۹) بودند که دو توأم (۱۰) بودند در یک شکم، به یک شب بزادند و پنجاه سال با یکدیگر بودند. پس از آن، یک روز عزیز به بعضی دهها رفته بود، از آن جا می‌آمد بر چهار پای نشسته و پاره‌ای انگور و انجیر در سلّه‌ای نهاده و

(۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر به غور آن و معنی حقیقت آن.

(۳). تب رهبان گفت، دیگر نسخه بدلها گفت.

(۴). آج، لب، فق، مب: ما را.

(۵). تب، آج: یا.

(۶). اساس در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «محمد رسول الله» دو باره نویسی شده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). تب، دب، آج، لب، فق: می‌پرسم.

(۸). اساس در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «که با هم» دو باره نویسی شده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). معج، وز، دب، آج، لب، فق: عزیز و عزیر مب، مر: عزیز و عزیره. [...]

(۱۰). همه نسخه، بدلها: که ایشان توأم.

صفحه: ۱۷

پاره‌ای شیر و عصیر در جای (۱) کرده، بر بعضی دهها بگذشت خدای تعالی اهل آن را هلاک کرده بود و ده (۲) بیران (۳) شده، بر سبیل تعجب گفت: اَنِّي يُحْيِي هَذِهِ اللّٰهَ بَعْدَ مَوْتِهَا، خدای تعالی فرمان داد تا از خر بیفتاد و بمرد و خر از دگر جانب بیفتاد و بمرد (۴)، صد سال مرده در آن بیابان افکنده بودند و آن طعام و شراب نهاده بود (۵) بر حال (۶) خود که هیچ گونه (۷) متغیر نشده بود.

چون صد سال بر آمد، خدای تعالی او را زنده کرد. جبرئیل (۸) آمد و گفت: یا عزیز؟ چند گاه است تا تو اینکه جایی! گفت: روزی یا پاره‌ای (۹) از روزی. جبرئیل گفت: نه چنین است، صد سال است که (۱۰) تو اینکه جایی. اکنون از روی عبرت به طعام و شراب نگر که هیچ متغیر نشده است و از روی تصدیق (۱۱) و مدت مقام تو اینکه جا در خر نگر که استخوانهایش (۱۲) چگونه پوسیده شده است تا خدای تعالی او را پیش تو زنده کند و خدای چهار پای او را زنده کرد تا او بر نشست و آنچه داشت بر گرفت و با ده (۱۳) آمد و (۱۴) با برادر پنجاه سال دیگر بماند. آنکه به یک بار (۱۵) با پیش خدای شدند.

راهب گفت (۱۶): نکو گفתי و راست گفתי و من گواهی دهم که خدای یکی [است]

(۱۷) و محمد بنده و رسول اوست و آن جماعت ایمان آوردند.

و بر قول آنان که گفتند ارمیا بود، گفتند: او خضر است، خدای تعالی او را زنده کرد و هنوز زنده است و او را در بیابانها و جایهای

دشت بینند، فهذا معنى قوله:

فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةً عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ، پس زنده کرد او را. و «بعث» احیا باشد و تنبیه باشد از

(۱). مب، مر: جایی.

(۲). تب، مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: دیه، مب: دهها.

(۳). فق، مب: ویران.

(۴). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر هر دو.

(۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: افکنده بودند.

(۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: جای.

(۷). همه نسخه بدلها: ندارد، که بر متن مرجح می‌نماید.

(۸). آج، فق: جبریل.

(۹). تب: بعضی، دیگر نسخه بدلها: بهری.

(۱۰). مر: تا.

(۱۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر اینکه حدیث ۱۲. مج، وز، لب، استخوانهای او، مب: استخوانهای او.

(۱۳). تب: دیه. [.....]

(۱۴). مج، وز: ندارد.

(۱۵). همه نسخه بدلها: روز، که بر متن مرجح است.

(۱۶). اساس: گوید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۸

خواب و فرستادن باشد، و اینکه جا احیا است به قرینه قوله: فَأَمَاتَهُ اللَّهُ، و در سوره الکهف تنبیه است فی قوله: ثُمَّ بَعَثْنَاَهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ «۱» به قرینه: فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِتْرِينَ عَيْدًا «۲»، و به معنی فرستادن فی قوله: فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ «۳».

قال كم لبت، گفت او را چند مقام کردی اینکه جا، و ظاهر چنان است که خدای گفت، و لکن بواسطه گفته باشد یا جبریل [۳۵۰- ر]

باشد. بر قول آن [کس]

«۴» که گفت: پیغامبر بود یا فرشته‌ای باشد گماشته از قبل خدای تعالی.

کم لبت، «کم» استفهام است از عدد و محل او نصب است به آن فعل که از پس اوست، و عامل در او لا بد باید «۵» تا مؤخر بود برای آن که استفهام را صدر کلام باشد.

و ابو عمرو و حمزه و کسائی «لبت» و «لبت» به ادغام خوانند اما للمجاورة و قرب مخرج التاء من التاء، و اما للقلب اولا ثم الادغام. و «لبت» و «مکت» مقام [کردن]

«۶» باشد، يقال: لبت يلبث لبتا و لباتا، جواب داد که: لبت «۷» أو بعض يوم، یا بهری از روزی.

و گفته‌اند: «او» به معنی «بل» است، کقوله: أو يزیدون «۱۰»، و اینکه تعسیف به کار نیست برای آن که خبر اول که داد از ظن خود

داد که گمان برد «۱۱» که روزی تمام است. آنگه خواست که خبر را از آن ببرد که مقطوع علیه باشد برای شکی که او را

(۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۲.

(۲). آج، لب، فق ثم بعثناهم، سوره کهف (۱۸) آیه ۱۰.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳.

(۴-۶). اساس: نو نویسی است و ندارد: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بود.

(۷). اساس: زیر و صالی رفته و به صورت «چون او گفت» نوشته شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چاشت.

(۹). اساس: به صورت نو نویسی کلمه را «نگاه» ضبط کرده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷.

(۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می برد. [.....]

صفحه: ۱۹

بود، گفت: أو بعضَ یومٍ، پس اولیتر حمل او بود علی ظاهره. جواب داد او را آن پرسنده که: بَل لَبِثَ مِائَةً عَامٍ، و «بل» برای اضراب باشد از اول، اعنی عدول از کلام اول و «۱» کلامی دیگر پس از آن آغاز کردن. لَبِثَ مِائَةً عَامٍ «۲»، صد سال است تا تو اینکه جایی. اکنون از روی اعتبار نظر کن: فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ، گفته‌اند: طعامش انجیر بود، و گفته‌اند: انگور، و شرابش گفته‌اند عصیر بود، و گفته‌اند: شیر بود، و اینکه «۳» چیزها سریع التَّغییر باشد.

لَمْ يَتَسَّنَّ، ای لم يتغير. حمزه و کسائی «لم يتسن» خوانند بی «ها» در حال وصل. و هم چنین [فی قوله]

«۴»: فَبِهْدَاهُمْ أَقْبَدَهُ «۵»، بی «ها» در حال وصل، و باقی قراء به «ها» خوانند فی حالتی الوصل و الوقف. و طلحة بن مصرّف در شاذّ خواند:

«لم يسنّه»، به ادغام «تا» در «سین»، و گفت: در مصحف ابی کعب چنین است، یعنی گشت سالها آن را «۶» بنگردانیده است.

آنان که «ها» بیفگندند، گفتند: زیادت است. و اصل «یتسن»، «یتسنی» بوده است، «یا» برای جزم بیفتاده است آنگه در حال وقف «ها» استراحه از «یا» بدل کردند، و اینکه بر قول آن کس باشد که «ها» در «سنّه» زیاده گوید، و گوید:

اصلها سنوه، و الجمع سنوات، و الفعل منه سانیت مساناه و تسنیت تسنیا، الا آن است که «واو» با «یا» گردانند در تفاعل و تفاعل، کالتداعی و التنادی، برای آن که «یا» خفیفتر از «واو» است.

ابو عمرو گفت: اصل او «تسنن» است به دو «نون»، و آن تغیر باشد من قوله:

مِنْ حَمًا مَسُونٍ «۷»، آنگه به بدل یک «نون»، «یا» بیاوردند، کالتظنی، و اصله التظنن، قال الشاعر:

(۱). آج: به.

(۲). اساس در حاشیه زیر و صالی رفته و به صورت «از آن آوردن گفت» نو نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها: و آن.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). سوره انعام (۶) آیه ۹۰.

(۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سالها بر آن.

(۷). سوره حجر (۱۵) آیه ۳۳.

صفحه : ۲۰

فَهَلَّا إِذْ سَمِعْتَ تَجِيبُ عَنْهُ وَ لَمْ تَمْضِ الْحُكُومَةَ بِالتَّظْنِي «۱»

[و قال الحجاج]

«۲»:

قضی البازی اذا البازی کسر

اراد تقضض، تقول العرب: خرجنا نتلعي، و الاصل تتلّع اذا خرجوا في اجتناء نبت ناعم يقال له اللعاع، بپارسی هنجیمک «۳» گویند آن را، و منه قوله تعالى: وَ قَدْ «۴» وَالَّذِينَ يَكْتِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا «۱۰» فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ، وَ هَذَا شَرَابِكَ، بِالرَّفْعِ [علی

الابتداء و الخبر]

«۱۳» لم يتسن.

(۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). تب: هنجمیل، آج، لب، فق، مب، مر: هنجمک.

(۴). مج، وز، دب، مر: لقد.

(۱۲-۵). سوره شمس (۹۱) آیه ۱۰.

(۶). تب سنهء شجرة قديمه.

(۷). اساس، وز، دب، آج، فق، مب، مر، تب او، با توجه به نسخه لب و معنی عبارت تصحيح شد.

(۸). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: گویند.

(۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۳۴.

(۱۱). اساس، تب، مج، دب، لب، مب، فق، مر: عقبناه، با توجه به وز تصحيح شد.

(۱۳). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

صفحه : ۲۱

وَ انظُرْ إِلَى حِمَارِكَ، بهری «۱» از علما گفتند: خر زنده بود همچنان که خدای تعالی طعام و شراب از تغیر «۲» نگاه می‌داشت خر را بسته همچنان بر جای می‌داشت تا آیتی باشد او را، و بر اینکه قول «عظام» نه استخوان «۳» خر باشد، استخوان «۴» بهری از آن مردگان باشد که آن جا بودند، و بر قولی استخوانهای «۵» پای او، که در تفسیر چنان آمد که: خدای تعالی نیمه تن او باز آفرید. [و نیمه تنش

استخوان بود تا]

«۶» او می‌نگرید تا استخوانهای «۷» پایش با هم آمد، و گوشت و پوست بر او پوشیده شد، و جان در او آمد، و اینکه قول ضحاک و

قتاده و ربیع و ابن زید است.

ابو عمرو (۸) و ابن عامر (۹) و حمزه و کسائی خواندند: الی حمارک به امالهُ، و بعضی علما گفتند: در آیت تقدیم و تأخیری هست، و نظم آیت اینکه است که: فانظر الی طعامک و شرابک و لنجعلک آیه للناس و انظر الی حمارک.

و بهری دگر گفتند نظم آیت چنین است: فانظر الی طعامک و شرابک لم یتسن (۱۰) و انظر الی حمارک و انظر الی العظام کیف ننشرها ثم نکسوها لحما و لنجعلک آیه للناس. و به اینکه تعسف حاجت نیست، چه ضرورتی نیست از فساد معنی و عدم استقامت او تا حاجت باشد به اینکه تقدیم و تأخیر.

وَ انْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ (۱۱)، بیشتر مفسران گفتند مراد آن است که: الی عظام حمارک، و «الف» و «لا» به جای اضافه بداشت. [چنان که] «(۱۲) مثالش (۱۳) برفت پیش از اینکه، و اینکه قول بیشتر مفسران است.

کَیْفَ نُنْشِرُهَا، ابن عامر و حمزه و کسائی و خلف خوانند: بضم النون و الزاء (۱۴) و

(۱). مب: بعضی.

(۲). مب: تغییر.

(۳-۴). مج، وز: استخان.

(۵-۷). مج، وز: استخانهای.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها بجز تب: ابو عمر.

(۹). همه نسخه بدلها بجز تب: ابو عامر.

(۱۰). آج، لب، فق: لم یتسنه.

(۱۱). اساس: طعام، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۱۳). اساس: بیانش، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). اساس: بالزاء، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۲

کسر الشین، و اینکه روایت ابو العالیه است عن زید بن ثابت و روایت معاویه بن قره عن عبد الله بن العباس، انه قال: انها زاء فزوها، ای اقراها بالزء، و الانشاز الرفع، ای کیف نرفعها و نزعجها، یقال: انشزته فنشز، ای رفعته فارفع، و منه نشوز المرأة علی زوجها. و نشز الغلام اذا ارتفع، در اینکه استخوانها نگر که ما چگونه از زمین بر داریم و بر یکدگر نشانیم.

عبد الله عباس و سدی گفتند: «نخرجها»، بیرون آریم آن را. کسائی گفت:

نبتها و نعظما، برویانیم آن را و بزرگ گردانیم. نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و یعقوب خوانند، و در شاذ قتاده و عطا و ایوب: نشرها بالزء و کسر الشین و ضم النون، ای نحییها، که چگونه زنده کنیم آن را، یقال: انشر الله الموتی نشرا، فنشروهم نشورا، قال الله تعالی: ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ (۱) و قال تعالی: كَذَلِكَ النُّشُورُ (۲)، و قال حارثه بن بدر الغدانی:

فأنشر موتيها و اقسط بينها فبان و قد ثابت اليها عقولها

و قال الاعشى في «نشر» لازما [۳۵۱-ر]

:

حَتَّى يَقُولَ النَّاسُ مِمَّا رَاوَا يَا عَجَابًا لِلْمَيْتِ النَّاشِرِ وَبَعْضَى أَهْلِ لُغَتٍ كَفَتُنْدُ: «نشر» هم لازم است و هم متعدی، يقال: نشر «۳» الله الموتى نشرًا فنشروا نشورًا، كالزَّجْعِ وَ الرَّجْوِ. وَ النَّشْرُ ضِدُّ الطَّيِّ. وَ دَرِ شَاذٌ نَخَعِي [بر اینکه لغت] «۴» خواند: «نشرها» بفتح التَّوْنِ وَ ضَمِّ الشَّيْنِ.

ثُمَّ نَكَّسُوهَا لِحْمًا، أَنْگَه گوشت بر او پوشیم «۵». و جامه را از اینکه جا کسوت گویند «۶» که تن باز پوشد. «لحما»، نصب بر تمییز باشد، و شاید که مفعول دوم «۷» بود، چه «کسوته» به معنی البسته باشد، [و آن را دو مفعول] «۸» باید.

- (۱). سوره عبس (۸۰) آیه ۲۲.
 - (۲). سوره مائتکه (۳۵) آیه ۹.
 - (۳). آج، لب، فق، مب، مر لهم.
 - (۴). اساس، مب: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 - (۵). وز، آج، لب، فق، مب، مر: پوشم.
 - (۶). اساس خوانند، با توجه به تب و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۷). آج، لب، فق، مب، مر: دویم.
 - (۸). اساس: زیر وصالی رفته، تب ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- صفحه : ۲۳

أَمَّا «لَام» فِي قَوْلِهِ: وَ لِنَجْعَلْكَ آيَةً لِلنَّاسِ، فَرَأَى كَقَوْلِهِ: تَعَلَّقَ دَارِدٌ بِهِ اِضْمَارًا فَعَلِيَ مِنْ اِسْمِ اَوْ، وَ تَقْدِيرُ [أَنْ اِسْت] «۱»: وَ لِنَجْعَلْكَ آيَةً لِلنَّاسِ فَعَلْنَا ذَلِكَ.

بهری دگر گفتند: «واو» زاید است، آیه لِلنَّاسِ، [ای دلالت]

«۲» و عبره، تا دلیل باشد بر آن که پس [از]

«۳» مرگ بعث و نشور خواهد بودن، و «لام» «۴» تعلق به «بعثه» دارد فی قوله: ثُمَّ بَعَثَهُ [ای بعثه]

«۵» لنجعلك و «۶» حالک ایه لِلنَّاسِ و در آیت دلالت است علی صحه الرجعه و فساد قول من انکرها مستبعدا. [دگر فی]

«۷» قوله تعالی:

فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ، خدای تعالی در نگاهداشت طعام و شرابی سریع التَّغْيِيرِ «۸» به حسب اجرای عادت برای

حکمت و مصلحتی را حرق عادت کرد، و آن طعام و شراب از تغیر «۹» نگاه داشت، نشاید که شخصی را که [صلاح]

«۱۰» جهانی به او منوط است، سالی چند بخلاف عادت عمر ابناء وقت او بدارد که پیر نشود و بی قوت نگردد.

دگر بر قول آنان که گفتند از قتاده و ضحاک و ربیع و ابن زید که: خر زنده بود، ایشان روایت می کنند، و تو روا می داری که

خری در بیابانی بر بالین مرده صد سال زنده بماند «۱۱» بسته که آب نخورد و گیاه و علف نخورد «۱۲» اینکه را منکر نه‌ای، اگر

گویند: خدای تعالی شخصی را در جهان زنده می دارد که طعام و شراب خورد و بیاید و بشود، آنت منکر آید و منکر شوی آن را؟

اینکه به صحت در مقدور و حکمت نزدیکتر از آن است - لو لا العناد.

ضحاک و دیگر مفسران گفتند: چون خدای تعالی او را زنده کرد، او برخاست «۱۳» و بر خر نشست و باده آمد برنا و سیاه موی، و

فرزندان «۱۴» و فرزند زادگان او پیر و کهل شده بودند.

(۱۰-۷-۵-۳-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). مج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: لا.

(۶). اساس: فی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). مج، مر: التَّغْيِيرُ. [.....]

(۹). آج، لب، مب: تَغْيِيرُ.

(۱۱). اساس: سال بی آب و علف، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). اساس: نیابد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برخواست.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز تب او.

صفحه : ۲۴

عبد الله عباس و مقاتل گفتند: چون عزیر با ده «۱» آمد، نهاد ده «۲» و محلت از آن بگشته بود، بروهم بیامد و به در سرای خود آمد و در بزد. ایشان را کنیزکی بود که آن روز که عزیر برفت «۳» بیست ساله بود، و چون «۴» باز آمد صد و بیست ساله شده بود، و مقعد و نایینا شده. او را آواز داد. [او]

«۵» گفت: کیست که در می‌زند! او گفت: اینکه سرای عزیر است! گفت: آری و بگریست، و گفت: ای مرد؟ تو چه کسی که عزیر را می‌شناسی! که صد سال است تا عزیر مفقود شده است، و کس نام او نبرد. گفت: من عزیرم.

عجوز گفت: ای سبحان الله؟ عزیر صد سال است تا مفقود است و کس از او خبر ندارد. عزیر گفت: همچنین است. خدای تعالی صد سال مرا بمیرانید و اکنون زنده کرد.

آن «۶» کنیزک گفت: اینکه را علامتی باشد «۷»، گفت؟ و آن «۸» چیست! گفت «۹»:

عزیر مردی مستجاب الدعوه بود، اصحاب امراض و بلايا «۱۰» را دعا کردی، خدای تعالی به دعای او ایشان را شفا دادی. اگر تو عزیری، دعا کن تا خدای تعالی چشم من باز دهد «۱۱» تا من تو را بینم، که من عزیر را نیک شناسم [۳۵۱-ر]

عزیر دعا کرد و دست بر «۱۲» چشم او مالید، چشمش درست شد و دست او گرفت و گفت: قومی باذن الله، برخیز به فرمان خدای. پایش درست «۱۳» شد، برخاست «۱۴» و به رفتن آمد. در او نگرید، گفت: گواهی دهم که تو عزیری. آنگه برخاست «۱۵» و به محافل بنی اسرائیل آمد، و ر آن محفل پسری از آن عزیر بود صد و هیژده «۱۶» ساله پیر و ضعیف شده، و او را فرزندان بودند پیر شده. [آن کنیزک]

«۱۷» آواز داد و گفت: یا قوم؟

(۲-۱). تب: ديه.

(۳). تب آن کنیزک.

(۷-۴). تب عزیر.

(۱۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.

(۶). تب: اینکه.

(۸). تب علامت.

(۹). تب: کنیزک گفت.

(۱۰). تب علامت.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز تب: چشم با من دهد. [.....]

(۱۲). اساس: در، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). اساس: روان، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برخواست.

(۱۵). دب، لب، مب، مر: برخواست.

(۱۶). همه نسخه بدلها: هژده.

صفحه: ۲۵

خبر داری که عزیر باز آمده است! گفتند: برو محال مگو، عزیر صد سال است تا «۱» مفقود است و کس از او هیچ نشان ندید «۲»، گفت: من فلانم، پرستار او نابینا و مقعد شده، به دعای او مرا خدای تعالی عافیت داد، و او می گوید: مرا خدای تعالی صد سال بمیرانید، و اکنون زنده کرد مرا. مردم برخاستند و به دیدن عزیر آمدند.

پسرش گفت: عزیر را خالی بود بر میان دو کتف چون ستاره درفشان «۳»، بیامد و او را گفت: میان کتف مرا بنمای. او جامه برداشت، آن خال پیدا شد و از آن خال آن حال پیدا شد- فرب «۴» خال یدل- علی حال- او را «۵» میان کتف بود در «۶» زیر جامه، و اینکه «۷» را بر روی «۸» راست باشد ناپوشیده به جامه، علی خده الایمن خال ...، کانه کوبه دُرّی «۹».

سدی و کلبی گفتند: عزیر با خانه خود آمد و بخت نصر تورت بسوخته بود [و نسخه‌هایی که آن جا بود]

«۱۰» کس نداشت و ندانست، خدای تعالی فریشته‌ای را فرستاد با انایی «۱۱» آبی «۱۲» در او کرده و گفت: از اینکه آب بخور. او «۱۳» آب باز خورد، تورت او را حفظ شد، و خدای تعالی آن به معجز او کرد و او را به بنی اسرائیل فرستاد. او بیامد و دعوی پیغامبری کرد «۱۴»، گفتند: چه معجز «۱۵» داری! گفت: تورت من ظهر القلب خوانم، و می خواند. پیری بود، گفت: پدر مرا رزی هست، مرا

(۱). اساس: که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). تب و هیچ خبر نشنید کنیزک.

(۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: درخشان.

(۴). مج، وز، دب، آج، لب، مب: فورب.

(۵). آج خال.

(۶). اساس: و، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). تب، بالای کلمه افزوده است: یعنی به صاحب الامر علیه و علی آباءه المعصومین افضل التَّحِيَّةِ و السَّلَام، مج، وز در حاشیه افزوده‌اند: اشاره الی المهدی، آج، در حاشیه دارد: را و اینکه اشاره به رسول صلی الله علیه و آله است.

(۸). مب: ابروی، مر: برابر روی.

(۹). سوره نور (۲۴) آیه ۳۵. [.....]

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). دب، آج، لب، فق، انای.

(۱۲). دب: آب.

(۱۳). مب: مر از آن.

(۱۴). تب، لب، فق، مب، مر: به پیغمبری دعوی کرد.

(۱۵). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: معجزه.

صفحه: ۲۶

وصیت کرده «۱» است که در آن جا خنبی «۲» در زیر خاک کرده است «۳» نسخه‌ای از توریت «۴» در آن جا نهاده است «۵». برفتند و باز کردند و برگرفتند و به آن که عزیر می‌خواند مقابل «۶» کردند، حرفی کما بیش «۷» نبود، به او ایمان آوردند و او را باور داشتند، و هیچ کس پیش از عزیر توریت از بر نخواند، گفتند: جهودان را اینکه شبهه شد، و گفتند: اینکه اختصاص که او «۸» را هست بیش از پیغامبری است، باید که «۹» اینکه پسر خدای باشد- تعالی علوا کبیرا- چنان که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد فی قوله: وَ قَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ «۱۰»، و قصه اینکه در سوره التوبه بیاید- ان شاء الله تعالی. فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ، چون پیدا شد او را و به عیان بدید «۱۱»، و به یقین بدانست «۱۲»، معنی آن است که: [آنچه]

«۱۳» به دلیل شناخت به ضرورت بدید، گفت: أَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، می‌دانم که خدای بر همه چیزی قادر است.

جمله قراء خوانند «۱۴»: «اعلم» به فتح «الف» و قطع او و [به]

«۱۵» ضم: «میم» بر خبر، مگر حمزه و کسائی که ایشان خوانند: «قال اعلم» به «الف» وصل و سکون «میم» بر امر، و در شاذ عبد الله عباس و ابو رجاء العطاردي هم چنین خوانند «۱۶».

وهب متبه گفت: در بهشت هیچ سگ نخواهد بودن و هیچ خر مگر سگ

(۱). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: هست بر او وصیت کرد.

(۲). اساس: کلمه نو نویس است و به صورت «آن رز صندوقی» نوشته شده، با توجه به تب تصحیح شد، دیگر نسخه بدلها: آن جا خمی.

(۳). اساس: کرده‌اند، تب: خنبی است در زیر خاک، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). تب: نسخت توریت.

(۵). اساس: کرده‌اند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). تب، مب، مر: مقابله.

(۷). تب، کم و بیش، معج: کم بیش، مر: بیش و کم.

(۸). همه نسخه بدلها: اینکه. [.....]

(۹). تب، معج، وز، تا.

(۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز تب: بدیدند.

(۱۲). مب: بدانستند.

(۱۳-۱۵). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز تب: خوانند.

(۱۶). تب: هم اینکه خوانند، معج، وز، دب، آج، لب، فق: هم اینکه خواند، مب: هم اینکه خواندند.

صفحه: ۲۷

اصحاب الکهف، و خر عزیر که خدای تعالی او را با عزیر بمیراند و زنده کرد.

قوله: وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى - الآية بدان که علما چند وجه گفتند در سبب [۳۵۲-ر]

سؤال ابراهیم - علیه السلام - از خدای تعالی احیای موتی: حسن بصری و قتاده و عطاء خراسانی و ضحاک و [ابن جریر] گفتند: سبب آن بود که ابراهیم - علیه السلام - بگذشت به مرده‌ای از جمله دواب، بعضی از او در دریا بود و بعضی بر خشک، آنچه در آب بود حیوان بحر از او می‌خوردند، و آنچه بر خشک بود «۱» حیوان بر از او می‌خوردند. چون سباع برفتند [ی]

«۲» مرغان هوا از او می‌خوردند [ی]

«۳» ابراهیم - علیه السلام - گفت: بار خدایا؟ من دانم که تو قادری بر آن که اینکه را از شکم اینکه جانوران [پراکنده]

«۴» جمع کنی [و زنده کنی]

«۵» و لکن می‌خواهم تا معاینه بینم آنچه به دلیل می‌دانم، خدای تعالی او را بر سیل تقریر گفت: أَوْ لَمْ تُؤْمِنِ، [ایمان نداری]

«۶» به احیای موتی! با آن که دانست که «۷» او ایمان دارد، و لکن برای تقریر [گفت]

«۸» تا او بگوید «بلی»، گفت «۹»: بلی ایمان دارم «۱۰»، و لکن «۱۱» تا دلم ساکن شود، یعنی آنچه به دلیل می‌دانم بر وجهی که شک

و شبهه را در او محال است به معاینه بینم و به ضرورت «۱۲» بدانم تا علمم چنان شود که «۱۳» شبهه را در او مجال نباشد.

ابن زید گفت: ماهی بود بزرگ مرده «۱۴»، نیمه‌ای در دریا و نیمه‌ای بر خشک، و دواب بر و بحر از او می‌خوردند. ابلیس ابراهیم

را وسواس کرد «۱۵» - استبعاد اعاده ذلك حیاً «۱۶». ابلیس گفت او را «۱۷»: چگونه باشد اینکه را جمع کردن از بطون سباع و حواصل

(۱). تب: آنچه در خشک، معج، وز، آج، لب، فق: آن که در بر بود، دب: آن که در بر بودند. (۸-۶-۵-۴-۳-۲). اساس: ندارد،

با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). مب به.

(۹). آج، فق: او گفت.

(۱۰). معج: آوردم.

(۱۱). اساس الیطمین قلبی، با توجه به تب و ضبط همه نسخه بدلها حذف شد.

(۱۲). اساس: صوره، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۳). همه نسخه بدلها: چنان شود علمم که.

(۱۴). همه نسخه بدلها: که مرده بود.

(۱۵). معج: وسوسه کرد.

(۱۶). اساس: حیة، با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۷). همه نسخه بدلها بجز مب که.

صفحه: ۲۸

طیور و شکمهای دواب بحر! ابراهیم سؤال کرد، گفتند او را: أَوْ لَمْ تُؤْمِنِ قَالَ بَلَىٰ وَ لَكِن لَّيَطْمِئِنَّ قَلْبِي مِنْ وَسْوَسَةِ ابْلِيس.

بعضی دگر گفتند: چون ابراهیم - علیه السلام - با نمود مناظره کرد و گفت:

خدای من احیاء و اماتت کند، او گفت: من نیز احیاء و اماتت کنم - چنان که شرح آن برفت «۱». ابراهیم گفت: من نه اینکه خواستم

که «۲» زنده‌ای را بکشی و زنده‌ای را رها کنی، من آن خواستم که خدای من مرده بی حیات را حیات دهد و زنده کند، و زنده را جان بر دارد بی ممانه. نمرود گفت: تو دیده‌ای که خدای تو مرده زنده کرده است! او نتوانست گفتن که آری، که ندیده بود و نخواست که گوید نه، عدول کرد از آن دلیل به دلیلی دیگر، پس از آن گفت: رَبِّ اَرْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتِي، بار خدایا؟ مرا باز نمای که مرده چگونه زنده کنی! خدای تعالی گفت: اَوْ لَمْ تُؤْمِنْ، گفت: بلی «۳» و لکن تا دلم ساکن شود. اگر پس از اینکه مرا با کسی مناظره باشد، و مرا گوید: تو دیده‌ای «۴» معاینه که خدای تو مرده زنده کرده است! من به طمأنینه بتوانم گفتن که: آری، و دلم به آن ساکن باشد.

بعضی دگر گفتند نمرود او را گفت: اگر خدای تو مرده زنده نکند- چنان که تو گفتی و دعوی کردی- من تو را بکشم، او از خدای درخواست احیاء موتی. خدای او را گفت: اَوْ لَمْ تُؤْمِنْ، [او]

«۵» گفت: بلی [وَلَكِنْ لِيُطَمِّنَ قَلْبِي مِنْ خَوْفِ الْقَتْلِ]

«۶»، و لکن تا دلم «۷» ساکن شود از خوف قتل، و اینکه قول محمد بن اسحاق بن یسار است.

عبد الله عباس و سعید جبیر و سدی گفتند: سبب آن بود که خدای تعالی چون خواست که ابراهیم را بخلیل «۸» خود گیرد، ملک الموت را فرستاد به او تا او را بشارت دهد به خلت. ملک الموت بیامد و در سرای ابراهیم شد و ابراهیم حاضر نبود، و او مردی غیور بود. چون ابراهیم باز آمد، مردی را دید در سرای خود. آهنگ او کرد [۳۵۲-پ] و او را گفت تو از کجا در اینجا سرا آمده‌ای بی دستوری خداوند سرای!

(۱). تب: رفته است.

(۲). مب تو.

(۳). همه نسخه بدلها: قال بلی و لکن لیطمئن قلبی

(۴). فق: مب، مر: دیدی.

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). معج، وز، دب، فق، مر: دل من.

(۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خلیل.

صفحه : ۲۹

ملک الموت گفت: مرا خداوند اینکه «۱» سرای فرستاد اینکه جا. او بدانست که ملک الموت است، گفت: تو ملک الموتی! گفت: آری «۲». گفت: برای چه آمده‌ای!

گفت: آمده‌ام تا تو را بشارت دهم به خلت که خدای تعالی تو را بدوست خود خواهد گرفتن «۳». ابراهیم گفت: کی! گفت: آنکه که تو «۴» دعا کنی به دعای تو مرده زنده کند. ابراهیم- علیه السلام- مدتی صبر کرد. آنکه خواست تا بداند که وقت آن وعده هست «۵»، گفت: رَبِّ اَرْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتِي قَالَ اَوْ لَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى و لکن لیطمئن قلبی بالخمه، و لکن تا دلم بیارامد و ساکن شود به آن که تو مرا خلیل خود گرفتی.

بعضی دگر گفتند: خدای تعالی وحی کرد به ابراهیم که:

انی متخذ فی الارض خلیلا

، من در زمین دوستی خواهم گرفتن. ابراهیم علیه السلام گفت: بار خدایا؟ آن دوست تو را علامت چه باشد! گفت: آن که بر دست او احیاء موتی کنم.

چون مدتی بر آمد، ابراهیم - علیه السلام - خواست تا بداند که او آن خلیل هست یا نه «۶». گفت: رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ تَمُنَّ قَالَ بَلَىٰ وَ لَكِن لِّیَطْمِئِنَّ قَلْبُی بِأَنِّی خَلِیْلُكَ.

ابو ابراهیم المزنی را پرسیدند از اینکه آیت و از خبری که در اینکه آیت «۷». ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که: نحن احق بالشك من ابراهیم،

گفت: امّا خبر را تأویل آن است که، ابراهیم - علیه السلام - شاکه بود در آن که خدای تعالی اجابت دعای او کند یا نه؟ پس رسول - علیه السلام - گفت: ما اولیتیم به شك از ابراهیم، یعنی در آن که خدای تعالی دعاها را ما به همه حال اجابت کند یا نه. و اما تأویل آیت آن است که: حن الخلیل الی صنع خلیله و لم یتهمه، خلیل را حنین و تا سه

(۱). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۲). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: بلی. [.....]

(۳). اساس: خواهد گرفت، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). تب، مج، وز، دب، آج، لب، فق: که چون، مب، مر: ندارد.

(۵). اساس که کلمه نو نویس است: رسیده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: نیست.

(۷). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر است.

صفحه : ۳۰

خواست «۱» به صنع خلیل خود گفت: آرزوست مرا که از روی دل دوستی بعضی صنعهای تو که ندیده‌ام عیان ببینم، نه آن که او را در گفت متهم داشت و آن که خدای او را گفت: أَوَلَمْ تُؤْمِن، نه تو ایمان داری! اینکه گواهی است که بر ایمان او داد، چنان که شاعر گفت آن ممدوحان خود را:

الستم خیر من ركب المطايا و اندی العالمین بطون راح

مراد آن است که: انتم کذالك، قال: بلی، و لكن لیطمئن قلبی بالعلم الضروری او بالخلة او من خوف القتل، تا دل من ساکن شود به علم ضروری، یا به خلت، یا به امان او قتل - چنان که گفته شد.

قال فخذ اربعة من الطیر، خدای تعالی او را گفت: چهار مرغ [را]

«۲» بگیر.

مفسران خلاف کردند در آن مرغان. عبد الله عباس گفت: طاووس بود و کرکس و کلاغ و خرو «۳». مجاهد و عطاء بن یسار و ابن جریج گفتند: کلاغ بود و خروه و طاووس و کبوتر. ابو هریره گفت: طاووس بود و خروه و کبوتر و مرغی که آن را غرنوق «۴» گویند. عطاء خراسانی گفت: خدای تعالی وحی کرد به او که چهار مرغ بگیر: بطنی سبز «۵» و کلاغی سیاه و کبوتری سپید و خرو «۶» صرخ «۷».

اهل اشارت گفتند: اختصاص اینکه مرغان از آن بود که طاووس مرغی با زینت «۸» است، و کلاغ مرغی حریص است، و خروه «۹» شهوانی است، و کرکس دراز عمر است، و کبوتر الوف است.

گفتند: اینکه چهار مرغ را بگیر با اینکه چهار معنی و ایشان را بکش، و به کشتن ایشان اینکه چهار معنی خود را «۱۰» بکش،

کرکس را بکش [۳۵۳- ر]

و طمع «۱۱» از طول عمر

(۱). کذا: در اساس، تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر، مج، وز: خاست.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳-۹). آج: خروس.

(۴). اساس، تب، مج، وز، دب، لب، فق، مر: فرنوق، مب: ندارد، با توجه به آج و ضبط لغت تصحیح شد.

(۵). اساس: بطی السیر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آج، لب، مر: خروسی، فق: خروس.

(۷). همه نسخه بدلها: سرخ.

(۸). مب، مر: نازنین.

(۱۰). تب: چهار معنی را در خود. [...]

(۱۱). وز، مب را.

صفحه : ۳۱

برگیر، و طاووس را بکش و طمع از زینت دنیا ببر، و کلاغ را بکش و گلوی حرص ببر، و خروه «۱» را بکش و مرغ شهوت را پر و بال بشکن، و کبوتر را بکش و الف از همه جهان بگسل. چون اینکه مرغان که موصوفند هر یکی به چیزی از اینکه معانی - و در هر یکی یک معنی است - کشتن را شایند «۲»، تو که «۳» اینکه همه معانی در تو جمع شده است «۴» بل بیشتر، پس تو چه چیز را شای «۵»؟ جمله خصال ناپسندیده اینکه مرغان در تو است، پس تو از وجهی هر چهار مرغی، و از روی دیگر که به کار ایشان باز نیایی و به جای ایشان بنشایی و به رنج ایشان بنیایی «۶»، هیچ مرغی نه ای تو، بو العجب «۷» مرغی که زینت طاووست نیست، و لکن رعونت او داری. جدّ کلاغت نیست، و لکن حرص بیش از او داری. غیرت خروست «۸» نیست، و لکن شهوت چنو داری. منظر طاووس نداری و مخبر عنقايت «۹» نیست، لحنی چون لحن بلبل نداری، و همّتی چو همّت باز نداری، و قوتی چو قوت عقاب نداری، آخر تو چه مرغی و تو را با چه خورند «۱۰»! از روی «۱۱» رنگ ابو براقشی، هر زمان به لونی دگر می‌نمایی:

کأبی براقش کلّ لون لونه يتخیل

و در «۱۲» جای تخیل اخیلی، و زغرا [بت در]

«۱۳» ناهمواری غرابی، اگر او غراب الیین است تو غراب الحینی، پس تو غرابی غریبی، حکم تو در میان مرغان عجیب است، و حدیث تو در میان ایشان غریب است، پس تو را از کدامان شمارند و در عداد

(۱). آج: خروس.

(۲). همه نسخه بدلها بجز مج، وز: شاید.

(۳). دب، لب، فق: ز تو که، آج، مب، مر: از تو که.

(۴). اساس: کلمه در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «حاصلست» نو نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). تب: شناسی.

(۶). اساس: بنه پایی / بنپایی.

(۷). اساس: هیچ مرغ به زینت طاووس نیست، با توجه به تب تصحیح شد.

(۸). آج، مب، خروست.

(۹). اساس: عقابت، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، دیگر نسخه بدلها: عنقات.

(۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۳۵۳): خرنند.

(۱۱). اساس: از-ر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). اساس: وز، با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۳). اساس: ندارد با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

صفحه : ۳۲

کدامان آرند؟ چون هیچ نه‌ای، و از اینکه همه در هیچ نه‌ای «۱»:

سیمرغ نه‌ای که بی تو نام تو برند طاووس نه‌ای که با تو در تو نگرند

بلبل نه که بر نوای تو «۲» جامه درند آخر تو «۳» چه مرغی و تو را با چه خورند

در روزگار سلیمان- علیه السلام- مردی «۴» در بازار مرغکی خرید که آن را «۵» هزار داستان گویند. اگر او را در نوا هزار داستان

است، تو را در هوا هزار داستان بیش است «۶»، او را در نوا و تو را در بی نوایی. آن [مرد آن]

«۷» مرغک را به خانه برد و آنچه شرط او بود از قفص «۸» و جای «۹» آب و علف «۱۰» بساخت و با آواز او مستأنس می‌بود.

یک روز مرغکی بیامد هم از جنس او «۱۱» بر قفص «۱۲» او نشست و چیزی به قفص «۱۳» او فرو گفت. آن مرغک نیز بانگ نکرد.

مرد آن قفص «۱۴» برگرفت و پیش سلیمان آورد، گفت: یا رسول الله! اینکه مرغک ضعیف را به بهای گران خریدم «۱۵»، و به

آنچه شرط اوست از جا و آب و علف «۱۶» قیام نمودم تا برای من بانگ کند. روزی چند بانگ کرد، مرغکی بیامد و چیزی به

قفص «۱۷» او فرو گفت. اینکه مرغ گنگ شد. [از او]

«۱۸» بپرس تا چرا «۱۹» اول بانگ کرد و اکنون نمی‌کند! و آن مرغک چه گفت او را «۲۰»!

سلیمان- علیه السلام- قفص «۲۱» پیش خواست و آن مرغ را گفت: چرا بانگ نمی‌کنی! مرغک گفت: یا رسول الله! [من]

«۲۲» مرغی بودم هرگز دام و دانه صیاد نادید، صیادی بیامد و بر گذر من دامی بگسترد و دانه‌ای چند در آن دام فشاند «۲۳». من

(۱). اساس: با خطی متفاوت از متن نظم.

(۲). تب: بلبل تو نه‌ای که بر نوا.

(۳). اساس: کلمه زیر وصالی رفته و به صورت «برگو که» نو نویسی شده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شخصی.

(۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: او را.

(۶). تب: داستان است بلکه بیشتر.

(۷). اساس: کلمه زیر وصالی رفته و به صورت «پی هوا» دوباره نویسی شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. «۲۱»-

۱۷-۱۴-۱۳-۱۲-۸. لب: مر: قفس.

(۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر و.

(۱۰). مب، مر و دانه.

(۱۱). تب و.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز مب: بخردم.

(۱۶). مر: جای و آب و دانه.

(۲۲-۱۸). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۱۹). تب: که چرا.

(۲۰). تب: مرغک با وی چه گفت.

(۲۳). تب، لب، افشانند.

صفحه : ۳۳

چشم حرص باز کردم، دانه بدیدم، چشم عبرت باز نکردم تا دام دیدمی «۱». به طمع دانه در دام شدم، به دانه نا رسیده در دام افتادم،

پای به دام بسته شد و دانه به دست نیامدم «۲» [۳۵۳-پ]

، [چنین باشد]

«۳»:

پروانه به طمع «۴» نور در نار افتد چون مرغ به طمع دانه در دام افتد «۵»

صیاد مرا بگرفت از جفت و بچه جدا کرد [و به بازار آورد]

«۶»، اینکه مرد مرا بخرد و در زندان قفس «۷» باز داشت. من از سر درد فرقت نالیدن گرفتم، او از سر شهوت و غفلت سماع می کرد

و از درد من «۸» بی خبر: «۹»

از درد دل محب حبیب آگه نیست می نالد بیمار و طیب آگه نیست

آن مرغک بیامد «۱۰»، مرا گفت: ای بیچاره؟ چند نالی «۱۱» که سبب حبس تو اینک «۱۲» ناله تو است؟ من عهد کردم که تا در اینک

زندان باشم [نیز]

«۱۳» ننالم. سلیمان بخندید و مرد را گفت «۱۴»، اینکه مرغک می گوید: عهد کرده ام [که]

«۱۵» تا در اینک زندان باشم [نیز]

«۱۶» ننالم. مرد قفس «۱۷» پیش خواست و در او بکشید «۱۸» و مرغ را رها کرد و گفت:

(۱). همه نسخه بدلها بجز تب: بدیدمی.

(۲). همه نسخه بدلها: نیامد. (۱۵-۶-۳). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: بالای کلمه نوشته است: «ز بهر».

(۵). اساس: کلمه به صورت «آید» نو نویسی گردیده است، نیز ضبط کلمه در همه نسخه بدلها بجز تب «آید» با توجه به تب

تصحیح شد. همچنین در صورتی که بیت در قالب مثنوی باشد، قافیه مختل است، و نیز احتمال آن است که کلامی موزون و مسجع

باشد.

(۱۷-۷). لب، مر: قفس.

(۸). همه نسخه بدلها بجز دب غافل و، دب غافل.

(۹). تب شعر.

(۱۰). تب و.

(۱۱). اساس: کلمه زیر وصالی رفته و به صورت: «مگر ندانی» دوباره نویسی شده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). تب: از، که بر اساس و دیگر نسخه بدلها مرجح است. [...]

(۱۶-۱۳). اساس: ندارد، مب دیگر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). مب: و گفت آن مرد را که.

(۱۸). اساس: درش بگشاد، با توجه به تب تصحیح شد، مج، وز، دب، آج، لب، فق: در او بر کشید.

صفحه: ۳۴

من اینکه را «۱» برای آواز دارم «۲»، چون «۳» بانگ نخواهد کرد، من او را چه خواهم کرد [ن] «۴».

اینکه مثل «۵» تو است، تو مرغ اویی و دنیا قفص «۶» تو است. تو را در زندان قفص «۷» برای ناله تو می‌دارند «۸». اگر در اینکه قفص «۹» ناله نکنی، تو را بر او هیچ خطر نباشد، قُلْ مَا يَعْزُبُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ «۱۰».

قوله: فَصَيَّرَهُنَّ إِلَيْكَ، نافع و ابن کثیر و ابن عامر و عاصم و کسائی و ابو عمرو و يعقوب خواندند: به ضم «صاد» و در شاذ ابو الاسود و ابو رجاء العطاردي و ابو عبد الرحمن السلمي و حسن بصری [و عکرمه]

«۱۱» و اعرج و شبیه. و اینکه قراءت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - است، و معنی آن است که: ایشان را با خود چفسان «۱۲»، يقال: صرت الشيء اصوره اذا املته، قال امرؤ القيس:

و افزع میال یکاد یصورها و عجز کدعص اثقلته البوائص
ای یمیلها، و قال و الطرماع:

عفائف الأذیال «۱۳» او ان یصورها هوی و الهوی للعاشقین صوور

و یروی صروع. و رجل اصوور اذا کان مایل العنق، یقول العرب: انی لأ-صور الیک ای مشتاق، و امرأه صووراء و قوم صور، قال الشاعر «۱۴»:

الله یعلم انا فی تلفتنا «۱۵» یوم الوداع الی جیراننا صور

ای مایلون. عطا و عطیه و ابن زید و مؤرّج گفتند معنی آن است که: ضمهن

(۱). دب، آج، لب، فق از.

(۲). اساس: داشتیم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، مر: من اینکه مرغ را آزاد کردم: من او را از برای آواز دارم.

(۳). دب، آج، فق، مب، مر: چو مرا.

(۱۱-۴). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۵). دب، مب مثل.

(۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد.

(۷-۹). لب، مر: قفس.

(۸). اساس: دارد، با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۰). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷۷.

(۱۲). دب: چسفان.

(۱۳). اساس: الاذراک، دیگر نسخه بدلها: عفاف الّا ذاک، با توجه به چاپ شعرانی (ج ۲ / ۳۵۵) و منابع لغت تصحیح شد. [.....]

(۱۴). تب شعر.

(۱۵). اساس، وز، آج: تلقینا، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۳۵

الیک و اجمعهن، يقال: صار یصور صورا، اذا جمع، و از اینکه جا جمله نخل را «صور» گویند، و جمله گاو کوهی را «صوار» گویند، قال الشاعر:

و جاءت خلعة^۱ دهس صفایا یصور عنوقها احوی زنیم

ای یضم.

ابو عبیده و ابن الانباری گفتند، معنی آن است که: قطعهن، پاره پاره بکن ایشان را. و الصور القطع، قال توبه الحمیر^۲:

فلما جذبت الحبل اطت^۳ نسوعه باطراف عیدان شدید اسورها

فأدنت لی الأسباب حتی بلغتها بنهضی و قد [کاد]

«۴» ارتقائی «۵» یصورها

ای یقطعها و قال رؤبه:

رنا به الحکم فأعیا الحکما

ای قطعنا، و حمزه و خلف به کسر «صاد» خواندند^۶، و در شاذ علقمه و عبید بن عمیر و سعید بن جبیر و قتاده و طلحة بن مصرّف و

یحیی بن وثاب و اعمش، و معنی آن است که: قطعهن و مزقهن، يقال: صار الشیء یصیره صیرا اذا قطعه و انصار اذا انقطع، قالت

الخنساء^۷:

فلو تلاقی الذی لاقیته خضر^۸ [۴۵۳-ر] لظلت الشم^۹ منها و هی تنصار

ای تنقطع، و اینکه بیت لغز^{۱۰} از اینکه جاست که شاعر گفت^{۱۱}:

و غلام رایته صار کلبا ثم فی ساعتین صار غزالا

ای قطع، فزاء گفت: اینکه مقلوب است من صری [یصری]

«۱۲» چنان که: عثا و

(۱، ۷). اساس، دب، لب، فق، مب: خلقه، تب، مج، مر: حلقه، و ز: حلقه، با توجه به آج، و ضبط شعر در لسان العرب (ماده صور)، و تبیان (۲/۳۲۸) تصحیح شد.

(۲، ۱۱). تب شعر.

(۳). آج، لب: ات.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و ضبط بیت در طبری (۲/۵۲) تصحیح شد، مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: کاو.

(۵). تب: ارتفاعی.

(۶). همه نسخه بدلها: می خوانند.

(۸). تب: ابداء، آج، لب، دب، فق، مب، مر: ابداء خضرا.

(۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان العرب (۴/۴۷۴): الشهب.

(۱۰). تب به معنی.

(۱۲). اساس: زیر و صالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۳۶

عاث و جذب و جید، قال الشاعر «۱»:

يقولون انّ الشّام يقتل اهله فمن لی ان لم آته بخلود

تعزّب آبائی فهلاً صراهم من الموت ان لم يذهبوا و جدودی

ای قطعهم، آنکه آن را مقلوب کرد و گفت: صار. و در شاذّ از عبد الله عباس دو روایت است: یکی «فصرهن» به فتح «صاد» و کسر

«را» و «ها» من التصریه و هی الجمع، و منه الشّاء المصّراء للّتی یجمع لنبها فی ضرعها للبیع و هو تدلیس فی البیع.

و روایتی دیگر: «فصرهن»، به ضم «صاد» و فتح «را» مشدّد من الصّرّ و هو الشّدّ و الجمع، و منه الصّرة.

و بر قول آنان که تفسیر به تقطیع کردند، در کلام «۲» تقدیم و تأخیری باشد، و تقدیر اینکه بود که: فخذ اربعة من الطیر الیک

فصرهن، برای آن که [«الی» از صله]

«۳» اخذ باشد و از صله قطع نباشد، يقال: خذ هذا الیک، و لا یقال اقطع هذا الیک.

و بر قول آنان که تفسیر بر «۴» جمع و اماله کردند، در کلام محذوفی باشد، و تقدیر چنین بود: فخذ اربعة من الطیر فصرهن الیک ثم

اذبحهن و [قطعهن]

«۵» و فرّقهن ثم اجعل علی کلّ جبل. و اینکه جمله از کلام برای آن بیفکنند که: ثم اجعل علی کلّ جبل منهنّ جزءاً، بر او [دلیل

است]

«۶»، اکتفا کردند [به ذکر]

«۷» اینکه از ذکر آن، چنان که یکی از ما گوید: خذ هذا الثوب و اجعل علی کلّ ریح منه علما، و اینکه راست نیاید الا بعد التخریق

و التمزیق، و لکن در لفظ به اینکه حاجت نیست که از فحوی معلوم می شود.

و مراد به «کل» بعضی است اینکه جا، برای آن که به هر کوه در جهان پاره‌ای

(۱). تب شعر.

(۲). اساس: در حاشیه زیر وصالی رفته و به صورت «کلمه» نو نویسی شده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

[.....]

(۳-۵-۶). اساس: زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها: به.

(۷). اساس، دب: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۳۷

نرسد «۱»، و نه ابراهیم به آن جا رسد «۲»، و مثله قوله: «وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» «۳» تَدْمُرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا «۴» يَا تَيْنُكَ سَعِيًّا، نصب او بر مصدر است لا من لفظ الفعل، و المعنى

(۱). تب: هر کوهی در جهان بترسد.

(۲). مج، وز، دب، فق، مب، مر: رسید.

(۳). سوره نحل (۲۷) آیه ۲۳.

(۴). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۵. مر، رسید.

(۵). اساس، تب: محرک الزا، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). تب، مب را.

(۷). همه نسخه بدلها: تا من ایشان را.

(۸). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۹). تب، مج، وز: سرهای ایشان.

(۱۰). اساس: تن هر یکی بر سر او نهاد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها و مضمون عبارت تصحیح شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۱۲). اساس: ندارد، از تب افزوده شد، دیگر نسخه بدلها: آنکه.

(۱۳). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر ثم ادعهن.

صفحه: ۳۸

یسعین الیک سعیا، و روا بود که مصدری بود در جای حال، و المعنى: یاتینک ساعیات، و شاید که تمیز بود برای آن که اتیان محتمل بود و جوه بسیار را از مشی و عدو و هروله و طیران فلما میزه باحدا نصبه علی التمییز و السعی العدو و الاسراع، و برای آن سعی گفت و طیران نگفت که «مشی» و «سعی» در حجت بلیغتر باشد و از شبهت بعیدتر.

و نصر بن شمیل «۱» گفت خلیل احمد را گفتم: پریدن مرغ را سعی گویند!

گفت: نه، گفتم پس چگونه گفت خدای تعالی: یاتینک سعیا! گفت تقدیر «۲» آن است که: یاتینک و انت تسعی سعیا، بر آن که

سعی از فعل ابراهیم باشد، و در اینکه وجه بعدی «۳» و تعسفی هست.

وَ اعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ و بدان که خدای تعالی عزیز است، و غالب، و لا- یغلبه شیء، و حکیم است آنچه کند به حکمت [و

[صلاح]

«۴» کند.

[سوره البقره (۲): آیات ۲۶۱ تا ۲۷۴]

[اشاره]

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۲۶۱) الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أذَى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۲۶۲) قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أذَى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ (۲۶۳) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ فِوَانٍ عَلَيْهِ تَرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (۲۶۴) وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ حَبَّةٍ بَرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۲۶۵)

أَيُّودٌ أَخَذَكُمْ أَنَّ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَةٌ ضُعْفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (۲۶۶) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَ مِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۲۶۷) الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۲۶۸) يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ (۲۶۹) وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهَا وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ (۲۷۰)

إِن تَبَدُّوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِن تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهِيَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيَكْفُرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۷۱) لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَنْفِقُوا مِنْ خَيْرِ مَا نَفَقْتُمْ وَلَا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤْتِ بِكُمْ وَإِيَّكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلَمُونَ (۲۷۲) لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسَيِّئَاتِهِمْ لَا يُسْئَلُونَ النَّاسَ إِحْفَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۲۷۳) الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۲۷۴)

[ترجمه]

مثل «۵» آ [نا]

ن که هزینه کنند «۶» خواسته‌هایشان در ره خدای، چون مثل دانه‌ای است که برویاند هفت خوشه «۷»، در هر خوشه‌ای صد دانه باشد، و خدای دو چندان کند آن را که خواهد، و خدای فراخ عطا و داناست.

آنان که هزینه کنند مالهایشان «۸» در ره خدای، پس از پی نبرند «۹» آن را که نفقه کرده باشند «۱۰» منتهی و نه آزاری ایشان

(۱). اساس که کلمه نو نویس است: سهیل، با توجه به تب تصحیح شد.

(۲). اساس: مراد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). مب: تعدی.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). تب: مانند، آج، لب: داستان.

(۶). تب: نفقه کنند، آج، لب: صرف می کنند.

(۷). فق را.

(۸). معج، وز، دب: خواسته هاشان.

(۹). آج، لب، فق: از پی در نمی آرند.

(۱۰). آج، لب، فق، که داده اند.

صفحه : ۳۹

را باشد، مزدشان نزدیک «۱» خدایشان، و نه ترسی بود برایشان و نه ایشان اندوهگن «۲» شوند.

سخنی نیکو و آمرزشی بهتر بود از صدقه‌ای که به دنبال آن باشد رنجی، و خدای بی نیاز «۳» و بردبار است.

ای آنان که گرویده‌ای به باطل مکنی صدقه‌هایتان به ممت و رنج چنان که آن کس که نفقه کند مالش را «۴» به ریای مردمان، و

ایمان ندارد به خدا و روز باز پسین، مثلش «۵» چون مثل سنگی نرم است که بر او خاکی باشد برسد به او بارانی سخت «۶»، رها کند

او را ساده «۷»، قادر نباشد بر چیزی از آنچه بیند و زند، و خدای ره نماید گروه کافران را.

و مثل آنان که هزینه کنند خواسته هایشان طلب خشنودی خدای را و بر جای داشتن «۸» از خویشتن، چون مثل بستانی باشد بر بلندی

که به او رسد بارانی بزرگ قطره، بدهد میوه‌یش «۹» دو بهره «۱۰»، اگر نرسد به او یاران بزرگ، خرد «۱۱» برسد، و خدای به آنچه

می کنید بیناست.

(۱). تب، معج، وز، دب: بنزد.

(۲). تب، معج، وز، دب، آج، لب، فق: اندوهگین. [...]

(۳). تب، معج، وز، دب: توانگر.

(۴). تب، معج، وز، دب: خواسته اش.

(۵). تب: پس مثل او، معج، وز، دب: مثل او.

(۶). لب، فق: بزرگ قطره.

(۷). تب، معج، وز، دب و سخت، لب، فق: پس بگذارد آن را پاک از غبار.

(۸). تب: بر جای بداشتن.

(۹). تب: خوردن باران، معج: میوه اش، وز: میوه‌ایش، آج، لب: بار خود را.

(۱۰). تب: دو چندان، آج، لب، فق: دو نوبت در یک سال پس.

(۱۱). تب: پس باران خرد قطره.

صفحه : ۴۰

خواهد «۱» یکی از شما که باشد او را «۲» بستانی از «۳» درختان خرما «۴» و انگورها [که]

«۵» می رود از زیر آن جویها او را بود در آن جا از همه میوه‌ها، و به او رسد پیری، و او را فرزندان باشد «۶» ضعیف، برسد «۷» آن را

بادی با گرد که در او آتشی باشد بسوزد آن را «۸»! همچنین بیان کند خدای برای شما حجتها تا مگر شما اندیشه کنی.

ای آنان که گرویده‌ای، هزینه کنی از پاکهای «۹» آنچه می اندوزی «۱۰» و از آنچه بیرون آوردیم برای شما از زمین، و قصد مکنی

پلید را «۱۱» که از او هزینه کنی، و نستانی «۱۲» شما «۱۳» مگر آنکه که چشم بر هم نهی «۱۴» در آن، و بدانی که خدای توانگر و ستوده است.

دیو «۱۵» وعده دهد شما را درویشی و فرماید به ناخوبی، و خدای وعده دهد شما را آمرزش، از او و افزونی «۱۶»، و خدای فراخ عطا و داناست.

بدهد حکمت آن را که خواهد، و هر که را بدهد «۱۷» حکمت او را

(۱). تب: آیا خواهد، آج، لب، فق: ای دوست می‌دارد.

(۲). آج، لب، فق: مر او را.

(۳). آج، لب، فق: بهر خدا.

(۴). آج، لب، فق: خرمابنان.

(۵). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. [.....]

(۶). تب، مج، وز، دب: فرزندان باشند.

(۷). آج، لب، فق: پس رسد.

(۸). تب، مج، وز، دب، سوخته شود.

(۹). مج، وز: پاکها.

(۱۰). آج، لب، فق: اندوخته‌اید.

(۱۱). آج، لب، فق: قصد مکنید مال بد را.

(۱۲). تب: نیستید، آج، لب: نه آید به.

(۱۳). اساس: نفقه کنید، با توجه به تب تصحیح شد، آج، لب، فق: فرا گیرنده آن در حقوق خود.

(۱۴). آج، لب، فق: چشم خوابانیده دارید.

(۱۵). آج، لب، فق: رانده.

(۱۶). آج، لب، فق: آمرزش از نزد خود و فزونی در مال.

(۱۷). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، معنی کلمه به صورت: «بدهند» مرجح می‌نماید.

صفحه: ۴۱

داده باشند خیر بسیار، و اینکه اندیشه نکنند «۱» مگر خداوندان عقلها.

و آنچه نفقه کنی از هزینه‌ای یا نذر کنی از نذر پذیرفته‌ای «۲»، خدای داند آن را و نیست ظالمان را از یارانی.

اگر پیدا کنی صدقات «۳» نیک چیزی است آن و اگر پوشیده داری آن را و بدهی به درویشان، آن بهتر بود شما را و بپوشانیم از شما «۴» گناهانتان، و خدای به آنچه شما کنی داناست.

نیست بر تو «۵» ایمان ایشان «۶» و لکن خدای ره دهد «۷» آن را که خواهد و هر چه «۸» نفقه کنی از مالی «۹» برای خود کنی، و شما هزینه نمی‌کنی مگر طلب رضای خدای را، و آنچه هزینه کنی از مالی تمام بدهند به شما و شما را نقصان نکنند.

درویشانی را آنان که باز دارندشان در ره خدای نتوانند رفتن در زمین بپندارد ایشان را نادان توانگر از پرهیزیدن، بشناسی ایشان را به علامتشان، نخواهند از مردمان [بسختی]

«۱۰» و هر چه نفقه کنی از خیری «۱۱» خدای به آن داناست.

- (۱). اساس که کلمه نو نویس است: اینکه و پند نپذیرند، با توجه به تب تصحیح شد.
 - (۲). تب: یا نذری کنید از هر نذری، آج، لب، فق: باید برید آن پذیرفتنی در طاعت و معصیت. [.....]
 - (۳). تب: صدقه‌ها را.
 - (۴). معج از.
 - (۵). اساس: بر شما تو، با توجه به تب لفظ «شما» زاید می‌نماید.
 - (۶). فق: راه یافتن ایشان.
 - (۷). تب: راه نماید.
 - (۸). تب: و آنچه.
 - (۹). تب: از نیکی
 - (۱۰). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، از تب افزوده شد.
 - (۱۱). معج، وز، دب: نیکی، آج، لب: مال.
- صفحه: ۴۲

آنان که هزینه کنند خواسته‌هایشان به شب و روز - پنهان و آشکارا - ایشان را بود مزدشان بنزدیک خدایشان، و نه ترسی باشد برایشان و نه ایشان اندوهگن «۱» شوند.

قوله تعالی: **مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الْإِيَّةُ**، در آیت اضماری و اختصاری هست و تقدیر آن است که «۲»: مثل صدقات **الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ**، برای آن که آنچه ممثّل است به دانه‌ای که بکارند تا از او هفت خوشه بروید «۳» و [در]

«۴» هر خوشه‌ای صد دانه باشد، صدقه است که مرد بدهد نه دهنده صدقه است، و یا اضمار اسمی اینکه جا تقدیر باید کردن: مثل **الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ زَارِعِ حَبَّةٍ**، برای آن که دهنده صدقه با زارع دانه ماند، و اینکه طریقتی است معروف عرب را فی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، کقوله: **وَسَلَّ الْقَرْيَةَ «۵» وَ جَاءَ رَبُّكَ «۶» أَنْبَتَتْ**، ای اخرجت، و اضافت انبات به حبه کرد من حیث أنّه يحصل عند بذر الحبة فی الارض، و بر حقیقت از «۸» فعل خدای بود - جل جلاله.

سَبَعٌ سَيْنَابِلٌ، ابو عمرو و حمزه و کسائی ادغام کردند «تا» را در «سین»، انبت سبع، و باقی قراء اظهار کردند. حجت آنان که ادغام کردند، آن است که گفتند که: «تا» و «سین» هر دو مهموسند و متعاقب باشند، چنان که شاعر گفت «۹»:

- (۱). معج، وز: اندوهگین.
- (۲). اساس که نو نویس است، تقدیره که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳). اساس که نو نویس است، بر آید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. [.....]
- (۶). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲.
- (۷). اساس: عبارت مخدوش است، تب: کنجد و نخود، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۸). همه نسخه بدلها: آن.
- (۹). تب: قال الشاعر - شعر.

یا لعن «۱» الله بنی السعلاة

عمرو بن میمون «۲» شرار «۳» الثنات

ای الناس.

مَائَةٌ حَيَّةٌ، ابو جعفر و اعشى تخفیف همز «۴» کنند «مائه» را هر کجا باشد.

اگر گویند: کسی ندید صد دانه در خوشه‌ای تا خدای به آن مثل زد «۵»، گوئیم: ممتنع نباشد که بود در گاورس، [چه نوعی است در جاورس]

«۶» که در او صد دانه و بیشتر باشد.

وجه دیگر آن که: واجب نباشد که مثل و ممتول محقق باشند، بل بر سبیل تقریب «۷» بود، چنان که یکی از ما گوید: فلان «۸» چون دیو است و چون غول است- و اگر چه او ندیده باشد دیو و غول را- و لکن استقباح «۹» و استهوال منظر را و استبشاع را، قال الله

تعالی: طَلَعَهَا كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ «۱۰» [۳۵۶-ر]

، و قال امرؤ القیس «۱۱»:

مسنونۀ زرق کانیاب «۱۲» اغوال

وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَّشَاءُ، و خدای تعالی مضاعف کند آن را که خواهد. خدای تعالی حسنه را یکی به ده وعده داد فی قوله: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ مِثَالِهَا «۱۳»، و در اینکه آیت یکی به هفصد «۱۴» وعده کرد، و در آیت قرض به اضعاف مضاعفه وعده کرد. ضحاک گفت: هر که صدقه‌ای دهد، خدای تعالی او را در دنیا یکی را هفصد «۱۵» عوض بدهد و در آخرت یکی را دو هزار هزار «۱۶» عوض بدهد.

در خبر است که: یک روز امیر المؤمنین «۱۷»- علیه السلام- در حجره فاطمه شد، او را

(۱). لب: ما لعن، چاپ شعرانی (۲/ ۳۶۰): يلعن.

(۲). اساس: مسعود، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها: لئام.

(۴). تب، آج، لب: همزه.

(۵). همه نسخه بدلها: بجز تب جواب.

(۶). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: چه نوعی هست از گاورس، اساس ندارد، از تب افزوده شد.

(۷). تب، وز، مب، مر: تقرّب.

(۸). تب کس.

(۹). تب: باستقباح.

(۱۰). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۵. [.....]

(۱۱). تب شعر.

(۱۲). اساس، تب: کانیاب، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۰.

(۱۴-۱۵). تب، مب، مر: هفتصد.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز آج: دو هزار.

(۱۷). تب، دب، فق، مر علی، مب علی بن ابی طالب.

صفحه: ۴۴

یافت «۱» که حسن و حسین را «۲» می‌خوابانید و ایشان نمی‌خفتند از گرسنگی، فاطمه گفت: یا بن عم رسول الله؟ بنگر تا چیز کی به دست آری برای اینکه کودکان که از گرسنگی بنمی‌خسبند «۳» و سه روز است تا طعام نخورده‌اند!

امیر المؤمنین «۴» از خانه به در آمد «۵» و بنزدیک عبد الرحمن عوف شد «۶» و او را گفت: دیناری زر به قرض مرا ده. او «۷» در خانه رفت و کیسه‌ای بیرون آورد صد دینار صرخ «۸» در او کرده و گفت: بستان و هرگز عوض مده «۹»، امیر المؤمنین گفت: لا والله، که اینکه از تو نستانم و قبول نکنم. گفت چرا! گفت: برای آن که از رسول - علیه السلام - شنیده‌ام که:

الید العلیا خیر من الید السفلی

گفت: دست زیرین بهتر از دست زیرین باشد، یعنی دست دهنده به از دست گیرنده باشد، و من نخواهم که کسی را بر من دستی بود تا «۱۰» دست او از دست من بهتر باشد، و لکن یک دینار مرا ده بر سیل قرض «۱۱»، و اینکه خبر از من بشنو، گفت بیار «۱۲».

گفت از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت:

۱۳ الصدقة عشرة اضعاف و القرض ثمانية عشر ضعفا

، صدقه یکی را «۱۴» ده باشد و قرض یکی را «۱۵» هژده «۱۶».

عبد الرحمن «۱۷» دست در کیسه کرد و دیناری از آن جا برداشت و به امیر المؤمنین داد. او بستد «۱۸» و از آن جا بیامد تا به بازار چیزی خرد، مقداد اسود را دید - جالسا علی

(۱). اساس که نو نویس است: فاطمه را دید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). تب علیهما السلام.

(۳). مب، مر: نمی‌خفتند.

(۴). تب علیه السلام، مج، وز، دب علی.

(۵). همه نسخه بدلها: از خانه بیرون آمد.

(۶). همه نسخه بدلها: آمد.

(۷-۱۷). تب: عبد الرحمن عوف.

(۸). همه نسخه بدلها بجز وز: سرخ. [.....]

(۹). اساس که نو نویس است: بستان خرج کن و باز مانده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا.

(۱۱). اساس که نو نویس است: یک دینار زر به من ده به قرض، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). دب: بیان فرما، آج، لب، فق، مب، مر: بیان کن.

(۱۳). اساس: بعشرة، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). تب، دب، آج، لب، فق، مر: صدقه را یکی.

(۱۵). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و قرض را یکی.

(۱۶). مب: هیجده.

(۱۸). تب: امیر المؤمنین علیه السلام آن بستد، معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و آن بستد.

صفحه: ۴۵

قارعه الطریق، بر سر راه نشسته. امیر المؤمنین او را گفت: [ای مقداد]

«۱»؟ در اینکه وقت در چنین جای چرا نشسته‌ای! گفت: ضرورتی را. گفت: چیست آن! گفت: چند روز است تا طعامی نیافتم. گفت: چند روز است! گفت: چهار روز، آن دیناری که به قرض بستده بود «۲» به او داد و گفت: تو اولیتری که تو چهار روز است که چیزی نیافته‌ای «۳» و ما سه روز، مقداد آن بستد و برفت.

و امیر المؤمنین با مسجد رسول آمد، در شأن او و اینکه قصه «۴» آیت آمده بود که:

و يُؤْتِرُونَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ «۵»، چون با رسول - علیه السلام - نماز شام بکرد. رسول - علیه السلام - گفت: یا علی؟ من امشب به خانه تو می‌آیم. او شرم داشت که رسول را گوید: در خانه ما «۶» چیزی نیست، گفت: عزازه و کرامه یا رسول الله

، و برخاست و از پیش برفت و فاطمه را گفت: رسول خدای امشب به خانه ما می‌آید و در خانه چیزی نیست؟ بر اثر او رسول [۳۵۶-پ]

علیه السلام - در آمد و بنشست. فاطمه زهرا «۷» - علیها السلام - برخاست و در خانه شد و دو رکعت نماز کرد، در رکعت اول «الحمد» بر خواند و «الم السجده»، و در دوم [رکعت]

«۸» «الحمد» و سوره الانعام، و «۹» چون سلام بداد سر بر زمین نهاد و گفت: بار خدایا؟ از تو می‌خواهم به حق محمد و آل محمد که برای ما خوانی «۱۰» فرستی از آسمان تا ما از آن «۱۱» بخوریم و در شکر تو بیفزاییم.

سر برداشت جفنه‌ای دید از «۱۲» ثرید، و علیها عراق من لحم، و بر سر آن گوشت نهاده از استخوان «۱۳» جدا کرده، و دستاری بر سر آن نهاده که کسی مانند آن ندیده بود. از خانه

(۱). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۲). تب: ستده بود.

(۳). همه نسخه بدلها: نیافتی.

(۴). همه نسخه بدلها: او اینکه قصه و.

(۵). سوره حشر (۵۹) آیه ۹. [.....]

(۶). تب، مب: من.

(۷). تب: فاطمه الزهراء.

(۸). اساس: ندارد، از تب افزوده شد، معج: در دوم بر خواند، دب، و در رکعت دویم.

(۹). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۰). اساس که نو نویس است: طعامی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). تب خوان.

(۱۲). اساس: آن ثرید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). وز: استخان.

صفحه: ۴۶

به در آمد و آب پیش «۱» رسول آورد تا رسول- علیه السلام- دست بشست، و امیر المؤمنین در او می‌نگرید تا [او]
 «۲» چه خواهد کردن؟ آنگه در خانه رفت و آن جفنه بیرون آورد و در پیش ایشان بنهاد. رسول- علیه السلام- و امیر المؤمنین و
 فاطمه و حسن و حسین از آن طعام می‌خوردند.

سایلی به در حجره فراز آمد و سؤال کرد. امیر المؤمنین دست فرار کرد «۳» تا پاره‌ای [از آن]

«۴» طعام به او دهد. رسول- علیه السلام- گفت [مه]

«۵»: یا علی؟ مکن [ای علی]

«۶» که اینکه سایل ابلیس است، خبر یافت که خدای ما را طعام بهشت فرستاده، خواست تا «۷» با ما شریک باشد، و طعام بهشت در
 دنیا همه «۸» هر کس [را]

«۹» نرسد.

امیر المؤمنین گفت: یا رسول الله؟ اینکه طعام از بهشت است! گفت: آری؟ [و]

«۱۰» خدای تعالی طعام بهشت به کس نفرستاد مگر [آن خوان که]

«۱۱» برای عیسی [مریم فرستاد]

«۱۲»، و اینکه جفنه برای ما.

امیر المؤمنین گفت: یا رسول الله؟ آن خوان که «۱۳» برای عیسی [بن مریم]

«۱۴» فرستاد چه [نوع بود و بر آن خوان چه طعام]

«۱۵» بود! گفت «۱۶»: [آن]

«۱۷» خوانی [بود که]

«۱۸» از زر سرخ، مکّلل به درّ و یاقوت و زمرد، چهل گز در چهل گز [و]

«۱۹» آن را چهار پایه بود، و بر آن خوان «۲۰» پنج نان بود [و]

«۲۱» بر سر هر نانی ناری «۲۲» بود پوست باز کرده، و بر زبر «۲۳» هر ناری سیبی، [و]

«۲۴» از انواع ترها «۲۵» بر آن خوان همه چیزی بود- ما خلال الثوم

(۱). همه نسخه بدلها بجز تب و مب: بیش.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). مب: دست دراز کرد، وز: دست کرد. (۴-۶-۹-۱۰-۱۱-۱۲-۱۴-۱۵-۱۷-۱۹-۲۱-۲۴). اساس: ندارد، با توجه به تب
 افزوده شد.

(۵). اساس: ندارد، از تب افزوده شد، وز: مبر، دب، لب، فق، مب، مر: صه.

(۷). تب: که. [.....]

(۸). اساس: به، با توجه به تب تصحیح شد، دب، آج، لب: هر کسی را.

(۱۳). اساس که نو نویس است: طعامی که خدای تعالی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۶). اساس که نو نویس است: رسول گفت: با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۸). اساس: ندارد، از تب افزوده شد، دیگر نسخه بدلها: بود.

(۲۰). اساس و همه نسخه بدلها: آن جا، با توجه به تب تصحیح شد.

(۲۲). تب در بالای کلمه افزوده: اناری.

(۲۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: زیر.

(۲۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: ترها/ تره‌ها.

صفحه: ۴۷

و الجرجیر، مگر سیر و ککج، و بر میان آن سفره‌ای صرخ بود^(۱)، و بر آن جا ماهی^(۲) برشته^(۳)، بنزدیک سرش نمک نهاده و بنزدیک دنبالش سرکه نهاده، و به دستاری از دستارهای بهشت پوشیده. اصحاب عیسی حاضر آمدند و گفتند: تو را کشف اینکه باید کردن، او دست فراز کرد و آن دستار از روی خوان بر گرفت، توانگران^(۴) بدیدند^(۵) حقیر آمد ایشان را از آن بنخوردند، گفتند: اندکی^(۶) است.

عیسی - علیه السلام - ندا کرد و درویشان را بخواند تا از آن خوان می‌خوردند، چهل چاشت از آن بخوردند [تا چهار هزار یا چهل هزار مرد از آن بخوردند]

(۷)، هیچ بیمار^(۸) نخورد که نه شفا یافت، و هیچ دیوانه نخورد و^(۹) آلا به هوش آمد، و هیچ نابینا نخورد و آلا بینا شد، و هیچ مقعد نخورد و آلا به رفتن آمد، و هیچ پیر نخورد و^(۱۰) و آلا برنا شد.

چون رسول - صلوات الله علیه و آله - و ایشان از آن فارغ شدند و دست بشستند، رسول - علیه السلام - گفت: اینکه جفنه بر گیر و همان جا که نهاده بود بنه^(۱۱)، جفنه بر گرفت و با جای خود برد [۳۵۷- ر]

و بنهاد، [در حال]

(۱۲) به آسمان بردند و رسول - علیه السلام - و امیر المؤمنین با مسجد شدند و نماز خفتن بکردند.

[بر دگر روز]

(۱۳) امیر المؤمنین - علیه السلام - در مسجد نشسته بود، اعرابی بیامد بر ناقه‌ای نشسته و علی را از مسجد بیرون خواند^(۱۴) و کیسه‌ای بزرگ به او داد^(۱۵)، گفت:

اینکه بستان که تو راست و نا پیدا شد [امیر المؤمنین - علیه السلام]

(۱۶) بیامد و کیسه به رسول داد و او را بگفت^(۱۷) که: [اینکه]

(۱۸) اعرابی به من داد و نا پیدا شد.

رسول - علیه السلام - سر آن کیسه بگشاد و [از پیش]

(۱۹) بریخت در آن جا هفصد^(۲۰)

(۱). تب، سرخ نهاده، دیگر نسخه بدلها، سرخ بود.

(۲). همه نسخه بدلها: ماهی.

(۳). تب: بریان کرده بود.

(۴). تب چون آن.

(۵). تب در چشم ایشان.

(۶). همه نسخه بدلها: اندک. [.....]

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۸). تب و رنجوری از آن.

(۹-۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۱). تب، مج، وز: و همان جا بنه که نهاده بود. (۱۹-۱۸-۱۶-۱۳-۱۲). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۴). اساس: بیرون طلبید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۵). تب: بدو داد و.

(۱۷). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: داد و گفت.

(۲۰). تب، مب، مر: هفتصد.

صفحه: ۴۸

دینار بود. رسول- علیه السلام- گفت: یا علی؟ شناختی آن اعرابی را! گفت: نه، گفت: او «۱» جبریل بود، کنزی از کنزهای زمین [برای تو]

«۲» بیرون کرد، و خدای تعالی تو را به عوض آن یک دینار که به مقدار دادی بیست و چهار جزو [ثواب داد]

و خیر، از جمله «۳» آن دو معجزه بکرد، آن جفنه و اینکه کیسه، و بیست و دو در آخرت برای تو معدد بکرد، آنچه «۴» چشمها چنان دیده نیست و گوشها چنان شنیده «۵» نیست، و بر خاطر هیچ بشر چنان گذشته نیست. امیر المؤمنین آن زر بر سخت «۶» هفصد «۷» دینار بود، گفت:

صَدَقَ اللَّهُ جَلَّتْ عَظَمَتُهُ حَيْثُ قَالَ: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

آنکه از آن جا دیناری برداشت و با عبد الرحمن عوف داد، و باقی بر اهل بیت و فقرای مهاجر «۸» و [انصار]

«۹» تفرقه کرد «۱۰».

وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ و خدای تعالی فراخ عطاست، اگر بر اندکی بسیاری «۱۱» بدهد خزانه او را نقصان نرسد «۱۲» و داناست به اجزا و مقادیر اعمال و استحقاق ثواب و جزای آن «۱۳».

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ - الاية، خدای - جل جلاله - چون در آیت مقدم تحریر «۱۴» کرد بندگان را بر انفاق «۱۵» و بذل مال در زکات و صدقات و نفقات، در اینکه آیت باز نمود که: چگونه باید دادن تا آن را موقعی باشد، گفت: آنان که مال

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن.

(۲). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۳). مج به.

(۴). تب، آج، لب، فق، مب، مر: بکرد که هیچ.

(۵). دب، آج، لب، مر: شنوده، فق، مب: شنونده. [...]

(۶). آج، لب، مر: آن زر بریخت، مب: آن کیسه بریخت.

(۷). تب، آج، مب، مر: هفتصد.

(۸). اساس که نو نویس است: مهاجران، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۰). اساس: قسمت کرد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). تب: اندک بسیار، مج: اگر بداند که بسیاری، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اگر تو را اندک و بسیاری.

(۱۲). تب: نقصانی نباشد، مج، وز: نقصانی نکند، دب، آج، لب، فق: نقصان نکند، مب: چه نقصان کند.

(۱۳). تب: ثواب و جزایر آن، آج، لب: ثواب و حرمان، مب، مر: ثواب و جزا به آن.

(۱۴). مج، وز، آج: تحریض.

(۱۵). اساس: صدقات، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۴۹

هزینه کنند در راه خدای، و مال آنگه در ره خدای مصروف باشد که قصد و نیت و ارادت تو، خدای باشد، و طلب رضای او. برای رضای حق باید نه برای ریای خلق، آنگه در راه [خدای]

«۱» باشد که برای خدای باشد، اول در مقدمه نیتی «۲» چنین باید که سابق «۳» بود بر آن، و در عقب آن رنجی نیاید «۴» از منتی و اذیتی، [اگر بدهی و]

«۵» منت نهی و «۶» بر سر ستاننده نرنی و رنج بر دل او نهی از تو قبول کنند، و اگر هیچ به وقتی از اوقات بر سر او زنی هم در آن وقت بر روی تو زند، [به منت منگد «۷» مکن و به اذیت مکدر مگردان]

«۸». کریم آن باشد که بدهد و منت بر خود گیرد «۹»، نه آن که منت بر گیرنده نهد، [بدهد]

«۱۰» و عذر خواهد، چنان که [بزرگی]

«۱۱» گفت «۱۲»:

يعطى عطاء المحسن الخضل الندى عفوا و يعتذر اعتذار المذنب

[و قال ال]

آخر «۱۳»:

يعطيك مبتدئا فان اعجلته اعطاك معتذرا كمن قد اجرما

کریم آن باشد که [بخفی و يعطی]

«۱۴»، عطا دهد و پوشیده دارد، بدهد و منت نهد، ببخشاید و ببخشد، به اول مطل نهد و به آخر منت نهد، دعا نخواهد و جزا

چشم ندارد و ثنا نجوید، و آنچه داده باشد با کس نگوید [۳۵۷-پ]

چنان که آن سر جوانمردان کرد: در شب بداد و به روز باز نگفت، شرط بر نهاد و منت بر نهاد، و شرط بر نهاد سایل را که کس را «۱۵» نگوید: لا تُریدُ منکم جزاءً و لا تُشکوراً «۱۶».

(۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نیت.

(۳). مج: سابقه.

(۴). دب، آج، لب، فق: نه آید. [...]

(۶). تب اگر.

(۷). مج، وز، منکده، دب: منکند. (۱۱-۱۰-۸). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۹). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر خود نهد.

(۱۲). اساس که نو نویس است العربیه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۱۳). تب شعر.

(۱۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: یعطی و یخفی، مر: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.

(۱۵). مج، دب، لب، فق، مب، مر: ندارد.

(۱۶). سوره دهر (۷۶) آیه ۹.

صفحه : ۵۰

و اصل «مَنْت» و «من» قطع بود من قولهم: حبل منین «۱»، ای ضعیف لآنکه سریع الانقطاع، و منه قوله تعالی: لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ «۲»، ای غیر مقطوع.

و گفته‌اند: اصل «مَنْت» نعمت بود، یقال: منّ علیه اذا انعم علیه، و منه قوله تعالی: هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ «۳»، ای اعط، آنکه مستعمل شد تا ذکر نعمت را و اعتداد به آن را مَنْت خواندند.

و «اذی» رنج باشد، آن باشد که ذکر آن بسیار کند و پیش کسانی باز گوید که او را خوش نیاید، یا گوید «۴»: تا چند از اینکه سؤال تو و تو را خدای سیر تواند کردن و تو همیشه درویش خواهی بودن، و خدا مرا از تو برهاند، و مانند اینکه کلمات مؤذیه.

ضحاک گفت: عطا نادادن و مَنْت نانهادن به از آن [باشد]

«۵» که عطا «۶» دادن و مَنْت نهادن. عبد الرحمن بن زید بن اسلم گفت: پدرم گفتی چون کسی را عطا دهی «۷» و دانی که سلام تو بر او گران خواهد آمدن، بر او سلام مکن.

راوی خیر گفت «۸»: زنی بنزدیک اسامه زید «۹» آمد و گفت: [من]

«۱۰» جعبه‌ای دارم «۱۱» تیری چند در او، مرا ره نمای به مردی که رفتن وی به جهاد برای خدای بود نه برای ریا، که اینکه مجاهدان «۱۲» بیشتر برای آن می‌روند تا از باغهای مردم «۱۳» میوه خورند. اسامه ابن زید گفت: «لا بارک الله فیک و لا فی جعبتک اذیتهم قبل ان اعطیتهم»، پیش از آن که بدادی «۱۴» ایذا کردی، خدای تعالی حرام کرد مَنْت نهادن بر عطا، گفت: کس را نرسد که مَنْت نهد بر کسی در عطا، اینکه مرا رسد که بر بندگان خود مَنْت نهم برای آن که مَنْت خلقان «۱۵» تکدیر و تعبیر باشد، و مَنْت خدای تنبیه و تذکیر باشد، و محمود

(۱). وز، دب، لب، فق، مب: متین.

(۲). سوره فضلت (۴۱) آیه ۸.

(۳). سوره ص (۳۸) آیه ۳۹.

(۴). تب: یا گویند، مب: باز گوید.

(۱۰-۵). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۷). تب، مج، دب، آج، لب، فق، مب: عطائی دهی، مر: عطا کنی.

(۸). همه نسخه بدلها: گوید.

(۹). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اسامه بن زید.

(۱۱). همه نسخه بدلها و.

(۱۲). اساس که کلمه نو نویس است: مردان، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز تب: مردمان.

(۱۴). تب: بدهی.

(۱۵). تب: آن که خلقان را منت.

صفحه : ۵۱

وراق گوید «۱»:

احسن من کل حسن فی کل وقت و زمن

صنیعه مریوبه خالیه من المنن

و انشد ابو ذر القراطیسی «۲»:

ما تم معروفک عند امرئ کلفته للعرف اعظامکا

ان من البر فلا تکذبن اکرام من اظهر اکرامکا

و المن للمنعن نقص فلا تستفسدن بالمن انعامکا

و العز فی الجود و بخل الفتی مذله «۳» احببت اعلامکا

و انشد ابو علی البصری:

و صاحب سلفت منه الی ید ابطا علیه مکافاتنی فعدانی

لما تیقن ان الدهر حاربنی ابدی الندامه مما کان اولانی

افسدت بالمن ما قدمت من حسن لیس الکریم اذا اعطی بمنان

لهم اجرهم عند ربهم، «اجر»، نفعی باشد مستحق بر عمل، و برای آن گفت: «عند ربهم»، تا ایمن باشد «۴» از آن که خلاف خواهد

بودن یا تلف خواهد شدن، چه وعده از ملیء «۵» است و ودیعت بنزدیک امینی است.

و در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت:

المنان بما يعطی لا یکلمه الله و لا ینظر الیه و لا یرکبه

، آن کس که چیزی بدهد و منت بر نهد، خدای تعالی با او سخن نگوید و بدو نظر نکند [۳۵۸-ر]

، و او را تزکیه نکند.

وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ، بر او خوف و ترس نبود، بل ایمن باشد چنان که سایل را ایمن داشت از مَنّت، و اندوهگن «۶» نشود چنان که اندوهگن «۷» نکرد سایل را به اذیت.
 قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ، سخنی نیکو یعنی ردّی جمیل و جوابی بوجه سایل را، و گفته‌اند: وعده نیکو. کلبی گفت: دعای نیکو، چنان که گوید: وَسِعَ اللَّهُ عَلَيْكَ

(۱). تب شعر.

(۲). تب: ابو ذر القرطاسی، شعر.

(۳). دب، آج، لب: من ذلّه، فق، مب، مر: من قوله.

(۴). مج، وز: باشند.

(۵). مج، وز: ملیء [.....]

(۶-۷). مج، وز: اندوهگین.

صفحه : ۵۲

و اصلح الله شأنك، و كفاك المؤمنه، و اغناك عن سؤال الناس.

ضِحَاكٌ كُفْتُ: قول فی اصلاح ذات البین، یعنی چیزی گوید که از میان مردمان اصلاح با دید آید، [کما قال الشاعر فی هذا المعنی - شعر:

قد جئت ارجوا جودكم سائلا ما ذا تردون علی السائل

ان لم تنيلوه فقولوا له قولاً جميلاً بدل النَّائِلِ
 وَمَغْفِرَةً]

«۱»، یعنی باز پوشد آنچه بداند از حال مردم، اگر مطلع شود بر حال کسی از فقر و فاقه و سوء الحال یا سایل با او بگوید آن حال بر او پوشیده دارد و افشا نکند.

کلبی و ضحاک گفتند: مراد آن است که چون کسی بر او ظلمی کند از آن در گذرد و عفو کند او را، و گفته‌اند: مراد آن است که چون سایل سؤال کند و [تو]

«۲» او را رد کنی و چیزی «۳» ندهی، ربّما که از سر ضجارت «۴» و دلتنگی سخنی گوید که تو را از آن کراهت باشد، از سر آن در گذر و عفو کن او را «۵»، حق تعالی گفت: سخنی نیکو یا ردّی جمیل یا مغفرتی بر اینکه وجوه که گفته شد، خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَدَى، بهتر باشد از صدقه‌ای که رنجی به دنبال «۶» آن باشد از مَنّتی و تعبیری سایل را و عیبی و کلمتی موحش.

وَاللَّهُ غَنِيٌّ، و خدای بی نیاز است از صدقات بندگان، و اگر او خواهد همه خلق «۷» را غنی گرداند تا کسی را به کسی حاجت نباشد، و لکن توانگران را مال داد تا شاکر باشند، و درویشان را امتحان کرد تا صابر باشند، و ذلک قوله: وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ «۸».

عبد الرحمن سلمی «۹» روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: چون سایل سؤال کند، قطع سؤال او مکنی تا از آن فارغ شود، آنکه جوابی کنی او را با وقار و لین،

أَمَا بِيَدِلْ يَسِيرٌ أَوْ بَرْدٌ جَمِيلٌ

، یا به چیزی اندک که یا به ردی نکو، که وقت باشد که

(۲-۱). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۳). تب به وی.

(۴). تب: ضجرت.

(۵). تب: در گذری و عفو کنی.

(۶). تب: رنجی در عقب.

(۷). اساس که کلمه نو نویس است: تا کسی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۱.

(۹). معج، وز، دب: عبد الرحمن السلمی.

صفحه: ۵۳

سایلی به شما آید که نه انسی باشد» (۱) نه جَنی، تا بنگرند» (۲) تا خود شما در نعمتی که خدای با شما کرده است چگونه می‌کنی؟
راوی خبر گوید که: امیر المؤمنین - علیه السلام - و خضر به هم رسیدند، امیر المؤمنین خضر را گفت: سخنی حکمت بگوی تا [از
تو]

«۳» یاد گیرم. خضر - علیه السلام - گفت:

«۴» ما احسن عطف الاغنیاء [علی الفقراء]

«رغبه فی ثواب الله

، چه نیکوست شفقت توانگران بر درویشان رغبت ثواب خدای تعالی را.

امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: دانی که از آن نکوتر چیست! گفت: بگو، فرمود «۵»:

«واحسن من ذلك تيه الفقراء علی الأغنیاء ثقة بالله

، و نکوتر از آن تکبر درویشان [است]

«۶» بر توانگران اعتماد بر خدای - عزّ و جلّ - خضر گفت: اینکه کلمه سزاوار «۷» آن است که به قلم زرّین بنویسند.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى، حق تعالی در اینکه آیت به لفظ نهی مؤ [منان]

«۸»، [۳۵۸-پ]

را منع «۹» و زجر کرد از آن که صدقات خود تباه کنند به منت یا به «۱۰» رنج، و تقدیر اینکه است که: ثواب صدقاتکم و اجور
نفقاتکم.

و مراد از آیت آن است که: صدقه چنان دهی که خالی باشد از منت و عاری باشد از اذیت «۱۱»، [چه]

«۱۲» اگر نه چنین باشد خود موقعی ندارد و به موقع قبول نیفتد، و لکن از روی ظاهر به آن ماند که واقع شد و آنکه «۱۳» باطل

شود «۱۴»، برای آن که اگر نه چنین باشد احباط بود، و احباط باطل است بنزدیک [ما به]

«۱۵» ادله‌ای که رفت و نیز آید - ان شاء الله.

(۱). همه نسخه بدلها و.

(۲). تب: بنگرد. (۱۵-۸-۶-۳). اساس: در حاشیه افتاده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). تب: امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت.

(۷-۴) - همه نسخه بدلها: سزای. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۰). مر: یا زجر و.

(۱۱). تب: آذیت.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۳). تب: آنگاه، مع: آنک / آن که، چاپ شعرانی (۲ / ۳۶۶): آنکه، و در زیر نویس توضیح داده است: و حال آنکه.

(۱۴). همه نسخه بدلها: شد.

صفحه: ۵۴

عبد الله عیاس گفت: بالمن علی الله و الاذی للسائل، به آن که بر خدای مَنّت نهی و سایل را برنجانی. آنگاه آن را مثلی زد، گفت: كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ، چنان «۱» که آن کس که مال خود نفقه و خرج کند به ریای مردمان تا مردم «۲» گویند: او کریم و سخی است. و نصب «رثاء» بر مفعول له است.

و لا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، و به خدا و «۳» قیامت ایمان ندارد «۴»، یعنی هم مرائی بود و هم منافق «۵»، مثل او با چه ماند، مثل او یعنی مثل عمل او، كَمَثَلِ صَيْفُونَ، به سنگی «۶» نرم ماند. عَلَيْهِ تُرَابٌ، که بر او خاکی باشد. فَأَصَابَهُ وَاِبِلٌ، بارانی بزرگ قطره «۷» بدو رسد، سنگ را ساده رها کند «۸» و هیچ خاک بر او نماند، چون حال بر اینکه جمله بود کس نتواند که چیزی «۹» از خاک بر آن سنگ بدارد، منافقان و مرائیان همچنین باشند، عملشان «۱۰» با خاکی ماند بر سنگی نرم که بارانی عظیم بر او آید هیچ نماند «۱۱» [از خاک]

«۱۲» بر آن سنگ، همچنین عمل مرائی.

و دلیل بر آن که اینکه، دلیل احباط نکند و اصحاب وعید را به اینکه «۱۳» تمسکی نیست، و مراد از اینکه آیت و ما قبلها نفی وقوع و قبول است اَوَّلًا، و قوله: و لا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ، ایمان ندارد به خدا و روز «۱۴» قیامت، و اتفاق است که آن کس که ایمان ندارد به خدا و «۱۵» قیامت عمل او خود واقع نشود به موقع قبول، نه آن که واقع شود.

(۱). اساس که کلمه نو نویس است، همچنان، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). تب: مردمان.

(۳). تب، فق به.

(۴). اساس که نو نویس است: ندارد ایمان، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). مع، وز، دب، آج، فق، مب، مر در عمل مرائی بود و در ایمان منافق، لب: همین عبارت را با خطی متفاوت از متن در حاشیه آورده است.

(۶). اساس که نو نویس است: مثل سنگی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها (با سنگی) تصحیح شد.

(۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر باشد و.

(۸). آج، لب، فق: رهاند. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: بر او نماند نتواند کس که چون حال بر اینکه جملت بود چیزی.

(۱۰). مع، وز، دب، آج، لب، مر: عمل اینان.

(۱۱). اساس که نو نویس است: بر او آید و اثر نماند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۳). اساس که نو نویس است آیت، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۱۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۵). تب روز.

صفحه : ۵۵

پس محبط شود. و «صفوان» [به تازی]

«۱» سنگ نرم باشد، چنان که شاعر گفت «۲»:

مالی لدیک کأنتی قد زرع حصی فی عام جذب و وجه الارض صفوان

اما لزری ابان فأحصده کما یکون لزرع الناس «۳» ابان

و اینکه لفظ هم واحد است و هم جمع. آن که گفت جمع است، گفت:

واحدش «صفوانه» باشد «۴» به زیادت «تا»، و اینکه از باب تمر و تمره باشد، و آن که گفت: [جمع نیست]

«۵» واحد است، جمع او «صفی» گفت، قال الشاعر «۶»:

واقع الطیر علی الصفی

و زهری خواند: صفوان و جمعه صفوان، کورشان و ورشان و کروان و کروان.

علیه ای علی ذلك الصیفوان، بر آن سنگ نرم. تُراب فأصابه وابل، و ابل، باران «۷» سنگی باشد «۸»، و «وبال» ثقل بود و «ویبل» ثقیل

بود، و «صلد» سنگی سخت نرم باشد، قال تأبط شراً «۹»:

ولست بجلب جلب رعد «۱۰» و قوه و لا بصفا صلد عن الخیر اعزل [۹۵۳-ر]

و آن زمین زمینی باشد که نبات نرویند، و از سرها سری باشد که موی بر نیارد «۱۱»، قال رؤبه «۱۲».

لما راتنی خلق المموه براق اصلاذ الجبین الأجله

اینکه مثلی است آن کس را که خاک بر آن سنگ کند و در «۱۳» بیابان رها کند، گمان برد که هر گه که او آن جا رسد آن خاک

بر جای «۱۴» باشد.

(۱-۵). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲-۶). اساس م، تب شعر.

(۳). تب: لزرع القوم.

(۴). همه نسخه بدلها: است.

(۷). تب: بارانی.

(۸). آج: سنگین باشد.

(۹). اساس م، تب شعر. [.....]

(۱۰). آج: ریح، لسان العرب (۱/ ۲۷۲): لیل عرا معزل لسان.

(۱۱). معج: بر نیاورد، آج، لب، فق، مب، مر: بر نیاید.

(۱۲). اساس: الشاعر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). اساس که نو نویس است، سنگ نرم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: خاک آن جا.

صفحه ۵۶:

حق تعالی گفت: اینکه تمنا محال است که خاک از آن سنگ «۱» به باران اول زایل شده باشد، همچین مرائی و منافق گمان برد که عملی «۲» کرده است که آن را فردا ثوابی خواهد بودن. چون به قیامت آید، چیزی نیابد، چنان که فرمود: وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِن عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا «۳»، بر آن تفسیر که گفته شد.

لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا، ای علی تحصیل «۴» شیء من ثواب ما کسبوا و عملوا، برای آن که [عمل]

«۵» نه خدای را کرده باشند «۶»، و آن که عمل نه خدای را کند «۷» [او را]

«۸» ثوابی نباشد.

عبد الله عباس روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: چون روز قیامت باشد [در آن روز منادی]

«۹» ندا کند چنان که اهل جمع بشنوند «۱۰»: کجا اند آنان که در دار دنیا مردمان را پرستیدند «۱۱»! ایشان را گو بروید و مزد

بستانید «۱۲» از آنان که «۱۳» از برای ایشان عمل کردید که من قبول نکنم عملی که آن آمیخته باشد به چیزی از دنیا و اهل دنیا.

راوی خیر گوید: عبد الوهاب المزنی «۱۴» از آن که «۱۵» از او شنید «۱۶» که گفت به مدینه رسول - صلی الله علیه و آله - رسیدم و

در مسجد رسول - صلی الله علیه و آله - رفتم، ابو هریره را دیدم که گفت: حدّثنی خلیلی ابو القاسم، آنکه گریه بر او غلبه

کرد «۱۷»، دگر باره گفت: حدّثنی خلیل ابو القاسم، دگر باره گریه منع کرد «۱۸» او را، به بار سیوم «۱۹» بگفت «۲۰» و بگریست و

برخواست تا برود. [من]

«۲۱» دست در دامن او زدم و

(۱). تب: که آن حال.

(۲). اساس: عمل، با توجه به تب تصحیح شد.

(۳). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۳.

(۴). مب: يحصل. (۹-۸-۵). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۶). تب، فق، باشد.

(۷). همه نسخه بدلها بجز تب: کرده بود.

(۱۰). تب که.

(۱۱). معج، وز، لب، فق، مب، مر: پرسیدند. [.....]

(۱۲). اساس: که ثواب آن را بستانید، با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۳). مب: از مردمانی که.

(۱۴). تب: عبد الله المزنی، مب: عبد الله الوهاب المزنی.

(۱۵). مب او را پرسیدند و.

(۱۶). مب: شنیدند.

(۱۷). اساس در محلّ نو نویسی شده: غالب شده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۸). اساس در محلّ نو نویسی شده: غلبه کرد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۹). معج، وز: سه‌ام.

(۲۰). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: نگفت.

(۲۱). اساس: ندارد، مب: من برخاستم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۵۷

گفتم: [من مردی]

«۱» غریبم، و آمدم تا حدیثی از احادیث «۲» رسول خدا- علیه السلام- بشنوم. تو سه بار حدیث آغاز کردی و بگریستی «۳» و اکنون

می‌روی، بگو تا رسول خدای چه حدیث کرد تو را! گفت: رسول- علیه السلام «۴»- گفت: روز قیامت مردی را بیارند، و او را

گویند: نه ما در دنیا تو را مال «۵» بسیار دادیم «۶»؟ چه کردی با آن «۷»!

گوید: بار خدایا؟ صدقه دادم و نفقه کردم.

گویند او را: کردی، و لکن برای آن کردی تا گویند: فلان «۸» سخی است و کریم است، و بگفتند، تو را از آن چه سود!

دیگری را بیارند، و او را گویند: نه ما تو را قوت و شجاعت دادیم؟ چه کردی!

گوید: بار خدایا؟ جهاد کردم و جان سبیل «۹» کردم. گویند: کردی، و لکن برای آن کردی تا گویند: فلان شجاع است و بگفتند:

فما ذا یغنی عنک! تو را چه سود است از آن!

دیگری [را]

«۱۰» بیارند، گویند: نه ما تو را علم دادیم و فهم، در دنیا چه کردی!

گوید: بار خدایا؟ علم بیاموختم و مردمان را در آموختم و نشر کردم، گویند: کردی، و لکن برای آن کردی تا مردمان گویند: فلان

عالم است [۳۵۹- پ]

، اینکه بگفتند، تو را از آن چه سود! آنگه بفرماید تا هر سه را به دوزخ برند.

وَاللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکَافِرِیْنَ، گفت: خدای تعالی هدایت نکند کافران را به ره بهشت، یا لطفی نکند با ایشان که با مؤمنان کند،

چه آنچه با مؤمنان کند با کافران نکند، چه اگر کند لطف نباشد ایشان را، و اینکه دلیل دیگر است بر آن که آیت در شأن کافران

است تا در باب احباط، اصحاب وعید را تمسک نبود به آیت.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس: در محلّ نو نویسی شده: از آن، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس: در محلّ نو نویسی شده: و نگفتی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). تب، مب: رسول خدای. [.....]

(۵). اساس: زر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). تب: نه ما تو را مال بسیار دادیم در دنیا.

(۷). تب مال، آن مرد.

(۸). تب کس.

(۹). وز: بسبیل.

(۱۰). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

صفحه: ۵۸

وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ، ای طلب رضاء الله، و نصب او بر مفعول له است، و «بغی» و «بغا» و «ابتغاء»، طلب باشد. و «مرضات» و «رضا» به یک معنی بود.

وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ، شعبی و کلبی و ضحاک گفتند: تصدیقا من انفسهم، زکات دهند به دلخوشی و ثبات نفس و طیب قلب، متیقن «۱» به آن که آنچه بدهند به از آن باشد که بنهند.

سَدَى و ابو صالح و ابو روق گفتند: تثبیتا، ای یقینا، مفضل گفت: متیقن باشند به آن که حق تعالی «۲» عوض باز خواهد داد. قتاده گفت: احتسابا، برای خدای دهند توقع ثواب او. یمان گفت: ثقۀ، استوار باشند و واثق به خدای تعالی. عطا و مجاهد گفتند: یتثبتون «۳» اینکه یضعون «۴» اموالهم، اندیشه کنند در آن که مال به که دهند و که را مستحق یابند «۵». و حسن بصری گفت: یکی از صحابه چون خواستی که صدقه دهد، اندیشه نیک بکردی، اگر ثواب «۶» خدای بودی بدادی، و اگر چیزی دیگر بدان آمیخته شدی رها کردی.

سعید جبیر و ابو مالک گفتند: تحقیقا فی دینهم، از سر تحقیق دینی «۷» دهند [آنچه دهند]

«۸». ابن کیسان گفت: اخلاصا و توطینا لأنفسهم. یقین خود موطن بکنند بر آن و دل بر آن بنهند.

زجاج گفت: از سر آن دهند که دانند که ایشان را بر آن ثواب خواهد بودن.

و اصل کلمه من ثبت فلانا اذا صححته و قویت عزمه «۹» و رایه علی الامر، قال عبد الله بن رواحه «۱۰»:

فثبت الله ما آتاك من حسن تثبيت موسى و نصرا كالدی نصروا

(۱). اساس: و تیقن، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها: باشند که خدای تعالی.

(۳). همه نسخه بدلها: یتثبتون.

(۴). اساس: یضعفون، وز، دب، آج، لب، فق: یضعفون، با توجه به تب تصحیح شد.

(۵). تب: یاوند/ یابند.

(۶). اساس: برای، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). اساس که نو نویس است: و یقین، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: ندارد، از میج افزوده شد. [.....]

(۹). تب: عرفه.

(۱۰). تب شعر.

صفحه: ۵۹

كَمَثَلِ جَنَّةٍ، چون مثل بستانی است. فزاد گفت: چون در بستان درخت خرما باشد، آن را جَنَّت خوانند، و چون در او رز باشد آن را فردوس خوانند. و اصل کلمت از «ستر» است، بوستانی پر درخت که درختان او سایه افکنند بر زمین آن را جَنَّت خوانند. و اصل الجن- و الستر. و دیو را «۱» از اینکه جا جَنِّي خوانند، و سپر فراخ را جَنَّة خوانند، و دیوانگی را جَنَّة و جنون خوانند که عقل بیوشد. مجاهد خواند: کمثل جَنَّة، بالحاء و الباء.

بِرَبْوَةٍ، عاصم و ابن عامر، و در شاذ سلمی و عطاردی- و حسن خوانند «۲» به فتح «را» اینکه جا و در سورة المؤمنین، و اینکه لغت تمیم است. و نافع و ابن کثیر و حمزه و کسائی و خلف و یعقوب و ابو عمرو و ابو جعفر و شیبیه و اعمش و ایوب، «بربوة» خوانند «۳» [۳۶۰-ر]

به ضم- «راء»، و اینکه لغت بیشتر عرب است.

و عبد الله عباس و ابو اسحاق سبیبی «۴» خوانند: «بربوة» به کسر «راء»، و اشهب العقیلی خواند: «برباوة» به کسر «را» با «الف»، و معنی جمله جای بلند بود و راست که آب بر او برود و چنان نبود که آب به سر او در شود، و چنان نبود که آب بر او نرسد. و اصل کلمه من ربا الشيء «۵» یربوا اذا زاد باشد، و منه الرِّبَا فی البیع، و منه قوله تعالی: اهْتَرَّتْ وَرَبَّتْ، «۶»، ای انتفخت، و تخصیص اینکه [زمین] «۷» برای آن کرد که نباتش نکوتر باشد «۸».

أَصَابَهَا وَابِلٌ، به او رسد بارانی بزرگ قطره، سخت بسیار. فَمَا آتَتْ أُكْلَهَا ضَمْعَيْنِ، نافع و ابن کثیر و ابو عمرو: «اکلها» خوانند به تخفیف، و باقی به تثقیل، و آن میوه باشد، بدهد آن بستان میوه خود دو بهره، یعنی چندان که زمینی «۹» دیگر به دو سال بر دهد، آن به یک سال بر دهد، اینکه قول عطاء است. [عکرمه گفت: مراد آن است که در یک سال دو بار بر دهد] «۱۰». و دیگران گفتند [مراد آن است]

«۱۱» که: دو

(۱). تب: دیوان را.

(۲). تب: خواندند.

(۳). دب: خواندند.

(۴). تب: ابو اسحق السبیبی.

(۵). آج، لب، فق، مب، مر: ربی الشيء.

(۶). سورة حج (۲۲) آیه ۵. (۱۱-۱۰-۷). اساس که نو نویس است، ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها: نیکوتر بود.

(۹). تب، وز، دب، زمین.

صفحه : ۶۰

چندان که دیگر زمینها دهد بعات «۱». مفضل گفت: «اکل» بسیار [ی]

«۲» چیزی بود «۳» که نافع بود آن را [که در او بود]

«۴»، يقال: ثوب کثیر الاکل، ای [کثیر]

«۵» الغزل.

فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ، اگر وابل نبود طل. و اینکه «۶» باران ضعیف بود. زید اسلم «۷» گفت: به اینکه صفت که خدای تعالی گفت زمین مصر است، اگر بارانش نرسد بر دهد، و اگر رسد مضاعف شود. اینکه مثلی است که خدای تعالی زد مؤمن مخلص را در برابر

اینکه «۸» مثل منافق مرائی به زمینی «۹» نیک بلند راست که بر او بستانی بود، آنگه باران رسد آن را یا وابل یا طل-چنان که اینکه بستان بر آرد، و آن را ریع بود و اسباب نما و ذکا در او حاصل بود، لا- محال «۱۰» آن را ثمره نیکو باشد، همچنین عمل مؤمن مخلص آن را به قیامت ثواب باشد، أضعافاً مضاعفةً «۱۱»، اگر اندک بود و اگر بسیار، چنان که آن بوستان را اگر وابل رسد و اگر طل.

وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ، و خدای بدانچه شما کنی «۱۲» بیناست، یعنی عالم است تا جزای آن در خور آن بدهد.
أَيُّودٌ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ - الاية، [اینکه آیت متصل است]
«۱۳» بقوله تعالی:

لَا تُبْطِلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى «۱۴»، حق تعالی برای مطابقت معنی را چون مثل منافق «۱۵» مرائی بگفت، خواست تا به «۱۶» عقب آن مثل مؤمن مخلص «۱۷» بگوید تا مطابقت ظاهر شود، دگر باره با سر حدیث مرائی رفت و عمل و صدقه او را مثل زد و تشبیه کرد به کسی چنین که در اینکه آیت وصف کرد او را، گفت: أَيُّودٌ أَحَدُكُمْ، خواهد و تمنا کند و دوست دارد یکی از شما که او را بستانی «۱۸» بود از درختان خرما و انگور که «۱۹»

(۱). همه نسخه بدلها بجز مب و. (۱۳-۵-۴-۲). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: باشد. [...]

(۶). همه نسخه بدلها بجز آج، لب: و آن.

(۷). همه نسخه بدلها: زید بن اسلم.

(۸). تب، مج، وز، دب، آج، لب، فق: ندارد.

(۹). تب: به زمین، مج، وز، مب، مر: بر زمین.

(۱۰). تب: لا محاله.

(۱۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۰.

(۱۲). تب، مج، وز، می کنید، دب، آج، لب، فق: می کنی.

(۱۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۴.

(۱۵). تب: منافقان.

(۱۶). تب: در.

(۱۷). تب را.

(۱۸). تب: بوستانی.

(۱۹). اساس: و، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۶۱

جویها در زیر درختان او «۱» می رود، و در آن جا از همه جنس میوه باشد «۲».

وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ، و پیری به او رسیده باشد، اینکه «او» حال است «۳». وَ لَهُ ذُرِّيَّةٌ ضِعْفَاءُ، و او را فرزندان «۴» باشند «۵» ضعیف و عاجز،

اینکه «او» نیز [او]

«۶» حال است.

آنگه به اینکه بستان [رسد]

«۷» إِعْصَارٌ، بادی سخت که خاک از زمین بردارد و بر طول در هوا برد بر شکل «۸» عمودی، قال الکمیت «۹» [۳۶۰-پ]

:

تسدى الرّیاح بها دبلا «۱۰» و تلحمه ذا معنق من رقاق التّرب مؤار

فی منخل جاء من هیف یمانیة بالسافیاء و فی غربال اعصار
و جمع اینکه لفظ اعاصیر بود، قال یزید بن المفرغ الحمیری «۱۱»:

اناس اجارونا فکان جوارهم اعاصیر من فسق «۱۲» العراق المبذر «۱۳»

و «۱۴» با اینکه باد آتشی بود. فَاحْتَرَقَتْ، سوخته شود اینکه بستان، و وجه تشبیه آن است که: حق «۱۵» تعالی مثل زد عمل منافق را و صدقه او را به بستانی چنین، در حالی چنین که او از پیری و ضعف نتواند آن را عوض «۱۶» ساختن یا اعادت آن عمارت کردن، و نیز فرزندان او کوچک و ضعیف باشند و قوت آن ندارند، آن تلف و هلاک شود چنان که صلاح نپذیرد، همچنین باشد عمل منافق، هیچ ثباتی و اصلی نباشد آن را، و او آنگه بداند که او را توبه و پشیمانی و عذر سود ندارد، یعنی روز قیامت که تکلیف نباشد و در توبه بسته بود، مستقبل «۱۷» را اقلت نکنند، و مستعجب را اعتاب «۱۸» نکنند.

(۱). اساس: آن، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۲). تب: بود.

(۳). تب، آج، لب، فق، مب، مر قوله تعالی.

(۴). آج، لب، فق، مر: فرزندان.

(۵). مج، وز، دب، فق، مر: باشد.

(۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). آج، لب، فق، مب، مر: برد مثل.

(۹-۱۱). اساس م، تب شعر.

(۱۰). اساس: ذیلا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). مب، مر: فتق، دب: فصو.

(۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: المنذر، تفسیر طبری (۳/ ۷۸) مصراع دوم چنین است: اعاصیر من سوء العراق المنذر.

(۱۴). چاپ شعرانی (۲/ ۳۷۱): فیه نار، و.

(۱۵). همه نسخه بدلها: خدای.

(۱۶). اساس: که نو نویس است: عمارتی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۷). همه نسخه بدلها: مستقبل. [.....]

(۱۸). تب: اعقاب.

صفحه : ۶۲

كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ، خدای تعالی همچنین بیان کند آیاتش برای شما «۱» تا همانا شما «۲» اندیشه کنی «۳»

در آن.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ، ای گرویدگان «۴» نفقه کنی از پاک و حلال آنچه کسب «۵» می کنی. نظیرش قوله تعالی: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ «۶».

عبد الله مسعود گفت: مراد به طیب، حلال است، دلیلش قوله تعالی: یا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحاً «۷».

رسول- صلی الله علیه و آله- گفت:

ان الله تعالی قسم بینکم اخلاقکم کما قسم بینکم ارزاقکم و ان الله طیب لا یقبل الا طیباً

«۸»، گفت: خدای تعالی قسمت اخلاق شما بکرد چنان که قسمت ارزاق شما بکرد و خدای تعالی پاک است، جز پاک نپذیرد. هیچ بنده نباشد که مالی از حرام جمع کند و از آن «۹» صدقه دهد که آن صدقه از او مقبول باشد و اگر از آن نفقه کند «۱۰» برکت نباشد او را در آن، و اگر بگذارد زاد او بود «۱۱» تا به دوزخ، و خدای تعالی سیئه به سیئه محو نکند «۱۲»، سیئه به حسنه محو کند و پلید را پلید «۱۳» محو نکند.

ما کَسَبْتُمْ، آنچه اندوخته باشی. مفسران گفتند: مراد به کسب در آیت تجارت است یا صناعه.

عبید «۱۴» بن رفاعه گفت: رسول- علیه السلام- بیرون آمد و گفت:

«۱۵» یا معشر! التجار انتم فجار الا من اتقى و بر و صدق و قال بالمال هكذا و هكذا،

گفت: ای جماعت

(۱). همه نسخه بدلها: مردمان.

(۲). همه نسخه بدلها بجز تب: ایشان.

(۳). همه نسخه بدلها بجز تب، مر: کنند.

(۴). آج، لب، فق، مب، مر: گروندگان.

(۵). تب: مکسب.

(۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۲.

(۷). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۵۱.

(۸). اساس: که در اینکه کلمه نو نویس است، طیب به قیاس با تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آج، لب، فق، مب، مر مال.

(۱۰). مج، نکند.

(۱۱). تب: باشد.

(۱۲). مج، وز: اینکه جمله را ندارد، لب: کند.

(۱۳). تب، مج، وز، دب، مب، مر: پلید پلید را. [...]

(۱۴). دب ربیعۀ.

(۱۵). تب: معاشر.

صفحه ۶۳:

بازرگانان؟ شما فاجرانی «۱» الا آن که متقی باشد و نیکوکار و راستگر «۲» که مال خرج می کند از اینکه جانب و از آن جانب.

قیس بن ابی غرزة الغفاری گفت: ما را در عهد رسول- علیه السلام- در مدینه سمسار خواندندی. رسول- علیه السلام- آمد و ما را

نامی نهاد از آن بهتر، گفت:

«۳» یا معشر «التجار،

ای جماعت بازرگانان؟

هذا البيع يحضره اللغو والكذب واليمين فشوبوه بالصدقة

، اینکه بیع، را لغو و دروغ و سوگند در وی شود، آن را با صدقه به یک جا بر آمیزی.

ابو امامه روایت کند که، رسول [۳۶۱- ر]

- علیه السلام- گفت: خیر ده جزو است، فاضلترین آن تجارت است چون حق بستاند و حق بدهد. و رسول- علیه السلام- گفت:

تسعة اعشار

روزی در تجارت است.

و عبد الله عباس روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: نبادا که «۴» موالی شما را «۵» غلبه کنند بر تجارت، ای جماعت قریش؟

که برکت در تجارت است و خداوندش درویش «۶» نشود الا بازرگانی که سوگند خواره باشد.

ابو وائل گفت: یک درم از تجارت دوست تر دارم که ده «۷» درم از عطا. و رسول- علیه السلام- گفت: پاکتر آنچه مردم «۸» خورد از

کسب او باشد و فرزند او «۹» [از کسب اوست]

«۱۰».

سعید بن عمیر «۱۱» گفت: رسول را- علیه السلام- پرسیدند که: از کسبهای مرد چه

(۱). تب، مع، وز، مب، مر: فاجرانید.

(۲). تب، آج، لب، فق، مب، مر: راستگو، مع، راستگیر، وز، دب: راستگیر که بر اساس و دیگر نسخ مرجح می نماید.

(۳). تب: معاشر.

(۴). تب، آج، لب، فق: سعی باید کرد که، مع، وز: نباد که، مب، مر: بیعی باید کرد.

(۵). تب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد.

(۶). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: خداوند خسران، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: ده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: مرد.

(۹). اساس، دب، مب، مر: فرزندان او، با توجه به تب تصحیح شد.

(۱۰). اساس: کلمه در زیر وصالی رفته است، با توجه به تب افزوده شد.

(۱۱). تب، فق: سعید جبیر، آج، لب: سعید بن جبیر.

صفحه : ۶۴

پاکتر «۱» است «۲»! گفت: آنچه به دست کند، و هر سعی «۳» که آن «۴» مبرور بود، یعنی حلال.

ابراهیم النخعی به زنی بگذشت از قبیله مراد، و او «۵» دوک می رشت. او را گفت: یا امّ بکر؟ پیر شدی، وقت نیامد «۶» که اینکه از

دست بیفگنی! گفت: چگونه بیفگنم، که من از امیر المؤمنین [علی]

«۷»- علیه السلام «۸»- شنیدم که گفت:

انه من طيبات الرزق

، که اینکه از روزیهای پاک است. وَ مِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ، و از آنچه ما از زمین بر آریم از انواع حبوب و ثمار. جابر عبد الله انصاری گوید «۹» که: رسول- علیه السلام- در بستانی «۱۰» شد از آن امّ معبد، او را گفت: اینکه غرس «۱۱» کافری نشانده است یا مسلمانی! [امّ معبد]

«۱۲» گفت: یا رسول الله مسلمانی نشانده است. گفت: هیچ مسلمان نباشد که او غرسی نشانده «۱۳»، از آن جا آدمی یا چهار پایی یا مرغی بخورد و آلا او را صدقه‌ای می‌نویسند تا به روز قیامت.

و رسول- علیه السلام- گفت:

اطلبوا الرزق فی خبایا الارض

، روزی طلب کنی «۱۴» در نهران خانه‌های زمین.

مالک دینار گفت در توریت خواندم: طوبی لمن اکل من ثمره یده «۱۵»، خنک آن را که او از میوه دست خود «۱۶» خورد.

(۱). دب: پاکیزه‌تر. [.....]

(۲). تب رسول علیه السلام.

(۳). معج، وز، دب: هر بیعی.

(۴). تب، مب: که او.

(۵). تب: و آن زن.

(۶). آج، لب، فق، مب: نه آمد.

(۷). اساس، وز، دب: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). اساس که نو نویس است و از رسول علیه السلام، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۹). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: گفت.

(۱۰). دب، به بستانی، آج، لب، فق، مب، مر: در بوستانی.

(۱۱). آج، لب، فق: غروس.

(۱۲). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۳). تب، آج، لب، دب، فق، مب، مر: که.

(۱۴). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: یعنی طلب کنی روزی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۵). مب: ثمره بیده. [.....]

(۱۶). تب، دب: دست خویش، معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: دست خویشتن.

صفحه ۶۵:

وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ، ابن کثیر به تشدید «تا» خواند در اینکه لفظ و در اخوات او در همه قرآن، و آن سی و یک جایگاه است، «تا» محذو [ف باز]

«۱» آورد، آنکه ادغام کرد برای آن که در اصل «و لا تَيَمَّمُوا» بوده است به دو «تا»، یکی «تا» ی خطاب و یکی «تا» ی تفاعل.

و عبد الله مسعود خواند: و لا تَأْمَمُوا، من الأم و هو القصد، و عبد الله عباس خواند:

«و لا تَيَمَّمُوا» به ضم «تا» و کسر «میم» اول من التفعیل، یعنی «۲» لا تَوَجَّهُوا «۳»، پلید و حرام را روزی مسازی. و باقی قراء خواندند: «و

لا تَيَمَّمُوا» ای لا تقصدوا، یقال:

يَمَّمْتِ فُلَانًا و اَمَّمْتَهُ اِذَا قَصَدْتَهُ، قال ميمون بن قيس الاعشى (۴):

تيممت قيسا و کم دونه من الارض من مهمه ذى شرن

براء بن عازب (۵) گفت: آیت در (۶) جماعت (۷) انصاریان آمد که چون مردمان خرما صدقه آوردندی (۸) بر خوشه‌های ایشان خوشه‌ها حشف و خرماى بد در آن میانه (۹) بیاوردندی و بنهادندی، و رسول - علیه السلام - فرموده بود تا رسنی بسته بودند در میان دو اسطوانه، آن خوشه‌ها از آن جا بیاویختندی [۳۶۱- پ]

. چون درویشان بیامدندی از آن جا بخوردندی، چون خیانت در آن (۱۰) آوردند و خرماى بد در میان تعبیه کردند (۱۱)، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: قصد آن مکنی که از (۱۲) پلید و بد و نفايت نفقه کنی در ره خدای.

عبد الله عباس گفت در اینکه آیت که، رسول - علیه السلام - گفت صحابه را:

ان لله فى اموالکم حقا

، خدای تعالی را در مالهای شما حقى هست چون مال شما به حد آن حق رسد - یعنی به نصاب - زکات بدهی و رها مکنی. پس ایشان (۱۳) بیامدندی و

(۱). اساس: کلمه در حاشیه زیر وصالى رفته است، از مج افزوده شد.

(۲). آج، لب، فق، مب، مر: اعنى.

(۳). همه نسخه بدلها بجز دب يعنى.

(۴). تب: ميمون بن الاعشى القيسى، مج، وز: ميمون بن قيسى الاعشى. تب شعر.

(۵). اساس: براء بن عازم، با توجه به تب و ديگر نسخه بدلها تصحيح شد.

(۶). تب حق.

(۷). تب، مج، دب: جماعتى.

(۸). دب: بیاوردندی.

(۹). آج، لب، فق، مر: بد در میان.

(۱۰). تب، آج، لب، فق، مب، مر: در میان.

(۱۱). فق: کردندى.

(۱۲). تب، مج، وز، آج، لب، مب، مر: آن.

(۱۳). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: پس صحابه، با توجه به تب و ديگر نسخه بدلها تصحيح شد. [.....]

صفحه : ۶۶

صدقاتی که ایشان را بودی بیاوردندی و در مسجد بنهادندی، چون پر شدی (۱) رسول - علیه السلام - قسمت کردی.

روزی مردی بیامد (۲) و پاره‌ای خرماى بد بیاورد و بنهاد. چون رسول - علیه السلام - در آمد و آن دید گفت: اینکه خرماى بد چیست و که آورده است!

بئس ما صنع صاحب هذا

، بد کرده است خداوند اینکه، و در بعضی الفاظ خبر چنین است که: [اما]

ان صاحب هذا لیاكل الحشف يوم القيامة

، خداوند اینکه را فردای «۴» قیامت هم حشف دهند، آنکه بفرمود تا آن خوشه خرما در آویختند «۵» تا هر که می‌دید ملامت می‌کرد آن را که «۶» آن آورده است «۷»، خدای تعالی به نهی کردن از اینکه معنی اینکه آیت فرستاد.

امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت «۸»، و حسن و مجاهد و ضحاک که «۹»:

جماعتی بودند که چون زکات یا صدقه خواستند «۱۰» دادن بگزیدندی «۱۱» آنچه خیار بودی خود را باز گرفتندی، و آنچه رذال «۱۲» بودی صدقه را بنهادندی از هر جنسی، خدای تعالی اینکه آیت در حق ایشان بفرستاد تا از «۱۳» خرما حشف ندهند، و از حیوب زؤان «۱۴» و نوعی که بد باشد از آن، و از زرّ و سیم زیوف و نبهره «۱۵» ندهند.

و لَسْتُمْ بِأَخِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ، زهری خواند: اَلَا ان تَغْمِضُوا، به فتح «تا» و ضم «میم». و حسن بصری خواند: اَلَا ان تَغْمِضُوا به فتح «تا» و کسر «میم» «۱۶»، يقال: غمض يغمض [و يغمض]

«۱۷»، و قتاده خواند: اَلَا ان تَغْمِضُوا [فيه]

«۱۸» من التغميض

(۱). تب: چون بسیار شدی.

(۲). همه نسخه بدلها: مردی بیامد روزی.

(۱۸-۳). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: اینکه خرما را، آج، آب، فق، مب، مر: اینکه را روز، با توجه به تب تصحیح شد.

(۵). دب: بیاویختند.

(۶). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: آن کس که: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها: آورده بود.

(۸). مب: ندارد.

(۹). تب، مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: گفتند.

(۱۰). همه نسخه بدلها: خواستندی.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز تب، دب از.

(۱۲). مج، وز، دب، مب: زوال.

(۱۳). تب: تا آن، دب، تا از آن.

(۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. [.....]

(۱۵). آج: ناسره.

(۱۶). تب، وز، آج، لب، فق، مب، مر و اینکه دو لغتند.

(۱۷). اساس: مب: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۶۷

للمبالغه. و ابو مجلس «۱» خواند: اَلَا ان تَغْمِضُوا [فيه]

«۲»، به ضم «تا» و فتح «میم» علی معنی اَلَا ان تَغْمِضُ «۳» لکم فيه، و اینکه همه در شواذ است، و قراءت عامه قراء اینکه است که: اَلَا

ان تَغْمِضُوا، به ضم «تا» و کسر «میم» من الاغماض، و هو غرض البصر و اطباق الجفن، قال رؤبه:

أَرَقَ عَيْنِي مِنَ الْإِغْمَاضِ بَرَقَ سُرَى فِي عَارِضِ نَهَاضٍ

و در معنی آیت چند قول گفتند: یکی آن که معنی آن است که چیزی به حق «۴» و صدقه مدهید «۵» که اگر به شما دهند نستانی الّا علی مسامحه و مساهله. و اغماض العین کنایت و عبارت باشد از مساهلت و مسامحت «۶»، و در زبان «۷» ما هم چنین آید که گویند: به اندکی «۸» چشم بر هم ته، یعنی مسامحت کن «۹»، در بیع و جز بیع «۱۰» استعمال کنند هر کجا «۱۱» معنی مسامحت خواهند «۱۲»، و منه قول الطرمّاح «۱۳»:

لم يفتنا بالوتر قوم وللصّيم «۱۴» رجال يرضون بالإغماض «۱۵»

و امیر المؤمنین «۱۶» - علیه السلام - گفت و براء بن عازب که: معنی آیت آن است که «۱۷» کسی را بر کسی حقی [۳۶۲-ر] بود، و از اینکه جنس چیزی به او دهد، او چنان داند که «۱۸» بعضی حق او را اغماض کرده است، یعنی نقصان. یعنی چنان داند که حق خود بعضی بسته است و بعضی رها کرده، و اینکه به معنی نزدیک است به قول اول، و اینکه روایت «۱۹» عوفی است از عبد الله عباس.

و البی «۲۰» روایت کرد از او که: معنی آیت آن است که اگر شما را بر کسی «۲۱» دینی

(۱). کذا: در اساس، تب، آج، لب، مج، وز: ابو مجاهد، دب: ابو محلذ، فق، مر: ابو مجلس، مب: ندارد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). وز: یغمض.

(۴). همه نسخه بدلها بجز فق خدای.

(۵). دب: ندهی، آج: ندهند، فق، مب، مر: بدهند.

(۶). تب، مج، وز، دب، آج، لب، مب، مر: باشد عن المسامحه و المساهله، فق: باشد من المساهله و المسامحه.

(۷). تب: زفان.

(۸). آج، لب، فق، مر: باید که.

(۹). همه نسخه بدلها و.

(۱۰). همه نسخه بدلها اینکه عبارت.

(۱۱). دب: هر جا که. [...]

(۱۲). تب: خواهد.

(۱۳). تب شعر.

(۱۴). تب: و للضمیر.

(۱۵). وز در حاشیه ای المذله، دب ای بالذله.

(۱۶). تب، مج، وز، دب علی.

(۱۷). تب، دب اگر.

(۱۸). دب او.

(۱۹). تب است از.

(۲۰). همه نسخه بدلها بجز دب: و والبی.

(۲۱). تب: بر کسی دعوی باشد و حقی و دینی.

صفحه : ۶۸

و حقی بود «۱» اینکه بدهد بنستانی «۲» الا آنکه که وضع کنی چیزی از او و نقصان کنی، و بد به حساب نیک نستانی «۳». حسن و قتاده گفتند: معنی آن است که اگر اینکه جنس در بازار بینی که می‌فروشند بنستانی الا آنکه که بر شما ظلم کنند و حیف، و اینکه قول بنا بر قراءت خود کرد که خواند: الا ان تغمضوا فیه - علی ما لم یسم فاعله، و [بر]

«۴» اء بن عازب نیز گفت: اگر کسی به هدیه به شما آرد شما نپذیری الا که چشم بر هم نهی از شرم خداوندش.

و بر اینکه قول «اغماض»، کنایت باشد از شرم، و بر «۵» قولهای میانین عبارت باشد از نقصان، و معنی آن که خدای تعالی گفت: آنچه خود را نمی‌پسندی «۶» چرا مرا می‌پسندی «۷».

قولی دیگر آن است که خدای تعالی گفت: اصحاب صدقات شریکان شماوند در مال، اگر همه نیک بود جز نیک نباید دادن، و اگر همه بد بود [روا بود]

«۸» که بد بدهی برای آن که بر «۹» تو آن است، پس اگر مال بد بود و تو اغضا کنی بر آن و مسامحت، و حق خدای تعالی نیک بدهی به باشد، و اینکه قول خلاف ظاهر است لقوله: وَ لَسْتُمْ بِأَخِدِيهِ، و نمی‌گویید: و لستم بمعطیه او بیاذلیه «۱۰».

وَ أَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ، و بدانید «۱۱» که خدای تعالی مستغنی است از صدقات شما اگر ندهی، و حمید است، یعنی حامد است سعی شما را اگر بدهی. و بر اینکه قول فعیل به معنی فاعل باشد، و گفته‌اند: فعیل به معنی مفعول است، یعنی «۱۲»

(۱). همه نسخه بدلها بجز دب: حقی و دینی بود.

(۲). مب: نستانی.

(۳). مع، وز، لب، فق: بستانی، همه نسخه بدلها از او.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها بجز دب اینکه.

(۶). تب: دب: نپسندی.

(۷). دب، فق، مب، مر: مرا پسندی.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). اساس: نزد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). اساس: بیاذله، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها بجز دب: بدانی.

(۱۲). اساس: مفعول قول حمید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۶۹

محمود است و پسندیده در افعالش «۱».

ابو شریح الکعبی «۲» گفت: چون مرا بینید «۳» که مال بد به صدقه می‌دهم، مرا بند کنی و داغ نهی و بداننی که دیوانه شده‌ام، و اینکه ابو شریح از اصحاب رسول بود.

الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ، ای بالفقر، يقال: وعدته كذا و بكذا، اما آن کس که گفت: وعدته كذا، و «با» حذف کرد، گفت: چنان است

که شاعر گفت:

امرتك الخير فافعل ما امرت به فقد تركتك ذا مال و ذا نشب «۴»

یقال: وعدته بالخیر و الشر، اما فی الخیر قوله تعالى: وَعَدَكُمْ اللهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا «۵»، و در شرّ قوله تعالى: النَّارُ وَعَدَهَا اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا «۶». چون ذکر خیر و شرّ نکنی و ذکر وعد کنی مطلق «۷»، استعمال او در خیر باشد و استعمال وعید در شرّ، یقال: فی الخیر وعدته و فی الشرّ او عدته، قال الشاعر «۸»:

و انّی اذا اوعدته او وعدته لمخلف میعادى و منجز موعدى

و «فقر» سوء الحال و قلمه ذات الید باشد، «فقر» لغت است در وی «۹»، كالضّعف و الضّعف، و «فقیر» فعیل باشد به معنی مفعول، [ای مفقور]

«۱۰» یعنی مکسور فقار الظهر، شکسته [۳۶۲-پ]

پشت باشد، و كذلك الفقر «۱۱»، قال الشاعر «۱۲».

و اذا تلسننى السنّها انّنى لست بموهون فقر

حقّ تعالی در اینکه آیت تحریر می کند مردم «۱۳» را بر صدقات و نهی می کند «۱۴» از بخل، می گوید: شیطان شما را وعده درویشی دهد «۱۵»، گوید: مال مدهی در زکات و

(۱). اساس: که در اینکه مورد نو نویس است: و پسندیده است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). کذا: در اساس، تب، دب، دیگر نسخه بدلها: ابو شریح الکلبی.

(۳). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: بینی.

(۴). مج، وز، دب، آج، فق، مب، مر: نسب.

(۵). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۰.

(۶). سوره حج (۲۲) آیه ۷۲. [...]

(۷). تب، آج، لب، فق، مب، مر: ذکر وعده مطلق باشد، وز: ذکر وعد مطلقا باشد.

(۸). تب شعر.

(۹). تب: لغتی است در او.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). تب: لذلك الفقر، مج، وز، مب، مر: كذلك الفقیر.

(۱۲). تب: الفقر، شعر.

(۱۳). همه نسخه بدلها: مردمان.

(۱۴). تب، فق شما را، آج، لب: از بخل شما را.

(۱۵). تب: می دهد.

صدقه که پس درویش باشی» (۱).

وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ، اى بالبخل، شما» (۲) را بخل فرماید.

مقاتل و کلبی گفتند: هر کجا در قرآن فحشاست مراد زنا است، مگر در اینکه آیت که مراد بخل است، شیطان تو را بخل فرماید و نفس اماره میل به بخل کند، و آن کس که از آن آفت با سلامت است مفلح اوست، قال الله» (۳) تعالی: وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (۴).

ابن مهدی روایت کند که: اعرابی» (۵) بیامد و عنان فضل بن یحیی بن خالد بگرفت و گفت» (۶):

الم تر انّ الجود من صلب آدم تحدّر» (۷) حتّی صار فی راحة الفضل

تناسله الفضل بن یحیی بن خالد کذا کلّ معروف یصیر الی النسل
فضل» (۸) تیری» (۹) در کمان نهاد تا به مرغی اندازد، اعرابی گفت» (۱۰):

و قوسک جود و الندی و تر لها و سهمک فیہ البشر فاقتل به» (۱۱) فقری
فضل گفت: فقر تو به چند کشته شود» (۱۲)! گفت: به صد هزار درم. بفرمود تا» (۱۳) بدادند، ندما او را ملامت کردند و گفتند: اینکه
چه اسراف است! او اینکه بیتها انشا کرد» (۱۴):

اذا جمعت مالا یدای و لم انل فلا انبسط کفی و لا نهضت رجلی

ارونی بخیلا نال خلدا بیخله و هاتوا ارونی باذلا مات من هزل» (۱۵)

علی الله اخلاف الذی اتلفت یدی فلا» (۱۶) مهلکی بذلی و لا مخلدی بخلی

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: نباشی.

(۲). همه نسخه بدلها بجز دب: و شما.

(۳). دب: قوله.

(۴). سوره حشر (۵۹) آیه ۹.

(۵). همه نسخه بدلها: اعرابی. [...]

(۶-۱۰). تب شعر.

(۷). اساس، تب، آج، فق، مب، مر: تجدد، با توجه به میج تصحیح شد.

(۸). همه نسخه بدلها: و فضل.

(۹). اساس که که در اینکه مورد نو نویس است: تیر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). تب، آج، لب، فق، مب، مر: بها.

(۱۲). دب: به چند درم شکسته شود.

(۱۳). تب او را.

(۱۴). تب: بیتهای بگفت، قال - شعر.

(۱۵). آج در حاشیه افزوده: من بذل.

(۱۶). تب، مج: و لا.

صفحه: ۷۱

و غرض از اینکه حدیث «۱» بیتهای فضل است که لایق اینکه «۲» حال است، و اسحاق موصلی گوید هارون را «۳»:

و آمره بالبخل قلت [لها اقصدی]

«۴» فذلک شیء ما الیه سبیل

اری الناس اخوان الجواد و لا اری بخيلا له فی العالمین خلیل

و انی «۵» رایت البخل یزری باهله «۶» فاكرمت نفسی ان یقال بخیل

عطای عطاء المکثرین تکرّما و مالی کما قد تعلمین قلیل

و من خیر حالات الفتی لو علمته اذا نال شیئا ان یكون ینیل

و کیف اخاف الفقر او احرم الغنی و رای امیر المؤمنین جمیل

هارون با جلساء خود نگرید و گفت: لله درّ ایبات اتی بها اسحق ما اتقن اصولها و احسن وصولها، و اجود فصولها و ابرق نصولها، و اکثر محصولها. اسحاق گفت: نثر تو از نظم من بهتر است.

و گویند که «۷»: معاویه - علیه اللعنة «۸» - به حج رفت و اهل مکه و مدینه را عطا «۹» بسیار داد، کسان او ملامت کردند او را، او گفت «۱۰»:

و ما انا مسرفا فی بذل مال یعوضنی ثناء العالمینا «۱۱»

و لو لا الجود ما اجتمعت قریش علی اتی امیر المؤمنین «۱۲»

و اشعار در اینکه معنی بسیار است «۱۳».

و الله یعدّکم مغفیرةً منه و فضلاً، و خدای تعالی وعده مغفرت می دهد «۱۴» شما را و فضل «۱۵»، [۳۶۳- ر]

آمرزش گناه بر سبیل کفارت از صدقاتان. و فضلاً، یعنی روزی

(۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر اینکه.

- (۲). تب: ندارد.
- (۳). تب: با هارون گوید، شعر.
- (۴). اساس کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به مج افزوده شده، تب: لها اقصری. [.....]
- (۵). تب: فانی.
- (۶). مر: لاهله.
- (۷). همه نسخه بدلها: و گفتند سالی.
- (۸). دیگر نسخه بدلها: ندارد.
- (۹). تب: عطای.
- (۱۰). تب: معاویه علیه اللعنه گفت، شعر.
- (۱۱). تب: العالمین.
- (۱۲). اساس: امیر الکافرینا، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۳). تب، مب قوله تعالی.
- (۱۴). تب: مغفرت وعده می دهد.
- (۱۵). تب و، آج، لب، فق، مب، مر: از فضل و.

صفحه : ۷۲

و عوض آنچه داده باشی عاجلا، در آجل «۱» مغفرت و در «۲» عاجل عوض.

دو وعده است: یکی از خدای «۳»، و یکی از شیطان. وعده شیطان متضمن «۴» غرور باشد، و وعده خدای تعالی «۵» متضمن سرور باشد. وعده شیطان وسواس و تخیل بود، وعده خدای تعالی وحی و تنزیل بود. وعده خدای تعالی «۶» به عوض و ثواب باشد، و وعده شیطان چون سراب بود «۷».

وعده خدای تعالی نور و فروغ «۸» باشد، و وعده شیطان زور و دروغ «۹» باشد. وعده خدای تعالی با اخلاف باشد از خلف- و آن عوض بود، و وعده شیطان با اخلاف بود از خلف- و آن خلاف بود.

خدای خلف دهد و شیطان خلاف کند، پس به وعده شیطان مغرور مشو که او تو را دشمن است: **إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا** «۱۰»، [او تو را دشمن «۱۱» و تو او را دشمن]

«۱۲»: **لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ** «۱۳»، تو را با معصیت می خواند و به «۱۴» درویشی می ترساند و به وسوسه‌ات می رنجاند، و خدای تعالی تو را می نوازد و کار تو می سازد، وعده خوبت می دهد و مرتبه بلندت می نهد، شقاوت باشد از اینکه بگریختن و در آن «۱۵» آویختن.

شیطان در خویشتن مفلس است، تو را وعده افلاس می دهد، و خدای- جل- جلاله- توانگر است و خداوند فضل، تو را وعده مغفرت و فضل می دهد.

و الله واسع عليم و خدای فراخ عطا «۱۶» و داناست، به عوض بخل نکند، بدهد و بیش از داده تو دهد، داناست آنچه «۱۷» نهد به جای خود و به مقدار خود نهد.

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: در اینکه جا، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). تب، مج، وز، آج، لب: و به.

(۳). تب تعالی. [.....].

(۴). تب، مج، وز، آج، لب: ندارد.

(۵). تب: وعده رحمان.

(۶). آج، لب، فق، مب، مر چون.

(۷). همه نسخه بدلها: باشد.

(۸). تب، فق، مب، مر: و سرور.

(۹). تب، آج، لب، فق، مب، مر: شیطان کذب و زور.

(۱۰). سوره فاطر (۳۵) آیه ۶.

(۱۱). دب است.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۳). سوره یس (۳۶) آیه ۶۰، آج، لب، فق او.

(۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: و از.

(۱۵). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: و بدان.

(۱۶). همه نسخه بدلها است.

(۱۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است، به آنچه، با توجه به تب تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۷۳

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ، حکمت به آن کس دهد که او خواهد. سدی گفت:

مراد به حکمت نبوت است. عبد الله عیّاس و قتاده و ابو العالیه گفتند: مراد علم قرآن است، ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و مقدّم و مؤخّر و حلال و حرام.

ضحاک گفت: مراد قرآن است و حفظ او و فهم معانی او، و گفت: در «۱» قرآن صد و نه آیت است از ناسخ و منسوخ، و هزار آیت است در حلال و حرام، و هیچ مؤمن را روا نبود که رها کند نا آموخته تا بنیاموزد «۲»، بیاموزی آن را تا چون اهل نهران نباشی.

مجاهد گفت: مراد علم فقه است، و هم او گفت به روایت ابن ابی نجیح که:

مراد اصابت قول و فعل است که مرد «۳» در آنچه کند و گوید مصیب باشد. ابن زید گفت: مراد عقل است. بعضی دگر گفتند: مراد معرفت است. ربیع انس گفت:

مراد ترس خداست، بیانش

قول رسول - علیه السلام: خشية الله راس كل حكمة.

سهل بن عبد الله گفت: مراد به حکمت سنت است. اهل اشارت گفتند: علم لدنی است. بعضی دیگر گفتند: خدای «۴» را گواه کردن است بر جمیع احوال.

ابو عثمان التّهدی گفت: نور الهی است که فرق کند میان وسواس و الهام. و گفته‌اند:

مراد تجرید سرّ است از خلق برای حق. بعضی دگر گفتند: هی سرعه الجواب مع اصابه الصواب [۳۶۳-پ]

. و اهل لغت گفتند در حدّ حکمت: کل فضل «۵» جزل من قول او فعل، و اصل او از منع باشد، و منه حکمة الدّابة، و منه قول الشّاعر «۶»:

بنی حنیفه احکموا سفهائکم

کنانی «۷» گفت: خدای تعالی پیغمبران را برای نصیحت خلقتان فرستاد، و کتابها برای تنبیه دل‌های ایشان، و حکمت برای «۸» سکون ارواح ایشان. پیغامبر دعوت می‌کند با امر خدای، و کتاب دعوت می‌کند به احکام او، و حکمت دعوت می‌کند با فضل او.

(۱). اساس: و گفتند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). تب، مر: تا نیاموزد.

(۳). تب: که مراد.

(۴). تب تعالی.

(۵). تب، مج، وز، دب، آج، لب: فصل.

(۶). تب شعر.

(۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: کسائی، با توجه به مج تصحیح شد، تب، مر: کیانی، لب، فق: کتابی.

(۸). آج، لب: حکمت را به.

صفحه: ۷۴

و اما معنی

قول رسول - علیه السلام: کلمة الحکمة ضالة کل حکیم،

و

قوله - علیه السلام: الحکمة ضالة المؤمن

، یک «۱» معنی اینکه است که: مؤمن هر کجا حکمت بیند در او آویزد «۲»، بخوهد و بنویسد و یاد گیرد و [تعوی]

«۳» ید کند، پنداری «۴» گم شده اوست. و معنی دیگر آن که: کلمت حکمت اگر چه از سفیهی شنوی از حکیمی گم شده باشد، از اهلی افتاده باشد «۵» که نا اهلی گرفته باشد.

يعقوب خواند: «و من يؤت الحکمة» به کسر «تا»، علی تقدیر: و من يؤت الله الحکمة، و اعمش خواند: و من يؤت الله الحکمة، و باقی قراء خواندند: «و من يؤت «۶» الحکمة» بر فعل مجهول، و مفعول اول در او مضمر باشد، و ضمیر راجع با «من»، و محل او رفع باشد باسناد الفعل المجهول اليه، و «حکمة»، منصوب است به آن که مفعول دوم «يؤت «۷»» است.

حسن بصری گفت: و من يؤت «۸» فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا، «فا» برای جزای شرط آمد و «قد» همچنین، برای آن که هر کجا جزای فعل ماضی باشد «فا» باید و «قد»، کقول القائل «۱۱»: ان تکرمني فلقد اکرمتك و ان شکرنتی فقد انعمت عليك.

فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا، او را خیر بسیار داده باشند، بنگر که آن چه خیر باشد که خدا «۱۲» آن را بسیار خواند، و جمله دنیا را اندک «۱۳» خواند فی قوله: قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ «۱۴».

وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ، و اینکه اندیشه نکنند مگر خداوندان خرد. و

(۱). همه نسخه بدلها: یکی.

(۲). تب، مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: در آویزد.

(۳). کلمه در اساس زیر وصالیه رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). دب که.

(۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: از اهلی گم شده باشد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶-۷). اساس: یؤتی، با توجه به مج تصحیح شد. [.....]

(۸). تب، دب، آج، لب، مب: یؤتی، فق، مر: توتی.

(۹). همه نسخه بدلها بجز مب: حکمت.

(۱۰). تب، مب قوله تعالی.

(۱۱). تب شعر.

(۱۲). همه نسخه بدلها: خدای تعالی.

(۱۳). مج، وز: اندکی.

(۱۴). سوره نساء (۴) آیه ۷۷.

صفحه: ۷۵

گفته‌اند: «لب»، صافی عقل باشد «۱»، از عقل خاص‌تر است، و لب چیز «۲» مغز او باشد، و اگر عقل را لب خوانند سزاوار است برای آن که پوست قشر تن است، و سینه قشر دل است، و دل قشر عقل است. اگر آنچه در یک قشر باشد لب بود، آنچه در سه قشر باشد اولی و احری که لب بود، و اینکه بر سبیل تشبیه باشد.

وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ [۳۶۴-ر]

أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ، هر «۳» نفقه‌ای که کنی از آنچه خدای واجب «۴» کرد بر شما یا نذری که شما واجب «۵» کردی بر خود. و «نذر» عقد الشیء علی النفس باشد، و آنگه منعقد باشد که گوید: لله علی کذا «۶» ان کان کذا، خدای را بر من فلان چیز «۷» است از حج و روزه و نماز و صدقه اگر فلان [کار]

«۸» بباشد، بر اینکه اتفاق اصحاب است و بیشتر فقها.

و بنزدیک بعضی اصحاب «۹» ما، «نذر» منعقد شود، و اگر چه مطلق باشد، چنان که گوید: لله علی کذا، و اگر چه نگویید: ان کان کذا، چون چنین گوید، [وفا]

«۱۰» واجب بود به آن، و اگر ذکر خدای نکنند و گوید: علی کذا، او: «نذرت»، او:

«عاهدت نفسی»، و آنچه به اینکه «۱۱» ماند، وفا کردن به آن مستحب بود.

و «نذر» بر وجوه «۱۲» باشد: یکی آن بود که نذر کند با خدا بر ادای واجبات یا اجتناب «۱۳» بعضی مقبحات، یا فعل بعضی خیرات و طاعات، وفا به اینکه واجب بود و اینکه نذر طاعت باشد.

و نذر «۱۴» دیگر نذر معصیت بود، و آن چنان باشد که نذر کند با خدا که واجبی «۱۵»

(۱). آج، لب و.

(۲-۴). تب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی.

(۳). همه نسخه بدلها: هر آن.

(۵). مج، وز، دب، آج، لب، مب: بواجب.

(۶). مج، وز و اگر چه بگوید، مر و اگر چه نگویید.

(۷). لب، فق: خیر.

(۸). اساس، مج، وز: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۹). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: علماء، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). تب: دب: بدین.

(۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: بر سه نوع، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: امتناع، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: امان نوع، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۵). اساس که در اینکه مورد کلمه زیر و صیالی رفته و نو نویس است: که واجبات خود، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها

تصحیح شد.

صفحه : ۷۶

نکند [یا قبیحی]

«۱» بکند یا نذر کند که هر گه که او را معصیتی میسر شود کاری کند از خیر، اینکه جمله نذر معصیت باشد، وفا کردن به او واجب نباشد.

و بعضی «۲» دگر آن بود که: نذر کند بر کاری از کارهای مباح و حلال «۳» چون شرکت و سفر «۴» و تجارت و صناعت و تزویج و تزویج، نگاه کند اگر صلاح باشد کردن آن وفا کردن به آن واجب بود، و اگر مصلحت نباشد «۵» کردن آن وفا کردن به آن واجب نبود، و در مخالفت آن کفارت واجب نباشد. و به کفارت یا برده‌ای آزاد کند یا شصت مسکین را طعام دهد، یا دو ماه پیوسته روزه دارد بر سیل تخیر، اینکه «۶» کفارت نقض نذر باشد.

و اصل کلمت از خوف است، یقال: نذرت بالقوم اذا علمت بهم و بکیدههم فاستعددت لهم و انذرت فلانا اذا اعلمته «۷» بما تخوفه به، و منه: [۳۶۴-پ]

التذیر و المنذر، [برای آن که «۸» نذر بر «۹» آن زننده که ترسد که مبادا «۱۰» که تقصیر افتد در آن، و نذرت التذیر اذا عقدته علی نفسک]

«۱۱». و نذر و عهد و عقد متقارب المعنی است، و حکم «۱۲» نذر و عهد در شرع یکی است، قال الشاعر «۱۳»:

هم ینذرون دمی و ان ذر ان لقیته بأن اشدًا

فإن الله یعلمه، «ما» مجازات راست فی نحو قولک: ما تصنع اصنع، هر نفقه‌ای که کنی یا نذری که ببندی «۱۴» خدای تعالی داند. و «فا» برای جزای شرط

(۱). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.

(۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و نوعی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها کلمه «و حلال» را ندارد.

(۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و بیع، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: نبود.

(۶). اساس: آن، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آج، لب، فق: اعلمته. [.....]

- (۸). معج، وز، دب، آج، لب بند.
- (۹). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: برای.
- (۱۰). معج، وز، دب، آج، لب، فق: نبادا.
- (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۲). تب، آج، لب، فق، مب، مر هر دو اعنی، معج، وز: و معنی هر دو اعنی.
- (۱۳). تب شعر.
- (۱۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: کنید، معج، وز، آج، لب: ببندید، تب: بندید، دب: که کنی و بندی، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- صفحه: ۷۷

آمد، چون جزای شرط جمله‌ای اسمی بود «۱» حاجت باشد به «فا» تقول: ما تصنع فانی عالم به، و ان تفعل خیرا فانی «۲» مجازیک «۳» علیه «۴».

وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ، [انصار]

«۵»، جمیع نصیر باشد کشریف و اشراف، و حبیب و احباب، و قیاس جمع او بر فعلاء باشد، چون علماء و ظرفاء. و قوله: فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ، رد «۶» الی اقرب المذکورین، و مثله قوله: وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا «۷»، اگر چه در پیش ذکر دو چیز رفته است، رد «۸» کنایت با نزدیکتر مذکور کرد، و اگر خواهی رد کنی با «ما» فی قوله «۹»: وَمَا أَنْفَقْتُمْ، و مثله قوله «۱۰»: وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ «۱۱»، و لم يقل: بهما «۱۲».

إِنْ تُبَدُّوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ، اگر صدقات آشکارا دهی نیک چیز «۱۳» است آن. سبب نزول آیت آن بود که پرسیدند از رسول- علیه السلام- که: صدقه به سر دهی «۱۴» اولیتر بود یا آشکارا «۱۵»! خدای تعالی [اینکه]

«۱۶» آیت فرستاد و گفت: اگر صدقه آشکارا دهی نیک چیز است آن، و اگر پنهان دهی به درویشان آن بهتر باشد شما را. و قوله: فَنِعِمَّا «۱۷»، «نعم» در اصل نعم بوده است و «ما» نکره است غیر موصوفه و لا موصوله، و التقدير: فنعیم شیئا هی، علی تقدیر: فنعیم الشیء شیئا هی. و محل «ما» نصب است علی التمییز فی نحو قولک: نعم رجلا زید، و تقدیر چنین باشد که: نعم الرجل رجلا زید، و مثله قوله تعالی: سَاءَ مَثَلًا «۱۸»، ای ساء المثل مثلا. مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا «۱۹»، چون «ما» در آمد خواستند تا ادغام کنند تخفیف را، «میم» «۲۰»

- (۱). همه نسخه بدلها: باشد.
- (۲). همه نسخه بدلها: فانا.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز تب: مجاز بک.
- (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و قوله، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). اساس: ندارد، با توجه به دب افزوده شد.
- (۶). آج الکنایه.
- (۷). سوره توبه (۹) آیه ۳۴. [...]
- (۸). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: اما، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). تب تعالی.

(۱۱-۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۱.

(۱۲). آج، فق، بها.

(۱۳). تب، دب، آج: چیزی.

(۱۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز مر: باشکارا.

(۱۶). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۷). همه نسخه بدلها هی.

(۱۸-۱۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶.

(۲۰). مج را، دب: تخفیف کردند و میم را.

صفحه : ۷۸

ساکن کردند و «عین» ساکن بود با اصل خود بردند که «نعم» است علی وزن فعل، و «میم» که لام الفعل است ساکن بگردند و آنگاه ادغام کردند «نعمًا» شد.

و حسن بصری بی ادغام خواند: فنعم ما، و ابو عمرو و نافع - نه «۱» به روایت ورش - و عاصم به روایت ابو بکر [۳۶۵-ر]

و ابو جعفر و شیبیه خواندند: «فنعماً» (۲) به کسر «نون» و اختلاس حرکت عین بین الحركة و السکون، و در سوره النساء همچنین فی

قوله: إِنَّ اللَّهَ نِعْمًا يَعِظُكُمْ بِهِ (۳)، و مثله

قوله (۴) - عليه السلام: نعمًا بالمال الصالح للرجل الصالح.

و ابن عامر [و حمزه]

(۵) و کسائی و خلف خواندند: «فنعماً»، به فتح «نون» و کسر «عین». و در شاذ، اعمش (۶) و یحیی وثاب و ابن کثیر و یعقوب به کسر

«نون» و «عین» خواندند، و در شاذ طلحة بن مصرّف و ایوب.

وَإِنْ تُخَفُّوْهَا، و اگر باز پوشی. و «اخفا» پوشانیدن (۷) باشد، و اخفا نیز اظهار بود (۸)، و کلمت از اضداد است. و گفته‌اند: «اخفا»

ستر (۹) باشد، و «اخفا» اظهار باشد - ذکره ثعلب. حق تعالی گفت: هر دو نیک باشد (۱۰) چون برای خدای بود، و لکن صدقه سرّ

بهتر باشد.

و در خبر می آید که رسول - علیه السلام - گفت:

صدقة السر تطفئ غضب الرب

، یعنی صدقه سرّ (۱۱) خشم خدای بنشانند، و در دگر خبر:

(۱۲) (۱۳) تطفئ الخطيئة كما تطفئ الماء النار و تدفع سبعين بابا من البلاء

، گناه را بنشانند چنان که آب آتش را و هفتاد نوع بلا (۱۴) بگرداند.

(۱). دب، مب: ندارد.

(۲). تب، مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: فنعمًا.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۵۸. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: قول النبی.

(۵). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). دب و نخعی.

(۷). همه نسخه بدلها: پوشیدن.

(۸). همه نسخه بدلها: باشد.

(۹). فق، مر: سر.

(۱۰). تب: است.

(۱۱). تب: پنهان.

(۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: الذنوب (در حاشیه: الذنب)، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). تب: یطفی.

(۱۴). تب، آج، لب، مر، فق را.

صفحه : ۷۹

ابو هریره روایت کند که «۱» رسول - علیه السلام «۲» - گفت: فردای قیامت خدای تعالی هفت «۳» کس را در سایه عرش سایه «۴» کند آن جا که سایه نبود «۵» جز سایه عرش:

اول امام عادل را، دوم جوانی که او «۶» در طاعت خدای تعالی پرورده شده باشد.

و مردی که او را دل به مسجد باشد. و دو مرد [را]

«۷» که با یکدیگر دوستی کنند برای خدای تعالی، مواصلتشان فی الله باشد و مفارقتشان فی الله. و مردی که او را زنی ذات جمال با خود دعوت کند به فساد، او «۸» رها کند «۹» او را برای خدای تعالی. و مردی که به دست راست صدقه‌ای دهد از دست چپ پوشیده دارد. و مردی که در خلوت خدای تعالی را یاد کند «۱۰» از ترس خدای بگرید. وَ يَكْفُرُ «۱۱» فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ، برای آن که او جزای شرط است و محلّ او جزم بود.

(۱). همه نسخه بدلها: از.

(۲). همه نسخه بدلها که او.

(۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: جای، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، مب: عرش بدارد و سایه.

(۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: که باشد، مب: که جز سایه عرش، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). دب: جوانی را که.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). تب: ندارد.

(۹). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: دعوت کند و بعد از آن رها کند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب، فق، مب، مر و.

(۱۱). اساس، معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: نکفر، با توجه به تب و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۲). تب، معج، وز، آج، لب، فق، مر: گناه او شود، مب: گناهان او شود.

(۱۳). اساس: خوانند، با توجه به تب تصحیح شد.

صفحه : ۸۰

و قوله: مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ، «من» برای تبعیض است تا مکلف مغری «۱» نشود به قبیح، و به اعتماد صدقه بر معصیت دلیری نکند «۲». و گفته‌اند: زیادت است. و بیشتر علما گفته‌اند «۳»: آیت «۴» در باب صدقه تطوع است، برای آن که «۵» اجماع علما است که: زکات فریضه اظهارش اولیتر از اخفا باشد برای دو «۶» وجه: یکی برای نفی تهمت تا مردم نگویند «۷» اینکه مرد زکات نمی‌دهد «۸» فاسق است از او تبرا کنند. دون تا مردمان بینند «۹» به او اقتدا کنند، چنان که نماز فریضه در مسجد به جماعت فاضلتر [و اولیتر] «۱۰» بود از آن که در خانه تنها، و نوافل در خانه اولیتر بود تا از ریا دورتر باشد.

و عمّار دهنی روایت کرد که از باقر- علیه السلام- که او گفت مراد بقوله تعالی: إِنْ تُبَدُّوا الصَّدَقَاتِ زَكَاتِ فَرِيضَةٍ، وَ إِنْ تُخْفُوها مراد صدقه تطوع است، و اسم صدقه هر دو را شامل است فی قوله: إِنْما الصَّدَقَاتِ لِلْفُقَرَاءِ «۱۱». سوید الکلبی روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او را «۱۲» پرسیدند از: جهر در قراءت و اخفات، گفت: آن «۱۳» چون صدقه است إِنْ تُبَدُّوا الصَّدَقَاتِ فَرِيضَةً هِيَ وَ إِنْ تُخْفُوها وَ تَوْتُوها الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ. و اگر اینکه خبر درست بود، رسول- علیه السلام- آنکه «۱۴» گفته باشد که مردم مخیر بودند در قراءت از میان جهر و اخفات.

(۱). اساس، دب، فق، مب: معزی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: نکنند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). معج، وز، آج، لب، فق، مب: گفتند.

(۴). اساس: اینکه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۵). اساس اینکه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها بجز تب که.

(۸). همه نسخه بدلها: زکات ندهد.

(۹). تب: ببینند، همه نسخه بدلها و.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). سوره توبه (۹) آیه ۶۰، همه نسخه بدلها و.

(۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چون، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: که قراءه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). چاپ شعرانی (۲/۳۸۲): درست بود از رسول علیه السلام [نزد]

آنکه.

صفحه: ۸۱

عقبه بن عامر روایت کرد «۱» که رسول- علیه السلام- گفت:

«۲» المسر بالقرآن كالمسر بالصدقة، والجاهر بالقرآن كالجاهر بالصدقة

، گفت «۴»: آن کس که قرآن خواند در سرّ چنان بود که آن کس که صدقه دهد به سرّ. و آن کس که به آواز بلند خواند، چنان بود که آن کس «۵» صدقه دهد آشکارا «۶».

علی بن طلحه روایت کرد از عبد الله عباس «۷» که او گفت: صدقه تطوع را در سرّ بر صدقه آشکارا چندان تفاوت است که یکی از اینکه هفتاد ضعف آن باشد، و صدقه فریضه در سرّ بر «۸» علانیه به بیست و پنج ضعف افزون است، و همچنین جمله فرایض و نوافل.

وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ، و خدای به آنچه شما می‌کنی دانا و آگاه است.

لَيْسَ عَلَيْكُمْ هُدَاهُمْ، کلبی گفت: رسول- صلی الله علیه و علی آله- برفت تا عمره آرد- عمره‌ای که او را قضا شده بود- و اسماء بنت ابی بکر با او بود، و مادرش قتیلہ [۳۶۶- ر]

و جدّه‌یش «۹»، بیامدند و از او چیزی خواستند- و ایشان مشرک بودند. او گفت: من چیزی به شما ندهم تا دستوری با «۱۰» رسول خدای نبرم که شما بر دین ما نه‌ای «۱۱». آنگه دستوری با رسول خدای بود که شاید که اینان را چیزی بدهم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول- علیه السلام- گفت: آیت آمد به جواز اینکه، از صدقه سنت چیزی به ایشان ده. کلبی روایتی دگر «۱۲» آورد و گفت: جماعتی مسلمانان بودند که ایشان را خویشان و پیوستگان بودند از جهودان، و با ایشان میزت کردند و برایشان نفقه کردند. چون مسلمان شدند آن خیر و بر وصلت باز گرفتند «۱۳»، رسول- علیه السلام- را گفتند که: شاید که چیزی به اینان دهیم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

(۱). همه نسخه بدلها: روایت کند.

(۲). مب، مر: المس.

(۳). مب، مر: کالمس.

(۴). اساس: یعنی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۵). همه نسخه بدلها که.

(۶). همه نسخه بدلها: صدقه آشکارا (تب: باشکارا) دهد و.

(۷). دب از رسول (ص) و آله.

(۸). دب: و.

(۹). تب، آج، لب، فق، مب، مر: جدّه‌اش.

(۱۰). تب: بنزد.

(۱۱). اساس: نه‌ی / نه‌ای، تب، مر: نه‌اید.

(۱۲). تب، مج، وز، دب، فق: روایت دیگر.

(۱۳). آج، لب، باز گرفتندی.

صفحه : ۸۲

سعید جبیر گفت: مسلمانان عادت داشتندی که صدقه به درویشان اهل ذمت دادندی. چون درویشان مسلمانان «۱» بسیار شدند آن باز گرفتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لَيْسَ عَلَيْكُمْ هُدَاهُمْ.

وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِيْ مَنْ يَّشَاءُ، مراد به «هدی» در آیت توفیق و لطف است که به خدای تعالی تعلق دارد که عند آن بنده ایمان آرد تا نزدیکتر باشد. اینکه بر رسول نیست، بر خداست، [و اینکه]

«۲» خود رسول نتواند کرد. و مراد به «هدی» بیان و دعوت نیست، که هدی «۳» بیان و دعوت بر رسول است.

عمر عبد العزیز روایت کند که یک روز «۴» عمر خطّاب پیری را دید از اهل ذمت که بر در سرایی سؤال می‌کرد. عمر گفت: انصاف نیست که ما از تو جزیت می‌ستدیم تا جوان بدی، چون پیر شدی صدقه به تو ندهیم، آنگه اجرایی پدید کرد از بیت المال، خدای تعالی گفت: هدای مردمان که ایمان دارند یا ندارند «۵» بر تو نیست، و لکن خدای تعالی هدایت دهد از باب الطاف و توفیق آن را که خواهد.

وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَأَنْفُسِكُمْ، و آنچه شما نفقه کنی از مال برای خود کنی.

«ما» هم جزای است برای آن «۶» در جوابش «فا» باز آمد. و مَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ، اینکه «ما» نفی است، و شما نفقه جز برای خدای نمی کنی «۷». و مراد به «وجه» در آیت رضای خداست.

وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤْفَ إِلَيْكُمْ، «ما» اینکه جا «۸» نیز مجازات راست، يُؤْفَ إِلَيْكُمْ جزای اوست «۹» برای آن هر دو مجزوم است، و آن جا که «ما» [حرف]

«۱۰» نفی است، «نون» بر جای است، و اینکه دو جای ساقط است به جزم شرط و جزاء هر چه نفقه کنی از مال جزا «۱۱» و مکافات آن تمام بدهند شما را. وَ أَنْتُمْ لَا تَظْلَمُونَ، ای

(۱). آج: مسلمان.

(۲). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). چاپ شعرانی (۲/۳۸۳): هدای.

(۴). وز، آج، لب، فق، مب، مر: که روزی.

(۵). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ایمان داری یا نداری. [.....]

(۶). تب که.

(۷). اساس: نکنی، تب، مج، وز، مب، مر: نمی کنید، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: جایگاه.

(۹). تب و.

(۱۰). اساس: ندارد، دب: حروف، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). مر: اجر.

صفحه: ۸۳

لا- تنقصون، و هیچ نقصان نکنند شما را و بر شما هیچ ظلم نکنند و حقتان باز نگیرند، من قوله تعالی: آتَتْ أَكْلَهَا وَ لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئاً «۱»، [۳۶۶- پ]

ای لم «۲» تنقص. و اینکه آیت لا بد مخصوص باشد به صدقه تطوع، برای آن که زکات [واجب]

«۳» جز به مؤمنان مستبصر ظاهر ستر نشاید دادن از «۴» آنان که در آیت مذکوراند فی قوله: إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَ الْمَسَاكِينِ «۵»، مگر مؤلفه قلوبهم که ایمان در حق ایشان معتبر نیست.

آنگاه «۶» قدیم- جل- جلاله- بیان کرد که صدقه فریضه [و سنت]

«۷» به که باید دادن و به که اولیتر بود، گفت: لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، و مبتدا در آیت «۸» محذوف است، و تقدیره «۹»:

لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ حق واجب فی اموالکم، گفت: آن درویشان که ایشان محصر «۱۰» و عاجز و ممنوع «۱۱» باشند به

ضعف و ابتلاء و شیخوخت «۱۲» و قلت ذات الید از آن که کاری نتوانند کردن «۱۳» تا «۱۴» در زمین خدای بروند و ایشان فقرای

مهاجریان «۱۵» بودند بنزدیک چهار صد مرد بودند، ایشان را در مدینه سرایی نبود و مسکنی و ملکی و ضیعتی و عشیرتی و مالی و

صنعتی. همه روز و شب در مسجد بودند، اگر کسی ایشان را کاری فرمودی بگردندی و آما همه روز در مسجد نشسته «۱۶»

بودندی و گاهگاهی «۱۷» استخوان خرما کوفتندی «۱۸» برای شتر مردمان،

- (۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۳.
- (۲). اساس: ما، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳-۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). اساس که کلمه نو نویس است: و، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). سوره توبه (۹) آیه ۶۰.
- (۶). اساس که کلمه نو نویس است: پس، با توجه به تب تصحیح شد، دیگر نسخه بدلها: آنگه.
- (۸). اساس که کلمه نو نویس است: مبتدا خبرش، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). همه نسخه بدلها: و تقدیر آن است که. [...]
- (۱۰). تب، دب: محصور.
- (۱۱). اساس که کلمه نو نویس است: و درمانده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۲). مب، مر: مشخوخت.
- (۱۳). تب، دب: نتواند کردن، معج، وز: توانند کردن، آج، لب، فق، مب، مر: تواند کردن.
- (۱۴). لب، معج، وز: یا، فق: با (بدون نقطه).
- (۱۵). فق: مهاجران.
- (۱۶). اساس که کلمه نو نویس است: مدینه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۷). همه نسخه بدلها: گاه گاه.
- (۱۸). همه نسخه بدلها بجز تب، دب: گرفتندی.

صفحه : ۸۴

و قرآن می آموختندی، و وقتی که رسول ایشان را در سریتی بفرستادی برفتندی، ایشان اصحاب صفه بودند، خدای تعالی قوم را تحریض «۱» کرد بر مواسات ایشان «۲»، هر کس را که چیزکی «۳» فاضل بودی از عشا به ایشان آوردی. عکرمه روایت کرد از عبد الله عباس که: یک روز «۴» رسول - علیه السلام - به «۵» اصحاب صفه بگذشت و آن فقر و مسکنت ایشان دید «۶»، گفت: هر کس از امت من که بر اینکه حال باشد که شمایی «۷»، و به آن «۸» حال راضی و قانع «۹» باشد، او فردای قیامت «۱۰» در بهشت از رفیقان من باشد.

در خبر «۱۱» می آید که: یک روز «۱۲» عمر خطاب «۱۳» هزار دینار فرستاد به سعید بن عامر، [او]

«۱۴» آن بستد [و]

«۱۵» با خانه آمد دلتنگ و اندهگن «۱۶». اهل او «۱۷» او [را]

«۱۸» گفتند: تو را چه بوده است! مگر «۱۹» حادثه‌ای افتاد! گفت: بلی، و سخت حادثه‌ای؟ آنگه آن هزار دینار «۲۰» آن جا بیفگند «۲۱» گفت: اینکه به من داده‌اند، برخیز و آن پیرهن «۲۲» کهنه بیار.

[او]

«۲۳» برفت و پیرهن «۲۴» [کهنه]

«۲۵» بیاورد پاره پاره کرد آن را، و آن زر به «۲۶» صره‌ها در بست و پیش خود بنهاد و همه شب نماز می کرد و می گریست. بامداد بیامد و بر سر راه

- (۱). دب، لب، فق، مب، مر: تحریص.
- (۲). اساس که کلمه نو نویس است تا، لب، مب و، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.
- (۳). دب، مب: چیزی.
- (۴). تب: که روزی.
- (۵). اساس که کلمه نو نویس است: بر، مب: با، توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
- (۶). آج، لب، فق، مب، مر: بدید.
- (۷). مب: هر کس که از امت من باشد بر اینکه حال که شماید.
- (۸). تب: بدان.
- (۹). مب: و شاکر.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۱۱). مج، وز، دب: در خبری، تب، آج، لب، فق، مر: و در خبری، مب: و در خبر.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: عبارت «یک روز» را ندارد.
- (۱۳). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: عمر بن الخطاب. (۲۵-۲۳-۱۸-۱۵-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.
- (۱۶). تب: اندوهناک، مج، وز، دب، لب، مب، مر: اندوهگین.
- (۱۷). اساس: اهل البیت، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۹). آج، لب، فق، مب، مر: همانا.
- (۲۰). مج، وز، دب، زر، آج، لب، فق، مر را.
- (۲۱). دب، مب و. [.....]
- (۲۲). تب، مج، وز، دب: پیراهن.
- (۲۴). تب، آج، لب، فق، مر: پیراهن، تب: پیراهنی.
- (۲۶). مب: در.

صفحه : ۸۵

بنشست و آن صرّه‌ها می داد به درویشان تا جمله بداد.

آنکه گفت «۱» از رسول «۲» شنیدم که او گفت «۳»: روز قیامت درویشان مهاجریان «۴» در عرصات قیامت آیند «۵»، فریشتگان ایشان را گویند: به حسابگاه آید «۶» تا حساب باز دهید «۷». گویند: ما را چیزی نبود تا حساب آن باز دهیم. ایشان را به بهشت برند پیش از توانگران به پانصد سال، تا مردی از جمله توانگران در میان ایشان شود، خواهد که با ایشان به بهشت رود «۸»، فریشتگان بیایند و دست او گیرند «۹» و او را از آن میان بیرون آرند. عمر خواست تا من آن مرد باشم. به خدای که من نخواهم که همه دنیا مرا بود و من آن مرد باشم.

قوله «۱۰»: «أَحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أَي حَبَسُوا وَمَنْعُوا» «۱۱»، يقال: أَحْصَرَهُ الْمَرَضُ، وَ حَصَرَهُ الْعَدُوُّ. فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أَي فِي طَاعَةِ اللَّهِ «۱۲». لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ، أَي سِيراً فِيهَا. إِشَانِ تَوَانِدُ كَمَا فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ «۱۴»، وَ قَوْلُهُ: إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ «۱۵»، قَالَ الشَّاعِرُ:

کنايت باشد از سير شديد سريع كما قال «۱۳» تعالى: وَ آخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ «۱۴»، وَ قَوْلُهُ: إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ «۱۵»، قَالَ الشَّاعِرُ:

قلیل المال تصلحه فیبقی و لا یبقی الكثير مع الفساد

لحفظ المال ایسر من بغاه «۱۶» و ضرب فی البلاد بغیر زاد
قتاده گفت معنی آن است که: خود را باز داشته باشند «۱۷»، در راه خدا «۱۸»، و جهاد و عبادت «۱۹»

(۱). دب که.

(۲). همه نسخه بدلها بجز تب خدای.

(۳). اساس که کلمه نو نویس است: که چون، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). وز، مب: مهاجران.

(۵). آج، لب، فق، مب، مر و.

(۶). معج، وز، دب: آبی / آید.

(۷). دب، آج، لب، فق، مب: دهی / دهید.

(۸). فق و.

(۹). تب: بگیرند، وز: بگیرند.

(۱۰). تب، مب تعالی.

(۱۱). مب، مر: احبسوا ای منعوا. [.....]

(۱۲). تب قوله تعالی.

(۱۳). مب الله.

(۱۴). سوره مزمل (۷۳) آیه ۲۰.

(۱۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۰۱.

(۱۶). تب، معج: نفاه.

(۱۷). معج، وز: باز داشته.

(۱۸). تب: خدای تعالی.

(۱۹). دب و.

صفحه : ۸۶

خود را بر آن وقف کرده باشند، از آن با سفر و تجارت و طلب معاش «۱» نپردازند.

ابن زید گفت: از آن که [بسیار]

«۲» جهاد کرده باشند در زمین سیر نتوانند کردن که به هر جهت که بروند همه جهان «۳» دشمن ایشان باشند.

سعید جبیر گفت: اینان آنان بودند که با رسول «۴» به جهاد رفتند مجروح و مبتلا- و زمن شدند، نتوانستند جایی «۵» برفتن «۶». و

کسائی اینکه قول «۷» اختیار کرد برای آن که محصر ممنوع بیماری و زمانت بیاشد، و محصور «۸» ممنوع دشمن [باشد]

«۹». و الحصر و الاحصار، المنع، و منه الحصار، و منه الحصر لاحتباس البطن.

قوله تعالی: یحسبهم الجاهل، حمزه و عاصم و ابو جعفر در همه قرآن «یحسب» خوانند «۱۰» به فتح «سین»، و اینکه اختیار حسن «۱۱» و

اعمش و شبیه است، و باقی قراء به کسر «سین» خوانند «۱۲»، و هر دو لغت است. و روایت کرده‌اند که: فتح، لغت رسول است - علیه السلام.

عاصم بن لقیط روایت کرد از پدرش که گفت: من وافد بنی المنتفق «۱۳» بودم.

چون بر رسول «۱۴» - علیه السلام - فرود آمدم، شبان را بخواند و گفت: گوسفندی «۱۵» برای اینان بکش. آنکه گفت:

«۱۶» لا تحسبن انا انما ذبحناها من اجلکم

، اینکه لغت به فتح «سین» گفت، به کسر «۱۷» نگفت. گفت: مینداری که اینکه برای شما کشتم، و لکن

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: روزی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: جماعتی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها علیه السلام.

(۵). تب: جانبی.

(۶). مر: نتوانستن، به جایی رفتن. [.....]

(۷). اساس: کلمه مخدوش است و به صورت «قراءت را» خوانده می‌شود، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). تب، آج، لب، فق، مب، مر و.

(۹). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۰ - ۱۲). دب: خواندند.

(۱۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است و شعبی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۱۳). کذا: در اساس، دب: تب: بنی المثقف، مج: بنی المنیف، وز: بنی المنتف، آج، فق، مب، مر بنی المنفق، لب: المنفق، آج در

حاشیه افزوده: بنی المصطلق.

(۱۴). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: بر رسول.

(۱۵). مج، وز، آج، فق: گوسفندی، مر بیار، دب را.

(۱۶). مج، وز، مر: اذبحناها.

(۱۷). تب، مج سین.

صفحه : ۸۷

ما را صد گوسفند «۱» هست، هر گه که یکی بیفزاید بکشیم تا صد بیش نباشد.

«الجاهل»، یعنی آن که ایشان را و احوال ایشان «۲» نداند، گمان برد که ایشان توانگراند از آن که ایشان کس را سؤال نکنند، و اگر

کنند الحال نکنند در سؤال.

و «التعفف»، التّفعل من العفّة، و عفّ عن کذا اذا کفّ عنه، و تعفّف تکلف الکفّ، قال رؤبه:

عفّ عن اسرارها بعد الغسق

محمّد بن المفضّل گفت: بلند همّتی «۳» ایشان را منع کند که جز از خداوند خود سؤال کنند و حاجت خواهند، و اینکه علوّ همّت

کاری عظیم است و در هر کس نیابند «۴»، و آن را که آن باشد خود گمان برد که از او توانگرتر «۵» در جهان «۶» کس نیست، دنیا و

حطام او در چشم او واقعی ندارد و چیزی نسنجد از سر همت خود. اگر به پادشاه نگرده رعیت بیند او را، امیر بنزدیک او همان و حشم بنزدیک «۷» او همان. از اینکه جا قدیم - جل جلاله - رسول خود را مدح کرد که شب معراج چون کون و کاینات بر او عرض کردند، از بلند همتی [۳۶۷- پ]

به گوشه چشم با هیچ ننگرید «۸»، عرش با عظمت و کرسی با سعت «۹» و لوح با بسطت و قلم با جریت و بهشت با نعمت و دوزخ با سطوت، نه به اینکه طمع کرد و نه از آن بشکوهید، لا جرم قرآن مجید [ش]

«۱۰» چنین ستود که: ما زاع البصر و ما طغی «۱۱». و آنها «۱۲» که در دور دولت او بودند، اقتدا بدو کردند و همت بلند داشتند از آن که از هر کسی بل «۱۳» از هر خسی چیزی خواهند که در آن، وضع قدر ایشان باشد، و عمر بر فقر و فاقه به سر می‌بردند «۱۴» و بدان «۱۵» راضی بودند، چنان که

(۱). مج، وز، آج، فق: گوسپند.

(۲). فق را.

(۳). تب ایشان.

(۴). اساس: نباشد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۵). تب: تونگرتر.

(۶). مج، آج، لب، فق، مب، مر: در همه جهان.

(۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ببر.

(۸). دب و.

(۹). مب: با وسعت.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۷.

(۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و هر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: یا، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: به سر بردند.

(۱۵). تب: بر آن.

صفحه: ۸۸

محمد بن حازم گفت:

لطی یوم و لیلین و لبس طمرین بالین

ایسر «۱» من نعمه لقوم اغض منها جفون عینی

و له ایضا:

اشد من فاقه و جوع مقام حر علی خضوع

فاطلب غنی «۲» ما بقدر «۳» قوت و انت بالمنزل الرفیع

و لا ترد ثروه بمال ینال بالذل و الخشوع

و ارحل «۴» اذا اجذبت بلاد عنها الی الرفیف و الرفیع

لعل دهرامضی بنحس یکر بالسعد فی الرجوع

و در اینکه معنی «۵» بسیار گفته‌اند، و لکن جا معتر و نکوتر از آن که «۶» قاضی ابو الحسن علی بن عبد العزیز الجرجانی گفت، کس نگفته است «۷»، من قصیدته «۸»:

و ما زلت منحازا «۹» بعرضی جانبا من الذل اعتد الصیانه مغنما

اذا قیل هذا مشرب قلت قد اری و لکن نفس الحر «۱۰» تحتل الظما

انهنها «۱۱» عن بعض ما لا یشینها مخافه اقوال العدی فیم او لما

فأصبح عن عیب اللئیم مسلما و قد رحمت فی نفس الکریم مکرما

فاقسم ما عز امرؤ حسنت له مسامره الاطماع ان بات معدما

بقولون لی فیک انقباض و ائما راوا رجلا «۱۲» عن «۱۳» موقف الذل محجما

اری «۱۴» الناس من دانا هم «۱۵» هان عندهم و من اسلمته عزه النفس «۱۶» اکرما

(۱). معج، آج، فق، مب، مر: آنس.

(۲). تب، معج، وز، لب، فق، مب، مر: عنی.

(۳). همه نسخه بدلها بجز دب: قدر. [.....]

(۴). تب، لب: و ارجل.

(۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است شعر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۶). تب: گفته‌اند، نیکوتر از.

(۷). تب: الجرجانی نگفته‌اند.

- (۸). تب: شعر.
- (۹). تب، مر: منجaza.
- (۱۰). آج قد.
- (۱۱). تب، لب، فق، مر: ازهنها، مج: انهنها، وز: انهنها، آج: انزهها، مب: ازها.
- (۱۲). تب: ارجلا.
- (۱۳). اساس: من، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۴). تب: لدی.
- (۱۵). مج، وز، آج، داراهم، لب، فق، مب، مر: داراها.
- (۱۶). تب: عزّة النَّاس.
- صفحه : ۸۹

و لم اقض حق العلم ان كان كلما بدا طمع صيرته لي سلما

و لم ابتذل في خدمة العلم مهجتي لأخدم من لاقيت لكن لاخدما

ء اشقى به غرسا و اجنيه ذلّه اذا فاتّباع الجهل قد كان اجزما

و لو انّ اهل العلم صانوه صانهم و لو عظّموه في النفوس لعظّما

و لكن اذلّوه «۱» فهان و دنّسوا محياها بالأطماع حتّى تجهّما

و آئی اذا ما فاتنی الأمر لم ابت اقلب كفى اثره متندّما

و لكنّه ان جاء عفوا قبلته و ان مال لم اتبعه هلا و ليتما

و اقبض خطوى عن حظوظ كثيرة «۲» اذا لم انلها وافر «۳» العرض مكرما

و اكرم نفسى ان اضاحك عابسا «۴» و ان اتلقى بالمديح مذمّما

و كم طالب رقى بنعماء لم يصل اليه و ان كان الرئيس المعظّما

و ما كل برق لاح لي يستفزني و لا كل اهل الارض ارضاه منعما

و لكن اذا ما اضطرّني «۵» الامر لم ازل اقلّب فکری منجدا ثمّ متهما

الی ان اری من لا اغص «۶» بذکره اذا قلت قد اسدی علیّ و انعما

فکم نعمه کانت علی الحرّ نعمة و کم مغنم یعتده «۷» الحرّ مغرما

و ما ذا عسی الدّنيا و ان جلّ خطبها ینال «۸» به من صیر الصّبر معصما

تعرّفهم بیّماهم، حمزه و کسائی به اماله خوانند «۹» و باقی به تفخیم. و «سیما» مقصور و «سیماء» «۱۰» ممدود علامت باشد، و اصل او از سمه است، و آن علامت باشد. مجاهد گفت: علامتی که «۱۱» ایشان را به آن «۱۲» بشناختند تواضع بود و خشوع.

ربیع و سدّی گفتند: اثر جهد و درویشی بود. ضحاک گفت [۳۶۸-ر]

زرد رویی و نحافت اندام. ابن زید گفت: خلق جامگی. یمان گفت: سکینه و وقار با

(۱). همه نسخه بدلها: اذا لوه. [.....]

(۲). تب، مج: غریبه.

(۳). دب: وافد، مب، مر: واقر.

(۴). دب: عطبسا.

(۵). وز: ما اضطرانی.

(۶). تب: اغص.

(۷). وز: یقیده.

(۸). آج: تنال.

(۹). دب: خواندند.

(۱۰). تب، دب، مب: سیماء.

(۱۱). همه نسخه بدلها: علامت ایشان که.

(۱۲). مج، وز: باز بشناختند.

صفحه : ۹۰

نحول و هزال. ثوری گفت: [شادمانی]

«۱» ایشان به درویشی. بهری دگر گفتند از اهل اشارت: غیرت ایشان بود بر درویشی. ابو عثمان گفت: ایثار آنچه دارند با مساس «۲»

حاجت بهری «۳» دگر گفتند: طیب «۴» قلب و بشاشت روی و اظهار تجمل.

لا یسئلون الناس الحافاً، عطا گفت: چون غذا داشتندی عشا نخواستندی، و چون عشا داشتندی غذا بخواستندی «۵».

اهل معانی «۶» گفتند معنی آیت آن است که: لا یسئلون الناس بوجه من الوجوه لا الحافا و لا غیر الحاف، و اینکه چنان بود که یکی

از ما گوید: قل- ما رأیت مثله، معنی آن باشد که: ما رأیت مثله، و کذا قوله تعالی: فَقَلِيلًا ما يُؤْمِنُونَ «۷»، و ایشان اندک و بسیار ایمان

نیاوردند، قال الشّاعر «۸»:

علی «۹» لا حب لا یهتدی بمناره

و اینکه طریقه مستقصی برفت فی قوله تعالی: وَ یَقْتُلُونَ النَّبِیْنَ بِغَیْرِ الْحَقِّ «۱۰» و الحاح [و الحاف]

«۱۱» لجاج باشد و استقصا، و اشتقاق او من لحف الجبل و هو خشونته باشد، در طلب خشونت کار بندد.

ابن سیرین روایت کند از ابو ذرّ غفاری- رحمه الله علیه- که رسول- علیه السلام- گفت: هر که چهل درم دارد و سؤال کند او ملحف بود، یعنی الحاح کننده باشد در سؤال. و حسن بصری گفت: هر که پنجاه درم دارد توانگر بود.

ابو هریره روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: مسکین نه آن باشد که او را یک لقمه یا دو لقمه طعام از تو برگرداند، درویش و «۱۲» مسکین آن مرد متعفف باشد که

(۱۱-۱). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: وجود، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها: بعضی. [.....]

(۴). اساس، مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب: طیب، با توجه به تب تصحیح شد.

(۵). کذا: در اساس و مج، دیگر نسخه بدلها: نخواستندی.

(۶). وز: معنی.

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۸۸.

(۸). تب: نیاوردند، مصراع، دیگر نسخه بدلها: و قال الشاعر.

(۹). مب: و قال علی.

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۶۱.

(۱۲). تب: ندارد.

صفحه : ۹۱

برگش نبود که سؤال کند، و راهش «۱» بندهد «۲» که حال خود با تو بگوید «۳»، نمی خوانی:

لَا یَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا.

هم او روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی دوست دارد که اثر نعمت او بر بنده [اش]

«۴» بیند، و کاره باشد اظهار بؤس و حاجت را. و مرد «۵» علیم و متعفف را [دوست دارد]

«۶»، و فاحش پلید زفان «۷» بسیار سؤال ملحف «۸» را دشمن دارد.

قیصه بن مخارق گوید «۹»: نزدیک رسول آمدم در دیتی که بر ما لازم بود، گفت: باش بنزدیک ما تا دیت «۱۰» بدهیم، یا «۱۱»

معاونت کنیم تو را بر آن «۱۲». و بدان که کس را حلال نباشد که سؤال کند الا به یکی از اینکه سه سبب «۱۳»: اما دیتی که «۱۴»

لازم باشد و او قوت ندارد [که آن دیت بدهد]

«۱۵»، سؤال کند تا [آن]

«۱۶» دیت بگذارد، آنکه نیز سؤال نکند «۱۷»، و کسی «۱۸» که او را احتیاجی رسد و مالش تلف شود او سؤال کند تا کفافی از عیش

بیابد، پس امساک کند و نیز سؤال نکند، و کسی که درویش باشد «۱۹» و او را چیزی نبود و سه کس از قوم او بر درویشی او

گواهی دهند او نیز سؤال کند تا قوامی از عیش به دست آرد «۲۰» آنکه نیز سؤال نکند. و آنچه بیرون از

- (۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: رویش، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). فق: ندهند، مب: ندهد.
- (۳). تب: که حال خود گوید.
- (۴). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.
- (۵). تب: مردم.
- (۶). اساس در اینکه مورد زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]
- (۷). همه نسخه بدلها: زبان.
- (۸). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: محلف، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). مب که.
- (۱۰). آج، فق: دیتت.
- (۱۱). اساس، مر: تا، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۲). تب، دب: به آن،
- (۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چیز، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر بر او.
- (۱۵). اساس و همه نسخه بدلها بجز تب: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.
- (۱۶). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۷). معج، کند، دب: نکنند: آج، وز، لب، فق، مب: بکند.
- (۱۸). مب: و آن کس.
- (۱۹). تب، آج، لب، فق، مب، مر: بود.
- (۲۰). تب: از عیش بیابد پس. [.....]

صفحه : ۹۲

اینکه باشد از سؤال حرام است، خداوندش حرام خورده باشد آنچه از آن خورد.

ابو سعید خدری گفت «۱»: ما را سالی نکبتی رسید، من برخاستم «۲» و پیش رسول خدای رفتم بر آن که تا «۳» او را سؤال کنم و از او چیزی خواهم. رسول - علیه السلام - اول که حدیث کرد چون مرا دید «۴»، اینکه بود که گفت:

من استعفف اعفه الله و من استغنی اغناه الله و من سألنا لم ندخر عنه شیئا [نجده]

«۵»، هر که عفت کند خدای تعالی او را عقیف گرداند، یعنی هر که سؤال نکند خدای [تعالی]

«۶» او را از سؤال مستغنی کند «۷»، و هر که خویشتن از مردم «۸» بگزیراند «۹» خدای تعالی او را توانگر کند. [۳۶۸-پ]

و هر که از ما چیزی خواهد که ما را باشد بر او بخل نکنیم. من گفتم: اینکه که رسول - علیه السلام - گفت، کار بندم و سؤال نکنم و تعفف کنم تا خدای تعالی مرا مستغنی کند از سؤال، و از رسول - علیه السلام - هیچ «۱۰» نخواستم و خدای تعالی کفایت کرد، پس از آن چندان مال پدید آمد ما را که ما و قوم ما در آن غرق «۱۱» شدیم، و نیز حاجت نبود کسی را از ما سؤال کردن.

و رسول - علیه السلام - گفت:

«۱۲» ان الله کره لکم ثلاثا قیل و قال و کثره و السؤال و اضاعه المال و نهی عن عقوق الامهات و واد البنات و من منع وهات ، گفت:

خدای تعالی کاره شد از شما سه چیز را: گفت و گوی «۱۳» و سؤال بسیار کردن و مال ضایع کردن، و نهی کرد «۱۴» از عصیان مادر، و زنده در گور کردن دختران را «۱۵»، و از نادادن «۱۶» و گرفتن.

(۱). تب: گوید.

(۲). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: برخوایم.

(۳). تب، وز، معج، آج، لب، فق، مب: مر: ندارد.

(۴). تب، فق، مر: اول حدیث که کرد رسول علیه السلام که مرآ دید، معج، مر، آج، لب: اول حدیثی که کرد رسول علیه السلام چون مرآ دید.

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). تب: گرداند.

(۸). همه نسخه بدلها: مردمان.

(۹). همه نسخه بدلها بجز تب: بگریزند.

(۱۰). آج، لب، فق، مب، مر چیز.

(۱۱). مب: غرقه.

(۱۲). آج: وئوده.

(۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است، اول گفت، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز تب، دب: نهی کردن.

(۱۵). همه نسخه بدلها: و در گور کردن دختران زنده. [...]

(۱۶). وز: و از آنان دادن، دب: و ربا دادن.

صفحه: ۹۳

و رسول گفت- صلی الله علیه «۱»: دست نعمت خدای تعالی بالای «۲» همه دستهاست، آنکه [گفت]

«۳»: دست دهنده و بخشنده زور «۴» است، و دست خواهنده و گیرنده زیر است تا به قیامت. و هر که چیزی خواهد و او را حاجت نباشد، آن سؤال او روز قیامت بر روی او خراشید گیها و جراحها شود. گفتند: یا رسول الله؟ چه مقدار باشد که مرد به آن مستغنی بود از سؤال! گفت: پنجاه درم یا بهای آن از زر.

و رسول- علیه السلام- گفت:

«۵» لا تزال المسألة بالعبء حتی یلقى الله و ما فی وجهه مضغة لحم

گفت سؤال بنده را به جایی آرد که چون با پیش خدای شود بر روی او هیچ گوشت نبود «۶» و هر که او را نفسی بود «۷» و خواهد که نفیس باشد نفاست کند، اعنی بخل کند به نفس خود و تکرم کند از سؤال لثیمان، که سؤال به اول مذلت است، و به میانه خوف منع، و به آخر یا منع یا منت، و هیچ آدمی که او را نفسی باشد خود را در اینکه معرض نهد، ابن قسام گوید «۸»:

[لا تطلبن الی]

«۹» صدیق حاجه من عف خف علی قلوب العالم

انت المسود ما رزقت كفاية فاذا طلبت ذلت ذلّ الخادم
و لابی عبد الله الازدی «۱۰»:

ابا هانی لا تسئل الناس و التمس بكفیک فضل الله و الله اوسع

فلو «۱۱» تسئل الناس التراب لأوشكوا اذا قلت هاتوا ان يملوا فيمنعوا «۱۲»
و لابی هفان البصری «۱۳»:

اقسم بالله لرضخ «۱۴» التوی و شرب [ماء]
«۱۵» القلب المالحه

عزّ للإنسان من حرصه و من سؤال الأوجه الكالحه

- (۱). همه نسخه بدلها بجز تب و اله.
 - (۲). تب، معج، وز: زبر، دب، آج، لب، فق، مب، مر: زور.
 - (۳). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد.
 - (۴). معج، آج، لب، فق، مب، مر: زبر.
 - (۵). اساس که نو نویس است، مزغه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۶). اساس که نو نویس است: نباشد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۷). تب: باشد. (۱۳-۱۰-۸). تب شعر.
 - (۹-۱۵). اساس که نو نویس است: افتادگی دارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 - (۱۱). اساس که نو نویس است: فلا، با توجه به معج تصحیح شد.
 - (۱۲). تب: فیمنع.
 - (۱۴). تب: لرضخ.
- صفحه : ۹۴

فاستغن بالیأس و کن ذا غنی «۱» معتبطاً بالصّفقه الزّابحه

الزّهد عزّ و التّقی سودد و رغبه النفس لها فاضحه

من یکن الدّنيا به برّه فانّها یوما له ذابحه
و لمحمود الوراق «۲»:

لِلنَّاسِ مَالٌ وَلِي مَالَانَ مَالَهُمَا إِذَا تَحَارَسَ أَهْلُ الْمَالِ حِرَاسَ

مَالِي الرِّضَا بِالَّذِي أَصْبَحَتْ أَمْلِكُهُ وَ مَالِي الْيَأْسِ مِمَّا يَمْلِكُ النَّاسُ
و لِلشَّافِعِيِّ «۳»:

امت مطامعی فأرحت نفسي فان النفس ما طمعت تهون

و احييت القنوع و كان ميتا و في احيائه عرض مصون

إذا طمع احل بقلب عبد علقته مذلة و علاه هون

و اینکه معنی بسیار گفته‌اند. و امیر المؤمنین «۴» - علیه السلام - نکو «۵» گفته است:

اليأس حر و الرجاء عبد

، نومیدی آزاد است و امید بنده.

وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ، «ما» مجازات راست «۶»، برای آن «فا» در جوابش آمد، و آنچه نفقه کنی از خیر، یعنی مال [۳۶۹-ر]

. فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ خدای به آن «۷» عالم است تا بر آن جزا دهد به حسب استحقاق.

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً «۸»، مجاهد روایت کند از عبد الله عباس که او گفت: آیت در «۹» امیر المؤمنین

علی [علیه السلام]

«۱۰» آمد که او چهار درم داشت: یکی به شب بداد «۱۱» و یکی به روز، و یکی پنهان و یکی آشکارا، [خدای تعالی اینکه آیت

فرستاد و از او باز گفت که: آنان که مالهای خود نفقت کنند

(۱). تب: ذاغنا. [.....]

(۲). تب: لمحمود وراق شعر.

(۳). اساس رحمه الله، که با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید، تب: قال الشافعي شعر.

(۴). تب علی.

(۵). تب: نیز، آج، لب: نیکو.

(۶). معج: مجازات است.

(۷). معج، وز: خدای تعالی بدان.

(۸). معج، آج، لب، فق، مب، مر الایة.

(۹). تب شأن.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). اساس که نو نویس است: صدقه کرد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

به شب و روز پنهان و آشکارا]

«۱»، حالت مرد «۲» اینکه دو حال باشد: از «۳» سرّ و علانیه، و وقت اینکه دو باشد که مردم در او بود از شب و روز، حق تعالی باز گفت که: او بر «۴» اینکه دو حال خود و در اینکه دو وقت از اینکه خیر خالی نیست، لا جرم به عاجل اینکه ثنا بستند، و به آجل «۵»: فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ، و او به امثال اینکه «۶»، آیات متضمن به مدح و ثنا بسیار دارد.

ابو اسحاق روایت کرد از یزید بن رومان که گفت: ما نزل فی احد من القرآن ما نزل فی علی بن ابی طالب «۷»، از قرآن آنچه در حق امیر المؤمنین علی «۸» آمد در حق هیچ کس نیامد. و بدان منگر که درم به عدد چهار بود که او داد، که حق تعالی آن را مالها خواند برای آن که از سر اخلاص و صفای عقیدت بود، برای اینکه رسول - علیه السلام - گفت:

سبق درهم مائة الف درهم

[گفت]

«۹»: یک درم باشد «۱۰» که سابق [بود]

«۱۱» صد هزار درم را. گفتند: یا رسول الله؟ و آن کدام درم باشد که یکی از او صد هزار را سابق بود! گفت: مردی دو درم دارد، یکی بهتر بگزیند و برای خدا بدهد، و مردی مال بسیار دارد از عرض «۱۲» آن مال صد هزار درم بدهد، آن یک درم او بهتر باشد که صد هزار درم «۱۳» اینک.

[بن جبیر]

«۱۴» روایت کند «۱۵» از ضحاک که اصحاب صفّه را حاجتی ماس پیدا شد. عبد الرحمن عوف مالی بسیار بیاورد «۱۶» و برایشان صرف کرد، و [در شب]

«۱۷»

(۱). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آج، لب، فق، مب، مر بر.

(۳). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد.

(۴). اساس که نو نویس است: در، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۵). آج، لب آن.

(۶). همه نسخه بدلها بجز تب، دب امثال.

(۷). همه نسخه بدلها گفت.

(۸). همه نسخه بدلها بجز دب علیه السلام. (۱۷-۱۱-۹). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز تب: بود.

(۱۲). آج: عوض.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز دب: ندارد.

(۱۴). اساس: ندارد، تب: ابن جویبر، دب، آج: ابن جویر، لب، فق، مب، مر: ابن جوهر، با توجه به معج و وز افزوده شد.

(۱۵). اساس که نو نویس است: روایت است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۶). معج: بر آورد.

صفحه : ۹۶

امیر المؤمنین علی بیامد و ایشان را وسقی خرما آورد- و وسقی شصت صاع بود«۱»- دوست‌ترین اینکه دو صدقه بنزدیک خدای تعالی صدقه امیر المؤمنین علی بود، و در باب او اینکه آیت آمد که: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ «۲»- الایه. و بعضی دگر مفسران گفتند: آیت در حق مرابطان آمد که اسبان«۳» در راه خدای و جهاد کفار باز بستند و برایشان نفقه می‌کردند به شب و روز پنهان و آشکارا.

عبد الله بن عرب روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: شیطان گرد سرایی نگردد که در آن جا اسبی تازی [بسته] «۴» بود«۵».

و از ابو ذر غفاری روایت کردند که«۶»: روزی اسبی چند دید نکو، گفت:

خداوندان اینکه اسبان آناند که خدای تعالی در حق ایشان گفت: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً.

عبد الله الصنعانی روایت کند«۷» از عبد الله عباس که او گفت: الایه نزلت فی علف الخیل، آیت در باب علف اسبان فرود آمد«۸». ابو شریح روایت کند«۹» از ابو الفقیه که او گفت: هر [کس]

«۱۰» که «۱۱» اسبی در ره خدای [تعالی]

«۱۲» باز بندد، به هر موی که از آن اسب بیفتد«۱۳»، حق تعالی او را حسنه‌ای«۱۴» بنویسد. و ابو هریره هر کجا اسبی فربه بدیدی، اینکه آیت بخواندی، و چون اسبی لاغر دیدی بخواندی«۱۵».

اسماء بنت یزید روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او اسبی در ره خدای«۱۶» باز بندد و بر او نفقت کند احتساب را سیری و گرسنگی و سیرابی و تشنگی و بول و روث آن است روز قیامت در ترازوی او بود، و معنی آن است که: به

(۵-۱). همه نسخه بدلها: باشد.

(۲). همه نسخه بدلها باللیل سراً و علانیة.

(۳). آج، لب، فق، مر: که ایشان، مب: که ایشان اسبان. [...]

(۱۲-۱۰-۴). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱-۶). اساس با خطی متفاوت از متن و در بالای کلمه افزوده: رسول.

(۹-۷). همه نسخه بدلها: کرد.

(۸). تب او.

(۱۳). مج، وز: بیوفتد.

(۱۴). مج، وز، آج، لب، فق، مب: حسنه.

(۱۵). مج، وز، آج، لب، فق: نبخواندی، مر: نگفتی.

(۱۶). تب عزّ و علا، دیگر نسخه بدلها تعالی.

صفحه : ۹۷

هر حالتی از حالات آن اسب خدای تعالی منفقش را صدقه‌ای«۱» می‌نویسد.

مکحول روایت کرد که«۲» رسول- علیه السلام«۳»- گفت: آن کس که بر اسب جهاد نفقت کند، همچنان [۳۶۹-پ] بود که دست به صدقه گشاده.

فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ، اخفش گفت: چون اسم موصول را صله [ای که آید]

«۴» به فعل آید در خبر مبتدا «فا» در آید، برای آن که کلام متضمن شرط باشد، و تقدیر چنین بود که:

من انفق فلهم اجرهم. و «اجر» برای آن گفت تا بدانند که رنج ایشان ضایع نیست.

و عِنْدَ رَبِّهِمْ برای آن گفت: تا بدانند که فایت نیست. وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ برای آن گفت تا واثق «۵» باشند بر آن «۶» که ایشان را ثواب خواهد بود و عقاب نخواهد بود، از مَضْرَبَتِ عِقَابِ «۷» ایمن باشند اینکه جا خایف باشند که: إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا «۸» و: يَخَافُونَ يَوْمًا «۹» تا آن جا ایمن باشند که: فَوْقَهُمْ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ «۱۰» و اینکه جا حزین باشند که دانند که:

ان الله يحب كل قلب حزین

، و: إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ «۱۱»، تا آن جا نباشند که: وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

و قول آنان که گفتند: آیت در باب اسب «۱۲» مجاهدان آمد هم به امیر المؤمنین علی لا- یقتر است، برای آن که آن مقاسات و مکابدت که در ره خدای او کرد کس نکرد، [و]

«۱۳» اگر اسب مجاهد «۱۴» را برسد، مرد مجاهد «۱۵» را بهتر رسد «۱۶»، و اگر آنچه به چهار پای دهند اینکه موقع دارد آن واقع تر باشد که به مؤمنی دهند- و الله اعلم [بمراده]

«۱۷».

(۱). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: صدقه.

(۲). همه نسخه بدلها: از.

(۳). همه نسخه بدلها که او.

(۴). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). تب و استوار، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا استوار و واثق.

(۶). همه نسخه بدلها: به آن. [.....]

(۷). دب: عذاب.

(۸). سوره دهر (۷۶) آیه ۱۰.

(۹). سوره نور (۲۴) آیه ۳۷.

(۱۰). سوره دهر (۷۶) آیه ۱۱.

(۱۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۶.

(۱۲). تب: اسبان.

(۱۳). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز تب: مجاهدان.

(۱۵). آج، لب، فق، مب، مر آن.

(۱۶). اساس که نو نویس است: چون نرسد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۷). اساس که نو نویس است، ندارد، با توجه به تب و میج افزوده شد.

صفحه : ۹۸

[قوله تعالی]

«۱»:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱]

[اشاره]

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا - كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۲۷۵) يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ (۲۷۶) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۲۷۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۲۷۸) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ (۲۷۹) وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۲۸۰) وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۲۸۱)

[ترجمه]

آنان که خورند «۲» ربا را بر نخیزند مگر چنان که برخیزد آن کس بزده باشد «۳» او را دیواز دیوانگی، آن به آن باشد «۴» که ایشان گفتند «۵» فروختن چون ربا باشد، و حلال کرد خدا فروختن «۶» و حرام کرد ربا «۷»، هر که «۸» آید بدو پندی از پروردگارش باز ایستد او را بود آنچه گذشت «۹» و کار وی با خداست، و هر که با سر آن شود «۱۰» ایشان اهل دوزخاند در آن جاودانه «۱۱» باشند. ببرد خدای ربا [را]

«۱۲» و پیرورد «۱۳» صدقه‌ها را، و خدای دوست ندارد هر کافری «۱۴» بزهکار را. آنان که ایمان آورند «۱۵» و کارهای نیکو کنند «۱۶» و به پای دارند «۱۷» نماز [را] «۱۸» و بدهند «۱۹» زکات ایشان را بود مزد [ایشان] «۲۰» نزدیک خدای ایشان، و نه ترسی بود بر ایشان و نه [ایشان] «۲۱» اندوهگن «۲۲» شوند. ای آنان که بگرویده‌ای بترسید از خدا و رها کنید آنچه بماند از ربا اگر «۲۳» ایمان دارید.

(۱). اساس که نو نویس است، ندارد، با توجه به تب و مج افزوده شد.

(۲). تب، آج، لب، فق: می خورند.

(۳). آج، لب، فق: آن که ناقص عقل گرداند. [...]

(۴). تب، مج، وز: است.

(۵). تب، به حقیقت که.

(۶). تب ربا.

(۷). تب: به سود دادن را.

(۸). تب: پس هر که.

(۹). تب: بگذشت.

(۱۰). اساس که نو نویس است: هر که باز گردد: با توجه به تب، مج، وز تصحیح شد.

- (۱۱). تب: جاوید، مج، وز: همیشه، آج، لب، فق: جاودانه. (۲۱-۲۰-۱۸-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به تب، مج افزوده شد.
- (۱۳). اساس که نو نویس است: بیفزاید، با توجه به تب، مج، وز تصحیح شد.
- (۱۴). آج، لب، فق: ناگرویده.
- (۱۵). تب، مج، وز: آوردند.
- (۱۶). مج: آج، لب، فق: کردند.
- (۱۷). مج: به پای داشتند. [...]
- (۱۹). آج، لب، فق: دادند.
- (۲۲). مج، وز، آج، لب: اندوهگین.
- (۲۳). تب شما.
- صفحه : ۹۹

اگر نکنید بدانی «۱» به کارزاری از خدا و رسولش، و اگر توبه کنید شما راست سرمایه «۲» شما، ستم نکنید [شما] «۳» و بر شما ستم نکنند «۴».

و اگر باشد درویشی «۵»، مهلت دهید تا به دست فراخی «۶» و اگر صدقه کنید «۷» بهتر بود شما را اگر دانید «۸».

و بترسید از روزی که شما را باز برند در او «۹» با خدای، پس تمام بدهند «۱۰» هر تنی را آنچه کرده باشد، و برایشان ستم نکنند «۱۱».

قوله: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا «۱۲»، حق تعالی گفت: آنان که ربا خورند. و «ربا» در لغت عرب زیادت بود، قال الله تعالی: وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيُرِيُوْا فِيْ اَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرِيُوْا عِنْدَ اللّٰهِ «۱۳»، ای لا یزید، و قال عز من قائل: فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَّتْ «۱۴»، ای ارتفعت و انتفخت، و آن نیز از روی ظاهر زیادتی باشد و در شرع هم زیادت باشد جز که زیادت بر رأس المال را ربا خوانند و هر «۱۵» زیادات «۱۶» را ربا نخوانند، و اینکه از اسماء مخصوصه باشد كالصوم و الحج.

بدان که خلاقی نیست از «۱۷» میان اهل اسلام در تحریم ربا، و صادق-

- (۱). آج، لب، فق: دانا شوید.
- (۲). آج، لب، فق: اصل سرمایه مالهای.
- (۳). اساس: ندارد، با توجه به تب، مج، وز افزوده شد.
- (۴). آج، لب، فق: و ستم مکنید برایشان.
- (۵). تب: باشد خداوند درویشی، آج، لب، فق: خداوند تنگ دستی.
- (۶). تب: فراخ دستی، آج، لب، فق: هنگام توانگری.
- (۷). تب: صدقه دهید.
- (۸). تب: که دانید.
- (۹). تب: شما را با او برند.
- (۱۰). آج، لب، فق: تمام داده شود.
- (۱۱). اساس که نو نویس است: و ایشان نشوند ستم کرده، با توجه به تب، مج، وز، تصحیح شد. [...]
- (۱۲). مج، وز، دب: الرِّبَا.
- (۱۳). سوره روم (۳۰) آیه ۳۹.

(۱۴). سوره حج (۲۲) آیه ۵، سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۹.

(۱۵). تب، دب، آج، لب، فق، دگر.

(۱۶). تب، دب: زیادت.

(۱۷). همه نسخه بدلها: ندارد.

صفحه: ۱۰۰

علیه السلام - گفت: یک درم ربا بنزدیک خدای تعالی عظیمتر است از هفتاد بار زنا کردن همه با محرم خود از مادر و خواهر، و آنچه از آن حاصل شود حرام باشد و رد «۱» باید کردن «۲» با خداوندش، اگر خداوندش را نشناسد [به] «۳» صدقه بدهد برای او، و چون خداوندش را «۴» شناسد و مال ندارد که به او دهد، یا «۵» حلالی بخواهد «۶» از او اگر حلالش کند یا مصالحت کند با او بر چیزی.

و ربا نباشد میان پدر و فرزند و «۷» میان بنده و خداوند، و نه از میان زن و شوهر «۸»، و نه از میان مسلمان «۹» و اهل حرب، برای آن که مال ایشان غنیمت است «۱۰»، و از میان مسلمان «۱۱» و اهل ذمّت ربا باشد برای آن که مال ایشان غنیمت نیست. و ربا نباشد الا در مکیلات و موزونات بنزدیک ما و «۱۲» ابو حنیفه و اصحابش و اهل عراق، و مذهب شافعی و اهل حجاز آن است که: ربا نباشد الا در اثمان از زر و سیم، و در مأكول و مشروب. و «۱۳» مذهب مالک آن است که: ربا در آن باشد که قوت را شاید و به قوت بخورند، و در اثمان ربا نگویند «۱۴».

و آنچه مکیل یا موزون باشد بیع «۱۵» آن درست نباشد چون جنس یکی بود «۱۶» الا مثلا بمثل «۱۷» یدا بید. و تفاضل در او ربا بود و حرام باشد، مثال او چنان که دیناری به دیناری و درمی به درمی، و چهار یکی «۱۸» گندم با «۱۹» چهار یکی «۲۰» گندم یا به جو، برای آن که جو و گندم در اینکه باب چون یک جنس باشد و جز بنقد نشاید و بنسبه «۲۱» روا

(۲-۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و واجب است رد کردن، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس که نو نویس است: و اگر او را، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). دب: باید که.

(۶). مج، وز: تا حلالی نخواهد.

(۷). تب، آج، لب، فق، مب از.

(۸). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: شوی.

(۹). تب: مسلمانان. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها: باشد.

(۱۱). تب، دب، آج، لب، فق: مسلمانان.

(۱۲). تب، مج، وز، فق، مب بنزدیک.

(۱۳). آج، لب، فق، مب، مر در.

(۱۴). تب، دب: نگوید.

(۱۵). دب از.

(۱۶). دب: باشد.

(۱۷). اساس که نو نویس است با خطی متفاوت از متن و، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۲۰-۱۸). تب: چاریکی.

(۱۹). تب، مج، وز: به.

(۲۱). اساس که نو نویس است: نسبه، با توجه به تب، مج، وز، دب تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۱

نبود، و تفاضل در او روا نبود لا نقدا و لا نسیه.

و چون جنس مختلف شود تفاضل روا بود، چنان که دو «۱» درم نقره به دیناری، یا درمی نقره به دو دینار، و لکن چون «۲» بنقد نشاید بنسبه روا نبود، و کیله‌ای گندم به دو کیله «۳» گاورس «۴» یا برنج یا جنسی دیگر که نه گندم یا جو باشد «۵» روا بود بنقد، و بنسبه «۶» روا نبود.

و آنچه کیل و وزن در آن نشود تفاضل در او روا بود، چنان که جامه‌ای به دو جامه و بنده‌ای به دو بنده و اسپ به دو اسپ بنقد، و بنسبه روا نبود «۷»، و اگر هر یکی را علی حده از آن قیمتی «۸» بکنند و به قیمت بخرند و بفروشند به احتیاط نزدیکتر باشد. و بیع گوسپند به گوشت و رطب به خرما روا نبود. بیع نان به گندم روا باشد سر به سر به نقد، و به نسیه روا نبود و تفاضل نشاید در او. و حکم آرد و پست یکی باشد، و حکم شیر و کره و گاو «۹» روغن «۱۰» یکی باشد در آن معنی که بیعش روا نبود جز سر به سر و دست به دست.

و بیع گوشت به گوشت - اگر چه «۱۱» جنس متفق بود - روا نباشد الا سر به سر و دست به دست، و چون جنس مختلف شود تفاضل روا بود بنقد، و بنسبه نشاید به هیچ وجه. و جمله مکیلات «۱۲» [۳۷۰-پ] و موزونات و معدودات را بیع روا نبود به گراف، و تفاضل در روغنها روا نبود چون اصل از یک جنس باشد، و چون جنس مختلف شود روا بود بنقد.

و انواع خرما بمثابت یک جنس باشد، تفاضل در او روا نبود. و حکم انواع

(۱). مج، وز: ده.

(۲). تب، دب، آج: جز.

(۳). آج، لب، فق، مر: کاله. [.....]

(۴). تب: جاورس.

(۵). تب: نه گندم باشد و نه جو باشد.

(۶). اساس که نو نویس است: نسیه، با توجه به تب، مج، وز، دب تصحیح شد.

(۷). تب در حاشیه افزوده: ظ بود.

(۸). تب، مج، وز، آج، مب، مر: قیمت، لب، فق: قسمت.

(۹). آج، فق: کره گاوو. گاو روغن روغن گاوو.

(۱۰). تب: مج، وز: روکن.

(۱۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، با توجه به تشریح مطلب در جمله‌های بعد «چه» زائد می نماید.

(۱۲). مج، وز، دب، لب، فق، مر: و به هیچ وجه مکیلات.

صفحه: ۱۰۲

میویز» ۱) هم اینکه است «۲» هم «۳» از یک جنس باشد در اینکه باب، و آنچه معدود باشد زیادت در او نشود بیع او متفاضل روا بود، و لکن به شرط آن که نقد باشد، و فروع اینکه و شعبش در کتب فقه مشروح باشد و اینکه قدر کفایت است [اینکه جا] «۴».

حمزه و کسائی ربا خوانند به اماله برای کسره «۵» «را» و باقی قراء به تفخیم، و اگر چه لفظ قرآن در اکل است مراد معامله «۶» و بیع و شرا «۷» و تعاطی است و اگر چه آن کس وقت را «۸» نخورد برای آن که مکیل و موزون باشد از مأكولات غرض از او اکل بود، و کذلک الحکم فی اغلب الاثمان.

لا- یَقُومُونَ، بر نخیزند، یعنی روز قیامت از گورها آلا چنان که آن کس «۹» بر خیزد که شیطان او را بزده باشد و بیفکنده و در پای گرفته. و اصل «خبط» ضرب باشد و وطی، و منه خبط الورق من الشجر للغنم، و فلا-ن یخبط خبط العشاء، ای یطأ. و ناقه خبط [گویند]

«۱۰» شتری باشد که مردم «۱۱» را لگد زند و در پای گیرد، و قال زهیر:

رایت المنایا خبط عشاء من تصب تمته و من تخطی یمم فیهرم

من-المس از دیوانگی، يقال: مس الرجل و الس «۱۲» فهو ممسوس و مألوس اذا جن. و اصل کلمت از «مس» باشد که لمس دست بود، برای آن که ایشان اعتقاد چنان کردند که دیوانه را «۱۳» دیو بزند و به دست گیرد.

قتاده گفت معنی آیت آن است که: آکل «۱۴» ربا فردا «۱۵» قیامت دیوانه بر خیزد از گور.

(۱). تب، آج، لب، فق، مب، مر: میوز، مج، وز: میوه.

(۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: هم یکی بود چون، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس: همه، با توجه به تب، مج، وز تصحیح شد.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). تب: کسر. [.....]

(۶). تب: ندارد، دب است.

(۷). تب: شری.

(۸). آج: وقتی آن را.

(۹). دب که.

(۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). تب: گویند شتری که لگد زند و مردم.

(۱۲). تب: ظاواملس.

(۱۳). اساس که نو نویس است: که مرد را، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). تب: اهل.

(۱۵). همه نسخه بدلها: فرادی.

صفحه: ۱۰۳

ابو سعید خدری روایت کند «۱» در حدیث معراج که رسول- علیه السلام- گفت:

شب معراج که مرا به آسمان بردند جماعتی را دیدم شکمهایشان «۲» بر آماهیده «۳»، هر شکمی چند خانه بزرگ بر رهگذر آل

فرعون افتاده، و آل فرعون را «۴» هر بامداد و شبانگاه بر دوزخ عرضه [می]

«۵» کنند چنان که حق تعالی گفت: النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا «۶».

ایشان می آمدند بمانند شتران مست مهار گسسته، هیچ سنگی و کلوخی و درختی پیش نیامدی و آلا ایشان پای بر آن نهادندی [و] «۷» پست کردند. چون به ایشان رسیدندی، ایشان خواستندی که از راه ایشان «۸» برخیزند چندان که جهد کردند نتوانستندی، و هر گه که برخاستندی «۹» [با جای]

«۱۰» افتادندی تا ایشان در آمدندی و اینکه قوم را در پای گرفتندی و پست کردند، در آمدن و شدن همچنین می کردند و آل فرعون می گفتند: اللَّهُمَّ لَا تَقِمِ السَّاعَةَ أَبَدًا، بار خدایا قیامت بر مینگیز هرگز، من گفتم «۱۱»: یا جبریل؟ اینکه افتادگان کینند «۱۲»! گفت: [اینان]

«۱۳» آنانند که در دنیا ربا خوردندی.

لَا يَتُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ، گفتم آل فرعون چرا می گویند: «اللَّهُمَّ لَا تَقِمِ السَّاعَةَ أَبَدًا»! گفت: برای آن که خدای تعالی ایشان را وعده چنین داد که «۱۴»: يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ «۱۵».

ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند جماعتی را دیدم با شکمهای بزرگ پر از ماران چنان که از بیرون شکم

(۱). اساس که نو نویس است: گفت: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). تب: شکمها دریده.

(۳). معج، وز، آج، لب، مب، مر: بر آماسیده.

(۴). تب دیدم. [.....]

(۵-۷). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۴۶.

(۸). اساس که نو نویس است: از جای، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس، تب، لب، دب، مب، مر: برخواستندی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). تب: محمّد گفت.

(۱۲). همه نسخه بدلها: که اند.

(۱۳-۱۰). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). آج، لب: وعده داده است چنین که.

(۱۵). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۴۶.

صفحه: ۱۰۴

ایشان می شایست دیدن آنچه در اندرون بود، و آن ماران احشاء شکم ایشان می خوردند. من گفتم: یا «۱» جبریل؟ اینان کینند «۲»! گفت: هؤلاء آكله الربا، اینان ربا خوارانند.

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا. حق تعالی باز نمود که: اینکه برای آن است که ایشان ربا حلال داشتند و گفتند: بیع همچون رباست [۳۷۱-ر]

که در اینکه جا سود است و در آن سود است، چیزی به دیناری بخریم و به دو بفروشیم رواست، چرا روا نیست که دیناری بلدهم و

دو بستانیم، و اگر چه متاعی در میان نیست؟ حق تعالی رد کرد برایشان و گفت: اینکه تحلیل و تحریم به مصالح تعلق دارد، و شما مصالح و عواقب امور شناسید^(۳)، خدای تعالی بیع حلال کرده است و ربا حرام، برای آن که در اینکه مصلحت است و در آن مفسده از وجهی که شما ندانید^(۴).

بعضی دگر گفتند: مراد آن است که اهل جاهلیت چون ایشان را بر کسی دینی بودی و آن کس نداشتی، بیامدی و گفتی: مرا مهلتی بده تا [در]

«۵» مال زیادت کنم، چنین کردند. چون رسول - علیه السلام - بیامد و «۶» گفت: اینکه نشاید کردن^(۷)، گفتند [اگر]

«۸»: متاعی به او فروشیم^(۹) تا مدتی به بهایی که کم از آن ارزد روا بود!

گفت: بلی. گفتند: پس بیع هم رباست^(۱۰)، چون اینکه رواست^(۱۱) آن نیز روا بود. خدای تعالی بر ایشان رد کرد که اینکه نه کاری است که مقائیس را در او راه^(۱۲) بود، بیع برای آن حلال است که من حلال کردم، و ربا برای آن حرام است که من حرام کردم.

فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى، هر که [را]

«۱۳» موعظتی و پندی و تذکیری به او آید از خدای تعالی، و او باز ایستد از آن، فَلَهُ مَا سَلَفَ، آنچه گذشته باشد خدای تعالی او را عفو کند، یعنی هر که^(۱۴) توبه کند، خدای تعالی اسقاط عقاب کند از او و

(۱). همه نسخه بدلها: ای.

(۲). تب، دب، آج، لب: که‌اند.

(۳). آج، لب، فق: شناسی / شناسید.

(۴). دب، آج، لب، فق: ندانی / ندانید.

(۵-۸). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۶). دب: ندارد.

(۷). همه نسخه بدلها: نشاید.

(۹). تب: متاعی باز فروشم.

(۱۰). تب: ربا باشد.

(۱۱). تب، معج، وز، آج، لب، فق، مر: روا باشد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: مجال.

(۱۳). اساس و همه نسخه بدلها بجز تب: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و اگر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۰۵

گذشته با روی او نیاورد. و برای آن فعل به لفظ تذکیر گفت که نظر به معنی کرد، و تقدیر آن است که: وعظ و «۱» ذکر.

سَدَى گفت: مراد به موعظه «قرآن» است، و لفظ قرآن مذکر^(۲) است، و عرب چنین بسیار کند، قال الله تعالی: إِلَّا مَنْ رَجِمَ رَبُّكَ وَ لَذَلِكَ خَلَقَهُمْ^(۳) ...، اراد الرِّحْمُ^(۴) او الفضل لا لفظ الرِّحْمَةُ، و قال الشاعر^(۵):

ما هذه الصوت. و ذهب الى الصَّيْحَةُ. و بعضی [دگر]

«۶» گفتند: مراد به «موعظه» نهی است، بیانش قوله تعالی: فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ، قبل النَّهْيِ و امره الى الله بعد النَّهْيِ. چون توبه کرد و

باز ایستاد (۷) و آنچه از پیش (۸) نهی کرد او راست، و آمرزگار او (۹) خداست، پس نهی کرد (۱۰)، اگر دگر کند کار او به خدای تعلق دارد (۱۱)، خواهد عفوش کند خواهد عقوبت کند (۱۲). و گفته‌اند: مراد آن است که اگر خواهد توفیقش دهد تا بر توبه بماند، و اگر خواهد خذلان کند (۱۳) تا توبه تباه کند. و گفته‌اند: مراد آن است که کار او با خداست در آنچه امر کند یا نهی کند یا حلال کند یا حرام کند، از اینکه معانی چیزی به بنده تعلق ندارد، چنان که محمود و راق گفت (۱۴): *الی الله کل الامر فی کل خلقه و لیس الی المخلوق شیء من الامر* بیانیه قوله تعالی: *لیس لک من الامر شیء (۱۵)* - الایه.

(۱). مع، وز: فهو. (۲). مب، مر: مذکور. (۳). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۹. (۴). اساس که کلمه نو نویس است: الرّحمه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). تب شعر. (۶). اساس: کلمه در زیر و صیالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۷). اساس که کلمه نو نویس است: باز ایستد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). همه نسخه بدلها: آنچه پیش از. (۹). تب: او امروز کار او با، مع، وز، دب: و امر و کار او با. (۱۰). تب، مع، وز: ندارد، دب: پس از نهی. (۱۱). تب: کار او با خدای است. (۱۲). مع، وز، دب، آج، لب، فق او را. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز تب او را. (۱۴). تب: محمود و راق رحمه الله گوید. (۱۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۸، همه نسخه بدلها *أَوْ يُتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذَّبُهُمْ* صفحه: ۱۰۶

وَمَنْ عَادَ، و هر که عود کند (۱) و پس از (۲) تحریم و آمدن موعظه با سر ربا دادن و (۳) خوردن شود - مستحلاً له، و حلال دارد آن را ایشان اصحاب و اهل دوزخند و آن جا باشند همیشه، و برای آن، تقدیر استحلال کردیم که در آیت اینکه معنی هست فی قوله تعالی: *ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلَ الرِّبَا* - چنان که بیانش برفت، و دگر ادله عقلی و شرعی که دلیل می کند بر انقطاع عقاب فساق اهل صلات. ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: ربا هفتاد باب است، آسانترین بنزدیک خدای تعالی چون نکاح مادر باشد. عبد الله مسعود گفت: رسول - علیه السلام - لعنت کرد آن (۴) را که ربا خورد، و آن را که او را دهد تا بخورد، و آن را که نویسد و گواه شود. ابو هریره گفت از رسول - علیه السلام - که: چون خدای تعالی خواهد که شهری هلاک کند، علامتش آن بود که ربا در میان ایشان آشکارا (۵) شود. عبد الله مسعود [۳۷۱- پ]

گفت از رسول - علیه السلام - که: ربا اگر چه بسیار بود عاقبت اندک شود، و ذلک قوله تعالی: *يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا، و اصل المحق النقصان و الاهلاك و اذهاب البركه، و محاق ماه از اینکه جا باشد در شب آخرین ماه که چنان (۶) ناقص شود که نتوان دیدن (۷).* عبد الله عباس گفت: معنی *يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا*، آن است که از سبب ربا، خدای تعالی از زکات و صدقه و قربات و برّ و صله رحم که او کند نپذیرد، مثله قوله تعالی: *فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ (۸)*. و *يُرَبِّي الصَّدَقَاتِ*، ای یکرها یقال: ربا (۹) الشیء اذا زاد، و اربیته انا ای زده، مراد آن است که: کار بر عکس آن (۱۰) است که تو به ظاهر می بینی یا می شناسی، برای

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: هر که باز گردد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). تب: ندارد. (۳). تب و ربا. (۴). دب: او. (۵). مب: پیدا. [.....]

(۶). وز: چونان، آج، لب، فق، مب، مر: چون. (۷). مع، وز، فق، مب: بدیدن. (۸). سوره روم (۳۰) آیه ۳۹. (۹). مع، وز الی. (۱۰). آج، لب، مب، مر: اینکه.

صفحه: ۱۰۷

آن که تو در ربا زیاده می بینی و در صدقه نقصان، و [کار]

(۱) بر عکس اینکه است، ربا نقصان است به معنی، و اگر چه به ظاهر، زیادت است، و صدقه به معنی، زیادت است و اگر چه به

ظاهر، نقصان است، [و]

«۲» رسول- علیه السلام- گفت: لا- ینقص مال من صدقه، هیچ مال به زکات و صدقه بنکاهد. وَ یُرِبِ الصَّدَقَاتِ خدای تعالی صدقات [بدارد و]

«۳» پیرورد و بیفزاید و به برکت کند «۴»، و ثواب بر آن مضاعف کند. وَاللَّهُ یُضَاعِفُ لِمَنْ یَشَاءُ «۵». ابو هریره روایت کند از رسول- صلی الله علیه و آله- که [او]

«۶» گفت: خدای تعالی صدقات نپذیرد و «۷» از آن آلا آن که پاک بود بپذیرد و او [را]

«۸» بستاند از دهنده، و به دست راست بستاند، و اینکه عبارتی باشد از تولّا آن به ذات خود و از کرامت آن، و آن را می‌پیرورد چنان که یکی از شما [اسپ]

«۹» کزّه خود را «۱۰» می‌پیرورد تا یک لقمه را «۱۱» چندان کند که کوه احد، و تصدیق اینکه در کتاب خدای تعالی هست و در دو آیت، فی قوله: أَلَمْ یَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ یَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَ یَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ «۱۲» یَمَحِقُ اللَّهُ الرِّبَا وَ یُرِبِ الصَّدَقَاتِ. یحیی معاذ «۱۳» گفت: هیچ دانه‌ای نشناسم که بر کوههای دنیا بسنجد الا دانه‌ای که [در]

«۱۴» صدقه باشد. در خبر است که: بنده یک لقمه نان یا یک خرما یا نیم خرما به صدقه بدهد، حق تعالی آن را می‌پیرورد و می‌افزاید «۱۵» تا چندان شود که کوه احد. روز قیامت

(۱۴-۶-۲-۱). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب افزوده شد، آج، لب، فق، مب، مر: بدهد و. (۴). همه نسخه بدلها بجز تب: بکند. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱. (۷). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۸). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). تب: کزّه خود، وز، آج، لب: کزّه خورد را، مب: یکی کزّه است خورد را. (۱۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: تا آن که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۲). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۴. (۱۳). تب: یحیی بن معاذ. (۱۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: میفزاید.

صفحه: ۱۰۸

خداوند آن صدقه بنزدیک «۱» ترازو «۲» آید و حساب او بر آرند «۳» و کفّه حسنات او از طاعت سبک باشد، آن مرد فرو ماند. حق تعالی آن صدقه او بیارد «۴» و در کفّه حسناتش نهد، کفّه گران بار شود و بر کفّه سینات بچربد «۵»، بنده گوید: بار خدایا؟ اینکه طاعت گران چیست که من خویشتن را نمی‌دانم طاعتی چنین «۶»؟ حق تعالی گوید: اینکه آن نیم خرماست که تو فلان روز برای من به صدقه دادی «۷»، من اینکه را برای تو می‌پیروردم «۸» تا به وقت درماندگی تو را فریادرس باشد «۹». وَاللَّهُ لَا یُحِبُّ کُلَّ کَفَّارٍ أَثِمٍّ، و خدای تعالی دوست ندارد هیچ کافری را به تحریم ربا که مستحل ربا بود. اثم، ای مأثوم، بزهکاری که مستعمل آن بود [پس]

«۱۰» به استحلال، کافر شود، [و]

«۱۱» به استعمال، مأثوم «۱۲». إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، قدیم تعالی «۱۳» چون ذکر آنان کرد که ایشان ربا دهند و ربا خوردند و حلال دارند و ذکر عقوبت ایشان کرد، در [مطابقه آن و]

«۱۴» مقابله آن ذکر مؤمنان کرد که نماز به پای دارند و زکات مال بدهند، ایشان را مزد و ثواب بود بنزدیک خدای تعالی، و بر ایشان ترس و اندوه نبود [تا آن خیر باشد ایشان را]

«۱۵» و از آن بلیت ایمن باشند «۱۶». یا أَيُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ، عطا و عکرمه گفتند: آیت در عباس عبد المطلب آمد و عثمان عفان، و آن چنان «۱۷» بود که

(۱). دب آن. (۲). تب: ترازوی. (۳). تب: بدارند. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: بیاورد. (۵). تب: بچسبد. (۶). اساس که کلمه زیر وصالی رفته و مخدوش است: را چنین نمی‌دانم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: بدادی. (۸). همه نسخه بدلها بجز تب، دب، مر: می‌پروراندیم. (۹). اساس که نو نویس است: تو را به فریاد رسد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰-۱۱-۱۴-۱۵). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). تب گردد قوله تعالی. [.....]

(۱۳). اساس که نو نویس است: حق تعالی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۶). تب قوله تعالی. (۱۷). همه نسخه بدلها: آن.

صفحه: ۱۰۹

ایشان خرمان بسیار بسلف «۱» خریده بودند، [۳۷۲-ر]

و «۲» چون وقت محلّ در آمد مطالبه کردند، ایشان گفتند: اگر حقّ شما بدهیم چیزی به ما بنماند «۳» و ما بی برگ مانیم، آنچه شما راست نیمه «۴» بستانید و نیمه دیگر مضاعف کنید «۵» تا دگر سال بدهیم، چنین کردند. رسول- علیه السلام- [چون] «۶» بشنید، نهی کرد، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و ایشان آن را انقیاد «۷» کردند و سرمایه بستند. سدی گفت: آیت در عباس و خالد ولید آمد، و ایشان هر دو انباز بودند، در جاهلیت ایشان سلف کردند و ربا دادندی در بنی عمرو بن عمیر «۸»، و ایشان قومی بودند از ثقیف، چون اسلام در آمد «۹»، ایشان را مالی عظیم جمع شده بود «۱۰» بر ایشان خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول- علیه السلام گفت: هر ربایی «۱۱» که در جاهلیت داده‌اند من وضع کردم، و اول ربا که وضع می‌کنم ربای عم من است عباس عبد المطلب «۱۲»، و هر خونی که در جاهلیت کرده‌اند من وضع کردم، و اول خونی که وضع می‌کنم خون ربیع بن الحارث بن عبد المطلب [است]

«۱۳» پسر عم من، و او را قبیله هذیل کشته بودند «۱۴». مقاتل گفت: آیت در چهار برادر ثقیفی آمد: مسعود و عبد یالیل و حبیب و ربیع، و ایشان پسران عمرو بن عمیر بن عوف الثقیفی بودند، و ایشان از بنو المغیره وام بستندی و ربا گرفتندی از ایشان. چون [اسلام]

«۱۵» در آمد و رسول- علیه السلام- طایف بستد و با ثقیف صلح کرد و ایشان ایمان آوردند، اینکه چهار برادر نیز ایمان

(۱). اساس: سلف، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نماند. (۴). تب، دب، فق: نیمه. (۵). مج، وز، دب، آج، لب: کنی / کنید. (۶). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب افزوده شد. (۷). اساس که نو نویس است: رها، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: بنی عمرو و بنی عمیر. (۹). اساس که نو نویس است: آوردند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس که نو نویس است: جمع شد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). همه نسخه بدلها: ربا. [.....]

(۱۲). تب، وز، دب: عباس بن عبد المطلب. (۱۳-۱۵). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). همه نسخه بدلها و.

صفحه: ۱۱۰

آوردند. چون وقت محلّ بود مطالبه مال کردند، ایشان گفتند: ما در اسلام ربا ندهیم، و خدای تعالی و پیغامبر- علیه السلام- ربا وضع کرده است از مسلمانان، ما به هیچ حال شقی‌ترین مردمان «۱» نخواهیم بودن به اینکه کار، به حکومت پیش عتّاب بن اسید

شدند- و او عامل رسول بود بر مکه. عتاب نامه‌ای نوشت بر رسول (۲)- علیه السلام- و اینکه حدیث به فتوی کرد و از رسول- علیه السلام- پرسید، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد (۳)، و رسول- علیه السلام- فرمود (۴) تا به او نوشتند که: خدای تعالی وضع می‌فرماید، وضع باید کردن. حق تعالی گفت: ای مؤمنان؟ از خدای بترسید (۵) و از عقاب (۶) او حذر کنید (۷) [و رها کنید] (۸) آنچه شما را مانده است بر مردمان از ربا اگر مؤمنید. بیان کردیم که از اینکه (۹) فعل که «ذر» و «دع» است، جز مستقبل و امر و نهی نیاید (۱۰)، ماضی نیاید و مصدر نیاید (۱۱) و فاعل و مفعول نیاید. حسن بصری خواند: «ما بقی»، به فتح «قاف» علی فعل، و اینکه لغت طی است که ایشان جاریه را جارات گویند و ناصیه را ناصات گویند. و در رضی و بقی، رضی و بقی گویند، قال شاعرهم (۱۲): لعمرک ما اخشی التصعلک ما بقی علی الارض قیسی یسوق الأباعرا و بعضی اهل معانی گفتند: معنی آن است فی قوله (۱۳): «إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ. ای اذ كنتم مؤمنین، و كذلك فی قوله: وَ أَنْتُمْ الْأَعْلُونَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (۱۴)، ای اذ كنتم، و آنچه ایشان از آن بگریخته‌اند (۱۵) آن لازم نیست، و آن آن است که پنداشتند که اینکه

(۱). اساس که نو نویس است: مردم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). تب، دب: بر رسول. (۳). همه نسخه بدلها: فرستاد. (۴). تب، مع، وز، دب: بفرمود. (۵). دب، آج، لب، فق: بترسی / بترسید. (۶). مب، مر: عتاب. (۷). دب، آج، لب، فق: حذر کنی / حذر کنید. (۸). اساس: ندارد: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹-۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۲/ ۴۰۱) دو. (۱۱). آج، لب، فق: نیامد. (۱۲). تب شعر. [.....]

(۱۳). تب تعالی. (۱۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۹. اساس که نو نویس است: بگریختند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۱۱

جا شکی لازم آید بر گوینده، و شک بر او روا نیست- تبارک و تعالی- و اینکه لازم نیست برای آن که یکی از ما گوید: اینکه کار روا مدار اگر مسلمانی و اگر خدای (۱) دانی، غرض او در اینکه حدیث تذکیر خدای باشد او را و حرمت مسلمانی، نه آن که او شاک باشد [۳۷۲-پ]

در اسلام آن کس (۲). «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا، ای اعلموا، اگر نکنید و فرمان نبرید بدانید و آگاه باشید (۳)، یعنی اگر نکنی (۴) آنچه شما را گفتند (۵) از رها کردن باقی ربا، فَأْذَنُوا، قراءت عامه قراء فَأْذَنُوا است به «الف» وصل، من اذن يأذن. و حمزه خواند و عاصم (۶) به روایت ابو بکر: فَأْذَنُوا من الايذان، ای اعلموا انفسكم او غيركم، يقال: اذن الشئ يأذن اذنا و اذنا اذا سمعه (۷) و علمه، و اذنته ای اعلمته. و اصل کلمه از اذن باشد که گوش است، برای آن که ایذان ایقاع فی الاذن باشد. بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ، یعنی اگر اینکه، کار نبندید (۸) و از سر استحلال ربا بنروید، آگاه باشید (۹) که شما محارب خدا و رسولید (۱۰)، و خدای و پیغامبر محارب شما، یعنی شما به اینکه دلیری و جرات که می‌کنید (۱۱) بر خدای و رسولش با ایشان کالزار (۱۲) می‌کنی. سعید جبر گفت از عبد الله عباس که: روز قیامت ربا خوار (۱۳) را گویند: خذ سلاحك للحرب، سلاح بر گیر تا با خدای کالزار (۱۴) کنی.

(۱). تب را. (۲). تب، مب قوله تعالی. (۳). همه نسخه بدلها بجز تب: اگر نکنی و فرمان نبری بدانی و آگاه باشی. (۴). تب: نکنید. (۵). اساس: گفته‌اند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). وز و کسائی. (۷). اساس که نو نویس است: علمه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). تب: نبندید (بدون نقطه)، مع، وز، آج، لب، فق، مر: بندی، دب: نبندی. (۹). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مر: بنروی، آگاه باشی، دب بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ (۱۰). مع، وز، دب، آج، لب، مر: رسولی / رسولید، تب: محارب خدایید و از آن رسول. (۱۱). مع، وز، دب، آج، لب، فق: می‌کنی / می‌کنید. [.....]

(۱۴-۱۲). تب، میج، وز، دب، آج، فق: کار زار. (۱۳). میج، وز، آج، لب، فق، مب: ربا خواران، دب، ربا خواران.

صفحه: ۱۱۲ و البی «۱» روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: هر [کس]

«۲» که او اصرار کند بر ربا، بر امام مسلمانان «۳» است که استتابه کند او را [یعنی]

«۴» توبه بر او عرضه «۵» کند، اگر توبه کند «۶» و الا گردنش بزند. اهل معانی گفتند: بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ، حرب خدای با او آتش دوزخ

باشد، و حرب رسول به «۷» تیغ جهاد «۸» باشد «۹». وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْ، و اگر توبه کنی از ربا به هر حال از سرمایه نقصانی

نبود شما را، سرمایه شما را بود «۱۰». لَا تَظْلَمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ، شما ظلم نکنید «۱۱» بر ایشان به خواستن ناحق، و ایشان نیز نباید

که بر شما ظلم کنند و سرمایه تان بدهند «۱۲». ابان و مفضل روایت کنند «۱۳» از عاصم [به]

«۱۴» ضم «تا» ی اول و فتح دوم «۱۵»، چنان که فعل اول مجهول باشد و دوم «۱۶» مستقیم بر عکس قراءت عامه قراء، نه بر شما ظلم

کنند و نه شما «۱۷» ظلم کنید. وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ، «کان» بر دو وجه باشد: یکی تامه و یکی ناقصه. معنی «۱۸» تامه آن بود که در او

معنی حدث باشد، چنان که «۱۹» کانت الکاینه و کان کذا اذا وجد، قال الشاعر «۲۰»:

(۱). همه نسخه بدلها: و البی. (۱۴-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس، دب آن، با

توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۵). تب، دب، مر: عرض. (۶). تب: توبه کرد. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸).

تب، آج، لب، فق، مب، مر: و جهاد. (۹). تب قال الله تعالی. (۱۰). تب قوله تعالی. (۱۱). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۱۲).

دب، فق، مب، مر: ندهند، همه نسخه بدلها و. (۱۳). اساس که نو نویس است: کردند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح

شد. [.....]

(۱۶-۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: دویم. (۱۷). اساس که نو نویس است نیز، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۸).

اساس که نو نویس است: کان، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۹). اساس که نو نویس است: چون، با توجه به

تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲۰). تب شعر.

صفحه: ۱۱۳

اذا كان الشّفاء فادفئونی فان الشّیخ یهدمه الشّفاء ای اذا حدث «۱». و ناقصه آن باشد که در او معنی حدث نبود، بل معنی حدث در

خبر بود، چنان که: کان زید منطلقاً. وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ، ای وجد ذو عسره، اگر چنان که درویشی باشد، فَنَظْرَةٌ، ای انتظار [او انتظار]

«۲». و ابی کعب و عبد الله عباس و عبد الله مسعود خواندند: و ان کان ذا عسره، بر تقدیر اضممار اسم، و معنی آن بود که: و ان کان

الغریم «۳» ذا عسره. و ابان بن عثمان خواند: و من کان ذا عسره، و اعمش خواند: و ان کان معسراً. و «عسرت» درویشی و

تنگدستی «۴» باشد. و اعسر الرّجل، درویش شد مرد، و ایسر «۵»، توانگر شد. فَنَظْرَةٌ، «فا» به جواب شرط باز آمد، و اینکه صیغت خبر

است و معنی امر، المعنی فانظروه، مهلت دهید او را، و تقدیر کلام اینکه است که: فعليه نظره، ای انتظار و امهال. و حسن و قتاده و

عطاردی خواندند: فناظره، ای منتظره. و عطاء ابن ابی رباح خواند: فناظره، ساکنه الظاء، و آن مصدر باشد، اما من النظر [الذی]

«۶» هو الانتظار، و اما اسم انتظار و امهال باشد «۷». إِلَى مَيْسِرَةٍ، نافع خواند و عطا و شیبه و حمید و ابن محیصن: ميسره، به ضم «سین».

و باقی قراء به فتح «سین»، [خواندند]

«۸»، و مجاهد و ابو سراح «۹» خواندند «۱۰»: الی ميسره، به ضم «سین» و اضافت با «ها» ی ضمیر، یعنی الی غناه و سعته. حق تعالی

گفت: اگر درویشی باشد او را مهلت باید داد [۳۷۳-ر]

تا به

(۱). دب: احدث. (۲). اساس: کلمه زیر و صیالی رفته، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). وز: الغرائم. (۴). تب: دست تنگی. (۵). تب، فق الرّجل. (۶). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). تب قوله تعالی. (۸). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد. (۹). تب، آج، فق، مر: ابو سراج. [.....]

(۱۰). تب، مر: خوانند، مج، وز، آج، لب، فق: خواند.

صفحه: ۱۱۴ وقت آن که خدای تعالی بر او فراخ کند و میسر شود او را، و اعمش روایت کرد از عاصم از زر حبیش «۱» از عبد الله مسعود که او خواند: فناظروه الی میسوره، و مطالبه غریم با ظهور اعسار او مکروه است. و شافعی گفت حقوق بر دو ضرب «۲» باشد: یکی آن که عوض چیزی باشد که در دست او «۳» آمده باشد از دینی و بهای متاعی و مانند اینکه. اگر [مرد]

«۴» دعوی اعسار کند او را گواه باید برای آن که اصل یسار اوست از آنچه داشت چون «۵» دعوی کند که نموده بر غریم باشد «۶». دوم «۷» آن که: از آن عوضی «۸» بسته نباشد چون مهر و ضمان و آنچه بدین ماند چون دعوی اعسار کند بر صاحب «۹» حق گواه باشد که او مال دارد اگر «۱۰» گواه نبود او سوگند خورد، علی اعساره، برای آن که اصل در حق آدمی فقر است و نابودن مال. چون حالت «۱۱» غنی از او معلوم نباشد بر اصل حکم کنند تا آنکه که یسارش معلوم شود. و حسن بصری گفت: قول قول اول «۱۲» باشد در دعوی اعسار یا سوگند. و بر «۱۳» گرما آن باشد که مال و یسار او بر او درست کنند به بینه. و ابو حنیفه گفت: چون حق بر او درست شود و دعوی اعسار کند حاکم او را باز دارد دو ماه، و از پس او در سر تفحص احوال او بکند «۱۴». اگر درست شود که چیزی ندارد دست از او بدارند، و اگر معلوم شود که چیزی دارد از او بستانند، و بنزدیک ما و «۱۵» شافعی، باز ندارند او را «۱۶»، الا پس از آن

(۱). تب، فق، مر: زر بن حبیش. (۲). اساس که نو نویس است: وجه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها حاصل. (۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس در حاشیه افزوده: غریم. (۶). تب: چون دعوی کند او را گواه باید که مانده نیست، بر او گواه باشد، مج، وز، دب، لب، مر: چون دعوی کند که مانده نیست بر او گواه باشد، مب: چون دعوی کند که بر او مانده نیست، گواه باشند. (۷). مب، مر: دویم. (۸). مب که باید. (۹). مج، وز و. (۱۰). مب: چون. (۱۱). تب: حال. (۱۲). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: او. (۱۳). تب: در. [.....]

(۱۴). تب، مب: نکنند. (۱۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق بنزدیک. (۱۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: برو حبس نیست، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۱۵ که معلوم شود که دارد و دفع می کند. و دلیل بر اینکه، حدیث ابو سعید الخدری که گفت: مردی را در مدینه وام بر آمد «۱» او را پیش رسول آوردند اعسار کرد. رسول - علیه السلام - گفت: غریمان او را: خذوا ما وجدتم و لیس لكم الا ذلك «۲»، آنچه دارد بستانید و جز اینکه نرسد شما را. و نیز ظاهر آیت فَظَرَّةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ، وَ التَّقْدِيرُ «۳»: فعلیه، ای علی صاحب الحق انظاره الی ميسرة، بر صاحب حق است که او را رها کند، الی ان یوسع الله علیه، و اگر نیک مسلمانان کند و نیکو معاملتی و حق صاحب حق بر دارد و به در سرای او برد مستحق «۴» و ثواب عظیم شود. سعید جبیر «۵» روایت کرد از عبد الله عباس از رسول - صلی الله علیه و آله - که او گفت که: هر که او حق غریمش بر گیرد و به در سرای او برد همه جانوران زمین بر او صلوات «۶» فرستند یعنی او را دعا کنند و همه ماهیان دریا «۷»، و خدای تعالی به هر گامی که بر دارد «۸» برای او در بهشت درختی بنشانند [و گناهانش بیامزد،]

«۹» و اگر دارد و مطل و مدافعه «۱۰» کند ظالم باشد، لقوله - علیه السلام: مطل الغنی ظلم، گفت: وام سپوختن «۱۱» مرد. توانگر ظلم باشد، و چون معلوم شود که ندارد و معسر است «۱۲»، صاحب حق او را مهلت دهد و بر او سختی نکند «۱۳». ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: من انظر معسرا او وضع. له اظله الله تحت ظل عرشه یوم لا ظل الا ظله «۱۴»، هر که مهلت دهد وام

دار» ۱۵) درویش. را یا از مال او چیزی وضع کند، خدای تعالی او را سایه کند در زیر سایه عرش آن

- (۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: مردی در مدینه وام داشت، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها گفت. (۳). اساس که نو نویس است: تقدیر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس که نو نویس است: مزد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). تب: ابو سعید خدری. (۶). معج، وز، دب، فق: صلاة. (۷). تب: دریا. (۸). تب: و به هر گامی که بر دارد، خدای تعالی. (۹). با توجه به تب: افزوده شد، دیگر نسخه بدلها: گناهی بیامرز. (۱۰). تب: و دفع و مطل. (۱۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب: سوختن، مر: دوختن. [.....]
- (۱۲). همه نسخه بدلها و. (۱۳). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر ثواب باشد. (۱۴). تب، وز، دب، آج، لب، مب، فق، مر گفت. (۱۵). تب، معج، وز و.

صفحه: ۱۱۶

روز که سایه نباشد مگر سایه عرش. عبد الله عمر روایت کند «۱» که رسول - علیه السلام - گفت: هر که خواهد که دعای او اجابت کند و غمهایش «۲» کشف کنند باید که بر معسر سختی نکند. حذیفه یمان «۳» روایت کند که، روز قیامت بنده را بیارند او گوید: بار خدایا «۴»؟ در عمر خود خویشتن را عملی صالح نمی دانم جز آن که مرا در دنیا مالی دادی، من درویشان را به وام دستگیری کردم «۵»، چون نداشتند که قضا کنند بر ایشان سختی. نکردم. خدای تعالی گوید «۳۷۳-پ»

: من اولیترم که تو را دست گیرم «۶» که. در مانده‌ای فتجاوزوا عن عبدی، از بنده من در گذاری. ابو مسعود الانصاری گفت: گواهی دهم که حذیفه اینکه حدیث از رسول - علیه السلام - شنید. بریده روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: هر که او وام دار معسر «۷» را. مهلت دهد به هر روزی صدقه بنویسند او را «۸» [و هر که مهلت دهد او را خدای تعالی. او را صدقه بنویسد «۹» هر روزی بمانند آن که او را بر او باشد]

«۱۰» بمانند آن مال که او را بر آن غریم باشد. [من گفتم: ای رسول الله اول فرمودی به هر روزی صدقه بنویسند او را، دگر باره گفتمی بمانند آن که او را بر او باشد «۱۱» هر روز صدقه بنویسند او را! گفت: بلی. اول پیش اجل «۱۲» گفتم، دوم پس اجل «۱۳»]

«۱۴» جابر بن عبد الله انصاری به در سرای وام داری شد که بر او وامی «۱۵» داشت تا

- (۱). تب، دب، آج، لب، فق، مر: کرد. (۲). تب، مر: و غمهای او، معج، وز، دب، مر، آج، لب، مب، فق: غمهای او را. (۳). همه نسخه بدلها، بجز دب: حذیفه بن الیمان. (۴). همه نسخه بدلها من. (۵). تب، دب: و من درویشان را دستگیری کردم و آج، لب، فق، مب، مر: من بر درویشان دستگیری کردم و. (۶). تب: دستگیری کنم. (۷). معج، وز: وام دارد معسر، دب: وام داری معسر، لب، مب: وام دار و معسر. (۸). تب: به هر روزی که مهلت داده باشد، خدای تعالی او را صدقه بنویسد. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: بنویسند. (۱۰). اساس: افتادگی دارد، از وز افزوده شد. [.....]
- (۱۱). فق، مب، مر: آن که بر او باشد. (۱۲). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیش از اجل. (۱۳). معج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: پس از اجل. (۱۴). اساس: افتادگی دارد، از تب افزوده شد. (۱۵). تب: بروی وام.

صفحه: ۱۱۷

تقاضای کند او را. مرد «۱» روی از او پنهان کرد و بیرون نیامد، او برفت و جایی بنشست تا مرد گمان برد که او برفت. آنکه بیرون آمد. جابر او را گفت: چرا روی از من پنهان می کنی و حق من نمی دهی! گفت: برای آن که شرم می دارم و معسر چیزی ندارم تا از حق تو بیرون آیم. گفت: به خدای بر تو که نداری! گفت: به خدای بر من که ندارم «۲». دست در آستین کرد و قباله او برون

آورد و پیش او بینداخت و برفت. عبد الله جعفر گوید از رسول- علیه السلام- که او گفت: خدای تعالی با وام دار است تا قضای دین کردن «۳» ما دام تا نه در کراهت خدای صرف کرده باشد. عبد الله جعفر هر روز خازن و و کیل «۴» خود را گفتی بروی و وامی بستانی برای. ما، که من نخواهم که هیچ شب بخسبم و الا خدای با من باشد از آن خبر که «۵» از رسول- علیه السلام- شنیدم. ابو هریره روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او وامی بستاند و تیت آن کند که قضا نکند «۶» او دزد باشد. ابو قتاده روایت کرد که جنازه‌ای بیاوردند و بنهادند تا رسول- علیه السلام- بر او. نماز کند. رسول- علیه السلام- صحابه را گفت: بر او نماز کنی که من بر او نماز نمی کنم، گفتند: چرا یا رسول الله! گفت: برای آن که بر او وام است. ابو قتاده گفت: من ضمان کردم که وام او بگذارم «۷». رسول- علیه السلام- گفت: به تمام و کمال! گفتم: به تمام و کمال. رسول- علیه السلام- بر او نماز کرد. ابو قتاده گفت: وامی که بر او بود هفده یا هژده «۸» درم بود. ابو موسی اشعری روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: هیچ گناهی [نیست]

«۹» عظیمتر بتزدیک خدای تعالی پس از کبایر گناه از آن که مرد بمیرد و بر

(۱). تب وام دار. (۲). تب جابر عبد الله الانصاری، دب جابر. (۳). تب: تا قضای دین به گردن او باشد. (۴). تب: کیال. (۵). همه نسخه بدلها، بجز دب من. (۶). همه نسخه بدلها، بجز تب آن را. (۷). وز: بگرام. (۸). لب: هیژده، مب: هجده. (۹). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. [.....]

صفحه : ۱۱۸

ذمت «۱» او وامی باشد مردم «۲» را که آن را وجه قضا نبود. انس مالک روایت کرد که رسول- علیه السلام «۳»- گفت: ایاکم و الدین فانه هم باللیل و مذله بالنهار. و در خبر است که: فردای قیامت دو بنده پیش خدای شوند که یکی را بر یکی حقی باشد، صاحب حق به وام دارد در آویزد و گوید: [بار خدایا؟ بفرمای تا حق من. بدهد. خدای تعالی گوید: که از عهده حق او به در آی «۴». گوید:]

«۵» بار خدایا من از عهده حق او چگونه برون توانم آمدن «۶»، و آنچه حق اوست بر من، ندارم. حق تعالی. گوید: بنده «۷» هیچ ممکن باشد که او را عفو کنی! بنده گوید بار خدایا نکنم که حق من باز گرفت. حق تعالی گوید: اکنون با او باش تا حق تو بدهد. ایشان ساعتی توقف کنند. گرمای قیامت در ایشان کار کند و تشنگی بر ایشان غالب شود، حق تعالی بفرماید [۳۷۴- ر]

تا حجاب بر دارند از میان آن بنده «۸» و بهشت و منازل و درجات و عرفات بهشت پیدا شود ایشان را و نسیم بهشت بر ایشان جهد «۹». مرد صاحب حق گوید: بار خدایا؟ اینکه درجات و عرفات و منازل کراست! حق تعالی گوید: بنده‌ای راست که حق دارد [بر کسی]

«۱۰» و آن کس از قضای حق او عاجز باشد او را عفو کند و حق خود به او رها کند. آن بنده گوید: بار خدایا؟ بر من گواه باش که «۱۱» حق خود را «۱۲» رها کردم. حق تعالی گوید «۱۳» تو حق خود رها کردی من اولیترم «۱۴» که حق خود بر بنده خود رها کنم. درست در «۱۵» دست یکدیگر نهید «۱۶» و به بهشت روید. وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ، ابو عمرو و يعقوب و سلّام و ابو بحریه «۱۷»

(۱). همه نسخه بدلها: در گردن. (۲). همه نسخه بدلها: مردمان را. (۳). همه نسخه بدلها: بجز مر: از رسول- علیه السلام- که. (۴). مچ، وز، دب، آج، لب، فق، مب بنده. (۵). اساس: افتادگی دارد، از تب آورده شد. (۶). تب: از عهده حق او چگونه به در آیم. (۷). فق را، مب: ای بنده. (۸). تب: اینکه بنده، مچ، وز، میان بنده. (۹). همه نسخه بدلها آن. (۱۰). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز تب من. (۱۲). معج: که من خود را حق بر او، دب، آج، لب، فق: به او، مب، مر: بر او. (۱۳). همه نسخه بدلها: چون. (۱۴). مر: اولایم. [.....]

(۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۱۶). تب: زنیید. (۱۷). اساس، معج، وز: ابو بحر به (بدون نقطه)، تب، مب، مر: ابو بحیره، دب: ابو یحیی.

صفحه: ۱۱۹

خواندند «۱»: ترجعون به فتح «تا» و کسر «جیم» اعتبار به قراءت ابی و اتقوا یوما تصیرون فیہ الی اللہ، و دیگر قراء «ترجعون» خواندند «۲»، علی الفعل المجهول «۳» اعتباراً «۴» به قراءت عبد الله مسعود: و اتقوا یوما تردون فیہ الی اللہ. معنی قراءت اول آن است که، حق تعالی گفت: بترسید از روزی که در آن روز با پیش خدا شوید «۵». و قراءت دوم معنی آن است که از خدای بترسی در روزی که در آن روز شما را با پیش خدا برند. و «رجع» هم لازم باشد و هم متعدی «۶»، و فرق از میان ایشان به مصدر پیدا شود که مصدر لازم «رجوع» باشد و مصدر متعدی «رجع». و معنی آیت و رجوع و رجع با خدای معنی آن دارد که ایشان را با جایی برند که در آن جای کس را حکمی و امری نباشد جز خدای را - عز و جل - و اما معنی رجوع در آیت با آن که ایشان از قبضه قدرت حق بیرون نیند «۷»، آن است که: عرب ذهاب را - و اگر چه بر سیل ابتدا باشد «۸» - رجوع و عود خوانند، چنان که شاعر گفت «۹»: فان تکن الايام احسن مرّة الی فقد عادت لهن ذنوب «۱۰» المعنی: فقد ظهرت لهن ذنوب، [و اینکه طریقه و] «۱۱» و کلام در اینکه «۱۲» باب مستقصی برفت. ابو صالح روایت کند از عبد الله عباس که «۱۳» گفت: چون «۱۴» آیت فرود آمد، جبریل - علیه السلام - گفت، خدای تعالی می فرماید که: اینکه آیت «۱۵» بر سر دوست و هشتاد آیت از سورة البقره بنه. عبد الله عباس گفت: اینکه آخر آیتی است که از قرآن فرود

(۱). تب، معج، وز، دب، مب: خوانند، مر: خوانده اند. (۲). تب، معج، وز، دب، فق، مب، مر: خوانند. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خوانند. (۴). همه نسخه بدلها: اعتبار. (۵). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: با پیش خدای تعالی برند. (۶). همه نسخه بدلها رجع باز آمد و رجع باز آورد. (۷). همه نسخه بدلها: نه اند. (۸). همه نسخه بدلها آن را. (۹). تب شعر. (۱۰). اساس که کلمه نو نویس است: ذهوب، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها: در او. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز تب، مب: او. (۱۴). تب اینکه. (۱۵). تب را.

صفحه: ۱۲۰

آمد، و به روایت دیگر از او: آن است که آخر آیت از قرآن آیت ربا بود. مفسران گفتند: چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که «۱»: إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ «۲»، رسول - علیه السلام - گفت: لیت شعری متی یکون ذلک، کاشکی «۳» بدانستی که چون «۴» خواهد بودن؟ خدای تعالی آیت فرستاد: إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ «۵». چون اینکه سورت آمد، رسول - علیه السلام - چون اینکه آیت «۶» بخواندی، [پیش تکبیر]

«۷» گفتی: سبحان الله و بحمده استغفر الله و اتوب الیه. گفتند: یا رسول الله؟ پیش از اینکه نمی گفتی. گفت: نعت الی نفسی، خبر مرگ من با من رسید «۸»، آنکه بگریست. گفتند: یا رسول الله؟ از مرگ می بگریی «۹»! و خدای تعالی تو را پیامزیده است «۱۰» آنچه کرده ای و «۱۱» خواهی کردن. رسول - علیه السلام - گفت: هول مطلع کجاست و تنگی گور و ظلمت لحد و احوال قیامت! رسول - علیه السلام - پس از نزول اینکه «۱۲» سورت یک سال دیگر بماند، پس از آن خدای «۱۳» آیت فرستاد: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ - الی آخرها. و رسول - علیه السلام - پس از آن شش ماه بزیست، آنکه به حج وداع رفت و در راه [اینکه آیت]

«۱۴» فرود آمد: يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ «۱۵». چون باز گشت در منصورف او به غدیر خم رسید، فرود آمد «۱۶»: يَا أَيُّهَا

الرَّسُولُ بَلَّغْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ ﴿١٧﴾.

(۱). همه نسخه بدلها بجز تب گفت. (۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۳۰. (۳). معج، وز: کاشک تا من، تب، کاشکی دانستمی، مب: کاشکی من دانستمی، دیگر نسخه بدلها: کاشکی تا من. (۴). همه نسخه بدلها: که کی. (۵). سوره نصر (۱۱۰) آیه ۱. (۶). همه نسخه بدلها بجز فق، چون قراءت. (۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: با من دادند. (۹). تب، مب: می گویی، معج، وز: نمی گریزی، دب، آج، لب، فق، مر: می گریزی. (۱۰). معج، مر: تو را آمرزنده است. [.....] (۱۱). مب و آنچه. (۱۲). آج: نزول آیت و، دب، لب، فق، مب، مر: نزول آیت. (۱۳). وز، مب اینکه. (۱۴). اساس ندارد، از تب افزوده شد. (۱۵). سوره مائده (۵) آیه ۱۷۶. (۱۶). مب اینکه آیت قوله تعالی، آج، لب، دب، فق که. (۱۷). سوره مائده (۵) آیه ۶۷. صفحه: ۱۲۱

چون پیغام بگزارد» (۱)، و قایم مقام فرو داشت- چنان که شرحش بیاید در جای خود- ان شاء الله- و هم در آن منزل بود که «۲» آیت آمد: **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** «۳»- الایه. پس از آن هشتاد [و دو] روز [۳۷۴- پ]

بر آمد «۵» آیت ربا آمد «۶»، پس از آن اینکه آیت که «۷»: **وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ**، و اینکه آخر آیتی است که از قرآن فرود آمد، و رسول- علیه السلام- پس از آن بیست و یک روز بزیست. ابن جریج گفت: نه روز، مقاتل گفت: هفت روز، و فرمان خدای به او رسید روز دوشنبه سیم «۸» ربيع الاول وقت زوال سال یازدهم «۹» هجرت. **ثُمَّ تَوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ**، پس تمام بدهند هر نفسی را آنچه کرده باشد. **وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ**، و ایشان را هیچ ظلم و نقصان نکنند. قوله تعالی:

[سوره البقره (۲): آیات ۲۸۲ تا ۲۸۶]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى

فَمَا كُتِبَهِ وَ لِيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبُ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَايَكْتُبْ وَ لِيَمِلَّ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَ لِيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَ لَا يَبْخَسَ مِنْهُ شَيْئاً فَإِن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً أَوْ ضَعِيفاً أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَمِلَ هُوَ فَلْيَمِلْ وَ لِيُتَّقِ بِالْعَدْلِ وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِن لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَ أَمْرَاتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشَّاهِدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَ لَا يَأْبُ الشَّاهِدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَ لَا تَسْمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيراً أَوْ كَبِيراً إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكَ أَمْسَطَ عِنْدَ اللَّهِ وَ أَقْوَمٌ لِلشَّاهِدَةِ وَ أَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَ أَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَ لَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَ لَا شَهِيدٌ وَ إِن تَفَعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ يَعْلَمُكُمْ اللَّهُ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۲۸۲) وَ إِن كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَ لَمْ تَجِدُوا كَاتِباً فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِن أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُوْتِيَ مِنْ أَمَانَتِهِ وَ لِيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَ لَا تَكْتُمُوا الشَّاهِدَةَ وَ مَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (۲۸۳) لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ وَ إِن تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوْنَ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲۸۴) آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَ قَالُوا سَمِعْنَا وَ أَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ (۲۸۵) لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَ لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَ لَا تُحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَ اعْفُ عَنَّا وَ اغْفِرْ لَنَا وَ اِرْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (۲۸۶) «۱۰»

[ترجمه]

ای آن کسانی که «۱۱» بگرویده‌ای چون

- (۱). تب، آج، لب، فق، مر: بگذار، مب: گذارد. (۲). تب اینکه. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۳. (۴). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس که نو نویس است: شد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها بجز تب، دب، مر: بر آمد. (۷). تب، دب، آج، لب، فق، مر: آیت آمد، معج، وز: اینکه آمد. [.....]. (۸). تب: سوم، معج، وز: سه‌ام. (۹). همه نسخه بدلها از. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مب: ان لا. (۱۱). تب، معج، وز: دب: ای آنان که.

صفحه: ۱۲۲ بستانی وامی «۱» تا به وقتی معین بنویسی آن را و باید که بنویسد میان شما دبیری به داستان «۲» و سر باز نزنند دبیری از آن که بنویسد چنان که آموخته باشد «۳» او را خدا بنویسد و املا کند آن کس که بر او حق باشد و پرهیزد «۴» از خدای [خود] «۵» که پروردگار اوست، و نقصان نکند «۶» از آن چیزی «۷»، اگر باشد آن که بر او حق بود نادان یا کوچک یا نتواند «۸» املا کند او، باید که املا کند ولئیش «۹» به داستان «۱۰»، و برگیری دو گواه از مردان شما، اگر نباشند دو مرد یک مرد «۱۱» و دو زن از آن کسان که پسندید «۱۲» از گواهان تا چو «۱۳» فراموش کند یکی از ایشان، با یاد «۱۴» دهد یکی از ایشان دیگری را، و باز نایستند «۱۵» گواهان چون بخوانندشان، و ملال نمایی «۱۶» از آن که بنویسی «۱۷» کوچک یا بزرگ تا به وقتش «۱۸»، آن شما را به دادتر باشد نزدیک خدا و راست تر در گواهی و نزدیکتر به آن که شک نکنی «۱۹» مگر که باشد بازرگانی حالی «۲۰» که می گردانی میان شما که نباشد بر شما «۲۱» گناهی که بنویسی «۲۲» آن را و گواه برگیرید چون بیع کنی «۲۳» و نباید که زیان کند «۲۴» دبیر «۲۵» و گواه «۲۶»، و اگر کنی، آن فسق است به شما، بترسی از خدا و می آموزد شما را خدا، و خدای به همه چیزی داناست.

- (۱). آج، لب، فق: چون معامله کنید که در آن دینی بود. (۲). کذا در اساس، تب، آج، لب، فق: براستی، معج، وز: دب: براستان. (۳). آج، لب، فق: آموزانید. (۴). تب: و بترس. (۵). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. (۶). معج، وز: مکن. (۷). تب پس. (۸). تب و طاقت ندارد که. (۹). تب: ولی او. (۱۰). تب، آج، لب، فق: براستی، معج، وز: براستان. [.....]. (۱۱). تب، معج، وز: فق: دو مرد، مردی. (۱۲). فق، آج، لب: پسندیده دارید. (۱۳). معج، وز: چون. (۱۴). معج، وز: تا یاد. (۱۵). تب، معج، وز: دب: و نباید که منع کنند، فق: و نباید که نافرمانی کنند. (۱۶). تب: و ملال نمایند، آج، لب، فق: ملول شوید. (۱۷). تب: بنویسند. (۱۸). تب: به وقت او. (۱۹). تب: شک نکنند، آج، لب، فق: در شک نیفتند. (۲۰). تب: مال. ۲۱. بزه و. (۲۲). آج، لب: که بنویسند. ۲۳. آج، لب، فق: خرید و فروخت کنی. (۲۴). معج: زیان کنند، آج، لب، فق: و باید که گزند رسانیده نشود. [.....]. (۲۵). تب، معج، وز را. ۲۶. تب، فق: و نه گواه.

صفحه: ۱۲۳

و اگر باشی بر سفر «۱» و نیایی دبیر «۲» گروهها «۳» گرفته، اگر ایمن باشد بهری از شما بهری «۴»، بدهد آن که او را امین داشته باشند «۵» زنهارش، و گو بترس از خدای خود و پنهان مکنی گواهی، و هر که پنهان کند بزهکار است دل او، و خدای به آنچه می کنی داناست. خدا راست آنچه در آسمانهاست و آنچه در زمین است، و اگر آشکار کنی «۶» آنچه در تنهای شماست یا پنهان کنید «۷» شمار کند شما را بدان خدای «۸»، بیامرزد آن را که خواهد و عقوبت کند آن را که خواهد، و خدای بر همه چیز «۹» تواناست. بگروید «۱۰» پیغمبر بدانچه فرو فرستاده‌اند «۱۱» به او از خدایش، و گرویدگان همه گرویدند به خدا و فریشتگانش و

کتابهایش و پیغامبرانش، ما جدا نکنیم» (۱۲) میان یکی از پیغامبران (۱۳)، گفتند: شنیدیم (۱۴) و فرمان بر داریم آموزش ده خدای (۱۵) ما و به (۱۶) تو است باز گشتن.

(۱). تب: سفری، آج، لب، فق: بر حالت سفر. (۲). تب، مج، وز، آج، لب، فق: نویسنده‌ای. (۳). آج، لب: گروهانی است. (۴). آج، لب، فق را. (۵). آج، لب، فق: ایمن دانسته باشد. (۶). آج، لب، فق: پیدا کنید. (۷). آج، لب آن را. (۸). تب، آج، لب، فق پس. (۹). تب، مج، وز، آج، فق: چیزی. (۱۰). آج، لب، فق: ایمان آورد. (۱۱). آج، لب، فق: فرستاده شد. (۱۲). آج، لب: می‌گویند فرق نمی‌نهم. [.....]

(۱۳). آج، لب، فق او و. (۱۴). آج، لب، فق: شنودیم فرمای خدای را. (۱۵). آج، لب، فق: بیمار ما را ای پروردگار ما. (۱۶). آج، لب، فق: و با حکم.

صفحه ۱۲۴: بر نهد (۱) خدا هیچ نفس (۲) را مگر توانایی او (۳)، او راست آنچه کرد و بر اوست آنچه کند (۴). خدای ما؟ مگر ما را اگر فراموش کنیم یا خطا کنیم، خدای ما؟ منه بر ما گرانی چنان که نهادی بر آن کسان که پیش از ما بودند، خدای ما؟ بار منه ما را آنچه توانایی نیست ما را به آن، عفو کن (۵) از ما و بیمار ما را و بیخشی بر ما، تو خداوند مایی (۶)، یاری دهد ما را بر گروه ناگرویدگان. قوله تعالی: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايْتُمْ بَدِينِ - الأیة، عبد الله عباس گفت: چون خدای - جل جلاله - ربا حرام کرد (۷) سلم حلال کرد تا آنان که از آن (۸) باز مانند (۹) ایشان را عوض باشد به از آن که هم مقصود [و] (۱۰) منفعت حاصل بود و هم مضرت [و]

(۱۱) معصیت مندفع، گفت: ای گرویدگان (۱۲)؟ إِذَا تَدَايْتُمْ بَدِينِ، چون دین دهی (۱۳) یکدیگر را، و تفاعل [از] (۱۴) میان جماعت باشد، چون: تقابل و تضارب و تمنع و جز آن. إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى، تا به وقتی معین، و دان فلان فلانا یدینه دینا اذا اعطاه الدین فهو دائن، و المعطى مدین و مدیون، و قوله: تَدَايْتُمْ، وام و نسیه و سلم در او داخل باشد و هر حقی که مؤجل باشد، و آنچه مؤجل نباشد آن را «حال» خوانند و «عین» خوانند، و برای آن گفت: «بدین»، تا (۱۵) اشتباه نباشد به مجازات، برای آن که اینکه تفاعل اگر مبهم بگذاشتی ملتبس شدی به آن که از «دین» است نه از «دین»، پس قید زد و بیان کرد تا احتمال برخیزد و پیدا شود که از دین است نه از دین - که جزا باشد - و گفته‌اند (۱۶): بر سبیل تأکید است، چنان که گفت:

(۱). تب: بار بر نهد. (۲). تب، مج، وز: کس، آج، لب، فق: تنی. (۳). تب، مج، وز: مگر طاقتش. (۴). تب، مج، وز: آنچه اندوخت. (۵). آج، لب: گذران. (۶). آج، لب، فق: تو متولی امور مایی. (۷). تب: بحرام کرد. (۸). آج در بالای کلمه افزوده است: ربا. (۹). همه نسخه بدلها: باز مانند. (۱۰-۱۱-۱۴). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. [.....]

(۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: گروندگان. (۱۳). تب: چون بستانی دینی. (۱۵). همه نسخه بدلها: که. (۱۶). مج، وز پس، تب، دب، آج، لب، فق، مر که.

صفحه ۱۲۵: وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحِهِ... (۱)، و قوله: فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (۲)، وَ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ (۳) [۳۷۵-پ] . فَاكْتُبُوهُ، بنویسی آن را که داده باشی اگر قرض باشد و اگر بیع سلم (۴) برای آن که تا در او شکی و شبهتی و خلافی و جودی نرود (۵). خلاف کردند در اینکه امر که بر وجوب است یا ندب. مذهب اهل ظاهر آن است که: [بر]

(۶) وجوب است، و اینکه اختیار محمد جریر طبری است. و مذهب ما و دگر فقها آن است که: [اینکه امر]

(۷) بر سبیل استحباب و ندب (۸) است. آنان (۹) که وجوب گفتند، تمسک کردند به حدیث ابو موسی که روایت کرد از رسول - علیه السلام - که (۱۰) گفت: سه کس را خدای تعالی دعا اجابت نکند. مردی که دینی به کسی دهد و گواه بر نگیرد، و مردی که

مالی به سفیهی دهد، و شنیده باشد قول خدای «۱۱» تعالی: وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ «۱۲» فَإِنْ أُمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ «۱۵»... و اینکه قول شعبی است. آنکه حق تعالی بیان آن کتابت «۱۶» بکرد، گفت: وَ لِيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ. حسن بصری به کسر «لام» خواند، و اینکه «لام» امر غایب است چون پیش

(۱). سوره انعام (۶) آیه ۳۸. (۲). سوره ص (۳۸) آیه ۷۳. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۵). همه نسخه بدلها و. (۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: سنت. (۹). همه نسخه بدلها: و آنان. (۱۰). تب، مج، وز او. (۱۱). اساس که نو نویس است: قوله، مب: که قوله، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۵. (۱۳). تب: بد خوی، دب، آج، لب، فق، مب: بد خواهد. (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۳. (۱۶). اساس که نو نویس است: کاتب، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۶

او حرفی نباشد و ابتدا خواهی کنی به آن «۱» لا بد مکسور باید، و اگر پیش او حرفی بود «واو» یا «فا» یا جز آن، عرب بیشتر بر آنند که تسکین کنند برای تخفیف «۲» را. و معنی آن است که: چون چنین بود کاتبی «۳» عدل باید که «۴» اینکه نوشته «۵» دین از میان داین و مدین «۶» یا بایع و مشتری بنویسد بحق و عدل و داستان «۷» چنان که در آن جا حیفی و ظلمی و زیادتی و نقصانی نباشد، و تقدیم و تأخیر اجل نباشد، و چیزی نباشد که حق صاحب حقی از ایشان باطل کند «۸»، چنان که ایشان ندانند. وَ لَا يَأْبُ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ، و نباید که ابا کند نویسنده از آن که بنویسد «۹» چنان که خدای تعالی آموخته باشد او را، برای آن که در عهد رسول- علیه السلام- نویسندگان اندک بودند خصوصاً آنان که اینکه دانستند نوشتن. و علما خلاف کردند در آن که اینکه نوشتن بر نویسنده واجب است یا نه «۱۰» [و تحمّل شهادت بر گواه واجب است یا نه. گروهی]

«۱۱» گفتند: واجب است، و اینکه قول مجاهد است و ربیع و مذهب اهل ظاهر. و حسن بصری گفت: واجب بود آن جا که حق کسی ضایع خواهد شدن و کسی دگر نبود که بنویسد، اما چون دگر کس باشد بر او معین نبود. و [بر]

«۱۲» مذهب ما و بیشتر فقها واجب نیست «۱۳»، اگر بنویسد متبرع باشد، و اگر اجرتی خواهد [بر آن]

«۱۴» او را رسد. و ضحاک گفت: واجب بود، و لکن منسوخ شد بقوله: وَ لَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَ لَا شَهِيدٌ. سدی «۱۵» گفت: واجب باشد بر او «۱۶» در حال فراغ.

(۱). همه نسخه بدلها: به او. (۲). اساس که نو نویس است: آن حرف، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کاتب. (۴). همه نسخه بدلها: تا. (۵). تب: نبشته. (۶). اساس که کلمه نو نویس است: مدیون، با توجه به ضبط تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها. (۸). اساس که کلمه نو نویس است: شود، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). تب: نویسد. [.....]

(۱۰). اساس که نو نویس است: نیست، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز تب و. (۱۵). همه نسخه بدلها: و سدی. (۱۶). تب و.

صفحه: ۱۲۷

وَلِيْمَالِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ، و املا- کند آن کس که بر او حق باشد، یعنی مقرّ مدیون که وام ستده باشد یا سلم فروخته. و «املا» و «املال» دو لغت اند صحیح فصیح، يقال: املى و امل- بمعنی، قال الله تعالى: فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ اَصِيْلًا (۱). و اصل [۳۷۶-ر]

«املال» (۲)، اعاده الشئء مرّة بعد اخرى باشد، و الحاح کردن، قال الشاعر: الا يا ديار الحي بالسبعان امل عليها بالبلبي الملو انى الح، و اصل او هم از املال است که ملال انگیزختن باشد برای آن که چون یک بار پس از دیگر املا کند ملال انگیزد. آنکه حق تعالی تخویف کرد صاحب کتاب را که املا می کند، یعنی مقرّ که بر کاتب املا کند (۳)، گفت: باید (۴) از خدای بترسد و از آنچه حق باشد بر او چیزی نقصان نکند (۵). و اینکه برای آن گفت که آنان که در آن عهد بودند، کتابت و قراءت ندانستند. و «بخس»، نقصان باشد و به دو مفعول تعدی کند، يقال: بخسه حقه اذا نقصه. فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا، اگر املا کننده که مقرّ باشد به دین، و حق بر ذمت او باشد جاهل بود و «۶» املا نداند کردن، اینکه قول مجاهد است. ضحّاك و سدّی گفتند: مراد به «سفيه» اینکه جا طفل کوچک است، و اصل «سفه»، خفت باشد، و قال الشاعر: نخاف ان تسفه احلامنا فنخمل الدهر مع الخامل اى تخف. أو ضعیفًا، یا پیری خرف. [سدّی]

«۷» و ابن زید گفتند: عاجزی کم عقل (۸). أو لا- يَسْتَطِيعُ أَنْ يُبْتَلَّ هُوَ، یا نتواند که او به نفس خود املا کند از خرسی یا عیبی یا لکنتی یا عجمتی یا زمانتی یا حبسی که نتواند حاضر شدن بنزدیک کاتب (۹).

(۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: املا- (۳). تب: املا می کند. (۴). تب، معج، وز تا، دیگر نسخه بدلها که. (۵). آج و افزون. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸-۹). تب قال الله تعالى. [.....]

صفحه : ۱۲۸

فَلْيُمِلِلْ و لِيَه بِالْعَدْلِ، باید که ولی او و قیم به کار او و آن که با او اولیتر باشد املا کند به عدل و داستان (۱) و راستی. آنکه بیان کرد که به اینکه قناعت نباید کردن تا گواه بر گیرد و دو گواه را از جمله مردان که اهل گواهی باشند (۲). اینکه «سین» طلب راست، کالا استفهام و الاستعلام و الاستخبار، ای اطلبوا منهما الشّهاده. مِنْ رِجَالِكُمْ، یعنی مردان بالغ آزاد که نه کودک باشند و نه بنده، و اینکه مذهب ابو حنیفه است و سفیان و مالک [و شافعی]

«۳» و بیشتر فقها، و مذهب شریح و ابن سیرین آن است که: گواهی بنده در دین مقبول باشد، و «۴» بنزدیک ما هم چنین باشد (۵)، حریت شرط نیست در قبول شهادت، و انما «۶» آنچه شرط است ایمان است و عدالت. و ابو ثور و عثمان البتی و شریح و انس بن مالک و ابن سیرین با ما موافقند (۷) در اینکه، و تمسک فقها باضافه فی قوله: مِنْ رِجَالِكُمْ، در آنچه آزادی (۸) شرط است معتمد نیست، برای آن که ایشان نیز با ما مضافند، چنان که حق تعالی گفت: وَالصّٰلِحِيْنَ مِنْ عِبَادِكُمْ و اِمَائِكُمْ (۹). فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ، اگر دو مرد نباشند، یعنی اگر گواه دو مرد نباشند. و اسم «کان» مضمّر است، و تقدیره «۱۰»: فان لم يكن الشّاهدان رجلين فَرَجُلٍ (۱۱)، «فا» برای جزای شرط (۱۲) آمد. اما رفع «رجل» محتمل است چهار وجه را: یکی فلیکم رجل و امراتان، دوم: فلیشهد رجل و امراتان، سیم (۱۳): فالشّاهد رجل و امراتان، چهارم: فرجل و امراتان یشهدون (۱۴)، اول اسم «کان» باشد مقدر، دوم فاعل فعلی محذوف باشد، سیم (۱۵) خبر مبتدای [۳۷۶-پ]

مقدر باشد، چهارم مبتدا باشد

(۱). معج، مب: راستان. (۲). چاپ شعرانی (۲ / ۴۱۱) و استشهدوا شهیدین. (۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مب اینکه. (۵). همه نسخه بدلها بجز تب: است. (۶). تب، دب، فق، مب: اما. (۷).

مب: موافقت کردند. (۸). اساس که نو نویس است: از ما، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). سوره نور (۲۴) آیه ۳۲، تب قال الله تعالی. (۱۰). همه نسخه بدلها: تقدیر اینکه است. (۱۱). آج و امراتان. (۱۲). تب: برای شرط و جزا. (۱۵-۱۳). تب: سیوم، مج، وز: سه‌ام. (۱۴). تب: تشهدون. [.....]

صفحه: ۱۲۹

و خبرش محذوف. و اجماع فقهاست در آن که: گواهی زنان با مردان در «۱» دین و مال «۲» مقبول «۳» باشد. آنگه در ما دون «۴» مال خلاف کردند. مالک و اوزاعی و شافعی و ابو عیید «۵» و ابو ثور و احمد حنبل گواهی زنان با مردان آلا در «۶» مال روا ندارند. و ابو حنیفه و اصحابش و سفیان ثوری گواهی زنان با مردان در همه چیزی روا دارند آلا در حدود و «۷» قصاص. و بنزدیک ما گواهی زنان بر سه ضرب است: ضربی آن که به هیچ حال «۸» نشنوند [سواء]

«۹» اگر مرد با ایشان باشد و اگر نه، و آن در طلاق و رؤیت هلال بود. و ضرب دوم «۱۰» آن که: گواهی ایشان بشنوند «۱۱»، و اگر چه مردان با ایشان نباشند، و آن چیزی بود که به زنان تعلق دارد و مردان را در آن رای «۱۲» نبود، چون بکارت و کارهایی «۱۳» که به زنان و اندام زنان تعلق دارد. و گواهی چهار زن بشنوند در وصیت و میراث کودک که از مادر جدا شده باشد زنده، و اگر سه زن گواهی دهند گواهی ایشان مقبول بود در نصف و ربع میراث و وصیت، و اگر دو زن باشند در نیمه، و اگر یکی بود در ربع، و گواهی قابله تنها بشنوند در ربع میراث مستهل اعنی کودک زنده. عند عدم مردان باشد اینکه جمله. فاما ضرب سیم «۱۴» آن بود که: گواهی ایشان «۱۵» با مردان بشنوند، و آن چند جای است: منها الرجم، که چون سه مرد و دو زن بر کسی گواهی دهند به زنا، و «۱۶» محصن

(۱). تب: و مردان با. (۲). اساس که نو نویس است: و عقل، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). تب: دین مال مقتول. (۴). تب، وز: در دون. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابو عییده. (۶). تب: بر. (۷). تب: در حد و در. (۸). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: که گواهی: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). دب: دیم، مب، مر: دویم. (۱۱). تب: نشنوند. (۱۲). همه نسخه بدلها: نظر. (۱۳). تب: کاری. (۱۴). تب، آج، لب: سیوم، مج، وز: سه‌ام. [.....]

(۱۵). اساس که نو نویس است: زنان، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و او، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها، «او» زاید می‌نماید.

صفحه: ۱۳۰

باشد، رجم باید کردن او را. و اگر دو مرد و چهار زن گواهی دهند بشنوند و لکن رجم نکنند، حدّ زنده حدّ «۱» زانی. و اگر یک مرد «۲» و شش زن گواهی دهند «۳» [قبول نکنند]

«۴» و همه را حدّ مفتری بزنند. و گواهی زنان در قتل و قصاص بشنوند چون مردان با ایشان باشند، همچنان که در اموال. اگر مردی و دو زن گواهی دهند بر قتل و [بر]

«۵» جراح مقبول باشد. و در دین چون مردی گواهی دهد و دو زن بشنوند، چون دو زن گواهی دهند یا یک مرد، مدعی سوگند خورد تا به جای یک گواه باشد و حاکم به آن حکم کند، و اینکه مذهب اهل البیت است خاصّ مِّن تَرْضُون مِنَ الشُّهَدَاءِ، یعنی آنان که مرضی باشند در دیانت و امانت و کفایت، و مراد آن است که مسلمان باشند و ظاهر ستر و مرتکب چیزی نباشند از قبایح، و اخلال نکنند به واجبات اینکه معنی عدالت «۶» است در گواهی. عمر خطّاب «۷» گفت: هر که اظهار خیر کند، ما به او ظنّ خیر بریم، و بر آن دوست داریم او را، و هر که اظهار شرّ کند، [ما]

«۸» به او گمان بد بریم و او را بر آن دشمن داریم. و چون مرد بر همسایه و رفیق و خویشاوند خود ثنا گوید، شک مکنی در صلاح او. نخعی گفت: هر که از او تهمتی و ریبتی «۹» پیدا نشود، او عدل باشد، [و]
 «۱۰» شعبی گفت: هر که مطعون نباشد در بطن و فرج، او عدل بود. حسن بصری گفت:

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: بر آن، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس گواهی دهد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). اساس بشنوند، با توجه به تب، مج، وز، زاید می نماید. (۴). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. (۵-۶). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: عدل، مج، وز: عدله. (۷). تب، مج، وز، مب، مر: عمر بن الخطاب، آج، لب: امیر المؤمنین علیه السلام. (۸-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). مج: ریبتی و شبهتی.
 صفحه: ۱۳۱

هر که از او خزیبی ندانند «۱»، او عدل باشد. و رسول- صلی الله علیه و آله گفت: «۲» لا يجوز شهادة خاین و لا خائنه [۷۷۳-ر] و لا محدود و لا ذی حقد علی اخیه و لا مجرب علیه شهادة زور و لا القانع مع اهل البیت [یعنی]
 «الخدام لهم، گفت: گواهی خاین و حد زده و حقوق کینور» «۳» بر برادر مسلمان، و نه آن که او را به گواهی دروغ آزموده باشند، و نه آن که در سرای مرد خدمت او کند، گواهی اینان مقبول نباشد «۴». شافعی گفت: گواه را ده شرط باید تا گواهی او مقبول باشد: باید که «۵» آزاد بود «۶» و بالغ و مسلمان و عدل، و عالم باشد به آن گواهی که دهد، و به آن گواهی جز منفعت خود نکند و نه دفع مضرت، و معروف نباشد بکثرة الغلط و ترک المروءة، و از میان او و میان مشهود علیه عصبیت نباشد، و گواهی زنان بر انفراد- آن جا که گفتیم- مقبول باشد بنزدیک شافعی در عیوبی «۷» که بر عورات زنان باشد، و در استهلال کودک و رضاع و ولادت. و ابو حنیفه نیز در اینکه مسائل موافقت کرد، الا در رضاع که در رضاع گواهی زنان بر انفراد روا نداشت. اما صفت گواهی و آن که مرد کی شاید که «۸» گواهی دهد: طاووس روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: رسول را «۹» علیه السلام- پرسیدند از گواهی، که کی دهند و چگونه دهند! گفت: آفتاب می بینی «۱۰»! گفتند: بلی. گفت: هر گاه که همچنان دانی که آفتاب روشن، گواهی دهید «۱۱» و الا رها کنی «۱۲». عبد الله عباس روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: اکرموا الشهود فان الله يستخرج بهم الحقوق و يدفع بهم الظلم، گواهان را اکرام کنی که خدای تعالی

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خیری بدانند. (۲). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: کینور/ کینه‌ور، مب: کینه ورز. (۴). همه نسخه بدلها و. [.....]
 (۵-۸). همه نسخه بدلها: تا. (۶). همه نسخه بدلها: باشد. (۷). دب، فق، مب، مر: عیوب. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت از رسول. (۱۰). تب، مر: آفتاب را می بینید. (۱۱). همه نسخه بدلها: بده. (۱۲). همه نسخه بدلها: رها کن.
 صفحه: ۱۳۲ حقهها به ایشان بیرون آرد، و ظلم به ایشان باز دارد. در خبر می آید «۱» که: پس از کارزار «۲» بصره روزی عبد الله بن قفل التیمی بر «۳» امیر المؤمنین علی «۴» بگذشت درعی پوشیده، امیر المؤمنین- علیه السلام- گفت: هذه درع طلحة اخذتها غلولا يوم البصرة «۵»، اینکه درع طلحه است که تو روز کارزار «۶» بصره به خیانت گرفته‌اند، او انکار کرد و گفت: بینی و بینک الحاکم الذی رضیته للناس، از میان من و تو حاکمی حکم کند که تو او را برای حکومت مردم بنشانده‌ای- یعنی شریح. آنکه پیش شریح رفتند. امیر المؤمنین- علیه السلام- بر او دعوی کرد، شریح گواه خواست. امیر المؤمنین حسن علی را بیاورد تا گواهی داد. شریح گفت: به یک گواه حکم نکنم. او قنبر را بیاورد [تا گواهی داد]
 «۷»، گفت: به گواهی بنده حکم نکنم. امیر المؤمنین- علیه السلام- گفت: قبحك الله من حاکم لقد جرت فی حکمک ثلاث مرات

، در اینکه حکم سه بار جور کردی: اول آن که از امام گواه خواستی، و امام مأمون باشد از او گواه نخواهند، دگر آن که گفتی: به گواهی حسن تنها حکم نکنم، و رسول- علیه السلام- به گواهی خزیمه ثابت حکم کرد و او را ذو الشهادتین خواند» (۸)، دگر گفتی: به گواهی بنده حکم نکنم، ندانی که گواهی بنده برای خواجه مقبول باشد بر او مقبول نباشد؟ ندانی [۳۷۷-پ] که رسول- علیه السلام- به گواهی من تنها حکم کرد آن روز که بر خالد ولید گواهی دادم، و گفت: گواهی مردی قرشی «۹» به گواهی هفت مرد باشد که نه از قریش بود «۱۰»، و گواهی تو ای علی به گواهی هفت قرشی «۱۱» است، و خدای تعالی مردی قرشی «۱۲» را قوت هفت مرد داد که نه از قریش باشند، و تو را قوت هفت قرشی «۱۳» داد، به خدا که دگر حکم نکنی از میان دو

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶-۲). دب، لب: کالزار. (۳). همه نسخه بدلها: با. (۴). تب، فق، مر علیه السلام. (۵). همه نسخه بدلها گفت. (۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). اساس که نو نویس است، در حاشیه افزوده، از آن گفتند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۹). تب: مرد قرشی، آج، لب، فق: قریشی. (۱۰). تب: باشد، دیگر نسخه بدلها: باشند. (۱۳-۱۲-۱۱). آج، لب، فق: قریشی.

صفحه: ۱۳۳

كس و الّا «۱» مرا خبر دهی. قوله: أن تَضَلَّ إِحْدَاهُمَا، حمزه خواند: «ان تضل» به کسر «الف» علی الشَّرط. فَتَذَكَّرَ به رفع «۲»، و «تضل» «۳» جزم باشد به «ان»، و لکن ظاهر نمی‌شود برای ادغام، و رفع «تذکر» برای «فا» است، کقولک: ان تکرمنی فاکرمک، علی تقدیر: فانا اکرمک. و دگر قراء به فتح «ان» خوانند و نصب «تضل» و «تذکر» به عمل آن. و در معنی آن چند قول گفتند: سیبویه گفت: محل آن جر است به «لام» مقدر، و تقدیره «۴»: لان تضل، برای آن که چون ضال شود، یعنی ناسی و ضلال اینکه جا به معنی نسیان است، یکی از ایشان آن دیگر «۵» را یاد دهد «۶». و اگر چه غرض ضلال «۷» نیست اذکار است به حکم آن که اذکار عند ضلال باشد که نسیان است آن را چون معروض «۸» و مقصود، [کرد]

، چنان که یکی از ما گوید: اعددت الخشبة ان یمیل الحایط فادعمه. و غرض از اعداد چوب میل دیوار نباشد، دعم و به باز گرفتن او باشد، و لکن چون دعم عند میل باشد میل را غرض کرد. و فزاء گفت: از جمله مقدم مؤخر کلام است و معنی بر تقدیم و تأخیر مستقیم شود، چنان که یکی از ما گوید: یعجبنی ان یسأل سائل فیعطی، به عجب آرد مرا که سائل چیزی خواهد بدهندش. و اعجاب در عطا باشد در سؤال سائل نباشد، پس تقدیر آیت اینکه است که «۹»: ان تذکر احدیها الاخری ان ضلت، برای آن که تا یاد دهد یکی دیگر را اگر «۱۰» فراموش کند، و مثله قوله:

(۱). اساس: تا، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است را، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). تب و دیگر نسخه بدلها محل و تضل. (۴). همه نسخه بدلها: تقدیر اینکه است. (۵). تب، مج، وز: از ایشان آن یکی اینکه دیگر، دب، آج، لب، فق، مب: از ایشان از یکی اینکه دیگر. (۶). همه نسخه بدلها: یاد دهند. (۷). اساس که نو نویس است: اضلال، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). تب، مج، وز: مفروض، چاپ شعرانی (۲/ ۴۱۵): مغروض. (۹). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۳۴ و لا- أن تُصَدِّبَهُمْ مُصَدِّبَةً بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيَهُمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا «۱» فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسِي «۳». و اصل «ضلال» هلاک بود- چنان که برفت «۴». عاصم الجحدری خواند: ان تضل- إحداهما علی الفعل المجهول به ضم «تا» و فتح «ضاد»، و زید اسلم خواند: فتذاکر من المذاکره. و ابن کثیر و یعقوب و قتیبه خواندند: فتذکر، به تخفیف «کاف» من

الاذکار، و باقی قرآن به تشدید «کاف» خواندند «۵». و «ذکر» و «اذکر» بمعنی واحد، چنان که نزل و انزل، و اکرم و کرم، و اینکه متعدی باشد به دو مفعول، یقال: ذکرتہ الشیء، قال الشاعر: تذکرنیه الشمس عند طلوعها و تعرض ذکراه اذا غربها افل [و سفیان بن عیینه گفت: اینکه کلمت از «ذکر» است نه از «ذکر»، و معنی آن است که: چون دو زن گواهی دهند به جای یک مرد باشد، پس ما دام تا زن یکی بود گواهی او را اثر نبود. چون زنی دیگر با او یار شود، حکم آن دو زن «۶» حکم یکی مرد باشد. پس به منزلت آن بود که آن زن اینکه زن را مذکر بکرده بود، به معنی آن که گواهی او در حکم گواهی مردان آورد. و در اینکه قول بعدی هست برای آن که اینکه تذکیر «۷» با نسیان نسبت ندارد]

«۸». قوله «۹»: وَلَا يَأْبُ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا، بعضی مفسران گفتند: اینکه در تحمّل شهادت است، یعنی نباید که «۱۰» کسی را خوانند تا گواه شود بر کسی او امتناع کند «۱۱»، و اینکه قول آن کس است که گفت: تحمّل شهادت «۱۲» واجب باشد [۳۷۸-ر]

، و اینکه قول معتمد نیست.

(۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۴۷. [.....]

(۲). آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۳). سوره طه (۲۰) آیه ۵۲. (۴). تب: چنان که در پیش ذکر رفت. (۵). تب، مج، وز: خوانند. (۶). همه نسخه بدلها بجز تب: حکم ایشان. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب: تذکر. (۸). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). تب تعالی. (۱۰). تب: تا. (۱۱). همه نسخه بدلها: او ابا کند و امتناع. (۱۲). دب، آج، لب، فق: تحمّل الشهاده. صفحه: ۱۳۵ قناده و ربیع گفتند: سبب نزول [آیت]

«۱» آن بود که چون مردی را کاری افتادی در قبیله بزرگ می گردیدی «۲» تا کسی گواه شود، کس گواه نشدی، خدای تعالی آیت فرستاد و نهی کرد مردمان را از آن که «۳» ابا کنند از تحمّل شهادت. شعبی گفت: اگر کسی دگر باشد که گواه شود او مخیر است در تحمّل شهادت، خواهد گواه شود و خواهد نشود، و چون کسی دگر نباشد که گواه شود واجب است او را تحمّل شهادت کردن. و عطا و عطیه و بیشتر مفسران گفتند: او مخیر است در تحمّل شهادت، خواهد گواه شود، و خواهد نشود. ابو مزه «۴» گفت: حسن بصری را پرسیدم «۵» از اینکه مسأله، گفت: تو مخیری، خواهی گواهی شو «۶» خواهی مشو. بعضی دگر مفسران گفتند: آیت در اقامت شهادت است و ادای آن، و اینکه قول مجاهد و عطا و عکرمه و سعید جبیر و ضحاک و سدی است، و امر به اقامت شهادت علی الوجوب باشد الا عند عذری واضح یا ضرورتی مانع. و عامر گفت: مرد «۷» چندان مخیر است «۸» تا گواه نشود «۹»، چون گواه شد «۱۰» در ادای گواهی مخیر نباشد «۱۱». حسن بصری و سدی گفتند: آیت وارد است در هر دون معنی در تحمّل و اداء و از اینکه مانعی نیست، و اینکه در فایده عامتر است «۱۲». وَلَا تَسْمُوا، ملال «۱۳» و ضجارت منمای، یقال: سئمت الشیء اسأم «۱۴» سأمه، قال زهیر «۱۵»: سئمت تکالیف الحیوة و من یعش ثمانین حولا لا ابا لک یسئم و قال لیبید: و لقد سئمت من الحیوة و طولها و سؤال هذا الناس کیف لیبید

(۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). تب: می گردندی، دیگر نسخه بدلها، می گردیدندی. (۳). تب: گواهی را. [.....]

(۴). کذا: در اساس با تب، آج، لب، فق، مر: ابن جریر، مج، وز، دب: ابو حرم، مر: ابن حریم. (۵). همه نسخه بدلها بجز تب: پرسیدند. (۶). همه نسخه بدلها و. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مردان. (۸). مب، مر: مخیراند. (۹). همه نسخه بدلها بجز تب: نباشد. (۱۰). مب: شدند. (۱۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: نیست، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). تب قال الله تعالی. (۱۳). تب، دب، آج، لب، فق، مب، مر: املا. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز تب: سأمه. (۱۵). تب شعر.

صفحه : ۱۳۶

قوله: «أَنْ تَكْتُبُوهُ» «ان» در محل نصب است بوقوع الفعل عليه، التقدیر: لا تسأموا كتابته. صَیْغِراً «۱»، كان الحقّ أو کبیراً، اگر حق اندک بود و اگر بسیار. و نصب «صغیر» و «کبیر» شاید تا به اضممار «۲» «کان» بود چنین که گفتیم، و شاید که نصب او بر حال بود من «الهاء» فی قوله: «أَنْ تَكْتُبُوهُ» [ای ان]

«۳» تکتبوا الحقّ و حال باشد از مفعول به «۴». إلی أَجَلِهِ، ای وقت محلّه. و «اجل» وقت باشد و [دین]

«۵» مؤجل موقت باشد. ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ، «ذا» اشارت است و «کاف» خطاب، یعنی آن، ای «۶» جماعت مخاطبان «۷» بدادتر بود و بعدلتر. و القسط، العدل. و قسط، نصیب باشد برای آن که بهره باشد به عدل و راستی، و اقسط اذا عدل، و قسط اذا جار، و گفته‌اند: اصل کلمه از جور است، و اقسط، ای ازال «۸» الجور. و القسط اسم للاقساط. وَ أَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ، و راست تر «۹» باشد در اقامه شهادت. وَ أَدْنَى أَلَّا «۱۰» إِلَّا أَنْ تُكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً، جمله قراء به رفع «تجاره» خواندند «۱۷»، و وجه او آن است که: اسم «کان» باشد، و «کان» تامه بود، و معنی آن باشد که: الا ان تحصل و توجد تجاره حاضرة.

(۱). تب و ان. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: شاید که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
 (۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به تب افزوده شد. (۴). تب قال تعالی. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یعنی ای آن. (۷). همه نسخه بدلها اقسط عند الله. (۸). تب: اذا ازال، دیگر نسخه بدلها: اذا ازال. (۹). تب: راستر. (۱۰). اساس: ان لا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۱۱). تب: نیفتید، آج، لب، فق، مب، مر: نه اوفتی. (۱۲). مج، وز: طول. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نماند. (۱۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: رحمتش، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). همه نسخه بدلها: تا. (۱۶). تب: خدای تعالی با بندگان. (۱۷). مج، وز: خوانند. [.....]

صفحه : ۱۳۷

بعضی دگر گفتند: «کان» ناقصه است، و «تجاره» اسم اوست، و «حاضرة» صفت او، و تُدِيرُونَهَا خیر اوست در محل نصب. و عاصم خواند: إِلَّا أَنْ تُكُونَ تِجَارَةً، بر آن «۱» که اینکه خبر «کان» باشد و اسم «کان» مقدر «۲»، و التقدیر: أَلَّا أَنْ تُكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً او المبايعه تجاره حاضرة، و انشد الفراء «۳»: لَه قومی ای قوم لجره «۴» اذا كان يوما ذا كواكب اشنعا ای اذا كان اليوم يوما، و انشد ايضا: أَعِينِي هَلْمَا تَبْكِيَانِ عَفَاكَ إِذَا كَانَ طَعْنًا «۵» بینهم و عنقا ای اذا كان الامر طعنا بینهم. حق تعالی گفت: اینکه نوشتن برای آن می باید تا حق کسی بر کسی ضایع نشود چون تجارتی باشد حاضر دست بدست که متاع «۶» بدهد و بها بنقد بستاند، به نوشتن «۷» حاجت نباشد. چون چنین بود، حاجت نبود به نوشتن، اگر بنویسی «۸» بر شما حرجی و بزه ای نبود. وَ أَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ، و گواه برگیری چون مبیعت کنی «۹». ضحاک گفت: هذا عزم من الله واجب، اینکه عزمی است یعنی واجب است بر هر چه باشد از اندک و بسیار بنقد و نسیه، و لو علی باقعه بقل، و اگر بر دسته تره «۱۰» باشد، و اینکه مذهب اصحاب «۱۱» ظاهر است و اختیار جریر طبری «۱۲». دیگران گفتند: امر استحباب و ندب است، و اینکه قول بیشتر مفسران و جمله «۱۳» فقهاست. و ابو سعید خدری «۱۴» گفت «۱۵»: تعلق به امانت دارد، اگر مرد امین باشد به اشتها «۱۶» حاجت نبود، و اگر «۱۷» امین نباشد اشهاد باید کردن.

(۱). تب: برای آن. (۲). همه نسخه بدلها باشد. (۳). تب شعر. (۴). آج: بجره. (۵). آج: طعنا. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: متاعی. (۷). تب: نوشتن. (۸). تب: بنویسد. (۹). تب: یعنی چون مبیعت کنید گواه برگیرید. (۱۰). فق: تره. (۱۱). اساس: اهل، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴۱۸/۲): ابن جریر طبری. (۱۳). اساس که نو نویس است: عامه، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). تب: ابو سعید الخدری. [.....]

(۱۵). تب اگر. (۱۶). اساس: باشهاد، تب: به شهادت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۷). تب مرد.

صفحه: ۱۳۸

وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ، اصل کلمه «یضارر» بوده است یا «یضارر» علی اختلاف المفسرین، پس ادغام کرده‌اند «را» را [در «را»] «۱» برای تخفیف، و تحریک آخر کلمه برای ادغام کرده‌اند، و اختیار فتحه لکونها اخف الحركات کرده‌اند «۲». اریا معنی آیت، بعضی مفسران گفتند تقدیر آن است که: و لا یضارر کاتب و لا شهید، باید تا اضرار نکند «۳» دبیر و گواه «۴». اضرار دبیر آن بود که چیزی نویسد «۵» که بر او املا نکرده باشند یا «۶» زیادت و نقصان کند، یا در اجل تقدیم و تأخیر کند. و اضرار گواه آن باشد [۳۷۹-ر]

که گواهی به خلاف راستی دهد، یا «۷» براستی گواهی پنهان کند، و اینکه قول طاووس و حسن و قتاده و ابن زید است. بعضی دگر بر فعل مجهول حمل کردند و گفتند: تقدیر اینکه است «۸»: و لا یضارر کاتب، دبیر و گواه و اضرار نکنند «۹»، اضرار ایشان آن بودی «۱۰» که مردی بیامدی و دبیر «۱۱» را گفتی: چیزی بنویسی برای من، و گواه را گفتی: گواه شو. ایشان گفتندی: ما مشغولیم «۱۲»، کسی دیگر را بگو، او بنه رفتی «۱۳» و الحاح کردی و گفتی: خدای تو را فرموده است، و تو را واجب است، و برایشان تشنیع کردی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد از اینکه معنی، و دلیل اینکه تأویل قراءت عمر است و ابی کعب و عبد الله مسعود: و لا یضارر، به اظهار تضعیف علی ما لم یسم فاعله. و ابو جعفر «۱۴»، «و لا یضار» مجزوم مخفف خواند. و اینکه ضعیف باشد برای آن که اینکه جمع ساکنین بود

(۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: کردند. (۳). همه نسخه بدلها: نکنند. (۴). آج را. (۵). اساس: نویسنده، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). دب، لب، فق، مب، مر: تا. (۷). مج، وز، دب، لب، فق، مب، مر: تا. (۸). اساس که نو نویس است: تقدیره، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها بجز وز: ندارد. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز تب: بود. (۱۱). مج، وز، دب، آج، لب، مب، مر: دبیری. [.....]. (۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: برو، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). بنه رفتی / برفتی. (۱۴). همه نسخه بدلها خواند.

صفحه: ۱۳۹

علی [غیر]

«۱» حده- و اینکه مسأله [را]

«۲» بیان برفته است پیش از اینکه. و حسن بصری خواند: «و لا یضارر» به کسر «را» ی مشدد «۳». و اِنْ تَفَعَّلُوا، و اگر بکنی اینکه اضرار، فَإِنَّهُ فُشِقَ بِكُمْ، ای خروج عن امر الله، از فرمان خدای بیرون آمده باشی. و اتَّقُوا الله، از خدای بترسی و از عذاب «۴» و عقاب او، [و از معاصی او]

«۵» احتراز کنی تا مستحق عقاب او نشوی. و يُعَلِّمُكُمُ اللهُ، و خدای تعالی شما را احکام شرعی می آموزد از آنچه صلاح دین و دنیای شما در آن است، و آنچه شما را باید کردن یا نباید کردن، برای آن که عالم است به اینکه «۶» مصالح و جز اینکه، و او به همه چیز عالم است «۷»، و اللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ، و اِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ، حق تعالی از جمله احکام اینکه باب حالتی دیگر را شرح داد، گفت: اگر [چنان که]

«۸» شما بر سفر باشی. و لَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا، و کسی را نیابی که چیزی نویسد، و آلت نوشتن نیابی «۹» از قلم و دوات و کاغذ، و خواهی که «۱۰» مال ضایع نشود رهنی بستانی برای وثیقه را. عبد الله عباس خواند: و لم تجدوا کتابا. و ضحاک خواند: و لم تجدوا کتابا،

جمع کاتب. فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ، ابن کثیر و ابو عمرو خواندند، و عبد الله عباس و ابراهیم و زرّ حبیش و مجاهد: «فرهن» بضمّ الرّاء و الهاء، و عکرمه و منهل بن عمرو خواندند: «فرهن»، بضمّ الرّاء و سکون الهاء، و باقی قرّاء: «فرهان»، و هو جمع رهن کنعل و نعال، و بغل و بغل، و کبش و کباش، و کعب و کعاب. و رهن جمع الرّهان و هو جمع الجمع قاله الفرّاء و الکسائی.

(۸-۵-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). تب قال الله تعالی. (۴). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). تب: بدین. (۷). اساس که نو نویس است: چیزی داناست، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). تب: ندارید. (۱۰). همه نسخه بدلها: تا.

صفحه : ۱۴۰

و ابو عبید «۱» گفت: جمع رهن باشد، و در کلام عرب هیچ اسم نیست علی فعل، و جمعه علی فعل الا هشت حرف، و هی: حلق و حلق، [۳۷۹-پ]

و سقف و سقف، و قلب النخل «۲» و قلب، و جدّ للحظّ و جدّ «۳»، و ثطّ «۴»، و فرس و رد و خیل ورد، و نسر و نسر «۵» و رهن و رهن، و قال الا-خل: و الحارث بن ابی عوف ابحن به حتی يعاوده العقبان و النسر و انشد الفرّاء: تى اذا بلت حلاقيم الحلق و ابو عمرو گفت: اختیار «فرهن» برای آن است تا به رهان که مصدر است و معنی مراهنه بود ملتبس نشود، و انشد لقعب «۶» بن امّ صاحب: بانث سعاد و امسی دونها عدن و غلقت «۷» عندها من قبلک الرهن تخفیف و تثقیل هر دو لغت است، ککتب و کتب، و رسل و رسل. و اجماع است که رهن درست نبود الا به قبض، کقوله تعالی: فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ، و «۸» اگر چه در آیت رهن در سفر گفته است «۹»، خلاف نیست که در حضر درست باشد، و رسول علیه السلام- طعامی بخريد به نیست از جهودی، و درع خود بنزدیک او گرو نهاد. و مجاهد گفت: روا نبود الا در سفر عند عدم کاتب. فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا، یعنی اگر مستدین و من علیه الدّین امین باشد و صاحب حق را به قول و امانت او وثاقت باشد [و]

«۱۰» رهن نخواهد از او و گمان نیکو برد به او، باید تا او نیز خلاف نکند و امانت به جای آرد، چون او را امین داشتند به وقت خود آنچه میان ایشان باشد از امانت بگذارد. فَلْيُوَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنُ، و همزه برای

(۱). فق، مب، مر: ابو عبیده. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: النحل. (۳). همه نسخه بدلها بجز تب: جدّه. (۴). مب: شط و جمعه شط. [.....]

(۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، در معاجم لغت جمع نسر، انسر آمده است. (۶). فق: للقعنب، لسان العرب (۱۳/۱۸۹): قعنب. (۷). آج، لب، فق، مب: علقت، لسان العرب (۱۳/۱۸۹): غلقت. (۸). اساس: زیر و صیالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). تب: گفته‌اند. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۴۱

ضمّه «۱» ما بعد «واو» نوشتند، و چون ما بعد همزه کسره بود، «یا» نویسند، نبینی که در «واو ائتمن»، «واو» برای کسره ما بعد «یا» نوشتند «۲»، و باید تا از خدای بترسد [و]

«۳» در آنچه او را امین داشته باشند خیانت نکند. آنکه به وعظ گواهان باز آمد و گفت: وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ، و گواهی «۴» که دانی پنهان مکنی. و ابو عبد الرحمن السلمی به «یا» خواند. آنکه «۵» وعید آنان گفت که گواهی پنهان کنند، گفت «۶»: وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ، و هر که پنهان باز کند گواهی «۷» او را دلش بزهکار بود، برای اینکه «۸» حوالت بزه با دل کرد که کتمان «۹» فعل دل است و در دل پنهان باز کند، یعنی عزم کند علی الکتمان و الامساک عنها، چنان که گفت: بما کسبت یداک «۱۰»، و: بِمَا قَدَّمْتَ

أَيِدِيكُمْ» (۱۱). و ابراهیم بن ابی عبه «۱۲» خواند: فَأَنَّهُ اِثْمَ قَلْبِهِ، اِی جَعَلَ قَلْبَهُ اِثْمًا. وَاللَّهِ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ، و خدای تعالی داناست به آنچه شما می‌کنی. علما گفتند: خدای تعالی در اینکه سورت پانصد حکم بیان کرد، از جمله آن بیست و پنج حکم در اینکه آیت است، یکی: إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدِينِ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَالْكُتُوبَةُ، گفت: [۳۸۰- ر] چون دینی به کسی دهی بنویسی. دوّم «۱۳» گفت: باید تا دبیری از میان شما آن بنویسد به عدل [چنان که «۱۴» از جانبی بر جانبی ظلم نباشد.

(۱). اساس: کلمه مخدوش است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها آورده شد. (۲). با توجه به قاعده صرفی کتابت همزه به نظر می‌رسد که کاتب در اینکه جا مرتکب اشتباه شده است و می‌باید جمله اینکه طور باشد: «ضَمَّهُ مَا قَبْلَ «واو» نوشتند و چون ما قبل همزه کسره بود «یاء» نویسند. نبینی که در «و ائتمروا» برای کسره ما قبل «یا» نوشتند. (۳). اساس: ندارد: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴-۷). همه نسخه بدلها: گواهی. (۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: گفت پس از آن که، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). تب: ندارد، مب که. (۸). تب، معج، وز، دب، آج، لب: آن. (۹). وز، دب، فق، مر دل. [...]

(۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، در صورتی که اشاره به آیتی از آیات قرآنی باشد، باید چنین می‌بود: بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ سوره بقره (۲) آیه ۲۲۵ یا آیتی مثل: فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ سوره شوری (۴۲) آیه ۳۰. (۱۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۲، نیز سوره انفال (۸) آیه ۵۱. (۱۲). تب، دب: ابراهیم بن ابی عبه. (۱۳). فق، مب، مر: دویم. (۱۴). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۴۲ سه‌ام «۱»: کاتب را وعظ کرد تا امتناع نکند از آن که چنان نویسد که خدای تعالی فرمود. چهارم گفت «۲»: دبیر احوال تو و ستد و داد تو نداند تو را املا باید کردن که حق بر گردن تو است تا به اقرار و اعتراف تو نویسد آنچه نویسد. پنجم: مدین را که وام می‌ستاند یا سلّم می‌فروشد، او را وعظ کرد «۳»، گفت: از خدای بترس و در حال املا کردن بخشی و نقصانی به حق صاحب حق را مده. ششم گفت: همه کس از اینان نه آن باشد که املا داند کردن، بعضی از اینان سفیه و کم عقل «۴» و نا بالغ و ضعیف و عاجز باشند از املا، باز نمود که ایشان را ولّیتی باید که نیابت کند از ایشان در اینکه معنی [و]

«۵» املا کند. آنگه گفت: او نیز باید تا در آنچه می‌گوید و می‌کند «۶» عدل کند، آنگه گفت حکم هفتم آن است که: کار مقرّ «۷» و مقرّ له و نویسنده راست نشود که باشد که در آن خلافی رود، دو گواه باید از مردان. هشتم گفت: اگر جایی باشد که دو مرد حاضر نباشند «۸»، یک مرد و دو زن باشند، بیان کرد که: گواهی «۹» دون زن به جای یک مرد باشد، چنان که در بسیاری احکام شرعی حکم «۱۰»، دو زن حکم مردی «۱۱» باشد، و یک زن در حکم نیمه مردی باشد فی الحدّ و الشّهاده و المیراث و غیر ذلک. نهم، بیان کرد که: هر مردی و هر زنی گواهی را نشاید مگر که مرضی باشند و پسندیده و ظاهر ستر و نکو سیرت. دهم، بیان کرد علّت اینکه را که [چرا]

«۱۲» چنین باید: أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا، تا اگر

(۱). تب: سیوم، آج، لب، فق، مب: سیم. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/ ۴۲۰) اگر. (۳). مب که. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: کم عقلند. (۵). اساس: زیر وصالی رفته است، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مب حق باشد. (۷). همه نسخه بدلها: بمقرّ. (۸). مب گواهی. (۹). همه نسخه بدلها: گواهی. [...]

(۱۰). مب اینکه. (۱۱). همه نسخه بدلها: یک مرد. (۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به تب و دیگر

نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۴۳

از اینکه دو زن یکی را فراموش شود، آن که یاد دارد آن را یاد دهد که فراموش کرده باشد. یازدهم گفت: چون تحمّل شهادت کرده باشد، و مرد صاحب حق را حاجت بود به اقامت آن، نباید که ابا کند از اقامت آن. دوازدهم گفت: برای آن که حق اندک بود نباید که نویسنده ملال نماید و حقیر دارد و گوید: اینکه قدر خطر آن ندارد که بنویسند و گواه شوند، بل آنچه حق باشد اگر چه اندک بود «۱» با او هم آن کنند که اگر بسیار بود «۲». سیزدهم، باز نمود که: اگر چنین کنند بنزدیک خدای تعالی عادلتر بود. چهاردهم گفت «۳»: در باب گواهی «۴» راست تر بود. پانزدهم گفت: نزدیکتر بود به آن که گواه به شک نیفتد «۵»، باز نمود که: اینکه همه از کتابت و استشهاد و تحمّل شهادت و اقامت آن و صفت «۶» گواهان آن جا باید که بیعی به نسیه یا به سلّم یا قرضی و دینی مؤجل باشد اگر چنان که معاملتی و تجارتي بود میان شما دست بدست آن جا حاجت نباشد [۳۸۰- پ] به نوشتن. شانزدهم «۷» باز نمود که: اگر چه در تجارت حاضر کتابت نباید، گواه باید. هفدهم گفت: نباید که گواه و دبیر به کس اضرار کند یا کسی به ایشان اضرار کند. هژدهم باز نمود که: هر که «۸» اینکه کند و روا دارد فاسق بود. نوزدهم: بر کار بستن اینکه جمله ایشان را پند داد که: وَ اتَّقُوا اللَّهَ. بیستم باز نمود که: اینکه جمله احکام از تعلیم خدای داند و اعلام رسول از آن جمله نیست که به مقایسه استخراج توان کردن، چه اینکه به مصالح تعلق دارد، و مصالح آن داند که عواقب داند، و عواقب آن داند که به همه چیزها عالم باشد، و آن خداست - جل - جلاله.

(۱). نسخه تب از اینکه جا به بعد چند صفحه‌ای افتادگی دارد. (۲). همه نسخه بدلها: بودی. (۳). همه نسخه بدلها اینکه. (۴). همه نسخه بدلها: گواهی. (۵). همه نسخه بدلها بجز تب شانزدهم. (۶). لب: وصف. (۷). لب، فق، مر: هفدهم، مب: هفدهم. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: که آن کس که.

صفحه : ۱۴۴

بیست و یکم گفت: اگر چنان که حالت سفر باشد، و مرد بر جناح سفر بود، و دبیر یا آلت به دست نیاید، و وثیقه و استظهار باید، فَرِهَانَ مَقْبُوضَةً، به دست [گرو]

«۱» ی بدهد تا صاحب حق بستاند. بیست و دوم، باز نمود که: اینکه حالی است که به اختلاف معاملان «۲» مختلف شود «۳» اگر تو را بر کسی امان باشد و گرو نستانی رواست. بیست سهام «۴» گفت: ظن آن مرد نیکو گمان در حق خود خطا مکن، او تو را امین می‌شناسد، تو خویشتن را خاین مساز، ادای امانت به جای آر و از خدای بترس. بیست چهارم گفت: چون گواهی «۵» در گردن تست و حقی از آن غیری به آن زنده خواهد شدن و اگر پنهان کنی حق او تباه خواهد شدن، زهار آن گواهی «۶» نباید که پنهان کنی «۷». بیست و پنجم [گفت]

«۸»: اگر کنی دلت که امیر همه اعضاست او خاین و آثم و فاجر شود، چون او معلوم گشت دیگر اعضایت را چه حرمت ماند و از اعمال تو هیچ چیز بر من «۹» پوشیده نیست که من به اعمال و افعال و احوال تو عالمم. قوله: لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، حق تعالی چون [اینکه]

«۱۰» جمله احکام شرعی بیان کرد باز نمود که: آنچه من فرمودم تو را نه برای آن فرمودم که مرا به آن حاجتی بود، و برای «۱۱» نفع و صلاح تو فرمودم چه همه ملک آسمان و زمین مراست. اهل علم خلاف کردند در عموم و خصوص آیت فی قوله: وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوْهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ. بعضی گفتند: خاص است در کتمان شهادت، خدای تعالی گفت: اگر چیزی آشکارا کنی یا پنهان کنی در دل از کتمان شهادت،

(۱). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به مجع افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: معاملات. (۳). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها و. [.....]

(۴). وز، آج، لب: بیست و سهام، فق، مب: بیست و سیم. (۵-۶). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: گواهی. (۷). مجع، وز، دب، لب، فق، مب، مر: گواهی پنهان نکنی. (۸). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: ندارند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها بجز تب: تو بر من هیچ. (۱۰). اساس که نو نویسی است: ندارد، با توجه به مجع افزوده شد. (۱۱). وز تو و، دب، آج، لب، فق، مب، مر تو و برای.

صفحه : ۱۴۵ من فرو نگذارم و به حساب در آرم، بیانش «۱»: «وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ»، و اینکه قول شعبی است و عکرمه و مجاهد و روایت مقسم از عبد الله عباس. بعضی دیگر گفتند: مراد به اینکه، موالات کافران است و تولای ایشان، [بیانش]

«۲» قوله تعالى في سورة ال عمران: قُلْ إِنْ تَخْفُوا [۳۸۱-ر]

ما فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمَهُ اللَّهُ «۳»، و اینکه قوله مقاتل است و واقدی، و بعضی دگر از علما گفتند: آیت عام است و لکن حکم او منسوخ است، و سبب نسخ او آن بود که: چون اینکه آیت آمد، ابو بکر و عمرو عبد الرحمن عوف و معاذ جبل و جماعتی صحابه پیش رسول آمدند و گفتند: ای رسول الله؟ در همه قرآن هیچ آیت نیامد که سخت تر است بر ما از اینکه آیت، یکی از ما چیزهایی در دل گیرد از حدیث النفس و امانی که اگر همه دنیا و را باشد «۴» او نخواهد که آن نباشد «۵»، و خدای تعالی می گوید: شما را بر آن حساب خواهد بودن، هلاک شدیم ما. رسول- علیه السلام- گفت: چنین است صلاح دانی که آن گوی «۶» که بنی اسرائیل گفتند: سمعنا و عصینا! گفتند: نه یا رسول الله؟ ما می گوئیم: سمعنا و اطعنا، خدای تعالی آیت فرستاد «۷»: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» «۸»، و اینکه آیت به آن منسوخ بکرد. پس رسول- علیه السلام- گفت: ان الله تجاوز لامتی ما حدثت به انفسها ما لم تکلم به او تعمل به، گفت: خدای تعالی از امت من در گذرانند «۹» آنچه نفس ایشان به آن حدیث کند ما دام تا بنگویند و یا بنکنند، و اینکه قول عبد الله مسعود است و ابو هریره و عایشه و عبد الله عباس و عطا و سعید جبیر و محمد بن سیرین و محمد کعب و قتاده و کلبی. و سعید بن مرجانه گفت: بنزدیک عبد الله عمر حاضر بودم، اینکه آیت بر خواند و

(۱). مب قوله تعالى. (۲). اساس، تب: ندارد، با توجه به مجع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۹. (۴). مب و اما. (۵). مجع، وز: بیاشد. (۶). مجع، وز، دب، آج، لب: گویی / گوئید. (۷). مب که قوله. [.....]

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۶. (۹). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: در گذرانید.

صفحه : ۱۴۶

گفت: اگر خدای «۱» ما را به اینکه بگیرد ما هلاک شدیم. آنکه بگریست به آواز بلند. من اینکه حکایت با عبد الله عباس بگفتم، او گفت: رحم الله ابا عبد الرحمن، ندانست که اینکه حکم منسوخ است بقوله: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» «۲»، کار و سوسه و تکلیف از مکلفان بر داشتند، و کار با قول و عمل افتاد، و اینکه قول ضعیف است برای چند وجه را: اول آن که: نسخ در اخبار نشود، مگر خبری «۳» که متضمن امر و نهی باشد، امّا چون خبر محض باشد، نسخ را در او مجال نبود. دگر آن که: از حکیم نیکو نبود که تکلیف ما لا یطاق کند فی حال من الاحوال و لو ساعه واحده، با تظلم «۴» متظلمان و استغاثه مستغیثان منسوخ کند. اما قوله تعالی: «وَ إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ، متناول باشد اعتقادات و ارادات و کراهات را که امر و نهی به آن تعلق دارد. فاما آنچه در مقدور بنده نیاید من خطور الشیء بالبال و آنچه از باب تمنی و شهوات باشد، و تکلیف متناول نبود آن را، آن در تحت اینکه آیت نیاید و از اینکه خارج بود لدلالة العقل، و به هیچ حال مقتضی عقل برای خبر واحد را نکند. فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ، آن را که

خواهد پیامرزد از آنان که مستحق عقاب «۵» باشند [۳۸۱-پ]

، و اینکه دلیل کند که خدای را تعالی هست که عفو کند گناهکار را. وَیَعِذُّبَهُ مَنْ يَشَاءُ، و عذاب کند آن را که خواهد و اگر مستحق را عذاب کردن از موجب «۶» بودن تعلیق آن کردن به مشیت نیکو بودی، چه کاری «۷» به مشیت باز بندند که فاعل در آن مخیر بود، خواهد کند و خواهد نکند. و عقاب فساق بنزدیک اهل وعید چنین نیست، و آنچه گفتیم [در آن که] «۸» آیت محکم است و منسوخ نیست قول قومی است از اهل معانی که گفتند: دل را نیز فعلی هست که حوالت بدوست فی قوله تعالی: بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ «۹»، پس قدیم -

(۱). تب: افتادگی دارد، دیگر نسخه بدلها تعالی. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۶. (۳). معج، وز، فق: چیزی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به ظلم. (۵). معج: عذاب. (۶). لب: از او واجب. (۷). معج، وز، دب، آج: کار. (۸). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۵.

صفحه: ۱۴۷

جل-جلاله- هر عاملی بر عملش سواء اگر به دل کرده باشد و اگر به جوارح، بر آن واقف «۱» کند و در حساب آرد، آنکه آن را که خواهد عفو کند و آن را که خواهد عقوبت و ذلك قوله: إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئَلًا «۲»، و اینکه معنی قول حسن و ربیع و قیس بن ابی حازم و روایت ضحاک از عبد الله عباس است «۳». بعضی دگر گفتند: خدای تعالی بنده را بر همه فعلی از افعال محاسبه کند و مؤاخذه، جز آن که هر آنچه «۴» از آن به قول و عمل کرده باشند آن را به قیامت عقوبت کند اگر توبه نکنند، و آنچه بدان همت کرده باشند به دل یا عزم کرد «۵» بر آن از معصیت، آن را جز به بیماری «۶» و مصائب و آفات و جز آن «۷» کند. و روایت کردند خبری از عایشه از رسول- علیه السلام- که گفت: در اینکه آیت اینکه متابعت خدای باشد بنده را بدانچه بدو رسد از تبی یا «۸» نکبتی یا تبهی «۹» که در دست او شود و چیزی که در گریوان «۱۰» طلب کند نیابد «۱۱» در آستین باشد تا بدانستن «۱۲» غمی به دل او رسد تا مؤمن چون با پیش خدای شود از گناه پاکیزه باشد. چنان که زر سرخ از کوره زرگر بیرون آید، و اینکه «۱۳» بر وجه کفارت بود آن گناه را، و بیان اینکه قول رسول [است]

«۱۴»- علیه السلام- که گفت: «۱۵» لا- یصیب المؤمن نصب و لا- وصب و لا- مخصصه حتی اللهم بهمّه و لا- اذی الا کفر الله به من خطایاه، گفت: مؤمن را هیچ رنجی و دردی و گرسنگی نرسد تا آن چیز که او را غمگین کند، و الا خدای تعالی به کفارت گناهانش کند.

(۱). معج: وقف. (۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۶. (۳). همه نسخه بدلها: ندارد، ظاهرا کلمه «است» در اساس هم نو نویس است. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها بجز تب: هر چه. (۵). همه نسخه بدلها بجز تب: کرده. (۶). همه نسخه بدلها بجز تب، وز: جزاء بیماری. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: احزان. (۸). همه نسخه بدلها بجز تب: و. (۹). فق، مب: تبهتی، دب: تبهمی. (۱۰). گریوان/ گریبان. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نیابد. (۱۲). چاپ شعرانی (۲/۴۲۴): تا بدان سبب. (۱۳). معج، وز: و بر اینکه: دیگر نسخه بدلها: و به اینکه. (۱۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۱۵). معج، وز، دب، آج، فق، مر: بهمّه، معج، وز روایه.

صفحه: ۱۴۸

مجاهد گفت: و ان تبدوا ما فی انفسکم من الیقین او تخفوه من الشک، و اگر اظهار کنی آنچه در نفسهای شماست از یقین یا

پنهان» ۱) کنی از شک. و «۲» صادق جعفر بن محمد - علیهما السلام - گفت: و اگر اظهار کنی آنچه در دل داری از اسلام یا پنهان کنی، یعنی ایمان. و هم از او روایت است که: آنچه اظهار کنی از عمل «۳» یا پنهان کنی از عزم و ارادت و نیت فعل، «۴» اما حدیث النفس فلا یدخل «فی التکلیف، بیانه: لا یتواخذکم الله باللغو فی ایمانکم و لکن یتواخذکم بما کسبت قلوبکم» «۵». عبد الله بن المبارک گفت: از سفیان ثوری پرسیدم که خدای تعالی [۳۸۲- ر]

بنده را به همت بگیرد «۶»! گفت: بلی چون عزم باشد. عمرو بن جریر گفت: در ایام «۷» پرنایی روزی عزم کردم بر کاری ناشایست. در راه که می‌رفتم، به حلقه واعظی رسیدم، اول سخن «۸» که گفت - چون فراز رسیدم - اینکه بود که: اینکه عزم معصیت کرده و در دل پنهان کرده، آن که دل آفرید نهان «۹» دل داند. چون من اینکه شنیدم، مرا غش افتاد و بیفتم «۱۰» بی هوش، فما افقت الا عن توبه، با هوش نیامدم الا از توبه. در خبر است که: در بنی اسرائیل سالی قحط بود، مردی در بیابان می‌گذشت تله‌های ریگ می‌دید، می‌گفت: چه بودی اگر اینکه همه آرد بودی و مرا بودی تا به درویشان دادمی؟ حق تعالی وحی کرد به پیغامبر روزگار را، گفت: بگو آن مرد را که من از دل تو صدق دانستم، از تو قبول کردم آنچه در دل آوردی. زید بن اسلم گفت: مردی را دیدم که بر «۱۱» محافل علما می‌گردید و می‌گفت: هیچ کسی هست که مرا راه نماید بر عملی از اعمال خیر که من از آن خالی نباشم

(۱). لب: یا نهان، آج، مب: تا نهان. (۲). مب حضرت، دب امام. [.....]

(۳). تب: ندارد، دیگر نسخه بدلها جوارح. (۴). همه نسخه بدلها بجز تب، فق: مدخل. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۵. (۶). لب: نگیرد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در هنگام. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سخنی. (۹). دب، مر: پنهان. (۱۰). مج، وز: بیوفتادم. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در.

صفحه: ۱۴۹

که مراد می‌باید که یک ساعت بر من نگذرد که من به عبادت مشغول نباشم؟ علما او را گفتند: حاجت تو آسان است تا طاعت توانی کردن می‌کن، چون فتوری تو را در یابد یا شاغلی «۱» پدید آید، عزم کن و نیت، تا تو را همچنان که عمل کرده باشی بنویسند، فان العازم کالعامل، که عازم چون عامل بود، و هذا معنی قول النبی علیه السلام: نية المؤمن خیر من عمله، برای آن که عمل را فتور در یابد «۲» و نیت را فتوری «۳» در نیابد. محمد بن علی الباقر - علیهما السلام - گفت: تبدوا ما فی انفسکم من الافعال الظاهره، آنچه «۴» آشکار کنی و مردم ببیند و از تو داند. «او تخفوه» «۵» یا پنهان «۶» از مردمان که خدای داند [از تو]

«۷» و مردمان ندانند، «۸» یحاسبکم به الله العاید علی افعالکم و العارف باحوالکم. و در خبر می‌آید که: روز قیامت بنده‌ای را در قیامت آرند و صحیفه عمل «۹» او در دست او نهند، او نامه باز کند، در اول صحیفه حجی بیند مقبول مبرور، ساعتی در آن می‌نگرد و اندیشه می‌کند، مرد حج کرده نباشد. حق تعالی گوید: بر خوان صحیفه عملت. او گوید: بار خدایا سهو و غلط بر تو روا نیست، من در دار دنیا حج نکردم، و اینکه جا حجی «۱۰» مقبول نوشته است؟ حق تعالی گوید: تو حج نکردی، و لکن فلان روز یاد داری که قافله حاج «۱۱» می‌گذشت، تو آب در چشم بگردانیدی و گفتی «۱۲»: کاشک «۱۳» تا من استطاعت داشتمی تا با اینان برفتمی. من از تو صدق دانستم، در دیوان تو حج بنوشتم.

(۱). مب، مر تو را. (۲). همه نسخه بدلها: فتوری در آید. (۳). همه نسخه بدلها: فتور. (۴). مب: هر آنچه. (۵). اساس: و تخفوه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۶). اساس: تا پنهان، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۸). اساس که نو نویس است: افعالهم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مب، مر: اعمال. (۱۰). دب، آج،

لب، فق، مب، مر: حج. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حجاج. (۱۲). همه نسخه بدلها: می گفتم. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کاشکی.

صفحه : ۱۵۰

در خبر می آید که: فردای قیامت خدای تعالی گوید: هذا يوم تبلى السرائر و تخرج الضمائر، اینکه روزی است که سرها در او آشکارا کنند و ضمائر در او بیرون آرند، و دبیران من بر شما [۳۸۲-پ]

آن نوشته‌اند از عمل شما که ظاهر بود ایشان را، و مطلع بر سرایر من بودم «۱»، آنچه ایشان نوشتند من دانم، امروز خبر دهم شما را و حساب کنم شما را بر آن تا بدانی که مثقال ذره‌ای از عمل شما از من فرو نشده است. آنگاه پیامرزم آن را که خواهم، و عذاب کنم آن را که خواهم. امیاً مؤمنان را خبر دهد بدان و بیمارزدشان اظهار فضل را، و اما کافران را خبر دهد بدان، و عقوبت کندشان بر آن «۲» اظهار عدل را، و اینکه معنی قول ضحاک است و ربیع و عوفی و والبی از عبد الله عباس، و دلیل بر اینکه آن است که گفت: «یحاسبکم»، و نگفت «یعاقبکم»، و حساب جز عقاب باشد، حساب ثابت باشد و عقاب ساقط. و قتاده روایت کند از صفوان بن المحرز که گفت: با عبد الله عمر بودم در طوافگاه. مردی آمد و از او پرسید که: ای پسر عمر؟ از رسول- علیه السلام- چه شنیده‌ای در نجوی! گفت شنیدم که رسول- علیه السلام- گفت: روز قیامت حق تعالی بنده را به عرش خود نزدیک کند و گناهان او با او به سرّ تقریر می کند، می گوید: بنده من؟ یاد داری فلان روز فلان گناه کردی، و فلان روز فلان گناه کردی! او می گوید: بار خدا یا؟ همه «۳» همچونین است که می فرمایی و «۴» من کردم. حق تعالی گوید: بنده من؟ آن همه بر تو پوشیدم و فریشتگان را بر آن اطلاع ندادم، اکنون پیامرزم تو را «۵» و عفو کردم، با مؤمنان چنین خطاب کند، و با کافران و منافقان بر ملاء خلق علی رءوس الاشهاد ندا کند که: هُوَ لَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ «۶». فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ، ابو جعفر و ابن عامر و عاصم و يعقوب خوانند به رفع هر دو فعل، و باقی قرآء به جزم خوانند، رفع علی تقدیر: فهو يغفر، و جزم

(۱). دب، آج، لب، مب، مر و. (۲). همه نسخه بدلها: لفظ «بر آن» را ندارد. (۳). مج، وز: ندارد. (۴-۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). سوره هود (۱۱) آیه ۱۸.

صفحه : ۱۵۱

بر عطف علی قوله: يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ و طاووس روایت کرد از عبد الله عباس: فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ، بیمارزد آن را که خواهد بر «۱» گناه بزرگ، و عذاب کند آن را که خواهد بر «۲» گناه کوچک، برای آن که هر دو حق اوست، لا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْأَلُونَ «۳». وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و خدای تعالی بر همه چیز قادر است. قوله: آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ «۴»، عبد الله عباس روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، چون به سدره منتهی «۵» رسیدم، مرا سه تحفت دادند: نماز پنج «۶»، و خواتیم سوره البقره، و آمرزش آنان که به خدای شرک «۷» نیارند از امت من. عقبه بن عمرو گفت: خدای تعالی «۸» دو آیت فرو فرستاد از کنزهای بهشت، [۳۸۳-ر]

خدای تعالی تقریر «۹» کرد آن را پیش از آن که خلق را آفرید به دو هزار سال، هر که از پس نماز خفتن بخواند، همچنان باشد که همه شب به نماز ایستاده، و آن آمَنَ الرَّسُولُ است تا به آخر سورت. نعمان بن بشیر «۱۰» روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت که: خدای کتابتی فرمود نوشتن پیش از آن که آسمان و زمین آفرید [به دو]

«۱۱» هزار سال، و آن دو آیت است که ختم سوره البقره کرد به آن «۱۲»، هیچ سرای نبود که سه شب اینکه آیات در او بخوانند «۱۳» که شیطان گرد آن گردد. و رسول- علیه السلام- گفت: در آخر سوره البقره [آیاتی است]

«۱۴» که هم قرآن است و هم دعاست، و هم رضای خداست. و در خبر است که رسول را- علیه السلام- گفتند: از خانه ثابت بن

قیس بن

- (۱). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]
- (۲). همه نسخه بدلها: به. (۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۲۳. (۴). همه نسخه بدلها الایه. (۵). لب: سدره المنتهی. (۶). آج وقت، دب نماز، مب، مر: پنجگانه. (۷). دب: شریک. (۸). همه نسخه بدلها تعالی. (۹). معج، وز، دب: تقدیر، آج، لب، فق، مب، مر: تقدیم. (۱۰). اساس: بشر، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). مب و. (۱۳). معج، وز: نخوانند.

صفحه ۱۵۲ شماس نوری می‌برآید «۱» چون چراغی تابان، گفت: همانا او سوره البقره می‌خواند. او را گفتند: چه می‌خوانی به شبها در سرای! گفت: آخر سوره البقره: آمَنَ الرَّسُولُ. در خبر است که اینکه دو آیت شب معراج فرود آمد بر رسول- علیه السلام- در زیر عرش، چون حق تعالی گفت: یا محمد! سل تعط، بخواه تات بدهند «۲»، گفت: التحیات لله و الصلوات الطیبات الطاهرات المبارکات، جوابش دادند که: السلام علیک ایها النبی و رحمۀ الله و برکاته. رسول- علیه السلام- موافقت را گفت: [السلام علینا و علی عباد الله الصالحین، گفت]

«۳»: «۴» اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمدا عبده و رسوله، «خداي تعالی فرو» «۵» فرستاد «۶»: امن الرسول بما انزل الیه من ربه، گفت: ایمان آورد رسول- علیه السلام- به آنچه خدای تعالی به او فرستاد. وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ، و مؤمنان همه ایمان آوردند به خدای. «امن» گفت، و «آمنوا» نگفت حملا علی اللفظ دون المعنی، برای آن که لفظ [کل]

«۷» مؤخِّد اللفظ مجموع المعنی است، قال الله تعالی: كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صِيْلَاتَهُ وَ تَسْبِيحَهُ «۸» ... و در جمع گفت: كَلِّمْنَا رَاجِعُونَ «۹»، وَ كَلِّمْنَا رَاجِعُونَ «۱۰». حمزه و کسائی و خلف خوانند و عبد الله عباس و عکرمه و اعمش: «و کتابه» علی الواحد، و باقی قراء علی الجمع: «و کتبه». اما وجه جمع ظاهر است، و وحدان «۱۱» دو وجه دارد: یکی آن که مراد به کتاب قرآن است، و وجهی دگر آن که واحد گفت در جای جمع، عرب گوید: کثر «۱۲» اللبن و کثر «۱۳» الدرهم و الدینار فی ایدی الناس، قال الله تعالی:

(۱). مب، مر: نوری بر می‌آید. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا بدهند. [.....]

(۳-۷). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج، لب، فق اشهد ان علیا ولیه و وصیه. (۵). آج، لب، فق، مر: به او. (۶). معج، وز که. (۸). سوره نور (۲۴) آیه ۴۱. (۹). سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۳. (۱۰). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۷. (۱۱). معج، وز: و وحدانی، دب: واحدانی، آج، لب، فق، مب، مر: و واحد آن. (۱۳-۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کثیر.

صفحه ۱۵۳

فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ «۱» ...، و لم يقل «الكتب». وَ رُسُلِهِ، جمع رسول باشد، و حسن بصری خواند: «و رسله» به سکون «سین» لتوالی الحركات. و یک روایت از نافع آمده است: و کتبه و رسله. لا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ، در ایمان تفریق نکنیم «۲» میان رسولان، نگوئیم «۳»: نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ [۳۸۳-پ]

بِبَعْضٍ «۴» ... [۳۸۳-پ]

چنان که جهودان گفتند. و یعقوب خواند «۵»: «لا یفرق» ردّا علی لفظ الكل، او علی الرسول- علیه السلام. و در کلام «قول» محذوف است، و تقدیر آن است «۶»: و قالوا لا نفرق بین احد، و عرب حذف بر «۷» قول بسیار کنند، و در قرآن از اینکه بسیار است، و منها قوله: وَ الْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ، سَلَامٌ عَلَيْكُمْ «۸»، ای: یقولون «۹» سلام علیکم، و قوله: وَ لَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا

رُؤْسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا... «۱۰»، ای یقولون ربنا، و قوله: وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ «۱۱»...، ای قالوا ما نعبدهم، و امثال اینکه بسیار است. و در مصحف عبد الله مسعود چنین است که: لا یفرقون «۱۲»، بر اینکه وجه به تقدیر محذوف حاجت نباشد، و «بین» از میان دو کس باشد یا بیشتر، و برای آن گفت: «بین احد»، و نگفت بین آحاد، که لفظ احد در جای جمع به کار دارند، قال الله تعالی: فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ «۱۳»، و قال النبی - علیه السلام: ما احلّت الغنائم لاحد سود الرّؤس غیرکم، و قال رؤبه: اذا امور الناس دیکت دو کا لا یرهبون احدا رأوکا و قالوا سیمعنا و أطعنا، فرمان «۱۴» تو شنیدیم «۱۵» و مطیع رای توایم، خلاف آن که جهودان گفتند: سَمِعْنَا وَ عَصَيْنَا «۱۶».

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳. (۲). همه نسخه بدلها از. (۳). مج، وز: بگویم. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۰. (۵-۶). مب که. [...]. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳ و ۲۴. (۹). مج، وز: ام یقولون. (۱۰). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۲. (۱۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۳. (۱۲). وز: لا نفرقون، دب، آج، لب، مب، مر: لا تفرقون. (۱۳). سوره حاقه (۶۹) آیه ۴۷. (۱۴). مج، وز: حکم. (۱۵). همه نسخه بدلها: بشنیدیم. (۱۶). سوره بقره (۲) آیه ۹۳.

صفحه: ۱۵۴ حکیم بن جابر «۱» روایت کند که: جبریل - علیه السلام - آمد به رسول و اینکه آیت آورد و گفت: خدای تعالی بر تو و امت تو ثنا گفت، اکنون بخواه تا بدهند. او به تلقین خدای تعالی سؤال کرد. غُفْرَانُكَ رَبَّنَا، و نصب او بر مصدر بود، و تقدیر اینکه است که: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا غُفْرَانًا، کما قال: کِتَابُ اللَّهِ عَلَیْكُمْ «۲». و مثال «غفرانک» در نصب و تقدیر او سبحانک است، ای «۳» نَسْبِحُکَ تَسْبِيحًا، و گفته‌اند: مفعول به است و تقدیر آن که: نَسْبِحُکَ غُفْرَانًا، بار خدایا ما از تو آمرزش می‌خواهیم. وَ إِلَیْکَ الْمَصِيرُ، و باز گشت ما با تو است، یعنی با جایی که در آن جا کس را حکم نباشد مگر تو را. خدای تعالی پس از اینکه بیان کرد فساد قول آنان که تکلیف ما لا یطاق روا دارند، گفت: لَا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا، تکلیف نکند خدای هیچ کس را الا [به] «۴» وسع و طاقت او، و «وسع» نام چیزی باشد که واسع بود بر مرد و مضیق نبود بر او، و مثال او وجد و جهد «۵» باشد. و گفته‌اند: وسع طاقت باشد، و گفته‌اند: دون طاقت باشد و جاری مجری ضرورت است که خدای تعالی ما را تکلیف کمتر از وسع و آلت و قدر «۶» ما کرده است که یکی از ما قدرت هفده رکعت نماز بیش دارد در شبان روز «۷»، و در سال «۸» یک ماه روزه «۹»، و در عمر یک بار حج با وجود استطاعت. و ابراهیم بن ابی عبله خواند: اَلَا وَسْعَهَا «۱۰»، علی الفعل، ای وسعها امره، او علی تقدیر: ما وسعها الله «۱۱»، آنکه [۳۸۴- ر]

ما حذف کرد. قومی مفسران گفتند: مراد حدیث نفس است، چنان که برفت فی قوله: وَ إِنْ تُبَدُّوا مَا فِی أَنْفُسِکُمْ أَوْ تُخْفَوْهُ «۱۲». و اگر اینکه روایت درست باشد «۱۳»، گمان برده باشند

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حکیم بن خالد. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۲۴. (۳). مج، وز: ائی. (۴). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [...].

(۵). همه نسخه بدلها: جدّ و جهد. (۶). همه نسخه بدلها: قدرت. (۷). مر: شبانه روز. (۸). آج، فق، مب، مر: سالی. (۹). فق دارد. (۱۰). مر: وسعها. (۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۴. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز تب همانا ایشان.

صفحه: ۱۵۵ که حدیث نفس و وسوسه و تمنا در اینکه جمله است، خدای تعالی آیت فرستاد و گفت: اینکه «۱» در تکلیف نیست از آن جا که در وسع نیست تا نفی گمان ایشان کند، و نظیر او در معنی: ما جعل علیکم فی الدین من حرج «۲»...، و قوله: یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لَا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ «۳»...، و: لا یُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا ما آتاها «۴». سفیان عینه را از اینکه آیت پرسیدند، گفت: لا یُکَلِّفُ

اللّٰه نفساً الاّ یسرّها» (۵) لا عسرھا و لم یكلّفھا طاقتها و لو كلفھا طاقتها لبغ المجهود منها، گفت: خواری و آسانی تکلیف کرد خدای تعالی، و تکلیف نکرد هیچ کس را طاقت او، چه اگر تکلیف طاقت کردی مکلف (۶) به رنج افتادی، پس تکلیف دون طاقت کرد (۷). آنگه بیان اینکه جمله کرد و تقریر (۸) عدل خود در حسابی (۹) که او را با بندگان هست، گفت: لها ما کسبت، گفت: او راست آنچه کرد از خیر. و «کسب» در لغت هر فعلی باشد که به او جز منفعت کنند، برای اینکه مرغان صید کننده را کواسب خوانند، قال لیبّد: بس کواسب ما یمنّ طعامها و دون اینکه تفسیر که گفتیم که اهل لغت دانند و شناسند معقول نیست. و علیها ما اکتسبت، و بر اوست آنچه کند از فعل بد. و فعل و افتعل اینکه جا به یک معنی است، و لکن برای قرینه «لها» آن را بر خیر تفسیر دادیم، و برای «علیها» اینکه را بر شرّ حمل کردیم. لها ما کسبت، او راست خیر و ثواب و نفع آنچه او کرده باشد. و «علیها»، و بر اوست زر و وبال و عقوبت آنچه کرده باشد. و «ها» راجع است با «نفس». پس از اینکه هیچ عاقل را شبهه نماند در آن که جزا بر (۱۰) عمل است، و خدای. جلّ جلاله- با

(۱). همه نسخه بدلها بجز تب: آن. (۲). سوره حج (۲۲) آیه ۷۸. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. (۴). سوره طلاق (۶۵) آیه ۷. (۵).
مج و. [.....]

(۶). اساس: تکلیف، تب: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: بود، تب: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس: تقدیر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس که نو نویس است: حساب، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: اینکه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۵۶

مکلفان کار بر وفق عمل ایشان خواهد کردن از عدل، از آن گذشته الاّ فضل نماند (۱)، از هر دو گذشته جز ظلم نماند، و او- جلّ جلاله- از آن متعالی است. رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا، حق تعالی به لفظ مفاعله گفت و اگر چه از خداست تعالی پس چنان که معاقبه. و اهل معانی در هر دو لفظ گفتند که: چون مکلف به اختیار بد (۲) خویش کارهایی کند که مستحق (۳) عقوبت شود، و اگر آن نکردی او را مؤاخذت و عقوبت نبودی، پس چنانستی که: اعان علی نفسه، پس پنداری که اینکه فعل- اعنی معاقبت و مؤاخذت- میان او و خداست، برای آن بر لفظ مفاعله گفت. اِنْ نَسِينَا، اگر فراموش کنیم. «نسیان» ضد ذکر باشد. کلبی گفت: بنی اسرائیل هر گه که چیزی فراموش کردند از آنچه ایشان را فرموده بودند، یا خطایی کردند، خدای طعامی یا شرابی بر ایشان حرام کردی. [۳۸۴- پ]

و اگر اینکه قول (۴) درست باشد بر وجه تغیر مصلحت باشد نه بر وجه عقوبت، که عقوبت مضرتی محض باشد مستحق مقارن با استخفاف و اهانت. اما فوت منافع از باب عقوبت نباشد، چه اگر چنین بود ما و پیغامبران و فریشتگان یک ساعت از عقوبت خالی نباشیم، که هیچ نفع نیست که خدای تعالی کرده است با ما و الاّ بیش از آن و به از آن مقدور (۵) است در هر وقتی از اوقات. و بعضی دگر گفتند: نسیان به معنی ترک است، چنان که گفت: نَسُوا اللّٰهَ فَنَسِيَهُمْ (۶) ...، ای ترکوا طاعته فترکهم من الثواب. أو اخطأنا، يقال: خطيء فلان يخطأ خطأ (۷) و خطأ اذا تعمّد، قال الشاعر: عبادك يخطؤون و انت ربّ بكفیک المنایا لا تموت و اخطأ اذا لم یصب، بهری اینکه فرق کردند که شنیدی بین خطيء (۸) و اخطأ. و بعضی دگر گفتند: هر دو به یک معنی باشد، و اولیتر آن باشد که خطایی بود

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است، ندانند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مج، وز: بر، دیگر نسخه

بدلها: ندارد. (۳). آج عقاب و. (۴). دب: اینکه قضیه و وجه، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه وجه. (۵). چاپ شعرانی (۲/ ۴۳۰) خدا. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۶۷. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). همه نسخه بدلها: خطأ.

صفحه: ۱۵۷

که نه عمد باشد، برای آن که بر عفو آن «۱» که بر سبیل عمد باشد قطعی نیست. ابن زید گفت: *إِنْ نَسِينَا، اِذَا فَرَمَوْشَ كُنِمَ شَيْءٌ مِنْهُ* از واجبات و فرایض «۲»، او اخطأنا، یا ارتکاب کنیم چیزی از محرمات. عبد الله عمر شنید از مردی که می گفت: *اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي خَطَايَايَ، بَارِئًا مِنْ خَطَايَايَ مِنْ بِيَامِرِي*. او گفت: ای مرد از خدای خواه تا عمدت بیامرزد که خطایا خود مغفور است، و آن نیز وجهی نیک است که گناه را بر اطلاق اگر عمد باشد اگر سهو خطا خوانند، برای آن که خلاف صواب باشد. نافع روایت کرد از عبد الله عمر «۳» که رسول - علیه السلام - گفت: *رَفَعْنَا عَنْ أُمَّتِي الْخَطَاةَ وَالنَّسِيَانَ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ، مِنْ بَرْدِ الشَّمْسِ وَخَطَاةٍ مِنْ بَرْدِ الشَّمْسِ* و آنچه ایشان را بر آن اکراه کنند. *رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا. بَعْضِي مَفْسِرَانِ كَفْتُنَا: عَهْدَاؤُا «۴» مِيثَاقَا، بَارِئًا مِنْ بَرْدِ الشَّمْسِ وَخَطَايَايَ مِنْ بِيَامِرِي* - یعنی تکلیفی - که ما به آن قیام به دشواری «۵» توانیم کردن، پس ما را به آن مؤاخذه باشد چنان که جهودان را، بیاننش قوله: *وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي «۶» ...* ای عهدی، و اینکه قول مجاهد «۷» *وَعَطَا وَقَتَادَةَ وَضَحَّاكَ وَرَبِيعَ وَمَقَاتِلَ وَسَدَىٰ وَكَلْبِي وَابْنَ جَرِيحٍ* است. و بعضی دگر گفتند: مراد به «اصر» ثقل است، بار خدایا بار گران در تکلیف بر ما منه چنان که بر آنان نهادی که پیش ما بودند، و آن آن بود که در اخبار می آید که: خدای تعالی در شبان روز «۸» *بَنَجَاهَ نَمَازَ بَرَأْمَتِ مُوسَىٰ* نهاد، و ایشان را به زکات ربع مال فرمود دادن، و چون جامه شان پلیدی رسیدی «۹» *بِبَاسْتِي بَرِيدِنَ وَنَمَازِشَانِ جَزَ فِي مَسْجِدِ رَوَا نَبُودِي، وَ* چون آب نیافتندی، تیمم روا نبودی ایشان را. و چون گناهی

(۱). چاپ شعرانی (۲/ ۴۳۰): غفران. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها بجز تب تو. (۳). مب: عبد الله عباس. (۴). اساس: و، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). معج، وز: قیام دشوار، مب، مر: قیام به دشواری. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۸۱. (۷). همه نسخه بدلها است، اساس: کلمه خط خوردگی دارد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شبان روزی. (۹). معج، وز: جامه را پلیدی برسدی، دب، آج، لب، فق، مب: جامه را پلیدی رسیدی، مر: جامه را پلیدی رسیدی.

صفحه: ۱۵۸

بگردندی، علامت آن گناه بر روی ایشان پدید آمدی. و چون در سرای به معصیتی مشغول شدندی [۳۸۵- ر] ، بر در آن سرای به خطی روشن پیدا شدی که: *فَلَانَانَ «۱»* در اینکه سرای فلان کار می کنند، و اینکه قول عطا و مالک بن انس و مؤرّج و قتیبی و ابن الانباری است، دلیلش قوله تعالی: *وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ «۲»*. ابن زید گفت: لا تحمل علينا ذنبا لا توبه منها و لا كفارة لها، ما را به گناهی ابتلا مکن که آن را توبه و كفارت «۳» نبود. و اصل کلمه عقد و احکام باشد، يقال: *بيني وبينه آصرة رحم و ما يأصرنى عليه، اى ما يعطفنى، و للشافعى - [رحمة]*

«۴» *اللَّهُ عَلَيْهِ إِذَا لَمْ يَكُنْ لِمَرْءٍ نِعْمَةٌ لَدَيْهِ وَلَا «۵»* بیننا اصره و لا- لی فی وده حاصل و لا نفع دنیا و لا آخره و أفنیت عمری علی بابه ف *«تلك اذا كرهه خاسرة» «۶» رَبَّنَا وَلَا تُحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ، اى اینکه دعایی است که غرض از او عبادت ماست، که اگر ما اینکه دعا نکنیم خدای تعالی خود اینکه بکند، و لکن در اینکه دعا کردن ما را عبادت «۷» بود، چنان که حق تعالی گفت: قال «۸» *رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ «۹»*. در معنی آیت خلاف کردند. بعضی مفسران گفتند: عام است در جمله تکلیف ما لا یطاق، و اینکه قول قتاده و ضحاک و سدی و ابن زید است. و بعضی دگر گفتند: مراد حدیث النفس و وسوسه است. بعضی دگر گفتند: غلمه است و هی شدة الشهوة. ابو ادريس خولانی گفتی «۱۰»: *اللَّهُمَّ اعْذِنِي وَاصْحَابِي هَوْلَاءَ مِنْ شَرِّ الْغَلْمَةِ فَأَنْهَا «۱۱»**

(۱). همه نسخه بدلها: فلان. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۷. (۳). مج، وز: و گناه. (۴). در اساس کلمه بعمد محو شده است، با توجه به مج افزوده شد. (۵). مج: و لما. (۶). اشاره است به سوره نازعات (۷۹) آیه ۱۲. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: عبادتی. (۸). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن مبنای کار ما: قال. (۹). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۱۲.

(۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: گفت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). چاپ شعرانی (۲/۴۳۱): فأنهما.

صفحه : ۱۵۹

ربما جرّت الی جهنّم، باز خدایا مرا و اینکه قوم را از شرّ غلمه نگاه دارد که باشد که مردم را به دوزخ برد. و بعضی دیگر گفتند: مراد محبت است. بعضی دیگر گفتند: مراد عشق است. یکی از جمله صالحان نام او خَبِیب «۱» گفت: به مجلس ذو النون مصری حاضر آمدم در فسطاط «۲» مصر، حزر «۳» کردم حاضران را که هفتاد هزار مرد بودند. او در محبت خدای سخن گفت، [یاز]

«۴» ده جنازه بر گرفتند. یکی از جمله مریدان او برخاست «۵» و گفت «۶»: محبت خدای تعالی گفتم، در محبت مخلوقان چیزی بگو. آهی بزد و دست نهاد و پیرهن «۷» چاک کرد و گفت: آه غلقت رهونهم، و استعبرت عیونهم، حالفوا السهاد «۸»، و فارقوا الرقاد «۹»، قلیلهم طویل و نومهم قلیل، احزانهم لا تنفد، و همومهم لا تفقد، امورهم عسیره، و دموعهم غزیره، باکیه عیونهم. قریحه جفونهم، عاداهم الزمان و الاهل و الجیران. یحیی معاذ گفت: اگر عذاب قیامت به دست من بودی عشاق را عذاب نکردمی، برای آن که گناه ایشان اضطرابی بود نه اختیاری. اصمعی گفت: در بغداد دیوانه‌ای را دیدم سخت زرد روی «۱۰»، نحیف اندام، کودکان رسنی در گردن او [۳۸۵-پ]

کرده و او را رنجه می داشتند. چون مرا دید گفت: یا اصمعی؟ صف لی بعض ما یعدّب الله به اهل النار فی النار، وصف بکن برای من بعضی آنچه خدای تعالی اهل دوزخ را در دوزخ بدان عذاب کند. من وصف آن می کردم، گفت: و الله لو عدّبهم بالحب و الرّقباء و الهجر لکانوا فی اشدّ من عذاب النار، به خدای که اگر ایشان را به محبت و رقیبان و هجر عذاب کردی، در سخت تر از عذاب دوزخ بودندی «۱۱».

(۱). دب: خبان. (۲). مج، وز، دب، مر: قسطاط. (۳). وز، مب، مر: حرز. (۴). در اساس کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). وز: بر پای خاست، دیگر نسخه بدلها: بر پای خواست. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر در. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیراهن. (۸). وز: اشهاد، دب، آج، لب، فق، مب، مر: الشّهادة. (۹). وز: الرّفاد، دب: الرّفاده، دب، آج، لب، فق، مر: الرّفاده. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها و. (۱۱). همه نسخه بدلها آنکه گفت.

صفحه : ۱۶۰

لو كان مالک عالمًا «۱» بجوی الهوی و فعاله فی اضلع العشاق ما عدّب الکفّار الّا بالهوی و إن استغاثوا غائهم بفراق و دیگری گفت در اینکه معنی. دخول النار للمهجور خیر من الهجر الّمدی هو یتقیه لأن دخوله فی النار أدنی عذابا من دخول النار فیه و بعضی دگر گفتند: مراد مسخ است و بگردانیدن صورت با صورتی دگر، چنان که در امت پیشین کرد. و بعضی دگر گفتند: مراد شماتت اعداست، و انشد ابن الاعرابی: کلّ المصائب قد تمرّ علی الهوی «۲» فتهون «۳» غیر شماتة الحساد انّ المصائب تنقضی آیامها و شماتة الاعداء بالمرصاد و بعضی دگر گفتند: مراد فرقت و قطیعت است. و حکما گفته‌اند: قطع الاوصال اهون من قطع الوصال. و نظام گفت: لو كان للبین صورة لراع القلوب و لهذّ الجبال، و لجمر الغضا اقلّ توّهجا منه، و لو عدّب الله اهل النار بالفراق لاستراحوا الی ما

فیه من العذاب، گفت: اگر فراق را صورت بودی دلها بترسانید^(۴) و کوهها را بیران کردی^(۵)، و آتش تاغ از داغ فراق آسانتر است، و اگر خدای تعالی اهل دوزخ را به فراق عذاب کند، عذاب دوزخ بر ایشان آسان آید. و اعف عَنَّا، ما را عفو بکن. و اصل «عفو» محو باشد، يقال: عفا الرِّسْم اذا انمحي^(۶)، بار خدایا تقصیرهای ما در گذار. و اغْفِر لَنَا، و گناهان ما بپامرز. و ارحمنا، بر^(۷) ما ببخشای که ما به نجات نرسیدیم^(۸) مگر به رحمت تو. و گفته‌اند: عفو کن ما را از مسخ، و بپامرز ما را از خسف، و رحمت کن بر ما از قذف.

(۱). اساس: لو ان مالک عالم، با توجه به وز تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها: علی الفتی. (۳). معج، آج: فیهون، وز، دب، لب، فق، مب، مر: فیهون. (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: بترسیدی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). فق، مب: ویران کردی. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اذا انمحي. (۷). همه نسخه بدلها: و بر. (۸). همه نسخه بدلها: نرسیم.
صفحه: ۱۶۱

و گفته‌اند: ما را عفو بکن از^(۱) اقوال و بپامرز ما را از افعال، و رحمت کن بر ما از ضمایر و اسرار. و گفته‌اند: اعف عَنَّا، عفو کن از صغایر و بپامرز ما را^(۲) کبایر، و رحمت کن بر ما از سوء سرایر. انت مولینا، که تو خداوند مایی [۳۸۶-ر]
و سید و ناصر مایی و به ما تو اولیتری. و «مولی» معانی بسیار دارد: به معنی ناصر باشد، و به معنی سید باشد، و به معنی همسایه باشد، و به معنی معتق باشد، و به معنی معتق باشد، و به معنی پسر عم باشد، و به معنی هم سوگند باشد، و به معنی بنده باشد، و به معنی اولی باشد. و اصل در او اینکه است برای آن که مرجع همه معانی اینکه است، قال الله تعالی: مَا وَاكُمُ النَّارُ هِيَ مَوْلَاكُمْ^(۳)... ای اولی بکم. و استقصای کلام در اینکه، در جای خود بیاید- ان شاء الله- در سورة المائدة. فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ، ما را نصرت ده بر کافران. سعید جبیر گفت از عبد الله عتّاس که او گفت: چون بنده اینکه آیت بخواند، چون به اینکه جا رسد^(۴): غُفِرَانَكَ رَبَّنَا^(۵)، خدای تعالی گوید: غفرت لک، بپامرزیدم تو را. چون گوید: رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَسِينَا اَوْ اَخْطَاْنَا، خدای تعالی گوید: لَا اُوَاخِذْكُمْ^(۶)، مؤاخذت نکنم شما را. چون گوید: رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا اِصْرًا، حق تعالی گوید: لَا اَحْمِلْ عَلَيْكُمْ، بار گران بر شما نهم. چون گوید: رَبَّنَا وَلَا تُحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ، حق تعالی گوید: لَا اَحْمِلْكُمْ، نهم بر شما چیزی که طاقت آن نداری. چون گوید: وَاَعْفِ عَنَّا، گوید: عفوت عنکم، عفو بکردم از شما.

(۱). مب اعمال و. (۲). همه نسخه بدلها از. (۳). سورة حدید (۵۷) آیه ۱۵. (۴). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر که. [.....]
(۵). سورة بقره (۲) آیه ۲۸۵. (۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: لَا اتَّخِذْكُمْ، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۶۲ چون گوید: وَاغْفِر لَنَا، گوید: غفرت لکم، بپامرزیدم شما را. چون گوید: وَاَرْحَمْنَا، گوید: رحمتکم، بر شما رحمت کردم. چون گوید: فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ، گوید: نصرتکم علیهم، شما را نصرت کردم بر کافران. معاذ جبل چون اینکه آیت بخواندی و سورت ختم کردی، گفتی: آمین. و در معنی او دو قول گفته‌اند: یک قول آن است که معنی اینکه است که: بار خدایا؟ بشنو و اجابت کن. و یک قول آن است که: نامی است از نامهای خدای- عزّ و جلّ، و در او دو لغت است: مدّ و قصر، و در هر دو لغت «میم» مخفف است، و بیرون از نماز روا باشد و در نماز روا نباشد- و الله ولیّ التّوفیق.

صفحه: ۱۶۳

سورة آل عمران سورة آل عمران^(۱) مدنی است، و عدد آیات او دویست است، و کلماتش سه هزار و چهار صد و هشتاد کلمت است، و چهارده هزار و پانصد و بیست و پنج حرف است. و روایت است از عبد الله عتّاس که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت:

هر که او سوره آل عمران بخواند، خدای و فریشتگان بر او صلوات «۲» فرستد «۳» تا آفتاب فرو شدن. و زرّین حبیش روایت کند از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او سورت آل عمران بخواند، [۳۸۶- پ] به هر آیتی امانیش بدهند. تبر پل دوزخ. عبد الله مسعود روایت کرد که: هر که سورت آل عمران بخواند، او توانگر است. راوی خبر گوید از رسول - علیه السلام - که او گفت: البقره و ال عمران بیاموزی که آن دو ستاره تابان است «۴»، فردای قیامت بیایند بر صورت دو فریشته و شفاعت کنند خواننده‌شان را تا به بهشتش برند. و در خبر است که: هر که سوره البقره و ال عمران بخواند در شب آدینه، فردای قیامت او را دو پر بدهند تا بر صراط پیرد «۵».

(۱). مب، مر: اینکه سوره. (۲). فق، مب، مر: صلوات. (۳). مج، وز، دب، آج، لب، فق: فرستند. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). مب، مر ان شاء الله تعالی، چاپ شعرانی (۲/ ۴۳۴) چون طیور، نسخه تب تا اینکه جا افتادگی داشت. صفحه: ۱۶۴

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱ تا ۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْم (۱) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ (۲) نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابُ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ (۳) مِنْ قَبْلِ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ (۴) إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ (۵) هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۶) هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ (۷) رَبَّنَا لَا تُرِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (۸) رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ (۹)

«۱»

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان]

«۲» خدای که نیست خدای مگر او زنده و پاینده. فرو فرستاد «۳» بر تو قرآن بدرستی راست دارنده «۴» آن را «۵» که پیش اوست «۶»، و فرو فرستاد توریت و انجیل «۷» پیش از اینکه برای بیان «۸» مردمان [را]

«۹» و فرو فرستاد قرآن. «۱۰» آنان که کافر شدند به آیت‌های خدای، ایشان را عذابی بود سخت، و خدای غالب است و کینه کش [۳۸۷- ر]

. خدای پوشیده نبود «۱۱» آنان بر او چیزی در زمین و نه در آسمان. او آن است که می‌نگارد «۱۲» شما را در رحمها «۱۳» چنان که خواهد، نیست خدای «۱۴» مگر

(۱). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. (۲). آج، لب، فق اسم سورت است یا غیر آن. (۳). آج، لب، فق بتدریج. (۴). آج، لب، فق: حال آن که باور دارنده است. (۵). آج، لب، فق: مر آن کتاب را. (۶). آج، لب، فق: که پیش از وی بوده. (۷). مج، وز، دب: فرو

فرستاد کتاب موسی و کتاب عیسی. [.....]

(۸). معج، وز، دب و لطف. (۹). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: ندارد، با توجه به تب افزوده شد. (۱۰). تب، آج، لب بدرستی که. (۱۱). تب: بدرستی که بر خدای پوشیده نیست، معج، وز، آج، لب، فق: پوشیده نشود. (۱۲). آج، لب، فق: که صورت کند. (۱۳). آج، لب، فق: جایگاههای بچگان آن مادران. (۱۴). آج، لب، فق: هیچ خدای نیست.

صفحه: ۱۶۵ او، غالب است و محکم کار. [۳۸۷-پ]

او آن است که فرو فرستاد بر شما قرآن، [از او آیتهایی هست محکم]

«۱» که آن اصل کتاب است و دیگر متشابهات «۲»، اما آنان که در دل‌های ایشان کثری بود پی گیری کنند «۳» متشابه را از آن طلب «۴» فتنه را و طلب «۵» تأویلش را «۶»، و نداند تأویل مگر خدای، و پا بر جایان در علم می گویند بگرویدیم به آن، همه از نزدیک خدای ماست و اندیشه نکند مگر خداوندان عقل «۷». خدای ما بر مگردان دل‌های ما پس از آن که راه دادی ما را، و بده ما را از نزدیک تو رحمت «۸»، بدرستی که تو بخشنده‌ای «۹». خدای ما تو جمع کننده «۱۰» مردمانی برای روزی که شک نیست در آن، که خدای خلاف میعاد نکند «۱۱». کلبی گفت و ربیع انس که: اینکه آیات که در اول اینکه سورت است تا به قصه مباحله در وفد نجران فرود آمد، و ایشان شصت «۱۲» مرد بودند، چهارده مرد با ایشان بودند از اشراف ایشان، و از آن چهارده سه مرد پیشوای و مقدم بودند، عاقب «۱۳» بود و او

(۱). اساس: در اینکه مورد زیر و صالی رفته است، تب: نا خواناست، از معج افزوده شد. (۲). معج، وز، دب: متشابه، آج، لب: محتمل و متشابه. (۳). اساس: پی گیری کند، با توجه به معج تصحیح شد. (۴). معج: طلبد، آج، لب، فق: جستن. (۵). آج، لب، فق: و برای جستن. (۶). آج، لب، فق: عدول از ظاهر. (۷). تب: خردها. [.....]

(۸). تب، معج، وز، آج، لب، فق: بخشایشی. (۹). تب: دهنده، آج، لب بخشنده بر کمالی، فق: بخشنده‌ای بر کمال. (۱۰). تب: بهم آرنده‌ای، آج، لب، فق: گرد آورنده. (۱۱). تب، آج، لب: خلاف نکند وعده را. (۱۲). معج، وز، دب، آج: شست. (۱۳). دب، آج، لب، فق با ایشان.

صفحه: ۱۶۶

امیر قوم بود و صاحب مشورت ایشان، و نام او عبدالمسیح بود. و سید بود [۳۸۸-ر]

، و نام او ایهم «۱» بود، او صاحب رحلشان بود. و ابو حارثه بن علقمه حبر و عالمشان بود، و صاحب مدارشان، و بنزدیک ملوک روم و ترسایان موقعی عظیم داشت، و کتب اوایل بر خوانده بود و مردی متعبد بود و مجتهد. در مدینه آمدند نماز دیگر با جامه‌های نیکو، و به یک روایت جامه‌های دیبا پوشیده، مردمانی با جمال و آراسته، اصحاب رسول- علیه السلام- گفتند: ما ندیدیم وفدی چونین در مسجد رسول آمدند- علیه السلام- و او نماز دیگر بکرده بود. بنشستند و ساعتی در مسجد تأمل می کردند، وقت نماز ایشان در آمد، برخاستند و دستوری خواستند و نماز خود بکردند روی به مشرق کرده «۲»، رسول- علیه السلام- گفت: اسلام آری «۳». گفتند: ما اسلام آورده ایم پیش از آن که تو را دیدیم «۴». گفت: دروغ می گویی، اسلام چگونه باشد با آن که خدای را فرزند گوید «۵» و صلیب پرستد «۶» و گوشت خوک خورد؟ گفتند: پس که بود عیسی! گفت: پیغامبر خدا بود و بنده خدا. گفتند: هیچ بنده مخلوق را دیدی «۷» بی پدر! رسول- علیه السلام- گفت: از قدرت خدای بدیع «۸» نیست اینکه، و لکن ندانی «۹» که فرزند به پدر مانند! گفتند: بلی. گفت: ندانی «۱۰» که خدای را تعالی مثل و مانند نیست، و ندانی «۱۱» که عیسی زنده‌ای بود فناپذیر! و خدای زنده‌ای است که «۱۲» نمیرد، و نمی دانی «۱۳» که خدای تعالی حافظ خلقان است و خالق ایشان است! عیسی اینکه تواند کرد! گفتند: نه. گفت: نمی دانی «۱۴» که خدای تعالی [را]

«۱۵» هیچ چیز بر او پوشیده نشود در آسمان

(۱). اساس: بهم، آج، لب، مب، مر: الهم، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز: کرد. (۳). آری / آرید. (۴). مب، مر: بینم. (۵). آج، لب: گوید. (۶). وز، لب، مر: پرستید. (۷). دیدی / دیدید. (۸). چاپ شعرانی (۲ / ۴۳۵): بعید. [.....]
(۹-۱۰-۱۱). ندانی / ندانید، همه نسخه بدلها: نمی دانی. (۱۲). مب هرگز. (۱۳-۱۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: نمی دانید، با توجه به دب تصحیح شد. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
صفحه: ۱۶۷

و زمین! گفتند: بلی. گفت: نه عیسی از آن هیچ نداند! گفتند: نه. گفت: نمی دانی «۱» که خدای تعالی صورت عیسی «۲» در رحم مادر بنگاشت چنان که خواست! گفتند: بلی. گفت: نمی دانی «۳» که خدای تعالی مستغنی است از طعام و شراب و حدث، و عیسی طعام و شراب خورد و [او را]

«۴» حدث بود «۵». ایشان گفتند: همچونین است. گفت: نمی دانی «۶» که «۷» عیسی از مادر بزاد و «۸» کوچک بود «۹» چون دگر کودکان، آنکه به غذا و تربیت بزرگ شد چون دگر کودکان! گفتند: بلی. رسول- علیه السلام- گفت: چون اقرار دادی «۱۰» به اینکه، چگونه [گوی] «۱۱» عیسی [فرزند]

«۱۲» خداست! خدای تعالی اوایل سورت آل عمران بفرستاد تا به سر هشتاد و اند «۱۳» آیت. قوله تعالی: الم، الله، آنچه در حروف مقطّع گفته‌اند و در الم برفت به استقصا در اول سوره البقره فلا- معنی لإعادته. ابو جعفر یزید بن القعقاع خواند: «الم» مفصول، و جمله حروف تهجی چنین خواند. و باقی قراء موصول خواندند. وجه تحریک او بصریان گفتند: برای «۱۴» جمع ساکنین را تحریک کردند او را، و تحریک به فتحه برای آن کردند که سبکتر حرکتی است. کوفیان گفتند «۱۵»: نقل کردند حرکت [۳۸۸-پ] همزه را با «میم». و آن کس که وقف کرد، گفت: برای آن که حروف مبنی باشد، و اصل او سکون بود، آنکه ابتدا کرد به «الله» لا بد همزه قطع بایست کردن، اگر چه همزه وصل است، چنان که شاعر گفت: التسمعن وشیکا فی دیار کم الله اکبر یا ثارات عثمانا

(۳-۴-۵). نمی دانی / نمی دانید. (۲). مب، مر را. (۴-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس که نو نویس است: کرد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر چون. (۸). همه نسخه بدلها: ندارد. (۹). دب و. (۱۰). دادی / دادید. (۱۲). اساس، مع، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). فق، مر: و دو. [.....]

(۱۴). مع، وز ها. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مر و.

صفحه: ۱۶۸

و وجهی دیگر آن است که گروهی خود روا می‌دارند که همزه وصل قطع کنند، چنان که شاعر گفت]

«۱»: اذا جاوز الإثنين سرّ فأنه بنث و تكثير الوشاء قمين. الله مرفوع است به ابتداء، و لا إله إلا هو، در جای خبر اوست، و الحى القیوم» صفت اوست. نزلَ عَلَیْكَ الْكِتَابُ بِالْحَقِّ، ابراهیم بن ابی عبله خواند به تخفیف: نزل علیک الكتاب بالحق، چنان که فعل لازم باشد و کتاب فاعل. برای آن گفت: «نزل»، که خدای تعالی آیت از پس آیت و سورت از پس سورت فرستاد، و تفعیل تکثیر فعل باشد، و مراد به «کتاب» قرآن است باتفاق. بِالْحَقِّ بدرستی و راستی. مُصَدِّقًا، به راست دارنده، و نصب او بر حال است [از مفعول]
«۲»: لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ، آن را که پیش اوست از «۳» کتابها و پیغامبران و شرایع ایشان. وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ، برای آن در حق تورات و

انجیل «انزال» فرمود و «تنزیل» نگفت که، آن کتابها به یک بار فرود آمد. و اصل «توریت» بنزدیک بصریان «و وریه» بوده است علی وزن فوعله مثل دوخله و حوقله، «واو» اول را «تا» کردند، و «یا» ی مفتوحه را «الف» کردند توراہ گشت، و در کتبت «۴» «یا» نوشتند، تا دانند که اصل او «یا» بوده است. کوفیان گفتند «۵»: وزن او تفعله است مثل توصیه و توفیه، «یا» را با «الف» کردند چنان که طی کنند که: جاریه «۶» جراه گویند، و ناصیه را ناصاه گویند. و اصل او من وری الزند اذا خرج ناره، چون آتش بیرون آید از آتش زنه وری گویند، قال الله تعالی: أفرأیتم النار الّتی تُورون «۷»، ای تخرجونها من الزند، قال الله تعالی:

(۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: به صورت «آن» هم خوانده می شود. (۴). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: کتب، وز: کتبه. (۵). مج اصل توریه است علی، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر اصل او توریه است علی. (۶). چاپ شعرانی (۴۳۷/۲) را. (۷). سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۱، اساس: توروها، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

صفحه: ۱۶۹

فالموريات قدحاً «۱». پس برای آتش توریت خواند که نور و ضیاء است، اینکه قول فزاء است و بیشتر علما مؤرّج گفت «۲»: اصل آن توریه است، و آن کتمان و تعریض باشد، و منه الحدیث «۳» کان رسول الله - صلی الله علیه و آله: اذا اراد سفرا وری بغیره ای عرّض بغیره، چون سفری خواستی کردن، رسول - علیه السلام - نمودی که جای دگر می روم تا کافران کید نتوانستندی کردن، برای [آن که]

«۴» توریت بیشتر معاریض و تلویحات است، و گفته اند: توریت به عبرانی «توروتو» باشد، و معنیش شریعت باشد. و انجیل، افعلیل باشد من النجل و هو الخروج، بیرون آمدن باشد، و فرزند را از اینکه جا «نجل» خوانند که از شکم مادر بیرون آید، و قال الاعشی: أنجب أزمان والده به إذ نجلاه فنعم ما نجلا برای آتش چنین خواند که خدای تعالی حقی و شرعی مندرس به او بیرون آورد. و گفته اند: [۳۸۹-ر]

هو من النجل، اصل او از نجل است و آن فراخ چشمی باشد، يقال: طعنة نجلاء و عین نجلاء، ای واسعة، برای آتش چنین خواند که آن شرعی بود که خدای تعالی بر ایشان موسع کرد، و گفته اند: به سریانی انگلیون باشد. و حسن بصری انجیل خواند به فتح «الف» و باقی قزاء به کسر. من قبل، کوفیان گویند: رفع بر غایت است، و بصریان گفتند: مبنی است بر ضم بنای عارض، قال زهیر و ما بک من خیر أتوه فأنه توارثه آباء آبائهم قبل هدی للناس، و برای آن لفظ تشبیه نگفت - و اگر چه او صفت توریت و انجیل است - برای آن که مصدر است، و مصدر را تشبیه و جمع نکنند. و محل او نصب است بر حال. و «هدی» را در آیت حمل توان کردن بر بیان و بر لطف، و گفته اند: مصدر است به معنی اسم فاعل یعنی هادی، كما قال تعالی: إن أصبح مأؤکم غوراً «۵»، ای غایرا.

(۱). سوره عادیات (۱۰۰) آیه ۲. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: گفته اند، با توجه به مج تصحیح شد. (۳). وز علی. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره ملک (۶۷) آیه ۳۰.

صفحه: ۱۷۰

و أنزل الفرقان، و اینکه لفظ مصدر است چون سبحان و غفران و قربان، و مراد اسم فاعل است برای مبالغه را مصدر آورد، یعنی بغایت فرق کننده است از میان حق و باطل. سدی گفت: در کلام تقدیم «۱» و تأخیری هست، و تقدیر اینکه است: و انزل التوریه و الانجیل و الفرقان هدی للناس، تا «هدی» حال باشد از هر سه کتاب. و گفته اند: مراد نصرت است به فرقان، برای آن که نصرت از آسمان آید و فرق کند بین الحق و الباطل و المؤمن و الکافر. إن الذین کفروا بآیات الله - الایه، آنان که به خدای کافر شوند ایشان

را عذابی «۲» سخت باشد. خدای تعالی در اینکه حجتها وعید کرد کافران را که در آیات و حجج او تأمل نکنند و به آن منتفع نشوند. وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ، آنگه بیان کرد که «۳»: کافران اینکه «۴» اصرار بر کفر که می‌کنند، مرا در آن عجزی و نقصی نیست و غضاضتی، که من عزیزم و غالبم، و اگر چه امروز تعجیل عقوبت نمی‌کنم برای مصلحت تکلیف راه، از من فایده نخواهد شدن، در قبضه قدرت منند، انتقام کشم از ایشان به حسب استحقاق ایشان. إِنَّ اللّٰهَ لَا یَخْفٰی عَلَیْهِ شَیْءٌ فِی الْاَرْضِ وَلَا فِی السَّمٰوٰتِ، آنگه بیان کرد که مقادیر آنچه ایشان مستحقند از اجزاء ثواب «۵» و عقاب بر افعال و اقوال ایشان بر من پوشیده نیست، که من عالم الدّٰتَم و هیچ چیز نباشد در آسمان و زمین از جلیل و حقیر و صغیر و کبیر و نهان و آشکارا که بر من پوشیده بود. آنگه گفت: با کمال عالمی کمال قادری است مرا، تا آنچه دگر قادران نتوانند من توانم، و آنچه دگر عالمان ندانند من دانم. من در رحم بر آب «۶» صورت نگارم، همه مصوّران عالم در وقت نگاشتن صورت از آن احتراز کنند، سر قلم از آب نگاه دارند تا متفشّی «۷» نشود، و از تاریکی احتراز کنند تا نقش مشوّش نشود. من از

(۱). اساس: تقدیر، با توجّه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: عذاب، با توجّه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها اینکه.

(۴). معج، وز، دب را. (۵). مب، مر: جزای ثواب. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: رحم بدان. (۷). معج: متنشی.

صفحه: ۱۷۱

کمال قادری در سه ظلمت: فِی ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ «۱»...، ظلمت شب و ظلمت رحم و ظلمت شکم «۲» بر آب چنین «۳» صورت بدیع نگارم که مصوّران از آن «۳۸۹-پ]

«۴» عاجز و حیران مانند «۵»، در بعضی نگاشتگان از قلم قدرت او شاعر می‌گوید- شعر: مثالك «۶» بالصّیّین لَمَّا رَأَوْه اُرْبَاب حذق بنقش الصّیّ نم غدوا عاکفین علی وضعه فعصّوا البنان و رضوا القلم اینکه بیتها بعضی اهل عصر نقل کرده است «۷» از اینکه دو بیت پارسی، که شاعر می‌گوید- نظم: از روی تو نسختی به چین بردستند آن جا که دو صد بتکر «۸» چابک دستند در پیش مثال روی تو بنشستند انگشت گزیدند و قلم بشکستند بتگر به آلت من بت نگارد «۹»، قدرت از من و محلّ قدرت از من و اسباب آلات از من، و اگر آن نباشد نتواند. آنگه خود تراشد و خود بنگارد و خود پرستد. هیچ عاقل اینکه روا دارد که تراشیده «۱۰» خود پرستد، و نگاشته «۱۱» خود را بندگی کند، و نشانده خود را خدمت کند؟ آنگه ایشان به آلت صورتی بر آرند بی معنی، من بی آلت صورتی چنین بر آرم با چندین معانی. از پاره‌ای پیه چشمی بینا سازم، و از پاره‌ای استخوان گوش «۱۲» شنوا سازم، و از پاره‌ای گوشت زبانی گویا بر آرم «۱۳»، و از قطره‌ای خون دل دانا پدید آرم، سبحان من بصیرک «۱۴» بشحم و اسمعک بعظم و انطقک بلحم و اعلمک بقطره دم.

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۶. (۲). همه نسخه بدلها مادر. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: شکم مادر تو را به چنین. (۴). یک برگ از

نسخه اساس نو نویس است و فاقد اعتبار، متن از معج اختیار شد. (۵). مب: فرو مانند. (۶). اساس که نو نویس است: عشالك، با

توجه به معج تصحیح شد. (۷). اساس که نو نویس است و، با توجّه به معج زاید می‌نماید. (۸). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: پیکر، با

توجّه به معج تصحیح شد. [.....]

(۹). معج، وز و. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: تراشده. (۱۱). مب: نگارنده. (۱۲). اساس که نو نویس است: گوشتی، با توجّه به معج

تصحیح شد. (۱۳). اساس که نو نویس است: گردانم، با توجّه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). چاپ شعرانی (۲)

(۴۳۹): أبصرک.

صفحه : ۱۷۲ تن تو بر مثال کوشکی بیافریدم همه بنایان» (۱) عالم اساس و قاعده قوی نهند، و هر چه بالاتر می‌روند می‌کاهند تا بایستد» (۲)، من به خلاف اینکه کردم قاعده تو از ساقهای باریک نهادم، آنگه هر چه بالاتر بود سطرتر» (۳) کردم، تا بدانی که چنان که نگارنده منم، دارنده منم، به من استاده است نه بعضی به بعضی، تا بدانند که چنان که فعل من با فعل کس نماند، من با کس نمانم. بنای آن کوشک بر اینکه دو ساق باریک نهادم، هیچ بنای بنا بر دو ستون نهد، بر چهار ستون نهد، آنگه هر چه بالاتر سطرتر» (۴) تا به رانها و کفل. آنگه از جوف تو قصری مجوّف کردم و در او از صدر تو ملکی ساختم و از دل تو در او سریری نهادم. و بر آن سریر- [لا بل]

«۵» در سر آن سریر- از تامور دلت امیری نشاندم، آن تامور مأمور من است و آمر تو» (۶) است و امیر تن است، و اما مصالح و مفاسد تو است. اماره امارت او» (۷) آن است که تا او نفرماید چشم نبیند و تا [او]

«۸» اشارت نکند گوش نشنود، تا او نخواهد زبان نگوید، تا او نگوید» (۹) بینی نبوید و تا او نجوید پای نبوید» (۱۰)، و تا او نپذیرد دست نگیرد، او» (۱۱) امیری امین است و صاحب اقطاعی مطاع است، چون او را در صدر ملک بنشاندم، از دیده تو او را دیده بانی کردم، و از گوش تو جاسوسی ساختم او را، و از زبان تو صاحب خبری و ترجمانی، و از دست تو خدمتگاری، و از پای تو بریدی. او پادشاه و اینان رعیت، او امیر و اینان حشم، او پیشوا و اینان متابع. حق تعالی از حکمت» (۱۲) خود روا نداشت که هفت عضو تو بی رئیسی بگذارد» (۱۳)،

(۱). مج، وز: بنا ان، دب، لب، فق: بئاء ان. (۲). دب، لب، فق، مب، مر: باشد. (۳-۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق: سطرتر. (۵). اساس: کلمه محو شده است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). چاپ شعرانی (۲/ ۴۴۰): و از تو. (۷). مج: تو. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). اساس که نو نویس است تا بو نکنند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. [.....]

(۱۰). اساس، مب، مر: نشود، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: و، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). مج: حکم. (۱۳). اساس که نو نویس است و، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

صفحه : ۱۷۳

کی» (۱) روا دارد که هفت اقلیم بی امامی رها کند؟ زمانه را امام باید، و رعیت را راعی، و گوسفند را شبان، و تو مکلف به آن که بشناسی که [از]

«۲» اصول اسلامی اصلی است، و از قواعد ایمان» (۳) قاعده، من مات و لم يعرف امام زمانه مات میتة جاهلیة، چنین فرمود» (۴)- صلوات الله علیه» (۵)- که: هر کس که بمیرد و امام زمانه را نشناسد مردن او مردن جاهلیان» (۶) باشد که نه در اسلام بودند. در اینکه خبر دو دلیل است بر دو اصل از اصول» (۷) ما: یکی آن که، زمانه از امام خالی نباشد، برای آن که تا امام نباشد شناختش واجب نباشد. و دیگر، دلیل است بر آن که» (۸) معرفت امام از اصول دین است، که اگر نه چنین بودی نگفتی [علیه السلام]

«۹» که: هر که نشناسد او را مردن او مردن کافران بود. [قوله]

«۱۰»: يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ، در رحم صورت نگارد چنان که خواهد، یکی را سیاه و یکی را سفید» (۱۱)، و یکی زشت و یکی نیکو، و یکی دراز و یکی کوتاه، یکی نر» (۱۲) یکی ماده» (۱۳)، یکی سعید» (۱۴) یکی شقی، یکی کریم و یکی لثیم، یکی خوشخو» (۱۵) و یکی بدخو، چنان که خواهد و مصلحت داند، فَبَارَكْ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ» (۱۶) اللَّهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ إِنَاءً وَيَهَبُ لِمَن يَشَاءُ الدُّكُورَ أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاءً» (۱۷). لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، جز آن» (۱۸) خدای خدایی نیست که

قادر بود بر اینکه و امثال اینکه تا

(۱). اساس به صورت: «کجا» هم خوانده می‌شود، مج، وز: ندارد. (۲). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۳). اساس که نو نویس است: اینان، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج مهتر عالمیان. (۵). مج، وز و علی آله. (۶). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: جاهلان، با توجه به مج تصحیح شد. (۷). اساس که نو نویس است: احوال، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). وز، دب، بدان که. (۹-۱۰). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). مج، وز، دب، آج: سپید. [.....]

(۱۲). مب و. (۱۳). مب، مر و. (۱۴). همه نسخه بدلها و. (۱۵). لب: خوشخوی. ۱۶؟ سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۴. (۱۷). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۹ و ۵۰. (۱۸). مج، وز: او.

صفحه : ۱۷۴ مستحق آن باشد از عبادتی «۱» که او هست، و اگر «۲» چه نام خدای بر او اجرا کنند هر نام که بی معنی باشد و نه باستحقاق بود زور بود، و چون نام زور بود کار مزدور «۳» بود، و چون کار مزدور «۴» بود صاحبش مزور بود، پس بت مزور است و بت پرست مزور. اگر بت پرست مزور باشد، بت تراش چه باشد؟ برای آن که بت پرست اینکه نام بر نهد، بت خدای نشود و مسیلمه محمّد نشود، و کاذب صادق نباشد، و باطل به تسمیه حق نشود، و نشیب به هوا فراز نگردد و علی هذا فقس، و همه بر اینکه قیاس می‌کن اگر از اهل قیاسی. العزیز الحکیم، عزیز است به تسمیه آنان که نام او بر دیگران نهند یا بدون او معبودی دیگر پرستند، او را مذلتی حاصل نشود، و حکیم است آنچه کند به حکمت و صواب کند. هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ، او آن خدایی است که کتاب قرآن بر تو که محمّدی فرو فرستاد، هر چه حق تعالی در قرآن قرآن را به آن خواند و «۵» وصف کرد از انزال «۶» و تنزیل و وحی و کلام و کتاب و آنچه مانند اینکه است همه دلیل حدوث «۷» است، هیچ مخیل قدیم «۸» نیست. آنگه وصف کرد اینکه کتاب «۹» و آیات او را تفصیل داد و قسمت کرد بر دو نوع، [۳۹۰-ر]

گفت: مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ از اینکه کتاب «۱۰» آیاتی محکم هست، و محکم آن باشد که مراد از ظاهرش مفهوم شود. و امّ الکتاب است، یعنی اصل کتاب است. و «امّ» در کلام عرب اصل باشد چنان که مگه را امّ القری گویند، [و]

«۱۱» سر را امّ الدماغ گویند، و لوح محفوظ را امّ الکتاب گفت، و «۱۲» رایت را که لشکر را مفزع با او بود آن را ام گویند، و مادر را که مفزع

(۱). مج، وز: عبادت. (۲). اساس که نو نویس است: لکن، با توجه به مج تصحیح شد. (۳-۴). کذا، در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۴۴۱): مزور. (۵). مج، وز: ندارد. (۶). اساس که نو نویس است: انزال، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مج: حدیث. (۸). همه نسخه بدلها بجز وز: قدم. [.....]

(۹). مر را. (۱۰). اساس که نو نویس است و، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۱). اساس که نو نویس است: ندارد، از مج افزوده شد. (۱۲). مج، وز، دب، لب، فق: او.

صفحه : ۱۷۵ کودکان باشد و مرجع ایشان با او بود ام از اینکه جا گویند «۱»، و اینکه فعل باشد به معنی مفعول، و اصل کلمه از «۲» امّ باشد و آن قصد بود، پس هر مقصودی مرجوع را امّ گویند، و برای آن امّ خوانند آن را که رجوع متشابه با او باشد و حمل متشابه بر او کنند، و مفزع در حل اشکال او باشد، و برای آن گفت که: «امّ الکتاب»، و لم یقل: امّهات الکتاب بالجمع، برای آن که

اینکه آیات در اینکه حکم چون یک آیت است. و وجهی دیگر آن است که: اشارت به حکم است و هو الاحکام، محکمی آیت، حکمی است که اصل کتاب است و رجوع در اینکه باب اعنی فی ردّ المتشابه الیه و حمله علیه با او باشد. و وجهی دیگر آن است که: هر آیتی از او امّ است و اصل است، [کما قال الله تعالی]

«۳» وَ جَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً «۴» ... ای کل واحد منهما ... و کما قال الله تعالی: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً «۵» ... ای فاجلدوا کل واحد منهم ثمانین جلدۀ. وَ أَخْرَجْنَا مُتَشَابِهَاتٍ «آخر» جمع اخری باشد و از باب لا ینصرف است، و سببهای منع صرف او صفت است و عدل او که «۶» معدول است از او اخر «۷». و کسائی گفت: برای آن که او جمعی است که بر وزن او واحد نیست، پس او در جمع است سببی مکرر باشد. و بعضی دیگر نحویان گفتند: اینکه جمع را حمل بر واحدش کردند که واحد او اخری است و آن منصرف نیست. مُتَشَابِهَاتٍ و متشابه آن باشد که مراد در او متشابه «۸» باشد مراد از ظاهرش ندانند، و اقوال علما در اینکه حکم «۹» و متشابه مختلف است. قتاده و ضحاک و ربیع و سدّی گفتند: محکم ناسخ باشد که بر او عمل باید کردن، و متشابه منسوخ بود «۱۰» که به

(۱). مب: دانند. (۲). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن، با توجه به مع تصحیح شد. (۳). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره مؤنون (۲۳) آیه ۵۰. (۵). سوره نور (۲۴) آیه ۴. (۶). مع، وز، دب، آج، لب، فق: و عدل که او. (۷). فق: آخر، دب: از او او اخر. (۸). مع، وز، مب: مشتبه. (۹). مع، وز: علما در محکم، دب، آج، لب، فق: در اینکه محکم. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز وز، مب، مر: باشد. [.....]

صفحه : ۱۷۶

او ایمان باید آوردن و به «۱» او کار نباید کردن، و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس. و روایت علی ابی طلحه «۲» از عبد الله عباس آن است که: محکّمات قرآن حلال و حرام و حدود و احکام و فرایض است که آن را کار باید بستن و ایمان باید آوردن، و متشابه امثال و مواعظ و مقدّم و مؤخر است که در آن جا چیزی نبود که کار باید بستن. و ابو اسحاق روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: مثال آیات متشابه چنان است که در سوره الانعام گفت قوله: قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ «۳» - تا به آخر سه آیت. متشابه آیتی است که سوره بنی اسرائیل است من قوله: وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا «۴» ... و چنان که در سوره البقره و سوره الاعراف، و آنچه مقربان آن را متشابه خوانند لاشباه بعضها ببعض علی القاری حفظا، و آنچه اینکه شکل «۵» ندارد محکم باشد. محمّد بن جعفر بن الزبیر گفت: محکم آن باشد که محتمل نباشد الا یک وجه را، و متشابه آن بود که محتمل

آن «۶» بود وجوه را. بعضی دیگر گفتند: محکم آن باشد که علما تأویل آن دانند، و متشابه آن بود که تأویل [آن]

«۷» جز خدای تعالی نداند، کالخبر عن قیام الساعه، چنان که خبر قیامت، و باران که کی بارد، و بچه که در شکم مادر چه باشد، و آن که فردا چه شود «۸»، و هر کس چند بماند، و کی میرد «۹»، و کجا میرد «۱۰»، و آنچه اخبار غیب است. ابن کیسان گفت: محکم آن باشد که در او اندیشه بسیار نباید کردن تا معنی مفهوم شود، و متشابه آن بود که معنی او الا به نظر و اندیشه نتوان دانستن، و اینکه

(۱). همه نسخه بدلها: بر. (۲). مع، وز: علی بن ابی طلحه، آج، لب: علی بن طلحه. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۲۳. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/۴۴۳): مشکل. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، از مع افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: چه باشد. (۹-۱۰). وز: می رود.

صفحه : ۱۷۷

در اینکه مورد نو نویس است: گفتند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). وز، دب: آری. (۶). همه نسخه بدلها: صد و شصت. (۷). همه نسخه بدلها بجز مج، وز سال. (۸). مب، مر قوله. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: او. [.....]. (۱۰). اساس گفتند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مر که.

صفحه : ۱۷۹

کلبی گفت: مراد جهودانند که خواستند که از حروف تهجی استخراج مدّت ملک امت محمّد کنند به طریق حساب جمل. ابن جریج گفت: مراد منافقانند. حسن بصری گفت: خارجیانند. قتاده چون اینکه آیت بخواندی و اینکه جا «۱» رسیدی، گفتی «۲» حروریانند [و صایبان]

«۳». بعضی دگر گفتند: جمله مبتدعاند. عایشه گفت: رسول - صلی الله علیه و آله - اینکه «۴» جمله بخواند و گفت: چون آنان را بینی از اینکه امت که طلب تأویل متشابه کنند و به متشابهات قرآن تعلّق و تمسک کنند و بر آن جدل کنند، ایشان آنانند که خدای تعالی ایشان را خواست «۵»، از ایشان احتراز کنی و با ایشان منشی. ابتغاء الفتنه، ای طلب الشرک، اینکه «۶» برای طلب فتنه کنند، و «فتنه» اینکه جا شرک است علی قول الزبج و السدی و ابن الزبیر و مجاهد، بیانه قوله: و الفتنه اشد من القتل «۷». و بعضی دگر از مفسران گفتند: مراد لبس و اضلال است و تخلیط. و اصل کلمه امتحان و اختبار باشد در لغت، يقال: فتنته بكذا ای امتحنته به «۸». و ابتغاء تأویل، ای تفسیره [۳۹۱- ر]

و معناه و ما یؤول الیه المعنی، تأویل آن باشد که معنی با او شود، و اصل او از اول باشد و اول رجوع باشد. و در عرف اهل علم تفسیر فرقی هست میان تفسیر و تأویل، که بیان «۹» معنی آیات محکم را تفسیر گویند، و بیان معنی آیات متشابه و دگر «۱۰» وجوه و احتمالات او را تأویل گویند، و حق تعالی لفظ تأویل در باب متشابه اطلاق کرد. حق تعالی باز نمود که: اینکه قوم «۱۱» دست از محکم بدارند و به دنبال متشابه در افتند به علت طلب تأویل، و غرض ایشان

(۱). مب: بدین جا. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: گفت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس: محو شده است، با توجه به آج افزوده شد، مج، وز: صایبان، دب، لب، فق، مر: صایبان. (۴). همه نسخه بدلها آیه. (۵). همه نسخه بدلها به اینکه آیت. (۶). آج، لب، فق، مب، مر از. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۱. (۸). آج، لب، امتحنه. (۹). همه نسخه بدلها: تأویل کشف. (۱۰). اساس: به صورت «ذکر» هم خوانده می شود. (۱۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ایشان، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۰

[فتنه]

«۱» باشد. و گفته اند: طلب عاقبت و ما یؤول الیه امره از «۲» حدیث حساب جمل و مدّت ملک امت رسول از آن استخراج کردن «۳» - چنان که برفت - بیانش: ذلک خیرٌ و أحسن تأویلاً، ای عاقبه، و نصب هر دو اعنی «ابتغاء» «۴» بر مفعول له است. آنکه حق تعالی گفت: تأویل آن من دانم، و ما یعلم تأویله إلا الله، تأویل آن جز خدای نداند، و آنان که در علم ثابت قدم باشند و پای بر جای باشند. من دانم و آن کسی که از من داند، راسخان علم [علم]

«۵» از او گرفته باشند، در علم ثابت قدم باشند، در علم قدمی و قدمی دارند، در آن دست و پای دارند، از دست بسطت و از پای ثبات، آنچه گویند از بصیرت گویند. مفسران در نظم آیت و حکم او «۶» خلاف کردند: عروه بن الزبیر گفت و عایشه و طاووس عن ابن عباس که: «واو» فی قوله: وَ الزائِرِ حُونَ فِي الْعِلْمِ، «واو» استیناف است و وقف کردند عند قوله: إِلَّا اللَّهُ، و گفتند: کلام تمام شد اینکه جا، و معنی آیت آن است که تأویل آیات «۷» متشابه کس نداند مگر خدای - عزّ و جلّ - فاما راسخان علم گویند: آمنا به،

چنان که «و الراسخون» مبتدا باشد، و «يقولون» خبر او بود. آنکه تفسیر متشابه بر علم ساعت و فنای دنیا و خروج دجال و خروج یاجوج و ماجوج است (۸) و خروج مهدی و علم روح و علوم (۹) غیب دادند (۱۰)، گفتند: اینکه چیزها آن است که کس نداند مگر خدای، و چون راسخان علم از اینکه قاصرند، به زبان عجز و قصور می‌گویند: آمنا به، ما ایمان آوردیم به اینکه جمله از محکم و متشابه، همه از نزدیک خداست هم محکم و هم متشابه. و گفتند: ممتنع نباشد که چیزهایی بود که خدای تعالی به علم آن مستأثر بود و

(۱). در اساس کلمه محو شده است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۲). دب، آج، لب، فق: و آن. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: کردند. (۴). اساس و تأویلا، با توجه به وز، مج زاید می‌نماید. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها: آن. (۷). اساس: آیت، با توجه به مج تصحیح شد، آج، لب، دب، فق، مر و. (۸). همه نسخه بدلها: ندارد. (۹). مج: علم. (۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: دانند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۸۱

ما را تکلیف نکرده باشد دانستن آن، چه مصلحت در اجمال و اهمال آن باشد، چون روح و وقت قیام الساعة، و آنچه یاد کرد فی قوله: إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ (۱) - الاية. و اگر تفسیر متشابه (۲) اینکه کنند، اینکه قول قریب باشد، و اینکه قول اختیار کسائی و فزاء و مفضل بن سلمه و محمد بن جریر است. و گفتند: دلیل اینکه قول قراءت عبد الله مسعود است: ان تأویله الا عند الله و الراسخون فی العلم [۳۹۱- پ]

يقولون آمنا به. و در قراءت ابی و عبد الله عتّاس چنین است که: و يقول الراسخون فی العلم آمنا به. و قولی دگر در نظم آیت آن است که مجاهد گفت و ربیع و محمد بن جعفر الزبیر (۳) و قتیبی که (۴): «واو» فی قوله: «و الراسخون» «واو» عطف است، و معنی آیت آن است که خدای تعالی گفت: تأویل متشابه کس نداند مگر من که خداام (۵) و راسخان ثابت قدمان در علم. و قوله: يَقُولُونَ، در محلّ حال باشد از ایشان، و معنی آن بود که: ایشان دانند و با آن که دانند می‌گویند: آمنا به، تا مدح باشد ایشان را به دو وجه: یکی تحصیل علم به متشابه، یکی انقیاد و استسلام، و مثال آیت در «۶» آن که «يقولون» حال افتاد فی موضع قائلین قوله تعالی: لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ (۷) ... چیست آن که ایشان راست، آن که (۸) پیش از اینکه آیت گفت: مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ (۹) ...، آنکه گفت: لِلْفُقَرَاءِ. الاية، آنکه گفت: وَالَّذِينَ تَبَوَّأُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ (۱۰) ...، یعنی و للذين تبوءوا الدار والایمان، آنکه گفت: وَالَّذِينَ جَاءُوا (۱۱) يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا (۵) ...، می‌گویند: بار خدایا بیامرز ما را، ای قائلین. همچنین در «۶» آیت ما راسخون (۷) علم با آن که تأویل متشابه دانند، می‌گویند: آمنا به، و اینکه مثالی روشن است، و مثال او از شعر عرب قول یزید بن مفرغ فی عبد له یسّمی بردا قد باعه ثم ندم علی بیعه، فقال: و شریعت بردا لیتنی من بعد برد کنت هامه من هامه تدعوا صدی بین المشقر فالیمامه الریح تبکی شجوها و البرق یلمع فی الغمامه. «واو» فی قوله: «و البرق»، «واو» عطف است، و «یلمع»، در جای حال است، و معنی آن است که: و البرق ایضا بیکه لا معا فی الغمامه، و اگر نه چنین گویند معنی تباه شود، [برای آن که اگر (۸) و البرق به ابتدا کنند و یلمع خبر او کنند، معنی ندارد، چه برق از ابر همیشه لمعان زند. آنکه این حدیث اجنبی شود از آنچه مراد شاعر است در غرض او و معنی، فاسد. پس اینکه قول بهتر است]

(۹) و به ظاهر لا یقتر است. دگر آن که خدای - جل جلاله - اینکه کتاب به لغت عرب فرستاد، بلسان عربی مبین (۱۰)، در او الغاز و تعمیم نیست (۱۱)، و گفت:

(۱). همه نسخه بدلها بجز مج، وز: یعنی. (۲). دب: مهاجرین. (۳). همه نسخه بدلها: بر اجماع بلا خلاف. (۴). مج، دب: مستحق نی‌اند، چاپ شعرانی (۲/۴۴۶): مستحق خمس نه‌اند. (۵). سوره حشر (۵۹) آیه ۶. (۶). مب اینکه. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها بجز مب: راسخان. (۸). مج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها آورده شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها آورده شد. (۱۰). سوره شعر (۲۶) آیه ۱۹۵. (۱۱). اساس: است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۸۳

کتاب: أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكًا لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ «۱»، [۳۹۲- ر] و گفت: تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ الْمُبِينِ «۲»، و گفت: بَكِتَابٍ «۳» اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ «۹»، و متابعت آنچه ندانند چگونه کنند. دگر آن که: [چون]

«۱۰» راسخان علم تأویل متشابه ندانند، و جز راسخان نیز ندانند، چه فرق باشد میان راسخ و ناراسخ! و چه فایده «۱۱» بود وصف ایشان در اینکه جایگاه به رسوخ و ثبوت قدم در علم! چه آنان که جاهل باشند و در علم هیچ پایه ندارند، در اینکه معنی با ایشان راست‌اند. پس آیت از معنی بشود «۱۲». دگر آن که: از عهد رسول- علیه السلام- الی یومنا هذا ندیدیم که مفسران در آیتی از آیات قرآن در تفسیر و تأویل و کلام در وجوه علوم و انواع آن رها کردند و گفتند: نه علم ماست، و تفسیر اینکه آیت جز خدای نداند، تا حروف مقطّع را در او اق [وال]

«۱۳» بسیار گفتند. و عبد الله عباس چون اینکه آیت خواندی، گفتی: انا من الراسخين في العلم الذين يعلمون تأويل المتشابه، گفت: من از [آن]

«۱۴» راسخان علمم که تاویل متشابه [دانند. و مجاهد گفت: من از جمله آنانم که تاویل متشابه]

«۱۵» دانم.

(۱). سوره ص (۳۸) آیه ۲۹. (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: ضبط قرآن مجید: بکتاب. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۵۲. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۶). دب، لب، فق، مب: بدانند. (۷). مب می گوید. (۸). همه نسخه بدلها: اقول. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۳. [.....]

(۱۰). اساس: کلمه زیر و صالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). مب: فایده. (۱۲). همه نسخه بدلها: آن معنی نشود. (۱۳-۱۴-۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۸۴ و بر آن «۱» وجه که گفتیم، لفظ متشابه [محمول]

«۲» بود علی احد الاقوال المشروحه، از آن قولها که گفتیم، و بر وجه اول الا آن یک قول نباشد که حمل بر علم غیب کنند، و لفظ متشابه در عرف به اینکه لایق است که ما گفتیم از مفسران نه به علم غیب. و وجهی دیگر آن که: در آیت، مرتضی علم الهدی- قدس الله روحه- گفت: بر آن طریقه که «واو» استیناف باشد نه بر آن وجه که ایشان گفتند، و آن آن است که آیات متشابه بیشتر آن بود که محتمل بود وجوه بسیار را، چون: هدی و ضلال و مانند آن، بر مآول آن باشد که هر وجه که محتمل بود در لغت و مطابق بود ادله عقل را و آیات محکم را، بگوید و قطع نکند علی مراد الله. پس قدیم- جل جلاله- گفت: تأویل آیت یعنی آن وجه معین «۳» که مراد من است که من بیان نکرده‌ام کسی «۴» را برای صلاحی را «۵» آن کس نداند مگر من، و اینکه وجهی نکوست در تفسیر اینکه آیت- و الله اعلم بمراده. قوله: وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ «رسوخ» ثبوت باشد، و رسخ اذا ثبت، و كذلك رصخ كالصراط و

السرائط، و المسلوخ و المصلوخ، قال الشاعر: لقد رسخت في القلب منى مودة لسلمى ابت اياتها «۶» أن تغتبرا [۲۹۳-پ] مفسران خلاف کردند در آن که اینکه راسخان که بودند! بعضی گفتند: مؤمنان اهل کتابند، چون عبد الله سلام و جز او از امثال او. و در تفسیر اهل البیت هست که: مراد به راسخان علم اهل البیت رسولند- علیه و علیهم السلام- از آنان که علم ایشان از علم رسول باشد، و علم رسول از تلقین جبریل، و علم جبریل از لوح محفوظ، و کتابت لوح محفوظ از قبل رب العزّه. عجب از آنان که روا دارند که تأویل متشابه جهودان دانند، و روا بود که ایشان در اینکه باب معطوف باشند بر نام خدای، و اهل البیت رسول نشاید که دانند و اینکه پایه دارند؟ و هل هذا الا محض العناد. انس مالک روایت کند و ابو الدرداء و ابو امامه که: از رسول- علیه السلام-

(۱). همه نسخه بدلها: بر اینکه. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: معتبر. (۴). همه نسخه بدلها: کس. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). آج: از مانها.

صفحه: ۱۸۵ پرسیدند که راسخان علم که باشند! گفت: من بر یمینه و صدق لسانه و استقام قلبه و عف بطنه و فرجه فذلک الراسخ فی العلم، گفت: آن باشد که سوگندش راست بود، و زبانش صادق بود، و دلش مستقیم بود، و بطن و فرجش عقیف، و اینکه صفت معصومان است. و انس مالک گفت: راسخ علم آن بود که [داند و به آنچه داند کار بندد و متابع علم باشد. و بعضی علما گفتند که: راسخ علم آن بود که]

«۱» در او چهار خصلت بود: تقوا و پرهیزگاری در آنچه میان او و خدای باشد، و تواضع از میان او و خلقان، و زهد میان او و دنیا، و جهاد از میان او و میان نفس خود، و اینکه هم از سیرت معصومان است. لا جرم چون در علم ثابت قدم بود، کس وصف علم و عالم «۲» چنان که او کرد نکرد. کمیل زیاد «۳» گوید: یک روز امیر المؤمنین علی- علیه السلام- دست مرا «۴» گرفت و با خود می برد تا مرا «۵» از کوفه بیرون برد. چون به صحرا شدیم آهی سرد بر آورد از دلی گرم و «۶» گفت: یا کمیل ان هذه القلوب اوعیه فخرها او عاها، اینکه دلها وعاءهاست، آن به بود که «۷» [نگاهداننده تر]

«۸» بود، فاحفظ عنی ما اقول لك، نگاه دار آنچه تو را می گویم: «۹» «۱۰» «۱۱» «۱۲» الناس ثلاثه فعالم «ربانی و متعلم علی طریق نجاه و همج رعاع اتباع کل ناعق یمیلون مع کل ریح لم یستضیوا بنور العلم و لم یلجؤوا الی رکن وثیق. یا کمیل؟ العلم یحرسک و انت تحرس المال، و المال تنقصه «الانفاق و العلم یزکوا علی الانفاق، محبّه العالم» دین یدان به و به تکمله الطاعه فی حیاته

(۸-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: علما. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کمیل بن زیاد. (۴). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: من. [.....]

(۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: گرفت و مرا. (۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: آهی کشید از سر اندوه پس، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: اینکه دلها ظرفهاست و بهترین آنها، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها: عالم. (۱۰). کذا در اساس و همه نسخه بدلها. نهج البلاغه تصحیح دکتر صبحی سالم افست قم. ص ۴۹۶

«سبیل». (۱۱). مج، وز، دب، آج: ینقصه. (۱۲). آج، لب: العلم.

صفحه: ۱۸۶

اللهو جمیل الاحدوثه بعد موته، و العلم حاکم و المال محکوم علیه. { «۱» «۲» یا کمیل؟ مات خزان الاموال و هم احیاء و العلماء باقون ما بقی الدهر: اعیانهم مفقوده، و امثالهم فی القلوب موجوده. ها؟ انّ ها هنا لعلما جما- و اشار بیده [الی] «صدره- لو اصبت له حمله؟ بلی اصبت لقنا غیر مأمون- فی کلام طویل الی ان قال: «۳» «۴» اللهم بلی: لا تخلوا الارض من حیة لك

علی خلقک اما ظاهرا [۳۹۳- ر]

مغلوبا او خائفا مغمورا کیلا- تبطل حججک و بیناتک و اینکه اولئک. اولئک الأقلون عددا الأعظمون قدرا بهم یحفظ الله حججه حتی یودعوها قلوب اشباههم. هجم بهم العلم علی حقایق الایمان فاستلانو» روح الیقین فانسوا بما استوحش منه الجاهلون و استلانو ما استوعره المترفون. صحبوا الدنیا بابدان ارواحها معلقه بالمحل الاعلی، اولئک خلفاء الله فی ارضه و حججه علی عباده. گفت «۵»: مردمان سه نوعند: عالم است و متعلم، عالمی ربانی و متعلمی بر طریق نجات. و از اینکه هر دو در گذشته همج و رعاند که بر سر آب آید که چون خشک «۶» خشک شود طعمه آتش را شاید، به دنبال هر آوازی بروند و با هر بادی که بجهد میل کنند، به نور علم روشنایی نجسته باشند، و در علم، التجابه رکنی استوار نکرده باشند. ای کمیل؟ علم پاسبان تو بود و تو پاسبان مال باشی. و مال از نفقت «۷» بکاهد و علم از نفقت «۸» بیفزاید. دوست داری عالم «۹» دین است که به آن خدای را پرستند، و کمال طاعت به آن بود در حیات، و ذکر و ثنای نکو به آن بود پس وفات. علم حاکم است و مال محکوم.

(۱). مج، وز، دب: هاوها. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). نسخه اساس در بالای کلمه آورده است: لثلا. (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، نهج البلاغ: و باشروا. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفتند. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷-۸). نفقت / نفقه. [.....].
(۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: علم.
صفحه: ۱۸۷

یا کمیل؟ خازنان مال در آن حال که زنده باشند مرده‌اند، و عالمان آنگه که مرده باشند زنده [اند]

«۱» تا جهان بماند ایشان بمانند اشخاص ایشان مفقود باشد «۲»، و مثال «۳» ایشان در د [لها]

«۴» موجود. آنگه گفت: های های؟ اینکه جا علمی «۵» بسیار هست اگر کسی را یابم که بر گیرد و [تحمل]

«۶» کند- و اشارت کرد به دستها «۷» به سینه خود در حدیثی دراز که در وصف اهل روزگار و عالمان وقت خود بکرد- تا در آخر کلام گفت: بار خدایا؟ زمین خالی نباشد از حجتی از آن تو بر خلق، اما ظاهر «۸» مغلوب یا خایف «۹» مغمور «۱۰»: ظاهر مغلوب چون او که اول ائمه «۱۱» است، و خائف مغمور چون فرزندش که آخر ائمه است برای آن که تا حجت‌های تو باطل نشود، کجانند ایشان! ایشان به عدد اند کند و به [قدر و]

«۱۲» منزلت بزرگند. خدای تعالی به ایشان حجت‌های «۱۳» خود نگاه دارد تا در دل اشباه خود نهند، علم، ایشان را بر حقایق ایمان واقف کرده باشد، ایشان را راحت «۱۴» یقین خوش آمده باشد، مستأنس باشند به آنچه جاهلان از آن مستوحش باشند، و آنچه مترفان منعمان «۱۵» را درشت آید ایشان را نرم بود، صحبت ایشان با دنیا به «۱۶» تنهایی بود که جانها از تن معلق بود به محل اعلی، ایشان خلفای خدا باشند در زمین و حجج او بر بندگانش. آنگه گفت: آه شوقا الی رؤیتهم، ای یا سه به دیدار ایشان؟ آن کس که [اینکه]

«۱۷» داند بر تو راسخ نباشد، و آن که اینکه نداند شنیدن و فهم کردن بر تو هم راسخ

(۶-۴-۱). در اساس کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). دب: باشند. (۳). مب، مر: امثال. (۵). در اساس که کلمه نو نویس است: علم، با توجه به مج تصحیح شد. (۷). اساس که نو نویس است: به دست خود، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب: ظاهری. (۹). دب، آج، لب، مر: خایفی. (۱۰). اساس که کلمه نو نویس است: مستور، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس که کلمه نو نویس است و آج، لب، فق،

مب، مر: امت، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). اساس که نو نویس است: حجت و بینات، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: راحتی. (۱۵). مب: منعم. [.....]

(۱۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۷). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۸۸

باشد و هم ناسخ. راسخ علم، آن باشد که به تأویل [۳۹۳-پ]

متشابه عالم بود نه آن که محکم بر او مشتبه بود «۱»، آن که بر تأویل شمشیر زند با آن راست بود که محکم تیغ در گلو «۲» باید کردن، منکم من یقاتل علی تأویل القرآن کما قاتلت علی تنزیله، گفت: از شما مردی باشد که بر تأویل قرآن همچنان کار زار «۳» کند که من بر تنزیلش کردم. هر کسی گفت: من هستم یا رسول الله گفت: نه و لکن «۴» خاصف النعل آن است که نعل پای من می‌پیراید، اگر او نعل پای من پیراید من تاج سر او پیرایم. نگاه کردند امیر المؤمنین از حجره به در می‌آمد «۵»، نعل رسول به دست گرفته که نیک بکرده بود، فکان علی للنعل خاصفا، و کان النبی لمدحه واصفا، و کان فی الحرب ریحاً عاصفا و لأعداء الله قاصما قاصفا. یقولون آمنا به، می‌گویند: بار خدایا؟ ما به متشابه ایمان داریم. کُلُّ مَنْ عِنْدَ رَبِّنَا هَمَّهِ مِنْ نَزْدِيكَ خِدَاسٌ مُحْكَمٌ وَ مُتَشَابَهُ، و ناسخ و منسوخ، و مجمل و مفصل. وَ مَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ، اینکه اندیشه خداوندان عقل کنند. خواجه عقل ندارد و اگر دارد به کار ندارد، و «لب» هر چیز خالص «۶» و صافی آن باشد، و مغز چیزها «۷» «لب» گویند که نفع در آن است. عقل را به آن تشبیه کردند و آن را لب نام نهادند. رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا، در کلام محذوفی هست، تقدیر آن است: و یقولون ای الزاسخون فی العلم: ربنا، بار خدای ما؟ بمرگردان و بمچفسان «۸» دلهای ما، یعنی آن الطافی که دلهای ما به آن مستقیم باشد و از حق مایل نشود از ما باز مگیر. و «زیغ» اینکه میل باشد، و از اغت امالت، و معنی آن است که گفتیم. اگر گویند: اینکه چه دعا باشد! گوئیم: خدای تعالی ما را تکلیف کرد که اینکه دعا کنیم، و اگر چه خدای تعالی [بی]

«۹» دعای ما اینکه بکند چنان که فرمود ما را که:

(۱). اساس که در اینکه کلمه نو نویس است: باشد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). دب، مب: گلوی او، آج، لب، فق، مر: گلوی. (۳). دب: کالزار. (۴). همه نسخه بدلها: و لکنه. (۵). مج: به در آمد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر است. (۷). همه نسخه بدلها را. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بمخسبان. (۹). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۸۹

قال «۱» فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ «۵». و روا بود که از اغت خود عبارت بود از جزای زیغ، ای جازاهم الله بزیغهم، کما قال تعالی: وَ مَكْرُوهًا وَ مَكْرَ اللَّهِ «۶». بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَّا، پس از آن که ما را به ایمان هدایت کردی از الطاف و توفیق و تسهیل سبیل و بیان و نصب ادلت و ازاحت علت و آنچه اسباب و مقدمات است وَ هَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً، و ما را از خزاین رحمت خود مدد فرست که تو بخشنده و بخشاینده‌ای. گفتند: مراد به «رحمت» در آیات «۷» توفیق و توقیف است. ای ثبتنا «۸» علی الایمان و الهدی. ضحاک گفت: مراد تجاوز و عفو و آمرزش است، و صادق- علیه السلام- گفت: لزوما لخدمتک، مراد لزوم خدمت در گاه اوست بر وجه سنت بخلاف بدعت. ام سلمه گوید: رسول- علیه السلام- در دعا بسیار گفتی: اللهم مقلب القلوب و الابصار ثبت قلبی علی دینک، ای گرداننده دلها و چشمها، دل من بر دین خود بدار «۹» گفتند: یا رسول الله دل بگردد! گفت: آری، «۱۰» ما خلق الله من قلب آدمی الا و هو بین اصبعین من اصابع الرحمن ان شاء ازاعه و ان شاء [اقامه]

«گفت: دل هیچ

(۱). اساس و همه نسخه بدلها: قل، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۱۲. (۳). دب، اگر دعا ندانند کردن، آج، لب، فق، مب، مر: اگر آن دعا ندانند کردن. [.....]

(۴). مج، وز، سهام، دب، آج، لب، فق، مب، مر: سیم. (۵). سوره صف (۶۱) آیه ۵. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۵۴. (۷). همه نسخه بدلها: آیه. (۸). اساس: به صورت «تثیتا» هم خوانده می‌شود. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر بدان، مج، وز، ندارد. (۱۰). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۹۰

آدمی نیست و الا از میان دو انگشت از انگشتهای خداست، و اینکه کنایت باشد از [سهولت]

«۱» تقلیب آن بر او، چنان که یکی از ما گوید: هذا الامر فی یدی و فی اصبعی و فی خنصری، و اینکه کار به دست من است و در انگشت من است و در کمینه انگشتهای «۲» من است. چون خواهد که مبالغه کند از قدرت خود بر آن و سهولت آن بر او. و دگر وجهها گفته‌اند، اگر جای حاجت باشد [گفته شود- ان شاء الله]

«۳». آنچه گفت: ۴. نسل الله ان لا یزیغ قلوبنا بعد اذ هدانا» و ان یهب لنا من لدنه رحمةً انه هو الوهاب، ما از خدای می‌خواهیم تا دل ما ثابت دارد و بنگرداند پس از هدایت، و ما را رحمت دهد و آموزش که او بخشنده است، و تفسیر آن است که بگفتیم. ام سلمه گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ مرا دعایی بیاموزی «۵» که نافع باشد [مرا]

«۶»! گفت: بلی، بگو: اللهم ربّ النبی محمّد اغفر لی ذنبی و اذهب غیظ قلبی و اجرنی من مضلّات الفتن ما احیتنی. و گفته‌اند: قلب را برای آن نام قلب کردند «۷» لسرعة قلبه، برای آن که زود گرده «۸» باشد، و رسول- علیه السلام- گفت: «۹» «۱۰» مثل القلب کمثل ریشه بارض فلاة فی یوم عاصف تقلّبها» الریح ظهرا لبطن»، مثل دل آدمی چون پر مرغی است به زمین بیابان در روز باد سخت که باد آن را از اینکه روی بر آن روی می‌گرداند. ابو عبیده روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: دل فرزند آدم چون گنجشکی است در روز «۱۱» هفت رنگ بگردد. [و رسول- علیه السلام- گفت: «۱۲» لقلب ابن آدم اسرع تقلّباً من القدر اذا استجمعت غلیا، گفت: دل فرزند آدم زودتر «۱۳» گردد از دیگر در آن حال که نیک به جوش در آید]

«۱۴».

(۱-۳-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: انگشت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مج: هدیتنا. (۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: بیاموزید، مج، وز: نیاموزی، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷-۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است که، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: زود گردد. (۹). مج، وز: یقلّبها. [.....]

(۱۰). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ظهر البطن. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: روزی. (۱۲). دب: تقلّبها، آج: تقلیبا. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مر گرم.

صفحه: ۱۹۱

ربنا انک جامع الناس، بار خدایا تو مردمان را جمع کنی برای روزی که در آن روز شک نیست، یعنی روز قیامت که خلقان اول و آخر مجموع باشند در آن روز، چنان که [گفت]

«۱»: ذلک یومٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَ ذلِکَ یَوْمٌ مَّشْهُودٌ «۲»، و قال تعالی: فَکَیْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لَیَوْمٍ لَا رَیْبَ فِیْهِ «۳»... و چنان که گفت:

اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ ﴿٤﴾ ... و برای آن گفت شك نیست در او- و اگر چه کافران در او شك کردند- که بر حقیقت و بدرستی خواهد بودن، [۳۹۴-پ]

و اینکه مبالغه باشد از صحت وقوع و وجود کار. آنچه عدول کرد از خطاب به غیاب، گفت: إِنَّ اللَّهَ، و نگفت: أَنْكَ، عرب را عادت باشد که از خطاب به غیاب شوند، و اینکه نوعی از فصاحت باشد در کلام ایشان، قال کثیر: اسئنی بنا او احسنی لا ملومه لدینا و لا مقلیه ان تقلت و نگفت: ان تقلت. و قال تعالی: هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَ جَرَيْنَ بِهِمْ ﴿٥﴾ ... و مانند اینکه در قرآن و کلام عرب بسیار است. إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِيفُ الْمِعَادَ، خدای تعالی خلف میعاد نکند. و «میعاد»، مفعال. باشد من الوعد، کالمیقات من الوقت. و اصل اینکه بنا در آلت باشد، کالمفتاح و المغلاق [و المقلاد]

﴿٦﴾ و المقالات و ما شبه ذلك. قوله تعالی:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۰ تا ۲۰]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِي عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ (۱۰) كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۱۱) قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سِتْغَابُونَ وَ تُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَ بئسَ الْمِهَادُ (۱۲) قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئْتَيْنِ اللَّتَانِي تَقَاتِلَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلِهِمْ رَأَى الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَن يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ (۱۳) زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَ الْبَنِينَ وَ الْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الْفِضَّةِ وَ الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَ الْأَنْعَامِ وَ الْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ (۱۴) قُلْ أُتِّبْتُكُمْ بِخَيْرٍ مِّنْ ذَلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَ رِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (۱۵) الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّا أَمْنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ (۱۶) الصَّابِرِينَ وَ الصَّادِقِينَ وَ الْقَانِتِينَ وَ الْمُنْفِقِينَ وَ الْمُسْتَغْفِرِينَ بِالسَّحَابِ (۱۷) شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلَائِكَةُ وَ أُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱۸) إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَ مَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِّنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَ مَن يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۱۹) فَإِنِ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَ مَنِ اتَّبَعَنِي وَ قُلْ لِلَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ وَ الْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنِ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَ إِنِ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (۲۰)

[ترجمه]

آنان (۷) که کافر شدند سود ندارد (۸) از ایشان مالهایشان و نه فرزندانشان (۹) از خدا چیزی (۱۰) و ایشان (۱۱) هیزم دوزخ باشند (۱۲).

(۶-۱). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۳. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۵. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۸۷. (۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۲. (۷). آج، لب، فق: بدرستی که آنان. (۸). آج، لب، فق، باز ندارد. (۹). مع: اولادهای ایشان، وز: فرزند ایشان، دب، آج، لب، فق: فرزندان ایشان. (۱۰). آج، لب، فق را. (۱۱). مع: و آن گروه، آج، لب، فق ایشانند. [...]

(۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: هیزم یعنی آتش دوزخ‌اند، آج، لب، فق: ایشانند آتش انگیز آتش، با توجه به مع و وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۹۲ چون خوی (۱) قوم فرعون و آنان که پیش از (۲) ایشان بودند به دروغ داشتند آیات ما، بگرفت ایشان را خدای به

گناهانشان، و خدای سخت عقوبت است. بگو آنان را که کافر شدند غلبه کنند شما را و جمع کنند شما را با «۳» دوزخ، و بد بستر «۴» است آن «۵». بد شما را دلیل در «۶» دو گروه که به هم رسیدند، گروهی کالزار «۷» می‌کنند «۸» در راه خدای، و دیگری کافرند می‌دیدند ایشان را دو چندان «۹» به دیدار چشم، و خدای قوت دهد به یاریش آن را که خواهد در اینکه «۱۰» عبرتی هست خداوندان چشمها «۱۱» را. [۳۹۵-پ]

آراسته شد مردمان «۱۲» را دوستی شهوتها از زنان و پسران و مالهای بسیار تمام کرده از زر و سیم و اسپان بعلامت «۱۳» و چهار پایان و کشت «۱۴»، آن متاع زندگانی دنیا است، و خدای بنزدیک اوست نیکوی «۱۵» باز گشتن.

(۱). مج، وز، دب: عادت، آج، لب، فق: عادت ایشان چون عادت. (۲). مج، وز، دب: ندارد. (۳). مج: در، دب: بر. (۴). آج، لب، فق: گسترده. (۵). مج بد شما را. (۶). مج، وز: باشد شما را، آج: لب، فق: به حقیقت هست شما را ای جهودان معجزه در حقیقت رسالت محمد در. (۷). مج، وز، آج، لب، فق: کارزار. (۸). مج، وز: می‌کردند. (۹). مج: دو چند اینان. (۱۰). مج، وز: در آن. (۱۱). آج، لب، فق: مر خداوندان بینایی دل. (۱۲). مج، وز: بیاراستند برای مردمان. (۱۳). مج، وز: علامت بر کرده، آج، لب: نشان کرده، فق: نشان کرده شده. [.....]

(۱۴). مج، وز: کشتزار، آج، لب، فق: کشاورزی. (۱۵). آج، لب، فق: نیکویی.

صفحه: ۱۹۳

بگو خبر دهم «۱» شما را به بهتر از اینکه شما را آنان «۲» را که پرهیزگار باشند نزدیک خدایشان بهشتهایی «۳» که می‌رود از زیر آن جویها، جاودان اندر «۴» آن جا و زنان «۵» پاکیزه «۶» و خشنودی از خدای، و خدای بیناست به بندگان. آنان که گویند، خدای ما؟ ما ایمان آوردیم، بیمار ما را گناهان ما و نگاه دار ما را از عذاب دوزخ. [۳۹۶]

صبر کنندگان و راستیگران «۷» و نماز کنان «۸» و نفقه کنان «۹» و آمرزش خواهان «۱۰» به سحر گاهها «۱۱». گواهی «۱۲» داد خدای که نیست خدای مگر او و فرشتگان و خداوندان علم ایستاده به دادستان «۱۳»، نیست خدای مگر او غالب «۱۴» محکم کار. [۳۹۶-پ]

دین «۱۵» در نزد «۱۶» خدای مسلمانی است و خلاف نکردند آنان که بدادند ایشان را کتاب مگر از پس آن که آمد به ایشان دانش بستم «۱۷» میان ایشان و هر که کافر شود به آیتهای

(۱). آج، لب، فق: بگو ای بی‌گاهیم. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: آن کسانی را، با توجه به مج تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق: بوستانهایی. (۴). مج، وز: همیشه باشند. (۵). مج، وز: زنانی. (۶). آج، لب، فق: پاک از عیبهای زنان. (۷). مج: راستگاران، وز: دب: راستیگران، آج، لب، فق: راست گویان در اقوال و افعال. (۸). آج، لب: و مداومت نمایندگان بر وظایف طاعت و اخلاص. (۹). دب، آج، لب، فق: کنندگان. (۱۰). مج، وز، دب، آج، لب، فق: خواهندگان. (۱۱). آج، لب: به وقتهای پیش از صبح. (۱۲). مج، وز: گواهی داد، آج، لب: گواهی می‌دهد. [.....]

(۱۳). مج، وز، دب: به راستان، آج، لب: به دلایل قاطعه. (۱۴). مج و. (۱۵). آج، لب: بدرستی که دین. (۱۶). مج، وز، دب: دین بنزدیک. (۱۷). اساس: ستم، با توجه به مج تصحیح شد.

صفحه: ۱۹۴ خدای، خدای زود شمار است. اگر خصومت کنند «۱»، با تو، بگو بسپردم روی خود خدای را «۲» و آنان که بی من دارند، و بگو آنان را که دادندشان کتاب و عرب ناخواننده را «۳»، اسلام آوردید «۴» اگر اسلام آورند «۵» راه یافتند، و اگر بر گردند بر تو رسانیدن است، و خدای بیناست به بندگان. قوله: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا، آنان که کافر شدند و جحود کردند وحدائیت مرا، و از آن جحود دل خود را پوششی ساختند گمان بردند که مال ایشان و فرزندان ایشان از ما «۶» غنا کند و بگزیراند «۷» که مرا و رضای مرا و

اوامر من و مصالح خود به مال و فرزند بفروختند، فردا «۸» قیامت آن مال مار شود، و آن فرزند بند شود، و آن سیم بیم شود، و آن زر شر شود، و آن حسن حال و بال شود، و آن اقارب عقارب شوند، لا- تجزی نفس عن نفس شیئاً «۹»، ای لا- یعنی «۱۰»، هیچ کس «۱۱» از کسی غنایی و کفافی نکند، کسی از کسی دفع نکند و به جای او نباشد. آنچه «۱۲» تو به جای او بی یا برای او، یا بر رای او، فردا برای تو نباشد و بر رای تو نباشد. آن را که امروز به فدای ایشانی فردا خواهی «۱۳» تا به فدیت خود بدهی نستانند، یومئذ

(۱). آج، لب، فق: بس اگر حجت گویند. (۲). آج، لب، فق: بگو خالص گردانیدم عمل خود رای برای خدا. (۳). مج: عرب ناخوانده را، دب، عرب ناخوانده را، آج، لب: آنان که نه اهل کتابند. (۴). مج، وز: اسلام آوردی، آج: ای فرمان بردارید. (۵). مج: آوردید، وز: آوردند. (۶). همه نسخه بدلها: من (۷). اساس، وز، دب، آج، لب: بگزیراند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). همه نسخه بدلها: فردای. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۳. [.....]. (۱۰). همه نسخه بدلها: تغنی. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: کس را. (۱۲). مج، وز: آن که: دیگر نسخه بدلها: آنگه. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر که، چاپ شعرانی (۲/۴۵۴): فردا که خواهی.

صفحه: ۱۹۵ یَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمئِذٍ بِنَيْبِهِ، وَ صَاحِبَتِهِ وَ أَخِيهِ، وَ فَصَّةٍ يَلْتَهُ الَّتِي تُؤْوِيهِ، وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ «۱»، پس از اینکه آیت معلوم شد که: خویشان غنا نکنند، و مال نیز غنا نکنند که اگر مال و ملک دنیا کسی را باشد «۲» و خواهد که فدیت کند [۳۹۷-ر]

و خویشان باز خرد، از او قبول نکنند و او را با او نفروشدند. فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَ لَوْ افْتَدَى بِهِ «۳»، و شرم نداری که امروز به چرب و خشک ترازو خدای را بیازاری، و فردا به همه زمین پر از زر تو را باز نفروشدند «۴». لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ، مَالْتِ فَرِيَادِ نَرَسِدِ، وَ فَرَزَنْدَانِ دَسْتِ نَكِيرِنْدِ، اَيْنَكِهْ هِيچْ اَزْ خِدَايْ غَنَا نَكُنْدِ. ابو عبد الرحمن السلمی خواند: «لن یعنی» به «یا» برای آن که فعل مقدم است، و حایلی هست میان فعل و فاعل. و حسن بصری خواند: «لن تغنی» به سکون «یا» چنان که شاعر گفت: كَأَنَّ اَيْدِيَهُنَّ بِالْقَاعِ الْقَرَقِ اَيْدِي جَوَارِ يَتَعَاطَيْنِ الْوَرَقِ [و توانگری را برای آن غنی خوانند که غنا کند، یعنی کفاف و دفع فقر. من-الله، ای من عذاب الله]

«۵». ابو عبیده گفت معنی آن است که: «عند الله»، بنزدیک خدای. وَ اَوْلٰئِكَ هُمُ وَقُوْدُ النَّارِ، «وقود» [اسم]

«۶» آن چیز باشد که آتش به او بر افروزند، و «وقود» مصدر باشد، و مثله الوضوء للماء و الوضوء للفعل، و الطهور و الطهور، ایشان فردا «۷» قیامت هیزم دوزخ باشند، قال الله تعالى: وَقُوْدُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ «۸»، و قال تعالى: اِنْكُمْ وَ مَا تَعْبُدُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ حَصْبَةٌ جَهَنَّمَ «۹». كَدَّابِ اَلِ فِرْعَوْنَ، چون عادت آل فرعون. و وجه تشبیه آن است که: چنان که

(۱). سوره معارج (۷۰) آیه ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴. (۲). دب، آج، لب، فق، مر از آن دنیا. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۱. (۴). مج، وز، تو را به او نفروشدند، آج، لب، فق، مب، مر: تو را با تو نفروشدند. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و اتفاق نسخه بدلها افزوده شد. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: فردای. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۴. (۹). سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۸.

صفحه: ۱۹۶

آل فرعون [را]

«۱» عند نزول عذاب و نعمت به ایشان مال و ملک ایشان از ایشان غنا نکرد، همچونین مال و فرزندان اینان از اینان غنا نکنند، و امت سلف از کافران که بودند چون عذاب به ایشان فرود آمد، هیچ دافع و مانع نبود ایشان را از خدای. اما معنی «داب»، عبد الله عباس و

عکرمه و مجاهد و ضحاک و ابو روق (۲) و سدی و ابن زید گفتند: کفعل آل فرعون، چون فعل آل فرعون و صنیع (۳) ایشان در باب کفر و تکذیب، یعنی جهودان همچنان کافر شدند که آل فرعون. ربیع و کسائی و ابو عبیده گفتند: کسنه (۴) آل فرعون، چون سنت و طریقت آل فرعون. مقاتل گفت: کاشباه آل فرعون. اخفش گفت: کامر آل فرعون و شأنهم، چون کار آل فرعون. قطرب گفت: کحال آل فرعون. نصر بن شمیل و مبرد گفتند: کعاده آل فرعون. زجاج گفت: کاجتهاد (۵) آل فرعون، و اینکه اصل کلمت است یقال: دابت فی الامر ادا اب اذا ادمت العمل و تعبت فیه و ادا اب السیر اذا ادا مه، و قال زهیر: لأرتحلن بالفجر ثم لأدابن الی اللیل الا ان یعزجنی طفل سیویه گفت: «کاف» در محل رفع است، و تقدیر آن است: دابهم مثل داب آل فرعون. و اللّٰذین من قبلیهم، و آنان که پیش ایشان بودند از کفار امم ماضیه. کذبوا بآیاتنا فأخذهم الله بذنوبهم، [۳۹۷-پ]

تکذیب کردند به آیات ما و آن را دروغ داشتند و نگریدند و تصدیق نکردند، لا جرم خدای تعالی ایشان را به گناه خود بگرفت و مؤاخذت کرد، نظیره قوله (۶): فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذَنْبِهِ (۷) - الاية. وَاللّٰهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ، و خدای سخت عقاب است در وقت عقوبت، چنان که

(۱). اساس: زیر وصالی رفته، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ابو ورق، با توجه به معج تصحیح شد. [.....]

(۳). آج، فق، مر: صنع، لب، مب: وضع. (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: کداب، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). معج، وز: کاحوال. (۶). مر: قال الله تعالی. (۷). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴۰.

صفحه: ۱۹۷

واسع رحمت است در وقت مغفرت. قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سِتٌّ لِّئَلَّا يَمْنُوا وَ تَحْشُرُونَ، بگو ای محمّد کافران را که شما را غلبه کنند مغلوب شوی عاجلا. وَ تَحْشُرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ، و به آجل به دوزخ شوی تا اینکه جا مقهور باشی و آن جا معدّب. خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ (۱) ...، نه دنیا داری و نه آخرت، دنیا که معبود تو است از دست تو بستانند، و آخرت که به او ایمان ندارند مدفوع شوند با آن به رغم خود. به بهشت بنگویند، لا جرم نینند، به دوزخ ایمان ندارند لا جرم بچشند تا بدانند. حمزه و کسائی و خلف خوانند و یحیی و اعمش به «یا» در هر جایگاه بر مغایبه (۲). و باقی قراء به «تا» علی الخطاب. و هر دو رواست و جایز در عربیت، برای آن که چون مخاطب مواجه نبود و رسالت به او بر زبان کسی فرستند هر دو رواه بود، تقول العرب: قل لفلان انك تعزّر و تؤدّب (۳)، و قل له انه يعزّر و يؤدّب. مفسران خلاف کردند در آن که مراد به آیت کیست؟ مقاتل گفت: مشرکان مکه‌اند، و معنی آن است که: ای محمّد بگو کافران را که شما را روز بدر غلبه کنند و به قیامت به دوزخ برند. چون اینکه آیت آمد، رسول - علیه السلام - روز بدر کافران (۴) را گفت: ان الله تعالی غالبکم و حاشرکم الی جهنم، خدای تعالی خیر داد که شما را غلبه خواهد کرد و حشر خواهد (۵) کردن به دوزخ، و دلیل اینکه قول قوله (۶) تعالی: سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ، بَلِ السَّاعِيَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ أَدْهَىٰ وَأَمْرٌ (۷). و بعضی دیگر گفتند: مراد به آیت جهودانند. کلبی گفت از ابو صالح از عبد الله عباس که: چون رسول - علیه السلام - روز بدر مشرکان را غلبه کرد جهودان گفتند: به خدای که اینکه آن پیغامبر امی است که ما را در توریت وعده کردند، و مانعت و صفت او در کتاب خود یافته‌ایم، و رایت او منصور

(۱). سوره حج (۲۲) آیه ۱۱. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: در هر دو کلمه علی المغایبه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج، لب: يعزز و يؤدّب. (۴). آج، فق، مب، مر مکه. ح ۵ - همه نسخه بدلها بجز مب، مر: ندارد. (۶). اساس: قال الله، با توجه به معج تصحیح شد. (۷). سوره قمر (۵۴) آیه ۴۵ و ۴۶.

صفحه : ۱۹۸

است و مردود نیست، و خواستند تا به او ایمان آرند، باز گفتند: صبر کنی تا دیگر وقعه بنگریم، اگر دست او را باشد ایمان آریم. چون روز احد بود و اصحاب رسول را نکبتی رسید، شک آوردند و گفتند: اینکه نه آن پیغامبر است که ما گمان بردیم، و ایمان نیاوردند. و از میان ایشان و رسول - علیه السلام - عهدی بود تا به مدتی، پیش از اجل و وقت انقضای مدّت، آن عهد تباه کردند. و کعب اشرف با شست «۱» سوار از جهودان به مکه آمدند بنزدیک ابو سفیان و با او عهد بستند که دست یکی دارند در حرب رسول - علیه السلام. آنکه با مدینه آمدند، خدای تعالی [۳۹۸- ر]

در شأن ایشان اینکه آیت فرستاد. محمد بن اسحاق گفت: چون رسول - علیه السلام - به بدر مشرکان را بشکست و با مدینه آمد، جهودان را جمع کرد در بازار بنی قینقاع و گفت: یا معشر الیهود احذروا من الله مثل ما نزل بقریش یوم بدر، از خدای بترسی که به شما نکبتی فرود آید چنان که به قریش فرود آمد روز بدر، و اسلام آری پیش از آن که عذاب خدای به شما رسد که شما می دانی که من پیغامبر خدام، و نام و نعت من در توریت خوانده‌ای، و خدای بر شما عهد گرفته است. جواب دادند و گفتند «۲»: «نباذ» که تو ما را از عداد و از حساب ایشان شماری، قومی اغمار که ایشان را علمی و عهدی نبود به کالزار «۴»، ایشان را زبون گرفتی و برایشان فرصتی یافتی، گمان بری «۵» که ما چون ایشانیم، اگر با ما قتال کنی بدانی که ما چه مردمانیم؟ خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: بگو ای محمد اینکه جهودان را که با اینکه همه فضول مغلوب شوی، و همه را به دوزخ حشر کنند. و «حشر» جمع باشد، و قیامت را محشر خوانند یعنی مجمع، و اینکه روایت عکرمه است و سعید جبیر از عبد الله عباس. و «جهنم» از اسماء اعلام است دوزخ را، و اشتقاق او از جهنم است و آن چاهی بعید القعر باشد.

(۱). همه نسخه بدلها: شصت. (۲). همه نسخه بدلها یا محمد. [...]

(۳). دب: مبادا، آج، لب، فق، مب، مر: مباد. (۴). همه نسخه بدلها بجز دب: کار زار. (۵). بری / برید.

صفحه : ۱۹۹

وَبِسِّ الْمِهَادُ، و بد بستر است آن یعنی دوزخ. خدای تعالی در اینکه آیت خبر داد ایشان را به غیب، و مخبر مطابق خبر آمد تا معجزه او باشد و دلیل صدق او کند و وعید کرد ایشان را در آخر آیت. قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ، «تا» ی تأیث در فعل نیورد و نگفت «کانت» با آن که آیت «۱» مؤنث است برای دو وجه: یکی، رَدًّا إِلَى الْمَعْنَى وَ هُوَ الْبَيَانُ، ای قد کان لکم بیان، چنان که شاعر گفت: برهرهه رخصه روده کخرعوبه البانه المنفطر و «منفطره» نگفت، برای آن که شاخ خواست، و فَرَّاءُ كَفَّتْ: برای آن علامت تأیث نیورد که از میان فعل و اسم فاصله‌ای است بقوله: «لکم»، چنان که شاعر گفت: ان امرأ غزّه منکن واحده بعدی و بعدک فی الدنیا لمغرور و هر چه از اینکه معنی آید حکمش اینکه بود، گفت: شما را آیتی است و دلالتی بر صدق اینکه مقال که گفتیم: ستغلبون و تحشرون، و آیت و «۲» دلالت در چیست! فِی فِتْنَتَيْنِ، در دو فرقه و دو جماعت. و اصل کلمه من فاء یفاء اذا رجع باشد، و اینکه نام بر کالزاریان «۳» اجرا کنند برای آن که بعضی با بعضی شوند. یک فئه رسول بود و اصحابش - صلوات الله علیه و رضی عنهم، و یک فئه مشرکان قریش بودند. التقتا، به یکدیگر رسیدند و در برابر یکدیگر بایستادند نزدیک [۳۹۸- پ]

. و «ملاقات» مقابله باشد با «۴» مقارنه «۵»، یعنی روز بدر. فِتْنَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، یعنی رسول - علیه السلام - و اصحاب او، و ایشان سیصد و سیزده مرد بودند بر عدد اصحابان طالوت روز قتال جالوت «۶»، هفتاد و هفت مرد مهاجر بودند، و دویست و سی و شش مرد انصار بودند. و صاحب رایت رسول - علیه السلام - امیر المؤمنین بود، و روایت انصاریان سعد

(۱). مج، وز: ندارد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳). همه نسخه بدلها: کار زاریان. (۴). اساس: با، با توجه به مج و

دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: مقاربه. (۶). همه نسخه بدلها و.

صفحه: ۲۰۰

عباده داشت، و جمله شتر که در لشکر گاه رسول بود «۱»، هفتاد شتر بود و دو اسپ: یکی از آن مقداد اسود بود، و یکی از آن مرثد بن ابی مرثد. و از صلاح شش درع داشتند و هشت شمشیر، و آن روز جمله شهیدان اصحاب رسول چهارده «۲» مهاجر بودند و هشت انصاری. و آخری کافر، ای فرقه آخری، و فرقتی دیگر کافر بودند، و ایشان مشرکان مکه بودند و رئیس ایشان عتبه بن ربیع «۳» بود، و مشرکان «۴» نهصد و پنجاه مرد بودند و صد اسپ داشتند. و اول کالزاری «۵» که رسول - علیه السلام - در او حاضر بود «۶» کالزار «۷» بدر بود، و سبب آن غیر ابو سفیان «۸» بود - چنان که قصه آن در جای خود بیاید. و زهری خواند در شاذ: «فته» به جز بر بدل، و ابن السمیق خواند به نصب: «فته» علی المدح، و مجاهد خواند: «یقاتل» بالیاء ردا الی المعنی یرونهم، ابو جعفر و نافع و یعقوب خوانند، و در شاذ حسن بصری و ابو رجاء و ابو بحر «۹» و شیبیه و ایوب: «ترونهم» به «تا»، بر اینکه قراءت خطاب با جهودان است، گفت: ای جماعت جهودان؟ شما مشرکان را دو چندان دیدی که مسلمانان را، و آن کس که به «یا» خواند خلاف کردند در او «۱۰»، بعضی گفتند: رؤیت مسلمانان را بود، یعنی مسلمانان «۱۱» مشرکان را دو چندان دیدند که خود را. آنکه عدد اندک بر عدد بسیار ظفر یافتند، اینکه آیت بود که خدای تعالی گفت: قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ. عبد الله مسعود گوید: به اول که در نگریدیم گمان بردیم که ایشان ششصد و

(۱). مع، وز جمله. (۲). همه نسخه بدلها مرد. (۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ربیع، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و ایشان، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: کار زاری. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: حاضر آمد. (۷). همه نسخه بدلها بجز دب: کار زار. (۸). مع، وز، دب، لب، غز ابو سفیان، آج، فق: غزا ابو سفیان، مب، مر: کارزار ابو سفیان. (۹). کذا: در اساس، مع، وز، دب، آج، لب، فق، مب: ابو بحرید، مر: ابو تحریره، چاپ شعرانی (۲/ ۴۵۸): ابو مخرمه. (۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: آیت، مب، مر: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: مسلمان، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۰۱

بیست «۱» و شش مرد باشند، بر ضعف ما هر چه «۲» ساعت بود در چشم ما حقیر [تر]

«۳» بودند تا «۴» گما [ن برد]

«۵» یم که کمتر از مانند. یکی می گفت: اینان هفتاد مرد باشند، دیگری او را می گفت: صد مرد [باشند]

«۶». چون کالزار «۷» تمام شد، اسیران را پرسیدیم که شما چند بودی! گفتند: هزار مرد. [و بعضی]

«۸» دگر گفتند: رؤیت راجع است با مشرکان در اول ملاقات، آنکه چنان که گمان بردند که مسلمانان دو چندانند که ایشان، یعنی مشرکان مسلمانان را با قلت ایشان دو چند «۹» خویشان [می دیدند چنانکه]

«۱۰» گفت: وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ التَّيْمِمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا «۱۱». اگر گویند: نه اینکه مؤدی باشد [۳۹۹- ر]

با مذهب اشعری که ادراک معنی گوید تا «۱۲» مؤدی بود با مذهب سوفسطائیان که ایشان را وثاقه نباشد به مدرکات، جواب آن است که گوئیم: مراد آن است که ایشان گمان بردند که ایشان «۱۳» بیش از آنند از روی حزر و تخمین، نه از روی علم و یقین. و مراد به «رؤیت» در آیت نه ابصار است، نبینی که متعدی است به دو مفعول، و آن که متعدی باشد به دو مفعول، به معنی ظن باشد،

و آن که قوت اینکه است قراءت ابو عبد الرحمن السلمی «۱۴»: «ترونهم» به معنی تظنونهم، نینی که [یکی]

«۱۵» از ما چون جمعی بسیار را «۱۶» بیند یا لشکری، حزری کند گوید: همانا اینان «۱۷» هزار مرد

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: شصت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها یک، چاپ شعرانی (۲/۴۵۸): هر چه بگذشت. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مج: ما. (۱۵) - ۱۰ - ۸ - ۶ - ۵). اساس: زیر و ضالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: کارزار. (۹). وز: دو چندان. (۱۱). سوره انفال (۸) آیه ۴۴. [...]

(۱۲). همه نسخه بدلها: یا. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: اینان. (۱۴). همه نسخه بدلها است. (۱۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۷). اساس: اینکه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه ۲۰۲ باشند، و دیگری به خلاف آن حزر کند، و دیگری به خلاف آن گوید. و چون بنگرند نه چنان باشد که ایشان حزر کرده باشند. اینکه نه از سبب آن باشد «۱» که بعضی را ادراک کرده باشند و بعضی را ادراک نکرده باشند. آن کس که کم گوید، یا آن که بیشتر گوید به حزر، ادراک کسی کرده باشد که نبود، بل هر کسی از «۲» گمانی که برده باشند «۳» از سر آن گمان چیزی گوید «۴»، و اینکه از باب ادراک در چیزی نباشد. اگر گویند: حکمت «۵» در آن چه بود که مسلمانان یا «۶» مشرکان عدد به خلاف آن گمان بردند که بود! گوئیم: آن که مسلمانان مشرکان را دو چند «۷» خود گمان بردند، و ایشان سه چندان بودند، غرض آن «۸» تقلیل عدد و تحقیر ایشان بود در چشم مسلمانان تا بد دل نشوند و به دلی قوی و امید [ی]

«۹» فسیح «۱۰» به کار زار «۱۱» مشغول شوند، ضعف و فشل در نیابد ایشان را. و اما تقلیل مسلمان در چشم مشرکان برای آن بود که تا «۱۲» ایشان متهاون باشند به کار و اعداد نکنند و ساز کار زار بواجب به دست نیارند، و مبالات و اکثرات نکنند، و مسلمانان به حزم و احتیاط به کار زار مشغول شوند، اینکه نیز سبب ظفر مسلمانان باشد بر کافران. و اما آن که [فراء گفت]

«۱۳»: یَرَوْنَهُمْ مِثْلِهِمْ، بر خود سؤال کرد که چرا «مثلیهم» گفت: و ایشان - اعنی مشرکان - سه چندان بودند که مسلمانان! برای آن که اینان سیصد و سیزده مرد بودند، و ایشان نهصد و پنجاه مرد، و از اینکه جواب داد که: اینکه چنان بود که مردی را در کاری سه مرد به کار بایند «۱۴» و یکی حاضر باشد،

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: آن است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مج: وز: آن. (۳). مر: باشد که بر اساس و نسخه بدلها مرجح می نماید. (۴). همه نسخه بدلها بجز مر: گوید. (۵). مب: سبب. (۶). همه نسخه بدلها: با. (۷). وز: دو چندان. (۸). وز: از. (۹-۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویسی است: فتح، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). دب: کالزار. (۱۲). دب، لب، فق، مب، مر: با. (۱۴). مج، وز، دب، آج، لب: یابند، فق، مب: مردمانند، مر: یابند. صفحه: ۲۰۳

گوید: احتاج الی مثلیه. آنکه اینکه دو مثل مضاف با اینکه یکی سه باشند، و اینکه تعسف آن جا باشد که اینکه سخن محقق بود، اما چون مظنون و مخمن «۱» باشد و بر سبیل حزر و مقاربه - نه بر سبیل تحقیق «۲» - اگر در گمان ایشان تفاوتی بود خلل نکند، برای آن که نه معلوم است [۳۹۹-پ]

مظنون است. و دلیل بر آن «۳» قوله: رَأَى الْعَيْنِ، و «رأى» در رؤیت دل گویند، و «رؤیت» در دیدن چشم، و «رؤیا» در دیدن به

خواب، و از اینکه کار گویند: لفلان رأی فی الفقه، و هذا رأی ابی حنیفه، و هذا علی «۴» رأی الشافعی. و رأی فقها از اجتهاد باشد و آن ادا نکنند به علم، و انما ادا به ظن کند بلا خلاف، و اینکه کلمه از ظاهر آیت قوت آن جواب است که گفتیم سؤال اشاعره را و سوفسطائیان را، يقال: رأیت الشیء بعینی رؤیة، و بقلبی رأیا، و فی منامی رؤیا، قال الاعشی فی الرأی. فلما رأی القوم من ساعة من الرأی ما ابصروه اکتمن و معنی آن که گفت- جل جلاله: رأی العین، مراد آن است که اول نظر باعینهم من غیر تأمل و نظر صحیح فادی الی ما عن لهم من الرأی، از سر دست در نگریدند «۵» و گمان ایشان بر اینکه مقدار افتاد، فهذا معنی قوله: رأی العین و الله یؤید بنصره من یشاء، و خدای- عز و جل- به نصرت خود قوت دهد آن را که خواهد تا بدانند که رسول- علیه السلام- قتال «۶» نه به لشکر «۷» و ساز و عدت «۸» کردی، بل بتوفیق الله و نصره و تأییده. آن را که او نصرت کند منصور باشد، و آن را که او تأیید دهد مؤید باشد. و «تأیید» تفعلیل باشد من الايد و هو القوة، دلیلش قوله: داود ذا الأید «۹»، ای ذا القوة «۱۰». آن را که خواهد و جز آن را «۱۱» نخواهد که حکمت و مصلحت اقتضا کند،

(۱). دب، لب، فق، مب، مر: متحمن، آج، متخمن. (۲). مج، وز: تحقّق. (۳). همه نسخه بدلها: اینکه. (۴). مج، وز: و علی هذا. (۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: دیدند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). لب: قتالی. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قتال بی لشکر. (۸). آج و آلت. (۹). سوره ص (۳۸) آیه ۱۷. (۱۰). چاپ شعرانی (۲/ ۴۶۰) من یشاء. [.....] (۱۱). اساس که، با توجه به مج زاید می نماید.

صفحه : ۲۰۴ اگر چه بر ابهام «۱» گفت، در حکمت مستنکر باشد که مشرکان را تأیید و نصرت دهد بر پیغامبرش. إن فی ذلک لعبرة، در اینکه عبرتی هست که گروهی بیابند مردی را از شهر خود برون کرده او به شب گریخته از شهر «۲» از دست ضعفاى آن شهر و سفهای ایشان که با ضعيفان نه بس بود نتوانست مقام کردن، در شب بگریخت و پنهان به شهری دیگر آمد، جماعتی ضعفا بی ساز و برگ و بی عدد و عدد «۳» از پی او بیامدند در مساعدت او هجرت کردند از آن جا جماعتی انصار به نصرت او برخاستند از اینان بی برگتر و بی سازتر. آنگه کاروانی از آن رؤسای مکه با عزت و منعت می آمد، حق تعالی اینکه ضعيفان بینوایان را فرمود که بروی «۴» و آن کاروان بیاری «۵». برفتند هر سه یا چهار مرد بر شتری نشسته «۶»، سلاح ایشان چوبها بود و بیشتر پیاده. مشرکان بیامدند تنگ هزار مرد با ساز و آلت و عدت و مدد و قوت دل و صاحب حقی که «۷» کاروان ایشان بود. چون اینان را بدید [ند] «۸» در چشم ایشان هیچ نیامد- علی احد القولین- یا بسیار و بزرگ و با شکوه آمد- علی القول الاخر- در کالزار «۹» رفتند. بس وقت رفت که اینکه گدایان ضعيفان «۱۰»، آن رؤسا [۴۰۰- ر]

و شجاعان را بکشتند، و مالشان به غنیمت برگرفتند، و سلاحهاشان بستند و منصور و مظفر با غنیمت و کاروان با مدینه آمدند، اینکه جای اعتبار باشد خداوندان عقل را. إن فی ذلک لعبرة لأولی الأبصار. زین للناس حبه الشّهوات، حق تعالی گفت: چون حدیث بدر و حدیث غیر «۱۱»

(۱). اساس: ابهام (بدون نقطه)، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها آورده شد، چاپ شعرانی (۲/ ۴۶۰): ابهام. (۲). همه نسخه بدلها: به شب از شهر گریخته. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عدت. (۴). بروی/ بروید. (۵). بیاری/ بیارید. (۶). همه نسخه بدلها: یا چهار بر شتری. (۷). آج، لب، فق، مب، مر با: چاپ شعرانی (۲/ ۴۶۰): صاحب حقیکه (۴) با ...، و در زیر نویس آورده است: کار آزموده حنکه به معنی آزمودگی است، و حقیکه تصحیف آن است. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها بجز لب: کارزار. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: ضعیف. (۱۱). آج، عبرت.

صفحه : ۲۰۵ بگفت، ذم دنیا کرد تا صحابه رسول میل به دنیا و حطام او نکنند، و از پس آن ذکر بهشت کرد تا همه همّت در آن

بندند، قوله: زُيِّنَ لِلنَّاسِ. خلاف کردند در آن که مزین کیست: حسن بصری گفت: شیطان است برای آن که کار شیطان اینکه است، و خدای - جل جلاله - چندان که «۱» گفت مذمت دنیا گفت و تزهید در وی، هم او تزیین و ترغیب نکند. زجاج گفت: مزین خداست، بدان معنی که خلق شهوت کرد و طباع به او مایل آفرید، چنان که گفت: إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا «۲»...، و اینکه وجه هم نکوست و از اینکه منع نیست. ابو علی گفت: هر چه از آحن حسن است مزین آن خداست، و آنچه قبیح است مزین آن شیطان است، و اینکه قول سدید «۳» است. حق تعالی گفت: بیاراستند برای مردمان حُبَّ الشَّهَوَاتِ، دوستی شهوتها. و مراد به «شهوت» در آیت مشتهاست و آنچه شهوت به او تعلق دارد، برای آن که شهوت محبوب نباشد «۴» مشتھی محبوب باشد. و «شهوات» جمع شهوت باشد، و تحریک عین الفعل برای آن کرد در جمع تا فرق باشد میان اسم و صفت، که آنچه اسم باشد عین جمعش متحرک «۵» باشد، کتیره و تمرات «۶»، و جمره و جمرات، و زفره و زفرات، و آنچه صفت باشد بر وفق وحدان باشد، کضخمه و ضخمات، و عبله و عبلات «۷». اگر عین الفعل حرف علت باشد «واو» یا «یا»، اگر چه اسم [بود]

«۸» نحو بیضات و جوزات «۹»، برای آن که حرکت بر حرف علت گران باشد.

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چنان که، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۷. [.....]

(۳). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/ ۴۶۱): سدی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۵). مع، وز، دب، آج، لب، فق: محرک. (۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است به صورت: «کتیره و تمرات» هم خوانده می شود. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: غلبه و غبلات، با توجه به مع تصحیح شد. (۸). اساس: ندارد، از مع افزوده شد. (۹). آج: نحو بیضه و بیضات و جوزه و جوزات.

صفحه: ۲۰۶

و «شهوت» معینی باشد که ایجاب صفت مشتها «۱» کند، و از جمله اعراض مخصوصه است که قدیم تعالی مختص است به قدرت بر آن، و از جمله اصول نعم است، و شهوت به چیزهایی که نیل مشتهای آن ممنوع است عقلا و شرعا از باب ابتلا و امتحان است، پس شهوت بعضی نعمت است و بعضی محنت، اعنی امتحان برای تکلیف. آنگه حق تعالی اینکه مشتھیات را که مجمل بگفت و از او به شهوت عبارت کرد، تفصیل داد گفت: مِنَ النِّسَاءِ، از زنان. و برای آن تقدیم کرد ایشان را که سبب افتتاند و حایل شیطانند چنان که گفت: - علیه السلام -: النِّسَاءُ حَبَائِلُ الشَّيْطَانِ، و همچونین «۲» گفت: لا- یخلون- رجل بامرأة فان- ثالثهما الشیطان، نباید که هیچ مردی با زنی به خلوت بنشیند که سوم «۳» ایشان شیطان است، پس ایشان گاه دام شیطان باشند، و گاه پیشرو شیطان باشند، و گاه خود شیطان باشند: انَّ النِّسَاءَ شَيَاطِينَ خَلَقْنَا لِنَا نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّ الشَّيَاطِينِ [۴۰۰-ب]

اعشی بنی مازن «۴» زنی داشت، برخاست و برفت تا برای او طعامی آرد، چون باز آمد زن بر جای نبود. برخاست و به شکایت او پیش رسول آمد و گفت: یا مالک الملک «۵» و دیان العرب الیک أشکو ذریه من الدرب خرجت ابغیها الطعام فی رجب فخلعتنی بنزاع و هرب أخلقت العهد و لطت بالذنب و هن- شرّ غالب لمن غلب رسول- علیه السلام- گفت: مه لا تقل مالک الملک فان- الله مالک الملک؟ آنگه اینکه مصراع باز پسین تکرار می کرد و باز می گفت: هن- شرّ غالب لمن غلب و آکل المرار زنی داشت، زن به او خیانتی کرد فقتلها و انشأ یقول: کل- انثی و ان بدا لک منها آیه الحب- حبها خیتعور «۶» ان من غزه النساء بود بعد هند لجاهل مغرور

(۱). اساس: مشتھی / مشتها. (۲). همه نسخه بدلها: همچین. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: سیم. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: اعشی بن مازن. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان العرب (۱/ ۳۸۶): یا سید الناس. (۶). کذا: در اساس، مع، وز، آج: منجنون قال

آخر، دیگر نسخه بدلها: کلمه مشوش است و تصحیف شده.

صفحه: ۲۰۷

حلوۃ اللّفظ و اللّسان و مرّ کلّ شیء أجنّ منها الصّمیر و لقیس الرّقیات: انّ النّساء کأشجار نبتن معا فیهن «۱» مرّ و بعض الثّبت ما کول انّ النّساء اذا نهین «۲» عن خلق فکلّ ما قیل لا یفعلن مفعول و لابی سعید الصّریر فی هذا المعنی: لا تأمنن أنثی جنابک «۳» و اعلمن انّ النّساء لحومهن مقسم الیوم عندک دلّها و حدیثها و غدا لعیرک کفّها و المعصم کالدّار تسکنها و تصبح ظاعنا و یحلّها من بعد من لا تعلم و لبعضهم فی هذا الباب: تمتّع بها ما ساعفتک «۴» و لا- تکن جزوعا اذا بانّت فسوف تبین و ان هی أعطتک اللّیان فانّها لعیرک من خلّانها ستلین و ان حلفت لا- ینقض الثّأی عهدها فلیس لمخضوب البنان یمین قوله: و الثّینین، جمع «إین» باشد، و اینکه را جمع سلامت خوانند در حال رفع به «واو» باشد، كما قال تعالی: المال و الثّیون «۵». و در حال نصب و جرّ به «یا» - چنان که در اینکه آیت هست. و اصل «بنو» بوده است و جمع تکسیرش «ابناء» کفّونا و اقناء، و حنو و احناء، چون لام الفعل از او بیفگندند «الف» در آوردند. راوی خبر گوید که: رسول- علیه السلام- اشعث قیس را گفت: تو را از دختر حمزه فرزند هست! گفت: [۴۰۱- ر]

پسری دارم که اگر بدل آن جفنه‌ای ثرید بودی که من به مهمانان «۶» دادمی دوست تر داشتمی. رسول- علیه السلام- گفت: چرا چونین می‌گویی: «۷» انّهم لثمرۃ القلوب و قرّة الاعین و انّهم مع ذلک مجبئه «مبخله محزنه»، ایشان میوه دلند و روشنایی چشمند، و با اینکه همه جای بد دلی و بخیلی و اندوهند. و القناطر المّقنطرة، جمع قنطار باشد. و در قنطار خلاف کردند:

(۱). دب، آج، لب، فق: فهن، دیگر نسخه بدلها نا خواناست. [...]

(۲). آج: اذا نهین. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: جنانک. (۴). آج: عانقتک، لب، فق: عصک، مب، مر: عفیک. (۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۶. (۶). مج، وز: مهمان. (۷). مج، وز، دب، آج، فق: لمجبه.

صفحه: ۲۰۸

ربیع انس گفت: مال بسیار باشد بر هم نهاده. این کیسان گفت: مال بی اندازه باشد. ابو عبیده گفت: عرب قنطار را حد نهادند «۱». و ابو صالح روایت کرد از ابو هریره که رسول- علیه السلام- گفت: قنطاری دوازده هزار اوقیه باشد. یزید الرّقاشی گفت: من با جماعتی در نزدیک انس مالک شدیم، او را گفتیم: یا با حمزه؟ از رسول- علیه السلام- چه شنیده‌ای در قیام اللیل! گفت: رسول- علیه السلام- گفت: هر کس که او در شبی پنجاه آیت قرآن بر خواند، او را در جمله غافلان نویسند. و چون صد آیت بر خواند چنان باشد که شبی تا روز عبادت کرده، و هر که دویست آیت بخواند، حق قرائت قرآن گذارده باشد، و هر که پانصد آیت [بخواند]

«۲» تا هزار «۳» چنان باشد که قنطاری زر به صدقه داده باشد. ما گفتیم: قنطاری چند باشد! گفت: هزار دینار. معاذ جبل گفت: قنطاری هزار و دویست اوقیه باشد، و مانند اینکه روایت است از عبد الله عمر و ابی کعب از رسول- علیه السلام. ضحاک گفت: هزار و دویست مثقال باشد، و مانند اینکه حسن بصری روایت کرد از رسول- علیه السلام- و به روایتی دیگر از انس از رسول- علیه السلام- که گفت: قنطاری دو هزار دینار باشد. سعید جبیر و عکرمه گفتند: صد هزار، و صد من، و صد رطل، و صد مثقال، و صد درم باشد. و گفتند: چون اسلام آمد در مکه صد مرد بودند که هر یکی قنطاری زر داشتند «۴». ابو صالح گفت: رطل باشد. حکم گفت: قنطاری چندانی [زر]

«۵» باشد که از زمین تا آسمان. ابو نصره گفت: پوست گاوی پر از زر یا سیم باشد. سعید بن المسیب و قتاده گفتند: هشتاد هزار دینار باشد. مجاهد گفت: هفتاد هزار دینار باشد. شریک گفت: چهل هزار دینار باشد. حسن بصری گفت: قنطاری دیت مردی مسلمان باشد «۶» - هزار دینار یا ده هزار

(۱). وز، دب، آج، لب: نهاد. (۵-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مج، وز: یا هزار. (۴). لب: داشتند. (۶). مب: بود.

صفحه: ۲۰۹

درم. و والبی گفت از عبد الله عیاس: هزار دینار یا دوازده هزار درم دیت مردی مسلمان (۱). ابو حمزه الثمالی گفت: هشت هزار دینار باشد، و سدی گفت: چهار هزار دینار باشد. و در بعضی کتب آمد که: قنطار ضیاع و عقار باشد، و اصل کلمه [۴۰۱-پ] از احکام است. و پل را از اینکه جاقنطره گویند که محکم کرده باشند. قتاده گفت: مقنطره (۲) مالی منضد بر هم نهاده درهم بیجا رده (۳) باشد. یمان گفت: در زمین نکنده (۴) باشد. سدی گفت: مضروب منقوش باشد. فزّاء گفت: مضعفه باشد چنان که قنطار سه هزار باشد و مقنطره نه هزار، و علی هذا الحساب. و ابو عبیده گفت: مفعله من القنطار چنان که ألف مؤلف. من الذهب و الفضه، از زر و سیم، گفته‌اند: زر را برای آن ذهب خوانند که یذهب و لا یبقی، و سیم را برای آن فضه خوانند لأنها تنفض ای تنفرق. و الخیل المسمومیه، «خیل» لفظ جنس است، کالجن و الانس، و الابل از (۵) لفظ خود واحد ندارد و واحدش فرس باشد. و علما در معنی «مسومه» خلاف کردند. مجاهد گفت و سعید جبیر و ربیع که: چرنده باشد، و عطیه از عبد الله عیاس هم اینکه گفت، و حسن بصری گفت: در مرغزار گردد، یقال: سامت الخیل تسوم و اسمتها انا و سومتها تسویما فهی مسومه، قال الله تعالی: فیهِ تُسَمُونَ (۶)، و قال الاخطل: مثل ابن بزعه او کاخر مثله اولی لک ابن مسیمه الأجمال. یعنی، راعیه الابل.

(۱). مب، مر بود. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: مقنطر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مج: بجا آورده، وز، دب، آج، لب، فق: بجارده. [.....]

(۴). اساس که نو نویس است، مر: فکنده، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰.

صفحه: ۲۱۰

مجاهد گفت: المطهره (۱) الحسان (۲)، اسبان تمام خلق نکو، و لیث گفت: نگاشته از نکویی. سدی گفت: الرائعه، ای المعجبه حسنا، مردم را به حسن و جمال به عجب آرد (۳). حسن بصری و ابو عبیده گفتند و اخفش (۴): المعلمه، بعلامت کرده، یعنی بداغ کرده. قتاده گفت: بشیات و علامات معروف. مبرد گفت: اسپان معروف. ابن کیسان گفت: اسپان ابلق، و مرجع جمله اقوال با دو قول است: یکی من السماء و هی العلامه، و یکی من السوم و هو الرعی، یقال: سومت الخیل اذا علمتها، [قال الله تعالی] (۵): بِحَمْسِيَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ (۶)، و قال النابغه: بسم (۷) كَالْقِدَاحِ مَسُومَاتٍ عَلَيْهَا مَعَشَرُ أَشْبَاهِ جَنِّ وَ قَالَ اعْشَى بَاهِلَةً وَ فِرْسَانَ الْحِفَافِ بِكُلِّ ثَغْرٍ يَقُولُونَ الْمَسُومَةَ الْعَرَابِ ابْنُ زَيْدٍ كَقَوْلِهِ: الْمَسُومَةُ الْمَعْدَةُ (۸) للحرب، آن باشد که برای کارزار (۹) به دست نهاده باشند، چنان که لبید گفت: و لعمری لقد بلی بکلیب کل قرن مسوم للقتال و در بعضی تفسیرها آمده (۱۰) که: مراد به «مسومه» همالچاند، یعنی (۱۱) اسپان رهوار. بعضی دیگر از مفسران گفتند: ذات شیاء معروفه كالغزه و التحجیل، یعنی (۱۲) اسپان (۱۳) اغز محجل، پیشانی و دست و پای سفید (۱۴). و عرب اینچنین اسبان [هم]

(۱۵)

(۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۴/۳۴) المطهمه، طبری (۳/۲۰۴): معلمه ... المطهمه ایضا. (۲). اساس، مب، مر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). دب، لب، فق، مب، مر: تعجب آرد. (۴). همه نسخه بدلها: و ابو عبیده و

اخفش گفتند. (۱۵-۵). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۵. (۷). آج: و ضمیر. (۸). اساس که نو نویس است: مقدمه، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۹). لب: کالزار. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مر: آمد. (۱۱). معج، وز: بعضی. [.....]

(۱۲). معج، وز: ندارد. (۱۳). معج، آج، فق، مر: اسپانی. (۱۴). معج، وز: سپید.

صفحه: ۲۱۱

مستحسن دارند و هم مبارک، و ابن نباته شاعر در قصیده گفت «۱» و صف «۲» اغر و محجل - و قد ابدع فیه: یا ایها الملک الّذی عزماته من خلقه و رواعجوه «۳» من رائه قد جاءنی الطّرف الّذی اهدیته هادیه یعقد ارضه بسمائه متجلّلا و البرق من اسمائه متبرقعا و الحسن من اذوائه «۴» فکأنما لطم الصّباح جبینه فاقتص منه فحاض فی احشائه و هم او گوید هم اینکه معنی در قصیده‌ای دیگر: و ادهم یستمدّ اللیل منه و یطلع بین جبهته الثّریا سری نحو الصّباح یطیر مشیا و یطوی فجوة الافلاک طیّا فلما خاف و شکک البین منه تشبّث بالقوایم و المحیّا ابو جعفر المدائنی روایت کند از قاسم بن الحسن بن الحسن «۵» از پدرش از جدّش امیر المؤمنین علی - علیه السلام - از رسول - صلی الله علیه و آله - که او «۶» گفت: چون خدای تعالی خواست تا اسپ بیافریند باد جنوب را گفت: من از تو خواهم خلقی آفرید «۷» یعنی آن فریشتگان را «۸» که بر باد جنوب موکل باشند، خلقی که عزّ اولیاء و دوستان من باشند و مذلت دشمنان من «۹» و جمال اهل طاعت من، فریشتگان گفتند: بار خدایا؟ فرمان تو راست، حق تعالی از باد جنوب اسپ بیافرید. آنکه گفت «۱۰»: من تو را غریب آفریدم، و خیر در پیشانی تو بستم و غنیمتها مجموع بود بر پشت «۱۱» [تو]

«۱۲» خداوند تو را بر تو مهربان کردم، و تو را پرنده‌ای بی پر

(۱). آج در. (۲). معج، وز اسپ. (۳). آج: رواه، معج، وز، دب: رواه. (۴). آج: متبرقعا و البدر من اکفائه. (۵). اساس که نو نویس است: قاسم بن حسن از، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). معج، وز: خلقی خواهم آفرید، دب، آج، لب، فق، مب: خلقی خواهم آفرید - مر: خلقی می‌خواهم. (۸). معج، وز: ندارد. (۹). معج باشند. (۱۰). اساس که نو نویس است، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوید، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۱). معج، وز: غنیمتها بر پست تر مجموع بود. [.....]

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۲۱۲ کردم، فانت للطلب و انت للهرب، تو را برای طلب دارند و برای هرب دارند، من بر پشت تو مردانی را سوار کنم که تسبیح و تهلیل و تحمید و تکبیر من کنند «۱»، و توبه تسبیح و تهلیل ایشان تسبیح و تهلیل کنی. آنکه گفت: هیچ تسبیح و تهلیل نباشد که او بشنود و الا او نیز [۴۰۲-ر]

بمانند آن جواب دهد. آنکه گفت «۲»: چون فریشتگان صفت اسپ بشنیدند [و]

«۳» خلقتش «۴» بدیدند گفتند: بار خدایا؟ ما فریشتگان تویم، تسبیح و تحمید می‌گوییم، نصیب ما چیست! حق تعالی برای ایشان اسپان «۵» ابلق بیافرید گردنهاشان «۶» چون گردنهای شتران بختی، چون اسپ را بر «۷» زمین فرستاد و پایهای او بر زمین قرار گرفت صهیل کرد، حق تعالی، گفت: برکت بر تو باد، از «۸» جانوری که من به صهیل تو مشرکان را ذلیل کنم، و گوشهایشان پر کنم، و دلهاشان بترسانم. چون خدای تعالی چیزها بر آدم عرضه کرد، گفت: بگزین آنچه خواهی. او اسپ بگزید، خدای تعالی گفت: عزّ خود و عزّ فرزندان خود اختیار کردی، تا زنده باشند برکت من بر تو باد و برایشان، از خلق هیچ نیافریدم که بنزدیک من محبوبتر است از تو و اینکه که تو اختیار کردی. و ابو هریره روایت کند که رسول - علیه السلام «۹» - گفت: «۱۰» «۱۱» الخیر معقود بنواصی الخیل «الی یوم القیمه»، خیر در پیشانی اسپان بسته است تا به روز قیامت. انس «۱۲» روایت کرد که: هیچ چیز بر رسول - علیه السلام «۱۳» - محبوبتر نبود از زنان بر گرفته که اسپ «۱۴». ابو ذر غفاری روایت کرد از رسول - علیه السلام «۱۵» - که گفت: هیچ

اسب تازی

(۱). اساس که نو نویس است، آج، لب، فق، مب، مر: می‌کنند، با توجه به مج، وز، تصحیح شد. (۲). مج، وز: ندارد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۴-۱۵). اساس: خلش، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). مج، وز: اسپانی. (۶). مب: گردنهایشان. (۷). آج، لب، مب: به. (۸). وز، دب: آن. (۹). اساس: ص و اله، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۰). آج، فق: الخیل. (۱۱). آج، لب: بنو اسی صیها الخیر، فق: بنو اسیها الخیر (۱۲). مب: انس مالک. (۱۳). اساس: ص، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]

(۱۴). مج، وز: ساده (!): اصل عربی حدیث به نقل از تفسیر قرطبی (۴/۳۳) چنین است: لم یکن احب الی رسول الله صلی الله علیه و سلم بعد النساء من الخیل.

صفحه: ۲۱۳

نباشد و الا ما ذون بود «۱» که هر بامداد بگوید: بار خدایا؟ مرا به کسی ده که بنزدیک او از همه اهل و مال او دوست تر باشم. ابو وهب روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت: اسپان باز بندید «۲» و گرد از پیشانی ایشان پاک کنید «۳» و چیزی در گردن ایشان بندید «۴»، و زه کمان نباید. و اسپ «۵» که داری «۶» یا کمیت اغرّ محجل باید یا اشقری اغرّ محجل یا ادهمی اغرّ محجل. و رسول- علیه السلام- گفت: «۷» یمن الخیل فی اشقرها، خجستگی اسپان در اشقر «۸» است. و در خبر است که: رسول- علیه السلام- اسپ اشکل را مکروه داشتی، و اشکل آن باشد که یک دست او یا «۹» یک پای او سفید بود «۱۰» و سه مطلق، [یا یکی] «۱۱» مطلق بود و سه محجل. [و]

«۱۲» ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: اسپان، خداوند ایشان را از سه روی باشد: یکی را [اجر] بود یکی را [وزر] بود

«۱۳» یکی را «ستر». اما آن [را]

«۱۴» که اجر بود: مردی بود که اسپ باز بندد در راه خدای تعالی، یا فرو گذارد آن «۱۵» را در گیاه زاری به چرا «۱۶» برای جهاد بهر رفتنی و چره «۱۷» کردنی و خوردنی و شربت «۱۸» آب که باز خورد خداوندش را حسناتی بنویسند. و اما آن را که «ستر» باشد مردی بود که اسپ باز بندد برای تجمل و تعفف و

(۱). اساس که نو نویس است: نبود، وز: نباشد بود، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲-۴). دب، آج، لب، فق: باز بندی/ باز بندید. (۳). دب، آج، لب، فق: پاک کنی/ پاک کنید. (۵). مر: اسپ. (۶). مج، وز: دارید. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق: شقرها. (۸). مج، وز: اشقر آن. (۹). دب، آج، لب، فق: با. (۱۰). مج، وز: محجل بود. (۱۱). اساس، مب، مر: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲-۱۳-۱۴). اساس، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۵). اساس که نو نویس است: او، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۶). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۱۷). اساس: جر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۸). مج، وز: شربه‌ای، مب: شربتی.

صفحه: ۲۱۴ حقّ خدای «۱» تعالی در رقاب «۲» و ظهور آن فراموش نکند. اما «۳» آن کس «۴» که او را «وزر» باشد، مردی باشد که اسپ باز بندد برای فخر و ریا و معادات اهل اسلام. و خباب بن الأرت روایت کند از «۵» رسول- علیه السلام- که گفت اسپان سه‌اند: فرس للرحمن و فرس للإنسان و فرس للشیطان. اما آنچه خدای راست، اسپ باشد که در راه «۶» خدای برای جهاد کفار باز بندند. و اما آنچه آدمی راست، اسپ «۷» که مردی «۸» دارد برای نسل [و]

از خدای - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ (۱). جمله قراء «رضوان» خوانند بکسر الزاء، مگر ابو بکر عن عاصم که او به ضم «را» خواند در همه قرآن و آن لغت قیس عیلاّن است. و آن دو لغت است: کالعدوان و العدوان و الطّغیان و الطّغیان. در خبر است از عطاء بن یسار از ابو سعید خدری که رسول - علیه السلام - گفت، خدای تعالی اهل بهشت را گوید: ای اهل بهشت؟ ایشان گویند: لیبک ربنا و سعیدیک و الخیر فی یدیک فیقول هل رضیتم، راضی شدید از من! گویند: بار خدایا؟ چگونه راضی نشویم و تو ما را آن دادی که کس را ندادی. حق تعالی گوید: من شما را از اینکه بهتر و فاضلتر بدهم. ایشان گویند: خدایا؟ به از اینکه چه باشد! گوید: خشنودی من چنان که با او خشم (۲) نباشد هرگز. گفته‌اند در بهشت چند چیز است به از بهشت: یکی رضای خداست و یکی خلود بهشت است و یکی جوار محمّد و آل محمّد است. الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا، محلّ او شاید که جر باشد ردّا علی قوله: لِلَّذِينَ اتَّقَوْا. و شاید که رفع باشد علی خبر المبتدأ، ای هم الذّین، و اولیتر آن بود که صفت «لِلَّذین» باشد. يَقُولُونَ رَبَّنَا، آنان که گویند: بار خدای ما؟ إِنَّا آمَنَّا، ایمان که در دل دارند (۳) بر زبان رانند تا هم مؤمن باشند (۴) هم مسلمان، که اسلام به زبان باشد و به انقیاد و استسلام. آنکه چشم دارند به آن که چون قدم در دایره ایمان دارند و دست در رسن معرفت زده باشند و زبان به ثنای او و جوارح به خدمت او در کار دارند (۵)، آمرزش او توقع کنند، از سر آن دلیری گستاخ وار بگویند: فَاعْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا، گناهان ما بیامرز، وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ، و ما را از عذاب دوزخ نگاه دار. الصّیابِین، محلّ او از اعراب دو وجه را محتمل است: یکی جر، حملا - علی قوله: لِلَّذِينَ اتَّقَوْا، تا صفت متّقیان باشد که ذکر ایشان برفت. و وجهی دیگر نصب، علی المدح، کانه تعالی ابهم ثمّ فسر، فقال «الصّابِین» علی تقدیر اعنی الصّابِین.

(۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۹

و هفت مورد دیگر. (۲). مج، وز: ما آن چشم. (۳). آج و. (۴). مج، وز: باشد. (۵). مج، وز و.

صفحه: ۲۱۷

و «صبر» حبس نفس باشد، علی ما یکره. و صبر از سه گونه بود: صبر بر طاعت، و صبر از معصیت و صبر بر مصیبت. اما صبر بر طاعت آن بود که خویشتن به بند او بسته دارد اوقات نماز را مراقبت کند و روزه فریضه و سنّت را به صبر و احتمال مشقت تلقی کند و بر زکات و حج و جهاد، نفس (۱) موطن کند و از معاصی خویشتن (۲) باز گیرد و چون مصیبتی رسد او را بگوید که: إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجعون (۳) تا از جمله صابران باشد. وَ الصّادِقین، اول صدقی که باشد (۴) او را صدق ایمان باشد، مصدّق باشد خدای را، تا آن جا که گوید: رَبَّنَا إِنَّا آمَنَّا... در اینکه گفتار (۵) صادق باشد. آنکه احتراز کند از آن که در گفتار او تفاوت و کما بیش (۶) رود، که در خبر است که چون مرد یک بار و دو بار [راست بگوید]

(۷) به راست گفتن معروف شود، حتی یکتب عند الله صدیقا، تا بنزدیک خدای تعالی نام او را در جریده صدیقان بنویسند. و چون یک بار دروغ بگوید، عادت شود او را تا بنزدیک خدای تعالی او را از جمله کذابان بنویسند. قتاده گفت: صدقت نیاتهم و استقامت قلوبهم و السننهم، فصدقوا فی السّرّ و العلانیة، گفت: یت ایشان راست باشد، و دلهاشان مستقیم باشد، و زبانهاشان لا جرم در سرّ و علانیة صادق باشند (۸)، در دل با خدای راست گویند (۹) و در ظاهر به زبان با خلقان راست گویند و راست روند و راست باشند، هیچ کژی (۱۰) در گفتار و کردار به اقوال و اعمال خود راه ندهند (۱۱). وَ الْقَانِتین، مطیعان باشند و نماز کنندگان. و اختلاف اقوال در «قانت» گفته شد فی قوله: وَ قَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتین (۱۲) الْمُسْتَغْفِرین بِالْأَسْحَارِ، و به وقت سحر استغفار کنند. مجاهد و قتاده و ضحاک و کلبی گفتند: نماز کنندگان باشند، یعنی نماز شب کنان، بیانش قوله تعالی: کَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّیْلِ مَا يَهْجَعُونَ، وَ بِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ (۱۴)، زید بن اسلم گفت: آنان باشند که نماز بامداد به اول وقت، چون صبح دوم (۱۵) باشد، بگذارند (۱۶). ابن کیسان گفت: آنان باشند که نماز بامداد به جماعت کنند. حسن بصری گفت: در شب نماز کنند تا به وقت سحر، آنکه در وقت سحر به

استغفار مشغول باشند. راوی خبر گوید که: عبد الله عمر همه شب نماز کردی، آنکه گفتی: ای نافع؟ وقت سحر هست! گفتی: نه. با سر نماز شدی، تا آنکه که گفتی: وقت سحر است، به استغفار مشغول شدی تا صبح بر آمدن. آنکه نماز بامداد کردی. ابراهیم بن خابط گفت: در مسجد رسول- صلی الله علیه و آله «۷»- نماز می کردم، از گوشه مسجد آوازی شنیدم که [می] گفت: رب امرتنی فأطعتک و هذا سحر فاغفر لی، بار خدایا مرا امر کردی طاعت داشتم، و اینکه وقت سحر است، اگر از کرم روی «۹» دارد مرا بیامرز، گفت: نگا کردم عبد الله مسعود بود. انس مالک روایت کند که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت خدای تعالی «۱۰»

(۱). معج، وز، دب، آج، لب، فق: علیه السلام. (۲). مر: پهلوی. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با معج و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). سوره ذاریات (۵۱) آیات ۱۶ و ۱۷. (۵). فق: صادق. [.....]. (۶). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، با همین املا. (۷). معج، وز، آج، لب، فق: علیه السلام. (۸). اساس، مب، مر: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). اساس، فق، مب، مر: روا، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مب می. صفحه: ۲۱۹

گوید: من همّت کنم به عذاب اهل زمین، چون به عمارت کنندگان خانه خودم نگرم، و نماز شب کنندگان، و آنان که با یکدیگر برای من دوستی کنند، و آنان که در وقت سحر استغفار کنند، عذاب [از] «۱» اهل زمین بردارم. امّ سعد روایت کند که رسول- علیه السلام «۲»- گفت: خدای تعالی سه آواز دوست دارد: آواز خروس «۳»، و آواز آن کس که قرآن خواند، و آواز آنان که در وقت سحر استغفار کنند. در خبر هست «۴» که داود- علیه السلام- از جبرئیل- علیه السلام- پرسید که: کدام وقت فاضلتر است! گفت: ندانم، الا آن است که وقت سحر عرش خدای تعالی بجنبند. سفیان ثوری گفت: خدای «۵» را- جل- جلاله- بادی است که آن را باد صبحی گویند [که] «۶» وقت سحر بجهد، و ذکر و «۷» استغفار ذاکران و مستغفران به خدای «۸» بردارد. و هم سفیان ثوری گفت: چون نیمه اول باشد از شب، منادی ندا کند «۹»: اینکه القانتون! جماعتی برخیزند و نماز کنند، چندان که خدای خواهد. چون نیمه [شب] «۱۰» باشد، منادی ندا کند که: اینکه المستغفرون، [۴۰۳- پ]

کجااند ذاکران «۱۱»! برخیزند و نماز کنند. چون وقت سحر باشد ندا کنند که: اینکه المستغفرون، [۴۰۳- پ] کجااند استغفار کنندگان! ایشان برخیزند و استغفار کنند. چون صبح بر آید، ندا کنند که: اینکه الغافلون، غافلان کجااند! برخیزند چنان که مردگان از گورها برخیزند. در جمله وصایای لقمان «۱۲» پسرش را، وصیت کرد که: ای پسر؟ نباید که خروس «۱۳»

(۱). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۲). اساس: ص، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۳). وز: خروه یعنی خروس. (۴). اساس: خبرست، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۵). معج، وز، مب تعالی. (۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۷). اساس، مب، مر: ذکر او، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). معج: خدایی. (۹-۱۰). اساس که نو نویس است: منادی کنند، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]. (۱۱). چاپ شعرانی (۴۷۱ / ۲) ایشان. (۱۲). دب که. (۱۳). معج، وز: خروه.

صفحه: ۲۲۰

از تو زیر کتر «۱» باشد که «۲» به وقت سحر برخیزد و استغفار کند، و تو خفته باشی. در تفسیر اهل البیت هست «۳» که: آیت در امیر

المؤمنین علی است - علیه السلام. امّا الصّیابریّن فنظیره فی قوله: وَ الصّیابریّن فی البأساءِ وَ الضّرّاءِ وَ حین الیأسِ «۴». و امّا الصّادقین فنظیره: وَ الَّذی جاء بالصّدقِ وَ صدّق به «۵». و امّا القانتین فنظیره فی قوله: اَمَّنْ هُوَ قانتٌ اَناءَ اللَّیْلِ ساجِداً وَ قائِماً «۶». و امّا المنفقین فنظیره قوله: الَّذینَ یُنْفِقُونَ اَموالَهُم بِاللَّیْلِ وَ النَّهارِ سِرّاً وَ عَلانیهً «۷». و امّا المُستغفرین بِالأسحارِ فنظیره قوله: کانُوا قَلیلاً مِنَ اللَّیْلِ ما یَهْجَعُونَ، وَ بِالأسحارِ هُم یَسْتَغْفِرُونَ «۸». و اهل اشارت گفتند «۹»: الصّیابریّن فی الاحوال، وَ الصّیادقین فی الاقوال، وَ القانتین فی الاحوال، وَ المنفقین للاموال، وَ المُستغفرین بالاسحار. قوله تعالى: شَهِدَ اللَّهُ - الآیه. بدان که قرآن اگر چه همه شریف و فاضل است، آیاتی است که شریفتر و پر فضلتر، و خواندن آن را ثواب بیشتر است، منها آیة الكرسي، و آیة الشهادة، و آیة الملك، و آیة السخرة و مانند اینکه، از آخر سورة البقرة و [آخر]

«۱۰» سورة آل عمران و [آخر]

«۱۱» سورة الحشر، و فضل هر یک بر جای خود بیاید - ان شاء الله تعالی. انس مالک روایت کند از رسول - صلّی الله علیه و آله - که گفت: هر که او اینکه آیت برخواند و در آخرش بگوید: و انا علی ذلك من الشاهدين، خدای تعالی به عدد هر حرفی فرشته‌ای را بیافریند تا برای او استغفار [می] کند و آمرزش می‌خواهند «۱۳» تا به روز قیامت.

(۱). اساس که نو نویس است: بزرگتر، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). اساس: است، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۴). سورة بقره (۲) آیه ۱۷۷. (۵). سورة زمر (۳۹) آیه ۳۳. (۶). سورة زمر (۳۹) آیه ۹. (۷). سورة بقره (۲) آیه ۲۷۴. (۸). سورة ذاریات (۵۱) آیات ۱۶ و ۱۷. (۹). فق: گفته‌اند. (۱۰-۱۱-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۳). معج، وز، فق: استغفار می‌کند و آمرزش می‌خواهد. [.....]

صفحه : ۲۲۱

خبری دیگر در فضل اینکه آیت «۱»، رسول - علیه السلام «۲» - گفت: هر که اینکه آیت بخواند خدای تعالی هشت در بهشت بر روی «۳» او بگشاید و هفت در دوزخ به روی او در بندد «۴». خبر سیم «۵» در فضل اینکه آیت، رسول - علیه السلام - گوید: شب معراج که مرا به آسمان بردند، مردی را دیدم که «۶» هشت در بهشت به «۷» روی او بسته، چون باز گردیدم [هشت]

«۸» در بهشت دیدم بر روی او گشاده، جبرئیل را گفتم: سبب چیست! گفت: تا تو برفتی، او شَهِدَ اللَّهُ بر خواند «۹»، خدای تعالی درهای بهشت بر روی او بگشاد به برکت خواندن اینکه آیت «۱۰». خبر چهارم، ابو غالب القطان گفت: آمدم به کوفه «۱۱» به تجارت، در همسایگی اعمش فرود آمدم «۱۲»، در آخر شب اینکه آیت می‌خواند [و باز پس می‌خواند]

«۱۳» و در آخرش می‌گفت: و انا اشهد بما شهد الله تعالی به و استودع الله هذه الشهادة و هی لی عند الله و دیعته حتی یؤدیها الی فی «۱۴» القیامة. با خویش «۱۵» گفتم: همانا چیزی شنیده باشد در اینکه آیت «۱۶». دیگر «۱۷» روز پیش او رفتم «۱۸» او را گفتم: دوش آیة الشهادة می‌خواندی و در آخر او کلماتی می‌گفتی، در آن چیزی شنیده‌ای! گفت: بلی. گفتم: مرا روایت کنی «۱۹». گفت: نکنم تا یک

(۱). اساس که نو نویس است حضرت، با توجه به معج، وز زاید می‌نماید. (۲). اساس که نو نویس است: ص، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۳). معج، وز، دب، آج، لب: ندارد، مر: بروی. (۴). معج، وز، دب: دوزخ بر او بندد. (۵). معج، وز، آج، لب: سهام. (۶). معج، وز، دب، آج، لب، فق: ندارد. (۷). دب: در. (۸). اساس، دب، مر: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹).

اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر: می خواند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به برکت خواندن شهادت الله، مج، وز: ندارد. (۱۱). همه نسخه بدلها: به کوفه آمد. (۱۲). وز: فرود آمدیم. (۱۳). اساس، وز، مر: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). آج یوم. [.....]

(۱۵). همه نسخه بدلها: خویشتن. (۱۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۷). مج، وز: بر دگر، دیگر نسخه بدلها: بر دیگر. (۱۸). مج، وز و. (۱۹). همه نسخه بدلها: کن.

صفحه : ۲۲۲ سال خدمت در سرای من نکنی، و من کارهای خود تمام کرده بودم و بر سر راه بودم، بارها بگشادم و مقام کردم یک سال، چون سال سر آمد «۱»، گفتم: یا «۲» شیخ؟ سال تمام شد، گفت: حدیثی «۳» ابو وائل عن عبد الله بن مسعود انه قال سمعت النبی - علیه السلام «۴» - گفت: از پیغامبر «۵» شنیدم که گفت: هر که اینکه آیت [۴۰۴-ر]

بخواند و از پی او اینکه کلمات بگوید، حق تعالی گوید: عبدی وفیت بعهدی و ادیت الی امانتی و هی التوحید و انا اولی من وفی بالعهد افتحوا له ابواب الجنان فیدخلها من ایها شاء، بنده من؟ به عهد من وفا کردی و امانت من ادا کردی، و آن توحید است، و من اولیتر که به عهد خود وفا کنم. ملائکتی «۶»، فرشتگان من؟ درهای بهشت بر او بگشایید «۷» تا از هر دری که خواهد در بهشت شود. خبر پنجم در فضل اینکه آیت، رسول - علیه السلام «۸» - گفت: هر که اینکه آیت بخواند در میانه شب، آواز او حجابها می برد و آسمانها می برد تا به زیر عرش رسد، آنکه حق تعالی بفرماید تا اینکه آیت در صحیفه عمل او بنویسند، در میان طاعات «۹» او همچنان تابد که ماه در میان ستارگان. خبر ششم، رسول - علیه السلام «۱۰» - گفت: دو فرشته «۱۱» در هوا به یکدیگر رسیدند، یکی دیگری «۱۲» را گفت: از کجا می آیی! گفت «۱۳»: از [بر]

«۱۴» بنده عاصی، که امروز همه [روز]

«۱۵» معصیت می کرد [و]

«۱۶» خدای را می آزد «۱۷»، و اینک دیوان عمل او سیاه به

(۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق: بر آمد. (۲). همه نسخه بدلها: ای. (۳). اساس، دب، فق، مب، مر: حدیث، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴-۸-۱۰). اساس: ص، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس که نو نویس است: از حضرت رسول ص، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). دب، آج، لب، فق و. (۷). مج، وز، دب، آج، لب، فق: بگشای / بگشایی بگشایید. (۹). اساس، مب، مر: طاعت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). دب: فرشته. [.....]

(۱۲). مج، وز، دب، آج، لب، فق: دیگر. (۱۳). اساس که نو نویس است: که، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴-۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۷). مب: می آزدانید.

صفحه : ۲۲۳

گناه تا «۱» آسمان می برم. آن «۲» فرشته دیگر «۳» گفت: و عجب آن است که من براتی به نام او از آتش دوزخ به زمین می برم؟ اینکه فرشته بعجب «۴» بماند و گفت: چرا چنین آمد؟ گفت: چون تو بیامدی، او «۵» «آیه الشَّهادة» بخواهد، خدای تعالی گفت: من گناه [و]

«۶» معصیتش در کار ایمان و معرفتش کردم. خبر هفتم، در خبر هست «۷» که خدای در بعضی کتب انزله کرد که «۸»: ای بنده [من] «۹»؟ مرا بنزدیک تو سَرّی است، و تو را بنزدیک من سَرّی، سَرّ من به نزدیک تو توحید من است، و سَرّ تو بنزدیک من گناهان و معاصی تو است، چون سَرّ من نگاه داشتی و ضایع نکردی، من اولیتر «۱۰» که سَرّ تو پوشیده دارم و کس را بر آن اطلاع ندهم. خبر هشتم آن است که، روایت کردند که روزی واعظی بر منبر می گفت «۱۱»: هر کس «۱۲» اینکه آیت بخواهد، خدای تعالی او را هزار

حسنه بنویسد و هزار سیئه بسترده [۴۰۴-پ]

و هزار درجه برفیع «۱۳» کند. بعضی حاضران را عجب آمد. آن شب بخفت، در خواب دید که قایلی او را گفت: یاد داری که غریمان بر تو جمع شدند و تو چیزی نداشتی که به ایشان دهی! بیستی چند گفتم موسی حازم را، در او گفتم. اتونی جمیعا یطلبون حقوقهم فمئینهم ما عند موسی بن «۱۴» حازم او تو را گفت: و امت چند است! گفتم: سی هزار دینار. گفت: من می‌دهم، از آن عجب نداشتی، از اینکه عجب می‌داری؟ مرد از خواب در آمد و توبه کرد و پشیمان شد. خبر نهم، در خبر می‌آید که هر کس که او گوید: اللَّهُمَّ اِنِّی اَشْهَدُکَ و اَشْهَدُ مَلَائِکَتَکَ و حَمَلَةُ عَرْشِکَ و سَکَّانُ سَمَآوَاتِکَ و جَمِیعُ خَلْقِکَ بِاَنَّی اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلهَ اِلَّا

(۱). معج، وز: به، فق، مر: با. (۲). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: اینکه. (۳). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: ندارد. (۴). اساس: متعجب، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۵). معج، وز، دب، لب: و. (۶-۹). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۷). اساس: است، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۸). معج: انزله هست که. (۱۰). مب: اولیترم، مر: اولی ام. (۱۱). معج، وز، دب، منبری گفت، فق: بر بالای منبر می‌گفت. [.....]

(۱۲). مب، وز که. (۱۳). دب، فق: ترفع، آج، لب، مر: ترفیع. (۱۴). اساس: موسی اینکه.

صفحه: ۲۲۴ اللهانت و ان محمدًا عبدک و رسولک و ان الانبیاء قد بلغوا و نصحوا، { چهار بار اینکه کلمات بخواند، خدای تعالی او را براتی «۱» از دوزخ بنویسد. خبر دهم در فضل اینکه آیت، در خبر می‌آید که: مردی برنا بیامد- چنان که عادت زور آزمایان باشد- هفت سنگ «۲» سنگی «۳» بر گرفت و بیفراشت و بینداخت، با هر یک بگفت: اشهد یا حجر انی اشهد ان لا اله الا الله. چون شب در آمد بخفت، در خواب دید که قیامت برخاسته است، و خلقان را در صعید سیاست بداشته‌اند، و حساب ایشان می‌کنند. نامه او به دست او دادند و حساب او بر آوردند، سیآتش به حسنات «۴» بیفزود. او را سوی دوزخ بردند، چون به در دوزخ بردند او را، کوهی عظیم بیامد و حایل شد. به دری دیگرش بردند، کوهی دیگر بیامد و حایل شد، تا همچونین «۵» به هفت در دوزخ بگردانیدند او را، هر جایی کوهی منع کردی، خزنه دوزخ گفتند: شما را با اینکه بنده چیست! گفتند: اینکه مرد ما را گواه کرد بر آن که خدای یکی است، ما «۶» رها نکنیم که او را به دوزخ برند. اینکه جا اشارتی است، و آن آن است که: اگر مردی سنگی را گواه کرد «۷» بر آن که خدای یکی است، به وقت حاجت گواهی «۸» باز نگرفت «۹» و رها نکرد که او را به دوزخ برند، هفتاد سال است تا خدای را گواه می‌کنی بر توحید او، گمان بری که به وقت درماندگی رها کند؟ قوله: شَهِدَ اللَّهُ، کلبی گفت سبب نزول آیت آن بود که: دو حبر از احبار شام به «۱۰» مدینه آمدند، با یکدیگر گفتند: نیک ماند اینکه مدینه به مهاجر پیغامبر آخر زمان. چون به مسجد در آمدند و رسول را- علیه السلام- بدیدند او را به صفات و علامات بشناختند، گفتند: یا محمد! ما را مسأله‌ای هست، اگر جواب دهی ایمان آریم.

(۱). دب اینکه جا، آج، لب: بنجات. (۲). معج، وز: ندارد. (۳). آج: سنگین. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حسناش. (۵). همه نسخه بدلها: همچنین. (۶). آج، لب، فق، مب که کوهها هستیم، مر که کوههاییم. (۷). همه نسخه بدلها: گواه گیرد. (۸). همه نسخه بدلها: گواهی. (۹). معج، وز، دب، لب: باز بگرفت. (۱۰). دب، آج، لب: با.

صفحه: ۲۲۵ اخبرنا عن اعظم شهادة «۱» فی کتاب الله، ما را خبر دهد از عظیمتر گواهی «۲» که در کتاب خدای هست، [۴۰۵-ر] خدای تعالی «۳» اینکه آیت بفرستاد. در شاذ ابو نهیک و ابو الشعثاء خوانند، شهداء الله، علی تقدیر: هم شهداء الله، یعنی آن صابران و صادقان- که ذکر ایشان در آیت برفت- گواهان خدانند بر خلقان. و دگر قراء خواندند: شَهِدَ اللَّهُ، علی الفعل. و مهلب خواند: شهد الله، بنصب علی الحال و المدح. مفسران در معنیش خلاف کردند، مجاهد گفت: حکم الله، حکم کرد خدای تعالی. فزاء و ابو

عیبه گفتند: قضی الله. مفضل گفت: اعلم الله. بعضی دگر گفتند: بین الله، خدای تعالی بیان کرد. ابن کیسان گفت: شهد الله بتدبیره العجیب و صنعہ الممتقن و اموره المحکمه انه لا اله الا هو، گفت: خدای گویایی «۴» داد به تدبیر عجیب و صنع محکم و افعال متقن که: او یکی است. و اینکه چنان است که بعضی خطبا گفتند «۵»: سل الارض من شق انهارک و غرس اشجارک و جنی ثمارک! فان لم یجک حوارا اجابتک اعتبارا، از اینکه زمین بپرس که: جویهایت که بشکافت، و درختانت که نشاخت «۶» و میوه‌ها که به بر آورد «۷»! اگر به زبان محاورت جواب ندهد، به زبان اعتبارت جواب دهد، و ابو العتاهیه گفت «۸»: الا انا کنا بائد و ای بنی آدم خالد و بدوهم کان من ربهم و کل الی ربّه عائد و لله فی کل تحریکه و تسکینه ایدا شاهد «۹» و فی کل شیء له آیه تدل علی انه واحد بعضی اعراب را گفتند: ما الدلیل علی ان للعالم صانعا، چه دلیل است بر آن

(۱). ج، لب، فق، مر: شهادت. [.....]

(۲). مب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: گواهی. (۳). عبارت «خدای تعالی» در اساس تکرار شده است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۴). همه نسخه بدلها: گواهی. (۵). مر: گفته‌اند. (۶). دب: نشانده، آج، لب، فق، مب، مر: نشانده، نیز در اساس کلمه به صورت «نشانده» هم ضبط شده است. (۷-۸). آج شعر. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، دیوان ابی العتاهیه. (بیروت ۱۳۸۴/۱۹۶۴)، ص ۱۲۲: و فی کل تسکینه شاهد.

صفحه: ۲۲۶

که اینکه عالم را صانعی هست! گفت: البعرة تدل علی البعیر، و آثار القدم تدل علی المسیر، فهیکل علوی بهذه اللطافة، و مرکز سفلی بهذه الكثافة اما تدلان علی صانع خبیر! گفت: بع «۱» دلیل بعیر است، و آثار قدم دلیل مسیر است، هیکلی «۲» علوی با اینکه لطافت و مرکزی «۳» سفلی با اینکه کثافت دلیل صانعی خبیر «۴» دانا نکنند؟ و در خبر است که: ابو شاکر الدیصانی با جماعتی زنادقه پیامدند «۵» و در موسم حج صادق را گفت «۶»: یا بن رسول الله؟ انک لأحد النجوم الزواهر و آباؤک کانت بدورا بواهر، و امهاتک کانت عقیلات عباهر، و اذا ذکر العلماء فبک تشی الخناصر. خبرنا ایها البحر الزاخر: ما الدلیل علی حدوث العالم! گفت «۷»: تو از جمله ستارگان تابان یکی ای «۸»، و پدران تو هر یک ماهی تابنده [۴۰۵-پ]

بودند، و مادرانت کریم بودند. و چون ذکر علما کنند انگشت کهنتر به تو مهتر بجنبانند «۹»، یعنی اول تو بر انگشت آخر آیی. اینکه دریایی موج زننده؟ ما را خبر ده که: دلیل چیست بر حدث «۱۰» عالم! صادق- علیه السلام- خایه مرغی بخواست و بر دست نهاد، و گفت: «۱۱» هذا حصن ملموم داخله غرقی رقیق تلیف «به کالفضة السائلة و الذهب المایع»، ثم انها تنفلق عن صورة کالطاووس، ا داخله شیء غیر ما عرفت! فقال: لا، قال: هذا هو الدلیل علی حدث العالم، آن خایه مرغ بر دست نهاد و گفت: اینکه حصنی است مصهرج «۱۲» اندرون او پوستکی است تنک، در او [دو مایع چون]

«۱۳» زر و سیم گداخته، آنگه شکافته شود از صورتی چون طاووس، چیزی دگر در او شد جز آن که می‌دانی!

(۱). همه نسخه بدلها: بعرة. (۲). لب، مب، مر: هیکل. (۳). همه نسخه بدلها: مرکز: ظاهرا در نسخه اساس: حروف «ی» بعدها افزوده شده است. (۴). آج، لب، فق، مر: چنین. (۵). در نسخه اساس کلمه به صورت «پیامد» هم خوانده می‌شود. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: گفتند. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفتند. [.....]

(۸). مج، وز، دب: یک، آج، لب، فق، مر: تابانی. (۹). آج در حاشیه نوشته: بخسبانند. (۱۰). دب: حدثی، لب، مر: حدوث. (۱۱). مب، مر: یطیق. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر مصهرجه. (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۲۲۷

گفت: نه. گفت: اینکه دلیل است بر حدث «۱» عالم. گفت: یا بن رسول الله؟ نیکو گفتمی و دانستی که ما نپذیریم الا آن که به چشم بینیم و به گوش بشنویم و به بینی بوییم و به دهان بچشیم و به دست بپساییم «۲». صادق- علیه السلام- گفت: اینکه حواس پنج است، و اینکه هیچ سود ندارد بی دلیل عقل، چنان که ظلمت بی چراغ نتوان برید، همچونین به حواس استدلال نتوان کردن، به شاهد بر غایب الا به دلیل عقل. عبد الله عباس خواند: شهد الله انه. ابو عیبه «۳» [و مفضل] «۴» گفتند: وجه [آن است]

«۵» که معنی شهادت قول باشد و ما [بعد]

«۶» قول مکسور باشد همزه «ان». مفضل گفت: معنی شهادت خدای، اعلام باشد، و معنی شهادت فریشتگان و مؤمنان اقرار باشد، بیاننش قوله تعالی: قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا «۷»... ای اقرننا، چنان که صلات را معنی مختلف باشد به اختلاف فاعلان، صلات از خدای رحمت باشد «۸» و از فرشتگان «۹» استغفار و از ما دعا. حق تعالی گفت: گواهی داد خدای و فریشتگان و خداوندان علم بر وحدانیت خدای: اِنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، به آن که جز او خدایی نیست، و چون کار چنین باشد «۱۰» گواهان از اینکه باشند، و قدر الشَّهَادَةُ «۱۱» قدر الشَّهَادَةُ، یکی از جمله «۱۲» بزرگان گوید «۱۳»: شَهِدْتُ شَهِادَةً لَا شَكَّ فِيهَا بِأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ لَهُ شَرِيكٌ وَ اَنْ مَحْمَدًا صَلَّى عَلَيْهِ بِدِينِ الْحَقِّ ارسله المليك و خسرو هانی گوید «۱۴»:

(۱). لب: حدوٲ. (۲). وز: بساییم، دب، آج، لب، فق: بستانم. (۳). مچ، وز: ابو عیبه. (۴-۵-۶). اساس که مطلب در حاشیه نوشته شده زیر وصالی رفته است، با توجه به مچ و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). سوره انعام (۶) آیه ۱۳۰. (۸). اساس که در اینکه مورد نو نویس است، است، با توجه به مچ، وز تصحیح شد. (۹). اساس که نو نویس است خدای، با توجه به مچ، وز، دب، زاید می نماید. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر حال. [.....]

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز وز و. (۱۲). لب، فق، مب، مر حسن یمانی. (۱۳). مچ، وز و حسن هانی. (۱۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۲۲۸

عیون من لجین فی جفون من الریحان زینها الملیک باحداق الینا ناظرات کأن نضارها ذهب سبیک علی قضب الزمرد شاهدات بان الله لیس له شریک [۴۰۶-ر]

چون سخن در توحید می رود، مدعی و حاکم و گواه اوست: یک الخصام [و انت الخصم و الحکم]

«۱» رسول- علیه السلام- بیامد و دعوی کرد که: من فرستاده اویم و او را همتا و انباز نیست. گفتند: گواه تو کیست بر آن که فرستاده اویمی! گفت: بار خدا یا؟ اینکه کافران از من گواه می خواهند. گفت: من گواه توام، و یقول الذین کفروا لست مرسلًا قل کفی بالله شهیداً بینی و بینکم «۲». گفتند: به یک گواه کار بر نیاید، حق تعالی گفت: گواهی با من گواهی می دهد که علم کتاب به نزدیک اوست، و من عنده علم الكتاب «۳»، و آن پسر بو طالب «۴» است. مخالفان گفتند: جهودانند، و موافقان گفتند: آن است که جهودان از تیغ او بهری به دین در آمدند، و بهری به روی «۵» در آمدند و بهری جزیه پذیرفتند. بی انصاف مردی، تا گواهی «۶» اوت نباید گفتن، جهودی «۷» اختیاری کردی، تا ولایت قضای اوت «۸» نباشد گفتن جهودی «۹» اختیار کردی آن را که رسول «۱۰» افضی خواند، خواجه را برگ نیست که به گوایش «۱۱» بدارد، گوا «۱۲» خداست بر تو، شئت ام ابیت، گوا «۱۳» مقبول الشَّهَادَةُ و حاکمی «۱۴» نافذ الحکم. یا شاهد الله علی فاشهد آمنت بالواحد ربّ احمد

(۱). اساس: زیر وصال رفته است، با توجه به مچ و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲-۳). سوره رعد (۱۳) آیه ۴۳. (۴). همه نسخه بدلها: ابو طالب. (۵). مچ، وز، مب، مر: به دیم، دب: به دم، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۶). همه نسخه بدلها: گواهی. (۷). دب، آج،

لب، فق، مب، مر را. (۸). همه نسخه بدلها: اویت. (۹). دب را. (۱۰). همه نسخه بدلها علیه السلام. (۱۱). مج: به گواهیش دب: به گواهی هس، دیگر نسخه بدلها: گواهش. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها: گواه. (۱۳). مج، وز، آج، لب: گواهی. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حاکم.

صفحه : ۲۲۹

من ضلّ فی الدّین فأنّی مهتدی دعبل علی خزاعی چون به در مرگ رسید، کاغذی بر گفت و «۱» بر آن [جا] نوشت: اعد الله یوم یلقاه دعبل ان لا اله الا هو یقولها مخلصا عساه بها یرحمه فی القیامه الله الله مولاه و النبی و من بعدهما فالوصی مولاه و وصایت کرد که با او در کفن پیچند، همچنان کردند. چون او را دفن کردند، شب در خواب دیدند او را و گفتند: ما فعل الله بک، خدای با تو چه کرد! گفت «۳»: رحمی بتلک الایات، به آن ایات بر من «۴» رحمت کرد. رسول را گفتند: تو را گواه باید، ما خدای را نشناسیم، و گواهی پسر عمّت نپذیریم، که او از تو است. گفت: هر چه انگشت بر آن نهی گواه من است بر صدق دعوی من. راوی خبر گوید که: با رسول بودم در بعضی راهها، اعرابی پیش ما بر افتاد. رسول او را پرسید که: تو از کدام قبیله‌ای! گفت: از فلاّن قبیله. گفت: کجا می‌روی! گفت: که با قبیله می‌روم، گفت: هل لک فی خیر یصبحک الیها، رغبت کنی به خیری که در صحبت تو با قبیله تو آید! گفت: و ما ذاک، آن چیست! گفت: تشهد ان لا اله الا الله و انّی رسول الله، گواهی «۵» دهی که خدای یکی است [۴۰۶-پ]

و من رسول اویم. اعرابی گفت: و من یشهد لک علی هذا، که گواهی «۶» دهد تو را بر اینکه! رسول- علیه السلام- نگاه کرد، درختی «۷» سمره «۸» دید عادی بر کنار آن بیابان خشک گشته،

(۱). اساس که نو نویس است اینکه سه بیت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: گفتی. (۴). مب: ایات مرا. (۵-۶). همه نسخه بدلها: گواهی. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: درخت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس که در اینکه مورد نو نویس است را، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

صفحه : ۲۳۰

گفت: آن درخت مرا گواهی «۱» دهد. مرد را عجب آمد، رسول گفت: یا اعرابی؟ برو آن درخت را پیش من خوان گو «۲»: رسول خدای تو را می‌خواند. اعرابی برفت و گفت: ایتها الشجره اُجیبی [رسول الله]

«۳»، اجابت کن رسول خدا را؟ درخت بر خویشتن بجنید «۴» و عروق خود از زمین بر کند، و جعلت تخد الارض خدّاء، و زمین می‌شکافت تا پیش رسول آمد و بایستاد. رسول خدای- علیه السلام- گفت: بم تشهدین ایتها الشجره، به چه گواهی «۵» می‌دهی ای درخت! گفت: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله، گواهی «۶» می‌دهم که: خدای یکی است و تو رسول «۷» اویی. اعرابی گفت:

درختی تو را گواهی «۸» می‌دهد، من اولیتر «۹» که گواهی «۱۰» دهم: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله، [و اسلام آورد]

«۱۱». و أولوا العِلْم، خداوندان علم گواهی «۱۲» می‌دهند. مفسران خلاف کردند در آن که [اینکه]

«۱۳» خداوندان علم که اند! بعضی مفسران گفتند: مراد انبیانند، پیغامبران خدای بر آن «۱۴» گواهی «۱۵» می‌دهند. ابن کيسان گفت: صحابه رسولند از مهاجر و انصار. مقاتل گفت: احبار اهل کتابند، آنان که ایمان آوردند، چون عبد الله سلام و مانند او. سدّی و کلبی گفتند: علمای مؤمنانند. در تفسیر اهل بیت می‌آید که: أولوا العِلْم امیر المؤمنین علی- علیه السلام- است [بیانه]

«۱۶» قوله: و من عنده علم الکتاب «۱۷»، و اگر علمای اهل اسلام یا علمای اهل کتاب یا مهاجر و انصار صحابه، آیت محتمل باشد

ایشان را اولیتر که اگر از

(۱). کذا در اساس که نو نویس است: گواهی / گواهی. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و بگو که، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۳). اساس، ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مب: بیچید. [.....]

(۱۵-۱۲-۱۰-۸-۶-۵). همه نسخه بدلها: گواهی. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: فرستاده، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). دب: اولیترم. (۱۶-۱۳-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). همه نسخه بدلها: اینکه. (۱۷). سوره رعد (۱۳) آیه ۴۳.

صفحه : ۲۳۱

صحابه شماریش «۱»، راس و رئیس «۲» ایشان است، و اگر از اهل البیت «۳» گوی، اول و پیشوای ایشان است، و اگر از علمای ایمان گویی او مقدم ایشان است، و اگر احبار اهل کتاب گویی او به کتاب ایشان از ایشان عالمتر است «۴»، «۵»، «۶» [و الله « و ثبت» لی الوساده لحکمت بین اهل التوریه بتوریتهم و اهل الانجیل بانجیلهم و اهل الزبور بزبورهم و اهل القرآن بقرآنهم حتی یزهاوا کل کتاب من هذه الکتب، و یقول یا رب ان علیا قد قضی بقضائک- فی حدیث طویل. و اینکه آیت در عطف او بر فریشتگان مانند آن اینکه است که خدای تعالی گفت: فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَ جِبْرِیلُ وَ صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ «۷» ...، قدیم - جل جلاله - علما را بر فریشتگان عطف کرد از عظم قدر و رفعت منزلت ایشان را و عالمی خدای را - جل جلاله - از اسماء حسنی و صفات علیاست. و علما اعلام اسلامند و چراغهای زمین‌اند و امان «۸» اهل زمانند. جابر عبد الله انصاری روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: ساعه من عالم یتکی علی فراشه ینظر فی علمه خیر من عبادۃ العابد [۷۰۴- ر]

سبعین عام، گفت: یک ساعت از عالمی که بر بستر خود تکیه کند و در علم خود می‌نگرد «۹» بهتر است از عبادت عابدی که هفتاد سال خدای را پرستد. حمید طویل روایت کند از انس مالک از رسول - علیه السلام - که گفت «۱۰»: «۱۱» تعلموا العلم فان تعلمه حسنه و مدارسته تسبیح و البحث عنه «جهاد و تعلیمه من لا یعلمه

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: شمارند، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: رئیس و راس، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). دب شماری و. (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است چنان که فرمود: با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مع، وز، دب، آج، لب، فق: لوثنی. (۷). سوره تحریم (۶۶) آیه ۴. (۸). مع، وز: امامان. [.....]

(۹). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و نظر کند در علم، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مع، وز، دب، آج، لب، فق، مر: انس مالک که رسول صلی الله علیه و آله گفت. (۱۱). اساس که نو نویس است: عنها، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۳۲ الله صدقه، و تذکیره لأهله قربه، لأنه معالم الحلال و الحرام و منار سبل الجنه و النار. { و الانیس فی الوحشه، و الصاحب فی الغربه، و المحدث فی الخلوه و الدلیل فی السراء و الضراء و السلاح علی الاعداء و القرب عند الغرباء. یرفع الله به اقواما فیجعلهم فی الخیر قاده یقتدی بهم و یقتص آثارهم و یرمق اعمالهم و یقتدی بافعالهم و ینتهی الی آرائهم. ۱} و ترغب الملائکه فی لحقتهم» و بأجنتها تمسحهم، و فی صلاتهم تستغفر لهم و کل رطب و یابس یستغفر لهم حتی حیطان البحر و هو امها و سباع الارض و انعامها و السماء و نجومها. ۲» ۳- الا- و ان العلم حیاة القلب علی العمی و نور الابصار من الظلم و قوه الابدان من الضعف یبلغ بالعبد منازل الاحرار و مجالس الملوک و الفکر فیہ یعدل بالصیام و مدارسته بالقیام و به یعرف الحلال و الحرام و یوصل الارحام، امام العمل و العمل تابعه، یلهم «السعداء و یحرم «الاشقیاء». گفت: علم بیاموزی که آموختن علم حسنه است، و درس او تسبیح است، و بحث [از]

«۴» او جهاد است، و آموختن آن را که نداند صدقه است، و با یاد دادن اهلش «۵» قربت و تقرب به خدای است، برای آن که علم معالم حلال و حرام است، و علامت راههای بهشت و دوزخ است. در وحشت انیس است، و در غربت رفیق است و در خلوت محدث است، در سراء و ضراء و نیک و بد دلیل است، و بر دشمنان سلاح است، و بنزدیک غربا تقرب است. خدای تعالی به او رفیع بکند قومی را و ایشان را در خیرات پیشرو کند «۶» که به

(۱-۲). مج، وز: خلقتهم، آج، لب، فق، مب، مر: خلقهم، بحار الانوار انتشارات دار الکتب الاسلامیه، «کتاب العلم» (۱/ ۱۷۱): خلّتهم. (۳). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، بحار الانوار به نقل از امالی شیخ طوسی: (۱/ ۱۷۱): یلهمه ... یحرمه. (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: پیشرو گرداند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۳۳

ایشان اقتدا کنند و بر پی ایشان بروند و به اعمال ایشان نگرند، و به افعال ایشان اقتدا کنند و با رای ایشان شوند «۱». فریشتگان در حلقه «۲» ایشان رغبت کنند و پره‌های خود در ایشان مالند، و در نماز برای ایشان استغفار کنند، و هر تر و خشکی بر ایشان آمرزش خواهد تا ماهیان دریا و هوام آب «۳»، و سباع زمین و انعام و چهار پا «۴»، و آسمان با ستارگان. الا؟ و علم حیات دل است بر نایبایی، و نور چشم است از ظلمت و تاریکی، و قوت تن است از ضعف، بندگان را به پایه آزادان رساند و به مجالس ملوک افگند. اندیشه‌ی «۵» در او برابر روزه روز باشد، و درس او برابر قیام شب باشد. حلال و حرام به او شناسند، و رحم بدو پیوندند. پیشرو عمل است [۴۰۷-پ]

و عمل تابع او [ست]

«۶»، نیکبختان را «۷» الهام دهند و بدبختان را از او محروم کنند. قائماً بالقسط، نصب او بر حال است از شهید الله، معنی آن است که: گواهی داد خدای در آن حال که [او]

«۸» قائم به قسط است. و «قسط» عدل باشد «۹» و نصیب راست باشد، و اینکه اصل کلمت است. و «عدل» را برای اینکه «۱۰» قسط خوانند که راستی باشد و معنی آن که عادل «۱۱» است برای آن که از شرط گواه آن است که عدل باشد، چه اگر عدل نباشد «۱۲» گواهی او مقبول نبود. ای عجب در گواهی خدا عدالت شرط است، در حکومت حاکم تو عدالت شرط نیست؟ اگر گواه عدل باید حاکم اولتر که عدل باشد «۱۳»، حکام و شهود عدول بایند «۱۴»، و تو را از آن عدول نشاید کردن. بنگر که الله تعالی عدل با توحید چگونه مقرون کرد تا آن جا که بر توحید گواهی می‌دهد عدل به شرط کرد، و در معرض حال بر آورد تا بدانی که عدل از اوصاف مدح است او را، پس توحید بی عدل مطرد نیست

(۱). مج، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۲). همه نسخه بدلها: حلقه. (۳). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲/ ۴۷۸): آن. (۴). همه نسخه بدلها بجز مر: چهار پای. (۵). آج، وز: اندیشه، دیگر نسخه بدلها: اندیشه. (۸-۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۷-۹). مج، وز: است، مر: به عدل باشد. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز دب: آن. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز آج: عالم. (۱۲). همه نسخه بدلها: نبود. (۱۳-۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: باشد.

صفحه : ۲۳۴ چنان که می‌بینی تا دانی که موحد عدلی «۱» باید. و در مصحف عبد الله مسعود: «القائم» «۲» بالقسط است، آن صفت باشد و اینکه حال «۳»، و در اصطلاح متکلمان حال و صفت هر دو یکی بود «۴» و در اصطلاح نحویان از میان حال و صفت فرق

باشد» (۵)، [و فرق آن بود که]

«۶» صفت لازم باشد و حال معترض، تقول: جاءني زيد الظريف، «ظرف» از صفات لازمه «۷» باشد. در حق زید، و: جاءني زيد راكبا، «ركوب» در حال مجيء باشد و صفت تابع موصوف بود «۸» فی احواله در تعريف و تنكير و تأنيث و تذكير و وجوه «۹» اعراب، و حال جز نكره منصوب نباشد. فزاء گفت: حال صفت بوده است، اَلَا آن است که «الف» و «لام» از او باز کردند «۱۰»، و تقدیر اینکه بود که: القائم بالقسط، چنان که گفت: وَ لَهُ الدِّينُ وَاَصَابًا «۱۱»، و تقدیر آن است که: وَ لَهُ الدِّينُ الوَاصِب. و اهل معانی گفتند معنی آن است که «۱۲»: قَائِمًا بِالْقِسْطِ، ای مدبرا له، كما يقال: فلان قايِم بأمر فلان، ای متعهد له مدبر لأمره، فلان به کار فلان قايِم است، یعنی تعهد او می کند و تدبیر کارهای او «۱۳»، و قيل: قائما بالقسط، ای مجازيا لاعمال «۱۴» العباد بالعدل، بندگان را به عدل پاداشت دهد و بسزا جزا کند. لا- إِلَهَ إِلَّا هُوَ، گفتند برای آن تکرار کرد که اول جاری مجرای دعوی بود، از اینکه جا گواهی با او مقرون کرد، و دوم حکم است که گواهی به موقع خود افتاد، و هذا من كلام المذکرین.

(۱). مر: عدل. (۲). مر: القيام. (۳). همه نسخه بدلها باشد. (۴-۸). همه نسخه بدلها: باشد. (۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: فرق باشد میان حال و صفت، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: لازم. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: وجوب. (۱۰). مع: ندارد، آج، لب، فق، مب، مر: گردید. [...]

(۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۵۲. (۱۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: تعهد کارهای او می کند و تدبیر او، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها عبارت تصحیح شد. (۱۴). فق، مب، مر: بالاعمال.

صفحه: ۲۳۵ و از صادق- علیه السلام- روایت کردند که او را پرسیدند از اینکه مسأله، گفت: اول تقریر توحید است، و دوم توقیف «۱» و تعلیم است. اول گفت: من یکی ام، دوم گفت: بگو که من یکی ام، چنان که خود را وصف کردم «۲»، و عزیز و حکیم، غالب و محکم کار. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ، دین بنزدیک خدای اسلام است. کسائی خواند: «انّ الدین» به فتح همزه [انّ]

«۳» رَدًّا عَلَى الْاَوَّلِ فِي قَوْلِهِ: شَهِدَ اللَّهُ، و باقی قراء خواندند: «انّ» به کسر «۴» بر ابتدا. و «۵» اسلام تن بدادن و انقیاد کردن و در سلم آمدن باشد، چنان که اشتی و اصاف و اربع و اخصب و اجذب، اذا دخل فی [۴۰۸- ر]

الشَّيْءِ وَالصَّيْفِ وَالزَّبِيحِ وَالْخَصْبِ وَالْجَدْبِ. قتاده گفت فی قوله: إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ، گفت «۶»: شهادة ان لا اله الا الله، و ایمان آوردن به آنچه رسول آورد از نزدیک خدا، و اینکه دین خداست که شرع لنفسه برای خود نهاد پیغامبران را بر آن فرستاد و اولیای خود را به آن فرمود و جز از آن نپذیرد از بندگان خود، و جزا ندهد بندگان را مگر بر آن. وَ مَا اخْتَلَفَ الدِّينَ اَوْ تَوَاتُوا الْكِتَابَ، بعضی مفسران گفتند: کتاب توریت است و اینکه قول ربیع است. و محمّد بن جعفر گفت: مراد انجیل است، و جَبَّائِي گفت: مراد «۷» جنس است، یعنی آنان که ایشان را کتابهای مقدم دادند از توریت و انجیل. ربیع گفت: چون موسی را وفات نزدیک آمد، هفتاد حبر را بخواند از احبار بنی اسرایل و توریت به ایشان سپرد، و یوشع بن نون را بر ایشان خلیفه کرد. چون از ایشان قرنی دو سه بگذشت «۸»، ایشان با یکدیگر خلاف کردند و خونها ریختند، و اینکه پس از

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: توفیق. (۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴۷۹/۲) العزیز الحکیم. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴-۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: کی، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). کذا در اساس، دب، آج، لب، فق، مب، مر،

میج، وز: بگذشتند.

صفحه: ۲۳۶

آن بود که علم توریت و بیان احکام توریت به ایشان آمد. بَغِيًّا بَيْنَهُمْ، ای ظلما و ظلما للملک و الریاسة، برای طلب ملک و ریاست. و «بغی» طلب باشد در لغت، و در عرف و شرع طلب چیزی کردن باشد بنا حق. و «باغی» گویند آن [را] «۱» که بر امام به در آید، و البغاء الطلب، و البغاء الزنا، قال الله تعالی: وَلَا تُكْرِهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ (۲). محمّد بن جعفر بن الزبیر گفت: آیت در ترسایان نجران آمد که خلاف کردند در عیسی، و مراد به کتاب انجیل است. مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ، پس از آن که علم انجیل به ایشان آمد و بیان کرده در [او]

«۳» وحدانیت خدای تعالی و عبودیت عیسی - علیه السلام. بَغِيًّا بَيْنَهُمْ، یعنی به ظلم و بغی، و تعدی کردند اینکه که کردند. وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ، و هر که به آیت‌های «۴» خدا کافر شود و بینات و دلایل او، فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ، خدای - عزّ و جل - زود شما راست، بس بر نیاید که اینها را با پیش خود برد «۵»، و شمارشان بر آرد، و حق برایشان بنشانند، و آنچه مستحقّ آنند از عقاب از ایشان بستانند، و جوهری که در «سریع الحساب» گفته‌اند در سوره البقره گفته شد. فلا معنی لإعادته. کلبی گفت: آیت در جهودان و ترسایان آمد چون مسلمانی رها کردند و اختیار جهودی و ترسایی کردند، خدای تعالی گفت: اهل کتاب - یعنی اینکه دو فرقه - خلاف نکردند در ملت یکدیگر الا بعد از آن که علم به ایشان آمد که دین حق، مسلمانی است، نظیره قوله تعالی: وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَةُ «۶». قوله: فَإِنْ حَاجُّوكَ، ای خاصموک، اگر با تو خصومت کنند یعنی جهودان و ترسایان. و خصومت ایشان آن بود که گفتند: ای محمّد؟ اینکه جهودی و ترسایی نسب است ما را، و تو ما را به اینکه نسب می‌خوانی «۷» و دین ما اسلام است، خدای تعالی

(۱). اساس: ندارد، با توجه به میج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره نور (۲۴) آیه ۳۳. (۳). اساس: ندارد، با توجه به میج، وز افزوده شد. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: به آیات. (۵). میج، وز، دب، آج، لب، فق، آرد، مب، مر: دارد. (۶). سوره بینه (۹۸) آیه ۴. (۷). دب: نسبت می‌خوانی، فق: نسبت خوانی، دیگر نسخه بدلها: نسب خوانی.

صفحه: ۲۳۷

اینکه آیت بفرستاد [و]

«۱» گفت: بگو ای محمّد اگر شما به دعوی مسلمانی بی معنی «۲» قناعت کرده‌ای «۳» یا اختیار جهودی «۴» و ترسایی بر مسلمانی کرده‌ای، من اسلام آوردم [۴۰۸-پ]

و تن بدادم و انقیاد کردم «۵». فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ، و برای آن روی را اختصاص داد که شریفترین اعضاست و حواس پنج «۶» بر اوست، و چون روی خاضع و فرو نهاده شد کاری را دگر اعضا نتواند تا ابا کند «۷». وَمَنْ أَتَّبَعْنِ، و آنان که پسران مانند هم اینکه کردند که من کردم از استسلام و انقیاد. و گفته‌اند: مراد به «وجه» نیت است و قصد، چنان که شاعر گفت: استغفر الله ذنبا لست محصیه ربّ العباد الیه الوجه و العمل و گفته‌اند: «وجه» جانب و جهت است، و آن نیز هم بر «۸» مجاز باشد چنان که گویند: خرجت لوجه کذا، ای لجانبه «۹»، و منه قوله: يُرِيدُونَ وَجْهَهُ «۱۰»...، یعنی جانبه بمعنی رضاه، و کذا قوله: إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى «۱۱»، و اینکه به استقصاء در سوره البقره برفت. بعضی قراء خواندند «۱۲»: «و من اتبعنی» به اثبات «یا» بر اصل، و باقی قراء خواندند «۱۳»:

[بلايا اکتفاء]

«۱۴» بالكسرة عنها، كما قال: فهو المهتد، قال الشاعر: كفاك كف ما تليق درهما جودا و اخري تعط بالسيف الدما و از حق او آن

است که تعطی گوید برای آن که در کلام جازمی نیست. وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، اهل کتاب را بگو، وَالْأُمِّيِّينَ، یعنی عرب را- و

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). وز: دعوی مسلمانی ای یعنی. (۳). فق، مب، مر: کرده. (۴). مر: یهودی. (۵). اساس که نو نویس است: دگر نمودم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، مب، مر: پنجگانه. (۷). اساس که نو نویس است: دگر اعضا ابا نتواند کرد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: لعناب کذا. (۱۰-۱۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۸، آج، لب، فق، مب، مر: بُرِیدُونَ وَجَهَ اللّٰهِ [.....]

(۱۲). سوره لیل (۹۲) آیه ۲۰. (۱۳). همه نسخه بدلها: خوانند. (۱۴). در اساس کلمه محو شده است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۳۸

عرب را پیش از رسول- علیه السلام- امی خواندند- برای آن که ایشان را کتاب نبود، بر اصل ولادت امهات مانده بودند، ایشان را نسبت «۱» با مادر کردند. اَاسَلَمْتُمْ، لفظ استفهام است و معنی تقریر، اسلام آورده هستی! و اهل معانی گفتند: اینکه استفهام و تقریر در معرض امر است، چنان که یکی از ما گوید: [تو]

«۲» فلان کار خواهی کردن و الا بگو تا دانم «۳»، و غرض او امر باشد و ملامت او بر ابطاء آن، چنان که حق تعالی گفت: فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ «۴»، یعنی انتهوا. فَاِنْ اَسَلَمُوا فَصَدِّ اهْتَدُوا، و اگر اسلام آرند مهتدی و ره «۵» یافته‌اند. چون رسول- علیه السلام- اینکه آیت برایشان خواند، ایشان گفتند: اسلمنا، اسلام آوردیم. جهودان را گفت: در عیسی چه گویی! او را پیغامبر خدا و کلمه «۶» او شناسی! گفتند: نه. ترسایان را گفت: عیسی را بنده و آفریده و طاعت دارنده خدانشناسی! گفتند: معاذ الله که عیسی بنده باشد. رسول- علیه السلام- گفت: پس دروغ گفتمی اینکه که گفتمی: «اسلمنا»، که اسلام آن «۷» دارد که در اینکه که من گفتم خلاف نکند، خدای تعالی گفت: وَ اِنْ تَوَلَّوْا، اگر اینان قبول نکنند و اعراض کنند و از فرمان تو برگردند، فَاِنَّمَا عَلَیْكَ الْبَلَاغُ، بر توهم اینکه رسانیدن است، آن دگر از احوال «۸» و اعمال بندگان به «۹» من است که من «۱۰» بصیر و عالمم به ایشان و به عواقب کار ایشان و به مقادیر استحقاق اعمال ایشان از ثواب و عقاب خود جزا دهم و به حق ایشان رسم «۱۱».

[سوره آل عمران (۳): آیات ۲۱ تا ۲۷]

[اشاره]

اِنَّ الَّذِیْنَ یَكْفُرُوْنَ بِآیَاتِ اللّٰهِ وَ یَقْتُلُوْنَ النَّبِیِّیْنَ بِغَیْرِ حَقٍّ وَ یَقْتُلُوْنَ الَّذِیْنَ یَأْمُرُوْنَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ اَلِیْمٍ (۲۱) اُولَئِكَ الَّذِیْنَ حَبَطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِی الدُّنْیَا وَ الْآخِرَةِ وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرٍ رِّیْنٍ (۲۲) اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِیْنَ اُوتُوا نَصِیْبًا مِّنَ الْكِتَابِ یُدْعَوْنَ اِلَى كِتَابِ اللّٰهِ لِحُكْمٍ بَیْنَهُمْ ثُمَّ یَتَوَلَّوْا فَرِیْقًا مِّنْهُمْ وَ هُمْ مُعْرِضُونَ (۲۳) ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوْا لَنْ نَّمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَیَّامًا مَّعْدُوْدَاتٍ وَ عَزَّ هُمْ فِی دِیْنِهِمْ مَا كَانُوْا یَفْتَرُوْنَ (۲۴) فَكِیْفَ اِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِیَوْمٍ لَّا رِیْبَ فِیْهِ وَ وُفِّیَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا یُظْلَمُوْنَ (۲۵) قُلِ اللّٰهُمَّ مٰلِكِ الْمَلِكِ تُؤْتِی الْمَلِكَ مَن تَشَاءُ وَ تَنْزِعُ الْمَلِكَ مِمَّن تَشَاءُ وَ تُعِزُّ مَن تَشَاءُ وَ تُنْزِلُ مَن تَشَاءُ مِّنْ تَشَاءُ بَیْدِكَ الْخَیْرُ اِنَّكَ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ (۲۶) تُوَلِّجُ اللَّیْلَ فِی النَّهَارِ وَ تُوَلِّجُ النَّهَارَ فِی اللَّیْلِ وَ تُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمِیْتِ وَ تُخْرِجُ الْمِیْتِ مِنَ الْحَیِّ وَ وَ تَرْزُقُ مَن تَشَاءُ بِغَیْرِ حِسَابٍ (۲۷)

[ترجمه]

آنان که کافر شوند (۱۲) به آیتهای

(۱). اساس که نو نویس است: نسبشان با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). معج، وز، مب: دانیم. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۹۱. (۵). همه نسخه بدلها: راه. (۶). مر: کلیم. (۷). مب، مر معنی. (۸). مب و افعال. (۹). آج، لب، فق، مر: ندارد، مب: بر. (۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۱). معج و دیگر نسخه بدلها قوله تعالی. [.....]

(۱۲). معج: شدند، آج، لب، فق: می شوند.

صفحه: ۲۳۹

خدای و بکشند «۱» پیغمبران را بنا حق «۲» و کارزار کنند با «۳» آنان «۴» که فرمایند «۵» به عدل «۶» از مردمان مژده ده ایشان را به عذاب دینا ک. [۴۰۹-ر]

ایشان آنانند که ضایع شد عملشان «۷» در دنیا و آخرت و نباشد ایشان را یاری «۸». نبینی «۹» آنان را که دادندشان بهره از کتاب «۱۰» می خوانند ایشان را با کتاب «۱۱» خدای تا حکم کند میان ایشان، پس برگردند گروهی از ایشان و ایشان برگردیده بودند. اینکه برای آن است که گفتند «۱۲»: به ما نرسد آتش مگر روزهای «۱۳» شمرده «۱۴» و بفریفت ایشان را در دینشان آنچه به دروغ می یافتند «۱۵». [پس]

«۱۶» چگونه باشد که جمعشان کنیم «۱۷» برای روزی که نیست شک در آن امر، و تمام بدهند «۱۸» هر کسی را از آنچه کرده باشند «۱۹» و برایشان ستم نکنند. بگو ای

(۱). آج، لب، فق: می کشند. (۲). آج، لب، فق: را بی شبهه استحقاق. (۳). اساس که نو نویس است. بکشند، آج، لب، فق: می کشند، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۴). اساس که نو نویس است را، با توجه به معج، وز زاید می نماید. (۵). آج، لب، فق: می فرمایند. (۶). آج، لب، فق: برستی. (۷). آج، لب، فق: که باطل است کارهای ایشان. (۸). آج، لب: و نیست ایشان را هیچ یارانی. (۹). آج: امی نگرستی، فق: اگر ننگرستی. (۱۰). آج، لب، فق: توریت. (۱۱). آج، لب، فق: سوی نامه. (۱۲). آج، لب، فق هرگز. (۱۳). آج، لب، فق: چند روزی. [.....]

(۱۴). معج بچند. (۱۵). آج، لب، فق: می نمایند. (۱۶). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۱۷). معج، وز: چون جمع کنند ایشان را، آج، لب، فق: چون گرد آریم ایشان را. (۱۸). معج، وز: تمام بدهد، آج، لب، فق: تمام داده شود. (۱۹). معج، وز: کرده باشد.

صفحه: ۲۴۰

خدای «۱» خداوند پادشاهی، بدهی پادشاهی به آن که خواهی و بستانی پادشاهی از آن که خواهی، و عزیز کنی آن را که خواهی و دلیل کنی «۲» آن را که خواهی، به دست «۳» تو است نیک که تو بر هر «۴» چیزی توانایی. در آری «۵» شب «۶» در روز و در آری روز «۷» در شب و بیرون آری «۸» زنده از مرده «۹»، و بیرون آری «۱۰» مرده از زنده، و روزی دهی آن را که خواهی بی «۱۱» شمار. قوله تعالی: إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، آنان که کافر شدند به آیات و علامات و حجج و بینات خدای تعالی، یعنی کتابها «۱۲» که خدا فرستاد و حجتها «۱۳» که در آن جا انگیخت و پیدا کرد. و گفته اند که: مراد به کتاب قرآن است، و مراد به اینکه کافران، جهودان «۱۴» و ترسایانند. و بیان کردم که: «کفر» جحود به دل باشد. وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيْنَ بِغَيْرِ حَقٍّ و پیغامبران را کشند «۱۵» بنا حق، و اگر چه کشتن پیغامبران جز بنا حق نباشد. و بیان کردیم که: اینکه طریقتی است عرب را معروف در کلام ایشان، مثل قولهم: فلان لا یرجى خیره، و قل ما رایت مثله. و استقصاء کلام در اینکه آیت برفت در سوره البقره. وَ يَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ. حمزه خواند:

«و یقاتلون»، و حسن بصری خواند: «و یقتلون» به تشدید علی تکثیر الفعل. مقاتل گفت: مراد ملوک بنی اسرائیل اند. ابن جریج و معقل بن ابی مسکین «۱۶» گفتند: اینکه جماعتی بودند که

(۱). آج، لب، فق: بار خدای. (۲). آج، لب، فق: خوار می گردانی. (۳). مج، وز نیکی، آج، لب، فق: بقدرت. (۴). مج، وز: همه. (۵). مج، وز: در آورد، آج، لب، فق: در می آوری. (۶). آج، لب را. (۷). مج، وز، فق را. (۸-۱۰). مج، وز: بیرون آورد، آج، لب، فق: بیرون می آوری. [.....]. (۹). آج، لب، فق چون حیوان از بیضه. (۱۱). مج: بغیر. (۱۲). آج، لب: کتابهایی. (۱۳). دب: حجت‌هایی. (۱۴). مر: یهودان. (۱۵). مب، مر: کشتند. (۱۶). آج، لب، فق، مب، مر: مفضل بن ابی بکر.

صفحه : ۲۴۱

وحی به ایشان نیامد و لکن اتباع انبیا بودند، چون پیغامبران دعوت کردند آن کفار و ظلمه، ایشان را بکشتندی، اینان انکار کردند و امر معروف کردند، اینان بودند که مردمان را به عدل [۴۰۹-پ] فرمودندی، [اینکه]

«۱» کفار ایشان را نیز بکشتندی علی قراءه من قرا: و یقتلون. و آن کس که خواند: «و یقاتلون»، معنی آن بود که با ایشان کارزار «۲» کردند. ابو عبیده جراح روایت کند از رسول - علیه السلام - که از او پرسیدند که: ای الناس اشدّ عذابا یوم القیامه، روز قیامت که را عذاب سخت تر بود! گفت: «۳» [من قتل نبیا]

«، آن کس که او پیغامبری را بکشد. گفتند: پس از آن! گفت: آن کس که او کسی را بکشد که امر معروف و نهی منکر کند، آنگه اینکه آیت بر خواند و یقتلون الذین یأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشَّرَهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ - الی قوله: وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرٍ رَیْنِ. آنگه گفت: بنی اسرائیل چهل و سه پیغامبر را بکشتند در اول روز، پس از آن صد و دوازده مرد برخاستند از عباد بنی اسرائیل به امر معروف و نهی منکر بر آنان که ایشان را کشته بودند، ایشان را نیز در آخر روز بکشتند، و ایشان آنند که خدای تعالی وصف کرد ایشان را در اینکه آیت، و آیت در ایشان فرستاد. عبد الله مسعود روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: بئس القوم قوم «۴» یقتلون الذین یأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ، بئس القوم قوم لا یأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ لا یَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ، بئس القوم قوم یمشی المؤمن بینهم بالتَّقِیَّةِ، بد قومی «۵» باشند قومی که کسی را که امر معروف کند و نهی منکر بکشند، و بد قومی باشند که امر معروف و نهی منکر نکنند، و بد قومی باشند که مؤمن در میان ایشان به تقیّه زندگانی کند. فَبَشَّرَهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ، بشارت ده ایشان را به عذاب «۶» سخت. و اصل «بشارت»

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب. کالزار. (۳). اساس که نو نویس است: الذین، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، المؤمنون، دیگر نسخه بدلها: المؤمنین. (۵). اساس: قوم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج، وز، دب، فق، مب: عذابی.

صفحه : ۲۴۲ در لغت «۱» چیزی «۲» باشد که اثر آن از سرور و حزن بر بشره پیدا شود، و لکن در عرف در سرور و خبر «۳» خیر مستعمل است، و در عذاب و محنت استعمالش مجاز بود. و «فا» برای آن آورد که کلام متضمن شرط و جز است، و تقدیره: من کان كذلك فبشرهم. أولئك الذین حَبَطَ أَعْمَالُهُمْ، ای بطلت، ایشان آنان باشند که عمل ایشان باطل بود. و حبط یحبط لغت است، و در شاذ ابو واقد و الجراح خواندند: به فتح «با»، و اصل کلمه من الحبط، و آن آن بود که شتر گیاهی بد بخورد «۴» شکمش بیامهد «۵» از آن و هلاک شود، پس بر مجاز در هلاک و بطلان عمل استعمال کردند، و منه قول النبی - علیه السلام: انّ ممّا ینبت

نسخه بدلها بجز م: و بر. (۸). دب، آج، لب، م: که. (۹). م: تو علم توریت بهتر دانی و عالمترین جهودانی، م: یهودانی. صفحه ۲۴۴ گفت: چنین گویند «۱». رسول- صلی الله علیه و آله «۲»- توریت پیش «۳» خواست و او بنشست و توریت می خواند. چون به آیت رجم رسید، دست بر وی نهاد و بپوشید و بر نخواند. عبد الله [سلام]

«۴» برخاست و دست او از آن جا بر داشت و آن آیت بر خواند. رسول- علیه السلام- گفت: بدانستی «۵» که حکم آن است که من کردم، و توریت مطابق قول من است، و در توریت چنین بود که: مرد محصن و زن محصنه چون زنا کنند «۶» و بینه برایشان بایستد، ایشان را رجم باید کردن. و اگر زن آبستن بود رها کنند تا بار بنهد آنگه رجم کنند او را. رسول- علیه السلام- بفرمود تا آن هر دو «۷» جهود را رجم کردند. جهودان «۸» آن به حقدی «۹» کردند، و خدای تعالی در اینکه قصه اینکه آیت بفرستاد: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ، یعنی عبد الله صوريا و نعمان بن اوفی و عمرو بن الحارث. يُدْعُونَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ، یعنی توریت. لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ فِي الرِّجْمِ. ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَعْدَ عِلْمِهِمْ أَنَّهَا فِي التَّوْرَةِ، پس گروهی از آن بر گردیدند پس از آن که دانستند که «۱۰» آیت در توریت است. وَ هُمْ مُعْرِضُونَ، ای عادلون ناکبون. ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ، یعنی اینکه [که]

«۱۱» کردند و گفتند و اینکه جرات «۱۲» که نمودند برای آن بود که ایشان گفتند- یعنی جهودان که: آتش به ما نرسد الا روزهای شمرده. بیشتر مفسران بر آنند [۴۱۰- پ]

که: چهل روز خواستند مثل ایام عبادت عجل «۱۳»، و حسن بصری گفت: هفت روز خواستند «۱۴». بعضی دگر گفتند: کنایت

(۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: بلی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مج، وز، دب، آج، لب: علیه السلام. (۳). اساس که نو نویس است آن مرد، با توجه به و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۵). بدانستی / بدانستی. (۶). اساس: کند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق: آن مرد جهود، م: آن مرد یهود. (۸). م: یهودان. (۹). آج، لب، فق، م: به حقد، م: حقد. [...]. (۱۰). آج، لب، فق، م: م: آن. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). وز: جره. (۱۳). آج: عبادة العجل، لب، فق، م: م: م: عباد العجل. (۱۴). آج، لب، م: خواستندی.

صفحه ۲۴۵ است از روزگار اندک منقطع، برای آن که آنچه معدود بود «۱» برسد. وَ غَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ، «غرور» اطماع باشد در آنچه صحیح نبود، و غره یغره غرورا، و الغرور الشیطان، و الغرّ الّذی لم یجرب الامور و الغرارة الغفلة، و الغرارة لأنها تغرّ بما فیها، و الغرر الخطر و غرّ الطّایر فرخه اذا زقه غرّا، و الغر غره تدویر الماء فی الحلق، و ایشان را بفریفت و مغرور بکرد در دینشان آن فریه و دروغ که گفتند. و الافتراء الکذب، و اصله القطع، یقال: فری یفری اذا قطع الأدمی علی «۲» وجه الصّلاح، [و افراه] «۳» اذا قطعه علی وجه الفساد، و انه لیفری الفری ای یأتی بالعجب «۴» الدّاهیه «۵». و خلاف کردند در آن دروغ که ایشان را مغرور بکرد. بعضی گفتند: اینکه بود که در اینکه آیت خدای تعالی حکایت کرد از ایشان که: لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ. بعضی «۶» دگر گفتند قولهم «۷»: نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ «۸». ... آن که «۹» گفتند: ما پسران خدا و دوستان اویم «۱۰». فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ، «کیف» سؤال باشد از حال و محل او رفع است برای آن که خبر مبتدای است محذوف «۱۱»، ای حالهم شدیدة عجیبه فی الشّده و السوء بحیث یسئل عنها، و «۱۲» إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ، چگونه باشد حال ایشان چون ما ایشان را جمع کنیم «۱۳» برای روزی که در آن شکی نیست.

(۱). مج و دیگر نسخه بدلها زود. (۲). اساس: فی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس کلمه زیر وصالی رفته

است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: ان یأتی العجب. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، معاجم لغت اینکه ضبط را تأیید نمی کنند (!). (۶). همه نسخه بدلها: و بعضی. (۷). آج، لب، فق، مر: قوله، مب: قوله تعالی. (۸). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آنکه. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز دب: پسران خداییم و دوستان خداییم. (۱۱). دب: خبر مبتدای محذوف است. (۱۲). مج، وز، دب: ندارد. (۱۳). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چون جمعشان کنند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۴۶

فراء گفت: «لام» به معنی «فی» است، ای فی یوم برای آن که حروف «ا» صفات بعضی قایم باشد مقام بعضی، و اینکه قول «۲» ضعیف است. و درست آن است که: «لام» بر جای «۳» خود است، و معنی آن است که: لجزاء یوم و لعقاب یوم، چنان که یکی از ما گوید کسی را: اعددتک «۴» لیوم الهیاج «۵»، [ای لقتال یوم الهیاج]

«۶». وَ وُفِّتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ، و تمام بدهند جزا هر نفسی را آنچه کرده باشد «۷»، یعنی جزای آنچه کرده باشد هر نفسی را، اگر مؤمن بود و اگر کافر، و اگر برّ بود و اگر فاجر، آنچه مستحق باشد آن را از جزا، اگر خیر بود و اگر شرّ. وَ هُمْ لَا يُظَلَّمُونَ، و بر ایشان ظلم نکنند و حَقَّشان «۸» باز نگیرند از ثوابشان «۹» و زیادت آنچه مستحق باشند نکنند با ایشان از عقاب. عبد الله عباس گفت: اول رایت که بر دارند آن روز [رایت]

«۱۰» جهودان «۱۱» باشد، و خدای تعالی ایشان را بر سر جمع رسوا بکنند، و آنکه بفرماید تا ایشان را به دوزخ برند. قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ، ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: چون خدای تعالی خواست که «فاتحه الكتاب» و «آیه الكرسي» و «شهد الله» و قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ به زمین فرستد، و ایشان [را]

«۱۲» از عرش مجید آویخته بودند گفتند: [بار]

«۱۳» خدایا؟ ما را به زمین خواهی فرستادن به سرای زلت و معاصی، و ما از عرش پاکیزه «۱۴» آویخته ایم!

(۱). اساس که نو نویس است: حرف، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مج، وز: قولی. (۳). اساس: بجای، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۴). اساس که نو نویس است: اعددت، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس، مب، مر: المیهاج، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس: کلمات زیر وصالی رفته و نا خواناست، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب: باشند. (۸). مج، وز، دب، آج، لب، فق: حق ایشان، مب، مر: حق ایشان را. (۹). اساس: ثواب، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰-۱۲-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۱۱). مر: یهودان. (۱۴). اساس: مجید، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۴۷

خدای تعالی گفت: هیچ بنده «۱» نباشد که شما «۲» را بخواند در عقب هر نمازی «۳» فریضه، و آلا او را در حظیره قدس جای دهم بر آن «۴» [۴۱۱-ر]

وجه که باشد، و به چشم رحمت «۵» بدو نگرم «۶» هر روز [ی]

«۷» هفتاد بار هر روز هفتاد حاجتش بروا کنم «۸» کمینه آن مغفرت و آمرزش، و او را با پناه گیرم از هر دشمنی، و نصرت دهم او را بر آن دشمن، و او را از بهشت هیچ منع نباشد آلا مرگ. معاذ جبل گفت: روزی از روزهای آدینه خواستم تا «۹» به نماز آدینه آیم به مسجد رسول - علیه السلام. مردی جهود «۱۰» را بر من قدری گندم بود، و او بر راه من نشسته بود تا مرا مطالبت کند. یک دو بار

بیرون «۱۱» آمدم و هر بار به احتراز از او باز گردیدم تا نماز آدینه از من فوت شد با رسول - علیه السلام. چون رسول - صلی الله علیه و آله «۱۲» - مرا دید گفت: یا معاذ؟ چرا به نماز آدینه «۱۳» نیامدی! گفتم: یا رسول الله؟ سبب اینکه «۱۴» بود. رسول - علیه السلام - گفت: یا معاذ؟ خواهی که تو را چیزی بیاموزم که اگر چندان که در زمین گنجد تو را وام باشد «۱۵»، خدای - عز و جل - از تو قضا کند! گفتم: آری یا رسول الله. گفت: قُلْ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ [

«۱۶» بر خوان الی قوله: بِغَيْرِ حِسَابٍ، آنکه بگو: «۱۷» «۱۸» «۱۹» «۲۰» «۲۱» «۲۲»، یا «رحمن» «الدنیا و» «الآخره» و رحیمهما تعطی ما» تشاء منها» و تمنع ما تشاء منها» فاقض عني ديني. من اینکه یاد گرفتم و می خواندم. قتاده گفت: سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه السلام - از خدای خواست

(۱). دب، آج، لب، فق: بنده‌ای. (۲). مب: آن. (۳). دب: نماز. (۴). معج، وز، دب: برای. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: مرحمت. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: بر او نگاه کنم. (۷). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). دب، آج، فق، مب، مر: روا کنم. (۹). اساس به صورت: «کی / که» هم خوانده می شود. (۱۰). مر: یهود. (۱۱). آج، لب، فق: برون. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مب، مر: علیه السلام. [.....]

(۱۳). اساس که نو نویس است: به مسجد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). آج، لب، فق، مب: آن. (۱۵). مب به برکت آن. (۱۶). اساس: ندارد، با توجه به ضبط قرآن مجید و همه نسخه بدلها افزوده شد. (۱۷). کذا: در اساس، معج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۸). دب: الرحمن، رحمن. (۱۹). آج، لب، فق، مب، مر: رحیم. (۲۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: من. (۲۱)، (۲۲). کذا در اساس، معج، وز، تب، آج، لب، مر: منهما.

صفحه : ۲۴۸

تا ملک روم و پارس «۱» به امت او دهد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۲». عبد الله عباس و انس مالک گفتند: چون رسول - علیه السلام - فتح مکه بکرد، امت را وعده داد ملک روم و پارس «۳» منافقان و جهودان «۴» گفتند: محمد را مکه و مدینه بس نیست تا تمنای ملک پارس و روم می کند! خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. عبد الله بن عمرو بن عوف روایت کرد عن ابیه عن جدّه که، رسول - صلی الله علیه و آله «۵» - عام الاحزاب به اشارت سلمان بفرمود تا گرد مدینه خندق کردند، و هر چهل گز از آن به ده مرد صحابی داد. سلمان - رحمه الله علیه «۶» - بنزدیک مهاجر آمدی و گاه به بر «۷» انصار شدی و گاه بر اوس و گاه بر خزرج، و ایشان را نشاط می دادی و تحریض می کردی. مهاجر گفتند: سلمان از ماست، و انصار گفتند: سلمان از ماست، و اوس و خزرج همچین، تا از میان ایشان خصومتی عظیم پدید آمد «۸»، و آنچه به دست داشتند بینداختند و سلاح بر گرفتند. خبر به «۹» رسول آمد، رسول - علیه السلام - برخاست و بیامد و گفت: شما را چه بوده است! گفتند: یا رسول الله؟ اختلفنا فی سلمان، ما را در سلمان خلاف افتاد «۱۰». ما می گوئیم: از ماست، و ایشان می گویند: از ماست. رسول - علیه السلام - گفت: اینکه چه دعوی است که در سلمان می کنی «۱۱»! سلمان نه از شماست «۱۲» نه از ایشان «۱۳»، سلمان از ماست، اهل البیت «۱۴».

(۱). مب: و ملک فارس. (۲). دب، آج، لب، فق، مب و. (۳). همه نسخه بدلها بجز فق: ملک پارس و روم. (۴). مر: یهودان. (۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است و متن مخدوش، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها آورده شد. [.....]

(۶). مب: علیه الرحمه. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: گاهی نزد، مب، مر: گاه بنزدیک، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، مب، مر: بر آمد. (۹). آج، لب، فق، مب: بر. (۱۰). همه نسخه بدلها: در سلمان خلاف افتاد ما را، که بر متن مرجح می نماید. (۱۱). مب، مر: می کنید. (۱۲). دب، مب، مر و. (۱۳). آج، لب، فق سلمان مئا. (۱۴). مب، مر: نه از

ایشان، سلمان مَنّا اهل البیت سلمان از ماست.

صفحه : ۲۴۹

ای عجب اینکه حال با حال تو نیک می‌ماند، چون فردای قیامت در عرصات آبی با بار گناه، آدم که تو را بیند روی بگرداند، نوح که تو را بیند اعراض کند، ابراهیم که تو را بیند تبرّا کند، رسول که تو را بیند سر در پیش افگند. چون نظر رحمت «۲» در آید و تویق سعادت به نام آن بنده بر آید، آدم گوید «۳»: فرزند من است، نوح گوید «۴»: بر شریعت «۴۱۱-پ» من است، ابراهیم گوید «۵»: بر ملت من است، مصطفی گوید «۶»: از امت من است، حق تعالی گوید: اینکه چه دعاوی مختلف است، بنده بنده من است. عمرو بن عوف گوید: من و سلمان و حذیفه بن الیمان و نعمان بن مقرن المزنی با شش انصاری در چهل گز «۷» بودیم و به کار خود مشغول بودیم. سنگی پدید آمد بزرگ و سخت که آهن ما «۸» بر آن کار نکرد. ما سلمان را گفتیم: یا سلمان؟ رسول را از اینکه سنگ خبر ده تا چه فرماید، آهن بر او کار نمی‌کند، رها کنیم یا «۹» از خط در گذریم! که معدل «۱۰» نزدیک است که ما روا نداریم که از خطی که رسول کشیده باشد تعدی کنیم. ای عجب صحابه رسول از خط کشیده رسول تعدی نکردند، چه دلیر مردی تو بر خدای و پیغامبر «۱۱» که از خط [و حدّ]

«۱۲» ایشان پای بیرون نهاده‌ای. سلمان بیامد و رسول را خبر داد «۱۳». رسول [علیه السلام]

«۱۴» برخاست «۱۵» و به کنار خندق آمد و در آن سنگ نگرید. آنگه کلنگ از دست سلمان بستد و خود به خندق

(۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۲). مب: به نظر سعادت و رحمت. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می گوید. (۴-۵). همه نسخه بدلها: می گوید. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مر: می گوید. [.....]

(۷). وز: در چهل کرد، آج، لب، فق، مب: در عمارت چهل گز، مر: در عمارت خندق. (۸). مج: آهن، چاپ شعرانی (۴۸۸/۲): آهنها. (۹). مج، وز، آج، لب، فق، مر: تا. (۱۰). چاپ شعرانی (۴۸۸/۲) ح ش ۱: یعنی جای عدول کردن و بیجاندن خندق. (۱۱). اساس که نو نویس است: رسول، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). وز: بداد. (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۵). دب، لب، مب، مر: برخواست.

صفحه : ۲۵۰

فرو شد و یک زخم برد، آن سنگ بشکافت و ثلثی از او شکسته شد، و نوری از آن جا بتافت که جمله مدینه نور بگرفت، پنداشتی چراغی است در خانه‌ای تاریک [و]

«۱» رسول- علیه السلام- تکبیر کرد تکبیر «۲» فتح. و مسلمانان تکبیر کردند. آنگه ضربه‌ای «۳» دیگر بزد و ثلثی دیگر از سنگ بشکست، نوری عظیم پیدا شد که جمله مدینه «۴» بگرفت و رسول- علیه السلام- تکبیر کرد «۵». و به زدن سیم «۶» جمله سنگ برداشت و نور پیدا شد، رسول- علیه السلام- تکبیر «۷» کرد و سلمان دست رسول گرفت «۸» و رسول- صلی الله علیه و آله- بر بالا بر آمد. سلمان گفت: یا رسول الله؟ امروز [ما]

«۹» عجایی دیدیم که مانند آن ندیدیم هر گز. رسول- علیه السلام- گفت: بلی، چون ضربت اول بزدم و آن نور پیدا شد، در میان «۱۰» آن نور کوشکهای حیره و مداین کسری به من نمودند. کأنها ابیات الکلاب، پنداشتی خانه‌های سگان است. و جبریل مرا خبر داد که: امت من بر آن ظفر یابند. آنگه ضربت دوم «۱۱» بزدم و نور «۱۲» پیدا شد. در آن جا کوشکهای قیصر از زمین روم مرا پیدا شد، پنداشتی خانه‌های سگان است، و جبریل مرا خبر داد که امت من بر آن ظفر یابند. آنگه ضربت سیوم «۱۳» بزدم و نور «۱۴» پیدا شد. در آن جا کوشکهای صنعاء یمن «۱۵» به من نمودند، کأنها ابیات الکلاب، و جبریل مرا خبر داد که امت من بر آن

ظفر «۱۶» یابند «۱۷». مسلمانان شادمانه «۱۸» شدند به اینکه بشارت و وعده ظفر و گفتند: الحمد لله موعد

(۹-۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مب: بتکبیر. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: ضربتی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر نور. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: تکبیر فتح بکرد، وز، دب، آج و مسلمانان تکبیر کردند. [.....]. (۶). وز، دب، آج: سهام. (۷). وز، دب فتح. (۸). دب: بگرفت. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق: میانه. (۱۱). معج: دوام، آج، لب: دویم. (۱۲). وز: و آن نور، دب: و آن نور دیدی که، آج، فق، مب: و آن نور که دیدی، مر، لب: و آن نوری که دیدی. (۱۳). معج، وز، آج، لب، سهام، فق، مب، مر: سیم. (۱۴). مب: و آن نور که دیدی، مر: نوری. (۱۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۶). معج: ظاهر، وز، دب: ظاهر، آج، لب، فق: ظافر. (۱۷). معج، وز، دب، بباشند، آج، لب، فق: باشند. (۱۸). مب، مر، لب: شادمان، دب: شاد.

صفحه : ۲۵۱

صدق وعدنا النصر بعد الحصر، سپاس خدای را که ما را پس از حصر وعده نصر داد «۱». منافقان گفتند: عجب نیست کار شما؟ از خوف خندق «۲» می کنی و از شهر بیرون نمی توانی شدن، و اینکه چنین تمنا [ها] «۳» ی باطل می کنی، خدای تعالی اینکه «۴» آیت فرستاد که «۵»: وَ إِذِ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا «۶»، و اینکه آیت فرستاد برای حسم ماده تعجب ایشان. قوله: اللَّهُمَّ نحویان خلاف کردند در اینکه «میم» که در آخر اینکه کلمت است. بصریان گفتند: معنی «اللهم»، یا الله است چون حرف ندا از اول [اینکه] «۷» کلمه بیفکنند «۸» دو حرف در آخر او آورد «۹»، و آن [۴۱۲-ر]

«میم» مشدد است، و کوفیان گفتند: تقدیر اینکه است که: یا الله ام «۱۰»، ای یا الله «۱۱» انا بخیر، ای اقصدنا به. و گفتند: دلیل بر آن که چنین است، آن است که عرب جمع می کند میان حرف ندا و «میم» مشدد، و اگر بدل او بودی جمع نکردندی بین البدل و المبدل، قال الشاعر «۱۲»: ائی اذا ما حدث الیما اقول یا اللهم یا اللهم یا انشد الفراء: و ما علیک ان تقولی کلما سبحت «۱۳» او صلیت «۱۴» یا اللهم ردد علینا شیخنا مسلما و مذهب بصریان در اینکه باب درست تر است. ابو رجاء العطاردی گفت: اینکه «میم» که در آخر «اللهم» است، جامع است هفتاد نام را که اولش «میم» است، چون: ملک و مالک و محیی و ممیت و منعم و محسن و مفضل، پس چنان است که آن کس که خدای را با اینکه نام «۱۵» بخواند، به

(۱). دب: دادی. (۲). مر: خندقی. [.....].

(۷-۳). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴-۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۲. (۸). دب: بیفکنند، مب، مر: بیفکنند. (۹). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: در آخر او عوض آورد، دب: حرف در آخر آورد. (۱۰). معج، وز، آج، لب، فق، مر: که اللهم. (۱۱). معج، آج، لب، بالله. (۱۲). همه نسخه بدلها: و شاعر گفت. (۱۳). معج: صبحت، آج، لب، فق، مب، مر: اصبحت. (۱۴). لسان العرب (۴۷۰ / ۱۳): صلیت او سبحت. (۱۵). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد.

صفحه : ۲۵۲ هفتاد نام بخوانده «۱». بدان که ما «۲» را ملک خوانند و مالک خوانند، اما مالک الملک جز خدای را نخوانند «۳»،

[حدیث]

«۴» اعشی [که]

«۵» رسول را مدح کرد و گفت: یا مالک الملک و دیان العرب رسول- علیه السلام- او را نهی کرد و گفت: مه فان الله مالک الملک «۶» برفت. و در خبر است «۷» که رسول- علیه السلام- شنید از کسی که کسی را آواز می داد، می گفت: یا شهنشا «۸»؟ رسول- علیه السلام- نهی کرد و گفت: مه لا تقل فان الله مالک الملوک، پادشاه پادشاهان خداست. و در خبر هست «۹» که خدای

تعالی در بعضی کتب انزله کرد: «۱۰» «۱۱» «انا ملک الملوک» و «مالک الملوک» «قلوب الملوک» و نواصیهم بی‌دی فان العباد اطاعونی جعلتهم علیهم رحمه و ان العباد عصونی جعلتهم علیهم عقوبه فلا تشتغلوا بسبب الملوک و لکن توبوا الی اعطفهم علیکم، گفت: من پادشاه پادشاهانم و مالک پادشاهانم، دل‌های پادشاهان و مویهای پیشانی «۱۲» ایشان به دست من است، اگر بندگان من طاعت من دارند پادشاهان را بر ایشان رحمت «۱۳» کنم، و اگر بندگان من در من «۱۴» عاصی شوند، پادشاهان را بر ایشان عقوبت کنم. شما دل در پادشاهان مبندید «۱۵»، و لکن به کسی میل کنید «۱۶» از ایشان که بر شما مهربانتر بود. و نصب او برای آن است که منادای مضاف است. توتی الملک من تشاء، بگو «۱۷» ای خداوند خداوندان؟ ملک به آن کس «۱۸» دهی که تو

(۱). دب، آج: خواننده باشد. (۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: مردم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر و. [.....]

۴، ۵- اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). اساس در حاشیه و اینکه باستقصاء، چاپ شعرانی (۲/ ۴۸۹) از پیش. (۷). وز، آج، لب، فق، مب، مر: هست. (۸). مج، وز: شاهنشاه. (۹). دب: است. (۱۰). دب، مب: مالک. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: الملک. (۱۲). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و نواحی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). همه نسخه بدلها: رحیم، که بر متن مرجح می‌نماید. (۱۴). دب: و اگر بر من، دیگر نسخه بدلها: و اگر در من. (۱۵). دب، آج، لب، فق: مبندی / مبندید. (۱۶). دب، آج، لب، فق: کنی / کنید. (۱۷). مج، وز که. (۱۸). دب: با کسی، دیگر نسخه بدلها: به آن کسی. [.....]

صفحه : ۲۵۳

خواهی، و از آن بستانی که «۱» خواهی. مجاهد و سعید جبر گفتند: مراد به اینکه «ملک»، ملک نبوت است، یعنی پیغامبری آن را دهی که خواهی، و آن را که خواهی از ملک پیغامبری به مرگ معزول کنی. کلبی گفت: توتی الملک من تشاء، یعنی محمّد و اصحابش، و تنزع الملک ممن تشاء، یعنی روم و عجم و سایر امم. سدّی گفت: توتی الملک من تشاء من الانبیاء، و تنزع الملک ممن تشاء من الجبارة، از جباران بستانی به بندگان مطیع دهی. بعضی دیگر گفتند: [توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء] «۲»، از ابلیس و لشکرش بستانی، و به آدم و فرزندانش دهی. بعضی دیگر گفتند: از طالوت بستانی و به داود دهی، بیانه قوله: و آتاه الله الملک و الحکمة «۳». بعضی دگر گفتند: از داود بستانی و به سلیمان دهی. [بعضی دگر گفتند «۴»- اگر چه حشو است: از سلیمان بستانی «۵» به صخر دهی، و «صخر»، نام آن دیو بود که انگشتری سلیمان بستد و بر جای او بنشست، و آن ترهاتی که قصاص آوردند- که بعضی در جای خود بیاید و بطلانش گفته شود- گفته شود- ان شاء الله]

«۶». محمّد و راق گفت: توتی الملک من تشاء، یعنی ملک نفس و قهر هو و غلبه او، چنان که سلیمان را داد، که در خبر آمده است که در مطبخ او هر روز چهل هزار گاو خرج [۴۱۲-پ]

شدی بیرون گوسفند «۷» و دگر حیوانات «۸»، او از کسب دست خود به دو نان جوین «۹» قناعت کردی، و جامه بر هم پیراستی و سر افکنده رفتی به. خشوع و خضوع، و در مسجد شدی بنگریدی تا کجا درویشی نشسته است، به پهلوی او بنشستی و گفتی: مسکین جالس مسکینا، درویشی است با درویشی نشسته.

(۱). آج، لب، فق، مب، مر تو. (۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به قرآن مجید و ضبط مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۱. (۴-۵). دب و. (۷). وز، آج: گوسپند. (۸). آج، لب، فق، مب، مر و. (۹). آج، لب، فق، مب: جوی، مر: جو. صفحه : ۲۵۴ و تنزع الملک ممن تشاء، و ملک از آن که خواهی بستانی تا مقهور هوای نفس شود، و هوا بر او غالب شود، [هوا

پرست شود]

«۱»، چنان که گفت: أفرأیت من اتخذ إلهه هواه «۲»، پادشاه آن است که بر «۳» خود پادشاه است: ملکت نفسی فذاک ملک ما مثله للانام «۴» ملک فصرت حرًا بملک نفسی فما لخلق علی ملک [و الاخر]

«۵». من ملک النفس فحرّ ما هو و العبد من یملکه هواه بعضی دیگر گفتند: «ملک» عافیت «۶» است، قال الله تعالی: و جعلکم ملوکا «۷»...، قیل: اراد اصحاء، و در مثل هست که: تن درستی پادشاهی است. و رسول- علیه السلام- گفت: «۸» من اصبح انما فی سربه معافی فی بدنه «عنده قوت یومه فکأنما حیزت له الدنیا بحذافیرها، گفت «۱۰»: هر که در روز آید ایمن در راهش تن درست و قوت روز دارد پندار «۱۱» که ملک دنیا جمله او راست. و گفته‌اند: ملک قناعت است. رسول- علیه السلام- گفت: «۱۲» «۱۳» «۱۴» ملوک الجنّة من امتی القانع یوما بیوم فمن اوتی ذلک فلم یقبله بقبوله «و لم یصبر علیه تشکرا» قصر عمله «و قل عقله، گفت: پادشاهان بهشت قانعان به قوت باشند، روز به روز هر «۱۵» کس را که اینکه بدهند و قبول نکند به شکل، و صبر نکند بر آن عملش قاصر باشد و عقلش اندک «۱۶».

(۱). اساس، وز: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۳. (۳). فق نفس و تن، مب، مر سر نفس و تن. (۴). اساس که در اینکه مورد نو نویس است، الامام، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). اساس که نو نویس است: عامه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۲۰. [.....]

(۸). معج: معافیا. (۹). آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۱). کذا: در اساس و معج، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۳). اساس: بشکر، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). لب: علمه. (۱۵). اساس که در اینکه مورد نو نویس است آن، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۶). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: عقلش کم بود، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۵۵ عبد الله مبارک گفت: در نزدیک «۱» سفیان ثوری شدم به مکه، بیمار بود و داروی «۲» خورده بود، و اندوهی می‌بود او را. گفتم: چه بوده است تو را! گفت: بیمارم و داروی «۳» خورده‌ام. گفتم: پیازی هست! بفرمود تا بیاوردند، بشکستم و گفتم: ببوی، باز گیر آن ببوی «۴» باز گرفت «۵»، عطسه چندش فراز آمد و گفت: الحمد لله رب العالمین «۶»، و ساکن شد «۷» مرا گفت: یا بن المبارک فقیه و طیب. گفتم: دستور باشی «۸» که مسأله چند پرسم! گفت: پرس. گفتم: اخبرنی ما الناس، مرا بگوی تا مردم کیست! گفت: فقیهان. گفتم: پادشاهان کیستند! گفت: زاهدان. گفتم: اشراف کیستند! گفت: پرهیزگاران. گفت: غوغا کیستند! گفت: آنان که گردند و احادیث «۹» نویسند برای آن تا مال مردمان «۱۰» خورند. گفتم: سفلگان که‌اند! گفت: ظالمانند، آنکه وداعش کردم. مرا گفت: یابن المبارک؟ اینکه خبر و مانند اینکه نگاه دار که امروز ارزان است پیش از آن که گران شود به بها نیابند. بعضی دگر گفتند: مراد «ملک» بر ابلیس است و قهر او، چنان که خدای تعالی از او حکایت کرد که او مردانی را که پای در طاعت او نهند «۱۱» استثنا کرد و از حزب خود بیرون آورد، آن جا که گفت: إلیما عبادک منهم المخلصین «۱۲»، و رسول- علیه السلام- گفت: «۱۳» ان الشیطان یجری من «ابن آدم مجری الدّم، شیطان [۴۱۳- ر]

از بنی آدم چنان رود که خون، یعنی وسواس او چنان به رگهای او بشود که خون رود.

(۱). اساس که نو نویس است: بنزدیک، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز، دب. دارو، مب، مر: دارویی. (۳). معج، وز، دب: دارو، مب، مر: دارویی. (۴). وز: گفتم ببوی، او ببوید و. (۵). معج: آن ببوی باز. [.....]

(۶). سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۲. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: چون خلاص شد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). کذا: در اساس، مج، وز، آج، لب، فق، دب: دستوری دهی، مب: دستور باشد، مر: دستوری باشد. (۹). اساس شنوند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۰). اساس که نو نویس است: مردم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مج، فق، مب، مر: نهند. (۱۲). سوره حجر (۱۵) آیه ۴۰. (۱۳). وز: عن.

صفحه : ۲۵۶

بعضی دگر «۱» گفتند: توتی المُلک «۲»، ملک معرفت است، چنان که سحره «۳» فرعون را داد. وَ تَنزِعَ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشَاءُ، چنان که با بلعام باعورا کرد، و اینکه بر تأویل توفیق و خذلان «۴» باشد. بعضی دیگر «۵» گفتند: قیام اللیل است، شب برخاستن «۶» و در شب کار معاد ساختن، من خاف ادلج و من ادلج بلغ المنزل، هر که ترسد شبگیر کند و هر که شبگیر کند به منزل رسد. شبلی گفت: هو الاستغناء «۷» بالله عن سواه «۸»، آن است که به خدا مستغنی باشی «۹» از جز خدا. واسطی گفت: چون ابناء [دنیا و ملوک] «۱۰» به ملک فخر آوردند «۱۱»، حق تعالی باز نمود که: ملک عاریت «۱۲» است بر کس «۱۳» بنماند، هر روز جای دیگر باشد. حسن بصری چون حدیث دنیا رفتی، به اینکه بیت تمثّل کردی: الیوم عندک دلّها و حدیثها و غذا لغيرک کفّها و المعصم بهلول مجنون من «۱۴» عقلاء المجانین بود «۱۵»، در عرفات هودج هارون الرّشید «۱۶» دید که «۱۷» می‌آوردند و مردم را می‌زدند و می‌رانند «۱۸». بر بالای رفت و آواز داد و گفت: ای

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و بعضی دیگر، مج: و بعضی دیگر. (۲). اساس من تشاء، با توجه به ضبط مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). وز: شجره. (۴). دب کرده. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: دیگر. (۶). مج: دشب خاستن / در شب خاستن، دب، لب، مب، مر: شب خواستن، دیگر نسخه بدلها: شب خاستن. [.....]

(۷). مج: الاستعلاء. (۸). اساس که نو نویس است: عن النَّاسِ، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس که نو نویس است: باشد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). در اساس کلمه زیر و ضالی رفته است، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). اساس: آوردند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). دب: بر عاریت. (۱۳). دب: به کسی، لب، مر: بر کسی. (۱۴). اساس: از، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). مب و. (۱۶). فق را. (۱۷). مج: ندارد. (۱۸). دب، آج، لب، فق: ندارد.

صفحه : ۲۵۷

پادشاه مغرور؟ بشنو اینکه حدیث. هارون «۱» سر از هودج بیرون کرد و بهلول را بدید، گفت: بیار تا چه داری «۲»، گفت: حدّثنی فلان عن فلان عن ابن مسعود أنّه قال: «۳» رایت رسول الله - صلی الله علیه و آله - ها هنا «علی حمار و لم یکن ضرب و لا طرد». گفت: رسول خدای را دیدم در اینکه جای «۴» بر خری «۵» نشسته [و]

«۶» ضرب و طردی «۷» نبود [کس را]

«۸» نمی‌زدند و نمی‌رانند. او را پیش خواند و گفت: یا بهلول؟ عطنی، مرا پند «۹» ده. گفت: «۱۰» «۱۱» انّ الذی «فی یدک کان فی ید غیرک ثم انتقل الیک و عن قریب ینتقل [عنک] «الی غیرک، گفت: اینکه ملک «۱۲» که [تو]

«۱۳» می‌بینی که «۱۴» در دست تو است در دست دیگری بود، از او به تو انتقال کرد «۱۵»، و عن قریب «۱۶» از تو به دیگری انتقال کند «۱۷». ابن العمید در آخر عمر به اینکه بیتها موع بود: دخل الدّینا اناس قبلنا [رحلوا عنها] «۱۸» و خلّوها لنا و دخلناها کما قد دخلوا و نخلّیها لقوم بعدنا بعضی دیگر گفتند مراد ملک امامت است، چنان که گفت:

(۱). مب: هارون الرشید. (۲). اساس، دب، چه می گویی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
 (۳). مج، وز: هاهنا. (۴). اساس که نو نویس است: جایگه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس که نو نویس است: دراز گوشی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶-۸). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۷). اساس که نو نویس است با او، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۹). اساس، دب: پندی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). فق، مب، مر: ان الدنیا، لب: ان الدینی. (۱۱). اساس، دب: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: ملکی. (۱۳-۱۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). اساس: و، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: انتقال یافت، مج، دب: انتقال افتاد. (۱۶). اساس که نو نویس است: و باشد که، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۷). دب: افتاد، آج، لب، فق، مب، مر: افتد. [.....]

صفحه : ۲۵۸

فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا^۱، «کتاب» قرآن است، و «حکمت» نبوت، و «ملک عظیم» ملک امامت. عجب از گروهی که گویند: ملک دنیا [با امر دنیا]

«۲» به امر خداست، تا خدا دهد^۳ و خدا ستاند، و ملک دین که امامت است به دست ماست، ما^۴ به آن کس دهیم که ما خواهیم، و [از آن بستانیم که ما خواهیم. ملک دو است: یکی ملک دنیا^۵، یکی ملک آخرت]

«۶» و هر یکی را وصفی است «۷» یکی را به عظم «۸» و یکی را به کبر «۹»، هر دو به امیر المؤمنین علی - علیه السلام - ارزانی داشتند تا ملک اینکه سرایش «۱۰» به ملک آن سرای مقرون باشد. ملک دنیا ملک امامت است که: وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا^{۱۱}، و ملک عقبی ملک بهشت است، وَ مُلْكًا كَبِيرًا^{۱۲}. و من له ملک کبیر ناعم فی الخلد لا ینکره فی هل اتی وَ تَنَزَّعَ الْمُلُكُ مِمَّنْ تَشَاءُ، از دشمنان او بستاند به دوستان او دهد، از ایشان بستاند به استخفاف و به اینان دهد به استحقاق، تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا^{۱۳}، از اشقیای بستاند «۱۴» به اتقیای دهد. در خبر می «۱۵» آید که [۴۱۳-پ]

هیچ بنده و پرستار مکلف نباشد در دنیا، و الا خدای تعالی به نام او در بهشت «۱۶» و دوزخ «۱۷» جایی آفریده باشد. چون بنده آن کند که بدان مستحق دوزخ شود از کفر و معاصی، او را به دوزخ برد، و جای او در بهشت

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۵۴. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مج: تا دهد، آج، لب، فق، مب، مر: خدا دهد. (۴). اساس، دب: تا، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: هست، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: را تعظیم. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: تکبیر. (۱۰). اساس، دب، آج، لب، فق: سریش، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). سوره نساء (۴) آیه ۵۴. (۱۲). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۰. (۱۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۶۳. (۱۴). فق، مر و. [.....]
 (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۶). مب جایی. (۱۷). مب: و در دوزخ.

صفحه : ۲۵۹

به میراث به مرد مطیع مؤمن دهد. و چون بنده اختیار ایمان و طاعت کند، جای او به دوزخ به کافران ارزانی دارد، اینکه خبر بیان اینکه قول است. وَ تُعْزُفُ مَن تَشَاءُ، عزیز کنی آن را که خواهی و ذلیل کنی آن را که خواهی. عزیز کنی، یعنی «۱» محمّد را و اصحابش را تا در مکه شدند با فتح و ظفر، پس از آن که از آن جا بگریختند ممتحن و مضطر. [و تُذِلُّ مَن تَشَاءُ]

«۲»، و ذلیل کنی «۳» کفار قریش را تا در بدر مقهور و مغلوب شدند و سرهاشان ببرید [ند]

«۴» و در قلب بدر انداختند» (۵). و گفتند: تُعْزُ مَنْ تَشَاءُ، عرب را و مسلمانان را به مقدم رسول- علیه السلام- وَ تَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ، ملوک پارس و روم را. [و گفته‌اند: تُعْزُ مَنْ تَشَاءُ، بالتوفیق «۶» للطاعة و الايمان، وَ تَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ، بالخذلان و الحرمان «۷»]. «۸». و گفته‌اند: تُعْزُ مَنْ تَشَاءُ بالملک، وَ تَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بالهلاک «۹»، آن را که خواهی به تخت «۱۰» مملکت بر آری، و آن را که خواهی به چاه مهلکت فرو بری. ابو بکر و راق گفت «۱۱»: تُعْزُ مَنْ تَشَاءُ بقهر النفس و غلبه الهوی، وَ تَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بالتخلیه بینه و بین الهوی. کنانی گفت: تُعْزُ مَنْ تَشَاءُ بقهر الشیطان وَ تَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بالتخلیه بینه و بین الشیطان. اینکه را دست گیری و آن را دست زنی، اینکه را بر جای بداری و آن را از پای در آری. آن به فضل کنی، و اینکه به عدل کنی. آنگه کلام در اینکه اقوال همین «۱۲» باشد که کلام فی قوله: يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ «۱۳»، چون حق تعالی آن اطلاق کرد علی تأویل، اینکه بر اطلاق شاید

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: اعنی. (۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. (۳). معج، وز، دب، عبارت «ذلیل کنی» را ندارد، آج، لب، فق، مب، مر آن را که خواهی یعنی. (۴). اساس: ندارد، از معج افزوده شد. (۵). اساس که نو نویس است: اندازند، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها بجز معج، دب: بالتوفیق. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: بالحرمان و الخذلان. (۸). اساس، دب: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). مر: بالهلاک. (۱۰). مر و جاه و. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: گوید. [...]. (۱۲). معج: همان. (۱۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۳.

صفحه : ۲۶۰

کردن علی تأویل. و گفته‌اند: تُعْزُ مَنْ تَشَاءُ بالقناعة و الرضا، وَ تَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بالحرص علی حطام الدنیا. قانع عزیز است و طامع ذلیل. در کلام امیر المؤمنین است: الطامع فی وثاق الذل، گفت: مرد طامع در بند مذلت است، و هم او گفت «۱»: الیأس حرّ و الرّجاء عبد، [گفت]

«۲»: نویدی آزاد است و امید بنده [است]

«۳». و هم او گفت «۴»: «۵» الحزّ عبد ما «طمع و العبد حرّ اذا [ما]

«قنع، [گفت]

«۷»: آزاد بنده است تا در بند طمع است، و بنده آزاد است تا در سعت قناعت است- شعر: دع الحرص علی الدنیا و فی العیش فلا تطمع و لا- تجمع من المال فلا- تدری لمن تجمع فإن الرزق مقسوم و سوء الظن لا ینفع فقیر کلّ ذی حرص غنی کلّ من یقنع و هب متبه گفت: عزّ و توانگری برون آمدند و در عالم ملک خود جولان کردن گرفتند «۸»، قناعت از پیش ایشان بر افتاد از پای در آمدند و بیفتادند. عیسی مریم- علیهما السلام- اصحابش «۹» را گفت: شما از پادشاهان توانگرتری. گفتند: چگونه، که ایشان ملک دنیا دارند و ما قوت نداریم! گفت: شما هیچ نداری و آسوده‌ای «۱۰»، و ایشان بهره تمام از دنیا دارند و هیچ آسایش نیست ایشان را. شافعی گوید: الا یا نفس ان ترضی بقوت فانت عزیزه ابد غتیة دعی عنک المطامع و الأمانی فکم امتیة جلبت متیة و لآخر «۱۱»:

(۴-۱). اساس که نو نویس است: فرمود، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس که نو نویس است: اذا، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس: ندارد، از معج، وز افزوده شد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: جولان کردند. (۹). اساس که در اینکه قسمت نو نویس است: اصحاب خود را، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). معج: آسوداه. (۱۱). معج: و الاخر.

صفحه : ۲۶۱

افادتنی القناعه كل- عز و هل عزّ اعزّ من القناعه فصيرها لنفسك راس مال [۴۱۴-ر]

و صير بعدها «۱» التّقوى بضاعه و رسول- عليه السلام- گفت: «۲» من قنع شبع [و من لا يقنع لا يشبع]

«قانع اگر چه گرسنه است سیر است، و طامع اگر چه سیر است گرسنه است، مالی که آن را نهایت نیست و قناعت است، القناعه مال لا ینفد و گفته‌اند: تعزّ من تشاء بالظفر و الغنیمه، و تدلّ من تشاء بالقتل و الجزیه و الهزیمه، آن را که خواهد عزیز کند به ظفر و غنیمت، چون رسول- علیه السلام- و اهل بیتش «۴»: «و اعلموا أنّما غنمتم من شیءٍ فأنّ لله خُمسه»- الایه. و آن را که خواهد ذلیل کند به قتل و جزیه و هزیمت تا بهری را بکشند «۶» و بهری را جزیه بر نهند «۷»، حتّی یعطوا الجزیه عن یدٍ و هم صاغرون «۸». یدیکه الخیر، [خیر]

«۹» به دست تو است، یعنی به فرمان تو است و در قبضه قدرت تو است، کس بر او قادر نباشد. بدون تو. هر خیر «۱۰» که در جهان هست «۱۱» همه از اوست، اما بنفسه و اما «۱۲» بواسطه، برای آن که آن خیر «۱۳» که دیگران دهند هم از او شناس که از او به ایشان رسید، و آن که از ایشان به تو، یا به امر او یا به توفیق او. و به اینکه آیت استدلال نتوان کردن بر آن که شرّ به خدای نیست، برای آن که «۱۴» دلیل الخطاب باشد، و دلیل الخطاب معتمد نیست.

(۱). اساس که نو نویس است: بعد ذی، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۲). اساس هر که قانع شد سیر شد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). وز، لب، اهلیتیش، دیگر نسخه بدلها: اهل بیتش. [.....]

(۵). سوره انفال (۸) آیه ۴۱. (۶). دب: بکشتند. (۷). مب، مر: جزیه نهند، دیگر نسخه بدلها: بر نهادند. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۲۹. (۹). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). اساس، مب: چیز، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس، دب: است، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). اساس، دب: او، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). مع: چیز. (۱۴). اساس آن، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. صفحه ۲۶۲ و بعضی علما گفتند: مراد در آیه خیر و شرّ است، برای آن که مرجع معنی فی قوله: یدیکه الخیر، با قدرت است، و قدیم- جل- جلاله- بر خیر و شرّ قادر است، و لکن به خیر اکتفا کرد از [ذکر]

«۱» شرّ، برای آن که خیر بهتر و غالبتر است، چنان که گفت: سربیل- تقیکم الحرّ «۲» ...، و انما اراد الحرّ و البرد. انک علی کلّ شیءٍ قدير، که تو بر همه چیز «۳» قادری «۴» دلیل آن است که بر خیر و شرّ قادر باشد. تواج اللیل فی النهار، شب در روز بری و روز در شب آری «۵». دو قول گفتند: یکی آن که شب به روز در آری و روز به سر شب، یعنی گاه شب آری و گاه روز [آری]

«۶»، چنان که گفت: جعل لکم اللیل و النهار «۷». اذا لیله هزمت یومها اتی بعد ذلک یوم فتی قولی دگر آن است که: ساعت شب در روز می‌آرد و ساعات روز در شب، از اینکه می‌کاهد و در آن می‌فزاید «۸» تا روز با پانزده ساعت آرد و شب با نه ساعت، و همچنین از روز می‌کاهد «۹» و در شب می‌فزاید «۱۰» تا روز با نه ساعت آرد و شب با پانزده ساعت «۱۱»، هر چه از شب بکاهد در روز فزاید «۱۲» و هر چه از روز بکاهد در شب فزاید «۱۳»، نظیره: یکور اللیل علی النهار و یکور النهار علی اللیل «۱۴». چون آفتاب به حمل آید، شب، و روز راست شوند «۱۵»، و چون به میزان آید همچنین، چون به سرطان آید غایت درازی روز بود، چون به جدی آید غالب درازی شب بود «۱۶».

(۱). اساس که نو نویس است: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۱. (۳). همه نسخه بدلها بجز دب: چیز. (۴). لب، فق، مب، مر و. [.....]

(۵). اساس با خطی متفاوت از متن در اینکه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۳. (۸). وز، دب، مب: می‌افزاید. (۹). اساس که نو نویس است: کم می‌کند: وز: بکاهد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس، دب: می‌افزاید، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). دب، مب، مر و. (۱۲). اساس، دب، مر: افزاید، مب: بفزاید، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). اساس، دب، مر: افزاید، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۵. (۱۵). مب: آرد. (۱۶). مب: آید، همه نسخه بدلها بجز دب نظیره: یکور اللیل علی النهار و یکور النهار علی اللیل صفحه: ۲۶۳

و تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ، زنده از مرده به در آری و مرده از زنده. عبد الله مسعود گفت و سعید جبیر و مجاهد و قتاده و ضحاک و سدی «۱»، مراد آن است که: حیوان از نطفه بر آرد و نطفه از حیوان. عکرمه و کلبی گفتند: مرغ از خایه بر آرد و خایه از مرغ پدید آرد. ابو مالک گفت: درخت از استخوان میوه بر آرد، و استخوان میوه از درخت و خوشه از دانه بر آرد و دانه از خوشه [۴۱۴-پ] حسن بصری گفت مؤمن از کافر پدید آرد و کافر از مؤمن، و گفت: مؤمن زنده دل است، و کافر مرده دل، دلیلش: أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ «۲». معمر روایت کند از زهری که: رسول- علیه السلام- در نزدیک بعضی زنان خود رفت، زنی حاضر بود نکو «۳» جامه نکو «۴» هیأت «۵». پرسید که اینکه کیست! گفت «۶»: احدی خالاتک، یکی است از جمله خالگان «۷» تو. گفت: خالگان «۸» من به اینکه شهر غریب باشند، کدام خاله است [اینکه]

«۹»! گفت «۱۰»: خاله «۱۱» بنت الأسود بن عبد یعوف. رسول- علیه السلام- گفت: «۱۲» سبحان الله «الذی یرج الحی من المیت، و اینکه زن [زنی]

«۱۳» صالحه بود و پدرش کافر بود. فزأ گفت معنی آن است که: پاک از پلید بیرون آرد و پلید از پاک. اهل اشارت گفتند: حکمت از دل کافر به در آرد «۱۴» تا در او قرار نگیرد، و سقطت و هفوت از زبان عارف. وَ تَرْتُزِقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ، و روزی دهی «۱۵» آن را که خواهی «۱۶» بی شمار. نافع «۱۷» و کسائی و حمزه و حفص به تشدید «یا» خوانند «۱۸» از «میت»، و باقی فزأ

(۱). دب که، مب را. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۲. [...]

(۳). مب، مر: نیکو. (۴). آج، فق، مب، مر: نیکو. (۵). اساس و همه نسخه بدلها: هیئت/ هیأت. (۶-۱۰). اساس: گفتند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷-۸). دب: خالتان. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: خالده. (۱۲). مج، وز، دب: ندارد. (۱۳). اساس، مر ندارد، آج، لب، فق، دب، مب: زن، با توجه به مج، وز افزوده شده. (۱۴). مر: به در آید. (۱۵). اساس که نو نویس است: دهد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۶). اساس که نو نویس است: خواهد: با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۷). آج، لب، فق، مب، مر: و نافع. (۱۸). اساس، مر: خواندند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

صفحه: ۲۶۴ به تخفیف خوانند: «میت» «۱»، و آن دو لغت است، [یقال: «میت» و «میت»]

«۲»، کسید و سید و هین و هین، و لین و لین. و «ایلاج» ادخال باشد، و «ولوج» دخول [باشد]

«۳»، و «الولیجه» بطانة الرجل، قال الله تعالی: وَ لَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً «۴». و اصل «میت»، میوت بوده است من مات یموت، چنان که «سید» سیود بوده است من ساد یسود. و بعضی علما فرق کردند بین المیت و المیت، گفتند: «میت»- به تخفیف- آن باشد که در او حیات نباشد، و «میت» آن باشد که در او حیات بوده باشد، پس بشود، و بعضی [دگر]

«۵» گفتند: لا- فرق بینهما، و گفتند: دلیل بر آن که فرقی نیست میان ایشان، آن است که شاعر جمع کرد میان هر دو لغت به یک معنی، [و هو ابن الرعلاء «۶» الغسانی]

«۷» فی قوله: لیس من مات فاستراح بمیت آنما المیت میت الأحياء [آنما المیت من یعیش «۸» کثیبا «۹» کاسفا باله قليل الزجاء «۱۰»]

«۱۱». قوله تعالى: [سوره آل عمران (۳): آیه ۲۸]

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (۲۸)

[ترجمه]

(۱). اساس: میت خوانند بتخفيف، با توجه به معج، وز تصحيح شد، آج، لب، فق، مب، مر: بتخفيف میت. (۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره توبه (۹) آیه ۱۶. (۵). اساس: ندارد، آج، لب، فق، مب، مر: ديگر، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۶). اساس که در اينکه قسمت نو نويس است عبارت حذف شده است، همه نسخه بدلها: و هو العلاء، چاپ شعرانی (۴۹۷/۲): و هو العلاء، التبيان فی تفسير القرآن (۴۳۲/۲): ابن الرّعاء الغسانی، مجمع البيان (۱/۴۲۶): ابن رعله الغسانی، لسان العرب (۲/۹۱): عدی بن الرّعاء، با توجه به متن تبيان و لسان العرب تصحيح شد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به نسخه معج و ماخذ تفسير و لغت افزوده شد. (۸). معج: من العیش، وز، من تعیش، با توجه به دب و ديگر نسخه بدلها کلمه آورده شد. (۹). معج: کيسا، ديگر نسخه بدلها: کثیبا، لسان العرب (۲/۹۰): شقيا، انتخاب متن با توجه به وز و ديگر نسخه بدلهاست. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز معج: الرّعاء، با توجه به معج و ضبط لسان العرب (۲/۹۰): آورده شد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۶۵ «۱» نبايد که گیرند مؤمنان کافران «۲» را دوستان جز از گرویدگان، و هر که کند آن «۳»، نیست از خدای در چیزی مگر که ترسی «۴» از ایشان ترسیدنی، بترسانند «۵» شما را خدای از «۶» خود، و با خداست بازگشت «۷». قوله تعالى: لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ، عبد الله عباس گفت: جماعتی «۸» انصاریان با جماعتی «۹» جهودان «۱۰» دوستی می کردند چون: عمرو بن الحجاج و سلام بن أبی الحقیق و قیس بن زید و می خواستند که ایشان را در دین به فتنه آرند. رفاعه بن المنذر و عبد الله بن جبیر و سعید بن خيثمه ایشان را از آن نهی کردند، قول ایشان «۱۱» بنشینند، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. مقاتلان گفتند: آیت در حاطب بن أبی بلتعه [۴۱۵-ر]

آمد و جماعتی از صحابه رسول که با اهل مکه اظهار مودت می کردند و نامه می نوشتند به ایشان «۱۲»، تا در خبر می آید که: چون رسول- علیه السلام- خواست تا به مکه رود اینکه حدیث پوشیده می داشت، و می خواست تا اهل مکه ندانند تا ناگاه رسول آن جا رود. حاطب بن ابی بلتعه نامه‌ای نوشت به اهل مکه و ایشان را خبر داد از عزم رسول- علیه السلام- و انذار کرد ایشان را، و نامه به زنی سیاه داد «۱۳» از اهل «۱۴» مکه که به مدینه آمده بود به سؤال کردن. او نامه بستد و در میان موی خود پنهان کرد و برفت. جبیریل آمد و رسول را خبر داد. رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین علی را و زبیر عوام را گفت: از پس او بروی و نامه از او بستانی، و بگفت که: او «۱۵» به کدام راه می رود. ایشان برفتند و او را در یافتند. اول زبیر به او رسید و او را تهدید کرد و گفت:

(۱). اساس، وز: آج، لب، فق، مب، مر: تقاؤه. (۲). معج، وز: گیرند گرویدگان نا گرویدگان. (۳). لب، فق: کند آن را پس. (۴). آج، لب، فق: مگر ترسید شما. [.....]

(۵). معج، وز، آج، لب، فق: می ترسانند. (۶). آج، لب، فق غضب. (۷). آج، لب، فق: و با جزای خداست بازگشتن. (۸-۹). آج: جماعت. (۱۰). مر: یهودان. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر را. (۱۲). معج: با ایشان. (۱۳). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: و نامه به زنی

داد سیاه. (۱۴). لب: از اهلی. (۱۵). همه نسخه بدلها بجز دب: ندارد.

صفحه: ۲۶۶

نامه‌ای که داری به من ده. او بگریست و سوگند خورد که نامه ندارد. بر گردید و علی را گفت: او می‌گیرد و می‌گوید که نامه ندارم و سوگند می‌خورد «۱»، بر گرد تا برویم و رسول را خبر دهیم. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: ای عجب رسول ما را خبر داد به وحی از قیل خدای که او نامه دارد، و ما را فرمود که نامه از او بستانی، و تو می‌گویی نامه ندارد؟ آنگه بیامد و او را گفت: اینکه نامه که داری به من ده «۲»، و اَلَّا برهنه‌یت کنم «۳» و نامه از تو بستانم «۴» و گردنت بزخم. اینکه بگفت و تیغ بر کشید، زن گفت: یا علی «۵»؟ اگر لا بد است روی بگردان تا نامه تو را دهم. آنگه نامه از [میان]

«۶» موی بگرفت و به امیر المؤمنین علی - علیه السلام - داد. علی - علیه السلام - نامه بستند، و با پیش «۷» رسول - علیه السلام - آورد. رسول - علیه السلام - بلال را بفرمود تا آواز داد که الصَّلَاةُ جَامِعَةٌ، صحابه در مسجد حاضر شدند و رسول - علیه السلام - بر «۸» منبر شد و خطبه «۹» کرد و گفت: من از خدای تعالی در خواسته‌ام تا خبر من بر اهل مکه پوشیده دارد تا من ناگاه در مکه شوم «۱۰»: اکنون از جمله شما کسی اینکه نامه به اهل مکه نوشته است، و ایشان را از عزم من خبر داده است، خداوند نامه «۱۱» بر خیزد و اقرار دهد و اَلَّا وحی او را رسوا بکند «۱۲»، یک دو بار بگفت، کس «۱۳» بر نخاست «۱۴»، و به بار سیوم «۱۵» گفت «۱۶» من بگویم که کیست خداوند اینکه نامه.

(۱). مج، آج، فق، مر: گفت: او می‌گیرد و سوگند می‌خورد، وز، دب، لب، مب: گفت: او می‌گوید و سوگند می‌خورد. (۲). همه نسخه بدلها: مراده. (۳). مج، وز، آج، لب، فق: برهنه بکنم، دب: برهنه بکنم، مب، مر: برهنه‌ات کنم. (۴). مب: و آن نامه بستانم. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها بجز دب: ای علی. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: و بنزدیک، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مب بالای، مر: در. (۹). وز: خطبه. (۱۰). مج، وز: شدم. (۱۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق باید تا، مب، مر: خداوند اینکه نامه باید که. (۱۲). دب: رسوا خواهد کرد. (۱۳). همه نسخه بدلها: کسی. (۱۴). اساس که نو نویس است: بر نخواست، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۵). مج، وز، دب، آج، لب: سهام، فق، مب، مب، مر: سیم. (۱۶). مر که.

صفحه: ۲۶۷

حاطب بن ابی بلتعہ بر پای خاست و چون درخت بید می‌لرزید و گفت: یا «۱» رسول الله؟ اینکه نامه من نوشتم «۲»، و به آن خدای که تو را بحق به خلقان فرستاد که نه از سر نفاقی «۳» کردم، و مرا از پس اسلام نفاق نیست، و از پس یقین شک نیست، و لکن مرا در مکه قبیله‌ای و قرابتی هست «۴»، اندیشه کردم که اگر دست ایشان را باشد بر ما، اینکه نامه و سیلتی بود مرا به ایشان، برای اینکه کردم. یکی از جمله صحابه «۵» گفت: یا «۶» رسول الله؟ دستور باش «۷» تا گردنش بزخم که منافق است! رسول - علیه السلام - گفت: نباید، که او از اهل بدر است، و لعل الله اطلع اطلاعة فغفر لهم، و همانا «۸» خدای تعالی اطلاعی کرده باشد، و ایشان را بیامزیده «۹»، و لکن «۱۰» [اخرجوه من المسجد]

«، [۴۱۵-پ]

و لکن از مسجدش بیرون کنید «۱۱». مردم دست به پشت‌ها می‌نهادند «۱۲» و او را می‌انداختند، و او با پس می‌نگرید تا مگر رسول - علیه السلام - رحمت کند، او را باز خواند. چون به در مسجد رسید، رسول - علیه السلام - گفت: باز آریدش «۱۳»، او را باز آوردند، گفت: یا حاطب؟ تو را عفو کردم، توبه کن که دگر «۱۴» مانند اینکه نکنی، خدای تعالی به نهی ایشان اینکه آیت فرستاد: لَا يَتَّخِذِ

المؤمنون الكافرين- [أولياء]

«۱۵»- الایة. ابو صالح روایت کرد از عبد الله عباس که: آیت «۱۶» در منافقان آمد- عبد الله ابی»

(۱). مج، وز، آج، لب، فق: ای. (۲). دب، مب: نوشته‌ام. [.....]

(۳). لب: نفاق. (۴). همه نسخه بدلها بجز وز و دب: نیست. (۵). اساس: اصحاب، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). دب: ندارد، دیگر نسخه بدلها: ای. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: دستور باشد. (۸). مر تا. (۹). مج، وز: آمرزیده. (۱۰). اساس که

در اینکه مورد نو نویس است: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). مج، وز، دب، آج، لب، فق: از مسجدش

به در کنید، مر: از مسجد به درش کنید. (۱۲). اساس که نو نویس است و مب، مر: دست به دستها می‌نهادند، با توجه به مج، وز

تصحیح شد، دب، لب: دست به پشت او می‌نهادند، آج: دست به پشت اوها می‌نهادند، چاپ شعرانی (۳/۳): دست به پشت اوها

می‌زدند. (۱۳). مج، وز: باز آرش، مب، مر: باز آرید. (۱۴). مج، وز، آج، لب، فق: توبه کن و دگر، مب، مر: توبه کن که دیگر

(۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۱۶). آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. [.....]

صفحه: ۲۶۸

سلول و اصحابش - که ایشان با جهودان «۱» و مشرکان دوستی می‌کردند امید آن را تا «۲» کار رسول [را]

«۳» توهینی باشد «۴»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و «۵» مؤمنان را نهی کرد از مثل فعل ایشان. ضحاک گفت از عبد الله عباس

که «۶»: آیت در عبادۀ بن صامت «۷» آمد و او مردی «۸» مؤمن متقی بود از اهل بدر، و او را خلفایی «۹» بودند از جهودان «۱۰». چون

رسول - علیه السلام - روز احزاب از مدینه به در می‌آمد «۱۱»، گفت: یا رسول الله؟ اگر فرمایی تا اینکه جماعت را که خلفای «۱۲»

من‌اند، پانصد مرداند، ایشان را بیارم تا یار ما باشند بر کافران، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و اگر بر عموم حمل کنند «۱۳» تا

جمله داخل باشند از مذکوران در اینکه اقوال و نامذکوران اولیتر باشد، خدای تعالی نهی می‌کند مؤمنان را از آن که با کافران

دوستی کنند، تو را از ایشان تبرا می‌باید کردن، چگونه توّلما کنی، و آنکه دعوی دوستی کسی کنی! با دشمن او دوستی چگونه

کنی! دوستی حقیقت نباشد الا آنکه که با دوست او دوست باشی و با دشمن او دشمن «۱۴». وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ، و هر که آن کند

یعنی دوستی کافران، فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ، از خدای در هیچ نباشد، یعنی از دین خدای، یا از رحمت خدای، یا از رضای خدای،

علی حذف المضاف و اقامۀ المضاف الیه مقامه. سدی گفت: لیس من ولایة الله فی شیء، از ولایت خدای در هیچ نیست و خدای

از او بیزار است، آنکه حالتی استثناء کرد از آن، گفت «۱۵»: اِلْمَا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً، اَلْمَا که از ایشان ترسی ترسیدنی. یعقوب

خواند «۱۶»، و در شاذّ مجاهد و حمید و

(۱۰-۱). مر: يهودان. (۲). اساس: که، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۴). مب،

مر: به امید آن که در کار رسول خللی پیدا شود. (۵). مج، وز، دب، آج، لب، فق، مر: ندارد. (۶). مب اینکه. (۷). مب: عبادۀ

انصاری، دیگر نسخه بدلها: عبادۀ صامت. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: مرد. (۹). وز، دب، لب، فق، مب، مر: خلفایی. (۱۱). مج: به

در آمد. (۱۲). دب، لب، فق، مب، مر: خلفای. (۱۳). مب: حمل کنی. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: دشمن باشی. (۱۵). همه

نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۱۶). همه نسخه بدلها: و یعقوب.

صفحه: ۲۶۹

ضحاک و ابو رجاء و حسن بصری [خواندند]

«۱»: «تَقِيَّةٌ» علی وزن بَقِيَّةٌ، و حمزه و کسائی و خلف خواندند: «تَقَاءُ» (۲) به اماله برای مجاورت «یا»، و اینکه جمله الفاظ مصادر است، یقال: تَقِيْتَهُ تَقَاءً و تَقِيٌّ و تَقِيَّةٌ و تَقْوَى و اتَّقَيْتَ اتَّقَاءً. و اینکه لفظ که در آیت هست مصدری است نه از بنای فعل، کما قال (۳) تعالی: وَ اللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا (۴)، و قال القطامي في صفة غيث: و لاح بجانب الجبلين منه ركام يحفر التراب احتفارا و قال (۵) تعالی: وَ تَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبَتُّلًا (۶)، خدای تعالی مؤمنان را نهی کرد از آن که با کافران موالات و مصافات کنند، الا در حالی که کافران را قوتی باشد و مسلمانان را [۴۱۶-ر]

ضعفی. آنکه اظهار مودت و موافقت کنند و با ایشان بسازند برای دفع مضرت، و اینکه حدیث در عقل مقرر است و در شرع، قرآن مجید به آن ناطق است، و در صحابه جماعتی بر آن عمل کردند چون: عمار یاسر- رحمه الله علیه- و جز او، تا خدای تعالی در حق او بفرستاد: اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيْمَانِ (۷) و اینکه از جمله آن است که مخالفان بر ما عیب کنند و طعن زنند، اعنی تَقِيَّةٌ، و فرمان خدای تعالی در اینکه آیت بدو ناطق و در «۸» عقل واجب، پس طاعن بر اینکه طاعن است «۹» بر عقل و شرع و قرآن و اخبار و صحابه رسول. و صادق را- علیه السلام- از تَقِيَّةٌ پرسیدند، گفت: التَّقِيَّةُ دینی و دین آبائی، [گفت]

«۱۰»: تَقِيَّةٌ دین من است و دین پدران من، و از پدران او یکی پیغامبر (۱۱) است- علیه السلام- مخالفت دین ایشان همانا نیکو نباشد، و حدیث عمار یاسر در جای خود گفته شود- ان شاء الله (۱۲) و به الثقة.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها بجز مر: تَقِيَّةٌ. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قال الله. (۴). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۷. (۵). دب، مب، مر: قال الله. (۶). سوره مزمل (۷۳) آیه ۸. (۷). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۶. (۸). دب: و بر. (۹). دب و. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: سید عالم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). مب، مر تعالی.

صفحه: ۲۷۰

ابن (۱) المسیب روایت کند که مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ به فریاد من رس که «۲» هلاک شدم؟ گفت: چه کردی! گفت: قریش مرا بگرفتند و عذاب کردند، و گفتند: تو را ناسزا گوی (۳). من آنچه ایشان «۴» خواستند بگفتم. رسول- علیه السلام- گفت: کیف کان قلبک، دلت چگونه بود! گفت: کاره بود آن را. گفت: اگر دگر باره به دست ایشان افتی و تو را مثل اینکه حال افتد مثل آنچه «۵» گفتمی بگو، اینکه حدیث سه بار تکرار کرد. عبد الله مسعود گفت: خالطوا التیاس و صافحوهم بما یشتهون و دینکم لا تکلمونه «۶»، گفت: با مردم بسازی «۷» و مخالطه کنی و با ایشان مصافحه کنی و دست در دست ایشان نهی «۸» تا «۹» آنچه ایشان خواهند، و دین را رخنه مکنی. با کافران مخالطت شرط است و با مؤمنان مخالطت «۱۰». اینکه را به زبان نگاه دار «۱۱»، و او را به دل دوست دار «۱۲». دلت برای جز منفعت ثواب «۱۳» با اینکه باید، و زبان برای دفع مضرت «۱۴» با او. صعصعة بن صوحان- رحمه الله علیه- اسامه زید «۱۵» را گفت: پدر تو مرا از تو دوست تر داشت، و من تو را از فرزند خود دوست تر «۱۶» دارم، و تو را وصیت می کنم به دو خصمت: خالص المؤمن و خالق الکافر، با مؤمن دوستی خالص کن و با کافر به خلق خوش زندگانی کن که کافر از تو به خوی «۱۷» خوش راضی شود. و صادق- علیه السلام- گفت: تَقِيَّةٌ واجب است و وقت باشد که من شنوم که

(۱). همه نسخه بدلها: و ابن. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها من. (۳). دب: گوئیم، آج، مب، مر: گوئیم. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۵). همه نسخه بدلها بجز دب: آن که، دب: مثل اینکه حال که. (۶). مج، دب: تکلمنه، وز: تکلمه، لب: تکلمون. ضبط «لا تکلموه» مناسبتر می نماید. (۷-۱۲). اساس، مب، مر: بسازید: با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس، مب، مر: مج، وز، مب، مر، با توجه به دب و

دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مج، وز، دب: یا. (۱۰). اساس که در اینکه مورد نو نویس است: موافقت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۱). وز، مب، دارد، مر: دارید. (۱۳). آج آجل. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر عاجل. (۱۵). دب: اسامه بن زید. (۱۶). مب: دوستر / دوست تر. [.....]

(۱۷). آج، لب، فق، مب، مر: خلق.

صفحه : ۲۷۱

کسی مرا دشنام [می]

«۱» دهد، من از او «۲» پنهان می شوم تا مرا نبیند که به شرم بر افتد. و صادق- علیه السلام- گفت: الزیاء مع المؤمن شرک و مع المنافق فی داره عبادة، [گفت]

«۳»: ریا کردن با مؤمن شرک است و با منافق در سرای او عبادت، و شاعر گوید: و دارهم ما دمت فی دارهم و ارضهم ما کنت فی ارضهم هشام «۴» بن سالم گوید که: چون صادق- علیه السلام- از دنیا برفت، من و محمد بن [۴۱۶-پ]

«۵» التعمان صاحب الطاق و ابو جعفر الاحول و جماعتی از اصحابان «۶» صادق- علیه السلام- بودیم، و مردم چنان گمان بردند «۷» که عبد الله بن جعفر- که پسر مهترین بود- امام و قائم مقام پدر اوست. مادر نزدیک او شدیم و او را گفتیم: یابن رسول الله؟ اگر مردی دو بست درم دارد «۸» بر او زکات آن چند باشد! گفت: پنج درم. گفتیم «۹» که «۱۰»: صد درم دارد! گفت: دو درم «۱۱» نیم. ما گفتیم «۱۲» یابن رسول الله؟ مرجیان چنین نمی گویند. گفت: من ندانم تا مرجیان چه می گویند. از «۱۳» نزدیک او بیرون آمدیم آیس، و دانستیم که «۱۴» امام نیست برای قلت علم او به شرع، در گوشه‌ای بنشستیم و با یکدیگر می گفتیم در سر که: ما کجا رویم و با کی فزع کنیم! الی المرجیة، ام الی المقدریة، ام الی الزیدیة، ام الی المعتزلة. در اینکه میانه پیری او دور پدید آمد که ما او را نمی شناختیم «۱۵»، اشارت کرد به ابو جعفر الاحول و او را بخواند. ما هیچ شک نکردیم که از جمله عیون و جواسیس

(۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مب: و من می شنوم و از او. (۴). همه نسخه بدلها: و هشام. (۵). نسخه اساس در اینکه جا پایان می پذیرد، از اینکه به بعد مج به عنوان نسخه اساس با دیگر نسخه بدلها مقابله و مقایسه می گردد و کاستیها افزوده می شود، نیز از اینکه پس برگ شماری صفحات بر اساس نسخه مج صورت گرفته است (برگ ۲۲۰- ر از نسخه مج به عنوان ۴۱۷- ر اساس شماره گذاری شد). (۶). آج، لب، فق، مب، مر: اصحاب. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: می بردند. (۸). مب، مر: درم داشته باشد. (۹). آج، لب، فق، گفتیم. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اگر. (۱۱). دب، فق، مب و. (۱۲). مب: من گفتیم. (۱۳). همه نسخه بدلها: ما از. (۱۴). همه نسخه بدلها او. [.....]

(۱۵). همه نسخه بدلها و.

صفحه : ۲۷۲ ابو منصور «۱» دوانیقی است که او را در اینکه وقت جاسوسان بودند تا خود «۲» شیعه «۳» صادق جعفر بن محمد- علیهما السلام- بنزدیک که شوند، و قائم مقام جعفر که باشد؟ من گفتیم: اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ «۴»، کار افتاد و لکن شما بروید «۵» که او مرا می خواند تا شما نیز هلاک نشوید «۶»، و من خایف و اندیشناک در پی او ایستادم. مرا بیاورد تا به در سرای موسی جعفر «۷»- علیهما السلام- و آن جا بنشانند و به خادمی سپرد و او در سرای شد. ساعتی بود یکی به در آمد که در آی. من در سرای شدم، راست که چشمش بر من افتاد مبتدا «۸» گفت: الی الی الی الجیریة و لا الی القدریة و لا الی المرجیة و لا الی الزیدیة و لا الی المعتزلة. من رفتم و «۹» پیش او بنشستم، او را گفتیم: یا بن رسول الله؟ پدرت با جوار رحمت خدای انتقال کرد. گفت: آری. گفتیم: یابن رسول الله؟ به مرگ مرد! گفت: بلی. گفتیم: ما را رجوع با کیست پس از او! [گفت]

«۱۰»: ان شاء الله ان یهدیک هداک. گفتیم: یا بن رسول الله؟ برادرت عبد الله دعوی امامت می کند. گفت: «۱۱» عبد الله یرید ان لا

یعبد الله، او نمی‌خواهد که خدای پرست باشد. گفتم: جعلت فداک فمن لنا بعده، امام ما کیست پس از پدرت! گفت: ان شاء الله ان یهدیک لهداک. گفتم: یا بن رسول الله، تو امامی پس از پدرت! گفت: من اینکه نمی‌گویم، با خویشتن گفتم: هیچ فایده‌ای حاصل نشد مرا. گفتم: یا بن رسول الله؟ اعلیک امام، بر تو امام «۱۲» هست! گفت: نه. چون اینکه سخن از او بشنیدم، چندان «۱۳» هیبت او در دل «۱۴» آمد و اعظام و اجلال او

(۱). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، صحیح: ابو جعفر منصور. (۲). چاپ شعرانی (۶/۳) بیند که. (۳). لب: شیعت. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۵۶. (۵). دب، آج، لب، فق: بروی/ بروید. (۶). دب، آج، لب، فق: نشوی/ نشوید. (۷). دب: موسی بن جعفر. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: افتاد مرا گفت. (۹). مر در. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). دب: لا یرید ان. (۱۲). مب: امامت: مر: امامی. (۱۳). همه نسخه بدلها: چندانی. [.....]. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر من.

صفحه : ۲۷۳

که وصف ندانم کردن. گفتم: یا بن رسول الله؟ دستور باشی «۱» تا مسایلی و مشکلاتی که مرا هست از تو بیرسم چنان که از پدرت پرسیدم! گفت: پیرس از هر چه خواهی. من از او بسیار مسایل پرسیدم. همه را جواب گفت. آنگه گفت: علیک بالکتمان فان اذعت فهو الذبح، پوشیده دار و الا کشتن بود. گفتم: یا بن رسول الله؟ شیعه پدرت فرو مانده‌اند. دستور باشی «۲» که ایشان را هدایت کنم بنزدیک تو! گفت: اگر کسی باشد که از او رشدی بینی، اول از او عهد و پیمان بستان بر کتمان و تقیه، چه اگر آشکارا کنند اینکه حدیث ذبح باشد، و اشار بیده الی حلقه، و به دست اشاره کرد به حلق. من بیرون آمدم و اصحاب را دیدم. مرا گفتند: ما وراک! چیست از پس تو! گفتم: الهدی، ره راست. و قصه با او بگفتم. آنگه بتدریج اصحابان «۳» صادق- علیه السلام- بنزدیک او می‌شدند، تا بر او جمع شدند. و اینکه خبر برای اینکه آوردم تا بدانند که سیرت ائمه ما- علیهم السلام- در عهد ظلمه بنی امیه و بنی العباس تقیه بوده است الا عند ایناس الأمن و الرشد. وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ، ای اِناه، خدای «۴» تعالی تحذیر می‌کند شما را از خود یعنی از عقاب و معاصی خود، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه. و «نفس» و «ذات» و «عین» و «شیء» یکی باشد، و نفس شیء و عین و ذات او خود او باشد، چنان که اعشی گفت: یوما بأجود نائلا منه اذا نفس البخیل تجهمت سؤالها ای البخیل. وَ إِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ، و باز گشت با خداست، و مورد او مورد «۵» وعید و تهدید است.

(۱). مب: دستور باشد. (۲). مب، مر: دستور باشد. (۳). آج، لب: اصحاب. (۴). همه نسخه بدلها: و خدای. (۵). دب: بمورد. صفحه : ۲۷۴ قوله تعالی:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۲۹ تا ۳۴]

[اشاره]

قُلْ إِنْ تَحْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمَهُ اللَّهُ وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲۹) يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمِمَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ (۳۰) قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۱) قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ (۳۲) إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ (۳۳) ذُرِّيَّتُهُ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ

عَلِيمٌ» (۳۴)

[ترجمه]

بگو اگر پنهان دارید «۱» آنچه در سینه‌های «۲» شماست، یا آشکارا کنید، داند آن خدای، و داند آنچه در آسمانهاست و آنچه در زمین است. و خدای «۳» بر هر چیز «۴» تواناست. آن «۵» روز که یابد هر کسی «۶» آنچه کرده باشد از «۷» نیکی حاضر کرده و آنچه «۸» کرده باشد از بدی خواهد «۹» که اگر میان آن و میان او غایتی باشد دور «۱۰»، و حذر می‌دهد خدا شما را «۱۱» از خود، و خدای مهربان است به بندگان. بگو که اگر شما «۱۲» دوست دارید خدای را، پیروی کنید مرا تا دوست دارد شما را خدای، و بیامزد شما را گناهان شما، و خدای آمرزنده و بخشنده است «۱۳». بگو فرمان برید خدای را و پیغامبر او را، اگر بر گردید خدای دوست ندارد کافران را. خدای برگزید آدم را و نوح را و اولاد «۱۴» ابراهیم «۱۵» و آل «۱۶» عمران را بر جهانیان. و فرزندان بھری از بھری «۱۷»، و خدای

(۱). آج، لب، فق: نھان دارید. (۲). وز، آج، لب، فق: در دلھای. (۳). اساس: و اللّٰه، با توجّھ به وز، آج، لب، فق، تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق: همه چیزی. (۵). آج، لب، فق: در آن. (۶). آج، لب، فق: هر تنی. (۷). آج، لب، فق: از هر. (۸). آج، لب، فق: و آن را. [.....]

(۹). آج، لب، فق: دوست دارد. (۱۰). آج، لب: که اگر آنستی که میان نفس و میان آن روز بودی مسافتی دور. (۱۱). آج، لب: و می‌ترساند شما را خدای. (۱۲). آج، لب، فق: بگو اگر هستی شما که. (۱۳). آج، لب: و خدای آمرزگار است مهربان. (۱۴-۱۶). آج، لب، فق: و فرزندان. (۱۵). وز: و آل ابراهیم و فرزندان او را. (۱۷). آج، لب، فق: و فرزندان که برخی از آن نسل برخی‌اند. صفحه: ۲۷۵

شنا و داناست «۱». قدیم-جل-جلاله- چون رخصت داد در کتمان حق و مساعدت کافران به ظاهر، برای دفع مضرت را باز نمود که: اگر کسی اینکه معنی کار بنده نه برای خوف و عذر «۲» اضطرار، بل برای مساعدت و موافقت و مصافات و مخالفت دوستی با کافران، و گمان برد که آن بر خدای تعالی پوشیده بماند به خلاف آن است، تو بگو ای محمد: *إِنْ تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ*، که اگر پوشیده داری آنچه در دل داری یا اظهار کنی، خدای داند. کلبی گفت: معنی آن است که اگر آنچه با رسول می‌گویی، اگر از سر زبان می‌گویی و اگر از میان جان می‌گویی از اخلاص و نفاق، خدای داند برای آن که او عالم الدّات است، عالم است به جمیع معلومات بر هر «۳» وجهی که صحیح بود که معلوم بود، برای آن که صفت نفس با صحت واجب باشد، و چون متعلق بود اختصاص ندارد به بعضی متعلقات دون بعضی. *وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ*، و هر چه در آسمان و زمین هست آن «۴» پنهان و آشکارا داند. و جمله اینکه و بیشتر از اینکه داخل باشد تحت آنچه ما بگفتیم. و فعل اول مجزوم است به جزای شرط، و دوم مرفوع است بر استیناف برای آن که عطف صورت نمی‌بندد اینکه جا لفساد المعنی معه، برای آن که عالمی او- تعالی- موقوف نباشد بر اخفا و اظهار ایشان. و تقدیر آن است که: و هو يعلم ما فی السموات، و نظیره قوله تعالی: *قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ* «۵»- الایه. الی ان قال: *وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ* «۶»... و کذا قوله: *فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ* «۷»...، بالرفع، و معنی آیت آن است که: چون معلوم شد که در آسمان

(۱). آج، لب، فق: شنواست دانا به استحقاق هر یک از خلائق. (۲). دب و. (۳). آج، لب، فق: ندارد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۴. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۱۵. [.....]

(۷). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۴.

صفحه : ۲۷۶

و زمین هیچ [بر]

«۱» خدای تعالی پوشیده نماند، چگونه پوشیده بود احوال شما در موالات کفار، و آن که شما با ایشان مساعدت از دل یا از زبان کنی؟ وَاللّٰهُ عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ، و خدای تعالی بر همه چیز «۲» قادر است. برای آن گفت تا بدانند که اینکه تأخیر عذاب و مهلت و انظار مستحق «۳» عذاب نه برای عجز می کند، و لکن نوع من المصلحه المقتضیه لذلك فی التکلیف، برای آن تا مکلفان ممکن باشند و ممهل باشند، و ایشان را بر خدای تعالی حجت نبود، بل حجت خدای را باشد برایشان. یَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا، و نصب او «۴» بر فعلی مقدر «۵» باشد، کأَنَّهُ قَالَ: اذکروا و خافوا یوم. و گفته‌اند: نصب او بر ظرف است از معنی آیت مقدم «۶»، برای آن که آیت اول متضمن وعید است و تهدید، کأَنَّهُ قَالَ تعالی: ما اوعدتکم «۷» به فی الایة المتقدمه انما یقع و یکون یوم القیمه. و گفته‌اند «۸» قوله: وَیُحَذِّرُکُمُ اللّٰهُ نَفْسِهٖ، و گفته‌اند من قوله: وَ اِلٰی اللّٰهِ الْمَصِيْرُ. گفت: یاد کنید «۹» و فراموش نکنید «۱۰» تا بدانید «۱۱» که اینکه وعیدها- که ذکر آن سابق شد- در روزی خواهد بودن که هر نفسی آنچه کرده باشد از خیر و شر، و نفع و ضرر، و نیک و بد، و طاعت و معصیت، و حسنه و سیئه حاضر یابد، نظیره قوله تعالی: وَ وَجِدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا «۱۲». جمله قراء خوانند «۱۳»: «محضرا» بفتح الضاد علی انه مفعول، و در شاذ عبید بن عمیر «۱۴» خواند «۱۵»: «محضرا» «۱۶» علی انه فاعل علی معنی ان عمله «۱۷» یحضره للجزاء من

(۱). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). دب: همه چیزها. (۳). کذا: در اساس: دیگر نسخه بدلها: مستحقان. (۴). چاپ شعرانی (۹/۳): نصب یوم. (۵). اساس: مصدر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها متقدم. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: ما و عدتکم. (۸). دب من. (۹). وز، دب: یاد کنی / یاد کنید. (۱۰). وز، دب: مکنی / مکنید. (۱۱). وز، دب، آج، لب: تا بدانی / تا بدانید. (۱۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۹. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: خواندند. [....]. (۱۴). اساس: عمیر بن حمید، آج، لب، فق، مب، مر، چاپ شعرانی (۹/۳): عبید بن عمرو، با توجه به وز، دب تصحیح شد. (۱۵). اساس: خواندند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۶). اساس: محضرا، با توجه به وز، دب تصحیح شد. (۱۷). آج: علمه.

صفحه : ۲۷۷

الحضور او یحضره من الحضر و هو العدو، یعنی عمل او را به حاضر کند آن جا برای جزا، و یا بتازد او را برای جزا. و «ما» فی قوله: ما عَمِلَتْ، روا باشد که موصوله بود، و روا باشد که مصدری بود، ای عملها علی معنی جزاء عملها. و قوله: وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ شَوْءٍ رَوَاهُ باشد «۱» که موصوله بود، و روا بود که مجازات را باشد. اگر موصوله باشد، «واو» عطف بود و محل او نصب بود «۲». اگر «ما» مجازات باشد در «تود» دو وجه است: روا باشد جزم علی الجزاء و رفع علی الاستیناف، کقول الشاعر: و ان اتاه خلیل یوم مسئله یقول لا غایب مالی و لا حرم و «تود» من الوداده، یعنی تمنا کند که از میان او [و]

«۳» میان آن عمل بد که کرده بود. اَمَیْدًا بَعِیْدًا. غایتی و مسافتی دور باشد. و «امد» غایت باشد، قال اللّٰهُ تعالی: فَطَالَ عَلَیْهِمُ الْاَمَدُ «۴» ...، و قال النَّابِغَةُ: اَلَا لِمَثَلِکَ [۷۱۴-پ]

او من انت سابقه سبق الجواد اذا استولی علی الأمد سدی گفت: امدا بعیدا، ای مکانا بعیدا، یعنی راهی دور. مقاتل گفت: ما بین «۵» المشرق و المغرب، نظیره قوله: یا لیتَ بَیْنِی وَ بَیْنِکَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ «۶». حسن بصری گفت: تمناى آن کند که کاشک تا هرگز آن عمل پیش او نیافریدندی «۷»، نظیره قوله: یا لَیْتَنِی لَم اُوتَ کِتَابِیْهِ، وَ لَم اُدْرِ ما حِسابِیْهِ «۸». وَ یُحَذِّرُکُمُ اللّٰهُ نَفْسِهٖ وَ اللّٰهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ، ای

رحیم من الرَّافَةِ وَ هِيَ الرَّحْمَةُ. قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ - الآية. حسن بصری و ابن جریر گفتند: در عهد رسول

(۱). دب: ما روا باشد. (۲). دب، آج، لب و. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۶. (۵). اساس: بین، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۸. (۷). وز: آن عمل با پیش او بیافریدندی، دب، آج: آن عمل با پیش او نیافریدندی، لب، فق، مب، مر: افتادگی دارد. (۸). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۵ و ۲۶. صفحه: ۲۷۸

جماعتی دعوی کردند که ما خدای را دوست داریم. گفتند: یا محمّد؟ انا نحب ربنا، ما خدای را دوست داریم. حق تعالی گفت: دوستی را علامتی باشد، و آن آن بود که از فرمان دوست به در نیایند» (۱)، و دوست او را دوست دارند» (۲). اینکه محمّد دوست من است، اگر شما» (۳) در اینکه دعوی راستی گیرید» (۴)، متابعت او کنید» (۵) تا من نیز شما را دوست دارم، و الا دعوی باشد بی بینت، و دعوی بی بینت باطل بود. یا مدعی الحب لمولاه من ادعی صحیح معناه من ادعی شینا بلا- شاهد لا بد ان تبطل دعواه ای عجب اگر» (۶) پاشنه کفیده» (۷) را دوست داری، پای او هوای او بیرون نهدی، دعوی دوستی خدای می کنید، و یک ذره پای در رضای او بر جای نداری» (۸): تعصی الاله و انت تظهر حبه هذا محال فی القیاس بدیع لو كان حبك صادقا لأطعته ان المحب لمن يحب مطیع کسی که دعوی دوستی مخلوقی کرد و او را وفات رسید، اینکه مدعی خویشان را ملامت می کند، ما» (۹) چرا چون او برفت» (۱۰)، اینکه در مساعدت او نرفت» (۱۱) می گوید: ایس عجیبا ان طواک ید البلی برغمی ما بین الصیفایح و الثرب و ینشرنی روح الحیاء و ادعی هواک فیا سحقا لدعوی فی الحب دیگری گفت: مساعدت و موافقت من در دوستی با دوست من تا آن جاست که اگر مرده باشم و سالیان بر خاک من گذشته و او مرا آواز دهد، یا جوابش دهم یا کوفی» (۱۲) از گور من او را جواب دهد تا آواز» (۱۳) گفت او بر زمین نیفتد: و لو ان لیلی الأخیلیه سلّمت علی و دونی تربه و صفایح

(۱). آج، لب، مر: نه آیند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر و دشمن او را دشمن. [...]

(۳). اساس را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). دب: گویی، آج: گوید. (۵). دب: کنی. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۷). مب، مر: عجب باشد که بنده ای. (۸). مب: نمی گذاری. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۱۱). آج، مب: برفت. (۱۲). آج: بومی. (۱۳). اساس: او، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۷۹

لسلّمت تسلیم البشاشه اوزقا الیها صدی من جانب القبر صایح اینکه بیتها توبه بن الحمیر راست. گویند: از اتفاقات عرب یکی آن بود که اینکه توبه- که گویند آن بیتهاست- فرمان یافت، و او را دفن کردند، و مدتی بر اینکه بر آمد. یک روز شوهر لیلی اخیلیه با لیلی از جایی» (۱) می آمدند به سر گور توبه بن الحمیر برسیدند. آن مرد را اینکه بیتها یاد آمد. لیلی را گفت: بحقی علیک، به حق من بر تو که بروی و بر گور توبه بن الحمیر سلام کنی تا دروغ او پیدا شود در آن که گفت» (۲): لسلّمت تسلیم البشاشه اوزقا الیها صدی من جانب القبر صایح لیلی گفت: رها کن، شاعری از سر سودای خود چیزی بگفت آن را حقیقتی نباشد. بر او سخت کرد» (۳) و سوگند داد. لیلی اشتر پیش راند و آواز داد» (۴): السلام علیک یا توبه بن الحمیر، اتفاق» (۵) چنان افتاد که در گور شکافی بود، و در آن شکاف کوفی آشیانه» (۶) کرده» (۷)، چون آواز لیلی اخیلیه بشنود از آن جا ببرد و آوازی کرد» (۸)، شتر لیلی از آواز و پرواز [آن]» (۹) مرغ برمید و لیلی را بیفکند و بر جای» (۱۰) بمرد و گور او همان جا در پهلوی گور او بنهادند. ضحاک گفت از عبد الله عباس که: رسول- علیه السلام- بنزدیک قریش آمد و ایشان در مسجد الحرام بتان را می پرستیدند، و بتان را بیاراسته بودند [و]

(۱۱) گوشوارها» (۱۲) در گوش کرده، ایشان را ملامت کرد [و]

«۱۳» گفت: شرم ندارید «۱۴»، دین پدر خود ابراهیم و اسماعیل رها کرده‌اید و جمادی را می‌پرستید «۱۵» که در او نفعی و ضرری «۱۶» نیست.

(۱). آج، لب، فق: جانبی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: گفته. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: سخت گفت: چاپ شعرانی (۳/۱۲): سخت گرفت. [.....]

(۴). آج، لب، فق گفت، مب، مر و گفت. (۵). اساس: اتفاقاً، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). لب: آشیان. (۷). دب: کرده بود. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۹-۱۱-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). دب: بر جایگاه، آج، لب، فق، مر: و در جای. (۱۲). دب: گوشوار. (۱۴). دب، مب: مر که. (۱۵). دب، آج، لب، فق: می‌پرستی. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ضرری.

صفحه : ۲۸۰

ایشان گفتند: ما اینها را به دوستی خدا می‌پرستیم: لِيُقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى «۱» ...، تا ما را به خدا نزدیک گردانند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد [و]

«۲» گفت: اگر شما طلب چیزی می‌کنید «۳» که شما را به خدای نزدیک گردانند، متابعت من کنید «۴» تا خدای تعالی شما را دوست دارد که من اولیترم به تعظیم از اینکه اصنام که من رسول خدایم. ابو صالح گفت از عبد الله عباس که: آیت در جهودان آمد، چون گفتند: نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ «۵» ...، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اگر در اینکه دعوی راستی گیرید «۶» متابعت رسول من می‌کنید «۷». رسول- علیه السلام- آیت «۸» بر جهودان خواند، ابا کردند. محمد بن جعفر بن الزبیر گفت: آیت در ترسایان نجران آمد که ایشان گفتند: ما عیسی را که می‌پرستیم و تعظیم می‌کنیم، برای دوستی خدای می‌کنیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: اگر عیسی را برای دوستی من- علی زعمکم- عبادت می‌کنید «۹»، رسول مرا که محمّد است متابعت کنید «۱۰». رسول- علیه السلام- اینکه آیت برایشان خواند. عبد الله ابی سلول منافق اصحابش را گفت: نینید «۱۱» که محمّد دوستی خود چون دوستی خدای می‌دارد، و ما را می‌فرماید که: او را همچنان دوست داریم که ترسایان عیسی را؟ خدای تعالی به جواب ایشان اینکه آیت فرستاد: قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ. بدان که محبت از باب ارادت باشد «۱۲»، ارادتی باشد متعلق به نفع غیر یا تعظیم «۱۳» او، و معنی محبت او «۱۴» خدای را تعالی اراده طاعت و فرمانبرداری او باشد،

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۳. (۲). اساس: ندارد: با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، فق: می‌کنی. [.....]

(۴). دب: کنی. (۵). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۶). دب: راستی گری، آج، فق: راستی گیری، لب: راستی کنی و گیری. (۷). دب، آج، لب: رسول من کنی. (۸). دب: اینکه آیت. (۹). دب، آج، لب، فق: می‌کنی / می‌کنید. (۱۰). دب، آج، لب، فق: کنی / کنید. (۱۱). دب، آج، لب، فق: نینید / نینید. (۱۲). دب، مب، مر: ندارد. (۱۳). دب: بتعظیم. (۱۴). آج، لب، فق: یعنی محبت ما.

صفحه : ۲۸۱

و محبت او ما را ارادت او باشد و «۱» ثواب و نفع ما را، و محبت ما یکدیگر را [۴۱۸-ر]

اراده نفع «۲» و خیر باشد در حق محبوب. اما اینکه لفظ را در او خلاف کردند، و محبت برای اشتباهش به میل طباع جاری مجرای شهوت باشد فی تعلقها بالذوات الباقیه، از اینکه جا گویند: احببت زیدا، و لا یقولون اردت زیدا، و چون تعلق به حوادث دارد خود بر حقیقت خویشتن باشد، و احببت فلانا فهو محبوب، اینکه مفعول نه از بنای فعل باشد و کلام عرب بر اینکه است. و زجاج گفت از کسائی که: حببت فلانا فهو محبوب آمده است، و احبته «۳» فهو محب، کما قال عتره: و لقد نزلت فلا تظنی غیره عندی «۴» بمنزله

المحب المکرم. و فزاء گفت: حبیب لغتی متروک است، و لفظ او اینکه است که هذه لغة قد ماتت، گفت: مرده است اینکه لغت، یعنی حبیب. و شک نیست که متروک است مستعمل در فعل احببت است و در مفعول او محبوب علی خلاف القیاس آمد. و يُحِبُّكُمْ اللَّهُ مجزوم است به جزای شرط. و رسول- علیه السلام- گفت: از شرایط و علامات ایمان: الحب فی الله و البغض فی الله، آن است که دوستی و دشمنی برای خدا کنی. و رسول- علیه السلام- گفت: اذا اراد احدکم ان یجد حلاوة الايمان فلیحب المرء لا یحبہ الا لله، گفت: چون بنده خواهد که حلاوت ایمان در دل خود بیابد «۵»، آن را که دوست دارد جز برای خدا دوست ندارد. و رسول- علیه السلام- گفت: شرک در امت من پوشیده تر است از رفتن مورچه خرد «۶» در شب سیاه بر سنگ نرم، و کمینه او آن است که: مرد کسی را دوست دارد بر ظلمی یا دشمنش دارد بر عدلی، و دین هست «۷» الا دوستی و دشمنی! آنکه اینکه آیت برخواند: قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ- الایة.

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۲). مب: ضر. (۳). وز، آج، لب، فق: فاجبه. [.....]

(۴). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۶۰ / ۴) و تبیان (۴۳۸ / ۲): متی. (۵). دب: بیاود/ بیاید. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خورد. (۷). آج: نیست.

صفحه : ۲۸۲

و یَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ عطف است بر آن تا خدای تعالی شما را دوست دارد و گناهانتان «۱» بیامرزد. و اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ که خدای تعالی آمرزنده گناه است و بخشاینده بر «۲» گناهکار. قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ، بگو ای محمّد که طاعت دارید «۳» و فرمان برید «۴» خدای را و رسول «۵» را. و «طاعت» امتثال امر یا «۶» اراده باشد و رتبت معتبر باشد «۷» میان مطیع و مطاع، بر عکس آن که «۸» میان آمر و مأمور باشد. حق تعالی طاعت رسول با طاعت خود برابر کرد «۹»، و رسول- علیه السلام- طاعت علی با طاعت خود برابر کرد، و در احادیث بسیار از روایت مخالف و مؤلف، منها، از آن جمله حدیثی که روایت کرد عمر بن مالک «۱۰» عن فضالة بن عبید عن احدهما. علیهما السلام- اعنی ابا جعفر و ابا عبد الله، مراد صادق و باقر «۱۱» باشد از اینکه، و برای آن اینکه خبر از جمله اخباری که در اینکه معنی هست اختیار کرده شد که اینکه خبری است متضمن سبب نزول اینکه آیات را، و آن آن است که چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ اُولِی الْأَمْرِ مِنْكُمْ «۱۲»... رسول- صلی الله علیه و آله- خطبه کرد «۱۳» گفت: «۱۴» «۱۵» اَیُّهَا النَّاسُ اِنَّ اللَّهَ امرکم «ان تطیعوه فی نبیّه و تطیعونی فی وصیّی و وزیری و خلیفتی فی حیاتی و ولی الامر من بعد وفاتی و خیر من اخلف بعدی علی بن ابی طالب الا و من اطاع علیا فقد اطاعنی و من اطاعنی اطاع الله، و من فارق علیا فقد فارقنی و من فارقنی فقد فارق الله، و من فارق الله فعليه لعنة الله، گفت خدای تعالی شما را فرمود که: طاعت او را دارید «۱۶» در حق من و طاعت من دارید «۱۷» در باب وصی و

(۱). وز، مر: گناهانشان، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: داری/ دارید. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: داری/ دارید. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: بری/ برید. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: او. (۶). آج، لب، با، مب: و باراده. (۷). اساس و، زائد می نمود، با توجه به سایر نسخ تصحیح شد. (۸). دب از. (۹). دب: مقابله کرد. (۱۰). دب: عمرو بن مالک. [.....]

(۱۱). مب علیهما السلام. (۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۵۹. (۱۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۱۴). اساس: یا امرکم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۶-۱۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: داری/ دارید.

صفحه : ۲۸۳

وزیر و خلیفه من در حیات من و خداوند امامت از پس وفات من، و بهینه هر کس که او را رها کنم و آن علی ابو طالب^(۱) است. الا و هر که طاعت او دارد طاعت من داشته باشد، و هر که طاعت من دارد طاعت خدای داشته باشد، و هر که از او مفارقت کند از من مفارقت کرده باشد، و هر که از من مفارقت کند از خدای مفارقت کرده باشد- یعنی از دین خدا- و هر که از خدا مفارقت بکند لعنت خدا بر او باد^(۲). پس از آن روزی اوس^(۳) بن بشر التیمی^(۴) علی را گفت: ایتم یا بنی هاشم الا المخریق^(۴)، ای بنی هاشم شما الا حيله چیزی دیگر نکنی، ای بنی هاشم چرا شما به ولایت مخصوصید^(۵) دون ما! امیر المؤمنین گفت: ^(۶) و ^(۷) و ابیت یا اوس^(۸) الا من کذب، تو ای اوس^(۸) الا دروغ ندانی ان الله اختارنا ذریه ابراهیم، خدای تعالی ما را که فرزندان ابراهیم^(۹) برگزید. اوس^(۱۰) گفت: و ما نیز از فرزندان آدمیم و زنگیان و نوییان^(۱۱) از فرزندان سام بن نوح^(۱۲) اند- و اینان دو پیغمبر^(۱۳) مرسل بودند. علی- علیه السلام- برفت و رسول را خبر داد به آنچه میان ایشان رفت. رسول- علیه السلام- گفت: و الله لا ازجره الا بالوحي، به خدای که من زجر او [جز]

«۱۴» به وحی نکنم. در حال جبریل می^(۱۵) آمد و گفت: خدایت سلام می کند، و اینکه آیات^(۱۶) آورد: قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ، إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ، ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

(۱). مب، مر: علی بن ابی طالب. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: باشد. (۳-۸). آج، لب، فق، مب، مر: اویس. (۴). آج، لب، الا المحال، لب، فق: الا المحار. (۵). وز، دب، مخصوصی / مخصوص آید. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: اویس. (۷). کذا در اساس، دیگر نسخه بدلها: الا الکذب. (۹). اساس، دب، ابراهیم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]. (۱۰). مب، مر: اویس. (۱۱). اساس: او بیان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). دب، آج، لب: حام بن نوح. (۱۳). وز، دب: پیغمبر. (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۵). دب، مر: ندارد. (۱۶). مب، مر: آیت. صفحه ۲۸۴ صادق بن جعفر بن محمد- علیهما السلام- در تفسیر آیت گفت: «۱» قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ فِيمَا أَمَرَكُمْ وَالرَّسُولَ فِيمَا أَدَّبَ عَلَيْكُمْ فَمَنْ تَوَلَّوْا عَنْهُ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ بِالْآيَاتِ فَمَنْ تَوَلَّوْا عَنْهُ فَإِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا لِلْوَالِيَّةِ وَ لَمْ يَصْطَفِ أَوْلَادَهُمَا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ رَدًّا عَلَىٰ أَوْسٍ، گفت: طاعت خدای دارید^(۲) در آنچه فرمود، و طاعت رسول را در آنچه مؤکد کرد بر شما اگر بر گردید^(۳) از ولایت ما. خدای دوست ندارد کافران را به آیاتی که در حق ماست. خدای تعالی آدم را و نوح را برگزید و فرزندان ایشان را برنگزید، و آل ابراهیم و آل عمران را برگزید ردّ بر اوس^(۴) تیمی. و معنی اینکه آیات [۴۱۸-پ]

نظم نمی پذیرد تا سبب نزول او معلوم نمی شود، و مخالفان [ما]

«۵» تا اینکه قول نباید گفتن، از ظاهر عدول کردند و گفتند: مراد به آل ابراهیم خود ابراهیم است، و به آل عمران خود عمران است و بیستی آوردند: و لا- تبک میتا بعد میتا احبه علی- و عباس و آل ابی بکر یعنی ابا بکر. و خلاف نیست که ظاهر قرآن رها نکنند الا عند ضرورتی، و لا ضروره ههنا الا نصب العداوة لآل محمد، پس آیت را حمل بر ظاهر باید کردن. إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ، و هو افتعل من الصّفة و هی الاختیار «ط» «۶» مقلوب است از «تای» افتعال برای مطابقت «صاد» را. و «اصطفی» و «اجتبی» و «اختار»، به یک معنی باشد. آدم، برگزید آدم را که ابو البشر است، نوح را که شیخ الانبیاست و اولوا العزم است و مبعوث به کافه خلق، و آل ابراهیم و هو محمد- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ- و اینکه به او اولیتر است که از میان اینان لقب مصطفی او راست- صلوات الله علیه و علی آله. و آل عمران، قولی آن است که: مراد موسی بن عمران است، و قولی دیگر آن است که در اخبار اهل البیت است و تفاسیر ایشان که: مراد به آل عمران امیر المؤمنین

(۱). مب، مر: اویس. (۲). دب، مب: داری / دارید. (۳). دب، آج، لب، مب: برگردی / برگردید. (۴). مب، مر: اویس. (۵). اساس: ندارد، دب: را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). اساس، مب: تا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۸۵ علی است، و عمران نام ابو طالب است فی التوریت. پس اول گزیده از آل ابراهیم رسول است - علیه و علی «۱» آلہ السلام - چنان که انس مالک روایت کرد که: جماعتی از بنی کنده دعوی کردند «۲» که رسول - علیه السلام - از ایشان است. اینکه حدیث به رسول رسید، گفت: «۳» عباس و ابو سفیان گفتند چون به یمن شدند، ما از پدران خود انتقال نکنیم «۴»، «۵» انا محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مرّه بن کعب بن لؤی بن غالب بن فهر بن مالک بن النضر بن کنانه بن خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان بن «۶» ادد بن المهیسع بن نبت بن سلامان بن قیدار بن اسمعیل بن ابراهیم. و ما افترق الناس فرقتین الا جعلنی الله فی الخیر منهما خرجت من ابوی من نکاح و لم اخرج من سفاح من لدن آدم حتی انتهیت الی ابی و امی، گفت: مردمان به دو فرقه نشدند الا من در بهینه ایشان بودم و از هر پدر و مادر که آمدم به نکاح آمدم [به سفاح نیامدم]

«۶» از آدم تا به پدر و مادر خود. آنکه گفت: بدانید «۷» که خدای تعالی از فرزندان ابراهیم اسماعیل را برگزید، و از فرزندان اسماعیل بنی کنانه را و از بنی کنانه قریش را، و از قریش بنی هاشم را، و از بنی هاشم مرا، «۸» فأنا خیرکم نفسا و خیرکم ابا [و اما] . اصطفی آدم، آدم را برگزید برای خلافت و گفت: إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً «۹» ...، تا بدانی که هر که خلیفه او باشد گزیده او باشد، آن را که گزیده او بود به خلافت در بدایت کار فرشتگان را در پیش او به سجده آورد «۱۰»، آن را که گزیده او بود به خلافت بهترین پیغامبران اگر فرشتگان او را سر بر خط نهادند، تو اینکه را گردن نهی!

(۱). آج، لب: ندارد. [.....]

(۲). آج، لب: روایت کردند. (۳). اساس: کلمه به صورت: «اینکه» هم خوانده می شود. (۴). مرحوم شعرانی عبارت: «بن عباس ... انتقال نکنیم» را در نسخه‌ها زاید تشخیص داده‌اند. رک: تفسیر روض الجنان و روح الجنان (۳/ ۱۵) زیر نویس. (۵). اساس، آج، لب، اد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۶-۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب، آج، لب، فق: بدانی / بدانید. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۳۰. (۱۰). دب: به سجده فرمود. صفحه: ۲۸۶

«نوح» را برگزید تا به دعای او زمین از دشمنان خدا پاک شد «۱». رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَي الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا «۲»، اینکه را برگزید تا به تیغ او زمین از کافران پاک شد. حق تعالی چون خواست که زمین را پاک کند در عهد نوح از آسمان آب فرستاد که موجب تطهیر، آب پاک است. چون در عهد رسول خداست تا زمین پاک کند سبب آن هم آب کرد. از آن خلقی آفرید و تولای اینکه کار به دست او کرد: خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا «۳». و آل عمران بر قول عامه مفسران موسی است و هارون تا موسی به عصا زمین از سحر پاک کرد. اینکه زمین از سحره که اصل سحر بودند به تیغ پاک کرد. اگر عصای موسی سحر فرو برد تیغ اینکه ساحران «۴» را فرو برد. و اگر هارون موسی را خلیفه بود «۵»، اینکه محمد را بمنزلت هارون بود موسی را، جز آن که هارون پیغامبر بود، و از پس رسول ما پیغامبر نبود، انت متی بمنزلت هارون من موسی الا انه لا نبی بعدی. حسن بصری گفت: مراد به آل عمران عیسی مریم است که مریم دختر عمران بود. بر اینکه قول عیسی [را]

«۶» برگزید تا مبشر مقدم او باشد: وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنَ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ «۷»، و مقدمه لشکر فرزند او باشد که مهدی امت است، آن جا آیت بشارت «۸» بود و اینکه جا رایت بشارت باشد. و آل ابراهیم بلا- خلافت محمد است و اهل البیت او که «۹» فرزندان ابراهیم خلیل اند. معروف بن خزر بوذ روایت کرد از جماعت «۱۰» تابعین که عبد الله عباس گفت: سالی در موسم حاج مردم را

حدیث می‌کردم، مردی را دیدم در هیأت اعرابی عمامه سیاه در سر بسته، هر گه من خبری روایت کردم او خبری روایت کرد. چون فارغ شد

(۱). دب: پاک کرد. (۲). سوره نوح (۲۶) آیه ۷۱. (۳). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵۴. (۴). مب: کافران. (۵). لب: کرد. (۶). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۷). سوره صف (۶۱) آیه ۶. (۸). اساس: اشارت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). دب، فق از. (۱۰). دب، مب: جماعتی.

صفحه : ۲۸۷

گفت: «۱» ۲ معاشر الناس من عرفنی فقد عرفنی، و من لم یعرفنی فأنا اوثبته باسمی، انا جندب بن جنادة البدری الغفاری، انا صاحب رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - سمعته يقول في هذا المكان - و الا صممت اذناي: ان الله اصطفى ادم و نوحا و ال ابرهيم و ال عمران على العالمين، ذرية بعضها من بعض و الله سمیع عليم. فأما الذرية فمن نوح و الال من ابرهيم، و السلالة من اسمعيل و العترة الهادية و الذرية الطاهرة من محمد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و الصديق الاكبر علي بن ابي طالب، فأيتها الائمة المتحيرة بعد نبيها لو قدمتم من قدمه الله و رسوله و اخرتم من اخره الله و رسوله، لما عال ولي الله و لا طاش سهم في سبيل الله و لا اختلفت الائمة بعد نبيها الا كان تأويله عند اهل البيت فدوقوا بما كسبتم، و سيعلم الذين ظلموا أي منقلب ينقلبون «۳». گفت: از رسول - عليه السلام - [۴۱۹- ر] [شنیدم]

«۴» که در اینکه موقف اینکه آیت بخواند و گفت: امّیا «ذريت» از نوح است «۵»، و «آل» از ابراهیم، و «سلاله» از اسماعیل، و عتره هادیه و ذریه طاهره از محمد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و صديق اکبر علي بن ابي طالب است. ای امت متحیر؟ از پس پیغامبر اگر تقدیم کردی «۶» آن را که خدای و پیغامبر او را تقدیم کرد، و باز پس داشتی «۷» آن را که خدای و پیغامبر باز پس پشت «۸» داشت، دوست خدای محتاج نشدی «۹»، و هیچ تیر در راه خدای خطا نرفتی، و امت از پس پیغامبر در هیچ چیز خلاف نکردند «۱۰» الا تأویل آن بنزدیک اهل البيت باشد. بچشی و بال آنچه «۱۱» کردی، و بدانند ظالمان که باز گشت ایشان چگونه باشد. ذریه بعضها من بعض، اینکه فرزندانانند بهری از بهری. در خبر می‌آید که حسن عسکری را پرسیدند از اینکه آیت، گفت «۱۲»: انا من الزکی

(۱). دب، مر: العزة. (۲). وز، مب، مر: لا- اختلف. (۳). سوره شعرا (۲۶) آیه ۲۲۷. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس، وز، لب، فق: تو چیست، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، مر: او آدم و نوح است. (۶). کردی / کردید ۷. داشتی / داشتید، وز: داشتن. (۸). دب، مب: باز پس. (۹). مب، مر: تشدید. (۱۰). دب، مر: نکردندی. [.....]

(۱۱). اساس باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۲). اساس: گفتند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۸۸

الله علي بن محمد، و الزکی من الهادی محمد بن علی، و الهادی من الرضا علی بن موسی، و الرضا من الکاظم موسی بن جعفر، و الکاظم من الصّادق جعفر بن محمد، و الصّادق من الباقر محمد بن علی، و الباقر من السّجاد زین العابدین، و السّجاد من الشّهد المظلوم الحسين بن علی، و چون به ذکر حسین علی رسید گریه بر او افتاد «۱»، آنگه گفت: «۲» السلام علی الشّهد المظلوم، السلام علی السّید المرحوم، السلام علی الحقّ المکتوم و الحسين بن علی من ابیه امیر المؤمنین علی بن ابي طالب - عليهم السلام. و الله سمیع علیهم، قوله: ذریه، قول آن است: بر وزن فعلیه است، کقمریه من ذره الله، الخلق، ای خلقهم، و اینکه اختیار زجاج است. و

قولی دیگر آن است که: اصل او ذروره علی وزن فعلوله، پس برای کراهت تکریر «۳»، «را»، «را» ی دوم «۴» را «یا» «۵» کردند، آنگه «واو» را هم «یا» گردانیدند «۶» برای «یا»، آنگه ادغام کردند فصار ذریه. و نصب را، اخفش گفت بر حال است، و زجاج گفت علی البدل. وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ و خدای تعالی شنواست اقوال اینان را و دانا به احوال و اسرار اینان، برای آن برگزید ایشان «۷» که از حال ایشان عصمت معلوم بود. و قولی دگر آن است «۸»: سَمِيعٌ عَلِيمٌ لَمَّا تَقَوْلُهُ «۹» امْرَأَتِ عِمْرَانَ رَبِّ اِنِّی نَذَرْتُ لَمَكَ مَا فِی بَطْنِی مُحَرَّرًا. قوله عز و جل:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۳۵ تا ۴۱]

[اشاره]

اِذْ قَالَتْ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ اِنِّی نَذَرْتُ لَمَكَ مَا فِی بَطْنِی مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّیْ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِیْمُ (۳۵) فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ اِنِّی وَضَعْتُهَا اُنْثٰی وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَ لَیْسَ الذَّكْرُ كَالْاُنْثٰی وَ اِنِّی سَمَّیْتُهَا مَرْیَمَ وَ اِنِّی اَعِیْذُهَا بِكَ وَ ذُرِّیَّتَهَا مِنَ الشَّیْطَانِ الرَّجِیْمِ (۳۶) فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولِ حَسَنٍ وَ اَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسِیْنًا وَ كَفَّلَهَا زَكَرِیَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَیْهَا زَكَرِیَّا الْمِحْرَابَ وَ جَدَّ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ یَا مَرْیَمُ اَنْتِ لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ یَرْزُقُهٗ مَنْ یَّشَآءُ بِغَیْرِ حِسَابٍ (۳۷) هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِیَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِیْ مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّیَّةً طَیِّبَةً اِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَآءِ (۳۸) فَاَنذَرْتَهُ الْمَلَآئِكَةُ وَ هُوَ قَائِمٌ یُّصَلِّیْ فِی الْمِحْرَابِ اَنْ اللّٰهُ یُبَشِّرُكَ بِیَحٰیی مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَ سَیِّدًا وَ حَـُصْرًا وَ نَبِیًّا مِنَ الصّٰلِحِیْنَ (۳۹) قَالَ رَبِّ اَنْتِی یَكُوْنُ لِیْ غُلَامٌ وَ قَدْ بَلَغَنِی الْكِبَرُ وَ اَمْرًاۗیْ عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكِ اللّٰهُ یَفْعَلُ مَا یَشَآءُ (۴۰) قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِیْ اٰیَةً قَالِ اٰیَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ اَیَّامٍ اِلَّا رَمًا وَ اذْكَرْ رَبُّكَ كَثِیْرًا وَ سَبِّحْ بِالْعَشِیِّ وَ الْاِبْكَارِ (۴۱)

[ترجمه]

چون «۱۰» گفت زن عمران: خداوند من؟

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: افتاد. (۲). اساس: السید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مب: تکرر. (۴). مب، مر: دویم. (۵). اساس: یارا، با توجه به وز و معنی جمله جا به جا شد. (۶). دب: کردند. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۸). دب که (۹). اساس، دب، مب: بقوله: لب، مر: بقوله، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آج، لب، فق: یاد کن آن وقت را که.

صفحه : ۲۸۹

[من]

«۱» پذیرفتم برای تو آنچه «۲» در شکم من است آزاد کرده، پذیر از من که تو شنوا و دانایی. چون بهار بنهاد «۳» گفت: بار خدایا من بار نهادم به او ماده «۴»، و خدا داناتر است به آنچه بار نهاد، و نیست نر «۵» چون ماده «۶»، و من نام نهادم او را مریم، و من پناه او با تو دهم و فرزندان «۷» از دیو رانده. پذیرفت «۸» او را خدای پذیرفتنی نیکو و برویاند او را رویانیدنی نیکو «۹»، و باز گذاشت او را زکریا، هر که در شدی بر او زکریا در محراب یافتی بنزدیک او روزی. گفت «۱۰»: ای مریم؟ از کجا آمد تو را [اینکه]

«۱۱»! گفت: او از نزدیک خداست که خدا روزی دهد آنها که خواهد بغیر شمار. آن جا بخواند «۱۲» زکریا خدایش را، گفت: خدای من بده مرا از نزدیک خود فرزندی پاکیزه که شنونده دعایی. ندا کردند او را فریشتگان و او ایستاده بود نماز می کرد «۱۳» در محراب که خدای مژده می دهد تو را به

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۲). آج، لب، فق: آن را که. [.....]

(۳). آج، لب، فق: پس آنگاه که نهاد آن مادینه را که در شکم داشت. (۴). اساس: چون ماده، با توجه به وز تصحیح شد. (۵). آج، لب، فق: نرینه. (۶). آج، لب، فق: مادینه. (۷). وز: و فرزندش. (۸). وز: پذیرفت. (۹). اساس: «و برویائید ... نیکو» را ندارد، از وز افزوده شد. (۱۰). آج، لب، فق: گفتی. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۱۲). اساس: بخاند، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۳). اساس: نماز کرد، آج، لب، فق: نماز می گذارد، با توجه به وز تصحیح شد.

صفحه : ۲۹۰

یحیی راست دارنده به کلمتی «۱» از خدا و مهتری و پارسایی و پیغامبری از نیکان. گفت: ای خداوند من؟ چگونه باشد مرا فرزندی «۲» و به من رسید «۳» بزرگی، و زن من نازاینده است، [گفت]
 «۴»: خدای همچین کند آنچه خواهد. [۴۱۹-پ]

گفت: خدای من کن «۵» مرا نشانی. گفت: نشانی «۶» تو آن است که سخن مگویی با مردمان سه روز «۷» مگر به اشاره، و یاد کن خدایت را بسیاری، و تسبیح کن «۸» به شبانگاه و بامداد. قوله: إِذْ قَالَتْ امْرَأَتُ عِمْرَانَ، «اذ» ظرف زمان گذشته باشد، و در عامل او چند قول گفتند: اخفش و مبرد گفتند: فعلی مضمراست، و التقدیر اذکر اذ قالت. زجاج گفت: عامل در او «اصطفی آدم» و اینکه بعید است. رمیانی گفت: عامل در او «سمیع علیم» است. و اینکه قریبتر است از قول زجاج. و ابو عییده گفت: «اذ» زیادت است، و هذا بعد الوجوه. و زن عمران مادر مریم بنت عمران است مادر «۹» عیسی - علیه السلام - و نام او حنه بنت قاقود بن قبیل «۱۰» بود. و اما عمران: عبد الله عباس و مقاتل گفتند: هو «۱۱» عمران بن ماثان بود و نه پدر موسی بود، چه از میان اینکه عمران و آن عمران که پدر موسی بود هزار [و]

«۱۲» هشصد «۱۳»

(۱). اساس: کلمه، با توجه به وز تصحیح شد. (۲). وز: پسری، آج، لب، فق: کودکی. (۳). آج، لب، فق: و حال رسید به من. [.....]
 (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۵). آج، لب، فق: پدید کن. (۶). وز، آج، لب، فق: نشان. (۷). آج، لب، فق: شبان روز. (۸). آج، لب، فق: و نماز گزار یا تسبیح گوی. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۶۵/۴): جدّه. (۱۰). کذا در اساس، وز: قاقور بن قبیل، دب، م: قارور بن قبیل، آج، لب، فق، مر: قاقور بن قبیل، تفسیر قرطبی (۶۵/۴): قاقود بن قبیل، تفسیر طبری (۲۳۵/۳): قاقود بن قتیل. (۱۱). وز، آج، لب، فق، م: مر: و هو. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). دب، م: هشتصد.

صفحه : ۲۹۱

سال بود. و فرزندان ماثان رؤسا و علما و احبار بنی اسرائیل بودند. محمد بن اسحق گفت: هو عمران بن اشهم بن امون بن میشا بن حزقیاء «۱» از فرزندان سلیمان بن داود بود. یاد کن ای محمّد - چون گفت زن عمران که حنه بود: بار خدایا من با تو نذر کردم و پذیرفتم «۲». و «نذر» آن باشد که مرد بر خویشتن چیزی به واجب کند مشروط یا نامشروط، به آن که گوید: لله علی کذا ان کان کذا، در اینکه خلاف نیست که اینکه نذر واجب است، در مطلق خلاف است که نذری «۳» منعقد باشد یا نباشد. نزدیک سید مرتضی علم الهدی نذر نباشد «۴» - و قد مضی الکلام فیه. بار خدایا «۵»؟ بار تو نذر کردم و اینکه بچه که در شکم دارم او را محزّر کردم به نذر، و اینکه لفظ در لغت و شرع یک معنی دارد. امّا در لغت چنان که اعشی گفت: عشیت «۶» لیلی «۷» بلبل جرورا و طالبتها و نذرت الذّورا [و جمیل گفت]

«۸»: فلیت رجالاتک قد نذرُوا دمی و همُوا بقتلی یا بین لقونی و اما در شرع قال الله تعالی حکایه عن مریم: فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا «۹»، ای اوجبت علی نفسی. و رسول- علیه السلام- گفت: من نذر ان يطیع الله فليطعه و من نذر ان يعصيه فلا يعصه، گفت: هر که نذر کند که طاعت خدای دارد، باید تا وفا کند. و آن کس که نذر کند که معصیت کند، باید تا معصیت نکند. مُحَرَّرًا در «محَرَّر» چند قول گفتند: یکی آن که آزاد کردم او را از خدمت

(۱). آج، لب، فق، مر: حرف، مب: حَرف. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: پذیرفتم. (۳). دب: نذر. [...]

(۴). اساس: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر من. (۶). اساس، وز: کلمه به صورت «غشیت» هم خوانده می‌شود. (۷). اساس، وز، آج، لب، فق، مب، مر: لیلی، با توجه به دب تصحیح شد. (۸). اساس، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، با توجه به دب افزوده شد. (۹). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۶.

صفحه ۲۹۲: خویشتن، من قولهم: حَزْرَت المملوك حَزْرًا هو «۱»، ای صار حَزْرًا. و قولی دیگر: جعلته خالصا صافيا لعبادة الله و خدمه المسجد و الكنيسه، من قولهم: حَزْرَت الكتاب اذا صححته و هذبته و اخلصته من الخطأ و اللحن، او را خالص بکردم و مجرد خدمت خانه خدای را و عبادتگاه را تا جز آن کاری نکنند. قولی دیگر آن است که: او را وقف کردم بر خدمت عبادتگاه. و اصل کلمه اخلاص باشد. و رجل حَزْرًا از اینکه جاست، و طین حَزْرًا، گلی خالص باشد که در او سنگ و ریگ نباشد. و نصب او بر حال است. و ایشان را عادت بودی که از جمله عبادات و قربات فرزندان خود بر خدمت خانه خدا و مساجد و عبادتگاهها وقف کردند تا آن می‌رفتند و آب می‌زدی و هیچ از آن جا مفارقت نکردی جز عند حاجتی، تا آنکه که بالغ شدی او را مخیر کردندی، گفتندی: خواهی بباش و خواهی برو. اگر برفتی منع نکردندی و بر آن حرجی نبود، و اگر اختیار خدمت و مقام کردی بعد البلوغ رها کردندی تا همچنان می‌بودی، و پس از آن او را خیار نبود اگر خواستی تا برود روا نبود. و هیچ کس نبود از انبیا و علما و آلا از فرزندان او یکی و دو محَرَّر بودند، و اینکه تحریر در فرزندان نرینه بودی و دختران از اینکه مسلم بودند، هم برای صیانت ایشان از مردان، و هم برای صیانت عبادتگاه از اعتداری «۲» که زنان را باشد از حیض و نفاس. و سبب اینکه آن بود که دو خواهر بودند یکی به حکم زکریا بود، یکی به حکم عمران. آن که به حکم زکریا بود اشباع نام بود مادر یحیی، و آن که به حکم عمران بود حنه بود مادر مریم. و حنه را فرزند نمی‌بود تا «۳» پیر شد، و ایشان اهل البیتی بودند از خانه پیغمبری «۴» و علم، یک روز در زیر درختی نشستند بود. مرغی را دید که بچه را زقه می‌کرد «۵»، او را آرزوی فرزند خاست «۶» از خدای تعالی فرزند خاست «۷»، و نذر کرد با خدا که اگر خدای او را فرزند دهد آن فرزند را محَرَّر کند و بر خدمت خانه خدای

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: فحَزْر هو. (۲). دب: اعداری. (۳). آج، لب، فق، مب، مر که. (۴). دب: پیغمبری. (۵). مر: می‌داد. (۶). مر: فرزند شد، دب، لب، مر: فرزند خواست. (۷). وز، دب: خواست.

صفحه ۲۹۳:

وقف کند او را. بس «۱» بر نیامد که بار بر گرفت به مریم. شوهر خود را گفت- عمران را: تو دانی که من نذر کرده‌ام که اینکه فرزند را محَرَّر کنم! عمران گفت: خطا کردی، اینکه تعجیل نبایست «۲» کردن «۳»، چه گویی اگر دختری باشد! نه اینکه کار بنه شاید، و تو بزهدکار شوی. او هنوز بار ننهاده بود که عمران با پیش خدای شد، و او «۴» در حال نذر اینکه دعا کرد که: فَتَقَبَّل مِنِّي، بار خدایا از من بپذیر اینکه نذر که کردم. إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، ای السَّمِيعُ لِلدَّعَاءِ الْعَلِيمُ بمصالح العباد و الإماء، تو شنونده دعایی و عالمی به مصالح بندگان و پرستاران. اسماء بنت زید «۵» گفت: چون خدیجه- رضی الله عنها- به فاطمه بار گرفت «۶»، گفت: بار خدایا؟ تو دانی که من از زن عمران بهترم [و محمّد از عمران بهتر است]

«۷» مرا اینکه «۸» اولاد «۹» را محزّر کردم. خدای تعالی وحی کرد به رسول [۴۲۰-ر]

که خدیجه را بگو: لا عتاق قبل الملك خلی بینی و بین صفیتی فانی املکها هی ام الائمه عتیقتی من النار، گفت: بگو که عتق پیش از ملک نباشد، دست بدار از میان من و او که صفیه و گزیده من است، و مادر امامان است، و آزاد کرده من است از دوزخ. خدیجه گفت: دلم خوش است اگر چه دختر «۱۰» است چون مادر امامان است. فَلَمَّا وَضَعَتْهَا، چون بار بنهاد به آن مولود. تأیث برای آن گفت که مولود بر حقیقت مؤث بود. و گفته‌اند: روا باشد که «ها» راجع بود با «ما»، برای آن که او صالح است، واحد و تنبیه و جمع و مذکر و مؤث را، و قول اول ظاهرتر است. چون بنگرید دختری بود، بر سیل عذر می‌گوید: بار خدایا من امید چنان داشتم که پسری باشد، زینه‌ای باشد که صلاحیت خدمت خانه تو دارد. آنکه اعتراضی است من کلام الله بین کلامها، اعنی: وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ،

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: بسی. [.....]

(۲). آج، لب، فق، مب، مر: نبایستی. (۳). مب گفت. (۴). وز را. (۵). اساس: اسما بن زید، دب، آج، لب، فق، مب، مر: اسماء بنت یزید، با توجه به وز تصحیح شد. (۶). وز، فق: بار بر گرفت. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: من اینکه. (۹). همه نسخه بدلها: مولود. (۱۰). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: دختر.

صفحه ۲۹۴: یعنی او اینکه می‌گفت نه بر وجه اعلام خدای، چه خدای - جل جلاله - عالمتر بود به آنچه او بزاد. اینکه بر قراءت عامه قراء است. فَأَمَّا بر قراءت آن کس که به ضم «تا» خواند علی اخبارها من نفسها: وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ، جمله کلام زن باشد، و فصلی نبود، و اینکه قراءت ابن عامر است و یعقوب و ابو بکر عن عاصم. وَ لَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى، و نر چو «۱» ماده نباشد در اینکه مقصود که مرا هست از خدمت مسجد برای عورتی و ضعیفی و عذرهایی که زنان را «۲» باشد. وَ إِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرِيْمَ، و من او را مریم نام نهادم، و مریم به لغت ایشان عابده و خادمه باشد. و در خبر هست که: مریم - علیها السلام - نکوتر زنان روزگار خود بود. و ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت «۳»: حَسْبُكَ مِنْ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ اَرْبَعٌ: مریم بنت عمران، و آسیه امراه فرعون، و خدیجه بنت خویلد، و فاطمه بنت محمّد، گفت: بس باد تو را از زنان عالم چهار: مریم دختر عمران، و آسیه زن «۴» فرعون، و خدیجه دختر خویلد، و فاطمه دختر محمّد - صلوات الله علیه و علیهن - وَ إِنِّي أُعِيدُهَا - یقال: عَاذَ الرَّجُلُ بِفُلَانٍ وَ اَعْدَتَهُ بِهِ مِنْ كَذَا اِذَا اَجْرْتَهُ مِنْهُ: عُوذُ وَ عِيَاذُ، پناه با کسی دادن باشد. و اعاذه کسی را به پناه و جوار کسی بردن - او را و فرزند او را به پناه «۵» خدای می‌برم «۶» از شرّ دیو ملعون و الرجیم و المرجوم «۷» بِاللَّعْنَةِ وَ الشَّهْبِ. ابو هریره روایت کرد از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - که گفت: هیچ مولود «۸» نباشد و الا چون بزاید شیطان دست در او مالده، و کودک از مس شیطان بانگ دارد مگر مریم را و عیسی را به دعای حنه مادر مریم. آنکه گفت: اگر شما نیز خواهید، برای فرزندان خود بخوانید: وَ إِنِّي أُعِيدُهَا بِكَ وَ ذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ. قتاده گفت: هیچ کودک «۹» نباشد. که نه شیطان بر او طعنی زند وقت آن که بزاید، مگر مریم را و عیسی را که خدای تعالی حجابی پدید کرد میان ایشان و شیطان.

(۱). دب، فق، مب: چون. (۲). مب می. (۳). آج، لب، فق و. (۴). اساس: امراه، با توجه به وز تصحیح شد. (۵). آج، لب: با پناه. [.....]

(۶). دب: پناه بر خدا برم. (۷). اساس: الملعون، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مب: مولودی. (۹). وز: کودکی. صفحه ۲۹۵: وهب متبه گفت: چون عیسی - علیه السلام - از مادر جدا شد، بتان عالم نگوینار شدند. شیاطین بر ابلیس آمدند و گفتند: دوش حادثه «۱» افتاد که بتان نگوینار شدند. ابلیس گفت: من ندانم که چه بوده است؟ آنکه در آفاق بگردید چیزی نیافت،

تا آن جا رسید که عیسی - علیه السلام - بود. او را یافت و فرشتگان گرد او در آمده «۲»، باز گشت و شیاطین را گفت: دوش پیغامبری از مادر جدا شده است، و کم مولودی باشد که از مادر بزاید که من «۳» آن جا حاضر نباشم جز اینکه کودک. پس از اینکه عبادت اصنام را بازار نباشد، و شما بر بنی آدم از جهت خفت و عجلت «۴» راه یابید «۵». فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ، پذیرفت خدای تعالی مریم را - به آن «۶» که زن بود گمان چنین بردند که [او]

«۷» خدمت عبادتگاه را نشاید - به قبولی نکو. و «قبول» مصدری است لا من لفظ هذا الفعل، و زن او فعول است بفتح الفاء و چنین کم آمد، معدود بنایی چند آمد: کالولوع و الوروع. اما قیاس مصادر بر اینکه وجه آن است که مضموم الفاء باشد، کالدخول و الخروج و القعود و الحلول و مصدر اینکه فعل که مذکور است «تقیل» باشد، جز که مخالف آورد چنان که گفت: أُنَبِّئُكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا «۸»، و چنان که قطامی گفت: و خیر الأمر ما استقبلت منه و لیس بأن تتبعه اتباعا و قال آخر: ان شئتم تعاودنا عوادا و لم یقل: تعاودا، و مانند اینکه برفت. وَأُنَبِّئُهَا نَبَاتًا حَسِينًا، و برویانید «۹» او را رستنی نکوهم از اینکه باب است، و قیاس چنان واجب کرد که انباتا گفتی «۱۰»، و مفضل گفت تقدیر آن است: و انبتها فنبت

(۱). آج، فق: حادثه/ حادثه‌ای. (۲). مب، مر: بر آمده. (۳). مب، مر در. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عجز. (۵). دب، آج، لب، فق: راه یابی/ راه یابید. (۶). آج، لب، فق، مب: با آن. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۷. (۹). دب: برویانید. (۱۰). اساس: گفتا، دب: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۲۹۶

نباتا حسنا، و همچنین گفت فی قوله: وَاللَّهِ أَنْبَتُكُمْ مِنَ الْأَرْضِ «۱» فَنَبِّئُكُمْ «۲» نباتا. و ضحاک گفت از عبد الله عباس: معنی قبول چنین است که او را توفیق داد تا ره نیک بختان سپرد. وَأُنَبِّئُهَا نَبَاتًا حَسِينًا، یعنی او را تمام خلق راست اندام آفرید. وَكَفَّلَهَا زَكْرِيَّا، ابن کثیر و نافع و عاصم به روایت ابو بکر و ابو عمرو و ابن عامر و یعقوب خواندند به تخفیف «فا» و رفع «زکریا» بر فاعلیت، چنان که فعل زکریا را باشد، یعنی زکریا او را کفالت کرد و در خویشتن پذیرفت. و باقی قرءا به تشدید خواندند. و نصب «زکریا» بر آن که مفعول به باشد، و فعل، فعل خدای - جل جلاله - باشد متعدی به دو مفعول، و معنی آن بود که: خدای - جل جلاله - او را با زکریا گذاشت. مفسران گفتند: چون حنه بار به مریم بنهاد او را در خرقة پیخت «۳» و بیاورد و در مسجد پیش احبار و علما بنهاد - و ایشان [۴۲۰-پ]

سد نه و حجه بیت المقدس بودند - چنان که امروز بنی شیبه سده کعبه‌اند - گفت: بر گیرید اینکه نذیره را، یعنی آن که نذر در حق او آمد. زکریا گفت: من اولیترم به او، برای آن که خاله او در خانه من است. احبار گفتند: ما بدین راضی نباشیم که اگر به خاله رها کردندی به مادرش رها کردند، و در او منافسه و مناقشه کردند برای آن که عمران امامی بود در میان ایشان و صاحب قربان ایشان بود، هر کسی رغبت کرد که تولای تربیت فرزند او کند. [چون]

«۴» گفتا گوی «۵» بسیار شد، قرار دادند بر قرعه که قرعه بر افگنند «۶»، هر کس که نام او به قرعه بر آید به اوش «۷» دهند و ایشان بیست و نه مرد بودند، برفتند و هر یکی تیری بتراشید «۸» و نام خود بر او نقش کرد «۹» و به کنار جوی اردن «۱۰» آمدند و تیرها در آب

(۱). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۷، آج، لب، فق، مب، مر نباتا. (۲). دب: فنبئتم. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیچید. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). وز، لب: گفتگوی: دب، مب، مر: گفت و گوی. (۶). مب، مر: بیفگنند. (۷). وز: به او سر، مب: باویش. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بتراشیدند، لب: بتراشیدن. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کردند.

(۱۰). اساس: ار رذن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۹۷

انداختن گرفتند، همه تیرها به آب فرو شد مگر تیر زکریا که بر سر آب بماند. سدّی گفت: تیرها در آب انداختند، همه آب ببرد مگر تیر زکریا که بر سر آب ایستاده بماند. چون حال چنین بود، دست برداشتند و او را به زکریا تسلیم کردند. و الکافل و الکفیل واحد یقال: کفل فلان لفلان بكذا و تکفل به، قال الشاعر: هو «۱» لضلال الهوامی «۲» کافل و حجت آنان که به تخفیف خواندند، قوله تعالی: أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ «۳»، و قوله تعالی «۴»: هَيْلَ أَدْلُكُمْ عَلَى أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ «۵». و به یک روایت از ابن کثیر آمد: «و کفله» بکسر الفاء قیاسا علی ضمن فهو کفیل و ضمین، چنان که سمع فهو سمیع، و علم فهو علیم، و کفل فهو کافل قیاسا علی نظیره: قتل فهو قاتل. و در مصحف عبد الله مسعود هست «۶»: و اکفله زکریا، نظیره قوله «۷»: فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ «۸». و زکریا- علیه السلام- پیغمبری «۹» بود معروف، و هو زکریا بن آذر بن مسلم بن صدوق «۱۰» من اولاد سلیمان بن داودند- علیهما السلام. و «زکریا» به قصر لغت است، و آن قراءت حمزه و کسائی و خلف و حفص است، و به مدّ قراءت قرء است. زکریا او را به «۱۱» خانه برد و به خاله او سپرد و دایه «۱۲» بگرفت تا شیر می داد او را. چون بزرگ شد و بالغ گشت برای او محرابی بنا کرد، یعنی صومعه «۱۳»، و در آن بر بالای کرد چنان که جز به نردبان بر او نشایستی شدن «۱۴»- چنان که در خانه کعبه هست.

(۱). دب، آج، لب، مر: هو. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: تفسیر طبری (۳/ ۲۴۲): الهوایی، و قد روی: الهوام. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۴۴. (۴). دب، آج، لب جلّ جلاله. [.....]

(۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۲. (۶). اساس: است، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر تعالی. (۸). سوره ص (۳۸) آیه ۲۳. (۹). وز، دب: پیغامبری. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: صدوق. (۱۱). وز: با. (۱۲). فق: دایه/ دایه‌ای. (۱۳). فق: صومعه/ صومعه‌ای. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نتوانستند شدن.

صفحه: ۲۹۸

و زکریا- علیه السلام- هر روز بیامدی و طعام و شراب و آنچه او را حاجت بودی به آنجا آوردی. و «محراب»، در لغت شریفتر جای باشد، و برای اینکه محراب مسجد را محراب خوانند که شریفتر جای باشد، قال عدی بن زید «۱»: کدمی العاج فی المحاریب او کا الثور من الارض زهره مستنیر و مسجد را خود محراب خوانند، قال الله تعالی: يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلَ «۲»، ای مساجد. و گفته‌اند: مراد به محراب در آیت غرفه است، قال عمر بن ابی ربیع: ربّه محراب اذا جئتها لم ادن «۳» حتی ارتقی سلما ای ربّه عرفه. ربیع بن انس گفت: زکریا- علیه السلام- چون بیرون شدی هفت در بند در بستی، چون در آمدی درها بر حال خود بودی، و نزدیک او طعام و شراب بودی. به تابستان میوه زمستان، و به زمستان میوه تابستان «۴»، او را گفتی: أَنَّى لَكَ هَذَا، ای من اینکه لک هذا، از کجا آمد اینکه تو را! قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، گفتی: اینکه از نزدیک خداست مرا. حسن بصری گفت: او خود از هیچ پستان شیر نخورد و به میوه بهشت پرورده شد. و حسن بصری گفت: او به کودکی، پیش از وقت، سخن گفت. محمّد بن اسحاق گفت: بنی اسرائیل را قحطی برسد و رنجور شدند. زکریا- علیه السلام- بنی اسرائیل را گفت: احوال من شما را معلوم است و ضعف حال من. و من به کار دختر عمران قیام نمی توانم کردن. کیست از شما که رنج او از من بر دارد! هیچ کس قبول نکرد «۵»، و گفتند: ما را نیز هم اینکه عذر است. دگر باره قرعه پیش آوردند و قرعه زدند، قرعه به نام مردی بر آمد نام او یوسف بن یعقوب النخّار، مردی درودگر بود و پسر عمّ مریم بود. مریم را با کفاله «۶» خود گرفت. مریم در او انکساری و دل شکستگی می دید، گفت:

- (۱). آج فی روضه، دب، لب، فق، مب، مر روضه. (۲). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۳. (۳). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر تیان (۴۴۷/۲) و تفسیر قرطبی (۴/۷۱): لم القها. (۴). مب بودی. [.....]
- (۵). فق: نکردند. (۶). مر: کفالت.

صفحه : ۲۹۹

یا بن عم؟ دل مشغول مدار که خدای روزی ما برساند «۱»، و او چیز که به دست از کسب «۲» بیاوردی آن جا بنهادی، خدای تعالی زیاد کردی و برکت دادی. هر وقت [که]

«۳» زکریا [در]

«۴» آمدی و گفتی: من دائم که یوسف را اینکه بسیار «۵» نباشد، اُنّی لک هذا، از کجا آمد تو را اینکه! گفت: هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، اینکه از نزدیک خداست. محمد بن المنکدر روایت کند از جابر عبد الله انصاری که رسول- علیه و علی آله السلام- چند روز بگذشت که طعامی نخورد، رنجور شد. برخاست و در حجره زنان بگردید، هیچ نیافت. به حجره فاطمه آمد- علیها السلام- و گفت: یا بیتی؟ ای فرزندک من، هیچ طعامی هست بنزدیک تو! گفت: تن و جان من فدای تو باد، هیچ نیست. از نزدیک او بیرون آمد و با مسجد رفت. همسایه «۶» از آن فاطمه او را دو نان فرستاد و پاره‌ای گوشت، و او و شوهر و فرزندان «۷» همه گسسه «۸» و محتاج بودند. فاطمه با خود گفت: و الله لأوثرن بها رسول الله، به خدای که پیغامبر خدای را به اینکه ایثار کنم بر خود و فرزندان خود. آنگه یکی از فرزندان بفرستاد تا رسول را بخواند. رسول- علیه السلام- باز آمد. فاطمه گفت: تن و جان من فدای تو باد، چون تو برفتی خدای تعالی مرا چیزی کی «۹» بداد، اگر چه اندک است من خواستم که ایثار کنم بر تو، و اینکه در جفنه نهاده بود «۱۰»، چیزی بر سر او نهاده پیش رسول آورد. چون [۴۲۱- ر]

سر او بر گرفت، جفنه پر از نان و گوشت بود. فاطمه- علیها السلام- عجب بماند، دانست که آن از نزدیک «۱۱» خداست، شکر خدای بکرد و بر رسول- علیه السلام- صلاة «۱۲» فرستاد و رسول او را گفت: یا بیتی؟ انی لک هذا، از کجا آمد تو را! قالت: هو من عند الله ان الله یرزق من یشاء بغیر حساب. رسول- علیه السلام- خدای را شکر کرد و گفت: الحمد لله

- (۱). مب، مر: می‌رساند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: و او چیزی کی از کسب دست. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد، مب: وقتی که. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج: یسار. (۶). وز، آج، لب، فق، مب، همسایه. (۷). مر: فرزند. (۸). همه نسخه بدلها بجز وز: گرسنه. (۹). آج: ما را چیزی کی، مب، مر: ما را چیزی. (۱۰). همه نسخه بدلها و. (۱۱). مر: نزد. (۱۲). وز: صلاة، دب، آج، لب، مب، مر: صلوات. [.....]

صفحه : ۳۰۰

الله‌الذی لم یخرجنی من الدنیا حتّی اُرانی فیک ما أری زکریا فی مریم، کَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا، قال يا مریم انّی لک هذا قالت هو من عند الله ان الله یرزق من یشاء بغیر حساب، { اسپاس «۱» خدای را که مرا از دنیا ببرد تا با من نمود در اهل البیت من آنچه با «۲» زکریا نمود در مریم، که هر گه «۳» در پیش او شدی بنزدیک او روزی یافتی. گفتی: از کجا آمد اینکه تو را! گفتی: از نزدیک خدای «۴» که «۵» خدای روزی دهد آن را که خواهد بی حساب. آنگه رسول- علیه السلام کس فرستاد و علی را و حسن و حسین را بخواند «۶» و جمله زنان خود را و خویشان را تا از آن طعام بخوردند و سیر شدند، و همسایگان [را]

«۷»، از آن جا «۸» بخوردند و سیر شدند «۹»، پنداشتی که علی حاله و هیئته مانده است از آن برکت که خدای تعالی در آن نهاده بود. هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ، مفسران گفتند: چون زکریا چنان دید که خدای تعالی روزی به مریم می‌رساند و او را در تابستان میوه زمستانی می‌دهد، و در زمستان میوه تابستان می‌دهد، رغبت کرد که خدای تعالی او را نیز فرزندی دهد، و اگر چه او پیر بود و اهل

او عاقر «۱۰» شده بود از ولادت برخاسته و از آن سن در گذشته، دانست که بر خدای آسان باشد، در دعای و تضرع گرفت و گفت: رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً، بده مرا از نزدیک تو «۱۱» نسلی و فرزندان پاکیزه، که تو شنوده «۱۲» دعایی. قوله: هُنَالِكَ، ای عند ذلک، و «هنا» اشارت به غایب باشد، چنان که «هذا» اشارت به حاضر باشد. و «کاف» خطاب راست. مفضل بن سلمه گفت «۱۳»: «هنالك» بیشتر در زمان استعمال کنند، و «هناک»

(۱). همه نسخه بدلها بجز وز: ای سپاس. (۲). اساس: در، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). وز، مر که. (۴). آج، لب، فق، مب، مر تعالی. (۵). دب، آج، لب، فق، مب مرا از دنیا نبرد تا با من نمود که. (۶). آج، لب: بخوانند. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۸). آج، لب، فق: بفرستادند فاطمه زهرا- علیها السلام گفت: چون اینکه از آن جا. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: و همسایگان از آن جا بخوردند و خرج کردند. (۱۰). دب: عاجز. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز وز: خود. (۱۲). مب، مر: شنونده. (۱۳). مب که.

صفحه: ۳۰۱

در مکان، آنکه به جای یکدیگر به کار دارند. دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ، در صومعه خود شد و درها بیست و با خدای به مناجات در آمد و گفت: رَبِّ، و المعنی یا رَبِّی، حذف حرف ندا کرد لدلالة الكلام عليه. و «یا» ی اضافه بیفگند، اکتفاء بالكسرة عنه. هَبْ لِي، یقال: وهب له كذا يهب هبته، و با «لام» به کار دارند. و «هبه» عطیه باشد. مِنْ لَدُنْكَ، ای من عندك، از نزدیک تو. در «لدن» چهار لغت است: فتح «لام» و ضم «دال» و حذف «نون» لد، و لدن به فتح «لام» و سکون «دال» و فتح «نون» «۱». فزاء گفت: حکم او حکم «منذ» و «منذ» است در عمل جَزَّ و رفع، و اینکه بیت بر دو وجه روایت کرد: ما «۲» زال مهری مزجر الكلب منهم لدن عدوة حتى دنت لغروب ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً، ای نسلا مبارکا تقیا صالحا رضیا، نسلی مبارک پاکیزه. و «ذُرِّيَّة» واحد را و جمع را و مذکر و مؤنث را بشاید، و در آیت مراد واحد است بدلالة قوله: فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا، و انما تأنيث وصف برای تأنيث لفظ آورد، چنان که شاعر گفت: ابوك خليفه ولدته اخرى و انت خليفه ذاك الكمال و قال اخر: فما تزدرى من حية جبليئة سكات اذا ما عض- ليس «۳» بأدردا. جبليئة، بر لفظ حية تأنيث کرد. آنکه گفت: «عض» بر تذکیر، برای آن که نر خواست و لفظ «حیة» نر را و ماده را گویند، از اینکه جا گویند: حية اسود و حية افعی، و گفته اند: اینکه حکم چندانی روا باشد تا بر جنس باشد، كالخليفة و الذرية «۴» و الدابة، چون به نام شخصی کنی و علم شود بر او، چنان که حمزه و مغیره نشاید گفتن: فعلت، تقول حدثنا المغيرة و الضبيئة «۵»، و لا تقول حدثنا «۶» المغيرة و الضبيئة «۷»، برای علمیت را که او علم شد «۸» بر مردی.

(۱). کذا، در اساس و همه نسخه بدلها، ظاهرا تا اینکه جا دو وجه و با خود کلمه «لدن» سه وجه بیشتر ذکر نشده است. [.....]
(۲). آج: و ما. (۳). آج، مر: ليس است. (۴). اساس: الذرابة، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: الضبيئة. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۷). آج، لب: الضبيئة، فق، مب، مر: و الضبيئة. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: باشد.

صفحه: ۳۰۲ إِنَّكَ سَمِعَ الدُّعَاءِ، ای سامعه و مجیبه، [و]

«۱» منه قوله: إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ «۲»، ای اطیعون، و منه قولهم «۳»: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمَدَهُ، ای اجاب، و منه قول الشاعر: دعوت الله حتى خفت ألما يكون الله يسمع ما أقول ای يجيب. انس مالک روایت کرد «۴» از رسول- علیه السلام- که گفت: «۵» ایما رجل مات و ترک ذرئیه طیبیه اجری الله علیه مثل عملهم لا ينتقص من اجورهم «شیئا»، هر مردی که بمیرد و نسلی صالح رها کند «۶» خدای تعالی به هر عملی صالح که ایشان کنند هم چندان ثواب که ایشان را دهد او را بدهد بی آن که از ثواب ایشان چیزی بکاهد. فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ، حمزه و کسائی و خلف خوانند: فنادیه الملائكة به «یا» چنان که فعل مذکر را باشد برای آن که فعل مقدم است، و

قالوا: فقالت له الملائكة: أَنَّهُ اللَّهُ يُبَشِّرُكَ. بدان که قراء در صیغه اینکه فعل چون مستقبل باشد در قرآن- و آن ده جایگاه است- خلاف کردند، و دو در اینکه سورت هست و دیگر «۵» در سوره التوبه: يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ «۶»... و در سوره الحجر: إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ «۷». و هم در اینکه سورت: فِيمَ تُبَشِّرُونَ «۸». و در سبحان و كهف: وَ يُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ «۹»... و در مریم دو جایگاه: إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ «۱۰»... و لِنُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ «۱۱»... و در عسق «۱۲»: ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ «۱۳»... اینکه دو جایگاه است در یک جا اتفاق کردند بر تشدید، و هو قوله تعالی فی سوره الحجر: فِيمَ تُبَشِّرُونَ «۱۴». و در آن نه جایگاه خلاف کردند. حمزه جمله به فتح «یا» و اسکان «با» و ضم «شین» خواند با تخفیف [من بشر بيشر، علی وزن فعل یفعل. و کسائی پنج جای مخفف خواند، دو اینکه جا و دو در سبحان و كهف و حم عسق و باقی به تشدید. و ابن کثیر و ابو عمرو در یک جا به تخفیف]

«۱۵» خوانند در عسق «۱۶»، و باقی به تشدید خوانند من

(۲-۱). دب، لب: کالزار. (۳). همه نسخه بدلها: شود. [.....]

(۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۷/۳): ندارد. (۵). آج، لب، فق: دیگری. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۲۱. (۷). سوره حجر (۱۵) آیه ۵۳. (۸). سوره حجر (۱۵) آیه ۵۴. (۹). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹. (۱۰). سوره مریم (۱۹) آیه ۷. (۱۱). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۷. (۱۲-۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: حمعسق. (۱۳). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۳. (۱۴). سوره حجر (۱۵) آیه ۵۴. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به آج، لب افزوده شد.

صفحه ۳۰۵: التفعیل من بشر بيشر تبشیرا. و در شاذ حمید بن قیس خواند: نبشرك به ضم «نون» «۱» و کسر «شین» من الابشار در جمله مواضع. اما آن کس که بشر خواند من التبشیر، آن خود لغت عامه عرب است، و تکثیر فعل و مبالغت را باشد، و اما آن که از ابشار و افعال برگیرد، به قول شاعر استدلال کند که گفت: یا امّ عمرو ابشری بالبشری موت ذریع و جراد «۲» غضبی و قال آخر: لکن ابشری امّ عامر و آن که از فعل یفعل برگیرد و آن لغت تهامه است و قراءت عبد الله مسعود، استدلال به قول شاعر کرد که گفت: بشرت عیالی اذ رایت صحیفه اتتک من الحجاج یتلی کتابها و قال آخر: و اذا رایت الباهشین الی الندی غیرا اکفهم بقاع محل فأعهم و ابشر بما بشروا به و اذا هم نزلوا بضنک فانزل و دلیل آنان که به تشدید خوانند آن است که لغت عامه عرب است و لغت معروف اینکه است. دگر آن که در همه قرآن هر کجا لفظ ماضی و امر است از اینکه فعل به تشدید است، نحو قوله تعالی: فَبَشِّرْناها بِإِسْحاقٍ «۳»... قالوا بَشِّرناک بِالْحَقِّ «۴»... فَبَشِّرْ عِبَادِ «۵»... فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ «۶»... فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ «۷»... و نیز به قول جریر: یا بشر حق لوجهک «۸» التبشیر هلا غضبت لنا و انت امیر

(۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۷/۳): بيشرك بضم یا، نیز تفسیر طبری (۲۵۱/۳): بيشرك بضم الیاء. (۲). مب، مر: جواد. [.....]

(۳). سوره هود (۱۱) آیه ۷۱. (۴). سوره حجر (۱۵) آیه ۵۵. (۵). سوره زمر (۳۹) آیه ۱۷. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۱. (۷). سوره یس (۳۶) آیه ۱۱. (۸). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: تفسیر طبری (۲۵۲/۳): حق لبشرك. صفحه: ۳۰۶

بیحیی، اسمی است لا ینصرف، و سبب منع صرف علمیت است و وزن فعل، و جماعتی اماله کنند و جماعتی به تفخیم خوانند، و جمع او یحیون باشد چنان که موسون و عیسون فی جمع موسی و عیسی. و خلاف کردند که چرا او را یحیی نام کرد. بعضی مفسران گفتند، برای آن که عاقری مادر او [او]

«۱» نازیندگی او به او «۲» زنده شد. اینکه قول عبد الله عیاس است، و قتاده گفت: لأن الله تعالی احیا قلبه بالایمان، خدای تعالی

[دل]

«۳» او «۴» به ایمان زنده کرد. و بعضی دگر گفتند: برای آن که خدای تعالی دل او به [نبوت زنده کرد. حسین بن فضل گفت: برای آن که خدای تعالی دل او به]

«۵» عصمت زنده کرد، او هرگز معصیت نکرد و همت و عزم معصیت نکرد، و اینکه در خبر معروف پیامد از عبد الله عیاس از رسول- علیه السلام- که گفت: یحیی زکریا معصیت نکرد و همت معصیت نکرد. و زین العابدین علی بن الحسین را گفتند: جدت را- امیر المؤمنین را- فضیلتی گو، گفت: مختصر گویم یا مطول! گفتند: مختصر. گفت: ما هم بمعصیه الله قط، گفت: هرگز همت نکرد که خدای را بیازارد. ابو القاسم بن حبيب گفت: لانه [۴۲۲-ر]

استشهد فأحياه الله. برای آن که او را شهید کردند، و خدای تعالی وعده کرد که شهیدان را زنده کند. بیانه قوله: بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرَزَّوْقُونَ، فَرِحِينَ «۶». و حسین علی- صلوات الله علیهما- چون از مکه به کوفه می‌شد، به هیچ منزلی «۷» فرود نیامد و الا حدیث یحیی زکریا و مقتل او کردی «۸»، روزی گفت: «۹» من هوان الدنيا على الله ان راس یحیی بن زکریا اهدى الى بغية من بغايا بني اسرائيل.

(۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس، وز: او با، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۵). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۹

و ۱۷۰. (۷). آج، لب: منزل. (۸). همه نسخه بدلها تا. (۹). کذا در اساس و دیگر نسخه‌ها، با تای تأیث. [.....] صفحه: ۳۰۷

عمر بن عبد العزيز المقدسی گفت: نام مادر اسحاق یساره بود، خدای تعالی وحی کرد به ابراهیم که: من از نسل شما شخصی خواهم آفریدن که او به طاعت زنده باشد «۱»، به معصیت بنه میرد «۲». یساره را بگو از نام خود یک حرف «۳» به او ده «۴»، او اول حرف از نام خود به او داد، اینکه یحیی شد و او ساره. و درست در اسماء اعلام آن است که مشتق نبود و مفید نباشد، برای آن که بمنزلت لقب باشد تغییر و تبدیل او رواه نباشد «۵» و اللغه بحالها. و اسماء مفیده بر عکس اینکه است، و چون اسمی از اسماء مفیده علم کنند و بر کسی نهند، چون زید و فضل و عباس و حسن و مانند آن، نظر به معنی و اشتقاق او نباشد از زیادت و افضال و عبوس و حسن، بل غرض آن باشد تا آن مسمی را به او بخوانند و فرق کنند به او میان او و میان دیگران. مُصَدَّقًا، نصب او بر حال است، در آن حال که او تصدیق کند و به راست دارد «۶» کلمه خدای را، یعنی عیسی را- علیه السلام. و گفتند: خدای تعالی عیسی را برای آن کلمه خواند که او را به کلمه «کن» آفرید بی پدر بتدریج و گشت روزگار چنان که عادت رانده است. و یحیی اول کس بود که به عیسی ایمان آورد و او را تصدیق کرد، و یحیی از عیسی- علیه السلام- به شش ماه «۷» بود، و پسران «۸» خاله یکدیگر بودند. و یحیی را پیش از آن کشتند که عیسی را به آسمان بردند. و ابو عبیده گفت و عبد العزيز بن یحیی: مُصَدَّقًا بکلمه، ای بکلام الله و کتابه و آیاته، و عرب قصیده را کلمه خواند، تقول انشدنی کلمه، ای قصیده. وَ سَيِّدًا، فِعْلًا باشد من ساد یسود- و بیان کردیم که اصل سیود «۹» بوده است،

(۱). مب. مر و. (۲). مب، مر: بنمیرد. (۳). اساس، وز از نام خود، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۴). مب، مر: دهد. (۵). اساس: روا باشد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). چاپ شعرانی (۲۹/۳) بکلمه من الله. (۷). اساس: چه، مب، مر: بزرگتر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: پسر. (۹). دب، مر: اصل سیود یسود، آج، لب، فق، مب، سود یسود.

صفحه : ۳۰۸

«واو» با «یا» کردند، و «یا» در «یا» ادغام کردند «سید» شد، و سید رئیس قوم باشد. مفضل گفت: یعنی سید بود در دین. ضحاک گفت: سید، خوش خو باشد. سعید جبر گفت: سید، مطیع باشد خدای را. سعید بن المسيب گفت: سید، فقیه «۱» عالم باشد. قتاده گفت: سید، عالم ورع باشد. سعید جبر گفت: حلیم باشد. ضحاک گفت: پرهیزگار باشد. عکرمة گفت: آن بود که خشم نگیرد. مجاهد گفت: آن بود که بنزدیک خدای «۲» کریم «۳» باشد. سفیان ثوری گفت: آن بود که حسد نبرد، فإن الحسود لا یسود. خلیل گفت: مطاع باشد. زجاج گفت: آن بود که در خصال خیر بر سر آمده بود. احمد بن عاصم گفت: آن بود که قناعت کند به آنچه قسمت او کرده باشند «۴». ابو بکر وراق گفت: رضی «۵» بقضاء الله تعالی. محمد بن علی الترمذی گفت: المتوکل علی الله. بو یزید «۶» و سطامی «۷» گفت: بلند همت بود از آن که با خود حدیث دنیا کند، و گفته‌اند: آن بود که بخیل نباشد. جابر عبد الله انصاری روایت کند که: رسول - علیه السلام - بنی سلمه را گفت: من سیدکم یا بنی سلمه! سید شما کیست ای بنی سلمه! گفتند «۸»: جد بن قیس، علی انا نبخله، با آن که بخیل است. رسول - علیه السلام - گفت: و ای داء ادوی من البخل، کدام درد است از بخل بی درمانتر؟ بل سیدکم الجعد القطط عمرو بن الجموح. عبد الله عباس گفت: با رسول - علیه السلام - نشسته بودیم، جماعتی در آمدند برایشان اثر و جامه سفر بود. سلام کردند بر صحابه و رسول را نشناختند. گفتند: من

(۱). آج، لب، فق، مب، مر و. (۲). دب تعالی. (۳). آج: گرامی. (۴). دب، آج، لب: به آنچه او قسمت کرده باشد، فق: به آنچه قسمت شده باشد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: الرأخی. [.....]
(۶). آج، لب، فق، مب، مر: ابو یزید. (۷). لب، مب، مر: بسطامی. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: گفت.

صفحه : ۳۰۹

السید منکم! سید کیست از شما! رسول - علیه السلام - گفت: ذاک یوسف بن یعقوب بن اسحق بن ابراهیم، بدانستند که او رسول خداست. گفتند: یا رسول الله؟ در امت تو سید نباشد «۱»! گفت: بلی مردی که او را مالی بود و سخایی، و با درویشان نزدیک باشد، و مردم از او شکایت کم کنند. عبد الله عباس مردی را از بنی شیبان گفت، شنیدم گفت «۲»: سیادت و مهتری در میان شما ارزان است، گفت: ما آن را سید خوانیم کو دخل خود بر ما فراخ دارد، و عرض خود ما را «۳» مبدول دارد، و مال بدهد. گفت: پس سؤدد «۴» بنزدیک شما گران است، امّا اگر سیادت بر حقیقت خواهی در خانه رسول یابی، بیانش آن خبر که راوی «۵» خبر گوید «۶»: ام سلمه - رضی الله عنها - گفت: روزی زنان رسول - علیه السلام - به حجره من حاضر بودند و هر کسی از مفاخرت قوم خود چیزی «۷» می گفتند: فاطمه زهرا «۸» - علیها السلام «۹» - در آمد، حدیث ایشان تنگ شد چون او را بدیدند، عایشه گفت: ما بالکم یا بنی هاشم قد حزتم السیادة بأسرها امّا انت فسیدة نساء العالمین، و امّا ابوک فسید ولد آدم، و امّا زوجک فسید العرب، و امّا ابناک فسیدا شباب اهل الجنة، و امّا عمک فسید الشهداء، گفت: جمله سیادت بر خود جمع کرده‌ای. اما تو سید «۱۰» زنان جهانی، و پدرت سید ولد آدم است، و شوهرت سید عرب است، و پسرانت سیدان جوانان [اهل]
«۱۱» بهشتند، و امّا عمّت سید شهیدان است. فما ترکتم لأحد بعد هذا سیادة، برای هیچ کس پس از اینکه سیادتی رها نکرده‌ای. او بر پای خاست «۱۲» و می گفت: أم یحسدون الناس علی ما آتاهم الله من فضله «۱۳».

(۱). کلمه در اساس به صورت «باشد» بود که با قلمی متفاوت از متن به «نباشد» تغییر پیدا کرده است، نیز همه نسخه بدلها: نباشد، چاپ شعرانی (۳/ ۳۰): بیاشد. (۲). وز که، دب، آج، لب، فق، مب، مر: که. (۳). مب: خود بر ما. (۴). دب، لب، فق، مر: سود، مب: سید. (۵). مب اینکه. (۶). دب، آج، لب، فق که. (۷). دب، آج، فق، مب، مر: خبری، لب: خبر. (۸). دب: فاطمة الزهرا. (۹). مج:

علیه السلام، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مر: سیده. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۲). مج: خواست، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۳). سوره نساء (۴) آیه ۵۴. صفحه: ۳۱۰

وَ حَصُورًا، اصل او از حصر است، و «حصر» حبس باشد، و منه الحصار، [۴۲۲-پ]

و «حصر» احتباس البطن و حصرت الرجل اذا حبسته، و حصر الرجل اذا عیی فی منطقه و الحصر ارتجاج اللسان، قال الله تعالی: وَ جَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا (۱)، ای محبسا، و قال جریر: و لقد تكفنی العداة (۲) فصادفوا حصرا بسرك يا اميم ضنينا عبد الله مسعود و عبد الله عباس و سعيد جبير و قتاده و عطا و حسن و سدى و ابن زيد گفتند: حصور آن بود که خویشان باز دارد از زنان و مقاربت نکند. بر اینکه قول حصور فعول باشد به معنی فاعل، یعنی خویشان از شهوات باز گرفته بود. سعید بن المسیب گفت: حصور عین باشد که قادر نبود بر مقاربت زنان، و خبری آورد از ابو هریره که رسول- علیه السلام- گفت: هر کسی از بنی آدم ایشان را گناهی بود، جز یحیی زکریا را که او کان سیدا و حصورا، وَ نَبِيًّا مِنَ الصَّيِّحِينَ، آنگه دست فراز کرد و حشاکی (۳) از زمین بر گرفت، گفت: آلت او همچین بود، و اینکه قول بعید است و اینکه خبر ضعیف، برای چند وجه را: یکی آن که اینکه حال در حق مردان طعن باشد و صاحب اینکه مطعون بود در عرف، و آنچه در عرف راه در طعن دارد در حق انبیا و ائمه منفر بود. دگر آن که آیت وارد مورد مدح است، و خدای تعالی او را به اینکه مدح کرد، اگر مجبول و مخلوق بودی بر اینکه حال ممدوح نبودی. و میزد گفت: «حصور» آن بود که در بازی و لهو و عبث و باطیل نشود، و اصل از آن جاست که عرب کسی را که در قمار نشود او را حصور خوانند، و اینکه بر بخل حمل کنند، چنان که اخطل گفت: و شارب مربع (۴) بالكأس نادمنی لا بالحصور و لا فیها بسوار

(۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸. (۲). کذا در مج و دیگر نسخه بدلها، لسان العرب (۳/ ۳۱): تسقطنی الوشاء، تفسیر طبری (۳/ ۲۵۵): و لقد تسقطنی الوشاء. (۳). کذا در مج، وز، دب: خشاكو، دیگر نسخه بدلها: خاشاکی. (۴). مج: مرتیح، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۳۱۱

چون جبریل - علیه السلام - زکریا را اینکه بشارت داد، او گفت: رَبِّ اَنْتَ یَکُونُ لِی غُلَامًا، خلاف کردند در آن که خطاب «رب» با کیست. کلبی گفت و جماعتی مفسران که: خطاب با جبریل است، و مراد به رب سید است، گفت: یا سیدی. و دیگر مفسران گفتند: خطاب با خداست - جل جلاله: اَنْتَ یَکُونُ لِی غُلَامًا، من (۱) اینکه یکون لی او کیف یکون لی غلام، ای ابن (۲)، مرا از کجا پسر باشد، [یا چگونه مرا پسر باشد]

(۳)، وَ قَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ (واو) حال است و حال اینکه حال (۴) که پیری رسیده است. گفته‌اند که: اینکه از جمله مقلوب است، و معنی اینکه است (۵): و قد بلغت الکبر، من به پیری رسیده‌ام، چنان که عرب گوید: طلع الثریا و انتصب العود علی الحرباء و انما الحرباء ينتصب علی العود، حرباء بر چوب راست بایستد نه چوب بر (۶) حرباء، و شاعر گفت: کانت فريضة ما تقول كما كان الزناء فريضة الزجم و اراد كما كان الزجم فريضة الزناء، و اینکه (۷) در کلام عرب بسیار است و طرفی از اینکه برفت. اما قول درست آن است که: کلام بر ظاهر خود است و عدول کردن ضرورت نیست، برای آن که معنی آن است که اصابنی الکبر و ادرکنی و اخذ منی و اضعفنی، پیری به من رسید و مرا دریافت، و اینکه قول مستقیم است و کلام بر ظاهر خود اینکه (۸) اولتر باشد. قولی دگر آن است که: بلغ از آن افعالی است که به طرد و عکس برود و باز آید، و معنی آن که یک (۹) در او هم فاعل باشد هم مفعول، و من ذلك ادرکت و نلت و اصبت، تقول: بلغنی کذا و بلغت کذا و نلت کذا و نالنی کذا، به یک معنی (۱۰)، چنان که فرق نباشد اگر فاعل

مفعول بود و اگر مفعول فاعل.

- (۱). آج، لب: ای من. (۲). مج به صورت: «اینکه» هم خوانده می‌شود. (۳). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۴). مب، مر: ندارد. (۵). مب که. (۶). مج: نه بر چوب، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق،
 مب، مر معنی. (۸). مب: ندارد. [.....]
 (۹). آج چیز. (۱۰). فق باشد.

صفحه ۳۱۲ کلبی گفت: اینکه «۱» روز که او را به فرزند بشارت دادند «۲»، نود و دو سالش بود، «۳» و جویبر «۴» گفت از ضحاک از عبد الله عباس که: صد و بیست سالش بود، و اهلهش نود و هشت سال «۵» بود. و امرأتی عاقراً، ای عقیم، و اهل من عاقر است، یعنی عقیم که نزاید: يقال: رجل عاقر [و امرأة عاقر]

«۶» و قد عقر - بضم القاف - يعقر عقراً «۷». و عقارة «۸»، و يقال: تكلم فلان حتى عقر، ای عیبی و بقی لا يقدر علی الكلام يعقر عقراً و انشد الفراء: اردام «۹» ناب عقرت اعواماً فعلقت بينها «۱۰» تشاماً و قال عامر بن الطفيل: لبس الفتى ان كنت اعور عاقراً «۱۱» جباناً فما عذرى لدى كل محضر و «ها» از عاقر برای اختصاص اناث به اینکه جا که «۱۲» بیفگنده‌اند بنزدیک کوفیان، و خلیل احمد هم اینکه گفت، و سیبویه گفت: برای آن که در معنی نسبت است، چنان که: امرأة مرضع و مطفل، ای ذات رضاع و طفل، و كذلك قوله فی حائض و طاهر و طامث، ای ذات حیض و طهر و طمث. و قولی دیگر آن است که: برای آن که در معنی وصف «۱۳» لفظی مذکر است، اراد امراتی شیء عاقر او شخص [عاقر]

«۱۴»، قال عبید: اعافر مثل ذات رحم و غانم مثل من یخیب قال، گفت یعنی جبریل: كذلك الله، چنین باشد، خدای - جل جلاله - یعنی کار خدا و حکم او. یفعل ما یشاء، آنچه خواهد بکند.

- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: داده بودند. (۳). دب، آج، لب، مب، مر و به روایتی دیگر نود و نه سالش بود. (۴). مب، مر: جیبر. (۵). همه نسخه بدلها: ساله. (۶). مج: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۷-۸). کذا در مج، آج، فق، وز. (۹). کذا در همه نسخه‌ها، شعرانی (۳۲/۳) ردام. (۱۰). مب، مر: بینهما، چاپ شعرانی (۳۲/۳): بفیهم الشباماً. (۱۱). مج: عاورها عاقرها، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: جایگه. (۱۳). آج، لب، فق: و صفت. [.....]
 (۱۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه ۳۱۳

اگر گویند: زکریا - علیه السلام - چرا منکر بود آن حال را پس از بشارت فرشتگان او را، در وحی شکه افتاد او را یا در قادری خدا! و اینکه روا نباشد بر پیغامبران، یک جواب از اینکه آن است که در اخبار آمد که: جبریل اینکه حدیث او را به مشافهه نگفت، بل ندا کرد او را چنان که او جبریل را ندید، [او]

«۱» در آن اندیشه بود، شیطان او را وسوسه کرد و گفت: اینکه آواز دیوی است که بر تو افسوس می‌کند. او خواست تا کشف آن «۲» حال کند، نبینی که در آیت به لفظ ندا گفت و به لفظ وحی نگفت. جواب دیگر آن است که: او اصل اینکه حدیث را منکر نبود، و انما استفهام از کیفیت و شرح حال بود که اینکه حال چگونه خواهد بودن! خدای تعالی ما را جوان باز کند، یا هم بر اینکه پیری و عاقری فرزند «۳» خواهد داد، یا اینکه فرزند مرا از زنی دیگر خواهد بودن، و اینکه قول هم قریب است به سداد [۴۲۳- ر] ، و اینکه قول حسن بصری و ابن کیسان است. قال رب اجعل لی آیه، ای علامه، بار خدای «۴» مرا آیتی کن و علامتی، که من به

آن، وقت حمل اینکه زن بدانم تا در شکر و عبادت بیفزایم، و اینکه وجهی دگر باشد در جواب سؤال که کردند، خدای تعالی گفت: **أَلَا تُكَلِّمُ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمَزًا، آیت و علامت تو آن است که سه روز با مردم حدیث نکنی الا به اشارت، و به ذکر من و عبادت من مشغول باشی.** و قولی دیگر آن است که: سه روز زبانت از گفتار و حدیث با مردمان بسته شود تا سخن نتوانی گفتن، و قول اول درست تر است، باری آن که گفت: **وَ اذْکُرْ رَبَّکَ کَثِیرًا.** و اگر زبانش از کلام بسته بودی، ذکر خدای نتوانستی کردن، امر نکردندی او را به ذکر خدای، و اولیتر آن است که قول دوم «۵» را قوت کنند و ترجیح دهند لقلوله: **اجعل لی آیه،** و آیت بیئت و معجزه باشد. و آن که سخن نگوید به اختیار آیت نباشد، و بیئت و علامت را نشاید. اما جواب از **اذْکُرْ رَبَّکَ کَثِیرًا،** آن باشد که

(۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). دب، مب: اینکه. (۳). دب، آج، لب، فق، مب: فرزندان. (۴). دب، مب، مر: بار خدایا. (۵). دب، فق، مب: دویم.

صفحه ۳۱۴: ذکره فیما بینک و بین نفسک، تا مناقضه زایل باشد. عطا گفت: مراد روزه صمت است که در شرع ایشان بود و رمز اشارت بود. فزاد گفت: به زبانی بی بیان، و دیگران گفتند: به دست و انگشت و مانند آن، و غمز «۱» اشارت بود به چشم، و اعمش در شاذ خواند: «الما رمزا»، و آن لغتی باشد در مصدر کالطلب و الهرب، حق تعالی گفت: اکنون به اینکه بشارت در ذکر من «۲» خدای بیفزای. **وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ،** و به شبانگاه و بامداد تسبیح کن. مجاهد گفت: عشی از زوال آفتاب باشد تا شب، و عشاء از نماز شام تا پاره «۳» شب شده، و **البکره اول النهار و الابکار الدخول فی البکره کالاصباح و الأمساء و غیرهما.** [قوله عز و جل] (۴):

[سوره آل عمران (۳): آیات ۴۲ تا ۶۳]

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَ طَهَّرَكِ وَ اصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ- (۴۲) يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَ اسْجُدِي وَ ارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ- (۴۳) ذَلِكُمْ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذِ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذِ يَخْتَصِمُونَ- (۴۴) إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَ جِيهًا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ- (۴۵) وَ يُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَ كَهْلًا وَ مِنَ الصَّالِحِينَ- (۴۶) قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَ لَمْ يَمَسِّنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ- (۴۷) وَ يُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ- (۴۸) وَ رُسُلًا- إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ أُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَ الْأَبْرَصَ وَ أَحْيِي الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ وَ أُبَيِّنُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَ مَا تَدْخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ- (۴۹) وَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَ لِأَحْلِ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا- (۵۰) إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ- (۵۱) فَلَمَّا أَحْسَسَّ عِيسَى مِنْهُمْ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ أَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ- (۵۲) رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَ اتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ- (۵۳) وَ مَكَرُوا وَ مَكَرَ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ- (۵۴) إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَ رَافِعُكَ إِلَيَّ وَ مُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ جَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ- (۵۵) فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأَعَذَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ- (۵۶) وَ أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ- (۵۷) ذَلِكُمْ تَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَ الذِّكْرِ

الْحَكِيمِ (۵۸) إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۵۹) الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُن مِنَ الْمُمْتَرِينَ (۶۰) فَمَنْ حَرَّجَكُ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ (۶۱) إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۶۲) فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ (۶۳)

[ترجمه]

و چون گفتند فرشتگان: ای مریم که «۵» خدای برگزید تو را «۶» و پاکیزه بگرد «۷» و برگزید بر زنان جهانیان. ای مریم نماز کن خدایت را «۸» و سجده کن و رکوع کن با رکوع کنندگان. اینکه از خبرهای غیب است که ما وحی می‌کنیم بر تو، و تو نبودی بنزدیک ایشان چون می‌افکنند قلم‌هایشان که کدام کس از ایشان کفالت کند مریم را، و تو نبودی بنزدیک ایشان چون خصومت کردند.

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: غمزه. (۲). دب: مر. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۴). اساس: ندارد، از وز افزوده شد، مب، مر: قوله تعالی، فق: قال الله تبارک و تعالی. (۵). آج، لب، فق: بدرستی که. (۶). آج، لب، فق چون از مادرت جدا کرد. (۷). آج، لب، فق: پاک گردانید تو را از رنجهای زنان یا از کفر و شرک. (۸). آج، لب، فق: طاعت نمای پروردگارت را. [.....] صفحه: ۳۱۵ چون گفتند فرشتگان ای مریم «۱» خدای مژده می‌دهد به کلمتی از او نامش مسیح عیسی پسر مریم به آب روی «۲» در دنیا و در آخرت و از نزدیکان «۳». سخن گوید با مردمان در گهواره «۴» و پیر «۵» و از نیکان. گفت: بار خدایا؟ چگونه باشد مرا فرزندی و به من نرسید هیچ آدمی! گفت: همچنین بود خدای، بیافریند آنچه خواهد چون حکم کند کاری، گوید آن را: باش، باشد. و بیاموزیم «۶» او را انجیل «۷» و حکمت و توریت و انجیل. [۴۲۳-پ] [۲۲۶-پ]

و فرستاده به فرزندان یعقوب آن که «۸» من آوردم به شما حجتی از خدایتان آن که من بکنم برای شما از گل بمانند مرغی، دردم در او، شود مرغی به فرمان خدا، و به باز کنم نابینای مادر زاد را و پیش را، و زنده کنم مردگان را به فرمان خدا، و خبر دهم [شما را]

«۹» به آنچه خورید و ذخیره نهید در خانه‌های شما در اینکه حجتی هست شما [را]
«۱۰» اگر گرویده‌اید. به راست دارنده آن را که پیش من بود

(۱). وز آن، آج، لب، فق بدرستی که. (۲). میج: بان روی: با توجه به دب تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق حضرت خدای. (۴). آج، لب: گاواره، فق: گاواره. (۵). آج، لب، فق: و در زمانه کهولت سی و سه سالگی بی تفاوتی. (۶). آج، لب: آموزاند. (۷). آج، لب، فق: خط. (۸). آج، لب: آن که. (۹-۱۰). میج: ندارد، از وز افزوده شد. صفحه: ۳۱۶

از کتاب موسی تا حلال کنم شما را بهی آنچه حرام کردند بر شما، و آوردم به شما حجتی از پروردگارتان، بترسید از خدا و فرمان برید [مرا]

«۱». خدای ما خدای من است و خداوند شما، بپرستید او را، اینکه راهی است راست. چون دید عیسی از ایشان جحود، گفت: کیستند یاران من با خدای! گفت خاصگان عیسی: ما یاران «۲» خداییم، گرویدیم به خدای و گواه باش به آن که ما مسلمانییم.

خدای ما؟ گرویدیم به آنچه فرستادید» (۳)، و پیروی کردیم» (۴) پیغامبر را. بنویس ما را با شاهدان. مکر و حیلہ کردند و کرد» (۵) نیز خدای، و خدای بهترین ما کران است» (۶). چون گفت خدای [ای]
 (۷) عیسی من [جان]

«۸» بر دارنده توام و بردارنده توبه من، و پاک کننده تو از آنان که کافر شدند، و کننده آنان که پیروان تواند [بالای]
 «۹» آنان که کافراند تا به روز قیامت، پس با من است بازگشت شما، به شما داوری کنم میان شما را» (۱۰) در آنچه خلاف کردید.
 «۱۱» اما آنان که کافر شدند عذاب کنم ایشان را عذابی سخت در دنیا و

(۸-۱). معج، ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۲). وز، دب: یاوران. (۳). دب، آج، لب، فق: فرستادی. (۴). وز، دب: پی گیری کردیم. (۵). معج: کر، با توجه به وز تصحیح شد. [...]
 (۶). وز، دب: دستان کنندگان است، آج، لب، فق: جزا کنندگان است. (۷-۹). معج: ندارد، با توجه به دب افزوده شد. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق: ندارد. (۱۱). معج: و اما، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
 صفحه: ۳۱۷

آخرت، و نباشد ایشان را از یاران. و اما آنان که ایمان آرند و کار نیکو کنند، تمام بدهد ایشان را مزدشان، و خدای دوست ندارد ستمکاران را. اینکه می خوانیم بر تو از آیتها و یاد کرد با حکمت. مثل «۱» عیسی بنزدیک خدا چون مثل «۲» آدم است، بیافرید او را از خاک، پس گفت «۳» او را: بباش، بود. حق «۴» از خدای تو است، مباش از شاگان. هر که خصومت کند با تو در او پس از آن که آمد به تو از دانش، گو بیایی «۵» تا بخوانیم پسران ما را و پسران شما را، و زنان ما را و زنان شما را، و نفسهای خود و نفسهای شما را، آنکه زاری کنیم، کنیم «۶» لعنت خدای «۷» بر دروغزنان. اینکه، قصه راست است، و نیست خدای مگر خدای - عز و جل - خدای اوست که غالب و محکم کار است [۴۲۴-ر]
 . اگر برگردید، خدا داناست به فساد کنندگان «۸».

(۱). آج، لب، فق: بدرستی که داستان. (۲). آج، لب، فق: داستان. (۳). وز، دب، می گفت. (۴). آج، لب، فق: آن سخن درست. (۵). آج، لب، فق: بیاید. (۶). وز، دب: ندارد. (۷). آج، لب: پس بگردانیم به خواهش از خدای دوری از رحمت خدای. (۸). آج، لب، فق: تباهکاران.

صفحه: ۳۱۸

قوله: وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ، بیان کردیم که به مراد به ملائکه - اگر چه لفظ جمع است - جبریل است - علیه السلام. جبریل مریم را گفت: یاد کن ای محمّد، چون جبریل - علیه السلام - مریم را گفت که: خدای تعالی تو را برگزید و خاصه گردانید به آن که عیسی را از تو بیافرید بی پدر. وَ طَهَّرَكِ، و پاک بکرد تو را از آن که دست مردان به تو رسد. سَدَى كُفْت: طَهَّرَكِ مِنَ الْحَيْضِ وَ الْاِسْتِحَاضَةِ وَ النَّفَاسِ، پاک بکرد تو را از اعداری که زنان را باشد از حیض و استحاضه و نفاس، وَ اَصْطَفَاكِ، و برگزید تو را به تخصیص تو، خدمت خانه او را داد «۱»، از پیش آن هیچ زن را اینکه رخصت نبود و اینکه پایه ندادند. عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ، ای عالمی زمانها بر زنان جهان برگزید تو را، یعنی بر زنان روزگار او به اتفاق. فَاَمَّا كَرِيْمَةٌ «۲» بر زنان همه جهان به اتفاق فاطمه زهراست - صلوات الله علیها - بر آن که «۳» پاره اندام رسول است، و آن که بعضی از رسول باشد برابر نبود به آنکه بهری از عمران بود. رسول - علیه السلام - گفته است: فَاَطْمَأْنَنُ بَضْعَةَ مَنِّي مِنْ آذَاهَا فَقَدْ آذَانِي، فَاَطْمَأْنَنُ پاره ای از اندام من است، هر که او را بیازارد مرا آزرده باشد. و عبد الله عباس روایت کند از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - فی حدیث طویل، در حدیثی دراز که بگفت - و ذکر امیر

المؤمنین علی کرد- و گفت: «۴» و اما ابنتی فاطمه فأنها سیده نساء العالمین من الأولین و الاخرین و هی بضعة منی و هی نور عینی و ثمرة فؤادی و روحی الّتی بین جنبی» و هی الحوراء الانسیة منی «تقوم فی محرابها بین یدی ربّها یزهر نورها لملائکة السماء کما یزهر نور الکواکب لاهل الأرض یقول الله لملائکته: انظروا الی امتی فاطمة سیده نساء امائی فأنها بین یدی» ترتعد فرائصها من خیفتی و قد اقبلت بقلبها علی عبادتی اشهدکم ائی قد امنتها و شیعتها من النار، گفت: و اما دختر من فاطمه سید «۶» زنان عالم است از اولینان و آخرینان، و او پاره‌ای

(۱). آج، لب، فق: ندارد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و اما برگزیده. [...]

(۳). آج، لب، فق، مب، مر: برای آن که. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: جنبی. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها که با ترجمه هم سازگار می‌نماید، چاپ شعرانی: متی. (۶). دب، آج، وز: سیده.

صفحه: ۳۱۹

از من است، و نور چشم من است، و میوه دل من است، و جان من است از میان پهلوهای من، و او حور است «۱» جز آن که انسی نسب است از من. در محراب خود بایستد پیش خدای- عزّ و جل- نور روی او فریشتگان را همچنان روشنایی دهد که ستارگان آسمان اهل زمین را. خدای تعالی فرشتگان را گوید: پرستار «۲» مرا بینی «۳» فاطمه «۴» سیده زنان را «۵» پرستاران من، از پیش من ایستاده، پهلوهای او می‌لرزد از ترس من، و روی به عبادت من کرده است، شما را گواه می‌گیرم «۶» که او را و شیعه او را از آتش دوزخ ایمن کردم. و آنچه در حق مریم گفت: اصطفاک و طهرک- الایة، به موجب اینکه خبر او گزیده زنان اولین و آخرین است. و امّا قوله: و طهرک، در حق او و فرزندان او و شوهر او فرمود: و یطهرکم تطهیراً «۷»، و او را نیز پاک کرد از حیض و استحاضه و نفاس، و یک تفسیر اینکه گفتند بتول را. در اخبار امیر المؤمنین علی «۸» روایت کند از رسول- علیه السلام- که او را پرسیدند که: یا رسول الله؟ ما از تو چند بار شنیدیم که گفتی: مریم «بتول» است، و فاطمه بتول است، بتول چه باشد! گفت: بتول از زنان آن باشد که او را عذر حیض نبود، و او سرخی نبیند، و مریم و فاطمه چنین اند که حیض در دختران پیغامبران مکروه باشد، و اینکه دو خبر از کتابی نقل افتاد که جدّ من خواجه امام سعید، ابو سعید جمع کرد نام آن الزوضه الزهراء فی مناقب فاطمة الزهراء. قوله: یا مریم اقبنتی لربک و اسجدی و ارکعی مع الزاکین، «قنوت» طول قیام باشد، و استقصای کلام در او در رکوع و سجود برفت- فلا وجه لإعادته. حق تعالی گفت: یا مریم قنوت کن، و اصل او دوام باشد بر کاری، یعنی ملازم عبادت باش «۹» و سجده کن و رکوع کن، و در آیت سجود در پیش رکوع آورد برای آن

(۱). حور است/ حوراء است. (۲). آج، لب، فق: پرستار/ پرستار. (۳). بینی/ بینید. (۴). همه نسخه بدلها را. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مر: گواه می‌کنم. (۷). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۳. (۸). دب، آج، لب، فق، مر علیه السلام، مب: علی بن ابی طالب علیه الصلوة و السلام. (۹). مج، باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۳۲۰

که «واو» ایجاب ترتیب نکند، برای آن که «واو» «۱» را معنی جمع باشد، نبینی که چون گویی: جاءنی زید و عمرو، آنکه چون خواهی که اختصار کنی و به تشبیه بگویی گویی: جاءنی الزجلان، و آن جا ترتیب صورت نبندد همچین در حال تفصیل. و دگر آن که در جایها استعمال کنند که ترتیب صورت نبندد آن جا، نحو قولهم: اشترک زید و عمرو و اختصم زید و عمرو، اقتل «۲» زید و عمرو، مانند «۳» اینکه بسیار است، و چون ترتیب خواهند، [فا]

«۴» بیارند برای تعقیب، و چون تراخی باشد «ثم» آرند. اما قوله: مع الزاکین، و «۵» در او دو قول گفتند: یک قول آن که رکوع کن

چنان که دیگر راکعان می‌کنند، و یکی آن که نماز به جماعت کن تا به رکوع ایشان رکوع کنی. ذلک من أنباء الغیب (۶)، «ذلک» اشارت است به آن خبر که داد (۷) از زکریا و یحیی و مریم و عیسی. و «انباء» اخبار باشد، واحدها «نبا». و غیب آن بود که از تو غایب و پوشیده باشد، یعنی اینکه که ما با تو گفتیم از اخبار مقدّمان از خبرهای غیب است. نُوحِیَ إِلَیْکَ، ما بر تو وحی می‌کنیم، و در آیت احتجاج است بر مشرکان برای آن که مانند اینکه یا از مشاهده و معاینه دانند یا از قرائت کتب [۴۲۴-پ] ، یا از تعلیم معلّمان و اخبار مخبران، یا به وحی خدای تعالی، و آن سه در حق رسول- علیه السلام- نبود به اتفاق جز چهارم نماند. [و]

«۸» وحی به معانی آمد وحی ارسال فرشته باشد به پیغامبری برای اعلام مصالح، و در شرع چون اینکه لفظ اطلاق کنند از او اینکه مفهوم باشد، و اینکه آیات را بر اینکه تفسیر دهند: إنا أوحینا إلیک كما أوحینا إلی نوح (۹)، و: کذلک أوحینا (۱۰) و:

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: او. [.....]

(۲). وز، مب: و اقتتل. (۳). مب، مر: و مانند. (۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج، لب، فق: ندارد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نوحیه الیک. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به آن که خبر داد. (۸). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۳. (۱۰). سوره شوری (۴۲) آیه ۷.

صفحه : ۳۲۱

إِلَّا نُوحِیَ إِلَیْهِ (۱)، و مانند اینکه. و اصل «۲» او در لغت القاء باشد، و علی ذلک. وَ إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إلی أُولِيائِهِمْ (۳). و وحی به معنی اشارت باشد فی قوله: فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا (۴)، و وحی به معنی القاء فی القلب، در دل افگندن باشد فی قوله: وَ أَوْحِينَا إلی أُمِّ مُوسَى (۵)، و وحی الهام باشد فی قوله: وَ أَوْحَى رَبُّكَ إلی النَّحْلِ (۶)، و اما در بیت عجاج: وحی لها القرار فاستقرت بر الهام محمول بود، و فی قول الاخر: أوحى اليها والانامل رسلها محمول بر اشارت باشد و وحی کتابت بود، فی قول الشاعر: من رسم اثار كوحى الواحى اى ككتابه الكاتب، برای آن که در او القای معنی باشد در دل. و به معنی امر آمد فی قوله: أَوْحَيْتُ إلی الحَوَارِيِّينَ (۷)، و غیب خفای چیزی بود از ادراک، و غیب نقیض حاضر بود. إِذْ يُلقُونَ أَقْلَامَهُمْ، چون قرعه می‌زدند- و شرح اینکه و قصه اینکه برفت- و در «۸» کلام حذفی هست، و المعنى لينظروا أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ، تا بنگرند که کفالت مریم که خواهد کردن. وَ مَا كُنْتُ لَمَدِيهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ، حق تعالی گفت: ای محمّد تو حاضر نبودی که ایشان قرعه می‌زدند برای کفالت مریم، اینکه بر سبیل تعجیب «۹» فرمود از رغبت و حرص ایشان در تکفل کار مریم، و آن که مشاّحت به حدّ خصومت رسانیدند و تو ای محمّد آن جا نبودی بنزدیک ایشان چون خصومت می‌کردند در اینکه معنی.

(۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۲۵. (۲). مج: اینکه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۱. (۴). سوره مریم (۱۹) آیه ۱۱. (۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۷. [.....]

(۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۸. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۱. (۸). مب معنی و در. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: تعجب.

صفحه : ۳۲۲ قوله: إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ، گفتند: عامل در «اذ» سه چیز است محتمل «۱»: یکی «اذکر»، چنان که [ذکران]

«۲» در دگر جا برفت اضممار او. و وجهی دیگر: يُلقُونَ أَقْلَامَهُمْ، و وجه سه‌ام «۳» إِذْ يَخْتَصِمُونَ، و یاد کن ای محمّد چون گفت ملائکه- و مراد جبریل است تنها، [چنان که]

«۴» در دگر جای گفته شد، ای مریم إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ، خدای تو را مژده می‌دهد، بِكَلِمَةٍ. ابو السماک «۵» «عقب بن زید العدوی» در شاذ خواند: بکلمه، و آن لغت است مثل: فخذ و فخذ، و: لعب و لعب. و بیان کردیم که عیسی را برای چه کلمه خواندند، یک وجه

آن است که گفتیم: لأنّ الله تعالی خلقه بکلمه کن فکان من غیر اب. قولی دیگر آن است «۶»: برای آن که پیش او وقت سخن گفت: وَكَلَّمَ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ. قولی دگر آن که: مبعوث بود به کلمه و آن کلام «۷» خدای - جلّ جلاله - از انجیل. مِنْهُ اى من الله - عز و جل - از خدای - جلّ جلاله. و شاید که «من» تعلق دارد به بشارت، و شاید که تعلق دارد به «کلمه». و معنی ابتدا غایت باشد، و التقدير: بکلمه صادره، او بشاره وارده. مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ، ردّ کنایت کرد با عیسی - علیه السلام - و رد نکرد با کلمه، برای آن که تذکیر گفت. و گفته‌اند: رده الی معنی الکلمه و هو الکلام. و در مسیح چند «۸» قولها گفتند مفسران، بعضی گفتند: فعل است به معنی مفعول یعنی ممسوح مطهر من الاقدار، پاکیزه و مالیده بود از پلیدیها. و گفته‌اند: ممسوح بود به برکت، و گفته‌اند: برای آن که از مادر بزاد به روغن اندوده. و گفته‌اند: برای آن که ممسوح القدمین بود، جمله پای او بر زمین نشستی، ارتفاع نداشت میان پای او. و گفته‌اند: برای آن که جبریل پر در او مالید «۹» تا شیطان را بر او سیل نباشد

(۱). همه نسخه بدلها: سه چیز محتمل است. (۲). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). فق، مب، مر: سیم. (۴). مج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، تفسیر قرطبی: ابو السّمّال. (۶). آج، لب، فق، مب، مر که. (۷). مب: کلمه. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۹). وز: مالیده.

صفحه : ۳۲۳

در وقت ولادت. و بعضی دگر گفتند: فعل است به معنی فاعل چون سمیع و علیم. آنکه خلاف کردند، بعضی «۱» گفتند: برای آن که او دست در «۲» بیماران و خداوندان عاهت «۳» مالیدی نیک شدندى. کلبی گفت: برای آن که دست بر چشم اکمه نهادی بینا شدی، و بعضی دگر گفتند: برای آن که در زمین بسیار سیاحت کردی و رفتی، و بر اینکه قول «میم» زیادت باشد، و وزن کلمه مفعول بود. ابو عمرو بن العلاء گفت: مسیح فرشته باشد، نخعی گفت: مسیح صدیق باشد، فاما دجال مسیح است - بکسر المیم و تشدید السین، و بعضی علما بر اینکه انکار کردند و گفتند: اینکه را وجهی نیست در تازی، او مسیح است برای آن که ممسوح العین است، یعنی اعور است یا «۴» سیاحت «۵» در زمین، و اگر خواهند تا آن را وجهی بگویند «۶» هم ممکن است که فعیل باشد بنای مبالغت چون شریب و سگیر و خمیر، من المساحة لا من السياحه، و معنی یکی باشد جز که بنا مختلف بود، یعنی زمین پیمای باشد «۷»، و در حق عیسی - علیه السلام - هم اینکه وجه توان گفتن که: مسیح فعلیل باشد از مساحت تا «میم» زیادت نباشد، بل آن «۸» اصل کلمه بود. و در اخبار آمد که: دجال همه زمین بگیرد «۹» مگر مکه و مدینه و بیت المقدس، و به قوت قول آن کس که او «۱۰» هر دو را مسیح خوانند - اعنی دجال را و عیسی را - اینکه بیت بیاورند [۴۲۵- ر]

: نّ المسيح «۱۱» یقتل المسیحا یعنی عیسی دجال را بکشد.

(۱). فق دیگر. [.....]

(۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۳). فق: علّت .. (۴). مب، مر: با. (۵). کذا در مج و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴۰ / ۳) سیاحی است. (۶). مج: نگویند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بود. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بگردد. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت. (۱۱). کذا در مج و دیگر نسخه بدلها، لسان العرب (۲ / ۵۹۴): اذا المسیح.

صفحه : ۳۲۴ و در اخبار ظاهر است که: دجال را مهدی کشد «۱» و عیسی مریم با او باشد، و لکن آنان که مهدی را شناسند حواله بر «۲» عیسی کردند، و اتفاق است که عیسی - علیه السلام - در لشکر مهدی باشد و در قفای او نماز کند و با او اقتدا کند، چه شرع او منسوخ است و او شرع ما نداند. عیسی ابن مریم بدل مسیح است، و کلمه لقب است او را، و عیسی علم است، و نسبت او با مادر

برای آن است که او را پدر نبود، و نتوان گفتن که: عیسی از فرزندان آدم نیست، برای آن که نسبت از مادر به آدم می‌برد، و خدای تعالی او را از فرزندان ابراهیم می‌خواند فی قوله: وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ ﴿۳﴾- الی قوله: وَ زَكَرِيَّا وَ يَحْيَى وَ عِيسَى ﴿۴﴾، اگر عیسی از مادر به آدم نسبت می‌گیرد با بعد نسب او از آدم، حسن و حسین- علیهما السلام- از رسول نسبت نگیرند! و از میان ایشان و رسول جز فاطمه زهرا نیست- لولا العناد؟ ﴿۵﴾ وَ جِيهًا، نصب او بر حال است، ای ذا جاه و قدر، خداوند جاه و منزلت بود و آبروی بنزدیک خدای- عزّ و جلّ- و بنزدیک خلقان، هم در دنیا هو در آخرت ﴿۶﴾. وَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ، از جمله مقربان و نزدیکان بود بنزدیک خدای- عزّ و جلّ. وَ يُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ، با مردم سخن گفت در گاهواره پیش از وقت، به خرق عادت. قوله: فِي الْمَهْدِ جَارٌ ﴿۷﴾ مجرور در محل- حال است، ای صبیّا صغیرا، نینی که «و کهلا» بر او عطف کرد، و اینکه را عطف بر محل- گویند، چنان که شاعر گفت: لسنا بالجبال و لا الحديد ا مجاهد گفت: چون مریم تنها بودی، عیسی- علیه السلام- از شکم او با او سخن گفتی، و چون کسی او را مشغول کردی، او در شکم مادر تسبیح کردی. و در خبر می‌آید از عبد الله عباس که: رسول- صلی الله علیه و آله- در آن وقت که خدیجه حامل ﴿۸﴾ بود به فاطمه- علیهما السلام- شبی به نزدیک او بود و او سخن

(۱). مب، مر: بکشد. (۲). مب: با. (۳-۶). سوره انعام (۶) آیه ۸۴. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۸۵. [.....]

(۵). آج، لب، فق، مب، مر قوله تعالی. (۷). آج، فق و، لب: ندارد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: حامله.

صفحه ۳۲۵ می‌گفت. رسول- علیه السلام- گفت: یا خدیجه من تکلمین، با کی سخن می‌گویی! گفت: ای رسول الله با اینکه جنین که در شکم دارم. رسول- علیه السلام- گفت: بشارت باد تو را با او، که جبریل مرا بشارت داد که «۱» مادینه است، و مادر امامان است، و از نسل و فرزندان او امامان باشند که خلقان ﴿۲﴾ با ایشان اقتدا کنند. وَ كَهَلًا، در آن حال که کهل باشد، و «کهل» اشمط بود، موی یک نیمه سپید شده. حسین بن الفضل گفت: پس از آن که از آسمان به زمین آید. ابن کیسان گفت: اینکه بشارت است مادرش را به آن که او بماند تا کهل شود. و گفته‌اند: معنی آن است که: یُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا وَ كَهَلًا نَبِيًّا، تا به اوّل چون خرق عادت بینند، به وقت دعوت تصدیق کنند او را، پس کلام او در مهد معجزه بود و در کهولت دعوت. مجاهد گفت: کهلا ای حلیم، و عرب مدح کند کهولت را برای آن که آن حالت میانه بود، بین الشّباب و الشّیب، خفت جوانان نباشد و ضعف پیران نبود، و آن حالت تجربه احوال و استکمال عقل و اصابت رای بود. و اصل کلمه علو السنین ﴿۳﴾ باشد من قولهم: اکتهل الثّبت اذا طال و قوی، و المرأه کهله، قال الزّاجز: و لا- اعود ﴿۴﴾ بعدها کرّیا امارس الكهله و الصّبیّا و گفته‌اند: کهولت حالت سی و سه سالگی باشد، و وجه کلام او ﴿۵﴾ در تبرّث ساحت مادرش بود از تهمت. اگر گویند فایده کلام او در مهد اینکه است، فایده کلام او در کهولت چیست، و اینکه نه حالی بدیع است! بگویم ﴿۶﴾ از اینکه چند جواب است: یکی آن که بشارت است به آن که بماند تا کهل شود. دوم ﴿۷﴾ کنایت است از دعوت، و اینکه هر دو بر وجه معجز باشد، برای آن که خبر است از غیب و مخبر چون خبر است. سهام ﴿۸﴾ ردّ است بر ترسایان در آن دعوی محال که کردند از الهیت و ﴿۹﴾ برای آن که

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر اینکه چنین. (۲). آج، لب، فق: خلاق. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: علو السن. (۴). مج: عود، با

توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر در مهد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گویم. (۷).

دب: دیم، مب: دویم. (۸). فق، مب، مر: سیم. (۹). آج، فق: او.

صفحه ۳۲۶:

خدای باشد متغیر نبود از حال به حال از طفولت ﴿۱﴾ به کهولت و آن ﴿۲﴾ به شیخوخت. اما اظهار معجز در آن حال در او چند قول

گفته [اند]

«۳»: یکی آن که خدای تعالی عیسی را در آن حال کمال عقل بداد تا او نظر کرد و خدای را شناخت «۴»، و خدای به او وحی کرد و اینکه که گفت: آتانی الکتاب و جعلنی نبیاً «۵»، بر حقیقت خود بود، چون او دعوی نبوت کرد، خدای تعالی برای تصدیق او اظهار معجز کرد و او را به سخن آورد پیش از وقت، و اینکه اختیار جبرایی است. و ابن الأخشاد گفت: آن بر سبیل تقریر و تأسیس نبوت «۶» بود و جاری مجری بشارت، و انباء از نبوت او. و گفته‌اند: بر سبیل معجزه مریم بود برای براءت ساحت او از آنچه او را به آن متهم کردند، و هر سه وجه بنزدیک ما رواست. قالت رب ائنی یكون لی ولد، مریم گفت: «رب» خطاب «۷» اما با جبریل است، و «رب» به معنی سید است، و اما با خدای تعالی - چنان که برفت «۸». ائنی یكون لی ولد، مرا چگونه فرزند باشد! اگر گویند: اینکه چه تعجب بود که مریم - علیهما السلام - نمود از آن که او را فرزندی باشد بی مساس مردی، و اینکه در مقدور خدای تعالی عجب نیست! [گوییم]

«۹» از اینکه دو جواب است: یکی از روی خرق عادت جای تعجب بود، و اگر چه در مقدور خدای - عز و جل - هست اینکه و امثال اینکه، چنان که یکی از ما گوید: اینکه ضیعت «۱۰» چگونه به کسی بخشی با آن که اینکه همه رنج بردی بر او! اینکه بر سبیل شک نبود در قدرت او بر همه آن، و لکن بر سبیل تعجب بود از جود او. جواب دوم «۱۱» آن که [۴۲۵-پ] بر سبیل استفهام بود از کیفیت حال، که اینکه

(۱). مب، مر: طفولیت. (۲). کذا در مج و وز، آج، دب، فق: از صیبت. [.....]

(۳). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). وز: بشناخت. (۵). سوره مریم (۱۹) آیه ۳۰. (۶). مج، وز: نبود، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق، مب، مر است. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: که شرح رفت. (۹). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). کذا در مج و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۴۲): صنیعه. (۱۱). دب: دیم، مب، مر: دویم.

صفحه: ۳۲۷

بر خلاف عادت خواهد بودن بی مرد تا «۱» بر حسب عادت از مردی به حکم شرع و فرمان خدای، چنان که یکی از ما گوید «۲»: فلان چگونه سفر خواهد کردن، و او مرکوب ندارد؟ و معنی آن است «۳»: از خود قوت رفتن دارد و یا مرکوبی جایی هست که او بر نشیند! قال کذلک، گفت، یعنی جبریل - علیه السلام: «کذلک»، همچنین باشد که تو هستی، و خدای تعالی بیافریند آنچه خواهد، یعنی بر آن وجه که خواهد با مرد و بی مرد بر او متعذر نبود «۴». إذا قضی امرأ، چون حکم کند کاری را، آن باشد که گوید: «کن»، بباش، خود بباشد. و در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که: اینکه عبارت باشد عن نفی التّعذر علیه، تا در مکان «۵» و تسهّل «۶» بر او چنان بود که یکی از ما گوید: «کن» چنان که او را رنجی نرسد همچون خدای تعالی بی کلفتی و مشقتی هر چه خواهد بکند. جواب دوم «۷» آن است که: خدای تعالی «کن» به علامتی کرده است فرشتگان را تا ایشان «۸» بدانند [که خدای تعالی - جل جلاله - فعلی خواهد کردن، و ایشان را در آن اعلام لطف باشد]

«۹». سهام «۱۰» آن است که: خدای تعالی اینکه به صیغت امر گفت، تنبیه بر آن که چنان که آمر مأمور را فرماید و مأمور امتثال کند و زیر دستی و طاعت نماید، فعل منفاد او باشد همچنان که بنده مطیع خداوند را. اما قوله: فیکون، روا نباشد الا به رفع، و نصب بر جواب امر به «فا» صورت نبندد، برای آن که اینکه آن جا باشد که کلام متضمن بود به شرط و جزا، چنان که: انزل فتصیب خیرا، معنی آن بود که: ان نزلت

(۱). کذا در مج و همه نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۳/۴۲): یا. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۳). مب، مر که. (۴). دب قال

اللّه تعالی، آج، لب، فق، مب، مر قوله تعالی جل جلاله. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: امکان. [...]

(۶). آج: تسهیل. (۷). دب: دیم. (۸). معج، وز: بایشان، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). معج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). دب، فق، مب، مر: سیم.

صفحه : ۳۲۸

اصبت خیرا، و اینکه تقدیر محال باشد اینکه جا، برای آن که معنی تباه شود اگر گویی: کن فأنک ان کنت کنت، و فأنه ان یکن یکن، و امیا قوله: إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ^۱ وَ يُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ، مدنیان و عاصم و یعقوب خوانند: وَ يُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ به «یا» حملا- علی قوله: يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ، یعنی خدای تعالی بیاموزد او را. و باقی قراء خوانند: و نعلمه الكتاب به «نون»، و ما بیاموزیم او را کتاب، حملا- علی قوله: نوحیه الیک. «الکتاب» ابن جریج گفت: مراد کتابت است، ما او را نوشتن بیاموختیم- و ابو علی گفت: کتابی دگر بود جز توریت و انجیل و «۴» زبور و مانند آن. وَ الْحِكْمَةَ، گفته‌اند: مراد علم است، و گفته‌اند: علم عامتر بود از حکمت، و حکمت خاصتر بود، برای آن که حکمت نوعی از انواع علم باشد. و سخن درست نکو را حکمت خوانند. و اصل او منع باشد- چنان که گفتیم. و حکمت لگام از اینکه جا بود. وَ التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ، و اینکه دو کتاب- یکی کتاب موسی- علیه السلام- و یکی «۵» کتاب او. و کوفیان اینکه را آیتی شمارند، و اسرائیل «۶» آیتی شمارند «۷»، برای آنی که معلق «۸» است به «رسولا»، و دیگران آیت شمارند «۹»- اعنی انجیل را. اما قوله: وَ رَسُولًا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ، در نصب او چند وجه گفته‌اند: یکی آن که حال باشد، عطفًا علی «وجیها».

(۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۰. (۲). معج، گفت، وز: گفته، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). وز، فق، مب، مر: لملوک. (۴). کذا: در معج، دیگر نسخه بدلها: چون. (۵). وز در. (۶). مب: بنی اسرائیل. (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: بشمارند، با توجه به معنی عبارت و چاپ شعرانی (۴۳/۳) تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: متعلق. (۹). دب، آج، لب، فق: شمارند. [...]

صفحه : ۳۲۹

و وجهی دگر آن که: و نجعله رسولا، و لکن بیفگند لدلالة الكلام عليه- چنان که شاعر گفت: لفتها تبنا و ماء باردا، و وجهی دیگر زجاج گفت: و یکلم «۱» الناس فی المهد رسولا، حال باشد از «یکلم» «۲». [و وجهی دیگر اخفش گفت، و او، مقحم است، و تقدیر آن است: وَ يُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ رسولا، و «رسولا» حال باشد از]

«۳»، «یعلمه». و اول پیغامبران بنی اسرائیل یوسف بود، و در «۴» آخرشان عیسی «۵»- علیه السلام. انس مالک روایت کند از رسول- علیه السلام- [که]

«۶» گفت: مرا بر اثر هشت هزار پیغامبر فرستادند، چهار هزار از بنی اسرائیل. أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ، همزه برای آن مفتوح کرد «۷» که تعلق دارد به «رسولا»، و گفته‌اند: به تقدیر «با»، ای بانی، یا «لام»، ای لائی. و محل او بر اینکه دو قول باز پسین جز بود، و بر قول اولی «۸» نصب. بآیة، ای بدلالة و بینة و معجزة من آیتی و دلیلی و معجزه‌ای آورده‌ام «۹» به شما. چون عیسی اینکه بگفت، ایشان گفتند: و آن آیت کدام است! گفت: أَنِّي أَخْلُقُ نَافِعَ خَوَانِدَ بِه كَسْر هَمْزَه، «آئی» علی الاستیناف، و باقی قراء خوانند علی البدل من قوله: أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ. أَخْلُقُ لَكُمْ «۱۰»، خلق تصویر و تقدیر است نه خلق احداث، برای آن که بر فعل «۱۱» اجسام جز خدای- جل جلاله- قادر نیست، من بکنم برای شما «۱۲» مرغی از گل.

(۱). وز، آج، لب، فق، مب، مر: یکلمه. (۲). کذا: در معج، آج، لب، فق، مر، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). معج، آج، لب، فق، مر:

ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها «در»: ندارد. (۵). مج: موسی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). وز، دب، مب: بکرد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اول. (۹). مر: آوردم. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: انی اخلق. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خلق. (۱۲). وز: براشما، دب، آج، لب، فق، مب: بر شما.

صفحه : ۳۳۰

كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ، یعنی كشكل الطَّيْرِ، من شكل و مثال مرغی بكنم. و [هیأت]

«۱»، صورتی مهیا باشد من هیأت «۲» الشیء و در شاذّ زهری و ابو جعفر خواندند: كهَيْئَةُ «۳»، به تشدید «یا». فَأَنْفُخُ فِيهِ، باد در او دمم. فَيَكُونُ طَيْرًا يَأْذَنُ اللَّهُ، مرغی شود به فرمان خدای. مدنیان و یعقوب خواندند: «طائرا»، باقی قرآء «طیرا». آن که «طائرا» خواند، حمل کرد علی طائر واحد، برای آن که او بیشتر خفّاش کردی - شف شیره «۴» - و آن که «طیرا» خواند جنس خواست. و تخصیص خفّاش برای آن است که از مرغان او تمام خلقت «۵» باشد، برای آن که او پستان دارد و دندان دارد، و او را حیض باشد و پرنده است. در خبر چنین است که: عیسی - علیه السلام - دعوت کردی، از او معجزه خواستندی. او پاره‌ای گل بگرفتی و شکل خفّاشی بکردی و به دهن باد در «۶» دمیدی مرغی زنده شدی و پیریدی. وهب متبه گفت: تا مردم در او می نگریدندی «۷» می پیریدی، چون نا پدید شدی بیفتادی تا فرق بودی میان آن که مبتدا خدای آفریده باشد و آن که به دعای عیسی و معجزه او کرده باشد، باذن الله کونه «۸» طیرا، برای آن تعلیق کرد به فرمان [۴۲۶- ر]

و اذن خدای و خلق هیئۃ الطَّيْرِ و تقدیره و نفخ در او، مطلق گفت که اینکه از فعل و مقدور او بود. و اما کونه طیرا، آن که مرغ شود به حیات مرغ شود، و آن فعل خداست - جل جلاله - و نفخ او بمنزله روح باشد، و جسم به حیات زنده باشد و مخارق روح شرط است در صحت وجود و بقاء حیات در محل خود. وَ أُبْرِي الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ، نیک باز کنم و شفا دهم اکمه را. عکر مه گفت:

(۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مب: هیئت. [...]

(۳). مب، مر: كهَيْئَةُ. (۴). کذا: در مج، وز (شفشیره معادل شفسده!)، دب، لب: شف بره، مب: شف بر، آج، فق: شب پره، مر: شب پره، نسخه وز ضمن ضبط لغت در زیر کلمه آورده است: یعنی شبیره. (۵). آج، لب، فق: تمامتر خلقت. (۶). همه نسخه بدلها او. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: می نگریدندی. (۸). همه نسخه بدلها بجز وز: گفته‌اند.

صفحه : ۳۳۱

اعمش باشد که آب از چشمش «۱» باز نایستد «۲» و چیزی نبیند. ضحاک گفت: شب کور باشد. عبد الله عیاس و قتاده گفتند: نابینای مادر زاد باشد که هرگز چیزی ندیده باشد. حسن بصری و سدّی گفتند «۳»: نابینا باشد علی ای وجه کان، و اینکه در کلام عرب معروفتر است. يقال: کمهت عینه تکمه کمها اذا عمیت و اکمهتها «۴» انا اذا اعمیتها، قال سويد بن ابی کاهل: کمهت عیناه حتّی ایضاً تا فهو یلحی نفسه لئما نزع و الأبرص، پیش باشد، و اینکه دو را برای آن تخصیص کرد که بر اطبا متعذر بود علاج اینکه هر دو، حق تعالی معجز هر پیغامبری که داد از جنس آن داد که در روزگار او تعاطی کردند. و در عهد عیسی - علیه السلام - مردم روزگار به علم طب مفاخرت کردند، و صنعت ایشان اینکه بودی، و متفق بودند که به علم طب اینکه «۵» دو را دوا نتواند کردن که دوا بپذیرد. عیسی - علیه السلام - گفت: شما با آن که روزگار و عمر در اینکه علم صرف کرده «۶» به «۷» درمان و علاج، از اینکه عاجزید «۸». من بی آن که مباشرت اینکه کار کنم و یا دارو دوا پیش آرم، به فرمان خدای به دعا و اجابت او «۹» اینها را درست کنم. و ابراء، شفای بیمار باشد، يقال: ابراء «۱۰» الله المریض فبرا هو ببراء «۱۱»، و بریء ببراء. ایشان گفتند: ما نیز به روزگار و «۱۲» معالجت اینکه معنی بکنیم، گفت: جنس آن نباشد که من می گویم، ابرا «۱۳» اکمه و ابرص چیست؟ وَ أَحْيِ الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ،

من به فرمان خدا مرده زنده کنم، و اینکه هر دو مجاز

(۱). آج: چشم او، لب: چشم. (۲). همه نسخه بدلها: نه ایستد/ نایستد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب: حسن بصری گفت و سدی هم گفت. (۴). اساس: اکتها، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). مب هر. (۶). وز: کرده، مب، کردید، دیگر نسخه بدلها: کرده‌اید. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۸). دب، آج، لب، فق: عاجزی/ عاجزید. [.....]

(۹). میج: و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس: ابراء، با توجه به دب تصحیح شد. (۱۱). آج، لب براء. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۳). آج، لب، فق، مر و.

صفحه ۳۳۲ است اعنی «۱» اضافه او با خویشتن، و انما خدای تعالی کند و او قادر باشد بر اینکه، و معنی آن است که: من دعا کنم تا خدای تعالی ایشان را شفا دهد و اینان را زنده کند. و در اخبار چنین آمد که: عیسی - علیه السلام - چهار کس را زنده کرد، یکی عازور. «۲» او «۳» آن دوست عیسی بود به بعضی دهها بیمار شد. خواهر را بر عیسی فرستاد تا او را خبر کند از بیماری، او بیامد و گفت: یا روح الله؟ آن دوست تو عازر «۴» سخت رنجور است فلان جای، و از میان عیسی - علیه السلام - و آن جایگاه سه روزه راه بود. عیسی - علیه السلام - بر خاست «۵» با اصحابش و به آن جایگاه شد، که او آن جا «۶» رسید عازر بمرده بود، سه روز بود تا دفنش کرده بودند، او گفت: بیایی «۷» تا به سر گور او شویم. عیسی را - علیه السلام - به سر گور او بردند. عیسی - علیه السلام - دعا کرد و گفت: «اللهم رب السموات السبع و الأرضین السبع انک ارسلتني الی بنی اسرائیل ادعوهم الی دینک و اخبرهم انی احی الموتی باذنک فأحی عازرا، ای خداوند هفت آسمان و هفت زمین؟ تو مرا به بنی اسرائیل فرستادی تا ایشان را با دین تو خوانم و خبر دهم ایشان را»

«۹» که تو بر دست من به دعای من مرده زنده کنی، بار خدایا عازر را زنده کن. در حال گور بشکافت «۱۰» و عازر بر پای خاست «۱۱» و روغن از اندام او می چکید، و با عیسی با شهر آمد «۱۲» و مدتی دراز بماند و فرزندان آمدند او را. دیگر عیسی - علیه السلام - می رفت، جنازه «۱۳» می بردند و پیر زنی در قفای آن جنازه

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یعنی. (۲). کذا: در میج، وز، فق، لب: عازره، دب: عافرده، آج: عاذر، مب، مر: عازر. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۴). مب: عاذر. (۵). لب، مب، مر: بر خواست. (۶). آج، لب، مب بود به آن جا، فق، مر بود چون به آن جا. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیا. (۸). لب، فق: فأوحی. (۹). میج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۱۰). میج، شکافت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). میج و همه نسخه بدلها: بر پای خواست، با توجه به رسم الخط رایج امروزی تصحیح شد. (۱۲). لب: به شهر آمدیم. (۱۳). آج، لب، فق: جنازه/ جنازه‌ای.

صفحه ۳۳۳

ایستاده و جزع می کرد. عیسی - علیه السلام - دعا کرد، و او بر نعش زنده شد و باز نشست و به پای خود از گردن مردان که او را بر گرفته بودند به زیر آمد و با خانه رفت و عمری بماند و فرزندان آورد. سه دیگر «۱» زنی بود او را بنت العاشر «۲» گفتندی، از عیسی - علیه السلام - در خواستند که او را زنده کن. عیسی - علیه السلام - دعا کرد، خدای تعالی او را زنده کرد و روزگار دراز بماند و فرزندان زاد. چهارم سام بن نوح بود، و آن چنان بود که عیسی - علیه السلام - چون دعوت کرد و دعوی احیای موتی کرد، او را گفتند: کدام مرده زنده کنی! گفت: هر کس را که شما خواهید. ایشان اندیشه کردند و گفتند: مرده دیرینه «۳» را. اندیشه باید کرد «۴» تا بدانیم که راست می گوید یا نه «۵». گفتند «۶»: برای ما سام بن نوح را زنده کن. گفت: گورش با من نمایم. ایشان او را به

سر گور او بردند او خدای را به نام مهترین بخواند، خدای تعالی سام را زنده کرد (۷) در گور، و عیسی - علیه السلام - گفت: یا سام قم باذن الله، برخیز به فرمان خدای. سام از گور برخاست و نیمه سر او سپید (۸) شده بود و می گفت: اقامت القيامة! قیامت بر خاسته است! گفت: نه، و لکن من خدای را به نام مهترین بخواندم تا تو را زنده کرد (۹)، و در عهد او [و] (۱۰) پس از آن مردم را موی سپید (۱۱) نشدی تا به عهد ابراهیم - علیه السلام - عیسی - علیه السلام - او را گفت: نه تو (۱۲) جوان بودی که تو را وفات رسید؟ چرا موی سپید (۱۳) شده است! گفت: چون آواز تو شنیدم پنداشتم (۱۴) قیامت برخاسته (۱۵)

(۱). مج، وز، دب: سدبگر، آج: و سوم یک، لب: و سیوم یک، فق: سیم، مب، مر: دیگر. (۲). مب: بنت الشاعر. (۳). وز، آج: دیرینه. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: باید کردن. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر با اتفاق. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر ای عیسی اگر راست می گویی. (۷-۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: زنده گردانید. (۸-۱۱-۱۳). دب، آج، لب، مب، مر: سفید. (۱۰). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تونه. [.....]. (۱۴). مج: با خطی متفاوت از متن که. (۱۵). دب، لب، مب، مر: برخاسته.

صفحه: ۳۳۴ است، از هول قیامت مویم سپید (۱) شد. گفت: تو را چند سال بود که وفات رسید (۲)! گفت: پانصد سال. آنکه گفت: مت باذن الله، به فرمان خدا بیفتاد (۳) و بمرد. کلبی گفت: عیسی - علیه السلام - خدای را به «یا حی یا قیوم» خواندی، چون احیای موتی کردی. وَ أَنْبِئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَ مَا تَدْخُرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ، و خبر دهم شما را به آنچه خورده باشید (۴) و آنچه ذخیره کنید (۵) [۴۲۶-پ]

. کلبی گفت: چون عیسی - علیه السلام - ابراء اکمه و ابرص کرد و احیای موتی. گفتند: اینکه سحر است که تو می کنی، ما از اینکه جنس معجز نخواهیم. ما را خبر ده که ما در خانه‌ها (۶) چه خوریم، و چه ذخیره نهیم! گفت: روا باشد. آنکه یک یک را می گفت که شما فلان طعام خوردی (۷)، و چندین (۸) مقدار خوردی (۹)، و چندین (۱۰) ذخیره نهادی (۱۱). چهل مرد بیامدند و مواطات کردند و هر یکی طعامهای مختلف بیاوردند (۱۲) به خانه بردند و مقداری موزون معین بخوردند، و مقداری موزون بنهادند در مواضع متفرق. آنکه (۱۳) بیامدند و گفتند: ما را خبر ده تا ما چه خوردیم (۱۴) و چند خوردیم (۱۵) و چند نهادیم [و کجا نهادیم] (۱۶)! جبرئیل (۱۷) - علیه السلام - او را خبر می داد و یک یک ایشان را می گفت (۱۸). در خبر است که او در ایام صبی چون کودکان با او بازی کردند، او ایشان را

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سفید. (۲). مب: تو را چند سال از عمرت گذشته بود که وفات یافتی، مر: که وفات یافتی. (۳). دب: بیوفتاد. (۴). دب، آج، لب، فق: خورده باشی. (۵). دب، آج، لب، فق: ذخیره کنی. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خانه خود. (۷-۹). مب، مر: خوردید. (۸). دب، آج، لب: چندان، فق، مب، مر: چند. (۱۰). فق، مب، مر: چند. (۱۱). مب، مر: نهادند. (۱۲). فق، مب، مر و. (۱۳). مب: و آنکه. [.....].

(۱۴-۱۵). مج، وز، فق: خوریم، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۱۶). مج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۷). دب، آج، لب: و جبرئیل. (۱۸). مب: یک یک را به ایشان خبر می داد.

صفحه: ۳۳۵ گفتی: مادر و پدر شما به خانه فلان و (۱) فلان چیز خوردند، و از آن بهری شما را نصیب نهادند و بهری نهادند. ایشان بیامدندی (۲)، مادر و پدر را گفتندی: شما فلان طعام خوردید (۳)، نصیب ما نهادید بیارید (۴). و از فلان طعام چرا ما را نهادید (۵)! ایشان گفتندی: شما چه دانید (۶)! گفتندی (۷): ما را عیسی مریم گفت. ایشان گفتندی: اینکه کودک جا دوست، کودکان ما را بر او (۸) رها نباید کردن که تباه شوند. چون عیسی - علیه السلام (۹) ایشان را طلب کردی، ایشان را در خانه‌ها (۱۰)

پنهان کردند. عیسی - علیه السلام - گفتی: ایشان در فلان خانه اند (۱۱). گفتندی: ذاک الخنازیر. آن خوکانند، او گفتی: سیکونون کذلک، همچنین خواهند شدن (۱۲). آنان بودند که به مائده کافر شدند، و خدای تعالی ایشان را به خوک و بوزنه کرد (۱۳). سدی گفت: چون عیسی - علیه السلام - به طلب ایشان آمد، همه را در خانه جمع کرده بودند. عیسی را گفتند: ایشان حاضر نه‌اند. گفت: پس در آن (۱۴) خانه آوازی می‌آید. گفتند: خوکانند. گفت: چنین شوند. در بگشادند، همه خوک شده بودند. اینکه خبر در بنی اسرائیل فاش شد، قصد آن (۱۵) کردند که او را بکشند. مادرش (۱۶) بر گرفت و به مصر برد. قتاده گفت: اینکه در وقتی بود که مائده از آسمان برایشان فرود می‌آمد، و خدای تعالی ایشان را نهی کرده بود از آن که ذخیره کنند، ایشان عصیان کردند و ذخیره نهادند. عیسی - علیه السلام - ایشان را گفتی: نگفته‌ام شما را که (۱۷) خیانت مکنید (۱۸) و

(۱). دب، آج، لب، فق: ندارد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۳). مب، مر و، دب، آج، لب، فق: خوردی / خوردید. (۴). دب، آج، لب، فق: ما نهادی بیاری / نهادید بیارید. (۵). دب، آج، لب، فق: ما را چرا نهادی، مب، مر: از آن که طعام چرا برای ما نهادید. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: دانی. (۷). دب، آج، لب، فق: گفتند. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: با او. (۹). دب، آج، لب، فق: چون عیسی مریم. (۱۰). معج و دیگر نسخه بدلها: خانها / خانه‌ها. [.....]

(۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خانها / خانه‌ها. (۱۲). لب: خواهی شدن. (۱۳). مب، مر: بوزینه گردانید، دب، آج، لب، فق: بوزنه گردانید. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۵). مب: او. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر او را. (۱۷). مب ذخیره مکنید و. (۱۸). دب: مکنی.

صفحه : ۳۳۶

از اینکه خان (۱) پیش از آن که بخوری چیزی بر مگیری و ذخیره مکنید (۲)؟ ایشان گفتندی (۳): ما نکردیم. عیسی - علیه السلام - گفتی: من بگویم که کسی از شما چه خورده و چه ذخیره نهاده (۴)؟ «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ، در اینکه که من گفتم آیتی و دلالتی و علامتی و معجزه‌ای هست شما را اگر تصدیق کنید و به راست دارید (۵). قوله تعالی: وَ مَصَدَّقًا، نصب است بر حال عطفًا علی قوله: وَ رَسُولًا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ، و بعضی دگر (۶) گفتند: عامل در او فعلی مقدر است، ای و جئتکم مصدقًا، و به شما آمدم به راست دارنده آن کتاب را که پیش من است از توریت. وَ لَأَحِلَّ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ، و نیز تا حلال کنم شما را بعضی از آنچه بر شما حرام کردند در توریت از گوشت شتر و پیه و بعضی طیور و ماهی و آنچه در توریت و شرع موسی بر شما بود من حلال می‌کنم. یعنی خدای تعالی در کتاب من و بر زبان (۷) و در (۸) احکام شرع من. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که بنی اسرائیل بر خویشتن چیزهایی حرام کردند که تحریم آن در توریت نبود، گفت: آمده‌ام تا آن را حلال کنم، و بیان کنم که خدای تعالی (۹) آن حرام نکرده است. ابو عبیده گفت: مراد به «بعض» کل است و آن (۱۰) بیت بیاورد: ابا منذر افنیت فاستبق بعضنا حنانیک بعض الشّاهون من بعض و گفت معنی آن است که: بعض الشّاهون من کل، و هم در آیت خطا کرد و هم در بیت، برای آن که در آیت مهمتی و ضرورتی نیست که موجب عدول باشد از

(۱). کذا: در معج، وز، دب، مر، آج، لب، فق: ندارد، مب: خانه. (۲). دب: بر مگیری و ذخیره مکنی. (۳). مب: گفتند. (۴). وز: چه خورد و چه ذخیره نهاد، دب: چه خوردی و چه ذخیره نهادی، مب، مر: چه خوردید و چه ذخیره نهادید، آج، لب، فق: ندارد. (۵). دب، آج، لب، فق: تصدیق کنی و به راست داری. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دیگر. [.....]

(۷). اساس: زمان، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مب، مر: و بر. (۹). آج، لب، فق: جلّ جلاله. (۱۰). دب: اینکه.

صفحه: ۳۳۷

ظاهر، و اگر دلیل بر آن که «بعض» به معنی کل آمده است اینکه بیت است، در اینکه بیت بر اینکه معنی دلیل نیست، برای آن که معنی بیت آن است که: بعضی از شر بود که آسانتر بود از بعضی، چنان که: ضرب از قتل، و قتل از صلب و صلب از تمثیل و آنچه مانند اینکه «۱» بود، واجب «۲» نکند که تا «بعض» با کل مضاف نبود هین «۳» نباشد، فاذا لا وجه «۴» لهذا القول. و نخعی در شاذ خواند: «حرم» بر فعل لازم علی وز کرم. و اصل تحریم حظر و منع باشد، و اشتقاق او از حرمان است. و محروم ممنوع باشد، و اصل احلال و تحلیل اطلاق بود من الحلال الذی هو ضد العقد «۵» برای آن که حلال گشاده باشد، نینی که مطلق «۶» و طلق در جای حلال استعمال کنند. وَ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ، من از خدای به شما آیتی آورده‌ام و حجتی و معجزه «۷». فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ مِنْ خِذَائِهِ وَ طَاعَتِهِ مِنْ دَارِهِ «۸». إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ، خدای - عز و جل - خدای «۱۰» من است و خداوند شما، و «ان» برای آن مکتور است که سخن مبتدست متعلق نیست بما قبله، و در عربیت روا باشد. وَ إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ، تا محمول بود علی قوله: وَ جِئْتُكُمْ بِأَنَّ اللَّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ، و اینکه کلمه، اعنی «رب» اطلاق نکنند بر یکی از ما، بل مقتد گویند چنان که: رب الدار، و اینکه لفظ را تفسیر و وجوه رفته است در سورة الفاتحة [۴۲۷- ر]

و کذ [لک]

«۱۱» قوله «۱۲»: فَأَعْبُدُوا هَذَا صِرَاطَ مُسْتَقِيمٍ، خدای را پرستید «۱۳»، اینکه آیت وارد است مورد تنبیه و ترغیب و تذکیر و تحریض «۱۴» بر نظر کردن و نعمت خدای را شکر

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: آن. (۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و واجب. (۳). لب: مین، آج: مین. (۴). مج: فاذا لا وجه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). مج: العقل، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج: مطلقا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق، مب: معجزه / معجزه‌ای. (۸). دب: بترسی. (۹). دب: داری، مب، مر: بدارید. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: خداوند. [...]

(۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب تعالی. (۱۳). دب، آج، لب، فق: پرستی. (۱۴). دب، لب، فق، مب، مر: تحریض.

صفحه: ۳۳۸

کردن، و به عبادات او قیام کردند. فَلَمَّا أَحَسَّ عَيْسَى مِنْهُمْ الْكُفْرَ، ای علم و وجد بالحاسه و رای. بدانست و به حواس بیافت و علامتش «۱» بدید و از دیگران بشنید. فَرَأَى كُفْرَهُمْ وَ جَدَّ «۲». ابو عبیده گفت: عرف. مقاتل گفت: رای، نظیره قوله: هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ «۳» ... و قوله: فَلَمَّا أَحْسُوا بِأَسْنَانِ «۴» ...، مفسران گفتند و آنکه بیشتر اظهار کفر کردند که قصد کشتن او کردند. او مادر را «۵» بر گرفت و بگریخت که «الفرار ممّا لا یطاق من سنن المرسلین» «۶». سدّی گفت: سبب آن بود که جهودان بنی اسرائیل به حجت با عیسی بر نیامدند «۷»، قصد کشتن او کردند، او بگریخت و به دیهی آمد، و مریم مادرش با او بود. در سرای مردی فرود آمدند که زنی داشت. روزی اینکه مرد در سرای آمد «۸» دل تنگ، و با زن «۹» چیزی بگفت و زن نیز دل تنگ شد. مریم گفت: اینکه شهو تو چرا دل تنگ است! و با تو چه گفت که تو دل تنگ شدی! گفت: آفتی و بلایی که با تو گفتن سود ندارد. مریم - علیها السلام - گفت: با من بگو که باشد که بنزدیک من فرجی بود آن را. گفت: چگونه! گفت: اینکه پسر من مجاب الدعوه «۱۰» است، خدای را دعا کند تا خدای کفایت کند. گفت: بدان که اینکه پادشاه ولایت ما هر یک چند مؤونت خود و لشکر بر کسی افگند و به خانه او فرود آید با جمله لشکر «۱۱» و آن کس را مستأصل کند، اکنون کس فرستاده است که من و لشکر «۱۲» جمله اینکه جا «۱۳» می آیم و ما طاقت آن نداریم. مریم - علیها السلام - گفت «۱۴»: من پسر را بگویم تا دعا کند تا خدای تعالی کفایت

کند.

(۱). آج، لب، فق: علامتش. (۲). دب، مب، مر: وجده. (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۸. (۴). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۲. (۵). لب، فق، مب، مر: مادر او را. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: الانبیاء. (۷). دب و. (۸). مب: در سرای خود در آمد. (۹). آج، لب، فق، مر خود. (۱۰). فق، مب: مستجاب الدعوه. [.....]

(۱۱). آج، لب، فق، مب، مر خود. (۱۲). مر من. (۱۳). آج، لب، مب، مر: بدان جا، فق: بدین جا. (۱۴). آج، لب، فق که.

صفحه : ۳۳۹

چون عیسی در آمد، مریم او را «۱» بگفت. عیسی گفت: من اینکه دعا بکنم «۲»، و لکن اینکه جا شرّ و فتنه «۳» پدید آید. مریم گفت: اینکه بیاید کردن که اینکه مرد و اینکه زن را «۴» بر ما حق است. مرد گفت: به هر حال «۵» بیاید کردن. عیسی - علیه السلام - گفت: تو چندان که توانی آب بیار «۶» و در اینکه دیگها و خمها کن تا «۷» دعا کنم تا «۸» خدای تعالی همه به انواع «۹» مطبوعات کند، و آن آبها که در خمها با خمر کند - و اینکه بر قول آن کس باشد که گوید: خمر اول حلال بوده است. عیسی دعا کرد، و خدای اجابت کرد، و پادشاه حاضر آمد، طعامی خورد «۱۰» که از آن لذیذتر و خوشتر هرگز نخورده بود «۱۱». چون خمر پیش آوردند، خمری بود که «۱۲» مثل آن ندیده بودند، آن مرد را گفت: اینکه طعامها و اینکه شراب از کجا آوردید «۱۳»! گفت: مرا بود. گفت: دروغ می گوید «۱۴»، چندان که تعلل کرد فایده نبود، تا بگفت که: زنی «۱۵» به سرای من فرود آمده است «۱۶»، پسری دارد، او «۱۷» دعا کرد تا خدای تعالی آب با اینکه طعام و شراب «۱۸» کرد، و پادشاه را پسری بمرده بود - من احب خلق الله الیه - او را ولی عهد خواست کردن، با خود گفت که: آن کس که دعای او در تحویل آب با «۱۹» طعام و شراب مستجاب بود، همانا در احیای موتی هم چنین باشد. آنکه کس فرستاد، و عیسی را بخواند و گفت: تو را لا بدّ دعا باید کردن تا

(۱). مر: مریم آن سخن. (۲). مع، وز: نکنم، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب: فتنه / فتنه‌ای. (۴). وز: که اینکه مرد و زن را، آج، لب، فق، مب، مر: که اینکه زن را و اینکه مرد را. (۵). آج، لب، فق، مب، مر که اینکه. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: بیاور. (۷). آج، لب، فق، مب، مر من. (۸). آج، لب: که. (۹). مع، بانواع، وز، آج، لب، فق، مر: با انواع. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: خوردند. [.....]

(۱۱). آج، لب، فق، مر: نخورده بودند. (۱۲). مب هرگز. (۱۳). دب، آج، لب، فق: آوردی / آوردید. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می گوئی. (۱۵). مب و پسری. (۱۶). مب: آمده اند. (۱۷). مب: و پسر. (۱۸). آج، لب، فق: طعامها و شراب، مب، مر: طعامها و شرابها. (۱۹). آج، لب، فق، مب، مر: و.

صفحه : ۳۴۰

خدای آن پسر مرا زنده کند. گفت: من اینکه بکنم، و لکن اینکه جا فتنه و شرّی بباشد. پادشاه گفت: لا ابالی، باک ندارم اندی «۱» که او باشد و من او را بینم «۲». عیسی - علیه السلام - گفت: به شرط آن که من اینکه دعا بکنم و بروم و مادر با من بیاید و ما را منع نکند کسی. گفت: روا باشد. بر اینکه عهد کردند، و عیسی - علیه السلام - دعا کرد و خدای تعالی پسر او زنده کرد «۳». عیسی و مریم از آن جا بیامدند. مردم آن شهر چون بدیدند که پسر او زنده شد، خروج کردند بر پادشاه و سلاحها بر گرفتند و گفتند: ما را امید آن بود که چون او بمیرد ما از اینکه جور برهیم، که او را فرزند و عقب نبود «۴». اکنون پسر باز آمد تا با ما همان کند که پدر «۵»، و قتلی و فتنه‌ای عظیم پیدا آمد آن جا. و عیسی - علیه السلام - بیامد، چون به کنار دریا رسید حواریان جماعتی بودند، صیّادان ماهی بر کنار دریا ماهی می گرفتند. ایشان را گفت «۶»: شما چه مردمانید «۷»! گفتند: ما صید ماهی کنیم «۸». گفت: صید

ماهی چه خواهید کردن» (۹)، بیاید تا صید بهشت و رضای خدا کنی» (۱۰). گفتند: چگونه! گفت: من پیغامبر خدایم» (۱۱) و ایشان را دعوت کرد و معجزه نمود. ایشان ایمان آوردند. ایشان را گفت: من انصاری الی الله. سدی و ابن جریج و کسائی گفتند: «الی» به معنی مع است، چنان که عرب گوید: الذود الی الذود ابل، ای مع الذود. اینکه مثلی معروف است، و نابغه گفت: فلان تترکتی بالوعید کأنتی الی الناس مطلی» به القار اجر و قال آخر: و لوج ذراعین» (۱۲) فی برکه الی جؤجؤ رهل» (۱۳) المنکب

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: چندانی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: بینم. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: پسر او را زنده گردانید. (۴). مب: نباشد. (۵). آج، لب، فق، مب، مر می کند، دب: پدرش. [...].
(۶). دب: می گفت. (۷). دب: مردمانی / مردمانید، مب: چه می کنید. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: می کنیم. (۹). دب: خواهی کرد، آج، لب، فق: خواهی کردن. (۱۰). آج، لب، فق، مر: کنید، مب: بکنید. (۱۱). آج، لب، فق، مر: خدام. (۱۲). کذا: در مع و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۵۰): ذراعیه. (۱۳). اساس: راهل، با توجه به دب تصحیح شد.
صفحه: ۳۴۱

و قال تعالی: وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ» (۱) «... ای مع اموالکم. و حسن بصری و ابو عبیده گفتند: «الی» به معنی «فی» (۲) است، ای من انصاری فی الله و فی سبیل الله، قال طرفه: و ان تلتقی الحی الجمیع تلاقنی الی ذروه البیت الکریم المصمّد ای فی ذروه. و «الی» هر جایی به معنی مع نباشد، مگر آن جا که در او اضافه و مصاحبت باشد، و معنی آن بود که: من انصاری مضافا الی الله، یعنی خدای مرا خود» (۳) یار است، کیست که رغبت کند که با خدای یار شود در یاری من؟ جنائی گفت: «الی» به معنی «لام» است، چنان که گویند: هدیته [۴۲۷-پ]

لکذا و الی کذا، قال الله تعالی: قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلْ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ» (۴). قال الحواریون، گفتند حواریان. مفسران خلاف کردند در آن که حواریان که بودند، و چرا ایشان را حواری خواندند. سدی گفت: ملاحان و صیادان دریا بودند- چنان که شرح دادیم- و اینکه روایت سعید جبیر است از عبد الله عیّاس» (۵)، گفت: برای آن حواری خواند» (۶) ایشان را لیباض ثیابهم، برای آن که سپید» (۷) جامه بودند» (۸). عطا گفت: مادر او را به دکان گازران و رنگران» (۹) داد» (۱۰) تا پیشه بیاموزد، و او به دکان رئیس صباغان بود و جامه بسیار در دکان او جمع شده بود. عیسی را گفت: مرا روزی چند به دهی کاری هست آن جا خواهم رفتن، و اینکه جامه‌ها را علامت بر کرده‌ام هر یکی» (۱۱) به رنگی می‌باید که بر آن رنگ علامت دارد، و او برفت. عیسی- علیه السلام- جمله در خم» (۱۲) نیل نهاد و رها کرد و گفت: اللهم اخرجها علی

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۲. (۲). مر: مع. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: خدای خود مرا. (۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۳۵. (۵). دب و. (۶). آج، لب، فق، مر: خواندند، مب: خوانند. [...].
(۷). آج، لب، فق، مب، مر: سفید. (۸). آج، لب، فق، مر: بودندی. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: رنگران. (۱۰). مب: دادی. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر را. (۱۲). دب: جمله جامه درخت.

صفحه: ۳۴۲ ما ارید. چون مرد باز آمد گفت» (۱): چه کردی! گفت: جامه‌ها همه در آن خم است. استاد گفت: جامه‌های مردمان» (۲) تباہ کردی، آن هر یکی لونی می‌باید» (۳) و بانگ و فریاد کرد، مردم» (۴) جمع شدند. عیسی- علیه السلام- گفت: یا استاد» (۵)؟ چه بانگ و فریاد است؟ بیا بر کنار اینکه خم بایست و بگوی» (۶) که هر جامه چه لون می‌باید» (۷)، از تو گفتن و از من بر آوردن» (۸). آنگاه استاد می‌گفت: جامه فلان، فلان رنگ می‌باید. او به آن رنگ می‌برآورد» (۹). یکی» (۱۰) سرخ و یکی زرد و یکی لعل و یکی کبود و یکی سبز. مردم آن» (۱۱) بازار از آن متعجب شدند» (۱۲) و دانستند که آن فعل خداست، و هیچ قادر به قدرت آن نداند

کردن» (۱۳). و عیسی - علیه السلام - ایشان را دعوت کرد، ایشان ایمان آوردند فهم الحواریون، حواریان ایشانند. دکانها و کارهای خود رها کردند، و در قفای عیسی ایستادند و با او می‌رفتند و آیات و عجایب می‌دیدند. در خبر است که: حواریان عیسی دوازده مرد بودند، در سیاحت عیسی با عیسی می‌گردید [ند]

«۱۴» در سهل و جبل و بَر و بحر. چون گرسنه شدندی گفتندی: یا روح الله؟ ما گرسنه‌ایم. عیسی - علیه السلام - دست در زمین زد - اگر سهل بودی و گر «۱۵» جبل «۱۶» نان بیرون آوردی و به عدد هر مردی دو نان. چون تشنه شدندی، گفتندی: یا روح الله؟ ما تشنه شدیم «۱۷»، او دست بر زمین یا کوه زد و آب بیرون آوردی، آب باز خوردندی.

(۱). مب، مر جامها/ جامه‌ها. (۲). مر: مردم. (۳). آج، لب: لونی دیگر می‌باید. (۴). مب: مردمان. (۵). دب، آج، لب، فق: مر اینکه. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می‌گوی. (۷). مب، مر کردن. (۸). مب: بیرون آوردن، دب، مر: به در آوردن. [.....]

(۹). مب، مر: بر می‌آورد. (۱۰). مج: هر یکی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها، «هر» زاید می‌نماید. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مردمان. (۱۲). دب: شگفت ماندند. (۱۳). دب: نتواند کرد، مب، مر: نتواند کردن. (۱۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۵). دب، مب، مر: و اگر، فق: یا. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۱۷). آج، لب، فق، مب، مر: ما تشنه‌ایم.

صفحه: ۳۴۳

روزی گفتند «۱»: یا رسول الله «۲»؟ بهتر از مادر جهان کیست! چون گرسنه شویم تو ما را طعام دهی، و چون تشنه شویم تو ما را آب دهی، و در صحبت «۳» خدمت تو با تو می‌گردیم، و عجایب می‌بینیم. عیسی - علیه السلام - گفت: از شما بهتر آن باشد که از کسب دست خود خورد. ایشان بیامدند و اختیار گزاری کردند. جامه مردمان می‌شستند و مزد بر آن که می‌ستند «۴» قناعت می‌کردند. ضحاک گفت: ایشان را برای آن حواری «۵» خواندند «۶»، لصفاء قلوبهم و نقائها، برای آن که دلهايشان «۷» صافی بود. عبد الله مبارک گفت «۸»: برای آن که نورانی بودند، اثر نور و عبادت بر روی ایشان پیدا بود، قال الله تعالی: سَتِيْمَاهُمْ فِي وُجُوْهِهِمْ مِنْ اَثْرِ السُّجُوْدِ «۹». و اصل «حور» نزدیک عرب سپیدی «۱۰» باشد، يقال: رجل احور و امرأة حوراء و رجال و نساء حور، للشديد «۱۱» بياض العين. و نان «۱۲» سپید «۱۳» را حواری گویند، و زن سپید «۱۴» روی با جمال را حواریه گویند، قال الحارث بن حزنه: فقل للحواريات بيكين غيرنا ولا تبكنا اما الكلاب التوابح و قال الفرزدق: فقلت ان الحواريات تعطفه اذا تزين من تحت الجلابيب ابن عون گفت: پادشاهی از جمله پادشاهان طعامی ساخت و مردمان صالح را جمع کردند و عیسی - علیه السلام - در آن میان بود. پادشاه به عیسی می‌نگرید «۱۵». او از «۱۶»

(۱). آج، لب، فق: گفتندی. (۲). مب: یا روح الله. (۳). دب، مب و. (۴). وز: و مزد که بر آن می‌ستند و، دب: و مزدی که می‌ستند بدان، آج، لب، فق، مب، مر: و مزدکی بر آن می‌گرفتند و. (۵). مب، مر: حواریان. [.....]

(۶). دب، مب: خوانند. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: دلهاشان. (۸). مب: عبد الله عباس و عبد الله مبارک گفتند. (۹). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۹. (۱۰). دب: سپید، فق، مر: سفیدی، مب: سفید. (۱۱). مج: شدید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). وز: و زنان. (۱۳-۱۴). فق، مب، مر: سفید. (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: می‌نگریست. (۱۶). وز: و از.

صفحه: ۳۴۴ کاسه خود بعبادت طعام می‌خورد و هیچ کم نمی‌شد «۱»، او را گفت: تو چه مردی! گفت: من عیسی مریم «۲» پیغامبر خدا، و او را دعوت کرد و «۳» ایمان آورد و خواص ملک به او ایمان آوردند و ملک رها کردند و در قفای او ایستادند، حواریان ایشان بودند. کلبی گفت و ابو روق: حواریان اصفیاء و خواص عیسی بودند - و ایشان دوازده مرد بودند. حسن «۴» گفت: حواریان انصار عیسی بودند، و حواری ناصر باشد. نصر بن شميل گفت: حواری الزجل خاصته. قتاده گفت: حواری وزیر باشد، و هم از قتاده

پرسیدند که حواری که باشد! گفت: آن کس باشد که خلافت را بشاید. نحن أنصارُ الله، حواریان گفتند: ما یاران خداییم، یعنی ما یاران رسول خداییم. آمنا بالله، ایمان آوردیم به خدای. و اشهد باننا مسلمون، و گواه باش ای عیسی به آن که ما مسلمانیم. رَبَّنَا ای خداوند «۵» پروردگار ما؟ آمنا بما أنزلت، ایمان «۶» آوردیم به آنچه تو فرستاده بودی «۷» از کتبهای پیشین. وَ اتَّبَعْنَا الرَّسُولَ، و متابعت کردیم پیغامبر را، یعنی عیسی را. فَكُتِبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ، نام ما در جمله گواهان بنویس که ما بر اینکه گواهی می‌دهیم، یعنی آنان که برای پیغامبران تو گواهی دادند به صدق. عطا گفت: مع التَّيِّبِينَ، با پیغامبران، برای آن که هر پیغامبری گواه امت باشد. عبد الله عبَّاس گفت: مع محمد و امته «۸»، بیانه: وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَوْلٍ لَّ شَهِيداً «۹»، و قوله [و] «۱۰» وَ مَكْرُؤًا، مکر کردند «۱۲»، و «مکر» تدبیر لطیف پوشیده باشد. و اهل معانی

(۱). دب: و هیچ نمی‌گفت و کم نمی‌شد، آج، لب، فق، مب، مر: هیچ تمام نمی‌شد. (۲). آج، لب، فق، مر: عیسی بن مریم. (۳). وز: و او، دب، آج، لب، فق، مب، مر: او. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: حسن بصری. [.....]
(۵). دب، آج، لب، فق، مر: و. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ما ایمان. (۷). آج، لب، فق، مب، مر: تو فرستادی. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: و. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۴۱. (۱۰). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳. (۱۲). مج، مکر کردن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
صفحه: ۳۴۵ گفتند: «مکر» سعی به فساد باشد در پوشیدگی [۴۲۸-ر]

. و اصل او من قول العرب: مکر اللیل و امکر «۱» اذا اظلم، شب تاریک شد. و گفته‌اند: استجماع الزای و استحکامه فی المکیده، و اصل او از احکام باشد من قولهم: امرأه مکروره اذا كانت مجتمعته الخلق محکمه «۲». وَ مَكْرُؤًا، مکر کردند، یعنی کفار بنی اسرائیل آنان که أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمْ الْكُفْرَ. و مکر ایشان اینکه جا تدبیر و انداخت «۳» قتل عیسی بود، و اینکه آنگه بود که عیسی را براندند و بیرون کردند. پس از مدتی باز آمد و دعوت آشکارا کرد، و ایشان همت «۴» کشتن او کردند «۵». وَ مَكَرَ اللَّهُ، فَرَأَى كَيْفَ كَفَرُوا، از مخلوقان «۶» خدیعت و حیلت بر فساد باشد، و از خدای تعالی استدراج بندگان باشد، و معنی «استدراج» ناگاه گرفتن بود و در پختن «۷» از پس آن که در نعمت باشند، قال الله تعالی: سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ «۸». عبد الله عبَّاس گفت: معنی مکر او «۹» آن است [که]

«۱۰»: هر گه که بنده گناهی نو کند، خدای با او نعمتی نو کند. زجاج گفت: مکر خدای با بنده جزای او باشد بنده را بر مکر، جزا «۱۱» را به اسم مبتدا بر خواند، چنان که گفت: الله «۱۲» السلام ما «۱۳»، و قوله: وَ هُوَ خَادِعُهُمْ «۱۴»، و قال عمرو بن كلثوم. الا لا يجهلن احد علينا فنجهل فوق جهل الجاهلينا

(۱). آج، لب، فق: امکره. (۲). اساس: محکمه، با توجه به آج تصحیح شد. (۳). فق، مب، مر: و. (۴). آج، لب، فق، مب: همه قصد، مر: هم قصد. (۵). مب قوله. (۶). مب، مر: مخلوقات. [.....]
(۷). در پختن / در پیختن، دب: سختن، آج: در سختن، لب، فق: در سختن، مب، مر: و پیختن. (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۲. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مکر. (۱۰). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). وز: خدا. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: و الله. (۱۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۵. (۱۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۲.

صفحه: ۳۴۶

و قال اخر: فاعلم و أيقن أن ملكك زائل و اعلم بانك ما تدین تدان ای ما تجزی تجزی. و اول جزا نباشد، و اینکه را مزوجه «۱» گویند، و مثله قوله: فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ «۲»، و نظایر اینکه بسیار است، و اینکه طریقت مستقصی تر

گفته شود. إن شاء الله. ابو القاسم بن حبيب گفت، از ابو عبد الله بن عاد بغدادی شنیدم «۳» که گفت، مردی جنید را پرسید «۴»: چون است که خدای تعالی مکر با خود اضافه کرد، و پسندید خود را به اینکه، و بر دیگران عیب کرد. جنید گفت: ندانم که «۵» تو چه می‌گویی، و لکن من از فلان «۶» طنوره زن شنیدم اینکه ایبات: فدیتک قد جبلت علی هواکا فنفسی لا تنازعی سواکا احبک لا بیعضی بل بکلی و ان لم یبق حبک لی حراکا و یقیح من سواک الفعل عندی و تفعله فیحسن «۷» منک ذاکا مرد «۸» گفت: یا سبحان الله؟ تو را از آیتی «۹» قرآن می‌پرسم، مرا به شعر «۱۰» طنوره زن جواب می‌دهی؟ گفت: من جواب تو دادم اگر عقل داری، چون اینکه نمی‌دانی تا به زبان عامیانت بگویم تخلیه و فرا گذاشتن او «۱۱» ایشان [را]

«۱۲» تا مکر کنند مگری است از او به «۱۳» ایشان و آن مکر که خدای تعالی کرد به «۱۴» ایشان. اینکه جا إلقاء شبه عیسی است بر صاحب ایشان که او را بر عیسی موکل کردند، چون عزم کشتن عیسی کردند تا به جای عیسی او را «۱۵» بیاویختند، چون بنگریدند صاحب ایشان بود- و قصه اینکه

(۱). کذا: در مع، وز، دیگر نسخه بدلها: مزاجه. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴. (۳). مع: شنیدیم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). دب، مب، مر که. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۶). آج، لب، مب، مر زن. [.....]
(۷). کذا: در مع و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۵۳): و یحسن. (۸). وز، آج، لب: مردی. (۹). فق: آیت. (۱۰). آج، لب، فق زنی. (۱۱). دب: و. (۱۲). مع: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). آج، لب، فق: با. (۱۴). آج، لب، مر: ندارد، وز: با. (۱۵). آج، لب، فق: تا به جایی که عیسی را.

صفحه : ۳۴۷

در جای خود بیاید- ان شاء الله. و طرفی اینکه است که عبد الله عباس [گفت]

«۱» پادشاه «۲» بنی اسرائیل خواست تا عیسی را بکشد، اعوان و شرط «۳» خود را به طلب او فرستاد او را در راهی بدیدند. قصد گرفتن او کردند، بگریخت در کوی «۴» شد و در آن کوی «۵» در سوراخی «۶» شد، از پی او برفتند. یکی را که از ایشان خبیث تر بود گفتند: تو در رو و او را بیرون آور. او در آن جا رفت، کس را ندید. چون بیرون آمد، خدای تعالی شبه عیسی بر او افکند، او را بگرفتند. او گفت: من صاحب شما فلان، از او قبول نکردند و او را بیاویختند، و عیسی را- علیه السلام- به آسمان بردند. وهب گفت: د شب بیامدند و عیسی را بگرفتند و «۷» درختی بزدند و خواستند تا عیسی را بر دار کنند. خدای تعالی شب تاریک بکرد و فرشتگان را بفرستاد تا عیسی را از آن جا ببرند، و ایشان به جای عیسی- علیه السلام- آن مرد را که بر او راه نموده بود بگرفتند «۸» و بیاویختند. و آن شب عیسی- علیه السلام- در اول شب حواریان را جمع کرد و ایشان را وصایت کرد و گفت: پیش از آن که خروس «۹» بانگ «۱۰» کند، یکی از شما کافر شود و مرا به درمی چند بفروشد. حواریان متفرق شدند و عیسی جایی پنهان شد. اینکه مرد که عیسی گفته بود بیامد «۱۱»، جهودان را گفت: مرا چه دهید «۱۲» اگر شما را راه نمایم بر عیسی! گفتند: تو را سی درم دهیم. او بیامد و ایشان را به سر عیسی آورد. عیسی را بگرفتند و به زیر درخت آوردند. خدای تعالی شبه او بر اینکه «۱۳» مرد

(۱). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مع: پادشاه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). وز: شرطه. (۴). آج، لب، فق، مر: کوهی. (۵). فق، مر: کوه، آج: کو، لب: کوهی. [.....]
(۶). مر: سولاخی. (۷). مر بر. (۸). آج، لب، فق، مر: آن مرد را بگرفتند که راه به ایشان نموده بود. (۹). دب، لب: خروه. (۱۰). لب: بانگه، مر: بنگ. (۱۱). مر و. (۱۲). دب، آج، لب، فق: دهی / دهید. (۱۳). مر: آن.

صفحه : ۳۴۸

افکند- و نام او یهودا بود- تا او را بگرفتند و بیاویختند، و عیسی را به آسمان بردند. و به روایت دیگر عیسی را فرشتگان از آن جا بردند. مادر عیسی- علیه السلام- در شب بیامد و چنان گمان بردند که عیسی را بر دار کرده‌اند، و زنی با او بود^۱. عیسی- علیه السلام- او را دعا کرده بود تا خدای^۲ او را از دیوانگی شفا داده بود، و هر دو در زیر آن درخت می‌گریستند و جزع می‌کردند [بر عیسی]

۳. عیسی- علیه السلام- بیامد و ایشان را گفت: شما بر که می‌گریید^۴! و برای چه جزع می‌کنید^۵! گفتند: ما بر پیغامبری خدای- عیسی‌ای مریم- می‌گرییم^۶ که او را بر دار کرده‌اند. گفت: هیچ مگریید^۷ و جزع مکنید^۸ که من عیسی‌ام، خدای تعالی مرا نگاه داشت، و اینکه آویخته آن منافق است که مردم را به سر من آورد. ایشان دل خوش شدند و بر گردیدند. پس از هفت روز عیسی- علیه السلام- بیامد و حواریان را جمع کرد، و ایشان را وصیت کرد و در زمین بفرستاد^۹ هر یکی را به جانبی تا دعوت کنند خلقان را با دین خدای. و خدای تعالی عیسی را به آسمان برد [۴۲۸- پ]

و حواریان پراکنده شدند در زمین، هر یکی^{۱۰} به جانبی از جوانب زمین برای دعوت. هر کس^{۱۱} به آن زمین که فتاد^{۱۲}، خدای تعالی او را لغت آن قوم با [ز آ]

۱۳. موخت تا به زبان ا [یشا]

۱۴. ن ایشان را دعوت کرد^{۱۵}، فهذا معنی قوله تعالی: وَ مَكْرُوا [و مَكَر]

۱۶. اذ قال الله يا عيسى اني متوفيك، و یاد کن ای محمد چون گفت خدای- عز و جل- [ای]

۶. عیسی من تو را توفی خواهم کردن. مفسران خلاف کردند در معنی «توفی» اینکه جایگاه. کعب الاحبار^۷ و حسن بصری و کلبی و ابن جریج و ابن زید و مطر الوراق و محمد بن جعفر بن الزبیر^۸ گفتند^۹: معنی قبض اوست نه معنی قبض روح و جان برداشتن. و اینکه قول را حجت اینکه آوردند که گفت: فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي^{۱۰}، ای قبضتني الى السماء حيا، برای آن که قوم او از پس رفع او به آسمان ترسا شدند نه از پس مرگ او، و بر اینکه قول «توفی» را حمل باید کردن علی احد المعنيين، ای قابضك الى تاما و افا لم ينالوا منك شيئا، من تو را به آسمان بردم و دشمنان از تو چیزی نقصان ناکرده و فرصتی نیافته از آن مکر که

(۱). مج، دب: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: قبضته، با توجه به دب تصحیح شد. (۴). مج، لب، مب، مر: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵-۶). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۷). آج، لب، فق، مب، مر گفت. (۸). آج، لب، فق، مب، مر که. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۰). سوره مائده (۵) آیه ۱۷.

صفحه : ۳۵۰

انداختند، من قول العرب: توفت منه كذا اذا استوفيته. و معنی دگر تسلّم و تقبل، ای متسلمك من قولهم: توفيت: كذا اذا تسلّمته، و بر اینکه قول در لفظ تکراری باشد برای آن که: قابضك الى و رافعك الى، هر دو یکی باشد، جز که از او عذر به اختلاف لفظ نشاید خواستن^۱، چنان که شاعر گفت: هند اتی من دونها التأي و البعد و اینکه هر دو یکی باشد. و دیگری گفت: الفی قولها كذبا و مینا و اینکه هر دو یکی باشد. ربیع انس گفت: مراد نوم است و خواب^۲، انی منیمك، من تو را بخوابانم و در خواب به آسمان برم تو را^۳، گفت بیانش قوله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ^۴، ... ای ینیمکم، و آن خداست که شما را بخواباند و به روز احوال شما داند، برای آن که نوم را «اخو الموت» گویند، و قوله تعالی: اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا^۵، ... تفسیر چنین دادند که: وقت نومها به قرینه وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا^۶. علی بن طلحه روایت کرد از عبد الله عباس: اِنِّي مُتَوَفِّيكَ، ای ممیتك، من تو را بمیرانم، دلیله قوله: قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ^۷، ... و قوله: فَاِمَّا تُرِيئُكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ تَتَوَفَّيْكَ^۸، ... و اینکه به حقیقت نزدیکتر است و به

ظاهر لایقتر. و بر اینکه قول آیت را دو تأویل باشد: یکی آن که وهب «۹» گفت: خدای تعالی عیسی را بمیرانید سه ساعت، آنگه زنده کرد او را و به آسمان برد. محمد بن اسحاق گفت: ترسایان می گویند خدای تعالی عیسی را هفت ساعت بمیرانید، آنگه زنده کرد و به آسمان برد. و تأویل دگر آن است که ضحاک «۱۰» و جماعتی «۱۱» اهل علم گفتند «۱۲»: در کلام

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شاید خواستن. (۲). دب، آج، لب، فق یعنی. (۳). آج، لب، فق، مر: در خواب تو را به آسمان برم.
(۴). سوره انعام (۶) آیه ۶۰. (۵-۶). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۲. (۷). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۱. (۸). سوره غافر (۴۰) آیه ۷۷. (۹).
مب: وهب منبه. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر گفت. (۱۱). مب از مفسران و. [...].
(۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: که.

صفحه : ۳۵۱

تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر اینکه است: ائی رافعک الی و مطهرک من الذین کفروا و متوفیک بعد انزالک من السماء، و نظیر اینکه در تقدیر و تأخیر، قوله: و لو لا کلمة سبقت من ربک و لو لا کلمة سبقت من ربک لکان لزاماً و أجل مسمى «۱»، و تقدیر آن است «۲»: و لو لا کلمة سبقت من ربک و اجل مسمى لکان لزاما، و قال الشاعر: الا يا نخله من ذات عرق عليك و رحمه الله السلام ای عليك السلام و رحمه الله. و قال آخر: جمعت و عیبا نخوة و نمیمة ثلاث خصال لست عنهن ترعوی ای جمعت نخوة و نمیمة و عیبا. ابو هریره روایت کرد «۳» از رسول - صلی الله علیه و آله - که گفت: «۴» الانبیاء اخوة لعلات امهاتهم شتی و دینهم واحد، و انا اولی الناس بعیسی بن مریم لانه لم یکن بینی و بینة نبی، و انه نازل علی امتی و خلیفتی علیهم فاذا رایتموه فاعرفوه، فانه رجل مربع الخلق الی الحمره و البیاض، سبط الشعر كأن شعره یقطر و ان لم یصبه بلل، یدق الصلیب و یقتل الخنزیر و یقبض المال، و یسکن الرّوحاء حاجا و معتمرا، و یقاتل الناس علی الاسلام حتّی یهلك الله فی زمانه الملل کلّها و یهلك الله فی زمانه مسیح الضلال الذّبال، و یقع فی الارض المنه حتّی یرتع الأسود مع الابل و التّمور مع البقر و الذّئاب مع الغنم، و یلعب الغلمان بالحیات لا یضرب بعضهم بعضا، و یلبث فی الارض اربعین سنة و فی روایة کعب اربعا و عشرين سنة ثم یتزوّج و یولد له، ثم یتوفی و یصلی المسلمون علیه و یدفونونه [۹۲۴- ر] فی حجره النّبی - صلی الله علیه و آله، گفت: پیغامبران برادرانند از مادران مختلف و دینشان یکی است، و من اولیترم به عیسی «۶» مریم برای آن که «۷» میان من و او پیغامبری

(۱). سوره طه (۲۰) آیه ۱۲۹. (۲). مب که. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کند. (۴). مج، لب، فق، مب، مر: یقبض، وز، دب: یقبض، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). مج: به صورت «لا یفر» هم خوانده می شود. (۶). دب بن. (۷). دب از.
صفحه : ۳۵۲ نیست، و او فرود آید از آسمان بر امت من و خلیفه من باشد بر ایشان، و همانا «۱» اینکه خبر آنان روایت کرده باشند که حدیث مهدی را از روی بی انصافی منکر باشند، و الا او خلافت رسول را نبشاید «۲» برای آن که شرع او منسوخ است و او شرع ما نداند، لا بدّ بود از آن که رجوع او با کسی باشد، و رجوع جمله امت که شرع محمدی «۳» داند و استحقاق آن دارد که عیسی مریم به او اقتدا کند از او قبول کند، پس همانا خلل از راوی بوده باشد، و خبر چنین است: و انه نازل علی امتی مع خلیفه من ولدی. چون او را بینی بشناسی او را، به اینکه او صاف و علامات مردی باشد دو بهری سرخ سپید «۴» دراز موی، پنداری آب از موی او می بچکد «۵» و اگر چه موی او تر نباشد. صلیب شکند، و خوک کشد، و مال بخشد و در روحاء نشیند و حج و عمره کند، و با مردمان بر اسلام قتال کند تا خدای تعالی در روزگار او جمله دینها هلاک کند، در روزگار او مسیح ضلال را که دجال است هلاک کند، و همه زمین ایمن شود تا شیر با شتر و پلنگ با گاو و گوسفند و گرگ «۶» به یک جای چره کنند «۷». و کودکان به «۸» مار بازی کنند و هیچ یک دیگر «۹» را نیازارند و نرنجانند. و او در زمین چهل سال بماند، و روایت کعب بیست و چهار سال، و زن

کند و فرزندان آرد، آنکه او را وفات آید و مسلمانان بر او نماز کنند. و در اخبار اهل البیت چنین آمد که: مهدی بر او نماز کند، و همانا مهدی «۱۰» اولیتر باشد به نماز کردن بر عیسی از یکی من افناء الناس، و او را در حجره رسول دفن کنند. و جمله آنچه در اینکه خبر هست، همه اوصاف و علامات «۱۱» روزگار مهدی است که در اخبار مخالفان و مؤالفان آمده است، و اگر کسی انصاف دهد و عناد رها کند و بر اینکه اخبار واقف شود، و آن را با حجت عقل و آیات قرآن برابر کند، بداند

(۱). مع: همانان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، بنشاید، دب، مر: نشاید. (۳). آج، لب، فق است و، مب است او. (۴). دب: و سپید، فق، مب: و سفید. (۵). آج، لب، فق: او بچکد، مب، مر: او می چکد. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و گرگ با گوسفند. [...]

(۷). دب: چرا کنند. (۸). دب، مر: با. (۹). وز، آج، لب، فق، مر، یکدیگر. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۱). آج، لب، فق: علامت.

صفحه: ۳۵۳

که معتمد آن است. حسین بن الفضل را گفتند: در قرآن هیچ آیتی هست که دلیل می کند بر نزول عیسی - علیه السلام - از آسمان! گفت: آری. قوله تعالی: وَ كَهَلًا «۱» ...، برای آن که او کهل نشده بود و «۲» او را به آسمان بردند، چون به زمین آید کهل شود، معنی آن است «۳»: و کهلا بعد نزوله من السماء. ابو جعفر منصور خلیفه روایت کرد از پدراناش از عبد الله عباس که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: کیف یهلک امیه انا فی اولها و عیسی فی آخرها و المهدی من اهل بیتی فی وسطها، گفت: چگونه هلاک شوند امتی که من در اول ایشان و عیسی در آخرشان و مهدی از اهل البیت من در میانشان «۴»، و اینکه خبر از روایت ابو جعفر منصور الدوانقی «۵» حجت است و دلیل بر وجود مهدی - علیه السلام - برای آن که رسول - علیه السلام - گفت: و مهدی «۶» اهل البیت من در میانه، و اگر اکنون و پیش از اینکه تاریخ به مدّت دراز او موجود نبوده باشد، اینکه خبر را معنی درست نباشد. و اینکه خیر ابو اسحق ثعلبی امام اصحاب الحدیث در تفسیرش بیارد به اسناد، و خبری که در اینکه باب اول راویان او «۷» مفسر «۸» اصحاب حدیث باشد، و آخر راویان خلیفه روزگار که امام فریقین باشد در «۹» باب حجت بلیغتر باشد. محمد بن موسی واسطی «۱۰» گفت: انی متوفیک «۱۱» عن شهواتک و حظوظ نفسک، من تو را بمیرانم از شهوات و نصیب نفسانی، و اینکه قولی لطیف است، برای آن که در آخر «۱۲» آمده است که: عیسی - علیه السلام - چون او را به آسمان بردند و با فرشتگان مختلط شد. طبع او طبع ملائکه شد.

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۴۶. (۲). آج، لب، فق: که. (۳). آج، لب، فق، مب که. (۴). دب، آج، فق: میانه ایشان، لب، مر: میان ایشان، مب: وسط ایشان. (۵). دب، لب، فق: منصور الدوانقی، مب، مر: منصور دوانقی. (۶). دب از. (۷). آج، لب و، چاپ شعرانی (۵۸/۳) امام. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: مفسران. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. [...]

(۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: الواسطی. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر و رافعک. (۱۲). کذا در مع، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: خبر.

صفحه: ۳۵۴ وَ رَافِعُكَ إِلَيَّ، نباتی «۱» و شیبانی گفتند: عیسی - علیه السلام - بر کوه طور ایستاده «۲» بود، جامه «۳» از موی بز پوشیده «۴»، بادی سخت بر آمد عیسی بدوید، در آن دویدن باد او را بر گرفت و به آسمان برد. عبد الله عباس گفت: موسی - علیه السلام - تا بود الا جامه صوف نپوشید. و عیسی - علیه السلام - تا بود الا جامه شعر نپوشند. «صوف»، پشم گوسپند «۵» بود، و «شعر» موی بز. عبد الله عمر گفت: رسول را دیدم که طواف می کرد «۶»، در میانه «۷» طواف تبسمی کرد. گفتند: یا رسول الله؟ سبب تبسم چه بود «۸»! گفت: در طوافگاه عیسی مریم را دیدم و دو فرشته «۹» با او بودند. و گفته اند معنی آن است «۱۰»: و رافعک فی درجات

الْجَنَّةِ، خدای تعالی تو را رفع کند» (۱۱) در درجات بهشت و مقرب گرداند» (۱۲) به رحمت خویش» (۱۳). وَ مُطَهَّرَكُم مِّنَ الذِّمَنِ كَفَرُوا، و پاکیزه گرداند تو را از (۱۴) کافران، یعنی تو را از میان ایشان به در آرد و برهاند. وَ جَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، و آنان» (۱۵) که پسران تواند من زبر دست و قاهر گردانم بر کافران، یعنی بر جهودان که به تو کافر بودند. ربیع انس گفت و حسن و قتاده» (۱۶): مراد آنانند که به او ایمان دارند، چنان که» (۱۷) دون آنان که او را به دروغ دارند» (۱۸) یا دروغ گویند.

(۱). وز: بناتی، دب، آج، لب، فق، مر: بنانی. (۲). آج، لب، مب، مر: بایستاده. (۳). آج، لب: جامه / جامه‌ای. (۴). آج، لب، فق بود. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوسفند. (۶). آج، لب، فق، مب، مر و. (۷). وز، آج، لب، فق، مب، مر: میان. (۸). دب: تبسم چیست. (۹). مب: دیدم با دو فرشته که. (۱۰). مب که. (۱۱). آج، لب، فق: رفیع گرداند، مب: رفیع کند. [.....]. (۱۲). آج، لب، فق، مر: مقرون گرداند، مب: مقرون کند. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: خویشان. (۱۴). مب میان. (۱۵). آج، لب، فق، مب را. (۱۶). آج، لب، فق، مب، مر: ربیع انس و حسن و قتاده گفتند. (۱۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبارت «چنان که» را ندارد. (۱۸). مب: دروغ داشتند.

صفحه: ۳۵۵ آنکه خلاف کردند فی [معنی]

«۱» قوله: فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا، که اینکه «فوقیت» به چیست! بعضی گفتند: به حجت، و بعضی گفتند: به مملکت و قهر و غلبه، و از اینکه جاست که پادشاهی در رومیان است که ترسایان باشند» (۲)، و در جهودان نیست، و جهودان مادام مقهور و مغلوب باشند و دلیل، و قول اول اولتر است، برای آن که متضمن ترغیب در حق است [۴۲۹-پ]

و در دین او. ثُمَّ إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ، پس با من است بازگشت شما، و ورود» (۳) اینکه مو [رد و] «۴» عظ و ترغیب است. فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ، و حکم کنم میان شما به قیامت در آنچه در دنیا در» (۵) آن خلاف کرده باشید. وجه اتصال اینکه کلام به اینکه قصه از آن» (۶) جاست که من شما را در دنیا امهال کرده‌ام و فرو گذاشته و مخیر کرده یا «۷» چنین می‌کنی از تکذیب و ایذای پیغامبران من، و لکن امهال نکنم، که مرجع و مال شما با من است، و آن خلاف که کردی» (۸) در عیسی مریم که بهری گفتی» (۹) خداست، و بهری گفتی» (۱۰) پسر خداست، و بهری گفتی» (۱۱) بنده خداست، و بهری گفتی» (۱۲) ساحری کذاب است، من حکم کنم میان ایشان در اینکه اختلاف کردن» (۱۳). و اما عدول از غیاب» (۱۴) به خطاب و از خصوص به عموم، جاری مجرای آن است که پادشاه گوید: معلوم شد پیش من که اهل فلان شهر چه کرده‌اند از حسن طاعت و انقیاد و امتثال اوامر من، من شما را که رعیتی» (۱۵) مکافات به خیر» (۱۶) و انواع تشریف و کرامت ارزانی دارم.

(۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مج، وز، مب، مر: باشد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: مورد. (۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، مب: به. (۶). دب: اینکه. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا. [.....].

(۸). آج، لب، فق، مب، مر: کردید. (۹). دب: بهری گفت، آج، لب، فق، مر: بعضی گفتید، بعضی گفتند. (۱۰). آج، لب، فق، مر: بعضی گفتید. (۱۱-۱۲). دب: گفتندی، آج، لب، فق، مر: بعضی گفتید که. (۱۳). مج، وز، مب، مر: اختلاف کردند، دب: در اینکه اختلاف که کردی. (۱۴). دب، آج، لب، فق: غایب. (۱۵). مب: رعیتید. (۱۶). دب: کنم.

صفحه: ۳۵۶

آنکه تفصیل داد اینکه جمله را که گفت: فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ، برای آن که آنان که محکوم لهم او علیهم باشند، دو نوع باشند: اما مؤمنان و مطیعان باشند، و اما کافران و عاصیان. حق تعالی هر دو را تفصیل داد و حکم بگفت بقوله: فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا، اما آنان که کافر

باشند و آیات و نعم مرا جحد کنند، من ایشان را عذابی کنم سخت. و «عذاب» استمرار ألم باشد، من عذبه اللسان لاستمراره فی کلام، و منه ماء عذب لاستمراره فی الحلق. و شدت عذاب، اما به تضعیف باشد و اما به تنوع و اما به استمرار. فی الدنیا، در دنیا به قتل و سبی و جلاء و جزیه و مذلت و هوان. و الآخرة، و در آخرت در دوزخ عذاب به انواع [عقوبت]

«۱» و مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ «نصرت» معونت باشد بر دشمن. و «معونت» زیادت و «۲» قوت بود دست با او یکی داشتن در قهر، و «ما» نفی است و «من» زاید است برای تأکید نفی را، کقولک: ما فی الدار من رجل. و أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا، یک فرقه را جزا و پاداشت آن است که گفت، و دگر فرقه را که به خلاف آنند به خدای ایمان دارند و تصدیق کرده‌اند او را و پیغامبران او را، و گفت ایشان کار بسته‌اند و بر وفق شرع عمل کرده. فَيُؤْتِيهِمْ أَجْرَهُمْ، حفص و رويس به «یا» خوانند «۳» علی الخیر من الله - جل و عز و باقی به «نون» خوانند «۴» علی اخبار الله تعالی عن نفسه علی عادة الملوک. و توفیه «۵» الحق اتمامه بکماله، خدای ایشان را حق بتمامی بگذارد «۶»، یا ما ایشان را بتمامی حق بگذاریم «۷» چنان که از مستحق ایشان هیچ بخشی «۸» و نقصانی نباشد. و «اجر» مزد عمل بود بر وفق آن، اما عرفا او شرعا، و در آیت دلیل است بر بطلان قول آنان که جزا بر عمل نگویند. خدای تعالی گفت: من مزد بدهم و تمام بدهم و بخش نکنم [که]

«۹» آنکه

- (۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳-۴). مب، مر: خواندند.
 (۵). دب: توفیه. (۶). وز، آج، لب، مب: بگزارد. (۷). وز، آج، لب، فق: بگزاریم، دب: بگذاریم. [.....]
 (۸). مب: سختی. (۹). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۳۵۷

ظالم «۱» باشم «۲» و من ظالمان را دوست ندارم، و آن که ظالمان را دوست ندارد برای ظلمشان کی روا دارد که ظلم کند؟ و چون ظالم را دوست ندارد «۳» نخواهد، که محبت اراده بود علی وجه، و در اینکه لفظ هم دلیل است بر بطلان مذهب اهل جبر. و حد و حقیقت ظلم گفته‌ایم، و اصل او در لغت نقصان باشد. ذلک نَتْلُوهُ عَلَيْكَ، اشارت است به آنچه از قصه پیغمبران «۴» رفت، ای ذلک الّذی قصصت علیک، یعنی اینکه که بر شما خواندم از قصه زکریا و یحیی و مریم و عیسی از آیات و دلالت و معجزات، و «ذکر» هم گفت باشد و هم یاد کرد، و اینکه جا مراد گفتاری است که شنونده به آن متذکر شود. در خبری مرفوع، آمد از رسول - علیه و علی اله الصلوة و السلام «۵» - که: مراد به «ذکر» در اینکه آیت قرآن است، بیانه قوله: یس، و القرآن الحکیم «۶». و گفته‌اند: مراد لوح محفوظ است. و مراد آنچه در لوح نوشته باشد، برای آن «ذکر» را حکیم خواند که چون خواننده و نظر کننده به آن معتبر شود پنداری دلیل ناطق است بمثابت گوینده که حکیم باشد و حکمت بر زبان راند، چنان که دلالت را دلیلی «۷» خوانند برای آن که از بیان «۸» به جایی «۹» باشد که پنداری راه نماینده اوست. و نَتْلُوهُ، را دو معنی باشد: یکی آن که نکلمک به، ما بر تو می‌خوانیم و با تو می‌گوییم، و دگر آن که جبریل را می‌فرمایم «۱۰» تا بر تو خواند، و برای آن که امر اوست با خود حواله کرد، و «ذلک» در محل رفع است به ابتداء، و در خبر او دو قول است: یکی نَتْلُوهُ، و دگر من الآیات، ای ذلک الّذی نتلوه علیک من الآیات. إِنَّ مَثَلِ عِيسَى

عِنْدَ اللَّهِ، سبب نزول آیت [آن]

«۱۱» بود که وفد نجران چون بیامدند

- (۱). دب: ظلم. (۲). مج، دب، آج، لب، مب، مر: باشد، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). دب ظلم دوست ندارد، و چون ظلم دوست ندارد. (۴). وز، دب: پیغامبران. (۵). آج، لب، فق: رسول علیه السلام. (۶). سوره یس (۳۶) آیه ۱

و ۲. (۷). مب: دلیل. (۸). آج، لب، فق: ازینان، مر: از اینان. (۹). مج که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۰). مر: می فرماییم. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۳۵۸

و با رسول- علیه السلام- مناظره کردند در باب عیسی- علیه السلام- و گفتند: ما تقول فی المسیح عیسی بن مریم! گفت: عبد الله و رسوله. گفتند: هیچ بنده‌ای را دیدی که او از مادر پدید آمد بی پدر! خدای تعالی به جواب ایشان اینکه آیت فرستاد، و فحوای آیت آن که: چه جای تعجب است، و شما احوال «۱» می دانید، اگر آدم بی پدر و مادر در مقدور «۲» صحیح و ممکن است، جای تعجب نباشد از عیسی که از مادر آید بی پدر «۳». پس حق تعالی گفت: مثل [عیسی]

«۴» در اینکه باب چون مثل آدم است، یعنی عیسی در اینکه حکم به آدم ماند که خدای تعالی او را از خاک بیافرید بی پدر و مادر. و «مثل» ذکر می باشد سایر که دلیل کند بر آن که حکم دوم حکم اول است، و وجه تمثیل و تشبیه عیسی را به آدم از آن جاست که گفتیم «۵». ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، و التقدير: فكان: آنکه او را گفت: باش، بود در حال بی مدّت و تدریج و تحویل نطفه با علقه، و علقه با مضغه، چنان که در آیت ذکر کرد: ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً «۶»- الاية. الحق من ربك، [۴۳۰- ر]

رفع او محتمل است دو چیز را: یکی خبر مبتدا، التقدير: ذلك الذي قد مر ذكره الحق من ربك. دوم مبتدا باشد و خبر او در جار و مجرور بود، و التقدير: الحق وارد من ربك «۷»، ثابت من ربك «۸»، صادر منه. و قوله: فَلَا تُكُنْ مِنَ الْمُتَمَرِّينَ، شاید که خطاب بود با رسول- علیه السلام- و مراد دیگری چنان که گفت: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ «۹»، و شاید تا مراد یکی باشد من جمله المکلفین، چنان که یکی از ما چون کاری فرماید جماعتی را، یا خطابی کند با جماعتی، توجیه خطاب کند به یکی از ایشان و جمله «۱۰» مراد باشد «۱۱» به آن خطاب.

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر آدم. [...]

(۲). وز: در و مقدور، دیگر نسخه بدلها: در مقدور او. (۳). دب، آج چه تعجب باشد. (۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج، لب، فق خلقه من تراب. (۶). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۴. (۷-۸). کذا: در مج و دیگر نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۶۱/۳) او. (۹). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱. (۱۰). مج با، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۱). وز، دب: باشند.

صفحه: ۳۵۹

فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ، در ضمیر خلاف «۱» کردند، بعضی گفتند: راجع است با حق فی قوله: الحق من ربك، و بعضی دگر گفتند: راجع است با «۲» عیسی- علیه السلام- و «مواجهه»، مفاعله باشد از حجت از دو محاجه و مجادله و مخاصمه در حق مادر عیسی «۳»- علیه السلام- و سبب آن بود که چون رسول- علیه السلام- مکه بگشاد و اسلام منتشر بود «۴» و سلطان «۵» حجت رسول قاهر گشت بر کافران، و فود آمدن گرفتند بنزدیک رسول- علیه السلام- بهری اسلام آوردند «۶»، و بهری امان «۷» طلبیدند «۸». در جمله و فود و فد نجران بود «۹»، رئیس ایشان ابو حارثه اسقف با سی مرد آمد، از جمله ایشان عاقب بود و سید و عبد المسیح، و اینان احبار و رؤساء بودند «۱۰». نماز دیگر در مدینه آمدند جامه‌های «۱۱» دیا پوشیده «۱۲» و چلیپاها «۱۳» در گردن افکنده. جهودان بیامدند و با ایشان مناظره کردند و ایشان را گفتند: شما بر هیچ نه‌اید «۱۴»، [و ایشان جهودان را گفتند: شما بر هیچ نه‌اید «۱۵»]

«۱۶»، و «۱۷» خدای تعالی «۱۸» آیت فرستاد: وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ «۱۹»- الاية. چون رسول- علیه السلام- نماز دیگر بکرد، ایشان روی به رسول کردند و گفتند: ما تقول فی السید المسیح، عیسی را چه گویی! گفت: «۲۰» عبد اصطفاه الله، بنده‌ای بود که خدای تعالی او را برگزید.

- (۱). مع: حذف، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مع: و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). دب، آج، لب، مب، مر: از حجت هر که با تو حجت آورد مجادله و مخاصمه کند در حق تو یا در عیسی، فق: از حجت ... در حق مادر عیسی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شد. (۵). آج، لب، فق، مب، مر و. [.....]
- (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: می آوردند. (۷). دب: امانی. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: طلب می کردند. (۹). آج، لب، فق، مب، مر و. (۱۰). آج، لب، مر و. (۱۱). مع: جامهای / جامه‌های. (۱۲). آج، لب، مب، مر بودند. (۱۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: صلیبها. (۱۴). وز، دب، فق: نه. (۱۵). آج، لب، فق: نه. (۱۶). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۸). آج، لب، فق، مب، مر اینکه. (۱۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۱۳. [.....]
- (۲۰). فق، مب: عبد اصطفاء.

صفحه : ۳۶۰

گفتند: یا محمّد؟ او را پدری «۱» شناسی! رسول- علیه السلام- گفت: او نه از نکاح زاد تا او را پدر باشد. گفتند «۲»: هیچ بنده مخلوق را دیدی که نه از «۳» نکاح باشد و او را پدر نباشد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: *إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ، الی قوله: فَجَعَلَ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ* «۴». رسول- علیه السلام- ایشان را گفت: چون شما را «۵» قول من باور نمی کنید «۶» و حجت قبول نمی کنی، بیایی «۷» تا مباحله کنیم، که خدای مرا خبر داد که عذاب فرود آرد بر دروغزن. با یکدیگر نگریدند و گفتند: چه رای است «۸»! گفتند: مهلت باید خواستن تا فردا. گفتند: ما را مهلت ده تا فردا تا ما اندیشه کنیم، آنگه برفتند و با هم بنشستند و رای زدند، اسقف، ایشان را گفت: اگر محمّد فردا آید و عامّه صحابه را در قفا گرفته، از او هیچ اندیشه مکنید «۹» و با او مباحله کنید «۱۰» که او بر حق نیست، و اگر آید و خاصّه فرزندان خود را و قرابات خود را آرد از مباحله او حذر کنید. چون بامداد بود و صحابه در مسجد جمع شدند و هر کسی توقع کرد «۱۱» که رسول- علیه السلام- او را حاضر کند، رسول گفت: مرا نفرموده اند «۱۲» خاصگان خود را از زنان و مردان و کودکان آن جا برم، آنان را که خدای تعالی به دعای ایشان عذاب فرستد و عذاب صرف کند. آنگه دست علی گرفت «۱۳» و حسن و حسین از پیش او می رفتند «۱۴»، و فاطمه-

- (۱). وز، فق: پدر. (۲). مع: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مع: در، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق: علی الکافرین. (۵). مب، مر: ندارد. (۶). نمی کنید / نمی کنی. (۷). نمی کنی بیایی / نمی کنید بیابید. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر شما را. (۹). دب: مکنی / مکنید. (۱۰). دب: کنی / کنید. (۱۱). دب: می کرد. (۱۲). مع: که آن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). لب، مب: بگرفت. [.....]
- (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: حسن و حسین می رفتند از پس او.

صفحه : ۳۶۱

علیها السلام- بر [اثر]

«۱» ایشان می رفت تا به صحرا شدند، و ترسایان بیامدند و اسقف ایشان در پیش ایستاده «۲»، چون در نگرید «۳» ایشان را دیدند. اسقف گفت: اینان که اند از محمّد! گفتند: آن برنا پسر عم و داماد اوست بر دخترش، و آن زن دختر اوست، و آن کودکان دختر زادگان «۴» اویند. او با ترسایان نگرید «۵» و گفت: بنگرید «۶» که محمّد چگونه واثق است که به مباحله فرزندان و خاصّیگان خود را آورده است، و به خدای که اگر هیچ خوفی بودی او را از آن که حجت بر او باشد اگر اختیار کردی «۷» هلاک خود «۸» و هلاک اینان «۹»، احذروا مباحله «۱۰»، از مباحله او حذر کنید «۱۱» که اگر نه مکان قیصر بود من اسلام آوردمی، و با او مصالحه کنی «۱۲» بر

آن که او حکم کند، و باز گردید «۱۳» و با شهر خود شوید «۱۴» و رای بزنی «۱۵» تا صلاح شما در چیست! گفتند: رای تو رای ما باشد، و آنچه تو گویی عین مصلحت باشد. اسقف گفت: یا ابا القاسم انا لا نباهلك و لكن «۱۶» نصالحك، ما با تو مباحله نمی‌کنیم، [و لكن با تو مباحله می‌کنیم]

«۱۷» با ما مباحلتی کنی «۱۸» بر چیزی که به آن «۱۹» قیام توانیم کردن «۲۰».

(۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). وز، آج، لب، فق، مب، مر: در پیش ایشان ایستاده، دب: را در پیش گرفته ایشان. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: در نگریت، دب: در نگریدند. (۴). آج، لب: دختر زاده‌ها. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: نگریت. (۶). مب: نگریت که ببینید. (۷). مر: او باشد اختیار نکردی. (۸). دب، آج، لب، فق، مب را. (۹). آج، لب، فق، مب، مر را، چاپ شعرانی (۳/ ۶۲): هرگز اختیار نکردی هلاک خود را هلاک اینان را. (۱۰). اساس: مباحله، با توجه به دب تصحیح شد. (۱۱). دب: کنی / کنید. (۱۲). کنی / کنید. (۱۳). آج، لب، فق: باز گردی / باز گردید. [.....]

(۱۴). دب، آج، لب، فق: شوی / شوید. (۱۵). بزنی / بزیند. (۱۶). وز، آج، مب: و لکن. (۱۷). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۸). وز، آج، لب، فق، مب: کن. (۱۹). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ما به آن. (۲۰). دب: توانیم نمود.

صفحه: ۳۶۲ رسول- علیه السلام- با ایشان مباحله کرد بر دو هزار حله از حله‌های اوقی «۱»، هر حله چهل درم سره، هر چه بیفزاید یا بکاهد «۲» از قیمت اینکه حله‌ها به حساب باشد، و بفرمود تا صلح نامه بنوشند «۳»: «۴» «۵» «۶» «۷» «۸» بسم الله الرحمن الرحيم. هذا كتاب من محمد النبي رسول الله لنجران و حاشيتها «فی كل صفراء و بيضاء و ثمره و رقيق لا يؤخذ منهم غير الفى حله من حلال الأوقى قيمة كل حله» اربعون درهما فما زاد او نقص فبحساب ذلك، يؤدون الفا منها [فی]

« صفر و الفا فی رجب و عليهم اربعون دينارا مائة رسولی فما فوق ذلك، و عليهم فی كل حدث يكون باليمن من ذی عدن عاریة مضمونة ثلاثون درعا و ثلاثون فرسا و ثلاثون جملا عاریة مضمونة لهم بذلك جوار الله و ذمة محمد بن عبد الله و رسول الله فمن اكل الزبا» منهم بعد عامه هذا فذمتی منه بريئة، اینکه نامه «۹» از محمد رسول خدای برای نجران و حاشیتش در هر زری «۱۰» و سیمی و میوه «۱۱» و برده‌ای «۱۲» که ایشان را هست از ایشان هیچ نستانند جز دو هزار حله از حله‌های اوقی [قیمت]

«۱۳» هر حله چهل درهم آنچه بیفزاید یا «۱۴» بکاهد «۱۵» بر آن حساب باشد، هزار از آن در صفر و هزار در رجب، و بر ایشان است که در مدت مقام رسول من آن جا چهل دینار به او دهند یا بالای آن [۴۳۰- پ]

و به هر وقعه «۱۶» و حادثه که در یمن افتد بعاریت سی زره

(۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر قیمت. (۲). مج، وز: نکاهد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مب اینکه چنین که مسطور است که. (۴). مب و. (۵). مج: احلل، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج من حلال الاوقی قيمة كل حله. (۷). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۸). دب، آج، لب: اكل الزبوا. (۹). دب، آج: نامه‌ای است. (۱۰). مج: روزی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). وز، دب، آج، فق، مب: میوه / میوه‌ای. (۱۲). مج: بردی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). مج، لب، فق: تا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). وز: نکاهد. (۱۶). دب: وقعتی، آج، لب، فق: واقعه.

صفحه: ۳۶۳

و سی اسب و سی شتر بدهند عاریت «۱» مضمون پذیرفته «۲» به اینکه وفا کنند ایشان را جوار خداست و ذمه محمد رسول خدای هر

که ربا خورد پس از «۳» امسال ذمّت من از او بیزار است. نامه بستند و بردند و در راه با یکدیگر می گفتند: اینکه که ما کردیم صلاح بود یا نه! عاقب و عبدالمسیح ایشان را گفتند که: و الله که ما و شما می دانیم که محمّد پیغمبری مرسل است، و آنچه آورده است از کتاب از قبل خدای است، و به خدای که هیچ کس با هیچ پیغامبر ملاعنه نکرد و الاّ مستأصل شدند و از ایشان کسی نماند کوچک و بزرگ، و اگر شما اینکه کنید «۴» هلاک شوید «۵» و بر پشت زمین هیچ ترسا نماندی، که من در ایشان نگریدم «۶»، رویها دیدم که اگر از خدای بخواستندی تا کوهها را از جای بر کند «۷» اجابت کردی. و رسول - علیه السلام - گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست که عذاب فرو آورده بود «۸» بر نجران اگر ملاعنه کردند، و خدای تعالی ایشان را با خوک و بوزنه «۹» کردی، و از اینکه کوه آتشی بر آمدی و همه را بسوختی، و از قبیله «۱۰» ایشان هیچ جانور «۱۱» نماندی تا مرغان «۱۲» بر درختها و سال برنگشتی که بر پشت زمین یک ترسا بودی. قوله: فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ، هر که با تو حجت آورد و خصومت کند در عیسی پس از آن که علم یقین به تو آمد در حق او. قُلْ تَعَالَوْا، بگو بیایی «۱۳». و «تعالوا»، تفاعلوا من العلوّ باشد، ای ارتفعوا. و در اصل وضع که نهادند به جای آن نهادند که مرد بر بالای «۱۴» نشسته، آینده را گوید: تعال، ای ارتفع، چنان که ما به پارسی گوئیم: بر آی

(۱). وز: عاریه/ عاریه‌ای. (۲). دب، مب: پذیرفته‌ای. (۳). آج، لب، فق، مب: ندارد. (۴). دب: کنی / کنید. (۵). دب: شوی / شوید.

[.....]

(۶). آج، لب، فق، مب، مب، مر: نگرستم. (۷). مب بر آن. (۸). دب: فرود آمده بود. (۹). دب، مب، مر: بوزینه. (۱۰). دب: قبیل. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: جانوری. (۱۲). مر ایشان هیچ. (۱۳). آج، فق، مب، مر: بیاید. (۱۴). مج آن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

صفحه : ۳۶۴ ای فلان، تا عام شد و اینکه کلمه به تازی و پارسی می گویند، و اگر چه گوینده «۱» در پستی باشد «۲» نه بر «۳» بلندی و به جای هلم. ندع معزوم است به جواب امر. أَبْنَانًا، باتفاق مراد حسن و حسین اند، و در اینکه جا دلیل است بر آن که ایشان فرزندان رسول اند باطلاق اسم النبوة عليهم من الله، برای آن که خدای تعالی ایشان را پسر او خواند «۴»، اخبار از طریق مخالف و مؤلف به اینکه متظاهر است که رسول - علیه السلام - گفته است. و ایشان را فرزند خواند «۵»، و مانند آن که گفت: ابنای هذان ریحانتای من الدنیا، گفت: اینکه دو پسر من ریحان «۶» منند از دنیا، و اتفاق امّت است که خطاب جمله صحابه رسول در عهد رسول «۷» پس او با ایشان «یا بن رسول الله» بوده است. و در خبر می آید که در صفتین روزی از روزها محمّد حنیفه - رحمه الله «۸» علیه - کارزاری «۹» می کرد و ابلاء جهد کرد، امیر المؤمنین «۱۰» - علیه السلام - [او را]

«۱۱» گفت: اشهد أنّك ابني حقّاً، گواهی دهم «۱۲» که تو پسر منی «۱۳» بحقیقت «۱۴». گفتند: ای امیر المؤمنین؟ پس حسن و حسین «۱۵»! گفت «۱۶»: هما ابنا رسول الله، ایشان پسران پیغامبر خداوند «۱۷». و در اینکه آیت دلیل است بر آن که دختر زاده فرزند باشد. و مرد چون وقفی کند علی اولاده و اولاد اولاده دختر زاده در آن جا شود و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی، و آیت، حجت ماست و حجت شافعی بر ابو حنیفه که او گفت: دختر زاده در آن وقف داخل نبود، به اینکه بیت استشهاد کرد:

(۱). مج، مب: گوینده، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر و. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: در.

(۴). دب و. (۵). آج، لب، فق، مر: فرزندان خوانده. [.....]

(۶). آج، لب، فق، مب، مر: دو ریحان. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۸). مب: رحمهم الله. (۹). لب: کارزاری. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). مر: می دهم. (۱۳). مج: من، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). مب، مر: بتحقیق. (۱۵). کذا: در مج و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۶۴)

کیستند. (۱۶). مج: گفتند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۷). آج، لب، فق، خدایند.

صفحه : ۳۶۵ بنونا بنو ابناثنا و بناتا بنوهن- ابناء الرجال الأبعاد و شافعی گفت: من ظاهر کتاب خدای «۱» در آیتی محکم رها نکنم برای بیتی از شعر عرب به آن که در اینکه بیت وجوهی توان گفتن که از آن بشود که در اینکه مسأله به او استدلال کنند. یکی آن که: او بر سبیل مبالغت و توسع گفتن باشد، و آیت بر حقیقت است. دوم آن که: ممکن باشد که او را با خویشان اهل خود خصومتی بوده است، ایشان مراعات مصاهرت نکرده‌اند، از سر آن رنج می‌گوید. دیگری گفت هم از اینکه سبب: فإن این اخت القوم مصغی اناؤه اذا لم یزاحم خاله بأب جلد و نساءنا و نساءکم، زنان ما را و زنان شما را، و باتفاق مراد به زنان در آیت فاطمه زهراست- علیها السلام- تنها، و اینکه دلیل است علی شرفها و أنها تنزلت منزله جمع کثیر، تا خدای تعالی از او به جمعی خبر داد، و رسول را نفرمودند که از جمله زنان که داشت هیچ کس را به مباحله با خود برد، و اگر چه اینکه لفظ ایشان را متناول بود، برای آن که صلاحیت آن مقام و عرض «۲» به حضور آن جایگاه به او لایق بود. دگر آن که قربت «۳» نسب با وصلت سبب برابر نباشد، پس در اینکه لفظ دلیل بود بر آن که فاطمه زهرا- علیها السلام- از جمله آنان نبود «۴». و أَنفُسَنَا و أَنفُسُكُمْ، و نیز بخوانیم نفس خود را و نفس شما را، و باتفاق مراد به نفس، امیر المؤمنین علی است اینکه جا، برای آن که کسی نفس خود را بنخواند، چه اینکه معنی از میان مرد و نفسش «۵» صورت نبندد. پس لا- بَدَ لَفْظِ مَجَازِ بُوْدٍ و مَوْرَدِ اَوْ بَرِ مَبَالِغَتِ بُوْدٍ، یعنی بخوانیم کسی را که حکم نفس او حکم نفس ما باشد، و آنچه ما را باشد او را باشد، و آنچه بر ما باشد بر او باشد. حکم او در عصمت و طهارت و غنا و کفایت حکم من باشد. پس همچنان باشد که من او باشم او من باشد، و اینکه کنایت باشد از غایت اختصاص و محبت و قربت و دوستی تا دو دوست چون در

(۱). آج، لب تعالی جلّ جلاله. (۲). مج، وز، دب: غرض، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۳). مج: قرب، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: جمله زنان به بود. (۵). وز: هر دو نفسش، دب: هر دو نفس.

صفحه : ۳۶۶

دوستی بغایت باشند، گویند: اینان متحد شدند، اگر چه به صورت دواند به معنی یکی‌اند، چنان که [شاعر]

«۱» می‌گوید: أنا من أهوی و من أهوی أنا نحن روحان حللنا بدنا فاذا أبصرتنی أبصرته و إذا أبصرته کان أنا و اینکه لفظ دلیل کند بر آن که امیر المؤمنین علی «۲» بهتر از همه صحابه و اهل البیت بود، برای آن که آن را که خدای تعالی [۴۳۱- ر] نفس رسول خواند «۳» بر اینکه وجه که گفتیم تا مدانات و مقاربتی سخت نباشد چنان که کثیر التفاوت نباشد میانشان اینکه لفظ اجرا نکنند. ثم نَبْتَهْلُ، در او دو قول گفتند: یکی آن که تَضَرَّعَ اِلَى اللّٰهِ فِی الدَّعَاءِ، و اِبْتِهَالُ تَضَرَّعَ بَاشِد «۴»، پس لایحه کنیم یا «۵» خدای تعالی را «۶» تا دعای ما اجابت کند در حق دروغزنان، و اینکه قول عبد الله عباس است. مقاتل گفت: نخلص فی الدَّعَاءِ، در دعا اخلاص کنیم. کلبی گفت: اجتهاد و مبالغت «۷»، و اینکه قول «۸» متقارب است. معنی دیگر آن است که: نلتعن، لعنت کنیم یکدیگر را، و گوئیم: لعنت از میان ما هر دو گروه بر دروغزن باد، من قول العرب: علیه بهله الله و بهلته، ای لعنته «۹»، قال لبید: فی قروم ساده من قومهم نظر الدهر الیهم فابتهل ای دعا علیهم، اینکه بیت اگر چه در تفسیرها به استشهاد اینکه معنی آورده‌اند، معنی چنان می‌نماید که شاهد به معنی «۱۰» اول است من التضرع، ای تضرع و ذلّ لهم. فَتَجْعَلُ لَعْنَتَ اللّٰهِ عَلَی الْكَافِرِینَ، عطف است علی قوله: ثم نَبْتَهْلُ، برای

(۱). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، با توجه به دب افزوده شد. (۲). مب: علی بن ابی طالب علیه الصلوة و السلام، آج، لب،

فق، مر: علیه السلام. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: برای آن که او را نفس رسول علیه السلام خواند خدای تعالی جل جلاله. (۴). آج، لب، فق، مب، مر و. (۵). کذا در مج وز، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۶). دب: لا به کنیم به خدای عز و جل، آج، لب، فق، مب، مر: لابه کنیم خدای تعالی را. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر کنیم. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اقوال. (۹). اساس: لعنه، آج: لعنه الله، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). وز، آج، لب، فق، مب، مر: که شاهد معنی، دب: که معنی شاهد. صفحه: ۳۶۷

آن «۱» مجزوم است، یعنی گویم: لعنت بر دروغزن «۲» باد. إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصِيُّصُّ الْحَقُّ، اینکه «۳»، یعنی اینکه «۴» قصه پیغمبران که رفت همه قصه حق است. و در «هو» خلاف کردند. بعضی نحویان گفتند: فصل است، و کوفیان اینکه عماد «۵» خوانند، نحو قولهم: ان زيدا لهو المنطلق. و بر اینکه قول محلی نباشد او را از اعراب. و بعضی گفتند: مبتدای دوم است، نحو قولهم: زيد «۶» ابوه منطلق. و قصص خبری باشد که در او تابع معنی بود، من قولهم: قص اثره، ای اتبعه، و منه قوله تعالی: وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيه «۷»... ای اتبعی «۸» اثره. و ما من إله، «ما» نفی است، و «من» مؤکد نفی است برای نفی جنس را، چنان که: ما فی الدار من رجل الأ زید، و بجز خدای خدایی نیست، رد بر ترسایان که گفتند: عیسی خداست، و گفتند: إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ «۹»... سه گفتند «۱۰» یکی شده: اقنوم اب، و اقنوم ابن، و اقنوم روح القدس. به «اب» خدای را خواستند «۱۱»، و به «ابن» عیسی را، و به «روح القدس» جبرئیل را، و اینکه قولی «۱۲» نا معقول است که سه ذات یکی باشد، و ابوت و «۱۳» خدای «۱۴» روا نیست که اینکه از صفات اجسام و محدثات بود، و او تعالی قدیم است و خالق اجسام. وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، خدای تعالی «۱۵» عزیز است و غالب، اگر خواهد قهر کند ترسایان را و جمله انواع کفار را به کفرشان، و لکن نکند برای آن که حکیم

(۱). دب که. [...]

(۲). دب: دروغزنان. (۳). دب: ان هذا. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۵). دب: آن را اعماد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: ان زيدا. (۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۱. (۸). مج: اتبعی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). سوره مائده (۵) آیه ۷۳. (۱۰). مر: گفته. (۱۱). مج: خواند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). فق: قول. (۱۳). کذا: در مج، وز، دیگر نسخه بدلها: بر. (۱۴). شاید که کلمه به صورت «خدایی» بوده باشد. (۱۵). وز، دب، مب، مر: و خدای تعالی، آج، لب، فق: و خدای تعالی جل جلاله. [...]

صفحه: ۳۶۸

است و حکمت در تکلیف، اقتضای خلاف اینکه می کند. فَإِنْ تَوَلَّوْا، اگر بر گردند ترسایان و کافران و اعراض کنند از تو و قبول قول تو نکنند «۱». فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ، خدای تعالی عالم است به مفسدان، و برای آن تخصیص کرد ایشان را که غرض از اینکه تهدید است و وعید ایشان. قوله تعالی:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۶۴ تا ۷۴]

[اشاره]

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (۶۴) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۶۵) هَا أَنْتُمْ هُوَ لَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۶۶) مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ

يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۶۷) إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لِلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ (۶۸) وَذَت طَّائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضْمَلُونَ لَمَا يُضْمَلُونَ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (۶۹) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ (۷۰) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۷۱) وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنُوا بِالَّذِي أُنزِلَ عَلَيَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَجَه النَّهَارِ وَكَفَرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۷۲) وَلَا تَتَّبِعُوا إِلَّا مَن تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَن يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۷۳) يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۷۴)

[ترجمه]

بگو «۲» ای خداوندان «۳» توریت و انجیل بیاید به سخنی راست «۴» میان ما و شما، آن که نپرستیم جز خدای را، و انباز نگیریم به او چیزی، و نگیرد بهری از ما بهری را خدایان فرود خدای، اگر بر گردند بگوید گواه باشید که ما مسلمانیم «۵». ای خداوندان توریت و انجیل خصومت میکنید در ابراهیم «۶»! و نفرستادند توریت و انجیل مگر از پس او، شما خرد ندارید! شما آنانید که خصومت کردید در آنچه شما را به آن دانشی بود، چرا خصومت کنید در آنچه نیست به آن داشتی! و خدا داند و شما ندانید. نبود ابراهیم جهود و نه ترسان، و لکن بود مردی راست [و مسلمان]

«۷»، و نبود از آنان که با خدای انباز گیرد. اولترین مردمان «۸» به ابراهیم آنانند که پس او باشند، و اینکه پیغمبر، و

(۱). مج، وز: بکنند، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز که. (۳). آج، لب، فق دانش به. (۴). آج، لب، فق: بیاید سوی سخنی که یکسان است. ۵. آج، لب، فق: ما بر دین اسلامیم. (۶). آج: چرا حجت می گوید در دین ابراهیم! (۷). مج: ندارد، از آج افزوده شد. (۸). آج، لب، فق: بدرستی که سزاوارترین مردم.

صفحه : ۳۶۹

آنان که ایمان دارند «۱»، و خدای یار مؤمنان است. تمنا کردند «۲» جماعتی از اهل کتاب که اگر شما را هلاک کردند، و هلاک نکنند الا خود را و ندانند. ای خداوندان کتاب چرا کافر شوید به آیتهای خدای! و شما گواهی می دهید. [۴۳۱-پ]

ای خداوندان کتاب چرا در می پوشید حق به باطل و پنهان می کنید حق و شما می دانید! و گفتند گروهی از خداوندان کتاب: ایمان آرید به آنچه فرستادند بر آنان که ایمان دارند «۳» اول روز و کافر شوید «۴» آخر روز تا باشد که باز آیند ایشان. به راست مدارید مگر آن را که پسروی کند دین شما را، بگو که دین دین خداست که بدهند کسی را مانند آنچه دادند شما را، یا مخاصمت کنند نزدیک خدای تعالی، بگو که فضل به دست خداست، بدهد آن آن را که خواهد، و خدای فراخ عطا و داناست. خاص کرد به رحمت خود آن را که خواهد «۵»، و خداوند نعمتی بزرگ است «۶». قوله تعالی: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ، مفسران گفتند: سبب نزول اینکه آیات «۷»- الی

(۱). آج، لب، فق: ایمان آوردند. (۲). آج، لب، فق: دوست داشت. (۳). آج، لب، فق: ایمان آوردند در. (۴). آج، لب، فق در. (۵). وز خدای. (۶). آج، لب: و خدای خداوند بخشایش بسیار است. [.....]

(۷). آج، لب، فق، م، مر: نزول آیه.

صفحه : ۳۷۰

قوله: وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ «۱»، اینکه بود که ترسایان نجران چون به مدینه آمدند، جهودان مدینه با ایشان مناظره کردند. ایشان را با

یکدیگر خصومت افتاد در ابراهیم - علیه السلام. ترسایان گفتند: اینکه ابراهیم ترسا بود و ما به او اولتریم، و جهودان هم چنین گفتند، پیش رسول آمدند به حکومت. رسول - علیه السلام - گفت: ابراهیم جهود نبود و ترسا نبود، شما به او اولتر نه‌اند، بل مسلمان بود، و من به او اولترم. جهودان گفتند: ای محمد؟ همانا تو را می‌باید که ما در حق تو آن گوئیم که ترسایان در حق عیسی گفتند، و ترسایان گفتند: تو را می‌باید که ما تو را آن گوئیم که جهودان عزیز را گفتند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد رد بر هر دو فرقه، ای «۲»، جهودان و ترسایان و گفت: بگو ای محمد اهل کتاب را، یعنی جهودان و ترسایان را: تَعَالَوْا، بیاید اِلَى کَلِمَةٍ «۳» بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ، و اینکه مصدر را واحد و تثنیه و جمع در او یکسان باشد و مذکر و مؤنث. با سخنی که میان ما راست است. و در مصحف عبد الله مسعود است: اِلَى کَلِمَةٍ عَدْل، ای عادل، هم بر اینکه نهاد که گفتیم. و بعضی دگر گفتند: اِلَى کَلِمَةٍ سَوَاءٍ، ای نصفه، یعنی انصاف، يقال: دَعَا فُلَانٌ اِلَى سَوَاءٍ وَ السَّوِيَّةُ اِلَى «۴» الْاِنْصَافِ، قَالَ الشَّاعِرُ: اَتَسْئَلُنِي السَّوِيَّةُ وَ سَطَ زَيْدٌ اِلَّا اِنَّ السَّوِيَّةَ اِنْ تَضَامَوْا يَعْنِي الْاِنْصَافِ، وَ سَوَاءٌ كُلُّ شَيْءٍ وَ سَطَهُ، قَالَ اللهُ تَعَالَى: فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ «۵»، و میانه را برای آن «سواء» خوانند که از او تا هر طرفی از اطراف راست بود. مثلاً - چون «۶» نَقْطَةُ دَايِرَةٍ. چون ممدود گویند «سین» مفتوح باشد، و چون مقصور گویند «سین» یا مکسور باشد یا مضموم، قَالَ اللهُ تَعَالَى: مَكَانًا سَوِيًّا «۷»، و قرء «۸»: سَوِيٌّ، قَالَ الشَّاعِرُ:

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۸. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر به سخنی. (۴). مج با تکرار «ای»، که با توجه به نسخه بدلها زائد تشخیص داده شد. (۵). سوره صافات (۳۷) آیه ۵۵. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: چون مثل. (۷). سوره طه (۲۰) آیه ۵۸. (۸). مج: و قد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۷۱

وجدنا ابانا كان حلّ ببلده سوي بين قيس عيلان و الفرز و اینکه جا در اینکه آیت جزو مجرور نشاید «۱» به صفت «کلمه». و اما قولک: مررت برجل سواء عنده الخير و الشر [جز رفع نشاید که آن جا خبر مبتدأست مقدم بر او، و التقدير: الخير و الشر] «۲» عنده مستویان، كما قال «۳» تعالی: وَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفِ فِيهِ وَ الْبَادِ «۴» ...، جز رفع نشاید اینکه جا نیز، یعنی کلمتی که از میان ما در آن خلاف نیست، یعنی بیایی تا خلاف رها کنیم «۵» وفاق گیریم و آن چیست. اَلَّا نَعْبُدُ اِلَّا الله، جز خدای را نپرستیم، و محل آن رفع است به خبر ابتدای محذوف، و التقدير: و هی ان لا نعبد الا الله. و گفته‌اند: محل او جز است بر بدل «کلمه»، و گفته‌اند: نصب است بنزع حرف الجر بأن لا نعبد، جز خدای را نپرستیم و با او انباز نگیریم. وَ لَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا، و بعضی بعضی را خدای نگیریم چنان که شما کردید «۶» که جهودان و ترسایانید «۷» تا خدای تعالی باز گفت: اتخذوا احبارهم و رهبانهم اربابا من دون الله «۸». عکرمه گفت: یکدیگر را سجده کردند صادق - علیه السلام - گفت: اتخذوا ايشان احبار و رهبان «۹» را ارباب نه به عبادت بود، بل به تحریم و تحلیل حرام بود. بعضی دیگر گفتند: به طاعت داشت ایشان بود رؤسا و بزرگان را در معصیت خدا. [و در خبر آمده است که: من اطاع مخلوقا في معصية الله فكأنما سجد سجدة لغير الله، گفت: هر کس که او طاعت «۱۰» مخلوق دارد در معصیت خدا]

«۱۱» همچنان باشد که جز خدای را سجده کرده «۱۲».

(۱). آج، لب، فق، مب، مر خواند. (۲). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر الله. (۴). سوره حج (۲۲) آیه ۲۵. (۵). دب و [...]. (۶). دب، آج، لب، فق: کردی / کردید. (۷). دب، آج، لب، فق: ترسایانی / ترسایانید. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۳۱. (۹). آج، مب: رهبانان. (۱۰). مب: طاعت. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). دب، آج باشد.

صفحه : ۳۷۲ فَإِنْ تَوَلَّوْا، اگر ایشان اینکه قبول نکنند و اعراض نمایند و پشت بر اینکه گفتار کنند، فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَا مُسْلِمُونَ، بگویی «۱» که گواه باشید «۲» بر آن که ما مسلمانیم، انقیاد کردیم و گردن نهادیم اینکه گفتار را. چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- نامه «۳» نوشت به قیصر ملک الروم: «۴» من محمّد رسول الله الی هرقل عظیم الروم، سلام علی من اتّبع الهدی، اما بعد فانی ادعوك الی الاسلام فاسلم تسلم، اسلم یؤتک الله اجرک مرتین فان تولّیت فان علیک اثم الإزیسین «۱» و کتب هذه الایة: یا أهل الکتاب تعالوا الی کلمة سوا بیننا و بینکم- الایة، از محمّد رسول خدا به هرقل که بزرگ روم است. سلام بر آن باد که پسر و راه راست باشد [۴۳۲- ر]

. من تو را به اسلام می‌خوانم، اسلام آر تا سلامت یابی، اسلام آر تا مزدت دو باره باشد، و اگر از اسلام عدول کنی و برگردی بر تو باشد بزه «۵»، و اینکه آیت بر نوشت «۶» بر آخر نامه و بفرستاد «۷». بگو ای اهل کتاب «۸»، ای جهودان و ترسایان: لِمَ تَحْجُونَ فِی اِبْرَاهِیمَ، چرا محاجّت و مخاصمت می‌کنید «۹» در ابراهیم «۱۰»! و انجیل نیامد الا پس «۱۱» او، چه عهد موسی «۱۲»- علیه السلام- از پس عهد ابراهیم بود، و جهودی پیش از توریت و موسی نبود، و ترسایی «۱۳» پیش از انجیل و عیسی نبود. و از میان ابراهیم و موسی هزار سال بود، و از میان موسی و عیسی دو هزار سال بود. أَفَلَا تَعْقِلُونَ، عاقل نه‌اید «۱۴»! یعنی عقل کار نمی‌بندید «۱۵». ها اَنْتُمْ هؤُلاءِ، مدنیان خوانند «۱۶» بی همزه و بی مدّ الا به مقدار آن که «الفی»

- (۱). مج و دیگر نسخه بدلها: بگویی / بگوید. (۲). دب: باشی / باشید. (۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب: نامه / نامه‌ای. (۴). دب: اثم الایسین، آج، لب، فق، مب، مر: اثم الایسین. (۵). کذا: در مج و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳ / ۷۰): بزه بزهکاران. (۶). دب: بنوشت. (۷). چاپ شعرانی (۳ / ۷۰) قوله: یا أهل الکتاب [.....]. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: بگو اهل کتاب را. (۹). دب: می‌کنی / می‌کنید. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر و توریت. (۱۱). دب از. (۱۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و عیسی. (۱۳). دب: ترسا، مر: ترسایان. (۱۴). وز: نه‌اید، دب: نیی. (۱۵). دب، آج، لب، فق، نمی‌بندی / نمی‌بندید. (۱۶). وز، دب، مب، مر: خوانند.

صفحه : ۳۷۳

ساکن پیدا شود، و مکیان «۱» خوانند [به همزه و قصر علی وزن هنتم و کوفیان خوانند «۲» به مدّ و همزه، و باقی خوانند] «۳» به مد بی همزه. و در اصل او خلاف کردند. بعضی گفتند «۴»: آن است که «انتم»، و «ها» برای تنبیه است. و اخفش گفت: اصل او «انتم» «۵»، همزه اول را «ها» کردند چنان که: هرقت الماء، و الاصل ارقّت، و معنی آن باشد که شما را آن که «۶» محاجّه می‌کنی «۷»، بر وجه استفهام و معنی تقریر. و «هؤلاء»، مبنی است بر کسر، و اصل «اولاء» است «ها» تنبیه در او شد، و مدّ و قصر دو لغت است، شاعر گفت در قصر: لعمرک انا و الا- حالیف هؤلاء- لفی محنة اظفارها لم تقلّم و «انتم» مبتداست و در خبر او دو وجه است: یکی «هؤلاء»، و حاججتم بر وجه اول «۸» از صله «هؤلاء» باشد، وجهی دگر آن که «حاججتم» خبر او باشد و «هؤلاء» منادی است در میان مبتدا و خبر افتاده حشوا لتقدیر «۹»: ها انتم یا هؤلاء حاججتم. بر وجه اول معنی آن بود «۱۰»: شما آنانی که محاجّه کردی «۱۱». بر وجه دوم «۱۲» معنی آن بود که: شما محاجّه کردید «۱۳» ای جماعت حاضران، و اینکه بر سبیل تقریر باشد، می‌گوید: شما بسیار مجادله بکردید «۱۴» در آنچه می‌دانید «۱۵»، و علم آن بنزدیک شماست از «۱۶» نبوت محمّد و نعمت و صفت او که در توریت و انجیل خوانده و دانسته.

- (۱). مج، وز: مکان، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: «و کوفیان خوانند» را ندارد. (۳). مج، وز: ندارد، از دب افزوده شد. (۴). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر معنی. (۵). وز: آ انتم. [.....].

(۶). دب: شمایی آنان که، آج: که شمایان که، لب، فق، مب، مر: شما بآن که. (۷). می کنی / می کنید. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبارت «بر وجه اول» را ندارد. (۹). چاپ شعرانی (۷۰ / ۳): حشوا و التقدیر. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر که. (۱۱). مب، مر: آنانید که محاجت کردید. (۱۲). مب، مر: دویم. (۱۳). دب، آج، لب، فق: کردی / کردید. (۱۴). دب، آج، لب، فق: بکردی / بکردید. (۱۵). دب، آج، لب، فق: می دانی / می دانید. چاپ شعرانی (۷۰ / ۳) فیما لکن به علم. (۱۶). معج، وز: آن، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۳۷۴ فَلِمَ تُحَاجُّونَ، اکنون چرا محاجه می کنید «۱» در آنچه شما را به آن علمی نیست از حدیث ابراهیم - علیه السلام - و آن که او جهود بود یا ترسا. و تلخیص معنی آن است که: بسیاری خصومت کردید «۲» در آنچه بدانستید «۳» بر سیل وجود، اکنون اینکه مانده است که خصومت و مجادله کنید «۴» در چیزی که بدانید «۵» از سر جهل تا در او معاند باشی «۶» و در آخر مجازف، و قوله «۷»: «فلم» صورت «۸» استفهام دارد و معنی تفریع است. وَاللَّهِ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، و خدای داند حدیث «۹» ابراهیم - علیه السلام - [و]

«۱۰» مذهب و اعتقاد او، و شما ندانید. آنکه رد کرد بر ایشان آنچه گفتند و حواله کردند از جهودی و ترسایی ابراهیم بقوله: ما کان ابراهیم یهودیاً و لا نصرانیاً، گفت: ابراهیم - علیه السلام - جهود [نبود]

«۱۱» و ترسا نبود، و در معنی اینکه دو کلمه اقابیل رفته است. وَ لَکِنْ کَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا، و لکن مسلمانی «۱۲» بود، اما مستقیم بر طریق راستی و استقامت، و امیا مایل و معوج از طریق ضلالت، برای آن که کلمه از اضداد است، اعنی «حنف» هم استقامت باشد «۱۳» هم میل، و اینکه نیز رفته است. وَ مَا کَانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ، تا مشرکان گمان نبرند که جهود و ترسا نبود مشرک بود. اگر گویند: چون علت آن که ابراهیم جهود و ترسا نبود آن نهاد که توریت و انجیل پس او آمد باید تا مسلمان نباشد که قرآن پس از او آمد و پس توریت و انجیل، جواب آن است که گوئیم: توریت و انجیل آمد در آن جا نبود که ابراهیم جهود بود یا ترسا، و قرآن پس از او آمد پس از همه «۱۴»، و در او گفته بود که: ابراهیم مسلمان بود، وَ لَکِنْ کَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَ مَا کَانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ.

(۱). دب: می کنی / می کنید. (۲). وز، مب، مر: بکردید. آج، لب: بکردی. (۳). دب، آج، لب: دانستی / دانستید. [.....]
(۴). دب: کنی / کنید. (۵). دب: ندانی / ندانید، مب، مر: ندانید. (۶). مب، مر: باشید. (۷). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: قولهم، با توجه به دب تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: به صورت. (۹). مب: مذهب. (۱۰ - ۱۱). معج، ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: مسلمان. (۱۳). مب، مر و. (۱۴). دب: قرآن آمد پس از همه، آج، لب، فق، مب، مر: قرآن آمد پس از همه.

صفحه: ۳۷۵ إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ - الایة، عبد الله عباس گفت رؤسای جهودان گفتند: تو دانی ای محمد که ما اولتریم به ابراهیم از تو و جز تو، و ابراهیم بر دین ما بود و تو را حسد حمل می کند بر آن که با ما مساعدت نمی کنی «۱»، خدای تعالی به «۲» رد بر ایشان اینکه آیت فرستاد. عبد الله عباس به روایت کلبی عن ابی صالح و شهر بن حوشب و محمد بن اسحاق روایت کردند از صحابه رسول «۳» که: چون جعفر بو طالب «۴» - رحمه الله علیهما - و اصحابش هجرت کردند و به حبشه رفتند و آن جا مقام کردند «۵»، و رسول - علیه السلام - به مدینه آمد و وقعه «۶» بدر بیوفتاد «۷»، و مشرکان قریش و جماعتی معروفان کشته شدند، و آن جا قریش در دار الندوة حاضر آمدند و رای زدند و گفتند: اگر ما خواهیم ما «۸» از محمد و اصحاب او انتقامی کشیم جز از جهت نجاشی نباشد مالی جمع کردند و مبلغی تحف و هدایا بر دست عمرو بن العاص، و عماره بن ابی معیط بفرستادند بنزدیک نجاشی، و ایشان را پیغام دادند که اینکه جماعت که از ما گریخته‌اند و به شهر تو آمده‌اند «۹»، مردمانی‌اند در دین مخالف تو، بر تو و مذهب تو طعنه زننده و قدح کننده در «۱۰» عیسی مریم، باید که ایشان را بفرمایی «۱۱» گرفتن و به دست ما باز دادن، و از اینکه معنی چیزها

گفته. ایشان از ره «۱۲» دریا به حبشه آمدند. چون در نزدیک نجاشی شدند، او را سجده کردند و تحیت کردند، و سلام قوم خود برسانیدند و بگفتند: ما مردمانی دوستدار «۱۳» و هوا خواه توایم، و نصیحت می‌کنیم تو را که خویشتن «۱۴» بر حذر داری از قوم اینکه مرد ساحر کذاب که در «۱۵» ما بر خاسته است و «۱۶» دعوی نبوت می‌کند، و تبعی «۱۷» و لشکری

- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: نمی کنی / نمی کنید. (۲). مر: ندارد. (۳). مر: حضرت رسول، آج، لب، فق علیه السلام. (۴). وز: جعفر بن ابی طالب. [.....]
- (۵). مب، مر: مقام ساختند. (۶). لب، فق، مب، مر: واقعه. (۷). دب، مب: بیفتاد، مر: افتاد. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۹). وز، دب، آج، لب، فق، مر: آمده. (۱۰). آج: بر. (۱۱). وز، دب، آج، لب، فق: بفرمای. (۱۲). مب، مر: راه. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دوست. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: را. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: که. (۱۷). دب، لب، فق، مب، مر: تیغی.

صفحه : ۳۷۶

ندارد الّا قومی سفیهان ما. و ما کار بر ایشان تنگ گرفتیم و ایشان را با شعبی پیختیم «۱»، کسی پیش ایشان نیارد شدن و از ایشان [۴۳۲-پ]

کس بیرون نیارد آمدن. چون کار بر ایشان سخت شد، پسر عم خود را پیش تو فرستاد تا تو را بفریبد و دین تو و ملک تو بر تو تباہ کند. چون پیش تو آیند، ایشان را بند کن «۲» پیش ما فرست تا ما شرّ ایشان از خویشتن و ملک تو کفایت کنیم، و علامت آنچه ما گفتیم آن است که چون پیش تو در آیند تو را سجده نکنند و استنکاف کنند از اینکه نجاشی کس فرستاد و جعفر بو طالب «۳» را و قومش را بخواند. چون به درگاه او رسیدند، جعفر بو طالب «۴» به آوازی بلند گفت: یستاذن علیک حزب الله، نجاشی را اینکه حدیث هایل آمد، گفت: اینکه گوینده را بگو تا باز گوید اینکه که گفت. جعفر باز گفت. نجاشی گفت: فلید خلوا بأمان الله و ذمّته، گو در آیند به امان و زینهار خدای. عمرو عاص با صاحبش نگرید «۵» و گفت: دیدی که چه گفتند و چگونه مؤثر آمد بر نجاشی ایشان «۶» در آمدند «۷» و سجده نکردند. عمرو عاص گفت: ای ملک؟ دیدی که ایشان چه غرور در سر دارند، در آمدند و بر عادت وفود «۸» تو را سجده نکردند. نجاشی جعفر را گفت: چرا در آمدی «۹» سجده نکردی مرا و تحیتی که عادت است رها کردی! جعفر گفت: برای آن که در دین ما سجده روا نباشد مگر خدای را که آفریدگار جهان است، اینکه تحیت در وقتی بود که ما بت می‌پرستیدیم، چون خدای تعالی پیغامبر را بفرستاد و ما را از اینکه نهی کرد و به تحیت، ما را سلام فرمود که تحیت اهل بهشت است. نجاشی را خوش آمد آن حدیث و دانست که آنچه او می‌گوید «۱۰» حق است، و در توریت و انجیل نوشته است که: از علامت پیغامبر آخر

(۱). چاپ شعرانی (۷۲/۳): انداختیم. [.....]

- (۲). آج، لب، فق، مب، مر و. (۳-۴). مب: جعفر ابو طالب. (۵). مع: نگریدند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آمدند. (۸). مع، وز: خود، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مر و. (۱۰). مب راست و.

صفحه : ۳۷۷

زمان آن بود که تحیت او سلام باشد. گفت: که بود از میان شما که گفت یستاذن علیک حزب الله! جعفر گفت: من بودم. گفت سخن تو گو. جعفر گفت: تو پادشاهی از پادشاهان زمین، و نزدیک «۱» تو بسیار نشاید گفتن. مرا با اینان کلمتی چند است، بشنو تا

من بگویم و ایشان جواب دهند و تو حاکم باش میان ما. گفت: بگو. جعفر گفت: پرس از اینان که ما آزادیم یا بنده‌ایم! نجاشی «۲» پرسید. عمرو عاص گفت: بل احرار کرام من اشراف قومنا، بل آزادان و کریمان و اشراف قومند. گفت: پرس تا هیچ خونی بنا حق کرده‌ایم از اینان که اینان طالب آنند! عمرو «۳» گفت: و لا قرطه «۴». گفت: پرس «۵» ما هیچ مالی اقتطاع کرده‌ایم که اینان را مطالبه آن می‌رسد! نجاشی گفت: اگر ایشان را بر شما دعوی مال باشد تا قنطاری باشد من غرامت کشم، آنگاه پرسید. عمرو گفت: و لا قیراط، و نه قیراطی. نجاشی گفت: پس چه می‌خواهی «۶» از ایشان! گفت: بدان ای ملک که ما و اینان بر یک دین بودیم، و آن «۷» دین اسلاف ما بود. ایشان آن «۸» دین رها کردند، و ما بر آن دین مانده‌ایم. نجاشی گفت: آن دین چه بود که اول بر آن بودی «۹»! و آن دین چیست که اکنون بر آنی «۱۰»! جعفر گفت: امّا آن دین که ما و ایشان بر آن بودیم، دین شیطان و عبادت او ثان بود و کفران به خدای - عزّ و جلّ - بود، و سنگ و جماد پرستیدن بود، و اینکه دین که به او آمده‌ایم، دین خدای است «۱۱» دین اسلام. رسول خدای اینکه دین از

(۱). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بنزدیک. (۲). مب از ایشان. (۳). مع، وز، دب، لب، فق: عمر، با توجه به ضبط آج تصحیح شد. (۴). کذا: در مع، وز، دیگر نسخه بدلها، و لا قطره و نه یک قطره. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر تا. (۶). مر: می‌خواهید.

[.....]

(۷-۸). فق: اینکه. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بودید. (۱۰). مب، مر: برآیند. (۱۱). دب، مب، مر و.

صفحه : ۳۷۸

خدای به ما آورد «۱»، کتابی چون کتاب عیسی موافق و مصدّق آن. نجاشی گفت: یا جعفر کاری عظیم می‌گویی؟ آنگاه بفرمود تا ناقوس بزدند و قسیسان و رهبانان حاضر آمدند. نجاشی ایشان را گفت: به آن خدای که انجیل بر عیسی انزل کرد که بگوی «۲» تا در کتابها از میان عیسی و قیامت هیچ پیغامبری یابی «۳»! گفتند: ای و الله، پیغامبری که عیسی «۴» به او اشارت داد، و گفت: هر که به او ایمان دارد به من ایمان داشته بود «۵»، و هر که «۶» با او کفر آرد «۷» به من کافر بود «۸». نجاشی گفت: اینکه پیغامبر که عیسی گفت «۹» چه فرماید و از چه نهی کند! گفتند: کتابی باشد او را از نزدیک خدای - عزّ و جلّ - آن کتاب خواند، و از آن گوید، و امر معروف کند و نهی منکر کند، و وصیت کند به حسن الجوار «۱۰»، و صلّه الرّحم، و برّ یتیم، و به عبادت خدای فرماید و از عبادت اصنام نهی کند. جعفر را گفت: از اینکه کتاب شما چیزی بر من خوان. جعفر سورة العنکبوت و الزّوم بر خواند «۱۱». نجاشی بگریست و گفت: یا جعفر؟ زدنا من هذا الحدیث الطّیب، بیفزای از اینکه حدیث خوش. او سورة الکهف بر خواند. عمرو خواست تا نجاشی را به خشم آرد، گفت: ایشان عیسی را دشنام دهند. نجاشی گفت: عیسی را و مادرش را چه گویی! جعفر سورة مریم بخواند. چون به ذکر مریم و عیسی رسید، نجاشی خاشاکی برداشت و گفت: و الله که عیسی را «۱۲» به اینکه مقدار زیاده اینکه «۱۳» نیست که او بر خواند.

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آورده است. (۲). مر: بگوید. (۳). وز، دب، آج، لب، فق: می‌یابی، مب: می‌یابید. (۴). دب، آج، لب، فق علیه السلام. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: داشته باشد. (۶). دب، فق، مب، مر به من کفران دارد به او کفران دارد و هر که. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: کافر بود. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: کافر باشد. (۹). دب، مب، مر: فرمود. (۱۰). مع، وز: حسن اطوار، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۱). مب: برو خواند. (۱۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۳). فق، مب: ازین.

صفحه : ۳۷۹

آنکه جعفر را گفت: بروی (۱) که شما ایمنی (۲)، هیچ خوفی نیست بر شما که حزب ابراهیمی (۳). عمرو گفت: حزب ابراهیم کیستند (۴)! گفت: اینان و صاحبشان. ایشان (۵) انکار کردند، و گفتند: حزب ابراهیم ماییم، و آن مال و هدایا با ایشان داد، و گفت: بستانید (۶) که اینکه رشوت است، خدای تعالی (۷) که مرا ملک داد از من رشوت نخواست. جعفر گفت: فانصرفنا و کنا فی خیر دار و اکرم جوار، و خدای تعالی (۸) در خصومت ایشان اینکه آیت به رسول - علیه السلام (۹) - فرستاد: إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ، اولیتر کس از مردمان به ابراهیم آنانند که (۱۰) متابع ملت و سنت اویند، و اینکه پیغامبر یعنی محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، وَ الَّذِينَ آمَنُوا، و آنان که به او ایمان دارند (۱۱) و اتباع اویند. وَ اللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ، و خدای تعالی (۱۲) ولی مؤمنان است و اولیتر (۱۳) به نصرت و ولایت ایشان. رسول - علیه السلام - گفت: (۱۴) لِكُلِّ نَبِيٍّ وَلَائَةٌ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ أَنْ وَالِيٌّ مِنْهُمْ أَبِي وَ خَلِيلُ رَبِّي، هر پیغامبری را ولایتی باشد از جمله پیغامبران، و ولی (۱۵) پدر من است و خلیل خدای، آنکه آیت بر خوانند: إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ - الْآيَةُ. وَ دَتَّ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، آیت در معاذ جبل و حذیفه یمان و عمار یاسر آمد آنکه که جهودان ایشان را دعوت کردند با دین خود - و آن قصه (۱۶) در سورة البقرة برفت - خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ دَتَّ طَائِفَةٌ، تَمَنَّا كَرَدْنَا وَ خَوَّاسْتُمْ [۴۳۳-ر] جماعتی از اهل کتاب، یعنی جهودان و ترسایان. و «ودادت»، تَمَنَّا بِأَشْءٍ وَ «مودت» دوستی باشد (۱۷) به معنی متلاحظند.

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بروید. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، ایمنی / ایمنید. (۳). مب، مر: ابراهیم اید. (۴). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: کیست. (۵). لب: و ایشان را، آج، فق، ایشان را، ۶. دب، مر: بستانی / بستانید. (۷-۸). دب، آج، لب، فق، دب جل جلاله. (۹). دب، آج، لب، فق: آیت رسول علیه السلام را. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر چون. (۱۱). مر: آرند، مب: آوردند. (۱۲). دب، آج، لب، فق جل جلاله. [.....]

(۱۳). آج، لب، فق: اولی. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مر: ولی، مب: اولی. (۱۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر من. (۱۶). وز، دب، آج، لب، فق، مر: و قصه آن، مب: و قصه خود آن. (۱۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و.

صفحه : ۳۸۰

لَوْ يُضَيِّعُ لَكُمْ، اگر شما را گمراه بتوانند کردن از دینتان، و شما را با کفر بردن. و محمّد جریر گفت: یهلکونکم، مراد به اضلال اهلاک است، و اصل اضلال خود هلاک (۱) بود، من قولهم: ضلّ الماء فی اللبن، و منه قوله: أ إذا ضلّنا فی الأرض (۲)، ای اهلکنا، و قال الاخلط: كنت القذى فی جوف اقدر مزبد قذف الأتی به فضل ضلالا و ما یضلون إلا أنفسهم و ما یشرعون، و ایشان به اینکه که می کنند جز اضلال و اهلاک خود نمی کنند و نمی دانند، یعنی و بال آن و مضرت آن عاید است به ایشان، [و تمنای ایشان]

(۳) در ضلال (۴) و ضیاع است که اینان دعوت ایشان (۵) قبول نخواهند کردن، و به عاقبت، عقاب اینکه (۶) اضلال و اغوا بر ایشان خواهد بودن، چون چنین باشد به خود زیان کرده باشند. و رمانی گفت: «تمنا» تقریر چیزی باشد در نفس که دل به آن تقریر خوش گردد، و درست آن است که: تمنا از اقسام کلام است و معنی براسه نیست به دلیل آن که عرب آن را در اقسام کلام شمرده اند، و هو قول الرجل: لیت الشیء کان، ولینته (۷) لم یکن، و هم بر صحیح افتد، و هم بر محال (۸). یا أهل الکتاب لم تکفرون بآیات الله، ای جهودان و ترسایان؟ چرا به آیات خدای کافر می شوید (۹)! بعضی گفتند: مراد قرآن است. بعضی دگر گفتند: مراد آیاتی است از توریت که در او نعت و صفت محمد است. وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ، و شما گواهی می دهید (۱۰) که نعت و صفت او در توریت و انجیل هست (۱۱). و «لم» اصل او «لما» بوده است، «ما» استفهامی (۱۲) و چون حرف جرّ در او

(۱). مر: اهلاک. (۲). سورة سجده (۳۲) آیه ۱۰. (۳). مج، ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). دب، آج، فق، مب: اضلال. (۵). دب، آج، لب، فق را. (۶). مب: و. (۷). مج: لیت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج،

لب، فق قوله تعالی. (۹). دب، آج، لب، فق: می شوی / می شوید. [...]

(۱۰). دب، آج، لب، فق: می دهی / می دهید. (۱۱). فق: است. (۱۲). مب، مر: استفهام.

صفحه: ۳۸۱

شود «الف» از او بیفکنند «۲» چنان که «لم» و «بم» و «عم» و «فیم» و «علام» و «حتام». یا اهل الکتاب لم تلبسون الحق بالباطل، ای جهودان و ترسایان؟ چرا حق به باطل می پوشی «۳»! یعنی اسلام به جهودی و ترسایی «۴» می پوشی «۵». و قولی دیگر آن است «۶» این زید گفت: چرا توریت که حق است «۷» فرستاده خدای می پوشید «۸» به تحریف و تصحیفی «۹» و آیاتی موضوع «۱۰» کما شما را خویشتن نهادی «۱۱» قولی دیگر آن است که: ایمان به موسی و عیسی می پوشید «۱۲» به کفر به محمد. و «تلبیس» را به تخلیط تفسیر دادند. وَ تَكْتُمُونَ الْحَقَّ و حق پنهان می کنید، یعنی نعت و صفت محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «۱۳». وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ، و شما می دانید «۱۴» که او حق است و پیغامبری صادق است. و اینکه آیت و مانند اینکه دلیل نکند بر قول اصحاب معارف، برای آن که کتمان «۱۵» خلاف آن که «۱۶» معلوم باشد، اظهار کردن از قومی اندک ممکن باشد، از قومی بسیار که توطی و تکاتب بر ایشان روا نباشد، ممکن نبود. دگر آن که: در یک چیز روا باشد «۱۷» که کتمان کنند «۱۸» و خلاف حق اظهار

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: او شد. (۲). لب، مب: بیفکنند. (۳-۵). فق: می پوشی / می پوشید، مب، مر: می پوشید. (۴). مج: به جهودان و ترسایان، با توجه به وز و. (۶). مب که. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۸). دب، آج، لب، فق: می پوشی / می پوشید. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تصحیف. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: موضِع. (۱۱). مب، مر: نهادید. (۱۲). دب، آج، لب، فق: می پوشی / می پوشید. [...]

(۱۳). دب، آج، لب، فق، مب: علیه و آله و سلم. (۱۴). دب، آج، لب، فق: می دانی / می دانید. (۱۵). کذا در مج و همه نسخه بدلها، شعرانی (۷۵/۳) و. که خالی از ابهامی نیست، مرحوم شعرانی ذیل کلمه «معارف» در اینکه جمله توضیحی آورده است که چون تا حدودی به روشن شدن عبارت مدد می کند، در اینکه جا می آوریم: «یعنی کسانی که می گویند حقیقت بر همه مردم آشکار است و همه کس آن را می داند. آن که منکر است از عناد انکار می کند. آیه دلالت بر صحت قول ایشان ندارد، زیرا که خطاب به گروهی خاص فرموده و آنها را بدین صفت مذمت کرده است نه همه منکران را». (۱۶). مج: انک، با توجه به نسخه بدلها و سیاق عبارت تصحیح شد. (۱۷). وز: نباشد. (۱۸). مج: کند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۳۸۲ کنند، امّا در جمله اصول نه. دگر آن که: در آیت دلیل است بر بطلان مذهب اصحاب معارف، و آن آن است که گفت: وَ تَكْتُمُونَ «۱» وَ قَالَتْ طَائِفَةٌ، گفتند «۴» گروهی، «جماعت» را برای آن طایفه خوانند تشبیها بالرفقة «۵» الطّائِفَةُ فِي الْاسْفَارِ. و گفته‌اند: برای آن که مجتمع باشند چون حلقه که، ممکن ان یطاف حولها، نحو قوله: عَيْشَةُ «۶» وَ لَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ بعضی نحویان گفتند: «لام» زیادت است فی قوله: لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ، و المعنى: و لا تصدقوا الا لمن تبع دينكم، چنان که گفت: قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ رَدْفَ لَكُمْ «۲» ...، و المعنى: ردفکم، و ابو علی الفارسی گفت: برای آن که ایمان را در او معنی اعتراف است، تعدیه کرد او را به حرفی که اعتراف را به آن «۳» تعدیه کنند، و آن «لام» است و المعنى: و لا تعترفوا الا لمن تبع دينكم. اکنون بدان که قراء و اهل معانی در قراءت و نظم و معانی آیت خلاف کرده‌اند بر هفت قول: قراءت عامه قراء «ان یؤتی» است به فتح همزه و قصر او «۴»، بر اینکه قراءت اهل معانی چند قول گفتند: یکی آن که اینکه آیت حکایت کلام یهود است الا «۵» قوله تعالی: قُلْ إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ، و قوله: قُلْ إِنَّ الْفُضْلَ بِيَدِ اللَّهِ - تا به آخر آیت، و تقدیر کلام اینکه باشد که: جهودان خیر [۴۳۳-پ]

جهودان مدینه را گفتند - بر قول حسن بصری و بر قول قتاده و سدی و ربیع و ابن زید - جهودان بعضی بعضی را گفتند: هیچ کس را باور مدارید «۶» الا آنان را که تابع دین شما باشند «۷» از جهودی، و نیز باور مدارید «۸» کسی را که گوید که در جهان کسی را

آن دهند که شما را دادند» (۹) از حجج و آیات و براهین و معجزات و خیر «۱۰» از کتاب و فلق دریا و من و سلوی و جز آن، و نیز باور مدارید «۱۱» کسی را که محاجت و مجادلت کند با شما بنزدیک خدای «۱۲» بر آن که او به حق اولیتر است.

(۱). کذا: در مع، وز: سرور، دب، آج، لب، فق، مر: سروره، مب: سرورت. (۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۷۲. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بدان. (۴). وز، دب، آج، لب، فق و. (۵). آج، لب، فق: الی. (۶). دب، آج، لب، فق: و. (۷). مع: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۸). دب، فق: مداری / مدارید. (۹). دب: داده‌اند. (۱۰). وز: خبر، دب: خیری، آج، لب، فق: چیزی. (۱۱). مدارید / مداری. (۱۲). دب، آج، لب، فق: تعالی.

صفحه : ۳۸۴ آنکه اینکه اعتراض در میان اینکه کلام افتاد که حکایت کلام جهودان است، من قوله: قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ، و اینکه از کلام خداست بر سبیل جواب جهودان، یعنی: انّ البیان بیان الله، و قیل: انّ الدّین دین الله، و همچنین قوله تعالی: قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ (۱) ...، هم از کلام خداست ردّاً علی الیهود، تا هر دو جواب آن باشد که ایشان گفتند از باب تزکیه خود و دین خود، و وصیت بعضی را بر محافظت بر جهودی، و اینکه قول مجاهد است و اخفش، و بر اینکه قول: وَ لَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ، کلامی باشد، و: أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ، کلامی دیگر. و عامل را تقدیر «۲» تکریر باید کردن، و التقدير: و لا تؤمنوا ایضا بان یؤتی احد، و «الّا» متعلّق باشد به کلام اول دون اینکه کلام، و «ان یؤتی» در محلّ نصب باشد به تقدیر اینکه عامل که گفتیم. قول دوم ابو علیّ الفارسی گفت: تقدیر کلام آن است «۳» «و لا- تصدّقوا بان یؤتی احد مثل ما اوتیتم»، او یحاجّو کم عند ربکم فیکون الحجّة لهم علیکم الّا لمن تبع دینکم علی التّقدیم و التّأخیر، یعنی جهودان گفتند: باور مدارید «۴» که کس «۵» را آن دهند که شما را دادند یا «۶» با شما محاجت کند غالب آید بر شما الّا جهودان را، یعنی اینکه حدیث اگر چه بر شما باشد در اینکه باب جهودان را باور دارید «۷» تعظیماً لهم [و ایجاباً]

«۸» لقبول قولهم، و بر اینکه قول «الّا» متعلّق «بان یؤتی احد» باشد، و در کلام تقدیم و تأخیر باشد چنین که می‌بینی، و محلّ «ان یؤتی» هم نصب باشد. و قول سهام «۹» ابن جریج و ابن رباب «۱۰» گفتند معنی آن است که: رؤسای جهودان عوام را گفتند: و لا تؤمنوا الّا لمن تبع دینکم، کراهه ان یؤتی احد [و لئلا یؤتی احد]

«۱۱» مثل ما اوتیتم فیکون لهم علیهم «۱۲» فضل او یحاجّو کم عند ربکم فیکون

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۳. (۲). مع، وز، دب: تقریر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مب که. (۴). مدارید / مداری. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: کسی. (۶). مب، مر: تا. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: داری / دارید. (۸). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). دب: سیوم، مب، مر: سیم. [.....]

(۱۰). چاپ شعرانی (۳/ ۷۷): اینکه رثاب. (۱۱). مع: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: علیکم.

صفحه : ۳۸۵ الحجّة لهم علیکم، گفت: در جهان کس را باور مدارید الّا جهودان را تا کسی گمان نبرد که کسی را آن دهند که شما را دادند تا دعوی فضل کند بر شما یا «۱» اندیشه کند که اگر با شما که جهودانی «۲» حجّت آرد بنزدیک خدای غلبه تواند کردن بر شما در حجّت، یعنی باید تا کلمه شما یکی باشد، تا کسی از اینکه دو تمناً چیزی اندیشه نکند، و مثل قوله: «ان یؤتی» فی تقدیر کراهه ان یؤتی، او لئلا یؤتی، قوله: وَ أَلْقَىٰ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ «۳» ...، و قوله: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا «۴» ...، ای کراهه ان تمید و «۵» کراهه ان تضلّوا. و اینکه طریقه مستقصی در جای خود رفته است. و قول چهارم آن است که حسن بصری و اعمش خواندند: «ان یؤتی» به کسر همزه، یعنی مای نفی، و بر اینکه قول اینکه از کلام جهودان نباشد، حکایت کلام ایشان تا آن

جا باشد که: **إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ**، اینکه باقی «۶» کلام خدا باشد، و معنی آن که: بگو ای محمد مسلمانان را که دین دین خداست، کس را آن ندهند که به شما دادند از دین و حجت. **أَوْ يُحَاجُّوكُمْ**، یعنی الی ان یحاجوکم عند ربکم یوم القیمه، کقولهم: **لَأَلْزَمَنَّكَ** او تعطینی حقی، ای الی ان تعطینی حقی، و کقول امری القیس: **فَقُلْتُ لَهُ لَا تَبْكُ عَيْنُكَ** ائما نحاول ملکا او نموت فنعدرا یعنی، الی ان نموت فنکون معدورین، یعنی اینکه هرگز نباشد. قول پنجم آن است که **إِبْنُ كَثِيرٍ** خواند: «آن یوتی احد»، و وجه اینکه قراءت است که در کلام حذفی و اختصاری بود، و تقدیر آن که: **أَلَا ان یوتی احد مثل ما او یتیم یا معشر الیهود** «۷» حسدتم فلم تؤمنوا، برای آن که کسی را دینی و شریعتی دادند چون دین و شریعت شما، یعنی محمد را- **صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ**- حسد بردی «۸» و

(۱). دب، مب، مر: تا. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: جهودانید. (۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۵). دب، فق، مب، مر: تمیدوا. (۶). مج، وز: یاتی، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مب و. (۸). مب، مر: بردید. صفحه: ۳۸۶

ایمان نیوردی «۱»، و اینکه کلام خدای باشد رد بر جهودان، و اینکه قول قتاده است. و ابو حاتم گفت: نظیر اینکه آیت فی حذف «لام» کقوله «۲» تعالی: **أَنْ كَانِذَا مَالٍ وَبَيْنَ «۳»** ای **لَأَنْ «۴»** کان، چون «لام» **عَلَّتْ** بیفگند در هر دو آیت، بذل او مدی باز آورد، برای آن که او مال و فرزندان دارد، چون کلام ما بر او خواند گوید «۵»: اینکه افسانه اولینان است. و قوله: **أَوْ يُحَاجُّوكُمْ**، خطاب باشد با مؤمنان، و «او» به معنی «ان» باشد برای آن که هر دو حرف شک است، و معنی آن باشد که: و ان یحاجوکم عند ربکم، **فَقُلْ فِي الْجَوَابِ: إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ**، اگر با شما محاجت کنند بنزدیک خدای، بگو که: دین دین خداست، و فضل به دست خداست. قول ششم آن است که: خطاب جمله با «۶» مؤمنان است، و نظم آیت چنین باشد که برای آن که کسی را «۷» مثل آن دادند که شما را که مؤمنانید باید تا بر شما حسد برند جواب ده و بگو که: **إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ** و اگر با شما محاجت کنند بگو: **إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ**، و بر اینکه وجه در آیت تقدیم و تأخیر باشد چنین که می بینی «۸» [۴۳۴-ر-]

. و وجه هفتم آن است که: تمام حکایت کلام جهودان آن جاست که گفت: **لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ**، از سر آیت که: **وَلَا تُؤْمِنُوا**، خطاب است با مؤمنان، و معنی آیت آن بود که: خدای تعالی بر سبیل تثبیت دلهای مؤمنان و تشحید بصائر ایشان و ازاله شک و شبهه از ایشان عند تزویر جهودان گفت: کس را باور مدارید **أَلَا أَنَا** را که بر دین شما باشند، که کسی را از خیر و فضل در دین آن دادند «۹» که شما را، برای آن که

(۱). مب، مر: نیوردید. (۲). مج، وز: کی قوله، دب، آج، لب، فق: که قوله. با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). سوره قلم (۶۸) آیه ۱۴. [.....]
(۴). وز، دب: **أَلَا ان**، آج، لب، فق، مب، مر: الی ان. (۵). مج، وز: گویند، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مب: خطاب با جمله. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: که کسی را برای آن که. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: که بینی. (۹). کذا: در مج و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۷۸): ندادند. صفحه: ۳۸۷

دین دین خداست و شما بر آنید، و نیز باور مدارید که کس را قوت آن باشد که با شما محاجت و مخاصمت کند پیش خدای، برای «۱» آن که اگر کند محجوج و مغلوب شود، و اینکه فضلی است از خدای، و فضل به دست اوست، یعنی به امر و فرمان اوست و در مقدر اوست، به آن کس دهد که او خواهد، برای آن که از حق آنچه واجب نبود، آن باشد که فاعلش را بود که کند، و بود که نکند، و چون کند چنان کند که خواهد، و چندان کند که خواهد، و به آن کس کند که خواهد. **وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ** و خدای

تعالی فراخ عطا و جواد است و فضل و نعمت و «۲» نپرسد «۳» برای آن که مقدر او را نهایت نیست، و داناست به جای خود نهد بحسب مصلحت. اهل اشارت گفتند، معنی آیت آن است که: لا تعاشروا الا من یوافقکم فان من لا یوافقکم لا یرافقکم، مخالطت به آن کن که بر طریق «۴» تو باشد، و اگر «۵» بر طریق تو نباشد رفیق تو نباشد «۶». یَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ، گفته‌اند: مراد به «رحمت» نبوت است، مخصوص گرداند به نبوت آن را که خواهد، پیغامبری به آن کس دهد که او خواهد. و بعضی دگر گفتند: مراد جمله نعمت و منافع است و حمل او بر عموم کردن اولیتر باشد تا فایده را شاملتر بود. ابو عثمان گفت: تا امید و خوف با او باشد، تا امید دارنده دل بر نگردد، و خایف دل بنه نهد «۷». و اختصاص، انفراد بعضی اشیاء باشد به معنی «۸»، و نقیض او اشتراک باشد، و خصوص نقیض عموم بود، و خصه بکذا و اختصه به، به یک معنی باشد. و خصصه بکذا فاختص هو، یعنی اختصاص هم لازم باشد و هم متعدی.

(۱). آج، لب، فق: بر. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: او. (۳). آج، لب، فق، مر: نپرسند، مب: نه برسند. (۴). لب: طریقت. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: که اگر. (۶). در نسخه مج، احتمال می‌رود که کلمه به صورت «باشد» بوده که به صورت «نباشد» دو باره نوشته شده است. (۷). آج: نبنهد، لب، فق، مب، مر: بنهند. (۸). چاپ شعرانی (۳/ ۷۹): معینی. [.....]

صفحه : ۳۸۸

و ابن جریج گفت: مراد به «رحمت» قرآن است و اسلام، و معنی آن باشد که: الطافی که به آن «۱» به ایمان نزدیک باشد به ایشان بکند. وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، «فضل» زیاده احسان باشد، و بر اطلاق زیاده باشد، یقال: فی یده فضل، ای زیاده. و فاضل زاید باشد در خصال خیر، و تفضّل «۲» زیاده منافع باشد بر مستحق.

[سوره آل عمران (۳): آیات ۷۵ تا ۸۳]

[اشاره]

وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (۷۵) بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ (۷۶) إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۷۷) وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُودُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (۷۸) مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّائِيِّنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ (۷۹) وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكَفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۸۰) وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ (۸۱) فَمَنْ تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (۸۲) أَفَغَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْعُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ (۸۳)

[ترجمه]

از «۳» خداوندان کتاب کس هست که او را امین دارید بر بسیاری مال باز رسانند با تو «۴»، و از ایشان کس هست که اگر امین داری

به دیناری ادا نکنند با تو» (۵)، مگر ملازمت کنید» (۶) بر او ایستاده، اینکه برای آن است که ایشان گفتند نیست بر ما در عرب، یعنی مال عرب به ره» (۷)، و می گویند بر خدای دروغ» (۸)، و ایشان می دانند. آری هر که وفا کند به پیمانش» (۹) و بترسد، خدای دوست دارد ترسکاران» (۱۰) را. آنان که بخرند» (۱۱) به پیمان خدای و سوگندشان بهای اندک، و ایشان را نصیبی نبود در آخرت، و نه به ایشان هیچ گوید خدای، و نه به ایشان نگر در روز قیامت، و تزکیه نکند ایشان را و ایشان را بود عذابی دردناک.

(۱). مب، مر: به او. (۲). مج: بفضل، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق: و از. (۴). آج، لب، فق: باز سپارد آن را. (۵). آج، لب، فق: باز نسپارد او را به تو. (۶). مج: ملامت کنید، با توجه به وز تصحیح شد، آج، لب، فق: مگر که باشی ای صاحب حق. (۷). آج، لب، فق: نیست بر ما در کار آنان که غیر اهل کتابند راه عقابی و عتابی. (۸). آج، لب، فق: آج، لب، فق: به عهد خدا. (۱۰). وز: رستگاران، آج، لب، فق: پرهیزگاران. (۱۱). آج، لب، فق: بدل می کنند.

صفحه : ۳۸۹

و از ایشان گروهی هستند می در پیچند» (۱) زبانهایشان به کتاب توریت، تا پندارند که آن از توریت است و نیست آن از توریت، و می گویند آن از نزدیک. خداست، و نیست از نزدیک خدای» (۲)، و می گویند بر خدای دروغ و ایشان می دانند» (۳). [۴۳۴-پ] نباشد هیچ آدمی را که بدهد او را خدای کتاب و حکمت و پیغمبری آنگه گوید مردمان را که باشید بندگان من بجز خدای و لکن باشی مردان خدای به آنچه آموزید کتاب و به آنچه درس کنید. و نمی فرماید شما را آن که گیرید فرشتگان را و پیغمبران را خدایان فرماید شما را به کفر پس از آن که شما مسلمانی» (۴)!. و چون ها گرفت خدای پیمان پیغامبران که آنچه من دادم شما را از کتاب و سخن درست، پس آمد به شما پیغامبری راست دارنده آن را که با شماست تا ایمان آرید» (۵) به او و یاری کنید او را گفت اقرار دادید و ها گرفتید» (۶) بر آن عهد من! گفتند اقرار دادیم، گفت: گواه باشید» (۷) و من با شما از جمله گواهانم. هر که بر گردد پس از آن ایشان

(۱). آج، لب: می پیچانند. (۲). مج: از خدای نزدیک، با توجه به وز تصحیح شد، آج، لب، فق: و نیست آن از نزد خدای. (۳). آج، لب، فق کذب خود را. [.....]

(۴). دب: مسلمانی / مسلمانی. (۵). آج، لب: آورید. (۶). دب: اقرار دادمی و ها گرفتی / اقرار دادید و ها گرفتید. (۷). آج، لب: پس گواه شوی / پس گواه شوید.

صفحه : ۳۹۰

بیرون فرمان خدای» (۱). «۲) جز دین خدای طلب می کنید و تن بداده است» (۳) او را هر که در آسمان و زمین است به اختیار» (۴) و کراهت و با او بزند شما را. قوله: وَ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، بیشتر مفسران بر آنند که آیت در جمله جهودان آمد، حق تعالی باز نمود که: در ایشان نیز امانت و خیانت» (۵) هست. و «قنطار» عبارت است از مال بسیار، و «دینار» عبارت است از مال اندک، و اختلاف اقوال در قنطار بگفتیم. حق تعالی گفت» (۶): از اهل کتاب کس هست که اگر او را امین داری [بر قنطاری زر و به امانت پیش او بنهی با تو دهد، و کس هست که اگر او را امین داری]

«۷) بر دیناری با تو ندهد، و «من» اینکه جایگاه نکره موصوفه است چنان که شاعر گفت: رَبِّ مَنْ انْضَجَتْ غِيظًا صَدْرَهُ قَدْ تَمَنَّى لِي مَوْتًا لَمْ يَطْعِ ارَادَ رَبِّ انْسَانَ، يقال: امنته بكذا و على كذا بمعنى واحد. اگر گویند: اینکه را چه فایده باشد. و خلاق عالم چنین اند، بعضی امین و بعضی خاین، جواب گوئیم: خدای تعالی تحذیر می کند مسلمانان را از آنچه ایشان را امین دارند، و مال خود پیش ایشان به امانت بنهند و مغرور شوند به ایشان، برای آن که ایشان مال مسلمانان حلال دارند. و اینکه آیت جاری مجرای آن خبر بود

در معنی که گفت - علیه السلام: اترعون

(۱). وز، دب باشند، آج، لب: بیرون روندگان از دین. (۲). مج، وز، دب، آج، لب: ترجعون، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۳). آج، لب: و گردن بنهاد. (۴). مج، وز: رهت، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). مب: دیانت. (۶). مب که. (۷). مج، آج، لب، فق: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۳۹۱

الله عن ذکر الفاجر! اذکروه بما فیہ کی یحذرہ الناس } ، گفت: روع می کنی «۱» از آن که [ذکر فاسق کنی]

«۲»! ذکر او کنی «۳» به آنچه در او هست تا مردمان از او حذر کنند. بعضی دگر گفتند: «امانت» راجع است با آنان که ایمان آوردند از اهل کتاب، چون عبد الله سلام و امثال او، و «خیانت» راجع است با آنان که بر آن مقاله اصرار کردند. جویر گفت از ضحاک از عبد الله عباس که: آیت در عبد الله سلام آمد و فنحاص بن عازورا، که مردی هزار دویست اوقیه زر «۴» بنزدیک عبد الله سلام بنهاد به وقت مطالبه به او سپرد و مردی از قریش دیناری بنزدیک فنحاص بنهاد در آن خیانت کرد و با او نداد. و در بعضی تفسیرها هست که: آنان که ادای امانت کنند ترسایانند، و آنان که امانت بدهند جهودانند. اشهب عقیلی خواند: تیمنه، به اماله در شاذ، و دینار را اصلش دنار است برای آن که در جمعش دنانیر می آید و در تصغیرش دنینیر، برای تخفیف یک «نون» با «یا» کردند. و قوله: یؤده، ابو عمرو و عاصم و حمزه خوانند «۵»: «یؤده» باسکان الهاء، و ابو جعفر و یعقوب به اختلاس خوانند «ها» کسره «۶»، و باقی قراء «یؤده» به کسر «ها» و اشباع خوانند، در قراءت ابو عمرو و حمزه «۷» گفتند: چنان ساخته است که پنداری «ها» ی آخر کلمت است و از اصل کلمت است، جزم بر او افگند، و اینکه بر سیل مجاز بود. و زجاج گفت: اینکه خطا از راوی افتاد [۴۳۵- ر]

و الا ایشان به اختلاس خوانند برای آن که علامت جزم، سقوط «یا» ست من یؤدی، و «ها» اسم است و جزم در اسم نشود. و قراء گفت: اینکه مذهب بعضی عرب است که اسکان کنند «ها» یی که پیش

(۱). مب، مر: می کنید. (۲). مج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مب، مر: کنید. [...]

(۴). لب را. (۵). مب: خواندند. (۶). خوانند با کسره. (۷). دب، آج، لب، فق، مب: ابو حمزه.

صفحه: ۳۹۲ او متحرک باشد، یقولون: ضربته ضربا شدیداً، چنان که: میم «۱» انتم و قمتم، و انشد: لَمَّا رَأَى ان لَادِعَهُ و لا شَبَعَ مَالِ الی ارطاء حقف فاضطجع و آن کس که اختلاس کرد اکتفا کرد از «یاء» به کسره و از «واو» به ضمه، و آن قراءت سلام است در شاذ یؤده، و انشد القراء: اتانی کلاب و ابن اوس فمن یکن قناعه مغطیا فائی لمجتلی و آن که اشباع کرد مراعات اصل کرد. سیویه گفت: پس «ها» ی ضمیر مذکر «واو» ی بیارند اگر مضموم بود، و «یا» یی اگر مکسور بود، چنان که ما بعد «ها» که ضمیر مؤنث بود «الفی» بیارند. اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَیْهِ قَائِمًا، یحیی بن وثاب و اعمش و طلحه بن مصرّف در شاذ خوانند: الا ما دمت، و اینکه لغت تمیم است که گویند: مت-تموت، و دمت تدوم، با آن که کلمه من ذوات الواو است. قراءت گفت: لغت بعضی عرب است دام یدام و مات یمات، علی فعل یفعل، مثل: خاف یخاف و هاب یهاب. عبد الله عباس گفت: ملخا، مگر الحاح و سختی کنی. مجاهد و عطا و سعید بن جبیر گفتند: مواظبا، تا مداومت بکنی و ملازمت. قتاده گفت: مداومت «۲» تقاضا خواست. سدّی گفت: قائما علی راسه، قتیبی گفت: قیام در آیت کنایت است از مداومت مطالبت، برای آن که مرد متکاسل را قاعد خوانند. ابو روق گفت معنی آن است که: چندان معترف باشد که تو ایستاده باشی «۳» در وقت نهادن، چون بروی و روزگاری بر آید منکر شود. ذلک، آن «۴»، یعنی آن استحلال و خیانت برای آن است که ایشان گفتند: لیسَ عَلَیْنَا فِی الْأُمِّیْنِ سَبِیلٌ، بر ما حرجی نیست در مال عرب، بیانش: هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیْنِ «۵»، ای فی العرب، و مراد به «سبیل» حرج است لقوله: ما عَلَی الْمُحْسِنِیْنَ مِنْ سَبِیلٍ «۶»، ای من حرج.

(۱). اساس: امیم، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج: بمداومت. (۳). وز و. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۵). سوره جمعه (۶۲) آیه ۲. (۶). سوره توبه (۹) آیه ۹۱.

صفحه: ۳۹۳

و در آیت حذفی هست، و معنی آن است که: لیس علینا فی اموال الامیین، و لکن برای دلالت کلام را بر او بیفکنند، و اینکه طریقه که عرب را هست فی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه طریقتی معروف است و شایع، و لکن همه جای نشاید و انما آن جا روا باشد که «لیس» زایل بود، و در کلام دلیل بود بر او، چنان که گفت: وَ سَأَلَ الْقَرِيَّةَ (۱)، برای آن که معلوم است که از ده «۲» نتوان «۳» پرسیدن، و كذلك قوله: وَ لَكِنَّ الْبِرَّ (۴)، برای آن که معلوم است من آمن «۵» خبر نتواند بودن از بر، و بر یک قول تقدیر آن است که: وَ لَكِنَّ الْبِرَّ بَرٌّ مِنْ اَمْنٍ. و كذلك قول الشعاع: حسب بغام راحلتی عناقا و ما هو ویب غیرک بالعناق. و معلوم است بضرورت که آواز شتر بزه «۶» نباشد، یعنی نبت «۷» عناق، و اگر کسی گوید: جاءنی زید و آنکه گوید: آن خواستم که جاءنی غلام زید، اینکه محال باشد و رواه نبود. و در آیت دلیل است بر آن که مراد مال است، پس جهودان در امانت خیانت کردند به استحلال و گفتند: مال عرب ما را حلال است، برای آن که ایشان بر دین ما نیستند. و بعضی دگر از ایشان گفتند: مالهای عرب ما راست، و ایشان «۸» بر ما غضب کردند، به هر وجه که فرصت یابیم ما را حلال باشد که مال ایشان برگیریم. حسن بصری و ابن جریج و مقاتل گفتند: از میان جماعتی جهودان معاملتی و مبیعتی بود، چیزی بدادند و چیزی بماند بر ایشان. آنان که صاحب حق بودند ایمان آوردند، چون وقت ادای مال در آمد تقاضا کردند. ایشان گفتند: ما را [چیزی]

«۹» به شما نباید دادن، که شما دین ما را کرده‌اید و به دین محمد رفته «۱۰»، و دعوی کردند که در کتاب ما چنین است. خدای تعالی ایشان را تکذیب کرد بقوله: وَ يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذْبُ، گفت: بر خدای دروغ می‌گویند و می‌دانند که آنچه می‌گویند دروغ است.

(۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۲). مب، مر: دیه. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: بتوان. (۴-۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۷. [.....]. (۶). آج: بز، فق: بره. (۷). کذا در مج، وز، لب، فق، مب، مر (!)، آج: صوت. (۸). مب نیز. (۹). مع: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۰). دب، آج، لب، فق: رفته‌ای، مب، مر، رفته‌اید.

صفحه: ۳۹۴ و در خبر هست که چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- گفت: «۱» ما من شیء کان فی الجاهلیة الا و هو تحت قدمی الا الامانة فانها مؤداة الی البر و الفاجر، گفت: هیچ چیز نیست که در جاهلیت بود و الا آن در زیر پای من است الا امانت که امانت با خداوندش باید دادن، اگر مسلمان بود و اگر کافر. صعصعه روایت کند که: مردی گفت اوقاتی باشد که ما در غزو از مال اهل ذمت گوسپندی «۲» یا مرغی بگیریم، ما را روا باشد! گفت: به چه علت چنین کنی «۳»! گفت گویم «۴» ما را به آن باکی نیست و در آن حرجی «۵» نیست. گفت اینکه هم چنان است که ایشان با مالهای شما کنند و گویند: لیس علینا فی الامیین سبیل؛ چون ایشان جزیه بدهند کس را بر مال ایشان سبیل نیست الا به طیب نفس ایشان. آنکه حق تعالی گفت: بلی، ای لیس الامر کما زعموا، چنان نیست که ایشان گفتند، و لکن هر کس که وفا کند به عهدش. «ها» راجع است با وفا کننده بر قولی، یعنی عهدی که ببندد وفا کند و نقض نکند. و بر دگر قول راجع است با نام خدای تعالی، که نام خدای پیش از اینکه رفته است فی قوله: وَ يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذْبُ. هر که وفا کند به عهد خدای که بر او گفت در توریت از ایمان به محمد و قرآن و ادای امانت. و اتقی، و متقی باشد و از معاصی اجتناب کند، و از خدای بترسد و در امانت خیانت نکند، خدای دوست دارد متقیان را که به اینکه صفت باشند. حسن بصری گفت از رسول- علیه السلام- که گفت: [سه خصلت آن است]

«۶» که هر که در او حاصل باشد منافق بود و اگر چه نماز کند و روزه دارد: چون حدیث کند دروغ گوید، و چون وعده دهد خلاف کند، و چون [۴۳۵-پ] امانت به او دهند خیانت کند. ابو امامه روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: هر کس را که امین دارند بر امانتی و او تواند که در آن امانت خیانت کند و نکند، خدای تعالی در بهشت

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فائنه. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گوسفندی. (۳). مب: کنیم، مر: کنم. (۴). آج، فق: گویم. (۵). معج، وز: حرفی، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). معج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه ۳۹۵: چندانی حور العین دهد او را که او خواهد. ابو سعید خدری- روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: بازرگان راستیگر امین فردا قیامت با پیغامبران و صدیقان و شهیدان باشد «۱». و در خبر هست: لا ایمان لمن لا امانه له، ایمان نباشد آن را «۲» که امانت نباشد. و رسول- علیه السلام- گفت: اول چیزی که از دین خود مفقود بکنی «۳» امانت باشد، و آخر چیزی که از دین خود مفقود بکنی «۴» نماز باشد. و حذیفه بن الیمان گفت، دو حدیث ما را بگفت رسول- علیه السلام- یکی بدیدم و منتظر یکی دیگرم- یکی آن که گفت: امانت بر دل مردمان فرود آمد و قرآن فرود آمد، قرآن و سنت پیاموزی «۵»، آنکه ما را گفت: امانت بردارید، و در رفع امانت چنین گفت که: مرد بخسبد «۶» امانت از دل او بر کنند، اثر او آن جا بماند چنان که ستاره، آنکه بخسبد «۷» امانت از دل او بر کنند و اثر آن بماند چنان که شغه دست، یعنی دست سر و بسته، یا چون انگشتی آتش که بر پای خود بگردانی اثری اندک بکند و بماند اثر. آنکه حذیفه ریگی بر گرفت و بر پای خود نهاد و بگردانید، گفت: دیدی که اثر نیست اینکه را، همچنین امانت برود و اثرش بماند. پس در آن عهد مردمان با یکدیگر معامله و مبیعه کنند، و در میان ایشان امانت نماند. تا اگر کسی باشد در قبیله که در او اندکی امانت باشد او را مثل کنند و انگشت نمای کنند، و گویند: در فلان قبیله مردی هست که او را امانتی است. و دیگری را گویند: فلان سخت عاقل و جلد و ظریف است، و در دل او چند سپندان دانه «۸» ایمان نباشد، و پیش از اینکه با هر که بودی معامله کردمی اگر مسلمان بودی و اگر ذمی. اما مسلمان را اسلام و تحرّجش رها نکردی که خیانت کند، و اما

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: باشند به برکت آن راستی و امینی. (۲). آج، لب: او را. (۳). بکنی / بکنید. [.....]

(۴). مب، مر: بکنید. (۵). مب، مر: پیاموزید. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بخسبد. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: بخسبد. (۸). مب: پنه دانه.

صفحه : ۳۹۶

ذمی را عامل که از او جزیه ستدی مال من از او بستدی، امّا امروز معامله نمی کنم جز با فلان و فلان- و دو مرد را نام برد. و گفته‌اند: اکمل الدیانة ترک الخیانة و اعظم الافلاس خیانة الثیاس. و اینکه در معنی همان است که رسول- علیه السلام- گفت: الامانة تجرّ الرزق و الخیانة تجرّ الفقر، گفت: امانت روزی آرد، و خیانت درویشی آرد. إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ- الاية، در سبب نزول اینکه آیت خلاف کردند. عکرمه گفت: آیت در ابو رافع آمد و کنانه بن ابی الحقیق «۱» و حی بن اخطب و جماعتی از رؤسای جهودان که ایشان آیاتی که در توریت بود در نعت و صفت رسول- علیه السلام- پیوسیدند و پنهان کردند برای طمع حطام دنیا و حب ریاست، تا جهودان از ایشان بر نگرند و آن مرسومی که در اوقات بودی از ایشان فوت نشود. کلبی گفت: جماعتی از علما و احبار جهودان بودند درویش، و سالی قحط بود، بنزدیک کعب اشرف آمدند و از او پاره‌ای گندم خواستند. او گفت: چه گویی «۲» اینکه مرد را که آمده است و دعوی نبوت می کند! گفتند: پیغامبر خداست و صادق و راستیگر است. کعب ایشان را گفت: شما بنزدیک من آمده‌اید، و من در حق شما خیر بسیار خواستم کردن از طعام و کسوت، و اکنون خویشتن را

محروم کردی، بر وی «۳» که شما را بنزدیک من هیچ روی نیست. ایشان گفتند: ما را مهلت ده تا ما برویم و اینکه محمّد را ببینیم، و در کتاب نگریم و نعت و صفت او با نوشته «۴» تورتیت مقابل کنیم. برفتند و رسول را- علیه السلام- بدیدند و تورتیت بر گرفتند، و آن آیات که در وصف رسول بود- علیه السلام- تغییر و تبدیل کردند، و به خلاف آن که بود بنوشتند، و بنزدیک کعب اشرف آوردند «۵»، او ایشان را طعام داد و شادمانه شد به آن، و خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و نظیر او در سوره البقره، قوله: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ «۶».

(۱). مج و دیگر نسخه بدلها: لبانه بن ابی الحقیق، با توجه به منابع و مآخذ خبر تصحیح شد. (۲). گویی / گوید. (۳). مب، مر: محروم کردید، بروید. (۴). آج، لب، فق، مب، مر در. (۵). دب، آج، لب، فق: آمدند. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۴. صفحه: ۳۹۷

اشعث قیس گفت: آیت در شأن من انزله بود که مرا با کسی خصومتی بود در جاهی «۱»، پیش رسول رفتیم و من دعوی کردم. مرا گفت: گواه بیار، گفتم «۲»: گواه ندارم. گفت: او را سوگند باید دادن. گفتم: ای «۳» رسول الله؟ او سوگند بخورد و باک ندارد. رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوگند خورد به دروغ بر مالی که ببرد «۴» روز قیامت با پیش خدای شود، و خدای بر او خشمگیر «۵» باشد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ابن جریج بر عکس اینکه گفت: گفت: از میان اشعث و مردی خصومتی افتاد در زمینی که از آن او در دست اشعث بود، به حکومت پیش رسول شدند. رسول- علیه السلام- گفت «۶»: مرد را: گواه بیار، گفت: گواه ندارم. گفت: سوگندش ده. اشعث سوگند بخورد به دروغ، خدای تعالی «۷» آیت فرستاد و او را دروغزن کرد، او زمین «۸» با جایگاه داد. عبد الله عباس گفت: آیت در امرؤ القیس بن عابس الکنندی آمد، و در عیدان بن اشوع «۹»- در زمینی که در دست او بود- [و]

«۱۰» گواه نداشت مدعی. رسول- علیه السلام- خواست تا سوگند دهد امرؤ القیس را، و او همت کرد که سوگند خورد، آیت آمد [۴۳۶-ر]

. او برتسید و سوگند نخورد «۱۱» و زمین با خداوندش داد. إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ، آنان که بخرند. گفته‌اند: «اشتری» به معنی «باع» آمده است، آنان که عهد خدای به بهای اندک بفروشدند. بعضی دگر گفتند: «اشتری» بمعنی استبدل، برای آن که در مبیاعت معنی معاوضت است که هر یکی از متبایعان چیزی می‌دهد تا چیزی بستانند. چون چنین بود در جای «معاوضه»، «اشتر» «۱۲»

(۱). کذا: در مج: وز (جاهی / جای، چاهی)، دب، آج، لب، فق، مب، مر: جایگاهی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر، فق: من گفتم. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. [.....]

(۴). مب: ببرند. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خشمگین. (۶). دب، آج، لب، فق، مر آن. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر اینکه. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۹). کذا: در مج، وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: عنندان بن اشوع، چاپ شعرانی (۳/۸۶): عیدان ابن اشوع. (۱۰). مج: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۱). مج، وز: بخورد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). آج، لب، فق: اشتری.

صفحه: ۳۹۸

گفت، یعنی عهد خدای و سوگند بدهند و بهای اندک بستانند و مبالات نکنند به آن که سوگند به راست باشد یا به دروغ. أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ، ای لا نصیب لهم، ایشان را نصیبی نبود در آخرت، و «آخرت» صفت موصوفی محذوف است، ای فی الدار الاخره، در سرای باز پسین و ثواب آن و نعیم آن، و خدای با ایشان «۱» سخن نگوید. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که با ایشان سخنی

نگوید که ایشان را در آن خیری و نفعی باشد، و قول دیگر آن که اینکه عبارت باشد از استخفاف» (۲) به ایشان، یعنی ایشان را آن وزن ننهد که با ایشان» (۳) سخن گوید. قولی دیگر آن است که تولای محاسبه ایشان را نکند، بل سخن با ایشان» (۴) فرشتگان عذاب گویند. وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، و به» (۵) رحمت در» (۶) ایشان ننگرد و اینکه نظر نه به معنی تقلیب حدقه صحیحه باشد به جهت مرئی، برای آن که بر خدای تعالی روا نیست، و آنما به معنی رحمت است. و برای آن رحمت را «نظر» خواند که در شاهد بیشتر رحمت و رقت عند نظر باشد که در او ننگرد، احوال او ببیند» (۷)، رحمت آید او را. و اینکه قول بهتر از آن است که گویند: نظر لغتی است در رحمت تا» (۸) نظر الیه و رحمه به یک معنی باشد. و آنچه بیان اینکه است آن است که گویند: نظر الیه بعین الرحمه، اینکه نظر به چشم باز بندند و آنکه استعاره کنند برای رحمت چشم را، اگر نه ملاحظه اینکه معنی بودی چنین نکردند» (۹)، و از اینکه جاست که گویند: سلطان فلان کس را نظری کرد، و شاعر گفت در «نظر» به اینکه معنی: فقلت انظری یا احسن الناس کلهم لذی غلمه صدیان قد شفّه الوجد ابو عمران الجوفی گفت: خدای - عزّ و جل - به هیچ» (۱۰) ننگرد الا بر او رحمت کند، و اگر حکم کرده بودی که در اهل دوزخ ننگرد بر ایشان رحمت کردی، و لکن حکم

(۴-۳-۱). میج و دیگر نسخه بدلها: بایشان/ با ایشان، به ایشان. (۲). کذا: در میج، وز، مب، مر، دیگر نسخه بدلها: افتادگی دارد، چاپ شعرانی (۱۶/۳): استخفاف. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر نظر. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۷). دب، لب، فق، مب، مر: ببند. [.....]

(۸). آج، لب، فق: ما. (۹). دب، آج، لب، فق: کردندی، مب، مر: کردی. (۱۰). آج در بالای کلمه «کس» افزوده.

صفحه : ۳۹۹

چنان کرد که به ایشان ننگرد و بر ایشان رحمت نکند. اما معنی آن خبر که روایت کردند: ان الله تعالی لا ینظر الی صورکم و لا الی اعمالکم و لکن ینظر الی قلوبکم، خدای تعالی به صورتهای شما ننگرد، و به اعمال شما ننگرد، و لکن به دلهاى شما ننگرد معنی آن باشد که: اعتنای او به شأن صور و اعمال نباشد که ظاهر است و همه کس ببند و بداند، آنما اعتنای او به شأن دلها باشد که اعتبار به آن است، برای آن که ایمان که عمل بر او موقوف است و نیت که عمل به او درست باشد به دل تعلق دارد، چنان که یکی از ما گوید: من در فلان کار نمی‌نگرم، در فلان چیز می‌نگرم، یعنی معتبر آن است بنزدیک من. ابو امامه گفت از رسول - صلی الله علیه و آله - گفت «۱»: هر که او مال مردی مسلمان برد» (۲) به سوگند، خدای تعالی او را دوزخ بواجب کند و بهشت بر او حرام کند. گفتند: ای رسول الله؟ و اگر چه چیزی اندک باشد! گفت: و اگر چه شاخی از شاخهای درخت اراک باشد. جابر عبد الله انصاری روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله - که گفت: عظیمر کبیره شرک به خدای باشد و عقوق مادر و پدر و سوگند به دروغ، که» (۳) به آن خدای که جان من به امر اوست که هیچ کس نباشد که او سوگند خورد بر چیزی، و اگر همه چند پر سراسکی» (۴) باشد، و الا علامتی از آن بر دل او بماند تا روز قیامت. ابو هریره روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله - که گفت: سه کس آن باشند که خدای تعالی به ایشان سخن نگوید، و بدیشان ننگرد، و ایشان را تزکیه نکند، و ایشان را عذابی بود سخت: مردی که او را آبی باشد فضله آنچه او را به کار آید» (۵) از مردمان رهگذری باز دارد. و مردی که بر کسی بیعتی کند و برای دنیا کند اگر مراد خود را او بیابد وفا کند و اگر نیابد وفا نکند به آن. و مردی که متاعی دارد مشتری آید تا بخرد و گوید: به چند خواستند، او سوگند خورد که به چندین» (۶) خواستند، و دروغ گوید، آن مرد او را باور دارد و آن بها بدهد.

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: که گفت. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: ببرد. (۳). کذا: در میج: دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۴). میج، وز، دب، آج، لب، فق: سراسکی (بدون نقطه). (۵). وز، دب، باید، آج، لب، فق، مب، ناید، مر: نیاید. (۶). دب، آج، لب، فق: به

چندی، مب: به چند.

صفحه: ۴۰۰

و امیر المؤمنین علی «۱» روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «۲» - که گفت: نگر تا سوگند به دروغ نخوری که آن سراها را ببران «۳» و خالی رها کند. و ابو هریره روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «۴» - که او گفت: سوگند به دروغ متاع از پیش برد، و لکن برکت از کسب بردارد. و در اشتقاق «خلاق» «۵» دو قول گفتند: یکی آن که مشتق است از خلق که تقدیر بود، برای آن که نصیب مقدر بود به مقداری معلوم، و اینکه استحقاقی «۶» لایح است «۷». و قولی دیگر «۸» آن که من الخلق لأنه نصيب مما يوجب الخلق الكريم، و اینکه بعید است. قوله: وَإِنَّ مِنْهُمْ، یعنی من اليهود، از ایشان، یعنی از جهودان. لَفَرِيقًا، گروهی و طایفه‌ای هستند، و آن کعب اشرف بود و حی - اخطب و مالک بن الصیف و ابو یاسر و شعبه بن عمر الشاعر: يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ، زبان در می پیچند بر سبیل تحریف و تغییر، یعنی از بر خود چیزی می خوانند در تغییر صفت محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و در آیت رجم و مانند آن، به آوازی که به او توریت خوانند، و می نمایند که توریت است و مراد به «کتاب» توریت است. باتفاق، و اصل [۴۳۶-پ]

لی «۹» بر پیختن «۱۰» باشد، تقول: لويت يده اذا فلتتها، قال الشاعر: وی يده الله الذي هو غالبه و بعضی اهل مدینه خواندند: «يلوون» من التفعيل الكثير الفعل، قال الشاعر: فلو كان في ليلي سدي في خصومه للويت اعناق الخصوم الملاويا و منه: لويت الغريم ليا و ليانا اذا مطلته حقه، قال الشاعر: تطيلين لياني و انت مليئة و احسن يا ذات الوشاح التفاضيا و حميد در شاذ خواند: «يلوون» «۱۱» به يك «واو» علی تخفيف الهمزة، و قوله:

(۱). دب، مر عليه السلام. (۲-۴). دب، مب: و آله و سلم، آج، لب: رسول عليه السلام. (۳). فق، مب: وبران. (۵). معج: خلافي، با توجه به وز و ديگر نسخه بدلها تصحيح شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: اشتقاي. [...]

(۷). مب: لايق است. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: و في قولي ديگر. (۹). لي/ اللّي. (۱۰). آج: بيچیدن. (۱۱). دب: يلون، آج، لب، فق: يلون.

صفحه: ۴۰۱

«لَفَرِيقًا» اسم ان است، و «لام» تأکید راست، و اینکه «لام» در اسم «ان» آرند چون مؤخر باشد، يقولون: ان في الدار لزيدا، و خبر ظرف باشد، و چون مقدم باشد نیارند، نگویند: ان لزيدا قائم او في الدار، برای آن تا حروف متداخل نباشند و دو حرف تأکید در یک جا مجتمع نباشد. لِتَحْسِبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ، تا شما پندارید که از کتاب است، یعنی از توریت. و ما هو من الكتاب، و آن از کتاب نیست. و يَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، و گویند: آن از نزدیک خداست. و ما هو من عند الله، و آن از نزدیک خدای نیست. و در آیت دلیل است بر آن که معاصی از قبل خدای نیست، خلاف آن که مجبره گفتند و از فعل او نیست، برای آن که اگر از فعل او بودی [از نزدیک او بودی]

«۱». اگر گویند: چرا نشاید که من عند الله باشد خلقا و فعلا، و از نزدیک او نباشد امرا و انزالا! جواب گوئیم: اگر چنین باشد از نزدیک او باشد علی ابلغ الوجه، نفی کردن که: و ما هو من عند الله معنی ندارد. و يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ، و بر خدای دروغ می گویند و می دانند که آنچه می گویند دروغ است. جویر گفت از ضحاک از عبد الله عباس که: آیت در هر دو فرقت است - جهودان و ترسایان - که ایشان در توریت و انجیل تصرف کردند، و آن را تغییر و تبدیل کردند، و آنچه در اینکه دو کتاب بود از ذکر دین مسلمانی بیفکنند، خدای تعالی بیان فعل ایشان با مؤمنان بگفت: ما كان لبشر ان يؤتيه الله الكتاب والحكم وَ التَّبُوءَةَ مقاتل گفت و ضحاک: مراد به «بشر» عیسی است و به «کتاب» انجیل، و آیت در وفد نجران آمد. عبد الله عباس و عطا گفتند: مراد به «بشر» محمد است و به «کتاب» قرآن، و سبب نزول آیت آن بود که وفد نجران گفتند، و جماعتی از جهودان

گفتند «۲»: ای محمد!؟ همانا تو می‌خواهی که ما تو را پرستیم چنان که خدای را پرستید! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول- علیه السلام- گفت: معاذ الله؟ مرا به خلاف اینکه فرستاده‌اند تا نهی کنم مردمان را از آن که بدون خدای کسی را پرستند.

(۱). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مب، مر: وفد نجران گفتند.

صفحه ۴۰۲: حسن بصری گفت: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی صحابه گفتند: یا رسول الله؟ ما بر تو چنان سلام کنیم که بعضی بر بعضی، و تو را مزیتی نباشد، ما را دستور باش «۱» تا تو را سجده کنیم! رسول- علیه السلام- گفت: سجده جز خدای را نشاید، و لکن در حق- من اکرام زیادت کنی «۲» و حق- هر صاحب حقی بشناسی «۳». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. در خبر می‌آید در باب معجزات رسول- علیه السلام- که: مردی انصاری شتری داشت در مدینه، مدتی دراز بود که آن شتر را داشت. چون «۴» شتر پیر شد و از کار باز ماند، خواست تا او را بکشد. چون آلت نحر حاصل کرد و آهنگ شتر کرد، شتر بجست و آمد تا به در مسجد رسول- علیه السلام. چون به در مسجد رسید آواز داد که: السلام علیک یا رسول الله، سلام خدای بر تو باد ای «۵» رسول خدای. چون رسول روی به او کرد، او سر بر زمین نهاد و رسول را- علیه السلام- سجده کرد «۶». آنگه «۷» سر بر داشت «۸» و به زبانی فصیح گفت: یا رسول الله؟ به شکایت فلان آمده‌ام بنزدیک تو، مدتی دراز است تا خدمت او می‌کنم. اکنون چون پیر شدم و از کار باز ماندم مرا بخواهد کشت. رسول- علیه السلام- کس فرستاد و آن مرد را بخواند و گفت: یا فلان؟ اینکه شتر را به من فروش یا به من بخش. او گفت: ای «۹» رسول الله؟ تن و جان من فدای تو باد، حکم من و مال من تو راست. رسول- علیه السلام- آن شتر «۱۰» از او قبول کرد و او را آزاد کرد، و او در «۱۱» مدینه می‌گردید، او را از هیچ آبی و گیاهی منع نمی‌کردند و می‌گفتند: هذا عتیق رسول الله، اینکه آزاد کرد «۱۲» رسول خداست. اینکه جا اشارتی است «۱۳»، و آن آن است که شتری که به حمایت رسول آمد،

(۱). مب، مر: دستوری باش. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کنید. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بشناسید. (۴). مب آن. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: یا. (۶). دب، فق، مر: و سجده کرد رسول را علیه السلام. (۷). دب، آج، لب، فق: و آنگه. [.....]
(۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر از زمین. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر را. (۱۱). دب: او گرد. (۱۲). دب، مب، مر: آزاد کرده. (۱۳). مب، مر: هست.

صفحه ۴۰۳:

رسول او را بخواست و آزاد کرد، و همه کس او را حرمت داشت. هفتاد سال است تا دست در فتراک او زده‌ای و خویشان بر او بر خانه او بسته «۱»، امید باشد که فردا تو را شفاعت و حمایت کند و از آتش دوزخ برهاند «۲»، چنان که آن شتر را از کشتن برهاند. صحابه رسول که آن دیدند گفتند: یا رسول الله؟ بهیمة ای تو را سجده می‌کند، دستور باش «۳» تا ما تو را سجده کنیم! رسول- علیه السلام- گفت: لا ینبغی السجود الا لله، سجده جز خدای را نشاید کرد، و اگر رخصت بودی که مخلوق مخلوقی را سجده کند، من بفرمودمی تا زنان شوهران «۴» را سجده کردند. ما کان لبشر، معنی آن است که: نباشد و نشاید و روا نبود «۵» هیچ آدمی را. و «بشر» اسم جنس است آدمی را، و او را واحدی نیست از لفظش، کالقوم و الرهط و الثفر، و در جای واحد بنهند برای آن که موحد [۴۳۷-ر]

اللفظ است. أن یؤتیة الله الکتاب، که خدای او را کتاب دهد. وَالْحُكْم، گفتند: مراد حکمت است چنان که رسول- علیه السلام- گفت: و ان من الشعر لحکما. و گفته‌اند: مراد فهم علم است، و گفته‌اند: مراد احکام شرع است، نظیره قوله: أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبِيَّةَ «۶». ثُمَّ يَقُولُ لِلنَّاسِ، آنگه «۷» گوید مردمان را که: مراد بنده گیری «۸» و عبادت کنی «۹» بدون خدای بعضی اهل معانی گفتند: مراد نفی است نه نهی، و معنی آن است که: ما کان لبشر ليقول هذا، هیچ آدمی نباشد که خدا او را کتاب

و حکم و نبوت دهد آنگه او چنین سخن گوید، و اینکه «لام» که در ظاهر لفظ اینکه جاست از اینکه جا بیفگند و با «قول» برد، نظیره قوله: ما كان لله أن يتخذ من ولدٍ (۱۰) ...، و المعنى ما

(۱). وز، دب، آج، لب: بسته / بسته‌ای، مب: بسته‌اید. (۲). دب: دوزخ خلاص دهد. (۳). مج، دب، وز، آج، لب، فق: دستور باشد، با توجه به مب و مر، و استعمال اینکه ساخت فعلی در نسخه‌های کهن و موارد مشابه در همین نسخه تصحیح شد. (۴). مب، مر: مردان. (۵). مج و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۸۹. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب او. (۸). مب، مر: گیرید. [...]

(۹). مب، مر: کنید. (۱۰). سوره مریم (۱۹) آیه ۳۵.

صفحه ۴۰۴: كان الله (۱) ليتخذ من ولد، و قوله: و ما كان لِنَبِيِّ أَنْ يُغَلَّ (۲) ...، و المعنى و ما كان (۳) لِنَبِيِّ لِيُغَلَّ، و اینکه قولی لطیف است اگر او را شاهی از لغت عرب باشد. ثُمَّ يَقُولُ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ، آنگاه او مردمان را گوید بنده من باشید و مرا پرستید بدون خدا «ثم» از حروف عطف است، و معنی او مهلت و تراخی باشد، برای آن نصب کرد «يقول» را. و یک روایت از ابو عمرو رفع «۴» است، ثم يقول على الاستيناف، ای ثم هو يقول، و راوی اینکه قراءت محبوب است عن ابی عمرو. عباداً لى، عبد الله عباس گفت: «عباد» لغت مزینه «۵» است، و «عبید» لغت عامه عرب. وَ لَكِنْ كُونُوا، معنی آن است که: و لکن يقول، و لکن گوید، و قول بیفگند برای دلالت کلام بر او، و اینکه از جمله [آن]

«۶» مواضع باشد که در او حذف «۷» قول کرد، و اینکه را نظایر بسیار است در قرآن- و در مواضع خود بعضی گفته شد و دگر گفته شود- ان شاء الله. او را آن نرسد، و لکن رسد او را که گوید «۸»: كُونُوا رَبَّائِينَ، ربّانی باشی «۹». مفسران در معنی او خلاف کردند. عبد الله عباس و حسن و ضحاک گفتند مراد آن است که: کونوا فقهاء علماء، و اینکه قول روایت است از امیر المؤمنین علی- علیه السلام. پیغامبر را آن باشد که گوید: فقیه باشید «۱۰» و عالم. مجاهد گفت: فقهاء و هم دون الاحبار، گفت: فقیه دون حبر باشد. سعید جبیر گفت: معلّمین، یعنی آنان که مردمان را علم و حکمت و قرآن آموزند. مرّة بن شرحبیل گفت: علقمه از جمله ربّانیان بود که مردمان را قرآن آموختی. ابن زید گفت: ولاة الناس و قادتهم، بعضی دگر گفتند: متعبدان و مخلصان باشند.

(۱). کذا: در مج، وز، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۱. (۳). مج الله، با توجه به نسخه بدلها و معنی جمله زاید به نظر می‌رسد. (۴). آج: رافع. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عبادا لغت اهل مدینه. (۶). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). وز، مب، مر: خلاف. (۸). مب، مر که. (۹). وز: باشید. (۱۰). دب، آج، لب، فق: باشی / باشید.

صفحه ۴۰۵: ابو عبیده گفت: پرسیدم از بعضی عرب که ربّانی چه باشد! گفت: الرّجل العالم بالحلال و الحرام، و أحكام امر و نهی، و به آنچه بود و به آنچه باشد. و اینکه صفت امام باشد بنزدیک ما. مؤرّج گفت: «ربّانی» منسوب است با ربّ، یعنی مردان خدای باشید «۱»، چنان که شما را از اخلاص و اختصاص به خدای باز خوانند و نسبت به او کنند و گویند: رجال الله. و بعضی دگر گفتند: اصل او «ربّی» بوده است، «الف» و «نون» برای تفخیم در او آوردند چنان که گفتند: صنعانی و بهرانی و بحرانی و دارانی «۲»، و هذا من تغییرات النسب. مبرّد گفت: الرّبّائون، ارباب العلم، واحدا ربّانی و هو الذی یرب العلم و یرب الناس بعلمه یعلّمهم و یصلحهم و یقوم بأمرهم، گفت: اهل علم باشند که تربیت علم کنند و تربیت مردمان کنند به علم تا ایشان را به علم با صلاح آرند، و «الف» و «نون» برای مبالغت است چنان که در «عطشان» و «رّیان» و «غرثان» و «و سنان» هست، آنگه برای مبالغه «یا» «۳» ی نسبت در او آرند، و آن از باب نسبة الشیء الی نفسه باشد، چنان که لحنی و ربّانی، قال الشاعر: لو كنت مرتها فی الجوّ انزلنی منه الحدیث و ربّانی احبار و از امیر المؤمنین- علیه السلام- روایت کردند که جامع است اینکه جمله اقاویل را، از او پرسیدند، گفت: «ربّانی» آن

باشد که یرب العلم بعمله، که ترتیب علم کند به عمل، عالمی عامل باشد. و آن روز که عبد الله عباس بمرد، محمد حنفیه گفت: الیوم مات ربانی هذه الامیه. بما کُنْتُمْ، گفته‌اند: «کان» صله است اینکه جا به معنی زیاده، و به معنی: بما انتم، و مثله قوله تعالی: وَ كَانَتْ امْرَأَتِي عَاقِرًا (۴)، ای و امراتی عاقر، و قوله: مَنْ كَانَتْ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا (۵) تَعَلَّمُونَ الْكِتَابَ، به آنچه مردم را

(۱). مب: باشند. (۲). دب، لب، فق: درانی، آج: درانی. [.....]

(۳). مع: و، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). سوره مریم (۱۹) آیه ۵. (۵). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۹.

صفحه: ۴۰۶

کتاب آموزانی «۱». ابن کثیر گفت «۲» و نافع و عمرو خواندند «۳»: تعلمون الكتاب، به آنچه شما کتاب دانی، و باقی قزا: تعلمون من التعلیم، به آنچه شما کتاب آموزی مردمان را. و حسن بصری خواند: تعلمون علی معنی تتعلمون من التعلیم «۴»، به آنچه شما می آموزید «۵». وَ بِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ، و به آنچه درس کتب کنی «۶». و «درس» تکرار باشد، و اصله من الدرس الذی هو الطمس، کهنه کردن «۷» و اثر بردن برای آن که چون تکرار کند بر او، بذله «۸» و داشته شود چون جامه خلق که بسیار داشته باشد. و سعید جبیر خواند: «تدرسون» بتشدید من التدریس، و به آنچه درس کتاب گوی «۹» دیگران را تا بیاموزند، حملا علی قوله: تَعَلَّمُونَ «۱۰» وَ لَا يَأْمُرُكُمْ، عاصم و حمزه و ابن عامر خوانند: و لا يأمرکم، به نصب «را» عطفًا علی قوله: ثُمَّ يَقُولُ لِلنَّاسِ «۱۱»، و قیل: علی اضممار «ان»، و بر اینکه قراءت [۴۳۷-پ]

مردود باشد علی «۱۲» أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ «۱۳»، و تقدیر آن که: و ما كان لبشر ان يؤتیه الله و لا ان يقول و لا ان يأمرکم «۱۴»، یعنی اینکه هر دو [از]

«۱۵» قول و امر هیچ آدمی را نرسد، و باقی قزا

(۱). وز، دب، لب، فق: آموزی، مب، مر: آموزید. (۲). کذا: در مع: دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). وز: خوانند، دیگر نسخه بدلها: خوانند. (۴). مع: من التعلیم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). دب، آج، لب، فق: می آموزی / می آموزید. (۶). دب، آج، لب: کنید. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کهنه بودن. (۸). دب: برار بدله، آج: یزاد بدله، لب، فق، مب، مر: بر او بدله. (۹). مب: گوید. (۱۰). مع و دیگر نسخه بدلها: يعلمون، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۱۱-۱۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۹. [.....]

(۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر البشر. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی قوله ثم. (۱۵). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۴۰۷

به رفع خوانند علی الاستیناف. آنکه در معنی او خلاف کردند. زجاج گفت: و لا يأمرکم الله، خدای نمی فرماید شما را که فرشتگان و پیغامبران را خدای گیرید «۱»، و ابن جریج و جماعتی مفسران گفتند: و لا يأمرکم محمد، رسول الله نمی فرماید شما را، و بعضی دگر گفتند: و لا يأمرکم البشر، و هیچ آدمی را نیست که شما را فرماید که فرشتگان را پرستی «۲»، چنان که مشرکان عرب گفتند: الملائکه بنات الله، فرشتگان دختران خداوند «۳». وَ النَّبِيِّينَ، و نه پیغامبران را، چنان که جهودان و ترسایان گفتند در عیسی و عزیر: أ يَأْمُرُكُمْ بِالْكَفْرِ، صورت استفهام است و معنی تقریح و انکار است، شما را کفر فرماید پس از آن که مسلمان شده‌اید؟ و در آیت دلیل نیست برای آن که افعال جوارح کفر باشد، برای آن که عبادت نکند هیچ کس معبودی را «۴» پس از آن که اعتقاد ربوبیت او کرده باشد، و اینکه اعتقاد کفر باشد نه به عبادت معبود. وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ، و یاد کن ای محمد چون ها گرفت «۵»

خدای - عز و جل - پیمان پیغامبران. حمزه خواند: «لما آتیتکم»، بکسر اللام، باقی به فتح «لام» خواندند، و نافع خواند: آتیناکم، علی الجمع، باقی قراءه به «تا» علی اخبار المخاطب عن نفسه. و «میثاق» مفعال باشد من الوثیقه «۶»، وثیقه استواری باشد و معنی عهد و عقد باشد بمثابت سوگند دادن. لَمَّا آتَيْتُكُمْ، آن کس که «لام» مفتوح خواند در او چند قول گفتند، اخفش گفت: «لام» ابتداست، و «ما» موصوله است، و آنچه از پس اوست صله اوست و «من» تبیین است، و تقدیر آن است: لِلَّذِي آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَ حِكْمَةٍ لَتُؤْمِنَنَّ بِهِ، و اینکه در جای خبر است، یعنی آنچه من دادم شما را از کتاب و حکمت به آن ایمان آرید، و «لام» دوم «۷» فی قوله: «لَتُؤْمِنَنَّ»، «لام» قسمی مضمراست، کأنه قال: و الله لتؤمننَّ به، یعنی عهد پیغامبران ها گرفتم «۸» که آن کتاب و

(۱). دب: برگیرند. (۲). مب، مر: پیرستید. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: خدایند. (۴). مب خدای تعالی جل جلاله آلا. (۵). آج، لب: چون باز گرفت. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۷). دب: دؤم، مب، مر: دویم. (۸). وز: ها گرفتیم. صفحه: ۴۰۸

حکمت که من به شما دهم «۱»، آنگه «۲» پیغامبری آید که آن «۳» کتاب شما را تصدیق کند، شما به او ایمان آرید و او را یاری کنید. قولی دگر آن است که: «ما» «۴» مبتداست، و قوله من کتاب در جای خبر اوست و «من» زیادت است، و معنی آن است که: لِلَّذِي آتَيْتُكُمْ كِتَابٍ وَ حِكْمَةٍ، آنچه ما شما را دادیم کتاب و حکمت است. ثُمَّ جَاءَكُمْ، ای یحییکم، پس پیغامبری به شما آید که تصدیق کتاب شما کند یعنی محمد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله. از حق شما آن است که به او ایمان آرید و نصرت او کنید، و در اینکه قول طعن زدند بعضی نحویان، و گفتند: «من» آن جا زیادت بود که کلام نفی بود، اما در اثبات حکم نکنند به زیادت «من»، لا يقال: جاءني من رجل [أما يقال: ما جاءني من رجل]

«۶» و ما فی الدار من رجل، و بر اینکه قوله «لام» هم جواب قسم باشد فی قوله: لَتُؤْمِنَنَّ بِهِ. مبرّد و زجاج گفتند: «لام» تأکید است و «ما» مجازات راست، و «لام» در او چنان است که در «ان» «۷»، و تقدیر آن است که: لهما آتیتکم و لأی کتاب و حکمه آتیتکم، و جواب شرط لَتُؤْمِنَنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ باشد. و مثاله قوله تعالی: وَ لَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ. و کسائی گفت: لتؤمننَّ به متصل است به کلام اول]

«۸» و جواب شرط فی قوله: فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ، و معنی آن بود که: یاد کن ای محمد چون خدای تعالی عهد پیغامبران بستد که آنچه من دادم «۹»، بر آن که «ما» موصوله باشد یا «۱۰» هر چه دادم شما را بر آن که «ما» شرط را باشد از کتاب و حکمت. پس رسولی «۱۱» مصدق به شما آید که از صفت او آن باشد که به او ایمان آری «۱۲» و نصرت کنی «۱۳» او را، و گوید: اقرار

(۱). مب: دادم. (۲). چاپ شعرانی (۹۳/۳): آن که. (۳). مج، وز: کلمه به صورت «از» هم خوانده می شود. [.....]
(۴). آج: لا لب: لما. (۵). دب، مب، مر: الّذی. (۶-۸). مج: ندارد، با توجه به دب وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). چاپ شعرانی (۹۳/۳): آن. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر تو را. (۱۰). مج، وز، فق، مب، مر: ما، دب، آج: با، با توجه به لب تصحیح شد. (۱۱). فق: رسول. (۱۲). آری / آرید. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: کنید. صفحه: ۴۰۹

دادی «۱» و عهد من بر آن بستدی! گویند: اقرار دادیم، گوید: گواه باشید که من نیز گواه باشم «۲» هر که پس از آن بر گردد. و اینکه خبر مبتدا یا جزای شرط باشد، و در اینکه قول ضعیفی هست لبعده عن الظاهر و تعسف «۳» فیه، و مثال آن چنان باشد که: ما اصنع من الخیر من یصنع مثله فهو من الفائزین، اینکه مثال «ما» مجازات است، و مثال «ما» ی موصوله چنان باشد که: ما اختاره من العمل من یعمل به فهو ناج، اینکه جا جمله جزای خبر مبتدا باشد، و در اول جزای شرط، اینکه بیان قول کسائی است. و اما آن که

«لام» را مکسور خواند، گفت: «لام» اضافت است و «ما» موصوله است بمعنی الذی، و «لام» تعلق دارد به «اخذ»، یعنی میثاق پیغامبران ها گرفت «۴» برای آنچه داد ایشان را از کتاب و حکمت. ثمَّ جاءكم، و التقدير: ان جاءكم، پس اگر پیغامبری به شما آید که تصدیق کند کتاب شما را، و به او ایمان آری «۵» و او را نصرت کنی «۶»، و «لام» جواب قسم است که اخذ میثاق به جای آن است «۷»، برای آن که فرقی نباشد بین قولك اخذت میثاقك لتفعلن و انشدك الله لتفعلن و بعضی اهل معانی گفتند: «لام» مکسور مضمن «۸» بود به معنی «بعد» تا معنی اینکه باشد که: بعد ما آیتکم، چنان که نابغه گفت: توهمت آیات لها فعرفتها لستة اعوام و ذا العام سابع ای بعد ستة اعوام، و سعید جبر در شاذ خواند: لما آیتکم، ای حین آیتکم، و بر اینکه جمله اقوال معنی آنگه مستقیم باشد که «قال» اضمار کنند، و گویند تقدیر اینکه است: و اخذ اخذ الله میثاق النبیین و قال لهم لما آیتکم. اکنون مفسران خلاف کردند در آن که مراد به آیت کیست و عهد از که بستند! [بعضی گفتند: عهد بستند]

«۹» از جمله پیغامبران که بعضی بعضی را تصدیق

(۱). دادی / دادید. (۲). وز، دب، آج، لب، فق: من نیز گواهم. (۳). آج: و التعسف. (۴). دب، آج، لب، فق: پیغامبران را گرفت. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آرید. [.....]

(۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کنید. (۷). دب، آج، لب، فق، مر که. (۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: مضمراً، با توجه به معنای عبارت و چاپ شعرانی (۹۴/۳) تصحیح شد. (۹). مج، ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۴۱۰

کنند، و امتان خود را بفرمایند تا به همه «۱» ایمان آرند، و معنی نصرت ایمان و تصدیق و متابعت است [۴۳۸-ر]

، اینکه قول سعید جبر است. و طاووس و قتاده و حسن و سدی از امیر المؤمنین «۲»- علیه السلام- روایت کردند که او گفت: خدای تعالی هیچ پیغامبر را نفرستاد و الا بر او عهد گرفت که به محمد «۳»- صلی الله علیه و سلم- ایمان آرد، و قوم را فرماید تا به او ایمان آرند «۴»، و اگر در روزگار ایشان ظاهر شود نصرتش کنند. و مجاهد گفت که: عهد که گرفتند بر اهل کتاب گرفتند که پیغامبران در میان ایشان [بودند]

«۵» و حجت آورد بر اینکه قول که در قراءت ابی کعب و عبد الله مسعود چنین است: «و اخذ الله میثاق المذین او توا الكتاب لما آیتکم»، و بر اینکه قول استدلال کردند بقوله: ثمَّ جاءكم، و گفت: پیغامبر ما به هیچ پیغامبر نیامد، به اهل کتاب آمد، و اینکه قول مزیف است، برای آن که خلاف ظاهر است- و الله اعلم بمراده. و اگر خواهند تا اینکه قول را قوت [کنند]

«۶» بطریقه حذف المضاف و اقامه المضاف الیه توان کردن، چه مراد آن است که: و اخذ الله میثاق امم النبیین، و دلیل اینکه حذف، معنی و فحوای آیت که پیغامبر ما- علیه السلام- مبعوث نبود به پیغامبران، بل به امم ایشان مبعوث بود، و اینکه روایت کرده اند از صادق و باقر- علیهما السلام. و عبد الله عباس گفت: پیغامبران را فرمودند که عهد رسول ما بر امتان خود بستانند، و لکن اکتفا کرد «۷» به ذکر پیغامبران از ذکر امتان، و برای آن «جاءکم» که ماضی است در جای مستقبل بنهاد که کلام را در او معنی شرط است، و شرط در مستقبل باشد و اگر چه لفظ ماضی بود، چنان که گویند: من اتانی اکرمته، و المعنی من یأتنی اکرمه، پس پیغامبری به شما آید و تصدیق کند کتاب شما را و قول شما را،

(۱). وز: هم. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر علی. (۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر مصطفی. (۴). مب: آورند. (۵-۶). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کردند.

صفحه: ۴۱۱

و اقرار دهد به نبوت شما، و به او ایمان آوری (۱) و او را نصرت کنی (۲). آنکه حق تعالی گفت پیغامبران را: اَأَقْرَرْتُمْ، اقرار دادید (۳)! وَأَخَذْتُمْ عَلٰی ذٰلِكُمْ اِصْرِيْ، و عهد من بستید (۴) بر آن، یعنی از امتان خود که ایشان و امتان ایشان مکلف باشند به ایمان آوردن به جمله پیغامبران، و تصدیق ایشان کردن بر سبیل جمله. و قولی دیگر آن است که: اخذتم، ای قبلتم. «اخذ» به معنی قبول است، عهد من پذیرفتی (۵)! و مثالش قوله تعالی: اِنْ اُوْتِيتُمْ هٰذَا فَخٰذُوْهُ (۶)، ای فاقبلوه، و قوله: لَا يُؤَخِّدُ مِنْهَا عَدْلٌ (۷)، ای لا یقبل منها فدیة، و قال (۸) تعالی: وَ يَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ (۹)، ای یقبلها. ایشان را گفتند: اَقْرَرْنَا، اقرار دادیم. حق تعالی گفت: فَاشْهَدُوْا، بر خود گواه باشید، و قولی دیگر آن است که: بر یکدیگر گواه باشید. وَ اَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشّٰهِدِيْنَ، و من با شما از جمله گواهانم. عبد الله عباس گفت: فاشهدوا، ای فاعلموا، بدانید (۱۰). زجاج گفت: بینوا، بیان کنید (۱۱) امتان را. سعید مسیب گفت: فاشهدوا، خطاب است با فرشتگان که خدای ایشان را گفت بر پیغامبران گواه باشید. فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذٰلِكَ، هر که پس از اینکه اقرار و اشهاد بر گردد و اعراض کند از جمله فاسقان باشد (۱۲). و اینکه «هم» عماد است یا فصل عند الکوفیین و البصریین، و معنی آن باشد که: فاسق ایشانند (۱۳)، از روی مبالغه می نمایند که فاسق خود ایشانند لا- غیر تا (۱۴) پنداری که کسی گفت: فاسق که باشد! خدای تعالی گفت: فاسق [آن]

«۱۵»

(۱). دب، آج، لب، فق، مر: آورید. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: کنید. (۳). دب، آج، لب، فق: دادی / دادید. (۴). دب، آج، لب، مب، مر: بستدی / بستید. [.....]

(۵). دب، آج، فق: پذیرفتید، مب: پذیرفتی، لب، مر: پذیرفتید. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۴۱. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۴۸. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر الله. (۹). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۴. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، بدانی / بدانید. (۱۱). دب، آج، لب، فق: کنی / کنید. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر فاولئک هم الفاسقون. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تو. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تو. (۱۵). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه ۴۱۲ : ۴۱۲ باشد که به اینکه «۱» صفت بود. و اصل «فسق» خروج باشد، یعنی از فرمان خدای بیرون باشند. اَفْعَيْرِ دِيْنِ اللّٰهِ يَبْعُوْنَ- الاية. عبد الله عباس گفت: سبب نزول اینکه آیت آن بود که اهل کتاب در حق ابراهیم با یکدیگر خصومت کردند. جهودان گفتند: ما اولیتیم به ابراهیم، و ترسایان گفتند: ما اولیتیم. پیش رسول آمدند به حکومت، رسول- علیه السلام- گفت: شما را به ابراهیم هیچ سبیل و نسبت نیست، و شما بر دین او نه‌اید (۲). ایشان را خشم آمد و گفتند: به خدا که ما دگر پیش تو نیاییم به حکومت، و به قضای تو راضی نباشیم، و دین تو نگیریم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: دینی جز دین خدا طلب می کنید (۳)؟ بصریان و حفص (۴) خواندند: یبغون به «یا» و حفص و یعقوب خواندند: وَ اِلَيْهِ يُرْجَعُونَ به «یا» بر غایب، و باقی قراء بر خطاب به «تا». و ابو عمرو «یبغون» به «یا» و «ترجعون» به «تا». وَ لَئِهٖ اَسْلَمَ، «واو» حال راست، و هر چه در آسمان و زمین گردن نهاده‌اند او را، اما بطوع و رغبت و انقیاد و استسلام، و اما بر کراهت و رغم خود. و نصب او بر تمیز باشد، و گفته‌اند: بر مصدری که فعلش محذوف است، یعنی اسلم فطوعا او کره کرها، و گفته‌اند: مصدری است در جای حال، ای طائعين و کارهين. مفسران خلاف ردند در آن که طایعان کیستند و کارهان کیستند. انس مالک روایت کرد از رسول- علیه السلام- در اینکه آیت که گفت: (۵) وَ لِهٖ اَسْلَمَ مِنْ فِی السَّمٰوٰتِ طَوْعًا اِی هُم الملائکة وَ «فِی الْاَرْضِ الْاَنْصَارِ»، گفت: آنان که بطوع اسلام آوردند فرشتگان آسمان‌اند و در زمین انصاریانند، برای آن که رسول- علیه السلام- چون هجرت کرد و از مکه به مدینه آمد، آیت قتال نیامده بود، دعوت کرد، انصاریان ایمان آوردند بطوع و رغبت بی اکراهی و قتالی، و رسول- علیه السلام- گفت: لَا تَسْبُوا اَصْحَابِی فَاَنْهَمُ اَسْلَمُوا طَوْعًا و اسلم الناس من خوف سیوفهم، گفت:

(۱). مب دلیل و. (۲). دب، آج، لب، فق: نه. (۳). دب: می کنی / می کنید. [.....]

(۴). آج، لب، فق، مب، مر و یعقوب. (۵). دب، آج من.

صفحه: ۴۱۳

اصحاب «۱» مرا دشنام مدهید «۲» که ایشان بطوع [۴۳۸-پ]

و رغبت «۳» ایمان آوردند و مردمان دیگر «۴» از بیم شمشیر ایشان. حسن بصری و مفضل گفتند: آنان که بطوع ایمان آوردند اهل آسمانند، و اما اهل زمین بهری بطوع ایمان آوردند و بعضی بکره. ابو العالیه گفت: هیچ کس نباشد که نگوید که مرا خدای هست، چون بگفت بر او حجت شد «۵» آنگه اگر بر آن بایستد و استقامت کند از جمله آنان است که اسلم طوعا، و اگر استقامت نکند و با گفت «۶» به خدای تعالی بدون او چیزی دگر پرستد، او آن است که اسلم کرها. ضحاک گفت: مراد آن است که وقت اخذ میثاق اقرار داد امیا بطوع و یا بکره «۷»، یعنی در اول- و کلام در آن بیاید- ان شاء الله. مجاهد گفت: آنان که اسلام «۸» بطوع آوردند مؤمنانند، و آنان که بکره اسلام آوردند کافراند که چون ایشان سجده کنند معبود خود را بدون خدای، سایه ایشان سجده کنند خدای را بر رغم ایشان، بیانه قوله: *وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظَلَالُهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ* «۹». شعبی گفت: مراد بکره آن است که آنان که در ایمان محقق نباشند به وقت خوف و اضطراب هم التجابه او کنند، الا ترى الى قوله: *فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ* «۱۰». قتاده گفت «۱۱»: آنان که بطوع ایمان آوردند مؤمنانند که به اختیار در حال سعت ایمان آوردند به وقتی که ایمان نافع باشد ایشان را، و آنان که به کره اسلام «۱۲» آوردند که در مرگ «۱۳» عند معاينه «۱۴» الملائكة و مقدمات الدار الاخرة ایمان آورند «۱۵»، ایشان را آن

(۱). مب: یاران. (۲). دب، آج، لب، مدهی / مدهید. (۳). مب بی کراهیتی. (۴). مج: یکدیگر: با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها

تصحیح شد. (۵). دب: باشد. (۶). دب: یا بگفت. (۷). آج، لب، فق: کره. (۸). مب: ایمان. (۹). سوره رعد (۱۳) آیه ۱۵. (۱۰).

سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۶۵. (۱۱). آج، لب که. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: ایمان. [.....]

(۱۳). وز، دب، آج، لب، فق: در در مرگ، مب، مر: به در مرگ. (۱۴). مب، مر: در حال معاينه. (۱۵). وز، دب، فق، مب، مر:

آوردند.

صفحه: ۴۱۴ ایمان سود ندارد، بیانه: *فَلَمْ يَكُنْ لَكُمْ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا* «۱». کلبی گفت: آنان که بطوع ایمان آرند، آنان باشند که بر فطرت اسلام زاده باشند، و آنان که بکره ایمان آرند آنان باشند که ایشان را از بلاد کفر به بردگی بیارند «۲»، و ایشان را اکراه کنند بر اسلام. این کیسان گفت: *وَلَهُ أَسْلَمَ*، ای خضع من فی السموات و الارض طوعا و کرها، یعنی هر که در آسمان و زمین او را خاضع و ذلیل و «۳» گردن نهاده اند اما بطوع و اما بکره. آنان که اهل طوعند مؤمنانند، و آنان که اهل کرهه کافراند، و آنان که کافرند اگر پرسى «۴» از ایشان که شما را که آفرید، و آسمان و زمین که آفرید! گویند خدای: *وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ* «۵» *وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ* «۶». مجاهد روایت کند «۷» از عبد الله عباس که گفت: چو «۸» یکی از شما را اسپى «۹» شمس باشد که منقاد نشود، باید تا «۱۰» اینکه آیت در گوش او خواند «۱۱»: *وَلَهُ أَسْلَمَ مِنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا* «۱۲». قوله تعالی:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۸۴ تا ۹۵]

[اشاره]

قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۸۴) وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۸۵) كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۸۶) أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّهُمْ عَلَيْهِمْ لعنةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (۸۷) خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ (۸۸) إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۸۹) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ (۹۰) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَرَاءً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَىٰ بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (۹۱) لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۹۲) كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلالًا لِيُنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَىٰ نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنزَلَ التَّوْرَةُ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۹۳) فَمَنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۹۴) قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۹۵)

[ترجمه]

بگو که «۱۳» ایمان آوردیم به خدا و آنچه فرستادند بر ما و آنچه فرستادند بر ابراهیم و پسرانش و پسر زاده‌ایش و قبیله‌های او «۱۴»، و آنچه دادند

(۱). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۸۵. (۲). مب، مر: آورده باشند. (۳). دب، آج، لب، فق: ندارد. (۴). مچ، وز: ترسی، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۵. (۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۸۷. (۷). آج، لب، مب، مر: کرد. (۸). مب، مر: چون. (۹). وز، آج، لب، مب: اسبی. (۱۰). مب، مر: که. (۱۱). آج، لب: خوانید، فق: خوانند، مب، مر: بخوانند، مب تا آخر. [.....]

(۱۲). مب، مر الی آخر. (۱۳). وز ما. (۱۴). آج، لب، فق: ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان او صفحه: ۴۱۵ موسی «۱» و عیسی را و پیغامبران «۲» را از خدایشان، جدا نکیم «۳» میان یکی از ایشان و ما او را گردن نهاده ایم «۴». هر که طلب کند «۵» جز اسلام دینی نپذیرند «۶» از او، و او در سرای باز پسین از زیانکاران [باشد]

«۷». «۸» چگونه لطف کند «۹» خدای با قومی که کافر شدند پس اسلامشان و گواهی دهند «۱۰» که پیغامبر حق است و به ایشان آید «۱۱» حجتها، و خدای ثواب ندهد «۱۲» مردمان کافر را. ایشان پاداششان «۱۳» آن است که بر ایشان بود زندان و خشم خدا و فرشتگان «۱۴» و مردمان همه. همیشه باشند آن جا تخفیف نکنند از ایشان عذاب و نه بر ایشان رحمت کنند. مگر آنان که توبه کنند «۱۵» از پس آن و نیکی کنند «۱۶» که خدا آمرزنده «۱۷» و بخشاینده است. آنان که کافر شدند «۱۸» پس ایمانشان «۱۹» آنگه بیفزایند کفر، نپذیرند توبه ایشان

(۱). آج، لب، فق را. (۲). آج، لب، فق دیگر. (۳). آج، لب، فق: و ما هیچ جدایی نمی‌دانیم. (۴). آج، لب، فق: و ما مر او را فرمان برداریم. (۵). آج، لب، فق: هر که جوید. (۶). آج، لب، فق: جز دین محمد صلی الله علیه و آله و سلم دینی را پس هرگز قبول نکنند. (۷). مچ: ندارد، از وز افزوده شد، آج، لب، فق: است. (۸). وز: اسلامهم. (۹). آج، لب، فق: راه نماید. (۱۰). آج، لب، فق: دادند. (۱۱). آج، لب، فق: آمد. [.....]

(۱۲). آج، لب، فق: راه نماید. (۱۳). آج، لب: پاداش ایشان. (۱۴). آج، لب، فق: که بر ایشان است دوری از رحمت خدای و نفرین فرشتگان. (۱۵). آج، لب، فق: توبه کردند. (۱۶). آج، لب، فق: و بسامان آرند کار خود را. (۱۷). آج، لب، فق: آمرزگار. (۱۸). آج، لب به عیسی. (۱۹). آج، لب، فق: ایمان ایشان به موسی.

صفحه : ۴۱۶

و ایشان گمراهان باشند [۴۳۹]

[ر]

. آنان که کافر شوند و بمیرند و ایشان کافر باشند نپذیرند» (۱) یکی از ایشان همه زمین پر از زر و اگر چه به فدا کند آن را» (۲) ایشان آنانند که ایشان را عذابی سخت بود، و نیست از ایشان یاری» (۳). در نیابید نیکویی تا هزینه کنید از آنچه دوست دارید، و آنچه هزینه کنید از چیزی خدا به آن داناست. همه طعامی حلال بود فرزندان یعقوب را الا آنچه حرام کرد یعقوب بر خود از پیش آن که فرستادند توریت، بگو بیارید توریت و بخوانید اگر راست می گویند. هر که فرو بافد» (۴) بر خدای دروغ از پس آن، ایشان» (۵) بیداد کارانند» (۶). بگو راست گفت خدا، پسر وی کنید دین ابراهیم را راست و نبد از بت پرستان» (۷). قوله: قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ، مثل اینکه آیت بعینها در سورة البقرة رفت و تفسیر آن گفته شد، اینکه جا سخن باید گفتن» (۸) در آن که در اینکه تکرار چه فایده است. در وجه حسن تکرار در آیات قرآن چند وجه گفته‌اند: یکی آن که مذهب محققان آن است که مکلفان را در الفاظ قرآن لطف است چنان که در معانی لطف

(۱). وز، آج، لب، فق از. (۲). آج، لب، فق: و اگر چه باز خرد خود را به آن (۳). آج، لب: نیست مر ایشان را هیچ یارانی در دفع عذاب. (۴). آج، لب، فق: هر که از خود سازد. (۵). مع ایشان، با توجه به وز زاید می نماید، آج، لب، فق: آن که بیان کردیم. (۶). آج، لب، فق: پس ایشان ایشانند ستمکاران. [.....]

(۷). آج، لب، فق: نبود از اهل شرک. (۸). دب، باید گفت.

صفحه : ۴۱۷

است، چنان که اگر قدیم - جل جلاله - به جای» (۱): الم، ذلک الکتاب لا ریب فیهِ هُدیَ لِلْمُتَّقِینَ» (۲) گفتی: الر» (۳) هذا القرآن لا شک فیهِ» (۴) بیان للمؤمنین، در او آن لطف نبودی که در اینکه الفاظ هست، برای آن که ممکن نیست دعوی کردن که اینکه نظمی است» (۵) و به فصاحت به حد است که معجز است، و عرب از مثل اینکه مقدار عاجزند خصوصاً بنزدیک اصحاب صرفه، پس اینکه باشد که خدای تعالی دانست که مکلفان را در اعیان اینکه الفاظ لطفی» (۶) باشد که در الفاظی دگر نباشد و اگر چه متفق المعنی باشند» (۷)، و بر اینکه قاعده سؤال از تکرار قرآن منقطع شود. گروهی دگر گفتند: تکرار نوعی» (۸) فصاحت است در جای خود نه» (۹) برای عی گوینده باشد، و اینکه در کلام عرب بسیار است، و غرض از اینکه تأکید باشد و تقریر کلام با مخاطب، و در اشعار ایشان از اینکه بسیار است، قال الشاعر: م نعمه کانت لکم کم کم و کم و قال آخر: نعق الغراب بین لبنی غدوة کم کم و کم بفراق لبنی ینعق و قال آخر: و کاین و کم عندی لهم من صنیعة ایادی ثنوها» (۱۰) علی و اوجبوا و اینکه جواب فراء است. و وجهی دگر آن است که: خدای تعالی قرآن به جمله خلاق فرستاد، و ایشان در آفاق و اقطار زمین پراکنده بودند، و قرآن مجموع نبود، هر چند آیت و هر» (۱۱) سورتی به جانبی» (۱۲) فرستاد، اگر تکرار نبودی در قرآن یکی قصه موسی شنیدی و یکی قصه عیسی و یکی قصه آدم، و آن که» (۱۳) آن شنیدی اینکه نشنیدی، و آن که» (۱۴) اینکه شنیدی آن

(۱). مب قوله. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱

و ۲. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: الم. (۴). آج، لب، فق، مب، مر هذا. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: لفظی است. (۶). مب، مر: لفظی. (۷). مب: باشد. (۸). دب، مب، مر از. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: و آن نه. (۱۰). دب، آج، لب: منوها. (۱۱). مب: ندارد. (۱۲). دب: به جایی. [.....]

(۱۴-۱۳). مب، مر: و هر که.

صفحه: ۴۱۸

نشیدی. پس حق تعالی خواست تا مکلفان در لطف «۱» و فایده قرآن مساوی باشند، قصه‌ها و آیتها در قرآن مکرر کرد تا پیش از جمع به هر جای «۲» و به هر طرفی برسد- و استقصای کلام در اینکه باب کرده شود فی سورة الرّحمن و المرسلات- و اینکه قدر اینکه جا کفایت است. حق تعالی خواست تا بیان انکار کند بر جهودان که گفتند: نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ «۳». دگر آن «۴» تا مطابق آن بود که خدای تعالی گفت در آیت که پیش از اینکه است که: من عهد بر پیغامبران گرفته‌ام که چون پیغامبری آید مصدق آن را که به اینکه پیغامبر باشد به او ایمان آرد، و بعضی تصدیق بعضی کنند، و باز نماید که چنان که پیغامبران پیشتر «۵» مکلفند به ایمان به من، من هم مکلفم به ایمان به ایشان- و الله اعلم بمراده من کلامه. قوله: من که و مَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا، مفسران گفتند: آیت در شأن دوازده مرد آمد که اظهار ایمان کرده بودند و منافق بودند، در باطن مرتد شدند و برگشتند و به مکه شدند بنزدیک کفار، از جمله شان «۶» [۴۳۹-پ]

: الحارث بن سويد الانصاری «۷»، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. و «ابتغاء» افتعال باشد من البغاء و هو الطلب، جز که بغی لغیره باشد و ابتغی لنفسه، چنان که شوی و اشتوی «۸» و خبز و اختبز «۹» و قصد غیره و اقتصد هو، و مانند اینکه. خدای تعالی گفت: هر کس که او دینی طلب کند جز اسلام از او قبول نکنند، برای آن که دین بنزدیک خدای اسلام است لا غیر، که دگر ادیان و ملل را به آن منسوخ کرد، چنان که گفت: إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ «۱۰». و معنی «قبول عمل، ضمان ثواب باشد بر او، برای آن که واقع باشد به موقع خود، و بر وجه مأمور به کرده شده باشد. من که و هُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ، و او در

(۱). آج، لب، فق: در لفظ. (۲). فق: هر جایی، مب، مر: هر جانبی. (۳). سورة نساء (۴) آیه ۱۵۰. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۵). دب: پیشین. (۶). مب، مر: ایشان. (۷). دب، مب، مر بود. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: سوی و استوی. (۹). آج، لب، مب، مر: خیر و اختبز. (۱۰). سورة آل عمران (۳) آیه ۱۹.

صفحه: ۴۱۹

آخرت- یعنی قیامت که سرای دیگر است- از جمله زیانکاران باشد. «و الخسران» ذهاب راس المال آن باشد که سرمایه تلف شود، و کافر در قیمت چنین باشد برای آن که مکلف در دنیا مشبه «۱» است به بازرگان، و عمر سرمایه اوست، و اسباب تمکین آلات اوست، و سود او ثواب است، و زیان او عقاب است، فردا «۲» قیامت چو «۳» بنگرد عمر صرف کرده باشد در کاری که ثمره آن عقاب بود، نه سرمایه دارد و نه سود، عند آن پشیمانی او سخت شود و سود ندارد او را، نعوذ بالله من الخذلان و الحرمان. کیف یهدی الله قوماً کفروا بعد إيمانهم، صورت استفهام است و مراد انکار و نفی، ای لا یهدی الله، یعنی خدای هدایت نکند گروهی را که از پس ایمان کافر شدند، و مثله قول الشاعر: کیف نومی علی الفراش و لما یشمل الشّام غارة شعواء ای لا انام، و اینکه را نظیر بسیار بود، منها قوله: کیف یكون للمشرکین عهد عند الله «۴»، ای لا یكون لهم عند الله عهد، و مثل اینکه روایت است که از صادق- علیه السلام- در سبب نزول آیت. و حسن بصری گفت: آیت در اهل کتاب آمد که ایشان پیش از قیام و ظهور رسول- علیه السلام- به او ایمان داشتند و مقرّ بودند «۵»، چون «۶» پیامد منکر شدند و کافر گشتند. اما مراد به «هدایت» در آیت محتمل است و جوه «۷» را: یکی الطافی که خدای تعالی با مؤمنان کند که ایشان را آن لطف باشد در ثبات بر ایمان، و آن در حق کافران اگر بکند «۸» لطف نباشد، چنان که در شاهد آن کس که دعوتی سازد و جماعتی را به طعام و مهمانی خود خواند، و خواندن او بر عموم همه را لطف باشد، آنگه از ایشان جماعتی بیایند و جماعتی نیایند. آنان که بیایند ایشان را شمعی پیش فرستد، و چون به در سرای رسند استقبال کند و اینکه لطف باشد، و لکن در حق آنان

(۱). مب، مر: شبیه. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: در فردای. (۳). دب، مب، مر: چون. [.....]

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۷. (۵). دب: مقر آمدند. (۶). آج، لب، فق، مب رسول. (۷). مر: چند وجه. (۸). اساس: نکند، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۴۲۰

حاضر آیند. فاما آنان که آمده نباشند «۱»، اینکه معانی در حق ایشان لطف نبود- لأمر یرجع الیهم- برای «۲» کاری که راجع باشد به ایشان نه با میزبان، و اینکه وجهی نیکو و معتمد است. وجهی دگر آن است که: خدای تعالی حکم نکند به هدایت آنان که به اینکه صفت باشند. وجهی دگر آن که: مراد به «هدی» «۳» ثواب بود، ای کیف یثیب «۴» الله، خدای چگونه ثواب دهد و هدایت ره بهشت کند آنان را که به اینکه صفت باشند؟ فاما قوله: کَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ، مراد آن است که: کفروا بعد اظهارهم الایمان، برای آن که ارتداد از مؤمن حقیقی درست نباشد بنزدیک ما، برای آن که مؤدی بود با اصلی از دو اصل فاسد: اما احباط، و قد دلّ الدلیل علی بطلانه، و اما جمع بین الاستحقاقین علی سبیل التّأیید. بیان اینکه آن است که اجماع است که بر ایمان استحقاق ثواب ابد «۵» باشد، و بر کفر عقاب ابد اگر مؤمن محقق که به ایمان مستحق ثواب ابد بوده باشد «۶» کافر شود و کفری حقیقی مستحق عقاب ابد شود، پس در یک حال هم مستحق ثواب ابد باشد و هم مستحق عقاب ابد، و اینکه محال است، و اما باید گفتن که عقاب کفرش ثواب ایمانش محبط کرد «۷»، و احباط باطل است بنزدیک ما، چون هر دو اصل فاسد است، دلیل کند بر آن که مؤمن حقیقی مرتد نشود امّا یا مظهر ایمان بده «۸» باشد در اول و یا مظهر کفر بده «۹» باشد در دوم. اگر گویند: چه گویی در کافر که مسلمان شود نه همچنین باشد یا مؤدی بود با جمع بین الاستحقاقین، و اما مؤدی بود با احباط! جواب گوئیم: احباط نباشد اینکه جا، و اما خدای تعالی اسقاط عقاب او کند به اجماع، لقوله- علیه السلام- الاسلام یجب ما قبله، اسلام آن را که پیش آن باشد «۱۰» ببرد. و الله لا یهدی القوم الظالمین، و خدای تعالی هدایت نکند به اینکه معانی که گفتند «۱۱» ظالمان را، و مراد به «ظالم»

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: که نیامده باشند. (۲). دب، مب، مر: از برای. (۳). مب، مر: یهدی. (۴). مب، مر: یثبت. (۵). لب، فق، مب، مر: ابدی. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: شده باشد. (۷). مب، مر: گرداند. (۸-۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بوده. (۱۰). دب: آنچه پیش اینک بوده باشد، مب، مر: پیش از آن بوده باشد. [.....]

(۱۱). مب، مر: گفتیم.

صفحه : ۴۲۱

کافر است برای آن که در آیت ذکر کافران «۱» رفته است: أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ، الی قوله: إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا، هم در حق حارث بن سوبد آمد که چون به مکه رفت و از مدینه بگریخت پشیمان شد بر آن، کس فرستاد به قوم خود و گفت: بررسی «۲» از رسول- علیه السلام- تا خود مرا توبه باشد که من «۳» پشیمانم؟ خدای تعالی «۴» آیت فرستاد: إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ کسی از جمله خویشان او آیت آن جا فرستاد تا بر او بخواندند «۵»، حارث او را گفت: تو به اینکه که می گویی راستیگری «۶»، و رسول از تو راستیگری «۷» است، و خدای تعالی از هر دو راستیگری «۸» است. با مدینه «۹» آمد [۴۴۰-ر]

و اسلام آورد، و حسن اسلامه، و اسلامش نیکو شد. مجاهد گفت: اینکه «۱۰» در مردی آمد من «۱۱» بنی عمرو بن عوف «۱۲»، کافر شد از پس اسلام «۱۳» ترسا شد و با روم شد. أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنْ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ- الایة، بگفتم «۱۴» که اصل «لعن» طرد باشد، و قوله «۱۵»: قام الذئب كالرجل اللعین ای الطرید «۱۶». و «جزاء»، پاداشت باشد امّا به خیر و اما به شرّ، چون به خیر مخصوص باشد ثواب گویند، و چون به بد «۱۷» باشد عقاب گویند. و آیت دلیل است بر

(۱). مب، مر: ظالمان. (۲). مب، مر: بپرسید. (۳). مب، مر: که از کرده. (۴). دب، مب اینکه. (۵). دب: خواندند، آج، لب، فق: خوانند، مب، مر: خواند. (۶). آج، لب، فق: راستگیری، مب، مر: راست می‌گویی. (۷-۸). وز، دب، آج، لب، فق: راستگیرتر، مب، مر: راستگوییتر. (۹). لب، فق، مب، مر: تا بمدینه. (۱۰). دب: آیت، مب، مر: آیت. (۱۱). دب، مب، مر: از. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: که. (۱۳). مب، مر: شد بعد از اسلام و. (۱۴). دب: و بگفتیم، مب، مر: و گفتیم. [.....]

(۱۵). مب، مر: و قال الشّاعر. معمولاً عبارت «قوله» در اینکه متن پیش از آیات قرآن به کار می‌رود، و اینکه جا مصرع دوم بیتی است از شَمَاح که مصرع اول آن چنین است: ذعرت به القطا و نفیت عنه. رک: ج ۲ روض الجنان از چاپ حاضر ص، نیز: تفسیر طبری ج ۱/ ۴۰۸، و تبيان ۴۷/۲. (۱۶). آج، لب، فق: کالطّريد. (۱۷). آج، لب، فق مخصوص، مب، مر: به شر مخصوص.

صفحه ۴۲۲ آن که جزاء بر عمل است، خلاف آن که مجبران «۱» گفتند. «اولئك» در محل رفع است به ابتداء، و «جزاؤهم» مبتدا دوم است، اَنَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ در جای خبر مبتدای دوم است. آنگه مبتدا و خبر دوم در جای خبر مبتدای اول است. اگر گویند چرا گفت: وَالْمَلَائِكَةُ وَالنَّاسُ أَجْمَعِينَ، با «۲» آن که لعنت او از همه کفایت باشد، چه آن از همه بلیغتر بود! جواب گوئیم: برای آن که تا ما بدانیم که ما مکلفیم به لعنت و تبری ایشان، دون آن که تا بدانند که ما را هست که ایشان را لعنت کنیم، به خلاف عقاب که عقاب جز خدای را نرسد، و مثل اینکه آیت در سورة البقرة رفته است. خالّیدین فیها، نصب او بر حال بود از مفعول، آن جا همیشه بمانند و در هیچ وقت از اوقات ایشان را تخفیف عذاب «۳» نبود، و نه نیز کس بر ایشان رحمت کند، و نه نیز خدای تعالی بر ایشان بخشاید. و حمل آن بر خدای کردن اولیتر باشد «۴» برای دو وجه: یکی آن که افعال مجهوله در قرآن چندان که آید مضاف با خدای تعالی بود، چنان که گفت: وَأُوْتِيتَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ «۵» ...، و: عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ «۶» ... و: مَا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ «۷» - الی غیر ذلك من الايات. وجه دیگر آن که: در قیامت دست همه متصرفان از عمل، مقبوض و معزول باشد و کس را آن جا «۸» تصرف نبود «۹». آنگه استثنا کرد تایبان را، تا کفار بر کفر اصرار نکنند و نومید نشوند و بدانند که مادام تا کمال عقل بر جای است و در تکلیف گشاد است مکلف را به خلاص خود طریقی هست به توبه، و توبه کافر رجوع باشد از کفر به ایمان، چون ایمان آرد تائب باشد. و توبه فاسق هم رجوع باشد از فسق بالتّدم علی ما مضی و العزم علی ان لا يعود الی مثلها فی المستقبل.

(۱). دب، مب، مر: مجبّره. (۲). مب، مر: برای. (۳). مب، مر: عقاب. (۴). مب، مر: از. (۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳. (۶). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۵. (۸). مب، مر: را مجال. (۹). مب، مر: نباشد.

صفحه ۴۲۳:

وَأَصْلَحُوا، اصلاح کنند پس از آن که افساد کرده باشند. اگر گویند: چون توبه از کفر به ایمان باشد، و کافر ایمان آورد، اصلاح چرا به آن ضمّ کرد. جواب گوئیم: تا ابهام «۱» آن «۲» بیفگند که کافر چون ایمان آورد «۳»، ایمان تنها کفایت است از واجبات عقلی و شرعی چنان که هر جا که ذکر ایمان کرد عمل صالح با او مقرون کرد تا ابهام «۴» زایل باشد از آن که او را عمل صالح واجب نیست. فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ «فا» «۵» برای آن آورد که کلام مضمّن «۶» است به معنی شرط، و تقدیر اینکه است «۷»: ان تابوا فان الله غفور رحيم. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ - الايه، حسن و قتاده و عطا خراسانی «۸» گفتند: آیت در جهودان آمد که ایشان به عیسی کافر شدند بعد ایمانهم بموسی «۹». ثمّ ازدادوا کفراً، پس کفر بیفزودند به جحود به محمّد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ. ابو العالیه گفت: آیت در جهودان و ترسیان آمد کفروا بمحمّد بعد مبعثه بعد ایمانهم به قبل مبعثه ثمّ ازدادوا کفراً، یعنی اصراراً علی الجحود [به]

«۱۰»، تا محمّد را ندیده بودند نعت و صفت «۱۱» او در کتابهای خود می‌دیدند «۱۲» معترف بودند، چون بیامد و دست ایشان از تصرف و ریاست و فتوی و رشوت و حکم و متبوعی کوتاه خواست بودند «۱۳»، به آنچه می‌گفتند کفر آوردند و منکر شدند، آنگه

به اصرار بر کفر در کفر بیفزودند. مجاهد گفت: آیت در «۱۴» مشرکان آمد. کَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ، ای بعد اقرارهم بالله من قولهم انّ خالقنا هو الله، چنان که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد فی قوله:

(۴-۱). مج، دب: به صورت «ایهام» هم خوانده می‌شود. (۲). مب: از او، مر: از آن. [.....]

(۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر او را. (۵). مج ما، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶). آج، لب، فق، مب، مر، متضمن. (۷). آج، لب، فق، مب، مر که. (۸). دب: خوراسانی. (۹). مب، مر: بعد از ایمانشان به موسی. (۱۰). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). مب، مر: صفات. (۱۲). مب، مر و. (۱۳). دب: کوتاه خواست کرده بود، آج، لب، فق، مب، مر: کوتاه کرد و کوتاه خواست بودن. (۱۴). دب شأن.

صفحه : ۴۲۴ وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ «۱»، پس از اینکه اقرار، به شرک و انباز گرفتن با خدای کافر شدند. حسن بصری گفت: کفروا، کافر شدند به آیتی که فرود آمد، ثم ازدادوا کفرا بنزول «۲» آیه کفروا بها عند نزولها. قطرب گفت «۳»: زیادت کفر ایشان آن بود که گفتند، ما توقف کنیم تا اینکه «۴» محمد بمیرد، ما دین او خراب کنیم، چنان که خدای تعالی از ایشان «۵» باز گفت «۶»: تَتَرَبَّصُّ «۷» لَنْ تُقْبَلَ، چون بر کفر چندان مقام و اصرار کنند که بمیرند «۱۲» توبه ایشان قبول نکنند، و اینکه آیت دلیل است بر آن که در قیامت قبول توبه نباشد، برای آن که محال است که با منافع حاضر بهشت و عقاب عاجل دوزخ ملجأ نشوند، و اگر از اینکه دو یکی بودی هم ملجیء «۱۳» بودی، فکیف که در هر دو به یک جای مجتمع باشد «۱۴»، اعنی معاجلة الثواب و العقاب، چون ملجأ شوند توبه کنند «۱۵»، چون توبه کنند باید قبول باشد اگر تکلیف باقی باشد، پس نفی قبول توبه نفی تکلیف باشد، برای آن که با الجاء ثبات تکلیف محال باشد [۴۴۰- پ]

(۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۸۷. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر کل. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر ثم ازدادوا کفراً [.....]. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۵). آج، لب، فق: از او. (۶). دب: خبر داد. (۷). مج، وز، یتربص، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۸). سوره طور (۵۲) آیه ۳۰. (۹). دب: با. (۱۰). مب، مر همچنان. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اذا. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: بمردند. (۱۳). مب، مر: ملتجی. (۱۴). مب، مر: باشند. (۱۵). مب، مر و.

صفحه : ۴۲۵ دگر آن که قدیم - جل جلاله - گفت: وَ لَیْسَتْ التَّوْبَةُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّی تُبْتُ الْآلَانَ وَ لَمَّا الدِّینَ یَمُوتُونَ وَ هُمْ كُفَّارًا «۱» - الایة. و رسول - علیه السلام - گفت: انّ الله یقبل توبه عبده ما لم یغرغر، چون در در مرگ به ظاهر قرآن و اخبار توبه نباشد، پس از مرگ اولتر که نباشد. و آیت مخصوص بود به کافرانی که بر کفر بمیرند تا در در مرگ توبه کنند، که خدای تعالی در حق ایشان فرمود: وَ لَیْسَتْ التَّوْبَةُ «۲» - الایة. وَ أُولَئِکَ هُمُ الضَّالُّونَ، سه وجه باشد اینکه «ضلال» را: یکی آن که اصل اوست و هو الهلاک، ای الهالکون، من قوله: إِذَا ضَلَلْنَا فِی الْأَرْضِ «۳»، ای هلکنا. و دگر آن که: الضَّالُّونَ من «۴» الدِّینَ، ای الکافرون حقا، ایشان کافر باشند بر حقیقت، برای آن که بر کفر مرده باشند، و پس از آن در ایشان امیدی نبود. وجهی دگر آن است «۵»: هُمُ الضَّالُّونَ عن طریق الجنّة، از ره بهشت گمراه باشند، و هر سه وجه یکی باشد. قوله: إِنَّ الدِّینَ كَفَرُوا وَ مَا تَوَّأَوْا وَ هُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلءٌ «۶» وَ لَوْ افْتَدَىٰ بِهِ، هم از آن باب است که گفتیم که: فعل لغیره و افتعل لنفسه، يقال: فدا فلان فلانا و افتدی نفسه. انس مالک روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و سلم «۵» - که گفت: روز قیامت کافران «۶» را به کنار دوزخ آرند، او را گویند: اگر تو را زمین پر از زر بودی خویشتن را فدیہ کردی یا نه! گوید: آری؟ گوید «۷»: از تو کم از اینکه خواستند اجابت نکردی. أُولَئِکَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِیمٌ ای مولم، ایشان را عذابی بود دردناک. وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِینَ، ایشان «۸» را هیچ

یاری نبود، نه بر طریق «۹» مغالبه، نه بر طریق شفاعت. لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ - الایه. عبد الله عباس گفت: مراد به «بَرّ» در آیت بهشت است، یعنی به بهشت نرسی «۱۰» تا خرج نکنی «۱۱» آنچه دوست تر داری «۱۲»، به آنچه دوست تر داری «۱۳» نرسی «۱۴» تا آنچه دوست تر داری «۱۵» ندهی «۱۶». اینکه قول عبد الله عباس و مجاهد و سدی و عمرو بن میمون است. عطیه گفت: مراد به «بَرّ» طاعت است که نقیض او فجور بود، و «بَرّ» نقیض فاجر باشد. و ابو روق گفت: مراد به «بَرّ» خیر است. مقاتل بن حیان گفت: مراد تقوی است. حسن بصری گفت «۱۷»: از جمله ابرار نباشند «۱۸» تا انفاق احب الاموال

(۱). دب، آج، لب، فق، مب: تمیز. (۲). دب، آج، لب، مب، مر: فامتنع. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قولک. (۴). دب، مب، مر: عمروا. (۵). آج، لب، فق: رسول علیه السلام، دب: رسول ص و آله. [.....]
(۶). دب: کافر. (۷). دب، مب، مر: گویند. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: و ایشان. (۹). دب، مب، مر: طریقه. (۱۰-۱۴). دب، مب، مر: نرسید. (۱۱). دب، مب، مر: نکند. (۱۲). دب، مب، مر: دارید. (۱۳-۱۵). دب، آج، لب، فق: داری / دارید. (۱۶). دب، مب، مر: ندهید. (۱۷). آج، لب، فق، مب، مر: مراد. (۱۸). دب: نباشد.

صفحه : ۴۲۷

نکنند «۱» بطیبه النفس، به چشم حقارت نگریده بدو به دست مهانت صرف کرده. مجاهد و کلبی گفتند: آیت منسوخ است به آیت زکات. ضحاک گفت از عبد الله عباس: مراد به انفاق خود زکات است، یعنی از جمله ابرار نباشد تا زکات واجب از مال بدهد. عطا گفت: مراد آن است که مرد دین دار و متقی نشود تا از کرایم اموالش از عرض «۲» آن آنچه بهتر و نکوتر بود ندهد و او «۳» تن درست ممکن صحیح شحیح با داعی متردد «۴» با مشقت نفس و مجاهدت خود و مکایده شیطان با او مید «۵» زندگانی و ترس درویشی. حسن بصری گفت: عام است در جمله صدقات اندک و بسیار تا اگر خرمایی بدهد در اینکه آیت داخل باشد. در خبر هست که: از جمله صحابه رسول مردی بود نام او ابو طلحه از انصاریان و در همه مدینه چندان درخت خرما که او را بود کس را نبود، و لکن خرما ستانی «۶» داشت برابر مسجد رسول - علیه السلام - سخت نکو و آبادان و بسیار دخل، و در آن جا چشمه‌ای آب خوش بود. رسول در آن جا رفتی و از آن آب خوردی و وضو کردی. چون اینکه آیت فرود آمد. ابو طلحه بیامد و گفت: یا رسول الله؟ خدای داند که دوست ترین مال من و کریمترین، اینکه خرماستان «۷» است، من اینکه را صدقه کردم امید به روز جزا آن را «۸» تا مراد ذخیره باشد. ای رسول الله؟ آن جا که مصلحت دانی «۹» فرو نه. رسول - علیه السلام - گفت: بخ بخ ذلک مال رایح لک، گفت: خنک باد تو را، اینکه مالی است سود کننده تو را. اینکه که گفتی شنیدم و مصلحت در آن دانم که بر خویشان خود وقف کنی. گفت: یا رسول الله؟ آن چنان که باید کردن می فرمایی «۱۰». رسول - علیه السلام - بر ایشان «۱۱» وقف کرد. ابو ایوب انصاری روایت کرد که: چون اینکه آیت آمد، زید بن حارثه اسپی نکو «۱۲»

(۱). دب: نکند. (۲). آج: عوض، لب، فق، مب، مر: غرض. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: و از. [.....]
(۴). مج: مترد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: امید. (۶). دب، مر: نخلستانی. (۷). دب، مر: نخلستان. (۸). آج، لب، فق: به امید بر فردا را، دب، مر: به امید آن که فردا. (۹). آج، لب، فق آن جا. (۱۰). آج، لب: که باید فرمای. (۱۱). دب: ایشان را اینکه نخلستان. (۱۲). دب، مر: اسپی نیکو.

صفحه : ۴۲۸

داشت و سخت دوست داشتی آن را پیش رسول آورد و گفت: ای رسول الله؟ من اینکه اسپ «۱» دوست دارم صدقه کردم. رسول - علیه السلام - به اسامه زید داد. زید را خوش نیامد، گفت: ای «۲» رسول الله؟ من آن صدقه کرده بودم «۳». رسول - علیه السلام -

گفت: آن به موقع افتاد [۴۴۱- ر]

و خدای تعالی از تو قبول کرد. شهر بن حوشب روایت کند که: چون اینکه آیت آمد، زنی بود در مدینه پرستاری داشت و جز آن نداشت، آزاد کرد و گفت: تو را آزاد کردم، و لکن از بر «۴» من مرو، و اینکه شرط نمی‌کنم بر تو، چون آزادش کرد پرستار برفت. زن پیامد و رسول را خبر داد، رسول- علیه السلام- گفت: او حجاب تو شد از دوزخ، رها کن تا برود، و چون شنوی که مرا سببی آورده‌اند از جای، بیا تا من تو را برده [ای]

«۵» دهم. مجاهد روایت کرد که: عمر خطّاب کس فرستاد به ابو موسی اشعری و او را گفت: از سبی جلولا- برای من کنیزکی فرست. او کنیزکی فرستاد بغایت حسن و جمال. عمر چون او را بدید در چشم او نکو آمد، اینکه آیت بر خواند لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ- الایه، و در حال آزادش کرد. عبد الله عمر گوید: یک روز اینکه آیت می‌خواندم، اندیشه کردم «۶» تا خود چیست که بر من دوست تر است! هیچ بنزدیک من از کنیزکی که بود مرا دوست تر نبود. آن را «۷» آزاد کردم. بر خاطرم گذر کرد که او را به نکاح حلال گردانم، دگر باره گفتم: چیزی که به خدای دادم با آن رجوع نکنم. راوی خبر گوید: مهمانی به ابو ذر غفاری- فرود آمد. ابو ذر او را گفت: من از تو مشغولم به فلان جای مرا شتر «۸» است، برو و شتری بهینه «۹» بگزم و بیار. او برفت و شتری لاغر بیاورد. ابو ذر او را گفت: بهتر از اینکه نبود! گفت: بود، و لکن من نیاوردم، رها کردم برای روزی که و را به آن حاجت باشد. ابو ذر گفت: حاجت من

- (۱). وز، دب، آج، لب، مب، مر: اسب. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. (۳). آج، لب، فق، مب: صدقه کردم. (۴). مب، مر: از پیش. (۵). مع: ندارد، از وز افزوده شد. [.....]
- (۶). مب، مر که. (۷). آج، لب، فق، مب: او را. (۸). آج، لب، فق: شتری، مب، مر: شتری چند. (۹). مب، مر: بهترین.

صفحه : ۴۲۹

آن روز باشد که مرا در گور نهند، از آن محتاجتر نباشم برای حاجت سخت بهینه «۱» مال باید نهادن، و خدای تعالی می‌گوید: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ. عبد الله بن سیدان روایت کند از ابو ذر «۲»- رحمه الله علیه- که او گفت تو را در مالت سه انبازاند «۳»: یکی قدر که دستور با تو نیارد «۴» که کدام برود بهتر یا بتر «۵»، یعنی آفت خدای. دوم «۶» وارث «۷» که منتظر آن است که تو چشم بر هم نهی تا او مال برود. و انباز سه «۸» تویی اگر بتوانی کردن که تو عاجزترین «۹» سه گانه «۱۰» نباشی بکن. آنگه گفت خدای تعالی می‌گوید: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ، و اینکه شتر دوستر «۱۱» مال من است بنزدیک من برای خود اختیار کردم تا خاصه مرا باشد، و آن را در راه صدقه صرف کرد «۱۲». راوی خبر گوید: سایلی به در سرای «۱۳» ربیع خثیم «۱۴» آمد، ربیع خثیم «۱۵» گفت: بروید «۱۶» پاره‌ای شکر «۱۷» به اینکه سایل دهید «۱۸». من گفتم: سایل شکر چه خواهد کرد «۱۹»! او را نان باید، گفت: خدای داند که ربیع خثیم «۲۰» شکر دوست «۲۱» دارد و می‌گوید: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ. و در اثر هست که: زبیده ام جعفر زن هارون الرشید مصحفی قرآن فرمود نوشتن «۲۲» به نود پاره به زر، و پشتهای آن «۲۳» زرین کرده بود مرصع به انواع جواهر بیش

- (۱). مب: بهترین، مر: خوبترین. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: ابو ذر غفاری. (۳). دب: انباز است. (۴). دب: که با تو دستوری نیارد. (۵). مر: بدتر. (۶). مب: دویم. (۷). دب، آج، لب: وارث است. (۸). مب، سیوم، فق، مب: سیم. (۹). دب: عاجزتر از اینکه. (۱۰). دب، مر: عاجزترین ایشان. [.....]
- (۱۱). مب: دوست‌ترین. (۱۲). فق: در راه خدا صدقه کرد، مب، مر: در راه خدای صرف کرد. (۱۳). آج، لب، فق: سایلی نزد. (۱۴).

دب: ربیع خیمه، فق، مب، مر: ربیع خیشم. (۱۵). فق، مب: ربیع خیشم، دب: ربیع. (۱۶). آج، لب، فق: بروی / بروید. (۱۷). مب بیارید. (۱۸). دب، آج، لب، فق: دهی / دهید. (۱۹). دب: به شکر چه خواهد کرد، مب، مر: شکر چه کند. (۲۰). دب: ربیع خیمه، فق: ربیع خیشم. (۲۱). مر: دوست تر. (۲۲). مب، مر: تا نوشتند. (۲۳). مب: و پشت آن را که و جلد آن را، مر: و پشت جلد آن را. صفحه: ۴۳۰

بها. یک روز قرآن می‌خواند، در آن دفتر به اینکه آیت رسید: لَنْ تَسْأَلُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ، با خویشتن «۱» اندیشه کرد، گفت: من در جهان چیزی از اینکه دوست تر ندارم، کس فرستاد و زرگران را بخواند و آن زر و جواهر «۲» بفروخت و بهای آن در چاههای بادیه صرف کرد که تا امروز منسوب است با او. ابو بکر و راق گفت: حق تعالی به اینکه آیت ما را فتوت باز آموخت «۳»، گفت: بَرِّ مَنْ بَرَّ خُودٍ فِي يَابِي «۴» من با تو آنگه بَرِّ کنم که تو با برادران خود بَرِّ کنی. به اینکه سر بسته تا به آن سر با تو دهند. به حسب آن به عدل و بیش از آن به فضل، و نگر تا گمان نبری که آنچه تو می‌کنی از خیر و بَرِّ بر من پوشیده است. و مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ و هر نفقه‌ای که شما کنی «۵» خدای به آن عالم است تا دهندگان استوار باشند، که «۶» جز آن بر خدای بنخواهند شدن «۷»، چه به مقادیر و تفصیل آن «۸» عالم است. كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ - الایه، ابو روق و کلبی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون رسول - علیه السلام - گفت: من بر ملت ابراهیم، جهودان گفتند: چون است که گوشت شتر و شیر شتر می‌خوری! و آن بر ابراهیم «۹» حرام بود. رسول - علیه السلام - گفت: دروغ مگوی «۱۰» که در شرع ابراهیم اینکه هر دو حلال بود. ایشان گفتند: هر چه امروز بر ما حرام است، آن است که بر ابراهیم و نوح حرام بود «۱۱»، تا به امروز حرام است، خدای تعالی به تکذیب ایشان اینکه آیت فرستاد: كُلُّ الطَّعَامِ، یعنی الطَّعَامِ الْمَحَلَّلِ لَنَا كَانَ حَلَالًا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ، هر طعام که امروز ما را حلال است بنی اسرائیل را حلال بود، اَلَا أَنُحَرِّمُ إِسْرَائِيلَ بِرَّ خُودٍ حَرَامٌ كَرَد، یعنی یعقوب - علیه السلام - پیش از آن که توریت آمد.

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: خود. [...]

(۲). مج: جوهر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). دب: در آموخت. (۴). مب، مر: دریابید. (۵). مب، مر: کنید. (۶). فق: و. (۷). وز، دب، آج: بنخواهد شدن، لب، فق: نخواهد شدن. (۸). مب، مر خدای. (۹). دب: و اینکه ابراهیم را، آج، لب، فق، مب، مر: و اینکه بر ابراهیم. (۱۰). دب، آج، لب، فق: می‌گویی، مب، مر: می‌گویید. (۱۱). آج، فق، مب، مر: و. صفحه: ۴۳۱

مفسران خلاف کردند در آن طعام که یعقوب بر خود حرام کرد پیش «۱» نزول توریت. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ضحاک گفتند: سبب آن بود که یعقوب را - علیه السلام - از عرق النسا رنجی بود، و اصل آن رنج از رگ پیدا شده بود، او رگ بر خویشتن حرام کرد. مقاتل و ضحاک گفتند: سبب آن بود که یعقوب - علیه السلام - نذر کرد که اگر خدای تعالی او را دوازده فرزند نرینه بدهد و او به سلامت به بیت المقدس رسد، آخرین ایشان را قربان کند. چون خدای تعالی او را دوازده فرزند بداد، او خواست تا به نذر وفا کند، برخاست «۲» تا به بیت المقدس آید، خدای تعالی فرشته فرستاد به او «۳» و او را گفت «۴»: من تو را عفو کردم از «۵» اینکه نذر به امتحانی که تو را کنم «۶». یعقوب شاد شد، و یعقوب فردی بود قوی و بطاش و کس پیش او به کشتی بنه ایستادی، و در [۴۴۱-پ]

مصارع قوت او نداشتی. فرشته «۷» آمد در پیش او، او گمان برد «۸» که او دزدی است از سر قوت خود با او در آویخت. آن فرشته «۹» آمد در پیش او، او گمان برد «۱۰» که او دزدی است از سر قوت خود با او در آویخت. آن فرشته چیزی بران یعقوب زد، ران او درد گرفت و دردی عظیم در او پدید آمد. او از آن رنجور شد، و یعقوب - علیه السلام - گوشتی دوست داشتی که در او رگ بود، او با خدای نذر کرد که اگر به شود از آن نیز نخورد، و اینکه قول ضعیف «۱۱» است. ابو العالیه و مقاتل و کلبی گفتند

گوشت اشتر و شیر شتر (۱۲) بر خود حرام کرد. شهر بن حوشب روایت کرد از عبد الله عباس که: جماعتی جهودان پیش رسول آمدند و گفتند: یا ابا القاسم؟ ما را خبر ده تا آن چه طعام بود که یعقوب بر خود حرام کرد پیش از آن که توریت فرمود آمد (۱۳)! رسول - علیه السلام - گفت: به (۱۴) خدای بر شما، نه شما می‌دانید (۱۵) که یعقوب - علیه السلام - بیمار شد بیماری سخت! نذر کرد که اگر

(۱). مب از. (۲). مج: بر خواست، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). دب: فرشته را به او بفرستاد، مب، مر: فرشته را بفرستاد به او. (۴). مب، مر خدای تعالی می‌فرماید که. [...]

(۵). آج، لب، فق، مب، مر: به. (۶). وز: گفتم. (۷-۹). دب، آج، مب: فرشته. (۸-۱۰). مب: یعقوب گمان بردی. (۱۱). مج: عظیم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). دب: اشتر. (۱۳). آج، لب، فق: فرود نیامده بود. (۱۴). مب، مر حق: (۱۵). دب، آج، لب: می‌دانی / می‌دانید.

صفحه ۴۳۲: خدای تعالی او را عافیت دهد، او دوست تر طعام (۱) و شرابی بر خویشتن (۲) حرام کند، و دوست ترین طعامها و شرابها بر او گوشت شتر و شیر شتر بود، آن بر خویشتن (۳) حرام کرد (۴)، گفتند: صدقت (۵) اللهم نعم همچنین است که (۶) گفتی. ضحاک گفتی (۷) از عبد الله عباس که: یعقوب را عرق النساء (۸) پدید آمد، طیبیان او را نهی کردند از گوشت شتر و شیر شتر، او آن هر دو بر خویشتن حرام کرد. [جهودان گفتند: ما آنچه یعقوب بر خود حرام کرد نیز بر خود حرام کنیم (۹) مساعدت (۱۰) او را. عکرمه گفت: یعقوب - علیه السلام - پیه بر خویشتن حرام کرد]

(۱۱) و جگر و و کک (۱۲). مجاهد گفت: گوشت چهار پای بر خویشتن حرام کرد. حسن بصری: گفت: گوشت شتر بود، و لکن از خدای دستوری خواست [برای تعبّد]

(۱۳) و تقرّب را (۱۴) خدای تعالی او را دستوری داد در آن. آنکه مفسران خلاف کردند در حال اینکه طعام که یعقوب بر خویشتن حرام کرد، تا حکم آن در توریت چه بود! سدّی گفت: توریت که آمد به تحریم آن آمد، و اینکه قول نیک نیست برای آن که ممنوع است از او، لقوله تعالی: قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ. و رسول - علیه السلام - جهودان را در وقت مناظره گفت: توریت بیارید بخوانید (۱۵) اگر راست می‌گویید (۱۶). چون (۱۷) توریت بیاوردند، آنچه ایشان تحریم آن دعوی می‌کردند در توریت نبود، خجل شدند و عناد ایشان ظاهر شد.

(۱). دب: طعامی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: خود. (۳). مب، مر: آن را بر خود. (۴). مب، مر جهودان. (۵). مج: صدقست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۶). مب، مر تو. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت. (۸). مب، مر: یعقوب را دردی. (۹). مب، مر: حرام کردیم. (۱۰). دب: موافقت. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). مب، مر: جگر و گرده، آج، در حاشیه کلمه «وکک» را به کلیه معنی کرده است. (۱۳-۱۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۵). دب، آج، لب، فق: بخوانی / بخوانید. (۱۶). دب، آج، لب، فق: می‌گویی / می‌گویید. (۱۷). مب، مر ایشان.

صفحه ۴۳۳:

عطیه گفت: خدای اینکه چیزها بر بنی اسرائیل حرام نکرد، ایشان حرام داشتند بر خود به تحریم یعقوب موافقت او را، و اینکه قول موافق ظاهر است و بر عکس قول سدّی است (۱). کلبی گفت: در توریت تحریم آن طعامها نبود هیچ، پس از نزول توریت خدای تعالی بر بنی اسرائیل حرام کرد به معاصی (۲) که ایشان کردند، که خدای تعالی بر ایشان شرط نهاده بود که: هر که معصیتی کند،

خدای طعام «۳» بر ایشان حرام کند، و ذلك قوله: فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ «۴»، و قوله: [و] «۵» ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ «۶». ضحاک گفت: آن هیچ بر ایشان حرام نبود «۷»، مساعدت یعقوب بر خود حرام کردند. آنکه حواله با تورات کردند و گفتند: خدای تعالی در تورات اینکه بر ما حرام کرده است. خدای تعالی رسول را گفت: قُلْ فَأْتُوا بِالَّتَوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ، گو تورات بیارید «۸» و بخوانید «۹» اگر بر است می گوید «۱۰»، تورت نیارستند آوردن که دانستند که رسوا شوند. خدای تعالی گفت: فَمَنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ، هر که پس از آن که بر خدای دروغ گوید از جمله ظالمان باشد. انس مالک روایت کند از رسول- علیه السلام- که گفت: هر که او را عرق النسا باشد، باید تا دنبه «۱۱» گوسپندی «۱۲» [نر]

«۱۳» تازی [بگیرد]

«۱۴» نه کوچک و نه پیر باشد، و

(۱). دب، آج، لب، فق و. (۲). مب، مر: معاصی. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: طعامی. [.....]
 (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۰. (۵). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید بدلها افزوده شد. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۴۶. (۷). مب و لکن. (۸). دب: بیاری / بیارید. (۹). دب: بخوانی / بخوانید. (۱۰). دب، آج، لب، فق: می گویی / می گوید.
 (۱۱). مج: دنب، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). وز: گوسپندی، آج، لب، فق، مب، مر: گوسپندی. (۱۳). مج، مب، مر: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). مج: ندارد، مب، مر: بستاند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۳۴ بگذارد و به سه قسمت کند و هر روز قسمتی ناشتا «۱» بخورد تا خدای شفا دهد «۲». انس گفت: بیشتر از صد کس را بفرمودم و بکردند، خدای شفا داد. و الله اعلم بصحته. اگر سؤال کنند و گویند: شاید «۳» هیچ کس را بدون خدای تعالی که تحلیل و تحریم کند! گوییم از اینکه دو جواب است: یکی آن که اینکه که یعقوب کرد- علیه السلام- به اذن و فرمان خدای کرد «۴»، پیغامبر را نباشد «۵» که در شرع هیچ کاری کند جز به امر و دستوری خدای تعالی، و اینکه جواب آن است که در قول حسن بصری بیامد. و جواب دیگر از او آن است که: لفظ تحریم مجاز است اینکه جا، و مراد منع نفس است از آن. و «تحریم» در لغت خود منع باشد، و «حرمان» منع بود، یعنی الا آنچه یعقوب- علیه السلام- خود را از آن به حسب مصلحت طب «۶» یا بر سبیل تعبد منع کرد، و بر اینکه هر دو وجه شبهه آن کس که تمسک کرد به آیت در جواز اجتهاد در شرع در باب تحریم و تحلیل باطل شود، برای آن که وجه آیت اینکه است که گفتیم- و الله اعلم و احکم. قوله: فَمَنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ، يقال: فری و افتری اذا قطع و اصل الفری القطع، و عرب گوید: لا- شیء یفری فریة و انه لیفری الفری، ای یأتی بالدواهی و العجائب، «و افتری علیه»، و «قال علیه» و «کذب علیه» آن باشد که دروغ گوید بر او بر خلاف مراد او و «کذب له» آن باشد که برای او بر مراد او دروغی گوید. و «کذب فی کلامه» آن باشد که در سخن که گوید دروغ گوید. اگر گویند «۷» چه فایده است در آن که گفت: مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ، و دروغ در همه حال قبیح است! جواب گوییم: مراد بیان وعید است پس لزوم حجت بر آنان که مخالفت فرمان خدای کنند [۴۴۲- ر]

و بر خدای دروغی گویند که خدای تعالی نگفته باشد، اگر گویند چگونه گفت که: دروغزن «۸» بر «۹» خدای ظالم باشد، و ظلم

(۱). مب: بنا شتا. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳). مب: باشد. [.....]

(۴-۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۵). مب، مر: نشاید. (۷). آج، لب، فق، مب، مر که. (۸). آج، لب، فق، مر دروغ. (۹). آج، لب، فق، مب، مر خدای تعالی بندد او بر.

صفحه : ۴۳۵ ضرری مخصوص باشد که می‌دانی! جواب گوئیم از اینکه چند وجه است: یکی آن که حمل کنند بر ظلم لغوی، و گویند: مراد آن است که اینکه کس واضع بود چیز «۱» را نه به موضع خود که دروغ بر خدای «۲»، و اینکه بر او محال است «۳» وضع الشیء فی غیر موضعه باشد، و عرب اینکه را ظلم «۴» گویند. وجه دگر آن که: «ظلم» در کلام عرب نقصان باشد، من قوله: آتت أكلها و لم تظلم منه شيئاً «۵»، ای لم تنقص، آن کس که چنین بود، خدای را تعالی وصف نکرده باشد به صفت کمال. وجه دگر آن است که: آن کس ظالم نفس خود بود، یعنی آن مضرت که در معنی ظلم گفتند او جلب «۶» کرده باشد به خویشتن. قُلْ صَدَقَ اللَّهُ بگو ای محمد که خدای تعالی راست گفت در آن خبر که داد، من قوله: كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاَّ لِيْنِي إِسْرَائِيلَ - الْاِيَةُ. فَاتَّبِعُوا، پس روی کنی «۷». و «اتباع» اقتدا باشد به طریقه آن کس که پیش تو باشد، إمَّا در طریق و إمَّا در طریقه «۸» و سنت. ملت ابراهیم را «حنیفا» «۹» حال باشد، إمَّا از ملت و إمَّا از ابراهیم. و اصل او بگفتم چه باشد، و گفته‌اند: از کلام حذفی هست، و آن آن است که: فَانَّهُ كَانَ حَنِيفًا و مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، تا نظم مستقیم شود، و عطف فعل بر اسم نباشد - و الله اعلم بمراده من کلامه. قوله تعالی - عَزَّ و علا:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۹۶ تا ۱۰۵]

[اشاره]

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ (۹۶) فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ (۹۷) قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ (۹۸) قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصِيدُونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبِعُونَهَا عَوجًا وَ أَنْتُمْ شُهَدَاءُ وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۹۹) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ (۱۰۰) وَ كَيْفَ تَكْفُرُونَ وَ أَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ وَ فِيكُمْ رَسُولُهُ وَ مَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدِ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۱۰۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۰۲) وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۰۳) وَ لَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يُؤْمَرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱۰۴) وَ لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَ اختلفوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۱۰۵)

[ترجمه]

نخست «۱۰» خانه که نهادند «۱۱» برای مردمان را «۱۲» آن است که به مکه است

- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی. (۲). وز تعالی، آج، لب، فق، مب، مر تعالی گوید. (۳). مب، مر که. (۴). مب، مر: اینکه را کس را ظالم، آج: ظالم. (۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۳. (۶). آج، لب، فق: نسبت، مب، مر: طلب. (۷). مب، مر: پیروی کنید. (۸). مج: طریق، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مر: مله ابراهیم حنیفا، حنیفا. [...]. (۱۰). آج، لب، فق: به درست که نخست. (۱۱). آج، لب، فق: نهاده شد. (۱۲). آج، لب، فق: برای عبادت جای مردمان هر آینه.

صفحه : ۴۳۶

خجسته و لطف برای جهانیان «۱». در او علامتهاست روشن جای ابراهیم، و هر که در او شود ایمن شود، و خدای راست بر مردمان قصد خانه آن را که برگ باشد به او راه، و هر که کافر شود، توانگر است، خدای از جهانیان. بگو ای خداوندان کتاب چرا کافر

شوید» (۲) به حجتهای خدای، و خدای گواه است بر آنچه شما می‌کنید. بگو ای خداوندان کتاب، چرا منع می‌کنید از راه خدای آن را که ایمان آورد» (۳)، می‌جویی» (۴) آن را کجی» (۵)، و شما گواهانید، و نیست خدای بی‌خبر از آنچه شما می‌کنید. ای آنان که ایمان آورده‌اید، اگر فرمان برید گروهی را از آن که» (۶) ایشان را کتاب دادند بر گردانند شما را پس ایمانتان» (۷) کافر. و چگونه کافر شوید، و شما» (۸) می‌خوانند بر شما آیتهای خدای، و در شماست پیغمبر او، و هر که پناه دهد با خدای پس راه نماید او را به» (۹) راه راست. ای آنان

(۱). آج، لب، فق: و راه نمودنی مر جهانیان را. (۲). وز: کفر می‌آورید، آج، لب: انکار می‌کنید. (۳). وز: ایمان دارد، آج، لب، فق: ایمان آوردند. (۴). آج، لب، فق: می‌جویید. (۵). وز: کژی. (۶). آج، لب، فق: از آنان که. (۷). وز: ایمانشان، آج، لب، فق: ایمان شما. (۸). فق: شوید شما و. (۹). آج، لب، فق: راه یافته است سوی.

صفحه : ۴۳۷

که ایمان آورده‌اید بترسید از خدای حق ترسیدنش، و نمیرید الا و شما مسلمان» (۱). دست زیند» (۲) به رسن خدای همه و پراگنده شوید و یاد کنید نعمت خدا بر شما چون بودید شما دشمنان، با هم آورد میان دلهای شما، در روز آمدی» (۳) به نعمت او برادران و بودید شما بر کنار کنده‌ای» (۴) از دوزخ، برهانید شما را از آن، همچنین بیان کند خدای برای شما آیتهایش تا همانا شما راه یافته شوید. باید که باشند» (۵) از شما جماعتی که خوانند با نیکی و فرمایند نیکی» (۶) و باز دارند از ناشایست، و ایشان رستگاران باشند. و مباحثید چو» (۷) آنان که پراگنده شدند و خلاف کردند از پس از آن که به ایشان آمد حجتها، ایشان آنانند که بود ایشان را عذابی بزرگ. قوله تعالی: إِنَّ أَوْلَ بَيْتٍ مَجَاهِدٍ كَفَتْ: سبب نزول آیت آن بود که جهودان با مسلمانان بخلاف کردند» (۸) در باب کعبه و بیت المقدس. جهودان گفتند: بیت المقدس بهتر» (۹) است از خانه کعبه برای آن که مهاجر انبیاست و زمین مقدسه است، و مسلمانان گفتند: کعبه فاضلتر است، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. إِبْنُ السَّمِيقِ خواند: وَضِعَ بَفَتْحِ الْوَاوِ وَالضَّادِ، عَلِيٌّ مَعْنَى وَضَعَهُ اللَّهُ، يَعْنِي خَدَايَ

(۱). آج، لب، فق: و باید که نباشد اجل شما مگر در آن حال که مسلمان باشید. (۲). وز: دست در زیند. [...]. (۳). آمدی / آمدید. (۴). آج، لب، فق: کوهی. (۵). آج، لب، فق: باشد. (۶). آج، لب، فق: فرمایند به کارهای کردنی به عرف شرع. (۷). آج، لب، فق: چون. (۸). دب، فق، مب، مر: خلاف کردند. (۹). آج، لب، فق، مب: مهتر.

صفحه : ۴۳۸

بنهاد اینکه خانه را، و اینکه شرف، بیت المقدس را نیست. لِلَّذِي بَيْنَكَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ - الی قوله: غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ، خدای تعالی در اینکه آیات هفت فضیلت بر شمرد کعبه را که هیچ از آن بیت المقدس را نیست ردّ بر جهودان. علما خلاف کردند فی تأویل قوله: أَوْلَ بَيْتٍ وَضِعَ لِلنَّاسِ. بعضی گفتند: مراد آن است که اول بقعه‌ای که از» (۱) زمین بر روی آب پدید آمد» (۲)، و خدای تعالی بیافرید زمین کعبه بود از کفی سفید» (۳). پس از آن به دو هزار [سال]

» (۴) زمین آفرید، یعنی فرمود تا از زیر زمین خانه کعبه، بیرون آوردند، و اینکه قول عبد الله عمر است و مجاهد و قتاده و سدی. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که اول خانه [که]

» (۵) بر روی زمین نهادند» (۶). روایت کرده‌اند که: زین العابدین علی بن الحسین را پرسیدند از سبب طواف» (۷)، گفت: خدای تعالی در زیر عرش خانه‌ای بنهاد که آن را بیت المعمور گویند، آنگه خدای تعالی در سوره الطور ذکر کرد که: وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ» (۸)، و فرشتگان را فرمود تا گرد آن طواف کنند، و طواف عرش رها کنند تا برایشان آسانتر باشد. آنگه فرشتگان زمین را بفرمود تا برابر

آن در زمین «۹» آن جا که امروز خانه کعبه است خانه‌ای بنا کردند بر شکل آن بر طول «۱۰» و عرض بگردند و نامش ضراح «۱۱» نهاد، و آنان را که در زمین بودند از خلقان او بفرمود تا گرد آن طواف می‌کردند، چنان که

(۱). دب: در. (۲). مج: اول خانه که از بر روی زمین آب نهادند، که چون متن مشوش می‌نمود، با توجه به وز آورده شد. (۳). وز، آج: سپید. (۴). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد، دب: دو هزار سال بعد از آن. (۵). مج: ندارد، از وز افزوده شد. (۶). کذا: در مج، وز، دیگر نسخه بدلها- خانه کعبه بود. (۷). مب: از برای طواف که سبب آن چیست، مر: که سبب طواف چیست. [.....]

(۸). سوره طور (۵۲) آیه ۴. (۹). وز: تا برابر آن زمین، دب: تا در برابر آن در زمین، آج، لب، فق: تا برابر آن در روی زمین: مر: تا برابر آن بر روی زمین. (۱۰). وز، دب، آج، لب، فق، مب: در طول. (۱۱). مج و دیگر نسخه بدلها: ضراح (بدون نقطه).
صفحه : ۴۳۹

اهل آسمان گرد خانه معمور. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که اول خانه که آدم بر زمین «۱» بنا کرد «۲»، اینکه قول عبد الله عباس است. ضحاک گفت: اول خانه که در او برکت نهادند و از فردوس اعلیٰ به زیر آوردند «۳». سماک روایت کرد از خالد بن عرعره «۴» که از امیر المؤمنین علی پرسیدند که: اینکه خانه اول خانه است که در زمین بنهادند! گفت: نه، پس قوم نوح و عاد و ثمود کجا بودند! و لکن اول خانه که در او برکت نهادند اینکه خانه است. اینکه یک روایت است از او. و در مسائلی که جهودان از او پرسیدند هست که گفتند: خبر ده ما را از اول سنگی که بر روی زمین بنهادند. گفت: شما که جهودانید «۵» گوید که آن سنگ است که در بنای بیت المقدس است، و دروغ گویی «۶»، اول سنگ که بر زمین بنهادند حجر اسود بود، و له لسان ذلق یشهد یوم القيامة لمن وافاه، و او را روز قیامت زبانی فصیح بود تا گواهی دهد برای آنان که بدو آمده باشند به زیارت. و گفته‌اند: اول خانه که نهادند برای حج مردمان اینکه خانه است، و اینکه نیز روایتی است از عبد الله عباس. و گفته‌اند: اول خانه که به قبله «۷» اهل زمین کردند اینکه خانه بود. حسن و کلبی و فراء گفتند: اول خانه که به عبادتگاه اهل زمین کردند. و مراد به «بیت» مسجد است، بیاننش قوله: أَنْ تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمْ بِمِصْرَ بَيْتًا «۸»، یعنی مساجد. ابو ذر غفاری روایت کند از رسول- علیه السلام- که او را پرسیدند از اول مسجدی که در زمین ساختند برای عبادت، گفت: مسجد الحرام بود، و آنکه بیت المقدس. گفتند: ای «۹» رسول الله؟ چه «۱۰» مدّت بود میان ایشان! گفت: چهل

(۱). دب: در زمین، مر: بر روی زمین، فق، مب: در روی زمین. (۲). دب اینکه بود، آج، لب، فق، مب، مر آن بود. (۳). دب اینکه بود، لب کعبه بود، مر آن بود. (۴). دب: خالد بن عرفطه. (۵). آج، لب: جهودانی / جهودانید. (۶). مر: گوید. (۷). مب: به کعبه. (۸). سوره یونس (۱۰) آیه ۸۷. (۹). مر: یا. (۱۰). مر: چند. [.....]

صفحه : ۴۴۰

سال، هر کجا وقت نماز به تو رسد، نماز کن که زمین همه مسجد من است جعلت لی الارض مسجدا و طهورا، به خلاف آن که بنی اسرائیل را بوده، چه ایشان را نماز روا نبودی الا در مسجد. و روایت کرده‌اند که: چون خدای تعالی آدم را به زمین فرستاد او در زمین می‌گشته «۱»، کئی «۲» و پوششی نبود که او را سایه کردی، تابش آفتاب در او اثر کرد و او را سیاه کرد. او یک روز به اندام خود فرو نگرید «۳» آن سیاهی دید، در خدای بنالید از آن و از رنج آفتاب، خدای تعالی از آسمان برای او بیت المعمور بفرستاد، و اینکه خانه بر طول و عرض و عمق خانه کعبه از پاره یاقوت سرخ آفریده «۴»، آدم در آن جا شد و از گرما بیاسود، گفت: بار خدایا! به اینکه سیاهی اندام چه کنم! حق تعالی گفت: سیزدهم ماه و چهاردهم و پانزدهم «۵» روزه‌دار. او یک روز روزه داشت، ثلثی «۶»

اندامش سپید» (۷) شد، دوم «۸» روز روزه داشت، دو بهر از اندامش سپید «۹» شد. سهام «۱۰» روز روزه داشت همه اندامش سپید «۱۱» شد «۱۲»، لذلک سمیت ایام البیض، اینکه سه روز را برای آن ایام البیض خوانند. اینکه جا اشارتی است، و آن آن است که اگر به روزه اینکه ایام اندام آدم سپید «۱۳» شد، اولی و احری که به روزه اینکه روزها صحیفه اعمال تو از گناه سپید «۱۴» شود. و آن خانه همچنان بود تا ایام طوفان نوح «۱۵»، [۴۴۳- ر]

خدای تعالی فرمود تا به آسمان چهارم بردند و بنهادند برابر خانه کعبه، چنان که اگر «۱۶» از روی مثل، رسی فرو گذارند از آن جا به پشت «۱۷» خانه کعبه رسید همچنان بود تا آنکه که خدای تعالی ابراهیم را فرمود که خانه بر آر، قوله: لِلَّذِي بَنَىٰ كَبَّكَ مُبَارَكًا.

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: می گشت. (۲). وز: رکنی، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳). آج، لب، فق، مب: فرو نگرست، مر: نگاه کرد. (۴). مب: آفرید. (۵). مب ماه. (۶). دب، مب، مر از. (۷-۹-۱۱-۱۳-۱۴). فق، مب، مر: سفید. (۸). مب: دویم. (۱۰). دب، فق، مب، مر: سیم. (۱۲). آج، لب، فق و. (۱۵). مر بعد از آن. (۱۶). مج، وز: دگر، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۷). مر بام.

صفحه: ۴۴۱

ضیَاک و مؤرّج گفتند: مکه است، و هما لغتان، برای آن که عرب معاقبه کند میان «با» و «میم»، فنقول «۱»: سبّد راسه و سمدّه و اغبطت علیه الحمی و اغمطت و ما هو بضربه لازب و لازم. ابن شهاب گفت: «بکه» زمین مسجد است و خانه، و «مکه» جمله حرم است. بعضی دگر گفتند: «مکه» نام شهر است و «بکه» نام زمین خانه است و آن جا که طوافگاه است سَمی بذلک لأنّ الناس یتباکون فیه، ای یزدحمون، که مردم آن جا بر یکدیگر زحمت کنند، و در پیش یکدیگر نماز کنند، و پیش یکدیگر بگذرند «۲»، و قال الزّاجر: اذا الشّرب اخذته اذکة فخله حتّی ینکّه بکة عطا گفت: مردی نماز می کرد در «۳» مسجد الحرام، زنی پیش او بگذشت. مرد او را زجری بکرد. ابو جعفر باقر- علیه السلام- گفت: رها کن او را، اینکه بکه است بکه- بعضها بعضا. عبد الله زبیر گفت: برای آتش بکه خوانند لأنها تبک- اعناق الجابرة، ای تدقها، برای آن که آن خانه گردن جباران شکند، هیچ جبار قصد آن خانه نکرد و اما خدای تعالی گردنش بشکند. و اما «۴» شهر را مکه برای آن خوانند که آب در او اندک باشد، من قول العرب: مکة الفصیل و امتکة اذا امتص ما فی ضرع امه من اللبن، قال الشّاعر: کت و لم تبق فی اجوافها در را حسن بصری روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: بر روی زمین هیچ جای نمی شناسم که عامل را به هر حسنتی صد هزار بنویسند، و نماز کننده را به هر رکعتی صد هزار رکعت بنویسند. و نمی دانم بر «۵» پشت زمین شهری که در او صدقه «۶» بدهند به

(۱). دب، آج، لب، فق، مب: فیقول. [...]

(۲). مب: بگذارند. (۳). مج نماز، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). مر آن. (۵). آج، لب، فق: که بر، مب: که در، مر: و در. (۶). آج، لب، فق: صدقه / صدقه ای.

صفحه: ۴۴۲ صد هزار صدقه بر آید الا مکه. و بر روی زمین هیچ شهر ندانم که در آن جا شراب ابرار است و نماز گاه اخیار است الا مکه. و در روی زمین هیچ شهر ندانم که مردم دست بر هر چه نهاد «۱» در آن جا کفارت گناهانش بود الا مکه. و نمی دانم بر روی زمین شهری که در آن جا خانه «۲» باشد که هر که در آن خانه می نگرند، بی آن که نماز کند یا طواف کند، او را عبادة الدّهر و صوم الدّهر بنویسند الا به مکه. و بر روی زمین جایی ندانم که دعا کننده آن جا دعا کند، فرشتگان بر دعای او آمین کنند الا به مکه. و هیچ شهر ندانم که جمله پیغامبران را در آن جا مورد و مصدر بوده است الا مکه. و هیچ شهر ندانم که فردا «۳» قیامت پیغامبران و صدیقان و شهیدان و صالحان را از او بیشتر حشر کنند [که مکه، و آنان را که از آن جا حشر کنند]

«۴» ایمن باشند. و هیچ شهر ندانم بر روی زمین که در هر روزی از روح و رایحه بهشت چندان فرود آید که به مکه. قوله: مُبَارَكًا، نصب او بر حال است، و معنی او ثبات «۵» باشد من بروك البعير و منه البركة لثبوت الماء فيه، و منه البرك للصدر لثبوت الحفظ فيه، و منه قولهم «۶»: تبارك الله، ای بقی لم یزل و لا یزال. وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ. ای قبله لهم. گفته‌اند: مراد به «هدی» قبله است، و گفته‌اند: به معنی دلالت و بیان است در بسیاری معالم دین از: نماز و طواف و ذبح و جز آن، و روا باشد که مراد لطف بود، که «هدی» به معنی لطف آمده است فی قوله: وَ زِدْنَاهُمْ هُدًى «۷». فیه آیات بَیِّنَات عبد الله عباس خواند: آیه بینة علی الوحدان، گفتند «۸»: مراد مقام ابراهیم است تنها، و جمله قراء. آیات بَیِّنَات خواندند علی الجمع. بر قراءت اول تقدیر چنان باشد: فیه آیه بینة و هی مقام ابراهیم، رفع او بر خیر مبتدا باشد. و بر

(۱). فق، مب، مر: نهند. (۲). وز، فق: خانه/ خانه‌ای. (۳). آج، لب، فق: فردای. (۴). مج: ندارد، از وز افزوده شد. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: اثبات، دب: ثابت. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: قوله. (۷). سوره كهف (۱۸) آیه ۱۳. (۸). وز، آج، لب، فق، مب، مر: گفت. صفحه: ۴۴۳

قراءت عامه تقدیر چنین باشد: فیه آیات بینات منها مقام ابراهیم، و رفع او بر ابتدا باشد. فیه آیات بَیِّنَات: در اینکه خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد به «آیات» مشاعر و معالم است که آن جا هست از حجر اسود «۱» و ارکان و حطیم و زمزم و جز آن، و بعضی دگر گفتند: مراد به آیات علاماتی [و دلالتی است که]

«۲» حق تعالی نهاد آن را که دلیل شرف کعبه می کند جاری مجری معجز «۳» از آن جمله آن است که ده چندان و بیست چندان و صد چندان مردم که در آن جا گنجند در جای مثل آن، در آن جا شوند و بر ایشان تنگ نشود تا همه نماز کنند و مقصود خود حاصل کنند. دگر آن «۴» چندان مرغ از کبوتر و جز آن گرد خانه می پرند «۵» و یکی ایشان «۶» به سر «۷» خانه نپرد. دگر آن که هیچ مرغی در مسجد ذرق نیفگند، و نه بر بام خانه و نه بر زیر بام و دیوار «۸». دگر آن که جمار با آن که هر سال چندین هزار هزار خلق سنگ به او اندازند زیاده نشود، و اگر جای دیگر بودی هر یکی کوه «۹» شده بودی. دگر آن که شفای بیماران در او باشد. دگر آن که هر جبار که قصد آن کرد، خدای تعالی هلاکش بر آورد و تعجیل عقوبت کرد او را. مقام ابراهیم، اختلاف اقوال در مقام ابراهیم بگفتیم در سوره البقره. وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا، در او چند قول گفته‌اند: یکی آن که تا در حرم باشد ایمن شود از آن که کس او را نرنجانند، اگر مرد قاتل پدر و برادر «۱۰» را ببیند در حرم، شرع «۱۱» می فرماید تا تعرضش نکند و نرنجانند «۱۲» او را، و هر که خیانتی «۱۳» کند و در حرم

(۱). مب، مر: حجر الاسود. [.....]

(۲). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: معجزات. (۴). دب که، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۵). مج: می پرند، آج، لب، فق، مب: می پروازند، در پروازند، با توجه به وز تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: تنگ نشود. (۷). آج، لب، فق، مب آن. (۸). دب، و نه بر بام دیوار، آج، لب، فق، مب، مر: و نه بر دیوار. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: بودی کوهی. (۱۰). مر خود. (۱۱). مر: صاحب شرع. (۱۲). مب: نکنند و نرنجانند. (۱۳). آج، لب: جنایتی.

صفحه: ۴۴۴ گریزد او را تعرض نکند در حرم، و لکن طعام و شراب بر او تنگ کنند تا بضرورت بیرون آید، آنکه حد بر او برانند. و اگر آن خیانت «۱» در حرم کند همان جا حد بر او برانند لانتهاکه حرمة الحرم. و قولی [۴۴۳-پ]

دگر آن است که: و من دخله و هو علی هدی من ربّه و بصیره من دینه کان امنا، ای صار امنا فی القيامة من النار، هر که در آن جا شود به شرایط خود در قیامت از آتش دوزخ ایمن باشد. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که در جاهلیت هر که در آن جا شدی از

غارت و قتل ایمن شدی، و چون اسلام آمد الا حرمت نيفزود آن را. ابو الجلد به عبد الله عباس نوشت که: «اول کس» (۲) که پناه با حرم داد ماهیان کوچک و بزرگ بودند، کوچک از بزرگ و بزرگان (۳) از طوفان. قولی دیگر آن است: هر که او آن سال که رسول - علیه السلام - عمره قضا کرد با رسول الله در آن جا شد ایمن است، بیانه قوله: لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ (۴). و قولی دیگر آن است که: لفظ خبر است به (۵) «معنی امر، ای من» (۶) «دخله فامنوه، آن کس که در آن جا شود ایمنش باید داشت، چنان که گفت: فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ» (۷)، [ای لا ترفثوا فی الحج] (۸) «ولا تفسقوا و لا تجادلوا. ضحاک گفت: من دخله حاجا کان امنا من الذنوب الّتی اکتسبها» (۹) قبل ذلک، هر که در آن جا شود از گناهان کرده ایمن شود. جعفر بن محمد الصادق - علیهما السلام - گفت: من دخله علی الصفا کما دخله الانبیاء و الاولیاء کان امنا من عذاب الله، هر که باصفا در او شود چنان

(۱). آج: جنایت. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: کسی. [.....]

(۳). آج، لب، فق، مب، مر: بزرگ. (۴). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۷. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و من. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۷. (۸). معج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). معج: اکتسبها، با توجه به وز تصحیح شد.

صفحه ۴۴۵ که انبیا و اولیاء شدند از عذاب خدای ایمن شود. ابو النجم القرشی - الصوفی - گفت: روزی در طوافگاه می گردیدم، گفتم: بار خدایا! تو گفته‌ای در کتاب مجید خود که: وَمَنْ دَخَلَهُ كَان آمِنًا، هر که در اینکه جا آید ایمن شود. بار خدایا! از چه ایمن شود! هاتفی از پس پشت من آواز داد «۱»: من النار، از آتش باز نگریدم» (۲) کس را ندیدم. بیان اینکه قول آن است که انس مالک روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: هر که او در حرمی از اینکه دو حرم - که حرم خدا و حرم رسول است - بمیرد، روز قیامت خدای تعالی او را از ایمنان بر انگیزد» (۳). و در خبر است که: رسول - علیه السلام - گفت: فردا «۴» قیامت خدای تعالی فرماید تا اطراف حجون و بقیع گیرند، و آن گورستانهای مکه و مدینه است، و در بهشت افشانند. و عبد الله مسعود روایت کرد که: رسول - علیه السلام - بر کناره صحرای مکه - که امروز گورستان است - و آنکه هنوز گورستان نبود - گفت: از اینکه بقعه و از اینکه حرم فردای قیامت هفتاد هزار مرد را بر انگیزند که ایشان را بی حساب به بهشت برند، که هر یکی از ایشان هفتاد هزار گناهکار را شفاعت کنند» (۵)، و رویه ایشان چون ماه باشد شب چهارده «۶». انس بن مالک «۷» روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: هر که بر گرمای مکه صبر کند [یک ساعت]

«۸» از روز آتش دوزخ از او دور شود دو بیست ساله «۹»، و بهشت در «۱۰» نزدیک شود صد ساله راه. وهب متبه گفت: در توریت نوشته است که خدای تعالی روز قیامت هفصد «۱۱»

(۱). مب، مر که. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: باز نگریستم. (۳). مب، مر: بر انگیزاند. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: فردای. (۵). دب، مر: کند. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چون ماه شب چهارده، مر بود. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: انس مالک. [.....]

(۸). معج: ندارد، از وز افزوده شد. (۹). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: راه. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، دب: به او. (۱۱). مب، مر: هفتصد.

صفحه: ۴۴۶

هزار فرشته را بفرستد با زنجیرهای زرین تا خانه کعبه را به عرصه قیامت آرند. ایشان بیابند و کعبه را به آن سلسله‌های زرین به موقف «۱» قیامت آرند. فرشته گوید «۲»: یا کعبه الله سیری، ای کعبه خدای برو. او گوید: نروم تا حاجتم روا نکنند. گوید «۳»: حاجت

تو چیست! گوید: شفاعت من قبول کنند در «۴» آنان که در پیراهن من دفن کنند «۵» ایشان را. حق تعالی گوید: حاجت روا کردم، آن مردگان را از گورها برانگیزند رویها سپید «۶»، همه احرام گرفته، گرد خانه کعبه در آیند و لبیک زدن گیرند. فرشته دگر گوید: ای کعبه خدای برو؟ گوید: نروم تا مرادم ندهند «۷». گویند: مرادت چیست! بخواه تا بدهند. گوید: بار خدایا؟ بندگان گناهکار تو از هر فجی عمیق و رهی بعید، اشعث اغبر به من آیند «۸»، اهل و اولاد را به جای رها کرده «۹»، پشت بر خان و مان کرده و دوستان و رفیقان را وداع کرده، به یاسه «۱۰» من به من آمدند «۱۱» به زیارت، و مناسک بگزارند «۱۲» چنان که تو فرمودی، بار خدایا؟ شفاعت می‌کنم که ایشان را از فرع اکبر ایمن کنی، و شفاعت من در «۱۳» ایشان قبول کنی و همه را پیراهن من بداری «۱۴». فرشته ندا کند که: در میان ایشان گناهکاران و اصحاب کبایراند مصرّ بر گناه مستحقّ دوزخ. کعبه گوید: بار خدایا؟ من شفاعت در حق گناهکاران می‌کنم. خدای تعالی گوید: شفاعت قبول کردم و مرادت بدادم. فرشته ندا کند: الا و هر کس که از اهل کعبه است از میان جمع بیرون آیی. جمله حاجیان از میان جمع بیرون آیند و گرد کعبه در آیند سپید «۱۵» روی، ایمن از دوزخ

(۱). فق، مر: به عرصات. (۲). وز، دب، آج، لب، فق، مب: فرشته‌ای. (۳). مج: گویند، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق، مب، مر حق. (۵). وز، دب: کرده‌اند، آج، لب، فق: کردند. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سفید. (۷). آج، لب، فق، مب: بدهند، مر: بدهند. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: آمدند. (۹). آج، لب، فق، مب و. (۱۰). دب: به آرزوی. [...]. (۱۱). آج، لب، فق، مب: آمده‌اند. (۱۲). وز، مب: بگزارند، مر: بگزارده. (۱۳). مب، مر حق. (۱۴). مج، وز: بدارید، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: سفید.

صفحه : ۴۴۷

طواف می‌کنند و لبیک می‌زنند. فرشته ندا کند و گوید: ای کعبه خدا؟ برو، و کعبه خرامان به رفتن در آید و می‌گوید: لبیک، اللهم لبیک، لبیک انّ الحمد و الملك و النعمه لك لا شریك لك لبیک، و اهل او در پی او می‌روند. و آنچه در اینکه خبر آمد از اضافه کلام و رفتار با کعبه علی احد الوجهین باشد اما مضاف بود با فرشتگان که موکل کعبه‌اند، و اما بر طریق تمثّل باشد، چنان که اگر کعبه مثلاً- عاقلی مکلف بودی، او را در باب شفاعت اینکه منزلت بودی، و سخن و مناظره او با خدای تعالی بر اینکه وجه بودی، چنان که حق تعالی گفت: لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ «۱»- الایه، یعنی لو انزلنا هذا القرآن علی جبل و كان الجبل ممن یسمع و یعقل لرایته کذا. قوله: وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ، «لام» ایجاب و اختصاص است، یقال: لفلان علیه کذا، یعنی او راست، جز [۴۴۴- ر]

او را نیست. عَلَى النَّاسِ، لفظ عام است بر مردمان شریف و وضع و برّ و فاجر و مؤمن و کافر، و اگر نه مخصّص باشد هر چه اینکه نام بر او افتد از اینکه جنس داخل بود در او. و در آیت دلیل است بر آن که کفار مکلف‌اند به حج لتناول عموم اللفظ لهم. حِجُّ الْبَيْتِ، ابو جعفر و حمزه و کسائی خوانند: حج البیت به کسر «حا» در همه قرآن، و باقی به فتح «حا» خوانند، و هما لغتان: الفتح لغة اهل الحجاز، و الكسر لغة الباقین. و بعضی اهل لغت گفتند: الحج بالفتح المصدر، و بالكسر الاسم و بگفتیم که: اصل حج قصد باشد در لغت و در شرع همچنین، جز که مخصوص باشد بالقصد الی مکان مخصوص فی ایام مخصوصه لاداء مناسک مخصوصه. من استطاع إِلَيْهِ سَبِيلًا، «من» بدل «ناس» است، و هو بدل «۲» البعض من الكل، کقولک: مررت بالقوم ثلثیهم «۳»، و رایت القوم اکثرهم، و محلّ او جزّ است و تقدیر الایه: و لله علی الناس المستطیعین منهم حج البیت.

(۱). سوره حشر (۵۹) آیه ۲۱. (۲). وز: البدل. (۳). لب: ثلثهم.

صفحه : ۴۴۸

اما «استطاعت»، فقها در او خلاف کردند. بنزدیک ما حریت است و کمال عقل و بلوغ و صحت و وجود زاد و راحله و تخلیه السرب و امکان المسیر و الرجوع الی کفایه. هر گه که یکی از اینکه دو مختل بود، وجوب ساقط باشد و استحباب بر جای بود. و بنزدیک شافعی همچین است، جز که شافعی در وجوب، اسلام اعتبار کند، بناء علی اصله ان الکفار غیر مخاطبین بالشرايع. و بنزدیک ما اسلام شرط نیست در وجوبش، و انما شرط در صحت اداء است که کافر اگر چه مخاطب است به شرايع از او درست نیاید با مقام بر کفر و آن خبر «۱» که شافعی به او تمسک کرد من قوله - علیه السلام - ایما اعرابی حج ثم هاجر فعلیه حجه اخرى، هر اعرابی «۲» که حج کند و پس از آن هجرت کند برو حجی دیگر باشد، و مراد به هجرت اسلام است، اینکه دلیل نباشد بر سقوط وجوب در حال کفر، انما دلیل باشد بر او فقد «۳» اجزاء و نفی صحت اداء چنان که ما گفتیم. پس بنزدیک ما شرایط وجوب اینکه است که ذکر کردیم. و مراد به «تخلیه السرب» آن است که راه ایمن باشد از دشمن و موانع دیگر، و مراد به «امکان المسیر» آن است که اگر حج بر او در وقتی واجب شود که در آن وقت ممکن نباشد به حج رفتن، واجب نباشد تا وقت امکان که ممکن باشد از «۴» رفتن. و «وجود زاد و راحله» در وجوب حج قول عمر است و عبد الله عمر [و عبد الله عباس]

«۵» در صحابه، و در تابعین حسن بصری و سعید جبیر و مجاهد و عطاء، و در فقها مذهب شافعی است و ثوری و ابو حنیفه و اصحابش و احمد و اسحاق. و دلیل اینکه قول، حدیث عمرو بن شعیب عن ابیه عن جدّه که گفت، مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله ما السبیل الی الحج! گفت: راه به حج چیست! گفت: زاد و راحله، و اینکه خبر عبد الله مسعود و عبد الله عباس و عایشه و جابر و انس مالک روایت کردند. اما آن کس که او قادر باشد بر رفتن و راحله ندارد، بنزدیک ما و اینکه فقها حج بر او واجب نیست، بل سنت باشد، اگر برود مجزی نباشد از حج اسلام. و همچین

(۱). مع: به صورت «جز» هم خوانده می شود. (۲). مب، مر: اعرابی. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بر فقد. (۴). وز و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۴۹

اگر زاد ندارد و در ره سؤال کند و می شود بتسکع نیز از حج اسلام مجزی نباشد، و چون مال یابد اعاده حج بر او واجب بود. و مالک گفت: اگر زاد دارد و قادر باشد بر رفتن، حج بر او واجب باشد. و اینکه مذهب اصحاب ظاهر است، تمسک کردند بقوله تعالی: وَ اُذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجَالًا... و هو جمع راجل. و جواب از اینکه آن است که: قدیم تعالی وصف آیندگان به حج کرد که بعضی از ایشان سوار باشند و بعضی پیاده، و نگفت که: آنان که پیاده باشند بر ایشان واجب باشد آمدن. فاما کمیت زاد [و کیفیت راحله چنین گفتند: زاد کاف]

«۲» و راحله مبلغه «۳» و قوه مؤدیة، و اینکه جمله آن تفصیل است که در باب شرایط برفت، زاد چندان باید که او را کفایت باشد در آمدن و مقام کردن و باز آمدن. و اما «راحله»، چنان باید که غلبه ظن آن بود که برساند او را، و اما رجوع با کفایت شرط است بنزدیک ما و بنزدیک شافعی، و اگر نباشد او را حج واجب نبود مگر آنکه که صنعتی داند یا ضیعتی دارد که رجوع کند با آن. و اگر متاع و عقار دارد به مقدار آن که به او حج توان کردن [هم واجب بود او را. و اگر سرایی دارد «۴»]

«۵» مسکن و خادمی که خدمت او کند، واجب نباشد او را صرف کردن آن در باب حج. و شافعی را دو قول است: یکی چنین که ما گفتیم و اینکه ظاهر مذهب اوست. و یکی آن که: واجب باشد. فاما آن کس را که پیر پیر «۶» باشد و بر راحله نتواند بایستادن، بر او واجب آن است که کسی را بفرماید تا از او «۷» حج کند، چون باقی شرایط حاصل باشد، و هو علی قول علی بن ابی طالب - علیه السلام. و اینکه مذهب شافعی است و ثوری و ابو حنیفه و اصحابش «۸»، و عبد الله بن المبارک و احمد و اسحاق، و همچین باشد حکم آن که او را بیماری «۹» مزمن باشد و امید بره نبود. و بنزدیک مالک فرض حج از او

(۱). سوره حج (۲۲) آیه ۲۷. [.....]

(۲). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: متبلغه. (۴). مب و. (۵). مع: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۶). وز: پر پر، دب: پیری پیر. (۷). مر: تا برای او. (۸). مب و عبد الله مسعود. (۹). مب: بیماری.

صفحه: ۴۵۰

ساقط باشد، سواء اگر مال دارد و اگر ندارد. دلیل ما و شافعی خبر خثعمه است که پیامد و رسول را گفت: یا رسول الله؟ فرض حج، پدرم را دریافت و او پیر پیر «۱» است، و بر راحله نتواند نشستن، روا باشد که من از او «۲» حج کنم! گفت: روا باشد. گفت: یا رسول الله؟ سود دارد او را! گفت: ارایت لو کان علی ابیک دین فقضیته [۴۴۴-پ]

اما کان یجزی، قالت: نعم. قال: فمدین الله احق، گفت: چه گویی اگر بر پدرت وامی باشد! تو بگذاری، روا باشد! گفت: بلی، گفت: وام خدای اولیتر. و اما آن کس که بیمار باشد- بیماری که امید بره باشد او را- روا نباشد که از او حج کنند به نیابت، برای آن که او آیس نیست از آن که به نفس خود حج کند، اگر کسی از او حج کند روا نباشد بنزدیک شافعی، و بنزدیک ابو حنیفه روا باشد. و «استطاعت» در لغت آن باشد که فعل به او «۳» طوع تو باشد از قدرت و آلت، و در شرع عبارت است در باب حج از اینکه که گفتیم. و مَنْ كَفَرَ فَبِإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ، هر که کافر شود، خدای تعالی مستغنی است از جهانیان، معنی آن است: تا بدانند که مرا در کردن حج و عبادت شما منفعتی نیست. مفسران در تعیین «۴» آن خلاف کردند. عبد الله عباس و حسن و ضحاک گفتند: مراد آن است که هر که جحود کند و جوب حج را. مجاهد گفت: مراد آن است که اگر حج کند از باب «۵» بر نبیند، و اگر نکند خویشتن مأثوم نداند. و روایت کردند از رسول- علیه السلام- که گفت: مراد آن است [که]

«۶»: من «۷» کفر بالله و الیوم الاخر، [هر]

«۸» که به خدای و قیامت کافر شود. سعید بن المسيب گفت: آیت در جهودان آمد آنگه که گفتند: حج کردن به خانه کعبه واجب نیست. ضحاک گفت: چون آیت حج آمد، رسول- علیه السلام-

(۱). وز: پر پیر. (۲). مر: من به نیابت او. (۳). وز: بازو، مر: با. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تفسیر. (۵). وز: لب: ارباب. (۶-۸). مع: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۷). آج، لب، فق: فمن.

صفحه: ۴۵۱

اهل ملل را جمع کرد و ایشان را با حج دعوت کرد. اهل یک ملت اجابت کردند- و آن مسلمانان بودند، و اهل پنج ملت کافر شدند، گفتند: ما ایمان نیاریم به آن و نماز نکنیم را جهت «۱» او، و حج نکنیم به او. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عطا گفت: من کفر بالبیث، هر که به کعبه کافر شود. ابن زید گفت: هر که به اینکه آیات کافر شود که خدای تعالی گفت: فیه آیات بینات: سدی گفت: مراد آن است که هر که استطاعت دارد و حج نکند کفران او به حج اینکه است. اما اخبار در وجوب حج و ترغیب بر او بی اندازه است. رسول- علیه السلام- گفت: صلوا خمسکم و صوموا شهرکم و ادوا زکوة مالکم، و حجوا بیتکم تدخلوا جنة ربکم، گفت: نماز پنج «۲» به جای آرید «۳» و ماه رمضان روزه دارید، و زکات مالتان بدهید، و حج خانه بگذارید و به بهشت خدای روید. رسول- علیه السلام- گفت: حجوا قبل ان لا تحجوا، حج کنید پیش از آن که خواهید که کنید و نتوانید، که اینکه خانه دو بار بیران «۴» کردند و به بار سه ام «۵» از میان شما بردارند. عبد الله مسعود گفت: حج خانه به پای دارید پیش از آن که در بادیه درختانی بروید که هر چهار پای که از آن بخورد بمیرد. ابو امامه گفت از رسول- علیه السلام- که او گفت: هر که را حاجتی ظاهر

منع نکند و سلطان قاهر یا بیماری حابس باز ندارد از حج و حج نکند، فلیمت ان شاء یهودیا او نصرانی، و بمیرد گو خواه جهود میر «۶» و خواه ترسا. موسی بن جعفر روایت کند از پدرش از پدرانیش از رسول - علیه السلام - که گفت: هر که بمیرد و حج نکرده باشد، خدای تعالی هیچ عمل از او قبول نکند. قتاده گفت از حسن بصری از عمر خطاب «۷» که او گفت: چند بار همت کردم که کسان را به شهرها فرستم «۸» تا خود کیست که حج نمی کند

(۱). کذا: در مج، وز، دب: نکنیم بجهت، دیگر نسخه بدلها: نکنیم جهت. (۲). فق: پنجگانه. مب، مر: پنج وقت. (۳). مب، مر: آورید. (۴). مب، مر: ویران. (۵). دب، فق، مب، مر: سیم. (۶). مب، مر: میرد. (۷). لب، فق، مب، مر: از عطا، اساس رضی الله عنه. (۸). لب، فق، مب، مر: به شهر فرستم.

صفحه : ۴۵۲

بی عذری! جزیه بر او نهم. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، آیت وارد است مورد تعجب و انکار و تقریح، و ظاهر او استفهام است. وَاللَّهُ شَهِيدٌ، «واو» حال راست، یعنی در حالی که خدای بر شما و افعال شما گواه است، و مثل اینکه آیت را تفسیر برفت پیش از اینکه. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصِيدُونَ، چرا منع می کنید از راه خدا. وَالصَّيْدُ: المنع، قال الله تعالى: هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ «۱». و در کیفیت «صد» دو «۲» قول گفتند «۳»: یکی «۴» جهودان «۵» به تذکیر و یاد دادن کارزاری «۶» که در جاهلیت از میان اوس و خزرج بود ایشان را بر یکدیگر اغراء کردند تا ایشان بر یکدیگر بیامدندی، و حمیت جاهلیت ایشان را بر آن داشتی که محافظت و مراعات اسلام یک سو نهادندی و ما سر کینه کهن شدند، اینکه قول زید بن اسلم است، و او گفت: آیت خاص در «۷» جهودان است. و حسن بصری گفت: آیت در «۸» جهودان است و ترسایان، و آن آن بود که ایشان عرب را گفتندی: اینکه محمّد نه آن محمّد است که ما نعت و صفت او در توریت و انجیل خوانده ایم و پیغامبران ما را بشارت داده اند. مَنْ آمَنَ، در جای مفعول به است، و محل او نصب است، یعنی چرا منع می کنی «۹» مؤمنان را. تَبْعُونَهَا عَوْجًا، و «ها» راجع است با «سیل»، و طلب کثری اینکه راه می کنی «۱۰». تَبْعُونَهَا عَوْجًا، در جای حال است، ای باغین لها عوجا. و «العوج» بکسر العین اعوجاج فیما [لا یری کالأمر و الدّین و الزّای و غیر ذلک. و «العوج» بفتح العین اعوجاج فیما] «۱۱» یری، کالحائظ و العصا و غیر ذلک. و البغی و البغا الطّلب، یقال:

(۱). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۵. (۲). آج، لب، فق، مب: بر دو. (۳). مب: گفتندی. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن که. (۵). دب را. [.....]

(۶). لب: کالزاری / کارزاری. (۷). آج، لب، فق، مب: بر، مر: بر حق. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: بر. (۹-۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: می کنید. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۵۳

ابغنی کذا و ابغ الی «۱» کذا، ای اطلبه لی، و قال الشّاعر: بغاک و ما تبغیه حتّی وجدته کأنّک قد واعدته «۲» امس موعدا اما بغی «۳» علیه اذا ظلمه «۴»، و قوله: ابغنی، ای اعنی علی طلبه. وَ أَنْتُمْ شُهَدَاءُ، «واو» حال راست، و «شهداء» جمع شهید، و شما گواهی. در [او] «۵» دو قول گفتند: یکی آن که شما گواهی بر آن که منع کردن از راه خدای روا نباشد. و قولی دیگر: أَنْتُمْ شُهَدَاءُ، ای عقلا، و شما عاقلی «۶»، نظیره قوله: أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ «۷»، ای عاقل، برای آن که چون او اندیشه کند و عقل حاضر باشد، تمییز کند «۸» میان حق و باطل. قولی دیگر آن است که: وَ أَنْتُمْ شُهَدَاءُ، و شما گواهی بر آن که [۴۴۵-ر] در توریت و انجیل نوشته است که: دین مسلمانی دین خداست و حق آن است «۹». یا ایّها الذّین امنوا ان تطیعوا فریقاً - الایة. زید بن

اسلم گفت: آیت در «۱۰» شأس بن قیس الیهودی آمد، و او پیری بود قاسی و عاصی شدید الکفر و العناد، و کینور «۱۱» بر مسلمانی «۱۲» و سخت حسد، بگذشت بر جماعت اوس و خزرج، جمعی عظیم را دید مجتمع شده و مؤتلف گشته، و کلمه و رای و دیانت یکی کرده، سخت آمد او را از پس آن که میان ایشان تا «۱۳» در جاهلیت خونها و عداوتها بود و الفتی نبودی ایشان را با یکدیگر، اندیشه کرد و گفت: اگر اینان هم بر اینکه مانند «۱۴»، ما را رها نکنند در اینکه شهر و بر ما غلبه کنند، و کار بر ما تباہ شود. جوانی را گفت از جهودان که: برو و «۱۵» بر کناره آن حلقه بایست و حدیث کارزار «۱۶»

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: لی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: قد اوعدته. (۳). مج: کلمه به صورت: «ابغی» بوده که به قلمی ناشناخته تصحیح شده است. (۴). آج، لب، فق، مر: اظلمه. (۵). مج: ندارد، از وز افزوده شد. (۶). دب، مب: عاقلید، مر: عاقلانید. (۷). سوره ق (۵۰) آیه ۳۷. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تمیز کند. (۹). مر: و دین حق است. [.....]

(۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: شأن. (۱۱). مر: کینه ور. (۱۲). وز و دیگر نسخه بدلها: مسلمانان. (۱۳). وز و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۴). وز و دیگر نسخه بدلها: بمانند. (۱۵). مج: برود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۶). لب: کالزار.

صفحه: ۴۵۴ بعثت در انداز و یاد ده ایشان را وقعه «۱» آن روز و کشتگانی که آن روز بودند، و اشعاری که در آن روز «۲» گفتند. و اینکه روز کارزاری بود عظیم میان اوس و خزرج، و ظفر آن روز اوس را بود بر خزرج. اینکه غلام بیامد و اینکه بگفت، و ایشان در آن حدیث افتادند و در منازعت و مفاخرت افتادند، تا دو مرد از «۳» ایشان در زانو افتادند و درهم جستند: اوس بن قنطر «۴» از بنی حارثه اوسی بود، و جبان «۵» بن صخر، احد بنی سلمه از خزرج، و در گفت و گوی آمدند و گفتند: اگر خواهی «۶» تا اکنون تازه باز کنیم، و آهنگ سلاح کردند و گفتند: موعد ظاهره است- و آن جایی است- تا آن جا بیرون رفتند و روی به یکدیگر آوردند بر آن کینه که میان ایشان بود در جاهلیت. خبر به «۷» رسول- علیه السلام- رسید. بر خاست با جماعتی مهاجران بیرون شد و گفت: ای جماعت مسلمانان؟ با سر دعوی جاهلیت شدی «۸»، و من در میان شما، و خدای تعالی بر شما به اسلام کرامت کرده، و احقاد جاهلیت از میان شما برداشته و از میان شما الفت داده، با سر کفر و احوال کافری خواهید شدن «۹»؟ الله الله؟ از خدای بترسید. ایشان چون رسول را بدیدند و سخن او بشنیدند دانستند که آن از نرغات شیطان است و کید دشمنان ایمان است و انداخت جهودان است. سلاحها از دست بینداختند و بگریستند و دست در گردن یکدیگر کردند و صلح کردند و در قفای پیغامبر- صلی الله علیه و آله- ایستادند و با مدینه آمدند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، ای گرویدگان اگر فرمان برید «۱۰» گروهی از اهل کتاب را، یعنی شأس بن قیس را و اصحاب او را. یُرَدُّوْكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ، شما را از پس

(۱). وز، لب، فق، مب، مر: واقعه. (۲). مج بودند، لب که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). مب: دو مرد در میان. (۴). کذا: در مج، وز، دب، دیگر نسخه‌ها بدلها: قطر، تفسیر طبری ۷/ ۵۵: اوس بن قنطی. (۵). کذا: در مج و دیگر نسخه بدلها، تفسیر طبری ۷/ ۵۵: جبار بن صخر. (۶). خواهی / خواهید. (۷). آج، لب، فق، مب: بر. [.....]

(۸). آج، لب، فق، مب: باز شدید، مب: رفتید. (۹). دب، آج، لب، فق: خواهی شدن. (۱۰). دب، آج، لب، فق: بری / برید.

صفحه: ۴۵۵ ایماننان کافر باز کنند، و اینکه بر سبیل مجاز بود، یعنی ایشان چیزی کنند که آنانی که از شما بر بصیرت نباشند «۱» از سر حمیت جاهلیت کاری کنند که ظاهر او کفر باشد و ارتداد از معادات و معاندت با یکدیگر، و کشتن یکدیگر، و معلوم است که اینکه هیچ کفر نباشد، بل فعلی بود که آنان کنند که مرتد باشند. جابر عبد الله انصاری گوید: بینا «۲» که ما در یکدیگر افتاده بودیم، رسول- علیه السلام- بر آمد کالقمر الطالع، چون ماه تابان که در شب تاریک بر آید، به دست اشارتی کرد، چندانی بود که اشارت دست رسول بدیدند تا اینکه گروه از اینکه جانب شدند و آن گروه از آن جانب، پس در جهان هیچ شخصی «۳» نیست که

بر ما دوست‌تر است از رسول خدای، و ندیدیم روزی که اولش زشت و وحشر بود که آن روز و آخرش نکوتر از آن روز. آنکه حق تعالی بر وجه تعجب گفت: وَ كَيْفَ تَكْفُرُونَ، چگونه کافر شوی «۴». شما. وَأَنْتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ، و آیات خدا بر شما می‌خواندند. وَ فِيكُمْ رَسُولُهُ، و پیغمبر او در میان شما است، ای عجب با چنین لفظها در قرآن چگونه روا دارد کسی که در دین خدا و کتاب خدا جبر گوید! حق تعالی بر سبیل تعجب می‌گوید: چگونه کافر شوی به خدای، و در میان شما کلام خدا و کتاب خدای! کس نیست تا بگوید چگونه کلامی به ما فرستید «۵». چون قرآن بر دست رسولی چون محمد با صد هزار حجّت و برهان، آنکه ما را منع کنی به قهر از ایمان، و دل‌های ما خراب و بیران «۶». کنی به جحود و کفران، آنکه از ما تعجب نمایی که: وَ كَيْفَ تَكْفُرُونَ، اینکه تعجب از تو است؟ ممکن هست که اگر کلام خدا نباشد، و رسول خدا نباشد، و عاقل مکلف را خواطر و دواعی و تجدّد انواع نعمت با اختلاف عقلا بجنابند نظر کند و خدای را بشناسد ما دام، تا او را خدای به جای باعث مانع نباشد، و به جای داعی صارف «۷».

(۱). مج: باشند، با توجه به وز تصحیح شد. (۲). لب: همانا. (۳). وز، دب، آج، فق، مب: شخص، مر: کس. (۴). دب، مب: شوید. (۵). دب، آج، لب، فق: فرستی / فرستید. (۶). مب، مر: ویران. (۷). مج: صادق، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۴۵۶

امّا اگر اینکه که یک کتاب است پنجاه باشد، و اینکه که یک رسول است صد باشد، و او مانع از ایمان و حایل «۱» بر کفر بل محدث و منشیء و خالق کفر و قدرت موجه کفر «۲» اینکه جمله با اینکه چه «۳» غنا و کفاف کند و کجا سود دارد؟ نعوذ باللّه من الجهالة و تجویز هذه المقالة. قتاده گفت: در اینکه آیت دو حجّت عظیم هست، یکی کتاب خدا، و یکی رسول خدا. رسول خدا رفت و کتاب ماند، در او بیان حلال و حرام «۴» و شرایع و احکام، و اینکه دو چیز هم بر اصل مجبّره روان نیست «۵»، برای آن که اگر کلام است به ذات او قائم است، و اگر رسول است به مرگ از رسالت معزول است، چه او از دعوت معزول است، خواه به ترک اجابت معذور است، پناه با خدای ده از امثال اینکه تا مهتدی [۴۴۵-پ]

شوی که: وَمَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ، ای یمتّع «۶» باللّه و یتمسک به، هر که او معتصم شود به خدای، یعنی تمسک کند به دین خدای، و منه قوله: وَ اعْتَصِمُوا بِهِ «۷». و اصله الامتناع، و من قولهم: عصمته فاعتصم، و العصم و العصام، المنع، قال الله تعالى: لا عاصم الیوم من أمر الله «۸»، و از اینکه جا عصمت گویند آن لطف را که مکلف عند آن امتناع کند از سایر قبایح، قال الفرزدق: انا ابن العاصم بنی تمیم اذا ما «۹» اعظم الحدّان نابا یقول «۱۰»: اعتصم بكذا اذا تمسک به، قال الشّاعر: یظلّ من خوفه الملاح معتصما بالخیزرانة بعد الأین و النّجد و یقال: اعتصمته «۱۱» بمعنی اعتصم به، قال الشّاعر: اذا انت جازیت الإخاء بمثله و انستنی «۱۲» ثمّ اعتصمت حبالیای بحالی.

(۱). کذا: در مج، وز و دیگر نسخه بدلها: حامل. (۲). وز و دیگر نسخه بدلها واردات موجه کفر. (۳). وز: اینکه چه. (۴). مج: و حلال، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]. (۵). دب، مب، مر: روا نیست. (۶). وز: یمتّع، مر: یمتّع یتمتع. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۵. (۸). سوره هود (۱۱) آیه ۴۳. (۹). مج: و امّا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). وز و دیگر نسخه بدلها: یقال. (۱۱). مج: اعتصمه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). کذا: در مج و دیگر نسخه بدلها، تفسیر طبری (۶۲/۷): و آسیتنی.

صفحه : ۴۵۷

فَقَدْ هُدِيَ، ای ارشد، راه نمایند «۱» او را به ره راست. و مراد به «هدایت» در آیت لطف است، یعنی با او الطافی کنند که عند آن راه

حق روشن شود او را و به نظر کردن نزدیک شود، و روا بود که مراد ثواب بود، و معنی آیت آن بود که: هر که ایمان آورد و دست به دین خدای در آویزد او را راه بهشت بنمایند. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ - الاية، مقاتل بن حیان گفت: از میان اوس و خزرج در جاهلیت کارزاری «۲» بود و عداوتی، چون رسول - علیه السلام - به مدینه آمد، از میان ایشان صلح داد و هر دو یکی شدند. یک روز دو مرد از اوس و خزرج با یکدیگر مفاخرت کردند: از اوس ثعلبه بن تمیم بود، و اسعد بن زراره از خزرج. اوس گفتند: خزیمه ثابت ذو الشهادتین از ماست، و حنظله غسیل الملائکه از ماست، و زید بن ثابت «۳» بن اقلح حمی الدبر از ماست، و سعد معاذ که عرش برای او «۴» بلرزید از ماست، و خدای تعالی به حکم او در بنی قریظه راضی شد. و خزرج گفتند: چهار کس از ما «۵» اهل قرآن، ابی کعب و معاذ جبل و زید بن ثابت و ابو زید، و سعد عباده - که رئیس و خطیب انصار است - از ماست، و از میان ایشان در مفاخرت حدیث رفت تا خزرجی گفت: اگر رسول خدای نیامدی، ما شما را کشته بودیم و فرزندان شما «۶» برده کرده و زنان شما را بی مهر نکاح کرده. اوسی گفت: پیش از اسلام چرا اینکه نکردی که از بیم ما از خانه بیرون نمی یارستی آمدن، تا کار به سلاح انجامید، و در هم افتادند. رسول - علیه السلام - بیامد و ایشان را از هم باز کرد و صلح داد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عطا گفت: آیت در ایام افک آمد. رسول - علیه السلام - بر منبر شد و گفت: یا معشر المسلمین ما لی اودی فی اهلی، چرا مرا در اهلم می رنجانند! به خدای که من

(۱). معج: نماینده، با توجه به آج و لب و معنی آیه تصحیح شد. (۲). آج: کالزاری. (۳). کذا در معج و همه نسخه بدلها، سیره این هشام و جمهره انساب العرب: عاصم بن ثابت. (۴). دب: عرش از برای او، آج، لب، فق، مب، مر: عرش از او. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۶). دب، آج، لب، مب را. [...]

صفحه: ۴۵۸

بر اهل خود جز خیر نمی دانم «۱»، و اینکه مرد را که بر او حوالت است بی من در خانه من نرفت. سعد بن معاذ الانصاری بر پای خاست «۲»، و گفت: یا رسول الله! اگر از ماست که اوسیم دستور باش «۳» تا من گردنش بزنم، و اگر از خزرج است همچنین بفرمای تا آن کنیم که تو فرمایی. سعد عباده را سخت آمد و گفت: نتوانی، و تو را اینکه حکم نباشد، و از «۴» میان ایشان در اینکه باب گفت و گوی «۵» رفت، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ، اینکه مؤمنان از خدای بترسید حق ترسیدن. راوی خبر گوید که رسول - علیه السلام - گفت: حق تقاته ان يطاع فلا يعصى و ان يذكر فلا ينسى و ان يشكر فلا يكفر، حق ترسیدن او «۶» آن باشد که طاعتش کنند بی عصیان، و ذکرش کنند بی نسیان، و شکرش کنند بی کفران. عبد الله عباس گفت: آن باشد که طرفه العینی در او عاصی نشوند. مجاهد گفت: آن باشد که جهاد کنند در راه او حق جهاد، و ملامت هیچ لایم «۷» دامن او نگیرد، و حق بگوید و اگر چه بر او باشد و بر پدر و برادر و فرزندان او. زجاج گفت: آن باشد که طاعت او به جای آرد در آنچه بر او واجب بود، و سمیع و مطیع باشد او امر او را. مفسران گفتند: چون اینکه آیت آمد، صحابه گفتند: یا رسول الله! و من یقوی علی هذا! و کیست که قوت و طاقت اینکه دارد که حق تقوی «۸» به جای آرد! خدای تعالی «۹» آیت فرستاد: فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ «۱۰»، و به او «۱۱» اینکه آیت منسوخ کرد، و اینکه قول معتمد نیست.

(۱). مب، مر: نمی خواهم. (۲). معج، دب: خواست، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). مب: دستور باشد، مر: دستور بده. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: و در. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: گفت و گوی. (۶). مر: ترسیدن از خدای. (۷). مر: لایمی. (۸). معج: یقوی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مب، مر اینکه. (۱۰). سوره تغابن (۶۴) آیه ۱۶. (۱۱). معج به، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

صفحه : ۴۵۹

وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، و بناید که مرگ به شما آید اَلَّا و شما مسلمان باشید» (۱). به ظاهر نهی است از مرگ، و به معنی امر است به استقامت بر اسلام و ایمان، چنان که یکی از ما گوید: لا اراک اَلَّا قائما، نباید که من تو را بینم اَلَّا ایستاده، به ظاهر نهی است خود را از رؤیت، و به معنی امر است او را به قیام و استدامت آن. و أَنْتُمْ، «او» حال راست، و از حق از آن است که از پس او مبتدا و خبر آید در محل نصب بر حال یا فعل و فاعل هم در اینکه محل گفته‌اند: مراد به مسلمان» (۲) اینکه جا مؤمن است، و گفته‌اند: مخلص است. و گفتند» (۳): مَفُوضِينَ امورکم الی الله، کارهای خود با خدای افکنده. فضیل گفت: محسنون الظن بالله، گمان نیکو برند به خدای. مجاهد روایت کرد از عبد الله عباس که، رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- گفت: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، فلو ان قطرة من الزقوم قطرت في الارض لأمرت على اهل الارض معيشتهم فكيف بمن هو طعامه، گفت: ای مؤمنان از خدای بترسید حق ترسیدنش، و بناید که مرگ به شما آید [۴۴۶-ر]

اَلَّا و شما مؤمن مخلص باشید که اگر قطره‌ای زقوم» (۴) دوزخ بر زمین چکد، زندگانی بر اهل دنیا تلخ شود» (۵)، چگونه بود حال آن کس که همه طعامش از آن باشد. انس مالک روایت کند که: هیچ بنده نباشد که از خدای بترسد حق ترسیدنش، و اَلَّا زبان نگه دارد. و اَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا، حق تعالی گفت: بندگان من؟ دست در رسن من زنید» (۶). و «حبل» کنایت باشد از دین و عهد و امان و مودت» (۷) و خویش و قرابت، و اصل او سبب باشد که به او به چیزی رسند، چنان که به رسن به آب رسند. آنچه مرد آن را وصله و سبب سازد که به او به کاری رسد آن را حبل گویند بر سیل تشبیه و

(۱). آج، لب، فق: باشی / باشید. (۲). دب، مب، مر: مسلمانان. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفته‌اند. [.....]

(۴). مب: از زقوم. (۵). آج، لب، فق، مب، مر پس. (۶). آج، لب، فق: زنی / زنید. (۷). مج: از اینکه جا بظاهر افتادگی دارد، لکن دنباله مطلب در دو صفحه بعد قرار گرفته یعنی برگ [۴۴۸-پ]

صفحه : ۴۶۰

مجاز، قال اعشى بنى ثعلبة: و اذا تجوزها حبال قبيلة اخذت من الاخرى اليك حبالها و قوله: اَلَّا بِحَبْلِ مِنَ اللَّهِ» (۱)، ای بامان، و «حبل» به معنی مودت و عهد آمد فی قول ذی الرمة: هل حبل خرقاء بعد اليوم مرموم ام هل لها آخر الايام تكليم عبد الله عباس گفت: مراد به «حبل» در آیت دین است، ای تمسکوا بدین الله، دست در دین [۴۴۸-پ]

خدای زنی» (۲). عبد الله مسعود گفت: جماعت است، و هم او گفت: يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَيْكُمْ بِالطَّاعَةِ وَ الْجَمَاعَةِ فَانْهَابِ حَبْلِ اللَّهِ الَّذِي أَمَرَ بِهِ وَ أَنْ مَا تَكْرَهُونَ فِي الْجَمَاعَةِ خَيْرٌ مِمَّا تَحِبُّونَ فِي الْفِرْقَةِ» (۳)، گفت: ای مردمان اطاعت خدا و ملازمت جماعت نگاه دارید که آن حبل و عهد خداست، و آنچه شما آن را کاره باشید در جماعت بهتر از آن است که دوست دارید در فرقه» (۴). مجاهد و عطا گفتند: مراد عهد است، ای بعهد الله. قتاده و سدی و ضحاک گفتند: مراد قرآن است، بِحَبْلِ اللَّهِ، ای بکتاب الله. حارث اعور گوید: در مسجد رسول شدم، مردم را دیدم در اختلاف احادیث افتاده. بنزدیک امیر المؤمنین علی» (۵) آمدم، گفتم: یا امیر المؤمنین؟ مردمان در گفت و گوی افتاده‌اند. گفت: شنیده‌ام از رسول- علیه السلام- که فتنه‌ای بیاشد. گفتم: یا امیر المؤمنین؟ خلاص از او به چه باشد! گفت: بکتاب الله، فان فيه نبأ ما قبلکم، خیر ما بعدکم، و حکم ما بینکم، هو الفصل لیس بالهزل، هو حبل الله المتین، و هو الذکر الحکیم، و هو الصراط المستقیم- فی حدیث طویل ذکرناه فی اول الكتاب، گفت: خلاص از اینکه فتنه به کتاب خدای باشد که در او حدیث پیشینگان است، و خیر باز پسینان، و حکم آنچه در میان شما باشد فصل است و هزل نیست، او حبل خداست و ذکر حکیم است، و راه راست است- در حدیث دراز که گفته شد در اول کتاب» (۶) فی مقدماته.

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۲. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: زنید. (۳). وز: الفرق. (۴). مب: فرقت. (۵). مب: علی بن ابی طالب. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: گفته شد کما ذکر فی اول الكتاب.

صفحه : ۴۶۱

و عبد الله مسعود روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: «۱» ان هذا القرآن هو حبل الله المتين والنور المبين «و الشفاء النافع عصمه من تمسك به و نجاه من تبعه لا يعوج فيقوم و لا يزيغ فيستعتب و لا تنقضى «عجايبه و لا يخلق عن كثرة الرد فاقرووه فان الله يأجركم على تلاوته بكل حرف عشر حسنات اما انى لا اقول الم، و لكن الف و لام و ميم ثلاثون حسنة، گفت: اينکه قرآن رسن خداست قوی، و نوری روشن، و شفای نافع، دست آویز آن که دست در او زند، و نجات آن کس که او را متابعت کند اکثر نشود تا راست باز کنند و بنچسبند تا با حد آرند» (۳)، عجایبش را بن در نیاید» (۴)، و از بسیار خواندن کهن نشود، بخوانید که خدای تعالی شما را به هر حرفی [ده]

«۵» حسنه مزد دهد، مراد به حرفی «۶» نه الم است، بل اینکه سه حرف است تا ثوابش سی حسنه باشد. زید بن حیان گفت: در نزدیک زید ارقم شدید، گفتیم «۷»: تو رسول را دیده‌ای و با او صحبت کرده‌ای! از او چه شنیده‌ای! گفت: رسول - علیه السلام - ما را خطبه کرد و در وی گفت: انى تارك فيكم كتاب الله، هو حبل من الله من اتبعه كان على الهدى و من تركه كان على الضلالة، گفت: من در میان شما کتاب خدای رها می‌کنم، او «۸» رسنی است از خدای، هر که پی او گیرد به ره راست باشد، و هر که رها کند آن را بر ضلالت و گمراهی بود. عطیة العوفی روایت کند از ابو سعید الخدری که گفت، [از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت]

«۹»: «۱۰» «۱۱» «۱۲» يا ايها الناس انى تركت فيكم خليفين ان اخذتم بهما لن تضلوا بعدى احدهما اكبر من الاخر كتاب الله حبل ممدود من السماء الى الارض و عترتى اهل بيتى و ان الله اللطيف الخبير اخبرنى انهما لن يتفرقا حتى يردا على

(۱). آج، لب: و نور مبين. (۲). آج، لب، فق، مر: و لا تنقض. (۳). مج: به صورت «خداوند» هم خوانده می‌شود، آج، لب، فق، مب، مر و. (۴). وز: به صورت «در نیابد» هم خوانده می‌شود. [.....]

(۵). مج، وز: ندارد، از آج افزوده شد. (۶). آج، لب، مب: حرف. (۷). دب: شدم، گفتیم. (۸). وز را، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلهای زاید می‌نماید. (۹). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای افزوده شد. (۱۰). دب: ترکتم. (۱۱). مج: اخذتھم، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلهای تصحیح شد. (۱۲). وز، آج: ندارد.

صفحه : ۴۶۲ الله الحوض، { گفت: من می‌روم و در میان شما دو خلیفه رها می‌کنم، یکی از یکی مهتر «۱». اگر پی ایشان گیری گمراه نشوی «۲»: یکی کتاب خداست رسنی از آسمان به زمین فرو گذاشته، و یکی عترت و اهل البیت من، و خدای لطیف خبیر مرا خبر داد که: ایشان از یکدیگر جدا نشوند تا بر کتاب حوض با پیش من آیند. مقاتل بن حیان گفت: بحبل الله، ای بامر الله و طاعته، به فرمان و طاعت خدا. ابو العالیه گفت: باخلاص توحید الله. ابن زید گفت: بالإسلام. و لا تفرقوا، و پراکنده مشوید چنان که جهودان و ترسیان. زید الرقاشی روایت کند از انس مالک که رسول - علیه السلام - گفت: بنی اسرایل بر هفتاد و یک فرقه شدند «۳»، و امیت من بر هفتاد و دو «۴» فرقه شوند، همه به دوزخ شوند مگر یکی از ایشان. گفتند: یا رسول الله؟ آن یکی کدام است! دست فراهم گرفت و گفت: جماعت «۵»، آنکه بخواند: و اعتصموا بحبل الله جميعاً و لا تفرقوا. ابان بن تغلب روایت کند از فضل بن عبد الملك الهمدانی «۶» از زاذان «۷» گفت: بنزدیک امیر المؤمنین - علیه السلام - حاضر بودم در مسجد کوفه، راس الجالوت را که سر احبار جهودان بود، و جاثلیق را که امام ترسیان بود پیش او آوردند به مدافعتی عنیف. امیر المؤمنین گفت:

ارفقوا بهما، مدارا کنید با ایشان. آنکه روی به راس الجالوت کرد و گفت: ویلک یا راس الجالوت، دانی تا جهودان از پس موسی بر چند فرقه شدند! گفت: نه، در کتاب نگرم و بگویم، گفت: لعنک الله من رئیس قوم اذا اتوک فی حلالهم و حرامهم، قلت انظر فی کتابی و اقول ارایت لو احترق الکتاب او سرق، لعنت بر او (۸) باد از رئیس قومی چون با تو رجوع کنند در حلال حرامشان گویی در کتاب نگرم و بگویم، اگر کتاب سوخته شود یا بدزدند چه خواهی کردن! آنکه با جاثلیق نگرید و گفت: ترسایان پس (۹) عیسی بر

(۱). آج، لب، مب: بهتر. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: گیرید گمراه نشوید. (۳). مر و نصرانی بر هفتاد و دو فرقه شدند. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: هفتاد و سه. (۵). مر: جماعتی. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فضیل بن عبد الملک الهمدانی. [.....]
(۷). کذا: در مع، وز، دب، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۸). آج، مر: بر تو. (۹). دب: از پس، آج، لب، فق، مب از، مر: بعد از.
صفحه: ۴۶۳

چند فرقه شدند (۱)! گفت: بر چهل و پنج فرقه. گفت: دروغ می گویی. به خدای که من توریت به از او دانم، و انجیل به از تو دانم. اّمّت موسی پس از و بر هفتاد و یک فرقه شدند، هفتاد ایشان هالکنند و یکی ناجی، و ایشان آنند که خدای تعالی گفت: وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ (۲). و اّمّت عیسی از پس او بر هفتاد و دو فرقه شدند، یکی از ایشان ناجی و باقی هالک، و ناجی آنانند که خدای [۴۴۹- ر]

تعالی در حق ایشان گفت: وَ إِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ (۳). و اّمّت مصطفی - صلی الله علیه و آله - بر هفتاد و سه فرقه شوند (۴)، یکی از ایشان ناجی (۵)، و آنان آنند (۶) که خدای تعالی گفت: وَ مِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ (۷)، و هم شیعتی، و ایشان شیعه من اند. اینکه جا اشارتی است، و در آن اشارت تو را بشارتی است. و آن، آن است که هر کجا سبب نجات آمد در هر اّمّت که بود، ثبات بر حق بود، نبینی که در حق اّمّت موسی: وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ (۸)، و در باب اّمّت عیسی: تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ (۹)، و در اّمّت ما: وَ مِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ (۱۰). اکنون اینکه حق کجا جویند! آن جا که رسول - علیه السلام - بیان کرد باتفاق: الحقّ مع علیّ و علیّ مع الحقّ یدور معه حیث ما دار، گفت: حق با علی است و علی با حق، حق آن جا گردد که علی باشد. ای عجب همه جهان تبع حق باشند، حق نگر (۱۱) که چگونه تبع اوست که: الحقّ مع علیّ، چگونه پسرو و قدم نگاه دار اوست که: یدور معه حیث ما دار. محمّد بن کعب القرظی - روایت کند عن ابی جعدیه (۱۲) که رسول - علیه السلام -

(۱). وز، فق: شد. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۸۳. (۴-۱۰). وز: به صورت «شدند» هم خوانده می شود.
(۵). مر بود. (۶). دب: و آن آنانند، آج، لب، فق، مب، مر: و آنانند. (۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۱. (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹.
(۹). سوره مائده (۵) آیه ۸۳. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: بگو. (۱۲). دب: ابن جعده. [.....]

صفحه: ۴۶۴ گفت: خدای تعالی از شما سه چیز می پسندد، و سه چیز را کاره است. آنچه می پسندد آن است که او را پرستی (۱)، و به او شرک نیاری (۲)، و به حبل خدای اعتصام کنی (۳) و متفرّق نشوی (۴) و فرمان بری (۵) گماشتگان او را. و آنچه کاره است آن را، قیل و قال است و کثرت سؤال، و (۶) اضاعت مال. سماک الحنفی گوید: بنزدیک عبد الله عباس شدم و گفتم: ای پسر عم رسول؟ قومی که به ما می آیند و صدقه می خواهند، تعدّی و بی رسمی می کنند. روا باشد که ایشان را منع کنیم! و مراد به صدقه زکات است. گفت: نه، یا حنفی - اعطهم صدقتهم (۷)، صدقه شان بده، و ان اتاک اهدل (۸) الشّفتین منتفش المنخرین، یعنی زنجیا، و اگر همه زنگی باشد (۹) لبها در آویخته و بینی درها دریده (۱۰)، نیک شتری باشد آنچه مرد بر او نشیند بر جان و مال و اهل و عیال

ایمن باشد، یعنی زکات که به نایب امام (۱۱) دهد. آنکه گفت: یا حنفی؟ الجماعة الجماعة، ملازمت جماعت کن که امتان گذشته به مفارقت (۱۲) جماعت هلاک شد (۱۳)، نبینی تا (۱۴) خدای تعالی چگونه گفت: وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا. [ابان بن تغلب روایت کند از صادق جعفر محمد (۱۵) - علیهما السلام - که او گفت: (۱۶) نحن حبل الله الذین قال الله - عز و جل: و اعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا]

«گفت: ما ییم آن حبل خدای که خدای تعالی گفت [دست]

«(۱۷) در او زنی (۱۸) و

(۱) مب، مر: پرستید. (۲) مر: نیارید. (۳) مر: کنید. (۴) مب، مر: نشوید. (۵) مب، مر: برید. (۶) وز: ندارد. (۷) مر: اعطیهم صدقاتهم. (۸-۱۶) وز: اهدک، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹) دب: زنجی باشد. (۱۰) کذا: در مع، وز: دب: بینها دریده، دیگر نسخه بدلها: بینی دریده. (۱۱) مب: نایب الامام. (۱۲) وز: بمن رقه. (۱۳) دب، آج، لب، فق، مب، مر: شدند. (۱۴) وز، آج، لب: که. [.....]

(۱۵) دب: جعفر بن محمد، مر: امام جعفر صادق. (۱۷) مع: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۸) مب، مر: زنی.

صفحه: ۴۶۵ از او پراکنده مشوی (۱)، یا عجب؟ دست در کسی زن که پای بر جای باشد، که آن که برای خود ثبات قدم ندارد، تو را چگونه دست گیرد! آن که به خود مستقل نباشد، تو را چگونه مقل باشد! آن که سر خود بر نتابد، کجا پای دستگیری تو دارد، سر آن کس چه داری که پای تو ندارد، امروز پی آن کس چه گیری که فردا سر تو ندارد، و سر به تو بر ندارد؟ إِذ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا (۲)، امروز تولاً به کسی چگونه کنی که فردا از تو تبراً کند؟ پیش از آن که در دست تو جز تبراً یا تمناً نماند، به بدل آن تبراً اینکه تابع بیچاره گوید: يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بَعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ (۳)، او نیز تبراً کند، و چون اثر قدم آنان بیند که بگذرند و او را رها کنند، تمناً کند که: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا (۴). وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ، و یاد کنی (۵) نعمت خدا بر شما. إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً چون شما دشمن یکدیگر بودی (۶). فَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ، خدای تعالی دلهای شما با هم آورد (۷) بر دوستی جمع کرد. فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا، در روز آمدی (۸) به فضل و نعمت او با یکدیگر برادر. و قصه اینکه آن بود که، محمد بن اسحاق بن یسار و دیگر علمای سیر گفتند: اوس و خزرج دو برادر بودند از مادر و پدر، از میان ایشان عداوتی در افتاد به سبب سمیر و حاطب (۹). سمیر پسر زید بن مالک بود احد بنی عمرو بن عوف. او حلیفی را از آن مالک بن عجلان الخزرجی بکشت، نام او حاطب (۱۰) بن الحرب من مزینة، به اینکه سبب از میان اینکه دو قبیله کارزار و عداوت افتاد و مدت دراز بماند، تا اهل علم به اخبار عرب چنین گفتند که: آن عداوت و حرب میان ایشان صد و بیست سال بماند، و همچنین متصل شد تا به عهد رسول - صلی الله علیه و آله - که او به دعوت

(۱) مب، مر: مشوید. (۲) سوره بقره (۲) آیه ۱۶۶. (۳) سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۸. (۴) سوره نساء (۴) آیه ۷۳. (۵) مر: یاد کنید. (۶) مب، مر: بودید. (۷) دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۸) مر: آمدید. (۹) مع: شمشیر و حاطب، دب، آج، لب، فق: حاطب، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۰) مع و دیگر نسخه بدلها: حاطب، با توجه به مورد مشابه فوق و منابع خبر تصحیح شد.

صفحه: ۴۶۶

برخواست. خدای تعالی به برکت رسول و سعی او آن عداوت بر گرفت از میان ایشان. و سبب آن بود که سوید بن الصامت من بنی عمرو بن عوف به مکه آمد به حج یا به عمره، و قوم سوید او را کامل خواندندی (۱) برای جلادت و نسب و شرف و شعر و حکمت که او را بود. او به مکه آمد و رسول - علیه السلام - به دعوت برخاسته بود. رسول - علیه السلام - پیامد و او را دعوت کرد و با خدای

و با اسلام خواند او را. سوید گفت: همانا اینکه که تو داری مانند آن است که من دارم. رسول- علیه السلام- گفت: تو چه داری! گفت: مجله لقمان، یعنی کتاب حکمت او. رسول- علیه السلام- گفت: عرضه کن بر من. او عرضه کرد. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه کلامی نیکوست، و آنچه با من است از اینکه نیکوتر است، آن کلام خداست و خدای از آسمان فرستاده است، علی نور و هدی. و قرآن بر او خواند. او از اسلام دور نبود و خوش آمد او را. آنچه بشنید برگشت و با مدینه آمد، بس روزگار بر نیامد که او را بکشند پیش از وقعه بعثت. او را خزر جیان کشتند و قوم او دعوی کنند که «۲»: اسلام آورده بود. پس از آن ابو الحیسر «۳» انس بن رافع به مکه آمد «۴» با جماعتی من بنی عبد الأشهل و ایاس بن [۴۹۹-پ] معاذ به ایشان بود، می‌خواستند تا با قریش همکاری کنند تا یار ایشان باشند بر خزر ج. رسول- علیه السلام- چون بشنید که ایشان آمده‌اند، برخاست و بیامد، ایشان را گفت: رغبت کنید به چیزی که به از اینکه «۵» آن است که شما آمده‌ای «۶» آن را! گفتند: و آن چیست! گفت: آن که خدای را پرستید و به او شرک نیارید که خدای تعالی [مرا به شما فرستاده است. ایاس به معاذ جوانی زیرک بود، او گفت: ای قوم؟ و الله که راست می‌گوید، و آنچه او ما را به آن دعوت می‌کند به از اینکه است] «۷» که ما آن را آمده‌ایم. ابو الحیسر «۸»

(۱). مب، مر: خواندند از. [.....]

(۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر او. (۳). مج، وز: ابو الحیسر، دب: ابو الحسن، آج، لب، فق، مب، مر: ابو الجیس، با توجه به منابع خبر تصحیح شد. (۴). وز: آمدند. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۶). مب، مر: آمده‌اید. (۷). مج: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). مج، وز: ابو الحیسر، دب: ابو الحسن، آج، لب، فق، مب، مر: ابو الجیش، با توجه به منابع خبر تصحیح شد. صفحه: ۴۶۷

پاره‌ای ریگ بر گرفت و بر روی آورد و گفت: خاموش، ما اینکه کار را نیامده‌ایم. رسول- علیه السلام- بر خاست و ایشان با مدینه شدند، و پس از آن وقعه بعثت افتاد میان اوس و خزر ج. و ایاس بن معاذ فرمان یافت. چون خدای تعالی خواست که اظهار دین خود و اعزاز پیغامبر خود کند جماعتی آمدند از انصار، و رسول را- علیه السلام- عادت بودی که در اوقات مواسم چون شنیدی که جماعتی آمده‌اند، بیامدی و ایشان را دعوت کردی. رسول- علیه السلام- بنزدیک عقبه رسید، شش مرد را دید از خزر ج: اسعد بن زراره و عوف بن عفره و رافع بن مالک و قطبۀ بن عامر و عقبۀ بن عامر و جابر بن عبد الله. رسول- علیه السلام- ایشان را گفت: شما چه قومی «۱»! گفتند: ما جماعتی‌ایم از خزر ج. گفت: از موالی جهودان! گفتند: آری. گفت: بنشینید تا با شما سخنی گویم، ایشان بنشستند. رسول- علیه السلام- ایشان را دعوت کرد با دین اسلام و اسلام برایشان عرض کرد «۲» و قرآن برایشان خواند «۳». ایشان بنشینند و اندیشه کردند، دور نیامد ایشان را، و از جمله آنچه ایشان را داعی بود با مسلمانی آن بود که ایشان مخالط و معاشر جهودان بودند، و جهودان اهل کتاب بودند، و اینان بت پرست بودند کتابی نداشتند. ایشان را، جهودان را «۴» گفتندی: اینک رسید نزدیک «۵» پیدا شدن پیغامبر آخر زمان در مکه که ما در توریت می‌خوانیم. چون او بیامد ما به او ایمان آریم و تبع او شویم و از شما انتقام کشیم. اینان با یکدیگر گفتند: همانا که اینکه پیغامبر که پیوسته جهودان ما را به او می‌ترسانند «۶» اینکه است، بیایی تا ما سبق بریم ایشان را و به او ایمان آریم تا اینکه دست ما را باشد برایشان، ایشان را نبود بر ما. و باشد که خدای تعالی به برکت او اینکه فتنه و شرّ از میان ما بردارد. ایشان هر شش به رسول- علیه السلام- ایمان آوردند گفتند: ای رسول الله؟ ما با مدینه رویم و قوم را با تو دعوت کنیم و حدیث تو بگویم همانا اجابت کنند قومی «۷». چون با مدینه آمدند، حدیث رسول کردن گرفتند و دعوت

(۱). مب، مر: قومید. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عرضه کرد. (۳). فق: برخواند. (۴). وز و دیگر نسخه بدلها: جهودان ایشان را. (۵). وز و دیگر نسخه بدلها: نزدیک رسید. (۶). وز و دیگر نسخه بدلها: بی ترسانند. (۷). آج، لب، فق: قوم. [.....]
صفحه: ۴۶۸

با او و با دین او. و حدیث او در مدینه فاش شد، تا هیچ سرا از سراهای انصاریان نماند که نه در او حدیث رسول کردند، تا سال دیگر که وقت موسم بود دوازده مرد برخاستند: اسعد بن زراره و عوف و معاذ ابنا عفره و رافع بن مالک و ذکوان بن عبد القیس و عباده بن الصّامت و یزید بن ثعلبه (۱) و عباس بن عباده و عقبه بن عامر و قطبه بن عامر، اینان خزرچی بودند و ابو الهیثم بن التّیهان و عویم بن ساعده (۲) از اوس بودند. پیامدند رسول را- علیه السلام [هم به عقبه اول دیدند. رسول را علیه السلام] (۳) بیعت کردند و ایمان آوردند علی بیعه النساء، و معنی اینکه که علی بیعه النساء قوله تعالی: بیایعنک علی ان لا یشرکن بالله شیئا و لا- یسرقن و لا یزنین (۴)- الایة. و رسول- علیه السلام- ایشان را گفت: اگر وفا کنی «۵» بهشت جزا یابی «۶»، و اگر در بعضی خباثت «۷» کنی و شما را نکبتی رسد در دنیا، یعنی آن گناه بر شما پیدا شود و حدّ زنند «۸» شما را، باشد که کفّارت آن «۹» باشد. و اگر خدای تعالی بر شما پیوشد آنگه یا «۱۰» شما را به قیامت عذاب کند یا عفو بکند، اینکه در مشیت خداست، و اینکه پیش از آن بود که رسول را- علیه السلام- جهاد فرمودند. ایشا ناسلام قبول کردند، و برگشتند با مدینه شدند. و رسول- علیه السلام- مصعب بن عمیر بن هاشم بن عبد مناف را به ایشان بفرستاد تا قوم را دعوت کنند، و اینان را قرآن و شرع آموزد. او پیامد و به سرای اسعد بن زراره فرود آمد و مردم را قرآن می آموخت و قرآن برایشان خواند «۱۱». او را در مدینه مقری خواندند، و اول کس را که در مدینه مقری خواندند او بود. روزی سعد بن معاذ اسید بن حضیر «۱۲» را گفت: بیا تا برویم و اینکه دو مرد را که اغوا و اضلال سفیهان قوم ما می کنند زجر کنیم و برانیم ایشان را، و الاّ تو خود برو

(۱). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: زید بن ثعلبه، با توجه به دب و مآخذ خبر تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: عویم بن ساعده. (۳). مج: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). سوره ممتحنه (۶۰) آیه ۱۲. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: کنید. (۶). مب، مر: یابید. (۷). دب: خیانتی. (۸). مب: حد رانند. (۹). آج، لب، فق، اینکه. (۱۰). آج، لب، فق، مب، مر: تا. (۱۱). وز و دیگر نسخه بدلها: می خواند. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: اسید بن حصین.
صفحه: ۴۶۹

که اسعد پسر خاله من است، من از او شرم دارم. و اینکه دو مرد، اعنی «۱» سعد معاذ و اسید حضیر «۲» رئیسان و مهتران قوم بودند و مشرک بودند. اسید حربیه‌ای بر گرفت و آمد تا به حایطی که ایشان در آن جا بودند، راست که اسعد، اسید را دید، مصعب را گفت: اینکه سید قوم است تا دانی که با اینکه سخن چگونه باید گفتن؟ اسید فراز آمد و روی در مصعب نهاد و گفت- به لفظی درشت و روی ترش: چه کار را آمده «۳» و سفیهان ما را گمراهی می دهی «۴»؟ برخیزید و از اینکه شهر بروی «۵» اگر شما را هلاک خود آرزو نیست، و جان خود به کار است شما را. مصعب گفت او را: اگر بنشین «۶» و از من چند سخن بشنوی «۷»، اگر با رای تو موافق باشد فهو المراد، و اگر بر خلاف آن باشد که تو را رای بود خود انگار که نشنیدی. اسید گفت: با انصاف گفتی. آنگه حربیه به زمین فرود زد و بنشست، و مصعب چند آیت «۸» قرآن بر او خواند، و وصف اسلام با او بگفت و او می شنید و روی او تازه می شد، و بشاشت و استبشار در او پدید آمد «۹»، تا گفتند: و الله که ما مسلمانی در روی او بشناختیم، پیش از آن که سخن گفت [۴۵۰-ر]

از اشراق و طلاقت روی او. آنگه گفت: نیکو کلامی است و نیکو طریقتی «۱۰» است. چگونه کند آن کس که خواهد که در دین آمد «۱۱»! گفتند: اول غسل کند و جامه پاکیزه در پوشد، و کلمه شهادت بگوید، و دو رکعت نماز کند «۱۲». او «۱۳» شهادتین

بگفت، و برخاست و غسل کرد و جامه پاکیزه در پوشید (۱۴) و دو رکعت نماز کرد، آنگه گفت: من می‌روم تا مردی را بر شما فرستم که اگر او اجابت کند شما را، و در اینکه دین آید، هیچ کس بر شما

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: یعنی. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: اسید حصین. [.....]

(۳). فق: آمده/ آمده‌ای، مب: آمده‌اید. (۴). مب: می‌دهید. (۵). فق، مب: بروید. (۶). مع، وز: بنشینید، با توجه به دب تصحیح شد. (۷). مب: بشنوید. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۹). وز و دیگر نسخه بدلها: می‌آمد. (۱۰). مب، مر: طریقی. (۱۱). دب: در اینکه دین آید، آج، لب، فق: که در دین آید، مر: خواهد به اسلام در آید و دین اسلام قبول کند. (۱۲). مب: نماز بگذارد. (۱۳). مر کلمه. (۱۴). دب: از اینکه جا به بعد چند صفحه افتادگی دارد.

صفحه : ۴۷۰

خلاف نکند- سعد معاذ را خواست. آنگه حربه بر گرفت و برفت و با نزدیک قوم شد. قوم در او نگریدند (۱)، گفتند: و الله که اسید نه به آن روی باز آمد که از اینکه جا برفت؟ سعد معاذ او را گفت: چه کردی! گفت: برفتم، و اینکه مردمان را بدیدم، چیزی نمی‌گویند (۲) که ما را زیان دارد، و گفتم: چیزی مکنید (۳) و مگوئید که ما را زیان دارد. گفتند: همچنین کنیم، و لکن دانی که چه شنیدم! شنیدم که: جماعتی از بنی حارثه برخاسته‌اند تا اسعد را (۴) بکشند برای آن که پسر خاله تو است، تا عهدی که از (۵) میان شما هست تباه کنند به کشتن او، اگر بروی و مراقبتی کنی صواب باشد. سعد معاذ برخاست و حربه بر گرفت و آمد تا به آن دیوار سر بست (۶) که ایشان در آن جا بودند. ایشان را یافت ساکن نشسته، بدانست که اسید خواسته است تا او آن جا رود و سخن ایشان بشنود. بیامد- شتیم الوجه، با غلظت، و بانگ بر ایشان زد و گفت: چرا اینکه جایگاه رها نمی‌کنی و نمی‌رود (۷) و اضلال (۸) و اغوای ضعیفان ما می‌کنی (۹)! اگر (۱۰) نه آنستی که تو پسر خاله منی، و الّا به اینکه حربه خطاب کردمی با شما. اسعد بن زراره مصعب را گفت: اینکه رئیس قوم است، و اگر اینکه مرد اجابت کند ما را، ما را در اینکه شهر هیچ مخالف نماند. مصعب گفت: ای جوانمرد؟ اگر بنشین و سخنی بشنوی و اندیشه کنی اگر ت صواب آید (۱۱)، و الّا آنچه رای تو باشد می‌کنیم (۱۲). سعد گفت: انصاف دادی، آنگه بنشست و مصعب حدیث اسلام و طریقه (۱۳) مسلمانی و مکارم اخلاق وصف کردن گرفت، و از قرآن پاره‌ای بر خواند. او می‌گفت و روی سعد می‌شکفید (۱۴) و تازه می‌شد تا محبت اسلام در روی او ظاهر شد

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: نگریستند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: نمی‌گفتند. [.....]

(۳). فق: مکنی. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: تا سعد را. (۵). مر: که در. (۶). وز، دب: دیوار بست، آج، لب، فق، مب، مر: بدان دیوار. (۷). مب، مر: نمی‌کنید و نمی‌روید. (۸). وز: اخلال. (۹). مب، مر: می‌کنید. (۱۰). مب، مر: و اگر. (۱۱). مر عمل کن. (۱۲). فق: بکن، مب، مر: آن کنیم. (۱۳). مب: طریق، مر: طریقت. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: می‌شکفت.

صفحه : ۴۷۱

پیش از آن که بر زبان راند (۱). آنگه گفت: شما چگونه کنید چو (۲) خواهید که در اینکه دین آید (۳)! گفتند: کلمه شهادت گوئیم و غسل کنیم، و جامه پاکیزه (۴) پوشیم، و دو رکعت نماز کنیم. سعد همچنان کرد، آنگه حربه (۵) بر گرفت و با مجمع قوم شد. چو (۶) از دور پدید آمد، قوم گفتند: و الله که نه سعد به آن روی باز آمد که از اینکه جا رفت، بیامد و بنشست و روی به قوم کرد و گفت: یا بنی عبد الأشهل؟ چگونه دانید (۷) مرا! گفتند: سید و رئیس و مطاع مایی، و رای تو از رای ما همه قویتر، و نقیبه تو خجسته‌تر. گفت: چون چنین می‌دانی (۸) مرا، حرام است بر من که از شما هیچ حدیث شنوم تا به خدای و پیغامبر ایمان نیاری (۹). گفتند (۱۰): سمعا و طاعة لک، ما دانیم که تو به ما جز خیر نخواهی، و اگر به ما نخواهی به خود خیر خواهی به هر حال، آنگه همه

ایمان آوردند تا در بنی عبد [الأشهل]

«۱۱» هیچ مردی و زنی نماند الا که اسلام آورد. و مصعب و اسعد زراره همچنین دعوت می کردند تا هیچ سرای انصاری- در مدینه نماند که نه در آن جا جماعتی مسلمانان بودند از مردان و زنان، الا به سرای «۱۲» بنی امیه بن زید و حطمه وائل، که ایشان متوقف بودند، برای آن که ابو قیس بن الأسلت الشاعر در میان ایشان بود، و ایشان را منع می کرد. آنگه مصعب بن عمیر برخاست با مکه آمد و هفتاد مرد مسلمان با او بیامدند به مکه، همه مجادل با مشرکان قوم خود، و میعاد ایشان با رسول- علیه السلام- به عقبه بود در روز میانین ایام تشریق «۱۳»، و اینکه روز را روز بیعت عقبه دوم گویند «۱۴» کعب بن مالک گفت: چون از حج فارغ شدیم، و آن شب بود که با رسول وعده

(۱). مر: تا محبت اسلام بر وی غلبه کرد تا پیش از آن که کلمه عرضه کند. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: که. [.....]
 (۳). مر: که در دین اسلام در آید. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: پاک. (۵). آج: حربه / حربه‌ای. (۶). فق، مب، مر: چون. (۷). فق: دانی / دانید. (۸). مب، مر: می دانید. (۹). آج، لب: نیارید، مر: نیاورید. (۱۰). مب، مر: همه گفتند. (۱۱). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: الا سرای. (۱۳). مب، مر: ایام التشریق. (۱۴). مب: دویم خوانند.
 صفحه : ۴۷۲ کرده بودیم، عبد الله بن عمرو بن حرام الانصاری «۱» پدر جابر با ما بود، و ما اینکه کار از مشرکان قوم خود پنهان می داشتیم، او را به حاکم کردیم و گفتیم: تو از جمله سادات و اشراف مایی، و ما را نمی باید که چون تو مردی با اینکه عقل و رای و حصافت که تو راست فردا هیزم دوزخ شوی. اسلام آر و با ما به دین محمد در آی، و ما را امشب میعاد است به عقبه با رسول الله حاضر آی تا بشنوی. گفت: روا باشد. پس ما رها کردیم تا از شب ثلثی برفت. برون آمدیم «۲» به میعاد رسول- علیه السلام- پوشیده، یک یک و دو دو می رفتیم تا همه در آن شعبی که نزدیک عقبه است مجتمع شدیم، هفتاد مرد بودیم و دو زن با ما بودند: یکی امّ عماره بنت کعب احدی نساء بنی النجار، و یکی اسماء بنت عمرو بن عدی- احدی نساء بنی سلمه. نگاه کردیم رسول- علیه السلام- می آمد و عمش عباس بن عبد المطلب با او بود، و او هنوز در اسلام نبود، و لکن برای خویش و قرابت با رسول بیامده بود. چون بنشستیم، اول عباس سخن گفت، و گفت: یا معشر الخزرج- و عرب هر دو قبيله را خزرج خواندنی- بداننی که «۳» محمد از ما آن جاست «۴» که می دانی «۵»، و ما خود او را از قوم خود حمایت می کنیم از آنان که بر دین ما اند، و او در قوم و شهر خود در عزّ و منعت «۶» است، و لکن می خواهد که با نزدیک شما «۷» آید. اگر دانید «۸» که به اینکه قول که به او کنی «۹» موافقت و وفا خواهی کردن «۱۰»، و او را حمایت خواهی کردن «۱۱» و تحمیل احوال او کردن تا بیاید «۱۲»، و الا اگر به اینکه که من گفتیم قیام نتوانی کردن «۱۳» و او را بسیاری «۱۴» و خذلان کنی «۱۵»، اکنون بگوی «۱۶» تا او رحلت نکند و شهر خود رها نکند.

(۱). مج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: عبد الله بن عمرو بن حزام الانصاری. (۲). مر: بیرون آمدیم. [.....]
 (۳). مب، مر: بدانید که، فق: که می دانی. (۴). مب، مر: اینکه جاست. (۵). مب، مر: می دانید. (۶). مب، مر: و رفعت. (۷). مب، مر: که به شهر شما. (۸). آج، لب، فق: دانی / دانید. (۹). فق، مب، مر: که با او کنید. (۱۰-۱۱). مب، مر: خواهید کردن. (۱۲). مب مر به شهر شما. (۱۳). مب، مر: نخواهید نمودن. (۱۴). بسیاری / بسپارید. (۱۵). مب، مر: کنید. (۱۶). مب، مر: بگویید.

صفحه : ۴۷۳

ما گفتیم [۴۵۰-پ]

: شنیدیم آنچه گفتی ای رسول الله؟ تو سخن خود بگو، و آنچه تو را رای است و شرط است «۱» برای خدای و برای خود التماس کن. رسول- علیه السلام- سخن گفت و چند آیت «۲» قرآن بخواند «۳»، و قوم را دعوت کرد و در مسلمانی ترغیب داد «۴». آنگه

گفت: من اینکه تبلیغ در میان شما به آن شرط می‌کنم که حمایت من چنان کنی «۵» که حمایت زنان و فرزندان خود. براء بن معرور دست رسول به دست گرفت و گفت: یا رسول الله؟ تو را بیعت می‌کنیم «۶» بر آن که تو را چنان حمایت کنیم که از آن خود، یعنی عورت خود را. ما اهل مجمع و محفل و کارزاریم «۷»، و اینکه معانی به میراث از پدران یافته‌ایم. و ابو الهیثم بن التیهان گفت: یا رسول الله؟ تو دانی که از میان ما و مردمان عهد و موثیق است و ما آن همه بر هم خواهیم زد، چنان باشد که اگر خدای تعالی تو را قوت و نصرت دهد بر قوم خود ما را رها کنی و با شهر خود شوی. رسول- علیه السلام- بخندید و گفت: لا بل اللدم اللدم و الهدم الهدم انتم منی و انا منکم، احارب من حاربتهم و اسالم من سالمتم، گفت: نه خونهای «۸» و خانهای ما و شما «۹» به یکدیگر پیوست! خونهای ما با «۱۰» یکدیگر ریزند و خانهای ما با یکدیگر بیران «۱۱» کنند. شما از منید «۱۲» و من از شما، حرب کنم به آن که محارب شما باشد، و صلح کنم با آن که مصالح شما باشد. آنگاه گفت: دوازده نقیب را اختیار کنید که کفلاهی قوم باشند، چنان که حواریان عیسی. نه از خزر ج و سه از اوس. آنگاه گفت: دوازده نقیب را اختیار کنید که کفلاهی قوم باشند، چنان که حواریان عیسی: نه از خزر ج و سه از اوس. عاصم عمر بن قتاده گفت: چون ما به بیعت رسول- علیه السلام- بنشستیم،

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. [.....]

(۲). مب، مر از. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: بر خواند. (۴). مب، مر: ترغیب نمود. (۵). مب، مر: کنید. (۶). وز: می‌کنم. (۷). لب: کالزاریم. (۸). آج، لب، فق: خونها. (۹). کذا: در معج و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۱۳۶): نه خون ما و خون شما. (۱۰). وز: ندارد. (۱۱). فق، مب، مر: ویران. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: منی / منید.

صفحه ۴۷۴ عباس بن عباد بن نضله گفت «۱»: ای مردمان؟ شما دانید «۲» که اینکه مرد را بر چه بیعت می‌کنید! علی حرب الأحمر و الأسود، بیعت او بر کارزار «۳» عرب و عجم می‌کنی «۴». اگر چنان که مالتان را نکبتی رسد، یا اشراف شما را بکشند، از او بر خواهی گردیدن «۵». اکنون اندیشه کنی «۶»، اگر به هیچ وجه او را بسپاری «۷» و به عهد او وفا نکنی «۸» خزی باشد در دنیا و آخرت، و اگر چنان که به او وفا خواهی کردن «۹» و یار «۱۰» بازنگیری به آن که شما را بکشند و مالتان را ببرند و وفا کنی «۱۱» و از او نگردی «۱۲» آن «۱۳» خیر دنیا و آخرت است. گفتند: ما او را به جان و مال و قتل اشراف قبول می‌کنیم «۱۴». ای رسول الله؟ اگر ما به اینکه وفا کنیم، ما را بر اینکه چه باشد! گفت: بهشت، گفتند: یا رسول الله؟ دست باز کن «۱۵». رسول- علیه السلام- دست باز کرد بیعتش کردند. اول کس که دست بر دست رسول زد البراء بن معرور بود. آنگاه جمله بیعت کردند. چون از بیعت فارغ شدند، ابلیس از سر عقبه آواز داد به آوازی بلند که: یا اهل الجباب «۱۶»؟ نمی‌دانی «۱۷» که مذممی «۱۸» با جماعتی صابیان بر حرب شما مجتمع شدند. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه دشمن خداست «۱۹» ابلیس، آنگاه گفت: یا عدو الله، ای دشمن خدا با تو پردازم. آنگاه رسول- علیه السلام- گفت: با رحلهای خود روی «۲۰» سلامت.

(۱). آج، لب، فق، مر: عباس گفت، مب: عبد الله عباس گفت. (۲). آج، لب: دانی / دانید. (۳). لب: کالزار. [.....]

(۴). مب، مر: می‌کنید. (۵). مب، مر: خواهید گردیدن. (۶). آج، لب: کنید. (۷). بسپاری / بسپارید. (۸). نکنی / نکنید. (۹). خواهی کردن / خواهید کردن. (۱۰). آج، لب، فق: یاری. (۱۱). کنی / کنید. (۱۲). وز، آج، لب: برنگردی / برنگردید. (۱۳). آج، لب، فق: اینکه. (۱۴). مب گفتند. (۱۵). مب، مر: دست بگشای. (۱۶). معج، وز: الحاجب، آج، لب، فق، مب، مر: اهل الحاجه، چاپ شعرانی (۳/۱۳۶): اهل الحجاز، آنچه در متن آمده است بر اساس سیره ابن هشام (چاپ گوتینگن ج ۱/۳۰۰) و توضیح آن است. (۱۷). مب، مر: نمی‌دانید. [.....]

(۱۸). مب، مر: مدلجی. (۱۹). مب یعنی. (۲۰). آج، لب، فق، مب، مر: روید.

صفحه : ۴۷۵ عباس بن عباد بن نضله گفت: یا رسول الله؟ به آن خدای که تو را بفرستاد به حق که اگر فرمایی بامداد با شمشیر به سر اینان رویم به منا. رسول- علیه السلام- گفت: مرا نفرموده‌اند، و لکن با رحل خود روی «۱». گفت: «۲»: برفتم. چون بر دگر روز بود، اجلای قریش آمدند بنزدیک ما و گفتند: یا معشر الخزرج؟ ما شنیدیم که شما پیامدهای «۳» تا صاحب ما را- یعنون «۴» محمد را- از میان ما ببری و به شهر «۵» خود بری «۶»، با او عهد کرده‌ای بر قتال ما. چیست که شما را بر اینکه حمل کرده است! و شما را عداوت و قتال ما چرا اختیار است! و ما را ببرگ نیست اختیار عداوت و قتال شما «۷»، مشرکان قوم ما که اینکه شنیدند «۸»، سوگند خوردند که: ما از اینکه خبر نداریم، و راست گفتند، برای آن که ایشان بی خبر بودند از اینکه، و ما هیچ سخن نگفتیم و در یکدیگر می‌نگریدیم «۹». آنکه برخاستند، و حارث بن هشام بن المغیره المخزومی در میان ایشان بود، و او نعلینی نو در پای داشت. من پدر جابر را- عبد الله بن عمرو بن حرام را- گفتم: یا جابر؟ نه سید قوم خودی! چرا جفتی نعل «۱۰» چنین که اینکه جوان قرشی «۱۱» دارد تو نداری! گفت و بشنید، نعل از پای بکند و بینداخت و گفت: در پای کن. ابو جابر گفت: چرا چنین سخنها گویی! بر گیر نعلین و با پیش او بر. من گفتم: لا- و الله که نبرم، و نعلین بر گرفتم و گفت: اینکه فالی است که من زدم، چه اگر او ندادی «۱۲»، ما خود عن قریب گرفتمانی «۱۳» از او، و انصاریان با مدینه شدند و عهد از میان ایشان و رسول- علیه السلام- محکم بود. چون با مدینه شدند اسلام آشکارا کردند و دعوت آشکارا کردند، و خبر منتشر شد و به مکه رسید. قریش اصحاب رسول را می‌رنجانیدند.

(۱). آج، لب، فق، مب، مر: روید. (۲). آج، لب، فق، مب: گفتند. (۳). فق: آمده‌ای، مب، مر: آمده‌اید. (۴). کذا: در وز، آج، لب، فق، مب، مر: یعنی. (۵). وز، مب، مر: شهری. (۶). آج، لب، فق: برید. (۷). مب، مر: بر قتال ما شما را چه بر اینکه عمل داشته است و شما عداوت و قتال ما از برای چه اختیار کرده‌اید و ما را به شما هیچ عداوتی نیست. (۸). مب، مر همه. (۹). آج، لب، فق: می‌نگریستیم. (۱۰). آج، لب، فق، مب: نعلینی، مب، مر: نعلین. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: قریش. [.....]. (۱۲). آج، لب، فق، مب: مر: او نداند. (۱۳). آج، لب، فق، مب، مر: گرفتم.

صفحه : ۴۷۶

رسول- علیه السلام- گفت: بس مهم نیست «۱» ما را اینکه جا مقام کردن، بر خیزید تا به مدینه شویم و آن جا مقام کنیم که ایمن باشیم بر خود. و اصحاب رسول- علیه السلام- یک یک و دو دو هجرت می‌کردند و به مدینه می‌رفتند، و اول کس که هجرت کرد ابو سلمه بن عبد الاسد المخزومی بود، پس عامر بن ربیع با عیال خود لیلی بنت ابی حثمه «۲»، پس عبد الله بن جحش بود. آنکه گروه گروه اصحاب رسول هجرت می‌کردند، و رسول- علیه السلام- به مکه مقام کرد تا آنکه که خدای فرماید که تو نیز هجرت کن. چون خدای تعالی فرمود که تو «۳» نیز هجرت کن «۴»، بر خاست و با مدینه آمد، و اهل مدینه به آمدن او شادمانه «۵» شدند متبجح و متبرک شدند، و خدای تعالی به برکت او و برکت مقدم او آن عداوت و دشمنی [۴۵۱- ر]

از میان اوس و خزرج برداشت، چنان که گفت: وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ؟ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً قَبْلَ الْإِسْلَامِ، فَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ بِالْإِسْلَامِ، فَأَصْبَحْتُمْ، أَيْ صِرْتُمْ. و مراد نه «صبح» است که خلاف «مسا» باشد، مراد صیوروت است، نظیره: فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ «۶»، فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ «۷»، فَأَصْبَحَ هَشِيمًا «۸»، أَوْ يُصْبِحُ «۹» إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ «۱۲»، و قوله- علیه السلام: «۱۳» الْمُؤْمِنُ أَخٌ الْمُؤْمِنِ. ابو هریره روایت کند «۱۴» از رسول- علیه السلام- که گفت: مسلمان برادر مسلمان است، لا یظلمه و لا یسلمه، بر او ظلم نکند و نگذارد که کسی بر او ظلم کند.

(۱). مب، مر: مصلحت نیست. (۲). مج، وز: لیلی بن ابی حثمه، آج، لب، فق، مب، مر: لیلی بنت ابی حثمه، با توجه به منابع خبر

تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: فرماید که توهم. (۴). آج، لب، فق چون خدای گفت. (۵). لب: شادمان. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۳۱. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۳۰. (۸). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۵. (۹). معج، وز، آج، لب، فق، مب، مر: اصبح، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۱۰). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۱. (۱۱). وز: مثال. (۱۲). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۰. [.....]. (۱۳). معج، آج، لب، فق، مب، مر: اخو. (۱۴). آج، لب، فق، مب، مر: کرد.

صفحه : ۴۷۷

۲۱) لا- تحاسدوا و لا تباغضوا و لا تدابروا و كونوا عباد الله اخوانا التَّقوی ههنا- و اشار بیده الی صدره- حسب امرئ من الشَّر ان يحفر «اخاه»، بر یکدیگر حسد مبرید و با یکدیگر دشمنی مکنید، و پشت بر یکدیگر مکنید، به معنی خذلان و هجران (۳)، و ای بندگان خدای چون برادران باشید، پرهیزگاری در دل است. بس باد مرد را از شرّ و بدی آن که عهد برادر مسلمان بشکافد. و قال- علیه السلام: المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضا و شبك بين اصابعه، گفت: مؤمن مؤمن را چون بنیان است که بهری را محکم دارد و انگشتان درهم افگند. و قال- علیه السلام: المؤمنون كنفس واحدة، مؤمنان چون یک تن اند (۴). و قال- علیه السلام: مثل المؤمنین فی توادهم و تراحمهم كمثل الجسد اذا اشتكى بعضه تداعى سائره بالسهر و الحمى، مثل مؤمنان در دوستی ایشان با یکدیگر و رحمت ایشان بر یکدیگر چون مثل تن است که چون بعضی از او بنالد و رنجور شود، جمله را دعوت کند و بخواند به بی خوابی و تب. و كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ، و شما ای جماعت اوس و خزرج بر کناره کنده از دوزخ بودی. فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا، خدای تعالی شما را برهانید، و اینکه مثل است، یعنی شما نزدیک بودید (۵) که در دوزخ افتید (۶)، و از میان شما و افتادن در دوزخ هیچ نمانده بود جز آن که مرگ به شما رسیدی. چون کسی که بر کناره چاهی یا خندقی باشد، به هر آسیبی که به او رسد در افتد. خدای تعالی ایشان را تشبیه کرد و احوال ایشان به حال کسی که بر کناره [حفره‌ای]

«۷» باشد، هر ساعت خوف آن بود که در

(۱). کذا در معج و دیگر نسخه بدلها که ترجمه حدیث هم با همین ضبط سازگار می نماید، اما ضبط اینکه کلمه در منابع حدیث به صورت «یحقر» آمده است. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: لا-خیه. (۳). آج، لب، فق، مب: یعنی خذلان و هجران، مب: و با یکدیگر خذلان و هجران مکنید. (۴). وز: در حاشیه افزوده للعارف الشیرازی: بنی آدم اعضای یکدیگرند || که در آفرینش ز یک گوهراند چو عضوی به درد آورد روزگار || دگر عضوها را نماند قرار (۵). آج، لب، فق: بودی، مب، مر: بودید. (۶). آج، لب، فق: افتی / افتید. (۷). معج، وز: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه : ۴۷۸

افتد. و شفا البئر جانبه كسَط النَّهر و ساحل البحر و طَرَهُ الثَّوب و طرف الرَّمح، کناره اینکه چیزها باشد جز که «طرف» عام تر است. و «شفا» چاره را باشد و خندق را و مانند آن، قال الله تعالی: عَلَى شَفَا حُفْرٍ هَارٍ (۱)، و قال الرَّاغز: نحن حفرنا للحجيج سجلة نابتة فوق شفاها بقله و اگر چه حکم مضاف را باشد دون المضاف الیه، اینکه جا ردّ کنایت با مضاف الیه کرد که «حفره» است و با «شفا» نکرد، چنان که عجاج شاعر گفت: طول اللیالی اسرعت فی نقضی طوین طولی و طوین عرضی و يقول العرب: خرجت سور المدینة. و در آثار آمده است که اعرابی شنید از عبد الله عبّاس که اینکه آیت می خواند: وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا، گفت: و الله ما انقذهم منها و هو یرید (۲) ان یوقعهم فیها، گفت: به خدای که خدا ایشان را از دوزخ بنزهانید، و خواست که ایشان را در اندازد. عبد الله عبّاس گفت: خذوها من غیر فقیه، اینکه کلمه حکمت بگیرید از کسی که فقیه نیست، و نکو آمد او را آن، حکمت حکمت باشد بر زبان هر که رود، از اینکه جا گفت امیر المؤمنین - علیه السلام: انظر الی ما قال و لا تنظر الی من قال، به آن نگر که (۳) می گوید، به آن منگر که می گوید، یعنی به سخن نگر (۴) به گوینده منگر، که گوینده از سخن قیمت گیرد، و سخن از

گوینده قیمت نگیرد. اعرابی گفت و نکو گفت، و عدل گفت، و از عقل گفت. و عبد الله عباس که ربانی امت است اعجاب کرد و پسندید، و اینکه حدیث خلاف آن آمد که مجبر «۵» گفت: «لام» غرض است فی قوله: «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» (۶)، برای آن که آن نه غرض حکیم باشد نه فعل کریم «۷» باشد، غرض حکیم چنین باشد: ما يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ «۸» یُرِيدُ اللَّهُ لِيُزَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُبُلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ «۹» وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مِيلًا عَظِيمًا، يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا «۱۰»، عجب از آن «۲» که با چنین آیات محکم مؤکد به ادله عقل روا دارد که جبر گوید. کَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ، خدای تعالی چنین بیان کند آیات خود را برای شما، چه کار او بیان است نه تلبیس، لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ، و المعنى لكي تهتدوا، برای آن «۳» تا شما مهتدی شوید و راه یافته. اینکه جا به ره اسلام، و آن جا به ره بهشت. اینکه غرض حکیم «۴» باشد. فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا، فعل کریم باشد و الله يوفقنا لمرضاته. وَ لَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ، «لام» امر غایب راست، و اصل او کسر است، و لکن با «واو» و «با» ساکن کنند تا مؤذن باشد به آن که عمل او جزم است، و با «ثم» اسکان نکردند، و اگر چه او نیز حرف عطف است، برای آن که او بمثابت کلمتی است مفرد، و «لام» اضافه را اسکان نکردند و بر کسر رها کردند تا ایدان کنند «۵» که عمل او جرّ است. و قوله: مِنْكُمْ، بیشتر مفسران بر آنند که «من» تبعیض راست، و اینکه قول آن کس باشد [۴۵۱-پ]

که گوید: امر معروف و نهی منکر از فروض کفایات است نه از فروض اعیان، چون بعضی به او قیام کنند از دیگران بیوفتد «۶»، و گفتند: اینکه امر متوجه است به فرقی نا معین. و زجاج گفت: و لیکن «۷» جمیعکم امّیه، و «من» برای تخصیص مخاطبان در آمده است از سایر اجناس، چنان که گفت: فَاجْتَبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ «۸»، و قال الشاعر: اخور غایب يعطيها و يسلبها «۹» يَا بِي الظَّلامَةُ منه التَّوْفَلُ الزَّفَرُ

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۲۶

تا ۲۸. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: آنان. (۳). آج، لب، فق، مب، مر که. (۴). مع، وز: حکم، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). وز، آج، لب: کنند. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: بیفتد. (۷). آج، لب: و لتکن، فق، مب، مر: و لکن. (۸). سوره حج (۲۲) آیه ۳۰. (۹). وز: تسلبها، لسان العرب: ماده (زفر).

صفحه : ۴۸۰

ای هو التوفل الزفر «۱»، برای آن که او را وصف کرد باعطاء الرغایب، و «نوفل» مرد بسیار عطا باشد من النافله، و آن عطیتی باشد که دادن آن واجب نبود. و «زفر» آن باشد که غنیمتها جمع کند. و «من» در آیت فی قوله: فَاجْتَبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ «۲»، تبیین راست، و در بیت تجرید را، و اگر چه نزدیکند به یکدیگر، میان ایشان فرقی هست برای آن که تجرید چنان بود که گوید: رایته فرایت منه الاسد، از او شیر، دیدم یعنی او خود «۳» شیر بود، و من چو «۴» او را دیده بودم شیر دیده. و آیت را معنی اینکه است که: اجتناب کنی از رجس و ارجاس بسیار است. آنکه بیان کرد آن را به «من» تبیین که «۵» از جنس او ثان. و بعضی دگر گفتند: «من» در آیت ما زیادت است، و تقدیر آن که: و لتكونوا امّة يدعون الى الخير، و اینکه قول تأویل آنان باشد که امر معروف و نهی منکر از فروض اعیان گویند و بر همه مکلفان واجب شناسند، و اینکه مذهب ماست و اختیار زجاج و جبائی. و «امت» بر هشت قسم «۶» است. یکی جماعت، فی قوله: وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ «۷»، و یکی به معنی حین و مدّت «۸»، و فی قوله: وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ «۹»، ای بعد حین و مدّه. و به معنی مقتدا و قدوه «۱۰» فی قوله: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً «۱۱»، و به معنی قامت بود فی قولهم «۱۲»: هو حسن الامّة، ای القامة، و قول الشاعر: سان الوجوه طوال «۱۳» الامم و به معنی دین، فی قوله: إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ «۱۴»، و الامّة، اتباع الانبياء - عليهم السلام. وَ إِنَّ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ «۱۵»، و الامّة، الرّجل المنفرد بدین، فی قول

(۱). دب: از چند صفحه پیش تا بدین جا افتادگی دارد. (۲). سوره حج (۲۲) آیه ۳۰. [.....]

(۳). دب گفت. (۴). دب، مب، مر: چون. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۶). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: قسمت. (۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۳. (۸). آج، لب، فق، مب، مر باشد. (۹). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۵. (۱۰). مج، وز: قدره، آج: رئیس قوم، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۰. (۱۲). آج، لب، فق، مب، مر: قوله. (۱۳). وز: طول. (۱۴). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۳. (۱۵). سوره فاطر (۳۵) آیه ۲۴.

صفحه : ۴۸۱

الله علی النبی - علیه السلام: یحشر زید بن نفیل امه واحده یوم القیامه. و الامه الام، من قولهم: هی ام فلان، و امته بمعنی واحد، و اصل همه من الام باشد و هو القصد. جماعت را «۱» برای آن امت خوانند که اجتماع ایشان علی مقصد واحد [باشد]

«۲» و کذا الباقی. و «معروف» فعلی باشد حسن که صفتی زاید بر حسن دارد امّا بان یکون واجبا او مندوبا الیه، یا فریضه باشد یا سنت. پس امر به معروف [بواجب]

«۳» واجب باشد، و امر به سنت سنت باشد. و «منکر» قبیح باشد، و نهی از جمله او واجب باشد برای آن که ترک همه قیایح واجب است، و همچنین منع کردن از همه واجب باشد. و «انکار» اظهار کراهت چیز «۴» باشد برای وجهی از وجوه قبح که در او باشد. و نقیض او «اقرار» باشد، و آن اظهار قبول چیزی باشد برای آن که صواب و نکو باشد، و باتفاق امر معروف و نهی منکر هر دو واجب است. و بیشتر متکلمان بر آنند که: فرض بر کفایت است، و مذهب ما آن است که: فرض بر اعیان است. و بعضی علما گفتند: طریق وجوب انکار منکر عقل است، برای آن که چون کراهتش [واجب]

«۵» باشد، منع از او واجب باشد. و الا تارکش بمنزله راضی باشد به منکر، و مذهب ما آن است که: طریق وجوبش سمع [است]

«۶» و اجماع امت. و امر معروف و نهی منکر به سه مرتبه باشد: بالید و اللسان و القلب، به دست و زبان و دل، اگر ممکن باشد به هر سه بکند: هم به دل، هم به دست، هم به زبان. اگر به دست نتواند، به زبان. و اگر به زبان نتواند، به دل منکر باشد فعل منکر را و ترک معروف را. اگر گویند: استعمال سلاح «۷» در اینکه باب روا باشد! گوئیم: اگر حاجت

(۱). وز: ندارد. [.....]

(۲). مج، وز، دب: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مج، وز، مر: ندارد، از دب افزوده شد، دیگر نسخه بدلها: واجب. (۴). آج، لب، فق، مر: چیزی. (۵-۶). مج، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب، مب، مر: صلاح.

صفحه : ۴۸۲ باشد، جز که اینکه نوع به دستوری امام شاید کردن بنزدیک ما، و بنزدیک مخالفان بی اذن امام روا باشد. ابو القاسم بلخی گفت: عند وجوب امام و بی دستوری امام نشاید، الا عند الضروره، فاما عند عدم الامام روا باشد- و الله اعلم. بدان که امر معروف و نهی منکر از فروع ابواب امامت است، و ابواب امامت از اصول دین است، و اخلاص به او روا نباشد، و اخبار به وجوب و تأکید او متظاهر است. حسن بصری روایت کند، که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او امر معروف و نهی منکر کند، او در زمین خلیفه خدا باشد و خلیفه رسول و خلیفه کتاب. راوی خبر گوید: مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من خیر الناس، بهترین مردمان کیست «۱»! گفت: آمرهم بالمعروف و انهام عن المنکر و اتقاهم لله و اوصلهم للرحم، آن که امر معروف بیشتر کند و نهی منکر و از خدا بترسد و صله رحم کند. عبد الله عباس گفت، رسول را- علیه السلام- گفتیم: یا رسول الله؟ اگر ما همه معروف به جای آریم و از همه مناکیب اجتناب کنیم تا از آن هیچ رها نکنیم «۲»، و از اینکه هیچ ارتکاب نکنیم «۳»، و لکن امر

معروف و نهی منکر نکنیم دیگران را، روا باشد! گفت: امر معروف کنی «۴» و اگر چه بمعنی معروف «۵» نکنی «۶»، و نهی منکر کنی «۷» و اگر چه بعضی منکر ارتکاب کنی «۸». نعمان بن بشیر روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: مثل فاسق در میان قوم چنان باشد که کشتی بود در دریا یا «۹» میان «۱۰» قومی، بروند و آن کشتی ببخشند و قسمت کنند و هر کس به نصیب و حصیه خود بنشیند. آنگه یکی از ایشان تبری

(۱). مب: بهتر آدمیان کیستند، مر: بهترین آدمیان کیستند. (۲). مب، مر: که هیچ فرو نگذاریم. (۳). وز: ندارد. (۴-۸). مب، مر: کنید. (۵). وز است، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶-۷). مج: کنی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). کذا: در مج: دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۰). آج، لب، فق بود در میان دریا.

صفحه : ۴۸۳

بر دارد و آن نصیب خود را سولاخ «۱» کند، دیگران او را گویند [۴۵۲-ر]

: چه می‌کنی! گوید: در نصیب خود تصرف می‌کنم. شما را با من و نصیب من چه کار است! اگر او را به اینکه گفتار رها کنند، و دستش به دست نگیرند «۲»، کشتی بیران «۳» کند و آب در آید، و او و ایشان غرق شوند «۴». و امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: فاضلتر جهادی امر معروف و نهی منکر است و دشمنی کردن با فاسقان. هر که امر معروف کند، پشت مؤمن قوی کرده باشد، و هر که نهی منکر کند منافق را به رغم آورده باشد، و هر که با فاسق معادات کند و برای خدای خشم گیرد، خدای تعالی برای او خشم گیرد. ابو الدرداء گفت: اگر امر معروف و نهی منکر کنی «۵»، و الا خدای تعالی سلطان ظالم را بر شما گمارد که بزرگتان را «۶» حرمت ندارد، [و بر کودکان رحمت نکند]

«۷»، و نیکان و صالحان شما دعا کنند اجابت نیاید، و نصرت خواهند نصرت نیابد «۸»، و آمرزش خواهند «۹» خدای نیامرزد ایشان را «۱۰». حذیفه بن الیمان «۱۱» گفت: روزگاری آید بر مردمان که مردار خری «۱۲» برایشان دوست‌تر بود از کسی که امر معروف و نهی منکر کند. سفیان ثوری گفت: هر آن مردی که همسایگان او دوست او باشند و او را مدح کنند، بدان که او مداهن است، چه اگر «۱۳» امر معروف و نهی منکر کردی، همه دشمنش بودند، و معنی آیت آن است که: جمله شما که ائمت مصطفی‌اید، یا بهری از شما باید تا «۱۴» خلقان را با خدای و ره خیر و طاعت دعوت کنی «۱۵» و امر معروف

(۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سوراخ. [.....]

(۲). آج، لب، فق: و دستش نگیرند، فق، مب، مر: رها کنند و مانع او نشوند. (۳). دب، فق، مب: ویران. (۴). مج: غرق کنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آج، لب، فق: نکنی، مب: نکنید، مر: ندارد. (۶). آج، لب، فق: بر بزرگان. (۷). مج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد، مب، مر و چون. (۸). مب، مر: ندهد شما را. (۹). مب، مر: و چون آمرزش خواهید. (۱۰). مب، مر: شما را. (۱۱). آج، لب، فق، مر: حذیفه الیمانی. (۱۲). دب: مردار خواری، مر: مردار خوری. (۱۳). دب او. (۱۴). مب، مر: که. (۱۵). آج، لب، فق، مب، مر: کنید. [.....]

صفحه : ۴۸۴ کنی «۱»، یعنی مردمان را طاعت فرمایی «۲». وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ، و از «۳» قبیح و فضایح و ناشایست و نابایست نهی و منع کنی «۴». وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، آنگه گفت: آنان که اینک «۵» کنند و آن «۶» کار بندند، ایشان مفلحان و ظفر یافتگان و فایزان و به نصیب تمام رسیدگان باشند. وَ لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ، و چنان مباشید «۷» که آنان که ایشان پراکنده شدند و مختلف گشتند پس از آن که حجت برایشان متوجه شد و آیات و دلایل به ایشان آمد. بیشتر مفسران گفتند: مراد جهودان و ترسایانند. و بعضی مفسران گفتند: مراد مبتدعان ائمت‌اند. عبد الله بن شداد روایت کند که: من با ابو امامه بودم -

صاحب رسول الله - به در شام یا دمشق بیامد و بر سر آن کشتگان حروریان بایستاد - یعنی خارجیان - و گفت: کلاب النار، کلاب النار (۸)، سگان دوزخند - دو بار سه بار (۹). بترین (۱۰) کشتگان اند که آسمان سایه برایشان افکند، و کشتن بهتر ایشان را. آنکه بگریست. من گفتم: یا ابا امامه؟ اینکه که گفتمی از خود گفتمی، یا از پیغامبر در اینکه باب چیزی شنیده (۱۱)! گفت: اگر من چنین چیزها به رای خود گویم، آنی اذا لجرىء، پس من دلیر باشم بر خدای و پیغامبر، از رسول شنیدم، نه یک بار و دو بار و سه بار، تا به هفت (۱۲) رسید که گفت: اینکه که من گفتم و تو شنیدی. من گفتم: پس چرا بگریستی! گفت: رحمه لهم، برای رحمت برایشان، که اینان مسلمانان بودند پس مرتد شدند. آنکه اینکه آیت بر خواند: و لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا - و الايات - الی قوله: أ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ. آنکه ابو امامه گفت: هم الحروریه، ایشان خارجیان اند.

(۴-۱). آج، لب، فق، مب، مر: کنید. (۲). مب، مر: فرماید. (۳). مع، وز، و آن، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). مب، مر: چنین. (۶). دب را. (۷). دب، آج، لب، فق: مباحی / مباحی. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: ندارد، مب، مر ایشان. (۹). دب: سه بار گفت، آج، لب، فق، مب، مر: دو بار یا سه بار، که مقدم بر لفظ «کلاب النار» آمده است. (۱۰). فق، مب: بدترین. (۱۱). آج، لب، فق: شنیده / شنیده‌ای. (۱۲). مب، مر بار.

صفحه: ۴۸۵ قیصه بن جابر گوید: یا عمر بن الخطاب بودیم (۱) به دری از درهای دمشق (۲) که آن را جابیه گویند، بایستاد و خطبه کرد و گفت: رسول خدای تعالی در ما بایستاد، همچنان که من ایستاده‌ام، و گفت: (۳) «۴» ۵ من سره ان یسکن بحبوحه الجنة فلیلزم الجماعة فان الشیطان مع الفذ و هو من الاثنین ابعده، گفت: هر که او خواهد که در میان سرای بهشت بنشیند، باید که با جماعت به یک جای باشد، که شیطان با مرد (۶) تنهاست و از دو دورتر (۷) باشد. و اولئک لهم عذاب عظیم و ایشان آنانند که ایشان را عذابی عظیم باشد در دنیا به تیغ امام وقت، و در آخرت عذاب دوزخ به بقای خدا (۸). و هذا اخری المجلده الرابعه و یتلوه فی المجلده الخامسة قوله تعالی: یوم تبیض وجوه و تسود وجوه ان شاء الله تعالی و به الثقة و الحمد لله حمد الشاکرین و الصیلموه علی محمد و اله الطاهرین [۴۵۲- پ]

«۹»

(۱). دب، مب، مر: ندارد، آج، لب: گوید با امیر المؤمنین علی بودیم رضی الله عنه، فق: گوید با امیر المؤمنین علی - علیه السلام - بودیم. (۲). مب، مر رسیدیم. (۳). آج، لب، فق: سر به. [.....]

(۴). دب: مع الوجد، آج، لب، فق: مع العدو، چاپ شعرانی (۳/۱۴۳): مع الواحد. (۵). مع: و هی، با توجه به وز تصحیح شد. (۶). دب، آج، لب، فق: مب، مر: مردم. (۷). وز، دب: دور. (۸). مب تعالی جل جلاله عم نواله و عظم شانه. (۹). نسخه مع در صفحه مقابل آورده است: صوره ما کان مکتوبا علی ظهر المجلده الخامسة من نسخه الأصل. المجلده الخامسة من روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن جمعها الشیخ الأجل الإمام العالم جمال الدین قطب الاسلام فخر العلماء شرف الائمة ابو الفتوح الحسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی، حرس الله علوه و کبت عدوه بمحمد و آله الطاهرین، فی شهر ربیع الثانی سنه تسع و تسعین و تسع مائه سبع و خمسون و الف، آج، لب المجلده الخامسة من روضه الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، جمعها الشیخ الأجل الاعظم الامام العالم العامل جمال الدین قطب الاسلام فخر العلماء شرف الائمة ابو الفتوح الحسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی - حرس الله علوه و کبت عدوه بمحمد و آله الطاهرین المعصومین، مر: و الصیلموه علی نبینا محمد و آله الطیبین الطاهرین المعصومین و سلم تسلیم کثیرا کثیرا، نمقه محمد تقی ابن ابو الحسن بن نور الوری الواعظ - عفی عنهم. المجلده الخامسة من روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن جمعها الشیخ الأجل الإمام العالم جمال الدین قطب الاسلام فخر العلماء شرف الائمة ابو الفتوح الحسین بن

علی بن محمد بن احمد الخزاعی، حرس الله علوه و کبت عدوه بمحمد و آله الطاهرين، فی شهر ربیع الثانی سنه تسع و تسعين و تسع مائه سبع و خمسون و الف، آج، لب المجلده الخامسة من روضه الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، جمعها الشیخ الأجل الاعظم الامام العالم العامل جمال الدین قطب الاسلام فخر العلماء شرف الائمه ابو الفتح الحسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی - حرس الله علوه و کبت عدوه بمحمد و آله الطاهرين المعصومین، مر: و الصیلموه علی نبینا محمد و آله الطیبین الطاهرين المعصومین و سلم تسلیمایا کثیرا کثیرا، نمقه محمد تقی ابن ابو الحسن بن نور الوری الواعظ - عفی عنهم.

جلد ۵

[ادامه سوره آل عمران]

بسم الله الرحمن الرحيم

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۵]

[اشاره]

یوم تَبِیضٌ وُجُوهُ و تَسْوَدُّ وُجُوهُ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۱۰۶) وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۱۰۷) تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ (۱۰۸) وَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۱۰۹) كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَ أَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ (۱۱۰) لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى وَ إِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُؤَلُّوكُمْ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصِرُونَ (۱۱۱) ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلِيلَةُ أَيْنَ مَا تُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَ بِأَوْ بَغَضٍ مِنَ اللَّهِ وَ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَلِكُمْ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ يَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَ كَانُوا يَعْتَدُونَ (۱۱۲) لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَانِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَ هُمْ يَسْجُدُونَ (۱۱۳) يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَ أُولَئِكَ مِنَ الصِّالِحِينَ (۱۱۴) وَ مَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ (۱۱۵)

[ترجمه]

آن روز (۱) که سپید باشد (۲) رویها و سیاه باشد (۳) رویها (۴)، فاما آنان که سیاه باشد رویها کافر شدی پس ایمانتان، بچشید عذاب بآن چه کافر شدید. و امّا آنان که سپید باشد (۵) رویهایشان در رحمت خدای، ایشان در آن جا همیشه باشند. اینکه آیتهای خداست، می خوانیم بر تو به درستی، و نخواهد خدای، بیداد جهانیان. و خدای راست آنچه در آسمانهاست، و آنچه در زمین است و با خدای شود (۶) کارها. بودید شما بهترین امتانی (۷) که بیرون آوردند برای مردمان، می فرمایید (۸) نیکی، و منع می کنید از بدی، و ایمان دارید به خدای، و اگر ایمان آورند (۹) جهودان و ترسایان ایشان را به بودی، از ایشان بهری مؤمنند و بیشتین ایشان کافراند. ----- (۱). آج، لب، فق، مر: در روزی. (۲). آج، لب، فق، مر: سفید شود. (۳). آج، لب، فق، مر: سیاه شود به ظلمت کفر. (۴). وز: رویهایشان. (۵). آج، لب، فق، مر: سفید شده باشد. (۶). آج، لب، فق، مر: و با حکم خدای باز گردانند. (۷). آج، لب، فق، مر: گروهی. (۸). معج: می فرماید، با توجه به وز تصحیح شد. [.....] (۹). آج، لب، فق، مر: ایمان آوردندی. صفحه ۲: زیان نکنند (۱) شما را مگر رنجی، و اگر کارزار کنند با شما پشت بر شما کنند، انگه نصرت نکنند

ایشان را زدند بر ایشان خواری هر جا «۲» یابند ایشان را مگر به زنهاری «۳» از خدا و زنهاری «۴» از مردمان و باز آمدند به خمشی از خدای. زدند «۵» بر ایشان درویشی، آن به آن است که ایشان کافر شدند به آیتهای خدای و بکشتند پیغمبران را بنا حق اینکه به آن است که عاصی شدند و ظلم کردند. نباشند راست، از اهل کتاب «۶» امتی ایستاده، می خوانند آیات خدا در اوقات شب، و ایشان سجده می کنند [۲۵۱-پ]. ایمان آرند به خدای و به روز بازپسین، و می فرمایند نیکی، و باز می دارند از بدی و می شتابند در نیکیها، و ایشان از جمله نیکناند. «۷» «۸» آنچه شما کنید از نیکی «۹»، کفران نکنند، و خدای داناست به پرهیزگاران. قوله تعالی: یوم تَبِیضٌ وُجُوهُهٗ عامل در «یوم» اما مضموری باشد چنان که ----- (۱). وز، دب: زیانی نکنند. (۲).

وز، دب: هر کجا. (۳-۴). آج، لب، فق، مر: عهدی. (۵). دب: وزده شد. (۶). آج، لب: نه‌اند اهل کتاب برابر. (۷). مع، آج، لب، مر: ما تفعّلوا، با توجه به وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۸). مر: آنچه کنند از هر نیکی، متن اساس و دیگر نسخه‌بدلها با ترجمه «و ما تفعّلوا» مطابقت دارد. (۹). مع: تکفروه، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. صفحه: ۳ گفتیم: اذکر یوم تبیض، و شاید که عامل در او عظیم باشد، اُی یعظم عذابهم یوم تبیض و جوه، و شاید که معنی عذاب بود، تا تقدیر چنین باشد: و هم یعدّبون عذاباً عظیماً یوم تبیض. یحیی بن وثاب خواند: تبیض و تسودّ، به کسر هر دو «تا» علی لغة تمیم، و زهری خواند: تبیاض و تسوادّ و افعال و افعال، اما «۱» فی الالوان و العیوب، گفتند مفسران که معنی آیت آن است که: یوم تبیض و جوه المؤمنین و تسودّ وجوه الکافرین - آن روز که رویها سپید «۲» باشد و «۳» رویها سیاه. گفتند: رویهای سپید «۴» رویهای مخلصان «۵» باشد، و رویهای سیاه رویهای منافقان «۶» باشد. عطا گفت: رویهای سپید «۷» روی «۸» مهاجر «۹» و انصار باشد، و رویهای سیاه رویهای «۱۰» بنی قریظه و بنی النضیر باشد. عبد الله عباس گفت: روی سپید «۱۱» رویهای «۱۲» موحدان باشد، و رویهای سیاه روی «۱۳» اهل بدعت باشد. کلبی روایت کند عن ابی صالح عن ابن عباس که عبد الله عباس گفت: چون روز قیامت باشد، خدای بردارد و نصب کند هر معبودی را که بدون او «۱۴» پرستیده باشند «۱۵» در دار دنیا هر کسی به جانب معبود خود تازند و بشتابند، و هو قوله تعالی: نُؤَلِّهِ مَا تَوَلَّی «۱۶»...، ما او را به آن گذاریم که به آن توالاً کرد «۱۷». چون به او «۱۸» رسند و آن خسارت و ندامت بیند دژم شوند «۱۹»، از دژمی «۲۰» روهای «۲۱» ایشان سیاه شود، آن جا مؤمنان بمانند و اهل کتاب برای ایشان معبودی رفع نکنند که ایشان بت پرست نبوده باشند در دنیا. ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: لغتان. (۲-۴-۷-۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سفید. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر آن روز که. (۵). آج، لب: مؤمنان مخلصان، فق، مب، مر: مؤمنان. (۶). آج، لب، فق، مب: کافران. [.....]. (۸). دب: رویهای. (۹). دب، مر: مهاجران. (۱۰-۱۲). دب، مر: روی. (۱۳). آج، لب، فق: رویهای. (۱۴). دب، مر: خدای. (۱۵). دب: باشد. (۱۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۵. (۱۷). آج، لب، فق: کند. (۱۸). آج، لب، فق: به آن. (۱۹). دب، مر: غمگین و اندوهناک شوند. (۲۰). دب، مر: از آن غم و اندوه. (۲۱). دب، آج، لب، فق: روی. صفحه: ۴ حق تعالی گوید: هر که از شما مرا در «۱» دنیا سجده کرد، امروز سجده کنید مرا، مؤمنان «۲» سجده کنند، جهودان و ترسایان «۳» سجده نتوانند کردن. مؤمنان سر بردارند و رویهای ایشان از نور چون ماه «۴» بود. منافقان و اهل کتاب - از جهودان و ترسایان - در روی مؤمنان نگرند، از آن حزن و اندوه رویهایشان سیاه شود، گویند: بار خدایا؟ رویهای مشرکان سیاه کردی، و ما در دنیا مشرک نبودیم؟ و ذلک قوله تعالی: وَ اللّٰهُ رَبُّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ «۵». حق تعالی گوید: انظُرْ کَیْفَ کَذَّبُوا عَلَیْ اَنْفُسِهِمْ «۶». اما آنچه موافق کتاب خداست آن است که گفت فی قوله: اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ یَا حَسْرَتِیْ عَلَیْ مَا فَرَّطْتُ فِیْ جَنْبِ اللّٰهِ وَ اِنْ كُنْتَ لَمِنَ السَّآخِرِیْنَ، اَوْ تَقُولَ لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدَانِیْ لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِیْنَ «۷». حق تعالی در اینکه آیت بیان «۸» کرد که: مشرکان با شرک جبر گویند «۹»، تا آن مثل در حق ایشان محقق باشد که مع کفره قدری، کفر آن است که: وَ اِنْ كُنْتَ «۱۰» لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدَانِیْ «۱۲»، اگر خدای مرا هدایت دادی من متقی بودم، یعنی خدای مرا هدایت نداد، و اینکه دروغ است بر خدای، و به مثل «۱۳» گفته‌اند: دروغن سیاه روی باشد. اگر آن که دروغ بر کسی نهد من افناء الناس سیه روی شود، آن که دروغ بر خدای نهد چه شود! به وعده خدای هم چنین شود که در آخر

آیات گفت: وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ ﴿١٤﴾. بهری «۱۵» از اهل معانی گفتند: سواد و بیاض کنایت است از اربداد «۱۶» و اشراق و از ----- (۱). همه نسخه بدلها دار. (۲). فق، مب، مر مرا. [.....] (۳). آج، لب، فق، مب، مر مرا. (۴). مب، مر تابان. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۲۳. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۲۴. (۷). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۶ و ۵۷. (۸). همه نسخه بدلها آن. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می گویند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر من قبله، چاپ شعرانی (۱۴۶/۳) من قبله. (۱۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۶. (۱۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۷. (۱۳). مب، مر: و تمثیل. (۱۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۰. (۱۵). مب، مر: بعضی. (۱۶). اساس و دیگر نسخه بدلها: ارتداد، با توجه به دب و معنی عبارت تصحیح شد. [.....] صفحه ۵ عبوس و طلاقه، أ لا ترى الی [قوله] «۱»: وَ وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ ﴿٢﴾، و: وَ وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ ﴿٣﴾، و: وَ وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ، ضَاحِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ، وَ وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ، تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ ﴿٤﴾. آنگه بیان و تفصیل [حال] «۵» ایشان داد هر یکی را علی حده گفت: فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ، و امّا آنان را که رویهای «۶» ایشان سیاه باشد. أَ كَفَرْتُمْ، در کلام حذفی و اختصاری هست، و التّقدير: فيقال لهم أَ كَفَرْتُمْ، ایشان را گویند، و اینکه از جمله آن جایهاست که قول اضممار کرد که کافر شدی پس «۷» ایمانتان، یعنی پس «۸» آن که اظهار کردی ایمان «۹» و منافق بودی «۱۰» در آن اظهار کفر کردی که در دل داشتی «۱۱» و مرتد شدی «۱۲». ربیع و ابو العالیه گفتند: بَعْدَ إِيمَانِكُمْ، یعنی بعد اقرار کم یوم الميثاق «۱۳». حسن بصری گفت: آنانند که اظهار کلمه ایمان کردند و منافق بودند، و اینکه بعینه مذهب ماست. عکرمه گفت: مراد جهودان و ترسایانند که پیش از آن که رسول- علیه السّلام- آمد «۱۴»، ایشان نعت و صفت او می خواندند در توریت و انجیل، و مقرّ بودند. چون بیامدند «۱۵» او را بدیدند و بشناختند «۱۶» کافر شدند، چنان که گفت: فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ ﴿١٧﴾. بعضی دگر [۲۵۲-] از مفسّران گفتند: قومی باشند از اهل قبله ما. حارث أ عور گفت از امیر المؤمنین علی «۱۸» شنیدم که می گفت بر «۱۹» منبر: مرد باشد که از خانه ----- (۵-۱). میج: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر إلی رَبِّهَا نَظِرَةٌ سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۲. (۳). سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۴. (۴). سوره عبس (۸۰) آیات ۳۸ الی ۴۱. (۶). همه نسخه بدلها بجز مب: روی. (۷-۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر از. (۹). وز، دب، آج، لب، فق: اظهار ایمان کرده بودی. (۱۰). بودی / بودید. (۱۱). داشتی / داشتید. (۱۲). شدی / شدید. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مب، مر و. (۱۴). مب، مر: آید. (۱۵). وز، مب و. (۱۶). دب، آج، لب، فق: نشناختند. [.....] (۱۷). سوره بقره (۲) آیه ۸۹. (۱۸). دب، مر علیه السّلام، مب: علی بن ابی طالب علیه الصّیلوله و السّیلام. (۱۹). همه نسخه بدلها بجز وز بالای. صفحه ۶ بیرون آید «۱» با خانه نشود الاّ پس از آن که عملی کند که مستوجب بهشت شود. و مرد باشد که از خانه بیرون آید، با خانه نشود تا عملی کند که مستوجب دوزخ شود، و آنگه اینکه آیت برخواند: يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌُ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌُ- الایة، و بیان اینکه، قول النّبی- علیه السلام- که گفت «۲»: روزگاری آید بر امت من که مرد بامداد مسلمان بود، نماز شام کافر شود که دین خود به چیزی اندک از دنیا بفروشد. ابو امامه الباهلی گفت: خوارچند و قتاده گفت: مبتدعان امت اند، بیان اینکه قول خبر رسول است- صلّی الله علیه و آله- که گفت: فردا قیامت جماعتی به نزدیک من آیند بر کنار حوض از اهل صحبت «۳» من، چون من ایشان را بینم، ایشان را از پیش من برابند «۴». من آواز دهم که: «۵» اصیحابی اصیحابی «۵» یارکان منند، مرا گویند، تو ندانی که اینان از پس تو چه احداث کردند! انهم رجعوا علی اعقابهم القهقری و ارتدوا، اینان از پس تو مرتد شدند و برگشتند، و اینکه خبر ثعلبی امام اصحاب الحدیث در تفسیر آورد. وَ أَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ، و امّا آنان را که روی ایشان سپید «۶» باشد و ایشان مؤمنان و موخّدان و مخلصان باشند، عکس آنان که ذکر ایشان برفت. فَفِي رَحْمَتِ اللَّهِ، ای فی ثواب الله، ایشان در رحمت و ثواب خدای باشند، یعنی در بهشت. هُم فِيهَا خَالِدُونَ، و در آنجا مخلّد «۷» و مؤیّد باشند به بقای خدای تعالی. تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ، اینکه آیات و بینات و حجج خداست. نَتَلُوها عَلَيْكَ بِالْحَقِّ، ما بر تو می خوانیم به حق و راستی و درستی، تا بدانی از اینکه آیات و بینات که خدای تعالی ظلم «۸» عالمیان نخواهد، یعنی نخواهد که بر هیچ کس از جهانیان ظلم کند. و نسبت و اتّصال اینکه حدیث بما تقدم آن است

که: خدای تعالی ذکر کافران و منافقان و مؤمنان بکرد، و آنکه جزا و استحقاق هر یک بگفت، آنکه گفت: اینکه برای آن است تا معلوم شود که خدای تعالی نخواهد که بر هیچ کس ظلم کند، اما به ----- (۱). مر و.

(۲). مب، مر: فرمود. (۳). دب: صحابه، مر: صحبه. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برانند. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اصحابی. (۶). مب، مر: سفید. (۷). مج: مخلود، با توجه به وز تصحیح شد. (۸). مب، مر بر. صفحه: ۷ آن که ثواب مستحق او باز گیرد، و اما به آن که تا او را مستحق عذاب کند. و در آیت دلیل است بر بطلان قول مجربره که گفتند: خدای تعالی ظلم خواهد و ظلم کند، برای آن که به لفظ نکره نفی کرد از خود اراده هر ظلمی نامعین، چنان که گویی: جانی رجل او ما جانی رجل، و بر هر مردی که در جهان است برافتد «۱» نامعین، و نیز دلیل است بر آن که ظلم نکند، برای آن که اجماع است که: خدای تعالی فعلی نکند که نخواهد همه افعال خود را مرید باشد، پس آیت دلیل است بر آن که ظلم نکند و نخواهد. وَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، وجه اتصال اینکه آیت به آیت متقدم آن است تا قیدی و تأکیدی باشد آن را که گفت: وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ، برای آن که ظلم «۲» و قبیح آن کس کند که جاهل باشد به قبح آن، یا محتاج باشد به آن. چون قدیم - جل جلاله - باز نمود که: ملک آسمان و زمین و هر چه در آسمان و زمین است همه او راست «۳»، و مرجع و مرد همه کارها با او است، به هیچ حال او را حاجت نباشد «۴» به ظلم کردن و ظلم خواستن، چه آن را که ملک آسمان و زمین او را باشد، مستغنی بود. پس اینکه حجت و بینت آن دعوی است که در آیت اول گفت، و وجوه آن که چرا به لفظ رجوع گفت و از او بیامده نیست تا با او شود گفته شد پیش از اینکه. كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ، عکرمه و مقاتل گفتند «۵»: آیت در جماعتی آمد از صحابه رسول، منهم: عبد الله بن مسعود و ابي بن کعب، و سبب آن بود [که] «۶»: مالک بن الصیف و وهب بن یهودا دو خبر بودند از اخبار جهودان، اینان را گفتند: ما از شما بهیم و دین ما از دین شما بهتر است. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد رد بر ایشان «۷». سعید جبیر گفت از عبد الله عیاس، که او گفت: هم المهاجرون، آنانند که با رسول - علیه السلام - هجرت کردند و از مکه به مدینه آمدند. و ضحاک گفت: اصحاب رسولند خاصه -- ----- (۱). مب، مر: می افتد. (۲). مب، مر قبیح است. (۳). مب، مر: همه از اوست. [.....]

(۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نیست. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۶). اساس، وز، دب، آج، لب، فق: ندارد، با توجه به مب و مر افزوده شد. (۷). مب، مر: بر جهودان. صفحه: ۸ الزواة الدعاء، راویان اخبار و داعیان با دین خدای که مسلمانان را فرمودند که: طاعت ایشان دارید «۱»، و اینکه صفت امامان باشد. و از بعضی صحابه رسول روایت است که او گفت: [آیت] «۲» در اولینان ماست نه در آخرینان. عمران بن حصین روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: خیر الناس قرنی ثم الذین یلونهم، گفت: بهترین مردمان مردمان عهد منند، پس آنان که از پس ایشانند، پس آنان که از پس ایشانند، پس از آن قومی آیند: یتسمنون یحبون السمن، که تن پرورند و خویشان فربه کنند، و همت ایشان در اینکه باشد، پیش از آن که از ایشان پرسند و خواهند گواهی دهند. و ابو سعید خدری روایت کرد که رسول - علیه السلام گفت: طوبی لمن رانی، و لمن رای من رانی، و لمن رای من رای من رانی، گفت: خنک «۳» آن را که مرا دید، یا آن را دید که مرا دید «۴»، یا آن را دید که آن را دید «۵» که مرا دید. هم او روایت کرد که، رسول - علیه السلام گفت: لا تسبوا اصحابی، اصحاب مرا دشنام مدهید، که به آن خدای که جان من به امر اوست که اگر یکی از شما «۲۵۲» پ [چندان که وزن کوه احد است زر «۶» خرج کند، آن درنیابد از درج «۷» که ایشان و نه نیمه آن «۸». بعضی دگر گفتند: مراد جمله امت محمداند، و آیت عام است در همه امت. و قال علیه السلام: احفظونی فی أصحابی فانهم خیار امتی، گفت: مرا نگاه دارید «۹» در «۱۰» یاران من که ایشان بهینه «۱۱» امت منند. و در اخبار و تفاسیر اهل البیت - علیهم السلام - چنان است که «۱۲»: آیت خاص ----- (۱). دب، آج، لب، فق: داری / دارید. (۲). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مب، مر: خوشا. (۴). مب، مر: دیده باشد. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر، عبارت: «که آن را دید» مرا ندارد. (۶). مب، مر سرخ. (۷). دب، مب، مر: درجه. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ایشان. (۹).

دب، آج، لب، فق: داری/ دارید. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر میان اصحاب و. [...] (۱۱). مب، مر: بهترین. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب اینکه. صفحه ۹ است در حق ایشان و ائمه معصوم «۱» - علیهم السلام - برای آن که لفظ «خیر» در حق مقتدایان امت روان باشد «۲»، آنگه آن صفات که آیت متضمن آن است لایق حال ایشان است، من قوله تعالی: تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ - الآية. بیانش آن خبر که «۳» سلمان پارسی «۴» - رحمه الله علیه - روایت کند که: در عهد عمر خطاب مردی بیامد از احبار جهودان، و پرسید که: خلیفه محمّد کیست که بر جای اوست! او را هدایت کردند به عمر. او بیامد و گفت: أنت خلیفه محمّد! گفت: آری. گفت: إني سائلک «۵» عن ثلاث، و ثلاث و واحدة، گفت: من تو را بخواهم پرسیدن از سه مسأله، و سه مسأله و یکی. گفت: چه منع کرد تو را از آن که نگفتی «۶» هفت مسأله! گفت: برای آن که اگر آن سه اول پرسیم جواب یابیم، دگر پرسیم «۷»، و إلیا - اودیک و نفسی، خود را و تو را رنجه ندارم. عمر گفت: فاذا علیک بعلی بن ابي طالب، او را ببر علی فرستاد. او بیامد و علی «۸» را گفت: من تو را سؤال خواهم کردن، چنان که اول گفته بود گفت: سل ما بدا لک «۹»، پرس از هر چه خواهی؟ گفت: گفت: خبر ده مرا از اول درخت «۱۰» که بر زمین برست، و از اول سنگ که بر زمین بنهادند، و از اول چشمه آب «۱۱» که بر زمین پدید آمد! گفت: اما شما که جهودانید «۱۲» می گوید اول درخت «۱۳» که بر زمین برست سمر بود، و دروغ گفتید. اول درخت که بر زمین برست درخت عجوه بود، نوعی «۱۴» خرماست. و اول چشمه آب «۱۵» شما گفتید «۱۶» چشمه بیت المقدس است، و دروغ گفتید «۱۷». اول چشمه آب که بر زمین پدید آمد، آن چشمه بود که صاحب موسی در او

 (۱). دب، فق، مب، مر: معصومین. (۲). مب، مر: روا باشد. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: خبری که. (۴). مب، مر: سلمان فارسی. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: سألتک. (۶). اساس، وز، دب: گفتم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر و جواب یابیم. (۸). آج، لب، فق: و امیر المؤمنین علی. (۹). وز: سل عما بذلک، دب و دیگر نسخه بدلها: سل عما ترید. (۱۳) - (۱۰). مب، مر: درختی. (۱۱). مب، مر: آبی. (۱۲). آج، لب، فق: جهودانی / جهودانید. [...] (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: از (۱۵). فق که. (۱۶-۱۷). دب، آج، لب: گفتم / گفتید. صفحه: ۱۰ ماهی بشست و ماهی زنده باشد. و اول سنگی که بر زمین نهادند «۱»، شما گفتید آن سنگ است که در بنای بیت المقدس نهاده است، دروغ گفتید. اول سنگ که بر زمین بنهادند، حجر أسود بود که جبرئیل - علیه السلام - از بهشت به آدم آورد، و له لسان ذلق یشهد لمن وافاه یوم القیمه، و فردا قیامت او را زبانی فصیح بود تا گواهی دهد برای «۲» آن کس که به او آمده باشد. جهود گفت: اشهد انه املاء موسی و کتاب هارون، گفت: گواهی دهم «۳» که اینکه جمله املاء موسی است و کتابت هارون. گفت: مسأله سه ماند. گفت: بگو. گفت: أخبرنی عن موضع نبیکم فی الجنة، خبر ده مرا از جای پیغامبران در بهشت. گفت: قضیب غرسه الله بیده فی اعلی علیین ثم قال له کن فکان جنات عدن، گفت: قضیبی و شاخی «۴» حق تعالی به دست قدرت خود غرس کرد «۵» در اعلا علیین. آنگه گفت آن را که: بباش، بهشت عدن [شد] «۶». گفت «۷»: املاء موسی و کتاب هارون. گفت: خبر ده مرا تا با او که باشد در آن جا! گفت: اثنی عشر من اهل بینه یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و لا یخافون فی الله لومه لائم، دوازده کس از اهل البیت او که امر معروف کنند و نهی منکر کنند، و از ملامت هیچ ملامت کننده نترسند. گفت: راست گفتی «۸»، املاء موسی است و کتاب هارون. گفت: خبر ده مرا از وصی او تا از پس او چند سال بماند. «۹» امیر المؤمنین - علیه السلام - عقد بیده ثلاثین، به دست، سی «۱۰» بگرفت، یعنی سی سال. گفت: یک مسأله ماند مرا، اگر جواب دهی بصواب ایمان آرم. گفت: و ماهی، و آن چیست! گفت: أخبرنی عن وصیه أمیوت ام یقتل،

 (۱). (۱). وز، آج، لب: بنهادند. (۲). مب، مر: بر. (۳). مب، مر: می دهم. (۴). مر که. (۵). مب، مر و بنشانند. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۴۹/۳) أشهد أنه. (۸). چاپ شعرانی (۱۴۹/۳) اینکه. (۹). دب علی. (۱۰). مب، مر: به دست خود سی عقد. صفحه: ۱۱ خبر ده مرا از وصی او تا به مرگ میرد یا او را بکشند! امیر المؤمنین «۱» - علیه السلام - گفت: «۲» لا بل یخضب هذه من هذا - و وضع یده علی لحيته و

رأسه، لا بل که (۳) اینکه را از اینکه خضاب کنند- و اشارت کرد به دست‌ها سر و محاسن (۴) خود. جهود ایمان آورد و از جمله موالی او یکی بود (۵) و گفت: اشهد ان لا اله الا الله و أشهد ان محمدا رسول الله و (۶) أنك وصی رسول الله. کُنتُم خَیْرَ أُمَّةٍ، «کان» صله است اینکه جا و مراد آن که: انتم خیر اُمّیه، چنان که گفت: مَنْ کَانَ فِی الْمَهْدِ صَبِيًّا (۷)، [أی من هو فی المهد صبی] (۸)، یعنی شما بهتر امتی. و «کان» زیادت است. و محمّد جریر (۹) گفت: «کان» تامّه است، و معنی آن است که: و خلقتم و وجدتم خیر اُمّیه، شما را بهتر امت آفریده‌اند. و «خیر» نصب او بر حال باشد نه خبر، کان تامّه را اسم کفایت باشد بی خبر. و بعضی دگر گفتند: «کان» بر جای خود است، و معنی آن که: کُنتُم خَیْرَ أُمَّةٍ عِنْدَ اللَّهِ فِی اللُّوْحِ الْمَحْفُوظِ، شما بهتر امت بوده‌ای (۱۰). بنزدیک خدای تعالی در لوح محفوظ. و قوله: أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ در جای صفت امت است، ای کنتم خیر اُمّیه مخرجه للنّاس، و معنی آن است که: أنتم خیر النّاس للنّاس، و اینکه اقوال مفتیان همه دلیل آن می‌کند که مراد (۱۱) امامان و مقتدایان اند (۱۲)، برای آن که هر یکی را از مردمان که نه امام و پیغمبرانند اُخرج لنفسه برای خود آفرید او را، و او را با کس کار نباشد مگر پیغمبر و امام را که تکلیف امت و اتباع در گردن ایشان باشد. ----- (۱). دب، فق علی. [.....] (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: من هذه. (۳). مب، مر: نه بل که. (۴). دب، آج، لب، مب، مر: به دست مبارک به سر و محاسن مبارک. (۵). مب، مر: موالیان گشت، چاپ شعرانی (۳/ ۱۵۰): یکی او بود. (۶). مب، مر و أشهد. (۷). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۹. (۸). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: محمّد بن جریر. (۱۰). مب، مر: بوده‌اید. (۱۱). دب، آج، لب، فق ما. (۱۲). دب: امامان و متّقیان و مقتدایان اند، آج، لب، فق: امامان و متّقیان اند. صفحه: ۱۲ و ابو هریره روایت کرد که معنی آن است (۱): انتم خیر النّاس للنّاس تدخلونهم فی الاسلام، شما بهتر (۲) امتانید، یعنی بهترین مردمانید (۳) برای مردمان که مردم را در اسلام آری (۴)، و اینکه صفت امام باشد. قتاده گفت [۲۵۳-]: مراد آنانند که جهاد کنند و سبی و غارت کنند، و مردم را در اسلام آرند به تیغ و قتال، که پیش از رسول- علیه السّلام- دیگران را قتال نفرمودند. مقاتل بن حیّان گفت (۵): امتان پیشین (۶) امر معروف و نهی منکر نکردندی، و گفتندی: ما را با کس کار نیست، ما را تکلیف خود به جای باید آوردن، اگر کسی نیک باشد او را به بود، و اگر بد باشد او را بتر بود (۷)، و امت ما نه چنین اند، بلکه امر معروف کنند و نهی منکر کنند، و مردم را از ظلم و معصیت باز دارند، پس [از] (۸) اینکه جا بهترین امتان باشند. بهز بن حکیم روایت کند عن ابيه عن جدّه از رسول- علیه السّلام- که گفت در اینکه آیت: شما تمامی هفتاد امتی (۹)، از میان پیشین (۱۰) شما از همه بهتری (۱۱) و بر خدای گرامیتر. بریده‌الاسلمی روایت کرد که رسول- علیه السّلام- گفت: اهل بهشت در قیامت صد و بیست صف باشد (۱۲)، هشتاد صف امت من باشد (۱۳). و عبد الله عمر روایت کرد که رسول- علیه السّلام- گفت: هیچ امت نیست و الا بهری در بهشت باشند و بهری در دوزخ، مگر امت من که همه در بهشت باشند. انس روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که او گفت: امت من چو (۱۴) بارانند، ----- (۱). مب، مر که. (۲). همه نسخه‌بدلها: بهترین. (۳). دب، آج، لب، فق: مردمانی / مردمانید. [.....] (۴). مب، مر: آرید. (۵). مب که. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: پیشتر. (۷). دب، آج، لب، فق: بدتر بود، مب، مر: بد باشد از برای خود بد باشد. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۹). مب، مر: امتید. (۱۰). مب، مر: از امتان پیشین. (۱۱). مب، مر: بهترید. (۱۲). همه نسخه‌بدلها: باشند. (۱۳). همه نسخه‌بدلها بجز وز: باشند. (۱۴). مب، مر: چون. صفحه: ۱۳ کس نداند که اولش به بود یا آخرش. انس روایت کند (۱) که اسقف ترسیان پیش (۲) رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ مرا در دل افتاده است (۳) که ایمان آرم. گفت سبب چیست! گفت در خواب دیدم که: قیامت خاسته بودی (۴) و خلقان (۵) در صعید سیاست بداشته‌اند (۶)، و امتان را بر خدای عرضه می‌کردند. جماعتی در آمدند اغرّ محجّل، روی و دست و پای سپید، بر صراط بگذشتند کالبرق الخاطف، و دیگران می‌فتادند (۷) و می‌خواستند (۸)، من گفتم: اینکه امت کیستند! همانا (۹) انبیانند (۱۰) یا اوصیا یا فرشتگان، گفتند: نه، اینان امت محمّداند، غرّا محجّل (۱۱)، از آثار ظهور ازین سبب مرا رغبت اسلام افتاد. رسول- علیه السّلام- اسلام (۱۲) عرضه کرد و ایمان

آورد. رسول- علیه السلام- گفت: بهشت بر پیغمبران حرام است تا من در او شوم» (۱۳)، و بر اوصیا حرام است تا وصی- من در شود» (۱۴)، و بر ائمتان حرام است تا ائمتان من در او شوند» (۱۵). ابو موسی اشعری روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: ائمت من امّتی اند مرحومه، چون روز قیامت باشد خدای تعالی هر مردی را از ائمت من کافری بدهد، گوید: اینک فدا» (۱۶) تو است از آتش دوزخ. انس روایت کند که: یک روز با رسول- علیه السلام- می‌رفتم، آوازی از شعبی -----

(۱). همه نسخه‌بدلها بجز وز، مب: روایت کرد. (۲). مب: نزد. (۳). مب، مر: در دل آمده است. [.....]. (۴). دب، آج، لب، فق: برخاسته بودی، مب، مر: بر خواسته است. (۵). همه نسخه‌بدلها را. (۶). آج، لب، فق: بداشته بودند. (۷). لب، مب، مر: می‌افتادند. (۸). اساس: می‌خواستند با توجه به وز تصحیح شد، مب، مر: بر می‌خواستند. (۹). مب، مر که. (۱۰). دب: اولیاءاند، همه نسخه‌بدلها و. (۱۱). آج، لب، فق روی و دستها سفید، مب دست و پای و روی ایشان سفید، مر روی و دست و پای سفید. (۱۲). دب، آج، لب، فق او را، مب، مر بر او. (۱۳). مب، مر: در نروم، دیگر نسخه‌بدلها بجز وز: نشوم. (۱۴). مب، مر: تا اوصیای من در نروند، وز: در او شود، دیگر نسخه‌بدلها: در نشود. دب، آج، لب، فق: نشوند (۱۵). مب، مر: در نروند. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: فدای. صفحه: ۱۴ بیرون می‌آمد، مرا گفت: بنگر یا انس تا آن آواز چیست! گفت: برفتم، مردی را دیدم که در بن درختی نماز می‌کرد و می‌گفت: مرا از ائمت مرحومه کن «۱»، مرا از ائمت «۲» محمّد کن که بر ایشان رحمت کرده‌ای و گناهان ایشان بیامرزیده «۳» و دعای ایشان اجابت کرده «۴» و ایشان را ضمان ثواب کرده‌ای. بیامدم، رسول را بگفتم، مرا گفت: برو آن مرد را بگو که رسول خدای تو را سلام می‌کند و می‌گوید: من أنت، تو کیستی! بیامدم و بگفتم، گفت: رسول خدای را از من سلام کن و بگو که: برادر تو است خضر، خدای را دعا می‌کند و می‌خواهد تا او را از ائمت تو کند. در خبر است که قوم عیسی، عیسی را گفتند: یا روح الله؟ پس «۵» اینکه ائمت امّتی دگر باشند! گفت آری ائمت احمد. گفتند: ائمت احمد که باشند «۶»! گفت: «۷» علماء حلماء، ابرار، اتقیاء کائهم من العفة انبیاء یرضون من الله بالیسیر من الرزق و یرضی الله منهم «بالیسیر من العمل یدخلهم الجنة بشهادة أن لا اله الا الله، گفت: عالمان باشند و حلیمان و نکوکاران و پرهیزگاران [پنداری] «۸» که از «۹» عفت پیغامبرانند، از خدای به اندکی «۱۰» روزی راضی باشند، و خدای از ایشان به اندکی «۱۱» عمل راضی باشد به گفت «۱۲» لا اله الا الله به بهشت برد ایشان را. و در خبر است که کعب الاحبار را گفتند: چرا در عهد رسول و عهد ابو بکر ایمان نیاوردید «۱۳» در عهد عمر ایمان آوردید «۱۴»! گفت: سبب آن بود که پدرم در در مرگ «۱۵» صحیفه‌ای به من داد مهر برنهاد، و مرا وصایت کرد «۱۶» که: مهر از اینکه جا -----

(۱). همه نسخه‌بدلها بجز وز یعنی. [.....]. (۲). مب مرحومه. (۳). همه نسخه‌بدلها: بیامرزیده / بیامرزیده‌ای. (۴). همه نسخه‌بدلها: اجابت کرده / اجابت کرده‌ای. (۵). مب، مر: بعد از. (۶). مب، مر: کدام‌اند. (۷). آج، لب، فق: عنهم. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۹). اساس، وز: آن، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۱۰-۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: به اندک. (۱۲). مب، مر: و به گفتن. (۱۳). کذا: در اساس، وز، دیگر نسخه‌بدلها: نیاوردی. (۱۴). کذا: در اساس، وز، دیگر نسخه‌بدلها: آوردی. (۱۵). مب: به دم مرگ، مر: به در مرگ. (۱۶). مب، مر: وصیت کرد. [.....] صفحه: ۱۵ بر ندارد «۱». من بنهادم و مهر بر نداشتم تا به عهد عمر. در خواب دیدم که مرا گفتند «۲»: پدر با تو خیانت کرد، مهر از آن صحیفه بردار و بنگر تا چیست در آن جا کاربند. من مهر از او برداشتم «۳»، در آن جا نعت ائمت محمّد بود، سالوما و عالوما و حالوما و حاکوما و صافوحا و خاروجا. گفتند: تفسیر اینکه «۴» چه باشد! گفت: «سالوما»، بر یکدیگر سلام کنند بتحیت، و «عالوما»، علماء‌اند چون انبیاء بنی اسرائیل [و «حالوما»] «۵»، حلیمانند و بردباران، و «حاکوما» و خدای ایشان را حکم کرد به بهشت «۶»، و با یکدیگر مصافحت کنند، از گناه بیرون آیند چنان که از مادر زاده «۷». یحیی معاذ گفت: اینکه آیت مدح ائمت محمّد است، و خدای تعالی از کرم روا ندارد «۸» که قوم «۹» را مدح کند، و آنگه به دوزخ برد ایشان را، آنگه وصف کرد ایشان را به انواعی «۱۰» مدح که در ایشان بود، گفت: امر معروف کنند و نهی منکر کنند، و به خدای ایمان دارند، آنگه گفت «۱۱»: [اگر] «۱۲» اهل کتاب نیز ایمان

آورندی ایشان را به بودی، و اگر چه بهری از ایشان مؤمنند بیشتر کافراند. و مراد به «فساق» در آیت کافر است برای قرینه منهم المؤمنون، و در آیت تمسک نیست اهل وعید را برای آن که خدای در آیت فاسق را کافر نخواند، کافر را فاسق خواند، و کافر به همه حال فاسق باشد برای آن که از فرمان خدای خارج باشد. دگر آن که تنافی نیست از میان کفر و فسق، تنافی از میان کفر و ایمان است چون فاسق به فعل [فسق] «۱۳» مستحق [۲۵۳-پ] اینکه اسم باشد، واجب بود که به فعل ایمان مستحق اسم مؤمن بود از روی اشتقاق، و اگر دعوی نقل کنند دلیل نیابند بر اینکه. (۱). آج، لب، فق، مب، مر: بر مدار. (۲). دب، آج، لب، فق: مرا گفت، مب، مر: به خواب دیدم که پدرم مرا گفت. (۳). مر: مهر از آن جا بر گرفتم. (۴). دب: اینکه خیر. (۵). اساس، وز، دب، آج، لب، فق: ندارد، با توجه به مب و مر و فحوای عبارت افزوده شد. (۶). چاپ شعرانی (۳/ ۱۵۲) و صافوحا و خاروجا. (۷). مب، مر: زاده‌اند. (۸). اساس: ندارد روا، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قومی. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: انواع. (۱۱). چاپ شعرانی (۳/ ۱۵۲) و لَوَ اَمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ... را (۱۳-۱۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. صفحه: ۱۶ قوله: لَنْ يَضُرُّكُمْ اِلَّا اُذًى، مقاتل گفت: رؤسای جهودان چون کعب و نعمان و ابو رافع و ابو یاسر و کنانه و ابن صوری، بنزدیک عبد الله سلام آمدند و اصحاب او از مؤمنان اهل کتاب، و ایشان را ملامت و سرزنش کردند بر مسلمانی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اینکه جهودان به شما هیچ نتوانند کردن مگر ایداء به زبان از طعنه «۱» و وعیدی به دروغ یا دعوت با جهودی، یا «۲» کلمه‌ای از کلمات کفر که بگویند تا شما به آن رنجور شوید «۳». «إِلَّا اُذًى» محلّ او نصب است بر استثناء و جریر طبری و ابو القاسم بلخی «۴» گفتند: استثناء منقطع است برای آن که آن اذی ایشان را زیان ندارد، و اولیتر آن است که استثناء متصل باشد برای آن که اذی از جنس مضرت باشد، و منقطع آن بود که مستثنی از جنس مستثنی منه نباشد، چنان که: ما بالدار من أحد الأحمار. و إن یقاتلوكم یؤلؤکم الأدبار، و اگر با شما کارزار کنند پشت به هزیمت دهند شما را، و اینکه آیت از جمله معجزات است برای آن که خبر است از غیب، و مخبر بر وفق خبر آمد که هر یکی از ایشان با رسول و صحابه او قتال کردند «۵» منهزم شدند از بنی قریظه و بنی النضیر و بنی المصطلق و جز ایشان، پس آیت دلیل صحت نبوت است و تسلی رسول است - علیه السلام. و قوله: ثم لا ینصرون «۶»، و پس ایشان را نصرت نکنند، هم اینکه مورد دارد از روی اعجاز و تسلی. و اگر چه «ثم» حرف عطف است، اینکه فعل معطوف نیست بر فعل اول، برای آن مجزوم است، و التقدير: ثم هم لا ینصرون، و إنما استأنف لرأس الایة، كما قال الشاعر:

لم تسئل الرّیح القديم فینطق أی فهو ینطق «۷»، و آن جا که سر آیه نبود چنین فرمود: لا یقضی علیهم فیموتوا «۸» و لا یؤذن لهم فیعتذرون «۹». (۱). وز: طعنه/ طعنه‌ای. (۲). مب، مر به. [.....]. (۳). فق: رنجور شوی/ رنجور شوید. (۴). مب، مر: ابو القاسم بلخی. (۵). مب، مر و. (۶). اساس، وز، دب، آج، لب، فق: لا تنصرون، با توجه به مب، مر و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۷). اساس، وز: تنطق، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۸). سوره ملائکه (۳۵) آیه ۳۶. (۹). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۳۶. صفحه: ۱۷ قوله: ضربت علیهم الذلّة، بر ایشان راند «۱» مذلت و خواری. این-ما «۲» إلا بحبل من الله، ای بعهد، و قیل: بأمان، یعنی هر کجا باشند «۳» و به هر حال که باشند ذلیل و مهین باشند. حسن بصری گفت: مراد جهودانند که ایشان را ابداء علامت ذلت «۴» مسکنت بر ایشان پیدا بود. و قوله: «ضربت». صارت ثابتة علیهم لازمه [لهم] «۵»، یعنی چنان که اثر «۶» ضرب و زدن پیدا باشد، آن اثر بر ایشان پیدا است، و منه الضریة، و ضریة از اینکه جاست، فعيلة بمعنى مفعولة. و در استثناء خلاف کردند که متصل است یا منقطع، و اولیتر آن است که منقطع گویند که هست، برای آن که حالت اعتصام به حبل خدای نه حالت ذلت باشد. و در «باء» خلاف کردند که به چه تعلق دارد. فراء گفت: به محذوفی تعلق دارد، و تقدیر آن است که: إلا ان یعتصموا بحبل و عهد «۷» من الله و مثله «۸» قول الشاعر: رأنتی بحبلها فصدت مخافة

و فی الحبل روعاء الفؤاد فروق ای رأتنی فاقبلت بحبلها، و قال الآخر: قریب الخطو یحسب من رانی

و لست مقیداً اثنی بقید ای مقید بقید. و گفته‌اند: تعلق دارد بمعنی قوله: ضربت، ای وجبت لهم الذلّة بكلّ حال الا بحبل من الله. وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ، و عهدی از مردمان. گفتند: مراد به «ناس» رسول است - علیه السّلام - و نایبان او «۹». وَ بَأْوٍ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ، ای رجعوا، باز آمدند به خشم خدای «۱۰»، و اینکه عبارت است از آن که مستحق خشم خدای شدند به افعالی که کردند ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب: زدند. (۲). اساس و دیگر نسخه‌بدلها: اینما، با توجه به ضبط قرآن مجید آورده شد. (۳). دب، آج، لب: باشد. (۴). مب، مر و. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۷). اساس: الله، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. [.....] (۸). اساس: قال، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۹). آج، لب، فق، مب، مر و قوله. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر تو. صفحه: ۱۸ از کفر و معاصی. و غضب از خدای تعالی اراده عقاب باشد به مستحقّش. وَ ضَرَبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةَ، گفته‌اند: مراد مذلت است، و گفته‌اند: مراد درویشی است که آنان نیز که توانگر باشند از جهودان از خویشتن درویشی «۱» نمایند و درویش مانده باشند، و هی مفعله علی السّکون «۲». ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، اینکه «با» ی جزاست، یعنی اینکه برای آن و به سبب و جزا و مکافات آن بود که ایشان به آیات خدای کافر شدند، و پیغامبران را کشتند بنا حق. اگر گویند: چگونه روا باشد که خدای تعالی به گناه پدران ایشان «۳» را مؤاخذه کند، و ایشان که در عهد رسول بودند هیچ پیغامبر را نکشتند! گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که اگر چه تولّای قتل نکردند، راضی بودند و مصوّب آراء و افعال ایشان بودند، خدای تعالی گفت: بمثابه آن است «۴» که ایشان کشتند. و جواب دوم آن است که بر سیل تغلیب گفت چون ذکر قاتل و ناقاتل کرد غلبه داد قاتلان را، چنان که مذکر را بر مؤنث تغلیب کنند، و بیان کردیم که: لازم نیاید از فحوای آیت که قتل انبیا بر وجهی از وجوه حق باشد، و إنّما مراد آن است که کشتن پیغامبران جز بنا حق نباشد، چنان که:

علی لا حب لا یهتدی بمناره و قوله «۵»: لم تکحل من الرمد، یعنی لا منار هناک فیهتدی به و لا رمد «۶» فتکحل لأجله. قوله: ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا، «ما» مصدریه است، ای ذلک بعصیانهم، و اینکه «با» هم جزا راست، اینکه به سبب عصیان و نافرمانی ایشان است بر ایشان. وَ كَانُوا، ای [و] «۷» بما كانوا. یَعْتَدُونَ، ای باعتدائهم، و به آن ظلم و عدوان و تعدی و تجاوز از اندازه خود که کردند. لیسوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، «سواء» اقتضای دو اسم کند، کقوله تعالی: ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: درویش. (۲). همه نسخه‌بدلها: من السّکون. (۳). مر ایشان. (۴). اساس: آنانند، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه‌بدلها. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر بها. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۹ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ «۱» ...، و قولهم: [سواء زید و عمرو، و قوله] «۲»: سَوَاءً عَلَيْنَا [۲۵۴- ر] أ جَزَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا «۳» ...، و در آیت ذکر یکی کرده است و دوم مضمّر است علی قول الفراء، و تقدیر آن است که: اُمَّةٌ قَائِمَةٌ وَ اُمَّةٌ غَيْرَ قَائِمَةٌ، و لکن حذف کرد لدلالة الکلام علیه، کقول الشّاعر: عصیت لیها القلب إنّی لامرها

مطیع فما ادری ارشد طلابها اراد ارشد أم غی، و اینکه قول بر لغت آنان روا باشد که ضمیر متّصل را به فعل جمع روا دارند با تقدیم، من قولهم: أکلونی البراغیث، و قال الشّاعر: رأین الغوانی الشّیب لاح بعارضی

فَأَغْرَضْنِي بِالْخُدُودِ «۴» التواضر و بر قول بصریان امت بدل ضمیر باشد تا اینکه لازم نیاید، چنان که گفت قوله: وَ أَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا «۵»...، و وجهی دیگر- تا اینکه لغت نامعروف «۶» لازم نیاید در اینکه آیه و امثال اینکه- آن است که اینکه بمنزله جواب سائل باشد، پنداری چون شنیدند که: لَيْسُوا سَوَاءً، گفتند: من هم «۷»، فقيل لهم: أُمَّةٌ قَائِمَةٌ أَيْ هُم «۸» أُمَّةٌ قَائِمَةٌ، تا رفع او بر خبر مبتدا باشد نه بر فاعلیت، و اینکه هم وجهی نکوست. و قولی دیگر در آیت آن است، و آن قول زجاج «۹» که آن جا «۱۰» می گفت: لَيْسُوا سَوَاءً وَقَفَ اسْتِ وَ تَمَامُ كَلَامِ اسْتِ، وَ آن دو اسم که «سواء» را به کار باید «۱۱» در پیش رفته است فی قوله: مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَ أَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ «۱۲»، ای لا یتوی المؤمنون و اکثرهم الفاسقون، آنکه من اهل الكتاب أُمَّةٌ قَائِمَةٌ، مبتدا و خبر باشد. و بر اینکه قول، أُمَّةٌ قَائِمَةٌ مراد مؤمنانند اهل کتاب «۱۳» از عبد الله سلام و جز او. و بر قول اول مراد آن است که: مؤمنان و جهودان راست نباشند، و به معنی ----- (۱). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۱. (۲). اساس: ندارد: با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۳). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۱. (۴). اساس: الخدود، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. [.....] (۵). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳. (۶). اساس: تا اینکه معروف، با توجه به وز تصحیح شد. (۷). آج: منهم. (۸). وز: هو، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر است. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن جا که. (۱۱). دب: به کار آید. (۱۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۰. (۱۳). وز، دب، آج، لب، فق، مب، مر: مراد مؤمنان اهل کتاب باشند. صفحه: ۲۰ متقاربنند هر دو قول، و اگر چه در نظم میان ایشان مخالفت است. و مراد به أُمَّةٌ قَائِمَةٌ نماز شب کنانند، نظیره قوله تعالی: أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَ قَائِمًا «۱»- الآیه، ای قائمه فی الصلوة، آنان که به نماز شب برخیزند. و در خبر هست که رسول- علیه السلام- در وصیتش امیر المؤمنین علی را گفت: یا علی علیک بصلاة اللیل، علیک بصلاة اللیل، علیک بصلاة اللیل، برای تأکید اینکه وصیت بر او مکرر کرد، یا علی بر تو است نماز شب، و رسول- علیه السلام گفت: من کثر صلاته باللیل حسن وجهه بالنهار، گفت: هر که به شب نماز بسیار کند، به روز رویش نکو باشد. و مفسران گفته‌اند فی قوله تعالی: یَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ «۲»...، که مراد نماز شب کنانند. عبد الله عباس و مقاتل گفتند سبب نزول آیت آن بود که: چون عبد الله سلام و ثعلبه و اسید بن سعیه و اسد بن عبید «۳» اسلام آوردند، جهودان گفتند: آنان که از ما به محمد ایمان آوردند شرار مااند و بدان قوم، چه اگر در ایشان خیری بودی دین اسلاف «۴» خود رها نکردندی و صابی نشدندی. و ایشان کسی را که از دینی به دینی شدی، او را صابی گفتندی «۵». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عبد الله عباس گفت: أُمَّةٌ قَائِمَةٌ، ای قائمه بدین الله، امتی و گروهی «۶» به دین خدای قیام کرده «۷». مجاهد گفت: قائمه، ای عادلۀ مستقیمه، عادل و راست در کار دین خدای. سدی گفت: قائمه علی کتاب الله باقامه حدوده و احکامه، بر کتاب خدای ایستاده‌اند، حلال و حرام آن «۸» کار می‌بندند. اخفش گفت: أراد ذو أُمَّةٌ [قائمه] «۹»، ای ذو طریقه مستقیمه، علی حذف ----- (۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۹. (۲). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۲. (۳). اساس، وز، دب، آج، فق، مب، مر: اسد بن عبید، با توجه به لب و مآخذ خبر تصحیح شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اسلام. (۵). مب پس. [.....] (۶). مب، مر که. (۷). مب، مر: کرده‌اند. (۸). مب، مر: حرام را. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۱ المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، کقوله:

أَتَمَّا هِيَ أَقْبَالَ وَ ادْبَارَ أَيْ ذَاتِ أَقْبَالَ وَ ادْبَارَ خَدَاوَنَدَانَ رَهَى «۱» رَاسْتِ مِنْ أَمَّتِهِ إِذَا قَصَدْتَهُ، قَالَ النَّابِغَةُ:

هَلْ يَأْتِمُنْ ذُو أَمِيَّةٍ وَ هُوَ طَائِعٌ أَيْ ذُو طَرِيقَةٍ. يَتَلَوْنَ آيَاتِ اللَّهِ، آيَاتِ خَدَا وَ كِتَابِ أَوْ مِي خَوَانَدِنْد. مَجَاهِدٌ كَقَوْلِهِ: يَتَّبِعُونَ، مَتَابَعَتٌ مِي كَنَنْد، مِنْ تَلَوْتَهُ إِذَا تَبَعْتَهُ، قَالَ الرَّاجِزُ:

قد جعلت دلوی تستلینی (۲) ای تستبغنی (۳). آناء اللیل، ای ساعاته، واحدها إنی و أنى و إنی، مثل: قفا و أقاء، و معا و أمعاء، و نحى و أنحاء، قال الزّاجز: لله درّ جعفر ایّ فتی

مشمر عن ساقه کلّ إتی ای کلّ وقت، و قال آخر: حلو و مرّ کعطف القدح شیمته

فی کلّ إنی حذاه اللیل ینتعل سدّی گفت: جوف اللیل، یعنی میانه شب. در خبر است که، رسول- علیه السّلام- گفت: «۴» رکعتان یرکعهما العبد فی جوف اللیل الآخر خیر له من الدّنیاء و ما فیها لولا أن أشقّ علی امتی لافترضتها» علیهم، گفت: دو رکعت نماز که بنده بکند در میانه شب در نصف اخیر (۵) بهتر است او را از دنیا و هر چه در دنیا است، و اگر نه آنستی (۶) که مشقت بر امت نمی‌نهد، فریضه کردم (۷) بر ایشان. و هم یسجدون، گفته‌اند: مراد سجده است، برای آن که از ارکان ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: راه. (۲). اساس، وز: تستلینی، ضبط دیگر نسخه‌بدلها مغشوش است، با توجه به ضبط لسان العرب (ماده تلا) تصحیح شد. (۳). ضبط نسخه‌بدلها مغشوش است. (۴). اساس: لافترضها، با توجه به وز تصحیح شد. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: آخر. (۶). مب، مر: نه آن بودی. (۷). مب، مر: می‌گردانیدم. صفحه: ۲۲ نماز رکنی با خضوعتر از او (۱) نیست، و گفته‌اند مراد آن است که: و هم یصلون. سجده عبارت است از نماز، نظیره: و یسبحونَه و له یسجدون (۲)، ای یصلون. عبد الله مسعود گفت: مراد نماز خفتن است، برای آن که جهودان نماز خفتن نکنند. راوی خبر گوید که: رسول- علیه السّلام- شبی از شبها نماز خفتن تأخیر کرد، آنگه از حجره بیرون آمد و نماز خفتن بکرد و گفت: هیچ اهل دینی نبودند که در اینکه وقت نماز کردند جز شما که امت منی (۳)، اینکه آیت فرود آمد. و گفته‌اند: [مراد] «۴» نماز نوافل است از میان «۵» نماز شام و خفتن. هشام بن سالم روایت کند از صادق- علیه السّلام- «۲۵۴- پ] که او گفت: هر که از میان نماز شام و خفتن دو رکعت نماز کند، در رکعت اول «الحمد» بخواند و قوله «۶»: و ذا النّون (۷) و کذلک ننجی المؤمنین (۹)، و در دوم الحمد و: عنده مفاتیح الغیب (۱۰)، و دقنوت «۱۱» بگوید: اللهم انی اسألك بمفاتیح الغیب الّتی لا یعلمها الا انت ان تصلّی علی محمّد و اله، و حاجت بخواد آنگه بگوید: «۱۲» اللهم انت ولی نعمتی و القادر علی طلبتی تعلم حاجتی اسألك بحق محمّد و آل محمّد- علیه و علیهم السّلام- لما قضیتها» هیچ حاجت از خدای نخواهد الا خدای تعالی اجابت کند. و صادق گوید- علیه السّلام- از پدراناش از امیر المؤمنین از رسول- صلی الله علیه و آله- که او گفت: هر که او از میان نماز شام و خفتن دو رکعت نماز کند، در رکعت اول «الحمد» بخواند (۱۳): و إذا زلزلت الأرض زلزالها (۱۴) سیزده بار، و در رکعت دوم ----- (۱). دب، آج، لب، فق: از وی. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۲۰۶. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: من اید. [.....]. (۴). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۵). مب، مر: بمیان. (۶). وز: ندارد. (۷). اساس: و ذو النّون، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۸). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۷. (۹). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۸. (۱۰). سوره انعام (۶) آیه ۵۹، فق تا آخر. (۱۱). کذا: در اساس و وز، دب، آج، لب، فق، مب: در دعای قنوت، مر: و در قنوت. (۱۲). فق، مر لی. (۱۳). مب، مر: الحمد یک بار. (۱۴). سوره زلزله (۹۹) آیه ۱. صفحه: ۲۳ «الحمد» (۱) و قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (۲) پانزده بار، هر که هر سال اینکه نماز یک بار بکند از جمله محسنان باشد، و هر که هر ماه یک بار بکند (۳) از موقنان (۴) باشد. و هر که هر شب آدینه بکند (۵) از مصلحان باشد، و هر که هر شب بکند (۶)، زاحمی فی الجنّیه و لم یحص ثوابه الا الله، با من در بهشت مزاحمت کند و ثواب او جز خدای نداند. بعضی دگر از مفسران گفتند (۷): آیت در باب چهل مرد آمد از نجران از عرب، و سی و دو مرد از حبشه، و هشت مرد از روم که ایشان بر دین عیسی‌اند، و رسول را- علیه السّلام- تصدیق کردند، و جماعتی انصاریان که پیش از هجرت رسول- علیه السّلام- به او ایمان آوردند، چون: سعد بن زراره و البراء بن معرور- و قصه ایشان برفت- آنگه وصف کرد ایشان را به اوصافی محموده که در ایشان بود، گفت: یؤمنون بالله، به خدای ایمان

دارند و امر معروف کنند و نهی منکر کنند، و به خیرات مسارعت کنند. و در او دو قول گفتند: یکی آن که مبادرت کنند و شتاب ترس آن را که فایت شود، چنان که شاعر گفت: قدم جمیلا اذا ما شئت تفعله (۸)

و لا تؤخر ففی التأخیر آفات أ لست تعلم أن الدهر ذو غیر

و للمکارم و الاحسان أوقات و قولی دیگر آن است که: متناقل و گران نباشند در خیرات کردن، بل سبک بارند و راغب. و فرق از میان سرعت و عجله آن است که سرعت تقدّم باشد در آنچه در آن سرعت پسندیده باشد و او محمود است، و ضدّش که بطوء است مذموم. و عجله تقدّم در چیزی (۹) که در آن تقدّم نباید کردن و او مذموم است، و ضدّش که سکون و اناة است محمود. و أولئك من الصالحین، و ایشان از جمله صالحانند و نیکان (۱۰). و ما یفعلوا (۱۱) و ما یفعلوا (۲) و الله علیهم بالمتّقین، و خدای تعالی عالم است (۴) به متّقیان و احوال ایشان. قوله تعالی:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۱۶ تا ۱۲۹]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِي عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۱۱۶) مَثَلٌ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ أَنْفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ (۱۱۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُؤًا مَا عَنْتُمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ (۱۱۸) هَا أَنْتُمْ أَوْلَاءُ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُؤْتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۱۱۹) إِنْ تَمَسَسَكُمْ حَسَدُهُ تَسُوهُمْ وَإِنْ تُصَبِّكُمُ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ (۱۲۰) وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۲۱) إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَثِيْقُهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلَيْتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۲۲) وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲۳) إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُبَدِّلَكُمْ رُبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ (۱۲۴) بَلَى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ (۱۲۵) وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۱۲۶) لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْتَبَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ (۱۲۷) لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ (۱۲۸) وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲۹)

[ترجمه]

آنان که کافر شدند بنگریراند (۵) از ایشان خواسته‌هایشان (۶) و نه فرزندان ایشان از خدای چیزی، و ایشان اهل دوزخ‌اند، ایشان در آن همیشه (۷) باشند. مثل آنان که (۸) نفقه کنند در اینکه زندگانی دنیا (۹) چون مثل (۱۰) بادی است که در او سرما باشد (۱۱) که برسد به کشت (۱۲) قومی که بیداد کرده باشند بر خود، هلاک کند آن را و (۱۳) ظلم نکند خدای بر ایشان، و لکن ایشان بر خود ظلم کنند. ای آنان که بگرویدید مگیرید خاصگان (۱۴) از جز شما، که تقصیر -----
(۱). مر: خواندند. (۲). اساس و همه نسخه‌بدلها: و ما تفعلوا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد (۳). مب، مر و اعتماد. (۴).

همه نسخه بدلها و دانا. (۵). آج، لب، فق، مر: هرگز باز ندارد. (۶). اساس: خواستهای شان، آج، لب، فق: خواستهای ایشان. (۷). آج، لب، فق: جاودانه. [.....]. (۸). آج، لب، فق، مر: داستان آنچه. (۹). آج، لب، فق: نزدیکتر. (۱۰). آج، لب، فق، مر: داستان. (۱۱). آج، لب، فق: سرمای سخت. (۱۲). آج، لب، فق، مر: کشتزار. (۱۳). اساس جزای، با توجه به دیگر نسخه‌بدلها زاید می‌نماید. (۱۴). آج، لب، فق، مر: دوست خالص. صفحه: ۲۵ نکنند شما را فساد، تمنا کردند رنج و مشقت شما. پیدا شد دشمنی از دهنهای ایشان و آنچه پنهان دل‌های شما می‌کنند «۱» بهتر است، بیان کردیم برای شما [آیتها را] «۲» اگر هستید که خرد دارید «۳». [۲۵۵- ر] شما آنانی «۴» که دوست دارید ایشان را، و ایشان دوست ندارند و ایمان دارید «۵» به همه کتابها، چون بینند شما را گویند: ایمان داریم «۶» ما، و چون خالی شوند می‌گزیند بر شما سرانگشتها از خشم، گو میرید «۷» به خشمتان که خدای داناست به آنچه در دلهاست. اگر برسد به شما نیکی «۸» دژم کند «۹» ایشان را و اگر رسد شما را بدی خرم شوند به آن، و اگر صبر کنید و پرهیزگار باشید زیان ندارد «۱۰» شما را مگر «۱۱» ایشان چیزی، که خدای به آنچه شما می‌کنید عالم است. چون بامداد بیامدی از خانهات جای ساختید «۱۲» مؤمنان را جایگاهی برای کارزار «۱۳»، و خدای شنوا و داناست. چون همت کردند «۱۴» دو گروه از شما که بد دل شوند «۱۵» و خدای یار ایشان بود و بر خدای ----- (۱). وز، دب: آنچه پنهان می‌کند دل‌هایشان، آج، لب، فق: و آنچه پنهان می‌دارند سینه‌های ایشان. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). دب: اگر شما خرد داری. (۴). آج، لب: اینکید شما. (۵). آج، لب، فق: ایمان می‌آرید. (۶). آج، لب، فق: ایمان آوردیم. (۷). آج، لب، فق: بمیرید. [.....]. (۸). وز، دب، آج، لب، فق: نیکویی. (۹). آج، لب، فق: اندوهگن گرداند. (۱۰). آج، لب، فق: گزند نرساند. (۱۱). وز، دب: کید، آج، لب، فق: بدخواهی. (۱۲). وز: می‌ساختند، دب: می‌ساختی. (۱۳). دب: کالزار. (۱۴). آج، لب، فق: قصد کردند. (۱۵). آج، لب، فق: بد دلی نمایند. صفحه: ۲۶ توکل کنند مؤمنان. یاری داد شما را خدای به بدر و شما ذلیلان بودید «۱» بترسید «۲» از خدای تا شاکر باشید «۳». چون می‌گفتی «۴» مؤمنان را بس نیست «۵» شما را آن که مدد کند «۶» شما را خدای به سه هزار از فرشتگان فرو فرستاده «۷»! آری اگر شکیبایی کنید و پرهیزگار باشید و آیند به شما از سر اینکه شتاب فرو فرستاد شما را خدای به پنج هزار [از] «۸» فرشتگان با علامت «۹». و نکرد آن را خدای مگر بشارتی شما را «۱۰» و تا ساکن شود «۱۱» دل‌های شما به آن، و نیست یاری «۱۲» مگر از نزدیک خدای عزیز محکم کار. تا ببرد گوشه‌ای از آنان که کافر شدند یا به روی در آورد ایشان را برگردند «۱۳» نومید. نیست تو را از اینکه کار چیزی، یا توبه پذیرد بر ایشان، یا عذاب کند ایشان را، ایشان بیداد کارانند. و خدای راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، بیامرزد آن را ----- (۱). دب: بودی / بودید. (۲). دب: بترسی / بترسید. (۳). دب: شاکر باشی / شاکر باشید، آج، لب: سپاس داری، فق: سپاس ورزی نمایید. (۴). اساس، وز: می‌گفتید، با توجه به دب تصحیح شد، آج، لب تو. (۵). آج، لب، فق: ای هرگز بسنده نبود. (۶). وز، دب: مدد کرد. [.....]. (۷). آج، لب، فق: فرو فرستادگان. (۸). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۹). آج، لب، فق: نشان کرده. (۱۰). آج، لب، فق: مژده دادن مر شما را. (۱۱). آج، لب، فق: و تا آرام یابد. (۱۲). آج، لب، فق: یاری کردن. (۱۳). آج، لب: پس باز گردند. صفحه: ۲۷ که خواهد و عذاب کند آن را که خواهد، و خدای آمرزگار و بخشاینده است. قوله: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا، خدای - جل جلاله - چون مؤمنان و آنان که از اهل کتاب ایمان آوردند و اوصاف و مستحقّات «۱» ایشان و آنچه ایشان را خواهد بودن بگفت، در عقب آن ذکر کافران کرد و احوال ایشان، گفت: آنان که کافر شدند آنچه همت [و] «۲» سعی و کد ایشان در آن بود و همه عنایت از ایشان «۳» مصروف به آن است و همه عمر در سر آن کردند «۴» فردا قیامت از ایشان هیچ غنا و کفاف نکند، يقال: اغنی فلان عن فلان، إذا قام مقامه و دفع عنه، گفت: مالش سود ندارد و فرزندان از او دفع نکنند، چنان که حق تعالی از او حکایت کرد که به وقت فروماندگی گویند: ما أغنی عنی مائیة، هلک عنی سلطانیة «۵»، جز آن که غنا نکند و بال باشد که: فی حلالها حساب و فی حرامها عقاب «۶». و بر جمله معنی آن است [۲۵۵- پ] که «۷»: لا ینفع و لا یدفع، سود ندارد و باز ندارد، مال سود ندارد و فرزند بلا باز ندارد. و قوله: شیئاً، برای آن به

لفظ نکره گفت تا نفی عام باشد که هیچ چیز به هیچ وجه هیچ سود ندارد. و أولئک أصحاب النار، و ایشان ملازمان دوزخ باشند. و صاحب هر چیز «۸» ملازم او بود، و آن جا همیشه باشند و مفارقت نکنند از آن جا. مَثَلٌ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، یمان گفت: مراد نفقه ابو سفیان است و یارانش که روز بدر کردند بر عداوت رسول- علیه السلام. مقاتل گفت: نفقه عوام جهودان است بر احبار و رؤسایشان بر سیل رشوت. ----- (۱). آج، لب، فق، مر: مستحقان، مب:

مستوفیان و مستحقان. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۳). مب، مر: غایت ایشان. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر و احوال ایشان گفت. (۵). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۸ و ۲۹. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: عذاب. (۷). دب، لب، فق، مب، مر لی، آج مالی. [.....] (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: هر چه. صفحه: ۲۸ مجاهد گفت: نفقات کفار خواست که بر کارهای دنیاوی «۱» صرف کنند، حق تعالی آن را مثل زد و تشبیه کرد به بادی که در او صرّی باشد. مفسران خلاف کردند در معنی «صرّ». عبد الله عباس گفت: باد سموم باشد که به حرارت و گرمی مردم را و حیوان را بکشد، و خدای تعالی جان را از آن آفرید. ابن کيسان گفت: فیها صرّ، ای صوت و صریر، آن را آوازی باشد «۲». و بیشتر مفسران گفتند: فیها صرّ، ای برد شدید. أصابت حرث قوم ظلموا أنفُسَهُمْ فَأَهْلَكْتَهُمْ، به زرع و کشت «۳» قومی رسد که ایشان بر خود ظلم کرده باشند به کفر و معاصی. فَأَهْلَكْتَهُمْ آن را هلاک کند، و برای آن تخصیص کرد حرث قومی ظالم را تا ایهام نیفکند «۴» که خدای تعالی حرث کسی به باد هلاک کند که نامستحق باشد، و اگر چه اینکه بر سیل مثل است نه بر وجه تحقیق، یعنی چنان که خداوند آن کشت، نومید و خایب شود «۵» از آن امید که به آن دارد، هم چنین «۶» اینکه منفق که نفقه نه در ره «۷» خدای کرده باشد به وقت انتفاع نومید شود چنان که او به وقت ارتفاع. آنگه حق تعالی گفت تأکید آن را: وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ، تا کسی گمان نبرد که خدای بر ایشان ظلم کرد به اینکه که با ایشان کرد، بل «۸» ظلم ایشان کردند بر خود که وضع شیء کردند نه به موضع خود، و نفقه نه در ره خدای کردند و آن جا که خدای فرموده بود. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِّن دُونِكُمْ، ابو امامه روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: مراد به اینکه خوارجند. عبد الله عباس گفت: جماعتی مسلمانان با جهودان دوستی می کردند به سبب قرابتی و حلفی که از میان ایشان بود و همسایگی، خدای نهی کرد ایشان را از آن و گفت: آنان را که از شما نه‌اند و بر دین و ملت و طریقه شما نیستند، ایشان را بطانت و دخله خود مگیرید «۹». و «بطانت» ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دنیا. (۲).

مب، مر: آن را گویند که او را آوازی باشد. (۳). وز، دب، آج، لب، فق و. (۴). مر: نیوگند. (۵). فق، مب، مر: شوند. (۶). دب: هم چنین. (۷). دب، فق، مب، مر: راه. (۸). دب، آج، لب، فق: بر. (۹). دب، آج، لب، فق: مگیری / مگیرید. صفحه: ۲۹ آن دوستی باشد مرد را که بر احوال پوشیده او مطلع باشد تشبیها ببطانة الثوب، برای آن که ظاهره «۱» همه کس بیند و داند، و بطانت جز مرد که «۲» خداوند جامه است «۳» یا خواص او ندانند «۴»، و اینکه لفظ به جای مصدر افتاد برای آن که در جای جمع لفظ واحد آورد، که مصدر را تشبیه و جمع و مذکر و مؤنث یکسان باشد، قال الشاعر: اولئک خلصانی «۵» نعم و بطانتی

و هم عیبتی من دون کل قریب و مثال اینکه در قول رسول الله است که گفت: الانصار کرشی و عیبتی، ای هم خواصی و أصحاب سرّی. لَا يَأْلُوْنَكُمْ خَبَالًا، ای لا یقصرّون فی فعل ذلک بکم، یقال: ما ألوته كذا ولا الوه نصیحه، یعنی تقصیر نکنند به آنچه توانند کردن در حق شما از خبال [و فساد] «۶»، و قال امرؤ القیس: و ما المرء ما دامت حشاشة نفسه

بمدرك اطراف الخطوب و لا- آل أي مقصر فی الطلب. و الخبال، الشر و الفساد، قال الله تعالی: لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوْكُمْ إِلَّا خَبَالًا «۷»...، أي شرًا و فسادًا، و قال الشاعر: نظر ابن سعد نظرة و يب لها «۸»

کانت لصحبک و المطیٰ خبالا و نصب او بر مفعول دوم است. و گفته‌اند: بر مصدری که فعلش محذوف است، ای یخبلونکم خبالا، و گفته‌اند: بر تمیز «۹» منصوب است و اینکه درست تر است، و قوله: وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ، «وداده» تمنّا باشد «۱۰»، یعنی تمنّای شرّ و فساد و عنت شما می‌کنند، و «ما» مصدریه است، فعل با او در جای مصدر باشد کقوله تعالی: وَضَاعَتْ عَلَیْكُمْ «۱۱» وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ کَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ «۱» قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ، اگر چه دشمنی در دل دارند بر دهندشان پیدا می‌شود، چه آن [۲۵۶-ر] پیش از دل است:

ار چون پر شود بدرّ پوست از بسیاری که در دل دارند طاقت نمی‌دارند «۶» تا نهان دارند، بعضی از آن اظهار می‌کنند و ظاهر می‌شود از ایشان، و اینکه آن است که در کلام امیر المؤمنین - علیه السّلام - آمد: ما أضمر احد شیئا الا ظهر فی صفحات وجهه أو فلتات لسانه، هیچ کس [چیزی] «۷» پنهان باز نکند الا بر کنارها روا و جستها زبانش «۸» پدید آید. -----
 ----- (۱). اساس: فیکونون، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۸۹. (۳). اساس و دب که، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها زاید می‌نماید. (۴). اساس و وز در حاشیه افزوده‌اند: بلای عام جشن تمام، و در امثال عرب آمده که: البلیّة اذا عمّت طابت. (۵). دب، مر: قوله، آج، لب، فق، مب: قوله تعالی. (۶). مب، مر: نمی‌آرند. [.....]. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۸). کذا: در اساس و وز، دب، آج، لب، فق: بر کنارها روا و جوانب لسان او، مب، مر: بر کناره رود و جانب زبان او. روا رو، با الف اشباع مانند: نیکوا نیکو، پهلوها پهلو که استعمال آن در رسم الخط اینکه تفسیر معمول است. صفحه: ۳۱ آنگه حق تعالی از دل ایشان خبر داد که: آنچه در دل دارند بیش «۱» از آن و مهتر از آن است که بر زبان دارند، و در آیت دلالت و علم معجز است ایشان را اگر اندیشه کنند، برای آن که خدای تعالی خبر داد از آنچه در دل ایشان است، و خبر مطابق مخبر بود. ازهر بن راشد گوید: چون انس ما را حدیثی گفتی از رسول - علیه السّلام - و ما را معنی مفهوم نشدی، بنزدیک حسن بصری آمدمانی «۲» و از او پرسیدی «۳». یک روز انس گفت رسول - علیه السّلام - گفته است: لا تستضیئوا بنار المشرکین و لا تنقشوا فی خواتیمکم عربیّا، ما ندانستیم معنی حدیث. آمدیم و از حسن «۴» پرسیدیم، گفت: اما عربیّا از نامهای رسول - علیه السّلام - یکی است، یعنی نام «۵» او بر نگین نقش مکنید «۶»، و آن که گفت: از آتش مشرکان طلب روشنایی مکنید «۷»، کنایت است از آن که بایشان «۸» در کارها مشورت مکنید «۹» و از ایشان رای زدن مخواهی «۱۰»، آنگه گفت نمی‌خوانی «۱۱» در قرآن: یا أیّها اللّٰدین آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا! راوی خبر گفت: ابو موسی اشعری از دست عمر بن الخطّاب «۱۲» عمل داشت در بهری شهرها «۱۳» کس فرستاد که اینکه جا بنزدیک ما مردی هست ترسا، و دبیری نیک است، دستور باش «۱۴» تا او را دبیر خود کنم که مرد جلد و کافی و محاسب است! گفت: و یحک؟ نمی‌خوانی: یا أیّها اللّٰدین آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ - الآیة، گفت: مرا با دین او چه کار است! دین او «۱۵» او راست و کتابتش مرا. گفت: نباید اکرام ایشان «۱۶»، و خدای اهانت کرد «۱۷» ایشان را و نه اعزاز ایشان، و خدای اذلال فرمود ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بیشتر. (۲). مب، مر: می‌آمدیم. (۳). دب: پرسیدندی، آج، لب، فق: پرسیدندمی، مب، مر: می‌پرسیدیم. (۴). لب، مب، مر: حسن بصری. (۵). مر: نامهای. (۶-۷-۹). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۸). بایشان / با ایشان. (۱۰). دب، آج، لب: نخواهی / نخواهید. (۱۱). مب، مر: نمی‌خوانید. (۱۲). اساس، وز رضی الله عنه. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر به عمر. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دستور باشد. [.....]. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۶). مب، مر: اکرام ایشان نباید کردن. (۱۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: می‌کند. صفحه: ۳۲ در حق ایشان «۱»: ها أَنْتُمْ أَوْلَاءِ تُحِبُّونَهُمْ، «ها» تنبیه را باشد، «أنتم» خطاب با حاضران است از مردان، و اگر چه در میان ایشان زنان باشند علی التّغلیب، و «اولاء» اسم جمع است و آن جمع «ذا» باشد لا من لفظه، گفت: شما که مؤمنانید ایشان را دوست می‌دارید برای قرابتی [و جواری] «۲» و حلفی و مصاهرتی که از میان شما هست، و ایشان شما را دوست نمی‌دارند برای آن

که بر دین ایشان نه‌ای، یعنی جهودان، اینکه قول بیشتر مفسران است. مفضل گفت: معنی محبت مسلمان «۳» ایشان را آن است که ایشان را دعوت می‌کنند با اسلام و با خدای و با راه راست و طریق نجات و بهشت، و اینکه «۴» از سر دوست داری می‌کنند و ایشان اینان را «۵» دوست نمی‌دارند که ایشان را با کفر دعوت می‌کنند و می‌خواهند که چون ایشان باشند. ابو‌العالیه و مقاتل گفتند: مراد منافقانند که مسلمانان «۶» ایشان را دوست دارند برای اظهار کلمه اسلام و شعار مسلمانی، و ندانند که در دل ایشان چیست، و ایشان مسلمانان را دوست ندارند برای اعتقاد و مسلمانی را «۷». قتاده گفت در اینکه آیت: به خدای که مؤمن منافق را دوست دارد و بر او رحمت آید «۸» او را، و اگر آن تمکن و دست که مؤمن را بر منافق هست منافق را بودی بر مؤمن، او را مستأصل کردی. وَ تَوْمُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ، أَى بِالْكِتَابِ، واحد در جای جمع نهاد برای آن گفت: کله، و «کل» تأکید واحد «۹» نباشد- و اینکه طریقه بیان کردیم پیش از اینکه، أعنی وضع الواحد مكان الجمع، و گفتند: مراد جنس است، و او واقع بود بر واحد و جمع. و گفتند: «کل» راجع است با آحاد و اجزاء کتاب، يقال: قرأت الكتاب كله، لأن: ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر قوله. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدها افزوده شد. (۳). مب، مر: مسلمانان. (۴). مب، مر: اینها. (۵). مب، مر: اینان ایشان را. (۶). اساس: مسلمان، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدها تصحیح شد. (۷). مب: اعتقاد بر مسلمانی ایشان. (۸). مب، مر: رحمت آرد. (۹). اساس در، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدها زاید می‌نماید. صفحه: ۳۳ کتاب مشتمل علی اشیاء کثیره و مسائل جمه، و شما به کتابهای ایشان ایمان داری، و ایشان به کتاب شما ایمان ندارند. وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا، چون شما را بیند و با شما به یک جای باشند، گویند: ما ایمان داریم. وَإِذَا خَلَوْا، و چون خالی شوند از شما بعضی با بعضی به یک جای باشند. عَصُوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ، انگشت بر شما می‌گزند از خشم، و اینکه کنایت باشد از غایت حقد و خشم «۱»، چنان که شاعر گفت: اذا رأوني اطال الله غيظهم

عَصُوا مِنَ الْغَيْظِ اطراف الا باهيم و قال ابو طالب - رحمه الله عليه «۲»: و قد صالحوا قوما علينا أشحّه

يَعْصُونَ غَيْظًا خَلَفْنَا بِالْأَنَامِلِ وَ «أَنَامِل»، سر انگشتان باشد واحدها أَنَمَلَةٌ، و أَنَمَلَةٌ، بفتح الميم و ضمهها. قُلْ مُؤْتُوا بَعْضِكُمْ بَعْضًا مَحْمَدٌ که به خشم «۳» بمیری. اگر گویند: چرا نمرند، چون خدای تعالی امر کرد ایشان را به مرگ، و امر خدای چنان باشد خصوصاً از افعال او که چون گوید: «کن» باشد «۴»! جواب آن است که گوئیم: اینکه امر نیست بر حقیقت برای آن که امر که امر باشد نه به صیغه و صورت امر باشد، که اینکه صیغه مشترک است میان معانی بسیار از امر و اباحت و تهدید و تحدی و حکایت، و آنما امر به اراده آمر مأمور به را امر شود، خدای تعالی مرید نبود مرگ ایشان را در آن حال که اینکه گفت، و اینکه کنایت است از آن که خشم به جایی رسانی که اگر غایت و شدت آن مرگ آرد چنان باشد، و اینکه آیت جاری مجرای آن است در معنی «۵» که خدای تعالی گفت: مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبِ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبْنَ كَيْدَهُ مَا يَغِيظُ «۶» [۲۵۶-پ]. و اینکه نیز هم امر نیست بر حقیقت، أعنی «فليمدد»، اگر چه صیغه امر است، برای آن که اراده با او نیست. و محمّد جریر گفت خدای تعالی رسول را فرمود که «۷»: بر ایشان ----- (۱). دب، مر: حسد. (۲). آج، لب: علیه السلام. [.....] (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر خود. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بياشد. (۵). دب، آج، لب، فق: آیتی، مب، مر: آیت. (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۱۵. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر تو. صفحه: ۳۴ نفرین کن به مرگ. و وجه معتمد که به کلام عرب و کنایت و استعارت ایشان لایق است آن است که گفتیم و عرف دلیل آن می‌کند، در «۱» کلام ما همچنین آمد، چنان که شاعر گفت:

اموش باش و خشک فرو پژمر و بمیر إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ، خدای تعالی عالم است به آنچه در دلهاست، و «ذات الصِّدُور»، کنایت است از اسراری که در دل باشد که اظهار نکرده باشند و بر زبان نرانده‌اند، لملازمتها القلوب و الصِّدُور. عمرو بن مالک روایت کند عن ابي الجوزاء که: او روزی ذکر اصحاب اهواء و آراء «۲» می‌کرد، آنگه گفت: و الله که اگر سرای من پر از قرده و خنازیر باشد دوست‌تر «۳» از آن دارم که یکی از ایشان در همسایگی من باشند، که ایشان داخلند در اینکه آیت که خدای می‌گوید: هَا أَنْتُمْ أَوْلَاءُ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ - الاية. إِنَّ تَمَسَّكُمْ حَسَبَتْهُ تَسْوَهُمْ، آنگه حق تعالی وصف ایشان کرد به نفاق و آن که ایشان در دل خلاف آن دارند که اظهار می‌کنند، و با شما که مسلمانید «۴» بغایت دشمنی و کینه دارند، تا اگر شما را حسنی و خیری و راحتی و فتحی و ظفری و غنیمی و روزی رسد، ایشان دژم و دلتنگ باشند. و اگر شما را نکبتی و آفتی و شکستی «۵» و قحطی و فرصت دشمنی و مانند اینکه رسد، شادمانه شوند. وَإِنْ تَصَبَّرُوا وَتَتَّقُوا، و اگر شما صبر کنید «۶» بر کید ایشان و بردباری کنی - و الصبر حبس النفس علی ما تکره - و پرهیزگاری کار بندی، کید ایشان شما را هیچ زیان ندارد، چه آن کید کید ضعیفان است. لَا يَضُرُّكُمْ، قراء در اینکه لفظ خلاف «۷» کردند. نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و یعقوب خواندند: لَا يَضُرُّكُمْ، به کسر «ضاد» و سکون «را» و تخفیف او «۸» من ضاره ----- (۱). همه نسخه‌بدلها: و در. (۲). اساس: او را، وز: و را، آج، لب، فق: و آل، مب، مر: ندارد، با توجه به چاپ شعرانی (۱۶۴/۳) تصحیح شد. (۳). مب، مر: دوستر. (۴). دب، آج، لب، فق: مسلمانانی. (۵). مب، مر: شکستگی. (۶). دب، آج، لب، فق: صبر کنی / صبر کنید. (۷). اساس: خطاب، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۸). دب: آن. صفحه: ۳۵ یضیره ضیرا، نظیره قوله: لَا ضَيْرٌ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ «۱». و برای آن مجزوم است که جزای شرط است. و ضحاک در شاذ خواند: «لَا يَضُرُّكُمْ» به ضم «ضاد» و اسکان «را» من ضاره یضوره، و هما لغتان. و کسائی گفت از بعضی حجازیان شنیدم که می‌گفت «۲»: لَا يَنْفَعُنِي ذَاكُ وَلَا يَضُرُّنِي. و باقی قراء خواندند: «لَا يَضُرُّكُمْ» به ضم «ضاد» و تشدید «را» و من ضرّه یضره ضرا و مضرّه. و در رفع او دو وجه گفتند: یکی آن که محلّ او جزم است بر جزای شرط، و لکن برای ادغام چنین شد که اصل «لَا يَضُرُّكُمْ» بوده است، چون خواستند که ادغام کنند «را» ی اول را ساکن بایست کردن، دو ساکن جمع شد لا بدّ تحریک بایست کردن، حرکت او از جنس آن دادند که ما قبل او بود. پس بر اینکه قول حرکت ضمّه باشد، رفع نباشد. و قراء گفت: «لا» به معنی «لیس» است، و المعنی فلیس یضرکم، چنان که شاعر گفت: فان کان لا یرضیک حتی تردّنی

الی قطری «۳» لَا إِخَالِكَ رَاضِيَا أَيْ فَلَسْتَ «۴» أَطْنُكَ رَاضِيَا، و بر اینکه قول حرکت رفع باشد برای آن که حرکت اعراب است و در اول حرکت بناء. إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ، و خدای تعالی به آنچه ایشان می‌کنند عالم است، و در حقّ یکی از ما که چیزی نیک بداند و تفصیل آن او را معلوم باشد، گویند: أحاط بكذا علما و أحاط علمه به، علم او گرد آن درآمد، یعنی از جمله و تفصیل آن چیزی نماند که نه معلوم او شد «۵». آنگه بر سبیل مجاز و مبالغه در حقّ خدای تعالی بگفتند، چه معنی به او لا یقدر است، و اگر چه لفظ در حقّ او حقیقت نیست، برای آن که سایر معلومات واجب است که معلوم او باشد بر هر وجه که صحیح بود که معلوم باشد. وَ إِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ - الاية. اهل معانی گفتند نظم آیات چنین است در تقدیر که خدای تعالی گفت: اگر شما صبر کنید «۶» و متقی باشید «۷» کید ایشان شما را زیان ندارد، بل نصرت ----- (۱). سوره شعرا (۲۶) آیه ۵۰.

[.....] (۲). آج، لب، فق، مب، مر: می‌گفتند. (۳). اساس: قطر، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: فکست، وز: فسکت، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۵). دب، آج، لب، فق: نشد، مب، مر: که او را معلوم نباشد. (۶). دب، آج، لب، فق: صبر کنی. (۷). دب، آج، لب، فق: متقی باشی. صفحه: ۳۶ کند شما را چنان که روز بدر کرد، و اگر نکنی «۱» و مخالفت کنی فرمان رسول را، چنان باشد که روز احد که رسول - علیه السّلام - بامداد بیامد و جای شما در کارزار باز می‌کرد، و هو قوله: وَ إِذْ عَدَوْتَ. و اگر اینکه تقدیر تقدیم و تأخیر نکنند هم روا باشد و کلام مستقیم بود [۲۵۷-ر]، و نظم بر جای خود و

معنی راست. مفسران خلاف کردند در اینکه روز. حسن بصری گفت: روز بدر بود، مقاتل گفت: روز احزاب بود، دیگر مفسران گفتند: روز احد بود، و اینکه درست‌تر است، و دلیل بر اینکه، قوله تعالی: **إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا**، و اینکه روز احد بود. مجاهد و کلبی و واقدی گفتند: رسول- علیه السلام- بیرون آمد از مدینه پیاده تا به احد آمد و به دست خود صف لشکر راست می‌کرد تا اگر یکی را از ایشان بدیدی که اندکی از صف خارج بودی اشارت می‌کرد که صف راست دار. محمد بن اسحاق و سدی گفتند: چون مشرکان به احد فرود آمدند روز چهارشنبه بود. چون خبر به رسول آمد، کس فرستاد و اصحابان(۲) را بخواند و با ایشان مشورت کرد. و عبد الله ابی سلول را بخواند و با او مشورت کرد، و پیش از آن هرگز نکرده بود. و عبد الله ابی و بیشتر انصار گفتند: بیرون نباید شدن، هم در مدینه مقام باید کردن که ما را عادت چنین رفته است که: هر گه(۳) از مدینه بیرون شدیم مصاب و مغلوب و منهزم شدیم، و هر گه در مدینه مقام کردیم و ایشان به ما آمدند، غلبه و ظفر ما را بود، و تو در میان ما بودی. اکنون چون وجود تو هست، اولتر که ظفر باشد ما را، رها کن(۴) ای رسول الله تا خود چه کنند؟ ایشان اگر آن جا مقام کنند، آن مقامی و منزلی بد است، و اگر در مدینه آیند ما در روی ایشان کارزار کنیم به نیزه و تیغ، و زنان و کودکان(۵) از باها به سنگ و تیر، و اگر بروند خایب و خاسر باشند. رسول را- علیه السلام- اینکه رای نیک آمد. بعضی دگر صحابه گفتند: ای رسول الله؟ اینکه سگان را چندین محل باشد که ما تقاعد نمایم از قتال ایشان تا گمان برند ----- (۱).

اساس، وز: بکنی، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اصحاب و یاران. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۴). مب، مر: ما را بگذار. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر ما. صفحه: ۳۷ که، بترسیدیم از ایشان، و اینکه از سر ضعف می‌کنیم؟ و نعمان بن مالک الانصاری بیامد و گفت: یا رسول الله؟ مرا از بهشت محروم مکن که به آن خدای که تو را بحق بفرستاد، که من چشم بر آن نهاده‌ام که به بهشت روم(۱) رسول- علیه السلام- گفت: به چه چیز! گفت: به آن که گواهی می‌دهم که خدا یکی است، و تو رسول اوئی و از کارزار نخواهم گریختن. رسول- علیه السلام- گفت: صدقت، راست گفتی. آن(۲) روز بکشتند او را. رسول- علیه السلام- گفت: من در خواب گاو دیدم، تعبیرش بر چیزی کردم(۳)، و در خواب دیدم که: در کناره شمشیر من رخنه‌ای بود، تعبیرش بر هزیمت کردم، و چنان دیدم که: دست در درعی(۴) محکم کرده‌ام، تعبیرش بر آن کردم که مدینه باشد. اگر صواب بینی(۵) ما هم(۶) اینکه جا باشیم. اگر مقام کنند به بتر جای مقام باشد ایشان را، و اگر اینکه جا آیند اینکه جا کارزار کنیم با ایشان. و رسول را- علیه السلام- چنان می‌بایست که اگر کارزار کنند در مدینه و در کویهای(۷) مدینه باشد جماعتی که ایشان را شهادت می‌بایست و کارزار دوست بودند(۸)، الحاح کردند و بسیار بگفتند تا رسول- علیه السلام- سلاح بپوشید. چون رسول- علیه السلام- سلاح پوشیده بود(۹)، پشیمان شدند و گفتند: خطا کردیم که بر رسول اشارت کردیم، و او را وحی می‌آید از آسمان. بر پای خاستند و گفتند: یا رسول الله؟ ما خطا کردیم، و ما را در اینکه رای نیست، و رای رای تو است، و فرمان تو راست، آنچه مصلحت باشد می‌فرماید تا ما رای تو را متابعت کنیم. رسول- علیه السلام- گفت: اکنون که زره پوشیدم جز رفتن رای نیست، که هیچ پیغامبر نشاید که سلاح در پوشد و کارزار ناکرده سلاح از خود جدا کند. و مشرکان چهارشنبه و پنج‌شنبه(۱۰) مقام کردند. رسول- علیه السلام- روز آدینه بیرون شد پس از آن ----- (۱).

مب، مر: می‌روم. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: در آن. (۳). وز، آج، لب، فق: بر خبری کردم، لب: بر خبر کردم، مب، مر: بر خیر کردم. [.....] (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: درع. (۵). بینی/ نبینید، مب: مصلحت بینید. (۶). دب، آج، لب، فق، مب: با هم. (۷). مب: کوههای. (۸). مب، مر: می‌بودند. (۹). دب، آج، لب، فق: پوشید، مب، مر: بپوشید. (۱۰). دب، آج، لب، فق: مشرکان روز پنج‌شنبه و چهارشنبه. صفحه: ۳۸ که نماز آدینه بگرد(۱)، بامداد روز شنبه به شعب احد آمد نیمه شوال سنه ثلاث من الهجرة: و کارزار کردند چنان که طرفی از آن در جای خود بیاید- ان شاء الله. قوله: **وَإِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ**، یاد کن ای محمد چون بامداد پیامدی از اهلت. گفتند: از خانه عایشه آمد. **تَبَوُّىَ الْمُؤْمِنِينَ**، يقال: **بَوَّأَتِ الْقَوْمَ الْمَنْزَلَ إِذَا وَطَّئْتَهُمْ فِيهِ فِتْوَاءَ وَاهُمْ**، قال الله تعالى: **وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُا**

الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ «۲» ...، و قال: أَنْ تَبَوَّءَ لِقَوْمِكُمْ مَا «۳» و قال تعالى: وَ لَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مَبُوءًا صِدْقٍ «۴» و يحيى و ثاب «۵» در شاذ خوانند: تبوی علی وزن تفعّل من أبوا كأبرأ، و فَعَلَ و أَفْعَلَ به یک معنی باشد، و عبد الله مسعود خواند: تبوی للمؤمنین «۶». مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ، مراد به «مقاعد» مواضع و مواطن لهن «۷». و أشهب العقیلی خواند «۸»: مقاعد «۹» مراد از آیت حکایت آمدن رسول است از خانه به احد، و تسویه صفوف، و هر یک را به جای خود بداشتن. و رسول - علیه السلام - وعده ظفر داده بود قوم را اگر صبر کنند و ثبات کنند. زید بن وهب روایت کند، گوید «۱۰» از عبد الله مسعود: روزی طیب نفسی یافتیم، گفتیم «۱۱»: لو حدّثنا عن یوم احد، اگر ما را از حدیث احد چیزی بگو «۱۲»؟ گفت: بگویم، و آنکه آغاز کرد و می گفت تا به وقت قتال رسید، گفت: رسول - علیه السلام - ما را گفت: «۱۳» اخرجوا علی اسم الله، برون شوید [۲۵۷-پ] بر نام خدای. ما بیرون شدیم و صفی دراز بایستادیم، و شعبی بود از پس پشت ما، اگر گشاده بودی دشمن از آن جا به ما راه یافتی. پنجاه مرد انصاری را آن جا «۱۴» بداشت و آن شعب به ایشان «۱۵» سپرد و مردی را بر ایشان امیر کرد، و گفت ایشان را که: اگر ما را جمله «۱۶» بکشند مثلاً، شما اینکه جایگاه رها مکنید «۱۷» که دشمن از اینکه جا بر ما ظفر یابد. ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: بگزارد. (۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۹. (۳). سوره یونس (۱۰) آیه ۸۷. (۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۳. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: یحیی بن وثاب. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: تبوی المؤمنین. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مواطن است. [.....]. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: گفت. (۹). دب، لب، فق، مب، مر: مقاعد القتال، آج: مقاعد للقتال. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یافتیم، گفتیم. (۱۲). آج، فق، مب، مر: بگوئی. (۱۳). دب، لب، فق، مب، مر: بسم الله. (۱۴). مب: بر آن جا، مر: بدان جا. (۱۵). دب، آج، لب، فق: بدیشان، مب، مر: بر ایشان. (۱۶). مب، مر: همه. (۱۷). دب: مکنی / مکنید. صفحه: ۳۹ و ابو سفیان بن حرب در برابر ایشان خالد بن الولید را بداشت، و لوای قریش در دست بنی عبد الدار بود، و لوای مشرکان طلحه بن ابی طلحه داشت، و او را کبش الکتیبه خواندندی. و رسول - علیه السلام - لوای مهاجریان به امیر المؤمنین علی داد، و ابو سفیان، طلحه را گفت: اگر دانید «۱» که اینکه لوا را محافظت نتوانید کردن «۲» به ماده، که آفت قوم از جهت لوا باشد. و روز بدر که ما را آن بلیت افتاد، [از جهت لوا افتاد] «۳»، طلحه گفت: اگر دانید که اینکه می گویی «۴»، و الله لأوردنکم بها حیاض الموت، به خدای «۵» که من امروز شما را به اینکه لوا به حوض مرگ فرو برم. آنکه بیرون آمد و مبارز خواست. امیر المؤمنین علی - علیه السلام - بیرون آمد و گفت: تو کی! گفت: من طلحه بن ابی طلحه کبش الکتیبه «۶»، او گفت: تو کیستی! گفت: من علی ابو طالب «۷». آنکه بگردیدند یک دو نوبت و یک دو ضربت از میان ایشان مختلف شد. امیر المؤمنین «۸» ضربه ای «۹» بر پیش سر او زد چشمهایش بیرون آمد و بیفتاد و نعره ای بزد که مانند آن نشنیده بودند، و لوا از دستش بیفتاد «۱۰». و او را برادری بود نام او مصعب، لوا بگرفت و پیش رفت، عاصم بن ثابت او را تیری زد و بکشت او را. و برادر دیگر بود ایشان را نام او عثمان، لوا بگرفت و پیش آمد «۱۱». هم عاصم تیری زد او را و بیفگند. بنده ای بود ایشان را نام او صواب، مردی شجاع بود، بیرون آمد. امیر المؤمنین او را ضربتی زد و دست راستش بیفگند «۱۲»، او لوا به دست چپ گرفت، دست چپش ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر: دانی. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: نتوانی کردن. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس و همه نسخه بدلها: گفت مرا می گویی، با توجه به وز تصحیح شد. [.....]. (۵). مب، مر: به حق خدای. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۷). مب، مر: علی بن ابی طالب. (۸). مب، مر: علی بن ابی طالب، مر: علی. (۹). مب، مر: ضربی. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و اینکه فتح بر دست امیر مؤمنان و پیشوای امامان امیر المؤمنین علی - علیه السلام - برآمد: تا لا جرم ز سدره همی گفت جبرئیل || بر دست و زور پنجه و بازو لا - فتی چون آن شقی از اسب نگون شد. (۱۱). دب، آج، لب، فق: برگرفت و بیرون رفت، مر: بر گرفت و به میدان آمد. (۱۲). وز: زد، دستش بیفگند. صفحه: ۴۰ نیز بیفگند، او رایت «۱» به سینه باز گرفت و دستهای بریده گرد آن در آورد «۲»، ضربه ای زد بر سرش و او بیفتاد و رایت منکوس شد «۳» و مشرکان بهزیمت شدند «۴» و

مردم در غنیمت افتادند و غنیمت می‌گرفتند. اصحاب شعب نگاه کردند مردم را دیدند که به غنیمت مشغول بودند، امیر خود را گفتند: ما را مقام کردن صواب نیست، اینکه جا مردم همه غنیمت ببرند و ما محروم مانیم، ما نیز برویم و طلب غنیمت کنیم. امیر گفت: روا نباشد، پیغامبر اینکه ثغر به ما سپرده است، و گفت: اگر ما را تا به آخر بکشند، شما از اینکه جا حرکت نکنید» (۵). اکنون فرمان رسول را چگونه مخالفت کنیم؟ گفتند: تو دانی «۶»، ما رفتیم. و او را «۷» رها کردند و بیامدند و به غنیمت «۸» مشغول شدند، و امیر ایشان عبد الله بن عمر و بن حزم بود بر جای «۹» باستاد «۱۰». خالد ولید نگاه کرد ثغر شعب گشاده دید، و مردی تنها را دید آمد با جماعتی و او را بکشت، و لشکر از پس پشت مسلمانان راه یافتند و در آمدند، و خالد ولید در پیش ایشان، و رسول - علیه السلام - با جماعتی اندک «۱۱»، و اصحاب رسول آن قدر که بودند بذل جهد کردند تا هفتاد مرد کشته شدند و باقی بهزیمت رفتند، و از پیش نیز لشکر در آمدند و اینکه قوم را در میان گرفتند و قتلی عظیم کردند، و لشکر مسلمانان بهزیمت رفتند و با رسول - علیه السلام - کس نماند مگر امیر المؤمنین و ابو دجانة أنصاری و سهل حنیف «۱۲». رسول - علیه السلام - با علی نگرید، گفت: کجا رفتند اینان! گفت هزیمت شدند. نگاه کرد «۱۳» لشکری و جمعی عظیم روی به رسول نهاده بودند. رسول، علی را ----- (۱). (۱). دب، آج، لب، فق، مب: اولوا. (۲). آج، لب، فق: بر آورد. (۳). مب، مر: نگو سار شد. (۴). مب، مر: منهزم شدند. (۵). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۶). دب، آج، لب، فق با رسول، مب، مر و جواب رسول. [.....] (۷). دب، آج، لب، فق تنها. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به غنیمت گرفتن. (۹). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بود او تنها آن جا. (۱۰). وز، دب، آج، لب، مب، مر: بایستاد. (۱۱). دب، آج، لب، فق بر رسول حمله آوردند و گفتند: آن که مقصود است یافتیم، مب، مر ایستاده بود. خالد ملعون با لشکر بر رسول صلی الله علیه و آله حمله آوردند. (۱۲). مب، مر: سهل بن حنیف. (۱۳). مب، مر امیر المؤمنین علی. صفحه : ۴۱ گفت: اکفنی هؤلاء الذین قصدوا، قصد اینها را کفایت کن. امیر المؤمنین [علیه السلام] «۱» بر ایشان حمله کرد و ایشان را براند. گروهی دگر آمدند، رسول - علیه السلام - گفت: بر اینان «۲» حمله کن. علی حمله کرد و ایشان را از پیش «۳» بر انداخت، و قومی دگر آمدند هم چنین کرد. و ابو دجانة و سهل حنیف «۴» با تیغ بر بالای سر رسول - علیه السلام - ایستاده بودند، و علی در پیش حمله می‌برد، و هاتفی آواز داد در آن جا و در مدینه، و گفت: قتل رسول الله، رسول خدای را بکشتند. دلها از جای برخاست «۵» و مردم بترسیدند. عماره «۶» روایت کند از عکرمة از امیر المؤمنین - علیه السلام - که گفت: روز احد در پیش رسول - علیه السلام - تیغ می‌زد و دشمن را از او دفع می‌کردم، از پیش رسول دورتر افتادم «۷». چون باز آمدم، رسول را بر جای خود که رها کرده بودم ندیدم او را، گفتم با خود، «۸» رسول بنگریزد و در «۹» کشتگان ندیدم او را «۱۰»، همانا «۱۱» به آسمانش برده باشند؟ نیام شمشیر خود بشکستم «۱۲» و گفتم «۱۳»: قتال کنم تا رسول را باز یابم، یا مرا «۱۴» بکشند. انبوهی عظیم دیدم جمع شده، بر ایشان حمله بردم و ایشان را برگشادم و پراکنده کردم. رسول را دیدم از اسپ بیفتاده، من به بالین او شدم و گفتم: تن و جان من فدای تو باد؟ من برای تو دل مشغول بودم. جماعتی حمله آوردند، گفت: بران اینان را از من - الی آخر الحدیث. راوی خبر گوید - زید بن وهب «۱۵»: عبد الله مسعود را گفتم، از جمله صحابه جز ابو دجانة و سهل حنیف و علی بو طالب نمانند «۱۶»! گفت: و الله لم یبق معہ الا علی بن ----- (۱). اساس ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: بر ایشان. (۳). وز، دب، آج، لب، فق، تب، مر: ایشان را نیز. (۴). دب، آج، لب، فق انصاری، مر: سهل بن حنیف انصاری (۵). اساس، آج، لب، مب، مر: برخاست، با توجه به وز تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مب، مر: عمار. (۷). وز، دب: بیفتادم. [.....] (۸). دب، آج، لب، فق: ندیدم با خود گفتم. (۹). دب، آج، لب، فق: و میان. (۱۰). دب، آج، لب، فق بعد از آن گفتم. (۱۱). دب، مگر. (۱۲). دب: بگسستم. (۱۳). دب، آج، لب، فق که، مب، مر با دشمن. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر نیز. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر که. (۱۶). آج، لب، فق: نماند، مب، مر: کسی دیگر نماند. صفحه : ۴۲ ابی طالب وحده و ثاب الی رسول الله بعد ذلك جماعة فکانا اول من ثاب، بخدای که با رسول - علیه السلام - إلی علی

نماند و جماعتی از هزیمت شدگان» (۱) باز آمدند، اولشان ابو دجانہ و سهل بود. گفتیم: تو کجا بودی! گفت: من از جمله رفتگان بودم، گفتیم (۲): تو را که گفت [۲۵۸-ر] اینکه که می‌گویی! گفت: سهل حنیف و أبو دجانہ. گفت: مرا تعجب آمد از ثبات علی در مانند آن جایگاه. گفت (۳): اگر شما را عجب می‌آید (۴)، و الله که فرشتگان را (۵) از او تعجب آمد تا جبرئیل گفت آن روز: «۶» لا-سیف الا ذو الفقار و لا فتی الا علی». ما گفتیم: تو چه دانی که اینکه جبرئیل گفت! گفت: ما آوازی شنیدیم از آسمان به اینکه گفتار، رسول را گفتیم: یا رسول الله؟ اینکه گوینده کیست! گفت: جبرئیل است. و در اخبار مخالف و مؤلف متواتر است که: اینکه (۷) روز از آسمان آواز شنیدند: «۸» لا سیف الا ذو الفقار لا فتی الا علی». و به روایت عکرمه از امیر المؤمنین علی آن است که، رسول گفت: یا علی؟ آواز اینکه فرشته می‌شنوی که از آسمان مدح تو می‌گوید! من گفتیم: یا رسول الله؟ اینکه کیست! گفت: فرشته است (۹)، نام او رضوان. راوی خبر گوید: روز احد هر معروفی از مشرکان که حمله آورد، تا (۱۰) قصد مسلمانان کرد، چون: عمر بن عبد الله الجمحی و هشام بن امیة المحزومی، و بشر بن مالک العامری و الحکم بن أحنس، و امیة بن ابي حذیفه بن المغیره و جز ایشان، همه را امیر المؤمنین کشت، تا نگاه می‌کردم آن جا که با مدینه آمد و دست او تا به کتف به خون مخضب شده بود، در حجره فاطمه شد علیها السلام، و او انایی آب پیش نهاده بود [و] (۱۱) روی علی از آن گرد و خون می‌شست، و او آن تیغ به او داد و گفت: بستان ----- (۱). مب، مر: هزیمتیا. (۲). اساس، وز: گفتیم، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۳). مب: گفتیم. (۴). مب: تعجب آمد، مر: عجیب آمد. (۵). مب، مر نیز. [.....] (۶). مب، مر: لا فتی الا علی لا سیف الا ذو الفقار. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آن. (۸). فق: لا فتی الا علی لا سیف الا ذو الفقار. (۹). آج، لب، فق، مب، مر: فرشته‌ای است. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: یا. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. صفحه: ۴۳ اینکه شمشیر که امروز با من وفا کرد، و اینکه بیتها انشا کرد: ا فاطمه هاک السیف غیر ذمیم

فلست بر عید و لا بلثیم لعمری لقد أعذرت فی نصر احمد

و طاعة ربّ بالعباد علیم أمیطی دماء القوم عنه فانه

سقی آل عبد الدار كأس حمیم و رسول- علیه السلام- گفت: خدی یا فاطمه فقد ادی بعلک ما علیه و قتل الله بسیفه صناید قریش. و الله سمیع علیم، و خدای شنواست اقوال ایشان را، و عالم است به احوال ایشان. إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا، زجاج گفت: عامل در «اذ»، تفشلا است، و دیگران گفتند: عامل مضمر است، یعنی اذکر، یاد کن ای محمد چون همت کردند دو گروه از شما که بگریزند. بعضی گفتند: مراد به اینکه «همت» عزم است، و بعضی دگر گفتند: مراد خطور بالبال است، و اینکه اولتر است برای آن که عزم بر فرار از زحف معصیت باشد و کبیره بود (۱)، و خدای می‌گوید: وَاللّٰهُ وَآلِیُّهُمَا، و خدای یار ایشان بود، و خدا یار آنان نباشد که ایشان عزم معصیت کنند. و وجوه «هم» (۲) در جای خود بیاید- ان شاء الله. مفسران گفتند: اینکه دو گروه، یکی بنو سلمه بودند از خزرج، و یکی بنو حارثه از اوس، و ایشان جناح لشکر بودند. و رسول- علیه السلام- چون به غزاة (۳) احد رفت، هزار مرد با او بودند، و به یک روایت نهصد و پنجاه مرد. زجاج گفت: سه هزار مرد بودند. راوی خبر گوید که: چون لشکر رسول به جایی (۴) رسیدند که آن را شواظ (۵) گویند، عبد الله ابی سلول خزرجی برگشت با سیصد مرد و گفت: چه مهم است ما را خویشتن را به دست خود علف شمشیر کردن؟ ابو جابر السیلمی از قفای او می‌رفت و می‌گفت: یا عبد الله؟ از خدای بترس، رسول خدای و مسلمانان را رها می‌کنی و می‌روی؟ اینکه دو گروه نیز همت کردند که بروند، توفیق خدای ایشان را دریافت، نرفتند و بر جای --- (۱). مب، مر: است. (۲). همه نسخه‌بدلها: همه. (۳). مب، مر: غزای. (۴). آج، لب:

جانبی. (۵). کذا: در اساس، وز، دب، مب، مر: شواذ، آج، لب، فق: شواذ، سیرت رسول الله (۱ ح ۲۵): السَّراةُ، المعارفُ ابنِ قتیبه ص ۱۲۳، ۱۲۴، ۲۹۲، ۳۷۷: السَّراةُ. صفحه: ۴۴ بماندند، و خدای تعالی اینکه «۱» نعمت بر ایشان یاد ایشان داد «۲»: وَاللَّهِ وَبَيْنَهُمَا بَانَ لَطْفَ لَهْمَا، وَ خدای تعالی یار ایشان بود به لطف «۳» که به ایشان کرد. و در خبر است که جابر گفت: کاشک که تا اینکه «همه» ما کرده بودمانی و در حق ما اینکه ولایت «۴» آمده بودی که: وَاللَّهِ وَبَيْنَهُمَا. وَ عَلَى اللَّهِ فَلَيْتَوُكُلَ الْمُؤْمِنُونَ، وَ بر خدای باید تا «۵» مؤمنان توکل کنند، یعنی بر خدای و بر جز خدای نه «۶». فایده تقدیم «علی الله» اینکه است که گفته شد. قوله: وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ، «واو» عطف است جمله را بر جمله، و «لام» تأکید راست، و «قد» تحقیق راست. حق تعالی در اینکه آیت تذکیر نعمت کرد و گفت: خدای تعالی شما را که مسلمانانی «۷» نصرت کرد به بدر. وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ، «واو» حال راست، در آن حال که شما ذلیل و مهین و ضعیف بودی «۸». شعبی گفت: «بدر» نام مردی است که او را چاهی بود، [آن چاه] «۹» به او باز خواندند و آن را بدر نام نهادند. واقدی گفت: من اینکه بگفتم با عبد الله جعفر و محمد صالح، ایشان انکار کردند و گفتند: خلاف اینکه است، بل اینکه اسمی است موضوع اینکه جایگاه را، چنان که: اسماء المنازل و المواضع باشد. هم او گفت: یحیی نعمان غفاری «۱۰» را گفتم اینکه حدیث، او گفت من از پیران ما شنیدم «۱۱» که: اینکه نام آبی است که ما را و اسلاف ما را بود، و آن از بلاد غفار است، از بلاد جهینه نیست. وَ ضَحَّاكٌ گفت: نام آبی است بر دست راست مکه و مدینه، و آن اول غزایی بود که رسول - علیه السلام - در او قتال کرد، و غزواتی که رسول - علیه السلام - به نفس ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر همه.

(۲). دب: نعمت بر ایشان فرود و بر ایشان خواند، آج، لب، فق، مب، مر: نعمت بر ایشان فرمود که خود را جل - صفاته یار ایشان خواند. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: بود بر آن لطف. [.....] (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: آیت. (۵). دب، آج، لب، فق، مب: که. (۶). مب: و نه بر غیر خدای. (۷). وز: مسلمانی، آج، لب، فق، مب، مر: مسلمانانید. (۸). مب، مر: بودید. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۱۰). مب، مر: یحیی بن نعمان غفاری. (۱۱). مب، مر: ما از پیران خود شنیدیم. صفحه: ۴۵ خود حاضر آمد آن جا بیست و شش غزا بود: اول غزای ابواء بود، آنکه غزاه بواط بود، آنکه غزاه العشیره، آنکه غزاه بدر اول، آنکه غزاه بدر بزرگ، آنکه غزاه بنی سلیم، آنکه غزاه السویق، آنکه غزاه ذی أمر، آنکه غزاه احد، آنکه غزاه بحران «۱»، آنکه غزاه حمراء الأسد «۲»، آنکه غزو «۳» بنی النضیر، آنکه غزوه ذات الرقاع، آنکه غزوه بدر بازپسین، آنکه غزوه دومه الجندل، آنکه [غزاه] «۴» خندق، آنکه غزاه بنی قریظه، آنکه غزوه «۵» بنی لحيان، آنکه غزوه بنی قرد، آنکه غزوه بنی المصطلق، آنکه غزاه الحدیبه، آنکه غزاه خیبر، آنکه فتح مکه، آنکه غزاه حنین [۲۵۸- پ]، آنکه غزاه طائف، آنکه غزاه تبوک. رسول - علیه السلام - از اینکه غزوات در نه غزات کارزار کرد «۶»: در بدر بزرگ، و آن روز آدینه بود بیست «۷» هفتم ماه رمضان سنه اثنین من الهجرة، سال دوم از هجرت. و در احد، و آن در شوال بود سال سه ام «۸» از هجرت، و «۹» خندق و بنی قریظه در شوال بود سال چهارم از هجرت. بنی المصطلق و بنی لحيان در شعبان بود سال پنجم. و خیبر در سال ششم. و فتح مکه در ماه رمضان سال هشتم «۱۰». حنین و طائف در شوال هم سال هشتم «۱۱». و اول غزا که به نفس خود قتال کرد در او «۱۲» بدر بود، و آخر تبوک. اما عدد سرایا، سی و شش سریه بود: سریه عبیده بن الحارث بود در زیر ثبیه المروه، و آن نام آبی است از حجاز. و غزاه حمزه عبد المطلب بود به ساحل دریا، و غزوه «۱۳» سعد ابو وقاص بود به خزار. از زمین حجاز، و غزاه مرثد بن ابی مرثد بود به -----

----- (۱). همه نسخه‌ها: نجران. (۲). اساس: غزاه و الأسد، لب: غزاه الأسد، مب، مر: غزاه ذو الأسد، با توجه به آج و چاپ شعرانی تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق: غزاه غزو، مب، مر: غزای. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۵). همه نسخه‌ها بجز دب: غزاه. (۶). دب، آج، لب، فق: کردند، مب، مر: فرمودند. [.....] (۷). وز، آج، لب، فق، مب، مر: و. (۸). مب، مر: سیم. (۹). مب، مر غزو. (۱۰). دب: مکه در هفتم ماه رمضان، آج، لب، فق: مکه در سال هشتم ماه رمضان، مب، مر: مکه در سال هفتم ماه رمضان. (۱۱). دب: در شوال در سال هفتم. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: قتال کرد روز. (۱۳). وز غزو، آج،

لب، فق: غزاة. صفحه: ۴۶ رجیع، و غزاة مندر بن عمرو بود، و سریه ابو عیبه جراح بود به ذی القصة من طریق العراق، و سریه عمر بن الخطاب بود به زمین بنی عامر، و غزاة علی بن ابی طالب بود به یمن، و غزاة غالب بن عبید الله «۱» بود به کدید، و غزوه «۲» امیر المؤمنین علی بود به زمین فدک، و غزوه «۳» ابن ابی العوجاء السیلمی بود، بنی سلیم او را و اصحابش را همه آن جا بکشتند، و غزاة عکاشه بن محصن بود به غمره، و غزاة ابو سلمه بن عبد الأسد بود به قطن «۴»، نام آبی است بنی اسد را، و غزاة محمد مسلمه «۵» بود به هوازن، و غزوه بشیر بن سعد بود الی بنی مره به فدک، و غزای «۶» دگر هم او را به بعضی زمینهای خبیر، و غزوه «۷» زید بن حارثه به جموم از زمین بنی سلمه، و غزاتی دگر هم او را بر حسمی «۸»، و غزاتی دگر هم زید حارثه به طرفی از اطراف عراق، و دیگری هم او را به وادی القری، و دیگر عبد الله رواحه را به خبیر «۹»، و دیگری عبد الله عتیک را هم به خبیر، و دیگری محمد مسلمه را به کعب بن اشرف، و دیگری عبد الله بن انیس را به بنی هذیل، و دیگری به چاه معونه، و غزوه الامراء «۱۰» جعفر بن ابی طالب و زید بن حارثه و عبد الله بن رواحه به زمین مؤته از شام، و غزاة کعب بن عمیر الغفاری به ذات اطلاق «۱۱» از زمین شام و او را و اصحاب او را آن جا بکشتند، و غزاة عینه بنی العنبر من تمیم، و غزوه «۱۲» غالب بن عبد الله الکلبی به زمین بنی مره، و غزاة علی بن ابی طالب به ذات السیلاس، و غزوه ابن ابی حدرد الی بطن اضم، و غزوه «۱۳» عبد الرحمن بن عوف الی الغابه، و غزوه ابی عبیده الجراح الی سیف البحر، و دیگری «۱۴» از آن عبد الرحمن بن ----- (۱). کذا: در

اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مب: غزاة ابن عبد الله، مر: ابن عبید الله، سیرت رسول الله: غالب بن عبد الله. (۳-۲). آج، لب، فق: غزاة، مب، مر: غزای. (۴). اساس و همه نسخه‌بدلها: قطر، با توجه به مآخذ خبر تصحیح شد. (۵). مب: محمد بن مسلمه. (۶). دب، آج، لب، فق: غزاة. (۷). آج، لب، فق: غزاة. (۸). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به زمین حسمی. [.....]. (۹). اساس، وز، دب، آج، لب، فق: کلمه به صورت «و الخبیر» هم خوانده می‌شود. (۱۰). آج، لب، فق: غزاة الامراء. (۱۱). اساس، وز: اصلاح، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۱۲). آج، لب، فق: غزاة. (۱۳). آج، لب، فق: غزاة. (۱۴). مب، مر هم. صفحه: ۴۷ عوف ذکره الثعلبی فی تفسیره بروایه احمد بن حنبل عن عبد الززاق عن معمر بن «۱» عثمان الخزری عن مقسم و هو صاحب الحدیث. قوله: وَ لَقَدْ نَصَرْنَا رَكْمَ اللَّهِ بَدْرًا وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ، جمع ذلیل کعزیز و أعزّه، و حبیب و أحبّه، و لیب و ألبه، و شما ذلیل بودید «۲»، یعنی شما را عددی و مددی و سازی و آلتی نبود، اما به عدد سیصد و سیزده مرد بودند. شعبه روایت کند عن ابی اسحق عن حارثه بن المضرب، که او گفت از امیر المؤمنین علی شنیدم که او گفت: ما به بدر حاضر آمدیم و در میان ما سواری که اسب داشت نبود الا مقداد أسود، دیگران پا «۳» پیاده بودند یا «۴» هر دو مرد و سه مرد بر شتری بودیم «۵». و آن شب که بر دگر روز کارزار بود «۶»، همه کس بختند مگر رسول خدای - علیه السلام - که او در بن درختی «۷» ایستاده بود نماز می‌کرد تا صبح بر آمد. ابو رافع روایت کرد - مولی «۸» رسول الله - که گفت: روز بدر مشرکان صف کارزار راست کردند، و عتبه بن ربیع و برادرش شبیه و پسرش ولید عتبه بیرون آمدند، و آواز دادند: یا محمد! أخرج إلینا أكفأنا من قریش، همسران ما را از قریش پیش ما فرست. سه برنای «۹» انصاری برخاستند و پیش ایشان رفتند، ایشان گفتند: من انتم فانسبوا لنا، [شما کیستی «۱۰»! نسب خود] «۱۱» با ما بگویی «۱۲». ایشان نسب «۱۳» بگفتند، گفتند: ما شما را شناسیم و نخواهیم، ما همسران «۱۴» خود را خواهیم از قریش و بنی اعمام خود را. -----

(۱). وز، دب، آج، لب، فق: معمر عن. (۲). دب، آج، لب، فق: بودی/ بودید. (۳). وز، دب، ما، آج، لب، فق: یا. (۴). مب، مر: و دیگر یاران بعضی پیاده بودند و بعضی. (۵). مب، مر: بر شتری سوار بودند. (۶). مب، مر: که بامداد آن کارزار خواست بود. (۷). دب: بر بن درخت، مب: درخت خاری، مر: درختی خاربنی. (۸). مب، مر: مولای. [.....]. (۹). مب، مر: جوان. (۱۰). مب، مر: کیستید. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۱۲). دب: نام و نشان خود به ما بگویی، مب، مر: نام و نسب خود به ما باز گوید. (۱۳). مب، مر خود. (۱۴). اساس: سران، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۸ رسول - علیه السلام - حمزه عبد المطلب را و عبیده حارث را و علی بن ابی طالب را گفت: بیرون شوید «۱» به

نصرت دین خدای و پیغامبر خدای، و حقی که خدای فرستاد او را به آن، چون ایشان باطل آورده‌اند تا نور خدای بنشانند به آن. ایشان بیرون شدند پوشیده به سلاح «۲». مشرکان گفتند: من اَنتُم، شما کیستی «۳»! نسب خود بگفتند. ایشان گفتند: اکفاء کرام، همسرانی «۴» کریمانند. و رسول - علیه السّلام - گفته بود عیب را که: شیبه تراست و حمزه را که: عتبه تراست، و علی را که: ولید تر است، هر یکی پیش قرن خود [رفتند] «۵». امیر المؤمنین گوید: با ولید بگردیدم، از میان ما دو ضربت رفت «۶»، من ضربت ولید رد کردم، و او ضربت مرا دست چپ در پیش داشت، دستش بیفگندم. آنگه در میانه حدیث گفت: «۷» کَأَنِّي أَنْظِرُ الی و میض «خاتمه فی شماله، گفت: پنداری در تافتن نگین انگشتریش می‌نگرم که در دست چپ داشت. آنگه ضربه دیگرش بزدم و بیفگندم او را. چون سلاح از او باز کردم، اثر خلوق دیدم بر او، دانستم که قریب العهد است به دامادی «۸»، از آنان که ایشان را کشتم بر او رقت آمد مرا. بیامدم حمزه را دیدم با عتبه بر آویخته «۹»، و حمزه او را ضربه‌ای «۱۰» زده بود، سر او در بغل عتبه بود [۲۵۹-]. من آواز دادم که: یا عم؟ سر نگاه دار. حمزه سر از او بجهانید «۱۱»، من ضربه زدم او را و بیفگندم و بکشتم، و با عیبده نیز مشارکت کردم در قتل شیبه. آنگه مرا و حمزه را خلاف افتاد در کشتن عتبه. پیش رسول شدیم، حمزه گفت: من کشتم او را، و من گفتم: من کشتم «۱۲» او را. رسول - علیه السّلام - هر دو ----- (۱). دب: بیرون شوی، مب، مر: بیرون روید. (۲). مر: با سلاح. (۳). آج، لب، فق، مب، مر: کیستید. (۴). دب، آج، فق: همسران. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۶). مب، مر: ضرب ردّ و بدل شد. (۷). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق: مب، مر: الی فصّ. (۸). مب، مر: دانستم که نو داماد است. [.....] (۹). دب، مب، مر: در آویخته. (۱۰). دب: ضربی، مب، مر: ضربتی. (۱۱). اساس به صورت: «بجهانید» خوانده می‌شود، لب، فق: بجنابید. (۱۲). مب، مر: کشته‌ام. صفحه: ۴۹ جانب مراعات کرد «۱»، گفت: یا علی؟ اگر تو نرفتی به یاری حمزه، حمزه «۲» با او کفایت بودی، و یا حمزه؟ اگر علی تو را یاری ندادی، تو به رنج افتادی. از پیش رسول برگشتیم خشنود. و عیبده حارث را ضربه‌ای «۳» بر عضله ساق آمده بود و خون بسیار رفته از او. او را بر گرفتند، و او رمق داشت، با پیش رسول بردند، او گفت: یا رسول الله؟ عمّت ابو طالب می‌بایست تا حاضر بودی امروز تا بدانستی که ما اولیتیم به آن بیت که او گفت در حق تو در آن قصیده لامی: الم تعلموا أنّ ابننا لا مکذّب

لدینا و لا یعیاً «۴» بقول الاباطل کذبتم و بیت الله لا تقتلونه

و لما ناصع «۵» دونه و نقاتل «۶» رسول - علیه السّلام - متغیّر شد و اثر خشم بر روی او ظاهر شد و گفت: «۷» رحم الله عمی ابا طالب» خدای بر عم من ابو طالب رحمت کناد، اگر امروز حاضر بودی کم از اینکه نکردی که شما می‌کنید «۸». عیبده بترسید و گفت: یا رسول الله؟ پناه با خدای می‌دهم از خشم خدای و خشم رسول خدای. توبه کردم. رسول - علیه السّلام - گفت: مرا بر تو خشم نیست، و لکن تو ندانی که من دوست ندارم که پیش من ذکر ابو طالب کنند الا به خیر. و عیبده به منزلی که آن را صفراء گویند «۹» با پیش خدای شد، و در قتل ایشان هند بنت عتبه اینکه بیتها گفت: ایا «۱۰» عین جودی بدمع سرب

علی خیر خندف «۱۱» لما نسب تداعی له رهطه غدوة

بنو هاشم و بنو المطلب ----- (۱). مب، مر: را رعایت کرد. (۲). وز، مب، مر او را. (۳). مب: ضربتی، مر: ضربی. (۴). کذا: در اساس، دب، مب، وز: یعباً، آج: یعباً، لب، مر: یعا، فق: لعا، سیرت رسول الله (۱/ ۲۵۰) یعنی. (۵). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق: نمانع، مب، مر: نافع. (۶). ضبط بیت در سیرت رسول الله (۱/ ۲۴۸) کذبتم و بیت الله

نیزی محمدا || و لَمَا نطاعن دونه و نناضل (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ابو طالب. (۸). دب، آج، لب: می کنی / می کنید. (۹). همه نسخه بدلها بجز وز از آن زخم. (۱۰). اساس، وز، دب، لب: فق: مب، مر: یا، با توجه به آج تصحیح شد. [.....] (۱۱). اساس، وز: کلمه به صورت «خندق» هم خوانده می شود. صفحه: ۵۰. یذوقونهم حرّ أسیافهم

یعزونه بعد ما قد شجب و اخبار متظاهر است به بلاء امیر المؤمنین علی در اینکه روز، و ابلاء جهد او حتی اُتی علی شطر القوم، تا در اخبار هست که: نیمه قوم را او کشت، سی و پنج شجاع معروف را او بتنهایی بکشت چون: عاص وائل سهمی و نوفل بن خویلد و حنظله ابن ابی سفیان و عثمان و مالک ابناء عبید الله برادران طلحه، و عم طلحه را عمر بن عثمان را، و مسعود بن امیه، و قیس بن الفاکه، و حذیفه بن ابی حذیفه و غیرهم - إلى تمام العدد که ذکر ایشان در کتب مغازی مشهور است و اسماء ایشان مثبت، بیرون از آن که مشارکت کرد با دیگران. و نوفل بن خویلد آن بود که پیش «۱» هجرت در مکه ابو بکر را و طلحه را به یک رسن در هم بست، و یک روز تا به شب ایشان را عذاب کرد تا شفاعت کردند قومی و او رها کرد ایشان را. راوی خبر گوید که: چون رسول - علیه السلام - بشنید که او حاضر است به بدر، دست برداشت و گفت: اللهم اکفنی نوفلا، بار خدایا کار نوفل مرا کفایت کن، و کان أشدّ الناس عدواً لرسول الله، و از او دشمنتر رسول را نبود. معمر روایت کند از زهری که امیر المؤمنین علی گفت: نوفل را دیدم در کارزارگاه متحیر مانده چون کسی که راه از پیش و پس نداند، به جانب او تاختم و ضربه‌ای زدم او را در سرش بماند و کاری نکرد، برکشیدم از آن جا و در عش مشمر بود و ساقش گشاده بزد «۲» هر دو پایش بیفگندم، بیفتاد بکشتمش. چون کارزار به یک سو شد، رسول - علیه السلام - گفت: من له علم بنوفل، کیست که حال نوفل داند! من گفتم: یا رسول الله انا قتلته، منش کشتم. رسول - علیه السلام - تکبیر کرد و گفت: الحمد لله الذی أجاب دعوتی فیه، اسپاس «۳» خدای را که دعای من در او اجابت کرد. ابو بکر الهذلی روایت کرد از زهری عن صالح بن کیسان که: یک روز سعید بن العاص و عثمان بن عفان در مسجد رسول آمدند در عهد عمر خطاب «۴». اما عثمان به جایگاهی که لایق او بود بنشست، اما سعید بن العاص به جانبی رفت دورتر و ----- (۱). دب، فق، مب، مر از. (۲). وز، دب، آج، لب، فق: بودم. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: شکر و اسپاس. (۴). دب، مر: عمر بن الخطاب. صفحه: ۵۱. بنشست، عمر او را گفت: چرا کرانه می گیری! می پنداری که پدرت را من کشتم روز بدر! و الله که خواست می که من کشته بودمی او را، و لکن روز بدر او را دیدم که می آمد کالتور، مانند گاو - و از خشم کف از دهن می انداخت. از او عدول کردم، او قصد من کرد و مرا گفت: الی این یابن الخطاب، کجا می روی ای پسر خطاب! علی از پس پشت او درآمد و او را تیغی زد و بیفگند، آنکه تمام بکشت او را، و علی حاضر بود، گفت: «۱» اللهم عفوا و غفرا ذهب الشرك بما فیه، چرا مردمان را احوال گذشته یاد می دهی! سعید بن العاص گفت: و الله که من بخواستم «۲» که کشنده پدرم جز پسر عمش بودی - علی بن ابی طالب - که او کفوی کریم است. عروه بن الزبیر گفت از امیر المؤمنین که: روز بدر طعیمه بن عدی بن نوفل از پیش من بر افتاده [۲۵۹- پ] بود «۳» به نیزه از پشت اسپس بیفگندم «۴» چنان که برنخاست «۵»، و گفتم: «۶» و الله لا تخاصمنا فی الله بعد هذا، به خدا که پس از اینکه با ما در حق خدای خصومت نکنی، و در باب قتال امیر المؤمنین و کشتن او مشرکان را، و بذل جهد کردن او و تحریض «۷» مشرکان بر او «۸»، اسید بن ایاس گفت: فی کل مجمع غایه اخزاکم

جذع أبر علی المذاکی القرح لله درکم الما تنکروا

قد ینکر الحرّ الکریم و یتحیی هذا ابن فاطمه الذی افناکم

ذبحا و قتلَهُ قَعَصَةً لَمْ تَذِیحْ اعطوه خرجا و اتَّقوا بضریبه

فعل الذلیل و بیعه لم تریح آین الکھول و آین کل دعامة

فی المعضلات و آین زین الابطح أفناهم قعصا و ضربا یفتری

بالسیف یعمل حدّه لم یصفح اینکه طرفی است از اینکه قصه بر سبیل اختصار چنان که شرط رفته است و شرح و سیاقه آن در کتب مغازی مشروح باشد. فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ، از خدای بترسید» (۹) تا شاکر باشید» (۱۰)، و ثواب شما

----- (۱). دب ای عمر، آج، لب، فق، مب، مر یا عمر. (۲). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: نحواستمی. (۶)-

(۳). وز و. (۴). دب، آج، لب، فق: فگندم. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: برنخواست. (۷). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تحریص.

(۸). مب، مر چنان که. (۹). آج، لب، فق: بترسی / بترسید. (۱۰). آج، لب، فق: باشی / باشید. [.....] صفحه: ۵۲ ثواب شاکران بود. إذ

تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ، یاد کن ای محمد چون می گفتم مؤمنان را: اَلْآنَ يَكْفِيكُمْ أَنْ يُبَدِّلُكُمْ، کفایت نیست شما را که خدای مدد می کند

شما را به سه هزار فرشته! «۱» مفسران خلاف کردند که اینکه که بود و چگونه بود «۲». قتاده گفت: روز بدر بود «۳»، خدای تعالی

مسلمانان را مدد فرستاد «۴» به هزار فرشته نخست بار، حیث قال: فَاسْتَجَابَ لَكُمْ «۵» بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ، آنکه ایشان را

پنج هزار کرد، حیث قال: بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ، و پنج هزار مشروط بود و «۸» به صبر و تقوی، مؤمنان صبر و تقوی به

جای آوردند، خدای تعالی اینکه مدد پنج هزار بفرستاد، اینکه قول قتاده است. حسن بصری گفت: اینکه پنج هزار همیشه یار

مؤمنانند تا به روز قیامت. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: فرشتگان کارزار نکردند بر زمین الا روز بدر، در دگر کارزارها حاضر

آمدند و قتال نکردند، انما «۹» عدد و مدد بودند. عمیر بن اسحق گوید: روز احد چون مردم بهزیمت برفتند، سعد بن مالک «۱۰»

پیش رفته بود و تیر می انداخت تا تیر برسد «۱۱». برنایی «۱۲» از کناری برآمد «۱۳» و تیرها جمع [می] «۱۴» کرد و پیش او می انداخت

و می گفت: إرم یا أبا اسحاق، إرم أبا «۱۵» اسحاق ای بو اسحاق «۱۶» بینداز. چون کارزار تمام شد ما پرسیدیم از او «۱۷»، کس او را

نشناخت، ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: که خدای تعالی مسلمانان را مدد

می فرستاد به هزار فرشته نخست بار. (۲). آج، لب، فق: خلاف کرده اند که از اینکه چگونه بود و که بود، مب، مر: خلاف کردند که

اینکه چگونه بود. (۳). آج، لب، فق، مب، مر که. (۴). آج، لب، فق: خدای تعالی گفت مسلمانان را مدد می فرستم. (۶-۵). سوره

انفال (۸) آیه ۹. (۷). آج، لب، فق، مب، مر به. (۸). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۹). مب، مر: لیکن. (۱۰). کذا:

در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۱۷۶): سعید بن مالک. (۱۱). آج، لب، فق، مب، مر: تا تیر تمام شد، وز در حاشیه با

خطی دیگر افزوده: یعنی آخر شد و دیگر نماند. (۱۲). مب، مر: جوانی. (۱۳). مب، مر: درآمد. (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و

دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۵). آج، لب: یا ابا اسحق، مر: یا با اسحق. [.....] (۱۶). آج، لب، فق، مب: یا ابا اسحق. (۱۷). مب، مر:

از حال آن جوان هیچ. صفحه: ۵۳ بدانستیم که «۱» فرشته بود. شعبی گفت: روز بدر کرز بن جابر التجاری خواست تا با لشکری به

مدد مشرکان آید. رسول- علیه السلام- بشنید، سخت آمد او را. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: اَلْآنَ يَكْفِيكُمْ أَنْ يُبَدِّلُكُمْ رُبُّكُمْ

بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، کفایت نباشد شما را که اگر او بیاید به مدد مشرکان، من شما را مدد فرستم از فرشتگان به سه هزار

فرشته. او نیامد، و خدای تعالی آن مدد نفرستاد. و انما همان «۲» بود که اول هزار «۳» فرستاده بود. و بعضی دگر «۴» مفسران

گفتند «۵»: خدای تعالی وعده داد که اگر صبر کنند و از محارم اجتناب کنند، خدای تعالی مدد فرستد ایشان را در دگر کارزارها به

فرشتگان، نکردند و خدای تعالی نفرستاد، و اگر فرستاده بودی در احد آن وهن «۶» نیفتادی. در احزاب شرط به جای آوردند،

خدای تعالی مدد فرستاد، چنان که گفت: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا (۷)... یعنی الملائکه، برای آن که آن لشکر که ما از (۸) ایشان را نینیم که مدد مسلمانان کنند جز فرشتگان نباشند. و عبد الله بن ابی اوفی گفت: نیز در حصار بنی قریظه ما را مدد فرشتگان فرستادند، و آن چنان بود که ما چند روز حصار می دادیم (۹) گشاده نشد، برگشتیم تا برویم و رسول - علیه السلام - پاره‌ای غسل (۱۰) بخواست و بر سر نهاد و سر می شست، جبرئیل آمد و گفت: یا رسول الله؟ سلاح بنهادی و بازگشتی، و فرشتگان سلاح نهادند هنوز! رسول - علیه السلام - خرقه (۱۱) بخواست و در سر بست و آن غسل (۱۲) بر سر نهاد (۱۳) و سر ناشسته سلاح در پوشید و نادای ندا کرد، و لشکر سلاح برگرفتند و رفتند -----

(۱). مب، مر او. (۲). اساس، وز، آج، لب، فق: هم آن، مب، مر: همچنان. (۳). آج، لب، فق، مب، مر فرشته. (۴). آج، لب، فق، مب، مر: دیگر از. (۵). آج، لب، فق، مب، مر: گویند. (۶). مب، مر: آن هزیمت و سستی. (۷). سوره احزاب (۳۳) آیه ۹. (۸). همه نسخه‌بدلها: ندارد. (۹). مب: چند روز بر در حصار جنگ می‌انداختیم، مر: چند روز بر در حصار جنگ می‌کردیم. (۱۰-۱۲). آج: گل. (۱۱). وز: خرقه‌ای. (۱۳). آج، لب، فق، مر: نهاد. [.....] صفحه: ۵۴ با آنکه رنجور و خسته بودند از نشاط مدد فرشتگان تا به بر حصن آمدند (۱)، و خدای تعالی سه هزار فرشته را فرستاد و عن قریب فتح برآمد. بعضی دگر گفتند: وعده پنج هزار روز احد بود به شرط صبر و تقوی، چون به شرط وفا نکردند خدای تعالی مدد نکرد، و آن وهن بیفتاد (۲)، اینکه قول عکرمه و ضحاک است. بعضی دگر گفتند: اینکه روز احد بود. چون ابو سفیان خواست که رجعت کند و باز آید، و می‌گفت: تا مدینه نستانم نروم. و رسول - علیه السلام - مستشعر می‌بود، از آن امیر المؤمنین را فرستاد و گفت: برو و بنگر تا (۳) ابو سفیان و مشرکان چه می‌کنند؟ اگر بر اسپان نشسته‌اند و شتران پیش کرده، آهنگ مدینه دارند. و اگر بر شتر نشسته‌اند و اسپان بر قود گرفته (۴) آهنگ [۲۶۰-] ر مکه دارند. و آنچه بینی کس را مگو تا مرا گویی (۵). امیر المؤمنین گفت: من بیامدم (۶)، ایشان را دیدم بر شتران نشسته و اسپان بر قود گرفته (۷)، دانستم که عزم مکه دارند. شادمانه (۸) شدم، باز آمدم و رسول را خبر دادم، و ما نیز با مدینه رفتیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ، نه بس است شما را که خدای تعالی کفایت کرد شما را بازگشتن مشرکان از شما! و ایشان را از شما برگردانید. و در اینکه وجه ضعفی هست برای آن که خلاف ظاهر است. أَنْ يَمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ، مَفْضَلٌ گفت: فرق از میان «مد» و «آمد» آن است که هر چه بر سیل معونت و نصرت باشد، آن جا «امده» گویند، و آنچه بر سیل زیاده باشد آن جا «مد» گویند، بیانه قوله تعالی: وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ (۹)... و بعضی دگر گفتند: فرق آن است که «امد» در خیر مستعمل باشد و «مد» در شر، الا ترى الى قوله: وَآمَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَيْنَ (۱۰)... و قوله: أَلَمْ نَمِدَّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَيْنَ (۱۱). و ----- (۱). مب، مر: تا به در حصار رسیدند. (۲). مب، مر: آن هزیمت واقع شد. (۳). مر: که. (۴). آج، فق: اسپان پیش دارند، مب، مر: اسپان پیش کرده. (۵). مب، مر: با کس مگوی تا پیش من آیی. (۶). مب و. (۷). مب، مر: و عنان اسپان به دست گرفته. (۸). لب: شادمان، مب، مر: شادان. (۹). سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۷. (۱۰). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۶. (۱۱). سوره مؤنون (۲۳) آیه ۵۵. صفحه: ۵۵ در شر گفت: وَيَمِدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱)، و قوله: وَنَمِدُّ لَهُ مِنْ الْعَذَابِ مَدًّا (۲). و قولی دیگر آن است که: هر دو لغت است به معنی واحد. بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ، از سه تا ده معدود مجموع باشد و مجرور به اضافه، و از یازده تا نود و نه موحد باشد و منصوب بر تمیز، و از صد تا هزار و بالای آن موحد و مجرور باشد به اضافه. و «من» تبیین راست. ابن عامر و حسن و مجاهد و طلحه بن مصرف و عمرو بن میمون خوانند: «منزلین»، بتشدید علی تکثیر الفعل، بیانه قوله: وَ لَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ (۳). و ابو حیاة خواند: «منزلین» بکسر «زا» و تخفیف، یعنی منزلین النصر علی المؤمنین، و باقی قراء خوانند: «منزلین» چنان که مفعول باشد من الانزال، بیانه قوله: وَأَنْزَلْ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا (۴)... و قوله: لَوْ لَا أَنْزَلْ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةَ (۵). و «انزال» و «تنزیل» نقل چیز (۶) باشد من علو الی سفلی، از جهت علو به سفلی، آنچه از بالا- فرود آرد (۷) انزال گویند کانزال المطر، و انزال آب مرد برای آن است که: يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ (۸)، هم از بالا فرود می‌آید. بلی إِنْ تَصْبِرُوا، آنگه

گفت: اگر صبر کنی «۹» بر جهاد و متابعت فرمان خدای و فرمان رسول - علیه السلام - کنی «۱۰»، نیز شما را مدد فرستد به پنج هزار. گفتند آن که «۱۱»: أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ رُزْ بَدْرٍ بَدْرٍ، و اینکه وعده مشروط به صبر و تقوی، که اگر بر اوامر خدای صبر کنی «۱۲» و از معاصی اتقا و اجتناب کنی «۱۳» روز احد بود، شرط به جای نیاوردند، خدای تعالی نفرستاد - چنان که گفته شد. و قوله: وَيَأْتُوكُمْ مِنْ قَوْرِهِمْ هَذَا، در او دو قول گفتند: یکی آن که من سرعتهم و «۱۴» وجههم و جهتهم التي قصدوا اليها، اگر چه «۱۵» برفور و تعجیل با شما گردند، یعنی ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۵. (۲). سوره مریم (۱۹) آیه ۷۹. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۱۱. [.....] (۴). سوره توبه (۹) آیه ۲۶. (۵). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۱. (۶). د. ب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی. (۷). د. ب: فرود آید، آج، لب، فق: فرود می آید. (۸). سوره طارق (۸۶) آیه ۷. (۹-۱۰-۱۲-۱۳). (۹). م. ب، مر: کنید. (۱۱). د. ب، م. ب، مر: ندارد. (۱۴). آج، لب، فق، م. ب، مر: من. (۱۵). د. ب، آج، لب، فق، م. ب، مر: اگر چنان که. صفحه ۵۶: ابو سفیان در عزم کثرت و رجعت چنان که رفت چون باز نیامد، خدای نفرستاد. و قولی دیگر آن است که: مِنْ قَوْرِهِمْ، من غضبهم، از سر خشم به شما آیند. و اصل هر دو یکی است من فارت القدر اذا غلت. و مستعجل چو «۱» تیز باشد، او را فورتی باشد، و نیز آن کس که خشمگین باشد او را فورتی و جوششی باشد. پس هر دو مجاز است و از روی وضع و اصل کلمه در «۲» جوشش دیگر است، و دگر از آن جا استعاره کردند چنان که شاعر گفت: تفور علينا قدرهم فندیمها

و نفتأها عنهم اذا حميها غلا الا ان است که به قرینه «هذا» حمل کردن بر سرعت و استعجال و وجه و رفتن اولیتر است، عرب گوید: رجعت من وجهی هذا و من وقتی هذا و ساعتی هذه، و لا يقال: من غضبی، پس اولیتر است قول اول که: وَيَأْتُوكُمْ مِنْ قَوْرِهِمْ هَذَا، ای من جهتهم هذه مسرعین، اگر ایشان هم از اینکه جا و هم اینکه ساعت باز گردند دل مشغول «۳» مدارید که من شما را مدد فرستم «۴» پنج هزار فرشته. اگر گویند: یک جا «۵» سه هزار گفت، و یک جا «۶» پنج هزار، نه مناقضه باشد! جواب معتمد آن است که گوئیم: بر اینکه وجه که شرح دادیم اینکه سؤال لازم نیست، جواب دیگر آن است بر قول قتاده که: اول هزار بودند، و آنکه سه هزار، و آنکه پنج «۷»، هم مناقضه زایل باشد. و آنان که گفتند: مدد پنج هزار بود، مختلف شدند. حسن بصری گفت: جمله پنج هزار بودند، اول هزار پس دو دیگر تا سه شدند، پس دو دیگر تا پنج شدند. و گروهی دیگر گفتند: هشت هزار بود، اول سه هزار، و آنکه پنج هزار دیگر مضاف با آن. مُسَوِّمِينَ، ای معلّمین، علامت بر کرده من السّیماء و السّیمیاء، و هما العلامه، ----- (۱). همه نسخه‌بدلها: چون. (۲). د. ب، آج، لب، فق، م. ب، مر: ندارد. (۳). اساس اولیتر، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها زاید می‌نماید. (۴). د. ب، آج، لب، فق به. (۵). د. ب، آج، لب، فق: یک جای، م. ب، مر: به یک جای. [.....] (۶). آج، لب، فق: یک جای. (۷). کذا: در اساس و همه نسخه‌بدلها، چاپ شعرانی (۳/۱۷۹): پنج هزار. صفحه: ۵۷ و قال الشاعر: مسوّمین بسیما النار أنفهم

لا مهتدین و لا فیها براضینا ابن کثیر و ابو عمرو و عاصم و یعقوب خواندند بکسر «الواو»، بر آن که فاعل ایشان باشند، یعنی آنهم سوّموا أنفسهم و خیولهم بعلامات، ایشان علامتی بر خود کرده بودند. و باقی قراء خواندند: «مسوّمین» ای معلّمین، برای آن که ایشان مفعول باشند. و قراءت اول اختیار ابو حاتم است، و دوم اختیار ابو عبیده. خلاف کردند در علامت ایشان که چه بود: عمیر بن اسحق روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او صحابه را گفت روز بدر که: خود را علامت «۱» بر کنی که فرشتگان علامت کردند خود را به پاره‌ای پشم «۲» سفید که بر بالای ترک و کلاه نهاده‌اند. ضحاک و قتاده گفتند پاره‌ای پشم «۳» رنگین در پیشانی اسپان و دنبال اسپان بسته بودند. مجاهد گفت: علامت ایشان آن بود که دنبال اسپان و برشهای ایشان بریده بودند. ربیع گفت: علامت آن بود [۲۶۰-پ] که بر اسپان ابلق بودند، و علی بن ابی طالب و عبد الله عباس گفتند: دستارهای سپید داشتند دنبال دراز به میان

کتف فرو گذاشته. عبد الله زبیر گفت: عمامه‌های زرد داشتند. زبیر بن المنذر گفت عن جدّه ابی اسید- و او بدری بود- و مکفوف «۴» شده بود- گفت: اگر مرا چشم درست بودی، من شما را آن جا بردمی و آن شعب که فرشتگان از او بیرون آمدند با شما نمودمی، که پنداری در ایشان می‌نگرم که می‌آمدند با عمامه‌های زرد دنبال دراز فرو گذاشته. عکرمه گفت: بر ایشان سیمای قتال و کارزار بود. سدی گفت: سیمای مؤمنان بود. قوله: وَ مَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَ لَتَطْمَئِنَّ هَی ضَمِیر راجع است با مدد یا با وعده مدد خدای تعالی گفت: نکرد خدای تعالی آن مدد را و آن وعده دوم «۵» که داد به مدد اِلَّا تا شما را که به مؤمنانید بشارتی باشد و دل‌های شما ساکن شود و جزعی و ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: علامتی.

(۲). دب: بریشم، مب، مر: ابریشم. (۳). دب، آج، لب، فق: بریشم، مب، مر: ابریشم. (۴). اساس: مکشوف، که با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۵). مب: دویم. صفحه: ۵۸ فرعی نبود شما را از قَلت خود و کثرت دشمن. وَ مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، «ما» نفی است، و نصرت نیست اِلَّا از جهت خدای عزیز حکیم، تا از عدد و مدد فرشته نبینی چه از خدای بینی- جلّ جلاله، که او عزیز است و غالب و کس او را غالب نیست، و حکیم است به حکمت و مصلحت، نصرت کند گاه به حجت و گاه به مدد فرشتگان و گاه به غلبه و ظفر. لِيَقْطَعَ طَرَفًا، «لام» متعلق است بقوله تعالی: وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ، و خدای تعالی شما را به بدر نصرت کرد تا ببرد طرفی از کافران «۱» که دشمنان شما اند، یعنی گروهی را هلاک کند از ایشان، و اینکه «قطع» عبارت است از هلاک، نظیره قوله: فَقَطَّعَ دَابِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا «۲». سدی گفت: معنی آن است تا رکنی از ارکان شرک بیران کند «۳» به قتل و اُسرتا روز بدر چهل کس را از معروفان مشرکان بکشتند، و چهل را اسیر گرفتند. اَوْ يَكْتَبُهُمْ، یا به روی درآرد ایشان را، و اینکه عبارت باشد از مذلت و قهر و غلبه بر ایشان. کلبی گفت: مراد از «کبت» هزم است، تا ایشان را منهزم کند. پس قطع قتل باشد، و کبت، اُسرتا- چنان که رفت. مؤرّج گفت: ای یحزَنهم، تا ایشان را محزون و درم کند. نصر بن شَمیل گفت: یغیظهم، به خشم آرد ایشان را. مبرد گفت: ظفر دهد بر ایشان، سدی گفت: لعنت کند بر ایشان. ابو عبیده گفت: هلاک کند ایشان را، بعضی اهل لغت گفتند: اصل یکتبهم یکبدهم، و «تا» مبدل است از «دال» لقرب مخرجیها «۴»، و به معنی آن که: یصیبهم فی اکبادهم، تا جگر ایشان را برنجانند به حزن و عداوت و خشم و بسوزانند، و عرب دشمن را وصف کند به سواد الکبد، كما قال الأعشى: فما احشمت من اتیان قوم

هم الاعداء و الاكباد سود همانا آن خواست که جگر به عداوت «۵» سوخته شود سیاه گردد، و «دال» «۶» ----- (۱). مب، مر را. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۴۵. (۳). مب، مر: ویران کند. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: مخرجها. (۵). اساس: عداو، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مب، مر متقارب. صفحه: ۵۹ و «تا» متعاقب باشند، يقال: هرد الثوب و هرته اذا خرّقه فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ، بر گردند نومید از آنچه امید داشته باشند از ظفر و فتح و فوز به غنیمت و مانند اینکه. لیس- لک- من الأمر شیء- الآیة. در سبب نزول آیت خلاف کردند. عبد الله مسعود گفت: سبب آن بود که رسول- علیه السّلام- [خواست] «۱» تا دعا کند بر آنان که روز احد به هزیمت بشدند از جمله اصحاب او- و آن بیشتر صحابه بودند- خدای تعالی گفت: من توبه ایشان پذیرفتم «۲»، کار ایشان به تو نیست به من است، تا توبه ایشان قبول کنم یا عذاب کنم ایشان را که ظلم کردند. عکرمه و مقسم گفتند: مردی از هذیل نام او عبد الله بن قمیثه روز احد روی رسول- علیه السّلام «۳»- خون آلود کرد. رسول- علیه السّلام- بر او دعا کرد، خدای تعالی تیزی را بر او مسلط کرد تا او را به سرو «۴» بکشت، و «۵» عتبه ابو وقاص «۶» سنگی بر سر رسول زد و سنگی دیگر یزد و «۷» دندان رسول بشکست، و رسول بر او دعا کرد، گفت: بار خدایا؟ سال بر مگردان بر او تا بمیرد کافر. سال برنگشت که او بر کفر بمرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ربیع و کلبی گفتند: رسول- علیه السّلام- همّت کرد «۸» که بر کافران دعا کند روز احد، خدای تعالی گفت: توقّف کن، و آیت فرستاد برای آن که دانست که از ایشان باشند جماعتی که ایمان آرند. انس مالک روایت کند که: روز احد رسول را- علیه السّلام- شجّه بر سر آمد بر ابروش و

سنگی بر رویش آمد و دندان‌ش شکسته شد. رسول- علیه السّلام- با کناره شد و آبی بخواست و روی می‌شست و می‌گفت: کیف یفلح قوم خضبوا وجه نبيهم بالدم، چگونه فلاح یابند گروهی که روی پیغمبرشان به خون برزند» (۹)، و او ایشان را ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. [.....] (۲). آج، لب، فق، مب، مر: پذیرفتم. (۳). دب، آج، لب، فق را. (۴). مب، مر: به شاخ. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر گویند. (۶). مب، مر: عتبه بن ابی وقاص. (۷). مب، مر: زد و دو، فق: بر دو. (۸). آج، لب، فق، مب، مر: کردی. (۹). کذا: در اساس، وز، دب، لب، آج، برکشند، مب، مر: پیغمبر خود را خون آلود کنند. صفحه: ۶۰ با خدای خواند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و شعبی و محمد بن اسحق بن یسار گفتند: روز احد چون کارزار منقرض شد، جماعتی مشرکان بر بالای شدند. رسول- علیه السّلام- گفت: برانی «۱» اینان را [از] «۲» اینکه جا. ایشان را برانندند، و رسول- علیه السّلام- بر آن بالا شد و بنگرید، هند را دید و جماعتی زنان با او، مر کشتگان مسلمانان را مثله می‌کردند گوش و بینی و انگشتان و مذاکیر می‌بریدند و با رشته می‌کردند «۳». و هند- علیها اللعنه «۴»- شکم حمزه بشکافته بود و جگر او بگرفته و در دهن نهاده خواست تا بخاید «۵»، خدای تعالی تمکین نکرد و در دهن او سنگی شد. آن ملعونه بر بالای شد و به آواز بلند اینکه بیتها می‌خواند: نحن جزیناکم بیوم بدر

و الحرب بعد الحرب ذات الشعر «۶» ما كان عن عتبه لی من صبر

أبی و عمی و أخی و بکری شفیت نفسی و قضیت نذری

و سکن القتلی غلیل صدري عبد الله بن جحش پیش از کارزار احد گفت: بار خدایا؟! [۲۶۱-] ر اگر فردا ما را ملاقات به اینکه کافران شود، من می‌خواهم تا شکم بشکافند و گوش و بینی «۷» ببرند تا روز قیامت با پیش تو آیم، تو گویی: اینکه معامله با تو چرا کردند! من گویم: برای تو، چون کارزار برفت همچنان کردند. یکی از جمله صحابه که اینکه سخن شنیده بود از او، گفت: اما اینکه مرد آنچه خواست [در دنیا بدادند او را، و آنچه خواست] «۸» در قیامت هم بدهند. چون رسول- علیه السّلام- آن دید که با حمزه و صحابه کرده بودند از مثله، گفت: اگر ما را بر اینان دست بود مکافات اینکه باز کنیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: برانید. (۲-۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۳). مب، مر: و با ریسمانی می‌کشیدند. (۴). مب، مر: هند ملعونه. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تا بخورد. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه‌بدلها، سیرت رسول الله (۲/۶۷۷): ذات شعر. [.....] (۷). مب، مر: ۶۱ عطا گفت و عبد الله عمر که: رسول- علیه السّلام- چهل بامداد جماعتی را از ملوک کنده لعنت کرد، و ابو سفیان را و حارث بن هشام را و صفوان بن امیه را، پس اینکه آیت آمد، و آیت اگر چه به لفظ عموم است، مراد خصوص است، یعنی لیس لک من أمر «۱» هؤلاء شیء. و گفته‌اند: «لام» به معنی «الی» است، و اینکه دو حرف متعاقب باشند در چند فعلها، يقال: دعوته لكذا و الی کذا، و هدیته لكذا و الی کذا، قال الله تعالی: الحمد لله الذی هدانا لهذا «۲»... و قال تعالی: سمعنا منادياً ینادی للإیمان «۳»... و اگر بر ظاهر حمل کنند اولیتر باشد برای آن که معنی آن است که: تو را از اینکه کار چیزی نیست، یعنی لا تملکه و لا یختص بک و لا یتعلق بک، و چون «الی» گویی، معنی آن باشد «۴»: کار اینان با تو مفوض و موکول نیست، و هر دو معنی یکی است و از ظاهر عدول نکردن اولی تر باشد. او یُتوب علیهم أو یُعذّبهم، یا توبه اینان بپذیرد یا عقاب کند اینان را. اگر توبه بپذیرد فضل کرده باشد، و اگر عذاب «۵» کند عدل کرده باشد. و قرینه مخصیص اینکه است که در آیت گفت، یعنی از باب قبول توبه یا عذاب کردن اینان به تو تعلق ندارد. و در نصب او دو وجه گفتند: یکی آن که معطوف است علی قوله: لیتقطع طرفاً من الذین کفروا أو یکتبهم، أو یُتوب علیهم أو یُعذّبهم، [و وجهی

۶۳ که نهاده‌اند» (۱) برای پرهیزگاران. آنانی که هزینه کنند» (۲) در توانگری و درویشی و فرو برندگان خشم» (۳) و عفو کنندگان از مردمان، و خدای دوست دارد نیکوکاران را. و آنان که چون بکنند زشتی یا بیداد کنند بر خود، یاد کنند خدای را و آموزش خواهند برای گناهمندان، و کیست که بیمارزد گناهان مگر خدای و مقام نکنند بر آنچه کرده باشند، و «۴» ایشان دانند. ایشان پاداش‌شان «۵» آموزش بود از خدایشان و بهشتهایی «۶» که می‌رود در «۷» زیر آن جویها، همیشه باشند در آن «۸» و نیک مزد بود اینکه کنندگان را «۹». [۲۶۱-پ] بگذشت از پیش شما ستنها بروید «۱۰» در زمین بنگرید «۱۱» که چگونه بود عاقبت «۱۲» به دروغ دارندگان. «۱۳» اینکه بیانی است «۱۴» مردمان را و ----- (۱). وز، دب: بجارده‌اند. (۲). آج، لب، فق: نفقه می‌کنند. (۳). آج، لب، فق: فرو خورندگان خشم. (۴). آج، لب، فق: حال آن که. (۵). وز، دب: پاداششان، آج، لب، فق: پاداش ایشان. (۶). آج، لب، فق: و بستنهایی. [.....]. (۷). وز، دب: از. (۸). وز، دب: آن جا. (۹). آج، لب، فق: و نیکامزد کار کنندگان. (۱۰). دب: بروی / بروید، آج، لب: بر شوید، لب، فق: پس بروید. (۱۱). دب: بنگری / بنگرید. (۱۲). آج، لب، فق: انجام کار. (۱۳). اساس، وز، دب، آج، لب، مب: موعظه، نیز چاپ شعرانی (۳/۱۸۴)، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۱۴). آج، لب، فق: اینکه قرآن هویدا شدنی برای. صفحه: ۶۴ لطفی «۱» و پندی پرهیزگاران «۲» را. و اندوهگین «۳» باشید «۴» و شما بلندتر باشید «۵» اگر ایمان آوردید «۶». اگر برسد شما را رنجی «۷» پس رسید «۸» ایشان را جراحی مانند آن، و اینکه روزگار می‌گردانیم میان مردمان و تا بدانند خدای آنان را که بگرویدند و بگیرد از شما گواهان «۹»، و خدای دوست ندارد بیدادکاران را. قوله: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا - «۱۰» الایة، وجه اتصال آیت به آیت متقدم آن است که: قدیم - جل - جلاله - چون ذکر عذاب کرد و آن که او را هست که آن را «که» «۱۱» مستحق بود عذاب کند یا عفو کند، از آن وجوه و افعال که بر آن مستحق عذاب شوند «۱۲» یکی بگفت، و آن «ربا» ست، و آن آن است که «۱۳»: در جاهلیت دادند و بر دست داشتند. عطا و مجاهد گفتند «۱۴»: در جاهلیت مردی را بر کسی دینی بود «۱۵» مؤجل، وقت حلول اجل در آمدی مطالبت کردی. مرد گفتی: در اجل بیفزای تا در مال بیفزایم، خدای تعالی اینکه حرام کرد و نهی کرد از او و گفت: لا تَأْكُلُوا الرِّبَا. و بیان کردیم که: اصل او در لغت و شرع زیادت بود. و از وجوهی که گفته‌اند در تحریم ربا، معتمد آن است که مصلحت دینی به او «۱۶» تعلق دارد، که خدای تعالی ----- (۱). آج، لب، فق: و راهنمونی. (۲). دب، آج، لب: بر پرهیزگاران. (۳). آج، لب، فق: اندوهگن. (۴). دب: مباحی / مباحید، آج، لب، فق: مشوید. (۵). دب: مباحی / مباحید، آج، فق: غالب‌ترانید. (۶). آج، لب، فق: اگر هستید باور دارندگان. [.....]. (۷). وز، دب: جراحی، آج، لب، فق: خستگی. (۸). وز، دب: برسید. (۹). دب: گویان. (۱۰). اساس، وز، دب، آج، لب: الرِّبَا. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۱۲). اساس: شدند، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ریاست که. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اگر. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مب: بودی. (۱۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: بدو. صفحه: ۶۵ داند که صلاح چیست در آن، و ما را به آن طریق نیست. و وجوهی بر سبیل تقریب گفتند، یکی آن که: تا فرق باشد «۱» میان بیع و ربا، وجهی دگر آن که: تا اظهار عدل باشد در آن که چندان بستاند که داده باشد. دگر آن که: تا تحریض «۲» باشد بر مکارم اخلاق و انظار معسر بی زیادتی، و قرض دادن و دستگیری در ماندگان کردن بی ضرورتی که عاید بود یا محتاج، و اینکه وجه باز پسین از صادق - علیه السلام - روایت کرده‌اند «۳»، و در تکرار اینکه حکم اینکه جا با آن که در سورة البقرة گفته بود: وَأَحِلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا «۴» ... دو وجه گفتند: یکی تأکید و توثیق تحریم را، و دیگر آن که: آن جا به لفظ تحریم است، و اینکه جا به لفظ نهی تا معلوم شود که تحریم او علی أبلیغ الوجوه است که ره «۵» منع از حکیم در تکلیف بیش از اینکه دو نباشد. قوله: أضعافاً مضاعفةً، نصب او بر حال است از «ربا» که مفعول است، و «ضعف» چیز «۶» مثلش باشد، و گفته‌اند: دو مثلش باشد، و از خدای بترسید تا فلاح یابید، و «فلاح» نجاج و ظفر به مراد باشد. وَأَتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ، و بترسید «۷» از آن آتش که برای کافران بجارده‌اند «۸». اگر گویند: چون دوزخ برای کافران و فاسقان بجارده‌اند «۹»، چرا

کافران را تخصیص کرد! گوییم، از اینکه چند جواب است: یکی آن که دوزخ اگر چه معدّ است برای هر دو، و لکن ذکر آنان [کرد] «۱۰» که مقطوع علیهم‌اند دون آنان که مجوّز است در حق ایشان، و اینکه جواب بر اصل «۱۱» ما روان باشد، بر مذهب اهل وعید نرود. جواب دیگر از اینکه آن است که: اینکه آتشی است مخصوص که در آن جا کافران باشند دون فاسقان، چه دوزخ «۱۲» منازل و درکات است، و هر گروهی را در که‌ای باشد تا منافقان در درک اسفل باشند از آن. و جوابی دیگر از او آن است ----- (۱). دب در. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: تحریص. (۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر: روایت کنند. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۵. [...] (۵). مب، مر: راه. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: چیزی. (۷). دب، آج، لب، فق: و بررسی / و بترسید. (۸). مب، مر: کافران معد و مهیّا کرده‌اند. (۹). مب، مر: مهیّا کرده‌اند. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۱۱). مب، مر مذهب ما. (۱۲). مب، مر را. صفحه: ۶۶ که: اینکه از آن خاص است که با او دلیل است بر عام، اُعنی اینکه خاص است و عمومش به دلیل دیگر دانند «۱»، نظیرش قوله: كَلَّمَا أَلْقَى فِيهَا فَوْجٌ سَأَلْتَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ قَالُوا بَلَى قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ، فَكَذَّبْنَا «۲» ...، و معلوم است که جمله اهل دوزخ اینکه نگویند، و مثله قوله: إِذْ نَسُوْكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ «۳»، و معلوم است که همه اهل دوزخ تسویه نکرده‌اند میان خدا و شیطان «۴» و اعداد و استعداد و اهبة و اتّخاذ به یک معنی باشد. آنکه چون ذکر دوزخ کرد و عذابی که نهاده است کافران را، ترغیب کرد مکلفان را در آن که طریقی سپرند که ره «۵» نجات باشد و به رحمت انجامد، و آن طاعت خداست. و «طاعت» بگفتیم که: موافقت امر و اراده باشد، و نیز طاعت رسول برای آن که طاعت رسول در آنچه فرماید همچنان واجب است که طاعت خدای تعالی در او امری که کند [۲۶۲-۲۶۳] از واجبات، و در اینکه آیت اگر بر خصوص گیرند امر باشد به ترک ربا و بیان تحریم او، و اینکه به سمع توان شناختن و به قول رسول. لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ، تا باشد که بر شما رحمت کنند، و معنی «لعل» ترجی باشد، و اینکه بر خدای تعالی روا نبود جز «۶» آن است که راجع نیست با خدای تعالی، بل راجع است با مکلفان، و معنی آن که: اگر طاعت خدا و رسول داری «۷»، امید رحمت بود شما را، پس امید راجع با ماست نه با خدای تعالی. وَ سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ، نافع و ابن عامر خوانند: «سارعوا» بی «واو» عطف، باقی قراء به «واو» خوانند: وَ سَارِعُوا. و در مصاحف اهل شام بی «واو» است، و در مصاحف اهل عراق به «واو»، امر است و ترغیب از خدای تعالی مکلفان را به مسارعت و شتافتن به کارهایی که موجب مغفرت و بهشت بود از توبه و عمل صالح، و معنی علی أحد الوجهین إِمَّا در یافتن قبل الفوت و إِمَّا تباطی و تتافل نا کردن- چنان که برفت. ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مب، مر و. (۲). سوره ملک (۶۷) آیه ۸ و ۹. (۳). سوره شعرا (۲۶) آیه ۹۸. (۴). دب: میان دوزخ اینکه نگویند خدا و شیطان. (۵). دب، آج، لب، فق: که در او. (۶). دب، آج، لب، فق، مب، مر: جواب. [...] (۷). مب، مر: دارید. صفحه: ۶۷ و مفسران خلاف کردند «۱» که کدام فعل مراد است به آیت که جالب و سبب مغفرت بود. عبد الله عبّاس گفت: اسلام است، ابو العالیه و ابو روق گفتند: هجرت است، امیر المؤمنین علی گفت: ادای فرایض است، عثمان بن عفّان گفت: اخلاص است، انس مالک گفت: تکبیر افتتاح است در نماز، سعید جبیر گفت: ادای طاعات است، یمان گفت: نماز پنج است، ضحاک گفت: جهاد است، عکرمة گفت: توبه است، مقاتل گفت: عمل صالح است، ابو بکر وراق گفت: کار کردن بر معروف و باز ایستادن از منکر، بعضی دگر گفتند: نماز آدینه و جماعت است، و حمل کردن بر عموم اولیتر است برای آن که تنافی نیست میان اینان. وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ، آنکه مضاف بیفکنند و مضاف الیه به جای او بنهاد، چنان که: وَ سَأَلِ الْقَرْيَةَ «۲»، وَ جَاءَ رَبُّكَ «۳»، و قوله: مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَفَنَسٍ وَاحِدَةً، ای کخلق نفس واحده، و شواهد اینکه از اشعار گفته شده است، و آن بسیار باشد در کلام عرب آن جا که لسی نبود. و تخصیص «عرض» برای مبالغه کرد که در غالب عادت طول بیش از عرض باشد، یعنی چون عرض چندین باشد طول چه باشد؟ زهری گفت: اینکه وصف عرض است، و اما طولش جز خدای نداند، و مثال اینکه در معنی: مُتَكَبِّرِينَ عَلَى فُرْشٍ بَطَانُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ «۴»، چون آستر از استبرق باشد، افره «۵» از چیزی باشد به از آن. و بعضی اهل معانی گفتند: مراد نه عرض است که خلاف طول باشد، و آنما مراد

سعت و فراخی و بزرگی است، چنان که عرب گوید: أَعْرَضَ مِنَ الدَّهْنِ «۶»، ای أَوْسَعُ، قال جریر: لَجَّتْ إِمَامَةٌ فِي عَذْلِي وَ مَا عَلِمْتُ

عَرْضَ السَّمَاءِ رُوْحَاتِي وَ لَا بَكْرِي وَ قَالَ آخِرُ: تَجِيزُ بِنَا عَرْضَ الْفَلَائِةِ وَ مَا لَنَا

عَلَيْهِنَّ أَلَّا وَ خَزَنَ شِفَا وَ قَالَ آخِرُ: كَأَنَّ بِلَادَ اللَّهِ وَ هِيَ عَرِيضَةٌ

على الخائف المطلوب كَفَّةُ حَابِلٍ ----- (۱). مب، مر در آن. (۲). سوره يوسف (۱۲)

آیه ۸۲. (۳). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. (۴). سوره رحمن (۵۵) آیه ۵۴. (۵). آج، لب، فق، مب، ابره. (۶). وز: من الذهب، مب، مر: من الدنيا. صفحه ۶۸ و اینکه کنایت باشد از سعت و فراخی بهشت، آنکه علی التقریب بخواطر السامعین تشبیهی کرد آن را به عرض آسمان و زمین، چنان که گفت: ما دامت السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ «۱»، و مراد تأیید است و مبالغه در طول مدت. و در خبر آمده است که: ملک روم نامه نوشت به رسول- علیه السلام- و گفت: تو ما را با بهشتی می‌خوانی که عرض او چند آسمان و زمین است، پس دوزخ کجا باشد! رسول- علیه السلام- گفت: یا سبحان الله؟ چون روز در آید، شب کجا باشد؟ و انس مالک را پرسیدند که بهشت در آسمان است یا در زمین! گفت: و «۲» بهشت در کدام آسمان و زمین گنجد؟ گفتند: پس کجاست! گفت: بالای هفت آسمان است در زیر عرش، و قتاده گفت: در روایت چنین آمد که بهشت بالای هفت آسمان است و دوزخ در زیر هفتم زمین. و ابو مسلم محمد بن بحر «۳» الاصفهانی گفت: اینکه نه عرض است که خلاف طول باشد، اینکه عرض از معارضه است کقولهم: هذا التَّوْبُ عرضة كذا، أي قيمته التي يعارض بها، یعنی آن «۴» قیمت که به آن معارضه کنند او را. پس بر اینکه قول، معنی اینکه «۵» باشد که: بهشتی که هفت آسمان و هفت زمین ارزد، و فيه بعض التعسف، برای آن که فهم و وهم سامع سبق نبرد به اینکه. أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ، و اینکه دلیل باشد بر آن که بهشت «۶» آفریده است که آنچه معدوم باشد معدن نبود، و دوزخ نیز که: أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ «۷»، گفت آن را. آنکه وصف کرد آن متقیان را که بهشت برای ایشان بجارده است «۸»، گفت: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ، آنان که مال نفقه و هزینه کنند در خواری و دشواری «۹»، در توانگری و درویشی، اول خلقی از اخلاق ایشان که موجب بهشت بود ایشان را، سخاوت شمرد. و رسول- علیه السلام- گفت: الجنة دار الاسخياء، بهشت ----- (۱). سوره هود

(۱۱) آیه ۱۰۷ و ۱۰۸. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: ندارد. (۳). اساس، وز، مت: بحیر، با توجه به دیگر نسخه‌ها تصحیح شد. (۴). دب، آج، لب، فق، مب، مر: اینکه. (۵). همه نسخه‌ها: آن. (۶). مب، مر و دوزخ هر دو. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۴. [.....] (۸). مب، مر: مهیا کرده است. (۹). دب، آج، لب، فق: دشواری. صفحه ۶۹ سرای سخاوتیان است. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: السَّخِيَّ قَرِيبٌ مِنَ اللَّهِ، قَرِيبٌ مِنَ الْجَنَّةِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّاسِ، بَعِيدٌ مِنَ النَّارِ، وَ الْبَخِيلُ بَعِيدٌ مِنَ اللَّهِ، بَعِيدٌ مِنَ الْجَنَّةِ، بَعِيدٌ مِنَ النَّاسِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّارِ، وَ لِجَاهِلٍ سَخِيٌّ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ عَالِمٍ بَخِيلٍ، گفت: سخی نزدیک است به خدا و به بهشت و به مردمان «۱»، دور است از دوزخ و بخیل دور است از خدای [۲۶۲-پ] و بهشت و مردمان، و نزدیک است به دوزخ، و خدای تعالی سخی جاهل را دوست‌تر «۲» دارد از آن که عالمی بخیل را. و انس روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: سخاوت درختی است در بهشت شاخهای «۳» آن در دنیا است، هر که دست به شاخی از شاخهای «۴» او زند او را به بهشت برد، و بخل درختی است در دوزخ، شاخهای «۵» آن در زمین است، هر که دست به شاخی از شاخهای «۶» او زند او را به دوزخ برد. و رسول- علیه السلام- گفت: «۷» تجافوا «عن ذنب السَّخِيَّ فَإِنَّ اللَّهَ أَخَذَ بِيَدِهِ كَلِّمًا عَثْرًا، گفت: از گناه سخی در گذری «۸» که خدای دست گیر او بود هر کجا بیفتد. وَ الْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ، وَ آنان که خشم فرو بردند «۹»، و برای آن «کظم» گفت که مرد خشم گرفته چون ممثلی باشد از آن خشم، و راحت ممثلی در آن بود که قذف کند از روی تشبیه او را از خشم به گلو «۱۰» می‌برآید «۱۱» تا به دهن او فرو برد و

بر زبان نراند و امضا نکند و اظهار، رسول- علیه السّلام- گفت: من کظم غیظا و هو یقدر علی انفاذه ملاه الله امنا و ایمانا، هر که خشمی فرو برد «۱۲» و او تواند تا آن خشم از پیش ببرد، خدای تعالی «۱۳» او را پر از امن و ایمان باز کند. و اصل «کظم» حبس الشّیء عند امتلائه باشد، یقال: کظمت القربۃ اذا ملأتها ماء. و مجاری آب را «کظائم» خوانند ----- (۱). همه نسخه‌بدلها و. (۲). مر: دوستر. (۳-۴-۵-۶). شاخهای / شاخه‌های. (۷). کذا: در اساس، وز، مب، مر، دب: تجافرا، دیگر نسخه‌بدلها: تجاوزا. (۸). مب، مر: در گذرید. (۹). وز، دب، آج، لب، فق: فرو برند، مب، مر: فرو خورند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مب، مر: به گلو. (۱۱). فق، مب، مر: بر می‌آید. (۱۲). مب، مر: فرو خورد. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مب، مر دل. صفحه: ۷۰ برای آن که به آب ممتلی باشد، یکی را کظامه گویند، و از اینکه جا گویند: اخذت بکظمه، ای بمجاری نفس، برای آن که آن مجاری از نفس ممتلی باشد. و «کظم الابل» آن باشد که نشخوار در شکم جمع کند بر نیارد، و شتر اینکه عند فزع و جهد کند، قال الاعشی یصف رجلا مهیبا تهابه الابل لانه یسخرها للأضیاف: و تکظم البزل منه حین تبصره

حَتَّى تَقَطَّعَ فِی أَجْوَاهِهَا الْجُرْرُ وَ رَجُلٌ كَظِيمٌ وَ مَكْظُومٌ إِذَا كَانَ مَمْتَلِیًا عَمَّا وَ حَزَنًا، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَ ابْتِضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ «۱» ظَلٌّ وَ جَهَّةٌ مُسَوِّدًا وَ هُوَ كَظِيمٌ «۳»، وَ قَالَ عَبْدِ الْمَطَّلِبِ بْنِ هَاشِمٍ: وَ حَضَضْتُ قَوْمِي وَ احْتَسَبْتُ قِتَالَهُمْ

و القوم من خوف المنايا کظم و در خبر می‌آید: ما من جرعة احمد عقبی من جرعة غیظ مکظوم، گفت: هیچ جرعه نیست عاقبت آن پسندیده‌تر از جرعه خشم که بنده فرو برد. و انس روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که گفت: هر کس که او خشمی فرو برد و او قادر بود که آن خشم براند، خدای تعالی روز قیامت او را بخواند بر سر خلقان و مخیر کند او را در حور العین تا هر کدام که خواهد اختیار کند، و شاعر گفت: و اذا غضبت فکن و قورا کاظما

للغیظ تبصر ما تقول و تسمع فکفی به شرفا تصبر ساعة

یرضی به عنک الاله و ترفع و رسول- علیه السّلام- گفت: هیچ جرعه نیست که خدای دوست‌تر «۴» دارد از جرعه خشم که بنده فرو برد، یا جرعه‌ای از صبر که بر مصیبتی فرو برد. و العافین عن الناس، ریاحی «۵» و کلبی گفتند: مراد به اینکه «ناس» مملوکان و بردگانند که چون ایشان گناهی کنند تو عفو کنی. زید بن اسلم گفت: عمّن ظلمهم و اساء الیهم، عفو کنند «۶» از آنان که بر ایشان ظلم کنند و با ایشان اساءت کنند «۷». ----- (۱). آج، لب، فق، مب، مر: و هو. (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۴. [.....] (۳). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۷. (۴). مب: دوستر. (۵). اساس، دب، لب، فق، مر: رباحی (بدون نقطه)، وز: رباحی، آج، مب: رباحی. (۶). اساس، وز: نکنند، با توجه به دب و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۷). مب، مر: بدی کنند. صفحه: ۷۱ مقاتل بن حیان گفت، روایت کردند ما را که: رسول- علیه السّلام- چون آیت بخواند، گفت: اینان در امت من کم نباشند «۱» مگر کسی که خدای او را عصمت کند. ابو هریره روایت کند که: رسول- علیه السّلام- با ابو بکر در مجلسی حاضر بود، مردی از جمله حاضران در پوستین ابو بکر افتاد، و رسول- علیه السّلام- می‌خندید و تبسم می‌کرد. چون ابو بکر به جواب درآمد و بعضی سخنها را جواب کرد، رسول- علیه السّلام- خشم گرفت و برخاست و برفت. ابو بکر برخاست و از قفای رسول- علیه السّلام- برفت و گفت: ای رسول الله؟ اینکه مرد مرا دشنام می‌داد، تو تبسم می‌کردی. چون من به جواب بعضی سخنها را مشغول شدم، خشم گرفتی و برخاستی و جا رها کردی «۲»! گفت: بلی، آنکه که او تو را دشنام می‌داد و تو خاموش بودی، فرشته‌ای ایستاده بود که جواب می‌داد برای تو، مرا از آن تبسم می‌بود «۳». چون تو به جواب در آمدی «۴»، فرشته برفت و

شیطان در آمد، و من جایی که شیطان حاضر باشد ننشینم آن جا «۵». سه کلمه از من بشنو یا با بکر «۶»؟ بنده «۷» نباشد که مظلمتی فرو برد و عفو بکند «۸» از آن آلا «۹» و خدای تعالی نصر او عزیز گرداند، و هیچ بنده نباشد که در سؤال بر خود بگشاید برای کثرت مال آلا خدای تعالی او را درویشی بیفزاید [و هیچ بنده‌ای نباشد که او در عطایی و صلتی] السلام ما «۱۰» بگشاید و آلا خدای تعالی او را مال بیفزاید [السلام ما «۱۱»]، و قال عروه بن الزبیر: لن [السلام ما «۱۲»] يبلغ المجد اقوام و ان کرموا

حتى يذلوا و ان عزوا لأقوام و يشتموا فتری الألوان مشرقه

لا عفو ذلّ و لكن عفو احلام و الله يُحبُّ المُحسِنين، مقاتل گفت: معنی آن است که اینکه چیزها که از -----
 ----- (۱). آج، لب، فق: کم شدند، مب، مر: کم شده‌اند. (۲). دب، آج، لب، فق، مب، مر: و جا به ما باز گذاشتی.
 (۳). مب، مر: می آمد. (۴). مب، مر آن. (۵). دب، آج، لب، فق، مب، مر تو. (۶). وز، دب، آج، لب، فق هیچ، مر بدان که هیچ. (۷).
 وز، دب: بنده / بنده‌ای. (۸). اساس، دب، لب، فق: نکند، با توجه به وز تصحیح شد. (۹). آج، لب: و آلا. [.....] (۱۰). دب، آج، لب،
 فق: صلت. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). اساس و همه نسخه بدلها: لم، با توجه به (چاپ
 شعرانی (۱۹۰ / ۳) و مآخذ شعری تصحیح شد. صفحه: ۷۲ پیش رفت از انفاق و خشم فرو بردن [السلام ما «۱»] و عفو بکردن احسان
 است، هر که اینکه کند محسن باشد، و خدای تعالی محسنان را دوست دارد. حسن بصری گفت: احسان آن باشد که عام داری بر
 همه کس از دوست و دشمن و مستحق و نامستحق چون آفتاب و چون باد و باران، سفیان ثوری گفت: احسان آن باشد که به آن
 کس احسان کنی که با تو اساءت کند، که احسان کردن با آن که با تو احسان کرده باشد مکافات بود، سری السقطی گفت: احسان
 آن باشد [۲۶۳- ر] که در اوقات امکان به جای آری [السلام ما «۲»] و فرصت نگاه‌داری، و اینکه معنی بعضی شعرا نظم کرد: لیس
 فی کلّ ساعه و أوان

یتهیأ صنایع الاحسان فاذا امكنت تبادرت فیها

حذرا من تعذر الامکان أنس مالک روایت کند که رسول - علیه السّلام - گفت: شب معراج کوشک‌هایی دیدم در اعلا درجات
 بهشت، جبرئیل را گفتم: اینکه که راست! گفت: للکاظمین [السلام ما «۳»] الغیظ و العافین عن النَّاس و المحسِنین [السلام ما «۴»]، آنان
 راست که خشم فرو برند و عفو بکنند و احسان کنند. و در خبر می آید که: زین العابدین - علیه السّلام - و در دگر روایت کاظم
 موسی بن جعفر - علیهما السّلام - دست می شست، و غلام آب بر دست او می ریخت، مشغول شد، گوشه ابریق بر سر او آمد. او به
 غلام برنگرید، غلام گفت: وَ الْكَاطِمِينَ الْعَيْظُ، گفت: كظمت غیظی، خشم فرو بردم [السلام ما «۵»]، گفت: وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ،
 گفت: السلام ما «۶» [عفوت عنک]، عفو بکردم از تو، گفت: وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ [السلام ما «۷»]، گفت: اعتقتک، آزادت
 کردم [السلام ما «۸»]. قوله: وَ الَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً [السلام ما «۹»]، عبد الله مسعود گفت: سبب نزول آیت آن -----
 ----- (۱). مب، مر: فرو خوردن. (۲). لب: آوری. (۳). آج، لب، فق: و الکاظمین. (۴). وز، دب، آج، لب، فق:
 و للمحسنین. (۵). مب: فرو خوردم. (۶). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). نسخه مب: در اینکه
 جا پایان می پذیرد. (۸). وز، دب: بکردم. (۹). وز، دب، فق، مر الایة. صفحه: ۷۳ بود که جماعتی از صحابه گفتند: یا رسول الله؟
 همانا بنی اسرائیل از ما گرامیتر بودند بر خدای [السلام ما «۱»]! گفت: چرا! گفتند: برای آن که چون گناهی کردند، بر در سرای
 ایشان نوشته‌ای پیدا شدی که بر خویشان عقوبتی بکنی [السلام ما «۲»] از گوش بریدن یا بینی بریدن یا مانند اینکه، تا کفارت گناهان

باشد. ایشان آن بکردندی، و واثق شدندی به کفّارت گناه[السلام ما «۳»]. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: شما گرامیتید[السلام ما «۴»] بر من که شما را اینکه نفرمودم به کفّارت گناه، از شما به توبه و استغفار راضی شدم. عطا گفت[السلام ما «۵»]: در نبهان[السلام ما «۶»] التّمّار آمد که او مردی خرما فروش بود، زنی به دکان او شد تا خرما خرد. زن را جمالی بود، مرد گفت: یا هده؟ مرا خرما به از اینکه هست به خانه، اگر خواهی تا به خانه رویم و از آن خرما بدهم. زن با او به خانه رفت. چون او را خرما داده بود، او را به بر گرفت[السلام ما «۷»] و بوسه داد[السلام ما «۸»]، زن گفت: اتق الله، از خدای بترس. مرد در حال پشیمان شد و دست از او برداشت و به نزدیک رسول الله آمد و گفت: یا رسول الله؟ خویشتن[السلام ما «۹»] هلاک کردم، و قصّه با رسول بگفت و گفت: یا رسول الله؟ آنچه من سزاوار آنم با من بکن. جبرئیل آمد و اینکه آیت آورد. مقاتل و کلبی گفتند: رسول- علیه السلام- برادری داد میان مردی انصاری و مردی ثقفی. ثقفی را رسول- علیه السلام- در سریتی به غزای فرستاد، اینکه مرد انصاری تعهد خانه و عیال او می کرد. روزی پاره‌ای گوشت به خانه ثقفی برد، و زن بیرون آمد تا گوشت از او بستاند. بستند و در سرای برد او از پس او در سرا رفت، او در خانه رفت. مرد از پس او در خانه رفت، مرد قصد آن کرد که بوسه[السلام ما «۱۰»] به زن باز دهد. زن دست بر روی نهاد، او بوسه بر پشت دست او داد، گفت: نکو محافظت کردی غیبت برادرت را؟ مرد پشیمان شد و از آن جا بیرون آمد و به نزدیک ابو بکر شد و گفت: ----- (۱). مر: نزد خدای. (۲). مر: بکنید. [.....]

(۳). آج، لب، فق: گناهان. (۴). دب، آج، لب، فق: گرامتری، مر: شما گرامتیرین امتید. (۵). مر آیت. (۶). لب، فق، مر: نهان التّمّار، چاپ شعرانی (۳/ ۱۹۱): تیهان التّمّار. (۷). آج، لب، فق، مر: در بر گرفت. (۸). مر بوسه بر روی او می داد. (۹). آج، لب، فق را. (۱۰). وز، دب، آج: بوسه/ بوسه‌ای. صفحه: ۷۴ کار مرا هیچ درمانی هست! ابو بکر گفت: ندانی که خدای تعالی آن حمیت که برای غازی برد، برای مقیم نبرد؟ از آن جا به نزدیک عمر شد، هم عمر اینکه گفت. مرد انصاری برخاست و از مدینه بیرون شد و در کوه و بیابان می گردید و می گریست و عذر می خواست و توبه می کرد. مرد ثقفی باز آمد، زن او را خبر داد از آنچه رفته بود، مرد او را گفت: چون بینم ملامت کنم او را، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً، اینکه صفت موصوفی محذوف است، یعنی اذا فعلوا فعلة او خصلة فاحشة، آنان که فعلی[السلام ما «۱»] زشت کنند. و اصل «فحش» پای از حدّ بیرون نهادن باشد، برای اینکه گویند آن را که سخت دراز باشد، انه لفاحش الطول، و کلام بد زشت را کلام فاحش گویند، و أفحش فی کذا اذا فعله خارجا عن العادة. سدّی گفت: مراد به اینکه «فاحشه» زناست، و از جابر عبد الله انصاری مانند اینکه روایت کردند. أو ظلموا أنفسهم، گفت: مراد معاصی دیگر است. مقاتل گفت و کلبی: دون الزّنا باشد از بوسه و لمس و مانند اینکه. أصمّ گفت: فَعَلُوا فَاحِشَةً، کبایر است، أو ظلموا أنفسهم صغایر، و بعضی دگر گفتند: فَعَلُوا فَاحِشَةً، معصیتی کنند بفعل أو ظلموا أنفسهم بالقول، یا به زبان محالی و هزلی گویند. ذَكَّرُوا اللَّهَ، جواب «اذا» است و عامل است در او، و هر کجا «اذا» باشد او را جواب باید و عامل، برای آن که ظرف است، و ظرف را عامل باید، و عامل در او آن بود که جواب او بود. ذَكَّرُوا اللَّهَ، ضحاک گفت: معنی آن است که روز عرض اکبر یاد کنند آن روز که ایشان را و اعمال ایشان بر خدای عرض کنند. مقاتل و واقدی گفتند: مراد آن است که در خویشتن یاد آرند که خدای تعالی ایشان را از آن بخواهد پرسیدن، پشیمان شوند و به استغفار مشغول شوند. مقاتل بن حیان گفت: ذَكَّرُوا اللَّهَ، ذکر خدای کنند به زبان به تسبیح و تهلیل[السلام ما «۲»] و «استغفار»، و اینکه «سین» طلب راست، یعنی طلب آمرزش کنند و از خدای تعالی ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: فعل. (۲). چاپ شعرانی (۳/ ۱۹۲)

فاستغفروا لذنوبهم. صفحه: ۷۵ آمرزش خواهند. در خبر می آید که رسول- علیه السلام- گفت [۲۶۳- پ]: السلام ما «۱» ما صرّ من استغفر و لو عاد فی الیوم سبعین مرّة، گفت: اصرار نکرده باشد آن که استغفار کند، و اگر چه در روزی هفتاد بار با سر گناه شود. در خبر آمده است: طوبی لمن وجد فی صحیفته تحت کلّ ذنب استغفر الله، خنک آن را که در صحیفه خود در زیر هر گناهی نوشته بیند: «استغفر الله». در خبر است که باقر- علیه السلام- گفت: هر که او بگوید: استغفر الله الّذی لا اله الا هو الحیّ

القیوم و أتوب الیه عقیب نماز بامداد، خدای تعالی او را هفتصد [السلام ما «۲» کبیره بیامرزد، و آنکه گفت: و خیری نباشد در کسی که در روزی هفتصد [السلام ما «۳» کبیره بیشتر کند. و از صادق- علیه السّلام- روایت است که او گفت: هر که او صد بار استغفار کند چون بخواهد خفتن همه شب گناه از او ریزد [السلام ما «۴» تا در روز آید و بروی هیچ گناه نباشد. و رسول- علیه السّلام- گفت: خدای تعالی بیامرزد گناهکاران را الا آن را که نخواهد کش بیامرزد [السلام ما «۵»]، [گفتند: یا رسول الله؟ که باشد که نخواهد کش بیامرزد!] [السلام ما «۶» گفت: آن که استغفار نکند [السلام ما «۷»]. و من یغفر الذّنوب الاّ الله، و کیست که گناه آمرزد جز خدای تعالی؟ استثنا که نفی باشد با استفهام غیر موجب باشد ما بعد «الا» مرفوع بود آن جا که در کلام فاعل باشد، چنان که: ما جاءنی احد الاّ زید، بر بدل مرفوع باشد، و نصب نیز روا باشد. اما رفع بر فاعلیت است و «الا» را هیچ عمل نیست. حق تعالی بر سبیل ترغیب و تحریض [السلام ما «۸» بر فرع کردن و گریختن با درگاه او اینکه گفت. صورت استفهام -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: ما اصرر. (۲-۳). دب: هفصد. (۴). وز، دب، آج، لب: می ریزد. (۵). فق، مر: بیامرزد. [.....] (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۷). اساس، وز، دب: نکنند، با توجه به آج و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۸). دب، لب، فق، مر: تحریض. صفحه: ۷۶ است و معنی تقریر. و لم یصبروا، و اصرار و مقام نکنند بر آنچه کرده باشند از گناه. و در معنی اصرار خلاف کردند، بیشتر مفسران اینکه گفتند که بیان کردیم. قتاده گفت: ایاکم و الاصرار، پرهیزید [السلام ما «۱» از اصرار که آنان که اصرار کردند هلاک شدند، آنان که بر گناه بروند «۲» و در معاصی تقدّم کنند ترس خدای ایشان را از محرّمات باز ندارد و توبه نکنند از گناه تا مرگ به ایشان آید. حسن بصری گفت: گناه بر سبیل عمد اصرار باشد الاّ که توبه کند. سدّی گفت: الاصرار، السّکوت و ترک الاستغفار آن باشد که استغفار نکند و از آن خاموش باشد، و به اینکه خبر تمسک کرد: «۳» ما صرر من استغفر و لو عاد فی الیوم سبعین مرّة. و ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که او گفت: لا کبیره مع استغفار و لا صغیره مع اصرار، گفت: گناه بزرگ نباشد با استغفار و کوچک نباشد با اصرار. و مراد به استغفار نه گفت «۴» زبان است بس، بلکه پشیمانی بر گذشته و عزم بر آینده که با مثل آن رجوع نکند، برای آن که رسول- علیه السّلام- گفت: المصرر علی ذنبه المستغفر بلسانه کالمستهزء برّیه، آن کس که او اصرار کند بر گناه و به زبان استغفار می کند، او چون مستهزی است به خدای خود. و اصل «اصرار» در لغت ثبات باشد، قال الحطینئ یصف الخیل: عوابس بالشعث الکماة اذا انتقوا

عالاتها «۵» بالمحصّدات أصرّت وَ هُمْ یَعْلَمُونَ، و ایشان دانند که آنچه می کنند معصیت است. ضحاک گفت: ایشان بدانند که خدای به توبه گناه ایشان بیامرزد. سدّی گفت: و ایشان دانند که گناه کرده‌اند. بعضی دگر گفتند: و ایشان دانند که توبه نه «۶» از اصرار است، چنان که شاعر ----- (۱). دب: پرخیزی / پرخیزید پرهیزید، آج، لب، فق، مر: پرخیزی / پرهیزید. (۲). فق، مر: سعی کنند. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: ما اصرر. (۴). آج، لب، فق، مر: نه گفتن. (۵). آج: اذا انتقوا غلاتها، تفسیر قرطبی (۴ / ۲۱۱): اذا ابتغوا عالاتها. (۶). کذا: در اساس و وز، دب: به، دیگر نسخه‌بدلها: ندارد. صفحه: ۷۷ گوید: أقر بدنک ثم اطلب تجاوزه

انّ الجحود جحود الذّنّب ذنبان حسین بن الفضل «۱» گفت: وَ هُمْ یَعْلَمُونَ، ایشان دانند که ایشان را خدایی هست که گناه بیامرزد، و اینکه از قول رسول- علیه السّلام- گرفت آن جا که گفت: «۲» من اذنب ذنبا و علم أنّ له ربّا یغفر الذّنوب غفر له و ان لم یستغفر، هر که او گناهی بکند و داند که او را خدایی هست که گناه بیامرزد، او را بیامرزد و اگر چه استغفار نکند. و رسول- علیه السّلام- گفت خدای تعالی گفته است: هر که داند که من قادرم بر آن که گناه او بیامرزم، بیامرزم او را و باک ندارم. عبید بن عمیر گفت در بعضی کتابهای خدای هست که: یابن آدم أنّک ما دعوتنی و رجوتنی لأغفرن لک علی ما کان منک و لا ابالی، فرزند آدم؟

مادام تا مرا خوانی و به من امید داری من گناهت بیامرم به آن که از تو در وجود آمده است و باک ندارم. محمّد بن المنکدر روایت کرد از جابر عبد الله انصاری از رسول- علیه السلام- که گفت: در بنی اسرائیل مردی به سر توله‌ای بگذشت، در آن نگرید از روی اعتبار، به روی درآمد و سر بر زمین نهاد و گفت: بار خدایا؟ انت انت و انا انا انت العوّاد بالمغفرة و انا العوّاد بالذنوب، بار خدایا؟ من منم و تو تویی، من آنم که با سر گناه شوم تو با سر آمرزش. هاتفی آواز داد که: همچنین است که گفتی، سر بردار کت بیامرزیدند. بعضی دگر گفتند: وَ هُمْ يَعْلَمُونَ، و ایشان دانند که اگر توبه کنند من ایشان را بیامرم که توبه سبب آمرزش است. أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ، ایشان آنانند که پاداش «۳» ایشان آمرزش باشد- یعنی آنان که به اینکه صفت باشند که در آیات مقدّم برفت- و بهشتیایی که در زیر درختان آن جویها می‌رود. خَالِدِينَ فِيهَا، در آن جا مخلّد مؤبّد باشند. و نصب او بر حال است از -----

(۱). (دب، آج، لب، فق، مر: حسین بن فضل. (۲). اساس: الی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها بجز فق: پاداشت. صفحه: ۷۸ مفعول، و عامل در او «جزاءهم»، و التّقدیر: یجازون بمغفرة و «۱») جَنَاتِ خَالِدِينَ فِيهَا. وَ نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ، و نیک مزد عمل کنندگان است بهشت [۲۶۴- ر] و تقدیر اینکه است: و نعم اجر العاملين الْجَنَّةِ، و لکن از کلام بیفکنند للدلالة علیه، برای آن که کلام بر او دلیل می‌کند و الّا «نعم» و «بئس» مستقل نباشد «۲» به یک اسم تا ایشان را مخصوص بالمدح و الذّم نباشد «۳»، چنان که: نعم الرّجل زید، و بئس الغلام عمرو. و در خبر هست که خدای تعالی وحی کرد به موسی عمران: یا موسی؟ ما اقلّ حياء من یطمع فی جنتی بغیر عمل، یا موسی کیف أجود برحمتی علی من یبخل بطاعتی، یا موسی؟ چه بی شرم باشد آن کس که او طمع کند در بهشت بی عمل؟ یا موسی چگونه سخاوت کنم به رحمتم بر آن که بخل کند به طاعت من. شهر بن حوشب گفت: طمع بهشت بی عمل از جمله گناه است. ثابت البنانی گفت: چنین رسید به من که چون اینکه آیت آمد: وَ الَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً- تا به آخر آیات، ابلیس بگریست، آنگاه گفت: به عزّت تو که تا توانم اغراء و اغواء می‌کنم ایشان را. خدای تعالی گفت: به عزّت و جلال من که بیامرم ایشان را مادام با «۴» استغفار می‌کنند. قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ، حق تعالی خواست تا بر سبیل و عظم و اعتبار یاد دهد مکلفان را احوال گذشتگان، و آن که پیش از شما مردمان بودند و گناه کردند و کیفر کشیدند و عقوبت دیدند. قَدْ خَلَتْ، بگذشت از پیش شما سنن. ابن درید گفت: ای امثال، مانند شما بسیار کسان بگذشتند. مفضّل گفت: سنن، ای امم، جماعات بسیار گذشتند پیش «۵» شما، قال: و السنّة الامّه، قال الشّاعر: ما عین النّاس من فضل کفضلکم

و لا رأوا مثلکم فی سالف السنن ای الامم. بعضی دگر گفتند معنی آن است که: اصحاب سنن. عطا گفت: -----

(۳- ۱). اساس، وز، دب: بمغفرة تو، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: باشد. [.....] (۴). کذا: در اساس، وز: تا، دب: به، آج، لب، فق، مر: که. (۵). پیش شما/ پیش از شما. صفحه: ۷۹ شرایع ای اصحاب شرایع، هم بر تأویل حذف مضاف و اقامه المضاف الیه مقامه. کلبی گفت: قد مضت لكلّ امیة سنّة، هر امتی را سنتی و منهجی و دینی بوده است که اگر متابعت آن کردند خدای از ایشان راضی شدی. مجاهد گفت: از خدای تعالی سنتی و عادتی و طریقتی گذشته است در آنان که پیش «۱» شما پیغمبران را به دروغ داشتند. و «سنّة» در لغت طریقت مسلوکه و امام متّبع مقتدی باشد، یقال: سنّ فلان سنّة حسنة و سنّة و سیئته، چون عملی کند «۲» از خیر یا شرّ که به او اقتدا کنند در آن. قال لیبید: من معشر سنّت لهم آبائهم

و لكلّ قوم سنّة و امامها و قال سلیمان بن قتّه: و انّ الاولی بالظّف من ال هاشم

تأسوا فسوّا للکرام التّأسیا و معنی آیت آن است که: پیش «۳» شما امتان و طوایف گذشته‌اند از آنان که تکذیب انبیا و رسل کردند.

فَسَبِّرُوا فِي الْأَرْضِ، در زمین بروی و بنگری «۴» تا عاقبت آن کافران مکذبان چگونه بود و کجا رسید، و حقیقت عاقبت آن بود که سبب مقدم مؤدی بود با او، و نه چنین است آخرت، برای آن که شاید که شمارنده از او ابتدا کند، پس او اول گردد. و اینکه فرق است میان عاقبت و آخرت و اشتقاق او از عقب و عقب باشد. هذا بيانٌ لِلنَّاسِ، حسن گفت: «هذا» اشارت است [به قرآن. خدای تعالی گفت: اینکه قرآن بیان و دلالت و حجت است مردمان را. محمّد بن اسحق گفت: اشارت است] «۵» به آن آیات و قصص که [از] «۶» پیش رفت، یعنی اینکه که گفتیم بیان است، و «هدی» در آیت امّیا «۷» محمول بود بر لطف، و امّیا «۸» بر بیان، و لکن برای اختلاف لفظ را تکرار کرد، چنان که:

هند أتى من دونها النَّأى و البعد ----- (۱). مر از. (۷-۳-۲). مر: کنند. (۴). مر: بروید و بنگرید. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه‌بدلها افزوده شد. (۸). مر: یا. صفحه: ۸۰ و امّیا محمول بود بر آن که اداء کند مکلف را به ره بهشت و ثواب، که از جمله وجوه «هدی» یکی آن است. و «موعظة» مفعله باشد من الوعظ، و آن مصدر است كالمعذرة و المعدلة. لِلْمُتَّقِينَ، پرهیزگاران را، و اگر چه قرآن جز متقیان را لطف است و پند، و لکن حق تعالی تخصیص ایشان کرد «۱» به ذکر برای آن که ایشان مهتدی و متعظ شدند به آن، چنان که گفت: إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مِّنْ يَخْشَاهَا «۲»، تو پیغامبر آن کسی که بترسد «۳» و او پیغامبر همه است، جز آن که آنان را که نترسند اعتداد نکرد به ایشان. آنچه حق تعالی تسلیه «۴» داد مؤمنان را از آن وهنی که روز احد افتاد، و حث کرد «۵» ایشان را بر آن که دگر تکاسل و تناقل نکنند، گفت: سستی مکنید «۶» و ضعف و بد دلی پیشه مگیری «۷»، و از آن که رفت دلتنگ و رنجور نباشید «۸» که احوال کارزار چنین باشد: تارة لكم و تارة عليكم، یک بار شما را باشد و یک بار بر شما. آن که شما را باشد به فتح و ظفر و رحمت و توفیق خدای باشد، و آن که بر شما باشد از تخاذل و تواکل و تناقل شما بود تا خذلان او شما را دریابد و از مقصود بازمانی «۹»، و در مثل گفته‌اند: الحرب سجال، أى مساجلة، و مساجلت مفاخرت باشد فی السقی بالسجل، و هو الدلو العظیم، آن نیز همچنین باشد مرد در در «۱۰» گاه غالب باشد و گاه مغلوب، و گاه قاهر و گاه مقهور، و شاعری از پارسیان ممدوح خود را تسلیه می‌دهد از وهنی که بر لشکر «۱۱» افتاد در بعضی از کارزارها، می‌گوید: ای خداوند گر از لشکر تو پیش روی

بی تو در حرب گرفتار شد الحرب سجال نه همه سال «۱۲» ظفر اهل ظفر یافته‌اند

یا نه هرگز نچشیده است «۱۳» بدی نیک اسگال «۱۴» ----- (۱). اساس، وز، دب: کردند، با توجه به آج و دیگر نسخه‌بدلها تصحیح شد. (۲). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵. (۳). مر: آن کسانی که بترسند. (۴). مر: تسلی. (۵). مر: ترغیب کرد. (۶). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۷). مر: پیشه خود مسازید. [.....]. (۸). دب، آج، لب، فق: مباحی. (۹). مر: باز مانید. (۱۰). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق: مرد در دو، مر: مرد در دو. (۱۱). همه نسخه‌بدلها تو، چاپ شعرانی (۱۹۶/۳) او. (۱۲). دب، آج، لب، فق: ساله. (۱۳). آج، لب، فق، مر: هر گونه چشیده است. (۱۴). آج، مر: نیک سگال. صفحه: ۸۱ گر همه سال بود کامروا مردم نیک

پس چه بود آن همه ناکامی پیغامبر «۱» و آل «۲» و در اینکه روز پنج مهاجر معروف را بکشتند و هفتاد مرد انصاری را از جمله مهاجر، یکی حمزه عبد المطلب بود- رحمه الله علیه- عم رسول- علیه السلام- که رسول او را سید الشهداء گفت: هند زن «۳» ابی سفیان وحشی را جعلی «۴» پذیرفت «۵» بر آن که یا محمّد را یا علی را یا حمزه را [۲۶۴-پ] بکشد، وحشی گفت: اما محمّد فقد

حف- به اصحابه، اما محمد اصحابانش «۶» گرد در آمده باشند «۷» بر او ظفر نشاید یافتن. و اما علی- فی الحرب أحرز من الذئب، او شیری است در کارزار که از گرگ حذرترا «۸» باشد، پنداری که از هر جانبی چشم «۹» دارد. و اما حمزه مردی معجب است و به دشمن مبالغت نکند، و چون خشم گیرد از سختی خشم چشمش تاریک شود، در او حيله سازم. و آنکه بیامد و بر رهگذار او کمین ساخت، و حمزه- رحمه الله علیه- خویشتن علامت بر کرده بود به پر شتر مرغی «۱۰» که از بالای زره به سینه فرو کرده بود تا مکان او در کارزار بشناسند، و از چپ و راست حمله می‌برد و مبارز می‌افکند. وحشی از کمین بیرون آمد. چون حمزه به او بگذشت و «۱۱» از پس پشت او حربه بیفکند و از سینه حمزه ----- (۱). دب، فق، مر: پیغمبر.

(۲). اساس و وز در حاشیه آورده است: شعر فارسی لطیف در تسلیه بعضی سلاطین که شکستی به لشکر او رسیده بود. لعله وقع سهوا من قلم الناسخ او الظاهر زوجه ابی سفیان کما یدل علیه بعض الاثار، و شعر الشیخ الغزنوی- قدس سره- داستان پسر هند مگر نشیدی || که از او و سه کس از او به پیمبر چه رسید پدر او لب و دندان پیمبر بشکست || مادر او جگر عم پیمبر بمکید او بنا حق حق داماد پیمبر بستد || پسر او سر فرزند پیمبر ببرید بر چنین قوم تو لعنت نکنی شرمت باد || لعن الله یزیدا و علی قوم یزید اینکه اشعار با مختصر تغییری در دیوان سنائی (چاپ مدرس رضوی ص ۱۰۷۲) آمده است. (۳). اساس: ضبط کلمه به صورت «بنت» بوده و با خطی متفاوت از متن به «زن» تصحیح گردیده است که مرجح می‌نماید، همه نسخه بدلها بجز مر: بنت. (۴). مر: چیزی. (۵). مر: قبول کرد. (۶). آج، لب، فق: اصحابش. (۷). دب: گرد بر آمده باشند. [.....]. (۸). مر: جلوتر. (۹). مر: چشمی. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: شتر مرغ. (۱۱). آج. او. صفحه: ۸۲ بیرون آورد. او از اسپ درآمد و بیفتاد. وحشی بیامد و نزد او نیارست رفتن از دور آواز می‌داد و می‌گفت: یا حمزه یا حمزه؟ چون جواب نداد، دانست که او را کشته است، بیامد و حربه بر گرفت و به نزدیک هند شد و گفت: حمزه را کشتم، هند حلیتی «۱» که داشت بر خود به او داد. چون شب درآمد و کارزار یک سو شد و مردم بعضی با هم افتادند، بعضی مجروح و بعضی منهزم، حمزه باز نیامد، رسول- علیه السلام- همه شب دل مشغول می‌بود و می‌پرسید که: من له علم بعمی حمزه، کس هست که خبر عم من حمزه دارد! کس خبر نداد. چون صبح اثر کرد، رسول- علیه السلام- کس فرستاد به طلب او، و در شب هند بیامده بود و او را مثله کرده و شکم بشکافته و جگر بگرفته، هر که آمد و حمزه را چنان دید، دلش نداد «۲» که با پیش رسول رود و او را اینکه خبر دهد، تا چند کس بیامدند و کس باز پس نرفت «۳». رسول- علیه السلام- بنفس خود برخاست بیامد، اینکه جماعت بر سر حمزه ایستاده بودند و می‌گریستند. رسول- علیه السلام- پدید آمد، ایشان یک سو شدند. چون چشم رسول بر حمزه افتاد، پشت دولا کرد «۴» و گریان به بالین حمزه شد و بفرمود تا حمزه را برگرفتند و او را تجهیز کرد، با آن «۵» جامه همچنین خون آلود بیاوردند و رسول- علیه السلام- بر او نماز کرد، هفتاد تکبیر بکرد. چون فارغ شد، صحابه گفتند: یا رسول الله؟ هرگز چنین نکردی! گفت: برای آن بود که هر گه پنج تکبیر کردم، چون خواستم که از نماز بیرون آیم، فوجی «۶» دگر از فرشتگان رسیدند نماز با سر گرفتم. چون رسول- علیه السلام- با مدینه آمد، و آنان که در مدینه بودند از پیش باز آمدند، و آنان را که کسی «۷» کشته بودند بر کشتگان خود می‌گریستند، و کس بر حمزه نمی‌گریست که او غریب بود، و او را در مدینه اهلی نبود. رسول- علیه السلام- گفت: پیداست که حمزه غریب است کس بر او نمی‌گرید، اکنون برای دل من بر او بگریید و نوحه کنید. مردم دست از کشتگان خود برداشتند و برای دل رسول بر حمزه نوحه ----- (۱).

دب، آج، لب، فق، مر: حلیتی. (۲). مر: بار نداد. (۳). مر: و هیچ کس باز نرفت. (۴). آج، لب، فق، مر: دو تا کرد. (۵). دب: با او همان، آج، لب: و با هم آن. (۶). وز: قومی. (۷). دب، آج، لب، فق: و آن را که کسی، مر: و هر که را کسی. صفحه: ۸۳ کردن گرفتند. در مدینه سنتی شد از آن روز تا الی یومنا هذا، که هر کس را که کسی بمیرد اول بر حمزه بگریید، و رسول- علیه السلام- ایشان را شکر کرد و بارع زوزنی گوید «۱» در اینکه معنی: ما کان فی الناس غین

کهلک لیث بجحش أمثل حمزة یهوی

بمثل حربۀ وحشی و هم او گوید در قصیده: فکأنما شهداء بدر انجم

و البدر حمزة سید الشهداء و از آن پنجگانه مصعب بن عمیر بود، و عبد الله بن جحش بود پسر عمه رسول، و عثمان بن شماس بود، و سعد مولای عتبه «۲». و أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ، و شما بلندتر و رفیع تر و غالب تر باشید «۳» و فتح و ظفر بود شما را اگر مؤمن باشید «۴». چند قول گفتند در اینکه، یکی آن که: اگر بر ایمان ثابت کنید. دگر آن که: اذ کنتم مؤمنین، چون شما مؤمنید، دگر آن که: لَا نَنْكُمُ الْمُؤْمِنِينَ، برای آن که شما مؤمنید. عبد الله عیاس گفت: چون مسلمانان هزیمت شدند روز احد خالد بن الولید با لشکری «۵» بسیار از مشرکان بر سر کوه آمدند «۶» و خواستند تا به سر لشکر «۷» رسول در آیند. رسول- علیه السلام- دست برداشت و گفت: «اللَّهُمَّ لَا- یعلن» علینا، بار خدایا تمکین مکن اینان را که بر ما غالب و عالی شوند. اللَّهُمَّ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِكَ، بار خدایا قوت نیست الا به تو. اللَّهُمَّ لَا- یعبدک بهذه البلده غیر هؤلاء النفر، بار خدایا در اینکه شهر الا اینکه گروه نیستند که تو را می پرستند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و جماعتی از تیراندازان مسلمانان باز آمدند و ایشان را به تیر [از] «۹» آن جا برانندند، و رسول ---

(۱). اساس، وز و مت: با رع زوز می گوید، که خطای کاتب است. (۲). دب، آج، لب، فق: مولای بن عتبه. (۳). دب، آج، لب، فق: باشی / باشید. [.....] (۴). دب، لب: باشی / باشید. (۵). دب، آج، لب، فق: مر: لشکر. (۶). آج، لب: آمد. (۷). دب، آج، لب، فق: تا پس لشکر، مر: تا از پس لشکر. (۸). آج: لا یعلی، مر: لا تعلن. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۸۴ - علیه السلام- بر جای ایشان شد، فهذا معنی قوله: وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ. و بعضی دگر گفتند: معنی آیت آن است «۱»: و لا- تهنوا لما نالکم «۲» من الهزيمة و لا- تحزنوا لما «۳» فاتکم من الغنیمه و أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ بقضاء الله و وعده، ضعیف دل مشوید «۴» به اینکه هزیمت که به شما رسید و دلتنگ مشوید «۵» به اینکه غنیمت که از شما فوت شد، و شما غالب تر باشید «۶» اگر به قضا و وعده خدای ایمان دارید «۷». قوله: إِنْ يَمَسُّكُمْ قَرْحٌ رَأْسُ بْنُ سَعِيدٍ «۸» گفت: سبب نزول آیت آن بود که چون رسول- علیه السلام- از احد باز آمد، و صحابه او جماعتی کشته و جماعتی مجروح، و آن زنان و کودکان نوحه می کردند- رسول- علیه السلام- دلتنگ شد و گفت: بار خدایا با رسول تو چنین کنند؟ خدای تعالی اینکه آیت فرستاد [۲۶۵- ر]: إِنْ يَمَسُّكُمْ قَرْحٌ إِنْ يَمَسُّكُمْ قَرْحٌ اگر شما را جراحتی رسید روز احد، ایشان را نیز جراحت رسید روز بدر. حمزه و عاصم و کسائی و خلف خواندند: «قَرْحٌ» بضم القاف، و باقی قراء بفتح القاف، و در شاذّ محمد بن السیّمیقع خواند: «قَرْحٌ» [بفتحهما. بعضی اهل لغت گفتند: «قَرْحٌ» و «قَرْحٌ» دو لغت است مثل: جهد و جهد، و وجد و وجد. بعضی دگر گفتند: «قَرْحٌ» «۹» به فتح «قاف» جراحات بود، یکی را قرحه خوانند. و «قَرْحٌ» به ضم «قاف» الم جراحات بود. وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ، اینکه روزگار می گردانیم از میان مردمان، روزی ایشان را بود و روزی بر ایشان. روزی چون روز بدر باشد که از مشرکان هفتاد را بکشند و هفتاد را اسیر کنند به یک روایت، و روزی روز احد باشد که هفتاد و پنج مرد مهاجر و انصار را بکشند. انس مالک روایت کند که: روز احد امیر المؤمنین علی «۱۰» با پیش رسول آمد و --- (۱). دب، آج، لب، فق: مر که.

(۲). آج، لب، فق: اتیکم. (۳). همه نسخه بدلها: بما. (۴-۵). دب، آج، لب، فق: مشوی / مشوید. (۶). دب، آج، لب، فق: باشی / باشید. (۷). دب، آج، لب، فق: ایمان داری / ایمان دارید. (۸). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: راشد بن سعد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۱۰). دب علیه السلام. صفحه: ۸۵ شصت «۱» و اند جراحت بر اندام «۲» از تیر و نیزه و تیغ، رسول- علیه السلام- دست بر او می مالید، در حال درست می شد چنان که پنداشتی «۳» هرگز نبود، و نظیر اینکه آیت در معنی قوله: أَوْ لَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ «۴» ...، یعنی یوم احد قد أصبتم مثلها «۵» وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا، ظاهر آیت آن است که

خدای تعالی اینکه برای آن کرد تا بداند آنان را که مؤمنند از شما، و معنی آن است که: خدای تعالی معامله آنان -----
 ----- (۱). دب، آج، لب: شست. (۲). دب، آج، لب، فق او آمده بود. (۳). دب، آج، لب، فق که. (۵)-
 (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۵. (۶). مر: را نرسد و نیست. (۷). مر: که بر ما غالب شوند. (۸). مر: برابر. (۹). مر: می گویند. (۱۰).
 دب، آج، لب، فق، مر کشتگان. (۱۱). مر: مثله گراند. (۱۲). مر: یوم. صفحه: ۸۶ کرد [که نداند] «۱» تا بداند آنان را، چنان که
 گفت: خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاءَ لِيَبْلُوَكُمْ «۲» وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ، و از «۴» شما گواهان گیرد، یعنی چون ظاهر شده باشد که کیست که
 صفت عدالت دارد و صلاحیت شهادت او را اختیار کند، برای آن تا بر خلقان گواه باشند، و اگر چه او ایشان را ناآفریده داند که
 معصوم کیست [و نامعصوم کیست] «۵». و تأویل هم آن باشد که گفته شد. وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ، و خدای تعالی ظالمان را دوست
 ندارد، و معنی آن است که: مرید «۶» نباشد ثواب ایشان را. قوله تعالی - عز و جل:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۴۱ تا ۱۵۰]

[اشاره]

وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ- (۱۴۱) أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ-
 (۱۴۲) وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ- (۱۴۳) وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَ
 فَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ- (۱۴۴) وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ
 تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا وَمَنْ يُرِدِ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدِ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ- (۱۴۵) وَكَأَيِّنْ
 مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ- (۱۴۶) وَمَا كَانَ
 قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ- (۱۴۷) فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَ
 حُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ- (۱۴۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يُزِدُواكُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ-
 (۱۴۹) بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ- (۱۵۰)

[ترجمه]

و تا خالص گرداند خدای آنان را که ایمان آرند و هلاک کند «۷» کافران را. -----
 (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره ملک (۶۷) آیه ۲. [.....] (۴). دب، آج، لب، فق: او از.
 (۳). است که معلوم او باشد بر هر وجهی که صحیح باشد که معلوم بود. اینکه عبارت نسخه «وز» است که صحیح بنظر می رسد و
 جمله: (از اینکه ظاهر عدول کردن) که در اساس است کاملا زائد به نظر میرسد که احتمالا تصحیفی باشد از کاتب که در سطر قبل
 کلمه «واجب است» را نوشته و بعد از آن جمله: (از اینکه ظاهر عدول کردن) و عین اینکه جمله را بعد از کلمه (واجب است) در
 سطر بعدی تکرار کرده که زائد است. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). دب، فق: مر، آج: مر
 ایشان را، لب: مزد، مر: هرگز. (۷). آج، لب، فق: لب: کاسته گرداند. صفحه: ۸۷ یا پنداشتی «۱» شما که بهشت شوید «۲» و بندانسته
 خدای آنان را که جهاد کنند از شما و دانسته صابران را. و شما تمنای مرگ می کردید از پیش آن «۳»، که بدیدید «۴» آن را و شما
 می نگریدید. و نیست محمد مگر پیغمبری که گذشته «۵» از پیش او پیغامبران، اگر بمیرد یا بکشند «۶» او را بر گردید بر پیهاتان «۷»!
 و هر که بر گردد بر پیش زیان ندارد خدای را چیزی و پاداش دهد خدای شاکران را. [۲۶۵-پ] و نباشد هیچ کس را «۸» که بمیرد
 مگر به فرمان خدا نامه موقت. و هر که خواهد نفع اینکه سرای نزدیکتر، بدیم او را [از آن] «۹». و هر که خواهد ثواب سرای باز

پسین بدھیم او را از آن، و پاداش دھیم شکر کنندگان را. و بسا (۱۰) پیغمبر که کارزار کردند، با او (۱۱) جماعتی بسیار، سست نشدند (۱۲) از آنچه برسد به ایشان در ره خدای و ضعیف نشدند (۱۳) و ذلیل نشدند و خدا دوست دارد صبر کنندگان را. -----

(۱). آج، لب، فق: یا نه که پنداشتید. (۲). کذا در اساس و وز، دب: به بهشت شوید، آج، لب، فق: در آید در بهشت. (۳). اساس: آنان، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق: بینند. (۵-۱۲). وز، دب: گذشتند. (۶). آج، لب، فق: شهید شود. (۷). وز: پیشینہایتان، آج، لب، فق: پاشنہای شما. (۸). آج، لب، فق: تنی را. (۹). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. [.....] (۱۰). آج، لب، فق: چند. (۱۱). آج، لب، فق: و با ایشان. (۱۳). اساس: شدند، با توجه به معنی و نسخه‌های وز و دب تصحیح شد. صفحه: ۸۸ و نبود گفتار ایشان الا آن که گفتند: خدای ما بیامرز ما را گناہان ما و اسراف ما در کار ما. و بر جای بدار (۱) پایہای ما و یاری ده ما را بر گروه کافران. بداد ایشان را خدای نعمت اینکه سرای و نیکوئی نعمت آخرت و خدای دوست دارد نیکوکاران را. ای آنان که بگرویدید اگر فرمان برید کافران را بر گردانند شما را بر پی شما، پس برگردید زیانکار. خدای (۲) یار شماست و او بهترین یاوران (۳) است. قوله تعالی: وَ لِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا، «او» عطف را است علی قوله: وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا ...، و اینکه (۴) را «لام کی» گویند برای آن که معنی و عملش یکسان باشد و نیز «لام غرض» گویند. و در معنی تمحیص چند قول گفتند: عبد الله عباس و سدی و مجاهد گفتند به معنی ابتلاست و نیز برای آن که تا ابتلا و امتحان کند و آزمایش خدای تعالی مؤمنان را. و تأویل آن است که گفتیم (۵). فزاء گفت: معنی آن است که خدای تعالی اینکه که کرد از تمکین و تخلیه کفار برای آن کرد تا کفارت گناه مؤمنان باشد. پس بر اینکه وجه تمحیص تکفیر السیئات باشد. زجاج گفت: تمحیص تخلیص باشد، و ابو العباس مبرّد هم اینکه گفت، و معانی متقارب است، و اصل کلمه خالص بکردن باشد یقال محصه، اذا خلصه (۶) من العيوب. و محص و ملص و محض، اذا ذهب اثره. و فی الدعاء: اللهم محص عنا ذنوبنا. و اصل المحق، النقصان و يَمْحَقُ الْكَافِرِينَ، ای (۷) ينقص (۸) عددهم. فی قول ابن عباس. -----

(۱). آج، لب، فق: ثابت دار. (۲). آج، لب، فق: نه که خدای. (۳). آج، لب: یاری دهندگان، فق: یاری کنندگان. (۴). دب لام. (۵). لب، فق، مر: گفتیم. (۶). مر: خلصته. (۷). اساس: الی، با توجه به وز تصحیح شد. (۸). لب: نقص. صفحه: ۸۹ و نیز تا عدد کافران کم کند. و گفته‌اند مراد هلاک است ای یهلکهم. آنکه حق تعالی تحریض کرد مؤمنان را و ترغیب افگند به لفظ ملامت، گفت: أم حَسِبْتُمْ، یا شما که مؤمنانی (۱) می‌پنداری که در بهشت خواهی رفتن بگداف (۲) رنج نابرده و اجتهاد و صبرنا کرده. وَ لَمَّا يَعْلَمُ اللَّهُ، و هنوز خدای ندانسته که از شما مؤمن کیست و مجاهد کیست، و صابر و محتسب کیست، یعنی جهاد و صبر شما (۳) ظاهر نشده و بر سبیل تقریب و تشبیه به علم ما که تا پیدا نشود ندانیم. و تحقیق معنی آن که: و شما مجاهد و صابر نا شده تا خدای تعالی شما را چنان داند در حال، چه در ماضی دانست که چگونه خواهند بودن در مستقبل. فان العلم بان الشیء سیوجد علم بوجوده اذا وجد، و علم و عالمی تعلق دارد بمعلوم علی ما هو به و جعل (۴) معلوم نکند علی ما هو به، پس اینکه معنی اینکه باشد که گمان بردی که به بهشت خواهی رفتن مجاهد نشده و صبر کار نایسته، و اینکه بیت متضمن معنی اینکه آیت است: لا تحسب المجد تمرا انت آکله

لن تبلغ المجد حتى تلعق الصبرا و حسن بصری خواند: و يعلم الصابرين، عطف علی قوله: وَ لَمَّا يَعْلَمُ اللَّهُ، و جمله قراء خوانند: و يعلم الصیابرين، و کوفیان اینکه را نصب علی الصیرف گویند، و بصریان به اضممار ان، و اینکه «او» را «او» جمع خوانند، چنان که: لا تأکل السمک و تشرّب اللبن ای [۲۶۶-ر] مع ان تشرّب اللبن، و اینکه را شرح دادیم. وَ لَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّونَ الْمَوْتَ-الایه. حسن بصری و مجاهد و قتاده و ربیع و سدی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون روز بدر جماعتی شهید شدند، جماعتی دیگر از صحابه تمنای شهادت کردند، خدای تعالی از پس وقعه (۵) احد اینکه آیت فرستاد، گفت: تمنای مرگ می‌کردید (۶) [و] (۷) شهادت پیش از آن که مرگ به شما آید و شما را با مرگ ملاقات بود. فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ، اکنون روز احد بدیدی آنچه تمنّا کردی. و اهل -----

----- (۱). مر: مؤمنانید. (۲). کذا: در اساس، لب، دیگر نسخه بدلها: بگزاف. (۳). اساس: یعنی صابر و جهاد شما، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...] (۴). وز، مر: جهل. (۵). وز، لب، مر: واقعه. (۶). دب، آج، لب، فق: می کردی / می کردید. (۷). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۹۰ معانی گفتند: یعنی اسباب و مقدمات مرگ بدیدی برای آن که مرگ نتوان دیدن چه اگر معنی بودی هم دیدنی نبود، فکیف او معنی نیست و آنما مرجع او با نفی حیات است بر مذهب درست، و لکن آیت بر حذف مضاف گفت، چنان که بسیار رفت از اینکه، و مثله قول الشاعر: و محلما یمشون تحت لوائه

و الموت تحت لواء آل محلم» ۱) ای اسباب الموت و ابو القاسم بلخی گفت: فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ «رؤیت» اینکه جا به معنی علم است. اگر گویند: شاید که صحابه رسول تمنای آن کنند که مشرکان ایشان را بکشند! گوئیم: نه، برای آن که اینکه معصیت باشد، و چنان که اراده معصیت معصیت باشد، تمنای معصیت هم معصیت باشد، و آنما ایشان تمنای جهاد کردند و مصابرت و ثبات در کارزار، و اگر چه مؤدی باشد با قتل ایشان، نبینی که شهادت صفت مدح است شهید را، و باتفاق مدح او نه بر کشتن کافر می کنند او را، برای آن که کشتن کافر مسلمان را کبیره است - من اعظم الكبائر - و نیز بر فعل کسی دیگری را مدح نکنند، پس معلوم شد که مدح او به ثبات و مصابره و مداومت و فرار ناکردن و قوت دین خدای جستن و بذل جهد و طاقت کردن باشد تا آنکه که مؤدی بود بر قتل «۲» او و اینکه غایت کار باشد، و بر حقیقت ایشان تمنای شهادت برای اینکه کردند، و تمنای «۳» به نزدیک ما و محققان از قبیل کلام باشد، و هو قول القائل: «لیت کذا کان» آن را که نباشد، و: «لیت کذا لم یکن» آن را که باشد، و از ارادت در چیزی نباشد، و لکن برای آن که تمنا بیشتر محال باشد، عاقلان اظهار کمتر کنند. اشتباه افتاد جماعتی را که او معنی باشد در دل. و قوله: وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ، در او دو قول است: یکی آن که تأکید رؤیت باشد، کما یقال: رأیته بعینی، و أخذت ذلک بیدی، و بر اینکه قول نظر، تقلیب حدقه باشد، و قول دگر آن که: و أنتم تتأملون أسیابه و مقدماته، و شما تأمل می کردید در اسباب و احوال و مقدمات آن. -----

----- (۱). آج، لب، فق، مر: ندارد. (۲). وز، دب، آج، لب، فق: با قتل. (۳). وز، دب: تمنا. صفحه: ۹۱
قوله: وَ مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ، اهل سیر و اصحاب مغازی گفتند: رسول - علیه السلام - با نهصد مرد به احد آمد و به شعب فرود آمد، و عبد الله جبر را برادر خوات بن جبر را با پنجاه مرد بر شعب بداشت، و گفت: البتّه از اینکه جا مفارقت نکنی «۱»، خالد بن ولید بیامد و عکرمه بن ابی جهل با جماعتی با لشکری و در برابر ایشان بایستادند، و جماعتی زنان بیامدند و دف می زدند و شعری «۲» می خواندند، و هند می گفت: نحن بنات طارق نمشی علی التمارق ان تقبلوا نعاتق «۳» او تدبروا نفارق

فراق غیر وامق و اول کس از مشرکان که پیش آمد عبد عمرو بن الصیفی با جماعتی احابیش. رسول - علیه السلام - تیغی به دست داشت به ابو دجانة الانصاری داد و نام او سماک بن خرشه «۴» بود، او آن تیغ بستد و می گفت: انا الذی عاهدنی خلیلی

و نحن بالسفح لدى النخيل الا اقوم الدهر في الكيول

أضرب بسيف الله و الرسول و کارزار پیوسته شد چنان که طرفی را شرح دادیم، و امیر المؤمنین سه یا چهار مرد صاحب رایت را بکشت، و مشرکان بهزیمت شدند. آن جماعت شعب نگاه کردند، مشرکان را منهزم دیدند و مسلمانان را به غنیمت گرفتن مشغول، امیر خود را گفتند: ما نیز به طلب غنیمت رویم. امیر گفت: نشاید که رسول اینکه ثغر به ما سپرده است و تأکید کرده، ایشان گفتند: رسول - علیه السلام - اینکه آن وقت گفت که حال نه بر اینکه جمله بود، اکنون چون مشرکان هزیمت شدند و مسلمانان غنیمت

ببردند، فردا ما را چیزی نباشد از غنیمت. و فرمان امیر نکردند و بیامدند، و او مقام کرد تنها» (۵). خالد بن الولید که آن دید «۶»، با لشکر در آمد و او را بکشت و آن ثغر گشاده شد، و ----- (۱). وز، دب، آج، لب: مکنی / مکنید. (۲). وز: شعر. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط بیت در سیرت رسول الله (۶۵۵/۲) چنین است: ان تقبلوا نعائق || و نفرش الثمارق (۴). اساس، وز: خرشسه، دیگر نسخه بدلها: خرشیه، با توجه به مآخذ خبر تصحیح شد. (۵). مر: و امیرشان تنها بماند. (۶). مر: چون چنان دید. صفحه: ۹۲ مشرکان از پس در آمدند و رفتگان رجعت کردند و مسلمانان را در میان گرفتند و جماعتی را بکشتند و دیگران منهزم شدند. و عبد الله بن قمیئه الحارثی سنگی بینداخت بر روی رسول آمد و جراحت کرد و دندان رسول بشکست «۱»، و اینکه ملعون بیامد و قوام رسول - علیه السلام - می داشت تا فرصتی یابد. مصعب بن عمیر را دید، گمان برد که رسول است او را ضربه‌ای زد و بکشت و باز آمد، و گمان چنان برد که رسول را کشته است و بانگ برداشت «۲» و می گفت: قتلت محمدا. و در خبر می آید که: ابلیس نیز از سر کوه آواز داد که: قتل محمدا. صحابه رسول - علیه السلام - به یک بار دل شکسته شدند و هزیمت شدن گرفتند. امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گوید: من دانستم که رسول را نکشتند، برای آن که واثق بودم به وعد «۳» خدای تعالی و لکن چون باز آمدم و او را بر جای خود ندیدم، گمان بردم که او را از میان ما به آسمان بردند [۲۶۶-پ]. گفت: در اینکه میانه رسول را دیدم - علیه السلام - به شکر به روی در آمدم و گفتم: یا رسول الله؟ کجا بودی! مرا گفت: بر اینان حمله بر - چنان که طرفی برفت «۴». در اینکه میانه ابی بن خلف الجمحی نگاه کرد، رسول را دید فی حقه من اصحابه، با جماعتی اندک، طمع افتاد او را، در آمد و گفت: لا نجوت ان نجوت، مرا نجات مبادا اگر تو از من بجهی «۵»، و آهنگ رسول کرد. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ دستور باش «۶» تا ما یکی پیش او رویم! رسول - علیه السلام - گفت: رها کنید تا بیاید، و پیش از آن هر که پیغامبر را دیدی، گفتی: مادایانی دارم، هر روز او را فرقی ارزن می دهم تا تو را بر پشت او بکشم. رسول - علیه السلام - گفتی: من کشم - ان شاء الله تو را. چون روز احد بود و اینکه ملعون قصد رسول کرد، رسول - علیه السلام - گفت: رها کنید تا بیاید. چون نزدیک در آمد، حربه از دست حارث بن الصیّمه ها گرفت «۷» و یک حربه بر گردن او زد چنان که اثری اندک بکرد، مانند خدشه، او از اسپ بیفتاد و بانگ و فریاد بر گرفت و می گفت: ----- (۱). اساس: بشکستند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۲). مر: فریاد بر آورد. (۳). دب، فق، مر: وعده. (۴). مر: چنان که قبل از اینکه مذکور شد. (۵). مر: از من نجات یابی. (۶). آج، لب، فق: دستور باشد، مر: دستوری ده. (۷). آج: باز گرفت، مر: بستد. صفحه: ۹۳ قتلنی محمدا. او را از آن جا بر گرفتند اصحابش و می گفتند: اینکه جراحت را هیچ اثر «۱» نیست و بیشتر از خدشه «۲» نیست. او می گفت: و الله که اگر اینکه طعنه «۳» که محمدا بر من زد بر همه ربیعه و مضر زدی همه هلاک شدند، و اینکه از آن است که او مرا گفت: من تو را بکشم، و اگر نیز هیچ بر من نزدی چون اینکه مقاله گفته بود، من هم کشته او می بودمی. او آن روز زنده بود و شب را بمرد، و حسان بن ثابت در ابن باب گفت: لقد ورث الضلالة عن ابيه

ابی حنین بارزه الرسول اتیت الیه تحمل ثم عظما

و توعده و انت به جهول «۴» و قد قتل بنو النجار منکم امیة اذ یغووث یا عقیل و هم او گفت در اینکه معنی. ألا من مبلغ عتی ائیّا فقد القیت فی جوف السعیر تمنی بالضلالة من بعید و تقسم أن قدرت مع الذنور تمنیک الامانی من بعید و قول الکفر یرجع فی غرور لقد لا قیت طعنة ذی حفاظ کریم الاصل لیس بذی فجور له فضل علی الاحیاء طرا اذا نابت ملمات الامور چون خبر فاش شد به آن که رسول را - علیه السلام - بکشتند، بعضی مسلمانان گفتند: ما را رسولی باید به عبد الله ابی سلول تا امانی بستاند برای ما از ابو سفیان «۵». و بعضی گفتند: اگر محمدا را کشته باشند، ما را [با] «۶» دین اول «۷» باید شدن. انس بن النضر گفت عم انس مالک: ای

قوم؟ اگر محمد را بکشند، خدای محمد را بکشند» (۸)، و ما زندگانی چه (۹) خواهیم کردن از پس رسول - علیه السلام - بیاید تا -

----- (۱). دب: اثری. (۲). دب، آج، لب، فق: خدشه‌ای، مر: جراحی. (۳). مر: طعن.

(۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط شعر در دیوان حسان ص ۸۸ چنین است: أُجْتُ مُحَمَّدًا عَظْمًا رَمِيمًا || لتكذبه وانت به جهول (۵). مر: ابی سفیان. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس، وز: اولاً، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس: بنه کشتند/ بکشند. [.....] (۹). دب، آج، لب، فق، مر: ندارد. صفحه: ۹۴ همچنان کارزار می‌کردیم می‌کنیم (۱) تا ما را شهید کنند. آنکه گفت: اللَّهُمَّ انِّي اعْتَذِرُ إِلَيْكَ مِمَّا يَقُولُ هَؤُلَاءِ. آنکه حمله کرد بر قوم و کارزار می‌کرد تا بکشندش. ایشان درین بودند (۲)، رسول - علیه السلام - از کناره برآمد و بر سر سنگی آمد (۳) و بایستاد و آواز داد، اول کس که رسول را بشناخت، کعب بن مالک بود، گفت: در نگریدم، چشمهای رسول در زیر مغفر بشناختم، آواز دادم و گفتم: ای مسلمانان؟ بشارت به آن که (۴) رسول - علیه السلام - اشارت کرد به من که خاموش جماعتی صحابه با بر (۵) رسول افتادند، و رسول - علیه السلام - صحابه را ملامت کرد بر گریختن. ایشان گفتند: یا رسول الله؟ ما را دل بر جای نماند که آواز قتل تو شنیدیم، و عذر خواستند، و خدای تعالی درین باب اینکه آیت فرستاد: وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ، «ما» نفی است، گفت: محمد - صلی الله علیه و آله - نیست الا پیغمبری (۶) و پیش (۷) او پیغامبران گذشته‌اند، اگر او بمیرد یا او را بکشند، شما بر خواهید گردیدن و مرتد شدن. و «محمد» اسمی علم است و معنی او محمود بجمع خصاله فی جمیع احواله. و «محمد» از «محمود» بلیغتر است برای آن که آن از «حمد» باشد و اینکه از «تحمید»، و تفعیل تکثیر فعل را باشد، حق تعالی رسولش را به اینکه نامها مخصوص کرد: محمود و [محمد] (۸) احمد، و محمد از محمود بلیغتر است، و احمد از هر دو بلیغتر برای «الف» تفضیل. و در خبر هست که: خدای تعالی نام محمد - صلی الله علیه و آله - از نام خود مشتق کرد، که از نامهای حق تعالی یکی محمود است، یعنی مستحق حمد، و اینکه معنی حسان بن ثابت بگفت در ابیاتی: الم تر أن الله أرسل عبده براهانه والله أعلى وأمجد ----- (۱). دب، آج، لب، فق: تا همچنان کارزار کنیم. (۲). دب، مر که. (۳). دب، آج، لب، فق: برآمد. (۴). دب، آج، لب، فق: بشارت که اینک، مر: بشارت باد که. (۵). دب: با برابر، آج، لب، فق، مر: با. (۶). دب: پیغمبری. (۷). مر از. (۸). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۹۵ و شق: له من اسمه لیجله فذو العرش محمود و هذا محمد نبی أتاننا بعد یأس و فترة من الله الأوثان فی الارض تعبد و أرسله (۱) ضوءاً منیراً و هادیا یلوح کما لاح الصقیل (۲) المهتد رسول - علیه السلام - گفت نبینی (۳) که خدای تعالی چگونه صرف کرد از من ستم کافران، ایشان مذمّم را دشنام می‌دهند، و من محمّد به لفظ و معنی، جز آن است که کافران نخواستند که رسول را از دشمنی به اسم مدح خوانند او را بر عکس مذمّم خوانند. رسول گفت: آن دشنام ایشان متناول نباشد مرا که ایشان دشنام مذمّم را می‌دهند، و من مذمّم نه‌ام، محمّد (۴). علی بن موسی الرضا (۵) روایت کند از پدرانش از امیر المؤمنین علی از رسول - علیه السلام - که گفت: چون فرزند را محمّد نام بر نهید (۶) او را اکرام کنید (۷)، و چون در مجلسی آید، جایش کنید (۸) و روی بر او ترش مکنید (۹)، و هیچ قوم نباشند که مشورتی کنند و در میان ایشان کسی باشد که نام او احمد یا محمد باشد، او را در آن مشورت برند و الا ایشان را خیره جهانند (۱۰) و هیچ سرای نباشد که در آن جا خوانی (۱۱) نهند و بر آن خوان (۱۲) کسی باشد که نام او احمد یا محمد بود و الا هر روزی دو بار قدس و برکت بدان خوان (۱۳) فرو فرستند. انس روایت کند که: رسول - علیه السلام - روزی در بازار می‌گذشت، مردی ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: فارسله. (۲). اساس، دب، آج، لب، فق، مر: الصیقیل، با توجه به دب و دیوان شاعر ص ۲۵ تصحیح شد. (۳). مر: نبینید. (۴). اساس: محمّد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). امام علی بن موسی الرضا. [.....] (۶). دب، آج، لب، فق: بر نهی/ بر نهید. (۷). دب، آج، لب، فق: کنی/ کنید، مر: گرامی دارید. (۸). دب، آج، لب، فق: کنی/ کنید، مر: جای نیکو بنشانید. (۹). دب، آج: مکنی، لب، فق: نکنی. (۱۰). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب،

فق، مر: اَلَا آنچه خیر ایشان باشد بگوید. (۱۱). مر: خانی. (۱۲). دب، آج، لب، فق: و در آن جا، مر: و بر سر آن خان. (۱۳). دب، لب، فق: بر آن خانه، آج: بر آن خوانه، مر: بر سر آن خان. صفحه: ۹۶ مردی را بانگ می‌زد: یا با القاسم «السلام» ما «۱»؟ رسول [۲۶۷-] باز نگرست «السلام» ما «۲»، پنداشت که و را گویند «السلام» ما «۳»، مرد گفت: ای رسول الله؟ من آن مرد را می‌خواندم. رسول- علیه السلام- [گفت] «السلام» ما «۴»: شما را رواست که نام من برگیرید «السلام» ما «۵» و روا نیست تا کنیه من بر گیری؟ «السلام» ما «۶» و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: لا تجمعوا بین اسمی و کنیتی، از میان نام من و کنیت من جمع مکنید «السلام» ما «۷»، [یعنی کسی «السلام» ما «۸» را نام محمّد مکنید «السلام» ما «۹»] و کنیت ابو القاسم. آنگه گفت: الله يعطی و انا أقسم، خدا بدهد و من قسمت کنم. آنگه امیر المؤمنین علی را رخصت داد، گفت: یا علی؟ اگر تو را فرزندی آید نرینه، من نام و کنیت خود به او دادم. امیر المؤمنین را از خولۀ الحنفیه پسری آمد، او را محمّد نام کرد و کنیت ابو القاسم به رخصت رسول- علیه السلام- و اینکه رخصت نیز داده است آخر ائمه را از فرزندان امیر المؤمنین «السلام» ما «۱۰» آن جا که گفت: السلام ما «۱۱» لو لم یبق من الدنیا الا یوم واحد لطوّل الله ذلک الیوم حتّی یخرج رجل من ولدی یواطی اسمه اسمی و [کنیته] کنیتی یملأ الارض عدلا و قسطا کما ملئت جورا و ظلما، گفت: اگر نماند از دنیا الا یک روز، خدای تعالی آن روز به دراز کند تا بیاید مردی از فرزندان [من] «السلام» ما «۱۲» نامش نام من و کنیت او کنیت من «السلام» ما «۱۳»، زمین پر از عدل و انصاف کند پس از آن که پر از جور و ظلم باشد. وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلٰی عَقْبِیْهِ، اینکه «السلام» ما «۱۴» کنایت است از ارتداد هر کس که بر پی پایی «السلام» ما «۱۵» گردد، یعنی هر که مرتد شود خدای را هیچ زیان ندارد، زیان او را دارد. ----- (۱).

آج، فق، مر: یا ابا القاسم. (۲). وز، دب، آج: باز نگرید. (۳). همه نسخه بدلها: می گویند. (۱۲-۱۱-۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، آج، لب: بر گیری / بر گیرید. (۶). مر: بر گیرید. [.....] (۹-۷). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۸). آج، لب، فق: کس. (۱۰). دب علی را، آج، لب، فق علی. (۱۳). و کنیتش کنیه من باشد. (۱۴). وز: آن. (۱۵). وز، دب، آج، لب: پای. صفحه: ۹۷ وَ سَیَجِزِی اللّٰهُ الشّاکِرِیْنَ، و خدای تعالی شاکران را پاداشت کند به شکرشان. سعید بن المسیب گوید عن ابی هریره که: چون رسول- علیه السلام- با جوار رحمت خدای رفت، صحابه در ارجاف و اضطراب افتادند. عمر خطّاب به مسجد آمد و گفت: ای قوم؟ جماعتی منافقان ارجاف می‌افکنند که رسول خدای بمرد، رسول نمرد «السلام» ما «۱» و انما رسول به نزدیک خدای برفت چنان که موسی عمران، و منافقان بنی اسرائیل ارجاف افکندند به مرگ او، و او با میان قوم آمد، و رسول هم چنین باز آید. ابو بکر اینکه بشنید از عمر، برخاست و در حجره عایشه شد، و رسول- علیه السلام- جان به خزانه رحمت تسلیم کرده بود، و جامه «السلام» ما «۲» بر روی رسول افکنده بود [ند] «السلام» ما «۳» آن جامه بر گرفت و روی رسول بدید و به روی او در افتاد و بوسه بر روی رسول می‌داد، آنگه بیرون آمد و عمر را گفت: علی رسلک، ساکن باش از اینکه سخن گفتن. عمر خاموش نمی‌شد، او نیز بر گوشه‌ای بایستاد و سخن آغاز کرد. مردم عمر را رها کردند و روی به ابو بکر [کردند] «السلام» ما «۴»، حمد و ثنای خدای کرد و آنگه گفت: ای جماعت صحابه؟ هر که محمّد را می‌پرستید، محمّد با جوار رحمت خدا رفت، و هر که خدای محمّد را می‌پرستید، او خدای «السلام» ما «۵» که هرگز نمیرد، آنگه اینکه آیت بخواند: وَ مَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ اَفَاِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ اِنْقَلَبْتُمْ عَلٰی اَعْقَابِكُمْ وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلٰی عَقْبِیْهِ فَلَنْ یُضَرَ اللّٰهُ شَیْئًا...، پنداشتی آن «السلام» ما «۶» آیت آن ساعت می‌شنوند. و عمر چون اینکه بشنید، از آن گفتن باز ایستاد و به تعزیت رسول مشغول شدند. وَ مَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوْتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتَابًا مُّوَجَّلًا، معنی آن است که هیچ نفس نباشد که او جز «السلام» ما «۷» به فرمان خدای بمیرد. أخفش گفت اینکه «لام» که در نفس است منقول است از موت به او، و تقدیر ----- (۱). اساس، وز: نه مرد / نمرد. (۲). آج: جامه / جامه‌ای. (۴)-

(۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: بدانید که او خدایی است. (۶). آج، لب، فق، مر: اینکه. (۷). آج، لب، فق، مر: بجز. صفحه: ۹۸ آن است که: و ما کان «السلام» ما «۱» لِنَفْسٍ «السلام» ما «۲» لتموت،

تا «السلام ما» (۳) معنی اینکه باشد که ما گفتیم، و اینکه معنی که ما گفتیم از آن لفظ هم مستفاد باشد. إِلَّا يَأْذِنُ اللَّهُ، یعنی بأمر الله، و قیل: بعلم الله. کتاباً، نصب او بر مصدر است از فعلی «السلام ما» (۴) محذوف، ای کتب الله لها کتاباً. مُؤَجَّلًا، ای موقتاً، و در آیت دلیل است بر آن که اجل یکی است، و هو وقت الموت او القتل، خلاف آن که ابن الأُخْشَاد و ابو القاسم بلخی گفتند. وَ مَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا، و هر که نفع دنیا خواهد و برای دنیا سعی کند و عمل کند، ما دنیا از او دریغ نداریم و بدیم او را، و هر که نفع آخرت جوید بدیم او را، یعنی هر که غرض او دنیا باشد بدیم او را و در آخرت نصیب نبود او را، چنان که: مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَ مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ «السلام ما» (۵). و چنان که رسول - علیه السّلام - گفت من طلب الدنيا بعمل الآخرة فما له في الآخرة من نصيب، و چنان که شاعر گفت: و انّ امرءاً دنياه اكبر هممه لمستمسك منها بحبل غرور و دیگری گفت: و من يصحب الدنيا يكن مثل قابض على الماء خائفة فروج الاصابع بعضی دگر از مفسران گفتند: آیت مخصوص است به آنان که روز احد شعب رها کردند و به طمع غنیمت برفتند تا آن وهن افتاد، و آنان که ثبات کردند و صبر کردند تا شهید شدند، ایشان را نصیب «السلام ما» (۶) دنیا بود و اینان را نصیب آخرت. و راوی خبر گوید که - رسول - علیه السّلام - گفت: السلام ما «۷» الاعمال بالتّيات و أنّما لكل امرئ ما نوى فمن كانت هجرته الى الله و رسوله فهجرته الى الله و رسوله و من كانت هجرته الى دنيا يصيها و «امرأه ينكحها فهجرته الى ما هاجر اليه، گفت: عملها به تبت است، و هر مردی به او کار بر حسب نیتش کنند، هر که هجرت کند «السلام ما» (۸) او به ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: کانت. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: نفس. [.....] (۳). اساس اینکه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: فعل. (۵). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۰. (۶). آج، لب: بنصیب. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: أو. (۸). وز، دب، آج، لب، فق: ندارد. صفحه: ۹۹ خدای و پیغمبر باشد هجرت او به موقع خود بود به خدای و پیغامبر، و هر که هجرت او برای دنیا باشد که دریابد یا زنی که به زنی کند هجرت او به آن باشد که آن را قصد کرده بود، و مورد آیت آن است که: مکلف مخیر است و ممکن به آنچه خواهد و اختیار کند مجبر نیست چنان که مجبر گفت. خدای تعالی گفت: هر چه [۲۶۷-پ] خواهی بخواه از آنچه رای تو است برای تو، اگر خویشتن را اختیار دنیا کنی و به آن قناعت است با کثرت معایب و مصائب و سرعت زوال و انتقال از تو دریغ نیست، و اگر آخرت خواهی بقایی که به آن فنا نبود و حیاتی که در او ممانت ندارد، و تن درستی بی بیماری «السلام ما» (۱) و برنایی بی پیری، ملکی بی زوال و ملکی بی ملال، و ملکی بی وحشت و لجاج، و ملکی بی قسمت و خراج به آن بر تو بخل نیست، ازین پس زمام اختیار به دست تو است، اگر اینکه خواهی راه اینکه گیر، و اگر [آن] «السلام ما» (۲) خواهی ساز آن کن. قوله: وَ كَأَيْنَ مِنْ نَبِيٍّ حَسَنَ بَصْرِيٍّ وَ أَبُو جَعْفَرٍ خَوَانِدُ «السلام ما» (۳): «کاین» مقصور بی همز «السلام ما» (۴) بی شد، و این کثیر و مجاهد شبیه خواندند: «کائن» علی وزن فاعل، و باقی قراء خواندند: «و کاین» مشدد به وزن کعین، و همه به یک معنی است، و همه لغات معروف است، و قال زهير في الممدود: و کاین تری من صامت لك معجب زیاده او نقصه في التکلم و قال اخر في التثديد: کاین من اناس لم يزلوا اخوهم فوفهم و هم كرام و قال آخر و جمع بين اللغتين: کاین ابرنا من عدوّ بعزنا و کائن اجرنا من ضعيف و خائف و همه را معنی «کم» بود، و اینکه «کاف» تشبیه است که در «أى» شده است، و معنی او خبر باشد از تکثیر، یعنی بسا پیغامبر و بیشترها من «السلام ما» (۵) به کار دارند، ----- (۱). وز و بی انتقال. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: خواندند. (۴). وز: همزه. (۵). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مر: با من. صفحه: ۱۰۰ چنان که «کم» فی قوله: وَ كَمَ مِنْ قَرِيْبِهِ أَهْلُكُنَا «السلام ما» (۱) وَ كَمَ مِنْ مَلِكِكِ فِي السَّمَاوَاتِ «۲». قَاتِلُ «۳» فَمَا وَهَنُوا، ضعيف نشدند بر سبیل مدح، و محال است که پس از قتل وهن باشد تا وصف کنند ایشان را به نفی وهن، و از آن جا سعید جبير گفت: ما نشنیدیم هرگز که پیغامبری را در کارزار بکشتند. دگر آن که ابو عبید گفت: چون خدای تعالی حمد کند آن را که کارزار کند، آنان که کشته شوند داخل باشند در آن. و چون مدح «۴» تناول آن را باشد که کشته شود، کارزاریان

ناکشته در آن جا نشوند، پس «قاتل» عامتر از «قتل» است. و آن که «قتل» خواند بر وجهی از سه باشد، یکی آن که: قتل تمام کلام باشد، و قوله: مَعَهُ رِبِّيُونَ، کلامی مبتدا باشد، یعنی بس پیغامبر (۵) که او را بکشند و با او جماعتی بودند بسیار، چنان که گویند: قتل فلان معه جیش کثیر، ای و معه جیش. و بر اینکه وجه «قتل» متناول باشد پیغامبر را تنها. و وجه دوم «۶» آن است که: «قتل» متناول باشد «ربِّيُونَ» را، و اگر چه در ظاهر کلام جمله را گفت، مراد بعضی باشد، چنان که: قتل بنو تمیم (۷)، و اگر چه همه را نکشته باشند، و آنان که مانده باشند صفت ایشان اینکه بود که: فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ (۸) تا آن لازم نیاید که پس از «قتل» نفی وهن «۹» محال بود. و وجه سهام «۱۰» آن است که: «قتل» متناول باشد پیغامبر «۱۱» را و قوم را، و تقدیر کلام چنین باشد که: و کأَين من نبي قتل هو و قتل معه رِبِّيُونَ کثیر. ----- (۱). سوره اعراف (۷) آیه ۴. (۲).

سوره نجم (۵۳) آیه ۲۶. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: قتل، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [.....] (۴). وز و. (۵). دب: پیغامبری، آج، لب، فق، مر: پیغمبری. (۶). مر: دویم. (۷). وز، دب، آج، لب، فق، مر: بنو تمیم. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. (۹). دب، آج، لب، فق: وهنی. (۱۰). دب، آج، لب: سیوم. (۱۱). دب: پیغامبران، آج، لب، فق: پیغامبران. صفحه: ۱۰۱ مفسران در «ربِّيُونَ» خلاف کردند. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ربیع و سدی گفتند: جموع کثیره، جماعتی بسیار با او بودند، و قال حسان: و اذا معشر تجافوا عن الح ق حملنا عليهم ربيا أي جيشا عظيما. عبد الله مسعود گفت: ربِّيُونَ هزاران باشند (۱) ضحاک گفت: یک ربه هزار عدد باشد، کلبی گفت: ده هزار باشند (۲). حسن بصری گفت: علما و حکما باشند، ابن زید گفت (۳): اتباع باشند، و ربائون و الیان باشند، و ربِّيُونَ رعیت. بعضی دگر گفتند: خدای پرستان باشند و منسوب باشد با «رب»، و کسره «را» از تغیرات نسب باشد، چنان که بصری را بصری گویند بعضی عرب، و حسن بصری خواند: «ربِّيُونَ» بضم الزاء، و اینکه لغت تمیم است، و باقی قراء به کسر «را» و اینکه لغت «۴» حجاز است و عامه عرب. فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، ایشان با اینکه همه واهن نشدند و ضعیف و سست از آنچه به ایشان رسید در ره خدای که جهاد است، يقال: و هن یهن وهنا، علی وزن وعد یعد «۵» و عدا، و أنشد المبرد: ان القداح اذا اجتمعن فرامها بالكسر ذو جلد و بطش أید عزت و لم تکسر و ان هی بددت فالوهن و التکسیر للمتبدد و ابو السیماک العدوی خواند: «فما وهنوا»، به کسر «ها»، و در آن خلاف کردند اهل لغت، بعضی گفتند: من وهن یهن مثل ورم یرم، اینکه قول ابو حاتم است. و کسائی گفت: من وهن یوهن وهنا، مثل: و جل یوجل و جلا، قال الشاعر: طلب المعاش مفترق بين الاحیة و الوطن و مصیر الجلد الجلید الی الضراعة و الوهن و مَا ضَعُفُوا و مَا اسْتَكَانُوا، و ضعیف و ذلیل نشدند، بل قتال کردند بر آنچه پیغامبرشان بر آن قتال کرد تا جان بدادند. و استکانت خضوع و مذلت و ضراعت باشد، خدای تعالی آیت به تعبیر آنان فرستاد که همت کردند که مرتد شوند، چون ارجاف شنیدند به قتل رسول - علیه السّلام - گفت: پیش از شما پیغامبران بوده‌اند که ----- (۲-۱). همه نسخه بدلها: باشد. (۳). مر ربِّيُونَ. (۴). مر اهل. (۵). اساس: یعد وعد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۰۲ ایشان را با جماعتی بسیار بکشته‌اند، آن باقی که بماندند از ایشان مرتد نشدند و ذلیل و سست و واهن «۱» نگشتند، بل صابر بودند و محتسب، و خدای تعالی صابران را دوست دارد. و مَا كَانَ قَوْلُهُمْ، حسن بصری خواند: و ما کان قولهم، به رفع بر آن که اسم «کان» باشد، و أن مع الفعل در جای خبر، و باقی قراء به نصب خوانند «۲» بر خبر «کان»، و أن [۲۶۸-] ر مع الفعل در جای اسم باشد، و المعنی و ما کان قولهم الّا قولهم، و هر دو قراءت متقارب المعنی اند برای آن که چون مبتدا و خبر هر دو معرفه باشد، تو مخیر باشی هر کدام خواهی اسم کنی و هر کدام خواهی خبر، و نظیره قوله: و ما کان جواب قومه الّا أن قالوا «۳» ما کان حجتهم الّا أن قالوا «۴» و إسرافنا فی أمرنا، و «اسراف» مجاوزة الحد الی غیر الصواب باشد، و نقیض او تقصیر باشد، و هر دو مذموم است. و السرف الخطا، يقال: مررت بکم فسرفتکم، أي أخطأت مکانکم و مجاورتکم. و السرف التسیان أيضا. وَ تَبَّتْ أقدامنا، و پای ما بر جای دار، یعنی با ما الطافی کن که ما به آن بر جای بمانیم، و ما را ظفر و نصرت ده بر کافران، ایشان چنین گفتند، شما که اصحاب محمداید «۸» چرا چنین نگفتی لا- جرم! فَأَتَاهُمُ اللَّهُ

خدای تعالی ایشان را هم ثواب دنیا داد، یعنی ظفر بر دشمن و ----- (۱). اساس: اوهن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: خواندند. [...] (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۸۲. (۴). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۵. (۵). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق: خبر، مر: جزای. (۶). چاپ شعرانی (۳/ ۲۱۲) رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا (۷). وز، دب، آج، فق: قولی. (۸). دب، آج، لب، فق: محمّدی / محمّدید محمّداید. صفحه: ۱۰۳ غنیمت، و اینکه قول قتاده و ربیع است. و ثواب در منافع دنیا مجاز باشد در شرع، و اگر چه در لغت بر اصل باشد. وَ حُسْنِ ثَوَابِ الْآخِرَةِ، و در آخرت حقیقت باشد، و حقیقت ثواب نفعی باشد مستحق مقرون با تعظیم و تبجیل، به نفع، مابین باشد عقاب را که مضرت است، و به استحقاق، مابین باشد تفضّل را، [و] «۱» به مقارنت تعظیم و تبجیل، مابین باشد عوض را. وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ، و خدای تعالی دوست دارد نکوکاران را. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا، ای مؤمنان اگر شما فرمان کافران برید «۲». امیر المؤمنین - علیه السّلام - گفت: مراد به کافران منافقانند که مؤمنان را گفتند در غزاه احد که: با سر دین اول شویید «۳» و با نزدیکان برادرانتان «۴» شویید «۵». و بعضی دگر مفسران گفتند: مراد جهودان و ترسایانند، و گفتند: مراد ابو سفیان است و اصحابش. يَزُدُّوْكُمْ عَلَىٰ اَعْقَابِكُمْ، جزای شرط است. فَتَنْقَلِبُوْا «۶» بَلِ اللّٰهُ مَوْلَاكُمْ، «بل» برای اضراب باشد، و اضراب «۹» اعراض باشد از اول و ترك ذكر او و اخذ در كلامی نو، تقول: جاءني زيد بل عمرو ذكر زيد رها کردی «۱۰» و ذكر عمرو آغاز کردی «۱۱». بَلِ اللّٰهُ مَوْلَاكُمْ، بل خدای - عزّ و جل - مولیکم، ای ولّیکم و ناصرکم و اولی بکم و بولا-یتکم. و «مولی» بر معانی مختلف آمد، و مرجع معنی در همه با اولی، و گفتند: مراد در آیت ناصر است به قرینه قوله تعالی: وَ هُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ، و «ناصر» را نیز به آن، مولی خوانند که یکون اولی بنصره [من بنصره] «۱۲»، ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). دب، آج، لب، فق: بری / برید. (۳). دب، آج، لب، فق: شوی / شویید، مر: روید. (۴). دب: برادرتان. (۵). دب، آج، لب، فق: شوی / شویید. (۶). اساس و وز: فینقلبوا، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق: بری / برید. (۸-۱۰). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...] (۹). دب، آج، لب، فق، مر برای. (۱۱). مر: کردید. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۰۴ و کلام درین آیت بیاید - ان شاء الله - در جای خود. قوله - عزّ و علا:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۵۱ تا ۱۵۵]

[اشاره]

سَنَلْفِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ (۱۵۱) وَ لَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعَدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَ تَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ عَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَّفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَ لَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَ اللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ (۱۵۲) إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لَا تَلْوُونَ عَلَىٰ أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُحْرَاكُمْ فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِّكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَ لَا - مَا أَصَابَكُمْ وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۵۳) ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نُعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَ طَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَل لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَىٰ مَضَاجِعِهِمْ وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۱۵۴) إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَ لَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۱۵۵)

[ترجمه]

در افگنیم در دل‌های کافران ترس به آنچه انباز گرفتند با خدای آنچه نفرستاد» ۱) به آن حجتی و جای ایشان دوزخ بود و بد جای است آن بیداد کاران» ۲) را. بدرستی براست [گفت] «۳» با شما» ۴) خدای وعده پس چون می‌کشتی» ۵) به فرمان او تا آنکه که سستی و منازعت کردی در کار و عاصی شدی از پس آن که با شما نمود آنچه دوست داری، از شما کس هست که دنیا می‌خواهد و از شما کس هست که آخرت می‌خواهد پس برگردانید از ایشان تا بیازماید و عفو بکرد از شما، و خدای خداوند فضل است بر مؤمنان. «۶» چون فرو شدید» ۷) و باز نایستادید بر کسی و پیغامبر می‌خواند شما را در آخرتان» ۸) جزا داد شما را غمی به غمی تا دژم نشوید بر آنچه فائت شد از شما و نه بر آنچه رسید به شما، و خدای داناست به آنچه می‌کنید. [۲۶۸-پ]، -----

----- (۱). اساس: فرستاد، وز، دب: بفرستاد، با توجه به آج تصحیح شد. (۲). دب: بیداد گران. (۳). اساس، وز: ندارد، از دب افزوده شد. (۴). اساس، وز: باسما، با توجه به دب تصحیح شد. (۵). وز، دب: می‌کشتی، آج، لب: می‌کشید، فق: می‌کشتید. (۶). اساس: یصعدون، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۷). آج، لب: دور می‌رفتید. (۸). دب، آج، لب، فق: جماعت بازپسین. صفحه: ۱۰۵ پس فرود آورد بر شما از پس غم ایمنی خوابی که برسید به گروهی از شما و بگرفت گروهی از ایشان غم جانهای خود گمان برند به خدای جز راستی ظن کافران که پیش اسلام بودند می‌گویند هست ما را از اینکه کار چیزی! بگو که فرمان همه خدای راست پنهان می‌دارند در دل آنچه آشکارا کنند تو را، می‌گویند اگر بودی ما را از اینکه کار چیزی بنکشتندی ما را اینکه جا، بگو اگر بودی» ۱) شما در خانه‌هایتان بیرون شدنی آنان که نوشتند بر ایشان کشتن به خوابگاه خود تا امتحان کند» ۲) خدای آنچه در سینه‌های شماست، و خالص کند آنچه در دل‌های شماست، و خدای داناست به رازهای سینه‌ها. آنان که پشت بر کردند از شما» ۳) آن روز که به هم آمدند» ۴) دو لشکر بخیزانید» ۵) ایشان را شیطان به بهری» ۶) آنچه کرده بودند و عفو بکرد خدای از ایشان که خدا آمرزنده و بردبار است. قوله: سَلِّقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ- الآیة. سدی گفت: چون ابو سفیان و اصحابش آن قتل بکردند و آن وهن در صحابه رسول، برفتند. [و روی به مکه نهاده چون به بعضی راه برفتند]» ۷) ابو سفیان گفت: خطا کردیم ما قومی بسیار از اینان بکشتیم و جمعشان مفترق کردیم و از ایشان جز جماعتی اندک ضعیف نماندند، چرا بیامدیم ایشان را استیصال ناکرده! بیاید تا باز گردیم و ایشان را مستأصل کنیم. عزم کردند که باز گردند، خدای تعالی ترس در دل ایشان افکنده» ۸) تا ----- (۱). آج، لب: بودید.

(۲). آج، لب، فق: تا شبه آزمایش نماید. (۳). آج، لب در. [.....]. (۴). آج، لب، فق: به هم رسیدند. (۵). آج، لب، فق: بر گناه داشت. (۶). آج، لب، فق از. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). دب، آج، لب، فق: افگند، مر: نهاد. صفحه: ۱۰۶ نیارستند بازگشتن، و اینکه قصه در جای دگر بیاید. خدای تعالی خبر داد از غیب پیش از آن که کرد» ۱) تا رسول- علیه السلام- و صحابه ایمن شوند از آن که ایشان باز خواهند گشتن، گفت: سَلِّقِي، ما در افگنیم، و اینکه را «سین» استقبال گویند برای آن که اینکه افعال که زواید اربع در او متعاقب باشد صالح بود حال را و استقبال را، چون «سین» یا «سوف» در او شود، آن اشتراک برخیزد و فعل خالص شود مستقبل را، حق تعالی گفت: ما ترس در دل ایشان افگنیم، و اینکه از جمله معجزات رسول و قرآن باشد برای آن که خبر است از غیب و مخبر مطابق خبر. ابو ایوب السخثیانی خواند در شاذ: «سلیقی» به «یا» ردّ الی اسم الله تعالی فی قوله: یَلِ اللَّهُ مَولا- کُم، و باقی قراء به «نون»، و ابن عامر و کسائی و یعقوب و ابو جعفر خواندند: «الرعب» به تحریک «عین»» ۲) «باقی» ۳) خواندند: «الرعب» باسکان «عین» و هر دو لغت است، کالعدر و العذر و السیحت و السیحت. و رسول- علیه السلام- گفت: نصرت بالرعب، مرا یاری کردند به ترس، و در بعضی روایات: بین یدی- مسیره شهر، از پیش من به یک ماه راه تا هر کجا رسول- علیه السلام- فرود آمدی بر یک ماهه راه دشمن از او بترسیدی. بما اشرکوا، اینکه «با» بدل و مجازات است، و «ما» مصدری است، ای بشر کهم بالله. و قوله: ما لم یُنزل، «ما» نکره موصوفه باشد، ای شیئا ما انزل الله به من سلطان حق تعالی گفت: من ترس در دل کافران به آن افگندم که ایشان به من شرک آوردند. ظاهر آیت منبئ است از آن که اینکه معنی بر ایشان بر سبیل

عقوبت رفت به آن که ایشان چیزی را انباز من کرده‌اند که من به آن حجتی نفرستاده‌ام از آسمان. و مأواهم النار، و مأواى ایشان و مرجعشان دوزخ است، من اوى اذا رجعت، یعنی جایشان «۴»، يقال اوى اليه اى انضم اليه. و بس مَثْوَى الظالمين «۵» و «مَثْوَى» مقام باشد من ثوى اذا أقام، و تقدیر آن است که: بس مَثْوَى الظالمين النار، بد جای

(۱). دب، آج، لب، فق، مر: عبارت «پیش از آن که کرد» را ندارد. (۲). دب، آج، لب، مر و. (۳). مر قراء. (۴). دب، آج، لب، فق: جای ایشان. (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۱. صفحه: ۱۰۷ است ظالمان را دوزخ، چنان که برفت فی قوله: وَ نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ. درین آیت مخصوص بالذم است محذوف، چنان که آن جا مخصوص بالمدح محذوف است لدلالة الكلام عليهما. وَ لَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعَدَهُ- الاية. صدق به دو مفعول متعدی شود، [۲۶۹-] ر] يقال: صدقته الوعد، چون غضب و سلب و نهب و مانند اینکه. محمد بن كعب القرظي گفت: اصحاب رسول چون با مدینه شدند گفتند: ما را وهن اینکه «۱» از کجا افتاد، و خدای ما را وعده نصرت و ظفر داده بود، یعنون «۲» قوله: بلى إن تصبروا وَ تَتَّقُوا «۳»- الاية. خدای تعالی آیت فرستاد و گفت: آن وعده که من کردم راست بود، و شما را از قبل خود آمد که شعب رها کردی تا دشمن راه یافت. إِذِ تَحُسُّونَهُمُ وَ الْحَسَّ الْقَتْلَ الدَّرِيعَ، قتل سخت عام را حس گویند، قال الشاعر: حسناهم بالسيف حسا فأصبحت بقيتهم قد شردوا فتبدوا ابو عبيده گفت: الحسن، الاستيصال بالقتل، يقال: جراد محسوس إذا قتله البرد، و سنه حسوس سالى باشد که آفت همه چیز ببرد، قال رؤبه: إذا تشكوا سنه حسوسا تأكل بعد الاخضر اليبسا «۴» حَتَّى إِذَا فِشَلْتُمْ، یعنی همچنین بر فتح و ظفر و قتل و قوت بودی «۵» تا به آنکه که جبن و فشل و ضعف کار بستی، و المعنى الى ان فشلتهم. و بعضی اهل معانی گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر اینکه است: حَتَّى إِذَا تَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَ عَصَيْتُمْ فِشَلْتُمْ أَى جَبَنْتُمْ وَ ضَعَفْتُمْ، و «واو» فی قوله: وَ تَنَازَعْتُمْ، مقحم است. و منازعت ایشان اینکه بود که چون صحابه رسول به غنیمت مشغول شدند، اصحاب شعب گفتند: مردمان غنیمت ببرند و ما بی نصیب مانیم. عبد الله جبير که امیر ایشان

----- (۱). همه نسخه بدلها: ما را اینکه وهن. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: ندارد. (۳). سوره آل عمران

(۳) آیه ۱۲۵. (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط بیت در لسان العرب (۴/۲۴۴) چنین است: اذا شكونا سنه حسوسا || نأكل بعد الخضرة اليبسا [.....] (۵). مر: بودید. صفحه: ۱۰۸ بود گفت: مکنید «۱» و فرمان رسول رها مکنید «۲». ایشان گفتند: رسول اینکه آن وقت گفت که کار بخلاف اینکه بود، اکنون چون ایشان بهزیمت شدند- چنان که در قصه برفت- اینکه گفتاگوی «۳» که با عبد الله جبير کردند منازعت آن بود. وَ عَصَيْتُمْ، و عاصی شدی «۴» در فرمان رسول- علیه السلام- که شما را فرمود که از اینکه جا مفارقت مکنید، و اگر بینی «۵» که ما را بکشند از آخر ما، و اگر بینی «۶» که ما غنیمت می گیریم، فرمان نبردند و عصیان کردند «۷». مِنْ بَعْدِ مَا أَرَأَكُمْ مَا تُحِبُّونَ، پس آن که خدای آنچه محبوب و مراد شما بود و «۸» با شما نمود، یعنی از فتح و ظفر و نصرت شما به باد صبا تا در سیر می آید که: تا ایشان بر جای بودند باد صبا می جست و خاک بر روی مشرکان می زد. چون شعب رها کردند باد صبا دبور گشت، و روی بر ایشان نهاد و ایشان مدهوش شدند و نمی دانستند که حال چگونه است، و بر عمیا یکدگر «۹» می زدند و می کشتند، آنکه حق تعالی گفت: اینکه برای آن بود که شما دو گروه بودی «۱۰»، یکی دنیا جوی و یکی آخرت خواه. بعضی به کارزار که حاضر آمدی «۱۱» برای غنیمت حاضر آمدی «۱۲» و طالب دنیا بودی «۱۳»، و بعضی برای نصرت دین خدای و طالب آخرت و بهشت. ثُمَّ صَيَّرْكُمْ عَنْهُمْ، أَى بِالْهَزِيمَةِ، پس شما را از ایشان بر گردانید. و در اضافه «۱۴» صرف ایشان از مشرکان با خدای تعالی با آن که معصیت است، دو قول گفتند: یکی [آن که] «۱۵» شما از ایشان باز گشتی «۱۶» به حکم و فرمان خدای، که خدای تعالی ثبات صد مسلمان در پیش دویست کافر واجب کرد، فاما چون ناقص شدند از اینکه عدد، یا

----- (۱-۲). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۳). آج، لب، مر: گفتگوی. (۴). مر: شدید. (۵-۶). مر: بینید. (۷).

آج، لب، فق: فرمان نبردید و عصیان کردید. (۸). آج، لب، فق: ندارد، مر: آن آخر با شما نمود. (۹). مر: بر یکدیگر. (۱۰). مر: شدید، چاپ شعرانی (۳/۲۱۶) مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ (۱۲-۱۱). مر: آمدید. (۱۳). مر: بودید. (۱۴). آج، لب:

اضافه. (۱۵). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۶). مر: باز گشتید. [.....] صفحه: ۱۰۹ کافران زیادت شدند، مرخص است مسلمانان که ثبات نکنند، چون انصراف ایشان بر اینکه وجه به فرمان و رخصت و حکم خدای بود، حق تعالی با خود اضافه کرد گفت: من برگردانیدم شما را، و اینکه وجه اختیار ابو علی است، و ابو القاسم بلخی گفت: معنی «صرف» اینکه جا آن است که خدای بفرمود ایشان را که هم از اینکه فور و از اینکه جای با سر ایشان گردی «۱» تا ابتلا کند شما را به مظاهر و موآرت نعمت بر شما یک از پس دیگر تا «۲» شکر خواهید کردن «۳» یا نه؟ پس معنی «صرف» بر اینکه قول تخفیف تکلیف باشد به ترک امر به رجوع با قتال ایشان در حال. وَ لَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ، آنکه با اینکه همه که کردید «۴» شما را عفو بکرد «۵» از عقاب قیامت، [اینکه یک] «۶» قول است، و قولی دیگر آن است که: شما را عفو بکرد از آن که به دنبال ایشان شوید پس از آن که جماعتی صلاح در آن دیدند که به دنبال ایشان بشوند قولی دیگر آن است که شما را عفو بکرد از عذاب استیصال، و ایشان را از شما بازداشت، و شما را حمایت کرد پس از آن که مستولی بودند ایشان بر شما، نظیره قوله: ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ «۷» وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ، و خدای تعالی خداوند فضل و احسان است بر مؤمنان. إِذْ تُصْعِدُونَ، عامل در او دو وجه دارد، یکی قوله: وَ لَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ، یکی عامل مقدر من قوله: اذ کر. قتاده و حسن و سلمی خواندند: اذ تصعدون، به فتح «تا» و «عین» «۸» من صعدت الجبل أصدده، و باقی خواندند: إِذْ تُصْعِدُونَ، من الاصعاد. ابو حاتم گفت: فرق از میان «صعد» و «أصعد» آن باشد که صعد آن باشد که از نشیبی بر بالای شود چون کوه و اکمه «۹» و مانند اینکه، و اصعد إذا مضى «۱۰» علی وجهه

----- (۱). مر: روید. (۲). دب، آج، لب، فق: باز، مر: باره. (۳). دب، آج، لب، فق: خواهی کردن. (۴). دب، آج، لب، فق: کردی. (۵). دب: عفو کرد، مر: عفو کردم. (۶). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب افزوده شد. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۵۲. (۸). اساس و همه نسخه بدلها: صاد، با توجه به متن عربی روایت در تبیان (۳/ ۲۰) و مجمع البیان (۱/ ۵۲۱) تصحیح شد. (۹). آج، لب، فق، مر: ندارد. (۱۰). فق: معنی. صفحه: ۱۱۰ فی الارض المستویة آن باشد که در زمین راست سر در نهد و برود، و گفته اند: اصعد خلاف صعد باشد، يقال: صعد الجبل و اصعد فی الوادی، و مبرّد گفت: اصعد اذا ابعد فی الذّهاب، چون دور بشود گویند: اصعد، چنان که در خبر است که رسول - علیه السلام - بعضی صحابه را گفت که: از پس سه روز باز آمد: لقد ذهب [۹۶۲- پ] فیها عریضا، در اینکه هزیمت پهن بشدی، و قال الأعشى: أَلَا أَيُّهَا السَّائِلِي إِنَّكَ أَصْعَدْتَ «۱» فَا نَ لَهَا فِي أَهْلِ يَثْرِبِ مَوْعِدًا فَرَاءَ كُفْتِ: «اصعاد» ابتدای به سفر رفتن باشد، و «انحدار» رجوع باشد، يقال: أصعدنا من كذا الى كذا إذا سافر اليه، و انحدرنا إذا رجع منه، و أنشد ابو عبیده: قد كنت تبكين على الإصعاد و اليوم سرحت و صاح الحادي و مفضل گفت: صعد و أصعد و صعد بمعنی واحد. و لَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ، أي لا تعرجون، و با کس نایستادی، يقال: ذهب فلان فلم يلو على شيء و لم يلبث على شيء و لم يعرج على شيء اذا مضى على وجه لا يقیم على شيء، یعنی در اینکه هزیمت برفتی «۲» رفتنی بلیغ سریع بر وجهی که یک با یک نایستادی «۳»، و هیچ چیز «۴» شما را از رفتن مانع نبود «۵». و حسن بصری خواند: «و لا تلون» به یک «واو» برای تخفیف، [كقولهم. استحييت و استحييت، یک «واو» و به یک «یا» بیفگندند برای تخفیف] «۶»، کلبی گفت: علی أَحَدٍ، بر کسی، یعنی رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ «و الرسول»، «واو» حال راست، و پیغامبر شما را می خواند که: الی الی، به من آبی عباد الله. فی أخرائکم، در آخر شما ایستاده می گفت: به من آبی و مروی «۸» ای بندگان خدای، «۹» [من] «یکر فله الجنة»، هر که باز آید بهشت او را «۱۰». یا عجب؟ اگر آن که باز آید او ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط کلمه در سیرت

رسول الله (۳۷۷) چنین است: أَلَا أَيُّهَا السَّائِلِي أَيْنَ يَمْت (۲). مر: برفتید. (۳). مر: نایستادند (ضبط «نایستادند» مرجح است). (۴). دب، آج، لب، مر: چیزی. [.....] (۵-۹). فق: نبود. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). وز علی. (۸). مر: به من آید و مروید. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر باشد. صفحه: ۱۱۱ را بهشت «۱» رسد، آن که خود برود او را چه رسد! او را «۲» قسمت از میان دوزخ و بهشت رسد، يقال: جاء فلان في آخر الناس و آخره الناس و آخره الناس و اخريات الناس. فَأَثَابُكُمْ،

جزا (۳) داد شما را، و حقیقت ثواب در جزای خیر باشد، و در جزای شرّ حقیقت عقاب بود، امّا بر سیل توسّع عقاب را ثواب خواند (۴)، و نظیره قوله: هَيْلُ تُوْبِ الْكُفَّارِ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (۵) فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۶). و حقیقت بشارت در خیر و سرور باشد، و در عذاب مجاز باشد، و مثله قول الشّاعر: اخاف زیادا ان یکون عطاؤه اداهم سودا او محدرجه (۷) فتلا (۸) و برای آن به لفظ ثواب گفت که آن به جای ثواب بود ایشان را، اگر بخلاف آن کردند به بدل آن ثواب بودی ایشان را، و در بیت همچنین اینکه بند و تازیانه به جای عطا بود او را. حسن بصری گفت: معنی آیت آن است که بداد ایشان را روز احد غمی به بدل غم کافران روز بدر، تا معنی آن باشد که: یوما لهم و یوما علیهم. و بعضی دگر گفتند: ای غمّ علی غم، و گفته‌اند: غمّا متّصلا بغم، غمی پیوسته به غمی دگر. غم ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: باز آید به بهشت. (۲). دب، آج، لب، فق، مر حاکمی (دب: جا یکی) از بهشت و دوزخ (آج، لب، فق، مر رسد) و قسمت هر دو بر مؤمن و فاسق - لله درّ قائل: علی حبه جنّه قسیم الثار و الجنّه مر وصی المصطفی حقّ امام الانس و الجنّه همه نسخه بدلها بجز وز او را چه رسد، او را. (۳). وز: جزای. (۴). دب: کنند، مر: خوانند. (۵). سوره مطّفین (۸۳) آیه ۳۶. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۱، توبه (۹) آیه ۳۶، انشقاق (۸۴) آیه ۲۴. (۷). آج، لب، فق: مدرجه، ضبط بیت در دیوان فرزدق (۱۱۸/۱) چنین است: است: فلّمّا خشیت ان یکون عطاؤه || اداهم سودا او محدرجه سمرا (۸). دب، آج، لب، فق یعنی السّیاط. صفحه: ۱۱۲ اول فوت ظفر و غنیمت، و غم دوم قتل و جراح و هزیمت، و گفته‌اند: غم اول قتل و جراح و هزیمت، و غم دوم ارجاف به قتل رسول - علیه السّلام. و گفته‌اند: غم اول راه یافتن خالد بن الولید بر ایشان از شعب، و غم دوم بازگشتن ابو سفیان و ظفر او بر مسلمانان، اینکه برای چه کرد (۱)! لکیلا تحزنوا (۲) و لا - ما أصابکم، المعنی و لا - علی ما اصابکم، «ما» در محلّ جرّ است لعطفه علی مجرور، و نه بر آنچه به شما در رسید از جراح و قتل و هزیمت، و نظیر او از وجهی قوله تعالی: لکیلا - تأسوا علی ما فاتکم و لا - تفزحوا بما آتاکم (۴). گفتند معنی آن است که: چون مسلمانان را از جهت ارجاف منافقان به قتل رسول - علیه السّلام - و کسر و وهن دلتنگ شدند، بس (۵) بر نیامد که رسول - علیه السّلام - به بالایی برآمد و گفت: أنا رسول الله. مسلمانان شادمانه (۶) شدند. بس (۷) بر نیامد که ابو سفیان با جماعتی بر سر کوه آمدند، مسلمانان دلتنگ شدند از آن که ترسیدند که دگر باره بر ایشان زند و ایشان را مجروح و منکوب کنند. رسول - علیه السّلام - دعا کرد، خدای تعالی بگردانید ایشان را تا از کوه فرود آمدند و روی به راه نهادند مسلمانان شادمانه (۸) شدند به یک ساعت چند بار دلتنگ شدند و خرم شدند، خدای تعالی گفت: تا بر رنج دنیا و محنت و بلای او دلتنگ نباشید (۹) که هیچ دو را (۱۰) بقا نیست: اصبر لدهر نال منک فهکذا مضت الدهور فرحا و حزنا مرّة لا الحزن دام و لا السّیرور مفضّل گفت: (لا) صله است، و المعنی لکی (۱۱) تحزنوا، اینکه برای آن کرد تا ----- (۸-۱). آج، فق قوله تعالی. [.....] (۲). دب، مر: تأسوا. (۳). مر: نباشید. (۴). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۳. (۵). آج، لب، فق، مر: بسی. (۶). لب، مر: شادمان. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: بسی. (۹). دب، آج، لب: نباشی / نباشید. (۱۰). وز، لب: او را، مر: دور را. (۱۱). مر: لکیلا. صفحه: ۱۱۳ شما دژم بباشید (۱) بر آنچه فایت شد از ظفر و غنیمت، و بر آنچه به شما رسید از قتل و هزیمت بر سیل عقوبت به آنچه کردی (۲) و ثغر (۳) رها کردی (۴)، چنان که گفت: لئنّا یعلم أهل الكتاب (۵)، و المعنی لیعلم اهل الكتاب. و الله خبیر بما تعملون، و خدای عالم است و آگاه و با خبر از آنچه شما می‌کنید (۶) تا جزا دهد هر یک را بر حسب آنچه کرده باشد (۷) از خیر و شر، و هیچ از او فرو نشود. و مورد او مورد وعید و تحذیر است. قوله: ثمّ أنزل علیکم من بعد الغمّ أمّنه نعاساً یغشی طائفه - الایه. عبد الله زبیر روایت کند از پدرش زبیر بن العوّام که گفت: من با رسول بودم - علیه السّلام. چون خوف و غم بر ما سخت شد، خوابی و نعاسی بر من افتاد [و] (۸) بر جماعتی که با ما بودند تا من سخن معتّب بن قشیر می‌شنیدم که می‌گفت: لو کان لنا من الامر شیء ما قتلنا هیبنا، پنداشتم که در خواب می‌بینم. پس خدای تعالی بر سیل منت و تذکیر نعمت اینکه آیت فرستاد: ثمّ أنزل علیکم من بعد الغمّ أمّنه (۹). [۲۷۰- ر]، ای امان، و اینکه لفظ مصدر است کالعظمه و الغلبه، و ابن محیصن در شاذّ خواند: «أمّنه» به سکون «میم»، «نعاسا» بدل است از

«أمنة»، و نَعَسَ أَوَّلَ خَوَابٍ بِشَدِّهِ. يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ، حمزه و كسائی و خلف خواندند: «تغشى»، بآلتاء ردًا الى الأمنة، و دیگران به «یا خوانند» (۱۰) ردًا الى النَّعَاسِ، و اینکه اختیار ابو عیید (۱۱) و ابو حاتم است برای آن که فعل از پس نَعَسَ می آید، ردّش با او اولتیر باشد. عبد الله عَبَّاسٍ گفت: خدای تعالی مسلمانان را از پس خوف عظیم امنی تمام داد تا در امن به جایی رسیدند که خواب بر ایشان غلبه کرد، و خواب با امن باشد با خوف نباشد. ----- (۱). دب، لب، فق: نباشی، آج: بباشی. (۴-۲). مر: کردید. (۳). مر: شعب. (۵). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۹. (۶). دب، آج، لب، فق: می کنی. [.....]. (۷). دب، آج، لب، فق: باشند. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). اساس امنه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: خواندند. (۱۱). مر: ابو عییده. صفحه: ۱۱۴ ابو طلحه گوید: روز احد سر برداشتم، هیچ کس را ندیدم از قوم و آلا مایل شده از خواب، و ابو طلحه گفت «۱»: من از جمله آنان بودم که خواب بر من غلبه می کرد تا یک بار شمشیر از دستم بیفتاد، برگرفتم، و یک بار تازیانه. وَ طَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ، حق تعالی چنان که ایشان دو گروه بودند، ایشان را به دو فرقه بنهاد: مؤمنان بودند و منافقان. مؤمنان را امنی بداد تا از فرط ایمنی خواب برد ایشان را، و منافقان خائف و بی خواب، از خوف بی قرار بندند «۲» و از بی خوابی شعار داشتند «۳». و «طائفه»، مرفوع است به ابتدا، [و] «۴» در خبر او خلاف کردند، بعضی گفتند: «یظنون» خبر مبتداست، و «قد اهتمهم» در جای صفت طائفه است، یعنی و طائفه من صفتها کذا، یظنون. و گروهی که صفت ایشان آن بود که غم جان خود گرفته بود «۵» ایشان را، گمان می بردند «۶» به خدای ظن-اهل جاهلیت، یعنی ظن-بد. و بعضی دگر گفتند: «قد اهتمهم» خبر مبتداست، و «یظنون» در جای حال است. و گروهی دیگر آن بودند که به غم آورد ایشان را نفس خود، یعنی ایشان را غم جان بود غم ایمان نبود، از غم جان پروای خدای و رسول و دین خدای و شرع رسول نبود ایشان را برای آن که منافق بودند، و در باطن خلاف آن داشتند که به ظاهر گفتند، لا جرم گمانشان در خور اعتقاد «۷» آمد، چو «۸» به خدای اعتقاد بد داشتند «۹»، به او گمان بد بردند، و قوله: «غیر الحق» صفت موصوفی محذوف است، یعنی ظنًا باطلا، به خدای گمانی «۱۰» باطل بردند و قوله: «ظنّ الجاهلیة»، أی ظنًا مثل ظنّ الجاهلیة، کقولهم: ضربته ضرب زید، أی ضربا مثل ضرب زید، و آن آن بود که گمان بردند که خدای تعالی رسولش را نصرت نخواهد کردن، و آن غلبه و استیلای کافران همیشه -----

----- (۱). وز و. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: بودند. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۱۹): شعور نداشتند. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). وز و. (۶). اساس: می برند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر: اعتقادشان. (۸). اساس: بجز، دب، مر: چون، با توجه به وز تصحیح شد. (۹). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: نداشتند. [.....]. (۱۰). دب: گمان. صفحه: ۱۱۵ بخواد ماندن «۱»، آنگه با چنین گمان و اعتقاد تمّای امر و امره «۲» کردند. يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ، می گویند: از اینکه کار ما را نصیبی هست! مفسران گفتند: من أمر النَّصْرَةِ، یعنی از باب نصرت، حق تعالی رسول را گفت: جواب ایشان باز ده بر وجهی که طمعشان منقطع شود، و بگو که: «إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ. ابو عمرو و یعقوب «کله» خواندند به رفع، و باقی قراء به نصب وجه قراءت ابو عمرو آن است «۳»: «أمر» مبتدای اول باشد و «کله» مبتدای دوم، و قوله: «لله» در جای خبر مبتدای اول بود، کقولهم: زید ابوه منطلق، عمرو وجهه حسن. و وجه قراءت دگر آن است که: «کله» «۴» تأکید است. ضحاک گفت از عبد الله عباس که: مراد به آیت تکذیب به قدر است که منافقان به قضا و قدر خدای ایمان نداشتند، پس بیشتر غم ایشان آن بود، بیانش قول رسول- علیه السلام: الايمان بالقدر يذهب الهم والحزن، ايمان به قدر خدای غم و اندوه ببرد، بگو که فرمان همه خدای راست، و کار آن است که خدای کند، آنگه حق تعالی بیان نفاق ایشان کرد «۵»، گفت: يُخْضُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ، در دل می دارند آنچه اظهار نمی کنند بر تو، و اینکه سیرت منافق باشد که در دل خلاف آن دارد که بر «۶» زبان، آنگه آنچه گفتند از آن که لایق اعتقاد ایشان بود، حق تعالی با رسول باز گفت: يَقُولُونَ لَوْ كَانُوا كَانُوا (۷) قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ، بگو که اگر شما در خانه‌های خود نشسته بودیتان، لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِلَىٰ مَضَاجِعِهِمْ، برون «۱» آمدندی آنان که قتل و

کشتن «۲» بر ایشان نوشتند، یعنی بر ایشان واجب کردند «۳» ثابت کردند در کارزار تا از دو کارزار «۴» یکی پدید آید، اما ظفر و اما کشتن ایشان به خوابگاه و مصرع خود، یعنی ایشان چون به کارزار آیند دل چنان بر مرگ نهاده باشند که پنداری اینکه مصرع و افتادنگاه «۵» ایشان خوابگاه است ایشان را. وَ لِيَتَلَى اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ، و تا خدای امتحان و آزمایش کند آنچه در دل‌های شماست بر آن تأویل که گفتیم. وَ لِيَمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ، و خالص کردند «۶» آنچه در دل‌های شماست، یعنی آنچه شما در دل داری «۷» از نفاق اظهار کند رسول - علیه السلام - و مؤمنان را، چنان که گفت: ما كان الله [۲۷۰- پ] لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَيْثَ مِنَ الطَّيِّبِ «۸». وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ، و خدای تعالی عالم است به اسرار دل‌ها، و در اینکه لفظ دلیل است بر آن که حقیقت ابتلاء بر خدای نباشد، برای آن که به ابتلاء آن «۹» را حاجت بود که چیزی نداند «۱۰» تا بداند «۱۱»، و آن که او «۱۲» اسرار دل‌ها داند او را به آزمایش حاجت نباشد. قوله: إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ - الایه. بیشتر مفسران گفتند: مراد آنانند که روز احد بگریختند، آنان که از شما پشت بردادند. يَوْمَ التَّقَى الْجَمْعَانِ، آن روز که دو لشکر روی به هم نهاد «۱۳»، یعنی روز احد، و گفتند: مراد جماعتی اند که با مدینه شدند. إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ، شیطان ایشان را از راه برد و بخیزانید «۱۴» و پای ایشان ----- (۱). مر: بیرون. (۳-۲). لب و خالص گرداند آنچه در دل‌های شماست. (۴). آج، لب، فق، مر: دو کار. [.....] (۵). مر: و جای افتادن. (۶). کذا: در اساس و وز، دب، آج، لب، ندارد، مر: خالص گرداند. (۷). مر: دارید. (۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۹. (۹). مر: کسی. (۱۰). اساس و وز: بداند، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مر: و خواهد که بداند. (۱۲). مر: اضممار. (۱۳). آج، لب، فق، مر: نهادند. (۱۴). مر: بلغزاید. صفحه: ۱۱۷ از زیر فرو گرفت، گفته‌اند: ازل و استزل به یک معنی باشد، و گفته‌اند: «سین» [طلب راست، یعنی] «۱» طلب ازال ایشان کرد چنان که: استعلم و استفهم و استخبر. و مفضّل گفت: حملهم علی الزلل و هی الخطیئه، و مراد هزیمت است. بَعْضُ مَا كَسَبُوا، در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که مراد محبت غنیمت است و حرص بر حیات و مال، یعنی چون بر اینکه راه بودند هوای ایشان موافق رای شیطان بود، از اینکه جا بر ایشان راه یافت، و قولی دگر زجاج گفت: بَعْضُ مَا كَسَبُوا، به آن گناهان مقدم که کرده‌اند «۲» و توبه نکرده کار خود ساخته ندیدند، خود را اختیار شهادت نکردند تا به وقت دگر باشد که توبه کنند، هر گه «۳» کار او ساخته باشد به مرگ، چنین قلت مبالغت نماید که: لا ابالی وقع الموت علی أم وقعت علی الموت، و تمنای شهادت چنین کند که: ما ينتظر اشقاها ان یخضبها من فوقها بدم، چه انتظار می‌کنند آن شقی‌ترین امت که محاسن سپید از خون اینکه سر خضاب نمی‌کند. وَ لَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ، و خدای تعالی عفو بکرد از ایشان. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که ایشان را بتعجیل عقوبت نکرد، و دگر آن که آن عقاب مستحق به فرار از زحف به ایشان رها کرد، و اگر بر هر دو حمل کنند روا باشد برای آن که تنافی نیست میان ایشان، و لقوله: إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ، و خدای تعالی آمرزنده است، یعنی «۴» گناه ایشان «۵» را که فرار «۶» زحف بود، و حلیم است که ایشان را بتعجیل عقوبت نکرد. قوله: عَزَّ وَ عَلَا «۷»:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۵۶ تا ۱۶۳]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكُمْ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۱۵۶) وَ لَئِن قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ (۱۵۷) وَ لَئِن مُّتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِيَأْتِيَنَّ اللَّهُ تَحْشُرُونَ (۱۵۸) فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَئِن لَّمْ يَكُنِ اللَّهُ غَافِقًا غَلِيظًا لَلْجَنَّةِ لَإِنْفَصُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (۱۵۹) إِنَّ

يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلَيْتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۶۰) وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَى
وَمَنْ يَغْلَى يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۱۶۱) أَفَمَنْ أَتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخَطٍ مِنَ
اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ (۱۶۲) هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (۱۶۳)

[ترجمه]

ای آنان که ----- (۱). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: کرده بودند. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۲۲۱): هر که. (۴). دب، آج، لب، فق، مر که. [.....] (۵). آج، لب، فق: گناهان ایشان. (۶). مر از. (۷). وز: عز و جل، دب، آج، لب، فق، مر: قوله تعالی. صفحه: ۱۱۸ گرویده‌اید مباشید» (۱) چون آنان که کافر شدند، و گفتند برادر» (۲) ایشان را چون برفتند» (۳) در زمین تا بودند غذا کنندگان اگر بودید» (۴) نزدیک ما نمردندی و بنکشندی ایشان را» (۵) تا کند خدای آن را اندوهی در دلهای ایشان، و خدای زنده کند و بمیراند، و خدای به آنچه می‌کنید شما بیناست. و اگر بکشند شما را» (۶) در راه خدا یا بمیرید» (۷) آمرزش از خدای و بخشایش بهتر بود از آن که» (۸) شما گرد می‌کنید. و اگر بمیرید» (۹) یا بکشند» (۱۰) شما را، با خدای جمع کنند شما را. [به]» (۱۱) بخشایشی از خدای» (۱۲) نرم شدی ایشان را و اگر بودی تو بدخو، درشت دل، پراکنده شدن دی از پیرامن تو، عفو بکن» (۱۳) از ایشان و آمرزش خواه بر ایشان» (۱۴) و مشورت کن با ایشان در کار، چون عزم کنی توکل کن» (۱۵) بر خدای که دوست دارد توکل کنندگان را. و اگر یار باشد خدای شما را نبود غلبه کننده شما را، و اگر رها کند شما را کیست آن که یاری کند شما را از پس او! و بر خدای باید تا توکل کنند مؤمنان. ----- (۱). دب: گرویده‌ای مباشی. (۲-۹). آج، لب، فق: برادران. (۳). آج، لب، فق: می‌رفتند، مر: برفتندی. (۴). دب: بودی. (۵). آج، لب، فق، مر: کشته نشدندی. (۶). آج، لب، فق: و اگر کشته شوید، مر: اگر بکشند شما را. (۷). دب: بمیری/ بمیرید. (۸). آج، لب، فق: آنچه. (۱۰). آج، لب، فق: یا کشته شوید. (۱۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۲). وز و. [.....] (۱۳). آج، لب، فق: جرم فروگذار. (۱۴). وز، آج، لب، فق: برای ایشان. (۱۵). آج، لب، فق: اعتماد نمای. صفحه: ۱۱۹ [۲۷۱- ر] و نبود» (۱) پیغمبری» (۲) را که خیانت کند، و هر که خیانت کند بیارد آنچه خیانت کرده باشد روز قیامت، پس تمام بدهند هر نفسی» (۳) را آنچه کرده باشد و نقصان نکنند ایشان را. آن کس که پیروی کند رضای خدای را چنان باشد که باز آید به خشمی از خدای، و جای او دوزخ باشد و بد باز گشتن گاه است. از ایشان پایه‌ها اند» (۴) به نزدیک خدای و خدای بیناست به آنچه ایشان می‌کنند. قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا- الاية. حق تعالی درین آیت مؤمنان را نهی کرد از آن که [آن]» (۵) گویند که منافقان گفتند، چون عبد الله ابی سلول و اصحابش، گفت: ای مؤمنان چنان مباشید» (۶) که کافران در اینکه معنی که گفتند ایشان برادر ایشان را» (۷)، اما در دین و اما در نسب. إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ، چون برفتندی در زمین، یعنی به سفر شدن دی برای تجارت و طلب معیشت. و اصل اینکه کلمه هم اینکه» (۸) «ضرب» معروف است که زدن باشد، الا آن است که اینکه ضرب فی الارض بالرجل أو بالراحلة باشد، چنان که ما گوییم: ما آن راه بکوفتیم، و بعضی دگر گفتند: الضرب فی الارض عبارت است از افراط در رفتن و مبالغه در او. أو کَانُوا غُرَى، جمع غاز، یا غازیان باشند» (۹)، و اینکه لفظ بر وزن فَعِيل» (۱۰) است اکنون، و اصل او غُرَى بوده است علی وزن فَعَل» (۱۱) فی جمع فاعل، نحو: شاهد و شهید، و راکع و ----- (۱). آج، لب، فق: و نسزد هیچ. (۲). وز، دب: پیغامبری. (۳). آج، لب، فق: تمام داده شود هر تنی. (۴). اساس، وز: پایاها/ پایه‌ها اند. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). دب: مباشی/ مباشید. (۷). دب، آج، فق، مر: برادرانشان. (۸). دب: کلمه به معنی. (۹). دب، آج، لب، فق، مر: باشد. (۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۲۲۳): فعلاً. (۱۱). اساس: افعال، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] صفحه: ۱۲۰ رُكْع، و ساجد و سجد، و فَعَل

در جمع فاعل قیاسی مَطرَد است، پس حرکت از حروف عِلّت بر گرفتند و با حرف صحیح دادند، چنان که در قاض و غاز کردند، و الأصل قاضی و غازی، و او در هر سه حال به یک صورت باشد بمثابه اسماء «۱» مقصوره است مادام تا منکر مَنون باشد بی «لام» تعریف، و نیز جمع کنند اینکه لفظ را که غازی است علی غزاه، کقاض و قضاة و رامی و رماه، و نیز جمع کنند علی غزاه کخارب و خزاب، و کاتب و کتّاب، یا غازی باشند و مجاهد «۲» گویند اینکه منافقان: لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا، اگر اینکه مردمان مسافر یا غازی به نزدیک ما بودند بنمردندی، و یا ایشان را بنکشندی، و اینکه خطاست از ایشان «۳» بزرگ برای آن که اعتقاد «۴» کردند اگر مسافر به سفر نشود در حضر مرگ به او نرسد، و اگر غازی را در غزا نکشند بنمیرد، اینکه اعتقاد فاسد است برای آن که حکم ایشان در سفر و حضر و غزا و مقام یکی باشد هیچ وقت از اوقات نیست و الاّ مجوّز است که ایشان در آن وقت بمیرند. فاما حکم کشته، قطع کردن بر آن که اگر او را بنکشندی نمردی خطاست، و نیز قطع کردن بر آن که لا محال بمردی هم خطاست، بل مجوّز است چنان که احوال دیگران روا باشد که هر ساعت مرگ به ایشان رسد، و روا باشد که بمانند «۵» سالهای بسیار. پس ایشان از اینکه وجه مخطی بودند که اعتقاد کردند که اگر ایشان از وطن مفارقت نکردندی علی القطع، زنده ماندندی، و اینکه خلاف صواب است. و قوله «۶»: مَا مَاتُوا وَ مَا قُتِلُوا، تقسیم است «۷»، موت با مسافر می شود و قتل با غازی، حق تعالی گفت: لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكُمْ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ، اینکه «لام» تعلق دارد بقوله: لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا، لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكُمْ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ دونکم، چو «۸» ایشان مباحثید «۹» در اینکه گفتن تا خدای اینکه معنی در دل ایشان به حسرت کند نه در دل شما، و ابو علی

 ---- (۱). اساس: اقصاء، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس و مت: مجاهده، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مر خطای. (۴). وز: اعتقادی. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: بماند. (۶). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۷). آج: بقسمت، لب: بقسمت، مر: تقسیم. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: چون. (۹). دب، آج، لب، فق: مباحثی / مباحثید. صفحه: ۱۲۱ گفت: «لام» عاقبت راست، کقوله: لدوا للموت و ابنوا للخراب و اما حسرت ایشان از دو چیز بود: یکی آن که ایشان را مراد بود که مسلمانان با ایشان موافق باشند در اینکه گفتار و جز اینکه، چون خلاف ایشان کردند، حسرتی شد در دل ایشان. قول دیگر فوت ظفر و غنیمت و آنچه لایق ظاهر است آن است که آن اعتقاد فاسد که اگر ایشان نرفتندی نمردندی، اکنون چون رفتند مردند، کاری فایت باشد «۱»، و حسرت از آن خوردند که چرا رها کردیم ایشان را که رفتند، و اینکه قول قریبتر است از آن هر دو «۲». حقیقت حسرت اندوه باشد بر چیزی که فایت شده باشد که مرد گمان برد که نخواهد رسیدن «۳»، قال الشاعِر: فوا حسرتی لم اقص منکم لبانتی و لم اتمتع بالجوار و بالقرب آنکه خبر داد که مرگ و زندگانی تعلق به خدای دارد، به سفر و حضر بنگردد «۴». و الله یحیی و یمیت، خدای است که زنده دارد [و] «۵» بمیراند نه اسبابی که ایشان گمان بردند. و الله بما تعملون بصیر، ابن کثیر و حمزه و کسائی و خلف و شبل «۶» و حسن و أعمش و طلحة بن مصرفّ به «یا» خوانند، و باقی «۷» به «تا» ی خطاب. و مورد اینکه، مورد تهدید و وعید است. و لئن قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، اگر بکشند «۸» شما را در ره خدای، یعنی جهاد. أو مُتُّم، یا بمیرید «۹»، نافع و بیشتر اهل کوفه خوانند: «متم» به کسر «میم»، و باقی قرآء به ضم «میم». آن که به ضم خوانند، من مات یموت «۱۰» از او مت آید، چنان که قلت من [۲۷۱-پ] قال یقول، و کنت من کان یكون. و آن که «مت» خوانند، گوید: من مات یمات علی فعل یفعل، کخاف یخاف و هاب یهاب، و الأصل موت یموت ----- (۱). مر: فوت شد.
 (۲). همه نسخه بدلها بجز وز و. (۳). وز، دب: بخواد رسیدن، آج، لب، مر: بخواد رسیدن. (۴). وز: نبه گردد/ بنگردد، مر: بازنگردد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: شبلی. (۷). مر قرآء.
 (۸). وز، دب، آج، لب، فق، مر: بکشند. (۹). دب، آج، لب، فق: بمیری / بمیرید. (۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۲۴/۳) و حکایت. صفحه: ۱۲۲ و خوف یخوف و هیب یهیب، و الحکایة منها خفت و هبت. حق تعالی رد کرد بر منافقان که گفتند: مَا مَاتُوا وَ مَا قُتِلُوا، گفت: اگر شما را در ره خدای بکشند یا بمیری در سفر، آمرزش و رحمت خدای تعالی شما را بهتر بود

از آنچه منافقان جمع می‌کنند از حطام دنیا. و در آیت نیز تقسیم است برای آن که چون مرگ گفت و قتل در سفر و غزاه، به جزای آن مغفرت و رحمت گفت، تا هر یکی در برابر یکی افتد، و مرگ در سفر بمشابه «۱» شهادت باشد، لقله- علیه السلام: من مات غریبا مات شهیدا، هر که او غریب میرد شهید میرد، پس هر دو شهیدند یکی بحقیقت یکی بتوسع. اگر گویند: جزای شرط که «ان» است کجاست! گوئیم: «لام» جواب قسمی مقدر است، اکتفا کرد به اول آن «۲»، و اگر چه لفظ او جواب قسم است، در معنی هم جواب قسم است و هم جزای شرط، برای آن که جمله است از مبتدا، و خبر در جای جزای شرط افتاده، و اگر نه تقدیر قسم بودی به جای «لام»، «فا» بودی که آن جا که جزا جمله اسمی باشد «فا» باید، چنان که: ان تأتني فانت مكرم. و حفص «یجمعون» خواند بالیاء، تا خبر باشد از غایبان، و باقی قراء بقاء الخطاب علی نسق الکلام «۳». و لکن «۴» بل أحياء عند ربهم «۸»، و اگر به مرگ رود اینکه پایه نیابد، و اگر به جوانی نرود لا بد به پیری برود: و لا بد من ترك احدی اثتی ن اما الشبَاب و اما العمر آخر «۹»: -----

(۱). وز: ندارد. (۲). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها، به او از آن. (۳). دب، آج، لب، فق و قوله. (۴). اساس و وز: و ان، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید تصحیح شد. (۵). مر: روید. (۶). مر شما. (۷). بنه کشند/ بنکشند، مر: نکشند. (۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۹. (۹). آج: قال آخر. [.....] صفحه: ۱۲۳ من لم یمت عبطه یمت هرما للموت کأس و المرء ذائقها آخر «۱»: و من لا یعبط یسئم و یهرم و یسلمه المنون إلی انقطاع چون از مرگ چاره نیست علی احسن الحال، رفتن اولیتر باشد عند الله و عند الناس خصوصا به نزدیک عرب که ایشان پسندیده ندارند آن را که به مرگ خود میرد، چنان پسندند که بکشند، و اینکه معنی در کلام و اشعار ایشان ظاهر است: و ما مات منا سید حتف أنفه و لا طلمنا حیث کان قتیل تسیل علی حدّ الطّبان نفوسنا و لیست «۲» علی غیر السیوف تسیل چون حال بر اینکه جمله است و مرجع با خداست «۳»، عقل اقتضای آن کند که چنان روند که به محل اکرام و اعزاز باشند. آنگه حق تعالی از ذکر ایشان و ناهمواری گفت «۴» ایشان به رسول بازگشت و با او خطاب کرد بقوله: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ، و وجه اتصال آیت به آیات متقدم آن است که: رسول- علیه السلام- با اینکه همه ناراستی و ناهمواری که ایشان می‌کردند بر ایشان رحیم و مشفق و مهربان و لئین بود، حق تعالی گفت: اینکه خوی خوش تو بر جفات غلاظ اجلاف همه نه از تو است، از رحمت خداست. فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ، به رحمتی از خدای بر ایشان لئین شدی، و «ما» صله است و زیاده، نه زیادتی که بی معنی باشد، در او معنی «۵» هست، و آن آن است که اصل «ما» که حرف بود نفی را باشد، اینکه جا نیز که زیاده آوردند شمه‌ای از نفی با او ماند تا معنی «۶» چنین آمد که: فبرحمه من الله لنت لهم لا بغيرها، و مثله قوله تعالی: فَبِمَا نَقَضْتَهُمْ مِيثَاقَهُمْ «۷»، و آن «ما» نیز «كافه» باشد در «انما» و اخوات او هم اینکه حکم دارد در لفظ، اثر او اینکه باشد که حروف عوامل را از عمل منع کند برای آن «كافه» خوانند «۸»، و در معنی اینکه فایده بدهد که: ینفی ما سوی ذلک، چنان ----- (۱). آج: قال آخر. (۲). آج: لیست، مر: لسننا. (۳). وز و. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: گفتن. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: معنی. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: معنی. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۵، سوره مائده (۵) آیه ۱۳. (۸). وز، آج، لب، فق، مر او را. صفحه: ۱۲۴ [که] «۱» گویند: انما العالم فلان، یعنی هو، لا غیره، پس لاثبات الشیء و نفی ما سواه باشد، قوله: فَبِمَا رَحْمَةٍ، و مانند اینکه «ما» در قرآن و کلام عرب بسیار است، قال الله: عَمَّا قَلِيلٍ «۲» ... و: جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ «۳» ... و قال عدی- بن زید: لم أر مثل الفتيان فی اعین ال أنام ینسون ما عواقبها ای ینسون عواقبها. و بعضی دگر گفتند: محتمل باشد که «ما» استفهامی بود، و تقدیر اینکه باشد «۴»: فَبَأَى رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ- علی وجه التّعجب، چه بزرگ رحمتی بوده است آن رحمت که خدای با تو کرد تا تو با اینکه اجلاف فظاظ غلاظ چنین خوش و نرم آواز شدی؟ و «ما» که در بیت عدی- آمد، هم محتمل است که استفهامی باشد، جز آن است که اگر حمل بر استفهام کنند «عواقبها» مرفوع باید «۵»، منصوب نشاید. لنت لهم، یقال: لان فلان لفلان، یلین لینا و لیانا «۶» اذا رقی له، چون بر او مشفق و رحیم باشد. و لو کنت فظًا، ای سیئی الخلق، و اگر بد خو بودی کریه الخلق قاسی القلب، لَانْفُصُوا مِن حَوْلِکَ، اینان از پیرامن تو بر میدندی، و کس با تو آرام نگرفتی، یقال: فظظت، فظاظه و

فَظَاظَا وَأَنْتَ فَظٌّ، وَالْإِنثَى فَظَّةٌ، وَقَالَ الشَّاعِرُ: وَ لَيْسَ بِفَظٍّ فِي الْأَدَانِي وَ لَا الْأُولَى يُؤْمُونَ جَدْوَاهُ وَ لَكِنَّهُ سَهْلٌ وَ لِآخِرٍ: وَ فَظٌّ عَلَى أَعْدَائِهِ يَحْذَرُونَهُ فَسَطُوتُهُ حَتْفٌ وَ نَائِلُهُ جَزَلٌ وَ لِآخِرٍ فِي الْمُؤَنَّثِ «۷»: أَمُوتَ مِنَ الضَّرِّ فِي مَنْزِلِي وَ غَيْرِي يَمُوتُ مِنَ الْكُظَّةِ وَ دُنْيَا تَجُودُ عَلَى الْجَاهِلِيَّةِ وَ هِيَ عَلَى ذِي النَّهْيِ فَظَّةٌ وَ أَسْلَ ابْنُ كَلْمَةَ فِي آبِ شَكْبَةَ بِأَسَدٍ [۲۷۲-ر]، أُنْكَهَ بِدُخُورِ رَأْسِهِ تَشْبِيهًا كُنْتُ بَرَاءً كِرَاهَتٍ وَ نَفَرْتِ رَأْسًا لِمَا نَفَّضُوا مِنْ حَوْلِكَ، أَيْ بِرَأْسِهِ تَوَلَّى شَدْنَدِي وَ بَأْتِ أَرَامَ نَكْرَفْتِنْدِي، يُقَالُ: فَضَضْتُ الْقَوْمَ فَانْفَضُوا، أَيْ فَزَقْتَهُمْ فَتَفَرَّقُوا، وَ أَسْلَ الْفَضْ ————— (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۴۰. (۳). سوره ص (۳۸) آیه ۱۱. (۴). دب: اینکه بود، آج، لب، فق، مر: اینکه بود که. (۵). دب، آج، لب، فق، مر و. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: لینا. [.....]. (۷). آج: و لا بی الذویب. صفحه: ۱۲۵ الکسر، و منه الفضة، و قال أبو النجم: مستعجلات القبض عين جرد «۱» ينفض عنهن الحصى بالصمد و اشارت در آیت و حکایت غایت کرم اوست، منه العطاء، و منه الثناء، هم او بدهد، و هم او ثنا کند. فَأَعْفَ عَنْهُمْ، [عفو] «۲» بکن از ایشان آنچه روز احد کردند. وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ، وَ بَرَاءً اَيْشَانِ اسْتَغْفَارَ كُنْ وَ آمْرُشِ خَوَاهِ تَا مِنْ اَيْشَانِ رَا بِبِامْرُزِمِ. اشارت در اینکه آن است که از دو بیرون نیست: یا تو را آزارند یا مرا، اگر تو را می آزارند من شفیعم. فَأَعْفَ عَنْهُمْ، وَ اِگَرِ مَرَا آزارند تو شفیع باش، وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ. وَ شَاوِرُهُمْ فِي الْأَمْرِ، وَ بَهْ اَيْشَانِ مَشُورَتِ كُنْ دَرِ كَارِ. وَ أَسْلَ «مَشُورَتِ» اسْتَخْرَاجَ رَأْيِ بَاشِدِ، مِنْ قَوْلِهِمْ: شَرْتُ الدَّابَّةَ إِذَا اسْتَخْرَجْتَ جَرِيهَا، وَ شَرْتُ الْعَسَلِ إِذَا اسْتَخْرَجْتَهُ، اشْرْتَهُ وَ اشْتَرْتَهُ بِمَعْنَاهُ، وَ اَيْنَكُ جَايَ رَا كَهْ دَرِ اَوِ اسْبِ تَا زَنْدِ يَا اسْبِ عَرْضَهُ كُنْتُ بَرِ خَرِيْدَارِ اَنْ رَا مَشُورِ اَخْوَانِدِ، قَالَ الْاَعْمَشِيُّ: كَأَنَّ جَيْتًا مِنْ الزَّنَجِيِّ لِبَاتٍ بَفِيهَا وَ أَرِيَا مَشُورًا مِنْ شَرْتِ وَ مِنْ اشْرْتِ، قَوْلُ عَدِيِّ بْنِ زَيْدٍ: فِي سَمَاعٍ بِأَذْنِ الشَّيْخِ لَهُ وَ حَدِيثٌ مِثْلُ مَأْذَى- مِشَارِ وَ عِلْمًا خِلَافَ كَرْدِهَ اَنْدِ دَرِ اَنْ كَهْ خِدَايَ- جَلَّ جَلَالُهُ- چَرَا رَسُوْلِ رَا- عَلَيْهِ السَّلَامُ- فَرَمُوْدُ كَهْ بَا كَمَالِ عَقْلِ وَ اَصَابَتِ رَأْيِ وَ اَنْدِيْشَهْ اَوِ دَرِ عَوَاقِبِ بَا اَيْشَانِ مَشُورَتِ كُنْ وَ بَا وَحْيِ آسْمَانِ اَوِ رَا بَهْ اَنْ چَه حَاجَتِ بُوْدُ! بَعْضِي كَفْتُنْدِ: مَرَادِ خَاصِّ اسْتِ، يَعْنِي بَهْ اَنْچَه دَرِ اَنْ بَنْزَدِيْكَ تُو اَزِ خِدَايِ «۳» وَحْيِ «۴» نَبَاشِدِ بَا اَيْشَانِ مَشُورَتِ كُنْ. دَلِيْلُ اَيْنَكُ قَوْلُ قِرَاةِ عَبْدِ اللَّهِ عَبَّاسِ اسْتِ: وَ شَاوِرُهُمْ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ. كَلْبِي كَفْتِ: خَاصِّ اسْتِ بَهْ اَمْرِ كَارِزَارِ وَ اَنْچَه تَعَلَّقَ بَهْ اَنْ دَارِدُ كَهْ اَيْشَانِ رَا دَرِ اَنْ عِلْمِي وَ تَجْرِبَتِي بُوْدُ. ————— (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، مصرع در تفسیر قرطبی (۲۴۹/۴) چنین است: مستعجلات القیض غیر جود (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: بنزدیک خدای. (۴). آج: وحیی. صفحه: ۱۲۶ مقاتل بن حیان و قتاده گفتند: سبب آن بود که اشراف عرب چون در کارها با ایشان مشورت نکردندی، سخت آمدی بر ایشان. حق تعالی گفت: برای استمالت ایشان با ایشان مشاورت کن. و در خبر است که: چون جماعتی با یکدیگر مشورت کنند و غرض ایشان خدای باشد، خدای تعالی ایشان را ارشاد کند بر صلاح. و نظیر اینکه خبر رسول- علیه السلام- است: البکر تستأمر فی نفسها اِنَّمَا اَمْرُ بَاسْتِيْدَانِهَا لِاسْتِطَابَةِ نَفْسِهَا، كَفْتِ: بَكَرَ رَا كَهْ پَدْرَ بَهْ شُوْهَرِ خَوَاهِدِ دَاْدِنِ، مَسْتَحَبُّ اَنْ اسْتِ كَهْ بَا اَوِ مَشُورَتِ كُنْتُ وَ دَسْتُوْرِي بَا اَوِ بَرْدِ بَرَايِ دَلْخُوْشِي اَوِ. وَ حَسَنُ بَصْرِي كَفْتِ: خِدَايَ تَعَالَى دَانَسْتُ «۱» كَهْ اَوِ رَا بَهْ اَيْنَكُ حَاجَتِ نَيْسْتِ، وَ لَكِنْ خَوَاسْتِ تَا مَرْدَمَانِ بَهْ اَوِ اِقْتِدَا كُنْتُ اَزِ پَسِ اَوِ، وَ دَلِيْلُ اَيْنَكُ تَاوِيْلُ قَوْلِ رَسُوْلِ- عَلَيْهِ السَّلَامُ- كَهْ كَفْتِ: «۲» مَا شَقِي عَبْدٌ قَطُّ بِمَشُورَةٍ وَ لَا سَعِدَ بَاسْتِغْنَاءِ رَأْيِ» كَفْتِ: هَيْجَ بَنْدَهْ بَهْ مَشُورَتِ شَقِي نَشُوْدُ وَ بَهْ اسْتِبْدَادِ رَأْيِ سَعِيْدِ نَشُوْدُ، اَنْكُ كَفْتِ: خِدَايَ تَعَالَى وَ كِتَابِشِ وَ پِيْغَامْبَرِشِ مَسْتِغْنِي اَنْدِ اَزِ مَشُورَتِ، وَ لَكِنْ خِدَايَ تَعَالَى خَوَاسْتِ تَا سَنْتِي بَاشِدُ كَهْ بَهْ اَنْ اِقْتِدَا كُنْتُ هَيْجَ كَارِ رَا اَزِ كَارِ دُنْيَا وَ دِيْنِ «۳» قَطْعِ مَكْنِ تَا مَشُورَتِ نَكْنِي، وَ خِدَايَ تَعَالَى مَدْحِ كَرْدِ اَنْاَنْ رَا كَهْ مَشُورَتِ كَرْدِنْدِ فِي قَوْلِهِ: وَ اَمْرُهُمْ سُورِي بَيْنَهُمْ «۴». وَ رَسُوْلِ- عَلَيْهِ السَّلَامُ- كَفْتِ: اِذَا كَانِ اِمْرَاءُ كَمِ خِيَارِ كَمِ وَ اَغْنِيَاءُ كَمِ سَمْحَاءُ كَمِ وَ اَمْرُ كَمِ سُورِي بَيْنَكُمْ فَظَهَرَ الْاَرْضِ خَيْرِ لَكُمْ مِنْ بَطْنِهَا، وَ اِذَا كَانِ اِمْرَاءُ كَمِ شَرَارِ كَمِ وَ اَغْنِيَاءُ كَمِ بَخْلَاءُ كَمِ وَ لَمْ يَكُنْ اَمْرُ كَمِ سُورِي بَيْنَكُمْ فَبَطْنِ الْاَرْضِ خَيْرِ لَكُمْ مِنْ ظَهْرِهَا، كَفْتِ: چُونِ اَمِيْرَاتَانِ نِيْكَانَتَانِ بَاشِنْدِ وَ تُوَانِگَرَانِ سَخِي بَاشِنْدِ وَ كَارِهَاتَانِ بَهْ مَشُورَتِ رُوْدِ اَزِ مِيْانِ شَمَا، پِشْتِ زَمِيْنِ شَمَا رَا اَزِ شَكْمِ زَمِيْنِ بَهْ بُوْدِ، وَ هَرِ گَهْ كَهْ اَمِيْرَاتَانِ بَدَانِ بَاشِنْدِ وَ تُوَانِگَرَاتَانِ بَخِيْلَانِ بَاشِنْدِ وَ كَارِهَاتَانِ نَهْ بَهْ مَشُورَتِ رُوْدِ اَزِ مِيْانِ شَمَا، شَكْمِ زَمِيْنِ شَمَا رَا بَهْتَرِ بُوْدِ اَزِ پِشْتِ زَمِيْنِ. —————

----- (۱). مر: می دانست. (۲). اساس: برای آن، وز، دب، آج، لب، مر: برای، فق: براء، با توجه به منابع خیر تصحیح شد. (۳). وز: کارزار کارهای دین و دنیا، آج، لب، فق، مر: کارهای دین و دنیا، دب: کارزار کارهای دین و دنیا. (۴). سوره شوری (۳۸) آیه ۴۲. صفحه: ۱۲۷ و رسول- علیه السلام- گفت: ما خاب من استخار و لا ندم من استشار، گفت: نومید نشود آن که استخاره کند، و پشیمان نشود آن که مشورت کند. و قال- علیه السلام: المستشار مؤتمن و المستشير معان، گفت: آن را که با او مشورت کنند امین باید داشت، و آن را که مشورت کند یاری باید داد، یعنی برأی. شیخ ابو القاسم الزمخشری- اینکه خبر به معنی کرد در مدح کسی که او را مؤتمن الملک گفتند، گفت: إمتحنوه فکان مؤتمنا ثم استشاروه بعد ما امتحنوا ثم دعوه فکان مؤتمنا للملک و المستشار مؤتمن اینکه معنی سخت لطیف است بر انگیزخته شده از اینکه خبر، و قال الشاعر: إذا كنت في حاجة مرسلًا فأرسل حكيمًا ولا توصه و إن باب «۱» أمر عليك التوى فشاور لبيبا و لا تعصه و نص الحديث الى اهله فإن الوثيقة في نصه و إذ المرء «۲» أضمر خوف الاله تبيين ذلك في شخصه و قال آخر: شاور صديقك في الخفي المشكل و اقبل نصيحة ناصح متفضل فالله قد أوصى بذاك نبيه في قوله: «شاورهم» و «توكل» فإذا عزم فتوكل على الله، در قراءت جعفر صادق- علیه السلام- آمده است و جابر عبد الله انصاری: فاذا عزم، بضم «تا» على معنى أوجبت عليك و عزم لك و ارشدتك و وفقتك فتوكل [۲۷۲-پ] على الله. و توكل تفعل باشد من و كلت الامر اليه إذا فوضته اليه، چون عزم کردی توكل بر خدای کن لا على المشورة. و بر قراءت صادق: «عزم کردم» از کلام خدای باشد که از خود خبر می دهد که: چون تو را ارشاد و هدایت کردم به صلاح تو، و توكل بر من کن و آن کار بکن. و عبارات اصحاب عبارت در «توكل» مختلف است که توكل چه باشد و متوكل که بود. سهل بن عبد الله گفت: اول مقام توكل آن است که بنده پیش خدای ----- (۱). آج: بات، مر: مات، چاپ شعرانی (۲۲۹/۳): ناب. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: و اذا المرء، چاپ شعرانی (۲۲۹/۳): اذا المرء. صفحه: ۱۲۸ چون مرده باشد بر تن شور «۱» از پیش غاسل تا چنان که خواهد او را می گرداند، متوكل را سؤال نبود و ارادت و اختیار نبود. ابو تراب النخشبی گفت: توكل آن باشد که بنده را سکون به خدای خود باشد. ذو النون مصری را گفتند: توكل چه باشد! گفت: خلع الارباب و قطع الأسباب، گفتند: زیادتی بکن «۲»، گفت: القاء النفس في العبودية و اخراجها من الربوبية. ابراهيم خواص گفت: توكل آن باشد که ترس و امید ببری از هر چه دون اوست. ابن الفرجی گفت: قناعت باشد به وقت روز، و حدیث فردا از پس پشت انداختن. ابو علی الزود باری «۳» گفت: توكل را سه درجه [است] «۴»، درجه اول آن که: چون بدهندش شاکر باشد، و چون ندهندش صابر باشد. درجه دگر آن است که: دادن و نادادن بنزدیک او یکی باشد. سهام «۵» آن است که: چون بدهندش شکر کند که دانسته باشد که صلاح او در آن است. ابراهيم خواص گفت: در بادیه شخصی وحش «۶» را دیدم، او را گفتم: تو جئیی یا انسیی «۷»! گفت: جئیی. گفتم: کجا می روی! گفت: به مکه. گفتم: پس زاد و راحله کجاست! گفت: در میان ما نیز متوكلان باشند که بر توكل روند. گفتم: بحقیقت توكل چیست! گفت: الأخذ من الله، آن که از خدای ستانی. ذو النون گفت: توكل، ره مطامع بر خود بسته داشتن باشد، و سهل گفت: توكل، شناختن روزی دهنده خلقتان باشد، و اینکه آنگه شناسد که چنان گمان برد که آسمان از روی است و زمین از آهن، نه از آن باران خواهد آمدن «۸»، نه از اینکه نبات «۹» خواهد رستن. آنگه با اینکه همه بدانند که خدای او را فراموش نخواهد کردن، و آنچه ضمان کرده است از روزی او به او رساند از میان اینکه روی «۱۰» و آهن. -----

----- (۱). مر: مرده‌ای باشد بر روی تخت تن شوی. (۲). مر: زیاده کن. (۳). آج، لب، فق، مر: ابو علی رودباری. [.....] (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، آج، لب: سیوم، فق، مر: سیم. (۶). آج، مر: وحشی. (۷). آج، لب: جئیی یا انسی، فق، مر: انسی یا جئیی. (۸). مر و. (۹). مر: انبات. (۱۰). وز، آج، مر: رو، فق: رود. صفحه: ۱۲۹ بعضی دگر گفتند «۱»: آن باشد که در خدای عاصی نشود برای روزی. دیگری گفت: توكل آن باشد که خود را یاری دگر نجوید جز خدای، و روزیش «۲» را خازنی و عملش را گواهی جز او «۳». جنید گفت: توكل آن باشد که بکلی بر او اقبال کند «۴» و از هر چه دون

اوست اعراض کند» (۵). نوری «۶» گفت: آن باشد که تدبیر خود با او گذاری تا او وکیل باشد که گفت: وَ كَفَى بِاللّٰهِ وَكِيلًا (۷). و دیگری گفت: التَّوَكَّلْ، اكتفاء العبد الدليل بالرب الجليل كما كتفاء الخليل بالخليل (۸) «حين لم ينظر الى عناية جبرئيل. دیگری گفت: هو السِّكون عن الحركات اعتمادا على ربِّ السماوات. بهلول مجنون را گفتند: بنده کی متوکل باشد! گفت: آنکه که از خلق غریب شود و به حق قریب، و حاتم أضمم را گفتند: حدِّ توکل تو» (۹) «كجاست! گفت: بنای آن بر چهار چیز است، یکی آن که: شناخته‌ام که روزی مقدر من کس نخورد، از آنم تیمار نیست. دگر آن که: دانسته‌ام که عمل من غیری» (۱۰) «نکند، پیوسته به آن مشغولم. سهام» (۱۱): دانسته‌ام که مرگ ناگاه آید، استعداد او می‌کنم. چهارم آن که: شناخته‌ام که خدای به من نگران است، چیزی نکنم که شرم باشد مرا» (۱۲) از او. طاووس یمانی گفت: اعرابی «۱۳» را دیدم در مکه بر راحله نشسته به ساز تمام، به در مسجد الحرام رسید، فرود آمد و راحله بخوابانید و سر سوی آسمان کرد و گفت: بار خدایا! اینکه راحله و آنچه بروی است در ضمان تو است تا من بیرون آیم، با من بسپاری» (۱۴). و در مسجد رفت، چون برون آمد» (۱۵) راحله او برده بودند، سر سوی آسمان کرد ----- (۱). مر که توکل. (۲). روزی. (۳). مر نبود. (۴-۵). مر: کنی. (۶). آج، فق، مر: ثوری. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۸۱. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: بالجليل. [.....]. (۹). دب، آج، لب، فق، مر تا. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: غیر. (۱۱). دب، آج، لب: سیوم، فق، مر: سیم. (۱۲). مر: مرا شرمساری باشد. (۱۳). اساس و همه نسخه بدلها: اعرابی، با توجه به سیاق عبارت و رسم الخط مختار ما بدین صورت آورده شد. (۱۴). دب، لب، فق، مر: سپاری. (۱۵). لب، فق، مر: بیرون آمد. صفحه: ۱۳۰ و گفت: بار خدایا! اینکه دزد از من چیزی نذرید، از تو دزدید» (۱) گفت: نگاه کردم از سر کوه ابو قیس مردی را دیدم که می‌آمد» (۲) «زام ناقه اعرابی به دست چپ گرفته و دست راست بریده و در گردن افکنده، اعرابی را گفت: بستان راحله‌یت» (۳) «با هر چه در او بود» (۴) «ما او را گفتیم: قصه تو چون بود! گفت: اینکه راحله ببردم، چون به سر کوه رسیدم، سواری بر آمد بر اسپی اشهب» (۵) «نشسته و مرا گفت: ای دزد؟ دست راست بیرون کن. من دست بیرون کردم، دست من بر سنگی نهاد و به سنگی دیگر» (۶) «جدا کرد و در گردن من فکند و گفت: برو هم اینکه ساعت و راحله با اعرابی سپار. من بیامدم و راحله باز آوردم. من گفتم: سبحان من لا- یضیع ودائعه و لا- یخیب سائله، سبحان آن خدای که ودائع او ضایع نشود و وسائل او خایب نشود، و رسول- علیه السلام- گفت: ۷ لو توکلتم علی الله حق- توکل لرزقکم كما ترزق» الطیر تغدو خماسا و تروح بطانا، اگر توکل کنید» (۸) «بر خدای حق- توکل» (۹) «شما را روزی دهد چنان که مرغان را» (۱۰)، «بامداد از آشیانها بیرون آیند حوصله‌ها» (۱۱) «تهی و نماز شام با آشیانها شوند حوصله‌ها» (۱۲) «پر. و عبد الله عباس روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: من سرّه ان یكون اقوی الناس فلیتوکل علی الله، و من سرّه ان یكون اکرم الناس فلیتق الله، و من [۳۷۲-] سرّه ان یكون اغنی الناس فلیکن بما فی ید الله اوثق منه بما فی یده، هر که خواهد که قویتر از همه مردمان باشد، گو توکل بر خدای کن، و هر که خواهد که کریمتر همه مردمان باشد، گو از خدای بترس، و هر که خواهد که توانگرتر مردمان باشد، گو به آنچه نزدیک خداست استوارتر باشد از آن که به نزدیک تو است، و قال الشاعر: ----- (۱). مر: نذریده، از تو دزدیده است. (۲). مر و. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: راحله‌ات. (۴). مر: در اوست. (۵-۱۱). دب، آج، لب، فق: اسپ اشهب، مر: اسپس اشهبی. (۶). مر دست مرا. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: یرزق. [.....]. (۸). دب، آج، لب، فق: توکل کنی. (۹). مر او. (۱۰). مر روزی می‌دهد که. (۱۲). اساس و همه نسخه بدلها: حوصلها/ حوصله‌ها. صفحه: ۱۳۱ هون عليك فان الامور بامر الاله مقادیرها فلیس بآتیک مصروفها و لا عازب عنک مقدورها قوله: إِنْ يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ، آنکه حق تعالی بیان کرد که: نصرت و ظفر بر دشمنان دین خدای نه به ماست و شوکت و قوت و عدد و عدت ما، و لکن به خدای تعلق دارد، گفت: اگر خدای نصرت کند شما را در جهان کس شما را غلبه نکند، و اگر خذلان کند شما را، که باشد که شما را پس از او یاری کند! و نصرت و معاونت و تقویت متقارب باشند. و ضد «نصرت»، «خذلان» بود، و آن» (۱) «باشد که آن رها کند مرد را و سپارد» (۲) «تا بر او ظلم کنند تا هلاک شود. و «خذول» گویند آن گاو» (۳) «را یا آهو را که

دیگران او را رها کنند و بروند، قال طرفه: خذول تراعی ربربا بخمیلۀ تناول اطراف البریر و ترتدی و قال آخر: نظرت الیک بعین جاریۀ خذلت صواحبا علی طفل عبید بن عمیر خواند: «و ان یخذلکم» من الافعال بمعنی یحملکم علی تخاذل. و قوله: «من بعده»، قیل: من بعد نصره، از پس نصرت او، و قیل: سواه، چنان که گویند: اطیعک ثم لا اطیع أحدا بعدک، ای سواک. گفتند: پس او، یعنی جز او، چنان که کسی گوید: من از پس تو طاعت کس ندارم، یعنی بجز تو. چون حال بر اینکه جمله بود، مؤمنان باید «۴» تا توکل و اعتماد بر خدای کنند که نصرت و خذلان به او متعلق است. قوله: «و ما کان لنبی أن یغل» عکرمه روایت کرد از عبد الله عیاس که: سبب نزول آیت آن بود که روز بدر گلیمی از آن بعضی صحابه مفقود شد، منافقان حواله بر رسول - علیه السلام - کردند، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. و جویر «۵» روایت کرد از ضحاک از عبد الله عیاس که گفت: آیت در غزات هوازن آمد که چون غنیمت ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۳۳ / ۳)

آن. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: بسپارد که. (۳). آج، لب، فق: گاف / گاو. (۴). مر که. (۵). دب، آج، لب، فق، مر: جریر. صفحه: ۱۳۲ می بخشید رسول - علیه السلام - مردی در زنی «۱» بر گرفت پنهان، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد، و اینکه بر قراءت آن کس باشد که خواند: «و ما کان لنبی ان یغل» به ضم «یا» و فتح «غین» علی الفعل المجهول، گفت: نباشد، یعنی نشاید که با هیچ پیغامبر خیانت کنند. مقاتل و کلبی گفتند: آیت در روز احد آمد که آن جماعت که ثغر داشتند و آن شعب چون امیر ایشان را گفت: مروی و طلب غنیمت مکنید «۲» که رسول - علیه السلام - شما را محروم نکند و نصیب شما بدهد از غنیمت. گفتند «۳»: ترسیم که ندهد و برفتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. بعضی دگر گفتند: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی بزرگان و معروفان طمع کردند که ایشان را تمییز «۴» و تخصیصی باشد و زیادتی بر دیگران، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. محمد بن اسحاق بن یسار گفت: آیت در باب وحی آمد، یعنی نباشد هیچ پیغامبر را که در وحی خدای با امت خیانت کند و در آن زیادت و نقصان کند. جماعتی گفتند از مشرکان: «۵» اگر محمد در اینکه که می خواند عیب آله و معبودان ما نکردی یا مسامحه ای بکردی و کمتر گفتی از اینکه معانی، خدای تعالی آیت فرستاد که: اینکه که «۶» شما می خواهی خیانت باشد، و خیانت در وحی روا نیست هیچ پیغامبر «۷» را. ابن کثیر و ابو عمرو «۸» و عاصم خواندند: «یغل» به فتح «یا» و ضم «غین»، و سلمی و مجاهد هم چنین خواندند علی إضافة الفعل إلی النبی - علیه السلام. و باقی قراء خواندند: «یغل» به ضم «یا» و فتح «غین» علی الفعل المجهول، و اینکه قراءت عبد الله مسعود است، و اول قراءت عبد الله عیاس. معنی قراءت اول آن باشد که: هیچ ----- (۱). دب،

آج، لب، فق، مر: سوزنی. (۲). دب، آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۳). اساس: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). لب، فق: تمیز، مر: تمیزی. (۵). مر که. [.....] (۶). اساس شکایت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۷). وز: پیغامبر، مر: پیغمبری. (۸). همه نسخه بدلها: ابو عمر. صفحه: ۱۳۳ پیغامبر را نبود که خیانت کند «۱»، چنان که خیانت «۲» منسوب و مسند با پیغامبر باشد، و قراءت دوم بر عکس اینکه است در معنی، یعنی هیچ پیغامبر را نبود که به او خیانت کنند، یعنی نرسد کس را که با پیغامبران خیانت کند. و بعضی اهل معانی گفتند: «لام» منقول است «۳» «یغل» با نبی، و التقدير: و ما کان النبی لیغل، و اینکه «لام» برای تأکید نفی است، یعنی «۴» پیغامبر به هیچ وجه خیانت نکند، نفی خیانت است از او بر سبیل تأکید، و مثله قوله: ما کان لله «۵» «و من یغلل یأت بما غل یوم القیامه»، و هر که خیانت کند آنچه کرده باشد روز قیامت بیارد، یعنی با میان آرد در حساب تا جزای آن بستاند. کلبی گفت: روز قیامت آن چیز دزدیده و خیانت کرده در او بیارند و در دوزخ بدارند، گویند بر او آن «۹» بر گیر و بیار. چون برود و آن بر گیرد بر پشت نهد و تا به کناره بیارد، او را با پس [۲۷۳-پ] افکنند و دگر باره تکلیف کنند او را که: بر گیر و بیار، دگر باره هم چنان کند و او را باز پس افکنند «۱۰» و همچنین می کنند و به اینکه نوع او را عذاب می کنند. ----- (۲-۱). اساس باو/ به او، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). دب، لب، فق ان، مر: از، آج: کلمه «آن» بوده است و با خطی دیگر به صورت «از» تبدیل شده است، با توجه به مر افزوده شد. (۴). همه نسخه

بدلها بجز وز بر. (۵). همه نسخه بدلها: الله، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۳۵. (۷). همه نسخه بدلها و. (۸). مر: دویم. (۹). مر: برو و آن. (۱۰). آج، لب، فق: او را پس افکنند. صفحه: ۱۳۴ ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- روزی خطبه کرد و به ذکر غلول و خیانت رسید، در آن مبالغه کرد گفت: لا الفین احدکم یوم القیامه یجیء علی رقبته بعیر له رغاء یقول یا رسول الله اغثنی فاقول لا أملك لك من الله شیئا، نباید که فردای قیامت یکی از شما را بینم می آید شتری بر گردن گرفته، و شتر بانگ می دارد مردم را گوید: ای رسول الله؟ فریاد من رس، من گویم: من مالک نباشم تو را از خدای هیچ چیز. قد ابلغتک، من پیغام خدای به تو رسانیدم کار نبستی، و نباید که فردای قیامت یکی از شما [می] «۱» آید اسپه بر گردن گرفته، له حمحمه، و او را آوازی باشد، مرا گوید: ای رسول الله؟ فریاد من رس. من گویم: نتوانم با خدای چیزی گفتن برای تو، پس از آن که تبلیغ کردم. و نباید که فردای قیامت یکی از شما [می] «۲» آید گوسفندی بر گردن گرفته، و له یعار، و او را آوازی باشد، مرا گوید: فریاد من رس ای رسول الله؟ من گویم: نتوانم تو را از خدای تعالی حمایت کردن چون تبلیغ کردم بر من هم اینکه بود. [و] «۳» نباید که فردای قیامت یکی از شما می آید و از مال صامت چیزی بر گردن نهاده و مرا هم اینکه گوید، و من جواب هم اینکه «۴» دهم که برفت. و نباید که فردای قیامت یکی از شما می آید و رقعته ای چند می آید یعنی بر سامی «۵» چند از خرقة پاره‌ها که دزدیده باشد و خیانت کرده در آن، مرا گویند: ای رسول الله؟ مرا فریاد رس، گویم: نتوانم، نه پیغام خدا بگذاردم «۶» به تو، چرا خلاف «۷» کردی! عبد الله بن عمر روایت کرد «۸» که: در عهد رسول- علیه السلام- مردی بمرد نام او کرکره، او را می بردند. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه به دوزخ می شود «۹». چون ----- (۱-۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مر: همان. [.....]. (۵). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مر: سنای. (۶). آج: بگزاردم، مر: رسانیدم. (۷). مر آن. (۸). دب، آج، لب، فق: کند. (۹). دب: می رود، مر: اینکه را به دوزخ می برند. صفحه: ۱۳۵ تفحص کردیم چادری دزدیده بود. ابن حمید الساعدی روایت کرد که: رسول- علیه السلام- مردی را به جایت فرستاد تا چیزی از صدقات بستاند به بعضی قبایل عرب، مرد از آزد بود، برفت و باز آمد و چیزی که داشت گفت: اینکه شما راست، و بعضی «۱» گفت: اینکه هدیه من است که ایشان دادند مرا. رسول- علیه السلام- برخاست و بر منبر خطبه کرد و آنگاه گفت: چرا عاملی را که من به جایی فرستم آنچه بستاند، گوید: بعضی از آن هدیه من است! چرا اینکه هدیه او را آن روز ندادند که او به خانه مادر و پدر خود بود! به آن خدای که مرا بحق به خلقان فرستاد که هیچ کس نباشد که من او را جایی فرستم، او چیزی بر گیرد از آن الا روز قیامت می آید آن بر گردن گرفته، اگر شتر بود «۲» او را رغایی باشد، و اگر گاو بود او را خواری باشد، و اگر گوسفند بود او را «۳» یعاری باشد، آنگه دستها برداشت تا سپیدی «۴» بغل او پیدا شد و می گفت: اللهم هل بلغت! بار خدایا «۵» برسانیدم! تا سه بار تکرار می کرد. زید بن خالد روایت کرد که: مردی از جمله اصحاب رسول فرمان یافت روز خیر، بیامدند و گفتند: یا رسول الله؟ بر اینکه نماز کن. گفت: من نماز نمی کنم بر او، شما نماز کنید. گفتند: یا رسول الله؟ چه کرده است! گفت: خیانت کرده است، متاع او بجستند، مهرکی بود در میان متاع او از آن اهل خیر که دو درم نه ارزید «۶» ابو هریره روایت کند که: چون به غزات خیر رفتیم، و خیر گشاده شد، و غنیمت خیر پیش آوردند، در او زری و سیمی نبود جز جامه و متاع. رسول- علیه السلام- قسمت کرد. چون به وادی القری آمدم، رسول را- علیه السلام- غلامی سیاه بهدیه آوردند، نام او مدعم، او ایستاده بود و بار از چهارپای رسول باز می گرفت، ناگاه تیری آمد بر او، و بر جا «۷» بیوفتاد و بمرد. صحابه گفتند: هنیئا له الجنة «۸». رسول ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۲۳۵) را. (۲). دب، آج، لب، فق: شتر باشد. (۳). مر: اگر گوسفندی باشد او را. (۴). لب، مر: سفیدی. (۵). مر آیا. (۶). دب: نه ارزیدی. (۷). اساس: بر آمد بر جا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس، وز: هنیئا که الجنة، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۳۶ - علیه السلام- گفت: نه، به آن خدای که مرا بحق به خلقان فرستاد «۱» که بخلاف اینکه است، آن گلیم که در پشت دارد از غنیمت

درکات است، و «۷» بهشت منازل و درجات «۸»، تا در خبر آمده است که: اهل بهشت اهل علین را چنان بینند که ستاره که ما بینیم «۹» در افق آسمان. وَاللّٰهُ بَصِيْرٌ بِمَا يَعْمَلُوْنَ، مورد او «۱۰» مورد وعید «۱۱» و تهدید است و تنبیه، بر آن که خدای تعالی عالم است به احوال و اعمال ایشان «۱۲» هر کس از اینکه دو گروه، تا هر یکی «۱۳» به «۱۴» وفق استحقاق جزا دهد «۱۵».

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۶۴ تا ۱۷۵]

[اشاره]

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۱۶۴) أَوْ لَمَّا أَصَابَكُمْ مِصْرَةٌ مِنْهُ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلِهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۶۵) وَمَا أَصَابَكُمْ يَوْمَ التَّحِي الْجَمْعَانِ فَيَا ذَنْ لِلَّهِ وَ لِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۶۶) وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَا تَبْعَانَا كُمْ هُمْ لِلْكَفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ (۱۶۷) الَّذِينَ قَالُوا لِأَخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قَاتَلُوا قُلُوبًا فَادْرُؤْا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۶۸) وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قَاتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ (۱۶۹) فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۱۷۰) يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۷۱) الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ (۱۷۲) الَّذِينَ قَالُوا لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ (۱۷۳) فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمَسَّسَهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ (۱۷۴) إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۷۵)

[ترجمه]

مَنْت (۱). دب، آج، لب، فق، مر: پایه‌های بلند یابند. (۲). اساس: قوله، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: ای. [.....] (۴). وز: در مستحق خود. (۵). مر: درجات. (۶). مر: که به آن بالا روند. (۷). مر در. (۸). مر است. (۹). دب، آج، لب، فق: می بینیم. (۱۰). مر: آیه. (۱۱). اساس: وعد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۳). دب، آج، لب، مر: کسی. (۱۴). دب، فق: بر. (۱۵). دب، آج، لب، فق، مر و از قلیل و کثیر مکافات کند، وز قوله: عز و جل، دیگر نسخه بدلها قوله تعالی. صفحه: ۱۳۹ نهاد خدا بر مؤمنان چون بفرستاد از «۱» ایشان پیغمبری از ایشان که می خواند بر ایشان [آیات] «۲»، و پاکیزه می کرد «۳» ایشان [را] «۴» و می آموزد ایشان را کتاب و حکمت و اگر چه بودند از اینکه پیش در گمراهی روشن. چون برسد به شما مصیبتی که برسانید «۵» شما دو چندان گفتید «۶» چگونه است [اینکه] «۷» بگو او «۸» از نزدیک شماست که خدای بر همه چیزی قادر است. و آنچه برسد به شما «۹» آن روز که به هم رسیدند آن دو گروه به علم «۱۰» خدای بود و تا بدانند «۱۱» مؤمنان را. و بدانند «۱۲» آنان را که نفاق کردند و گفتند ایشان را بیاید تا کارزار کنید در راه خدای یا باز دارید «۱۳»، گفتند اگر دانستمانی «۱۴» کارزاری «۱۵» پسر وی کردمانی شما را ایشان به کفر آن روز نزدیکترند از ایشان به ایمان، می گویند به دهنهایشان آنچه نیست در دلهایشان و خدای داند آنچه پنهان کنند «۱۶». ایشان آنان که گفتند برادرانشان «۱۷» را و بنشینند اگر (۱). وز، دب: در، آج، لب، فق: در میان. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد، دب: آیاتش. [.....] (۳). اساس: و پاک کرد، با توجه به وز و دب تصحیح شد. (۴). دب: برسانیدی. (۵). دب: گفتی. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دب افزوده شد. (۷). وز، دب، آج، لب، فق: آن. (۸). آج، لب، فق در. (۹).

آج، لب، فق: پس به فرمان. (۱۰). آج، لب، فق: تا ظاهر گرداند. (۱۲-۱۱). آج، لب، فق: و ظاهر گرداند. (۱۳). دب: داری / دارید. (۱۴). آج، لب، فق: دانستمی. (۱۵). آج، لب، فق را. (۱۶). وز، دب: می‌کنند. (۱۷). آج، لب، فق: برادران ایشان. [.....] صفحه: ۱۴۰ طاعت ما داشتند (۱) «بنه کشتندی» (۲) بگو ایشان را باز دارید (۳) [از خویشان] (۴) مرگ اگر راست می‌گویید (۵). و مپندار (۶) آنان را که بکشتند ایشان را در راه خدای که مردگانند، بل زندگانند به نزدیک خداوند روزی می‌دهند [ایشان را] (۷). [۳۷۴-پ] خرمند (۸) به آنچه داد ایشان را خدای از نعمتش و خورمند (۹) [ایشان] (۱۰) به آنان که در نرسیدند به ایشان از پس ایشان، که نیست ترسی بر ایشان و نه ایشان اندوهگین (۱۱) شوند. شادمانه‌اند به نعمتی از خدای و افزونی و آن که خدای ضایع نکند (۱۲) مزد مؤمنان (۱۳). آنان که اجابت کردند خدای و پیغامبر را از پس آن که رسید به ایشان (۱۴) جراح (۱۵) آنان را که نیکویی کردند از ایشان و بترسیدند مزدی بزرگ (۱۶). آنان که گفتند ایشان را مردمان [که مردمان] (۱۷) جمع کردند برای شما بترسید (۱۸) از ایشان بیفزود ایشان را ایمان، و گفتند بس است (۱۹) ما را ----- (۱). وز: طاعت داشتندی، دب: طاعتی ما داشتندی. (۲). آج، لب، فق: کشته نشدندی. (۳). دب: بازداری / بازدارید. (۱۷-۱۰-۷-۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دب افزوده شد. (۵). دب: می‌گویی. (۶). دب: مپنداری / مپندارید. (۸). آج، لب، فق: شادند. (۹). آج، لب، فق: شادمان می‌شوند. (۱۱). آج، لب، فق: اندوهگن. (۱۲). وز: هرزه بنه کند، دب: هرزه نکند. (۱۳). دب، آج، لب، فق را. (۱۴). اساس: رسید ما را، با توجه به وز و دب تصحیح شد. (۱۵). آج، لب، فق: خستگی. (۱۶). وز باشد. [.....] (۱۸). دب: بترسی / بترسید، آج، لب، فق: پس بترسید. (۱۹). لب، فق: بسنده است. صفحه: ۱۴۱ خدای و نیک و کیل است. و برگشتند به نعمتی از خدای و افزونی، نرسید به ایشان بدی پسر وی کردند رضای خدای [را] (۱) و خدای خداوند فضل بزرگ (۲) است. آن دیو است که می‌ترساند دوستانش را (۳)، مترسید (۴) از ایشان و از من بترسید (۵) اگر مؤمنید. قوله: لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ، حق تعالی گفت: منت نهاد خدای - عز و جل - بر مؤمنان چون بفرستاد رسولی از ایشان به ایشان. مفسران گفتند: آیت عام است به لفظ و خاص به معنی، برای آن که رسول - علیه السلام - از عرب است به آن که مبعوث است به کافه مردمان از عرب و عجم و روم و هند و ترک. و گفته‌اند که: در عرب نیز تخصیصی هست برای آن که اهل علم به انساب گفتند: هیچ قبیله و حی نیست از عرب و آما رسول را - علیه السلام - به او نسبتی نیست (۶) مگر بنی تغلب که حق تعالی رسول را از ایشان نگاه داشت که در ایشان اصرار بر نصرانیتی (۷) بود. و بعضی دگر گفتند: جمله مؤمنان را خواست، و معنی آن که گفت: مِنْ أَنْفُسِهِمْ، از ایشان بود به ایمان و شفقت، نه به نسب، چنان که یکی از ما گوید: تو از منی و نفس منی، بیانش: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ (۸). قوله: يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ، آیات خدای بر ایشان می‌خواند. اینکه صفت اوست و محل - او نصبت است علی صفة «رسولا»، یعنی رسولا تالیا علیهم آیاته مزکیا لهم معلما لهم الكتاب و الحکمه، و ایشان را تزکیه می‌کند (۹). قولی آن است که: ایشان را ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دب افزوده شد. (۲). وز، دب: بزرگی، آج، لب، فق: خدای خداوند بخشایش تمام. (۳). آج، لب، فق، مر: می‌ترساند شما را از دوستان خود. (۴). دب: بترسی / بترسید. (۶-۵). همه نسخه بدلها: هست. (۷). همه نسخه بدلها بجز وز: نصرانی. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۸. (۹). اساس: می‌کنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۴۲ دعوت می‌کند به دینی که بدان دین مزگی و مطهر باشند، و اقوال در اینکه برفت و ایشان را کتاب می‌آموزد و حکمت می‌آموزد، یعنی قرآن و شریعت. وَ إِن كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، و اگر چه ایشان پیش از اینکه در ضلال و گمراهی ظاهر بوده‌اند. کوفیان اینکه را رفع علی الغایه گویند، و بصریان مبنی گویند بر ضم بنای عارض چون مضاف الیه از او قطع کردند، اینکه را بر ضم بنا کردند. أَوْلَمَا أَصَابَتْكُمْ، همزه استفهام راست و «واو» عطف است، و «لما» ظرف است و معنی استفهام اینکه جا تقریب است، و عامل در او جواب او باشد. و هو قوله: قُلْتُمْ، و المعنی قُلْتُمْ ما قُلْتُمْ حین اصابتکم. حق تعالی گفت: آنگه که به شما رسید مصیبتی و نکبتی، یعنی روز احد، که شما دو چندان رسانیده بودی (۱) به دشمنان، یعنی در روز بدر، و آن چنان بود که روز احد هفتاد کس را از صحابه بکشتند، [و

روز بدر مسلمانان صد و چهل (۲) را بکشتند از مشرکان به یک روایت، و به یک روایت چهل (۳) را بکشتند [۴] و چهل (۵) را اسیر گرفتند، برای آن گفت: قَدْ أَصَيْبْتُمْ مِثْلَهَا قُلْتُمْ أَنِّي هَذَا، أَي كَيْفَ وَقَعَ هَذَا، گفتی «۶» اینکه چگونه افتاد و ما مسلمانانیم و بر حقیق، و پیغامبر خدای در میان ماست، و وحی از آسمان به ما می‌آید و ایشان مشرکانند و بر باطلند! از کجا افتاد اینکه حال، و چرا چنین آمد! ای محمد؟ بگو و جواب ده ایشان را که: اینکه چه تعجب است؟ اینکه هم از نزدیک شماست، یعنی منکم علیکم، از شما بر شما آمد که شعب رها کردی (۷) و فرمان رسول را مخالفت کردی (۸). و بعضی دگر مفسران گفتند: مراد ترک قتل و قبول فداست، و آن آن بود «۹» که «۱۰» عبیده السلمانی روایت کرد [از] «۱۱» امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت: جبرئیل آمد به رسول - علیه السلام - و گفت: خدای تعالی کاره است فدا شدن شما از کافران و ایشان را رها کردن،

----- (۱). مر: بودید. (۵-۲). دب، آج، لب، فق، مر کس. (۱۱-۳). مر: هفتاد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۶). مر: گفتید. (۷). مر: رها کردید. (۸). مر: کردید. (۹). آج، لب، فق، مر: اینکه آن است. (۱۰). آج، لب، فق، مر ما ایشان را نکشیم و فدیہ بستانیم و بر برگ لشکر و کارزار صرف کنیم اینکه آن بود که. صفحه ۱۴۳ و خدای تعالی رسول را مخیر بکرد از میان دو کار: یکی آن که همه اسیران را پیش آرند و گردنشان بزنند، و امیا عددی مخصوص را بکشند و از «۱» باقی فدیہ بستانند. ایشان گفتند: عشایر و خویشان ماند، و صلاح در آن است که ما اینان «۲» را نکشیم و فدیہ [۲۷۵- را] بستانیم و بر برگ و ساز و آلت کارزار صرف کنیم، و هم چنان کردند. چون روز احد آن وهن افتاد، ایشان گفتند: آنی هَذَا، اینکه چگونه افتاد، و چرا بود! حق تعالی گفت: هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ، از شما افتاد که اگر شما اینان را روز بدر کشته بودی «۳»، روز احد با شما اینکه نکردندی که کردند. إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و خدای بر همه چیزی قادر است، قادر بود که شما را از ایشان منع کردی «۴» و ایشان را از شما منع کردی بقهر، اَلَا أَنْتَ كَيْفَ تَكْفُرُ، و ما أصابكم يوم النقي الجمعان، و آنچه به شما رسید آن روز که دو لشکر روی به هم دادند، یعنی روز احد، آن قتل و أسر و جراحت و وهن و کسر، فَيَا ذَنِّ اللّٰهِ، ای بعلم الله، [به علم] «۶» خدای بود و خدای دانست که چنان خواهد بودن، جز که دانستن خدای واجب نکند وجود معلوم «۷»، برای آن که علم و عالمی تعلق دارد به معلوم علی ما هو به، و معلوم را بر صفتی نکند، پس عالمی تبع معلوم باشد و معلوم تبع عالمی نباشد، بیان اینکه آن است که: یکی از ما که داند که خدای تعالی عالم و قادر و حی و موجود است «۸» و حاصل بر صفت کمال، و او نه برای آن بر آن صفات حاصل است که او می‌داند، و اینکه سخن آن است که حسم ماده هر شبهتی کند که در اینکه باب آرند که اینکه را ارتکاب نتوانند کردن. و «اذن» به معنی علم در لغت ظاهر است. وَ لِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ، وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا، و نیز تا بدانند که از میان شما مؤمن ----- (۱). اساس: به صورت «ان» هم خوانده

می‌شود. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: ایشان. (۳). مر: بودید. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: منع کند. (۵). آج، لب، فق، قوله. (۶). اساس، وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مر: را. (۸). آج، لب، فق، مر: موخید است. صفحه ۱۴۴ کیست و منافق کیست، و معنی آن است که تا پیدا شود که مؤمن کیست و منافق کیست و فرق و تمییز «۱» پدید آید، و لکن چون معامله آنان کرد که ندانند تا بدانند نام آن بر اینکه اجرا کرد- و اینکه فصل مستقصی برفت- اعادت کردن وجهی ندارد. قولی دگر گفتند که: «علم» به معنی رؤیت است، چنان که رؤیت به معنی علم آید، یعنی تا خدای تعالی آنچه می‌داند در حق شما و آن معدوم ببیند «۲»، و ممکن نباشد که نبیند تا در وجود نیاید که معدوم نتوان دیدن، و اینکه وجهی قریب باشد پس از آن که درست شود که «علم» به معنی «رؤیت» آمده است. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که تا خدای شما را معلوم کند که او نفاق ایشان می‌داند و ایمان اینان، و اینکه وجه از ظاهر بر نیاید. و وجه معتمد آن است که ما گفتیم. وَقِيلَ لَهُمْ، و گفتند ایشان را، یعنی عبد الله ابی سلول را و اصحاب او را از منافقان: تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، بیایی «۳» تا کارزار کنی «۴» در ره خدای، یعنی جهاد در دین خدای. أَوْ اِدْفَعُوا، و اگر شما را تیمار مسلمانی نمی‌دارد. بر سبیل دفع از خود و خانه و حریم و حمایتگاه خود بر عادت عرب

بکنید» (۵). «قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا، گفتند: اگر ما دانستمانی» (۶) که کارزار خواهد بود، نرفتمانی» (۷) و بر پی» (۸) شما بیامدی» (۹)، و اینکه آن بود که چون رسول- علیه السلام- به احد می آمد، عبد الله ابی سلول اصحاب خود را گفت: چه مهم است ما را برای محمد و قوم او خویشتن» (۱۰) طعمه شمشیر ساختن؟ بیاید تا با مدینه شویم، و برگشتند سیصد مرد و با مدینه شدند. چون رسول- علیه السلام- ملامت کرد ایشان را و اصحاب» (۱۱)، عذر اینکه آوردند که: «لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ، حق تعالی گفت: دروغ می گویند. هُم لِلْكَافِرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيْمَانِ، ----- (۱). (دب، آج، لب، فق، مر: تمیز. [.....] (۲). (دب، آج، لب، فق: بیند. (۳). (دب، لب، بیا، مر: بیاید. (۴). اساس: کارزار کنیم، وز: کارزار کنید، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها و معنی عبارت تصحیح شد. (۵). (دب، آج، لب: بکنی / بکنید. (۶). مر: می دانستیم. (۷). مر: نمی رفتیم. (۸). مر: در پی. (۹). مر: می آمدیم. (۱۰). (آج، لب، فق را، مر: خود را. (۱۱). همه نسخه بدلها: و صحابه. صفحه: ۱۴۵ گفتند: «لام» به معنی «الی» است، چنان که گفتیم که متعاقب باشد در بسیاری فعلها، يقال: هدیته لكذا و الی كذا، و دعوته لكذا و الی كذا، و ارشده لكذا و الی كذا، گفت: ایشان آن روز به کفر نزدیکتر بودند که به ایمان» (۱)، برای آن که کفر در دل داشتند و ایمان بر زبان. آنگه آنچه حقیقت نفاق است در حق ایشان محقق گردد که: «يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ، به زبان چیزی می گویند که در دل ندارند. وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ، و خدای عالمتر است به آنچه ایشان در دل [پنهان می]» (۲) دارند از کفر. آنگه ذکر اقوال و احوال ایشان باز گفت: «الَّذِينَ قَالُوا لِاخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا، گفت: رها نکردند به آن که خود بنشستند، برادران خود را در دین و یا در نسب گفتند که: اگر آنان که در احد کشته شدند فرمان ما کرده بودند و به خانه بنشسته، ایشان را بنه کشتند» (۳) چنان که ما را بنه کشتند» (۴)، چنان که حق تعالی پیش از اینکه حکایت کرد که: «ما مَاتُوا وَا مَا قُتِلُوا» (۵)، «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوا فِي سَبِيْلِ اللّٰهِ، مَیْنَدَار و گمان مبر که آنان را که در سبیل خدای بکشتند ایشان مرد گانند، بل زندگانند به نزدیک خدای- جل جلاله- روزی [می]» (۹) دهند ایشان را، و شادمانه اند به آنچه خدای به ایشان می دهد. و اینکه آیت دلیل آن است که شهدا به اجسام و ارواح زنده اند، و بر صفات» (۱۰) ----- (۱). (آج، لب، فق: با ایمان. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). بنه کشتندی / بنکشتندی. (۴). بنه کشتند / بنکشتند. [.....] (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۶. (۶). (دب، آج، لب، فق: می گویی / می گویند. (۷). مر: باز دارید. (۸). (آج، لب، فق، مر: تا آیت. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. صفحه: ۱۴۶ کمال که لایق ایشان بود حاصلند. بعضی مفسران گفتند: آیت در روز بدر آمد و شهیدان بدر، و ایشان چهارده مرد بودند: شش از «۱» مهاجر و هشت از انصار، و دیگران گفتند: آیت در کشتگان احد آمد، و ایشان هفتاد مرد بودند: چهار مرد مهاجر و باقی انصار. عبد الله [۲۷۵- پ] عباس» (۲) روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت در حق شهیدان احد: «۳ جعل الله ارواحهم فی اجواف طیر خضر ترد انهار الجنة و تأكل من ثمارها و تسرح» من الجنة حيث شاءت و تأوی الی قنادیل من ذهب تحت العرش، گفت: خدای تعالی جانهای» (۴) ایشان در شکمهای مرغان» (۵) سبز نهاد که از جویهای بهشت آب می خورند» (۶) و از درختان بهشت میوه [می]» (۷) خورند» (۸) و در بهشت چنان که خواهند» (۹) می گردند و مأوا» (۱۰) و منزل ایشان قندیلهاست» (۱۱) از زر، و در زیر عرش رب العزت آویخته، آنگه گفت: چون آن کرامت و منزلت دیدند از خدای تعالی، گفتند: کاشکی قوم ما دانستندی آنچه ما در آنیم از کرامت و نعمت؟ حق تعالی گفت: من ایشان را معلوم کنم تا شادمانه» (۱۲) شوند، و آنگه اینکه آیت فرستاد، اینکه وجهی است در سبب نزول آیت. قتاده و ربیع گفتند: ما را روایت کردند که چون اینکه جماعت را به احد شهید کردند» (۱۳)، مسلمانان گفتند: کاشک» (۱۴) تا ما دانستمانی» (۱۵) که حال اینکه برادران ما که ایشان را بکشتند» (۱۶) چیست! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوا فِي سَبِيْلِ اللّٰهِ- الْاَيَةُ. ----- (۱). اساس: کلمه به صورت «ان» هم خوانده می شود، مر: تن از. (۲). مر: عبد الله بن عباس. (۸)- (۳). دب: نفرح، مر: تروح. (۴). مر: روحهای. (۵). همه نسخه بدلها بجز لب، مر: مرغانی. (۶). وز: می خوردند. (۷). اساس: ندارد، با

توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). لب: می‌خواهند. [...] (۱۰). وز: مأوی. (۱۱). وز: قنديلها راست. (۱۲). لب، مر: شادمان. (۱۳). وز و. (۱۴). آج، لب، فق، مر: کاشکی. (۱۵). مر: می‌دانستیم. (۱۶). برادران ما که کشته شدند. صفحه: ۱۴۷ مسروق گفت: ما عبد الله مسعود را پرسیدیم از اینکه آیت، گفت: خدای تعالی ارواح شهیدان احد «۱» در أجواف «۲» مرغانی «۳» سبز کرد، چنان که در خبر اول برفت. آنگه اطلاع کرد بر ایشان و گفت: چه آرزوست شما را! گفتند: بار خدایا! از بالای اینکه چه آرزو و تمنا باشد که ما از میوه‌های «۴» بهشت می‌خوریم، و از جویهای بهشت آب می‌خوریم و در زیر عرش معید مسکن و منزل داریم؟ حق تعالی دگر باره اطلاع کرد و گفت: هیچ آرزو هست شما را! گفتند: آرزوی ما آن است که ما تا «۵» با دنیا شویم و در پیش رسول تو جهاد کنیم و شهید شویم تا ما را بنزدیک تو «۶» منزلت بیفزاید. حق تعالی «۷» گوید: من حکم کرده‌ام که آن را که به آن جا رسانیدم با دنیا که سرای محنت و تکلیف است نبرم. گفتند: بار خدایا! چون حکم تو چنین است، آرزوی ما آن است که سلام ما به رسول خود برسانی و او را «۸» احوال ما معلوم کنی و بفرمایی که تو از ما [راضی شدی و ما را از خود] «۹» راضی کردی، حق تعالی گفت: اما هذا فنعم، اینکه بکنم برای شما و اینکه آیت فرستاد. جابر عبد الله أنصاری گفت: پدر مرا - عبد الله را - به احد شهید کردند، و او جماعتی اطفال را به من رها کرد. یک روز رسول - علیه السلام - مرا گفت: یا جابر؟ بشارت دهم تو را! گفتم، بلی، یا رسول الله؟ گفت: پدرت را چون به احد شهید کردند «۱۰»، خدای تعالی او را زنده کرد و بی‌واسطه با او سخن گفت، و گفت: یا عبد الله؟ چه آرزوست تو را! گفت: بار خدایا! آن که مرا زنده کنی تا در پیش رسول تو دگر باره شهید شوم. حق تعالی گفت: در حکمت نیست که آن را که اینک جا رسانیدم با دنیا برم. گفت: بار خدایا! آرزوی دیگر مرا آن است که قوم من بدانند که من در چه کرامت و منزلتم «۱۱». حق تعالی گفت: من اینکه اعلام بکنم، و اینکه آیت فرستاد. -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر را. (۲). دب، لب، فق: اجوافی. (۳). مر: مرغان. (۴). اساس: میوه‌های / میوه‌های. (۵). مر: که دیگر باره. (۶). دب: بنزدیک خداوند. (۷). دب جواب. [...] (۸). دب، مر از. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۱۰). اساس و او جماعتی اطفال را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۱). دب: بدانند که درجه و منزلت و کرامت من نزد خداوند چیست. صفحه: ۱۴۸ أنس مالک «۱» روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: هیچ کس نبود که بمیرد و او را از خدای تعالی منزلتی باشد که او تمنای رجوع با دنیا کند مگر شهیدان که «۲» با دنیا آیند و دگر باره شهید شوند از آن منازل و درجات و کرامات که ایشان را بنزدیک خدای باشد. و بعضی دگر گفتند: آیت در شهیدان چاه معونه آمد، و قصه اینکه آن بود که محمد بن اسحاق بن یسار گفت باسناده از حمید طویل از أنس مالک، و جماعتی دیگر از اهل علم «۳» روایت کردند که ابو براء عامر بن مالک بن جعفر بن کلاب - ملاعب الأسنه را - و «۴» سید بنی عامر بن صعصعه بود بنزدیک رسول آمد به مدینه و او را هدیه نیکو آورد. رسول - علیه السلام - هدیه او قبول نکرد و گفت: یا ابا براء؟ من هدیه مشرکان نپذیرم، اسلام آر اگر خواهی که هدیه تو قبول کنم، و اسلام بر او عرضه کرد «۵» و بگفت او را آنچه خدای وعده داده است «۶» مؤمنان را از کرامت «۷» و نعمت و ثواب، و «۸» قرآن چند آیت بر او خواند، او اسلام نیاورد و لکن نزدیک بود، و قول رسول او را نکو آمد و گفت: ای محمد؟ اینکه دین که تو ما را با او دعوت می‌کنی دینی نکوست، اگر جماعتی صحابه را بفرستی با اهل نجد تا ایشان را دعوت کنند به اینکه دین، امید من چنان است که اجابت کنند. رسول - علیه السلام - گفت: من ایمن نباشم بر ایشان که ایشان را به میان قوم کفار فرستم «۹» که «۱۰» ایشان را بکشند. ابو براء گفت: در حمایت منند، ایشان را بفرست. رسول - علیه السلام - منذر بن عمرو را با هفتاد مرد از اخیار «۱۱» مسلمانان بفرستاد، از جمله ایشان: حارث بن صمه و حزام بن ملحان و عروه بن أسماء و نافع بن بدیل بن ورقاء الخزاعی - و اینکه مرد از پدران ماست - ----- (۱). مر: انس بن مالک. (۲). دب، آج، لب، فق، ایشان تمنا کنند که. (۳). وز، دب، آج، لب، فق هم. (۴). کذا: در اساس و وز، آج: الأسنه و او بزرگ و، لب: الأسنه، فق، مر: ملاعب که. (۵). مر: عرض کرد. (۶). دب: وعده داده بود. (۷). مر و رحمت. (۸). وز، مر: و از. (۹). وز، آج، لب، فق، مر: قومی

کفّار فرستم، دب: قومی فرستم از کفّار. (۱۰). مر مبادا. [.....] (۱۱). وز، دب، آج، لب، فق، مر: از خیار. صفحه: ۱۴۹ و اینکه در صفر بود سال چهارم از هجرت بر سر چهار ماه از وقعه «۱» احد بیامند و به چاه معونه فرود آمدند، و اینکه زمین است از میان زمین بنی عامر و بنی سلیم. چون فرود آمدند «۲»، گفتند: کیست از میان ما که رسالت رسول - علیه السّلام - بگذارد به اینکه جماعت! حزام بن ملحان گفت: من بگذارم. آنکه نامه رسول بر گرفت و بیامد و بر ایشان بایستاد «۳» و گفت: یا اهل بئر معونه؟ انا رسول رسول الله إلیکم، من رسول رسول خدا ام به شما، [۲۷۶-] من گواهی می‌دهم که خدا یکی است و محمد بنده و رسول اوست، به خدای و پیغامبرش ایمان آرید «۴». مردی از خیمه بیرون آمد و نیزه «۵» بر پهلوی او زد و به دیگر پهلوی برون برد، او گفت: الله اکبر، به فوز اکبر رسیدم، و بیفتاد و جان بداد. آنکه عامر بن طفیل بن عامر آواز داد بنی عامر را و با قتال اینکه جماعت مسلمانان خواند، اجابت نکردند و گفتند: ما ابو براء را نیاز داریم که اینان در جوار اویند. استغاثه کرد به جماعتی از بنی سلیم و قبایل ایشان، منهم: رعل «۶» و ذکوان، ایشان اجابت کردند و بیامند، و اینکه قوم مسلمانان را در میان گرفتند. مسلمانان چون آن دیدند، دست به تیغ و نیزه زدند «۷» و بذل جهد کردند در قتال تا «۸» همه کشته شدند الا کعب بن یزید که او را در کارزار گاه «۹» بیفگندند و او را رمقی بود «۱۰» و جراحت بسیار داشت، از میان کشتگان برخاست «۱۱» و بهتر شد و در کارزار خندق «۱۲» کشته شد، و اشتران اینکه مسلمانان به چره بودند «۱۳»، و دو مرد با آن بود «۱۴»: یکی عمرو بن امیّه الضّمري و انصاری دیگر احد بنی عمرو بن عوف «۱۵»، ایشان را هیچ خبر نبود از احوال اینکه ----- (۱). دب، لب، فق، مر: واقعه. (۲). وز: فرود آمد. (۳). مر: خواند. (۴). دب، آج، لب، فق: آری / آرید. (۵). وز، دب، فق، مر: نیزه / نیزه‌ای. (۶). اساس: رعل. (۷). مر: بردند. (۸). مر: و می‌کوشیدند تا. (۹). همه نسخه بدلها بجز وز: کارزار. (۱۰). مر: مانده بود. (۱۱). آج، لب، فق: برخاست، مر: بیرون آمد. (۱۲). اساس: چنان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). مر: به چرا بود. [.....] (۱۴). مر: دو مرد با اشتران بودند. (۱۵). وز: احد بن عمرو بن عوف، دب، لب، فق: احدی عمرو بن عوف. صفحه: ۱۵۰ مسلمانان الا که نگاه کردند مرغان را دیدند که آن جا که لشکر گاه ایشان بود پرواز می‌کردند، گفتند: اینکه مرغان چرا آن جا «۱» پرواز می‌کنند، بیامند و بنگریدند قوم را کشته یافتند، گفتند: رای چیست! عمرو بن امیه [گفت: برویم و رسول خدای را خبر دهیم از اینکه حال انصاری گفت: اما من نخواهم که از صحبت اینکه جماعت باز پس اتمم و در وقتی که منذر بن عمرو را کشتند من نخواهم تا آن جا کشته شوم. آنکه بیامد و کارزار کرد تا او را بکشتند، و عمرو بن امیه «۲» را اسیر گرفتند. چون بگفت که از مضرم، رهاس کردند «۳» و موی پیشانش ببریدند، و اینکه علامت اسیر باشد که او را رها کرده باشند. عامر بن الطفیل گفت: مادرم عهدی کرد که برده‌ای «۴» آزاد کند، من اینکه را به عوض آن برده آزاد کردم، او با نزدیک رسول آمد و خبر داد آنچه رفته بود. رسول - علیه السّلام - گفت: اینکه گناه ابو براء است و من کاره بودم رفتن اینکه جماعت را آن جا. چون خبر به ابو براء رسید، سخت آمد بر او و خصوصاً ضمان او اینکه جماعت را از رسول، و در «۵» جمله اینکه کشتگان عامر بن فهیره بود. راوی خبر گوید که: عامر بن الطفیل که کشته شده اینکه جماعت بود، گفت اینکه مرد کیست که او را از کارزار گاه «۶» به آسمان بردند تا از بالای آسمانش ببرند! گفتند: اینکه عامر بن فهیره است، و حسن ثابت اینکه بیتها بگفت در تحریض «۷» ابو براء علی عامر بن الطفیل، و هی: بنی امّ البنین ألم «۸» یرعکم و انتم من ذویب اهل نجد تهکم عامر بأبی براء لینخفه و ما خطا کعمد الا ابلغ ربیعۀ ذالمساعی فما احدثت فی الحدثان بعدی ابوک ابو الحروب ابو براء و خالک ما جد حکم بن سعد ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز وز: ندارد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب: رها کردندش. (۴). دب: بنده‌ای. (۵). مر: از. (۶). فق: کارزار، مر: قتلگاه. (۷). لب، فق، مر: تحریض. (۸). اساس: لا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۵۱ و قال کعب بن مالک فی ذلک: لقد طارت شعاعا کل وجه خفاره ما أجار أبو براء بنی امّ البنین أما سمعتم دعاء المستغیث مع المساء و تنویه الصّریخ بکی «۱» و لکن عرفتم أنّه صدق اللّقاء چون «۲» ابیات به ربیعۀ بن ابی البراء رسید،

اسپ بر نشست و نیزه بر گرفت و به راه عامر بن الطفیل رفت و او را نیزه بزد و از اسپ بیفگند و بکشت، چون بیفتاد گفت: اینکه عمل ابو براء است، اگر من بمیرم خون من از او طلب کنید» (۳) و باز مفروشید» (۴) مرا، و اگر بزیم رای خود بینم. اسحاق بن ابی طلحه گفت از انس بن مالک» (۵) که او گفت: خدای» (۶) در باب شهیدان بثر معونه قرآن بفرستاد» (۷)، و هو: بلغوا قومنا عناه قد لقینا ربنا فرضی عناه و رضینا عنه، آنکه تلاوتش منسوخ شد بس آن که ما مدتی می خواندیم، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ - الاية. بعضی دگر گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون اولیای آن کشتگان را نعمتی و سروری رسیدی، ایشان را یاد کردند و گفتندی: نحن فی نعمه و سرور و آباؤنا و ابناؤنا و اخواننا فی القبور، ما در نعمت و سروریم و پدران و فرزندان و برادران ما در گوراند، از آن تحسیر خوردندی» (۸)، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و باز نمود که: حال ایشان بهتر از حال شماست، گمان مبر» (۹) که آنان را که در سبیل من بکشتند مردگانند، بل زندگانند بنزدیک خدای. و «حسب» به دو مفعول متعدی باشد همیشه، «الَّذین قتلوا» مفعول اول است، و «امواتا» مفعول دوم. مراد به «سبیل خدای» جهاد است بلا خلاف. بل اَحیاء، رفع بر خبر مبتدای محذوف است، ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۴۷/۳): بلی، نیز چنین است مجمع البیان (۱/۵۳۶). (۲). مر اینکه. (۳). دب، آج، لب، فق: طلب کنی / طلب کنید. (۴). دب، آج، لب، فق: باز مفروشی / باز مفروشید. [.....] (۵). دب، آج، لب، فق، مر شنیدم. (۶). مر: خدای تعالی. (۷). مر: آیت فرستاد. (۸). دب، آج، لب: تحسیر خوردن، فق: تحسیر خوردند. (۹). مر: گمان مبرید. صفحه: ۱۵۲ التقدیر: أهم» (۱) اَحیاء. و ابن ابی عبه» (۲) خواند: «بل اَحیاء» علی تقدیر: بل احسبهم اَحیاء. بعضی گفته اند مراد آن است که: بل اَحیاء فی الدین، ایشان در دین زنده اند، و بعضی گفته اند» (۳): اَحیاء فی العلم، یعنی در معلوم خداست که زنده خواهند شدن» (۴)، و گفته اند: بل اَحیاء ببقاء الذکر، زنده اند از آن جا که ذکر و نام ایشان مانده است در میان مردمان، چنان که شاعر گفت: موت التقی حیات لا فناء لها قد مات قوم و هم فی التیاس اَحیاء بعضی دگر گفتند برای آن گفت: یَل اَحیاء، که ایشان ثواب اعمالی که کردند» (۵) ایشان را همچنان می نویسند، و هر جهادی که مجاهدی کند از آن روز تا روز قیامت ایشان را مثله اینکه» (۶) می نویسند، برای آن که بذل جهد کردند و جان فدا کردند تا دیگران به ایشان اقتدا کنند» (۷) و اینکه اقوال اقتضای کند آن کند «بل اَحیاء» مجاز باشد. و بعضی دگر گفتند: برای آن که ارواح ایشان در زیر عرش خدای را سجده می کند» (۸) چنان که زندگان کنند، و چنان که ارواح مؤمنانی که ایشان بر وضوء بخسپند، علی ما جاء فی اخبار [۲۷۶-پ] الاحاد. و گفته اند: برای آن که ایشان در گور پوسیده نشوند چون دگر مردگان. و در خبر آمده است که چهار گروه در گور درست بمانند: پیغمبران و عالمان، و شهیدان، و حاملان قرآن. عبد الرحمن بن عبد الله بن [عبد]» (۹) الزحمن بن ابی صعصعه گفت: عمرو بن الجموح و عبد الله بن عمرو بن حازم» (۱۰) از جمله کشتگان احد بودند، ایشان هر دو را در ----- (۱). کذا: در اساس، وز، دب، فق، دیگر نسخه بدلها: هم. (۲). اساس، وز: عیله، با توجه به دب تصحیح شد. (۳). مر بل. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: خواهد شدن. (۵). فق: کردند. (۶). همه نسخه بدلها بجز وز: مثل آن، وز: مثله آن. (۷). دب، آج، لب، فق: اقتدا کردند. (۸). آج، لب، فق، مر: می کنند. (۹). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، کشف الاسرار (۲/۳۴۶) عبد الله بن عمرو بن حزام، سیرت رسول الله (۱/۴۴۱) عبد الله بن عمرو بن حزام. صفحه: ۱۵۳ یک گور نهاده بودند. وقتی سیلی عظیم بیامد- و گور ایشان بر گذر سیل» (۱) بود- و گور ایشان را خاک برد و ایشان در گور ظاهر شدند درست که پنداشتی ایشان را هم آن ساعت نهاده اند، و دست ایشان بر جراحی نهاده بود. یکی برفت و دست او چند بار از جراحی بر گرفت، هر بار با جراحی نهاده شد، و از وقعه احد تا به روزگار اینکه سیل چهل و شش سال بود» (۲). بعضی دگر گفتند: برای آن که ایشان را نشویند چنان که مردگان را. رسول- علیه السلام- در حق شهیدان گفت: زملوهم بدمائهم و کلومهم فانهم یحشرون یوم القیمه بدمائهم اللون لون الدم و الریح ریح المسک، گفت: اینان را هم چنین دفن کنی خون آلود» (۳) با جراحی [که فردای قیامت]» (۴) هم چنین برخیزند

خون آلوده» (۵)، رنگ رنگ خون باشد، و بوی بوی مشک. و عیب بن عمیر روایت کند که: رسول- علیه السلام- روز احد به مصعب بن عمیر بگذشت «۶»، او کشته افکنده بود، بر بالین او بایستاد و اینکه آیت می خواند: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ» (۷)- الآیة، آنگه گفت: رسول خدای گواهی می دهد که اینان فردا «۸» قیامت گواهان «۹» باشند بنزدیک خدای- جل جلاله «۱۰»- بیاید و اینان «۱۱» را زیارت کنید و بر اینان سلام کنید که به «۱۲» آن خدای که جان من به امر اوست که هیچ کس نباشد که بر ایشان سلام کند و الا جوابش باز دهند، و اینکه یک دو خبر «۱۳» دلیل آن می کند که ایشان بر حقیقت زنده باشند، و ظاهر قرآن بر اینکه است، حمل بر ظاهر باید کردن که آن اولیتر است و از آن مانعی نیست، و چیزی که «۱۴» حمل کند بر آن که از ظاهر عدول کنند. ----- (۱). وز: گز رسیل. (۲). دب: گذشته بود، مر: رفته بود. (۳).

مر: دفن کنید و خون آلوده. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). فق: خون نالود. (۶). دب، آج، لب، فق، مر و. (۷). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: فردای. (۹). دب، آج، لب، فق، مر من. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر بر ظلم ظالمان. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مر: ایشان. (۱۲). مر حق. [.....] (۱۳). دب، آج، لب، فق، مر: و اینکه خبر. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مر: خبری که. صفحه: ۱۵۴ یُرزقون، ایشان را روزی می دهند از میوه های «۱» بهشت و آبهای بهشت. فَرِحِينَ، شادمانه اند «۲» به آنچه خدا می دهد ایشان را از فضل «۳» و نعمت. و نصب او بر حال است من قوله «یرزقون»، و ابن السمیقع خواند: «فارحین» و هما لغتان: کفار هین و فرهین، و حاذرین و حذرین. وَ یَسْتَبِشِرُونَ، و شادمانه «۴» می باشند، و اصل او از «بشره» است، برای آن که آن کس که شاد بود او را شادی بر بشره پیدا شود. در معنی او خلاف کردند، بعضی گفتند معنی آن است که: ایشان- یعنی شهیدان- خرم باشند به آنان که زنده مانده باشند از اقربا و دوستان، ایشان بر ایمان و طاعت مقیم باشند، و خدای ایشان را از احوال اینان خبر می دهد و از طاعت و عبادت ایشان، و آنان شادمانه «۵» می باشند. قولی دگر آن است که: خدای تعالی خبر دهد «۶» شهیدان را که از خویشان و یاران شما فلاّن و فلاّن شهید خواهند شدن، و ایشان نیز به اینکه کرامت و منزلت در شهادت برسند که شما رسیده ای «۷». ایشان «۸» اینکه بشنوند، شادمانه شوند. سدّی گفت: شهیدان هر وقت نامه ای به ایشان دهند که فلاّن و فلاّن از خویشان و یاران شما «۹» در فلاّن وقت عن قریب با نزدیک شما خواهند آمدن «۱۰»، ایشان آن بشنوند و شادمانه «۱۱» شوند چنان که مرد مسافر که نامه دوستان و عزیزان خود بخواند و معلومش شود که ایشان را عن قریب ملاقات خواهد بودن. أَلَّا «۱۲» أَلَّا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ، در جای بدل افتاد، من، أَلَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ. و از جمله ابدال، بدل اشتمال باشد برای آن که «۱» گفت: وَ یَسْتَبِشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ، در جای بدل «۲»، آنگه گفت: أَلَّا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ. و استبشار بحقیقت به نفی خوف و حزن است از ایشان، و بدل اشتمال حالتی متصل بود به مبدل، چنان که: اعجبنی زید عقله، و سلب زید ثوبه، و قوله: لَمْ يَلْحَقُوا، یقال: لحق فلاّن بفلاّن و ألحقته به، و قیل: لحق به و الحق به بمعنی واحد، و لهذا جاء فی الحدیث: ان عذابک بالکفار ملحق، آی لا حق، و روی «ملحق» و الاوّل اکثر فی الروایة. یَسْتَبِشِرُونَ بِنِعْمَةٍ، شادمانه «۳» می باشند به نعمت و فضل خدا، و فایده آن که منکر گفت و نگفت: «بنعمه الله و فضله» آن است که آن نعمت و فضل به آن جای است که وصف نشاید کردن «۴» آن را که به آن معرّف «۵» شود، و «لام» تعریف در او نمی شاید آوردن تا از جنس آن شود که مخاطب شناسد، بل چون به حدّی است که مثل آن معتاد و معهود نیست، چون مبهمی «۶» نکره است [۲۷۷- ر] برای آن «۷» نکره گفت، آنگه گفت «من الله» تا کرامت پیدا شود و بدانند که آن نعمت «۸» خدای صادر است، و «من» شاید «۹» تا تبیین بود، و شاید «۱۰» تا ابتدا غایت بود. و «ان الله» المعنی و -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: باشد آنگه. [.....] (۲). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها عبارت «در جای بدل» را ندارد. (۳). لب، مر: شادمان. (۴). وز، دب، آج، لب، فق: نمی شاید کردن، مر: نمی توان کردن. (۵). همه نسخه بدلها: معروف شود. (۶). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق: منهی، مر: در حاشیه: مبهمی، نیز چاپ شعرانی (۳/ ۲۵۰): مبهمی. (۷). وز: اینکه. (۸). مر از. (۹). همه نسخه بدلها بجز مر: و می شاید. (۱۰). وز، مر که. صفحه: ۱۵۶ بأن الله محلّ او جزّ است لعطفه علی

مجرور، و کسائی خواند: «و ان الله»، و نیز مفضل و محمد بن عیسی و فزاد در شاذ علی الاستیناف، بیان اینکه قراءت، قراءت عبد الله مسعود است: و الله «۱» لا یضیع أجر المؤمنین، و بر قراءت اول یک کلام باشد، و بر «۲» قراءت دوم دو کلام باشد، و آن که خدای عز و جل - رنج مؤمنان ضایع نکند. کلبی گفت باسنادش که: مرد مجاهد چون پیش دشمن رود در صف کارزار «۳» جهاد، دری از درهای آسمان بر گشایند و دو شخص از حور العین بیایند و نظاره او می‌کنند. چون او روی به دشمن آرد و کارزار می‌کند «۴»، ایشان گویند: اللهم وقفه و سدده، بار خدایا؟ توفیق و تسدیدش ده، و چون پشت بر دشمن کند و برود، ایشان گویند: اللهم اعف عنه، بار خدایا؟ عفو بکن او را. چون او را بکشند، خدای تعالی به او با فرشتگان مباحث کند، گوید: بنده من «۵» نگرید که چگونه تن و جان در سیل من بذل کرد برای طلب رضای من؟ فرشتگان گویند: بار خدایا؟ ما نرویم به نصرت او! حق تعالی گوید: دست بدارید «۶» از بنده من که دیر است که او رنجور است برای من، و لقای من دوست می‌دارد، و من لقای او. آنگاه آن حوریان فرود آیند و به بالین او آیند، و حق تعالی فرشتگان را فرماید تا «۷» از آفاق زمین بیایند «۸» به تحیت و بشارت او، به کراماتی که خدای نهاده باشد او را. چون بشارت داده باشند او را، حق تعالی گوید: بر گردی «۹» و او را با زنان خود رها کنید «۱۰» تا با ایشان بیاسایند «۱۱». ایشان او را گویند: مدتهاست تا ما را به تو یا سه «۱۲» و آرزومندی است. او گوید: و مرا نیز همچین، آنگاه خدای تعالی ایشان را به محل خود رساند. ----- (۱). مر: و ان الله. (۲). مر: و در. (۳). دب از.

(۴). آج، لب، فق: کارزار کند. (۵). وز: به بنده من نگرید، دب، آج، لب، فق. به بنده من نگری، مر: گوید ای فرشتگان بنده مرا ببینید. [.....] (۶). دب، آج، لب، فق: دست بدارید / دست بدارید. (۷). مر: که. (۸). مر: از افق آسمان به زمین آیند. (۹). بر گردی / برگردید. (۱۰). دب، مر: رها کنی. (۱۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳ / ۲۵۱): بیاساید. (۱۲). وز: یا سه / یا سه‌ای. صفحه: ۱۵۷ ابو القاسم عبد الله بن أحمد بن عامر روایت کند از «۱» علی بن موسی الرضا از پدرش موسی بن جعفر الکاظم، از پدرش جعفر بن محمد الصادق، از پدرش محمد بن علی الباقر، از پدرش زین العابدین علی بن الحسین، از پدرش حسین بن علی الشهدید، از پدرش امیر المؤمنین علی «۲» که: یک روز بر منبر خطبه می‌کرد و قوم را تحریض «۳» می‌کرد بر جهاد. مردی بر پای خاست و گفت: یا امیر المؤمنین؟ مجاهد را که به جهاد رود، او را چه مؤذ باشد «۴»! امیر المؤمنین گفت: من یک روز ردیف رسول «۵» بودم - علیه السلام - بر ناقه عضباء، اینکه که تو از من پرسیدی از او پرسیدم، او مرا گفت: بدان که مرد غازی چون همت و عزم غذا کند، خدای تعالی برای او براتی از دوزخ بنویسد. چون به برگ و ساز کردن گیرد، خدای تعالی به او [با] «۶» فرشتگان «۷» مباحث کند. چون اهل و عشیرت را وداع کند، در و دیوار بر او بگرید و از گناه به درآید «۸» چنان که مار از پوست به درآید «۹»، و خدای تعالی بر هر مردی از غازیان چهل هزار فرشته را موکل کند تا او را نگاه می‌دارند از پس و پیش و چپ و راست، و هیچ حسنه نکند الا مضاعف کنند «۱۰»، و هر روزی او را عبادت هزار مرد بنویسند که هر مردی هزار سال عبادت کرده باشد، هر سالی سیصد و شصت «۱۱» روز، هر روزی چندان که همه عمر دنیا، چون برابر دشمن رسید «۱۲»، علم اهل دنیا از حصر و حد ثواب ایشان باز ماند. چون به کارزارگاه درآیند «۱۳» و نیزه‌ها «۱۴» بر یکدیگر راست کنند و کمانها به زه آرند و تیر بپیوندند و به یکدیگر «۱۵» درآویزند، فرشتگان بر گرد ایشان «۱۶» در آیند و دعا کنند ایشان را به نصرت و ثبات قدم، و منادی ندا کند «۱۷»: الجنة تحت ظلال السیوف، بهشت در زیر سایه شمشیرهاست. ----- (۱). مر امام. (۲). دب، مر علیهم

السلام. (۳). دب، لب، فق: تحریض. (۴). همه نسخه بدلها: مزد باشد. (۵-۹). مر خدای. (۶). اساس و وز: ندارد، از دب افزوده شد. (۷). مر: خدای تعالی با فرشتگان به او. [.....] (۸). مر: بیرون آید. (۹-۱۰). وز: ندارد. (۱۱). وز: شصت. (۱۲). لب: برسید، مر: رسد. (۱۳). مر: درآید. (۱۴). اساس و همه نسخه بدلها: نیزه‌ها / نیزه‌ها. (۱۵). فق: با یکدیگر. (۱۶). مر: بر گرد او. (۱۷). مر که. صفحه: ۱۵۸ چون چنین باشد هر طعنه و ضربه «۱» که بر مرد مسلمان آید، او را خوارتر آید «۲» از آن که شربه «۳» آب سرد در گرمگاهی. چون از پشت اسپ بر زمین آید، هنوز بر زمین افتاده نباشد «۴» که جفت او را «۵» حور العین به بالین او رسد و او را بشارت دهد به

آنچه خدای بجا رده «۶» باشد او را از کرامت. چون بر زمین افتد «۷»: زمین گوید او را که: مرحبا بالروح الطَّيِّبَةُ اخرجت من البدن الطَّيِّبَةُ «۸»، مرحبا به جانی پاکیزه که از تنی پاکیزه می‌برود، بشارت باد تو را که برای تو نهاده است آنچه هیچ چشم چنان دیده نیست، و هیچ گوش چنان شنیده نیست، و بر خاطر هیچ بشر چنان گذشته نیست، و خدای تعالی گوید: من خلیفه اویم بر اهلش، هر که رضای ایشان جوید رضای من جسته باشد، و هر که ایشان را به خشم آرد «۹» مرا به خشم آورده باشد، و حق تعالی روح او در حوصله مرغانی کند سبز «۱۰» که در بهشت می‌برند «۱۱» هر کجا خواهند «۱۲»، و از هر طعام که خواهند می‌خورند، و با قندیل‌های زرین شوند از عرش آویخته، و هر مردی را «۱۳» از ایشان هفتاد غرفه در بهشت بدهند «۱۴» از غرفه تا غرفه «۱۵» چندان باشد که از صنعا «۱۶» تا به شام، [و به روایتی دیگر: از منا تا به شام] «۱۷»، نور آن غرفه چندان می‌تابد که از شرق تا غرب پر کند «۱۸». بر هر غرفه هفتاد در باشد، هر دری را هفتاد مصراع باشد از زر، بر هر دری پرده‌ای آویخته باشد، در هر غرفه‌ای هفتاد خیمه باشد، در «۱۹» هر خیمه «۲۰» ----- (۱). مر: طعن و ضربی. (۲). مر: آسانتر باشد. (۳). دب: شربتی.

(۴). دب: نیامده باشد. (۵). دب، آج، مر: ندارد. [.....] (۶). اساس: بجا آورده، مر: مهتّا کرده با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر: و چون از مرکب بیفتد. (۸). همه نسخه بدلها: الطَّيِّب. (۹). دب: آورد. (۱۰). مر: مرغی سبز کند. (۱۱). مر: می‌پرد. (۱۲). مر: بخواهد. (۱۳). مر: هر شهیدی را. (۱۴). اساس: بدهد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). آج، فق: غرفه/ غرفه‌ای. (۱۶). وز: صنعان. (۱۸). اساس، دب: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۷). اساس: پر کنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۹). دب: بر. [.....] (۲۰). دب، آج: خیمه/ خیمه‌ای. صفحه: ۱۵۹ هفتاد سریر باشد از زر [۲۷۷-پ]، قوایم آن از زبرجد و در «۱» مرصع به قضبان زمرد، بر هر سریری چهل بستر کرده باشد، کثافت هر بستری چهل گز، بر هر بستری جفتی از حور العین که صفت ایشان آن باشد که خدای تعالی گفت: عَزْبًا أتراباً «۲». مرد گفت: یا امیر المؤمنین! «عرب» و «أتراب» چه باشد! گفت: الغنجات الرضیات الشّهیات، نازنینان پسندیده آرزو، و هر یکی را از ایشان «۳» هفتاد [هزار] «۴» کینزک و هفتاد هزار غلام باشند «۵» با رویهای چون ماه و تاجهای زر و لؤلؤ، ازارهای شراب «۶» بر دوش افکنده و کوزه‌ها «۷» و ابریه‌ها بر دست گرفته، چون روز قیامت باشد و ایشان بر مرتبه خود می‌آیند، به آن خدای که جان محمّد به امر اوست که اگر پیغمبران در راه پیش ایشان به افتند «۸» از بهاء «۹» ایشان پیاده شوند «۱۰». پس اینکه شهیدان بیایند و در موقف شفاعت بایستند، هر یکی از ایشان هفتاد هزار گناهکار را شفاعت کنند از اهل البیت «۱۱» و همسایگان، تا دو همسایه با یکدیگر خصومت کنند هر یکی گوید: من اولیترم به شفاعت او که من نزدیکترم به جوار و همسایگی او، آنگه بیاید و با من و با ابراهیم بر مانده خلد بنشیند، خدای تعالی به رحمت به ایشان «۱۲» می‌نگرد، و ایشان به ثواب و کرامت خدای می‌نگرند به بامداد «۱۳» و شبانگاه. راوی خبر روایت کند- قیس الجذامی- از رسول- علیه السّلام- که او گفت: خدای تعالی شهیدان را شش خصلت بدهد عند آن که «۱۴» اول قطره خون او بر زمین آید، گناهانش «۱۵» جمله بیامرزد و جای خود در بهشت بیند و جفت خود را از حور العین، و از -----

(۱). همه نسخه بدلها: درّ و زبرجد. (۲). سوره واقعه (۵۶) آیه ۳۷. (۳). مر: و در خدمت هر یکی. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). دب، آج، لب، فق: باشد. (۶). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق: سراب، مر: شرب. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: کوزه‌ها/ کوزه‌ها. (۸). کذا: در اساس و وز، دب، آج، لب، فق: بر افتند، مر: آیند. (۹). وز، زیر اینکه کلمه با خط اصلی افزوده است: یعنی از ملاحظه نور و صفای ایشان. (۱۰). وز: ایشان شوند. (۱۱). دب: اهل بیت. (۱۲). آج، لب: با ایشان، مر: بر ایشان. (۱۳). دب: بام داد، لب: می‌نگرند بامدادی. [.....] (۱۴). مر: پیش از آن که. (۱۵). دب، آج، لب، فق را. صفحه: ۱۶۰ فرع اکبرش ایمن کند، و از عذاب گور ایمن باشد، و به حله ایمانش آراسته دارند. انس مالک روایت کند که: با رسول- علیه السّلام- بودیم در بعضی غزوات، مردی سیاه بیامد «۱» گفت: یا رسول الله! من مردی‌ام چنین که می‌بینی سیاه و زشت روی و کریه بوی، درویش، بی مال. اگر در پیش تو جهاد کنم تا مرا بکشند، جای من کجا باشد! رسول- علیه

التَّيْلَامِ - گفت: بهشت. آن مرد اینکه بشنید، نیزه به دست گرفت (۲) و حمله برد و کارزار می کرد تا بکشتند او را. رسول - علیه السلام - بیامد و بر بالای سر او بایستاد (۳) و گفت: (۴) لَقَدْ بَيَّضَ اللَّهُ وَجْهَكَ وَ طَيَّبَ رِيحَكَ وَ أَكْثَرَ مَالَكَ، خدای روی تو سپید بکرد، و بوی تو خوش بکرد، و مال تو بسیار بکرد (۵). آنگاه [گفت] (۶): به خدای که زنان او را دیدم از حور العین که با یکدیگر منازعت می کردند در آن جبه پشمین که او (۷) داشت تا که با او در آن جا شود. ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: مرد مجاهد که او را شهید کنند، زخم نیزه و شمشیر همچنان یابد که کسی قرصه‌ای به او بر دهد. و در خبری دیگر چنین آمد که: عَضَ نَمْلَةٌ أَشَدَّ عَلَى الشَّهِيدِ مِنْ مَسِّ السَّلَاحِ، گاز (۸) مورچه (۹) بر تن شهید سخت تر آید از طعن نیزه و ضرب شمشیر. عبد الرحمن بن عبد الله روایت کند از رسول - علیه السلام - که گفت: خدای را بندگانی (۱۰) باشند (۱۱) که بخل کند بر ایشان بر قتل (۱۲)، یعنی نخواهد که ایشان را بکشند، ایشان را از قتل و زلازل و اسقام نگه دارد، عمر ایشان دراز کند در حسن عمل، و روزی فراخ دهد ایشان را و زندگانی دراز و عافیت، و قبض روحشان کند در عافیت، و جان ایشان بر دارد بر بستر نرم، و ایشان را به درجه شهیدان برساند: قَوْلُهُ الَّذِيْنَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ ... الْآيَةُ. أبو سفیان و اصحابش چون از احد باز گشتند و به ----- (۱). (۲). (۳). (۴). (۵). (۶). (۷). (۸). (۹). (۱۰). (۱۱). (۱۲).

دب: بگردانید. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). دب را. (۸). مر: گزیدن. (۹). وز، مر: مورچه / مورچه‌ای. (۱۰). مر: بندگان. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مر: باشد. (۱۲). دب، آج، لب: به قتل. [.....] صفحه: ۱۶۱ روحاء رسیدند، پشیمان شدند و یکدیگر را ملامت کردند (۱)، گفتند: ما چه کردیم نه محمد را کشتیم، و نه غارتی کردیم (۲) بر زنان ایشان، قومی را بکشتیم و جماعتی اندک ضعیف را با گذاشتیم (۳). باز گردید تا تمامی دمار بر آیم از اینکه باقی که مانده‌اند. اینکه خبر به (۴) رسول (۵) رسید، خواست تا کافران را بترساند، و از خویشتن شدتی و شوکتی بنماید تا کافران گمان برند که مسلمانان را قوتی هست که از قفای ایشان می‌بروند. باز گردید، بفرمود تا ندا کردند که رسول - علیه السلام - از قفای اینکه کافران بخواهد رفتن. ساز رفتن باید کردن (۶)، و مردم بیشتر مجروح و رنجور بودند. جابر عبد الله انصاری گوید: پدر مرا (۷) کشته بودند، و او هفت دختر را رها کرده بود. من گفتم: یا رسول الله؟ چه فرمایی مرا! دانی که پدر هفت عورت به من رها کرده است، و بر سر ایشان مرد نیست! و من نخواهم که تو به جهاد روی و من در خدمت تو نباشم. رسول - علیه السلام - گفت: [بر ایشان] (۸) خلیفتی بدار، و تو بیای با ما، هم چنین کردم. رسول - علیه السلام - برخاست و وجوه صحابه (۹)، رفتند تا به جایی که آن را حمراء الأسد گویند، و از آن جا تا به مدینه هشت میل است. ابن السائب روایت کند که مردی از بنی عبد الأشهل گفت: من از جمله مجروحان بودم، و برادرم را جراحت سخت تر بود، با یکدیگر گفتیم که: چه چاره است! ما مجروحیم و رنجوریم، و مرکوبی (۱۰) نداریم، و قوت رفتن نیست ما را، و رسول خدای را چگونه رها کنیم! آخر عزم مصمم کردیم بر رفتن، ساعتی می‌رفتیم و هر گاه برادر (۱۱) رنجور و (۱۲) مانده شدی، من او را برگرفتمی و پاره‌ای بردمی، و او پاره‌ای (۱۳) برفتی تا بر رسول برفتمی به حمراء الأسد. -----

----- (۱). اساس: ملاقات کردند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها بجز وز: غارت کردیم. (۳). دب، مر: بگذاشتیم، آج: باز گذاشتیم. (۴). دب: بر. (۵). دب، آج، لب، فق علیه السلام. (۶). مر: ساز رفتن کنید. (۷). مر: پدرم را. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). وز، آج، لب، فق، مر: مرکوبی. (۱۰). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۲). وز، مر: ندارد. (۱۳). مر خود. صفحه: ۱۶۲ معبد الخزاعی - به (۱) رسول - علیه السلام - بگذشت و او مشرک بود، و بنی خزاعه مسلمانان و کافرانشان (۲) هواه خواه رسول بودند، و با رسول - علیه السلام - عهد داشتند، گفت (۳): یا محمد؟ سخت است بر ما [۲۷۸-] ر [اینکه رنج که به صحابه تو رسید، و اگر آسایشی بودی بهتر بودی و بگذشت. چون به ابی سفیان رسید به روحاء، او را گفت: چه می‌کنی! گفت: عزم آن داریم که برویم و اینکه بقایای اصحاب محمد را مستأصل کنیم. معبد گفت: بی خرد مردی، محمد را دیدم و اصحابش لشکری که مثل آن ندیدم ساخته و

بجاریه، و آنان که حاضر نبودند حاضر شده «۴» و ساختن و تعجیل «۵» به دنبال شما می‌آیند و تأسف می‌خورند بر آن که چرا رها کرده «۶» شما را و اگر تا به در مکه بروی «۷» همانا از قفای شما «۸» باز نگردند، و ابو سفیان و قومش را تخویفی عظیم کرد از رسول. ابو سفیان گفت: چه می‌گویی! [ما] «۹» ایشان را مجروح و منهزم و متفرق رها کردیم. گفت: آن ندانم که شما چه کردید، اما اکنون لشکری را دیدم که از شوکت و عدت و حرص ایشان بر شما مرا در دل آمد که بیستی چند گفتم، ابو سفیان گفت: و آن بیتها چیست! گفت اینکه است: کادت «۱۰» تهدد من الاصوات راحلتی اذ سالت الارض بالجرد الابابیل تردی باسد کرام لا تنابله عند اللقاء و لا - خرق معاذیل فظلت عدوا ظن - الارض مایله لما سموا برئیس غیر مخذول فقلت ویل ابن حرب من لقائکم إذا تغمطت البطحاء بالخیل ائی نذیر لاهل البسل ضاحیه لكل ذی اربه منهم و معقول من جيش احمد لا و خش قنابله و لیس یوصف ما أنذرت بالقیل - - - - - (۱). دب: بر. [.....] (۲). وز: کافر ایشان، مر: کافران ایشان همه. (۳). دب: و گفتند،

مر: گفتند. (۴). تب: حاضر شدند. (۵). کذا: در اساس و وز، آج، لب، فق، مر: بتاختن و بتعجیل، تب: بتاختن و بتعجیل. (۶). همه نسخه بدلها: رها کردند. (۷). مر: می‌روید. (۸). وز: شمایان. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). اساس، وز، دب: کاد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۶۳ چون ابو سفیان و اصحابش اینکه بشنیدند بترسیدند و توقف کردند. و جماعتی از عبد القیس بگذشتند به ابو سفیان، او گفت: کجا می‌روید! گفتند: به مدینه. گفت: چه کار را! گفتند: تا پاره‌ای گندم خریم. گفت: پیغامی از من به محمّد برید «۱» و شما را بر من است که اینکه اشتران شما پر بار به شما سپارم به بازار عکاظ گفتند: آن پیغام چیست! گفت: محمّد را بگوی «۲» که ما ابو سفیان را دیدیم با لشکر «۳» عظیم بتعجیل می‌آمدند، گفتند: ما می‌رویم تا بقیه اصحاب محمّد را استیصال کنیم. اینکه بگفتند و روی با مکه نهادند. و اینکه قوم بیامدند و رسول را - علیه السلام - اینکه بگفتند و به مدینه شدند. رسول - علیه السلام - و صحابه گفتند: حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ. و رسول - علیه السلام - از پس سه روز با مدینه شد، و رسول - علیه السلام - در آن منزل معاویه بن المغیره بن العاص را بگرفت و ابو عزة الجمحی را بگرفت، اینکه قول بیشتر مفسران است. مجاهد و عکرمه گفتند: آیت در غزاه بدر کهنر آمد، و آن چنان بود که ابو سفیان روز احد چون بخواست رفتن، رسول را - علیه السلام - گفت: موعد ما سال آینده «۴» موسم بدر کهنر است. رسول - علیه السلام - گفت - چنین باشد - إن شاء الله تعالی. چون وقت موعد درآمد، ابو سفیان و اهل مکه بیامدند تا به منزلی که آن را مجنه خوانند، خدای تعالی خوفی در دل ایشان افکند و خواستند تا با مکه شوند. نعیم بن مسعود الأشجعی را دیدند در راه که به عمره آمده بود. ابو سفیان نعیم را گفت: یا نعیم؟ ما را با محمّد موعدی هست به بدر صغری، و اینکه سال قحط است و اینکه کار ما جز به سال خصب و فراخی بنرود «۵»، ما و چهارپا چیزی یابیم، و صلاح در آن می‌بینیم که باز گردیم و نمی‌باید که محمّد گوید که ما از سر ضعف و بد دلی باز گردیدیم «۶»، چون محمّد را بینی به مدینه بگو که: ابو سفیان با لشکر بسیار ساخته عزم آن دارد که با موعد تو آید، و تخویفی بکن ایشان را از ما و به مکافات اینکه تو را بر من ده شتر

- (۱). دب، آج، لب، فق: بری / برید. (۲). مر: بگویند. (۳). دب، مر، تب: لشکری. (۴). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۵). آج، لب، فق تا. [.....] (۶). فق، تب: باز گردیم. صفحه: ۱۶۴ است که به تو سپارم به ضمان سهیل بن عمرو، و سهیل بن عمرو ضمان بکرد. نعیم بیامد تا به مدینه آمد، لشکر رسول - علیه السلام - ساز غزاه می‌کردند. نعیم گفت: کجا خواهید رفتن «۱». گفتند «۲»: میان ما و ابو سفیان موعدی هست به بدر صغری، آن جا خواهیم رفتن. نعیم گفت: بد رای است اینکه که دیده‌اید «۳»، ایشان به در شهر شما آمدند و شما در شهر خود و خانه خود، آن رفت که دیدی «۴». اکنون بر خواهید خاستن «۵» و به جایی رفتن «۶»، و با جمعی بسیار تمام سلاح «۷» تمام آلت قتال کردن. ترسم که کس از شما باز نیاید «۸» اگر بروی «۹»، و تهویلی بکرد اصحاب رسول را، و ایشان را فتوری پدید آمد. رسول - علیه السلام - گفت: اگر مرا تنها بیاید رفتن، بروم و باز نمایم «۱۰». آنان که شجاعان قوم بودند، گفتند: ما با تو آیم «۱۱» ای رسول الله، و از ایشان نه اندیشیم «۱۲». حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ. رسول -

علیه السّلام- برفت تا به بدر صغری فرود آمد، هر کجا مشرکی بر آمدی صحابه رسول پرسیدندی از اهل مکه و ابو سفیان، گفتندی: قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ، جمعی بسیار مجتمع شده‌اند و جای ترس است شما را از ایشان، صحابه رسول گفتند: حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ؛ تا به بدر رسیدند، و آن آبی است بنی کنانه را، و بازار گاهی بود در جاهلیت آن جا که هر سال «۱۳» روز بازار بودی. رسول- علیه السّلام- آن جا مقام کرد و منتظر ابو سفیان می‌بود، و ابو سفیان با مکه شده بود. اهل مکه ایشان را جیش السّویق خواندند، یعنی ایشان با سویق خوردن شده بودند، و ----- (۱). دب، آج، لب، فق: خواهی رفتن، مر: خواهید رفت. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: گفت. (۳). دب، آج، فق، تب: دیده/ دیده‌ای دیده‌اید. (۴). مر: دیده‌اید. (۵). اساس: بر خواهید ساختن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مر: به جایی خواهید رفتن. (۷). مر و. (۸). اساس که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۹). مر: بروید. (۱۰). کذا: در اساس، وز، تب، دب، مر: باز نمانم، آج، لب، فق: باز نمانیم. (۱۱). وز، آج، لب، فق: با توایم. (۱۲). مر: نیندیشیم. (۱۳). آج، لب، فق، مر هشت. [.....] صفحه: ۱۶۵ رسول- علیه السّلام- آن جا هیچ کس را از مشرکان ندید، و وقت بازار درآمد و مردم بعاتت موسم آن جا آمدند، و اصحاب رسول- علیه السّلام- تجارتنی بسیار و معامله بسیار کردند، و ایشان را در آن خیر و نفع بسیار بود، و بر هر درمی [۲۷۸-پ] دو سود کردند، و باز مدینه آمدند با سلامت و غنیمت، فذلک قوله: الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ، آنان که اجابت کردند خدای و پیغامبر را، یعنی آنکه که ایشان را با بقیه قوم احد خواندند یا با غزات بدر صغری. و محلّ «الَّذِينَ» جرّ است برای آن که صفت مجروری است، و هو قوله: «المؤمنين»، و التقدير: وَ أَنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ- الْمُسْتَجِيبِينَ لِلَّهِ وَ الرَّسُولِ. مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ، پی آن که «۱» ایشان را جراحات و زخمها رسیده بود «۲»، و اینکه به حد [یث] «۳» احد لا یقترا است، و اینکه کلام تمام است. آنکه ابتدا کلامی «۴» دیگر کرد و گفت: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَ اتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ، آنان را که احسان کنند و طاعت داشت «۵» رسول- علیه السّلام- در آنچه ایشان را فرماید. «و اتقوا»، پرهیزند «۶» از مخالفت و معصیت او مزدی و ثوابی عظیم باشد، و آن جا که خبر مبتدا ظرفی مقدم بود، شاید که مبتدا نکره بود. الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ، محلّ «الَّذِينَ» هم جرّ است، به آن علّت که در اوّل گفتیم. مراد به «ناس» اوّل نعیم بن مسعود است در قول مجاهد و مقاتل و عکرمه و واقدی، و اینکه عامی بود که مراد از او خاص است، و ابو اسحاق گفت و جماعتی دیگر که: مراد به «ناس» آن جماعتند از عبد القیس که قصّه ایشان برفت. سدّی گفت: چون رسول- علیه السّلام- برگ آن کرد که به بدر رود برای میعاد ابو سفیان، منافقان بیامدند و گفتند: نه ما شما را گفتیم پارسال «۷» که مروید «۸»، برفتید «۹» ----- (۱). مر: بعد از آن که. (۲). مر: زخمهایی بسیار رسیده بود. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مر: ابتدای به کلامی. (۵). مر: فرمان برند. (۶). اساس، وز: پرهیزید، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق: به آن سال. (۸). دب، آج، لب، فق: مروی/ مروید. (۹). دب: و رفتی/ و رفتید، آج، لب، فق: برفتی/ برفتید. صفحه: ۱۶۶ و آن رنج دیدید که دیدید «۱»، امسال دگر باره می‌روید «۲» و ایشان جمعی بسیاراند، اگر بروید «۳» از شما کس باز نیاید «۴»، نصیحت ما بشنوید «۵» و از ایشان بترسید «۶» و بر حذر باشید «۷»، ایشان گفتند: حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ، بر اینکه قول مراد به «ناس» منافقان باشد. إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ، یعنی ابا سفیان «۸» و اصحابش لشکر جمع کردند برای قتال شما، از ایشان بترسید «۹» و حذر کنید «۱۰» که شما را قوّت ایشان نباشد. فَرَادَهُمْ إِيمَانًا، ایشان را «۱۱» گفتار ایمان بیفزود. امّا آن که ایمان را زیاده و نقصان روا بود یا نه! «ایمان» در لغت تصدیق باشد، و در شرع هم چنین «۱۲»، و بر حقیقت مرجع ایمان به اعتقادات علمی بود. و «معارف» عبارتی [باشد] «۱۳» از مجموع علمی که چون مجتمع شود ایمانش خوانند، و تا مجموع نبود ایمان نخوانند آن را. پس بر اینکه قاعده زیاده و نقصان در او مجاز باشد، برای آن که اگر از اینکه مجموع نقصان کند ایمان نباشد و زیادت مجاز باشد در او، و مراد آن بود که طریق و دلیل آن زیاده شود. و اخباری که آمده است در زیادت و نقصان ایمان متأول باشد «۱۴» بر اینکه تأویل که گفتیم. امّا به قول آنان که ایشان تصدیق بالقلب و اقرار باللّسان و عمل بالأرکان گفتند، زیاده و نقصان در او حقیقت

باشد، و ما بعضی از آن اخبار بگوئیم: عبد الله عمر گوید از رسول - علیه السلام - پرسیدم «۱۵» که: ایمان زیاده و نقصان پذیرد! گفت: بلی، بیفزاید چندان که صاحبش را به بهشت برد، و بکاهد چندان که صاحبش را به دوزخ برد. و تفسیر اینکه آن بود که: چون تمام نشده باشد «۱۶» صاحبش دوزخی بود به تقصیر در اتمام آن و زیاده در خبر «۱۷» عبارت باشد از تمام ایمان را. -----

(۱). دب، آج، لب، فق: دیدی که دیدی / دیدید که دیدید. (۲). دب، آج، لب، فق: می‌روی / می‌روید. (۳). دب، آج، لب، فق: بروی / بروید. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: کسی از شما باز نیاید. (۵). دب، آج، لب، فق: بشنوی / بشنوید. [.....] (۶-۹). دب، آج، لب، فق: بترسی / بترسید. (۷). دب، آج، لب، فق: باشی / باشید. (۸). دب، مر: ابو سفیان. (۱۰). دب، آج، لب، فق: کنید. (۱۱). مر از اینکه. (۱۲). مر بود. (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز وز: متناول. (۱۵). اساس، دب، آج، لب، فق: پرسیدیم، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۶). آج، فق، مر: تمام شود. (۱۷). تب: خیر. صفحه: ۱۶۷ ابو سعید خدری روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: مجادله یکی از شما در دنیا در حقی که او را باشد، سخت‌تر نبود که مجادله مؤمنان با خدای در حق برادران مؤمنشان که ایشان را به دوزخ برده باشند، گویند: بار خدایا؟ در حق برادران ما «۱» به دنیا با ما نماز کردند و روزه داشتند و حج کردند، حق تعالی گوید: بروی «۲» و هر کس را که شناسید «۳» از دوزخ بیرون آرید «۴»، بیایند ایشان را به صورت بشناسند، بعضی از ایشان تا نیمه ساق در آتش باشند و بعضی تا به کعب ایشان را بیرون آرند، حق تعالی گوید: بروید «۵» هر کس را که در دلش وزن دیناری ایمان باشد بیارید «۶»، بیایند گروهی دیگر را بیارند، گویند «۷»: بروی «۸» و آن را که در دل وی مقدار نیم دینار ایمان بود بیاری «۹»، آنگه گوید: بروید «۱۰» هر که در دل او مثقال ذره‌ای ایمان بود او را بیارید «۱۱»، و اینکه خبر حجت کردند بر زیادت و نقصان ایمان، و معلوم است باتفاق که اینکه مجاز است برای آن که وزن یک دینار و نیم دینار و مثقال ذره «۱۲» در جسم صورت بندد، در عرض روا نباشد. و تأویل اینکه خبر هم اینکه باشد که گفتیم که در أدله و طرق متفاوت باشند. عبد الله بن عمر الجملی «۱۳» روایت کرد از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت: «ایمان» اول لمظه «۱۴» باشد سپید در دل، آنگه می‌فزاید تا همه دل سپید شود، و «نفاق» لمظه «۱۵» باشد سیاه در دل چندان که می‌فزاید دل سیاه می‌شود تا همه دل سیاه می‌شود. و اگر دل مؤمن بشکافند سپید باشد، و اگر دل منافق بشکافند سیاه باشد، و شبهه زایل است «۱۶» در آن که اینکه الفاظ مجاز است و تشبیه و تمثیل، و الّا -----

--- (۱). چاپ شعرانی (۲۵۸ / ۳) که. (۲). بروی / بروید. (۳). دب، آج، لب، فق: شناسی / شناسید. [.....] (۴). دب، آج، لب، فق: آری / آرید. (۵). آج، لب، فق: بروی / بروید. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: بیاری / بیارید، مر: بیارند. (۷). مر: گوید. (۸). مر: بروید. (۹). مر: بیارید. (۱۰). دب، آج، لب، فق: بروی / بروید. (۱۱). دب، آج، لب، فق: بیاری / بیارید. (۱۲). وز، دب، آج، لب، فق، تب: ذره / ذره‌ای. (۱۳). اساس: عبد الله بن عمر الجلی، با توجه به وز تصحیح شد، چاپ شعرانی (۲۵۸ / ۳): عبد الله بن عمرو الجملی. (۱۴-۱۵). مر: نقطه. (۱۶). آج، لب، فق، مر: شبهه اینکه است. صفحه: ۱۶۸ ایمان و کفر عرض است، و عرض محال است که [متلون باشد و انما] «۱» متلون اجسامی باشد که محل الوان باشد. وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ، أی کافینا و ثقتنا، ما را خدای بس است و کفایت کننده است، و «نون» و «الف» ضمیر مجرور متصل است به اضافه، و شاعر گفت «۲» [۲۷۹-ر]: فیملاً بیتنا أقطا و سمننا و حسبک من غنی شیع و ری و نِعَمَ الْوَكِيلِ، أی الموکول الیه الأمور، فعیل باشد به معنی مفعول، برای آن که و کیل مرد در کارها آن بود که کار به او گذاشته باشند، من و کلت الیه الأمر أکله «۳». واقدی گفت: و کیل اینکه جا مانع است، و کذلک فی قوله: ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكَيْلاً «۴»، أی مانعا. و کذلک «۵» قوله: إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَىٰ بَرِّكَ وَكَيْلاً «۶». و ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: ابراهیم را - علیه السلام - چون به «۷» آتش افگندند، آخر سخن «۸» که از او شنیدند اینکه بود که گفت: حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعَمَ الْوَكِيلِ. عوف بن مالک روایت کند که: رسول - علیه السلام «۹» - از میان دو مرد حکومتی کرد، آن را که حکم بر او بود برخاست «۱۰» و می‌گفت: حسبی الله «۱۱» و نعم الوکیل. رسول - علیه السلام - گفت: باز آرید اینکه مرد را. باز

آوردند او را، گفت: یا هذا؟ خدای- عز و جل- بر زیرکی حمد می کند و بر عجز ملامت. چون کاری «۱۲» بر تو غالب شود اینکه کلمه بگویی، تنبیه کرد او را بر آن که اینکه کلمه نه به جای خود گفتی، و ----- (۱).

اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). تب شعر. [.....] (۳). دب، آج، لب، فق، مر: الأمر کله. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۶. (۵). دب، آج، لب، فق مر فی. (۶). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۶۵. (۷). مب: در. (۸). دب، مر: سخنی. (۹). دب، آج، لب، فق گفت. (۱۰). دب، لب، مر، تب: برخواست. (۱۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۲۵۹): حسبنا الله. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مر: کار. صفحه: ۱۶۹ فَاَنْقَلَبُوا بِنِعْمَةِ رَبِّهِمْ مِنْهُم وَ فَضَّلْهُمْ بِرِجَالِهِمْ مِنَ الْبَنِي إِسْرَائِيلَ. خانه شدند با نعمت خدای و فضل و افزونی او. و گفته‌اند: مراد به «نعمت» عافیت است، و به «فضل» آن سود که ایشان را بود در تجارت و معامله بازار موسم بدر- چنان که قصه آن برفت. لَمْ يَمَسَّ سُمْهُمُ سُوءٌ، نرسید ایشان را بدی، یعنی قتل و جراحی و مکروهی «۲». در خبر است که صادق «۳»- علیه السلام- گفت: عجب لمن يفرع اربعا كيف لا يفرع الى اربع، عجب از آن که «۴» از چهار چیز ترسد، چگونه پناه با چهار چیز ندهد؟ یکی از آن که از دشمنی «۵» ترسد، چرا فرغ نکند با اینکه کلمه که: حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ، و می شنود که خدای تعالی به عقب اینکه «۶» می گوید: فَاَنْقَلَبُوا بِنِعْمَةِ رَبِّهِمْ مِنْهُم وَ فَضَّلْهُمْ لَمْ يَمَسَّ سُمْهُمُ سُوءٌ، و «۷» آن که او از مکر ماکری ترسد، چرا پناه با اینکه کلمه نبرد «۸»: وَ اَفْوُضْ اَمْرِي اِلَى اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بِصَتْرِي بِالْعِبَادِ «۹»، و می شنود که خدای تعالی به عقب آن می گوید: فَوَقَاهُ اللّٰهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا «۱۰». و عجب [از] «۱۱» آن که او را غمی باشد و چگونه پناه با اینکه «۱۲» ندهد: لَا اِلَهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنِّي كُنْتُ مِنَ الظّٰلِمِيْنَ «۱۳». و می شنود که خدای تعالی به عقب اینکه می گوید: فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ نَجَّيْنَاهُ مِنَ الْعَمِّ وَ كَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِيْنَ «۱۴». و عجب از آن که او زیادت مال طمع دارد و فرغ نکند با اینکه کلمه که: مَا شَاءَ اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ «۱۵»، و می شنود که خدای تعالی به عقب اینکه می گوید: فَعَسَى رَبِّيْ اَنْ يُؤْتِيَنِيْ «۱۶» وَ اَتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللّٰهِ، و متابعت رضای خدای کردند، یعنی طاعت خدای و رضا از باب ارادت باشد، و سبب آن بود که ایشان گفتند: یا رسول الله؟ اینکه که ما کردیم غزا -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق: و به آن. (۲). مر و. (۳). مر: امام جعفر صادق. (۴). مر: عجب می دارم از کسی که. [.....] (۵). دب، آج، لب، فق: دشمن. (۶). اساس بود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۷). مر دیگر. (۸). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: ندهد. (۹). سوره غافر (۴۰) آیه ۴۴. (۱۰). سوره غافر (۴۰) آیه ۴۵. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). دب کلمات. (۱۳). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۸۷. (۱۴). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۸۸. (۱۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۹. (۱۶). اساس: وز، آج، لب، فق: یؤتینی، با توجه به دب و ضبط قرآن تصحیح شد. (۱۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۰. صفحه: ۱۷۰ بود! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اینکه متابعت فرمان و رضای من است، ثوابش ثواب غازیان باشد، و سلامت و غنیمت با آن یار، و رضای من حاصل. وَ اللّٰهُ ذُو فَضْلٍ، و خدای- جل- جلاله- خداوند فضل و نعمت بزرگ است. اِنَّمَا ذَلِكُمْ الشَّيْطَانُ، «ذلکم» اشارت است به آن که آن سخن گفت که: اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ، یعنی آن دیو بود، و اینکه را دو وجه بود: یکی آن که نعیم بن مسعود از شیاطین انسی «۱» باشد که تخویف کرد مؤمنان را و تشییط کرد ایشان را از قتال ابو سفیان، و وجه دوم آن که او آنچه کرد بغرور و وسوسه و اغواء شیطان کرد «۲». قوله: يُخَوِّفُ اَوْلِيَآءَهُ، در او چند وجه گفتند: یکی آن که: يَخَوِّفُ الْمُؤْمِنِيْنَ «۳» باولیا، و لکن مفعول اول از کلام بیفکنند و «با» «۴» از مفعول دوم بیفکنند چنان که گفت: لِيُنْذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا «۵»، و التَّقْدِيرُ: لينذرکم بئأس شديد، و قوله: لِيُنْذِرَ «۶» وَ تَنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ «۸»، چون «۹» حروف جر بیفکنند، فعل به مفعول رسید در او عمل نصب کرد، چنان که گفت: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا «۱۰»، ای من قومه، و اینکه معنی قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده. زجاج گفت و ابو علی الفارسی که: به اینکه تقدیر حاجت نیست، برای آن که «خوف» متعدی باشد به یک مفعول، و تخویف متعدی باشد به دو مفعول، يقال: خفت زيدا و خوّفت زيدا عمروا، و از کلام مفعول اول بیفکننده است و مفعول دوم رها کرده، و هذا من باب اعطيت زيدا درهما و كسوت عمروا ثوبا، در معنی آن که تو مخیر باشی فی حذف احد

المفعولین. بعضی دگر از اهل علم «۱۱» عربیت گفتند: اینکه در آیت «۱۲» روا نباشد برای آن که -----
 (۱). دب، آج، لب، فق: انس. [.....] (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). اساس: المؤمنون، با توجه به نسخه بدلها و معنی
 عبارت تصحیح شد. (۴). آج، لب، مر را. (۵). دب، آج، لب، فق، مر من لدنه، سوره کهف (۱۸) آیه ۲. (۶). اساس، وز: لتندر، با
 توجه به دب و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۷). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۱۵. (۸). سوره شوری (۴۲) آیه ۷. (۹). دب، آج، لب، فق،
 مر و. (۱۰). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. (۱۱). آج، لب، فق: ندارد. (۱۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی روایت.
 صفحه : ۱۷۱ حذف احد المفعولین آن جا روا باشد که لبس نبود، و در کلام دلالتی باشد بر محذوف و معنی مفهوم شود، و در
 آیت اینکه نیست، و إنما معنی آیت اینکه «۱» است که: شیطان دوستان خود را از منافقان می ترساند، و بد دلی می دهد تا ایشان با
 مؤمنان مساعدت نمی کنند در جهاد، و اینکه وجهی قریب «۲» است و مفهوم از ظاهر آیت اگر نه آنستی که گفت: فَلَا تَخَافُوهُمْ وَ
 خَافُونَ، از ایشان مترسید «۳» از من ترسی، و اینکه قرینه با آن وجه‌های اول روان باشد، و با اینکه وجه بنه رود «۴» که منافقان را
 گوید: فَلَا تَخَافُوهُمْ، از ایشان مترسید «۵» اگر مؤمنی «۶»، و اینکه لفظ که: إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ، هم مانع است از اینکه، برای آن که
 خدای «۷» می داند که منافقان مؤمن نه‌اند، چگونه شاید که اینکه گوید؟ قوله - عَزَّ وَ عَلَا «۸»:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۷۶ تا ۱۸۴]

[اشاره]

وَلَا يَحْزُنُكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حِطًّا فِي الْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۱۷۶) إِنَّ
 الَّذِينَ اشْتَرُوا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۷۷) وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمَلِّى لَهُمْ خَيْرًا لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا
 نُمَلِّى لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ (۱۷۸) مَا كَانَ لِلَّهِ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ
 اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ فَأَمَّنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ (۱۷۹) وَلَا
 يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
 وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۱۸۰) لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ
 وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (۱۸۱) ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ (۱۸۲) الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهْدٌ إِنَّا أَلَّا نُوْمِنَ
 لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِينَا بَقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَ بِاللَّذَى قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۸۳) فَإِنْ
 كَذَّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ رَسُولٌ مِّن قَبْلِكَ جَاءُ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ (۱۸۴) «۹» [۲۷۹- پ]

[ترجمه]

و اندوهگین مکناد تو را آنان که می شتابند در کفر که ایشان زیان نکنند «۱۰» خدای را چیزی می خواهد [خدای] «۱۱» که نکند
 ایشان را بهره‌ها «۱۲» در سرای بازپسین و ایشان را عذابی بود بزرگ. آنان که بخریدند کفر به ایمان زیان نکند خدای را چیزی
 ایشان را عذابی بود دردمند. «۱۳» و مپندار آنان را که کافر شدند که آن فرو -----
 (۱). دب، آج، لب، فق: آن. (۲). دب: غریب. (۳-۵). دب، آج، لب، فق: مترسی / مترسید. [.....] (۴). لب: بنرود. (۶). مر: مؤمنید.
 (۷). دب، آج، لب، فق، مر تعالی. (۸). دب: و جل. (۹). وز، آج، لب: ان لا. (۱۰). آج، لب، فق، مر: ایشان گزند نتوانند رسانید.
 (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). اساس: بهره‌ها/ بده‌ها، تب: بهره/ بهره‌ای. (۱۳). اساس، وز،
 دب، آج، لب: و لا تحسبن، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. صفحه : ۱۷۲ گذاشتن ما «۱» ایشان را بهتر

است ایشان را برای آن مهلت دادیم ایشان را تا زیاده کنند گناه «۲»، و ایشان را عذابی بود خوار کننده. خدای رها نکند مؤمنان را بر آنچه شما بر آنید تا جدا کند پلید را از پاک و نه خدای اطلاع دهد شما را بر غیب، و لکن خدای برگزید «۳» از پیغمبرانش «۴» آن را که خواهد، ایمان آرید به خدای و پیغمبرانش و اگر ایمان آرید و پرهیزید «۵» شما را باشد مزدی بزرگ. «۶» و مپندار آنان را که بخل بکردند به آنچه داد ایشان را خدای از نعمتش که آن بهتر است ایشان را، بل آن بتر است «۷» ایشان را طوق کنند «۸» ایشان را آنچه بخل کرده باشند به آن «۹» روز قیامت و خدای راست میراث آسمانها و زمین و خدای به آنچه شما می کنید «۱۰» داناست. بشنید «۱۱» خدای سخن آنان [که] «۱۲» گفتند که خدای درویش است و ما توانگرانیم، بنویسیم آنچه گفتند «۱۳» و کشتن ایشان پیغمبران را بنا حق «۱۴»، و گوئیم بچشید «۱۵» عذاب دوزخ شوریده «۱۶». ————— (۱).

تب: آن که فرو می گذاریم ما. (۲). آج، لب، فق، مر: بزهمندی. (۳). دب: برگردد، آج، لب، فق، مر، تب: برگزیند. (۴). تب: پیغامبراش. (۵). دب: ایمان آری و پرهیزی. [.....] (۶). اساس، وز، دب: تحسین، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق، مر، تب: بدتر است. (۸). آج، لب، فق، مر: به گردن در افگند. (۹). اساس: باشند ایشان را، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۰). دب: می کنی / می کنید. (۱۱). آج، لب، فق: بحقیقت شنود، تب: بدرستی که بشنود. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۱۳). اساس: گفتیم، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مر: بی شبهه استحقاق. (۱۵). دب: بچشی / بچشید. (۱۶). دب: سوزنده، آج، لب، فق، مر: عذاب آتش سوزان. صفحه: ۱۷۳ از آن است «۱» که در پیش افگند دستهای شما «۲»، و آن که خدای نیست بیداد کننده بر بندگان. آنان که گفتند که خدای عهد کرد «۳» با ما که ایمان نیاریم «۴» به هیچ پیغمبر تا به ما آرد قربانی که بخورد آن را آتش، گو که آمدند «۵» به شما پیغامبرانی از پیش من به حجتها، و آنچه گفتید، شما چرا بکشتی «۶» ایشان را اگر راست می گوئید «۷». «۸» اگر به دروغ دارند «۹» تو را به دروغ داشتند پیغمبرانی را پیش از تو «۱۰»، آوردند حجتها و کتابها و کتاب «۱۱» روشن. قوله: وَلَا يَحْزُنْكَ، نافع خواند در همه قرآن: «يَحْزُنْكَ» به ضم «یا» و کسر «زا» من الافعال، الّا آن که در سوره الانبیاست: لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَرَجُ الْأَكْبَرُ «۱۲» الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ، طلحه بن مصرف در شاذ خواند: «يسرعون»، ————— (۱). تب: آن به آن است. (۲). اساس، وز: ایشان، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها

تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مر: پیمان کرد. [.....] (۴). آج، لب، فق، مر: باور نداریم. (۵). آج، لب، فق، مر، تب: آمد. (۶). آج، لب، فق، مر: کشتید. (۷). آج، لب، فق، مر، تب: اگر هستید راست گویان. (۸). آج، لب، کذب. (۹). آج، لب، فق، مر: پس اگر باور ندارند. (۱۰). وز، دب، تب: از پیش تو. (۱۱). وز، دب، تب: کتابی. (۱۲). سورها انبیا (۲۱) آیه ۱۰۳. (۱۳). کذا: در اساس، وز، دیگر نسخه بدلها: او. (۱۴). تب شعر. صفحه: ۱۷۴ ضحاک گفت: کفار قریش اند، و مجاهد و ابن اسحاق گفتند: مراد منافقان مدینه اند، و قوله: وَلَا يَحْزُنْكَ، نهی غایب است، یعنی نباید که تو را دلتنگ کند آنان که ایشان در کفر شتاب زده اند، یعنی حریص اند. إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا، ایشان به خدای هیچ زیان نتوانند کردن به مسارعتشان در کفر و مظاهرشان. يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حِطًّا فِي الْأَخِرَةِ، خدای تعالی می خواهد تا ایشان را در آخرت حظی و بهره ای ندهد برای آن که مستحق آن نه اند. اگر گویند: ارادت از «۱» خدای تعالی که تعلق دارد به عقاب ایشان دارد، و آن به قیامت باشد، و ارادت چون بر فعل مقدم باشد عزم باشد و توطین النفس، و اینکه بر خدای روا نباشد، گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که اینکه لفظ چنان که صالح باشد حال را، صالح باشد استقبال را. اینکه جا مراد استقبال است، و المعنی سیرید الله، خدای تعالی خواهد در قیامت. و جواب دیگر آن است که: مراد حکم است، خدای تعالی می خواهد تا حکم کند به آن که ایشان را در قیامت ثوابی نباشد و عقاب باشد ایشان را، و حکم در حال حاصل است آنچه به او تعلق دارد ارادت باشد. وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ، و ایشان را عذابی «۲» عظیم باشد، آیت وارد است مورد تسلیت رسول - علیه السلام «۳» - از کفر ایشان و آن که ایشان به آنچه می کنند از مسارعت در کفر جز خویشتن را زیان نمی کنند «۴» که خویشتن را عقاب حاصل می کنند و ثواب فوت می کنند. إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ، آنان که کفر به ایمان بخبریده اند، یعنی

بدل کرده‌اند. و متباین متبادلین باشند» (۵) که هر یکی از ایشان اندک دارد» (۶) بدهد و آن که صاحبش دارد بستاند، به اینکه که کرده‌اند خدای را هیچ زیان نکرده‌اند، و آنما زیان به خود کرده‌اند. و فرق از میان «اساءت» و «مضرت» آن است که اساءت الّا قبیح نباشد، و مضرت هم حسن باشد و هم قبیح، چون مستحق باشد یا بر وجه لطف

(۱). اساس و وز: کلمه به صورت «ان» هم خوانده می‌شود. (۲). دب، آج، لب، فق: عذاب. (۳). مر را. [.....]. (۴). اساس که خویشتن را زیان نمی‌کنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۵). دب، آج، لب، فق: باشد. (۶). آج، لب، فق آنچه دارد. صفحه: ۱۷۵ اعتبار بود یا بر وجه تأدیب، اینکه حسن باشد و اگر بر وجه «۱» ظلم باشد قبیح بود و ایشان را عذابی بود دردمند. و لا یحسبن» (۲) و املی لهم ان کیدی میتین» (۹)، و (۱). آج، لب، فق: وجهی. (۲). اساس، وز، دب، آج، لب، فق، تب: تحسین، با توجه به مرو ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۳). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها بجز وز: و آن. (۵). تب شعر. (۶). همه نسخه بدلها بجز لب: او، لب: او. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: یا نباید که پندارند. (۸). اساس، وز، دب، فق، مر و، با توجه به لب، تب، زاید می‌نماید. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۳. صفحه: ۱۷۶ قال: سؤل لهم و املی لهم» (۱)، و منه قوله: و اهجرنی ملئاً» (۲)، اى زمانا طویلا، يقال: تملیت معه و تملیته، اى عشت معه ملاوة من الدهر، قال الشاعر» (۳): لو تملتهم عشیرتهم لاقتناء العز أو ولدوا و قال الزجاج» (۴): و قد ارانى للغوانی مصیدا ملاوة كأن فوقی جلدا و الملوان اللیل و النهار، قال تمیم بن مقبل: الا یا دیار الحی بالسبعان امل علیها بالبلی الملوان آنکه کلام با سر گرفت و ابتدا کرد: انما نملی لهم، ما ایشان را مدت دراز به آن می‌دهیم، لیزدادوا ائماً، تا بزه بیفزایند و ایشان را عذابی بود خوار کننده» (۵). و اینکه «لام» اگر چه غرض را ماند «لام» عاقبت است، و معنی «لام» عاقبت آن بود که آن کار را مال و انجام به آن بود بر وجهی که خلاف آن نباشد تا پنداری» (۶) که فاعل را خود غرض آن بوده است، پس «لام» از معنی غرض خالی نیست، جز که بر مجاز و اتساع نه بر حقیقت، اینکه تفسیر «لام» عاقبت است، و در قرآن و اشعار از اینکه بسیار است، قال الله تعالی: فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عیدوا و حزناً» (۷) ...، و معلوم است که آل فرعون موسی را نه برای عداوت و حزن بر گرفتند، نبینی» (۸) آسیه چگونه می‌گوید: قوت عین لی و لك لا تقتلوه عسی أن ینفعا أو ننتجده ولداً» (۹) ...، و قوله: و جعل لله أندادا یضلل عن سبیله» (۱۰) ...، و قوله: لیجعل الله ذلک حسرة فی قلوبهم» (۱۱) ...، و قوله: ولقد ذرأنا لجهنم کثیراً [۲۸۰-پ] من الجن و الإنس» (۱۲) ...، و قال الشاعر» (۱۳): له ملک ینادی کل یوم لدوا للموت و ابوا للخراب و قال آخر: ----- (۱).

سوره محمد (۴۷) آیه ۲۵. (۲). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۶ [.....]. (۳). تب شعر. (۴). لب، تب: خار کننده. (۵-۶). مر: پنداری. (۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۸. (۸). دب، آج، لب، فق، مر که. (۹). سوره قصص (۲۸) آیه ۹. (۱۰). سوره زمر (۳۹) آیه ۸. (۱۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۶. (۱۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹. (۱۳). تب شعر. صفحه: ۱۷۷ و أم سماک فلا تجزعی فلموت ما تلد الوالدة و قال آخر» (۱): اموالنا لذوی المیراث نجمها و دورنا لخراب الدهر نبینها و قال آخر» (۲): و للمنایا تربی کل مرضعة و للخراب یجد الناس بنیانا و نشاید گفتن که اینکه «لام» غرض باشد بر حقیقت، برای آن که اراده قبیح قبیح باشد، و از حکیم اینکه غرض فاسد نکو نبود. و دگر آن که بر اینکه اصل لازم آید که کافر مطیع باشد خدای را که او آن کرده است که خدای از او خواست. بعضی مفسران گفتند: آیت در مشرکان آمد، و مقاتل و ضحاک گفتند: آیت در بنی قریظه و بنی النضیر آمده راوی خبر گوید که، یکی رسول را سؤال کرد و گفت: یا رسول الله؟ اى الناس خیر! قال: من طال عمره و حسن عمله، از مردمان که بهتر است ای رسول الله؟ گفت: آن که عمرش دراز بود و عملش نکو بود. گفت: از مردمان که بتر است» (۳)! گفت: آن که عمرش دراز بود و عملش بد بود. رسول- علیه السلام- گفت: اللی عاده کل اللی عاده طول العمر فی طاعة الله، نیک بختی و همه نیک بختی درازی عمر باشد در طاعت خدای و آن که عمل او بر عکس اینکه بود حال او بر خلاف اینکه بود، چنان که شاعر گوید: چه خیر است در دیر ماندن کسی را که چندان که ماند زیادت کند [شر]» (۴) و عبد الله مسعود گفت: هیچ کس نباشد از برّ و فاجر الّا و مرگ او را بهتر بود،

اگر بزرگ بود از مشقت تکلیف برهد، و اگر فاجر بود مردمان از بلای او برهند، آنگه «۶» در حق بزرگ «۷» اینکه آیت برخواند: نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ «۸»، [و] «۹» در حق

مر، تب: بدتر است. (۴). اساس: ندارد، وز: شرم، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). مر: نیکوکار. [.....]. (۶). دب: حق تعالی. (۷). مر: نیکوکاران. (۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۸. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۷۸ فاجر بر خواند: وَ لَا يَحْسِبَنَّ «۱» مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ - الْآيَةُ. مفسران در سبب نزول آیت خلاف کردند. کلبی گفت: سبب نزول آیت آن بود که مشرکان گفتند «۲»: ای محمد [تو] «۳» دعوی می کنی که هر که به من ایمان دارد از «۴» اهل بهشت [است] «۵» و خدای از او راضی است، و آن که به من ایمان ندارد جای «۶» او دوزخ است، و خدای بر او بخشم است، اکنون ما را بگو تا کیست که به تو ایمان دارد، و کیست که ندارد! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۷». سدی گفت سبب نزول آیت آن بود که، رسول - علیه السلام - گفت: امت مرا بر من عرضه کردند در صورتها «۸» که ایشان برآند در گل، چنان که بر آدم عرضه کردند، و مرا معلوم کردند که کیست که به من ایمان دارد «۹»، و کیست که به من ایمان ندارد. منافقان گفتند: عجب از کار محمد «۱۰»؟ دعوی می کند که: من آنان را که نیستند و در کتم عدم اند می دانم که مؤمن کیست از ایشان و کافر کیست، و ما منافقان در لشکر او و در پیش او و احوال ما نمی داند. اینکه حدیث به سمع رسول رسید، به منبر برآمد و خطبه کرد و حمد و ثنای خدای گفت، آنگه گفت: ما بال اقوام جهلونی، چیست مردمانی را که مرا نمی شناسند و در علم من طعن می زنند! و اگر از من بپرسند از امروز تا به «۱۱» قیامت، ایشان را خبر دهم. عبد الله بن حذافه السیهمی برخاست «۱۲» و گفت: یا رسول الله؟ من اُبی، پدر من کیست! گفت: حذافه. عمر ----- (۱). اساس و همه نسخه بدلها بجز مر: تحسین، با توجه به مر و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). اساس که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و همه نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس و وز: کلمه به صورت «آن» هم خوانده می شود. (۵). اساس و وز: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). لب: بجای. (۷). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۸). تب: صورتهایی. (۹). اساس: آرد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). وز و. [.....]. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مر: تا روز. (۱۲). دب، لب، مر، تب: خواست. صفحه: ۱۷۹ خطاب بر پای خاست «۱» [و] «۲» گفت: رضینا بالله ربنا و بالاسلام دینا و بالقران اماما و بک نبیا فاعف عنا عفا الله عنک، ما راضی شدیم به آن که خدای - جل جلاله - خدای ماست، و اسلام دین ماست، و قرآن امام ماست، و تو پیغامبر مایی، عفو بکن ما را که خدای تو را عفو کند. رسول - علیه السلام - گفت: «۳» فهلا اُتتم منتهون، آنگه از منبر به زیر آمد «۴». چون عبد الله حذافه با خانه رفت، مادر او را گفت: ای پسر؟ چرا مرا بر پیغامبر عرض کردی! گفت: برای آن که مردم سخنها «۵» می گفتند، خواستم تا حقیقت صحت نسب خود بدانم، و آن که قول مردمان در تو راست است با دروغ. اکنون چون رسول اینکه بگفت، دگر کسی سخنی نتواند گفتن، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۶». ابو العالیه گفت: مؤمنان از رسول - علیه السلام - درخواستند تا از خدای در خواهد تا ایشان را علامتی نهد میان ایشان و منافقان. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، قوله: ما كان الله ليذر المؤمنين، «ما» نفی است و «لام» تأکید نفی است، چنان که قائل گوید: ما كنت لا فعل كذا «۷»، معنی آن است که: من از آنان «۸» نیم که اینکه کار کنم هرگز نیست خدای تعالی از آن که شما را بر ابهام و عطلت رها کند. در نظم آیت خلاف کردند. عبد الله عباس و مقاتل و ضحاک و کلبی گفتند و بیشتر مفسران که تقدیر آن «۹» است: ما كان الله ليذر المؤمنين على ما انتم عليه ايها الكافرون و المنافقون في تلبسكم بالمؤمنين و تشبهكم بهم في اظهار شعار الاسلام، آیت خبر است از مؤمنان و خطاب است با کافران و منافقان. و بعضی دگر گفتند: آیت خبر است از مؤمنان و خطاب است به ایشان، و التقدير: ما كان الله ليذر المؤمنين على ما هم عليه، اَلَا اِنَّهُ عدل عن الغياب الى الخطاب، بر تلویح «۱۰» کلام گفت - چنان که عادت ایشان است - در عدول کردن از غیاب با خطاب، چنان که گفت: ----- (۱). دب، لب، مر، تب: خواست. (۲). اساس: ندارد، از

وز افزوده شد. (۳). آج، لب، فق، مر: فهل. (۴). آج، لب، فق: از منبر برآمد. (۵). دب: سخنان. (۶). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۷). تب: افعال کذا. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: از آن. (۹). آج، لب، فق: اینکه. (۱۰). آج، تلواین. صفحه: ۱۸۰ حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرِينَ بِيْهِمْ «۱» ... و كما قال الشاعر «۲»: يا لهف نفسي كان جدّة خالد و بياض وجهك [۱۸۲-] ر للتراب الاعفر حَتَّى يَمِيْزَ الْحَبِيْثَ مِنَ الطَّيِّبِ، خدای تعالی بر اینکه ابهام رها نخواهد کردن تا پلید از «۳» پاک جدا کند. کوفیان خواندند: «یَمِيْزُ»، به ضم «یا» و فتح «میم» و تشدید «یا» ی دوم من التَّمِيْزُ «۴»، و باقی قراء خواندند حَتَّى يَمِيْزَ الْحَبِيْثَ، به فتح «یا» و کسر «میم»، یقال: مزت الشيء أميزه ميزا فامتاز و انماز «۵» و میزت تمییزا «۶» برای تکثیر فعل، چنان که فرقت بین الشیئین فرقا، و فرقت بین القوم تفریقا، برای تکثیر فعل. و اینکه تمییز مفسران گفتند: روز احد بود از میان مؤمنان و منافقان که مؤمنان با رسول برفتند و منافقان نرفتند. قتاده گفت: تمییز «۷» از میان مؤمن و منافق «۸» به هجرت و جهاد بود. ابن کیسان گفت: علی ما أنتم علیهِ، من ظاهر الحال حَتَّى يبتليهم بالجهاد و الفرائض و التكاليف الشاقّة، خدای تعالی به اینکه ظاهر اسلام رها نخواهد کردن تا تکلیف شاق کند از جهاد و ادای فرایض. ضحاک گفت: خدای بر اینکه رها نخواهد کرد «۹» تا فرق کند از میان شما و ایشان در اصلاّب آباء و ارحام امّها تا پلید از پاک جدا کند [یعنی تا کافر از مؤمن جدا کند] «۱۰» به آن که گناه مؤمنان به جهاد فرو نهد «۱۱» و محو کند، و حق تعالی پس از آن چند علامت نهاد که به آن مؤمن از منافق پیدا شود «۱۲»، یکی از جمله آن قوله «۱۳»: -

----- (۱). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۲. (۲). تب شعر. [.....]. (۳). دب، لب: پلید آن رای از، آج: پلیدان را. (۴). اساس، وز: التمییز، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). وز: فامتازوا انماز. (۶). اساس، وز: تمییزا، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). دب، تب: تمییز. (۸). دب، آج، لب، فق: میان مؤمنان و منافقان. (۹). دب: رها نخواهد کردن. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). تب: باز نهد. (۱۲). دب، آج، لب، فق: جدا شود. (۱۳). مر قوله: صفحه: ۱۸۱ و لا- يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى وَ لَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ «۱». مردی به نزدیک رسول «۲» آمد و گفت: یا رسول الله؟ انی اخاف ان اکون منافقا، من می‌ترسم که منافق باشم. گفت: چون تنها باشی نماز کنی! گفت: بلی. گفت: برو که منافق نه‌ای «۳». و از جمله علامات که فرق توان کردن به آن از میان مؤمن و منافق یکی دوستی و دشمنی امیر المؤمنین «۴» است چنان که در اخبار متظاهر متواتر است عن زر بن حبیش عن الجارود عن الحارث الهمدانی و جز ایشان که گفتند، از امیر المؤمنین علی شنیدیم «۵» که می‌گفت بر منبر: «۶» انه لعهد الى النبي الأُمی أنه لا- يحبك الا مؤمن و لا يبغضك الا منافق، و در خبر دیگر: قضاء قضاء الله تعالی علی لسان النبي الأُمی أنه لا يحبنى الا مؤمن و لا يبغضنى الا منافق و قد خاب من افتري ، گفت: حکمی است که خدای تعالی کرد بر زبان پیغامبر امی که مرا دوست ندارد الا مؤمنی «۷»، و دشمن ندارد الا منافقی «۸»، و هر که دروغ گوید خایب و نومید شود. و ما كان الله ليطلعكم على الغيب، و خدای تعالی شما را بر غیب مطلع نکند و راه ندهد، و لکن از پیغامبران آن را که خواهد برگزیند و او را اطلاع کند بر بهری علم غیب، نظیره قوله: عالم الغيب فلا يظهر على غيبه أحداً، إلا من ارتضى من رسول «۹». بعضی دگر گفتند: خدای تعالی محمد را که رسول اوست بر غیب اطلاع نکند، و لکن او را به نبوت اختیار کرد. فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ. به خدای و پیغامبرانش ایمان آرید «۱۰»، و قول اول درست تر است برای آن که از جمله معجزات رسول- عليه السلام- نوعی اخبار غیب بود باعلام الله تعالی آياه، به آن که خدای تعالی او را به وحی خبر دادی با «۱۱» دلیل و علامت -----

----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۵۴. (۲). دب، آج، لب، فق علیه السلام. (۳). دب، تب: نه / نه‌ای، مر: نیستی. [.....]. (۴). دب، آج، لب، فق علی. (۵). وز، فق: شنیدم. (۶). دب، آج، لب، فق: العهد. (۷). دب: مؤمنی متقی، آج، لب، فق: مؤمن تقی. (۸). دب: منافقی شقی، آج، لب، فق، مر: منافق شقی. (۹). سوره جن «۷۲» آیه ۲۶ و ۲۷. (۱۰). دب، آج، لب، فق: آری / آرید. (۱۱). تب: تا. صفحه: ۱۸۲ نبوت او «۱» بودی. و إن تؤمنوا و تتقوا فلکم أجر عظیم، اگر به خدای ایمان آرید «۲» و از او بترسی «۳» و از معاصی او اجتناب کنی «۴»، شما را مزدی عظیم باشد. قوله تعالی: و لا يحسبن «۵» اللهم إن كان هذا هو الحق «۱۰»

وَيَزِي «۱۱» سَيَطْوَقُونَ مَا بَخَلُوا بِه يَوْمَ الْقِيَامَةِ، «سین» سین استقبال است، به معنی «سوف»، و اثر او آن بود که فعل مضارع را از آن ببرد که حال را شاید به مستقبلش مخصوص کند، به طوقی کند آن مال که او به آن بخل کرده باشد، و «بخل» عبارت باشد از منع واجب چون زکات و نفقات آنان که نفقه‌یش «۴» بر او واجب بود، برای آن که بخل اسم ذمّ است و ذمّ الّا به ترک واجب و فعل قبیح نباشد، و آنچه در عرف آن را که [۲۸۱-پ] عطا نهد و احسان نکند او را بخیل خوانند مجاز بود، و عرب برای آن بخیل خوانند که او را که «۵» منع قری و میزبانی بکند «۶» رهگذری را که به نزدیک ایشان قری الصّیف واجب «۷»، پس مذمت هم بر ترک واجب کنند، و ابیاتی که گفتند در مذمت آنان که ایشان منع طعام کردند از مهمان کقول الشاعر «۸»: قوم اذا أكلوا أخفوا كلامهم و استوثقوا من رتاج الباب و الدّار قوم اذا استنبح «۹» الاضياف كلبهم «۱۰» قالوا لأثمهم بولي «۱۱» علی النّار و مانند اینکه محمول باشد بر اینکه که گفتیم ایشان واجب شناخته‌اند. قوله: سَيَطْوَقُونَ، بعضی مفسّران گفتند: روز قیامت آنان را که منع زکات کرده باشند بیارند، و آن مال ایشان ماری گرداند خدای تعالی و در گردن ایشان طوق کند تا او مغز ایشان می خورد تا آنکه خدای تعالی حساب خلقتان بکند، آنکه او را همچنان مطوّق به آن طوق به دوزخ برند، و اینکه قول عبد الله مسعود و عبد الله عباس و ابو وائل و ابو مالک ----- (۱). د: في الاخرة. (۲). مر چون. (۳). همه نسخه بدلها: ندارد. (۴). تب: نفعه اش. (۵). وز، دب: که آن را که، آج، لب، فق: که آن را، تب: که. [.....] (۶). اساس: نکند، با توجه به آج تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مر باشد، تب بود. (۸). تب شعر. (۹). اساس، وز، تب: اذا استنبح، لب، فق: اذا استنبح، مر: ندارد، متن با توجه به آج و مآخذ شعری تصحیح شد. (۱۰). اساس، وز، لب، فق، مر، تب: کلهم، با توجه به آج و مآخذ شعر و لغت تصحیح شد. (۱۱). اساس، وز، دب، لب، فق، مر: بولوا، با توجه به آج و مآخذ شعر و لغت تصحیح شد. صفحه: ۱۸۴ و شعبی و سدّی است. و عبد الله مسعود روایت کند از رسول- علیه السّلام- [که گفت] «۱»: ما من رجل منع زكات ماله الا جعل له شجاعا في عنقه يوم القيامة ثم قرأ- عليه السلام: سيطوقون ما بخلوا به يوم القيامة، هیچ مردی نباشد که او زکات مال ندهد و [الّا] «۲» آن مال او را ماری کند «۳» [روز قیامت] «۴» و در گردن او کنند، آنکه اینکه آیت بر خواند. و رسول- علیه السّلام- گفت: هیچ کسی نباشد که خویشی و پیوسته‌ای به او آید و از او چیزی خواهد از فضل آنچه خدای او را داده باشد پس او بخل کند بر او، و الّا خدای تعالی از دوزخ ماری بر آرد و به گردن او بیخته «۵» شود و از او می مکد، آنکه اینکه آیت بخواند، و اینکه محمول بود بر منع واجب. و ابو هریره روایت کند از رسول- علیه السّلام- که گفت: هیچ بنده‌ای نباشد که او را مالی بود و «۶» از حق باز دارد و به ناحق صرف کند، الّا خدای تعالی آن را ماری کند سرو دار ناخوش بوی، که به هیچ کس بنگذرد الّا «۷» پناه با خدای دهد از او، بیاید و گوید: من از مال توام که بخل کردی به من، و آنکه طوق شود و در گردن او افتد و با او می باشد تا او را به دوزخ برد، و تصدیق آن در قرآن است فی قوله: سَيَطْوَقُونَ مَا بَخَلُوا بِه يَوْمَ الْقِيَامَةِ. و ابراهیم النّخعی گفت: طوقی از آتش در گردن او کنند، مجاهد گفت: سيطوقون، ای یکلقون أن «۸» یا تو بما بخلوا به، ایشان را فرمایند و تکلیف کنند که آنچه بخل کردی «۹» به آن روز قیامت بیاری «۱۰» اکنون، و اینکه عبارت باشد از نوعی عذاب. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، لب، فق، مر، تب: کنند. (۵). وز: در بیخته، آج: در آبیخته، لب، تب: در آویخته، فق: در آمیخته، مر: پیچد. (۶). همه نسخه بدلها بجز مر: او. (۷). تب: که. (۸). اساس: بما، تب: بأن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). دب، آج، لب، فق: آنچه کردی، مر، تب: آنچه بخل کردید. [.....] (۱۰). مر، تب: بیارید. صفحه: ۱۸۵ مؤرّج گفت: جزای «۱» آن عمل در گردن ایشان کنند ملازم باشد به ایشان چون ملازمت طوق با گردن، و مثله قوله: أَلْزَمْنَا طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ «۲». انس روایت کند از رسول- علیه السّلام- که او گفت: مانع الزّكوة فی النّار، آن که زکات بندهد «۳» در دوزخ است. و رسول- علیه السّلام- گفت: صدقه با هیچ مال آمیخته نشود الّا هلاک کند «۴» آن را «۵». رسول- علیه السّلام- گفت: هیچ قوم نباشد که زکات مال باز گیرند، الّا «۶» خدای تعالی باران از ایشان باز گیرد. در خبر

هست «۷» که: اعرابی بود و گوسپند «۸» داشت و زکات ندادی «۹» از آن، روزی سائلی سؤال کرد، بره‌ای «۱۰» به او داد. شبی در خواب دید که: آن گوسپندان «۱۱» همه بیامدند و قصد او می‌کردند، و آن بره «۱۲» بیامدی و ایشان را منع می‌کردی و در پیش او می‌ایستادی «۱۳»، و او می‌گفتی: اگر من دانستمی اینکه را یاران «۱۴» بسیار کردم. چون بیدار شد، حساب بکرد و زکات تمام بداد، و شاعر گوید «۱۵»: یا مانع المال کم تضن به تطمع بالله فی الخلود معه هل حمل المال میت معه اما تراه لغیره جمعه و قال اخر «۱۶»: یا جامعاً مانعاً و الدهر یرمقه مفکراً ای باب منه تغلقه جمعت مالا ففکر هل جمعت له یا جامع المال آیا ما تفرقه و در خبر است که: زهری یک روز «۱۷» نزدیک زین العابدین علی بن الحسین ----- (۱). اساس، لب، فق: چرا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۳. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: ندهد. (۴). الّا که تباہ کند. (۵). همه نسخه بدلها و. (۶). مر که. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: است. (۸). همه نسخه بدلها: گوسفند. (۹). فق، مر: نمی‌داد. (۱۰-۱۲). دب، فق، مر: بزه (با تشدید). (۱۱). همه نسخه بدلها بجز وز: گوسفندان. (۱۳). مر: او ایستاده بود، دیگر نسخه بدلها: او ایستادی، دب، آج، لب، فق و منع ایشان کردی از وی، همه از آن یک بره هزیمت کردند. (۱۴). آج، لب، فق: یاد آن. [.....] (۱۵-۱۶). تب شعر. (۱۷). همه نسخه بدلها بجز مر در. صفحه: ۱۸۶ شد. زین العابدین او را گفت: کجا بودی! گفت: به بالین بیماری که مرا وصایت کرد فی ألف دینار فی صندوق «۱»، و زین العابدین تکیه زده بود. چون اینکه بشنید با راست بود «۲»، گفت: ألف دینار فی صندوق لعلّ من باطل جمعه و من حقّ منعه، اینکه هزار دینار همانا از باطل «۳» جمع کرده باشد و از حق منع کرده «۴»، و محمود و راق گوید «۵»: اسعد بمالک فی حیاتک انما بقی خلائک مصلح أو مفسد فاذا «۶» جمعت لمفسد لم یبقه و أخو الصّیاح قلیله یتزید فان استطعت فکن لنفسک وارثاً ان المورث نفسه لمسود و لآخر «۷»: انّ الذی انت فیہ لست حامله الی التراب اذا ما عمرک انصرما انّ الجدیدین فی طول اختلافهما لا یبقیان ثراء لا و لا عدما و لله میراث السّموات و الأرض، و خدای راست میراث اهل آسمان و زمین، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، کفوله: و سئل القرّیة «۸» و الله بما تعملون خبیّر، ابن کثیر و ابو عمرو به «یا» خوانند «۱۲»، و باقی قراء به «تا» «۱۳». عطیه روایت کرد «۱۴» از عبد الله عیّاس که: مراد به آیت اخبار [۲۸۲- ر] جهودانند «۱۵» که بخل کردند بر مردمان به علمی که دانستند «۱۶» از صفات رسول -----

(۱). مر: وصیت کرد در هزار دینار که در صندوق داشت. (۲). مر: راست بنشست. (۳-۷). وز: باطلی. (۴). همه نسخه بدلها باشد. (۵). تب شعر. (۶). اساس: اذا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۹). آج، لب، فق: پس از فنای همه خلقان، پس از فنای خلقان همه. (۱۰). مر: بماند. (۱۱). دب، آج، مر: خوانند. (۱۲). مر: خواندند. (۱۳). دب، آج، لب، فق، مر و. [.....] (۱۴). دب، آج، لب، فق، مر: روایت کند. (۱۵). دب، آج، لب، مر: جهودان است. (۱۶). دب، آج، لب، فق: به علمی که دانستند که بخل کردند بر مردمان. صفحه: ۱۸۷ - علیه السلام - بیان آن که در سوره النساء گفت: الذّین ینخلون و یرأمرون النّاس بالبخل و ینکتمون ما آتاهم الله من فضله «۱» ...، ای «العلم» علی احد القولین. لقد سمع الله قول الذّین قالوا انّ الله فقیر - الاية. حسن بصری و مجاهد گفتند چون اینکه آیت آمد: من ذّا الذّی یقرض الله قرضاً حسیناً، «۲» ...، جهودان گفتند: انّ الله فقیر و نحن اغنیاء، خدای درویش است و ما توانگر، نبینی که از ما قرض می‌خواهد «۳»، و حسن بصری گفت: اینکه، حیّی اخطب گفت. عکرمه و سدّی و مقاتل و محمد بن اسحاق گفتند: رسول - علیه السلام [با ابو بکر نامه نوشت به جهودان] «۴» قینقاع و ایشان را به اسلام خواند و [نماز و زکات، ایشان گفتند] «۵»: خدای درویش است و ما توانگر «۶» و اینکه قول، فنحاص بن عازور گفت، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لقد سمع الله قول الذّین قالوا انّ الله فقیر و نحن اغنیاء، گفت: خدای تعالی بشنید قول آنان که گفتند: ما توانگریم و خدای درویش. سنکتب، بنویسم «۷» آنچه ایشان گفتند ما «۸» ایشان را بر آن جزا دهیم. مقاتل گفت: معنی آن است که آن نگاه داریم و فرو نگذاریم. کلبی گفت: بواجب کنیم «۹» بر ایشان در آخرت آنچه گفتند در دنیا. واقدی گفت «۱۰»: بفرماییم حفظه را ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۳۷. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۵ و

سوره حدید (۵۷) آیه ۱۱. (۳). دب، آج، لب، فق، مر اینکه قول فنحاص بن عازورا گفت. (۴). اساس، وز و تب که ظاهرا از روی نسخه واحد کهنی نوشته شده‌اند، در اینکه جا چند کلمه افتادگی دارد که نسخه مستند آنها در اینکه جا مخدوش بوده است، کما اینکه که نسخه وز در حاشیه اینکه سطر به خط کاتب اصلی نوشته است: کذا کان محوا، دیگر نسخه بدلها تمام اینکه روایت را حذف کرده‌اند. ضبط مجمع البیان (۱/۵۴۷) چاپ کتابخانه آیت الله مرعشی به اینکه صورت است: و قیل کتب (النبی ص) مع ابی بکر الی یهود بنی قینقاع... چاپ شعرانی (۳/۲۷۲): نامه نوشت به جهودان... آنچه در متن آورده‌ایم بر اساس ضبط مجمع البیان است به قرینه چاپ شعرانی. (۵). اساس: چند کلمه افتادگی دارد، دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به چاپ شعرانی (۳/۲۷۲) افزوده شد. (۶). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۷۲): خدای در غویش است و ما توانگر که از ما قرضی می‌خواهد. (۷). دب: ما بنویسیم. (۸). آج، تب، تا، دب، مر: یا. (۹). مر: واجب کنیم. (۱۰). مر یعنی. صفحه: ۱۸۸ بنویسند، چنان که گفت: وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ^۱. حمزه خواند: «سیکتب» به «یا» ی مضموم و «تا» ی مفتوح علی الفعل المجهول، و باقی قراء به «نون». وجه قراءت حمزه آن است که اگر چه فعل بر بنای مجهول است، اسناد فعل با خدای تعالی باشد. و در شاذ أعمش و أعرج به قراءت حمزه خواندند: «و قتلهم الأنبياء»، خواند به رفع «لام»، و نیز خواند: «و یقول» به «یا»^۲ و در مصحف عبد الله مسعود چنین است که: «و یقال لهم»، و بر قراءت حمزه «ما»، در محل رفع باشد، معطوف^۳ برای اینکه^۴ مرفوع باشد، و «۵» قراءت قراء دیگر محل «ما» نصب باشد^۶، و «قتل»^۷ بر او معطوف، و نیز کشتن ایشان پیغمبران^۸ را بنا حق، و هر کجا قتل انبیا گفت، «بغیر الحق»^۹ با آن ضم کرد تا بدانند که قتل انبیا نبود هرگز جز بنا حق. و نَقُولُ دُوقُوا، و گوئیم ایشان را که بچشی عذاب. «حریق»، «فعل» باشد به معنی «مفعول»^{۱۰}، چون «الیم»^{۱۱} به معنی «مؤلم» و «سمیع» به معنی «مسمع». ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكُمْ وَ أَنْ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ، خدای تعالی علت استحقاق ایشان عقاب را بگفت. «ذلک» اشارت است به آن که رفت^{۱۲} از ذکر عذاب، و «با» مجازات راست، چنان که برفت^{۱۳} دگر جای. و تخصیص ذکر دست اینکه جا برای آن است که حظ بیشتر در فعل و تولای آن دست را بود، و اگر چه اضافه ----- (۱). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۹۴. [.....]. (۲). اساس: خواند و به یا یقول، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۷۲): و قتل معطوف. (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۷۲): بر او و اینکه. (۵). دب، آج، لب، فق: و بر، مر، تب: و در. (۶). دب، آج، لب، فق، مر بر مفعول به. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: قیل، با توجه به چاپ شعرانی (۳/۲۷۲) تصحیح شد. (۸). وز، دب، تب: پیغامبران. (۹). که در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۷۲): بغیر حق. (۱۰). اساس: مفعول، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس و وز: الم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). دب، آج، لب، فق، مر، تب: برفت. (۱۳). اساس: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۸۹ بر حقیقت با جمله بود، و جمله فاعل باشد. دگر آن که به اضافه فعل به فاعل محقق شود، چنان که در مثل هست: «یداک أوکتا و فوک نفخ»، یعنی یداک لا یدا غیرک و فوک لا فوک^۱ سواک. اینکه برای آن است که دستهای تو تقدیم کرد، یعنی تو کردی به آلت خود، برای آن که محال است که غیری به جارحت تو فعل تواند کردن. و آیت دلیل است بر بطلان قول مجبزه که خدای تعالی اضافه فعل با آلت و جارحت تو کرد، و محال است که خدای تعالی به آلت و جارحت^۲ فعل کند. دگر آن که بیان کردیم که: استفاد اینکه لفظ آن بود که اثبات کنند فعل او را و نفی کنند از جز او، و اینکه اضافه فعل باشد با فاعلش علی ابغ الوجوه، وَ أَنْ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ، و خدای تعالی بر بندگان ظلم نکند که ایشان را به گناه غیری نگیرد^۳، یا گناه نکرده ایشان را عقوبت کند، و اگر گناهکاری را به گناه دیگری گرفتن ظلم باشد به فعلی که او کند و داند که او کرده است^۴، و بنده بیچاره ضعیف را در آن اختیار نیست، چه قدرت موجه است و ارادت موجه است، و سایر^۵ وجوه حقایق^۶ از احداث و ایجاد و اخراج از عدم به وجود به خدای تعلق دارد، اولی و آخری که ظلم باشد- تعالی الله عن ذالک علوا کبیرا. الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا- الاية. کلبی گفت: آیت در کعب بن اشرف

آمد و مالک بن الضیف و وهب بن یهودا و زید بن التیابوت و فنحاص بن عازورا و حی بن أخطب، که ایشان به نزدیک رسول آمدند و گفتند: ای محمد؟ تو دعوی می کنی که خدای مرا به پیغامبری بفرستاده است و کتابی به من داده (۷)؛ و خدای با ما عهد کرده است که به هیچ کس که دعوی پیغامبری کند ایمان نیارم (۸) تا آنکه که قربانی بیارد که آتش آن را بخورد، اگر تو هم چنین قربانی بیاری که آتش آن را ----- (۱). فق: لافوا. (۲). مر تو. [.....] (۳). دب، آج، لب، فق، مر: بگیری. (۴). دب: او بد کرده است. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مر: و بسایر. (۶). وز، آج، لب، فق، مر: و حقایق. (۷). آج، لب، فق است. (۸). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مر، تب: نیاریم. صفحه: ۱۹۰ بخورد، ما به تو ایمان آریم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. «الذین»، و محل- او جز است به آن که بدل آن است که خدای گفت (۱): «قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا- الْآيَةَ، و قوله عَهْدَ إِيْنَا، أَى أَوْصَى الْيْنَا، ما را وصیت کرد در کتابش بر زبان پیغامبرش که هیچ مدعی نبوت را تصدیق نکنیم و به راست نداریم. «حَتَّى» غایت را باشد، تا قربانی به ما آرد. و «قربان» هر چیز (۲) بود که به آن تقرب کنند به خدای، و اینکه مصدری است به جای اسم نهاد. و گفته‌اند: اینکه وزن هم اسم باشد و هم مصدر، مثال اسم سلطان و برهان باشد، و مثال مصدر عدوان و خسران و غفران باشد. و عیسی بن عمر خواند «قربان» به ضم «را». مفسران گفتند: قربان و غنیمت حلال نبود بر بنی اسرائیل، اگر به قربانی (۳) بکردندی علامت قبولش آن بودی که آتشی [۲۸۲-پ] بیامدی سپید (۴) که آن را دود نبودی و آن را حیفی و آوازی بودی، آن قربان بسوختی. و حکم غنیمت هم اینکه بودی، و چون مقبول نبودی بر حال خود بماندی. عطا گفت: بنی اسرائیل چون ذبیحه بکشتندی، آنچه نبه (۵) بودی و دوست (۶) نکو بودی بیاوردندی و (۷) در خانه بایستادی و با خدای مناجات کردی، و بنی اسرائیل بیرون خانه ایستاده بودند (۸)، آتشی بیامدی آن قربان بر گرفتی (۹) و پیغامبر به سجده شدی و خدای تعالی وحی کردی به آنچه خواستی. سدی گفت: خدای تعالی در تورات بنی اسرائیل را بفرمود که به هیچ پیغامبر ایمان میارید (۱۰) مگر آن که قربانی بیارد که آتش بخورد آن را، تا نوبت (۱۱) به عیسی- علیه السلام- و محمد- صلی الله علیه و آله- رسید. چون ایشان شما را دعوت کنند ----- (۱). آج لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ (۲). آج، لب، فق، مر: چیزی. (۳). مر، تب: قربانی. (۴). لب: سفید، مر: آتش سفیدی بیامدی. (۵). کذا: در اساس، وز و تب (!) دب: نیه، دیگر نسخه بدلها: پیه. (۶). کذا: در اساس، وز و تب (!) دیگر نسخه بدلها: گوشت. (۷). کذا: در اساس، وز، دب و تب، دیگر نسخه بدلها جایی پنهان کردندی که سقف آن گشاده بودی و پیغمبر وقت بیامدی و. (۸). مر: بایستادندی. [.....] (۹). دب، آج، لب، فق: بر گرفتندی. (۱۰). دب، آج، لب: میاری / میارید. (۱۱). مر: چون نبوت. صفحه: ۱۹۱ ایمان آرید (۱) و از ایشان مطالبه اینکه قربان مکنید (۲). آنگه حق تعالی گفت: یا محمد؟ به جواب ایشان بگو قد جاءكُم رُسلٌ مِن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ، پیش از من پیغامبرانی آمدند با حجتها و قربانها که آتش بخورد، چرا ایشان را بکشید (۳) چون زکریا و یحیی- علیهما السلام- و دیگر پیغمبران (۴) را که جهودان بکشتند ایشان را، اگر (۵) شما راستیگرید (۶) در اینکه دعوی که می کنید (۷)؛ و [آیت] (۸) اگر چه خطاب است با جهودان عطر رسول، مراد پدران ایشان اند چنان که (۹) آیات سورة البقره گفتند برای آن حواله کرد بر ایشان که همه یکی بودند در ملت و اعتقاد، و گفته‌اند: برای آن که اینان به فعل ایشان راضی بودند، و آیت وارد است مورد تکذیب جهودان در آن دعوی که کردند، و نیز در آیت رسول را- علیه السلام- تسلیت (۱۰) است از اینکه وجه که اگر اینان صدق تو می دانند (۱۱) و تو را تکذیب می کنند، چه عجب که پدران اینان صدق آن پیغامبران [می] (۱۲) دانستند و ایشان را می کشتند. آنگه رسول را- علیه السلام- دلخوشی می دهد بقوله: فَإِن كَذَّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ رُسلٌ مِن قَبْلِكَ، اگر تو را ای محمد تکذیب می کنند، پیش از تو پیغامبران دیگر را تکذیب کردند که: جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ، که ایشان حجتها آوردند [و کتابها آوردند] (۱۳). و «زبر» جمع زبور باشد، و زبور به تازی کتاب بود، فعول به معنی مفعول است، من زبرت آی کتبت (۱۴). ----- (۱). دب، آج: آری / آرید. (۲). دب، آج، لب، فق: نکنی / نکنید. (۳). دب، آج، لب، فق: بکشتی / بکشید. (۴). تب: پیغامبران. (۵). اساس: که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب: راستگری /

راست‌گیرید، فق: راستگیری، تب: راست گوید. (۷). دب، آج، لب: می کنی / می کنید. (۱۲-۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۷۴) در. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: تسلی. (۱۱). مر: نمی دانند. [.....] (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). آج لامرئ القیس، تب شعر. صفحه: ۱۹۲ لمن طلل ابصرته فشحانی کخط زبور فی عسیب یمانی و مفضل گفت از بعضی اهل لغت که: زبور کتابی بود که خطش نکو بود و شاعر گفت «۱»: «عرفت الدیار کخط الدوی ی یزبره الکاتب الحمیری ابن عامر خواند: «و بالزبر» به اعاده حرف جز، و در مصاحف اهل شام چنین است. عکرمه و واقدی گفتند: مراد به «زبر» احادیث پیشینگان است. و الکتاب المُنیر، آی الواضح البین «۲»، و کتاب روشن. قوله - عَزَّ و جَلَّ «۳»:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۸۵ تا ۱۹۴]

[اشاره]

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعَ الْغُرُورِ (۱۸۵) لَتَبْلُوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (۱۸۶) وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبَيَّسَ مَا يَشْتَرُونَ (۱۸۷) لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۸۸) وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۸۹) إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ (۱۹۰) الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ (۱۹۱) رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تَدْخُلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ (۱۹۲) رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ (۱۹۳) رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ (۱۹۴)

[ترجمه]

هر تنی «۴» چشیده است مرگ را و تمام بدهند شما را مزدتان روز قیامت، هر که را دور کنند «۵» از دوزخ و به بهشت برند «۶» ظفر یافته «۷» و نیست زندگانی دنیا مگر متاع «۸» فریفتن. بیازمایند شما را در مالهای شما و جانهایتان «۹» و بشنوید از آنان که دادند ایشان را کتاب از پیش شما «۱۰» و از آنان که مشرک شدند رنجی بسیار، و اگر صبر کنید و پرهیزگار شوید «۱۱» آن از عزم کارها باشد «۱۲». ----- (۱). تب شعر. (۲). دب، آج، لب، فق: المبین. (۳). دب، آج، لب، فق، مر، تب: قوله تعالی. (۴). آج، لب، فق: نفسی. (۵). آج، لب، فق، مر: دور گردانیده شود. (۶). آج، لب، فق، تب: در آورند در بهشت. (۷). آج، لب، فق: فیروزی یافته، مر: پیروزی یافته، بدرستی که ظفر یافته باشد. (۸). آج، لب، فق، مر: کالای. (۹). آج، لب، تب: تنهای شما. (۱۰). اساس: من از شما، با توجه به وز و تب تصحیح شد، آج، لب: پیش از شما، فق، مر: پیش از زمان شما. (۱۱). تب بدرستی که. (۱۲). آج، لب، فق، مر: بدرستی که از کارهای کردنی است. [.....] صفحه: ۱۹۳ چون ها گرفت «۱» خدای عهد آنان که دادند ایشان را کتاب که بیان کنید مردمان را و پنهان نکنید، بینداختند از پس پشتشان «۲» بدل کردند «۳» به آن بهای اندک بد چیزی بود که خریدند «۴». مپندار آنان را که شاد شدند «۵» به آنچه کردند و دوست دارند «۶» که بستایند ایشان را به آنچه نکرده باشند «۷» مپندار ایشان را به رستگاری «۸» از عذاب و ایشان را عذابی بود دردمند «۹». خدای راست ملک «۱۰» آسمانها و زمین و

خدای بر همه چیزی قادر است. در آفریدن «۱۱» آسمانها و زمین و گردیدن «۱۲» شب و روز دلایلی هست خداوند [ان] «۱۳» عقل را. [۲۸۳-ر] آنان که یاد کنند خدای را ایستاده و نشسته و بر پهلوهایشان و اندیشه کنند در آفرینش آسمانها و زمین، خدای ما؟ نیافریدی اینکه را به باطل منزهی تو، نگاه دار ما را از عذاب دوزخ. خدای ما تو آن را که به دوزخ بری هلاک کرده باشی او را، و نیست بیدادگران را از یارانی. ----- (۱). مر: فرا گرفت. (۲). آج، لب، فق: پشتهای ایشان، تب: پشتهاشان. (۳). آج، لب، مر، تب: و بدل کردند. (۴). وز به آن، تب: چیزی بود آنچه بدل کردند به آن. (۵). آج، لب، فق، مر، تب: شاد می شوند. (۶). آج، لب، فق، مر، تب: می دارند. (۷). آج، لب، مر: آنچه نکردند پس. (۸). آج، لب، فق، مر: به جای رستن. (۹). آج، لب، فق، مر، تب: دردناک. (۱۰). آج، لب، فق، مر، تب: پادشاهی. (۱۱). آج، لب، فق، مر، تب: آفرینش. (۱۲). آج، لب، فق، مر: آمد شد. (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۹۴ خدای ما ما شنیدیم «۱» ندا کننده‌ای را که ندا می کرد «۲» برای ایمان که ایمان آرید به خدایتان، ایمان آوردیم «۳»، خدای «۴» بیمار ما را گناهان ما، و بستر «۵» از ما گناهان ما، و بمیران ما را با نیکو کاران. خدای ما بده ما را آنچه وعده کردی ما را بر «۶» پیغمبرانت و هلاک مکن «۷» ما را روز قیامت که تو خلاف نکنی وعده را. قوله - عزّ و جل: كُلُّ نَفْسٍ «نفس» بر معانی مختلف آمده است: به معنی تن آمد و به معنی جان و حیات آمد، و به معنی ذات و شیء آمد، و به معنی همت و عزم و اراده آمد، و به معنی آنفه و حمیت آمد، و به معنی مقداری از داروی دباغ آمد، و به جای خود شرح داده شود - ان شاء الله. و اینکه جا مراد تن است و حیات، و گفته‌اند: نفس را برای آن تأنیث کردند که محمول است بر معنی حیات. و قوله: ذَائِقَةُ الْمَوْتِ، أعمش خواند که: «ذائِقَةُ الْمَوْتِ»، گفت: برای آن که هنوز نچشید است «۸»، چنان که فلان ضارب زید چون حال خواهی، و ضارب زیدا چون معنی استقبال خواهی. و ذوق نفس مرگ را عبارت است از آن که مرگ به او رسد، قال امیة بن الصیلت: من لم یمت عبطة یمت هرما الموت كأس فالمرء «۹» ذائقها ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السلام - که: چون خدای تعالی گل آدم از زمین برداشت و از او آدم را بیافرید، زمین در خدای بنالید از آنچه از او برداشته بود. ----- (۱). آج، لب، فق: شنودیم. [.....]. (۲). آج، لب، فق، مر: آواز دهنده‌ای را که می خواند. (۳). اساس: ایمان آرید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق، مر: ای پروردگار ما، تب: ای خدای ما. (۵). آج، لب، فق، مر: و پوشان، تب: بستران. (۶). آج، لب، فق، مَب زبَان. (۷). آج، لب، فق، مر: شرمسار مگردان، تب: هلاک مگردان. (۸). وز، دب، آج، لب، فق، تب: نچشته است. (۹). کذا: در اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مر، تب: فالموت، چاپ شعرانی (۳/۲۷۷): و المرء. صفحه: ۱۹۵ حق تعالی گفت: من هر چه از تو برداشته‌ام با تو دهم، هیچ آدمی نباشد و آلا او را در آن بقعه دفن کنند که خاک او را از آن جا گرفته باشند «۱». و روزی ابو هریره گوری نو دید نهاده، گفت: سبحان «۲» آن خدای که اینکه بنده را به اینکه تربت آورد که او را از آن آفرید، بیانش: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى «۳». وَ إِنَّمَا تُؤَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ، يقال: وَقَيْتَهُ حَقَّهُ وَ تَوَقَّيْتَهُ، حق تمام به دادن باشد و استیفا تمام بستدن باشد. و «توقی» عبارت از جان بستدن باشد برای آن که پس از آن هیچ نماند. گفت: مزدهای اینان تمام داده شود از خیر و شر، و اینکه دلیل است بر آن که جزا بر عمل باشد. فَمَنْ زُحِرِح، أي أبعد و نَحَى، هر که را از دوزخ دور کنند و به بهشت رسانند او به مراد خود ظفر یافته بود و از مکروه رسته، و اینکه معنی فوز بود. وَ مِمَّا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعَ الْعُرُورِ، و حیات دنیا آلا متاع و برخورداری غرور و فریفتن نیست، برای آن که: أوثق ما یكون بها یسلبها، آنکه که «۴» و اوثق تر بود به آن ناگاهش از آن برابند و دور کنند، چنان که فرمود: وَ ظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْن بِالْأَمْسِ. «۵» بعضی دگر گفتند: «متاع الغرور» از «۶» محقران «۷» است که مردمان دارند و از آن بنگزیرد «۸»، چون دیگ و کاسه و چیزهای بی قیمت سریع التفاد و الهلاک. عبد الرحمن سابط گفت: كزاد الزاعی، و آن یک روزه باشد. حسن بصری گفت: كخضرة الثبات و لعبة البنات، چون سبزی گیاه و بازی کودکان که آن را حاصلی نبود. و خدای تعالی دنیا را به اینکه وصف کرد در سورة الحديد. و در خبر است که رسول - علیه

السَّلام- به بزغاله مرده گوش بریده بگذشت با ----- (۱). دب، آج، لب، فق: گرفته باشد. (۲). اساس الله، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). سوره طه (۲۰) آیه ۵۵. (۴). دب: آنکه، آج در حاشیه آورده: آنچه که، مر: آن کسی که. (۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۴. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: آن. [.....]. (۷). آج، لب، فق، مر، تب: محقرات. (۸). دب: بنگزیرند. صفحه: ۱۹۶ جماعتی اصحابان (۱) گفت: که خرد اینکه به درمی! گفتند: ای رسول الله اگر زنده بودی به اینکه عیب گوش بریدگی کس نخردی، فکیف که مرده است. رسول- علیه السَّلام- گفت: دنیا به نزدیک خدای تعالی از اینکه خوارتر است. و امیر المؤمنین- علیه السَّلام- گفت: دنیای شما به نزدیک من خوارتر از خفیدن (۲) بزی است به نزدیک خداوندش (۳). زاهدی را گفتند: دنیا را وصفی کن. گفت: جَمِهُ المصائب رنقه المشارب لا تمتع صاحبا بصاحب. یک دیگر (۴) را گفتند: دنیا را وصفی کن، گفت: أراها و ان كانت تحب كأنها سحابه صيف عن قليل تقشع و لاخر: و التذ ما اهواه و الموت دونه كشارب سم في إناء مفضض و حسن بصری در وصف دنیا به اینکه تمثیل کردی (۵): «اليوم عندك دلها و حديثها و غذا لغيرك كفها و المعصم و در خبر است که رسول- علیه السَّلام- گفت: «من سره ان يزحزح عن النار و أن يدخل الجنة فليأته ميتته و هو يشهد ان لا اله الا الله و ان محمدا رسول الله» و يأتي الى الناس ما يحب ان يؤتى اليه، هر که او خواهد که او را از دوزخ دور کنند (۷) و به بهشت رسانند (۸)، باید که چون مرگ به او آید، او گواهی دهد که خدای یکی است و محمد رسول اوست (۹)، و با مردمان آن کند [۲۸۳-پ] که خواهد که به او کنند. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السَّلام- گفت: جای تازیانهای در بهشت بهتر است از همه دنیا و هر چه در دنیا است، اگر خواهی بخوانی: فَمَنْ زُحِزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُزُورِ. قوله: ----- (۱). آج، لب، فق، مر: اصحاب. (۲). آج در حاشیه افزوده:

خفیدن به معنی عطسه کردن باشد. (۳). دب: صاحبش. (۴). دب، مر، تب: یکی دیگر. (۵). تب شعر. (۶). آج، لب، فق و آن علیا ولیه. (۷). اساس: کند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مر: به بهشت درآید. (۹). آج، لب، فق، مر و علی ولی اوست. صفحه: ۱۹۷ لَتَبْلُوَنَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ، عكرمه و مقاتل و كلبی و ابن جريح (۱) گفتند: سبب نزول آن بود که رسول- علیه السَّلام- نامه فرستاد بر دست أبو بكر به فنحاص بن عازورا، و در آن جا (۲) دعوت کرده بود او را با اسلام و نماز (۳) و زکات، و ابو بكر را گفت: هیچ چیز نکنی تا با من رجوع نکنی. او برفت و نامه بداد. او نامه بر خواند و گفت: خدای (۴) شما را (۵) محتاج است به ما تا از ما چیزی می‌خواهد. ابو بكر گفت: خواستم تا جواب او دهم (۶) به شمشیری که با من بود، دگر باره سخن رسولم یاد آمد که گفت: نگر تا هیچ کار (۷) نکنی بی رجوع با من. از آن جا برگشتم رنجور دل، خدای اینکه آیت فرستاد. زهری گفت: آیت در کعب بن الأشرف آمد که او رسول را هجو کرد و صحابه را، و در شعر تحریض کردی (۸) مشرکان را بر مسلمانان و غزل گفتی و ذکر زنان مسلمانان کردی (۹) در شعر، و ایشان را به اینکه انواع ایذا کردی. رسول- علیه السَّلام- گفت: کیست که مرا کفایت کند کار کعب اشرف! محمد بن مسلمه گفت: من کفایت کنم ای رسول الله. آنگه بیامد و (۱۰) اندیشه می‌کرد تا چه حیلت سازد، و طعام و شراب نمی‌خورد الا مقدار آن که سد رمق کردی، و کعب بر حصنی حصین بود. رسول- علیه السَّلام- را خبر دادند که محمد مسلمه طعام و شراب نمی‌خورد. رسول- علیه السَّلام- گفت: چرا دست بداشته‌ای از طعام و شراب! گفت: ای رسول الله؟ چیزی بگفته‌ام و نمی‌دانم وفا توانم کردن (۱۱) یا نه؟ رسول- علیه السَّلام- گفت: بر تو بیش از آن نیست که جهد کنی. او گفت: ای رسول الله؟ لا بد ما را چاره‌ای باید ساختن و در آن میانه حدیثی بیاید کردن به تعریض، و باشد که زیادت و نقصانی باشد. رسول [علیه السَّلام] (۱۲) گفت: تدبیر باید کردن. ----- (۱). آج، لب، فق، مر خواندند بر اینکه منوال و هم ایشان. (۲). مر: در نامه. (۳). وز، مر و روزه. [.....]. (۴). اساس، وز: بخدای، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). تب: ندارد. (۶). مر: گویم. (۷). دب، آج، لب، فق: کاری، مر: چیز. (۸). دب، لب، فق، مر: تحریض کردی. (۹). آج، لب، فق، مر: گفتی. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر اینکه. (۱۱). وز، مر، تب به آن. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر

نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۹۸ آنکه محمد مسلمه و ابو نایله بن سلامه- و او برادر کعب اشرف بود، از جهت رضاع- و عباد بن بشر، و الحارث بن اوس بن معاذ، و ابو عیسی بن حبر^(۱) شبی عزم کردند و از مدینه بیرون شدند، و رسول- علیه السلام- با ایشان برفت تا به بقیع غرقد، آنکه ایشان را بفرستاد و گفت: انطلقوا علی اسم الله اللهم اعنهم، بروی به نام خدای، بار خدایا یار اینان باش. ایشان برفتند و رسول- علیه السلام- با مدینه آمد. ایشان به نزدیک حصن^(۲) رفتند^(۳). ابو نایله از پیش برفت، و اینکه شب شبی روشن مقمر بود، آواز داد. او را بر حصن^(۴) بردند و بنشست با کعب و ساعتی نیک حدیث کردند و شعر خواندند و سمر گفتند. آنکه ابو نایله گفت: یا کعب چیزی بخواهم گفتن با تو سرّی اگر نگاه داری بر من. گفت: بگو. گفت: بدان که اینکه مرد برخاست و به اینکه شهر ما آمد، و اینکه بلایی است ما را، همه عرب به دشمنی ما برخاستند، و با اتفاق روی به ما نهادند و آمد و شد از ما باز بریدند و خبرها منقطع شد. کعب گفت: من می گفتم شما را که راه مدهید او را. گفت: اکنون جماعتی اند با من^(۵) و ایشان را قرضی می باید از تو پاره‌ای طعام و رهنی و وثیقتی پیش تو بنهند. گفت: باید تا فرزندان را پیش من به رهن بنهند. گفت: بر تو ایمن نباشند، و لکن آنچه دوست دارند و حاجت ایشان به آن بیشتر باشد- و آن سلاح است- پیش تو بنهند، و اینکه برای آن گفت که تا او چون سلاح بیند اندیشه دیگر نکند، گمان برد که به گرو آورده اند. کعب گفت: روا باشد، بیارشان. ابو نایله رفت^(۶) و ایشان^(۷) را بر گرفت و به حصن برد و آواز داد. کعب از بستر خواب بجست و قریب العهد بود به عرس. زن در او آویخت، گفت: کجا می روی! شب است و تو مردی کارزاری^(۸) و اینان دشمنانند، صلاح

(۱). اساس، وز، تب کلمه به صورت «جبر» یا «جیر» هم خوانده می شود. (۲). اساس، وز، دب، آج، لب، فق: حصین، با توجه به مر، تب تصحیح شد. (۳). کذا: در اساس، وز، مر: آمدند، دیگر نسخه بدلها: رفتند. (۴). اساس، دب، آج، لب، فق: حصین، با توجه به وز تصحیح شد. (۵). وز، تب: جماعتی با من اند، دب، آج، لب، فق: جماعتی با من آمدند. [.....] (۶). دب، آج، لب، فق، مر، تب: برفت. (۷). اساس: اینکه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق، مر، تب: مرد کارزاری. صفحه: ۱۹۹ نباشد تو را بیرون شدن. گفت: برو، اینان که باشند! اگر من خفته باشم اینان مرا بیدار نیارند کردن- و ابو نایله برادر من است. اینکه بگفت و از حصن به زیر آمد و ساعتی بنشستند و هر گونه^(۱) حدیثها کردند. آنکه ابو نایله گفت: شب^(۲) خوش است، پاره‌ای برویم تا به شعب عجزو. گفت: روا باشد. از آن جا پیامد تا به اینکه شعب آمدند و بنشستند و حدیث کردند. در میانه ابو نایله دست به سر کعب اشرف فرود آورد^(۳) و دست به بو^(۴) باز گرفت و گفت: طیبی خوش است که به کار برده‌ای، طیب عرس است! گفت: بلی، طیب فلائه است، یعنی زن او. آنکه دگر باره هم چنان کرد و دگر باره، آنکه به بار چهارم به هر دو دست موی او بگرفت و گفت: اضربوا عدو الله، ایشان تیغها برگرفتند و در او نهادند و چند جراحت بر او کردند و هیچ نیک نبود^(۵). آخر محمد مسلمه گفت: من سیخی داشتم آن بزدم بر شکم او تا زهارش بدریدم^(۶)، بیوفتاد و سرش بیریدم، و [بر]^(۷) گشتند و آمدند، و حارث بن اوس را جراحتی رسید بر سر، و^(۸) از ما باز پس افتاد و به آخر شب به ما رسید، و ما با نزدیک رسول آمدیم با سر کعب اشرف. و رسول- علیه السلام- آب [دهن]^(۹) در زخم حارث دمید، به فرمان خدا نیک شد. رسول- علیه السلام- گفت: از اینکه پس هر جهودی را که بگیری بکشی^(۱۰). در مدینه [۲۸۴- ر] جهودی بود بازرگان، نام او شنینه. محیصه بن مسعود او را بکشت، و اینکه محیصه برادری داشت حویصه نام بود هنوز اسلام نیاورده بود، برادر را گفت: یا عدو الله؟ مردی را بکشتی که توبه نعمت او پرورده شده‌ای. گفت: بلی آن که مرا فرمود که او را بکش، اگر فرماید تو را که برادری هم بکشم و درنگ نکنم. حویصه گفت: به خدای بر تو که اگر محمد تو را فرماید مرا بکشی! گفت: بلی، و الله که

(۱). دب، تب: گونه / گونه‌ای. (۲). تب: شبی. (۳). وز، تب: فرو آورد. (۴). اساس، وز، دب، لب، فق: به تو، آج: به مو، با توجه به تب تصحیح شد. (۵). مر: بر او کردند اما کاری نبود. (۶). آج، لب، فق، مر: بیریدم. (۷-۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). مر یا. (۱۰). مر، تب: بگیرد بکشید. صفحه: ۲۰۰ اگر فرماید توقف^(۱) نکنم. حویصه گفت: اینکه

دینی عظیم باشد که مردم در آن دین به سبب دیانت برادر را بکشند، و اینکه حدیث او را لطف شد و اسلام آورد، و خدای تعالی اینکه آیت در قصه کعب بفرستاد. لتبلون، بیازمایند «۲» شما «۳»، و معنی «ابتلا» بگفتیم، و بگفتیم که: از خدای به چه معنی باشد. فی أموالکم، در مالهایتان به زکات و صدقات و احتیاج و آفات و خسران و نقصان. وَأَنْفُسِكُمْ، و در تنهای شما به امراض و اسقام و نکبات و مصائب اقارب و مفارقت دوستان. عطا گفت: مراد مهاجرانند که چو «۴» ایشان هجرت کردند و از مکه به مدینه آمدند، سرایها و املاک و اسباب رها کردند، مشرکان سرهاشان بفروختند و املاکشان به دست فرو گرفتند. حسن بصری گفت: مراد به ابتلای تن آن است که بر مکلفان واجب کرد از عباداتی که تعلق به ابدان دارد، چون: نماز و روزه، و ابتلای اموال چون: زکات و صدقات و حج و جهاد. وَ لَتَسْمَعُنَّ «لام» در هر دو لفظ جواب قسمی مقدر است، و «نون» تأکید راست، و ضمّه لام الفعل برای سقوط «واو» جمع است، ابتلا کنند شما را در مالها و تنهایتان، و بشنوید «۵» از جهودان و ترسایان و مشرکان عرب چیزهایی که شما را از آن رنجهای بسیار باشد. وَإِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا، اگر صبر کنید «۶» بر آن رنج، و پرهیزگاری کار بندید «۷»، فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ، ای من حق الامور و جدّها و خیرها. عطا گفت: من حقیقه الایمان، و برای آن کار جدّ و حقیقت را «عزم» خواند که در وجود نیاید الا به عزم، نه چون فعلی باشد که بر سبیل سهو کرده شود «۸». وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ، یاد کن [ای محمد] «۹» ----- (۱). اساس: اگر فرماید تو را که برادری هم بکشم و درنگ نکنم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها اینکه عبارت تکرار عبارت فوق است، لذا تصحیح شد. (۲). اساس، دب، لب، تب: کلمه به صورت «بیازمایید» هم خوانده می‌شود. [...] «۳». دب، آج، لب، فق، مر را. «۴». دب، آج، لب، فق، مر: چون. «۵». دب، آج، لب، فق: بشنوی / بشنوید. «۶». دب، آج، لب، فق: کنی / کنید. «۷». دب، آج، لب، فق: کاربندی / کاربندید. «۸». آج، لب، فق قوله. «۹». اساس: ندارد، با توجه به ور و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۰۱ چون‌ها گرفت «۱» خدای تعالی عهد اهل کتاب که بیان کنند برای مردمان و پنهان باز نکنند. عاصم و ابو عمرو و اهل مکه خواندند در هر دو فعل: به «یا»، بر وجه خبر از مغایبه، و باقی قرآء به «تا» ی خطاب بر تقدیر اضمار قول، یعنی: و اذ أخذ الله ميثاقهم و قال لهم، برای آن که چون تقدیر قول کنند خطاب باشد به ایشان، و اگر اینکه تقدیر نکنند خبر باشد از غایبان. حجت آن کس که به «تا» ی خطاب خواند، قوله تعالی: فَتَبَدُّوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ، ایشان عهد خدای تعالی با پس پشت انداختند و به بهای اندک بفروختند از آن طعمه و رشوت که ایشان را بنزدیک عوام بود، آنگه حق تعالی گفت: فَبَيْسَ مَا يَشْتَرُونَ، بد چیزی است آنچه ایشان می‌کنند از آن بیع و شرا و معاوضه که بهای اندک می‌ستانند و دیانت به آن «۲» می‌فروشد، و «ما» روا باشد که مصدریّه بود، ای بئس الشیء اشتراءهم. و روا باشد که نکره موصوفه باشد، ای بئس الشیء شیء یشترونه به، و مصدریّه اولیتر است. قتاده گفت: اینکه «۳» عهدی است که خدای تعالی بر اهل علم گرفته است که آنچه دانند بگویند و پنهان نکنند، که پنهان کردن آن مؤدی با هلاک باشد. محمّد بن کعب گفت: حلال نباشد عالم را که بر علم خاموش باشد، و نه جاهل را که بر جهل خاموش باشد، آنگه در حق عالم بخواند: وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ - الْآيَةُ، و در حق جاهل بخواند: فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ «۴». و ابو هریره گفت: اگر نه آنستی که خدای تعالی عهد گرفته است از اهل علم که علم پنهان نکنند، من حدیث نکردم شما را به چیزی، آنگه اینکه آیت برخواند. و عبد الله مسعود روایت کند از رسول - علیه السّلام - که گفت: «۵» من کتم علما عن «اهله الجم يوم القیمة بلجام من نار، هر که او علمی پنهان کند از اهلش روز قیامت لگامی «۶» از آتش بر سر او کنند. ----- (۱). آج: باز گرفت، مر: فرا گرفت. (۲). تب: باز. «۳». اساس: به صورت «ای» هم خوانده می‌شود. «۴». سوره انبیا (۲۱) آیه ۷. «۵». اساس: کلمه به صورت «من» هم خوانده می‌شود. «۶». مر: لجامی. صفحه: ۲۰۲ الحسن بن عماره «۱» گفت: به نزدیک زهری شدم پس از آن که حدیث رها کرده بود، او را گفتم: حدیث کن مرا به بعضی مسموعات خود. گفت: تو نمی‌دانی که من حدیث رها کرده‌ام! گفتم: یا تو حدیث کن یا «۲» من حدیث کنم تو را. گفت: تو حدیث کن. گفتم: حدیثی الحکم بن عتیبه عن «۳» یحیی الخزاز، قال سمعت علی بن ابی طالب یقول: ما

اخذ الله على اهل الجهل ان يتعلموا حتى اخذ على اهل العلم ان يعلموا، خدای تعالی عهد نگرفت بر جاهلان که علم آموزند، [گفت] «۴» تا «۵» عهد گرفت بر «۶» عالمان که ایشان را علم آموزند «۷»، اکنون بشنو تا بگویم و چهل حدیث روایت کرد. لا تحسبن العذاب، و جمله قراءه به «تا» خواندند خطاب با رسول - علیه السلام. «الذین یفرحون» در جای مفعول اول باشد، و قوله: بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ، [پ] در جای مفعول دوم. و تکرار فعل برای تأکید کرد چون کلامی دگر معترض شد میان مفعول اول و دوم، فعل عامل با سر گرفت، گفت: فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ، گفت: میندار ای محمد آنان را که شادمانه باشند به آن که کرده باشند، و دوست دارند که ایشان را حمد کنند و بستایند به آنچه نکرده باشند که ایشان از عذاب برهند. ضحاک و عیسی بن عمر خواندند: «فلا تحسبنهم» بالتاء «۸» بضم الباء خطاب با رسول باشد و صحابه او، و مجاهد و ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: «یحسبنهم»، بالياء و ضم الباء، نهی غایب باشد «۹»، نباید که ایشان خویشتن را رستگار پندارند از عذاب که ایشان را عذابی سخت خواهد بود. -----

(۱). (دب، آج، لب، فق: حسن بن عمیر. [.....] (۲). اساس، وز: تا، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس: بن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس: یا، وز: با (بی نقطه)، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: از. (۷). همه نسخه بدلها بجز وز گفت. (۸). دب، آج، لب، فق و بضم التاء و. (۹). دب، آج، لب، فق، مر که. صفحه: ۲۰۳ خلاف کردند در آن که آیت در شأن که آمد. عطاء بن یسار گفت عن ابي سعيد الخدري: که: جماعتی منافقان در عهد رسول - صلی الله علیه و آله - گفتندی: یا رسول الله؟ اگر غزایی باشد، ما با تو بیاییم. چون غزای پدید آمدی تخلف کردندی و باز ماندندی «۱» از رسول - علیه السلام - و به آن تخلف و تأخر شاد بودندی، بیانش: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَ كَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ «۲» ... چون رسول - علیه السلام - باز آمدی، عذر آوردندی و تعلل کردندی که ما را مانع فلان چیز بود، چنان که حق تعالی گفت: يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ «۳» - الآية. آنگه باین همه خواستندی «۴» که ایشان را همچنان حمد کنند که مجاهدان را که به جهاد حاضر بودند، خدای تعالی در حق ایشان [اینکه] «۵» آیت بفرستاد. عکرمه گفت: آیت در فنحاص بن عازورا را آمد و اشیع و امثال ایشان از احبار جهودان که ایشان شاد بودند به آن که مردم را اضلال می کردند و از مسلمانی باز می داشتند، و به آن که مردم ایشان را با علم نسبت می کردند و ایشان اهل علم نبودند، فذلک قوله: وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمِلُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا. ضحاک و سدی گفتند: جهودان اهل مدینه بودند «۶»، نامه به جهودان یمن نوشتند که: اینکه محمد نه آن پیغمبر «۷» است که ما را گفته‌اند که به آخر زمان بیرون آید. بر دین خود باشید و مردم را رها مکنید «۸» که در دین او شوند، آنگه شادمانه بودند به آن که کلمه ایشان در کفر مجتمع بود، و گفتند «۹»: الحمد لله که کلمه ما مجتمع است و ما بر دین ابراهیم ایم «۱۰»، و نبودند. خدای تعالی آیت در «۱۱» ایشان فرستاد. ----- (۱). همه نسخه بدلها: باز ایستاندی. (۲).

سوره توبه (۹) آیه ۸۱. (۳). سوره توبه (۹) آیه ۹۴. (۴). اساس: خواستند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مر که. [.....] (۷). وز، دب، تب: پیغامبر. (۸). اساس: کنید، آج، لب، فق: مکنی، مر: مگذارید، با توجه به وز تصحیح شد. (۹). مر: گفتندی. (۱۰). مر و حال آن که. (۱۱). دب، آج، لب، فق، مر: شأن. صفحه: ۲۰۴ مجاهد گفت: جهودانند که ایشان شاد بودند به تغییر و تبدیل که در تورات می کردند، و می نمودند که: اینکه از نزدیک خداست و می خواستند تا مردمان ایشان را بر آنچه نمی کردند و نمی دانستند حمد کنند. حمید بن [عبد الرحمن بن] «۱» عوف گفت: مروان حکم مولایش را ابو رافع بنزدیک عبد الله عیاس فرستاد و گفت: اگر چنان که خدای تعالی عذاب خواهد کردن آن را که شاد «۲» باشد به آنچه نکند «۳» یا خواهد که او را حمد کنند بر آنچه نکرده باشد، ما همه همچینیم، پس کیست که از عذاب مسلم خواهد بود! عبد الله عیاس گفت: اینکه آیت را با ما اینکه «۴» چه سبیل است! اینکه «۵» در شأن جماعتی «۶»

جهودان آمد که رسول - علیه السّلام - چیزی از ایشان پرسید، بخلاف راستی خبر دادند و نمودند که: ما راست گفتیم. آنکه به آن کتمان و خلاف راستی شاد بودند و خواستند «۷» تا ایشان را بر آن محال که گفته بودند حمد کنند، خدای تعالی آیت در ایشان فرستاد «۸». قتاده و مقاتل گفتند: آیت در «۹» جهودان خیر آمد که بنزدیک رسول آمدند و گفتند: ما تو را می‌شناسیم و می‌دانیم که تو پیغامبر خدایی، و به تو ایمان داریم، و رای ما موافق رای تو است. چون بیرون آمدند، مسلمانان ایشان را حمد کردند. ایشان به آن شادمانه شدند، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. ابراهیم التّخعی گفت: جهودان جماعتی را برگ بکردند و به مدد رسول فرستادند، آنکه به آن «۱۰» شاد بودند، و بر اینکه قاعده بخواند: «بما اتوا»، ای بما اعطوا، یعنی به آن نفقه که کردند بر ایشان. و سعید جبیر خواند: «بما اتوا»، ای بما اعطوا، حق تعالی گفت: ایشان را از عذاب رستگاری نبود و عذاب ایشان سخت بود. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مر: شادمان. (۳).

لب: مکنند. (۴). مر: ندارد. (۵). آج، لب، فق: که. (۶). آج، لب، فق، جماعت. (۷). آج، لب، فق، مر: و می‌خواستند. (۸). مر: اینکه آیت فرستاد در شأن ایشان. (۹). دب، آج، لب، فق، مر شأن. [.....] (۱۰). مر، تب: بر آن. صفحه: ۲۰۵ آنکه حق تعالی گفت: ملک آسمان و زمین خدای راست، و او بر همه چیز قادر است. و وجه اتصال آیت به آیات مقدّم آن است که: اینکه آیات که رفت جمله در حق جهودان است و اقوال و احوال ایشان. و آن که گفتند: «إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ» (۱) ...، حق تعالی به اینکه آیت رد کرد بر ایشان و گفت: آن که مالک آسمان و زمین باشد و هر چه در وجود هست، ملک و ملک او باشد، و او بر همه چیز قادر باشد، چگونه گویند او را که درویش است و ما توانگر. آنکه حق تعالی گفت: اینکه همه که آمد بر اینان که جهودان و کافرانند، از آن آمد که ایشان اندیشه نکردند و تأمل «۲» کار نبستند که در خلق آسمان و زمین و آمد شد شب و روز آیاتی و علامتی «۳» و دلالتی «۴» و عجایی هست خداوندان عقلها را، فقال: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ (۵) - الآية. عطاء بن ابی رباح گفت: با عبد الله عمر در نزدیک عایشه شدم. عبد الله عمر گفت: یا عائشه؟ خبر ده ما را «۶» - به عجبت چیزی که از [۲۸۵-] رسول - علیه السّلام - دیدی. گفت: کار او همه عجب بود، شبی از شبها نوبت من بود در بستر آمد و بخت «۷»، هنوز پهلو آرام نگرفته «۸» بر زمین، برخاست و جامه در پوشید و قربه آب نهاده بود، از آن وضو کرد و آب بسیار بریخت، آنکه در نماز ایستاد و در نماز چندان بگریست که آب چشمش سینه او و پیش جامه او تر بکرد، آنکه بنشست و حمد و ثنای خدای می‌کرد و می‌گریست تا آب چشمش کنارش تر بکرد، آنکه سر بر زمین نهاد و چندان بگریست که آب چشمش زمین تر بکرد، تا صبح بر آمد «۹» و بلال آمد و او را به نماز بامداد خواند. او را گریان یافت، گفت: ای رسول الله «۱۰»؟ می‌بگری! و خدای تعالی گناه تو بیامزید گذشته و نا آمده، گفت: «۱۱» افلا اکون عبدا شکورا، ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۱. (۲). لب، فق: تاصل.

(۳). آج، لب، فق، مر: علامتی. (۴). دب، آج، لب، فق: دلالتی. (۵). دب، آج، لب و الارض. (۶). دب: مرا. (۷). لب: نخت. (۸). دب، آج، لب، فق بود. (۹). همه نسخه بدلها همچین بود. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مر، تب چرا. (۱۱). دب، آج، لب، فق، تب لله. صفحه: ۲۰۶ خدای را بنده شاکر نباشم! و چرا نگریم، و خدای تعالی امشب آیاتی بر من انزل کرد: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، الی قوله: إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ» (۱)، آنکه گفت: ویل لمن قرأها و لم یفکر فیها، وای بر آن کس که اینکه آیات بخواند و در او تفکر نکند؟ امیر المؤمنین «۲» - علیه السّلام - روایت کرد که: چون رسول - علیه السّلام - به نماز شب برخاستی، اول مساوک کردی، آنکه در اطراف آسمان نگریدی «۳» و اینکه آیت بر خواندی: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ الی قوله: فَقِنَا عَذَابِ النَّارِ» (۴). بریده اُسلمی روایت کرد «۵» که رسول - صلی الله علیه و سلم - گفت: هیچ آیت بر جنیان سخت تر نیامد از اینکه آیت که خدای تعالی می‌گوید: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ - الی آخر الایات. در اثر هست که مردی به نزدیک یکی از جمله صالحان آمد و گفت: یا فلان؟ مرا دعایی بیاموز که به اجابت نزدیک باشد. گفت: در اول دعا پنج بار بگویی: رَبَّنَا رَبَّنَا، آنکه حاجت بخواه که خدای تعالی اگر صلاح داند اجابت کند. گفت: از کجا گفتی! و تخصیص اینکه عدد چراست! گفت: لقوله تعالی: «إِنَّ فِي خَلْقِ

السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، الی قوله: رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا ﴿۶﴾، الی قوله: إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ ﴿۷﴾، در اینکه آیات (۸) پنج بار هست اینکه کلمه که: «رَبَّنَا»، آنگه به عقب آن می گوید: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ ﴿۹﴾. و در خبر هست که: هر که او در مقدمه دعا هفت بار بگوید: «یا الله یا رب»، دعای او اجابت کنند ﴿۱۰﴾. سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که ﴿۱۱﴾: قریش بنزدیک جهودان آمدند و گفتند: ---

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۴. (۲). دب، آج، فق، تب علی. [.....] (۳). آج، لب، فق: نگرستی. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۱. (۵). دب، آج، لب، فق: روایت کند. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۱. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۴. (۸). دب، آج، لب، فق: و در اینکه آیت. (۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۵. (۱۰). دب، آج، لب، فق: مستجاب گردد. (۱۱). دب، آج، لب، فق: گفت که، مر: که او گفت. صفحه: ۲۰۷ موسی که به شما آمد چه معجزه آورد ﴿۱﴾!

گفتند: عصا و ید بیضاء. به ترسایان آمدند، و گفتند: عیسی چه آورد! گفتند: احیاء موتی و ابراء اُکمه و ابرص. بنزدیک رسول آمدند و گفتند: ای محمد؟ آیت تو چیست ﴿۲﴾! از خدای در خواه تا کوه صفا برای ما با زر کند. خدای تعالی اینکه آیات فرستاد ﴿۳﴾ که: اگر شما طلب آیتی [می] ﴿۴﴾ کنید یا دلالتی، در خلق آسمان و زمین و اختلاف شب و روز آیتی و دلالتی ﴿۵﴾ هست خداوندان عقل را. قوله: وَ اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، محتمل است دو معنی را: یکی آمد شد، برای آن که عرب گوید: فلان یختلف الی فلان، فلان بنزدیک فلان اختلاف می کند، یعنی آمد شد ﴿۶﴾ می کند، و برای آن چنین است ﴿۷﴾ که آمد شد مختلف باشد، و چون تحقیق کنی مختلفی متضاد باشد، برای آن که از باب اُکوان باشد، و اُکوان به اختلاف جهات ﴿۸﴾ متضاد باشد. و وجهی دگر آن است که: مراد آن است که به اختلاف یکدیگراند در لون، که اینکه روشن است و آن تاریک، مراد اختلاف نور و ظلمت است. و مراد به «اولو الالباب»، آنانند که ایشان عقل کار بندند و اندیشه و تفکر کنند ﴿۹﴾. آنگه وصف کرد ایشان را گفت: الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ، آنان که ذکر خدای کنند بر جمیع حالات که باشند. قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ، در آن حال که ایستاده و نشسته و بر پهلو خفته باشند. و نصب اینکه بر حال است. و قوله: وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ، جار و مجرور هم در ﴿۱۰﴾ محل حال است، و المعنی مضطجعین علی جنوبهم. ---

(۱). دب، آج، لب، فق، مر، تب: معجز آورد. (۲). چاپ شعرانی (۳/۲۸۵) گفت: هر چه شما طلب کنید، گفتند. (۳). همه نسخه بدلها بجز مر: بفرستاد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). وز، دب، آج، لب، فق، مر: دلالتی. [.....] (۶). آج، لب، فق: آمد و شد. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: خبر است. (۸). اساس، وز: جهاد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). دب، آج، لب، فق، مر: بکنند. (۱۰). اساس اینکه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. صفحه: ۲۰۸ امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت و عبد الله عیاس و نخعی و قتاده: مراد نماز کنندگان اند که در حال قدرت و صحت نماز کنند بر پای، و چون نتوانند و از قیام عاجز باشند نشسته، و چون نشسته نتوانند بر پهلو، و اینکه فضلی است از خدای تعالی و تخفیفی مر خلقان خود را، تا بدانند که خدای تعالی آنچه بنده نتواند بر آن نهد ﴿۱﴾. دیگر مفسران گفتند: مراد مداومت و مواظبت ایشان است بر ذکر خدای، برای آن که مردم از اینکه هیأت خالی نباشند، یا ایستاده، یا نشسته، یا بر پهلو خفته باشند. معاذ جبل روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت که ﴿۲﴾ هر که: او خواهد که در بستانهای بهشت چرا کند، گو ذکر خدای بسیار کن ﴿۳﴾. و رسول - علیه السلام - گفت: ذکر خدای تعالی علامت ایمان است و برات بیزاری است ﴿۴﴾ از نفاق، و حصن است از شیطان، و حرز است از آتش دوزخ. و در خبر است که خدای تعالی به موسی وحی کرد: ﴿۵﴾ یا موسی؟ اجعلنی منک علی بال «و لا تنس ذکر علی کل حال، و لیکن همک ذکر فی فان الطریق علی، گفت: یا موسی مرا بر یاد دار و ذکر من فراموش مکن بر هیچ حال و باید تا همت تو ذکر من باشد که راه تو بر من است. و در اخبار اهل البیت هست که: آیت در نماز شب است که ﴿۶﴾ ذکر خداست در اینکه سه حال: حالت قیام و قعود به دعوات ﴿۷﴾، وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ، چون از نماز وتر فارغ شود فی روایه [۲۸۵-پ]، و به روایتی دیگر: چون از رکعتی الفجر فارغ شود بر پهلو راست خسپد و دست راست در زیر روی نهد و اینکه دعا بخواند: ﴿۸﴾ استمسکت بعروة الله الوثقی [التی] لا انفصام لها و اعتصمت بحبل الله المتین و اعوذ بالله من شر فسقه» -----

----- (۱). دب، آج، لب، فق: بر او ننهد. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). دب، آج، لب، فق: بسیار کند، مر: بسیار گوید. (۴). آج، لب، فق، مر: براءت و بیزارى است، دب: براءت بیزارى است. (۵). اساس، وز، آج، لب: على مال، مر: على كل حال، با توجه به دب، تب تصحیح شد. (۶). دب، آج، لب، فق، مر در آن جا. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: قعود و هجوع. (۸). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۹). دب اهل. [.....] صفحه : ۲۰۹ الله العرب و العجم و من شر فسقة الجن و الانس سبحان رب الصبح فائق الاصبح } ، سه بار بگوید اینکه کلمه، آنکه گوید: «۱» بسم الله وضعت جنبى لله امنت بالله «فوضت امرى الى الله توكلت على الله ما شاء الله لا حول ولا قوة الا بالله العلى العظيم، ان فى خلق السموات و الارض و اختلاف الليل و النهار الى قوله: انك لا تخلف الميعاد» (۳). و يتفكرون فى خلق السموات و الارض، و اندیشه کنند در عجیب «۴» خلقت آسمانها، و آن که قدیم - جل جلاله - چگونه آفرید اینکه هفت آسمان معلق مطبق بی عمادی و ستونی در هوا ایستاده، و آسمان دنیا به زینت ستارگان «۵» آراسته، و هفت زمین یک در زیر یک «۶» نهاده، و به انواع حیوان آبادان کرده، و به انواع نبات آراسته، و به چشمه‌های «۷» آب زنده داشته، و به باران آسمان مدد کرده. چون در اینکه اندیشه کنند، بدانند که اینکه افعال محکم متقن بی صانعی قادر «۸» عالم حی موجود «۹» مرید «۱۰» کاره «۱۱» مدرک مخالف اشیاء بنه باشد. ابو هریره روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، گردی دیدم و دودی و غباری و آوازی، جبرئیل را گفتم: اینکه چیست! گفتند «۱۲»: اینکه شیاطینند که اینکه گرد می‌کنند تا حجاب باشد چشمهای خلایق را از آن که عجایب آسمان ببینند «۱۳»، و اگر نه آنستی خلقان عجایب «۱۴» دیدندی. ابن عون «۱۵» گفت: فکرت غفلت ببرد و خشیت باز آرد «۱۶»، چنان که آب نبات را و زرع را زیاد کند و دل «۱۷» هیچ چیز چنان نه افروزد که «۱۸» اندوه، و هیچ چیز چنان -----

(۱). دب، آج، لب و. (۲). دب، آج، لب، فق، مر کان. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۴. (۴-۱۲). وز: عجب. (۵). لب: ستارگان. (۶). تب: یکی در زیر یکی. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: چشمهای / چشمه‌های. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: قادری. (۹-۱۱). دب، آج، لب، فق و. (۱۰). کذا: در اساس، وز، دب، دیگر نسخه بدلها: گفت. (۱۳). مر: نه بیند. (۱۴). دب، آج، لب، فق، مر آسمان. (۱۵). اساس به صورت: «ابن عوف» هم خوانده می‌شود. (۱۶). همه نسخه بدلها: بار آرد. [.....] (۱۷). تب، مر را. (۱۸). اساس، وز: نه افزود که، مر: نیفروزد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه : ۲۱۰ روشن نکند دل را که فکرت. ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: بینا دلی مرد «۱» بر بستر ستان «۲» خفته باشد، در آسمان نگرد و در ستارگان آسمان «۳»، گوید: گواهی «۴» دهم که تو را آفریدگاری و خالقى و مدبری هست «۵»، آنکه گوید: اللهم اغفر لی ، بار خدایا بیامرز مرا، خدای تعالی به رحمت به او نگرد و بیامرز او را. ابو الاحوص گفت چنین خواندم در کتابی که: عابدی در بنی اسرائیل سی سال عبادت کرد «۶». در بنی اسرائیل چنان عادت بود که چون عابدی سی سال عبادت کردی خالص، و در آن میانه «۷» گناهی «۸» نکردی، ابری بیامدی و او را سایه کردی. اینکه عابد پس از سی سال عبادت از آن هیچ اثر ندید، مادر را گفت: یا مادر؟ اینکه چه حال «۹» است من عبادت کردم سی سال و اثر آن پیدا نشد! گفت: همانا گناهی کردی در آن میانه «۱۰»! گفت: نکردم، و نه نیز همّت کردم «۱۱». گفت: هیچ بار اتفاق افتاد که بر آسمان نگریدی و اندیشه ناکرده چشم از او بگرفتی! گفت: بسیار. گفت: تو را از اینکه جا آفت آمد. رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا، اینکه از جمله آن جایهاست که گفتیم عرب اضمار قول کنند، و تقدیر آن که: يقولون رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا. گویند: بار خدایا؟ اینکه «۱۲» به باطل نیافریدی، بیانش: مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ «۱۳» سُبْحَانَكَ، منزّه می‌گویم تو را تنزیه گفتنی، و نصب او بر مصدر است از فعل محذوف، یعنی نسبحك سبحانا، آنکه اضافت مصدر کرد با مفعول. «فقنا»، صورت امر است و معنی دعا، و فرق از میان ایشان به اعتبار رتبه پیدا شود که امر آن باشد که آمر فوق مأمور باشد به رتبه، و دعا و سؤال بر عکس اینکه باشد، سائل «۳» به رتبه فروتر باشد از مسؤول. و «وقی» [متعدی باشد به دو مفعول، يقال: وقته كذا، و منه قول النبى - عليه السلام - لأعير المؤمنين على «۴»: اللهم قه الحرّ و البرد، آنکه که او را به یمن می‌فرستاد] «۵». رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلُ النَّيَّارَ فَتَدْ

أَخْرَيْتَهُ، بار خدایا آن را که تو در دوزخ بری او را بخزی کرده باشی، و «خزی» نکال باشد و اهانت. و مفضل گفت: هلال باشد، قال الشَّاعِرُ: اخزى الاله من الصَّليب الهه و اللابسين قلانس الرهبان و گفته‌اند: فضیحت باشد، بیانش: وَلَا تُخْرُونَ فِي ضَيْفِي «۶»... و اصحاب وعید به اینکه آیت تمسک کردند و گفتند: مؤمنان مخزی نباشند، لِقَوْلِهِ تَعَالَى: يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ «۷»...، یک جواب از اینکه آن است که: انس مالک و قتاده و سعید جبیر گفتند: مَنْ تُدْخِلُ النَّارَ، مَنْ تُدْخِلُ النَّارَ، و اینکه اقوال به اسناد از ایشان روایت است، تأویل آیت بر آن کردند که تخصیص آیت کردند به کافران که در دوزخ [مخلد] «۸» باشند. -----

----- (۱-۲). اساس و دیگر نسخه بدلها بجز وز و تب: کلمه به صورت «فعلا» هم خوانده می‌شود. (۳). اساس: به صورت «سائلی» هم خوانده می‌شود. (۴). دب علیه السّلام. (۵-۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره هود (۱۱) آیه ۷۸. (۷). سوره تحریم (۶۶) آیه ۸. صفحه ۲۱۲ عمرو بن دینار گفت: جابر عبد الله انصاری به مکه آمد برای عمره. من و عطا بنزدیک او شدیم، گفتیم: چه گویی در اینکه آیت که خدای تعالی می‌گوید: رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلُ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَيْتَهُ، اینکه «إخزا» را چه معنی باشد! گفت: الا-حراق بالنّار، سوختن به آتش، انّ دون ذلك لخزيا، در کمتر از اینکه خزی باشد، و اینکه جوابی نیکوست. و جواب معتمد در جمع بین الآيتين آن باشد که: آیت نفی خزی رسول و مؤمنان مخصوص باشد به مؤمنانی که «۱» ایشان را به دوزخ نبرند و محمول نباشد بر عموم، و دلیل مخصّص «۲» او قرینه است که در [۲۸۶-۲] آیت گفت: وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ «۳»...، تا مخصوص باشد به صحابه رسول- علیه السّلام- آنان که از صفت ایشان اینکه است که: يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ «۴»- الآية. و وجهی دگر در تأویل آیت آن است که: يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ «۵». اینکه کلامی تمام است، وَالَّذِينَ آمَنُوا «۶»، کلامی دگر باشد. و «واو» استیناف را باشد و محلّ او رفع باشد به ابتدا. و «معه» در جای خبر او باشد، و معنی آن بود که: المؤمنون ملازمون «۷» له مصاحبون إياه. و چون آیت بر اینکه وجه حمل کنند سؤال ساقط باشد، برای آن که نفی خزی مخصوص بوده «۸» به رسول- علیه السّلام. و وجهی دگر آن است که: «خزی» بر وجوه است، به معنی اهلا-ک «۹» و اهانت و فضیحت، و اینکه همه در حقّ آنان که به دوزخ شوند حاصل باشد. دگر از وجوه «خزی» یکی شرم بود، يقال: خزی، يخزی، خزاية، و اخزيته إذا فعلت به فعلا يخزى منه. پس خزی مؤمنان به معنی استحیا باشد، و خزی کافران به معنی خلود در دوزخ، و اینکه وجه ضعیف است. و وجوه معتمد آن است که رفت. ----- (۱). اساس: و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مر: مخصوص. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۴، نیز سوره تحریم (۶۶) آیه ۸. (۴). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۲. (۵). سوره تحریم (۶۶) آیه ۸. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۴ و سوره تحریم (۶۶) آیه ۸. [.....] (۷). آج، لب: و المؤمنین ملازمان، دب: و المؤمنین ملازمون. (۸). دب: باشد، آج، لب، فق: بود. (۹). دب، آج، لب، فق، مر و افناء. صفحه: ۲۱۳ وَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ، و ظالمان را یاری نبود. و در اینکه آیت دلیل «۱» نبود بر آن که ظالمانی را که نه کافر باشند شفیع نبود، برای آن که ناصر آن کس باشد که یاری منصور کند علی وجه «۲» الحماية علی من أراده و أراد اضراده، و کس را در قیامت اینکه دست و قوت نباشد «۳» که بر خدای حمایت کند و کسی را با پناه گیرد. و وجهی دگر آن که تخصیص ظالمان کنند به کافران برای آن که کفر هم ظلم باشد [بل عظیمتر ظلمی باشد] «۴»، لِقَوْلِهِ- عَزَّ وَ جَلَّ: إِنَّ الشَّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «۵». قوله: رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ، اینکه هم حکایت قول آن مؤمنان است که ایشان در دعا و مناجات گویند: بار خدایا؟ ما شنیدیم منادی را که ندا می‌کرد و دعوت می‌کرد به ایمان، یعنی محمد مصطفی- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ «۶» آله- و اینکه قول [عبد الله مسعود و] «۷» عبد الله عباس است و بیشتر مفسران. و قرظی گفت: مراد قرآن است، برای آن که نه همه مردمان که از امت رسولند او را دیدند، و «لام» به معنی «الی» است، چنان که اول گفتیم، مثاله: يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ «۸». و گفته‌اند: «لام» به معنی اجل است، یعنی لأجله. قتاده گفت: خدای تعالی اینکه معنی از مؤمنان جن- و انس حکایت کرد، اما از جنیان قوله: إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا «۹»، و از انسیان قوله: إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ، و اینکه جا نیز قول محذوف است، و المعنى: و يقول «ان امنوا» بر قول بعضی، و اینکه درست نیست برای آن

که ندا تعلق دارد به آن، ندا می‌کرد که: ایمان آرید به خدای. فَأَمَّا، ایمان (۱۰) آوردیم. رَبَّنَا فَاعْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا، بار خدایا گناهان ما بیامرز و سیئات ما مکفّر (۱۱) و پوشیده کن. وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ، و ما را با ابرار و نکوکاران وفات ده. -----

(۱). تب: دلیلی. (۲). دب: علی الوجه. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: نبود. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۳. (۶). وز، تب علی. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). سوره مجادله (۵۸) آیه ۸. (۹). سوره جن (۷۲) آیه ۱. (۱۰). مر: پس ایمان. (۱۱). آج، لب، فق، مر: مکفور، دب: ما را مکفوف. [.....] صفحه: ۲۱۴ رَبَّنَا وَآتِنَا، هم حکایت دعا و تضرع ایشان است که می‌گویند: بار خدای ما و پروردگار ما؟ بده ما را آنچه بر پیغمبران (۱) وعده کردی ما را، یعنی بر زبان پیغمبران (۲) علی حذف المضاف و اقامه المضاف إليه، مقامه کقولہ: وَ سَأَلَ الْقَرِيَةَ (۳). اگر گویند: چگونه گفتند ایشان در دعا که آنچه وعده کرده‌ای (۴) بر زبان پیغمبران بده ما را، با آن که ایشان دانستند که خدای تعالی خلف می‌عاد نکند! جواب از اینکه آن است که: خدای تعالی ایشان را و ما را متعبد بکرده است به دعا کردن، و اگر چه ما را معلوم است که آنچه صلاح باشد خدای تعالی بکند با ما، اگر ما دعا کنیم و اگر نه، چنان که گفت: قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ (۵) بار خدایا حکم کن بحق (۶)، و خدای تعالی حکم بحق کند، اگر ما گوئیم و اگر نه، و لکن ما را به اینکه متعبد بکرد تا ما را در اینکه گفتن لطف باشد و بر (۷) گفتن ثواب. بعضی دگر گفتند: لفظ (۸) دعاست و معنی خبر، و تقدیر آن است: و لا تحزنا لثؤبتنا ما وعدتنا علی السنه رسلك بعضی دگر گفتند: معنی آن است بار خدایا ما را از جمله آنان کن که آنچه بر زبان پیغمبران وعده داده‌ای بدهی او را. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که آنچه وعده کرده‌ای بر زبان پیغمبران از نصرت و ظفر تعجیل فرمای (۹) که ما را با حلم تو طاعت نباشد. ثابت البنانی روایت کرد از انس مالک که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - [گفت] (۱۰): هر که را خدای وعده ثواب دهد، لا محال انجام آن وعده کند، و هر که را وعده عقاب کند او مخیر است، خواهد کند آن عقاب و خواهد نکند، و کرم اقتضای اینکه کند، نبینی که شاعر چگونه می‌گوید در مدح خود به اینکه معنی: و انی اذا اوعدته او وعدته لمخلف ابعادی و منجز موعدی ----- (۱ - ۲). وز: پیغمبران. (۳).

سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۴). مر ما را یعنی. (۵). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۱۱۲. (۶). همه نسخه بدلها: حکم به حق کن. (۷). دب، آج، لب، فق اینکه. (۸). وز: به لفظ. (۹). دب: فرمایی. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۱۵ و جواب صحیح از اینکه سؤال که گویند: خدای تعالی خلف می‌عاد نکند - اگر به ثواب باشد و اگر به عقاب، برای آن که کذب باشد و کذب بر او روا نیست - آن است که گوئیم: آن را که وعید متناول باشد او را لا محال به او برسد، جز که آنان که معفو باشند یا مشفع فیهم خبر متناول نبود ایشان را، و اگر چه لفظ صورت عموم دارد (۱) برای آن که عموم را بنزدیک ما صیغتی مفرد (۲) مخصوص نیست که اگر در خصوص استعمال کنند مجاز باشد (۳)، چنان که در جای خود بیاید - ان شاء الله. و أصمعی گفت، ابو عمرو بن العلاء گفت (۴)، عمرو بن عبید گفت: مرا خدای خلف وعده کند! گفتیم: نه، گفت: خلف وعید کند! گفتیم: آری، گفت: چرا! گفت (۵): برای آن که اینکه علامت لؤم باشد، و آن دلالت کرم، و آنکه اینکه بیتها بخواند (۶): و لا - یرهب بن العم - ما عشت صولتی و لا اختبی من خشیه المتهدد و انی اذا اوعدته او وعدته لمخلف ابعادی و منجز موعدی ابو هریره روایت کرد که: رسول - علیه السلام (۲۸۶ - پ) هر شب (۷) ده آیت از آخرال عمران بخواندی. و در خبر است که: هر کس که اینک آیات بخواند، همچنان باشد که آن شب (۸) نماز کرده. و عمار الدهنی روایت کرد از حضرت صادق - علیه السلام - که او گفت: هر که را کاری پیش آید، پنج بار بگوید: [رَبَّنَا] (۹)، خدای تعالی نجات دهد او را از آنچه ترسد، و برساند او را به آنچه امید دارد. گفتند: چگونه (۱۰)! اینک آیات بخواند - الی قوله: إِنَّكَ لَا تُخَلِّفُ الْمِيعَادَ (۱۱)، آنکه گفت: نه از پس اینکه اجابت است: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ؟ ----- (۱). اساس: لفظ عموم صورت دارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مر: منفرد. (۳). دب، آج، لب، مر: نباشد. (۴). دب، آج، مر، تب: ابو عمرو بن العلاء - گفت. (۵). مر، تب: گفتیم.

[.....] (۶). تب شعر. (۷). دب، آج، لب، فق، مر آدینه. (۸). مر تا روز. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر گفت. (۱۱). سوره: آل عمران (۳) آیه ۱۹۴. صفحه: ۲۱۶ قوله - عز و جل «۱»:

[سوره آل عمران (۳): آیات ۱۹۵ تا ۲۰۰]

[اشاره]

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ (۱۹۵) لَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ (۱۹۶) مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ (۱۹۷) لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ (۱۹۸) وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۱۹۹) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۲۰۰)

[ترجمه]

اجابت کرد ایشان را خدایشان که من ضایع نکنم «۲» کار «۳» کار کننده‌ای از شما از نریا ماده «۴» بهری از شما از بهری اند آنان که هجرت کردند و بیرون کردند ایشان را از سرایهایشان و برنجانند «۵» ایشان را در راه من «۶» و کارزار [کر] «۷» دند و بکشتند «۸» [بستم] «۹» از ایشان گناهانشان «۱۰» و بیرم ایشان را بهشتهایی که «۱۱» می‌رود از زیر آن جویها ثوابی از نزدیک خدای، و خدای را نزدیک اوست نیکو ثواب. نباد «۱۲» که بفریبد تو را گشتن آنان که کافر شدند در شهرها. متاعی اندک است پس جای ایشان دوزخ بود و بد جایی است آن «۱۳». لکن آنان که بترسیدند از خدایشان ایشان را بهشتها «۱۴» که می‌رود «۱۵» از زیر آن جویها همیشه باشند در آن جا نعمتی از نزدیک خدای و آنچه نزدیک خدای است به بود «۱۶» نکو کاران را. -----

----- (۱). وز، تب: عز و علا- (۲). آج، لب، فق: نگردانم. (۳). آج، لب، فق، مر هیچ. (۴). آج، لب، فق، مر: از نرینه یا مادینه. (۵). آج، لب، فق، مر: و رنجانیدن، تب: و برنجانیدند. (۶). آج، لب، فق، مر: راه دین. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). آج، لب، فق، مر، تب: و کشته شدند. [.....] (۹). اساس: ندارد، وز: ایشان را به سنن، آج، لب، فق، مر: هر آینه پوشانم، با توجه به تب افزوده شد. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۱). آج، لب، فق: در آورم ایشان را در بوستانهایی که. (۱۲). وز: نباد، آج، لب، فق، تب: باید. (۱۳). آج، لب، فق: بدا گستردنی آن. (۱۴). آج، لب، فق، مر: بوستانهایی. (۱۵). تب: که روان شود. (۱۶). آج، لب، فق، مر، تب: بهتر است. صفحه: ۲۱۷ و از اهل کتاب کس هست که ایمان آرد «۱» به خدای و آنچه فرستادند بر شما و آنچه فرستادند به ایشان گردن نهاده خدا را نخرند به آیات خدا بهای اندک، ایشان آنانند که مزدشان بنزدیک خدایشان «۲» که خدای زود شمار است. ای آنان که ایمان آوردید صبر کنید با مشرکان پای بدارید «۳» باز بندید خود را و بترسید از خدا تا باشد که ظفر یابید. قوله: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ، مجاهد گفت سبب نزول آیت آن بود که ام سلمه - رحمه الله علیها - گفت: یا رسول الله؟ ما در قرآن ذکر مردان می‌شنویم در هجرت و جهاد، و ذکر زنان چیزی نیست، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و انصاریان گفتند: اول کس که از زنان هجرت کرد ام سلمه بود. أَنِّي لَا أُضِيعُ، أَي بَأْتِي لَا أُضِيعُ متعلق باشد به فعل «۴» اعنی «فاستجاب». خدای تعالی ایشان را جواب داد به آن که گفت: من عمل هیچ عامل و کار هیچ کار کننده و طاعت هیچ مطیع و رنج هیچ نکوکار ضایع نکنم، اگر مرد باشد و اگر زن، نه برای آن که زن باشد و در بعضی امور شرعی حکم او مخالف باشد حکم

مردان را. در احکام عقلی حکم زنان با مردان مختلف شود. بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ، بهری از بهری شما، یعنی همه یکی «۵» بنزدیک من از روی خلقت، چنان که گفت - علیه السّلام: النَّاسُ كَأَسْنَانِ الْمَشْطِ، مردم چون دندانه شانه‌اند، یعنی از روی خلقت «۶»، چنان که شاعر گفت «۷»: ----- (۱). وز، تب: دارد. (۲). وز هست. (۳). اساس: کلمه به صورت «ندارید» هم خوانده می‌شود. (۴). اساس: قول، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). یکی / یکی آید، تب: یکی آید. (۶). لب: خلق. [.....] (۷). تب شعر، لب در حاشیه افزوده است: قال امام المتقین و يعسوب الدّین و ذو العلم الیقین صهر خاتم النبیین غالب کل غالب علی بن ابی طالب - علیه الصّیلة و السّیلام. صفحه: ۲۱۸ النَّاسُ مِنْ جِهَةِ التَّمَثَالِ اكفاء ابوهم آدم و الام حوّاء ما ان تری لهم فی اصلهم حسابا «۱» یفاخرون به فالطّین و الماء کلبی گفت: بعضکم من بعض فی الدّین و النّصره، یعنی چون دین یکی باشد تا «۲» ناصر یکدیگر باشید «۳». ضحاک گفت: یعنی هیچ فرقی نیست در طاعت از میان مردان [و زنان] «۴»، از روی خلقت یکی اند، و از روی طاعت یکی اند، و از طریق معصیت یکی اند. هر که طاعتی کند، اگر مرد باشد اگر زن ثواب یابد، و اگر معصیتی کند جزا یابد. اگر خدای عفو نکند، اگر مرد باشد اگر زن، اینکه جا هیچ فرقی نیست، فرق به علم است و [به] «۵» عمل. اما علم فی قوله: وَ الدّین أوتوا العلم درجات «۶» قُلْ هَلْ یَسْتوی [۲۸۷-] ر [الدّین- یعلّمون و الدّین- لا یعلّمون] «۷». و اما عمل فی قوله: إِنَّ أکرمکم عند الله اتقاکم... «۸»، و قوله تعالی: أَمَّنْ هُوَ قَانِتَه آناء اللّیل ساجداً و قائماً «۹» - الآیه. به جای تسویه فرمود که: کأسنان المشط، و به جای تفاوت فرمود که: النَّاسُ معادن کمعادن الذهب و الفضة، معدنها اند چون معدنهای زر و سیم، چندان تفاوت است که از زر تا سیم. اینکه کی بود «۱۰»؟ در عهد رسول الله «۱۱» - علیه السّلام: اذ النَّاسُ ناس و الزّمان زمان. اما امروز، حال چنان است که آنان که آن روز ابریز «۱۲» بودند امروز ارزیزاند، و آنان که چیز بودند امروز ناچیزند، آنان که ذهب [بودند] «۱۳» ذاهب شدند و، آنان که فضه بودند مفضض گشتند. ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط دیوان امام علی (چاپ بیروت، ص ۵) چنین است: أن فان یکن لهم من أصلهم شرف (۲). دب، آج، لب، فق، مر، تب: باید تا. (۳). دب، آج، لب، فق: باشی / باشید. (۴-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۶). سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۱. (۷-۹). سوره زمر (۳۹) آیه ۹. (۸). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۳. (۱۰). دب، آج، لب، فق: اینکه که بود، مر: اینکه بود که. (۱۱). همه نسخه بدلها: عهد رسول. (۱۲). آج در حاشیه افزوده است: الا- بریز: ذهب الخالص. صفحه: ۲۱۹ امروز، خواص رصاصند و عوام هوام اند، به صورت مردمند به سیرت سباعند. بهری ذائبند و بهری کلابند «۱»، آنان که زهاداند ثعالب و اراذب اند، و آنان که ولاتند چون کلب کلبند، مؤمن در میان ایشان «۲» چون بزّه یا چو آهو «۳» که پیرامن «۴» او اینکه سباع باشند، اگر جان به کنار برد کاری عظیم است - فمن نجا برأسه فقد ربح - چه جای سر است، و سر چه محل دارد؟ هر که دین به سر برد، او گوی به سر [برده است] «۵»، اگر هزار سر چنین بنهد تا یک سر از آن نبرد هم او بر سود «۶» است. اگر در عهد تو چنین باشد، چه عجب که در عهد امیر المؤمنین علی چنین بود که: و العشرة تباع برأس من بنی فراس، أعنی قوله - علیه السّلام: لیت معاویة صرفنی بکم صرف الدّینار بالدّرهم اخذ منی عشرة منکم و اعطانی واحدا من بنی فراس من بنی غنم، لا جرم چو سر بنهادند، سر ببرند «۷» که: وَ قَاتَلُوا وَ قَتِلُوا، قاتلوا «۸» گوی باختن و اسپ تاختن ایشان [است] «۹» در میدان مردان، و «قتلوا»، جان بدادن و سر بنهادن است. لَمَّا كَفَرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ لَادَخَلْنَهُمْ، دست یافتن ایشان و سر بردن «۱۰» است، اگر سر است و اگر پای است، تا نهنی نبری، بل تا ندهی نگیری «۱۱» - کمثل المیزان من اوفی استوفی، تا پای در نهنی دست نبری، و تا سر بر سر «۱۲» نهنی سر نبری، و تا جان ندهی جان نبری، برای آن که هر که با جان است بی جان است، که: إِنَّکَ مِیتٌ وَ إِنَّهُمْ مِیتُونَ «۱۳». و آن که بر تو بی جان است، بر ما، هم با جان است و هم با جانان است، که: بَلْ أَحیاءٌ عند ربّهم یُرزقون «۱۴». دع من هذا، از اینکه ره رها کن و از اینکه در فراتر شو. ----- (۱-۸-۹). اساس: کلاب، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز، دب، آج، لب، فق: اینان. [.....] (۳). وز: چو آهو، دب، آج، لب: چو بز، فق، مر: یا جوهری، تب: یا

جواهری. (۴). وز، دب، آج: پرامن. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). اساس: بر سر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). دب، آج، لب، فق: سرفراز دو جهان گشتند. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: سر بریدن. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز وز: نبوی. (۱۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۹۳): سپر. (۱۳). سوره زمر (۳۹) آیه ۳۰. (۱۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۹. صفحه: ۲۲۰ رسول- علیه السلام- در آن دو حدیث مردم را تشبیه کرد، یکی از روی خلقت یکی از روی سیرت. چون به جای سریرت رسید گفت: النَّاسُ كَالْبِلِّ مَائَةٍ لَا تَجِدُ فِيهَا رَاحِلَةً وَاحِدَةً، اگر آن روز از صد یکی بر نیامدند، امروز از صد هزار یکی بر نیامدند. (۱). عجب کار است «۲» آن که در نیامد چگونه بر آید- ثَبَّتَ الْعَرْشَ ثُمَّ أَنْقَشَ، آن که پای در نهاد چگونه به پایه بر آید، و آن که به پایه بر نیامد چگونه پایه یابد «۳»، و آن که پای ندارد کجا پایه دارد «۴». فقر الجهول بلا- قلب الی أدب فقر الحمار بلا رأس الی رسن خر را اول سر باید پس تو بره باید، اگر هر خری را سری بیاید، صد هزار خر را سری نباید. خواجه آن خر است که سر سر ندارد، لا- جرم چنین بی سر و بی تن است «۵» که هر بی سر و بی تنی «۶» بشریش می‌نشاید «۷»: لا- يعرف الفرق بين الرأس و الذنب من ذكر أو أنثى، نه برای آن که او زن است، نه از بر زن است پیش از آن نیست که نه از اهل گرز «۸» است: و ما التأييث لاسم الشمس عيبا و لا التذكير فخرا للهِلال آن که اهل در زن باشد، نه سزای گرز زن باشد، مردت مادر زن «۹» است و زنت با گرز زن است، اقلب و قد أصبت و الأ ففی عقلك اصبت، رجعنا الی الحدیث: «۱۰» فالذین هاجروا، طوعا و اخرجوا من ديارهم کرها، آنان که هجرت کردند بهری از ایشان بطوع، و بهری را از خانه‌های خود برون کردند بکره، و إِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ... «۱۱»، آنان که سران اینکه کار بودند، یکی را ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: بر نیاید. (۲). مر: کاری است. (۳). دب، آج، لب، فق: چگونه بماند، مر: به پایه بماند. (۴). دب، آج، لب، فق، مر: پای دارد. [.....]. (۵). آج، مر: بی بن است. (۶). وز، آج، مر، تب: بی بنی. (۷). دب، آج، لب، فق: سر به سر می‌نشاید، تب: به سر بشر می‌نشاید شعر. (۸). اساس: گذر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۲۹۴): بادر زن. (۱۰). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۱). سوره انفال (۸) آیه ۳۰. صفحه: ۲۲۱ در خانه رها کردند «۱» و یکی را در خانه رها نکردند «۲» که بیرون آید، او را گفتند: خانه به ما رها [کن] «۳» که ما را خانه تو می‌باید، گفت: شهر به شما رها کردم، خانه من به من رها کنی «۴»: گر شهر تو را رسد مرا کوی رسد و «۵» بحر تو را رسد مرا جوی رسد اینکه را گفتند: در خانه بنشین که ما را شهر می‌باید، او خانه رها کرد و به شب بگریخت که: «۶» الفرار ممّا لا يطاق من سنن التَّيِّبِينَ، «فررت منکم لَمَّا خفتکم» «۷»...، و اینکه در خانه بنشست «۸» و به زبان اشارت می‌گفت: سأصبر «۹» حَتَّى يَجْمَعَ اللَّهُ بَيْنَنَا فَنَلْتَقَى يَوْمًا فَسَوْفَ أَقُولُ وَ آخِرُ: فتعسا لَأَيَّامٍ إِذَا كَانَ بَوْمَهَا شَبَاعًا لَهَا قُوَّةٌ وَ جَاعَةٌ صَقُورَهَا وَ قَدْ يَنْهَضُ الْعَصْفُورُ صَحَّةً رِيْشَهُ وَ تَبْعُدُ أَلْمَا رِيْشَ فِيْهَا نَسُورَهَا وَ هَبْنِي رِحَا يَهُوِي مِنَ النَّبْلِ مَاؤَهَا وَ لَيْسَ لَهَا قَطْبُ فَمَنْ ذَا يَدِيرُهَا وَ أَوْذُو «۱۰» فَي سَبِيلِي، و ایشان را برنجانیدند در راه من، یعنی ایشان تحمّل رنج کردند برای من. وَ قَاتَلُوا وَ قُتِلُوا، قتال کردند و ایشان را بکشتند تا هم مجاهد بودند و هم شهید. حمزه و کسائی و خلف خواندند. و در شاذّ أعمش. و يحيى بن وثّاب: و قتلوا و قاتلوا، و اینکه را چند وجه باشد: یکی تقدیم و تأخیر برای آن که «واو» ایجاد ترتیب نکنند، اینکه معنی [۲۸۷-پ] در «فا» بود، و وجهی دگر آن که «قتلوا»، اى قتل بعضهم ثم قاتل من بقى منهم، چنان که گویند: قتلنا بنى تميم، و اگر چه همه را نکشته باشند. و وجهی دگر آن است که: قتلوا و قاتلوا، اى و قد قاتلوا بمعنى بعد ما قد ----- (۱۰-۱). همه نسخه بدلها: رها نکردند. (۲). همه نسخه بدلها: رها کردند، وز یکی در خانه خود رها نکردند که بنشینند، یکی را در خانه رها نکردند، دیگر نسخه بدلها یکی را در خانه خود رها نکردند که بنشینند، یکی را از خانه خود رها نکردند. (۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). تب: رها کنید. (۵). اساس: وار، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). تب: المرسلين. (۷). سوره شعرا (۲۶) آیه ۲۱. [.....]. (۸). وز در حاشیه افزوده: یعنی حضرت علیه السلام. (۹). اساس، وز: صأصبر، با توجه به دب و دیگر نسخه

بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۲۲ قاتلوا، بکشتند ایشان را پس از آن که ایشان «۱» بذل جهد کرده بودند در قتال، و باقی قراء خواندند: و قاتلوا و قتلوا، علی تقدیم الفاعلین علی المفعولین. و حسن بصری خواند: و قاتلوا و قتلوا، اى قَطَعُوا فى المعركة- بر سبیل مبالغت، یعنی ایشان را در معرکه پاره پاره کردند. و عمر عبد العزیز «۲» خواند: و قتلوا و قتلوا، ایشان کشتند، آنگه ایشان را نیز مشرکان بکشتند. لَأَكْفُرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ، حق تعالی گفت: من به جزای آن که ایشان کردند «۳» گناهان ایشان مکفر کنم، و اینکه رنجها را کفارت گناه ایشان گردانم تا از گناه پاک شوند، آنگه پاک کرده «۴» ایشان را به بهشت رسانم. وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، بستانهایی که در زیر درختان آن آبها روان باشد. ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، نصب او بر مفعول له باشد. کسائی گفت: حال است، مبرّد گفت: مصدر است، یعنی لأثيبنهم ثوابا، و قول اول درست تر است. وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ، و حسن المآب بنزدیک خداست- جل جلاله- فمن رغب فيه فزع اليه، هر که آن خواهد با در «۵» او شود، که در اینکه در اوست «۶»، و جز او بر اینکه در توانا کس نیست. عبد الله بن عمرو «۷» روایت کرد «۸» از رسول- علیه السلام- که گفت: حق تعالی فردای قیامت بفرماید تا بهشت «۹» بیاریند و چونان که «۱۰» عروس را بر داماد عرض کنند، او را بر خلائق عرضه کنند. او گوید- یعنی خازنان او- کجايند: آنان که ایشان در ره من جهاد کردند! و ایشان را برنجانیدند برای من، و ایشان را بکشتند در سبیل من! ایشان را به من آرید «۱۱».

فرشتگان بیایند و می گویند: ----- (۱). اساس را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۲). مر: عمر بن عبد العزیز. (۳). مر من. (۴). دب: پاک گردانم. (۵). وز: تا در. (۶). دب، آج، لب، فق، مر: در اینکه در است. (۷). آج، لب، فق، مر: عبد الله بن عمر. (۸). دب، آج، لب، فق، مر: روایت کند. (۹). دب، مر را. (۱۰). دب، آج، لب، فق، مر: چنان که. (۱۱). دب، آج، لب، فق: آری/ آرید. صفحه: ۲۲۳ سلام عليكم بما صبرتم فنعيم عبتي الدار «۱». قوله: لا يُعزّنك، اى محمّد تو را مغرور مکناد «۲»، خطاب با رسول است و مراد امت «۳». تَقَلَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ، گشتن اینکه کافران در شهرها. آیت در «۴» مشرکان عرب آمد، آن که از ایشان در نعمت و رفاهیت و حسن تجارت و لهو و بطر و نعمت و ناز بودند، مسلمانان گفتند: اى سبحان الله؟ دشمنان خدای در اینکه ناز و نعمتند «۵»، و ما از گرسنگی به مرگ می رسیم، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد «۶». قراء گفت: آیت در جهودان آمد که ایشان بازرگانها کردند و در شهرها رفتندی، حق تعالی گفت: لا يُعزّنك، تو را مغرور مکناد گشتن ایشان در شهرها «۷»: لا یغ «۸» امرءا عیشه کل عیش صایر للزوال یعقوب خواند: لا یغزّنك، به «نون» خفیف، و معنی هم آن باشد، قال الشاعر «۹»: لا یغزّنك عشاء ساکن قد یوافی بالمتمیّات السّحر نظیره قوله تعالی: فَلَا یُعزّرک تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ «۱۰»، امروز می روند تا فردا که بمانند لا محال که هر که رود مانده شود، ایشان چندان برونند تا بمانند، و چندان بمانند که نمانند، بسیار بتازد و بیارد «۱۱» و بگذارد و بسازد، عاقبت رها کند و ضایع ماند و برود «۱۲»: و یمسى المرء ذا اجل قریب و فى الدّنيا له امل طویل و یعجل بالرحیل و لیس یدری الی ماذا یقرّبه الرّحیل می رود و نمی داند «۱۳» که به اجل خود می رود «۱۴»: و ان امرءا قد سار خمسين حجّة «۱۵» الی منهل من ورده لقریب ----- (۱). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۴.

[.....] (۹-۲). اساس: مکن و، مر: نکند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مر بود. (۴). دب، آج، لب، فق، مر، شأن. (۵). مر: نعمت باشند. (۶). اساس: فرستاد، با توجه به وز تصحیح شد. (۷-۱۲). تب شعر. (۸). تب: لا یغزّنك. (۱۰). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۴. (۱۱). دب: بنازد، آج، تب: بیازد، مر: بیاورد. (۱۳). آج، لب، فق، مر: می روند و نمی دانند. (۱۴). آج، لب، فق، مر: می روند، تب شعر. (۱۵). آج: منزلا. صفحه: ۲۲۴ آخر «۱»: و المرء ساع لأمر لیس یدرکه و العیش شح و إشفاق و تحمیل آنگه گفت: متاع قلیل، خبر مبتدای محذوف است، و التقدیر هو متاع قلیل. آن گشتن ایشان در شهرها متاعی و تمتعی و برخوردارى اندک است. و «متاع» آن چیزی باشد که توبه او متمتع شوی آنگه آن لذت برود، و دنیا هم چنین است، و با آن که متاع اندک است «۲»: اِنَّمَا الدّنيا متاع لیس للدّنيا ثبوت اِنَّمَا الدّنيا کبیت نسجته العنکبوت و ابو العتاهیه گوید «۳»: فکرت فى الدّنيا و جدتها فاذا جمیع جدیدها بیلی و اذا لها نوب «۴» تعدّ لنا فى کل موضع نظره «۵» افعی و بلوت اکثر أهلها فاذا کل امرء فى شأنه یسعی و لقد نظرت

فلم أجد أحداً بأعزَّ من قنع ولا اغنى و لقد خیرت فلم أجد کرماً أعلى بصاحبه من التَّقوی و لقد مررت على القبور فما میزت بین العبد و المولی دار الفجایع و المنون و دار البث^۶ و الأحزان و الشَّکوی مَرَّ المذاقهُ غبـ ما اجتلبت منها یداک و بیئهُ المرعی بینا الفتی فیها بمنزلهُ اذ صار تحت خرابها^۷ ملقی و لقل^۸ یوما ذرَّ شارقه الّا سمعت بها لک ینعی متاع قلیل رسول- علیه السَّلام- گفت: ۹، ما الدُّنیا فی الآخرة الّا كما يجعل أحدکم اصبعه السَّبابة فی الیم فلینظر بـم یرجع، دنیا نیست در جنب آخرت الّا به ----- (۳-۱). تب شعر. (۲). دب، آج، مر لآخر، تب شعر. [.....]. (۴). اساس، وز، نواب، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس، وز، دب، آج، لب، فق، مر: نظیره، با توجه به تب تصحیح شد. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، دیوان ابی العتاهیه (بیروت ۱۳۸۴، ص ۲۲: دار الفجائع و الهموم، و دار البؤس). (۷). اساس، تب، دب، آج، لب: جزائها، با توجه به وز تصحیح شد. (۸). آج، لب: و أقل^۹. (۹). دب، لب، فق، مر، تب: ثمّ، صفحه: ۲۲۵ منزلت آن که یکی از شما انگشت به دریای آب فروزند، بنگر تا از آن دریاچه با انگشت او باز آید. برید التَّخعی گفت: دنیا در اصل اندک است که: قُلْ مَتَاعِ الدُّنیا قَلیل^{۱۰} حَسِرَ الدُّنیا وَ الآخرة ذلک هُوَ الخُسرانُ المُبین^{۱۱}، مرجع و مأوی با دوزخ باشد. ثمّ مِأواهُم جَهَنّم وَ بئسَ المهاد، أی الفراش، و بد بستر است^{۱۲} از برای آتش. «مهاده» خواند که بازگشتن گاه هر کس از پس ماندگی رفتن با بستر باشد، اینان بسیار دویده‌اند و رمیده‌اند و چمیده و چریده‌اند و مانده و خسته شده‌اند، جایی باید اینان را که بیاسایند، آسایشگاه ایشان دوزخ است، و بستر ایشان آتش است، و ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۷۷. (۲). دب، آج، لب، فق، تب: اندکی. (۳). مر: با آن که. (۴). مر: جامه‌ای است که. (۵). دب: یک تار از او بماند، آج، لب، فق، مر: تار بر یک تار او بماند. (۶). مر: تار بماند، دم به دم آن است که. (۷). دب، آج، لب، فق، مر: باز کنی، تب: نازکی. (۸-۱۰). تب شعر. [.....]. (۹). اساس: بدین و زود، آج، لب، فق: آنگه زود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). سوره حج (۲۲) آیه ۱۱. (۱۲). مر، تب: بستری است. صفحه: ۲۲۶ بد جایی است، و نالی^۱ فراش است و ناممهد مهاده است، و لکن دست تو گسترده است، و اختیار تو گزیده است، و هوای تو خواسته است، کس را گناه نیست- منک علیک، یداک أو کتا و فوک نفخ، فذق جنایه جنی یدک و انظر ما قدّمت فی یومک لغدک. الله تعالی چنان که عادت اوست که وعد با وعید و مؤمن با کافر و برّ و فاجر و شیء^۲ با ضد یاد کند، گفت: لکن الذین اتَّقوا، «لکن» استدراک را باشد، و آنچه پس او بود مخالف باشد^۳ آن را که پیش او بود^۴ نفیا و اثباتاً، و لکن آنان را که متقی باشند. خدای ترس باشند و پرهیزگار باشند، از معاصی پرهیزند از آن که از عقاب آن ترسند^۵ بیرون آن که از آن برهند به اینکه برسند^۶، که: لَهُم جَنّاتٌ تجری، ایشان را بهشتها باشد، یعنی بوستانهایی که درختان آن زمین آن پیوشد، و در زیر درختان آن جویها می‌رود از آب و می و شیر و انگبین، و آن منغص نباشد به خوف انقطاع، مخلّد مؤبّد باشند آن جا، خلود لا- موت ابد. نُزلاً من عند الله، کلبی گفت: جزاء و ثواب، و «نزل» و نزل وظیفه باشد مقدّر به وقت. حسن بصری و نخعی خواندند: «نزلا» به تخفیف «زا»، و باقی قراء به تثقیل. و نصب او بر تمیز است^۷ چنان که گویند: هبة او صدقة، و گفته‌اند: مصدر است، آئی آنزوها علیهم انزالا و نزلا مصدر لا من لفظ الفعل. اینکه قول قراء است، و گفته‌اند: جعل ذلک نزلا، مفعول دوم جعل باشد، و اینکه از مضمون کلام می‌شناسند. و ما عند الله خیرٌ للأبرار، من متاع الکفار، و اینکه ثواب که بنزدیک خداست ابرار را بهتر است از متاع کفار. انس مالک گوید که: یک روز رسول- علیه السَّلام- خفته بود بر چیزی از سازه^۸ ----- (۱). کذا: در اساس و وز، دب، آج، لب، فق، تب: نای، مر: ناخوش، چاپ شعرانی (۳/۲۹۸): بائی. (۲). مر: هر شیء. (۳). دب: مخالف او بود. (۴). مر: که از پیش بود. (۵). دب، مر: عقاب او ترسند. (۶). تب: نرسند. (۷). تب: تمیز است. (۸). اساس: سازی (ظ: سازی / سازه‌ای)، آج: سازو، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. توضیح آن که در برهان قاطع: سازو بر وزن بازو به معنی ریسمان محکم بافته شده از لیف خرما آمده است، و همین واژه در لهجه مردم یزد و حوالی به کار می‌رود. صفحه: ۲۲۷ بافته و بالشی در زیر سر نهاده از اذیم که حشوش لیف^۱ بود، جماعتی صحابه در آمدند. رسول^۲

برخواست (۳) و آن درشتی سازه (۴) در پهلوی او اثر کرده (۵)، یکی از صحابه بگریست. رسول - علیه السلام - گفت: چرا می گریی! گفت: یا رسول الله؟ کسری و قیصر بر حریر و دیبا نمی خسپند به تنعم، و تو اینکه چنین بر سازه (۶) خفته و پهلوهای تو (۷) از آن رنجور شده؟ گفت: چه باک است لهم دنیا و لنا الآخرة، ایشان را دنیاست و ما را آخرت. و إِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ - الْآيَةُ، اینکه اسم به مثبت علم شده است جهودان و ترسایان را، اَعْنَى اهل کتاب. در سبب نزول او خلاف کردند. جابر عبد الله انصاری و عبد الله عباس گفتند و انس و قتاده که: آیت در نجاشی آمد پادشاه حبشه، و نام او اَصْحَمَه بود، و آن به تازی عطیه باشد. چون او به حبشه فرمان یافت، جبرئیل - علیه السلام - بیامد و رسول را خبر داد. رسول - علیه السلام - صحابه را گفت: بیرون آید (۸) تا بر برادری از آن شما نماز کنیم که فرمان یافته است، نه بر زمین شما. گفتند: یا رسول الله؟ و آن کیست! گفت: نجاشی. رسول - علیه السلام - به گورستان بقیع آمد با صحابه، و خدای تعالی حجاب برداشت تا رسول - علیه السلام - جنازه او بدید و بر آن نماز کرد و استغفار کرد، منافقان گفتند: بنگرید (۹) بر علجی حبشی ترسا نماز می کند که هرگز ندیده است او را، و نه بر دین اوست، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عطا گفت: آیت در چهل مرد آمد از اهل نجران من بنی الحارث بن کعب، و سی و دو مرد از حبشه، و هشت مرد از روم که ایشان بر دین عیسی بودند، به محمد - علیه السلام - ایمان آوردند. ابن جریج و ابن زید گفتند: در عبد الله سلام آمد و اصحابش. مجاهد گفت: در مؤمنان اهل کتاب آمد. ----- (۱). مر خرما. (۲). همه نسخه بدلها بجز مر علیه السلام. (۳). همه نسخه بدلها بجز وز: برخواست. [.....] (۴-۶). آج: سازو. (۵). فق، مر بود. (۷). اساس: پهلوها تهی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). دب، آج، لب، فق: بیرون آیی / بیرون آید. (۹). آج، لب، فق: بنگری / بنگرید. صفحه: ۲۲۸ و إِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ، گفت: از اهل کتاب کس هست، و «من» نکره موصوفه است، که به خدای ایمان دارد (۱) و به کتاب شما که قرآن است ایمان دارد، و به کتاب ایشان که تورات و انجیل است ایمان دارد. خَاشِعِينَ، اى خاضعين متواضعين لله، و نصب او بر حال است، و برای [آن] (۲) به لفظ جمع گفت که «من» مجموع المعنى است موحد اللفظ، ضمير و صفت او گاه با لفظ برند و گاه با معنى. لا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَهُمْ، به طمع حطام دنیا تغییر و تحریف توریت و انجیل نکنند، و آیات خدای را به بهای اندک بفروشند (۳)، خلاف آنان که ذکر ایشان برفت که: يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ أَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا (۴) ایشان آنانند که مزد ایشان بنزدیک خدای ایشان معد و بجارده است (۵) و عن قریب به ایشان رسد، که خدای تعالی سریع الحساب است [۲۸۸-پ]. و اختلاف اقوال و احتمال معانی او گفته شد در سورة البقرة. يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا، اى مؤمنان صبر کنید (۶) و شکیبایی کاربندی (۷). حسن بصری گفت: علی دینکم، بر دین صبر کنید و دین رها مکنید (۸) در حالتی الشدة و الرخاء، در خواری (۹) و دشواری (۱۰)، و در سزاء و سزاء. قتاده گفت: اصبروا علی طاعة الله. ضحاک و مقاتل بن سلیمان گفتند (۱۱): علی أمر الله، بر (۱۲) فرمان خدای. مقاتل بن حیان گفت: علی فرائض الله. زید بن أسلم گفت: علی الجهاد. کلبی گفت: علی البلاء. و صابروا، عامه مفسران گفتند: مراد مصابره با مشرکان است، برای آن که ----- (۱). دب، آج، لب، فق، مر: ایمان آوردند. (۲). اساس، وز و تب: ندارد، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). دب، آج، لب، فق، مر: نفروشدند. (۴). سورة آل عمران (۳) آیه ۷۷. (۵). دب، مر: معدو مهیاست. (۶). صبر کنید / صبر کنی. (۷). دب، مر: کار بندید. (۸). دب، مر: دین از دست مدهی، لب: رها مکنی. (۹). دب، مر: در آسانی. [.....] (۱۰). آج، لب، فق، تب: دشواری. (۱۱). دب که. (۱۲). اساس، وز، و، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۲۹ اغلب مفاعله از میان دو کس باشد، و تکرار برای آن است که فایده مختلف است. و عطا و قرظی گفتند: مصابره کنید (۱) بر وعده‌های خدای، یعنی بر انتظار وعده خدای. و رَابَطُوا، و خویشتن (۲) موقوف کنید (۳) بر جهاد مشرکان بمنزله (۴) چهار پای باز بسته (۵). و اصل «مربطه» آن بود که ایشان در برابر اینان اسپان (۶) ببندند و اینان در برابر ایشان. پس کنایت شد از ملازمت کارزار و آن کس که او مقام کند در بعضی ثغور برای اخافه کافران، قال الله تعالی وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عِدُوَّ اللَّهِ (۷). ابو حامد الخارزنجی گفت:

«مربطه» سلاح بر بستن مبارزان بود در کارزار، و أصله من الزبط، و هو الشّد. و از اینکه جا رسن «۸» که اسپ را به او ببندند رباط گویند، و فلان رباط الجأش، ای قوی القلب، قال لیبید «۹»: ابط الجأش علی کلّ و جلّ - أش علی کلّ - و جل ابو عبیده گفت: رابطوا، مداومت و ثبات کنی «۱۰». راوی خبر گوید - سمط بن عبد الله البجلی - که: سلمان پارسی - رحمه الله علیه - در لشکری بود، ایشان را شدتی و ضیعی برسید. سلمان گفت: من حدیث کنم شما را به حدیثی که از رسول - علیه السلام - شنیدم. رسول - علیه السلام - گفت: هر که او مربوطه کند یک شبانروز در سیل خدای، هم چنان بود که یک ماه روزه داشته و نماز کرده که روزه باز نگشاید و از نماز بر نگردد «۱۱» الا برای حاجتی، و هر که را در سیل خدای وفات رسد «۱۲»، خدای تعالی مزد او می‌راند «۱۳» تا آنکه که از میان اهل بهشت و دوزخ حکم بکند. جابر عبد الله انصاری گفت از رسول - علیه السلام - که: هر که او یک روز مربوطه کند در سیل خدای تعالی، از میان او و دوزخ هفت خندق پدید آرد، فراخی هر ----- (۱).

دب: مصابرت کنید، آج، لب، فق: مصابرت کنی. (۲). دب، آج، لب، فق، مر را. (۳). آج، لب، فق: کنی / کنید. (۴). آج، لب، فق: بمنزلت. (۵). آج، لب، فق: بار بسته. (۶). اساس، وز: اسباب، با توجه به دب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). سوره انفال (۸) آیه ۶۰. (۸). تب: رسنی. (۹). تب شعر. (۱۰). مر، تب: کنید. (۱۱). دب، آج، لب، فق: از نماز نگردد. [.....] (۱۲). دب، مر یعنی در جهاد. (۱۳). دب، مر: مزد جهاد به او می‌رساند، آج: مزد او را می‌راند، لب: مراد او را می‌داند، فق: مر او را می‌راند. صفحه: ۲۳۰ خندقی «۱» هفت آسمان و هفت زمین. ابو سلمه بن عبد الرحمن گفت: اینکه آیت آن وقت آمد که خدای تعالی جهاد نفرموده بود، مراد به «مصابره» و «مربطه» آن است که: مرد خوبستن بر نمازها «۲» موقوف کند انتظار نمازی بعد نمازی می‌کند، و اینکه قول بعینه روایت است از امیر المؤمنین - علی - علیه السلام. و دلیل اینکه تأویل آن است که، ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - «۳» که او گفت: خبر دهم شما را به آنچه گناهان «۴» بستر و درجات رفیع کند! گفتند: بلی یا رسول الله، گفت: إسباغ الوضوء علی المکاره. بر مکاره وضو تمام کردن. و كثرة الخطا الی المساجد، و از راه دور به مسجد شدن. و انتظار الصلوة بعد الصلوة، و انتظار نماز کردن از پس نماز، «۵» فذلکم الرّباط، فذلکم الرّباط. و اصحاب تذکیر گفتند: اصبروا عند قیام الیقین علی احتمال الكرب، و صابروا علی مقاساة العناء و التعب، و رابطوا فی دیار أعدائی بلا هرب، و اتقوا الله بهمومکم فی الالتفات الی السبب، لعلکم تفلحون غدا بلقائی علی بساط الطرب. و قال سری السیقطی: اصبروا علی الدین «۶» رجاء السیلامه، و صابروا عند القتال بالثبات و الاستقامه، و رابطوا هوی النفس اللوامة، و اتقوا ما یعقب لكم الندامة «۷»، لعلکم تفلحون غدا علی بساط الکرامه، و قیل: اصبروا علی بلانی، و صابروا علی نعمائی، و رابطوا فی دار «۸» أعدائی، و اتقوا محبیه سوائی، لعلکم تفلحون غدا بلقائی، و قیل: اصبروا علی النعماء، و صابروا علی البأساء و الضراء، و رابطوا فی دار الأعداء، و اتقوا اله الارض و السماء، لعلکم تفلحون فی دار البقاء «۹». -----

----- (۱). دب، مر مساوی، فق برابر، تب چند. (۲). دب، آج، لب، فق، مر: نماز. (۳). وز، دب، آج، لب، فق: رسول صلی الله علیه و علی آله. (۴). دب، مر شما. (۵). وز، آج، فق: عبارت «فذلکم الرّباط» را تکرار نکرده است، لب فذلکم الرّباط. (۶). دب، آج، لب، فق، مر، تب: علی الدنیا. (۷). دب، آج، لب، فق: یعقب الندامة، تب: یعقبکم الندامة. (۸). آج، لب جفاء. (۹). دب، آج، مر رزقنا الله هذا العطاء برحمته، نسخه دب: در اینکه جا پایان می‌یابد. صفحه: ۲۳۱ سوره النساء مدنی است جمله بر قول بیشتر مفسران، و بعضی مفسران گفتند: هر کجا در قرآن «یا ایها الناس» مکی است، و هر کجا «یا ایها الذین آمنوا» است مدنی است. و اینکه قول بر تقریب و تغلیب باشد نه بر تحقیق. و بعضی دگر گفتند: جمله مدنی است مگر یک آیت، و هی قوله: إن الله یأمرکم أن تؤدوا الأمانات الی أهلها. «۱» و عدد آیاتش صد و هفتاد و شش است در عدد کوفیان، و پنج در عدد بصریان و مدنیان، و سه هزار و هفصد «۲» و [چهل] «۳» پنج کلمه است، و شانزده هزار و سی حرف است. و ابو امامه روایت کند از ابی کعب که ابی کعب گفت که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او سوره النساء بخواند، هم چنان باشد که صدقه داده بر هر وارثی که میراثی را مستحق شده باشد «۴»، و چندان مزد بود او را که آن را که آزادی را باز خرد از بردگی «۵» و از شرک بری باشد، و در

مشیّت خدای از آنان(۶) باشد که خدای عفو بکند(۷) - قوله عزّ و جلّ [۲۸۹-۲۸۹].

- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۵۸. (۲). مر: نهصد، تب: هفتصد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...].
 (۴). مر: میراثی داشته باشد. (۵). مر: بندگی. (۶). وز: از آن. (۷). آج، لب، فق و در قیامت حساب او نکند و با انبیاء و اولیاء باشد.
 صفحه: ۲۳۲

[سوره النساء (۴): آیات ۱ تا ۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا (۱) وَآتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا الْحَبِيبَ بِطَائِبٍ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا (۲) وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِمَّنِّي وَثَلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا (۳) وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا (۴) وَلَا تَتُوتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا (۵) وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا (۶) لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا (۷)

[ترجمه]

«۱» [به نام خدای بخشاینده بخشایشگر] «۲» «۳» ای مردمان بترسید از خدایتان آن که بیافرید شما را از یک تن «۴»، و بیافرید از آن جفت «۵» او را، و پیراگند «۶» از ایشان مردانی بسیار و زنان، و بترسید از خدای آن که خواهی «۷» به او و خویشیها «۸»، خدای بر شما نگاهبان است. و بدهید یتیمان را مالهایشان، و بدل مکنید پلید به پاک، و مخورید مالهایشان با «۹» مالهای شما که آن بزه‌ای بزرگ است. «۱۰» «۱۱» [و] «۱۲» اگر ترسید که داد بدهید «۱۳» در یتیمان بزنی کنید آنچه خوش آید شما را از زنان، دو دو، و سه سه، و چهار چهار. اگر ترسید که داد ندهید یکی یا آنچه مالک باشد دستهای شما، یعنی برده آن نزدیک بود به آن که جور نکنید. و بدهید زنان را مهرهایشان «۱۴» به دادن، اگر دل خوش بکند شما را از چیزی از
 (۱). فق و به ثقتی. (۲). آج، لب، تب: بخشاینده مهربان. (۳-۱۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). آج، لب، فق: از تنی یگانه یعنی آدم. (۵). آج، لب، فق: زن. (۶). آج، لب، فق: پراگنده گردانید، تب: پراکنده کرد. (۷). تب: خواهید. (۸). تب بدرستی که. (۹). اساس: و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). وز: آن لا. [...] (۱۱). وز، آج، لب، مر: آن لا. (۱۳). کذا: در اساس و وز، آج، لب: عدالت نگاه ندارید، مر، تب: داد نکنید. (۱۴). مر: کابین ایشان. صفحه: ۲۳۳ آن بخورید آن را نوش و گوارنده «۱». و مدهید به سفیهان مالهاشان آنگه که کرد «۲» خدای شما را قوامی، به روزی دهید ایشان را در آن و بیوشید ایشان را و گوی «۳» ایشان را سخنی نیکو. و بیازمایی «۴» یتیمان را «۵» تا آنگه که برسند به نکاح اگر بینی «۶» از ایشان صلاحی بدهید به ایشان مالهاشان، و مخورید باسراف و شتاب آن را که بزرگ شوند، و هر که توانگر باشد [باید] «۷» تا پر خیز کند «۸»، و هر که درویش باشد باید تا بخورد «۹» باندازه، چون بدهید به ایشان مالهایشان گواه بر گیرید بر ایشان، بس است «۱۰» خدای شمار کننده. مردان را بهره باشد از آنچه بگذارد «۱۱» پدر و مادر و نزدیکتران «۱۲» و زنان «۱۳» بهره از آنچه بگذارد پدر و مادر و نزدیکتران از آنچه کمتر

بود از آن یا بیش «۱۴» بهره‌ای اندازه کرده. قوله: یا أَيُّهَا النَّاسُ، خطاب است با جمله مکلفان مردان و زنان و آزادان و بردگان و کودکان و ناقص عقلا و دیوانگان که از اینکه خطاب به در شوند به «۱۵» دلیلی -----

(۱). آج، لب، فق، تب: گوارنده‌ای. (۲). تب: آن که کرد. (۳). آج، لب، تب: بگویند. (۴). آج، لب، تب: بیازمایید. (۵). اساس حتی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶). فق، تب: بینید. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). تب: پرهیز کند. (۹). آج، لب: باید که خورد، تب: باید که بخورد. (۱۰). آج، لب، فق: بسنده است. (۱۱). آج، لب، فق: گذاشت. [.....] (۱۲). وز، تب: نزدیکان. (۱۳). آج، لب، فق: و مر زنان راست. (۱۴). تب: بیشتر. (۱۵). مر: به در نشوند الا به. صفحه: ۲۳۴ عقلی به در شوند، و اینکه دلیل است که برخاسته است «۱» بر حکمت خدای - عز و جل - که به اینان خطاب کردن روا ندارد، و اینکه امر که از پس اینکه خطاب می‌آید امری است متناول جمله مکلفان را، و هو قوله تعالی: اتَّقُوا رَبَّكُمْ، و اینکه [۲۸۹-پ] دو وجه دارد، یکی آن که: اتَّقُوا معاصیه و اجتنبوا نواهی، از معاصی او پرهیزید «۲»، دوم آن که: اتَّقُوا عقابه باجتناب معاصیه، و اینکه هم راجع باشد با معنی اول، و بر هر دو وجه علی حذف المضاف و اقامه المصاف الیه مقامه بود. الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ، بیان کردیم که: «خلق» اخراج الشیء من العدم الی الوجود باشد، علی ضرب من التقدير. «من نفس واحدة» بلا خلاف مراد آدم است. الله تعالی جمله مخاطبان را می‌گوید: ای مردمان؟ بترسید از خدایتان که بیافرید شما را علی اختلاف اجناسکم و صورکم و ألوانکم و أخلاقکم و أحوالکم، آن از یک تن که آن «۳» آدم است که پدر برتر شماست. وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا، بیافرید از او جفتش را، یعنی حوا را. در اینکه دو قول گفتند. در بعضی اخبار ما آمد که: خدای تعالی [حوا را از بقیه طینت آدم آفرید. و قول دیگر آن است که: جمله مفسران و اصحاب اخبار گفتند: خدای تعالی] «۴» آدم را بیافرید و مدتی در بهشت بود تنها، از تنهایی مستوحش شد. حق تعالی خوابی بر او افکند تا او بخفت، آنکه جبرئیل را فرستاد تا از پهلو چپ او استخوانی «۵» بر کشید، و از آن استخوان حوا را بیافرید، و ظاهر قرآن دلیل اینکه می‌کند لقله: وَ خَلَقَ مِنْهَا، أَى مِنَ النَّفْسِ و اینکه قصه برفت. وَ بَثَّ مِنْهُمَا، أَى اظْهَرَ و فَرَّقَ، و پدید آورد و پیراگند از ایشان هر دو، رجلاً کثیراً و نساءً، مردان و زنان بسیار را، و منه قوله: كَالْفَرَّاشِ الْمَبْتُوثِ «۶»، یقول العرب: بَثَّ اِلَیْهِ سَرَّهُ اِذَا لَقَاهُ اِلَیْهِ وَ اَبْتَهُ. وَ اتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِی تَسْأَلُوْنَ بِهٖ، أَى تَسْأَلُوْنَ، آنکه «تا» ی تفاعل را قلب کردند با «سین»، آنکه ادغام کردند در «سین». و کوفیان خواندند: «تساءلون»، تا ----- (۱). تب: بر خواسته است. (۲). لب: پرخیزی / پرهیزید. (۳). آج، لب، فق: از. (۴). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۵). لب، فق: استخوانی. (۶). سوره قارعه (۱۰۱) آیه ۴. صفحه: ۲۳۵ «تا» ی تفاعل بیفکند تخفیف را، نحو قوله تعالی: وَ لَا تَعَاوَنُوا «۱». حمزه خواند: «و الارحام»، به جرّ، عطفاً علی الضمیر المجرور، چنان که گویند: سألتک بالله و الرّحم. و در شاذ نخعی و یحیی بن وثاب و قتاده و أعمش هم چنین خواندند به جرّ، و باقی قراء به نصب خواندند، و اینکه قراءت درست تر و فصیح تر است برای آن که عرب عطف نکند اسم ظاهر را بر ضمیر مجرور، الا آن که حرف جرّ باز آرند، یقولون: مررت به و بزید «۲»، و لا یقولون: مررت به و زید «۳». و چون حرف جرّ باز نیارند نصب کنند، یقولون: مررت به «۴» و زیدا، کما قال الشّاعر: یا قوم مالی و ابا ذویب و نیز همچنین کنند در باب بدل و صفت، کقوله - علیه السّلام: سلمان منّا أهل البيت، و لا یجوز أهل البيت و لا یقولون بی المسکین وقع الأمر، علی مذهب البصریین، و نصب او بر قراءت عامّه قراء علی أحد وجهین باشد: اما عطف باشد علی اسم الله تعالی فی قوله: وَ اتَّقُوا اللّٰهَ، و اما عطف باشد علی محلّ الجارّ و المجرور، چنان که در بیت هست. و حمزه در اینکه قراءت حجت آورد به چند بیت که عرب را هست، منها قول الشّاعر «۵»: فالیوم قد بت تهجوناً و تشتمنا فاذهب فما بک و الأیام من عجب و قال اخر «۶»: نعلق فی مثل السّواری سیوفنا و ما بینها و الکعب غوط نفانف و قال آخر «۷»: فان الله یعلمنی و وهبا و انا سوف یلقاه سوانا سیبویه گفت: اینکه در ضرورت شعر روا باشد، اما فی القرآن اتّسع الکلام فلا یجوز. و خلاف کردند در وجه فساد اینکه. ابو عثمان المازنی گفت: برای آن که معطوف و معطوف علیه دو شریکند، هر چه با یکی برود باید که با دیگر همان برود، چنان که نشاید گفتن: مررت بزید و ک «۸»، الا آن که حرف جرّ باز آری،

گویی: ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۲. (۲). اساس: بزید، با توجه به وز تصحیح شد.

(۳). وز: وزید، فق، تب: وزیدا. (۴). آج، لب، فق و. [.....] (۵، ۶، ۷). تب شعر. (۸). اساس، وز، آج، لب، فق: و بک، با توجه به تب تصحیح شد. صفحه: ۲۳۶ و بک. همچنین نشاید: مرت بک وزید، و اینکه وجهی نکوست. و ابو علی الفارسی گفت: برای آن که حرف جرّ در ضمیر به منزله بعضی از اوست، و العطف علی بعض الاسم لا یصح. وجهی دیگر گفت: اسم ظاهر مستقل است و اسم ضمیر به نفس خود مستقل نیست، و روا نبود عطف ما مستقل علی ما لا مستقل. و گروهی که عذر قراءت حمزه خواستند، گفتند: «واو» قسم است، برای آن مجرور است ما بعد او، و بر اینکه وجه اعتراض کردند به آن که گفتند: معنی قسم لایق نیست اینکه جا، برای آن که اگر جواب قسم خواهند «انّ الله» باشد، و بر اینکه قسم نکند خدای تعالی، سوگند جز به خدای و نامهای خدای روا نبود. و رسول - علیه السلام - گفت: لا تحلفوا بآباءکم، سوگند مخورید به پدرانتان. چگونه شاید که رسول - علیه السلام - از چیزی نهی کند، و حق تعالی از آنچه بلیغ تر باشد روا فرماید «۱» داشت. و عبد الله عباس و عکرمه و سدی و حسن و ربیع و ضحاک و ابن جریج و ابن زید گفتند، معنی آن که: فاتقوا الله و اتقوا الارحام فضلوها، و ارحام را مراقبت کنی «۲» که بیوندی «۳». و عبد الله بن یزید المقری خواند: «و الارحام»، به رفع، علی تقدیر و الارحام فضلوها «۴» و گفت: بر اغراء باشد که اگر چه اغراء بیشتر منصوب آید، مرفوع هم آمده است فی قول الشاعر «۵»: انّ قوما منهم عمیر و أشباه عمیر و منهم السّفاح لجد یرون باللقاء إذا قال أخو النّجده السّلاح السّلاح الله تعالی «۶» در آیت تحذیر کرد مکلفان را از معاصی او و تذکیر نعمت او بر ایشان به خلق ایشان، و امر کرد ایشان را به مراعات و مراقبت جانب خویشان برای آن که در اینکه جا وصیت باشد به زنان و عورات «۷» و اطفال صغار و توّد و تراحم تنبیه ایشان را بر آن که ایشان از یک نفس آفریده‌اند تا ایشان [را] «۸»، [۲۸۹-پ] بر یکدیگر رحمت -----

----- (۱). فق: باید. (۲). تب: کنید. (۳). تب: بیوندید. (۴). اساس و ارحام را مراقبت کنی که بیوندی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۵). وز شعر. (۶). آج، لب، فق: «الله تعالی» را ندارد. (۷). اساس و وز: به زبان عورت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۳۷ و رقت و شفقت بیشتر باشد، و کسی بر کسی تطاول و مفاخرت نکند، چه همه از یک اصلند، «أبوهم آدم و الام حواء». آنگه دگر باره در آخر آیت برای تأکید، تحذیر و تهدید کرد بقوله: إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَیْكُمْ رَقِیبًا، أی حفیظًا، که خدای تعالی نگهبان شماست. اینکه قول مجاهد است، و ابن زید گفت: «رقیب» عالم باشد، و بر هر دو قول فعیل به معنی فاعل بود. قوله «۱»: وَ آتُوا الْیَتَامَى أَمْوَالَهُمْ، مقاتل و کلبی گفتند: آیت در مردی آمد از غطفان مالی «۲» بسیار از آن پسر برادرش در دست او بود و او کودک یتیم بود، چون بالغ شد و طلب مال پدر کرد، عم مال به او نداد. به حکومت بنزدیک رسول - علیه السلام - آمدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. چون مرد اینکه بشنید، گفت: أطعنا الله و اطعنا الرسول نعوذ بالله من الحوب الکبیر، فرمان خدای و رسول را منقادیم، و پناه با خدای می‌دهیم از بزه عظیم، و مال به او داد. رسول - علیه السلام - گفت: هر کس که «۳» او را بخل نفس خود نگاه بدارند «۴» و طاعت خدای دارد «۵» - چنان که اینکه مرد - به منزل بهشت فرود آید. چو مال آن بستد «۶» و در سبیل خدای نفقه کرد، رسول - علیه السلام - گفت: ثبت الأجر و بقی الوزر، [مزد] «۷» ثابت شد و وزر و وبال بماند. گفتند: یا رسول الله؟ دانیم که اجر ثابت شد برای آن که مال در سبیل خدای خرج شد، چگونه وزر بماند! گفت: مزد ثابت شد «۸» غلام را «۹» وزر بر پدرش. خدای تعالی به اینکه آیت خطاب به اوصیای مرده و اولیای یتیم کرد، گفت: وَ آتُوا الْیَتَامَى «۱۰»، بدهی «۱۱» یتیمان را مال ایشان «۱۲». و یتیم آنگه باشد که طفل بود، چون بالغ شد یتیم نخوانند او را، لقوله - علیه السلام: لا یتیم بعد حلم، پس از بلوغ یتیمی نباشد. جواب از اینکه آن است که، اینکه بر سبیل توسّع و مقاربت «۱۳» گفت، حالت اول ----- (۱). آج، لب، فق تعالی. (۲). آج، لب، فق: مال. (۳). آج، لب، فق: ندارد. (۴). آج، لب، فق: نگاه بدارد. [.....] (۵). آج، لب، فق: بدارد. (۶). وز، لب، فق: جوان مال بستد، آج، نب: چو آن مال بستد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آج، لب، فق

کودک. (۹). آج، فق، تب و. (۱۰). تب اموالهم. (۱۱). آج، فق: بدی، تب: بدهید. (۱۲). آج، لب، فق، تب: مالهایشان. (۱۳). آج، لب، فق، تب: مقارنت. صفحه: ۲۳۸ بلوغ را به حالت یتیمی، چنان که گفت: فَأَلْقَى السَّحْرَةَ سَاجِدِينَ «۱»، و ایشان در آن حال که به روی آمدند به سجده ساحر و کافر نبودند، بل مؤمن بودند، و لکن حق تعالی برای مقاربت «۲» حال را ساحر خواند ایشان را که اینکه وصف بر ایشان بمثابت نام شده بود، هم چنین در آیت ما، و رسول را- علیه السلام- پس از چهل سال یتیم ابو طالب می خواندند، برای آن که یتیم از پدر باز ماند، و ابو طالب او را در حجره «۳» خود پیرورد. و لا- تَتَبَدَّلُوا الْخَيْثَ بِالطَّيِّبِ، و بدل مکنید «۴» پلید را به پاک، یعنی مالهای ایشان [که] «۵» بر شما حرام است بر مگیری «۶»، و مال خود که حلال است شما را با جای نهی «۷». و پلید و پاک کنایت است از حلال و حرام، نظیره قوله: قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَيْثُ وَالطَّيِّبُ «۸»، أَى الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ «۹». مفسران در معنی اینکه تبدیل و تغییر خلاف کردند. بعضی گفتند که: ایشان را عادت بودی که مال نیک رفیع بر گرفتندی و بد و خسیس به جای آن بنهادندی، اینکه قول سعید بن المسیب است و نخعی و زهری و سدّی و ضحاک. عطا گفت: به مال یتیم تجارت کردند [ی] «۱۰» و سود به او ندادندی. ابن زید گفت: در جاهلیت کودکان خرد «۱۱» را میراث ندادندی، میراث به بزرگان دادندی و زنان را میراث ندادندی. و این زید چنین خواند فی قوله تعالی: وَ تَرَعْبُونَ أَنْ تَنْكُحُوهُنَّ وَ الْمَسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوَالِدَانِ «۱۲»، لا تورثوهن شیئا، مجاهد گفت: تعجیل مکنید «۱۳» به نفقه حرام تا حلال به دست آمدن. وَ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ، یعنی مع اموالکم، و مالهای ایشان با مالهای خود مخورید. و «إلی» اینکه جا به معنی «مع» است، و مثله قوله: -----

(۱). سوره شعرا (۲۶) آیه ۴۶. (۲). تب: مقارنه. (۳). همه نسخه بدلها بجز لب: حجر. (۴). آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۵-۱۰). اساس: ندارد، با توجه با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۶). تب: بر مگیرید. (۷). تب: نهید. (۸). سوره مائده (۵) آیه ۱۰۰. (۹). آج، لب، فق، تب: أَى الْحَرَامِ وَالْحَلَالِ. (۱۱). تب: خورد. (۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۷. (۱۳). آج، لب، فق: مکنی / مکنید. صفحه: ۲۳۹ مِنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ «۱»، و المعنى مع الله، و قال الشاعر «۲»: يَشْدُونَ أَبْوَابَ الْقَبَابِ بِضَمِّرٍ إِلَى عَتَقِ مَسْتَوْبِقَاتِ الْأَوَاصِرِ «۳» أَى مع عتق، و تحقیق آن است که «الی» متعلق است به فعلی محذوف، و التقدير: مضافا الى أموالكم و مضافا الى الله، و كذلك فى البيت. إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا، أَى اثما عظيما، که در آن بزه‌ای عظیم باشد. و در او سه لغت است: «حوب» و «حوب» و «حوب» و قيل: الحوب الاسم، و الحوب المصدر، يقال: حاب يحوب حوبا و حابا و حيابه، و قال امية اللثي- و قد هاجر ابنه بغير اذنه «۴»: و ان مهاجرين تكفاه غدا تذل لخطئا و حابا و قال آخر «۵»: عض على شبيه الأريب فظل لا يلحى و لا يحوب و قال آخر «۶»: إِيهَا قَطِيعِ بْنِ عَبَسِ أَنَّهَا رَحِمُ حَبْتِمُ بِهَا فَأَنَاخْتِكُمْ بِجَعَجَاعِ «۷» أَى ائتمتم. قوله: وَ إِنْ حِفْتُمْ أَلَّا «۸» وَ يَسْتَفْتُونَكَ فِي النَّسَاءِ قُلْ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النَّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَ تَرَعْبُونَ أَنْ تَنْكُحُوهُنَّ «۲» وَ إِنْ «۳» وَ السَّمَاءِ وَ مَا بَنَاهَا «۳»، أَى و من بناها، و قوله: قَالَ فِرْعَوْنُ وَ مَا رَبُّ الْعَالَمِينَ «۴». و ابو عمرو بن العلاء گفت، در مکه شنیدم از بعضی اعراب: سبحان ما «۵» سَبَّحَ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ. ما طاب لكم، أَى حل لكم. ابن ابی اسحاق و الجحدري و الاعمش خواندند: «ما طيب»، به اماله. و در مصحف ابی به «یا» نوشته است، نکاح بندی «۶» بر زنان چندان که حلال است شما را. مثنی و ثلاث و رباع، اینکه اعدادی «۷» معدول است عن اثنين اثني و عن ثلثة ثلثة، و بر اینکه قیاس تا به ده شاید، و لکن مسموع تا چهار است و در بیت کمیت آمده «۸»: فلم يستر يثوك حتى رمى ت فوق الرجال خصالا عشارا و سبب منع صرف او وصف است و عدل، و «واو» در آیت به معنی «او» ست که معنی «او» تخيير است، كقوله تعالی: قُلْ إِنَّمَا أَعْظَمُكُمْ بِوَأَحَدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلِي وَ فَرَادِي «۹» فَإِنْ حِفْتُمْ، اگر ترسی «۱۱». و ترس از باب ظن- باشد که عدل نتوانی کردن و ----- (۱). آج، لب، فق: معاقبند. (۲). تب: یکدیگر. (۳). سوره شمس (۹۱) آیه ۵. (۴). سوره شعرا (۲۶) آیه ۲۳. (۵). اساس: من، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق: ببندی، وز، تب: ببندید. (۷). آج، لب، فق: اعداد. (۸). آج، لب، فق: کم آمده. (۹). سوره سبأ (۳۴) آیه ۴۶. [.....] (۱۰). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۱). تب: ترسید. صفحه: ۲۴۳ انصاف دادن از میان چهار. فَوَاحِدَةً، بنصب علی تقدیر:

فانكحوا واحدة، و ابو جعفر المدنی خواند: [فواحدة] «۱»، علی تقدیر: فلیکفکم واحدة، أو فواحدة کافیة لکم، کقولہ: فَرَّجِلٌ وَ امْرَأَتَانِ «۲»، ای یشهدون ای «۳» یکفون. أو ما مَلَکَتْ أیمانُکُمْ، به آنچه دست راست شما مالک بود آن را، یعنی پرستاران. و اگر چه اضافه «ملک» بر حقیقت با جمله بود، یمین را برای آن تخصیص کرد که علامت ملک تصرف بود، و تصرف در اغلب به دست راست کنند. و بعضی اهل معانی گفتند: أو ما مَلَکَتْ أیمانُکُمْ، ای ما نفذت فیہ أیمانُکُمْ، جمع یمین من القسم و الحلف از آنان که سوگند شما در او روان باشد، و تمسک کرد در اینکه قول بقول النبی - علیه السلام: «۴» لا نذر فی معصیة الله و لا فیما [لا] یملک بن آدم، و اینکه قول ضعیف است. و تمسک آنان که به ظاهر آیت تمسک کردند در وجوب نکاح درست نیست، اگر چه ظاهر او در امر قرآن «۵» بر وجوب بود برای آن که به دلیل عدول کنند از ظاهر، و اجماع [۲۹۱- ر] امت است بر آن که نکاح سنت است و واجب نیست. دگر آن که از قراین آیت معلوم آن است که آیت را اگر چه ظاهر امر است، مراد نهی و تهدید است از نکاح بیشتر از چهار زن. ذلک أدنی أَلَا «۶» وَ اتُوا النِّسَاءَ صِدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً، کلبی و جماعتی مفسران گفتند: اینکه خطاب است با اولیای زن، که ایشان چون زنی در قبیلہ به کسی دادندی و مهر بستندی، چیزی به او ندادندی، قلیل و کثیر. و اگر به غریبی دادندی، او را بر شتر نشانده‌ای و آن جا فرستادندی و بیش از آن شتر نبودی او را. و از اینکه جا چون کسی را دختری آمدی، تهیت او چنین کردندی که: هنیئا لک النافجة، یعنی چون او «۷» مهر گیرد اینکه ----- (۱). آج: او. (۲). اساس، وز، آج، لب، فق: ابو عمر الزردی، مر: ابو عمرو الزروی، تب: ابو عمر الرزینیدی، با توجه به منابع خبر تصحیح شد. (۵-۳). تب شعر. (۴). آج، لب، فق، مر، تب: بر. [.....] (۶). آج، لب، فق، مر ای یفتقر. (۷). آج، لب، فق: آن. صفحه: ۲۴۵ شتر «۱» باشد که بر شتر اینان آید، فینجها ای یعظمها و یكثرها، خدای تعالی نهی کرد ایشان را از اینکه، و گفت: مهر حق ایشان است، به ایشان باید دادن. و حضرمی گفت: ایشان در جاهلیت نکاح شغار کردند، و آن آن بودی که او دختر را یا خواهر به کسی دادی بر آن که او کسی را از آن خود به او دهد، و در میانه مهری نبودی جز نکاح اینکه در برابر نکاح آن، خدای تعالی از اینکه نهی کرد، و رسول - علیه السلام - گفت: لا- شغار فی الإسلام، در اسلام شغار نیست. بعضی دگر گفتند: خطاب با شوهران است، خدای تعالی از اینکه «۲» فرمود ایشان را که مهر زنان بدهند، و اینکه ظاهر تر و درست تر است. و «صدقات» مهور باشد، واحدها صدقة - بفتح «صاد» و ضم «دال» و اینکه لغت اهل حجاز است. و تمیم گوید: در واحدش «صدقة» و جمعها «صدقات»، کظلمة و ظلمات. نحلته، قتاده گفت: فريضة واجبة. ابن جريج و ابن زيد گفتند «۳»: فريضة مسماة، و ابو عبيد «۴» گفت: نحلته، ألا مسمی نباشد و معلوم، کلبی گفت: عطية و هبة، و ابو عبيد «۵» گفت: عن طيب نفس، از دل خوشی. و زجاج گفت: تدینا «۶». و در او دو لغت هست: «نحلة» و «نحلة»، و اصل او عطا باشد. و نصب او بر تمیز است. و گفته‌اند: بر مصدری لا- من لفظ الفعل. عقبه بن عامر روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت: ان احق الشروط ان يوفى ما استحلتم به الفروج، اولتر شرطی که به آن وفا کنند آن است که آنچه به آن فرج حلال کرده‌اند تمام بدهند، یعنی مهر زنان. صهیب روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او وامی ستاند «۷»، و آن روز که می‌ستاند عزم کند که با جایگاه ندهد او دزد است، و آن کس که زنی کند بر مهری، و عزم کند که آن مهر ندهد او زانی است. ----- (۱). لب، فق، مر: بیشتر. (۲). همه نسخه بدلها «از اینکه» را ندارد. (۳). اساس، وز: گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مر: ابو عبیده. (۵). مر، تب: ابو عبیده. (۶). آج: دینا، ۷. آج، لب، فق: می‌ستاند. صفحه: ۲۴۶ فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا، اگر چنان باشد که اینکه زنان دل خوش بکنند شما را از چیزی از آن، یعنی اگر چیزی از آن به شما دهند بطیبة نفس، فكلوه هنيئا مريئا، بخورید «۱» آن نوش و گوارنده، یعنی حلال است شما را آن، [و] «۲» نصب «نفسا» بر تمیز «۳» باشد. و برای آن که نقل فعل کرد «۴» با اصحاب نفس، از نفس، برای آن نفس را موحد کرد، و مثله قوله تعالی: وَ ضَاقَ بِهِمْ دَرَعًا «۵»، و قال تعالی: وَ قَرَىٰ عَيْنًا «۶». کوفیان گفتند: لفظ «نفس» اینکه جا واحد است و معنی جمع، و مانند اینکه بسیار است، منها قول الشاعر «۷»: بها جيف الحسرى فأما عظامها فيبيض و أما جلودها فصليب و لم يقل جلودها. و بصريان گفتند:

آراد بالتفسیر الهوی، به نفس هوای نفس خواست، و آن مصدر است، و او را تشبیه و جمع نکنند. بعضی مردمان کراحت داشتند آن که از مهر چیزی با ایشان آید، و اگر چه زن به دلخوشی بدو داده بودی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رخصت داد ایشان را [۲۹۱-پ] در آن و بیان کرد که چون اکرایی نباشد [و] «۸» خدیعتی حلال بود. قوله: هَنِئًا، اشتقاق او من هنأت البعیر بالقطران باشد إذا عالجت به، شتر را چون گر دارد او را به قطران بیندایی هنأت گویی، و يقال: هنأتی الطّعام یهثنی علی فعل یفعل و هثنی یهثنی علی فعل یفعل هنأه، و هنیء طعامی باشد گوارنده که با او «۹» تنغیصی نباشد، و یقول العرب: هنأتی الطّعام و مرأنی فاذا أفرده، قالوا: أمرأنی الطّعام بالألف، و اینکه کنایت است از آن که در دنیا وبالی نبود آن را و در آخرت تبعی. عبد الله عباس گوید رسول را- علیه السّلام- از اینکه آیت پرسیدند، گفت: چون زنان چیزی به شما دهند به دلی خوش بی اکرایی در دنیا، سلطان را بر شما مؤاخذه ----- (۱). آج، لب، فق: بخوری/ بخورید. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). تب: تمییز. (۴). آج، لب، فق، مر: کردن. (۵). سوره هود (۱۱) آیه ۷۷. [.....] (۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۶. (۷). تب شعر. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). آج، لب، فق، مر: که او با. صفحه: ۲۴۷ نبود و در آخرت خدای را مطالبه. ابو حمزه گفت: هنیئا لا إثم فیه، مرینا لا داء فیه، در او بزه و دردی نباشد، مغیره بن شعبه روایت کند از امیر المؤمنین علی- علیه السّلام- که گفت: چون یکی را از شما را رنجی رسد، باید تا سه درم از صدق زن بخواهد و به آن انگین بخرد و به آب باران بیامیزد و بخورد تا جمع کرده باشد میان هنأت و مرأت و شفا و برکت را، لقوله: فَكُلُوْهُ هَنِئًا مَرِيْنَا، و قوله: فِیْهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ «۱»، و قوله: وَ نَزَّلْنَا «۲» وَ لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ- الآیة. خلاف کردند در آن که اینکه سفیهان که اند که خدای تعالی نهی کرد از دادن مال به ایشان. بعضی گفتند: زنانند. حضرمی گفت: آیت در حق مردی آمد که و مالی داشت به زن داد تا تلف کرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. مجاهد گفت: نهی است اینکه آیت مردان را از آن که مال به هیچ زن بدهند «۴»، اگر زن باشد و اگر دختر و اگر خواهر. جویر «۵» گفت از ضحاک که گفت: زنان از همه سفیهان سفیه تر باشند، دلیل اینکه تأویل حدیث ابو امامه که روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که گفت: اِنَّمَا خَلَقْتُ النَّارَ لِلْسُّفَهَاءِ- یقولها ثلاثا: ألا و اِنَّ السُّفَهَاءَ النَّسَاءِ، گفت: دوزخ برای سفیهان آفریده اند- تا سه بار گفت، آنکه گفت: سفیهان زنانند. انس مالک روایت کند که: زنی سیاه بنزدیک رسول «۶» آمد ملیح، فصیح زبان، گفت: یا رسول الله؟ در حق ما خیری «۷» بگو که همه شرّ می گویی در حق ما. گفت: چه گفتم در حق شما از شر! گفت: ما را سفیه خواندی. گفت: سفیه من نخواندم شما را، خدای خواند فی قوله: وَ لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ. گفت: یا رسول الله؟ ما ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۹. (۲). اساس و همه نسخه بدلها: و انزلنا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۳). سوره ق (۵۰) آیه ۹. (۴). همه نسخه بدلها: دهند. (۵). وز: جویر، آج، لب: حویص. (۶). آج، لب، فق، علیه السّلام. (۷). فق، مر، تب: چیزی. صفحه: ۲۴۸ را ناقص خواندی. گفت: ناقص نباشی «۱» که در ماهی چند روز نماز نکنی «۲»! آنکه گفت: کفایت نیست شما را که چون یکی از شما بار بر گیرد، چندانی مزد بود [او را] «۳» که خود را «۴» در ره خدا باز بندد، برای جهاد کافران چون بار بنهد او را مزد آن شهید بود که در خون بگردانند او را در ره خدای، چون کودک را شیر دهد به هر جرعه‌ای چنان باشد که یکی از فرزندان اسماعیل آزاد کرده. و چون بی خواب شود، به هر شبی که خواب از چشم باز کند هم چنان باشد که برده‌ای از فرزندان اسماعیل آزاد کرده، آنکه گفت: اینکه ثواب و اعواض مؤمنات خاشعات صابرات را باشد که کفران «۵» نکنند. زن برگشت و می گفت: عظیم فضلی است، اگر نه اینکه شرایط به دنبال آن است. و عاصم روایت کند از موزق که: زنی به عبد الله عمر بگذشت، او اینکه آیت بخواند. معاویه بن قزّه گفت: زنان را نه به عادت کنی «۶» که ایشان سفیه باشند، اگر ایشان را فرو گذارند هلاک کنند مردان را «۷». عبد الله عباس و زهری و ابو مالک و ابن زید گفت «۸»: مراد فرزندان نابالغ اند، بعضی دگر گفتند: زنان و کودکان اند، و حسن بصری هم چنین گفت. قتاده گفت: مال به زن و فرزند مده که تباه کنند، آنکه آیت بخواند: وَ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمُ بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ «۹». عبد الله عباس گفت: مالی که خدای تعالی قوام عیش تو و سبب معیشت تو کرد به

زنان و کودکان سفیه بی خرد مده که آنکه به ایشان محتاج شوی «۱۰»، و لکن نگاه‌دار و به قدر حاجت از مؤونت و کسوت بر ایشان صرف می‌کن. ----- (۱). مر، تب: نباشید. (۲). مر، تب: نکنید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۴). آج، لب، فق: که کسی که خود را. (۵). اساس آن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶). تب: کنید. (۷). آج، لب، فق، مر به مکر و حيله. (۸). کذا: در اساس، وز، آج، لب، فق، مر، تب: گفتند. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۸. (۱۰). آج، لب، فق، مر: که پس از آن زود باشد که محتاج ایشان گردی. صفحه: ۲۴۹

شعبی گفت: مال «۱» به هیچ زن مده تا شوهر بنکند «۲» و اگر چه توریت و انجیل و قرآن «۳» خوانده باشد، و به هیچ کودک مده [تا بالغ نشود. سعید جبیر و عکرمه گفتند: مراد مال یتیم است که در دست تو باشد، خدای تعالی گفت به او مده] «۴» تا بالغ و رشید شود. اگر گویند: اینکه قول چگونه درست آید، و خدای تعالی مال با ما اضافه کرد، و چون مال ایشان را باشد، اینکه اضافه درست نیاید! گوییم: مراد جنس مال است، یعنی اینکه مال که در دست شما باشد، چنان که گفت: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ «۵»، و قال- علیه السلام: حَبَّ الی من دنیاکم. و وجهی دگر آن است که: چون متصرف و مدبر و مصلحت بین در آن او باشد برای آن با او اضافه کرد، و اینکه سفیه که مال به او نشاید دادن محجور باشد ناقص عقل بود یا نابالغ بود، و صلاحیت حفظ مال و تدبیر و تصرف آن نداشت. و اصل سفه جهل باشد و خفت و آن نقیض حلم «۶» بود. و حسن بصری و نخعی خواندند: اموالکم اللاتی، و معنی همان باشد. قال الشاعر «۷»: من اللواتی و التی و اللماتی زعمن أئی کبرت لداتی «التی» واحد باشد در مؤنث، و «اللماتی» جمع، و «اللواتی» جمع الجمع. قوله: الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا، أراد قوامًا، که خدای تعالی قوام شما به آن کرده است. و در شاذ خواندند: «قواما» و «قواما» بفتح القاف و کسره. و اصل «قیام»، قوام بوده است، و لکن برای کسره «قاف» را «واو» را «یا» کردند، کالصیام و القیام. و قوام کار آن باشد که کار به او قایم بود، یعنی [۲۹۲-] قوام و ملاک معیشت شما به او بود. و نافع خواند: جعل الله لكم قیما «۹»، به کسر قاف. ضحاک ----- (۱). آج، لب، فق، مر را. (۲). آج، لب، فق، مب، مر: مده تا اندیشه شوهر دیگر نکند. (۳). مر: فرقان. (۴). اساس و تب: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۸. (۶). مر: علم. (۷). تب شعر. [.....] (۸). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۹). اساس: قیاما، با توجه به وز تصحیح شد. صفحه: ۲۵۰ گفت: برای آنش قوام خواند که قیام اعمال خیر به او باشد، چون حج و جهاد و اعمال خیر. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که مالهایی که شما به آن بر پایی «۱»، وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا، یعنی نفقه کنید ایشان را از آن [و] «۲» طعام دهید «۳». وَ اَكْسُوهُمْ، و جامه کنید «۴» ایشان را، یعنی آنان را که نفقه و کسوت ایشان بر شما واجب بود «۵» از زنان و فرزندان و یا یتیمان که نفقه ایشان بر تو واجب باشد در مال ایشان. و برای آن «فیها» گفت و «منها» نگفت که خدای تعالی بواجب کرده است در مال تا مؤذن باشد به اینکه معنی، و تقدیر اینکه است که: اجعلوا لهم فیها رزقا، [و رزق] «۶» از شما نفعی و خیری موظف معین باشد بر کسی، و منه رزق السیطان للجن، رزق [از] «۷» اینکه جا خوانند آنچه سلطان با لشکر دهد، و رزق خدای تعالی موظف «۸» و محدود نبود، بل به حسب مصلحت باشد. وَ قُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا، یعنی ایشان را وعده نیکو دهی «۹». عطا گفت: معنی آن است که بگوی «۱۰» که آنچه بر اینکه خیر و نفع و سود باشد در تجارت تو را خواهد بودن. ضحاک گفت: جوابی نکو باشد به حسب اقتضای وقت. ابن زید گفت: دعا باشد به آن که گوید: عافاک الله و بارک فیک. مفضل گفت: سخنی نرم که دل او به آن خوش شود و معروف «۱۱» در قول و فعل نکو باشد که نفس به آن ساکن شود و نافر نباشد از آن و منکر نبود آن را. زجاج گفت: با نفقه و کسوت کار دین بیاموزی «۱۲» ایشان را. و در آیت دلیل است بر «۱۳» آن که یتیم باید که محجور باشد و اگر چه بالغ شود چون از او رشدی نبینند و ندانند. قوله: وَ ابْتَلُوا الْيَتَامَى، گفتند: آیت در ثابت بن رفاعه آمد، و در عمش. چون رفاعه فرمان یافت و ثابت طفل بود و در حجر عم بود، [عم] «۱۴» بنزدیک رسول الله آمد، ----- (۱). مر، تب: برپایید. (۲-۶-۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). آج، لب، فق: دهی / دهید. (۴). آج، لب، فق: کنی / کنید. (۵). آج، لب،

فق، مر: واجب است. (۸). مر و معین باشد بر کسی. (۹). مر، تب: دهید. (۱۰). تب: بگویید. (۱۱). آج، لب، فق، مر: و معنی. (۱۲). تب: بیاموزید. (۱۳). اساس: برای، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای تصحیح شد. (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. [.....] صفحه: ۲۵۱ گفت: یا رسول الله! پسر برادرم طفل است و در حجر من است، مرا از مال او چیزی باشد! و مال او کی با او دهم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَابْتَلُوا الْيَتَامَى، آیت خطاب است با اولیای یتیم و آنان که در حجر ایشان یتیمی باشد. حق تعالی ایشان را احتیاط می‌فرماید، می‌گوید: بیازمایی «۱» یتیمان را، یعنی احوال ایشان را مراقبت کنی «۲» تا آنکه که به آن جا رسند که از ایشان قوت و صلاحیت خلوت زنان باشد. و در کیفیت «ابتلاء» علما خلاف کردند. بعضی گفتند: حال طفل از دو بیرون نبود، یا پسر باشد یا دختر. اگر پسری باشد، ابتلای ولی او را آن بود که یک ماهه نفقه یا کمتر بر گیرد و به دست او دهد و او را بگوید «۳» که: چگونه صرف کن، و او را رها کند، و آنکه بنگرد تا چگونه کرده است. اگر خرج و ترتیب آن به وجه خود کرده باشد چنان که پسندیده آید او رشید است، مال به او دهد. و اگر بخلاف اینکه باشد، مال به او ندهد که او رشید نباشد هنوز. و اگر دختر بود پاره‌ای پنبه بخرد «۴» او را و کاری که در خانه باشد که مفوض بود به زنان بفرماید او را و ترتیب آن بگوید او را، و بنگرد «۵» اگر به وجه خود بر آرد و آن پنبه ریسمان کند و به کسها دهد به مزد معلوم تا ریسمان کنند- چنان که در آن غبطت باشد- او رشیده باشد مال به او دهد، و اگر نه، نگاه دارد تا رشدش پیدا شود. و قوله: إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ، و بلوغ به «۶» نکاح به یکی باشد از پنج چیز: سه مردان و زنان در او مشترک باشند، و دو به زنان مختص باشد. امّا آنچه مشترک است بین الرجال و النساء احتلام است و انزال آب منی، سوا اگر از جماع باشد یا نباشد، در خواب و بیداری. و [بر] «۷» هر حال که باشد هر گاه انزال آب منی بود او را او بالغ بود، لقوله تعالی: وَ إِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمْ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا «۸»- الآية، و لقوله- علیه السّلام- و برای آن که رسول- علیه السّلام- گفت معاذ ----- (۱). مر: بیازمایید. (۲). مر، تب: کنید. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلهای چاپ شعرانی (۳/۳۱۵): نگوید. (۴). آج، لب، فق: پنبه بدو دهند و. (۵). آج، لب، فق، مر: کاری که در خانه زنان را باشد تعلیم دهند که چگونه کن آن را بنگرند. (۶). کذا: در اساس، همه نسخه بدلهای ندارد. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). سوره نور (۲۴) آیه ۵۹. صفحه: ۲۵۲ را آنکه که او را به یمن فرستاد: خذ من کلّ دینارا، از هر کس که به حلم رسیده باشد دیناری بستان، یعنی او مرد باشد، و حکم او حکم مردان بود. و دیگر سال است، و علما در سال خلاف کردند. مذهب اهل البیت آن است که: چون پانزده ساله «۱» شود بالغ باشد، و اینکه مذهب شافعی است و ابو یوسف و محمد، و به نزدیک ابو حنیفه بلوغ کنیزک به هفده ساله «۲» باشد، و بلوغ غلام به نوزده سال، و به روایت لؤلؤئی از او هژده «۳» سال «۴»، و قول اوّل ظاهرتر است و مناظره اصحاب او بر آن است و دلیل بر آن که به پانزده سال غلام را حکم بلوغ کنند، حدیث عبد الله عمر است که او گفت- آن سال که جنگ احد بود: مرا بر رسول- علیه السّلام- عرض کردند، رد کرد مرا و گفت: کودک است، مرا ده سال بود، چون عام الخندق بود، مرا پانزده سال بود، مرا بر رسول عرضه کردند «۵» اجازت کرد و نام [من] «۶» بنوشت. علامت دیگر آن انبات است، و آن آن بود که موی بر آرد به زهار اگر مرد بود و اگر زن. و شافعی را در انبات دو قول است: [یکی آن که بلوغ باشد و] «۷» یکی آن که علامت بلوغ باشد و ابو حنیفه گفت: انبات را هیچ حکم نیست «۸»، نه بلوغ باشد نه علامت او. و دلیل بر آن که انبات بلوغ باشد حدیث عطیة القرظی از سعد معاذ که رسول- صلی الله علیه و آله- او را بحاکم کرد در بنی قریظه، او گفت: کشف می‌کردم مؤتزر «۹» هر کسی که مشکوک بود از مردان در بلوغ، هر که انبات کرده بود او را گردن می‌زد، و هر که انبات نکرده بود [۲۹۲- پ] او را الحاق می‌کردم به کودکان و نابالغان و ایشان را برده می‌کردم. و رسول- علیه السّلام- گفت: لقد حکمت فیهم بحکم الله من فوق سبعة ارقعة، گفت: حکمی کردی در ایشان که خدای تعالی از بالای هفت آسمان هم آن حکم کرد. عطیة گفت: من از جمله آنان بودم که مرا ----- (۱-۲). آج، لب، فق، مر: سال. (۳). فق، مر: هیچده. (۴). آج، لب، فق بلوغ کند. (۵). همه نسخه بدلهای عرض کردند. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر

نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس و وز: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۸). لب، فق، مر، تب و. (۹). اساس: مؤتند را، با توجه به وز تصحیح شد. صفحه: ۲۵۳ انبات نبود، مرا الحاق کرد به نابالغان. اما تخصیص زنان به حیض باشد یا به سنی (۱) مخصوص نزدیک ما و نزدیک شافعی. و سن در زنان بنزدیک اهل البیت نه سال باشد. و دلیل بر آن که حیض بلوغ باشد زنان را، قول النبی - علیه السلام: لا یقبل الله صلاة حائض الا بخمار، گفت: خدای تعالی نماز زن حائض نپذیرد الا که مقنع دارد. قوله: فَإِنْ آتَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا، اى ابصرتم و وجدتم، اگر از ایشان رشدی بینی. و «ایناس» دیدن باشد، و گفته‌اند: اشتقاق او از انسان چشم است، انستم، اى ابصرتم بانسان عیونکم. و گفته‌اند: اشتقاق او از انس باشد برای آن که آن را که دیدی انس دادی با چشم خود، و قال تعالی: آتَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا (۲)، اى ابصر (۳) و قال الحارث بن حَزَلَةَ (۴): «آتَسَتْ نَبَأَهُ وَ افزعها القنَّاص عَصْرًا وَ قد دنا الإمام و در مصحف عبد الله مسعود چنین است: فَإِنْ احسستم، بمعنى أحسستم، یک «سین» بیفگند، كقوله: فَظَلَّمْتُ (۵)، اى فظلمتم، و قال الشاعر (۶): خلا أَنْ العتاق من المطايا أحسن به فهن- الیه شوس در شاذ سلمی و عیسی بن عمر خواندند: رشد، و باقی قراء «رشد» بضم الزاء و سکون الشین. و مفسران در معنی او خلاف کردند. بعضی گفتند: عقلا و صلاحا فی الدین و حفظا للمال و علما بما یصلحه. سعید جیر گفت: کس باشد که محاسن به دست گیرد و او رشید نباشد، و مال به او نشاید دادن و اگر چه پیر شود، و اینکه قول مجاهد و شعبی است. و ضحاک گفت: مال به او ندهند، و اگر چه صد ساله شود الا آن که از او اصلاح مال دانند. بدان که زوال حجر از طفل که باشد به اینکه دو شرط باشد که ----- (۱). کذا:

در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۳۱۶): (۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۹. (۳). اساس، مر: ابصرتم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). تب شعر. (۵). سوره واقعه (۵۶) آیه ۶۵. (۶). تب شعر. صفحه: ۲۵۴ خدای تعالی گفت: یکی بلوغ، و یکی ایناس رشد. و رشد را فقها در او خلاف کردند. شافعی گفت: آنگه رشد باشد که در دین صالح بود و مال تباه نکند، و گفت: مراد به صلاح دین آن است که مرتکب کبایر نباشد (۱)، چون شرب خمر و زنا و لواط (۲). و اصلاح مال آن بود که ضایع نکند و تبذیر نکند و (۳) بازرگانی نکند که در او غبنی (۴) فاحش باشد. رشد به نزدیک شافعی دو چیز باشد (۵): آن که گواهی او در شرع مسموع و مقبول باشد، و آن که مال تباه نکند. و ابو حنیفه و ابو یوسف و محمد گفتند: چون بالغ باشد و عاقل و مصلح مال، حجر از او زایل شود، سواء اگر مصلح باشد در دین و اگر مفسد، اعتبار به صلاح مال کردند دون صلاح دین، آنگه نیز خلاف کردند در آن که چون عاقل و بالغ باشد و مال تباه کند، حجر از او زایل شود یا نه. ابو یوسف و محمد گفتند: حجر از او زایل نشود (۶)، و تصرف که کند در مال خود باطل باشد الا نکاح و عتی (۷). و ابو حنیفه گفت: چون عاقل و بالغ باشد، حجر از او زایل شود، و اگر چه مال تباه کند، جز که مال به او ندهند تا بیست و پنج ساله شود. چون به اینکه سن برسد، مال به او دهند [سواء اگر اصلاح کند و اگر افساد. و گفت: پیش از آن که مال به او دهند، در مدت منع مال، یعنی دون بیست و پنج سال تصرف او در مال او روان باشد، و انما منع مال از او برای (۸) احتیاط کنند. و تخصیص بیست و پنج سال برای آن نهاد که اگر به دوازده سالگی مقاربت کند با زن او را فرزند آید از او به شش ماه، و آن که فرزند او دوازده ساله شود و به شش ماه دیگر (۹) فرزند آید، تمام بیست و پنج سال، یعنی اگر او را رشدی خواهد بودن چون فرزند فرزند بیارد، باید تا محجور نباشد، و اینکه دلیل رشد نباشد بنزدیک ما، و بنزدیک [شافعی] (۱۰) پس گفت: شرم آید مرا از آن ----- (۱). آج، لب، فق: نشود. (۲). همه نسخه بدلها: لواطه. (۳). آج، لب، فق، مر به آن. (۴). آج، لب، فق، مر: غبن. (۵). آج، لب، یکی. (۶). مر و اگر چه مال تباه کند جز که مال به او دهند. [.....] (۷). مر: آن نکاح و عقد. (۸). آج، لب، فق: به. (۹). آج، لب، فق، مر او را. (۱۰). اساس، وز: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۵۵ که حجر کنم بر کسی که او جدّ باشد تا (۱) صلاحیت آن دارد که جدّ باشد. و مالک گفت: کنیزک اگر چه عاقل و بالغ و رشید باشد، محجوره بود مادام تا شوهر ندارد، که (۲) شوهر بکند، حجر از او زایل شود مال او به او دهند (۳) و لکن او را روا نباشد که تصرف کند بی دستوری شوهر، الا آنگه که بزرگ شود

و مجرب و احوال معاملات بشناسد. و در غلام خلاف نکرد، اینکه قول در حجر است، و بیان حکم او علی اختلاف الفقهاء فی قوله تعالی: وَ ابْتَلُوا الْيَتَامَى، و فی قوله: وَلَا تُوْتُوا السُّفَهَاءَ اَمْوَالَكُمُ- الْآیة. اما کلام در آن که بر سفیه حجر کنند یا نه و چگونه کنند، فقهاء خلاف کردند. ابو حنیفه و زفر گفتند: حجر نباشد بر هیچ آزاد عاقل و بالغ و اگر چه فاسقتر هر چه در جهان باشد [و مسرفتر، و اینکه مذهب ابراهیم نخعی است. و شافعی گفت: اگر مفسد باشد در دین و مفسد باشد مال را بر او حجر کنند، و اگر مفسد باشد] «۴» در دین و مصلح مال باشد در او دو قول باشد شافعی را، یکی آن که حجر کنند، و یکی آن که حجر نکنند، و اینکه ظاهر مذهب اوست. و قول اول اختیار «۵» ابو العباس شریح است، و بنزدیک ما آن است که: محجور باشد اگر افساد مال کند، و در اینکه باب صلاح دین اعتبار نیست- چنان که مذهب شافعی است و اختیار ابو اسحاق مروزی- من أصحاب الشافعی. و قول به آن که سفیه باید تا محجور بود قول امیر المؤمنین علی «۶» است و عثمان و زبیر و عبد الله عباس و عبد الله جعفر، و در تابعین شریح، و در فقهاء مالک و اهل مدینه و اهل شام و اوزاعی و ابو یوسف و محمد و احمد و اسحاق و ابو ثور. و در اینکه باب دعوی اجماع صحابه کردند به خبری که روایت کردند از هشام از عروه از پدرش از عبد الله جعفر که او گفت: من زمینی خریدم سبخیه به بیست هزار درم «۷». ----- (۱). مر: یا. (۲). آج: تا که، تب: که چون. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). اساس: اختلاف، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). لب، فق، مر علیه السلام. (۷). آج، فق، تب: به شست هزار درم، لب، مر: به شصت هزار درم. صفحه: ۲۵۶ امیر المؤمنین «۱» علی کس فرستاد به عثمان و گفت: پسر برادرم زمینی سبخیه خریده است به چندینی «۲»، حجر کن بر او. گفت: من برفتم و زبیر را گفتم «۳». زبیر گفت: من شریک توام. چون شرکت زبیر در آمد، عثمان حجر نتوانست کردن، و اگر نه شرکت زبیر بودی حجر کردند بر عبد الله جعفر. قوله: وَلَا تَأْكُلُوْهَا اِسْرَافًا وَ بَدَارًا اَنْ يَكْبُرُوْا، خطاب است با اولیای یتیمان، گفت: مخورید «۴» مالهای یتیمان باسراف، و قیل: ظلما و عدوانا، به بیداد و ناحق. و «اسراف»، مجاوزة الحد باشد، و «افراط» و «سرف» [۲۹۳- ر] اخطا باشد، یقال: مررت بکم فسرفتکم، ای اخطأتکم و تجاوزت عنکم، و قال جریر «۵»: اعطوا هنیئة یحدوها ثمانیة ما فی عطائهم من- و لا سرف «۶» و بداراً اَنْ یكْبُرُوْا، و شتاب آن را که بزرگ شوند و مال با دست خود گیرند، و «اَنْ» مع الفعل در جای مصدر است و منصوب علی اَنْه مفعول له، یقال: بادرته کذا، و قال الشاعر: بادرها و لحاق «۷» الخمر آنکه گفت: وَ مَنْ کَانَ عَنِيًّا فَلَيْسَتْ عَفِيفٌ، هر که توانگر و مستغنی باشد باید تا تعفف کند و اجتناب و پرهیزد «۸» از آن. و «عفت» امتناع باشد عمالاً یحل، یعنی رها کند و «۹» به اندک و بسیار طمع نکند، و هر که درویش باشد و محتاج، فلینا کذل بالمعروف، از مال ایشان بخورد بمعروف. و علما خلاف کردند در آن که بر «۱۰» چه وجه روا باشد فقیر را که مال یتیم خورد «۱۱». بعضی گفتند: بر سیل قرض، و اینکه قول سعید جبیر است. و عبیده السلمانی- و ابو العالیه و أبو وائل و شعبی و مجاهد، و روایت کرده‌اند از باقر- علیه السلام- و ----- (۱). آج، لب، فق، مر علیه السلام. (۲). آج، لب، فق، مر: به چندین. (۳). آج، لب، فق، مر: بگفتم. [.....]. (۴). آج، لب، فق: مخوری / مخورید. (۵). تب شعر. (۶). آج، لب، فق، مر ای اخطأ. (۷). لب فق: او لحاق، مر: او لحاف، شعرانی: و لجات. (۸). لب، فق: پرخیزد، تب پرهیزد. (۹). آج، لب، فق باید که. (۱۰). اساس او، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۱). آج، لب، فق، مر: بخورد. صفحه: ۲۵۷ گفت: دلیل بر آن که چنین است، آن است که خدای تعالی گفت: با جایگاه دهد و گواه بر ایشان گیرد. و حسن بصری و ابراهیم و مکحول و عطاء بن ابی رباح گفتند: درویش را روا باشد که از مال یتیم [به مقدار] «۱» سد جوعه «۲» و عورت پوش بردارد و بر او قضا نبود. و اجرت مثل نگفتند که واجب باشد او را. و شعبی گفت: به مقدار آن که از مردار تناول کند عند ضرورت از مال یتیم آن مقدار روا باشد، و اینکه نیز قول کسی است که اجرت مثل نگوید «۳». بعضی دگر گفتند: او را باشد که از میوه درختان و غله زمین و شیر شتر و گوسفند و آنچه ریع و زیاده باشد از آن روا باشد که بعضی بر گیرد، اما از رقبه مال نرسد او را، و بنزدیک ما هر که که تعهد مال او کند از عمارت «۴» زمین و تملیح

و سقی درختان و مراعات مواشی او را اجرت مثل رسد. ضحاک گفت: مانند آن که چار پای بر نشیند و غلام را کاری بفرماید» (۵) اما از اصل مال چیزی نرسد او را. محمّد بن القاسم گفت: بنزدیک عبد الله عباس حاضر بودم، مردی آمد بنزدیک او و گفت: در حجر» (۶) من یتیمان هستند و ایشان را شتران اند، مرا روا باشد که شیر آن شتران بخورم، و چه مقدار روا باشد! گفت: هر گه» (۷) رمیده آن را باز آری، و گم شده را بجویی، و گردار را دار و مالی حوض ایشان بیندایی، و روز آب ایشان را به آب بری، از فضل شیر ایشان چیزی بخوری روا باشد، مادام تا به بچه ایشان زیان نکنی و در دوشیدن استقصاء نکنی. و اجرت مثل که ما گفتیم، روایت کردند از عایشه و جماعتی اهل علم از عبد الله عباس و محمّد بن الکعب القرظی، و گفتند: او به منزله مزدوری است، او را طعمه‌ای خدای تعالی رخصت داد، بقوله: فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ و دلیل بر اینکه آن است که عبد الله عباس گفت: مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ یتیمی در ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر

نسخه بدلها افزوده شد. (۲). کذا: در اساس، وز، آج، لب، فق، تب، مر: جوع. (۳). آج، لب، فق: بگوید. (۴). آج، لب، فق، مر و. (۵). وز: فرماید. (۶). مر: حجره. [.....] (۷). همه نسخه بدلها که. صفحه: ۲۵۸ حجر من است، شاید که او را بزنم! گفت: بر آنچه فرزندان را بزنی او را [نیز بزن]» (۱) گفت: او را مالی است در دست من، مرا از آن هیچ روا باشد! گفت: نه چنان که از آن جا مال اندوزی، یا آن را سپر مال خود کنی و مال خود به آن حمایتی کنی» (۲). و «معروف» در اینکه جای مراد مقدار و اندازه و قاعده است، به عکس آن که گفت: وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا، از اسراف خوردن نهی کرد و به قصد و میانه رخصت داد، و مانند اینکه قول رسول - علیه السلام - که گفت: من کان آمرا بمعروف فلیکن امره ذلک بمعروف، گفت: هر که امر معروف کند [باید]» (۳) تا آن امر به معروف کند، یعنی بوجه و قاعده» (۴) و باندازه بر وجه مأمور و مشروع. فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ، گفت: چون مال با ایشان دهی» (۵) گواه بر ایشان گیری» (۶). قولی آن است که: آنچه بر گرفته باشی» (۷) بر سبیل قرض چون قضا کنی گواه بر گیری» (۸). و قول دیگر آن که: چون ایشان به حد بلوغ و رشد رسند، و مال به ایشان خواهی» (۹) دادن، گواه بر ایشان گیری» (۱۰) تا به وقت دوم در دعوی ایشان بر شما بسته باشد و از تهمت دور باشی» (۱۱)، و کسی را در شما طعنی نبود. وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا، و خدای - جل جلاله - بس است محاسب و مجازی و مکافی و گواه، و «فعلیل» اینکه جا به معنی مفاعل باشد، کالاکیل و التّدیم و الزّسیل، و به معنی فاعل روا باشد که بود، و المعنی حاسباً ای کافیا. لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ - الاية. مفسّران گفتند سبب نزول» (۱۲) آیت آن بود که: اوس بن ثابت الأنصاری فرمان یافت و زنی را رها کرد و دو -----

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مر، تب: حمایت کنی. (۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها بجز مر: بقاعده. (۵). مر، تب: دهید. (۶). مر، تب: گیرید. (۷). تب: باشید. (۸). مر، تب: قضا کنید گواه بر گیرید. (۹). مر، تب: خواهید. (۱۰). مر، تب: گیرید، اساس: عبارت «قولی آن است که آنچه بر گرفته باشی بر سبیل قرض ...» را تکرار کرده است، که با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۱). مر، تب: باشید. (۱۲). مر اینکه. صفحه: ۲۵۹ دختر را و دو پسر عم را - یکی قتاده نام و یکی عرفطه» (۱) - در قول کلبی، و دیگر راویان گفتند: سوید و عرفطه» (۲). پسران عم مال بر گرفتند و چیزی به زن و دختر ندادند. و در جاهلیت عادت چنین بود که زنان را و کودکان را میراث ندادندی و گفتندی: ما مال به کسی دهیم که او بر پشت ستور کارزار کند و غنیمت آرد. آن زن برخاست» (۳) و بنزدیک» (۴) رسول آمد - و او در مسجد فضیخ بود - و گفت: ای رسول الله؟ اوس بن ثابت فرمان یافت، و سه دختر به من رها کرد، و من زنی عورت» (۵) و چیزی ندارم، و او مالی بسیار رها کرد. پسران عم او مال بر گرفتند [۲۹۳-پ] و چیزی به فرزندان او ندادند و به من ندادند» (۶) و ایشان بی‌برگ در پیش منند. رسول - علیه السلام - ایشان را بخواند و اینکه حدیث با ایشان براند. گفتند: یا رسول الله؟ ایشان که بر اسپ نشینند و در دشمنی» (۷) نکایتی نکنند چیزی به ایشان باید دادن ما را! رسول - علیه السلام - گفت: باز گردی» (۸) تا خدای تعالی چه فرماید در کار شما. ایشان باز گشتند خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَ

لِّلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ. و مراد به «رجال» فرزندان نرینه‌اند، و به «نساء» دختران برای آن که گفت: مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ. و «نصيب» حظ و بهره باشد، و اینکه فعلیل به معنی مفعول باشد، کانه نصب له و اعد له و الْأَقْرَبُونَ، حق تعالی در اینکه آیت بیان ابطال حکم جاهلیت کرد که آنچه ایشان بر آن بودند از آن اعتقاد باطل بود، بل هر کسی را نصیبی مقدر باشد به حسب مصلحت، اگر اندک باشد و اگر بسیار. نَصِيبًا مَّفْرُوضًا، نصب او فزاء گفت: برای آن است که خرج مخرج المصدر، چنان که: لک عندی درهم هبة أو قرضاً، و کسائی گفت: نصب او بر حال است، و أخفش گفت: منصوب است به فعلی مقدر، یعنی جعل ذلک نصیباً مفروضاً، و «مفروض» ----- (۲-۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط تفسیر قرطبی (۴۶/۵): عرفجۀ. [.....] (۳). اساس، آج، لب: برخواست. (۴). اساس: نزدیک، با توجه به وز تصحیح شد. (۵). عورتی ام. (۶). تب: به فرزندان او و به من ندادند. (۷). مر: بر دشمن، دیگر نسخه بدلها: در دشمن. (۸). مر، تب: باز گردید. صفحه: ۲۶۰ مقدر باشد و مثبت. و اصل «فرض» ثبوت باشد. و فرضه «۱» حزه‌ای «۲» باشد در کمان که زه در او افکنند، و فریضه [از] «۳» اینکه جاست که خدای تعالی ثابت و لازم بکرده است بر مکلفان. حق تعالی در اینکه آیت مجمل بگفت و تفصیل و تفسیر آن در يُوصِيكُمُ اللَّهُ «۴» بیان کرد- الی قوله: الْفَوْزُ الْعَظِيمُ «۵». و در «۶» آیت دلیل است بر آن که تأخیر بیان «۷» از حال خطاب روا بود تا حال حاجت. چون اینکه آیت «۸» آمد، رسول- علیه السلام- ایشان را بخواند و ثمن به زن داد و باقی به دختران به یک روایت، و روایت دیگر زن را ثمن داد و دختران را ثلثان، و باقی به عصبه داد، در روایت آنان که به تعصیب گویند، و بیان اینکه بیاید- ان شاء الله. قوله- عز و علا «۹»:

[سوره النساء (۴): آیات ۸ تا ۱۴]

[اشاره]

وَ إِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَ قُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا (۸) وَ لِيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ ذِي عَافَا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَ لْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا (۹) إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا (۱۰) يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ الْإُنثَىٰ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَ إِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَ لِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَ وَرِثَهُ آبَاؤُهُ فَلِأُمَّهُ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمَّهُ الشُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّتِهِ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينِ آبَاؤُكُمْ وَ أَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفَعًا فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ إِنْ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (۱۱) وَ لَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلِكُمُ الرُّبْعُ مِمَّا تَرَكَنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّتِهِ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينِ وَ لَهُنَّ الرُّبْعُ مِمَّا تَرَكَنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّتِهِ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دِينِ وَ إِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورِثُ كَالِامْرَأَةِ أَوْ امْرَأَةٌ وَ لَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا الشُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّتِهِ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينِ غَيْرِ مُضَارٍّ وَصِيَّتُهُ مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ (۱۲) تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۱۳) وَ مَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ يَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَ لَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ (۱۴)

[ترجمه]

چون «۱۰» حاضر آیند به قسمت خویشان «۱۱» و یتیمان و درویشان، روزی دهید ایشان را از آن و بگویی «۱۲» ایشان را سخنی نیکو. باید «۱۳» تا بترسند آنان که اگر رها کنند از پس ایشان «۱۴» فرزندان ضعیف ترسند بر ایشان، گو از خدای بترسید «۱۵» و بگویند

سخنی درست نیکو. آنان که می‌خورند مالهای یتیمان به بیداد (۱۶) می‌خورند در شکمهای ایشان (۱۷) -----

----- (۱). اساس، وز: فرض، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). فق: چیزی، تب: خرهای. (۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۱. (۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۳. (۶). آج، لب اینکه. (۷). مر: بیان کردن. (۸). همه نسخه بدلها: آیات. [.....] (۹). آج، لب، فق: عزّ و جلّ (۱۰). آج، لب، فق، تب: و چون. (۱۱). وز: خویشان، تب: خویشاوندان. (۱۲). آج، لب، فق، تب: بگویند. (۱۳). آج، لب، فق، تب: و باید. (۱۴). تب: پس خود. (۱۵). آج، لب، فق، تب: پس باید که بترسید از خدای. (۱۶). تب: یتیمان را به بیدادی. (۱۷). تب: شکمهاشان. صفحه: ۲۶۱ آتش و ملازم شوند با دوزخ (۱). اندرز می‌کند خدای شما را در اولاد شما (۲) نر را مانند بهره دو ماده اگر باشند زنان بالای دو ایشان را بود چهار دانگ آنچه بگذاشته بود، و اگر باشند (۳) یکی او را نیمه بود، و پدر و مادرش را هر یکی را از ایشان دانگی بود از آنچه بگذاشته باشد، اگر او را فرزند (۴) بود و اگر نبود او را فرزند (۵)، و میراث گیرد از و پدر و مادر [مادرش را] (۶) دو دانگ بود، اگر (۷) باشند او را برادران، مادرش را دانگی بود از پس اندرزی که کرده باشد به آن، یا وامی، پدرانتان و پسرانتان ندانی (۸) که کدام نزدیک (۹) است شما را به سود، فرمانی است از خدای که خدای بود دانا و محکم کار (۱۰). [۲۹۴- ر] و شما راست نیمه آنچه گذاشته‌اند (۱۱) زنان شما اگر نباشد ایشان را فرزند (۱۲)، اگر (۱۳) باشد ایشان ----- (۱). آج، لب: زود باشد که در آیند در آتش. (۲). تب: در فرزندانان. (۳). آج، لب، فق: باشد. (۴). تب: فرزندی. (۵). وز: مادرش را، تب: مادر او. [.....] (۶). اساس: ندارد، از وز آورده شد. (۷). وز، تب: و اگر، آج، لب: پس اگر. (۸). آج، لب، تب: نمی‌دانید. (۹). وز، آج، لب، فق: نزدیکتر. (۱۰). وز بوده است. (۱۱). وز، تب: بگذاشته باشند. (۱۲). وز، آج، لب، فق، تب: فرزندی. (۱۳). آج، لب، فق: پس اگر. صفحه: ۲۶۲ را فرزندی شما را بود دانگی نیم (۱) از آنچه گذاشته باشند (۲) پس اندرزی که کرده باشند یا وامی، و ایشان راست دانگی نیم (۳) از آنچه گذاشته باشید شما اگر نبود شما را فرزندی، اگر بود شما را فرزندی ایشان را هشت یکی باشد از آنچه گذاشته باشید از پس وصیتی که کرده باشید یا وامی، و اگر باشد مردی که از او میراث گیرند برادران و خواهران، یا زنی، و او را برادری بود یا خواهری، هر یکی را از ایشان دانگی بود (۴). اگر باشند بیشتر از آن، ایشان انبازان باشند در دو دانگ (۵) از پس اندرزی که اندرز کنند به آن یا وامی جز زیان کننده اندرزی از خدای و خدای دانا و بردبار است. اینکه حدهای خداست، و هر که فرمان برد خدای را و پیغامبر را، ببرد او را به بهشتها که (۶) می‌رود از زیر آن (۷) جویها، همیشه باشند در آن جا، و آن رستگاری بزرگ است. و هر که فرمان نبرد خدای را و پیغامبر او را و بگذرد از حدهای او، ببرد او را در آتشی که آن جا همیشه باشند، و او را عذابی بود خوار کننده. قوله تعالی: وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ - الاية. خلاف کردند در آن که اینکه آیت منسوخ است یا نه. بنزدیک ما آیت محکم است و منسوخ نیست، و اینکه قول عبد الله عباس است و سعید جبیر و حسن بصری و ابراهیم النخعی و مجاهد و شعبی و زهری و یحیی بن یعمر (۸) و سدّی، و اختیار ابو القاسم بلخی (۹) و ابو علی جبائی و زجاج و بیشتر -----

----- (۱). آج، لب، فق: چهار یک. (۲). وز: باشد. (۳). آج، لب، فق: چهار یک، تب: دانگی و نیم. (۴). آج، لب، فق: شش یک مال. (۵). آج، لب، فق: در ثلث مال. (۶). آج، لب، فق: در آرد او را در بوستانهایی که، تب: به بهشتهایی که. [.....] (۷). آج، لب، فق: می‌رود از فرود اشجار آن. (۸). آج، لب، فق: یحیی بن عمرو. (۹). وز، آج، لب، فق، مر: ابو القاسم البلخی. صفحه: ۲۶۳ مفسّران و فقها، و آنان که گفتند: منسوخ نیست، خلاف کردند فی قوله: فَارْزُقُوهُمْ، تا (۱) اینکه امر بر وجوب است یا بر ندب. بلخی و جبّایی و رمّانی و جعفر بن مبشر گفتند: مندوب است و واجب نیست، و مجاهد گفت: واجب نیست مادام که دل وارثان خوش باشد. و آنان که گفتند منسوخ است، سعید بن المسيّب است، و ابو مالک و ضحاک گفتند: اینکه آیت پیش قسمت میراث و تعیین فرض اصحاب فرایض بود که نصیب هر کسی چیست. چون آیت میراث آمد و نصیبه معین شد، اینکه آیت منسوخ شد، و اینکه بر سبیل وصیت بود. آنکه خلاف کردند در آن که: فَارْزُقُوهُمْ خطاب با کیست. بیشتر مفسّران بر آنند که خطاب با ورثه

است، و درست اینکه است لقلوله: وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ، و «قسمت» وارثان را باشد. و بعضی دگر گفتند: خطاب به آن کس که او را وفات خواهد رسیدن که در مرگ وصیت کند آنان را که وارث نباشند چیزی تا دل ایشان باز نماند، قالوا، و ذلک قوله: وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا. و ظاهر قرآن از اینکه مانع است، برای آن که چون مرد زنده باشد قسمت میراث او صورت نیندد، و حق تعالی اینکه امر معلق بکرد به وقت قسمت میراث: فی قوله: وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ. آنکه خلاف کردند در آن که: وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا، خطاب است با که، و اینکه «قول معروف» چیست! قولی آن است که گفتیم: خطاب به آن است که حضرته الوفاء، و اینکه درست نیست، درست آن است که خطاب با ورثه است، بر قول آنان که گفتند: آیت در میراث است در وصیت نیست. و آنان که گفتند: آیت در وصیت است، گفتند: خطاب با اولیا و اوصیاست، و «او» به معنی «او» است برای آن که از سه وجه بیرون نباشد» (۲): یا ورثه بزرگ باشند یا کوچک، یا هم بزرگ و هم کوچک. آنان که بزرگ باشند خطاب ایشان اینکه است که: فَارْزُقُوهُمْ، برای آن که ایشان [۲۹۴-پ] مالک نصیب خود باشند، و انفاذ وصیت از وصی و از ایشان ----- (۱). آج: آیا، لب، فق، مر: یا. (۲). آج، لب، فق: بیرون نیست. صفحه: ۲۶۴ درست «۱» آید. و آنان که طفل باشند، وصی گوید: اینکه مال یتیمان است، و مرا در اینکه چیزی نیست، و اگر مرا بر اینکه حکمی بودی شما را نصیب کردمی، عافاکم الله و اغناکم، اینکه و مانند اینکه از عذر و دعا، فذلک القول المعروف، یعنی یا رزق یا قول معروف. و اگر بر ظاهر حمل کنند اولیتر باشد، برای آن که جمع از میان هر دو متعذر نیست که هم چیزی بدهد و هم عذر خواهد و دعا کند. عبیده السیلمانی-گوسفندی از آن یتیمان بکشت و قسمت کرد بر اهل اینکه آیت، و گفت: اگر نه اینکه آیت آن بودی «۲»، اینکه از مال خود کردمی، یعنی خواست تا حکم آیت به جای آرد، آن را طعمه ساخت برای اهل اینکه آیت. و طعمه و رزق را حدی محدود و مقداری مقدر نیست، آنچه خواهند و دل ایشان به آن خوش باشد. حسن بصری و قتاده را از اینکه آیت پرسیدند که: منسوخ است یا نه! گفتند: آیت منسوخ نیست، و لکن مردمان بخیل اند، وجه نیست ایشان را که طعمه به کسی دهند، می گویند: آیت منسوخ است. حسن گفت: چیزی که محقر باشد، و شرم دارند در قسمت آوردن به ایشان باید دادن. و عبد الله عیاس گفت: چون وصیت کرده باشد، اگر وارثان بزرگ باشند، چیزی اندک بدهند، و اگر کوچک باشند عذر بخواهند «۳» چنان که بیان کرده شد. و از عبد الله عباس هر دو قول روایت است، و راوی خبر گوید که: چون عبد الرحمن بن ابی بکر فرمان یافت، پسرش عبد الله میراث او بخشید «۴»، در سرای هیچ کس نماند از خویش و بیگانه که او را چیزی نداد. و اینکه در حیات عایشه بود، آنکه اینکه آیت بر خواند. عبد الله عباس را بگفتند که او چنین کرد، گفت: آیت نه در اینکه باب است، در وصیت است. خدای-جل جلاله- از کرم چون به حسب مصلحت بعضی خویشان را به قربت و قربت حظی نهاد روا نداشت که آنان را که دورتر باشند یا بیگانه باشند محروم مانند، بر سبیل ندب و استحباب گفت چون ایشان حاضر آیند به وقت قسمت ----- (۱). اساس: درشت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز، آج، لب، مر، تب: اگر نه اینکه آیت بودی، فق: اگر نه آیت بودی. (۳). اساس و وز: نخواهند، با توجه به آج و لب و فق و مرو فحوای عبارت تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: می بخشید. صفحه: ۲۶۵ میراث. فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ، ایشان را از آن رزقی و طعمه‌ای دهی «۱»، و بر سری عذری بخواهی «۲» و سخنی نکو بگویی «۳»، و اینکه بر سبیل ندب باشد. و در آیت دلیل است بر آن که اسم رازق بر ما اطلاق کنند، و نفعی که از ما به کسی رسد آن را رزق خوانند، که خدای تعالی اینکه اطلاق فرمود. قوله: وَ لِيُخْشِيَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا-الایة. در معنی آیت چهار قول گفتند: یکی آن که اینکه نهی است از آن که مرد در وصیت اجحاف کند و اسراف و اضرار کند در وصیت به ورثه از ثلث تعدی کند، و اینکه قول عبد الله عباس است به یک روایت، و سعید جبیر و قتاده و سدی و مجاهد و ضحاک. قول دوم حسن گفت: آیت در حق کسانی است که به بالین محتضری حاضر آیند و او را گویند: خویشان را باش، و خویشان را بین، و وارثان را خدای کفایت بکنند، و تو را چیزی که هست بر خویشان ایثار کن، و فلان را چندین بده و فلان را چندین، تا عامه مال مستغرق کنند. خدای تعالی ایشان را بترسانید،

گفت: بگو تا از خدای بترسند آنان که چنین سخنها گویند، و اندیشه کنند که اگر ایشان را وفاتی رسد (۴) و فرزندان طفل ضعیف باز گذارند، به ورثه اینکه متوفی هم آن خواهند و سگالند که به فرزندان یتیم خود، و سخن به وجه گویند و از شرع تعدی نکنند. قول سهام (۵) آن است که: خطاب با اولیای ایتام است که در مال ایشان امانت به جای آرند، و آن کنند به ایشان که اگر اینان (۶) را وفات باشد، خواهند که دیگران با اطفال ایشان آن کنند که او را از آن کراهت نباشد. باید تا از خدای بترسد و با اطفال مؤمنان (۷) و مالهای ایشان همان کند، و اینکه قول عبد الله عباس است به یک روایت. قول چهارم مقسم گفت: آیت در حق کسانی است که مرد را از وصیت نهی کنند و گویند: جانب وارثان نگاهدار و اجانب را مراقبت مکن، و اقاربی را که نه ----- (۱). مر، تب: دهید. (۲). مر، تب: بخواهید. (۳). مر، تب: بگویند. (۴). همه نسخه بدلها: باشد. (۵). آج، لب: سیوم، تب: سیم. [.....] (۶). آج، لب، فق، مر: ایشان. (۷). همه نسخه بدلها: مسلمانان. صفحه: ۲۶۶ وارثند، بر عکس آن قولی که گفتیم. و اصل «ذریه»، فعلیت باشد، من ذرأ الله الخلق، ای خلقهم. و قول آن کس که گفت: اشتقاق او از «ذر» است و گمان برد که برای صغر ایشان را ذریه خوانند قولی ضعیف است، برای آن که فرزند را ذریه خوانند اگر بزرگ باشد و اگر کوچک، بیانه قوله تعالی: وَ مَنْ صَالِحٍ مِنْ آبَائِهِمْ وَ أَزْوَاجِهِمْ وَ ذُرِّيَّتِهِمْ (۱) فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ، باید تا از خدای بترسند و سخنی سدید گویند، یعنی قولی با سلامت که در او خلل و فساد نباشد، و آن قولی باشد که به ورثه اجحاف نبود در حق [و] (۲) در حق موصون تقصیر نبود، و اصل او از سدّ خلل است، و صواب را سداد گویند از اینکه جا که در او خلل نبود. و سدّ الیسیم إذا قومه. و برای اینکه نهی کرد رسول- علیه السلام - سعد را از آن که وصیت کند بیشتر از ثلث، [و گفت] (۳): وَ الثَّلْثُ كَثِيرٌ لِأَنَّ تَدْعَ عِيَالِكَ اغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَتْرَكَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ. إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا - الآية. مقاتل بن حیان گفت: آیت در مردی آمد از غطفان نام او مرثد بن زید، برادرش بمرثد [۲۹۵-] ر] و طفلی رها کرد و مال طفل در حجر او بود، و مال در دست او، مال او بخورد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد در حق او و تهدید کرد او را. و اگر چه آیت در حق شخصی معین باشد، هر که با او مشارکت کند در آن فعل مشارک او باشد در آن حکم، و حمل آیت بر عموم کردن اولیتر باشد. و قوله: «ظلما»، نصب او بر تمیز (۴) باشد، و گفته‌اند: بر مصدر من معنی الفعل لأنّ أكل مال الیتیم ظلم فکأنه قال: انّ الذّین یظلمون فی أموالهم ظلما، إنّما یأکلون فی بطونهم نارا، در جای خبر آن است. حق تعالی گفت: آنان که مال یتیمان خورند به ظلم، و برای آن قید زد به ظلم که مال یتیمان (۵) و اجرت مثل ولی را باشد که بخورد و او را اینکه وعید و عقاب نباشد، ----- (۱). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج، لب، فق، مر: تمیز. (۵). آج، لب، فق، مر، تب: یتیم از او. صفحه: ۲۶۷ برای آن که ظلم نیست، و نیز اگر کسی بر سیل قرض بردارد هم عین مال یتیم بود که خورده باشد، و لکن ظلم نبود. «ایشان آتش می‌خورند در شکمشان»، در او دو وجه گفتند: یکی آن که سدی گفت: روز قیامت خورنده مال یتیم را بر انگیزند و آتش از دهن و بینی و چشم و گوش او به در می‌آید، چون کسی که شکم او پر آتش باشد، و اینکه علامت بود فرشتگان عذاب را که او آکل مال یتیم است. و دوم آن که: اینکه بر طریق مثل بود، برای آن که آن کس که مال یتیم خورد مال و عاقبت او با دوزخ بود، و شکم پر آتش باز کند به عقوبت آن، و اگر نه آن نبود او را پس بمنزلت آن باشد که او آتش خورده از آن جا که ثمره و عاقبت آن خوردن آتش بود، و اینکه جاری مجرای آن مثل باشد در معنی که: «کالباحث بظلفه عن حتفه، و قولهم: أتتک بخائن رحلاه، و قول الشاعر (۱): وَ انّ الذّی أصبحتم تحلبونه دم غیر أنّ اللّون لیس باحمرا می‌گوید: اینکه شتران که شما به دبه و عوض خون بسته (۲) و از آن جا شیر می‌دوشی (۳) آن نه شیر است، آن خون مقتول شماست، الا آن است که به رنگ سرخ نیست. و قوله: وَ سَيَصْلُونَ سَیْجِيراً، ابن عامر و عاصم به روایت ابی بکر خواند (۴): «و سیصلون» بر فعل مجهول از افعال، يقال: صلیت النار و بالنار و أصلیته النار اصلاء و الصلاء النار و الاصطلاء لزوم النار. قال العجاج: صلیات للصلی صلی چون به فتح گویند مقصور باید، چون به کسر صاد گویند ممدود، کما قال الفرزدق (۵): «و قاتل کلب الحی عن نار أهله لیربض فیها و الصلا

متکئف و یروی و الصلی متکئف «۶»، و الصالی بالنار المصطلی بها و بالنسر «۷» الواقع فيه، -----

----- (۱). تب شعر. (۲). بسته/ بسته‌ای، بسته‌اید. (۳). مر، تب: می‌دوشید. (۴). آج: خواندند. (۵). تب شعر. (۶). فق: منکف. (۷). آج، لب، فق، مر: بالشّر. [.....] صفحه: ۲۶۸ قال الشّاعر: لم اکن من جناتها علم اللّٰه و انی بحرّها الیوم صالی و شاء مصلیة «۱»، ای مشویة. و سعیر فعیل باشد به معنی مفعول، یعنی نارا مسعوره «۲»، کقتیل و خضیب و دهین، یقال: سعرت النّار و أسعرتها، و سعرتها فاستعرت، ای او قدتها فاتقدت. قوله: یوصیکم اللّٰه فی اولادکم - الایة، مفسران در سبب نزول آیت خلاف کردند. بعضی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که در جاهلیت وراثت به مردی و قوت بودی، میراث به مردان دادندی، به زنان و کودکان ندادندی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و حکم جاهلیت باطل کرد «۳». محمّد بن المنکدر «۴» گفت: از جابر عبد الله انصاری شنیدم که گفت: آیت در باب من فرود آمد که بیمار بودم سخت. رسول - علیه السّلام - در بالین من آمد، و من نیاگاه «۵» بودم. پاره‌ای آب بخواست و به روی من زد، و من با هوش آمدم و گفتم: یا رسول الله؟ چگونه فرمایی که در ترکه خود کنم! رسول - علیه السّلام - هیچ نگفت. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عطا گفت: سعد بن الزّیبع النقیب را در احد «۶» بکشتند، او زنی رها کرد و دو دختر را و برادری را، برادر او جمله مال بر گرفت و چیزی به زن و دختران او نداد. زن به شکایت پیش رسول آمد «۷» رسول - علیه السّلام - گفت: باز گرد «۸» که باشد که خدای تعالی در حق تو حکمی فرماید. برفت، پس از آن باز آمد و شکایت کرد و بگریست. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول - علیه السّلام - برادر سعد را بخواند و مال از او بستد و به ایشان داد. -----

----- (۱). اساس: متصلیه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). تب: مسعورا. (۳). آج، لب، فق: بگرد. (۴). اساس، تب: محمّد بن المنکدر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس: در حاشیه اینکه کلمه را به اینکه صورت توضیح داده است: بیهوش بودم، مر: بیهوش بودم. (۶). همه نسخه بدلها: با حد. (۷). اساس: آمدند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق: باز گردی. صفحه: ۲۶۹ مقاتل و کلبی گفتند: آیت در ابو کحّه «۱» آمد - که قصه او برفت. سدّی گفت: در عبد الرّحمن آمد، برادر حسان شاعر «۲» - بمرد و زنی رها کرد و پنج خواهر را، وارثان دیگر بیامدند و مال بر گرفتند و چیزی به زن ندادند. زن به شکایت به «۳» رسول آمد، خدای تعالی «۴» آیت فرستاد. عبد الله عبّاس گفت: پیش از نزول اینکه آیت میراث فرزندان را بودی «۵»، وصیت مادر و پدر را. خدای تعالی آیت وصیت به اینکه آیت منسوخ کرد. و اینکه قول درست نیست، و بیان اینکه کرده شد در سورة البقره در آیت وصیت. پیش از آن که به تفسیر آیت مشغول شویم طرفی از حکم آیت بر وجه اختصار بگوییم. بدان که: چون مرد را وفات رسد، ابتدا به تکفین و تجهیز او کنند از صلب مالش، آنگه به قضای دیون اگر بر او وامی باشد، آنگه به وصیتی که کرده بود، آنگه به میراث. و استحقاق میراث به دو چیز باشد بنزدیک ما به نسب و سبب بر دو ضرب بود. و بنزدیک فقها به سه چیز: به سبب و نسب و تعصیب، و بنزدیک اهل البیت به تعصیب میراث نباشد. آنگه از جهت «۶» نسب به دو وجه ثابت شود: یکی به فرض و تسمیه، دگر به قرابت. و سبب بر دو ضرب بود: زوجیت و ولاء. میراث به زوجیت به فرض «۷» باشد الا در یک مسأله که گفته شود جای دگر. و «ولاء» بر سه ضرب باشد: ولای عتق باشد، و ولای تضمّن [۲۹۵-پ] جریره، و ولای امامت. و اینکه هیچ سه به فرض نباشد. و آنچه مانع باشد از میراث سه چیز است: کفر است و رقّ و قتل عمد بر وجه ظلم، و هر چه منع کند از میراث از اینکه سه وجه منع کند از حجب مادر از ثلث با سدس. -----

----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۵/ ۵۸): امّ کحّه. (۲). اساس بود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید، مر که او. (۳). فق: بر. (۴). آج، لب، فق، مر اینکه. (۵). آج، لب، فق، مر و. (۶). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. [.....] (۷). اساس: کلمه به صورت «عرض» هم خوانده می‌شود. صفحه: ۲۷۰ اما سهام موارث شش است، نصف است، و ربع، و ثمن، و ثلثان، و ثلث، و سدس. اما «نصف» سهم چهار کس بود: شوهر با عدم فرزندان، و فرزند زاده - و اگر چه نازل باشند، و سهم دختر است، و سهم خواهر است که از مادر و پدر باشد. و سهم خواهر است از پدر چون

خواهر مادری و پدری نباشد» (۱). و «ربع» سهم دو کس بود: سهم شوهر با وجود فرزند و یا فرزند زاده، و سهم زن با عدم فرزند و فرزند زاده- و اگر چه نازل باشند. و «ثمن» سهم زن است با وجود فرزند یا فرزند زادگان- و اگر چه نازل باشند، لا غیر. و «ثلثان» سهم [سه] (۲) کس باشد: سهم دو دختر یا بیشتر، و سهم دو خواهر یا بیشتر هر گه که از یک پدر و مادر باشند، و سهم دو خواهر پدری یا بیشتر هر گه که خواهر مادری و پدری نباشد. و «ثلث» سهم دو کس باشد: سهم مادر باشد با عدم فرزند و فرزند زاده و عدم آن که او را حجب کند، و سهم دو کس یا بیشتر از کلاله مادر. و «سدس» سهم پنج کس باشد: سهم هر یکی از مادر و پدر با وجود فرزند یا فرزند زاده، و سهم مادر [باشد با عدم فرزند] (۳) و فرزند زاده با وجود آن که حجب کند. و آنان که حجب کنند بنزدیک اهل البیت دو برادر باشند، یا یک برادر و دو خواهر، یا چهار خواهر چون مادری و پدری باشند، یا پدری باشند دون مادری، و سهم هر یکی «۴» از کلاله مادر اگر نرینه باشد اگر مادینه. و آن کس که او ساقط نشود از میراث به دیگران و با یکدیگر میراث گیرند شش کس باشند: مادر و پدر و پسر و دختر و زن و شوهر، اینکه سر جمله است که گفته شد از مقدمات مواریث بر سیل اختصار بر مذهب اهل البیت- علیهم السّلام- و اینکه را شرحی «۵» مطّول بود و در کتب فقه ما مشروح است، و اختلاف فقها نیز رها کرده شد، ----- (۱). اساس: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس و وز: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج، لب، فق، مر: هر یک. (۵). آج، لب، فق، مر: شرح. صفحه: ۲۷۱ کراهت تطویل را، چه غرض از اینکه کتاب تفسیر قرآن است و آنچه گذارش «۱» معنی به آن باشد. قوله: يُوصِيكُمُ اللَّهُ، وصیت می کند خدای تعالی شما را و اندرز می کند. زجاج گفت: وصیت از خدای تعالی ایجاب باشد چنان که در سوره الانعام چند جا گفت: ذَلِكُمْ وَصَاكُم بِهِ «۲» فِي أَوْلَادِكُمْ «۵»، در کار فرزندان چون شما را وفات رسد، و اینکه جمله حذف کرد برای دلالت حال بر او. لِلذَّكَرِ مِثْلَ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ، یک پسر را چندان نصیب بود که دو دختر را، علی کل حال مع الانفراد و مع الاجتماع بلا خلاف بین الامّة. فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً، یعنی وارثان اگر چنان که اینکه فرزندان باز مانده از مادر و پدر رفته همه دختران باشند و از بالای دو «۶» باشند- یعنی سه یا بیشتر- نصیب ایشان دو ثلث باشد از ترکه، و اگر دو باشند هم ثلثان باشد ایشان را، و لکن اینکه حکم از آیت ندانند، از اجماع امت دانند. و بعضی مفسران و اهل معانی گفتند: اینکه حکم از آیت دانند به زیادت فوق، که اینکه لفظ را صله کنند یعنی زیاده، چنان که گفت: فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ «۷»، ای فاضربوا الاعناق و «فوق» صله است. و اگر چنین باشد از آیت حکم دو دختر دانند. حکم بیشتر از دو دختر هم به اجماع توان شناختن «۸». پس متساوی باشند «۹» در هر دو طرف. چون چنین خواهد بودن، اولیتر آن باشد که ظاهر آیت «۱۰» رها نکنند «۱۱». ----- (۱). وز، آج، فق: گزارش. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱ تا ۱۵۳. (۳). اساس: وجب، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق، تب را. (۵). آج، لب، فق، مر: فی امر اولادکم. (۶). اساس: دور، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). سوره انفال (۸) آیه ۱۲. (۸). آج، لب، فق، مر: هم از اجماع توان دانستن. [.....] (۹). آج، لب، فق، مر، تب: باشد. (۱۰). آج، لب، فق را. (۱۱). مر: رها کنند. صفحه: ۲۷۲ و ابو العباس مبرّد گفت: در آیت دلیل است بر آن که دو دختر را ثلثان باشد برای آن که اول عدد پسری و دختری را باشد، چون چنین بود پسر را چهار دانگ بود و دختر را دو دانگ، چون نصیب یک دختر به نص قرآن در اصل مسأله ثلث افتاد، چون دو شوند دو ثلث باشد ایشان را. و اسماعیل بن اسحاق القاضی اینکه وجه اختیار کرد، جز آن که بر مذهب آنان که قیاس نگویند مطرد نباشد. و زجاج حکایت کرد از بعضی فقها که گفت: ثلثان دو دختر از آن آیت معلوم شود «۱» که حق تعالی گفت: يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنْ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَكَلٌ وَ لَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ «۲» وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ؛ آنکه در آیت کلاله گفت: فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ «۴»، دو خواهر را دو ثلث نهاد باید تا اینکه جا نیز دو دختر را «۵» دو ثلث باشد، قیاسا لهما علی الاختین، و اینکه محض قیاس باشد بر قاعده نفات قیاس نرود. و نظام در کتاب التکت حکایت کرد قولی از عبد الله عباس که او

گفت: یک دختر را نیمه «۶» مال بود، و سه را دو ثلث، و دو را نیم و نیم دانگ [برای آن که چون یک دختر را نیمه بود، و سه را چهار دانگ، دو را باید تا آن باشد که میان نیم دینار و چهار دانگ بود، و آن نیم و نیم دانگ باشد] «۷» و اینکه هم طریقی «۸» قیاسی است. و *إِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً عَامَّةً قَرَأَ خَوَانِدٌ* «واحدة» به نصب علی خبر «کان»، و اسم در او مقدر بود [۲۹۶-ر]، و التقدير: و *إِنْ كَانَتْ* «۹» البنت واحدة. و اهل مدینه خوانند: «واحدة» به رفع بر آن که «کان» تامه بود، التقدير: فان حصلت أو وجدت واحدة فلها التّصف. ----- (۱). همه نسخه بدلها: می شود. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۳). همه نسخه بدلها را. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۵). آج، لب، فق، مر: دو ثلث نهاد تا اینکه جا دو دختر را. (۶). اساس: یک نیمه دختر را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). اساس: طریقه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس: کان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۷۳ اگر مردی یا زنی فرمان یابد و یک دختر را رها کند، فریضه او به تسمیه نیمه مال بود [و] «۱» باقی بنزدیک ما ردّ بود با او به قرابت و آیت *اولوا الأرحام*، و هی قوله تعالی: *وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ* «۲»، و بنزدیک فقها نیمه دیگر اگر عصبه باشند ایشان را باشد و *الآبِئْتِ الْمَالَ* را بود. و *لِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ* *إِنْ كَانَ لَهُ وَوَلَدٌ* «۳»، مادر و پدر را ابوبن «۴» خوانند، به نام پدر بخواند «۵» مادر را لتغلب المذکر علی المؤنث، چنان که در باب تغلب مشرقین گویند مشرق را و مغرب را، و عمرین گویند ابو بکر و عمرا «۶»، و حسنین گویند حسن و حسین را و اینکه بابی است از کلام عرب، گفت: نصیب مادر و پدر «۷» هر یکی از ایشان را دانگی رسد اگر متوفی را فرزند بود. و قوله: *وَلِأَبَوَيْهِ*، کنایتی است نه از مذکورگی اراد و لابیوی المیت، و همچنین باشد اگر مادر و پدر باشند و اگر یکی از ایشان باشد نصیب او دانگی بود باجماع و باقی فرزندان را بود: *لِلذَّكَرِ مِثْلُ مِثْلِ الْأُنثِيَيْنِ*. و اگر فرزند دختری باشد و أحد الأبوین دختر را نیمه باشد به تسمیه و دانگی أحد الأبوین را باشد، و باقی ردّ باشد به ایشان علی قدر سهمیها بنزدیک ما. و مخالفان گفتند: اگر أحد الأبوین پدر باشد، باقی ردّ بود با او که او عصبت است به علت تعصیب، و اگر مادر باشد بعضی از ایشان گفتند: باقی ردّ بود با او و با دختر چنان که ما گفتیم «۸». و بعضی از ایشان گفتند: بیت المال را باشد باقی، و حجت ما در ردّ با خداوندان سهام آیت *اولوا الأرحام* است، و حجت ایشان در تعصیب خبری واحد است که آوردند: ما ابقت الفرائض فلأولی عصبه ذکر «۹»، گوئیم اینکه ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره انفال (۸) آیه ۷۵. [.....] (۳). اساس فقها نیمه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). آج، لب، فق، ابویه. (۵). مر: بخوانند. (۶). کذا: در اساس و وز: عمرا/ عمر را، دیگر نسخه بدلها: عمر را. (۷). آج، لب، فق، مر را. (۸). اساس: چنان که گفتیم ما، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مر: اگر. صفحه: ۲۷۴ خبری ضعیف واحد است، و به خبر واحد ظاهر قرآن رها نکنند و تخصیص نکنند عموم قرآن را به آن، و قوله: *فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَوَلَدٌ وَوَرِثَةٌ أَبَوَاهُ فَلِأُمَّهِ الثُّلُثُ*، گفت: اگر فرزند نباشد متوفی را، وارثان مادر و پدر باشند، مادر را ثلث رسد و دگر پدر گیرد «۱»، لدلالة فحوی الخطاب علیه، برای آن که فحوی خطاب دلیل او می کند، و باتفاق ثلثان باقی پدر را باشد، اگر در فریضه شوهر یا زن در افتد نصیب خود گیرند از نصف یا ربع و نصیب مادر هم آن ثلث بر جای باشد، و نقصان در نصیب پدر آید. و عبد الله عباس و ابن سیرین همچنین گفتند. و قوله: *فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمَّهِ الشُّدُسُ*، اصحابان ما را در اینکه دو قول است: یکی آن که اینکه برادران مادر را «۲» آنگه حجب کنند از ثلث با سدس که پدر باشد، و چون پدر نباشد «۳» حجب نکنند. و گفتند تقدیر «۴» آیت چنین است: *فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ وَوَرِثَةٌ أَبَوَاهُ فَلِأُمَّهِ الشُّدُسُ*. و بیشتر اصحاب بر آنند که برادران حجب کنند «۵» مادر را از ثلث با سدس، سواء اگر پدر باشد و اگر نه، و اینکه مذهب جمله فقهاست *الما آن است که مذهب ما آن است که*: چون پدر باشد «۶»، برادران آنچه از مادر حجب کنند ایشان را نباشد به هیچ وجه، با پدر افتد و اگر پدر نباشد باقی هم ردّ باشد با مادر تا مادر دانگی به تسمیه ببرد و باقی به ردّ، و با وجود مادر برادران را چیزی نرسد اگر از قبل پدر و مادر باشند یا پدری یا مادری، برای آن که مادر به درجه نزدیکتر

است، و اینکه برادران که حجب کنند مادر را از ثلث باشد با سدس، باید تا دو باشند یا برادری و دو خواهر یا چهار خواهر، و باید تا از مادر و پدر باشند یا از پدر تنها، چه اگر از مادر تنها باشند حجب نکنند، و دو خواهر حجب نکنند به هیچ وجه. و جمله فقها (۷) ما را خلاف کردند. و قولی هست عبد الله عباس را که: برادران را تا سه نباشند حجب نکنند حملاً -----

----- (۱). مر: برگیرد، تب: بگیرد. (۲). آج، لب، فق: اینکه برادر را و مادر را، مر: اینکه مادر را و برادر را. (۳). اساس: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مر اینکه. (۵-۶). اساس: نکنند، با توجه به فق، مر، لب تصحیح شد. (۷). مر گفتند و. صفحه: ۲۷۵ علی ظاهر قوله: فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ، و اقل جمع سه باشد، و اینکه قولی شاذ است، و جمله «۱» بر خلاف این‌اند. جواب آن است او را که گوئیم: اگر چه اقل جمع بر حقیقت سه باشد، اینکه جا حمل کنیم بر دو سبیل توسع من قوله تعالی: إِنْ تَوْبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا (۲) مِنْ بَعْدِ وَصِيَّتِهِ يُوصِيهِ بِهَا أَوْ دِينَ، اگر گویند: چرا تقدیم وصیت کرد بر دین، و باتفاق دین مقدم باشد بر وصیت! جواب از اینکه آن است [که] (۵): [۲۹۶-پ] «أو» ایجاب ترتیب نکنند، برای آن که «أو» یا شک باشد یا تخیر را، و ترتیب در هیچ دو صورت نبندد. پس «او» در اینکه باب بمثابه «او» است. جواب دیگر آن است [که] (۶): برای آن تقدیم وصیت کرد بر دین، که وصیت عام است، در حق همه کس باشد، و دین همه کس را نباشد. پس چنان است که وصیت به جای ثبات و حصول بنهاد، و دین به جای شک، گفت: اگر باشد، برای آن که باشد که بود و باشد که نبود. قوله: أَبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا، حق تعالی پنداری به ----- (۱). آج، لب، فق، مب فقها. [.....] (۲). سوره تحریم (۶۶) آیه ۴. (۳). تب الشاعر. (۴). آج، لب، فق، تب: یا. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۷۶ جواب کسی کرد که او را تعجب آمد از تفاوت نصیبها، و آن که نصیب مادر و پدر کمتر است از نصیب فرزندان. و در معنی او خلاف کردند. مجاهد گفت: یعنی در دنیا شما ندانی (۱) که کیست که نافعتر است از اینان که پدران شما اند یا فرزندان شما را. بعضی دگر گفته‌اند: معنی آن است «۲» پدر را نفقه فرزند واجب بود چون فرزند محتاج باشد، و فرزند را نیز نفقه پدر واجب بود چون پدر محتاج باشد. پس ایشان در اینکه باب راست‌اند، و لکن شما ندانی (۳) که حاجت که را باشد به صاحبش از اینان. قولی دگر آن است که: شما ندانی (۴) که باشد که از پیش صاحبش بمیرد تا میراث او بردارد، و تمنای مرگ یکدیگر مکنی (۵) برای میراث، و نصب «نفعاً» بر تمیز (۶) باشد. و قوله: فَرِيضَةٌ، گفته‌اند: نصب او بر حال است، یعنی لهؤلاء الورثة ما ذكرناه مفروضاً مقدرًا. و گفته‌اند: علی المصدر، من قوله: يُوصِيَهُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ، فرضاً مفروضاً. و گفته‌اند: تمیز (۷) است من قوله: فَلِأُمَّه السُّدُسُ فَرِيضَةٌ، كما تقول (۸): هذا المال لك هبة أو صدقة. و در ثلث و ربع (۹) تثقیل و تخفیف روا بود، و هر دو لغت است. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا، آی لم یزل كذلك، کان دلیل ماضی باشد و معنی آن است که: خدای تعالی همیشه علیم و حکیم بود. فامّا «علیم» مبالغه باشد در عالم، و عالمی او را صفت ذات است. و در حکیمی دو وجه رواست، چنان که بیان کرده شد پیش از اینکه. قوله: وَ لَكُمْ نِصْفٌ مَّا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ - الْآيَةُ، قدیم - جل جلاله - در آن آیت که رفت ذکر وارثانی که من جهت النسب میراث گیرند بکرد (۱۰)، در اینکه آیت ذکر میراث خواران سببی کرد، گفت: شما راست که مردانید (۱۱) نیمه آنچه زنان شما بگذارند اگر ----- (۱). وز، آج، لب، تب: ندانید، مر: ندانستید. (۲-۶). آج، لب، فق، مر، تب که. (۳-۴). آج، لب، مر، تب: ندانید. (۵). مر، تب: مکنید. (۷). وز، تب: تمیز. (۸). فق: یقول، مر: یقال. (۹). آج، لب به. (۱۰). آج، لب و. (۱۱). آج، لب، فق: مردانی / مردانید. صفحه: ۲۷۷ فرزند نباشد ایشان را، و اگر فرزند باشد ایشان را، سواء اگر از شما باشد یا از غیر شما، از نصف با ربع افتد، و اینکه نوعی حجب است که فرزند کند شوهر مادرش را از نصف به ربع، و زن پدر را کند از ربع به ثمن. وَلَهُنَّ الرُّبُعُ، و زنان را ربع مال باشد از میراث شوهران اگر شوهران فرزند ندارند (۱)، اگر دارند حجب کنند آن فرزند زنان را از ربع به ثمن، و در اینکه هیچ خلاف نیست میان امت، و نصیب شوهر بر نصف نیفزاید و از ربع بنکاهد، و نصیب زن از ربع نیفزاید و از ثمن بنکاهد، و نقصان در ایشان نشود و همچنین نصیب

مادر و پدر را از سدس بنکاهد به هیچ حال. و عول درست نیست بنزدیک ما، و چنان که بیان کردیم ابتدا از مال متوفی به کفن بکنند، اگر از آن جا چیزی بماند قضای دین کنند از او که وامی باشد بر او، و آنگه اگر چیزی بماند وصیت کار بندند از آن از ثلث آنچه مانده باشد آنچه از وصیت باز ماند میان ورثه بود علی فرائض الله. قوله: وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةٌ، تقدیر آن است که: و ان كان رجل أو امرأة یورث کلاله، اگر مردی را یا زنی را از او میراث گیرند به کلالگی. و نصب «کلاله» محتمل است چند وجه را: یکی آن که مصدری بود در جای حال، و تقدیر چنین باشد که: یورث متکلم التَّسْب. رمانی و بلخی گفتند: نصب است بر خبر «کان» که رجل اسم «کان» است، و همچنین امرأة و یورث صفت اوست، و کلاله خبر کان است، و اینکه قول آن کس بود که گوید: کلاله، مرده موروث منه باشد، و گفته‌اند که: مفعول دوم یورث باشد، و تقدیر چنین بود که: یورث ما له [کلاله] (۲).

حسن بصری و عیسی بن عمر خواند: «یورث»، به کسر الزاء، چنان که فعل مسند باشد با مرد، و «کلاله» مفعول دوم باشد، یعنی اگر مردی مال خود رها کند به کلاله. و در کلاله خلاف کردند. ضحاک و سدی گفتند: موروث منه باشد، یعنی مرده. سعید جبیر گفت: وارثان باشند. نصر بن شمیل گفت: مال موروث باشد. ----- (۱). مر و. [.....]

(۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. صفحه: ۲۷۸ روایت کرده‌اند که: مردی رسول را- علیه السلام- پرسید از کلاله. رسول- علیه السلام- آیت آخر اینکه سورت بر خواند. مرد گفت: بیانی زیاده کن. رسول- علیه السلام- گفت: لست بزایدک حتی ازاد، من زیاده نکنم تا مرا زیاده نکنند. شعبی گفت که از ابو بکر صدیق پرسیدند که: «کلاله» چه باشد! گفت: بگویم اگر صواب باشد از خدای بود، و اگر خطا بود از من بود و شیطان، و خدای تعالی از اینکه «۱» بری است. هر وارثی باشد که نه پدر بود نه فرزند. چون به عهد عمر رسید، عمر را پرسیدند. گفت: من شرم دارم که مخالفت ابو بکر کنم. همان گویم که او گفت. طاووس گفت [۲۹۷]- ر: ما دون الولد، هر که جز فرزند بود. حکم گفت: هر که جز پدر بود. عطیه گفت: برادران مادری باشند. عبید بن عمیر گفت: برادران پدری باشند. جابر بن عبد الله گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ وارثان من دو خواهرند، مرا چگونه میراث گیرند! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ (۲) ...، و امیر المؤمنین علی (۳) گفت: برادران و خواهران باشند از پدر و مادر، و آنان را که در اینکه آیت ذکر است از مادر باشند، و آنان را که در آخر سورت ذکر است از پدر و مادر، یا از پدر- علی ما جاء فی اخبارنا. و اصل «کلاله» إحاطه بود، و اکلیل تاج را از اینکه جا گویند لإحاطته بالرأس، و همه را کل برای آن خوانند که به همه محیط بود. و «کلاله» را برای آن کلاله خوانند که محیط بود به اصل نسب. و «کلال» که تعب باشد هم از اینکه جاست لا- حاطته بالرجل. و ابو مسلم محمد بن بحر الاصفهانی گفت: اشتقاق کلاله از کلال (۴) است که تعب و اعیاء و ماندگی باشد، پنداری که تناول میراث که می‌کند (۵) من بعد کلال و اعیاء می‌کند (۶). ----- (۱).

اساس: از من، آج، لب، فق، مر: از آن، با توجه به وز تصحیح شد. (۶-۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۳). آج، لب، فق، مر علیه السلام. (۴). اساس: کلاله، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای تصحیح شد. (۵). مر: می‌کنند. صفحه: ۲۷۹ حسین بن علی المغربي گفت: اصل او آن است که مردم باز گذارد، و هو مصدر الاکل (۱) و هو الظهر. و اینکه اسمی است که عرب شناسند و خبر دهند به او از جمله نسب، قال عامر بن الطفیل: و ائی و ان كنت ابن فارس عامر و فی السیر منها و الصیریح المهدب فما سؤدتنی عامر عن کلاله ابي الله أن أسموا بأبم و لا أب معنی آن است که: و إنما سؤدتنی عن خصالی و ما يتعلق بی، و قال زیاد بن زید العدوی (۲): و لم أرث المجد التلیل کلاله و لم یأ منی فتره لعقیب و آن کس که گفت که: پدر و مادر کلاله نشود، استدلال کرد به قول شاعر که می‌گوید (۳): و إن أباً المرء (۴) أحمی [له] (۵) و مولی الكلاله لا یغضب و قال الفرزدق (۶): و رثتم قناه الملك لا عن کلاله عن ابني مناف عبد شمس و هاشم و له أخ أو أخت، ذکر مرد و زن رفته است و کنایت با مرد برد دون زن، علی عادة العرب فی ردّ الکنایه إلى الأهم الأعراف، قال الله تعالی: و إذا رأوا تجارةً أو لهواً انفضوا إليها (۷) و استعینوا بالصبر و الصلابة و إنها لکبیره (۸) یکنزون الذهب و الفضة و لا ینفقونها فی سبیل الله (۹) فلکل واحدٍ منهما السدس، هر یکی از ایشان را دانگی بود. ایشان را از اینکه

هیچ نقصان نکنند، و هر یکی از ایشان بر اینکه زیاده نکنند. و برادر و خواهر چون

----- (۶-۳-۱). آج: مصدر کل: (۲). تب شعر: (۴). آج: و ائی أنا المرء. (۵). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۷). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۱. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۴۵. (۹). سوره توبه (۹) آیه ۳۴. صفحه: ۲۸۰ مادری «۱» باشند نصیب راست گیرند، لقله- عز و علا: فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا «۲»، اى من الأخ و الأخت السیدس. هر یکی از ایشان را دانگی فرمود حق تعالی، و هر دو را به یک درج «۳» فرود آورد. و کلاله سواء اگر مادری باشند «۴» یا پدری و مادری، مقاسمت نکنند با مادر و پدر و فرزندان اگر پسر باشد «۵» و اگر دختر. و ایشان با یکدیگر میراث گیرند، اگر کلاله پدری یا «۶» کلاله مادری مجتمع شوند دانگی کلاله مادری را باشد اگر یکی بود، و باقی کلاله پدری را. و اگر کلاله مادری بیشتر از یکی بود، چندان که باشند ایشان را دو دانگ بود، بیشتر نه، لقله تعالی: فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ، و باقی چهار دانگ کلاله پدری را باشد «۷»، اگر شوهر یا زن مزاحمت کنند ایشان را، نقصان بر کلاله پدری در شود دون کلاله مادری، از آن که چهار دانگ ایشان یا پنج دانگ، شوهر نیمه ببرد، و اگر زن برد «۸» دانگی و نیم. و اگر کلاله مادری و پدری معاً جمع شوند با کلاله مادری و کلاله پدری، کلاله مادری را دانگی باشد اگر یکی باشند یا دو دانگ اگر بیشتر باشند بالسویّه بینهم زن و مرد یکسان گیرند و باقی و آن چهار دانگ یا پنج دانگ میان «۹» کلاله مادری و پدری باشد، لِذَكَرٍ مِثْلٍ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ، و کلاله پدری بیوفتد و ایشان را چیزی نباشد. میراث کلاله بر اینکه جمله باشد که گفتیم و اعتبار اینکه است، و هم الإخوة و الأخوات علی ما شرحنا و الله ولی التوفیق. و جدّ و جدّه مقاسمت کنند با کلاله برای آن که ایشان در یک درجه‌اند. جدّ من قبل الأب بمنزلت برادر است من قبل الام «۱۰»، و جدّه بمثابت خواهر و جدّ و جدّه من قبل الأم بمثابة الأخ و الأخت من قبلها درج «۱۱» اینان متساوی است، و ذکر اختلاف فقها رها کردیم تا مطؤل نشود، و اشارت کردیم به رؤوس المسائل که مذهب است ----- (۱). اساس و وز: برادری، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۲). لب مر السیدس. (۳). تب: درجه. (۴). آج، لب: باشد. (۵). آج، لب، فق، مر، تب: باشند. (۶). لب، مر: با. (۷). آج، لب، فق و. (۸). مر: بود. (۹). مر: و باقی بر آن چهار دانگ یا پنج دانگ بود میانه. (۱۰). آج، لب، فق، مر، تب: الأب. (۱۱). آج، لب، فق، مر: درجه. صفحه: ۲۸۱ در اینکه باب و شرح و بسط آن در کتب فقه مشروح است، از آن جا طلب باید کردن. غَیْرُ مُضَارٍّ، نصب او بر حال است، و در معنی او خلاف کردند. بعضی گفتند: معنی آن است که إضرار ورثه نکند و اقرار به دینی که کسی را بر او نباشد. و بعضی دگر گفتند: تجاوز نکند در وصیت از ثلث. وَصِيَّةٌ مِنَ اللَّهِ، نصب او بر مصدر باشد، وصیتی است و اندرزی و فرضی از خدای تعالی. وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ، قتاده گفت: خدای تعالی کاره است مضارت را هم در حال حیات [۲۹۷-پ] و هم در حال موت، و نهی کرد از آن در هر دو حال، و خدای تعالی داناست به احوال بندگان و بردبار است، از ایشان تعجیل نکند به عقاب، برای آن که تعجیل آن کند که ترسد که فایت شود. و مورد او مورد تهدید و وعید است، و در آیت دلیل است بر آن که: فاطمه- علیها السلام- وارث رسول بود و مستحق میراث او بود فی عموم قوله تعالی: يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ «۱»، چه اتفاق است که اول مخاطب به خطاب قرآن رسول است «۲»، و همچنین «۳» اول مأمور و منهی اوست به اوامر و نواهی قرآن، و فی قوله تعالی: وَ إِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النُّصْفُ، و داخل باشد در عموم هر دو آیت، و تخصیص عموم به خبر واحد روا نبود برای آن که اینکه معلوم است و آن مظنون، و برای مظنون دست از معلوم بنه دارند. و آن که دعوی دارند که رسول- علیه السلام- گفت: نحن معاشر الأنبياء لا نورث ما تركناه صدقه، خبر واحد است اگر تسلیم کنیم، و به او تخصیص قرآن شاید کردن. قوله: تِلْكَ حُرْدُودُ اللَّهِ «۴»، اشارت باشد به غایب، و «هذه» اشارت باشد به حاضر. زجاج گفت: «تلك» در آیت به معنی «هذه» است، یعنی اینکه حدهای خداست. در معنی حدود خلاف کردند. سدّی گفت: حدود شرایط است، اى شرائط الله. عبد الله عباس گفت: طاعة الله، و بعضی دگر گفتند: فرائض الله، و بعضی دگر گفتند: تفصیل الله لفرائضه، اینکه تفصیلی است که خدای تعالی داد فرائض خود را، و اینکه لایقتر است به معنی آیت و اشتقاق لفظ، برای آن که حدود سرای آن باشد که

--- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۱. (۲). همه نسخه بدلها علیه السلام. (۳). آج: همچونین. (۴). آج، لب، فق، مر تلک. [.....] صفحه : ۲۸۲ فصل کند میان او و غیر او. پس معنی آیت آن است که: اینکه قسمتی است که خدای تعالی کرد برای شما، و اینکه فواصلی است میان طاعت و معصیت. وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ، هر که در اینکه «۱» و جز اینکه طاعت خدای دارد و فرمان او کار بندد، یدخله جنات، او را [به] «۲» بهشتها «۳» برد که در زیر درختان آن «۴» جویهای روان باشد. اگر گویند: اینکه تخصیص چراست، طاعت در مواردی را به وعده‌های بهشت، و اینکه در همه طاعات باشد! جواب گوئیم: برای عظم موقع او، او را به ذکر تخصیص کرد اینکه جا. خالدین فیها، همیشه باشند در آن جا، و نصب او بر حال است، و تحقیق معنی آن که: یدخلهم عالمین فیها بالخلود، برای آن که «خالدین» حال باشد به عمل یدخلهم، و ایشان در حال دخول مخلد نباشند که اینکه صورت نبندد، و آنما در آن حال عالم باشند و معتقد که آن جا مخلد خواهند بودن، و گفت مثالش چنان بود که: مررت برجل معه باز صائدا به غذا. وَ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، و آن فلاح و ظفری بزرگ است. و در معنی «عظیم» دو قول گفتند: یکی آن که عظیم است به اضافه دنیا و منافی که معتاد و معهود است ما را. قولی دگر آن که به اضافه با منفعت خیانتی که کسی بکند در باب مواردی. وَ مَنْ يَعِصِ اللَّهَ، و هر که عاصی شود در خدای «۵» و نافرمانی کند خدای و پیغامبر را در آنچه فرمودند از فرایض و مواردی و اموال یتیمان. وَ يَتَعَدَّ حُدُودَهُ، و از حدودی که او نهاد تعدی کنند و تجاوز، و پای به سر آن بنهند. یدخله ناراً خالداً فیها، او را در آتشی برد «۶» که آن جا همیشه ماند. و حکم «خالد» هم اینکه باشد که گفتیم، من کونه «۷»: حالا من یدخله. نافع و ابن عامر در هر دو آیت «ندخله» به «نون» بخوانند، خیرا عن المخاطب علی وجه التّعظیم، و اینکه عدول باشد از مغایبه با خبر از گوینده، چنان که گفت: -----

----- (۱). آج، لب، فق، مر حکم. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). مر، تب: بهشتهایی. (۴). آج، لب، فق، مر: او. (۵). آج، لب، فق، مر: به خدای. (۶). مر: برند. (۷). آج، لب، فق، مر: فی کونه. صفحه : ۲۸۳ بیل الله مولا-کم و هو خیر النَّاصِرِينَ، سَلَقِي «۱». وَ لَهُ عَذَابٌ مُّهِينٌ، و او را عذابی و المی بود مقرون به استخفاف و اهانت، و اینکه صفت عقاب خداست مستحقان عذاب را، و معتزله به اینکه آیت تمسک کردند در آن که فاسق لا- محاله معاقب باشد، و عقاب او منقطع نبود، جواب گوئیم: ایشان را در آیت تمسک نیست از وجوه بسیار، منها آن که حدود جمع است و بر عموم است و آن را تخصیص کردن بی دلیلی وجه ندارد، و آن کس که او جمله حدود خدای را- جل- جلاله- تعدی کند کافر باشد، و کافر لا محال «۲» معاقب بود و عقابش مؤبد باشد. دگر آن که: وَ مَنْ يَعِصِ اللَّهَ، لفظ «من» لفظی «۳» صالح عموم را و خصوص را بنزدیک ما، چه بنزدیک ما عموم را صیغتی مخصوص نیست که اگر آن صیغت در خصوص استعمال کنند مجاز باشد، و دلیل بر اینکه آن است که قائل چون گوید: من دخل داری أکرمته به اینکه لفظ یک بار عموم خواهد و یک بار خصوص، و مجرد استعمال ایشان لفظ را در یک معنی یا بیشتر دلیل کند بر حقیقت آن و اشتراک او در آن معنی که در او استعمال کرده باشد ما دام «۴» تا خالی بود از قرینه که دلیل کند بر آن که مراد ایشان مجاز است به آن یا به یکی از آن. دلیل دیگر بر آن که اینکه لفظ، أعنی لفظ «من» مشترک است بین العموم و الخصوص آن است که: ما به ضرورت دانیم حسن استفهام آن کس که شنود از قایلی که گوید: من دخل داری أکرمته، بپرسد از او و گوید: امن العلماء، أم من عامية الناس، أم من الأحرار، أم من العبيد، أم من الغرباء- الی غیر ذلک. و در حسن [۲۹۸- ر] استفهام دلیل است بر آن که لفظ مشترک است بین المعینین، چه اگر لفظ مختص بودی استفهام نیکو نبود، و ما حسن استفهام بضرورت می دانیم علی وجه لا- دفع له، چون لفظ مشترک بود بین العموم و الخصوص چه منکر باشند از آن که تخصیص کنند آیت را به کافران دون فاسقان اهل صلوات. دگر آن که: ایشان اصحاب صغایر را از اینکه عموم اخراج می کنند، اگر ایشان را بود که بعضی را اخراج کنند چرا ما را نبود که بعضی دگر را اخراج کنیم. ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۰ و ۱۵۱. (۲). آج، لب، مر: لا محاله. (۳). آج، لب، فق، مر، تب است. (۴). آج، لب: مادامی. صفحه : ۲۸۴ دگر آن که: ایشان تائبان را اخراج می کنند از عموم آیت، و ایشان چه اولتراند به آن که تائب را اخراج کنند از ما به آن که اخراج کنیم آنان را

که عفو خدای - جل - جلاله - ایشان را دریافته باشد. دگر آن که: اگر نیز تسلیم کنیم [که] «۱» «من» جز عموم را نشاید تخصیص عموم به دلیل روا باشد، و ما را ادله است بر تخصیص اینکه عموم از جهت عقل و سمع از آیات ارجی، مثل قوله تعالی: وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ «۲» وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ «۳» إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا «۴» أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ «۵»، ای اطمأن اليها و طال عمره فيها، و معلوم است بضرورت که او در زمین مؤبد نماند، و عرب گوید: فلان مخلمد، إذا تقاعس عن الشيب في وقت يشيب فيه نظراؤه. چون به وقت خود پیر نشود، او را مخلمد گویند. پس بر اینکه وجه و قاعده چه منکر باشند «۶» از آن که خلود عبارت باشد از طول مدت دون تأیید. اینکه جمله دلیل است بر آن که ایشان را به ظاهر آیت هیچ تمسک نیست - و الله ولي التوفيق. [قوله - عز و جل] «۷»:

[سوره النساء (۴): آیات ۱۵ تا ۲۲]

[اشاره]

وَ اللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهَدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسَكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتَ أَوْ يُجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا «۱۵» وَ الَّذِينَ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَ أَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا «۱۶» إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا «۱۷» وَ لَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَ لَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَ هُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا «۱۸» يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَجْعَلْ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرَاهًا وَ لَا تَعْضَلُوهُنَّ لِتَذَهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْنَهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ وَ عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ يُجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا «۱۹» وَ إِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَ آتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا تَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا «۲۰» وَ كَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَ أَخَذَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا «۲۱» وَ لَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَ مَقْتًا وَ سَاءَ سَبِيلًا «۲۲»

[ترجمه]

و آنان که «۸» کنند ناپارسایی از زنان شما، گواه انگیزید بر ایشان ----- (۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۴۸. (۳). سوره رعد (۱۳) آیه ۶. [.....] (۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۳. (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶. (۶). مر: باشد. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). آج، لب، فق: و آن زنانی که. صفحه: ۲۸۵ چهار مرد از شما، اگر گواهی دهند باز دارید ایشان را در خانه‌ها تا جان بردارد ایشان را مرگ، یا کند خدای ایشان را راهی. و آن دو کس که کنند زنا از شما برنجانید ایشان را، اگر توبه کنند و نیک شوند بگردید از ایشان که خدای توبه پذیرنده و بخشاینده بوده است همیشه. توبه بر خدای آنان را بود که کنند بدی به نادانی، آنکه توبه کنند از نزدیک، ایشان را بپذیرد توبه خدای بر ایشان، و خدای دانا و محکم کار بود. و نیست توبه آنان را که کنند بدی تا آن که حاضر آید «۱» به یکی ایشان مرگ، گوید که: من توبه کردم اکنون، و نه آنان که بمیرند و ایشان کافر باشند، ایشان [را] «۲» نهاده‌ایم ما برای ایشان عذابی سخت. ای آنان که ایمان آورده‌اید حلال نبود شما را که به میراث برگیرید زنان را به ستم، و منع مکنید «۳» ایشان را از نکاح [تا ببرید] بهری از آنچه داده باشید ایشان را الا آن که کنند از زنا آشکارا، و زندگانی کنید با ایشان به وجه «۴»، اگر نخواهید ایشان را، باشد که شما نخواهید چیزی و کرده باشد خدای در آن خیری بسیار [۲۹۸-پ]. و اگر خواهی تا بدل کنی «۵» زنی را به جای زنی، و ----- (۱). اساس: آیند، با توجه به وز تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). آج، لب، فق: و زندگانی بد

مکنید. (۴). آج، لب، فق، تب: به نیکویی. (۵). تب: اگر خواهید تا بدل کنید. صفحه: ۲۸۶ بدهی «۱» یکی را از ایشان مالی بسیار تا مگیرید «۲» از او چیزی، ها مگیرید «۳» به دروغ و بزه آشکارا. و چگونه ها گیرید «۴»! برسیده باشد «۵» بهری شما به بهری، و ها گرفتند از شما پیمانی ستمبر «۶». مکنید به زنی آن را که به زنی کرده باشد پدرانان از زنان الا آنچه گذشت که آن زشت است و دشمنی و بد راهی است. قوله: وَ اللَّائِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ - الْاِيَةُ، «اللَّائِي» جمع الَّتِي باشد، و كذلك اللواتي و اللَّائِي، قال الله تعالى: وَ اللَّائِي يَسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ «۷»، بیشتر مفسران گفتند چون ضحاک و ابن زید و عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و سدی و جزی و بلخی و زجاج که: آیت منسوخ است. در اول شرع چنان بود که چون زنی زنا کردی و چهار گواه بر او گواهی دادندی، حکم او آن بودی که او را در خانه باز داشتندی تا به مردن «۸». چون آیت حد آمد و حکم رجم، اینکه آیت منسوخ شد بقوله تعالى: الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي «۹» أَوْ يَجْعَلُ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا، یا خدای خلاصی بدهد ایشان را به شوهری حلال، و اینکه قول خلاف اجماع است برای آن که خلاف نیست میان مفسران در آن که مراد به فاحشه زناست، و آیت منسوخ است بآیه الحد و حکم الرجم. و از صادق و باقر - علیهما السلام - هم اینکه روایت است، و رسول - علیه السلام - گفت: چون آیت حد فرود آمد: قد جعل الله لهن سبيلًا، البكر بالبكر مائة جلد و الثيب بالثيب الجلد ثم الرجم. خدای تعالی راه پدید آورد بکر که با بکر زنا کند حد باید زدن ایشان را صد تازیانه، و مراد به بکر از ایشان آن است که زن ندارد از مرد، و شوهر ندارد از زن. و ثيب با ثيب چون زنا کند، اول حد و آنگه رجم - علی خلاف فيه بين الفقهاء. ----- (۱). مر، تب: انگیزید. (۲). مر، تب: گفتند.

(۳). آج، لب، فق، مر، تب: براند. (۴). آج، لب، فق، مر: شهرش. صفحه: ۲۸۸ وَ الَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ، ابن کثیر خواند به تشدید «نون»، و همچنین فی قوله: «هذان» «۱»، و «ذانک»، و در «فذانک» «۲» ابو عمرو موافقت کرد. باقی قراء به تخفیف «نون» خواندند. ابو علی فارسی گفت: وجه قراءت آن کس که به تشدید خواند، آن است که شد را عوض آن دو محذوف کرد که از کلمه ساقط است یکی «لام الفعل» از «ذا»، و یکی از «لذان» برای آن که اصل «لذیان» بوده است، و بعضی عرب واحد را «اللذ» گویند، و تشنیه را «اللذان»، و جمع را «اللذون» در حال رفع، و حال نصب و جر «الذین»، قیاسا علی الأسماء المعریة. و در لغت طی، به جای «الذی»، «ذو»، به جای «الَّتِي»، «ذات» باشد. و در معنی آیت سه قول گفتند: [۲۹۹-] حسن بصری و عطا گفتند: مراد مرد و زن است که زنا کنند، و لکن بر عادت عرب که چون مذکر و مؤنث جمع شوند تغلیب مذکر را باشد، چنان که گفت: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ «۳»، ثم قال: أَعَزَّ اللَّهُ لَهُمْ «۴». مجاهد گفت: مراد دو مردند که لواطه «۵» کنند، و ابو مسلم هم اینکه گفت «۶». بعضی دگر گفتند: مراد سحق زناست «۷» و در شرع اسم زنا بر همه اطلاق کنند و همچنین در لغت، و از اینکه جا اهل عراق گفتند: متلوطین را حد واجب نباشد، هم اینکه قدر باشد که او را دشنامی بدهند و به زبان ایذایی کنند. حق تعالی گفت «۸»: آن دو کس که اینکه کار کنند. عامه مفسران بر آند «۹» که مراد «۱۰» زناست، و «ها» راجع است با فاحشه. فَأَذُوهُمَا، برنجانی «۱۱» ایشان را. عطا و قتاده و سدی گفتند: به زبان برنجانی «۱۲» ایشان را و تعبیر و سرزنش کنی «۱۳» ----- (۱۳-۱). سوره حج (۲۲) آیه ۱۹. (۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۳۲. [.....] (۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۵. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۵. (۵). وز: لواط. (۶). اساس: گفتند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). کذا: در اساس، وز، تب، دیگر نسخه بدلها، زنان است. (۸). همه نسخه بدلها و. (۹). وز: براینند. (۱۰). آج، لب، فق، مر: که اینکه. (۱۱). مر، تب: برنجانید. (۱۲). مر، تب: کنید. صفحه: ۲۸۹ مانند اینکه که از خدای نترسی «۱» و شرم نداری «۲». مجاهد گفت: دشنام دهی «۳» ایشان را. عبد الله عباس گفت: برنجانی «۴» ایشان را به دست و زبان، و «ایذا» ی دست «۵»، زدن به نعل و کفش باشد، اگر توبه کنند و عمل نیک کنند اعراض کنی «۶» از ایشان و ایذاء مکنی «۷» ایشان را، و اینکه حکم نیز منسوخ است به حد و رجم، و حد از قرآن معلوم است، و رجم از سنت. راوی خبر گوید، ابو هریره و زید بن خالد الجهنی گفتند: دو مرد به خصومت پیش رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ اقض بیننا بکتاب الله، میان ما حکم کن به کتاب خدای. رسول - علیه السلام - گفت: بگوی «۸»، یکی از ایشان گفت: یا رسول الله؟ پسر من مزدور «۹» اینکه مرد

بود، با زن او زنا کرد. مرا گفت: حکم او آن است که رجم کنند او را. من فدیة کردم اینکه پسر را به صد گوسفند و کنیزکی، اکنون چون معلوم شد واجب او صد تازیانه است، و واجب زن رجم است که پسر من محصن نبود و زن محصنه است. رسول- علیه السلام- گفت: به خدای که از میان شما به کتاب خدای حکم کنم، اما گوسپند و کنیزک تو ردّ است با تو، با تو باید دادن. و پسر را حاضر کردند «۱۰»، بفرمود تا او را صد تازیانه بزدند و از شهر برانند تا یک سال. و مرد دیگر را گفت- و نام او لنیس «۱۱» بود- تا زن را به حاضر کرد، و گفت: اگر اقرار دهد رجمش کنم. زن اقرار داد، بفرمود تا رجمش کردند. و عروة الزبیر گفت: مروان «۱۲» در عهد عمر زنا کرد، عمر او را حدّ زد و یک سال براند. جابر عبد الله انصاری گفت: مردی پیامد از أسلم و گفت: یا رسول الله؟ من زنا ----- (۶-۱). مر: نترسید. (۲). نداری/ ندارید. (۳). مر، تب: دهید. (۴). مر، تب: برنجانید. [.....] (۵). اساس: بدست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر، تب: مکنید. (۸). مر: بگوئید. (۹). وز: مزدور (با همین اعراب). (۱۰). اساس بفرمود تا او را حاضر کردند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۱). کذا: در اساس، وز: لنیس، آج، فق: النیس، لب، تب: انیس، مر: التیس، تفسیر قرطبی (۵/ ۸۷): انیس. (۱۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۳۴۲): مردی. صفحه : ۲۹۰ کردم. رسول- علیه السلام- روی از او بگردانید، به دگر جانب رفت و بگفت. رسول از او «۱» روی بگردانید. به دگر جانب رفت و بگفت تا بر خویشتن چهار بار گواهی داد. رسول- علیه السلام- گفت «۲»: دیوانه‌ای تو! گفت: نه، ای رسول الله. گفت: تو زن داری! گفت: بلی، یا رسول الله. رسول- علیه السلام- بفرمود تا او را به مصلی بردند و رجم کردند و بر او ثنا «۳» کردند. بریده روایت کند، گوید: ماعز بن مالک بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ انی زنی فطهرنی، من زنا کرده‌ام مرا پاک کن. رسول- علیه السلام- گفت: برو توبه کن و آمرزش خواه از خدای تعالی. برفت پاره‌ای، نه بس دور. باز آمد و گفت: [یا رسول الله؟] «۴» زنی فطهرنی. رسول همان گفت. برفت پاره‌ای و باز آمد و هم اینکه سخن گفت، و رسول- علیه السلام- همان جواب داد تا چهار بار. به بار چهارم رسول گفت: تو دیوانه‌ای! گفت: نه. از صحابه پرسید، گفت: از اینکه هیچ دیوانگی دانی «۵»! گفتند: نه یا رسول الله. گفت: بنگرید «۶» تا مست هست «۷»! بدیدند مست نبود. رسول- علیه السلام- گفت که: زنا کردی محصن بودی! گفت: بلی. رسول- علیه السلام- بفرمود تا او را رجم کردند، آنکه گفت: استغفروا لماعز، برای ماعز استغفار کنید، و رسول- علیه السلام- برای او استغفار کرد و گفت: لقد تاب توبه لو قسمت بین امه لوسعتها، گفت ماعز «۸» توبه‌ای کرد که اگر از میان امتی ببخشند به همه برسد. عبد الله عیاس گفت که، عمر خطّاب گفت «۹»: من می ترسم [که] «۱۰» چون روزگار دراز بر آید، مردمان گویند: رجم در کتاب خدای نمی یابیم، فریضه‌ای از فرایض خدای ضایع کنند الا و رجم واجب است بر آن که زنا کند و محصن باشد، ----- (۱). همه نسخه بدلها «از او»:
ندارد. (۲). اساس تو، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). اساس: نثار، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). مر، تب: دانید. (۶). آج، لب، فق: بنگری/ بنگرید. (۷). آج: نیست. [.....] (۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: ماعزین، با توجه به معنی حدیث و چاپ شعرانی ج ۳ ص ۳۴۲ تصحیح شد. (۹). آج، لب، فق، تب که. (۱۰). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. صفحه : ۲۹۱ چون بینه‌ای به آن قایم شود، یا او اقرار دهد، یا حملی ظاهر شود، و من در قرآن خوانده‌ام: الشیخ و الشیخه إذا زنیاً فارجموهما البتّه. و رسول- علیه السلام- در عهد خود رجم کرد، و ما رجم کردیم. قوله: إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ، حق تعالی گفت: توبه بر خدای آنان راست که گناه کنند به جهالت. و فی قوله «علی الله» أقوال. بعضی گفتند معنی آن است که عند الله، بعضی دگر گفتند: من الله. و اگر بر ظاهر رها کنند آن را وجهی باشد، و معنی آن بود که: قبول توبه بر خدای آن را بود برای آن که توبه چون با خدای مضاف بود به معنی قبول بود، یعنی بر خدای چون حقی است که قبول کند توبه آن کس که چنین باشد، قال الله تعالی: ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ «۱»، ای قبل توبتھم، و قوله: فَتَابَ عَلَيْهِ «۲». و در معنی جهالت چند قول «۳» گفتند: یکی آن که مجاهد و ضحاک گفتند: عمد «۴» است. کلبی گفت: جاهل

نباشد که آن گناه است و لکن عقوبتش ندانند» (۵). و بیشتر مفسران گفتند: مراد جمله گناه است برای آن که هر کس که او معصیت کند جاهل باشد تا توبه کردن، و قتاده گفت: [۲۹۹-پ] بر اینکه قول اجماع صحابه است. فزّاء گفت و جبائی که: بر سیل تأویل باشد» (۶)، گناه کنند و ندانند که آن گناه است. زجاج گفت: جهالت آن است که اختیار لذت عاجل کنند بر لذت باقی. و بعضی دگر گفتند: ندانند که آن گناه است، از آن که نظر نکرده» (۷) باشند. و آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی توبه قبول کند از جمله معاصی، اگر کفر باشد و اگر کفر کفر. ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۷۱. (۲).

سوره بقره (۲) آیه ۳۷. (۳). مر: وجه. (۴). اساس، وز: عهد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). تب: نداند. (۶). مر که. (۷). اساس: کرده، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۹۲ ثَمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ، آنگه توبه کنند زود از مدتی نزدیک. سدّی و کلبی گفتند: پیش از بیماری و مرگ. عکرمه گفت: هر چه پیش از مرگ بود آن نزدیک باشد. ابو مجلز و ضحاک گفتند: پیش از آن که ملک الموت را ببند. ابو موسی گفت: پیش از آن که مرگ به او رسد به فواق ناهای. عبد الرحمن السّلمانی گفت: چهار کس از اصحاب رسول حاضر بودند، حدیث توبه بر آمد. یکی گفت: من از رسول - علیه السّلام - شنیدم که گفت: خدای تعالی توبه بنده بپذیرد پیش از مرگ به نیم روز» (۱). دیگری گفت: من شنیدم که چون پیش از مرگ به چاشتی توبه کند، خدای تعالی قبول کند. چهارم گفت من شنیدم که گفت: انّ الله يقبل توبه عبده ما لم یغرغر، خدای تعالی توبه بنده قبول کند مادام تا جانش به غرغر» (۳) رسیدن. عبادة بن الصّامت گفت، رسول - علیه السّلام - گفت: هر کس او پیش از مرگ به یک سال» (۴) توبه کند، خدای تعالی توبه او قبول کند. آنگه گفت: یک سال بسیار بود، هر که او پیش از» (۵) مرگ به یک ماه توبه کند، خدای تعالی توبه او قبول کند. آنگه گفت: ماهی بسیار بود، هر که پیش از مرگ به یک هفته توبه کند، خدای تعالی توبه او قبول کند. آنگه گفت: هفته‌ای بسیار باشد» (۶)، هر که او پیش از مرگ به یک روز» (۷) توبه کند، خدای تعالی توبه او قبول کند. آنگه گفت: روزی بسیار بود، هر که او پیش از مرگ به ساعتی توبه کند، خدای تعالی توبه او قبول کند. آنگه گفت: ساعت بسیار باشد» (۸)، هر که او توبه کند پیش از آن که جان او به ----- (۱). آج، لب، فق: پیش از مرگ به دو روز، مر: پیش از دو روز از مرگ. (۲). اساس: که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مر: غرغره. (۴). تب: ساله. [.....] (۵). اساس: هر که پیش از مرگ، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها: بود. (۷). مر توبه او. (۸). اساس: هر که او روزی پیش از مرگ، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۹۳ غرغره» (۱) رسد، خدای تعالی توبه او قبول کند. ابو سعید خدری روایت کرد از رسول - علیه السّلام - که گفت، ابلیس گفت: خدای را به عزّت و جلال تو که مفارقت نکنم از بنی آدم مادام تا جانشان در تن بود. حق تعالی گفت: به عزّت و جلال من که در توبه بر ایشان گشاده دارم تا جانشان زیر بر باشد. هم ابو سعید روایت کند که، رسول - علیه السّلام - گفت که: ابلیس [گفت] «۲»: بار خدایا؟ به اینکه که با من کردی بندگان تو را اضلال و اغوا می کنم تا جانشان در تن باشد. حق تعالی گفت: به عزّت و جلال من که» (۳) ایشان را می آمرزم تا استغفار می کنند. وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا وَ خدای تعالی همیشه دانا و محکم بوده است» (۴)، دانا به احوال بندگان، و حکیم به عفو و عقوبت ایشان» (۵). وَ لَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ - الْاِيَةُ، حق تعالی در آیت بیان کرد که قبول توبه تا کی باشد، گفت: توبه نباشد آنان را که اصرار کنند بر کفر و معاصی تا آنگه که مرگ به ایشان حاضر آید و به در مرگ رسند، و اعلام مرگ پیدا شود ایشان را از معاینه فرشته و جز آن چیزهایی که ایشان را ملجا کند به توبه، آنگه گویند ما توبه کردیم، و حکم کافران در اینکه باب هم اینکه است: وَ لَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَ هُمْ كُفَّارٌ، وَ نَهَ أَنَانِ كَهَ بَه دَر مَرگ رَسَنَد و اِيشَان كَافِر بَاشَنَد. وَ «الَّذِينَ» دَر مَحَلِّ جَزَّ اسْت عَطْفَا عَلَي قَوْلِهِ لِلَّذِينَ «۶» وَ التَّقْدِيرُ «۷»: وَ لَا الَّذِينَ «۸» يَمُوتُونَ، وَ «وَاو» حَال رَاسْت فِي قَوْلِهِ: وَ هُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا، وَ أَصْلُهُ أَعْدَدْنَا، قَلْب كَرَدَنَد يَك «دال» رَا بَا ----- (۱ - ۶). آج، لب، فق: به غرغره. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر من. (۴). آج، لب، فق، مر: محکم کار باشد. (۵). مر

قوله تعالی. (۷). اساس: للتقدير، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مر، تب: و لا- للمذین. صفحه: ۲۹۴ «تا»، و گفته‌اند: أعتدنا أفعلنا، من العتاد، و الشیء العتید هو المعتد «۱»، فعیل به معنی مفعول، و العتیده طبل يجعل فيه طيب، و العتاد اسم للشیء المعد، و هو ایضا اسم للمصدر، و قال عدی بن الرقاع فی معنی للمفعول «۲»: تأتيه أسلاب الأعزّة عنوة قسرا و یجمع للحروب عتادها و یقال للفرس المعد للحرب عتد و عتد، ایضا قال الأشعر الجعفی «۳»: راحوا بصائرهم علی اکتافهم و بصیرتی یعدو بها عتد و آی و البصیره بقیة الدم. اگر گویند چرا در اینکه وقت توبه را قبول نباشد! گوئیم: برای آن که اعلام قیامت ظاهر شود و الجاء حاصل آید، و آن علوم که مستدل بود ضروری گردد، و در آخرت هم برای اینکه علت قبول توبه نباشد «۴» که علوم ضروری حاصل آید، و منافع و مضارّ بی کرانه «۵» بی اندازه که موعود بود منقود شود، و اینکه جمله سبب «۶» الجاست، و آیت دلیل نیست بر آن که خدای تعالی قبول توبه فاسق یا کافر نکند پیش از اینکه حالت، و نه آن که خدای تعالی عفو بکند «۷» از مؤمن فاسق بی توبه، و اگر ما را با عقل رها کردند در حق کفار هم اینکه گفتمانی «۸»، جز آن است که سمع منع می کند از اینکه، من قوله: إِنَّ اللَّهَ لَا یَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ «۹»- الایة. و قوله: عَذَاباً أَلِیماً، أی مؤلماً «۱۰»: فعیل به معنی مفعول «۱۱»، ما برای ایشان [عذابی] «۱۲» نهاده ایم دردناک. آیت مخصوص باشد به آنان که معلوم از حق ایشان آن است که توبه نکنند از کفر و فسق، و در جمله فسّاق به آنان که معلوم از حق ایشان آن است که خدای عفو نکند از ایشان. یا أَيُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا یَجِلُّ لَکُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ کَرِهًا- الایة، مفسران گفتند: ----- (۱). آج، لب: المعد (بدون نقطه)، تب: المعد. (۳). تب شعر، اساس و همه نسخه بدلها: الجحفی، با توجه به مآخذ شعری تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق، مر: توبه قبول نباشد. [.....] (۵-۲). مر و. (۶). مر: اسباب. (۷). آج، لب، فق، مر، تب: نکند. (۸). مر: گفتیمی. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۶. (۱۰). اساس، وز: مولی، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). آج، لب، فق، مر: مفعول باشد. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۲۹۵ سبب نزول آیت آن بود که در جاهلیت [۳۰۰-] و بدایت اسلام چنان بود که چون مردی فرمان یافتی و زنی رها کردی، وارثی از آن مرد بیامدی و جامه بر او افگندی یا بر خیمه او «۱» اولتر گشتی به او از نفس او «۲»، زن را بر خود هیچ حکم نماندی در حباله او او فتادی «۳» بی مهری به مهر اول که متوفی کرده بودی. آنگه مرد مخیر بودی، خواستی دخول کردی با او به مهر اول و خواستی عضل کردی او را، أعنی منع کردی از نکاح و دخول نکردی با او و او را اضرار کردی تا او فدیہ کردی از مال خود و خود باز خریدی، و یا وفات آمدی او را میراثش برداشتی. و اگر زن برفتی پیش از آن که اینکه مرد جامه بر او افگندی، مالک نفس خود شدی، همچنین می بود تا ابو قیس بن الأسلت الأنصاری فرمان یافت و زنی را رها کرد نام او کبیشه «۴»، پسری از آن ابو قیس بیامد- که نه از اینکه زن بود- و جامه بر او افگند و زن را در حباله گرفت و دخول نکرد با او و نفقه نکرد او را، زن برخاست و به شکایت پیش رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ پسر شوهرم بیامد و مرا در بند کرد، رها نمی کند که شوهر کنم و نفقه نمی کند بر من، و من درمانده‌ام. رسول- علیه السلام- گفت: برو بنشین تا خدای در باب تو چه حکم کند. زنان مدینه چون بشنیدند که اینکه زن شکایت با رسول کرده است، بیامدند و گفتند: یا رسول الله؟ ما نیز از اینکه حال متشکی ایم، خدای تعالی آیت فرستاد: یا أَيُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا یَجِلُّ لَکُمْ، ای مؤمنان حلال نباشد شما را، أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ کَرِهًا، که زنان را به میراث بر گیری به کره و جبر بی اختیار ایشان- چنین که شرح دادیم. حمزه و کسائی و خلف و أعمش و یحیی وثّاب «۵» خواندند: «کرها» بضم الکاف اینکه جا و در سورة التّوبه، و باقی قرّاء به فتح «کاف» خواندند. کسائی گفت: اینکه دو لغت است به یک معنی. قرّاء گفت: الکره «۶»، الاکراه، و الکره المشقّه، آنچه از قبل دیگری باشد کره بود، و آنچه از قبل او بود کره بود بضم الکاف. ----- (۱). (۱). وز، لب، فق، مر، تب او. (۲). مر و. (۳). همه نسخه بدلها: حباله او فتادی. (۴). وز، آج، لب، فق: کبیشه، مر: کبشه. (۵). مر: یحیی بن وثّاب. (۶). آج، لب، فق، مر و. [.....] صفحه: ۲۹۶ و لَا تَعْضَلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ، جویرر گفت از ضحاک که: آیت در حق کسائی آمد که در حجر ایشان دختران یتیم بودندی، ایشان را به شوهر ندادندی و عضل کردندی طمع در مال

ایشان. یا زنی پیر داشتی خداوند مال، و او را با او خوش نبودی خواستی تا زنی جوان کند، یا زنی جوان به زنی کردی آن زن را مقاربت نکردی و دست بنه داشتی طمع در مال او، تا چون وفاتش آید میراثش بردارد. حق تعالی گفت: عضل مکنید کسانی چنین را تا بهری از آنچه به ایشان داده باشید» (۱) [چیزی] (۲). «إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ، أَلَا أَنْتَ كَثِيرٌ وَابُو بَكْرٍ عَنِ عَاصِمٍ خَوَانِدُنْد: «مَبِينَةٌ» به کسر الیاء، و باقیان به فتح «یا». و در «فاحشه» خلاف کردند، بعضی گفتند: زناست. حسن بصری گفت: اگر زن زنا کند، شوهر را بود که با او خلع کند. عطا گفت: در بدایت اسلام چنان بود که چون زنی زنا کردی، شوهر از او چیزها گرفتی» (۳)، یا مهر از او باز ستدی، اینکه حکم منسوخ شد به حدّ. عبد الله مسعود و قتاده و ضحاک گفتند: مراد به «فاحشه» نشوز است، و در اخبار ما آمده است که: از جمله فاحشه و کمینه او آن بود که اهل مرد را به زبان برنجاند. جابر (۴) عبد الله أنصاری روایت کند از رسول - علیه السّلام - که او خطبه کرد و گفت: اتقوا الله فی النساء فانکم أخذتموهنّ بأمانة الله و استحللتم فروجهن بکلمة الله. و شما را بر ایشان آن است که کسی را بر بستر شما نیارند که شما را از آن کراهت بود، اگر از اینکه معنی چیزی کنند بزنی» (۵) ایشان را زدنی، و طعام و کسوت از ایشان باز مگیری» (۶) به سنّت و قاعده. و عاشِرُوهُنّ بِالْمَعْرُوفِ، و به ایشان به وجه» (۷) زندگانی کنی» (۸). بعضی گفتند: ----- (۱). آج، لب، فق، مر، تب: باشی / باشید. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد، مر، تب: ببرد، دیگر نسخه بدلها: ببری. (۳). آج، لب، فق، مر، تب: چیزی گرفتی. (۴). مر: جابر بن. (۵). مر، تب: بزنی. (۶). مر، تب: باز مگیری. (۷). مر معروف. (۸). مر، تب: کنید. صفحه: ۲۹۷ مراد آن است که آنچه ایشان با شما کنند، به ایشان همان کنید» (۱)، و اگر شما به طبع ایشان را کاره باشی» (۲) به ایشان بسازی» (۳) و مفارقت مکنی» (۴) که بسیاری چیزها باشد که شما آن را کاره باشید» (۵) و خدای تعالی در آن خیر بسیار نهاده باشد. بعضی گفتند: فرزند است، یعنی باشد که شما را از ایشان فرزند باشد. قولی دگر آن است که: باشد» (۶) دلهای شما از آن کراهت بگردد، و شما صلاح خود ندانی» (۷). عبد الله عمر گفت: مرد باشد که استخاره کند در کاری، و خدای تعالی برای او آنچه خیره» (۸) او باشد اختیار کند، او را خوش نیاید. چون بنگرد به عاقبت بداند که آنچه خدای تعالی برای او اختیار کرد صلاح و خیر او در آن بود. و إن أَرَدْتُمْ اسْتِیدَالَ زَوْجٍ مَّكَانِ زَوْجٍ، عرب را عادت بودی که چون زنی کردند و مهری» (۹) دادندی او را، آنگه ایشان را از او» (۱۰) ملالی بودی، آنچه او را داده بودند از او بستند» (۱۱) و به مهر دیگری دادندی. حق تعالی از اینکه نهی کرد و گفت: اگر خواهی» (۱۲) که زنی را [به دیگری]» (۱۳) بدل کنی» (۱۴)، و آن زن اوّل را قنطاری زر یا سیم داده باشی» (۱۵) به مهر یا به هبه، روا نیست شما را که از او باز گیری» (۱۶) آلم که از او نشوزی بود یا فاحشه. و تفسیر «قنطار» برفت، و مراد آن که عبارت است از مال بسیار، آنگه گفت: أ تَأْخُذُونَ بَهْتَانًا وَ إِثْمًا مُّبِينًا، لَفْظِ اسْتِفْهَامِ اسْتِ و مراد تقریب [۳۰۰-پ] و توییح و انکار، و نصب «بهتانا و إثما» بر تمیز» (۱۷) باشد. و گفته اند: به اضمار فعلی مقدر، و التقدير: أ تَأْخُذُونَ فَتَصِيبُونَ فِي أَخْذِ بَهْتَانًا وَ إِثْمًا مُّبِينًا. ----- (۱). آج، لب، فق: کنی / کنید. (۲). مر، تب: باشید. (۳). مر، تب: بسازید. (۴). مر، تب: مکنید. (۵). آج، لب، فق: باشی / باشید. (۶). آج، لب، فق: که. [.....] (۷). مر، تب: ندانید. (۸). آج، لب، فق، مر: خیر. (۹). آج، لب، فق، مر: مهر. (۱۰). آج، لب، فق: از آن. (۱۱). آج، لب، فق، مر: بستاندی. (۱۲). مر، تب: خواهید. (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۴). مر، تب: کنید. (۱۵). مر، تب: باشید. (۱۶). مر، تب: باز گیرید. (۱۷). وز، تب: تمیز. صفحه: ۲۹۸ و كَيْفَ تَأْخُذُونَ، آنگه بر سبیل تقریب و انکار گفت: چگونه ها گیری» (۱) از او چیزی. و قَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ، «واو» حال راست، و بهر» (۲) از شما به بهری رسیده، و اینکه کنایت است از جماع. و اصل «افضا» رسیدن باشد به چیزی بر وجهی که حایلی نبود میان ایشان. و أَخْذَنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا، و ایشان عهدی محکم بسته» (۳) از شما. حسن بصری گفت: مراد آن عهد است که زن یا ولی زن با مرد کند که با او از دو کار یکی کند: فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» (۴). مجاهد گفت: کلمه نکاح خواست که بدان استحلال فرج کنند. شعبی و عکر مه گفتند و ربیع - هو قوله: أخذتموهن بأمانة الله و استحللتم فروجهن بکلمة الله. بدان که قلت و کثرت مهر موقوف بر

اتفاق و تراضی هر دو بود آن مقدار که قرار افتد، جز که مستحب آن است که تجاوز نکنند از مهر محمّدی، و آن پنجاه دینار [زر] «۵» سرخ باشد، قیمتش پانصد درم نقره سره، و آن مهر فاطمه زهراست «۶». و چون مردی بر زنی نکاح بندد علی الصّیّد اداق المحمّدی، اینکه قدر لازم باشد او را، بیشتر نه. و در اخبار آمد «۷» که: [عمر خطّاب که] «۸» امّ کلثوم بنت فاطمه بنت رسول الله را بخواست چهل هزار درم مهر او بکرد. و ابن سیرین گفت: که حسن علی «۹» - علیهما السلام - زنی بخواست با مهر صد کنیزک به او فرستاد، هر کنیزکی بدره‌ای درم داشتند هزار در [م در] «۱۰» او. عقبه بن عامر الجهنی گفت، رسول - علیه السلام - مردی را گفت: خواهی که فلان زن را به تو دهم! گفت: آری. رسول - علیه السلام - آن زن را به آن مرد داد و صدافی معین نکرد، و اینکه مرد به حدیبیه حاضر بود [و] «۱۱» به خیبر، و او را نصیبی بود ----- (۱). آج، لب، فق: بگیری، مر: گیرید، تب: ها گیرید. (۲). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: بهری. (۳). مر: بسته‌اند. [.....] (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۹ «فامساک بمعروف...». (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). مر صلوات الله علیها. (۷). وز، مر: آمده. (۸-۱۰-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مر: حسن بن علی. صفحه: ۲۹۹ در غنیمت، و قسمت نگرفته بود. او را وفات نزدیک رسید، وصایت کرد و گفت: رسول - علیه السلام - اینکه زن را به من داد و صدافی معین نکرد، و مرا سهمی و نصیبی در غنیمت هست، آنچه نصیب من است به اینکه زن دهی «۱» به مهر او. چون قسمت غنیمت کردند «۲»، نصیب او به زن دادند، به صد هزار درم بفروخت. و عبد الله عباس زنی را از بنی سلیم به زنی کرد «۳» بر مهر ده هزار درم «۴». و عروه البارقی دختر هانی بنت قبیصه را به زنی کرد بر چهل هزار درم. و مطرف بن شحیر زنی را به زنی کرد بر مهر ده هزار درم، رسول - علیه السلام - گفت: «۵» خیر النکاح ایسره، و رسول - علیه السلام - گفت: از یمن و خجستگی زن آن است که نکاحش آسان بود و رحمش آسان، یعنی مهرش اندک بود و ولادتش آسان. و ابو هریره گفت: در عهد رسول - علیه السلام - صدق زنان ما، ده اوقیه بودی، هر اوقیه «۶» چهل درم. عبد الرحمن روزی در نزدیک رسول آمد و اثر خلوق بر وی «۷». رسول - علیه السلام - گفت «۸»: چیست اینکه! گفت: یا رسول الله زنی کرده‌ام بر مهر و زن استخوان «۹» خرمایی. رسول - علیه السلام - گفت: باریک الله لك أولم و لو بشاة، ولیمه بکن و اگر به گوسفندی باشد. سهل بن سعد الساعدی گفت: روزی زنی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من خویشتن را به زنی به تو دادم. رسول - علیه السلام - جواب نداد. یکی از جمله صحابه گفت: ای رسول الله؟ اگر تو را رغبت نیست، به من ده او را. رسول - علیه السلام - گفت: چیزی داری که به مهر او دهی! گفت: یا رسول الله؟ هیچ ندارم مگر اینکه ازار پای. رسول - علیه السلام - گفت: پس تو را از آن بنگزیرد، برو انگشتی به او ده، و اگر از آهن باشد. گفت: یا رسول الله؟ ندارم. گفت: أمعك شيء من القرآن، قرآن چیزی دانی! گفت: بلی. کذا و کذا سوره فلان و فلان سوره. ----- (۱). مر، تب: دهید. (۲). مر: چون غنیمت قسمت کردند. (۳). مر: کرده بود. (۴). آج، لب، فق، مر: مهر هزار درم. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۳۴۷) مهرا. (۶). تب: اوقیه / اوقیه‌ای. (۷). مر بود. (۸). آج، لب، فق، مر دید. [.....] (۹). وز، لب، مر، تب: استخوان. صفحه: ۳۰۰ رسول - علیه السلام - گفت: به تو دادم او را بر اینکه که تو دانی از قرآن او را بیاموز. عبد الله بن عامر روایت کرد که: مردی در عهد رسول - علیه السلام - زنی خواست. رسول گفت: مهر او چه داری! گفت: اینکه نعلین که در پای دارم. زن را رسول - علیه السلام - [زن را گفت] «۱»: راضی باشی بر اینکه «۲»! گفت: آری. رسول - علیه السلام - او را به آن داد به آن نعلین. جابر عبد الله انصاری گفت از رسول - علیه السلام - که گفت: هر کس که در مهر زنی کفی پست یا گندم یا خرما بدهد، استحلال کرده باشد و حلال بود او را. و ابو سعید خدری گفت: رسول - علیه السلام - امّ سلمه را بر ده درم به زنی کرد. ابراهیم بن عبد الله الکنانی گفت: سعید بن المسیب دخترش را به مردی داد به دو درم مهر. و رسول - علیه السلام - گفت: من استحل بدرهم فقد استحل، گفت: هر کس که او زنی را به درمی به حلال کند حلال باشد او را. و در خبر است که: چون مأمون دخترش را - امّ الفضل «۳» - به محمّد بن علی بن موسی التقی داد، آن روز هفتصد «۴» هزار دینار سرخ

او را خرج افتاد، و لکن صدق پنجاه دینار سرخ کرد، قیمت پانصد درم نقره صدق محمدی. قوله: وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ- الایة، گفتند: آیت در حصین بن ابی قیس آمد که زن پدر را به زنی کرد کیشه (۵) بنت معن، و در أسود بن خلف که زن [۳۰۱-] پدر را به زنی کرد- فاخته بنت الأسود بن المطلب- و در منظور بن زبیر که زن پدر را به زنی کرد. أشعث بن سوار گفت: ابو قیس فرمان یافت و از جمله صالحان انصاریان بود، پسر او قیس زن پدر را گفت: به زن من باش. او گفت: تو مرا به جای فرزندی، و من ندانم تا روا باشد یا نه، و لکن از رسول- علیه السلام- باید پرسیدن (۶). رسول را -----

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: باین/ به اینکه. (۳). وز، تب: دخترش ام الفضل را. (۴). آج: هفصد. (۵). وز، آج: کیشه. (۶). وز: پرسید. صفحه: ۳۰۱ پرسیدند، گفت: تا خدای چه فرماید (۱). اینک آیت آمد: وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ. گفته‌اند: «ما» به معنی «من» است یعنی نکاح مکنید بر آن کس که پدرتان بر او نکاح کرده باشد. و گفتند: «ما» مصدریه است، یعنی و لا تنکحوا النکاح الّذی نکح آباؤکم من النساء، و مراد جنس است تا آزاد و برده در او شوند، اما آزاد: به عقد و وطی، و اما برده: به وطی دون ملک، برای آن که آن پرستار را که پدر دیده باشد به خلوت، بر فرزند ملکش حرام نبود و طیش حرام بود. اما آن را که پدر بر او عقد بسته بود، پسر را حرام باشد بر او عقد بستن و زن پدر (۲)- و این علوا حرام باشد بر فرزند و فرزندزاده- و این سفلوا. و در آیت دلیل است بر آن که عبارت توان کردن به یک لفظ از دو معنی مختلف، برای آن که مراد به نکاح در آیت هم عقد است و هم وطی، خلاف آنچه معتزله گفتند: و بر اینکه چه انکار است؟ چه می‌شاید که عبارت کنند به یک لفظ از متضادین، نحو قولهم: إذا غاب الشفق صل العشاء، و شفق عبارت است از حموت و بیاض، و ایشان متضادند چون در ضدین جاری است در مختلفین اولیتر. إلی ما قد سیلف (۳)، دو قول گفتند: یکی آن که الا ما قد سلف فإن الله قد عفا عنکم، الا آن که گذشت که خدای عفو بکرد از شما (۴)، و بر اینکه وجه استثنا منقطع بود (۵). وجه دیگر آن (۶) است که: الا ما قد سلف فابقوا علیه، الا آنچه گذشته است که آن (۷) حرام نیست، آنچه پس او نیست (۸) حرام باشد، بر اینکه وجه استثنا متصل باشد. إِنَّه کان فاحشاً، مراد به «فاحشه» حرام است، و اینکه اولیتر است از قول آن کس که گفت: معنی فاحشه زناست، برای آن که اینک عقد است یا شبهت (۹) عقد ----- (۱). وز، تب: می‌فرماید.

(۲). آج، لب، فق، مر و پدر، تب و پدر پدر. (۳). مر در او. (۴). همه نسخه بدلها: خدای تعالی شما را عفو بکرد از آن. (۵). آج، لب، فق، مر، تب و. (۶). وز، آج، لب، تب: اینکه. (۷). آج، لب، فق: او. [.....] (۸). تب: اینکه است. (۹). آج، لب، تب: شبهه، مر: شبهه. صفحه: ۳۰۲ است، و هیچ دو زنا نباشد. مبرّد گفت: «کان» زیادت است، زجاج گفت: اینک درست نیست برای آن که «کان» چون زیادت باشد عمل نکند، چنان که شاعر گفت (۱): علی کان المسومه العراب و دیگری گفت: (۲) جیران لنا کانوا کرام و مقتاً، و المقت البغض علی فعل قبیح، يقال: مقته علی کذا فهو ممقوت و مقت هو إلى الناس یمقت مقانته. و ساء سیلاً، أى ساء ذلك السبیل الّذی سلکوه سیلاً، و بد راه است آن راه که ایشان سپردند، یعنی بد فعل است آن که ایشان کردند. نصب «سیلاً» بر تمیز (۳) باشد، کقوله تعالی: ساء مثلاً (۴). قوله (۵):

[سوره النساء (۴): آیات ۲۳ تا ۲۸]

[اشاره]

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّائِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّائِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً (۲۳) وَ

المُحْصَنَاتِ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأَجَلٌ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا تَرَضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (۲۴) وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ قِيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَمَانِكُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ فَإِذَا أُحْصِنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۵) يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ الَّذِي فِيكُمْ وَيُطَهِّرَ تَابَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۲۶) وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا (۲۷) يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا (۲۸)

[ترجمه]

حرام گردید «۶» بر شما «۷» مادرانتان و دخترانتان و خواهرانتان و عمگانتان و خالگانتان و دختران برادران «۸» و دختران خواهر را «۹» و مادرانی که شما را شیر داده باشند و خواهرانتان از شیر خوردن و مادران زنانان و دختران زنانان که در کنار «۱۰» شما باشند از زنان که در شده باشند به ایشان، اگر در نشده باشند به ایشان بزه نیست بر ----- (۱). تب
 شعر. (۳). وز، تب: تمیز. (۴-۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۷. (۵). فق، مر، تب تعالی. (۶). آج، لب، فق: حرام کرده شد، تب: حرام کرده‌اند. (۷). آج، لب نکاح. (۸). وز، تب: برادر را. (۹). اساس که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۰). تب: کنارهای. صفحه: ۳۰۳ شما، و زنان پسرانتان آنان که از پشت «۱» شما باشند. و آن که جمع کنی «۲» میان هر دو خواهر الا آنچه گذشت، خدای بوده است آمرزنده و بخشاینده. [۳۰۱-پ] و آنان که شوهر دارند از زنان الا آنچه مالک باشد دستهای شما ایشان را نوشته خدای بر شما و حلال بکرد شما را و آنچه جز آن است بجویی «۳» به مالتان نکاح کننده «۴» جز زنا کننده «۵» آنچه متعه کنید به آن از ایشان بدهی «۶» مهرهایشان واجب «۷»، بزه نیست بر شما در آنچه راضی شوی «۸» به آن از پس مهر معین، خدای دانا و محکم کار بوده است. و آنچه ندارد «۹» از شما و سعی و مالی که به زنی کند زنان آزاد مؤمن را آنچه مالک باشد دستهای شما از جوانان یعنی کنیزکان مؤمن، و خدای عالمتر است به ایمان شما بهری از بهری، به زنی کنید ایشان را به فرمان خداوندانشان و بدهید مهرهایشان بتمام نکاح کننده جز زنا کننده، و نه گیرنده دوستان چون شوهر بکنند اگر کنند ناشایستی از زنا بر ایشان است نیمه آنچه بر آزادان باشد از عذاب، اینکه آن راست که ترسد از زنا برای غلبه شهوت از شما، و آن که صبر کنید به بود شما را، و خدای آمرزنده و ----- (۱). تب: پشتهای. (۲). فق، تب: کنید. (۳). تب: بجوید. [.....]
 (۴). تب: به مالها تان نکاح کننده گان. (۵). تب: زنا کننده گان. (۶). تب: بدهید. (۷). تب: بواجبی. (۸). تب: شوید. (۹). آج، لب، فق: و هر که نتواند، تب: و هر که ندارد. صفحه: ۳۰۴ بخشاینده است. می‌خواهد خدای تا بیان کند شما را و بنماید شما را راه آنان که «۱» پیش شما بوده‌اند، و توبه پذیرد [بر] «۲» شما، و خدای دانا و محکم کار است. و خدای می‌خواهد که توبه پذیرد بر شما، و می‌خواهند آنان که پی شهوتها دارند «۳» که بچسبی «۴» شما چسبیدنی «۵» بزرگ. می‌خواهد خدای که سبک کند از شما، و آفریده‌اند آدمی را سست. قوله: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ - الاية، بعضی متکلمان در اصول الفقه گفتند: اینکه آیت و آنچه جاری مجری اینکه است، من قوله: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ «۶» الاية، مجملی است که از ظاهر او چیزی نتوان شناختن «۷» الا به بیان، برای آن که اعیان حرام نباشد و اما تصرفات حرام باشد، و تصرفات معین نیست بیان باید، و درست آن است که اینکه مجمل نیست، و مراد به ظاهر اینکه معلوم است برای آن که آنچه حرام و حلال باشد از زنان در شرع، عقد و وطی باشد و لا سیما و قرینه‌ای در پیش برفت، من قوله: وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ «۸» حُرِّمَتْ، و اصل اینکه کلمه منع باشد، يقال: حَرَّمْتَهُ كَذَا إِذَا مَنَعْتَهُ إِثَاءً، و «حرمان» خلاف رزق باشد، و «محروم» نقیض مرزوق باشد، و چون عین مضعّف کنند بلیغتر شود و به عرف شرع مخصوص شد به

معنی مخصوص بر وجهی مخصوص. ----- (۱). تب از. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۳). تب: پیروی می‌کنند شهوتها را. (۴). آج، لب، فق: میل کنند، تب: بچسبید. (۵). آج، لب: میلی. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۳. (۷). آج، لب، فق: شناخت. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۲۲. [.....]. (۹). آج، لب، فق: چون که. صفحه: ۳۰۵. **أُمَّهَاتُكُمْ**، واحد «أم» باشد، و در اصل امهه بوده است علی وزن فعله، مثل قبره و حمرة، «ها» در واحد بیفتاد و در جمع باز آمد، قال الشاعر «۱»: مهتی خندف و الدوس ابي و گفته‌اند: اصل «أم»، «امه» بوده است، و قال الشاعر «۲»: تقبلتها عن امه لك طال ما تنوب «۳» إليها فی النوائب أجمعا آنکه جمعش «امات» بود، قال الشاعر «۴»: كانت نجائب منذر و محرق اماتهن و طرهن فحیلا حق تعالی در اینکه آیت چهارده کس را حرام کرد، هفت [۳۰۲-] از جهت نسب، و هفت از جهت سبب. امرا از جهت نسب مادرانند و إن علون، چندان که از جدات باشند من قبل الأم و الأب داخل باشند تحت اینکه. و بناتکم، جمع بنت باشد، و دختران، و إن سفن، دخترزادگان و پسر زادگان در اینکه جا داخل باشند. و أخواتکم، جمع اخت، و خواهرانتان من قبل الأب و الأم، أو من قبل الأب أو من قبل الأم. و عماتکم و خالاتکم، و عمگان «۵» و خالگان «۶» علی اختلاف أنسابهن. و بنات الأخ، و دختران برادر، و إن نزلن علی اختلاف أحوالهم. و بنات الأخت، و إن نزلن، و دختران خواهر اگر چه نازل شوند بر اختلاف انسابشان، اینکه هفت از جهت نسب حرامند. و اما آنان که از جهت سبب حرامند: و أمهاتکم اللاتی أرضعنکم، آنان که شما را شیر داده باشند مادر رضاع باشند و خواهران از جهت رضاع، و هر چه از جهت نسب حرام باشند [از جهت رضاع حرام «۷» باشند] «۸» لقوله - علیه السلام: يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب. ابو عبد الرحمن السیلمی روایت کرد از امیر المؤمنین - علیه السلام - که گفت: من رسول را - علیه السلام - گفتم یا رسول الله؟ چرا دیگران و دوران را به زنی می‌کنی، و ----- (۴-۱). تب شعر. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۱۰۷/۵): تثوب. (۳). مر: عمتکان. (۵). مر: خالکتان. (۶). آج، لب، فق نیز. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). آج، لب را. صفحه: ۳۰۶ کسانی که نزدیکترند رها می‌کنی! گفت: برای که می‌گویی! گفتم: دختر حمزه گفت: او حلال نباشد مرا، که او دختر برادر من است از جهت رضاع، و شرط تحریم رضاع یکی باشد از سه چیز. اما آن که چندان بود «۱» که گوشت رویاند و استخان «۲» سخت کند. و اما پانزده رضعه باشد پایی که در میانه شیر هیچ کس نباشد یا شبان روزی که در آن میانه شیر هیچ کس دیگر نخورد، و دگر از شرط او آن است که در مدت دو سال باشد، چه اگر «۳» پس دو سال باشد حکمی نباشد آن را. شرط دیگر آن است که: زن باید تا مرضعه باشد، چه اگر شیر او در آورده باشند به دارو و غذا، و زن شیر دهنده نباشد آن را حکمی نباشد اندک و بسیاری را. و بنزدیک شافعی اعتبار به پنج رضعه است و توالی اعتبار نکرد، و گفتند در قرآن بود که: عشر رضعات یحرمن، آنکه منسوخ شد به پنج رضعه - علی قولهم، و بنزدیک ابو حنیفه اندک و بسیار تحریم آورد، و اینکه قول بعضی اصحاب ماست. و شافعی نیز اعتبار کرد که در مدت دو سال باشد، و ابو حنیفه گفت: از پس دو سال به شش ماه بود هم تحریم آرد و مالک گفت: از پس دو سال به یک ماه حکم تحریم آرد، و دلیل بر آن که رضاع را بعد الحولین حکمی نباشد، قوله تعالی: وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْمِئَهُنَّ الرِّضَاعَةَ «۴» وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ، و مادر زنانان - علی کل حال - سواء اگر دخول کرده باشی «۶» با دختر ایشان یا نکرده باشی «۷»، بر قول بیشتر فقها و مفسران. و اهل عراق گفتند: اگر با زنی نزدیکی کند به حرام، یا بوسه‌ای دهد او را، یا ----- (۱). آج، لب، فق: چندان بودی. (۲). وز، لب، مر، تب: استخوان. (۳). همه نسخه بدلها از. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۳. (۵). آج، لب: اتمام، فق، مر: باتمام. (۶-۷). مر: باشید. [.....]. صفحه: ۳۰۷ لمس کند او را به شهوت دختر بر او حرام شود، و بنزدیک شافعی الا به عقدی صحیح حرام نشود. و روایتی از عبد الله عباس آوردند که او گفت: دخول در هر دو شرط است در مادر زن و دختر زن که ربیبه باشد. و روایتی شاذ کردند از علی «۱» و زید بن ثابت: وَرَبَائِكُمْ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ و دختران زنانان که در حجر شما باشند و پرورده شما باشند به شرط آن که با مادران دخول رفته باشد. و معنی «دخول» فقها را در آن خلاف است. بعضی

گفتند: جماع است، و اینکه قول عبد الله عباس است و اختیار جریر طبری، و عطا گفت و جماعتی مفسران که: لمس را هم اینکه حکم باشد، و اینکه مذهب ماست و اگر چه حق تعالی گفت: *فِي حُجُورِكُمْ*، آنان نیز که در حجر مرد نباشند تا «۲» پرورده او نباشند، اندی که بر مادر عقد بسته شد دختر بر او حرام گردد به شرط دخول، و وجه اینکه آن بود که عرب آن را که «۳» بخوانند کشتن یا بخواهد [مردن] «۴» او را قتل و ذبیح و مرده خوانند بر طریق مقاربت، قال الله تعالی: *إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ* «۵»، و: *هَذِهِ الشَّاءُ ذَبِيحَةُ* فلان، *أَي مِمَّا يَذْبَحُ وَيُصَلِحُ لِلذَّبْحِ*، و: *أَرَاكَ فِي وَجْهِكَ قَتِيلًا*، *أَي سَقْتَلًا*. و «ربائب» جمع ربيبه باشد، فعلیه به معنی مفعوله، کالقتيله و الذبیحه و قول آن کس که *مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّائِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ* رد کند با هر دو جمله از ربائب و امهات النساء بعید است، برای آن که اینکه خلاف ظاهر است و قرینه‌ای نیست و دلیلی که بر آن حمل توان کردن از برای آن، و اینکه در جای صفت زنانی افتاد که مادران ربائب باشند و از آن تعدی کردن وجهی ندارد، و دختران ربائب و این نزلن داخل باشند در اینکه باب، [و] «۶» اگر دخول نرفته باشد اینکه حکم نبود او را در تحریم، بل رخصت است لقله: *فَلَا جُنَاحَ [۳۰۲- پ] عَلَيْكُمْ*. و *وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ*، و زنان پسرانان که از صلب شما ----- (۱). تب علیه السلام. (۲). آج، لب، فق، مر، تب: یا. (۳). آج، لب، فق، مر: آن دمی که، تب در حاشیه آورده: چندان که. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره زمر (۳۹) آیه ۳۰. (۶). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. صفحه: ۳۰۸ باشند بر اطلاق، اگر دخول کرده باشند و اگر نه و فرزندزادگان- و این نزلوا- در عموم اینکه شوند، و برای آن گفت: *مِنْ أَصْلَابِكُمْ*، تا پسری خوانده در او نیاید، که خدای تعالی از اینکه بلیغتر بفرمود رسول را در حق زن زید حارثه- و او پسری خوانده رسول بود- چون زید او را طلاق داد، حق تعالی گفت: او را به زنی کن تا شبیه آنان که گمان می‌برند که زن پسر خوانده را به زنی نشاید کردن و حکم پسری خوانده در اینکه باب حکم فرزند صلب باشد زایل شود، و اگر چه بعد الدخول باشد، فی قوله تعالی: *فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا* *زَوْجَانَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا* «۱». عطا گفت: اینکه آیت آنکه آمد که رسول- علیه السلام- زن زید «۲» حارثه را عقد بست، و منافقان طعن زدند. و «حلائل» جمع حلیله باشد، و حلیله زن مرد باشد، و در آن که چرا او را حلیله خوانند سه قول گفتند: یکی آن که *تَحَلَّ لَهُ* و *يَحِلُّ لَهَا*، برای آن که بر یکدیگر حلال باشند من الحلال. و قولی دگر آن که: *تَحَلُّ* «۳» *حَيْثُ يَحِلُّ الرَّجُلُ*، برای آن که آن جا فرود آید که مرد فرود آید من الحلول. و قولی دگر آن که: بند خود بر او گشاید من الحل، و مرد را که شوهر او باشد حلیل گویند، و قال الشاعر «۴». *يَدَافِعُ قَوْمًا عَلَى مَخْرَمٍ* «۵» *دِفَاعُ الْحَلِيلَةِ عَنْهَا الْحَلِيلَا يَدَافِعُهُ* «۶» *نَوْمَهَا تَارَةً* و *يَمَكْنَهُ رَجُلَهَا أَنْ يَشُولَا* و *أَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأَخْتَيْنِ*، و آن که جمع کنی «۷» از میان دو خواهر، سواء اگر به عقد نکاح باشد و اگر به ملک الیمین، اگر بر دو خواهر عقد بندد از دو بیرون -----

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۷. (۲). اساس را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). اساس له، که چون زائد می‌نمود با توجه به نسخه بدلها حذف شد. (۴). تب شعر. (۵). آج، لب، فق: فخرهم، مر، تب: محوهم. (۶). اساس: یدافعها، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر، تب: کنید. صفحه: ۳۰۹ نباشد: یا به دو وقت بندد، یا به یک وقت. اگر به دو وقت بندد، عقد بر اول درست باشد و بر دوم باطل، و اگر در یک حال بندد مخیر باشد از میان «۱» هر دو از دو گانه یکی را بدارد و یکی را دست بدارد، و از میان دو خواهر جمع شاید کردن به ملک، و به وطی نشاید. چون دو کنیزک دارد و خواهران باشند از ایشان هر که را [خواهد] «۲» مقاربت کند آن دیگر حرام شود بر او، الا آن که «۳» یکی را از ملک خود بیرون کند، و اگر جمع کند میان هر دو خواهر در وطی، و عالم باشد به تحریم آن، اول بر او حرام شود و تا دوم بنه میرد «۴» اول او را حلال نباشد. و اگر عالم نباشد به تحریم آن، چون دوم را از ملک بیرون کند، اول او را حلال شود. اینکه محرمات سببی در اینکه آیت شش است، هفتم در آیت اول است فی قوله: *وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ*، آن را که پدر بر او عقد بسته باشد، بر پسر حرام باشد «۵»، سواء اگر دخول کرده باشد و اگر نه، [و] «۶» در عموم اینکه داخل باشد زنان اجداد- و این علوا من قبل الأب و الأم بلا خلاف. *إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ*

استثنا منقطع است، و تقدیر: و لکن ما قد سلف، یعنی آن که از پیش اینکه گذشته است معفو است، و هو الجمع بین الأختین، که در شرع دیگر پیغمبران (۷) روا بود. و در خبر است که: یعقوب- علیه السّلام- دو خواهر را به جمع به زنی داشت، «لّیّا» مادر یهودا را و «راحیل» مادر یوسف را. و روا باشد که در بدایت اسلام در شرع ما اینکه نیز رخصت بوده باشد، آنکه خدای تعالی حرام بکرد (۸). إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا، خدای تعالی همیشه غفور و آمرزنده و بخشاینده بوده است. قوله: وَ الْمُحْصَنَاتُ، کسانی هر کجا محصنات است در قرآن به کسر «صاد» خواند، مگر اینکه جا که موافقت کرد با قراء در فتح «صاد». بعضی مفسران گفتند: اینکه هفتم است آنان را که از جهت سبب حرامند تمامی چهارده که گفتیم، حق ----- (۱). اساس: میا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...] (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). وز، تب: الّا که آن. (۴). بنه میرد/ بنمیرد. (۵). همه نسخه بدلها: شود. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۷). وز: پیغامبران. (۸). آج، فق و. صفحه: ۳۱۰ تعالی گفت. و از جمله آنان که حرامند بر شما برای سبب، زنانی اند که شوهر دارند که آنان را که شوهری بر ایشان عقد بست، حرام شد بر دیگری، سواء اگر دخول بود و اگر نبود، و نیز آن زنی که در حباله شوهری باشد از عده طلاق رجعی یا عده توفی [که] (۱) شوهر فرمان یافته باشد. آنکه استثنا کرد از آنان که شوهر دارند، بعضی را که روا بود ایشان را که شوهر کنند با آن که شوهر دارند، و آن پرستارانند که ایشان را به سبی بیارند که ایشان در نکاح مشرکان باشند، سبی ایشان بمنزله طلاقشان باشد از شوهران شرعا، و اینکه قول علی (۲) است و عبد الله عباس و عبد الله مسعود و ابو قلابه و مکحول و زهری و اختیار جبائی. آنان که چنین باشند حلال باشد آنان را که ایشان را بیارند و طی ایشان بعد الاستبراء بحیضه. و ابو سعید خدری گفت: آیت در سبی اوطاس آمد که رسول- علیه السّلام- روز حنین لشکری را به اوطاس فرستاد از آن جا برده آوردند که ایشان را شوهران بودند تحرّج کردند از وطی ایشان، خدای تعالی آیت فرستاد. و در شاذّ علقمه خواند: «و المحصنات»، و مراد زنان پارسا باشند که ایشان نفس خود را احصان کنند و در حصن و حرز (۳) گیرند از فساد، ایشان نیز حرامند و بر اینکه قراءت به شرط مانع باشد از نکاح بر او [۳۰۳-] از شوهر و عدت. إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ، الّا آنچه دست شما بر ایشان مالک شود به عقد نکاح و مهر یا به ملک یمین. بعضی دگر گفتند: مراد به «محصنات» زنان آزادند، و روایت کردند از باقر- علیه السّلام- و از یمان که ایشان گفتند: مراد آن است که زنان آزاد بر شما حرامند آنچه بالای چهار باشند. إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ، الّا بردگان که چندان که خواهی و دسترس [بود] (۴) شما را حلال است، و اینکه خلاف ظاهر است و تخصیص عموم، ----- (۱).

اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق: امیر المؤمنین علی علیه السّلام. (۳). وز: حذر. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۱۱ جز که بر اینکه تخصیص اجماع دلیل است. ابن جریج گفت از عطا پرسیدم، گفت: إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ، را معنی آن است که تو را کنیزکی باشد به بنده خودش دهی، آنکه تو را باید که او را وطی کنی از او باز استانی او را، نزع تو او را از او به جای طلاقش باشد. و عبد الله عباس گفت طلاق پرستار به شش چیز باشد: به سبی و بیع و عتق و هبه و میراث و طلاق. و حکم کنیزک چون به او نکاح کنند از دو بیرون نباشد: یا آزادی بر او نکاح بندد یا بنده. اگر آزادی نکاح بندد بر او درست نباشد الّا به دستوری مالکش، و مهر به خواجه کنیزک باید دادن چندان که باشد، و عقد درست بود و فرزندان او را باشند، و طلاق به دست شوهر باشد، اگر خواجه او را بفروشد نکاح باطل شود، آن که او را خریده باشد مخیر بود، خواهد عقد بر جای بدارد و خواهد فسخ کند، (۱) موقوف بود بر اختیار خواجه، اگر رضا دهد به عقد پس از آن او را خیار نباشد، و اگر فسخ کند (۲) مفسوخ شود. و اگر خواجه اول بمیرد، حکم وارثان هم اینکه باشد اگر رضا دهند و عقد برانند رفته باشد، و اگر بشکافند ایشان را بود. و اگر خواجه اول آزادش بکند، کنیزک مخیر باشد خواهد رضا دهد به عقد و خواهد ندهد. اگر رضا دهد پس از آنش خیار نباشد، و اگر رضا ندهد عقد باطل شود. و اگر آن که بر او عقد بندد، بنده باشد یا بنده خداوند کنیزک باشد یا بنده دیگری، اگر بنده خداوند کنیزک باشد، عقد و فسخ به دست خواجه باشد تا خواهد عقد بسته

می‌باشد، پس از آن که از مال خود چیزی بدهد به مهر او، و هر گاه خواهد فسخ کند، و فسخ او اینکه باشد که گوید: فرقت بینکما، از میان شما جدا کردم. و اگر بنده دیگری باشد، یا مأذون باشد در نکاح یا نباشد. اگر مأذون باشد به نکاح، حکم او حکم آزادی باشد، جز که طلاقش به دست خواجه بنده (۳) باشد و خواجه کنیزک را جز مهر نرسد. و اگر مأذون نباشد در نکاح از قبل خواجه خود، نکاح درست نباشد، و فرزندان که حاصل آیند بندگان او باشند. قوله: وَ الْمُحْصَنَاتُ اصل «إحصان» در حصن گرفتن باشد و نگاه داشتن (۴). و ----- (۲-۱). کذا: در اساس، وز، تب، دیگر نسخه بدلها: عبارت «موقوف بود بر اختیار خواجه ... فسخ کند» را ندارد. (۳). مر: بنده خواجه. (۴). وز، تب: نکاح داشتن. [.....] صفحه: ۳۱۲ مکان حصین و درع حصینه، چون ممنوع باشد از طالبانش. و زن پارسا را حاصن و حصان گویند، برای آن که خود را نگاه دارد از ناشایست. و فرس حصان گویند اسپ که خداوندش را نگاه دارد از دشمن، پشت او بمتابه حصنی باشد. و حصنت المرأة تحصن حصنا فهی حصان، مثل جنت جنبا فهی جبان، و أحصن إذا تزوج، مرد (۱) که زن بکند یا زن (۲) که شوهر (۳) بکند. و إحصان بر چهار وجه باشد: یکی به تزویج که شوهر بکند، کقوله تعالی: وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ، و دوم به اسلام باشد، کقوله تعالی: فَإِذَا أَحْصِنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفٌ مَّا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ (۴) وَ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ نَاتٍ... (۶)، چهارم به حریت باشد، نحو قوله: وَ الْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ (۷). کتاب الله علیکم، در نصب او دو وجه گفتند: یکی آن که منصوب باشد به فعلی مضمر و مصدر آن فعل باشد، کأنه قال: كتب الله علیکم کتابا، آنکه فعل بیفگند و اضافه کرد (۸) مصدر را با فاعل، و مثله قوله: صِبْغَةَ اللَّهِ (۹) صُنِعَ اللَّهُ (۱۰)، و روا بود که گویند: در اینکه فعل که ظاهر است معنی کتابت بود، کأنه قال: حَرَّمَ اللَّهُ هَؤُلَاءِ كِتَابًا مِنْهُ عَلَيْكُمْ، چنان که شاعر گفت (۱۱): رَضْتُ فَذَلَّتْ صَعْبَةُ أَيْ إِذْ لَالٌ [کأنه قال: و أذَلَّتْ صَعْبَةُ أَيْ إِذْ لَالٌ] (۱۲) فَذَلَّتْ. دوم زجاج گفت: روا بود که نصب او بر مفعول به بود، کأنه قال: الزموا کتاب الله علیکم، و قول سهام (۱۳) آن که: «علیکم» اگر چه در او عمل نکند بر سیل اغراء ----- (۱). آج، لب، فق، مر: مردی. (۲). آج، لب، فق: زنی. (۳). آج، لب، فق: شوهری. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۲۵. (۵). مر، تب: و سیم. (۶). سوره نور (۲۴) آیه ۴. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۵. (۸). مر: بیفگندند و اضافه کردند. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۸. (۱۰). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۸. (۱۱). تب شعر. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). آج، لب: سوم، فق، مر، تب: سیم. صفحه: ۳۱۳ برای آن که متأخر است، و لکن بدل علی فعل عامل فيه النصب، کأنه قال: علیکم کتاب الله علیکم، کقوله تعالی: وَ الْقَمَرِ قَدَرْنَا مَنَازِلَ (۱) وَ أُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ، و حلال بکرد شما را آنچه دون اینکه است اینکه چهارده تن که گفته (۲) از جهت سبب و نسب، و اینکه قول بیشتر مفسران است که: آنچه دون اینکه مذکوراند حلال باشند، و مذهب شافعی آن است که: نیز حرام باشد با عمه و خاله جمع کردن میان ایشان و دختر برادر و خواهر ایشان چون زنی به حکم تو باشد، دختر خواهر و دختر برادر او را بر سر ایشان به زنی نباید کردن، لقوله- علیه السلام: (۳) لا- تنکح المرأة علی عمتها و لا- علی خالتها، و بنزدیک ما آن است [۳۰۳-پ] که: عقد بر اینان (۴) نباید بستن الا به رضای عمه و خاله، و اگر بندد عقد موقوف باشد بر رضای ایشان، اگر روا دارند عقد روان باشد، و اگر روا ندارند عقد باطل بود. و چون رضا دادند، پس از رضا خیار نرسد ایشان را، و حکم اینکه (۵) نکاح حکم آن محرمات نبود و عموم قوله تعالی: وَ أُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ، دلیل تحلیل اینکه است فاقم خبر، محمول بود بر اینکه که ما گفتیم که: نباید الا به رضای ایشان. دگر آن که به خبر واحد تخصیص قرآن نکنند. عبیده السلمانی و سدی گفت (۶): معنی آن است که احل لکم ما دون الخمس، آنچه زیر چیز پنج است از زنان حلال است شما را. أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ، که طلب کنی به مالهایتان. مُحْصِنِينَ، ای متزوجین عاقدین لعقد النکاح، چون به عقد صحیح شرعی باشد. عطا گفت: معنی آن است که آنچه دون اینانند که ذکر رفت از اقارب و خویشان شما حلال است شما را. قتاده گفت: احل لکم ما وراء ذلكم من الاماء، آنچه جز اینکه است (۷) از ----- (۱). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. [.....] (۲). همه نسخه بدلها: گفت. (۳). آج، لب، فق، مر: لا- تنکحوا. (۴). مر: ایشان. (۵). آج، لب، فق، مر

محرمات. (۶). مر، تب: گفتند. (۷). آج: آنچه زیر اینکه است، لب، فق، مر: آنچه تو را نیست. صفحه: ۳۱۴ بردگان و پرستاران حلال است شما را، و وجه اول اولیتر است برای آن که عام است و شامل اینکه جمله را. اهل کوفه و ابو جعفر خواندند: وَأَجَلَ لَكُمْ، به ضم «الف» (۱) و کسر «حا» علی ما لم یسم فاعله بناء علی قوله تعالی: حُرِّمَتْ عَلَیْكُمْ. و باقی قراء خواندند: «و أحل لكم» اسنادا الی الله تعالی، برای آن که به ذکر خدای تعالی نزدیک است، من قوله: کتاب الله علیکم، و أحل، یعنی و أحل الله، و خدای به حلال کرد، و بر قراءت اول به حلال کردند بر فعل مجهول، و معنی هم منسوب باشد و مضاف با خدای تعالی. أن تبتغوا، «أن» مع الفعل در محل نصب است علی أنه بدل «۲» من قوله: «ما» و آن بدل اشمالی «۳» باشد، و «ما» در محل نصب است علی المفعول به بر قراءت آن که أحل خواند، و بر قراءت آن که احل خواند، محل هر دو رفع باشد، أعنی «ما» و «ان». و قوله: مُحَصِّنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ، نصب هر دو بر حال است، و معنی احصان اینکه جا محتمل است دو وجه را: یکی آن که متزوجین عاقدین للنکاح، عقد نکاح کننده، و دیگر: حافظین لفروجهم، و قول اول اولیتر است برای آن که اینکه معنی خود مستفاد است، من قوله: غَيْرَ مُسَافِحِينَ، و «مسافح» زانی باشد، و سفاح زنا باشد من سفح الماء، ای صبه، و اگر چه آن که حلال کند هم سفح آب کند، و لکن به عرف شرع آن را نکاح خوانند و اینکه را سفاح. و دگر آن که سفح پنداری ریختنی است بر سیل افساد و تزییع، و بن کوه را سفح الجبل خوانند «۴»، برای آن که مصب آب آن جا بود. زجاج گفت: مسافح و مسافحه آن دو زانی باشند که با همه کس زنا کنند، و اما آن کس که او با یک شخص مخصوص کند او ذات خدن باشد، یعنی دوست گرفته، و بر هر دو وجه زنا بود. -----

(۱). اساس، مر: اول، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). لب، فق: بدل. (۳). مر: اشمال. (۴). مر: گویند. صفحه: ۳۱۵ قوله: فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ حسن و مجاهد گفتند: آنان را که تمتع کنی (۱) به ایشان و تلذذ به نکاح، فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مزد ایشان بدهی (۲)، یعنی مهر ایشان بدهی (۳) بتمام و کمال، برای آن که چون یک بار خلوت کرد مهر بتمام واجب شد، و دیگر مفسران گفتند و فقها که: نکاح متعه است، آنگه خلاف کردند، بعضی گفتند: منسوخ است، و بعضی گفتند: محکم است. آنان که گفتند منسوخ است، بعضی گفتند: در بدایت اسلام حلال بود، آنگه منسوخ شد. بعضی دگر گفتند: بیشتر از سه روز حلال نبود، پس از آن حرام شد. آنگه خلاف کردند در وقت نسخ و تحریم او. بعضی گفتند: عام خیر بود. بعضی دگر گفتند: عام الفتح بود، و در اینکه معنی اخباری مختلف مضطرب روایت کردند متفاوت اللفظ و المعنی که ینقض بعضه بعضا. و بعضی دیگر از علما گفتند: آیت محکم است و منسوخ نیست، و اینکه مذهب اهل البیت است. و عبد الله عباس و عبد الله مسعود و سعید جبیر و ابی کعب. و در قراءت اینکه قوم از صحابه، و در مصحف ابی و عبد الله مسعود چنین است که: فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مَسْمُومٍ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ حسین بن ثابت گفت: عبد الله عباس مصحفی به من داد، گفت: اینکه مصحف ابی است در آن جا نوشته بود: فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مَسْمُومٍ. داود روایت کرد از ابو نضره گفت: از عبد الله عباس پرسیدم نکاح متعه، مرا گفت: سورة النساء نمی خوانی! گفتم: کجا! گفت قوله: فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مَسْمُومٍ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ. گفت: ما چنین نمی خوانیم. گفت: و الله لهكذا أنزلها الله - ثلث مرآت، به خدای که خدای اینکه آیت چنین آنزله کرد «۴» - سه بار - بر اینکه حدیث سوگند یاد کرد. ابو رجاء العطاردی گفت: عمران بن حصین را پرسیدم از نکاح متعه، گفت: به تحلیل آن آیتی محکم از کتاب خدای فرود آمد، و هو قوله تعالی: فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ ----- (۱). مر، تب: کنید. (۳) -

(۲). مر، تب: بدهید. (۴). آج، لب، فق، مر: نازل کرد. صفحه: ۳۱۶ مِنْهُنَّ (۱) إِلَى أَجَلٍ مَسْمُومٍ. [.....]. (۲). آج، لب، فق: فرود. (۳). اساس: نهی کرد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب، فق: میانه. (۵). تب شعر. (۶). اساس و همه نسخه بدلها: اذا طال، با توجه به چاپ شعرانی (۳/ ۳۵۹) و مآخذ شعری تصحیح شد. (۷). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/ ۳۵۹): فی. (۸). آج، لب، فق، مر، تب اگر عمر نهی نکردی از متعه در جهان کس زنا نکردی الا شقی. (۹). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۰). آج، لب، فق، مر، تب: از. (۱۱). آج، لب، فق، مر تو. صفحه: ۳۱۷ طعنه زنی. اما دلیل بر صحت متعه اینکه آیت

است و آیت، آیتی محکم است، و وجه استدلال از آیت آن است که گوئیم لفظ استمتاع و اجور از دو بیرون نیست: یا بر عرف حمل کنند یا بر شرع. اگر بر عرف حمل کنند لازم آید که هر کجا مزدی بدهند و لذتی برانند روا باشد که عرف مانع نیست از اینکه، یا فرقی نباشد از میان نکاح و سفاح، و اگر بر عرف شرع حمل کنند به اجماع جز اینکه نکاح مؤجل نباشد که ما گفتیم. و «اجور» در عرف شرع مهور باشد» (۱) در سایر آیات که در آن جا ذکر نکاح است، و هر کجا مهر باشد نکاح باشد» (۲)، و لفظ تمتع و متعه و استمتاع به او مقرون، جز اینکه نکاح باشد» (۳) که ما گفتیم! دگر آن که اگر استمتاع بر انتفاع و تلذذ حمل کنند لازم آید که آن را منتفع نشده باشد و تمتع نکرده، او را چیزی لازم نبود، و اینکه خلاف اجماع است برای آن که او را نیمه مهر لازم باشد» (۴) به اجماع. دگر آن که اگر دخول کند و ملتذ نشود از جهت نفار طبع خوش نیاید او را، باید تا او را مهر لازم نیاید، و اینکه نیز خلاف اجماع است» (۵). متکلمان اصول الفقه را که هر لفظ در قرآن آید و محتمل بود عرف لغت را و عرف شرع را، بر عرف شرع حمل باید کردن دون عرف لغت، کالضیلموه و الزکوة و غیرهما لأن عرف الشرع طار علی عرف اللغه کالتاسخ له. دگر آن که» (۶): اتفاق است میان ما و ایشان که در عهد رسول بود و حلال و مشروع هر که دعوی نسخ» (۷) کند بر او دلیل باشد. دلیلی دگر آن که نسخ قرآن به اخبار آحاد روا نباشد علی ما بین فی غیر موضع، و من أدل الدلیل علی صحته قول عمر خطاب است: متعتان کانتا علی عهد رسول الله ----- (۱). آج، لب، فق، مر و. (۲). آج، لب، فق، مر و هر کجا نکاح. (۳). آج، لب، فق، مر، تب: نباشد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۵). وز دگر آن که اگر دخول کند، اجماع است. (۶). اساس: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق، مر: فسخ. صفحه: ۳۱۸ محللتین فأنا احزّ مهما و أعاقب علیهما متعه النساء و متعه الحج، گفت: دو متعه هست» (۱) که در عهد رسول حلال بود، من حرام کردم و بر آن عقوبت می‌کنم: متعه زنان و متعه حج. و در اینکه خبر اینکه است که در عهد رسول حلال بود، و گفت: من حرام می‌کنم، و اینکه دلیل باشد بر آن که حلال بوده است و به تحریم او حرام کردند» (۲). دلیل دیگر بر اینکه» (۳) قول امیر المؤمنین - علیه السلام - و فتوای او بر اینکه و قول او در اینکه حجت است برای عصمتش. [دلیل]» (۴) دیگر اجماع ائمه معصوم» (۵) است و جماعتی بسیار از صحابه که ذکرشان رفت. دیگر دلیل بر اینکه اجماع اینکه طایفه است، و اجماع اینان حجت است، لکون المعصوم فیهما علی ما بین فی کتب اصول الفقه. اگر معارضه کنند آیت را بقوله تعالی: إلیّ علی أزواجهم أو ما ملکت أیمانهم» (۶) و لا جناح علیکم فیما تراضیتم به من بعد الفریضه. حسن بصری و ابن زید گفت» (۴): معنی آن است که بزه» (۵) نیست بر شما در آنچه تراضی بود میان شما از پس تعیین و تقدیر مهر از زیاده و نقصان و حط بهری و تأخیر و تأجیل آن از وقتی به وقتی و هبه بعضی یا جمله آن. و سدی گفت و جماعتی از قایلان به متعه که: معنی آن است که بزه» (۶) نیست شما را در آنچه تراضی بود میان شما در استیناف عقد پس انقضای مدت به عقدی جدید و مهری نو، و به اتفاق مراد به «اجور» مهور است، و خدای تعالی مهر را اجر خواند برای آن که در برابر بضع است. و قوله: فَرِیضَةٌ، نصب آن بر مصدری» (۷) باشد لا من لفظ الفعل، و شاید که صفت مصدری محذوف باشد، ای ایتاء فَرِیضَةٌ، و شاید که تمیز» (۸) بود چنان که: وهبت له المال صدقه. و در کمیت مهر خلاف کردند، بعضی گفتند: کمتر از ده درم نباشد یا قیمت آن از زر، برای آن که آنچه از اینکه کمتر باشد آن را مال نخوانند. و اینکه مذهب ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها بجز آج، آج: و نعلی، وز در بین دو سطر به خط کاتب اصلی زیر اینکه بیت افزوده است: یعنی ان نکاح المتعه الذی هو فعلی و عملی سدّ و حفظ لدبر القوم المصوین لما قاله ابن سکره من الصغر فی حلّ المتعه. (۶-۲). اساس: سکر الاست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مر: در اینکه. (۴). فق، مر: گفتند. (۵). تب: بزه/ بزه‌ای. (۷). وز: آن مصدری. (۸). آج، لب، فق، مر: تمیز. صفحه: ۳۲۱ ابو حنیفه است و مذهب ما، و مذهب شافعی» (۱) آن است که: چندان که تراضی باشد بر آن از اندک و بسیار، چنان که بر اینکه اخبار بسیار بگفتیم. و آنس مالک روایت کند که: رسول - علیه السلام - یکی را گفت از جمله صحابه که: یا فلان؟ زن داری! گفت: نه. گفت: چرا! گفت: برای آن که چیزی ندارم.

گفت: نه قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۲» دانی! گفت: بلی. گفت: آن ربع قرآن است، نه قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ «۳» دانی! گفت: بلی. [گفت] «۴»:

آن ربع قرآن است: نه إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ «۵» إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا، خدای - جل جلاله - عالم است به مصالح شما، و حکیم است، آنچه کند و فرماید به حکمت و صواب کند. وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا - الایه، حق تعالی گفت: هر که نتواند و مالک نباشد طول را - و آن وسع و یسار و دست رس باشد. عبد الله عیاس و سعید جبر و مجاهد و قتاده و سدی و ابن زید گفتند: هو الغنی «۷»، توانگری باشد. و از باقر - علیه السلام - اینکه روایت است، و ربیع و جابر و عطا و ابراهیم گفتند: «طول» هوی است، یعنی اگر میل او به پرستاری باشد با آن که «۸» وسع دارد، شاید تا پرستار «۹» را به زنی کند، و درست قول اول است برای شاهد لغت که «طول» فضل و نفع باشد، و قولهم: لا طائل فيه، أى لا نفع فيه. عبد الله عیاس گفت: سیصد درم باشد «۱۰» چون سیصد درم دارد حج بر او [۳۰۵ - ر] واجب باشد، و نشاید که بر پرستار عقد ----- (۱). مر: و شافعی را مذهب.

(۲). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۳). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۱. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). سوره فتح (۱۱۰) آیه ۱. (۶). مراد آیات ۲۵۵ الی ۲۵۷ سوره بقره (۲) است. [.....] (۷). آج، لب، فق، مر او. (۸). اساس و همه نسخه بدلها: بانک/بانکه، هم می تواند «به آن که» خوانده شود، و هم «با آن که». (۹). آج، لب، فق، مر: پرستاری. (۱۰). اساس: دارم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۲۲ بندد، آنکه چون طول «۱» ندارد روا باشد او را که عقد بندد بر پرستار غیرى به مهرى معلوم به عقدى شرعى به رضای خداوند او - چنان که شرح دادیم. و مراد به «محصنات» در آیت زنان آزادند دون متزوجات و دون عفايف به قرینه، فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ، از پرستاران مؤمنات. و قید به «مؤمنات» دلیل است بر آن که پرستاران اهل کتاب را نشاید تا عقد بندد، و اینکه قول مالک انس است و مجاهد و سعید بن عبد العزیز و حسن بصری و محمد بن جریر الطبری، و بعضی دگر گفتند: روا باشد، و اینکه قید بر سبیل استحباب است، و اینکه مذهب ابو حنیفه و اصحاب اوست، و قول اول معتمد است لدلالة الظاهر علیه، و بنزدیک ما اولیتر آن باشد که: عقد نبندد «۲» بر بردگان «۳» اهل کتاب، و اگر بندد عقد درست باشد «۴»، و بنزدیک شافعی عقد درست نباشد. و از شرط صحّت عقد بر پرستار آن است که مرد را زن آزاد نباشد، و اگر زنی آزاد دارد خواهد تا برده‌ای را به زنی کند عقد موقوف باشد بر رضای زن آزاد، اگر راضی شود عقد درست بود، و اگر راضی نشود عقد منسوخ «۵» بود، و پس از رضای «۶» او را خیار نبود، و بنزدیک بیشتر فقها هم چنین است. اما اگر پرستاری را به زنی دارد و بر سر او زنی آزاد کند عقد درست باشد، و پرستار را خیار نباشد. و مذهب بیشتر فقها اینکه «۷» است. و اگر زن آزاد داند «۸» و راضی باشد عقد هر دو درست باشد. و اگر نداند، او را باشد که یا نکاح خود فسخ «۹» یا نکاح پرستار «۱۰»، و بعضی فقها را مذهب آن است که عقد زن آزاد طلاق پرستار باشد. مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ، جمع فتاه باشد. و آن زن جوان باشد. و فتاه کنایت باشد از پرستار، و اگر چه پیر باشد. و گفته‌اند: فتاه لغتی است در پرستار، و أصل کلمه الفتی، الشَّابُّ - الحدث، و مصدرش فتوت باشد، و فتوی و فتیا مسأله باشد در ----- (۱). آج، لب، فق، مر: آنکه طول. (۲). آج، لب، فق، مر: عقد بندند. (۳-۱۰). آج، لب، فق، مر: بندگان. (۴). آج، لب، فق، نباشد. (۵). مر: تب، مفسوخ. (۶). آج، لب، فق، مر: تب: رضا. (۷). آج، لب، فق، مر: آن. (۸). آج، لب، فق، مر: دارند. (۹). آج، مر کند، تب کند (کلمه در آج و تب الحاقی است، و با خطی دیگر بالای سطر افزوده شده است). صفحه: ۳۲۳ حادثه‌ای «۱»، یقال: أفتی الفقیه بكذا. آنکه چون در حق پرستار قید ایمان زد، باز نمود که شما بر حقیقت ایمان یکدیگر واقف نباشی «۲»، بر آن که ایمان تصدیق به دل باشد و شما را بر آن اطلاع نبود، من به آن عالمترم. وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ، آنگهی «۳» گفت: اگر بر حقیقت آن علمی نبود از روی حکم همه بر ایمانی «۴». بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ، اینکه قولی است، و قولی دیگر آن که: همه از آدمید «۵» از یک نسل، و باشد که پرستار بنزدیک خدا بهتر بود از آزاد و ثوابش بیشتر بود. و اینکه بر سبیل تسلیه گفت آنان را که طول ندارند که عقد آزاد بندند، بر پرستار عقد بندد «۶» و آنان که گفتند: اینکه نکاح مکروه است گفتند: برای آن که فرزند مملوک باشد، و اینکه درست نیست بنزدیک ما برای آن که چون به رضای

خواجه او بود و مهر به او (۷) دهد فرزند آزاد باشد- چنان که بیان کردیم. و قوله: «فَانِكُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ» بر ایشان نکاح بندی (۸) به دستوری خداوندان نشان (۹). و در آیت (۱۰) دلیل است بر آن که عقد بر پرستاران (۱۱) درست [نباشد] (۱۲) الاّ به اذن خداوندان. وَ اَتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ و به ایشان دهی (۱۳) مزدشان، یعنی مهرشان. و مراد آن است که به خداوندان ایشان (۱۴) دهی (۱۵)، برای آن که او مالک نفس خود نیست، او ملک گیری است، منافعی که از او حاصل آید بر وفق شرع خواجه‌یش (۱۶) را باشد. و قوله: بِالْمَعْرُوفِ، یعنی بر آن قرار که عقد بر آن (۱۷) بسته باشی (۱۸) بی بخشی (۱۹) و نقصانی، و -----

----- (۱). (آج، لب، فق، مر و گفته‌اند: فتاه لغتی است در حادثه. [.....] (۲). مر، تب: نباشید. (۳). تب: آنکه. (۴). مر: ایمانید، آج: ایمان‌اید. (۵). وز، آدمند، آج، لب: آدمی / آدمید. (۶). تب: بندند. (۷). آج، لب، فق، مر: با او. (۸). مر، تب: بندید. (۹). وز، مر: تب: خداوند ایشان. (۱۰). آج، لب، فق، مر: و آیت. (۱۱). آج، لب، فق، مر: عقد پرستاران. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳-۱۵). مر، تب: دهید. (۱۴). آج، لب، فق، مر: خداوندان نشان. (۱۶). مر، تب: خواجه‌اش. [.....] (۱۷). مر: عقد بر ایشان. (۱۸). مر، تب: باشید. (۱۹). آج، لب، فق، مر: بی رنجی. صفحه: ۳۲۴ گفته‌اند: رابح بی مطلی و عشوه‌ای. و قوله: مُحْصِنَاتٍ، یعنی مَزُوجَاتٍ معقودا علیهن، به زنی کرده ایشان را به عقد نکاح. غَيْرِ مُسَافِحَاتٍ، نه زنا کننده، یعنی به زنی نه به «زنا»، و نصب او بر حال است. وَ لَا مُتَّخِذَاتِ اُخْدَانٍ، و نه آن که ایشان کسی را به دوست گیرند. و «اُخْدَانٍ» جمع خدن باشد، و آن صدیق باشد. در جاهلیت پرستاران دوست گرفتندی، و خویشان را از دیگران منع کردند مگر از او (۱). زجاج گفت: اینکه فرق است بین المسافحات و المتخذات اُخْدَانًا. فَإِذَا أُحْصِنَ کوفیان خواندند: «أحصن» به ضم «الف» و کسر «صاد» الاّ حفص. و باقی قراء «أحصن» به فتح «الف» و «صاد»، گفتند: معنی آن است بر قراءت عامه قراء «تزوجن» چون شوهر بکنند، و بعضی دگر گفتند: أسلمن اسلام آوردند. و احصن، ای زوجه، ایشان را به شوهر دهند، یعنی مالکان و خداوندان ایشان، و قيل: أحصن، ای تعففن و حفظن فروجهن، پارسا باشند، و اینکه قول ضعیف است، لقوله: فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ، و تفسیر احصان بر تزوج و اسلام باید کردن، و اینکه قول حسن است و عمرو بن مسعود و شعبی و سدی و نخعی، و اینکه اولیتر است برای آن که خلاف نیست که اگر شوهر ندارد بر او نیمه حد بود- پنجاه تازیانه باشد (۲). و اگر شوهر بکنند (۳) پنجاه تازیانه (۴)، برای آن که رجم متجزی و متبعض نشود، و مراد «فاحشه» زناست، و مراد به «محصنات» حرایر است دون متزوجات بدلالة قوله فی اول الاية. وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصِنَاتِ، ای الحرایر، برای آن که آن کس که شوهر دارد (۵)، او به زنی نتوان کردن، حق تعالی گفت: چون شوهر کنند اینکه کنیزکان یا اسلام آرند، آنکه فاحشه کنند- یعنی [۳۰۵-پ] زنا (۶) ----- (۱). اساس و وز: از دو،

با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق، مر، تب: ندارد. (۳). وز هم اینکه، آج، لب، فق هم آن، مر، تب همان. (۴). همه نسخه بدلها باشد. (۵). آج، لب، فق و. (۶). اساس و وز: زنان را، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۲۵ بر ایشان نیمه آن بود که بر زنان آزاد بود از عذاب، و لا محال آن (۱) عذاب را تفسیر به حد و جلد شاید کردن دون رجم، برای آن که (۲) رجم را نیمه نباشد و بیش از پنجاه تازیانه نباید زدن او را اگر زن باشد. و اما مرد را (۳) چون بنده باشد و زنا کند هم اینکه حکم دارد. و اگر یک بار یا دو بار حد بزنند ایشان را و معاودت می کنند تا هشت بار، به بار نهم (۴) بر ایشان قتل باشد. و بنزدیک ما بر ایشان موی تراشیدن و از شهر بیرون کردن (۵) به جایی که چندانی مسافت باشد که در او نماز را قصر باید کردن. و بنزدیک ما نفی و موی تراشیدن بر ایشان نباشد، بر مرد آزاد بکر باشد- و شرح اینکه به جای خود بیاید- ان شاء الله. ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ، «ذلک» اشارت است به نکاح الإماء، گفت: و اینکه نکاح بر پرستاران آن را شاید که از عنت ترسد، یعنی از زنا برای غلبه شهوت، و اینکه قول عبد الله عباس است و سعید جبیر و عطیة العوفی و ضحاک و ابن زید. و بعضی دگر گفتند: مراد ضرری سخت است از غلبه شهوت. و قوله: وَ أَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ، «أن» مع الفعل در جای مصدر باشد، یعنی صبرکم خیر لکم، اگر صبر کنی (۶) از نکاح پرستاران شما را بهتر بود. انس مالک گفت، از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: هر که او

خواهد که (۷) با پیش خدای شود پاک و پاکیزه، باید تا زن آزاد به زنی کند، که زن آزاد صلاح خانه بود، و برده خراب خانه یا فساد خانه باشد. قوله: **يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذَيِّبَنَّ لَكُمْ** - الایه، حق تعالی بیان کرد که: غرض او در اینکه گفتن اینکه احکام (۸) چیست. گفت: خدای می خواهد تا بیان کند برای شما. و نحویان در اینکه «لام» چند قول گفتند: یکی آن که به معنی «آن» است، و اینکه قضیه --- (۱) همه نسخه بدلها: اینکه. (۲) مر فاحشه کنند. (۳) آج، لب، فق، مر: ندارد. (۴).

آج، لب، فق، مر و دهم. (۵) آج، لب، فق، مر باشد و بنزدیک شافعی ایشان را حد بیاید زدن و از شهر بیرون کردن. [.....] (۶). مر، تب: کنید. (۷) آج، لب، فق، مر او. (۸) آج، لب، فق: در اینکه گفتن احکام. صفحه: ۳۲۶ در اراده و امر باشد برای آن که (۱) او نیز تعلق به مستقبل دارد، قال الشاعر (۲): **أَحْوَالُ أَعْدَائِي** (۳) بما قال أم رجا ليضحك مني أو ليضحك صاحبه و گفتند: «لام» و «ان» متعاقب باشند، چنان که حق تعالی گفت: **أَمْرٌ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ** (۴) وَ **أَمْرٌ أَنْ يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا** (۵) **أَنْ يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا** (۷) **إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّعْيَا تَعْبُرُونَ** (۱۵)، و: **رَدِّفَ لَكُمْ** (۱۶) **أَمْرٌ أَنْ يُسَلِّمَ** (۳) وَ **يَهْدِيَكُمْ**، و می خواهد تا شما را راه نماید و هدایت دهد به راهها و طریق و سنن از شرع آنان که پیش (۶) شما بودند. «هدی» متعدی بود به دو مفعول، و نیز با حرف جرّ به استعمال کنند (۷)، يقال: **هَدَيْتَهُ الطَّرِيقَ وَ هَدَيْتَهُ لِكَذَا وَ إِلَى كَذَا**، قال الله تعالى: **أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** (۸). و قال: **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا**... (۹) و قال: **وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ** (۱۰)، و نیز می خواهد تا توبه شما قبول کند و شما بر توبه باشید (۱۱). و در آیت دلیل است بر بطلان قول مجبّره که خدای تعالی گفت: من بیان می خواهم، و ایشان گفتند: تلبیس ادله کند و خواهد، و گفت: من (۱۲) خواهم که بر توبه باشید، (۱۳) [و ایشان گفتند: اصرار بر معصیت می خواهد، و گفت: هدایت می خواهم] (۱۴)، و ایشان گفتند: ضلال می خواهد، پس در اینکه یک آیت مختصر سه دلیل است بر بطلان مذهب ایشان. **وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ** و خدای تعالی دانا و محکم کار است. **وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ**، آن اراده که لایق حکمت اوست به خود حواله کرد، و آن اراده که لایق جهل و سفه تو است که تو به خدای حواله کردی به تو حواله --- (۱) تب که. (۲) لب، فق، مر:

برده. (۳) سوره انعام (۶) آیه ۷۱. (۴-۵) اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶) مر از. (۷) آج، تب: جر استعمال کنند، لب، فق: جرّ با استعمال کنند، مر: جرّ با استعمال کنند. (۸) سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۶. (۹) سوره اعراف (۷) آیه ۴۳. (۱۰) سوره نور (۲۴) آیه ۴۶. (۱۱-۱۳) آج، لب، فق: باشی / باشید. (۱۲) لب می. [.....] (۱۴) اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۲۸ کرد. **وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ خِدَايَ فَعَلِ تُو بَا تُو افگند و تو بر خدای افگندی، به وقت جزا پیدا شود، اگر اینکه جانمی دانی، آن جا که روز جزا بود بدانی. اگر عقاب خدای را کنند بدانی که قول قول تو باشد و فعل فعل خدای بود. و اگر عقاب تو را کنند، بدانی که فعل بد و قول بد و اعتقاد بد تو را بوده است (۱) در خدای تعالی حیث لا ینفعک العلم، آن جا که علمت سود ندارد و پشیمان شوی، آن جا که پشیمانی در نگیرد و سود ندارد. اگر گویند: چرا تکرار کرد حدیث توبه، و در آیت اول (۲) گفته بود! جواب آن است (۳): در آیت دوم به آن باز گفت تا مطابقه باشد میان ارادت او و ارادت آنان که فساد خواهند تا مطابقه به مقارنه پیدا شود، که هر چیز به عکس خویش پیدا گردد. مفسران خلاف کردند در آن که (۴) متبع شهواتند. مجاهد گفت: مراد زنا کنندگانند که ایشان چون مفسدند می خواهند تا شما [۳۰۶-۳۰۷] همچو (۵) ایشان باشید، **وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً** (۶): **وَدُّوا لَوْ كَفَرْنَا فَاستوینا و صار الناس كالشيء المشوب** (۷) سدی گفت: جهودان و ترسیانند که نکاح محرّمات روا می دارند. بعضی دگر گفتند: کنیزکانند که هیچ تحرّج نکنند از اینکه معانی. قول دیگر اینکه (۸) است که جمله مبطلانند که متابعت اهواء (۹) و شهوات کنند، و اینکه اولیتر برای عمومش و میل، خلاف استقامت بود. خدای تعالی از تو استقامت و راستی می خواهد به دلالت آن که تو را استقامت فرمود، و به آن دعوت کرد، و بر آن مدح کرد فی آیات کثیره، مثل قوله: **أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** (۱۰)، و قوله: **إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا** (۱۱) **لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ** (۱۲)، و قوله: **وَيَهْدِيكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا** (۱۳). و اصحاب --- (۱) آج نه. (۲) آج، لب، فق: توبه. (۳) تب که.**

(۴). آج، لب، فق، مر، تب: آنان که. (۵). همه نسخه بدلها: همچون. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۸۹، تب شعر. (۷). اساس: و الشی المثوب، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). مر، تب: آن. (۹). آج، لب، فق، مر: هوا. (۱۰). سوره فاتحه کتاب (۱) آیه ۶. (۱۱). سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۰. (۱۲). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۸. (۱۳). سوره فتح (۴۸) آیه ۲. [.....] صفحه: ۳۲۹ شہوات از تو کژی و ناراستی می‌خواهند، و در آیت دلیل نیست بر آن که اتباع شہوت به هیچ وجه نشاید، و آنما بر وجه حرام نشاید برای آن که آیت را مورد ذم است، و ذم به آن کس لایق بود که طالب حرام باشد، نه به آن که قانع بر حلال بود. یُریدُ اللہُ أَنْ یُخَفِّفَ عَنْکُمْ، حق تعالی یک بار پس از دیگر تفریر فضل و کرم خود می‌کند با بندگان گفت: خدای تعالی می‌خواهد تا بار گران از شما تخفیف کند، چنان که گفت: یُریدُ اللہُ بِکُمْ الْیُسْرَ وَلَا یُریدُ بِکُمْ الْعُسْرَ «۱» یُریدُ اللہُ لَیْسِنَ لَکُمْ، وَ اللہُ یُریدُ أَنْ یُتُوبَ عَلَیْکُمْ، یُریدُ اللہُ أَنْ یُخَفِّفَ عَنْکُمْ، إِنْ تَجَتَّبُوا کِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْہُ «۱» إِنْ اللہُ لَا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ «۲» إِنْ اللہُ لَا یَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ... «۳»، وَ مَنْ یَعْمَلْ سُوءًا أَوْ یَظْلِمُ نَفْسَهُ... «۴»، مَا یَفْعَلُ اللہُ بِعَذَابِکُمْ «۵». قوله - عز و علا:

[سوره النساء (۴): آیات ۲۹ تا ۳۵]

[اشاره]

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالِکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَکُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنْکُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَکُمْ إِنَّ اللہَ کانَ بِکُمْ رَحِیمًا (۲۹) وَ مَنْ یَفْعَلْ ذَٰلِکَ عُذُوبًا وَ ظَلَمًا فَسَوْفَ نُصَلِّیْهِ نَارًا وَ کانَ ذَٰلِکَ عَلی اللہِ یَسِیرًا (۳۰) إِنْ تَجَتَّبُوا کِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْہُ نَکَفَرْ عَنْکُمْ سَیِّئَاتِکُمْ وَ نُدْخِلْکُمْ مُدْخَلًا کَرِیمًا (۳۱) وَ لَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللہُ بِهَ بَعْضُکُمْ عَلَی بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِیبٌ مِّمَّا اکتَسَبُوا وَ لِلنِّسَاءِ نَصِیبٌ مِّمَّا اکتَسَبْنَ وَ سَأَلُوا اللہَ مِنْ فَضْلِہُ إِنَّ اللہَ کانَ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیمًا (۳۲) وَ لِكُلِّ جَعَلْنَا مَوالِیَ مِمَّا تَرَکَ الْوَالِدَانِ وَ الْأَقْرَبُونَ وَ الَّذِینَ عَقَدَتْ أیمانُکُمْ فَأَتَوْهُم نَصِیبُہُمْ إِنَّ اللہَ کانَ عَلَی کُلِّ شَیْءٍ شَهِیدًا (۳۳) الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللہُ بَعْضَهُمْ عَلَی بَعْضٍ وَ بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِہِم فَالضَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَیْبِ بِمَا حَفِظَ اللہُ وَ اللَّاتِی تَخَافُونَ نُشُوزَہُنَّ فَعِظُوہُنَّ وَ اہْجُرُوہُنَّ فِی الْمَضَاجِعِ وَ اضْرِبُوہُنَّ فَإِنْ أَطَعْنِکُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَیہنَّ سَبِیلًا إِنَّ اللہَ کانَ عَلِیمًا کَبِیرًا (۳۴) وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَیْنِہِمَا فابْعَثُوا حَکَمًا مِنْ أَهْلِہِ وَ حَکَمًا مِنْ أَهْلِہِ إِنْ یُرِیدَا إِصْلاحًا یُوقِّعَ اللہُ بَیْنِہِمَا إِنَّ اللہَ کانَ عَلِیمًا خَبِیرًا (۳۵)

[ترجمه]

ای آنان که ایمان آورده‌اید «۶»، مخورید مالهایتان میان شما بنا حق مگر که باشد بازرگانی از خوشنودی «۷» از شما، و مکشید خود «۸» را که خدای به شما بخشاینده بوده است «۹». و هر که کند آن [بی] «۱۰» اندازگی و بی‌دادی، بتایم «۱۱» او را به «۱۲» آتش، و آن بر خدای آسان بود. اگر بپرخیزید «۱۳» بزرگها آنچه شما را نهی کردند از آن، بستریم از شما گناهان شما و در بریم شما را در جای کریم. و تمنا مکنید «۱۴» آنچه تفضیل داد «۱۵» خدای به آن بهری را بر بهری، مردان را نصیبی «۱۶» بود از -----

سوره نساء (۴) آیه ۱۱۰. (۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۷. (۶). وز: ایمان دارید. (۷). وز، آج، لب، فق، تب: خشنودی. (۸). آج، لب، فق: یکدیگر. (۹). تب: که خدای تعالی به شما مهربان است. (۱۰). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۱). آج، لب، فق: پس زود بود که در آریم. (۱۲). آج، لب، فق: در. (۱۳). آج، لب، فق: دوری گزینید، تب: بپرهیزید از. (۱۴). آج، لب، فق: آرزو مبرید. (۱۵). تب: افزونی نهاد. (۱۶). تب: بهره‌ای. [.....] صفحه: ۳۳۱ آنچه کرده باشند و زنان را بهره است از آنچه کرده باشند، و خواهی «۱» از خدای از فضلش که خدای به همه چیزی داناست. [۳۰۶-پ] و هر یکی را کردیم اولیترانی از آنچه بگذاشته باشند

پدر و مادر و نزدیکان و آنان که بسته باشند سوگندتان، بدهی به ایشان (۲) بهره ایشان که خدای بر همه چیز (۳) گواه است. مردان ایستادگانند (۴) بر زنان به آنچه خدای تفضیل داد بهری را بر بهری و به آنچه نفقه کنند از مالهای ایشان (۵)، نیکان فرمانبرندگانند و نگه (۶) دارند گانند غیبت را به آنچه نگاه داشت خدای، و آنان که ترسند ناساخت ایشان (۷)، پند دهید و رها کنی (۸) ایشان را در بسترها و بزیندشان اگر فرمان برند شما را طلب می کنید بر ایشان راهی، خدای (۹) همیشه بزرگ (۱۰) بوده است. و اگر بترسید ناساخت (۱۱) میان ایشان، بفرستی (۱۲) حاکمی از اهل مرد و حاکمی از اهل زن اگر خواهند به اصلاح آوردنی، توفیق دهد خدای میان ایشان، که خدای هست دانا، و با خبر است. قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، حق تعالی نهی کرد مؤمنان را و خطاب کرد به ----- (۱). آج، لب، تب: بخواید. (۲). تب: بدهید ایشان را. (۳). آج، لب، تب: چیزی. (۴).

آج، لب، فق: استیلا دارنده اند. (۵). آج، لب، فق، تب: خود. (۶). اساس: نکو، با توجه به وز تصحیح شد. (۷). تب: و آن زنانی که می ترسید شما ناسازی ایشان را. (۸). تب: رها کنید. (۹). آج، لب، فق، تب: بدرستی که خدای. (۱۰). آج، لب، فق، تب: بزرگوار بزرگ. (۱۱). تب: ناساختگی، آج، لب، فق: مخالفتی. (۱۲). تب: بفرستید. صفحه: ۳۳۲ ایشان- و اگر چه جز ایشان از کافران داخلند در اینکه خطاب- و لکن توجه خطاب کرد به ایشان برای اکرام ایشان و گفت: مخورید (۱) مالهایتان، یعنی بعضی مال بعضی در میان شما. و «بینکم» (۲)، نصب او بر ظرف باشد. بِالْبَاطِلِ، بحرام از (۳) ربا و قمار و قطع و غضب و دزدی و خیانت و جمله آنچه ناوجب باشد که کنند تا مال کسی ببرند. چون آیت آمد جماعتی تحزج کردند از آن که به خانه کسی طعامی خورند، تا اینکه آیت آمد در سوره النور: لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ- الی قوله: أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا (۴). إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً، استثناء منقطع است به معنی لکن، برای آن که مستثنی نه از جنس مستثنی عنه (۵) است. کوفیان خواندند: «تجاره»، به نصب علی خبر کان، و قالوا وَ التَّقْدِيرُ: أَلَا أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ تِجَارَةً، و قیل: أَلَا أَنْ يَكُونَ الْأَمْوَالُ تِجَارَةً، و قیل: أَلَا أَنْ يَكُونَ التِّجَارَةُ تِجَارَةً، كما قال الشَّاعِرُ (۶): إِنْ كَانَ يَوْمًا ذَا كَوَاكِبٍ أَشْنَعَا ذَكَرَهُ أَبُو عَلِيٍّ الْفَارِسِيُّ، و باقی قراء به رفع خوانند بر آن که «کان» تامه بود، و معنی آن که: أَلَا أَنْ تَوْجَدَ وَ تحصل تجاره. و در آیت دلیل است بر بطلان قول آن کس که او گفت: مکاسب حرام است برای آن که خدای تعالی مکاسب و تجارت استشنا کرد از منهیاتی که گفت، و مثله قوله: وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا (۷). و قوله: عَنْ تَرَاضٍ، در [او] (۸) دو قول گفتند: یکی آن که امضای بیع کنند به تفرق تا خیار بعد العقد زایل شود، و اینکه قول شریح است و شعبی و ابن سیرین، لقوله- علیه السَّلام: الْبَيْعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا، گفت: متبايعين (۹) به خیاراند تا با یکدیگر باشند، چون متفرق شدند خیار نباشد ایشان را. و گفته اند: روا باشد (۱۰) که بعد البيع ----- (۱). آج، لب، فق: مخوری / مخورید. (۲).

اساس، وز، آج، لب: منکم، با توجه به دیگر نسخه بدلها و متن قرآن مجید تصحیح شد. [.....] (۳). اساس: کلمه به صورت «ان» هم خوانده می شود. (۴). سوره نور (۲۴) آیه ۶۱. (۵). همه نسخه بدلها: مستثنی منه. (۶). تب شعر. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۵. (۸). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۹). آج: مباحین. (۱۰). آج، لب، فق، مر: وقتی باشد. صفحه: ۳۳۳ گوید (۱) هر یکی صاحبش را که: اختر إن شئت، اگر خواهی تا اقلت کنم تو را، و قال النَّبِيُّ- علیه السَّلام- ۲- الْبَيْعُ عَنْ تَرَاضٍ وَ الْخِيَارُ بَعْدَ الصَّيْفَةِ وَ لَا- يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ أَنْ يَعْشَ مُسْلِمًا، و قال النَّبِيُّ- علیه السَّلام: ۳- ۴- الْبَيْعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَفْتَرَقَا «فإن صدقا و بينا بورك لهما في بيعهما و إن كتما» و كذبا محق بر كه بيعهما. عمرو بن جرير گفت: ابو هريره گفت، كه رسول- علیه السَّلام- گفت: هذا البيع عن تراض، قول دوم آن است كه گفتند: مراد به تراضی آن است كه امضای بیع کنند به عقد، و اینکه قول ابو حنیفه است و مالك و ابو یوسف و محمد. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است كه اگر چه در بیع عیبی بود، چون تراضی باشد میان متبايعين روا بود. قوله: وَ لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ، در او سه قول گفتند: یکی آن كه یکدیگر را مكشید (۵)، و مراد به «نفس» جمله اند، برای آن كه اهل يك ملتند، چنان كه رسول- علیه السَّلام- گفت: الْمُؤْمِنُونَ كَنَفْسٍ وَاحِدَةٌ، و مثله قوله تعالی: فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ (۶)، أی فليسلم بعضكم على بعض. و گفته اند: مراد آن است كه کسی را بكشد و داند كه به قصاص او را باز خواهند كشتن، همچنان باشد كه خود را [۳۰۷-] ر كشته،

و چون بر کسی سلام کند و داند که جواب خواهد شنیدن، همچنان باشد که بر خویشان سلام کرده. و اینکه قول عطا و سدّی و زجاج و جیائی است. و قولی دیگر آن است که ابو القاسم بلخی گفت: مراد آن است که خود را بمکشید» (۷) در حال غضب و ضجارت. و قولی دیگر آن است که: خویشان هلاک مکنید» (۸) بارتکاب المحارم و المآثم من اکل اموال الناس بالباطل، به آن که معصیت کنی» (۹) و مال یتیمان خوری» (۱۰) و مال مردمان خوری» (۱۱) بنا واجب که در قیامت معذب و -----

(۱). اساس: بود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). تب: يحل المسلم. (۳). وز: یفترقان. (۴). اساس، وز: اوکتما، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۵). آج، لب، فق: نکشی / نکشید. (۶). سوره نور (۲۴) آیه ۶۱ [.....]. (۷). وز: بکشید، آج، لب، فق: بمکشی / بمکشید. (۸). آج، لب، فق: مکنی / مکنید. (۹). تب: معصیتی کنید. (۱۰). تب: خورید. (۱۱). خوری / خورید، تب: برید. صفحه: ۳۳۴ معاقب باشی آنگه به دست خود کرده باشی همچنان بود که خود را کشته» (۲). قولی دیگر آن است که از صادق- علیه السلام- روایت کردند که: معنی آن است که خویشان در کارزار میفگنید» (۳) در وقتی که ظاهر حال آن باشد که کشته شوید» (۴) از ضعف و بی‌سازی و کثرت و غلبه دشمن، و اینکه آیت جاری مجرای آن بود که گفت: وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (۵)، چه اگر چنین کنید» (۶) خود را در خطر نهاده باشید» (۷) و خود را به دست خود کشته. فضیل عیاض را پرسیدند از اینکه آیت: وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ، چه باشد! گفت معنی آن است که: وَلَا تَغْلُوا عَنْ حَظِّ أَنْفُسِكُمْ، از بهره و نصیب نفس خود غافل مباشید» (۸)، یعنی برای خود ذخیره‌ای نهی» (۹) که آن کس که او سفری در پیش دارد و زاد بر نگیرد و به راه برود، خود را بکشته باشد، و اینکه همه نزدیک است بقوله تعالی: وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ. یکی را از جمله صحابه، رسول [علیه السلام]» (۱۰) به سریتی فرستاد» (۱۱)، و گفت» (۱۲) مرا در راه» (۱۳) احتلام افتاد و سرما سخت بود، من نیارستم غسل کردن که از هلاک ترسیدم، تیمم کردم و نماز کردم به قوم خود. چون باز آمدم رسول را خبر دادم، مرا گفت: یا هذا صلیت بأصحابک و أنت جنب، به اصحابت نماز کردی و تو جنب بودی. من گفتم: ای رسول الله؟ سرما» (۱۴) سخت بود و من بر خویشان خائف بودم، خواستم تا غسل کنم اینکه آیتم یاد آمد که خدای تعالی می گوید: وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ، رسول- علیه السلام- بخندید و دگر هیچ نگفت» (۱۵). جندب بن عبد الله اصحابش را گفت در بعضی غزوات: انّ هؤلاء و لغوا فی دمائهم، اینان در خون خود می‌شوند، یعنی نه بر بصیرت قتال می‌کنند. آنگه گفت: ----- (۲). آج، لب، فق: کشته / کشته‌ای، مر: کشته‌اید. (۳). آج، لب، فق: میفگنی / میفگنید. (۴). آج، لب، فق: شوی / شوید. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۵. (۶). آج، لب، فق: کنی / کنید. (۷). آج، لب، فق: باشی / باشید. (۸). آج، لب، فق: باشی. (۹). مر، تب: نهید. (۱۰). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. [.....]. (۱۱). فق: افتاد. (۱۲). تب: او گفت. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مر: در راه مرا. (۱۴). مر، تب: سرمای. (۱۵). همه نسخه بدلها: دگر چیزی نگفت. صفحه: ۳۳۵ نباید که منع کند شما را از بهشت چندان که» (۱) بر کفی کنند از خون مسلمانی، که من از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت مردی را از آنان که پیش شما بودند و قرحه‌ای به دست بر آمد، او» (۲) کاردی بر گرفت و آن قرحه برید، رگ بریده شد و خون باز نایستاد تا مرد بمرد، خدای تعالی وحی کرد به پیغامبر وقت» (۳) گفت» (۴): بادرنی ابن آدم بنفسه فقتلها فقد حرمت علیه الجنة، گفت: فرزند آدم با من مبادرت کرد و مسابقت به جان خود، یعنی پیش از آن که من او را بمیرانم خود را بکشت، من بهشت بر او حرام کردم. إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا، بعضی گفتند: «کان» صله است، و معنی آن است که: انّ الله رحیم بکم، و اولیتر آن بود تا ممکن بود که کلام خدای را- جلّ جلاله- بر وجهی حمل کنند که مفید باشد و معنی دار بر زیادت حمل» (۵) نکنند، و «کان» اینکه جا هم آن حکم دارد که در جمله آیتها که گفت: إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا» (۶)، و: «کان» (۷) وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُذْوَانًا، و هر که آن کند. خلاف کردند در آن که «ذلک» اشارت به چیست. بعضی گفتند: اشارت به خوردن مال مردمان است به باطل، و بعضی دگر گفتند: اشارت به قتل خود است برای آن که وعید عقیب» (۱۰) اینکه هر دو چیز» (۱۱) است. بعضی دگر گفتند: اشارت به جمله محرّمات است که در اینکه سوره» (۱۲) گفت و بیان کرد. قول چهارم آن است که: راجع است

الی قوله تعالی: ----- (۱). آج، لب، فق: چنان که. (۲). وز، آج، لب: و. (۳). مر و. (۴). آج، لب، فق: ندارد. (۵). فق: حکم. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۲۳. (۷). آج، لب، فق، مر الله. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۲۴، نیز سوره دهر (۷۶) آیه ۳۰. (۹). آج، لب، فق: ما مضی. [.....] (۱۰). آج، لب، فق: عقب. (۱۱). آج، لب، فق، مر: خیر. (۱۲). آج، لب، فق: صورت. صفحه: ۳۳۶ یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرهًا «۱» - الآية. و «عدوان» تعدی باشد، مصدر «۲» بود من عدا طوره، ای تجاوز حدّه، و نصب او بر تمیز «۳» بود، چنان که: أعطيته كذا صلّه، أو صدقه و أخذت ذلك منه قهرا و قسرا. و برای آن گفت و قید زد «۴» به اینکه که «۵» بر وجه سهو و غلط و نسیان کند مستحق اینکه وعید نبود. فَسَوْفَ نُصَلِّيه نَارًا، بچشانیم و بسوزانیم «۶» او را به آتش دوزخ. وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا، و اینکه بر خدای آسان است، و مورد اینکه آیت مورد وعید است، یعنی خدای تعالی قادر است، و اینکه معنی بر او متعذر نبود. قوله «۷»: إِنْ تَجَبَّيْتُمْ كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ، بدان که علما در «کبائر» خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: هر چه خدای را به آن بیازارند کبیر «۸» باشد. و سعید جبیر و مجاهد و ابو العالیه و ضحاک گفتند: هر چه خدای تعالی از آن نهی کرد و وعید کرد بر آن به عقاب دوزخ آن کبیره است. و بنزدیک ما هر چه معصیت است همه کبیره است، جز آن که «۹» به اضافه بعضی با بعضی کبیره تر «۱۰» بود تا یک گناه باشد که هم صغیره «۱۱» بود و هم کبیر «۱۲». به اضافه با آن که عقابش کم [۳۰۷-پ] از آن باشد کبیر «۱۳» بود به اضافه با آن که عقابش بیش از آن باشد صغیر «۱۴» بود. و بنزدیک معتزلیان صغیره آن باشد که عقابش در جنب طاعات و اجتناب کبائر محبط باشد، و بنزدیک ما و ایشان معین نبود، جز خدای نداند تا مکلفان به چشم حقارت به معصیت خدا ننگرند و مغری نشوند به قبیح. و از جمله آنچه باتفاق کبیره است: قتل نفس محرّمه «۱۵» است و ظلم و غصب و قذف محصنات و زنا و ربا و لواطه و ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۹. (۲). مر، تب: مصدری. (۳). تب: تمیز. (۱۲-۴). مر: قید کرد. (۵). تب اگر. (۶). آج، لب، فق، مر: بسوزانیم و بچشانیم. (۷). اساس و، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید زاید به نظر می رسد. (۸). آج، لب، فق، مر، تب: کبیره. (۹). اساس: چنان که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). وز، آج، لب، فق: کبیر تر. (۱۱). وز، آج، لب، فق: صغیر. [.....] (۱۳). مر، تب: کبیره. (۱۴). تب: صغیره. (۱۵). آج: محترمه. صفحه: ۳۳۷ شرب خمر و فرار از زحف، و اینکه قول عبد الله عباس است و سعید جبیر و حسن بصری و ضحاک. و روایت کرده اند از صادق - علیه السلام - الا آن که در حدیث صادق زیادتی هست و آن شرک به خدای است و انکار الولاية و عقوق الوالدین، و عبد الله مسعود گفت: هر چه خدای تعالی نهی کرد از آن اول سوره تا به سر سی آیت همه کبیره «۱» است. و در خبر است که رسول - علیه السلام - [گفت] «۲»: عقوق الوالدین و شهادة الزور کبیره، در مادر و پدر عاصی شدن و گواهی به دروغ دادن کبیره است. عبد الله مسعود گفت: من از رسول - علیه السلام - پرسیدم و گفتم: یا رسول الله؟ کدام گناه عظیمتر است! گفت: آن که با خدای انباز گیرید «۳». گفتم: پس از آن! گفت: آن که فرزندت «۴» را بکشی ترس آن را که با تو نان خورد. گفتم: پس از آن! گفت: آن که با زن همسایه زنا کنی، و تصدیق اینکه حدیث در کتاب خدای است - جل جلاله - آن جا که گفت: وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ «۵». بریده روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت بزرگتر کبیره «۶» شرک به خدای است و عقوق الوالدین، و آن که آب از مردمان باز داری پس از آن که تو سیراب شده باشی. عبد الله بن عمرو «۷» روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: که از جمله کبایر شرک به خدای است، و سوگند به دروغ است، و عقوق الوالدین، و قتل النفس. انس مالک روایت کرد از «۸» رسول - علیه السلام - که گفت: کبایر چهار است: ----- (۱). وز: کبیر. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، لب، فق: گیری / گیرید. (۴). وز: فرزندان. (۵). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۸. (۶). تب: کبیره / کبیره ای. (۷). همه نسخه بدلها بجز وز: عبد الله عمر. (۸). اساس: که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۳۸ شرک است، و قتل نفس، و عقوق الوالدین، و گواهی به دروغ. سفیان گفت و عبد الله بن عمر در حدیثی مرفوع که: از جمله کبایر

آن باشد که مرد پدر و مادر را دشنام دهد. گفتند: چگونه باشد که مرد پدر و مادر خود را دشنام دهد! گفت: بلی، مادر و پدر کسی را دشنام دهد، تا آن کس مادر و پدر او را دشنام دهد، و اینکه مانند آن است که گفت- علیه السّلام: «المستبان ما قالا فعلی البادی ما لم یعتد المظلوم. و عبد الله مسعود گفت: کبایر چهار است: شرک به خدای، و نومیذی از روح خدای، و یأس از رحمت خدای، و امن از مکر خدای. عبد الله عمر گفت: کبایر هفت است: شرک و قتل عمد و عقوق الوالدین و اکل الزّبا و اکل مال الیتیم و قذف المحصنات و الفرار من الزّحف و السّیحر. و روایت کردند از صادق- علیه السّلام- که او گفت: کبایر سه است: ترک ملت، و تبدیل سنت، و قتال اهل صفت. و فرقد گفت: در توریث خواندم که امتهات گناه سه است- و آن اول گناه است- که کردند: اول کبر و آن ابلیس کرد، دوم حرص و آن آدم کرد. سهام «۲» حسد و آن قابیل کرد. عبد الله عباس را گفتند: کبایر هفت است، گفت: هفت است تا به هفتصد «۳»، الّا آن است که گناه به استغفار کبیره نباشد، و به اصرار صغیره نباشد. سعید جبیر [گفت] «۴»: هر چه معصیت خداست همه کبیره است، الّا آن است که بنده چون گناهی بکند باید تا استغفار کند که خدای تعالی در دوزخ هیچ کس را مخلّد ندارد الّا آن را [که] «۵» کافر باشد، یا فریضه را منکر باشد یا به قدر ایمان ندارد. علی- بن ابی- «۶» طلحه گفت: هر گناهی که خدای مقرون کرد «۷» به لعنت یا به ----- (۱). اساس: مالا، با توجّه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج، لب، تب: سیوم، فق، مر: سیم. (۳). مر، تب: هفتصد. [.....] «۴-۵-۶». اساس: ندارد، با توجّه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). وز، آج، لب، فق: بکرد. صفحه: ۳۳۹ غضب یا به دوزخ یا به عذاب، آن کبیره باشد. ضحاک گفت: هر چه در دنیا بر آن حدّ زنند، و قیامت بر آن عقاب بود، آن کبیره باشد. حسین بن الفضل گفت: هر چه خدای تعالی آن را در قرآن کبیره خواند یا عظیم خواند آن کبیره باشد، نحو قوله: إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا «۱» إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطًا كَبِيرًا «۲» إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «۳» إِنَّ كَيْدَ كُنْ عَظِيمٌ «۴» سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ «۵» إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا «۶» نَكْفَرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ، مَفْضَلٌ عَنْ عَاصِمٍ خَوَانِدٍ: «يَكْفُرُ» و «يَدْخُلُكُمْ» بِالْيَأْسِ رَدًّا إِلَى قَوْلِهِ: إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا «۳»، حق تعالی گفت: اگر پرهیزی «۴» از کبایر گناهانی که شما را از آن نهی کردم آن به کفّارت سیئاتان کنم، یعنی آنچه دون آن باشد در گذارم از شما به تفضّل، و او را بود که چنین کند چه عقاب حق- اوست، و قبض و استیفایش به اوست، و به استیفایش مضرت تعلق دارد، و در اسقاطش اسقاط حقّ غیر نیست «۵» باید که اسقاطش نیکو بود کالدّین، و اینکه هم مبتدا کند و هم عند فعلی که ما بکنیم چنان که «۶» در اینکه آیت گفت. عبد الله مسعود گفت: من الصّیلاة الی الصّیلاة، از آن نماز تا اینکه نماز، آنچه در میان آن هر دو نماز بود خدای تعالی بیامرزد، و آن نمازها کفّارت آن گناهان باشد. و من الجمعة الی الجمعة، و از نماز آدینه تا «۷» نماز آدینه خدای تعالی آنچه میان آن باشد بیامرزد، و آن نمازهای آدینه را کفّارت آن بکند. و در خبر است که: هر کس غسل آدینه کند، غفر له ما بین الجمعین، هر چه در آن هفته کرده باشد از غسل کفّارت آن شود. و من رمضان الی رمضان، و آنچه میان دو رمضان کند خدای تعالی روزی ماه رمضان را کفّارت آن کند. و من الحجّ الی الحجّ، و آنچه از میان دو حج بود نیز بیامرزد و حجّها را کفّارت «۸» آن کند، [و] «۹» رسول- علیه السّلام- گفت: «۱۰» «۱۱» [الصّیلمات] «الخمس کفّارات لما بینهن» ما اجتنبت «الکبائر، نماز پنج «۱۲» کفّارت هر گناه است «۱۳» که میان آن باشد مادام تا کبیره نکند. ----- (۲) - (۱). اساس: نکند، با توجّه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۲۹. (۴). مر، تب: پرهیزید. (۵). مر و. (۶). مر: چنانچه. (۷). آج، لب، فق، مر، تب به. (۸). اساس: کفایت، با توجّه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹-۱۰). اساس: ندارد، با توجّه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز مر: ما اجتنبت. (۱۲). آج، لب، فق، مر، تب: پنج گانه. [.....] (۱۳). فق، تب: گناهی است. صفحه: ۳۴۱ وَ نُدْخِلُكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا، عَاصِمٌ وَ اهل مدینه خواندند: «مدخلا» به فتح المیم. و «مدخل» موضع دخول باشد، و باقی قرآء خواندند: «مدخلا» به ضمّ میم، و آن مصدر باشد و مفعول باشد، و او را به جای کریم بریم یعنی بهشت. ابو سعید خدری- و ابو هریره روایت کردند که رسول- علیه السّلام- یک روز بر منبر گفت: به آن

خدای که جان من به امر اوست - سه بار و خاموش شد. مردم گریستن گرفتند از آن که ندانستند که رسول - علیه السلام - [آن] «۱» سوگندان «۲» چرا یاد کرد، آنگه گفت: هیچ بنده «۳» نباشد که او پنج نماز بگذارد و ماه رمضان روزه دارد و از کبایر اجتناب کند و الا درهای بهشت بر او بگشایند چنان که بر هم می‌آید. آنگه اینکه آیت بخواند: *إِنْ تَجِئْتُوا كِبَآئِرًا مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ - الْآیةُ «۴»*. *وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ - الْآیةُ*، مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که زنان جمع شدند و رسولی کردند «۵» به رسول خدای - عز و جل - و گفتند: یا رسول الله! نه خدای تعالی خدای مردان است و زنان «۶»، و تو پیغامبری به مردان و زنان؟ چرا خدای تعالی «۷» همه ذکر مردان می‌کند و ذکر زنان نمی‌کند! ما می‌ترسیم که نباد «۸» که در ما خیری نیست، یا ما خدای را به کار نه‌ایم؟ خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد، و نیز قوله: *إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ «۹»*، و قوله: *أَنْتِ لَا أُضْعِجُ عَمَلٍ - عَمَلٍ - عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتِ «۱۰»*، و قوله: *مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتِ «۱۱»*. بعضی دگر گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون خدای تعالی آیت میراث فرستاد و گفت: *لِلذَّكَرِ مِثْلَ مِثْلِ الْأُنثِيَيْنِ «۱۲»*، یک مرد را دو چندان میراث باشد که یک «۱۳» زن را. زنان گفتند: یا سبحان الله! چرا چنین باشد، ما اولیتیم که نصیب ما ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و همه نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مر: سوگند. (۳). فق، تب: بنده/ بنده‌ای. (۴). مر قال الله تعالی. (۵). تب: روان کردند. (۶). همه نسخه بدلها: مردان و زنان است. (۷). اساس را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۸). آج، لب، فق، مر: مبادا، تب: نبادا. (۹). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۵. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۵. (۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۷. (۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۱. (۱۳). اساس، وز، آج، لب، فق، مر: دو، با توجه به تب تصحیح شد. [.....] صفحه ۳۴۲ بیشتر باشد که ما ضعیفانیم و ایشان اقویا، و ما عوراتیم و ایشان سرگشاده، به هر نوع بر طلب معاش قادراند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. مجاهد گفت: سبب آن بود که ام سلمه گفت: یا رسول الله! مردان غذا می‌کنند و ما نمی‌کنیم، و ایشان را حظ و بهره در هر دو سرای بیش است که ما را، کاشک «۱» تا مرد بود مانی «۲»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. قتاده و سدّی گفتند: چون آیت قسمت مواریث «۳» آمد *لِلذَّكَرِ مِثْلَ مِثْلِ الْأُنثِيَيْنِ «۴»*، مردان گفتند: ما امید داریم که ثواب ما در آخرت مضاعف باشد، چنان که نصیب ما در دنیا مضاعف است بر نصیب زنان. و زنان گفتند: ما امید داریم که وزر و عقاب ما در قیامت نیمه آن باشد که وزر و عقاب مردان، چنان که نصیب ما از میراث بر نیمه نصیب مردان است. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد، و هر یکی را از اینکه دو گروه که تمنای حال یکدیگر کنند، گفت: *تَمَنَّا* می‌کنید آنچه خدای تعالی تفصیل داد بعضی را از شما بر بعضی. و حقیقت «تمنا» آن باشد که کسی گوید چیزی را که باشد: کاشک نبود، و آن را که نباشد گوید: کاشک بودی، و از قبیل کلام باشد، و برای اینکه اهل لسان در اقسام کلام شمردند، و بعضی مردمان گفتند: «تمنا» معنی باشد در دل بیرون از شهوت و بیرون از اراده. و رمانی گفت: تمنا آن بود که مرد دوست «۵» دارد بر سبیل استمتاع به او. و بعضی دگر گفتند: اراده را چون مراد حاصل نیاید تمنا باشد. و مذهب درست آن است که گفتیم که: تمنا از قبیل کلام باشد برای آن که ارادت تعلق ندارد الا به آنچه حدوثش صحیح باشد، و تمنا به محال و صحیح تعلق دارد، و ارادت تعلق ندارد الا [۳۰۸-پ] به معدوم و به شهوت به هر دو تعلق دارد، و ظاهر آیت اقتضای آن ----- (۱). فق، مر، تب: کاشکی. (۲). اساس: کاشک تا مادر بودمانی، مر: کاشک تا مرد بودیمی، تب: کاشکی ما مرده بودمانی، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها: میراث. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۱. (۵). اساس و وز: دو دست، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه ۳۴۳ می‌کند که تمنای حال غیري کردن حرام باشد. و فزاء گفت: اینکه بر سبیل ندب است، و وجه تحریم او آن است که: اینکه حسد باشد یا از دواعی حسد باشد، و اینکه از دنیای اخلاق بود چون رضا «۱» به آنچه خدای قسمت کرده نباشد او را. و گفتند: حسد مذموم است و غبطه جایز، برای آن که حسد تمنای حال غیري باشد، و غبطه تمنای مثل حال او «۲» باشد، و اینکه روا بود. ضحاک گفت: روا نباشد که کسی تمنای حال کسی کند، نبینی که حق تعالی چگونه حکایت کرد از آنان که تمنای مثل حال قارون کردند: *يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ*

قارون» (۳)، آنکه چون او را و اموال او را خسف کردند بر آن تمنا پشیمان شدند، چنان که خدای تعالی از ایشان باز گفت: وَ أَصْبِحَ الَّذِينَ تَمَنُّوا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ - الی قوله: لَوْ لَا أَنْ مَنْ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا (۴). و کلبی گفت: در تورات نوشته است که نشاید که کسی گوید: اللَّهُمَّ اعْطِنِي مَالَ فُلَانٍ وَ امْرَأَتَهُ وَ أَمْوَالَهُ وَ أَحْوَالَهُ (۵)، و لکن روا بود که گوید: اللَّهُمَّ (۶) ارزقنی مثل ذلک و خیرا من ذلک، بار خدایا مرا مانند آن و بهتر از آن بده، و اینکه معنی اگر بر سبیل تمنا باشد و اگر بر طریق دعا باشد، جز به شرط مصلحت روا نباشد، اگر چه در لفظ نگوید یا اظهار نکند در ضمیر آن دارد. آنکه گفت: هر کسی را نصیب خود باشد از آنچه کنند: لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا، قتاده گفت: هر یکی (۷) را نصیب خود باشد از ثواب و عقاب بر وفق عملش، در اینکه باب فرقی نیست برای آن که در حق مردان و زنان جزای اعمال بر یک حد است فی قوله تعالی: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا (۸)، بر هر حسنی ده ثواب و بر (۹) سیئی یک جزا در حق مردان و زنان بسویه. -----

----- (۱). آج، لب، فق، مر باشد، تب دهد. (۲). آج، لب، فق، مر: حال مثل او. (۳). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۹. (۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۲. (۵). آج، لب، فق: احواله و امواله. (۶). آج، لب، فق، مر اعطنی و. (۷). همه نسخه بدلها: کسی. (۸). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۰. (۹). آج، لب، فق، تب هر، مر هر یک. [.....] صفحه: ۳۴۴ و قولی دیگر آن است که: مراد حظ و نصیب دنیاست از رزق، و مراد به کسب اکتساب مرد است در دنیا رزق و مال را. گفت: هر کسی را نصیبی هست به حسب آنچه صلاح اوست از رزق و کسب و کار او از مردان و زنان، تمنا زیاد نباید کردن چه اگر صلاح او در آن بودی او را همچنان بدادندی. چون ندادند، مراعات مصلحت او کردند، بیانه قوله تعالی: وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَ لَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ (۱). عبد الله عباس گفت: مراد نصیب میراث است که چون زنان را نصیب کم از نصیب مردان آمد، تمنای حال ایشان کردند. خدای تعالی از آن نهی کرد و گفت: هر کسی را نصیب خود است، و بر اینکه قول «اکتساب» به معنی اصابت و حوز باشد، و در اینکه قول ضعیفی هست برای آن که خلاف ظاهر است. آنکه گفت: (۲) دست از تمنا بردارید (۳) و در دعا فریایی (۴). وَ سَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ، ابن کثیر و کسائی و خلف خواندند: «و سلوا الله» حذف (۵) همزه در جمله قرآن چندان که امر مخاطب است، و باقی به همز خواندند و آنچه امر غایب است یا فعل مضارع خلاف نکردند در آن که مهموز خواندند، نحو قوله: لِيَسْئَلِ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ (۶) وَ لِيَسْئَلُوا مَا أَنْفَقُوا (۷). رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - گفت: ۸ «سلوا الله» من فضله فانه يحب أن يسئل و ان من أفضل العبادۃ انتظار الفرج، از خدای تعالی بخواهی (۹) فضل او که خدای دوست دارد که از او سؤال کنند، و فاضلتر عبادتی انتظار فرج باشد. و ابو هریره روایت کرد که رسول - عليه السلام - گفت: من لم يسئل الله من فضله غضب الله عليه، هر کس از خدای تعالی نخواهد فضل او، خدای تعالی بر او خشم ----- (۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۷. (۲). آج، لب، فق: گفتند. (۳). همه نسخه

بدلها بجز مر: بداری / بدارید. (۴). مر: فریاید. (۵). آج، لب، فق، مر: به حذف. (۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۸. (۷). سوره ممتحنه (۶۰) آیه ۱۰. (۸). اساس: و اسئلوا الله، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). بخواهی / بخواهید، آج، لب، فق از. صفحه: ۳۴۵ گیرد. و از بعضی زنان رسول - عليه السلام - روایت است که گفت: هر چه خواهی (۱) از خدای خواهی (۲) و اگر همه دوال نعلین باشد، که اگر خدای میسیر نکند میسیر نشود. و سفیان عینه گفت: خدای تعالی ما را نفرمود که از او سؤال کنیم الا تا اجابت کند، اگر نه آنستی که عطا دوست [دارد] (۳) ما را سؤال نفرمودی. قوله: وَ لِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي - الایه، گفت: هر کسی را مولای کردیم از آنچه رها کرده باشد مادر و پدر و خویشان. در اینکه «موالی» خلاف کردند. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ابن زید گفتند: عصبه است. سدی گفت: وارثانند که اولیتر باشند به میراث. و اصل کلمه من الولی باشد و هو القرب و من ولی الشیء یلیه اذا اتصل به، و معنی متقارب است. و مولی بر وجوه است: پسر عم باشد و عصبه باشد و معتق باشد و معتق باشد. و ولی مرد باشد، و ولی نعمت باشد، و همسایه باشد، و حلیف باشد و ناصر باشد، و اولی باشد. مولی بر اینکه ده قسمت بود و مرجع همه با اولی است برای آن که کلمه از اینکه مشتق است، و هر یکی را از اینان (۴) برای آن مولی خوانند که به صاحبش اولی باشد. اما معنی آیت، در

او چند قول گفتند: یکی آن که معنی آن است «۵»: «وَلِكُلِّ جَعَلْنَا، یعنی لکل واحد من الرجال و النساء موالی، ای ورثه هم اولی بمیراثه یرثونه ممّا ترک والداه و اقربوه من میراثهم له، گفت: کردیم و نهادیم، یعنی بیان کردیم و مشروع کردیم هر یکی را از مردان و زنان وارثانی که ایشان اولیتر باشند به میراث ایشان قرابه (۶)، تا بردارند به میراث [۳۰۹- ر] آنچه مادر و پدر و خویشان رها کرده باشند برای ایشان چون وفات بود ایشان را، و بر اینکه قول مادر و پدر و اقربا مورث باشند، اُعنی متوفی که میراث رها کرده باشند. و قولی دیگر آن است که: معنی چنین بود که هر کسی را وارثی کردیم که

 (۲- ۱). مر، تب: خواهید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس: به صورت «از بیان» هم خوانده می‌شود. (۵). وز، مر که. (۶). همه نسخه بدلها بجز وز: بقرابت. [.....] صفحه: ۳۴۶ میراث او گیرد، مِمّا تَرَک، ای مَمّن ترک، ای مَمّن خَلَفهم. و «ما» به معنی «من» بود. آنگه بیان کرد وارثان را گفت: الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ، علی تقدیر و هم الوالدان و الأقربون، وارثان پدر و مادر و خویشانند که نزدیکتر باشند، و بر اینکه قول مادر و پدر و اقربون وارثان باشند. آنگه ابتدا کرد و گفت: وَالَّذِينَ عَقَدْتَ، محلّ او رفع است بر ابتدا، و خبر او فی قوله: فَأَتَوْهُمْ نَصَبَ بَيْتِهِمْ. و کوفیان خواندند: «عقدت» بی الف، و باقی قراء خواندند: «عاقدت»، بالألف. اول از عقد باشد، دوم از معاقد، و آن معاهده بود «۱». و ابو علی الفارسی گفت: اینکه اولیتر است برای آن که عهد و سوگند میان دو کس باشد، و مفاعله بنای فعلی باشد که از میان دو کس بود و العهد و العقد و الميثاق و الوثيقة و اليمين نظایر، و در شاذّ سعد بن الزبیع خواند: «عقدت» علی تکثیر الفعل، و عرب برای آن سوگند را «يمين» خوانند که در وقت سوگند دست راست او به دست راست خود بگیرند، و تقدیر آن است که: وَالَّذِي عَقَدْتَ أَيْمَانَكُمْ حَلْفَهُمْ أَوْ «۲» عاقدتهم أَيْمَانَكُمْ، علی القرائتين. و در ظاهر اسناد فعل با یمین است که سوگند باشد و در معنی با مرد سوگند خوار. و در معنی آیت چند قول گفتند، قتاده گفت: در جاهلیت مخالفت کردند و با یکدیگر عهد و سوگند خوردندی، و محالف معاهدش را گفتی: دمی دمک، و هدمی هدمک، و ثاری ثارک. و حربی حربک، و سلمی سلمک، و ترثی و ارثک، و تطلب بی و اطلب بک، و تعقل عتی و أعقل عنک، گفتی: خون من خون تو است و بیرانی «۳» سرای من بیرانی «۴» سرای تو است، و کینه من کینه تو است، جنگ من جنگ تو است، و صلح من صلح تو است، و تو از من میراث گیری و من از تو میراث گیرم، و تو طلب خون من کنی و من طلب خون تو کنم، و تو از من دیت دهی و من از تو دیت دهم. چون اینکه گفته «۵» بودندی میان ایشان موارث ثابت شدی، و نصیب حلیف از میراث دانگی بودی. خدای تعالی گفت: نصیب ایشان بدهید از میراث، آنگه آن را منسوخ کرد به آیت اولوا الأرحام. -----

 (۱). آج، لب: باشد. (۲). آج، لب، فق: ای. (۳-۴). مر: ویرانی. (۵). آج، لب، فق، مر: و همچنین گفته. صفحه: ۳۴۷ مجاهد و نخعی گفتند: نصیب او بدهید «۱» از وفا و نصرت و معاونت و دیت آنچه بر آن عهد کرده‌ای «۲» دون میراث، و بر اینکه قول آیت منسوخ نباشد لقله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ «۳»، و لقول النبی - علیه السلام: اوفوا للحلفاء عقودهم التي عقدت أيمانكم، وفا کنید «۴» با حلیفانتان به آنچه بر آن سوگند خورده باشی «۵». و روز فتح مکه در خطبه گفت: آنچه در جاهلیت کرده‌ای «۶» از عهد «۷» سوگند نگاه داری «۸» که اسلام آن را نیفزود أَلَا قَوْلُت و زیادت، و از آن پس سوگند مخوری «۹» و مخالفت مکنید «۱۰» که لا- حلف فی الإسلام. و عبد الرحمن عوف «۱۱» روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: به سوگند مطّیبان حاضر بودم و من کودک بودم با بعضی اعمام خود، و اختیار نکنم که آن عهد شکافته شود «۱۲»، به بدل آن مرا شتران سرخ موی سیاه چشم باشد. عبد الله عباس و ابن زید گفتند: آیت در آنان آمد که رسول - علیه السلام - میان ایشان برادری داد روز مؤاخات از مهاجر و انصار، چون به مدینه آمد ایشان به آن برادری میراث گرفتندی، آنگه به آیت فرایض منسوخ شد .. سعید بن المسیب گفت: آیت در آنان آمد که ایشان پسری «۱۳» خواندگان یافتندی «۱۴» در جاهلیت، و از جمله ایشان زید حارثه بود که رسول - علیه السلام - او را به پسری برخواند، خدای تعالی فرمود که ایشان را از وصیتی نصیبی کنند، و میراث خویشان را باشد. فذلک قوله: فَأَتَوْهُمْ نَصَبَ بَيْتِهِمْ، یعنی من الوصیة. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيداً، که خدای تعالی بر همه چیزی

گواه است. و مورد اینکه کلمه تهدید و وعید است تا مردمان خلل نکنند به آنچه واجب باشد در اینکه باب. -----

----- (۱). آج، لب، فق: بدهی / بدهید. (۲). مر، تب: کرده‌اید. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۱. (۴). آج، لب، فق: کنی / کنید. (۵). مر، تب: باشید. (۶). مر: کرده‌اید. (۷). مر، تب و. (۸). مر، تب: دارید. (۹). مر، تب: مخورید، آج، لب، فق و اگر خورید. (۱۰). آج، لب، فق: مکنی / مکنید. [.....] (۱۱). تب: عبد الرحمن بن عوف. (۱۲). آج، لب، فق، مر، تب و. (۱۳). آج، لب، فق، مر، تب: پسر. (۱۴). آج، لب، فق، مر: گرفتند، تب: گرفتندی. صفحه: ۳۴۸ الرجال قَوْمُونَ عَلَى النِّسَاءِ - الاية، مقاتل گفت: اینکه آیت در سعد بن الزبیع آمد، و او از جمله نقیبان بود و در زنش حبیبه بنت زید بن ابی زهیر، و هر دو انصاری بودند. زن بر او نشوز کرد، مرد او را بزد. [او] «۱» با پدرش برخاست و بنزدیک رسول آمدند به شکایت، و گفت: ای رسول الله؟ من اینکه کریمه خود را در حکم او کرده‌ام، اکنون او را تپنچه «۲» بر روی زد. رسول - علیه السلام - گفت: قصاص باید کردن. جبرئیل آمد و اینکه آیت آورد. رسول - علیه السلام - گفت: ما چیزی خواستیم، خدای تعالی چیزی دگر خواست، و آنچه خدای خواست بهتر است، و قصاص برداشت در آنچه از میان شوهر و زن باشد بر وجه تأدیب. و [قتاده] «۳» گفت: آیت در سعد بن الزبیع آمد و زنش دختر محمد مسلمه، و قصه هم اینکه «۴» که رفت. و ابو روق گفت: آیت در جمیله بنت عبد الله بن ابی اوفی آمد و در شوهرش ثابت بن قیس بن شماس، و قصه هم اینکه که «۵» رفت، [گفت] «۶»: مردان قیمان و ایستادگانند بر زنان گماشته و مسلطاند، و دست [۳۰۹- پ] ایشان بر زیر است و دست اینان زیر، مردان را زبان امر است و گفتار نهی است و دست تأدیب است. و قوام قیال باشد من القیام، و اینکه بنا مبالغه را باشد و کثرت فعل را تا به صنایع و حرف اینکه بنا مخصوص شد. و زهری گفت و جماعتی علما که: آنچه از میان زن و شوهر باشد از جراحات و شجاج در او قصاص نباشد مادام تا دون نفس باشد، و آنما دیت باشد بر مرد و به حسب آنچه شرع فرموده بود. بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ، به آن تفضیلی که خدای داد بهری خلقان را بر بهری، گفتند: مراد عقل است، و گفته‌اند: بزیاة الدین و الیقین، از آن جا که زن ناقص عقل «۷» ناقص دین است، برای آن که در ماهی چند روز نماز نتوانند کردن «۸» و روزه داشتن، و گفته‌اند: به نقصان گواهی که گواهی دو زن به یک مرد باشد: -----

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). تب: تپنچه. (۳-۶). اساس: افتادگی دارد، با توجه به وز افزوده شد. (۴). آج، لب: قصه او هم از اینکه نوع است. (۵). آج، لب، فق: و قصه او هم از اینکه نوع است که. (۷). همه نسخه بدلها بجز وز و. (۸). همه نسخه بدلها: نتواند کردن. صفحه: ۳۴۹ فَرَجُلٌ وَ امْرَأَتَانِ «۱»، و گفته‌اند: به تصرف و تجارت، و گفته‌اند: به جهاد، که در حق مردان فرمود: انْفِرُوا خِفَافًا وَ ثِقَالًا وَ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ «۲»، و در حق زنان فرمود: وَ قَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ «۳». ربیع گفت: بالجمعة و الجماعات، که بر زنان نماز آدینه نیست. و حسن بصری گفت: به نفقه که بر مردان است، بر زنان نیست. و گفته‌اند «۴»: تفضیل به آن است که مردی را چهار زن نهاد شرع، و زنی «۵» بیشتر «۶» از یک شوهر نتوان کردن «۷»، و گفته‌اند: به آن که طلاق [به] «۸» مردان است، و قال - علیه السلام: الطلاق بالرجال و العدة بالنساء. و گفته‌اند: به میراث، و گفته‌اند: به دیت، که دیت زنی نیمه دیت مردی باشد، و گفته‌اند: به نبوت و امامت و خلافت، که خدای تعالی از زنان هیچ پیغامبر نفرستاد، و از ایشان امام و خلیفه نباشد. رسول - علیه السلام - گفت: المرأة مسکینه ما لم یکن لها زوج، زن مسکین باشد تا شوهرش نباشد. گفتند: یا رسول الله؟ و ان کان لها مال، [و اگر چه مال دارد! گفت] «۹»: و اگر چه مال دارد، آنگه بر خواند الرجال قَوْمُونَ عَلَى النِّسَاءِ. ابو هریره «۱۰» روایت کند که رسول - علیه السلام - گفت: بهترین زنان زنی بود که چون در او نگری شادان شوی، و اگرش چیزی فرمایی طاعت دارد، و اگر از او غایب شوی غیبت تو را محافظت کند در نفس خود و مال تو، آنگه اینکه آیت بر خواند: الرجال قَوْمُونَ عَلَى النِّسَاءِ. فَالضَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ، اما آن زنانی که صالح باشند مطیع باشند خدای را - جل جلاله - و شوهران خود را. حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ، غیبت شوهر خود را محافظت کنند هم ----- (۱).

سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲. (۲). سوره توبه (۹) آیه ۴۱. (۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۳. [.....] (۴). آج، لب، فق، مر بهترین. (۵). وز،

آج، لب، فق، مر: وزن. (۶). اساس: نیست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب، فق، مر، تب: نتواند کردن. (۸). اساس: ندارد، آج، لب، فق، مر: از، با توجه به وز تصحیح شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). وز گفت و. صفحه: ۳۵۰ در اسرار [هم در اموال] «۱» هم در نفس خود. بِمَا حَفِظَ اللَّهُ، أَي بِحِفْظِ «۲» اللَّهُ لَهْنٌ، به نگاه داشت خدای ایشان را. و ابو جعفر خواند: بما حفظ الله، به نصب «ها» ی الله، ای بحفظهن الله، به نگاه داشت ایشان خدای را. و «ما» در هر دو قراءت مصدری باشد، و معنی چنان است در هر دو قراءت که رسول گفت - علیه السلام: احفظ الله يحفظك. وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ، و آنان زنانی که ترسی «۳» که نشوز کنند. و «نشوز» ناساختن و آرام ناگرفتن باشد، و اصل او در حرکت و اضطراب بود، و در عرف شرع از میان زن و شوهر باشد، و آن را که از هر یکی از ایشان بود نشوز خوانند اما «۴» از قبل زن اینکه است که در اینکه آیت گفت: وَاللَّامِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ، و از قبل مرد آن است «۵» فرمود: وَإِنَّ امْرَأَةً خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا «۶»، اگر ترسی «۷» که عصیان و ناسازگاری کنند، فَعِظُوهُنَّ، اَوَّلَ پند دهی «۸» او را، اگر سود ندارد او را «۹» و اصرار کنند وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ، ایشان را در بسترها کنی «۱۰» و جانبی دگر بخسپی «۱۱». و گفته‌اند: که پشت بر ایشان کنی «۱۲»، و اگر سود ندارد، و اضْرِبُوهُنَّ، آنگه بزنی ایشان را زدن که به قاعده باشد بر وجه تأدیب، چنان که عیبی و نقصانی بر ایشان نیاید «۱۳». و در خبر هست که رسول - علیه السلام - گفت: علق السوط حيث تراه أهل بيتك، تازیانه جایی در آویز که اهل خانه و زیر دستان تو بینند. أسماء بنت ابی بکر گفت: من چهارم زن بودم که زیر عوام مرا به زنی کرد، چون بر یکی از ایشان خشم گرفتی او را «۱۴» چوب مشجب زدی، چنان که بشکستی بر او، و مشجب سه پایه باشد که جامه بر او افکنند. ----- (۱).

اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب: يحفظ. (۳). مر، تب: ترسید. (۴). مر اگر. (۵). همه نسخه بدلها بجز وز که. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۸. (۷). تب: ترسید. [.....] (۸-۱۲). مر، تب: دهید. (۹). همه نسخه بدلها: لفظ «او را» ندارد. (۱۰). مر، تب: کنید. (۱۱). تب: بخسبید. (۱۳). آج، لب، فق، مر اگر چه خود همه عیب و نقصان و مایه فساد و طغیان‌اند. (۱۴). آج، لب، فق، مر، تب به. صفحه: ۳۵۱ فَإِنَّ أَطْعَنَكُمْ، اگر شما را طاعت دارند بر ایشان راهی مجویی «۱»، یعنی راه تعنت و تجنی. و گفته‌اند: تکلیف مجنه «۲» نکنی «۳» ایشان را. إِنَّ اللَّهَ [كَانَ] «۴» وَإِنْ حِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا، و اگر ترسی «۶» شقاقی میان ایشان. و «شقاق» ناسازگاری باشد از هر دو جانب، و اشتقاق او «۷» من الشَّقِّ باشد، و شَقٌّ نَصْفُ الشَّيْءِ باشد، فعل به معنی مفعول. و شقاق و مشاقه مصدر شاقه مشاقه و شقاقا باشد، و آن از میان دو کس بود. فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا، دو حاکم را بدارید «۸» یکی از جانب مرد و یکی از جانب زن تا بنشینند و مصلحت برانند «۹». إِنْ يُرِيدُوا إِصْلَاحًا، اگر صلاح «۱۰» خواهند، گفته‌اند: مراد حکمین‌اند، و گفته‌اند: مراد زن و شوهراند. يُوقِفُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا، خدای تعالی توفیق دهد [۳۱۰-ر] میان ایشان. عبیده السیلمانی گفت: در روزگار امیر المؤمنین علی - علیه السلام - مردی و زنی بیامدند و با هر یکی جماعتی مردمان به حکم گاه، او گفت: چه می‌باید اینان را! گفتند: یا امیر المؤمنین؟ میان ایشان شقاقی هست. امیر المؤمنین گفت از اهل مرد حکم کنید «۱۱» و از اهل زن حکمی، آنگه ایشان را پیش خواند - اَعْنِي هِرْدُو حَكْمِ رَا - گفت: دانی «۱۲» تا شما را چه می‌باید کردن! بنشینی «۱۳» و رایب زنی «۱۴»، اگر صلاح در جمع باشد جمع کنی «۱۵»، و اگر صلاح در تفریق باشد تفریق کنی «۱۶». زن گفت: -----

----- (۱). مر، تب: مجوید. (۲). آج، لب، فق، مر: محبت. (۳). آج، لب، فق: مکنی، مر، تب: مکنید. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. (۵). مر و خواهد بود قوله تعالی. (۶). مر، تب: ترسید. (۷). اساس و وز: و، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق: بدارید/ بدارید. [.....] (۹). اساس و وز: بر، آج، لب، فق: بر آن است، مر: بینند، با توجه به تب تصحیح شد. (۱۰). آج، لب، فق، مر، تب: اصلاح. (۱۱). آج، لب، فق: حکمی کنی، تب: حکمی کنید. (۱۲). مر: دانید. (۱۳). تب: بنشینید. (۱۴). وز، آج، لب، فق: رای زنی، مر، تب: رای زنید. (۱۵-۱۶). مر، تب: کنید. صفحه: ۳۵۲ رضیت بکتاب الله حکما بمالی و علی، راضی شدم به کتاب خدای به آنچه مراست یا بر من است. مرد گفت: تفرقت، امیر

المؤمنین - علیه السلام - گفت: تا هر دو به قول ایشان راضی نشوی «۱» حکم نیست. و نزدیک ما چنان است که: اگر رای زنده و صلاح در جمع بیند جمع کنند، و میان ایشان «۲» مشورت نکنند. و اگر تفریق «۳» مصلحت بیند [تفریق بکنند] «۴» بی مراجعت ایشان و اگر یکی جمع بیند و یکی تفریق «۵» از اینکه دو حکم آن را حکمی نباشد تا آن که رای ایشان متفق نشود «۶»، اما علی الجمع أو علی التفریق. حق تعالی گفت اگر ایشان طلب صلاح و اصلاح کنند من توفیق دهم. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا «۷» که خدای تعالی دانا و خبیر است از کارها. و «توفیق» لطفی باشد که عند آن اتفاق طاعت بیوفتد «۸». وَ بَيْنَهُمَا، ضمیر حاکمین است. و فقها خلاف کردند «۹» در آن که اینکه حاکمان و کیل باشند یا حکم باشند. نزد ما آن است که حاکم باشند. آن کس که گفت: و کیل باشند، گفت: ایشان را بود که از دو کار آنچه «۱۰» رای بیند بکنند بی مراجعت، و اینکه قول سعید جبر است و شعبی و نخعی و شریح، و بر قول اول حسن بصری موافق است و قتاده و ابن زید. و در تواریخ هست که چون امیر المؤمنین - علیه السلام - به صفین با معاویه کارزار کرد، گاه دست اینان را بودی و گاه ایشان را، تا یک بار کار به آن جا رسید که لشکر امیر المؤمنین قوت گرفتند و از ایشان قومی بسیار بکشتند، و تنگ خیمه معاویه برسیدند «۱۱»، و بس نماند که او را اسیر گیرند «۱۲»، او عمرو بن العاص را گفت: ----- (۱). (۱). مر، تب: نشوید. (۲). همه نسخه بدلها: و بایشان. (۳). آج، لب، فق: تفرقه. (۴).

اساس: ندارد، تب: تفریق نکنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). مر: تفرقه. (۶). آج، لب، فق: شود. (۷). اساس، تب: حکیمان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و قرآن مجید تصحیح شد. [.....]. (۸). آج، لب، فق، مر: بیفتد. (۹). وز، آج، لب، فق: کرده‌اند. (۱۰). مر: دو کار یکی آنچه مصلحت و. (۱۱). آج، لب، فق، مر: بریدند. (۱۲). مر: اسیر کنند. صفحه: ۳۵۳ چه رای است! گفتند: رای آن است که بفرمایی تا چند پاره «۱» جامع بیارند و مفزق کنند و بر سر نیزه‌ها کنند و گویند: ای قوم؟ ما شما را با کتاب خدای می‌خوانیم تا میان ما حاکم «۲» باشد، [همچنین کردند] «۳» و سلاح بینداختند و مصحفها و ورقها بر سر نیزه‌ها بستند، و اینکه ندا کردن گرفتند. لشکر امیر المؤمنین «۴» از جنگ باز ایستادند، مگر اندکی که مستبصر بودند. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: یا قوم؟ خطا می‌کنی «۵»، «۶» امضوا علی بصیرتکم فانهم لیسوا بأهل دین و لا قرآن و انما رفعوها مکیده، بر کار خود بروی «۸» که اینان اهل دین و قرآن نه‌اند و اینکه مصحفها به کید بر سر چوبها کرده‌اند. شنیدند «۹» و اصرار کردند و گفتند: لا بد حکمین باید کردن و الحاح کردند. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: اکنون چون لابد چنین باید تا من حاکمی «۱۰» را اختیار کنم و عبد الله عباس را اختیار کرد، گفتند: نخواهیم «۱۱»، ما یمنی «۱۲» و مضر «۱۳» را خواهیم. گفت: مالک اشتر را، گفتند: اینکه همه آفت از او آمد، تا ابو موسی اشعری را اختیار کردند برای خود و برفتند، و اینکه حکمین کردند چنان که معروف است. چون عمرو بن العاص آن مکیده بکرد، و ابو موسی را بفریفت و او خلع کرد امیر المؤمنین علی را از امامت علی زعمه، هم آن قوم که آن اختیار کرده بودند خارجی شدند و چهار هزار مرد به یک بار برخاستند و لشکرگاه رها کردند و با جانی شدند و فرود آمدند. امیر المؤمنین عبد الله عباس را فرستاد به ایشان، و گفت: چرا جدا شده‌ای «۱۴»! ----- (۱).

اساس و وز: با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، آج، لب، فق قرآن. (۲). آج، لب، فق، مر: حکم. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج، لب، فق، مر: علی. (۵). تب: می‌کنید. (۶). اساس: کلمه به صورت «دفعوها» نیز خوانده می‌شود. (۷). تب: از اینکه جا به بعد صفحاتی چند افتادگی دارد. (۸). بروی / بروید. (۹). آج، لب، فق، مر: نشیندند. [.....]. (۱۰). مر: حکمی. (۱۱). اساس، لب: نخواهیم، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۲). آج، لب، فق، مر: یمنی. (۱۳). اساس و وز، به صورت «مضرتی» هم خوانده می‌شود (۱۴). شده‌ای / شده‌اید. صفحه: ۳۵۴ گفتند: برای آن که علی حکمین کرد. عبد الله عباس گفت: پس حکمین نباید کردن «۱»! گفتند: نه، گفت: [نه] «۲» خدای تعالی در بعضی احکام شرع می‌فرماید: وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَ حَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا «۳» - الایه، جواب نداشتند «۴» و باز نیامدند. عبد الله عباس با «۵» نزدیک امیر المؤمنین آمد و خبر داد [او را] «۶» به آنچه رفته بود. او گفت: تو نیک گفتی، و لکن جواب ایشان نه اینکه است. آنگه خود برفت و ایشان را

گفت: به خدای بر شما اگر کسی در میان شما هست که اینکه کار نکرده است و نحواسته و الحاح نکرده، جدا شوی» (۷) یا جواب دهی» (۸). کس از ایشان جواب نداد، گفت: اکنون خون» (۹) شما کردی» (۱۰) هم شما بیرون آمدید» (۱۱)، آنگاه [به]» (۱۲) ایشان به نهروان قتال کرد تا همه را بکشت مگر تنکی» (۱۳) چند بجستند. قوله - عز و جل:

[سوره النساء (۴): آیات ۳۶ تا ۴۳]

[اشاره]

وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِالْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَلًا فَخُورًا (۳۶) الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا (۳۷) وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا (۳۸) وَمَا ذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا (۳۹) إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَهَّنْتَ بِضَاعِهَا وَيُوتَ مِنْ لَدُنْهِ أَجْرًا عَظِيمًا (۴۰) فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا (۴۱) يَوْمَ تَذُوقُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوْا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا (۴۲) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنْبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا (۴۳) [۳۱۰-پ]

[ترجمه]

پرستید» (۱۴) خدای را و انباز مگیرید به او چیزی» (۱۵) و با مادر و پدر نیکویی کنی» (۱۶) و با خویشان و یتیمان و درویشان و همسایه خویشاوند و همسایه دور و همسایه هم پهلو، و رهگذری» (۱۷) و بردگانتان که خدای ندارد دوست آن را که متکبر -----
 (۱). مر: شاید گرفتن. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳).
 سوره نساء (۴) آیه ۳۵. (۴). آج، لب، فق، مر: ندانستند. (۵). مر: باز. (۱۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مر: شوید. (۸). مر: دهید. (۹). آج، لب، فق، مر: چون. [.....] (۱۰). کردی / کردید. (۱۱). آج، لب، فق: آمدی. (۱۳). مر: تنی. (۱۴). آج، لب، فق: و پرستید. (۱۵). آج، لب: با او هیچ چیز را. (۱۶). کنی / کنید. (۱۷). آج، لب: و مسافر. صفحه: ۳۵۵ باشد و نازنده. آنان که بخیلی کنند و فرمایند مردمان را به بخل و پنهان کنند» (۱) آنچه داده باشد خدای ایشان را از فضلش، نهادیم» (۲) برای کافران عذابی خوار کننده. و آنان که نفقه کنند» (۳) مالهاشان برده» (۴) مردمان» (۵) و ایمان نیارند به خدای و نه به روز بازپسین، و هر که باشد دیو او را همتا بد همتای باشد او را. و چه باشد بر ایشان اگر ایمان آرند به خدای و به روز باز پسین و نفقه کنند از آنچه روزی داد خدای ایشان را و به ایشان خدای داناست. خدای بیداد نکند به سنگ ذره» (۶) و اگر باشد نیکویی دو چندان [کند آن را]» (۷) و بدهد از نزدیک او مزدی عظیم. چگونه بیاریم» (۸) ما از هر گروهی گواه و بیاریم تو را بر اینان گواه. آن روز» (۹) که تمنا کنند کافران و آنان که عاصی باشند در رسول اگر زمین به ایشان راست کنند» (۱۰) و پنهان نکنند از خدا حدیثی. -----
 (۱). آج، لب، فق: و نهان می دارند. (۲). آج، لب: و ساخته ایم. (۳). آج، لب، فق، مر: می کنند. (۴). کذا: در اساس و وز (بدون نقطه)، شاید کلمه تصحیفی از «بدیده» باشد، آج، لب، فق: برای نمایش. (۵). آج، لب، فق: مردم. (۶). آج، لب، فق: برابر یک مورچه خورد. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. [.....] (۸). آج، لب، فق: پس چگونه بود

حال کفار چون آریم. (۹). اساس: آن را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آج، لب، فق: اگر راست کنند با ایشان زمین را. صفحه: ۳۵۶ «۱» ای آنان که بگرویده‌اید مگردید پیرامن نماز و شما مست «۲» باشید تا بدانید آنچه گوید و نه جنب الا گذرنده به راه تا غسل کنید و اگر باشید بیمار «۳» یا بر سفر یا آید یکی از شما از قضای حاجت یا پسایی زنان «۴» را نیاید آب تیمم کنید به خاکی پاک و بمالی «۵» به رویهاتان و دستهایتان که خدای در گذارنده و پوشنده گناه است. قوله: وَاعْبُدُوا اللَّهَ، اینکه، خطاب است با جمله مکلفان، خدای تعالی می‌فرماید ایشان را که: او را پرستند و با او انباز نگیرند، و با مادر و پدر نیکویی کنند. و نصب احساناً بر مصدر باشد از فعلی محذوف، یعنی و احسنوا بالوالدین احساناً و بذی القربی، ای بذی القرباه. و «قربی» مصدر است کالزلفی، و با خویشان نیز نکویی کنی «۶» و با یتیمان نیز نکویی کنید. و «یتیم» آن بود که به طفولیت پدرش بمیرد. و «مساکین». جمع مسکین باشد، آن که او را چیزی باشد و کفایتش نبود، و ابن ابی عبله خواند: و بالوالدین احسان، به رفع علی تقدیر و علیکم احسان بالوالدین. ابو هریره روایت کرد که: مردی بنزد رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ دلم سخت شده است [۳۱۱-ر] گفت: اگر خواهی تا دلت نرم شود مسکینان را طعام ده و دست به سر یتیمان فرود آور، و ایشان را طعام ده. وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَى، و همسایه خویشاوند را. عبد الله عباس خواند: [«و الجار» به نصب علی الاغراء] «۷». وَ الْجَارِ الْجُنْبِ، حق تعالی گفت: با هر دو همسایه، هم به آن همسایه که ----- (۱). اساس، وز: لا مستم. (۲). آج، لب: مستان. (۳). آج، لب: بیماران. (۴). آج، لب، فق: یا پساید بشره برهنه به زنان. (۵). آج، لب، فق: و بسایید. (۶). آج، لب: کنید. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۵۷ خویش است هم به آن که بیگانه است احسان کن. آن که خویش است دو حق دارد: حق القربه و حق القرباه، و آن دگر حق دارد حق الجوار بملاصقه الدیار. ضحاک گفت: یعنی غریب، أعمش و مفضل خواندند: و الجار الجنب، بفتح الجیم و سکون التون و هر دو لغت است، يقال: رجل جنب و جنب و جنب و أجنب و أجنبی- اذا لم یکن قریبا، قال الأعشى: أتیت حرثا زائرا عن جنبه فکان حرث فی عطائی جامدا أی عن بعد و غربه. و جنب را برای آن خوانند که از نماز و مسجد دور باشد، و نوف گفت: الجار الجنب، مراد همسایه کافر است. وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ، یعنی رفیق در سفر، اینکه قول عبد الله عباس است و سعید جبیر و عکرمه و قتاده. و رسول- علیه السلام- گفت: التمسوا الجار قبل شری الدار و الزفیق قبل الطریق. بعضی دگر گفتند: الصاحب بالجنب، همسایه ملاصق باشد که سرایش به پهلوی سرای تو بود. بعضی دگر گفتند: آن کس که ملازم تو باشد به پهلوی تو بنشیند، طمع دارد به خیر تو. عبد الله عباس گفت: من شرم دارم و از «۱» مردی که او سه بار پای بر بساط من نهد و از من بر او اثری نباشد. مهلب گفت پسرانش را که: چون مردی بامداد و شبانگاه خویشتن بر شما عرض کند «۲» بس باد او را از سؤال به اینکه قدر. و رسول- علیه السلام- گفت: ان خیر الاصحاب عند الله خیرهم لصاحبه و خیر الجیران عند الله خیرهم لجاره، بهترین رفیقان بنزدیک خدای آن بود که رفیقش را به بود «۳». و ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: مؤمن نباشد آن که همسایه از شرا او ایمن نبود، و هر آن کس که او را در سرای بسته [باید] «۴» داشتن که ایمن نباشد از همسایه بر اهل و مالش همسایه او مؤمن نباشد. گفتند: یا رسول الله؟ حق همسایه بر همسایه چیست! گفت: آن که اگر ت بخواند اجابت کنی، و اگر ----- (۱). آج، مر: دارم از. (۲). اساس: کنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مر و بهترین همسایگان بنزدیک خدای آن بود که صالح و معتبد بود به صدق. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] صفحه: ۳۵۸ درویش باشد دستگیری کنی، و اگر قرض خواهد بدهی، و اگر خیری رسد او را تهنیت کنی، و اگرش مصیبتی رسد تعزیتش دهی، و اگر بمیرد به جنازه‌یش حاضر آبی، و دیوار از بالای سرای او بر نیاری تا باد از او منع کند، و او را نرنجانی به بوی مطبوخات که تو را بود الا که او را نصیب کنی «۱»، و اگر بیمار شود به عیادت او شوید، و اگر میوه خری «۲» او را از آن نصیب کنی، و اگر نکنی پنهان داری از او «۳»، رها نکنی «۴» تا کودکانش تو چیزی از آن به در برند و کودکانش او بینند که پس ایشان را آرزو آید. آنکه گفت: همسایگان سه‌اند. یکی سه حق

دارد، و یکی دو حق، و یکی یک حق. اما آن که سه حق دارد: همسایه باشد مسلمان خویشاوند، حق همسایگی دارد و حق اسلام و حق خویشی. و آن که دو حق دارد: همسایه مسلمان باشد، حق اسلام و جوار دارد. و آن که یک حق دارد: همسایه مشرک که حق همسایگی دارد» (۵). بس. و انس روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: من آذی جاره فقد آذانی، هر که همسایه را بیازارد مرا آزرده باشد، و هر که مرا آزارد خدای» (۶) آزرده باشد، و هر که با همسایه کارزار کند با من کارزار کرده باشد. و رسول - علیه السلام - گفت: ما زال أخی جبرائیل یوصینی فی حق الجار حتی ظننت أنه یرثنی، برادرم جبرائیل مرا چندانی وصیت کرده در حق همسایه تا گمان بردم که میراث من به او رسد. و ابن السبیل، رهگذری، و اگر چه در شهر خود خداوند یسار» (۷) و نعمت باشد چون به غربت افتد و دست تنگ باشد با او نیز احسان باید کرد» (۸)، و گفته‌اند: منقطع به باشد، آنگه» (۹) در راه از یاران و عدیلان خود باز مانده بود ----- (۱). آج، لب، فق، مر تا هر چه خوری موجب صحت و سلامت تو

و فرزندان تو باشد. (۲). آج، لب، فق، خوری، مر: چیزی آید. (۳). وز و. (۴). آج، لب، فق: مکنی، مر: مکنید. (۵). مر و. (۶). فق، مر را. (۷). آج، لب، فق، مر: مال بسیار. (۸). اساس: کند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). آج: آنک / آن که. صفحه : ۳۵۹ و ما ملک ایمانکم، و آنچه دستهای شما آن را مالک بود از بردگان. ابو ذر غفاری گفت: رسول - علیه السلام - غلامی به من داد و مرا گفت: اینکه را نکودار و از آن طعامش ده که تو خوری، و از آن کسوت پوشش که تو پوشی. ابو ذر غفاری گفت: من [خود] «۱» یک پیراهن داشتم به دو نیمه کردم، یک نیمه در او پوشانیدم. چون به نماز شام در مسجد شدم، رسول - علیه السلام - مرا گفت: پیراهن را چه کردی! گفتیم: ای رسول الله! گفتمی غلام را نکودار، از آنش ده که خوری، از آنش پوشان که تو پوشی، و من پیراهن هم اینکه یکی داشتم، نیمه» (۲) پیراهن او کردم. رسول - علیه السلام - مرا گفت: نکودارش. بیامدم و آزاد کردم. پس رسول - علیه السلام - مرا پرسید که: غلامت را چه کردی! من گفتم: من غلام ندارم. گفت: چه کردی! گفتم» (۳): آزادش کردم. مرا گفت: آجرک الله، خدات مؤذ» (۴) دهاد. ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که: گوسفند برکت است و شتر عزت است» (۵) اهلش را، و اسپ خیر در پیشانی او بسته است تا به روز قیامت، و بنده برادر تو است اگر در ماند و عاجز شود یاری دهیش. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: آخر سخن رسول - علیه السلام - اینکه بود که گفت: الصلاة و ما ملک ایمانکم، نماز به پای دارید و زیر دستان را [۳۱۱-پ] نکو دارید. إن الله لا یحب من کان مختالاً فخوراً، خدای تعالی دوست ندارد آن را که متکبر باشد» (۶) بر همسایه درویش و خویشاوند درویش تکبر کند. و «مختال» مفتعل باشد من الخیلاء، و اصل کلمه من خال إذا ظن» باشد، برای آن که» (۷) متکبر» (۸) در خویشتن چیزی» (۹) پندارد که در او نباشد، و خیال از اینکه جاست، و اصل کلمه ظن» است. فخور، کثیر الفخر باشد، و فعول بنای مبالغه باشد، چون کفور و شکور و جهول و بذول.

(۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۲). وز: نیمه. (۳). اساس: گفت، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). وز، آج، لب، فق، مر: مزد. (۵). همه نسخه بدلها: عز است. [...] (۶). آج، لب، فق، مر بر بنده و. (۷). لب، فق، مر درویش را خوار دارد و. (۸). آج، لب، فق، مر آن کس بود که (۹). آج، لب: خیری. صفحه : ۳۶۰ الذین یخلفون، محل او نصب است برای آن که صفت «من» است، و او منصوب المحل است به آن که مفعول «لا یحب» است، آنان که بخل کنند. و بخل در لغت منع فضلات منافع باشد، و در شرع منع واجب» (۱). و در او چهار لغت است: بخل و بخل و بخل و بخل. و بخل قراءت عامه قراء است، و بخل قراءت کسائی و حمزه و خلف است - بفتح الباء و الخاء. در سبب نزول آیت خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد جهودانند که صفت رسول - علیه السلام - پنهان کردند و بخل کردند به اینکه علم و خیر» (۲) بر مردمان. سعید جبیر گفت: آیت در عالمانی است که به علم بخل کنند، و علم پنهان کنند از طالبش. عبد الله عتیس گفت و ابن زید که: آیت در کردم بن زید آمد و اسامه بن حبيب و نافع ابن ابی نافع و بحر بن عمرو» (۳) و حی بن أخطب و رفاعه بن زید بن التابوت که ایشان بنزدیک جماعتی انصار آمدند و ایشان را گفتند: اینکه مال خرج مکنید بر محمد و اصحابش که پس» (۴) درویش شوی» (۵). خدای تعالی در ایشان اینکه آیت فرستاد که خود بخیل بودند، و مردمان

را بخل فرمودند، و آنچه خدای تعالی ایشان را داده بود از مال و نعمت پنهان کردند. یمان گفت: به صدقه بخل کردند. راوی خبر گوید: روزی عمران بن حصین بیرون آمد جامه خز پوشیده که پیش از آن نداشت و نیز دگر نپوشید» (۶). ما عجب داشتیم، گفت: خواستیم» (۷) تا قول رسول را - علیه السلام - کار بندم که گفت: اذا أنعم الله على عبد نعمه أحب أن يری علیه، چون خدای بر بنده نعمتی کند دوست دارد که آن نعمت بر او بینند. وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا، و ما بجارده‌ایم» (۸) برای کافران عذابی ----- (۱). آج، لب، فق بود. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۸۷/۳): خبر.

(۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر طبری (۳۵۳/۸): مجری بن عمرو. (۴). وز، آج: بس. (۵). اساس: نشوی، مر: می‌شوید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مر: دیگر نپوشیده. (۷). آج، فق: خواستم. (۸). فق: ببجارده‌ایم، مر: ما نهادیم. صفحه: ۳۶۱ خوارکننده با مذلت و اهانت، و اینکه صفت عقاب است که از حق او آن است که مقرون بود به استخفاف و اهانت. وَالَّذِينَ يُتَفَقَّوْنَ أَمْوَالَهُمْ، صفت «۱» آنان است که ذکر ایشان رفت، حق تعالی گفت «۲»: یا ندهند یا اگر دهند به ریای مردمان دهند به چشم دیده ایشان. و «ریاء»، فعال باشد من الرؤیة، و فعال و مفاعله به یک معنی باشد، و فاعل او مرانی باشد علی وزن مفاعل. و روا بود که در جای صفت کافران باشد آنگه محل او جرّ باشد. گفتند: در جهودان آمد، و سدی گفت: در منافقان آمد، و گفته‌اند: در مشرکان مکه آمد که مال خرج می‌کردند در عداوت رسول - علیه السلام. و لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ، آن که «۳» اول گفت صفت منافقان و فاسقان است، آنگه بیان کرد که با آن که مرایی‌اند کافراند به خدای و به روز باز پسین، یعنی روز قیامت. وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا، هر کس که دیو قرین او بود بد قرین است دیو او را، و قرین و یار و همنشین دیونند. و گفته‌اند: مراد آن است چنان که امروز قرین دیونند، فردا حق تعالی ایشان هر یکی را با دیوی به سلسله بندد تا چنان که در دنیا در طاعت او بود در قیامت با او باشد. و قرین مرد همسر او باشد. و قرن همسال او باشد، و قرن همقتال او باشد. قال عدی: عن المرء لا تسأل و ابصر قرینه فان القرین بالمقارن یقتدی و بر اینکه معنی تفسیر دادند اینکه آیت را که حق تعالی گفت: وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ «۴»، ای قرنت بقرینتها خیرا کان او شرا. فَسَاءَ قَرِينًا، ای فسَاءَ الْقَرِينِ قَرِينَهُ، و نصب او بر تمیز «۵» بود کقوله تعالی: سَاءَ مَثَلًا «۶»، و: سَاءَتِ مُسْتَقَرًّا وَمَقَامًا «۷» و ----- (۱). آج، لب، فق، مر: هم صفت. (۲).

کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۸۷/۳) آن کسانی که نفقه کنند مالهای خود رای به ریاء. [.....] (۳). فق: آنگه. (۴). سوره تکویر (۸۱) آیه ۷. (۵). وز: تمیز. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۷. (۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۶. صفحه: ۳۶۲ سَاءَتِ مُرْتَفَقًا «۱». مفسران گفتند: چون با اوش در بندند، ندا کند که: يَا لَيْتَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ «۲». و مَا ذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ، «ما» استفهام راست و معنی تقریب و ملامت، و مورد او تعجب و تعجیب است، می‌گوید: چه آید بر ایشان، و چه زیان دارد اینکه کافران و مشرکان و جهودان و بخیلان «۳» اگر به خدای و قیامت ایمان آرند، و از آنچه ما ایشان را داده‌ایم و روزی کرده نفقه کنند؟ و اگر در همه قرآن هم اینکه یک آیت بودی که دلیل فساد مذهب جبر کردی بس بودی، اگر مذهب جبر است ایشان را باشد که گویند «۴»: مَاذَا عَلَيْكَ لَوْ خَلَيْتَنَا وَ لَمْ تَمْنَعْنَا مِنَ الْإِيمَانِ وَ لَمْ تَجْبِرْنَا عَلَى الْكُفْرِ وَ لَمْ تَخُلْ «۵». بینا و بین الایمان بسلب القدرة الموجبة للإيمان و خلق القدرة الموجبة للكفر و الطغيان. ما را می‌گویی «۶» شما را چه زیان است اگر ایمان آری تو را چه زیان است، اگر ما را رها کنی تا ایمان آریم منع نکنی، و قدرت موجب کفر نیافرینی، و قدرت ایمان نستانی، و ارادت موجب کفر نیافرینی، و ارادت موجب ایمان نستانی، و مهر از دل و چشم و گوش ما برداری و تکلیف ما لا - یطاق نکنی «۷»، در ما جای تعجب نیست جای تعجب در تو است که آن می‌کنی و اینکه می‌گویی، بر اینکه مقاله حجّت بنده کافر را باشد بر خدای، خدای را بر او هیچ حجّت نباشد - تعالی عن ذلك علواً کبیرا. آنگه گفت: وَ كَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا [۳۱۲-] ر، و خدای به ایشان و احوال ایشان عالم است. و مورد او مورد وعید و تهدید است و با اینکه همه که کرد اینکه جا تهدید می‌کند و آن جا عقاب می‌بجارد تا اینکه جا ظالم باشد آن جا متعدی - نعوذ بالله من هذه الجهالة فی مثل هذه المقالة. آنگه حق تعالی چون به آن آیت بر کافران طعن زد بنای

مذهب جبر بیان «۸» ----- (۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۹. (۲). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۸. (۳). آج، فق را. (۴). آج، لب، فق، مر ماذا علیهم لو امنوا و. (۵). آج، لب، فق، مر: تَحَلَّ. (۶). مر: می گویند. (۷). وز و. (۸). فق، مر: ویران. صفحه: ۳۶۳ کرد «۱»، در اینکه آیت که از پی اوست، اساس قاعده عدل ممهّد و مقزّر کرد، گفت: إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ، خدای تعالی بر کس ظلم نکند چندان که مثقال ذرّه «۲»، و اینکه آن است که در خاطر تو از اینکه کمتر در نیاید. بعضی مفسران گفتند: مراد به «ذرّه» مورچه خرد است سرخ «۳»، و بیانش آن که در قراءت عبد الله مسعود آن است که: لا يظلم مثقال نمل. عبد الله عباس را پرسیدند از ذرّه. پاره‌ای خاک خرد به دست بر گرفت و بریخت و آنگه دست بیفشاند تا گردی رقیق از دست او جدا شد، گفت: هر جزوی از اینکه ذرّه است «۴». و گفته اندر «ذرّه» آن باشد که آفتاب به سوراخی در جهد «۵» در آن میانه چیز کها پیدا شود ذرّه آن باشد، و گفت «۶»: ذرّه جزوی از اجزای هوا باشد، هوا به لطافت [به] «۷» حدی است که جمله او را ثقیلی نباشد، فکیف جزوی از اجزای او، و اینکه غایت مبالغت است. و گفته‌اند: «ذرّه» خردل باشد سپندان، و بر جمله کنایت است عن أقل الأشياء و أصغرها و أحقرها، چنان که فرمود: وَ لَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا «۸»، وَ لَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا «۹»، إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا «۱۰»، از اینکه بلیغتر و صریحتر در نفی ظلم از ذات منزّه خود بنشاید گفتن با اینکه همه هیچ مثقال ذرّه یا فتیلی یا نقیری از ظلم در جهان نیست یا نبود یا نخواهد بودن، و الاّ مجبّر به سایر وجوه و حقایق [حواله] «۱۱» به خدای می کند از فعل و خلق و احداث و انشاء و اخراج از عدم در وجود و آن که او فاعل ظلم است بر حقیقت و مخاطب و مکلف به نهی و زجر از آن و امر و نهی بر او متوجه، و ----- (۱). اساس: کردند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۲). وز: ذرّه‌ای.

(۳). کذا: در اساس و وز، آج، لب، فق، مر: شرح. (۴). آج، لب، فق، مر: ذرّه‌ای است. (۵). اساس: در جهد، اختیار متن بر اساس وز و دیگر نسخه بدلها صورت گرفت. (۶). وز: گفته، دیگر نسخه بدلها: گفته‌اند. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۴۹. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۴. (۱۰). سوره یونس (۱۰) آیه ۴۴. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۶۴ وعد و وعید متعلق به او، و ثواب و عقاب در حق او، [و] «۱» مدح و ذمّ راجع به او. جهتی نامعقول که از او جز عبارت بی معنی حاصل نیست با او گذاشت که کسبش تعلق به ظالم دارد «۲» نکو اعتقاد و نکو گمان است به خدای. و حقیقت ظلم ضرری باشد محض که به غیري رسانند «۳» نه برای نفعی تا «۴» دفع مضرتی پیش از آن. و در لغت نقصان باشد، و بر توسّع گفتند: وضع الشیء فی غیر موضعه، نه بر وجه استحقاق یا مدافعه، و در حکم چنان نباشد که از فعل مضرور یا از جهت غیر فاعل ضرر «۵». و در آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی قادر است بر ظلم، برای آن که نفی کرد از خود بر سبیل مدح و به آن تمدح کرد، و اگر قادر نبودی او را بر آن مدح نبودی که آن کس که چیزی نکند از آن جا که قادر نباشد بر آن، او را مدح نکنند بر آن و او را بر آن تمدح نرسد. و دلیل بر آن که خدای تعالی «۶» ظلم نکند از جهت عقل آن است که ظلم قبیح است و قبح او از بدیهه عقل داند به ضرورت، و قبیح آن کس کند که جاهل باشد به قبح آن یا محتاج باشد یا جاهل باشد به آن که مستغنی است، چون جهل و حاجت بر خدای - جلّ جلاله - روا نیست، ظلم بر او روا نباشد به هیچ وجه. و «مثقال» مفعول باشد من الثقل، و اینکه بنا بیشتر در آلت به کار دارند، کالمفتاح و المقلاة و المعلاق، و اینکه جا مراد مقدار است چندان که «۷» ثقل او ثقل ذرّه است. وَ إِن تَكُ «۸» وَ إِن تَكُ «نون» به کثرت استعمال ساقط شد، برای آن که جزم در حرف صحیح اسقاط حرکت کند، و در معتل اسقاط حرف و نون حرفی صحیح باشد، و در قرآن هر دو هست، قال الله تعالی إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا «۱». عامه قراء خوانند «۲»: «يضاعفها» مگر ابن کثیر و ابن عامر که ایشان خواندند: «يضعفها» به تشدید بی «الف». حق تعالی گفت: من چندان که مقدار ذرّه باشد ظلم نکنم، و اگر حسنتی باشد مضاعف کنم و دو چندان کنم پس از آن که یکی را ده بدهم و یکی را هفصد «۳» بدهم. انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: خدای تعالی حسنات مؤمن را ثواب باز نگیرد به سبب رزقی که او را داده باشد در دنیا، و اما کافر حسنات او به رزق برابر کند تا چون با قیامت آید او را حسنتی نباشد، و اگر اینکه خبر و مانند اینکه

درست باشد محمول بر آلام و اعواض بود، و إلاً خدای تعالی به دادن «۴» روزی بر مؤمن و کافر متفصل است، و از اینکه جا وصف کرد خود را به رحمان، و کافر را خود حسنتی واقع به موقع قبول نباشد تا ایشان را بر آن جزای باشد از رزق و جز رزق. و ابو سعید خدری روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت: روز قیامت چون مؤمنان از دوزخ بگذرند و ایمن شوند، مجادله یکی از شما با صاحبش در دنیا در حقی که او را باشد بر او بیش از آن نباشد که مجادله مؤمنان با خدای در حق مؤمنانی که در دوزخ باشند گویند: بار خدایا؟ برادران مانند، با ما به قبله نماز کردند و روزه داشتند و حج کردند. اکنون در دوزخ‌اند، بار خدایا؟ اگر رحمت کنی [۳۱۲-پ] و کردم فرمایی ما شفاعت می‌کنیم. حق تعالی گوید: بروی «۵» هر که را شناسی از دوزخ بیاری «۶». ایشان بیابند جماعتی را بینند ایشان را به صورت باز شناسند، بهری از ایشان را آتش گرفته تا به نیمه ساق و بهری «۷» را تا به کعب، ایشان را از دوزخ بیرون ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۳۵. (۲). آج، لب، فق، مر: خواندند. (۳).

مر: هفتصد. (۴). اساس: بدان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). فق، مر: بروید. (۶). فق، مر: بیارید. (۷). فق: بعضی. صفحه: ۳۶۶ آرند. آنگه حق تعالی گوید: بروی «۱» هر کس را که وزن دیناری ایمان در دل او بوده است او را «۲» بیاری «۳». آنگه گوید: آن را که وزن [نیم] «۴» دینار بوده است او را به در آری «۵» تا به آن جا رساند که گوید: هر کس را که مثقال ذره‌ای ایمان در دل او بوده است او را از دوزخ بیاری «۶». آنگه ابو سعید خدری گفت: هر کس که اینکه راست ندارد و اینکه را تصدیق نکند، گو اینک آیت بخوان که: إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَهَّسَتْهُ يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا، و اینکه بر سیل توسع و مبالغه باشد هم در آیت هم در خبر، چه وزن مثقال نه در ایمان و نه در ظلم بر حقیقت نبود که آن هر دو عرض است، و ثقل در اجسام باشد، گویند: بار خدایا؟ ما برفتیم و هر که را شناختیم از دوزخ بیرون آوردیم و کس نماند آن جا که در او خیری بوده است «۷». حق تعالی گوید: پیغامبران شفاعت کردند و فرشتگان شفاعت کردند و مؤمنان شفاعت کردند «۸» و شفاعت ایشان برسید، و رحمت من که أرحم الراحمین ام بماند، آنگه بفرماید تا یک دو قبضه از آتش دوزخ بگیرند در آن جا جماعتی باشند که: «۹» قد احترقوا حتی صاروا حمما، سوخته شده باشند تا فحم گشته باشند، بفرماید تا ایشان را بیرون آرند و ایشان را به آبی آرند که آن را ماء الحیوة «۱۰» گویند، آن آب بر ایشان ریزند ایشان برویند چنان که دانه در سنبل، از پوست بیرون آیند چنان که دانه مروارید، بر روی ایشان نوشته که: عتقاء الله، آزاد کردگان خدای. آنگه بفرماید تا ایشان را به بهشت برند، و گویند هر چه شما را آرزو و تمناست شما راست، گویند: بار خدایا؟ با کس اینکه کرامت نکردی که با ما، حق تعالی گوید: شما را بر من از اینکه بهتر است، گویند: بار خدایا؟ بهتر از اینکه چه باشد! گوید: رضای من، رضایی که پس از آن خشم نگیرم بر شما هر گز. ----- (۱). فق، مر: بروید. (۲). وز، آج، لب از دوزخ. [.....] (۳-۶). آج، لب، فق، مر:

بیارید. (۴). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۵). آج، لب، فق، مر: آرید. (۷). وز، آج: بودست. (۸). اساس: کردیم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مر: فحما. (۱۰). آج، مر: ماده الحیوة. صفحه: ۳۶۷ و عبد الله مسعود گفت: چون روز قیامت باشد، خدای تعالی خلائق اولین و آخرین را جمع کند، آنگه بفرماید تا منادی ندا کند، ألا و هر کس که او را بنزدیک کسی مظلومی هست گو بیا و حق خود بستان از او، و اگر چه از پدر و برادر و فرزند و جفت باشد و اگر چه اندک باشد. خداوندان حقها شاد شوند، آنگه بیارند آنان را که بر ایشان حق او باشد و بر او ندا کند علی رءوس الخلائق، اینکه فلان بن فلان است. هر کس را که بر او حقی هست بیایی «۱» و مطالبه کنی «۲». خداوندان حق بر او جمع شوند. قدیم «۳» - جل جلاله - گوید: حقه‌های «۴» اینان بده، گوید: بار خدایا؟ از کجا بدهم، و دنیا رفت. حق تعالی فرشتگان را گوید: بنگرید «۵» به اعمال او تا چیست، اعمال بنگرند، مستغرق شوند به حقوق اصحاب حقوق مگر مثقال ذره‌ای، حق تعالی گوید فرشتگان را که: چه رفت و چه ماند - و او عالمتر «۶»، گویند: بار خدایا؟ تو عالمتری، مثقال ذره‌ای بماند از حسنات وی. حق تعالی آن را مضاعف می‌کند تا بسیار شود، آنگه گوید او را به رحمت من به بهشت برید «۷». آنگه عبد الله مسعود اینک آیت بر خواند: إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَهَّسَتْهُ يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ

أَجْرًا عَظِيمًا، اگر بنده از جمله اشقیاء باشد حسنات او به مظالم خلقان جمله مستغرق شود و او بماند با سیئات و نیز مظلومه مردمان بماند بر او، حق تعالی بفرماید تا او را در دوزخ اندازند. و تأویل اینکه خبر هم بر آن وجه بود که گفتیم که: اینکه از باب اعواض بود، و دلیل بر اینکه آن است که: در خبر لفظ مظلومه گفت: و مقابله مظلومه به عوض باشد، و ثواب عمل کسی به کسی ندهند» (۸) و بر فعل کسی دیگری را عقاب نکنند از ادله عقل و آیات محکم، و قوله تعالی: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (۹)، و قوله: ----- (۱). مر: بیایید، فق: بیایند. (۲). مر: کنید. (۳). آج، لب، فق: خدای تعالی. (۴). آج، لب، فق، مر: حق. (۵). آج، لب، فق: بنگری/ بنگرید. (۶). آج است. (۷). آج، لب: بری/ برید. [.....]. (۸). اساس و وز: بدهند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و فحوای مطالب تصحیح شد. (۹). سوره فاطر (۳۵) آیه ۱۸. صفحه: ۳۶۸ مَن يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ (۱) «وَمَنْ يَعْمَلِ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ» (۲) «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» (۳) - الی ما لا یحصی کثره، قرآن همه از اینکه است «۴» چون خبری «۵» آید به خلاف ادله عقل و آیات محکم قرآن اگر هیچ احتمال تأویلی کند که مطابق آن ادله شود بر آن حمل کنند، و اگر نبود در «۶» توقف کنند یا رد کنند که رسول - علیه السلام - چنین فرمود که: اذا أتاکم عنی حدیث فاعرضوه علی کتاب اللّٰه و حجّة عقلکم فان وافقهما فاقبلوه و الّا فاضربوا به عرض الجدار، چون حدیثی از من به شما آید بر کتاب خدای و حجّت عقل عرضه کنی «۷»، اگر مطابق باشد قبول کنی «۸»، و الّا بر جانب دیوار زنی «۹»، و اینکه یک دو خبر برای آن آوردم که لایق آیت بود و محتمل تأویل - و اللّٰه یوفقنا لما فیہ المحیّة و الرّضاء. و یؤت من لدنہ أجرًا عظیمًا، اینکه فعل عطف است بر آن فعل مجزوم من قوله: «وإن تکئه حسنة یضاعفها، و «لدن» در او چند لغت است: لد، و لدن، و لدی، و بدهد او را از نزدیک خود مزدی عظیم، یعنی ثواب عمل. و ابو عثمان النهدی «۱۰» گفت که: به من رسید که ابو هریره [۳۱۳- ر] می گوید «۱۱» که پیغامبر - صلی اللّٰه علیه و سلّم - گفته است که خدای تعالی بنده مؤمن را به یک حسنه هزار هزار حسنه بدهد، مرا عجب آمد تا اتفاق افتاد که به حج رفتم، او را دیدم به مکه. گفتم: خبری «۱۲» از تو روایت می کنند که رسول - علیه السلام - گفت، و من شنیدم از او که خدای تعالی بنده مؤمن را به یک حسنه هزار هزار بدهد، گفت: من نه چنین گفتم، من گفتم: رسول «۱۳» دو هزار حسنه بدهد، و اگر ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۳. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۴، وز و. (۳). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۶. (۴). آج، لب، فق، مر: همه از اینکه معنی می گوید که می شنوی. (۵). آج، لب، فق، مر: خیر. (۶). آج، مر: در او. (۷). فق، مر: کنید. (۸). فق، مر: زیند. (۹). زنی / زیند. (۱۰). اساس، آج، لب، فق، مر: ابو عثمان الهندی، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۱). آج، لب، فق، مر: می گفت. (۱۲). وز: چیزی. [.....]. (۱۳). اساس افتادگی دارد، از وز افزوده شد. صفحه: ۳۶۹ باور ندارید «۱» اینکه آیت برخوان: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَهَتْ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهِ أَجْرًا عَظِيمًا، بنگر که آن که خدای تعالی آن را عظیم خواند چه باشد و قدر آن که داند «۲»؟ فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ، حق تعالی چون آیتی و وعد بگفت، در پی آن آیتی و وعید بگفت تا مکلفان را به هر دو طریق تحریض کرده باشد بر فعل طاعات و اجتناب مقبحات، گفت: چگونه باشد چون ما از هر امتی گواهی بیارم «۳» بر ایشان، یعنی پیغامبرشان [را] «۴»، و لفظ استفهام است و معنی تقریر و تعجیب و تعظیم و تهویل کار و آنچه استفهام به آن تعلق دارد کلام محذوف است، یعنی چگونه باشد حال اینان را «۵» از کفار و فساق تا چگونه کنند و چه مدافع سازند و چه جواب دهند و چه عذر آرند چون حال چنین باشد چون من از هر امتی گواهی بیارم بر ایشان از ایشان و تو را بیارم تا گواهی دهی بر ایشان، و آن که برای کسی گواهی دهد تا حق او به او رسد گویند: شاهد له، و آن را که بر او گواهی دهند تا حق از او بستانند گویند: شاهد علیه. عبد اللّٰه مسعود گفت رسول - صلی اللّٰه علیه و آله - مرا گفت: از قرآن چیزی بخوان، من سوره النساء آغاز کردم. چون به اینکه آیت رسیدم بگریست و گفت: با سر گیر، با سر گرفتم. دگر باره چون به اینکه آیت رسیدم بگریست بیش از آن که اول گریسته بود، آنکه گفت: حسبی، بس است مرا اینچ «۶» خواندی. یومئذ، نصب او بر ظرف است من قوله: «وَجِئْنَا بِمَكٍّ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا، آن روز که خواهند و تمنا کنند کافران و آنان که در پیغامبر «۷»

عاصی شده باشند اگر زمین به ایشان راست باز کنند. مدنیان و شامیان خواندند: «لو تَسَوَّى» به فتح «تا» و تشدید «سین» علی وزن — (۱). آج، لب، فق، مر: نداری. (۲). مر قوله تعالی. (۳). کذا: در اساس و وز، دیگر نسخه بدلها: بیاریم. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها لفظ «را» ندارد. (۶). آج، لب، فق، مر: آنچه. (۷). وز: پیغامبری، دیگر نسخه بدلها: پیغمبران. صفحه: ۳۷۰، تَفَعَّلَ، آنکه «تا» ی تَفَعَّلَ را در «سین» ادغام کردند، اصل او «تَسَوَّى» بوده است، پس «تَسَوَّى» به چهار درج «ا» به اینکه جا رسید. و کوفیان خوانند «ا» الّا عاصم: «لو تَسَوَّى» به فتح «تا» و تخفیف «سین» بر حذف «تا» ی تَفَعَّلَ، نحو قوله تعالی: یَوْمَ یَأْتِ لَا تَكَلِّمُ (۳)، علی تقدیر: لَا تَتَكَلَّمُ، و باقی خوانند «ا»: «تَسَوَّى» به ضم «تا» و تخفیف «سین» بر فعل مجهول، اُی لَوْ سَوَّیْتُ بِهِمُ الْاَرْضَ. قتاده و ابو عبیده گفتند: معنی آن است که زمین باز شدی و ایشان به زمین فرو شدند با زمین راست شدند. ابن کيسان گفت: معنی آن است که خواستندی که ایشان را زنده نکرده بودند و بر نه انگیزخته، زمین به ایشان راست بودی. کلبی گفت: چون خدای تعالی انتصاف کند میان بهایم و سباع و طیور، ایشان را گوید: کن ترابا، خاک شوید، همه خاک شوند. عند آن کافران تمنای حال ایشان کنند که کاشک ایشان نیز خاک شدند و مردم بر سر ایشان می رفتندی. ابو القاسم بن حبيب گفت: از بعضی مردم شنیدم که تفسیر اینکه آیت چنین کردند که تمنا آن کنند که ایشان را به وزن زمین به زر برابر کنند بر سیل فدیة، بیانه قوله: یَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ یَفْتَدِی مِنْ عَذَابِ یَوْمِئذٍ بِبَنینَهِ (۵) الی قوله: وَ مَنْ فِی الْاَرْضِ جَمِیعًا ثُمَّ یُنْجِیهِ (۶)، خواستندی که حال بر اینکه جمله بودی، و ایشان نعت و صفت رسول و نبوت او پنهان نکرده بودند. بعضی دگر گفتند: اینکه کلامی مستأنف است، تعلق ندارد بما قبله، و معنی آن است که: ایشان از خدای چیزی پنهان نتوانند کردن و چیزی بر او پوشیده نشود. کلبی گفت: چیزی از خدای پنهان نتوانند کردن [که دانند] (۷) که جوارح و اعضای ایشان بر او گواهی دهند (۸). قوله: یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَ اَنْتُمْ سُکَّارِی - الایة، خدای تعالی —————

— (۱). آج، لب، فق، مر: درجه. (۲-۴). آج، لب، فق، مر: خواندند. (۳). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۵. (۵). سوره معارج (۷۰) آیه ۱۱. (۶). سوره معارج (۷۰) آیه ۱۴. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۸). وز، آج، لب، فق: دهد. صفحه: ۳۷۱ نهی کرد مردمان را از آن که نماز کنند در حال مستی. بعضی مفسران گفتند: در بدایت اسلام که خمر حرام نبود، جماعتی خمر خوردندی و مست شدند و نماز کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. «او» حال راست، و «سکاری» جمع سکران باشد، و أصله من السِّکَرِ و هو السِّید، و منه السِّکَرُ بند آب را که بسته باشد سکر گویند، و مستی را برای آن سکر گویند که ره عقل به دانستن چیزها ببندد. اگر گویند چگونه شاید که خدا با مست خطاب کند، و او را عقل نباشد، و جاری مجرای دیوانه و کودک باشد! جواب آن است که: اگر چه در ظاهر نهی است از نماز، در معنی نهی است از شرب خمر که عند آن مست شود و نماز او درست نیاید، فکأنه قال: لا تشرَبوا الخمر فتسکروا فیمنعکم عن الصَّلَاةِ، كما قال تعالی: وَ یُصَدِّکُمْ عَنْ ذِکْرِ اللّهِ وَ عَنِ الصَّلَاةِ (۱). اگر گویند: مست را چگونه مکلف گویی (۲)، و خدای تعالی او را نهی می کند از نماز، و به اجماع هر که مکلف باشد نماز از او ساقط نشود! جواب هم آن است که: نهی از نماز نیست، از شرب خمر است، اما چون مست شد بیان است که نماز (۳) از او درست نیست و به موقع قبول نیست اگر کند، و حال حالی بود که نداند چه می خواند و چه می گوید، اعاده واجب بود. و در آیت دلیل است بر آن که شارب خمر در آن حال [۳۱۳-پ] که مست باشد مؤمن است (۴)، خدای تعالی به خطاب مؤمن و به اطلاق اسم ایمان بر او حکم کرد، خلاف آن که معتزله گفتند و ضحاک بن مزاحم گفت مراد مست خواب است. و عایشه روایت کرد از رسول - علیه السّلام - که: چون از شما یکی در نماز باشد و او را نعاس رنجه دارد باید تا بخسبد، چه اگر خفته نماز کند خود را دشنام دهد پندارد که استغفار می کند، و به لفظی دیگر باشد که بر خود نفرین کند و پندارد که دعا می کند. —————

— (۱). سوره مائده (۵) آیه ۹۱. (۲). مر: گویند. (۳). فق کند، چاپ شعرانی (۳/۳۹۴): نبایست که نماز کند که نماز. (۴). آج، لب، فق، مر که. صفحه: ۳۷۲ عبیده السلمانی گفت: مراد حاقن است، بیانه قوله - علیه السّلام: لا یصلین

أحدکم و هو زناء و لا یصلین أحدکم و هو یدافع الاخبین، جز اینکه که [اینکه] «۱» قولها مخالف ظاهر است و بر خواب حمل کردن مجاز باشد، و بر حقن حمل کردن هیچ وجهی ندارد در لغت. آنگه آن را حدی نهاد که: تا کی نشاید! گفت: حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ، تا آنگه که داند چه می گوید و چه می خواند «۲». وَ لَا جُنْبًا، نصب او بر حال است، و اینکه لفظ صالح باشد واحد [و] «۳» تشبیه و جمع و تأنیث را، یقال: رجل [جنب] «۴» و امرأة جنب، و رجلا و امرأتان و رجال و نساء جنب، یقال: أجنب الرجل و جنب إذا صار جنبا، و اصل جنابت بعد باشد، برای آن که جنب مجتنب باشد از نماز و مسجد و مصحف و امور شرعی. آنگه حالتی از آن استثنا کرد، گفت: إِلَّا عَابِرِ سَبِيلٍ، در معنی او خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد مسافر است، یعنی الّا که مسافر باشی که آنگه نماز روا باشد به تیمم، و اینکه قول عبد الله عباس است و سعید جبیر و مجاهد و الحکم و ابن زید و ابن کثیر. و بعضی دگر گفتند: مراد مواضع نماز «۵» از مساجد، و حذف کرد «۶» برای دلالت کلام بر او، و اینکه قول سعید بن المسيب است و ابن یسار و ضحاک و حسن و عکرمه و ابو الصّحی و عطاء الخراسانی. و روایت است از باقر - علیه السلام - «۷» لیث روایت کرد عن زید بن ابی حیب که جماعتی انصار را درهای سرای در مسجد بود، چون جنب شدند راهی دگر نبود ایشان را، خدای تعالی رخصت داد که به ره گذر در مسجد بگذرند، و اینکه در بدایت اسلام بود پیش از آن که سد ابواب کردند و درهای که در مسجد بود بر آوردند، مگر در حجره امیر المؤمنین و فاطمه. ام سلمه روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: أَلَا إِنَّ مَسْجِدَی حَرَامٌ عَلَی -----

----- (۵- ۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مر: که دانید چه می گوید و چه می خوانید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مر است. (۶). آج، لب، فق، مر از. (۷). فق که. صفحه: ۳۷۳ الله کلّ حائض من النساء و جنب من الرجال الّا علی محمّد و اهل بینه علی و فاطمه و الحسن و الحسین، گفت: اینکه مسجد من حرام است بر هر حیضی از زنان و جنبی از مردان الّا بر محمّد و اهل بیت او علی و فاطمه و حسن و حسین، و اینکه قول اولیتر است برای آن که حکم تیمم و آنان که ایشان را تیمم باید کردن در آیت خواهد آمدن، اگر بر تیمم حمل کنند تکرار باشد، و انما خواست تا در آیت هم بیان «۱» حکم مسجد کند و هم بیان آن که نماز چگونه کند چون آب نیابد. و إِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى، جمع مریض، اگر بیمار باشی «۲» و مراد بیماری است که او را آبله باشد یا جراحی یا ریشی یا شکسته «۳» باشد او را بر اعضای طهارت یا بر اندام چون جنب شود، و جمله فقها را مذهب اینکه است مگر حسن بصری و عطا که گفتند: تیمم روا نباشد او را، و آن خلاف منقرض است امروز. جابر عبد الله انصاری روایت کرد که: ما «۴» جماعتی صحابه در سفری «۵» بودیم، مردی را سنگی بر سر آمد و سرش بشکست، در شب او را احتلام افتاد. بر دگر روز رجوع کرد با قوم، گفت: مرا هیچ رخصت می یابی «۶»! گفتند: نه، آب هست تو را غسل باید کردن. مرد غسل کرد و آب بر سر ریخت بمرد. چون باز آمدیم رسول را بگفتیم، دلتنگ شد و گفت: قتلوه قتلهم الله الّا - سئلوا اذا لم یعلموا فأنما شفا العی السؤل، مرد «۷» را بکشتند که خدا بکشد ایشان را، چرا نپرسیدند چون ندانستند که شفای فروماندگی سؤال است. او را تیمم کفایت بودی یا آن که جراحی بیستی و همه اندام بشتی و دست تر به بالای آن خرقة فرود آوردی. أو علی سِفْرٍ، [یا «۸» بر سفر «۹» باشد، اگر دور بود و اگر نزدیک. چون آب نیابد با طلب او را تیمم باید کردن باتفاق، فامّا چون در شهر باشد آب منقطع شود یا متغلبان ----- (۱). اساس:

بیاید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مر: باشید. (۳). مر: شکسته ای. [.....]. (۴). آج، فق: با. (۵). آج، لب، فق، مر: سفر. (۶). مر: می باشد. (۷). آج، لب، فق: مردی. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). وز: بر سر سفر. صفحه: ۳۷۴ آب از او بگردانند چنان که آب نباشد آن جا دو سه مذهب است. مذهب ما و شافعی و محمّد بن الحسن آن است که: تیمم کند و نماز کند، جز که بر مذهب ایشان نماز باز کند، و به مذهب ما نماز باز نباید کردن، و اینکه مذهب مالک است و اوزاعی و ابو یوسف و مذهب ابو حنیفه آن است که: تیمم نکند و نماز نکند تا آن که آب یابد وضو کند و نماز کند. أو جاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ، و «غائط» در لغت زمین پست باشد، و غوط و غیط و غائط هر سه لغت است و هی المظمان من الارض.

مجاهد گفت: وادی باشد، محمد بن جریر گفت: نشیب زمین باشد. مؤرج گفت: قراری باشد از زمین که پیرامون او آکام و بلندیها باشد که آن را باز پوشد و جمعها غیطان، و فعل از او غاط «۱» یغوط باشد و تغوط اذا أتى الغائط، و اینکه از جمله اسمای منقوله است برای آن که ایشان قضای حاجت در مطمأنات زمین کردند، پس نام زمین بر حدث نهادند، مثل العذرة و الحش. و در آیت مراد قضای حاجت است و برازی که از شکم بیرون آید، و برای آن ذکر اینکه کرد که از جمله نواقض طهارت است. أو لامستُم النساء، حمزه و کسائی و خلف خواند: «لمستم» بی الف، اینکه جا و نیز در سورة المائدة و آن اختیار [۳۱۴- ر] ابو عبید «۲» است، و باقی قراء به «الف» خواندند من الملامسة، مفاعله بین اثنین. مفسران و فقها خلاف کردند در معنی لمس و ملامسه. قومی گفتند: مراد جماع است و خلوت، و اینکه قول عبد الله عباس است و حسن بصری و مجاهد و قتاده، و روایت است از صادق و باقر- علیهما السلام- و اینکه مذهب ماست. سعید بن جبیر گفت: در اینکه لفظ خلاف رفت، روزی جماعتی از عرب گفتند: لمس جماع باشد، و جماعتی موالی گفتند: جماع نباشد. من به نزدیک عبد الله عباس آمدم و از او پرسیدم، مرا گفت: تو از کدام گروهی! گفتم: من بر قول موالی ام، گفت: مغلوبی تو و «۳» ایشان، که لمس جماع باشد، و کذالك المس و المباشرة، و لکن خدای تعالی کفایت کند به آنچه خواهد، و اینکه لفظ در اصل لغت ----- (۱). اساس، وز، لب، مر: غائط، با توجه به آج، فق تصحیح شد. (۲). آج، لب، فق، مر: ابو عبیده. (۳). کذا: در اساس، وز: مغلوبی بر او، آج، لب، فق، مر: مغلوبی تو از. صفحه: ۳۷۵ برای لمس دست نهادند، جز آن است که به عرف و شرع حقیقت گشت به جماع لکثرة الاستعمال. و بیشتر الفاظ که به آن کنایت کردند از جماع به عرف و شرع حقیقت است، کالمجامعة و الجماع و المباشرة و المباشرة، و المس و اللمس و الباه «۱»، اینکه هر یکی در لغت معنی و اشتقاقی دارد جز جماع، و لکن عرف و شرع بر او طاری شد و به آن چیزها مجاز گردد و به اینکه معنی حقیقت. و اینکه فصل برای آن گفتیم تا شافعی و اوزاعی و مالک و آنان که گفتند: لمس نقض طهارت کند، ایشان را نبود که به ظاهر آیت تمسک کنند و گویند حقیقت اینکه است و آن مجاز، بل بر عکس آن است که ایشان گفتند، و ایشان گفتند: اینکه کنایت است از جماع برای آن که به لمس به جماع رسند، چنان که عرب بر توسع ابر را آسمان خواند و باران را و گیاه را، قال الشاعر: اذا سقط السيماء بارض قوم رعیناه اذا كانوا غضا با جماعتی دیگر گفتند مس البشرین «۲» باشد، سواء اگر جماع باشد و اگر نه، و اینکه قول عبد الله مسعود است و عبد الله عمر و ابو عبیده و شعبی و نخعی و حماد و حکم. و فقها در حکم آیت خلاف کردند بر پنج مذهب، شافعی گفت: هر اندام که از مرد به اندام زن رسد اگر دست باشد و اگر جز دست طهارت بشکافد، و اینکه قول عبد الله مسعود است و عبد الله عمر و زهری و ربیع، و اوزاعی گفت: اگر لمس به دست باشد نقض طهارت کند، و اگر جز به دست باشد نقض نکند، و مذهب مالک و لیث بن سعد و احمد حنبل و اسحاق بن راهویه آن است که: اگر لمسی به شهوت باشد نقض کند، و اگر به شهوت نباشد نقض نکند، و مذهب ابو حنیفه و ابو یوسف آن است که: اگر ملامستی فاحش باشد نقض کند، و اگر فاحش نباشد نقض نکند. و تفسیر فاحش به آن کرد که انتشار پدید آید با آن، و جماعتی دیگر گفتند: لمس به هیچ وجه نقض طهارت نکند، و اینکه مذهب اهل البیت است، و در صحابه قول عبد الله عباس است، و در تابعین حسن بصری، و در فقها محمد حسن، و یک روایت از سفیان ثوری، و دگر روایت از او چون مذهب مالک است، آنگاه آنان که گفتند ----- (۱). آج، لب، فق، مر: بساط، چاپ شعرانی (۳/۳۹۷): المباشرة. (۲). آج، لب: مس البشر، فق، مر: مس البشرین. صفحه: ۳۷۶ که: لمس نقض طهارت کند خلاف کردند «۱» که اگر حائلی باشد و دست مرد به اندام زن در جامه باشد، مذهب جمهور فقها آن است که نقض نکند، و مالک اعتبار کرد گفت: اگر حائلی رقیق باشد نقض کند، و اگر کثیف باشد نکند، و لیث «۲» و ربیع گفتند: نقض کند علی کل حال اگر رقیق باشد اگر کثیف. امّا آن که ملموس را طهارت تباه شود یا نه شافعی را در او دو قول است. فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً، آب نیابی، فَتَيَمَّمُوا صِيْدًا طَيِّبًا، بدان که تیمم از خصایص اینکه امت است که خدای تعالی اینکه امت را به آن تخصیص کرد. حذيفة الیمان روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ كَفَت: فضلنا على الناس بثلاث،

ما را به سه چیز تفضیل دادند بر دیگران: زمین جمله به مسجد ما کردند و خاکش به طهور ما، تا چون آب نیایم تیمم کنیم، و صفهای مادر نماز چون صف فرشتگان کردند. اما ابتدای تیمم در اخبار آمده است که: بعضی زنان رسول (۳) در بعضی سفرها با رسول بودند، عقدی داشت عاریت از کسی خواسته گم شد، چندان که طلب کردند نیافتند. رسول - علیه السلام - و صحابه آن شب آن جا باز ماندند و در آن منزل آب نبود و آبی که داشتند برسید (۴) و بن (۵) در آمد و مردم چون رنجوری شدند. جبرئیل - علیه السلام - آمد به وقت نماز و آبها هیچ نمانده بود، و آیت تیمم آورد. رسول - علیه السلام - تیمم کرد و اصحابان (۶) و نماز کردند، چون اشتران را برانگیختند تا بار کنند عقد (۷) در زیر شتر بود. و از شرایط اباحت تیمم و جواز او آن است که آب نیابد با آن که طلب کند در رحل خود، و از چهار جانب مقدار یک دو تیر پرتاب (۸) و اینکه مذهب ماست و شافعی و بیشتر فقهاء، و ابو حنیفه گفت: طلب آب شرط نیست در جواز تیمم، بل طلب کردن آب مستحب است و دلیل بر وجوب طلب آب، قوله تعالی: -----

(۱). اساس و در فقها محمّد حسن و یک روایت از سفیان ثوری و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۲). اساس بن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). آج، لب علیه السلام. [.....] (۴). فق، مر: نرسید. (۵). مر: صبح. (۶). آج، لب، فق، مر: صحابه. (۷). نسخه تب، تا بدین جا افتادگی دارد. (۸). وز: پرتاف. صفحه: ۳۷۷
فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً، آب نیابی (۱) و وجدان (۲) آن جا باشد که طلب باشد، دگر آن که اگر آب باشد و [لکن] (۳) در چاهی باشد و آلت ندارد یا در پیش آن حایلی باشد از دشمنی و سبعی و خوفی هم به منزله آن باشد که نیابد بنزدیک شافعی و بیشتر فقها، و شرط دیگر آن است که مرضی نباشد او را مانع از استعمال آب یا قرحه و جراحی بر آرد (۴) بر اندام یا بر اعضای طهارت که آب بر او (۵) نشاید رسانیدن، آنکه اگر بیماری یا قرحه‌ای باشد خلاف کردند اگر خوف تلف نفس بود باتفاق تیمم [۳۱۴-پ] باید کردن، و اگر ضرر دون تلف نفس بود نزدیک ما هم تیمم کند، و شافعی را در او دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم، و اینکه مذهب ابو حنیفه است، و یکی آن که نشاید تیمم کردن و هر گه که چندان آب یابد که وضو را یا غسل را کفایت نباشد، او را تیمم باید کردن، و روا نبود که بعضی به آب بشوید و بعضی به خاک بمالد، و مذهب ابو حنیفه هم اینکه است، و مالک و مزنی و شافعی را در او دو قول است: یکی آن که روا باشد، و یکی آن که نباشد تیمم باید کردن. اگر بر اعضای طهارت جراحی دارد یا ریشی و بسته بود در حال وضو و غسل دست به سر آن فرود آرد اگر ممکن نباشد باز گشادن و از مضرت ترسد، آنکه بر آن وضو و غسل نماز کند نماز [باز] (۶) باید کردن یا نه! به نزدیک ما باز نباید کردن، و شافعی را در او دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم، و دوم آن که اعادت باید کردن، و آن اختیار مزنی است. امّا آنچه به آن تیمم شاید کردن، زمین باشد یا آنچه نام زمین بر او افتد باطلاق از خاک و سنگ و کلوخ، سواء اگر چیزی از آن در دست رسد یا نه، و فقها را در او چهار مذهب است: ابو حنیفه را مذهب موافق (۷) مذهب ماست در آن که اعتبار نکرد آن که دست آلوده شود به او جز آن که او را واداشت که به چیزهای سوده چون سرمه و زرنیخ و آهک و گچ و جوهر خرد سوده تیمم کند، و نزدیک ما روا نباشد و به سحاله -----

(۱). تب: نیابید. (۲). آج، لب، فق، مر: وجد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
(۴). آج، لب، فق: ندارد. (۵). وز، تب: باو، آج، لب، فق، مر: بدو. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و تب افزوده شد. آج، فق، مر: نماز را باز. (۷). آج، لب، فق، مر: تب: مذهب ابو حنیفه موافق. صفحه: ۳۷۸ زر و سیم و روی و برنج و آهن و مس و ارزیز هم روا نباشد، و ابو حنیفه هم روا ندارد. و مالک گفت: تیمم به زمین باشد و هر چه به زمین پیوسته باشد تا به معادن و درختان روا دارد. و اوزاعی و ثوری گفتند: به زمین و به هر چه بر زمین باشد از حجر و مدر و شجر و برف و یخ، و شافعی گفت: جز خاک نشاید خاکی نرم که دست به او آلوده شود و آن را غباری باشد. امّا کیفیت او که چگونه باید کردن، تیمم بر دو ضرب باشد: یکی بدل وضو، و یکی بدل غسل. آن که بدل غسل باشد، دست بر زمین زند به شرط آن که زمینی پاکیزه باشد و بیفشاند و مسح کند به او از آن جا که موی سر است پیشانی را تا به کناره بینی، و یک بار دیگر بر زمین زند و بر پشت دستها مالد از زند تا به سر انگشتان،

ابتدا به دست راست کند پس به دست چپ. و آنچه بدل وضو باشد، دست یک بار بر زمین زند برای دیم (۱) و دستها، و فرقی نباشد جز اینکه که گفتیم، و کیفیت یکی باشد و فقها را در او پنج مذهب است، زهری گفت: یک بار در روی مالد و یک بار در دستها تا به زیر بغل و بالای دوش. ابن سیرین گفت: سه بار دست بر زمین نهد (۲)، یک بار [برای] (۳) روی و یک بار برای کفها و یک بار برای بازوها. و شافعی گفت: دو بار، یک بار برای روی و یک بار برای دستها از ارسنه (۴) تا به سر انگشتان چنان که در وضو باشد، و اینکه قول بعضی اصحابان (۵) ماست، و در صحابه قول عبد الله عمر است و جابر عبد الله انصاری، و از تابعین حسن بصری و شعبی، و از فقها ابو حنیفه و ثوری و مالک و لیث. و [مذهب] (۶) اوزاعی و احمد و اسحاق آن است که: یک دفعه روا باشد دست بر زمین زدن (۷) برای روی و برای دستها، و اینکه قول سعید بن المسیب است. و راوی خبر گوید که: مردی بنزدیک عمر خطّاب آمد و او را پرسید از کسی ----- (۱). آج: روی، فق: دویم. (۲). وز، آج،

لب، فق، مر: زند. [.....] (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). کذا: در اساس، وز، تب، آج، لب: آرش، فق: ارسنه، مر: از بر سینه. (۵). آج، لب، فق: اصحاب. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). آج، لب، فق: زند. صفحه: ۳۷۹ که او را جنابت رسد و آب نیابد، گفت: صبر کند تا آب یابد غسل کند، تا آب نیابد نماز نکند. عمار یاسر حاضر بود، او را گفت: یاد نداری که ما با پیغمبر در فلان سفر بودیم، مرا جنابت رسید، برفتم و خویشتن در خاک بگردانیدم، پس بیامدم و رسول را خبر دادم، مرا گفت: یا عمار؟ اینکه قدر کفایت بود تو را، و دست بر زمین زد و در روی مالید و دگر باره در دستها (۱)، و گفت: نگر تا دگر چنان نکنی. ای آن که نماز به تیمم کرده باز باید کردن یا نه! بنزدیک ما آنچه بدل وضو بود باز نباید کردن، و آنچه بدل غسل بود اعتبار کنند، اگر جنابت (۲) از احتلام باشد یا جنابتی نه با اختیار، هم باز نباید کردن، [و اگر از جماع بود و جنابت عمد نماز باز باید کردن، و بنزدیک شافعی اینکه اعتبار نیست باز نباید کردن] (۳)، و بنزدیک ما درست نباشد الا به آخر وقت که وقت تنگ شود، و بنزدیک شافعی به اول وقت روا باشد و پیش از وقت نشاید. و مذهب ابو حنیفه آن است که: هر گه خواهد روا باشد، و مالک و شافعی و لیث بن سعد و احمد بن حنبل گفتند که: به یک تیمم دو نماز نشاید کردن، بل برای هر نمازی تیممی باید کردن، و بنزدیک ما هر پنج نماز به یک تیمم روا باشد که بکند مادام تا [حدثی] (۴) نباشد که آن را بشکافد، [و] (۵) هر چه نواقض طهارت بود، نواقض تیمم باشد، و زیادتی دیگر و آن آن است که متمکن شود از آب و استعمال آن که چون بر تیمم باشد و آب به دست آید تیمم باطل شود، و اگر وضو باز نکند و آب از دست بشود تیمم با سر باید گرفتن و هر چه به وضو مباح باشد به تیمم مباح باشد از نماز و طواف و مانند آن. و اصل تیمم در لغت قصد باشد، يقال: اتمم و یتمم و اتمم، و امّ اذا قصد، قال الأعشى (۶): تیمم ارضا و کم دونه من الارض من مهمه ذی شزن و اینکه از اسماء منقوله باشد. و سعید روی زمین باشد سواء اگر بر او خاک باشد و اگر نه. زجاج گفت: خلاف نیست در اینکه از میان اهل لغت. طیباً، ای (۷) طاهراً. و ----- (۱). تب مالید. (۲). آج، لب، فق، مر: چنانچه. (۳-۴-۵). اساس: ندارد، با توجه

به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). تب شعر. (۷). اساس: او، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۸۰ سفیان گفت: یعنی حالاً. فامسحوا بوجوهکم و ایدیکم (۱) ألم تر إلی الذین أوتوا نصیباً من الکتاب یشترون الضلّاه و یریدون أن یتضلّوا السبیل (۴۴) و اللّٰه أعلم بأعدائکم و کفی باللّٰه ولیّاً و کفی باللّٰه نصیراً (۴۵) من الذین هادوا یحرّفون الکلم عن مواضعه و یقولون سمعنا و عصینا و اسمع غیر مسمع و راعنا لیلاً بالستینهم و طعننا فی الذین و لو أنّهم قالوا سمعنا و اطعنا و اسمع و انظرنا لکان خیراً لهم و اقوم و لکن لعنهم اللّٰه بکفرهم فلا یؤمنون إلاّ قلیلاً (۴۶) یا ایّها الذین أوتوا الکتاب آمنوا بما نزلنا مصدقاً لِمَا مَعکم من قبل أن نطمس وجوهاً فنزّدها علی أذبارها أو نلغنها أو نلعنهم کما لعنا أصحاب السبّ و کان أمر اللّٰه مفعولاً (۴۷) إن اللّٰه لا یغفر أن یشرك به و یغفر ما دون ذلك لمن یشاء و من یشرك باللّٰه فقد افتری إثماً عظیماً (۴۸) ألم تر إلی الذین یرکون أنفسهم بل اللّٰه یرکي من یشاء و لا یظلمون قلیلاً (۴۹) انظر کیف یفترون علی اللّٰه الکذب و کفی به إثماً مبیناً (۵۰) ألم تر إلی الذین أوتوا نصیباً من الکتاب

يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا (۵۱) أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَمَنْ يَلْعَنِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا (۵۲) أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا (۵۳) أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا (۵۴) فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّدَ عَنْهُ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا (۵۵) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا (۵۶) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا (۵۷)

[ترجمه]

نیبئی «۴» آنان را که بدادند ایشان را بهره‌ای از کتاب «۵»، می‌خرند گمراهی را و می‌خواهند تا «۶» گم کنی «۷» شما راه! و خدای داناتر است به دشمنان شما. و بس است خدای دوست، و بس است «۸» خدای یار. از آنان که جهود شدند می‌گردانند سخنها را از جایگاه خود و می‌گویند شنیدیم و عاصی شدیم و بشنو ناشناینده «۹» و ما را نگاه دار لغزی است به زبان ایشان و طعنه زدنی در دین، و اگر ایشان گفتندی شنیدیم و فرمان بردیم، بشنو و درمانگر باشد بهتر ایشان را و راست‌تر، و لکن لعنت کرد «۱۰» ایشان را خدای به کفرشان ایمان نیارند مگر اندکی. ----- (۱). آج، لب، فق، مر منه، «ها» راجع است با صعید. (۲). اساس: نکننده، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). وز، تب: نه بینی، آج، فق: ای ننگرستی، لب: ای ننگرستی. [.....] (۵). آج، لب، فق: از دانش. (۶). آج، لب، فق: که. (۷). گم کنی / گم کنید. (۸). آج، لب، فق: بسنده است. (۹). لب، فق: ناشناینده. (۱۰). آج، لب، فق: دور گردانید. صفحه : ۳۸۱ ای آنان که کتاب دادندشان «۱»؟ ایمان آرید به آنچه فرستادیم راست دارنده آن را که با «۲» شماست از پیش آن که ببریم «۳» اثر رویهایی و باز بگردانیم آن را با پسهها، یا لعنت کنیم ایشان را چنان که لعنت کردیم خداوندان شنبه را «۴»، و کار خدای کرده بود. خدای نیامرزد «۵» که با او انباز گیرند «۶» و بیامرزد، آنچه کم از آن باشد آن را که خواهد، و هر که انباز گیرد با خدای، فرو بافته باشد دروغی بزرگ. نیبئی «۷» آنان را که تزکیه می‌کنند «۸» خود را، بل خدای تزکیه کند آن را که خواهد و بیداد نکنند بر ایشان اندکی! بنگر که چگونه فرو می‌بافند بر خدای دروغ، و بس باشد آن، بزه آشکارا. نیبئی «۹» آنان را که دادند ایشان را بهره‌ای از کتاب! ایمان می‌آرند به معبودانی که دون خدایند و می‌گویند آنان را که کافر شدند اینان راه یافته‌تراند از آنان که ایمان آورده‌اند به راه. اینان آنانند «۱۰» لعنت کرد ایشان را خدای، و هر که را لعنت کند خدای نیابی او را یاری. یا ایشان را بهره‌ای ----- (۱). تب: دادندتان. (۲). تب: آنچه با. (۳). آج، لب، فق: محو گردانیم. (۴). آج، لب، فق: اهل شنبه کردن. (۵). وز: بنیامرزد. (۶). اساس با خدای، با توجه به وز و تب و معنی عبارت زاید می‌نماید. (۷). آج، لب، فق: ای ننگرستی. (۸). آج، لب، فق: به پاکی نسبت می‌دهند. [.....] (۹). آج، لب، فق: ای ننگرستی. (۱۰). آج، لب، فق: که، تب که خدای. صفحه : ۳۸۲ باشد از پادشاهی، پس ندهند مردمان [را] «۱» اندکی «۲». [۳۱۵-پ] یا حسد می‌برند بر مردمان بر آنچه داد ایشان را خدای از فضلش، دادیم ما آل ابراهیم را کتاب و نبوت و دادیم ایشان «۳» پادشاهی بزرگ. از ایشان کس هست که ایمان آرد و از ایشان کس هست که برگردید از او، و بس است دوزخ افروخته. آنان که کافر شدند به آیات ما بچشانیم «۴» ایشان را آتشی که هر گه که پخته شود پوستهای ایشان بدل کنیم ایشان را پوستهایی جز آن تا بچشند «۵» عذاب که خدای قاهر و محکم کار است. و آنان که بگریوند و کردند کارهای نیکو در بریم ایشان را در بهشتهایی که می‌رود از زیر آن جویها، همیشه باشند آن «۶» جا جاودان، ایشان را بود در آن جا زنان «۷» پاکیزه، و در برویم ایشان را در سایه‌ای گسترده «۸». قوله تعالی: أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ، خطاب است با رسول- علیه السلام- و صورت او استفهام است، و مراد تعجیب، نمی‌بینی؟ زجاج گفت -----

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و تب افزوده شد. (۲). آج، لب، فق: که آنگاه ندادندی مردم را مقدار گواسته خرما که بر پشت او بود. (۳). وز، تب، آج، لب، فق: ایشان را. (۴). آج، لب، فق: زود بود که در آریم. (۵). اساس: بچشید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). تب: در آن. (۷). وز، تب: زنانی. (۸). آج، لب، فق: سایه‌ای نیک سایه. صفحه: ۳۸۳ معنی آن است که: الم تعلم. رمّانی گفت: به معنی رؤیت بصر است، و رؤیت و علم هیچ دو به «الی» متعدی نباشد، و گفتند: «الی» برای مبالغه آورد، یعنی الم تنته برؤیتک و علمک إلیهم، برای آن که «الی» انتهای غایت را باشد، و آنان که ایشان را نصیب دادند از کتاب، جهودانند که در مدینه بودند در قول عبد الله عباس و قتاده و عکرمة. یَشْتَرُونَ الضَّالَّةَ، که گمراهی می‌بخزند» (۱)، و در آیت حذفی و اختصاری هست، و معنی آن است که: بالهدی، یعنی بدل کردند هدی را به ضلالت، و ایمان را به کفر، و ره نجات را به ره هلاک. زجاج گفت: برای آن که لفظ «اشترأ» گفت که ایشان از عوام رشوت ستدندی، پس به آن ماند که آن به بهای دیانت و هدایت خود کردند، برای آن که چون آن بستند اینکه از دست بدادند. و مراد به «کتاب» توریت است. آنگاه گفت: ایشان شما را چون خود می‌خواهند، چنان که ایشان بر ضلالند و می‌خواهند تا شما نیز بر ضلال باشید. وَاللَّهِ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ، یعنی منکم، و خدای به دشمنان شما از شما عالمتر است تا به ایشان گمان خیر نبری» (۲) و به ایشان مشورت نکنی» (۳) و از ایشان طلب نصیحت نکنی» (۴). و گفته‌اند: «أعلم» به معنی علیم است، چنان که گفت: وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ ای هین آنگاه گفت: شما را با ایشان چه حاجت است و به یاری و مشورت و رأی ایشان! و خدای شما را بس است به ولایت و نصرت. و گفتند: ولایت هم به معنی نصرت است، الا آن است که تکرار برای اختلاف لفظ کرد، کقوله: الفی قوله «۵» کذابا و مینا و گفته‌اند: ولایت اولیتر است، و اولیتر آن بود که معنی مختلف باشد، و «با» در «کفی» «۶» زیادت است، و معنی کفی الله، و نصب «ولیا» و «نصیرا» بر تمییز» (۷) ----- (۱). تب: می‌خرند. (۲). مر، تب: نبرید. (۳). مر، تب: نکنید. (۴). سوره روم (۳۰) آیه

۲۷. [.....] (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط کلمه درج ۹ ص ۱۸۰ و ج ۱۶ ص ۱۰۵: قولها می‌باشد. (۶). مر، تب: کفی بالله. (۷). آج، لب، فق: تمیز. صفحه: ۳۸۴ است، چنان که کفی بزید رجلا. مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ، در او دو قول گفتند: فزاء و زجاج و رمّانی گفتند: «من» تبیین است، آنان را که گفت ایشان را نصیب کتاب دادند، اینکه در جای بدل آن باشد بدل اشتمال، و تقدیر آن که: ألم تر الی تحریفهم الكتاب. و يحرفون شاید تا از صله الذين باشد، شاید که نباشد، بل چنان بود که قائل گوید: انظر الی التفر من قومک ما صنعوا. وجه دوم آن است که: متعلق نباشد به اول و کلامی مستأنف بود، و تقدیر چنین بود: مِنَ الَّذِينَ هَادُوا فَرِيقٌ يَحَرِّفُونَ الْكَلِمَ، و قیل: مِنَ الَّذِينَ هَادُوا مِنْ يَحَرِّفُونَ، كما قال تعالى: وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ» (۱)، ای من له مقام معلوم، و قال ذو الرّمّة: فَظَلُّوا وَمِنْهُمْ دَمْعُهُ سَابِقٌ» (۲) له و آخر یثنی دمعهُ العین بالمهل» (۳) ای و منهم من دمعهُ أو رجل دمعهُ و أنشد سیبویه «۴»: وَمَا الدَّهْرُ إِلَّا تَارَتَانِ فَمِنْهُمَا أَمُوتُ وَ آخِرَى أَبْتَغِي الْعِيشَ اَكْدَحَ» (۵) [۳۱۶- ر] المعنی فتارةً منهما» (۶)، مراد احبار و علمای جهودانند که ایشان برای طعمه و رشوت و طمع در حطام دنیا تحریف و تبدیل توریت کردند از صفت و نعت رسول- علیه السلام- و آیت رجم و جز آن، و تحریف و تصحیف و تغییر و تبدیل متقاربنند. و «کلم» جمع کلمه باشد [علی قول الاخفش و غیره، و بنزدیک سیبویه روا نباشد که حروف اسم واحد بیشتر باشد] (۷) از حروف جمع، پس او گوید جنس باشد کتمر و تمره، و جمع کلمه کلمات باشد، قال: الا تری الی قوله: عَنْ مَوَاضِعِهِ، و لم یقل: عن مواضعها، و اگر جمع بودی «ها» بایستی، آنگاه گفت: با آن که آن ----- (۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۶۴. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، دیوان ذو الرّمّة، چاپ سوم ص ۵۷۰: غالب. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: بالمهل، با توجه به ضبط دیوان شاعر ص ۵۷۰ تصحیح شد. (۴). تب شعر. (۵). اساس و وز به صورت: «اکرح» هم خوانده می‌شود. (۶). اساس و وز به صورت: «منها» هم خوانده می‌شود. (۷). اساس، وز، تب: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۸۵ می‌کنند، اینکه می‌گویند: سَمِعْنَا وَ عَصَيْنَا، [بر طریق استهزاء] «۱» می‌گویند: شنیدیم و لکن فرمان نخواهیم بردن، به عکس آن که مؤمنان گفتند: سَمِعْنَا وَ أَطَعْنَا» (۲). وَ اسْمَعُ غَيْرَ

مُسْمَع، در او دو قول گفتند: یکی اسمع غیر مقبول، و دیگر اسمع لا سمعت، بشنو که اگر تو گویی ما قبول نخواهیم کردن (۳)، و بشنو که مشنو یاش (۴) لعنهم الله، و نیز گفتند: راعنا، و اینکه به زبان ایشان دشنام بود، و گفتند: اینکه کلمه استهزا بود در اصطلاح ایشان، و گفتند: اینکه کلمتی بودی که زبردست زیر دست را گفتی، چنان که: ارعنی سمعک و انصت لکلامی و اصغ الی. و قوله: لِيَا بَالَسَّتِيهِمْ، اصل «لی» بریختن باشد، يقال: لويت الشئ فالتوى، [و] «۵» قال «۶»: وی یده الله الذی هو غالبه ولی «۷» الغريم مطلقه و لوی لسانه بکذا، اذا عدل به عن الکلام المعتاد. و مراد لغز است و چیزی که هر کس که آن اصطلاح نشناسد نداند. و نصب او بر تمیز بود، و كذلك قوله: وَ طَعْنَا فِي الدِّينِ، و لسان زبان باشد که آلت کلام است، و لسان لغت باشد، قال الله تعالى: وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا يَلْسَانٍ قَوْمِهِ (۸)، و مراد در اینکه آیت لغت است به لغت ایشان بد بود، و طعن قدح باشد و اصل او طعن به سنان است، آنکه طعن به زبان را به آن تشبیه کردند. وَ لَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا، و اگر ایشان گفتندی شنیدیم و طاعت داشتیم، به جای سَمِعْنَا وَ عَصَيْنَا، وَ أَسْمَعُ وَ أَنْظُرْنَا، و به جای غَيْرِ مُسْمَعٍ، وَ أَسْمَعُ، گفتندی، و به جای رَاعِنَا، انظُرْنَا، و معنی آن که انتظارنا، توقّف کن بر ما تا کلام تو بشنویم و بدانیم و تأمل کنیم، و حق تعالی در سوره البقره از اینکه لفظ نهی کرد و به دیگر امر، فی قوله: -----

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۵، سوره نساء (۴) آیه ۴۶، سوره مائده (۵) آیه ۷. (۳). وز به عکس آن که مؤمنان گفتند. (۴). آج: مشنوی، لب، فق، مر: مشنو. [.....]. (۵). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۶). تب شعر. (۷). اساس، وز، آج، لب: و الی، فق، مر: و اذا، با توجه به تب تصحیح شد. (۸). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۴. صفحه: ۳۸۶. لا- تَقُولُوا رَاعِنَا وَ قُولُوا انظُرْنَا (۱)، گفت: اینکه عبارت مگویی «۲»، اینکه گویی «۳» که به حال شما اینکه لایق باشد که در خطاب رسول گویی «۴»: لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَ أَقْوَمَ، ایشان را به بودی و راست تر و صوابتر. وَ لَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ، و لکن خدای تعالی لعنت کرد بر ایشان به کفرشان. فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا، و معنی «لعن» ابعاد باشد من الرّحمه، خدای تعالی ایشان را از رحمت خویش دور کرده است، و معلوم از حال ایشان آن است که ایمان نیارند الا اندکی از ایشان. و بعضی گفتند: مراد آن است که الا اندک «۵» از ایشان که در ماضی ایمان آورده‌اند. یا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، ای آنان که ایشان را کتاب دادند، خطاب است با جهودان و ترسایان، و امر است ایشان را که به رسول ما- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- و کتاب او که قرآن است و احکام شرع او از مسلمانی ایمان آرند. «مصدقا» نصب است بر حال از «ما» و عامل در او «نزلنا» یعنی اینکه کتاب قرآن که ما فرستادیم بر اینکه خاتم پیغامبران مصدق است و راست دارنده آن کتابها که به ایشان است از توریت و انجیل، و توریت و انجیل مصدق اوست که در اینکه هر دو کتاب ذکر او و نعت و صفت او مکتوب است. مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا، ایمان آرید «۶» پیش از آن که ما طمس کنیم رویهای ایشان را. در اینکه چند قول گفتند: عبد الله عباس و عطیه و قتاده گفتند معنی آن است که: ما ایشان را ببریم و روی ایشان را چون قفا گردانیم، و چشمهای ایشان در قفا کنیم تا چون روند با شگونه روند. حسن و مجاهد و ضحاک و سدی و ابن ابی نجیح گفتند: مراد آن است که ما روی ایشان از هدی برگردانیم به ضلالت، و اینکه بر سیل مذمت گفت ایشان را، چه ایشان خود بر ضلالت بودند، و مراد «۷» آن که اگر به رسول ایمان نیاری «۸» شما را به ----- (۱).

سوره بقره (۲) آیه ۱۰۴. (۲). مر: تب: مگویید. (۳-۴). مر: تب: گویید. (۵). همه نسخه بدلها: اندکی. (۶). آج، لب، فق: ایمان آرند. (۷). وز به. (۸). مر: تب: نیارید. صفحه: ۳۸۷. خذلان با خود رها کنم تا در ضلال بمانی «۱»، و اینکه قول، ابو الجارود روایت کرد از باقر- علیه السلام. وجه سهام «۲» فزاء گفت و بلخی و مغربی که: ما رویهای ایشان را چون قرده و خنازیر کنیم که اینکه حیوانات [را] «۳» موی بر روی باشد و آدمیان را بر پس سر. اگر گویند: نه خدای اینکه بکرد «۴» با ایشان و اینکه وعیدی بود که ایشان را کرد اگر ایمان نیارند، و ایشان ایمان نیاوردند، گوییم: از اینکه دو جواب است. یکی آن که از ایشان بعضی ایمان آوردند، چون عبد الله سلام و اسد بن عبید و مخیریق و ثعلبه، و آنان که ایمان نیاوردند اینکه عقوبت بکند ایشان را در قیامت. و مبرّد گفت: لا بدّ من طمس فی اليهود و مسخ قبل قیام الساعه، گفت: پیش از قیامت بکند خدای تعالی به ایشان. جواب دیگر آن است از او که:

خدای تعالی از دو چیز خبر داد بر تخییر، گفت: **أَنْ نَطْمِسَ وَجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَيَّ أَدْبَارَهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ**، یا لعنت کنیم ایشان را آن را که طمس نکرد لعنت کرد، و «طمس» اذهاب اثر باشد و رسم طامس و دارس و داثر، ای ذاهب مندرس. راوی خبر گوید که: چون اینکه خبر آمد عبد الله سلام بشنید، بشتافت و بنزدیک رسول آمد و ایمان آورد و گفت: یا رسول الله؟ می‌ترسیدم که پیش از آن که به تو رسم رویم با قفا گردانند. نخعی گفت: در عهد عمر [خطاب، عمر] «۵» اینکه آیت بر کعب الأخبار خواند، کعب گفت: یا ربّ امنت یا ربّ أسلمت، بار خدایا ایمان آوردم اسلام آوردم، ترس آن را که اینکه وعید به او رسد. ابن زید گفت [۳۱۶-پ]: معنی آن است که محو آثار ایشان کنم از وجوه و نواحی ایشان و اثر ایشان از اینکه ولایت ببرم تا به آن جا «۶» شوند که آمدند، یعنی شام. و ----- (۱). مر، تب: بمانید. (۲). آج، لب، فق، مر: سیوم، تب: سیم. (۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. [.....] (۴). اساس: کرد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج، لب، فق: با آن جا. صفحه: ۳۸۸ گفت: اینکه معنی برفت با ایشان یعنی إجلاء بنی النضیر از دیار و حصون خود یا «۱» أذرعاً «۲» و اریحا از ناحیه شام. **أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ**، یا لعنت کنیم ایشان را چنان که اصحاب سبت را، و ایشان را با خوک و بوزنه «۳» کنیم و قصه اصحاب السبت به جای خود بیاید- ان شاء الله. و **كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا**، یعنی هر کاری «۴» که خدای تعالی از افعال خود خواهد بیاشد، و از افعال غیر او بر سبیل اکراه و اجبار. و وجهی دگر آن است: آن امر که خدای کند بیاشد، یعنی قوله: **انما أمرنا «۵» لِيَشِيءَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ «۶»**، بر قول اول امر به معنی فعل باشد، من قولهم: أمره مستقیم و أمره صالح و به زبان [ما] «۷» کار باشد، و بر قول دوم امر قول باشد، ای قول القائل لمن هو دونه افعال با اراده مأمور به. **إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ**، فراء گفت: «ان» مع الفعل در محل نصب است، و تقدیر آن است که: لا يغفر الشرك. خدای- جل جلاله- در اینکه آیت خبر داد که شرک نیامزد، [و] «۸» ما دون شرک آن را که خواهد بیامزد. عبد الله عمر گفت: سبب نزول آیت آن بود که چون اینکه آیت آمد که خدای تعالی می گوید: **قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ**، الی قوله: **إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا «۹»**، رسول- علیه السلام- اینکه آیت بر منبر بخواند. مردی بر پای خاست «۱۰» و گفت: یا رسول الله و الشرك، رسول چیزی نگفت. دگر باره باز گفت تا سه بار باز گفت که: شرک نیز بیامزد ای رسول الله، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد ----- (۱). آج، لب: با. (۲). آج: اذرعاً. (۳). لب، مر، تب: بوزینه. (۴). آج، لب، فق، تب: کار. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن با توجه به آیه مورد نظر: قولنا. (۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۰. (۷-۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۳. (۱۰). اساس، آج، لب، فق، مر، تب: خواست، با توجه به وز تصحیح شد. صفحه: ۳۸۹ که شرک نیامزم. عبد الله عمر گفت: چون یکی از ما بر کبیره «۱» بمردی، حکم کردمانی که او از اهل دوزخ است تا اینکه آیت آمد، ما توقف کردیم در حق صاحب کبیره. جابر عبد الله انصاری روایت کرد که: رسول- صلی الله علیه و آله- [گفت] «۲» که: مغفرت و آمرزش به بنده فرو می آید مادام تا حجاب نباشد، ما گفتیم: ای رسول الله؟ حجاب چیست! گفت: شرک به خدا، آنکه اینکه آیت بخواند: **إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ** مسروق روایت کرد از عبد الله عمر که رسول- علیه السلام- گفت: هر که با پیش خدای شود و او مشرک نباشد به خدای تعالی، به بهشت شود، و هیچ معصیت زیان ندارد او را چنان که اگر با پیش خدای شود و مشرک باشد به دوزخ شود و هیچ طاعت سود ندارد او را. از امیر المؤمنین علی روایت کردند که او گفت: در قرآن هیچ آیت نیست که من دوست تر دارم از اینکه آیت، و اینکه آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی فساق اهل صلاه را بیامزد، و اگر چه توبه نکرده باشند. و وجه استدلال از آیت آن است که خدای تعالی در آیت نفی و اثباتی نهاد، گفت: شرک نیامزم و مادون شرک بیامزم، و امت اجماع کردند بر آن که خدای تعالی شرک بیامزد با توبه «۳»، اگر مادون شرک بیامزد بی توبه فرقی نباشد میان نفی و اثبات، و قولی گفتن که مؤدی بود بار ترفع «۴» فرق بین التّنی و الاثبات قولی فاسد باشد، و اگر چنان بودی که اصحاب وعید گفتند که: هیچ دو بی توبه

نیامرزیدی، بایستی تا گفתי: ان الله لا يغفر المعاصي كلها الا بالتوبة. بر دو قسم نهادن به طریقه نفی و اثبات معنی ندارد، و اینکه چنان باشد که کسی گوید: من مال بسیار به تفضّل به کس ندهم و مال اندک به استحقاق و واجب دهم، او را گویند: اینکه قسمت محال است، تو را می‌باید گفتن که من چیزی به کس ندهم الا به واجب و ----- (۱).

تب: کبیره/ کبیره‌ای. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۳). مر و. (۴). مر: بر ارتفاع. صفحه: ۳۹۰ استحقاق. اگر گویند: چرا نشاید که مراد بدون الشّرك صغایر باشد که خدای بی توبه بیامرزد گوئیم: نشاید، برای آن که در قرآن مطلق گفت و تخصیص نکرد صغایر را از کبایر تخصیص او کردن بی دلیلی وجه ندارد، دگر آن که صغایر خود مکفّر و محبط باشد بنزدیک ایشان به آمرزیدن او حاجت نباشد و به مشیت باز بستن معنی ندارد. اگر گویند: مشیت برای آن آورد «۱» تا قطع نکنند بر غفران مادون الشّرك، جواب آن است که گوئیم: مشیت در مغفور له شده است از مکلفان نه در گناهان، حق تعالی گفت بر اطلاق مادون شرک بیامرزیم آن را که خواهیم اگر خواهیم، اگر گویند: مشیت برای اشتراط توبه در آورد، گوئیم: اینکه تفسیر قرآن باشد بر وفق مذهب «۲»، مذهب را بر وفق قرآن راست باید کردن، و از کجا ممکن بود دعوی کردن که خدای تعالی جز تائب را نخواهد که بیامرزد با آن که بر مذهب ایشان راست نباشد، برای آن که تائب را بر خدای واجب بود اسقاط عقاب او بر حدی که اگر نکند اخلال به واجب کرده باشد، و آن که بر سیل و جوب کند آمرزش نباشد. اگر گویند: مشیت را فایده چیست! گوئیم: تا مکلفان به «۳» قبیح مغری نباشند «۴» که اگر مطلق بودی اغراء به قبیح بودی تا هر کسی چنان گمان برد که باشد که او در مشیت آمرزش نیست، گناه نکند و اگر اینکه را معارضه کنند به آیات وعید ما آن آیات را معارضه کنیم به آیات [رجا] «۵» و چون آیات «۶» متعارض شوند ساقط شوند با حکم عقل رجوع باید کردن، چون با عقل رجوع کنند عفو و حسن او در عقلمها مقرر است. آنگاه گفت: وَ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا، و هر که به «۷» خدای شرک آرد و با خدای تعالی [۳۱۷-] در افعال او یا در استحقاق عبادت با او انبازی ----- (۱). وز: دارد. (۲). آج، لب، فق و. (۳). تب: بر.

(۴). اساس، وز: باشد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آج، لب، فق، مر: ارجا. (۶). اساس، وز: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). لب، مر، تب: با. صفحه: ۳۹۱ و شریکی بدارد، او دروغی عظیم بر خدای نهاده باشد. أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنْفُسَهُمْ - الاية، آیت در حق جماعتی جهودان آمد، چون بحر بن عمرو و نعمان بن أوفی و مرحب بن زید، بیامدند و اطفال خود را پیش رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - آوردند و گفتند: ای محمد؟ چه گویی، اینان را گناهی هست! گفت: نه. گفتند: و الله که ما هم چنینیم در پاکی که اینان هستند، هر گناهی که ما به روز کنیم به شب از ما مکفّر کنند، و هر گناه که ما به شب کنیم به روز از ما مکفّر کنند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را تکذیب کرد. حسن و ضحاک و قتاده و مقاتل و سدّی گفتند: آیت در جهودان و ترسایان آمد، چون گفتند: نحن أبناء الله و أحياءه «۱» لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هَيُودًا أَوْ نَصَارًا «۲». عبد الله عباس و عطیه گفتند، جهودان گفتند: پدران و فرزندان ما که از پیش رفتند شفیعان ما باشند و ما را تزکیه کنند. عبد الله مسعود گفت: ایشان یکدیگر را تزکیه کردند، و تزکیه آن باشد که غیری را گوید: زکی است، گفتند «۳» ما از کیاییم، و زکا زیاده باشد در صلاح، يقال: زكا الزرع اذا نما. حق تعالی گفت: به تزکیه ایشان چه اعتبار است، مزگی آن باشد که منش تزکیه کنم، بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ، خدای تزکیه کند آن را که خواهد، و آن را که خواهد که مزگی باشد. و لَا يُظَلِّمُونَ فِتِيلًا، و بر ایشان ظلم نکنند «۴»، یعنی نقصان حق ایشان نکنند «۵» از تزکیه. و ظلم در لغت نقصان باشد. فِتِيلًا، به مقدار فتیلی. عبد الله عباس گفت و مجاهد و قتاده و ضحاک و عطیه که: «فتیل» آن باشد که در شکاف استخوان «۶» خرما بود، و «نقیر» آن گو باشد که بر پشت استخوان خرما بود، و «قطمیر» پوست استخوان خرما باشد. و روایتی دیگر از عبد الله عباس و سدّی و ابو مالک آن است که: فتیل آن باشد - ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۱. (۳). آج: بگفتند. (۵) -

(۴). فق، مر: نکند. (۶). وز، آج، لب، فق، مر، تب: استخوان. [.....] صفحه: ۳۹۲ که انگشت به هم مالی «۱» آنچه حاصل آید از آن

جا از چرک و شوح آن را فقیل گویند، برای آن که چون تافته‌ای باشد من قتل الحبل، و قال الشاعر^(۲): یجمع^(۳) الجيش ذا الألوف و یغزوا ثم یرزا العدو فتیلا و نصب او بر مفعول دوم^(۴) است که ظلم متعدی باشد به دو مفعول، یقال: ظلمته حقّه، اینکه قول زجاج است. رقیانی گفت: محتمل است که تمیز^(۵) باشد. انظر کیف یفتنون علی الله الکذب، بنگر که چگونه فرو بافتند بر خدای تعالی دروغ. و «نظر» اینکه جا به معنی فکر و اندیشه باشد، و «افتراء» اختلاق باشد، و «فریه» دروغی مبتدا بود، و اصل کلمه فری باشد و هو القطع، یقال: فراه إذا قطعه علی وجه الصّیلاح، و أفراه إذا قطعه علی وجه الفساد و افتری الکذب اذا اختلقه و قطعه، و أنّه لیفری^(۶) الفری، اى یأتی بالعجب کأنه یقطعه من حیث لا یعلم، و افترای^(۷) ایشان اینکه جا آن بود^(۸) که گفتند: نحن أبناء الله و أحباؤه^(۹) لَنْ یَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارًا^(۱۰) وَ كَفَى بِهِ إِثْمًا مُّبِينًا، و اینکه بس است بزه ظاهر، و اینکه لفظ بر سبیل مبالغت گویند در مدح یا ذمّ، یقال: کفی بذلك شرفا و کفی به خزیبا، و نصب او بر تمیز^(۱۱) است. قوله: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيْبًا مِنَ الْكِتَابِ - الاية، بعضی قرآء در جمله قرآن خواندند: «ألم تر» ساکنه الزاء، و اینکه لغت بعضی عرب است که ایشان قناعت نکردند در فعل معتل - الاخر به حذف حرف، تا آن حرف صحیح که پیش از آن بود نیز تسکین کردند حرکت او را، کقول الشاعر^(۱۲): -----

(۱). آج، لب، فق، مر، تب: بمالی. (۲). تب شعر. (۳). تب: تجمع. (۴). مر: دویم. (۵). آج، لب، فق: تمیز. (۶). آج، لب، فق، مر: لیفتری. (۷). آج، لب: افتراء. (۸). آج، لب، فق، مر: آن بودی. (۹). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۱. (۱۱). وز، تب: تمیز، که بر اساس مرجح می‌نماید. (۱۲). تب شعر. صفحه: ۳۹۳ من یهده الله یهتد لا مضل له و من أضلّ - فما یهدیه من هاد حق تعالی گفت: نبینی آنان را که ایشان را از کتاب نصیبی دادند ایمان می‌آرند به جبت و طاغوت. مفسران خلاف کردند در جبت و طاغوت. عکرمه گفت: دو صنم بودند که مشرکان آن را پرستیدندی. ابو عبیده گفت: هر چه بدون خدای پرستند از حجر و مدر و شجر و صورت و شیطان همه را جبت و طاغوت خوانند، گفت دلیلش قوله: أَنْ اَعْبُدُوا اللَّهَ وَ اجْتَبُوا الطَّاغُوتَ^(۱) وَ الَّذِينَ اجْتَبُوا الطَّاغُوتَ اَنْ يَعْبُدُوهَا^(۲). عطیه گفت از عبد الله عیاس که: جبت اصنام است، و طاغوت ترجمان ایشان که از ایشان سخن گویند و مردمان را با عبادت ایشان دعوت کنند. و گفته‌اند: جبت بتان باشند، و طاغوت شیاطین ایشان که اغراء کنند مردمان را بر عبادت او، و هر صنمی را شیاطینی باشد. عبد الله عمرو شعبی و مجاهد گفتند: جبت سحر است و طاغوت شیاطین. زید أسلم گفت: جبت ساحر است و طاغوت شیطان، دلیلش قوله: وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِاهُمُ الطَّاغُوتُ^(۳) وَ یَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا، مفسران گفتند: کعب اشرف با هفتاد سوار از جهودان برخاستند و به مکه رفتند پس^(۱) آن که وقعه^(۲) احد بوده [بود]^(۳) تا با قریش سوگند خوردند^(۴) و عهدی که از میان ایشان و رسول - علیه السّلام - بود بشکافتند^(۵). کعب اشرف به سرای ابو سفیان فرود آمد، ابو سفیان او را مهمانداری نکو کرد، و جهودان به سرایهای قریش فرود آمدند، قریش گفتند: شما اهل کتابید، و محمّد اهل کتاب است، ما بر شما ایمن نباشیم که میل شما با او بود، و اینکه آمدن شما به اینکه جا مکر است، اگر خواهی^(۶) که ما را بر شما امانی باشد اینکه بتان ما را سجده کنید^(۷) تا ما ایمن شویم بر شما و عهد شما، ایشان آن دو بت را سجده کردند، فذلک قوله تعالی: یؤمنون بالجبت والطاغوت. آنکه کعب اشرف قریش را گفت: سی مرد از شما و سی مرد از ما بیاییم و شکم به دیوار کعبه باز نهیم و با خدای کعبه عهد کنیم که از یکدیگر جدا نشویم، و با هم دست یکی داریم تا محمّد را قهر کنیم^(۸). چون اینکه عهد بکردند [و]^(۹) فارغ شدند، ابو سفیان گفت کعب را که: تو مردی اهل کتابی^(۱۰) و ما مردمانی امّییم^(۱۱) ندانیم خواند، بگو تا ما به حق نزدیکتریم یا محمّد! کعب گفت: شما دین و طریقه خود عرض کنید^(۱۲) بر من. ابو سفیان گفت: طریقه ما آن است که برای حاج اشتر کشیم و ایشان را آب دهیم و طعام دهیم و مهمانداری کنیم، و اسیران را از بند رها کنیم، و صله رحم کنیم، و خانه خدای را عمارت کنیم، و ما از اهل حرمیم، و محمّد از دین پدران -----

----- (۱). مر از. (۲). آج، لب، فق، مر: واقعه. (۳). اساس: ندارد، مر: شده بود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای افزوده شد. (۴). اساس: خوردند، با توجه به وز و دب تصحیح شد. (۵). تب: بشکافتند. (۶). مر، تب: خواهید. (۷). آج، لب، فق:

کنی، که بر متن مرخّیح است. (۸). فق، بقهر کنیم. (۹). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۰). آج، لب، فق: مردی از اهل کتاب.

(۱۱). آج، لب، فق، تب چیزی. [.....] (۱۲). همه نسخه بدلها: عرضه کنید. صفحه: ۳۹۵ مفارقت کرده است، و رحم بریده است و حرم رها کرده است، و دین ما قدیم است و دین او محدث است، ما به حق اولتریم یا او! کعب گفت: شما به حق اولترید، [و دین شما] از دین محمّد بهتر است، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ، إِلَى قَوْلِهِ: وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا، گفت: با آن که به جبت و طاغوت ایمان می‌دارند کافران را می‌گویند: راه شما در دین راست‌تر است از راه مسلمانان محمّد و اصحابش. و نصب «سبیلا» بر تمیز «۲» است، چنان که فلان أحسن منك و جها. أولئك الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ، «اولا» جمع «ذا» باشد علی غیر لفظه، كالمراة و النساء، چون اشارت به جماعتی حاضران باشد، «ها» ی تنبیه در اول آرند، گویند: هؤلاء، و چون به جماعتی «۳» غایبان باشد، «كاف» خطاب در آخر آورند، گویند: أولئك، و جمع نکنند میان هر دو، و لا- يقال: هؤلك. و بیان کردیم که «لعن»، ابعاد باشد من رحمة الله علی وجه العقوبة و الا مستحق نباشد. حق تعالی گفت: ایشان آنانند یعنی حیّ- أخطب و كعب اشرف و آنان که ذکر ایشان در آیت متقدّم برفت که: خدای ایشان را لعنت کرده است، و هر که را خدای «۴» لعنت کند تو او را یاری نیابی. اگر گویند: چگونه گفت که او را یار نیابی با تناصر و تعاون ایشان یکدیگر را! گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که ایشان را یاری نبود بر خدای- عزّ و جل- که ایشان را از عقاب خدای برهاند، دگر آن که اگر چه ایشان را یاران بسیار باشند غنا نکنند با لعنت خدای و سخط خدای بر ایشان. أم لهم نصيب من الملك، «أم»، اینکه جایگاه منقطع است و معادل الف استفهام نیست و به معنی «بل» باشد، و لکن در او معنی استفهام است «۵» بر وجه تقریب، و گفته‌اند: «میم» زیادت است و معنی آن است که: أم لهم نصيب من الملك. و وجه اتصال اینکه آیت به آیت دیگر آن است که: آیت دوم که از پس اینکه ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب: تمیز. (۳). آج، لب، فق، مر: جماعت. (۴). مر او را. (۵). همه نسخه بدلها: باشد. صفحه: ۳۹۶ آیت است متضمّن حسد است، و اینکه آیت متضمّن بخل است، و وصف ایشان به حسد و بخل متناسب باشد. و بعضی دگر گفتند: «أم»، متّصله است و معادله الف استفهام مقدّر، و تقدیر اینکه است که: اللهم النبوة حتى يحكموا «۱» بهدی الناس و ضلالهم أم لهم نصيب من الملك. و در «اذا» دو قول گفتند: یکی آن که جواب فعلی مقدّر [است] «۲»، و تقدیر آن است که: و لو كان لهم نصيب من الملك فإذًا لا يؤتون الناس نقیراً، و اگر ایشان را نصیب بودی از ملک هم مردمان را نقیری ندادی «۳». و قولی دگر آن که: چنان که در عمل ملغی است، در معنی ملغی باشد، و تقدیر اینکه است «۴»: فلا يؤتون الناس نقیراً، و کوفیان گفتند: «اذا» برای آن عمل نمی‌کند که «لا» حایل است میان او و میان عمل، و «اذا» تا عمل کند او را چند شرط باید: یکی آن که فعل مستقبل باشد. دوم «۵» آن که جواب کلامی باشد، چنان که کسی گوید: أنا آتیک، تو گوی: اذا اکرمک. دگر آن که: ما بعد «اذا» معتمد نباشد علی ما قبلها به آن که خبر مبتدا باشد یا «۶» جزای شرط، چنان که زید اذا اکرمه و ان تأتني اذا اکرمک، چون چنین باشد ملغی بود «۷» او را عملی ندهند، و عمل او آن جا که عمل کند نصب فعل مضارع باشد، چنان که گفتیم. و مفسّران در تفسیر خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: آن نقطه «۸» باشد که بر پشت استخوان «۹» خرما بود. مجاهد گفت: در میان استخوان «۱۰» خرما دانه‌ای کوچک باشد نقیر آن بود. ابو العالیه گفت: آن باشد که مرد سر انگشت بر چیزی زند و منه التقر و ----- (۱). آج، لب، فق، تب: يحكموا. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: ندادندی. (۴). مر: آن است که. (۵). مر: دویم. (۶). اساس، وز: تا، با توجه به آج تصحیح شد. (۷). وز، آج، لب و. (۸). تب: نقطه / نقطه‌ای. [.....] (۹). وز، آج، لب: استخوان. (۱۰). همه نسخه بدلها: استخوان. صفحه: ۳۹۷ منقار الطیر لآله التقر. و «نقیر»، فعلیل به معنی مفعول بود بر «۱» قول عبد الله عباس. أم یحیدون الناس، یا حسد می‌برند [۳۱۸-ر] اینکه جهودان بر عرب به آن که خدای تعالی محمّد را در میان ایشان فرستاد. عبد الله عباس و مجاهد و ضحاک و سدّی و عکرمه گفتند: مراد به «ناس» محمّد است- صلی الله علیه و آله- جهودان حسد بردند او را بر

نبوت. بعضی دگر گفتند: مراد رسول است، او را حسد کردند بر آن که خدای تعالی او را نه زن حلال کرد، جهودان طعن زدند گفتند: اگر پیغمبر (۲) بودی او را چنین همه زنان نبودی. خدای تعالی گفت ایشان را: اینکه عجب می‌آید و نمی‌دانند که بنزدیک داود صد زن بودند و او را حلال بود، و بنزدیک سلیمان هزار زن بودند، سیصد مهیره و هفصد (۳) سرّیه. رسول - علیه السلام - گفت: ای عجب صد و هزار بیشتر باشد یا نه؟ بر ایشان به آن عدد انکار نبود، بر من به اینکه عدد چرا انکار است! چون اینکه بشنیدند بعضی امساک کردند. خدای تعالی گفت: فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ سَدَى گفت: آیت در ابراهیم خلیل - علیه السلام - آمد که او سالی زرعی بسیار کرد، زرع او به برآمد و زرع دیگران تباه شد، او را حسد کردند. چون محتاج شدند به طعام آمدند و از او طعام خواستند، او گفت: هر که ایمان آورد طعامش دهم، و هر که نیارد ندهمش. بعضی ایمان آوردند و بعضی نیاوردند، فذلک قوله: فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ. در تفسیر باقر آمد - علیه السلام - که: مراد به «ناس» محمد است و آل محمد، و مراد به حاسدان آنانند که رسول را بر نبوت حسد کردند و آل او را بر امامت، بیانش قوله تعالی: فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ، گفت: ما آل ابراهیم را کتاب دادیم و حکمت، و آل ابراهیم شامل است بر محمد و اهل بیت [او] (۴)، و مراد به «کتاب» قرآن است، و به «حکمت» نبوت، و به «ملک عظیم» امامت، و اینکه جمله

(۱). اساس، وز: و، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز، تب: پیغامبر. (۳). تب: هفتصد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۹۸ مجموع نبود الا در خانه رسول - علیه السلام. ملک (۱) دو است: یکی ملک دنیا، یکی ملک آخرت. آن که ملک دنیاست، خدای تعالی آن را عظیم خواند و به محمد و آل محمد داد، فی قوله: وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا، و ملک آخرت را کبیر خواند و به ایشان داد، فی قوله: وَإِذَا رَأَيْتَ نَمْرَآئِتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا (۲). و آن را که دو ملک چنین بود عجب نبود که محسود چنین بود (۳)، و اینکه بیتها بر او حواله کنند، اگر چه لفظش به فصاحت او لایق نیست، معنی به احوال او لایق است: اَنِّي حَسَدْتُ فَرَادَ اللَّهِ فِي حَسَدِي لَا عَشْتُ مَا عَشْتُ يَوْمًا غَيْرَ مُحْسُودٍ لَا يَحْسُدُ الْمَرْءُ إِلَّا مِنْ فَضَائِلِهِ بِالْعِلْمِ وَالْفَضْلِ وَ الْبَأْسَاءِ وَ الْجُودِ وَ اِيْنَكِه اَبِيَات هَمِچْنِيْن لَـاِيْق اِحْوَال (۴) اوست (۵): ان يحسدوني فاني غير لائمهم قبلي من الناس اهل الفضل قد حسدوا فدام لي و لهم ما بي و ما بهم و مات كثيرا غيظا بما يجد (۶) انا اللذي وجدوني في حلوقهم لا ارتقي صدرا منها و لا اورد و حسد خصلتي بد است از خصال مذمومه، در او يك چیز هست نيك، و آن آن است که حاسد را همه زیان بود و محسود را سود، نبینی که طایبی چگونه گفت (۷): و إذا أراد الله نشر فضيلة طويت أتاح لها لسان حسود لو لا اشتعال النار فيما جاورت ما كان يعرف طيب عرف العود گفتا: حسد حاسد (۸) چون آتش است و خصال محموده محسود چون عود، حاسد آتش حسد در میان جسد پوشیده دارد، او را می‌سوزد و کس خبر ندارد، او داند کز آن آتش بر او (۹) چه آسیب می‌رسد؟ چون صبرش برسد و بی طاقت شود آن (۱۰) آتش حسد پاره‌ای بر محسود ریزد، چنان باشد که آتش به عود رسد آن معنی که در اوست پیدا

(۱). مر: و ملک. (۲). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۰. (۳). همه نسخه بدلها: محسود بود. (۴). وز، آج، لب، فق، تب: حال. (۵). تب شعر. (۶). اساس و دیگر نسخه بدلها: یجدوا، طبق قاعده به صیغه مفرد تصحیح شد. (۷). تب شعر. (۸). آج، لب، فق، مر، تب: حاسدان. [.....] (۹). آج، لب، فق، مر، تب: بدو. (۱۰). تب، بالای کلمه با خطی متفاوت با متن نوشته است: از. صفحه: ۳۹۹ شود، که اگر نه آنستی پیدا نشدی. پس از حق محسود آن است که او را بر آن شکر کند یا صبر، چنان که شاعر گفت (۱): اصبر علی مضمض الحسود فإن صبرك قاتله كالتار تأكل نفسها إن لم تجد ما تأكله و رسول - علیه السلام - هم اینکه تشبیه فرمود فی قوله: ان الحسد ليأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب، گفت: حسد حسنات را همچنان خورد که آتش هیزم را. و حاسد اینکه همه برای آرزوی سیادت کند و نداند که چندان که بیش کند از آن دورتر باشد که: الحسود لا يسود. و أمير المؤمنين - علیه السلام - گفت: الحاسد مغتاذ علی من لا ذنب له، حاسد بر کسی خشم می‌گیرد که او را گناه نیست. سفیان ثوری گفت، در کتب اوایل هست که، خدای تعالی گفت: الحاسد عدو نعمتی غیر راض بقسمتی، و منصور فقیه گفت در اینکه معنی: ألا قل لمن كان لي

حاسداً أ تدری علی من أسأت الأذب أسأت علی الله فی فعله إذا أنت لم ترض فیما وهب جزاؤک منه زیاداتنا و أن لا تنال الّذی تطلب دشمنی هر کس را که دشمنی نه از روی حسد کند دوا توان کردن، اما با حسد حاسد چه چاره سازند» (۲). کلّ العداوة قد ترجی إماتتها إلاً عداوة من عاداتک من حسد و لآخر» (۳): محسدون و شرّ الناس منزلة من عاش فی الناس یوما غیر محسود آخر» (۴): إنّ العرائن تلقاها محسّده و لا- تری للناس حسیّادا در خبر است که: یک روز جماعتی زنان قریش با زنان رسول- علیه السّلام- حاضر بودند، هر کسی از قبیله خود و حسب و نسب و قوم خود چیزی می گفت، فاطمه زهرا- صلوات الله علیها- درآمد [۳۱۸-۳]، ایشان حدیث رها کردند، یکی گفت: ----- (۴-۳-۱). تب شعر. (۲). تب شعر.

صفحه : ۴۰۰ چرا حدیث رها کردی (۱)! گفتند: برای آن که در پیش او حدیث حسب و نسب کردن محال باشد، و حسب و نسب او آن که می دانی (۲). یکی از جمله ایشان گفت: ما بالکم یا بنی هاشم حزتم السیادة بأسرها أما أبوک فسید ولد آدم، و أما بعلک فسید العرب و أما أنت فسیده نساء العالمین، و اما ابناک فسیدا شباب أهل الجنة، و أما عمّک فسید الشهداء فما ترکتم لأحد شیئا من السیادة، گفت: چیست ای بنی هاشم که همه سیادت جمع کردی (۳) خود را و گوی سیادت از همه عالم بر بودی (۴). اما پدرت سید ولد آدم است، و اما تو سیده زنان جهانی، و اما شوهرت سید عرب است، و اما فرزندان سیدان جوانان بهشتند، و اما عمّت حمزه سید شهیدان است (۵). بر پای خاست و می خواند: أم یحسدون الناس علی ما آتاهم الله من فضله- الایه. فمنهم من آمن به و منهم من صدّ عنه، گفت: از ایشان کس بود که ایمان آورد و کس بود که برگردید- بر آن اقوال که برفت (۶)- و «من» نکره موصوفه است، و «صدّ» از صدود و اعراض باشد. و کفی بجهنم سعیراً، آنگه بر سبیل تهدید گفت: بس است دوزخ آتش افروخته. إنّ الذین کفروا بآیاتنا سوف نُصلیهم ناراً، آنان که به آیات ما کافر شدند ایشان را بچشانیم آتشی و بسوزانیم به آتشی که هر گه که پوستی از آن ایشان (۷) در آتش سوخته شود با پوستی دیگر بدل کنیم به جای آن. عبد الله عباس گفت: پوستی بدل کنند ایشان را سپید چون کاغذ. نافع روایت کرد از عبد الله عمر که: مردی اینکه (۸) آیت بخواند پیش عمر خطاب، گفت: باز خوان. معاذ جبل گفت: تفسیر اینکه آیت بنزدیک من هست. گفت: بیار. گفت: در یک ساعت صد بار بدل کنند پوست ایشان را. عمر گفت: من همچنین شنیدم از رسول- علیه السّلام. ----- (۱). مر، تب: کریدید. (۲). مر: می دانید. (۳). مر، تب:

کریدید. (۴). مر، تب: بر بودید. (۵). چاپ شعرانی (۴۱۴/۳) فاطمه. (۶). اساس: رفت، با توجه به وز تصحیح شد. (۷). اساس: نشاید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، فق دو. صفحه : ۴۰۱ فضیل عیاض گفت از هشام از حسن بصری در تفسیر اینکه آیت، گفت: آتش هر روز هفتاد هزار بار بخورد هر گه که پوستی سوخته می شود، دیگری باز می آفریند. مجاهد گفت: از میان پوست کافر و گوشتش کرمانی باشند که ایشان را جلبه‌ای بود چون بانگ خران کوهی. ابو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السّلام- گفت: سطبری پوست کافر چهل و دو گز باشد، [و اهرش چندان باشد که کوه احد] (۱). اگر گویند: چگونه شاید که خدای تعالی پوستی نو بیافریند که او مستحق عقاب نباشد و مباشرت گناه نکرده باشد و آن را عقاب کند! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که معذب جمله مکلف باشند (۲) نه پوست، و به پوست اعتبار نیست برای آن که چون به حی متصل نباشد الم نیابد (۳)، و انما متألم جمله آدمی و حیوان باشد، نبینی که اگر چه گناهکار گناه به بعضی اعضا و اجزا کند، چون چشم و گوش و زبان و دست و پای، در شاهد مذمت و ملامت راجع با جمله او باشد [دون ابعاضش، همچنین عقاب بر جمله او باشد] (۴) و متألم به آن الم جمله باشد. دگر آن که: اگر چه ضرب و قطع و مانند اینکه بر عضوی از اعضا باشد، متألم و معذب جمله حی (۵) بود، و جمله حی ادراک آن کند بانقار طبع، پس از اینکه وجوه به پوست اعتبار نیست که آن باشد یا نه آن باشد، که پوست بمشابت لباس است حی را. گفتند دلیل بر اینکه ظاهر آیت است که گفت: لَیْذُوقُوا الْعِذابَ، عذاب با جمله ایشان حواله کرد، و نگفت: لَیذُوقُ الْعِذابَ، تا راجع باشد با پوست. جواب دیگر آن است که: مراد تبدیل، اعادت است و به غیر (۷)، تغایر صفت و هیأت و تألیف و ترکیب، چنان که یکی از ما پیرهنی دارد بشکافد و قبا کند، هر گه بینند گویند: هذا غیر ذاک، اگر چه داند که

اصل او بر جای است. و آن کس که انگشتی دارد بشکند و باز دگر باره پیراید به شکل دیگر، گویند: هذا الخاتم غیر -----
 ----- (۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، لب، فق، مر،
 تب: باشد. [.....] (۳). تب: نباشد. (۵). اساس: می، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، فق، مر: لذوق.
 (۷). وز: به تغییر. صفحه: ۴۰۲ ذاک الخاتم المذی کان لک. و همچنین آن کس که کسی را دیده باشد تن درست و جوان و نکو
 روی، چون روزگار برآید و او را باز بیند پیر شده و بیمار گونه گردیده، گوید او را: کیف رأیت فلانا، فلان را چون دیدی! گوید:
 رأیت غیر من رأیت، جز آن را [دیدم که] «۱» دیده بودم، و کذا قوله: یوم تُبدل الأرض غیر الأرض «۲» سَرايِلُهُم مِّن قَطْران «۳»، برای
 آن که بر ایشان ملازم باشد آن را پوست خواند، چون آن سوخته گردد پیراهنی دیگرش پوشند «۴» جز آن، چنان که شاعر
 گفت «۵»: کسا اللوم تیما خضره فی جلودهم فویل ل تیم من سَرايِلِها الخضر در بیت کنایت کرد از پوست ایشان به پیرهن. بعضی دگر
 گفتند: خدای تعالی اهل دوزخ را پوستی آفریند «۶» از بالای همه پوستها که ألم نیابد آن پوست، و او «۷» عذابی باشد بر خداوندش
 بمنزلت پیرهن که چون از قطران باشد خداوندش را عذاب باشد و او ألم نیابد. آنکه حق تعالی بیان کرد که: اینکه برای آن کند تا
 ایشان عذاب خدای بچشند که خدای تعالی قاهر و غالب است، کس او را غلبه نکند، و حکیم است عذاب جز به عدل و حکمت و
 استحقاق نکند. آنکه عقیب «۸» آیت و عید آیت و عد گفت علی عاده الکریمه: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، در اینکه آیت و
 امثال اینکه دلیل است بر بطلان قول آنان که گفتند: عمل صالح ایمان باشد، چه اگر چنین بودی بمثابت آن بودی که گفتی: إِنَّ
 الَّذِينَ آمَنُوا وَآمَنُوا، و در اینکه فایده نبود. ----- (۱). لب: که. [.....] (۲). وز، ماند بار
 که، آج، لب، فق، مر: شاید نازکی، تب: باید باز که. (۳). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۵۰. (۴). مر: پوشانند. (۵). تب شعر. (۶). آج، لب،
 فق، مر: پوست آفرید. (۷). آج، لب، فق، تب: و آن. (۸). آج، لب، فق، مر: عقب. صفحه: ۴۰۴ سَنَدِ خَلُّهُم، «سین» استقبال را باشد تا
 فعل خالص کند به مستقبل و از آن ببرد که اینکه بنا حال را بشاید «۱»، چه اگر «سین» «۲» نبود مشترک باشد اینکه بنا بین الحال و
 الاستقبال. جَنَاتٍ تَجْرِي مِّن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند ما ایشان را به بهشتهایی بریم که در زیر
 درختان از «۳» جویها می رود. و «جنت»، بستانی باشد که: درختان او به سایه، زمین بیوشد، من الجن و هو الستر، و قوله: تَجْرِي مِّن
 تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، از جمله اتساع است، و حقیقت آن است که ماء الأنهار برای آن که جوی نرود، آب جوی رود و لکن علی حذف
 المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه. خالِدین فیها، همیشه باشند آن جا، و نصب او بر حال است. أَبَدًا، نصب او بر ظرف است، و روا
 بود که مؤکد حال بود «۴»، اى خالدين مؤبدین. لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ، ایشان را در آن جا زنانی باشند پاکیزه- و اینکه را شرح رفته
 است. وَنَدَخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا، و ایشان را در سایه گسترده بریم، جایی که سایه باشد و آفتاب با او نرسد آن را ظل گویند، و آن که
 آفتاب به او برسد و از او بشود آن را فیء گویند من فاء اذا رجع، برای آن که در بهشت آفتاب نباشد. و گفته اند: ظل سایه بامداد
 بود و فیء سایه نماز دیگر، و اینکه را نیز مرجع با قول اول است، قال الشاعر «۵»: فلا الظل من برد الضحی نستطيعه و لا الفیء من برد
 العشی ندوق و ظلیل آن باشد که در او گرما و سموم نباشد فی قول الحسن، چنان که گفت: وَظِلٌّ مَمْدُودٌ «۶».

[ترجمه]

در «۷» خبر هست که: در بهشت درخت «۸» باشد که سوار در سایه آن صد سال می رود «۹» به آخر نرسد، برای اینکه گفت: ظِلًّا ظَلِيلًا،
 تا با سایه دوزخ نماند آن جا که گفت: إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ. لَا ظَلِيلٌ «۱۰» إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا
 حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا «۵۸» يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا
 الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ
 تَأْوِيلًا «۵۹» أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا نُزِّلَ إِلَيْكَ وَمَا نُزِّلَ مِنْ قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا

أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا (۶۰) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ رَأَيْتُ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا (۶۱) خدای می‌فرماید شما را که بدهید زنها را با خداوندانش، چون حکم کنید میان مردمان حکم کنید (۲) برستی که خدای نیک چیز است (۳) پند می‌دهد شما را به آن، خدای همیشه شنوا و بینا بوده است. ای آنان که گرویده‌اید، فرمان برید خدای را و فرمان برید پیغامبر را و خداوندان فرمان را از شما (۴)، اگر منازعت کنید در چیزی باز افکنید آن را با خدای و پیغامبر اگر شما ایمان [می‌د] (۵) «ارید (۶)» به خدا و به روز قیامت، آن (۷) «بهرتر است و نکوتر به تأویل (۸)». [۳۱۹-پ] نبینی (۹) «آنان را که دعوی می‌کنند که ایشان ایمان دارند به آنچه فرستاد به تو و آنچه فرستاد از پیش تو می‌خواهند که حکومت کنند به طاغوت و بدرست (۱۰)» فرمودند ایشان را که کافر شوند به او و می‌خواهد ابلیس که گمراه کند شما را گمراهی دور. چون گویند ایشان را بیاید به آنچه فرستاد خدای و به رسول ببینی ----- (۱). تب: قال الله تبارك و تعالی.

(۲). آج، لب، فق: داوری کنید. (۳). تب که. (۴). آج، لب، فق، تب پس. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و تب افزوده شد. (۶). آج، لب، فق: ایمان می‌آرید. (۷). آج، لب، فق روز. (۸). آج، لب، فق: به عاقبت. (۹). آج، لب، فق: ای ننگرستی. (۱۰). تب: و بدرستی که. صفحه: ۴۰۶ منافقان را که برگردند از تو برگردیدی. قوله تعالی: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ، بعضی از مفسران گفتند سبب نزول آیت آن بود که: چون رسول- علیه السلام- مکه بگشاد و در مکه شد، خواست تا در خانه کعبه شود، کلید عثمان بن طلحه الحجیبی داشت من بنی عبد الدار، و او از جمله سندن و خدم کعبه بود، در خانه در بست و بر بام شد و کلید به دست داشت و از دست بنمی داشت (۱) و گفت: اگر من دانستمی که او رسول خداست کلید به او دادمی. امیر المؤمنین پیامد و کلید از دست او بستند، و او قوت علی نداشت، کلید از دست بداد. امیر المؤمنین در بگشاد و رسول- علیه السلام- در خانه رفت و نماز بکرد. چون به در آمد، عباس گفت: یا رسول الله؟ کلید خانه مرا ده تا سقایه الحاج و سدانت کعبه مرا باشد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا. رسول- علیه السلام- علی را گفت: کلید به او ده. امیر المؤمنین پیامد و کلید با عثمان داد و از او عذر خواست. عثمان گفت: یا علی؟ آمدی (۲) و مرا بیازردی و کلید از من به قهر بستدی، و اکنون نه به آن (۳) می‌گویی! اینکه رفق چیست، و آن عنف چه بود! گفت: خدای تعالی در اینکه معنی آیتی فرستاد، و آیت بر او خواند، او در حال گفت: أشهد أن لا اله الا الله و ان محمدا رسول الله (۴)، و اسلام آورد. جبریل آمد و گفت: ای رسول الله؟ تا اینکه خانه باشد کلید ایشان راست. قولی دگر آن است که: آیت بر عموم است در هر امانتی که باشد، و در هر امانت داری که باشد، چنان که رسول- علیه السلام- فرمود: أَدِ الْأَمَانَةَ إِلَىٰ مَنْ اتَّخَذَ مِنْ خَانَكَ، گفت: امانت به آن کس ده که تو را امین دارد و امانت به تو دهد، و خیانت مکن به آن که با تو خیانت کند (۵). و اینکه قول عبد الله عباس است و ابی کعب و حسن و قتاده، و روایت کرده‌اند از صادق و باقر- --

----- (۱). کذا: در اساس، وز، لب، فق، مر: نمی‌داد، آج، تب: بنمی داد. [.....] (۲). فق، مر: پیامدی. (۳). آج، لب، فق، مر، تب: به آن زبان. (۴). آج، لب، فق، مر و ان علیا ولی الله. (۵). مر: کرد. صفحه: ۴۰۷ علیهما السیلام. زید بن اسلم و شهر بن حوشب و مکحول گفت (۱): «مراد به امانت امامانند و به امانت امامت است. خدای تعالی می‌فرماید امامان را که: امامت بر سبیل امانت یک به یک تسلیم می‌کنند (۲)»، و اینکه قول نیز روایت است از صادق و باقر- علیهما السیلام. و باقر- علیه السلام- گفت: نماز و زکات و روزه و حج از جمله امانت است و غنیمت از اینکه جمله است که امانت در او به جای آرند و خیانت نکنند در او. وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ، حق تعالی گفت: خدای می‌فرماید شما را که مکلفانید که، ادای امانت کنید (۳) با خداوندانش. رسول- علیه السلام- گفت: علی الید ما أخذت حتی تؤدیه، گفت: بر دست واجب است آنچه ها گرفت (۴) تا با جایگاه دهد. و نیز می‌فرماید که: چون از میان مردمان حکم کنید (۵) [عدل کنید (۶)] (۷) و جور مکنید (۸). عجب باشد که خدای تعالی ظالم را عدل فرماید و او عدل نکند؟ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ، خدای تعالی نیک چیز است آنچه شما را بدان (۹) پند می‌دهد از ادای امانت و عدل در حکومت، و تقدیر آن است که: نعم السیء شیئا یعظکم به. و «ما» پیوسته باید نوشتن،

بمنزلت «ما» ی کافه در انما و ربما، و اگر چه آن جا حرف است و اینکه جا اسم و او را نکره موصوفه گویند «۱۰»، فی قوله: فَنِعْمًا هِيَ... «۱۱» یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ، بدان که خدای - جل - جلاله - به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان، و اگر چه جز مؤمنان داخل اند در اینکه تکلیف به دلیلی دگر برای آن که همه مکلفان از مؤمن و کافر مکلفند به طاعت خدای و طاعت رسول و طاعت اولی الامر. و «طاعت» امثال امر باشد یا امثال ارادت، پس طاعت خدا و رسول امثال اوامر و نواهی ایشان بود، و همچنین حکم اولی الامر. و در اولی الامر سه قول است: بعضی گفتند: امراند، و بعضی گفتند: علمانند، و بعضی گفتند: ائمه‌اند من اهل بیت «۲» رسول الله، و اینکه قول از باقر و صادق - علیهما السلام - روایت کردند، و چون آن دو قول باطل کنیم صحت اینکه قول پیدا شود. و ما را در اینکه آیت چند وجه است در استدلال بر امامت اینکه ائمه معصوم - علیهما السلام: اول آن که بتدریج مخصوص می‌شود برای آن که: أَطِيعُوا اللَّهَ، عام است اینکه خطاب با همه [۳۲۰-۳۲۰] مکلفان، و رسول - علیه السلام - داخل در اینکه خطاب، چون گفت: وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ، رسول - علیه السلام - از خطاب بیرون شد لاستحاله أن یکون - علیه السلام - مطیعا مطاعا، برای آن که رتبه معتبر است از میان مطیع و مطاع، و در حق اولی الامر هم اینکه اگر حمل کنند اولی الامر را بر امرا و علما در هر عصری خلقی عظیم از اینکه خطاب بیرون شوند، و اینکه خلاف اجماع باشد. و بر قول و قاعده «۳» مذهب ما در هر عصری شخصی از اینکه خطاب بیرون باشد، چنان که در عهد رسول - علیه السلام - او تنها از خطاب طاعت خود بیرون بود، و اینکه وجهی لطیف است. و وجهی دیگر آن که: خدای تعالی ما را و اولی الامر را به طاعت رسول نفرمود «۴»، ----- (۱).

تب و آن. (۲). اساس: اهل البیت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج، لب، فق، مر و. (۴). آج، لب، فق، مر: فرمود. صفحه: ۴۰۹ و آما رسول - علیه السلام - فوق ما و اولی الامر بود لاعتبار الرتبة، برای آن که رتبه معتبر است از میان مطیع و مطاع، باید تا به رتبه فوق مطیع باشد، همچنین کلام در اولی الامر. پس حمل کردن اولی الامر را بر امرا و علما محال است، برای آن که در مأموران به طاعت ایشان - علی زعمهم - بسیار کس باشد که به رتبه و منزلت نزدیک خدای تعالی فوق ایشان باشد، و اینکه درست نیاید. پس باید تا اولی الامر کسانی باشند که ایشان نزدیک خدای تعالی بهتر از همه خلائق باشند و اعلا رتبه و اعظم منزله عند الله تعالی چون رسول - علیه السلام، برای آن که خدای تعالی طاعت ایشان با طاعت او مقرون کرد. طریقتی «۱» دیگر آن است که: خدای تعالی چون طاعت اولی الامر با طاعت رسول و طاعت خود مقرون کرد، چنان که قدیم تعالی منزله است «۲» از همه قبایح و رسول - علیه السلام - معصوم و مطهر از همه معاصی کبیره و صغیره، اولی الامر باید تا همچنین باشد «۳»، که حکمت از کلام حکیم اینکه واجب کند، و به اینکه صفت جز اینان نبودند - علیهم السلام. و وجهی دگر در استدلال از آیت آن است که: محال باشد که حکیم ما را فرماید به طاعت جماعتی مختلفی الأقوال و الاراء و المذاهب و به اتباع ایشان در اقوال و فتاویشان، و بعضی را بر بعضی مزیتی نبود، و ما را طریقتی «۴» نبود به تمیز «۵» حق از میان آن اقوال مختلف متناقض متضاد، و اینکه مؤدی بود با تکلیف ما لا یطاق، [و از حکیم تعالی تکلیف ما لا یطاق] «۶» نیکو نبود، پس محال است که امرا و علما باشند از اینکه وجه که بیان کرده شد. طریقتی دیگر آن است که: معلوم است بضرورت که اگر خدای تعالی ما را تکلیف کند به طاعت رسول «۷» و ما را تعیین نکند شخص او به دلالتی و علم معجزی اینکه تکلیف قبیح باشد، و از باب تکلیف ما لا یطاق بود، همچنین در حق اولی الامر -----

(۱). مر: طریقتی. (۲). نسخه فق: در اینکه جا پایان می‌یابد. (۳). آج، لب، مر نه اولی الخمر و الزمر. (۴). آج، لب: طریقتی. (۵). مر، تب: تمیز. (۶). اساس: ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مر و اله صفحه: ۴۱۰ اگر نصی نباشد بر اعیان ایشان، یا دلالت که علم معجز باشد یا جاری مجری آن هم مؤدی بود به آن که تکلیف ما لا یطاق باشد، چون قبح اینکه مقرر است در عقل لابد، چنان که رسول - علیه السلام - معین است از خدای به نص بر او و اظهار اعلام معجزات بر دست او اولی الامر باید چنین باشند «۱» منصوص علیهم أو منصوب علیهم الأدلته بالأعلام المعجزه، و آما مؤدی بود به اینکه فساد که گفتیم. طریقتی دیگر، و آن آن است که: آن اجماع است که اینکه امر متوجه است بر اهل هر عصری و اینکه مطرد

نباشد البتة بر قول آن کس که گوید: هر زمانه از امامی مفترض الطاعة خالی نباشد، و بر قول آن کس که امامت به اختیار گوید و گوید: الخلافة ثلاثون سنة مطرد نبود. طریقتی دیگر آن است که: اگر آیت حمل کنند بر آن که ایشان گفتند از علما و مفتیان، ائمه ما- علیهم السلام- داخل باشند در آن و بر قول و قاعده ما آن که ایشان گفتند خارج باشد از او، پس اینکه متفق علیه است و آن مختلف فیه، و الأخذ بالاجماع و الاتفاق اولی، در امت کس نخواهد گفتن که نه اینکه ائمه هر یکی از ایشان فاضلتر و عالمتر و جامعترند خصال خیر را از اهل هر عصر، پس اینکه آیت از اینکه هفت وجه دلیل می کند بر امامت اینکه ائمه علیهم السلام. قوله: أَطِيعُوا اللَّهَ، حق تعالی گفت: أَطِيعُوا اللَّهَ، طاعت خدای دارید» (۲)، خدایی که شما را برای طاعت و ایمان آفرید، که: وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (۳)، نه طاعت» (۴) خدایی که شما را برای کفر و معصیت آفرید، بل کفر و معصیت در شما آفرید خدای» (۵) که به شما جز خیر نخواهد و شر» (۶) نخواهد. ما يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُظَهِّرَكُمْ (۷) يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ (۸) يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ (۹) يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ... (۱۰)، طاعت رسول دارید» (۱۱)، مشفق بر

----- (۱). مر: باشد. (۲). آج، لب: داری / دارید. [.....] (۳). سوره زاریات (۵۱) آیه ۵۶. (۴). آج، بدارید، لب، مر ندارید. (۵). تب: خدایی. (۶). آج، لب، مر: و معصیت، تب به شما. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۶. (۸). سوره نساء (۴) آیه ۲۸. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۲۶. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵. (۱۱). آج، لب: داری / دارید که. صفحه: ۴۱۱ شما» (۱) حریص بر ایمان شما» (۲). لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ (۳) - الاية، وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا (۴) وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا (۵). طاعت امامانی مستحق التقدیم مفترض الطاعة معصومین من الزلزل، مأمونین من الخطل غیر موصوفین بالضعف و الفشل. عمیر بن هانی گفت از جناده بن ابي امیه» (۶) شنیدم که گفت: روز صفین امیر المؤمنین علی را دیدم در میان دو صف نیزه بر دست می گردانید و می گفت: كَلِمًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ، أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى (۷). اینکه آیات می خواند که [۳۲۰- پ] نگاه کردیم عبد الله بن اسید الیربوعی می آمد و اسیری را از لشکر معاویه گرفته و دست بر» (۸) بسته، او را پیش امیر المؤمنین آورد. امیر المؤمنین در او نگرید و گفت: ای مرد چه کسی! گفت: مردی ام از اهل شام، گفت: قتلکم الله أتباع کل ناعق، گفت: خدای شما را بکشاد» (۹) تبع هر بانگ شبانی چون بهایم. آنکه گفت: بگو از من پسر خورنده» (۱۰) جگر را: (۱۱) أ تباھینی و أنا ألدی لم او من بعد کفر و لم أعلم بعد جهل و لم احکم بحکم رجعت عنه، أنا قاتل أشياخکم بیدر و مفرق قومک باحد الی کم تواجهونا بنی هاشم برایتکم الی تولى الله نکسها کما نکس یوم بدر، و لقد علمتم أن الله أوجب «علیکم طاعتی و تعبدکم بمتابعة أمری لأنی أهل للمتابعة و مستحق للطاعة لقلعی باب خیر از عجزتم و ثباتی یوم احد إذ فرزتم و تسلیمی لیل الغار إذ أیتتم و أجابتی للمسائل إذا جهلتم، گفت بگو پسر هند را که: با من مباحات می کنی و من آنم که ایمان آوردم نه از سر کفر، و بدانستم نه از پس جهل، و حکمی نکردم که از آن باز آمدم، من کشنده پیران توام به بدر و پراگنده» (۱۲) قوم تو به احد، تا چند اینکه رایت به روی ما بنی هاشم آری، که خدای

----- (۱). آج، لب و. (۲). آج، لب: شماست. (۳). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۸. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۳. (۵). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۳. [.....] (۶). آج: جناده بن امیه، لب، مر: جناده بنی امیه. (۷). سوره علق (۹۶) آیه ۶ و ۷. (۸). آج، لب، مر: پشت. (۹). مر: بکشد. (۱۰). اساس: خوانده، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). تب: اوجب. (۱۲). وز، مر: پراگنده کننده. صفحه: ۴۱۲ تعالی تولی نگواری» (۱) آن کرده است چنان که روز بدر کرد، و شما دانید» (۲) که خدای تعالی طاعت من بر شما فریضه کرده است و شما را متعبد بکرده» (۳) است» (۴) به متابعت من برای آن که اهل متابعتم و مستحق طاعتم، که در خیبر من کندم چون شما عاجز بدید، و بایستادم روز احد چون شما بگریختید، و شب غار، جان تسلیم کردم چون شما ابا کردید، و جواب مسایل من دادم چون شما جاهل بودید به آن. جابر الجعفی روایت کرد از جابر عبد الله أنصاری که گفت: چون اینکه آیت آمد، من گفتم: یا رسول الله؟ خدای و رسول را می شناسم، و اولو الأمر کیستند که خدای تعالی طاعت ایشان با طاعت تو و طاعت خود بیوست! گفت: یا جابر؟ هم خلفائی و ائمة المسلمین بعدی اولهم علی بن ابي طالب، ثم الحسن، ثم الحسين، ثم

علی بن الحسین، ثم محمد بن علی المعروف فی التوریه بالباقر و سندرکه یا جابر فاذا لقیته فافره منی السلام، ثم الصادق جعفر بن محمد، ثم موسی بن جعفر، ثم علی بن موسی، ثم محمد بن علی، ثم علی بن محمد، ثم الحسن بن علی، ثم سمی و کتبی حجة الله فی أرضه و بقیته فی عباده ابن الحسن بن علی ذاک المذی یفتح الله علی یده مشارق الارض و مغاربها ذاک الذی یرغب عن شیعته غیبه لا یثبت فیہ علی القول بامامته الا من امتحن الله قلبه للإیمان، گفت: ایشان خلیفتان منند و امامان مسلمانانند از پس من، اولشان علی، و آنکه حسن، و پس حسین، و پس علی بن الحسین، آنکه محمد بن علی - که در توریت به باقر معروف است - و تو او را دریابی، چون او را بینی از منش سلام برسان. آنکه یک یک را نام برد تا به حجت رسید، گفت: آنکه مردی که نامش نام من بود و کنیتش کنیت من بود حجت خدای بود در زمین و بقیه او در بندگانش پسر حسن علی، و او آن بود که خدای تعالی بگشاید بر دست او مشارق و مغارب زمین، او آن است که از شیعتش غایب شود، غیبی که بر امامت او ثبات نکند با آن غیبت الا مؤمنی که خدای تعالی دل او را به ایمان امتحان کرده باشد. جابر گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ شیعه او را در غیبت او به او انتفاع باشد! --- (۱). مر: نگویناری. (۲). آج: دانی / دانید. (۳). آج، لب، مر: نکرده. (۴). آج، لب،

مر الا. صفحه: ۴۱۳ گفت: بلی، چنان که انتفاع باشد مردمان را به آفتاب، و اگر چه ابری در پیش او آید. یا جابر؟ هذا من مکنون سر الله و مخزون علم الله فاکتمه الا عن أهله، اینکه از مکنون سر خداست و مخزون علم خدای، نگاه‌دار اینکه را الا از اهلیش. جابر گفت: چون به اینکه مدت دراز بر آمد، من روزی در نزدیک علی بن الحسین زین العابدین شدم و پیش او بنشستم و با او حدیث می‌کردم. پسر او محمد بن علی الباقر از حجره زنان بیرون آمد، و او کودک بود و دو گیسو در بر افکنده. جابر گفت: چون او را دیدم، گوشت پشت مازه من بلرزید و موی بر اندام من برخاست چون او را دیدم. آنکه گفتم: یا غلام؟ اقبل فاقبل، ثم قلت له: ادبر فادبر، گفتم: روی به من کن، روی به من کرد. گفتم: پشت بر من کن، پشت بر من کرد. گفتم: شمایل رسول الله و رب الکعبه، به خدای کعبه که شمایل رسول است. آنکه گفتم: یا غلام؟ ما اسمک! نام تو چیست! گفت: محمد. گفتم: پسر کیی! گفت: ابن علی بن الحسین. گفتم: تن و جان من فدای تو باد؟ همانا تو باقری! گفت: آری. مرا گفت: پیغام رسول بگذار. گفتم: رسول خدای مرا بشارت داده که من بمانم تا تو را دریابم و گفت: چون او را دریابی از منش سلام برسان «۱». اکنون رسول خدای تو را سلام می‌کند. او گفت: علی رسول الله السلام ما قامت السموات و الارض و علیک یا جابر بما بلغت السلام، سلام خدای به رسول خدای باد تا آسمان و زمین باشد، و سلام بر تو باد به آن که سلام رسول به من رسانیدی. جابر عبد الله الانصاری گفت: من پس از آن پیش او می‌رفتم و از او می‌پرسیدم و می‌آموختم. یک روز از من مسأله پرسید. من گفتم: لا- و الله لا- ادخل فی نهی [۳۲۱-ر] رسول الله، به خدای که من در نهی رسول خدای نروم که پیغامبر خدای مرا خبر داد که: انکم الأئمة الهداء من بعده احکم الناس صغارا و اعلمهم کبارا، و قال: لا تعلموهم فانهم اعلم منکم، گفت: ایشان امامان راه نمایانند «۲» از پس من حکیمترین مردمان در آن حال که کوچک باشند و عالمتر مردمان در آن حال که بزرگ باشند. و گفت: ایشان را چیزی می‌آموزید که ایشان از شما عالمتر باشند. --- (۱). لب: برسانی. (۲). آج، لب: راهنمایند، مر: راهنما نیدانند.

صفحه: ۴۱۴ باقر- علیه السلام- گفت: صدق جدی رسول الله، راست گفت رسول خدای- عز و جل- جد من، و الله که من اینکه مسأله بهتر از تو دانم، و لقد اوتیت الحکم صیبا، و مرا حکمت دادند و من کودک بودم. کل ذلک بفضل الله علینا و برکتنا لانا اهل البیت - اینکه خبر خواجه ابو جعفر بابویه- رحمه الله علیه- در کتاب الغیبه بیاورد، و نه از یک طریق و ده طریق و صد طریق، از طرق مخالف و مؤلف آوردند که رسول- علیه السلام- گفت: من اطاع علیا فقد اطاعنی، و من اطاعنی فقد اطاع الله، و من عصی علیا فقد عصانی، و من عصانی فقد عصی الله، هر که او طاعت علی را دارد طاعت من داشته باشد، و هر که طاعت من دارد طاعت خدای داشته باشد، و هر که در علی عاصی شود، در من عاصی شده باشد، هر که در من عاصی شود در خدای عاصی شده باشد. اینکه اخبار نیز دلیل است بر آن که اولوا الأمر اینکه معصومانند. قوله: فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ، اگر منازعت

آن، یعنی به طاغوت. وَ يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا، و شیطان می‌خواهد که ایشان را اضلال کند ضلالی بعید بلیغ. و إِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ، و چون گویند ایشان را که بیایید به ----- (۱). تب که. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب: کنی / کنید. (۵). آج، لب و مراد خود، مر و رای خود. (۶). مر بود. صفحه: ۴۱۷ آنچه خدای فرستاد، یعنی آن منافق را که با جهود حکومت افتاد علی قول قتاده، و ابن جریج گفت: مسلمانی را با منافقی حکومت افتاد، مسلمان اختیار رسول کرد و منافق اختیار طاغوت. و تعالی تفاعل باشد من العلو و هو الارتفاع، و اصل اینکه لغت چنان وضع افتاد که گوینده «۱» علی مکان مرتفع بود دیگری را گفت: تعال، ای ارتفع، آنکه بسیار شد «۲» تا نیز آن که در نشیبی باشد کسی را از بلندی بر خود خواند، گوید: تعال. و «صد» هم لازم باشد و هم متعدی، یقال: [صد] «۳» عن كذا إذا أعرض عنه و عدل صدودا، و صد فلانا عن كذا إذا منعه عنه صدًا، چون ایشان را گویند: بیایی «۴» به آنچه خدای فرستاد و پیغامبر، منافقان را بینی «۵» که صدود و اعراض می‌کنند. در سبب صدود ایشان دو وجه گفتند: یکی آن که دانستند که پیغامبر - علیه السلام - رشوت نپذیرد و حکم می‌کند «۶» به حق، و دگر دشمنی ایشان رسول را. و قوله: «صدودا» نصب او بر مصدر است و برای تحقیق فعل گویند، كما قال تعالی: وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا «۷»، و قیل: اراد صدودا ظاهرا و تکلیمنا تَمَّتْ المجلدۃ الخامسة «۸» و يتلوه فی السادسة ان شاء الله تعالی قوله: فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيهِمْ «۹» ----- (۱). آج، لب، مر: گویند. (۲). مر: بسیار بلند باشد. [.....] (۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). مر: بیایید. (۵). تب: بینید. (۶). آج، لب، تب: حکم مر کند، مر: حکم کند. (۷). سوره نساء (ع) آیه ۱۶۴. (۸). آج بتوفیق الله تعالی فی غره شهر ذی حجه الحرام سنه ست و ثلاثین و تسع مائه کتبه الفقیر الفقیر الی الله الغنی عبد الغفار القرشی غفر له، لب بتوفیق الله تعالی فی شهر صفر بالخطر سنه هزار و هفتاد کتبه الحقیق الی الغنی میرزا علی چپ نویس غفر له. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۶۲. صفحه: ۴۱۸ الایه، و الحمد لله حمد الشاکرین و الصیلموه علی محمّد و اله الطاهرین «۱». وقع الفراغ من تحريره «۲» ضحوه الأربعاء من ذی الحجه سنه تسع و تسعین و تسعمائه [۳۲۲- ر] ----- (۱). جلد پنج از نسخه وز در اینکه جا پایان می‌پذیرد. (۲). تب جوف ليله الجمعه سنه ۸۹۰ هجریه النبویه. (۲). تب جوف ليله الجمعه سنه ۸۹۰ هجریه النبویه.

جلد ۶

[سوره النساء (۴): آیات ۶۲ تا ۷۰]

[اشاره]

فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاؤُكَ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَ تَوْفِيقًا (۶۲) أَوْلَيْكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَ عَظْمُهُمْ وَ قُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا (۶۳) وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ لَوْ أَنْهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَ اسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا (۶۴) فَلَا وَ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِي مَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَ يُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (۶۵) وَ لَوْ أَنَا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَ لَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَ أَشَدَّ تَنبِيئًا (۶۶) وَ إِذَا لَاتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا (۶۷) وَ لَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (۶۸) وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصَّادِقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا (۶۹) ذَلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ عَلِيمًا (۷۰)

[ترجمه]

چگونه بود چون برسد به ایشان مصیبتی به آنچه در پیش افکنده دستهایشان، پس آیند به تو، سوگند می‌خورند به خدای، که ما نخواستیم مگر نیکویی و توفیق.

ایشان آنانند که داند خدای آنچه در دل ایشان است، بگرد از ایشان «۳» و پند ده ایشان را و بگو ایشان را «۴» در نفسهای ایشان سخنی رسیده.

و نفرستادیم ما هیچ پیغامبری مگر تا طاعتش دارند «۵» به فرمان خدا، و اگر ایشان چون بیداد کردند بر خود به تو آمدندی و آمرزش خواستندی از خدای و آمرزش خواستی برای ایشان پیغامبر، یافتندی خدای را توبه پذیر و بخشاینده.

نه به خدای تو که ایمان ندارند تا به حاکم کنند تو را در آنچه خلاف بود میان ایشان، پس نیابند در خویشتن تنگی از آنچه حکم کرده باشی و بسپارند سپردنی «۶».

(۱). اساس، وز، مت، آج، لب، مر، لت: ندارد، از تب افزوده شد.

(۲). اساس، تب: جاء وک.

(۳). آج، لب: پس اعراض کن از عقوبت کردن ایشان.

(۴). اساس و بگویی، با توجه به وز و تب زاید می‌نماید.

(۵). اساس مگر، با توجه به وز و تب زاید می‌نماید. [.....]

(۶). آج، لب: و گردن نهند فرمان را گردن نهادنی.

صفحه : ۲

و اگر ما بنویسیم بر ایشان که بکشید خود را یا بیرون شوی «۱» از سراهای خود «۲»، نکنند مگر اندکی از ایشان، و اگر ایشان بکنند آنچه پند می‌دهند ایشان را به آن، باشد بهتر «۳» ایشان را و سخت [تر] «۴» بر جای بودنی.

پس ما بدهیم ایشان را از نزد ما مزدی بزرگ.

و راه نماییم «۵» ایشان را راه راست.

هر که «۶» فرمان برد خدای را و پیغامبر را، ایشان با آنان باشند که انعام کرد «۷» برایشان خدای «۸» از پیغامبران و راست گویان و شهیدان «۹» و نیکان و نکو باشند ایشان همراه «۱۰».

آن فضل است از خدای و بس است خدای دانا.

قوله: فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ «کیف» سؤال عن «۱۱» حال باشد و معنی او استفهام بود، و اینکه جا تقریر و تعجیب است. و در موضع او دو قول گفته‌اند «۱۲»: یکی رفع به خبر ابتدا، ای فکیف [۳۲۲-پ]

صنیعهم اذا اصابتهم مصیبه.

بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيَهُمْ، و التقدير: الإساءة صنيعهم بالجرأة في كذبهم ام الاحسان بالتوبة. و «کیف» چون در جای خبر ابتدا باشد لا بد مقدم بود بر ابتدا، برای آن که

(۱). اساس: شدی، با توجه به وز تصحیح شد، تب: شوید، آج، لب: بیرون آیند.

(۲). تب: سرایهاتان.

(۳). اساس، مت است، با توجه به وز و تب زاید می‌نماید.

(۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و تب افزوده شد.

(۵). آج، لب: راه نمودیمی.

(۶). تب، آج، لب: و هر که.

(۷). آج، لب: نیکویی کرد.

(۸). وز، تب، آج، لب: خدای برایشان.

(۹). آج، لب: کشته شدگان در راه خدای.

(۱۰). آج، لب: اینان رفیقان در راه دین.

(۱۱). تب: از.

(۱۲). مت، آج، لب: گفتند.

صفحه : ۳

استفهام را صدر کلام باشد. و گفته‌اند: محلّ او نصب است، و تقدیر آن که: کیف یكونون أم مصرّین «۱» أم تائبین. و در معنی «مصیبت» در آیت دو قول گفتند: یکی «۲» آیت در عبد الله ابي سلول «۳» آمد، و مصیبت «۴» آن مذلت بود که به او رسید چون از غزاه بنی المصطلق باز آمدند در وقتی که آن را مریسج گفتند، و سورة المنافقین در شأن او فرود آمد و او در عذر و خشوع گرفت «۵»- و قصه آن «۶» در سورة المنافقین بیاید- إن شاء الله. آنکه بیامد و سوگند خورد که او به آنچه گفت از میان آن دو گروه جز احسان و توفیق نخواست.

قولی دگر آن است که: چون وفاتش نزدیک رسید، مصیبت آن است که بیامد و رسول را گفت: یا رسول الله؟ مرا از پیراهنهای خاص تو «۷» یکی ده مرا «۸» تا تبرک را در پوشم تا مرا امانی باشد از دوزخ. چون او را گفتند: تو منافقی، و اینکه نه از اعتقاد می‌گویی، و اینکه به نفاق می‌گویی، سوگند خورد بر اینکه که من از اینکه جز توفیق و احسان «۹» نمی‌خواهم، و اینکه قول علی بن الحسین مغربی است.

بعضی دگر گفتند: مراد به «مصیبت»، کشتن آن مرد بود که عمر بن الخطاب بکشت او را «۱۰»، آنکه اولیای خون او آمدند و طلب دیت کردند و سوگند خوردند که ما را غرض در اینکه إطفاء نائره است، و ما طلب صلاح می‌کنیم و إلهما احسان و توفیق نمی‌خواهیم.

قولی دیگر آن است که: آیت بر عموم است، و مراد مصیبتی معین نیست، یعنی هر گه که ایشان را نکبتی رسد و نعمتی، اعتبار بر نگیرند و از سوگند دروغ خوردن باز نایستند، و آنچه بخلاف راستی به ظاهر و باطن نفاق کنند بر آن سوگند خورند که ما به اینکه جز احسان و صلاح و صواب نخواستیم، حق تعالی تکذیب ایشان کرد به

(۱). مر: یكونون مصرّین، چاپ شعرانی (۳/ ۴۲۷): یكونون أمصرّین. [.....]

(۲). مت، تب آن که.

(۳). مت: عبد الله بن ابي سلول.

(۴). آج، لب او.

(۵). مر: در عذر و خشوع رفت.

(۶). تب، آج، لب: او.

(۷). مر: خود.

(۸). وز، آج، لب: یکی مراده، مر: به من ده.

(۹). وز، مت، تب، آج، لب، مر: احسان و توفیق.

(۱۰). وز، مت، تب، آج، لب، مر: او را بکشت.

صفحه : ۴

آنچه گفتند، گفت: **أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ**، ایشان آنانند که خدای تعالی داند آنچه در دلهای ایشان [است] «۱». و «اولئك» اشارت است به آن منافقان که ذکر ایشان در آیت اول رفت. حق تعالی گفت: یا محمّد؟ از ایشان اعراض کن و بگرد [و بر] «۲» ایشان اقبال مکن. **وَ عِظُهُمْ**، و برای اعدار و انذار و حجّت ایشان را وعظ کن و پند ده به زبان، و عقوبت مکن ایشان را. **وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا**، بعضی گفتند مراد آن است که: ایشان را به قتل بترسان اگر توبه نکنند. **ضَحَّاكٌ** گفت: ایشان را بر ملاء وعظ کن و در سرّ قولی بلیغ گوی که ایشان را زجر کند «۳» در مستقبل از مثل اینکه بعضی دگر گفتند: اعراض «۴» عن قبول عذرهم، عذرشان میپذیر که دروغ می‌گویند، و پند ده ایشان را و بلیغ گوی، و معنی آن که: اگر آنچه در دل داری اظهار کنی، بفرمایم کشتن شما را «۵».

آنکه حق تعالی غرض و حکمت خود در بعثت انبیا بگفت که: **وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ**، و اینکه «من» زیادت است، و لکن در او معنی هست و آن مبالغت است و تأکید در نفی، چنان که گویی: ما جانی من احد، تا مستغرق جنس باشد در نفی، یعنی هیچ پیغامبر را نفرستادیم «۶» **إِلَّا** برای آن تا طاعتش دارند و فرمانش برند. **يَاذَنْ لِلَّهِ**، ای بأمر الله، به فرمان خدای که طاعت ایشان بر خلقان واجب کرد، نظیره قوله تعالی: **وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ** «۷» **وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُوْمِنَ** «۸» **وَمَا هُمْ بِبِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ** «۹» **وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا**، و اگر ایشان چون بر خویشان ظلم کردند. مفسران گفتند: بتحاكمهم «۱۰» **إِلَى الطَّاعُوتِ**، به آن که به حکومت بر طاعوت رفتند. و ظلم ایشان را بر خود دو معنی بود: یکی از جهت لغت، و دگر «۱۱» از جهت

(۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به وز، مت، تب افزوده شد.

(۳). مر: کنند.

(۴). کذا: در اساس، وز، مت، تب، با توجه به آج، لب و مر تصحیح شد.

(۵). مر: بفرمایم بستن شما را و بکشند.

(۶). مر **إِلَّا لِيُطَاعَ**. [.....]

(۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۴۵.

(۸). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰۰.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۲.

(۱۰). اساس، وز، مت: يتحاكمهم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آج، لب: و یکی.

صفحه : ۵

اصطلاح. اما از جهت لغت معنی آن بود که ایشان چون نقصان حظّ خود کردند از ثواب به آنچه کردند [که اگر نکردند] ایشان را ثواب بودی، و «ظلم» در لغت نقصان باشد. در وجه دوم تا چون ایشان نفس خود را اضرار کردند و به آنچه کردند «۱» استجلاب

مضرت عقاب کردند، پس بمنزله ظالم نفس خود بودند، اگر آنکه که اینک کردند به تو آمدندی و عذر خواستندی و طلب مغفرت کردند [ی] «۲» از خدای و از دل استغفار و توبه کردند «۳» و رسول - علیه السلام - برای ایشان استغفار کردی، ایشان خدای را توبه پذیرنده و بخشاینده یافتند «۴»، یعنی خدای تعالی چنین بودی تا اگر وجدان و ادراک «۵» بودی جز چنین نبودی، برای آن که ادراک تعلق به مدرک که «۶» دارد علی ما هو به دارد، پس اینک کنایت باشد از آن که خدای - جل و عز - جز چنین «۷» که گفت «۸» از توّابی و رحیمی نیست با تائبان و مستغفران چون از سر توبه و اخلاص استغفار کنند، و از حق آن که او استغفار کند آن است که اول در دل توبه کند از ندم و عزم که گفتیم، پس به زبان استغفار کند چه اگر به اصرار کند «۹» به دل و زبان استغفار کند، چنان بود که رسول - علیه السلام - گفت:

المصّر علی ذنبه المستغفر بلسانه کالمستهزیء برّبه

، گفت: آن که به زبان استغفار کند [۳۲۳- ر]

و به دل اصرار کند، او بر خدای فسوس «۱۰» می‌دارد.

حسن بصری گفت: آیت در حق دوازده مرد منافق آمد که با یکدیگر بر نفاق اتفاق کردند و خدای تعالی رسول را - علیه السلام - خیر داد، گفت: در میان شما که حاضرانید «۱۱» دوازده مرد بر کاری نفاق اتفاق کردند، و خدای تعالی مرا خیر داد «۱۲». اگر

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس، وز: ندارد، با توجه به مت و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آج، لب، مر از خدای.

(۴). تب، آج، لب، مر: یافتندی.

(۵). آج، لب، مر بر او روا.

(۶). آج، لب: مدرک.

(۷). اساس نبودی برای آن که ادراک تعلق به مدرک که دارد، که با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زائد و تکراری می‌نمود و حذف گردید.

(۸). کذا: در اساس، مت، دیگر نسخه بدلها: چنین که گفت.

(۹). آج، لب، مر: ندارد. [.....]

(۱۰). مر: افسوس.

(۱۱). آج، لب: حاضرانی / حاضرانید.

(۱۲). مر و.

صفحه ۶ :

برخیزند و استغفار کنند و عذر خواهند و توبه کنند، من برای ایشان شفاعت کنم.

برخواستند «۱» تا رسول - علیه السلام - هر دوازده «۲» را به نام و نسب «۳» برخواند و رسوا کرد، آنکه گفتند: یا رسول الله؟ برای ما استغفار کن، خدای تعالی آیت فرستاد که: اگر اول که آن کردی «۴» بیامده بودی «۵» و توبه کرده «۶»، من بیامرزیدمی شما را. اکنون پس از اینکه شما را بر من جاهی «۷» نیست، و بر رسول من جای نیست. رسول - علیه السلام - بفرمود تا ایشان را از مسجد بیرون کرد «۸» و دگر ایشان را پیش خود رها نکرد «۹». و در آیت دلیل است بر بطلان مذهب مجبّه از آن جا که خدای تعالی گفت به «لام» غرض که: غرض من در بعثت رسولان «۱۰» است «۱۱» تا همه خلائق طاعت او دارند، نه آن که بعضی طاعت «۱۲» دارند و

بعضی عاصی شوند. و مذهب مجبیره آن است که: خدای تعالی از مطیعان طاعت می‌خواهد و از عاصیان معصیت، بل مطیعان به خواست او طاعت می‌دارند و عاصیان به ارادت او عاصیان می‌کنند برای آن که بنزدیک ایشان ارادت موجب، مراد باشد. و در خبر می‌آید «۱۳» از امیر المؤمنین - علیه السلام - که او گفت: چون رسول را - علیه السلام - دفن کردیم و سه روز بر آمد، اعرابی پیامد و به سر گور رسول آمد و به «۱۴» سر گور درافتاد و می‌گریست و از آن خاک تربت رسول بر سر می‌ریخت و می‌گفت:

یا رسول الله؟ آنچه گفתי بشنیدم و بگریدم، و آنچه از خدایها گرفتی ما از تو بواجب‌ها نگرفتم «۱۵» و از جمله آنچه خدای بر تو انزله کرد اینکه بود که: وَ لَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَ اسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا.

(۱). مر و توقّف کردند. رسول - علیه السلام - چند بار گفت.

(۲). مر کس.

(۳). وز، تب، آج، لب: نسبت.

(۴). تب: کردید، مر: کردند.

(۵). تب: پیامده بودید، مر: پیامدندی.

(۶). مر: توبه کردند.

(۷). مت، آج، لب، مر: جای.

(۸). کذا: در اساس، وز، مت، تب و دیگر نسخه بدلها: بیرون کردند.

(۹). آج، لب: پیش خود راه نداد.

(۱۰). تب، آج، لب، مر آن.

(۱۱). مر که. [...]

(۱۲). آج، لب، مر او.

(۱۳). مر: خبری آمد.

(۱۴). مر: بر.

(۱۵). آج، لب: باز نگرفتم، مر: فرا نگرفتم.

صفحه ۷ :

و من بر خویشتن ظلم کردم و آمده‌ام تا تو برای من استغفار کنی یا رسول الله. از گور آواز آمد: قد غفر لک، پیامرزیند تو را ای گوینده.

قوله: فَلَا وَ رَبِّكَ - الایة از مفسران بعضی گفتند: آیت در زبیر آمده و خصمی که او را بود. و در نام او خلاف کردند «۱». صالحی گفت: ثعلبه بن حاطب، و دیگران گفتند: حاطب بن اَبی بلتع «۲»، ایشان به حکومت پیش رسول آمدند در آبی که از رود می‌آمد، و زمین زبیر بالای زمین اینکه مرد بود. رسول - علیه السلام - بر طریق مسامحه گفت: یا زبیر تو زرع خود را آب بده و آب به او رها کن. مرد را از آن خوش نیامد، گفت: آن کان ابن عمّتك قلت هذا، اینکه برای آن گفתי که او پسر عمه تو است!

رنگ «۳» رسول بگردید، زبیر را گفت: ای زبیر؟ آنچه حق تو است از آب بخور تمام، و بستان و جای خود تا به دیوار پر آب بدار که اینکه حق تو است، چون حق خود تمام خورده باشی آنگه آب رها کن. و آنچه اول گفت، بر طریق مسامحه گفت تا جانب آن مرد را مراعات کند «۴» بر طریق شفاعت و مساهله زبیر با او. چون مرد آن اساءت ادب کرد، رسول - علیه السلام - گفت: چون مرد

به اینکه ابلهی است که نمی‌داند که من جانب او بهتر مراعات «۵» می‌کنم «۶»، زبیر را گفت: اکنون برو حق خود تمام بخور از آب و آنگه رها کن، و اینکه حکمی شرعی بود بحق.

ایشان از پیش رسول بیامدند به مقداد بگذشتند. مقداد گفت: یا با بلتعه؟ حکم که را بود! مرد گفت: قضی لابن عمته علی، برای پسر عمه‌یش «۷» حکم کرد و لب بر پیخت «۸» به طریق استهزاء. جهودی نشسته بود آن بدید، گفت: عجباً لهؤلاء، عجب است کار اینان، می‌گویند: ما گواهی می‌دهیم که اینکه مرد رسول خداست، آنگه او را متهم می‌دارند در حکمی که می‌کند به خدایی خدا، که ما در عهد موسی گناهی کردیم، آمدیم تا توبه کنیم، موسی ما را گفت: توبه شما آن است که خود را بیاید

(۱). وز: خلاف کرد.

(۲). آج، لب، مر: حاطب بن ابی ربیع.

(۳). وز، تب، آج، لب، مر روی.

(۴). مر: کرده باشد.

(۵). مر: رعایت.

(۶). آج، لب، مر که جانب زبیر را.

(۷). مت: عمیش، تب، آج، مر: عمه‌اش، لب: عمش.

(۸). اساس، وز، مت، آج، لب، مر: آب بریخت، با توجه به تب تصحیح شد.

صفحه : ۸

کشتن. ما تیغ برداشتیم و در یکدیگر نهادیم تا هفتاد هزار مرد کشته شد «۱» در طاعت خدای - عز و جل - تا از ما راضی شد. ثابت بن قیس بن شماس حاضر بود، گفت: و الله که اگر رسول - علیه السلام - می «۲» فرماید که خود را بکش، من در کشتن خود هیچ توقّف نکنم، و خدای تعالی از من داند که راست می‌گویم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و آیت دیگر که از پس آن است الی قوله: إِلَّا قَلِيلٌ «۳»، یعنی ثابت بن قیس بن شماس.

مجاهد و شعبی گفتند: آیت در بشر منافق آمد و آن مرد جهود که به حکومت پیش رسول رفتند و عمر او را بکشت - و قصه آن برفت.

قوله: فَلَا وَرَبِّكَ - در «لا» چند قول گفتند: بعضی گفتند معنی آن است که:

لیس الأمر كما زعموا، اینکه کار نه چنان است که ایشان گفتند.

قولی دگر آن است که: «لا» ایذان و اخبار می‌کند به آن که از پس او نفی خواهد آمدن، و هو قوله: لَا يُؤْمِنُونَ، چنان که ما گوئیم: نه چنین نیست، آنگه گفت: وَرَبِّكَ، قسم از سر گرفت، وَلَا - يُؤْمِنُونَ، به جواب قسم کرد و آن «لا» در پیش افگند تا تنبیه باشد بر اینکه نفی و مؤکد اینکه بود.

قولی دگر آن است که: «لا» صله است، نحو قوله: لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ «۴» - و هذا أضعف الوجوه.

حق تعالی گفت: نه چنین نیست «۵» که ایشان گمان بردند به خدای تو که ایشان ایمان نیاورده باشند، و ایمان ایشان درست نباشد تا آنگه که تو را به حاکم کنند در آن خلافتی [۳۲۳-پ]

که میان ایشان باشد، آنگه به آن حکم که تو کرده باشی راضی باشند، و در نفس خود از آن حرجی و ضیقی نیابند. و قوله: شَجَرٌ، أی اختلف و تشاجر الرّجلان إذا اختلفا و تخصّما، و درخت را شجر برای اینکه خوانند لالتفاف اغصانه، و الشّجیر الخصیم، قال «۶»:

ألفيتني هسّ الیدی ن بمری قدحی أو شجیری
لأنه يشاجرہ فی القمار، و يقال: لعصی الیهودج: شجار، و تشاجر الزّماح

(۱). وز، تب، آج، لب: شدند، مر: شدیم.

(۲). وز، تب، آج، لب، مر: مرا. [.....]

(۳). تب، آج، لب منهم.

(۴). سوره قیامت (۷۵) آیه ۱.

(۵). مر: چنین است.

(۶). تب شعر، چاپ شعرانی (۳/ ۴۳۱) المتنخل.

صفحه : ۹

اختلافها، قال «۱»:

نفسی فداءك و الزّماح شواجر و القوم فی ضنك اللّقاء قیام

ثمّ لا یجدوا فی أنفسِهم، معنی آن است که تا رضای تو بر هوای خود اختیار نکنند و تسلیم نکنند و انقیاد نمایند، اگر چه به زبان گویند مؤمنین مؤمن نباشند، و ایمانی «۲» درست نبود ایشان را.

و لو أنا کتبتنا علیهم، و اگر ما برایشان نویسیم که خویشان را بکشی «۳»، یعنی فریضه کنیم بر ایشان چنان که بر بنی اسرائیل کردیم. أو اخرجوا من دياركم، یا هجرت کنی «۴» و خانه‌های خود رها کنی «۵». ما فعلوه، نکنند، و «ها» راجع است با قتل لانه اشد، یا راجع است الی کل واحد منهما، یا راجع است الی امثال المأمور به فیهما.

إلما قلیل منهم، رفع او بر فاعلیت است و «إلما» چون حشو است در لفظ و اگر چه از روی معنی فایده او برجاست، و آن استثناء است «۶»، و اگر گویند: از روی معنی فاعل است بر حقیقت هم روا بود، برای آن که معنی ما جاءنی الما زید، آن است که جاءنی زید لا غیر، و کذا ما رأیت الّا زیدا، و ما مررت الّا بزید.

و اگر گویند: اینکه استثناء منقطع است به وجهی روا بود، برای آن که آنان که اینکه نکنند أعنی قتل نفس و سرای مسکون «۷» رها کردن مباین و مخالف باشند در دیانت و اعتقاد مؤمنان را، و اگر گویند: متصل است، روا باشد برای آن که به ظاهر اهل یک ملتند و کلمه اسلام می گویند. دگر آن که، خدای تعالی گفت: «منهم»، و گفتند: آیت در ثابت بن قیس بن شماس آمد، و مراد به «قلیل» اوست چنان که پیش از اینکه برفت. و ابن عامر خواند: الّا قلیلا، و در مصحف اهل شام چنین است، و نصب او بر استثنا بود برای آن که در استثنا غیر موجب هر دو وجه رواست «۸»، و اگر گویند: حمل بر استثنای منقطع کرده است بعید نباشد.

(۱). تب شعر.

(۲). آج، لب: ایمان.

(۳). تب: بکشید.

(۴-۵). تب، مر: کنید.

(۶). اساس، مت و اگر گویند از روی معنی فایده او برجاست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۷). مر: سکون.

(۸). تب: روا بود.

صفحه : ۱۰

حسن بصری و مقاتل گفتند: چون اینکه آیت آمد، عمار یاسر و عبد الله مسعود و جماعتی گفتند- و اگر چه اندک بودند- که: به خدای «۱» اگر خدای و رسول ما را بفرمایند که خود را «۲» بکشیم و خانه‌ها را کنیم و برویم.

اینکه حدیث به رسول- علیه السلام- رسید، گفت:

ان من ائمتی رجالا الایمان اثبت فی قلوبهم من الجبال الزواسی

، از ائمت من مردانی «۳» هستند که ایمان در دل «۴» ایشان از کوهها ثابت تر و محکمتر است.

ابن کثیر و نافع و ابن عامر و کسائی خواندند: «ان اقتلوا»، «او اخرجوا»، بالضم فیهما «نون» و «واو» بضم، و عاصم و حمزه هر دو مکسور خواندند، و ابو عمرو «۵» «واو» «۶» مضموم خواند و «نون» مکسور. آنان که هر دو مضموم خواندند، اتباع کردند ضمّه را به ضمّه، و آنان که هر دو مکسور خواندند بر اصل تحریک التقاء ساکنین حمل کردند که آن کسره باشد. و ابو عمرو «نون» بر اصل التقاء ساکنین به کسر رها کرد و ضم در «واو» برای نسبت آورد که «واو» اخت ضمّه است.

و لو انهم فعلوا ما یوعظون به، حق تعالی گفت: اگر آنچه فرمودم از قتل نفس و رها کردن نشیمن سخت بود برایشان و اندکی مردم به جای آوردند، اکنون آنچه کم از آن است که ایشان را از آن «۷» وعظ کردند، اگر «۸» به جای آرند ایشان را بهتر باشد.

و اشدّ تثبیتاً، در او دو قول گفتند: یکی آن که معنی «۹» آن است که ثابت تر و پای بر جایتر در باب اعتقاد [و بصیرت برای آن که اعتقاد «۱۰» حق «۱۱»، از سر دلیل و حجیت اعتقادی «۱۲» علمی باشد مقتضی سکون نفس، به خلاف اعتقاد جهل و تقلید و تنحیت «۱۳» که نفس به آن مضطرب باشد. و قولی دگر آن که مراد به ثبات نفع ثواب

(۱). مر که.

(۲). مر بکشی که.

(۳). مر: مردمانی. [.....]

(۴). مر: دلهای.

(۵). مر: ابن عمرو.

(۶). مر را.

(۷). وز، تب، آج، لب، مر: را به آن.

(۸). مر ایشان.

(۹). مر: معنی اش.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). مر که.

(۱۲). تب، آج، لب: اعتقاد.

(۱۳). تب: به تنحیت.

صفحه : ۱۱

است، یعنی ثواب خدای تعالی و نفع آن بهتر باشد ایشان را از نفع دنیا، که اینکه منقطع بود و آن دایم. و قوله: و اذا لاتیناهم، بیان کردیم که: «اذا» جواب باشد و جزاء «۱» عطف است علی جواب «لو»، من قوله: «لکان خیرا لهم»، یعنی اگر آنچه گفتند و پند دادند

ایشان را به آن بکردندی ایشان را به بودی، و پس ما ایشان را بدادمانی «۲» از نزدیک ما مزدی عظیم، یعنی ثواب خدای و بیرون از آن که تخصیص داد ثواب را به آن که از نزدیک اوست تا به شرف و کرامت مختص باشد، چون قدیم - جل - جلاله - تولای آن کند «۳» به خودی خود، گفت: عظیم است، و چگونه عظیم نباشد آن که تعظیم و تبجیل او با آن مقرون باشد؟ و به بقای او بماند «۴»، حیات بلا موت و عز بلا ذل.

و لَهْدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا، یعنی الطافی کنیم با ایشان که به آن الطاف ثابت کنند و بر راه راست که ره اسلام است بباشند و بمانند، نحو قوله تعالی: اهدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ «۵»، و اینکه اولیتر است از آنچه ابو علی گفت که: مراد الأخذ بهم فی طریق الجنة، برای آن که تکرار باشد. دگر آن که چون در اول آیت بگفت که: من ایشان را ثواب دهم و نعیم بهشت، در آخرت «۶» بر سیل عطف چیزی گوید که کم از آن باشد از هدایت و ره بهشت لایق نباشد.

قوله: وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ [۳۲۴- ر]

فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، بعضی مفسران گفتند: اینکه آیت در ثوبان آمد مولای رسول - علیه السلام - و او پیغامبر را سخت دوست داشتی «۷». روزی در آمد گونه «۸» بگشته و اثر حزن و کأبت «۹» بر روی او ظاهر، رسول - علیه السلام - او را گفت: تو را چه بوده است! گفت: یا رسول الله؟ مرا هیچ رنج نبود الا یاسه «۱۰» دیدار تو، آنگه اندیشه کردم که فردای قیامت حال من از هر دو «۱۱» بیرون نبود: یا اهل بهشت باشم، [یا اهل دوزخ، و هرگز روی تو نبینم. و اگر از

(۱). مرا اینکه جا.

(۲). آج، لب: بدادمی.

(۳). آج، لب: آن کرد.

(۴). آج، لب و. [...]

(۵). سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۶.

(۶). تب، آج، لب: در آخر آیت، مر: لایق نباشد در آخر آیت.

(۷). وز، تب، آج، لب و از او صبر نداشتی، مر و بی او صبر نداشتی.

(۸). مر او.

(۹). مر: اندوه.

(۱۰). مر: الا نادیدن.

(۱۱). وز، تب، آج، لب، مر: از دو.

صفحه: ۱۲

اهل بهشت باشم] «۱» منزله و جای من آن جا نبود که جای تو باشد، تو را نبینم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و رسول - علیه السلام - گفت: به آن خدای که جان من به فرمان اوست که هیچ بنده‌ای مؤمن نباشد و ایمان او درست نبود تا مرا از جان خود و «۲» پدر و مادر و اهل و ولد خود دوست تر ندارد، و بعضی گفتند: جماعتی از صحابه بودند که اینکه گفتند، و خدای اینکه آیت برای ایشان «۳» فرستاد. و اگر بر عموم حمل کنند اولیتر باشد، برای آن که فایده‌یش «۴» بیشتر بود و برای آن که «من» اسمی است متضمن معنی شرط را، و چون شرط حاصل آمد لا بدّ جزا باید تا با آن بود. حق تعالی گفت: هر که طاعت خدای دارد و طاعت رسول «۵»، ایشان فردا با آنان باشند که خدای را برایشان نعمت است، آنگه به «من» تبیین بیان کرد ایشان را، گفت: من - النَّبِيِّينَ، از پیغامبران و صدیقان و شهیدان و نیکان و رفاقت و صحبت ایشان نیک چیز است «۶» و نکو «۷»، بیان کردیم که: لفظ نبی از نبوت مشتق است و

هی الزَّفْعَةُ، و اینکه اولیتر است از قول آن کس که او گفت: من النَّبَأُ، و هو الخبر، برای آن که باتفاق اینکه لفظ مدح است، و در خبر دادن هیچ مدح نیست. و دگر آن که فعیل از ثلاثی آید، از مزید نیاید، و فعل از آن «أَنْبَأُ» و «نَبَأُ» باشد. دگر آن که رسول-علیه السلام- گفته است:

لا تنبؤوا باسمی

، آی لا تهمزوا، نام من به همز «أ» مگوی «۹»، هم اینکه معنی خواسته است که اشارت کردیم با او تا از «نبوت» باشد، از «نبأ» نباشد. و الصَّادِقُ، الكثير [الصدق] «۱۰»، و الَّذِي ذَلِكُ «۱۱» من عاداته، كَالسَّكَّيرِ وَ الْخَمَّيرِ وَ الشَّرَّيبِ. و در شهید دو قول گفتند: یکی آن که قام بشهادة الحق، که او به شهادت و گواهی حق ایستاده باشد تا او را بکشتن «۱۲»، و دیگر آن است که فردای قیامت از جمله

(۱). اساس، وز، مت، تب، آج، لب: ندارد، با توجه به مر و سیاق عبارت افزوده شد. اساس به جای اینکه عبارت در حاشیه، و وز در متن آورده است: که استیما معلما علیه فی الاصل.

(۲). مر از.

(۳). مت: برایشان.

(۴). تب، مر، لب: فایده‌اش.

(۵). تب: طاعت خدا و طاعت رسول دارد.

(۶). کذا: در اساس، وز، مت، تب، آج، لب، مر: خیر است.

(۷). وز، تب، آج، لب و. [.....]

(۸). آج، لب، مر: همزه.

(۹). تب، آج، لب، مر: مگوید.

(۱۰). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). مت: ذاک.

(۱۲). کذا: در اساس، وز، مت، تب، آج، لب: بکشند، مر: بکشتند.

صفحه: ۱۳

گواهان خدای باشد- جل جلاله- كما قال تعالی: وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسِيًّا لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ «۱»، اینکه دو قول از گواهی است. و بر اینکه قولها فعیل به معنی [فاعل باشد، و معنی دگر محتمل است، و آن آن است که: تشهد الملائكة، فرشتگان به قتل او و وفات او حاضر باشند، و بر اینکه قول فعیل به معنی «۲» مفعول باشد، و صلاح استقامت نفس باشد در حسن عمل، و مصلح مقوم نفس خود یا کار دیگری باشد.

وَ حَسَنٌ أُولَئِكَ رَفِيقًا، نصب او گفتند بر تمیز است، و اولیتر آن بود که بر حال باشد. اما آن که چرا لفظ واحد گفت، با آن که ذوا الحال «۳» جمع‌اند، چند قول گفتند: یکی آن که ذهب به مذهب الفعل، و الفعل لا یثنی و لا یجمع. یکی آن که رجع بالوصف إلى کل واحد منهم. قولی دگر آن است که: عرب اینکه جنس را چون نصب کنند بر حال یا تمیز، آن جا هم واحد گویند «۴» هم جمع، قال الله تعالی: ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا «۵». و قالوا: لله درهم فارسا، و هؤلاء من احسن الناس وجها أو «۶» سیره و طریقه، و يقولون أيضا: فرسانا و جوها. قولی «۷» دگر آن است که: لفظ واحد به جای جمع نهاد، نحو قوله: وَ يُؤَلُّونَ الدُّبْرَ «۸»، و: يَنْظُرُونَ مِنْ طَرَفٍ خَفِيٍّ «۹»، قال الشاعر «۱۰»:

نصبین الهوی ثم ارتمین قلوبنا باعین اعداء و هن صدیق

اراد اصدقاء، و اصل کلمه من الرّفق باشد. و فعیل به معنی مفاعل باشد، کالأکیل و التّدیم و الجلیس و الصّدیق.

و در متناول «۱۱» آیت سه قول گفتند: یکی عکرمه گفت مراد به پیغامبران محمّد مصطفی است - صلی الله علیه و آله - و به صدیقان ابو بکر صدیق «۱۲»، و به شهداء عمر و

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳.

(۲). اساس و مت: افتادگی دارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). مت، آج، لب، مر: ذو الحال.

(۴). وز، تب، آج، لب، مر و.

(۵). سوره غافر (۴۰) آیه ۶۷.

(۶). وز: و.

(۷). مت، آج، لب، مر: و قولی.

(۸). سوره قمر (۵۴) آیه ۴۵.

(۹). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۵. [.....]

(۱۰). تب شعر.

(۱۱). تب: تأویل، آج: متاؤل.

(۱۲). آج، لب، مر: به صدیقان علی بن ابی طالب و حمزه و جعفر.

صفحه: ۱۴

عثمان و علی «۱»، و به صالحان باقی صحابه.

وَ حَسَنٌ أَوْلَیْکَ رَفِیقًا، اینکه وصف و حال ایشان است در حسن صحبت، و بعضی دگر مفسّران گفتند: آیت بر عموم است، مراد جمله انبیا و صدیقان و شهیدان و صالحانند.

و در تفسیر اهل البیت - علیهم السّلام - چنین آمد از محمّد بن علی الباقر که:

مراد به پیغامبران محمّد مصطفی است، و به صدیقان علی ابو طالب «۲» است، و به شهیدان حسن و حسین، و به صالحان ده «۳» از فرزندان حسین از زین العابدین تا به حسن عسکری. وَ حَسَنٌ أَوْلَیْکَ رَفِیقًا، مهدی امت است.

و در خبر است که: یک روز ابو ذرّ غفاری - رحمه الله علیه - از رسول حدیثی روایت می کرد، قومی را باور نمی بود، گفتند: ابو ذرّ دروغ می گوید، او دلتنگ شد.

رسول - علیه السّلام - در آمد، او شکایت کرد با رسول از ایشان و گفت: ای رسول الله؟ اینکه خبر نه تو گفتی «۴»! گفت: بلی، آنکه گفت:

ما أَظَلَّتْ الخُضْرَاءُ و لا أَقَلَّتْ الغبراء اصدق لهجه من ابی ذرّ،

آسمان سایه بر کس نیفکند، و زمین کس را بر نگرفت راست گویند از «۵» ابو ذرّ.

چون رسول - علیه السّلام - اینکه می گفت، امیر المؤمنین علی «۶» از در درآمد، گفت:

إلّا هذا الرّجل المقبل فأنّه الصّدیق الأكبر و الفاروق الأعظم،

جز اینکه مرد که روی به ما دارد که او صدیق اکبر است و فاروق اعظم، و ذلك مما أورده الشيخ ابو جعفر بن بابويه - رحمه الله - في كتاب معاني الأخبار (۷).
 ذلك الفضل من الله، اینکه از خدای فضلی و نعمتی است. «ذلك» اشارت به ثواب است، و گفته‌اند: اشارت به لطف و هدایت است که عند آن افعالی کنند از

- (۱). آج، لب، مر: و به شهداء ائمه معصومین علیهم السلام، قریب بدین مضمون است چاپ شعرانی: (۳/ ۴۳۵) و به تصرّفی که در نسخه شده، اشاره شده است.
 (۲). مر: علی بن ابی طالب.
 (۳). ضبط همه نسخه بدلها مثل اساس است، ظاهراً هشت صحیح است.
 (۴). اساس: گرفتی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها صحیح شد.
 (۵). اساس و مت: راست گوی ترا چون، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها صحیح شد.
 (۶). تب، آج، لب، مر علیه السلام.
 (۷). اساس، مت: معنی الاخبار.
 صفحه: ۱۵

طاعت خدای و رسول که مستحق اینک شوند. و «فضل» اگر چه زیادت بود، در نعمت استعمال کنند [۳۲۴-پ]. و وجهی دگر آن که: ثواب اگر چه واجب است، سبب او که تکلیف است تفضل است، و كذلك القول فی اللطف. و كفى بالله عليمًا - و کفایت مقداری بود که مقاوم «۱» حاجت بود، و خدای تعالی بس است دانا، یعنی به احوال آنان که اینک کنند یا نکنند و اینک پایه یابند یا نیابند، و نصب او بر تمیز «۲» است «۳».

[سوره النساء (۴): آیات ۷۱ تا ۷۹]

[اشاره]

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا (۷۱) وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا (۷۲) وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةً يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا (۷۳) فليقاتل في سبيل الله الذين يشرون الحياة الدنيا بالآخرة و من يقاتل في سبيل الله فيقتل أو يغلب فسوف نؤتيه أجراً عظيماً (۷۴) و ما لكم لا تقاتلون في سبيل الله و المستضعفين من الرجال و النساء و الولدان الذين يقولون ربنا أخرجنا من هذه القرية الظالم أهلها و اجعل لنا من لذنك ولياً و اجعل لنا من لذنك نصيراً (۷۵)
 الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا (۷۶) أَمْ تَرَى إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَ اتَّبِعُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَ قَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْ لَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى وَ لَا تُظَلِّمُونَ فَتِيلاً (۷۷) أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمْ الْمَوْتُ وَ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ وَ إِنْ تُصَبِّهْهُمْ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ تُصَبِّهْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلُّ مِمَّنْ عِنْدَ اللَّهِ فَمَا لَهُمْ لَهْؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا (۷۸) مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ وَ أَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا (۷۹)

[ترجمه]

ای آنان که گروه‌اید بگیریید «۴» سلاحتان بروید «۵» گروه گروه، یا بروی «۶» جمله.
 از شما کس هست که درنگ می‌کند اگر برسد شما را نکبتی، گوید: نعمت کرد خدای بر من چون نبودم به ایشان حاضر.
 و اگر برسد شما را نعمتی از خدای گوید:
 پنداری نبوده است میان شما و او دوستی، کاشک بودمی با ایشان تا بهره یافتمی بهره‌ای بزرگ.
 بگو تا کارزار کنند در راه خدا آنان که بفروختند «۷» زندگانی نزدیکتر «۸» به سرای باز پسین. و هر که کارزار کند در راه خدای
 بکشند او را «۹» یا غلبه کند بدهیم او را مزدی بزرگ.

(۱). اینکه کلمه در اساس به صورت «مقام» هم خوانده می‌شود.

(۲). وز، تب: تمیز.

(۳). وز قوله عز و جل، تب، مر قوله تعالی.

(۴). آج، لب: فرا گیرید. [...]

(۵). اساس، وز: برو، با توجه به تب تصحیح شد.

(۶). وز: بر روی، تب: بروید.

(۷). آج، لب: می‌فروشد.

(۸). آج، لب را.

(۹). آج، لب: پس کشته شود.

صفحه: ۱۶

چيست «۱» شما را که کارزار نمی‌کنید در راه خدای و ضعيفان از مردان و زنان و کودکان، آنان که می‌گویند خدای «۲» ما «۳» ببر ما
 را از اینکه شهر بیدادگر اهلش، کن ما را از نزدیک تو «۴» دوستی و کن ما را از نزدیک تو «۵» یاری.
 آنان که مؤمن باشند کارزار کنند در راه خدای، و آنان که کافر باشند کارزار کنند در راه دیو، کارزار کنید با دوستان دیو که کید
 دیو سست باشد.

نیبی «۶» آنان را که گفتند ایشان را که باز گیرید دستهایتان و به پای دارید نماز و بدهید زکات، چون نوشتند برایشان کارزار ناگاه
 گروهی از ایشان می‌ترسند از مردمان چون ترس خدای یا سخت‌تر به ترس «۷»، گفتند خدای «۸» چرا نوشتی بر ما کارزار، چرا باز
 پس نداشتی «۹» ما را تو به وقتی نزدیک، بگو متاع دنیا اندک است و آخرت بهتر است آن را که پرهیزگار باشد و بیداد نکنند
 برایشان اندکی.

هر کجا باشید دریابد شما را مرگ و اگر چه باشید در کوشکهای بلند محکم و اگر برسد ایشان را نیکویی،

(۱). آج، لب: و چيست.

(۲). تب: می‌گویند پروردگار ما، آج، لب: می‌گویند ای پروردگار ما.

(۳). اساس را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای زاید می‌نماید.

(۴-۵). تب: خود.

(۶). آج، لب: ای ننگرستی.

(۷). تب، آج، لب و.

(۸). آج، لب: ای پروردگار ما.

(۹). اساس: باز پس داشتی، با توجه به وز و معنی عبارت تصحیح شد.

صفحه: ۱۷

گویند اینکه از نزدیک خداست، و اگر برسد ایشان را بدی گویند اینکه «۱» از نزدیک تو است، بگو همه از نزدیک خدای است، چیست اینکه قوم را که نزدیک نیست تا بدانند حدیثی «۲».

آنچه «۳» رسد به تو از نیکویی از خداست، و آنچه رسد به تو از بدی از تو است، و فرستادم تو را برای مردمان پیغامبر، و بس است خدا گواه.

قوله «۴»: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ «۵»، خطاب است با مؤمنان و آنان که خدای و رسول را تصدیق کرده باشند، ایشان را می‌فرماید که: حذر خود برگیرید.

و در «حذر» دو قول گفته‌اند: از باقر- علیه السلام- روایت کردند که: «حذر» سلاح باشد و سلاح را برای آن حذر خواند «۶» که آلت حذر است به او از دشمن حذر کنند. و قولی دگر آن است که: مراد به «حذر»، حذر است، و هما لغتان، کالمثل و المثل، و الشبه و الشبه، و الاذن و الأذن «۷»، و معنی آن است که: احذروا و کونوا علی حذر، حذر کنید و بر حذر باشید.

و اصل «نفر» رمیدن باشد از فزع، یقال: نفر من کذا. و النفر جماعتی باشد «۸» که از ایشان بیاید گریختن و «۹» بترسیدن، و نفر عند قتال العدو از فرع باشد، و منافرت مفاخرت باشد لفرع کل واحد منهما إلى ما اثره «۱۰». و نفر الحاج آن باشد که از منا بروند، و روا بود که جمع نافر باشد، کرکب و شرب فی جمع راکب و شارب، و معنی در آیت رفتن است. و «ثبات» جمع ثبه باشد و هی جماعات فی تفرقه. و باقر-

(۱). آج، لب بدی. [...]

(۲). آج، لب: که دریابند سخنی را.

(۳). اساس: و آنچه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها «آنچه» مرجح می‌نماید.

(۴). تب، مرتعالی.

(۵). تب الایة.

(۶). تب، آج، لب: خوانند، مر: گویند.

(۷). اساس، مت: بالاذن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آج، لب، مر: باشند.

(۹). آج، لب، مر بیاید. اینکه معنی برای «نفر» در فرهنگها و کتب تفسیر به نظر نرسید.

(۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳/۴۳۸): مأثره.

صفحه: ۱۸

علیه السلام- گفت: مراد به ثبات سرایاست، و قال ابو ذؤیب «۱»:

فلما اجتلاها بالایام تحیزت ثبات علیها ذلها و اکتیابها

یصف عاسلا و تدخینه الی النحل، و قال زهیر «۲»:

و قد اغدوا علی ثبۃ کرام نشاوی واجبین (۳) لما یشاء

و یجمع ایضا جمع السّلامۃ علی ثبین، و مثله کرین و قلین و عزین و سنین، و اگر چه اینکه نوع از جمع عقلا- را باشد، و لکن به عوض نقصانی کردند که در او راه یافت برای آن که فقیل (۴) ثبیه بوده است، و از اینکه اسماء از بهری «او» ساقط است و از بهری «یاء».

عبد الله عباس و ضحاک و مجاهد و قتاده و سدّی گفتند: معنی آن است که بروید (۵) جماعت از پس جماعت، یا هر جماعتی به جانبی. أو انفروا جمیعاً، یا جمله به یک راه بروید (۶) به یک بار به حسب مصلحت. و نصب «ثبات» و «جمیعاً» هر دو بر حال است از فاعل.

وَ اِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَّيْبُطُنَّ بیشتر مفسّران گفتند: آیت در منافقان آمد که ایشان مردم را دل شکسته بکردندی و از جهاد بازداشتندی، آنگه چون مسلمانان را نکبتی رسیدی از قتلی و جراحی و هزیمتی، بر طریق شماتت گفتندی: قد انعم الله علينا (۷)، خدای بر ما نعمت کرد که ما با شما نبودیم، حق تعالی اینکه خبث نیت و طووت از ایشان باز گفت. و قوله: «لمن»، «لام» تأکید راست در مبتدا چون واقع باشد اینکه موقع، اعی خبش ظرف بر او متقدم (۸)، و «من» نکره موصوفه است، و التقدير: و ان منکم رجلا أو (۹) انسانا. و إبطاء، اطالة المدّة باشد و نقیض إسراع بود، و «بطيء» خلاف سریع باشد. و برای آن گفت منافقان را که از شما اند که به ظاهر حال و

(۲-۱). تب شعر.

(۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، طبری (۸/۵۳۶) و تیان (۳/۲۵۳): واجدین.

(۴). کذا: در اساس، وز، مت، تب، آج، لب، مر: فعیل، چاپ شعرانی (۳/۴۳۸): اصل ثبه.

(۵-۶). آج، لب: بروی / بروید.

(۷). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن مجید: أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ [.....]

(۸). تب، آج، لب، مر: مقدّم.

(۹). وز: و.

صفحه : ۱۹

حکم شرع از ایشان اند و حکمشان حکم مسلمانان است در مناکحه و موارثه و مانند اینکه. و شهید اینکه جا به معنی حاضر است، فعیل به معنی فاعل (۱).

وَ لَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ، و اگر فضلی رسد شما را از خدای چون ظفیری و غنیمتی، تمنا کنند (۲) که کاشک (۳) با ایشان بودی (۴) تا از آن غنیمت نصیب یافتی (۵)، و خدای تعالی ایشان را به اینکه تمنا دمّ کرد برای دو وجه: یکی «۶» رغبت ایشان در عاجل غنیمت و ایثار آن بر ثواب آخرت برای شک ایشان در ثواب و جزا، دگر حسد ایشان بر مؤمنان و آن که اینکه گفتار بر وجه حسد گفتند.

و قوله تعالی: كَأَن لَّمْ تَكُنْ (۷) قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيداً، كَأَن لَّمْ يَكُنْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُ مَوَدَّةٌ، بر اینکه قول محلّ او نصب باشد علی أنّه مفعول به لقال، و اینکه وجه اختیار ابو علی الفارسی است.

وجه سهام آن که: موضع او حال بود، چنان که گویی: مررت بزید کأن لم یکن بینی و بینه معرفه فضلا علی المودّة، آی مررت به و الحال هذه آی مشبها (۹) بمن

(۱). مر باشد.

(۲). آج، لب، مر: تمنا کنید.

(۳). تب، مر: کاشکی.

(۴). آج، لب، مر: بودمانی.

(۵). مر: یافتیمی.

(۶). مر آن که.

(۷). مت، تب، آج، لب، مر: یکن.

(۸). اساس ليقولن یا ليتنی كنت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۹). مر: مشتبها.

صفحه : ۲۰

لیس بیننا معرفه. و زجاج هر سه وجه روا داشت.

و در معنی آیت دو قول گفتند: یکی آن که اینکه منافقان که مردم را از جهاد باز می دارند از جمله سخنهاى ایشان اینک باشد که

گویند مسلمانان را انگار که میان شما و او، یعنی محمّد- علیه السلام- دوستی نیست یا نبوده است. و قول دوم [۳۲۵-پ]

آن که: اینکه منافقان با شما معامله کسی می کنند که از میان ایشان و شما معرفتی و صداقتی نباشد.

علی بن الحسین المغربی گفت: خدای تعالی در اینکه آیت منافقان را به بد عهدی وصف کرد که ایشان نخواستند که در سزاء و

سزاء با مسلمانان باشند، بل خواستند که در حال غنیمت با شما باشند و در حال نکبت از شما دور باشند. و قوله:

فَمَا فُوزَ فُوزًا، نصب او بر جواب تمنّاست به «فا». و کوفیان گفتند: نصب بر صرف «ا» است، برای آن که مصروف است از آن که

معطوف تواند بودن، یعنی یا لیتنی كنت معهم ففرت، اگر چنین بودی عطف بودی چون مصروف است از اینکه وجه نصب علی

الصیرف گفتند اینکه را، و بصریان گفتند: الجواب بالفاء فى الأشياء السیئة من الأمر و النهی و التّفى و الاستفهام و العرض و التّمنى

باضمار «أن» منصوب باشد. و ابو جعفر و حفص و رويس و برجمی خواندند: كأن لم تكن، بالتاء برای لفظ مودت.

فَلْيُقَاتِلْ فى سَبِيلِ اللّهِ، حق تعالی چون حکایت تثبیط منافقان بکرد از جهاد، در عقب او ذکر آنان کرد از مؤمنان که بخلاف اینکه

بودند، گفت: فَلْيُقَاتِلْ، بگو آنان را که ایشان زندگانی دنیا بدل کرده اند به آخرت که سرای ثواب است تا قتال کنند در سبیل خدای

تعالی، و اینکه امر غایب باشد به «لام»، و مراد سبیل خدای جهاد است بلا خلاف. و «شری» هم بیع باشد و هم خریدن، و مراد در

آیت بیع است، یعنی آنان که دنیا بفروخته اند به آخرت، یعنی دنیا رها کرده اند و از دست بداده و آخرت بسته «۲»، و منه قوله

تعالی: وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَّعْدُودَةٍ «۳» [و] «۴» وَ مَنْ يُقَاتِلْ فى سَبِيلِ اللّهِ، هر که او در سبیل خدای جهاد کند بکشند او را یا او

بکشد و غالب شود بر خصم، و برای آن در برابر «یقتل»، «یقتل» نگفت، «یغلب» گفت که اینکه عامتر است، چه غلبه هم به قتل باشد

هم به تاختن دشمن، چون دشمن را بشکند هم غالب باشد «۴».

فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا، ما او را مزدی بزرگ دهیم، [یعنی ثواب جهاد یا صبر بر شهادت.

آنکه حق تعالی هم بر طریق ترغیب به لفظ استفهام و معنی تفریح گفت: ما لکم، چه بوده است شما را که] «۵» کارزار نمی کنید در

سبیل خدای و نصرت نمی کنید «۶» و نمی رها کنید «۷» از مسلمانان مستضعفان را که در دست کفار مکه اسیر مانده اند و در رنج و

عذاب ایشان افتاده اند.

در محل «مستضعفین» دو قول گفتند: یکی آن که جزّ است علی معنی قوله: «فى سبیل الله و فى المستضعفین»، یعنی فى حقهم و

نصرتهم و الذب عنهم و تخلصهم من ایدی الکفار، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، و گفته‌اند: محل نصب است و عامل در او معنی «تقاتلون»، برای آن که چون قتال کند با کسی برای کسی آن را که برای او قتال کند که مدفوع عنه باشد او را خلاص بود، کأنه قال: ما لکم لا تخلصون المستضعفین.

کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که گفت تقدیر اینکه است که: و عن المستضعفین، ای ذباً و دفعا عنهم، برای آن که چون رسول - علیه السلام - از مکه

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۷.

(۲). اساس، وز، مت، تب، لب، مر: زید، با توجه به آج و مآخذ اعلام تصحیح شد.

(۳). تب شعر.

(۴). مر: دشمن را بکشد هم غالب شد.

(۵). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آج، لب، مر: نمی کنی / نمی کنید.

(۷). آج، لب: نمی رهانی / نمی رهناید.

صفحه : ۲۲

بیامد و جماعتی که ساز آمدن نداشتند آن جا بماندند، مشرکان ایشان را عذاب کردند و ایذا نمودند و عقوبت کردن گرفتند. آنگه بیان کرد به «من» تبیین که: اینکه ضعیفان هم مردانند هم زنانند هم کودکان «۱». و الولدان، جمع کثیر «۲». باشد ولد را، کخرب و خربان و ورل و ورلان، و آنچه غالب بود بر جمع اینکه باب فعال بود، کجبل و جبال و جمل و جمال. آنگه بگفت که ایشان در آن جا چه می گویند و چه «۳» دعا می کنند:

رَبَّنَا، بار خدایا؟ ما را بیرون بر از اینکه شهر بیدادگر اهل «۴»، و ظالم در لفظ صفت «قریه» است، و در معنی صفت «اهل»، برای آن که فعل اهل قریه است. و رفع «اهل» بر فاعلیت است برای آن که اسم فاعل عمل فعل کند، و مراد به «قریه» مکه است بر قول عامه مفسران، و ایشان شهر بزرگ را قریه خوانند برای آن که مردم در او مجتمع باشند، و نیز در دعا می گویند: وَ اجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا، و ما را از نزدیک تو «۵» ولی کن، و «ولی» قیم باشد به کاری که او به آن اولیتر باشد، و ما را از نزدیک تو «۶» یاری کن، تولای کار ما تو کن و با کس مگذار، و نصرت ما را تو قوت فرمای.

و ابو علی گفت: از جمله بازماندگان ضعیفان عیاش بن ابی ربیعۀ بود و ابو جند بن سهیل و سلمۀ بن هشام و الولید و غیرهم، خدای تعالی دعای ایشان اجابت کرد و رسول - علیه السلام - مکه بگشاد و عتاب بن اسید را بر او امیر کرد، و او یار ایشان شد تا آنان که مظلوم بودند و ذلیل و ضعیف قاهر و غالب و قوی گشتند بر ظالمان.

آنگه حق تعالی وصف کرد هر دو فرقه را از مؤمنان و کافران و باز گفت «۷» نصرت ایشان معبود خود را، گفت: الَّذِينَ آمَنُوا، آنان که مؤمنانند در سبیل خدای جهاد کنند، و آن غزات کافران است.

و در «سبیل الله» دو قول گفتند: یکی جهاد و یکی ره «۸» بهشت، و المعنی فی

(۱). وز، تب، مر: کواکانند.

(۲). مر: کثرت.

(۳). مر: چون.

(۴). مر: بیداد‌گرند اهل او.

(۵-۶). مر: خود.

(۷). تب از. [.....]

(۸). مر: راه.

صفحه: ۲۳

طاعة الله [۳۲۶- ر]

فانها تؤدى الى الجنة و الثواب، و آنان که کافراند جهاد می‌کنند در ره «۱» طاغوت.

حسن و شعبی گفتند: شیطان است، و ابو‌العالیه گفت: کاهن است، و زجاج گفت: هر معبود «۲» که فرود خداست. آنکه امر کرد مؤمنان را به جهاد کافران، گفت:

فقاتلوا اولياء الشيطان، قتال کنید با دوستان شیطان که کید شیطان ضعیف بوده است همیشه. و معنی «کان» آن است که: لم یزل ضعیفا.

و کید شیطان را وصف کرد به ضعف برای چند وجه را: یکی باضافه با نصرت خدای، و دوم برای ضعف دواعی اولیای او، چه حاصل‌نہ‌اند بر بصیرتی از سر شبهت قتال کنند و مؤمنان از سر حجت.

قوله: ألم تر إلى الذين قيل لهم كُفُوا أَيْدِيكُمْ، کلبی گفت: آیت در عبد الرحمن عوف آمد و سعد أبو وقاص و قدامه بن مظعون در مکه از مشرکان رنج می‌دیدند، گفتند: یا رسول الله؟ دستور باش «۳» تا با اینان کارزار کنیم که از حد ببرند! رسول- علیه السلام- گفت: مرا نفرموده‌اند به قتال اینان، صبر باید کردن تا وقت باشد.

چون رسول- علیه السلام- هجرت کرد و به مدینه آمد و خدای تعالی غزات بدر فرمود، رسول گفت: جهاد باید کردن از آن «۴» را که در مکه آرزوی کارزار بود به دروغ، چون بدانستند به درست «۵» که جهاد می‌باید کردن، خوش نیامد ایشان را و اظهار کراهت و ضعف و فشل کردند. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و در ایشان حق تعالی گفت: نبینی آنان را که ایشان را گفتند: کُفُوا أَيْدِيكُمْ، دست فرود آرید و امتناع کنید، یعنی در مکه از قتال مشرکان پیش «۶» نزول آیت جهاد، و بر نماز و زکات اقتصر کنی «۷». و مجاهد گفت: آیت در جهودان آمد، خدای تعالی اینکه امت را فرمود که آن

(۱). مر: راه.

(۲). آج، لب، مر: معبودی.

(۳). آج، لب: دستور باشد.

(۴). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: آنان.

(۵). اساس: بدر است، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). مر از.

(۷). مر: کنید.

صفحه: ۲۴

مکنی «۱» که ایشان کردند. و قولی دگر گفتند: آیت به مدینه آمد برای آن که خدای تعالی در مکه زکات نفرموده بود، و آنان که آن گفتند لفظ زکات بر صدقه حمل کردند چنان که خدای تعالی زکات را صدقه خواند فی قوله: إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ «۲» فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ، چون کارزار بر ایشان نوشتند. إِذَا فَرِيقٌ، اینکه را «إِذَا» مفاجات خوانند، نحو قول القائل: فتحت الباب فاذا زيد

بالباب، که نگاه کردی گروهی از ایشان چنان می‌ترسیدند از مشرکان که از خدای ترسند یا سخت‌تر، و گفتند: بار خدای ما؟ چرا کارزار بر ما نوشتی و ما را باز پس نداشتی تا به وقتی نزدیک! و معنی «أو» گفتند: «او» است، یعنی و اشد «۳» خشیه، و گفتند: «بل» است، یعنی بل اشد خشیه، و گفتند: برای ابهام است بر مخاطب، کقول القائل: اكلت اليوم تمرا أو زبدا، و او شاک «۴» نباشد در آنچه خورده بود کقوله تعالی: وَ أَرْسَلْنَا إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ «۵»، تا لازم نیاید که در کلام شکی باشد یا «أو» برای شک بود. و بعضی گویند: آیت در منافقان آمد که ایشان را یقینی نبود. و بعضی دگر گفتند:

در جهودان، و بعضی گفتند: در مؤمنانی که سست یقین و بصیرت بودند. و معنی «لولا» هلا است، و مراد به «اجل قریب»، وقت مرگ است.

آنگه حق تعالی بیان کرد که: آنچه در آن رغبت می‌کنند از متاع دنیا چیزی نیست و اندک است بالإضافة الی ما عند الله و الاخره، و آخرت بهتر است آنان را که پرهیزگار باشند.

و بر ایشان ظلم نکنند به مقدار فتیلی. و در او دو قول گفتند: یکی آن که «فتیل» آن باشد که چون دو انگشت به هم بمالد چو رشته چرک حاصل شود، و اینکه قول عبد الله عباس است. و بعضی دگر گفتند: شبه رسنی باریک باشد در میان استخوان خرما. و «فتیل» فعلی باشد به معنی مفعول، و اینکه کنایت است از چیز اندک بر سیل مبالغه.

(۱). تب: مکنید.

(۲). سوره توبه (۹) آیه ۶۰.

(۳). آج، لب، مر تثبیتا و اشد.

(۴). مر: شاکی.

(۵). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷.

صفحه: ۲۵

آنگه حق تعالی رد کرد بر منافقان و تحریض مؤمنان بر جهاد تا از مرگ ترسند، و رغبت نکنند در حیات دنیا، و گمان نبرند که برای آن که به کارزار نروند همیشه خواهند ماندن و مرگ به ایشان نخواهد رسیدن، گفت: أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ، هر کجا باشی «۱» مرگ شما را دریابد. وَ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشْتَدَّةٍ، و اگر همه در حصنهای حصین باشید، اینکه قول قتاده است. عکرمه گفت: فی قصور محصیه، من الشید و هو الجص، ابو عبیده گفت: مزینه، آراسته. قتیبی گفت: مطوله، بلند کرده، من شاد البناء اذا رفعه و شیده برای مبالغه را. و مراد به «بروج» حصون و قلاع است، و گفتند: آیت رد است بر آنان که گفتند از منافقان مجاهدان و شهیدان را: لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَ مَا قُتِلُوا «۲» قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيداً «۳» وَ إِن تَصَبَّهْمُ حَسَنَةً، اینکه در جهودان و منافقان آمد «۴» که ایشان چون رسول - علیه السلام - به مدینه آمد، هر که ایشان را نکبتی رسیدی و احتیاجی و نقصانی «۵» ریع و میوه بودی، گفتند «۶»: هَذَا بَشُومَ هَذَا الرَّجُلِ، اینکه از شومی اینکه مرد است، و اگر ایشان را خصبی «۷» و راحتی و نفعی و زیادتیی بودی، گفتندی «۸»: هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، یعنی اینکه نعمت از نزدیک خداست «۹».

بعضی دگر گفتند: مراد به «حسنه» ظفر و غنیمت است، و مراد به «سینه» قتل و هزیمت، یعنی که اگر نه سبب آن بودی که تو که محمدی ما را به کارزار بردی یا فرستادی، ما را اینکه نکبت نرسیدی، و قول اول درست تر است. حق تعالی [۳۲۶-پ]

گفت: جواب ده ایشان را و بگو که اینکه همه از رنج و راحت و بیماری و تن درستی و تنگی و فراخی و خصب و جذب و رخص و غلا - علی بعض الوجوه - از قبل خداست -

- (۱). تب، مر: باشید. [.....]
 - (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۶.
 - (۳). سوره نساء (۴) آیه ۷۲.
 - (۴). اساس و مت و مجاهدان و شهیدان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت زاید می‌نماید.
 - (۵). وز، تب، آج، لب: نقصان.
 - (۶). تب، مر: گفتندی.
 - (۷). اساس، مت: رخصتی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۸). وز: گفتند.
 - (۹). وز: حق است.
- صفحه : ۲۶

جل جلاله- برای آن که او را که محمد است در اینکه شرعی نیست و به دست او از اینکه چیزی نیست. آنچه بر سبیل تفریح و انکار گفت: فَمَا لَهُؤُلَاءِ الْقَوْمِ، چه بوده است اینکه قوم را که نزدیک آن نیست که چیزی بدانند؟ وصف کرد ایشان را بقله الفهم و التّفکر. و «کاد» برای مقاربت باشد، قریبی قریب، و خبر او فعل مضارع باشد بی «أن». و «فقه» در لغت علم باشد، من قولهم: ففقت الشيء اذا علمته، و به عرف شرع مخصوص شد به علم شریعت، و آن را که اینکه نوع علم داند او را فقیه گویند، و اینکه از اسماء مخصوصه باشد. و بعضی گفتند: مراد به «حدیث» قرآن است که خدای تعالی قرآن را حدیث خواند فی قوله: نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ (۱)، و قول اول بهتر است برای تنکیر و اگر مراد قرآن بودی معرّف «۲» بودی به «لام» و الله أعلم بمراده. و قوله: فَمَا لَهُؤُلَاءِ، در مصاحف «لام» جدا می‌نویسند، علّت معتمد آن است که اتّباعاً للمصحف، متابعت مصحف را که به خطّ صحابه چنین یافتند.

و فزاء وجهی گفت برای کثرت استعمال «ما» ی استفهامی با اینکه «لام» جازه که مالک و ماله و مالی و ما للقوم، پنداری گمان افتاد که «لام» از اصل کلمه است از معمول مجرورش جدا کردند و آن علّت ضعیف است. آنچه حق تعالی آنچه حقیقت کار است بیان کرد، گفت: چرا با تو حواله می‌کنند، می‌گویند: یا به شوم «۳» تو است یا به سوء تدبیر تو، نمی‌دانند که هر چه حسن است از خصب و سعت و نعمت و ظفر و غنیمت، هم «۴» از من است که خداام، و هر چه قحط و شدّت و نکبت و آفت است به شوم «۵» کفر و معصیت ایشان است، و خطاب با رسول است و مراد امت، نحو قوله: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ «۶». قتاده گفت: خطاب با یکی است از جمله مخاطبان مبهم، کأنّه قال: ما اصابك ايها الانسان. و در «حسنه» و «سینّه» دو قول است- چنان که گفتیم: یکی خصب و

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۲۳.

(۲). وز: معروف، مر: معرفه.

(۳-۵). مر: به شومی.

(۴). مر: همه.

(۶). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱.

فَمِنْ نَفْسِكَ، بر حقیقت خود باشد برای آن که آنچه به ایشان رسید به احد از فعل ایشان بود، و بر قول اول که فعل خدای باشد اضافه به ایشان مجاز بود، یعنی به شوم کفر و معصیت او بر سبیل عقوبت.

و ابو العالیه گفت: مراد طاعت و معصیت است، یعنی طاعت به توفیق و اقدار و تمکین و الطاف و تسهیل (۲) اوست و معاصی به فعل (۳) بد تو بی اعانت و ارادت خدای.

و ابو القاسم بلخی گفت: مراد به «سینئه» عقوبت است بر سبیل جزا علی المعاصی المتقدمه، و عقوبت را بر توسع سینئه خواند، چنان که گفت: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ (۴) قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، برای آن که در آیت دوم تفصیل اینکه جمله بداد و بگفت: مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ، و «من» فی قوله: مِنْ حَسَنَةٍ، و: مِنْ سَيِّئَةٍ، برای تبیین است، زیاده نیست. وَ أَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا، و ما تو را بفرستادیم برای مردمان به رسالت و پیغام. و نصب «رسولا» بر حال باشد از «کاف» که خطاب رسول (۵) است. وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا، و نصب او بر تمییز (۶) است، معنی آن است که: ما تو را به رسالت فرستادیم که اگر چه تو نیز بر اینان گواهی، [اگر گواهی تو نباشد، گواهی] (۷) من کفایت است، چه من عالمم به احوال ایشان و لکن برای بلاغ حجت گفتیم (۸): وَ جِئْنَا بِكَ (۹) مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَ مَنْ تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا (۸۰) وَ يَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ وَ اللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبْتَغُونَ فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (۸۱) أَ فَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا (۸۲) وَ إِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَ لَوْ رُدُّوهَ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلَى أَوْلِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا (۸۳) فَقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تَكْلَفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِ بِأَسِ الدِّينِ كَفَرُوا وَ اللَّهُ أَشَدُّ بِأَسًا وَ أَشَدُّ تَنْكِيلًا (۸۴) مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَ مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا (۸۵) وَ إِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّهِ فَحَيُّوا بِأَحْسَنِ مِنْهَا أَوْ رُدُّوها إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا (۸۶) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا (۸۷) فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنِينَ وَ اللَّهُ أَرَكْسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أ تَرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا (۸۸) وَ دُوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سِوَاءَ فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّىٰ يَهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَ لَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وِلِيًّا وَ لَا نَصِيرًا (۸۹)

إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ ميثاقٌ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتِ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقاتِلُوكُمْ أَوْ يُقاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَطْنَاهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتِلُوكُمْ فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقاتِلُوكُمْ وَ أَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا (۹۰) سَتَجِدُونَ آخِرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَ يَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلُّهُمْ رُدُّوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكَسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَ يَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ وَ يَكْفُوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَ أُولَئِكَ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا (۹۱)

[ترجمه]

هر که فرمان برد رسول را فرمان خدای برده باشد، و هر که پشت بر کند (۱) ما نفرستادیم تو را بر ایشان نگاهبان. و گویند فرمان تو طاعت است، پس چون بیرون روند (۲) از نزدیک تو می‌سگالند (۳) گروهی از ایشان جز آن که تو گویی، و خدای بنویسد آنچه ایشان می‌سگالند (۴)، بر گرد ایشان و توکل کن بر خدای و بس است خدای و کیل. اندیشه نمی‌کنند در اینکه قرآن! و اگر از نزدیک جز خدای بودی، یافتندی (۵) در او خلاقی در بسیار. و چون آید با ایشان کاری از ایمنی باشد یا ترس، آشکارا کنند، و اگر با رسول افکنند و با خداوندان کار از ایشان بدانند آنان که بیرون می‌آیند آن را از ایشان، و اگر نه فضل خدای بودی بر شما و بخشایش او از پی دیو بودیتان مگر اندکی. کارزار کن در ره خدای تکلیف نمی‌کنند مگر نفس تو، و بر انگیز مؤمنان را تا باشد که خدای باز دارد شرّ آنان که کافر شدند، و

خدای سخت‌تر «۶» است به قوت و سخت‌تر است به عقوبت «۷».

(۱). آج، لب: و آن کس که برگشت از فرمان.

(۲). اساس، مت: بیرون دید، تب، آج، لب: بیرون آیند، با توجه به وز تصحیح شد.

(۳). آج، لب: از نزد تو به شب کاری سازند. [.....]

(۴). آج، لب: آنچه به شب می‌سازند.

(۵). اساس، مت: نیافتندی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آج، لب کارزار.

(۷). آج، لب: به صولت.

صفحه : ۲۹

هر که شفاعتی کند نیکو، باشد او را بهری «۱» از آن، و هر که شفاعتی کند بد، باشد او را بهره از آن، و خدای بر همه چیزی تواناست.

و چون تحیت کنند شما را به سلام «۲»، تحیت کنید نیکوتر از آن یا رد کنید، هم آن «۳» که خدای بر همه چیزی حساب کننده است. خدای، نیست بجز او «۴» خدای گرد آرد «۵» شما را به روز قیامت، شک نیست در او و کیست که راست تر گوید از خدای سخن. چیست شما را که در منافقان دو گروهی «۶»، و خدای باز پس افگند ایشان را به آنچه کرده بودند می‌خواهید تا راه دهید آن را که گمراه کند خدای «۷»! و هر که گمراه کند خدای او را نیابی او را راهی.

تمنیا کردند که کافر شوید شما چنان که کافر شدند ایشان تا باشید راست، مگیرید از ایشان دوستان تا هجرت کنند در راه خدای «۸»، اگر برگردند بگیرید ایشان را و بکشید ایشان را هر کجا یابید ایشان را، و مگیرید از ایشان دوستی و نه یاری.

(۱). مت: بهره، آج، لب: بهره‌ای.

(۲). آج، لب: سلامی.

(۳). آج، لب: بدرستی که.

(۴). تب: خدای آن است که نیست خدایی جز او.

(۵). تب: کرد کند.

(۶). تب، آج، لب: دو گروهید.

(۷). تب او را.

(۸). تب پس.

صفحه : ۳۰

مگر آنان که پیوندند به قومی که از میان شما و ایشان عهدی باشد یا آیند به شما تنگ شده دل‌های ایشان که تا کارزار کنند با شما یا کارزار کنند با قوم خود، و اگر خواهد خدای مسلط کردی ایشان را تا با شما کارزار کردند، اگر دور شوند «۱» و کارزار نکنند با شما و به شما افگند صلح «۲»، نکرد خدای شما را بر ایشان راهی.

[۳۲۷-پ] «۳»

یابید «۴» گروهی دیگر را که می‌خواهند که ایمن باشند از شما و ایمن باشند از قوم خود، هر گه باز برند ایشان را با کفر سرنگون

کنند ایشان را در آن، اگر دور نشوند از شما و نیفکنند به شما صلح و دست بنه دارند بگیرید ایشان را و بکشید هر کجا یابید ایشان را، ایشان اند که ما کردیم شما را بر ایشان حجتی روشن.

قوله: مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ ﴿٥﴾ وَ مَنْ تَوَلَّى، و هر که پشت بر فرمان او کند و اعراض و عدول کند، فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا مَا تُوْرَا بِهِ مَحَافِظَتًا أَوْ نَفَرَسْتَادِيْمَ، کار تو بیشتر از تبلیغ نیست، حافظ و رقیب و محاسب اعمال ایشان منم.

و در معنی او چند قول گفتند: یکی آن که تو نگاهبان ایشان نه ای تا برنگردند که اینکه نه تکلیف تو است، دگر آن که تو نگاهبان اعمال ایشان نه ای برای جزا که جزای آن به دست تو نیست. دگر آن که گفتند: تو مسلط نه ای برایشان، چه کار تو جز تبلیغ رسالت نیست، و مثله قوله: لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ ﴿٢﴾ وَ يَقُولُونَ طَاعَةٌ، در رفع او دو وجه گفتند: یکی آن که خبر مبتداست محذوف، یعنی امرک طاعة، و یک قول آن که: مبتداست و خبر محذوف، یعنی مَنَا طَاعَةٌ لَكَ، چنان که گفت: قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةً مَعْرُوفَةً ﴿٣﴾، و قوله: فَأُولَى لَهُمْ، طَاعَةٌ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ ﴿٤﴾.

خلاف کردند در آن که آنان که اینکه گفتند که بودند! بعضی گفتند: منافقان

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). سوره غاشیه (۸۸) آیه ۲۲.

(۳). سوره نور (۲۴) آیه ۵۳.

(۴). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۹ و ۲۰.

صفحه : ۳۲

بودند، چون بنزدیک رسول آمدندی، گفتندی: فرمان تو ما را طاعت است، و ما منقاد فرمان توایم. چون از پیش او برفتندی و با خلوت افتادندی، کارهای دیگر به خلاف آن سگالیدن گرفتندی. بعضی دگر گفتندی: آنان بودند که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد که: يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشِيَةِ اللَّهِ ﴿١﴾ فَإِذَا بَرَأُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتْ طَائِفَةٌ، ابو عمرو و حمزه ادغام کردند «تا» را در «طا» لقرب المخرج، و کسائی در فعل روا نداشت، [در اسم روا داشت] «۲»، أعنى بيت «۳» طائفة «۴» ادغام نکرد و روا داشت: بيت «۵» طائفة، و زجاج و مبرد گفتند: اینکه را وجهی نیست، و فرقی نکردند و ادغام «تا» در «طا» برای قرب مخرج است، اما روا نداشتند که «طا» در «تا» ادغام کنند برای آن که «طا» مطبق است و «تا» مهموس در او مدغم نشود.

و «تبيت» «۶» کاری سگالیدن باشد به شب، و شیخون را و غارت شب را «تبيت» خوانند برای آن که به شب سگالیده باشد. و جبائی گفت: کاری باشد که در خانه بسگالند، همانا از بیت اشتقاق کرد، و اهل لغت اینکه بگفتند «۷»، و اینکه اشتقاق دور است. رمانی گفت: در او معنی اخفاء فی النفس در است، برای آن بر خدای تعالی اجرا نکنند، قال عبيد بن همام:

أتوني فلم ارض ما ببيتوا و كانوا أتوني بأمر نكر

لانكح أيتهم منذرا و هل ينكح العبد حرّ لحرّ

و قال النمر بن توبل «۸»:

فها تبيتك الملامه فاهجعي

و أخفش گفت: آن بیت «۹» شعر است بر سبیل تشبیه که ایشان آن کار به شب

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۷۷.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). مر: بیت.

(۴). اساس، مت ابو عمرو و حمزه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۵). آج، لب، مر: بیت.

(۶). آج: تبت. [.....]

(۷). تب، آج، لب: نگفتند.

(۸). تب شعر.

(۹). مر: گفت اشتقاق آن از بیت.

صفحه: ۳۳

سگالند، چنان که شاعر ابیات شعر به شب «۱» سگالد.

وَاللّٰهُ يَكْتُبُ مَا يُشِئُونَ، و خدای آنچه ایشان می‌سگالند می‌نویسد. در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که خدای تعالی در لوح محفوظ بنویسد تا ایشان را بر آن جزا دهد، و قولی دگر آن که: در نوشته قرآن بر تو انزله کند «۲» چنان باشد که او نوشته، و روا باشد که فرشتگان را فرماید تا برنامه اعمال ایشان نویسند، آنکه چون به امر او بود اضافه با خود کرد. و گفته‌اند: معنی «یکتب» یحفظ است، و خدای تعالی نگاه دارد آنچه ایشان می‌کنند، چنان که کسی چیزی به کتابت نگاه دارد.

آنکه رسول را- علیه السلام- فرمود که: از ایشان اعراض کن و بگرد و توکل بر خدای کن، یعنی به ایشان التفات مکن و بر ایشان اعتماد مکن «۳» با خدای تعالی افکن که خدای تعالی بس است و کیل [۳۲۸-ر] که قیام کند به آنچه به او تفویض کنی.

قوله: أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ، حق تعالی گفت: در اینکه قرآن تأمل نمی‌کنند و آنکه «۴» اگر نه از نزدیک خدا بودی در او خلاف بسیار بودی، و در آیت چهار دلیل است بر چهار اصل از اصول مذهب ما: یکی بطلان تقلید و حث بر نظر و تأمل و تدبّر، دگر دلیل است بر بطلان قول آن کس که گفت: معنی قرآن نشاید دانستن الا به قول رسول، و اینکه مذهب مجبران است و جماعتی حشویان، برای آن که خدای تعالی ما را حث کرد بر تدبّر و تأمل او بدانیم که کلام خداست بانتهاء الاختلاف عنه، و اینکه آنکه باشد که ما از او به تأمل چیزی بدانیم. دگر دلالت آن که او کلام خداست به نفی اختلاف و تناقض فرمود، نه از جهت قدم و حدوث، نه گفت اگر نه کلام خدای بودی محدث بودی. دلیل چهارم آن که اختلاف و تناقض و تفاوت نه از فعل خدای است، برای آن که اگر از فعل او بودی از عند او بودی، و خدای تعالی گفت:

آن از عند غیر من باشد.

و معنی «تدبّر» نظر در عواقب امور باشد، و تدبیر اصلاح کار باشد برای عاقبتش، و اصل او از دبر است، و دبر الأمر، عاقبت، و تدابیر که تواضع است «۵» هم از اینکه

(۱). آج، لب: که شاعران کار و اندیشه شعر را به شب.

(۲). مر: انزال کند.

(۳). مر و گفتند ایشان را عقوبت مکن.

(۴). تب، آج: آنک / آن که.

(۵). آج، لب، مر: تقاطع.

صفحه : ۳۴

جاست که هر کسی از ایشان پشت بر صاحبش کند، و فرق «۱» میان تدبّر و تفکر آن است که «تدبّر» تصرف دل باشد به نظر [در عواقب و تفکر تصرف دل باشد به نظر] «۲» در دلایل. و حقیقت اختلاف آن باشد که ممتنع باشند از آن که یکی قایم بود مقام آن دیگر در آنچه راجع بود با ذاتشان چون سواد و بیاض و سواد و حلاوت.

و در معنی اختلاف اینکه جا سه قول گفتند: یکی آن که ابو علی گفت: علی حدّ واحد است از فصاحت و بلاغت هیچ در او رکیک و ضعیف و بد و مردول نیست.

زجاج گفت: یعنی در او اختلاف نیست در اخبار غایبات، و آنچه از احوال و اسرار شما خبر می‌دهد همه اخبارش وفق مخبر است. قتاده و ابن زید گفتند: در او تناقضی و تفاوتی نیست از جهت حقی و باطلی.

و اختلاف سه گونه باشد: اختلاف تناقض باشد، و اختلاف تفاوت، و اختلاف تلاوت. و آن دو اختلاف با اتفاق در قرآن نیست.

و امّا اختلاف تلاوت از اختلاف قراء در او نه اختلافی است که در او نقصی آرد، بل همه بر منهج حق و صواب است، چون هر یکی را وجهی و دلیلی و ینتی از کلام عرب هست، پس بمثابه آن است لاختلاف «۳» فیه من هذه الجهة علی هذا اللسان. و اختلاف که در تازی آمد شد باشد، هم موافق مذهب متکلمان است برای آن که ایشان اکوان متضادّ گویند به اختلاف جهات و تضادّ اختلاف باشد و زیاده علیه.

وَ إِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ، اینکه هم وصف منافقان است که رسول - علیه السلام - سریتی را به جایی فرستادی و ایشان را ظفری یا کسری بودی، منافقان بشتافتندی و آن خبر از صادر و وارد پرسیدندی و با یکدیگر باز گفتندی پیش از آن که با رسول گفتندی، و بعضی دگر گفتند: مراد «۴» آن ارجاف است که ایشان در مدینه افگندندی به نیک و بد بی بصیرتی، چنان که خدای تعالی گفت:

وَالْمُرْجُفُونَ فِي الْمَدِينَةِ... «۵»، و آن که چنین چیزی گوید ایمن نباشد از آن که

(۱). وز، تب، آج، لب از.

(۲). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). تب، آج، لب: لا اختلاف.

(۴). مر از.

(۵). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۰.

صفحه : ۳۵

دروغ گوید، و گفته‌اند: مرا به امن و خوف ظفر و هزیمت است، و اگر حمل کنند بر عموم اولیتر باشد. أَذَاعُوا بِهِ، آشکارا کنند و پیرا کنند، و إِذَاعَةُ السَّرِّ افشاؤه باشد، قال «۱»:

إِذَاعَ بِهِ فِي النَّاسِ حَتَّى كَانَتْ بَعْلِيَاءَ نَارٍ أَوْ قَدْتِ بَثْقُوبٍ

و اصل او تفریق باشد. تبع گفت - آنکه که به مدینه آمد و آب مدینه باز خورد «۲»:

و لقد شربت علی براجم شربه کادت بباقیه الحیوه تذیع

أی تفرّق «۳». براجم: ماء بالمدينه، و گفته‌اند: او از اینکه [آب] «۴» باز خورد زره «۵» در آب بود در گلوی او گرفت، و ذاع الخبر اذا فشا، و رجل مذیاع اذا کان لا یحفظ السرّ، و ذاع و شاع و فشا و علن و ظهر متقارب است.

آنکه گفت: وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى الْأَمْرِ مِنْهُمْ، و اگر با رسول افگندی تا او بگفتی و افشا کردی در قول آنان که گفتند مراد حدیث سرایاست، و گفته‌اند: إِلَى الرَّسُولِ، أی الی سنّته، یا طریقت و سنّت او رد کردند. و اما «اولی الامر، باقر- علیه السلام- گفت: أئمه معصومان «۶»، و جوهری بسیار از «۷» استدلال برفت بر اینکه.

ابن زید و سدّی و جبائی گفتند: امراء «۸»، سرایایند، حسن و قتاده و ابن جریر گفتند: علمانند و ملازمان رسول- علیه السلام. و قول باقر- علیه السلام- که گفت:

مراد معصومانند اولیتر است، برای آن که خدای تعالی گفت: اگر به ایشان رد کنند بدانند آنان که استنباط و استخراج آن می‌کنند، و هیچ کس نباشد که به قول او علم حاصل شود مگر معصومی که دروغ بر او روا نباشد. دگر آن که قول ایشان که گفتند: امرا و علمانند، داخل است در قول ما که

(۱). تب شعر، مر الشاعر. [...]

(۲). تب شعر.

(۳). آج، لب، مر: تفرّق.

(۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). اساس: به صورت «ذره» هم خوانده می‌شود، اج: ذروه، و در زیر کلمه معنی کرده است «زالو».

(۶). مر: معصومین‌اند.

(۷). مر ادله.

(۸). مر: اولی الامر.

صفحه : ۳۶

اینان هم امامند هم امرا هم علما، و قول ما داخل نیست در قول ایشان. پس اینکه متفق علیه است، و آن قول مختلف فیه.

و قوله: یَسْتَنْبِطُونَهُ أی یتجسسّ سونه، آنان که تجسس می‌کنند فی قول ابن عباس و ابی العالیه، و زجاج گفت: معنی استنباط استخراج باشد، و أنبط الماء اذا اخرج، قال الشاعر «۱»:

ذا قال قولاً أنبط الماء فی الثری

و اینکه سوادیان عرب را برای آن نبیط خوانند که ایشان چشمه‌های آب بیرون آرند [۳۲۸-پ]، قال المعری «۲»:

اینکه امرؤ القیس و القوافی اذ مال من تحته الغیبط

استنبط العرب فی الموامی بعدك و استعرب النبیط

و در «منهم» دو قول گفتند که ضمیر با که راجع است: یکی آن که راجع است با «اولی الامر»، و دگر با فرقه منافقان که خبر می‌پرسیدند. وَ لَوْ لَا فَضْلَ اللَّهِ عَلَیْكُمْ وَ رَحْمَتَهُ، و اگر نه فضل و رحمت خدای بودی بر شما از تواتر و ترادف الطاف شما پسر و «۳»

شیطان شدی. إِلَّا قَلِيلًا، مگر اندکی.

خلاف کردند در رجوع اینکه استثناء که با که راجع است بر چهار قول: قولى آن است که راجع با ضمیر مخاطبان است، من قوله: لَا تَبْعْتُمْ، که در بر «۴» اوست، و اینکه اولتر است برای آن که ظاهر کلام اینکه است، و تقدیر اینکه است که: الْأَ قَلِيلًا مِنْهُمْ «۵». و قول دگر ابو علی گفت: الْأَ قَلِيلًا مِنَ الْإِتْبَاعِ، یعنی همه اتّباع شما شیطان را بودی مگر اتّباعی اندک که آن نه شیطان را بودی. حسن بصری و قتاده و فزّاء گفتند: استثناءست از مستبتان، و تقدیر آن که:

لعلمه الّذین یستنبطونه منهم الّا قلیلا۔ چهارم عبد الله عبّاس و ابن زید و کسائی و فزّاء و مبرّد گفتند: أذاعوا به الّا قلیلا، استثناء از «إذاعة» کردند، و اینکه جمله اگر چه جایز است [در رجوع «۶»] «۷» إلى كلِّ واحدة من هذه الجملة صلاحا خلاف نیست، و لکن

(۲-۱). تب شعر.

(۳). مر: پیروی.

(۴). آج، لب: برابر.

(۵). وز، تب، آج، لب، مر: منکم.

(۶). آج، لب، مر استثناء.

(۷). اساس ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۳۷

خلاف در آن است که «۱» هل یرجع الی جمیعها قطعاً، أو الی کلِّ واحدةٍ منها قطعاً، أو الی ما یلیه قطعاً! و کلام در اینکه مسأله جای دگر بیاید «۲» مستقصی - إن شاء الله - و جز به قرینه رد نتواند کردن «۳» إلى أحد المحتملین و قطع کردن که راجع است با یکی از اینکه. و بعضی اهل علم گفتند معنی آن است که: لولا فضل الله علیکم لا تبعتن الشیطان کلکم، چنان که گویند: قل - ما رأیت مثله، أی «۴» ما رأیت مثله، و قال: قلیل المثالب و القادحة «۵»، أی لا قادحة «۶» فیهِ و لا مثلبه - و الله اعلم بمراده.

قوله: فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، آنکه رسول - علیه السّلام - را فرمود که: تو به کار خود مشغول باش و مبالات مکن به تخلف منافقان و ارجاف مرجفان، تو در سبیل خدای جهاد کن «۷» که تکلیف ایشان بر تو نیست تا ضرر معصیت ایشان با تو آید، بل تکلیف ایشان بر ایشان است و وبال و ضرر فعل ایشان برایشان بود، تو را جز تکلیف خود نیست. آنکه گفت: وَ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ، مؤمنان را تحریض کن بر جهاد تا کسی گمان نبرد که به اینکه که خدای تعالی گفت: لَا تُكَلِّفْ إِلَّا نَفْسَكَ، او را نیست که مردمان را جهاد فرماید. «تحریض» و «تحضیض» و «حث» به یک معنی باشد، و در آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی به گناه کسی، دیگر را نگیرد.

و در آن که اینکه «فا» فی قوله: فَقَاتِلْ، به چه تعلق دارد دو قول گفته‌اند: یکی آن که جواب آن است که گفت: [و] «۸» آنها فی آنها فی، فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

أنت ایضا طمعا فی ذلک، و گفته‌اند تعلق دارد بقوله: وَ مَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ «۱۰» فَقَاتِلْ، چرا کارزار

(۱). مر و. [...]

(۲). اساس، مت: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). وز، تب: نتواند کردن، آج، لب، مر: نتوان کرد.

(۴). اساس، مت: الی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آج، لب: و القارحه.

(۶). آج، لب: قارحه.

(۷). اساس، مت: کند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد.

(۹). سوره نساء (۴) آیه ۷۴.

(۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۷۵.

صفحه: ۳۸

نمی‌کنی «۱» تو کارزار کن.

و قوله: عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِ بِأَسِ الدِّينِ كَفْرُوا، در «عسی» اینکه جا دو قول گفته‌اند: یکی آن که «عسی» اطماع است از خدای تعالی مکلفان را و طمع افگند [ایشان را و قطع نکرد] «۲» ایشان را بر کف-بأس کافران برای ضربی مصلحت، نه آن که شکی باشد از خدای تعالی در اینکه. دگر آن که گفتند: «عسی» از خدای واجب باشد همه جایی.

اگر گویند بر اینکه قول که: «عسی» از خدای واجب باشد، انجام اینک وعده کجاست که ما نمی‌بینیم که بأس کافران ممنوع نیست! گوییم از اینکه چند جواب است: یکی آن که آیت خاص است در بدر کوچک، که چون رسول- علیه السلام- تحریض کرد صحابه را بر قتال، تکاسل کردند و تثاقل نمودند. رسول- علیه السلام- بر نشست با هفتاد سوار بیرون رفت. ابو سفیان بشنید که رسول بیرون آمد و بترسید و خدای تعالی ترس در دل او افگند، بر گردید و با مکه شد، فذلک قوله: عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِ بِأَسِ الدِّينِ كَفْرُوا. قولی دیگر آن است که: اینکه در حدیثه بود، آن جا که خدای تعالی گفت: وَ هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ «۳»- الآیه.

قولی دیگر آن است که: آیت مخصوص است به آنان که خدای تعالی ترس رسول- علیه السلام- در دل ایشان افگند تا با رسول- علیه السلام- کارزار نیارستند کردن.

قولی دیگر آن است که: آیت مخصوص است به اهل ذمه که قبول جزیه کردند و اختیار کارزار نکردند. قولی دیگر آن است که آیت عام است، جز آن که انجام اینک وعده هنوز نیست، آنگاه باشد که صاحب الزمان- علیه السلام- بیرون آید، و عیسی- علیه السلام- از آسمان فرود آید، و خلاف بر خیزد، و دین یکی شود، و کفر مغموع و مقهور گردد، و دین خدای تعالی بر همه دینها ظاهر شود، چنان که گفت: لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ «۴» وَ اللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا، وَ قُوَّةً وَ شِدَّةً خدای را- جل جلاله- سخت تر است. وَ أَشَدُّ تَنْكِيلًا، ای عقوبه. و «تنکیل» تفعیل باشد از نکال، و اصل او از نکول است و آن امتناع بود برای خوف. و «نکل» بند باشد برای آن که مانع باشد از رفتن، و نکال مانع و زاجر باشد از گناه، و اصل کلمه امتناع است، و نصب هر دو بر تمیز «۱» است.

مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً- الآیه، در او چند قول گفتند: یکی آن که مراد به شفاعت نیک دعای خیر است، و مراد به شفاعت بد دعای بد است برای آن که مؤمنان یکدیگر را دعا «۲» کردند و جهودان نفرین کردند، حق تعالی گفت: هر که دعای نیک کند او را از آن نصیب باشد، و هر که دعای بد کند او را از آن نصیب باشد.

در خبر می‌آید که: چون مؤمنی دیگری را دعا کند در غیبت او، فرشتگان گویند بدأ الله بک، خدای تعالی ابتدا [۳۲۹- ر]

به تو کند. و چون کسی کسی را نفرین کند بناحق، آن نفرین باز گردد به او، اگر او نیز مستحق آن نباشد با جهودان گردد.

حسن بصری و مجاهد و ابن زید گفتند: مراد به «شفاعت حسنه» وسیلت است، و آن که شفاعت کند برای کسی دیگری را تا او را از بند رها کند یا حقی مستحق «۳» به او بخشد، یا در حق او مکرمتی کند و شفاعت بد آن است که در حق کسی تخلیط و نکادت و نیمیت کند و سبب سازد تا مضرتی به او رسد. و امیر المؤمنین علی- علیه السلام- گفت:

الشَّفِيعُ جَنَاحُ الطَّالِبِ

، شفاعت کننده بال طلب کننده است، و ازهری «۴» گفت معنی آن است که: هر که عمل بر عمل زیادت کند از خیر و شر و طاعت و معصیت.
و «شفع» «۵» در لغت زیاده باشد، و «شفع» «۶» جفت باشد و «وتر» تاق، و اصل کلمه اینکه است، و شفاعت و شفعه از اینکه جاست به معنی ضم، برای آن که شفیع

(۱). وز، تب: تمیز. [.....]

(۲). مر: دعای خیر.

(۳). مر: حق مستحقّی.

(۴). اساس، مت: و زهری، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵-۶). آج، لب، مر: شفیع.

صفحه : ۴۰

جفت مشفوع فیه باشد، و «شفعه» برای آن گویند که شفیع می خواهد تا ضم کند آن ملک را با ملک خود، و بر اینکه تفسیر دادند قول رسول را- علیه السلام: اشفعوا توجروا.

دوم آن مرد تنها شوید «۱» که در صف نماز تنها بود تا مزد بود شما را.

و حقیقت شفاعت بنزدیک ما در اسقاط مضارّ بود، و در مسأله منافع «۲» بر مجاز به کار دارند، دلیل بر اینکه آن است که: چون در حق رسول- علیه السلام- از خدای تعالی زیاده منافع و درجات خواهیم، نگویند: ما شفیع رسولیم و برای او شفاعت می کنیم «۳»، و در باب شفاعت رتبه معتبر است از میان شافع و مشفوع إليه، چنان که از میان آمر و مأمور و از میان شافع و مشفوع فیه رتبه نباشد، بخلاف آن که اصحاب وعید گفتند، برای آن که کلام بر دو ضرب است: یکی آن که در او اعتبار رتبه کنند، و یکی آن که نکنند. اما آن نوع که در او اعتبار رتبه کنند از میان مخاطب و مخاطب باشد دون ما يتعلق «۴» به الخطاب، کالأمر و النهی و الدّعاء و المسأله، فکذلک الشّفاعه، و از اینکه جاست که روا باشد که یکی از ما شفیع خود باشد، و روا نبود که آمر خود باشد یا ناهی خود. و قوله: یکن له کفل منها، حسن و قتاده گفتند: به معنی وزر بود، و اینکه قول باقر است- علیه السلام. و سدی و ربیع و ابن زید گفتند: «کفل» نصیب باشد، و منه قوله: یؤتیکم کفلین من رحمته «۵» و کان الله علی کل شیء مؤتیاً، و در مقیت پنج قول گفتند: سدی و ابن زید گفتند: مقتدر باشد، عبد الله عباس گفت: حفیظ و نگاه دار بود، مجاهد گفت: گواه

(۱). وز، آج، لب: شوی، مر: دوم از مزد تنها شوی.

(۲). وز در زیر کلمه افزوده: یعنی سؤال نفع بود.

(۳). مت وی را.

(۴). مر: من يتعلق.

(۵). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۸.

(۶). مر: اشتر.

(۷). مر: و برای اینکه کفلین گویند.

صفحه : ۴۱

باشد، بعضی دگر گفتند: حسیب باشد، پنجم گفتند: جزا دهنده باشد. و اصل «مقیت» از قوت باشد و گفته اند از قوه، و قال الزبیر بن

عبدالمطلب عم النبي - عليه السلام - فيه بمعنى القادر» (۱):

و ذی ضغن کففت النفس عنه و کنت علی مسائته مقیتا
و قال کثیر (۲):

و ما ذاک عنها عن نوال أناله و لا أنني منها مقیت علی و د
و ابن کثیر گفت: المقیت القادر علی کل شیء.

قوله: وَ إِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ - الآية. اینکه آیت خطاب است از خدای تعالی با جمله مؤمنان، حق تعالی می‌فرماید مردمان را که: چون کسی شما را تحیتی کند از سلامی یا دعاء بخیر بالبقاء و البرکة و طول العمر، شما او را از آن نکوتر باز گوئید. [أو ردوها] (۳)، یا مثل آن رد کنید با او، یعنی به جواب او کنید.

و «احسن» لا ینصرف است برای وزن فعل و صفت. و «تحیة» تفعله باشد من حیاه إذا سلم علیه و دعا له بطول الحیاء. و عطا و ابراهیم گفتند و سدی و ابن جریج که: مراد آن است که چون کسی بر شما سلام کند، جوابش از آن نکوتر دهید که او گفته باشد. در خبر است که: چون کسی از مسلمانان بر رسول - علیه السلام - سلام کردی، گفتی: سلام علیک (۴)، گفتی:

و علیک السلام و رحمة الله

، چون گفتی: السلام علیکم و رحمة الله، [رسول گفتی:

۵] و علیک السلام و رحمة الله] و برکاته

هم چنین او زیاده گفتی در جواب که آن کس (۶) گفته بودی.

و در خبر می‌آید که چون بنده مؤمن برادرش را گوید:

سلام علیک،

او را ده حسنه بنویسند، چون گوید (۷)

السلام علیک و رحمة الله

، بیست حسنتش بنویسند،

(۲-۱). تب شعر.

(۳). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.

(۴). مر او. [.....]

(۵). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). مر: در جواب آن کس که سلام.

(۷). مر: و چون بگوید.

صفحه: ۴۲

چون گوید:

السلام علیک و رحمة الله و برکاته

، سی حسنتش بنویسند، و هم چنین جواب دهنده را. و عبد الله عباس گفت: هر کس که او برده کس سلام کند، یا بر کسی ده بار

سلام کند، هم چنان بود که برده‌ای آزاد کرده.

و در خبر است که: از میان سلام کننده و جواب دهنده صد حسنه باشد، نود و نه آن را بود که سلام کند و یک حسنه آن را که جواب دهد. گفتند: برای آن چنین آمد که او ابتدا کرد و اختیار اینکه خیر کرد و رغبت نمود، و آن که جواب دهد لا بد «۱» او را جواب باید دادن و بمنزله کسی است که نه به اختیار خود است.

و آورده‌اند که، زایری به نزدیک عبد الله جعفر آمد. عبد الله او را صلتی و عطایی نکو داد. آن مرد اندیشه کرد که من چه کنم تا مکافات او باز کنم! دست خود از مکافات او کوتاه دید، یک روز عبد الله [۳۲۹-پ] جعفر در بازار می‌آمد، او روی بگردانید. عبد الله جعفر عجب داشت، با پیش روی او شد گفت: یا فلان؟ سلام علیک، او بجست و جواب داد. گفت: چرا روی بگردانیدی! گفت: برای آن «۲» تا تو سلام کنی مرا جواب باید دادن، آن ثواب بسیار تو را باشد و اندک مرا، که مرا قوت مکافات تو نیست.

و سلام در شرع برای سلامت نهادند «۳»، برای اینکه گفت رسول- علیه السلام:
افشوا السلام تسلموا

، سلام فاش داری «۴» تا سلامت یابی «۵». و

قال- علیه السلام: السلام تحية لملتنا و امان لدمتنا،

و برای آن «۶» فرمود- علیه السلام- که

السلام للزاکب علی الزاجل، و للقاتم علی القاعد،

گفت: سلام سوار را باید کردن بر پیاده و ایستاده را باید کردن بر نشسته، برای آن که سوار از پیاده ایمن باشد و ایستاده «۷» از سوار خائف. و هم چنین ایستاده و نشسته «۸». او زُدوها، یا همان، یعنی مثل آن «۹» بر او رد کنی «۱۰» آنچه گفته باشد او را باز گویی «۱۱».

(۱). مر است که.

(۲). مر که.

(۳). وز: نهادندی.

(۴). مر: کنید.

(۵). مر: باشید.

(۶). وز، تب، آج، لب، مر: اینکه.

(۷). آج، لب، مر: و پیاده.

(۸). مر قوله.

(۹). اساس، مت نه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۱۰). کنی / کنید.

(۱۱). تب: باز گوید. [...]

صفحه : ۴۳

و رسول- علیه السلام- گفت: چون یکی از اهل ذمه بر شما سلام کند، بگوئید او را:
علیک

، یا :

و علیکم.

و جماعتی به اینکه «۱» تمسک کردند در آن که سلام سنت است و جواب فریضه، برای آن که حق تعالی گفت به لفظ امر: فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا، و ظاهر امر قرآن بر وجوب باشد.

إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا، که خدای تعالی بر همه چیزی حسیب است. گفتند: مراد محاسب و مجازی است، و گفته‌اند: حفیظ است و کفایت کننده، و گفته‌اند: کافی است و بسند کار «۲». من قولهم: حسبی کذا، ای کفانی، زجاج گفت معنی او «۳» آن است که: همه چیز «۴» اندازه «۵» دهد «۶»، و منه قوله: عَطَاءٌ حِسَابًا «۷»، ای کافیا.

قوله: اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ، اینکه «لام» جواب قسمی مضمراست، و تقدیر آن است که: وَاللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ، خدای شما را جمع کند و حشر کند برای روزی که در آن روز شکی نیست، و آن روز قیامت است. و گفتند: اینکه روز را برای آن روز قیامت خواندند که مردم از گورها برخیزند، و گفته‌اند: برای آن که پیش خدای بایستند، چنان که گفت: يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ «۸» لا-رِبَّ فِيهِ، شک نیست در او. گفته‌اند: ضمیر راجع است با روز، یعنی در روز شک نیست. [و گفته‌اند: راجع است با مصدر «لِيَجْمَعَنَّكُمْ»، ای فی الجمع. و قوله: وَمِنَ أَصْدَقِ مَنِ اللَّهِ حَيْدِثًا، استفهامی است به معنی تقریر، و کیست که «۹» از خدای راستگیرتر «۱۰» است به حدیث، و نصب او بر تمیز «۱۱» است، و معنی آن که: هیچ کس نیست از خدای

(۱). مر: به آن.

(۲). آج: پسند کار، مر: پسندیده کار.

(۳). مر: معنی حسیب.

(۴). مر: چیزی.

(۵). تب، آج، لب، مر: به اندازه.

(۶). مر: دهنده است.

(۷). سوره نبأ (۷۸) آیه ۳۶.

(۸). سوره مطففین (۸۴) آیه ۶.

(۹). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). کذا: در اساس، وز، مت، تب، مر: راست گوتر، آج، لب: راست گوی تر.

(۱۱). تب: تمیز.

صفحه: ۴۴

تعالی راستگوی تر برای آن که کذب بر او روا نیست به هیچ وجه از وجوه «۱»، او عالم است به قبح آن و مستغنی است از آن، و دروغ آن کس گوید که به او «۲» جز منفعت کند یا دفع مضرت، و اینکه بر خدای روا نیست.

قوله: فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٍ، خدای تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان صحابه رسول، گفت: چیست شما را که در منافقان دو گروه شدی «۳»! و نصب او بر حال است، چنان که گویی: مالک قائما ههنا. وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ، «واو» حال است، و ارکسهم و عکسهم «۴» و نکسهم، به معنی واحد، ای ردهم الی أحكام اهل الشرك فی اباحة دمائهم، و خدای ایشان را با حکم اهل شرک برده است از آن که خونشان حلال است و مالشان، و سبی زنان و فرزندانشان. و الإركاس الرّد. و در مصحف عبد الله مسعود و ابی بی «الف» نوشته‌اند: رکسهم، قال امیة بن الصلت «۵»:

فاركسوا فی حمیم النار انهم كانوا عصاة و قالوا الافك و الزورا

و در آن که آیت در که انزله بود پنج قول گفتند: بعضی گفتند در منافقانی که روز احد از رسول- علیه السلام- باز ایستادند و با مدینه شدند، و چون ایشان را در آن باب ملامت کردند جواب اینکه دادند که: «لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ» (۶) «فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنِينَ».

مجاهد و ابو جعفر و فزاه گفتند: آیت در قومی آمد که از مکه به مدینه آمدند (۸) و اظهار اسلام کردند به نفاق، و مدتی به مدینه بودند، خوش نیامد ایشان را آن جا، گفتند: برویم. آنکه گفتند: به چه علت برویم! گفتند: به علت تنزه برویم از مدینه، به علت تنزه بیرون شدند و ره «۹» مکه برگرفتند و نامه نوشتند به رسول- علیه السلام-

(۱). اساس برای آن که کذب بر او روا نیست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۲). مر: آن.

(۳). تب: شدید. [.....]

(۴). تب، آج، لب: رکسهم، مر: آنکسهم.

(۵). تب شعر.

(۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۷.

(۷). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). نسخه لت، تا بدین جا افتادگی داشت.

(۹). مر: راه.

صفحه : ۴۵

که: ما هم بر آن عهدیم [از اسلام] «۱» که با تو کردیم، جز «۲» هوای مدینه خوش نیست ما را، روزی چند به مکه رویم و خویشان و دوستان را ببینیم و باز آییم. جماعتی گفتند: چه منع است ما را از آن که اینان که از ما مفارقت کردند و سرای هجرت ما را کردند! برویم و ایشان را بکشیم و مال ایشان برداریم. گروهی دگر گفتند:

چگونه روا باشد مردمانی بر دین ما و ملت ما، برای آن که از شهر ما برفتند! و اینکه مناظره میان ایشان به حضور رسول- علیه السلام- می رفت، و رسول- علیه السلام- هیچ نگفت «۳» تا خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رسول را خبر داد از نفاق ایشان. رسول- علیه السلام- گفت:

أَنهَا طَيِّبَةٌ وَأَنَّهَا تَنْفَى الْخَبْثَ كَمَا تَنْفَى النَّارُ خَبْثَ الْفِضَّةِ،

گفت: طیبه یعنی مدینه پاک است، پلیدی را چنان بیندازد که آتش پلیدی سیم را [۳۳۰-ر].

عبد الله عباس و قتاده گفتند: آیت در دو مرد آمد از قریش که در مکه اظهار اسلام کردند و هجرت نکردند. جماعتی اصحاب رسول ایشان را در راهی دیدند، خواستند تا «۴» ایشان را بکشند، گفتند: خون ایشان حلال است، و گروهی گفتند: حلال نیست، خلاف کردند. خدای تعالی [اینکه] «۵» آیت فرستاد.

سدی گفت: جماعتی منافقان بودند، گفتند: ما می رویم که ما را بضاعتی هست جایی تا بیاریم و بازارگانی کنیم، و غرض ایشان آن بود تا از رسول علیه السلام- بگریزند، برفتند. صحابه رسول در ایشان خلاف کردند، خدای تعالی آیت فرستاد. پنجم ابن زید گفت: آیت در منافقان «۶» افک آمد که دروغ بر عایشه نهادند.

عبد الله ابی سلول بود و اصحابش، خدای تعالی آیت در «۷» ایشان فرستاد. وَاللّٰهُ اَرْكَسَهُمْ، در معنی او خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: معنی ارکاس رد باشد، و

(۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آج، لت که.

(۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: نمی گفت.

(۴). مر: که.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آج، مر، لت اهل.

(۷). لت شأن.

صفحه : ۴۶

به روایتی دیگر گفت: ارکاس ایقاع باشد. قتاده گفت: اهلاک باشد، و سدّی گفت: به معنی اضلال باشد.

و «۱» قوله: اَتُرِيدُونَ اَنْ تَهْدُوا مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ، می خواهی «۲» که هدایت دهی «۳» آن را که خدای اضلال کرده باشد! و در اینکه «اضلال» دو قول گفتند: یکی آن که سَمَاهُمْ ضَالِّينَ و حکم بضلالهم، چنان که کمیت گفت «۴»:

فطایفه قد اُكْفِرُونِي بِحَبِّكُمْ و طایفه قالوا مسيء و مذنب

و وجه دیگر آن که: وجدهم اللّٰهُ ضالین، خدای ایشان را ضال یافته بود، چنان که شاعر گفت «۵»:

هبونی امرء منکم اُضِلَّ بَعِيرُهُ لَه ذِمَّةٌ اِنَّ الذَّمَامَ كَبِيرَ

و وجهی دگر محتمل است، و آن آن است: خذلهم اللّٰهُ بکفرهم علی سبیل العقوبه. مراد به اضلال خذلان باشد بر سبیل عقوبت. و وجهی دگر آن است که:

اضلّه عن طریق الجنّه و الثواب، خدای ایشان را از ره بهشت و ثواب اضلال کند، و اینکه هر چهار وجه محتمل است و کلام در «ضلال» باستقصاء برفته است فی قوله:

يُضِلُّ بِهِ كَثِيْرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيْرًا «۶».

وَمَنْ يُضِلِّلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيْلًا، و هر که خدای او را اضلال کند به اینکه معانی که گفتیم تو او را راهی نیابی اما به ره ثواب و اما به تسمیه و حکم هدی، و امّا به توفیق و لطف، و هیچ تمسّک نیست مجبّره را بقوله: اَرْكَسَهُمْ، برای آن که گفت: بِمَا كَسَبُوا، تصریح کرد به آن که اینکه معنی به ایشان به استحقاق رفت و به جزای کسب ایشان بر سبیل عقوبت. و «فئه» در لغت فرقه باشد من فأوت رأسه بالسيف إذا شققته به، و الفأو شعب من شعاب الجبل.

قوله: وَدُّوْا لَوْ تَكْفُرُوْنَ كَمَا كَفَرُوْا، آنگه خدای تعالی از اینکه منافقان خبر داد که: ایشان تمنّا می کنند و می خواهند که شما هم چو «۷» ایشان کافر باشید. آنگه نهی

(۱). آج، لب: فی. [...]

(۲). می خواهی / می خواهید.

(۳). دهی / دهید.

(۴، ۵). تب شعر.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۶.

(۷). مر: همه، آج، لب، مر، لت: هم چون.

صفحه: ۴۷

کرد ایشان را، اَعْنَى مؤمنان را از ولایت و تولّای ایشان، گفت: از ایشان تَبْرًا کنی «۱» تا آنکه که هجرت کنند در راه خدای. و هجرت بر سه وجه بود: یکی هجرت مؤمنان با رسول - علیه السّلام - از مکه به مدینه، چنان که خدای تعالی گفت: لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ «۲»، و قوله: وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ «۳».

و دوم «۴» هجرت کافران و منافقان باشد از کفر و نفاق با ایمان چنان که در اینکه آیت هست، و از اینکه جاست در باب امامت نماز که: اگر جماعتی حاضر آیند و وقت نماز آن را تقدیم کنند به امامت نماز که قاریتر باشد قرآن به داند «۵»، اگر در قراءت راست باشند، آن کس که [فقیه تر باشد، اگر در فقه راست باشند، آن کس که] «۶» در هجرت مقدّمتر باشد در عهد رسول بر هجرت حمل کردند، و در عهد ما بر آن که پدران در اسلام پیشتر «۷» باشند.

و سه ام «۸» هجرت مؤمنان معاصی را من

قوله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ «۹»: «۱۰» المهاجر من هجر «ما نهاه الله عنه.

فان تولّوا، اگر برگردند و پشت بر اسلام و توحید کنند و هجرت نکنند. فَخُذُوهُمْ، بگیری «۱۱» ایشان را و بکشی «۱۲» هر کجا یابی «۱۳» در حلّ و حرم «۱۴»، از ایشان هرگز دوست و یار مگیری «۱۵» که ایشان دوستی را نشایند و یاری نکنند شما را. و قوله: فَتَكُونُونَ سَوَاءً، اگر چه به «فاء» است و عقیب تمنّاست برای آن مرفوع است منصوب نیست که جواب نیست، بل تقدیر اینکه است: وَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ فَتَكُونُونَ بر سیل عطف، کأنّه قال: و ودّوا أيضا لو تكفرون «۱۶» سواء، و مثله قوله:

(۱). تب، مر: کنید.

(۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۸.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۰۰.

(۴). مر: دویم.

(۵). اساس، مت: قرآن به باشد، مر: و قرآن بهتر داند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). کلمه در اساس به صورت «بیشتر» هم خوانده می شود.

(۸). تب: سیوم، مر، لت: سیم.

(۹). مر و اله. [.....]

(۱۰). آج، لب، لت: هاجر.

(۱۱). تب، مر، لت: بگیرید.

(۱۲). تب، مر: بکشید.

(۱۳). تب، مر: یابید.

(۱۴). تب، آج، لب، مر، لت و.

(۱۵). تب، مر: مگیرید.

(۱۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت: تکونون.

صفحه : ۴۸

وَدُّوْا لَوْ تُوَدِّهِنَّ فَيُدْهِنُوْنَ ﴿۱﴾ و قوله: وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ ﴿۲﴾ إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ، یعنی ينتسبون في قول أبي عبدة، و گفت

في الحديث: من اتصل فاعصوه،

أى من دعا دعوى الجاهلية، هر که دعوى جاهليت کند او را تمکين مکنى «۴» از آن گفتن، و آب دهنش در گلو گیرانى «۵»، لأن المعنى أَعَصَوْه بريقه، و قال الاعشى «۶»:

إذا اتَّصَلتْ قَالَتْ بَكَرِ بْنِ وَوَائِلٍ وَبَكَرِ سَبْتِهَا وَالانوفِ رَواعِمِ

أى انتسبت. و بعضی دگر گفتند: يصلون من الوصول و مراد التجاست، یعنی چرا آنان که التجا کنند به قومی که میان شما و ایشان عهدی و میثاقی باشد. خلاف کردند در آن که مراد به اینکه قوم کیست، و اینکه قوم مستثنی از حکم آیت اول از سفک الدماء، و آن که هر کجا بیند ایشان را بکشند که اند «۷»! بعضی گفتند: بنی مدلج اند، و آن آن بود که سراقه بن مالک بن جعشم المدلجی بنزدیک رسول آمد از پس کارزار [۳۳۰-پ]

احد، و از رسول- علیه السلام- عهدی بستند «۸» که رسول به غزای ایشان نرود و گفت: هر گه قریش ایمان آرد، ما نیز ایمان آریم برای آن که ایشان حلیف قریش بودند. رسول- علیه السلام- بر اینکه قرار داد با او و عهد کرد، و اینکه قول عمر بن شیبه است. و باقر- علیه السلام- گفت: مراد بنی اسلم اند که هلال «۹» بن عویمر الأسلمی و قیل: السلمی- بیامد و با رسول- علیه السلام- عهد کرد که او و قوم او به غزای رسول نیایند، و رسول- علیه السلام- و قومش نیز به غزای ایشان نشوند، و او معاونت مشرکان نکند و یک جانب شود از ایشان. رسول- علیه السلام- گفت: هر که در جوار و حمایت ایشان است در اینکه عهد است، تعرّضی «۱۰» مکنید «۱۱» او را.

(۱). سوره قلم (۶۸) آیه ۹.

(۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن مجید چنین است: وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ. را (۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۰۲.

(۴). تب: مکنید.

(۵). تب: گیرانید.

(۶). تب شعر.

(۷). مر: کیستند. [.....]

(۸). تب، آج، لب، لت: بستد، مت: بستند، مر: بستاند.

(۹). اساس، وز، تب، مت: بلال، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و مراجع خبری تصحیح شد.

(۱۰). لب، مر، لت: تعرّض.

(۱۱). آج، لب: مکنی.

صفحه : ۴۹

أَوْ جَاؤُكُمْ، بعضی گفتند: «أَوْ» به معنی «و او» است، چنان که چند جایگاه گفتیم که «أَوْ» به معنی «و او» عطف آمد. بعضی گفتند: بنی

مدلج‌اند، و بعضی گفتند: بنی‌اسلم. عمر بن شیبه گفت: بنی‌اشجع‌اند که ایشان به مدینه آمدند و پیشرو ایشان مسعود بن رخیله بود. رسول-علیه‌السلام- بفرمود تا ایشان را میزبانی «۱» کردند به خرما، و ایشان را گفت: به چه کار آمده‌اید! گفتند: برای آن آمدمیم که جای ما به تو نزدیک است، و ما حرب تو را «۲» کارهیم و کارزار بنی‌ضمیره را که از میان ما و ایشان عهدی هست. آیت در حق ایشان آمد، و آنان که اینکه گفتند، «قد» تقدیر کردند، گفتند: معنی آن است که او جاء و کم قد حصرت، برای آن که «قد» تقریب «۳» فعل ماضی کند به حال، چنان که گویند: جاء فلان ذهب عقله، و المعنی قد ذهب عقله، یعنی در آن حال و اینکه جمله حال باشد از آنان که «یصلون الی قوم» صفت ایشان است.

و قولی دیگر آن است: أو الذین جاء و کم، بر اینکه قول اینکه قوم دیگر باشند، و بر هر دو قول حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ، حال باشد، و یعقوب خواند: «حصرة صدورهم»، نصب بر حال، و معنی آنست که: ضاقت صدورهم، به شما آیند و دلهای ایشان تنگ شده باشد از قتال شما یا قتال قوم خود- که از مسلمانان جماعتی بسیار خویش ایشان بودند- یا معاهد و حلیف- و خلاصه معنی آن است که: حق تعالی ذکر گروهی منافقان کرد «۴»، و آن که «۵» حکم ایشان حکم کافران است، و ایشان را هر کجا یابی «۶» باید کشتن مگر گروهی که متصل باشند به قومی که میان شما و ایشان عهدی و میثاقی باشد، اما اتصالی نسبی- چنان که گفتیم- یا اتصالی عهدی از طریق همکاری، که ایشان را نباید کشتن و اما گروهی که ایشان را ملال باشد از قتال شما و قتال متصلان قوم خود نخواهند که با شما یا با ایشان قتال کنند، نه بر شما باشند نه با شما، و اینکه حکم منسوخ است باتفاق.

(۱). لت: مهمانی.

(۲). وز، آج، لب: حرب تو.

(۳). اساس، مت: تقدیر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). آج، لب: منافق کرد.

(۵). آج، لب: آنکه.

(۶). تب، مر: یابید.

صفحه : ۵۰

خلاف در آن افتاد که به کدام آیت منسوخ است! آنکه گفت: وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَطْنَاهُمْ عَلَيْكُمْ، چون ذکر حصر و دلتنگی کرد و آن را به خدای تعالی تعلق است، گفت: اگر به بدل حصر و دلتنگی و دل شکستگی ایشان و ملال ایشان از قتال شما ایشان را دلیری دادی بر شما بر اینکه وجه مورد آیت مورد منت بود، گفت:

اگر خدای خواستی ایشان را بر شما مسلط کردی مشیت قدرت، چنان که گفت:

وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَنُكُمْ «۱» وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ «۲»، چنان که یکی از ما گوید: اگر من خواهم چنین کنم و چنین کنم، یعنی توانم کردن و در دست من است. حق تعالی هم بر اینکه وجه گفت: تواند، و لکن نکند برای آن که حکمت مانع است از آن. اگر خدای خواستی مسلط کردی ایشان را بر شما تا با شما کارزار کردندی، نه آن که دلشان تنگ کرد تا ملال آمد ایشان را از قتال شما و با شما قتال نکنند.

وَ أَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَامَ، و القا کنند به شما صلح، یعنی با شما صلح کنند و از ره کارزار شما دور شوند. و بعضی مفسران گفتند چون بلخی و طبری و جبائی که: مراد به «سَلَم» اسلام است، یعنی اگر اسلام آورند، و معنی از روی لغت متقارب است برای آن که مسلم مستسلم باشد، و كذلك المسالم الذی هو خلاف المحارب، قال الطرماح «۳».

و ذاك انّ تمیما غادرت سلما للاسد كل حصان و عثه الكبد

فَمَا جَعَلَ-اللّٰهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيْلًا، خدای تعالی شما را بر ایشان راهی نکرد، یعنی دستی نداد از روی شرع، و رخصت نداد در قتال ایشان مادام تا مسلم یا مسالم باشند. اگر مسلمان شوند برادران شما، و اگر در عهد و صلح شما آیند معاهد شما باشند، به هیچ دو وجه «۴» شما را نیست که با ایشان کارزار کنی «۵».

آنکه گفت: سَيَجِدُوْنَ-آخِرِيْنَ، گروهی دگر را یابی «۶» شما، یعنی گروهی دگر هستند که حکم ایشان خلاف حکم اینان است. خلاف کردند مفسران در آن که

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۰.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۰.

(۳). تب شعر.

(۴). مر: به هیچ یک از اینکه دو وجه. [.....]

(۵). تب، مر: کنید.

(۶). تب: یابید.

صفحه: ۵۱

ایشان که بودند:

کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که گفت: ایشان اُسد و غطفان بودند، بیامدند و اظهار اسلام کردند و منافق بودند، و چون قوم ایشان ایشان را گفتندی: به کی «۱» اسلام آورده‌ای «۲»! گفتندی: بهذا القرد و بهذا العقرب، به اینکه کپی و به اینکه گزدم «۳». و چون رسول را دیدندی و اصحاب او را، گفتندی: ما از شما ایم، حق تعالی نفاق ایشان اظهار کرد، بگفت «۴»: غرض ایشان در اینکه گفتن آن است تا به اظهار کلمه اسلام از شما ایمن باشند، و به اظهار کلمه کفر از قوم خود ایمن باشند.

و جویر گفت از ضحاک از عبد الله عباس که: ایشان بنو عبد الدار بودند، و سدی گفت: در نعیم بن مسعود [۳۳۱-ر] الأشجعی آمد، که او هر وقت آمدی بنزدیک رسول و از او امانی بسته بود، و آنکه چیزهایی «۵» که رفتی نقل کردی با مشرکان، و غرض آن بود تا از هر دو گروه ایمن باشد. قتاده گفت: اینان می‌بودند از عرب به تهامه فرود آمدند، خواستند تا از هر دو قوم ایمن باشند.

و قوله: كَلَّمَا رُدُّوْا اِلَى الْفِتْنَةِ اُرْكِسُوْا فِيْهَا، ابو العالیه گفت که: هر گه که ایشان را امتحان و ابتلا کنند به بلیتی تا «۶» سر کفر شوند و اظهار کفر کنند. قتاده گفت: هر گه که بلایی رسد ایشان را به آن «۷» با سر طریقه اول شوند از کفر. عبد الله عباس گفت معنی آن است که: هر گه که ایشان را با کفر دعوت کنند با سر کفر شوند.

و اصل «فتنه» اختبار و امتحان باشد، و «ارکاس» نکس باشد و سرنگونسار گردانیدن «۸»، و اینکه عبارت برای تقبیح حال ایشان گفت، و برای آن با خدای تعالی حواله کرد بلفظ ما لم یسم، فاعله، که از طریق خذلان و منع توفیق بود و ایشان را با

(۱). اساس، وز، تب، کلمه به صورت: «یکی» هم خوانده می‌شود، مت، آج: بکه.

(۲). تب، مر: آورده‌اید.

(۳). همه نسخه بدلها: کزدم.

(۴). تب، آج، لب: و گفت، مر، لت: و بگفت.

(۵). وز: خیرهای.

(۶). تب، آج، لب، مر، لت: با.

(۷). کذا: در اساس، وز، مت، تب، آج، لب، مر، لت: ایشان را باز.

(۸). وز: سرنگوسار گردانید.

صفحه: ۵۲

خود گذاشتن. آنکه حق تعالی حکم ایشان بگفت فی قوله: فَإِنْ لَمْ يَعْتَرِلُوكُمْ، گفت: اگر از شما جدا نشوند و با میان قوم خود که کافراند نروند، یا دست به مصالحت و به مسالمت به شما ندهند، و معاهد شما نشوند و دست از قتل شما بکنند «۱»، بگیری «۲» ایشان را و بکشید «۳» هر کجا یابید «۴» که ایشان آنانند که ما شما را بر ایشان سلطانی مبین دادیم.

سدی و عکرمه گفتند: یعنی حجتی ظاهر، و دیگران گفتند: دستی قوی به خلاف حکم آنان که در آیت اول ذکر ایشان کرد که: فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا «۵». قوله تعالی «۶»:

[سوره النساء (۴): آیات ۹۲ تا ۹۶]

[اشاره]

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوًّا لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (۹۲) وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَوَعَدَ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا (۹۳) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ كَسْتُمْ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا (۹۴) لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرِ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَالْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا (۹۵) دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۹۶)

[ترجمه]

نباشد «۷» مؤمنی «۸» که بکشد مؤمنی را مگر به خطا و هر که بکشد مؤمنی را به خطا بر اوست آزاد کردن گردنی مؤمن و دیتی سپرده «۹» به خداوندش مگر که صدقه کنند اگر باشد از مردمانی که دشمن شما باشند و او مؤمن بود آزاد کردن گردنی مؤمن باید، و اگر باشد از گروهی میان شما و ایشان عهدی باشد دیتی سپرده باید به اهلش و آزاد کردن گردنی مؤمن، هر که نیابد روزه دو ماه پیوسته توبه از خدای، و بوده است «۱۰» خدای دانا و محکم کار.

و هر که بکشد مؤمنی «۱۱» را بقصد، جزای او دوزخ است

(۱). کذا: در اساس، وز، تب، مت، آج، لب، مر، لت: بندارند.

(۲). تب، مر: بگیری.

- (۳). لت: بکشی / بکشید.
 (۴). لت: یابی / یابید. [.....]
 (۵). سوره نساء (۴) آیه ۹۰.
 (۶). اساس: ندارد، از وز افزوده شد.
 (۷). وز، آج، لب: و نباشد.
 (۸). تب، مت، آج، لب، لت را.
 (۹). آج، لب: و خونبهایی فرا سپرده.
 (۱۰). اساس: بود است، وز، تب: بودست / بوده است.
 (۱۱). آج، لب: گرونده‌ای.

صفحه : ۵۳

همیشه «۱» آن جا باشد، و خشم گیرد خدای بر او و لعنت کند او را و بجارد «۲» برای او عذابی بزرگ.

«۳» (۴)

ای آنان که ایمان آورده‌اید چون بروید «۵» در ره خدای ساکنی کنید «۶» و مگویید آن را که بیفکند به شما اسلام نیستی مؤمن می‌جویی مال زندگانی نزدیکتر بنزدیک خدا غنیمتهاست بسیار هم چنین بودی شما از اینکه پیش منت نهاد [خدای] «۷» بر شما، بر جای باشید که خدای بود به آنچه شما می‌کنید دانا.

راست نباشند نشستگان از مؤمنان نه خداوندان آفت ناینایی و جهاد کنندگان در راه خدای به مالشان و جانشان تفضیل داد خدای جهاد کنندگان را به مالشان و جانشان بر نشستگان پایه‌ای، و همه را وعده داد خدا نیکوتر و تفضیل داد [خدای] «۸» جهاد کنندگان را بر نشستگان مزدی «۹» بزرگ [۳۳۱-پ].

پایه‌هایی از او و آمرزشی و بخشایشی و بود خدای آمرزنده و بخشاینده.
 قوله تعالی: وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ - الْآیَةُ. مفسران گفتند: آیت در عیاش بن ابی

(۱). تب در.

(۲). تب: بجارده، لت: بیجارد.

(۳). اساس: فثبتوا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۴). اساس: فثبتوا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۵). لت: بروی.

(۶). مت: بر جای باشید.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). مت: مژدی.

صفحه : ۵۴

ربیعۃ المخزومی «۱» آمد که بنزدیک رسول آمد به مکه پیش از هجرت و ایمان آورد.

چون رسول «۲» با مدینه آمد، او در مکه توانست بودن بیامد و با بعضی کوههای مدینه رفت و جای بساخت و آن جا مقام کرد.

چون خبر اسلام او به مادرش رسید، جزعی عظیم کرد و سخت آمد او را و پسرانش را گفت- ابو جهل و حارث را- پسران هشام- و اینان «۳» برادران عیاش بودند از مادر- که: به خدای که در زیر هیچ سقفی نشوم و هیچ طعامی و شرابی نخورم تا نبروی «۴» و او را پیش من نیاری «۵».

ایشان برخاستند- و حارث بن زید بن أنیسه با ایشان بود- و بیامدند به آن جا که عیاش جای ساخته بود و او را گفتند: مادرت سوگند خورده است که در زیر هیچ سقفی نشود و طعام و شراب نخورد تا تو را نبیند، و با او عهد کردند و سوگند خوردند که او را نیازارند، و در باب دین بر او اکراه نکنند.

او چون حدیث مادر شنید و سوگند و عهد ایشان، به زیر آمد و دست در دست ایشان نهاد. ایشان او را بگرفتند و دستهایش بیستند، و هر برادری او را صد تازیانه بزدند و او را با مکه آوردند پیش مادرش. مادر سوگند خورد که او را از بند رها نکند تا کافر نشود و از دین برنگردد. آنگه او را بیاوردند و در آفتاب افکندند. او چون کار بر او سخت شد، آنچه ایشان می‌خواستند از او بگفت. او را بگشادند. اینکه حارث بن زید که با ایشان همراه بود او را ملامت کرد و عیب کرد و گفت: یا عیاش؟ اینکه چیست که کردی؟ نه بر دین پدرانتم بماندی نه در اینکه دین که رفته بودی «۶». و اگر اینکه دین که بر او بودی هدی بود از هدی برگشتی، و اگر ضلالت بود تو چند گاه ضال بودی. مانند اینکه حدیثهای موحش گفت. عیاش گفت: و الله که هر کجا خالی یابم تو را، از تو برنگردم «۷» تا «۸» نکشم. آنگه برخاست و با مدینه آمد و اسلام تازه کرد و در مدینه مقام ساخت. پس از آن به مدتی اینکه حارث بن زید هم به مدینه آمد و اسلام

(۱). اساس، وز، مت: المخذومی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). وز، تب، آج، لب، لت علیه السلام.

(۳). مر: ایشان.

(۴). تب: بنروید، آج، لب: بنروی، لت: نبروی.

(۵). تب، مر: نیارید.

(۶). آج، لب بماندی، لت: گرفته بودی بماندی.

(۷). مر، لت: باز نگردم.

(۸). تب، مر: تا تو را، لت: تا آن که تو را.

صفحه : ۵۵

آورد، و در اینکه وقت عیاش غایب بود و خبر نداشت از اسلام حارث. چون باز آمد، یک روز اینکه حارث را دید به قبا، حمله برد بر او و او را بکشت. مردم او را گفتند:

چرا کشتی اینکه را که اینکه مسلمان است! او گفت: من ندانستم و پشیمان شد، و بنزدیک رسول آمد و اینکه حال با رسول- علیه السلام- بگفت و سوگند خورد که من از اسلام او خبر نداشتم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً، گفت: نباشد هیچ مؤمن را که مؤمنی را بکشد، یعنی روا نباشد او را و حلال نبود و رخصت نیست او را که مؤمنی را بکشد [مگر] «۱» به خطا. [خطا] «۲» استثنای منقطع است بر «۳» قول بیشتر مفسران به معنی «لکن»، چنان که شاعر گفت «۴»:

من البيض لم تظعن بعید او لم تطأ علی الارض [الآ ریط برد مرجل] «۵»

[و المعنی آنها لم تطأ علی الارض] «۶» وطئت علی برد مرجل و هو غیر الارض یصفها بانها ناعمة، و اینکه را مثال بسیار است، قال الله

تعالی: ما لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ» (۷)، و تقدیر اینکه است که: هیچ مؤمن را نیست که مؤمن را بکشد بعمد و قصد، اما اگر به خطاً کشد او را حکمش اینکه است که گفت در آیت. و قومی گفتند (۸): استثنا متصل است و معنی آن است که: اگر مؤمنی [مؤمنی] (۹) را بکشد بخطا از ایمان و حکم ایمان بیرون نباشد (۱۰)، و اگر بعمد باشد از حکم بدر بود (۱۱)، و اصحاب وعید باشد (۱۲) حکم آن کس که او بر سبیل خطا کسی را بکشد بگفت.

و «خَطًّا» در هر دو جایگاه نصب او بر تمیز (۱۳) است، برای آن که در اول تقدیر

(۹-۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس و همه نسخه بدلها بجز مت: ندارد، از مت افزوده شد.

(۳). اساس، مت سبیل، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۴). تب شعر. [.....]

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۷.

(۸). مر که.

(۱۰). مر: بدر نیاید.

(۱۱). لب، لت، مر و اینکه تأویل معتزله.

(۱۲). تب، آج اما، لب، مر، لت: آنکه.

(۱۳). امت، آج، لب، مر: تمیز.

صفحه: ۵۶

هم اینکه است: اَلَا ان یقتله (خطأ) (۱) آن کس که مؤمنی را به خطا بکشد، فَتَحْرِیرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ، اى فعلیه تحریر رقبه، بر اوست که برده مؤمن (۲) آزاد کند (۳).

بدان که قتل بر سه ضرب است: عمد محض است و خطای (۴) محض است و خطاء شبیه بالعمد، و مذهب ابو حنیفه و شافعی هم اینکه است، و مالک [گفت] (۵) بر دو ضرب است: عمد و خطا، و آنچه ما شبیه (۶) عمد گفتیم او عمد گفت.

اما قتل عمد را در وقود باشد و قصاص، اَلَا که اولیای مقتول عفو بکنند یا به دیت راضی شوند. و خطای شبیه (۷) عمد آن باشد که: قصد کند به تأدیب کسی که او را [در] (۸) شرع باشد که او را تأدیب کند (۹) کشته شود، یا کسی را فصد کند (۱۰)، یا دارو (۱۱) دهد و غرض منفعت و مصلحت آن کس باشد قتل حاصل شود اینکه خطایی باشد که با عمد ماند، اینکه جا قصاص واجب نبود، بل دیت باید دادن مغلظ در خاص مال قاتل دون عاقله.

و اما خطای محض آن بود که کسی تیری به صیدی اندازد بر کسی آید (۱۲) کشته شود آن کس (۱۳) بر او کفارت باشد در خاص مال او و دیت بر عاقله باشد (۳۳۲-ر)، مخفف- چنان که بیان کردیم (۱۴)- وقود نباشد به هیچ حال.

اما قتل عمد هر عاقلی بالغ که او قصد کشتن غیری کند به هر آلت که باشد از آهن و جز آن از چوب و سنگ و زهر و گلو گرفتن و هر چه به غالب عادت عند آن قتل حاصل آید- اگر آزاد باشد و اگر بنده- و اگر کافر باشد یا مسلمان- مرد یا زن به هر وجه که باشد قصاص واجب بود بر او (۱۵) اَلَا که اولیای مقتول راضی شوند به دیت یا به

(۱). همه نسخه بدلها بجز مت و.

- (۲). مر: بنده مؤمن را.
- (۳). مر و.
- (۴). وز، تب، مر: خطاء.
- (۵). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۶-۷). ملب: شبه.
- (۸). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]
- (۹). مر: تأدیب باید کرد، چون او را تأدیب کند.
- (۱۰). تب، لب، مر: قصد کند.
- (۱۱). مر: دارویی.
- (۱۲). تب، مر و.
- (۱۳). مر را.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: چنان که بیان کنیم.
- (۱۵). اساس، مت که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.
- صفحه: ۵۷

عفو، و بنزدیک شافعی هم چنین است، و مالک و ابن ابی لیلی و ابو یوسف و محمد بن الحسن، و بنزدیک ابو حنیفه اگر نه به آهن کشته باشد قصاص واجب نبود، و شعبی و نخعی و حسن بصری هم چنین گفتند. و اگر کودکی یا دیوانه‌ای یا ناقص عقلی کسی را بکشد بعمد، حکم آن حکم خطا باشد، بر او قصاص نبود بل دیت باشد بر عاقله و قوله: تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ، بنزدیک ما برده‌ای باید «۱» بالغ مؤمن، یعنی مظهر ایمان از کلمه شهادت و شعار اسلام، و با وجود بالغ طفل نشاید عندنا و عند الشافعی، و اینکه قول عبد الله عتّیاس است و شعبی و حسن و ابراهیم و قتاده، و اگر بالغ نیابد روا باشد که کودکی آزاد کند مسلمان زاده، و اگر نیابد کودکی را از آن نوع که باشد، سواء اگر مقتول مرد باشد یا زن یا کودک یا دیوانه یا کافر یا بنده، و شافعی در همه موافقت کرد «۲»، و ابو حنیفه در بنده موافقت کرد بس، و مالک در بنده خلاف کرد.

و اگر جماعتی مشارکت کنند در قتل یک کس، بر هر یکی از ایشان کفّارتی باشد، و جمله فقها موافقت کردند مگر عثمان بتی که او گفت: بر همه یک کفّارت باشد.

و کفّارت قتل عمد سه چیز باشد علی الجمع: برده «۳» مؤمن که آزاد کند، و شصت درویش را طعام، و دو ماه پیوسته روزه‌ها دارد «۴»، و جمله فقها خلاف کردند در اینکه. و کفّارت قتل خطا یا برده‌ای باشد، اگر نیابد روزه دارد دو ماه، و اگر نتواند شصت درویش را طعام دهد مانند کفّارت ظهار. و شافعی را دو قول است: یکی چنین که ما گفتیم، و دگر آن که روزه در ذمه او می‌باشد تا آن که توانا شود و بدارد.

و در کفّارت قتل «۵» عمد اصلا که خود بر او کفّارت باشد یا نه، شافعی و مالک و زهری موافقت کردند، و ابو حنیفه و اصحابش و سفیان ثوری گفتند: کفّارت نیست بر او به هیچ وجه. و اگر کسی خود را بکشد بر او دیت و کفّارت نباشد بنزدیک ما و

(۱). مر: باشد.

(۲). مر: کرده.

(۳). مر: بنده.

(۴). مت: دو ماه روزها پیوسته دارد، وز، تب، آج، لب، مر: پیوسته روزه دارد.

(۵). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

صفحه : ۵۸

بیشتر فقها، و شافعی گفت: بر او کفارت باشد، و از مالش برده‌ای «۱» بخرند و آزاد کنند برای او.

وَدِيَةٌ مَسْلَمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ، و دیتی که به اهل مقتول بسپارد و ایشان اولیای خون باشند اولیتر کس به او و به میراث او «۲» اگر عمد باشد یا شبهه «۳» عمد بر خاص مال او و اگر خطای محض باشد بر عاقله و ایشان عصبه او باشند از برادران پدری یا پدری و مادری دون مادری تنها، و اعمام و بنی اعمام پدر و پسران اعمام پدر و موالی اعنی من فوق «۴» قال ابو حنیفه، و در موالی من اسفل.

شافعی را دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم که بر ایشان چیزی نیست، و یکی آن که هست و مذهب شافعی هم اینکه است و جماعتی فقیهان، و ابو حنیفه گفت «۵»: پدر و فرزند هم عاقله باشند، و دیت قتل خطا ابتداء بر عاقله واجب باشد، و بعضی اصحابان ما گفتند: عاقله دیت بدهند به اولیای مقتول و از قاتل باز ستانند، و مذهب درست، اول است.

و شافعی را دو قول است: یکی چنین که «۶» ما گفتیم، و دگر آن که بر قاتل واجب می‌شود اولاً آنکه عاقله از او تحمّل کند، و ابو حنیفه چنین گفت، پس شافعی به یک قول موافق ماست و به یک قول موافق ابو حنیفه و چون عاقله بسیار باشند «۷» و بیش از دیت باشند «۸» بر ایشان ببخشند به نصیب، و شافعی گفت: از توانگر بیش از نیم دینار نستانند «۹» و از متحمل «۱۰» دانگ و نیم «۱۱»، اگر چیزی بماند بر امام باشد.

و بیت المال ابتداء بالأقرب فالأقرب کنند چنان که استحقاق میراث ایشان باشد، و بنزدیک ما بر بیت المال «۱۲» چیزی نباشد إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا، و المعنی الّا أَنْ

(۱). مر: بنده‌ای.

(۲). آج، لب و. [...]

(۳). تب، آج، لب: شبیه.

(۴). لب، لت و به.

(۵). مر: و جماعتی فقها و ابو حنیفه گفتند.

(۶). مر: چنان که.

(۷). اساس، مت: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). تب: باشد.

(۹). اساس، مت: نستانند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). تب، لب، مر، لت: متجمّل.

(۱۱). لت: دانگی نیم.

(۱۲). وز: ما بیت المال.

صفحه : ۵۹

يَتَصَدَّقُوا، الّا که صدقه کنند اولیای مقتول و به ایشان بخشند و رها کنند به ایشان.

«تا» ی تفعیل را قلب کردند با «صاد»، و آنکه در «صاد» ادغام کردند، و کذلک فی «اطیرنا» «۱» و «اتّأقلمت» «۲» و الأصل تطیرنا و ثناقلمت. فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوًّا لَكُمْ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ، یعنی فان کان المقتول خطأ، اگر اینکه را که به خطا کشته باشند و از جمله کافران

درم دوازده هزار آمده است. آنکه در تغلیظ و تخفیف آن خلاف کردند.

دیت عمد مغلظ ستانند، اگر زر باشد هزار دینار سرخ، و اگر شتر باشد صد شتر تمام است، و شافعی گفت: در قتل عمد و شبیه [عمد] «۶» دیت بر سه ثلث باشد، سی «۷» حقه و آن سه ساله باشد در چهارم شده که مستحق رکوب باشد سی جذعه و آن

(۱). اساس، مت و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت او.

(۳). لب، مر، لت: محمد بن الحسن.

(۴). مر: و اگر نباشد.

(۵). تب، آج، مر، لت: و شتر.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). مر: سی و سه.

صفحه: ۶۱

پنج ساله باشد و چهل خلفه و آن آبستن باشد فی بطونها اولادها، و محمد بن الحسن هم اینکه گفت، و ابو حنیفه و ابو یوسف و ثوری گفتند: از چهار ربع باشد ربعی و آن بیست و پنج بود. بنت مخاض، و آن یک ساله باشد، و بیست و پنج [بنت] «۱» لبون و آن دو ساله باشد، و بیست و پنج حقه و بیست و پنج جذعه.

و دیت عمد بنزدیک ما حال باشد بنزدیک بیشتر اصحاب ما، و بعضی اصحاب «۲» گفتند: به یک سال از او بستانند، و شافعی چنان گفت که قول اول ماست که حال باشد، و ابو حنیفه گفت که: به سه سال «۳» بستانند.

اما دیت عمد شبیه بالخطا مغلظ باشد بر اثلاث سی و سه بنت لبون و سی و سه حقه و سی و چهار خلفه که به حد آن باشد که فحل بر او گشنی کند، و در راویان بعضی اصحاب ما سی بنت مخاض و سی بنت لبون و چهل خلفه طروقه الفحل.

و شافعی فرقی نکرد میان عمد محض و شبیه الخطا در اینکه مسأله و اجل چنان گفت که ما در دیت خطا گوئیم در سه سال، و ابو حنیفه بر ارباع گفت - چنان که بیان کردیم - در عمد مذهب او، و مالک گفت: قصاص واجب باشد در شبیه العمد، چنان که در عمد دیت نبود. شبرمه گفت: دیه شبیه العمد حال بود چنان که ما گفتیم در عمد محض.

و دیت قتل خطا مغلظ بود در ماه حرام و در حرم، و شافعی هم چنین گفت جز [که] «۴» او یکی بفرود «۵» و آن قتل یکی از محرم است چون مادر و پدر و برادران و خواهران و فرزندان ایشان. و ابو حنیفه و مالک گفتند: در او تغلیظ نباشد به هیچ وجه، و در صحابه مذهب شافعی روایت کرده اند «۶» عمر و عثمان و عبد الله عباس، و در تابعین سعید بن المسیب و سعید جبیر «۷» و عطا و طاووس و زهری، و مذهب ابو حنیفه روایت است «۸» از عبد الله مسعود، و در تابعین نخعی و شعبی.

اما دیت قتل خطا صد شتر باشد اگر عاقله از اهل شتر بود ارباع باشد ربعی بنت

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آج، لب، مر، لت ما. [...]

(۳). تب مال.

(۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). مر: بیفرود.

(۶). آج، لب، مر، لت از.

(۷). تب، مر: سعید بن جبیر.

(۸). وز: روا نیست.

صفحه : ۶۲

مخاض و ربعی بنت لبون و ربعی حقه و ربعی جذعه، و اینکه روایت است از امیر المؤمنین علی - علیه السلام. و بعضی دگر گفتند: اخماس است، بیست بنت مخاض، و بیست بنت لبون، و بیست ابن لبون، و بیست حقه، و بیست جذعه، و اینکه از عبد الله مسعود روایت است. و در اخبار ما هر دو آمده است، و اینکه روایات متکافی است، و اولیتر تخیر (۱) باشد و به سه سال بستانند.

اما دیه اهل ذمه بهری گفتند که: چون دیت [۳۳۳-ر]

مسلمانان است، و اینکه روایت کرده‌اند از ابو بکر و عثمان و عبد الله مسعود و ابراهیم نخعی و مجاهد [و] (۲) زهری و شعبی، و اینکه مذهب ابو حنیفه است و اصحاب او.

و بعضی دگر گفتند: نیمه دیت مسلمان باشد، و اینکه روایت است از عمر خطاب و عمر بن عبد العزیز و عمرو بن شعیب، و بعضی دگر گفتند: بر ثلث دیت مسلمان باشد، و اینکه قول سعید بن المسيب است و مذهب شافعی و اسحاق و ابو ثور.

و احمد حنبل گفت: اگر قتل عمد باشد، مانند دیت مسلمان باشد، و اگر خطا بود نیمه دیت مسلمان، و معاهد و مستامن و ذمی یک معنی دارد، و بنزدیک ما هشتصد (۳) درم باشد، و فرقی نبود میان اهل کتاب اعدی جهودان و ترسایان و میان گیرکان (۴) در اینکه باب بنزدیک ما که دیت هر یکی از ایشان هشتصد (۵) درم باشد، و مذهب شافعی و مالک با مذهب [ما] (۶) موافق است در اینکه باب.

و عمر عبد العزیز (۷) گفت: دیت او نیمه دیت مسلمان باشد چنان که در اهل کتاب گفت، و ابو حنیفه گفت: دیت او چون دیت مسلمان باشد.

قوله: فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ، أي فعلیه صیام شهرین متتابعین، هر که نیابد. خلاف کردند در آن که چه نیابد. بعضی گفتند: برده‌ای (۸) که آزاد کند و بهای او، و اینکه قول مجاهد است و بیشتر مفسران. و بعضی دگر گفتند: نیابد، یعنی

(۱). مر: نخیر.

(۲). اساس، وز، مت: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳-۵). تب، مر، لت: هشتصد.

(۴). مر: گیران.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). مت، مر: عمر بن عبد العزیز.

(۸). مر: بنده‌ای.

صفحه : ۶۳

دیت و كفّارت روزه او را كفّایت باشد و قایم بود مقام دیت و كفّارت، و اینکه قول مسروق است و قول اول درست تر است برای آن که دیت بر عاقله است و كفّارت بر او به اجماع و آنچه تکلیف دیگری باشد او را عوض نباید کردن.

و از شرط روزه آن است که: متتابع بود، پیاپی بلا فصل، و اگر یک ماه بدارد و از دوم چیزی بدارد و اگر خود یک روز باشد پس بگشاید مخطی باشد جز آن که بنا شاید کردن (۱) و با سر نباید گرفتن، و اگر یک ماه بدارد و از ماه دوم (۲) هیچ نداشته باشد (۳)

بگشاید» (۴) باید گرفتن به همه حال.

و قوله: تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ، نصب او بر مفعول له باشد، یعنی عودی و رجعتی است از خدای تعالی بر شما به رحمت تا تخفیف باشد آن را که برده» (۵) ندارد. و در کفارت بر او بسته نشود، و کسی را نبود که اعتراض کند بر وجوب دیت بر عاقله و گوید اینکه ظلم است یا تکلیف مالا- یطاق، برای آن که اینکه آن گاه بودی که اینکه در حق عاقله بر سیل عقوبت بودی، اینکه بر وجه عبادت است و خدای تعالی عاقله را بر اینکه ضمان ثواب کرده است اینکه به مثبت زکات و صدقه و خمس است نه آن است» (۶) به جنایتی که دیگری کرد او را می فرماید گرفتن.

وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا، و خدای تعالی همیشه عالم و حکیم بوده است، عالم به احوال مکلفان و مصالح ایشان، و حکم» (۷) در او امر و نواهی که ایشان را کند.

وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا- الایه. مفسران گفتند: آیت در مقیس بن صبابه الکنانی آمد، و آن آن بود که او برادرش را- هشام بن صبابه را- کشته یافت در بنی النجار، و برادرش مسلمان بود، بنزدیک رسول آمد، و رسول را- علیه السلام- بگفت. رسول- علیه السلام- مردی را از بنی فهر با او بفرستاد به بنی النجار، و گفت ایشان را بگو» (۸) که: رسول خدای سلام می کند شما را و می گوید اگر قاتل برادر اینکه مرد

(۱). تب: بنا نشاید کردن. [...].

(۲). مر: دویم.

(۳). تب و.

(۴). تب، آج، لب، لت با سر.

(۵). مر: بنده.

(۶). همه نسخه بدلها که.

(۷). آج، لب، مر: حکیم.

(۸). مر: بگوی.

صفحه ۶۴:

را می دانی» (۱) با او دهیدش تا بکشد او را، و اگر نمی دانی» (۲) که او را که کشته است دیت او به برادرش دهی» (۳).

اینکه مرد فهری بیامد و اینکه پیغام بداد، ایشان گفتند: سمعا و طاعة لله و لرسوله، به خدای که ما قاتل او را نمی دانیم و لکن دیتش بدهیم، و آنگاه صد شتر بیاوردند و به مقیس دادند، و ایشان هر دو روی با مدینه نهادند و مسافت نزدیک بود، شیطان وسواس آورد مقیس را که [تو]» (۴) اینکه دیت بستانی مردم تو را عیب کنند. رای آن است که اینکه مرد را بیاورد کشتن تا در برابر خون برادرت باشد و شتر براندن و به رفتن» (۵). آنگه رها کرد تا فهر» (۶) غافل شد، سنگی برداشت بزرگ و بر سر او زد» (۷) و او را بکشت، و شتری را بر نشست و باقی شتر براند و روی به مکه نهاد و مرتد شد، و اینکه بیتها بگفت» (۸):

قتلت به فهرا و حملت عقله سراه بنی النجار ارباب فارع

و ادرکت ثاری و اضطجعت مرسدا و کنت الی الأوثان اول راجع

خدای تعالی در حق او اینکه آیت فرستاد و بیان کرد که: هر کس که مؤمنی را بکشد بقصد، جزا و پاداشت او دوزخ باشد که در

آن جا خالد بدارد او را، و خشم خدای بر او بود، و لعنت کند «۹» او را و او را عذابی عظیم دهد. و اهل وعید از معتزله و خوارج تمسک کردند به اینکه آیت در آن که کشنده مؤمن ابد در «۱۰» دوزخ بماند و از ایمان به درآید به اینکه کشتن، و بنزدیک ما و جمله مرجیان از اسم ایمان و حکم اهل ایمان بیرون نیاید، و به اینکه فعل مؤبد در دوزخ بنماند. و دلیل بر آن که قاتل به قتل از حکم ایمان به در نیاید آن است که: حق تعالی چون ذکر قتل

(۱). تب، مر: می دانید.

(۲). تب، مر: نمی دانید.

(۳). تب، مر: دهید.

(۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آج، لب، لت: شتر برانند و برفتند، مر: شتر رانند و برفتند.

(۶). مر: فهری.

(۷). اساس، مت: آورد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۸). تب شعر.

(۹). مر خدا.

(۱۰). لت: مؤمن اندر.

صفحه : ۶۵

عمد کرد ایشان را به نام ایمان خواند فی قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ «۱» فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ «۴» ذَلِكَ تَخْفِيفٌ «۳۳۳-ب»

من رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ «۷»، و اینکه از صفت مؤمنان است برای آن که خدای تعالی با کافران تخفیف و رحمت نکند، آنکه آن را که اعتداء کند، پس از اینکه گفت: او را عذابی الیم باشد، و ذکر کفر و تخلید نکرد. و عذاب متناول باشد قصاص را و حکم او حکم عقاب نیست، دلیل بر اینکه قوله: قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ «۸». دلیل «۹» دیگر قوله تعالی: وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا «۱۰»- الآية، ذکر ایشان به نام ایمان کرد در حال اقتتال با یکدیگر، و اقتتال به عمد باشد به خطا نباشد. و از جهت اخبار آنچه اخبار متواتر است بر آن که رسول- علیه السلام- بیعت مردمان که سندی «۱۱» بر آن سندی «۱۲» که شرک نیارند و خون به ناحق نکنند و آنچه «۱۳» شرایط اسلام است از اجتناب کبایر، آنکه گفتی:

فَمَنْ فَعَلَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَاقِيمْ عَلَيْهِ الْحَدَّ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَ مِنْ سِتْرِ عَلَيْهِ فَامْرَهُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ إِنْ شَاءَ غُفِرَ لَهُ وَ إِنْ شَاءَ عَذَّبَهُ

، گفتی: هر که از اینکه کبایر ارتکاب چیزی کند و حد بر او برانند آن کفارت باشد او را، و هر که را پرده به او فرو گذارند «۱۴» کار او با خداست، اگر خواهد بیامزد او را و اگر خواهد عذابش کند.

(۱). اساس: القتال، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید تصحیح شد. (۷-۴-۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۸.

(۳). اساس، مت: باشد، مر: نمی باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). تب، آج، لب، مر، لت را.

(۶). اساس، مت و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۸). سوره توبه (۹) آیه ۱۴.

(۹). لت: دلیلی.

(۱۰). سوره حجرات (۴۹) آیه ۹.

(۱۱). مر: بستدی.

(۱۲). مر: بر آن شرط بستدی.

(۱۳). تب: و آن که. [.....]

(۱۴). لت: فرو گزارند.

صفحه: ۶۶

و اگر قاتل کافر بودی، اینکه حدیث را وجهی نبودی که حکم کافر خلاف اینکه باشد.

و نیز اجماع امت است که: در عهد رسول - علیه السلام - بسیار قتل افتاد به عهد «۱»، رسول - علیه السلام - ولی خون را گفت: أتعفوا

«۲»، عفو کنی «۳» اینکه مرد را! چون شفیعی «۴»، گفت: نه، گفت: دیت بستانی «۵»! گفت: نه، گفت: قصاص کنی، و مرد را نفرمود که ایمان با سر گیر که کافر شدی، و نیز شفاعت نکردی در حق کافر «۶» مرتد، و نیز آن که او را عفو کردند یا دیت از او قبول کردند، حکم اهل ردّت بر ایشان نراند «۷» از تحریم زن و فساد عقد، و اگر چیزی بودی از اینکه معنی واجب بودی که بیان کردی. دگر آن که گفت:

«۸» من اصل الاسلام الکف عمن قال لا اله الا الله لا یکفره» بذنّب،

از اصل مسلمانی آن است که زبان از گوینده لا اله الا الله نگاه داری و او را به هیچ گناه که کند کافر نخوانی.

دلیلی دیگر آن است که: کفر به اتفاق جحد است، و قاتل منکر نیست خدای تعالی [را] «۹» - جل جلاله - و جاحد نیست، و اگر آن که کفر نیارد روا باشد که او را کافر خوانند آن کس که ایمان ندارد روا باشد که او را مؤمن خوانند.

اگر گویند: نه خدای تعالی واجب کرد قاتل مؤمن را خلود در دوزخ! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که بیان کردیم پیش از اینکه که عموم را صیغتی مختص نیست، بل الفاظ عموم که گویند اصحاب عموم مشترک است میان عموم و خصوص.

دگر آن که بیان کردیم که آیت در حق شخصی معین آمد به روایت جماعتی مفسران - چنان که قصه اش برفت.

(۱). کذا: در اساس، وز، مت، دیگر نسخه بدلها: به عهد.

(۲). مر: العفو.

(۳). کنی / کنید.

(۴). آج، لب: شفیعی.

(۵). اساس، مت: بستان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). لت، مر: کافری.

(۷). اساس: براند، با توجه به تب، مر و لت تصحیح شد.

(۸). تب، مر: تکفره.

(۹). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۶۷

دگر آن که چون ابطال عموم کردیم تخصیص توان کردن آیت: به من «۱» قتل مؤمن متعمداً لایمانه و «۲» مستحلاً بقتله، چون برای

ایمانش کشد» (۳) یا مستحل قتل او باشد کافر شود» (۴) مستحق عقاب ابد بود.

دگر آن که گفت: فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ، یعنی مستحق دوزخ شود، چنان که یکی از ما گوید: من فعل کذا فجزاءه کذا، از کجا که آن جزا لا- محال واقع باشد به ایشان، و جزا» (۵) نشاید که بعد الاستحقاق [آن جزا به ایش]» (۶) ان رسد، و از اینکه جاست که مزدوری که برای کسی کاری کند و مستحق اجرتی شود، آن زر و سیم که در کیسه مستأجر باشد نگویند جزای اوست، بل مزد او بر ذمه مستأجر باشد دراهمی نامعین تا از آن جا دهد که او خواهد، و از اینکه جا گویند: جزا قاتل العمد القود، و اگر چه نکرده باشند» (۷)، و جزاء الزانی المحصن الرجم، و اگر چه در وجود نیامده باشد، و جزاء الکافر الخلود فی النار، و محال است که خلود در دوزخ در وجود آید. الا شیئا بعد شیء، برای آن که آنچه در وجود آید متناهی باشد، و مالا یتناهی در وجود محال است. به اینکه جمله معلوم شد که آنچه اصحاب وعید گفتند که: جزاء موجود باشد و نا موجود را جزا نگویند صحیح نیست.

اما قوله: وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ، مانع نیست از اینکه برای آن که اینک هم بر سبیل استحقاق است، و روا باشد که بعد الاستحقاق عفو دریابد [او را]» (۸). و اصحاب وعید را چاره از آن که آیت را تخصیص کنند بر اصل خود به نفی توبه، چون ایشان را باشد که اخراج تایب کنند از حکم آیت، و آیت را تخصیص کنند و تقیید به نفی توبه، ما را باشد که اخراج کنیم آن را که عفو متناول باشد او را. و اگر» (۹) ایشان را گوئیم: از کجا خلود را بر تأیید تفسیر دادی» (۱۰)! و خلود در کلام عرب عبارت باشد از

(۱). تب: من، مر: فمن.

(۲). مر، لت: او.

(۳). مر: کشند.

(۴). آج، لب و. [...]]

(۵). آج، مر: چرا.

(۶). اساس، وز، مت: افتادگی دارد، آج، لب، مر، لت: عفو خداوند به ایشان، با توجه به تب افزوده شد.

(۷). لب، مر، لت: جزاء القاتل. تب، مر: باشد.

(۸). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). وز، تب، آج، لب، مر، لت: دگر.

(۱۰). تب، مر: دادید.

صفحه: ۶۸

طول مدت بیانش قولهم: «خَلَمْتُ فَلَانَا السَّيِّئِينَ»، و همه عاقلان دانند نه سجن مخلد باشد و نه مسجون، و قوله: أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَ هَوِيَهُ» (۱)، و فلان مخلد إذا كان بطي الشَّيْبِ. و قوله: يَحْسَبُ أَنْ مَالَهُ أَخْلَدَهُ» (۲)، و هیچ عاقل در دنیا تأیید گمان نبرد. اگر گویند: غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ، و» (۳) دلیل آن کند که خارج است از ایمان، گوئیم: عطف است بر جزا، و جزا- چنان که بیان کردیم- اسمی باشد واقع بر مستحق دون حاصل، و تقدیر آن است» (۴): و جزاءه ان يغضب الله عليه و ان يلعنه. و دلیل بر آن که چنین است مضافا الى ما تقدم من الادلة و الامثلة و مؤكدا له. قوله تعالى: إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا» (۵)- الآية. و از هزار محارب یکی را با او اینکه معامله نرود» (۶) معلوم شد که مراد [۳۳۴- ر]

استحقاق است نه وصول و حصول، و قال: وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا» (۷)، و اگر حاصل» (۸) و اصل بودی، اینکه سخن عقیب او معنی نداشتی که گفت:

فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ» (۹).

دگر آن که علاء بن المسيب روایت کرد عن عاصم بن أبي النجود و عن ابن عباس في هذه الآية في قوله: فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ، که او گفت: جزایش دوزخ باشد، ان شاء عذبه و ان شاء غفر له، اگر خدای خواهد عذابش کند و اگر خواهد عفوش کند. و اما قول آن کس که گفت: قاتل عمد را توبه نباشد، قول او خارج اجماع است و مخالف کتاب و سنت، برای آن که خدای تعالی گفت: وَ تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ «۱۰»، و قوله: فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ «۱۱»، و قوله: إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ «۱۲»، و مانند اینکه از آیات، و تخصیص نکرد گناهی را دون گناهی.

- (۱). اساس و همه نسخه بدلها: هوا، ضبط مختار متن بر اساس قرآن مجید است، سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶.
 - (۲). سوره همزه (۱۰۴) آیه ۳.
 - (۳). وز، تب، آج، لب، مر: ندارد.
 - (۴). مر که.
 - (۵). سوره مائده (۵) آیه ۳۳.
 - (۶). تب: با خطی دیگر افزوده «پس»، آج، لب پس.
 - (۷). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰.
 - (۸). چاپ شعرانی (۳/ ۴۷۲) و. [...]
 - (۹). سوره شوری (۴۲) آیه ۴.
 - (۱۰). سوره نور (۲۴) آیه ۳۱.
 - (۱۱). سوره مائده (۵) آیه ۳۹.
 - (۱۲). سوره مریم (۱۹) آیه ۶۰.
- صفحه : ۶۹

دگر آن که به اجماع از کفر توبه باشد «۱»، قتل دون کفر باشد، چون از آنچه بیشتر از قتل است توبه باشد اولیتر که از آنچه دون کفر است توبه باشد، و اخباری که در اینکه باب آورده‌اند که خدای تعالی توبه او نپذیرد اخبار آحاد باشد و قبول نکنند برای آن که خلاف ادله عقل است و قرآن و اجماع، و آنچه اصحاب وعید گفتند که: آیت در اهل صلات «۲» است وجهی ندارد، برای آن که آیت اول که در قتل خطاست مختص است به اهل صلات «۳» وجهی ندارد، برای آن که دیت قتل خطا لازم بود هم مؤمن را و هم معاهد را و کفارت لازم باشد مؤمن را و کافر را و معاهد را برای آن که بنزدیک ما کفار به شرایع متعبداند، و اگر تسلیم کنیم که آیت اول مختص است به اهل ایمان و صلات «۴» واجب نباشد که آیت دوم حمل کنند بر آیت اول بی دلیلی جامع میان ایشان، بل ممتنع نبود که مراد به آیت اول مؤمنان باشند و به آیت دوم کافران.

و اما احکامی که به قتل عمد تعلق دارد و «۵» در آیت اول بگفتیم که ذکر اقسام قتل کردیم، و اختلاف فقها در آن، و قتل عمد اگر به آهن باشد و اگر جز به آهن قصاص جز به آهن نشاید کردن
لِقَوْلِهِ - عَلَيْهِ السَّلَام: لَا قُودَ إِلَّا بِحَدِيدَةٍ،

و شافعی گفت: به آن قصاص کنند «۶» که او را «۷» کشته باشد و قصد عمد باشد «۸» و عمد الی کذا اذا قصد الیه، و تعدد تکلف العمد باشد و جزا پاداشت باشد، مقابله فعل بود به خیر و شرّ، و مراد آن است که: جزای فعل او عذاب دوزخ باشد. و «خالد»، نصب بر حال است و «فیها» ضمیر دوزخ است، و غضب ارادت عقاب باشد از خدای به مستحقش. و «لغت» طرد و ابعاد و راندن و دور کردن از رحمت باشد و اعداد و استعداد بجاردن «۹» باشد.

قوله: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ، کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که: آیت در مردی آمد از بنی مرّه بن عفو و سعد بن ذبیان «۱۰»، نام «۱۱» مرداس بن

(۱). مر و.

(۲). مر: صلوات.

(۳-۴). تب، مر: صلاة.

(۵). آج، لب، مر، لت: ندارد.

(۶). لت: ندارد.

(۷). تب به آن.

(۸). مر، لت: و عمد قصد باشد.

(۹). لت: پجاردن.

(۱۰). آج، لب، لت: بنی مرّه بن عوف بن سعد دینار.

(۱۱). مر، لت او. [.....]

صفحه : ۷۰

نهیك، و او از اهل فدک بود و مسلمان بود و از قوم او جز او مسلمان نبود «۱». رسول - علیه السّلام - سرّیتی را فرستاد به غزای ایشان. چون خبر یافتند بگریختند، و اینکه مرد مقام کرد برای آن که مسلمان بود. چون لشکر نزدیک در آمدند، اندیشه کرد که نباید که [نه] «۲» لشکر پیغامبر باشند «۳»؟ گوسپند را با شکسته کوهی «۴» راند و او بر سر آن کوه شد، چون لشکر فرود آمدند و تکبیر کردن گرفتند، او بدانست که لشکر مسلمانانند.

فرود آمد و تکبیر کرد و برایشان سلام کرد و گفت: لا اله الا الله، محمّد رسول الله.

اسامه بن زید بن حارثه «۵» آهنگ او کرد، او را بکشت و گوسپندش «۶» براند، آنگه بنزدیک رسول آمدند و او را خبر دادند. رسول - علیه السّلام - دل تنگ شد و خشم گرفت بر اسامه و گفت: من دانم که او را برای طمع گوسپندان کشتی، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۷». رسول - علیه السّلام - آیت بر او خواند، او گفت: یا رسول الله؟ استغفار کن برای من. رسول - علیه السّلام - گفت: پس با

«لا اله الا الله»

چه کنم؟ تا چند بار اسامه از رسول - علیه السلام - استغفار خواست، او گفت:

فکیف بلا اله الا الله،

یعنی چگونه استغفار کنم برای کسی که او گوینده «لا اله الا الله» را بکشت به طعم حطام دنیا، تا اسامه گفت: من خواستمی تا «۸» آن روز ایمان آورده بودمی از آن وهن که بر من افتاد آن روز، آنگه پس از آن رسول استغفار کرد برای او و او را گفت: برده‌ای «۹» آزاد کن.

عکرمه گفت از عبد الله عباس که: آیت در مردی آمد از بنی سلیم گوسپند «۱۰» داشت به «۱۱» جماعتی از صحابه رسول - علیه السلام - بگذشت و برایشان سلام کرد.

ایشان گفتند: اینکه مرد اینکه سلام برای آن کرد تا گوسپند «۱۲» را حمایت کند و الا مسلمان نیست، آنگه او را بکشتند و گوسفندانش بر گرفتند، خدای تعالی آیت فرستاد.

- (۱). آج، لب: نبودند.
- (۲). اساس، مت، مر: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). وز، لب: باشد.
- (۴). لت: کویی.
- (۵). آج، لب، لت: حارث.
- (۶). آج، لب، مر: گوسفندش.
- (۷). آج، لب، لت: بفرستاد.
- (۸). مر: خواستمی که کاشک.
- (۹). مر: بنده.
- (۱۰-۱۲). مت، آج، لب: گوسفند.
- (۱۱). مر: بر.
- صفحه: ۷۱

حسن بصری گفت: جماعتی مسلمانان بر جماعتی مشرکان غزا کردند و ایشان را «۱» هزیمت کردند، در جمله مردی را بگرفتند. او گفت: من مسلمانم، و اظهار شهادتین کرد، از او قبول نکردند و برای متاعش و سلاحش او را بکشتند و متاعش برداشتند. رسول- علیه السلام- کشنده او را گفت: مردی را که می‌گفت من مسلمانم چرا کشتی! گفت: ای رسول الله؟ او از خوف می‌گفت. رسول- علیه السلام- گفت:

چرا دلش بشکافتی تا بدانی که دروغ تو می‌گویی یا او، ما را الا با زبان کار «۲» نیست. بس «۳» برنیامد [۳۳۴-پ] که آن کشنده «۴» آن مرد بمرد. او را بیاوردند و در پهلوئی گور او دفن کردند، زمین او را برانداخت. دگر باره دفن کردند، زمینش بر انداخت، و سهام «۵» بار هم چنین. چون بدیدند که زمین او را قبول نمی‌کند، پای او «۶» گرفتند «۷» و او را در شعبی از شعاب کوه بینداختند و خدای تعالی در حق ایشان اینکه آیت فرستاد.

قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، خدای تعالی خطاب می‌کند با جمله مؤمنان و می‌فرماید ایشان را: چون در زمین روند و سیاحت کنند اگر مجاهد باشند و اگر مسافر، و مراد به «سبیل الله» جهاد است، «و الضَّرب» السَّير فی الارض اما من ضرب الارض بالرجل او ضرب الرِّاحلة الارض برجلها، و اینکه کنایت باشد از سیر شدید.

فَتَبَيَّنُوا «۸»، کوفیان خوانند: «فَتَبَيَّنُوا» بئامن الثبوت، مگر عاصم هم اینکه جا و هم در سورة الحجرات، و باقی قراء و عاصم خوانند من التَّيِّبِينَ «۹» «فَتَبَيَّنُوا».

و تثبت سکون و آهستگی باشد و ترک استعجال، و فلائن متثبت اذا كان ساكنا ثابت القول و القدم فی الامور، و آن که از تبیین خواند من قولهم: تبینت کذا، ای علمته و

- (۱). مر به.
- (۲). مر: کاری.
- (۳). تب، آج، لب، مر: بسی. [.....]
- (۴). تب، آج، لب، مر: که کشنده.

(۵). تب، لت: سیم، مر: سیوم.

(۶). آج، لب، لت را.

(۷). مر: پاش گرفتند و بیرون کشیدند.

(۸). اساس، مت: فشتوا، با توجه به وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۹). مر، لت: من التبتین.

صفحه : ۷۲

بیتته لغیری، ای أعلمته بالیان.

حق تعالی گفت: در کارها تعجیل مکنی «۱» و ثبات و سکون «۲» به جای آری «۳» و نیک بدانی «۴» و اندیشه کنی «۵»، و لَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ، اهل مدینه و ابن عامر و حمزه و خلف خوانند بی «الف» من السّلم و هو الصّلاح أو من الإسلام، و مگوی «۶» آنان را که القای کلمه اسلام کنند بر شما یا القای کلمه صلح کنند بر شما که مسلمان نه‌ای «۷» برای طمع دنیا، و باقی قراء خوانند: لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ، یعنی آنان که بر شما سلام کنند. و سلام تحیت اهل اسلام است، عامه «۸» مسلمانی باشد. مگوی «۹» او را که تو مؤمن نه‌ای برای متاع دنیا [و مال و متاع دنیا] «۱۰» را عرض خواند تشبیها بالعرض الذی هو خلاف الجوهر و لا یکون له لبث کلث الأجسام.

ثبات و بقا ندارد و گذرنده باشد، برای آنش عرض خواند که مشبه است بعرض لا بقی.

آنگه گفت: اگر شما چنین کارها به طمع حطام دنیا می‌کنی «۱۱» و طمع غنیمت، بنزدیک خدای تعالی غنیمتها بسیار است، یعنی ثواب بهشت آن کس را که تحرّج کند از مثل اینکه کارها. آنگه گفت: اینکه همه تعجب نیست از ایشان، شما نیز هم چون ایشان بودی «۱۲» پیش از اینکه، یعنی کافر بودی «۱۳» به اظهار کلمه اسلام ایمن شدی «۱۴». اینکه قول ابن زید است. بعضی دگر گفتند: کذلک کُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ، شما نیز هم چنین بودی «۱۵» که اینکه مقتول، ایمان از قوم کفار پوشیده می‌داشتی «۱۶» ترس «۱۷» ایشان را.

(۱). مر: نکنید.

(۲). مر: سکونی.

(۳). تب، مر: آرید.

(۴). تب، مر: بدانید.

(۵). تب، مر: کنید.

(۶). تب، مر: مگویید.

(۷). تب، مر: نه‌اید.

(۸). کذا: در اساس، وز، لب، دیگر نسخه بدلها: علامت. [...]

(۹). تب: مگویید.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). تب، مر: می‌کنید.

(۱۲-۱۳). تب، مر: بودید.

(۱۴). تب، مر: شدید.

(۱۵). تب، مر: بودید.

(۱۶). تب، مر: می‌داشتید.

(۱۷). مر از.

صفحه : ۷۳

فَمَنْ اللَّهُ عَلِيكُمْ، خدای بر شما مَنّت نهاد به تقویت شما تا ممکن شدی «۱» و اسلام ظاهر بکردی «۲» اینکه قول سعید جبیر است. مغربی گفت: كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ، شما پیش از اینکه هم چون او بودی «۳» آحاد و اذلاء، یک یک بی یار و ناصر، هر کس شما را دیدی بر شما ظفر یافتی، فَمَنْ اللَّهُ عَلِيكُمْ بآن کثر کم و اظهر کم علی المشرکین. سدی گفت: تاب الله علیکم، خدای تعالی توبه شما را پذیرفت.

فَتَبَيَّنُوا، نیک بدانی «۴» تا تثبت کنی «۵» و تَأْتِي به جای آری «۶». و در آیت دلیل نیست بر آن که ایمان قول به زبان باشد، برای آن که حکم اسلام از بقیه و حقن الدماء و الأموال به اسلام باشد و بر ایمان ثواب باشد، و ایمان به دل باشد و اسلام به جوارح. و نیز در آیت تَمَسَّكْ نیست مجبّره را برای آن که خدای «۷» گفت: فَمَنْ اللَّهُ عَلِيكُمْ، برای آن که اینکه مَنّت بر قول بیشتر مفسران بر اعزاز و اظهار و اکتار است، و بر قول ابن زید که گفت: مَنّت به اسلام است، مراد آن است که به الطاف و توفیق و اقدار «۸» و تمکین و ازاحت عِلّت و نصب ادلّه و اسبابی که در تکلیف تعلق دارد به خدای تعالی تا بنده ایمان آرد و بر ایمان ثبات کند.

إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا، که خدای تعالی به هر چه شما می‌کنی «۹» از خیر و شر عالم است بر او هیچ پوشیده نیست. و ابو جعفر من طریق النهری خوانده است: «مؤمناً» «۱۰» به فتح «میم» دوم علی أنّه مفعول، و ابو القاسم بلخی اینکه قراءت روایت کرد از باقر- علیه السلام- و معنی آن باشد که: آن کس که به امان به شما آید و از شما زنده جویید مگوی «۱۱» او را که تو ایمن نه‌ای و ما تو را ایمن نخواهیم کردن، بر اینکه قراءت اصل کلمه امان باشد «۱۲» بر قراءت عامّه از ایمان باشد.

(۱). مر: متمکن شدید.

(۲). تب، مر: بگردید.

(۳). تب، مر: بودید.

(۴). تب، مر: بدانید.

(۵). تب، مر: کنید.

(۶). تب، مر: به جای آرید. [...]

(۷). آج، لب تعالی.

(۸). وز: اقرار.

(۹). تب، مر: می‌کنید.

(۱۰). تب: لست مؤمناً.

(۱۱). تب، مر: مگویید.

(۱۲). تب و.

صفحه : ۷۴

قوله: لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که سبب نزول آیت آن بود که: چون خدای تعالی ذکر مجاهدان کرد و بیان درجات ایشان و ترغیب کرد ایشان را در جهاد، عبد الله امّ مکتوم و عبد الله جحش بنزدیک رسول

آمدند، و ایشان نابینا بودند، گفتند: یا رسول الله؟ خدای تعالی بندگان را جهاد فرمود و ترغیب کرد، و احوال ما از بی دیدگی «۱» اینکه است که تو می‌دانی و ما را آرزوی جهاد است، ما را رخصتی هست که جهاد نکنیم «۲»! اینکه آیت فرود آمد و استثنا کرد خداوندان ضرر را، یعنی عمی. و ضرر در آیت گفتند: عماست، و اعمی را از اینکه جا ضرر گویند، و اینکه «۳» فعل است به معنی مفعول.

حمّاد روایت کرد از ثابت از عبد الرحمن ابی لیلی که اینکه آیت اول چنین آمد که: لا یستوی القاعدون من المؤمنین و المجاهدون. عبد الله بن امّ مکتوم دعا کرد و گفت: اللهم [۳۳۵- ر] انزل عذری، بار خدایا عذر من فرو فرست، خدای تعالی بفرستاد: غَیْرُ اَوْلِی الضَّرَرِ، و بفرمود که به جای خود بنه، و «۴» پس از آن به غزا رفتی و گفتی: مرا راست بدارید «۵» در بر اینکه «۶» دشمن و رایت به من دهی «۷» که من بنگریزم و نتوانم گریختن. زید بن ثابت گفت: غَیْرُ اَوْلِی الضَّرَرِ، اَی الزَّمانه، آن که زمن نباشد و مقعد نبود. علی بن ابی طلحه گفت عن ابن عباس که: مراد به «ضرر» عذر است، هر عذر که باشد.

اهل مدینه و این کثیر خواندند: «غیر» منصوب بر استثناء، و باقی قراء خواندند: «غیر» بر رفع بر صفت «قاعدون». حق تعالی گفت: راست نباشد «۸» مؤمنانی که فرو نشینند از جهاد بی عذری و منعی طلب رفاهیت و آسایش را «۹»، مؤمنانی که ایشان به جان و مال جهاد کنند در سبیل خدای، ایشان در منازل و درجات راست نباشد «۱۰» با

(۱). اساس، مت، وز: بی دید که، ضبط کلمه با توجه به تب و دیگر نسخه بدلهاست.

(۲). تب: جهاد کنیم.

(۳). تب: و آن.

(۴). لت: او.

(۵). آج، لب، لت: بداری.

(۶). تب، آج، لب، مر، لت: در برابر.

(۷). تب، مر: دهید.

(۸). لب، مر: نباشند. [.....]

(۹). تب و، مر، لت با.

(۱۰). تب، آج، لب، مر، لت: نباشند.

صفحه : ۷۵

اینان، بل آنان «۱» را که مجاهد باشند فضل ایشان «۲» بر آنان که نشسته باشند، و اینکه تفضیلی است که خدای تعالی داد ایشان را بقوله: فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً.

آنکه گفت: ایشان «۳» بی نصیب نه‌اند، هر کسی پایه خود دارد. وَ كَلَّا وَعَدَّ اللَّهُ الْحُسْنَى، خدای تعالی همه را وعده ثواب داده است. و «حسنى» تأنیث احسن باشد که افعال تفضیل بود و کنایت است از ثواب، بیانش: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَ زِيَادَةٌ «۴».

و فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا، دَرَجَاتٍ مِنْهُ، و خدای تفضیل داد جهاد کنندگان را بر نشستگان به ثوابی و مزدی «۵» عظیم درجه‌هایی «۶» و پایه‌هایی «۷» از او رحمت و آمرزش «۸».

اگر گویند در آیت اول «۹» گفت: تفضیل یک درجه است، و در آخر آیت گفت:

به درجات است، و اینکه متناقض باشد، گوئیم از اینکه دو جواب است:

یکی آن که: خدای تعالی در آیت اول «۱۰» وعده داد به فضل مجاهدان را بر نشستگانی که خداوند ضرر باشند به یک درجه، و در آخر آیت بر نشستگانی که نه خداوند ضرر باشند به درجات، و بر اینکه وجه تناقض زایل بود.

جواب دوم آن که: مراد به درجه در اول آیت علو منزلت است و ارتفاع قدر بر سیل مدح، چنان که گویند: فلان اعلی درجه عند الامیر من فلان. و مراد به «درجات» درجات بهشت است که درجات بهشت متفاضل باشد بعضی را بر بعضی بر قدر استحقاق، و بر اینکه وجه همه تنافی زایل باشد.

(۱). تب، آج، لب: اینان.

(۲). تب راست، مر، لت: فضل بود.

(۳). وز، تب نیز.

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۶.

(۵). مت: مزدی.

(۶). اساس، تب: درجه‌های / درجه‌هایی، مر: درجاتها.

(۷). اساس، وز، تب: پایهای / پایه‌هایی.

(۸). وز، تب: آمرزش و رحمت، لت: و آمرزش و رحمت.

(۹). وز، تب: در اول آیت.

(۱۰). وز، تب، آج، لب: در اول آیت.

صفحه : ۷۶

قوله تعالی:

[سوره النساء (۴): آیات ۹۷ تا ۱۰۴]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا (۹۷) إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا (۹۸) فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا (۹۹) وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَافِعًا كَثِيرًا وَسِعَةً وَمَنْ يُخْرِجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۱۰۰) وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا (۱۰۱) وَإِذَا كُنْتُمْ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكُمْ وَلَا تَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكُمْ وَلَا تَأْخُذُوا حَنْدَرَهُمْ وَأَسْلِحَتْهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أذىٌ مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا (۱۰۲) فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقَعُودًا وَعَلَى جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا (۱۰۳) وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (۱۰۴)

[ترجمه]

آنان که جان برداشت ایشان را فرشتگان بیداد کننده بر خود، گفتند در چه بودید «۱». شما! گفتند: بودیم ضعیفان در زمین. گفتند: نیند «۲» زمین خدای فراخ تا هجرت کردیتان «۳» در اینکه جا ایشان را جایشان دوزخ باشد و بد جاست «۴». مگر ضعیفان را از مردان و زنان و کودکان، نتوانند حیلتی و ندانند راهی «۵». ایشان باشند که خدای عفو کند از ایشان، و هست خدا عفو کننده و آمرزنده «۶». و هر که هجرت کند در راه خدا یابد در زمین راهی و نشستگاهی «۷» بسیار و فراخی، و هر که بیرون آید از خانه‌اش هجرت کننده به خدا و پیغامبر، پس دریابد او را مرگ «۸»، حاصل باشد مزدش بر خدا و خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده [بوده است] «۹». چون بروید در زمین نیست بر شما بزه اگر قصر کنید «۱۰» از نماز اگر ترسید که رنج دارند «۱۱» شما را

(۱). لت: بودی.

(۲). تب: نبود. [.....]

(۳). آج، لب: هجرت کنید.

(۴). آج، لب: و بدا جای بازگشتن آن.

(۵). آج، لب: چاره‌ای.

(۶). لت: بوده است.

(۷). اساس، مت: لس کاهی (!)، آج، لب: جای هجرت کردن، لت: کشتی گاهی، متن با توجه به ضبط تب انتخاب شد.

(۸). تب: که.

(۹). اساس، وز، مت: ندارد، آج، لب: هست، با توجه به تب، لت: افزوده شد.

(۱۰). اساس، مت: کنند، لت: کنی، با توجه به وز تصحیح شد.

(۱۱). آج، لب: که فتنه دارند.

صفحه: ۷۷

کافران که کافران بودند شما را دشمنی روشن.

و چون باشی «۱» در ایشان و نماز کنی «۲» برای ایشان بگو تا بایستند گروهی از ایشان با تو و برگیرند سلاح‌هایشان چون سجده کننده باشند از پس شما، و بگو تا بیایند گروهی دگر که نماز نکرده باشند و نماز کنند با تو و برگیرند آلت حذرشان و سلاح‌هایشان و خواهند کافران که غافلان شوید «۳» از سلاح‌تان و متاع‌هایتان بچسبند «۴» بر شما یک چسبیدن «۵»، و بزه نیست بر شما اگر باشد شما را رنجی از باران، یا باشید «۶» بیماران که فرو نهید سلاح‌هایتان و بگیرید «۷» حذرتان «۸»، خدای بشارد «۹» برای کافران عذابی خوار کننده.

چون «۱۰» بگذارید «۱۱» نماز «۱۲» ذکر خدای کنید «۱۳» ایستاده و نشسته و بر پهلوها تان «۱۴» چون ساکن شوید «۱۵»، به پای دارید «۱۶» نماز که «۱۷» نماز بوده است بر مؤمنان نوشته به وقت.

(۱). تب: باشید.

(۲). تب: کنید.

(۳). لت: شوی / شوید.

- (۴). آج، لب: حمله کنند.
- (۵). آج، لب: حمله کردنی. [.....]
- (۶). لت: باشی / باشید.
- (۷). لت: بگیری / بگیرید.
- (۸). آج، لب: پرهیز.
- (۹). آج، لب: ساخت، لت: بچارد.
- (۱۰). آج، لب: پس چون.
- (۱۱). لت: بگذاری / بگذارید.
- (۱۲). تب، آج، لب را.
- (۱۳). لت: کنی / کنید.
- (۱۴). آج، لب: بر پهلوها خفته پس.
- (۱۵). لت: شوی / شوید.
- (۱۶). لت: داری / دارید.
- (۱۷). تب، آج، لب: نماز را که.

صفحه : ۷۸

سستی مکنید «۱» در طلب «۲» کافران که اگر شما الم و درد می‌یابید «۳»، ایشان نیز درد می‌یابند [چنان که شما می‌یابید] «۴» و امید می‌دارید «۵» شما از خدای آنچه ایشان امید ندارند «۶»، و خدای دانا و محکم کار بوده است. قوله: إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ، مفسران گفتند: آیت در جماعتی آمد از اهل مکه «۷» به زبان ایمان آوردند و در دل نفاق داشتند، از جمله ایشان قیس بن الفاکه بود و قیس بن الولید بن المغیره، و هجرت نکردند با رسول - علیه السلام. چون مشرکان به بدر حاضر آمدند، ایشان با مشرکان حاضر آمدند، چون قلت لشکر مسلمانان دیدند گفتند: غر هؤلاء دینهم «۸»، دین ایشان اینان را بفریفته است. ایشان در غزات بدر کشته شدند، فرشتگان بر روی و پشت ایشان می‌زدند و می‌گفتند: ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ «۹».

ابو الجارود روایت کرد از باقر - علیه السلام - که اینان پنج کس بودند: حارث بن زعمه بن الأسود، و ابو العاص بن مته بن الحجاج، و علی بن امیه بن خلف، و قیس بن الولید بن المغیره، و قیس بن الفاکه بن المغیره، هر پنج در بدر کشته شدند. حق تعالی گفت: آنان که «۱۰» فرشتگان جانهای ایشان برداشتند، و ایشان ظالم نفس خود بودند. و نصب او بر حال است از مفعول به، یعنی در آن حال که ایشان چنین بودند. و «توفی» و «استیفاء» تمام بستدن باشد. و «توفیه» تمام به دادن باشد، و مراد قبض روح است، و قبض و استیفاء و توفی در یک طریق باشد جز که توفی بلیغتر است از قبض. و مرده را متوفی برای آن گویند که مقبوض الروح باشد، قال الله تعالی «۱۱»:

يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا «۱۲» ...، و مراد به ظلم نفس کفر است، و اصل او نقصان

- (۱). لت: مکنی مکنید.
- (۲). تب قوم، آج، لب گروه. [.....]
- (۳). لت: می‌یابی می‌یابید.
- (۴). اساس، مت، ندارد، با توجه به وز افزوده شد.

(۵). لت: داری / دارید.

(۶). وز، تب، آج، لب، لت: نمی‌دارند.

(۷). تب، لت که.

(۸). سوره انفال (۸) آیه ۴۹.

(۹). سوره حج (۲۲) آیه ۲۲.

(۱۰). آج، لب: گفت که.

(۱۱). تب، لت الله.

(۱۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۲.

صفحه : ۷۹

حَظَّ نَفْسٍ بَاشِدًا، یقال: ظلمته حَقَّهُ اِذَا بَخَسْتَهُ حَقَّهُ، و شاید که مراد ادخال الضَّرر علیها بالعقاب باشد. و گفته‌اند «۱»: مراد به ملائکه ملک الموت است، و گفته‌اند: مراد اعوان «۲» اویند، و گفته‌اند: مراد فرشتگانند که روز بدر خدای تعالی ایشان را به یاری رسول- علیه السلام- فرستاد فی قوله: یُمدِّدُکُمْ رَبُّکُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِکَةِ مُسَوِّمِینَ «۳».

قَالُوا فِیمَ کُنْتُمْ، گفتند ایشان را، یعنی فرشتگان گفتند اینکه کافران را: فِیمَ کُنْتُمْ، در چه بودی «۴» شما «۵»! سؤال توییح و تعنیف است، و بیان کردیم که حرف جرّ چون در «ما» ی [۳۳۶- ر]

استفهامی شود «الف» از او بیفکنند و به فتحه اکتفا کنند، چنان که «فیم» و «لم» و «بم» و «علام» و «حَتّام».

قَالُوا کُنَّا مُسْتَضْعَفِینَ فِی الْأَرْضِ، جواب دادند که: ما در زمین مکه ضعیفان بودیم، و مستضعف آن باشد که او را ضعیف دارند، یعنی ضعیف ما پوشیده نبود بر مردمان که مشرکان ما را ضعیف کردند. فرشتگان «۶» ایشان را جواب دادند «۷»: أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا، نه زمین خدای فراخ بود؟ گفتند: زمین مدینه خواست، و قوله: فَتُهَاجِرُوا، در محلّ نصب است برای آن که جواب استفهام است به «فا» و علامت نصبش سقوط «نون» است، چنان که گفت: فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا «۸»، نه زمین فراخ بود تا هجرت کردیتان در زمین. آنگه حق تعالی بیان کرد که: اینان دروغ [می] «۹» گویند و اینکه تعلل باطل است، و آنچه گفتند بنفاق گفتند و آنما مأوی و مرجع ایشان دوزخ است. و «مأوی» مفعول باشد من أوی الیه إذا ذهب الیه.

وَ سَاءَتْ مَصِيرًا، یعنی و ساءت النار مصیرا، و «مصیر» مرجع باشد، یقال:

(۱). لت که.

(۲). همه نسخه بدلها بجز مت: اعوانان.

(۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۵.

(۴). تب، مر: بودید. [.....]

(۵). آج، لب را.

(۶). تب: فریشتگان.

(۷). اساس، مت: دادیم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). سوره اعراف (۷) آیه ۵۳.

(۹). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۸۰

صار الیه اذا رجع الیه، و نصب او بر تمیز است.

آنکه استثنا کرد از ایشان گروهی مستضعفان بر حقیقت را که ایشان را راهی و حیلتی نباشد و از مردانی پیر و درویش و زنان و کودکان که اینان چاره هجرت و برگ و ساز و قوت آن ندارند که بیرون آیند و راه بدانند»^۱، ایشان که چنین باشند همانا خدای تعالی ایشان را عفو بکند چون عذر ایشان داند. و «عسی» برای مقاربه عفو و ترجیحی ایشان گفت تا مکلف قاطع نباشد بر آن، بل متردد بود از میان خوف و رجاء، که خدای تعالی عفو کننده و آمرزنده است.

حسن بصری روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: هر که دین خود بگریزند از «۲» زمینی به زمینی، و اگر چه از روی مثل بدستی باشد بهشت واجب شود او را، «۳» در بهشت رفیق ابراهیم خلیل باشد و رفیق من که محمدم.

وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، و هر که او هجرت کند در راه خدای، یعنی [در] «۴» طاعت خدا «۵» و رضای او، يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَافِعًا كَثِيرًا وَسَعَةً، در زمین مراغمی بسیار یابد و فراخی. مجاهد گفت: مراغم متزحزح باشد، یعنی مبعود و دوری از مکاره. عبد الله عباس و ضحاک گفتند: مراغم متحوّل باشد از زمینی به زمینی، و ابو عبیده گفت: مراغم مهاجر باشد، و گفتند: مذهب و مضطرب، و قال التَّابِغَةُ الْجَعْدِي «۶»:

كطود يلاذ باركانه عزيز المراغم و المذهب

و قال اخر «۷»:

الی بلد غیر دانی المحلّ عزیز المراغم و المهرب

و سَعَةً، گفتند «۸»: مراد فراخی شهرهاست، و گفتند: مراد فراخی روزی است، و معنی آیت بر نهاد اینکه بیتهاست که شاعر گفت:

(۱). تب، آج، لب، مر، لت: ندانند.

(۲). وز: بگریز اندازد.

(۳-۷). وز، تب، آج، لب، مر، لت و.

(۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). تب: خدای.

(۶). تب شعر.

(۸). اساس، مت: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۸۱

و فی الارض عن ذی الجور منأی و مذهب و کل بلاد أوطئت «۱» کبلادی و دیگری گفت «۲»:

و فی النَّاسِ ان رثت جبالک و اصل و فی الارض عن دار القلی متحوّل

اذا انت لم تنصف احاک و جدته علی شرف الهجران ان کان یعقل

و یرکب حدّ السیف من ان تضیّمه اذا لم یکن عن شفره السیف مزحل

و کنت إذا ما صاحب رام ظنتی و بدّل سوء بالذی کنت افعل

قلبت له ظهر المجن فلم أدم علی ذاک الا ریث ما أتحوّل

اذا انصرفت نفسی عن الشیء لم تکد الیه بوجه اخر الدهر تقبل

تقول العرب: راغمت فلانا اذا هاجرته و ترکته و ان کان بالرغم منه و المذله، و اصله من الرغام و هو التراب، و منه قولهم: علی رغم أنفه و قولهم و ان رغم أنفه، أی ترب. اصل کلمه اینکه است که گفتیم.

مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که پیش از اینکه است:

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ - الاية، جماعتی مسلمانان، منهم ضمرة بن العيص بیمار بود، گفت: من از جمله آنان نهام (۳) که خدای استننا کرد مرا، بل من راه دانم و ساز دارم، حرام است بر من اگر من یک شب در مکه قرار کنم (۴).

بفرمود تا برای او چهار پای (۵) و جای خوار (۶) بساختند و او را از مکه بیرون آوردند. در راه به تنعیم رسید فرمان یافت، خدای تعالی در او اینکه آیت فرستاد.

عمر بن شبنه (۷) گفت: اینکه مرد ابو امیة بن ضمرة بن جندب الخزاعی بود، زبیر بن بکار گفت: خالد بن حزام بود. عکرمة گفت: جماعتی از مکه به در آمدند تا به مدینه آیند، مشرکان از قفای ایشان بیامدند و ایشان را بفریفتند و باز پس بردند، خدای تعالی در ایشان اینکه آیت بفرستاد.

(۱). اساس، وز، تب، مت، آج، لب: اوطنت.

(۲). تب شعر. [.....]

(۳). مر: نبودم، لت: نه‌یم.

(۴). وز، تب، آج، لب، مر، لت: مقام کنم.

(۵). مر: چارپای.

(۶). تب، مت، آج: خواب، لب: خاب.

(۷). مر: عمر بن شبنه.

صفحه : ۸۲

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ (۱)، مسلمانان از مدینه اینکه آیت به ایشان نوشتند، ایشان بخواندند و توبه کردند و هجرت کردند، خدای تعالی در ایشان اینکه آیت بفرستاد. ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِن بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَرُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۲). آنکه حق تعالی در حق آنان که هجرت کردند و در راه وفات رسید ایشان را اینکه آیت بفرستاد و گفت (۳): هر که او از خانه خود بیرون آید، مُهَاجِرًا هجرت کننده- و نصب او بر حال است- به خدای و پیغامبر، آنکه مرگ در یابد او را، فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ.

و سبب آن بود که چون اینکه مرد بیمار از مکه بیرون آمد آن جا که حال بر او سخت شد [۳۳۶-پ]

و دانست که بخواهد مردن، دست راست می‌بر آورد «۴» و بر دست چپ می‌زد و می‌گفت: اللهم هذه لك و هذه لرسولك، بار خدایا اینکه بیعت تو راست و اینکه بیعت رسولت راست «۵»، ابایعك علی ما بايع عليه رسولك، بیعت می‌کنم تو را بر آنچه رسول خدای تو را بیعت کرد. اینکه بگفت و گذشته شد «۶». مسلمانان گفتند: اگر به مدینه رسیدی ثواب و مزد مهاجران یافتی، اما چون نرسید ندانیم که او را مزد مهاجران باشد یا نه؟ و مشرکان گفتند: اینکه مرد نه به خانه خود بماند و نه به مقصود رسید- بر طریق شماتت «۷». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ - أَى وَجِب، مزد او بر خدای واجب شد و نزدیک «۸» خدای واقع شد و به موقع افتاد. وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا، و خدای تعالی آمرزنده است، آن را که او در حال شرک کرد، و بخشاینده است بر او در آنچه در حال اسلام کرد.

وَ إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ، و چون در زمین سفر کنی و بروی «۹». فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ

(۱). سوره عنكبوت (۲۹) آیه ۱۰.

(۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۱۰.

(۳). مَرَّ وَ مَنْ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا رَا (۴). اساس، مت: می‌بردارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). اساس، مت: رسولت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). مر: درگذشت.

(۷). مر اینکه می‌گفتند.

(۸). تب، لت: بنزدیک.

(۹). تب، مر: سفر کنید و بروید. [.....]

صفحه : ۸۳

جُنَاحٌ بر شما بزه‌ای و حرجی نیست که قصر کنی «۱» به نماز اگر ترسی «۲» از فتنه کافران.

بدان که ظاهر آیت چنین می‌نماید که قصر در نماز روا نبود الا با خوف، و خلاف نیست که اگر خوف باشد و اگر نباشد «۳» در نماز سفر قصر باید کردن، و خوف شرط نیست در قصر نماز برای اینکه معنی اصحاب شافعی گفتند که: اینکه جا کلام تمام است که گفت: «مِنَ الصَّلَاةِ». و قوله: إِنْ خِفْتُمْ، ابتدای کلام دگر است، و «واو» مقدر است، و تقدیر آن است که: و ان خفتم ان یفتنکم الذین کفروا. و آنچه او را حمل کرد بر اینکه آن است که ما گفتیم، و جماعتی بسیار از فقها گفتند که:

اگر چه ظاهر قرآن چنان است که قصر با خوف باشد اینکه حکم منسوخ است به اجماع و بنزدیک او نسخ الكتاب بالسنة روا نباشد آن را بنا بر اینکه کرد، «۴» بر مذهب ما و دیگر فقها آن است که: نسخ القرآن بالسنة المعلومة المقطوع علیها روا باشد، برای آن که حکم سنت معلومه از اخبار متواتر و اجماع امت حکم قرآن است، چنان که نسخ قرآن روا باشد بعضی بر «۵» بعضی نسخ قرآن بسنة مقطوع علیها روا باشد، و فرقی نبود.

فاما نسخ قرآن بالسنة غیر المقطوع علیها، بنای آن بر عمل به اخبار آحاد باشد آن کس که عمل گوید به اخبار آحاد بنزدیک او روا باشد و بنزدیک ما روا نباشد، برای آن که بنزدیک ما عمل به اخبار آحاد روا نباشد. و آن تقدیر که ایشان کردند آیت را، تقدیری فاسد است برای آن که اگر «ان خفتم» به شرطی مستأنف کند آن را جزایی باید، و در «۶» آیت جزای آن شرط که ایشان تقدیر کردند نیست. دگر آن که «واو» ی تقدیر کردند که در کلام نیست، و نه دلیلی هست بر حذف آن.

و نیز ظاهر آیت آن است که: مرد مسافر مخیر است در قصر نماز، و بنزدیک ما و بیشتر فقها آن است که مسافر مخیر نیست بین القصر و الاتمام، بل چون سفر به شرایط خود بود واجب است او را که قصر کند.

(۱). تب، مر: کنید.

(۲). تب: ترسید.

(۳). آج، لب: باشد یا نباشد.

(۴). وز، تب، آج، لب، مر، لت و.

(۵). مر، لت: به.

(۶). مر آخر.

صفحه ۸۴:

و مذهب شافعی آن است که: مسافر مخیر است اگر خواهد قصر کند و اگر خواهد اتمام، و اتمام اولیتر باشد و القصر رخصه. عبد الله عیاس گفت: اول نماز که در او قصر فرمودند نماز دیگر بود به عسفان در غزات ذی انمار، و اینهم از جمله آن است که منسوخ است به اختبار متواتر و اجماع اهل البیت اعنی التخییر بین القصر و الاتمام، و بنزدیک ما فرض مسافر قصر [است] «۱»، چنان که فرض حاضر اتمام است، و خوف شرط نیست، بل خوف سببی است برآسه موجب قصر.

و از شرایط [سفر] «۲» تا در او قصر باید کردن آن است که سفر مباح باشد یا طاعت، معصیت نبود، و هشت فرسنگ باشد یا بیشتر.

و ابو حنیفه گفت: سه مرحله باید [بیست] «۳» و چهار فرسنگ، و شافعی گفت:

شانزده فرسنگ، چهل [و] «۴» هشت میل، و گروهی دگر از فقها گفتند: در اندک و بسیار سفر قصر واجب بود، و قصر در نماز چهارگانه واجب باشد از نماز پیشین و دگر، و نماز خفتن که چهار دو شود. فاما نماز شدم و نماز بامداد «۵» بر حال خود بود در سفر و حضر، و بنزدیک ما سنت هفده رکعت بیوفتد در سفر و هفده بماند. آن هفده که بیوفتد شانزده رکعت سنت پیشین است و دو رکعت نشسته از پس نماز خفتن که آن را وتیره گویند، و آن به یک رکعت شمارند.

و از شرط مسافر تا قصر کند آن است که: نیت سفر از شب کرده باشد، چه اگر به روز اتفاق افتد ناگاه که بیرون رود آن روز نماز تمام کند، و تا از شهر بیرون نرود و چندان بنشود که دیوارهای شهر از چشم او غایت شود یا بانگ نماز شهر نشنود او را قصر نشاید کردن. و چون به شهری یا منزلی فرود آید و ده روز نیت مقام کند، حکم او حکم حاضران است. و اگر عزم مقام کمتر از ده روز باشد، نماز به قصر کند که حکم او حکم مسافران است. و اگر نداند که چه مقدار مقام خواهد بودن، گوید:

امروز بروم و فردا بروم و منتظر صحبت باشد و هر ساعت مجوز بود که صحبت در افتد،

(۴-۳-۲-۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). اساس: بام دارد/ بامداد.

صفحه ۸۵:

او نماز به قصر کند تا سی روز [بگذرد] «۱». اگر سی روز بگذرد، سی [و] «۲» یکم روز نماز تمام کند، و اگر همه [۳۳۷- ر] یک نماز باشد.

و آن کس که یک نماز تمام بکند در منزل، پس از آن عزم مقام ده روز بگرداند او را نماز تمام باید کردن.

و چند کس را از جمله مسافران قصر نشاید کردن: مکاری و ملاح و شبان و بودی که به طلب باران «۳» گردد، [و] «۴» آن که در عمارت خود می‌گردد از شهری به شهری، و آن که در تجارت می‌گردد از بازاری به بازاری. و آن را که سفر بیش از حضر باشد. و حدش آن بود که در شهری ده روز مقام نکند، و آن که سفر او معصیت باشد، و آن کس که سفر او به صید لهُو و بطر باشد. فاما

آن کس که صید او برای تجارت باشد، او نماز تمام کند و روزه بگشاید. و آن کس که سفر او به صید باشد برای قوت عیال، او را نماز قصر باید کردن و روزه بگشادن.

و در چهار جایگاه اتمام مستحب است: در مکه و مدینه و مشهد امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و مشهد حسین علی - علیهما السلام.

و قولی دیگر در آیت آن است که: مراد به قصر نماز، قصر ارکان نماز است در حال خوف، و بنزدیک ما نماز خوف به قصر باید کردن چون نماز سفر، و بیانش بیاید. و نماز شدت خوف به ایماء باشد. روی به تکبیر احرام به قبله کند، و آنگه چنان که می آید روی می گرداند و رکوع و سجود به اشارت کند، و سجودش از رکوع خافضتر باشد، اگر چنین نتواند کردن «۵»، به بدل هر رکعتی چهار تسبیح کند: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر.

و بعضی مفسران گفتند دو گونه است: یکی قصر نماز مسافر بی خوف که او را هر چهار رکعت دو شود، و یکی قصر نماز خوف است که آن قصر قصر باشد، اعنی

(۱). اساس، مت، مر، لت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲-۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آج، لب: بازان و مرغان شکاری، مر: یاران.

(۵). اساس، مت: نتوان کردن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۸۶

قصر نماز مسافر دو یکی «۱»، چنان که آنچه حاضر را چهار باشد، مسافر خایف را یکی باشد، و اینکه مذهب عبد الله عباس است به روایتی.

و فتنه کافران در آیت دل مشغولی دادن ایشان باشد مؤمنان را به ترسانیدن و کید کردن و حرب کردن با ایشان، و اصله فی الامتحان.

ابن جریح و قتاده گفتند: در قراءت ابی چنین است: اذا ضربتم فی الارض فلیس علیکم جناح ان تقصروا من الصلوة ان یفتنکم الذین کفروا- و «ان خفتم» در جامع او نیست، علی معنی لثلا یفتنکم الذین کفروا، کما قال تعالی: یُبَیِّنُ اللهُ لَکُمْ اَنْ تَضَلُّوا «۲»، و المعنی لثلا تَضَلُّوا، و قوله: وَ اَلْقَى فِی الْاَرْضِ رَواسِیَ اَنْ تَمِیدَ بِکُمْ «۳»، و المعنی: لثلا تمید بکم- و معنی آن که بر شما حرجی نیست که قصر کنی «۴» از نماز تا به فتنه نیفکنند شما را کافران، و بر اینکه قراءت چون در آیت خوف نبود بر مذهب ما و مذهب فقها راست باشد. و راوی خبر گوید که من گفتم عمر خطاب را که: ما را چه عذر است که قصر می کنیم، و خدای تعالی به خوف مشروط بکرد و ما ایمنیم! گفت: اینکه که تو را مشکل است، مرا نیز «۵» مشکل بود، از رسول- علیه السلام- پرسیدم، گفت:

صَدَقَةٌ تَصَدَّقُ اللهُ بِهَا عَلَیْکُمْ فَاقْبَلُوا صَدَقَتَهُ

، گفت: صدقه «۶» است که خدای تعالی به شما داد، صدقه او قبول کنی «۷».

و قومی گفتند که: قصر روا نباشد الا با خوف، و اینکه از عایشه روایت کردند و سعد ابو وقاص «۸»، و اینکه خلاف منقرض «۹» است و در «۱۰» فقهاء مذهب هیچ کس نیست. و قوله: اِنَّ الْکَافِرِیْنَ کَانُوا لَکُمْ عَدُوًّا مُّبِیْنًا، برای آن «۱۱» به لفظ واحد گفت «عدوا» با آن که کافران جمع اند، که فاعول و فاعیل را لفظ واحد و جمع یکی باشد، یقال: رجل

(۱). وز: مسافر یکی شود، تب، آج، لب، لت: مسافر دو یکی شود، مت: مسافر یکی دو، مر: مسافر که دو یکی شود.

(۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. [.....]

(۳). سوره نمل (۱۶) آیه ۱۵، لقمان (۳۱) آیه ۱۰.

(۴-۷). تب، مر: کنید.

(۵). مر: هم.

(۶). تب، مر: صدقه‌ای، لت: صدقه / صدقه‌ای.

(۸). مر: سعد بن وقاص.

(۹). وز: متعرض.

(۱۰). مر: و از.

(۱۱). وز: برای استحقاق، تب، آج، لب، مر، لت: برای آن که.

صفحه : ۸۷

عدو و قوم عدو، و کذلک: کفور و شکور، و کذلک جریح و قتیل.

قوله: وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ، قوله: فِيهِمْ، أی فی الضاربین فی الارض. حق تعالی گفت: یا محمّد؟ اگر تو در میان اینکه مسافران و مجاهدان باشی که ایشان از دشمن ترسند، و خواهی تا نماز جماعت کنی برای ایشان بر اینکه ترتیب باید کردن: نماز کنی به «۱» ایشان قصر مسافر دون قصر خائف که او را شدت خوف نباشد، اغنی از نقصان ارکان نماز و اقتصار در رکوع و سجود بر ایماء، بل دو رکعت نماز کنی برای ایشان- چنان که شرح دهیم- و اینکه به دو شرط باشد:

یکی آن که: در مسلمانان کثرتی باشد که چون دو فرقه باشند هر یکی از ایشان در برابر دشمن مقاومت توانند کردن.

دگر آن که: دشمن در خلاف جهت قبله باشد، چون اینکه دو شرط باشد رسول- صلی الله علیه و علی آله- یا امام که نایب رسول باشد، یا کسی که نایب امام باشد در جهاد در نماز ایستد و تکبیر احرام بکند «۲»، و گروهی بیایند و در قفای او بایستند و نماز ببندند با او، و گروهی دیگر در برابر دشمن با سلاح مقاومت می کنند با ایشان، و امام با اینان «۳» یک رکعت نماز بکند و به دوم برخیزد و «الحمد» بخواند و سورتی دراز، و اینکه قوم که در قفای او باشند آن رکعت مخفف کنند و بنشینند و سلام باز دهند و بروند و به جای آن فرقت «۴» بایستند در برابر دشمن، و ایشان بیایند و به قفای امام آیند و تکبیر ببندند و آن یک رکعت با امام بکنند. چون امام به تشهد بنشیند، تشهد «۵» مطول کند تا ایشان برخیزند و یک رکعت دیگر ضم کنند با آن رکعت و بنشینند تشهد خفیف خوانند، و امام با ایشان سلام باز دهد، فرقه اول را تکبیر باشد و دوم «۶» را تسلیم.

و اگر نماز «۷» شام بود هم اینکه ترتیب باشد جز که «۸» اگر امام خواهد [۳۳۷-پ]

به فرقه اول یک رکعت کند و به فرقه دوم «۹» دو رکعت، و اگر خواهد به فرقه اول دو رکعت

(۱). مر: نماز کن یا .

(۲). مر: بگوید.

(۳). لب، مر: با ایشان.

(۴). مر: آن گروهی دیگر.

(۵). مر را.

(۶-۹). مر: دویم. [.....]

(۷). آج، لب نماز.

(۸). مر: جز آن که.

صفحه : ۸۸

کند و به فرقه دوم یک رکعت، و همچنین فرقه اول را تکبیر باشد و فرقه دوم را تسلیم، فهذا معنی قوله: فَلَتَقُم طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَ لِيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَ لَتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصِصُوا فَلْيَصِيصُوا مَعَكَ، و اینکه کیفیت «۱» بعینها مذهب شافعی است و مذهب احمد حنبل و مذهب مالک در اول، آنگاه «۲» باز آمد از اینکه و خلاف کرد در یک فصل، و آن آن است که گفت: چون امام سلام باز دهد، ایشان که در پی اویند سلامها باز ندهند، بل برخیزند و رکعتی دگر کنند و آنگاه سلام باز دهند. و ابن ابی لیلی هم چنین گفت، جز که در یک فصل خلاف کرد و آن آن است که گفت: امام به اول تکبیر احرام به هر دو فرقه ببندد، و آنگاه «۳» فرقتی بروند و یک فرقت با او ایستند «۴» و باقی چنان که گفتیم.

و مذهب ابو حنیفه آن است که «۵»: دو فرقه شوند- چنان که ما گفتیم- و امام تکبیر احرام کند و به یک فرقه یک رکعت نماز بکند، چون به رکعت دوم «۶» برخیزد اینکه گروه که به اول یک رکعت کرده باشند در نماز بروند و به برابر دشمن روند «۷» و آن طایفه بیایند و تکبیر نماز ببندند و با امام اینکه یک رکعت «۸» بکنند و امام سلام دهد «۹» و ایشان ندهند، بل در نماز بروند و به برابر دشمن شوند، و آن «۱۰» طایفه اول باز آیند و آن رکعت دوم «۱۱» که بر ایشان مانده باشد بکنند و برابر دشمن روند، و آنگاه آن طایفه بیایند- اعی طایفه دوم- و نماز خود تمام بکنند، و هر دو فرقه را نماز تمام باشد. مخالفت او با ما چند جای است: یکی آن که گفت: در نماز آیند و شوند، و نمازشان تباه نشود به سبب خوف، و دوم «۱۲» آن که گفت: با امام سلام بدهند «۱۳». و اصحاب شافعی حکایت مذهب «۱۴» ابن ابی لیلی کنند «۱۵»، و اخبار بسیار آمده از طرف «۱۶» ما و مخالفان بر اینکه ترتیب که ما گفتیم

(۱). مر: اینکه طریق.

(۲-۳). مر: آنگاه.

(۴). وز، تب، آج، لب، لت: بایستند.

(۵). مر به. (۱۲-۱۱-۶). مر: دویم.

(۷). لت: شوند.

(۸). آج، لب نماز.

(۹). مر: باز دهد.

(۱۰). مر: آنگاه آن.

(۱۳). تب، آج، لب: ندهند.

(۱۴). آج، لب ابو حنیفه بر مذهب.

(۱۵). آج، لب، لت: و اصحاب ابو حنیفه از اصحاب شافعی حکایت ابن لیلی کنند. [...]

(۱۶). تب: طریق، آج، لب، مر، لت: طرق.

صفحه : ۸۹

که: رسول- علیه السلام- صلات خوف چنین کرد، و در چندین جایگاه به عسفان و ذات النخل و ذات الرقاع و جز آن. و اما نماز شام: اگر چه امام «۱» مخیر است بنزدیک ما فاضلتر آن است که به فرقه اول یک رکعت کند و [به] «۲» دوم دو رکعت، و مذهب شافعی هم اینکه است، و اصحاب او از او «۳» دو قول گفتند و اختیار مذهب آن «۴» کردند که به فرقه اول دو رکعت کند و به

دوم یک رکعت، و نماز خوف در سفر و حضر جایز باشد، و مذهب ابو حنیفه و شافعی هم چنین است. و مذهب مالک آن است که: در حضر روا نبود، دلیل ما عموم آیت است و عموم اخبار، و تخصیص نیست حال سفر را از حال حضر، اگر امام قوم را به چهار فرقه بکند در حضر، و به هر فرقی رکعتی بکند نماز امام و مأوم باطل باشد. و ابو حنیفه گفت: نماز امام درست باشد و نماز مأوم باطل، و شافعی را دو قول است: یکی آن که نماز هر دو درست باشد، و یکی چون قول ابو حنیفه.

قوله: «وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ» سلاح بر گرفتن واجب است بنزدیک ما بر اینکه گروه که نماز می‌کنند، و اینکه مذهب داود است از فقها: و یک قول شافعی، و قول دوم «۵» شافعی را آن است که: مستحب است، و اینکه مذهب ابو حنیفه است. نماز شدت خوف بنزدیک ما چنان است که گفتیم: به ایماء و [به] «۶» تکبیر احرام روی به قبله کند و چنان که آید می‌گردد «۷»، از آمدن و شدن و تیغ زدن و نیزه زدن، و پشت بر قبله و روی به قبله و به هر وجه که باشد. و مذهب شافعی هم اینکه است، الا آن که او گفت: اگر نیزه زند و شمشیر زند نمازش تباه شود بگذرد در نماز و پس نماز با سر گیرد، و ابو العباس سرجی گفت: نماز

(۱). اساس، مت: نماز، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس، مت: او را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). مر: او.

(۵). مر: دویم.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آج، لب و.

صفحه : ۹۰

با سر نگیرد. مثل آن که ما گفتیم [و ابو حنیفه هم چنین گفت که ما گفتیم] «۱» جز آن که او گفت: اگر رود نمازش تباه شود، و اگر به طعن و ضرب محتاج باشد هم نماز درست نبود، مثل قول الشافعی نماز را تأخیر کند و آنگاه قضا کند.

چون سواری بیند و گمان برد که دشمن است نماز خوف بکند، آنگه پیدا شود که دشمن نیست، مثلاً شتر «۲» باشد یا گاو و یا قومی دگر که [نه] «۳» کافران و دشمنان باشند نمازش درست بود و با سر نباید گرفتن. و شافعی را دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم، و یکی آن که با سر باید گرفتن، و اینکه مذهب ابو حنیفه است.

نماز آدینه بر هیأت نماز خوف روا باشد در شهر و صحرا چون شرایط و جویش حاصل بود «۴». ابو حنیفه گفت: نماز آدینه روا نباشد الا در شهر یا در صحرا در مصلی که نماز عید کنند، و شافعی گفت: در صحرا به هیچ حال روا نباشد، و جز در شهر روا نبود.

و نماز خوف در سفر و حضر دو رکعت باشد جمله نمازها الا نماز شام «۵» که سه رکعت بود، و اینکه مذهب عبد الله عباس و حسن بصری و طاووس، و بعضی اصحاب ما گفتند: نماز خوف در سفر دو شود، اما در حضر بر حال خود باشد چهار چهار، و اینکه مذهب جمله فقهاست، و قول اول در مذهب درست تر است، و مذهب جمله فقها و مذهب ما آن است که: صلوات خوف منسوخ نیست، و ابو یوسف و مزنی گفتند: منسوخ است، و ابو یوسف از آن باز آمد و به قول فقها گفت، و «۶» مزنی تنها بر خلاف ماند و آن خلاف منقرض است امروز.

قوله: «وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ»، کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که او گفت: سبب نزول آیت آن بود که

رسول- علیه السلام- در بعضی غزوات نماز پیشین بکرد بر هیأت آن که هر وقت کردی بجماعت، و جمله صحابه و لشکر با او نماز بکردند [۳۳۸-]، و دشمن در برابر. چون رسول- علیه السلام- از نماز

(۲- ۱). وز: مثل اشتر.

(۳). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها- و.

(۵). مر: مغرب.

(۶). مر: ائما.

صفحه : ۹۱

فارغ شد، مشرکان تأسف خوردند و گفتند: چرا ما بر اینان حمله نبریم، چون اینان در نماز بودند، و اینان را به تیغ و نیزه فرو نگرفتیم! «۱» رها کنی «۲» که ایشان «۳» را نمازی دیگر هست که آن نماز دوست تر دارند از پدران و فرزندان خود، چون در آن نماز شوند ما مراد خود بیاییم.

چون رسول- علیه السلام- خواست که نماز دیگر کند، جبرئیل آمد و او را از کید مشرکان خبر داد، و نماز خوفش بیاموخت- چنان که شرح دادیم- و گفت: اینکه نماز خوف است چون حال بر اینکه جمله باشد نماز چنین کند و اینکه آیت آورد. وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ، خطاب است با رسول- علیه السلام- یعنی چون تو در میان اینان باشی «۴» و با اینان حاضر باشی و خواهی تا نماز کنی، فَلَتَقُمْ طَائِفَةً مِنْهُمْ مَعَكَ، «لام» امر است، و امر غایب به «لا» م بود، یعنی باید تا گروهی با تو بایستند «۵». وَلِيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ، و بگو تا سلاح بر گیرند، و اینکه گروه نماز کنان را می گوید، و اینکه دلیل است بر صحت مذهب ما در آن که گفتیم که: سلاح بر گرفتن اینکه گروه را واجب است، برای آن که خدای تعالی امر کرد به اخذ سلاح اینکه قوم را، و امر قرآن را ظاهر بر وجوب بود تا دلیلی برخاستن که واجب نیست، و آن سلاح که برگیرند تیغ باشد و کارد و خنجر- فی قول اکثر المفسرین- و در اخبار ما هم چنین آمد. و عبد الله عباس گفت: اینکه گروه که مأمورانند به اخذ سلاح، آنانند که در برابر دشمن اند، و قول اول درست تر است که ظاهر دلیل آن می کند در سیاق کلام.

فَإِذَا سَجَدُوا، چون سجده کنند، یعنی آن گروه که با تو در نمازند و از سجده فارغ شوند، فَلْيَكُونُوا مِنْ وِرَائِكُمْ، باز پس شما شوند، یعنی با برابر دشمن با جای آن گروه دیگر، و اینکه دلیل است بر قاعده‌ای از قواعد ما در اینکه مسأله، و آن آن است که ما گفتیم اینکه نماز بر اینکه وجه به دو شرط واجب باشد: یکی آن که دشمن در خلاف جهت قبله باشد، از اینکه کار «۶» حق تعالی گفت اینان را که: با جایگاه مقاومان دشمن

(۱). تب، آج، لب، مر، لت باز گفتند. [.....]

(۲). تب، مر: کنید.

(۳). تب، آج، لب، مر، لت: اینان.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مت: باشی که بر متن مرجح می نماید.

(۵). وز، لت یا بگو تا گروهی با تو بایستند.

(۶). مر: جهت.

صفحه : ۹۲

إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ (۷) هر هو هر هو ...، در اینکه آیت بیشتر با لفظ داد، و در آیت ما بیشتر با معنی، و مثله: فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ (۹) نَحْنُ جَمِيعٌ مُنتَصِرُونَ (۱۰)، علی اللفظ [۳۳۸-پ] دون المعنی. و در قرآن از اینکه بسیار است، و در آیت دلیل است بر نبوت رسول- صلی الله علیه و آله- برای آن که اینکه آیت فر وقتی «۱۱» آمد که رسول- علیه السلام- به عسفان بود و مشرکان به ضحجان. رسول- علیه السلام- نماز پیشین بکرد، و از میان مسلمانان و کافران مسافتی بود، ایشان سگالش آن کردند که به سر مسلمانان فرود آیند، خدای تعالی از کیدشان «۱۲» رسول را

(۷-۱). تب، مر: آرید.

(۲). لب، لت: بچارده.

(۳). اساس، وز، مت: یقم، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). آج، لب و.

(۵). سوره حج (۲۲) آیه ۲۹.

(۶). مر، لت: راند.

(۸). سوره حجرات (۴۹) آیه ۹.

(۹). سوره اعراف (۷) آیه ۳۰.

(۱۰). سوره قمر (۵۴) آیه ۴۴.

(۱۱). وز، مر: وقتی.

(۱۲). وز، آج، لب، مر، لت: ایشان.

صفحه : ۹۴

خبر داد بی آن که کسی از ایشان به لشکرگاه رسول آمد «۱»، و گفتند: سبب اسلام خالد ولید اینکه بود. و قوله: وَلَا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذَىٰ مِنْ مَطَرٍ، بعضی گفتند: در عبد الرحمن عوف آمد که او را بیمار بود و سلاح نمی توانست برگرفتن. و کلبی گفت عن ابی صالح عن عبد الله بن عباس که: آیت در رسول- علیه السلام- آمد، و آن آن بود که رسول- علیه السلام- به غزاه محارب و بنی أنمار شد به منزلی فرو آمد «۲» و مسلمانان فرود آمدند، و از مشرکان هیچ کس پدید نبود. رسول- علیه السلام- برخاست و به قضای حاجتی برفت، و باران می آمد. چون رسول- علیه السلام- فارغ شد و خواست تا با لشکرگاه آید، رود در آمده بود و حایل شده. رسول- علیه السلام- از آن جانب بماند تنها و سلاح نداشت، برفت و در زیر درختی بنشست. از سر کوه حویرث بن الحارث المحاربی ثم الحضرمی نگاه کرد. رسول [را] «۳»- علیه السلام- از دور بدید، اصحابش را گفت: هذا محمد قد انقطع من أصحابه، آن محمّد است که تنها آن جا نشسته است از اصحاب خود تنها شده «۴»، قتلنی الله ان لم اقتله، خدای مرا بکشاد و اگر او را بنکشم «۵». بیامد شمشیر به دست گرفته و بر کشیده. که رسول خبر داشت- به سر او رسیده بود «۶» با تیغ، گفت «۷»: من یمنعک منی، تو را از من که حمایت کند! رسول- علیه السلام- گفت: الله «۸»، خدای تعالی مرا از تو حمایت کند، آنگاه گفت: [اللهم] «۹» اکفنی حویرث بن الحارث بماء شت، بار خدایا شرّ اینکه مرد کفایت کن مرا به هر چه خواهی. آنگاه تیغ برآورد تا بر رسول زند، فرشته‌ای بیامد و پری بر میان کتف او زد و او به رو «۱۰» در آمد و تیغ از دستش بیفتاد. رسول- علیه السلام- تیغ بر گرفت و بر سر او بایستاد و گفت:

الان من یمنعک منی

اکنون تو را که از من

(۱). اساس، مت: آمدند، مر: آید، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). مت، آج، لب، مر، لت: فرود آمد.

(۳). اساس، وز، مت: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۴). مر: جدا شده.

(۵). اساس، وز، مت، آج: بنه کشم / بنکشتم.

(۶). مر: که تا رسول خبر دارد شد آن بر رسول رسیده بود.

(۷). مر، لت یا محمّد.

(۸). مر عزّ و جلّ.

(۹). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). مر، لت: روی.

صفحه : ۹۵

حمایت کند «۱»! گفت: لا احد یمنعی منک، کس نیست که مرا از تو حمایت کند.

رسول - علیه السلام - گفت: گواهی ده که خدا «۲» یکی است و محمّد رسول اوست تا تیغ با تو دهم تا بروی، گفت: اینکه نگویم، و

لکن با تو عهد کنم که هرگز با تو و قوم تو کارزار نکنم و کس را بر تو یاری نکنم.

رسول - علیه السلام - تیغ به او داد، او تیغ بستند و گفت: و الله لانت خیر منی، به خدای که تو از من بهتری. رسول - علیه السلام -

گفت:

انا حق بذلک منک

به هر حال من سزاوارترم به آن که از تو به باشم «۳». حویرث با اصحابش شد، او را گفتند: ویلک، تیغ برکشیده به سر محمّد شدی،

چرا تیغ نزدی و جهانی را از دست او نرهانیدی، و چرا بیوفتادی «۴» بی آن که تو را بیفگند! گفت: آن جا که من تیغ برآوردم،

پنداشتی کسی بیامد و چیزی «۵» بر پشت من زد و مرا بیفگند و تیغ از دست من بیوفتاد «۶»، و محمّد تیغ برگرفت و اگر خواستی که

مرا بکشد توانستی و لکن نکرد، و او از من جوانمردتر بود، مرا گفت: اسلام آر «۷». قبول نکردم، و لکن عهد کردم که نیز با او قتال

نکنم و کس را بر او یاری نکنم، و رود ساکن شد «۸» رسول - علیه السلام - با لشکرگاه آمد و از اینکه حال صحابه او خبر داد و

آیت برایشان خواند.

و اصل «جناح» من جناح اذا مال باشد، برای آن که صاحب جناح مایل است از صواب و راستی. پس گفتند: سبب نزول آیت اینکه

بود - و الله اعلم.

فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ - الاية. حق تعالی گفت: چون حال اینکه حال باشد، و شما را با دشمن مصاف باشد و نماز خوف کرده باشی «۹»

و پرداخته، در عقب آن ذکر خدای [کنی] «۱۰» از حمد و ثنای او و دعای خود و برادران خود به فتح و ظفر و نصرت و نفرین بر

دشمنان خدای، تا باشد که ظفر یابی «۱۱»، چنان که گفت «۱۲»:

(۱). مر، لت حویرث.

(۲). آج، لب، مر، لت: خدای.

(۳). مر چون.

(۴). آج، لب، مر، لت: بیفتادی.

(۵). مر گران.

(۶). آج، لب، مر، لت: بیفتاد.

(۷). مر، لت: آور. [.....]

(۸). لب و.

(۹). تب، مر: باشید.

(۱۰). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). تب، مر: یابید.

(۱۲). آج، لب فَاِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ. ماشده یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ- اینکه قول عبد الله عباس است و بیشتر مفسران. و در اخبار ما آمد که: مستحب است که عقب نماز سفر و نماز خوف که با قصر می باید کردن، سی بار بگوید: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر، تا جبران نقصان نماز باشد. و قوله: قِيَامًا وُقُودًا، جمع قایم و قاعد باشد، و نصب او بر حال باشد. و عَلَى جُنُوبِكُمْ، جار و مجرورهم در محل نصب است بر حال، و التقدير: مضطجعین علی جنوبکم، در اینکه احوال که باشی «۱» اگر ایستاده باشی «۲» و اگر نشسته، و اگر بر پهلو خفته. آنکه چون ذکر نماز سفر و نماز خوف و حالات اعدار بگفت، باز نمود که: چون خوف زایل «۳» و سفر کناره شود، فَاِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ، چون ساکن شوی «۴» و جای به شما آرام گیرد، فَاَقِيمُوا الصَّلَاةَ نماز را اقامت کنی «۵» بتمام و کمال و حدود و ارکان و شرایط خود، چنان که نماز حضر و امن بود، بی قصری و ایماهی «۶» به رکوع و سجود و قراءت. إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا، عبد الله عباس و عطیة العوفی و ابن زید و سدی و مجاهد گفتند: فریضة مفروضة، نماز بر مؤمنان فریضة [۳۳۹-ر]

مفروض است و هو المروى عن ابی جعفر و ابی عبد الله - علیهما السلام. و دیگران گفتند: فرضا واجبا، و معنی متقارب است، و بعضی دگر گفتند: فرضا منجما، فریضة منجم است نجم نجم، به وقت خود بیاید گزاردن «۷». اینکه قول عبد الله مسعود است و زید بن أسلم و قتاده. و «موقوت»، مفعول باشد از وقت، یعنی فریضة است موقوت. -----

(۱). سوره انفال (۸) آیه ۴۵.

(۲). تب، مر: باشید.

(۳). وز، تب، آج، لب شود.

(۴). اساس، مت: شدی، تب، مر: شوید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). تب، مر: کنید.

(۶). آج، لب، مر: ایماهی.

(۷). اساس، مت، لب: گزاردن.

صفحه : ۹۷

قوله: وَلَا تَهْنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ، حق تعالی در اینکه آیت قوم را تحریض کرد بر قتال کفار و نهی کرد ایشان را از آن که سستی و ناتوانی و کسل «۱» نمایند، گفت:

وَلَا تَهْنُوا، من الوهن و هو الضعف، يقال: و هن، یهن و هنا إذا ضعف، فی ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ، در طلب اینکه قوم یعنی ابو سفیان و لشکرش - چنان که قصه آن در سوره آل عمران گذشت «۲». آنکه گفت: إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ فَيَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ، اگر از جراحت و قتل الم «۳» می یابی «۴». ایشا [ان] «۵» هم چو «۶» شما آدمیانند از گوشت و خون آفریده، هم چنان الم یابند که شما

می‌یابی (۷)، و اینکه بر طریق مثل است چنان که شاعر گفت:

القوم امثالکم لهم شعر فی الرأس لا ینشرون ان قتلوا
و مثله بالفارسیه «۸»:

فریدون فرخ فرشته نبود ز مشک و از «۹» عنبر سرشته نبود

آنکه گفت: شما را در اینکه باب برایشان مزیتی هست که شما از خدای امید ثواب می‌داری «۱۰» و ایشان را اینکه امید نیست. پس شمار «۱۱» به مصابرت کردن بر کارزار و احتساب کردن و مزد بدو رسیدن اولیتری «۱۲»، و گفتند مراد آن است که: آن وعده نصرت و ظفر که شما را هست از خدای تعالی کافران را نیست، پس شما از خدای فتح و ظفر امید می‌دارید «۱۳» که ایشان نمی‌دارند و بعضی دگر گفتند: مراد به رجاء خوف است، یعنی از خدای می‌ترسی «۱۴» بر مخالفت فرمان او به آنچه ایشان نمی‌ترسند.

فراء گفت: «رجاء» به معنی خوف آن جا باشد که جحد «۱۵» باشد، چنان که:

(۱). مر: کسلانی.

(۲). وز، تب، آج، لب، لت: برفت، مر: بگذشت. [.....]

(۳-۷). آج، لب: المی.

(۴). تب، مر: می‌یابید.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). تب: هم چون.

(۸). تب بیت.

(۹). وز، تب، آج، لب، مر: وز.

(۱۰). تب، مر: می‌دارید.

(۱۱). آج، لب، مر را.

(۱۲). تب، مر: اولیترید.

(۱۳). آج، لب، لت: می‌داری / می‌دارید.

(۱۴). تب، مر: می‌ترسید.

(۱۵). آج، لب، مر، لت: حجّت.

صفحه : ۹۸

قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ «۱»، و نحو قوله: ما لكم لا- تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَاراً «۲»، أی لا تخافون له عظمه «۳»، و اینکه لغت اهل حجاز است، و قال الشاعر «۴»:

لا ترتجى حين تلافى الزايدا أ سبعة لاق ت معا ام واحدا

و قال الهذلي «۵»:

اذا لسعته النحل لم يرج لسعها و خالفها في بيت نوب عوامل «۶»

و مراد آن است که: «رجاء» به معنی خوف آن جا استعمال کنند که در فحوای کلام دلیلی باشد بر او یا در کلام قرینه‌ای بود، و کسائی گفت: اینکه لغت الّا به تهامه نشنیدم، و در جای مبالات استعمال می‌کنند، چنان که شاعر گفت «۷»:

لعمرك ما ارجو اذا كنت مسلما على اى جنب كان لله مصرعى
اى ما أبالى، و اگر بر خوف تفسیر دهند در بیت هم روا باشد.
قوله تعالى:

[سوره النساء (۴): آیات ۱۰۵ تا ۱۱۶]

[اشاره]

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيماً (۱۰۵) وَاسْتَغْفِرِ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً (۱۰۶) وَلَا تَجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّاناً أَثِيماً (۱۰۷) يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطاً (۱۰۸) هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلِ اللَّهُ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكَيْلاً (۱۰۹)

وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءاً أَوْ يَظْلِمِ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهُ يَجِدِ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً (۱۱۰) وَمَنْ يَكْسِبِ إِثْماً فَإِنَّمَا يَكْسِبْهُ عَلَى نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيماً حَكِيماً (۱۱۱) وَمَنْ يَكْسِبِ خَطِيئَةً أَوْ إِثْماً ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئاً فَقَدْ احْتَمَلَ بُهْتَاناً وَإِثْماً مُبِيناً (۱۱۲) وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضَمُّوكَ وَ مَا يُضَمُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ مَا يَضُرُّوكَ مِنْ شَيْءٍ وَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ عَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَ كَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيماً (۱۱۳) لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْراً عَظِيماً (۱۱۴)

وَ مَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَ يَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَ نُصَلِّهِ جَهَنَّمَ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا (۱۱۵) إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعِيداً (۱۱۶)

[ترجمه]

ما فرستادیم به تو کتاب «۸» بدرستی تا حکم کنی «۹» میان مردمان به آنچه با تو نمود خدای، و مباش خیانت کنندگان را خصم. و آموزش خواه از خدای که خدای همیشه آمرزنده و بخشاینده است.

جدال مکن از آنان که خیانت کنند با خود «۱۰»، خدای دوست ندارد آن را که خیانت کننده و بزهکار باشد.

پنهان می‌دارند از مردمان و پنهان نمی‌دارند از

(۱). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۱۴.

(۲). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۳. [...]

(۳). اساس، مت: عظمت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷-۴). تب شعر.

(۶). لب: عواسل.

(۸). وز، آج، لب: قرآن را.

(۹-۵). تب، آج، لب: حکم کنی / حکم کنید.

(۱۰). مت، آج، لب که.

صفحه : ۹۹

خدای او با ایشان است چون می‌سگالند به شب آنچه نپسندد از گفتار، و بوده است خدای به آنچه می‌کنند دانا. شما آنانید «۱» که خصومت کردید از «۲» ایشان در زندگانی دنیا «۳» که خصومت کند از «۴» ایشان روز قیامت «۵»! یا که «۶» باشد بر ایشان و کیل «۷»!

و هر که کند بدی یا بیداد کند بر خود آنگه آمرزش خواهد از خدای، یابد خدای را آمرزنده و بخشاینده.

[۳۳۹-پ]

و هر که بیندوزد گناهی بدرستی که بیندوزد آن را بر خود، و بوده است خدای دانا و محکم کار.

و هر که بیندوزد گناهی یا بزه‌ای پس بیندازد به آن بی‌گناهی را، بر گرفته باشد دروغی و بزه‌ای روشن.

اگر نه نعمت خدای بودی بر تو و بخشایش او، و همت کردند «۸» گروهی از ایشان که گمراه بکنند ترا و گمراه نکنند مگر با خود، و زیان نمی‌کنند تو را چیزی، و فرستاد خدای بر تو کتاب و شریعت و پیاموخت تو را آنچه تو ندانستی، و بود فضل خدای بر تو بزرگ.

(۱). لت: آنانی / آنانید.

(۲). آج، لب برای.

(۳). وز، لت: نزدیکتر.

(۴). آج، لب: پس کیست که خصومت کند با خدای از برای.

(۵). آج، لب: در روز رستاخیز.

(۶). آج، لب: یا کیست که.

(۷). آج، لب: نگهبان.

(۸). آج، لب: هر آینه قصد کردند. [.....]

صفحه : ۱۰۰

خیر نیست در بسیاری از سرّ ایشان الّا آن که فرماید صدقه‌ای یا بڑی یا صلاح جستنی میان مردمان، و هر که کند آن، طلب خشنودی خدای را، بدهیم او را مزدی بزرگ.

و هر که فرمان نبرد پیغامبر را از پس آن که روشن شد او را حق، و پسروی کند جز راه مؤمنان را، با او گذاریم آنچه کرده باشد، و بسوزانیم او را دوزخ «۱»، و بد جایگاه است آن.

خدای نیامرزد آن که به او شرک آرند، و بیامرزد آنچه فرود آن باشد آن را که خواهد «۲»، هر که شرک آرد به خدای گمراه شود گمراهی دور «۳».

کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که گفت: اینکه آیت در مردی انصاری آمد نام او طعیمه «۴» بن ابیرق که او درعی

بدزدیده بود از همسایه‌ای که او را قتاده بن النعمان گفتند، و آن درع در انبانی بود که در آن انبان پاره‌ای آرد بود، و انبان را سوراخی بود، و «۵» آن انبان برگرفت و از خانه انصاری به خانه مردی جهود برد که او را زید بن السّمیر «۶» گفتند، و همه راه که او می‌رفت «۷» آرد می‌ریخت. بامداد که ایشان طلب درع کردند بر جای نبود، برخاستند و بر اثر آن آرد که «۸» ریخته بود می‌شدند تا به خانه زید بن السّمیر. او را بگرفتند و گفتند: اینکه درع تو دزدیدی. گفت: درع طعیمه بن ابیرق پیش من بودیعت نهاد، و جماعتی جهودان گواهی دادند بر آن آمدند و او را گفتند: اینکه درع حواله بر تو می‌کنند، او سوگند خورد که از آن خبر ندارد «۹». قوم او برخاستند و به شکایت بنزدیک رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ بنی «۱۰» قتاده را

(۱). آج، لب: و در آوریم او را به دوزخ.

(۲). آج، لب، لت و.

(۳). تب، مر، لت قوله تعالی: إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ الْآيَةَ.

(۴). اساس و همه نسخه بدلیها: طعمه، با توجه به همین کلمه در سطرهای بعدی تصحیح شد.

(۵). وز، مر، لت: او.

(۶). مر، لت: زید بن السّمین.

(۷). وز، تب، آج، لب، مر، لت: او می‌برد.

(۸). آج، لب می.

(۹). آج، لب، لت: ندارم.

(۱۰). تب، آج، لب، مر، لت: بینی.

صفحه: ۱۰۱

که درعی از خانه او جهودی دزدیده بود «۱» و در خانه او بازیافته‌اند او را دست بداشته است «۲» و در مردی از آن ما آویخته، طعیمه «۳» بن ابیرق را خواستند. رسول - علیه السّلام - ایشان را بخواند و همه را حاضر کرد و آن مجازه برفت. رسول «۴» - علیه السّلام - از حسن ظن به مرد مسلمان و از اتهام او جهود را گمان برد که خود «۵» دزدیده است و مسلمان مبراست، خواست تا با جهودان «۶» خصومت کند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رسول را آن حال معلوم کرد.

و روایتی دگر از عبد الله عیّاس آن است که طعیمه «۷» بن ابیرق درعی از کسی بدزدید، و آن درع در انبانی بود که در آن جا پاره‌ای سپوست «۸» بود، آن انبان پاره‌ای سوراخ «۹» کرد تا در راه [آن] «۱۰» سپوست «۱۱» می‌ریخت، آنکه انبان بیاورد و بر در سرای زید بن السّمیر «۱۲» الیهودی بنهاد و درع به در «۱۳» گرفت و به خانه خود برد. چون بامداد بود، خداوند درع طلب درع کرد، درع نیافت. از سرای بیرون آمد، سبوس «۱۴» ریخته بود، بر اثر آن برفت و پی به در سرای زید بن السّمیر «۱۵» برد و او را بگرفت و پیش رسول آورد.

رسول - علیه السّلام - همّت آن کرد که آن جهود را دست ببرد، خدای تعالی آیت فرستاد.

ضحاک گفت: آیت در مردی انصاری آمد که درعی به ودیعت به او «۱۶» دادند.

چون بازخواستند انکار کرد و گفت: خبر ندارم. مرد در او آویخت و او را پیش رسول آورد. قوم او پیامدند و گفتند: اینکه مردی

صالح [است] «۱۷» و اینکه خیانت [۳۴۰- ر]

به او لایق نباشد و خداوند درع بر او دروغ [می] «۱۸» گوید. رسول - علیه السّلام - گواهی

- (۱). همه نسخه بدلها بجز مت: جهودی بدز دیده است.
- (۲). تب: بداشته‌اند.
- (۳-۷). اساس، وز، مت، تب: طعمه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴). آج، لب را. [.....]
- (۵). تب، آج، لب، مر: جهود.
- (۶). آج، لب، مر، لت: جهود.
- (۸-۱۱). آج، لب، مر: سبوس، لت: سبوست.
- (۹). وز، مر: سولاخ/ سوراخ. (۱۸-۱۷-۱۰). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۲). لت: زید بن السّمیت.
- (۱۳). مر: بر.
- (۱۴). تب: سبوست.
- (۱۵). لت: زید بن السّمین.
- (۱۶). مر: با او.
- صفحه: ۱۰۲

ایشان «۱» بشنید و آن مرد را که صاحب درع بود ملامت کرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و خیانت او معلوم کرد. چون او به وحی رسوا گشت «۲» مرتد گشت و با مکه شد، خدای تعالی اینکه آیات در حق او بفرستاد الی قوله: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ «۳».

مقاتل گفت: زید بن السّمیر «۴» درعی بنزدیک طعیمة بن ابیرق «۵» به ودیعت نهاد.

چون بازخواست، جحد کرد و در سرای بیست و درع بر بام برد و در سرای همسایه انداخت، آنگه در بگشاد و گفت: سرای من بجوی، بجستند چیزی نبود آن جایگاه «۶».

بر بام رفتند. او گفت: نگاه می‌کنم، در سرای اینکه همسایه درعی می‌بینم، ندانم تا شما را هست یا نی «۷»! چو «۸» بدیدند درع ایشان بود، و نام اینکه همسایه ابو هلال بود.

مردمان اینکه مرد که درع پیش او بود «۹» جمع شدند و بنزدیک رسول آمدند و از اینکه صاحب درع شکایت کردند که او صاحب ما را متهم کرد. رسول خواست تا به گواهی ایشان و تزکیه ایشان آن مرد را ملامت کند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

مجاهد و قتاده و ابن زید و عکرمة گفتند: آیت در بنو ابیرق آمد، و ایشان سه برادر بودند بشر و بشیر و مبشر، و کنیت اینکه بشر ابو طعیمة «۱۰» بود، نقبی در سرای عم قتاده بن نعمان زدند و تیغی و زرهی و پاره‌ای طعام بدزدیدند. او اینکه شکایت با پسر برادرش کرد قتاده، و اینکه قتاده مردی بدری بود، او بنزدیک رسول آمد و اینکه قصه باز گفت، و مردی با ایشان در سرای بود نام او لبید بن سهل مردی درویش بود، و لکن مردی مؤمن [و] «۱۱» شجاع بود. بنو ابیرق، قتاده را گفتند: اینکه کار ما نباشد، اینکه کار لبید است. چون لبید اینکه حدیث بشنید، تیغ بر گرفت و بیرون آمد و گفت پسران ابیرق

(۱). آج، لب: او.

(۲). مر: شد.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۶.

(۴). مر: زید بن السمین. [.....]

(۵). آج، مر، لت: طعمه بن ابیرق.

(۶). لت: آن جا آنگاه.

(۷). وز، تب، آج، لب، مر، لت: نه.

(۸). آج، لب، مر، لت: چون.

(۹). آج، لب، لت: مردمان اینکه درع که بدیدند پیش او.

(۱۰). اساس و همه نسخه بدلها: ابو طعمه، با توجه به موارد مشابه در سطور گذشته تصحیح شد.

(۱۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۰۳

را «۱»: تهمت دزدی بر من می نهی «۲»، و شما به آن اولیتری «۳» که شما منافقانی «۴» و هجو رسول می گویی «۵» و بر قریش می بندی «۶»؟ اگر اینکه کار روشن بنکنی «۷»، اینکه تیغ در شما نهم «۸» و همه را به تیغ بیارم «۹». ایشان او را دلخوش کردند و خاموش کردند، و چون بشنیدند که قتاده اینکه حدیث با رسول «۱۰» گفته است، بیامدند و ایشان را خویشی بود نام او اسیر بن عروه، مردی زبان آور بود، اینکه حال با او بگفتند. او برخاست با جماعتی پیش رسول آمد، و گفت: ای رسول الله؟ اینکه شرط باشد که قتاده بیاید و جماعتی را از اهل البیتی معروف به دزدی متهم کند؟ و اینکه حدیث در ایشان نگنجد.

رسول - علیه السلام - قتاده را ملامت کرد به گفتار و گواهی ایشان. قتاده دلتنگ از پیش رسول «۱۱» برگشت و عم را گفت: اینکه چه کار است که مرا آورده‌ای «۱۲» که رسول - علیه السلام - امروز مرا ملامتی می کرد «۱۳» که من تمنای مرگ کردم در اینکه «۱۴» حال. عم گفت: خدای می داند که من مظلومم و لکن چه توانم کردن، الله «۱۵» المستعان، جز آن که از خدای یاری می خواهم، خدای تعالی اینکه آیات فرستاد إلى قوله: وَ مَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا «۱۶»، الی قوله: وَ كَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا «۱۷».

اینکه خبر به بنی ابیرق رسید، مرتد شدند و به مکه گریختند و آن جا مقام ساختند با قریش، چون رسول - علیه السلام - مکه بگشاد به شام گریختند، خدای تعالی در ایشان اینکه آیت فرستاد: وَ مَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ «۱۸»، الی آخر الایه «۱۹».

(۱). مر که.

(۲). تب، مر: می نهید، آج، لب: تهمت دزدی می کنی مرا.

(۳). تب، مر: اولیترید.

(۴). تب، مر: منافقانی.

(۵). تب، مر: می گوئید.

(۶). تب، مر: می بندید.

(۷). تب: بنکید، مر: نکنید. [.....]

(۸). آج، لب: بنهم.

(۹). تب: بیازم.

(۱۰). وز، آج، لب، مر، لت علیه السلام.

(۱۱). تب، آج، لب، لت علیه السلام.

(۱۲). مر: آوردی.

(۱۳). وز، تب، آج، لب، لت، مر: ملامتی کرد.

(۱۴). وز، تب، آج، لب، لت: در آن.

(۱۵). تب: و الله.

(۱۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۲.

(۱۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۳.

(۱۸). مت، مر، لت الهدی، سوره نساء (۴) آیه ۱۱۵.

(۱۹). وز، تب، آج، لب الایات.

صفحه: ۱۰۴

و چون به مکه آمدند، به سرای زنی فرود آمدند انصاری، نام او سلامه^(۱) بنت^(۲) سعد بن شهید، و اینکه زن شوهری داشت از بنی عبد الدار، حسان بن ثابت اینکه زن را هجا کرد به سبب آن که ایشان را جای کرده بود، به اینکه بیتها^(۳):

و قد انزلته بنت سعد و أصبحت ینازعها جلد استه و تنازعه

ظننتم بان یخفی الذی قد صنعتم^(۴) و فینا نبی عنده الوحی واضعه

چون شعر به اینکه زن رسید، رحل ایشان بر گرفت و بیرون انداخت و گفت: شاید^(۵) تا برای شما زبان شاعران در من دراز شود^(۶).
 قوله: إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ قَدِيمٍ - جل جلاله - به اینکه آیت خطاب کرد با رسولش و گفت: ما فرستادیم اینکه کتاب قرآن را بر تو به درستی و راستی تا تو حکم کنی میان مردمان به آنچه خدای تعالی تو را باز نموده است و اعلام کرده. آنگه گفت: وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا، خصومت مکن برای خیانت کنندگان، یعنی طعیمه^(۷) بن ابیرق یا آن کس که هست^(۸) به اختلاف روایات.
 وَاسْتَغْفِرِ اللَّهُ، و از خدای آمرزش خواه که خدای تعالی غفور و رحیم است. و اینکه آیت دلیل نیست بر آن که رسول - علیه السلام - چیزی کرد او را نبود که کند نه صغیره و نه کبیره. برای آن که به ادله عقل که احتمال تأویل نکنند درست شده است که او معصوم است، صغیره و کبیره بر او روا نیست، و نهی خدای تعالی او را بقوله:

وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا، دلیل نکند که او آن خصومت کرده است، برای آن که بسیار نهی باشد که کنند کسانی را که ایشان منهی - عنه نکرده باشند، و مانند اینکه در عرف و در قرآن بسیار است، قال الله تعالی: لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ^(۹)، و یکی از ما فرزندش را گوید: لا تفعل کذا و کذا، و اگر چه او هرگز آن فعل نکرده

(۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر طبری (۹/ ۱۸۰) و تفسیر قرطبی (۵/ ۳۷۶): سلافه.

(۲). اساس، مت: ابن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۳). تب شعر.

(۴). تب، آج، لب: صنعتما.

(۵). آج: نشاید.

(۶). مر، لت: دراز نشود، آج، لب: دراز گردد.

(۷). مر، لت: طعمه.

(۸). مر: آن کسان که گذشت.

(۹). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵.

صفحه: ۱۰۵

باشد. و قوله: وَ اسْتَغْفِرِ اللّٰهَ [۳۴۰-پ]، دلیل نباشد بر آن که آن استغفار برای گناهی بود، چه استغفار طاعتی است مستقل، و فایده او تحصیل ثواب باشد بنزدیک ما دون اسقاط عقاب، چه اسقاط عقاب خدای تعالی کند [عند] «۱» توبه و استغفار به تفضل.

قوله: وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الدّٰیْنِ یَخْتَانُوْنَ اَنْفُسِهِمْ، آنکه گفت: مجادله و خصومت مکن از آنان که با خود خیانت کنند، ای دفعا و ذباً و نیابه عنهم، و قوله یَخْتَانُوْنَ اَنْفُسَهُمْ، در [او] «۲» دو قول است:

یکی آن که معنی آن است که: عصیان کنند، و هر کس که معصیت کند و داند که او را بر آن معصیت عقوبت خواهد بودن بمنزلت آن باشد که با خود خیانت کرده، برای آن که ضرر آن فعل به عاقبت به او باز گردد.

و قول دیگر آن است که: با مؤمنان و با یکدیگر و با آنان که حکم ایشان حکم شما باشد خیانت مکنید، و آنان را که از یک دین و ملت و اعتقاد بودند و یا از یک نسب و یک شهر، ایشان را نفس یکدیگر خواند کما قال تعالی: وَلَا تَقْتُلُوا اَنْفُسَکُمْ «۳»، ای بعضکم بعضا.

اِنَّ اللّٰهَ لَا یُحِبُّ مَنْ کَانَ خَوَانًا اَیْمًا، که خدای دوست ندارد آن «۴» را که خیانت کننده باشد به دزدی و سرقت و ائیم باشد و بزهکار، به آن که حواله بر دیگری کند. و مراد به آیت هم بنو ابیرق اند که ذکر ایشان برفت.

یَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ، آنکه بیان کرد که: اینکه قوم خیانت خود از مردمان پوشیده می دارند و از خدای پنهان نمی کنند، و مردمان را بر ایشان دستی نباشد مگر آن که باز گویند و خدای تعالی که قادر است از ایشان بر تعجیل عقوبت و خزی و نکال دنیا و آخرت از او باز نمی پوشند، و او اولیتر که از او باز پوشیدندی. و معنی آن است که: نکردندی، چه صورت نبندد از او پنهان کردن برای آن که او عالم الذّات است، بر او پوشیده نشود.

وَ هُوَ مَعَهُمْ، و او با ایشان است، «واو» حال راست. اِذْ یُیْتُونَ، چون می سگالند

(۲). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳-۱). سوره نساء (۴) آیه ۲۹.

(۴). اساس، مت: آنان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۶

به شب سخنهایی که خدای تعالی نپسندد، یعنی انداخت سرقت و دروغ بر دیگری نهادن. و تبییت کاری سگالیدن باشد به شب، و بعضی اهل لغت گفتند: تبییت به لغت طی تبدیل باشد، و قال شاعرهم:

و بیّت قولی عند الملیک قاتلک الله عبدا کنودا

وَ کَانَ اللّٰهَ بِمَا یَعْمَلُوْنَ مُحِیْطًا، و خدای به آنچه ایشان می کنند داناست، و مورد آیت مورد وعید و تهدید است.

قوله «۱»: هَا اَنْتُمْ، «ها» تبییه راست، خطاب می کند با قوم طعیمة بن ابیرق که آمدند و جدل «۲» قول و خصومت می کردند برای او، یعنی شما آنانی «۳» که جدل می کردی «۴» از ایشان، یعنی از بنو ابیرق در دنیا. و «هؤلاء»، اینکه جا به معنی الدّین است علی قول الرّجاج، یعنی ها انتم الدّین، چنان که هذا بمعنی الدّی آمد فی قول الشّاعر «۵»:

جوت و هذا تحملین طلیق

ای و الّذی تحملین. و مغربی گفت: «هؤلاء» کنایت است از دزدان و «أنتم»، آنانند که مجادلت و خصومت کردند برای ایشان، برای آن تکرار «ها» ی تنبیه کرد. و اشتقاق جدل، من جدلت الجبل إذا احکمت قتله، و رجل مجدول شدید الخلق. و الأجلد الصّیقر لآنه من أشدّ الطیور، و معنی آیت آن است که خدای تعالی گفت: ای بنی ابیرق؟ هب که شما با مردمان اینکه جا در دنیا مجادله کنی «۶» برای ایشان و ذب کنی «۷» از ایشان، کیست که فردای قیامت برای ایشان با خدای مجادله خواهد کردن! و کیست که و کیل و نایب ایشان خواهد بودن در خصومت! چون اینکه جمله تشنّیع و تهدید بکرد ایشان را، پس ازین همه امید داد و گفت: هر که بدیی «۸» کند یا بر خود ظلم کند.

(۶-۱). آج، لب: و قوله.

(۲). اساس، مت: جعل، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). تب، آج، لب: آنانید.

(۴). تب، آج، لب: می کردید. [.....]

(۵). تب شعر.

(۷). تب، مر: کنید.

(۸). وز، لب، مر، لت: بدی.

صفحه: ۱۰۷

بعضی مفسران گفتند: یعمل سوءاً، بالسیرقه بدیی کند «۱»، یعنی دزدی درع. و ظلم بر خود آن است که با غیری حواله کند. ثمّ یستغفر الله، پس آمرزش خواهد از خدای، خدای را غفور [و] «۲» رحیم یابد آمرزنده و پوشنده گناه و بخشاینده بر گناهکاران، [و] «۳» آیت اگر چه وارد است بر سببی و در حق گروهی، خلاف نیست از میان مفسران که بر عموم حمل می باید کردن، برای آن که حکم همه کس و حکم همه گناهها «۴» اینکه است که هر کس که از آن توبه کند و آمرزش خواهد، خدای تعالی بیامرزد او را. و در آیت دلیل است بر صحّت قول ما که گفتیم عند توبه [بر خدای تعالی واجب نیست که بنده را بیامرزد، و نه نیز توبه اسقاط عقاب کند بر احباط یا موازنه، بل اسقاط عقاب عند توبه] «۵» خدای کند به تفضّل، برای آن که لفظ غفران و رحمت آورد، و آن کس که کاری واجب کند نگویند رحمت می کند و نه، می آمرزد «۶».

قوله: وَ مَنْ یَکْسِبِ إِثْمًا - الْآیة، گفت: هر که «۷» او گناهی کند بر خویش «۸» و بال [و] «۹» و زر آن خیانت و گناه بر او باشد. گفتند: مراد دزدی است، و گفتند:

مراد سوگند به دروغ است، و خدای به آن دیگری را نگیرد، و خدای تعالی عالم است به آن که سرقت کرد، و حکیم است در امر کردن به دست بردن دزد.

قوله: وَ مَنْ یَکْسِبِ حَظِیئَهُ «۱۰»، هر که او گناهی کسب کند، و اصل «کسب» اگر چه در جزّ منفعت به کار دارند «۱۱»، بر مجاز در گناه استعمال کرد، یعنی سرقت درع «۱۲» آن زره دزدیدن. ثمّ یرم به بریئاً، آنکه گناه «۱۳» بر بی گناهی نهد از زید بن السّمیر الیهودی یا جز او - چنان که برفت. فَمَدِ احْتَمَلِ بُهْتَانًا، او بهتانی بر گرفته باشد، و «بهتان» دروغی بود که چون بگویند خداوندش مبهوت و متحیر شود، و لفظ او

(۹-۱). مر: بد می کنند، آج، لب: بدیی کنند. (۵-۳-۲). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). مر: همه گناهی.

(۶). مر: می.

(۷). مر: هر کس.

(۸). مر: لت کندو.

(۱۰). لت گفت.

(۱۱). مر: لت در لغت.

(۱۲). وز: دروغ.

(۱۳). مر را.

صفحه : ۱۰۸

مصدر است چون سبحان و قربان، يقال بهت [۳۴۱- ر]

فلان فلانا فهو باهت بهتان نهنده را، و المفعول مبهوت آن را که بهتان بر او نهاده باشد «۱». وَإِثْمًا مُّبِينًا، و بزهدی ظاهر. و قوله: ثُمَّ يَرْمِ بِهِ، کنایت به لفظ واحد آورد و اگر چه خطیئه و اثم برت، برای آن که ذهب الی جنس الفعل علی قول الفراء، و فعل همه یک جنس باشد. و گفته‌اند: ردّ کنایت کرد الی کل- واحد منهما، و گفته‌اند: ردّ الکنایه الی اقرب المذكورین و هو الاثم، كما قال «۲» تعالی: وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ «۳».

وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ، آنکه خطاب کرد با رسول- علیه السلام- بر سبیل ممت، او را گفت: وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ، اگر نه فضل خدای و رحمت او بودی بر تو، فضل خدای به نبوت و رحمت به انزال وحی «۴»، گروهی همت کرده بودند که تو را از ره صواب ببرند، قيل: يَضْلُوكَ، بمعنی یزلوک «۵» عن الصواب. و گفتند معنی آن است که: تو را هلاک کنند به تلبیس کار خیانت و سرقت. وَ مَا يُضِلُّونَ، و اینکه اضلال و ازلال به معنی و اهلاک «۶» جز خویشتن را نمی کنند برای آن که وبال «۷» راجع نیست جز با ایشان، و عقاب آن واقع نیست جز بر ایشان.

وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ، و به تو هیچ زیان نکنند برای آن که خدای تعالی تو را فرو نگذارد از توفیق و تسدید خویش به انزال وحی و بیان آنچه بر تو تلبیس کردند از کار محق و مبطل و سارق و بریء. وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ، و خدای تعالی کتاب بر تو فرستاد یعنی قرآن، وَالْحِكْمَةَ، یعنی نبوت. وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُ، و بیاموخت تو را آنچه ندانستی از حلال و حرام و احکام شرع از امور غایبات و حدیث امم سالفه. و حمل او بر عموم کردن اولیتر است از هر چه آن رسول را- علیه السلام- به وحی معلوم کرده‌اند. وَ كَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا: و فضل و نعمت خدای بر تو

(۱). تب، آج، لب، مر: باشند. [.....]

(۲). مر: لت الله.

(۳). سوره توبه (۹) آیه ۳۴.

(۴). مر که.

(۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۹/۴): يَضْلُوكَ.

(۶). کذا: در اساس و مت، دیگر نسخه بدلها: و ازلال و اهلاک.

(۷). آج، لب ایشان، مر: لت آن.

صفحه : ۱۰۹

عظیم بوده است قدیما در شکر او فزای.

و قوله: لا- خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ- الاية، کلبی گفت از ابو صالح از عبد الله عتّاس که: آیت هم در بنی ابیرق آمد. حق تعالی گفت: خیری نیست در سر ایشان و مناجات ایشان. و «نجوی» حدیثی باشد که دو کس یا سه کس یا تنی چند به او مخصوص باشند اگر سر بود [و] «۱» اگر جهر، و اشتقاقه من نجوت الشیء إذا خلصته، و نجوت الجلد عن البعير إذا ألقته عنه، قال الشاعر «۲»:

فقلت انجوا عنها نجا الجلد انه سیرضیکما منها سنام و غاربه
و نجوت فلانا اذا استنکھته، قال الشاعر «۳»:

نجوت مجالدا فوجدت منه کریح الکلب مات حدیث عهد
و نجوت الوتر و استنجيته إذا خلصته، قال الشاعر «۴»:

لسه الأعرس یستنجی الوتر

و اصل هم از نجوت است و هی المرتفع من الأرض، قال الشاعر «۵»:

فمن بنجوته کمن بعقوته و المستکن کمن یمشی بقرواح «۶»

و النجو اسم للحدث «۷» لأنه أتما یكون خلف نجوات الأرض، و اینکه از اسماء منقوله باشد کالغایط.

إلّا من أمر بصدقه، در محل «من» سه قول گفتند: یکی جز، عطفاً علی قوله:

فی کثیر، و التقدير الّا فی من امر بصدقه، و بر اینکه قول روا باشد که نجوی اسم جماعت متناجیان باشد کقوله: و إذ هم نجوی «۸» من أمر بصدقه، جنس مناجات نباشد و بر استثناء متصل بر قول آن که نجوی را بر متناجیان حمل کنند «۱». برای آن که من أمر بصدقه، جنس متناجیان است، کأنه قال: لا خیر فیهم الّا من امر، ای الّا انسانا أمر بصدقه.

و قول سه ام آن که: محل او رفع باشد، مثل قول الشاعر «۲»:

و بلدة لیس بها أنیس الّا یعافیر و الّا العیس

و اینکه وجه ضعیف است برای آن که آیت با بیت نماند، که «یعافیر» و «عیس» که مرفوع است در بیت برای آن است که بدل «أنیس» است، و در آیت حمل کردن بر بدل ممکن نیست، چه اگر بر بدل حمل کنند مجرور باشد مرفوع نباشد، که مبدل منه مجرور است، و حکم اینکه آیت حکم بیت نابغه نباشد که گفت «۳»:

ما بالزّیع من أحد الّا أوارى

چه در آن بیت سه وجه رواست: رفع و نصب و جرّ، نصب بر استثناء، و جرّ بر بدل لفظ، و رفع بر بدل از معنی که تقدیر اینکه است: و ما بالزّیع «۴» أحد الّا أوارى.

حق تعالی گفت: خیری نیست در ایشان در آن حال که با یکدیگر راز می گویند، یا خیری نیست در راز گفتن ایشان با یکدیگر، الّا کسی که از ایشان صدقه‌ای فرماید یا امر معروفی کند یا سخنی گوید که از میان مردمان صلاحی پیدا شود.

و من یفعل ذلک ابتغاء مرضات الله، و هر که آن کند، و اشارت «ذلک» به اینکه جمله است از صدقه و امر معروف و اصلاح از

میان مردمان. آنچه قید زد «۵» که:

باید که کننده را در اینکه کردن، غرض جانب خدای باشد و طلب رضای خدای. و «ابتغاء» منصوب است بر مفعول له، و «من» مجازات راست، و «فا» به جواب شرط باز آمد [۳۴۱-پ]. و «سوف» حرفی باشد که فعل را از حال ببرد و به استقبال

(۱). وز، تب، مر: حمل کند.

(۲). تب شعر.

(۳). تب شعر.

(۴). اساس: بالرفع، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و مفهوم عبارت تصحیح شد.

(۵). مر: کرد.

صفحه: ۱۱۱

تخصیص کند. نُؤْتِيهِ، أَي نَعِطِيهِ. أَجْرًا عَظِيمًا، أَي ثَوَابًا جَزِيلًا، و هر که اینکه کند که «۱» اشارت کرده شد «۲»، یاد و ذکر آن در آیت برفت، از اینکه سه کار ما او را مزد عظیم و ثوابی بسیار دهیم.

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ، و هر که مشاققه کند با رسول، یعنی از او ببرد و در فرمان او عصیان کند. و مشاققه و شقاق مفاعله باشد من الشق، از شکافتن و شق الشیء نصفه، فعل به معنی مفعول، و اینکه از مفاعله باشد که میان دو کس نبود کقوله: عافاه الله «۳» و عاقبت و طارقت الفعل «۴»، برای آن که اینکه شقاق از ایشان بود، از رسول- علیه السلام- نبود. و مشاققه مباینت بود علی سبیل العداوة.

مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى، پس از آن که حق ظاهر شد او را و مسلمانی روشن شد پیش او. وَ يَتَّبِعَ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ، و متابعت کند جز راه مؤمنان را، یعنی بر راهی باشد که مؤمنان بر آن راه نباشند. نُؤَلِّهِ مَا تَوَلَّى، با او گذاریم آن را که به او توالی کرده باشد، یعنی او را با معبود خودش گذاریم و با متبوع خود رها کنیم او را.

و نُصَلِّهِ جَهَنَّمَ، و او را به دوزخ باز تفسانیم «۵»، یعنی به دوزخ بسوزیم او را و آن بد جای «۶» است.

مفسران گفتند: آیت در طعیمه «۷» بن ابیرق آمد و آن خاینان که خیانت کردند.

چون خدای تعالی اینکه آیات بفرستاد و دزدی بر طعیمه «۸» درست شد و قطع واجب شد بر او، برخاست و مرتد شد و بگریخت و به مکه رفت. خدای تعالی در حق او اینکه آیت فرستاد چون به مکه شد، هم بر سر سرقت و دزدی بود. شبی نقبی در سرای یکی از بنی سلیم زد در مکه نام او حجاج بن علاط. دیوار فرو نشست و او در نقب بماند، نتوانست بیرون آمدن تا روز شد، او را بگرفتند و خواستند تا بکشند، دگر باره گفتند:

(۱). آج، لب به.

(۲). اساس، مت: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس، مت: عافا الله، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). اساس، مت: الفعل، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). مر: باز رسانیم.

(۶). تب: جایی.

(۷). اساس، مت، تب، مر، لت: طعمه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس، مت، تب، مر، لت: طعمه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

صفحه: ۱۱۲

مردی است به پناه ما آمده، رها کردند او را و از مکه‌یش «۱» بیرون کردند، با جماعتی از «۲» بازرگانان از بنی قضاعه به شام شد. چون ایشان به منزلی «۳» فرود آمدند، متاعی از آن ایشان بدزدید، او را بگرفتند و سنگسار کردند و آنگه سنگ بسیار بر او ریختند و گور او آن است «۴». و بعضی دگر گفتند: در کشتی نشست، و از مردمان کشتی گلیمی بدزدید. و چیزی از زر، با آن او را بگرفتند و در دریا انداختند، و گفتند: در بنی سلیم فرود آمد و با ایشان بت می‌پرستید تا به مردن.

ضحاک گفت از عبد الله عباس که: آیت در حق قومی از قریش آمد که از مکه به مدینه آمدند و اظهار ایمان کردند تا مقصودی که ایشان را بود تحصیل کردند، آنگه برگشتند و با مکه شدند و مرتد گشتند. و جماعتی متکلمان در اصول الفقه و فقهها به اینکه آیت استدلال کردند بر صحت اجماع و آن که اجماع حجت است، به آن که گفتند: خدای تعالی وعید کرد بر اتباع غیر سبیل مؤمنان، چنان که بر مشاقه رسول وعید کرد باید تا اتباع سبیل مؤمنان واجب باشد چنان که اتباع رسول و ترک مشاقه او، و اینکه درست نیست از چند وجه:

یکی آن که: بر قول جمله مفسران، در حق گروهی مخصوص معین آمده است، از آن تجاوز کردن بی دلیلی معنی ندارد. و اگر متناول باشد جز ایشان را، باید تا در آن حکم باشد که در حق ایشان بود از عبادت اصنام که مراد در آیت در باب ایشان بقوله: وَ يَتَّبِعَ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ، عبادت اصنام است، و در آن جا دلیل باشد بر صحت اجماع.

دگر آن که: مسلم نیست که مراد به «من» و به «مؤمنان» عموم است، و نه آن که مراد به «سبیل» جمله راههاست، و چون عام نباشد ما را باشد که تخصیص کنیم به مخالفت ایمان که کفر باشد، و مؤمنان را تخصیص کنیم به بعضی و هم المعصومون - علیهم السلام - و اگر حمل کنند بر عموم، حمل باید کردن بر اهل همه

(۱). تب: مکه‌اش.

(۲). تب: ندارد.

(۳). اساس، مت: منزل، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). مر: گور او راست کردند باری.

صفحه: ۱۱۳

اعصار دون اهل هر عصری علی حده، برای آن که عموم اقتضای اینکه کند چون ایشان تخصیص کنند به اهل هر عصری، ما را بود که تخصیص کنیم به وجهی دیگر.

دگر آن که: در آیت «۱» بیان تحریم سبیلی است که نه سبیل مؤمنان باشد، از کجا که اتباع سبیل مؤمنان واجب بود که نه هر چه «۲» حرام نباشد باید تا واجب بود، بل روا باشد که مندوب بود یا مباح تا اتباع سبیل مؤمنان موقوف بود بر دلیل.

دگر آن که: اتباع سبیل ایشان به شرط ایمان واجب باشد، و ما را دلیلی دگر باید جز آیت بر آن که ایشان مؤمنند. دلیلی که ما را ایمن کند از آن که ایشان «۳» صفت مؤمنی بشوند، دگر «۴» وعید متناول است آن را که مشاقه رسول کند و اتباع راهی که نه راه مؤمنان باشد علی الجمع، از کجا که بر انفراد متناول وعید باشد، و خدای تعالی بر جمع گفت.

قوله: إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ - الآية. بیشتر مفسران بر آنند که آیت در شأن طعیمه «۵» بن ابیرق آمد آنگه که برگشت و به مکه رفت و مرتد شد و با سربت پرستیدن شد، خدای تعالی گفت او را و آنان را که از جنس او باشند از انواع مشرکان از آنان که بت پرستند، یا با خدای تعالی شریکی کنند از ثنویان و جهودان و ترسایان که گفتند «۶»: عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ، وَ الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ «۷» إِنَّ اللَّهَ ثَالِثٌ ثَلَاثَةً «۸» فَصَلِّ ضَلًّا بَعِيدًا، او از راه رفته باشد رفتنی دور، برای آن که از شرک عظیمتر گناهی نیست، و الضَّلَالُ الدَّهَابُ عَنِ

قصد السبیل.

آنکه گفت «۷»:

[سوره النساء (۴): آیات ۱۱۷ تا ۱۳۰]

[اشاره]

إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَانَاً وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا (۱۱۷) لَعَنَهُ اللَّهُ وَقَالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا (۱۱۸) وَلَا ضَلَّتْهُمْ وَلَا مَنِّيَنَّهُمْ وَلَا مَرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرَنَّهُمْ فَلَئِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَمَّا تَأْتِيَنَّهُمُ الْغَوَاةُ يَتَزَكَّرُونَ وَكَلِمَاتٍ لَقِيتَهُمْ يَنْشِتُهُمْ وَإِنْ يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الْقُرْآنِ فَسُتُوهُمْ وَكَأَنَّهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۱۱۹) يَعُدُّهُمْ وَيُمْنِيهِمْ وَمَا يَعْدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا (۱۲۰) أُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا (۱۲۱) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا (۱۲۲) لَيْسَ بِأَمَانِيَّتِكُمْ وَلَا أَمَانِيَّ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا (۱۲۳) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أُوْاُنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا (۱۲۴) وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا (۱۲۵) وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا (۱۲۶)

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلنِّسَاءِ بِالْقِسْطِ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا (۱۲۷) وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا (۱۲۸) وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا (۱۲۹) وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا (۱۳۰)

[ترجمه]

نمی‌خوانند از فرود او مگر مادگانی «۸» را و نمی‌خوانند مگر دیوی سخت پلید را.
براناد او را خدای، و گفت بگیرم از بندگان تو بهره‌ای انداخته.

(۱). تب: نیاورده. [.....]

(۲). تب، مر: ولی.

(۳). تب: و هر.

(۴). مر: بیرون.

(۵). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس، مت: برای، مر: بنزدیک، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). وز، آج، لب، مر: قوله تعالی، تب: قال الله تبارک و تعالی.

(۸). آج، لب: مادینه‌ها.

و گمراه بکنم ایشان را و آرزو دهمشان» (۱)، بفرمایمشان تا ببرند گوشه‌های چار پایان، و بفرمایمشان تا بگردانند آفریده خدای، و هر که گیرد دیو را به دوست از فرود خدای زیانکار بود زیانکاری روشن.
 وعده می‌دهد ایشان را و آرزو می‌دهد و وعده ندهد» (۲) ایشان را دیو مگر فریفتن.
 ایشان را جای‌شان» (۳) دوزخ است و نیابند» (۴) از آن گشتگاهی» (۵).
 و آنان که ایمان آرند و کار نیک کنند بریم» (۶) ایشان را به بهشتها» (۷) که می‌رود از زیر آن جویها همیشه باشند در آن جا همیشه وعده» (۸) خدای بدرستی، و کیست راستگیرتر» (۹) از خدای به گفتار.
 نیست به آرزوی شما و نه به آرزوی جهودان و ترسایان، هر که بدی کند» (۱۰) پاداش کنند» (۱۱) او را به آن» (۱۲)، نیابد او را جز خدای یاری و نه یآوری.
 و هر که کند از نیکیها از نری یا ماده و او مؤمن باشد، ایشان در شوند» (۱۳) در بهشت و بیداد نکنند برایشان اندکی.

(۱). تب، آج، لب و.

(۲). تب: وعده نمی‌دهد.

(۳). تب: ایسانند که جای‌شان.

(۴). تب: نمی‌یابند.

(۵). تب: گریز گاهی.

(۶). لت: در بریم.

(۷). تب، آج، لب، لت: بهشتهایی. [.....]

(۸). تب، آج، لب: وعده داد.

(۹). آج، لب، راست‌تر.

(۱۰). تب: هر که بکند بدی.

(۱۱). وز، تب، لت: پاداشت کنند.

(۱۲). تب، آج، لب، لت و.

(۱۳). تب: در می‌آیند.

صفحه : ۱۱۶

[۳۴۲-پ]

و کیست نکوتر به دین از آن که بسپارد رویش خدای را» (۱) و او نکوکار بود و پسر وی کند دین ابراهیم را در مسلمانی و گرفت خدای ابراهیم را دوست.

و خدای راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است» (۲) و بوده است خدای به همه چیزی دانا.

و فتوا پرسند» (۳) از تو در زنان، بگو که خدای فتوا می‌کند شما را در ایشان و آنچه می‌خوانند بر شما در قرآن در یتیمان زنان آن که ندهید ایشان را آنچه نوشته‌اند ایشان را و رغبت کنید» (۴) از آن که به زنی کنید» (۵) ایشان را و ضعیفان از کودکان و آن که برخیزید برای یتیمان براستان، و آنچه کنید از نیکی خدای تعالی به آن دانا بوده است.

و اگر زنی ترسد از شوهر ناساختی یا برگردیدی» (۶) نیست بزه بر شما که» (۷) صلح دهید» (۸) میان ایشان» (۹) صلح، و صلح بهتر است و بحاضر کردند» (۱۰) تنها را بخیلی، و اگر نیکویی کنید و بترسید خدای بوده است به آنچه شما می‌کنید دانا.

و نتوانید که

- (۱). تب: رویش برای خدای، آج، لب: روی خود را برای خدا.
- (۲). اساس، مت: زمینهاست، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و معنی کلام تصحیح شد.
- (۳). وز، تب: می پرسند.
- (۴-۵). در اساس کنند، ولی درست «کنید» می باشد.
- (۶). تب، لت: برگردیدنی، آج، لب: روی برگردانیدنی پس.
- (۷). تب، آج، لب، لت: بر ایشان که.
- (۸). تب: صلح دهند، آج، لب: صلح کنند.
- (۹). آج، لب: یکدیگر. [.....]
- (۱۰). وز: و لجامه کردند، مت: محاضر کردند، آج، لب: و حاضر کرده شده است.

صفحه: ۱۱۷

راستی کنید میان زنان و اگر چه حریص باشید مچسپی «۱» همه چسپیدن که پس رها کنید او را چون آویخته، و اگر نیکی کنید و بترسید خدای بوده است آمرزنده و بخشاینده.

و اگر جدا شوند بگزیراند خدای همه را از رحمتش، و بوده است خدای فراخ عطا «۲» محکم کار.

قوله: «۳» ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي «۲».

وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا، و جز دیو را نمی پرستند. گفتند: مراد آن است که هر بتی را دیوی در شکم شدی و آواز دادی به چیزی که ایشان را اغراء و اغواء کردند «۳»، چنان که در خبر آورده اند که: سبب اسلام حمزه آن است که «۴» یک روز جماعت مشرکان مجتمع شده بودند و بتان را سجده [۳۴۳- ر]

می کردند «۵». در بدایت اسلام در مکه دیوی بیامد و در شکم آن بت مهتر شد، و از شکم او آواز داد به اینکه بیتها:

قاتل الله رأی كعب بن فهر ما اضل العقول والاحلام

جاءنا تائه يعيب علينا دين آباؤنا الحماة الكرام

چون مشرکان اینکه بشنیدند، به یک باره آواز برآوردند و نشاط کردن گرفتند و گفتند: محمد کجاست تا بشنود که اینکه خدایان ما چه می گویند! [و کس فرستادند و رسول را خبر دادند از اینکه حال، و گفتند: تو را حاضر باید آمدن تا بشنوی کاین خدایان ما چه می گویند] «۶»، و موعدی «۷» کردند با رسول - علیه السلام - که حاضر آید و بشنود که چه می گویند. رسول - علیه السلام - دل تنگ شد، و دانست که اینکه کار شیطان است. او در اینکه اندیشه بود که جئی مؤمن بیامد و گفت: یا رسول الله؟ نگر تا دل تنگ نکنی که آن شیطان که از شکم آن بت آواز داد مسعر نام بود، من او را بکشم «۸» و تو فردا آن جا حاضر شو به آن مجمع تا من بیایم و جواب آن باز دهم. رسول

(۱). تب شعر.

(۲). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۶۰.

(۳). لت: کردی.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مت: آن بود.

(۵). آج، لب و.

(۶). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آج، لب: موعده.

(۸). آج، لب، مر، لت: بکشم. [.....]

صفحه: ۱۱۹

- علیه السّلام- دل خوش شد، و بر دگر روز مشرکان بیامدند و بتان را بیاراستند و قربانها کردند، و رسول را- علیه السّلام- حاضر کردند. راست که رسول- علیه السّلام- در آن مجمع شد، بتان به روی در آمدند. مشرکان برخاستند و آن کار پوشیده کردند و بتان را راست کردند و بنهادند و به مسمارها بدوختند و ایشان را ثنا گفتند و سجده کردند و گفتند: ای معبودان ما؟ آنچه دی گفتی «۱» که محمّد حاضر نبود، امروز بگویی «۲» تا او بشنود. چون اینکه بگفتند، از شکم آن بت مهین آواز برآمد «۳»:

أنا الذی سمّانی المطهّرا انا قتلت ذالفجور مسعرا

إذا طغی لَمَا طغی و استکبرا و انکر الحقّ و رام المنکرا

بشتمه نبینا المطهّرا قد انزل الله علیه السّورا

من بعد موسی فاتبعنا الأثرا

مشرکان چون اینکه بشنیدند، گفتند: ده «۴» محمّد تا امروز ما را می‌فریفت «۵»، امروز خدایان ما را می‌فریبد. و برخاستند و آن بت را بر زمین زدند و بشکستند و در رسول افتادند و او را بزدند. رسول- علیه السّلام- برخاست و به خانه عمّه «۶» شد خواهر حمزه عبد المطلب، آن جا تبش آمد «۷» و بخفت، و خواهر حمزه از آن رنج می‌گریست، و حمزه به صید بود، در آمد کمانی در دست گرفته، خواهر را گریان یافت، گفت: چرا می‌گری! گفت: نگرید کسی که در قبيله خود مذلت و مهانت بیند و باز نتواند داشتن؟ گفت: امروز چنین حالی رفت. حمزه از آن جا بیامد و آن کمان به دست گرفته به آن مجمع آمد، و ایشان بر جای بودند «۸» هنوز [گفت «۹»]: پسر برادر مرا که زد!

کس نیارست گفتن که من، مگر ابو جهل که به دلیری دنیا «۱۰» و اعتقاد گفت: منش زدم.

(۱). تب، لت: گفتید، مر: بگفتی.

(۲). تب، لت: بگوئید.

(۳). همه نسخه بدلها بجز مت: آوز آمد، تب شعر.

(۴). کذا: در اساس، وز، مت، مر، لت، تب: ذه، آج: زه، لب: رد، چاپ شعرانی (۴/۱۷): وه.

(۵). لت بعد.

(۶). تب: عمّه خود، آج، لب، مر، لت: دختر عم خود.

(۷). مر: آن جا بنشست و او را تب آمد.

(۸). وز: ندارد.

(۹). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). تب، آج، لب، لت: دلیری دین.

صفحه : ۱۲۰

او هنوز اینکه «۱» در دهن داشت که حمزه موی او بگرفت و از آن کمان چندان بر سر او زد تا کمان بشکست و سر او چند جای بشکست، و آنکه باز آمد و آن پاره کمان شکسته خون آلود به دست، و گفت: یا محمد یابن أخ؟ برخیز که من طائله تو باز خواستم. رسول- علیه السلام- سر به او بر «۲» نداشت و با او ننگرید، و گفت: یا عم؟ تو از ایشانی، و مرا به آنچه تو کردی هیچ راحت نیست، و من از تو خشنود نشوم الا به آن که ایمان آوری.

حمزه اندیشه کرد، گفت: اگر اینکه کار کاری سرسری و باطل بودی، محمد را در اینکه وقت اینکه یاد نبودی، که من امروز برای او کاری کردم که در همه عرب کس را آن قوت آن نباشد، و کینه‌ای خواستم که «۳» جز من نخواستی، لا بد اینکه دین حق است، گفت: یا محمد؟ دست بیرون کن تا اسلام آرم و اسلام آورد، و رسول- علیه السلام- گفت: من از تو خشنود شدم. آنکه گفت اسلام عزیز شد «۴» به اسلام حمزه، عزیز شدنی که نیز دلیل نشود.

قولی اینکه است که: وَ إِن يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا، مراد اینکه است که شرح دادیم. و قولی دیگر آن است که: آن بتان را که می پرستند «۵»، به اغراء و اغواء شیطان می پرستند «۶».

و قوله: مَرِيدًا، أَي خَارِجًا مِنَ الطَّاعَةِ، و اینکه فعیل باشد به معنی فاعل، چون قدیر و علیم، و مرد یمرد مرودا و مردا و مراده و تمرد و تمردا، و حصن ممرّد أَي مملّس، و شجره مرداء لا ورق علیها، و منه الأمر للصبی الذی لم ینب الشّعر. لَعْنَةُ اللَّهِ، خدای او را از رحمت دور کند «۷»، و روا بود که خیر باشد نه دعا، و در جای صفت شیطان بود، و «قد» در او مقدر باشد، یعنی شیطانا مریدا قد لعنه الله، أَي شیطانا مریدا ملعونا من قبل الله.

(۱). لت سخن.

(۲). مر: بر او سر بر.

(۳). اساس، مت: و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). اساس، مت: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۵). مر: می پرستیدند.

(۶). وز: می پرستید، مر: می پرستیدند.

(۷). مر، لت: کناد.

صفحه : ۱۲۱

و قَالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا، و گفت، یعنی شیطان: هاگیرم «۱» از بندگان نصیبی مقدر مقطوع، و اصل «فرض» قطع باشد، و فرضه النهار ثلثه فيه، و فرضه القوس جز علیها «۲». و فریضه فعلیه باشد به معنی مفعول، و قوله: وَ قَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِیضَةً «۳»، أَي قطعتم لهن قطعاً من المال، و اما قول الشاعر «۴»:

إذا اكلت سمكا و فرضا ذهب طولاً و ذهب عرضا

ای تمرا، لَأنَّهُ یؤخذ فی فریضه الزَّکوٰة، و در معنی او چند قول گفتند:

ضَحَّاك گفت: قسما معلوما، و گرفتن شیطان نصیبی از بندگان به اغرا و اغواء و دعوت به اضلال باشد هر که او را اجابت کند در قسمت او باشد» (۵). در بعضی از تفاسیر آمد که: از هر هزار که نصیب «۶» شیطان است، یکی نصیب [۳۴۳-پ] خدای باشد برای آن که اغلب خلقان فرمان شیطان برند، و اندکی فرمان خدا برند.

آنکه گفت: وَ لَأَضَلَّتْهُمْ، گمراه کنم ایشان را، یعنی بندگان خدای را، و آن به دعوت «۷» به اضلال و تزیین او باشد ضلال را «۸» بر چشم ایشان. وَ لَأَمْتَّتْهُمْ، و ایشان را آرزو دهم و غرور و امید تا امید ایشان دراز شود و هیچ عاقبت نه اندیشند. وَ لَأَمْرَنَّهُمْ فَلَيَبْتِكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ، و بفرمایم ایشان را تا گوشهای چهارپایان ببرند، یعنی از برای علامت بحیره و سائبه. و «بتک»، قطع باشد. سَدَى گفت: مراد به «بتک» شق است اینکه جا، و گفته‌اند: برای علامت کنند تا دانند که آن نصب «۹» اوثان است، و نیز بفرمایم ایشان را تا خلق خدای را بگردانند.

عبد الله عباس گفت و ربیع انس «۱۰» و عکرمة، یعنی تا آدمی را و چهار پای را خصی می‌کنند. و روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است، و اینکه قول مجاهد و ابراهیم و «۱۱» روایت صادق و باقر - علیهما السلام - که مراد آن است که: دین خدای می‌گردانند

(۱). آج: باز گیرم.

(۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت: حَزَّة فیها.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۷.

(۴). تب شعر.

(۵). تب، آج، لب، مر، لت و.

(۶). لب: نصیبی.

(۷). کذا: در اساس، مت، تب، وز و دیگر نسخه بدلها: و ان یدعوه.

(۸). مر: باضلال، و شیرین گردانید ضلال را.

(۹). تب، مت، لب، مر، لت: نصیب.

(۱۰). آج، لب، لت: و ربیع و انس.

(۱۱). مر: وهم. [.....]

صفحه: ۱۲۲

به تغییر و تبدیل و تحریف، بیانش: فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ «۱» ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ «۲».

و بعضی دگر گفتند: تغییر خلق و شم است، و اینکه قول حسن بصری است و ضحاک و ابراهیم، و در خبر آمده است:

«۳» لعن الله الواشحات [و المؤتشمات] و المفلجات و المعيرات،

و اشحات آنان باشند که نگار کنند بر دست و [بر] «۴» پای و اندام زنان به در زن و نیل «۵»، و مؤتشمات آنان که اینکه فعل به خویشتن کنند و مفلجات آنان که گوشه‌های دندان بشکنند تا گشاده دندان شوند، که عرب پیوستگی دندان به فال ندارند «۶».

زجاج گفت مراد بقوله: فَلْيَغَيِّرَنَّ خَلْقَ اللَّهِ، آن است که ایشان احکام و اعراض خدای تعالی در خلق او می‌بگردانند، خدای تعالی چهار پای به آن آفرید تا به او منتفع شوند «۷»، ایشان بر خویشتن حرام گیرند «۸» به بحیره و سائبه، و ماه و آفتاب به آن آفرید تا مسخر فرمان او باشند در منافع ما، ایشان آن را عبادت کردند. و قول آن کس که حمل بر دین و تغییر او کرد اولیتر است، برای آن که فایده را عامتر است.

آنکه گفت: هر کس که او شیطان را به ولی و یار و دوست گیرد فرود خدای تعالی، فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُّبِينًا، او زیانی کرده باشد به خویشتن ظاهر از حرمان ثواب و استحقاق که فرمان خدای رها کند و فرمان شیطان کند.

آنکه گفت: شیطان ایشان را به اغراء و اغواء و وسوسه و القای خواطر محال و دروغ وعده‌ها «۹» دهد. وَ يَمْنِيهِمْ، و ایشان را آرزو دهد و حمل کند بر امانی. آنکه گفت: هر وعده که «۱۰» شیطان دهد، جز غرور و باطل و محال و فریفتن نباشد.

(۲-۱). سوره روم (۳۰) آیه ۳۰.

(۴-۳). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آج، لب: به نیل و سوزن.

(۶). مر: به فال نیک نداند.

(۷). اساس، مت: شدند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). همه نسخه بدلها بجز مت: کردند.

(۹). اساس و همه نسخه بدلها: وعده‌ها/ وعده‌ها.

(۱۰). مر: وعده‌ای که.

صفحه: ۱۲۳

أُولَئِكَ مَاوَاهُمْ جَهَنَّمُ، ایشان را جای و مآل و مرجع دوزخ باشد. وَ لَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا، و از آن محیصی و معدلی نیابند، يقال: حاص عن كذا يحيص حيصا إذا عدل عنه، [و] «۱» محیص جای‌ها گردیدن باشد، و منه قولهم: وقعوا في حيص بيص إذا وقعوا في أمر لا يدرون أي يتقدمون فيه أم يتأخرون، و اصل کلمه، حيص، بوص بوده است من باص يبوص إذا تقدم في الأمر، و لکن برای ازدواج کلمتین را «۲» «واو» را «یا» «۳» کردند.

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ - الایة. حق تعالی چون ذکر کافران و شیطان و دیو فرمانان بگفت و طرفی «۴» حکم ایشان و عقاب ایشان بگفت، آنچه عکس و خلاف آن است بگفت از ذکر مؤمنان و ثواب ایشان، گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، سَنَدْخِلُهُمْ، ما ایشان را به بهشتها بریم که در زیر درختان او گفتند «۵» در زیر قصور آن «۶» جویها روان «۷» باشد. خَالِدِينَ فِيهَا، نصب «۸» بر حال باشد.

أَيَّدًا، روا بود که نصب بر حال بود، و روا بود که بر ظرف باشد، أي زمانا دائما لا انقطاع له. وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا، التَّقْدِيرُ وَعَدَ اللَّهُ وَعَدَا حَقًّا «۹»، و لکن چون فعل بیفگند مصدر را با اسم فاعل اضافه کرد، و شاید که «حَقًّا»، نصب بر حال بود از وعد. أي وعد الله ما وعده حَقًّا.

آنکه گفت: وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا، و کیست آن که از خدای راستگیر تر «۱۰» است به قول؟ صورت، صورت استفهام دارد و مراد تقدیر و جحد است، یعنی لا احد اصدق من الله قولًا، و نصب او بر تمییز «۱۱» است.

(۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). مر، لت: ندارد.

(۳). مر، لت: «واو» را با «یا».

(۴). مر از.

(۵). کذا: در اساس و مت، وز، تب: بهشتها بریم که در زیر آن گفتند در زیر درختان آن و گفتند، آج، لب: بهشتها بریم در زیر

درختان و گفتند، مر: بهشتها بریم که چون در زیر درختان آن، و گفتند، لت: بهشتها بریم که در زیر آن درختان و جویهای روان، و گفتند.

(۶). وز و. [.....]

(۷). وز: روا.

(۸). آج، لب آن، مر او.

(۹). اساس، مت آنکه گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۱۰). تب: راستی گرتتر، آج، لب، مر، لت: راستگوتر.

(۱۱). آج، لب، مر، لت: تمیز.

صفحه: ۱۲۴

قوله: لیس بأمائیکم و لا أمانی أهل الکتاب- الایه، ضحاک و قتاده گفتند سبب نزول آیت آن بود که: جهودان با مسلمانان مخاصمت کردند و گفتند: ما از شما بهتریم که دین ما قدیمتر از دین شماست، و پیغمبر ما پیش از پیغمبر شماست، و کتاب ما پیش از کتاب شماست. مسلمانان گفتند: ما از شما بهتریم که پیغمبر ما بهترین پیغمبران است، و خاتم انبیاست، و شرع ما ناسخ شرایع است، [۳۴۴- ر]

و کتاب ما ناسخ کتابهاست. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

مجاهد گفت سبب نزول آیت آن بود که مشرکان گفتند که: بعث و نشور و حساب و کتاب و ثواب و عقاب نخواهد بودن، و ما را بر اعمال ما جزای نخواهد بودن، و جهودان گفتند: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً، دوزخ به ما نرسد الا روزکی چند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و باز نمود که: اینکه کار نه به آرزوی شماست و نه به آرزوی اهل کتاب، و بر اینکه قول خطاب با مشرکان و کافران باشد، و بر قول اول خطاب با مسلمانان، و اینکه قول اولیتر است برای آن که مورد آیت مورد تهدید و وعید و ملامت است، و اینکه به کافران لا-یقترب بود. و آیاتی که پیش از اینکه رفته است، همه تهدید و وعید کافران است. اینکه آیت اولیتر آن بود که منسوق بود بر او. و اسم «لیس» محذوف است، و تقدیر آن است که: لیس الأمر بامانیکم، و جار و مجرور در جای خبر «لیس» است، و محل- او نصب است، ای لیس الأمر واقعا کائنا بأمائیکم و لا أمانی أهل الکتاب. و أمانی جمع «امنیه» باشد، و امنیه آرزو و تمنا باشد و لکن چگونه باشد؟ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ، هر که بدی بکند و گناهی پاداشتش کنند.

در خبر است از ابو صالح از عبد الله عباس که او گفت: چون اینکه آیت آمد، مسلمانان پیش رسول آمدند، گفتند: یا رسول الله؟ کاری عظیم است اینکه، و کیست آن که گناه نکند، و هر که گناه کند او را جزا خواهند داد، و جز تو که «ا» گناه نکند کس نیست اینکه جا. رسول- علیه السلام- گفت: بعضی جزا آن است که در دنیا باشد که بنده را به یک حسنه ده وعده دادند و به یک سیئه یکی، چون یک حسنه بکند و

(۱). مر: که هست که.

صفحه: ۱۲۵

یک سیئه او را نه بماند.

آنکه گفت:

ویل لمن غلب آحاده اعشاره

، وای آن کس که آحاد او اعشار او را غلبه کند، یعنی سیئاتش حسناتش را.

و در خبر است که بعضی صحابه رسول را گفتند: یا رسول الله؟ ما را کجا صلاح باشد پس از اینکه آیت که خدای تعالی گفت: مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ! رسول - علیه السلام - گفت:

یا هذا أَلست تمرض أَلست تحزن

، نه بیمار نباشی (۱) نه تو را اندوه (۲) رسد! گفت: بلی. گفت: آن کفارت گناه بود.

و در خبر است که چون اینکه آیت آمد، ابو بکر الصّیدّیّ گفت: هذه قاصمه، اینکه آیت پشت شکننده است، و به یک روایت گفت: انّی وجدت انقصاما (۳) فی ظهري حتّی لا أتمطّی بها. رسول - علیه السلام - گفت: انّما هی المصیبات فی الدّنیاء.

و بیان اینکه حدیث

قوله - علیه السلام - لا یصیب المؤمن وصب و لا نصب و لا سقم و لا أذی حتّی الهم یمهّمه الا کفر الله بها من خطایاه

، گفت: مؤمن را هیچ دردی و رنجی و ماندگی و بیماری نرسد تا آن غم که او را غمگین کند الا خدای تعالی آن به کفارت گناهش کند.

و در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت چون اینکه آیت فرود آمد و صحابه جزع کردند:

ابشروا و قاربوا و سدّوا أنّه لا یصیب احدا منکم مصیبه فی الدّنیاء الا کفر الله بها خطیئه حتّی الشّوکه یشاک احدکم بها

، گفت: بشارت باد شما را نزدیک باشی (۴) با مردم و بر صلاح باشی (۵) که هیچ کس نباشد که او را مصیبتی رسد و الا خدای به کفارت گناهش کند تا آن مقدار که اگر خاری در پایش شود کفارت گناهش باشد.

حسن بصری گفت در اینکه آیت: مراد به آیت کافر است، امّا مؤمن (۶) را خدای تعالی جزا که دهد بر نکوتر عملش دهد و از سیّاتش تجاوز کند، آنکه اینکه آیت بر خواند: لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ

(۱). تب، مت، آج، لب، لت: بیمار باشی، مر: نه تو بیمار شوی.

(۲). مر: اندوهی.

(۳). آج، لب، مر، لت: انقصاما.

(۴)، (۵). مر، لت: باشید.

(۶). مت: مؤمنان.

صفحه : ۱۲۶

«۱»، و اینکه [آیت] (۲) بر خواند (۳): وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ (۴)، آنکه گفت:

سیاق آیت دلیل آن می کند که آیت خطاب با کافران است و مراد از آیت کفارتند فی قوله: وَ لَا يَجِدُ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وِئَاءً وَ لَا نَصِيرًا، و آنکه او را ولی و نصیر نباشد (۵) کافر بود، و اینکه معتمد نیست برای آن که «من دون الله» گفت، و کافر را و جز کافر را بدون خدای ولی و نصیر نباشد.

و اینکه قول که حسن بصری گفت از تخصیص آیت به کافران موافق مذهب ماست، برای آن که کافران باشند که مقطوع علی عقابهم (۶) باشند امّا فسّاق مؤمنان عفو در حق ایشان مجوز است.

و عبد الله عبّاس و سعید جبیر گفتند (۷): مراد به «سوء» شرک است، امّا تعلق معتزله به اینکه آیت که: مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ، هر که کاری کند بد (۸) او را جزا کنند درست نباشد، برای آن که بیان کردیم که: عموم را صیغتی مخصوص نیست که در خصوص مستعمل نباشد، و چون ایشان اخراج کنند از آیت تائب را و صاحب صغیره را، شاید که ما اخراج کنیم از عموم آیت آن را که عفو

متناول باشد او را.

قوله: وَ مَنْ يَعْمَل مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ، آنکه حق تعالی بر عادت آن که هر کجا وعیدی گوید، به عقب آن و عدی گوید «۹»، گفت: وَ مَنْ يَعْمَل مِنَ الصَّالِحَاتِ، هر که او از اعمال صالحات چیزی کند. و «من» تبیین راست. مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى، «من» روا باشد که تبیین را بود، و روا باشد که زیاده بود و بدل «من» باشد، و تقدیر [۳۴۴-پ] چنین [باشد] «۱۰» که «۱۱»: و مَنْ يَعْمَل مِنَ الصَّالِحَاتِ ذَكَرًا كَانِ أَوْ أَنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ، «واو» حال راست، و برای آن ایمان به

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۳۵.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). مر: و دیگر اینکه آیت که. [.....]

(۴). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۷.

(۵). آج، لب او.

(۶). مر: اعقابهم.

(۷). اساس، مت: گفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آج، لب، مر، لت: هر که کاری بد کند.

(۹). آج، لب: باشد.

(۱۰). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). اساس، مت: کند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۷

شرط کرد تا بدانند که عمل صالح بی ایمان نافع نبود. فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ، ایشان در بهشت شوند، و ابن کثیر و ابو عمرو و ابو جعفر خواندند: «یدخلون»، علی ما لم یسم فاعله، ایشان را به بهشت برند. وَلَا يُظَلَّمُونَ نَقِيرًا، و بر ایشان به اندکی ظلم نکنند، یعنی به اندک و بسیار و مراد مبالغت است، یعنی به هیچ وجه. و «نقیر» آن گو باشد که بر پشت استخوان «۱» خرما بود، و اینکه عبارت بود از اندک چیز- چنان که بیان کردیم.

مسروق گفت: چون اینکه آیت فرو آمد، اهل کتاب مسلمانان را گفتند: ما با شما راستیم که خدای گفت: کار نه به آرزوی ما و شماست، هر که او گناهی کند از ما و شما پاداشت یابد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ مَنْ يَعْمَل مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ- الایه، تا فرق پیدا شود میان مسلمانان و اهل کتاب.

وَ مَنْ أَحْسَنَ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ، گفت: کیست که دینش نکوتر است؟ صورت استفهام است و مراد تقریر «۲»، و نصب او بر تمیز است، و اینکه تمیزی باشد بعد تمام الاسم، و اگر چه تمام اسم در کلام نیست، و تقدیر اینکه است «۳»: و مَنْ أَحْسَنَ النَّاسِ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ، آن کس که روی خود تسلیم کند به خدای، یعنی اسلام آورد و تن بدهد و گردن بنهد خدای را، و اوامر او را منقاد شود و از نواهی او منتهی شود. و «وجه» برای «۴» شرفش را تخصیص کرد و آن که هر کس که روی ابتذال کند به دگر اعضا بخل نکند. و گفته اند: مراد به «وجه» ذات و نفس است، کما قال تعالی: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ «۵»، یعنی تن بدهد، وَ هُوَ مُحْسِنٌ «واو» حال راست، و او محسن و نیکوکار باشد، و «محسن» فاعل احسان بود، و «احسان» نفعی باشد نکو که به غیر رسانند.

وَ اتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا، و متابعت کند دین ابراهیم را. «حنیفا»، ای

(۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: استخوان.

(۲). اساس، مت: لت: تقدیر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). مر که.

(۴). مر آن که.

(۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸.

صفحه: ۱۲۸

مستقیما، بر ره راست ایستاده. و نصب او بر حال است، و اختلاف احوال در «حنیف» گفته شد.

آنکه چون ذکر ابراهیم رفت، خدای تعالی خواست تا پایه او به خلقان نماید و بگوید که او مرا خلیل است. و «خلیل» را دو معنی بود: یکی دوست من الخَلْمَةُ، و یکی محتاج من الخَلْمَةُ. و «خَلْمَةُ» به ضم «خا» مودت باشد، و [به] «ا» فتح «خا» حاجت باشد. و چون از محبت گیرند، فعیل به معنی مفاعل باشد، و از هر دو جانب باشد. اما دوستی او خدای را ارادت طاعت او باشد و انقیاد فرمان او و نصرت اولیای او، و دوستی خدای او را ارادت خیر و ثواب او و اعلاء کلمه او و بیان ارتفاع منزلت او بنزدیک او بر خلقان و ظفر او بر دشمنان، چنان که با نمرود کرد چون او را خواست تا بسوزد. و چون از حاجت گیرند، فعیل به معنی فاعل باشد، و در معنی احتیاج زهیر گفت «۲»:

و ان اتاه خلیل یوم مسئلته یقول لا غائب مالی و لا حرم
و یروی مسغبه، ای فقیر محتاج، و قال آخر «۳»:

و ائی و ان لم تسعفانی لحاجه «۴» الی ال لیلی مره لخلیل
ای لمحتاج.

اما اشتقاق کلمه علی الوجهین، آن که از فقر و حاجت گفت «۵»، اشتقاق او از خلل باشد که درویش محتاج مختل حال بود، و خلل فرجه باشد، چنان که شاعر گفت «۶»:

و نظرن من خلل السّتور بأعین مرضی یخالطها السّقام صحاح

و الخلل الطریق فی الرّمل، و الخل ما یؤتدم به سرکه باشد، و الخل خلل الشیء بالخلال، و الخلل الرّجل المهورول، قال: انّ جسمی بعد خالی لخل. و آن که از مودت و محبت گوید، گفت: اشتقاق او از خلل «۷» است، و آن که دوستی او در خلل و

(۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۲-۳-۶). تب شعر.

(۴). تب: بحاجه، نیز چنین است تبیان ۳/ ۳۴۰.

(۵). تب، لت گفت.

(۷). اساس، مت: اخلال، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۹

میانه دل او باشد، و مرجع هر دو با یک اصل است.

و اهل اشارت گفتند: خدای تعالی ابراهیم را برای آن خلیل خود گفت که او را امتحان کرد به تن و جان و مال و فرزند» (۱). مال به مهمان داد، و فرزند به قربان داد، و تن به نیران داد، و جان به خدای رحمان داد، خدای تعالی او را خلیل خود گرفت. و ابو القاسم بلخی گفت: معنی خلیل در حق ابراهیم - علیه السلام - فقیر و محتاج است، و اینکه نیک نیست برای آن که همه بندگان و پرستاران محتاج اویند، ابراهیم را اختصاصی نباشد، اینکه اسم بر او اسم مدح است، و او «۲» به اینکه مختص است، اُعی به خلّت، چنان که موسی - علیه السلام - به تکلیم و محمد - صلی الله علیه و علی آله - به محبت. و قوله: وَ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ، گفتند در ده چیز گفت: پنج در سر، و پنج در تن. اما آنچه در سر است: مضمضه است، و استنشاق، و مسواک کردن، و قص الشارب، و فرق سر باز کردن تا موی بشولیده «۳» نباشد آن را که موی دراز بود.

و پنج گانه تن «۴»: استنجاست، و ختنه کردن، و حلق عانه، و موی بغل پاک کردن، و ناخن گرفتن، و اینکه جمله سنت است، مگر استنجا و ختنان بعد البلوغ، و حمل کردن بر عموم اولتر باشد. قوله: وَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ - الایة. وجه اتصال آیت به آیت پیشین آن است که: چون گفت من ابراهیم را خلیل خود گرفتم، در اینکه آیت باز نمود که: هر چه در آسمان و زمین است مراست، تا کسی گمان نبرد که اینکه از سر حاجت بود، گفت: هر چه در آسمان و زمین هست همه ملک و ملک من است، و به همه چیزی محیطم، یعنی عالمم، عواقب امور بر من مشته نبود.

قوله: وَ يَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ - الایة. کلبی گفت از ابو صالح [۳۴۵-ر]

از عبد الله عباس که او گفت: آیت در دختران امّ کجّه آمد و میراث ایشان از پدرشان، و اینکه قصّه در اوّل سوره برفت.

(۱). اساس، مت و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۲). آج، لب: و اینکه.

(۳). مر: ژولیده.

(۴). اساس، مت: پنج در تن، مر: و آن پنج که در تن است، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۰

مفسران گفتند: عرب را در جاهلیت عادت بود که چون دخترکی یتیم بودی که ولایت او به یکی از ایشان تعلق داشتی و او را مالی بودی، اگر جمالی بودی اینکه ولی او را به زنی کردی و مال او برگرفتی، و اگر جمالش نبودی و نکاحش مرغوب نبودی او را منع کردی از آن که شوهر کند تا به مردن «۱»، و آنکه مالش برداشتی. خدای تعالی در اینکه آیت ازین نهی کرد، حق تعالی گفت: یا محمّد؟ از تو فتوا می پرسند در زنان، بگو که: خدای تعالی شما را فتوا می کند در حق زنان. و «سین» طلب راست در استفتاء، و مستفتی طالب فتوا باشد، و مفتی فتوا دهنده باشد، کالمستفید و المفید و المتعلم و العالم.

قوله: وَ مَا يَتْلِي عَلَيْكُمْ، خلاف کردند در موضع «ما» از اعراب. زجاج و فراء گفتند: محلّ او رفع است بر ابتداء، و تقدیر آن است «۲»: و ما یتلی علیکم ایضا یفتیکم الله فیه، و «ما» موصوله باشد بمعنی الّذی. و فراء گفت: روا باشد که محلّ او جرّ بود عطفاً علی قوله: «فیهن» و زجاج گفت: اینکه روا نباشد برای آن که عطف مظهر بر مضمّر نکنند بی اعادت حرف جرّ. فراء گفت: اعاده جرّ کنیم تا روا باشد، ای فیهن - و فیما یتلی علیکم و در تأویل اینکه خلاف کردند.

سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: مراد به ما یتلی علیکم، آن است که در اوّل سورت گفت از آیات مواریث که در جاهلیت عادت چنان بود که زن را و طفل را میراث ندادندی، خدای تعالی اینکه حکم باطل کرد به بیان احکام مواریث.

و بعضی دگر گفتند مراد بقوله: وَ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ آيات است «۳» که در آخر سورت گفت من قوله: يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ «۴»، و اینکه قول سعید جبیر «۵» است.

حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد «۶»: آنچه شما در آن فتوا می‌پرسی «۷» در باب زنان که شما را در جاهلیت سنت و عادت آن بوده است که زنان را و اطفال را میراث

(۱). مر: بمردی.

(۲). مر که.

(۳). تب: آیاتی است، آج، لب، مر، لت: آن است.

(۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶.

(۵). مر: سعید بن جبیر.

(۶). مر، لت که. [.....]

(۷). لت: می‌پرسید.

صفحه : ۱۳۱

ندهی «۱» و تعلل کنی «۲» به آن که میراث به آن کس رسد که تیغ زند و حمایت کند زنان را و اطفال را و اموال «۳» نگاه دارد، خدای تعالی فتوا خلاف اینکه می‌کند و می‌گوید:

ایشان را نیز حقی و نصیبی هست که مفروض است ایشان را، به حسب مصلحت شرع به ایشان رسد و نیز اطفال را، و اینکه فتوا که اینکه جا کرد مجمل است حواله کرد بقوله: وَ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ، در تفصیل آن و مراد اول و آخر اینکه سورت آیاتی که در او ذکر مواریث است و بیان مقدار انصاء «۴» ایشان، «و ما یتلی علیکم» مبتدای است محذوف الخبر، یعنی و ما یتلی علیکم فی الکتاب مشروح مفصّل مفتی به. فی یتامی النساء اللّاتی لا- تُؤْتَوْنَهُنَّ، ای لا- تعطونهن. ما کُتِبَ لَهُنَّ، ای ما فرض لهن- و اوجب در باب آن دختر کانی یتیم که در حجر شما باشند و شما آن نصیب که ایشان را مقدر و مفروض کرده‌اند نمی‌دهی «۵». وَ تَرَغَّبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ، و رغبت می‌کنی «۶» از نکاح ایشان برای طمع در مال ایشان. و آیت محتمل است هر دو معنی را و مفسران هر دو قول گفته‌اند، و اینکه احتمال در آیت برای آن است که آن حرف که با رغبت مستعمل بود من لفظه «فی» او «عن» در آیت مذکور نیست، و بیان کردیم که رغبت فیه ضد رغبت عنه باشد. رغبت فیه آن باشد که خواهد و رغبت عنه آن باشد که نخواهد.

و قوله: وَ الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوَالِدَانِ، بلا خلاف محلّ او جرّ است عطفاً علی قوله: فیهن و التقدير: فیهن و فی المستضعفین من الوالدان، ای من الصبیان جمع ولد، و اگر گویند: عطف مظهر بر مضمّر نباشد اولیتر بود. وَ أَنْ تَقُومُوا، محلّ «أن» مع الفعل جرّ است عطفاً علی «فیهن» و «فی الیتامی»، و «۷» فی ان تقوموا للیتامی بالقسط، و در آن که در حق یتیمان قیام کنی «۸» به قسط و عدل و راستی، نظیره قوله: وَ إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى «۹»- الایة. حق تعالی در اول و آخر اینکه آیت تحریر کرد «۱۰» مکلفان را بر مراعات حقوق یتیمان و آن حق ایشان باز نگیرند، آنگهی گفت:

(۱). مر، لت: ندهید.

(۲). مر، لت: کنید.

(۳). مر را.

(۴). آج: نصاب.

(۵). مر: نمی دهید.

(۶). مر: می کنید.

(۷). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴/۲۶): و التقدیر: ۸. تب: کنید.

(۹). سوره نساء (۴) آیه ۳.

(۱۰). لب، مر: تحریص کرد.

صفحه: ۱۳۲

وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا، بر سبیل ترغیب تحریص «۱» بر خیرات و طاعات که آنچه شما کنید از خیرات، خدای تعالی به آن عالم است و همیشه عالم بوده است، سهو بر او روا نیست. از جزای آن ساهی نبود بر وفق عمل و قدر استحقاق جزای آن بدهد.

قوله: وَإِنَّ امْرَأَةً خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا، مفسران گفتند: آیت در عمره، و قیل: خویله بنت محمد بن مسلمه آمد. که او به حکم أسعد [ابن الریبع بود.

چون پیر «۲» شد اسعد «۳» زنی جوان بکرد بر سر او، او برخاست و به شکایت پیش رسول آمد و اینکه حال باز گفت، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و اینکه قول کلبی است.

سعید بن جبیر گفت: آیت در حق مردی و زنی آمد که او از «۴» مرد فرزندان داشت و با او پیر شده بود، مرد را «۵» رغبت نبود «۶» در او، خواست تا او را طلاق دهد و زنی دیگر کند، زن گفت: مرا طلاق مده، رها کن تا بنشینم، و اگر تو خواهی تا زنی کنی «۷» حکم تو راست، و من با فرزندان تو بنشینم و ایشان را مراعات می کنم، و نوبت من هر چه خواهی می کن، اگر خواهی در ماه یک دو بار پیش من آیی «۸»، و اگر نخواهی بر تو حجری «۹» نیست. و هم اینکه حال افتاد سوده بنت زمعه الأسود را [۳۴۵-پ]

با رسول- علیه السلام- که رسول خواست تا او را دست بدارد، او گفت: یا رسول الله؟ مرا دست بمدار و رها کن تا حرمت تو بر سر من می باشد، و نوبت من تورا است، هر چه خواهی به آن می کن، حق تعالی گفت: اگر زنی ترسد یا گمان برد- و بیان کردیم که خوف از باب ظن باشد. نُشُوزًا، و «نشوز»، آرام ناگرفتن و ناخواست و ترفع و استعلا باشد، و بنزدیک ما از جهت مرد باشد، آنچه از جهت زن بود آن را خلع خوانند.

(۴-۱). لب، مر: تحریص.

(۳). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). مر آن. [.....]

(۵). اساس، مت: مر او را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). مر: نمی بود.

(۷). مر تو دانی.

(۸). وز، تب، آج، لب: آی.

(۹). آج در حاشیه افزوده: حرجی.

صفحه: ۱۳۳

أو إِعْرَاضًا، یا عدول و برگردیدنی «۱»، فَلَا- جُنَاحَ عَلَيْهِمَا، بزه‌ای نیست بر ایشان، یعنی به «۲» زن و شوهر. أَنْ يُصَلِّحَا «۳» وَالصُّلْحُ خَيْرٌ، صلح بهتر باشد برای آن که صلاح جوانب به او متعلق بود «۵»، و تراضی میان ایشان حاصل بود. وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسَ الشُّحَّ و حاضر

کرده‌اند بخل و حرص به نفسها، یعنی نفسهای آدمیان مطبوع و مجبول است بر حرص و بخل.

بعضی مفسران گفتند: مراد نفس زن است که بخیلی کند به حق و نوبت خود ایثار کردن بر غیر، و بعضی دگر گفتند: مراد نفس مرد است، و بعضی دگر گفتند: مراد نفس مرد است که چون خواهد که زن را رها کند حق او بنگذارد» (۶). و بعضی گفتند: مراد هر دو از زن و شوهر که هر یکی از ایشان بخل کنند به حق خود، و اینکه اولیتر است برای آن که اینکه عامتر است و فایده» (۷) را شاملتر. و اهل کوفه خواندند: «أَنْ يُصَلِّحَا، بِهْ ضَمِّ «يَا» وَ كَسْرِ «لَامٍ» مِنَ الْإِصْلَاحِ، وَ بَاقِي قِرَاءِ خَوَانِدَنْد: يَصَالِحَا عَلِي تَقْدِير: يَتَصَالِحَا. وَ أَمَّا «شَح» بَخْلِي بَاشَد بِأَحْرَص، وَ دَر مَال وَ جَز مَال اسْتِعْمَال كُنَنْد، يُقَال:

أَنْتِي أَشَحُّ بَكَ عَنْ كَذَا، قَالَ الشَّاعِرُ» (۸):

- (۱). اساس، مت: یا عدول کنی و برگردی، وز: یا عدول و برگردیدی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، مر باشد.
 - (۲). تب، مر، لت: بر.
 - (۳). تب: یصالحا.
 - (۴). تب: زنی.
 - (۵). تب: باشد.
 - (۶). لب، لت: بنگذارد.
 - (۷). تب: فایده‌ای.
 - (۸). تب شعر.
- صفحه: ۱۳۴

لقد كنت في قوم عليك أشحُّ بفقدك أَلَا من إذا طاح طائح

يودون لو خاطوا عليك جلودهم و هل يدفع الموت النفوس الشحائح

قوله: «وَ إِنْ امْرَأَةٌ، مَرْفُوعٌ اسْتِ بِهْ فَعْلِي مَضْمَر، وَ التَّقْدِير: وَ انْ خَافَتْ امْرَأَةٌ، خَافَتْ أَوَّلَ حَذْفٍ كَرَدَنْد لِدَلَالَةِ الثَّانِي عَلَيْهِ، وَ بَرَايِ آن كِه دَانَنْد كِه «إِنْ» حَرْفُ شَرْطِ اسْتِ، وَ شَرْطُ دَرِ اسْمَاءِ نَشُود، جَز دَرِ اَفْعَالِ صُورْتِ نَبَنْدَد، وَ مِثْلَهُ قَوْلُهُمْ: لَوْ ذَاتِ سِوَارِ لَطْمَتِي، أَيْ لَوْ لَطْمَتِي ذَاتِ سِوَارِ لَطْمَتِي، وَ قَالَ الشَّاعِرُ:

فمتى واغل ينهم يحيوه و يعطف عليه كأس الساقى

أى فمتى يحيوا واغل ينهم يحيوه» (۱).

وَ إِنْ تُحْسِنُوا وَ تَتَّقُوا، وَ اِغْرَ احْسَانِ كُنِي «۲» بِهْ آن كِه بَا زَنْ بَسَازِي «۳» وَ بَرِ او دِيْغَرِي اِيْثَارِ نَكْنِي «۴»، يَا زَنْ احْسَانِ كَنْد وَ صَبْرِ بَرِ آن كِه مَرْدِ زَنْ دِيْغَرِ كَنْد وَ بَسَازِد. وَ تَتَّقُوا، وَ اِزِ خِدَايِ بْتَرْسِي «۵». فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا، خِدَايِ تَعَالِي بِهْ اَنْجِه شَمَا مِي كَنْيِد دَانَاَسْت «۶».

وَ لَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ، حَقُّ تَعَالِي نَفِي قَدْرْتِ يَكِي اِزِ مَا كَرْدِ بَرِ آن كِه تَسْوِيَه كَنْد اِزِ مِيانِ زَنانِ دَرِ بَابِ مِيلِ طَبَاعِ بَرَايِ آن كِه اَيْنَكِه بِهْ مَا تَعَلَّقَى نَدَارْدِ وَ دَرِ مَقْدُورِ مَا نَيْسْت، وَ اِغْرَ چِه مَا رَا بَرِ آن حَرْصِ بَاشَد. وَ اَيْنَكِه مِنْ أَدَلِّ الدَّلِيلِ «۷» اسْتِ بَرِ آن كِه فَعْلُ مَا آن بَاشَد كِه وَ جُودَشِ مَوْقُوفِ بَاشَد بِرِ قَصْدِ وَ دَاعِي «۸» مَا، وَ اِنْتَفَايشِ مَوْقُوفِ بَاشَد بِرِ كَرَاهْتِ وَ صِوَارْفِ مَا جَزِ اَنْجِه فَعْلُ مَا

نباشد، اگر چه ما را قصد و داعی «۹» باشد و حرص و ارادت، حاصل نیاید.

آنکه حق تعالی گفت: اینکه کار به شما نیست، و مراد نه تسویت است در نفقه و کسوت و مراعات به مقاربت که اینکه در مقدور ماست، و اگر بر اینکه وجه حمل کنند

(۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، ظاهرا عبارت به اینکه صورت صحیح است: «فمتی ینبهم واغل ینبهم». [.....]

(۹-۲). تب، مر: کنید.

(۳). تب، مر: بسازید.

(۴). تب، مر: نکنید.

(۵). تب: خدای تعالی بترسید.

(۶). آج، لب، لت چنان که شاعر گفت بالفارسیه: سَرِّ تو که داری فلک می‌داند || او موی به موی رگ به رگ می‌داند گیرم که به زرق خلق را بفریبی || با او چه کنی که یک به یک می‌داند

(۷). تب: ادلّ دلیل.

(۸). مر: دواعی.

صفحه: ۱۳۵

نفی استطاعت را تأویل باید کردن «۱»، لا یخف «۲» علیکم بل یثقل، بر شما آسان نیاید، بل گران آید، که باشد که هوای کسی به یک زن باشد آنچه در حق او خرج کند به طوع و رغبت باشد و طیبه النفس، و آنچه در حق دیگری کند چون غرامتی شناسد. آنکه حق تعالی در آنچه به ما تعلق دارد، نهی کرد ما را گفت: اکنون به یک بارگی میل مکنی «۳» بر یکی و دیگری را محروم رها کنی «۴». کَالْمُعَلَّقَةِ، چنان که آویخته «۵» بین الأمرین، نه بیوه باشد نه شوهردار بین الباب و الدّار، نه اینکه باشد نه آن باشد. در خبر است که رسول - علیه السلام - در نفقه و کسوت و مراعات و آمد شد تسویه کردی میان زنان، آنکه گفتی: بار خدایا؟ هذه قسمتی فیما املک فلا تلمنی فیما لا املک،

بار خدایا؟ اینکه قسمت من است در آنچه من بر به آن «۶» قادرم، مرا ملامت مکن در آنچه من بر آن قادر نه‌ام. وَاِنْ تُصَلِّحُوا، و اگر اصلاح کنید در باب تسویه قسمت، و تَتَّقُوا، و از خدای بترسید در آن که ظلم کنید و حیف و از حق یکی باز گیرید و در دیگر «۷» افزایی «۸».

و در خبر است که امیر المؤمنین علی - علیه السلام - دو زن داشت، روزی که نوبت یکی بودی در سرای آن دیگری وضوی نماز نکردی.

و در خبر است از باقر - علیه السلام - از پدرانیش که رسول را - علیه السلام - در آن وقت که [۳۴۶-ر]

بیمار بود در حجره زنان می‌گردانیدند به نوبت، تا چون «۹» دل خوش کردند به حجره عایشه بخفت «۱۰».

و معاذ جبل دو زن داشت، هر دو به یک روز بمردند به طاعون، قرعه بر افگند «۱۱» تا ابتدا به تجهیز و دفن کدام کند.

(۱). مر: که.

(۲). لت: یخفف.

(۳). تب، مر: مکنید.

(۴). تب: مکنید، مر: کنید.

(۵). مر، لت: آویخته‌ای.

(۶). تب، آج، لب، مر، لت: بر آن.

(۷). مر، لت: دیگری. [.....]

(۸). تب، مر: افزایشید.

(۹). آج، لب: ندارد، مر: تا همه.

(۱۰). مر: دل خوش گردند. چون نوبت به عایشه رسید زنان همه متفق شدند که در همان خانه باشد. پس به حجره عایشه بخت.

(۱۱). مر: برافگندند.

صفحه: ۱۳۶

و بنزدیک ما هر که چهار زن آزاد دارد، نشاید که او بنزدیک یکی از ایشان دو شب مقام کند الا به رضای دیگران. و چون سه زن دارد، دو شب بر دو کس باشد «۱» و دو شب بر یکی «۲». و اگر دو زن دارد، شبی بر یکی باشد و سه شب بر یکی، برای آن که او را چهار زن حلال است، چون نکرده است از اوست «۳». و چون زنی آزاد و زنی برده به عقد نکاح دارد، دو شب بر زن آزاد باشد و یک شب بر زن برده.

و اما آن را که به ملک یمین دارد، او را با زن آزاد قسمت نباشد، و چون بر زنی بکر عقد بندد، شاید که او را در قسمت زیادت کند در اول حال به سه شب تا هفت شب. و چون به قسمت بر زنان رود «۴»، خلوت کردن لازم نباشد او را، بل «۵» به اختیار او بود، و مکروه است که عزل کند از زن آزاد مگر به دستوری «۶» او، و با کنیزکی که به ملک یمین دارد او را بود «۷» که عزل کند، رضا و اذن او «۸» معتبر نیست.

و حکم اهل کتاب از جهودان و ترسیان که مرد مسلمان ایشان را به زنی دارد، حکم پرستار باشد که معقود علیها باشد، و بنزدیک شافعی فرق نباشد میان زن آزاد مسلمان و میان اهل ذمه در اینکه باب، أعنی قسمه اللیالی.

فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً، خدای تعالی غفور و رحیم بوده است، آمرزنده گناه و بخشاینده خلقان است.

وَإِنْ يَتَفَرَّقَا - الاية، و اگر چنان که «۹» بنسازند «۱۰» زن و شوهر با یکدیگر، مرد تسویه نکند یا راغب نباشد در او، و «۱۱» زن دل خوش نکند، آنگه جدا شوند از یکدیگر به طلاق، خدای تعالی هر دو را مستغنی بکند از یکدیگر به فضل و رحمت خویشتن «۱۲»، و هیچ دو را ضایع نگذارد و روزی باز نگیرد. وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعاً حَكِيماً، و خدای تعالی فراخ عطا بوده است و حکیم، دهنده است، و آنچه دهد به حکمت دهد چندان که

(۱). مر: دو شب پیش دو زن باشد.

(۲). مر: و یک شب بر یکی.

(۳). مر: دو شب.

(۴). مر: برود.

(۵). اساس: اوایل، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). مر: مگر به رضا دادن.

(۷). مر: رسد.

(۸). مر، لت: رضا دادن او.

(۹). آج، لب، مر: چنانچه.

و خدای راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، و بس است خدای و کیل «۴».

اگر خواهد برد شما را ای مردمان و بیارد دیگرانی را، و همیشه بوده است خدای بر آن قادر.

هر که خواهد جزای دنیا بنزدیک خداست جزای دنیا و آخرت، و بوده است خدای شنوا و بینا.

ای آنان که ایمان آرید «۵» باشید ایستادگان به راستان «۶» گواهان خدای را و اگر بر شما باشد یا بر پدر و

(۱). اساس، مت: داند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶-۲). مر: پرسد.

(۳). مر: قوله تعالی.

(۴). آج، لب: خدای کاردان و نگهبان.

(۵). وز، لت: دارید.

صفحه: ۱۳۸

مادر و نزدیکان «۱» اگر باشد توانگر یا درویش خدای سزاوارتر است به ایشان پسروی مکنید هوا را از آن که داد کنید و اگر بر پیچید یا برگردید خدای بوده است به آنچه شما می کنید دانا.

[۳۴۶-پ]

ای آنان که ایمان دارید، ایمان آرید به خدای و پیغامبر «۲» و آن کتاب که فرستاد بر پیغمبرش و آن کتاب که فرستاد از پیش و هر که کافر شود به خدای و فرشتگان او و کتابهایش و پیغامبرانش و روز بازپسین گمراه شود گمراهی دور.

آنان که ایمان آوردند «۳» پس کافر شدند پس ایمان آوردند پس کافر شدند پس بیفزودند کفر، نیامرزد خدای ایشان را و ننماید ایشان را راهی.

بشارت ده منافقان را به آن که ایشان را عذابی بود سخت.

آنان که گیرند کافران را دوستان جز مؤمنان می جویند بنزدیک ایشان عزیز! عزیز خدای راست جمله.

و فرستاد بر شما در کتاب آنچه «۴» چون شنوید «۵» آیتهای خدای که کافر می شوند به آن و فسوس می دارند به آن منشینید با ایشان تا شوند در حدیثی جز آن که شما آنگه چون ایشان باشید، خدای گرد آورنده

(۱). وز و.

(۲). لت: پیغامبرش، آج، لب: پیغمبر او.

(۳). مت: آورند.

(۴). تب، لت: آن که.

(۵). تب: بشنوید.

صفحه: ۱۳۹

منافقان است و کافران در دوزخ همه «۱».

آنان که انتظار کنند. به شما اگر باشد شما را گشایشی از خدای، گویند: نه ما با شما بودیم، و اگر باشد کافران را بهره، گویند: نه ما غالب شدیم بر شما و بازداشتیم شما را از مؤمنان، خدای حکم کند میان شما روز قیامت، و نکند خدای کافران را بر مؤمنان راهی.

منافقان می‌فریبند خدای را و او فریبنده است ایشان را و چون برخیزند به نماز برخیزند کاهل، ریا کنند با مردمان و ذکر خدای نکنند مگر اندکی.

آویخته‌اند میان آن نه به اینان «۲» نه به ایشان «۳»، و هر که گمراه کند خدای او را، نیابی او را راهی. ای آنان که ایمان آوردید مگیرید کافران را دوستان بدون مؤمنان، می‌خواهی «۴» که کنی «۵» خدای را بر شما حجتی روشن. منافقان «۶» در پایه «۷» زیرین باشند از دوزخ نیابی «۸» ایشان را یاری.

[۳۴۷-ر]

مگر آنان که توبه

(۱). وز، تب، آج، لت: جمله.

(۲). تب اند. [...]

(۳). تب: آنان.

(۴). تب: می‌خواهید.

(۵). تب: که گردانید.

(۶). تب: بدرستی که منافقان، آج، لب: بدرستی که دو رویان.

(۷). آج، لب: طبقه.

(۸). تب هرگز.

صفحه : ۱۴۰

کنند و نیکی کنند و پناه با خدای «۱» دهی و خالص کنند عبادتشان «۲» [را برای «۳» خدای ایشان با مؤمنان آیند «۴»] و بدهد خدای مؤمنان را مزدی بزرگ.

چه کند خدای به عذاب شما اگر شاکر باشید و مؤمن، و بوده است خدای هو سپاس «۵» و دانا «۶».

قوله: وَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ - الاية. وجه اتصال آیت به آیت متقدم از «۷» آن است که خدای تعالی چون بگفت که: اگر ایشان از یکدیگر جدا شوند به طلاق، یعنی زن و شوهر، خدای تعالی مستغنی بکند هر یکی را از ایشان از روزی، چه روزی ایشان به خدای تعلق دارد نه به ایشان. در اینکه آیت باز نمود که:

هر چه در آسمان و زمین او راست بر او متعذر نباشد مستغنی بکردن هر یکی را از ایشان از صاحبش به فضل و سعت و رحمت، و حق تعالی گفت: خدای راست هر چه در آسمان و زمین است به ملک و ملک، برای آن که آفریده اوست و پرورده اوست «۸» و در قبضه قدرت اوست، تا چنان که خواهد می‌گرداند و می‌دارد و می‌فزاید و می‌کاهد.

آنکه گفت: ما وصیت و اندرز کردیم اهل کتاب را از جهودان و ترسایان، و معنی وصیت از خدای تعالی امر باشد، جز که وصیت از امر بلیغتر باشد و امری بود که بر سیل شفقت کسی کند آنان را که پیوستگان و دوستان او باشند به مصلحت و خیر و نفع ایشان. وَ اِيَّاكُمْ، و نیز شما را وصیت کرد. اَنْ اَتَّقُوا اللّٰهَ، که از خدای بترسید، یعنی از عقاب او بترسید و از معاصی او بپرهیزید. و اگر چنان که «۹» کافر شوی «۱۰» و مخالفت فرمان او کنی «۱۱» و به او و اوامر او نگروی «۱۲»، هیچ زیان نیست خدای

(۱). تب: و پناه دهند با خدای.

(۲). آج، لب: و ویژه کردند کیش خود را.

(۳). اساس، مت، وز: ندارد، از تب افزوده شد.

(۴). تب، آج، لب، لت: اند.

(۵). کلمه در نسخه اساس، وز، مت، به صورت: «هر سپاس» هم خوانده می‌شود، تب: شکر پذیرنده.

(۶). آج، لب: خدای تعالی پاداش دهنده شاکران دانا و اقوال ایشان.

(۷). وز، تب، آج، لب: ندارد.

(۸). مر: آن که همه آفریده و پرورده اوست. [.....]

(۹). تب، مر: چنانچه.

(۱۰). تب، مر، لت: کافر شوید.

(۱۱). تب، مر، لت: کنید.

(۱۲). تب، مر، لت: نگروید.

صفحه: ۱۴۱

را- عز و جل- بل زیان آن راجع است با شما، چه آن که ملک آسمان و زمین او را باشد، او را از طاعت مطیعان سود نباشد و از معصیت عاصیان زیان نباشد، و او همیشه غنی و بی‌نیاز بوده است.

و معنی «غنی» راجع با نفی حاجت است، و «۱» در حق ما و در حق خدای تعالی صفتی نباشد، بل مرجع او با نفی حاجت بود، و فلان غنی عن کذا إذا کان غیر محتاج إليه.

و «حمید» فعلیل باشد به معنی مفعول، یعنی محمود یعنی مستحق حمد و شکر به نعمتهایی که کند بر بندگانش، و روا باشد که به معنی فاعل بود، و معنی آن باشد که بندگان خود را بستاید و حمد کند بر ادای طاعت او و اجتناب مناهی او.

آنکه گفت: خدای راست آنچه در آسمان «۲» و زمین. و کفی بِاللَّهِ وَكَيْلًا، و تکفل کننده به اندر بایست خلق و آنچه ایشان به آن محتاج باشند خدای تعالی بس است و او را درین معنی یاری نباید و انبازی.

اگر گویند: چرا تکرار کرد اینکه الفاظ در دو آیت عقیب «۳» یکدیگر! گوئیم:

برای آن که خبر مختلف است اعنی مخبر عنه، در آیت اول اشارت فرمود به آن که آفریدگار خلق است از آنچه در میان آسمان و زمین است و متصرف در آن بر وجهی که کس او را از آن منع نتواند، و امر و نهی و تکلیف او را رسد به قرینه قوله: وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ، و دوم بر وجه آن گفت که به آن که جمله او راست، او از آن بی‌نیاز است به قرینه قوله: وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا، و سهام «۴»: بر وجه حفظ و رعایت خلق فرمود به قرینه قوله: وَكَفَى بِاللَّهِ وَكَيْلًا. چون موارد و اغراض مختلف بود، روا باشد که لفظ را تکرار کند لاختلاف المعانی- و الله أعلم.

قوله: إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَهْلَهَا النَّاسَ وَيَأْتِ بِالْآخِرِينَ، آنکه حق تعالی خواست که از عزت «۵» و شوکت آنان که از فرمان او متعدی بودند کند کند «۶» گفت همانا شما را

(۱). آج، لب: ندارد.

(۲). وز، لب، آج، تب، مر، لت: آسمانها.

(۳). آج، لب، لت: عقب.

(۴). تب: سیوم، آج، لب: سوم، لت: سیم.

(۵). لب: عرب، لت: غرب.

(۶). تب: حکایت کند، آج، لب، لت: گذر کند، مر: ذکر کند.

صفحه: ۱۴۲

اینکه همه قوت و منعت نیست که غالب باشی «۱» بر قضایا و احکام من، چه اگر من خواهم که شما را ببرم و به بدل شما دیگران را بیارم توامم کردن و قادرم بر آن و بر همه چیزی، که نه اول خلق شما بودی «۲» یا پیش شما دیگران نبوده‌اند از شما بقوت قوی‌تر و به قدمت پیشتر و به ساز و عدت بیشتر چنان که در قصه امم سالفه فرمود چند جای، منها فی قصیه قارون: أ و لَمْ یَعْلَمْ أَنَّهُ اللَّهُ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعاً وَ لَا یُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ «۳». و عاد را و ثمود و قوم نمرود را و قوم فرعون را همه از شما به عدد بیش بودند و به عده «۴» پیش بودند و اهل هر قرنی از پس قرنی. چون قومی را فرود برد و قرنی را بر آرد، اینان پندارند که پیش از ایشان «۵» جهان نبوده است و اول کس ایشان‌اند که در جهان آمده‌اند و یا همیشه خواهند ماندن، و دست عزل روزگار به ولایت «۶» ایشان نخواهد رسیدن. ندانند که اینکه جهان «۷» بازمانده بسیار کسان است «۸» و میراث بسیار مردگان است.

در خبر می‌آید که در عهد رسول - علیه السلام - دو مرد در شقصی «۹» خلاف می‌کردند، به حکومت پیش رسول آمدند و هر یکی از ایشان در آن پاره زمین دعوی کرد و منازعت و مشاحته از حد بردند. جبرئیل - علیه السلام - حاضر بود به اداء بعضی وحی رسول را - علیه السلام - گفت: یا رسول الله! اینکه پاره زمین را که ایشان در آن خلاف می‌کنند من چهار هزار مالک را یاد دارم. و در خبر است که یک روز بهلول مجنون بنزدیک هارون الرشید رسید در بعضی مواقف حج، و هارون در هودجی بود و حجاب او مردم را می‌زدند [۳۴۷- پ]

و می‌رانند. بهلول به بالایی برآمد و گفت:

حدّثنی ابی عن فلان عن فلان أنّه قال: رأیت رسول الله - صلی الله علیه و سلم - فی هذا المكان علی حمار له و لم یکن هناك ضرب و لا طرد،

گفت: رسول خدای «۱۰» را دیدم درین جای بر خری نشسته،

(۱). تب: باشید.

(۲). تب: بودید.

(۳). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۸.

(۴). مر: قوت. [.....]

(۵). مر: پیش از اینکه.

(۶). مر: به رایت.

(۷). لب: که ایشان.

(۸). کسانند.

(۹). آج در حاشیه با خطی شبیه به متن افزوده: الشقص القطعه من الارض، صحاح.

(۱۰). رسول الله.

صفحه: ۱۴۳

ضربی و طردی نبود و کس را نمی‌زدند و نمی‌رانند. هارون پرسید که اینکه کیست که اینکه می‌گوید! گفتند: بهلول است. گفت: او را پیش من آرید «۱». هودج بداشتند «۲»، او را پیش هارون بردند. گفت: چه گفتی! اینکه خبر باز گفت. هارون گفت: راست

می‌گویی، مرا وعظی کن ای بهلول و مختصر گو^۳»، گفت: انّ الّذی فی یدک کان فی ید غیرک ثمّ انتقل الیک و عن قریب سینتقل عنک الی غیرک، آنچه در دست تو است از اینکه ملک و پادشاهی در دست دیگران بود از ایشان به تو نقل افتاد، عن قریب از تو به دیگری نقل افتد. هارون بگریست و گفت: بروید هزار دینار به او دهید^۴.
گفت: نخواهم. گفت: بر درویشان قسمت کن. گفت: اولیتر آن باشد که تو با خداوند آن^۵ رسانی و بگذشت. و ابن العمید در آخر عمر به اینکه دو بیت موع شد:

دخل الدّنيا أناس قبلنا رحلوا عنها و خلّوها لنا

و دخلناها كما قد دخلوا و نخلّوها لقوم بعدنا
و دیگری گفت^۶:

فأنك لا تدری متى انت میّت و قبرك لا تدری بای مکان

و حسبك قول النّاس فیما رأیته لقد كان هذا مرّة لفلان
و متبّی گوید^۷:

سبقنا الی الدّنيا فلو عاش اهلها منعنا بها من حیثه^۸ و ذهوب

تملّکها الاتی تملّک سالب و فارقتها الماضي فراق سلیب

جریر بن عبد الله گفت: نعمان بن المنذر الأكبر یک روز به تماشا با عدی بن زید العبادی بیرون رفت، به گورستان حیره رسیدند. عدی بن زید گفت: ابیت اللّعن ایها الملک دانی تا اینکه گورها از روی اعتبار چه می‌گویند! گفت: نه. گفت می‌گویند:

(۱). آج، لب: آری.

(۲). مر و.

(۳). مر: گوی.

(۴). آج، لب: دهی.

(۵). در اساس و همه نسخه بدلها بر طبق رسم الخط گذشته به صورت «خداوندان» بدون مدّ ضبط شده است، اما آنچه در متن آورده‌ایم با سبک و سیاق عبارت سازگارتر یافتیم.

(۶-۷). مر: و قال آخر.

(۸). آج، لب، مر، لت: حیثه.

صفحه : ۱۴۴

كما انتم کنا و كما نحن تکونون
از آن جا برگشت و آن تماشا بر او منغص «۲» شد. روزی چند بر آمد دگر باره با عدی بن زید به تماشا می رفت به گورستانی دگر بگذشتند. عدی بن زید گفت: ایها الملک؟ دانی تا اینکه گورها به زبان اعتبار چه می گویند! گفت: نه. گفت می گوید «۳»:

من رانا فلیحدث نفسه أنه موف علی قرن الزوال

و صروف الدهر لا تبقى لها و لما تأتي به صم الجبال

رب ركب قدانا خوا حولنا يشربون الخمر بالماء الزلال

و الأباريق عليها قدم و عتاق الخيل تردى فى الجلال

عمروا دهرا بعيش حسن آمنى دهرهم غير عجال

ثم اضحوا لعب الدهر بهم و كذاك الدهر حالا بعد حال

یروی: كذاك الدهر يلهو بالرجال «۴». از آن جا برگشت و تماشا رها کرد و با خانه شد، و عدی بن زید را گفت: امشب سحرگاه با پیش من آی. عدی بن زید سحرگاه برفت. او را دید جامه ملوک بکنده و پلاس پوشیده آنگاه برخواست «۵» و ملک رها کرد و با رهبان در عبادت گرفت «۶»، و فرزندان او «۷» عابد شدند و دختر او هند بنت النعمان بر ظهر کوفه دیری کرد. آن را دیر هند گویند. هشام بن الكلبی گوید: چون خالد بن الولید عین التمر بگشاد، احوال دختران نعمان بن منذر پرسید. گفتند: یکی فرمان یافت و یکی در بعضی «۸» دیرها مانده است.

بیامد و بر او سلام کرد و گفت: احوال شما چون بود چون اینکه جا رسید «۹»! گفت:

(۱). تب: الراكبون، مر: الراكب. [.....]

(۲). مر: منقض.

(۳). تب شعر.

(۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: الدهر بالرجال، چاپ شعرانی (۴/۳۶): الدهر يلهو بالرجال.

(۵). وز، لت: خاست.

(۶). مر: در عبادت ایستاد.

(۷). مر هم.

(۸). لب، مر: بعض.

(۹). لب: رسیدی.

قصیه آن دراز است، و جمله او آن که روزی «۱» آفتاب برآمد «۲» و هر چه پیرامن خورنق و سدیر «۳» همه به حکم ما بود [و زیر دستان ما بودند و آفتاب فرو شد و آن] «۴» زیر دستان ما را بر [ما] «۵» رحمت آمد و روزگار، خود چنین است. هیچ سرای نباشد که پر از خرّمی شود الا «۶» پر از آب چشم شود، آنگه گفت «۷»:

فینا «۸» نسوس الناس و الأمر امرنا إذا نحن فیهم سوقه نتصّف

فأفـلدنیا لا یدوم نعیمها تقلّب تارات بنا و تصرّف

قوله: مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا «۹»، مفسّران گفتند: خدای تعالی به اینکه آیت و آن که پیش از اینکه است، آنان را خواست که در آن درع خیانت کردند و مرتد شدند.

آنگه گفت: هر کس که او به عوض ثواب آخرت منافع دنیا خواهد از او دریغ نیست بنزدیک خدای هر دو هست. هم ثواب دنیا و هم ثواب آخرت، و ثواب دنیا در آیت مجاز است مراد منافع دنیا است و برای آن ثوابش خواند که منافقان آن را در برابر ثواب آخرت نهادند. و اگر بر اصل لغت حمل کنند در هر دو حقیقت باشد، چه ثواب جزا بود در لغت من ثاب اذا رجع، نبینی که خدای تعالی در حق کافران گفت: هَلْ تُؤْبَ الكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ «۱۰»، ای هل جوزی جز که به عرف شرع و وضع لغت چو منسوخی شده است، درست آن است که اول مجاز باشد «۱۱» و دوم حقیقت. آنگاه برای ازدواج لفظ اطلاق کرد، آنگه بر سبیل تهدید و وعید گفت: خدای تعالی شنوا و بیناست به اقوال و افعال ایشان.

قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ «۱۲»، آنگه حق تعالی امر کرد مؤمنان را و اگر چه جز ایشان داخلند «۱۳» تحت خطاب به دلیلی دیگر و گفت ای مؤمنان نیک قیام کنی «۱۴» به قسط یعنی به عدل [۳۴۸- ر] و قسط «۱۵» عدل باشد و قسط

(۱). مر که.

(۲). مر: بر می آید.

(۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت بود.

(۵). اساس پندارد، از وز افزوده شد.

(۶). مر که.

(۷-۴). تب شعر. [...]

(۸). اساس: ندارد، با توجه به ضبط لسان العرب (۳۳۲/۹) تصحیح شد.

(۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۳۴.

(۱۰). سوره مطفین (۸۳) آیه ۳۶.

(۱۱). آج، لب، مر، لت: است.

(۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۳۵.

(۱۳). مر در.

(۱۴). تب، مر، لت: کنید.

(۱۵). مر و اقساط.

صفحه : ۱۴۶

نصیب باشد و قسوط بیداد باشد و اقساط عدل باشد. شُهَدَاءَ لِلَّهِ، گواهان خدای باشی که گواهی به حق و عدل و انصاف دهی و برای خدای دهی، چنان که گفت: وَ أَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ (۱)، و اگر چه آن گواهی بر خود باشد، چنان که گفت- علیه السَّلام: قل الحق- و ان كان عليك، حق بگو و اگر چه بر تو باشد. أَوِ الْوَالِدَيْنِ، یعنی و اگر گواهی باشد که تو را زیان دارد و مادر و پدرت را. اگر گویند: کسی بر خویشتن گواهی چگونه دهد گوئیم معنی گواهی بر خود اقرار باشد، يقال: شهد علی نفسه بكذا إذا اقتر به عليها، و نظیره قوله: شاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ (۲)، و قوله: أَوِ الْوَالِدَيْنِ، یعنی گواهی برای مادر و پدر و بنزدیک ما گواهی مرد برای مادر و پدر روا باشد و بر ایشان روا نباشد و گواهی مادر و پدر برای فرزند (۳) و برادر روا باشد چون دگری به (۴) ایشان باشد از اهل شهادت و اگر چه ظاهر آیت چنان می نماید که گواهی بر پدر و مادر روا باشد و آنما معنی آن باشد که: و اگر هم (۵) بر پدر و مادر باشد حق بیاید گفتن و مبالات نکردن و جانب خدای نگاهداشتن، و اینکه بر سیل مبالغت و توسع باشد نه آن که بر حقیقت اگر بر پدر و مادر گواهی دهد مسموع باشد، چنان که یکی از ما گوید: ما ابالی بقول الحق- و ان كان مع الأمير أو (۶) السلطان، و غرض از ذکر امیر و سلطان مبالغه باشد نه حقیقت.

و قوله: إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا، بعضی مفسران گفتند: آیت در رسول (۷) آمد که توانگری و درویشی به حکومت پیش او رفتند، او میل با (۸) درویش کرد از آن جا که گمان برد که درویش بر توانگر ظلم نکند قریبتر آن باشد که توانگر بر درویش ظلم کند خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و اینکه درست نیست برای آن که اینکه حدیث لایق عصمت رسول- علیه السَّلام- نیست، و آن که او میل کند علی الخصمین به گمان بی علمی و بیستی و درست آن است که آیت بر سیاق عام است در خطاب جمله مکلفان، و معنی آن باشد که گفتیم علی کل حال و فی حق کل.

(۱). سوره طلاق (۶۵) آیه ۲.

(۲). سوره توبه (۹) آیه ۲۷.

(۳). مر: فرزندان.

(۴). مر، لت: با ایشان.

(۵). همه نسخه بدلها: همه.

(۶). مت: و السلطان. [.....]

(۷). وز، تب، آج، لب، مر علیه السَّلام.

(۸). مر: به.

صفحه : ۱۴۷

أحد سواء، کان غنیاً أَوْ فقیراً، به آن ننگرد که مرد توانگر باشد بر او گواهی ندهد به حق یا درویش باشد برای او ندهد گواهی به حق، برای آن که ولی هر دو خداست و خدای به هر دو اولیتر است. و قوله: فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا، و نگفت به، برای آن که ولایت او بر هر دو هست از توانگر و درویش.

و بعضی دگر گفتند: برای آن که جمله فقرا و اغنیا را خواست نه توانگری را بعینه [یا درویشی را بعینه] (۱)، و بعضی دگر گفتند: او به معنی واو است در اینکه آیت و بعضی دگر گفتند: چون هر دو در آیت مذکوراند، روا باشد تشبیه کنایت کردن، چنان که: وَ لَهْ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ [وَاحِدٍ] (۲)، فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا، در او چند وجه گفتند، یکی آن که: فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ فِي أَنْ تَعْدِلُوا، متابعت [هوی] (۴) نکنی (۵) در آن که عدل کنی (۶) یعنی در باب عدل و ترک عدل متابعت هوای خود مکنی بل متابعت رضای خدا کنی.

قولی دگر آن است: هر با من ان تعدلوا در باب آن که از عدل بگریزی «۷» او لثلاً تعدلوا، كما قال تعالى: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا «۸»، و المعنى لثلاً تضلوا.

وجه سهام «۹» آن است: فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَى لَتَعْدِلُوا، متابعت هوا مکنی تا عدل کرده باشی «۱۰»، و «لام» و «ان» متعاقب باشند، يقال: جئتک ان تکرمنی و لتکرمنی، و معنی آن که «۱۱» به ترک هوا به عدل رسی، و اینکه قول زجاج و فراء است.

و قوله: وَ إِن تَلُّوا أَوْ تُعْرَضُوا، و اگر مطل کنی «۱۲» و در پیچی «۱۳» یا اعراض کنی «۱۴» و عدول. در او چند قول گفتند: یکی آن که مراد به آیت حکام و قضاتند، یعنی شما که قاضیانی میل مکنی علی احد الخصمین و اعراض مکنی از خصم دیگر، و اینکه

(۱). اساس ندارد با توجه به وز، تب، مر، لت و سیاق عبارت افزوده شد.

(۲). اساس ندارد با توجه به قرآن مجید افزوده شد.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۲.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). تب، مر: مکنید.

(۶). تب، مر: کنید.

(۷). تب، مر: بگریزند.

(۸). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶.

(۹). تب، مر: سیوم.

(۱۰). تب، مر: باشید.

(۱۱). آج، لب، مر، لت به.

(۱۲-۱۴). تب، مر، لت: کنید. [...]

(۱۳). تب، مر، لت: در پیچید.

صفحه : ۱۴۸

قول سدی [است] «۱» و عبد الله عباس چه از حق حاکم آن است که هر دو خصم را به یک جای بنشانند و هر دو را یکسان نگرد و سخن هر دو بر یک حد شنود و میل نکند علی احد الجانبین تا چنان نباشد که یکی از محدثان گفت:

هبنا خصوما ترفعنا إلى حکم الیس فی الشرط ان لا یظلم الحکم

اللفظ و اللفظ و التقرب مشترک و البشر و البر و الاکرام مقتسم «۲»

و انت توسعه لطفاً و توسعی عنفا کانتک فی التحقیق تختصم «۳»

و روایت دیگر از عبد الله عباس و مجاهد آن است که: خطاب با گواهان است، یعنی در گواهی «۴» دادن تحریف و تغییر نکنید «۵» که گواهی «۶» به خلاف راستی دهید «۷» یا اعراض کنی «۸»، خود گواهی «۹» ندهی «۱۰» اصلاً و کتمان کنی «۱۱»، و اینکه قول باقر است - علیه السلام - و «لی» در پیختن «۱۲» باشد ولی الغریم مطلقه و لوی لسانه بکذا اذا تکلم بکلام یلغز فیه. چون بر طریق لغز و تعمیه گوید و سخن موهم گوید و لوی بحقه و لوی إذا ذهب به، و قال اعشی فی المطل «۱۳».

یلویننی دینی النهار و أقتضى دینی اذا وقد التّعاس الرقّد» (۱۴)

و ابن عامر و حمزه خوانند: وَإِنْ تَلَوُّوا، به ضم لام به یک واو من ولی کذا اذا تولّاه و أقبل علیه، و معنی آن باشد که اگر اقبال کنید» (۱۵) و گواهی بدهی» (۱۶) و اگر اعراض کنی» (۱۷) و گواهی ندهی» (۱۸) خدای تعالی داناست به آنچه کنی هر یک را جزا دهد بر وفق عملش. و صاحب کتاب الحجّه گفت: اینکه قراءت اولیتر است، برای

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد.

(۲). وز: متنسم.

(۳). مت: یختصم.

(۴-۹). لت: گواهی.

(۵). وز، تب، لت: مکنید، آج، لب: مکنی.

(۶-۷). آج، لب، مر: دهی.

(۸). تب، لت: اعراض کنید، مر: اعراض کنید یا.

(۱۰). اساس، مت: نگواهی ندهی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). وز، مر، لت: کتمان کنید.

(۱۲). مر: در پیچیدن.

(۱۳). تب شعر.

(۱۴). اساس: الرقّد، با توجه به نسخه مر و لت و منابع لغت تصحیح شد.

(۱۵). مت: اقبال نکنید، آج، لب، مر: اقبال کنی. [...]

(۱۶). تب، لت: گواهی بدهید.

(۱۷). تب، لت: اعراض کنید.

(۱۸). اساس، وز: بدهی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۹

آن که در آن قراءت تکرار باشد برای آن که «لی» و «اعراض» به معنی [۳۴۸-پ]

واحد بود، الا ترى الى قوله تعالى: لَوَّوْا رُؤُسَیْهِمْ وَ رَأَیْتَهُمْ یَصُدُّونَ، و معنی «لی» اینکه جا اعراض است، جز که حملش کنند بر جواز تکرار لاختلاف اللفظین، كما قال: و هند اتی» (۱) من دونه التّأی و البعد، و آن وجوه که از پیش گفتیم معتمد است- و الله ولیّ التّوفیق.

یا أَيُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ- الایه، حق تعالی گفت: ای آنان که ایمان آورده‌اید» (۲)؟ ایمان آرید» (۳). در آن که مؤمن را امر به ایمان کرد چند قول گفتند:

یکی آن که: یا ایُّهَا الَّذِیْنَ أَظْهَرُوا الْإِیْمَانَ بِالسَّنَتِکُمْ آمِنُوا بِقُلُوبِکُمْ، ای آنان که اظهار ایمان کرده‌اید به زبانتان اعتقاد ایمان کنی به دلهایتان. بر اینکه قول لفظ اول مجاز باشد و لفظ دوم حقیقت، و خطاب در آیت خاص با منافقان باشد، و اینکه قول» (۴) معتمد است و بیشتر مفسران بر این اند.

قولی دیگر آن است: یا أَيُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا خُطِّبَ بِمُؤْمِنَانِ وَ لَفْظُ حَقِیْقَتِ اسْتِ «امنوا» ای استقیموا علی الایمان، بر ایمان

استقامت کنی و بمانی، و اینکه لفظ دوم که صیغه امر دارد مجاز بود، و معنی آن است که استدامت کنی «۵» بر ایمان به تجدید او حالا بعد حال، برای آن که ایمان از باب معارف و علوم باشد و آن لا یبقی بود تجدید باید کردن حالا بعد حال و اینکه قول زجاج است و جبائی و بلخی، و اینکه نیز وجهی قریب است.

وجه سه‌ام «۶» محمّد بن جریر گفت: خطاب اهل کتاب است، یعنی ای آنان که به خدای و به موسی ایمان داری «۷» به محمّد ایمان آری «۸». و اینکه وجه هم محتمل است، الا آن که ایمان در هر دو جایگاه، آن که خبر است و آن که امر است مجاز

(۱). اساس، مت: ای، وز: الی، با توجه به سیاق عبارت و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آج: ایمان آورده‌ای.

(۳). آج: ایمان آری.

(۴). لت: قولی.

(۵). تب، مر، لت: کنید.

(۶). تب، آج، لب، مر: سیوم، لت: سیم.

(۷). تب، مر، لت: دارید، اساس و، که با توجه به آیه و اتفاق نسخه بدلها زائد تشخیص داده شد.

(۸). تب، مر، لت: آرید.

صفحه: ۱۵۰

باشد برای آن که ایمان عبارتی است از مجموع علوم که تا مجتمع نشود ایمانش نخوانند «۱» و اینکه جاری مجری عقل باشد در اینکه باب، پس ایمان به خدای و پیغمبران پیشین ایمان نباشد بی ایمان به رسول ما، و [ایمان به رسول ما] «۲» ایمان نباشد بی ایمان به خدای و پیغمبران، و هر یکی از آن اعتقاد باشد و علم و معرفت باشد و ایمان نباشد الا آن که مجموع شود. وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ، و آن کتاب که به رسول خود فرو فرستاد و آن قرآن است. وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ، و آن کتاب که پیش از آن فرو فرستاد «۳»، یعنی توریت و انجیل و کتب اوایل، و جمله قراء بر فعل مستقیم خواندند نزل و انزل چنان که فعل مسند باشد با قدیم - جل - جلاله.

و ابن کثیر و ابو عمرو و کسای «نزل» و «انزل» خواندند بر فعل ما لم یسم فاعله و بر قول آن کس که گفت آیت خطاب با اهل کتاب است، فایده امر به ایمان به کتب مقدم «۴» آن باشد که ایشان اگر چه به توریت و انجیل ایمان داشتند به آیاتی که در آن ذکر رسول بود - علیه السلام - و نعت و صفت و نبوت او کافر بودند و جحود می کردند، ایمان به آن آیات خواست، و اینکه هم مجاز باشد اعنی ایمان «۵» به بعضی توریت و انجیل و کفر به بعضی از آن وجه که بیان کردیم.

و قولی دگر آن است که آیت خطاب است با جهودان که به توریت ایمان داشتند و به انجیل و قرآن ایمان نداشتند، خدای تعالی ایشان را امر کرد به آن که به قرآن ایمان آرند، و هو الکتاب الَّذی انزل علی محمّد و به انجیل ایمان آرند، و هو الکتاب الَّذی انزل من قبل، آنگه تهدید کرد کافران را که به خدای تعالی و «۶» کتابهای او و پیغمبران او و فرشتگان او ایمان ندارند و باز نمود که هر که به اینها کافر باشد او ذاهب باشد از ره راست و ره نجات ذهابی دور، و اینکه آیت اگر چه متوجه

(۱). اساس: نخواند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس: و آن قرآن است و الکتاب، که با توجه به فحوای عبارت و اتفاق نسخه بدلها زائد تشخیص داده شد. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها بجز مت: متقدم.

(۵). تب، آج، لب، مر، لت ایشان.

(۶). آج، لب، لت به.

صفحه : ۱۵۱

است به آنان که به بعضی از اینکه چیزها ایمان دارند غرض از او آن است تا معلوم شود که ایمان به جمله بی ایمان به محمّد نافع نباشد و ایمان نباشد.

قوله: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا - الآية، خلاف کردند [در آن که] «۱» مراد به اینکه آیت کیست، قتاده گفت: مراد آنانند که ایمان آوردند به موسی - علیه السلام - آنکه کافر شدند به عبادت عجل، آنکه ایمان آوردند به انجیل «۲» عیسی، آنکه کافر شدند به او و در کفر بیفزودند حین «۳» قالوا هو ابن الله «۴».

زجاج و فراء گفتند: به موسی ایمان آوردند آنکه به عزیر کافر شدند، یعنی بقولهم: عزیر ابن الله، آنکه ایمان آوردند به عیسی، آنکه کافر شدند به محمّد - علیه السلام - و بر کفر بیفزودند به اصرارشان بر کفر به رسول علیه السلام ما.

مجاهد و ابن زید گفتند: مراد منافقانند که اظهار ایمان کردند و باز اظهار کفر کردند و باز اظهار ایمان کردند و باز کافر شدند و بر آن اصرار کردند، و اینکه قول به صواب نزدیکتر است، و لفظ ایمان در اینکه آیت بر مجاز باشد برای آن که نزدیک ما از مؤمن مخلص ارتداد نباشد برای وجوهی که پیش از اینکه بیان کردیم.

و قوله: لَمْ يَكُنِ اللَّهُ يُغْفِرْ لَهُمْ «۵»، اینکه «لام» برای تأکید نفی آرند، تقول: ما كنت لا فعل كذا، یعنی من از آنان نیم بهیچ وجه که اینکه کار کنم خدای تعالی ایشان را بهیچ وجه نیامرزد برای آن که اینکه ایمان که از ایشان حکایت کرد نه ایمانی است که بر آن استحقاق ثوابی باشد.

قولی دگر آن است که: به کفری که پس از ایمان آوردند بر وجه ارتداد، جز که اینکه قول را تفسیر اینکه «۶» باشد [۳۴۹-ر]

که اینکه ارتداد دلیل آن بود که آنچه پیش ازین بود ایمان نبود بر حقیقت، صورت ایمان داشت.

بلخی و زجاج گفتند: برای آن نیامرزد ایشان را که توبه نکردند و بر کفر اصرار

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). تب، آج، لب و.

(۳). اساس: چنین، با توجه به فحوای عبارت و همه نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). اشاره است به سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۳۷.

(۶). همه نسخه بدلها بجز مت: آن.

صفحه : ۱۵۲

کردند و اینکه قول در اینکه جا نیک نیست، برای آن که ما «۱» نفی توبه و اصرار بر کفر اینکه همه تکرار و اختلاف احوال در کفر و ایمان به کار نمی باید چه آن کس که او یک بار کفر آرد و اصرار کند و توبه نکند به اجماع خدای تعالی او را نیامرزد.

و لا یهدیهم سبیلاً، و او را راهی ننماید، یعنی ره بهشت و صواب و لایق به حال ایشان اینکه است برای آن که به قرینه نفی غفران، نفی هدایت «۲» را بر اینکه تفسیر باید داد. و روا باشد که مراد آن بود که ایشان را خذلان کند و لطف نکند به ایشان در مستقبل عقوبه لهم علی ما مضی من کفرهم و اصرارهم علیه، و نشاید که مراد نفی بیان باشد که آنکه تکلیف مالا یطاق بود.

اکنون بدان که: مرتد بنزدیک ما بر دو ضرب است، یکی آن است که او را استتابه نکنند و توبه بر او عرض نکنند و او را بکشند و آن، آن کس باشد که [بر فطرت اسلام زاده باشد و در میان مسلمانان او را تربیت بوده باشد چون مرتد شود او را نباید کشتن و توبه عرض نباید کردن بر او و ضرب دوم آن باشد که توبه بر او عرض کنند اگر قبول نکند آنگه بکشند او را، آن، آن کس باشد که [۳] از دار الحرب به دار الاسلام آمده باشد چون مرتد شود توبه بر او عرض کنند، اگر بپذیرد رها کنند [۴] او را. و اگر قبول نکند بکشندش و اینکه مذهب عطا است.

و حسن بصری گفت: استتابه نکنند مرتد را به هیچ حال، و مذهب ابو حنیفه و شافعی و مالک و عامه فقها آن است: که او را استتابه کنند به هر حال سواء اگر از سرای حرب آمده باشد یا بر فطرت اسلام زاده باشد بر عکس مذهب حسن بصری. و اگر مرتد زن باشد بنزدیک ما او را نکشند، بل محبوس کنند او را یا «۵» بمیرد یا به «۶» اسلام آید، و اینکه مذهب ابو حنیفه و اصحاب اوست. و اگر به دار الحرب گریزد او را به بردگی بیارند و حکمش حکم بردگان باشد، و اینکه قول قتاده است و روایتی از امیر المؤمنین - علیه السلام.

(۱). مر: با.

(۲). کذا: در اساس، وز، مت: بدایت، با توجه به تب تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد از وز افزوده شد.

(۴). اساس: و رها کنند، با توجه به وز و فحوای عبارت زائد می نماید.

(۵). مت، آج، لب، مر، لت: تا. [.....]

(۶). وز، تب، مت، آج، لب، مر: با.

صفحه: ۱۵۳

و مذهب شافعی آن است که: حکم او درین باب حکم مرد است بعد استتابه چون قبول نکند [۱] بکشند او را و اینکه قول حسن بصری است و زهری و در فقها مذهب مالک است و اوزاعی و لیث و احمد حنبل و اسحاق.

اما زندیق که به ظاهر اسلام گوید، و در باطن کفر دارد چون مقر آید به زندقه و آنگه گوید توبه کردم از زندقه بنزدیک ما توبه او قبول نکنند، و اینکه مذهب مالک است. و شافعی گفت: توبه اش قبول کنند، و ابو حنیفه را در او دو قول است: یکی مثل قول مالک، و یکی: مثل قول شافعی آن کس را که استتابه باید کردن چون به توبه خوانند او را [۲] قبول کند و با اسلام آید و توبه کند و قتل از او برخیزد بنزدیک ما و بنزدیک جمله فقها، و از شافعی قولی حکایت کردند که او گفت: قتل از او برخیزد آن را که استتابه باید کردن استتابه او را واجب است بنزدیک ما و بنزدیک ابو حنیفه آن است که: استتابه سنت است او را.

و شافعی را در او دو قول است: یکی چون قول ما، و دیگر مثل قول ابی حنیفه آن جا که استتابه باید کردن در اخبار حدی محدود نیامد. و شافعی [گفت] [۳] او را سه بار به اسلام باید خواندن، اگر اجابت کند و الا قتل کنند اینکه یک قول است از او، و اینکه مذهب ابو حنیفه و اسحاق است، و قولی دگر شافعی را آن است که: او را یک بار استتابه کنند اگر قبول کند [۴] و الا بکشند او را.

هر کس که او نماز رها کند و اعتقاد کند که نباید کردن و مرتد بود بیاید کشتن او را، و اگر بکسل و توانی رها کند او فاسق باشد او را وعظ کنند و زجر و نماز فرمایند، اگر نکند تعزیر کنند او را و مذهب ابو حنیفه و مالک آن است که حبس کنند تا [او را] [۵] نماز کند، و مذهب شافعی آن است که استتابه کنند او را، اگر توبه کند و با سر نماز شود رها کنند او را و الا بکشند چنان که مرتد را.

مرتد چون بر فطرت اسلام زاده باشد و از آن جا مرتد شود به ارتداد «۶» ملکش از

(۱). اساس: نکنند، با توجه به وز تصحیح شد.

(۲). تب، آج، لب و.

(۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد.

(۴). مر فبجا.

(۵). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و فحوای کلام زائد به نظر می‌رسد.

صفحه: ۱۵۴

جمله مالش زایل شود و هر تصرف که در مال کند بعد ارتداد باطل باشد، و اگر به خلاف اینکه باشد و از فطرت اسلام نباشد ملک او زایل نشود و تصرفش باطل نشود.

و اصحاب شافعی خلاف کردند. بعضی گفتند: ملک زایل نشود و تصرفش صحیح باشد، و بعضی گفتند: ملکش زایل شود و تصرف باطل باشد. و قولی دیگر آن است «۱» مراعی باشد، اگر باز آید و با سر مسلمانی شود دانیم که ملکش زایل نیست، و اگر باز نیاید بدانیم که ملکش زایل است، و به مانند قول دوم است مذهب ابو یوسف و محمّد و مذهب ابو حنیفه آن است که: مالش میراث باشد مسلمانان را، آن که «۲» در حال اسلام کسب کرده باشد، و آن که در حال ارتداد باشد غنیمت بود. و شافعی گفت: جمله مالش فیء باشد.

مرتد چون از سرای اسلام به سرای حرب شود «۳»، او به آن جا جاری مجری مرگ نباشد مالش میراث نشود و مدبرش آزاد نشود، و مذهب ابو حنیفه و شافعی آن است که: جاری مجری مرگش باشد، مالش میراث شود و مدبرش آزاد شود.

قوله تعالی: *بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ*، بشارت ده مر منافقان را به آن که ایشان را عذابی سخت خواهد بودن. و «بشارت» در لغت چیزی باشد که اثر آن [۳۴۹-پ]

بر بشره پیدا شود از سرور یا حزن، جز که به عرف محقق شده است به خبری «۴» که متضمن باشد خیر و نفع را و در شرّ و عذاب بر سیل مجاز باشد. زجاج گفت: معنی آن است که ایشان را به بدل بشارت خبر ده که عذابی سخت خواهد بودن ایشان را. چنان که عرب گوید: *تَحِيَّتِكَ الضَّرْبُ وَ عِتَابِكَ السَّيْفُ*. قال الشاعر:

و خیل قد دلفت لها بخیل تحية بينهم ضرب وجيع «۵»

آنکه وصف کرد منافقان را، گفت: آنانند که يتخذون الكافرين اولياء، کافران را به دوست گیرند دون مؤمنان را «۶». بنمود که میل ایشان به کافران است و با مؤمنان رای ندارند.

أَيَّبَعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ، اینکه منافقان طلب عزّت و منعت از کافران می‌کنند و

(۱). تب، آج، لب که.

(۲). مر: آنچه.

(۳). آج، مر، لت: شدن.

(۴). مت، لب: بچیزی.

(۵). تیان (۳/ ۳۶۱): و جمیع، مر و حرح.

(۶). کذا، در اساس و مت، دیگر نسخه بدلها «را» ندارد.

صفحه: ۱۵۵

نمی‌دانند که عزت و غلبه و منعت جمله خدای راست. و اصل کلمه از شدت و صلابت است، و أرض عزاز، ای صلبه و تعزز، ای تشدد، و عز علی کذا، ای صعب، و منه قولهم: من عز بز، ای من غلب سلب. و آنچه نیافت باشد هم برای اینکه عزیز خوانند «۱» آن را برای آن که بر طالبش دشخوار «۲» و سخت باشد.

فی که وَ قَدْ نَزَّلَ عَلَیْکُمْ فِی الْکِتَابِ، و بر شما که مسلمانانی «۳» فرو فرستاده‌اند در کتاب که قرآن است. فی که أَنْ إِذَا سَیَجْعَلُمُ آيَاتِ اللّهِ، آن که چون بشنوی آیات خدای تعالی که به آن کفر می‌آرند و استهزاء می‌کنند، فی که فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ، با ایشان منشینید «۴» در چنین حال تا آنکه که آن حدیث رها کنند و در حدیثی دیگر شوند، جز آن. و آنچه خدای تعالی گفت پیش از اینکه بر شما فرستاده‌اند در کتاب، آن است که در سوره الأنعام گفت من قوله تعالی: وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِی آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِی حَدِيثٍ غَیْرِهِ «۵»- الایه، و اینکه آیت سوره الأنعام به مکه آمد، «۶» به مدینه برای آن گفت.

فی که وَ قَدْ نَزَّلَ عَلَیْکُمْ فِی الْکِتَابِ، مفسران گفتند: سبب نزول هر دو آیت آن بود که منافقان با جهودان و کافران بنشستندی و در قرآن طعن زدندی و بر مسلمانی و مسلمانان عیب کردند، خدای تعالی اینکه آیت «۷» فرستاد و ایشان را- اعنی مسلمانان را- نهی کرد از آن که در حال بایشان نشینند «۸».

ضحاک روایت کرد از عبد الله عباس که «۹» گفت: جمله محدثان و مبتدعان داخلند در آیت از عهد رسول- علیه السلام- تا به روز قیامت. و کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که او گفت: اینکه هر دو آیت منسوخ است بقوله: وَمَا عَلَی الدِّینِ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ «۱۰»، ای يَتَّقُونَ الشُّرْكَ وَالاسْتِهْزَاءَ، من حسابهم، ای من حساب الکفار و المنافقین. وَلَکِنْ ذِکْرُی «۱۱»، ای ذکرهم. لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ «۱۲»

(۱). مر: گویند. [...]

(۲). مر، لت: دشوار.

(۳). تب، آج، لب، لت: مسلمانانید، مر: بر شما مسلمانان.

(۴). آج، لب: منشینی.

(۵). سوره انعام (۶) آیه ۶۸.

(۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت و اینکه آیت.

(۷). وز، تب، آج، لب، لت: آیتها.

(۸). کذا در اساس و مت، وز، تب: بایشان نشینند، آج، لب: بایشان بنشینند، مر: با ایشان بنشینند.

(۹). آج، لب او. (۱۰-۱۱-۱۲). سوره انعام (۶) آیه ۶۹.

صفحه: ۱۵۶

ما «۱» نهوا عنه، و درست آن است که منسوخ نیست.

و قوله: فی که إِنَّکُمْ إِذَا مَثَلْتُمْ، یعنی که اگر با ایشان بنشینی در آن حال که ایشان بر مسلمانی «۲» استهزاء می‌کنند، پس چو ایشان [باشی] «۳». و «إِذَا» اینکه جا جزای شرطی محذوف است، و تقدیر آن است: فان تععدوا معهم إِنَّکُمْ إِذَا مَثَلْتُمْ، و «إِذَا» ملغی است از عمل، برای آن که در میان مبتدا و خبر افتاده است، و از اینکه جا گفت- علیه السلام:

من تشبهه بقوم فهو منهم،

هر که تشبه و مانندگی کند «۴» به قومی، از ایشان باشد. و هم چنین

قوله- علیه السلام: من احب عمل قوم خیرا کان او شرّا کان کمن عمله،

هر که او عمل قومی دوست دارد اگر خیر باشد و اگر شرّ چنان باشد که او کرده «۵». و

قوله- علیه السلام: من مشی مع ظالم فقد اجرم،

هر که او با ظالمی برود بزهکار شود. و قال تعالی: وَلَا تَرْكُنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ «۶».

فی که إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا، که خدای جمع خواهد کرد منافقان و کافران را در دوزخ برای آن که حکم ایشان یکی است، چه منافقان اگر چه اسلام بر زبان می‌رانند در دل کفر می‌دارند، حکم ایشان در قیامت حکم کافران باشد همه به یک جای در دوزخ حاضر باشند.

قوله: الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ، هم «۷» صفت منافقان است که ایشان انتظار دواير و آفات کردند بر رسول و بر اصحابان «۸» او و مفعول

به از کلام محذوف است، و تقدیر آن است که: «۹» يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ أَحَدُ الْأَمْرِينَ، أَمَّا الْفَتْحُ وَالظَّفَرُ «۱۰»، و أَمَّا دَائِرَةُ «۱۱».

و محلّ «الَّذِينَ» جزّ است برای آن که صفت منافقان و کافران است فی قوله: فی که إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ. حق تعالی

گفت: اینکه کافران و منافقان را چشم بر هم نهاده‌اند تا خود چگونه آید. اگر شما را که مؤمنانید فتحی و ظفری باشد

(۱). آج، لب، لت: بما.

(۲). آج، لب، مر: مسلمانان.

(۳). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد، مر شما.

(۴). مر: هر که مشتبه و مانند باشد.

(۵). مر: او نیز کرده است. [...]

(۶). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۳.

(۷). مت: همه.

(۸). مر: اصحاب.

(۹). آج، لب الذین.

(۱۰). أَمَّا بفتح و الظفر.

(۱۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت السوء.

صفحه: ۱۵۷

از خدای عزّ و جل بیابند «۱» و طمع غنیمت کنند و گویند الم نکن معکم نه ما با شما بودیم و اگر دست، کافران را باشد و نصیب ظفر ایشان را بود گویند: الم نستحوذ علیکم «۲». یعنی منافقان کافران را، نه ما شما را خبر دادیم به احوال و اسرار مسلمانان بر قول ابن جریح.

و سدّی گفت: معنی آن است که الم نغلب علیکم، نه ما بر شما غالب بودیم.

یعنی درین باب نصیب بیشتر ما راست که ما شما را جاسوسی «۳» کردیم و اطلاع دادیم بر احوال [۳۵۰- ر]

مؤمنان. و اصل کلمه غلبه است و منه قوله: استحوذ علیهم الشیطان «۴»، ای غلب و اصل کلمه حاذ یحوذ باشد. قال العجاج یصف ثورا و کلابا:

حوذهن: و له حوذی»

و روایت اصمعی و ابو عبیده به «زاء» است ازین باب نباشد و بر اینکه قاعده «احاذ» و «استحاذ» باشد و آن که فعل بر اصل نهاد گفت: احوذ و استحوذ. قال لید فی صفة غیر و اتن

إذا اجتمعت فاحوذ جانبیها و اوردها علی عوج طوال

اراد قوائمه‌ها و قیل اراد النخل «۵» الطوال و معنی احوذ جانبیها لم یشدّ منها شیء و الأحوذ [ی] «۶» الرّجل الخفیف المنکمش فی الامور و قیاس استحاذ باشد برای آن که هر آن «۷» و اوی مفتوح که عین الفعل باشد و ما قبل او ساکن بود نقل حرکت او با «۸» فاء الفعل کنند و آن واو را قلب کنند با الف کقولهم استحال «۹» و استبان و استنار و استعاذ و درین کلمه بر اصل رها کرده‌اند و مثله استنوق الجمّل و استصوبت رأیه.

و نَمَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ و نیز گویند که ما شما را از مؤمنان حمایت کردیم به آن که اطلاع دادیم بر اسرار ایشان و خذلان کردیم ایشان را و نصرت نکردیم تا شما «۱۰» به اینکه چیزها بر ایشان ظفر یافتی «۱۱» و غالب شدی «۱۲» حق تعالی گفت من که

(۱). آج، لب، لت: بیایند، مر: بتایید.

(۲). آج، لب، مر گویند.

(۳). تب، آج، لب: جاسوس.

(۴). سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۹.

(۵). لت: النخیل.

(۶). اساس: ندارد، از وز افزوده شد.

(۷). تب: اجوف، آج، لب: الف.

(۸). آج، لب، مر: به. [.....]

(۹). آج، لب، مر: استحان.

(۱۰). وز را.

(۱۱). تب، مر: یافتید.

(۱۲). تب، مر: شدید.

صفحه: ۱۵۸

خدایم «۱» فردا [ی] «۲» قیامت میان ایشان حکم کنم.

و لَنْ یَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا، و خدای تعالی کافران را بر مؤمنان راه ندهد یعنی ظفر و دست ندهد.

و سدّی گفت مراد به سبیل حجّت است یعنی کافران را بر مؤمنان [حجّت ندهد بل حجّت مؤمنان را بود بر کافران و امیر المؤمنین علی (ع) و عبد الله عیّاس گفتند مراد آن است که در قیامت کافران را بر مؤمنان «۳» حجّتی نباشد به وقت آن که پیش خدای حکومت کنند «۴».

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ، بیان کردیم در اوّل سوره البقره که خداع چه باشد و اصل او چیست و مراد به خداع منافقان خدای را آن است که ایشان با خدای تعالی معامله «۵» می‌کنند که صورت خداع دارد و آن اظهار ایمان است و ابطان کفر برای آن که تا جان و

مال خود حمایت کنند.

حسن بصری و زجاج و زهری «۶» گفتند معنی آن است که خدع «۷» می‌کنند پیغمبر خدای را خدای تعالی خداع رسول را خدع «۸» خود خواند چنان که گفت: یُؤذُونَ اللَّهَ «۹»، و قوله: آسَفُونَا «۱۰»، و ایذا و ایساف ایشان خدای را ممکن نباشد. و مثله فی المعنی قوله: إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ، مبايعت رسول جاری مجری مبايعت خود داشت و از روی مبالغت گفت يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ «۱۱»، و قوله: وَهُوَ خَادِعُهُمْ، و خدای ایشان را می‌افریبد «۱۲» و اینکه دو معنی را محتمل بود «۱۳» یکی آن که خدای تعالی با ایشان معامله مخادعان کند چنان که بیانش کرده شد در سورة البقرة هم در دنیا هم در آخرت و وجهی دگر آن است که جزای خداع را خداع خواند بر سبیل ازدواج کما

(۱). تب: خداام.

(۲). اساس ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آج، لب قوله تعالی.

(۵). وز، لت: معامله‌ای، مر: معاملتی.

(۶). وز، تب، آج، لب، لت، مر: ازهری.

(۷-۸). مر: خداع.

(۹). سورة احزاب (۳۳) آیه ۵۷.

(۱۰). سورة زخرف (۴۳) آیه ۵۵.

(۱۱). سورة فتح (۴۸) آیه ۱۰. [...]

(۱۲). آج، لب، مر، لت: می‌فریبد.

(۱۳). مر: و اینکه دو معنی دارد محتمل است.

صفحه: ۱۵۹

قال تعالی: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا «۱»، و قوله: وَمَكْرُؤًا وَمَكْرَ اللَّهُ «۲»، و اینکه را نظایر بسیار است و آنچه صورت خداع دارد از خدای تعالی به ایشان آن است که ایشان را در دنیا فرو گذاشته است. و حیات و قدرت و نعمت می‌دهد و رسول را- علیه السلام- فرموده است تا احکام مسلمانان بر ایشان می‌راند به آن که می‌داند که ایشان کافراند و اما خداع ایشان در قیامت آن بود که ایشان را فرو گذارد تا در پی مؤمنان می‌روند و عقبه‌های قیامت می‌برند تا آنکه که به در بهشت رسند چون خواهند که در بهشت شوند «۳» زبنيکیان «۴» در ایشان رسند و ایشان را با دوزخ برند آنکه وصف کرد ایشان را در احوال و اوصاف ایشان.

وَ إِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالِي يُرَأُونُ النَّاسَ كُفْرًا كَمَا كَانُوا إِذْ أَخْرَجَهُمُ اللَّهُ مِنَ الدِّينِ بَغْضًا لِّمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ «۵» برخیزند و نیز برای ریای مردمان نماز کنند و اینکه صفت منافقان باشد که آنچه کنند از عمل برای خدا «۶» کنند «۷» به ریا کنند برای آن که ایشان اعتقاد ثواب و عقاب ندارند «۸» برای دفع مضرت کنند چنان که از عبد الکریم بن ابی العوجا حکایت کردند «۹» که کسی او را دید «۱۰» که نماز نیکو می‌کرد او را گفت اینکه مابین طریقه تو است گفت: عادة البلد و ریاضة الجسد و حمایة الاهل و الولد. گفت عادت شهر است و ریاضت تن و حمایت اهل و ولد.

وَ لَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا، و ذکر خدای نکنند مگر اندکی. جبائی گفت:

مراد آن است که از ایمان «۱۱» الا تکبیر احرام نکنند به آواز بلند تا مردمان بشنوند گمان برند که ایشان نماز می‌کنند. قتاده گفت:

مراد آن است که ذکر می‌کنند نه برای خدای لا جرم مقبول نباشد و هر چه خدای تعالی آن را قبول نکند آن اندک باشد و هر چه مقبول باشد از قبل خدای تعالی بسیار باشد.

(۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰.

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۵۴.

(۳). تب، مر: روند.

(۴). تب: زبنيكان، وز: زبانكيان، آج، لب، مر: زبانيه، لت: زبانيان.

(۵). مر: كاهلانه.

(۶). وز: جزای.

(۷). همه نسخه بدلها: نکنند.

(۸). وز و.

(۹). وز: کردن.

(۱۰). تب: می‌دید.

(۱۱). تب، آج، لب، مر، لت: نماز.

صفحه : ۱۶۰

و حسن بصری و ابن زید گفتند هیچ از ذکر خدای تعالی اندک نباشد مگر آن که نه از برای خدای بود و قصد ایشان نه خدای باشد و مراد به ذکر قلیل نفی جمله است چنان که: قل ما رأیت مثله و المعنی ما رأیت مثله لا قلیلا و لا کثیرا. و قوله: مُدْبِدِیْنِ بَیْنِ ذَلِکَ (۱)، متحیرین مترددین و اصل کلمه حرکت و اضطراب باشد چون «۲» حرکت گوشوار و چیزی که آویخته باشد چون بجنابند یک بار به اینکه جانب شود و یک بار به آن جانب قال التابغه:

الم تر ان الله اعطاک سورة تری کل ملک دونها یتذبذب «۳» [۵۳-پ]

و بعضی اهل لغت گفتند حرکت چیزی «۴» متدافع باشد و اینکه فعل مضاعف ذب-باشد و الذب الدفع و مراد آن است که منافقان متردد و متحیر باشند یک بار با جانب مؤمنان می‌نگرند و یک بار با جانب کافران به زبان به «۵» اینان باشند به دل به «۶» ایشان نه مؤمن مخلص باشند نه کافر مصرح و نظیر آیت در

قول النبی علیه السلام: مثل المنافق کمثل الشاة العائرة بین الغنمین تفرّ الی هؤلاء مرّة و الی هذه مرّة لا تدری ایهما تتبع،

گفت مثل منافق «۷» چون گوسپندی است از میان دو گله گاه به اینکه گله می‌شود و گاه به آن گله، نداند تا کجا قرار گیرد، و من یضلل الله، و هر که خدای او را گمراه کند یعنی از راه بهشت و ثواب و وجهی دگر آن است که: معنی اضلال حرمان ایشان است از الطاف و خذلان ایشان بر سبیل عقوبت. فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا، تو برای او راه نیابی اما به بهشت و اما به ره حق برای آن که ازین دو کار هیچ در دست رسول- علیه السلام- نیست.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ، الاية.

آنکه نهی کرد مؤمنان را از آن که آن کنند که منافقان کردند از دوستی با کافران و صداقت و موذت گفت مؤمنان را رها مکنی و با کافران دوستی کنی «۸» می‌خواهی «۹» تا خدای را بر خود حجتی پدید آری «۱۰» یعنی اگر چنین کنی خدای را بر شما حجت باشد.

- (۱). مت ای. [.....]
- (۲). آج، لب: چنان که
- (۳). وز، تب، آج، لب، مر: یتذبذب، لت: متذبذب.
- (۴). مت که.
- (۵-۶). تب، مت، آج، لب، لت، مر: با.
- (۷). آج، لب: منافقین.
- (۸). تب، مر: مکئید.
- (۹). تب، مر: می خواهید.
- (۱۰). تب، مر: آرید.

صفحه : ۱۶۱

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ، آنکه بیان کرد که منافقان در درک اسفل باشند و طبقه زیرین از دوزخ، و خدای تعالی چنان که بهشت [را] «۱» طبقات آفرید بعضها فوق بعض دوزخ [را] «۲» نیز درکات آفرید بهری از بهری فروتر «۳» و اهل کوفه خواندند الا ابو بکر فی الدَّرَكِ به سکون را و هما لغتان کالشعر و الشعر و النهر و النهر و الشمع و الشمع.

و در خبر هست که خدای تعالی [را] «۴» در دوزخ در درک اسفل تابوتهاست از آتش آن جای منافقان است. عبد الله عمر گفت: سه گروه باشند که روز قیامت آن عذاب ایشان را بود که کس را نبود منافقان را و کافران به مائده عیسی را و آل فرعون را و مصداق اینکه در کتاب خداست در باب منافقان:

قوله تعالی: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ، و در بعضی تفاسیر آمده «۵» که مراد به اینکه آیت هم بعضی منافقانند که خدای تعالی گفت: فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ «۶».

و اما کافران به مائده فی قوله تعالی: فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ «۷».

و اما آل فرعون فی قوله: أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ وَ لَنْ تَجِدَ لَهُمْ [لَهُمْ] «۸» إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا، مگر آنان که توبه کنند و از نفاق باز آیند و دل با زبان موافق «۱۱» کنند، وَ أَصْلَحُوا، و کارهای تباه کرده را اصلاح کنند، قوله، «و اصلحوا» «۱۲»

- (۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.
- (۲). اساس: ندارد، از مر افزوده شد.
- (۳). تب: فرودتر.
- (۴). اساس: ندارد، از تب افزوده شد.
- (۵). دیگر نسخه بدلها: آمد.
- (۶). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۵ و ۲۶. [.....]
- (۷). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۵.
- (۸). اساس: ندارد، با توجه به قرآن مجید افزوده شد.
- (۹). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۴۶.
- (۱۰). وز، تب، آج، لب: بگفت.

(۱۱). مت: موافقت.

(۱۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت و.

صفحه: ۱۶۲

و عملوا الصالحات، یک معنی دارد عمل صالح کنند تا تلافی فارط کرده باشند، و اعتَصِمُوا بِاللَّهِ و دست به خدای زنند یعنی به دین خدای تمسک کنند و اعتماد بر خدای کنند، و أَخْلَصُوا دِيْنَهُمْ لِلَّهِ و اعتقاد و عبادت خود خدای را خالص بکنند پس از آن که برای ریا کرده باشند آنکه که چنین کنند، فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ، آنان که اینکه کرده باشند، با مؤمنان باشند در قیامت و حکم ایشان حکم مؤمنان باشد و آن کفر و نفاق «۱» که در روزگار گذشته کرده باشند ایشان را زیان ندارد چه توبه و ایمان حکم آن باطل کرده باشد شرعا.

و سَوْفَ يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا، و خدای تعالی مؤمنان را مزدی «۲» عظیم خواهد داد «۳» یعنی ثواب بهشت و چگونه عظیم نباشد آنچه تعظیم و تبجیل قدیم جل جلاله با آن مقرون باشد و دوامش با بقاء قدیم جل جلاله پیوسته باشد و کیفیتش را واصفان وصف ندانند، و صاحب شرع که افصح العرب است بر سیل اجمال از آن بیش از اینکه خبر نتواند دادن که ما لا عین رأی و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر،

هیچ چشم چنان ندیده باشد و هیچ گوش چنان نشنیده باشد و با خاطر هیچ آدمی چنان گذشته نباشد.

آنکه حق تعالی باز نمود که مَنَّا عَلَيْنَا، از ماست که بر ماست و خدای جل جلاله از عذاب «۴» مستغنی است که او را از عذاب ما هیچ «۵» نقصان نیست. برای آن که از طاعت ما او را هیچ منفعت نیست و از معصیت ما هیچ مضرت نیست فسبحان من لا یزیده طاعة المطيعین و لا ینقصه معصية العاصین لا جرم بیان چنین فرمود که:

مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَ آمَنْتُمْ، گفت خدای به عذاب شما چه خواهد کرد اگر شکر «۶» و ایمان آری و اگر هیچ نیست در ایمان و طاعت تو جز آن که اگر شاکر نعمت او باشی او وعده داد که نعمت «۷» بیفزایم و منقطع نکنم و در آجل ثواب آنت بیش از آن دهم و بر سری شکرت گویم که اگر چه تو بنده کفوری

(۱). آج، لب: نفاقی.

(۲). مت: مزدی.

(۳). آج، لب: داد.

(۴). وز ما.

(۵). آج، لب، مر: از عذاب ما هیچ راحت نیست و از عفو ما.

(۶). تب، آج، لب، مر کنید.

(۷). مت، تب، آج، لب، مر: نعمت.

صفحه: ۱۶۳

من خدای شکورم.

وَ كَانِ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا، و حقیقت شکر بر خدای روا نباشد برای [آن که] «۱» شکر اعتراف به نعمت منعم باشد. [۳۵۱-ر]

با ضربی تعظیم و اینکه از میان بنده و خداوند باشد از میان خداوند و بنده صورت نبندد.

پس معنی شکر از قدیم تعالی آن است که از «۲» کرده تو باز گوید، بر طریق مدح و ثنا تا خلقان بشنوند و بر تو ثنا گویند چنان که قصه پیغامبران گذشته و سیر ایشان و محامد و مناقب ایشان با تو بگفت و باز گفت آن را شکر خواند چنان که رسول علیه السلام

فرمود که

التَّحَدُّثُ بِالنَّعْمِ شُكْرٌ.

و

قوله - علیه السلام - من ذكره فقد شكره و من كتبه فقد كفره

و از اینکه جاست آنچه حکایت کرد از امیر المؤمنین - علیه السلام - اهل بیت او چون در آن شبها طعام به مسکین و یتیم و اسیر دادند ایشان را گفت: لَا تُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا^(۳)، ما از شما پاداشت چشم نمی‌داریم و باز گفت توقع نمی‌کنیم.

و در تفسیر اهل بیت آمد که ایشان اینکه حدیث به زبان نگفتند، در دل داشتند چون خدای تعالی از دل ایشان یقین و صفا شناخت از آنچه در دل ایشان بود خبر داد چون ایشان از سائل طمع شکر و جزا نداشتند حق تعالی گفت اینکه جزا^(۴) من بدهم و اینکه شکر من بگویم گفت:

إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَ كَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا^(۵).

قوله^(۶) عزّ و علا:

[سوره النساء (۴): آیات ۱۴۸ تا ۱۶۱]

[اشاره]

لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلِمَ وَ كَانَ اللَّهُ سَمِيعًا عَلِيمًا (۱۴۸) إِنْ تُبَدُّوا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءِ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا (۱۴۹) إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ يُرِيدُونَ أَنْ يُفْرَقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ يَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا (۱۵۰) أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا (۱۵۱) وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ لَمْ يُفْرَقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أَجْرُهُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۱۵۲)

يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تَنْزِلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذَلِكَ وَ آتَيْنَا مُوسَى سُلْطَانًا مُبِينًا (۱۵۳) وَ رَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَ قُلْنَا لَهُمْ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَ قُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا (۱۵۴) فَبِمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ وَ كَفَرْتُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ قَتَلْتُمْ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَ قَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا (۱۵۵) وَ بِكُفْرِهِمْ وَ قَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا (۱۵۶) وَ قَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا قَتَلُوهُ وَ مَا صَلَّبُوهُ وَ لَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَ إِنَّ الَّذِينَ اِخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَ مَا قَتَلُوهُ يَقِينًا (۱۵۷)

بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا (۱۵۸) وَ إِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا (۱۵۹) فَظَلَمَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَ بَصَدْنَا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا (۱۶۰) وَ أَخَذْنَا مِنْهُمُ الرِّبَا وَ قَدْ نُهُوا عَنْهُ وَ أَكَلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (۱۶۱)

[ترجمه]

دوست ندارد خدای آشکارا^(۷) به بدی از گفتار آلا از آن که بر او بیداد کنند و بوده است خدای شنوا و دانا.

(۱). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۲). آج، لب: آن.

(۳). سوره دهر (۷۶) آیه ۹.

(۴). اساس: چرا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۲.

(۶). مت، مر: عزّ و جلّ، آج، لت: قوله تعالی.

(۷). وز: آشکارا کردن به بدی، آج، لب: آواز برداشتن خلق به بدی.

صفحه: ۱۶۴

اگر پیدا کنی نیکی یا پوشیده داری یا عفو بکنی از بدی خدای عفو کننده و توانا بوده است.

آنان که کافر شوند به خدای و پیغامبرانش و خواهند که جدا کنند میان خدای و پیغامبرانش و گویند ایمان آریم به بهری و کفر آریم به بهری و خواهند تا بگیرند میان آن راهی.

ایشان «۱» کفرانند بر حقیقت و بجارده‌ایم «۲» ما کافران را عذابی خوار کننده.

و آنان که بگرویدند به خدای و پیغامبرانش و جدا نکردند میان یکی از ایشان را بدهیم مزدشان و بوده است خدای آمرزنده و بخشاینده «۳».

می‌خواهند از تو «۴» جهودان و ترسایان که فرو آری بر ایشان کتابی از آسمان خواستند از موسی بزرگتر ازین گفتند به ما نمای خدای را آشکارا بگیرت ایشان را آتش به ستمکاریشان آنگه گرفتند گوساله را بعد از آن که آمد به ایشان حجتها پس عفو بکردیم از آن و بدادیم موسی را حجتی روشن.

و برداشتیم از بالایشان کوه طور به عهدشان و گفتیم ایشان را که در شوی به در سجده کننده و گفتیم ایشان را که از اندازه مری «۵» در روز شنبه وها گرفتیم از ایشان عهدی گران.

(۱). وز را، تب آن.

(۲). آج، لب: بساختیم.

(۳). اساس: بخشاننده/ بخشاینده.

(۴). آج، لب خداوندان کتاب یعنی.

(۵). وز: مروی، لت: مروید.

صفحه: ۱۶۵

به شکافتن ایشان عهدشان و کفرشان به آیتهای خدا و کشتن شان «۱» پیغامبران را بناحق و گفتنشان «۲» که دلهای ما غلاف است بل مهر نهاد خدای بر آن بکفرشان نگروند ایشان مگر اندکی.

و به کفرشان و گفتارشان بر مریم دروغی بزرگ.

و گفتشان که ما بکشتیم مسیح را که عیسی است پسر مریم پیغامبر خدای. و نکشتند او را و بردار نکردند او را و لکن او را در او پوشانیدند «۳» ایشان را و آنان که خلاف کردند در او در شک انداز آن نیست ایشان را به آن از دانشی مگر پسر و «۴» کردن گمان و نکشتند او را به راست.

بل «۵» برداشت او را خدای به خود و خدای عزیز و غالب و محکم کار «۶» بوده است.

«۷»

و نیست از اهل کتاب که و الا ایمان آرد به او پیش از مرگش و روز قیامت او باشد «۸» بر ایشان گواه. به بیدادی از آنان که جهود شدند حرام کردیم بر ایشان خوشیها که

-
- (۱). مت، آج، لب: کشتن ایشان.
 - (۲). وز: گفتندشان، آج و لب: و گفتار ایشان.
 - (۳). لت: در پوشانیدند. [...]
 - (۴). وز: پیرو، تب و لت: پسروی.
 - (۵). تب، آج، لب: بل که.
 - (۶). آج، لب: درستکار و درست گفتار.
 - (۷). اساس: تکون، با توجه به ضبط قرآن مجید و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۸). اساس: تو باشی، با توجه به آج و تغییری که در قراءت کلمه صورت گرفته است تصحیح شد.

صفحه : ۱۶۶

حلال بود ایشان را و به بازداشتن از ره خدای بسیاری را.

و ها گرفتن «۱» ایشان [ربا] «۲» را و نهی کرده‌اند از آن و خوردن ایشان مالهای مردمان بناحق و بجا کردیم «۳» برای کافران از ایشان عذابی درد رساننده «۴».

قوله تعالی: لا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ «۵»، جمله قراء «۶» بر آنند که ظلم خوانند بضم ظا و کسر لام علی ما لم یسم فاعله و در شاذ زید بن اسلم و ضحاک بن مزاحم خوانند الا من ظلم به فتح ظا و لام بر «۷» آن که فعل مسند باشد با ضمیر مستکن که عائد بود با من، عبد الله عباس و قتاده و حسن گفتند معنی آیت آن است که خدای تعالی دوست ندارد که کسی بر کسی دعای بد کند، الا آن کس که بر او ظلم کرده باشند و مظلوم باشد که او را رخصت است که بر ظالم دعا کند و جهر ضد اخفاء باشد، و بر اینکه قول روا باشد که من در محل نصب بود بر «۸» استثنای منقطع برای آن که من از جنس قول بد و دعای بد نباشد و شاید که بر حذف مضاف بود و تقدیر آن باشد که الا قول من ظلم یعنی الا دعاء المظلوم بر اینکه قول استثنا متصل باشد.

و زجاج گفت روا باشد که من در محل رفع باشد بر تقدیر محذوفی و تقدیر آن باشد که لا یحب الله الجهر «۹» احد بالسوء الا من ظلم و روا بود که محل او جز «۱۰» بود علی تقدیر لا یحب الله الجهر بالسوء من القول «۱۱» الا ممن ظلم. قراء گفت معنی آن است که نفرین کند بر ظالم یا خبر دهد مردمان را به آن که ظالم «۱۲» کرده باشد.

-
- (۱). آج، لب: فرا گرفتن.
 - (۲). اساس: ندارد، از مت افزوده شد.
 - (۳). آج، لب: بساختیم.
 - (۴). آج، لب: دردناک.
 - (۵). تب، مر، لت الآیه.
 - (۶). مر مفسران قرآن.
 - (۷). مت: برای.
 - (۸). مت: در.

(۹). تب، آج، لت: ان یجهر. [.....]

(۱۰). مر: ضم.

(۱۱). وز، تب، آج، لب، مر: من احد.

(۱۲). وز، مر: ظلم.

صفحه: ۱۶۷

و فزأ گفت: مثال آیت اینکه است که قایل گوید: انی اکره الخصومه و المرء الّا رجلا. اراد به وجه الله و مثله قوله: لست علیهم بمُصیطرٍ إلّا من تولّی و کفّر^(۱)، علی تقدیر الّا علی من تولّی و کفر، مجاهد گفت مراد مهمان است که فوق^(۲) آید میزبانیش نیکو نکنند خبر دهد مردمان را به آنچه به او کرده باشند چنان که شاعری گفت که از بر ممدوح خود با شکایت برگشت^(۳).

ماذا اقول اذا انصرفت و قيل لی ماذا اصبت من الجواد المفضل

ان قلت اعطانی کذبت و ان اقل بخل الجواد بماله لم یجمل

فاختر^(۴) لفسک ما ترید فأنی لا بدّ مخبرهم و ان لم اسئل

و عرب اینکه معنی واجب شناسد و آن که تفصیر کند در اینکه او را ملامت و مذمت کنند و آن را^(۵) که میزبانی نیک کند او را مدح کنند و در اینکه هر دو معنی مبالغتها کرده^(۶) در نظم و نثر از اینکه جا گفته‌اند که امدح بیت قالته العرب قول ابی الشیص

[۳۵۲- ر]

فی حسن الضیافه:

ضربوا بمدرجه الطریق قباہم^(۷) يتقارعون^(۸) بها علی الضیفان

و یکاد موقدهم یجود بنفسه حب القرى حطبا علی الثیران

و اهجا بیت قالته العرب ابیات الأخطل فی جفاء^(۹) الضیف و هی:

قوم اذا اكلوا اخفوا كلامهم و استوثقوا من رتاج الباب و الدار

قوم اذا استنبح الاضياف کلبهم قالوا لأتهم بولی علی النار

و از اینکه جا گفت شاعر:

و قد علموا ما الجار و الضیف مخبر اذا فارقا کلّ بذلک مولع

و سدّی گفت مراد آن است که الّا آن کس که انتقام کشد از ظالم و تشفی

(۱). سوره غاشیه (۸۸) آیه ۲۲ و ۲۳.

(۲). تب، لت: فرو، آج، لب، مر: فرود.

(۳). تب شعر.

(۴). آج، لب: و اختر.

(۵). مت: او را.

(۶). همه نسخه بدلها بجز مت: کرده‌اند.

(۷). اساس: بتاتهم، لب: قبايهم، با توجه به آج، مر و لت تصحیح شد.

(۸). آج: يتنازعون.

(۹). اساس، مت، لت: جف، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۶۸

کند و اینکه قول روایت کرده‌اند از باقر- علیه السلام- و نظیر قوله:

و لمن انتصر بعد ظلمه فاولئك ما عليهم من سبيل

«۱» و قال تعالى: وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ «۲» وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا «۴»، و در خبر است که رسول- علیه السلام «۵»- به مردی بگذشت که با کسی خصومت می‌کرد و بر او سفاهت می‌کرد و آن مرد می‌گفت حسبی الله حسبی الله. رسول- علیه السلام- او را گفت:

ابل من نفسك عذرا فاذا عجزت فقل حسبی الله،

اول از خويشتن ابلاى عذرى كن چون عاجز شوى آنكه بگو حسبی الله، و امير المؤمنين [عليه السلام] «۶»- گفت:

ردّ الحجر من حيث آتاك فان الشر لا يدفعه الا الشر.

گفت سنگ هم به آن راه که آمده باشد باز فرست که شر را دفع نکند الا شرّ اينکه معنی خواست شاعر آن جا که گفت «۷»:

و بعض الحلم عند الجهل للذلة اذعان و فى الشر نجات حين لا ينجيك احسان

و گویند عنصری اینکه را ترجمه گفت چنان که تقدیم و تأخیر بکرد آن اینکه است:

و بهری بردباری نزد نادانی «۸» بود خواری و اندر بد بود رستن چو نرھاند نکوکاری

و گویند یک روز متوکل ابو العینا را گفت: الی کم تمدح الناس و تذمهم قال ما احسنوا و اساءوا تا چند مردمان را مدح و ذمّ خواهی کردن گفت: تا ایشان احسان و اساءت کنند نبینی که خدای تعالی چون از بنده راضی شود «۹» مدحش چنین کرد که نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوْابٌ «۱۰» و بر آن که خشم گرفت او را ذمّ چنین کرد: که هَمَّازٍ مَشَاءٍ بِنَمِيمٍ مَنَاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ، عُتِلَ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ «۱۱» ثم انشد «۱۲»:

(۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۱.

(۲). اساس: اصابتهم، با توجه به وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [...]

(۳). سوره شوری (۴۲) آیه ۳۹.

(۴). سوره الشعراء (۲۶) آیه ۲۲۷.

(۵). اساس، مت: عليهم السلام، با توجه به وز تصحیح شد.

(۶). اساس: ندارد، از وز افزوده شد.

(۷-۱۲). تب شعر.

(۸). اساس، مت: ما دانی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و شعرانی تصحیح شد.

(۹). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بود.

(۱۰). سوره ص (۳۸) آیه ۳۰.

(۱۱). سوره قلم (۳۸) آیه ۱۱ تا ۱۳.

صفحه: ۱۶۹

اذ [۱] «۱» انا لم امدح علی الخیر اهله و لم اذمم الجبس اللئیم المذمما

فقیم عرفت الخیر و الشرّ باسمه و شقّ لی الله المسامع و الفما

و درین معنی ابن الزومی گوید «۲»:

و ما الحقّد اّلا توأم الشکر فی الفتی و بعض السّجایا ینتسبن الی بعض

فحیث تری حقدا علی ذی إساءة فثمّ تری شکر الذی حسن القرض «۳»

اذا الارض ادّت ریع ما انت زارع من البدر فیها فهی ناهیک من ارض
بعضی محدّثان اینکه بر گرفت «۴» ازو و بمعنی کرد.

فدونک فاحسن «۵» ما استحسنّت و اعلم بأنّی ما ظلمتک فی الحساب

اودی ریع «۶» بذرک «۷» لا تلمنی فاتی قد خلقت من التراب

و مهلبی گفت «۸»:

انا ما عشت علیه احسن الناس ثناء قایل لا احسن الله له منّی الجزاء

نّ من کان مسیئا لحقیق «۹» ان یساء

و لآخر:

ساء منّی الثناء عودا و بدءا اذا اساء الصّنع «۱۰» وزنا بوزن اما بر قراءت آن کس که ظلم به فتح ظاء و لام خواند علی الفعل المعروف
معنی اینکه باشد که خدای تعالی دوست ندارد سخن بد اّلا آن را که ظلم کرده باشد یعنی که در حقّ او گویند یعنی کس را سخن
بد نباید گفتن اّلا ظالم را و معنی یکی است «۱۱» و اگر چه نظم کلام مختلف است و من بر اینکه وجه خالی نباشد در باب اعراب از
آن وجوه که گفتیم. و ابو القاسم بلخی گفت از ضحاک که در کلام تقدیم و تأخیری هست و تقدیر -----

----- (۱). کذا در اساس، وز، مت: اذ، با توجه به تب و مأخذ شعری افزوده شد. (۸-۲). تب شعر. (۳). آج، لب:

الإرض. (۴). آج، لب، لت: بر گرفتند. (۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: فاحسن، چاپ شعرانی (۴/۵۴): فاحص. [...]

(۶). آج، لب، مر: ربع. (۷). لب: تدرک. (۹). اساس، وز، لت: تحقیق، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس:

ضیع، با توجه به وز تصحیح شد. (۱۱). مت: یکی آن است. صفحه: ۱۷۰ اینکه است که ما فعل الله بعدابکم ان شکرتم و امنتم الا

من ظلم و بر اینکه قول استثناء منقطع باشد یعنی خدای چه خواهد کرد عذاب شما را اگر شاکر باشید «۱» و مؤمن لکن من ظلم فان

الله یعذبّه و لکن آن کس را که ظلم کند خدای تعالی او را عذاب کند و اینکه وجه بمعنی نیک است جز که از روی نظم در او

تعسفی هست، و بلخی وجهی دگر گفت و آن آنست که روا بود که الّا بمعنی او و باشد چنان که شاعر گفت: «۲» و کلّـاخ مفارقه

اخوه لعمر اییک الّا الفرقدان المعنی و الفرقدان ایضا و معنی آن باشد که خدای تعالی سخن بزشت «۳» دوست ندارد و نه نیز ظالم را.

و قطرب وجهی گفت بر قراءت عامه «۴» و آن، آن است که گفت به مظلوم «۵» مکره خواست و معنی آن است که خدای تعالی

دوست ندارد که جهر کنند به کلام قبیح الّا آن را که او را مکره و ملجا گردانند که فعل او داخل نباشد در تکلیف چون نه به

حسب اختیار او باشد ای ظلم بالا-کراه علی الجهر بسوء القول و اینکه وجهی لطیف است، و کان الله سميعاً علیماً، و خدای تعالی

شناخت می‌شنود جهر آن کس که سخن بد گوید «۶» و داناست به ضمائر و اسرار و قصور ایشان آنچه می‌گویند. آنگه چون «۷»

آیت گفته بود و خلق را رخصت داده در آن که از ظالم انتقام کشند و آنچه او کرده باشد از اساءت آن را به گفتار بد مقابله کنند

در اینکه آیت ترغیب کرد بر فعل خیر و احسان و تفضیل و عفو و تجاوز از گناه آن کس که اساءت کرده باشد. گفت خیری که

شما کنید اگر پنهان کنید و اگر آشکارا و یا عفو کنید مستحقّی را از اساءت «۸» من به آن عالم از آن «۳۵۲-پ]

بر من هیچ پوشیده نیست «۹» تا در مردمان در فضل و احسان و خیر و عفو از گناهکار راغب شوند و مانند او در معنی. -----

----- (۱). آج، لب، لت: باشی. (۲). تب شعر. (۳). دیگر نسخه بدلها: زشت. (۴). مر اول، لت: بر

قراءت اول. (۵). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها ظلم، با توجه به فحوای کلام تصحیح شد. (۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت:

می‌گوید. (۷). وز، تب، آج، لب، مر، لت اینکه. (۸). تب، آج، لب: اساءتی. (۹). وز، تب، آج، لب، لت: نماند. دیگر نسخه بدلها:

ندارد. [...]

صفحه: ۱۷۱ قوله تعالی: وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبَ لِلتَّقْوَى وَ لَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ «۱»، و خصوصاً که عفو باشد از سر قدرت که و العفو عن

قدره فضل من الکرّم. و عبد الله مسعود روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: انّ الله عفوّ یحب العفو خدای تعالی عفوّ

است عفو کردن دوست دارد و رسول- علیه السلام- گفت: من یغفر یغفر الله له و من یعف یعف الله عنه، هر که بیامرزد کسی را

خدای او را بیامرزد و هر که عفو کند گناهکاری را خدای تعالی او را عفو کند و خدای تعالی چنین کرد که فرمود فی قوله عفا الله

عَمَّا سَلَفَ «۲»، و اینکه آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی عفو کند گناهکاران را و ازو نکوست برای آن که در اینکه آیت و

دگر آیتها ما را فرمود و حثه کرد و رغبت فکند. و مدح «۳» آنان را که عفو کنند فی قوله: وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ «۴» پس اینکه معنی به

او لا- یقتر باشد و به کرم او سزاوارتر لا- سیما با حاجت ما به او و استغناى او از ما و عذاب ما. اگر یکی از ما به آن که رنجور و

مضرور شود از ظلم ظالم و تقصیر زیر دستانش عفو کند ایشان را از او نکو آید از خدای اولتر و لا- یقتر برای آن که منفعت و

مضرّت بر او روا نیست و از طاعت مطیعش زیادتی نبود و در معصیت عاصی نقصانی «۵» فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا «۶» و خدای تعالی

همیشه عفو کننده و قادر بوده است. و برای آن عفو با قدرت کرد «۷» که آن کس که از سر عجز عفو کند بر آن ممدوح نباشد و

آنچه کرده باشد آن را عفو نخوانند. قوله: إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِنَّهُمْ كَافِرُونَ شُونَد به خدای و پیغامبران «۸» به خدای

گویند ایمان آریم و به پیغامبران نیاریم یا به بعضی ایمان آریم و به بعضی نیاریم آنگه حق تعالی بیان و تفسیر اراده ایشان تفریق

را میان خدای و پیغامبران باز گفت فی قوله: وَ يَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ، می‌گویند یعنی جهودان و ترسایان که به بعضی

پیغمبران تصدیق می کنیم و بعضی را تکذیب ----- (۱). سوره بقره (۶۲) آیه ۲۳۷. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۹۵. (۳). تب، آج، لب، مر، لت کرد. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۴. (۵). مر نبوده. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۹. (۷). وز، تب، آج، لب، مر، لت: مقرون. (۸). تب، آج، لب، مر، لت: پیغمبرانش. صفحه: ۱۷۲ کنیم جهودان به موسی می گویند و به عیسی و محمد نمی گویند و ترسایان به موسی و محمد نمی گویند و به عیسی گویند (۱). «و یریدون أن یتخذوا بین ذلک سبیلاً، و می خواهند تا از میان آن راهی» (۲) بگیرند. یعنی میان کفر و ایمان برای آن که مردمان از دو گونه اند یکی مؤمنی که به همه ایمان دارد و یکی کافری (۳) که جمله را منکر است. ایمان بعضی (۴) و کفر به بعضی راهی باشد از میان هر دو راه از روی ظاهر و اگر چه از روی حقیقت اینکه راه هم، ره کفر باشد. برای آن گفت قدیم - جل جلاله: «أولیک هم الکافرؤن حقا، ایشان آناند که کافر بر حقیقت اند. برای آن که ایمان عبارت است از مجموع علومی که تا مجتمع نباشد ایمان نباشد هر علمی از آن معرفت باشد و علم باشد و اعتقاد باشد و لکن ایمان آنکه باشد که مجموع بود چون عقل که تا اجزایش مجموع نبود آن را عقل نخوانند. پس حق تعالی گفت: کافر بر حقیقت ایشانند تا کسی وهم نبرد که ایمان ایشان (۵) به بعضی انبیا با کفر به دیگر پیغمبران ایمان باشد یا سود دارد یا آن را حکمی بود. آنکه گفت: ما برای کافران عذابی نهاده ایم و بجا رده (۶) خوار کننده مقرون به (۷) استخفاف و اهانت، و اینکه صفت عقاب مستحق باشد چه عقاب از عذاب خاص تر است. آنکه ذکر آنان کرد (۸) که بر عکس صفات اینان باشند، گفت: «و الذین آمنوا بالله و رسوله و لم یفرقوا بین أحد منهم، آنان که ایمان آرند به خدای تعالی و جمله پیغمبرانش و تفریق نکنند میان پیغمبران و به بعضی ایمان نیارند و به بعضی [کفر] (۹) -----

----- (۱). تب، آج، مر، لت: می گویند، لب: نمی گویند. (۲). آج، لب: راه. (۳). وز، مت، آج، لب، لت را. (۴). همه نسخه بدلها بجز مت: به بعضی. (۵). اساس: ایشان ایمان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و مضمون عبارت تصحیح شد. (۶). تب، لب: بجا رده. [.....]

(۷). آج، لب، مر: با. (۸). آج، لب: گفت. (۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۱۷۳ بل، به همه ایمان آرند (۱) «أولیک سوف یؤتیهم أجورهم، ایشان آنان باشند که ما مزد ایشان بتمامی بدهیم. و سوف برای خلوص فعل باشد به استقبال و اخراج او از آن که حال را بشاید (۲)». «و کان الله غفوراً رحیماً، و خدای تعالی همیشه آمرزنده و بخشاینده بوده است بپامزد آن را که به اینکه صفت باشد، و از سر (۳) معاصی او برود و رحمت کند به آن و اگر چه واجب نبود بر او از سر آن (۴) در گذشتن. قوله: یسئلك أهل الکتاب - الایه، حق تعالی چون ذکر هر دو گروه بگفت، رسول را - علیه السلام - تسلیت (۵) داد از آنچه جهودان او را گفتند و تحکم و تعنت نمودند و سبب نزول آیت آن بود که کعب اشرف و فنحاص بن عازور (۶) رسول [را] (۷) علیه السلام - گفتند: اگر تو پیغامبری کتابی بیار بجمله چنان که موسی - علیه السلام - توریه به یک دفعه بر آورد (۸) و غرض ایشان تحکم بود خدای تعالی آیت فرستاد و گفت نگر تا دل عزیز خود از گفت اینان تنگ نکنی. که اگر تو را می گویند برای ما کتابی از آسمان بیار بر طریق تعنت از موسی چیزی خواستند که ازین عظیم تر بود و آن آن بود که گفتند خدای را به ما نمای معاینه لا جرم عند آن که اینکه گفتند [صاعقه] (۹) فرستادم از آسمان و آنان را که اینکه گفتند بسوختم و اینکه عقوبت بر ایشان ظلم نبود بل به ظلم ایشان بود آنکه بر سری چه کردند، گوساله را معبود خود ساختند و گوساله پرست شدند پس [۳۵۳-ر]

از آن که آیات و بینات و دلائل و معجزات به ایشان آمد و در اینکه آیت چند دلیل است بر صحت مذهب ما از چند وجه یکی آن که ما گفتیم موسی - علیه السلام - سؤال رؤیت نکرد برای خود برای قوم کرد فی قوله: «أرئی أنظر إلیک» (۱۰) خدای تعالی به ظاهر قرآن و صریح لفظ اضافه سؤال کرد با ایشان ----- (۱). آج قوله. (۲). اساس، وز: نشاید، با توجه به دیگر نسخه بدلها و مضمون عبارت تصحیح شد. (۳). مر، لت عقاب. (۴). آج، لب: او. (۵). مر: تسلی. (۶). اساس: فیحاص بنی عازور، با توجه به تب و مآخذ خبری معتبر تصحیح شد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده

باختلاس نشاید گفتن برای آن که اگر اسکان صریح کنند جمع ساکنین باشد علی غیر حدّه و اینکه جایز نباشد و باقی قرا خواندند: «لَا تَعْدُوا» من العدوان و گفتیم ایشان را که تعدی مکنی روز شنبه در ماهی گرفتن و اینکه قصه نیز برفت در سوره البقره. وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا، و از ایشان درین خیرها «۳» عهدی گران مؤکد مغلظ گرفتیم. فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ، ما زیادت است درین آیت چنان که فی قوله: فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ «۴»، و قوله: عَمَّا قَلِيلٍ «۵» جُنْدُ مَا هُنَالِكَ «۶»، و اینکه ما در اینکه جا و امثال اینکه زیادتی نباشد بی فایده، بل در او شمه‌ای از نفی باشد و معنی آن بود که فبنقضهم ميثاقهم لا بغير ذلك و برحمه من الله لنت لهم لا بغيرها و عن قليل لا- عن كثير، گفت بنقض عهد و شکافتن ميثاق که ایشان کردند و کفرشان به آیات خدای و کشتن ایشان پیغمبران را بناحق و کشتن پیغمبران اگر چه جز بناحق نباشد مؤکد بکرد به اینکه وصف «۷» تا بدانند که کشتن ایشان جز بناحق نباشد چنان که گفت: علی لا حب «۸» لا یهدی «۹» بمناره یعنی لو کان هناک منار لا یهدی «۳۵۳-ب»

به پس نفی اهتدا بمثابه نفی منار کرد و کلام در اینکه و امثال اینکه مستقصی برفت فی قوله: وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ و معنی آن است که بی آن که اینکه پیغمبران «۱۰» چیزی کرده بودند که مستحق ----- (۱). وز: إلیا، لت: یلیا. (۲). وز، تب، آج، لب، مر: کنند. [.....]

(۳). وز، لت: خبرها، تب، آج، لب، مر: چیزها. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۹. (۵). سوره مؤنون (۲۳) آیه ۴۰. (۶). سوره ص (۳۸) آیه ۱۱. (۷). مر: صفت. (۸). مت، مر: لا- احب. (۹). مر: لا تهدی. (۱۰). وز، تب، آج: پیغامبران. صفحه: ۱۷۷ قتل بودند. وَ قَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ، الایة خلاف کردند در آن که و گفتن ایشان که دل ما در غلاف و پوشش است یا دل ما وعاء علم است و «۱» اختلاف اقوال که رفت فی قوله: وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ «۲» الایة، خلاف کردند در آن که با به چه تعلق دارد فی قوله: فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ، بعضی گفتند تعلق دارد بقوله تعالی آنچه در اینکه آیت گفت بدل آن باشد و جمله تعلق دارد بقوله: فَأَخَذَتْهُمْ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ، و زجاج گفت تعلق دارد به فعلی محذوف و تقدیر آن است که لعنّاهم و اوجبنا علیهم العذاب بنقضهم ميثاقهم و کفرهم. آنکه حذف کرد آن را از کلام برای آن که در کلام عوضی هست ازین که دلیل می کند و هو قوله: بَلْ طَعِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ، و گفت اینکه قول اولتر است برای آن که آنان که صاعقه ایشان را بسوخت در عهد موسی جز آنان بودند [که پیغامبران را کشتند و بهتان بر مریم نهادند و گفتند عیسی را ما کشتیم و اینان پس از ایشان بودند] «۳» به روزگار دراز. و اینکه که زجاج گفت قدح نکند در قول اول برای آن که بنی اسرائیل چون یک قبیله و یک گروهند بمنزله یک شخصند که خطاب با اول و آخرشان بر یک وجه می رود نبینی که حق تعالی جهودان عهد رسول را می گوید: وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَاذَّارَآتُمْ فِيهَا «۴» وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ «۵» و قوله: ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ «۶» الایات. و قوله: بَلْ طَعِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ، خدای تعالی گفت: بَلْ طَعِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا ای ختم و تفسیر ختم و طبع، کرده شد پیش از اینکه و جمله آن است که علامتی باشد که فرشتگان به آن بشناسند و بدانند مؤمن را از منافق و کافر و آن چیزی باشد که منع نکند از ایمان نبینی که گفت: فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا. ایمان نیارند مگر اندکی و اگر مانع بودی و منع کردی اندک و بسیار [را] «۷» ----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بر. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۸۸. (۳-۷). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۷۲. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۵۰. (۶). سوره بقره (۲) ۵۶. [.....]

صفحه: ۱۷۸ وَ بِكُفْرِهِمْ وَ قَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا، و به کفر که آوردند به خدای تعالی و بهتان که بر مریم نهادند و بهتان دروغی باشد که خداوندش از آن بی خبر باشد چون بشنود مبهوت شود و بهتان ایشان بر مریم آن بود که گفتند او زنا کرده است و حق تعالی بهتان را برای آن که در حق بی گناهی بی خبر باشد آن را عظیم خواند. وَ قَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا قَتَلُوهُ، و گفتن ایشان که ما مسیح را که عیسی بن مریم است بکشتیم و او رسول خدا بود و او را نکشته «۱» بودند و نه بردار کرده. وَ لَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ، و لکن بر ایشان مشتبّه کردند خلاف کردند در اشتباه عیسی بر ایشان. کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد

اللّه عبّاس که گفت یک روز عیسی - علیه السّلام - روی به جماعت جهودان نهاد ایشان چون او را بدیدند «۲» گفتند جاء کم السّاحر بن السّاحره الفاعل بن الفاعله و قذف کردند و دشنام دادند عیسی را و مادرش را عیسی - علیه السّلام - گفت: اللّهم انت ربّی و انا من روحک خرجت و بکلمتک خلقتنی و لم آتهم من تلقاء نفسی اللّهم العن من سبّنی و سبّ امّی. بار خدایا تو خدای منی و من از روح تو آمدم و مرا به کلمه خود آفریدی و من از قبل خود نیامدم به ایشان بار خدایا لعنت کن بر آنان که مرا و مادر مرا دشنام دادند. و خدای تعالی دعاء عیسی اجابت کرد و ایشان همه «۳» را با «۴» خوکان کرد چون یهودا که سر جهودان بود آن بدید بترسید که بر ایشان نیز دعا کند اتّفاق کردند که او را ببايد کشتن مجتمع شدند و با او در مناظره آمدند عیسی - علیه السّلام - گفت یا معشر الیهود نیک دانسته هستی «۵» که خدای شما را دشمن دارد ایشان را از گفتار او «۶» خشم آمد آهنگ او کردند از ایشان بگریخت و در خانه شد که در سقف او روزنی بود خدای تعالی جبرئیل را فرستاد تا «۷» عیسی را از آن روزن به آسمان برد. مهتر جهودان که یهودا بود مردی را فرستاد نام او ططیانوس گفت درین خانه شو و عیسی را بکش او در خانه رفت می گردید کس را ----- (۱). مر: نکشتند. (۲). مت، مر: دیدند. (۳). مر: جمله. (۴). تب، آج، لب، مر، لت: با. (۵). تب:

دانسته هستید، مر: دانسته‌اید. (۶). مر: وی. (۷). آج، لب، لت تا ایشان را کور کرد و. صفحه: ۱۷۹ نیافت زوایای خانه می جست کس را نمی یافت دیر «۱» بماند آن جا ایشان گمان بردند که عیسی با او کارزار می کند به یاری او در آمدند خدای «۲» تعالی شبه «۳» عیسی را بر او افکند تا جهودان در آمدند پنداشتند که او عیسی است او را بگرفتند و بکشتند بردار کردند چنان «۴» که او گفت من ططیانوس «۵»، صاحب شما، ازو قبول نکردند و وجه اشتباه درین روایت از آن جا بود که چون او را کشته بودند گروهی گفتند اکنون درین خانه عیسی بود و صاحب ما اگر اینکه که ما [او] «۶» را کشتیم عیسی است صاحب ما کجا شد و اگر صاحب ما است عیسی کجا شد و بعضی دگر گفتند خدای تعالی شبه عیسی بر روی ططیانوس افکند دون سایر اندامش و بر اندام ططیانوس نشانها بود چون او را بکشتند نگاه کردند به روی با عیسی ماند و به اندام با صاحب ایشان گفتند روی، روی عیسی است و اندام، اندام ططیانوس از اینکه روی [۳۵۴-ر]

بر ایشان مشتبه شد. مقاتل گفت جهودان مردی را بر عیسی موکل کردند تا او را نگاه دارد تا ایشان فرحت «۷» جویند به کشتن «۸». جهود با او می گردید تا او بر کوهی شد و ایشان مراقبت می کردند خدای تعالی فرمود تا عیسی را «۹» به آسمان بردند و شبه او بر آن مرد افکند جهودان آمدند او را یافتند گمان بردند که او عیسی است او را بگرفتند و بکشتند و بردار کردند. چندان که او گفت من عیسی نهام صاحب شما ازو قبول نکردند. وهب متبه گفت: عیسی - علیه السّلام - با هفده مرد حواری در جایی بود و جهودان گرد آن جایگاه بگرفتند و در آن جا شدند بر «۱۰» آن که عیسی را بکشند خدای تعالی شبه عیسی بر همه افکند جهودان که آن دیدند عجب بماندند و گفتند ما را مسحور بکردی «۱۱» اگر بگویی که عیسی از میان شما کدام است و الا همه را بکشیم. ----- (۱). آج، لب: در اینکه. (۲). آج، لب: حق. (۳). مر: شبیه. (۴). تب، آج، لب، مر، لت: چندان که. (۵). تب، آج، لب، مر، لت: ططیانوسم. (۶). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۷). وز، تب، آج، لب، مر، لت: فرصت. [.....]

(۸). وز، تب، آج، لب، مر، لت او. (۹). وز و دیگر نسخه بدلها از آن جا. (۱۰). آج، لب، مر، لت: برای. (۱۱). آج، لب: کردی، لت: بکرد. صفحه: ۱۸۰ عیسی - علیه السّلام - گفت کیست که ایثار کند و جان بقدای من کند تا او را به جای من بکشند یکی گفت از ایشان که من چنین کنم و از میانه برخاست و گفت عیسی منم از اینکه میانه او را بگرفتند «۱» و دیگران را رها کردند ازین وجه بر ایشان مشتبه شد و اینکه قول اختیار محمّد جریر «۲» است و قول قتاده و مجاهد و سدّی و ابن اسحاق و ابن جریر است و اگر چه در عدد حواریان خلاف کردند او «۳» نیز در آن خلاف کرد که خدای تعالی شبه عیسی بر همه افکند «۴» یا بر یکی از ایشان. و محمّد بن اسحاق گفت جهودان قصد کشتن عیسی کردند عیسی بگریخت و جایی پنهان شد یکی از جمله حواریان بود مناقق پیامد

و گفت مرا چه دهی «۵» اگر شما را بر عیسی راه نمایم گفتند سی درم، آن سی درم بستد و ایشان را به آن خانه آورد که عیسی در آن جا بود و او از پیش «۶» در رفت و عیسی را گفت آمدند تا تو را بکشند خدای تعالی عیسی را به آسمان برد و شبه عیسی بر اینکه حواری منافق افکند تا جهودان در آمدند گمان بردند که عیسی است او را بگرفتند و بکشتند و بردار کردند «۷» و حدیث او قبول نکردند. جبایی گفت وجه اشتباه آن بود که جهودان مردی را بگرفتند و بر درختی بلند کردند و کسی «۸» را رها نکردند تا گرد او گردد تا روزگار بر آمد و او متغیر شد و صورتش شناس شد و گفتند اینکه عیسی است تا بر عوام تلبیس کنند برای آن که چون ایشان قصد آن خانه کردند که عیسی در آن جا بود تا او را بگیرند خدای تعالی او را به آسمان برد ایشان ترسیدند که اگر عوام بدانند رغبت کنند در دین عیسی، مردی را بگرفتند و بردار کردند «۹» آنان که خلاف کردند باقی جهودان بودند که مطلع نبودند بر اینکه سز. اگر گویند روا باشد که خدای تعالی شبه شخصی بر شخصی افکند چنان که

----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بگرفتند. (۲). آج، لب، مر، لت: محمّد بن جریر. (۳). آج، مر، لت: و. (۴). مر: انداخت. (۵). تب، مر، لت: دهید. (۶). مر ایشان. (۷). مر منافق ابا می کرد. (۸). مر، لت: کس. (۹). وز و دیگر نسخه بدلها و. صفحه : ۱۸۱ او را ازین باز شناسند نه تجویز اینکه وثاقه بردارد به مشاهدات و مؤدی بود با سفسطه! گویم اینکه بر استمرار نشاید جز بر سیل خرق عادت تا معجز بعضی انبیا باشد یا بعضی ائمه یا کرامت بعضی اولیا و صالحان. اگر گویند بر نصاری چرا مشتبه شد! گویم در روایت چنان است که چون قصد عیسی کردند ترسایان جمله بگریختند و او را رها کردند و با او کس نماند الا آن که شبه عیسی بر او افکند «۱» چون او را کشتند «۲» کار عیسی «۳» بر ترسایان نیز مشتبه بود اگر گویند چگونه شاید که خلقی بسیار که عدد ایشان به اینکه حدّ باشد که ترسایان هستند و جهودان خبر دهند از چیزی و مخبر به خلاف خبر باشد نه اینکه قول مؤدی بود با «۴» آن که وثاقت مرتفع شود به اخبار متواتر و اینکه مذهب سمنی باشد گویم ایشان خبر که دادند از ظن و اعتقاد خود دادند برای القاء شبه و آن که از ظن خود و اعتقاد خود خبر دهد از چیزی، بر اطلاق نگویند کاذب است و خبر او را کذب بخوانند «۵» پس اینکه مؤدی نباشد با بطلان اخبار و إِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ و آنان که در او اختلاف کردند یعنی در عیسی در حال القای شبه ایشان به شک بودند که آن که او را کشتند عیسی است یا عیسی نیست حق تعالی گفت مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ ایشان را به اینکه علمی نبود إِلَّا أَتْبَاعَ الظَّنِّ الا اینکه که متابعت گمان کردند و اینکه استثنا منقطع باشد برای آن که اَتْبَاعَ ظَنٍّ از جمله علم نبود. زجاج گفت وجه اختلاف ترسایان از آن بود که بعضی از ایشان گفتند عیسی اله است او را کس نتواند کشتن و بعضی گفتند پسر خداست بر او راه نیابند و بعضی گفتند خدا نیست بل بنده خداست روا باشد که او را بکشند چنان که دگر پیغامبران را، ازین وجه مشتبه شد بر ترسایان. و قوله: وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا، و نکشتند او را بیقین، در ضمیر دو قول گفتند یکی آن راجع است با عیسی یعنی ایشان بیقین و حقیقت عیسی را نکشتند بل بد گمان «۶» بودند که آن کشته مصلوب عیسی است یا نیست؟

----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت: افکندند. [.....]

(۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بکشتند. (۳). مر: و. (۴). آج، لب، مر، لت: بخوانند. (۵). تب، آج، مر، لت: نخوانند. (۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بر گمان. صفحه : ۱۸۲ و قولی دیگر اینکه است که راجع است با ظن یا با علم و هذا مثل قول القائل قتل الشیء علما و خبرا اذا علمته «۱» علما و خبرا «۲» اذا علمته علما یقینا لا شک فیہ، [۳۵۴-پ]

آن چیز را بکشتیم بعلم یعنی نیک نیک بدانستم و اینکه در کلام عرب بود دون کلام عجم و معنی آن باشد که ایشان را علم یقین حاصل نبود و نیک ندانستند که آن کشته عیسی است یا نه. بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ، بل خدای تعالی او را رفع کرد با خود یعنی با جوار رحمت خود به آسمان بنزدیک مقربان و مقدّسان و در اخبار معراج آمد که رسول- علیه السلام- عیسی را به «۳» آسمان چهارم دید و قوله: بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ بِيَشْرٍ «۴» قَرَأَ ادْغَامَ كَرَدَدَ لَامَ رَا دَرَا رَا بَرَا قُرْبَ مَخْرَجَ وَ بَعْضِي دَگَرِ كَفْتَنَدَ اَيْنَكِه جَا ادْغَامَ نَشَايِدَ بَرَا اَيْنَ كِه رَا حَرْفِي مَكْرَرُ اسْتِ چُون اُو دَر خُود «۵» دُو حَرْفِ بَاشَد وَ حَرْفِي دَر اُو ادْغَامَ كَنَدَ دُو حَرْفِ مَدْرَج «۶» شَدَه بَاشَد وَ دَگَرِ اَيْنَ كِه اَيْنَكِه

دو حرف در او (۷) دو کلمت است و سیبویه گفت هر دو روا باشد و ادغام اولیتر است و اینکه لغت اهل حجاز است و مراد به الیه بیان کردیم که آسمان است و جای «۸» که کس را حکمی نباشد جز او را و مثله قوله حکایه عن ابراهیم - علیه السلام - انی ذاهب الی ربی، ای الی حیث امرنی ربی من به خدای می‌روم یعنی به آن جا که خدای فرمود و مَنْ یَخْرُجُ مِنْ بَیْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ یعنی به آن جا که خدای و پیغامبر فرمود که به او هجرت کنی. وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا، و خدای تعالی عزیز است و قاهر و غالب، کس او را غالب نیاید، انتقام کشد از آنان که در او عاصی شوند چنان که «۹» از ایشان «۱۰» را به صاعقه بسوخت چون سؤال رؤیت کردند و حکیم است آنچه کند به حکمت «۱۱» و صواب کند کس را بر او اعتراض نباشد برای آن که وجه حکمت نشناسند «۱۲» و تفصیل ----- (۱). مر، لت: اعلمته. (۲). آج، لب، مر، لت: اذا علمته علما و خبیرا را تکرار نکرده است، لسان العرب (۱۱ / ۵۵۰): قالوا قتله علما علی المثل ایضا و قتلت الشیء خبیرا. (۳). مر: در. (۴). آج، لب مقربان. (۵). آج، لب: خور. (۶). آج، لب: مندرج. (۷). مر: کلمه او را ندارد که صحیح تر است. (۸). تب، آج: جای. (۹). تب، لت از آنان که. [.....]

(۱۰). آج، لب پاره‌ای. (۱۱). مر: به حکم. (۱۲). وز، تب، لت: نشناسد، آج، لب، مر: شناسد. صفحه: ۱۸۳ آن و مورد اینکه کلمه تهدید است و وعید آنان را که در عهد رسول بودند و تنبیه بر آن که اگر مطاوعت نکنند به ایشان «۱» مانند آن رود. قوله: وَ اِنْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ، «ان» به معنی ماء نافیه است و بیشتر که آید الا در عقب «۲» او باشد كقوله تعالی: اِنْ الْكَافِرُونَ اِلَّا فِي غُرُورٍ «۳» وَ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ «۴» و مانند اینکه. مفسران و اهل تأویل خلاف کردند در آن که این‌های ضمیر در دو جایگاه باکی «۵» می‌شود فی قوله تعالی: بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ. حسن و قتاده و ربیع بن انس و ابو مالک و ابن زید گفتند هر دو راجع است با عیسی - علیه السلام - و معنی آن است که هیچ کس نبود از جهودان و ترسایان و الا به «۶» عیسی - علیه السلام - ایمان آرد پیش از آن که عیسی بمیرد و اینکه در عهد صاحب الزمان باشد. چون عیسی از آسمان به زمین آید «۷» و دجال را بکشد و بر روی زمین هیچ دین و ملت نماند الا دین محمدی «۸». پس هر جهودی و ترسائی که در آن روزگار باشد به عیسی ایمان آرد جز که بر اینکه قول، آیت مخصوص باشد به جهودان و ترسایان آن روزگار که آخر زمان بود و اینکه روایت سعید جبیر «۹» است و عطیه از عبد الله عباس، و محمّد بن جریر در تفسیر اختیار اینکه قول کرد و علی بن ابراهیم در تفسیر اصحابان ما اینکه گفت «۱۰». و ابو هریره روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - که او گفت: الانبیاء اخوة لعلات امهاتهم شتی و دینهم واحد و انی اولی الناس بعیسی بن مریم لانه لم یکن بینة و بینی نبی و یوشک ان ینزل فیکم ابن مریم حکما عدلا فاذا رایتموه فاعرفوه فانه رجل تام الخلق الی الحرمة و البیاض سبط الشعر كأن رأسه یقطر و ان لم یصبه بلل فیکسر الصلیب و یقتل الخنزیر و یضع الجزیه و یقبض المال و یقاتل الناس ----- (۱). مر: با اینکه شان، لت: با ایشان. (۲). لت: عقیب. (۳). سوره ملک (۶۷) آیه ۲۰. (۴). سوره ملک (۶۷) آیه ۹. (۵). تب، آج، لب، مر، لت: که. (۶). آج، لب موسی. (۷). آج، لب: فرود آید. (۸). مر: محمّد. (۹). مر: سعید بن جبیر. (۱۰). آج، لب: اختیار اینکه قول کرد. صفحه: ۱۸۴ الله علی الاسلام حتی یهلك الله فی زمانه الملل کلها غیر الاسلام و یكون السیجدة واحدة لله رب العالمین و یهلك الله فی زمانه مسیح الضلالة الکذاب الدجال و تقع الامنة فی الارض فی زمانه حتی ترتع الاسود مع الابل و التّمور مع البقر و الذناب مع الغنم و یلعب الصبیان بالحیات لا یضرب بعضهم بعضا یلبث فی الارض اربعین سنة ثم یتوفی و یصلی علیه المسلمون و یدفونونه اقرؤا ان شئتم و ان من اهل الکتاب الا لیؤمنن به قبل موته قبل موت عیسی یعیدها ابو هریره ثلاث مرّات، { گفت «۱» پیغمبران «۲» برادرانند از مادران مختلف و دینشان یکی است و اولیترین مردمان به عیسی مریم منم که محمّد برای آن که میان من و او هیچ پیغامبر «۳» نیست و نزدیک آن است که از آسمان فرود آید و او میان مردمان حکم کند به عدل. چون او را بینی «۴» بشناسی «۵» او را، مردی است تمام خلق، سرخ اسپد «۶»، موی فرو گذاشته. پنداری که آب از موی او فرو می‌چکد و اگر چه تر نباشد، صلیب بشکند و خوک را بکشد و جزیه فرو نهد و مال بستاند و با کافران، بر اسلام

قتال کند تا خدای تعالی در روزگار او همه ملت‌ها هلاک کند مگر اسلام و سجده نکنند جز خدای را و در روزگار او خدای تعالی مسیح ضلال را که دجال کذاب است هلاک بر آرد و در روزگار او ایمنی در زمین پدید آید تا شیر با شتر چره (۷) کند و پلنگ با گاو گرگ با گوسفند (۸) و کودکان به (۹) مار بازی کنند و هیچ از اینان مضرت به یکدیگر نرسانند آنچه چهل سال در زمین مقام کند، آنچه وفات آید او را و مسلمانان بر او نماز کنند و او را دفن کنند و اگر خواهی از قرآن برخوانی (۱۰): «وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهٖ، تَا سَهٗ بَارَازِ مِیْ كَفْتُ عَکْرَمَهٗ وَضَحَّاکَ وَمَجَاهِدَ وَسَدِّیْ كَفْتُنْدَ [۳۵۵-ر]

ها در «به» ضمیر عیسی است- علیه السلام- و در موته راجع است با أَهْلِ الْكِتَابِ، که ایمان آرد -----
----- (۱). آج، لب، مر: ابو هریره گفت که رسول علیه السلام فرمود که. [...]

(۲). مر: انبیاء. (۳). مر: پیغمبری. (۴). تب: بینید. (۵). تب: بشناسید. (۶). وز، تب، مت، لت: سرخ اسبید، آج، لب: سرخ سفید، مر: سرخ سفید. (۷). مر: چرا. (۸). تب: گوسبند. (۹). تب، مر، لت: با. (۱۰). تب: برخوانید، مر: برخوان. صفحه: ۱۸۵ به او معنی آن است که هیچ کس نباشد از اهل کتاب از جمله جهودان و ترسایان و الا پیش از آن که بمیرد به عیسی ایمان آرد آنچه که ملک الموت را بیند (۱) در وقتی که ایمانش سود ندارد برای آن که هر مبطلی در وقت مرگ بداند که آنچه او بر آن بود باطل بود چون اعلام و آثار عذاب و فرشتگان عذاب را بیند و حق پیدا شود او را، و اینکه روایت علی بن طلحه است از عبد الله عباس که او گفت هیچ جهود و ترسا بنمیرد تا به عیسی ایمان نیارد و اگر چه در آتش افتد یا در آب غرق شود یا از کوهی در افتد یا در زیر دیواری باشد یا دد و دام بخورد او را به هر نوع که باشد. عبد الله عباس را گفتند اگر از بامی بیوفند گفت در راه بگوید و به عیسی بگردد، گفتند: اگر کسی را گردن بزنند گفت زبانش به آن ملجلج شود دلیل بر صحت اینکه تأویل قراءت ابی است قبل موتهم. کلبی گفت: از کوفه بیرون آمدم تا به طابث آمدم و آن دهی (۲) است پیش واسط آن جا فرود آمدم شهر حوشب را دیدم اینکه آیت را مذاکره می کردیم شهر بن حوشب گفت یک روز حجاج به واسط عطا می داد و من حاضر بودم و او عطاها پیش خود خواست و مردم را می خواند و عطا می داد کس آمد و مرا بخواند من آنجا رفتم با جامه خلق و اسپ (۳) لاغر حجاج چون مرا بدید گفت یا شهر اینکه چه رثاقت است و اینکه اسپ (۴) چیست من گفتم ایها الامیر اینکه اسپ (۵) نخریده‌ام چنین اتفاق افتاد و اما خلاقه (۶) جامه مرا از جامه آن قدر بس باشد که عورت بپوشد گفت تو مردی که جامه خز پوشی و عیب کنی آن را که پوشد گفتم من عادت نکرده‌ام که خز پوشم و لکن عیب نکنم آن را که پوشد جبه خز بخواست و در من پوشید چون من خواستم که بیرون آیم مرا گفت آیتی از کتاب مرا مشکل شده است من گفتم آن کدام است ای امیر او اینکه آیت بخواند: «وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهٖ قَبْلَ مَوْتِهٖ، وَوَقْتَهَا بِشَدَّ كِهٖ اسیران را از ----- (۱). تب و دیگر

نسخه بدلها: بیند. (۲). آج، لب: ده. (۳). آج، لب، مر: اسپ. (۴-۵). تب، آج، لب: اسپ. (۶). لب: خلاق. [...]

صفحه: ۱۸۶ جهودان و ترسایان پیش من آرند من بفرمایم تا ایشان را گردن بزنند پیش من و ازیشان کلمه ایمان نشنوم من گفتم بدان که جهودان را چون وقت مرگ باشد (۱) فرشتگان عذاب بیرون حاضر آیند و به مقارع و مقارع بر روی و پشت ایشان می زنند و گویند یا عدو الله، عیسی مریم به تو آمد و پیغامبری صالح بود او را تکذیب کردی و ایمان نیاوردی و گفתי او پسر خداست گوید اکنون ایمان آوردم که او پیغامبر صالح بود و در آن وقت او را ایمان سود ندارد شهر بن حوشب گفت: حجاج در من نگرید و گفت اینکه از که شنیدی گفتم از محمد بن الحنفیه سر در پیش افکند و ساعتی نیک انگشت بر زمین می زد آنچه سر برداشت و گفت: اخذتها من عین صافیة اخذتها من معدنها از چشمه صافیها گرفته از معدن خودها گرفتی. کلبی گفت من شهر بن حوشب را گفتم چرا گفتی که مرا محمد بن الحنفیه روایت کرد و او کاره باشد ایشان را و آنچه از ایشان روایت کنند گفت قصد کردم تا او را به خشم آرم هاء فی قوله «به» راجع است با محمد- صلی الله علیه و آله- و در موته راجع است با کتابی یعنی جهود یا ترسا و اینکه روایت حماد است از حمید از عکرمة که او گفت هیچ جهود و ترسا بنمیرد تا ایمان نیارد به رسول ما صلی الله علیه و آله. و

بعضی دیگر گفتند هاء راجع است با خدای عز و جل «إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ أَي بِاللَّهِ يَعْنِي بِهِ خِدَايَ ائِمَانِ آرْدِ أَنْكَهْ كَهْ اِشْرَاطُ» (۲) و اعلام مرگ بینند و معاینه فرشتگان را ببند ایمان آرد و ایمانش سود ندارد. وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً و روز قیامت تو بر ایشان گواه باشی به آنچه کرده باشند. و قتاده و ابن جریح گفتند عیسی بر ایشان گواه باشد به آنچه گفتند و کردند چنان که گفت: وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً مَا دُمْتُ فِيهِمْ (۳)، و قال تعالی: وَ يَوْمَ نَبَعَثْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيداً (۴)، قوله: فَيُظْلَمُ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ، الاية. زجاج گفت: ----- (۱). آج، لب: رسد. (۲). اساس: اشترط، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۷. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۴. صفحه: ۱۸۷ فَيُظْلَمُ بَدَلِ فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ است و با متعلق است بقوله: حَرَمْنَا عَلَيْهِمْ، خدای تعالی گفت به ظلمی و بیدادی که جهودان کردند ما طیباتی از مآکل بر ایشان حرام کردیم که حلال بود ایشان را چنان که در دیگر آیه گفت: وَ عَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ (۱) الی قوله ذَلِكُمْ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ، در اخبار هست که هر گه که گناهی کردی خدای تعالی از طعامهای حلال چیزی بر ایشان حرام کردی و روا بود که بر سبیل عقوبت باشد و روا باشد که اینکه بر سبیل تغیر (۲) مصلحت باشد که مصلحت ایشان در آن بوده باشد که آن طعام بر ایشان حلال باشد پیش ارتکاب معصیت چون آن معصیت بکردند [۳۵۵-پ]

مصلحت (۳) بر ایشان حرام کردند. وَ بَصَدُّهُمْ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيراً، و به منع ایشان بسیاری مردمان را از راه خدای یعنی از دین خدای و صد ایشان به دعوت بود مردمان را با ضلالت و دعوی ایشان محالات را و تحریف ایشان کتاب خدای را و أَخَذِهِمُ الرِّبَا و گرفتن ایشان ربا و آن زیاده باشد بر سرمایه برای تأخیر دین از محل خود و وَقَدْ نُهِيَ عَنْهُ، و او حال راست در حالی که ایشان را از آن نهی کرده‌اند و أَكَلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ، و خوردن ایشان مالهای مردمان بباطل از جوهی که خدای تعالی آن را حرام کرده باشد از رشوت بر احکام و جوهی که نا واجب باشد و أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَاباً أَلِيماً، و ما بجا رده‌ایم برای کافران از ایشان عذابی به درد آورنده مولم. قوله تعالی (۴):

[سوره النساء (۴): آیات ۱۶۲ تا ۱۷۰]

[اشاره]

لَكِنَّ الرَّاْسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَ الْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَ مَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ الْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَ الْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ الْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْراً عَظِيماً (۱۶۲) إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ عِيسَى وَ أَيُّوبَ وَ يُونُسَ وَ هَارُونَ وَ سُلَيْمَانَ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُوراً (۱۶۳) وَ رُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَ رُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيماً (۱۶۴) رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ لِنَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةً بَعْدَ الرُّسُلِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزاً حَكِيماً (۱۶۵) لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَ الْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً (۱۶۶) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالاً بَعِيداً (۱۶۷) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرْ لَهُمْ وَ لَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقاً (۱۶۸) إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَيْدِئاً وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيراً (۱۶۹) يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَآمِنُوا خَيْراً لَكُمْ وَ إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيماً حَكِيماً (۱۷۰)

[ترجمه]

لیکن برجایان (۵) در دانش از ایشان و گرویدگان بگروند به آنچه فرستادند [به تو] (۶) و آنچه فرستادند از پیش تو و ----- (۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۴۶. (۲). اساس، مت، به صورت بغیر خوانده می‌شود که با توجه به تب

تصحیح شد. (۳). تب، آج، لب بگشت. (۴). مت عز و جل. (۵). وز: پا برجایان، تب: ثابت قدمان، آج لب: نه که استواران. (۶). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. صفحه: ۱۸۸ پای دارندگان نماز و دهندگان زکات و گرویدگان به خدای و روز بازپسین ایشان را بدهیم مزدی «۱» بزرگ. ما وحی کردیم به تو چنان که وحی کردیم به سوی نوح و پیغامبران از پس او و وحی کردیم ابراهیم خلیل و پسران او و پسر زاده او و فرزندان یعقوب و اینکه پیغمبران که نامهای ایشان مذکور است و بدادیم داود را زبور. - و پیغمبرانی که قصه ایشان گفتیم بر تو از پیش اینکه و پیغمبرانی که قصه ایشان نگفتیم بر تو و سخن گفت خدای با موسی سخن گفتنی. پیغمبرانی بشارت دهنده و ترساننده «۲» تا نباشد مردمان را بر خدای حجتی پس پیغمبران و بوده است خدای عزیز و محکم کار. لکن خدای گواهی می دهد به آنچه فرستاد بر تو فرستاد به علم خود و فرشتگان گواهی می دهند و بس «۳» است گواهی خدای «۴». آنان که کافر شدند و برگشتند از راه خدای گم راه شدند گمراهی دور. آنان که کافر شدند و ظلم کردند نیامرزد خدای ایشان را و ننماید ایشان را راهی. مگر راه دوزخ همیشه باشند در آن همیشه و بوده است آن بر خدای آسان. ای مردمان آمد ----
----- (۱). مت: مژدی. (۲). آج، لب: مژده دهندگان و بیم کنندگان. (۳). آج، لب: بسنده.

(۴). وز، آج، لب: خدای گواه. [.....]

صفحه: ۱۸۹ به شما پیغمبر برستی از خدای بگروید تا به بود شما را و اگر کافر شوید خدای راست آنچه در آسمانهاست و زمین است و بوده است خدای دانا و محکم کار. قوله: لِكِنَّ الرَّاٰسِخُوْنَ فِی الْعِلْمِ «۱»، لکن برای استدراک باشد و معنی او «۲» به استثناء نزدیک باشد برای آن که هر دو را اخراج بعضی باشد از آنچه دیگران در آن حکم باشند و به او نقض «۳» کلام اول کنند چنان که به «لا» خدای تعالی جهودانی را که حکم ایشان مخالف بود حکم آنان را که به اینکه صفت باشند که آیات مقدم متضمن است ذکر ایشان را گفت لکن آنان را که راسخ و ثابت قدم و پای بر جای باشند در علم از جمله اهل کتاب که جهودان و ترسیانند و آن عبد الله سلام است و بحیرا «۴» راهب و مانند ایشان از آنان که از اهل کتاب عالم بودند و بر علم کار کردند و عناد [۳۵۶- ر] کار نیستند «۵» مِنْهُم ای من اهل الکتاب، وَالْمُؤْمِنُونَ برای آن عطف کرد مؤمنان اینکه امت را بر عالمان اهل کتاب که ایمان جمع کرد ایشان را بر یک ملت و آنان که از اهل کتاب ایمان آرند مؤمن باشند و حکم ایشان حکم اهل ایمان بود. گفت: هر دو گروه ایمان دارند به خدای و آنچه خدای بر تو فرستاد که محمدی (ص) از قرآن و آنچه بر پیغامبران مقدم فرستاد که پیش از تو بودند از تورات و انجیل. «وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ» و آنان که نماز پای دارند از ایشان. خلاف کردند در اینکه که اینکه نماز کنندگان همان راسخان در علم اند یا جز ایشان «۶» گروهی دیگراند بعضی مفسران گفتند ایشانند و اگر چه در اعراب مقیمین مخالف راسخون است. آنکه در اعراب کردند بعضی گفتند غلطی است که از نویسنده افتاد و اینکه قول حماد بن سلمه «۷» است که او روایت کرد از زبیر که او گفت: عثمان بن ----- (۱). وز، آج، لب منهم. (۲). اساس: به او، که با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زائد می نماید. (۳). اساس: نقص، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). آج: بحیراء. (۵). اساس، وز، مت: کار بستند، با توجه به آج و فحوای کلام تصحیح شد. (۶). اساس، مت: جز ایشان، وز، تب، آج: جز ایشان، لب: جزای ایشان، مر، لت: جدای ایشان، با توجه به وز و فحوای کلام تصحیح شد. (۷). اساس، مت: محاد بن سلمه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۹۰ عَمَّان را گفتم مقیمین چرا مخالف افتاد در اعراب راسخون و مؤمنون را. گفت: غلط از نویسنده افتاد که نویسنده چون می نوشت باستملاء، آن که املا می کرد چون اینکه جا رسید ساعتی توقفی افتاد. آنکه گفت املا کننده را که چه نویسم. گفت اکتب: وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ، و املا کننده لفظ قرآن نگفت، نصب کرد اینکه لفظ به آن فعل که بگفت اکتب. و عروة ابن الزبیر گفت: از عایشه پرسیدم که اینکه آیت چون است وَالْمُقِيمِينَ و قوله: وَالصَّابِتُونَ «۱» و قوله: اِنْ هٰذَا لَسَاحِرًا «۲»! گفت: یابن اخ هذا عمل الکتاب اخطأوا. گفت: اینکه کار نویسندگان است خطا از ایشان افتاد. و در مصحف عبد الله مسعود و المقیمون است به واو و زجاج و فزاء و دیگر نحویان گفتند: او از صفت راسخون است و لکن چون کلام دراز شد و

کلامی دگر در آن میانه آمد نصب کرد مقیمین را بر مدح و اینکه در لغت جایز است، و مثال او قوله: وَ الْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَ الصَّابِرِينَ» (۳)، و بعضی دگر از اهل علم گفتند. مقیمین صفت راسخون نیست و او در محلّ جزّ است عطفاً علی قوله: بما انزل الیک و بالمقیمین و بر اینکه قول مقیمین الصلوٰة و «۴» پیغامبران باشند یا فرشتگان. معنی آن باشد که ایشان ایمان آرند به کتابهای اوّل و آخر و «۵» پیغامبران و فرشتگان، چنان که گفت: کُلُّ آمَنٍ بِاللّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ» (۶). و محمّد بن الجریر اختیار «۷» اینکه قول کرد و گفت: اینکه قول ابی کعب است و در مصحف او چنین است. چون مصحف با مصحف ما به لفظ موافق آمد، دلیل کند بر آن که غلط نیست و اینکه قول در تفسیر اصحاب ما آمد و تأویل بر آن که مقیمین الصلوٰة ائمه معصومند- علیهم السلام- چنان که گفت در دگر آیت «۸» ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۶۹. (۲). سوره

طه (۲۰) آیه ۶۳. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۷. (۴). آج، لب، لت: ندارد. (۵). وز، لت به. (۶). اساس و دیگر نسخه بدلها: من، با توجه به آیه ۲۸۵ سوره بقره (۲) تصحیح شد. (۷). اساس، مت کرد، با توجه به وز و فحوای عبارت حذف شد. [.....]

(۸). اساس و دیگر نسخه بدلها و، که با توجه به ضبط قرآن مجید حذف شد. صفحه: ۱۹۱ یؤمن بالله و یؤمن للمؤمنین» (۱). و جماعتی نحویان نصب بر مدح [انکار کردند و گفتند نصب بر مدح] «۲» آن جا شاید که مبتدا خبر خود گرفته باشد و کلام تمام شده و اینکه جا خبر اولئک سئؤتیهم، خواهد بودن. و زجاج اینکه را انکار کرد و گفت روا باشد و گفت بسیار گفته‌اند چنین، مثل قوله: حن بنی ضبّه اصحاب الجمل و قول لید: حن بنی امّ البنین الاربعه و زجاج گفت: مرت بزید الکریم. بر سه وجه روا باشد نصب و جزّ و رفع جزّ بر صفت لفظ و نصب بر محلّ زید و رفع بر خبر مبتدای محذوف یعنی هو الکریم و نصب او «۳» بر مدح در اشعار کلام ایشان بسیار است منها «۴» قول جریر: لا یبعدن قومی الذین هم سم العداة و افه الجزر «۵» التّازلین بکلّ معترک و الطّیّین معاهد الازر و بعضی دگر گفتند عطف است علی قوله بما أنزل الیک، و الی المقیمین الصّلاة یعنی الأنبیاء و به نزدیک بصریان اینکه هر دو وجه اعنی جر ضعیف است برای آن که اسم ظاهر را بر مضمر و مکئی عطف نکنند، الا آنکه که حرف جر باز آرند «۶» لا یقال مرت بک و زید الا ان تقول و بزید و كذلك لا تقول: اخذت ممّن اخذت منه و زید الا ان تقول و من زید و المؤمنون الزکاة و آنان که زکات مال بدهند و عطف بر راسخون و مؤمنون باشد و نیز ایمان آرند به خدای تعالی و به روز قیامت اولئک سئؤتیهم أجراً عظیماً، اینکه جمله مبتدا و خبر باشد در محلّ خبر ابتدای اوّل ----- (۱). سوره

توبه (۹) آیه ۶۱. (۲). اساس و مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کذا در اساس، وز، تب، آج، لب، مر، لت: ندارد. (۴). مر: منه. (۵). اساس، مت: الجوز، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مر: باز آید. صفحه: ۱۹۲ که راسخون و مؤمنون و آنچه تبع اوست، ایشان آنانند که ما ایشان را مزدی «۱» عظیم بدهیم. حق تعالی گفت من تو را مالی دادم از آن مال زکات بده و آن ده دانک و نیم باشد، مال مال من است و تو بنده منی که: العبد لا یملک شیئاً و ان ملک علی اصلنا من از آنچه به تو دادم برای تو بعضی باز می‌خواهم تا برای تو در خزانه رحمت ذخیره «۲» کنم تا در دست تو تباه نشود که: ما عندکم ینفد و ما عند الله باقی «۳»، تا وقت آن که در مانده تر «۴» باشی با تو دهم در روز فقر و فاققت. آنکه هم آن یا «۵» هم چند آن با تو بدهم یکی را ده و یکی را صد و یکی را هفصد با تو بدهم تمام کرده پرورده. و گفته‌اند آیت در عبد الله سلام آمد و ابن یامین و ابن صوریاء و اسد و اسید و ثعلبه و جز ایشان از علمای جهودان که به رسول- علیه السلام- ایمان آوردند. قوله: إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْکَ، آیت خطاب است با رسول [۳۵۶- پ]

ما خدای تعالی گفت: یا محمّد ما به تو وحی کردیم چنان که به دگر پیغمبران. و وحی خدای تعالی بر پیغمبران ارسال کلامی باشد به ایشان بر دست فرشته یا بر لوحی نوشته. چنان که در حق موسی- علیه السلام- فرمود که: وَ کَتَبْنَا لَهُ فِی الْأَلْوَحِ «۷»، تا بی واسطه چنان که با موسی- علیه السلام- و رسول ما- صلی الله علیه و آله- گفت. عبد الله عباس گفت و جماعتی مفسران که سبب نزول اینکه آیت آن بود که چون خدای تعالی اینکه آیات که پیش از اینکه است. من قوله: یَسْئَلُکَ أَهْلُ الْکِتَابِ أَنْ تُنزِلَ عَلَیْهِمْ کِتَابًا مِنْ

السَّمَاءِ (۸) تا به آخر آیات، بفرستاد رسول- علیه السّلام- بر جهودان خواند. ایشان را خشم آمد، گفتند: ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيَّ بَشْرًا مِنْ شَيْءٍ (۹)، خدای بر هیچ آدمی کتابی نفرستاد. خدای ردّ بر ایشان اینکه آیت فرستاد و گفت ما به تو وحی همچنان (۱۰) کردیم که به نوح و دگر پیغمبران که از پس او بودند. خدای تعالی ----- (۱). آج، لب، مر، لت: مزده، مت: مژدی. (۲). مر تو. (۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۶. (۴). آج، لب: در مانده تو. (۵). وز، لت: با. (۶). مر آمدند. (۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۵. [.....]

(۸). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۳. (۹). سوره انعام (۶) آیه ۹۱. (۱۰). وز: چنان. صفحه: ۱۹۳ نوح را به دوم (۱) پیغمبر ما کرد در قرآن (۲) در دو جایگاه: یکی در اینکه آیت و یکی فی قوله: وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ [۳] رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَ نَهَارًا (۱۶) - الايات. او دعوت می کردی (۱۷) به شب و روز به سرّ و ----- (۱). وز: نوح را دوم. (۲). اساس: قرآنی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس، تب، وز، آج، لب، مت: ندارد، با توجه به مر و قرآن مجید افزوده شد. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۷. (۵). آج، لب، مر: پیغمبران. (۶). مر: خلق. (۷). آج، لب: درازتر از عمر. (۸). همه نسخه بدلها و. (۹). وز، آج، مر، لت: نیفتاد. (۱۰). آج، لب، مر: سفید. (۱۱). مت: قوتش نشد، مر: قوتش با کم نشد، لت: قوتش ناقص نگشت. [.....]

(۱۲). آج، لب، مر: است. (۱۳). تب، وز: پیغامبر. (۱۴). لت: ندارد. (۱۵). تب: ندارد. (۱۶). سوره نوح (۷۱) آیه ۵. (۱۷). آج، لب، مر، لت: می کرد. صفحه: ۱۹۴ علانیه، ایشان اجابت نکردندی. و هر چه او دعوت بیش کردی ایشان بیش (۱) رسیدندی تا مرد بودی از ایشان که فرزند طفل خود را دست گرفتی و بیاوردی و نوح را به او نمودی. گفتی: ای پسر؟ می بینی اینکه را! اگر (۲) مرا وفاتی باشد (۳)، نگر تا گرد اینکه نگریدی و دعوت اینکه نشنوی و حدیث اینکه گوش باز نکنی که اینکه دیوانه است و جادو و دروغزن (۴). قال الله تعالی: وَقَوْمٌ نُوحٍ مِنْ قَبْلٍ إِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَأَطْعَى (۵) و گفته اند اول کس که فردا قیامت (۶) از گور بر خیزد بعد (۷) رسول- ما صلّی الله علیه و اله- نوح باشد. و گفته اند (۸) برای آن که او را مقام شکر بود، فی قوله: إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا (۹)، پس چنان که سوره الحمد را (۱۰) صدر قرآن است او (۱۱) صدر پیغمبران باشد. و در خبر است که فردا قیامت (۱۲) اول کس (۱۳) که به بهشت خوانند (۱۴)، شاکران نعمت او باشند. وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ وَحَىٰ كَرِيمٍ به ابراهیم و وحی کردیم به ابراهیم و به فرزندان اسماعیل و اسحاق و فرزند اسحاق یعقوب و به اسباط که فرزندان یعقوب اند- و ایشان دوازده سبط بودند از دوازده پسر یعقوب- و عیسی (۱۵) و ایوب، و آن پیغامبر مذکور به صبر و یونس، و (۱۶) صاحب نون بود و هارون که برادر موسی بود و سلیمان که پسر داود بود. و آتینا داودَ زَبُورًا، و داود را زبور دادیم، حمزه و خلف «زبور» خوانند (۱۷) به ضم «زا» و اینکه را دو وجه باشد: یکی جمع «زبر» (۱۸) باشد (۱۹) مصدر بود به معنی اسم اعنی به ----- (۱). لب: ندارد. (۲). آج، لب: که. (۳). مر: مرگ آید. (۴). مر: دروغگوی. (۵). سوره نجم (۵۳) آیه ۵۲. (۶). وز، آج، لب، لت: فردای قیامت. (۷). وز، مر از. (۸). لت: ندارد. [.....]

(۹). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳. (۱۰). تب: ندارد. (۱۱). تب، وز، مت: او را. (۱۲). وز، آج، لب، مر، لت: فردای قیامت. (۱۳). تب، وز، آج، لب، مر، لت را. (۱۴). مر از. (۱۵). آج، لب: ندارد. (۱۶). تب، وز، آج، لب، مر، لت: که. (۱۷). مر: خواندند. (۱۸). آج، لب، لت: زبره. (۱۹). وز، مر که. صفحه: ۱۹۵ معنی مزبور (۱) کالکتاب بمعنی المکتوب و هذا الدرهم ضرب الامیر ای مضروب و هذا الثوب نسج یده ای منسوجها ای کتبا و صحفا مزبوره (۲) مکتوبه. و وجهی دگر آن است که اینکه جمعی بود باختلاف حرکات و اگر چه صورت لفظ یکی بود. پس زبور به فتح زاء به (۳) واحد بود و زبور به ضم زاء جمع، ککروان و کروان و ورشان و ورشان و دگر قراء زبور به فتح زا خواندند. و در خبر است که داود علیه السّلام- زبور برگرفتی و به صحرا شدی، علمای بنی اسرائیل در پس او ایستادندی (۴) و مردمان (۵) از پس علما بایستادندی و جنیان از پس مردمان بایستادندی و سباع و دواب صحرا از

پس جنیان بایستادندی و مرغان در هوا پر در پر گسترزدندی «۶» و سایه بر ایشان افکندندی از خوشی «۷» آواز داود- علیه السلام. و در خبر است که رسول- علیه السلام- در منقبت امیر المؤمنین (ع) حدیثی «۸» دراز گفت آن که «۹»: «۱۰» «۱۱» اذا كان يوم القيمة اعطى الله علياً من القوة مثل قوة جبرئيل و من النور مثل نور ادم و من الجمال مثل جمال يوسف و من الصوت ما يدانى صوت داود و لولا ان داود خطيب اهل الجنة في الجنة لأعطاه مثل صوته. گفت چون روز قیامت باشد خدای تعالی [علی را] «۱۲» چندان قوت دهد که قوت جبرئیل و چندان نور «۱۳» که نور آدم و از جمال مانند جمال «۱۴» [۳۵۷- ر]

یوسف و از آواز چندان که نزدیک آواز داود بود «۱۵». و اگر نه آنستی که داود خطیب اهل بهشت است «۱۶» در بهشت چندانى او را آواز دادی «۱۷» که آواز داود. ----- (۱). اساس، تب، مت: مذبور، با توجه به تب و

دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مر و. (۳). تب، وز، آج، لب، مر، لت: ندارد. [.....]

(۴). تب، مر: بایستادندی، آج، لت: استاندندی. (۵). مر دیگر. (۶). مر: کشیدندی. (۷). مر: خوش. (۸). آج، لب، لت: حدیث. (۹). تب، وز، آج، لب، لت: آنگه گفت، مر: آنگاه گفت. (۱۰). مت علیه السلام. (۱۱). تب: لو کان. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به وز، مر افزوده شد، آج، لب، لت: امیر المؤمنین علی را. (۱۳). مر دهد. (۱۴). مر: و جمالی چندان که جمال. (۱۵). مر: و آوازش چنان بود که نزدیک آواز داود. (۱۶). مت و. (۱۷). تب، وز، آج، لب، مر: او را چندانى. [.....]

صفحه : ۱۹۶ وَرُسُلًا، در نصب او خلاف کردند. فرا گفت منصوب است به نزع حرف الجرّ و التقدير أَوْحِينَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحِينَا إِلَى نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ «۱» چون حرف جر بیفکند «۲» فعل به او رسید او را منصوب بکرد کقوله و اختار موسى قومه ای من قومه «۳» و لَا تَعْرَمُوا عُقَدَةَ النَّكَاحِ «۴» و المعنى على عقدة النكاح و زيجاج گفت منصوب است به فعلی که در ضمن او حیناست و آن فعل ارسلنا باشد برای آن که ارسلنا و او حینا در یک معنی باشد کأنه قال و ارسلنا رسلا، چنان که گفت: لِلَّذِينَ يُؤُولُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ وَ الْمَعْنَى لِلَّذِينَ يَبْعُدُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ وَ يَعْتَرِضُونَ لَهَا بِالْإِيلَاءِ «۵» و الحلف لأئنه لا- يقال الى منه انما يقال الى عليه و وجهی دگر آن است که نصب او به فعلی است مقدر محذوف که يدل عليه ما بعده و التقدير و قصصنا عليك. وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَا عَنْكَ، چنان که گفت: وَ الْقَمَرِ قَدَرْنَا مَنَازِلَ «۶» و التقدير و قدرنا القمر قدرنا منازل. قوله: وَرُسُلًا پیغامبرانی را که بر تو قصه ایشان بگفتیم و دیگران را که قصه ایشان [نگفتیم] «۷» اشتقاق قصه من قص- اثره باشد اذا اتبعه و منه قوله: وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيه «۸». ای اتبعی اثره، و در مصحف ابی هست و رسل، وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا «۹»، مصدر برای تأکید گویند در عقب فعل چنان که زیبا ضربا «۱۰» و المعنى ضربا شديدا و جيعا و معنى الاية و كَلَّمَ اللَّهُ موسى تكليما شريفا و در آیت، دلیل است بر «۱۱» آن که کلام خدای محدث است برای آن که خدای تعالی از «۱۲» کلام که با موسی گفت بر طور بیش از آن با هیچ پیغمبر «۱۳» نگفت و آن را که وقت وجود و حدوث او معلوم باشد قدیم نبود که قدیم آن بود که در ازل موجود باشد و خودش را اول نباشد و آن کس که فرق کرد میان تکلیم و کلام به آن که گفت کلام قدیم باشد و تکلیم محدث خطاب گفته باشد برای آن که فرقی کرده باشد نه از

----- (۱). اساس: و الی رسل با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). مر: بیفکندندی. (۳). تب، وز، آج، لب، مر، لت و قوله.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۵. (۵). وز، آج، لب، مت، مر، لت: بایلاء. (۶). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. (۷). اساس: بگفتیم، با توجه به وز تصحیح شد. (۸). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۱. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۴. (۱۰). تب، آج، لب، مر، لت ضربت. (۱۱). مر: برای.

(۱۲). تب، آج، لب، مر، لت: آن. (۱۳). وز، تب: پیغامبر، مر: پیغمبری. صفحه : ۱۹۷ روی لغت، تکلم به کلام آن باشد که سخنی گوید و اگر چه او را مخاطبی مخصوص نباشد و کلم «۱» فلانا اذا خاطبه پس کلم «۲» از تکلم باشد خاص تر و تکلم عامتر بود عجب از خرد کسی که روا دارد که گوید خدای تعالی با موسی علیه السلام، بر کوه طور در عهد موسی سخن گفت به کلامی قدیم چون کلام را تعلیق کرد بدین سه چیز از وقت و جای و شخص و اینکه هر سه پیش از کلام خدای باشند آن که در وجود مقدم بود بر کلام ازین سه چیز محدث باشد و کلام که پس از آن باشد به مدتها قدیم عجب قولی باشد. قوله: رُسُلًا بدل رسل «۳» اول است

مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ- نصب هر دو بر حال است پیغامبرانی «۴» بشارت دهنده و ترساننده، بشارت دهنده مؤمنان را به ثواب و ترساننده کافران را به عقاب، لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ، لام غرض راست تا نباشد مردمان را بر خدای حجتی پس پیغامبران. ابو علی گفت آیت مخصوص است به آنان که در معلوم چنان باشد که ایشان را در بعثت انبیا علیهم السّلام لطف است چه اگر پیغامبری «۵» بدیشان «۶» نفرستد که ایشان را ارشاد کند به مصالح ایشان از عبادت «۷» و جز آن ایشان را بر خدای تعالی حجتی بلیغ باشد «۸» اینکه دلیل فساد قول آن کس کند که گوید در مقدور لطفی باشد که اگر خدا «۹» با کافر بکند ایمان آرد برای آن که اگر چنین «۱۰» بودی چون آن لطف نکردی حجت «۱۱» کافر را بودی بر خدای تعالی فایده آن کس که معلوم از حال او آن باشد که بعثت انبیا او را لطف نباشد خدای را تعالی بر او «۱۲» حجت باشد به ادله عقل و اگر چنان که او را به ادله عقل حجت نبود بر او تا «۱۳» پیغامبر «۱۴» نفرستادی اینکه فاسد بودی از دو وجه یکی آن که ممکن نبودی او را علم به صدق انبیا و صحت نبوت ایشان - ----- (۱). وز: کلام. [.....]

(۲). تب، آج، لب، لت: کلمه. (۳). تب او. (۴). آج، لب، مر، لت: پیغامبرانی. (۵). آج، لب، مر، لت: پیغامبری. (۶). مر: بر ایشان. (۷). مر: عبادات. (۸). وز، تب، آج، لب، مر، لت و. (۹). تب، مر: خدای. (۱۰). آج، لت: چونین. (۱۱). لب: حجتی. (۱۲). مر: برو/ بر او. (۱۳). آج، لب، مر، لت: ندارد. (۱۴). وز، آج، لب، مر، لت: پیغمبر. صفحه: ۱۹۸ حاصل کردن آلا پس از آن که قواعد توحید و عدل مقرر کرده بودی «۱» و آن جز به ادله عقل ممهّد نبود «۲». دگر آن که اگر حجت نبودی خدای را بر خلقان آلا به بعثت رسل لازم آمدی که حجت بر رسول قائم نبودی آلا به رسولی «۳» دگر و کلام در رسول او چنان بودی که کلام در او «۴» تا مؤدی شدی با مالا- نهاییه له از رسولان، رسولان. اینکه جمله برای آن گفتیم «۵» تا بدانند که بدین آیت استدلال «۶» نتوان کردن بر «۷» آن که تکلیف نیکو «۸» نباشد آلا پس «۹» بعثت انبیاء، و کان الله عزیزاً حکیماً و خدای تعالی همیشه عزیز بوده است- قادر بر انتقام از آن که در «۱۰» او «۱۱» عاصی شوند و لیکن «۱۲» حکیم است و به وجه فرماید چنان که حکمت اقتضا کند چه تعجیل آن کس کند که از فوت ترسد «۱۳» لیکن الله یشهد لکن را چون تخفیف کنند عمل او باطل شود. گفت لکن خدای تعالی گواهی می دهد بدان که «۱۴» فرو فرستاده است به تو از کتاب قرآن و احکام شرع مسلمانی أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ، و به گزاف نفرستاد به علم خود فرستاد به مصالح شما که مکلفانی «۱۵» وَالْمَلَائِكَةُ یشهدون، و فرشتگان نیز گواهی «۱۶» دهند و اینکه آیت نیز ردّ بر جهودان فرستاد که گفتند: ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ [۳۵۷- پ]

من شئٍ «۱۷»، خدا بر هیچ «۱۸» آدمی چیزی نفرستاد. خدای تعالی گفت شما انکار می کنید که خدای «۱۹» کتاب فرستد «۲۰» از آسمان من که خدایم گواهی می دهد بر آنچه فرستاده‌ام، بر رسول خود و فرشتگان با من گواهی می دهند. وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً، و خدای «۲۱» جل ----- (۱). مر: باشد. [.....]

(۲). وز، تب، آج، لب، لت: نشود. (۳). وز، آج، لب، مر، لت: رسول. (۴). آج، لب، مر، لت: درو/ در او. (۵). مر: گفتم. (۶). مر نکند. (۷). مر: برای. (۸). تب: نکو. (۹). مر: بعد از. (۱۰). مر: آنان که بر او. (۱۱). اساس: درو/ در او. (۱۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت: لکن. (۱۳). لب به تو از کتاب. (۱۴). مر: به آن که. (۱۵). تب، مر: مکلفانید. [.....]

(۱۶). وز، تب، آج، لب، لت می. (۱۷). سوره انعام (۶) آیه ۹۱. (۱۸). لب: خدای را هیچ. (۱۹-۲۱). مر تعالی. (۲۰). آج، لب، مر، لت: فرستاد. صفحه: ۱۹۹ جلاله در گواهی «۱» کفایت است، گواهی فرشتگان نه به آن می خواهد تا گواهی خدا به آن تمام شود و با، زیاده است در بالله، و المعنی و کفی الله «۲» شهیدا و مراد به علم حالت «۳» عالمی است چه اگر بر ظاهر حمل کنند لازم آید که علم آلت بود در انزال چنان که یکی از ما گوید کتبت بالقلم و قطعت بالسّکین و کسرت بالفأس و غیر ذلک من الالات و چون محال است که علم آلت باشد خدای را تعالی در افعال معلوم باشد که آیت را ظاهری نیست که اشاعره بدان تمسک کنند قوله: یشهد بما أَنْزَلَ إِلَيْكَ، خدای تعالی بر هفت چیز گواهی داد اول بر «۴» وحدانیت خود فی قوله: شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ «۵» دوم «۶»

بر نبوت مصطفی (۷) صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي قَوْلِهِ: وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ (۸) وَ فِي قَوْلِهِ: قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ (۹)، وَ قَوْلِهِ: قُلْ اللهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ (۱۰)، سَهَام (۱۱) بِرِاعْمَالِ بَنِي كَانٍ فِي قَوْلِهِ: وَ لَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُوداً إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ (۱۲) وَ قَالَ: وَ اللهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ (۱۳)، چهارم: بِرِهِمَةِ جِز (۱۴) گواهی داد فی قَوْلِهِ: أَوْ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۱۵)، پنجم: بِرِ دَرُوعِ مَنَافِقَانِ گواهی داد: وَ اللهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ (۱۶). ششم: بِرِ شَرِيعَتِ مِصْطَفَى (۱۷) گواهی (۱۸) داد (۱۹) دَرِينِ آيَتِ قُلِ اللهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ (۲۰). هفتم: بِرِ صَحَّتِ قِرْآنِ گواهی (۲۱) داد در اینکه آیت لَكِنَّ اللهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ (۲۲). إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ، آنان که کافر شدند و مردمان را منع

----- (۱). مر دادن. (۲). وز، آج، لب: و كفى بالله. (۳). مر: حالتی. (۴). آج، لب، لت: به. (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸. (۶). مر: دویم. (۷). مر: محمد (ص). (۸). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۸، ۲۹. (۹). سوره رعد (۱۳) آیه ۴۳. [...] (۲۰-۱۰). سوره انعام (۶) آیه ۱۹. (۱۱). تب: سیم. (۱۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۶۱. (۱۳-۲۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۸. (۱۴). آج، لت: چیزی. (۱۵). سوره فصلت (۴۱) آیه ۵۳. (۱۶). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. (۱۷). مر صلی الله علیه و آله. (۱۸). لت: گواهی/ گواهی. (۱۹). وز، تب، آج، لب، لت فی قَوْلِهِ. (۲۰). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۶. صفحه: ۲۰۰ کردند از راه خدا و دین مسلمانی به آن که گفتند: اینکه محمد نه آن است که مانعت و صفت او در کتب خوانده‌ایم و اینکه «۱» شکل و هیأت «۲» ندارد و اینکه وقت نیامده است «۳» تا مردمان رغبت نکنند «۴» به او و با دین او و آن جهودان بودند. قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا، ایشان در کفر و ضلالت «۵» و ذهاب از طریق حق دور برفته‌اند و اینکه بر طریق مبالغت باشد. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ظَلَمُوا، آنان که کافر شدند و ظلم کردند هم «۶» کافر بودند و هم ظالم تا چنان باشد «۷» که مع کفر قدری. هم جهودانند «۸» به خدا و رسول کافر شدند و بر مردمان ظلم کردند. لَمْ يَكُنِ اللهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ، خدای تعالی ایشان را نیامرزد که چنین وعده داد که من کافران را نیامرزم و اینکه لام بیان کردم «۹» که برای تأکید نفی «۱۰» باشد فی قول القایل: ما كنت لافعل كذا، یعنی از آنان نه «۱۱» ام که اینکه کنم. وَ لَا لِيُهِدِيَهُمْ طَرِيقًا، و ایشان را هیچ راه ننماید «۱۲» یعنی راه بهشت و ثواب برای آن که هدایت به راه ایمان سابق شده است بر سبیل عموم جمله مکلفان را، و روا بود که مراد آن باشد «۱۳» که با ایشان لطفی نکند که عند آن ایمان آرند در مستقبل ایام بعد «۱۴» آن که سالیان دراز بر کفر اصرار کردند و به الطاف متقدم منتفع نشدند. و اینکه بر سبیل عقوبت باشد ایشان را و اینکه را خذلان گویند. إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ، مگر راه دوزخ و ممکن است گفتن که استثنا متصل است برای آن که در ظاهر آیت نفی عموم کرد در باب هدایت طریق، آنگه ره دوزخ را از آن استثنا کرد که او راهی است از جمله راهها و روا بود که منقطع گویند برای آن که غرض آن است که ایشان را هدایت نکند «۱۵» هیچ چیزی «۱۶» و نفی و ره دوزخ از آن ----- (۱). مر، لت: آن. (۲). تب: هیبت. (۳). آج، لب که. [...]

(۴). وز، آج، لب: بکنند. (۵). مر، لت: ضلال. (۶). آج، لب: همه. (۷). آج، لب، مر، لت: باشند. (۸). مر که. (۹). تب، مر: کردیم. (۱۰). اساس، وز، مت: نبی، با توجه به تب تصحیح شد. (۱۱). مر: نیم. (۱۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت: ننماید، مت: ننمایند. (۱۳). آج، لب: بود، مر: باشند. (۱۴). مر از. (۱۵). تب، آج، لب، مر، لت به. (۱۶). آج، لب: خیری. صفحه: ۲۰۱ جمله نباشد. اما معنی هدایت او به ره دوزخ آن باشد که «۱» خذلان کند و تخلیت بر سبیل عقوبت تا کفر آرند و اعمالی کنند که مستوجب دوزخ شوند و اما آن بود که در قیامت ره بهشت بر ایشان ببندد و به ره دوزخ فرستد ایشان را. خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا، در آنجا یعنی در دوزخ مقیم باشند. وَ كَانِ ذَلِكِ عَلَى اللهِ يَسِيرًا، و اینکه بر خدا آسان است و متعذر نیست عقاب ایشان. قَوْلِهِ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ، حق تعالی به اینکه آیت با جمله عرب از مشرکان و جهودان و ترسایان بل جمله مکلفان خطاب کرد که: عموم یا أَيُّهَا النَّاسُ، اقتضاء اینکه کند، گفت پیغمبری «۲» آمد به شما ای مردمان و از خدای شما کتابی حق و دینی درست آورد. و لام، تعریف عهد است یعنی آن حق «۳» که شما و همه جهان طالب آنی. فَأَمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ، ایمان آری «۴» برای خود تا شما را به

افتد» (۵) خلاف کردند نحویان در نصب خیرا. خلیل و سیویه و جمله بصریان گفتند بر تقدیر فعلی باشد محذوف، که اینکه فعل «۶» در کلام هست بر او دلیل کند و تقدیر آن بود که فآمنوا و افعلوا من الایمان خیرا لکم، ای فعلا هو خیر لکم یعنی ایمان آری (۷) [و] «۸» برای خود خیری کنید از عمل صالح. و کذلک انتهوا خیرا لکم المعنی انتهوا عما انتم فیه و افعلوا خیرا لکم. و کسایبی گفت: برای تمام کلام است و محصول آن باشد که اسمی «۹» بعد تمام الکلام نصب کنند بر تمیز باشد و اینکه صورت تمیز ندارد و مثال اینکه گفت: ليقومن خیرا لک و اینکه صورت تمیز ندارد و مثال خود نفس مسأله است. اینکه قول ضعیف است. ----- (۱). آج، لب: إنما. [...]

(۲). وز، تب: پیغامبری. (۳). مر: خدای. (۴). تب، مر، لت: آرید. (۵). مر: باشد. (۶). آج، لب را. (۷). آج، لب، تب، مر، لت: آرید. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). آج، لب را. صفحه: ۲۰۲ و ابو عبید «۱» گفت برای آن که فحوای کلام در هر دو آیت دلیل اضممار کان می کند و تقدیر اینکه «۲» است فآمنوا یکن خیرا لکم، و انتهوا خیرا لکم، ای، یکن الایمان و الانتهاء و اینکه قول خیرا لکم قریب است [۳۵۸-ر]

و قول اول هم چنین و وجههای ضعیف بسیار گفته‌اند که ما نیاوردیم برای آن که معتمد نیست. وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، و اگر کافر شوی «۳» خدا راست آنچه در آسمان و زمین است یعنی کفر شما او را زیان ندارد و در ملک او نقصانی نکند. وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا، و خدای تعالی عالم است به احوال شما و حکیم است در معامله با شما. قوله تعالی عَزَّ وَجَلَّ:

[سوره النساء (۴): آیات ۱۷۱ تا ۱۷۶]

[اشاره]

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلَّمْتَهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (۱۷۱) لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا (۱۷۲) فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيَرْوِيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيَعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا (۱۷۳) يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا (۱۷۴) فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمًا (۱۷۵) يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنْ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۷۶)

[ترجمه]

ای خداوندان کتاب از اندازه «۴» مگذرید در دینتان و مگوی «۵» بر خدای جز راستی «۶» مسیح عیسی پسر مریم و سخن اوست بینداخت «۷» او را به مریم و روحی از او «۸» بگروید به خدا و پیغامبرانش و مگوئید «۹» سه است باز ایستی «۱۰» تا به بود شما را خدای یک خدا است منز «۱۱» است از آن که او را فرزند باشد او راست «۱۲» آنچه «۱۳» در آسمانهاست و در زمین و بس «۱۴» است خدای و کیل «۱۵». ننگ ندارد عیسی که باشد ----- (۱). تب، آج، لب، مر: ابو عبیده. (۲).

مر: آن. (۳). تب، مر: شوید. (۴). آج، لب: حد. (۵). مگوی / مگوئید. (۶). آج، لب، به درستی که، لت: که. [...]

(۷). آج، لب: بیفکند. (۸). ازو/ از او. (۹). آج، لب خدای. (۱۰). تب، آج: ایستید، لت: استید، لب: ایستد. (۱۱). آج، لب: پا کا. (۱۲). آج، لب: مرور است. (۱۳). آنچ/ آنچه. (۱۴). آج، لب: پسند. (۱۵). آج، لب: کاردان. صفحه: ۲۰۳ بنده خدای و نه فرشتگان نزدیک به عرش خدای و هر که ننگ دارد از عبادت او و استکبار «۱» کند حشر «۲» کند ایشان [را] «۳» با خود جمله. «۴» آنان که ایمان آرند «۵» و کار نکو کنند «۶» تمام بدهد ایشان را مزدشان و بیفزایدشان «۷» از رحمت خود اما آنان که ننگ دارند و تکبر کنند عذاب کند ایشان را عذابی سخت «۸» و نیابند خود را بجز خدای یاری و یآوری. ای مردمان آمد به شما حجّتی «۹» از خداتان و بفرستادیم به شما «۱۰» نوری روشن. «۱۱» اما آنان که ایمان آرند به خدای و پناه دهند «۱۲» به او در برد ایشان را در رحمتی از او «۱۳» و نعمتی و ره «۱۴» نماید ایشان را به خود راهی راست. فتوی می پرسند «۱۵» بگو که خدای فتوی می کند «۱۶» شما را در برادران اگر مردی هلاک شود و نباشد او را فرزند و او را خواهری بود او را بود نیمه آنچه رها کند و او میراث گیرد «۱۷» از او اگر نباشد او را «۱۸» فرزندی و اگر ----- (۱). آج، لب: گردنکشی. (۲). آج، لب: بر انگیزد. (۳). اساس: ندارد از تب افزوده شد. (۴). آج، لب: اما. (۵). آج، لب: آوردند. [.....]

(۶). آج، لب: کردند. (۷). آج، لب: مر ایشان. (۸). آج، لب: دردناک. (۹). آج، لب: رسول صلی الله علیه و آله و سلم. (۱۰). وز مستقما. (۱۱). آج، لب: پس. (۱۲). آج، لب: چنگ در زدند. (۱۳). ازو/ از او. (۱۴). آج، لب: راه. (۱۵). تب: می کند، آج، لب: می خواهند. (۱۶). آج، لب: می دهد. (۱۷). آج، لب: برد. (۱۸). آج، لب: مر آن. صفحه: ۲۰۴ دو باشد ایشان را چهار دانگ باشد «۱» از آنچه رها کرده بود و اگر باشد «۲» برادرانی مردان و زنان مرد «۳» را مانند بهره دو زن «۴» بیان می کند خدای برای شما تا گمراه نشوید و خدای به همه چیز داناست. قوله: یا أهل الکتاب- حق تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با اهل کتاب «۵» از جهودان و ترسایان و نهی کرد ایشان را از آن که در دین و ملت خود غلو کنند و آن مجاوزت حد «۶» باشد و غالی گفتند آنان را که در حق امیر المؤمنین علی «۷» چیزی «۸» گفتند که به او لایق نبود و اصل او من غلت القدر تغلی غلیا و غلیانا و غلا السیر یغلو غلاء و غلا الرجل فی الشیء غلوا و لا تقولوا علی الله إلا الحق «۹»، و بر خدای تعالی جز حق مگوی «۱۰». بعضی مفسران گفتند آیت در ضروب و اصناف ترسایان آمد و ایشان نسطوریان اند «۱۱» و مار «۱۲» یعقوبیان و ملکائیان و مرقوسیان و ترسایان نجران، چه «۱۳» مار یعقوبیان گفتند عیسی خداست، نسطوریان گفتند عیسی پسر خداست و مرقوسیان گفتند «ثالث ثلاثة» یعنی بر خدای تعالی اینکه محالات و ناسزا مگوی «۱۴» إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ، و اختلاف احوال در مسیح بگفتیم بعضی گفتند فعل است به معنی مفعول یعنی ممسوح من الذنوب معصوم و بعضی دگر گفتند: لأنه ولد ممسوحا بالدّهن از مادر بزاد به «۱۵» روغن اندوده و گفتند لأنه ولد مختونا و قيل لأنه كان ممسوح الخلق ای ممشوقه و قيل لأنه كان ممسوح القدمین، و گفته اند لكثرة مساحته الارض و سیاحته فیها از آن که در زمین بسیار رفتی چون زمین پیمای بود و بر اینکه قول ----- (۱). آج، لب: رسد. [.....]

(۲). لت: باشند. (۳). آج، لب: نرینه. (۴). آج، لب: مادینه. (۵). اساس: یا أهل الکتاب با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مر: از حد. (۷). آج، لب: علیه السلام. (۸). آج، لب: می. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۹. (۱۰). تب، مر: مگوئید، لت: مگوئید. (۱۱). وز، لب، لت: فسطوریان، مت: قسطوریان. (۱۲). آج، لب، مر، لت: ندارد. (۱۳). وز، آج، لب، مر: بجز آنچه. (۱۴). تب، آج، لب، لت: مگوئید. (۱۵). مر: ندارد. [.....]

صفحه: ۲۰۵ فعل به معنی فاعل باشد. حق تعالی گفت او رسول خداست و ابو عبید «۱» گفت اینکه لفظ عبرانی است تازی نیست و درست آن است که تازی است و ابراهیم گفت مسیح صدیق باشد و اما دجال را «۲» برای آن مسیح خوانند «۳» لأنه ممسوح العین الیمنی. قوله و کلمته گفتند مراد به کلمه رسالت است یعنی رسول خدای که از او گوید و گفتند مراد به کلمه آن کلام است که فرشتگان او را به آن بشارت دادند فی قوله: إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِكَلِمَةٍ «۴» ای بشاره منه. و حسن و قتاده گفتند مراد آن است که خلق او

عند کلمه کن بود خدای تعالی گفت کن بیاش «۵» بود جبائی گفت کلمه در حق او مجاز است مراد آن است که به او هم چنان راه یابند که «۶» به کلمه و برای آنش روح خواند که به او زنده باشند چنان که به روح أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ گفتند معنی القا اینکه جا آن است که خدای تعالی با او گفت و اعلام کرد او را چنان که یکی از ما گوید القیت الیه کلمة کلمتی به او انداختم یعنی اعلام کردم او را و بعضی دگر گفتند معنی القا خلق است اینکه جا یعنی خلقه فی رحمہ. وَ رُوحٌ مِنْهُ در او چند قول گفتند قولی آن است [که] «۷» مراد آن نفخ است که جبرئیل علیه السّلام به فرمان خدای در او دمید و روح و ریح به یک معنی باشد. قال ذُو الرِّمَّةِ فی وصف نار امر بالنّفخ فیها: فَلَمَّا بَدَتْ كَفَّتْهَا «۸» و هی طفلة بطلساء «۹» لم تکمل ذراعاً و لا شبراً فقلت له ارفعها الیک و احیها بروحک و افتنها لها فتنة قدر «۱۰» و ظاهر لها من یابس السّحب «۱۱» و استعن علیها الصّبار و اجعل یدیک لها ستراً -----

(۱). تب، آج، لب، مر، مت: ابو عبیده. (۲). لت از. (۳). مر: گویند. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۴۵. (۵).

مر: بیاشد، مت: بیاش بود. (۶). کی / که. (۷). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). اساس، مر، مت: کفّتها، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مر: بطلنا. (۱۰). ضبط اینکه کلمه در وز و تب: «قدرا» است. (۱۱). لت: السّیحت، چاپ شعرانی: العشب. صفحه: ۲۰۶ و بعضی دگر گفتند مراد به روح رحمت است، یعنی و رحمۀ منه. بعضی دگر گفتند که «۱» خدای تعالی او را بیافرید نه از آب بل «۲» از باد، و زنده آفرید. او «۳» نطفه نبود و آنکه علقه و آنکه مضغه و آنکه عظام. بل خدای تعالی او را خلقی تمام بیافرید «۴» از اول با روح. و بعضی دگر گفتند برای آن روح خواند او را که خدای تعالی بر دست او احیاء موتی کردی پس دست و دم او به آنچه رسیدی بر اینکه وجه زنده شدی و التّقدیر: و کلمته و کلمة الله و روحه. و رفع هر دو بر خبر مبتدای محذوف باشد. و گفته اند روح اینکه جا جبرئیل است و او معطوف است بر ضمیر «۵» نام «۶» خدای تعالی، یعنی القاها الله الی مریم و جبرئیل منه ای من امره و قبله. فَأَمِنُوا بِاللّهِ وَرُسُلِهِ، امر است از خدای تعالی به ایمان به خدای تعالی و پیغامبران جملہ مکلفان را. وَ لَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً، نهی است ترسایان را و جز ایشان را از آن که با خدای انباز «۷» گیرند. گفت: سه مگویی چنان که بعضی ترسایان گفتند اله واحد و ثلثه اقایم، یک خدای و سه اقنوم: اقنوم اب و اقنوم ابن و اقنوم روح القدس. آنکه گفتند سه بودند متحد شدند. یکی شدند و اینکه نامعقول باشد که سه ذات یکی شود. و رفع «ثلاثة» بر خبر مبتدای محذوف باشد، ای و لا تقولوا هو ثلاثة. و مثله قوله: سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً، ای هم ثلاثة. انْتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ، باز ایستی «۸» از اینکه و امثال اینکه که شما را بهتر باشد «۹». وجه نصب او در آیت مقدّم بگفتیم. إِنَّمَا اللّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ، بر حقیقت خدای یکی است «۱۰». و إِنَّمَا برای اثبات چیز باشد و نفی ما سواه، و معنی آن است که: لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، و بیان کردیم که اله معبود باشد -----

(۱). همه نسخه بدلها: مراد آن است که. (۲). اساس: نه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، مر: بلکه. (۳). مر، آن، لت: او را. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مت: آفرید. (۵). اساس و مت منیر، با توجه به دیگر نسخه بدلها و معنی جمله زائد تشخیص داده شد. (۶). آج، لب با. (۷). اساس، وز، مت: بنا گیرند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). تب، مر: ایستید. (۹). همه نسخه بدلها و. (۱۰). مر: بود است. صفحه: ۲۰۷ من الالهة و هی العبادة فعال باشد [۳۵۹- ر]

بمعنی مفعول، كالكتاب و الحساب، سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ، منزّه است «۱» [خدای تعالی] «۲» از آن که او را فرزند باشد برای آن که نه حقیقتش بر او روا باشد نه مجازش. برای آن که فرزند آن را باشد که جسم بود و فرزند او از آب او آفریده بود و کس را بفرزند نگیرد که او خدای است که هر چه در آسمان و زمین او راست. و «أن» مع الفعل، فزاء گفت در موضع نصب است، و کسایگی گفت در موضع جزّ. یعنی من أن یکون او عن ان یکون له ولد. وَ كَفَى بِاللّهِ وَكَيْلًا، و خدای بس است تکفّل کننده به آنچه خلقان را حاجت باشد. قوله: لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ، ننگ ندارد مسیح «۳» که عیسی مریم است از آن که بنده خدای باشد، يقال: نکفت عن هذا «۴» و استنکفت أنفت. و اصل او، من نکفت الدّمع اذا نَحَيْتَهُ بِإصْبَعِكَ عَنْ خَدِّكَ. قال الشّاعر: فبانوا فلولا ما تذکر منهم من

الخلف لم ینکف لعینیک مدمع معنی استنکاف انقباض و امتناع باشد و استکبار. گفت: عیسی ننگ ندارد و امتناع نکند از آن که بنده خدای باشد و نه نیز فرشتگان مقرب. اما استدلال آنان که گفتند فرشتگان بهترند از پیغمبران به اینکه آیت و آنگه گفتند نیکو نباشد اگر کسی گوید: لا- یستنکف الامیر ان یرکب الی و لا الحارس و انما یقال لا یستنکف الوزیر ان یرکب الی و لا «۵» الامیر عطف بر اینکه جمله نکو نباشد، الا که عطف اعلی کنند بر ادون و بر عکس نکو نباشد، صحیح نیست برای چند وجه را: یکی آن که اینکه خطاب با آنان است که ایشان اعتقاد کرده بودند که فرشتگان «۶» بهتر از پیغامبران باشند پس حق تعالی بر حسب اعتقاد ایشان به «۷» ایشان خطاب کرد و وجهی دیگر آن است که گوییم ما اگر چه گفتیم پیغمبران از فرشتگان «۸» بهتراند نگفتیم که چندان تفاوت ----- (۱). مر: بود است. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با سایر نسخه بدلها از وز افزوده شد. (۳). مر را. (۴). لت: کذا. (۵). اساس، مت: الی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). تب فریشتگان، لت: فرشته‌ها. (۷). مر، لت: با. [.....]

(۸). اساس، مت: شما، لت: فرشته‌ها، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۰۸ است میان ایشان که میان امیر و یاسبان تا مثال چنان آرند که در سؤال آرند «۱» و انما مثال مسأله چنان باشد که دو کس باشند از امرا که یکی را بر یکی «۲» تفاوت بسیار نباشد آنگه گویند: لا یستنکف الامیر الفلانی ان یفعل کذا و لا الامیر الفلانی و اگر چه آن که دوم «۳» بار گوید او را فروتر بود از اول بمرتبه و لکن به اندکی «۴». جواب سهام «۵» از اینکه آن است که ما نگوییم که عیسی علیه السلام و نه هیچ پیغامبر بهتر بود از همه فرشتگان «۶» جمله و انما گفتیم هر یکی از پیغمبران بهترند از هر یک از «۷» فرشتگان آنگه گفت: وَ مَنْ یَسْتَنکِفُ عَنْ عِبَادَتِهِ، و هر کس که استنکاف و استکبار کند و ترفع نماید از عبادت او فَسَیَحْشُرُهُمْ اِلَیْهِ جَمِیْعًا، او جمله را حشر کند بر خود یعنی خدای تعالی همه را جمع کند در جایی که در آن جای کس را حکمی نباشد مگر خدای را عز و جل، چنان که گویند: امر فلان الی فلان القاضی، یعنی لا یملکه غیره و مورد آیت تهدید و وعید است چنان که گفت: اِلَیْهِ تُحْشَرُونَ «۸»، وَ اِلَیْهِ یُرْجَعُونَ «۹»، وَ اِلَیَّ اللَّهُ تُرْجَعُ الْأُمُورُ «۱۰». فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: مرجع و محشر و مجمع خلقان از مؤمن و کافر و مطیع و عاصی با من است من «۱۱» هر یک را بر وفق عمل خود مکافات کنم آنان که مؤمنان باشند و عمل صالح و کار نیکو «۱۲» کرده باشند «۱۳» فَيَرْفَعُهُمْ مَزِدَ تَمَامِ دَهْمِ «۱۴» ایشان را مزدشان و توفیه مزد تمام به دادن باشد. و توفی تمام بستدن باشد و نیز ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز مت: آورد. (۲). لت: یکی را به یکی، مر: یکی از یکی. (۳). مر: دویم. (۴). لب: به اندک. (۵). تب، مت، مر: سیم، آج، لب: سیوم. (۶). تب، مر: فریشتگان، لت: فرشته‌ها. (۷). اساس، وز، مت: او، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۳. (۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۸۳. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۹، سوره انفال (۸) آیه ۴۴، سوره حج (۲۲) آیه ۷۶، سوره فاطر (۳۵) آیه ۴، سوره حدید (۵۷) آیه ۵. (۱۱). مر: بر. (۱۲). مر: نیکو. (۱۳). اساس: باشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۴). مر: دهیم، لت: دهد. صفحه: ۲۰۹ بر سری بیرون استحقاق دگر فضل کنم بر سیبل تفضل «۱» و امّا آنان که استنکاف و استکبار کرده باشند از عبادت من ایشان را عذابی کنم مولم درد رساننده و ایشان بدون من یاری و یاور و پناهی نیابند «۲» که ایشان را از من حمایت کند. آنگه «۳» خطاب کرد عامّه مکلفان را گفت. یا اَیُّهَا النَّاسُ، ای مردمان به شما آمد از خدایتان برهانی «۴» و حجّتی یعنی رسول ما علیه السلام «۵»، یعنی صاحب برهانی و صاحب معجزه «۶» و با او کتابی فرستادیم «۷» راه نماینده بیان کننده که نوری است یعنی بمتابه نور «۸» است در باب هدایت و در آیت دلیل است بر آن که قرآن محدث است که خدای آن را منزل «۹» خواند و انزال نقل باشد از جهت علو به جهت سفلی و اینکه از صفات محدثان باشد آنگه وعده داد مؤمنان را و اهل طاعت را گفت: امّا آنان که ایمان آرند به خدای تعالی و به فرمانهای او دست در آورند و طاعت و عبادت او دست آویز خود کنند ایشان را در رحمت و فضل و نعمت خود برد و ایشان را هدایت دهد بر «۱۰» ره راست یعنی به «۱۱» ره بهشت. برای آن که در جایی جزا و

مکافات نهاد و روا بود که مراد الطافی باشد که ایشان را به ایمان و تصدیق نزدیک بکند» (۱۲) من بفضل خود آن الطاف، با ایشان بکنم. قوله: یَسْتَفْتُونَكَ، جابر عبد الله انصاری (۱۳) گفت آیت در مدینه آمد و ابن سیرین گفت آیت در راهروی آمد که رسول- علیه السّلام- آن جا می گذشت در سبب نزولش خلاف کردند سعید بن المسیب گفت عمر خطاب از رسول- علیه السّلام- پرسید که کلاله چه باشد خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و جابر بن عبد الله انصاری گفت آیت در من آمد که من بیمار شدم» (۱۴). رسول ----- (۱). مر: تفضیل. (۲). اساس، وز، مت: نیارند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). تب: آنگاه. (۴). مر: برهان. (۵). مر: گفت. (۶). مر: معجزی. (۷). آج، لب، لت: فرستاده ایم. (۸). مر: نوری. (۹). اساس، مت: مثل، با توجه به فحوای عبارت و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). لت: به. (۱۱). مر: بر. (۱۲). مر: لت: گفت. (۱۳). تب: جابر بن عبد الله انصاری. [.....]

(۱۴). مر: بودم. صفحه: ۲۱۰ - علیه السّلام- به عیادت من آمد و ساعتی بنشست و پاره آب بخواست و بر روی [۳۶۷-۱] من ریخت من گفتم یا رسول الله چه فرمایی که من با مال خود کنم» (۱) مرا نه خواهر» (۲) است و فرزند هیچ ندارم، و رسول- علیه السّلام- مرا هیچ جواب نداد. برخاست» (۳) و بیرون شد دگر نوبت باز آمد و گفت یا جابر تو را از اینکه بیماری مرگ نباشد و خدای تعالی در حق» (۴) تو و خواهران» (۵) تو آیتی» (۶) بفرستاد و ایشان را چهار دانگ نصیب کرد. قتاده گفت صحابه رسول را همت در کلاله بودی و از آن پرسیدندی خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ یَسْتَفْتُونَكَ، از تو» (۷) فتوا می پرسند ای محمد در باب کلاله بگو که خدای فتوی می کند و اختلاف علما در کلاله بگفتیم پیش ازین اِنْ امْرُؤٌ هَلَکَ، اگر مردی بمیرد لیس له و لمَد و او را فرزند نباشد نرینه و مادینه، و له اُخت و او را خواهری باشد از مادر و پدر یا از پدر تنها نیمه مال او را باشد و به نزدیک ما باقی» (۸) رد کنند با» (۹) او به آیت اولی» (۱۰) الارحام اگر عصبه باشند و اگر نه و جمله فقها گفتند باقی عصبه را باشد اگر مرد را عصبه نباشد و عصبه عم باشد و پسران عم و پسران برادر آنگه فقها را دو قول است بیشتر فقها گفتند: رد باید کردن هم» (۱۱) با خواهر و مذهب شافعی و جماعتی فقها آن است که نیمه باقی بیت المال را باشد جمله مسلمانان را و اگر چنان باشد که متوفی اینکه» (۱۲) خواهر باشد و برادری را» (۱۳) رها کند مادری و پدری یا پدری جمله مال او را باشد بلا خلاف چون فرزند نباشد نرینه و مادینه اگر اینکه زن که فرمان یابد» (۱۴) فرزندی دارد نرینه جمله مال فرزند را باشد بلا خلاف و برادر را چیزی نرسد» (۱۵) و اگر فرزند دختر باشد نیمه دختر را باشد بتسمیه و باقی رد بود با او به نزدیک ما و به ----- (۱). مر: کنیم. (۲). مر: خویش. (۳). تب، لب، مر: خواست. (۴). مر: لت: باب. (۵). مر: خواهرت. (۶). مر: چند. (۷). مر: بر. (۸). تب را. (۹). آج، لب، مر: به. (۱۰). مر: اولو. (۱۱). مر: همه. (۱۲). مر: یک. (۱۳). مر: نیز. [.....]

(۱۴). مر: فرمان یافته. (۱۵). مر: هیچ نباشد. صفحه: ۲۱۱ نزدیک فقها نیمه» (۱) مال دختر را باشد و نیمه» (۲) مال برادر را و اگر برادر» (۳) نبود عصبه را و اگر عصبه نبود بر آن دو قول که گفتیم آنان که به رد گویند با دختر دهند و آنان که به رد نگویند بیت المال را باشد و دلیل ما ظاهر قوله: اِنْ لَمْ یَكُنْ لَهَا وَلَدٌ، و دختر ولد باشد به اتفاق اهل لغت. و آن کس که گوید ولد فرزند نرینه باشد دون مادینه» (۴) کرده باشد و اگر گوید مراد» (۵) در آیت تخصیص کرده باشد بی دلیل. دگر آن که خدای تعالی گفت: یُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِيْ اَوْلَادِكُمْ لِلَّذِکْرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنثٰی، دگر آن که گفت: وَ لِاَبْوٰیهِ لِكُلِّ وَاِحِدٍ مِنْهُمَا الشُّدُسُ [مِمَّا تَرَکْتَ]» (۷) فَاِنْ» (۱۶) کَانُوْا اِخْوَةً رِجَالًا وَاَنْسَاءً، یعنی اگر وارثان جماعتی باشند از برادران» (۴) و خواهران نصیب ایشان فَلِلَّذِکْرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنثٰی، باشد، اگر» (۵) مادری و پدری باشند یا پدری» (۶)، اگر مادری باشند برادر و خواهر به یک جای راست گیرند اگر برادران پدری و مادری باشند و خواهران پدری، جمله مال برادران را باشد بلا خلاف و خواهران چیزی نگیرند. و اگر خواهران مادری و پدری باشند و برادران پدری، بنزدیک ما تر که خواهران را باشد دون برادران، برای آن که ایشان دو نسب» (۷) دارند با متوفی. و بنزدیک فقها چهار دانگ خواهران را باشد بتسمیه و دو دانگ برادران را برای تعصیب، و سهام شوهر و زن با اینان ثابت باشد اگر شوهر بود نیمه مال و

اگر زن بود ربع مال. قوله: **يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ أَنْ تَضَلُّوا**، خدای بیان می‌کند برای شما تا گمراه نشوی، و اینکه را تأویل از دو وجه باشد: یکی آن که لام غرض تقدیر کنند و حرف نفی برای دلالت کلام و فحوی بر او، و تقدیر «۸» آن است که: **لئلا تَضَلُّوا**. و مثله قوله: **وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ** «۹»، [و المعنى، لئلا تميد بكم] «۱۰» و قوله: **أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ** «۱۱» ای **لئلا تقولوا** «۱۲». و وجه دوم «۱۳» در تأویل آیت آن ----- (۱). آج، لب: به او. (۲). آج، لب: تمام. (۳). اساس یک سطر افتادگی دارد، از وز آورده شد. (۴). وز: برادر. (۵). آج، لب، مر چه. (۶). وز، آج، تب، مر، لت و. (۷). مر: نسبت. (۸). لت: تفسیر. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به ضبط همه نسخه بدلها و فحوای عبارت افزوده شد. وز و در آیه دیگر معنی لکم. [.....]

(۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۲. (۱۲). اساس و مت: یقوموا، با توجه به تب و فحوای آیه تصحیح شد. (۱۳). لت: سیم. صفحه: ۲۱۳ بود که **يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ، اى صيانه لکم. أَنْ تَضَلُّوا** «۱»، بیان می‌کند خدای تعالی [۳۶۰-ر]

برای شما تا صیانت کرده باشد شما را از آن که گمراه شوی. و کذلک فی قوله: **أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ**، یعنی حفظا من ان تميد بکم. و در آیت دیگر منعاً لکم **أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ** «۲» هذا القول. و نهاد کلام و فحوای خطاب «۳» بر یکی از اینکه دو وجه دلیل می‌کند تا معنی مستقیم شود و **الّا** معنی تباه شود، اگر از اینکه دو وجه وجهی تقدیر کنند «۴» و «۵» کلام متناقض شود چه بیان برای رشاد و نفی ضلال کنند نه برای ضلال. و کوه بر زمین برای آن نهاد تا نچسبد «۶»، نه برای آن تا مایل شود و بخسبد «۷» و آیت دیگر همچنین. و **اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ** و خدای تعالی عالم است به همه چیزی «۸» از مصالح بندگانش تا در عبادت ایشان و احکام «۹» شرع آن فرماید ایشان را که به صلاح نزدیک شوند و از فساد دور شوند. و **اللّٰهُ يُوَفِّقُنَا لِمَا يَحِبُّ وَيَرْضَى**. -----

----- (۱). تب او کونوا. آج، لب، لت او مخافه ان تَضَلُّوا، علی سبیل التوسّع. مر او مخافه لکم ان تَضَلُّوا علی سبیل التوسّع. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۲. (۳). مر: کلام. (۴). تب، آج، لب، مر، لت: نکنند. (۵). مر: ندارد. (۶). وز، لب، مت، لت: بخسبد، تب، آج، مر: نجنبند. (۷). تب، آج، مر: نجنبند. (۸). آج، لب: چیز. (۹). مر: حکم. صفحه: ۲۱۴ سوره المائده مدنی است در «۱» قول عبد الله عباس و مجاهد و قتاده، و جعفر بن مبشر «۲» گفت: مدنی است مگر یک آیت که در حجه الوداع آمد و هی قوله: **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** و در اخبار اهل البيت هم چنین «۳» آمد «۴» و بنزدیک ما آیت دیگر در اینکه سورت در حجه الوداع آمد به جای «۵» که آن را غدیر خم گویند در اخبار ما و اخبار مخالفان «۶» ما از اصحاب الحديث و اصحاب الرأى و هی قوله: **يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ** «۷»- الاية. و عدد آیات او صد و بیست و یک است در کوفی [و بیست و دو در مدنی] «۸» و بیست و سه در بصری و عدد کلماتش دو هزار و هشتصد و چهار کلمت است و حروفش یازده هزار و نهصد و سی حرف است و در خبر می‌آید که رسول- علیه السلام- در خطبه حجه الوداع اینکه سورت «۹» بخواند و آنکه گفت: **يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ سُوْرَةَ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ نَزُولًا فَاحْلُوا حَلَالَهَا وَ حَزَمُوا حَرَامَهَا**، گفت: سوره المائده آخر سورتی است «۱۰» از قرآن انزله «۱۱» بود حلالش حلال داری و حرامش حرام داری «۱۲» عبد الله عمر روایت کرد که چون اینکه سورت بر رسول- علیه السلام- فرود آمد، رسول- علیه السلام- بر راحله بود شتر در زیر او ضعیف شد چنان که «۱۳» رسول- علیه السلام- از راحله فرود آمد. ابو امامه روایت کرد از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر ----- (۱). مر: از. (۲). مر: بشیر. [.....]

(۳). تب، آج، لب: همچنین. (۴). آج، لب: آمده. (۵). تب، لت: جایی. (۶). مر: مخالفین. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۶۷. (۸). اساس، مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۹). مر را. (۱۰). تب، مر که. (۱۱). مر: انزال. (۱۲). تب، مر: دارید. (۱۳). مر طاقث نگرفت. صفحه: ۲۱۵ که او سوره المائده بخواند خدای تعالی به عدد هر جهودی و ترسایی که در دار دنیا «۱» دم زده باشد ده حسنش بنویسد و ده سیئتش بسترده و ده درجه‌اش ترفیع کند «۲». قوله تعالی عزّ و جل:

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرِ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ (۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَتَتَوَّعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاةُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۲) حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلِيَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَفَةُ وَالْمَوْقُودَةُ وَالْمُتَرَدِّبَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصَبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكُمْ فَسْقُ الْيَوْمِ بِيَسِّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳) يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلَّبِينَ تَعْلَمُونَ نَهْنَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكَنَّ عَلَيْكُمْ وَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۴) الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَلٌ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حَلَلٌ لَهُمْ وَالْمُحْصِنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصِنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرِ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۵)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان] «۳» ای آنان که ایمان آورده‌اید. وفا کنید به عهدها، حلال کردند شما را بهیمت چهار پایان مگر آنچه خوانند بر شما جز حلال دارنده صید و شما محرم باشید که خدای حکم کند آنچه خواهد. ای آنان که ایمان آورده‌اید «۴» حلال مدارید مناسک خدای و نه ماه حرام و نه هدی خانه خدای و نه آنچه آن را تقلید کرده باشید و نه قصد کننده خانه کعبه را که طلب می‌کنند از نعمتی از خدایشان و خشنودی، و چون حلال شوید صید کنید به بزه نیارد «۵» شما را دشمنی گروهی «۶» برای آن که بازداشتند شما را از مسجد حرام که عدوان و ظلم کنید و یاری دهید بر نیکویی و پرهیزکاری و یاری ندهید یکدیگر را بر -

----- (۱). مر: اسلام. (۲). تب: رفیع کند، مر: رفیع گرداند. (۳). اساس و وز ترجمه

ندارد، از تب افزوده شد. [...]

(۴). اساس، وز، تب، مر: آورده‌اند. با توجه به سیاق عبارت فارسی و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس و مت: بنه یار و، وز: ننه یار داء، تب: بنه یار داء، آج، لب: باید که کسب نکند، با توجه به ضبط لت تصحیح شد. (۶). اساس و مت: کردی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۱۶ بزه و ظلم، بترسید از خدای که خدای سخت عقوبت است. [۳۶۰-پ]

حرام بکردند بر شما مردار و خون و گوشت خوک و آنچه نام جز خدای برند بر آن و گلو گرفته و به چوب کشته و آن که از کوه بیندازند و آن که به سر و زدن «۱» کشته شود و آنچه نیم خورده «۲» باشد الا آنچه بکشته باشند «۳» [و آنچه بکشند] «۴» بر سنگهایتان و آنچه ببخشید به تیره‌های «۵» قمار که آن فسق است. امروز نا امید شدند آنان که کافر شدند از دین شما، مترسید از ایشان و بترسید از من «۶». امروز تمام کردم برای شما دینتان و تمام کردم بر شما نعمت من و پسندیدم برای شما مسلمانی دین را، هر که را ضرورت باشد در گرسنگی جز باز چسبیده «۷» با بزه که خدای آمرزنده و بخشاینده «۸». می پرسند تو را «۹» که چه حلال کردند ایشان را! بگو حلال کنند «۱۰» شما را پاکها و آموخته باشید «۱۱» از سگان صیدی سگبانان، آموزید ایشان را از آنچه آموخته است خدای «۱۲»، بخورید از آنچه بگیرند «۱۳» بر شما و بگویید نام خدای بر او و بترسید از خدای که خدای زود شمار است. --- (۱). اساس و مت: به سر زدن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز،

تب: دده. (۳). لت: بکشند. (۴). اساس: ندارد، از لت افزوده شد به قرینه عربی. (۵). لت: به نیزه‌های (۶). اساس و مت: از او، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب: نه میل کننده، لت: جز برگردیده. (۸). تب، لت است. (۹). همه نسخه بدلها: از تو. (۱۰). وز، تب، لت: کردند. (۱۱). آج، لب: آموزانیده باشند. [.....]

(۱۲). وز: آموخته خدای، تب، لت: شما را خدای. (۱۳). آج، لب: نگاه دارند. صفحه: ۲۱۷ امروز حلال کردند شما را پاکها و طعام آنان که ایشان را کتاب دادند حلال است شما را و طعام شما حلال است ایشان را و زنان آزاد «۱» از زنان مؤمن و زنان آزاد «۲» و پارسا از آنان که دادند ایشان را کتاب از پیش ایشان، چون بدهید ایشان را مهرهایشان نکاح کننده جز زنا کننده و نه گیرنده دوستان «۳» و هر که کافر شود به ایمان ضایع باشد کار او و او در سرای باز پسین از زیانکاران باشد. قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ، خدای تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با جمله مسلمانان و آنچه بیرون از مسلمانان «۴» از جمله کافران هم داخل اند در اینکه تکلیف [به] «۵» دلیلی دیگر، أَوْفُوا بِالْعُقُودِ، خدای تعالی فرمود مکلفان را که وفا کنند «۶» به عهدها «۷». و فی بعهده و اوفی و فاء و ایفاء. «و فی» لغت عامه عرب است و «اوفی» لغت اهل حجاز است، و لغت قرآن بر اینکه است فی قوله: وَ أَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفِ بِعَهْدِكُمْ «۸» وَ الْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ «۹» ... وَ أَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ «۱۰» ...، و العقود جمع عقد و عقد و عهد و میثاق، نظایر اند. گفته‌اند عقد بلیغتر از عهد باشد. قال الحطیئة: قوم اذا عقدوا عقدا لجارهم شدوا «۱۱» العناج و شدوا فوکه الکربا و اهل تأویل خلاف کردند در آن که مراد به اینکه پیمان چیست! ----- (۱-۲). آج، لب: زنان پاکدامن، لت، زنان که شوهر دارند. (۳). آج، لب: گیرندگان دوستان نهانی. (۴). آج: از مسلمانند، مر: آنچه از بیرون مسلمانان اند، لت: از مسلمانانند. (۵). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۶). مر، لت: کنید. (۷). آج، لب، مر، لت یقال. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۴۰. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۷. (۱۰). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۱. (۱۱). اساس، وز، مت: اشدوا، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط بیت در دیگر منابع تصحیح شد. صفحه: ۲۱۸ بعضی گفتند: آن عهدهاست که ایشان بستند پیش از نزول آیت بر موازرت و معاونت یکدیگر بر آن که بر ایشان ظلم کند «۱» بر او یک دست و یک زبان باشند و اینکه قول عبد الله عباس است. و ربیع انس و ضحاک و قتاده و سدّی و سفیان ثوری و بعضی دگر گفتند: مراد آن عهدهاست که در کتب اوایل است با اهل کتاب که: لَتَبَيِّنَنَّ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ «۲» ...، که وصف رسول - علیه السّلام - و نبوت او پنهان نکند «۳» و تغییر و تبدیل نکنند. روایتی دگر از عبد الله عباس آن است که مراد جمله اوامر و نواهی قرآن است در احکام حلال و حرام و حدود و فرایض. خدای تعالی عهد گرفت بر مکلفان که نقض نکنند آن را و خلاف آن نکنند. بعضی دگر گفتند: مراد جمله عهدهاست که مردمان با یکدیگر کنند و اینکه قول ابن زید است. و عبد الله بن عبده «۴» و جبائی گفت: مراد آن است که: سوگند نگاه دارند و دروغ نکنند «۵» و خلاف آنچه بر آن سوگند خورده باشند نکنند الا سوگند بر معصیت که آن جا «۶» رها کند «۷» تا حنث حاصل آید و کفّارت کند بنزدیک فقها و بنزدیک ما سوگند بر معصیت منعقد نباشد و اگر خلاف کند بر او کفّارت نباشد و اولیتر از اینکه اقوال قول عبد الله عباس [است] «۸» که مراد اوامر و نواهی است و احکام و حدود و فرایض برای آن که اینکه عامتر است و پر فایده‌تر و نیز تا نسبت دارد با اینکه لفظ که در عقب اوست من قوله: أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ، حلال کردند شما را بهیمه «۹» چهار پایان و چهار پای را با «۱۰» آن بهیمت خوانند که مستبهم «۱۱» باشد از گفتن و جواب دادن ----- (۱). تب، مر: کنند. (۲). سوره آل

عمران (۳) آیه ۱۸۷. [.....]

(۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: نکنند. (۴). لب، مر: عیده. (۵). مر: نگویند. (۶). لت: اینکه جا. (۷). تب: کنند. (۸). اساس: ندارد از وز افزوده شد. (۹). اساس، مر: بهمه با توجه به وز و فحوای کلام تصحیح شد. (۱۰). وز، تب، آج، لب، لت: به، مر، مت: برای. (۱۱). مر: مبتهم. صفحه: ۲۱۹ و استبهم الأمر اذا استغلق و بهیم «۱» اسبی «۲» باشد که لونی و شیتی ندارد که مخالف لون تنش باشد که به آن بشناسند او را پس شناختن او مستبهم «۳» بود و کار مجهول بسته را مبهم خوانند و الأنعام جمع نعم و واحد او بیشتر در شتر

گفت: مراد به اینکه مستثنا «۲» بحیره و سائبه و وصیله و حام است که [در] «۳» سوره الانعام گفت و اینکه سهو است از او برای آن که آن حرام نیست بر حقیقت، ایشان بر خود حرام کردند و خدای تعالی گفت: آن حکم نه من نهادم، فی قوله: مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ «۴» - الآیة، قوله: غَيْرَ مُحَلِّي الصَّيْدِ، نصب او بر حال است و در عاملش خلاف کردند: بعضی گفتند: اوفوا بالعقود غیر محلّی الصَّيْدِ و تقدیر آن باشد که: اوفوا بالعقود الّتی عقدها الله علیکم لا محلّین للصَّيْدِ فی حال الإحرام. و قولی «۵» دیگر آن است که حال باشد من قوله: أُحِلَّتْ لَكُمْ بِهَيْمَةَ الْأَنْعَامِ، اینکه به قول آن لایق باشد که گفت: مراد به بهیمه الانعام وحش است و التّقدیر: احلتّ لكم صید الوحش إلّا فی حال الاحرام «۶»، صید وحش حلال کردند شما را إلّا در حال احرام یعنی استحلال صید کنی «۷» مادام تا محرم نباشی. چون محرم شوی صید حلال نیست «۸» شما را. و بر اینکه قول غیر حال باشد از مفعول و ذو الحال ضمیر است فی لکم و قوله: وَ أَنْتُمْ حُرْمٌ «واو» هم حال راست و اینکه معنی استثناء بعد الاستثنا باشد برای «۹» اطلاق کرد و حلال کرد در آیت بر اینکه قول صید وحش را. آنگه بعضی از او استثنا کرد، بقوله: إلّا ما یتلی علیکم، بعد هذا و بین -----

--- (۲-۱). مر: استثنا. (۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). سوره مائده (۵) آیه ۱۰۳. (۵). مر: قول. (۶). اساس و مت: الحرام، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). تب: کنید. (۸). لت: نه حلال است. (۹). وز، تب، آج، لب، لت، مر آن که. [.....]

صفحه ۲۲۲ لکم، الّا آنچه پس از اینکه بر شما خوانند بیان کنند شما را آنگه حالی از حالات صائد از او استثنا کرد، و هی حاله الاحرام. و روا بود که نصب غیر بر استثنا بود و حال ظاهرتر است. و از حق «واو» حال آن باشد که از پس او جمله اسمی یا فعلی آید «۱». اگر مفرد کنی آن را منصوب شود بر حال، نحو قولهم: جاءنی زید و هو راكب [۳۶۱-پ]

ای را کبا. و حرم جمع حرام باشد، و مراد به حرام محرم است در آیت، یعنی و شما محرم باشی به حج یا به عمره. قال الشّاعر: فقلت لها فیئی «۲» الیک فانی حرام و انّی بعد ذاک لیب ای ملّبی از بنای لبّ باشد به معنی لبّی. إِنَّ اللَّهَ یَحْكُمُ مَا يُرِيدُ، خدای تعالی در شرع آن حکم کند که خواهد. [برای آن که معلوم شده است که او حکیم است، آن خواهد که صلاح مکلفان باشد، پس او آن کند که او خواهد جز آن است که آن خواهد] «۳» که حکمت اقتضا کند از آن جا که حکیم است و عالم و غنی از آنچه قبیح «۴» خواهد «۵» بنا حق حکم کند. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ - الآیة، حق تعالی در اینکه آیت نهی کرد مؤمنان را و مراد ایشان و جز ایشان الّا آن است که توجیه خطاب به «۶» مؤمنان کرد برای رفعت منزلت ایشان و کافران را آن پایه نهاد که «۷» ایشان را به خطاب خود تشریف کند و اینکه سخن مذکر آن است. اما آنچه تحقیق «۸» است در اینکه و امثال اینکه، آن است که اینکه را بنابر آن باشد که کفار به شرایع معتبداند [بنزدیک ما، و] «۹» بنزدیک فقها معتبد نه‌اند. پس اگر چه به ظاهر اینکه خطاب داخل نباشند در اینکه تکلیف که از عقب یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آید به دلیل دگر داخل باشند در آن. و روا بود که یکی از ما در خطاب روی به یکی کس «۱۰» آرد و توجیه خطاب به او کند و مراد ----- (۱). آج، لب، لت، مر که. (۲).

اساس و همه نسخه بدلها: فینی، با توجه به معنی بیت و ضبط آن در قرطبی (۳۶/۶) تصحیح شد. (۳). اساس و مت: افتادگی دارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها از وز افزوده شد. (۴). آج، لب: قبح. (۵). مر: قبیح است و نخواهد تا. (۶). آج، لب: با. (۷). مر ذکر. (۸). مر: حقیقت. (۹). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۰). لت: ندارد، تب، آج، لب، مر: یک کس. صفحه ۲۲۳ او باشد و دیگران. و در قرآن مانند آن «۱» بسیار است، من قوله: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلَّقُوهُنَّ «۲» یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ، ای آنان که ایمان آورده‌اید حلال مدارید «۸» شعایر خدای «۹». عبد الله عباس و مجاهد گفتند: مراد به شعایر مناسک حج است که مشرکان به حج آمدندی و هدی آوردندی مسلمانان خواستند تا بر ایشان غارت کنند. خدای تعالی نهی کرد ایشان را از اینکه، بیان اینکه قول قوله تعالی: ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمُ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ عطیه گفت از عبد الله عباس: مراد آن است که حلال مدارید که صید کنید در حال حرام «۱۰». عطا گفت: مراد به شعایر معالم شرع است و معنی آن است که لا تستحلّوا حرّات الله،

محرمات شرع که خدای تعالی حرام کرده است حلال مداری و اوامر و نواهی او را بر وفق آنچه گفته است کار بندی. -----

----- (۱). مر ببرد. (۲). لت، مر ای رسول الله: [.....]

(۳). تب: حطیم. (۴). آج، لت آمده. (۵). مر: همراه. (۶). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۷). وز: تقلیل. (۸). آج، لب: مداری. (۹). مر: خدا را. (۱۰). کذا در اساس و وز و مت، دیگر نسخه بدلها: احرام. صفحه: ۲۲۵ بعضی دگر گفتند: مراد به شعایر معالم حرم است یعنی حرمت حرم نگاه دارید و آنچه شما را از آن نهی کردند در حرم، مکنی. [و حلال مدارید و اینکه قول سدی است. ابن جریر گفت: مراد به شعایر معالم حج است و ارکان و افعال و از مناسک] «۱» حلال مدارید فرو گذاشتن آن و ضایع کردن آن. مجاهد گفت: شعائر الله صفاست و مروه و هدی و جز آن. فزاه گفت: سبب آن بود که بسیاری از عرب سعی صفا و مروه از جمله مناسک حج نمی شمردند، خدای تعالی به اینکه آیت ایشان را اعلام کرد که آن از مناسک است، و اینکه قول روایت کرده‌اند از باقر- علیه السلام. و بعضی دگر گفتند: شعایر علاماتی است که نصب کرده‌اند بر اطراف حرم [۳۶۲- ر]

تا فرق بود میان حل و حرم. خدای تعالی مردمان را نهی کرد که از آن جا در گذرند و در مکه شوند بی احرام. زجاج گفت و علی بن الحسین المغربي: مراد آن است که حلال مدارید آن هدی که آن را برای خانه خدای اشعار کرده‌اند «۲» که بر آن غارت کنید. و اشعار هدی آن باشد که کاردی در کوهان او زنند تا خون از او بیاید و آن خون در او مالند و نعلینی به خون ملطخ و بر گردن او بندند تا هر که ببیند داند که آن هدی است. و اصل کلمه اشعار بود و آن اعلام «۳» بود و شعار و علامت بود. و قال الکمیت: نقتلهم جیلا- فجیلا- نراهم شعایر قربان بهم نتقرب و قویترین اینکه اقوال قول عطاست که گفت: معالم شرع است از حلال و حرام برای آن که عامتر است و جامعتر است فواید را و واحد الشعائر شعیره و هی فعلیه به معنی مفعوله من الإشعار و هی الإعلام. و لآ الشَّهَرِ الحَرَامِ، یعنی و لا- تحلوا الشَّهَرِ الحَرَامِ و ماه حرام نیز حلال مدارید «۴» قتال کردن و آن چهار ماه است. ذو القعدة و ذو الحجه و محرم و رجب واحد فرد و ثلثه سرد، ای متتابعه متوالیه سه ماه پیوسته چنان که بینی یک ماه مفرد «۵» و آن رجب است، اما آن ماه که در اینکه آیت مراد است در او ----- (۱). اساس و مت: افتادگی دارد، از وز افزوده شد.

(۲). لت: کرده باشند. (۳). مر: علامت. (۴). آج، لب: مداری، مر: مرانید. (۵). لت: فرد. صفحه: ۲۲۶ خلاف کردند بعضی گفتند رجب است، بعضی گویند «۱» ذو القعدة است اینکه قول عکرمه است. و جبایی گفت: مراد جمله ماههای حرام است و اگر چه لفظ واحد است مراد جنس است. و لآ الهودی، بعضی گفتند: اینکه لفظ جمع است و واحدش هدیه باشد [کنمر] «۲» و تمره، و بعضی گفتند: جنس است و هدی نام آن است که مردم برانداز شتر و گاو و گوسپند بر وجه قربان و آن «۳» دو گونه باشد هدی متمتع بود و هدی آن کس که حج قارن کند و هدی با خود براند تا هدی چون قرینی باشد او را یعنی آن هدی «۴» حلال مدارید که کسی آورده باشد تا «۵» به خانه خدای برد برای حج و به قربان بکشد که بر آن غارت کنی «۶» و برانی «۷» و گفته‌اند: معنی آن است که حلال مدارید که منع کنی هدی را از آن که به محل خود رسد از حرم بل رها کنی «۸» تا به جای خود رسانند و قوله «۹»: و لآ القلائد، و هی جمع قلیده ای مقلده. عبد الله عباس گفت: مراد هم هدی است و لکن فرق اینکه باشد که هدی باشد که نه مقلد بود و لکن قلید هدی باشد مقلد پس اینکه خاصتر بود و آن عامتر و اینکه از باب تخصیص بالذکر باشد. قتاده گفت: مراد به قلید آن است که عرب چون به حج آیند در گردن آویخته باشند از مشکهای گاو روغن «۱۰» و جز آن و چون با قبایل و احیای «۱۱» خود شوند آن فروخته باشند و چیزی عوض آن خریده از طعام و جز آن و نیز «۱۲» در گردن آویزند و ببرند خدای تعالی مسلمانان را نهی کرد از نهب و غارت و استحلال آن. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که در جاهلیت عادت بودی که مرد چون از خانه بیامدی روی به خانه خدای نهاده برای حج پاره چوب سمر «۱۳» در گردن افکندی -----

----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: گفتند. [.....]

(۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت از. (۴). مر را. (۵). اساس، وز: ما،

با توجه به تب و فحوای عبارت تصحیح شد. (۶). تب، مر: کنید. (۷). تب: برانید. (۸). تب، مر، لت: کنید. (۹). وز: قولاً. (۱۰). مر: گاو روغن. (۱۱). آج، لب، مر: احباء. (۱۲). مر: همچنان. (۱۳). مر: سمیره، لت: سمیره. صفحه: ۲۲۷ تا علامت آن بودی که به حج خواهد رفتن کس او را تعرض نکردی و چون بازگشتی قلاده از موی در گردن خود کردی علامت را، تا دانستندی که او از حج می‌آید کس او را تعرض نکردی. عطا گفت: از پوست درخت حرم پاره‌ای در گردن افکندیدی «۱» آنان که از اهل حرم بودندی و آنان که نه از اهل حرم بودندی قلاده از موی یا از پشم در گردن کردند «۲». مجاهد گفت: پوست درخت حرم هر کس که در گردن افکندی یا در گردن شتر، ایمن بودندی «۳» و بر اینکه قول معنی مستقیم نشود الا علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه و تقدیر آن باشد لا تحلوا اصحاب القلائد. ابن زید گفت: مراد آن است که مؤمنان را نهی می‌کند از آن که استحلال کنند و حلال دارند که از درخت «۴» آن حرم چیزی بگیرند از شاخ و پوست و جز آن چنان که کافران در جاهلیت کردند. جنایی گفت: نهی کرد و خدای تعالی مسلمانان را از آن که شتری یا گاوی و گوسفندی که به هدی رانده باشند شیر آن «۵» بدوشند برای آن که چون او را برای «۶» خدای در ره خدای برانند ایشان را نباشد که شیر آن بخورند جز که به صدقه بدهند و اینکه اقوال «۷» محتمل است و حمل کردن بر مقلده «۸» از بهیمه و جز آن حمل بود بر حقیقت او. و لَمَّا آمَنَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ. و نه قاصدان خانه خدای و زواری «۹» آن را از حجاج و معتمران و الأُمِّ الْقَصْدِ یقال امه يؤمه اما و اُمّت فلانا و یمّته اذا قصدته. قال الشاعر: اُنّی کذاک اذا ما ساءنی بلد یمّمت صدر بعیری غیره بلدا و مراد به بیت الحرام کعبه است بلا خلاف. یَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا، ----- (۱). آج، لت: افکندندی، لب، مر: افکندی. (۲). مت: کردند. [.....]

(۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بودی. (۴). لت: درختان. (۵). مر: او. (۶). مر: به راه. (۷). مر: قول. (۸). مر: مقلد. (۹). اساس، وز، تب: دوار، آج، لب، مر: زوار، مت: دوار، با توجه به فحوای عبارت تصحیح شد. صفحه: ۲۲۸ در محل حال است ای طالبین فضلا ای رزقا و رضوانا و رضا لله تعالی فی «۱» زیارة البیت. یعنی استحلال مکنی خون و مال آنان که قصد خانه خدا کنند از جایها به طلب روزی بر سیل تجارت و به طلب رضای خدای تعالی بر سیل حج و زیارت. و إِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا چون قدیم تعالی حجر کرد بر محرمان که در حال احرام صید کنند و ایشان را از صید گزیر نبودی چه [۳۶۲-پ]

بیشتر قوت ایشان از آن بودی خدای تعالی اطلاق اینکه حظر بکرد و به اباحت گفت: چون حلال شوی «۲» و از احرام «۳» بیرون آیی «۴» صید کنی «۵» و صیغه اگر چه امر است مراد به «۶» اباحت است چنان که گفت: فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ «۷»... و تَمَسِّكُ أَنْتَانِ كَمَا كُنْتُمْ تَمَسِّكُونَ: امری که وارد باشد بعد الحظر اقتضای اباحت کنند به اینکه آیت درست نیست برای آن که طریقه وجدان معتمد نباشد لجواز الخلاف فیه. و دگر آن که در اوامر قرآن که آمد بعد الحظر هست که اقتضای ندب می‌کند دون اباحت فی قوله: وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَيْدِ مَحَلَّهُ «۸»... و بعد بلوغ الهیدی محلّه رأس مباح نیست بل عبادت است، پس درست آن است که الامر الوارد بعد الحظر حکمه حکم الامر الوارد قبل اقتضائه الوجوب او «۹» الندب علی ما دلّ الدلیل و تقدم حظر را در تغییر حکم امر اثری نباشد، و اصطیاد افتعال باشد من الصید تاي افتعال را طا کردند تا مناسب صاد باشد که فاء الفعل است در اطباق و اینکه لفظ دلیل است بر آن که امر امر نباشد به صورت «۱۰» و صیغت «۱۱» برای آن که اینکه صورت امر دارد و باتفاق امر نیست اباحت است و حکیم «۱۲» امر نکند به مباح و مرید مباح نباشد برای آن که عبث بود و بیشتر مفسران بر آنند که از اینکه آیت چیزی منسوخ است الا ابن جریج که او گفت: از آیت هیچ منسوخ نیست برای آن که ابتدا به قتال مشرکان نشاید کردن در ماههای حرام الا ----- (۱). مر: هی. (۲). مر، لت: شوید. (۳). وز: حرام. (۴). مر، لت: آید.

(۵). مر، لت: کنید. (۶). وز، تب، آج، لب، مر: ندارد. (۷). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۰. [.....]

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. (۹). آج، لب، لت: الی. (۱۰). تب، لب، لت: لصورته. (۱۱). وز، لت: صیغنه. (۱۲). تب، آج، لب: حکم. صفحه: ۲۲۹ که ایشان ابتدا کنند و اینکه از باقر- علیه السلام- روایت کرده‌اند. و شعبی گفت: از سوره المائده هیچ منسوخ

نیست الا اینکه آیت. آنکه آنان گفتند: از آیت چیزی منسوخ است خلاف کردند که چیست آن منسوخ. شعبی گفت: جمله آیت منسوخ است. و مجاهد همچنین گفت. گفت: منسوخ است بقوله: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ﴿۱﴾ و بقوله: مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ ﴿۲﴾- الآية، و بقوله: إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ ﴿۳﴾ و لَمَّا الْقَلْبَاتُ، و قویترین اقوال قول آن کس است که گفت: وَ لَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَ لَا الْهَدْيَ وَ لَا الْقَلْبَانَ وَ لَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ ﴿۴﴾، منسوخ است برای آن که اجماع کردند بر آن که خدای تعالی حلال بر کرده است قتال مشرکان در ماه حرام و جز ماه حرام و نیز اجماع است که یکی از مشرکان اگر جمله پوست درختان در گردن افکند قتل از او برنخیزد. و قوله: وَ لَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ، عام است و متناول مؤمن و مشرک را جز که ما تخصیص کنیم به مشرکان، لقوله: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ چون مخصوص باشد به مشرکان هم منسوخ بود و اگر گویند: وَ لَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ، مخصوص است منسوخ نیست اولیتر باشد، چه در قاصدان خانه، هم مؤمنان ﴿۵﴾ باشند و هم مشرکان ﴿۶﴾ قوله: وَ لَا- يَجْرِمَنَّكُمْ، عبد الله عباس و قتاده گفتند: معنی آن است که لا یحملنکم، شما را نباید تا حمل کند و بر آن دارد و کسائی و زجاج هم اینکه گفتند. اخفش و جماعتی بصریان گفتند: معنی آن است لا- یخفف ﴿۷﴾ لکم من قوله تعالی: لا- جَرَمَ أَنْ لَهُمُ النَّارُ ﴿۸﴾ شَتَانُ قَوْمٍ وَ هُوَ الْبَغْضُ وَ الْعَدَاوَةُ. أَنْ صَدُّوْكُمْ. ای ﴿۵﴾ لان صدوكم و منعوكم. عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا، علی ان یظلموا ﴿۶﴾ و تجاوزوا الحد. و معنی آن است که نباید که حمل کند شما را دشمنی قومی که شما را از خانه خدای منع کردند عام الحدیث بر ﴿۷﴾ آن که تعدی کنی ﴿۸﴾ و ظلم کنی ﴿۹﴾ و حرمت حرم ﴿۱۰﴾ نداری ﴿۱۱﴾ یقال سننت ﴿۱۲﴾ الرّجل اشناؤه شناً و شناناً و شناًء و مشناًء فهو شانی. قال الله تعالی: إِنَّ شَانِيكَ هُوَ الْأَبْتَرُ ﴿۱۳﴾. سیبویه گفت: هر فعلی که مصدر او فعلاً باشد لازم بود كالخطران و التقران و التزوان و الهدیان و غیرها الا ما شد من ذلك كالسنن و بعضی عرب اسکان نون کردند و اینکه قراءت ابو بکر است عن عاصم و ابو جعفر و اسماعیل و بعضی عرب تخفیف همزه کرد چنان که شاعر گفت: و ما العیش الا ما تلذّ و تشتهی و ان عاب ﴿۱۴﴾ فیه ذو الشنان و فئدا ----- (۱). مر: لا یکتبکم. [.....]

(۲). تب شعر. (۳). تب، آج، لب، لت: تغضبوا. (۴). تب شعر. (۵). اساس، وز، مت: لای، با توجه تب تصحیح شد. (۶). تب، آج، لب، مر، لت: تظلموا. (۷). لب: برای. (۸-۹). تب، مر، لت: کنید. (۱۰). مر نگه. (۱۱). تب، مر، لت: ندارید. (۱۲). اساس، وز، لب، مر: سننت، با توجه تب تصحیح شد. (۱۳). سوره کوثر (۱۰۸) آیه ۳. (۱۴). لسان (۱/ ۱۰۱) لام. صفحه: ۲۳۱ و ابو عبیده گفت: سننت به معنی اقررت آمده است چنان که فرزددق گفت: و لو كان هذا الأمر فی جاهلیة سننت به او غص بالماء شارب و مصدر در آیت مضاف است با مفعول به و فاعل مقدر، و التقدير شأنکم قوما لقوله [۳۶۳- ر]

بِسْؤَالٍ نَعَجْتِكَ ﴿۱﴾ ... و مِن دُعَاءِ الْخَيْرِ ﴿۲﴾ ... ای بسؤاله نعتک و من دعائه الخیر. و قوله: أَنْ صَدُّوْكُمْ، [ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: ان صدوكم ...] ﴿۳﴾ به کسر همزه و اینکه قراءت ضعیف است برای آن که شرط در ماضی نشود از روی معنی، و آن جا که لفظ ماضی ﴿۴﴾، هم با مستقبل گردد. نحو: ان اکرمتنی اکرمتک، لأن المعنی ان تکرمنی اکرمک. فاما آن که لفظ و معنی ماضی باشد مستقیم نبود و اگر چه شیخ ابو علی الفارسی از اینکه عذر خواست و لکن عذر هم ضعیف است و أَنْ صَدُّوْكُمْ، که قراءت عامه قراء است، بهتر است. و المعنی لأن صدوكم. و الصیاد: المنع. و اینکه صد عام الحدیث بود، فی قوله تعالی: هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ﴿۵﴾ ... و أَنْ صَدُّوْكُمْ در محل جر است و التقدير: لصدهم إیباکم و أَنْ تَعْتَدُوا در محل نصب است بوقوع الفعل علیه و هو المفعول الثانی لیجرمتکم ﴿۶﴾. ابو نجیح روایت کرد از مجاهد که سبب ﴿۷﴾ نزول آیت آن بود که روز فتح مردی مؤمن را بکشند در عرفات که حلیف ابو سفیان بود و حواله کردند که او حلفای رسول را کشته است. رسول- علیه السلام- گفت: لعن الله من قتل بذحل الجاهلیة، گفت: لعنت ﴿۸﴾ بر آن کس باد که به کینه جاهلیت کسی را بکشد و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول- علیه السلام- گفت: الا ان کل دم و مال و مأثرة کانت فی الجاهلیة فانها تحت قدمی هاتین الا سدانة الکعبه و سقایة الحاج، گفت: هر خونی و مالی و عملی که در جاهلیت بوده است همه در زیر پای من است یعنی آن را حکمی -----

----- (۱). سوره ص (۳۸) آیه ۲۴. (۲). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۹. [.....].

(۳). اساس، وز، تب، لب و مت: ندارد، با توجه به معنی عبارت از آج افزوده شد. (۴). وز، تب، مر، لت باشد معنی. (۵). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۵. (۶). مر علیه. (۷). اساس، وز و مت: بسبب، با توجه به معنی و سایر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). لت خدا. صفحه: ۲۳۲ نیست الا خدمت «۱» کعبه و رعایت سقایه الحاج که آن برقرار خود رها کردیم. و در شاذ اعمش و عیسی و یحیی بن ابی کثیر «۲» خواندند: یجر منکم به ضم «یا» من اجرمه. و جرم و اجرم لغتان الا ان جرم اعرف و افصح. قوله تعالی: وَ تَعَاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوَى، امر است از خدای تعالی جمله مکلفان را «۳» بر معاونت و مظاهرهت و یاری دادن یکدیگر بر برّ و تقوی و پرهیزکاری که نیکو «۴» باشد از فضل و احسان. و برّه و برّ به و هو برّ و باز. و «تقوی» پرهیزکاری باشد یعنی خویشتن نگاه داشتن از عقاب خدای به نا کردن فعلی که مستحق عقاب شوند به آن. و قوله: وَ تَعَاوَنُوا، عطف نیست، علی قوله: أَنْ تَعْتَدُوا. بل کلامی است مبتدا مستأنف و امر است جماعت «۵» مکلفان را به معاونت. و تفاعل از میان قوم باشد چنان که مفاعله از میان دو کس باشد «۶» بیشتر. وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ، و یکدیگر را یاری مکنی بر اثم و عدوان. «اثم» گفتند «۷» هر معصیتی باشد که متعدی نبود از فاعلش به غیر. و عدوان معصیتی باشد متعدی چون ظلم و قتل و غصب. و ابصه بن معبد گفت: از رسول- علیه السلام- [پرسیدم] «۸» که «برّ» و «اثم» چه باشد! گفت: برّ آن باشد که دل توبه آن منشرح شود و آن را قبول کند و اثم آن بود که در دل تو اثر کند و اگر چه مردمان تو را بر آن فتوی کنند. وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ، از خدای بترسی که عقاب «۹» خدا سخت است. عجب از ضعیفی که او از عقاب سخت بنترسد چه اگر آدمی از سنگ بودی یا از آهن به آتش دنیا هم بس نبودی. فکیف که بر اینکه ترکیب ضعیف است و آتش آتش دوزخ «۱۰»؟! که در خبر آمده است که اگر اهل دوزخ را در میان آتش دنیا نهند از راحت و آسایش خواب ببرد «۱۱» ایشان را. ----- (۱). مر خانه. (۲). آج، لب: یحیی بن کثیر. (۳). وز: ندارد. (۴). مر:

نیکوا. (۵). تب: جماعتی. (۶). مر یا. (۷). تب: گفتندی. (۸). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. [.....].

(۹). مر: عذاب. (۱۰). مر: دزخ سر و کار. (۱۱). اساس، وز و مت: نزد. صفحه: ۲۳۳ در خبر است که چون آدم- علیه السلام- در زمین محتاج شد به آتش، خدای تعالی جبریل را گفت: جمره‌ای از دوزخ برگیر و به آدم بر، جبریل گفت: بار خدایا تو عالمتری اگر جمره‌ای از دوزخ به زمین برم زمین با هر چه در او است سوخته شود. گفت: برو و آن را هفت بار به آب بشوی آنگه به زمین بر. و در خبری دیگر هست که اینکه آتش شما جزوی است از چهل و چهار جزء از آتش دوزخ «۱» به انواع عذاب که خدای تعالی اعداد کرده است در او- اعاذنا الله و ایاکم من عذابه «۲» برحمته. حُرِّمَتْ عَلَیْکُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ- الآیة، حق تعالی بیان آن جمله کرد که گفت: اِلَّا مَا يُتْلَى عَلَیْکُمْ، [چون در آیت مقدم بر اطلاق تحلیل کرد بهیمة الانعام را از آن جا بعضی را استثنا کرد بر اجمال و حواله بر آیت دگر کرد، گفت: [۳] اِلَّا مَا يُتْلَى عَلَیْکُمْ، مگر آنچه بر شما خوانند پس از اینکه و اینکه دلیل است بر آن که تأخیر البیان عن وقت الخطاب «۴» روا باشد الی وقت الحاجة. چه محال است که «۵» حالت خواندن رسول- علیه السلام- آن آیت که در او گفت: اِلَّا مَا يُتْلَى عَلَیْکُمْ، حالت خواندن اینکه آیت باشد. و به هر حال و به دو وقت فرو خوانده باشد و اینکه دلیل باشد بر اینکه که گفتیم خطاب کرد به اینکه آیت با جمله مکلفان. گفت حرام کردند بر شما به لفظ ما لم یسم، فاعله بر فعل مجهول و در قرآن از اینکه «۶» بسیار است که افعال خدای تعالی به لفظ ما لم یسم «۷» گفته است برای آن که معنی معلوم است و اشتباهی نیست. و نحوه قوله: کُتِبَ عَلَیْکُمْ «۸» ... در جمله قرآن. و قوله: عَلِمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ «۹» ...، المیتة، و اصل اینکه کلمه مشدد است. آنگه تخفیف کردند. هر دو لغت است، يقال: میت و میت و سید و سید و هین و هین و لین و لین «۱۰». و اصل میت میوت بوده است من مات یموت. و اینکه جا به تشدید نخوانده‌اند الا ابو جعفر المدنی. و بعضی اهل علم ----- (۱). مر

باشد. (۲). مت: ندارد. (۳). اساس و مت: افتادگی دارد، از وز افزوده شد. (۴). مر: حاجت. (۵). وز در. (۶). مر نوع. (۷). تب، مر فاعله. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۸. (۹). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶. (۱۰). لت، همه مشددها را مقدم آورده است. صفحه: ۲۳۴ فرق

کردند میان تخفیف و تشدید [۳۶۳-پ]

گفتند: میت به تخفیف آن را خوانند که جماد باشد و در او روح نبود و مثله موات. و میت به تثقیل آن را خوانند که در او روح باشد آنکه از او برود. و شاعر گفت فی الجمع بین اللّغتين بمعنی واحد: لیس من مات فاستراح بمیت [انما المیت] (۱) میت الاحیاء و بعضی اهل لغت گفتند: «میت» آن باشد که آن را نفسی سایل (۲) باشد خونی ترنده (۳) از او زایل شود از آنچه حلال باشد خوردنش از انواع حیوان، و میت مثقل مرده باشد از آدمیان. و رسول- علیه السّلام- ماهی و ملخ را «میت» خواند، گفت، میتان مباحان (۴): السمک و الجراد. و اللّدم و اینکه از جمله اسماء منقوصه است و الأصل «دمی» به دلالت آن که تقول فی تثنیته دیمان، قال الشاعر: فلو انا علی حجر ذبحنا جری الدّیمان بالخبر یقین گفتند: سبب نزول آیت آن بود که عرب و بعضی دگر جز ایشان خون در رود گانی (۵) کردند و بر آتش (۶) نهادندی و بخوردندی، خدای اینکه آیت فرستاد و حرام کرد. و در دگر آیت خون را وصف کرد به آن که مسفوح باشد یعنی خونی که ریخته شود، و هو قوله: أو دماً مسفوحاً... (۷) ... تا محترز (۸) باشد از خونی که مختلط باشد با گوشت و با جگر و از او جدا کردن نتوان (۹). و اما (۱۰) سپرز بنزدیک ما حرام است و اگر (۱۱) با گوشت به یک جای بر بلسکی (۱۲) زند هر چه در زیر آن باشد از گوشت که آب و خون او به آن رسد هم حرام باشد. ----- (۱) اساس و مت: ندارد. از وز افزوده شد. [.....]

(۲). وز: مایل، مر: سایله. (۳). آج: پرنده، مر: رونده. (۴). مجمع البیان (۱۵۷/۳): مباحتان. (۵). مر: روه. (۶). اساس و مت: ایشان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). سوره انعام (۶) آیه ۱۴۵. (۸). وز: نامحترز، مر: یا محترز. (۹). وز، تب، آج، لب، لت: نتوان کردن، مر: نتوان کرد. (۱۰). وز، تب، آج، لب، فامیاء، لت: از. (۱۱). وز: ندارد. (۱۲). اساس، و مت: بکسکی (بی نقطه)، وز: یکی سکی، تب: بکسکی، مر: سیخی، آج، لب: یکدکی، ضبط متن با توجه به لت و ضبط کلمه در برهان قاطع اختیار شد. صفحه: ۲۳۵ و روایت کرده‌اند کراهتش از امیر المؤمنین- علیه السّلام- و عبد الله مسعود و جماعتی از صحابه و بر قول جمله [فها] (۱) مباح است. قوله: المیتة و اللّدم، بر ظاهر عموم است و مراد خصوص برای آن که بعضی مرده و خون هست که حرام نیست، چون ماهی و ملخ و جگر و خونی که در میان گوشت باشد و مردار و خون و جز آن که حرام است پلید است و حکم طهارت (۲) ندارد. و اگر مردار (۳) به جامه و اندام باز آید (۴) باید شستن و اگر مرده آدمی باشد (۵) و کسی دست به او باز نهد غسلش واجب بود چون سرد شده باشد و هنوز شسته (۶) نباشد. و مرتضی رحمه الله گفت: سنت است غسل کردن از او و اینکه مذهب ابو حنیفه و شافعی و ثوری و مالک و اصحاب ابو حنیفه و عامه فقهاست. و محمد بن الحسن گفت: وضو واجب است از او (۷) غسل واجب نیست و بنزدیک بیشتر اصحاب (۸) ما واجب است و همچنین پاره‌ای از مرده (۹) که در او استخوان (۱۰) باشد یا عضوی یا پاره‌ای که از زنده (۱۱) ببرند چون در او استخوان (۱۲) باشد و کسی آن را بساید (۱۳) به دست بر او غسل واجب بود و پوست او بنزدیک ما پلید بود و دباغت پذیرد و پاک نشود به دباغت و در او تصرف کردن به بیع و شرا و هبت و استعمال حرام است و هر چه در او کنند (۱۴) یا به آن مماسه باشد او را پلید شود قبل الدباغ و بعدها. و مذهب جمله فقها خلاف اینکه است در دباغت، و گفتند: به دباغت پاک شود. و از مردار چند چیز پاک باشد (۱۵): موی و پشم و پر به شرط آن که ببرند و بنه کنند چه اگر بکنند پلید باشد و دندان و استخوان و سرو و سم و شیر و هرشه و خایه ----- (۱) اساس و مت: ندارد، از

وز افزوده شد. (۲). مر: طاهر. (۳). اساس، وز و مت: مرد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۴). مر: بالاید (یا پالاید). (۵). اساس و مت: مرده باشد آدمی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب: بشسته، مر: کشته (یا گشته). (۷). تب و مر: و. (۸). اساس و مت: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۹). تب، آج، لب، مر: مرده‌ای. (۱۰-۱۲). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: استخوان. (۱۱). آج، مر: زنده‌ای. (۱۳). تب، آج، لت: بساید. (۱۴). مر: کشند. (۱۵). اساس، لب و مت: شود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۳۶ مرغ به شرط آن که پوست بالاین (۱) سخت

کرده باشد. و اما خون بر سه ضرب است: ضربی از او آن است که اندک و بسیارش پلید است و آن سه خون است: خون حیض و استحاضه و نفاس. و ضربی آن است که اندک و بسیارش پاک باشد و آن پنج خون است: خون کیک و سراسک^(۲) و خون ماهی و ریشی^(۳) و خراجی^(۴) که از او پیوسته خون آید. و ضرب سهام^(۵) آن است که در او مراعات مقداری کنند و آن باقی خونهاست از آدمی و جمله حیوانات هر چه به مقدار^(۶) در می‌رسید بر جامه پلید باشد و هر چه دون آن باشد روا بود. و لحم الخنزیر، و گوشت خوگ، و اینکه عام اللفظ و المعنی است و لام در او جنس راست و بر عموم حملش کنیم به اجماع لا بظاهر اللفظ، سواء^(۷) اگر اهلی باشد و اگر^(۸) بیابانی و هر چه به او تعلق دارد به ظاهر و باطنش از پیه و پوست جمله حرام است و پلید و اگر خوگ تر به جامه باز آید، پلید شود^(۹) باید شستن و اگر هر دو خشک باشد آب بر او باید ریختن^(۱۰). و ما أهل لغير الله به^(۱۱) موصوله است و محل او رفع است برای آن که معطوف است بر آن مرفوعات که پیش آن رفت، و آنچه بر کشتن آن نام خدای نبرده باشند که از شرط استحلال ذبیحه آن است که کشنده عند آن^(۱۱) نام خدای برد و اگر فراموش کند و در نیت و اعتقاد او وجوب آن باشد، روا باشد. و باید تا^(۱۲) تولای ذبح آن مسلمانی کند از هر فرقه که باشد ما دام تا معروف نباشد به عداوت آل محمد. و هر چه صنفی از اصناف کفار کشند پلید باشد و حرام بود. و از شرط استحلالش نیز آن است که روی او به قبله آرند در حال سعت و اختیار، اگر متعمدا رها کند^(۱۳) حلال نباشد. و مراد بقوله: و ما أهل لغير الله به آن است که به نام اصنام کشته باشند و اصل اهلال رفع صوت بود. و منه اهلال الصبی و اهلال المحرم بالتلیه و منه الهلال ----- (۱). تب، مر، لت:

بالاین. (۲). مر: سر اشک. (۳). وز، مت: ریشعی. [.....]

(۴). آج: جراحی، لب، مر، لت: جراحی. (۵). تب، لب: سیوم، مر، لت: سیم. (۶). لب: بمقداری. (۷-۸). مر: خواه. (۹). همه نسخه بدلها بجز مت و (۱۰). مر: ریخت. (۱۱). وز: کشنده آن. (۱۲). وز: ندارد، مر: که. (۱۳). تب: کنند. صفحه: ۲۳۷ لآنه یرفع الصوت عند رؤيته بالتكبير والدعاء. قال الشاعر: يهل بالفرد ركبناها كما يهل الزاكب المعتمر و هر ذبیحه که بر اینکه وجه کشند حرام باشد [۳۶۴-ر]

و پلید بود و هر چه به او^(۱) تعلق دارد پلید بود و تصرف در او حرام بود به سایر انواع تصرف. و در آیت دلیل است بر آن که ذبیح^(۲) آنان که مخالف اسلام باشند از سایر اصناف کفار حرام است برای آن که ایشان نام خدای نبرند بر آن و اگر نام خدای بر آن بگویند آن نه نام خدای باشد چه ایشان خدای را نشناسند. اما ذبیح المجره^(۳) و المجسمه^(۴) بنزدیک ما هم روا نباشد و شاید بخوردن^(۵) و المنخقه^(۶) و گلو باز گرفته. سدی گفت: ایشان گاو و گوسفند را بگرفتندی^(۶) و گلوی ایشان در میان دو شاخ گرفتندی و سخت در کشیدندی تا بمردی آنگه بخوردندی. ضحاک گفت: به دست گلوش^(۷) باز گرفتندی تا بمردی آنگه بخوردندی و اولیتر حمل آیت بر عموم بر هر وجه^(۸) که باشد گلو باز گرفته از جمله حیوانات حلال^(۹) حرام باشد و انخاق مطاوع خنق باشد یقال: خنقه^(۱۰). فانخق^(۱۱). و الموقوده^(۱۱) و نیز آن را که به چوب و عصا بزنند تا بمیرد یقال: وقدها یقدها وقدا و اوقدها ایقذا اذا اثنها ضربا چون مبالغت کند در ضرب او و زدنش اینکه گویند قال الفرزدق: شعارة تقذ الفصیل برجلها فطارة^(۱۲) لقوادم الابکار و اینکه قول عبد الله عباس است و قتاده و ضحاک و سدی و المتردیه^(۱۳) آن باشد که از کوهی بیوفند^(۱۳) یا از جایی بلند یا در چاهی افتد^(۱۴) و بمیرد. ----- (۱). آج، لب: بدو. (۲). مر: ذبیحه. (۳). مر: مجبره.

(۴). مر: مجسمه. (۵). مر: خوردن. [.....]

(۶). مر: گرفتندی. (۷). مر: گلویش. (۸). مر: هر دو وجه. (۹). وز و (۱۰). تب، لت: خنقه. (۱۱). لب، اساس: فانخقا، با توجه به منابع لغت تصحیح شد. (۱۲). مر: فطارة. (۱۳). لت: بیفتد. (۱۴). مر: اوفتد. صفحه: ۲۳۸ و اینکه قول عبد الله عباس است و قتاده و ضحاک و سدی اگر گوسپندی^(۱) یا گاوی در چاه^(۲) افتد^(۳) و برنتوان^(۴) آوردن بر مذبحش راه نیابند بکشند او را به آن^(۵) نوع که باشد روا بود و حلال باشد چه آن حال ضرورت است و گاو و شتر که عاصی شود و دست ندهد و کس بر او نیارد شدن او را

به تیر و نیزه فرو گیرند» (۶) و بکشند هم روا باشد بنزدیک ما. وَ النَّطِيحَةُ، آن گوسپند» (۷) یا آن گاو که آن را به سر و زدن کشته باشد فعلیه به معنی مفعوله اگر گویند نه فعلیل اگر چه وصف مؤنث باشد «ها» در او نیارند کما یقال: کف-خضیب و لحيه دھین و امرأة قتیل. گویم بصریان گفتند: برای آن نطیحه گفت که مراد آن است فعلیه به معنی مفاعله باشد و اگر چه او منطوحه بود ناطحه باشد و مفاعله» (۸) میان دو کس باشد هر یکی «۹» از ایشان فاعل و مفعول باشند چون مصارعه و مقابله «۱۰». و قولی دگر بصریان را آن است که: علی التشبیه بالفاعل» (۱۱) «ها» در «۱۲» آرنند «۱۳» و کوفیان گفتند: از فعلیه آنکه ها بیفکنند که موصوف مؤنث باشد با آن بگویند: یقال امرأة قتیل و کف-خضیب و عین کحیل چون مفرد باز کنند از اینکه قراین «ها» در آرنند تا مشتبه نشود مذکر به «۱۴» مؤنث و اینکه قول قریب است به سداد و ما أَكَلِ السَّبْعِ، «ما» هم موصوله است و موضع او رفع است چنان که گفتیم در کلمه دیگر و ما أَكَلِ السَّبْعِ، و آنچه دد «۱۵» بعضی از آن بخورده «۱۶» باشد یعنی نیم خورده شیر و گرگ و سباع و هر چه دده «۱۷» آن را بکشد و اگر چه چیزی از او بنه خورد «۱۸» هم حرام باشد. إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ، أَلَا أَنِجْه بکشی آن را و کارد به او رسد. -----

----- (۷-۱). آج، لب، مر، لت: گوسفند. (۲). مر: چاهی. (۳). لت: بیفتد. (۴). مر بیرون. (۵). مر، لت: هر. [.....]
 (۶). مر: فرو کند. (۸). مر: فاطمه. (۹). مر: هر که. (۱۰). مر: مقاتله. (۱۱). مر: بالفاعلیه. (۱۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت: درو. (۱۳). وز، تب، لب، مر، لت: آوردند، آج: آورند. (۱۴). مر: با. (۱۵). وز، تب: دده، آج، لب، مر، لت: درنده. (۱۶). آ، لب، مر: خورده. (۱۷). آج، لب، مر: دد. (۱۸). آج، لب: نخورده. صفحه: ۲۳۹ مفسران خلاف کردند در آن که استثنا راجع با چیست بعضی گفتند: راجع است با جمله آنچه در مقدمه رفت أَلَا أَنِجْه ذکات و کشتن بر او نه افتد «۱» و آن مردار «۲» است و خون «۳» و خوگ اینکه دگر «۴» چیزها از اینکه انواع که بر شمرد هر که او را دریابند و در او رمقی باشد و علامتش آن بود که دست و پای یا دنبال می جنباند یا چشم بر هم زند «۵» و کارد به گلوی او بر آرنند «۶» او مذکی باشد و کشتار و حلال و پاکیزه. و آنچه به خلاف اینکه بود مذکی نباشد. و اینکه قول عبد الله عباس است و از امیر المؤمنین علی و از باقر و صادق «۷» روایت کرده اند و قول حسن بصری است و قتاده و ابراهیم و ضحاک و ابن زید و عبید بن عمیر «۸». بعضی دگر مفسران گفتند: استثنا از تحریم است نه از محرّمات و گفتند معنی آن است که فعل اینکه چیزها حرام است بر شما از اختناق و وقذ و تردیه و حمل بر مناطحه «۹». که تزکیه حلال بود و بر اینکه قول استثنای منقطع باشد برای آن که تزکیه از جمله معدودات نباشد و أَلَا به معنی لکن بود و ما مصدریه بود و التقدير أَلَا التَّذْكِیةُ و اینکه مذهب مالک است و جماعتی از اهل مدینه و اختیار جنایی است. و مالک را پرسیدند از گوسفند که گرگ شکم او بدرد گفت: آن را ذکات نباشد و حلال نبود و مذهب بیشتر فقها آن است که اگر دریابند آن را و در «۱۰» حیات باشد و بکشند کشتار بود و آن را که ندانند «۱۱» که در «۱۲» حیات است کشتار نبود و اینکه موافق قول ماست اگر گویند: چرا در آیت تکرار کرد «۱۳» چون ذکر میته کرد منخنقه و موقوذه و متردیه و نطیحه و اکیله السَّبْعِ اینکه جمله مردار باشد، به لفظ میته از او مستغنی بود! گویم آیت خطاب است با آنان که اینکه چیزها را مردار شناختند بل مردار آن شناختند که روح از او جدا شود بی سببی و مماسه چیزی و اینکه انواع «۱۴» را کشتار ----- (۱). مر: اوفتد. (۲). مر: مرده. [.....]

(۳). مر: سگ. (۴). اساس: ذکر، با توجه به وز و تب تصحیح شود. (۵). دیگر نسخه بدلها: می زند. (۶). آج، لب: براند. (۷). آج، لب: علیهما السَّلام، مر، لت: علیهم السَّلام. (۸). مر: عمر. (۹). مر أَلَا آنچه آن را تزکیه کنید. (۱۰-۱۲). آج، لب، مر، لت: درو. (۱۱). آج، لب، مر، لت: ندانند. (۱۳). مر: کند. (۱۴). وز، مر: نوع. صفحه: ۲۴۰ شناختند بر «۱» طریقه و اعتقاد خود و اینکه چیزها از روی حکم مردار است و به شرع بر او اینکه نام و حکم می رانند و أَلَا اگر اینکه چیزها به او نکردندی از خنق «۲» و زدن و انداختن و سر و زدن ظاهر حال آن است [۳۶۴-پ]

و بنمردندی و تذکیه «۳» رگهای گلو بریدن باشد حیوانی را که در او حیات بود و عرف یا شرع مطلق کرده باشد کشتن آن. و اصل کلمه ذکاء بود و هو التَّمَامُ فَمَنْ ذَلِکَ ذِکَاءُ السَّنِّ، تاممه. و ذکاء الفهم، تاممه. قال السَّاعِرُ: یفْضَلُهُ إِذَا اجْتَهَدَا عَلَیْهَا «۴» تمام السن منه و

الذکاء و منه الفرس المذکى للقارح و فی المثل فی حدیث سبق داحس و الغبراء، جرى المذکيات «۵» غلاب و ذکیت النار اذا اشعلتها «۶» و ذلك تمام ایقادها إلی ما ذکیتم، یعنی ادرکتیم ذکاته علی التمام. و قوله: وَ مَا ذُبِحَ عَلَی النَّصْبِ، حکم ما آن است که گفتیم و واو عطف است بر آن انواع معدود و اگر چه استثنایی در میانه «۷» افتاد اینکه نیز هم آن حکم دارد در اعراب و معنی و آنچه آن را بر نصابها کشته باشند و آن سنگهایی باشد که ایشان نصب کردند و بداشتند در جاهلیت تا برای اصنام ذبایح «۸» بر آن جا کشند و خونها بر «۹» ریزند. اینکه قول مجاهد است و این جریح و قتاده. و بعضی دگر گفتند: نصب سنگهایی بود «۱۰» که ایشان کردند «۱۱» برای عبادت و آن سیصد و شصت سنگ بود و آن را اوئان خوانند و صنم آن بود که مصور بود و صورت و نقش و هیأت و شکل آدمی دارد. قال الأعشى: وَ لَا النَّصْبَ الْمَنْصُوبَ لَا تَنْسَكُنَّ لِعَاقِبَةٍ وَ اللَّهُ رَبُّكَ فَاعْبُدَا ----- (۱). مر: در. (۲). اساس، وز، مت: حق، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس و مت: تزکیه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۴). مر: علیه. (۵). اساس و وز: مذکات، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس و وز: اشعلتها، با توجه به لب و مفهوم جمله تصحیح شد. (۷). مر: میان. (۸). مر: ذبایحه. (۹). تب، آج، لب، مر، لت او. (۱۰). مر: سنگها بودی. (۱۱). وز، مر: کردند. صفحه: ۲۴۱ بعضی دگر گفتند: اینکه سنگها برای آن نصب کردند که ذبیحه «۱» که بکشندی خون در خانه کعبه مالیدندی بتقرب و گوشت آن ذبیحه تنک باز کردند و بر اینکه سنگها افکندندی «۲» تا خشک شدی. چون مسلمانی ظاهر شد مسلمانان گفتند: اهل جاهلیت خانه خدای را تعظیم کردند «۳» به خون که در او مالیدندی هم ما «۴» اولتریم که آن را تعظیم کنیم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَ لَا دِمَاؤُهَا وَ لَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ ...، وَ أَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ، واحدها زلم و زلم قال الزاجز: ات يقاسيها غلام كالزلم و اینکه «۵» تیرهایی بود که در جاهلیت داشتندی «۶» بر بعضی نوشته که امرنی ربی. و بر بهری نوشته که نهانی ربی چون کاری خواستندی کردن از سفری و تجارتي و مانند آن، آن تیرها «۷» بگردانیدندی. اگر «۸» تیر «۹» بر آمدی که بر او امر بودی برفتندی و اگر آن بر آمدی که بر او نهی بودی آن کار «۱۰» رها کردندی. خدای تعالی بیان کرد که اینکه کردن حرام است و قال الشاعر: فلئن جذيمة قتلت سرواتها فساؤها يضربن بالازلام سعید جبير گفت: ازلام سنگهای سپید بودی که ایشان زدندی عند آن که عزم کردندی بر کاری بر طریق فال و زجر چنان که در میان ما بعضی زنان کنند. محمّد بن اسحق گفت: هبل صنمی بود بزرگ از اصنام قریش و بر سر چاهی نهاده بود در خانه کعبه که هدایای کعبه در آن چاه بودی و بنزدیک هبل هفت تیر نهاده بودی هر یکی «۱۱» را چیزی بر «۱۲» نوشته بر یکی نوشته «عقل» یعنی دیه و بر دیگر «۱۳» نوشته «نعم» و بر دیگری «لا» و بر دیگری «متا» و بر دیگری من غیرنا و بر دیگری ----- (۱). مر: ذبیحه‌ای. (۲). وز، تب، مر، مت: افکندندی. (۳). مر: کردند. (۴). اساس وز، تب، مت: هم/ها، آج، لب، مر، لت: ما. (۵). آج، لب، مر، لت: آن. (۶). لت و. [.....]

(۷). لت را. (۸). مر آن. (۹). لت: تیرها. (۱۰). لت را. (۱۱). آج، لب: یک. (۱۲). مر آن. (۱۳). مر، لت: دیگری. صفحه: ۲۴۲ «ملصق» چون خواستندی که کاری کنند از تحمل دیتی «۱» یا الحاق نسبی یا فرقی میان دعئی و صحیح نسبی یا کاری که وجه آن نشناختندی بیامدندی و آن کس را بیاوردندی و گفتندی: ای خدای ما آنچه صلاح ماست در اینکه کار به ما نمای. آنگه آن تیرها برهم آمیختندی و صاحب واقعه از آن یکی بر گرفتندی و آنچه بر آمدی بر آن کار کردندی «۲» از لا- و نعم و چون دیه تحمل بایستی کردن هر کسی آن تیرها بر می گرفتندی به دست آن که دیت «۳» بر آمدی او را تحمل بایستی کردن و چون نسب کسی مشته بودی بیامدندی و آن تیرها پیش او نهادندی که بر آن جا ذکر نسب بودی اگر بر آمدی که «منکم» گفتندی «۴»: از ماست و او را به خود الحاق کردندی و اگر بر آمدی که «من غیرکم» او را از جمله حلفاء کردندی و اگر بر آمدی ملصق او را نفی کردندی قبول نکردندی. ابو الدرداء روایت کند از رسول- علیه السلام که او گفت: من تکهن و استقسم او تطییر طیره ترده عن سفر لم ينظر الی

الدَّرَجَاتِ الْعُلَى مِنَ الْجَنَّةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، گفت: هر که کهانه کند یا استقسام به ازلام که گفتیم یا زجر مرغ کند در سفری که خواهد کردن فردای قیامت در درجات علا «۵» ننگرد از بهشت، و استقسام استفعال «۶» باشد من القسم. آنگه در معنی او خلاف کردند بعضی گفتند: معنی طلب قسم الأرزاق است و سین طلب راست یعنی ایشان طلب قسمت روزی از آن ازلام می‌کنند. و استخراج مصالح در سفرها که خواهند شدن تا در آن سفر مرزوق باشند یا محروم و شاعری گفت از ایشان و فخر کرد به قوت عزیمه «۷» خود در کارها و آن که «۸» او را منع نکند آن استقسام از لام از کاری که خواهد کردن، فی قوله «۹». لم اقسام فیربثی «۱۰» القسم «۱۱» ----- (۱). آج، لب: دینی. (۲). مر: کردی. (۳). آج، لب، لت: دیه. (۴). مر

اینکه. (۵). تب، مر: علی. (۶). مر: استفعالی. (۷). تب، آج، لب، لت: عزیمت. [.....]

(۸). آج، لب، مر، لت خواهند شدن. (۹). تب شعر. (۱۰). لت من. (۱۱). آج، لب: القوم. صفحه: ۲۴۳ یعنی من اینکه بکنم و به اینکه التفات نکنم و اینکه معنی کار نبندم تا پس مرا از کار خود بازدارد و اینکه قول عبد الله عباس «۱» و قتاده و سعید جبیر و مجاهد و سدی «۲»، مجاهد گفت: از لام سهام عرب است و کعب پارسیان و رومیان «۳» است که به آن قمار بازند و بیان آن تیرهای قمار به استقفا «۴» [۳۷۲- ر]

در سورة البقره برفته است فی قوله: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ «۵». بعضی دگر گفتند: معنی القسم التدبیر و تقلیب الرأی فی «۶» الامر قال الشاعر «۷»: و ترک قومی یقسمون امورهم میضون ام یتلثون قلیلا ای یدبرون امورهم. ذلکم فسق» گفتند: اشارت است به استقسام و گفتند: اشارت است به جمله و کاف خطاب جمله مکلفان است و فسق خروج باشد از فرمان خدای تعالی و منه: فسقت الرطبة من «۸» قشرها اذا خرجت. زجاج گفت: اگر از اینکه مرفوعات بعضی منصوب بودی علی تقدیر حرم الله ذلك روا بودی در عربیت جز که نخوانده‌اند «۹». الیوم ییس الذین کفروا من دینکم، الیوم نصب بر ظرف است و عامل در او ییس است و مراد روزی «۱۰» معین نیست یعنی اکنون و در اینکه روزگار چنان که یکی از ما گوید: من امروز پیر شدم و مراد نه آن باشد که آن روز پیر شده باشد و ییس علی وزن لعب یلعب گفت: امروز کافران از دین شما نومید شدند یعنی نومید شدند از آن که ایشان را دستی و ظفری بود بر شما و دین شما و آن را وهنی توانند رسانیدن و یأس، انقطاع الطمع باشد و خلاف کردند در آن که اینکه کدام روز است. عبد الله عباس و سدی و عطا گفتند: روز عرفه بود از حجه الوداع برای آن که عرب بیشتر در اسلام آمدند «۱۱» و بعضی دگر گفتند: اینکه روز آدینه بود که رسول ----- (۱). مر، لت است. (۲). تب

است. (۳). وز، تب، آج، لب، لت را. (۴). مر: مستقصی. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۹. (۶). مر: من. (۷). تب شعر. (۸). تب، آج، لب، مر، لت: عن. (۹). مر: نخواندی. (۱۰). اساس، وز، مت: روی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۱). مر: آمدندی. صفحه: ۲۴۴ علیه السلام- خطبه کرد و قومی بسیار حاضر بودند به همه نگاه کرد در میان ایشان هیچ مشرک «۱» نبود همه مسلمانان بودند شادمانه شد خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و از باقر و صادق و دگر ائمه «۲» روایت کرده‌اند که اینکه آیت و آیت دیگر که از پس اینکه است روز غدیر خم آمد چون رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین علی را بر منبر برد و بر قوم عرضه کرد و تقریر «۳» امامت او کرد بقوله: من کنت مولاه فعلی مولاه. [بعد] «۴» قوله: الست اولی بکم منکم بانفسکم، چنان که قصه او در جای خود بیاید انشاء الله از اینکه سوره چون رسول- علیه السلام- از آن فارغ شد خدای تعالی اینکه آیات فرستاد و قراین و فحوی الخطاب دلیل اینکه می‌کند برای آن که علی ما جاء فی الاخبار. چون رسول- علیه السلام- خبر مرگ خود می‌داد به مدتی پیش از اینکه و می‌گفت: قد حان منی خوف من بین اظهرکم، نزدیک آمد که من از میان شما بروم و مشرکان و منافقان اینکه شنیدند و اندیشه می‌کردند و می‌گفتند: اگر محمد بمیرد ما دین او خراب کنیم و اصحاب او را بکشیم و آواره کنیم. چون رسول- علیه السلام- در آن موقف بایستاد و آن تقریر کرد و امیر المؤمنین علی را بازو گرفت و آن خطبه کرد و آن سخن گفت ایشان گفتند: انداخت و کید ما باطل شد، نومید شدند از آنچه انداخته «۵» بودند خدای تعالی آیت فرستاد: الیوم ییس الذین کفروا

مِن دینکم فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَ اَخْشَوْنَ الْيَوْمَ اَكْمَلْتُمْ لَكُمْ دینکم - الآیة، عیاشی روایت کرد از صادق - علیه السّلام - که گفت: در اینکه آیت الْيَوْمَ نَبِّئِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن دینکم، اذ لم يهمله الرسول فلا - تخشوه، فی متابعتنا اهل البيت و اخشونی فی ترك المتابعة الْيَوْمَ اَكْمَلْتُمْ لَكُمْ دینکم، باقامه حافظه و اتممت علیکم نعمتی، بولایتنا و رَضیت لکم الإسلام دیناً، ای تسلیم النفس لأمرنا. گفت: امروز کافران نوید شدند از دین شما چون رسول - علیه السّلام - آن را مهمل فرو نگذاشت از ایشان مترسید «۶» در متابعت ما که اهل البیتیم و از من بترسید «۷» در ترك متابعت، امروز دینتان تمام کردم به اقامت ----- (۱).

مر، لت: مشرکی. (۲). تب، مر، لت: علیهم السّلام. (۳). اساس: تقدیر، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: ندارد، از وز افزوده شد با توجه به معنی. (۵). لت: اندیشیده. (۶-۷). آج، لب: ترسی. صفحه: ۲۴۵ نگاهبانش و نعمت «۱» بر شما تمام کردم به ولایت اهل البیت و دین اسلام از شما پسندیم «۲» که تسلیم نفس است فرمان ما را و چون قولهای دیگر تأمل کنی بداننی که به نظم و سیاق آیت اینکه لا یقتر است. قولی دگر «۳» در آیت «۴» اینکه است که آیت روز عرفه آمد به حجّۃ الوداع و معنی آن است که چون «۵» آیت فرستاد فرایض و حدود و معالم دین از حلال و حرام و امر و نهی بتمامی فرستاده بود و پس از اینکه، امر و نهی و نسخ «۶» و تغییر و تبدیلی نیامد و رسول - علیه السّلام - پس «۷» نزول اینکه آیت هشتاد «۸» روز بیشتر در دنیا نبود تا با جوار رحمت ایزدی رفت. و اینکه قول عبد الله عباس است و سدی و جماعتی «۹» مفسران. سعید جبیر گفت و قتاده: معنی آیت آن است که دین شما تمام کردم به اتمام حج و افراد و تخصیص شما به اینکه تشریف تا هیچ مشرک را با شما در اینکه هیچ مشارکت نیست و با شما حج نکنند و برهنه گرد خانه طواف نکنند. زجاج گفت: معنی آن است که کار دشمنان کفایت کردم که دین و ملک آنکه تمام باشد که آن را منازعی قاهر نبود «۱۰» و از ائمه ما روایت کردند و از جماعتی صحابه چون جابر عبد الله انصاری و ابو سعید الخدری و غیرهما که چون رسول - علیه السّلام - در غدیر خم «۱۱» خطبه کرد و در او ذکر و تقریر ولایت امیر المؤمنین علی کرد آن مجمع پراکنده نشد تا اینکه آیت آمد که: الْيَوْمَ اَكْمَلْتُمْ لَكُمْ دینکم و اتممت علیکم نعمتی. رسول - علیه السّلام - گفت: الحمد لله الذی جعل کمال الدین و تمام النعمه و رضاه برسالتی و بولایه علی من بعدی. و روایت کرده‌اند از طارق بن شهاب که او گفت: مردی از جمله اخبار جهودان بنزدیک عمر بن الخطاب آمد و گفت: آیتی در کتاب شما بر پیغامبر «۱۲» شما فرود آمد ----- (۱). مر: خود. (۲). وز، لب: بستدیم، تب، مر، لت: پسندیدم، آج:

پسندیدیم. (۳). مر، لت: دیگر. (۴). مر: روایت. (۵). وز، تب، آج، لب اینکه. (۶). آج، لب: فسح. (۷). مر، لت از. [.....]

(۸). مر و دو. (۹). مر از. (۱۰). مر: نباشد. (۱۱). مر اینکه. (۱۲). مر، لت: به پیغمبر. صفحه: ۲۴۶ که اگر در کتاب ما بر ما [۳۶۵-

پ]

فرود آمدی ما آن روز عید گرفتمانی. گفت: و آن کدام است! گفت: الْيَوْمَ اَكْمَلْتُمْ لَكُمْ دینکم، عمر گفت: من دانم که اینکه آیت کی «۱» فرود آمد و کجا فرود آمد، و ما با رسول - علیه السّلام - حاضر بودیم و آن روز ما را عید «۲» بود و از پس ما جمله مسلمانان را عید است تا به روز قیامت. و از رضا - علیه السّلام - پرسیدند حدیث اینکه روز، گفت: عید الله الاکبر و انه فی السماء اشهر منه فی الارض، فی حدیث طویل. و در بعضی اخبار آن است که اینکه روز روز آدینه بود. و از عبد الله عباس روایت کردند که او گفت روز دوشنبه بود و از او روایت کردند که او گفت: رسول را - علیه السّلام - روز دوشنبه ولادت بود و روز دوشنبه از مکه بیرون آمد و روز دوشنبه در مدینه شد و سورة المائده روز دوشنبه آمد و الْيَوْمَ اَكْمَلْتُمْ لَكُمْ دینکم روز دوشنبه آمد. اگر گویند دین خدای تمام نبود تا اینکه روز پس اینکه روز تمام شد، گوئیم دین خدای تعالی به حسب مصلحت خدای تعالی به یک بار فرو نفرستاد بل امری از پس امری و حکمی از پس حکمی «۳» و آیتی از پس آیتی چون احکامی و امری «۴» که خدای دانست که صلاح مکلفان تا آن جاست بفرستاد «۵»، آخرش و ختم و تمامش اینکه روز بود. از اینکه جا روایت کردند که پس از اینکه روز دگر هیچ حکمی و امری و نهی نیاید «۶». جوابی دیگر «۷» از او آن است که دین در همه وقت تمام بود و لکن به اضافه با آن که پس از آن زیاده

می‌شد» (۸) چون در هر وقتی آن مقدار که بود مصلحت آن قدر بود آن تمام بود و لکن به اوقات مصلحت متغیر می‌شد خدای تعالی زیاده می‌کرد چندان که بیشتر می‌فزود» (۹) تمامتر بود به معنی آن که بیشتر بود تا به حدی رسید که بالای آن در مصلحت زیاده نبود پس «(۱۰) به اینکه وجه در اول و میانه و آخر تمام بوده باشد به آن ----- (۱). لب: که. (۲). لب: و عید. (۳). وز: بل امری و حکمی از پس حکمی. (۴). وز، تب، آج، لب، لت: اوامری. (۵). اساس، وز و مت: نفرستاد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). تب، مر، مت: نیامد. (۷). لب: جواب دگر. (۸). تب: می‌باشد. (۹). مر: می‌فرمود. [.....]

(۱۰). اساس، وز، تب و مت: من، که چون معنای محصلی نداشت با توجه به دیگر نسخه‌ها تصحیح شد. صفحه: ۲۴۷ معنی [که] «۱» بیان کردیم. وَ أَتَمَّتْ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي، و نعمت خود بر شما تمام کردم «۲» و تمام نعمت دنیا «۳» در کمال دین تو است. خدای تعالی باز نمود که نعمت نعمت دین است، برای آن که نعمت دنیا برسد و نعمت دین برساند خداوندش را به نعمتی که بنه رسد. حق تعالی شرایع به حسب مصالح مقسم کرد چه اگر بجمله «۴» فرو فرستادی بر مکلفان دشوار «۵» آمدی چون امری کردی یا نهی یا حکمی نهادی روزی چند ترفیهی «۶» دادی تا نفس ایشان به آن ساکن شدی و دل ایشان به آن موطن شدی تا آنکه که «۷» تمام شد، ختم آن به ولایت خاتم الاوصیاء کرد و آن را نعمتی ساخت که آخرین نعمتهای دینی کرد، برای اینکه تمام نعمتش خواند و تمام اینکه نعمت را که به اکمال دین مقرون کرد به ولایت مردی تمام باز بست که رضای خدای تعالی به قبول ولای او حاصل توان کرد «۸». مواهب الله عندی جاوزت املی «۹» و لیس یبلغها قولی و لا عملی لکن اشرفها عندی و افضلها ولایتی لأمر المؤمنین علی وَ رَضِيَتْ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا، بعضی مفسران گفتند: مراد به دین طاعت است اینکه جا و درست آن است که ملت است. و نصب او بر حال است اگر گویند وقتی دین اسلام چنان بود «۱۰» که خدای تعالی نمی‌پسندید به بندگانش تا اینکه روز پسندید آن را، جواب گوئیم: اینکه قول به دلیل الخطاب باشد و آن باطل است بنزدیک محققان اهل علم برای آن که رضای او دین اسلام را برای خلقان و مسلمانان اینکه روز و اینکه وقت، دلیل نکند بر نفی «۱۱» رضای او پیش از آن «۱۲». قوله: فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ اضْطُرَّ افْتَعَلَ، من الضَّرورة، جز آن است که «تا» ی افتعال قلب کردند با «طا» برای مطابقه «ضاد» در «تا»، هر دو از حروف اطباق باشند. از قراء بعضی نون را ----- (۱). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۲). مر: کردیم. (۳). وز، تب، آج، لب، لت: دینی. (۴). مر: جمله. (۵). تب، آج، لب، مر، لت: دشخوار. (۶). مر: ترفیهی. (۷). اساس و مت: آنک که. (۸). آج، لب، مر چنان که شاعر گوید. (۹). مر: امل، وز: اهلی. (۱۰). وز: وقتی چنان بود. (۱۱). تب، آج، لب: نهی، مر: وقت، لت: رفض. (۱۲). مر: پیش ایمان. صفحه: ۲۴۸ مکسور بکردند «۱» برای التقای ساکنین حملا علی المجزوم و «۲» به ضم نون خواندند لاتباع الضمّة الضمّة «۳» فی مَخْمَصَةٍ، ای مجاعة. يقال: فلان خميص البطن اذا كان جائعا، تشبیها بخميص البطن، اذا كان ضامر البطن خلقه. قال الشاعر: تراه خميص البطن و الزاد حاضر عتيد و يغدوا فی القميص المقدّد و قال اعشى ثعلبیه: تبيتون «۴» فی المشتتا ملاء بطونکم و جاراتکم غرثی بیتن خمائصا و مراد در هر دو بیت ضمور «۵» بطن است از گرسنگی دون خلقت و در معنی بیت نابغه ذبیانی است فی قوله: البطن ذو عکن خميص لئن و مراد «۶» به مخمصه در آیت مجاعت است. و مصدر است بر قول بعضی [و بر قول بعضی] «۷» اسم، غیر مُتَجَانِفٍ، نصب او بر حال است. و متجانف متمایل باشد من جنف اذا مال. يقال جنف لكذا و «۸» الی كذا، اذا مال الیه. و معنی در اینکه جا متعید است به قرینه فَمَنْ اضْطُرَّ، یعنی هر که مضطر شود و «۹» ضرورت او را حمل کند و به آن آرد که او را تناول مردار یا گوشت خوک یا بعضی از اینکه محرّمات باید کردن و حدّ آن ضرورت آن است که خایف باشد از تلف نفس، و اما «۱۰» قاهری او را الجا کند به آن، تا «۱۱» خائف باشد بر قتل اگر تناول نکند «۱۲». و عند اینکه حال رخصت است او را که از مردار تناول کند. در مقدار آن خلاف کردند که چه مقدار حلال باشد: بنزدیک ما بیش از آن نشاید که امساک رمق کند و اینکه مذهب فقهای عراق است. ----- (۱). اساس، مر، مت: نکردند، با توجه به معنی جمله و

ضبط دیگر نسخه‌ها تصحیح شد، آج، لب، کردند. [.....]

(۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت بعضی. (۳). لت: ندارد. (۴). اساس و همه نسخه بدلها، بجز آج بیتون، که چون با قاعده سازگاری نداشت، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). اساس و همه نسخه بدلها بجز آج و لت: غمور، با توجه به سیاق عبارت و خط آج، تصحیح شد. (۶). اساس و مت در هر دو بیت غمور، که چون زائد می نمود حذف گردید. (۷). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۸). مر: او. (۹). اساس و مت: ندارد. (۱۰). مر: یا. (۱۱). آج: یا. (۱۲). مر: کند. صفحه: ۲۴۹ ابو حنیفه و اصحابش و ابن ابی لیلی و ابن شبرمه و غیرهم و فقهای مدینه گفتند: روا باشد که سیر بخورد از آن. و قول اول قول عبد الله عیاس است و قتاده و مجاهد. آنگه «۱» از اینکه حال استثنا کرد [۳۶۶-ر]

حالت بغی و عدوان را در دگر آیت، فی قوله: فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ «۲»، چه اگر در اضطرار در حال بغی و عدوان بود، مباح نباشد او را تناول چیزی از اینکه معانی کردن. آنگه «۳» در بغی و عدوان خلاف کردند. قتاده گفت: معنی آن است که اگر بیرون آمده باشد برای ظلم و تعدی و راه زدنی و ضربی از ضرورت معاصی آنگه مضطر شود روا نباشد او را تناول کردن. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که غیر باغ ای غیر طالب له قاصد الیه بقصد، به طلب مردار و اینکه «۴» انواع محرّمات نشود و لا- عادی، و لا متعدّ «۵» طوره و از اندازه‌ای که او را رخصت داده‌اند من سدّ رمق او حدّ الشّیع چنان که در او خلاف کرده‌اند بنگذرد. و بعضی دگر گفتند: غیر باغ ای خارج علی الامام العادل او عاد متعدّ ظالم لغیره، چه اگر «۶» اضطرار در حالی بود که او خارج باشد بر امام عادل، روا نباشد او را تناول اینکه معنی کردن. فهذا معنی قوله: غَيْرَ مُتَّجَانِفٍ لِإِثْمٍ، اینکه لفظ هم آن معنی دارد که در دگر آیات فرمود که: فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ، بر او حرجی و بزه‌ای نیست در تناول اینکه اشیاء «۷» به مقدار سدّ رمق «۸»، در حکایات الصالحین هست که مردی بود درویش متحمّل «۹»، نام و ننگ «۱۰» با کس نگفتی و پرده حال خود فرو گذاشته داشتی و او را همسایه‌ای بود توانگر فرزند کی داشت که بس دوست داشتی آن فرزند را همسایه‌ای و خود را و قوم را تابع هوا و رضای او [داشتی، روزی اینکه کودک در خانه همسایه درویش شد و ایشان را دیگری بر سر آتش بود، کودک آن جا ----- (۳-۱). مر: آنگاه. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۳. (۴). مر از. [.....]

(۵). آج، لب: و لا- معتد. (۶). مر، لت اینکه. (۷). مر مردار. (۸). مر و. (۹). مر، لت: متجمّل. (۱۰). وز، تب، آج، لب، مر، لت. صفحه: ۲۵۰ توقّف کرد تا آن دیگ از «۱» آتش [۲] فرو گرفتند و آن مرد را «۳» اهل خانه و کودکان او از آن بخوردند و آن کودک همسایه را چیزی ندادند. آن کودک از آن جا برگشت دلتنگ و با خانه بر «۴» پدر رفت و در خانه چند گونه طبخ «۵» ساخته بودند و انواع طعام بود ایشان را، کودک گفت: مرا از اینکه که شما را هست هیچ نی باید. مرا «۶» آن می باید که فلان همسایه می پخت و پیش من بخوردند و مرا ندادند. بسیار انواع طبخ «۷» بر او عرض کردند «۸»، هیچ نخواست «۹» از آن. رنجور «۱۰» شد و کس فرستاد و آن صالح مرد «۱۱» را بخواند و گفت: ای شیخ تو همسایه من باشی، شاید که مرا از تو رنج باشد! گفت: حاشا «۱۲» چرا و از کجا افتاد «۱۳» اینکه شکایت! قصّه با او بگفت. مرد فرو ماند ساعتی و گفت: اینکه سزای است که تو می فرمایی آشکارا کردن و الا من هرگز اینکه سز «۱۴» آشکارا نکردمی. من نه برای بخیلی «۱۵» نواله به کودک تو ندادم و لکن برای آن که خدای داند «۱۶» که آن طعامی بود که خدای تعالی ما را «۱۷» مباح بکرده است و شما را مباح نیست. مرد گفت: یا سبحان الله، و «۱۸» طعامی باشد که در شرع تو را حلال باشد و ما را حلال نباشد! گفت: بلی. گفت: و آن کدام است. او برخواند: فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرٍ مُتَّجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، بگفت او را که: آنچه من می خوردم «۱۹» مرداری بود و مرا «۲۰» مباح بود [و شما را مباح نبود]. «۲۱» مرد توانگر رنجور دل «۲۲» شد و گفت: ----- (۱). مر: سر. (۲).

اساس ندارد، از وز افزوده شد. (۳-۴). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). مر، لت: طبخها. (۶). آج، لب، مر از. (۷). لب: طبخ، لت: نوع طعام. (۸). تب، آج، لب، مر، لت: عرضه کردند. (۹). اساس، وز، مت: نخواستند، با توجه به مفهوم عبارت و دیگر نسخه بدلها

تصحیح شد. [.....]

(۱۰). لت: ملول شد. (۱۱). مر: مرد صالح. (۱۲). مر: معاذ الله، لت: ای حاشا. (۱۳). اساس، مت: افتاد و، با توجه به مفهوم عبارت و دیگر نسخه بدلها «واو» حذف شد. (۱۴). مر را. (۱۵). مر از آن. (۱۶). مر: می‌داند. (۱۷). آج، لت: مرا. (۱۸). آج، لب، مر، لت: ندارد. (۱۹). مر و عیال من. (۲۰). مر: ما را. (۲۱). اساس: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲۲). مر: رنجورتر. صفحه : ۲۵۱ تو در همسایگی من و احوال تو اینکه جا رسیده و من بی‌خبر و تو هرگز نگفتی. آنگه مرد را سوگند داد «۱» که از سرای بیرون نشود و تا آنچه داشت از مال و ملک با او مقاسمت کرد «۲» و ببخشد «۳». چون فرمان یافت او را در خواب دیدند. گفتند «۴»: ما فعل الله بک خدای با تو چه کرد! گفت: رحمنی بمواساة الجار، بر من رحمت کرد به آن مواسات که با همسایه کردم. و اینکه حکایت اگر چه لایق «۵» نیست، برای آن آوردم تا بدانی که پرده بر احوال خود پوشیدن و حاجت عرض ناکردن اولیتر باشد که ربما مقصود از آن بهتر بر آید که از سؤال و تعرض. فَإِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ که خدای آمرزنده است و بخشاینده آمرزنده است گناه گذشته را و بخشاینده است بر بندگان، بر ایشان تضييق و تشدید «۶» نکند و در حال ضرورت تکلیف ایشان بر حد آن نکند که در حال اختیار. پس چون تشدید تکلیف از کرم روا ندارد تکلیف مالا یطاق از عدل کی روا بدارد! یَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ «۷»، می‌پرسند از تو که چیست که ایشان را حلال بکرده‌اند! «ما» استفهامی است و محل او از اعراب رفع است و التقدیر ای شیء احل لهم - گفت: اصحاب تو را می‌پرسند چون ذکر اینکه محارم می‌شنوند که از مطاعم و انواع طعام چیست که ایشان را حلال است! قل، بگو ای محمد و جواب ایشان بازده که: أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ بر شما حلال کرده‌اند از ذبایح آنچه حلال و پاک است و مراد به طیبات محللات است برای آن که خدای تعالی هر کجا ذکر حلال کرد آن را وصف کرد به طیب نحو قوله: وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا «۸»، و «طیب» را تفسیر به پاکیزه کرد و اینکه اختیار جَبَائِي و طبری است. و بعضی دگر «۹» گفتند: مراد به طیبات طعامهای لذیذ است و «طیب» «۱۰» را تفسیر ----- (۱). مر و خورد. [.....]

(۲). مر: مواساة. (۳). مر و یک نصیب به او داد. (۴). اساس، وز، آج، لب، مت: گفت، با توجه به مفهوم عبارت و مر و لت تصحیح شد. (۵). مر اینکه جا. (۶). مر تکلیف مالا- یطاق. (۷). مر گفت اصحاب. (۸). سوره مائده (۵) آیه ۸۸. (۹). مر: دیگر. (۱۰). آج، لب، طیب (با تشدید)، مر: طیبات. صفحه : ۲۵۲ به لذت کردند، و اینکه اختیار ابو القاسم بلخی است. وَ مَا عَلَّمْتُمْ، در کلام محذوفی هست و تقدیر آن است که: و صید ما علمتم من الجوارح، و صید آنچه آموخته باشی آن را از جوارح، و هی الكواصب «۱»، من الجرح، و هو الكسب. و الاحتراج، الاکتساب. قال الله تعالی: الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ «۲»، و هر چه صید کند از مرغان و سباع آن را جوارح گویند. واحدها جارحة. و قال الاعشى «۳» ثعلبة «۴»: ذات خد منضج «۵» میسمها یذکر الجارح ما کان جرح «۶» مُكَلِّينَ، سگبانان. و نصب او بر حال است تَعَلَّمُونَهُنَّ، می‌آموزی «۷» ایشان را از آنچه خدای آموخته باشد شما را و نصب او نیز بر حال است و تقدیر آن است که: مَكَلِّينَ مَعْلَمِينَ [۳۶۶- پ]

انتم الکلاب. حق تعالی عطف کرد صیدی که جوارح کنند در باب تحلیل بر طیبات که حلال باشد و پاکیزه. و مضاف بیفگند و مضاف الیه بر جای او بنهاد لدلالة الکلام علیه، کقوله: وَ سَأَلَ الْقَرِيَةَ «۸». و در جوارح خلاف کردند: مذهب ما آن است که آیت مختص است به کلاب الصید و جز به سگ صید «۹» آموخته صید نشاید کردن و به هیچ نوع از انواع جوارح از یوز و باز و چرخ و باشه و انواع آنچه صید کند، صید کردن روا نباشد. و اگر کنند حلال نباشد و اینکه قول عبد الله عمر است و ضحاک و سدی و مجاهد و ابن جریج. و روایت کرده‌اند از باقر و صادق - علیهما السلام - و مذهب ابو حنیفه و اصحابش و شافعی و مالک و ربیع و ثوری آن است که به جمله جوارح از مرغ و جز مرغ صید روا باشد «۱۰» چون معلّم باشد. و حسن بصری و نخعی و احمد و اسحاق گفتند به همه چیز صید روا باشد مگر به سگ سیاه یکرنگ که نشاید و ظاهر آیت اگر چه بر عموم است، من قوله: مِنَ الْجَوَارِحِ، و لکن تخصیص اینکه عموم هم در آیت است، من قوله «۱۱»: مُكَلِّينَ، و به ----- (۱).

- وز: الكواست. (۲). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۱. (۳). مر بن، لت بنی. (۴). تب شعر. (۵). تب، لب، لت: منصح. [...]
- (۶). آج: اجترح. (۷). وز، تب، لب، مت: فی اموری. (۸). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۹). تب، آج، لب، لت: صیدی. (۱۰). وز: نباشد. (۱۱). لب من. صفحه: ۲۵۳ اتفاق چرخ‌دار و بازدار و یوزدار «۱» مکلب نخوانند و مکلب جز سگبان نباشد. مفسران گفتند بعضی که مراد به کلب معلّم سگ صیدی است. دگر آن که طریقه احتیاط اقتضای «۲» اینکه می‌کند چه بر اینکه قول اتفاق است «۳» و در آن قولها خلاف «۴» است. و شرط سگ نیز آن است که معلّم باشد و سه شرط باید تا سگ معلّم باشد: یکی آن که چون فرو فرستی بشود و چون زجرش کنی منزجر شود و سه «۵» آن که آنچه بگیرد بنخورد و اینکه معانی از او بدفعات حاصل شود چندان که در عادت گویند معلّم شد. «۶» و مذهب شافعی هم چنین «۷» است. و ابو حنیفه گفت «۸»: چون دو بار چنین بکند کفایت باشد در آن که معلّم [بود] «۹». و ابو یوسف و محمد گفتند: به سه بار معلّم شد «۱۰» هر صیدی که به سگی معلّم کنند حلال باشد چون او را بکشد و از او بنه خورد. اگر بخورد، عطا گفت: مردار باشد و عبد الله عباس گفت: بنشاید خوردن. و در اخبار چنین آمد. جز که بنزدیک ما اعتبار به آن است که اگر معتاد باشد خوردن صید را صید او بنشاید خوردن «۱۱». چون از او بخوردن و اگر «۱۲» بنادرد «۱۳» افتد و احابین «۱۴»، باکی نباشد. و شافعی را دو قول است. و ابو حنیفه گفت: بنشاید خوردن به هیچ وجه بیان کردیم که صید جز سگ معلّم بنشاید خوردن. فاما دگر جوارح از مرغان و سیاح آنچه ایشان صید کنند و مرد آن را زنده دریابد و بکشد، حلال باشد. و اگر مرده «۱۵» یابد او را در چنگال ایشان حرام باشد «۱۶» بنزدیک ما و بنزدیک فقها روا باشد چون معلّم باشد «۱۷». و اینکه قول حسن بصری است و مجاهد و ----- (۱). آج، لب: ندارد. (۲). مر: تقاضای.
- (۳). وز: ندارد. (۴). آج، لب: اختلاف. (۵). تب، آج، لب: سیوم. (۶). آج، لب: باشد. (۷). آج، لب: همچنین، مر: هم چو اینکه. (۸). مر: گوید. [...]
- (۹). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شده. (۱۰). تب، آج، لب، مر، لت: شود. (۱۱). اساس و مت و در اخبار چنین آمد، که زائد به نظر رسید. (۱۲). آج، لب، مر: ندارد. (۱۳). مر، لت: بنادر. (۱۴). آج، لب، لت، مر: احابین. وز کنار اینکه کلمه افزوده: یعنی احیانا. (۱۵). مر در. (۱۶). همه نسخه بدلها بجز مت: حلال نباشد. (۱۷). مر، لت: بود. صفحه: ۲۵۴ طاووس و خیمه «۱» و مغربی. و روایتی از عبد الله عباس و باقر- علیه السلام- «۲» و اینکه فتوی نیست ما را و اینکه روایت از ایشان در «باز» است و «یوز»، پس دون سایر سیاح و طیور سگ معلّم اگر از خون صید چیزی بخورد و گوشتش نخورد، حلال باشد. و جمله فقها «۳» چنین گفتند مگر نخعی که او گفت: حکم خون حکم گوشت است. نام خدای بردن عند ارسال الکلب و رمی السهم واجب است بنزدیک ما اگر بقصد رها کند صیدش حلال نباشد و اگر به نسیان بود حلال باشد. و مذهب ابو حنیفه و سفیان هم اینکه است و ابو یوسف و محمد «۴». امیرا داود و ابو ثور و شعبی گفتند: شرط تحلیل تسمیه است، اگر رها کند عامدا او ناسیا حلال نباشد و شافعی گفت: مستحب است، اگر نکند باکی نباشد، آن جایگاه که سگ معلّم آن صید به دندان بگیرد پلید نباشد و واجب نبود شستن آن. و شافعی گفت: پلید باشد. و آن که باید شستن یا نه، بر دو قول است: چون مردی مسلمان سگی معلّم را فرو گذارد و گبری سگی فرو گذارد سگ گبر صید بگیرد و بنه کشد و سگ مرد مسلمان به او رسد و از او بستاند و بکشد حلال باشد و مذهب شافعی هم چنین «۵» است. و ابو حنیفه گفت: حلال نباشد چون سگ صید بگیرد و بنه کشد و مرد به او رسد و نیز نکشد از آن که در نیابد او را و بمیرد، حلال نباشد، و مذهب ابو حنیفه اینکه است. و مذهب شافعی آن است که روا باشد «۶» چون سگ معلّم را برانگیزد بر صیدی معین به «۷» نام خدای سگ صیدی دیگر بگیرد، حلال باشد. و مذهب ابو حنیفه و مذهب شافعی هم چنین است «۸». مالک گفت: حلال نباشد چون سگ از خویشتن برانگیخته شود بی آن که صاحبش برانگیزد و صید را بکشد، حلال نباشد. و مذهب جمله فقها هم چنین «۹» است مگر اصم که او گفت: حلال باشد. ----- (۱). لت:
- خیمه. (۲). همه نسخه‌ها بجز مت بر. (۳). مر، لت هم. (۴). لب و. (۵). تب: همچنین. [...]

(۶). آج، لب: نباشد. (۷). مر غیر. (۸). اساس و مت: آن است، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). آج: همچنین. صفحه : ۲۵۵ چون صیاد به سگ معلّم جهود یا ترسا باشد آن صید حلال نباشد برای آن که تسمیه شرط است و او «۱» نام خدای نبرد «۲» بر حقیقت. و جمله فقها گفتند: حلال باشد و اگر گبر باشد یا بت پرست باتفاق حلال نباشد. و اگر صیاد را پدر و «۳» مادر گبر یا بت پرست نباشد باتفاق حلال باشد و اگر صیاد را پدر یا «۴» مادر گبر یا بت پرست باشد، بنزدیک ما هم حلال نباشد. [۳۶۷- ر]

و ابو حنیفه هم اینکه «۵» گفت. و شافعی گفت: اگر پدر گبر باشد شاید صید او خوردن «۶». و اگر مادر «۷» گبر باشد علی قولین. تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ، بعضی مفسران گفتند: «من» به معنی کاف تشبیه است. ای کما علمکم الله و اینکه از کلام عرب معروف نیست. و «من» به معنی کاف تشبیه نیامد و حمل کردن او بر ظاهر اولیتر باشد. و «من» تبعیض راست ای بعض ما علمکم الله. فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ، صورت امر دارد و معنی اباحت است، کقوله: وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا «۸»، و در اینکه آیت دلیل است بر آن که آنچه سگ از او بخورد روا نباشد برای آن که چون معتاد باشد خوردن آن را، امساک برای خود کرده باشد نه برای شما. و شافعی در قدیم گفت: اگر خوردن او صید را عقیب قتل باشد حلال بود. و در جدید بر دو قول گفتند «۹». یکی آن که حلال [باشد و اینکه مذهب مالک است و عبد الله عمر و سعد ابو وقاص و سلمان الفارسی و قولی دیگر آن که حلال] «۱۰» نباشد و اینکه قول عبد الله عباس است و حسن بصری و شعبی و نخعی. و آنچه پیش از آن صید کرده «۱۱» و نخورده حلال باشد، قولاً واحداً. و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: اینکه که از او چیزی بخورده باشد «۱۲» حلال نبود ----- (۱). مر: ایشان. (۲). مر: نبرند. (۳). وز، تب، مر، لت: یا. (۴). وز. و. (۵). مر: هم چنین. (۶). وز، تب، آج، لب: شاید خوردن صید او. (۷). وز و پدر. (۸). سوره مائده (۵) آیه ۲. (۹). همه نسخه بدلها بجز مت: گفت. (۱۰). اساس، وز، تب، لب و مت: افتادگی دارد با توجه به آج و سیاق عبارت افزوده شد. [.....]

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز مت باشد. (۱۲). اساس، وز، مت، آج، لب: نخورده باشد. با توجه به تب و معنی عبارت تصحیح شد. صفحه : ۲۵۶ باقی و نیز آنچه پیش از آن گرفته باشد و نخورده. مذهب بعضی «۱» فقها چنان است که اگر ثلثی نخورده باشد «۲» باقی حلال باشد. و مذهب بعضی آن است که اگر یک پاره مانده باشد و باقی «۳» نخورده باشد «۴» حلال بود. و آنچه مذهب ماست بیان کردیم. وَ اذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ، امر است بر سبیل و جوب و امر «۵» قرآن به ظاهر محمول بود بر وجوب تا دلیلی پیدا شدن بر آن که ندب است. و بعضی مفسران گفتند: «من» زیادت است فی قوله: مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ، چنان که زیادت است، فی قوله: وَ يُكْفَرُ «۶» وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَرِيعَ الْحِسَابِ، آنکه «۴» بندگان خود را وصایت «۵» کرد تا از او بترسند و از معاصی او بپرهیزند «۶» که وقت حساب او نزدیک است و او زود حساب است و اختلاف احوال در او بگفتیم. الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ - الْآيَةُ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که، حلال کردند شما را و بگفتیم که مانند اینکه الفاظ از ابنه «۷» مجهول با خدای تعالی مضاف بود الا آن که دلیلی «۸» راه نماید بر آن که نه «۹» فعل خداست. و در طیبیات دو قول گفتند که بیان کردیم از محللات و مستلذات و آیت به ظاهر دلیل آن می کند که هر چه ملذوذ و مشتتهی و مستطاب بود حلال است، الا ما اخرجہ الدلیل و طعام الذین اوتوا الكتاب حل لکم. مذهب ما آن است که اینکه طعام که در آیت اضافه کرد با اهل کتاب، مراد جوب است و لفظ طعام کلام عرب بر گندم و جو غالب باشد. فامّا طعامی که ایشان به دست خود مباشرت کنند از مطبوخات و مایعات «۱۰» حلال نباشد و پاک نباشد چه ایشان پلیدند و نجس العین اند بنزدیک ما. و امّا ذبایح «۱۱» ایشان هم حلال نباشد برای آن که از شرط استحلال او تسمیه است و ایشان تسمیه نکنند و اگر کنند نه نام خدای برده باشند نام معبود خود برده باشند معبودی که اعتقاد کرده اند که عزیر پسر اوست و دین موسی و عیسی مؤید «۱۲» بکرده است و محمّد را تصدیق نکرده است و آن نه خدای است جل جلاله، و آنچه چنین بود ذبیحه «۱۳» باشد نه به نام خدای کشته «۱۴» حرام باشد لقوله وَ مَا أَهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ، و بیشتر مفسران بر آنند که -----

----- (۱). تب، آج، لب، مر: و یا سگ بر گماریم. سگ معلّم. (۲). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. [.....]

(۳). تب، مر، لت: در یابید. (۴). مر: آنگاه. (۵). مر: وصیت. (۶). آج، لب، مر، لت: بپرهیزند. (۷). آج، لب: بنیت، مر: نسیبه. (۸). آج، لب: دلیل. (۹). لت: ز. (۱۰). تب: مایعات. (۱۱). مر: ذبح. (۱۲). مر، لت: مؤبّد. (۱۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: ذبیحه. (۱۴). مر شده. صفحه: ۲۶۱ طعام بر عموم است و ذبایح در او «۱» داخل است و اینکه قول بعضی اصحابان «۲» ماست. و قول بلخی و طبری و جبائی از مفسّران و جمله فقها گفتند روا باشد، و شافعی را در اضحیه دو قول است یکی آن که روا باشد چون اهل ذمه کشند و قول دیگر آن که مکروه باشد قوله: وَطَعَامُكُمْ حَلَّ لَكُمْ، و طعام شما که مسلمانانید «۳» نیز «۴» حلال است ایشان را اگر گویند اینکه چه معنی دارد و ایشان بتحلیل ما استحلال نمی کنند. گویم از اینکه دو جواب است یکی آن که خدای تعالی حلال بکرده است ایشان را اگر استحلال کنند و اگر نه. دوم آن که خدای تعالی ما را رخصت داد که طعام خود به ایشان دهیم [۳۶۸-ر]

و اگر حرام بودی بر ایشان روا نبودی ما را طعام به ایشان «۵» دادن و قوله: وَ الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ، یعنی و احلّ لكم المحصنات، و حلال بکردند «۶» شما را عقیف و زنان پارسا «۷» از جمله مؤمنان و گفته‌اند مراد زنان آزاداند و اینکه دلیل نکند بر آن که ما سواهن حرام است برای آن که اینکه دلیل الخطاب باشد و تحلیل آن به دلیلی دیگر دارند «۸» و «۹» خلاف نیست اگر عقد بند بر زنان ناپارسا عقد درست باشد جز که تارک افضل بوده باشد و همچنین عقد بر پرستار روا باشد و درست باشد. آنگاه مفسّران خلاف کردند در آن که مراد به اینکه محصنات چیست! بعضی گفتند: مراد زنان آزادند سوا «۱۰» اگر عقیفه باشند اگر فاجره و پرستاران «۱۱» اهل کتاب را حرام داشتند به همه وجهی، لقوله تعالی: وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ قَبَائِكُمْ الْمُؤْمِنَاتِ «۱۲» و لقوله تعالی: فِي هَذِهِ آيَةُ وَالْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ، و اینکه قول مجاهد است و طارق بن ----- (۱). مر: آن. (۲). لت: اصحاب. [.....]

(۳). مر: مسلمان. (۴). مر: پس. (۵). آج، لب: بدیشان. (۶). اساس، وز، مت: نکردند، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر را. (۸). کذا در اساس، مت: دارند، وز، تب، آج، لب، مر، لت: دانند. (۹). مر به. (۱۰). لت: سوا. (۱۱). لت: پرستار. (۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۲۵. صفحه: ۲۶۲ شهاب و عامر الشعبی و حسن و قتاده و بعضی دگر گفتند: مراد عقیف‌اند و پارسایان اگر آزاد باشند و اگر برده و ایشان روا داشتند عقد بستن بر بردگان اهل کتاب و اینکه قول نیز روایت کرده‌اند از مجاهد و سفیان و ابراهیم و قتاده و حسن در روایتی دیگر. آنگاه خلاف کردند فی قوله: وَ الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، بعضی گفتند: عام است در عتائف اهل کتاب سوا «۱» اگر آزاد باشند و اگر برده و اگر ذمی باشد و اگر حربی و بر اینکه قول محصنات را تفسیر بر عتائف باشد. بعضی دگر گفتند: مراد به محصنات زنان آزادند اگر حربی باشد اگر ذمی. و شافعی گفت: مراد آنانند که از نسل بنی اسرائیل باشند دون آنان که در میان ایشان «۲» از دگر ملت‌ها. و بعضی دگر گفتند: مراد آنانند که ذمی باشند از جمله ایشان دون آنان که حربی باشند و اینکه قول عبد الله عتّیاس است. و اختیار محمّد جریر طبری آن است که مراد زنان آزادند از مؤمنان و از اهل کتاب و بنزدیک ما عقد نکاح نشاید بستن نکاح دوام بر اهل کتاب لعموم قوله: وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ «۳»، و لقوله: وَ لَا تُمَسِّكُوا بِعَصَمِ الْكَوْفَرِ «۴»، در تاویل اینکه آیت چنین گفته‌اند که مراد بقوله: وَ الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ، آن است که جماعتی مسلمانان مکروه می داشتند عقد بستن بر زن مؤمنه که از کفر در ایمان آمده بود «۵» و بر فطرت اسلام زاده نبود خدای تعالی به آن آیت بیان کرد که حرج نیست در آن. و اما قوله: وَ الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، اینکه را تخصیص کردند به آنان که اسلام آوردند از جمله ایشان و اینکه قول اختیار ابو القاسم بلخی است و یا تخصیص کنند «۶» نکاح متعه «۷» یا به ملک یمین برای آن که به اینکه دو وجه روا باشد. و ابو الجارود روایت کرد از باقر علیه السلام که او گفت: اینکه آیت منسوخ است. بقوله: وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ «۸» و مانند اینکه روایت کرده‌اند از ----- (۱). لت: سوا. (۲). (۱). لت: سوا. (۲). وز،

آج، لب، مر، لت باشند. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۱. (۴). سوره ممتحنه (۶۰) آیه [.....]

(۵). مر: باشد. (۶). تب، لت به. (۷). آج، لب، مر را. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۱. صفحه: ۲۶۳ صادق- علیه السلام- اذا آتیتموهن- اجورهن- چون بداده باشی مهرهای ایشان و مهر در برابر استمتاع بود و اینکه قول عبد الله عباس است و جمله مفسران. مُحَصِّنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ، نصب هر دو بر حال است و در معنی محصنین دو قول گفتند یکی آن که عاقدین علیهن در حال آن که بر ایشان عقد بندی (۱). و قول دگر آن است که در آن حال که شما پارسا باشید نه زنا کننده و سفاح زنا باشد لسفح (۲) الماء برای ریختن آب و اگر چه در حلال اینکه معنی باشد و لکن به عرف مخصوص شده است و لَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ نه بر سیل صداقت و دوست گرفتن و اخدان جمع خدن باشد و الخدن و الخدین الصّدیق و المخادنه المصادقه (۳) و در عرب عادت (۴) بودی مردی زنی را به دوست گرفتی یا زنی مردی را بمنزله نکاح ساختندی (۵) و خدای تعالی از آن نهی کرد گفت: اینکه مناکحت به ایشان بر سیل نکاح باید نه بر سیل سفاح و دوست گرفتن. وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ، هر که او به ایمان کافر شود گفتند: معنی آن است که هر که کفر آرد ببدل ایمان و گفتند: معنی ایمان اقرار باشد بالله و انبیائه و کتبه هر که کفر آرد به آنچه واجب است که به آن ایمان آرند. و گفتند: معنی آن است که هر که کفر آرد یعنی جحود کند تصدیق و اقرار را و اینکه بر ظاهر خود باشد فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ عمل و کردار او باطل شود یعنی اعمال او بر وجهی افتد که بر او هیچ ثواب نباشد و لکن چون در ظاهر صورت واقع دارد حیوط برای آن گفت و الا معنی آن است که عمل او هیچ به موقع (۶) قبول نیوفتد برای آن که از شرط قبول عمل آن است که ایمان صحیح بر او مقدم باشد و ارتداد بنزدیک ما درست نیست (۷) لَمَا يُؤَدِّي إِلَى الْإِحْبَاطِ أَوْ الْجَمْعِ بَيْنَ الثَّوَابِ (۸) و الْعِقَابِ عَلَى سَبِيلِ الدَّوَامِ عَلَى مَا بَيَّنَّاهُ فِيمَا مَضَى وَ هُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ و (۹) در قیامت از جمله ----- (۱). تب: بندید. (۲). آج، لب، مر: لیسفح. (۳). مر: الصداقه. (۴). تب، لت که. (۵). تب، آج، لب، مر، لت: شناختندی. (۶). لت: محل. (۷). مر: نباشد. (۸). مر: الصواب. (۹). دگر نسخه بدلها بجز مت او. صفحه: ۲۶۴ زیانکاران باشد [۳۶۸-پ]

تشبیه کرد او را به بازرگان (۱) و عمر او را به سرمایه و ثواب او را که مستحق باشد به سود، و عقاب او را که بر افعال قبیح باشد او را باشد او را به زیان بازرگان جعلنا الله من الفائزين برحمته. قوله:

[سوره المائدة (۵): آیات ۶ تا ۱۱]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۶) وَ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۸) وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ (۹) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (۱۰) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ هَاهُمْ قَوْمٌ أَنْ يَسْأَلُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۱)

[ترجمه]

ای آنان که ایمان آورده‌اید چون (۲) برخیزید به (۳) نماز بشوید رویه‌ایتان و دست‌هایتان تا برسند (۴) و مسح کنید (۵) بر سرهایتان و

پاهایتان تا به کعبها، و اگر باشید جنابت رسیده غسل بکنید، و اگر باشید بیماران یا بر سفر، یا آید به یکی از شما به حاجتگاه یا نزدیکی کنید با زنان و نیاید آب تیمم کنید به خاکی پاک بمالی به روهایتان و دستهایتان از او. نمی‌خواهد خدای تا کند بر شما از تنگی. و لکن می‌خواهد تا پاک کند شما را و تمام کند نعمت او بر شما تا همانا شکر کنید. و یاد کنید نعمت «۶» خدای بر شما، و عهد او آن که گرفت بر شما چون گفتید: شنیدیم و فرمان بردیم «۷» و بترسید از خدا که خدا داناست به آنچه در دلهاست. ای آنان که گرویده باشید باشید استادگان خدای گواهان به راستان و ندارد «۸» شما ----- (۱).
 لت: بازرگانان. [.....]

(۲). آج، لب خواهید. (۳). آج، لب سوی. (۴). تب، لت: ارشنه، آج، لب: مفصل و ذراع و عضد. (۵). آج، لب: کنید. (۶). آج، لب: نیکویی. (۷). آج، لب: فرمانبرداریم. (۸). آج، لب: باعث نشود. صفحه: ۲۶۵ را دشمنی گروهی بر آن که داد نکنی داد کنی که او نزدیکتر است به پرهیزکاری و بترسید از خدا که خدا داناست به آنچه شما می‌کنید. وعده داد خدای آنان را که گرویدند و کردند نیکوها که ایشان را بود آموزش و مزدی بزرگ. و آنان «۱» کافر شدند و دروغ داشتند آیات ما را ایشان اهل دوزخ‌اند. ای آنان که گرویده یاد کنید نعمت خدای بر شما چون همت «۲» کردند گروهی که بگسترنند «۳» به شما دستهای خود بازداشت دستهای ایشان از شما و بترسید از خدای و بر خدای بگو تا توکل «۴» کنند گرویدگان. قوله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ - الآية، خدای تعالی جل جلاله به اینکه آیت خطاب کرد با جمله مؤمنان و ایشان را امر کرد به طهارت نماز در وقت نماز و اما کافران داخلند خطاب به دلیلی دگر چنان که پیش از اینکه بیان کردیم خدای تعالی گفت: ای آنان که گرویده‌اید «۵». إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ، بعضی اهل معانی گفتند: معنی آن است که اگر ادرتم القیام الی الصلوة، چون خواهی «۶» که به نماز قیام کنی «۷» و نظیره قوله: فَبِإِذَا قرأت القرآن «۸»، یعنی اگر ادرت قراءه القرآن و مثله قوله: وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ «۹»، یعنی اگر ادرت قیامه الصلوة و اگر کلام بر ظاهر رها کنند و تقدیر اینکه محذوف نکنند هم معنی [۳۶۹- ر]

مستقیم باشد برای آن که اگر ظرف زمان مستقبل بود و ظرف را ----- (۱). تب، آج، لب که. (۲). آج، لب: قصد. (۳). آج، لب: بکشایند. (۴). آج، لب: اعتماد. (۵). آج، لب، مر: گرونده و ایمان آورده. (۶). وز، لت: خواهید. (۷). وز، لت: کنید. [.....]

(۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۸. (۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۰۲. صفحه: ۲۶۶ عاملی باید و اذا بمنزله شرط است او را جوابی باید و جواب او عامل بود در او «۱» و اینکه جا جواب اذا و عامل در او فاعلسلواست و تقدیر آن است که: «فاعلسلوا و جوهکم وقت قیامکم الی الصلوة» در آیت دلیل است بر آن که طهارت نماز به وقت نماز واجب است و پیش از آن واجب نیست و بر اینکه اجماع است برای آن که خدای تعالی امر کرد به طهارت که امر است بغسل الوجوه و الایدی و المسح بالرأس و الرجلین معلق بکردن به وقت قیام به نماز و به اجماع پیش از وقت نماز قیام نکنند به نماز و اگر کنند مجزی نباشد. آنکه خلاف کردند در آن که هر گاه که قیام کند به نماز طهارت بر او واجب باشد یا نباشد مذهب ما و بیشتر فقها و مفسران آن است که در آیت محذوفی مقدر است و آن آن است که: اذا قمت الی الصلوة و انتم علی حدث او علی غیر طهر فاعلسلوا و اینکه قول عبد الله عباس است و سعد بن وقاص و ابو موسی اشعری و جابر عبد الله انصاری و ابراهیم و حسن «۲» و ضحاک و سدی و ابو العالیه و سعید بن المسیب و اختیار طبری و بلخی و جبایی و زجاج است. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که: اذا قمت من نومکم الی الصلوة چون از خواب برخیزید به نماز و اینکه هم آن قول باشد جز که آن قول عامتر بود و اینکه خاصتر برای آن که خواب به شرط آن که غالب باشد بر سمع و بصر هم از نواقض طهارت است و اینکه قول ابن زید است و سدی و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که هر وقت به نماز برخواید خاستن وضو باید کردن. و اینکه قول عکرمه است. و روایتی است از امیر المؤمنین - علیه السلام - و قول اول درست تر است. و آنچه از امیر المؤمنین - علیه السلام - روایت کرده‌اند محمول باشد بر فضل و استحباب برای آن که فضل و ثواب در آن بود که عند هر نمازی

تجدید وضو کند. و امّا اگر نماز شبان روزی به یک وضو بکند روا باشد. و بعضی دیگر گفتند: در بدایت اسلام طهارت نماز کردن «۳» عند «۴» هر نمازی واجب بود خدای تعالی اینکه حکم منسوخ بکرد بتخفیف و اینکه قول از عبد الله عمر ----- (۱). مر: آنجا. (۲). لت: حسن بصری. (۳). آج، لب: کردند. (۴). مر: نزد. صفحه: ۲۶۷ روایت کرده‌اند و اینکه حدیث عبد الله بن حنظله بن ابی عامر غسیل الملائکه روایت کرد که خدای تعالی عند «۱» هر نمازی وضو واجب کرد در ابتدای اسلام آنکه منسوخ کرد آن را به استحباب مسواک کردن. و بریده الأسلمی روایت کرد که رسول - علیه السلام - عند هر نمازی وضو تازه کردی تا به آن سال که فتح مکه کرد آن سال چند نماز به یک وضو کرد. عمر خطاب گفت یا رسول الله هرگز چنین نکردی. گفت قصد کردم تا مردمان بدانند که وضو کردن عند هر نمازی واجب نیست. علی بن الحسین المغربی گفت: معنی قتمت عزمتم است و قیام در آیت به معنی عزم است و شاعر گفت رشید را: ما قاسم دون الفتی ابن امه و قد رضیناه فقم فسمه رشید گفت به اعرابی راضی نه‌ای به آن که عقد کار او نشسته کنیم تا ما را قیام فرمودی گفت: قیام عزم لا- قیام جسم. و قال حریم «۲» الهمدانی: فحدّثت نفسی أنّها او خیالها اتانا عشاء حین قمنا لنهجعاً ای حین عزمنا للهجوع. و بعضی دیگر گفتند: مراد به آیت اعلام رسول است - علیه السلام - به آن که وضو بر او واجب نیست [الما آنکه که نماز خواهد کردن و اما پیش از آن واجب نیست «۳» چه بعضی مردمان گمان بردند «۴» که عند هر فعلی که ابتدا خواهند کردن وضو باید کردن، خدای تعالی به اینکه آیت بیان کرد که آن واجب نیست الا عند نماز تا در خبر آوردند که اگر کسی بر وضو نبودی کسی او را سلام کردی جواب ندادی تا وضو باز نکردی حق تعالی اینکه حکم منسوخ کرد به تخفیف، قوله: فَأَغْبِئُوا وُجُوهَكُمْ، رویها «۵» بشوی «۶» و حد «۷» غسل اجراء الماء علی العضو باشد، آب بر عضو روان کردن در حال اختیار و فراخی چنان که سایل شود از او، در حال عذر و ضیق مثل الدهن شرعا ----- (۱). مر: در. (۲). مر: جریر. (۳). اساس، مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). لت: برند. (۵). لب: رویهای. (۶). تب، مر، لت: بشوید. (۷). وز: جمله. صفحه: ۲۶۸ و اما حد روی بنزدیک ما از آن جا که موی سر باشد تا محادر موی زنخدان بر درازنا و پهنا چندان که انگشت مهین و میانین بر او بگردد و هر چه از آن خارج باشد از روی نیست و شستن آن واجب نیست و فقها در طول ما را موافقت کردند و در عرض گفتند از گوش تا گوش جز مالک که او گفت: آن سپیدی که میان موی و میان گوش باشد از روی نیست. و زهری گفت: آنچه برابر چشم نگریده «۱» باشد از گوشت «۲»، شستن آن واجب بود. و اما آب رانندن بر آنچه فرو گذاشته بود از محاسن «۳» واجب نیست بنزدیک ما نه از طول و نه از عرض و اینکه مذهب ابو حنیفه است و یک قول شافعی و اینکه قول اختیار مزنی است و آب به اصول مویها رسانیدن از محاسن و ابرو و شارب واجب نیست و مذهب ابو حنیفه همچنین است و شافعی گفت واجب است و تخلیل اللّحیه واجب نیست بنزدیک ما. و مذهب شافعی آن است که خلال کردن محاسن را سنت است و اسحاق و ابو ثور و مزنی گفتند واجب است و ابو حنیفه را دو قول است یکی آن که آب بر ظاهر موی رانندن واجب است و دیگر آن که بر ریع [۳۶۹-پ] محاسن واجب است و جماعتی دیگر گفتند: هر چند ظاهر است چشم را و داخل نیست چون دهن و بینی از آغاز موی سر تا محادر «۴» موی زرخ و از گوش تا گوش از روی است و آب بر او رانندن واجب باشد و آنچه در زیر موی است از موی سر که فرو گذاشته بود و در زیر موی محاسن از روی نیست و عرض از گوش تا گوش گفتند و اینکه قول ابراهیم النخعی است و مغیره و حسن بصری و ابن سیرین و شعبی و زهری و ربیع و قتاده و القاسم بن محمد و عبد الله عباس و عبد الله عمر و اینکه مذهب ماست جز که در عرض خلاف افتاد و عبد الله عمر و قتاده و حسن گفتند: گوشها از سر است در حد روی نیاید و گروهی دیگر گفتند: از موی سر تا کناره زنخدان و از گوش تا گوش از روی است ظاهراً و باطناً و اینکه روایت نافع است از عبد الله عمر و ابو موسی اشعری و مجاهد و عطا و حکم و سعید جبیر و طاووس و ابن سیرین و انس مالک و ابو ایوب و ابو امامه و قتاده و ----- (۱). تب، لت: نگرنده. [.....]

(۲). وز، تب، آج، لب، مر: گوش، لت: روی. (۳). آج، لت آب بر او راندن. (۴). آج: مجاور. صفحه: ۲۶۹ عمار بن یاسر اینکه جمله به تحلیل شعر اللّحیه (۱) گفتند. و اما اندرون دهان شستن و آن که از جمله روی شمرند (۲) و (۳) مجاهد و قتاده و حماد گفتند و شعبی گفت: پیش گوش از جمله روی است واجب باشد شستن و پس گوش را مسح باید داد. دلیل بر صحت (۴) ما از اینکه مذاهب آن است که آنچه ما گفتیم اجماع امت است بر غسل آن و بر آن که از جمله روی است و آنچه دیگر فقها گفتند بر آن اجماع نیست و بر آن دلیل نیست هر که زیادت آن دعوی کند بر او دلیل باشد و ایدیکم، عطف است بر و جوهکم، واجب کند که بر اعراب او باشد و در حکم او مشارک باشد و دستها (۵) را خدای تعالی حدّ نهاد بقوله: اِلَى الْمَرَافِقِ، و هی جمع مرفق و هو موضع (۶) اَلَّذِي يَرْتَفِقُ عَلَيْهِ اِي يَتَكَ (۷) و خلاف افتاد در آن که الی به معنی انتهای غایت است یا به معنی مع است بنزدیک ما الی به معنی مع است برای آن که الی در کلام عرب و قرآن به معنی مع بسیار آمد بقول: خذ هذا الی ذاک ای مع ذاک (۸). قال الله تعالی: مَنْ اَنْصَارِي اِلَى اللّهِ (۹) المعنی مع الله. و قال (۱۰) تعالی: وَلَا تَأْكُلُوا اَمْوَالَهُمْ اِلَى اَمْوَالِكُمْ (۱۱)، ای مع اموالکم. و قال الشاعر امرؤ القیس: له كفل كالدّعص لئیده التدی الی حارك مثل الزتاج المضبب ای مع حارك و قال النابغة الجعدی: و لوج ذراعین فی برکة الی جوج رهل المنكب ای مع جوج بر اینکه قول حد داخل باشد در محدود مرافق شستن واجب باشد و بنزدیک ما ابتدا از مرافق باید کردن و انتها به کناره انگشتان و فقها در وجوب غسل مرفقین موافقت کردند مگر زفر و مالک بن انس. و شافعی گفت: خلافی نمی دانم در وجوب غسل مرافق. ----- (۱). مر: شعر لحيه. (۲). آج، لب: شمرند: (۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: ندارد. (۴). وز، تب، آج، لب، مر، لت مذهب. (۵). لب: دستهای. (۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت: هو الموضع. (۷). لت: متكاء. (۸). اساس، وز، مت: ذالك، با توجه به تب تصحيح شد. (۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۵۳. (۱۰). وز، تب، آج، لب الله. (۱۱). سوره نساء (۴) آیه ۲. [.....]

صفحه: ۲۷۰ اما ابتدا از مرافق جمله فقها خلاف کردند ما را و به آیت تمسک کردند به لفظ الی و آن که انتها (۱) غایت را باشد، و جواب از او آن است که اگر چه الی بمعنی انتهای غایت مستعمل است به معنی مع هم مستعمل است چنان که گفتیم و ظاهر استعمال دلیل حقیقت کند باید تا هر دو حقیقت باشد. دلیل دیگر بر صحت مذهب ما در اینکه باب طریقه احتیاط است و آن که اجماع است بر آن که هر که آن کند [که] (۲) ما گفتیم ذمه او بری باشد یقین و آن که خلاف آن کند که ما گفتیم ذمه او بری باشد دلیلی نیست بر براءت ذمه او. زجاج گفت: اگر گویند الی به معنی مع است لازم آید که تا به (۳) دوش بیاید شستن برای آن که اسم متناول است آن را گوئیم اگر ما را با ظاهر رها کنند چنین گوئیم جز که دلیل برخاسته است از جهت اجماع که ماورای مرفق نباید شستن و روی دستها یک بار شستن واجب است به ظاهر آیت دو بار سنت است به اخبار متواتر و سه بار ممنوع است به اخباری که روایت کرده اند از رسول صلی الله علیه و آله و از اهل البیت علیهم السلام قوله: وَ اَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ، و در صفت مسح خلاف کردند. بعضی گفتند: مسح کند به کمتر (۴) آنچه نام مسح بر او (۵) آید چه بیش از اینکه واجب نیست. و اینکه مذهب ماست و قول عبد الله عمر است و القاسم بن (۶) محمّد و عبد الرحمن بن ابی لیلی و ابراهیم (۷) و شعبی و ثوری، و مذهب شافعی است و اصحاب او و اختیار طبری است. و ابو حنیفه و ابو یوسف [و] (۸) محمّد بن الحسن گفتند: مسح به کمتر از سه انگشت نشاید. و مالک گفت: مسح دادن بر همه سر واجب است و بنزدیک ما مسح بر مقدم سر دادن واجب باشد و هیچ فقیه (۹) اعتبار نکرد جز که گفتند: مسح بر هر جای (۱۰) که ----- (۱). مر، لت: انتها. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: ندارد. (۴). مر: کمترین. (۵). تب: بروی. (۶). اساس و همه نسخه بدلها: و القسم بن. (۷). اساس و مت: ابو نعیم خوانده می شود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس و مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مت اینکه. (۱۰). مر از سر. صفحه: ۲۷۱ خواهد دهد و روا باشد و دلیل بر صحت مذهب ما، قوله: بِرُؤُوسِكُمْ، و آن که «با» تبعیض راست اینکه جا، برای آن که تا حمل توان کردن بر معنی مستفاد،

حمل نشاید کردن بر زیادت. و چون «با» زیادت را نباشد و تعدیه را نباشد لابد او را معنی باید و هیچ معنی نیست او را الا تبعیض، و الا لغو باشد. اگر گویند در باب تیمم لازم آید که به بعضی روی مسح کنی برای «با» تبعیض را گوئیم همچنین گوئیم «۱» که به بعضی روی باید کردن و آن بعض، من «۲» قصاص الشعر الی طرف الانف باشد و اگر کسی «۳» به جای مسح سر غسل کند و سر بشوید مجزی نباشد «۴» از مسح بنزدیک ما، و بنزدیک جمله فقها مجزی باشد. گفتند برای آن که غسل مشتمل [۳۷۰- ر]

بود بر مسح و اینکه طریقه نامعتمد است برای آن که اگر کسی را که وضو باید کردن و خویشتن به آب بر آرد مجزی نباشد او را از طهارت نماز به اتفاق، با آن که مشتمل و مستغرق است اعضای طهارت را. دیگر «۵» آن که «۶» معنی غسل مخالف است معنی مسح را، چه مسح امرار عضوی باشد که در او نداوت باشد بر عضوی دیگر، و غسل امرار «۷» آب باشد مع الجریان. و برای آن که مسح داخل باشد در غسل واجب نکند که هر دو یکی باشد، نبینی که دستار را خرقة نخوانند اگر چه خرقة داخل بود در عمامه، و محلّه را خانه نخوانند و اگر چه مشتمل بود بر او. و شافعی را در او دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم و دگر چنان که «۸» فقها گفتند. و بنزدیک ما مسح سر و مسح پا به بقیه نداوت وضو باید و آبی نو نباید گرفتن برای او و جمله فقها خلاف بکردند «۹» در اینکه و گفتند: آبی «۱۰» نو باید گرفتن. و مالک گفت: اگر به بقیه نداوت مسح کند «۱۱» روا باشد جز که «۱۲» فاضلتر آن ----- (۱). کذا در اساس و مت و لت، وز، تب: ندارد، آج، لب: گویند، مر: باشد. (۲). اساس و

مت: فی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مر گوید. (۴). مر: نیست. [.....]

(۵). لت، آج، لب: دگر. (۶). تب: ندارد. (۷). مر به. (۸). لب، مر: «چنان که» را ندارد. (۹). اساس و مت: نکردند خوانده می شود که با توجه به معنی جمله و ضبط نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مر: بلّه (به معنی رطوبت، نم). (۱۱). آج، لب: کشد. (۱۲). مر: چرا که. صفحه: ۲۷۲ است که آبی نو برگیرد. مسح بر عمامه دادن روا نباشد و مذهب ابو حنیفه و شافعی و مالک «۱» هم چنین است و ثوری و اوزاعی و احمد و اسحاق گفتند: روا باشد بنزدیک ما مسح دادن بر گوش روا نباشد و نیز «۲» شستن او. و شافعی گفت: مستحب است که مسح بر دهد گوشها را به آبی نو و ابو حنیفه گفت: گوش از جمله سر است با سر مسح باید دادن «۳» آن را. و زهری گفت: از جمله روی است، با روی بیاید شستن «۴». مالک و احمد حنبل گفتند: از سر است اما مسحش به آبی نو باید. و حسن بصری و شعبی و اسحاق گفتند: آنچه از آن «۵» مستقبل است بشویند و آنچه مستدبر است مسح دهند آن را «۶». و أَرَجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ، نافع و ابن عامر و کسائی و حفص عن عاصم و یعقوب و اعشى خواندند: و ارجلكم به نصب لام و باقی قراء خواندند و ارجلكم به جرّ لام و هر دو قراءت مفید مسح است دون غسل، برای آن که جر معطوف باشد بر لفظ و نصب معطوف باشد بر محل و در کلام عرب از اینکه بسیار است، يقول العرب مررت بزید و عمرا برای آن که جار و مجرور در محل نصب اند بوقوع الفعل علیهما. و از آنان که با ما موافقت کردند، در مسح عبد الله عباس [است] «۷» و حسن بصری و ابو علی الجبائی و محمد بن جریر الطبری. و به روایت دیگر اینکه گروه به تخییر گفتند: بین المسح و الغسل. و به یک روایت از اینان آن است که جمع گفتند بین الغسل و المسح. گفتند مسح برای کتاب گفتیم و غسل برای سنت. و از جماعتی صحابه و تابعین روایت کردند وجوب مسح، چون عبد الله عباس و انس مالک و عکرمة و ابو العالیه و شعبی. و آنان که از ایشان به مسح گفتند یا به غسل گفتند استیعاب باید کردن ظاهر و باطن پای را، اما به غسل و اما به مسح، برای آن که ایشان «۸» تبعیض -----

----- (۱). آج، لب، مر: ندارد. (۲). تب، آج، لب، مر: نه. (۳). وز: کردن. (۴). اساس و مت: گذاشتن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). مر: از او. (۶). مر: ندارد. [.....]

(۷). اساس و مت: ندارد، با توجه به ضرورت معنی از وز افزوده شد. (۸). وز، لت به. صفحه: ۲۷۳ نگفتند، و اخبار بسیار آمد بر اینکه من طریق الخاصیة و العامّة «۱». اما من طریق العامّة «۲»، اوس بن اوس روایت کند که رسول را دیدم - علیه السّلام - که وضوی نماز باز کرد و مسح بر نعلین باز «۳» داد. [حیة العرنی] روایت کرد که امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - را دیدم که مسح بر نعلین

داد[۴]. و عبد الله عباس گفت، چون وضوی رسول را- علیه السلام- وصف می کرد که گفت: مسح علی رجلیه، پیغامبر وضو کرد و مسح بر پای داد. و هم عبد الله عباس گفت: کتاب خدای به مسح آمد و مردمان ابا کردند و جز غسل نکردند. و امیر المؤمنین- علیه السلام- گفت: ما نزل القرآن الا بالمسح. و هم او گفت: غسلتان و مسحتان، دو غسل اند و دو مسح. و اخبار از طریق خاص قیاسی نیست آن را اگر «۵» گویند نه بر قراءت نصب اقتضای غسل کند برای آن که عطف باشد بر وجوه و ایدی، و تقدیر آن باشد که: اغسلوا وجوهکم [و ایدیکم] «۶» الی المرافق و ارجلکم الی الکعبین و امسحوا برؤسکم، گوئیم روا نباشد، برای آن که فصل کردن میان معطوف و معطوف علیه به جمله اجنبی نیکو نباشد و معنی تباه شود. نبینی که اگر کسی گوید: ضربت زیدا و عمروا، و اکرمت خالدا و بشرآ، و دعوی کند که بشر معطوف است بر زید و عمرو در باب ضرب، و معطوف نیست بر خالد در اکرام «۷»، مستقیم نباشد برای آن که طریقی نبود سامع را به اینکه و اینکه کلامی مشوش باشد با کلام عقلا و حکما نماند و آیت از روی ظاهر و نظم دلیل مسح می کند و وجه استدلال از آیت آن است که خدای تعالی در اینکه آیت ما را به طهارت چهار عضو فرمود: دو مغسول و دو ممسوح در عضو اول که وجه است تصریح کرد به غسل، گفت: فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ، آنگه دستها را بر روی عطف کرد به حرف عطف و همچنین در دو عضو ممسوح در اول امر مصرح کرد به مسح در رؤوس و پای را بر او «۸» -----

----- (۱). مر: از طریق خاصه و عامه. (۲). مر: اینکه عبارت عربی را ندارد. (۳). مر: ندارد. (۴). اساس و مت: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۵). وز، آج، لب، مر: که. (۶). اساس، وز، تب، مت: ندارد، چون در معنی عبارت ضرورت داشت، از آج افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مت اینکه. (۸). مر: آن. صفحه: ۲۷۴ عطف کرد، چنان که حکم کردیم ایدی مغسول است برای عطف بر وجوه به حرف عطف، واجب بود که حکم کنیم بر ارجل به مسح برای آن که معطوف است بر رؤوس که ممسوح است، و اگر با وجود عطف شاید که اینکه جا مخالف بود «۱» شاید که در جمله اول که غسل است شاید که «۲» مخالفت کند و اینکه خلاف اجماع بود «۳». اگر گویند: عطف ارجل بر ایدی اولیتر باشد برای آن که عضوی محدود است عطف او بر عضوی محدود اولیتر باشد [۳۷۰-پ]

و به نظم قرآن لایقتر، گوئیم آنچه به نظم قرآن لایق باشد آن است که ما گفتیم برای آن که خدای «۴» امر کرد در حق چهار عضو به دو امر. آنگه عطف کرد مغسولی «۵» محدود را بر مغسولی نامحدود و آن «ایدی» است که محدود است بر «وجوه» نامحدود عطف کرده، آنگه در برابر آن «۶» عطف کرد عضوی ممسوح محدود را و آن «ارجل» است بر عضوی ممسوح نامحدود و آن «رؤوس» است. پس نظم و نسق کلام چنین نکوتر باشد که ما بیان کردیم و ظاهر بر اینکه جمله است. دگر آن که از طریق قیاس چون کلام با مثبتان قیاس می رود هم دلیل مسح می کند از آن جا که اعضای طهارت اینکه چهار است: دو مغسول و دو ممسوح، به دلالت آن که در تیمم آنچه مغسول است ممسوح می شود و آنچه ممسوح است ساقط، اگر فرض پای غسل بودی بایستی که ممسوح بودی در تیمم نه ساقط، چنان که وجوه و ایدی چون ساقط نشد «۷» در تیمم بل ممسوح آمد دانستیم که پای ممسوح است، چون رؤوس برای سقوطش را در تیمم. اگر گویند بر قراءت آنان که «و ارجلکم» بجر خوانند عطف نیست بر رؤوس و انما مجرور است به مجاورت اسمی مجرور چنان که عرب گوید: جحر ضب- خرب. و خرب از صفت جحر است نه از صفت ضب- و انما جز او به مجاورت ----- (۱). مر: باشد. (۲). تب: نیز. (۳). تب: است. (۴). آج، لب، مر تعالی.

[.....]

(۵). آج، لب، مر: مغسول. (۶). وز: ندارد. (۷). کذا در اساس، وز، تب، لب، مر، لت، ست، که چون معنی عبارت مختل می نمود متن را بر اساس آج تصحیح کردیم. چاپ شعرانی (۴/۱۲۷): چون ساقط شد در تیمم دانستیم که پای ممسوح است. صفحه: ۲۷۵ مجروری، او را مجرور کردند و چنان که امرؤ القیس گفت: كأن ثبیرا فی عرائین و بله «۱» کبیر اناس فی بجاد مزمل و مزمل از صفت «کبیر» است نه از صفت «بجاد». و چنانکه اعشی گفت: لقد کان فی حول ثواء ثویته تقضی لبانات و یسئم سائم «ثواء» مجرور است

به مجاورت «حول». گوئیم از اینکه چند جواب است: اول آن که اعراب به مجاورت در کلام عرب معروف نیست بر سیل شذوذ و ندر (۲) آمد و کلام خدای تعالی حمل نشاید کردن بر شذوذ، دگر آن که هر کجا اعراب به مجاورت آوردند حرف عطف در او نیست و در آیت حرف عطف است و حرف عطف مانع باشد از مجاورت برای آن که حایل بود و مجاورت با حایل صورت نیندد. وجهی دگر در ابطال جرّ به مجاورت آن است که بعضی نحویان محقق گفتند: تقدیر در جحر ضب خرب آن است که «جحر ضب» خرب جحره» چنان که «مررت برجل حسن وجهه» پس «خرب» در اینکه جای از صفت «جحر» باشد، چنان که حسن از صفت وجه باشد، و تعسف مجاورت حاجت نبود. و اما قول اعشی «لقد کان فی حول ثواء ثویته» جرّ او بر بدل است و از بدل اشتمال باشد چنان که اعجبنی زید عقله و ادبه و معنی آن که: اعجبنی عقل زید و ادبه، فکذلک معنی البیت، «لقد کان فی ثواء حول ثویته». اگر گویند چه گویی در بیت امرؤ القیس که در آن جا جرّ به مجاورت است و در او واو عطف است و هو قوله: فضل طهارة اللحم من بین منضج صفیف شواء او قدیر معجل (۳) و کذلک قول الشّاعر: فهل انت ان مات اتانک راحل الی آل بسطام بن قیس فخطب و اینکه بیت را نیز (۴) حرف عطف در اوست و اگر عطف بودی بر «راحل» مرفوع ----- (۱). مصراع

اول آنکه بیت در لسان (ماده زمل) و حاشیه تفسیر قرطبی (۹۴/۶) چنین است: کأن ابنا فی افانین و دقه. (۲). تب، آج، مر، لت: ندرت. (۳). اینکه بیت در اساس و مت و برخی نسخه بدلها مغشوش است، با توجه به آج تصحیح شد. (۴). لت: نه. صفحه: ۲۷۶ بایستی (۱) گوئیم اما بیت امرؤ القیس جرّ او بر عطف شواء است و التقدیر او الصفیف شواء. اما بیت دیگر یک جواب از او آن است که روا بود که راوی غلط کرد و قصیده بر جر باشد و یا شاعر اقوا (۲) کرده باشد در او و اگر چه قصیده بر جر است اینکه بیت بر رفع بود عطفاً علی (راحل) علی الاقواء و لکن راوی غلط کرد و حمل اینکه بیت بر ابیات قصیده کرد در جر و ندانست که شاعر اقوا کرد و جواب سد دیگر از او آن است فخطب امر است از مخاطبه و کسر برای قافیه است و الاصل فخطب ای اخبرنی بما انت فاعل فأمّا قول الشّاعر: لم یبق الّا اسیر غیر منقلب او موثق فی عقال الاسر مکبول جرّ او بر مجاورت نیست بل عطف است بر موضع اسیر برای آن که الّا به معنی غیر است و الّا و غیر متعاقب باشند و تقدیر (۳) آن است که لم یبق غیر اسیر و غیر موثق پس عطف او بر محل اسیر باشد. اما قولهم: المسح بمعنی الغسل مسح به معنی غسل است برای آن که مسح غسلی خفیف باشد و استشهاد ایشان بقولهم: تمسّحت للصلاة چیزی نیست برای آن که ما فرق کردیم میان مسح و غسل. دیگر آن که عدول باشد از ظاهر و بی دلیلی عدول از ظاهر روا نباشد. و اما تقدیر ایشان فعلی از میان معطوف و معطوف علیه اعنی الرأس و الرّجلین و آن که گفتند: تقدیر اینکه است که: و امسحوا برؤسکم و اغسلوا ارجلکم (۴) تا عطف نباشد (۵) بر وجوه و ایدی، چنان که شاعر گفت: لفتها تبنا و ماء باردا و تقدیر آن که و سقیتها ماء باردا. و همچنین قول شاعر: یا لیت بعلک فی الوغا متقلد سیفا و رمحا و التقدیر و حامل رمحا گوئیم اینکه نوع آن که روا باشد که در کلام دلیل بود بر ----- (۱). اساس: باستی / بایستی. (۲). مر:

اقرار. (۳). لت: تقریر. (۴). اساس و جوهکم، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). تب: باشد. صفحه: ۲۷۷ تقدیر اینکه محذوف و لبس زایل بود و معنی مستقیم نشود بی تقدیر اینکه [۳۷۱-ر]

محذوف برای آن که معلوم است بضرورت از کلام ایشان که تعلیف (۱) در آب استعمال نکنند و تقلید در رمح پس لا- محال بضرورت تقدیر محذوفی بایست (۲) کردن و نه چنین است آیت برای آن که ارجل چنان که [غسل] (۳) محتمل مسح است و امر در ظاهر متعلق است به مسح برای کدام ضرورت عدول باید کردن از ظاهر مسح به تعسف (۴) غسل و لا ضروره ههنا و لا دلیل، اگر گویند چون اینکه وجوه باطل کردی نصب ارجلکم بر چه باشد! بر قراءت آن کس که به نصب خواند گوئیم عطف بود علی محلّ الرأس (۵) برای آن که جار و مجرور اینکه جا در محل نصب است لوقوعه موقع المفعول (۶) به. نبینی که اگر «با» نبودی رؤوس منصوب بودی و مثال او در عربیت قولهم: لیس زید بقائم و لا- قاعدا. قال الشّاعر (۷): معاوی انا بشر فاسجح فلسنا بالجبال و لا الحدید عطف کرد حدید را بر موضع جبال. و قال آخر (۸). هل انت باعث دینار لجاجتنا او عبد ربّ أخوا عون بن مخراق و التقدیر

هل انت باعث دینارا او عبد رب» (۹) و قال آخر: جئنی بمثل بنی بدر لقومهم او مثل اخوة منظور بن سیار اینکه حمل بر معنی باشد برای آن که معنی جئنی آیت و احضر باشد مثل را به نصب بر او عطف کرد. و همچنین قول شاعر که گفت «۱۰»: اقول للبعل لَمَا كَاد يصرعني لا- بارك الله في معن و ما وهبا اعطاني الحتف لَمَا جئت زائره و ضرباً «۱۱» بالفضة البيضاء و الذهب اذاد ضرباً «۱۲» بالفضة البيضاء و منع الذهب لأن معاهما واحد و استقصاء كلام در ----- (۱). وز: تعليق. (۲). اساس: بائست / بايست. [.....]

(۳). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج، لت: تعنيف. (۵). تب: الرأس. (۶). آج، لب، مر: الفعل المفعول. (۷-۸-۹-۱۰). تب شعر. (۱۱). وز، تب، آج، لب، لت: ضن. (۱۲). وز، تب، آج، لب، لت: ضن، مر: صنف. صفحه: ۲۷۸ اینکه معنی اجل مرتضی علم الهدی - قدس الله روحه العزيز - در مسائل خلاف و مسائل مفرد و کتاب الانتصار «۱» کرده است و اینکه جا بیش از اینکه احتمال نکند چه خلاصه آن تطویل اینکه است و الله ولی التوفيق. و قوله: اِلَى الكعبين، بنزدیک ما کعبین اینکه دو استخوان برآمده از پشت پای باشد و محمد بن الحسن صاحب ابی حنیفه موافقت کرد ما را در کعبین به «۲» آن که غسل گفت و بیشتر مفسران و فقیهان کعبین را تفسیر بر دو استخوان برآمده دادند مدور علی جانبی القدم و دلیل بر صحت قول ما و ضعف اینکه قول آن است که اگر چنین بودی الی الکعب بایستی «۳» برای آن که هر مکلفی را دو پای باشد و بر اینکه قول هر پای را دو کعب بود «۴» و چون جمع کنی چهار باشد و از چهار کنایت به لفظ جمع کنند. دگر آن که چون مسح به دلیل درست شد هر که به مسح گفت، گفت: کعب «۵» اینکه باشد که ما گفتیم، و هر که به غسل گفت، گفت کعب آن است قول به مسح به آن که کعب نه آن باشد که ما گفتیم قولى باشد خارج اجماع. و ترتیب در وضو واجب است. بعضی اهل لغت و فقها «۶» گفتند از ظاهر آیت برای آن که او ایجاب ترتیب کند، ذکره الفراء و ابو عبید «۷». اما درست آن است که به نصی و شرعی دانسته‌ایم و در ظاهر آیت نیست برای آن که او فایده عطف و اشتراک «۸» دوم در حکم اول دهد اما ترتیب و تعقیب از «فا» شناسند. دگر در طریقه بنا و آن آن است که هر کس که مسح گوید و خوب ترتیب گوید، و هر کس که وجوب ترتیب نگوید غسل گوید قول به اینکه بی آن مخالف اجماع باشد. دگر آن که رسول - علیه السلام - چون اعرابی را وضو می آموخت وضو باز کرد و گفت: هذا وضوء لا يقبل الله الصلوة الا به، و اجماع است که رسول - علیه السلام - ----- (۱). مر ذکر. (۲). آج، لت: با. (۳). اساس: بائستی / بایستی. (۴). مر، لت: باشد. (۵). مر: مسح. (۶). آج، لب، مر، لت: فقیهان. (۷). تب، مر: ابو عبیده. [.....] (۸). آج، لب: اشراك. صفحه: ۲۷۹ در ترتیب آیت در باب طهارت خلاف نکرد. و دگر «۱» طریقه احتیاط و آن آن است که هر کس که ترتیب به جای آرد ذمت او بیقین بری شود و آن کس که به جای نیارد در براءت ذمه او خلاف است و در آیت دلیل است بر آن که مسح بر عمامه و موزه روا نباشد برای آن که وجوب مسح تعلق که دارد به سر دارد و به پای و در هیچ لغت عمامه را سر نخوانند و نه موزه را پای، چنان که برقع را روی نخوانند و پیرهن «۲» را تن و در آیت دلیل است بر وجوب نیت بر آن تفسیر که مفسران گفتند قیام «۳» نماز را که مراد آن است که اذا اردتم القيام الی الصلوة، و بر «۴» تفسیر قومی دگر از مفسران که مراد به قیام عزم است و غسل اینکه اعضا بر وجهی که برای نماز بود ممکن نباشد الا به نیت برای آن که فعل بر وجه به عزم و نیت شاید کردن. قوله: وَ اِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا، و اگر شما را جنابتی رسد و نماز خواهی «۵» کردن غسل بکنی «۶». و بعضی مفسران گفتند: آن شرط معطوف است علی شرط محذوف و آن محذوف آن است که تقدیر در آیت اینکه است که: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ، و لفظ جنب صالح است واحد را و تشنه را و جمع را و مذکر را و مؤنث را و جنابت به دو چیز باشد: یکی به انزال آب دافق، و دگر به التقای ختائین و حد التقای ختائین غیبیة الحشفة باشد و انزال آب دافق در هر حالی «۷» از احوال در خواب و بیداری، در شهوت و بی شهوت يقال: اجنب [۳۷۱- پ]

الرجل و جنب اذا صار جنبا، و المصدر الجنابة و اصلها البعد قال الشاعر: فلا تحرمني ما يلا عن جنابة فأتى امرؤ وسط القباب «۸» غریب

و قوله: فَاطَّهَّرُوا، اصله تطهروا «تا» ی تفعل را «طا» کردند و برای ادغام اسکان کردند و همزه وصل جلب کردند به او «اطهروا» شد و کذلک «اطهروا» و «اتاقلم» و «ادارکوا» و «ان کنتم مرضی و اگر بیمار باشی» (۹) یعنی از جراحی و آبله -----
 ----- (۱). اساس: اگر، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). وز، مر: پیراهن. (۳). اساس را، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها و مفهوم عبارت تصحیح شد. (۴). مر اینکه. (۵). تب، مر، لت: خواهید. (۶). تب، مر، لت: بکنید. (۷). مر: حال. (۸). آج، لب: عتاب. (۹). تب، مر: باشید. صفحه: ۲۸۰ و بیماری که استعمال آب به آن زیان دارد و شما را حدث جنابت یا حدثی که نقض طهارت کند رسیده باشد. أو علی سَیْفَرٍ، یا بر سفری باشی. أو جاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ، یا حدث قضای حاجت رسیده باشد شما را و غایط نام زمینی [مطمئن] (۱) باشد آنگاه نقل کردند اینکه اسم را [و بر قضای حاجت] (۲) نهادند و اینکه (۳) اسماء منقوله باشد أو لَامِسْتُمُ النِّسَاءِ، یا شما را با زنان لمسی و ملامست (۴) رفته باشد و حمزه و کسائی و خلف «لمستم» خوانند بی الف و باقی قراء «لامستم» به الف و لمس و ملامست در اینکه آیت و در سورة النساء مراد به او مقاربت و جماع است و کنایت باشد از او و اختلاف فقها و مفسران در اینکه لفظ (۵) در سورة النساء بگفتیم. اگر گویند چون تفسیر (۶) لمس به مجامعت کنند و قوله: وَ إِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا، در پیش برفته است نه تکرار باشد جواب از او آن است که آن در حق کسی گفت که آب یابد تا غسل کند و اینکه در حق آن کس که آب نیابد او را تیمم باید کرد [چون حکم مختلف باشد لا-بد تکرار باید کردن. حق تعالی در اینکه آیت عذرهایی که با آن عذر تیمم باید کردن] (۷) بگفت: یکی مرض و رنج و منع که بر اعضای طهارت باشد. یکی سفر که مردم در او بسیار وقتها آب نیابند و اگر یابند آلت ندارند و باشد که به بها فروشند (۸) و او بها ندارد و جمله آن است که هر که (۹) که آب نیابد یا متمکن نباشد از استعمال آن (۱۰)، او (۱۱) را تیمم باید کردن و اصل او قصد باشد یقال: «أتمه و اتمه و تیممه اذا قصد» و اینکه از اسماء منقوله باشد. خدای تعالی گفت: ای مؤمنان چون شما را حدثی رسد از جنابت و جز آن و آب نیابی (۱۲) یا متمکن نباشید از استعمال آب قصد کنی (۱۳) به روی زمینی پاک و خاکی پاک به دست آری (۱۴) و از آن جا تیمم -----
 ----- (۲-۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۳). تب، لت از. (۴). تب، لت: ملامسه. (۵). مر و. [.....]

(۶). اساس: تغییر، با توجه به تب تصحیح شد. (۷). اساس، وز، تب: ندارد، با توجه به آج و لب و مر و لت افزوده شد. (۸). اساس، وز: فروشید، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). لت: هر کو. (۱۰). مر: آب. (۱۱). اساس: آن، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). تب، آج، لب، مر، لت: نیابید. (۱۳). تب، مر: آرید. (۱۴). تب، مر: کنید. صفحه: ۲۸۱ کنی (۱) و از آن خاک در روی مالی (۲) و در دستها. و بیان اینکه و کیفیت او در سورة النساء کرده شده (۳) و آن آن است که اگر بدل وضو باشد تیمم، یک بار دست بر زمین زند و از آن جا که موی سر بود دست فرود آرد بر پیشانی و روی تا به کنار بینی و به کف دست [چپ] (۴) پشت دست راست را مسح دهد از بند دست تا سر انگشتان و به کف دست [راست]

پشت دست چپ را و اگر تیمم او بدل غسل باشد دست دو بار بر زمین زند و کیفیت همان. و نواقض تیمم نواقض وضو باشد جز که زیادت اینکه جا تمکین (۵) بود از استعمال آب ما يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ، آنگه حق تعالی چون کسی از کسی عذر خواهد از تو عذر می خواهد که غرض من در اینکه باب رنج و حرج و تنگی نیست، غرض من طهارت و پاکی تو است که من نخواهم که تو پلید باشی. ای عجب خدای تعالی نمی خواهد که تو با (۶) پلیدی پلید باشی که خواهد که آن کس که پاک است پلید باشد. و خدای تعالی در سرای رنج به تو رنج نخواست، در سرای خواری (۷) و راحت به تو که (۸) رنج خواهد! خدای تعالی گفت: من پاکی تو می خواهم تو به عوض آن آلودگی او خواستی آنچه به تو لایق است او به تو نخواست (۹) و از تو دور کرد. و آنچه به او لایق نیست تو حواله به او کردی. وَ لِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ، و نیز می خواهد تا نعمت خود بر شما تمام کند. شهر بن حوشب روایت کرد از ابو امامه که: رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ (۱۰) - گفت: اِنَّ الْوُضُوءَ يَكْفُرُ مَا قَبْلَهُ. وضوء نماز کفارت آن باشد که پیش از آن کرده بود (۱۱) از گناه. و در خبر است که هر کس که او وضوی نماز باز کند و فرایض و سنن آن به جای آرد، خدای تعالی

از هر قطره آب که از دست او بچکد فرشته‌ای را بیافریند تا برای او استغفار می‌کند» (۱۲) و آمرزش خواهد (۱۳) تا به روز قیامت و «لام» به اضمار «ان» ----- (۱). تب، مر: کنید. (۲). تب: مالید، مر: بمالید. (۳). وز، تب،

آج، مر، لت: کرده شد، لب: کرده باشد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). لت: تمکن. [.....]. (۶). لت آن که. (۷). مر: خاری. (۸). مر: کی. (۹). اساس، وز، مت: بخواست، با توجه به تب تصحیح شد. (۱۰). آج، لب: علیه السلام. (۱۱). مر: باشد. (۱۲). مر: کند. (۱۳). وز، تب، آج، لب، لت: می‌خواهد. صفحه: ۲۸۲ عمل نصب کرده است. و ان مع الفعل در تأویل مصدر است و تقدیر آن است یرید تطهیر کم و اتمام نعمته علیکم، كما قال الشاعر (۱): ارید لانسى ذکرها فکائما تمثّل لی لیلی بکلّ سبیل لعلکم تشکرون، ای لکی تشکروا تا همانا شکر من کنید. و اذکروا نعمة الله علیکم، آنکه حق تعالی تذکیر نعمت خود کرد بر بندگانش و امر کرد و ایشان را بیاد کرد (۲) او [و] (۳) نعمت او بر ایشان و آن عهد و میثاقی (۴) که بر شما گرفته است. بلخی و جزیائی گفتند: مراد بیعت رسول است که ایشان کردند و عهد رسول که بر ایشان گرفت و (۵) اوامر و نواهی خدای تعالی که امتثال کنند و امر (۶) او را در عبادات از وضو نماز و غسل جنابت و تیمم. ابو مالک روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و سلم (۷) - که او گفت: الطهور شرط الايمان، طهارت نماز کردن نیمه ایمان است. ابو عثمان التّهدی (۸) روایت کرد (۹) که با سلمان بودم شاخی برگرفت که بر او بر گها [ی] (۱۰) خشک بود و دست به او فرود آورد و بر گهای آن به دست خرد کرد و پاشید. [۳۷۲- ر]

آنکه از رسول - علیه السّلام شنیدم که: هر کس که او وضوی نماز باز کند و نیکو کند گناه او چنان ریزد که برگ از اینکه شاخ. عمرو بن عبسّه (۱۱) گفت: رسول را - علیه السّلام - پرسیدم از وضوی نماز و فضل او گفت: هیچ کسی نباشد از شما که آب برگیرد و مضمضمه و استنشاق بکند و الا هر خطا و گناهی که به دهن و بینی کرده باشد با آب ریخته شود و چون آب به روی ----- (۱). تب شعر. (۲). مر: به یاد کردن. (۳). اساس: ندارد با توجه به تب افزوده شد. (۴). آج، لب، مر: میثاق. (۵). آج، لب، مر، لت در. (۶). مر، لت: اوامر. [.....].

(۷). آج، لب، مر و آله. (۸). اساس، وز، مر، مت: الهندی، با توجه به ضبط کلام و رجوع به مأخذ و نسخه آرم، لب تصحیح شد. (۹). آج، لب: کند، لت: گفت. (۱۰). اساس ندارد، از تب افزوده شد. (۱۱). آج، لب: عینه، مر: عتبه. صفحه: ۲۸۳ فرود آرد هر گناهی که به روی کرده باشد به آب از روی او فرود آید. چون آب به دستها فرود آرد هر گناهی که به دست کرده باشد با آب به سر انگشتانش فرود آید. چون مسح بر سر دهد گناهان (۱) به اطراف موی او بشود. چون مسح بر پای دهد گناهان که به پای به آن سعی کرده باشد از او فرو شود چون بیاید و به آن وضو (۲) نماز کند و حمد و ثنای خدا کند (۳) و دل فارغ کند خدای را جلّ جلاله. و الا از گناهان بیرون آید چنانچه (۴) از مادر آن ساعت زاده. انس مالک گفت: هشت ساله بودم که خدمت رسول - علیه السّلام - کردم، اول چیز (۵) که مرا آموخت وضوی نماز بود (۶). گفت: (۷) احسن وضو لصلاتک یحییک «حفظتک و یزد فی عمرک. گفت: وضو نکو» (۸) کن تا نگاهبانان از فرشتگان دوست دارند و در عمرت بیفزاید (۹). رسول - علیه السّلام - گفت: امتی الغرّ المحجلون يوم القيامة من آثار الوضوء، گفت: امت من روز قیامت اغرّ محجل باشند از آثار وضوی نماز، یعنی نور از روی ایشان و دست و پای ایشان می‌تابد، بر سبیل تشبیه به اسپ اغرّ محجل که روی سپید دارد و دست و پای ایشان می‌تابد (۱۰). عبد الرّحمن بن سمره الانصاری گفت: یک روز رسول - علیه السّلام - در مسجد آمد و گفت: من دوش خوابی عجب دیدم، مردی را دیدم از امت من که درهای عذاب گور بر او گشاده بودند، وضو و طهارت نماز او بیامد و او را از آن برهانید. و اما غسل جنابت، او (۱۱) سّری است از اسرار مسلمانی که امتحان مؤمن بدان کنند و تمیز (۱۲) مؤمن از منافق به آن باشد. ابو ذرّ غفاری روایت کند از امیر المؤمنین (۱۳) - علیه السّلام - که او گفت: جماعتی از احبار جهودان بنزدیک رسول (۱۴) آمدند و گفتند: یا محمد خبر ده ما را تا چرا از آب ----- (۱). مر گناهی که به سر کرده. (۲). لت: وضوء. (۳). لت: بگوید.

(۴). وز، تب، آج، لب، مر، لت: چنان که (۵). تب، آج، لب، مر، لت: چیزی. (۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت و. (۷). آج: تحبک. (۸). تب: نیکو. (۹). تب، آج، لب، مر، لت و. [.....]

(۱۰). مر، لت: و دست و پای هم. (۱۱). مر: آن. (۱۲). تب، آج، لت: تمییز. (۱۳). مر علی. (۱۴). لت: محمّد. صفحه: ۲۸۴ منی غسل باید کردن و از بول و غایط نباید کردن و اینکه پلیدتر است از آن! رسول علیه السّلام - گفت: برای آن که چون آدم - علیه السّلام - از درخت «۱» بخورد آن در عروق و عصب او آب منی گشت. چون آدمی مجامعت کند اینکه آب از بن هر مویی از آن نزول کند خدای تعالی اینکه غسل بر او واجب کرد تا طهارت و کفّارت او «۲» باشد از معاصی و شکر آن باشد که خدای تعالی از «۳» نعمت بر او کرده است به اصابت آن لذّت که به او رسد «۴» عند انزال آن آب. گفتند: راست گفتی اکنون خبر ده ما را از ثواب آن کس که او غسل جنابت کند. گفت: مؤمن چون نیت کند که غسل جنابت کند خدای تعالی برای او در بهشت کوشکی بنا کند. و هیچ بنده و پرستاری نباشد که او قیام کند به غسل جنابت و الا «۵» خدای تعالی با فرشتگان «۶» مباحث کند گوید: فرشتگان من به بنده و پرستار من نگری «۷» که به غسل جنابت قیام کرده است برای فرمان «۸» و از سر اعتقادش که من خداوند اویم. گواه باشید که من بیامرزیدم او را به هر موی که بر اندام او است و بر سر او. هزار حسنتش «۹» بنوشتم و هزار سیئتش «۱۰» بستردم و هزار درجه‌یش «۱۱» به رفیع کردم «۱۲». آن احبار چون اینکه بشنیدند گفتند: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله. و انس مالک روایت کند که: رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: مبالغت کن در غسل جنابت که: تحت کلّ شعرة جنابة، که در زیر هر مویی جنابتی هست. گفتم: یا رسول الله؟ چگونه مبالغت کنم! گفت: روّ اصول شعرك، سیراب بکن بنهای موی را و ظاهر اندامت پاک کن، تا چون از غسلگاه بیرون آیی از گناه بیرون آمده باشی. ----- (۱). آج، لب، مر، لت گندم. (۲). مر: آن. (۳). آج، لب، لت: آن، مر: اینکه. (۴). اساس و مت: رسند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). مر: که. (۶). لت: فرشته‌ها. (۷). تب، لت: نگرید، مر: نظر کنید. (۸). مر، لت من. (۹). مر، لت: حسنه اش. [.....]

(۱۰). مر، لت: سیئه اش. (۱۱). تب: درجش، لب، لت: درجه اش، مر: درجاتش. (۱۲). آج: ترفیع کردم، برفع کردم، مر: بلند کردم، لت: برداشتم. صفحه: ۲۸۵ عبد الرحمن بن سمره گفت: رسول - علیه السّلام - در مسجد آمد روزی و ما در مسجد بودیم. گفت: دوش خوابی عجب دیدم، مردی را دیدم از امت من و پیغامبران را دیدم حلقه حلقه نشسته «۱» هر که خواست تا در حلقه شود برانند او را، غسل جنابتش بیامد و دست او گرفت «۲» و او را در پهلوی من بنشانند. قوله تعالی: وَ اذْکُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَیْکُمْ، خدای جلّ جلاله تذکیر نعمت کرد بندگانش را، گفت: یاد کنید نعمت خدای را بر شما به بیان «۳» و ایضاح دین حق شما را و اعلام کردن او شما را معالم شرع و آنچه مصالح شما به آن متعلق است از احکام دین از آب دست و طهارت نماز و غسل جنابت و تیمم در وقت عذر و جز آن از انواع نعمتهای دینی و دنیاوی «۴». وَ مِثَاقَهُ الَّذِی وَاثَقَکُمْ بِهِ، و آن عهد که با شما کرد. بلخی و جبائی گفتند مراد آن عهد است که رسول - علیه السّلام - بر ایشانها گرفت که طاعت خدای دارند و امتثال اوامر او کنند. و بعضی دگر گفتند: مراد مبیعت لیلۃ العقبه است و بیعه الرضوان و اینکه قول عبد الله عباس است. إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا [۳۷۲- پ] وَ اطعنا، چون گفتی: ما سمیع و مطیعیم، فرمان تو شنیدیم و طاعت تو پیش گرفتیم. وَ اتَّقُوا اللّٰهَ، و از خدای بترسید «۵» که خدای تعالی عالم است به اسرار دلهای شما. و ابو الجارود روایت کرد از باقر - علیه السّلام - که گفت: مراد به میثاق آن عهد است که رسول - علیه السّلام - بر امت گرفت در حجّۃ الوداع به ولایت امیر المؤمنین «۶» - علیه السّلام - و تحریم خمر و کیفیت وضو. یا اَیُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا کُونُوا قَوَّامِیْنَ لِلّٰهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ، خدای تعالی در اینکه آیت مؤمنان را فرمود تا به عدل قیام کنند. یعنی اقامه عدل کنند و انصاف به جای آرند و عدل به پای دارند و رها نکنند تا معالم آن مندرس شود. و قوام بنای مبالغت باشد، ای کثیر القیام و نصب قَوَّامِیْنَ بر خبر «کان» است و نصب شُهَدَاءَ بر حال، در آن حال که برای خدای تعالی گواه باشید یا گواه خدای باشی در آنچه گفت و ----- (۱). مراند. (۲). آج، لب: بگرفت، تب: او را دست گرفت. (۳). آج: تبیان.

(۴). مر: دنیایی. (۵). آج، لب: بترسی. (۶). مر: علی: صفحه: ۲۸۶ فرمود. وَا لَا یَجْرِمَنَّکُمْ نَهْیَ مَغَایِبِهِ اسْت. ابو عبیده گفت: لا یحملنکم و نباید که شما را دشمنی و بغض قومی بر آن دارد که عدل نکنی «۱» و انصاف ندھی «۲»، و اختلاف در اینکه لفظ گفته شد و نیز در شأن، آنگه امر به عدل از سر گرفت گفت: اعدلوا، عدل کنید و داد دهید چه آن به تقوا و پرهیزکاری نزدیکتر باشد. آنگه وعظ کرد ایشان «۳»، بقوله: وَ اتَّقُوا اللَّهَ، گفت: از خدای بترسید و از معاصی و عقاب او اجتناب کنید که خدای تعالی داناست به آنچه شما می کنید. عبد الله بن کثیر گفت: آیت در جهودان بنی قریظه آمد که: رسول- علیه السلام- به زیر حصن «۴» ایشان فرود آمد ایشان همت آن کردند که او را بکشند «۵». مسلمانان را کین ایشان در دل زیاده گشت. خدای تعالی گفت: نباید که بغض و عداوت ایشان شما را بر آن دارد که عدل نکنید بل که عدل پیشه کنید با دوست و دشمن و مؤمن و کافر. إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ که خدای تعالی داناست به آنچه شما می کنید. مورد او مورد تهدید و وعید است. قوله: وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ وعده داد خدای تعالی مؤمنان را که عمل صالح کنند که ایشان را بیامرزد و مزد عظیم دهد. و «وعد» «۶» خبری باشد متضمن نفع موعود را. وعید خبری بود متضمن مضرت آن را که وعید به او تعلق دارد. فَرَّاءٌ گفت: وعدته بالخیر و الشرّ. لفظ وعد «۷» چون مقید باشد به خیر یا به شر صالح بود هر دو را اما چون مطلق باشد وعد در خیر باشد و وعید «۸» شر. و قوله: لَهُمْ مَغْفِرَةٌ جمله است در موضع مفرد به تقدیر «ان» برای آن که «ان» جمله را در تقدیر ----- (۱). تب، لت، مر: نکنید. (۲). اساس، وز و مت: بدهی، که چون معنای محصّی نمی داشت با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. تب، مر، لت: ندهید. (۳). کذا در اساس، وز و مت، دیگر نسخه بدلها: حصین. (۴). کذا در اساس و مت، دیگر نسخه بدلها: حصین. (۵). تب: بکشند. [...]

(۶). لت: وعده. (۷). تب، آج، لب، مر: وعید. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مت در. صفحه: ۲۸۷ مفرد آورد، الا ترى الى قول الشاعر: وعدنا الصالحين لهم جزاء و جنّات و عینا سلسبیلیا و «جنّات» و «عین» «۱» را نصب کرد بر موضع جزا به اضممار آن «۲» و تقدیر آیت اینکه است که: انّ لهم مغفرة و اجرا عظیما. خدای تعالی برای ترغیب مکلفان بر طاعت ایشان را وعده آمرزش و ثواب می دهد «۳» تا داعی «۴» ایشان قوی بود به فعل طاعت و اجتناب معصیت. و وجهی دیگر در تقدیر آیت آن است که موعود به را محذوف گویند، و التقدير: وعد الله الذين آمنوا و عملوا الصالحات الجنة. آنگه کلامی مستأنف از سر گرفت و گفت: لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ و اینکه جمله‌ای باشد از مبتدا و خبر و مراد به «اجر» ثواب است بلا-خلاف، برای آن که اجر مزد بود و مزد عقیب «۵» عمل بود «۶»، چون عمل که در آیت است ایمان است و عمل صالح اجر و مزد آن لا محال ثواب باشد. و اصل مغفرت ستر باشد چنان که گفتیم پیش از اینکه. آنگه در برابر آن چون ذکر ثواب مطیعان «۷» کرد بیان عقاب کافران و عاصیان بگفت «۸» تا بطرفی «۹» الترغیب و الترهیب و الخیر و الشرّ، مکلفان را تحریض کرده باشد. گفت: وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ، گفت: آنان که کافر شوند و آیات من به دروغ دارند ایشان اهل دوزخ باشند. و جحیم فعیل باشد بمعنی فاعل، من جحمت النار، و در قرآن نامی است از نامهای دوزخ علم با آن که لام در او شده است کالتجم للثريا. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ، آنگه تذکر ذکر نعمتها کرد و از دفع اذیت و بلیت دشمنان از ایشان گفت: یاد کنید و نعمتهای من بر شما چون هم «۱۰» کردند قومی که دست به شما دراز کنند و قصد کشتن و هلاک شما کنند. ----- (۱). آج، لب، مر، لت: عینا. (۲). وز: آن.

(۳). لت: داد. (۴). مر: داعیه. (۵). آج، لب: عقب. (۶). لت: باشد. (۷). مر را. (۸). تب، آج، لب، مر: بگفت، لت: گفت. (۹). آج، لب، مر: بطرفی. (۱۰). همه نسخه بدلها: همه. صفحه: ۲۸۸ مفسران خلاف کردند در آن که ایشان که بودند که اینکه کردند! مجاهد و قتاده و ابو مالک گفتند: جهودان بنی قریظه بودند آنگه «۱» رسول- علیه السلام- به زیر حصن ایشان رفت برای دیت کشتگانی از بنی کلاب پس وقعه بثر «۲» معونه و آن دو مرد بودند کلابی که پیش رسول- علیه السلام- آمده بودند عمر «۳» بن امیه الضمری «۴» ایشان را بکشت چون ایشان را گفت: شما مسلمانید یا کافر! گفتند: ما وافدیم پیش رسول آمده‌ایم او «۵» ایشان را

بکشت پیش از آن که به رسول رسیدند» (۶). رسول- علیه السلام- ملامت کرد او را و گفت: دو مرد را بی امر و رضای من بکشتی و پیش» (۷) آن که ایشان به مأمن خود برسیدند» (۸) و الله [۳۷۳- ر]

که دیت ایشان بدهم. آنکه به بنی قریظه رفت تا از ایشان قرضی ستاند و به دیت ایشان دهد. و بعضی گفتند: استعانتی خواست از ایشان، ایشان عزم آن کردند که کید کنند با او و فتک» (۹) کنند و او را ناگاه بکشند. خدای تعالی خبر داد او را از آن آن جا برگشت و کید ایشان که سکالیده» (۱۰) بودند باطل شد. حسن بصری گفت: سبب آن بود که قریش مردی را فرستادند تا فرصت نگاه دارد و رسول- علیه السلام [را]» (۱۱) بکشد او بیامد و در نزدیک رسول آمد و ساعتی توقف کرد چون مجلس خفیف شد. رسول- علیه السلام- تیغی کشیده در دست داشت اینکه مرد بر او آمد و گفت: یا محمد! [اینکه تیغ مرا ده تا بینم. رسول- علیه السلام- تیغ به او داد» (۱۲)، تیغ بستد و به دست گرفت و بجنابید، آنکه گفت یا محمد]» (۱۳) من یمنعک منی که باز باید» (۱۴) تو را از من اینکه ساعت. رسول- علیه السلام- گفت: الله یمنعی، خدای مرا نگاه دارد از تو. مرد خواست تا تیغ بر آرد، چندان که جهد کرد دستش» (۱۵) ----- (۱). آج، لت که. [.....]

(۲). لت: بن. (۳). تب، آج، لت: عمرو. (۴). تب، آج، لب، مر: الضمیری. (۵). اساس، مت: و، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب: رسند، مر: برسند. (۷). تب، آج، لب، مر از. (۸). آج، لب، مر، لت: رسند. (۹). کذا در اساس و اکثر نسخه بدلها، وز: دل تنگ. (۱۰). مر: کرده. (۱۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۲). آج، لب، مر، لت او. (۱۳). اساس: افتادگی دارد، از وز افزوده شد. (۱۴). آج، لب، مر: یابد. (۱۵). لب: دست. [.....]

صفحه : ۲۸۹ نجیبید تیغ از دست بیفگند و گفت: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله، گواهی دهم که خدای یکی است و تو رسول اوئی، و اینکه کار سبب اسلام او بود» (۱) و نام او عمرو بن وهب الجمحی بود، او را صفوان بن امیه فرستاده بود برای اینکه کار. واقدی گفت: رسول- علیه السلام- به غزای بنی ذبیان و بنی محارب شد. ایشان با کوهی» (۲) گریختند. رسول- علیه السلام- بر اینکه کوه» (۳) فرود آمد آنکه برخاست تا تجدید وضو کند و از لشکرگاه دور برفت» (۴) تنها، و وضو تازه کرد بارانی سخت بیامد و جامه رسول تر کرد، رسول- علیه السلام- برخاست تا با لشکرگاه» (۵) آید از آن باران سیلی بیامده بود و حایل شده. رسول- علیه السلام- بیامد و درختی بود جامه بکند و بر آن درخت افگند تا خشک شود و او در زیر» (۶) درخت بخت. اعراب از سر کوه نگاه کردند. رسول را- علیه السلام- تنها دیدند در زیر درخت خفته برهنه غنیمت شمردند» (۷) آن فرصت، امیر خود را خبر دادند از اینکه حال و نام» (۸) او دعثور» (۹) بن الحارث بود او بیامد و تیغ برگرفت و به بالین رسول آمد و تیغ بر آهیخت» (۱۰) و گفت: یا محمد من یمنعک الیوم منی، تو را از من که نگاه دارد اینکه ساعت! رسول- علیه السلام- گفت: الله یمنعی، خدای مرا نگاه دارد. جبرئیل- علیه السلام- بیامد و گوشه پر بر سینه او زد و او را دور بینداخت» (۱۱) و تیغ از دست او بیفتاد. رسول- علیه السلام- تیغ برگرفت و به سر او رفت و گفت: من یمنعک منی، تو را از من اینکه ساعت که نگاه دارد! گفت: لا احد یمنعی منک، مرا کس نیست که از تو نگاه دارد مرا. تو را خدای تو از من نگاه داشت و یاری کرد و مرا خدای نیست که یار من بود و انا اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله، من گواهی می دهم که خدای یکی است و تو رسول اوئی. خدای -----

(۱). مر: شد. (۲). مر: بکوهی. (۳). آج: بر بن کوه، لت: برابر آن کوه. (۴). مر: دور شد. (۵). آج، لب، مر: بلشکرگاه. (۶). لت آن. (۷). مر از. (۸). اساس و مت: زمام، که چون خطا می نمود با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس و همه نسخه بدلها: دعسور، که چون در هیچ مأخذ و منبعی چنین ضبطی نیافتیم به قرینه تفاسیر قرطبی و تبیان تصحیح شد. (۱۰). تب، آج، مر: بر آهخت. (۱۱). مر: دور انداخت. صفحه : ۲۹۰ تعالی اینکه آیت فرستاد. ابو علی گفت: مراد آن الطاف است که خدای تعالی کرد با صحابه رسول تا با او ثابت کردند و دشمن را از او دفع کردند. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که دشمنان رسول را و اعدای دین را خدای تعالی دفع کرد به اشغال و امراض و موانع و حوایل و تعازی» (۱) و مرگ رؤسا و مقدمات و دیگر اسباب شواغل. عبد الله

عبّاس گفت: مراد آن است که جماعتی جهودان دعوتی ساختند و پیامدند و تقرب کردند و لایه کردند (۲) و رسول- علیه السلام- از کرم خلق خود و طمع ایمان ایشان اجابتی بکرد و غرض ایشان آن بود که رسول را بکشند. جبرئیل آمد و رسول را خبر داد از عزم و مکر ایشان. چون باز آمدند و معاودت کردند رسول- علیه السلام- گفت: خدای مرا خبر داد از انداخت و کید شما، من اینکه جا (۳) نمی آیم و کید ایشان باطل شد. پس خدای تعالی بر سبیل ممت اینکه آیت فرستاد. بعضی دگر گفتند: سبب نزول (۴) آیت آن بود که رسول- علیه السلام- در غزاه بنی النخله (۵) به وقت نماز باصحابش (۶) نماز تمام می کرد چه هنوز نماز خوف نیامده بود. کافران طمع کردند که غدیری کنند و بر ایشان حمله برند (۷) و قتل کنند گروهی را، خدای تعالی رسول را- علیه السلام- اعلام کرد و آیت نماز خوف فرستاد. و بیان اینکه قصه و نماز خوف در سورة النساء گفتیم. و ذکر ضد نسیان بود. و گفته اند: حضور النفس المعنی (۸) و مراد از او (۹) علم باشد. و ذکر گفتار باشد من قوله- علیه السلام- من ذکره فقد شکره. و مراد از اینکه جا (۱۰) تذکر است و آنچه مرجع او علم باشد، جز که علم عامتر است از ذکر چه ذکر علمی باشد بعد النسیان برای آن که در نقیض نسیان مستعمل بود. و فرق از میان «ذکر» و «خاطر» آن است که خاطر مرور المعنی علی ----- (۱). کذا در همه نسخه‌ها، چاپ شعرانی (۴/ ۱۳۸): تغازی. (۲). لت و رسول را بخواندند. (۳). همه نسخه بدلها بجز مت: آن جا. [.....]

(۴). مر اینکه. (۵). مت: بطن النحل. (۶). مر: با اصحابش. (۷). آج، لب، مر، لت: حمله کنند. (۸). وز، تب، لت: حضور المعنی للنفس، آج، لب حضور للنفس المعنی. (۹). لت: مراد به معنی. (۱۰). وز، تب، آج، لب، لت: مراد اینکه جا. صفحه: ۲۹۱ القلب باشد و الذکر، حصول المعنی فی القلب باشد. خاطر مرور بود و ذکر حصول. يقال: خطر الشيء بباله اذا مرّ به (۱)، اما هم و همّت، فله معان، او بر معانی بود. یا (۲) معنی خطور الشيء بالبال و یک معنی عزم و اراده و یک معنی قرب الشيء (۳) من الوجود (۴)، و به معنی فکر آید همچنین و بسط الید عبارت باشد از قصد و ایقاع مکروه چنان که در لغت ما گویند: دست به او دراز کرد و دست به او کشید (۵) و مانند اینکه. و کف، منع باشد. و منه قوله تعالی: وَإِذْ كَفَفْتَنِي إِسْرَائِيلَ عَنكَ (۶)، و نایینا را مکفوف برای اینکه گوید (۷) و نوده جامه را برای اینکه کفه گویند [۳۷۳- پ] که منع کند از آنچه خیوط او به سر فرود آید و کفه المیزان برای آن گویند که آنچه در او باشد ممنوع و محفوظ باشد از آن که ضایع شود. حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و از جمله نعمتهای خود یکی یاد (۸) داد بر اختلاف اینکه اقوال که رفت. گفت: یاد داری و فراموش مکنی چون گروهی عزم مصمم کرده بودند بر قتل و فتک شما خدای تعالی منع کرد شما را از ایشان و دفع کرد ایشان را از شما و دست اذیت و بلیت ایشان از شما کوتاه کرد. آنگه گفت: از خدا بترسی به ادای طاعات او و اجتناب معاصی او، و بر او توکل کنی تا مهمات شما کفایت کند، چه مؤمنان آن باشند که بر او توکل کنند. و او وعده داد که هر که بر او توکل کند کفایت کند او را همه (۹) مهماتش. قوله عزّ و جلّ:

[سوره المائدة (۵): آیات ۱۲ تا ۱۹]

[اشاره]

وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَرْتُمْهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ (۱۲) فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ لَعْنَاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِبٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (۱۳) وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا

مِثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ (۱۴) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ (۱۵) يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۱۶) لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۷) وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ (۱۸) يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۹)

[ترجمه]

----- (۱). آج، لت: اذا امر به. (۲). کذا در اساس، وز، تب، مر، مت، دیگر نسخه بدلهای: یک. (۳). مر الیه. (۴). وز، مر: الوجوه. (۵). لت: کشد. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۰. (۷). تب، آج، لب، مر، لت: گویند. [.....]

(۸). همه نسخه بدلهای، بجز مت ایشان. (۹). همه نسخه بدلهای، بجز مت: ندارد. صفحه: ۲۹۲ بدرستی‌ها گرفت خدای پیمان فرزندان یعقوب و برانگیختیم از ایشان دوازده نقیب. و گفت خدای که: من با شما اگر بیای دارید نماز و بدهید زکات و ایمان آرید به پیغامبران من و تعظیم کنید ایشان را و وام دهید خدای را وامی نکو، «۱» بستم از شما گناهانتان و در برم شما را در بهشتها که می‌رود از زیر آن جویها هر که کافر شود پس از آن از شما گم کرده باشد راه راست. به شکافتن «۲» ایشان عهدشان لعنت کردیم «۳» ایشان را، و کردیم دلهاشان سخت بر می‌گردانید «۴» سخنها از جای خود و فراموش کردند بهره از آنچه یاد دادند ایشان را «۵» و پیوسته مطلع می‌شوی بر خیانتی از ایشان مگر اندکی از ایشان عفو بکن از ایشان و در گذر «۶» که خدای دوست دارد نکوکاران را. و از آنان که گفتند: ما ترسایانیم‌ها گرفتیم پیمانشان. فراموش کردند بهره از آنچه یاد دادند «۷» ایشان را به آن، برانگیختیم میان ایشان دشمنی و بزیدن تا روز قیامت و خبر دهد ایشان را خدای به آنچه کرده باشند. ای خداوندان کتاب آمد به شما پیغامبر ما بیان می‌کند شما را بسیاری از آنچه پنهان می‌داشتی از کتاب و عفو بکرد از بسیاری. آمد به شما از خدای روشنایی و کتابی روشن. ----- (۱). لت من. (۲). آج، لب: شکستن. (۳). آج، لب: دور

گردانیدیم. (۴). کذا در اساس، تب، مت، وز: می‌برگردانید (با صیغه مخاطب)، آج، لب، تغییر می‌کنند، لت می‌برگردانند. (۵). لت به آن، آج، لب: پند داده می‌شدند به آن. (۶). آج، لب: فراگذار، لت: در گذار. (۷). آج، لب: پند دادند. صفحه: ۲۹۳ راه نماید به آن خدای آن را که پیروی کند خشنودی او را راه خدای را و بیرون آرد ایشان را از تاریکی به روشنی به فرمان او و راه نماید ایشان را به راه راست. کافر شدند آنان که گفتند: خدای عیسی است پسر مریم. بگو کیست آن که مالک باشد از خدای چیزی، اگر خواهد که هلاک کند عیسی پسر مریم را و مادرش را و هر کس را که در زمین است همه، و خدای راست پادشاهی آسمانها و زمینها «۱» و آنچه میان آن است. بیافریند آنچه خواهد و خدای بر همه چیزی قادر است. و گفتند جهودان و ترسایان: ما پسران خداییم و دوستان اویم. بگو: چرا عذاب می‌کند شما را به گناهانتان «۲» بلکه شما آدمی «۳» از آن که آفرید پیامرزد آن را که خواهد و عذاب کند آن را که خواهد، و خدای راست پادشاهی آسمانها و زمینها «۴» و آنچه میان ایشان است «۵»، و به اوست بازگشت. ای خداوندان کتاب آمد به شما پیغامبر ما بیان می‌کند شما را بر سستی «۶» از پیغامبران -----

----- (۱). وز: آسمان و زمین، تب: آسمانها و زمین. (۲). لت: به گناهانتان. (۳). تب، لت، آدمی‌اید. (۴). وز: آسمان و

زمین. (۵). وز، تب، لت: میان آن است. [.....]

(۶). اساس و مت: براستی خوانده می‌شود. با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۹۴ تا نگویند نیامد به ما از بشارت دهنده و «۱» ترساننده آمد به شما مژده دهنده «۲» و ترساننده و خدای بر همه چیزی تواناست. قوله تعالی: وَ لَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ - الآیة، حق تعالی در اینکه آیت باز گفت آن عهد و پیمانی که بر بنی اسرائیل گرفت به اوامری «۳» که ایشان را کرد در کتابهای ایشان و میثاق «۴» سوگندی مؤکد باشد من الوثیقه «۵» وثیقه استواری باشد و بنی اسرائیل فرزندان یعقوبند - علیه السلام - و آن دوازده فرزند بودند خدای تعالی در هر سبطی از اسباط ایشان «۶» نقیبی بداشت چه هر «۷» فرزندی سبطی شدند، و از ایشان قومی بسیار پدید آمدند و توالد و تناسل بسیار شد «۸» حق تعالی برای آن «۹» تا خلاف نباشد ایشان را از هر سبطی نقیبی برانگیخت ای عجب در یک عهد برای دوازده سبط دوازده نقیب بایست پس برای چندان خلاق که عدد ایشان جز خدای نداند دوازده نقیب نباید اگر در یک عهد دوازده نقیب بسیار نباشد در یک عهد کم از یک نقیب نشاید. حق تعالی نقبای بنی اسرائیل را دوازده کرد تا احوال امت پیامبر ما - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - با احوال بنی اسرائیل ماند مصداق قول رسول را - صلوات الله علیه - که گفت: «۱۰» سَيَكُونُ فِي أُمَّتِي مَا كَانَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ حَذُو «التَّعَلُّ بِاللَّعْلِ وَ الْقَدَّةُ بِالْقَدَّة» گفت: هر چه در بنی اسرائیل بود در امت من بیاید چنان که پای نعل با پای نعل ماند و پر تیر با پر تیر. و رسول را - علیه السلام - پرسیدند از عدد ائمه. گفت: عدد الاثمه من بعدی عدد نقباء بنی اسرائیل، گفت: عدد امامان از پس من عدد نقیبان بنی اسرائیل باشد. و در معنی نقیب چهار قول «۱۱» گفتند. -

----- (۱). تب، لت نه. (۲). تب، آج، لب، لت: مژده. (۳). آج، لب، مر: اوامر. (۴). مر و. (۵). آج، لب، مر، لت و. (۶). مر را. (۷). اساس، وز، مت: مهر، با توجه به تب و سایر نسخه‌ها تصحیح شد. (۸). مر: شدند. (۹). مر که. (۱۰). اساس، وز، مت: خود، با توجه به تب و سایر نسخه تصحیح شد. (۱۱). آج، لب، مر: وجه. صفحه: ۲۹۵ حسن بصری گفت: ضمین باشد آن که پایندان «۱» و عاقله قوم بود. ربیع گفت: امین و استوار قوم باشد. قتاده گفت: گواه باشد بر قوم خود. و قومی دیگر گفتند: رئیس باشد و عریف که از کارها بر رسد و اصل نقیب در لغت فعیل باشد از نقب و نقب سوراخ فراخ باشد و آن را که آن سوراخ کند نقاب خوانند. و نقب و نقر و نقب متقارب باشد جز که ثقب «۲» اندک بود و نقر از او بیش باشد و کنده گر را نقار گویند و چنگال مرغ را «۳» منقار گویند و نقب از همه بیشتر باشد. و بعضی اهل لغت گفتند: نقیب فعیل باشد به معنی فاعل برای آن که او تعریف کند و از کارها بر رسد و در غور کارها رود پس به «۴» آن ماند که نقب کند. و بعضی گفتند: فعیل باشد به معنی مفعول برای آن که کار او را تفحص کرده باشند و در غور شده تا بدانسته باشند که او صلاحیت نقابت دارد «۵» و منقبت آن خصلت «۶» باشد که بر او نقب کنند و در غور او شوند از فضیلت مرد و جمعش مناقب باشد و نقبه ایزار پای باشد که آن را ساق نبود برای آنش نقبه خوانند لا تساع نقبتها و اول جرب را نقبه گویند. قال الشاعر: متبدلاً تبدو محاسنه يضع الهناء مواضع الثقب و کلب نقیب گویند سگی که آن را سوراخی در گلو کنند تا آواز او بلند بر نیاید و اینکه بخیلان کنند تا مهمان به آواز سگ به ایشان راه نبرد «۷» و در معنی نقبا در اینکه آیت دو قول گفتند: حسن بصری و جبایی گفتند، برای آن ایشان را نقیب خوانند «۸» که ایشان را ضمان قوم خود کردند که مخالفت نکنند آن را که اسد آن را «۹» فرموده بودند. -----

----- (۱). لت: پایندگان. (۲). اساس، وز، مت: نقب، با توجه به تب و سایر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۳). اساس: مرا، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). لت: با. (۵). لت یا نه. (۶). آج، لب: حاصل. (۷). مر: نیابد. (۸). مر: خوانند. (۹). کذا در معج، وز، مت (!) دیگر نسخه بدلها: ندارد. صفحه: ۲۹۶ مجاهد و سدّی گفتند: برای آن نقیب خوانند ایشان را که ایشان را فرمودند تا بر آثار آن جباران [۳۷۴-پ]

بشوند «۱». و قصه «۲» اینکه بود که: خدای تعالی موسی را و قومش را وعده داد که زمین مقدسه که زمین شام است به ایشان دهد و قرارگاه ایشان کند و آنگه که اینکه وعده بود در آن جا جباران کنعانی بودند خدای تعالی گفت: من ایشان را هلاک کنم و زمین

و مال و ملک ایشان به میراث به شما دهم و اینکه پس از آن بود که خدای مصر «۳» از قبطیان بستد و ایشان را و پیشوای ایشان را که فرعون بود هلاک کرد چون مصر ایشان را مستخلص شد خدای تعالی ایشان را زمین شام وعده داد و موسی را فرمود که: بنی اسرائیل را برگرد به اریحاء شو شهریست از شهرهای شام و آن زمین مقدسه است و وحی کرد به موسی که من آن را به سرای قرار شما کردم و بروید و با ایشان قتال کنید «۴» که من ناصر شما ام. موسی - علیه السلام - اینکه پیغام بگذارد و چون عزم رفتن «۵» مصمم کرد لشکر او دوازده سبط بودند از دوازده فرزند یعقوب - علیه السلام - به فرمان خدای بر هر سبطی نقیبی فرو کرد تا کفیل قوم و عاقله «۶» قومش باشد. موسی - علیه السلام - ایشان را نصب کرد به فرمان خدای و نامهای ایشان اینکه است از سبط روبیل: شامل بن رکن «۷» بود. و از سبط شمعون: شافاطر بن جزی «۸» بود. و از سبط یهوذا: کالب بن یوفنا بود و از سبط اینبن «۹» حابل «۱۰» بن یوسف بود. و از سبط دیانون حدی بن شوری بود. و از سبط یوسف افرائیم «۱۱» بن یوشع بن نون بود. و از سبط بنیامین فلطم بن رقون بود. و از سبط اشرونون بن ملکیل بود. و از سبط تقاتل «۱۲» حی بن وقشی بود. و از سبط دان حملائیل «۱۳» بن حمل بود [از سبط لاوی حولاً بن ملیکا] «۱۴». و از سبط حدی سوسی «۱۵» بود. موسی - علیه السلام - برفت با اینکه قوم و -----

----- (۱). آج، لب، مر: بنشوند. (۲). مر، لت آن. (۳). مر را. (۴). آج، لب: کنی / کنید. (۵). آج، لب، مر: ندارد. (۶). لب، مر: عاقل. (۷). تب، آج، لب، مر، لت: رکز. [.....]

(۸). تب، آج، لب، مر، لت: شافاطر بن جزی. (۹). آج، لب، مر، لت: اینبن. (۱۰). لت: خایل. (۱۱). کذا در اساس و مت، وز: افراسم (بی نقطه)، تب، آج، لب، مر، لت: افرائیم. (۱۲). آج، لب، مر: نفتال، لت: نفتالی. (۱۳). وز، آج، لب: حملابیل، مر: حملابل: (۱۴). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای افزوده شد. (۱۵). مر: موسی. صفحه: ۲۹۷ بالشکر و اسباط بنی اسرائیل تا بنزدیک اینکه شهر رسید اعنی اریحاء که زمین مقدسه بود. موسی - علیه السلام - اینکه دوازده نقیب را بفرستادند «۱» تا بروند و احوالی «۲» بدانند و او را خبر دهند. از جمله جباران آن شهر یکی عوج عنق «۳» بود و گفته‌اند: طول او بیست و سه هزار گز بود و سیصد و سی «۴» سه گز و ثلثی از گزی. اینکه روایت عبد الله عمر است. و در اخبار هست که روزی که ابر «۵» بودی او را در سر و روی و سینه پیختی و وقت بودی که ابر او را تا سینه بودی و روی و سر او را آفتاب [بودی] «۶» و او از ابر آب خوردی و ماهی از دریا بگرفتی و در آفتاب بریان کردی و بخوردی. و در خبر است که او «۷» ایام طوفان بنزدیک نوح آمد و او را گفت: مرا با خود در کشتی نشان. نوح - علیه السلام - گفت: برو ای دشمن خدای که مرا نفرموده‌اند. او برفت و آب طوفان بالای کوههای زمین چهل [گز] «۸» برفته «۹» و عوج را بالای زانو بود. و در خبر است که او را سه هزار سال عمر بود و عنق نام مادر او بود و گفته‌اند: عناق «۱۰» دختر آدم بود - علیه السلام - و اول کسی بود که بغی کرد بر «۱۱» زمین و هر انگشتی از «۱۲» انگشتان سه گز بود در دو گز بر «۱۳» هر ناخن انگشتی از آهن بمانند داسی و چون بر زمین بنشستی یک گز «۱۴» به آن زمین مشغول کردی او از دشت می آمد و در زه هیزم بر سر نهاده لایق او چون آن دوازده کس را دید «۱۵» از ایشان عجب آمد او را. و در خبر آورده‌اند که هر یکی را از ایشان «۱۶» چهل گز طول بود او ایشان را بگرفت و در دامن نهاد و دامن به میان فرو کرد «۱۷» و ایشان را با خانه آورد و بتعجب ---

----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بفرستاد. (۲). آج، لب، مر: احوال. (۳). مر، عوج بن عنق. (۴). دیگر نسخه بدلهای و. (۵). وز: ابری. (۶-۸). اساس: ندارد، از و افزوده شد. [.....]

(۷). آج، لب، مر، لت در. (۹). مر: برفت، لت: بر رفته. (۱۰). لت او. (۱۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: در. (۱۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت او. (۱۳). لت: و. (۱۴). لت: کریو. (۱۵). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بدید. (۱۶). اساس، مت: ایشان را، با توجه به فحوای کلام زائد می‌نماید. (۱۷). لت: برزد. صفحه: ۲۹۸ ایشان را پیش زن خود ریخت و گفت: اینان را نبینی که آمده‌اند تا با ما قتل «۱» کنند و زمین و شهر ما را به دست گیرند «۲». آنگه گفت ایشان را به پای بمالم زن گفت: نباید، رها کن اینان را تا بروند و خبر ما به ایشان برند عوج ایشان را دست بداشت تا برفتند ایشان بیرون رفتند «۳» در بازار ایشان هر خوشه انگور دیدند که هیچ مرد از ایشان

بر نتوانستندی (۴) گرفتن و نار ایشان هر یکی چندان (۵) بود که نیمه پوست او ده کس در زیر آن پنهان شدند (۶) ایشان بیامدند و با یکدیگر گفتند: چه رأی است ما را اگر اینکه که دیدیم با قوم بگوئیم دل شکسته شوند با یکدیگر عهد کردند که اینکه حدیث جز با موسی و هارون - علیه السلام (۷) - نگویند تا ایشان رای خود ببندند (۸) در آن. آنگاه عهد (۹) بشکستند و هر یکی سبط خود را بنهان بگفتند و دل شکسته بکردند در نقبا خلاف کردند. بعضی گفتند انبیا بودند و اینکه درست نیست چه ایشان نه انبیا بودند نه اوصیا بل دوازده سپاه سالار بودند در لشکر موسی - علیه السلام - و آنگاه گفت: وَ بَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا (۱۰) ...، لفظ بعثت در حق ایشان دلیل پیغامبری (۱۱) نکند چه حق تعالی اینکه لفظ در حق آن دو کلاغ بگفت در قصه پسران آدم فی قوله: فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ، آنگاه عوج عنق بیامد و لشکر موسی - علیه السلام - بنگرید یک فرسنگ در یک [۳۷۵-ر]

فرسنگ بود طول و عرضش (۱۲) برفت و بر آن طول و عرض پاره‌ای از کوه ببرید و بر سر گرفت بر آن که تا به شب بر لشکرگاه موسی زند خدای تعالی مرغی را فرستاد (۱۳) پاره الماس در منقار گرفته تا پیرامن و گرداگرد سر او بسفت تا از پاره کوه در گردن او افتاد به مانند طوقی، او ----- (۱). اساس، مت: قتل، با توجه به وز تصحیح شد. (۲).
لت: فرو گیرند. (۳). وز، تب، آج، مر، لت: آمدند. (۴). اساس، وز، مت: توانستندی، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۵). لت: چندان. (۶). مر، لت: شدی. (۷). وز، تب: علیهم السلام. (۸). تب، لت: ببینند، آج، لب: ببندند، مر: ببیند. (۹). لت خود. (۱۰). سوره مائده (۵) آیه ۱۲. (۱۱). تب، آج، لب، مر، لت: پیغمبری. (۱۲). آج، لب: او. (۱۳). آج، لب، مر، لت: بفرستاد. صفحه: ۲۹۹ خواست تا از گلوی خود بر آرد نتوانست اسیر گشت حق تعالی وحی کرد به موسی که ای موسی دریاب دشمنت [را] (۱) موسی بیامد او را دید چنان عصای (۲) بر آورد (۳) و بالای عصا ده گز بود و بالای موسی ده گز (۴) و ده گز بر هوا برجست و عصا بر کعب او زد و از آن زخم بیفتاد و آن کوه بر گردن او نتوانست خاستن بنی اسرائیل بشتافتند و تیغ و تیر در او نهادند و او را بکشتند و سرش ببریدند گفتند استخوان (۵) او چند سال به پل رود نیل کرده بودند اینکه روایت (۶) است. و روایتی دیگر آنست که او در زمین بغی و طغیان از حد ببرد خدای تعالی سباع زمین را بر او گماشت شیران را هر شیری چند (۷) پیلی و هر گرگی چند شتری و هر کرکسی چند خری تا در او افتادند و او را بدریدند و بخوردند. و قال الله إني معكم، و خدای تعالی بنی اسرائیل را گفت من با شماام به معنی نصرت اینکه جا وقف است و کلام تمام است. آنگاه ابتدای کلامی دگر کرد گفت (لئن أقمتم الصلاة) کوفیان گفتند اینکه لام جواب قسمی مضمهر است و التقدير و الله لئن أقمتم الصلاة به خدای که اگر شما نماز بپای دارید و ارکان و حقوق آن به جای آرید و مواقیت آن را مراعات و مراقبت کنید (۸) (و آیتیم الزکوة) و زکات مال بدهید بر حسب آن که بر شما فریضه کرده‌اند و به رسولان و پیغامبران من ایمان آرید و ایشان را تصدیق کنی و حرمت داری و تعظیم و توقیر کنی و قوله: وَ عَزَّرْتُمُوهُمْ در تعزیر دو قول گفتند زجاج گفت مراد به تعزیر نصرت (۹) است یعنی اگر یاری کنید پیغامبران مرا (۱۰) و ابن زید گفت مراد به تعزیر توقیر و تعظیم است و ابو عبید (۱۱) اینکه اختیار کرد به اینکه بیت استشهاد کرد: و کم من ماجد لهم کریم و من لیث یعزرفی التیدی ----- (۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شده. (۲). دیگر نسخه بدلها بجز مت:

عصا. (۳). لت: برآورد. (۴). مر بود. (۵). وز، تب، آج، لب، لت: استخوانهای، مر: استخوان پای. [.....]

(۶). آج، لب: روایتی. (۷). مر: چون. (۸). آج، لب: کنی. (۹). اساس، وز، مت: تصرف، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مر: را. (۱۱). تب، مر: ابو عبیده. صفحه: ۳۰۰ ای یوقرفی المجلس، و فراء گفت اصل کلمه از عزر است و آن منع و رد باشد و منه التعزیر التیادیب لأنه يتأدب به و یمتنع مما یمنع عنه به. و أقرضتم الله قرضاً و قرضی نیکو یعنی مال بصدقه دهید و بر خدای تعالی قرض کند (۱) امید آن را که به از آن به (۲) او دهد و اصل قرض قطع بود قوله: قرضاً حسناً، در او چند قول گفتند: یکی آن که بطیبت نفس بدلخوشی دهد آنچه دهد قول دیگر آن که منت نهد و ایذا نکند کما قال تعالی: ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا

فساد قول آن فرقت به آن دلیلهای آن ----- (۱). وز، لت: با. (۲). اساس، وز، مت: مرغل، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج، لب، لت: بر انگیختم و در ایشان بستم و آویختم. (۴). مر: من غرا که سریشم باشد. (۵). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. [.....]

(۶). کذا ضبط بیت در همه نسخه‌ها، در لسان العرب (ماده غراً) بیت زیر به کثیر نسبت یافته است: اذا قلت: أسلو، غارت العين بالباکاء | | اغراء، و مدتها مدامع حفل (۷). تب: ترسان. (۸). اساس، وز، تب، لت، مت: فسطوریان، آج، لب، مر: فسطوریان، با توجه به ضبط کلمه در تفسیر تبیان و دیگر منابع تصحیح شد. (۹). کذا در اساس، وز، مت، تب، آج، لب، لت: جهت، مر: آن که از جهت. صفحه ۳۰۵ فرقه را دشمن گیرند (۱) و اگر چه او نیز مقاتلی گوید که در فساد برابر آن باشد و لکن او جاهل باشد به آن. و بر اینکه قاعده اغری الله (۲) تعالی بین الکافرین صحیح اما اغراء عداوت بین المؤمن و الکافر روا نباشد برای آن که مؤمنان بر حق‌اند و بر اعتقاد صحیح، بر خلاف قول ایشان دلیل نباشد برای آن که اینکه (۳) قول حق است و بر بطلان قول کفار خدای تعالی ادله نصب کرده است که هر کس که در آن نظر کند و آن اباطیل بشناسد دشمن گیرد ایشان را. وَ سَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ، و خدای تعالی خبر دهد هر کسی را (۴) به آنچه کرده باشند (۵) از خیر و شر و مورد آیت مورد (۶) تهدید و وعید است یعنی جزا دهد هر کسی را به آنچه کرده باشند به حسب استحقاق ایشان. یا اهل الکتاب، آنگه خطاب کرد با جهودان و ترسایان به یک جای و به ایشان تقریر و تصحیح نبوت پیغامبر ما - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - کرد. گفت [ای اهل کتاب که تورات و انجیل است، پیغامبری به شما آمد تا بیان کند شما را بسیاری از آن حکمها که شما پنهان می‌دارید از] (۷) تورات و انجیل. عبد الله عبّاس و قتاده گفتند: [از جمله] (۸) آنچه خدای تعالی رسول را بیان کرد، رجم زانی بود که ایشان بگردانیده بودند به سبب مراعات جوانب رؤسا و اکابرشان و برای [آن] (۹) هر دو گروه را اهل کتاب گفت و اهل کتابین نگفت و اگر چه کتاب دو است، برای آن که لام تعریف جنس [در او] (۱۰) است. و بعضی دگر گفتند برای آن که آن دو کتاب بمثابه یک کتاب است در معنی آن که منسوخ و متروک است و کار بستنی نیست چنان که اصحابش اگر چه در نحلّت و ملت مختلفند کافرند و اسم کفر شامل است ایشان را، و الکفر مله واحده و ----- (۱). لت: گیرد. (۲). تب: اغراء الله. (۳). لت: آن. (۴). لت: ایشان را. (۵). تب: باشد.

(۶). آج، لب، مر، لت: ندارد. (۷). اساس و مت افتادگی دارد، و از وز آورده شد. (۸-۱۰). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۹). اساس، تب، مت: ندارد، از آج افزوده شد. وز: آن که. صفحه ۳۰۶ اینکه بیان حق تعالی رسول را بر وجه معجزه (۱) فرمود برای آن که ایشان اینکه (۲) احکام از رجم زانی و جز آن (۳) بر خفیه و پوشیدگی تحریف کرده بودند و کس بر آن مطلع نبود جز ایشان خدای تعالی اطلاع داد رسول را بر آن تا او خبر داد ایشان را به صنع (۴) ایشان در تورات و انجیل تا علمی باشد از اعلام معجز و دلیلی بر صدق و صحت نبوت او چه دانند که اینکه غیب است و اینکه کس نداند الا عالم الغیب و او اینکه خیر از خدای یافته بود (۵)، و قوله: وَ يَعْظُوا عَنْ كَثِيرٍ معنی آن است که اینکه رسول را که من فرستادم یعنی محمد مصطفی - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - بسیاری احکام که شما از کتابهای خود بگردانیده (۶) و تأویل خطا کرده آن را بیان می‌کند و آشکارا می‌کند و از بسیاری عفو می‌کند یعنی می‌داند و نمی‌گوید و اینکه به حسب مصلحت باشد به امر خدای تعالی آنچه حق تعالی گفته باشد که ایشان را، اعلام کن از خیانت ایشان که ایشان را یا جز ایشان را در آن لطف باشد آن اظهار کرد و آنچه گفت پوشیده‌دار از احوال ایشان، چه دانست که در اظهار آن لطفی نخواهد بودن پوشیده داشت برای اینکه وجه را. و روا باشد که چنان که در اظهار آنچه اظهار کرد لطف باشد و دلالت گروهی را در ترک آنچه ترک کرد دلالت باشد قومی را برای آن که اینکه نوعی بود از علم به احوال ایشان که او دانند که ایشان در چند چیز (۷) خیانت کردند او بگفت و دیگر چیزها باشد که در آن هم خیانت کرده باشند. او گوید من می‌دانم و لکن عفو بکردم شما را از شرح آن تا اگر به بعضی فعل ایشان را رسوا کرده باشد ایشان را به بعضی اغضا (۸) کرده باشد و اینکه هم دلالت صدق او بود و هم علامت کرم. آنگه گفت: قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ، به شما آمد از خدای تعالی نوری یعنی

رسول علیه السّلام، و کتاب «مبین» یعنی «قرآن» که کتابی است بیان کننده و «أبان» هم لازم باشد هم متعدی و «مبین»، روشن باشد و هم روشن کننده. یهدی به الله، خدای تعالی به او هدایت کند و راه نماید، یعنی بیان و لطف به -----
 (۱). تب، آج، لب، مر، لت: معجز. [.....]

(۲). آج، لب، مر: ندارد. (۳). تب: اینکه. (۴). لت: صنیع. (۵). وز، تب، آج، لب، لت: یافته باشد، مر: یافته است. (۶). مر، لت: بگردانیده‌اید. (۷). لت که. (۸). آج، لب: اغفار، مر: اعفا. صفحه: ۳۰۷ اینکه کتاب و به اینکه پیغامبر. و روا بود که ضمیر عابد باشد «۱» الی کل واحد منهما، و روا بود که الی اقرب المذكورین باشد و آن کتاب است و روا بود که الی اهم المذكورین باشد و اگر چه ابعده باشد، كما قال: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا أَنْفَضُوا إِلَيْهَا «۲». مِنْ أَتْبَعِ رِضْوَانَهُ، آن را که متابعت رضای او کند، سُبُلِ السَّلَامِ. و رضا نقیض سخط باشد و رضا و رضوان مصدر بود من رضی یرضی و از باب اراده باشد «۳» و آن اراده خیر و ثواب بود. و سخط اراده عقاب باشد به مستحقش و سبل جمع سیبل باشد. و در سُبُلِ السَّلَامِ، چند قول گفتند: یکی آن که «سلام» نام خداست - جل جلاله - فی قوله: السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ «۴»، بنماید ایشان را راه خود. آنگه اینکه بر یک تقدیر [۳۷۶- پ]

باشد از دو: اما علی تقدیر دین الله «۵» او دار ثواب الله. و مراد به راه خدای اما دین اسلام باشد و اما راه بهشت علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه و اینکه قول حسن بصری است و سدی. و زجاج گفت «۶»: مراد به سلام سلامت است یعنی طریق نجات از هر شرّی و رسیدن به هر مرغوبی «۷» و خیری، و يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ، و ایشان را از ظلمت کفر بیرون می‌آرد به نور ایمان به دعوت و ترغیب و ترهیب به فرمان او و الطاف او و ایشان را راه می‌دهد و هدایت می‌کند «۸» و به راه راست و آن راه دین اسلام است که در او کژی «۹» و اعوجاجی نیست. و معنی هدایت هم آن «۱۰» باشد که گفتیم از بیان و نصب ادله و ازاحت علت و تمکین و الطاف و توفیق. آنگه به ذکر ترسایان آمد و تکفیر «۱۱» ایشان کرد و به کفر بر ایشان گواهی داد. به -----
 (۱). آج، لب، مر: بود. (۲). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۰. (۳). تب، مر: بود. (۴). سوره حشر (۵۹)

آیه ۲۳. (۵). لت: اما علی دین خلق الله. (۶). لت: گفتند. (۷). وز، رسیدن هر مرغوبی. [.....]
 (۸). لت: می‌نماید. (۹). مر: کسری. (۱۰). تب: همان. (۱۱). لت: تکفر. صفحه: ۳۰۸ آن اعتقاد که در حق عیسی مریم کردند. گفت: کافرند آنان که گفتند خدای عیسی مریم است. و لقد جواب قسمی مضمّر است اعنی «لام» و قد برای تحقیق باشد و اختلاف اقوال در لفظ مسیح گفتیم و اینکه که خدای تعالی از ایشان باز گفت که ایشان کافر شدند «۱» به اینکه گفتن. مراد آن است که کافر شدند به «۲» اعتقاد الهیت عیسی و آن که او خدای است و مستحق عبادت است و آن که روا داشتند که محدثی مخلوق «۳»، خدای باشد و آن که نعمتها که خدای را بود بر ایشان اضافه با عیسی کردند و اینکه هر دو اعتقاد کفر باشد. آنگه حق تعالی بر سیل محاجه و حجت انگیختن بر ایشان گفت: یا محمد بگو ایشان را که کیست که مالک است یعنی قادر است که دفع کند از خدای تعالی آنچه او خواهد که کند از هلاک و مکاره به عیسی مریم و مادرش و به هر چه در زمین هستند! اگر او خواهد تا همه را هلاک برآرد هیچ مدفع و مانع نبود ایشان را از او وجه «۴» احتجاج از آیت آن است که اگر عیسی خدای بودی چون خدای خواستی که او را هلاک کند او هلاک از خود باز توانستی «۵» داشتن. چون معلوم است که او از اینکه عاجز است و در اینکه باب از میان شما و او فرقی نیست، بایست دانستن که او صلاحیت الهیت و استحقاق عبادت ندارد. وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا، خدای راست ملک آسمانها و زمین و آنچه در میان آن است و عیسی از آن جمله است و عیسی با ضافت با اینکه جمله از روی قیاس چه باشد و با آن که سماوات جمع است و ارض جنس است، بینهما گفت و بینهن نگفت برای آن که بر طریقه دو جنس و دو نوع راند «۶» آن را یَخْلُقُ مَا يَشَاءُ، بیافریند «۷» آنچه خواهد چنان که خواهد. و اینکه برای آن گفت که اگر ایشان را تهمت و شبهت آن است «۸» که من عیسی -----
 (۱). لت: شوند. (۲). آج، لب: اینکه. (۳). مر: مخلوقی. (۴). اساس، وز، آج، لب، مر: مت: از دو وجه، با توجه به تب و احتمال خطاب از او به از دو، تصحیح شد. (۵). وز:

نتوانستی. (۶). آج، لب، مر: رانده. (۷). وز: بیافرید. (۸). مر: شبه‌ای است. صفحه: ۳۰۹ را از مادر بی پدر آفریدم من آنچه خواهم چنان که دانم بیافرینم به حسب مصلحت، و بندگان مرا در اینکه پرده غیب بار نیست. و اگر ایشان را شبهت از آن جاست» (۱) که خرق عادت بود که من خلق آفرینم از مادر تنها بی پدر، من بر همه چیز قادرم و آن که بر همه چیز قادر بود هیچ نوع از انواع مقدورات او بر او متعذر نبود. آنکه آن محال و تمنای باطل (۲) و گفتار هذیان که هر دو گروه، اعنی جهودان و ترسایان گفتند، حکایت کرد با رسول- علیه السلام. جهودان و ترسایان گفتند: ما پسران خداییم و دوستان اویم. عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که چون رسول- علیه السلام- ایشان را بترسانید به عقاب خدای، گفتند: یا محمد چه ترسانی ما را که ما اگر چه بسیار گناه کنیم خدای ما را عقوبت نکند که ما پسران اویم و دوستان اویم؟ سدی گفت: دعوی کردند که خدای وحی کرد به یعقوب «إِنَّ وَلَدَكَ بَكْرِي مِنَ الْوَلَدِ» فرزندان تو اول فرزندان منند من ایشان را بیشتر از چهل روز به دوزخ بدارم (۳) چندانکه از گناه پاک شوند و آتش گناه ایشان بخورد. آنکه منادی ندا کند که بیرون آید (۴) هر ختنه کرده را (۵) از فرزندان یعقوب. ما را بیرون آرند عند آن، فذلک قوله: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً (۶). حسن بصری گفت: اینکه بر سیل مبالغت گفتند و معنی آن که ما به خدای نزدیکیم چنان که فرزند به پدر و خدای بر ما چنان مهربان است که پدر بر فرزند، ما را عقوبت نکند. اما ترسایان چون اعتقاد کرده بودند (۷) که عیسی پسر خداست- تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا- و عیسی را از خود شناختند (۸) گفتند: نحن أبناء الله، بر آن معنی که چون پدر عیسی باشد بمثابت آن باشد که پدر ما بود که ما از یک جنسیم چنان که قبیله هذیل را «شعراء هذیل» (۹) خوانند و اگر چه همه شاعر نباشند و عرب ----- (۱). مر: در آن جاست. (۲). آج، لب، مر، لت: و تمنا باطل بود. [.....]

(۳). تب، آج، لت: ندارم. (۴). تب: آید، آج، لب: آی، مر، لت: آرید. (۵). تب: ندارد. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۸۰. (۷). آج، لب، لت: اینکه اعتقاد کرده بودند، مر: چون اینکه اعتقاد کردند. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مت: می شناختند. (۹). اساس و مت: شعر هذیل، مر: شعر الهذیل، با توجه به وز و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد. صفحه: ۳۱۰ گوید: فعلنا کذا و قتلنا فلانا و قال شاعرهم: نحن حفزنا الحوفران بطعنه و آن یک کس بود که حوفران را به نیزه بزد. و احباء جمع حبیب باشد به آن رها نکردند که دعوی نبوت کردند تا نیز دعوی محبت کردند، حق تعالی گفت بگو اینکه کافران را که اگر چنین است که شما می گوئید چرا شما را عذاب می کند به گناهی که می کنید: و اینکه نیز بر سیل [۳۷۷-ر]

احتجاج گفت بر ایشان، چه پدر به گناهی که فرزند بکند عقوبت نکند او را (۱). آنکه به «بل» اضراب کرد از کلام اول گفت: بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِّمَّنْ خَلَقَ، بل شما آدمیانید (۲) از آنان که او آفریده است با شما همان معامله کند که بایشان (۳) اگر ایمان آری و طاعت کنی ثواب دهد و اگر کافر شوی و معصیت کنی جزا دهد شما را که او خداوندی است که آن را که خواهد بیامرزد به فضل. و آن را که خواهد عذاب کند (۴). در فضل او آن است که مستحق و نامستحق را بیامرزد و لکن در عدل او نیست که نامستحق را عقوبت کند و ملک آسمان و زمین او راست و حکم و تصرف آن به امر او است و هر چه در میان آسمان و زمین است همچنین ملک و ملک او است، رد بر آنان که گفتند: نحن أبناء الله و أجبأؤه، برای آن که چون قاعده اینکه باشد ایشان بندگان و پرستاران او باشند و در قبضه قدرت او باشند و اسیر حکم او باشند اینکه جا، و بازگشت و مصیر ایشان با او بود آن جا. و اینکه همه از روی معنی و فحوی رد و جواب آنان است که آن دعوی محال کردند- تعالی عن ذلک علوا کبیرا. «یا أهل الکتاب قد جاءکم رسولنا، اینکه آیت خطاب است هم با ایشان (۵)»، گفت ای اهل کتاب از جهودان و ترسایان؟ پیغامبر ما یعنی محمد- صلی الله علیه و آله- به شما آمد علی فتره من الرسل، بر انقطاع پیغامبران. و فترت روزگاری بود که از میان دو پیغامبر بود که در آن وقت هیچ پیغامبر نبود و اصل کلمه از فتور است پنداری روزگار به نابودن پیغامبر فاتر است و آن قوت ندارد که در عهد پیغامبر داشتی ----- (۱). لت: عقوبت نکشد. (۲). آج، لب: آدمیانی. (۳). لت: با ایشان. (۴). مر و. (۵). آج، لب: بایشان.

صفحه : ۳۱۱ و یا وجه تشبیه آن بود که پیغامبران پیاپی می آمدند چون منقطع شد آمدنشان پنداری کر «۱» فتوری بود در آمدن. «و امرأة فاطر الطرف اذا كانت سقیم الجفن» و فتر میان سبابه و ابهام باشد اذا امتد لبعدها ما بین الإصبعین. حسن بصری گفت: اینکه فترت که میان عیسی بود و پیغامبر ما- علیهما السلام- ششصد «۲» سال بود و قتاده گفت پانصد و پنجاه سال بود و ضحاک گفت چهار صد و شصت و اند سال بود. أن تقولوا، و المعنی لئلا تقولوا. حق تعالی باز نمود که سبب و علت آن که من پس از فترت، محمد مصطفی را برای آن فرستادم تا کسی را بر من حجت نباشد به آن که گوید: ما جاءنا من بشیر ولا نذیر، هیچ پیغامبر به ما نیامد که ما را بشارت دادی و بترسانیدی و اینکه آیت دلیل بطلان «۳» مجبزه است برای آن که بعثت پیغامبر در تکالیف «۴» عقلی محتاج الیه نیست و قدرت و آلت لا بد است و ناگزیر از آن اگر «۵» آنچه زیاده حجت است خدای به آن خلل نکند [اولتر آن که به واجب خلل نکند] «۶» چه اگر اینکه جا حجت باشد بنده را بر خدای آن جا اولتر که حجت باشد. و کلام دلیل آن می کند که «لام» علت و «لا» از لفظ محذوف است و التقدير: لئلا تقولوا، تا نگوید «۷» یعنی فرستادن ما رسول را برای آن بود تا زبان شما از اینکه گفتار کوتاه باشد «۸» و نظیره قوله: بئین الله لکم أن تضلوا، و المعنی لئلا تضلوا و مثله قوله: وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ «۹» ... [ای] «۱۰» لئلا تمید بکم، برای آن که بیان برای نفی ضلال کنند نه برای ضلال. و کوه بر زمین برای آن نهاد تا بنجند «۱۱» نه برای آن «۱۲» تا بنجند «۱۳»، فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَ نَذِيرٌ، اکنون عذر نماند شما را که پیغامبر آمد به شما بشارت دهنده به ثواب و ترساننده از عقاب. وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و خدای تعالی بر همه چیز قادر است. ----- (۱). لت: که. (۲).

لب: سیصد، لت: نهصد. [.....]

(۳). لت مذهب. (۴). آج، لب، مر: تکلیف. (۵). تب: از آن که. (۶). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۷). مر، لت: نگویی. (۸). آج، لب: شود. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵. (۱۰). اساس و وز: ندارد، از تب افزوده شد. (۱۱). تب، بنخسبد. (۱۲). وز بود. (۱۳). لب: بنخسبد. صفحه : ۳۱۲ و وجهی دگر در اینکه آیت و نظایر او آن بود که «أن» تعلق دارد به محذوفی و تقدیر آن بود که کراهه أن تقولوا و حفظا لها من ان تمید بکم، و رعاية لکم أن تضلوا، و اگر چه تقدیر مختلف است معنی متقارب است. قال الله تعالی:

[سوره المائدة (۵): آیات ۲۰ تا ۲۶]

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَ جَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَ آتَاكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ (۲۰) يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَ لَا تَرْتَدُوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ (۲۱) قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَ إِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتَّى يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ (۲۲) قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ اللَّهَ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَابِئْسَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ وَ عَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۲۳) قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَادْهَبْ أَنْتَ وَ رَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ (۲۴) قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَ أَخِي فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ (۲۵) قَالَ فَإِنَّهَا مُخَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ (۲۶)

[ترجمه]

چون گفت موسی قومش را ای مردمان یاد کنید نعمت خدای را بر شما چون کرد در شما پیغامبران و کرد شما را پادشاهان و داد شما را آنچه نداد کسی را از جهانیان. ای قوم من در شوید در زمین پاکیزه آن که نوشت خدای برای شما بر مگردید بر پشتاتان «۱»

لب: إزار. (۴). اساس: ندارد، از لب افزوده شد. (۵). اساس: ندارد، از تب افزوده شد. [.....]

(۶). وز، آج، لب، مر، لت: کسی. (۷-۸). تب، مر: بودید. (۹). مر: نداده. (۱۰). وز، تب، آج، لب، لت: ایشان. (۱۱). لب و. (۱۲). آج، لب، مر: خدای. صفحه: ۳۱۵ بیت المقدس است. عبد الله عمرو «۱» گفت: مقدار آن که از حرم «۲» محرم است در زمین و آسمان همچنان محرم است و مقدار آنچه مقدس است در زمین در آسمان همچنان مقدس است. عکرمه و سدّی و ابن زید گفتند: اریحاست. کلبی گفت: دمشق است و فلسطین «۳» و بعضی اردن. قتاده گفت: جمله شام است. و زمین شام و بیت المقدس مسکن انبیا بود در عهد پیشین. و «مقدس» در لغت مطهر باشد و تقدیس تطهیر باشد و قدس طهارت «۴» باشد و بیت المقدس را از اینکه جا [۳۷۸-ر]

خوانند و تقدیس تسبیح باشد و هر دو تنزیه خدای باشد از ناشایست «۵». و قوله: كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ، یعنی در لوح محفوظ خدای بنوشت که آن مسکن ایشان خواهد بود «۶». و اگر گویند چگونه نوشته باشد خدای تعالی ایشان را به آن که می گوید، فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ «۷»، گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که خدای تعالی آن زمین به هبه ایشان کرد و معنی «کتب» اینکه است چون ایشان عصیان کردند ایشان را از آن محروم کرد و اینکه قول ابن اسحاق است. جواب دیگر آن است که نوشته بود «۸» برای ایشان چون عصیان کردند چهل سال از آن میانه استثنا کرد و اینکه بمثابت آن باشد که کسی گوید فلان جای تر است جمله روزگار مگر چهل سال با استثنا تخصیص کند. جواب دیگر آن است که آنان که بر ایشان حرام بود دگرند و آنان که ایشان را نوشتند «۹» دگرند آنان که ایشان را نوشتند از پس موسی به دو ماه با یوشع بن نون در آن جا شدند. جوابی دیگر آن است که اگر ظاهر بر عموم است مراد جماعتی اند که بی فرمانی کردند و پیش از موسی - علیه السلام - در شهر شدند و آنان که نشدند داخل نهاند در خطاب و لَا تَرْتَدُّوا عَلٰی اَدْبَارِكُمْ، و بر مگردی بر پسهاتان «۱۰»، دو قول گفتند در ----- (۱). کذا

در اساس، وز، تب، مت، آج، لب، مر، لت: عبد الله عمر. (۲). مر: محرم. (۳). آج، لب، قسطنین، مر: قاسطین. (۴). مر: طهر. (۵). مر: ناشایسته. (۶). آج، لب، مر: بود. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۲۹. (۸). وز، تب، آج، لب، کت آن، مر از. [.....]

(۹). آج، لب، مر: پرستند. (۱۰). تب: پهاتان، آج، لب، مر: پستهاتان. صفحه: ۳۱۶ او: یکی آن که رجوع مکنید از طاعت خدا با معصیت او و اینکه کنایت باشد از اینکه که گفتیم. و قول دیگر آن است رجوع «۱» مکنی و تأخر از دخول اینکه شهر که شما را فرموده اند. و اما قوله: عَلٰی اَدْبَارِكُمْ، برای تقبیح حال مرتد گفت تا صارف باشد او را از ارتداد و هم چنین «۲» در حق منزه و آن که فرار کند از زحف. فَلَا تُؤَلُّوْهُمُ الْاَدْبَارَ «۳». و تا انفه ایشان را بر آن دارد که اینکه نکنند، و کذا فی کلام العرب. فَتَنَقَّلُوا جَوَاب امر است برای آن مجزوم است که پس باز گردی زیانکار. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که خدای تعالی شما را فرموده است و بر شما نوشته - چنان که دیگر فرائض - خلاف مکنید که اگر خلاف کنی زیانکار شوی، و ثواب قیامت «۴» زیان باشد شما را. و قولی دیگر آن است که از اینکه شهر بر مگردی که زیان کنی و منافی عاجل که در معلوم آن است که اگر آن جا روی به شما رسد، از خویشتن به خودرایی فوت مکنید که آنگاه زیان کار شوید. ایشان جواب دادند و گفتند یعنی قوم «۵» موسی. إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَارِينَ، که در آن شهر قومی «۶» جباران هستند. و سبب آن بود که آن جماعت که به جاسوسی رفته بودند و آن دیده باز آمدند و موسی را خبر داده بودند به آنچه دیده بودند. موسی - علیه السلام - ایشان را گفت: زنهار اینکه حدیث پنهان داری و با کس مگوی تا دل شکسته نشوند؟ عهد کردند که پنهان دارند و با کس نگویند. آنگاه عهد بشکافتند و هر کسی از ایشان قوم خود را خبر داد «۷» و تحذیر کرد مگر دو کس که به عهد «۸» وفا کردند «۹». یکی یوشع بن نون بن افراییم «۱۰» بن یوسف وصی موسی، و یکی کالب یوفنا «۱۱» داماد موسی بر خواهرش مریم بنت عمران علی کل حال «۱۲» وصی و داماد بود که وفا کند. ایشان چون بر اینکه حال واقف شدند جزع کردن گرفتند «۱۳» و گفتند: یا موسی ممکن نیست که ما هرگز در اینکه شهر شویم مادام تا ایشان --- (۱). اساس و وز: جوع، مث: چون، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). لت: که نونویس و در حاشیه است: همچونین. (۳). سوره انفال (۸)، آیه ۱۵. (۴). لت کردن. (۵). وز یا. (۶). آج، لب، مر: ندارد. (۷). مر: دادند. (۸). آج، لب، مر: ندارد. (۹). آج، لب، مر که پنهان دارند. (۱۰). اساس و مت: افراطیم خوانده می‌شود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). لت: کالب بن یوفنا. (۱۲). آج، لب، مر: لت: علی حال [.....]

۱۳. آج، لب، مر: کردند. صفحه: ۳۱۷ در آن جا باشند ما در پیش ایشان هیچ نباشیم و ما قوت ایشان نداریم و گریستن گرفتند کاشکی «۱» ما در مصر هلاک شده بودمانی یا «۲» در اینکه بیابان هلاک شدمانی «۳» و ما را در اینکه شهر نبایستی شدن که اینان ما را بکشند و زن [و] «۴» زاده ما را برده کنند و مال ما غنیمت کنند و آنچه مانند اینکه باشد. آنگه اینکه «۵» گفتند: بیاید تا رئیسی اختیار کنیم تا در پیش ما ایستد و ما را به مصر برد که ما را روی نیست در اینکه شهر شدن. و جبار فعال باشد من الجبر و هو الکره و جبر العظم باز بستن استخوان شکسته از اینکه جاست که پنداری که «۶» اکراه می‌کند او را بر صلاح و الجبار الهدر و منه قوله- علیه السلام- جرح العجماء جبار و جبار در صفات خدای تعالی صفت مدح است یعنی قادر بر آنچه خواهد تا پنداری مقدور را بر وجود جبر می‌کند و در حق ما صفت دم بود برای آن که به ما لایق نباشد و تفسیر بر تکبر و تکلف کنند. و اِنَّا لَن نَدْخُلُهَا، لن نفی مستقبل را باشد «۷»، ما در آن جا نشویم تا ایشان بیرون بیایند چون ایشان بیرون آیند ما در آن جا شویم. قال رجلان، دو مرد گفتند یعنی یوشع بن نون و کالب بن یوفنا و اینکه دو مردان بودند که عهد موسی نگاه داشتند «۸»، مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ از آنان بودند که از خدای می‌ترسیدند، اَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا، خدای بر ایشان نعمت کرده بود به توفیق طاعت و ثبات دل از خوف آن جباران. ابو علی گفت يَخَافُونَ از جباران می‌ترسیدند و با آن که می‌ترسیدند دل به جای می‌کردند و مردم را دل گرمی دادند «۹» و سعید جبیر خواند که يَخَافُونَ به فعل مجهول دو مرد که از ایشان می‌ترسیدند گفت دو مرد بودند «۱۰» از جمله جباران که ایشان اسلام [۳۷۸-پ]

آوردند و اینکه قول و اینکه قراءت شاذ است و قول معتمد آن است که گفتیم ایشان گفتند: ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَاب، بر اینکه قوم در شوید از در شهرشان چون در شده ----- (۱). مر: لت گفتند کاشک. (۲). آج، لب، مر: لت: تا. (۳). مر: نشده مانی. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۵). وز و دیگر نسخه بدلها ندارد. (۶). مر اگر. (۷). آج، لب، مر: است. (۸). که در عهد موسی وفا کردند. (۹). مر: لت: می‌دادند. (۱۰). وز: بود. صفحه: ۳۱۸ باشید غالب شما باشید و توکل بر خدای کنید اگر به خدای ایمان دارید. اِنَّا لَن نَدْخُلُهَا اَبَدًا ما دأموا، گفتند یعنی قوم موسی ما هرگز تا اینکه قوم جباران در آن جا باشند در آن جا نشویم و «ما» آمد راست و در معنی مدّت باشد یعنی مدّة دوامهم فيها، فَادْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ، ضمیر منفصل برای آن آورد تا عطف اسم ظاهر توان کردن بر او که عطف اسم ظاهر بر ضمیر مستکن «۱» نشاید کردن برای آن که به آن ماند که عطف اسم بر فعل کرده و مثله قوله: اسْكُنْ اَنْتَ وَرَوْجُكَ الْجَنَّةَ «۲»، و مثله قوله: اِنَّهٗ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ «۳»، گفتند ما نرویم در آن جا تا ایشان آن جا باشند و تو و خدایت بروی و کارزار کنی که ما اینکه جا نشسته‌ایم. و در خبر آمد که رسول- علیه السلام- عام الحديبية چون مشرکان او را منع کردند از خانه خدای خواست تا اصحاب خود را امتحان کند گفت من می‌روم و اینکه هدی خود می‌برم تا به نزدیک خانه خدای بکشم، مقداد اسود گفت: و الله که ما تو را آن نخواهیم گفتن که بنی اسرائیل پیغامبرشان را گفتند: فَادْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا- اِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ، و لكن نقاتل عن يمينك و شمالك و من بين يديك و من خلفك و لو خضت بحرا لخضناه معك و لو تسنمت جبلا لعلوانه معك و لو ذهبت بنا الى «۴» برك الغمار لتابعناك. و لكن کارزار کنیم از راست و چپ و پیش و پس تو و اگر در دریا شوی در آن دریا شویم با تو و اگر بر کوه روی با تو بر کوه آییم و اگر ما را به کارزار سخت بری با تو بیاییم «۵» صحابه چون اینکه بشنیدند گفتند ما نیز هم اینکه می‌گوییم و هم چنین کنیم، رسول- علیه السلام از آن سخن شادمانه «۶» شد. موسی- علیه السلام- چون اینکه بشنید از ایشان گفت بار خدایا: اِنِّي لَا اَمْلِكُ اِلَّا نَفْسِي وَاخِي، من مالک نهام بر کسی از اینان مگر بر خود و بر برادرم از میان ما و اینکه کافران فاسقان جداکن و آیت دلیل آن می‌کند که آنان که اینکه قول گفتند کافر بودند از نسبت ذهاب و قتال با خدای و ظاهر اینکه تشبیه است و مورد کلام مورد استهزاء و تهکم و هر دو کفر باشد و

مراد به فسق در آیت کفر است برای آن که همه ----- (۴-۱). آج، لب، مر: منکر.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۳۵، سوره اعراف (۷) آیه ۱۹. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۲۷. [...]

(۵). آج، لب: برویم. (۶). لب، مر: شادمان. صفحه: ۳۱۹ کافر فاسق بود و لکن همه فاسق کافر نبود. خدای تعالی وحی کرد به موسی و گفت تا چند اینکه قوم عصیان خواهند کرد و کفران و آیات مرا تصدیق نخواهند کردن اگر خواهی اینان را هلاک بر آرم! و قومی دگر را بیارم به بدل اینان به از اینان و بیشتر و قویتر، موسی - علیه السلام گفت بار خدایا اگر اینکه قوم را هلاک بر آری به یک بار جماعتی دیگر نادان که «۲» در شهرهاوند و ازین حال بی‌خبرند گویند موسی قومی را در بیابان برد و ایشان را وعده داد که شما را به شهری می‌برم و چون بر آن شهر دستی و ظفری نیافت قوم خود را هلاک کرد و تو خداوند حلیمی به عقوبت تعجیل نکنی و آمرزنده و بخشاینده «۳» بار خدایا بیارم اینان را و هلاک مکن ایشان را به آنچه می‌گویند و می‌کنند، خدای تعالی گفت اینان را به دعای تو از هلاک دفع «۴» کردم و لکن نام فسق از ایشان برنگیرم و حرام کردم بر ایشان که چهل سال در هیچ شهری شوند جز که درین بیابان می‌روند به جای هر روزی که ایشان توقف کرده‌اند و تخلف از فرمان من یک سال ایشان را معذب دارم تا درین بیابان بمیرند و جیف ایشان درین بیابان بیفکنند و ایشان را تمکین نکنم از آن که در زمین پاک شوند و فرزندان ایشان که ازین خیر و شری‌بی‌خبرند ایشان را درین زمین برم فذلک قوله: فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ، و مفسران در تحریم اینکه خلاف کردند که تحریم منع است یا تحریم شرع و بیشتر بر آنند که تحریم منع است تا تحریم شرع و حرّمته کذا اذا منعته آياه و حرّمته علیه اذا بلغت فی المنع (اربعین سنه) نصب اربعین بر ظرف است من قوله مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ و نصب سنه بر تمیز یتیهون فی الأرض، ای یتحیرون و یتردّدون فلا یهتدون، در زمین می‌روند متحیر و تاه اذا تحیر و تیه بیابانی باشد که رونده در او متحیر شود و محلّ او نصب است بر حال فلا تأس، ای لا تحزن اندوه مدار بر آن گروه «۵» فاسقان و الأسا الحزن یقال اسی علی کذا یأسی أسا و اسا الجرح یأسوه اسوا اذا عالجه و تأسیت بفلان اذا اقتدیت به و اسیت فلانا علی مصیبه ای عزّیته و الاسا الصبر، چهل سال بر شش -----

----- (۱). مر: بر آورم. (۲). مر اینکه. (۳). آج، لب، لت: بخشاینده‌ای. (۴). وز، تب، آج، لب، مر، لت:

عفو. (۵). وز: کرده. صفحه: ۳۲۰ فرسنگ بماندند بامداد برخاستندی و بارها بر نهادندی و بجهد جهید می‌رفتندی تا نماز شام چون فرود آمدندی هم آنجا ایستاده بودندی که از آن جا برگرفته بودندی و در میان ایشان ششصد [۳۷۹-ر]

هزار مرد «۱» مقاتل بودند و آن ده مرد بودند نقیب که افشای سرّ و نقض عهد کرده «۲» بودند در تیه بمردند و هر مردی که در تیه شد که سن و سال او «۳» بالای بیست سال بودند «۴» همه بمردند جز یوشع بن نون و کالب بن یوفنا و از آنان که گفته بودند إنا لن ندخلها أبداً ما دأموا فیها، کودکی بنماند و الا در تیه بمردند و آن جا نرسیدند که در شهر شوند چون در تیه گرفتار شدند موسی را گفتند ما درین بیابان از «۵» گرما بمیریم ما خیمه و خرگاه و سایه بان نداریم و تو می‌گویی ما را چهل سال اینکه جا می‌باید بودن خدای تعالی ابری بفرستاد به مقدار لشکرگاه ایشان تا به «۶» ایشان ملازم می‌بود «۷» اگر رفتندی به «۸» ایشان برفتی «۹» و اگر فرود آمدندی به «۱۰» ایشان مقام کردی و ذلک قوله وَ ظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْعَمَامَ و آن ابری بود سفید «۱۱» خنک بی باران گفتند یا موسی ما در اینکه بیابان به شب روشنایی از کجا آریم شبهایی که ماهتاب نباشد ما را تاریک بود خدای تعالی عمودی از نور بفرستاد تا چندان که لشکرگاه ایشان بود نور بگسترده و روشنایی برافکنند به روز پیدا نبودی چون شب در آمدی پدید آمدی تا صبح روز بر آمدن «۱۲» گفتند یا موسی اکنون سایه بان و روشنایی پدید آمد ما را طعام باید طعام از کجا آریم! خدای تعالی من بر ایشان بیارید «۱۳» و در آن خلاف کردند: بعضی گفتند ترنجبین بود و بعضی گفتند: صمغی بود و طعمش طعم انگبین بود. وهب گفت: نان سفید تنک بود و زحیاج گفت: چیزی بود از طعام که خدای تعالی به آن منت نهاد بر ایشان در شب بر درختان ایشان بیاریدی «۱۴» چون برف «۱۵» بامداد ایشان ----- (۱). مر جنگی. (۲). مر: کردند. (۳).

تب از. (۴). تب، آج، لب، مر، لت: بود. (۵). آج، لب، مر: به. (۶). تب، آج، لب، مر، لت: با. (۷). مر: بودندی. [...]

(۸). تب، مر، لت: با. (۹). لب: رفتی. (۱۰). مر، لت: با. (۱۱). تب، لت: سپید. (۱۲). مر: برآمدی. (۱۳). لت: بیارنید. (۱۴). آج، لب: بیارید. (۱۵). لت به. صفحه: ۳۲۱ پیامدندی «۱» و از آن به مقدار حاجت برگرفتندی هر یکی را صاعی برسیدی روزی چند برآمد. گفتند: یا موسی ما را دل بگرفت از اینکه ما را پاره گوشت باید خدای تعالی سلوی بر ایشان فرستاد. و آن مرغی بود بر شبه سمائی، مقاتل و ابو العالیه گفتند: خدای تعالی ابری بفرستاد تا از اینکه مرغ بر ایشان بیارید چندان که پهنای میلی بود و در از نای رمحی بود بر یکدیگر، و گفته‌اند: مرغی بمانند و طعم کبوتر بیچه، عکرمه گفت: مرغی بود از گنجشک مهتر و مؤرج گفت: سلوی به لغت کنانه انگین باشد. قال شاعرهم: و قاسمنا بالله حقاً لانتم الذّ من السّلوٰی إذا ما نشورها گفتند: یا موسی طعام آمد پدید و مظلّه و روشنایی، آب از کجا آریم! خدای تعالی سنگی بفرستاد از آسمان و گفت: یا موسی هر گه اینان را آب باید تو عصا بر سنگ زن تا دوازده چشمه آب پدید آید برای هر سبطی چشمه [ای] «۲» تا ایشان را با یکدیگر منازعت نباشد چون ازین همه فارغ شدند، گفتند: یا موسی اگر جامه ما شوخگن شود ما چیزی نداریم که جامه به آن بشویم خدای تعالی بادی بفرستادی هر وقتی که ایشان را جامه شوخگن شدی، تا بر جامه ایشان بزدی و سپید کردی. گفتند: یا موسی ما را جامه کهنه شود. ما بدل از کجا آریم! خدای تعالی گفت بگو ایشان را که من جامه ایشان بر ایشان نگه دارم تا کهنه و دریده نشود. گفتند یا موسی در میان ما کودکان و برنایانند «۳» و در نشو زیادتند اینکه جامه‌ها که دارند به بالای ایشان کوتاه شود. خدای تعالی گفت: بگو ایشان را که من جامه با ایشان می‌رویانم. چون چهل سال بسر آمد موسی - علیه السلام - برفت و آن بقیه بنی اسرائیل که مانده بودند به حرب جباران برد، و اهل سیر خلاف کردند در آن که فتح اریحا که کرد! بعضی گفتند: موسی - علیه السلام - کرد، و یوشع بر مقدمه او بود، یوشع شهر بگشاد و موسی و بنی اسرائیل در شهر شدند و مدتی مقام کرد «۴» آن جا و خدای تعالی قبض روح او کرد و اینکه قول درست‌تر است برای آن که اجماع اهل نقل است که عوج عنق را موسی کشت به عصا. -----

(۱). لب: پیامدندی. (۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۳). وز، آج، لب، مر، لت: برنایانند. (۴). آج، لب، مر: کردند. صفحه: ۳۲۲ و بعضی دگر گفتند: اریحا که زمین مقدسه بود بر دست یوشع بن نون گشاده شد پس مرگ موسی، و موسی و هارون هر دو در تیه فرمان یافتند و هارون از پیش «۱» موسی فرمان یافت. و قصه وفات او آن بود که خدای تعالی وحی کرد به موسی که من قبض روح هارون خواهم کردن او را برگیر «۲» و به فلان کوه بر موسی - علیه السلام - هارون را گفت: ای برادر خیز تا به فلان کوه شویم. برخاستند و آن جا رفتند بر آن کوه درختی دیدند که مانند آن به حسن ندیده بودند و خانه [ای] «۳» دیدند در زیر آن درخت و سریری در او نهاده و بر آن سریر بسترها افکنده «۴» و بوی خوش و نسیمی با راحت. هارون موسی را گفت: مرا می‌باید که ساعتی اینکه جا بخشیم «۵». گفت: روا باشد. گفت: ترسم که خداوند خانه بیاید و خشم گیرد. موسی گفت: تو اندیشه مدار که من جواب او بدهم. هارون گفت: تو نیز با من بیای و بخشیم «۶» تا اگر خداوند خانه آید و خشم گیرد هر دو به یک جای باشیم. [۳۷۹-پ] موسی - علیه السلام - گفت: روا باشد. برفتند و هر دو بر سریر بختند. چون در خواب شدند مرگ هارون را بگرفت هارون از رنج نزع از خواب در آمد و موسی را بیدار کرد و وداع کرد و جان بداد. فرستگان «۷» پیامدند و آن سریر «۸» هم چنان برگرفتند و به آسمان بردند و آن درخت ناپدید گشت. موسی با بنی اسرائیل آمد ایشان گفتند: هارون را چه کردی. گفت خدای تعالی قبض روح او کرد. گفتند: هارون را بردی و بکشتی برای آن که ما او را دوست داشتیم و بر او حسد کردی به اینکه سبب موسی گفت: هارون برادر من بود «۹» از مادر و پدر کی روا دارم که برادر را بکشم! او را باور نداشتند و او را رنجه می‌داشتند تا موسی - علیه السلام - دعا کرد. گفت: بار خدایا براءت ساحت من پیدا کن، و دو رکعت نماز کرد و اینکه دعا بکرد و خدای تعالی بفرمود تا فرشتگان «۱۰» سریر بیاوردند و در بنی اسرائیل بنهادند و بر او ندا کردند که او «۱۱» هارون است مات حتف انفه و لم یقتله، -----

----- (۱). مر: پیش از. (۲). مر: بردار. [.....]

(۳). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۴). آج، لب، فکنده. (۵). وز، تب، آج، لب، مر، لت: بخشیم. (۶). وز، آج، لب، مر، لت:

بخسب. (۷). لت: فرشته‌ها. (۸). مر، لت را. (۹). وز: ندارد. (۱۰). لت: فرشته‌ها، آج، لب، مر آن. (۱۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: اینکه. صفحه: ۳۲۳ هارون به مرگ خود مرده است و موسی او را نکشت» (۱). عمرو بن میمون گفت: موسی و هارون هر دو در تیه مردند و هارون پیش از موسی بمرد و چنان بود که ایشان هر دو به بعضی غارها رفته بودند. خدای تعالی هارون را جان برداشت» (۲)، او را دفن کرد و باز آمد. بنی اسرائیل گفتند: هارون را چه کردی! گفت: بمرد گفتند: هارون را بکشتی و باز آمدی برای آن که ما او را دوست داشتیم. و بنی اسرائیل هارون را دوست داشتندی و با موسی نساختندی، موسی - علیه السلام - اینکه شکایت با خدای کرد خدای تعالی گفت: دعا کن تا هارون را زنده کنم تا بگویند که او را تو نکشتی» (۳). موسی - علیه السلام - برخاست» (۴) و جماعتی را از بنی اسرائیل برگرفت و بیامد و به سر گور هارون آمد و دعا کرد تا خدای تعالی هارون را زنده کرد و گور بشکافت و او برخاست» (۵) و خاک از سر می‌افشاند موسی - علیه السلام - گفت ای برادر تو را من کشتم» (۶)! گفت حاشا! من بمرگ خود مردم و بیوفتاد» (۷) و بمرد. فذلک قوله تعالی: لا تَکُونُوا کَالَّذینَ آذُوا مُوسى فَبَرَأَهُ اللهُ مِمَّا قَالُوا» (۸)، الاية. اما وفات موسی - علیه السلام -، محمّد بن اسحاق گفت: موسی مرگ را کاره بود» (۹) چون اجلس نزدیک رسید خدای تعالی خواست تا مرگ بر او محبّب» (۱۰) کند، یوشع را پیغمبری» (۱۱) داد. موسی هر بامداد و شبانگاه که او را دیدی گفتی: یا یوشع؟ خدای بر تو چه وحی کرد! یوشع گفت چندین سال است تا من در صحبت توام تو را از اینکه معنی هرگز نپرسیدم جز تو که» (۱۲) ابتدا کردی. تو از من چرا اینکه سؤال می‌کنی» (۱۳)! عند آن موسی - علیه السلام - حیات را کاره شد، و اینکه قول معتمد نیست. و در صفت مرگ او خلاف کردند: همام بن مته روایت کرد از ابو هریره که ----- (۱). لت: نکشته است. (۲). لت موسی. (۳). اساس: نکشتی، با توجه به سیاق عبارت از وز تصحیح شد. (۴-۵). لب، مر: برخواست. (۶). آج، لب، مر: کشته‌ام.

[.....]

(۷). لب، لت: بیفتاد. (۸). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۹. (۹). وز، لت: می‌بود. (۱۰). مر: دوست. (۱۱). وز، تب: پیغمبری. (۱۲). کذا در اساس و مت، دیگر نسخه بدلها: که تو. (۱۳). کذا در اساس، وز، تب، مت، دیگر نسخه بدلها همانا مگر حکم خدای را کارهی! صفحه: ۳۲۴ رسول - علیه السلام - گفت چون ملک الموت به موسی آمد و او را گفت: اجب ربک، او مرگ را کاره بود، او را خوش نیامد. حق تعالی وحی کرد به موسی که: یا موسی؟ دست در پشت گاوای نه» (۱). چندانی که در زیر» (۲) تو آید از موی او من تو را به هر یک موی یک سال زندگانی دهم اگر خواهی و لکن عاقبت مرگ باشد. گفت: بار خدایا نخواهم، قبض روح من کن. و حشویان اصحاب حدیث در اینکه خبر آوردند که چون ملک الموت - علیه السلام - آمد تا جان موسی بردارد» (۳)، گفت: اجابت کن خدای را، موسی تپنچه» (۴) بر روی او زد» (۵) و یک چشم او کور کرد» (۶). او» (۷) از آن جا برگشت و با پیش خدای شد و گفت: بار خدایا؟ مرا بر بنده‌ای فرستادی که چون خواستم که قبض روح او کنم مرا طپانچه» (۸) زد و» (۹) کور کرد خدای تعالی چشم او باز داد و گفت برو و او را مخیر کن تمام الحدیث. عجب از قائلان اینکه» (۱۰) مقاله که چگونه بر پیغامبر خدای اینکه سفاهت روا داشتند که او بر فرشته مقرب چنین کند و او از نزدیک خدای آمده» (۱۱)؟ و آنگه ملک الموت را به اینکه ضعف و عجز» (۱۲) دانستند که دفع او و تپنچه او از چشم خود نتوانست کردن. نسأل الله العصمه و الصیانه عن مثل هذه المقالات» (۱۳). سدی روایت کرد از ابو مالک و ابو صالح از عبد الله عباس که یک روز موسی - علیه السلام - و وصی او یوشع به یک جای می‌رفتند در بیابانی. بادی بر آمد سیاه و سخت، یوشع بترسید و چنان گمان برد که قیامت است. بیامد و در موسی آویخت از ترس و خوف آن باد را» (۱۴)، فرشتگان موسی را از میان پیرهن» (۱۵) بردند و پیرهن» (۱۶) در دست ----- (۱). آج، لب، مر: گاوای. (۲). تب، آج، مر، لت دست. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مت و. (۴). مر: تپنچه. (۵). همه نسخه بدلها بجز مت: بر چشم ملک الموت زد. (۶). اساس و مت در حاشیه با خط اصلی متن افزوده است: قول الحشویة: ان موسی لطم ملک الموت علی عینه حتی صار اعور. (۷). وز و. [.....]

(۸). تب، آج، لب، لت: تینچه. (۹). مر چشم مرا. (۱۰). مر حدیث و اینکه. (۱۱). مر باشد. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مت: عجز و ضعف. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مت و تجویز هذه المحالات. (۱۴). آج، لب: ندارد. (۱۵-۱۶). وز، آج، لت: پرهن. صفحه: ۳۲۵ یوشع رها کردند. یوشع در میان «۱» قوم آمد و پیرهن موسی به دست گرفته. گفتند: موسی را چه کردی! گفت: او را از میان پیرهن «۲» بر بودند و من ندیدم او را دگر. گفتند: پیغمبر خدای را بکشتی و باز آمدی. و خواستند تا او را بکشند. او گفت: مرا سه روز مهلت دهی «۳» اگر خدای تعالی براءت ساحت من پیدا کند «۴» و الّا من در دست شما. بر اینکه قرار دادند و قومی را بر او موکل کردند او خدای تعالی را دعا کرد و تضرّع کرد «۵» در اظهار براءت ساحت او. خدای تعالی در خواب به آنان نمود که او را متهّم می‌داشتند به آن معنی که موسی - علیه السلام - به مرگ خود مرد و ساحت او از آن بری است [۳۸۰-ر]

جمله به یک شب در خواب دیدند او را رها کردند و بدانستند که او بی گناه است. وهب بن متبه گفت: موسی - علیه السلام - به بعضی حاجات خود می‌رفت جماعتی فریشتگان را دید که گوری می‌کنند «۶». موسی - علیه السلام - به نظاره ایشان بایستاد سخت نکو آمد او را «۷» آن گور در او نگرید «۸» راحتی دید و سبزی «۹» و زهتی که از آن نکوتر نباشد. گفت: یا ملائکه الله! اینکه گور برای که می‌کنید «۱۰»! گفتند: برای بنده گرامی بر خدای. موسی - علیه السلام - گفت همانا آن بنده بس گرامی است بر خدای تعالی که من گور چنین به اینکه راحت و زهت و نصارت ندیده‌ام «۱۱». فرشتگان گفتند: یا صفی الله! خواهی تا اینکه گور تو را باشد! گفت: خواهم. گفتند: فرو شو اینکه جا و بخسپ و روی به رحمت خدای کن و دمی آسان بر آر. هم چنان کرد. فرو رفت و بخفت و روی به قبله آورد و دمی بر آورد و بآن دم «۱۲» جان بداد. فرشتگان گور بر او راست کردند. بعضی دگر گفتند ملک الموت به نزدیک او آمد و گفت: یا نبی الله! خمر ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز

مت: بامیان. (۲). لت: اینکه پراهن، آج، لب: ندارد. (۳). مر: دهید. (۴). مر: کرد، فبها. (۵). لت: نمود. (۶). تب: می‌کنیدند. [.....]

(۷). وز، مر، لت از. (۸). آج، لب، مر: در نگرید. (۹). تب، مر: سیرتی. (۱۰). وز، آج، می‌کنی. (۱۱). مر، لت: ندیدم. (۱۲). وز، تب، لت: با آن دم، آج، لب، مر: با اندام. صفحه: ۳۲۶ خورده‌ای! گفت: نه. گفت: دم بنمای «۱». او دم بزد جاننش به آن دم بر آمد. و در روایتی دیگر ملک الموت آمد و او را سیبی آورد از بهشت. او بستد و بویید و جان بداد. و در خبر است که به آسانی جان کنند او یوشع بن نون او را در خواب دید، گفت: یا نبی الله سکر موت «۲» [چگونه] «۳» یافتی! گفت: چون گوسپندی که او را زنده پوست بکنند. و در تواریخ آوردند که عمر موسی صد و بیست سال بود. بیست سال در ملک افریدون «۴» و صد سال در ملک منوچهر. چون مدّت چهل سال تیه بسر آمد و خدای تعالی موسی را با جوار رحمت خود برد، یوشع را پیغامبری داد و به بنی اسرائیل فرستاد و او را فرمود تا به جهاد آن جباران رود. او بنی اسرائیل را خبر داد او را باور داشتند و متابعت کردند و بیامدند با او و روی به شهر اریحا نهادند که زمین مقدّسه است و تابوت سکینه بایشان «۵» بود و ایشان شهر «۶» حصار کردند و یوشع شش ماه بر در شهر آن را «۷» حصار داد. چون «۸» ماه هفتم در آمد یوشع بفرمود تا لشکر تعبیه کردند و سروها «۹» داشتند به جای بوق. بفرمود تا به یک بار بدمیدند و لشکر آواز نعره بلند کردند. دیوار شهرشان بیوفتاد و بنی اسرائیل در شهر «۱۰» شدند و با جباران قتال کردند و ایشان را منهزم و مقهور بکردند و بکشتند. در خبر می‌آید که چند مرد از بنی اسرائیل بر یک مرد جمع شدند تا سر او از تن جدا کنند. به چند ساعت از روز توانستندی کردن از عظم خلق ایشان. و اینکه کارزار روز آدینه بود نماز شام تنگ بر رسید و آفتاب فرو خواست شدن به یک روایت و به یک روایت فرو شد. یوشع نگاه کرد بعضی از ایشان مانده بودند و اندیشه کرد که اگر «۱۱» شب در آید کشتن ایشان فوت شود. خدای را دعا کرد و گفت: اللهم اردد ----- (۱). لب:

نمای. (۲). همه نسخه بدلها بجز مت و مر: مرگ. (۳). اساس و مت: ندارد، از وز آورده شد به قرینه جمله. (۴). مر: فریدون. (۵). آج، مر، لت: با ایشان. (۶). مر را. (۷). تب: بر در شهر ایشان را، آج، لب، مر، لت: بر در شهریان را. (۸). تب، آج، لب در. [.....]

(۹). اساس و مت: سرورها، با توجه به وز تصحیح شد، آج: سرناها. (۱۰). مر: به شهر. (۱۱). لت: چون. صفحه: ۳۲۷ الله الشّمس

علی، { بار خدایا آفتاب باز آر برای من. چون آفتاب باز آمد گفت: یا شمس انک فی طاعة الله و انا فی طاعته فقفی لی، ای آفتاب تو در طاعت خدایی و من در طاعت خداام توقف کن برای من تا اینکه دشمنان خدای را دمار بر آریم. آفتاب باز آمد در جای خود بایستاد هیچ سیر نکرد تا یک ساعت برفت و بنی اسرائیل و یوشع آن بقیه کافران را بکشتند، آنگه آفتاب فرو شد. و اتفاق است که آفتاب برای کسی باز نیامد جز «۱» سلیمان وصی داود- علیه السلام- [و برای یوشع بن نون وصی موسی- علیه السلام] «۲» و برای امیر المؤمنین وصی سید المرسلین- صلی الله علیه و- علیه السلام- و اهل اخبار و احادیث از همه طوایف بر اینکه متفق اند. و در اخبار ابو بکر مردویه حافظ و اخبار ابو العباس ناطقی و اخبار ابو اسحاق ابراهیم ثعلبی صاحب التفسیر آمده است باسانید درست از طرق مختلف و از عبد الله عباس- رحمه الله علیهما- به چند طرق آوردند که: لم ترد الشمس الا لسليمان وصی داود و لیوشع وصی موسی و لعلی بن ابی طالب وصی محمد- صلی الله علیه و آله و سلم. و کتابی کرده است ابو الحسن محمد بن احمد بن علی بن الحسن بن شاذان در اینکه معنی نام آن کتاب بیان رد الشمس علی امیر المؤمنین- علیه السلام- در آن جا بیارد «۳» که اند بارها «۴» آفتاب برای امیر المؤمنین علی- علیه السلام- باز آمد. اما آنچه مشهور است در اخبار و طوائف روایت کرده اند آن است که دوبار آفتاب باز آمد برای او: یک بار در حیات رسول- علیه السلام، و یک بار از پس وفات او. اما در حیات او، ام سلمه روایت کند و اسماء بنت عمیس و جابر عبد الله انصاری و ابو سعید الخدری و أبو ذر الغفاری و عبد الله بن عباس و جماعتی بسیار از صحابه «۵» رسول- صلوات الله علیه و رضی عنهم- و احادیث ایشان متداخل است که یک روز رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین علی را به مهمتی فرستاده بود او به آن مهم- ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مت برای. (۲).

اساس، وز و مت: ندارد از تب افزوده شد. (۳). مر: بیاورد. (۴). آج، لب، مر: اندر بارها. (۵). تب: اصحاب. صفحه: ۳۲۸ رفته بود. رسول- علیه السلام- نماز دیگر بکرد «۱». چون امیر المؤمنین- علیه السلام- باز آمد و با رسول- علیه السلام- می گفت آنچه در آن کار رفته بود، فغشاء الوحی، وحی به پیغامبر فرود آمد. رسول- علیه السلام- تکیه بر امیر المؤمنین کرد و سر بر ران او «۲» نهاد. مدت دراز شد و آفتاب نزدیک شد [۳۸۰-پ]

به غروب. امیر المؤمنین- علیه السلام- نماز «۳» نشسته به اشارت بکرد و آفتاب فرو شد «۴». چون رسول- علیه السلام- از غشیت وحی در آمد «۵» روی علی متغیر دید. گفت: یا علی چه رسید تو را! گفت: خیر، یا رسول الله، جز که نماز دیگر نکرده بودم و چون تو را وحی آمد و سر تو بر کنار من بود نخواستم که تو را بر زمین افکنم «۶». به اشارت نماز کردم «۷» و دلم خوش نیست. رسول- علیه السلام- گفت: دل تنگ مکن که من دعا کنم تا خدای تعالی آفتاب «۸» باز آرد و تو نماز بوقت با شرایط و ارکان بگزاری «۹». آنگه دست برداشت و گفت: بار خدایا؟ تو دانی که علی در طاعت تو بود و در طاعت رسول تو، اللهم رد علیه الشمس حتی یصلی، بار خدایا آفتاب باز آر تا علی بوقت خود نماز به شرائط خود بیارد «۱۰». راوی خبر گوید که به آن خدایی که محمد را بحق به خلقان فرستاد که ما آفتاب دیدیم که باز آمد و او را آوازی بود چون آواز دستره که در «۱۱» چوب افتد و روشنایی آن دیدیم بر در و دیوار تافته تا امیر المؤمنین علی نماز کرد «۱۲». چون او سلام باز داد آفتاب فرو افتاد نه چنان که بعاتد رفتی بل به یک ساعت فرو شد. و اما از پس وفات رسول آنچه مشهور است از آن، آن است که به بابل آفتاب باز آمد برای او، چنان که ابو المقدم روایت کرد از جویریة بن مسهر «۱۳» که با امیر المؤمنین علی بودیم به زمین بابل. وقت نماز دیگر در آمد، ما را گفت: شما نماز بکنید «۱۴» که اینکه زمینی است معذب که خدای تعالی بر اینکه «۱۵» زمین قومی را عذاب کرده است و هیچ -----

----- (۱). لت: بگزارد. (۲). آج، لب، مر: زانوی او. (۳). مر را. (۴). لت: فرو رفت. (۵). مر: باز آمد. (۶). لت: سر تو را بر زمین نهم. [.....]

(۷). لت: نماز دیگر بکردم. (۸). مر را. (۹). وز، تب، آج، لب، مر: بگذاری. (۱۰). آج، لب: تا علی بوقت خود بیارد. (۱۱). مر او. (۱۲). وز، تب، آج، لب، مر: بکرد، لت: بگزارد. (۱۳). تب: ممبر. (۱۴). آج، لب: بکنی. (۱۵). مر: در اینکه. صفحه: ۳۲۹ [پیغمبری

را و وصی^۱ پیغمبر را نشاید که اینکه جا نماز کند. جویریہ گفت من اندیشه کردم که اینکه چه حدیث باشد و گفتم من نماز خود در گردن او کنم و نماز نکنم الا آن که او نماز کند. و می‌رفتم تا آفتاب فرو شد و من متعجب و متحیر می‌رفتم^۲ تا او فرود آمد و وضوء نماز باز کرد^۳ و دست برداشت و دعایی کرد، او دعا تمام ناکرده بود که آفتاب باز آمد به جای آن که به وقت نماز دیگر بودی، و او مرا گفت بیا نماز بکن^۴ او نماز بکرد و من با او نماز بکردم^۵. چون از نماز فارغ شد آفتاب فرو شد^۶. آنکه روی با من کرد گفت: یا جویریة؟ لعب الشیطان بک، شیطان به تو^۷ بازی کرد. گفتم: آری یا امیر المؤمنین. گفت: خدای را به نام بزرگترین بخواندم تا آفتاب باز آورد تا^۸ من نماز بوقت بکردم. من گفتم: اشهد انک وصی محمد حقاً. آنکه مرا گفت: اینکه جا ناووسی هست از ناوویس یعنی مروزنه^۹ گبرکان که سرها از آن جماعتی به آن جا نقل کرده‌اند از زمین برهوت. و آن آن جماعتند که خدای تعالی گفت: وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تَسْعَةٌ رَهْطٌ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ^{۱۰}، و در پیش شما حفره‌ای از حفره‌های دوزخ هست که در آن جا جماعتی هستند در جمله ایشان پنج زن از زنان پیغامبران مقدم: زن نوح و زن لوط و زن موسی بن عمران- که بر وصی او یوشع بن نون خروج کرد و زن یونس که بر شمعون وصی عیسی خروج کرد و زن ایوب که قوم ایوب را حمل کرد بر زنی دیگر از آن او. تا رجم کردند او را بناحق فی حدیث طویل. و در اینکه معنی شعرا در عهد رسول- علیه السلام- و پس از رسول شعرا گفتند و اینکه معنی به نظم آوردند. از آن جمله حسیان بن ثابت بود. جابر عبد الله انصاری روایت کرد که رسول- علیه السلام به من^{۱۱} ایستاده بود با جماعت صحابه و علی از پیش او ایستاده بود. روی به قوم کرد و گفت: ^{۱۲} معاشر الناس هذا علی بن ابی طالب سید العرب و الوصی الاکبر و الاملح الاظهر قاتل

(۱). اساس و مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۲). لت: بروم. (۳). مر: و نماز کرد. (۴). لت: بگزار. (۵). لت: بگزاردم. [.....]

(۶). لت: فرو رفت. (۷). مر: با تو. (۸). آج، لب: و. (۹). تب: مروزینه. (۱۰). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۸. (۱۱). مر: منی. (۱۲). تب، آج، لت: الاملح. صفحه: ۳۳۰ الله المارقین و هو متی بمنزله هرون من موسی الما انه لا- نبی بعدی یحبّه الله و رسوله و یحب الله و رسوله لا- یقبل الله التوبه من تائب الما بحبه. { آنکه گفت یا حسیان برخیز و در اینکه معنی چیزی بگو. حسان بر پای خاست^۱ و گفت^۲: لا تقبل^۳ التوبه من تائب الا بحب بن ابی طالب اخی رسول الله بل صهره و الصیهر لا یعدل بالصاحب^۴ یا قوم من مثل علی و قد ردت له الشمس من المغرب ردت علیه الشمس من شرقها حتی کأن الشمس لم تغرب مردم برخاستند^۵ و جامه خود در جامه علی می‌مالیدند. و ابو عبد الله المفجع^۶ گوید در قصیده^۷: ردت الشمس بعد ما حازها الغرب فالقی وقت الصیلموه جلیتا و علی اذ^۸ نال رأس رسول الله من حجره و سادا و^۹ طیئا اذ یخال التبی لَمَا اتاه الوحی مغمی علیه او مغشیاً فتراخت عنه الصلوه و لم یوقظه اذ کان سخطه مخشیاً فدعا ربّه فانجزه المیعاد من کان وعده مأتیا قال هذا اخی بحاجه ربی لم یزل شطر یومه معیتا فاردد الشمس کی یصلی فی الوقت فعاد العشاء بعد مضیا و قال علی بن احمد بن متویه^{۱۰} المقری فی القصیده: و غدیر خم لیس ینکر فضله الا زنیم فاجر کفار من ذا^{۱۱} علیه الشمس بعد مغیبا ردت ببابل تبئی^{۱۲} یا حار [۱۸۳- ر]

و علیه قد ردت لنوم المصطفی یوما و فی هذا جرت^{۱۳} اخبار ----- (۱). تب، آج، لب، خواست. (۲). تب شعر. (۳). تب، آج، لب: لا- یقبل، مر، لت: لا- یقبل الله. (۴). لب، لت: الصیاحب. (۵). لب، مر: برخواستند. (۶). مر: الملجع. (۷). آج، لب که، تب شعر. [.....]

(۸). اساس، تب، مت: اذا، با توجه به وز تصحیح شد. (۹). آج، لب: شاء او. (۱۰). اساس و مت: حتویه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مر: رد. (۱۲). لب: بینی، مر: نسی. (۱۳). وز: اجرت. صفحه: ۳۳۱ حاز الفضائل و المناقب کلها ما ان یحیط بمدحه اشعار^۱ و یروی الاکثار. و سید^۲ حمیری گوید در قصیده مذهبه اش اینکه معنی: ردت علیه الشمس لَمَا فاته وقت الصلوه و قد دنت للمغرب حتی تبلج نورها فی وقتها للعصر ثم هوت هوئی الکوکب^۳ و علیه قد ردت ببابل مره اخری و ما ردت لخلق معرب الا لیوشع اوله من بعده و لردّها تأویل امر معجب و قدامه السیعدی گوید و او از جمله اصحابان^۴ امیر المؤمنین بود که به زمین بابل

حاضر بود چون به دعای او خدای تعالی آفتاب باز آورد فقال فی ذلك «۵»: ردّ الوصی لنا الشمس الّتی غربت حتّی قضینا صلاة العصر فی مهل لا انسه «۶» حین یدعوها فتتبعه «۷» طوعا بتلبیة هاما علی عجل فتلك آیته فینا و حجّته فهل له فی «۸» جمیع الناس من مثل اقسمت لا ابتغی یوما به بدلا و هل یكون لنور الله من بدل حسبی «۹» ابو حسن مولی ادین به و من به دان رسل «۱۰» الله فی الاول و للصاحب اسماعیل بن عبّاد رحمه الله من قصیده «۱۱»: كان النبی مدینة العلم الّذی حوت الکمال و كنت افضل باب ردّت علیک الشمس و هی فضیلة ظهرت فلم تستر بکف نقاب لم أحک الّا ما روته نواصب عادتک و هی مباحة الاسباب و قال ابو الحسن علی بن حمّاد بن عبید البصری رحمه الله: و ردّت لك الشمس فی بابل فسامیت یوشع لّمّا سما و یعقوب ما کان أسباطه کنجلیک سبطی نبی الّهدی محمّد بن عیسی روایت کرد از یونس بن عبد الله «۱۲» که او گفت سالی به حج

----- (۱). لت: بمدحة الاشعار. (۲). آج، لب: سیدی. (۳). آج، لب، مر: الکواکب. (۴). آج، لب، مر، لت: اصحاب. (۵-۱۱). تب شعر. (۶). تب: لا انه، مر: لا ان. (۷). وز: فتشبعه. (۸). تب: من. [.....]

(۹). مر: حتّی. (۱۰). آج، لب، مر: رسول. (۱۲). لت: یونس بن عبید الله. صفحه: ۳۳۲ می رفتم در بعضی منازل کنیزکی حبشی را دیدم نابینا دستها برداشته و می گفت یا راد الشمس علی امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ردّ علی بصری ای خدای که آفتاب بر امیر المؤمنین علی باز آوردی چشمهای «۱» من با من دهی من نزدیک او شدم و گفتم ای کنیزک علی را دوست داری گفت آری و حق فاطمه دو دینار زر «۲» بگرفتم و او را دادم و گفتم صرف کن در بعضی حوایج خود از من نپذیرفت و گفت حاجت نیست مرا به اینکه. گفت به حج رفتم چون باز آمدم به آن منزل فرود آمدم من کنیزک را دیدم چشمها درست شده و حاجیان را آب می داد گفتم یا جاریه دوستی امیر المؤمنین با تو چه کرد گفت هفت شب آن دعا می کردم و بر خدای سوگند می دادم بحق امیر المؤمنین چون شب هفتم بود هاتفی مرا آواز داد و گفت ای کنیزک علی را دوست داری از دلی «۳» صافی گفتم ای و الله مرا گفت دستها بر چشمها نه من هم چنان کردم او دست برداشت و گفت بار خدایا اگر دانی که اینکه کنیزک راست گوید «۴» و علی را دوست دارد از نیتی صادق چشمها با او ده «۵» خدای تعالی دعای او اجابت کرد و چشم با من داد. من بر او «۶» سوگند دادم که به خدای که مرا بگوی تا «۷» تو کیستی گفت من خضرم و از جمله موالیان علیم و از جمله موکلانم بر شیعه او. و اخبار درین باب از طریق خواص «۸» و عام «۹» نه چندان است که آن را حدّی هست «۱۰» و درین جای بیش ازین احتمال نکند «۱۱». رجعنا الی حدیث یوشع بن نون چون یوشع بن نون آن جناران را بکشت و زمین ازیشان پاک کرد کس فرستاد به پادشاه «۱۲» ارمانیان «۱۳» و آن پنج پادشاه بودند همه به طاعت پیش «۱۴» او آمدند و یک روایت آن است که ایشان مجتمع شدند و بخصوصیت یوشع بیرون آمدند، یوشع علیه السلام لشکر بنی اسرائیل را به قتال ایشان فرستاد و ----- (۱). مر: چشم. (۲). لت را. (۳). مر، لت: دل. (۴). آج، لب، مر، لت: می گوید. (۵). مر: بازده. (۶). لت: او را. (۷). لت: که. (۸). مر: خاص. (۹). وز، تب، آج، لب، لت: عوام. (۱۰). مر: باشد. (۱۱). مر: نبود. [.....]

(۱۲). لت: پادشاه. (۱۳). لت: ازمانیان. (۱۴). لت: نزد. صفحه: ۳۳۳ ایشان را بکشت و بعضی را که با شعب کوهی پیختند «۱» خدای تعالی تگرگی با سنگها آمیخته بر ایشان فرستاد و ایشان را هلاک کرد و آن پنج پادشاه گرفتار شدند یوشع بفرمود تا ایشان را بیاویختند و در شهر شامها «۲» کس فرستاد و ملوک ایشان را دعوت کرد هر که بطاعت آمد و ایمان آورد او را رها کرد و آن کس که طاعت نداشت بگرفت او را و بکشت تا سی و یک پادشاه را بکشت و زمین شام مستخلص شد او را و مالهای ایشان و غنایم جمع کرد و غنایم پیش ازین پیغامبران را حلال نبود پیغامبر ما را حلال کردند عادت چنان بود که بنهادندی به جای صدقه و قربان آنچه از آن مقبول بودی آتشی بیامدی و آن را بسوختی و آنچه مقبول نبودی بر جای بماندی. یوشع بفرمود تا آن مالها و غنایم بیاوردند و به قربانگاه بنهادند هیچ آتش تعرّض او «۳» نکرد یوشع گفت درین غنیمت خیانت کرده‌اند و بسیار بگفت که آنچه بر گرفته «۴» با «۵» جای آری «۶» خاین مقرّ نیامد تا او آن جماعتی را که متهم بودند پیش خواند و دست یک یک بدست می گرفت

چون به آن مرد رسید که خیانت کرده بود [دستش در دست او گرفت و چندان که خواست تا دست برهاند نتوانست یوشع او را گفت بیار آنچه خیانت کرده‌ای] (۷) باز آور او برفت سر گاوی از زر پیراسته مکمل به یاقوت و جواهر بیاورد و در میان غنایم و قربان بنهاد. یوشع بفرمود تا آن مرد را بیستند و با آن غنایم بنهاند آتشی از آسمان بیامد و همه را بسوخت و مرد را نیز بسوخت. و یوشع علیه السلام از پس موسی [۳۸۱-پ]

بیست و هفت سال تدبیر کار بنی اسرائیل کرد و آنگاه وفات آمد او را و دفن کردند او را به کوه افرائیم و عمر او صد و بیست و شش سال بود. و الله ولی التوفیق. ----- (۱). لت: پیچیدند. (۲). کذا در اساس، مت، وز، تب، آج، لب، مر، لت: شهرها شام، شعرانی (ج ۴/ ۱۷۲) شهرهای شام. (۳). تب، آج، لب، مر، لت: آن. (۴). تب، مر، لت: بر گرفته‌اید، آج: بر گرفته. (۵). مر: به. (۶). تب، مر، لت: آرید. (۷). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. صفحه: ۳۳۴ قوله عز و علا:

[سوره المائدة (۵): آیات ۲۷ تا ۳۷]

[اشاره]

وَ اتل علیهم نبأ ابْنِ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبَلُ مِنْ أَحَدِهِمَا وَ لَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ (۲۷) لَئِن بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسٍ يَدِي إِلَيْكَ لِأَقْتُلَنَّكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ (۲۸) إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ (۲۹) فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۳۰) فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِثُ سَوَاءَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُورِثُ سَوَاءَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ (۳۱) مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَ مَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعَدَ ذَلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ (۳۲) إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ يَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۳۳) إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدَرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۴) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَ جَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۳۵) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا تُقْبَلُ مِنْهُمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۳۶) يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرِجُوكَ مِنَ النَّارِ وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ (۳۷)

[ترجمه]

بر خوان بر ایشان خبر پسر (۱) آدم بدرستی چون قربان کردند کردنی پذیرفتند (۲) از یکی از ایشان و نپذیرفتند از دیگری، گفت بکشم تو را، گفت نپذیرد خدا، مگر از پرهیزکاران. اگر بگستری به من دست (۳) تا بکشی مرا نیستم من گسترده (۴) دستم (۵) به تو تا تو را بکشم که من می ترسم از خدای پروردگار جهانیان. من می خواهم که باز گردی تو به گناه من، و به گناه تو، تا باشی از اهل دوزخ و آن پاداش (۶) ستمکاران بود. بیاراست او را نفس (۷) او کشتن برادرش بکشت او را در روز آمد از زیان کاران. بفرستاد خدای کلاغی تا بکند (۸) در زمین تا باز نماید او را که چگونه باز پوشد عورت برادرش، گفت ای وای من عاجز بودم که باشم مانند اینکه کلاغ تا باز پوشم عورت برادرم و در روز آمد از پشیمانان. ----- (۱). وز،

تب، آج، لب، لت: پسران. (۲). آج، لب: پذیرفته شد. (۳). تب: دست خود، لت: دستت. (۴). لت: گستریده. [...]

(۵). تب: دست خود. (۶). وز، لت: پاداش. (۷). آج، لب: نفس اماره. (۸). آج، لب: حفر می کرد. صفحه: ۳۳۵ برای آن نوشتیم بر

فرزندان یعقوب که هر که او بکشد نفسی را (۱) بی نفسی یا تباهی کند در زمین چنان باشد بکشت (۲) مردمان را همه و هر که زنده کرد آن پنداری که زنده کرد مردمان را همه و آمدند (۳) به ایشان پیغمبران ما به حجتها پس بسیاری از ایشان پس از آن در زمین اسراف کننده‌اند. پاداش (۴) آنان که محاربه کنند با خدا و پیغامبرش و بشتابند در زمین به تباهی (۵) که بکشند ایشان را یا بردار کنند یا ببرند دستهایشان و پایهایشان از خلاف یا برانند ایشان را از زمین آن ایشان را نکالی (۶) باشد در دنیا و ایشان را در آخرت عذابی بزرگ. مگر آنان را که توبه کنند پیش از آن که توانا شوید بر ایشان بدانی که خدای آمرزنده و بخشاینده است. ای آنان که بگرویده (۷) بترسید از خدای و طلب کنید به او شفاعت و جهاد کنید در راه او تا همانا ظفر یابید. آنان که کافر شدند اگر باشد ایشان را آنچه در زمینهاست همه و مانند آن به آن تا فدا کنند به آن از عذاب روز قیامت نپذیرند از ایشان و ایشان را عذابی بود دردناک. خواهند که بیرون آیند از دوزخ و نباشند ایشان بیرون آینده از آن جا و ایشان را باشد

----- (۱). لت و. (۲). تب: بکشته بود، آج، لب، بکشد تنی را. (۳). تب، آج، لب، لت: آمد. (۴). وز، تب، لت: پاداشت. (۵). وز، لت: به تباهی آن است، تب: تباهی را آن است، آج، لب: به قطع طریق آن است که. (۶). وز: سگالی. (۷). تب، لت: بگرویده‌اید، آج، لب: ایمان آوردید. صفحه: ۳۳۶ عذابی ایستاده. قوله: وَ اتلَّ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِي آدَمَ بِالْحَقِّ - الْآيَةُ، وَ جِه اتِّصَالِ (۱) آیت به آیت متقدم آن است که چون خدای تعالی حدیث بنی اسرائیل کرد (۲) وصف کرد ایشان را به نقض عهد، عقیب (۳) آن ذکر فرزندان آدم کرد که او در حق برادر نقض عهد کرد و بی حرمتی پیش گرفت و او را بکشت آنگه رسول را (۴) فرمود تا بر قوم خواند خبر فرزندان آدم (۵) و اینکه بر سبیل تسلی رسول بود - علیه السلام - و توییح جهودان. و تلاوت خواندن باشد و اصل آن از تتبع بود (۶) برای آن که خواننده تتبع حروف کند و نبأ خبر باشد و جمعه انباء و انبأته کذا و بکذا و نبأته به. إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا، گفته‌اند قربان مصدر قرب باشد و فَعَلَ را هفت گونه مصدر بود تفعیلا و تفعالا و تفعلة و فعلا و فعلا و فعلا. اَمَّا تَفْعِيلٌ أَكْثَرَ مَسْتَمِرٌّ او باشد كالتضريب و التصریف و التّعینف، و اَمَّا تَفْعَالٌ كالتذكار و التكرار، و اَمَّا تَفْعَلَةٌ كالتذكرة و التّبصرة، و اَمَّا فَعْلَانٌ كالتسبحان و القربان (۷)، و اَمَّا فَعَالٌ نَحْوِ قَوْلِهِ: وَ سَيَرُّ حَوْهْنٌ سَرَا حًا جَمِيلًا (۸) و اَمَّا فَعَالٌ نَحْوِ قَوْلِهِ: وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا (۹) و اَمَّا فَعَالٌ نَحْوِ كَذَابَا فِي قِرَاءَةِ مَنْ خَفَّفَ. فَتَقَبَّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا، تَقَبَّلَ تَفَعَّلَ باشد از قبول و در اینکه بنا او تَكَلَّفِي باشد از روی معنی و پسران آدم یکی هابیل بود و در او سه لغت است هابیل و هابن، و پسر دیگر قابیل بود و در او پنج لغت است قابیل و قابین و قابل و قابن و قبن. و سبب قربان ایشان آن بود که اهل سیر و تواریخ و علم به اخبار انبیا گفتند چون خدای تعالی حوّا را برای آدم بیافرید (۱۰) چنان تقدیر فرمود که هر نوبت ولادت او دو فرزند آوردی به یک شکم یکی نرینه و یکی مادینه پس حق تعالی در شرع او -----

----- (۱). مر اینکه. (۲). تب، آج، لب، مر، لت و. (۳). آج، لب: عقب. [.....]

(۴). آج، لب: او. (۵). مر را. (۶). آج، لب، مر: باشد. (۷). مر: و الغفران. (۸). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۹. (۹). سوره نبأ (۷۸) آیه ۲۸. (۱۰). مر: آفرید. صفحه: ۳۳۷ چنان نهاد که آن دختر را که از اینکه بطن بودی به آن پسر دادندی که از آن بطن بودی و اختلاف بطون به جاری مجری اختلاف نسب کرد و آدم - علیه السلام - چهل بطن زاد (۱) از حوّا (۲)، هر بطنی در توأم مگر شیت که مادر او را تنها زاد (۳) و گفتند اول فرزند که آدم را آمد قابیل بود (۴) و توأم (۵) او اقلیما بود و آخرشان عبد المغیث بود و توأم او که خواهر او بود از بطن، امه المغیث بود پس خدای تعالی بر نسل آدم برکت کرد تا عبد الله عبّاس گوید که آدم - علیه السلام - از دنیا بنه شد (۶) تا فرزندان و فرزندزادگان او به چهل هزار نرسیدند (۷). و علما در مولود (۸) قابیل و هابیل خلاف کردند بعضی گفتند قابیل را و توأم (۹) او را که با او هم شکم بود و نام او اقلیما بود او را پس از آن زاد که صد سال بود تا در زمین بود پس از آن هابیل را زاد و هم شکم او را. محمّد بن اسحاق گفت عن بعض اهل العلم که قابیل را در بهشت زاد و حوّا از ولادت او رنجی و دردی و خونی ندید (۱۰) برای راحت بهشت و هابیل را در زمین زاد (۱۱) با درد و رنج و خون نفاس (۱۲). و خدای تعالی آدم را فرمود که اینکه فرزندان را به یکدیگر ده هر یکی (۱۳) از ایشان بر آن دگر حلال است الا آن که او را هم شکم باشد و هم شکم هابیل

لبوذ«۱۴» بود و او از خواهر قایل به جمال کمتر بود و خواهر قایل به جمال تر«۱۵» بود از او، خدای تعالی فرمود که خواهر قایل را به هاییل ده و خواهر هاییل را به قایل ده قایل گفت من ----- (۱). تب، آج، لب، مر، لت: بزاد. (۲). لت و. (۳). اساس، مت: تنهاد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). لت: آمد. (۵). آج، لب، مر: دویم. (۶). لب: بنشد، لت: به نشد. (۷). آج، لب: برسیدند، مر: رسیدند. [.....]

(۸). لت: مولد. (۹). لب، مر: دویم. (۱۰). اساس، مت: بدید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). آج، لب: بزاد. (۱۲). اساس، مت: خون و نفاس، با توجه به وز و فحوای کلام تصحیح شد. (۱۳). مر که. (۱۴). تب، لت: ابودا، مر: یهودا، وز، تب، آج، لب، مر، لت نام. (۱۵). آج: بهتر، لت: بهترتر. صفحه: ۳۳۸ راضی نباشم به اینکه، چه «۱» خواهر من نیکوست«۲» و خواهر او زشت است آدم گفت خدای چنین فرماید و حکم چنین کرده است گفت من رضا ندهم به اینکه حکم و اینکه«۳» نه خدای کرده است و تو برای دل هاییل می گویی و اینکه خیر«۴» با وی می خواهی، او گفت خلاف اینکه است آدم گفت تو را اگر قول من باور نیست بروید«۵» و هر یکی از شما قربانی کنید«۶» قربان«۷» هر کس که پذیرفته«۸» شود و آتش آن را ببرد مراد او حاصل بود و اقلیما او را باشد. معویه بن عمار روایت کرد از صادق- علیه السلام- که او گفت: چون او را پرسیدند از اینکه حدیث، گفت خلاف آن است که روایت می کنند و خدای تعالی آدم را فرمود که خواهر را به برادر ده و اگر اینکه روا بودی در شرع ما نیز روا بودی و لکن خدای تعالی چون آدم را و حوا را به زمین فرستاد و جمع کرد میان ایشان، حوا دختری بزاد عناق نام کرد او را و در زمین بغی کرد و اول کسی که بغی کرد در زمین بناحق او بود. خدای تعالی چیزی«۹» بر او مسلط کرد که او را بکشت بر اثر او قایل را بزاد و از پس او هاییل را. چون قایل بالغ شد خدای تعالی برای او زنی جنی فرستاد از فرزندان جن نام او حمانه«۱۰» در صورت انسی و خدای تعالی وحی کرد به آدم که او را به قایل ده، آدم او را به قایل داد چون هاییل بالغ شد خدای تعالی از بهشت حوری فرستاد«۱۱» بر صورت انسی [۳۸۲-پ]

نام او نزه و وحی کرد به آدم که او را به هاییل ده، آدم او را به هاییل داد قایل چون او را دید گفت یا پدر نه من برادر مهترم و به اینکه کرامت من اولیترم از برادر کهن! آدم گفت اینکه کار نه به رأی خود کردم به فرمان خدای کردم گفت لا بل به هوای خود کردی و او را به محبت بر من اختیار کردی آدم (ع) گفت: ----- (۱). آج، لب، مر و. (۲). آج، لب: نکوست. (۳). مر، آج، لب، لت حکم. (۴). اساس: خبر، با توجه به وز تصحیح شد. (۵). وز، آج، لب: بروی / بروید. (۶). وز، آج، لب: کنی / کنید. [.....]

(۷). آج، لب، مر: قربانی. (۸). آج، لب: پذیرفته، مر: بپذیرفته. (۹). اساس: خبری، وز: خبری، با توجه به تب تصحیح شد. (۱۰). تب، آج، لب، مر، لت: جمانه. (۱۱). مر: بفرستاد. صفحه: ۳۳۹ خلاف آن است که تو گمان بردی. و اگر خواهی تا بدانی که اینکه فضل خدای نهاد او را«۱»، بر وی«۲» و هر یکی قربانی کنید قربان آن کس که مقبول باشد فضل او روا بود و علامت قبول قربان در آن عهد آن بودی که آتشی سفید«۳» بیامدی از آسمان و آن«۴» را بخوردی و چون مقبول نبود بر جای بماندی و سباع و هوام و طیور بخوردندی برفتند تا قربان کنند و قایل صاحب زرع بود بیامد و دسته‌ای گندم بیاورد چیزی که از آن بتر«۵» نبود و در دل گرفت که اگر قربان من قبول باشد و اگر نباشد من آن«۶» کنم که من خواهم و اما هاییل صاحب گوسپند«۷» بود بیامد و گوسپندی از میان گوسپندان بگزید که از آن بهتر نبود و در دل گرفت که اگر قربان او قبول کنند و اگر نکنند او آن کند که رضای خدای باشد. اسمعیل بن رافع گوید در خبر چنین آمد که هاییل را بزه‌ای بود بغایت حسن آن را دوست داشتی و از دوستی که آن را داشت رها نکردی که به پای خود رود جز که او را بر دوش گرفته بودی«۸» به گله رفت تا گوسپند قربان آرد آن بزه پیش آمد با خویشتن«۹» اندیشه کرد و گفت اگر چه من اینکه بزه را بغایت دوست دارم و لکن ضایع نخواهد شدن همه را رها کرد«۱۰» و آن را بر گرفت برای رضای خدای و بیاورد و بنهاد به قربانگاه و قایل آن دسته گندم بد، من اردء الطعام«۱۱» بیاورد و بر آن بنهاد حق

تعالی از آن جا که صدق هاییل و نفاق قایل «۱۲» شناخت قربان هاییل قبول کرد و قربان قایل رد کرد آتش بیامد و آن بزه را بسوخت «۱۳» و گندم قایل رها کرد چون قایل آن بدید حقد و حسد زیاده کرد.

(۱). مر بر تو. (۲). تب، مر، لت: بروید. (۳). وز، تب، لت: سپید. (۴). مر: او را. (۵). اساس، وز، مت: نیز، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مر: همان. (۷). آج، لب، مر: گوسفند. (۸). تب، آج، لب، مر، لت چون. (۹). مر، لت: خود. [.....]

(۱۰). اساس، مت: گرفت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). مر را. (۱۲). مر بود. (۱۳). تب، آج، لب، مر: بخورد. صفحه: ۳۴۰ و در خبر آورده‌اند که خدای تعالی آن بزه را در بهشت می‌پرورد تا به فدای اسماعیل کرد. فی قوله: وَ فَدَيْنَاهُ «۱» إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا «۹»، یعنی قایل حین قبل الامانه و خان فیها. چون آدم برفت قایل برخاست و بنزدیک هاییل آمد و او بر کوهی گوسپند می‌چرانید «۱۰». او را گفت: من تو را خواهم «۱۱» کشتن. گفت: چرا! گفت: برای آن که قربان تو قبول کردند و قربان من قبول نکردند. [گفت:] «۱۲» مرا در اینکه چه جرم است! گفت: من بر اینکه اغضا نمی‌کنم «۱۳» که خواهر نیکو روی مرا «۱۴» تو به زنی کنی و من خواهر ذمیمه «۱۵» تو را به زنی کنم و مردمان گویند تو از من بهتری، به هر حال تو را بکشم.

----- (۱-۸). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۰۷. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت بموقع. (۴). تب- لت: نیفتاد. (۵). کذا در اساس و متن، دیگر نسخه بدلها می‌داشت. (۶). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷-۱۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: به قبول آن قیام کردن. (۹). سوره احزاب (۳۳) آیه ۷۲. (۱۰). مر: بر کوهی بود که گوسپند می‌چرید. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز مت، بخوام. [.....]

(۱۲). آج، لب، مر: نسازم و اغضا نکنم. (۱۴). اساس و مت: خواهر من نیکو روی، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها. چاپ شعرانی (۷۷/۴): ذمیمه. صفحه: ۳۴۱ هاییل گفت: مرا در اینکه تابان «۱» نیست خدای تعالی قربان از متقیان پذیرد. لَنْ بَسِطَ إِلَيَّ يَدَكَ، اگر تو که قایلی دست به کشتن من دراز کنی من دست به کشتن تو دراز نکنم و اگر چه من از تو قویترم و بر کشتن تو قادرتر و لکن من از خدای ترسم. مجاهد گفت تکلیف در آن روزگار و آن شرع آن بود که چون کسی قصد کشتن کسی کردی و امتناع نکردی «۲» کار او با خدای گذاشتی. آنکه گفت: إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَ إِثْمِكَ، يقال بَاءَ بكَذَا، اذا رجع به و المباءة، المنزل، و منه قوله: وَ بَأُوْ بَعْضِ مِنَ اللّٰهِ «۳»، و البواء، الرجوع بالقود، و فلان بواء لفلان اذا كان دمه كفوا لدمه. و معناه انه اهل لان يرجع في القصاص اليه و هم في هذا الامر بواء، اي سواء على الاتساع و قال «۴»: الا تنتهي عَنَّا «۵» ملوك و تتقى محارمنا لا- يبوء الدم بالدم اي ليس دماؤهم اكفاء لدمائنا فيقتلون بنا و يرجعون اليهم في القصاص، و بواء لحقه «۶»، اذا اقرب به كأنه رجوع عن الانكار، گفت: من تو را نکشم «۷» که من می‌خواهم که تو باز گردی از من به گناه من و گناه خودت. بیشتر مفسران تفسیر بر اینکه «۸» دادند که به گناه من یعنی گناه کشتن من و گناه تو یعنی آن گناه که برای آن قربان تو قبول نکردند و آن نفاق و مخالفت فرمان خدای بود و ترک رضا به حکم «۹»، و اینکه قولی سدید است و معتمد «۱۰» برای آن که «إثم» مصدر است و مصدر را یک بار اضافه کنند با فاعل و یک بار با مفعول در اول مضاف است با مفعول و در دوم با فاعل برای آن که تقدیر اینکه است که: باثمک علی- فی قتلی و اثمک الذی جنیته علی نفسک.

----- (۱). مر: تا وات، لت: گناه. (۲). تب و او را دفع نکردی. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۲. (۴). تب شعر. (۵). آج، لب، مر: عنها. (۶). تب، لب، مر، لت: بحقه. (۷). آج، لب، مر، لت: بکشم. (۸). وز: بر آن. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مت او. (۱۰). وز،

سدید معتمد است، تب، آج، لب، مر، لت: سد و معتمد است. صفحه: ۳۴۲ و مجاهد گفت در روایت ابن نجیح «۱» که مراد آن است [۳۸۳-ر]

که به گناهی که من کرده‌ام و گناهی که تو کرده‌ای. گفت: برای آن که چون کسی کسی را بکشد به قیامت «۲» گناهان مقتول بر

قاتل نهند، و اینکه قول معتمد (۳) نیست برای آن که خلاف ادله عقل است و ظواهر (۴) آیات محکمه، من قوله: لا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى (۵) «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (۶) «جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (۷) «جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (۸). و بر قاعده عدل و ادله عقل اینکه مطرد (۹) نیست امیرا بر مذهب مجتهد راست است برای آن که چون خدای تعالی کافران و گناهکاران را به کفری و فسقی که او آفریند در ایشان بخواهد گرفتن و ایشان را در آن اختیاری نه (۱۰) و از آن محیصی نه، چرا نشاید که یکی را به گناه دیگری بگیرد و اگر چه او در آن بی گناه باشد؟ در کلام تقدیر محذوفی هست و هو أن تبوأ وبال (۱۱) اثمی (۱۲) و اثمک. و ذلک جزاء الظالمین، و اینکه جزای و پاداشت بیدادکاران است و اینکه دلیل قول اصحاب وعید نکند برای آن که ما نیز گوییم که جزای ظالم دوزخ است جز آن که عفو روا دارد از او (۱۳) و در آیت نیست که خدای تعالی عفو نکند او را بی توبه اینکه دعوی کردن دعوی باشد که از آیت بر او دلیلی نیست. فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ، در او سه قول (۱۴) است: مجاهد گفت: شَجَعْتَهُ عَلِي قَتْلِ أَخِيهِ، نفس (۱۵) او را شجاع بکرد بر قتل برادر. قتاده گفت: زینت له، بیاراست بر چشم او. ----- (۱). مر آمده.

[.....]

(۲). مر: در قیامت. (۳). لت: معتبر. (۴). تب: ظاهر. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۴ و اسراء (۱۷) آیه ۱۵ و فاطر (۳۵) آیه ۱۸ و زمر (۳۹) آیه ۷. (۶). سوره مدثر (۷۴) آیه ۳۸. (۷). سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۴. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۸۲. (۹). اساس و مت: مطرود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). مر: نیست. (۱۱). وز، تب، آج، لب، لت: بوبال. (۱۲). تب، آج، لب، لت او عقاب اثمی، وز در حاشیه افزوده است: او عقاب اثمی. (۱۳). کذا در اساس، وز و مت، دیگر نسخه بدلها: روا داریم از او. (۱۴). لت: لغت. (۱۵). لت او. [.....]

صفحه ۳۴۳: بعضی دگر گفتند: ساعدته نفسه، معنی آن است که نفس او با [او] (۱) مساعدت کرد بر کشتن برادر. و اصل کلمه من الطاعة باشد، یعنی نفس او و هوای او او را برخوردار (۲) کرد و طائع گردانید بر توسع تا بر لغت راست باشد. و قتل أخیه، منصوب است علی آنه مفعول به، يقال طاع يطوع، و انطاع فی بعض اللغه و هو شاذ، و اطاعه يطيعه طاعه و اطاعه، و طوعه، ادخله فی الطاعه و الطوع، فقتله (۳)، بکشت او را، قابیل آن روز برفت و هر وقت (۴) می آمد و فرصت نگاه می داشت تا یک روز بیامد هابیل را خفته یافت خواست تا او را بکشد ندانست (۵) چه باید کردن. در اخبار آمد که ابلیس بیامد و مرغی را بگرفت و برابر او سرش بر سنگی نهاد و به سنگی دیگر سرش بکوفت قابیل از او بیاموخت بیامد و سنگی بزرگ بر گرفت و بر سر هابیل زد و هابیل را بکشت و (۶) اوّل کشته بود که او را بر زمین بکشتند از آدمیان. در قتلگاه او خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: بر کوه (۷) بود. بعضی دگر گفتند: بنزدیک عقبه خری (۸) بود و اینکه قول محمد جریر است. و از صادق علیه السلام - روایت کردند که به زمین بصره بود آن جا که امروز مسجد آدینه است چون او را بکشت بر صحرا بیفگند او را و ندانست که با (۹) چه باید کردن برای آن که او اوّل کشته بود و (۱۰) در زمین و اول مرده، و برابر او (۱۱) بنشست. سباع زمین قصد او کردند او را (۱۲) نایست که او را سباع بخورد. او را برگرفت و در جوالی نهاد و بر دوش (۱۳) گرفت و با خود می گردانید (۱۴) یک سال تا مرغان و سباع از آن تغیر بوی بر او جمع شدند انتظار آن (۱۵) تا او بیفگند آن را تا ایشان بخورند. ----- (۱). اساس و مت:

ندارد، از وز افزوده شد. (۲). کذا در اساس و مت، دیگر نسخه بدلها: فرمانبردار خود. (۳). مر پس. (۴). مر، آج، لب: هر روز. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مت که. (۶). لت او. (۷). تب، لت نود. (۸). کذا در اساس، مت و وز، آج، لب، لت: جری، تب: حری (بدون نقطه). (۹). لت: با او. (۱۰). تب، آج، لب، مر، لت: ندارد. (۱۱). وز: ندارد. (۱۲). مرجع اینکه ضمیر قابیل است و مرجع «او» دوم هابیل. (۱۳). مر: در دوش. (۱۴). مر: تا. [.....]

(۱۵). مر که. صفحه ۳۴۴: فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ، او در روز آمد از جمله زیانکاران که دین خود زیان کرده بودند (۱). و معنی «اصبح» در چنین جای (۲) «صار» بود و غرض نه قصد صبح باشد و لکن برای آن که مردم کارها به شب سگالند و بامداد در او

خوض کنند اینکه لفظ بیشتر استعمال کنند و به جای او «امسی» و «اضحی» (۳) به کار دارند و معنی «صار» باشد. فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا- الآیة، چون قایل به کار (۴) در ماند، خدای تعالی دو کلاغ را بفرستاد تا با یکدیگر جنگ کردند و یکی (۵) دیگر را بکشت آنگه بیامد و به چنگال زمین بر رفت و او را در آن جا نهاد و خاک با سر او (۶) کرد. او از کلاغ آن بدید همچنان دفن کرد برادر را، و «بعث» در آیت به معنی الهام است یعنی خدای الهامی داد و کلاغ را (۷). و گفته‌اند معنی بعث تحریض است و آغالیدن، و گفته‌اند معنی تقیض است و جهانیدن (۸) و بحث و فحص یکی باشد و در مثل کالباحث بظلفه عن حتفه تا با او نماید که سوءت برادرش چگونه بازپوشد (۹). بعضی مفسران گفتند مراد به سوءت جیفه و مردار است که آن بوی بگردانیده بود به طول مدّت، و گفته‌اند مراد عورت است و سوءت آن باشد که یسوءک تو را دژم کند من ساء یسوء سوءة و مساءة. گفت (۱۰) یا ویلتی، و حسن بصری خواند یا ویلتی به اضافه یا با متکلم و آن دو لغت است یقال یا حسرتی و یا حسرتی (۱۱) و یا ویلی (۱۲) و یا ویلی و گفته‌اند اینکه بر سیل ندبه باشد و معنی آن است که از شدت کار ویل را می‌خوانند (۱۳) که بیای (۱۴) که -----
----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر: کرده بود. (۲). مر بمعنی. (۳). آج، لب: اصبح. (۴). تب، آج، لب، لت برادر، مر هابیل. (۵). لت آن. (۶). مر: بر سر او. (۷). آج، لب، مر: لت: دو کلاغ را. (۸). کذا در اساس و مت، دیگر نسخه بدلها: جهانیدن. (۹). مر و. (۱۰). مر: قال. (۱۱). مر: حسد. (۱۲). مر: ویلتی. (۱۳). اساس، مت: نخوانند با توجه به وز تصحیح شد. [.....]

(۱۴). اساس، مت: بیای، وز، بیای: با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۴۵ وقت (۱) تو است. و کذلک قولهم یا حسرتی و یا اسفی أَعَجَزْتَ هَمْزَه اسْتِفْهَام رَاسِت. و قوله: فَأَوَارِي، نصب او بر جواب استفهام است به فاء به اضمار آن گفت وای بر من (۲) عاجز بودم که مانند اینکه کلاغ باشم و آن دانه که او دانست تا سوات برادرم باز پوشم فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ در روز آمد [۳۸۳-پ]

[از جمله] (۳) پشیمانان و پشیمانی او نه بر قتل برادر بود چه اگر بر قتل او بودی توبه بودی. در آن چند قول گفتند بعضی گفتند پشیمان بر حملش بود تا چرا او را در خاک بگرد (۴) و بعضی گفتند بر فوت برادر پشیمان بود نه بر ارتکاب گناه، و ابو علی گفت پشیمان بود و لکن نه بر وجهی که توبه باشد. و بعضی دگر گفتند پشیمانی آنگه (۵) توبه باشد که عزم به (۶) آن مقرون بود علی ان لا- يعود الی مثله فی المستقبل و اینکه وجه نیکوست. ضحاک گفت از عبد الله عباس که چون قایل هابیل را بکشت درختانی که در مکه بود (۷) تیه (۸) بر آورد و میوه‌ها ترش شد و آب تلخ شد. آدم چون آن بدید گفت در زمین حادثه (۹) افتاده است چون با زمین هند آمد قایل هابیل را کشته بود آدم بر آن دلتنگ شد و در مرثیه هابیل اینکه بیتها (۱۰) انشا کرد اول (۱۱) کس بود که در زمین شعر گفت (۱۲): تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَ مِنْ عَلَيْهَا فُوجَةٌ الْاَرْضِ مَغْبَرٌ قَبِيحٌ تَغْيِيرٌ كُلٌّ ذِي لَوْنٍ وَ طَعْمٍ وَ قَلْبٌ بَشَاشَةٌ الْوَجْهِ الصَّبِيحِ مِمْوْنِ بْنِ مَهْرَانَ كُفْتُ (۱۳) از عبد الله عباس که آدم- عليه السلام- شعر نگفت و هر که بر آدم اینکه حواله کند دروغ بر آدم نهاده باشد و پیغامبر ما- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- و ----- (۱). مر: بوقت. (۲). مر من. (۳). اساس: ندارد، از وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). تب، آج، لب، مر: لت: نکرد. (۵). مر: آنگاه. (۶). مر: لت: با. (۷). مر: بودند. (۸). آج: تیر، شعرانی (ج ۴/ ص ۱۸۱): تبه. (۹). مر: حادثه‌ای. (۱۰). مر بگفت و. (۱۱). آج، لب: او، لت: او اول. (۱۲). تب شعر. (۱۳). وز، تب، آج، لب، مر: روایت کرد، لت: گوید. [.....]

صفحه: ۳۴۶ جمله پیغمبران منهی (۱) بوده‌اند از شعر گفتن قال الله تعالی: وَ مَا عَلَّمَنَا الشُّعْرَ وَ مَا يَنْبَغِي لَهُ (۲). و لکن چون قایل هابیل را بکشت آدم- عليه السلام- او را مرثیه کرد به زبان سریانی و آدم به آن زبان سخن گفتی و چون وصیت به شیث کردن (۳) آن مرثیه شیث را پیاموخت و او را وصیت کرد که اینکه مرثیه فرزندان را پیاموز تا می‌خوانند (۴) و متعظ می‌شوند (۵) به او، شیث فرزندان آدم (۶) را باز آموخت (۷) و همچنین سلف الی خلف وصیت می‌کردند و می‌آموختند تا به یعرب بن قحطان رسید و او به زبان سریانی و تازی حدیث کردی آن مرثیه بخواند در او سجع دید و گفت همانا اینکه نثر (۸) را نظم توان کرد آن را نظم کرد و

بیتها اینکه است. تغیرت البلاد و من علیها فوجه الارض مغبرّ قبیح تغیر کلّ ذی لون و طعم و قلّ بشاشه الوجه الصّیح و قابل اذاق ردّی اخاه فوا حزنا» (۹) لقد فقد الملیح و ما لی لا اجود بسکب دمع و هایل تضمّنه» (۱۰) الصّریح و جاءت شهله و لها رنین لها بلها» (۱۱) و قابلها تصیح» (۱۲) لقتل ابن النبیّ بغیر جرم فقلبی عند قتلته جریح اری طول الحیاء علی غما» (۱۳) فهل انا من حیاتی مستریح و جاورنا» (۱۴) عدوّ لیس یفنی لعین» (۱۵) ما یموت فنستریح» (۱۶) و حوا- علیه السّلام» (۱۷) - در مرثیه هایل گفت» (۱۸): -----
 (۱) ... (۲). سوره یس (۳۶) آیه ۶۹. (۳). تب، آج، لب، مر، لت: کرد. (۴). مر: بخوانند. (۵). مر: شوند. (۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت: ندارد. (۷). تب، مر: بیاموخت. (۸). اساس: نظم، با توجه به فحوای کلام از وز تصحیح شد. (۹). لب: حونا، مر: جرننا. (۱۰). لب: تضمن. (۱۱). لب: لها یلها. (۱۲). لت: تصیح. (۱۳). لب: ضما. (۱۴). آج، لب، مر، لت: جاورنا. [.....]

(۱۵). مر: لعزینا. (۱۶). مر: نستریح. (۱۷). وز، تب: علیها السّلام. (۱۸). تب شعر. صفحه: ۳۴۷ دع الشکوی فقد هلکا جمیعا بهلک» (۱) لیس بالثمن الرّیح» (۲) و ما یغنی البکاء عن البواکی اذا ما المرأ غیب فی الصّریح فبکی الثّفس منک و دع هواها فلست مخلدا بعد الذّیح ابلیس- علیه اللعنه- جواب داد ایشان را در شب بر سیل شماتت به اینکه بیتها» (۳): تنح عن البلاد و ساکنیها فبی فی الخلد ضاق بک الفسیح» (۴) و کنت بها و زوجک فی رخاء و قلبک من اذی الدّنیا مریح فما زالت» (۵) مکأدتی» (۶) و مکری» (۷) الی أن فاتک الخلد الذّیح فلو لا رحمۃ الجبار اضحی بکفک» (۸) من جنان الخلد ریح راوی خبر گوید سالم بن الجعد: که» (۹) هایل را بکشند، آدم- علیه السّلام- بر مصیبت او صد سال دلتنگ بود و لب او بخنده نگشاد» (۱۰) چون سالش» (۱۱) به صد و سی رسید» (۱۲) پس از آن بود که هایل را بکشند به پنج سال حوا شیت را بزاد- و» (۱۳) تفسیر آن به لغت ایشان هبه الله بود- و خدای تعالی او را علم ساعات شب روز معلوم کرد و عبادتی که در آن اوقات» (۱۴) باید کردن بر او پنجاه صحیفه فرو فرستاد و او را به وصی آدم کرد و به ولی عهد او. و قابیل را گفت: اذهب طریدا فزعا مرتاعا، برو رانده و ترسیده چنان که از کس ایمن نباشی او دست خواهر گرفت اقلیما و برفت و به عدن شد از زمین یمن، ابلیس به او آمد و او را وسوسه کرد و گفت ندانی که آتش قربان برادرت برای آن خورد که او آتش پرستیدی تو نیز آتشی برافروز و آن را عبادت کن تا معبود تو باشد و معبود فرزندان» (۱۵) تو. -----
 (۱). لب: بهلک، مر: مهلک. (۲). اساس: الریح، با توجه به آج تصحیح شد. (۳). تب شعر. (۴). آج، لب، مر: افتادگی دارد. (۵). لب: ذالت. (۶). وز، آج، لب، مر، لت: مکایدتی. (۷). مر: مکرتی. (۸). مر: یلنک. (۹). مر چون. (۱۰). اساس: بگشاد، با توجه به فحوای کلام. [.....]

(۱۱). لت: سال. (۱۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت و آن. و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). مر: در. (۱۴). لت: وقت. (۱۵). مر: فرزندان. صفحه: ۳۴۸ قابیل آتش خانه» (۱) بساخت و در او آتش» (۲) برافروخت و آتش پرستیدن گرفت و اول کسی که در زمین آتش پرستید او بود و او چنان بود به خوف که هر که پیش او بگذشتی او را تیر و کمان پیش نهاده بودی او از ترس خود تیر به او انداختی تا روزی پسری» (۳) از آن او نابینا به او بگذشت و پسری از آن نابینا با او بود و نابینا نیز تیر و کمان داشت پسر» (۴) نابینا پدر را گفت قابیل نشسته است نابینا تیر در کمان نهاد و بینداخت و قابیل را بکشت پس» (۵) او را گفت یا» (۶) پدر چه کردی! پدرت را بکشتی طبانچه» (۷) بر روی پسر» (۸) زد و پسر را بکشت. مجاهد گفت قابیل را خدای» (۹) فرمود تا به یک پای بیاویختند» (۱۰) از آن روز آویخته خواهد بودن تا به روز قیامت، روی او در تابستان به آفتاب کنند از پیش روی او بر حظیره از آتش باشد و در زمستان روی او به حظیره از برف باشد. در خبر هست» (۱۱) که ابلیس بیامد و [۳۸۴-ر]

قابیل را گفت همانا تو را دل» (۱۲) تنگ می شود که اینکه جا تنها مانده‌ای از پدر و مادر و برادران! گفت: بلی. گفت پاره» (۱۳) انگور بستان و بیفشار و در آفتاب نه، تا بجوشد از آن می خور تا تو را نشاط آرد و از اینکه مزامیر و رودها» (۱۴) و دف و طبل و آلات قصف بر بست برای او و او را بیاموخت گفت اینکه» (۱۵) به کار دار تا تو را تسلی باشد او» (۱۶) همچنان کرد چون از دنیا برفت

فرزندان او به اینکه معانی از فسق و فجور و آتش پرستیدن مشغول می‌بودند» (۱۷) تا به عهد طوفان نوح، خدای تعالی ایشان را به طوفان غرق کرد و نسل شیث بماندند. ----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: آتش خانه‌ای. (۲). لب: آتشی. (۳). وز: پسران. (۴). مر: پس. (۵). آج، لب، مر، لت: پسر. (۶). وز، مر: با. (۷). تب، آج، لب، مر، لت: تپنجه. (۸). وز: او. (۹). لب، مر تعالی. [.....]

(۱۰). آج، لب: بیاویخت. (۱۱). مر، لت: است. (۱۲). لت: دلی. (۱۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: پاره‌ای. (۱۴). اساس، وز، مت: رویها، با توجه به فحوای عبارت و ضبط نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). مر را. (۱۶). مر: و. (۱۷). مر: شدند. صفحه: ۳۴۹ عبد الله عمر روایت کند «۱» که فردا [ی] «۲» قیامت خدای تعالی عذاب دوزخ قسمت کند یک نیمه بر قابیل نهد و یک نیمه همه بر اهل دوزخ. عبد الله «۳» عمر روایت کند از رسول - علیه السلام - که هیچ کس نباشد که کسی را ناگاه بکشد به فتک و الا عقوبت آن یک نیمه بر قابیل باشد یعنی مثل آن برای آن که اینک بدعت او نهاد بیانش قوله - علیه السلام - من سن سنه حسنه فله اجرها و اجر من عمل بها الی یوم القیامه من غیر ان ینقص من اجره شیء و من سن سنه سیئه فله وزرها و وزر من عمل بها الی یوم القیامه من غیر ان ینقص من وزره شیء. انس مالک روایت کند که رسول را - علیه السلام - پرسیدند از روز سه شنبه گفت یوم دم، روز خون است گفتند «۴» چگونه یا رسول الله! گفت روز سه شنبه بود که حوّا را حیض افتاد و روز سه شنبه بود که قابیل هابیل را بکشت. انس روایت «۵» کند که رسول - علیه السلام - گفت خدای تعالی منت «۶» نهاد و به سه چیز بعد از سه چیز به بوی از پس مرگ، چه اگر نبودی هیچ کس مرده را دفن نکردی و به اینکه جانور «۷» که در دانه افتد «۸» که اگر نه آن بودی پادشاهان، حبوب «۹» ادخار «۱۰» کردند به جای زر و سیم و ایشان را آن به بودی و به مرگ پس از آن پیری که مرد چون سخت پیر شد «۱۱» او را از خود ملال آید و همه جهان «۱۲» را از او ملال آید در آن وقت مرگ او را «۱۳» باشد «۱۴». -----

(۱). لت: کرد. (۲). اساس، مت: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). وز، تب: عبد الله، آج، لب، مر، لت: عبد الله عباس. (۴). آج، لب، مر: گفت. (۵). مر: گفت. (۶). مر: سنت. [.....]

(۷). مر: جانوران. (۸). آج، لب، مر: افتاد. (۹). مر را. (۱۰). مر، ذخیره، وز: ادخار، تب: ادخار. (۱۱). وز، تب، آج، لب، مر، لت: شود. (۱۲). لت: کس. (۱۳). وز، تب، آج، لب، لت: راحت، مر: مرگ راحت باشد. (۱۴). لب، مر، لت: چنان که حکیم سنایی گوید: اگر مرگ خود هیچ راحت ندارد || نه بازت رهاند همی جاودانی ضمنا نسخه آج در حاشیه بر اینکه افزوده است: گرفتم که خود مرگ لذت ندارد || نه راحت دهد مرد را جاودانی اگر قلتبان نیست از قلتبانان || دگر قلتبان است از قلتبانی صفحه: ۳۵۰ قوله: من أجل ذلك، ابو جعفر و ورش خواندند من اجل ذلك به نقل فتحه همزه با نون و مثله قد افلح، «۱» دگر قزاء فقطع «۲» همزه خواندند و معنی آن است من جری ذلك، و جرا ذلك ای من سبب ذلك، برای اینکه کار را، و به اینکه سبب، و گفتند من جنایه ذلك یقال «اجل علیهم یا اجل اجلا، اذا جنی علیهم، قال الشاعر «۳»: و اهل خباء صالح ذات بینهم قد احتربوا فی عاجل انا اجله ای جانیه «۴»، و باشد که حرف جرّ بیفکنند گویند فعلت هذا اجل ذلك و اسم را منصوب کنند «۵» کما قال عدی: جل ان الله قد فضلكم و اصله الجرّ و منه الأجل للوقت المضروب للشیء لأنه ینجزّ الی حلول الاجل و منه الأجل نقیض العاجل، و از اینکه جاست اجل به معنی نعم، برای آن که آن انقیاد و انجرار است الی ما ارید منه و منه الاجل للقطیع من بقر الوحش لأن بعضه ینجزّ الی بعض، و ذلك اشارت است به قتل قابیل هابیل را. کتبنا علی بنی اسرائیل، ای حکمنا و فرضنا. ما بر بنی اسرائیل نوشتیم یعنی حکم کردیم بر ایشان و فریضه «۶» کردیم که هر کسی «۷» که او نفسی را بکشد بی نفسی، یعنی بی آن که او نفسی را کشته باشد تا «۸» کشتن او بر سبیل قصاص بود أو فساد فی الأرض یا او در زمینی «۹» فسادی کرده باشد که به آن مستحق کشتن «۱۰» و آن فساد محاربت بود با خدای چنان که شرح آن در آیت ذکر کرده شود فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا، چنان باشد که مردمان همه را بکشته «۱۱». [و در تأویل او خلاف کردند عکرمه گفت از عبد الله عتّاس که مراد آن است که هر که او پیغامبری یا امامی را بکشد همچنان باشد که همه

مردمان را (۱۲) بکشته [۱۳] برای آن که قوام خلقان به پیغامبر باشد و ----- (۱). مر و.

(۲). تب، آج، لب، مر، لت: به قطع. (۳). تب شعر. (۴). تب: جانبه. (۵). وز، تب: بکنند، مر، بکنند. (۶). مر: فرض. [.....]

(۷). آج، لب، مر، لت: کس. (۸). آج، مر: یا. (۹). تب، آج، لب، مر، لت: زمین. (۱۰). مر باشد، لت بود. (۱۱). مر: که مردمان را همه کشته باشد. (۱۲). مر: کشته باشد. (۱۳). اساس، وز، مت: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۵۱ به (۱) امام. مجاهد گفت معنی آن است که هر کس که نفسی بی گناه را بکشد چنان که گفتیم همچنان باشد در باب عقاب و اثم و حرج که همه مردمان را بکشته بنزدیک مقتول که کشنده همه مردمان مستحق دوزخ باشد او نیز مستحق دوزخ باشد. سدی گفت همچنان باشد که همه مردمان را بکشته و «۲» بنزدیک مقتول برای آن که جهان او جان اوست چه «۳» او را جان نباشد جهان چه خواهد کردن از جانب او چنان است که جهان همه مرده‌اند و مناسب اینکه قول از جهت معنی قول رسول است که: من مات فقد قامت قیامته، هر که بمیرد «۴» قیامت او برخاست «۵» و قیامت آنکه برخیزد که همه مردمان بمیرند اما از جهت او چنان است که همه جهان مرده چون او زنده نیست. زجاج گفت معنی آن است که او بمثابة آن کس است که همه عالم را بکشته به معنی آن که همه جهان خصم او باشند و همچنان که مقتول خصومت او کند همه جهان دست با او یکی دارند چه طالب حق است. ابو علی گفت معنی آن است که از روی گناه اثم آن «۶» بر او باشد برای آن که او نهاد آن سنت بد «۷» تا دگران به «۸» او اقتدا کنند «۹» بر اینکه قول مراد به ناس مقتولان به فتک باشند. حسن و قتاده گفتند: اینکه بر سیل مبالغت است در باب تعظیم قتل و اثم و حرج بر آن و اینکه به قول مجاهد قریب است یعنی اگر همه آدمیان را کشته باشی با تو بیش از آن نکنند که به دوزخ برند تو را همچنین چون یک تن را بکشی با تو هم اینکه معامله کنند. فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا، ابن زید گفت معنی آن است که اگر همه جهان ----- (۱). مر: یا. (۲). دیگر نسخه بدلها بجز مت: ندارد. (۳). وز: چون، تب، آج، لب، مر، لت:

چو. (۴). مر: مرد، لت: بمرد. (۵). تب، لب، مر: برخواست. (۶). مر: او. (۷). مر را. [.....]

(۸). آج، لت: با. (۹). وز، تب، آج، مر، لت: کردند، لب: کردن. صفحه: ۳۵۲ را بکشد بر او بیشتر از قود و قصاص [۳۸۴-پ] نباشد همچنین چون یکی «۱» کس را بکشد بقصد بظلم بی گناه و استحقاق و مَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا «۲». عبد الله عباس گفت هر که نصرت پیغامبری یا امامی کند و دست او قوی کند و نصرت کند پیغامبری را یا امامی عادل «۳» را تا او را بینه کشند «۴» همچنان باشد که همه جهان «۵» را زنده کرده «۶» برای آن که مردمان جهان به پیغامبر و امام زنده باشند و چون پیغامبر و امام نباشد بمثابة «۷» مرده باشند. مجاهد گفت هر که او را از قتل برهاند یا غرق یا حرق و نوعی از انواع هلاک. ابو علی گفت معنی آن است که هر که زجر کند قاتل را از قتل و تعظیم کند قتل را در چشم او و تذکیر کند او را به تحریم آن و عقاب آن بر وجهی که دیگران به او اقتدا کنند مردمان به آن فعل که او کرده باشد زنده مانند همچنان باشد که او زنده کرده ایشان را. ابن زید گفت معنی آن است که هر که او نفسی را عفو بکند از قتل که مستحق قتل باشد یا منع کند از کشتن او یا فعلی کند که او را از کشتن برهاند فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا، اما فی استحقاق الثواب او عند من نجاه من القتل چنان که در آن طرف بیان کرده شد و احیاء او مردمان را بر سیل مجاز باشد چه بر حقیقت بر احیا کس قادر نیست جز خدای تعالی. و در احکام امیر المؤمنین - علیه السّلام - آمده است که روزی امیر المؤمنین - علیه السّلام - با جماعتی جائی «۸» می گذشت مردی را دید که از خر به «۹» بیرون آمد کاردی به دست و دست و کارد خون آلود و مرد مدهوش و مذکور مردم چون او را دیدند چنان، او را بگرفتند و در آن خر به شدند مردی را دیدند کشته تازه افکنده او را گفتند اینکه مرد را که کشت «۱۰»! گفت من کشتم او را، و به قتل بر خویشتن اقرار داد. -----

----- (۱). تب، مر: یک. (۲). مر: چنان باشد که. (۳). تب، آج، لب، مر، لت: عدل. (۴). لب، لت: بنکشند، مر: نکشند. (۵). آج، لب، مر، لت: جهانیان. (۶). مر باشد. (۷). آج، لب، مر: بمثابة. (۸). وز، لب، مر، لت: جای. (۹). آج، خرابه. (۱۰). مر: کشته. صفحه: ۳۵۳ و امیر المؤمنین - علیه السّلام - از او پرسید که اینکه مرد را چرا کشتی! به جای تو «۱» گناهی کرده بود با

گفت آیت در قومی آمد از اهل کتاب که از میان ایشان و رسول - علیه السّلام - عهدی بود «۴» آن عهد بشکستند و ره «۵» زدن گرفتند. کلبی گفت آیت در هلال بن عویمر آمد که او را با رسول - علیه السّلام - عهدی بود که در کار او نه ایستد «۶» نه با او باشند و نه بر او باشند و قوم «۷» او چون بنزدیک رسول آمدندی ایمن بودند و صحابه رسول نیز از ایشان ایمن بودند. جماعتی از بنی کنانه بنزدیک رسول آمدند «۸» تا اسلام آرند قوم هلال بن عویمر بر ایشان راه زدند و ایشان را بکشتند. و مالهاشان «۹» بستند «۱۰» و اینکه در غیبت هلال بن عویمر بود جبرئیل آمد و از اینکه حال رسول را خبر داد و اینکه آیت آورد. سعید جبیر گفت آیت در جماعتی آمد از عرینه و عکل بنزدیک رسول آمدند و اظهار اسلام کردند و در دل کفر داشتند آنگه گفتند که هوای مدینه ما را نمی‌سازد و صحابه گفتند ایشان را بیرون شوید به صحرا، آن جا که شتران مانند و از شیر شتر و بول شتر باز خورید «۱۱» بیامدند و شبانان را بکشتند و شتر «۱۲» براندند و مرتد شدند رسول - علیه السّلام - فرمود تا آواز در مدینه دادند «۱۳» یا خیل الله اربکی « صحابه رسول در افتادند و بشتافتند و سلاح بر گرفتند و یک با یک نه ایستادند «۱۴» تا برفتند و ایشان را بگرفتند و پیش رسول آوردند رسول بفرمود تا ایشان را دست و پای ببریدند و چشمها بکنند و ایشان را به حرّه «۱۵» بیفکندند و رها کردند تا بمردند. آنگه اهل علم خلاف کردند در آن که اینکه حکم بر جای است یا منسوخ شد

----- (۱). تب، مر: شربتی، آج، لب: شربت. [.....]

(۲). آج، لب: آبی. (۳). وز، آج، لب، لت: جای. (۴). مر و. (۵). مر: راه. (۶). لت: نه ایستند. (۷). لب: قومی. (۸). لت: می‌آمدند. (۹). لت: مال ایشان. (۱۰). لت: ببرند. (۱۱). آج، لب: خوری/ خورید. (۱۲). مر: شتران را. (۱۳). مر: اربکوا. (۱۴). وز، آج، لب: نه ایستاد. (۱۵). آج، لب: حره‌ای. [.....]

صفحه : ۳۵۶ بعضی گفتند حکم بر جای است و منسوخ نیست مگر مثله که منسوخ است و چشم کندن همچنین، پس از آن رسول - علیه السّلام - هیچ خطبه نکرد «۱» اَلْمَا نَهَى كَرْدَ از مثله تا گفت لا- تَمْتَلُوا و لو بِالْکَلْبِ الْعَقُورِ. اهل علم خلاف کردند در محارب، بنزدیک ما محارب آن باشد که اظهار سلاح کند و راه بیم دارد و در سفر و حضر و بَر و بحر و سهل و جبل و هر جا که باشد و اینکه مذهب شافعی است و اوزاعی و مالک و لیث بن «۲» سعید و ابن لهیعه. و بعضی دگر گفتند آن باشد که راه زند در سفر دون آن که مکابره کند در شهر از جامه ستدن «۳» باشد و چیزی بر بودن و اینکه مذهب ابو حنیفه است و اصحابش. و از عطاء خراسانی روایت کرده‌اند و قوله يُحَارِبُونَ اللَّهَ، ای یحاربون رسول الله [و اولیاء الله] «۴» و محاربت اگر چه با خدای تعالی گفت در ظاهر آیت مراد رسول است و صحابه رسول و اولیاء خدای تعالی کقوله: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ «۵» فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا «۷». وَ يَسْعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا، اصل سعی اسراع در مشی باشد و در آیت معنی آن است که تعاطی فساد کنند و آن بر دست گیرند و کار بندند. و نصب «فسادا» محتمل است چند وجه را، یکی مفعول له، و یکی مصدری لا من لفظ الفعل كأنه، وضع يسعون موضع يفسدون فسادا. و وجه سهام «۸» آن که مصدری باشد در جای حال و تقدیر اینکه بود که يسعون مفسدين فی الارض. و قوله: أَنْ يُقْتَلُوا، در محل رفع است به خبر ابتدا و المعنى انما جزاؤهم القتل و الصّلب، آنگه جزای ایشان در خور استحقاقشان باشد بحسب آن که کنند اگر قتل کنند و مرد کشند بیايد کشتن ایشان را و اولیاء مقتول «۹» نباشد که عفو کند ایشان را و

----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت و. (۲). وز، تب، آج، مر، لت: لیث ابن سعله. (۳). مر: استدن. (۴). اساس، وز، مت: ندارد، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۷. (۶). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۷). سوره زخرف (۴۳) آیه ۵۵. (۸). تب، لب، مر: سیوم، آج: سؤم، لت: سیم. (۹). مر را. صفحه : ۳۵۷ اگر قتل کنند و سلب مرد کشند و مال ربایند بیايد کشتن و بر دار کردن پس از آن که آنچه برده باشند باز استانید «۱» عین آن یا بهاء آن و اگر مال ستانند و مرد نکشند حکم آن است که ایشان را دست و پای ببرند از خلاف یعنی دست راست و پای چپ و اگر راه بخوف دارد و مرد نکشد و مال نستاند بر او بیش از نفی نباشد اعنی از شهرش بیرون کنند اینکه مذهب ماست و روایت باقر و صادق است - علیهما السّلام - و قول عبد الله

عبّاس و ابو مجلز و سعید جبیر و سدّی و قتاده و ربیع و ابراهیم. و ابو علی گفت و محمّد جریر طبری و از شافعی حکایت کرده‌اند که اگر مال ستانند مکابره «۲» باید تا زنده «۳» بردارش کنند و بعضی دگر گفتند امام مخیر است از میان اینکه چهار چیز و اینکه قول حسن بصری است و سعید بن المسيّب و نخعی و مجاهد. و روایت و البی است از عبد الله عبّاس و به ظاهر آیت تمسّک کردند و آن که «او» تخیر را باشد آنگه در نفی خلاف کردند «۴» عبد الله عبّاس گفت حکم نفی آن را که دست ندهد چون به دست آید بیايد کشتن او را یا امام مطلق کند تا هر که او را بیند بکشدش بعضی دگر گفتند معنی آن است که او را از شهر خود به شهری دیگر رانند و اینکه قول سعید جبیر است و عمر عبد العزیز و مذهب شافعی است. و بعضی دگر گفتند معنی نفی حبس است یعنی او را محبوس بکنند و اینکه مذهب ابو حنیفه است و مذهب ما آن است که او را از بلاد اسلام برانند به هر شهر که شود بنویسند با اهل آن شهر تا او را مقام نکنند و برانندش تا آنگه که توبه کنند و اینکه قول عبد الله عبّاس است و انس مالک و مالک بن انس و حسن و سدّی [۳۸۵- پ]

و ضحاک و قتاده و سعید جبیر و ربیع انس و زهری. و روایتی دگر اصحاب ما «۵» را آن است که در بلاد کفر نیز مقام ندهند او را و تمکین نکنند و اگر کافران او را جای کنند به ایشان محاربت کنند تا او را از بر خود برانند و اصل نفی طرد و ابعاد باشد و نفاية المتاع اینکه «۶» متاع بد باشد که بیندازند و ----- (۱). وز، تب: استانند، آج، لب: باز دهند، مر: باز پس دهند. (۲). لب: مکاره. (۳). مر: زنده‌اش. (۴). مر: کرد. (۵). مر: اصحاب را، لت: ندارد. [.....]

(۶). لت: آن. صفحه: ۳۵۸ دور کنند و كذلك نفی الرّجل ولده و آن نفی که ضدّ اثبات است از اینکه جاست. و قال اوس بن حجر: ینفون عن طرق الکرام کما ینفی «۱» المطارق ما یلی القرد و آن آب را که «۲» زیر دلو بچکد آن را نفی خوانند. قال الرّاجز: کأن متنیه من النفی مواقع الطیر علی الصّیفی ذلک لهُم خزی» اشارت است به آنچه رفت از قتل و صلب و قطع و نفی، گفت آن ایشان را خزی است در دنیا یعنی نکالی و وبالی یقال خزیت الرّجل اخزیه خزیا فهو مخزی» اذا نکلت «۳» به. و خزی نکال باشد و در جای عقوبت به کار دارند و خزی یخزی خزیه اذا استحیا و خزوته اخزوه خزوا اذا سسته قال لیبید: اخزها بالبرّ لله الاجل و لهُم فی الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ «۴»، و در آیت دلیل است بر بطلان قول آن کس که گفت حدود کفّارت گناه باشد برای آن که خدای تعالی در اینکه آیت جمع کرد بر اینکه محاربان حدود مختلف و عذاب قیامت. آنگه استثنا کرد از آن جمله تایید را به شرط آن که توبه آنگه کنند که در چنگال امام گرفتار نشده باشند و محلّ الذین نصب است بر استثنا، و زجاج گفت روا بود که محلّ او رفع بود بر ابتدا و خبر او فاعلموا و اگر توبه آنگه کند «۵» که در قبضه امام حاصل شود و گواهان بر او گواهی دهند عقوبت از او برنخیزد اعنی حدّ دنیا و اگر خدای از او صدق داند توبه او قبول کند آنگه خلاف کردند در آن که آن را که حد از او به توبه بیفکنند مشرک باشد یا مسلمان. حسن بصری و قتاده و مجاهد گفتند آیت مخصوص است به مشرکان دون مسلمانان، چه آن کس که اینکه معانی در حال کفر و شرک بکند آنگه اسلام آرد و هو ----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها

تنفی، با توجه به فحوای کلام و ضبط مأخذ خبری تصحیح شد. (۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت از. (۳). اساس، مت: نکلت له، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). وز، تب، آج، لب، مر، لت و ایشان را در آخرت عذابی باشد عظیم. (۵). مر: کنند. صفحه: ۳۵۹ قوله إلی الذین تابوا اینکه عقوبات ساقط شود از او لقوله - علیه السّلام - الاسلام یجب ما قبله. و بعضی دگر گفتند حد از او بیفتد به توبه به شرط آن که پیش از قدرت بر او باشد چنان که گفتیم آنچه حدّ خداست فاما «۱» آنچه از حقوق بنی آدم باشد چون خون و مال ساقط نشود و اینکه مذهب شافعی است و بعضی دگر گفتند همه از او ساقط شود از عقوبات الا اگر چیزی باشد از آن مالها که او را بوده باشد بعینها که آن واجب باشد با خداوندش دادن یا خونی کرده باشد که «۲» اولیاء خون طلب آن کنند و اینکه مذهب مالک است و اوزاعی و لیث بن سعد. و بعضی دگر گفتند اگر به زنهار آید «۳» و توبه بکند توبه یش قبول کنند و امانش دهند و به هیچ چیز او را مؤاخذه نکنند از خون و مال و اینکه قول سدّی است. و شعبی روایت کرد که حارثه بن بدر در عهد

امیر المؤمنین علی - علیه السلام - به محاربت بیرون آمد و خون ریخت و راه زد و مال سستد آنکه توبه بکرد و به زنهار آمد پیش از آن که به دست آوردند او را، بنزدیک حسن علی آمد و گفت شفاعت کن مرا بنزدیک امیر المؤمنین او قبول نکرد بنزدیک عبد الله جعفر شد او نیز قبول نکرد بنزدیک سعد بن قیس الهمدانی آمد او قبول کرد (۴) و به خانه خودش جای کرد (۵) چون با امیر المؤمنین نماز بامداد بکرد گفت یا امیر المؤمنین جزای آن که محارب خدای (۶) و پیغامبر باشد چیست! گفت آنچه خدای گفته است و آیت بخواند سعد گفت یا امیر المؤمنین و اگر توبه کند پیش (۷) آن که او را بگیرد (۸) گفت توبه او مقبول (۹) باشد گفت یا امیر المؤمنین و اگر (۱۰) حارثه بن بدر باشد گفت حکم همان است گفت یا امیر المؤمنین او به امان آمده است و توبه بکرد به اختیار خود او را امان هست! گفت بلی، گفت بفرمای تا بنویسند امیر المؤمنین بفرمود بنوشتند و او را امان داد. حارثه در -----

(۱). لت: و اقیما. (۲). لت چون. (۳). اساس، مت: دید، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب: نکرد. (۵). مر، لت: داد. (۶). لت: خدا. (۷). تب، مر از. (۸). آج، لب، مر، لت: بگیرند. [.....]

(۹). مر: قبول. (۱۰). مر: اگر چه. صفحه: ۳۶۰ اینکه معنی اینکه بیتها بگفت. الا ابلاغ همدان اما لقیتهای علی التائی لا یسلم عدو یعیها لعمر ایها ان همدان یتقی الا له و یقضی بالکتاب خطیها و قوله فاعلموا ان الله غفور رحیم، در جای خبر المذین است و تقدیر آن است فهو مغفور له مرحوم فاعلموا ذلك. یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و ابتغوا الیه الوسیله، خدای تعالی در اینکه آیت مؤمنان را فرمود تا از او بترسند و از معاصی او اجتناب کنند و از محارم او دور باشند و در موجبات عقاب او خوض نکنند و ابتغوا الیه الوسیله و فرمود ایشان را تا طلب وسیله کنند وسیله چیزی باشد که به او توصل کنند و توصل بکاری یقال توصل الیه بکذا و توصل و تسبب و تدرع، قال الشاعر (۱): اذا غفل الواشون (۲) عدنا لوصله و عاد التّصافی بیننا و الوسائل و قال رؤبه (۳): و الناس ان فضلهم فضایلا کلّ الینا یتغی الوسائل حسن بصری گفت وسیله قربت باشد. زید اسلم گفت وسیله محبت باشد و معنی آن است که تحببوا الی الله (۴)، بعضی مفسران گفتند معنی آن است: اتقوا الله، از خدای بترسید [۳۸۶- ر]

و ترس او را سبب (۵) سازی (۶) و سبب وسیله. بعضی دگر (۷) گفتند توصل (۸) و تسبب کنید (۹) به خدای به فعل طاعات و اجتناب معاصی و بعضی دگر گفتند توصل به خدای تعالی به اجتناب محارم و مآثم. و باقر - علیه السلام - گفت توصل کنید (۱۰) به خدای به طلب رضای او به آن که به قضای او رضا دهی (۱۱) و بر بلیت او صبر کنی و در سیبل او جهاد کنی. -----

(۲-۱). تب شعر. (۳). اساس، مت: الوارثون، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: تجیبون الی الله، با توجه به لت و فحوای کلام تصحیح شد. (۵). آج، لت قربت. (۶). تب، مر: سازید. (۷). مر: دیگر/ دگر. (۸). مر: توصل. (۹-۱۰). آج، لب، لت: کنی/ کنید. (۱۱). تب، مر: دهید/ دهی. صفحه: ۳۶۱ اصیغ نباته (۱) روایت کند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت در بهشت دو لؤلؤ هست از قرار زمین تا به بطنان عرش یکی سپید (۲) و یکی زرد در هر یکی هفتاد هزار (۳) گرفته است آن که سپید (۴) است وسیله محمّد و آل محمّد است و آن که زرد است وسیله ابراهیم خلیل و اهل البیت اوست و رسول - صلی الله علیه و آله - گفت از خدای برای من وسیله خواهی (۵) که آن درجه است (۶) در بهشت که جز یک بنده در نیابد و امید (۷) می دارم که آن بنده من باشم. حمید طویل روایت کند از انس مالک که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت حجابی است میان بنده و خدای - جل جلاله - یعنی رحمت و ثواب او و آن حجاب، علی بو طالب است چون بنده به او (۸) توصل کند حجاب بردارند میان بنده و خدای تعالی. ابو جعفر الباقر روایت کند از جابر عبد الله انصاری که او گفت ما (۹) جماعت انصار فرزندان را بر علی بو طالب (۱۰) عرض کردمانی هر که او را دوست داشتی دانستمانی که او حلال زاده است و هر که او را دشمن داشتی دانستمانی که حرام زاده است (۱۱) و ما جماعت انصار هر گه ما را حاجت (۱۲) بودی به رسول - علیه السلام - علی را وسیله کردمانی تا حاجت من (۱۳) روا کردی. زهری گفت بیمار شدم بیماری که از آن به هلاک نزدیک شدم با خویشتن اندیشه کردم که مرا به خدای تعالی وسیلتی باید در عهد خود از علی (۱۴) حسین زین العابدین فاضلتر شناختم او را گفتم یابن

رسول الله، حال من اینکه است که تو می بینی اگر بر من صدقه کنی به دعایی که در اینکه عهد از تو گرامیتر بر خدای تعالی بنده نمی دانم مرا گفت کدام خواهی! من دعا کنم تا تو آمین گویی یا تو دعا کنی

(۱). مر: اصبع بن نباته. (۲). لب، مر: سفید. (۳). آج، لب، مر، لت: هفتاد. [.....]

(۴). آج، لب، مر: سفید. (۵). تب، مر: خواهید. (۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت: درجه‌ای. (۷). وز: او مید. (۸). آج، مر: بدو. (۹). وز: با. (۱۰). وز: ابو طالب، مر: ابی طالب. (۱۱). مر: نیست. (۱۲). وز، آج، لب، مر، لت: حاجتی. (۱۳). وز، تب، آج، لب، مر، لت: ما. (۱۴). تب، مر: علی بن. صفحه: ۳۶۲ من آمین گویم! گفتم یابن رسول الله تو دعا کنی و تو آمین گویی «۱» و بر اثر آن من آمین گویم علی بن الحسین - علیهما السلام - دست برداشت و گفت بار خدایا پسر شهاب با من گریخته است و وسیله می سازد «۲» مرا و پدران مرا به تو، خدای به حق آن اخلاص که تو از پدران من دانی و الا حاجات «۳» او روا کنی و او را شفا دهی به برکت دعای من و روزی بر او فراخ کنی و قدر او در علم رفیع کنی. زهری گفت به آن خدایی که جانها به امر «۴» اوست که پس از آن هرگز بیمار نشدم و دستم تنگ نشد و هیچ سختی نرسید مرا «۵»، از آن وقت تا اکنون در راحت و آسایشم و امید می دارم که خدای تعالی مرا به رحمت بیامزد «۶» به دعاء زین العابدین علی بن الحسین - علیهما السلام - و قال بعضهم: «۷» و اذا الرجال توسلوا بوسيلة فوسلتي حبي لآل محمد الله طهرهم بفضل نبي و ابان شيعتهم بطيب «۸» المولد العلاء بن عبد الرحمن روایت کند از پدرش از ابو هریره که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت که چون خدای تعالی آدم را بیافرید و روح در او «۹» دمید او از دست عرش بنگرید اشباحی و تمائیلی دید از نور به عدد پنج بعضی راکع و بعضی ساجد بر صورت او، گفت بار خدایا پیش از من کس را آفریده «۱۰» بر صورت من! گفت نه گفت بار خدایا اینکه پنج شخص کیستند که من ایشان را بر صورت خود می بینم! گفت اینان پنج کس اند از نسل تو و لولا هم لما خلقتک و اگر نه اینانندی «۱۱» من خود تو را نیافریدمی و نامهای ایشان از نامهای خود شکافتم و اگر نه اینانندی من آسمان و زمین و عرش و کرسی و بهشت و دوزخ و جن و انس نیافریدمی فانا المحمود و هذا محمّد و انا العالی و هذا علی و انا الفاطر و هذه فاطمة و انا ذو الاحسان و هذا الحسن و ----- (۱).

لت: گوی. (۲). آج، لب، مر: می خواهد. (۳). مر: حاجت. [.....]

(۴). لت: به فرمان. (۵). وز، تب، آج، لب، لت و. (۶). وز، تب، مر، لت: و بر من رحمت کند، آج، لب: و مرا رحمت کند. (۷). تب شعر. (۸). وز: بطلب. (۹). اساس: درو/ در او. (۱۰). مر: آفریده‌ای، لت: آفریده. (۱۱). مر: اینان بودندی. صفحه: ۳۶۳ الله انا المحسن و هذا الحسين }، به عزت و جلال من که هیچ بنده نباشد که پیش من آید و چند دانه سپند «۱» بغض اینان در دل دارد و آله به دوزخش برم «۲» و باک ندارد «۳». ای آدم اینان صفوت مند از خلق من. به اینان نجات دهم و به اینان هلاک کنم چون تو را به من حاجتی باشد به اینان توسل کن و اینان را وسیله و شفاعت ساز به من، پس رسول - علیه السلام - گفت ما سفینه نجات ایم هر که در او نشیند نجات یابد و هر که از آن بگردد هلاک شود هر که را به خدای «۴» حاجتی باشد باید که به ما توسل کند به خدای تعالی و شاعر گوید «۵»: یا خمسة ما كان يأتي بينهم «۶» جبرئيل الا بالكتاب المنزل [فبذکرکم] «۷» بين العباد تشرفي و بحبکم يوم المعاد توسلی و صاحب رحمه الله نقش نگین خود اینکه بیت کرد. علی الله توکلت و بالخمس توسلت «۸» و دیگری گفت «۹»: علی الله فی کل الامور توکلی و بالخمس اصحاب العباء توسلی ابو هارون العبدي روایت کند «۱۰» از ابو سعید الخدری که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت چون از خدای چیزی خواهی «۱۲» برای من وسیله بخواهی «۱۳» از خدای تعالی ما گفتیم ای «۱۴» رسول الله وسیله چه باشد! گفت آن درجه من است [۳۸۶-پ]

در بهشت و آن هزار پایه است میان اینکه پایه «۱۵» و «۱۶» آن پایه تاختن اسپي نیک «۱۷» روست یک ماهه، یک پایه از جوهر است و یکی از زبرجد «۱۸» یکی از یاقوت «۱۹» یکی از زر و یکی از سیم ----- (۱). وز، تب، آج، لب، مر: سپند دانه، لت: سپندان دانه. (۲). لت: فرستم. (۳). وز، تب، آج، لب، مر: ندارم. (۴). آج، لب: خدا. (۵-۸-۹).

تب شعر. (۶). وز، آج، لب، مر: بینهم. [.....]

(۷). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۱۰). مر: کرد. (۱۱). وز، تب علی. (۱۲). مر، لت: خواهید. (۱۳). مر، لت: بخواید. (۱۴). مر: یا. (۱۵). لب: تا. (۱۶). وز، تب، آج، لب، مر، لت؟ تا. (۱۷). مر: نیز. (۱۸). وز: دو. (۱۹). وز، تب، آج، لب، مر، لت و. صفحه: ۳۶۴ و همچنین روز قیامت بیارند و در میان درجات پیغامبران بنهند آن درجه [در] «۱» درجات ایشان چنان باشد که ماه در میان ستارگان «۲» هیچ پیغامبری و صدیقی و شهیدی بنماند و الا گوید خنک آن را که اینکه درجه اوست «۳» ندا در آید از قبل خدای تعالی اینکه درجه محمد است. آنکه من در آیم حله از نور پوشیده و تاج کرامت بر سر نهاده و علی بن ابی طالب پیش من ایستاده و لواء حمد «۴» به دست گرفته بر وی نوشته لا اله الا الله، المفلحون هم الفائزون چون به پیغامبران بگذریم گویند اینکه دو فرشته مقربند که ما اینان را نمی‌شناسیم و چون به فرشتگان بگذریم گویند اینکه دو پیغمبر مرسلند و من بیایم و بر مرتبه خود بنشینم و علی از من به یک درجه فروتر نشیند «۵» هیچ پیغامبری و صدیقی و شهیدی نماند و الا گویند: طوبی لهذین العبدین ما اکرمهما علی الله. ندا اید از قبل خدای تعالی چنان که همه خلائق بشنوند «۶» هذا حبیبی محمد و هذا ولیی علی طوبی لمن احبهما و ویل لمن ابغضهما، آنکه گفت یا علی هیچ کس نباشد از دوستان تو که اینکه شنود و الا از اینکه حدیث بیاساید و رویش سپید «۷» شود و دلش شادمان شود و هیچ کس نماند از آنان که با تو دشمنی دارد «۸» که اینکه بشنود «۹» و الا رویش سیاه شود و پایهایش مضطرب شود ما در اینکه باشیم «۱۰» دو فرشته می‌آیند «۱۱» یکی رضوان خازن بهشت و یکی مالک خازن دوزخ. رضوان گوید: السّلام علیک یا احمد من گویم علیک السّلام تو کیستی که رویت چنین نکوست و بویت چنین خوش است! گوید من رضوانم خازن بهشت خدای تعالی کلیدهای بهشت به تو فرستاده است تا آن کس «۱۲» به بهشت رود که، تو خواهی. من گویم پذیرفتم «۱۳» و خدای را شکر کردم آنکه بستانم و به برادرم علی ----- (۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۲). لب: ستارگان. (۳). آج، لب، مر: باشد. [.....]

(۴). وز، لب: احمد. (۵). وز، تب، آج، لب، لت: بنشیند. (۶). آج، لب: احببهما. (۷). آج، لب، مر: سفید. (۸). تب: دارند. (۹). تب: بشنوند. (۱۰). تب، آج، لب، مر: که. (۱۱). مر: بیایند. (۱۲). اساس: که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۳). لب، مر: پذیرفتم. صفحه: ۳۶۵ بو طالب «۱» دهم آنکه مالک فراز آید و سلام کند و من جواب دهم و گویم چه فرشته‌ای که صورتت هائل است و دیدنت ترساننده گوید من مالکم «۲» خازن دوزخ، خدای تعالی کلیدهای دوزخ پیش تو فرستاده است تا در دوزخ آن کس شود که، تو خواهی، من بستانم و شکر گزارم «۳» و به علی بو طالب «۴» دهم، ایشان برگردند و علی بیاید کلیدهای بهشت و دوزخ به دست گرفته بیاید و بر کنار دوزخ بایستد و دوزخ زفیر «۵» می‌کند و شرر می‌اندازد علی زمام او به دست گیرد دوزخ گوید: جز یا علی فان نورک اطفأ لهبی بگذر که نور تو درفش من بنشانند او گوید بیارم ای دوزخ. آنکه مقاسمت «۶» کند گوید: یا نار هذا لی و هذا لک، اینکه مرا و آن تو را خذیه فانه من اعدائی و ذریه فانه من اولیائی، آن را بگیر که از دشمنان من است و اینکه را دست بدار که از دوستان من است. آنکه گفت دوزخ علی را مطیع تر «۷» باشد از آن که بنده مطیع خداوندش را، چنان که او خواهد و اشارت کند «۸» دوزخ می‌گیرد و رها می‌کند از چپ و راست و صاحب گوید: ابا حسن لو أنّ حبک مدخلی جهنّم کان الفوز عندی جحیمها و کیف یخاف النار من کان موقنا بأنّ امیر المؤمنین قسیمها و جاهدوا فی سبیلہ، امرست «۹» از خدای تعالی به مجاهده و جهاد در راه او برای آن که آنچه به آن توسّل کنند و آن را وسیله سازند یکی جهاد است و جهاد به انواع باشد به دل و دست و زبان و تیغ و بیان کردیم که فرض بر کفایت است. لعلکم تُفلیحون، و الفلاح الظفر و البقاء تا همانا ظفر یابید «۱۰» و بیان کردیم که لعل به معنی لام کی است ای افعلا و غرضکم الفلاح و آنچه ما اختیار کردیم آن ----- (۱). تب: علی بن ابی طالب، مر: علی ابو طالب. (۲). آج، لب، مر: مالک. (۳). اساس، وز، تب، لب، مر، مت: گذارم، با توجه به آج تصحیح شد. (۴). مر: علی ابو طالب. [.....]

(۵). لب: زهیر، مر: ضمیر. (۶). وز: مقاسمه‌ای. (۷). اساس، وز، مت: مطیع تو، با توجه به تب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). تب: چند صفحه افتادگی دارد. (۹). اساس، مت: او، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آج، لب، مر، لت: یابی/ یابید. صفحه: ۳۶۶ است که لعل بر موضوع «۱» خود است و معنی ترجی در او حاصل است برای آن که قطع نیست مکلف را که عمل او بر وجهی واقع آمده است که به موقع قبول است و بر آن ثواب واجب شده است پس شک راجع با مکلف است نه با مکلف. قوله: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا - الْآيَةُ، خدای تعالی خبر داد در اینکه آیت که اگر هر چه در زمین هست از مالک «۲» و ملک فردای قیامت کافران را باشد و هم چندان با آن مضاف باشد و ایشان فدیہ کنند تا از عذاب دوزخ برهند از ایشان قبول نکنند و نستانند و عذاب از ایشان بردارند. انس مالک روایت کند که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - گفت روز قیامت کافر را گویند اگر ملک دنیا تو را بودی فدایت «۳» کردیت «۴» تا از اینکه عذاب نجات بودی تو را! گوید آری، گویند از تو دون اینکه خواستند و کم از اینکه اجابت نکردی [إِنْ] «۵» با اسم موصول که «الْمُذِين» است و ما «۶» بعد او که صله اوست در محل رفع است به ابتدا و لو «۷» به آنچه از پس اوست از «ان» و اسم و خبر و آنچه بر او عطف است من قوله و مثله معه و آنچه لام غرض در او شده است و آنچه جواب اوست من قوله: مَا تُقْبَلُ مِنْهُمْ، جمله در جای خبر مبتدا است. اَمَا قَوْلُهُ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ و او شاید که حال باشد و معنی آن که اینکه نفی [۳۸۷- ر]

قبول فدیہ در حالی باشد که ایشان را عذابی الیم دردناک بود و شاید که او عطف باشد و جمله بود «۸» معطوف بر جمله اول از مبتدا و خبر و تقدیر اینکه بود انّ الکافرین مؤبدون فی العذاب و عذابهم الیم. يُرِيدُونَ أَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ، خواهند تا از دوزخ به در آیند. در اینکه سه قول گفتند: یکی آن که ارادت به معنی شهوت «۹» است بر سیل مجاز، یعنی آرزو باشد ایشان را که از دوزخ بیرون آیند و قول دوم «۱۰» آن که به معنی تمناست یعنی تمنا کنند ----- (۱). مر، لت: موضع. (۲). وز، تب، آج، لب، مر، لت: مال. (۳). وز، آج، لب: فدا. (۴). مر: می کردی، لت: کردی. (۵). اساس، مت: ندارد، از وز افزوده شد. (۶). اساس. اَمَا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس: او، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس: بوا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۹). اساس: شهوت، با توجه به آج تصحیح شد. (۱۰). امر: دویم. صفحه: ۳۶۷ و تمنا محال شاید کردن. سهام «۱» آن که به معنی یکادون باشد چنان که گفت جداراً يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ «۲» دیواری که بخواست «۳» افتادن و اینکه بر سیل مبالغه باشد یعنی چون درفش و لهب آتش بلند بر آید نزدیک آن باشد که ایشان را براندازد و به آن ماند که ایشان بیرون خواهند آمدن. و قول چهارم در اینکه آن است که خدای تعالی بفرماید تا دری از دوزخ در بهشت گشایند «۴» و دوزخیان بنگرند دری گشاده بینند و خزنه قصد کنند و از ایشان تغافل کنند ایشان گمان برند «۵» که خزنه غافل اند فرصتی شناسند آن را بشتابند و تاختن کنند بر سر یکدیگر می افتند تا به آن در رسند «۶» بمشقت و صعوبت چون خواهند که پای در او نهند در پیش ایشان بینند فذلک قوله: اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ «۷» و قوله: فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ «۸». وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا، و ایشان از آن جا بیرون نیابند و ایشان را عذابی بود مقیم دایم. و روایت کردند که نافع بن الازرق عبد الله عباس را گفت ای کور چشم کور دل؟ چگونه می گویی که اهل دوزخ از دوزخ بیابند! و خدای تعالی می گوید: وَ مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا گفت: ای ابله اول آیت برخوانی که در حق کافران است. قوله - عزّ و علا:

[سوره المائدة (۵): آیات ۳۸ تا ۴۵]

[اشاره]

وَ السَّارِقِ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۳۸) فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَ أَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ

يَتُوبَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۹) أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۴۰) يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِن قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ آخِرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۴۱) سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَصْرِوْكَ شَيْئاً وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (۴۲) وَكَيْفَ يُحْكُمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ (۴۳) إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يُحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّاتُّونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتَحْفَظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَآخِشُوا اللَّهَ وَلَا تَشْرَوْا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلاً وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ (۴۴) وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۴۵) «۹»

[ترجمه]

مرد دزد و زن دزد را ببرید دستهای ایشان را «۱۰» پاداش به آنچه کرده باشند «۱۱» از خدای و خدا غالب و محکم کار است. هر که توبه کند پس از بیدادیش و نیکویی کند خدای توبه بپذیرد بر او که خدای مهربان «۱۲» و بخشاینده است. -----
 (۱). آج: سؤم، لب: سیوم، مر، لت: سیم. (۲). آج، لب فاقامه. (۳). آج، لب: نجاست. (۴). لب، مر: بگشایند، لت: در گشایند. (۵). مر: کننده. (۶). آج، لب، مر: رسند. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۵. (۸). سوره مطففین (۸۳) آیه ۳۴. (۹). آج، لب و در آنچه فرض گردانیده‌اند بر شما. (۱۰). اساس، وز، مت: دستهایتان، با توجه به آج تصحیح شد. (۱۱). آج، لب: اندوختند. (۱۲). وز، آج، لب، لت: آمرزگار. [.....]

صفحه : ۳۶۸ «۱» ندانی که خدای راست پادشاهی آسمانها و زمین عذاب کند آن را که خواهد و بیامرزد آن را که خواهد و خدای بر همه چیزی قادر «۲» است. ای پیغامبر درم مکناد تو را آنان که می‌شتابند در کفر از آنان که گفتند ایمان آوردیم به دهنشان «۳» و ایمان نیاورده دلهاشان و از آنان که جهود شدند شنوندگان دروغند شنوندگان گروهی دیگر را که نیامدند به تو می‌بگردانند سخنها از پس جایگاهش «۴» می‌گویند اگر به شما دهند اینکه بستانید «۵» آن را و اگر ندهند آن را شما حذر کنید و هر که بخوهد خدای آزمایش او هلاک او تو قادر نباشی او را از خدای چیزی آن «۶» آناند که نخواست خدا که پاک کند دلهایشان ایشان را در دنیا نکال است و ایشان را در آخرت عذابی بزرگ. [۳۸۷- پ]

شنوندگانند دروغ را خورندگانند حرام را اگر آیند به تو حکم کن میان ایشان یا بر گرد از ایشان و اگر بر گردی از ایشان زیان نکنند تو را چیزی و اگر حکم کنید حکم کن میان ایشان برستی خدای تعالی دوست دارد [داد] «۷» دهندگان را. -----
 (۱). لت ای. (۲). وز، آج، لب، لت: توانا. (۳). وز، لت: دهنهاشان، آج، لب: دهنهای ایشان. (۴). وز، لت: جایگاههایش. (۵). لت: پس ستانید. (۶). وز، آج، لب، لت: ایشان. (۷). اساس: ندارد، از لت افزوده شد. صفحه : ۳۶۹
 چگونه حاکم کنند تو را و بنزدیک [ایشان] «۱» توریت هست در آن جا حکم خدای است پس می‌بگردند از پس از آن و نیستند ایشان گرویده «۲». ما بفرستادیم توریت در آن جا بیان «۳» است و روشنائی و حکم کنند به آن پیغامبران که اسلام آوردند برای آنانی که جهوداند و عالمان و دانایان به آنچه ایشان را نگهبان «۴» کرده‌اند از کتاب خدای و بودند بر آن گواهان و مترسید از مردمان و از من بترسید بدل «۵» مکنید به آیتهای من بهای اندک و هر که حکم نکند به آنچه فرستاد خدای ایشان کافراند. و نوشتیم «۶» بر ایشان در آن جا که تن به تن و چشم به چشم و بینی به بینی و گوش به گوش و دندان به دندان و جراحتها و قصاص

هر که صدقه کند به آن، آن کفّارتی باشد او را و هر که حکم نکند او را به آنچه فرستاد خدای ایشان بیداد کارانند. قوله: وَ السَّارِقِ وَ السَّارِقَةُ - الآية، سیبویه گفت نصب «۷» اینکه جا در عربیت بهتر باشد و كذلك و قوله: الزَّائِيَةُ وَ الزَّائِي «۸». و در شاذ عیسی بن عمر «۹» به نصب خواند و ----- (۱). اساس: ندارد، از لت افزوده شد. (۲). لت: گرونده. (۳). آج، لب: راه راست. (۴). اساس، وز، مت: نگه‌بان، آج، لب: طلب نگاه داشت، لت: نگاه داشته‌اند. (۵). اساس، وز: بل که، با توجه به مت تصحیح شد. (۶). آج، لب: فرض گردانیدیم. (۷). اساس، وز، مت: نصیب، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۸). سوره نور (۲۴) آیه ۲. (۹). آج، لب، مر: عیسی بن عمرو. صفحه: ۳۷۰ اینکه خلاف آن است که قراء بر اویند «۱» و رفع او بر ابتداست و خبر او فاقطعوا است و فا برای آن آورد که کلام متضمّن است به معنی شرط و جزا و التّقدير فمن سرق فاقطعوا. و ظاهر آیت اقتضاء و جوب قطع می کند بر هر سارقی «۲» برای آن که لام استغراق جنس راست عند من قال بالعموم، و آیت مجمل است هم در حق سارق و هم در معنی ید، و بیان آن در سنّت و شریعت است و در مصحف عبد الله بن مسعود اینکه است و السّارقون و السّارقات فاقطعوا ایمانها «۳». اما آن نصاب که در او قطع واجب باشد در او شش قول گفتند «۴» یک قول آن است که دانگ و نیم باشد و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی و اوزاعی لقوله - علیه السّلام - القطع فی ربع دینار قول دیگر سه درم و آن قیمت سپری «۵» باشد و اینکه مذهب مالک انس است سهام «۶» پنج درم و اینکه اختیار ابو علی است. و خبری روایت کرد از امیر المؤمنین علی (ع) و عمر خطاب «۷» است که ایشان گفتند: لا یقطع الخمس الا فی خمسة دراهم. قول چهارم حسن بصری گفت در یک درم قطع باید کردن که آنچه کم از آن است کم بود. قول پنجم ده درم و آن مذهب ابو حنیفه است و اصحابش. و خبری روایت کردند «۸» که رسول - علیه السّلام - گفت دزد را قطع دست در قیمت سپری باشد و قیمت سپری در عهد رسول - علیه السّلام - دیناری بود یا ده درم. قول ششم اصحاب ظاهر گفتند در اندک و بسیار قطع واجب آید و اینکه مذهب عبد الله زبیر است. و قطع، شرط «۹» آن است که سارق آنچه برد از حرز برد و حدّ حرز نزدیک ما اعتبار آن به عادت کنند هر چیزی را در خور خود حرزی باشد و اصحاب ما حدّش به آن نهادند که جای باشد که کس را نبود که در آن جا شود بی اذن او. -----

----- (۱). اساس، مت: قرآن بروانید، چون معنای محصّلی نداشت با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). مر: سارق. (۳). آج، لب، ایدیهما. (۴). وز، آج، لب، لت: گفته‌اند. (۵). اساس، وز، مت: سری، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، لب، مر: سیوم. (۷). اساس، مت: خبر، وز: خطر با توجه به مر تصحیح شد. (۸). آج، لب، مر، لت: کرد. (۹). وز، آج، لب، مر، لت: شرط قطع. صفحه: ۳۷۱ ابو علی الجبائی گفت حرز، سرای یا خانه در بسته باشد به شرط آن را «۱» حافظی و نگهبانی باشد و هر که او چیزی برد، نه از حرزی، قطع واجب نیست او را. رمانی گفت او را بر مجاز، سارق خوانند چون نه از حرز برد چنان که گویند: «سرق بیتا او کلمه». داود گفت: علی کلّ حال قطع واجب بود سواء اگر «۲» از حرز بود «۳» و اگر نه از حرز بود «۴». اما کیفیت قطع در او خلاف کردند: به نزدیک ما چهار انگشت باید بریدن، از بن و کف دست رها باید کردن [۳۸۸-ر] و یک انگشت و آن مهین باشد و اینکه مذهب امیر المؤمنین علی است. و بیشتر فقها گفتند از بند دست باید بریدن، و خوارج گفتند از دوش باید بریدن از کتف چنان که دوش نیز مقطوع باشد اما قطع پای هم چهار انگشت باید بریدن و نیمه پا و پاشنه رها باید کردن و انگشت مهین و دلیل بر صحت قول ما از اینکه اقوال آن است که آنچه ما گفتیم اجماع است و آنچه دیگران گفتند خلاف است در آن و اگر بر ظاهر حمل کنند از کتف باید بریدن و اینکه قول منقرض است و نیز اجماع طایفت است «۵». و دگر آن که خدای تعالی انگشتان را ید خواند فی قوله: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ «۶»، اما سارق اگر پس از آن که دستش بریده باشند معاودت کند با «۷» دزدی دست چپش باید بریدن [یا نه در او خلاف کردند اهل کوفه گفتند نباید قطع کردن او را و عطا گفت: دست چپش باید بریدن و جمله فقها گفتند پای چپش باید بریدن] «۸» و مذهب ما چنین است اگر دگر بار «۹» معاودت کند

----- (۱). مر: او را. (۲). لت: اگر چه. (۳). وز، آج، لب، مر: برد. [.....]

(۴). آج، لب: برد. (۵). مر: طایف است. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۷۹. (۷). اساس: یا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس، افتادگی دارد، از وز افزوده شد. (۹). مر: به او، لت: باره. صفحه: ۳۷۲ در زندانش باید کردن مخلد تا آن جا محبوس باشد تا به مردن و اگر در زندان دزدی کند و چیزی بدزدد و از حرزی که نصاب قطع باشد بیاید کشتن او را در بار چهارم. و جمله فقها خلاف کردند و گفتند بر او کشتن نیست تعزیرش باید کردن. و چون دانگ نیم یا «۱» آنچه قیمت او باشد از درم و جامه و متاع و هر جنس که باشد از خوردنی و میوه بدزدد از حرز بر او قطع باشد و مذهب شافعی هم، چنین است. و ابو حنیفه گفت در میوه و آنچه به نهادن تباہ شود قطع نباشد اگر اینکه نصاب زر «۲» مضروب منقوش باشد قطع باید کردن او را و به نزدیک شافعی هم، چنین است و اگر زرساو باشد از معدن گرفته «۳» که به گداختن و اصلاح محتاج باشد بر او قطع نباشد و اگر زر خالص بود قطع واجب باشد به نزدیک «۴» ما. و شافعی را دو قول است در او، اگر چیزی از حرزی بر باید نه بر وجه سرقت بر او قطع نباشد به نزدیک «۵» ما و مذهب ابو حنیفه و شافعی و مالک هم اینکه است و احمد حنبل گفت بر او قطع باشد چون سه کس نقب زنند و متاعی یا زری بیرون آرند و چندان باشد که نصیب هر یکی نصابی برسد یا بیشتر همه را دست بیاید بریدن بلا خلاف «۶» از میان ما و ابو حنیفه و شافعی. مالک گفت: اگر متاعی گران باشد، قطع «۷» واجب آید. و الا نیاید و اگر سه کس نقبی کنند و هر یکی از ایشان چیزی برگیرد و بیرون آرد از حرز هر که گرفته او نصاب ربع باشد قطع کنند او را و آن را که نباشد قطع نکنند و مذهب شافعی و مالک هم اینکه است. و ابو حنیفه گفت هم «۸» بر هم نهادن و قیمت کردن آنگه قسمت کردن میان هر سه، اگر هر یکی را نصابی برسد قطع باید کردن و اگر نرسد قطع نباید کردن اگر سه کس نقبی کنند و متاعی جمع کنند و ببندند و یکی از ایشان از حرز بیرون ----- (۱). لب: و. (۲). اساس، وز: در، با توجه به لب، و دیگر نسخه بدلها

تصحیح شد. (۳). مر باشد. (۴-۵). مر: به نزد. (۶). اساس: بلا خوف، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مر کنند آن را. (۸). وز و دیگر نسخه بدلها: همه. صفحه: ۳۷۳ آرد قطع بر آن کس واجب بود که بیرون آرد دون دیگران و شافعی و مالک هم اینکه گفتند. و ابو حنیفه گفت قیمت «۱» باید کردن «۲» بر هر سه اگر به نصاب رسد قطع کنند و الا نکنند اگر دو کس نقبی کنند و یکی در رود و متاعی برگیرد و متاعی برگیرد و بیرون دهد از حرز اعنی بیرون اندازد و همکار او از او بستاند بیرون حرز و یا به دست او دهد دست از حرز بیرون کرده و رفیق از او بستاند قطع بر آن کس واجب آید که داخل حرز بود دون آن که خارج بود و شافعی هم اینکه گفت. و ابو حنیفه گفت بر هیچ دو قطع نباشد و فقها هم اینکه گفتند جز ابو یوسف که او گفت قطع نباشد بر او چنان که اگر بزرگ باشد اگر آزادی کوچک را بدزدد بر او قطع نباشد و فقها هم اینکه گفتند مگر مالک که او گفت قطع باشد بر او و اصحاب ما اینکه قول گفتند هم در یک روایت اگر دفتری «۳» بدزدد جامع یا از کتب فقه و ادب «۴» و کلام [و] «۵» شعر و قیمت آن به نصاب قطع باشد قطع بود بر او. و بنزدیک ما و بنزدیک شافعی و بنزدیک ابو حنیفه بر او قطع نباشد اگر چیزی بدزدد که در او قطع واجب بود یا چیزی دگر که بر او قطع نبود چنان که مسینه‌ای «۶» که آب در او باشد یا مشربه سیمین که در او پاره‌ای شیر باشد یا دیگری قیمتی که در او پاره خوردنی «۷» باشد بر او قطع بود بنزدیک «۸» ما [و] «۹» شافعی و بنزدیک ابو حنیفه قطع نباشد بر او «۱۰» هر که از جامه کعبه چیزی بدزدد به مقدار آن که قیمتش به نصاب قطع رسد بر او قطع بود بنزدیک ما و بنزدیک ابو حنیفه نباشد اگر بنده «۱۱» دزدی کند و به مقدار نصابی یا بیشتر بدزدد بر او قطع بود چنان که بر آزاد. و شافعی هم اینکه گفت و ----- (۱). آج، لب، مر: قسمت. [.....]

(۲). لت قسمت کردن. (۳). اساس، مت: دختری، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج: ادب فقه، لب: آداب فقه. (۵-۹). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). لب: مسین. (۷). اساس، وز، مت: خردی، آج، خوردنی، با توجه به لب و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد. (۸). مر: به نزد. (۱۰). وز و. (۱۱). آج، مر: بنده‌ای. صفحه: ۳۷۴ گفت بر اینکه اجماع

صحابه است و ابو حنیفه گفت بر او قطع نباشد. بنزدیک ما آن کس که از «۱» سالها قحط چیزی از طعام بدزدد و اگر چه نصاب باشد یا بالای آن و در حرز باشد بر او قطع نبود و اگر گران باشد و یا بند و به دست آید بر او قطع نباشد. نباش را قطع واجب آید چون کفن از گور بیرون آرد قیمت او «۲» نصابی باشد و اینکه قول عبد الله زبیر است [۳۸۸-پ]

و عمر عبد العزیز و حسن بصری و ابراهیم نخعی و حماد بن ابی سلیمان و ربیعہ. و مذهب شافعی آن است و مالک و عثمان بنی و ابو یوسف و احمد و اسحاق و مذهب ابو حنیفه و محمد و اوزاعی و ثوری آن است که بر او قطع نباشد برای آن که گور حرز نیست چون چیزی وقف از حرزی بدزدد چون دفتری و پرده و مانند آن و به نصاب رسد بر او قطع بود. و شافعی را در او دو قول است بناء علی قولیه فی انتقال الوقف یکی آن که بر او قطع باشد و دگر آن که نباشد حکم سرقت به اقرار سارق ثابت شود که دو بار بر خود اقرار دهد و به یک بار ثابت نشود و اینکه قول ابن ابی لیلی است و ابن شبرمه و ابو یوسف و زفر و احمد و اسحاق و ابو حنیفه و شافعی و مالک گفتند ثابت شود به یک بار چون بر خویشتن به دزدی اقرار دهد «۳» دو بار قطع واجب شود بر او. آنگه رجوع کند و از آن باز آید قطع بر خیزد از او و بنزدیک ما و بیشتر فقها و ابن ابی لیلی گفت قطع از او برنخیزد چون چیزی بدزدد و قطع واجب آید و قطع کنند او را آنچه دزدیده باشد اگر عین آن «۴» بر جای باشد باز گیرند از او و اگر بر جای نباشد تابان «۵» بستانند از او و اینکه مذهب حسن بصری است و نخعی و زهری و اوزاعی و لیث و شافعی و ابن شبرمه و احمد حنبل سواء اگر مرد «۶» درویش باشد یا توانگر و ابو حنیفه گفت جمع نکنم بر او قطع و غرامت. اگر بنده از مال خداوند نصابی بدزدد بر او قطع نباشد عند جمیع الفقهاء، و داود گفت بر او قطع باشد اگر پدر از مال فرزند چیزی بدزدد بر او قطع نباشد به ----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت: در. (۲). آج، لب: آن. (۳). لت: کند. (۴). لت: از او. (۵). مر، لت: تاوان.

[.....]

(۶). لت: چه. صفحه: ۳۷۵ اجماع مگر داود که خلاف کرد و اگر فرزند از مال مادر و پدر «۱» چیزی بدزدد بر او قطع باشد بنزدیک ما و جمله فقها گفتند بر او قطع نباشد. اگر زن از شوهر یا شوهر از زن چیزی بدزدد و از حرز بر او قطع باشد و مالک «۲» هم اینکه گفت و شافعی را دو قول است یکی چنان «۳» که ما گفتیم و آن اختیار مزنی است و قول دیگر آن که بر او قطع نباشد و اینکه مذهب ابو حنیفه است. اگر مادر از مال فرزند چیزی بدزدد به «۴» او قطع باشد بنزدیک ما و بنزدیک «۵» جمله فقها خلاف کردند و حکم دگر اقارب حکم اجانب باشد در اینکه باب که قطع واجب بود «۶» بر ایشان چون از مال یکدیگر «۷» چیزی بدزدند آن که از بیت المال و غنیمت چیزی بدزدد پیش از آن که نصیب او باشد بر او قطع بود «۸» و جمله فقها خلاف کردند. و هر که از گریبان و آستین پیرهن بالا چیزی بردد بر او قطع نباشد چه آن هر دو حرز نیست و اگر از گریبان و آستین زیرین «۹» بود بر او قطع باشد که آن حرز است و جمله فقها گفتند بر او قطع باشد و فرق نکردند. چون بنده بر خویشتن اقرار دهد به دزدی قبول اقرارش نکنند «۱۰» [و قطع نکنند او را برای آن که آن اقرار است] «۱۱» علی حق الغیر و نیز بر قتل، اقرار او قبول نکنند و جمله فقها گفتند قطع یا قتل بر او واجب بود. قوله: فَأَقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا، لغت فصیحتر آن است که چون مضاف با دو کس باشد جمع کنند مضاف را برای آن گفت ایدیهما و نگفت یدهما و ایدیها و آن نیز روا باشد قال الشاعر و جمع بین اللغتين: هراهما مثل ظهور الترسین و قوله: جَزَاءٌ بِمَا كَسَبَا، نصب او بر مفعول له باشد و كذلك قوله: نَكَالًا مِنَ اللَّهِ ----- (۱). وز، آج، لب، مر،

لت اجداد. (۲). اساس: و انکه، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). مر: آن که. (۴). وز، آج، لب، مر، لت: بر. (۵). وز، آج، لب، مر، لت داود. (۶). مر: باشد. (۷). لت: یک دگر. (۸). آج، لب، مر: باشد. (۹). آج، لب، مر: زَرِّين. (۱۰). اساس: کنند، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه: ۳۷۶ و از حق او آن بود که جواب لم را بشاید تا اگر کسی گوید دزد را چرا دست باید بریدن جواب دهی که جَزَاءٌ بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ حق تعالی بیان کرد که آنچه بر ایشان می‌رود از قطع دست یا قطع دست و پای ظلم نیست جزای فعل ایشان است و نکالی و عقوبتی

و مثله است از خدای تعالی ای عجب در سرای تکلیف خدای تعالی بر عمل جزا دهد! «۱» در سرای جزا بر عمل جزا ندهد و نکال عقوبت باشد، قال زهیر: و لو لا أن ینال ابا طریف عذاب من جریمه او نکال و ازهری «۲» گفت برای آن عقوبت را نکال خوانند که چون دیگران بینند ردع و زجر بود ناکل شوند «۳» از مثل آن یعنی اقدام آن نکنند بر امثال آن و اللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ و خدای تعالی عزیز و غالب و قاهر است و حکیم است از عزّت «۴» و قهر که در باب عقوبات و جز آن فرماید به حکمت و صواب فرماید. گویند مردی از ولایت عجم به حج می‌رفت در کجاوه نشسته بود و قرآن می‌خواند به اینکه آیت رسید بخواند که جزاء بما کسبا نکالا من الله و الله غفور رحیم جمّال او را گفت یا «۵» هذا خطا می‌خوانی گفت تو قرآن دانی «۶»! گفت نه و لکن دانم که آنچه خواندی خطاست چه اینکه جایگاه لایق نیست مرد جامع باز کرد «۷» گفت راست گفتمی و بخواند و اللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ اعرابی گفت تعالی اللّٰهُ رَبُّنَا عَزَّ فَحَكْمٌ. فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَ اَصْلَحَ، آنکه حق تعالی خبر داد که آن کس که توبه کند پس از آن که ظلم کرده باشد بر خود به دزدی و جز آن و اَصْلَحَ و به صلاح باز آید و عمل صالح کند خدای تعالی توبه او بپذیرد. آنکه اینکه توبه از دو وجه بیرون نبود یا پیش [۳۸۹- ر]

از آن کند که او را رفع کنند بر امامان «۸» و گواهان بر او گواهی دهند یا پس از آن، اگر پیش از آن توبه کند و توبه او بدانند و معلوم شود که آن توبه به اختیار است قطع از او بیفتد «۹» و حکم در ----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت: می‌دهد. (۲). آج، لب: زهری. [.....]

(۳). لت: شود. (۴). لت: عز. (۵). آج، لب: ما. (۶). لت: می‌دانی. (۷). مر و. (۸). وز و دیگر نسخه بدلها: امام. (۹). لب، مر، لت: بیفتد. صفحه: ۳۷۷ جمله حدود، اینکه باشد و اگر پس از آن که او را بر امام رفع کنند و گواه بر او بدارند، توبه کند، آن توبه را تأثیر «۱» نباشد در اسقاط قطع [و حد جز که اگر خدای تعالی از او صدق داند توبه او قبول کند و ثوابش دهد بر آن و نیز بر آن قطع] «۲» عوض دهد او را در قیامت و قطع او بر سیل امتحان باشد و اگر توبه نکرده باشد قطع او بر سیل عقوبت باشد و بنده را توّاب خوانند و توّاب خدای را خوانند «۳» جز که بنده را گوید «۴» تاب الی الله و در حق خدای تعالی گوید «۵» تاب الله علیه برای آن که بنده به توبه رجوع می‌کند با خدای تعالی و خدای تعالی به رحمت رجوع کند «۶» با بنده و قوله إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ دلیل می‌کند بر آن که خدای تعالی به قبول توبه متفضّل است چه اگر واجب بودی بر خدای تعالی قبول توبه، اینکه جا نگفتی که غفور و رحیم است که آن کس که چیزی کند که بر او واجب باشد او را به آمرزنده و بخشاینده وصف نکنند. و مجاهد گفت: حدّ، کفّارت گناه باشد و اینکه درست نیست برای آن که اگر چنین بودی توبه او محال بودی و به موقع نبود بل لغو بودی و خلاف اینکه است به اجماع و دگر آن که خدای تعالی مدح می‌کند او را بر توبه در اینکه آیت و در آیت محارب و مورد کلام مورد تفضّل است. آنکه گفت: أَلَمْ تَعْلَمْ، نمی‌دانی! و خطاب اگر چه با رسول است مراد امت‌اند و روا بود که خطاب با مخاطبی مبهم است و غرض تنبیه مکلفان «۷» که ملک آسمانها و زمینها خدای راست - جل - جلاله - از روی خلق و از روی ملک «۸» و تصرّف و آنکه کس را بر او اعتراض نرسد در آنچه کند یُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ آن را که خواهد عذاب کند و آن را که خواهد بیامرزد. در اوّل اعنی «۹» در باب عذاب استحقاق معتبر است به ادلّه عقل و اجماع امت که از روی حکمت جز آن را نخواهد که عقاب «۱۰» کند که مستحقّ باشد و عقاب «۱۱» ----- (۱). اساس: تاخیر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها

تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). وز، آج، لب، مر، لت: خدای را توّاب خوانند. (۴-۵). لت: گویند. (۶). وز، آج، لب، مر، لت: می‌کند. (۷). مر را. (۸). وز، آج، لب، مر، لت: ملک. [.....]

(۹). مر: یعنی. (۱۰). مر: عذاب. (۱۱). وز: عذاب. صفحه: ۳۷۸ نامستحق نخواهد برای آن که حکمت مانع است از آن و آن قبیح بود او از قبیح متعالی است برای آن که عالم و مستغنی است. اما غفران آن که خواهد نه مشروط است به «۱» توبه و نه موقوف است بر «۲» استحقاق بل بر «۳» ظاهر خود است برای آن که دلیلی «۴» نیست که ما را برای آن عدول باید کردن از ظاهر و در عموم ظاهر

تائب و غیر تائب در شوند تا آیت حجت باشد بر اصحاب وعید. و خدای تعالی بر همه چیز قادر است و شیء اینکه جا مخصوص باشد به معدوم دون موجود [برای آن که موجود] «۵» به وجود آن مقدوری نشود «۶» و از وجهی دگر «۷» مخصوص باشد به مقدورات او تعالی از آن جا که ادله دلیل کرده است علی فساد مقدر واحد بین القادرین. یا أَيُّهَا الرَّسُولُ، آنکه خطاب را «۸» روی به رسول آورد و گفت ای فرستاده از قبل ما به خلقان ما، نباید تا «۹» تو را دلتنگ کند قول و فعل آنان که در کفر مسارعت می کنند و حزنه و احزنه بمعنی واحد و حزن بفتح الزاء متعدی باشد و حزن لازم باشد مِنَ الَّذِينَ قَالُوا «من» تبیین را باشد از آنان که گفتند ما ایمان آوردیم به زبان یعنی به زبان گفتند اینکه گفتار و به دل نداشتند و آن منافقاند. و آیت دلیل است بر آن که ایمان به زبان تعلق ندارد و آنچه به زبان باشد ایمان نباشد ایمان به دل باشد برای آن که گفتند آنچه به زبان نام ایمان از آن دور کرد و حواله و اضافه ایمان با دل کرد و اگر قول به زبان ایمان بودی منافقان هم مؤمن بودندی و مستحق ثواب و تعظیم. وَ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا، و از آنان که جهود شدند سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ، ایشان شنوندگان و جاسوسان دروغند و نیز جاسوسند قومی را که بر تو نیامده‌اند و از آن جا ----- (۱). مر: بر. (۲). مر: به. (۳). مت: به. (۴). مر: دلیل. (۵). اساس: ندارد، با توجه

به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج، لت: بشود. (۷). مر: دیگر. (۸). مر: کرد. (۹). مر: که. صفحه: ۳۷۹ که گفت لَم يَأْتُواكَ وَ قَفَّ است برای آن که در جای صفت قوم است چنان که آخرین صفت اوست و تقدیر آن است لقوم آخرین غائبین. و سَمَاعُ بِنَاءِ مَبَالِغَتٍ باشد در سامع و همچنین جمله ابنیه فَعَالٍ تا «۱» صنعت و حرف غالب شده است و از اینکه جا جاسوس را سَمَاعُ خوانند لِكثْرَةِ سَمَاعِهِ و استماعه الی من یرید الوقوف علی کلامه و رفع او بر ابتدا باشد و خبرش مِنَ الَّذِينَ هَادُوا که مقدم است بر او و معنی آیت آن است که ایشان را وصف کرده «۲» به دو چیز یکی آن که دروغ می گویند در آنچه می شنوند یعنی یستمعون الیک لیکذبوا «۳» علیک، دگر آن که جاسوسند گروهی را که غایبند از شما و حاضر نه‌اند. و بعضی مفسران گفتند مراد «۴» سَمَاعُونَ اول قبول است یعنی قابلند دروغ را در حق تو که محمدی من قولهم: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ و سَمِعَ اللَّهُ دَعَاءَ مَنْ دَعَاهُ و قبله و فلان لا یسمع منک ای لا یقبل منک و معنی آن که سَمَاعُونَ لِقَوْمٍ آخِرِينَ آن است که جماعتی جهودان از احبار گروهی را فرستادند پیش رسول- علیه السّلام- در حادثه «۵» که «۶» افتاد به خیبر. و آن، آن بود که دو کس از اشراف و معروفان اهل خیبر زنا «۷» کردند و ایشان محصن بودند و در توریت حکم ایشان رجم بود و ایشان را نمی بایست که رجم کنند ایشان را برای حرمت و شرف ایشان «۸» و طمع [۳۸۹- پ]

داشتند که در شرع رسول ما- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- آن را تخفیفی «۹» باشد و اهل خیبر را با رسول- علیه السّلام- حرب بود کس فرستادند به جهودان بنی قریظه و نضیر و گفتند ما را حادثه افتاده است و می خواهیم که از محمد فتوی پرسیم اکنون شما را به او صلح است اینکه کسان ما را آن جا بری «۱۰» تا اینکه مسأله پیرسند و ایشان را گفتند اگر محمد در حق ایشان حدّ جلد ----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت بر. (۲). وز، مر: وصف کرد، آج، لب، لت: وصف کردند. [.....]

(۳). آج، لب، مر: لیکذبوک. (۴). وز، آج، لب، مر، لت به. (۵). آج، مر: حادثه‌ای. (۶). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: زنان، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب، مر: لت: شرفشان. (۹). آج، لب، مر: تخفیف. (۱۰). مر، لت: برید. صفحه: ۳۸۰ فرماید از او قبول کنی «۱» و اگر رجم فرماید «۲» از او قبول مکنی «۳». آنکه بیامدند و خداوندان حادثه با ایشان بودند و به بنی قریظه فرود آمدند و اینکه حال بگفتند بنی قریظه گفتند و الله که شما را آن فرماید که آن را کاره باشید «۴» آنکه کعب اشرف و کعب اسد و شعبه بن عمرو و مالک بن الضیف و کنانه بن ابی الحقیق و شاس بن قیس و ابو نافع و یوسف و عازان و سلول بیامدند و گفتند یا محمد ما را خبر ده تا مردی و زنی که زنا کنند و ایشان محصن باشند حکم ایشان چه بود! رسول- علیه السّلام- گفت به قضاء من راضی باشی آنچه من گویم! گفتند آری، جبرئیل آمد و رجم فرمود ایشان را، آن قوم را خوش نیامد و قبول نکردند رسول- علیه السّلام- گفت از من قبول نکنید و در کتاب شما رجم است گفتند نیست جبرئیل-

علیه السلام - گفت بگو تا این صوری را حاکم «۵» کنند میان تو و ایشان و صفت او رسول را بگفت و رسول - علیه السلام - او را ندیده بود رسول - علیه السلام - گفت میان من و شما حاکم این صوری باشد که او عالمترین جهودان است به تورات. گفتند تو پسر صوری را از کجا شناسی! گفت او را ندیده‌ام و لکن جبرئیل مرا خبر داد به او و صفت او، جوانی امرد است سپید روی یک چشم. بر اینکه قرار دادند و کس فرستادند به خیر و او را بیاوردند چون حاضر آمد رسول - علیه السلام - او را گفت تو پسر صوریایی! گفت آری. گفت تو تورت از همه جهودان به دانی! گفت ایشان چنین می‌گویند. گفت تو را چیزی خواهم پرسیدن از تورت به آن خدای که تورت بر موسی عمران «۶» انزل کرد و به آن خدای که شما را از مصر بیرون آورد و دریا بشکافت برای شما و شما را از فرعون برهانید و ابر را سایه بان شما کرد و من و سلوی بر شما انزل کرد و حلال و حرام را در تورت بیان کرد که بگوی که حکم زانی [که] «۷» محصن باشد «۸» در تورت چیست! این صوری گفت به آن خدای که تورت بر موسی فرستاد اگر نه آنستی که من می‌ترسم که آتشی از آسمان بیاید و مرا بسوزد و آلا من ----- (۱). مر، لت: کنید. (۲).

مر: گوید. (۳). مر، لت: مکنید. (۴). آج، لب: باشی. (۵). لت: حکم. (۶). مر: موسی بن عمران. [.....]

(۷). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۸). لت: حکم زانی محصن. صفحه: ۳۸۱ بگفتی که در تورت نیست و لکن از خدای می‌ترسم حکم ایشان آن است که رجم باید کردن ایشان را، جهودان را خوش نیامد گفتند یابن صوری بس زود کشف سر کردی. گفت به اینکه سوگندان نیارستم خلاف کردن. آنکه رسول - علیه السلام - گفت پس چرا حکم خدای بگردانیدی! گفت بدان که چون در میان ما وضع القدری فرومایه «۱» زنا کردی او را حدّ زدمانی و چون شریفی زنا کردی او را رها کردمانی و حدّ نزدی. زنا در میان اشراف ما فاش شد و بسیار شد و هر که که خواستیم تا حدّ زنیم بانگ برآوردند و گفتند فلان و فلان را حدّ نزدی «۲» ما به چه از ایشان کمترین تا وقتی پسر عم ملک زنا کرد و ما آن فرو گذاشتیم هر کس را که خواستیم تا حدّ زنیم تمرد کرد «۳» گفت رها نکنم تا آنکه که پسر عم پادشاه را حدّ زنی «۴». و پادشاه در آن کار فرو ماند مجمعی ساخت و گفت اینکه کار را تدبیری «۵» باید ما گفتیم چیزی باید نهادن دون رجم تا شریف و وضع در آن راست باشند ما جلد و تازیانه زدن بنهادیم «۶» و آن چنان بود که بفرمودیم تا رسی بیاوردند و بتافتند و به قار باندودیم و آن را که زنا کرد و از آن چهل تازیانه بر او زدیم و روی او سیاه کردیم و بر خری نشانیدیم و اشگونه و او را بگردانیدیم و اینکه عقوبت به جای رجم بنهادیم. رسول - علیه السلام - گفت انصاف دادی جهودان که حاضر بودند روی در او نهادند و او را ملامت کردند و گفتند شرط است اینکه که تو کردی کشف اسرار و هتک استار «۷» و اطلاع خصم بر ناراستی که کرده باشی گفت آن سوگند که محمد بر من داد روا نداشتم آن را خلاف کردن و ترسیدم که خدای تعالی مرا تعجیل «۸» عقوبت کند. رسول - علیه السلام - گفت معلوم شد شما را که آنچه شما کرده «۹» و می‌کنی «۱۰» خدای تعالی مرا خبر می‌دهد «۱۱». ----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت ای.

(۲). مر، لت: نزدید. (۳). لت: تمرد کردی. (۴). مر، لت: بزنید. (۵). آج، لب: تدبیر. (۶). آج، لب، مر: نهادیم. (۷). اساس: اسرار، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، مر، لت: به تعجیل. (۹). مر، لت: کرده‌اید. (۱۰). مر، لت: می‌کنید. (۱۱). وز، آج، لب، مر: دهد، لت: می‌گرداند. صفحه: ۳۸۲ آنکه بفرمود تا هر دو را مرد را و زن را بر در مسجد «۱» رجم کردند گفت بار خدایا گواه باش که من اول کسم که امری از اوامر تو زنده کردم که جهودان بمیرانیده بودند عبد الله عمرو «۲» گفت من حاضر بودم که ایشان را رجم می‌کردند و مرد دست در پیش آن «۳» می‌داشت تا سنگ بر او نیاید و عند آن خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: یا اهل الکتاب قد جاءکم رسولنا یبیین لکم کثیراً مما کنتم تخفون من الکتاب و یعفوا عن کثیر «۴» و من لم یحکم بما أنزل الله فأولئک هم الظالمون «۱۴». و قوله: سماعون للكذب، ابو حاتم گفت لام در اینکه جالام کی است و المعنی انهم یسمعون لکی یکذبوا و یسمعون لاجل قوم لم یأتوک می‌شنوند برای آن «۱۵» تا نقل کنند با گروهی که حاضر نباشند. یحرفون الکلم من بعد مواضعه، کلم جمع کلمه باشد عند الخلیل، و سیبویه گفت اسمی باشد جمع را و جمع کلمه نبود برای آن که حروف جمع باشد «۱۶»

تا از واحد بیشتر باشد به عدد و كذلك تمر و تمره آنچه از اینکه باب باشد و كذلك قال فی ركب و شرب انه ليس بجمع الزاكب و الشارب (۱۷) و انما هو اسم صیغ للجمع و اینکه ----- (۱). لت: چنین خواندم. (۲).
لت: می‌دهم. (۳). لت تو. (۴). اساس، وز، مر، مت: خدای، با توجه آج تصحیح شد. (۵). لت: درو فتانند. (۶). آج، لب: دشنام دادن گرفتن. (۷). آج، لب، مر: مایند. [.....]

(۸). لت در قصاص. (۹). آج، لب، مر، لت: کسی. (۱۰، ۱۱). اساس: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۲). وز: به نیمه، آج، لب، مر، لت: بر نیمه. (۱۳). لت: آیات. (۱۴). سوره مائده (۵) آیه ۴۵. (۱۵). مر که. (۱۶). وز: باید کرد، آج، لب، مر، لت: باید. (۱۷). اساس: شارب، با توجه به مر تصحیح شد. صفحه: ۳۸۴ اسما چون تا در او نباشد (۱) جنس باشد و تاء چون در او شود مخصوص شود به یکی از جنس. و قوله: مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ، ای من بعد وضعه مواضعه و کنایت (۲) برای آن به تذکیر گفت که رد آن با لفظ کرد يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ مِی گویند اگر اینکه دهند به شما بستانی (۳) و اگر ندهند شما را اینکه حذر کنی (۴). خلاف کردند در آن که هذا اشارت به چیست! بعضی گفتند اشارت به دین جهودی است بعضی دگر گفتند اشارت به جلد است که ایشان گفتند اگر محمّد فتوی به جلد کند از او قبول کنید و اگر فتوی، رجم کند از او قبول مکنید. و قوله: مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ، زجاج گفت تقدیر آن است که بعد استقراره فی مواضعه، و معنی آن است که پس از آن که حلالش حلال کردند و حرامش حرام کردند. و بعضی دگر اهل معانی گفتند بعد به معنی عن است اینکه جا و اینکه بعید نیست برای آن که عرب گوید جئتک عن الفراغ من اشتغال (۵) ای بعد الفراغ و معنی آن است که از سر فراغ و از پس فراغ، و لکن اینکه آنگه شاید که قرینه کلام با فحوی او دلیل آن کند و هر جای (۶) نشاید، اگر کسی گوید: رمیت بعد القوس. بمعنی عن القوس روا نباشد. قوله: وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ، و هر کس که خدای فتنه او خواهد، در او سه قول گفتند: زجاج گفت مراد فضیحت است و رسوایی (۷) آنچه ایشان پنهان کرده بودند از توریت، سدّی گفت مراد اهلاک (۸) است. حسن بصری و ابو علی جیبایی و بلخی گفتند و (۹) مراد عذاب است بیانه قوله: يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ (۱۰) ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ (۱۱)، ای عذابکم و قوله: إِنَّ الَّذِينَ قَتَلُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ (۱۲)، ای عذبوا و اصل فتنه اختبار (۱۳) باشد و تخلص من قولهم فتنت الذّهب فی النار. فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، هر که خدای تعالی عذاب و اهلاک و افتضاح او خواهد از خدای برای او مالک چیزی نباشی یعنی دفع (۱۴) نتوانی کردن (۱۵) چه از آن در دست تو چیزی نیست اُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ، ایشان آناند که خدای نخواست (۱۶) که دلهای ایشان پاک کند. و در معنی او (۱۷) دو قول گفتند یکی آن که حکم کند به طهارت دلهای ایشان برای آن که اینکه حکم آنگه توان کردن که دلهای ایشان پاک باشد چون دلهای ایشان به کفر و شرک و خیانت آلوده باشد خدای تعالی چگونه خواهد تا حکم کند به طهارت آن. ابو علی گفت معنی آن است که خدای نمی خواهد تا دل ایشان از ضیق و حرج که دلیل کفر باشد [۳۹۰-پ]

پاک کند بر سبیل عقوبت، و محال است تفسیر دادن اینکه را برای آن که خدای تعالی [از] (۸) ایشان ایمان نخواهد (۹) برای آن که اگر چنین باشد ایشان مکلف نباشند به ایمان و خدای تعالی مکلف ایشان نبود چه تکلیف اراده آن چیز باشد که در او کلفت و مشقت بود با اعلام و اتفاق است که کافران به ایمان مکلفند و الا معذور بودندی در کفر. لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ، ایشان را در دنیا خزی باشد و نکال یعنی اینکه کافران و منافقان و جهودان را که ذکر ایشان در اینکه است و خزی ایشان در دنیا حکم شرع است به ذلّ و هوان ایشان و تبرّای مؤمنان از ایشان و التزام جزیه با مذلت و صغار و ایشان را در آخرت عذابی عظیم باشد. -----

----- (۱). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۱۴. (۲). سوره بروج (۸۵) آیه ۱۰. (۳). وز، لب، لت: اختیار. (۴). آج: رفع. (۵). لت: نتوانید کردن. (۶). اساس، وز، لب: بخواست، با توجه به آج تصحیح شد. (۷). مر: آن. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). کذا: در اساس، وز: دگر نسخه بدلها: نمی خواهد. [.....]

صفحه: ۳۸۶ و بعضی دگر گفتند آیت در عبد الله صوریا آمد که او مرتد شد پس از آن که اسلام آورده بود و در روایتی که از

باقر- علیه السّلام- کردند آنگه وصف کرد اینکه جمله «۱» به خصالی ناپسندیده که در ایشان بود گفت: سَمَاعُونَ لِّلْكَذِبِ، شنوندگان دروغند یا برای دروغ چنان که به تفسیر داده شد أَكَالُونَ لِلشَّحْتِ و حرام خوار گانند و روایت کرده‌اند از رسول- صلی الله علیه و آله- که او گفت سحت رشوت باشد در حکم. و در سحت دو لغت است ضمّ ح و اسکان او، و ضمّ حا قراءت ابن کثیر است و کسایی و اهل بصره و ابو جعفر و باقی به اسکان «حا» خواندند «۲». عبد الله مسعود گفت و قتاده و مجاهد و ابراهیم و ضحاک و سدّی که مراد به سحت رشوت است. و از امیر المؤمنین علی- علیه السّلام- روایت کرده‌اند که سحت رشوت باشد در حکم و مهر زنان ناپارسا و مزد گشن فعل و کسب حجام و بهای خمر و بهای سگ و مزد فالگویی و چیزی که بستانند در توصل به معصیت. و اصل سحت استیصال باشد یقال اسحت اسحاتا اذا استأصل، قال الفرزدق: و عضّ زمان یابن مروان لم یدع من المال الا مسحت او مجلف و یقال: سحت ایضا قال الله تعالی: فَيَسْحَتُكُمْ بِعَذَابٍ (۳) ای یستأصلکم. و در وجه او تا معنی مناسب شود با اصل اشتقاق چهار قول گفتند: زجاج گفت برای آن که ثمره او عذاب استیصال باشد. ابو علی گفت برای آن که حرام را در او برکت نباشد هلاک شود چون عذاب استیصال. خلیل گفت قبیحی که در او عار بود مرّوت مردم را سحت و استیصال کند، بعضی دگر گفتند حرام را حرص بر او بیشتر باشد و شره فهو بمنزلة قولهم رجل مسحوت المعدة اذا كان شرها اكولا. فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ، اگر به تو آیند تو مخیری خواهی حکم کن میان ایشان در زناى محصن یا حکم کشتگان که میان بنی قریظه و بنی النضیر بود چنان که شرح آن برفت. در حکم حاکم و اختیار او، حاکم را دو قول گفتند ابراهیم و عطا و قتاده و -----

(۱). مر را. (۲). وز: خوانده‌اند. (۳). سوره طه (۲۰) آیه ۶۱. صفحه: ۳۸۷ شعبی و زجاج و طبری گفتند حکم حاکم ثابت باشد بر ایشان و تخییر حاصل است اگر خواهد میان ایشان حکم کند و اگر نخواهد «۱» رد کند ایشان را به «۲» اهل ملت خود تا بر ایشان حکم کنند و اینکه روایت از امیر المؤمنین علی کردند و اخبار ما بر اینکه وارد است. و حسن و عکره و مجاهد و سدّی و حاکم «۳» و جعفر بن مبشر «۴» و جزیایی گفتند اختیار منسوخ است بقوله: وَ أَنْ احْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ «۵»، گفتند اینکه آیت تخییر را منسوخ بکرد و حکم به قرآن واجب کرد. آنگه گفت اگر از ایشان عدول و اعراض کنی به تو هیچ زیان نتوانند «۶» کردن و اگر اختیار آن کنی که از میان ایشان حکم کنی حکم جز بر راستی و انصاف مکن که خدای تعالی عادلان و منصفان را دوست دارد. یقال اقسط الرّجل اذا عدل و قسط اذا جار، و اصل کلمه که ثلاثی است از جور است و همزه در او سلب و ازاله راست کقولهم عربت معدته و اعربتها اذا اصلحتها ای ازلت فسادها. وَ كَيْفَ يُحْكُمُونَكَ وَ عِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ، تو را «۷» چگونه حاکم کنند و بنزدیک ایشان توریت است حکم خدای تعالی در آن جا «۸» و ایشان «۹» دعوی می کنند که ما آن را تصدیق کرده‌ایم با آن که چنین است از آن عدول کنند «۱۰» و اعراض می نمایند پس کتابی که به آن ایمان ندارند و مردی را که پیغامبر نشناسند به حکم او چگونه راضی باشند «۱۱» و او را چگونه حاکم کنند. و آیت بر سبیل تسلیه رسول- علیه السّلام- آمد و اعلام کرد «۱۲» او به آن که ایشان اگر چه آیند و نمایند که ما تو را حاکم کردیم دروغ گویند چه ایشان به حکم توریت «۱۳» راضی نیستند با آن که کتاب ایشان است. اگر گویند چگونه گفت ----- (۱). وز: خواهد.

(۲). آج، لب، مر، لت: با. (۳). آج، لب، مر، لت: حکم. (۴). وز: جعفر بن مسند. (۵). سوره مائده (۵) آیه ۴۹، وز که. (۶). مر: نتواند. (۷). لت: و او را. (۸). مر است. (۹). آج، لب در آنجا. (۱۰). وز، آج، لب، مر، لت: می کنند. (۱۱). مر: شوند. [.....]

(۱۲). وز، آج، لب، مر، لت: ندارد. (۱۳). وز، لت هم. صفحه: ۳۸۸ فیها حکم الله و بنزدیک شما مغیر و مبدل است گویم روا باشد که اینکه احکام که ایشان در آن به داوری آمدند پیش رسول بر قاعده خود باشد تغییر و تبدیل نکرده باشند دگر آن که بنزدیک ایشان محزّف و مبدل نیست بایستی «۱» تا بر آن کار کردند پس مراد آن باشد که فیها حکم الله علی زعمهم و بقولهم. و «تولی» انصراف باشد از چیزی و ترک او یقال تولی عنه اذا عرض عنه، و تولی الیه اذا اقبل علیه و تولی الامر بنفسه اذا لم یکله الی غیره و تولیت فلانا اذا ولیته و نقیضه تبرأت عنه. و قوله مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ، پس از آن، و آن اشارت است [۳۹۱-ر]

به تحکیم ایشان رسول را برای آن که ایشان نه با ایمان آمده‌اند بر تو «۲»، برای طلب رخصت آمده‌اند. وَ مَا أَوْلَيْكَ بِالْمُؤْمِنِينَ، و ایشان مؤمن نیستند دو قول گفتند. یکی آن که ایشان چون مقرر نه‌اند به نبوت تو و کتاب تو کافراند، مؤمن نیستند که مؤمن آن باشد «۳» که به تو که محمّدی ایمان دارد و قولی دیگر آن است که ایشان به حکم تو مؤمن نه‌اند و تو را در آن حکم که کنی تصدیق نکنند و اعتقاد ندارند که آن حکم از قبل خداست پس چگونه حاکم می‌کنند تو را. إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَ نُورٌ، آنکه حق تعالی گفت من توریت بفرستادم بر موسی - علیه السّلام - فیها هدی در آن جا بیان نبوت محمّد است - علیه السّلام - و آن که آن حق است و پیغامبر است و خاتم پیغمبران است و نیز بیان احکام زنا کن که کرا از ایشان حد باید زدن و کرا رجم باید کردن و نُورٌ روشنی «۴» آن که «۵» تاریک شد بر ایشان یعنی بیان آنچه مشکل شد بر ایشان و آن را به نور تشبیه کرد که ظلمت بردارد. یَحْكُمُ بَيْنَهُمَا، یعنی به توریت، حکم کنند به آن، آن پیغمبران که مسلمان باشند برای آنان که جهودانند «۶» یعنی پیغامبرانی که از پس موسی بودند و پیغامبر ما - ----- (۱). اساس: بائستی / بایستی. (۲). مر بل. (۳). اساس، مت: نباشد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مر: روشن است. (۵). وز، آج، لب، مر، لت: آنچه. (۶). اساس: جهودانید، با توجه به وز تصحیح شد. صفحه: ۳۸۹ صلی الله علیه و علی آله - در آن داخل است و اینکه دلیل نکند بر آن که او معتد به شد به شرع ایشان برای آن که خدای فرموده است او را که به آن حکم کن میان ایشان و بنزدیک ما حاکم مختیر است خواهد به کتاب ما حکم کند بر ایشان و خواهد به کتاب ایشان حکم کند. اگر گویند چگونه گفت النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا نه ظاهر اینکه لفظ اقتضاء آن می‌کند که پیغامبرانی باشند که نه مسلمان باشند گویم اینکه دلیل الخطاب باشد و آن بنزدیک «۱» بیشتر اهل علم درست نیست و اینکه چنان است که گفت: فَأَمُّوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ كَلِمَاتِهِ «۲»، و اینکه دلیل نکند بر آن که جز پیغامبر ما به خدای و کلام او مؤمن نیست هم از اینکه وجه که دلیل الخطاب باشد. جواب دیگر آن است که مراد به اسلام در آیت استسلام و انقیاد است نه «۳» آن اسلام که ضد کفر باشد و گفته‌اند مراد آن است که آنان که تن به خدای سپرده‌اند و خاضع فرمان او شدند و خدای تعالی به اینکه آیت و اینکه امر که کرد رسول را تنبیه کرد جهودان را بر صحت نبوت رسول (ع) برای آن که ایشان دانستند که محمّد - علیه السّلام - توریت نخوانده است و با آنان که توریت دانند اختلاط نکرده است. [و از ایشان اقتباس نکرده است] «۴» آنکه از غوامض علوم آن و آیاتی و احکامی که در آن جا هست و پوشیده داشتید «۵» خبر می‌دهد و آنکه بیان می‌کند که شما چه تحریف کرده‌اید «۶» و بگردانیده و چه بر جای خود رها کرده «۷» و اینکه دلیل باشد بر آن که او آن که «۸» می‌گوید از وحی خدای - جل جلاله - می‌گوید وَ الرَّبَّائِيُونَ وَ عالمانی که ایشان بصیر باشند به حیاطت «۹» و سیاست کارها و تفسیر اینکه کلمه پیش از اینکه برفت. و احبار جمع حبر و آن عالم بود و اشتقاق او از تحبیر باشد و آن تحسین بود. ----- (۱). لت: نزدیک. (۲). سوره الاعراف (۷) آیه ۱۵۸. (۳). اساس، مت: که، با توجه به فحوای کلام و ضبط دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس. ندارد، با توجه به وز افزوده شد. (۵). داشتی / داشتید. (۶). آج، لب: کرده. [.....]

(۷). وز: کرده، مر: کرداید، لت: کرده‌اید. (۸). آج، لت: آنکه. (۹). اساس، مت: خیاطت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۹۰ سدّی گفت مراد پسر صوریاست و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد و فزّاء در واحد احبار، جبر گفت به کسر الحاء و گفت بیشتر چنین شنیده‌ام نصر بن شمیل گفت اشتقاق او من الحبار باشد و هو الاثر «۱» الحسن، قال الشاعر: لا «۲» تملأ الدلو و عرق فیها الا تری حبار من یسقیها قطرب گفت حبر جمال باشد و منه قوله - علیه السّلام - «۳» یخرج من النّار رجل قد ذهب حبره و سیره «۴» مصعب زیر پسرش را گفت علم بیاموز که اگر مال داری علم جمالت باشد و اگر مال نداری علم مالت باشد بِمَا اسْتَحْفَظُوا من کتاب الله «با» تعلق دارد به احبار که به معنی علماست به آنچه ایشان را به حافظ کرده‌اند بر کتاب خدای و به ایشان داده تا ایشان نگاهبان آن باشند و روا باشد که «با» تعلق دارد بقوله: یَحْكُمُ بَيْنَهُمَا النَّبِيُّونَ، بِمَا اسْتَحْفَظُوا و اینکه بدل باشد. وَ كَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ،

و ایشان بر آن گواه بودند، در او دو قول گفتند عبد الله عباس گفت گواه بودند بر آن که آن حکم که رسول کرد موافق آن است که در توریت هست دوم «۴» آن که گواهی دهند بر آن که آن حق است و از نزدیک خداست. فَلَا تَخْشَوُا النَّيَّاسَ، سَدَى گفت خطاب با احبار و علمای جهودان است می گویند ایشان را که از مردمان مترسید «۵» در آن که حق بگوئید «۶» از خدای بترسید در آن که حق پنهان کنید و اخشون اهل بصره و ابو جعفر و اسماعیل به یا خوانند «۷» و باقی قراء به کسر نون بی یا اکتفاء بالكسرة عن الیاء. وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا، و مفروشید آیات و احکام من به بهاء اندک، از رشوت و هدیه، یعنی بدل مکنید آن را، آیات مدهید و آن بها مستانی، چه هر بها که بستانید در عوض آن اندک باشد و مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ و آنان که حکم نکنند به آنچه خدای فرستاده باشد بر سبیل جحود و ----- (۱). آج، لب، مر، لت: الامر. (۲). اساس، وز، لب، مر، مت: الا، با توجه به آج تصحیح شد. (۳). اساس: سیره، با توجه به وز تصحیح شد. (۴). مر: دویم، لت: دوئیم. (۵). مترسی / مترسید. (۶). آج، لب: بگوی / بگوئید. (۷). آج، لب، مر، لت: خوانند. صفحه: ۳۹۱ انکار و اعتقاد بطلان آن، و ایشان کافر باشند و تخصیص اینکه آیت کردیم به ادله عقل و شرع که دلیل کرد بر آن که بنده به گناهی که فسق باشد کافر نشود و کفر را به افعال «۱» جوارح تعلق نیست [۳۹۱-پ]

و آن از افعال قلوب است چون ایمان و شرح اینکه داده شد. البراء بن عازب روایت کرد که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - گفت اینکه آیات «۲» سه گانه خاص است به کافران و کافر را وصف کنند «۳» به آن که ظالم و فاسق است و لکن همه ظالم و فاسق را وصف نکنند به کفر، و عبد الله عباس و جماعتی مفتیان گفتند مخصوص است به جهودان. و فقها خلاف کردند در آن که اهل ذمه را حد باید زدن در گناهایی که موجب حد باشد فقهای عراق گفتند ایشان را حد باید زدن و استدلال کردند بر اینکه قول به رجم رسول - علیه السلام - آن دو زانی را که قصه ایشان برفت. و فقهاء حجاز گفتند ایشان را حد نباید زدن که به جزیه همه عقوبات از ایشان برخاست و در خبر رجم جهودان «۴» زانی گفتند اینکه پیش از جزیه بود چون جزیه فرود آمد اینکه حکم منسوخ شد و نیز تمسک کردند به آن که رسول - علیه السلام - ایشان را بر کفر عقوبت نمی کند و آن عظیمتر زنا و سرقت است مادام تا اینکه جنایت «۵» با یکدیگر کنند چون تعدی کنند و با مسلمان «۶» کنند اینکه صنیع از زنا و سرقت ایشان را حد باید زدن و رجم کردن و قطع کردن. و بنزدیک ما ایشان را آنگه امان دهند و به جزیه از ایشان قناعت کنند که ذمه نگاه دارند و نگاهداشت ذمه ایشان آن است که آنچه در دین مسلمانی حرام است از شرب خمر و زنا و ربا و نکاح محرمات اظهار نکنند و اگر کنند از ذمه بیرون باشند و خونشان حلال باشد امام را و مرد ذمی چون با زن مسلمان «۷» زنا کند قتلش واجب باشد اگر محصن باشد و اگر نباشد. و بر زن مسلمان اما رجم باشد و اما حد علی ما ----- (۱). آج، لب، مر، لت:

احوال. (۲). اساس: آیه، با توجه به وز تصحیح شد. (۳). آج، لب: کرد. (۴). آج، لب: جهودانی. [.....]

(۵). وز: خیانت. (۶). کذا: در اساس، مت: دیگر نسخه بدلها: مسلمانان (۷). وز، آج، لب: مسلمانان، صفحه: ۳۹۲ تستحقه اگر اسلام آرد قتل از او برنخیزد. قوله تعالی: وَ كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا - الْآيَةَ، آنگه حق تعالی بیان کرد که ما در توریت بر بنی اسرائیل نوشتیم و بر ایشان فرض «۱» کردیم که نفس را به نفس قصاص باید کردن چون او را بکشد به عمد «۲» و عاقل باشد و مقتول مکافی او باشد در خون، به آن معنی که مسلمان باشد و آزاد باشد هم قاتل و هم مقتول و یا هر دو کافر باشند و یا هر دو مملوک باشند اگر قاتل مسلمان و آزاد باشد و مقتول یا کافر باشد یا مملوک قاتل را باز نباید کشتن بنزدیک ما و در صحابه مذهب علی است و عمر و عثمان و زید بن ثابت و در تابعین حسن بصری و عطا و عکرمة و در فقها مالک و اوزاعی و ثوری و شافعی و احمد حنبل و اسحاق و ابو عبيده و ابو ثور. و جماعتی فقها گفتند مؤمن را به ذمی باز باید کشتن و به مستأمن اعنی آن که به امان و زنهار «۳» آمده باشد «۴» به مسلمان «۵» به او «۶» باز باید «۷» و اینکه مذهب ابو حنیفه است و شعبی و نخعی. و مستأمن بنزدیک ابو حنیفه هم، چون «۸» حربی و اگر کافری کافری را بکشد و اسلام آرد او را باز نکشد «۹» به آن کافر، و اوزاعی هم اینکه «۱۰» گفت. و جمله فقها خلاف

کردند. اگر آزادی بنده «۱۱» را بکشد آزاد را باز نکشند به او سواء اگر بنده او باشد و اگر بنده دیگری اگر بنده او باشد تعزیر و تأدیش کنند و بر او غرامت نباشد و اگر بنده دیگری باشد تعزیرش کنند و بهای بنده غرامت کنند او را، و بر اینکه اجماع صحابه است و مذهب شافعی است. نخعی گفت علی کل حال باز کشند آزاد را به بنده. و ابو حنیفه گفت به بنده دیگرانش باز کشند و به بنده خودش باز نکشند و اگر بنده خیانتی کند از قتل و جز آن، بر گردن او باشد مگر که خواجه خواهد تا فدیة کند از او، بر خواجه آن است که او را تسلیم کند به آن که جنایت «۱۲» بر او باشد. ----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت: فریضه. (۲). وز: عهد. (۳). مر: زینهار. (۴). آج، لب، مر، لت از کافران. (۵). وز، آج، لب، لت: مسلمانان. (۶). آج، لب را. (۷). آج: نباید، مر: بیاید. (۸). آج، لب، مر: همچو. (۹). مر، لت: نکشند. (۱۰). لت: همین. (۱۱). مر: بنده‌ای. [.....] (۱۲). وز: خیانت. صفحه: ۳۹۳ و شافعی را در او دو قول است یکی آن که مخیر است خواهد بنده را بسپارد به ایشان و خواهد ارش جنایت بدهد و یکی آن که فدیة کند بأقل الامرین من ارش الجنایة و قیمة العبد. اگر به ده بنده بنده را بکشند و خواجه بنده مقتول خواهد تا همه را باز کشد رسد او را به شرط آن که فضله قیمت با خداوندان ایشان دهد اعنی آنچه فضله باشد از قیمت بنده او. و شافعی گفت همه را باز کشد و لا شیء علیه، و اگر خواهد تا همه را یا بعضی را عفو کند او را باشد و شافعی گفت به حصیه نصیب بهاء خود از خواجهگان آنان بستاند که ایشان را عفو کرد دیت بنده قیمت او باشد مادام تا از هزار دینار سرخ در نگذرد که دیت مرد مسلمان آزاد باشد اگر از آن در گذرد «۱» با آن آرند. و ابو حنیفه و محمد بن الحسن هم اینکه گفتند «۲» جز که ایشان گفتند که ده درم باز باید گذاشتن تفاوت را میان قیمت بنده و دیت مرد آزاد، و شافعی گفت دیت بنده قیمتش باشد چندان که برسد و پدر «۳» را به فرزند باز نکشند به هر وجه که او را کشته باشد و جمله فقها هم اینکه گفتند مگر مالک، که او گفت اگر به ذبحش کشته باشد یا شکم شکافته باز کشند او را به پسر. اما مادر را به فرزند باز کشند و نیز جدّات را من قبل [الاب او] «۴» الام و ان علون و شافعی گفت و جمله فقها که ایشان [۳۹۲- ر]

باز نکشند. و از قصاص مقتول به زن هیچ نرسد و او ولی خون نباشد اما از دیت او را نصیب باشد و شافعی گفت او را از قصاص نصیب باشد چون اولیای مقتول جماعتی باشند و بعضی از ایشان عفو کنند از مقتول حق دیگران از قصاص بنیفتند «۵» و ایشان را قصاص رسد به شرط آن که آنچه معفو باشد از او حصّه آن با وارثان او دهند به حساب. چون جماعتی یکی را بکشند همه را به آن «۶» توان کشتن به دو شرط، یکی آن که او مکافی ایشان باشد و هر یکی از اینکه قاتلان «۷» اگر تنها بودی مکافی او بودی در - ----- (۱). مر دیت. (۲). آج، لب: گفت. (۳). لت: پدر. (۴). اساس: ندارد با توجه به وز افزوده شد. (۵). آج، لب: بنیفتند. (۶). آج، لب، مر، لت: باز. (۷). مر نیز. صفحه: ۳۹۴ اسلام و جزیت و جز آن، و دوم «۱» آن که جنایت هر یکی از ایشان اگر مفرد بودی عند آن تلف حاصل شدی چون اینکه دو شرط حاصل باشد همه را باز توان کشتن و در صحابه مذهب علی است و عمر و عبد الله عباس. و در تابعین حسن بصری و سعید بن المسیب و عطا و در فقها مالک و اوزاعی و ثوری و ابو حنیفه و اصحابش و شافعی و احمد و اسحاق الا آن که بنزدیک ما آنکه رسد او را که همه را بکشد که آنچه فاضل یک دیت بود رد کند به قسمت با اولیای ایشان یا یکی را که خواهد اختیار کند و بکشد و آن باقی آنچه نصیب ایشان بود از دیت ادا کنند با اولیاء مقتول دوم. و در فقها کس اینکه قضیه اعتبار «۲» نکرد و محمد بن الحسن گفت اینکه مخالف قیاس است و لکن «۳» قیاس رها کردیم برای اتباع اثر و قومی گفتند هیچ «۴» را باز شاید کشتن و اینکه مذهب داود است و اهل ظاهر چون جماعتی مشارک شوند در جراحت عضوی چون دست بریدن و چشم کردن که آن ایجاب قصاص کند او را باشد که از همه قصاص خواهد و اینکه مذهب شافعی است و ربیع و مالک و احمد و اسحاق. و شرط ما آن است که در نفس گفتیم از ردّ فاضل دیت. و مذهب ابو حنیفه و ثوری آن است که آن جا قصاص نکنند هر که او کسی را بکشد به هر آلتی که باشد از منقله و سنگ و آهن و دَبّوس و هر چیزی که به غالب عادت عند آن قتل حاصل شود چون غرق و حرق و حبس طعام و شراب بر او قصاص واجب

بود و اینکه مذهب مالک است و ابن ابی لیلی و ابو یوسف و محمد و مذهب شافعی «۵». و جماعتی گفتند اگر به مثقله کشد «۶» او را قود واجب نبود و اینکه مذهب شعبی است و نخعی و حسن بصری و مذهب ابو حنیفه است جز که ابو حنیفه گفت اگر مثقل آهن باشد چون عمود قصاص واجب آید و اگر محدّد بود یا آتش بود همچین، چون زهر در طعامی کند و به کسی دهد آن کس بخورد بمیرد بر او قود بود. ----- (۱). مر: دویم. (۲). مر: اختیار. (۳). مر: اگر. (۴).

آج، لب، مر، لت: هیچ کس. (۵). وز، آج، لب، مر، لت است. (۶). وز، آج، لب، لت: کشند. [.....]

صفحه: ۳۹۵ و شافعی را دو قول است در او، چون کسی کسی را بکشد و یکی او را به دست گیرد و رها نکند که برود و دیگری راه نگاه دارد بر قاتل قود باشد و ممسک را باز دارند تا بمیرد و آن را که ره یابد و نگهبانی کند دیده‌های بکنند او را، و شافعی گفت اگر به مزاحش «۱» نگاه دارد بر او هیچ نیست و اگر برای قتل و ضربش نگاه دارد بر او تعزیر بود و اینکه مذهب ابو حنیفه است و اهل عراق. و مالک گفت اگر قصد کند هر دو را بکشد و اگر به بازی کند بر او هیچ نیست و ابو حنیفه گفت ناظر را که راه یابد نیز نباید کشتن و ممسک را نباید کشتن دون ناظر. قوله تعالی: وَالْعَيْنُ بِالْعَيْنِ، کسایب خواند و العین بالعین به رفع عطا علی الموضع و همچین در اخواتش «۲» وَالْأَنْفُ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنُ بِالْأُذُنِ وَالسِّنُّ بِالسِّنِّ و روایت کرده‌اند که رسول - علیه السلام - اینکه قراءت خواند و نافع خواند الاذن به تسکین ذال و نافع و عاصم و حمزه و خلف و یعقوب «۳» وَالْجُرُوحُ به نصب و باقی قراءت به رفع خواندند. حق تعالی: در اینکه آیت بیان قصاص فرمود «۴» نفس به بدل نفس و چشم به بدل چشم و بینی به بینی و گوش به گوش و دندان به دندان و جراحتهای را قصاص یعنی اگر کسی نفسی تلف کند به شرط «۵» مشروعه به قصاص نفس او تلف کنند و همچین چشم کسی تباہ کند چشمش تباہ کنند و اگر بینی کسی ببرد بینش ببرند و اگر گوشش ببرد «۶» گوشش باز برند و اگر دندانش بشکنند «۷» دندانش بشکنند «۸» و اگر جراحی بر او کند مثل آن جراحی بر او کنند به قصاص. و «با» در اینکه الفاظ فی قوله بالنفس و بالعین و غیرهما تعلق دارد به فعلی محذوف و تقدیر آن است که مقاداة بالنفس و مقصده «۹» بها او تقاد و تقتص. اگر کسی ----- (۱). لب: مزاحش. (۲). وز: اخوانش. (۳). آج، لب، لت همه بر آنند، مر بر آنند. (۴). وز، آج، لب، مر، لت گفت. (۵). وز، آج، لب، مر، لت: شرایط. (۶). وز، آج، لب، مر، لت: ببرد. (۷). مر، لت: بشکنند. (۸). وز: بشکنند. (۹). وز، آج، لب، مر، لت: مقصده. صفحه: ۳۹۶ چشم کسی تباہ کند به قصد به قلع یا به چیزی که بر او زند و قصدش تلف چشم او باشد قصاص باید کردن او را، و لکن نباید تا او به دست خود کند چه روا باشد که او نبیند و نداند اندازه آنچه باید کردن یا مضرتی زیادتى نرساند در اینکه معنی و کیلی کند «۱» چون و کیل کرده باشد و کیل مخیر است خواهد قصاص آن به انگشت کند یا به آهن یا به چوب یا به آنچه خواهد و در آن که و کیل کند «۲» فقها را خلاف نیست. اما در آنچه به آن «۳»

قصاص کند «۴» شافعی را در او دو قول است یکی آن که به انگشت روا باشد دگر آن که [۳۹۲-پ]

جز به آهن روا نباشد اگر جنایتی کند بر او که روشنایی چشم برود و حدقه بر جای باشد حکم آن است که پاره پنبه تر کند و گرداگرد چشم او بنهد تا مژه را آفت نرسد و آهنی گرم کند و بنزدیک چشم او برد بتدریج تا روشنایی چشم او برود. و شافعی گفت اینکه روا باشد و اگر به داروی بتواند بردن ببرند و اگر نتوانند الا به افساد حدقه دیت بستانند و قصاص رها کنند اگر از اینکه اعضا که چشم است یا گوش یا بینی [یا] «۵» دست کسی بر او جنایت کند و مجنی علیه یا و کیل او قصاص کند جراحی اول مندمل شود و به شود و جراحی دوم که بر او قصاص کرده باشند سرایت کند با نفس و مرد بمیرد و خون او هدر باشد و قصاص کننده را چیزی لازم نیاید برای آن که او قصاص به فرمان خدای کرد و حق خود ستد که خدا او را نهاد و مذهب شافعی هم اینکه است و ابو یوسف و محمد بن الحسن هم اینکه گفتند. و ابو حنیفه گفت بر او ضمان نفس باشد اگر کسی چشمی از آن کسی بکند پیش از آن که به شود «۶» دیگری بیاید و چشمی دیگر «۷» بکند از آن او سرایت کند با نفس او و مرد بمیرد اول را چشم باید کردن و دوم «۸» را به آن «۹» باید کشتن و شافعی هم اینکه گفت. ----- (۱). مر: تعیین

کند. (۲). مر، لب، لت چون و کیل کرده باشد. (۳). مر: به او. (۴). وز آن به انگشت. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. [.....]

(۶). لب و. (۷). آج، لب: دیگری. (۸). مر: دویم، لت دوم. (۹). آج، لب، مر، لت: باز. صفحه: ۳۹۷ و ابو حنیفه گفت از اول قصاص چشم باید خواستن و از دوم قصاص نفس اگر جراحی کند بر او یا عضوی از اعضاء او ببرد از گوش و بینی و دست و پای و جراحت سرایت کند با نفس و مرد بمیرد قصاص باید کردن و ابو حنیفه هم اینکه گفت. و شافعی گفت ولی مرد مخیر باشد خواهی «۱» اول قصاص جراحت کند و آنکه قصاص قتل و اگر خواهد که قتل کند «۲» مستغرق باشد نفس را مردی که یک چشم باشد اگر چشم او به آفتی خدای تباه شده باشد اگر کسی چشم او بکند او را دیت تمام لازم شود و اگر به قصاص کنده باشد نیمه دیت رسد آن را. و جمله فقها خلاف کردند و اینکه فرق نکردند اگر کسی را حدقه درست باشد و روشنایی نبود در او کسی بر کند ثلث دیت باید دادن او را. و زید بن ثابت موافقت کرد و جمله فقها گفتند در او مصالحت باشد و اگر کسی چیزی بر سر کسی زند او دعوی کند که روشنایی چشم او برفت او را بر آن سوگند دهند چون چشم او درست باشد. و در احکام امیر المؤمنین - علیه السلام - آورده اند که مردی چوبی بر سر مردی زد آن مرد دعوی کرد که از اینکه زدن او دیدار چشمش و شنوایی گوشش و گفتار زبانش و بویایی بینش تباه شد «۳» به حکومت پیش امیر المؤمنین آمدند امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت راضی باشی که او را سوگند بدهم و تو چهار دیت بدهی گفت یا امیر المؤمنین من ایمن نباشم که او سوگند به دروغ بخورد و دیت بستاند حکمی باید که من بدانم که مرا اینکه جنایت «۴» لازم است. امیر المؤمنین آن مرد را وعظ کرد و بترسانید به خدای و گفت اگر در اینکه دعوی خلاف می گویی رجوع کن مرد اصرار کرد و طریقی نبود به صدق و کذب او. امیر المؤمنین گفت ظن من آن است که اینکه مرد دروغ می گوید من در اینکه حکمی کنم که پیدا شود دروغ او از راست. -----

----- (۱). وز، آج، لب، مر، لت: خواهد. (۲). وز، آج، لب، مر، لت که. (۳). اساس، مت: شود، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج، لب: خیانت. صفحه: ۳۹۸ آنکه گفت اینکه مرد را ببری و برابر قرص خورشید بداری «۱» اگر چشم بر کرده در قرص خورشید نگردد و چشم برهم نزند و آب از چشم نریزد راست می گوید و اگر چشم برهم زند و آب از چشم ریختن گیرد دروغ می گوید و اختبار سمعش به اینکه توان کردن که آوازی بلند ناگاه در گوش او زند اگر از آن بهراسد دروغ می گوید و الا راست می گوید. و حدیث بینی پاره رکو «۲» بیارید و بر آتش نهید «۳» و در زیر بینی او بدارید «۴» اگر عطسه پیش آید «۵» دروغ می گوید و اگر نیاید راست می گوید و زبانش از دهن بیرون آری و در زنی «۶» در زبانش زنی اگر خونی «۷» سیاه بر آید راست می گوید و اگر سرخ باشد دروغ می گوید تجربه کردند همه همچنان آمد که امیر المؤمنین «۸» - علیه السلام - گفت «۹» و مرد دروغزن بود در آن دعاوی، بفرمود تا او را ادب کردند و گفت تو را بر او بیش از آن نیست که به قصاص، چوبی بر سر او زنی و آن حکمی «۱۰» روشن شد و شبهه برخاست «۱۱». اما جراحات بر دو ضرب بود یا جراحی باشد که از او بیم تلف نفس باشد و بر مقتل آمده باشد و اما آنچه دون آن بود آنچه بر مقتل نباشد و در او خطر نفس نبود آن را قصاص شاید کردن و آنچه در او خطر نفس بود چون جائفه و مأومه در او قصاص نباشد برای آن که در او خطر نفس است و جائفه جراحی بود که بر جوف و شکم باشد و مأومه جراحی باشد بر سر که به دماغ رسیده باشد و به امّ الرأس و آن جای مغز سر باشد. و جراحات بر هشت ضرب است اولش حارصه باشد و حارصه آن باشد که خون آلود کند در او شتری لازم آید آنکه باضعه است و آن، آن باشد که گوشت ببرد و در آن دو شتر باشد سه ام «۱۲» متلاحمه است و آن، آن بود که به گوشت فرو شود و در آن -----

----- (۱). مر: بدارید. (۲). آج، لب، مر، لت: رگویی. (۳). آج، لب، مر: زیند. (۴). آج، لب: دارید، مر: دود کنید. (۵). وز لت: عطسه یش آید، آج، لب، مر: عطسه کند. (۶). آج، لب، مر، لت: سوزنی. [.....]

(۷). آج، لب، مر: خون. (۸). ۱. لت علی. (۹). همه نسخه بدلها: می گفت. (۱۰). آج، لب، مر، لت: حکم. (۱۱). لب، مر: برخواست.

(۱۲). آج: سوم، لب: سؤم، مر: سیم. صفحه: ۳۹۹ سه شتر باشد و چهارم سمحاق بود و آن، آن باشد که به آن پوست رسد که میان گوشت و استخوان «۱» باشد و در آن چهار شتر بود و پنجم موضحه باشد و آن، آن باشد که استخانش «۲» روشن کند و پدید آید در آن [۳۹۳-ر]

پنج شتر بود و در اینکه جمله قصاص لازم باشد اگر مجروح قصاص خواهد. و بزدیگ فقها در اینکه جراحات نه قصاص باشد نه دیتی معین، بل در او حکومت بود و مزنی گفت: در دامیه قصاص [باشد «۳»]

و ابو حامد الاسفراینی گفت در سه از اینکه جمله قصاص باشد ششم هاشمه باشد و آن، آن بود که استخان «۴» بشکند بی آن که تباه کند، در او ده شتر بود هفتم منقله بود و آن، آن بود که نقل استخان کند از جای خود و در آن پانزده شتر باشد و هشتم مأمومه باشد و آن، آن باشد که به مغز سر رسد در او ثلث دیت باشد سی و سه شتر یا از آنچه مرد خواهد بدهد از هر جنسی «۵» که به دیت دهند از سیم و زر و حله و گوسفند و در جمله قصاص باشد الا در مأمومه. و فقها در اینکه خلاف نکردند خلاف آن جاست که ایشان گفتند اگر از اینکه جراحات کسی جراحی بر کسی کند او را روا بود «۶» که جراحی بر او کند به قصاص دون آن و ارش ما بین الجراحاتین بستاند یعنی جمع کند بین القصاص و بین الارش. اگر طبانچه بر روی کسی زند و اثر آن جایگاه سیاه شود شش دینار لازم بود او را یا قصاص، و اگر سرخ شود سه دینار لازم بود او را یا قصاص و اگر آنچه از «۷» روی گفتیم بر تن باشد نیمه آن بود که بر وی باشد یا قصاص، و اگر استخانی در عضوی بشکند خمس دیت آن عضو باید دادن یا قصاص کند. و اگر پشت کسی بشکند دیت تمام لازم آید و قصاص نباشد برای آن که در او خطر نفس باشد اگر باز بندد و نیک شود بی عیبی عشر دیت لازم آید و در بینی دیت تمام باشد یا قصاص و اگر کسی بینی کسی ببرد و با «۸» جای نهد و باز بندد «۹» و باز ----- (۱). آج: استخان. (۲). آج، لب: استخوان. (۳). با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). مر، لت: استخوانی. (۵). لب: جنس. (۶). وز، آج، مر، لت: بود که. (۷). وز، آج، لب، مر، لت: بر. (۸). اساس، وز: یا، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۹). آج، لب، بندند، لت: ببندد. صفحه: ۴۰۰ روید و به شود عشر دیت باید دادن صد دینار و در گوش همچنین دیت باشد تمام در هر دو و در هر یکی نیمه دیت باشد و یا قصاص. و در دندانها جمله تمام دیت بود و آنچه بر او «۱» قسمت کنند بیست و هشت دندان بود «۲» شانزده در مواخیر دهن و دوازده در مقادیم او «۳»، آنچه در مواخیر دهن بود هر دندان را بیست و پنج دینار دیت بود جمله چهار صد دینار باشد و آنچه در «۴» مقادیم دهن بود هر دندان «۵» را پنجاه دینار جمله ششصد دینار باشد مجموع جمله هزار دینار و آنچه زیاده اینکه باشد آن را دیتی مفرد «۶» نبود جز که آن خود مفرد «۷» نکنند «۸» اگر آن دندان مفرد بر کنند که زاید بود ثلث دیت دندان اصلی باشد در او، و دندان که سیاه شده باشد دیت او ربع دیت دندان صحیح باشد چون چیزی بر دندان کسی زند سیاه شود و یا شکافته در او ثلث دیت آن دندان باشد اگر بیفکنند «۹». اگر دندان کودکی بیفکنند «۱۰» انتظار کنند «۱۱» اگر بر نیاید قصاص کنند و یا دیت بستانند بر آن موجب که گفتم «۱۲»، و اگر بر آید قصاص نباید کردن و ارش باید سندن میان آن که اگر بنده بودی و آن دندان بودی او را یا نبودی در تفاوت قیمت. و هر چه بر اندام آدمی دو «۱۳» باشد بر هر دو دیت تمام بود و بر هر یکی نیمه و آنچه یکی باشد چون زبان و بینی و اندام مرد و اندام زن بر او دیت تمام باشد و آن کس که قصاص نفس یا جراحی خواهد کردن جز به فرمان امام یا حاکم نشاید تا کند و حاکم چون حکم خواهد کردن رها کند تا جراحی مندمل شود «۱۴» و عاقبت صلاح و فساد او پیدا شود تا حکم بر آن کند و قصاص فعال باشد من قصص اثره اذا اتبعه. قوله: فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ «۱۵»، که هر که صدقه کند آن قصاص را یا ارش ----- (۱). وز، آج، لب، مر،

لت دیت. (۲). مر: است. (۳). وز: و. (۴). اساس، وز او، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۵). لب: دندان. (۶). مر، لت: مقزّر. (۷). مر: مقزّر. (۸). آج، لب، مر، لت: بکنند. (۹). آج، لب، مر، تب: بیفکنند. (۱۰). آج، لب، مر: بیفکنند. (۱۱). مر:

کشند. (۱۲). وز، آج، لب، مر، لت، گفتیم. (۱۳). مر تا. [.....]

(۱۴). لب: نشود. (۱۵). وز، آج، لب، مر، لت، مت له. صفحه: ۴۰۱ را که او را واجب باشد در شرع بر جانی فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ آن کفّارتی باشد. او را خلاف کردند در آن که ضمیر در «۱» آیت راجع با کیست بعضی گفتند راجع است با متصدّق مجنی علیه و اینکه قول عبد الله عمرو عبد الله عباس و حسن بصری و شعبی و قتاده و جابر بن یزید است. و دلیل اینکه تأویل آن است که عبادۀ بن الصامت «۲» روایت کرد از رسول - علیه السّلام - که او گفت هر که از تن خود چیزی به صدقه کند خدای تعالی آن را کفّارت گناهان او کند بقدر آنچه او صدقه کرده باشد. و ابو السفر «۳» روایت کرد که مردی از قریش دندان مردی انصاری بشکست انصاری او را به حکومت پیش معاویه برد معاویه شفاعت کرد در آن که دیت بستاند و قصاص نکند قبول نکرد ابو الدرداء حاضر بود گفت از رسول - علیه السّلام - شنیدم که گفت هیچ مسلمان «۴» نباشد که او را اصابتی و خیانتی «۵» کند بر چیزی از اندامش او آن «۶» صدقه کند بر جانی و الّا «۷» خدای - عزّ و جل - درجه‌یش بر فیه «۸» کند و گناهانش فرو نهد انصاری گفت اینکه تو شنیدی از رسول - علیه السّلام -! گفت بلی من شنیدم به گوش خود و یاد گرفتم به دل انصاری گفت گواه باشید «۹» که عفو کردم او را. علقمه بن وائل الخمری «۱۰» روایت کرد از پدرش که مردی را بکشت در عهد رسول - علیه السّلام - اولیای مقتول او را پیش رسول آوردند رسول - علیه السّلام - ولی مقتول را گفت: افتد تو را که عفو بکنی «۱۱» از اینکه مرد! گفت: نه یا رسول الله «۱۲» دیت بستانی! گفت: نه، گفت: چه خواهی! گفت: قصاص، گفت: برو قصاص کن او را چون مرد برفت تا قصاص کند باز خواندش، گفت: عفو کنی! گفت: نه، گفت: دیت بستانی! گفت: نه جز قصاص نکنم. گفت برو. چون برفت [۳۹۳-پ]

دگر باره ----- (۱). آج، لب، مر، لت له. (۲). آج، لب: عباد لله بن الصامت، مر: عبد الله الصامت. (۳). آج، لب، مر: ابو السفیر. (۴). آج، لب، مر: مسلمان. (۵). وز، آج، لب، مر، لت: جنایتی. (۶). مر را. (۷). مر که. (۸). آج: ترفیع، لت: رفع. (۹). آج، لب: باشی. (۱۰). وز، آج، لب، مر: علقمه بن وائل الحضرمی (۱۱). مر، لت: کنی. (۱۲). وز، آج، لب، مر، لت، مت گفت. [.....]

صفحه: ۴۰۲ باز خواند او را، گفت عفو یا دیت قبول کنی! گفت نه، رسول - علیه السّلام - گفت اگر عفو کنی او را کفّارتی باشد تو را و صاحب تو را، گفت یا رسول الله عفو کردم او را. عدی بن ثابت الانصاری روایت کرد که در عهد بعضی صحابه مردی، مردی را طعنه زد و بکشت اولیای مقتول او را به حکومت آوردند یک دیت عرض «۱» کرد قاتل، ولی مقتول قبول نکرد به دو «۲» کرد قبول نکرد به سه کرد قبول نکرد یکی از جمله صحابه رسول گفت من از رسول - علیه السّلام - شنیدم که هر که او را عفو کند کسی را از خونی یا کم از آن کفّارت گناه او باشد از آن روز که از مادر زاده باشد تا آن روز که آن صدقه کرده باشد مرد گفت گواه باشی «۳» که او را عفو کردم «۴» دست از او برداشت. جابر عبد الله انصاری روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله - که او گفت هر کس که او سه چیز بیارد با ایمان به خدای به بهشت شود از هر در که خواهد و او را جفت حور العین دهند هر که او دیتی «۵» دارد بر کسی پوشیده به او دهد «۶» بر او رها کند و هر که او کشنده را عفو کند و هر که او از پس هر نماز فریضه، ده بار قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۷» بخواند یکی از جمله صحابه گفت یا رسول الله اگر کسی را اینکه هر سه مجتمع نشود «۸» یکی از اینکه سه گانه کند گفت هر آن کس که یکی از اینکه سه گانه کند. و بعضی دگر گفتند کنایت راجع است در له با «۹» جارح یا قاتل و معنی آن است که هر کس قتلی یا جراحتی کند بر کسی مجنی علیه از او عفو کند و بر او صدقه کند قصاص و دیت نخواهد خدای تعالی به کفّارت گناه قاتل و جانی کند که اگر مخلوق «۱۰» بر او کرم کرد خدای تعالی به کرم اولیتر است که او اکرم الا-کرمین است و ارحم الرّاحمین و اینکه قول ابراهیم و مجاهد و زید اسلم است. و روایتی از عبد الله

----- (۱). وز، آج، لب، لت: عرضه. (۲). مر تا. (۳). مر، لت: باشید. (۴). وز، آج، لب، مر، لت و. (۵). وز، آج، لب: دینی. (۶). وز، آج، لب، لت و. (۷). سوره الاخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۸). آج، لب، مر: شود. (۹). اساس: یا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها

حکم جاهلیت را طلب می‌کنند و کیست نکوتر از خدای به حکم قومی که علم یقین دارند. ای آنان که بگرویده‌ای مگیرید جهودان و ترسایان (۳) دوستان بهری از ایشان دوستان بهری و هر که تولاً کند به ایشان از شما او از ایشان باشد که خدای راه نماید گروه بیدادکاران را. بینی آنان را که در دلهاشان بیماری است می‌شتابند در ایشان می‌گویند می‌ترسیم که به ما رسد نکبتی باشد که خدای بیارد فتح و ظفر یا فرمانی از نزدیک او در روز آیند (۴) بر آنچه پنهان دارند در تنهاشان پشیمان. و گویند آنان که بگرویدند اینان آنانند که سوگند خورند به خدای غایت سوگندشان که ایشان با شمااند! باطل شد کارشان در روز آمدند زیان کاران. ----- (۱). وز: بفریید. (۲). وز: گناهاشان. (۳). وز را. (۴). وز: آینده.

صفحه ۴۰۵: قوله: وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ، چون قَصَّيه جهودان بگفت و آنچه در توریت بر ایشان واجب کرد پس از آن حدیث ترسایان و پیغامبرشان و کتابشان آغاز کرد و قَفَّيْنَا اتبعنا یقال قفوته اقفوه قفوا و قَفَّيْتِه كذا و بكذا اَقْفِيَه تَقْفِيَه (۱) و اصله من القفاء، گفت از پس ایشان و بر اثر وی (۲) ایشان یعنی پیغامبران پیشین بیافریدیم (۳) عیسی مریم را. مُصَيِّدًا، نصب بر حال است از مفعول راست دارنده آن را که پیش او بود از کتاب (۴)، انجیل به او دادیم آنگاه (۵) وصف کرد انجیل را به آن که در او بیان است و هدی در آیت محتمل است بیان را و لطف را و نُور، و در او روشنایی است یعنی ادله و حجج که به او راه برند در ظلمات ضلالت چنان که در ظلمت شب به نور راه برند. و مُصَيِّدًا، نصب بر حال است از انجیل و هم حال باشد از مفعول راست دارنده و تصدیق کننده کتاب توریت را که پیش اوست و اینکه تکرار نیست برای آن که اول (۶) حال است از عیسی - علیه السلام - و دوم حال است از کتاب عیسی که انجیل است. و «هدی» مصدری است در جای حال و المعنی هادیا و راه نماینده و مَوْعِظَةً، بندی است پرهیزکاران را. و موعظت [و] (۷) وعظ پند باشد. و اگر چه آن در او وعظ است و پند متقیان را و جز متقیان را و ایشان را به ذکر تخصیص کرد برای آن که ایشان منتفع شدند به وعظ آن و مَعَّظ گشتند. قوله: وَ لِيَحْكُمَ أَهْلَ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ، امر است از خدای تعالی به ترسایان بر (۸) آن که بر احکام انجیل کار کنند و اینکه امر غایب است و لام برای امر غایب باشد به حکم آن که خدای تعالی اینکه امر ایشان را بر زبان رسول کرد. گفت بفرمای ایشان را که اهل انجیلند و ترسایانند تا حکم به آن کنند که خدای تعالی در کتاب ایشان که انجیل است به ایشان فرستاد. و انجیل افعیل باشد من النجل و هو الاصل و النجل التز من الماء و النجل الولد و النجل القطع و منه المنجل لآله القطع الذي يحصد به الزرع. ----- (۶-۱). اساس: یقفینه، با توجه به

آج تصحیح شد. (۲). آج، لب، مر، لت: و پی. (۳). وز: بیافرید، لت: بیافریدیم. (۴). وز، آج، لب، مر، لت توریت و کتاب. (۵). لت: آنگاه. (۷). اساس: ندارد با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها. (۸). لت: به. صفحه ۴۰۶ و حمزه خواند «و لیحکم» به کسر لام و فتح میم برای آن که لام کی باشد و لام علت و متعلق باشد بقوله: وَ آتِيَاهُ الْإِنجِيلِ (۱) یعنی آتیناه لیحکم اهله بذلك ما عیسی را انجیل دادیم تا قوم او بر آن (۲) کار کند (۳) و بر آن (۴) حکم کنند و فيه ضمیر در او راجع است با انجیل. وَ مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ، من مجازات راست برای آن که جوابش فا باز آمد فی قوله فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ. و هر که حکم نکند به آنچه خدای فرستاد و (۵) از جمله فاسقان باشد و خارجان از فرمان خدای تعالی، و اصل فسق به خروج باشد چنان که گفتیم آنگاه چون ذکر جهودان و ترسایان و کتابهای ایشان و پیغامبر (۶) ایشان بگفت ذکر مسلمانان کرد و کتاب ایشان و پیغامبر (۷) ایشان گفت. وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ، و گفت فرو فرستادیم به تو که محمدی کتاب یعنی قرآن بحق و راستی و راستی مُصَيِّدًا، راست دارنده آن را که پیش اوست از کتب (۸) اوائل چون توریت و انجیل و زبور و صحف و هر چه پیغامبران مقدم آوردند و نصب او بر حال است از قرآن و حال باشد از مفعول. وَ مَهْمِنًا عَلَيْهِ، در او [۳۹۴-پ]

پنج قول گفتند عبد الله عباس و حسن و قتاده و مجاهد گفتند امینا علیه و شاهدها، قال الشاعر: (۹) انّ الكتاب مهيمن لنبينا و الحق يعرفه ذوو الالباب ای شاهد. سعید جبیر (۱۰) گفت مؤتمنا علیه، امین داشته و بر امانت تو در آن باب اعتماد است. مبرّد و زجاج گفتند اصل کلمه من هیمن اذا ارتقب و حفظ و شهد هیمنه. بعضی دگر گفتند اصل او مؤیمن (۱۱) است من الامانه، آنگاه «ها» بدل

کردند ----- (۱). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۸. [.....]

(۲). آج، لب، مر: او. (۳). آج، لب، مر، لت: کار کنند. (۴). مر: او. (۵). وز، لت: او. (۶). وز، آج، لب، مر، لت: پیغامبران. (۷). وز: پیغامبران، لت: پیغامبرانشان. (۸). مر: کتاب. (۹). وز شعر. (۱۰). آج، لب، مر چنین. (۱۱). اساس، وز: موافقت، با توجه به آج تصحیح شد. صفحه: ۴۰۷ از او چنان که در هرقت الماء و الاصل ارق و وزن او فعلل باشد و ضحاک گفت: قاضیا، ابن درید گفت: مصدقا، آنگاه خلاف کردند در آن که حال است از قرآن «۱» یا از رسول. عبد الله عباس و حسن بصری و بیشتر مفسران گفتند حال است از قرآن و معنی آن است که قرآن نگاهبان کتابهای مقدم است هر چه از آن کتابها گویند و حکایت کنند و موافق قرآن بود، اعتماد کنند و الا معتمد نباشد و بعضی دگر گفتند حال است از رسول- علیه السلام- و اول معتمد است برای آن که او عطف ایجاب آن می کند. آنگاه رسول را- علیه السلام- امر کرد به آن که حکم کند میان اهل کتاب از جهودان و ترسیان به قرآن گفت: فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ، عبد الله عباس و حسن مسروق گفتند اینکه آیت دلیل است بر آن که حاکم را واجب آن است که میان اهل کتاب حکم به قرآن کند برای آن که اینکه امر است و امر اقتضای وجوب کند. ابو علی گفت اینکه آیت ناسخ تخیر است من قوله: فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ «۲»، و اینکه درست نیست، و لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ، و متابعت مکن هوای ایشان را عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ و اعراضا عنه، چه اگر چنین، عدول کرده باشی از اینکه حق که به تو آمد و آن قرآن است و اینکه دلیل نکند بر آن که رسول- علیه السلام- اینکه کرده باشد برای آن که بسیار کسان را از بسیار چیزهای بد نهی کنند «۳» که ایشان آن فعل نکرده باشند و بر خاطر ایشان گذشته نباشد و مثله قوله: لَئِنْ أَشْرَكَ لَيَحْطَبَنَّ عَمَلُكَ «۴» و اجماع امت است که جمله اوامر و نواهی قرآن و ذکر کتابها متناول است رسول ما را و انبیاء و ائمه و معصومان را واجب نکند که ایشان آن کرده باشند. لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَاءَ، و شرعه و شریعت و مشرعه یکی باشد و آن راهی باشد که از او به آب فرو شوند و شریعت اسلام از اینکه جاست که در او شوند - ----- (۱). اساس، مت: قولنا، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). سوره

مائده (۵) آیه ۴۲. (۳). اساس، وز، مت: خبر آید، آج، لب: چیزی بد، لت: چیزها بد، با توجه به مر تصحیح شد. (۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵. [.....]

صفحه: ۴۰۸ و قولهم هم (شرع) فی هذا الامر ای سواء چون «۱» جمله در کار شوند متساوی شوند، قال: أ تَسُونِي يَوْمَ الشَّرِيعَةِ و القنا بصفتين فی آبائکم قد تکسیرا یعنی شریعه الفرات، و در عرف و اصطلاح اهل اسلام شریعت عبارت بود از علم فقه و آنچه از دین به سمع دانند و المنهاج و المنهج و النهج الطریق البین الواضح راه روشن باشد، قال الزجاج: من یک فی شک فلهذا فلج ماء رواء و طریق نهج مفسران گفتند مراد جمله اهل ملند «۲»، خدای تعالی گفت: من هر امیتی و گروهی و جماعتی را راهی و طریقتی و دینی و شریعتی نهاده‌ام و بیان کرده اهل توریت را شریعتی است و اهل انجیل را شریعتی و اهل قرآن را شریعتی. دین یکی است «۳» در باب توحید و عدل و معارف اصول دین و شرایع مختلف است. میرد گفت: شرعت ابتدای راه باشد و منهاج راه مستمر پیوسته، و گفت لفظ چون مکرر شود برای زیادت معنی باشد که در دوم معنی باشد که در اول نبود الا تری الی قول الحطیئة: الا حنذا هند و ارض بها هند و هند اتی من دونها التائی و البعد نای اول دوری و قطیعت باشد و بعد بلیغتر از آن باشد و گفته اند به یک معنی برای تأکید چنان که شاعر گفت: حییت من طلل تقادم عهده اقوی و اقفر بعد ام الهیثم عبد الله عباس گفت معنی آیت آن است که شریعت اسلام و منهاج قرآن به ره «۴» طریقت و تعبّد جمله خلایق کردند اگر ایمان آرند چون نمی آرند از ایشان است گفت دلیلش آن است که منکم می گوید و اینکه خطاب با مخاطبان حاضر باشد چه اگر مراد اهل شرایع پیشین «۵» بودندی نگفتی منکم و اینکه وجهی قریب است و معتمد و ----- (۱). آج، لب، مر. لت به. (۲). مر: ملکند. (۳). لت یعنی. (۴). اساس، مت: بر دو، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). لت: لت: بیشتر. صفحه: ۴۰۹ آنان که «۱» قول اول گفتند در منکم گفتند برای تغلیب گفت چه کتاب کتاب رسول است و خطاب به «۲» او و با امت اوست و مراد «۳» آن است که

منکم و منهم و لکن تغلیب داد اینکه قوم را بر دیگران چنان که تغلیب مذکر «۴» بر مؤنث و اینکه قول را تقویت داد «۵» بقوله و لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً و التقدير لجعلکم و ایاهم امیة واحدة تا معنی مستقیم شود گفت اگر خدای خواستی همه را یک امت کردی و یک شریعت فرمودی اینکه دلیل آن کند که هر امیتی را شرعی دگر فرمود و هر دو محتمل است و معنی دار. آنکه در معنی اینکه دو قول گفتند که «۶» خدای خواستی شما را همه را یک امت کردی. حسن بصری و جبایی گفت مراد اخبار است از «۷» قدرت و «۸» آن که اختلاف شما نه از سر عجز من است و آن که اگر من خواهم، همه را به جبر حمل بتوانم کردن «۹» بر اسلام و لکن حکمت در تکلیف راه ندهد چنین کردن، و اینکه چنان است که گفت: و لَوْ شِئْنَا لَأَتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا «۱۰»، اگر ما خواهیم هر نفسی را هدی دهیم یعنی مشیت جبر برای آن که مشیت اختیار خود هست. ابو القاسم بلخی گفت معنی آیت آن است که اگر خدای تعالی خواستی به ایشان آن کردی که بر کفر مجتمع [۳۹۵- ر]

شدندی و یک دین و یک ملت «۱۱» یک کلمه در کفر چنان که کلمتشان مختلف نشدندی «۱۲» و لکن بکرد برای آن که مناقض و منافی حکمت باشد و اینکه نظیر اینکه «۱۳» آیت بود که گفت: و لَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ وَ مَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ «۱۴» - الایات، و مراد آن است که امه واحده فی الاجتماع علی الکفر. -----
 (۱). مر به. (۲). وز، آج، لب، مر، لت، مت: با. (۳). اساس، مت: فقر از: وز: ففرد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). لت کند. (۵). اساس بر، که با توجه به معنی عبارت و دیگر نسخه بدلها زائد می نماید، آج، لب، مر، لت: دادند. (۶). آج، لب، لت اگر. (۷). لب: اگر. (۸). مر: بر. (۹). آج: توانم کردن. [.....]

(۱۰). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. (۱۱). آج، لب، مر، لت و. (۱۲). وز، آج، لب، مر: نشدی. (۱۳). وز، آج، لب، مر، لت: آن. (۱۴). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۳. صفحه: ۴۱۰ بعضی دگر گفتند معنی آن است که اگر خدای خواستی همه خلایق در دعوت انبیاء جمع کردی تا یک «۱» امت بودندی و اینکه قول ضعیف است برای آن که دعوت انبیاء با شرایع باشد و شرایع مختلف است و اختلاف آن تبع مصلحت است و شاید با «۲» خدای تعالی جمع کند خلایق را بر خلاف آنچه در دین صلاح ایشان باشد. علی بن الحسین المغربی گفت مراد آن است که اگر خدای تعالی خواستی خلایق را بر مقتضای عقل رها کردی و ایشان را تکلیف شرایع مختلف نکردی تا یک امت بودندی و عمل ایشان و تکلیف ایشان بر موجب عقل بودی و قول اول قول بیشتر مفسران است. و لکن لِيُبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ، و لکن شما را امتحان و اختیار «۳» می کند در تکلیف و در آنچه به شما می دهد و تکلیف صورت اختیار «۴» و ابتلا دارد و حق تعالی تکلیف را برای اینکه «۵» ابتلا خواند که با مکلفان معامله او «۶» در تکلیف معامله کسی است که امتحان کند تا چیزی که نداند [بداند] «۷» و منه قوله: خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ «۸»، و قوله: وَ بَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ «۹»، و هم اینکه معنی دارد قول النبی - علیه السلام - اِنَّ الدُّنْيَا خَلْوَةٌ خُضْرَةٌ و اِنَّ اللَّهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا فَنَظَرَةٌ كَيْفَ تَعْمَلُونَ. فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ، دو معنی دارد یکی آن که بشتابید «۱۰» و مسابقت کنی یک یک را در کار خیر و هر کسی جهد کنید «۱۱» که آن خیر و احسان که دیگران می کنند شما کنید و یا اول شما کنید و قول دیگر آن است که بشتابید پیش از آن که به موت «۱۲» فوت شود از شما چنان که شاعر گفت: قَدِّمَ جَمِيلًا إِذَا مَا شِئْتَ تَفَعَّلَهُ وَلَا تَوَخَّرْ فَنَفِي التَّأخِيرِ آفَاتُ السُّتِّ تَعْلَمُ اِنَّ الدَّهْرَ ذُو غَيْرٍ و لِلْمَكَارِمِ و الْاِحْسَانِ اَوْقَاتُ - -----
 (۱). لب، مر: به آن که. (۲). آج، لب، مر، لت: تا. (۳-۴). آج، لب، مر، لت، مت:

اختبار. (۵). وز، لت، مت: آن. (۶). وز، آج، لب، مر، لت: که معامله او با مکلفان. (۷). وز، آج، لب، مر، لت بداند. (۸). سوره ملک (۶۷) آیه ۲. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۸. (۱۰). آج، لب: بشتابی. [.....]

(۱۱). آج، لب، جهد کنی. (۱۲). اساس، مت: يموت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۱۱ اِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا، جمله را به «۱» اختلاف اهواء و آرا و ملل و دیانات مرجع با خداست و با «۲» امر و حکم او و جائی که در آن جا کس را حکم نباشد جز او را تا خبر دهد هر کسی را به آنچه کرده باشند و در آن خلاف کرده و میان ایشان حکم فرماید بحق و مورد آیت

مورد وعید و تهدید است. قوله: وَ أَنْ أَحْكَمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ، موضع «آن» و ما بعدها من الفعل نصب است و عامل در او و أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ (۳) است با فعلی مضمَر که اینکه فعل بر او دلیل می‌کند و تقدیر آن باشد: و انزلنا اليك الكتاب بالحق و امرناك فيه ان احکم و قلنا لك فيه ان احکم و او در تقدیر مصدر باشد یعنی امرناك في الكتاب الحكم بينهم بما انزل الله. حق تعالی گفت ما در اینکه کتاب تو را امر کردیم و فرمودیم که حکم کن میان ایشان یعنی میان اهل کتاب به آنچه خدای تعالی فرستاد از قرآن و لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ، و متابعت هوا و آراء ایشان مکن گفتند تکرار برای آن کرد که حکم مختلف بود در دو وقت به دو حکومت پیش رسول آمدند یکی رجم محصن که زنا کرده باشد و یکی در دیت کشته‌ای که (۴) میان بنی قریظه و بنی النضیر بود چنان که قصه آن بشرح برفت و اینکه روایت کرده‌اند از باقر- علیه السلام. وَ أَحْذَرُهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ، و حذر کن از ایشان أَنْ يَفْتِنُوكَ، مفسران گفتند که مراد به فتنه، اضلال است و خدیعت (۵) اینکه جا. عبد الله عباس گفت معنی آن است که حذر کن از ایشان تا تو را نفرینند و از ره (۶) بنیفکنند (۷) و متابع رأی و هوای خودت بکنند (۸) به اطماع (۹) تو در ایمان ایشان که تو را وعده دهند که ما ایمان خواهیم آوردن، تو به (۱۰) ایشان مقاربتی و مساهلتی کنی (۱۱) طمعا فی ایمانهم. -----

----- (۱). لت: با. (۲). آج، لت: یا. (۳). سوره عنكبوت (۲۹) آیه ۴۷. (۴). اساس، مت: گشته، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). مر در. (۶). مر، لت: راه. (۷). وز، آج، لب، مر، مت: نیفکنند. (۸). وز، آج، لب، مر: نکنند، لت: کنند. (۹). وز: به اجماع. (۱۰). آج، لب، مر، لت: با. (۱۱). لت: کن. صفحه: ۴۱۲ ابن زید گفت معنی آن است که حذر کن (۱) از آن که تو را مغالطه زنند به آن که گویند اینکه احکام در توریت است و ما از توریت می‌گوییم که ایشان بر توریت دروغ می‌گویند و آیت را دو تقدیر است (۲) آن که عن تقدیر کنند و معنی آن بود (۳) و احذرهم عن ان يفتنوك، حذر کن از ایشان از آن که تو را بفریبند و مفتون نکنند (۴) چنان که گفت: يَبِينُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا، و التَّقْدِيرُ لثَلَا تَضَلُّوا. و قَالَ: وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ (۵)، و المعنى لثلاً تميد بكم. فَإِنْ تَوَلَّوْا، و اگر برگردند و اعراض کنند علامت، آن باشد که من می‌خواهم تا ایشان را عذاب کنم به بعضی گناه ایشان. در اینکه چند قول گفتند. ابو علی گفت: بعض، صله است و اگر چه لفظ خصوص است معنی عموم است چنان که بسیار جای بر عموم گفت و بخش خصوص خواست. قولی دیگر آن است که عبارت است از تغليظ عقاب یعنی اهلاک و تعذيب ایشان را مواخذه به بعضی گناه بس باشد که در آن تدمیر و هلاک ایشان بود. قولی دیگر آن است که گفت: به بعضی گناه مراد آن است که بعضی گناه ایشان را تعجيل عقوبت کرد. حسن بصری گفت: مراد جلاء (۶) بنی النضیر است و قتل بنی قریظه و حکم سعد معاذ در ایشان چنان که پیش از اینکه برفت و إِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ، [۳۹۵- پ]

و بسیاری از مردمان فاسقند و خارج از فرمان خدای تعالی و اینکه بر سبیل تسلیت گفت و دلخوشی رسول- علیه السلام- تا بدانی (۷) که اول کس نه اوست که قومش بی فرمانی کردند در او. أَفْحُكْمِ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ، ابن عامر تنها تبغون خواند به تاء خطاب و باقی قرآ به ياء خبرا عن الغائبين و مراد آنان که ذکر ایشان در آیت برفت از جهودان و ترسایان ----- (۱). آج، لب: کنید، لت: کنی. [.....]

(۲). مر یکی. (۳). مر، لت که. (۴). مر، لت: و آنچه خدای تعالی فرستاد وجه دیگر آن است که لثلا يفتنوك، حذر کن تا تو را بنفرینند و مفتون نکنند. (۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵. (۶). وز، آج، لب، مر: اجلاء. (۷). لت: بدانند. صفحه: ۴۱۳ خلاف کردند در آن که مراد به آیت کیست و اینکه طالبان حکم جاهلیت کیستند. مجاهد گفت: مراد جهودانند که [چون]

حکمی و حدی واجب شدی بر درویشان و ضعفاء ایشان براندندی (۱) و چون بر توانگران و اشراف واجب شدی در توقّف نهادندی خدای تعالی بر ایشان انکار کرد گفت [حکم] (۲) جاهلیت و کفار و عبده اوئان می‌جوید و شما اهل کتابی. بعضی دگر (۳) گفتند خطاب است با هر کس [که] (۴) او مخالفت کند (۵) احکام خدای را و به خلاف آن کار کرد برای آن که هر چه بیرون حکم خدای و شرع رسول باشد حکم جاهلیت بود و نصب حکم به آن است که مفعول یبغون است و بغی طلب باشد بناحق. وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ

حُكْمًا، و کیست که حکم او نیکوتر (۶) است از حکم خدای و نصب «حکما» بر تمییز است لِقَوْمٍ یُؤْفِقُونَ، برای آنان که ایشان را یقینی و علمی باشد و تخصیص ذکر موقن (۷) برای آن معنی است که چند جای اشارت کرده شد برای آن که حکم خدای تعالی برای همه کس خود نیکوتر (۸) باشد سواء اگر موقن باشد و اگر شاکه، جز که موقن آن داند و شناسد و ایمان آرد به آن و منت آن بدارد. قوله: یا أیُّهَا الذِّینَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصَارَىٰ أَوْلِیَاءَ - الْآیَةُ، در سبب نزول [آیت] (۹) خلاف کردند و اگر چه حکم عام است جمله مکلفان را. عوفی و زهری گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون مشرکان را به بدر آن نکبت رسید و مسلمانان مظفر و منصور باز گشتند جهودان را گفتند بدیدی (۱۰) که خدای تعالی چه ----- (۱). مر: بداندی. (۲). اساس ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). مر: دیگر. (۴). اساس ندارد با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). وز، آج، لب، مر، لت: مخالفت کرد. (۶-۸). لت: نکوتر. (۷). اساس، مت: موقوف، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۱۰). آج: ندیدی، لت: بدیدید. صفحه: ۴۱۴ کرد با دشمنان ما ایمان داری (۱) و الٰها به روزی چنین مبتلا- شوی (۲). مالک بن الضیف گفت همانا مغرور شدی به آن که جماعتی اغمار که ایشان را علمی نبود به کارزار، در دست شما افتادند اگر شما را با ما قتالی باشد با شما نمایم که کارزار چون باشد. عبادة بن الصامت گفت: یا رسول الله مرا جماعتی بسیار از حلفا (۳) و خویشان هستند از جهودان بسیار عدد، بسیار سلاح، سخت شوکت، و من از موالات ایشان بیزارم و از موالات جمله جهودان، و مولای من خدای و رسول خداست. عبد الله ابی سلول (۴) گفت اگر تو بیزاری من بیزار نیم که اینکه امن و امان که تو را هست از دوائر ما را نیست رسول- علیه السلام- عبد الله ابی را گفت آنچه به آن نفاست کردی بر عباد صامت از ولایت جهودان و موالات ایشان تو را مبارک باد. عبد الله ابی گفت پذیرفتم (۵) ولایت ایشان، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و سدی گفت سبب آن بود که چون وقعه (۶) احد برفت مسلمانان پاره‌ای دل شکسته (۷) شدند و بترسیدند از آن که مباد که دگر بار کافران را بر ایشان دستی باشد مردی از جمله مسلمانان گفت اما من به حمایت دهلك جهود خواهم رفتن و از او امانی بستن که من می‌ترسم که نباد (۸) جهودان را بر ما دستی باشد و دیگری گفت من به حمایت فلان ترسا خواهم رفتن تا مرا امانی بجوید و به زمین شام رفتن، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد ایشان را از اینکه معنی. عکرمة گفت آیت در مردی آمد نام او ابو لبابه بن عبد المنذر آنکه که بنی قریظه رضا دادند به حکم سعد بن معاذ، ایشان را گفت بد کردی که به حکم او فرود آمدی که او در حق شما بدرای است. قوله: یا أیُّهَا الذِّینَ آمَنُوا، قدیم- جل جلاله- خطاب کرد با مؤمنان و ایشان را گفت ای مؤمنان مصدقان گرویدگان (۹) اگر هیچ ایمان شما را اصلی هست جهودان و ----- (۱). وز: آری، آج، لب، مر: آری. (۲). مر: مبتلا

خواهید شد، لت، مبتلا شوید. (۳). وز، لب، مر، مت: خلفاء. (۴). لت را. (۵). وز، مر: پذیرفتم. (۶). لب: واقعه. (۷). وز، آج، لب، لت: شکسته دل. (۸). آج، لب، مر، لت: مبادا که. (۹). مر، لت: گروندگان. صفحه: ۴۱۵ ترسایان را دوست مگیری (۱) چه ایشان دشمنان شما اند و به شما خیر نخواهند و بسگالند (۲)، به ایشان تولّا مکنید و به ایشان موالات و دوستی مکنید ایشان دوستان یکدیگر اند. و اتّخاذ افتعال باشد از اخذ و اصل او اینکه جا اتّخاذ است آنکه همزه را تا کردند و در تاء افتعال ادغام کردند و همچنین اتّعاد اصل او و تعاد بوده است «واو» «تا» کردند و در «تاء» افتعال ادغام کردند و اصل کلمه اخذ است و اخذ به معانی مختلف استعمال کرده (۳) اخذ اعداد باشد چنان که اخذته صدیقاً لی و عدوّاً لی و غیر ذلک، او را دوست گرفتم (۴) یا دشمن، معنی آن است که او را به اینکه کار به دست نهادیم. و اخذ به معنی تناول باشد چنان که اخذت الكتاب و الثوب ای تناولته بیدی، به دست خود از دست کسی بستاند. و اخذ میثاق عقد (۵) بستن و تأکید و استواری او باشد یقال اخذت عهده علی ذلک، و اخذ به معنی عقوبت آمد فی قوله: فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَ الْأُولَى (۶)، و قوله: إِنَّ أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ (۷). و اولیاء جمع ولی باشد و ولی نصیر بود و آن کس که یلی امره، که تولّا کار او کند و منه الولی للقریب، و ولایت و موالات و تولّا همه از یک باب است [۳۹۶- ر]

خدای تعالی در اینکه آیت نهی کرد از تولّای کافران و دوستی با ایشان و بگفت ایشان باشند که دوستان یکدیگر باشند. آنکه گفت اینکه کاری آسان نیست هر کس که تولّا کند به ایشان و به ایشان دوستی کند از ایشان باشد و منه قوله - علیه السّلام: المرء مع من احب [و قوله - علیه السّلام: ۹۸: ۹] من احب [عمل قوم خیرا کان او شرا کان [کمن] عمله، همچنان -----
 ----- (۱). مر، لت: مگیرید. (۲). لب، مر، لت: نسگالند. (۳). آج: استعمال کرده‌اند، لت: استعمال کردند. (۴).
 وز، مت: گرفتیم. [.....]

(۵). وز، آج، لب، مر، لت و. (۶). سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۵. (۷). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۲. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به آج، مر، لب افزوده شد. صفحه: ۴۱۶ که در اینکه طرف: وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ «۱»، لا- جرم در حق ایشان گفت: الْمُؤْمِنُونَ كُنُفُسٌ وَاحِدَةٌ وَ كُفْتُ: ۲ الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبَنِيَانِ «یشد بعضه بعضا، و اینکه غایت تحذیر است که خدای تعالی کرد تا مؤمنان با کافران مخالطت و موالات نکنند چه اگر کنند گفت از ایشان باشند. إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ، و خدا هدایت ندهد ظالمان را در او دو قول گفتند یکی از آن که: لا یهدیهم الی طریق الجنّه، ایشان را ره بهشت نماید» (۳) و قولی دیگر آن که ایشان را آن حکم نکند که مؤمنان را کرد از حسن ثنا و مدح و نصرت بر اعدا. قوله: فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ - الْآيَةُ، گفت نبینی خطاب کرد با رسول - علیه السّلام - و گفت نبینی یا محمد آنان را که در دل بیماری دارند و شک و نفاق، يُسَارِعُونَ فِيهِمْ، که شتابزدگی می کنند در حق جهودان و ترسایان، و قوله «۴» يُسَارِعُونَ در جای مفعول دوم فَتَرَى است. و المعنی تراهم مسارعین، یعنی عبد الله ابی سلول يَقُولُونَ در جای حال است از مفعول ای قایلین در آن حال که می گویند نَخْشِي، می ترسیم که به ما رسد. دَائِرَةٌ یعنی [نکبتی] «۵» که بر ما گردد از ایشان و دولتی و دستی «۶» که ایشان را باشد بر ما، و دولت را دایره خواند «۷» لدوره بین النَّاسِ، برای آن که میان مردمان گردد و دولت و دور به یک معنی است قال الله تعالی: وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ «۸» و تداولته الایدی اذا انتقل من ید الی ید، و قال تعالی: عَلَیْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ «۹»، قال الشّاعر: يَرِدُ عَنْكَ الْقَدْرُ الْمَقْدُورَا وَ الدَّائِرَاتُ السَّوْءُ ان تدورا حق تعالی رد کرد بر منافقان و امید داد مؤمنان را گفت: ----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۷۱. (۲). اساس، وز: کالینات، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس، مر: نمایند، با توجه به وز، آج، لب تصحیح شد. (۴). آج، لب - مر ترهیم. (۵). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). وز، مر: دوستی. (۷). آج، لب، مر: خوانند. (۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۴۰. (۹). سوره توبه (۹) آیه ۹۸. [.....]

صفحه: ۴۱۷ فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنَّ بِالْفَتْحِ، باشد که خدای تعالی گشاد که «۱» کند بر شما از نصرت و ظفر و درهای رحمت و نصرت بر شما گشاید. سَدَى گفت فتح [مکه] «۲» خواست دیگر مفسران گفتند مراد فتح بلاد و حصون مشرکان و جهودان است بر مسلمانان، و اولیتر آن بود که حمل کنند بر عموم. قتاده گفت: مراد به فتح حکم و فصل است و حاکم را فُتَّاح خوانند. و منه قوله: رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ «۳»، یعنی حکم کند میان شما و ایشان أو أمرٍ مِنْ عِنْدِهِ، یا کاری و فرمانی از نزدیک او. در او چند قول گفتند: سدی گفت یعنی کاری پدید آرد یا فرمانی دهد قاطع، که در آن اعزاز مسلمانان باشد و اذلال کفر، بعضی دگر گفتند مراد جزیت است که بر اهل ذمّت نهاد. حسن بصری و زجاج گفتند مراد اذلال منافقان است به اظهار اسرار «۴» در نفاق. ابو علی گفت مراد مرگ «۵» منافق است برای آن که چون اعلام مرگ پیدا شود بدانند که بازگشت او با کجاست پشیمان شود بر نفاق و اضممار کفر و اظهار کردن خلاف آن که در دل داشت «۶». فَيُصِيبُوا عَلَى مَا أَسْرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ، آنکه گفت ایشان را بر آن اضممار و اسرار که کرده باشند پشیمان شوند. وَ يَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا، إِنْ كُنَّا نَفَعٌ وَ إِنْ عَامِرٌ خَوَّانِدُنْدُ به اثبات واو و جمله قراء خوانند يقول به رفع لام، مگر ابو عمر «۷» که خواند و «يقول الذين امنوا» عطفًا على قوله، فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنَّ بِالْفَتْحِ، اگر گویند چگونه شاید گفتن عسى الله أن يقول المؤمنون! گوئیم تقدیر خطا کردی چنین نیست «عسى الله أن يأتي بالفتح و

يقول» و معنی آن باشد که حق تعالی امید می‌دهد و طمع می‌فکند «۸» مؤمنان را در آن که خدای برای ایشان فتح و ظفر آورد «۹» و نیز طمع می‌فکند «۱۰» در آن که مؤمنان به آن جا ----- (۱). مر: گشاده کند. (۲). اساس: ندارد، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۸۹. (۴). آج، مر ایشان. (۵). آج، مر مرد. (۶). مر: دارد. (۷). وز، مر: ابو عمرو. (۸-۱۰). مر: می‌افکند. (۹). وز، آج، مر: آرد. صفحه: ۴۱۸ باشند که اینکه گویند. ابو علی فارسی وجهی دگر گفت حمل بر معنی است و تقدیر آن است که عسی ان یأتی الله بالفتح و عسی ان یقول الذین امنوا علی تکریر العامل، و اینکه مستقیم باشد «۱» و معنی در هر دو وجه یکی است و تقدیر مختلف، حق تعالی خبر داد که چون حال اینکه حال باشد که خدای تعالی فتح آرد برای مؤمنان و کاری «۲» تعیبه سازد و منافقان «۳» پشیمان شوند و سر نفاق ایشان بر صحرای فضیحت افتد مؤمنان به تهکم «۴» و استهزاء در آیند و گویند: اَهُؤْلَاءِ، اینانند! یعنی منافقان را که سوگند خوردند بغایت سوگندشان که ما با شمایم و از شمایم و یکدست و یکدل و یکزبانیم و با دوستان شما دوستیم و با دشمنان شما دشمنیم. آنگه روی در ایشان نهند و ایشان را گویند حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ، ایشان را عمل باطل شد «۵» یعنی عملی که ایشان گمان بردند یا آن کس که نفاق ایشان ندانست «۶» که آن عملی صالح است باطل شد و ضایع شد [۳۹۶-پ]

برای آن که نه بر وجه مأمور به واقع آمد و بر وجه قربت و عبادت، بل بر وجه ریا و نفاق، تا به آن جان و مال خود حمایت کنند. فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ، در روز آیند زیانکار، و مراد نه روز است [یا شب مراد آن است که صاروا خاسرین] «۷» زیانکار شوند و ایشان را زیانکاری پیدا شود و مثله امسی فلائن مقيما و اصبح راجلا. و اضحی منطلقا، و مراد وقت معین نیست بل معنی صار است. و در تخصیص اصبح به مثل اینکه موضع وجهی نیکو گفتیم پیش از اینکه، فی قوله: فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ «۸»، و در آیت دلیل نیست بر صحّت احباط از جهت آن که لفظ احباط در اوست برای آن که وجه آن است که اشارت کرده شد که ایشان عمل ----- (۱). مر: بود. (۲). اساس و، با توجه به وز و مفهوم عبارت زاید می‌نماید. (۳). آج، میر بد دل و. (۴). مر: تحکم. (۵). وز: باشد. [...]

(۶). آج، مر: بدانست. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج، مر افزوده شد. (۸). سوره مائده (۵) آیه ۳۱. صفحه: ۴۱۹ خود به موقع قبول دانستند چون پدید «۱» آمد عاقبت کار ایشان معلوم شد که آن را خود موقعی نبوده است و اصلی نداشته است و لا بد اصحاب وعید را هم اینکه باید گفتن، برای آن که ایشان نخواهند گفتن «۲» که منافقان را عملی هست بموقع «۳» تا به معصیتی که کنند محبط شود پس معنی باتفاق آن است که گفته شد- و الله ولی التوفیق و هو حسبنا و نعم المعین. تم الجزء السادس «۴» و يتلوه فی السابغ قوله- عزّ وجل: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ- الْآيَةُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ. کتبه الفقیر الحقیق غلام علی من یوم الجمعة فی التاريخ سبع عشر رجب سنه الف و خمسون و سبع. صورة ما کان ایضا مکتوبا فی ازلیها استفاد منه العیبد الفقیر الی الله تعالی ابو الحسین محمد بن حیدر الخزرجی القمی اعانه الله داعیا مترحما اوایل شهر الله المبارک رمضان من سنه ست و خمسين و سبعمائه هجریه. ایضا، و استفاد منه و استنسخ و طالع و اطلع علی فوائد ربع المذنب المحتاج الی رحمۃ ربّه القوی محسن بن رضی الدین محمد الحافظ المصدر الرضوی فی الروضة الرضویه علی صاحبها السّلام و التّحیة فی محرم الحرام سنه ۸۹۱ غفر الله ذنوبه. و هذا السید محمد جعفر سلمه الله تعالی. ایضا، اتنسخ من اوله الی آخره و کتب ابو عبد الله بن علی بن ابی عبد الله به خط فی تاریخ محرم ست و ستمائه. صورة خط الکاتب من هذه المجلدة من نسخة الاصل فی ذیلها اتفق الفراغ من نسخه ظهره یوم الاربعاء التاسع من شعبان المبارک سنه خمس عشرة و ستمائه علی -----

----- (۱). وز، آج، مر: بدید آمد. (۲). آج، مر: نخواهند گفت. (۳). آج، مر: یا. (۴). آج فی عشرين شهر شوال سنه احدی اربعین و تسعمائة اللهم اغفر لصاحبه و لکاتبه و لقارئه و لمن نظر فيه و لمن قال، آمین یا رب العالمین، مر شرع فی جزؤ. صفحه: ۴۲۰ یدی اضعف عباد الله و احوجهم الی رحمۃ مولاه الی عبد الله الحسین بن محمد بن الحسين المدعو حاجی بخط حامدا

لربّه و مصلياً على نبيه و داعياً لصاحبه بورك له فيه. قد وفقني الله تعالى لمقابلة هذه المجلدة و مطالعتها في قريب من ثلثة اشهر آخرها شهر رجب المرجب من سنه الف و كان ذلك في دار السرور لاهور صينت في ظلّ و اليها عن الافات و الشرور. و انا الفقير الى رحمة ربه الغني نور الله بن شريف بن نور الله الحسيني المرعشي الشوشتري عفى الله عنهم و حشرهم مع النبي و آله الطاهرين [۳۹۷-ر].

جلد ۲

ادامه سوره مائده

بسم الله الرحمن الرحيم «۱»

[سوره المائده (۵): آيات ۵۴ تا ۵۶]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿۵۴﴾ إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ ﴿۵۵﴾ وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ ﴿۵۶﴾

[ترجمه]

ای آنان که گرویده «۲» هر که برگردد «۳» از شما از دینش «۴» زود بود که بیارد خدای به گروهی که دوست دارد ایشان را و دوست دارند او را، نرم اند «۵» بر مؤمنان، سخت اند بر کافران، جهاد کنند در راه خدای و نترسند ملامت کننده را، آن فضل خداست، دهد آن را که خواهد و خدای فراخ عطا و داناست.

ولی شما خداست و پیغامبر او و آنان که به پای دارند نماز را و بدهند زکات را و ایشان در رکوع باشند.

و هر که تولا کند به خدای و پیغامبرش و آنان که ایمان دارند «۶» لشکر خدا ایشان غلبه کننده باشند.

قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، آیه اقتضای آن می کند که بر سببی فرود آمده است،

(۱). مل: تا ابتدای سوره انعام افتادگی دارد.

(۲). کذا در اساس، شاید که «گرویده‌ای»، آف، لت: گرویده‌اید، وز: گرویدید، آج، لب: ایمان آورده‌اید.

(۳). آج، لب: باز گردد.

(۴). مع، مت، وز، آج، لب: خود.

(۵). مع، مت، وز: خواری.

(۶). مع، مت، وز، آج، لب: ایمان آوردند.

و آن سبب «۱» ارتداد قومی بوده است که از دین برگشته‌اند، پس از آن که در اسلام آمده بودند. و بیان کردیم که: مؤمن مرتد نشود به دلیلی که ما را ایمن کرده است، و آنما مرتد آن کس شود که او اظهار ایمان کرده باشد به زبان و در دل ندارد- و شرح اینکه داده شده است- و بر اینکه قاعده آنان را که مظهر ایمان بودند مؤمن خوانند، علی التَّوَسُّعِ «۲» چنان که گفت: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا، و معنی آن که: ای آنان که اظهار ایمان کرده‌اید به زبان، ایمان آرید به دل، پس مظهر ایمان را مؤمن خوانند بر مجاز، هم چنین در آیت و جای تأویل در آیه: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا «۳» اینکه است لفظ «منکم» است برای آن که روا باشد که خطاب با مؤمنان «۴» محقق است.

آنکه از ایشان آنان که مرتد شدند «۵» که ایمان به «۶» زبان دارند، در دل ندارند. و آنان که مرتد شدند چنان که در تواریخ آوردند «۷» سیزده قوم بودند، سه در عهد رسول، و ده قوم پس رسول- علیه السَّلام. از جمله آنان که در عهد رسول- علیه السَّلام- مرتد شدند، جماعتی بودند از بنی مذحج و رئیس ایشان ذوالخمار بن عبهله بن کعب العنسی بود. و لقب او اُسود بود و «۸» مردی بود کاهن و مشعبد، به یمن برخاست «۹» و دعوی پیغامبری «۱۰» کرد و رسول- علیه السَّلام- باذان را بر یمن و حوالی والی «۱۱» کرده بود و او اول کسی بود از ملوک عجم که ایمان آورده بود [۱-پ]

و او «۱۲» اول امیری بود از «۱۳» بلاد یمن در اسلام و او در عهد رسول- علیه السَّلام- فرمان یافت و رسول- علیه السَّلام- پسرش را والی «۱۴» کرد بر یمن و نام او مهر بن باذان بود و او اینکه اُسود مرتد را که دعوی پیغامبری کرد بکشت و زن او را با زنی کرد آزاد را و بر یمن مستولی شد.

چون بدایت کار اُسود مرتد را که دعوی پیغامبری می‌کرد و کارش ضعیف بود

(۱). مج، مت، وز: به سبب. [...]

(۲). آج، لب: علی التَّوابع.

(۳). مر مَن يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَن دِينِهِ نِيسَت.

(۴). آج، لب: مؤمن.

(۵). مج، مت، بم، وز، لت: شوند.

(۶). مج، مت، وز، مر: بر.

(۷). مج، مت: آورده‌اند.

(۸). لت او.

(۹). مج، مت، وز، آج، لب، بم، مر: در.

(۱۰). مج، مت، وز، آج، لب، آف، بم، مر: پیغمبری.

(۱۱). مج، مت، وز، مر: نواحی.

(۱۲). مج، مت، وز را.

(۱۳). مج، مت، وز، آج، لب، بم، مر: در.

(۱۴). مج، وز، مر: به والی.

کس «۱» از او نمی گفت. چون کارش ظاهر شد و قومی «۲» فرا گرفت و اتباعش بسیار شدند، عاملان رسول را- علیه السلام- از یمن بیرون کرد. رسول- علیه السلام- به معاذ جبل نوشت و مسلمانانی که آن جا بودند و ایشان را استمالت کرد و گفت: به دین خود تمسک کنید «۳» و خویشان را از اغوا و اضلال اینکه «۴» اُسود دور دارید «۵» و نامه نوشت به جماعتی از سادات یمن، منهم «۶»: عامر بن مهر «۷» و ذو رُؤد و ذو مَران «۸» و ذو کلاع و ذو ظلم، و ایشان را فرمود تا به کارزار اُسود شدند «۹»، و اینکه مرد که گفتیم با ایشان یار بود تا آن ملعون «۱۰» را بکشتند و تولای قتل او مردی کرد نام او فیروز الدیلمی به شب به سر «۱۱» او فروشد «۱۲» و او را در بستر خواب بکشت. خدای تعالی رسول- علیه السلام- را به وحی خبر داد و رسول- علیه السلام- صحابه را بشارت داد به قتل او. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ که کشت او را! گفت: رجل مبارک «۱۳»، نام او فیروز. آنگاه «۱۴» گفت: فاز فیروز، «۱۵» ظفر یافت فیروز، و اینکه در آخر ماه ربیع الاوّل بود پس از آن که اسامه زید را از «۱۶» مدینه برون شده بود و رسول- علیه السلام- بر «۱۷» دگر روز فرمان یافت و با جوار رحمت ایزدی انتقال کرد.

و گروه دوم بنو حنیفه «۱۸» بودند در یمامه، و رئیس ایشان مسیلمه کذاب بود و در حیات رسول- علیه السلام- دعوی پیغامبری «۱۹» کرد در آخر سنه عشر من الهجرة، و دعوی کرد که من انباز محمدم- صلی الله علیه و آله و سلم- در نبوت. نامه‌ای به رسول

- (۱). مج، مت: کسی. [.....]
- (۲). مج، مت، وز، مر: قوتی گرفت، لت: قوت گرفت.
- (۳). مج، مت، وز: کنی / کنید.
- (۴). مج، مت، بت، مر: اینکه.
- (۵). مج، مت، لت: داری / دارید.
- (۶). مج، مت، وز: از ایشان.
- (۷). مج، مت، وز، لت: عامر بن مشهور.
- (۸). مج، مت، وز: دو مروان.
- (۹). مر: شوند.
- (۱۰). آج، لب: ملعونان.
- (۱۱). مج، مت، وز: سرای.
- (۱۲). مج، مت، وز، آج، لب، مر: شد.
- (۱۳). مج، مت، وز، مر: مردی مبارک.
- (۱۴). مج، مت، وز، لت: آنگاه.
- (۱۵). مج، مت، وز، مت گفت. [.....]
- (۱۶). مج، مت، وز، لت: اسامه بن زید از.
- (۱۷). مج، مت، وز، آف، لت، آن: با.
- (۱۸). مج، مت، وز: بنی حنیفه، آج، لب، بم، آف، آن: بو حنیفه.
- (۱۹). مج، مت، وز، آج، لب، بم، آف، لت، آن، مر: پیغمبری.

- علیه السلام- نوشت: من مسیلمه رسول الله الی محمد رسول الله، بر دست دو مرد از «۱» یمامه: نام یکی رجال بن نهشل، نام دیگری محکم «۲»، و ایشان از اشراف اهل یمامه بودند، نامه بدادند. رسول- علیه السلام- ایشان را گفت: شما به مسیلمه ایمان داری! گفتند: آری.

رسول- علیه السلام- گفت: اگر نه آنستی «۳» که عادت نرفته است به کشتن رسول، من شما را گردن بفرمودمی زدن. آنکه بفرمود تا جواب نامه بنوشتند: من محمد رسول الله الی مسیلمه الکذاب اما بعد: إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ «۴» و پس از آن به مدتی نزدیک رسول- علیه السلام- بیمار شد و با جوار رحمت خدای رفت و کار مسیلمه قوی شد در عهد ابو بکر، او «۵» خالد ولید را بفرستاد با لشکری تا او را مقهور کردند و او بر دست وحشی غلام مطعم بن عدی کشته شد، که قاتل حمزه بن عبد المطلب بود و پس از آن که کارزاری عظیم برفت.

و وحشی گفت: دو کس بر دست من کشته شدند، یکی بهترین مردمان در جاهلیت من که من کافر بودم و آن حمزه عبد المطلب بود، و یکی مسیلمه کذاب و او شر الناس بود در اسلام.

فرقه سیم «۶» از بنو اسد بودند و رئیس ایشان طلحه بن خویلد بود، و او نیز چون مرتد شد دعوی نبوت «۷» کرد و آخر اینکه سه قوم اینان بودند.

ابو بکر «۸» خالد بن ولید «۹» را بفرستاد با لشکری بسیار و کارزاری کردند «۱۰» و قومی کشته شدند و طلحه «۱۱» بگریخت و به شام شد به حمایت بنی حفنه «۱۲»، ایشان او را با پناه گرفتند. اهل سیر «۱۳» گفتند: پس «۱۴» از آن [اسلام آورد] «۱۵»

[۲- ر]

و حسن اسلامه.

-
- (۱). مع، مت، وز، لت، مر اهل.
 - (۲). مع، مت، وز، لت، مر: محکم بن طفیل.
 - (۳). بم: ندانستی.
 - (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲۸.
 - (۵). مع، مت، وز، لت، مر: خالد بن الولید، مر: خالد بن ولید.
 - (۶). مع، مت، وز، آف، مر: سیوم.
 - (۷). مر: پیغمبری.
 - (۸). اساس رضی الله عنه.
 - (۹). آج، لب: خالد ولید.
 - (۱۰). مع، مت، وز، لت، مر: کارزار کردند. [.....]
 - (۱۱). مع، مت، وز، لت، مر: طلیحه.
 - (۱۲). بم، آف: بنی حقیقه، لت، آن: بنو جفنه.
 - (۱۳). مع، مت، شن.
 - (۱۴). آف: بعد.

(۱۵). اساس ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

صفحه : ۵

و امّا آن هفت گروه که در عهد ابو بکر صدیق مرتد شدند، آن بود که اهل تواریخ روایت کردند «۱» که: چون رسول- علیه السلام- «۲» با جوار رحمت ایزدی انتقال کرد «۳»، جهودان و ترسایان شماتت کردند و منافقان اظهار نفاق کردند و آنچه در دل داشتند از کفر «۴» بر صحرا نهادند، و مردم در هرج و مرج افتادند و قیل و قال بسیار شد و بیشتر عرب مرتد شدند، بنو فزاره «۵» مرتد شدند و عینه بن حصن «۶» بن بدر الفزاری «۷» را رئیس خود کردند و غطفان «۸» مرتد شدند و قره بن سلمه القشیری را رئیس خود کردند و بنو سلیم «۹» مرتد شدند و فجاهه بن عبد یا لیل را رئیس خود کردند و جماعتی از بنو تمیم مرتد شدند و زنی را رئیس خود کردند نام «۱۰» سجاح بنت المیقد «۱۱»، و او دعوی پیغمبری کرد و زن «۱۲» مسیلمه کذاب بود «۱۳»، و گفته‌اند: چون سجاح با خانه مسیلمه شد «۱۴»، مسیلمه او را گفت: «۱۵»

الا قومی الی المخدع فقد هنیء لك المضعج

فان «۱۶» شئت سلقناک و ان شئت علی اربع

و ان شئت بثلثیه و ان شئت به اجمع

فقالته به: اجمع فانه «۱۷» للشّمل اجمع و ابو العلاء المعزی «۱۸» در حق ایشان گوید «۱۹»- چون مسیلمه بانگ نماز کردی و زن پیشنمازی «۲۰»:

(۱). مر: کرده‌اند.

(۲). مر: به.

(۳). لت: رفت.

(۴). لت: به.

(۵). لب، مر: بنو فراره.

(۶). اساس: حصون، مج، وز، مت، مر: حصین، آج، لب، لت، آن: حضور.

(۷). مج، وز: بدن الفزازی، بم، آن، مر: بدر الفزازی.

(۸). لب، آف، مر: عطفان.

(۹). آج، لب بم، آف، آن: بنو سلم. [...]

(۱۰). مج، وز، مت، بم، لت، مر او.

(۱۱). مج، وز، لت، مر: سجاح بنت المنذر، مت: سجاح بنت المنذر، آج: سجاح بنت المنقذ، بم، آف: سجاح بنت المیقد.

(۱۲). لت، مر: به زن.

(۱۳). لت، مر: شد.

(۱۴). مر: رفت.

(۱۵). مر شعر.

(۱۶). مج، وز، مت، آج، لب، آف، لت، آن: و ان.

(۱۷). آج، لب: فان.

(۱۸). وز: ابو العلامه مصری.

(۱۹). آن: گفت.

(۲۰). آف، آن: پیشنهادی کردی، مر بیت.

صفحه : ۶

أُمَّتٌ سَجَاحٌ وَ وَالَاهَا مَسِيلْمُهُ كَذَابُهُ فِي بَنِي الدُّنْيَا وَ كَذَابُ

و جماعتی از بنو کنده مرتد شدند و أشعث «۱» قیس را رئیس خود کردند و بنو بکر بن الوائل «۲» مرتد شدند به زمین بحرین و حطم «۳» بن زید را رئیس خود کردند و خدای تعالی همه را مقهور کرد در روزگار عمر «۴» جبلة بن أیهم «۵» الغسانی مرتد شد و اصحابش، و اخبار ایشان در تواریخ مشهور است و اینکه جایگاه بیش ازین احتمال نکند و عمّار «۶» یاسر گفت و حذیفه بن الیمان و عبد الله عباس - رضی الله عنهم - و باقر و صادق - علیهما السلام «۷» - گفتند: که آیه در اهل بصره آمد.

و ارتداد افتعال باشد من الرّدّ و هو «۸» مطاوع ردّ باشد، يقال: رددته فارتدّ، باز گردانیدم او را باز گشت «۹». و در شرع عبارت باشد از رجوع از اسلام با کفر، و حکم ایشان طرفی گفته شده است.

فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ «۱۰» كما ما «۱۳» حسب حال! گفت: بیار «۱۴» شعر:

وَ كَانَ عَلِيٌّ أَرْمَدٌ «۱۵» الْعَيْنُ يَتَغَيُّ دَوَاءً فَلَمَّا لَمْ يَحْسَمْ مَدَاوِيَا

رماه رسول الله منه بتفلة فبورك مرقيا و بورك راقيا

وَ قَالَ سَاعَطَى الزَّيْأَةُ الْيَوْمَ صَارَمَا كَمَيَّا مَحَبًّا لِلرَّسُولِ مَوَالِيَا

يحب الهی و الاله یحبّه به یفتح الله الحصون الاوابیا «۱۶»

فاصفی بها دون البریة کلها علینا و سمّاه الوزير المواخیا

(۱). مج، مت، وز: اسب.

(۲). آج، لب: عرضه.

(۳). مج، مت، وز، لت، آن، مر: در نگرید.

(۴). مج، مت، وز، لت، مر و.

(۵). آج، لب، بم، مر: برخواست.

- (۶). معج، مت، وز، لت: چشم بر کرد، مر: چشم به کرد.
- (۷). معج، مت، وز، لت، و. [.....]
- (۸). معج، مت، وز: گشاده بود.
- (۹). معج، مت، وز: دستور ده، بم، آف لت، مر: دستور باشد.
- (۱۰). معج، مت، وز: که.
- (۱۱). معج، مت، وز، بم، آف، لت، آن، مر: بی‌تی.
- (۱۲). لت: مر بگویم.
- (۱۳). لت: بز.
- (۱۴). معج، مت، وز، آج، مر گفت، لت: بگو.
- (۱۵). آج، لب: ایرمد.
- (۱۶). آن: الاولیا.

صفحه : ۹

پس اینکه خصلت «۱» محبت من الطرفین بالاتفاق در او حاصل است. دگر «۲» قوله:

أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ، «۳» با مؤمنان ذلول و نرم و سازنده باشد.

در خبر است که: یک روز امیر المؤمنین علی - علیه السلام - در حجره بود و غلامی از آن او بر در حجره نشسته بود. امیر المؤمنین او را آواز داد، او می‌شنید و جواب نمی‌داد. بیرون آمد و گفت: یا غلام آواز من نمی‌شنیدی «۴»! گفت: بلی. گفت: چرا جواب ندادی! گفت: [۳- ر]

برای آن که از تو ایمن بودم. امیر المؤمنین «۵» علیه السلام - شکر گزارد «۶» خدای را «۷»، که مرا چنان کرد که بندگان او، از من ایمن‌اند. ای غلام؟ برو که تو را «۸» آزاد کردم.

و در خبر است که: روزی می‌گذشت در بعضی کویهای «۹» کوفه، زنی سبوی آب بر گرفته بود و می‌برد و می‌گفت: اللهم احکم بینی و بین علی بن ابی طالب، «۱۰» خدایا تو میان من و علی بو طالب حکم کن «۱۱» و زن او را شناخت، امیر المؤمنین پیش او آمد و گفت: ای زن؟ تو را با علی بو طالب «۱۲» چیست! گفت: شوهر مرا به بعضی جایها فرستاده «۱۳» تا مرا اینکه آب می‌باید کشید «۱۴». گفت: ای پرستار، خدای را اینکه سبوی «۱۵» مراده تا من بردارم و علی را بگویم تا کس فرستد و شوهر تو را باز خواند، و سبوی آب برگرفت و با او به در سرای او برد. چون همسایگان او را بدیدند، گفتند: هی؟ رها کرده‌ای «۱۶» تا امیر المؤمنین سبوی آب برداشته است و به خانه تو می‌آورد «۱۷»، گفت «۱۸»:

اینکه امیر المؤمنین است، بدوید و در پای او افتاد و عذر خواست و گفت: زینهار «۱۹»، ای

(۱). معج، مت، وز: جمله.

(۲). معج، مت، وز: ذکر.

(۳). معج، مت، وز: أَعَزَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ

(۴). مت: نشیندی، آن: نمی‌شنوی.

- (۵). لت: امیر، آن علی. [.....]
- (۶). مج، مت، وز، بم، آن، مر: شکر گذارد.
- (۷). مج، مت، وز، لت، مر و گفت سپاس خدای را.
- (۸). مج، مت، وز، لت، مر به اینکه شکر.
- (۹). مج، مت، وز، مر: کوچه‌ها.
- (۱۰). مج، مت، وز، لت، مر بار.
- (۱۱). مج، مت، وز، لت: حاکم تو باش.
- (۱۲). مر: علی بن ابی طالب.
- (۱۳). مج، مت، وز، لت، مر است.
- (۱۴). مج، مت، وز، لت، مر: کشیدن.
- (۱۵). مج، مت، وز، لت، مر: تله.
- (۱۶). مر: رها کردی.
- (۱۷). مج، مت، وز، لت، مر: می آرد.
- (۱۸). مج، مت، وز، لت، مر: او گفت.
- (۱۹). مج، مت، وز، لت، مر: زنهار. [.....]

صفحه : ۱۰

امیر المؤمنین؟ من ترک ادب کردم، و تو را نشناختم، گفت: روا باشد. هر گاه «۱» که تو را کاری باشد یا تقصیری یا حاجتی می‌آی و می‌خواه و التماس می‌کن تا که شوهرت باز آید «۲»، زن گفت: جزاک الله خیرا افضل ما جزى اماما عن رعیتته، و در خبر است که: پس «۳» وفات امیر المؤمنین «۴» - علیه السّلام - ضرار بن عبد الله الضّبّی «۵» در نزدیک معاویّه شد، گفت: ما فعل ابو تراب! چه کرد ابو تراب! گفت:

كان عبدا لله دعاه فاجابه، بنده بود «۶» خدای را خدایش بخواند اجابت کرد. گفت:

صف لی بعض اخلاقه، بعضی اخلاق او مرا وصف کن، گفت: مرا از اینکه عفو کن، گفت: لا بد است گفت: چون «۷» لا بد است بشنو: كان و الله اول «۸» من لّبی «۹» و کبر، و افضل من تقمّص و اعتجر «۱۰» و اکرم من ناحی ربّه و سهر، و اعلم من قرب و نحر، و اجود من تصدّق بایض و اصفر و خیر من اقبل و ادبر، بعد محمّد سیّد البشر. گفت:

او نخستین کسی است که اجابت کرد خدای را و پیغامبر «۱۱» را در ایمان، و فاضلتر کسی که پیراهن «۱۲» در پوشید و کریمتر کس «۱۳» که با خدای مناجات کرد، و عالمتر کس «۱۴» که نحر و قربان کرد، و سخیتر کس «۱۵» که زر و سیم داد و بهتر کس «۱۶» که آمد و شد «۱۷» کرد، پس محمّد مصطفی که بهترین خلقان است.

گفت: زدنی یا ضرار، بیفزای ای ضرار، گفت: كان و الله شدید القوی، بعید المدی یقول فصلا و یحکم عدلا تنفجر الحکمۀ من جوانبه ینطق العلم من نواحیه، لا - یطمع القوی - فی باطله و لا یؤیس الضعیف من عدله و كان و الله یجینا اذا سئلناه «۱۸»، و یلینا اذا دعواناه، و كان فینا کاحدنا، و كان مع قربه و تقرّبه الینا، لا نکلّمه هیبۀ، و لا نبتدیه جلاله، و اشهد بالله لقد رأیته فی بعض مواقفه، و قد ارخی اللیل سدوله، قابضا

- (۱). مج، مت، وز، لت، مر: گه.
- (۲). مج، مت، وز، لت، مر: باز آمدن.
- (۳). مج، وز، لت: از پس، لب: پس از، مر: بعد از.
- (۴). آن علی.
- (۵). مج، مت، وز، لت، مر: ضرار بن عبد الله الضبی.
- (۶). وز، آج، لت، مر: بنده‌ای بود.
- (۷). وز: چرا.
- (۸). مر: اولی.
- (۹). مج، مت: ای، وز: لهی، لب، لت: لبی، مر: صلی.
- (۱۰). اساس: اعجز، با توجه به مج تصحیح شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: پیغمبر.
- (۱۲). مج، مت، وز، لت، مر: پیرهن. (۱۶-۱۵-۱۴-۱۳). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: کسی.
- (۱۷). مج، مت، وز، لت، مر: آمد شد. [.....]
- (۱۸). مج، وز، مت: سأل.

صفحه : ۱۱

علی لحيته، يتلمل السليم، بيكي بكاء الواله «۱» الحزين، يناعي ربّه و يعاتب نفسه، و يقول يا دنيا اليّ تعرّضت ام بي تسوّقت هيهات، هيهات، لا حان حينك، غزى «۲» غيرى، قد أبتك ثلاثا لا رجعة لي اليك، فعمرك قصير، و عيشك حقير، و خطرک يسير. گفت: و الله؟ که مردی سخت قوت بود، دور غایت بود که گفتی سخنش فصل بودی و چون قضا کردی حکمش عدل بودی، حکمت «۳» از جوانب «۴» پهلوهای او بردمیدی و علم «۵» از نواحی او سخن می گفتی، قومی را در باطل طمع نیفکندی، و ضعیف را از عدل خود نومید «۶» نکردی، و در میان او از روی تواضع چون «۷» یکی از ما بودی «۸»، چون «۹» چیزی خواستی «۱۰» بدادی، و چون نخواستی «۱۱» ابتدا کردی [۳-پ]

و چون او را بخواندمی «۱۲» به لئیک جواب کردی «۱۳»، آنکه با آن که چنین نزدیک بودی به ما و تقرّب کردی، ما از «۱۴» هیبت او با او سخن نیارستمی گفت «۱۵» و از جلالت موقع و تعظیم او در چشم ما ابتدا نیارستمی «۱۶» به «۱۷» او، و سوگند می خورم به خدای که دیدم او را در بعضی شبها، شب تاریک شده، که محاسن به دست گرفته بود و بر خویشتن می پیچید و اضطراب می کرد چون مرد مار گزیده و می گریست چون مصیبت رسیده، گاه با خدا مناجات کردی «۱۸»، و گاه با خود عتاب می کرد، و گاه با دنیا خطاب می کرد و می گفت: ای دنیا مرا تعرّض می کنی! یا با من به بازار «۱۹» می کنی؟ هیهات؟ دور باش از من که وقت مباد با من، جز مرا بفریب «۲۰» که من به «۲۱» فریب تو

(۱). مج، مت، وز، مر: واله.

(۲). مج، مت، وز، لت، غیر.

(۳). مج، مت، وز، لت، مر: علم.

- (۴). مج، مت، وز، لت، مر و.
- (۵). مج، مت، وز، لت، مر: حکمت.
- (۶). آج، لب: نا امید.
- (۷-۹). مج، مت، وز، لت، مر: چو.
- (۸). مج، مت، وز: بود.
- (۱۰). مج، مت، وز، لت: بخواستمانی.
- (۱۱). لت، مر: نخواستمانی.
- (۱۲). لت، مر: بخواند مانی.
- (۱۳). لت، مر: جواب دادی.
- (۱۴). مج، مت: به ما، وز: با، لت، مر: ما به. [.....]
- (۱۵). مج، مت، وز، لت، مر: نیارستمانی گفتن.
- (۱۶). مج، مت، وز، لت، مر: نیارستمانی.
- (۱۷). مج، مت، وز، لت، مر: تا.
- (۱۸). مج، مت، وز، لت، مر: می کردی.
- (۱۹). لت: آزار می کنی.
- (۲۰). مج، مت، وز: فریب، لت، مر: فریب ده.
- (۲۱). مج، مت، وز، لت، مر: بر.

صفحه : ۱۲

غزّه «۱» نشوم، طلاق دادم «۲» سه بار طلاق «۳» که بعد از آن «۴» رجعت نباشد که عمرت کوتاه است و زندگانت حقیر است و خطر و مقدرات اندک است. آنگاه چون سخن به اینکه جا رسانید، گریه بر او غلبه کرد و بگریست.

معاویّه گفت که: کان و الله کما ذکر، به خدای که علی (ع) همچنان بود که او گفت. آنگه «۵» گفت: کیف کان حبک له، چگونه دوست داری «۶» او را! گفت:

کحب امّ موسی لموسى، چنان که مادر موسی موسی را «۷»، و اعتذر الى الله من التقصير، و عذر می خواهم خدای را از تقصیر، گفت: کیف کان حزنک علیه، حزن و اندوه تو بر او چون بود! گفت: حزن والدۀ ذبح واحدها فی حجرها، گفت: چون حزن مادری که یک فرزند دارد و در کنارش کشند «۸» لا یرقأ دمعها و لا یذهب حزنها الى یوم القیمه، آب چشمش کم نشود و غمش را کناره نباشد تا قیامت.

اما قوله: أَعَزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ، بر کافران عزیز و صعب و غالب بود، اینکه آن است که در امت کس خلاف نخواهد کردن که وقعات و وفات او در هر موقف چه موقع داشت و چه اثر کرد و هر شجاع که نام او شنید کس را زهره نبود، فکیف طعم او چشیدن و طعن او پیچیدن، همه به تیغ او کشته شدند و به قهر او سرگشته شدند و از بازوی او در خون آغشته شدند، تا راوی خیر گوید: که روز صرح «۹» أسد عویلیم از صف کافران اسب برون زد در خبر است که چهارصد من آهن بر او و بر اسبش بود ترک بر سر نهاده و از بالای آن سنگی بسفته بود و چون مغفری کرده و رمحی چهل گز به دست گرفته و در میدان مبارزات اسب را نورد می داد و اینکه بیتها می گفت «۱۰»:

و جرد شعال و زعف مذال و سمر عوال بایدی رجال

کاساد دیس و اشبال خیس غداة الخمیس بیض صقال

- (۱). مج، مت، وز، لت، مر: راست.
- (۲). آج، لب: داده‌ام.
- (۳). مج، مت، وز، لت، مر: طلاق بریده.
- (۴). مج، مت، وز، لت: چنان کم با تو، مر: چنانکه با تو.
- (۵). وز، لت، مر او را.
- (۶). مج، مت، وز، لت، مر: دوست داشتی.
- (۷). مج، مت، لت، مر: داشت، وز: دوست داشت. [.....]
- (۸). مج، مت، وز، لت، مر: اوش بکشند.
- (۹). مج، مت، وز، لت: مر: صوح، وز: صبح، آج: صریح، لب: صریح.
- (۱۰). مج، مت، وز، مر شعر.

صفحه : ۱۳

تجید الضراب و حرّ الرقاب أمام العقاب غداة التزال

تکید الکنوب و تجری الهوب و تروی الکنوب دما غیر آل

چون مرد را بدیدند و آواز او بشنیدند از او بترسیدند و از مبارزت او بر میدند کس پیش او نیارست رفتن، و از «۱» معروفان یکی گفت: و الله إن لسانه هایل فکیف سنانه، و الله که زبانش هایل است سنانش چون باشد «۲». رسول - علیه السلام - بر یک یک عرض «۳» می کرد مبارزت او کس رغبت نمی کرد تا گفت:

من له و له الامامة من بعدی،

کیست که پیش او رود و از پس من، امامت او را [باشد] «۴»: چون کسی «۵» رغبت نکرد، امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: یا رسول الله مرا دستور باشی «۶» که پیش او روم! گفت: جز تو کس «۷» پیش «۸» او نرود و با او مقاومت نکند. آنگاه او را پیش خود خواند و به دست خود عمامه در «۹» سر او بست و او را گفت:

سر علی برکة الله فی حرز من امان الله، علی ثقة بنصر الله.

او پیش اسد عویلیم رفت یک دو بار با هم بگشتند یک بار امیر المؤمنین علی - علیه السلام - تیغ بر بالای سر برد درقی «۱۰» داشت از آهن در سر کشید او تیغ بر میان درقه زد، درق ببرید و سنگ ببرید و خود آهن ببرید و سر و پیشانی «۱۱» [۴-ر]

و کام و دهن و ذقن و گردن و سینه و شکم و کمر بست «۱۲» تا «۱۳» مرد را بر طول به دو نیم کرد، آنگه به تیغ «۱۴» سرش از تن جدا

کرد به دو نیمه و پیش رسول فرستاد. رسول- علیه السلام- تکبیر فتح کردند و شادمانه شدند و مسلمانان شاد شدند و او از آن جا برگشت منصور و مظفر، می آمد خرامان و اینکه بیتها می گفت:

ضربته بالسيف وسط الهامة بشفرة صارمة هدامة

فبتكت من جسمه عظامه و بينت من انفه ارغامه

-
- (۱). مج، مت، وز، لت، مر جمله.
 - (۲). مج، مت، وز، لت: باد.
 - (۳). مج، مت، وز، لت: عرضه.
 - (۴). اساس ندارد، با توجه به مت، بم، مر افزوده شد.
 - (۵). مج، مت، وز، لت: کس.
 - (۶). آج، لب: دستوری باشد، بم، آف: دستور باشد، لت: دستور ده، مر: دستوری ده.
 - (۷). آج، لب، مر: کسی.
 - (۸). لت: نزد.
 - (۹). مج، مت، وز: بر.
 - (۱۰). مج، مت، وز، لت، مر: درقه‌ای.
 - (۱۱). مج، مت، لت، مر بینی. [.....]
 - (۱۲). آن: وشت.
 - (۱۳). مج، مت، وز، لت، مر: تا، آج، لب، بم: آن.
 - (۱۴). مج، مت، وز، لت، مر از او برکشید.

صفحه : ۱۴

انا على صاحب الصمصامة و صاحب الحوض لدى القيامة

اخى نبى الله ذو العلامة قد قال اذ عممني العمامة

نت الذى بعدى له الامامة

گفت: برادر من که رسول رب العزة است به وقت آن که مرا عمامه در سر بست گفت: امامت تو را، عمامه کرامت بر سرش «۱» نهاد و طوق امامت در گردنش افکند، گفت: عمامه بستان عاجلا و امامت آجلا، عمامه از من و امامت از خدا عمامه به صلت و امامت به خلعت «۲»، عمامه به تقدمه امامت به تکرمه، عمامه به اتفاق و امامت به استحقاق چون به اینکه سر حمایت دین به دست تو باشد به آن سر رعایت دین به قلم تو باشد «۳». چون به آغاز تقویت اسلام از تو است، به انجام تربیت آن هم به تو باشد. امروزت «۴» رایت و

عمامه و فردات ولایت و امامت. اینکه به مقدمه بستان و بنشان دار که بر اثر اینکه آیت ولایت رسد، که: **إِنَّمَا وَجَّهْتُكُمُ اللَّهُ،** تو در باب جهاد مجاهده کن و با اعدای دین مکابده کن و دین مرا بیارا و «۵» جلوه کن «۶» که تا به مکافات اینکه تو را به بازو جلوه کنم «۷» امروزت روز هریر است تا فردا که روز غدیرت باشد اینکه معامله را پیش از آن به ثنا مقابله کنم که: **يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ،** گفت: آنان که آیات «۸» در حق ایشان است، او نه از بیگانگان بل از خویشان است بر مؤمنان «۹» ذلول است مر کافران را مذل است رسول مرا شاهد است و در دین من مجاهد است به ملامت لایمان مبالات نکند از کس دامنش نگیرد، گفت کسی «۱۰» حجابش نشود، آن که از تیغ ابطال نترسد، از ملامت جهال کی اندیشد تو بر سر ملامت می باش که او بر ره سلامت است و بر طریق استقامت است و بر عزم ادامت و استدامت است.

(۱). مج، مت، وز، آج، لب: سر.

(۲). مج، مت: خلقت.

(۳). مج، مت، وز، مر: باید.

(۴). مج، مت، وز: امروز.

(۵). مج، مت، وز: به بازو.

(۶). وز: کنم.

(۷). مج، مت: بم، آف، لت، آن: تا نه پس به مکافات اینکه تو را به بازو جلوه کنم.

(۸). وز، لت، مر: آید.

(۹). مر: مؤمنات، مت را.

(۱۰). آج، لب: که.

صفحه : ۱۵

قوله: **يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ،** اینکه وصف هم بدو «۱» لایق است برای آن که باتفاق آن جهاد که او کرد و بذل جهد و افراغ طاقت در قتال دشمنان دین در وقایع «۲» از کس روایت و حکایت نکردند و آن را به شرح حاجت نیست چه به اجماع و اتفاق از آن مستغنی اند و امیرا قتال او در عهد رسول با کافران و از پس او باطغات و بغات مشهورتر است از حدیث ابو موسی اشعری «۳» و حدیث خالد بن ولید «۴» و رسول- علیه السلام- در حیات خود او را به آن خبر داد و گفت آن که:

ستقاتل الناکثین و القاسطین و المارقین

، گفت: تو با اینکه سه گروه کارزار کنی: از ناکثان و ایشان «۵» اهل بصره بودند و قاسطان، معاویه و اهل شام بودند و مارقان، خارجیان بودند از قوم او که بر «۶» او بیرون آمدند پس از حکمین و قصه آن در تواریخ و اهل سیر مشهور است و چون به آن «۷» رسیم «۸» که لایق اینکه حال باشد، بود که طرفی گفته شود.

دگر رسول- علیه السلام- گفت:

منکم من یقاتل علی تأویل القرآن کما قاتلت علی تنزیله

، از شما کسی باشد که قتال کند بر تأویل قرآن چنان که من قتال کردم بر تنزیلش! ابو بکر گفت «۹»، انا ذا یا رسول الله، قال لا، من باشم آن کس «۱۰» گفت: نه، عمر گفت «۱۱»: من باشم، گفت: نه،

و لکن خاصف النعل فی الحجره

، و لکن آن است که نعل من می دوزد «۱۲» در حجره، چون نگاه کردند امیر المؤمنین علی را- علیه السلام [۴-پ]

دیدند که از حجره برون «۱۳» آمد و نعل رسول- علیه السلام- به دست گرفته، کان للنعل خاصفا و کان النبی لمدحه واصفا، او نعل پای رسول می پیراست و رسول- علیه السلام- تاج سر او می پیراست، و الایادی قروض. پس هر که «۱۴» آیت را تأمل کند اوصافی که آیت بر او مشتمل است داند که به هیچ [کس] «۱۵» از صحابه

(۱). مع، مت، وز، لت، مر: به او. [.....]

(۲). مت: واقع.

(۳). مع، مت، وز: الشعری.

(۴). مع، مت، وز، لت، مر: خالد بن الولید.

(۵). مع، مت، وز، لت، مر در قتال.

(۶). آج، لب: با.

(۷). مع، مت، وز، لت، مر: جای.

(۸). مت: دهیم.

(۹). اساس رضی الله عنه.

(۱۰). مع، مت: اینکه کسی.

(۱۱). اساس، آن رضی الله عنه.

(۱۲). مع، مت، وز، لت، مر: می پیراید.

(۱۳). مع، مت، وز، لت، آف، آن، مر: بیرون.

(۱۴). مع: پس آیه هر که را، مت: پس در آیت هر که.

(۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مع افزوده شد. [.....]

صفحه : ۱۶

رسول- علیه السلام- لایق نیست مگر با «۱» امیر المؤمنین علی- علیه السلام. پس حمل کردن بر او واجب باشد.

و مورد آیت چنانستی که گروهی از سر تحکم و تعدر «۲» گفتند ما می برویم عجب از آن نامده که گوید بخواهم رفتن «۳»، در حق کسی صورت بخواهد بستن «۴» که او آمده باشد فاما نیامده چگونه رود و اعتبار به ظاهر حال نیست «۵» به مآل است از اینکه جا «۶» گفت رسول- علیه السلام-

«۷» لا تعجبوا بعمل عامل حتی تنظروا «بم یختم له

، عجب مدارید «۸» از عمل عاملی و کار «۹» کاردانی «۱۰» تا بنگر «۱۱» که خاتمه او بر چه خواهد بودن، حقیقت بدایت او از نوشته خاتمه او بر توانی خواند «۱۲» اگر به آخر برود بدانند که به اول نیامده است که اینکه راهی است که هر که در او به مقصد رسید مقصود بیافت از او برگشتن صورت نبندد. از اینکه جا گفتند [اهل معنی که: الذین رجعوا إنما رجعوا من الطريق لا من الصدیق و لو وصلوا ما انفصلوا]

گفتند: «۱۳» آنان که برگشتند از ره برگشتند نه از مقصود چه اگر هیچ اتصالی «۱۴» یافته بودند انفصال نکردند. حق تعالی گفت: اینکه درگاه نه آن جای «۱۵» است که بر او تحکم شما پیش «۱۶» شود اگر شما بروی «۱۷» بروی که رفته بهی «۱۸» رفتی رفته به، و روی نهاده به سفر آن که از حضرت «۱۹» رود «۲۰» به سفر رود آن که از حضرت «۲۱» برود «۲۲» به مصحف سفر رود شما بروید

- (۱). مت: به.
- (۲). وز، لت: تعزّر، مر: تعزّر.
- (۳). آف: نخواهم رفتن.
- (۴). مع، مت، وز، لت، مر: صورت بندد، آج، لب: نخواهد بستن.
- (۵). مع، مت، وز، لت، مر: نظر.
- (۶). آج، لب، آف، آن: آن جا.
- (۷). مع، مت، وز، لت، مر: تنظروا.
- (۸). آف: ندانید.
- (۹). آج، لب: کارزار.
- (۱۰). مع، مت، وز، لت، مر: کارداری.
- (۱۱). مع، مت، وز، مر: بنگرید، آج، لب، لت، آن: بنگری، آف: بنگرد.
- (۱۲). مع، مت، وز، لت، مر: خواندن.
- (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۴). مع، مت، وز: اتصال. [...]
- (۱۵). مع، مت، وز، مر: چنان.
- (۱۶). آف، آن: پیش.
- (۱۷). مت، آج، لب، بروید.
- (۱۸). آج، لب، لت: بهید.
- (۱۹). مع، آج، لب، آف، آن، مر: حضر.
- (۲۰). مع، مت، وز، آج، لب، آف، لت، آن، مر: برود. ۲۱. مر: حضر.
- (۲۲). آف، آن: رود.

صفحه: ۱۷

که من به بدل شما قومی «۱» آرم که صفت ایشان عکس صفت شما باشد چندان که در شما عداوت است در ایشان محبت باشد چون ایشان را با من محبت باشد مرا در حق ایشان به اضعاف آن محبت باشد و محبت خود چیزی است که از یک طرف صورت نبندد «۲» عجب آن که «۳» در حق ایشان از من همه مصحف محبت باشد، اعنی محنت به محنت از محبت من بر «۴» نگردند و به بلا روی از من برنتابند چو محب من باشند «۵» محبوب من شوند و چون دوستی در حق من باخلاص دارند دوستان مرا دوست دارند و دشمنان مرا دشمن دارند، با دوستان من ذلول و نرم باشند و با دشمنان من صعب و درشت باشند، چنان که در ذکر آیت وصف

کرد ایشان را: أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ «۶» يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، در محلّ جرّ است برای آن که صفت قوم است، و التّقدیر: مجاهدین فی سبیل الله غیر خائفین ملامه لائم و «لائم»، بر نکره برای ابهام گفت، یعنی هر ملامت گو که باشد. ذلک فضل الله یؤتیهِ مَنْ یَشَاءُ، اینکه فضل و نعمت خدای است تا به آن کس دهد خدای تعالی که خواهد یعنی آن که به اینکه پایه و منزلت برسد نرسد جز به توفیق و الطاف او و او به آن متفضّل است آن بر او از خدای تعالی فضلی باشد و آن فضل به آن کس کند که «۱» خواهد و به آن خواهد که کند که اهلیت و صلاحیت آن دارد چه حکمت اینکه واجب کند. و الله واسع علیهم خدای تعالی فراخ عطاست، بخل نکند به عطا و لکن علیم است و دانا جز بر وفق حکمت و صلاح نفرماید کردن.

إِنَّمَا وَثِقُكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ، الاية. خلاف کردند در سبب نزول آیه و آن که در حقّ که «۲» آمد، بعضی گفتند در عبادۀ صامت «۳» و عبد الله بن ابی سلول «۴» آمد چنان که اشاره کرده شد در آیت مقدّم و بعضی گفتند در عامۀ مؤمنان و مراد به راکعون «۵» خاضعون است و جماعتی بسیار از صحابه چون أبو ذرّ الغفاری و جابر بن عبد الله الانصاری و عبد الله بن العباس و ابو رافع مولی رسول الله و عمّار بن یاسر و عتبه بن ابی حکیم «۶» و غالب بن عبد الله و غیرهم، و از مفسّران «۷» مجاهد و سدّی و علی بن الحسین المغربی و محمّد بن جریر الطبری - امام اصحاب الحدیث - و علی بن عیسی رمانی - و او معتزلی است.

گفتند آیت در امیر المؤمنین علی آمد که در رکوع انگشتی به سائل داد و بر اینکه، اجماع اهل بیت «۸» است، و ثعلبی مفسّر اصحاب الحدیث در تفسیرش اینکه خبر به اسناد بیاورد، از اعمش عن عبایه «۹» الاسدی از عبد الله عباس «۱۰» که او گفت: من سالی از سالها به مکه حاضر بودم بر کنار زمزم نشسته بودم و خلقی عظیم بر من جمع شده و

(۱). مج، مت، وز، لت، مر او.

(۲). مج، مت، وز: کی.

(۳). آف: عباد صامت.

(۴). مج، مت، وز: عبد الله بن ابی بن سلول. [...]

(۵). آج، لب، لت و.

(۶). مج، مت: عتبه بن ابی سهیم، وز: عتبه بن ابی لهیم.

(۷). مج: فقران.

(۸). مج، مت، وز، لت، مر: اهل البیت.

(۹). آج، عتابه.

(۱۰). مر: عبد الله بن عباس.

صفحه : ۲۰

من حدیث روایت می کردم از رسول - علیه السلام - مردی بیامد لثام بر بسته و در برابر من بنشست هر گه من گفتم: قال رسول الله، او گفت: قال رسول الله، هر گه که من خبری روایت کردم، او خبری روایت کرد، من او را گفتم: به خدای بر تو که بگوی تا تو کیستی که من تو را نمی شناسم! او لثام [۵- پ]

باز کرد و روی به قوم کرد و گفت:

الا- من: عرفنی فقد عرفنی و من لم يعرفنی فاننا جندب بن جناده البدری ابو ذرّ الغفاری سمعت رسول الله - صلی الله علیه - و آله

بهاتین و الّا فصمتا و رأیت بعینی» و الّا فعمیتا یقول: علی قائل البررة و قاتل الکفرة منصور من نصره و مخذول من خذله»
گفت: هر که مرا شناسد خود شناسد و هر که مرا نشناسد، من جندب بن جنادة البدری ام ابو ذر غفاری از رسول خدا «۱» شنیدم به اینکه گوشها و اگر نه چنین است کرباد و به اینکه چشمها دیدم و الّا کور باد که می گفت: علی پیشرو ابرار است و قاتل کفار است، ناصر او از قبل خدا «۲» منصور است و خاذل او مخذول. آنگه گفت: «۳» با رسول خدای نماز بکردیم «۴» نماز پیشین سائلی «۵» در مسجد سؤال کرد. کس او را چیزی نداد سایل دست برداشت و گفت: «۶» گواه باش که در مسجد رسول تو سؤال کردم کس «۷» مرا چیزی نداد. علی «۸» نماز می کرد به رکوع در بود، اشاره کرد به انگشت به سایل و انگشت برداشت تا سایل انگشتی از انگشت او برون کرد «۹»، و گواهی دهم که انگشتی در دست راست داشت و رسول - علیه السلام - می نگرید چون علی «۱۰» (ع) انگشتی بداد و سایل خشنود شد، رسول - علیه السلام - سر سوی آسمان کرد و گفت:

اللّٰهُمَّ اِنَّ اَخِي مُوسَى سَأَلَكَ فَقَالَ: رَبِّ اشْرَحْ لِي صِدْرِي وَ يَسِّرْ لِي اَمْرِي وَ اَحْلِلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي وَ اجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ اَهْلِي هَارُونَ اَخِي اشْدُدْ بِهِ اُزْرِي وَ اشْرِكْ فِي اَمْرِي
فانزلت فيه قرانا ناطقا، سنشد عضدك باخيك و نجعل لكما سلطانا

(۱). مع، مت، وز، مر جل جلاله.

(۲). مع، مت، وز، آن: خدای.

(۳). مع، مت، وز، آج، لت یک روز

(۴). مع، مت: نماز می کردیم، وز: نماز می کردم، مر: نماز کردیم.

(۵). آن: سائل.

(۶). مع، مت، وز، آج، لت، مر بار خدایا.

(۷). آج: کسی.

(۸-۱۰). مر علیه السلام. [...]

(۹). مع، مت، وز، لت، مر: بگرفت، آج، لب: بیرون کرد.

صفحه : ۲۱

الله فلا یصلون الیکما بایاتنا، و انا محمّد نبیک و صفییک اللهم فاشرح لی صدري و یسر لی امری و اجعل لی وزیرا من اهلّی علیا اشدد به ظهري {

گفت: بار خدایا موسی تو را دعا کرد و از تو اینکه حاجت خواست بار خدایا؟ دل من تو روشن گردان و کار من آسان گردان و بند از زبان من بردار تا مردمان سخن من بدانند، و مرا وزیر کن از اهل من هارون که برادر من است پشت من «۱» به او قوی کن و او را با من در کار من شریک کن. تو بار خدایا «۲»؟ در کار «۳» او قرآن فرستادی و دعایش به اجابت مقرون کردی و گفتم: سنشد عضدک باخیک و نجعل لکما سلطانا «۴» - الایة.

بار خدایا من پیغامبر توام «۵» گزیده «۶» توأم از تو همین «۷» می خواهم بار خدایا دلم روشن گردان و کارم آسان گردان و مرا از اهل من وزیر کن علی بو طالب «۸»، پشت من به او قوی دار اینکه دعا تمام نکرده بود که جبرئیل آمد «۹» گفت: بخوان، گفت: چه خوانم! گفت: انما وئیکم الله و رسوله و الذین آمنوا الذین یقیمون الصلاة و یؤتون الزکاة و هم راکعون.

امّا از طریق جابر عبد الله انصاری «۱۰» او روایت کند «۱۱» که: یک روز رسول - علیه السلام - در مسجد نماز می کرد نماز پیشین

بگزارد» (۱۲) و پشت باز داد ساعتی، اعرابی از میان قوم برخاست، اثر فقر بر وی پیدا و روی به رسول - علیه السلام - کرد و اینکه بیتها انشاد کرد: (۱۳)

اتیتک و العذراء تبکی برئه و قد ذهلت امّ الصّبی عن الطّفل

و اخت و بنتان و امّ کبیره و قد کدت (۱۴) من فقری اخلط فی عقلی

و قد مسنی عری و ضرّ وفاقه و لیس لنا ما ان یمرّ و ما یحلی

و ما المنتهی الا الیک مفرّنا و اینکه مفرّ الخلق الا علی الرّسل

(۱). آج، لب: مرا.

(۲). معج، مت، وز، لت: مر خدای.

(۳). معج، مت، وز، لت، مر: باب.

(۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۳۵.

(۱۴-۵). بم آف، مر: برگزیده.

(۶). مر: اینکه.

(۷). معج، مت، وز، مر: علی ابو طالب.

(۸). سوره المائدة (۵) آیه (۵۵).

(۹). آج، لب، آن، مر: جابر بن عبد الله انصاری.

(۱۰). لت: گفت.

(۱۱). معج، مت، وز، بم، مر: بگذارد.

(۱۲). معج، مت، وز، مر: شعر.

(۱۳). معج، مت، وز، لت، مر: کدت. [.....]

صفحه : ۲۲

رسول - علیه السلام - گفت: کیست که او را چیزی دهد و ضامنم من او را به درجه‌ای که نزدیک باشد به «۱» درجه من و ابراهیم خلیل! اعرابی برگردید هیچ کس او را چیزی نداد. امیر المؤمنین علی - علیه السلام - در زاویه مسجد نماز نوافل می کرد در رکوع بود انگشتی «۲» برداشت تا اعرابی انگشتی از انگشت او بیرون کرد «۳»، با «۴» انگشتی فرو نگرید نگینی گرانمایه بر او بود، شادمانه شد «۵» اینکه بیتها بر خواند:

ها انا مولی لآل یاسین ارجو من الله اقامه الدین

هم خمسة فی الانام کلهم لانهم فی الوری میامین
و جبرئیل آمد- علیه السلام- و اینکه آیت آورد: **إِنَّمَا وَرِثَكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ** «۶»، و بر رسول خواند. رسول- علیه السلام- اعرابی را
گفت: کیست آن که تو را چیزی داد! گفت:
برادر و پسر عمّت علیّ بو طالب «۷». رسول- علیه السلام- گفت:
هنيئاً لك يا عليّ

گوارنده باد تو را به آن «۸» درجه که نزدیک است به درجه من و ابراهیم خلیل، آنکه چون صحابه آن دیدند هر کس که انگشتی
داشت «۹» بداد تا در خبر است که اعرابی «۱۰» چهار صد انگشتی در آن روز بدادند اعرابی شادمانه شد و دانست که آن هم از
برکت امیر المؤمنین- علیه السلام- است اینکه بیتها انشاد کرد:

انا مولى لخمسة نزلت فيهم السور

أهل طه و هل اتى فاقروا تعرفوا الخير

و الطواسين بعدها و الحواميم و الزمر

انا مولى لهؤلاء عدو لمن كفر

و حسان بن ثابت حاضر بود خواست تا او را نیز در اینکه میدان شوطی بود، اینکه بیتها انشاد کرد:

علیّ ولیّ المؤمنین اخو الهدی و افضل ذی نعل و من کان هادیا

(۱). معج، مت، وز، مر: از.

(۲). معج، مت، وز، آف، لت، مر: انگشت.

(۳). معج، مت، وز، لت، مر: بگرفت.

(۴). معج، مت، وز، آف، لت، آن، مر: به.

(۵). مر و.

(۶). معج، مت، وز، لت، مر الآية.

(۷). وز: ابو طالب.

(۸). معج، مت، وز: باز.

(۹). معج، مت، وز، لت، مر آن روز.

(۱۰). معج، مت، وز، لت، مر را.

و اوّل من ادّی الزّکوّة بکفّه و اوّل من صلّی و من کان زاکیا

فلما اتاه سائل مدّ کفّه الیه فلم یبخل و لم یک خافیا»^(۱)

فدس»^(۲) إلیه خاتما و هو راکع و ما زال اوّاهها الی الخیر داعیا

فبشّر جبریل النبیّ - محمّدا بذاک و جاء الوحی فی ذاک صاحبیا»^(۳)

طاووس روایت کرد از عبد الله عباس و کسی از او پرسید اینکه آیت که چه معنی دارد و در که آمد»^(۴)! گفت: آیت در»^(۵) علی بو طالب»^(۶) و معنی آیت آن است که: فرمان و ولایت خدای راست و کس را با خدای»^(۷) در آن شرکت نیست از مخلوقان»^(۸)، و از خدای گذشته فرمان و ولایت رسول راست، و کس را در آن با او شرکت نیست از مخلوقان. و از رسول - علیه السّلام - گذشته، فرمان و ولایت علی بو طالب»^(۹) راست و کس را با او در آن شرکت نیست از مخلوقان»^(۱۰) و رسول - علیه السّلام - به اینکه آیت احتجاج کرد.

کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عباس که او گفت سبب نزول آیت آن بود که: عبد الله سلام و جماعتی از اُحبار یهود»^(۱۱) که ایمان آورده بودند گفتند: یا رسول الله؟ آنان که خویشان ما بودند از ما تبری کردند برای آن که ما به تو ایمان آوردیم و ما تنها مانده ایم و از خانه ما تا مسجد تو مسافت دور است و ما مستوحش می شویم از آن که کس با ما اختلاط نمی کند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد برای تسلیت ایشان و گفت: اگر شما را ولایت و دوستی جهودان نیست خدای تعالی ولی شماسست و پیغامبرش و آن مؤمنان»^(۱۲) که نماز کنند و زکات دهند و ایشان راکع باشند، و در آن روز امیر المؤمنین علی»^(۱۳) در رکوع انگشتی به سائل داده بود.

(۱). مج، مت، وز، لت، مر: حافیا. . مج، مت: صافیا، وز، بم، آف، آن: حافیا، لت، مر: جافیا.

(۲). اساس، وز: قدس، با توجه به مج و مت تصحیح شد.

(۳). لت، مر: ضاحیا.

(۴). مج، مت، وز: آمده است. [.....]

(۵). مج، مت، وز حق.

(۶-۹). مت، مر: ابو طالب.

(۷). آج، لب، بم، آن، او، مر تعالی.

(۸-۱۰). مج، مت، وز، آن: مخلوقات.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: جهودان.

(۱۲). مج، مت، وز، لت، مر: مومنانی.

(۱۳). مج، مت علیه السّلام.

و اینکه آیت آمد، و رسول- علیه السلام- آیت بخواند- سائل بخواند سائل را پرسید که: تو را که چیزی داد! گفت: آن جوان که در نماز است. گفت: در چه حال بود از نماز، گفت: در رکوع، رسول- علیه السلام- شادمانه شد و دانست که [آیت] «۱» در علی آمد. حسان بن ثابت حاضر بود، چون شادی رسول دید خواست تا تقریبی کند اینکه بیتها انشاد کرد:

ابا حسن «۲» افدیک «۳» نفسی و مهجتی «۴» و کل بطیبی «۵» فی الهدی و مسارع «۶»

ایذهب مدحی ذا المخبر «۷» ضایعا و ما المدح فی حب «۸» الاله بضایع

و انت الذی اعطیت اذ کنت راکعا اقول فدتک «۹» النفس یا خیر راکع

فانزل «۱۰» فیہ الله «۱۱» خیر ولایه فینها فی محکمات الشرایع

و ابو بکر مردویه «۱۲» الحافظ در کتاب فضائل «۱۳» بیاورد و او از جمله ائمه «۱۴» اصحاب حدیث است اینکه حدیث به چند طریق مختلف از جماعت بسیار از صحابه و اینکه بیتها بیاورد آن جا: «۱۵»

اوفی الزکوة مع الصلوة اقامها و الله یرحم عبده الصابرا «۱۶»

من ذا بخاتمه تصدق راکعا و أسرّه فی نفسه اسرارا

من کان بات علی فراش محمّد و محمّد یسری و ینحو الغارا «۱۷»

من کان جبریل یقوم یمینه فیها و میکال یقوم یسارا

من کان فی القرآن سمی مؤمنا فی تسع آیات جعلن کبارا

و صاحب «۱۸» دو بیت گوید:

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۲). مر: حسنی.

(۳). مج، مت، وز: تفدیک، مر: نفدک.

(۴). آن: بهجی.

(۵). لت، مر: مطی.

(۶). وز: مشارع، آج، لب، آف، آن مشارعی.

(۷). مج، مت، لت: المخبر. [.....]

- (۸). مع، مت، وز، لت، مر: جنب.
- (۹). مت، وز، آج: فدیك، لت، بم: فدیك.
- (۱۰). وز: لا نزال.
- (۱۱). مت، مر: الله فيه، آج: فيك الله.
- (۱۲). مر: مردود.
- (۱۳). لت: در حاشیه آورده الفضائل.
- (۱۴). مت، آج، لب، آن: ایمه
- (۱۵). مت، اینکه جا، مع، مت، مر شعر.
- (۱۶). مع، مت: الصارا، وز، آج، لت، مر: الصبارا.
- (۱۷). اساس: بیت.
- (۱۸). وز: در حاشیه بن عبّاد.

صفحه : ۲۵

و لما علمت بما قد جنيت «۱» و اشفقت من سحق العالم

نقش شفیعی علی خاتمی اماما تصدق بالخاتم
ترجمتها «۲» شعرا «۳»:

چون جرم خویش دیدم و ترسیدم از خدا راندم بسی ز دیده به رخسار بر دموع

نام شفیع خود به نگین بر نوشتم آنک انگشتری خویش ببخشید در رکوع
و آیت دلیل است بر امامت امیر المؤمنین - علیه السلام - و وجه استدلال «۴» آن است که خدای تعالی اثبات ولایت کرد «۵» خود را
به لفظ إنّما و فایده او إثبات الشیء و نفی ما سواه است، چنان که کسی گوید: إنّما العالم فلان، یعنی هو العالم لا غیر، و إنّما لك
عندی درهم، معنی آن است که: ليس لك علیّ ألا درهم «۶».

و لست با الأكثر منهم حصی و إنّما العزّة للكائر

و مراد آن است که عزّت نبود آن را که کائر نیست، و قوله: إنّما الله إله واحد «۷»، معنی آن است که: لا اله الا الله الواحد، و برای
آن چنین آمد که «إنّ» تأکید اثبات را باشد و «ما» اگر چه کافه است شمه‌ای از نفی در او مانده است برای آن که اصل او چون
حرف باشد نفی را بود پس صورت نیست که یک چیز را نفی کند «۸» و اثبات به یک جای و نخواستند که ما را از فایده فرو
گزارند «۹» گفتند اثبات چیز «۱۰» را باشد و نفی ما سواه را، پس حق تعالی به لفظ إنّما اثبات کرد ولایت خویشتن، و لفظ [ولی] «۱۱»
اولی فایده دهد به دلالت قولهم فلان ولیّ هذا الأمر، أى اولی به من غیره و هو ولیّ الطفل و ولیّ الدّم و ولیّ النکاح و منه الخبر «۱۲»
لا نکاح الا بولیّ مرشد و شاهدی عدل، مراد به ولیّ در اینکه همه مواضع اولی است

- (۱). مج، مت، وز، لت: جنیت، مر.
- (۲). مج، مت: اینکه بیت را کسی ترجمه گفت، وز: اینکه دو بیت را کسی ترجمه گفت، لت: اینکه دو بیت را کسی ترجمه‌ای می گفت.
- (۳). مج، مت، وز شعر. [.....]
- (۴). مج، مت، وز، لت، مر از.
- (۵). آج، لت: کرده.
- (۶). مج، مت، وز، لت و قال الشاعر.
- (۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۱.
- (۸). وز، لت: نفی کنند.
- (۹). مج، مت، آج، لب، آف، لت، آن: فرو گذارند.
- (۱۰). وز، لت: خبر.
- (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد.
- (۱۲). مج، وز، مت، لت، مر عنه.

صفحه : ۲۶

و قال «۱» الکمیت «۲»:

و نعم ولی الأمر بعد ولیه و منتجج التقوی و نعم المؤدب
فلان ولی عهد المسلمین ای اولی بهم.

و

قال- علیه السلام - ایما امرأة نکحت بغير اذن ولیها فنکاحها باطل.

و قوله تعالی حکایه عن زکریا- علیه السلام: فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرْتَبِي «۳»، ای اولی الناس بمیراثی.
و میرد گفت: الولی و المولی و الاولی و الاحق بمعنی واحد و آیه خطاب است جمله مکلفان را «۴»، اِنَّمَا وَرِثِكُمُ اللّٰهُ و رسول «۵»-
علیه السلام- داخل است در خطاب و امام داخل است در او برای آن که ولایت خدای تعالی بر همه خلقتان ثابت است، چون گفت:
و رَسُولُهُ رسول علیه السلام از ولایت خود بیرون شد چه ولایت کسی بر نفسش ثابت نباشد لاعتبار [۷-ر]

الرَّتْبَةُ «۶». بین المولی «۷» و المولی علیه چون گفت:

و الَّذِينَ آمَنُوا، رسول- علیه السلام- ازین خطاب بیرون شد به حجت اجماع و امام بیرون شد به اعتبار رتبه «۸» چنان که در حق رسول- علیه السلام- و حق تعالی اگر چه ذکر نام [خود] «۹» و ذکر رسول مصرح کرد ذکر امام مصرح نکرد و لکن به وصف به جایی رسانید که جاری مجرای مصرح بود گفت: ولی شما که مکلفانید و مخاطبید به خطاب من، خداست تعالی «۱۰» و او اولیتر است به شما از شما که فرمان او بری و طاعت او را انقیاد کنید «۱۱» و از او برگرفته به «واو» عطف که معنی او اشتراک «۱۲» الثانی فی حکم الاول باشد، و رسول خدای به شما اولیتر است و در باب ولایت و اولیتری حکم او حکم خداست- عزّ و جل- در افتراض

طاعت، و از او فرو دهم به «واو» عطف

- (۱). مر: شاعر.
- (۲). معج، مت، وز شعر.
- (۳). سوره نساء (۱۹) آیه ۵-۶.
- (۴). معج، مت، وز، فی قوله.
- (۵). معج، وز، مت، لت و رسوله. [.....]
- (۶). اساس، بم: الروئیة، آج، ریته، با توجه به معج، مت، وز تصحیح شد.
- (۷). معج، وز، مت، آج، لب: الولی، لت، مر: الوالی.
- (۸). اساس، آج، لب، آف: ریئه، با توجه به معج، مت، وز، لت تصحیح شد.
- (۹). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد.
- (۱۰). معج، وز، مت، مر: جلّ جلاله.
- (۱۱). معج، وز، مت، کنی / کنید.
- (۱۲) آج، لت، آن: اشتراک.

صفحه : ۲۷

مؤمنانی که وصف ایشان آن است که نماز کنند و زکات دهند در آن حال که راکع باشند، و اینکه «واو» فی قوله: وَهُم رَاكِعُونَ، باتفاق «واو» حال است.

و اجماع است که در نماز کس زکات نداد در رکوع مگر امیر المؤمنین علی - علیه السلام - اینکه وجه دلالت است از آیت به حکم ظاهر بر امامت امیر المؤمنین - علیه السلام - و اهل اشارت گفتند: چون حق تعالی ولایت خود و رسول خود - علیه السلام - بر مکلفان واجب کرد «۱»، آنگه به «واو» عطف بر سیل اجمال مؤمنان را بر آن معطوف کرد به لفظ «آمنوا»، همه مؤمنان در ولایت طمع کردند. چون گفت:

الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ، گروهی که به نماز کسلان بودند طمع بیریدند و نمازکنان طمع در «۲» بستند. چون گفت: وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ، آنان که زکات ده نبودند «۳» طمع برداشتند و زکات دهندگان طمع در بستند «۴»، چون گفت: وَهُم رَاكِعُونَ، همه جهان طمع بیریدند مگر امیر المؤمنین - علیه السلام - که اینکه اوصاف را جامع بود.

دگر آن که دو فرقه مختلف آرا «۵» و دیانت «۶» با کثرت خلاف کی «۷» از میان ایشان است، أعنی شیعه و اصحاب الحدیث اتفاق کردند که اینکه «۸» در حق امیر المؤمنین علی «۹» - علیه السلام - آمد.

اگر گویند: چرا گفتمی که: وَهُم رَاكِعُونَ، حال است و چرا نشاید که صفت اینکه مؤمنان باشد که ایشان را وصف کرد به نماز کردن و زکات دادن! تا معنی آیت آن باشد از صفت ایشان نیز آن است که راکع باشند و رکوع بسیار کنند، جواب گوئیم: اینکه خلاف اهل لسان باشد و کلام عرب برای آن که ایشان چون گویند:

رأيت زبيدا و هو راكب، و لقيته و هو غضبان، و وجدته و هو يفعل كذا، اینکه جمله را جز بر حال حمل نکنند و مراد آن باشد که در حال دیدن من او را راكب بود و در حال ملاقات من با او غضبان بود و در حال وجدان من او را به آن کار مشغول بود محال

- (۱). مع، مت، وز، لت، مر و.
- (۲). مع، وز، مت او.
- (۳). مع، وز، مت: نداده بودند.
- (۴). مع، وز، مت، مر: طمع کردند.
- (۵). مع، مت، وز، آف، لت، آن، مر او.
- (۶). آج: الرویت.
- (۷). مع، مت، وز، آج، لب، مر: که. [...]
- (۸). مع، مت، وز، آج، لت، مر آیه.
- (۹). لت: امیر.

صفحه : ۲۸

است گفتن که آن معانی او را صفاتی لازمه باشد.

دگر آن که: اگر وَ هُم رَاكِعُونَ، حمل کنند بر صفت «۱» دون حال تکرار باشد برای آن که وصف به رکوع داخل باشد در یُقِيمُونَ الصَّلَاةَ، و کلام خدای تعالی تا بر فایده مجدد حمل توان کردن «۲» بر تکرار حمل نشاید کردن «۳»، اگر گویند: چرا نشاید که «واو» حال را باشد، چنان که گفتی، و لکن معنی «راکع» خاشع و خاضع باشد که در «۴» رکوع به معنی خضوع در کلام عرب آمده، چنان که شاعر گفت «۵»:

لا تذلل «۶» الکریم علیک «۷» ان ترکع «۸» یوما و اللّٰه قد رفعه

و المعنی علیک «۹» ان تخضع گوئیم: اتفاق است که در قرآن و تعارف هر کجا لفظی باشد «۱۰» که در اصل وضع برای معنی «۱۱» باشد و در شرع نقل افتاده باشد آن را به معنی دگر بر عرف شرع حمل باید کردن که حکم او را باشد. و حمل کردن آن «۱۲» را بر لغت مجاز بود چه حکم طاری را باشد و آنچه بر اصل وضع مانده باشد و نقل و تخصیص در او نشده باشد «۱۳» حمل می کنند «۱۴» بر وضع چون عرف بر او طاری شود بمنزله ناسخی باشد هر دو «۱۵» را [حکم عرف را باشد و چون شرع بر هر دو طاری شود حکم شرع را باشد و طاری به مثابه ناسخ بود هر دو را] «۱۶» و حکم حقیقت طاری باشد و اینکه که پیش او بوده باشد مجاز شود و جز به قرینه ندانند دلیل بر آن که چنین است آن است که اگر کسی گوید: رأیت فلانا راکعا او ساجدا او مصلیا او مؤدیا للزکوة باتفاق بر لغت نتوان حمل کردن و از او فهم نکنند الا آنچه عرف شرع بر آن مستمر است از اینکه رکوع و سجود و نماز و زکات که ما در شرع می دانیم دون خضوع و خشوع و دعا و نماز.

- (۱). وز نشاید.
- (۲). وز: توان کردند، آف، مر: توان کرد.
- (۳). مر: نشاید کرد.
- (۴). مع، مت، وز، لت: در ندارد.
- (۵). بم، آف: گفته، آج، لب، مر: گوید.
- (۶). مت، آج: لا تهین الفقیر.

(۷). اساس، بم، لب، آف: علمک، با توجه به میج و قرینه بعدی تصحیح شد.

(۸). آج، لب، بم، آف آن: یرکع.

(۹). آف: علمک، مر: الیک.

(۱۰). میج، مت، وز، لت، مر: یابند.

(۱۱). میج، مت، وز: معینی.

(۱۲). آج، لب: او. [.....]

(۱۳). آج، لب: نباشد.

(۱۴). میج، مت، وز: حمل کنند.

(۱۵). میج، مت، وز، آج، لت، مر: وضع.

(۱۶). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

صفحه : ۲۹

دگر آن که رکوع در وضع لغت تطاطبی و انحنا و دو تا شدن «۱» باشد و خشوع را برای آن رکوع خوانند که در اینکه فعل خشوع و خضوعی هست بر سبیل تشبیه «۲»، نبینی که لید چگونه می گوید: «۳»

اخیر اخبار «۴» القرون التي مضت اذب «۵» کاتی کلمات راکع

و صاحب کتاب العین و ابن درید گفتند الزاکع الذی یکبو «۶» علی وجهه و منه الزکوع فی الصلوة و قال الشاعر:

و افلت حاجب فوق العوالی علی شقاء «۷» یرکع فی الطراب

ای یکبو وجهها «۸». پس معلوم شد که حقیقت اینکه است که ما گفتیم لغه و شرعا تا حقیقت باشد بر مجاز حمل نکنند کلام خدای را اگر گویند: الذین آمنوا، لفظ جمع است، و كذلك الى آخر الآية، چگونه حمل کنی بر امیر المؤمنین - علیه السلام - و او یک «۹» شخص است! جواب گوئیم: عرب عبارت کنند به لفظ جمع از یکی بر سبیل تفخیم و تعظیم چنان که فرمود تعالی: إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ «۱۰»، و قال «۱۱» تعالی: رَبِّ ارْجِعُونِ «۱۲» عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ، و قال لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ «۱۳» ثُمَّ أَفِضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ «۱۴» الذِّينَ آمَنُوا، امیر المؤمنین و ائمه‌اند - علیه و علیهم السلام - از فرزندان او

(۱). میج، مت، وز، لت، مر: دو لا شدن.

(۲). میج، مت، وز، لب، لت، مر: تشبیه.

(۳). میج، مت، وز شعر.

(۴). میج، مت، وز، آج، لت، مر: اخبار.

(۵). میج، مت، وز، آج، مر: ادب.

(۶). میج، مت، وز، لت، مر: یکبو.

(۷). وز: شغا.

(۸). میج، مت: الا وجهها.

- (۹). مع، مت، وز: یکی.
 (۱۰). سوره الحجر (۱۵) آیه ۹. [.....]
 (۱۱). آج، لب الله.
 (۱۲). سوره المومنون (۲۳) آیه ۹۹.
 (۱۳). سوره النمل (۲۷) آیه ۱۶.
 (۱۴). سوره البقره (۲) آیه ۱۹۹.
 (۱۵). مع، مت، وز، لت، مر: با.
 (۱۶). مع، مت، وز، آج، لب، بم، آف، لت: به.

صفحه : ۳۰

آنان که اهل امامت بودند و منصوص علیه «۱» بودند.

اگر گویند: اینکه معنی چگونه لایق باشد به ایشان، و ایشان در نماز زکات ندادند! جواب گوئیم: اگر چه اینکه فعل از امیر المؤمنین - علیه السلام - صادر شد و از ائمه از فرزندان او کس را «۲» اتفاق نه افتاد «۳»، و لکن حق «۴» تعالی آنچه «۵» کرد از مآثر بر اینان شمرد از جمله مفاخر چه مناقب و مآثر پدران مفاخر آن فرزندان باشد «۶» چنان که حق تعالی در محکم کتاب «۷» مجید فرمود در حق بنی اسرائیل و آن نعمتها که در حق اسلاف ایشان فرموده بود به نعمت بر فرزندان ایشان شمرد و آن اساءت «۸» که ایشان کرده بودند از کفران نعمت بتعبیر «۹» فرزندان ایشان کرد، چنان که گفت: یا بنی اسرائیل اذکروا نعمتی الّتی أنعمت علیکم و انّی فضلتکم علی العالمین «۱۰» و اذ نجیناکم من آل فرعون یسؤمونکم سوء العذاب یدبّحون أبناءکم «۱۱» و موعظه للمؤمنین «۱۲» اذ فرقنا بکم البحر فأنجیناکم «۱۵» و اذ واعدنا موسی أربعین لیله «۱۶» ثم عفونا عنکم من بعد ذلک «۱۸» و لقد علمتم الذین اعتدوا منکم فی السبب «۲» انّما الصدقات للفقراء و المساکین و العالمین علیها، و اتفاق است که مراد زکات است چه اینکه اصناف مستحقان «۸» زکات اند «۹» دون صدقه.

اگر گویند شاید که امیر المؤمنین در نماز فعلی کند خارج «۱۰» از افعال نماز و انگشتی دادن در: نماز فعلی باشد نه از نماز، اگر نماز نبرد «۱۱» نقصان نماز کند گوئیم:

فعل اندک با اتفاق نماز باطل نکند و او در نماز سنت بود که «۱۲» که اگر در نماز فریضه بودی در «۱۳» جماعت بودی مقتدی به رسول - علیه السلام - و در آن وقت سؤال صورت نیستی. دگر آن که: او فعلی نکرد اندک و بسیار جز که یک انگشت که انگشتی در او بود، از «۱۴» سر زانو [۸-پ]

برداشت تا سایل انگشتی برون کرد «۱۵» از او و اینکه فعلی نباشد که نقضی یا نقصی «۱۶» آرد در نماز و لکن عجب از دشمنان او که آنچه مطعن

(۱). اساس: آج، لب، آف، آن: به آن گوید، با توجه مع تصحیح شد.

(۲). مع، مت، وز، لت آن، مر که: [.....]

(۳). مع، مت، وز، لت، مر آن.

(۴). لب: بیاید.

خدای را باشد و پیغامبر و امام را، آنکه گفت: هر که تولیت را تولاً کند و آن والیان را انقیاد نماید به کمر طاعت بستن «۲» و تعدی ناکردن و ایستادن عند رضای ایشان و اوامر و نواهی ایشان، او حزب «۳» و لشکر خدای باشد و هر که حزب «۴» خدای باشد او غالب بود و «وفا» برای جزای اینکه شرط آمد.

حسن بصری گفت: حزب الله جند الله، و بعضی دیگر گفتند: حزب الله انصار الله. قال الشاعر «۵»:

کیف اضوی و بلال حزبی.

ای کیف اظلم و بلال ناصری، و اصل کلمه من حزبه اذا ناله باشد و حزب فرقه باشد، قال الله تعالی: كَلِّمْ حِزْبٍ بِمَا لَمْ دَلَيْهِمْ فَرِحُونَ «۶» یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُؤًا وَ لَعِبًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَ الْكُفَّارَ أَوْلِيَاءَ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ «۵۷» وَ إِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُؤًا وَ لَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ «۵۸» قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَتَّقُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلُ وَ أَنْ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ «۵۹» قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرِّ مِنْ ذَلِكَ مُتَوَبِّعًا عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَ غَضِبَ عَلَيْهِ وَ جَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَ الْخَنَازِيرَ وَ عَبِيدَ الطَّاغُوتِ أَوْلِيَاءَ شَرِّ مَكَانًا وَ أَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ «۶۰» وَ إِذَا جَاؤُكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَ قَدْ دَخَلُوا بِالْكَفْرِ وَ هُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ «۶۱» وَ تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَ الْعِدْوَانِ وَ أَكَلِهِمْ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ «۶۳» وَ قَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُوبَةٌ غَلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَ لُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَ كُفْرًا وَ أَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعِدَاةَ وَ الْبُغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ وَ يَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ «۶۴» وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَكَفَرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ لَأَدْخَلْنَاكُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ «۶۵» وَ لَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ «۶۶» يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَ اللَّهُ يَعْصِي مِمْكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ «۶۷»

[ترجمه]

ای آنان که گرویده «۷» مگیری «۸» آنان را که گیرند دین شما را فسوس و بازی از آنان که دادند ایشان را کتاب از پیش شما و کافران را دوستان و بررسی از خدا اگر «۹» گرویده «۱۰» چون آواز دهی «۱۱» به نماز گیرند آن را فسوس و بازی آن، آن است که ایشان گروهی اند که خرد ندارند.

(۱). آج، لب: استتلام، آف: استلام، آن: استیلام.

(۲). وز، مت: طاعت بستن.

(۳-۴). اساس: حذب، با توجه به مفهوم تصحیح شد.

(۵). معج، مت شعر.

(۶). سوره روم (۳۰) آیه ۳۲. [...]

(۷-۱۰). معج، مت، وز: گرویده اید.

(۸). مت، وز: مگیرید.

(۹). مت شما.

(۱۱). مع، مت، وز: دهید.

صفحه : ۳۶

بگو ای خداوندان کتاب آیا انکار می‌کنی «۱» از ما مگر آن که ایمان آوردیم به خدای و آنچه فرستادند «۲» به ما و آنچه فرستادند از پیش آن و بیشتر «۳» شما فاسقانند.

بگو که خبر دهم شما را به بتر «۴» از آن «۵» پاداشت به نزدیک خدای آن را که لعنت کرده باشد او را خدا «۶» و خشم گرفته بر او و کرد «۷» ایشان را بوزینگان «۸» و خوکان و پپرستنده باشند «۹» جز خدای را ایشان بتراند به جای و گمراه‌تر از راه راست. چون آیند «۱۰» به شما گویند ایمان آوردیم و ایشان در شده باشند به کفر و ایشان بیرون آمده باشند به آن و خدا داناست به آنچه ایشان پنهان می‌کنند «۱۱».

و بینی بسیاری از ایشان که می‌شتابند در بزه و ظلم و خوردنشان حرام بد می‌کنند ایشان.

چرا نهی نمی‌کنند «۱۲» ایشان را زاهدان «۱۳» و عالمان «۱۴» از گفتن ایشان دروغ را و خوردن ایشان حرام را بد کرد کار «۱۵» بودند.

(۱). وز: انگار مکنید.

(۲). مع، مت، وز: فرستادید.

(۳). مع، مت، وز: بیشتر نیه.

(۴). مع، مت، وز: بدتر.

(۵). مع، مت، وز، لت به.

(۶). مع، مت، وز: خدای.

(۷). مع، مت، وز، لت: کرده باشد از.

(۸). مع، مت، وز، لت: بوزینگان.

(۹). مع، مت، وز، پرستیده باشد.

(۱۰). آج، لب: بیرون شدند. [.....]

(۱۱). مع، مت، وز: پنهان می‌کردند، آج، لب: آنچه هستند پنهان می‌دارند.

(۱۲). مع، مت، وز: اگر نهی نکردندی.

(۱۳). مع، مت، وز: رهبان، آج، لب: خداشناسان.

(۱۴). آج، لب: دانشمندان.

(۱۵). مع، مت، وز: بد کردار.

صفحه : ۳۷

گفتند جهودان دست خدا بند بر نهاده است بند نهادند دستهایشان را و لعنت کناد «۱» به آنچه گفتند بلکه یداه «۲» گشاده سر است نفقه می‌کند چنان که می‌خواهد بیفزاید بسیاری از ایشان را آنچه انزل کردند «۳» به تو از خدایت نافرمانی و کفر و انگیزیم «۴» میان ایشان بر دشمنی و بریدن «۵» تا روز قیامت هر گه «۶» که بر افروزند آتشی برای کارزار بنشانند آن را خدا و شتابند «۷» در زمین «۸» تباهی و خدا دوست ندارد تباه کنندگان را.

و اگر جهودان و ترسایان ایمان آرندی «۹» و بترسیدندی بتردمی «۱۰» از ایشان بدیهاشان «۱۱» و ببردمانی «۱۲» ایشان را در بهشت پر نعمت.

و اگر ایشان بر پای داشتندی تورات و انجیل و آنچه انزل کردند ایشان را از خدایشان بخوردندی از بالای ایشان و از زیر پایهایشان و از ایشان گروهی اند میانه به سامان «۱۳» کار و بسیار از ایشان بد می کنند.

ای پیغامبر برسان آنچه انزل کردند به تو از خدایت و اگر نکنی رساننده نباشی پیامش را و خدا «۱۴» نگاه دارد تو را از مردمان که خدا «۱۵» راه نه بنماید گروه کافران را.

(۱). مج، مت، وز: کنانید.

(۲). مج، مت، وز، لت: دستهای.

(۳). آج، لب: فرو فرستاده شد.

(۴). مج، مت، وز، لت: افکندیم، آج، لب: فکندیم.

(۵). مج، مت: بزیدن.

(۶). مج، مت، مر: هر گاه.

(۷). مج، مت، وز: می شتابند.

(۸). مج، مت، وز به.

(۹). مج، مت، وز، آج، لب، لت: آوردندی. [.....]

(۱۰). مج، مت، وز: بیوشیدمانی، آج، لب: بیوشانیدمی، لت: بیوشانیدمانی.

(۱۱). مج، مت، وز، لت: گناهانشان.

(۱۲). آج، لب: در آوردیمی، آف: در آوردی.

(۱۳). مج، مت، وز: شامار کاره.

(۱۴-۱۵). مج، مت، وز: خدای.

صفحه : ۳۸

قوله: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُؤًا، الآية. عبد الله عباس گفت: سبب نزول اینکه آیت آن بود که رفاعه بن زید بن التیاوت و سوید بن الحارث اظهار اسلام کردند و در دل کفر داشتند منافق بودند، جماعتی مسلمانان با ایشان دوستی می کردند خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد ایشان را از آن و گفت: ای آنان که گرویده‌اید و ایمان آورده‌اید مگیرید «۱» آنان را که دین شما را که مسلمانی است به سخریه و استهزاء و فسوس گرفته‌اند از آنان که ایشان را کتاب دادند از پیش شما از جهودان و ترسایان و الکفار و نیز کافران را به دوستی - ابو عمرو و نافع و کسائی «کفار» به جر خواندند عطفاً علی قوله: مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، و من «الکفار» بر اینکه تقدیر، و دگر قراء به نصب خواندند عطفاً علی قوله: الَّذِينَ اتَّخَذُوا، بوقوع الفعل علیه، کانه قال: لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا وَلَا الْكُفَّارَ. و «اتخذ» متعدی باشد به دو مفعول، يقال: اتَّخَذْتَهُ «۲» و لِيَا او عَدُوًّا او صديقًا. حق تعالی در اینکه آیت نهی «۳» کرد از مصادقت و موالات کردن با سایر اصناف کفار از منافقان مستهزی و از جهودان و ترسایان و از مشرکان عرب و وصف ایشان به آن که مستهزی‌اند به دین اسلام برای آن کرد تا مسلمانان حریص باشند بر عداوت ایشان و واقف شوند بر اسرار ایشان اینکه وصف منافقان است در دگر آیات، منها قوله تعالی:

إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ، و قوله: فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ ﴿٤﴾، وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ، و از خدا بترسید ﴿٥﴾ اگر ایمان دارید ﴿٦﴾ به وعده و وعید خدای و شما را حمیت و تعصب مسلمانی است.

وَ إِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ- الاية، خدای تعالی کشف اسرار منافقان و کافران کرد و هتک استار ﴿٧﴾ ایشان در آنچه ایشان کردند گفت: چون شما که مسلمانی ندای نماز کنید، یعنی بانگ نماز ایشان سخریه و فسوس کنند.
کلبی گفت: جهودان مدینه چون بانگ نماز شنیدندی، و مسلمانان به نماز

(۱). آج، لب: مگروید.

(۲). آف: اتخذ به.

(۳). اساس: ذکر، با توجه به مع تصحیح شد.

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۷۹.

(۵). مع، مت، وز: بترس.

(۶). مع، مت: آری.

(۷). آج، لب: اسرار.

صفحه : ۳۹

برخواستندی ﴿۱﴾ ایشان گفتند: قد قاموا لا- قاموا و صلوا لا- صلوا و رکعوا لا- رکعوا و سجدوا لا- سجدوا، برخاستندی ﴿۲﴾ که بر مخیزاند ﴿۳﴾ و نماز کردند مکناند ﴿۴﴾، و رکوع کردند که مکناند ﴿۵﴾ و سجود کردند ﴿۶﴾ که مکناند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و اطلاع داد رسول ﴿۷﴾ را و مسلمانان را بر سر ایشان.

سدی گفت: مردی بود ترسا در مدینه چون بانگ نماز شنیدی و مؤذن گفتی:

اشهد ان محمدا رسول الله، دندان به یکدیگر ﴿۸﴾ بسودی [۱۰-پ]

و گفتی: هذا الكاذب، اینکه دروغزن. اللهم حرّقه، بار خدایا بسوزان او را، یعنی رسول را ﴿۹﴾ شبی اتفاق افتاد که خدمتکاری که ایشان را بود، پاره آتش در خانه می برد شرری از آن آتش بجست و در او ﴿۱۰﴾ افتاد و آن ترسا بسوخت و اهل او و خانه و هر چه در آن جا بود ﴿۱۱﴾، خدای تعالی دعای او بر آورد کرد ﴿۱۲﴾.

بعضی دیگر ﴿۱۳﴾ مفسران گفتند: جماعتی ﴿۱۴﴾ کافران چون بانگ نماز شنودندی ﴿۱۵﴾، حسد کردند بر ایشان و گفتند ﴿۱۶﴾: ای [محمد] ﴿۱۷﴾ اینکه ﴿۱۸﴾ بدعت است که تو نهاده‌ای و پیش تو پیغامبران ﴿۱۹﴾ دیگر را نبود، اگر درین خبری ﴿۲۰﴾ بودی پیغامبران دیگر به اینکه سابق بودند تو از ﴿۲۱﴾ کجا آوردی اینکه آواز منکر، فما اقبحه من صوت و أسمعجه، چه زشت آوازی است، خدای تعالی از گفت ایشان اینکه آیت بفرستاد ﴿۲۲﴾ و رد کرد بر ایشان اینکه

(۱). اساس، آج، لب، مر: برخواستندی، با توجه به مع تصحیح شد.

(۲). آج، لب، مر: برخواستندی. [.....]

(۳). آج، لب: بر مخیزند، مر: برنخیزاند.

(۴-۵). آج، لب، مکناد.

- (۶). مر: سجده کردند.
- (۷). آج، لب علیه السلام.
- (۸). آج، لب: یکدیگر.
- (۹). آج، لب یک.
- (۱۰). مر: در آن.
- (۱۱). مع، مت، وز، لت، مر بسوخت.
- (۱۲). مع، مت، وز، مر: بر او گردانید، لت: بر آورد گردانید، آف، آن: برورد کرد، آج، لب: بر آورده کرده.
- (۱۳). آج، لب، لت، مر: دگر.
- (۱۴). آج، لب: جماعت.
- (۱۵). مع، مت، وز، آف، لت، مر: شنیدندی.
- (۱۶). آج، لب، آف: گفتندی.
- (۱۷). اساس: ندارد، با توجه به مع افزودن شد. [.....]
- (۱۸). آف دعا.
- (۱۹). آج، لب: هیچ پیغمبر.
- (۲۰). آج، لب: چیزی.
- (۲۱). مع، مت، وز، لت: را.
- (۲۲). مع، مت، آن: فرستاد.

صفحه : ۴۰

آیت: وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ. «۱» ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ، اینکه برای آن می کنند که عقل ندارند یعنی استعمال عقل نمی کنند مراد نه آن است که عقل ندارند «۹» چه اگر چنین بودی اینکه عذر ایشان را بودی.

یا أهل الكتاب هل تنقمون منا، - الایة. عبد الله عباس گفت: سبب نزول «۱۰» آیت آن بود که جماعتی «۱۱» جهودان بنزدیک رسول - علیه السلام - آمد «۱۲» چون یاسر بن أخطب و رافع بن ابی رافع و عازار و زید و خالد و ازار و اسبع «۱۳» و گفتند: ای محمد بگو تا تو به که ایمان داری! از پیغامبران رسول - علیه السلام - [۱۱-پ]

گفت: من به خدا ایمان دارم و بر آنچه [بر] «۱۴» ابراهیم «۱۵» فرود آمد و به اسماعیل و اسحاق و یعقوب و پیغامبران را بر شمرد «۱۶» تا به عیسی رسید، ایشان گفتند: ما عیسی را نشناسیم و عیسی پیغامبر نبود،

- (۱). اساس رضی الله عنه، آج، لب: عبد الله عمر.
- (۲). مع، مت، وز، آج، آف، لت، مر: نکردمی.
- (۳). اساس رضی الله عنه، آج، لب: جابر بن عبد الله.
- (۴). مر اللهم اغفر للمؤذنین.
- (۵). مع، مت، مر، لت، مر: من. [.....]

- (۶). آج، لب: جابر.
- (۷). مج، مت، لت: بگذارند، مر: اندازند.
- (۸). مج، مت، وز، آج، لب، لت: اصات.
- (۹). اساس، آج، لب: ندارد، با توجه به مج تصحیح شد.
- (۱۰). مج، مت، وز اینکه.
- (۱۱). آج، لب: جماعت.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: آمدند.
- (۱۳). مج، مت، وز: اوشیع، مر: اشبع.
- (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.
- (۱۵). اساس: براهیم.
- (۱۶). مج، مت: برابر می‌شمرد.

صفحه : ۴۴

آنگه گفتند: ما هیچ اهل دینی را ندیدیم مخطی‌تر از شما و هیچ دینی بدتر از دین شما، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: ای اهل کتاب از جهودان و ترسایان؟ هَلْ تَنْقُمُونَ مِنَّا، و در معنی «نقمت» سه قول گفتند: یکی سخط، یکی «۱» کراحت یکی انکار و معنی متقارب است، يقال: نقم ينقم و نقم ينقم، و الأول أفصح، قال عبد الله بن قيس الرقيات «۲»:

ما نقموا من بنی امیة الا انهم يحلمون ان غضبوا

گفت: چه منکری از ما یا چه کارهی «۳» از ما الا آن که ما به خدا ایمان داریم و به آنچه بر ما فرود آمد از قرآن و به آنچه پیش از قرآن فرود آمد از کتب اوایل و آن که بیشتر «۴» شما فاسق‌اند.

زجاج گفت معنی آن است که: شما را بر ما هیچ انکار نتوانی «۵» کردن الا ایمان ما و فسق شما و آن از باب منکر نباشد، چه ایمان سر معارف است، و ان مع اسمها و خبرها فی تأویل المصدر و هو معطوف علی قوله: أن آمنّا، و ان بافعل در تقدیر مصدر باشد و اینکه قول بهترین «۶» اقوال «۷» است.

اگر گویند چگونه گفت: و أن أكثرکم فاسقون، بیشتر «۸» شما فاسق‌اند و ایشان همه فاسق‌اند! جواب گوئیم: مراد به «فسق» در اینکه آیت فسقی است که بعضی کردند و همه نکردند و آن کتمان حق بود برای طمع ریاست و همه کس صلاحیت اینکه ندارد. جواب دیگر اینکه که: بر سبیل ایهام «۹» بر مخاطب چنین بسیار گویند، اکثر گویند و معنی جمله باشد و اینکه نوع «۱۰» توسع باشد. آنگه جواب داد ایشان را از آن مثل «۱۱» که زدند و گفتند: ما رأینا شراً منکم، از شما بدتر «۱۲» کس ندیدیم بقوله:

(۱). مج، مت در.

(۲). وز: رقیان.

(۳). آج: چه کاری، لب: چه کاری. [...]

(۴). مج، مت، وز، لت: بیشترین، مر: بیشترین.

(۵). آج، لب، لت، مر: نتوانید.

- (۶). مع، بهتر.
 (۷). وز: قول.
 (۸). مع، مت، وز، لت: بیشترین.
 (۹). مع، مت، وز، مر: ابهام.
 (۱۰). مع، مت، وز، مر: نوعی.
 (۱۱). مع، مت، وز، لت، مر: طعن.
 (۱۲). مع، مت، وز، لت، مر: بتر.

صفحه: ۴۵

قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ، بگو ای محمد خبر دهم شما را بدتر «۱» از اینکه بمثوبت و جزا و پاداشت «۲» و عاقبت بنزدیک خدا آن کس باشد که خدا او را لعنت کرده باشد فی قوله: لُعِنَ «۳» بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ، اینکه دوم «۵» را نیز «۶» خواند «۷» و اگر چه اول بد نبود با «۸» آن که اینکه لفظ جایی استعمال کنند که اول بد باشد و دوم بتر، برای آن که ایشان گفتند: ما راینا شراً منکم، بر وفق گفتار ایشان، یعنی از ما بتر به زعم گفتار شما آنان باشند که اینکه وصف دارند ایشان به همه حال بتر باشند، و مثله قوله: قُلْ أَفَأُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَمُ النَّارُ وَعَذَابُ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا «۹» أَنَا أَكْثَرُ مِنْكُمْ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا، «۱۰» و قوله: مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ، و من موصوله است اینکه جا به معنی الَّذِي وَ جَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ و جعل به معنی خلق است چنان که [۱۲-ر]

أَوْ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَ التُّورِ «۱۱» أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا، ایشان بتراند به مکان، یعنی به منزلت و مرتبت «۸» و استحقاق ذمّ و عقاب در دنیا و آخرت. و نصب او بر تمیز است. وَ أَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ، و گمراه تراند از راه راست. و قوله: وَ عَبَدَ الطَّاغُوتِ، معطوف نیست علی قوله: وَ جَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَ الْخَنَازِيرَ، بل معطوف است علی قوله من فی قوله: مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ، و من غضب علیه، و من عبد الطاغوت، و بر آن «۹» وجه شبهه مجبزه را مجال نباشد.

فاما بر قراءت حمزه و آنان که در شاذ بر اسم می خوانند اینکه وجه مطرد نبود، جواب از سؤال مجبران «۱۰» باشد که «جعل» در آیت به معنی خلق است و خلاف نیست که بت پرستان را و کافران را خدای «۱۱» آفریده است چنان که مؤمنان را، و اگر چنان بودی که مجبر گمان برد از آن که خدای تعالی بت پرستی در ایشان آفرید، آیت

- (۱). مع، مت، وز شعر.
 (۲). آج، لب: برید اسلمی.
 (۳). مع، مت: عبد الطاغوت.
 (۴). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر: علی الجمع.
 (۵). اساس: تغالب، با توجه به مع تصحیح شد. [.....]
 (۶). آن: پرستیدند.
 (۷). مع، مت، وز، مر عزّ و جلّ.
 (۸). وز: من ثبّه.
 (۹). مع، مت، وز، لت، مر: اینکه.

(۱۰). مر: مجبّره.

(۱۱). مر تعالی.

صفحه : ۴۷

مذمت و ملامت ایشان نبودی بل عذر ایشان بودی و کلام متناقض بودی. بهری «۱» مذمت ایشان و بهری «۲» معذرت، و اینکه کلام به حکیم لایق نباشد بیرون از ادله عقل که دلیل کرده است که «۳» خدای تعالی کفر در کافر نیافریند و فعل بندگان فعل او نباشد و فعل «۴» میان دو فاعل صورت نیندد- تعالی الله عما یقول المبطلون علوا کبیرا.

در خبر است که: چون اینکه آیت آمد، مسلمانان زبان دراز کردند و جهودان را گفتند:

یا اخوان القردة و الخنازیر،

ایشان رسوا شدند و مفحم بیامدند «۵» و از اینکه جوابی نداشتند و دانستند که راست است و خدای خبر داده است و شاعر گفت در حق-ایشان: «۶»

فلعنه الله على اليهود ان اليهود اخوة القرد

قوله: وَ إِذَا جَاؤُكُمْ قَالُوا آمَنَّا، حق تعالی در اینکه آیت وصف منافقان کرد و آنچه ایشان گویند و کنند و کشف اسرار ایشان گفت چون بنزدیک تو آیند ای محمد گویند ما ایمان داریم. وَ قَدْ دَخَلُوا «۷» وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ، و خدای عالم تر است به آنچه اینها «۱۲» پنهان می کنند «۱۳» از کفر و اظهار خلاف «۱۴» آن می کنند.

(۲-۱). آف: بهر.

(۳). مج، مت، وز، لت، مر: بر آن که.

(۴). مج، مت، وز، لت: فعلی.

(۵). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: ماندند، آف، آن: نیامدند.

(۶). مج، مت، وز ایشان.

(۷). آف و.

(۸). مر: بالكفر بكفر.

(۹). مر وَ هُمْ قَدْ خَرَجُوا [.....]

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۱۱). مج، مت، وز: دارند، آف: بر آرند.

(۱۲). مج، مت، وز، لت، مر: ایشان.

(۱۳). مج، مت، وز، لت، مر: پنهان می دارند.

(۱۴). اساس: خلایف، با توجه به مج تصحیح شد.

صفحه : ۴۸

وَ تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ، - الآیة. حق تعالی در اینکه آیت وصف «۱» منافقان کرد که ذکر ایشان در آیت مقدم برفت، گفت: تو بینی یا

محمد بسیاری را از ایشان که مسارعت می‌کنند و می‌شتابند در اثم و عدوان «۲». سدّی گفت: اثم اینکه جا کفر است و بعضی دگر گفتند: عام است جمله گناه را و اینکه اولیتر و فرق از میان اثم و عدوان آن است که: اثم گناهی باشد که مقصور بود بر فاعلش ضرر آن از او تعدّی نکند، و عدوان ظلم باشد و هر گناه که ضرر آن به دیگری رسد و اصل عدوان تعدّی و مجاوزة الحدّ باشد. و أَكْلِهِمُ السُّحْتِ، و خوردن ایشان رشوت را اینکه قول حسن بصری است. و دیگران گفتند: مراد مال حرام است و اصل سحت از سحت باشد و آن استیصال بود برای آن که بیخ مال بر کند به آن که برکت از او ببرد «۳» برای آن لفظ مسارعت گفت و لفظ معاجلت و استعجال نگفت، و اگر چه اینکه به ذمّ نزدیکتر است که ایشان شتابی می‌کنند به اینکه کارها که شتاب کار کسی باشد که او محق باشد. وجهی دگر آن است تا ایهام نیفکند «۴» که ذمّ ایشان برای تعجیل است غرض ذمّ ایشان است بر کفر و نفاق و اگر به تائنی معاطاه اینکه معنی کنند هم مذموم باشد آنگه به «لام» تأکید گفت:

لِبئْسِ و «ما» نکره موصوفه است، بد کاری است آنچه ایشان می‌کنند، و تقدیر آن بود: که: لبئس العمل العمل الّذی کانوا یعملونه، و هر دو وجه اسم «بئس» که اینکه فعل به او مسند است، محذوف باشد، چنان که: بئس ما صنعت، و بئس ما قلت، و بئس رجلا زید، و آیت دلیل است بر آن که جزا بر عمل است برای آن که مذمّت به فعل تعلیق کرد.

قوله: لَوْ لَا - يَنْهَاهُمْ الرَّبَّائِيُونَ، «لو لا» اینکه جا به معنی «هلا» است و معنی «هلا» تحضیض باشد و توییح و اینکه جا توییح است، حق تعالی در اینکه آیت ذم کرد احبار و علمای جهودان را بر ترک امر معروف و نهی منکر - چرا نهی نمی‌کنند ایشان را احبار و عالمان ایشان از دروغ گفتن و حرام خوردن. و «رَبَّائِي» بیان کردیم که عالمی باشد که علم دین داند و تربیت علم الهی کند و منسوب باشد با رب با نوعی از

(۱). مع، مت، وز، لت آن، مر اینکه.

(۲). مر: فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ

(۳). مع، مت، وز، لت، مر: بردارد.

(۴). مر: بیفکند.

صفحه : ۴۹

تغییرات نسب، كما قالوا «۱» فِي النَّسْبَةِ إِلَى الرَّوْحِ: روحانی و الی البحر بحرانی و گفته‌اند «۲»: «أحبار» علمای جهودان‌اند و «رَبَّائِيَان» علمای ترسایانند، حق تعالی تعبیر کرد هر دو گروه را به ترک امر معروف و نهی منکر.

عبد الله بن جریر «۳» روایت کرد «۴» از پدرش که رسول - علیه السلام - گفت: هیچ مرد «۵» نباشد که به قومی بگذرد که ایشان معصیتی می‌کنند و او دست ایشان به دست فرو نگیرد و ایشان را منع نکند و الا نزدیک بود که خدای تعالی ایشان را عذابی عام فرستد، و رسول - علیه السلام - اینکه به شرط تمکّن «۶» گفته باشد، یعنی اگر تواند و قوت آن دارد که ایشان را به دست منع کند و نکند. اما آن که او متمکّن نباشد از آن که به دست منع کند باید تا به زبان نهی کند اگر نیز نتواند «۷» و داند که مؤدّی خواهد بودن با «۸» ضرری «۹» یا داند که [۱۳- ر]

انکار او را تاثیر نخواهد بودن باید تا آن را به دل منکر می‌باشد «۱۰» و تکلیف او بیش از اینکه نیست.

مالک دینار گفت: خدای تعالی وحی کرد به قومی فرشتگان «۱۱» که فلان شهر را عذاب کنی «۱۲»، فرشتگان گفتند: بار خدایا تو عالمتری، و لکن فلان بنده عابد ما دام که بر درگاه تو باشد در آن شهر است، گفت: اسمعونی صیحه فوجهه لم یتغیر غضبا

لمحارمی «۱۳» [گفت] «۱۴»: آواز «۱۵» ناله او بشنوانی «۱۶» مرا که روی او متغیر نشد به خشم بر ایشان چون ارتکاب محارم می کردند. در خبر است که خدای تعالی وحی کرد به یوشع بن نون که: من از قوم تو صد هزار آدمی را هلاک خواهم کرد، چهل هزار صالحان و نیکان و شصت هزار بدان

- (۱). مج، مت، وز، لت، مر: قالوا.
- (۲). آف آن: لقبه.
- (۳). مج، مت، وز، لت، مر: عبید الله بن جریر.
- (۴). مج، مت، وز، لت، مر: روایت کند.
- (۵). مج، مت، وز، لت، مر: مردی. [.....]
- (۶). مج، مت، وز، تمکین، آف: ممکن، مر: متمکن.
- (۷). مج، مت، وز: تواند.
- (۸). آن: یا.
- (۹). وز آن: ضریری.
- (۱۰). مر: باشد.
- (۱۱). وز: فرشتگان.
- (۱۲). آج، لب، لت، مر: کنید.
- (۱۳). وز: المحارمی.
- (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.
- (۱۵). مج، مت، وز: او را.
- (۱۶). مر: بشنوانید.

صفحه : ۵۰

یوشع گفت: بار خدایا؟ دانم که «۱» بدان مستحق هلاکند، نیکان را چرا هلاک خواهی کردن! گفت: آنهم لم یغضبوا لغضبی و واکلوهم و شاربوهم، برای آن که ایشان برای خشم من خشم نگرفتند و به «۲» آن فاسقان مؤاکله و مشاربه و مخالطه کردند. نعمان بن بشیر روایت کرد «۳» که رسول - علیه السلام - گفت: مثل فاسقی در میان قومی «۴» صالح «۵» که او را نهی نکنند از منکر، مثال جماعتی باشد که کشتی باشد میان ایشان بشرکت در آن کشتی نشینند، چون کشتی به میان دریا رسد یکی از ایشان تبری برگردد «۶» و کشتی شکستن گیرد، او را گویند: چه می کنی خود را و ما را هلاک خواهی کردن، او گوید «۷»: در نصیب خود و حصه خود تصرف می کنم. اگر او را به اینکه گفتار رها کنند و دست او به دست فرو نگیرند «۸» کشتی بشکند و او و ایشان «۹» غرقه «۱۰» شوند، و اگر منع کنند او را، او و ایشان سلامت یابند، بیانش قوله:

وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً «۱۱» لَيْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ، لا [م] «۱۷»، تأکید است، و گفته اند: جواب قسمی مضموم است، و تقدیره:

و الله لَیْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ، و فرق میان صنع و عمل آن است که عمل هم محکم باشد و هم مشوش و لکن صنع جز محکم را نخوانند از آن جا «۱۸» پیشه‌وران را صنّاع خوانند که عمل ایشان به علم باشد و بر وجه احکام و اتّساق بود و

- (۱). مج، مت، وز، لت: تا.
- (۲). مج، مت، وز، لت، مر: با.
- (۳). لت: روایت کند. [.....]
- (۴). آف، آن: قوم.
- (۵). مج، مت، وز، لت، مر: صالحان.
- (۶). مج، مت، وز، لت، مر: بردارد.
- (۷). مج، مت، وز، لت، مر: من.
- (۸). مج، مت، وز: فرو نکیرد.
- (۹). مر همه.
- (۱۰). مج، مت، وز، لت، مر: غرق.
- (۱۱). سوره انفال (۸) آیه ۲۵.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز آن: بترسید.
- (۱۳). لت: فتنه‌ای.
- (۱۴). مج، مت، وز: از.
- (۱۵). مج، مت: فرود آمد.
- (۱۶). مج، مت، وز: تمیز نکند.
- (۱۷). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. [.....]
- (۱۸). مج، مت، وز، لت، مر: از اینکه کار.

صفحه : ۵۱

نعمت را صنیعت برای آن «۱» خوانند و پرورده نعمت را هم صنیهه گویند که او را به «۲» نیکی پرورده باشند و اصل «۳» او اینکه است، آنگه اتساع کنند و گویند: فعل و عمل و صنع به معنی واحد باشد، و فعل از همه عامتر باشد آنگه عمل خاصتر آنگه صنع از هر دو خاصتر.

قوله: وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ - الاية. عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که خدای تعالی از فضل و رحمت خود نعمت بر جهودان فراخ کرده بود پیش از آمدن رسول - علیه السلام - تا ایشان توانگرترین مردمان بودند. چون بر رسول علیه السلام - کفر آوردند و با «۴» او لجاج «۵» کردند خدای تعالی آن نعمت از ایشان باز گرفت و به بدل توانگری «۶» ایشان را درویشی داد و به بدل عزت، مذلت چنان که فرمود در حق ایشان وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ «۷» يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ. بعضی دگر مفسران گفتند: اینکه قول فنحاص گفت تنها و لکن دیگران شنیدند و انکار نکردند، حق تعالی گفت: بمثابت آن است که همه گفتند حق تعالی در اینکه آیت بیان آن کلمه ناسزا گفت [۱۳-پ]

که جهودان گفتند در حق او اطلاق کردند، گفت: گفتند که دستهای خدا بسته است به بند و غل و بند بر او نهاده و غرض ایشان در اینکه نه تجسیم «۹» بود و آن که خدای تعالی اثبات دستی کنند که جارحه باشد غرض ایشان وصف او بود - تعالی علوا

کبیرا «۱۰»- به بخل و تضییق و امساک و عرب کنایه کنند [از نعمت] «۱۱» به ید «۱۲» برای آن که در غالب عادت در شاهد بذل «۱۳» و اعطاء «۱۴» و امساک و نادادن «۱۵» به دست باشد ایشان جود و بخل را به دست باز بستند قال الشاعر «۱۶»:

-
- (۱). مع، مت، وز، لت: اینکه.
 (۲). مع: بر.
 (۳). اساس: مثل، با توجه به مع تصحیح شد.
 (۴). آن: به.
 (۵). لب: الحاح.
 (۶). اساس: تونگری / توانگری.
 (۷). سوره بقره (۲) آیه ۶۱.
 (۸). لت: فنحاص بن غازورا، مر: فیحاص بن غازورا.
 (۹). آف، آن: تجسم.
 (۱۰). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۳.
 (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد.
 (۱۲). اساس: به بند، با توجه به مع تصحیح شد.
 (۱۳). مع، مت، وز: بذله. [.....]
 (۱۴). مع، مت، وز، لت، مر: عطا.
 (۱۵). اساس: نادان، با توجه به وز تصحیح شد.
 (۱۶). مع، مت، وز شعر.

صفحه : ۵۲

یداک یدا مجد فکف مفیده و کف اذا ما صن «۱» بالزاد تنفق
 و قال اخر «۲»:

له علی- آیاد کست اکفرها و إنما الکفر ما لا یشکر النعم
 قال اخر «۳»:

له فی ذوی الحاجات اید کأنها مواقع ماء المزن فی البلد القفر
 و در عکس اینکه بخیل را گویند: فلان جعد الانامل مقبوض الکف کد الاصابع مغلول الیدین، و قال الشاعر «۴»:

کانت خراسان ارضا اذ یزید بها «۵» و کل باب من الخیرات مفتوح

فاستبدلت بعده جعدا انا مله کائما وجهه بالخل» (۶) منضوح
و در اینکه معنی قدما و محدثین» (۷) به کنایت و تصریح بسیار اشعار گفتند. اینکه طباطبا گفت:

و کان لی حاسب ان رحمت ملتجئا» (۸) ما فی یدیه اذا ما جئت مجتده

اضاف تسعین یقفوها ثلاثتها الی ثلاثه الاف و تسع مائه
و قال أيضا» (۹):

إن رمت» (۱۰) ما فی یدیه منه ملتسما و جئت اشکو الیه منه ضیق یدی

أحصت الوفا تراه منه اربعه منقوصه سبعة حصت من العدد
یوسف عروضی اینکه معنی به پارسی گفته» (۱۱):

هفت کم کن تو از چهار هزار به کف اندر نگاهدار شمار

پس بدان آن زمان که کف امیر کس نبیند مگر بدین کردار
[اینکه ابیات مشتمل است بر آن که آن کس که اینک عددها را» (۱۲) شمار بر انگشت

(۱). مع، مت، وز، بهن، آف: طنن. (۴-۳-۲). همه نسخه بدلها بجز آف: لست.

(۵). همه نسخه بدلها بجز آف، آن: یزید.

(۶). لب، آف، آن: بالغل.

(۷). مع، مت، وز، لت: محدثان.

(۸). مع، وز، لت مر: ملتسما.

(۹). اساس: یزد بها، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب، آن: رمیت، چاپ شعرانی (ج ۴/ ۲۶۹): رحمت.

(۱۱). مع، مت، وز شعر.

(۱۲). اساس، مع، مت، وز: ندارد، با توجه به آج و لب و سیاق عبارت افزوده شد.

صفحه : ۵۳

گیرد از سه هزار و نه صد و نود و سه هر دو دست او بسته بود.» (۱)

حق تعالی رد کرد بر ایشان و جواب داد ایشان را بر وجه زجر و لعنت و نفرین گفت: غُلَّتْ أیدیهم، دستهای ایشان به غل بسته باد.
حسن بصری گفت: معنی آیت آن است که دست خدای از عذاب ما مکفوس» (۲) و مقبوض است، یعنی خدای ما را عذاب نکند الا
مقدار آنچه سوگند او راست کند جز آن که» (۳) پدران ما گوساله پرستیده‌اند.

مجاهد و سدّی گفتند جهودان گفتند: چون خدای تعالی ملک از ما بستد دست بر سینه نهاد و چون کسی که تقبل کاری کند و دست بر سینه زند «۴» و گفت: ای بنی اسرائیل و بنی احبار من ضمان کردم که دست از «۵» برنگشایم تا ملک با شما ندهم، گفتند: اینکه الفاظ کنایت است از «۶»: «عَلَّتْ أَيْدِيهِمْ، دست ایشان از خیرات بسته باد و دستهایشان به خیر مرسد و شاید که حقیقت بود چنان که گفتیم دستهایشان به بند و غل بسته باد و «۷» لعنت بر ایشان باد به اینکه که گفتند، آنگه گفت: وصف من بخلاف آن است که ایشان گفتند: بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُفِقُّ كَيْفَ يَشَاءُ، بل دستهای او گشاده است چنان که خواهد انفاق می کند و می دهد و می بخشد به حسب مصلحت.

اگر گویند آنچه جهودان از سر جهل گفتند که: يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ، محمول بود بر آن که ندانستند و شناختند خدای را که وصف او به اینکه نشاید کردن، چگونه گفت خدای تعالی: بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ، خود را ید اثبات کرد، آنگه آن را وصف کرد! گوئیم: قدیم تعالی «۸» در اینکه باب طریقه ازدواج مراعات کرد، چون ایشان وصف او تعالی [به بخل] «۹» [۱۴-ر]

کردند از ره عبارت دست کردند، حق تعالی هم به آن عبارت رد کرد بر ایشان، نبینی که در برابر مغلوله مبسوطه گفت، «۱۰» یعنی اگر بر مجاز شما

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. [.....]

(۲). مع، مت، آج، لب، لت: مکفوف.

(۳). وز، مع، مت، آج، لت: چندان که.

(۴). اساس: زد، با توجه به وز تصحیح شد، دیگر نسخه بدلها: نهاد.

(۵). مع، مت، وز، لت، مر هم.

(۶). مع، مت، وز اینکه.

(۷). مر لُعِنُوا بِمَا قَالُوا

(۸). مع، مت، وز: جلّ جلاله.

(۹). اساس: ندارد با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده.

(۱۰). مع، مت، وز، لت، مر: نهاد.

صفحه: ۵۴

وصف کردی دست او را به آن که مغلول است خلاف آن است، بل مبسوط است تا جواب مطابق اعتراض بود. و «ید» در حق تعالی که اطلاق کنند، چند معنی دارد- و او خود در کلام [عرب] «۱» بر معانی است اما ید به معنی جارحه در حق خدای «۲» روا نیست از آنجا که درست شده است بالادله القاطعه که او جسم نیست و به صفت اجسام نیست.

اما آن که مشبهه گفتند و جماعتی اهل اخبار که: لله ید لا کالایدی، اگر مراد جارحه است اینکه مناقضه باشد، چنان که گفتند: او جسمی است لا- کالاجسام، اینکه مناقضه باشد برای آن که چون گفت: جسم، اثبات کرد طول و عرض و عمق را، چون گفت: لا کالاجسام، نفی کرد آن را که اثبات کرده بود بعینه و اینکه مناقضه، باشد، همچنین لا کالایدی. و اگر مراد آن است که [له ید] «۳» لا بمعنی الجارحه اینکه درست است یعنی دستهای دیگران جارحه باشد و دست «۴» در حق [او] «۵» معنی نه جارحه باشد. اما اقسام ید از اینکه پنج بیرون نیست به معنی جارحه بود چنان که گفت:

فَاقْطِعُوا أَيْدِيَهُمَا ﴿٦﴾ قَوْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ، دوم به معنی نعمت چنان که شواهد آن از اشعار برفت، و چنان که رسول-
 علیه السلام- گفت:

يد الله على الجماعة

، ای نعمته عليهم، و به معنی قدرت و قوت باشد چنان که: ماله بهذا الامر يد، و منه قوله: أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ ﴿٧﴾ داوُدَ ذَا الْأَيْدِ ﴿٨﴾ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النِّكَاحِ ﴿٩﴾ ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكُمْ ﴿١٠﴾ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ، چنان که خواهد هزینه می کند بحسب مصلحت. وَ لِيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَ كُفْرًا، و بيفزايد بسیاری را از ایشان آنچه ما بر تو فرستاده ایم ﴿١١﴾ از قرآن.

کفر و طغیان معنی آن است که ایشان کفر و طغیان بيفزایند عند نزول قرآن، برای آن که معلوم است بضرورت که قرآن ایشان را کفر و ضلالت بيفزاید ﴿١٢﴾. و مثال اینکه چنان بود که یکی از ما گوید: وعظتك فلم يزدك وعظي ألما عصيانا و طغيانا. قال الله تعالى: فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا ﴿١٣﴾ إِذَا مَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيْمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَ هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ ﴿١٤﴾ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ، «ما» موصوله است و محل او رفع است باسناد الفعل اليه، اعنى و ليزيدن، و «كثيرا» مفعول اول است و «طغيانا» و «كفرا» مفعول دوم. وَ أَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، در آن که ضمير «بينهم» راجع با کيست خلاف کردند. بعضی گفتند: راجع است با جهودان و ترسايان، يعنى میان جهودان و ترسايان دشمنی و دل دوری افکنديم تا به روز قیامت، و مثله قوله: فَأَغْرَيْنَا ﴿٥﴾ فى فى، اینکه قول حسن بصرى است و مجاهد. بعضی دیگر گفتند: مراد جهودانند تنها و مراد آن مخالفت و عداوت است که در ﴿٧﴾ میان فرق جهودان است از عنانیان ﴿٨﴾ و اسمعیان ﴿٩﴾ و دیگر طوایف، اینکه قول رمانی است.

و در آن که عداوت از میان ایشان به چه افتاد دو قول گفتند، ابو علی گفت: به تکفیر ﴿١٠﴾ نصاری یهود را ﴿١١﴾ به کفرشان به عیسی و یهود نصاری را به اتخاذ ایشان عیسی را به خدایی ﴿١٢﴾.

قولی دیگر به اختلافی که ﴿١٣﴾ میان ایشان بود در آراء و دیانات ایشان، و خدای تعالی خذلان کرد ایشان را و با خود رها کردشان ﴿١٤﴾، عقوبه لهم علی کفرهم المتقدم الی يوم القيامة، لا بد است از آن که اینکه معنی مختص بود به آنان که معلوم از حال ایشان آن باشد که بر کفر خواهند مردن. كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ، هر گه که

(۱). آج، لب: عندهم.

(۲-۳). آف: صورت.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به معنای افزوده شد.

(۵). اساس و دیگر نسخه بدلها و اغرینا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). سوره مائده (۵) آیه ۱۴.

(۷). معج، مت، وز، لت، مر: از.

(۸). کذا: اساس، آج، لب، آف: عناسان، معج، مت، وز، لت، مر: عتایان، آن: عباسیان.

(۹). معج، مت، وز، لت، مر: اسمعیان، لب: اسمعان، آن: اسماعیلیان.

(۱۰). لت: به تعریف کفر.

(۱۱). لت، آن، مر: یهود نصاری را.

(۱۲). اساس: خدای، با توجه به معنای تصحیح شد. [.....]

(۱۳). مع، مت، وز، لت از، مر در.

(۱۴). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر، آن: رها کردشان.

صفحه : ۵۷

آتشی برافروزند برای کارزار، خدای تعالی بنشانند آن را (۱).

حسن بصری و مجاهد گفتند: مراد حرب رسول ماست - علیه السلام (۲) - و حق تعالی اینکه از جمله معجزات رسول کرد از آن وجه که خبر است از غیب و مخبر مطابق خبر آمد، و نیز برای آن که جهودان به قوت و شوکت (۳) به حدی بودند که در همه زمین حجاز کس با ایشان مقاومت نکردی، و قریش از ایشان مدد خواستند (۴) و به ایشان معتضد و مستظهر بودند (۵)، و اوس و خزرج در مخالفت ایشان مناقشت نمودندی چون رسول - علیه السلام - پیدا گشت و به ادای (۶) رسالت، برخاست (۷) آن قوت ایشان به ضعف بدل شد و شدت ایشان به خور (۸) و بد دلی و متفرق الاها شدند تا رسول - علیه السلام - بنی قریظه را بکشت و بنی النضیر و بنی قینقاع (۹) را براند و از نشیمنهایشان برون کرد (۱۰) و بقایایی که بماندند جزیه بر ایشان نهاد و فدک از ایشان بستد و اهل وادی القری او را گردن نهادند و به دولت و صولت او جمله مستأصل شدند، و اینکه علمی بود از اعلام معجز (۱۱) رسول - علیه السلام - و ذکر آتش در باب حرب و استعارت او در شر حدیثی متداول است و معهود در لغت است و در اشعار ایشان بسیار است، قال عوف بن عطیه: (۱۲)

إذا ما اجتیننا جنا منهل شبینا لحرب بعلیاء نارا

و قال اخر:

با الحرب (۱۳) تضطرم (۱۴) اضطراما

و قال اخر (۱۵):

(۱). مر: او را.

(۲). مع، مت: صلوات الله و سلام علیه، وز، مر: صلوات الله علیه و آله.

(۳). مع، مت، وز، لت، مت، مر شجاعت.

(۴). مع، مت، وز، آج، لت، مر: خواستندی.

(۵). آن: بود.

(۶). وز: به او.

(۷). مر: برخاست.

(۸). لب، لت، مر: به جور.

(۹). اساس، آن: بنی قینقاع.

(۱۰). آج، لب، مر: بیرون کرد.

(۱۱). مت: معجزه، آج، لب: اعجاز.

(۱۲). مع، وز شعر. [.....]

(۱۳). مع، مت، وز، آج، لت، مر: نار الحرب.

(۱۴). مع، مت: يضطرم.

(۱۵). وز شعر.

صفحه : ۵۸

و لیس یصلی بخیل الحرب جانبها»

وَيَسْعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا، آنکه خبر داد که: اینکه جهودان در زمین سعی به فساد می کنند تا افساد بلاد و عباد کنند به معاصی خدای تعالی و تحریف تورات «۱» و تقلیب احکام او و پوشیدن کار رسول ما- علیه السّلام- . وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ، و خدای تعالی مفسدان را دوست ندارد و نخواهد که ایشان را خیر رساند و ثواب دهد [۱۵-ر].

قوله: وَ لَوْ أَنَّهُ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا، رمانی گفت: معنی «لو» وجوب المعنی الثانی بالاول به طریقه لو کان کذا لکان کذا و اینکه معنی مبهم است و در او کشفی نیست. و بعضی دیگر گفتند: لامتناع الشیء من امتناع غیره، کقولهم: لو کان لی مال لحججت، و اینکه مذهب هم مطرد نیست و اصل در اینکه باب آن است که ما شرح دادیم که معنی «لو» بر عکس دیگر حروف است، با نفی اثبات باشد و با اثبات نفی و حکم جوابش هم اینکه باشد هم از قصه «۲» نهاد او و شرح اینکه به استقصاء برفته است.

حق تعالی گفت: اگر اهل کتاب که جهودان و ترسایانند احکام تورات و انجیل بر پای داشتندی «۳» و به تو و به کتاب تو ایمان آوردندی «۴» و تقوا و پرهیزگاری پیشه گرفتندی، ما گناهان ایشان مکفر و پوشیده کردیمی «۵» و ایمان و تقوا را کفاره گناهان ایشان کردیمی «۶» و ایشان را به بهشت و نعیم «۷» بردیمی «۸». و «نعیم» نامی است از نامهای بهشت و برای آن که در «لو» «۹» معنی شرط است، اگر در ماضی شود معنی استقبال دهد.

(۱). مع، مت، وز: تعدیه.

(۲). مع، مت، وز، لت، مر: قضیه، آج، لب: قصده.

(۳). مت: بر پای داشتند.

(۴). مت: ایمان آوردند، مر و اتقوا الکفرنا عنهم سیئاتهم و لا دخلناهم جنات النعیم.

(۵). مع، مت، وز، لت، مر: پوشیده کردمانی، آج، لب: پوشیده کردمی.

(۶). مع، مت، وز، لت، مر: کردمانی، آج، لب: کردمی.

(۷). مع، مت: نعیم بهشت.

(۸). مع، مت، وز، لت، مر: بردمانی، آج، لب: بردمی.

(۹). اساس: در او، با توجه به مع تصحیح شد.

صفحه : ۵۹

وَ لَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ، آنکه گفت: اگر چنان که اینکه جهودان و ترسایان اقامه تورات و انجیل کردند، و احکام آن را کار بستندی. وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ، یعنی قرآن، و به قرآن ایمان آوردندی و احکام او بر دست گرفتندی و گفتندی «۱» معنی آن است که: اگر تورات و انجیل را نصب چشم خود کردند و در پیش خود بداشتندی تا به هر مشکلی رجوع به آن کردند. لَأَكْلُوا

مِنْ فَوْقِهِمْ، بخوردند از بالایشان» (۲) و از زیر پایشان، و در او چند قول گفتند:

یکی آن که عبد الله عباس و مجاهد و قتاده گفتند: مراد «(۳) مِنْ فَوْقِهِمْ، باران آسمان است، وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ، مراد نبات زمین است»، «(۴) بعضی دیگر گفتند: بیان اینکه دو جهت مجاز است و معنی آن است که من جميع الجهات من أيس و ليس «(۵) من حیث لا یحتسب، یعنی اگر ایشان ایمان آورده بودند ایشان را به بودی که از خانه و نشیمن خود بانه افتادند «(۶) و در خانه خود بماندند و روزی از هر چار جهت «(۷) به ایشان می آمدی، چنان که گفت «(۸): یأتیها رزقها رغدا من کل مکان، و ایشان را آواره نبایستی کردن و اینکه بر سبیل تأسیف و تحسیر «(۹) گفت تا ایشان را حسرت نماید «(۱۰) و اندوهگن «(۱۱) کند.

و مثله قوله تعالی: وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ «(۱۲) وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ «(۱۳) وَ أَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا «(۱۴) مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ، از ایشان یعنی از اهل کتاب جماعتی اند «(۱) مقتصد و او آن باشد که بین الاسراف و التقتصیر باشد میانه هر دو غلو و اسراف نکند و نیز تقتصیر نکند، و القصد واسط «(۲) الامور، و القصد الجادة لأنها بین مضلتین، که اینکه جانب و آن [جانب] «(۳) گمراهی باشد و از میانه راه راست آن را قصد خوانند برای اینکه. و گفتند: آن را برای آن قصد خوانند که رونده مقصد «(۴) به او کند پس او مصدر است به معنی مفعول كالرضی بمعنی المرضی.

ابو علی گفت و جماعتی مفسران که: مراد به اینکه مؤمنان اهل کتاب اند، که به رسول- علیه السلام- ایمان آوردند. و همچنین روایت کرده اند در تفسیر اهل البیت- علیهم السلام: برای آن که «(۵) لفظ مدح است و ما قبله الفاظ ذم «(۶)، جمع نکنند در حق یک قوم از میان مدح و ذم، و بعضی دیگر گفتند «(۷): آیت در نجاشی و قومش فرود آمد و زجاج گفت به حکایت «(۸) از بعضی مفسران که گفتند: مراد قومی اند که با رسول- علیه السلام- مناصبه و اظهار عداوت نکردند، و مجاهد گفت: که مسلمانان اهل کتابند و اینکه قول اولی است. وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَحْمِلُونَ، و بسیاری از ایشان بد می کنند. و «ساء» در معنی «بئس» باشد، و تقدیر آن است که: ساء الشیء شیئا كانوا یعملونه خواست تا باز نماید که همه یک حکم ندارد اندکی از ایشان نیک اند و بیشتر بدانند.

قوله: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ- الآیة، مفسران در تفسیر اینکه آیت و سبب نزول او «(۹) خلاف کردند. محمد بن الکعب القرظی گفت از ابو هریره که:

رسول- علیه السلام- در اسفار و غزوات که بودی وقت «(۱۰) فرود آمدن برای او جای فرود آمدن طلب کردند که «(۱۱) سایه درختان بودی تا او آن جا فرود آمدی. یک روز در

(۱). مج، مت، وز، لت، مر: هستند.

(۲). مج، مت، وز، لب، لت: واسطه. [...]

(۳). اساس: ندارد، با توجه به معنی افزوده شد.

(۴). مج، مت، وز، لت، مر: قصد.

(۵). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: اینکه.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر و

(۷). مج، مت، وز که.

(۸). مج، مت، وز، لت، مر: حکایت کرد.

(۹). آج، لب: اینکه، مر: آن.

(۱۰). مج، مت، وز، لت، مر: بوقت.

(۱۱). آج، لب، لت به.

صفحه : ۶۱

سایه درختی فرود آمد بر عادت و شمشیر از شاخ آن درخت در آویخت و او به قیلوله بخت و اصحاب از او مشغول شدند اعرابی بیامد و تیغ رسول «۱» از نیام برکشید «۲». رسول - علیه السلام - بیدار شد، گفت: یا محمد من یعضمک منی، تو را از من که حمایت کند! رسول - علیه السلام - گفت:

اللّٰه یعضمنی

، خدای مرا نگاه دارد، چون رسول - علیه السلام - اینکه بگفت، دست اعرابی بلرزید و تیغ از دستش بیفتاد «۳» و او «۴» سر بر آن درخت می‌زد تا دماغش از [سر] «۵» پراکنده شد و بمرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

أنس مالک روایت کرد که سبب نزول «۶» آیت آن بود که عایشه گفت: «۷» رسول - علیه السلام - در خیمه خفته بود بیدار شد و گفت: هیچ مرد صالحی نباشد که مرا نگاه دارد که مرا خوفی می‌باشد از دشمنان! ما در اینکه بودیم که آواز سلاح برآمد، نگاه کردیم سعد بود و حذیفه گفتند ما آمده‌ایم تا تو را نگاه داریم. رسول - علیه السلام - بخت چنان که ما غطیط او بشنیدیم «۸». جبرئیل علیه السلام آمد و اینکه آیت «۹» آورد.

رسول - علیه السلام - آواز داد و گفت: یا سعد یا حذیفه باز گردید که خدای تعالی ضمان کرد «۱۰» که مرا نگاه دارد از دشمنان. حسن «۱۱» گفت: سبب آن بود که رسول - علیه السلام - گفت چون خدای تعالی مرا بفرستاد دانستم که قومی مرا به راست ندارد و از نکاره «۱۲» جهودان و ترسایان می‌ترسیدم خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

بعضی دیگر گفتند: در بدایت اسلام چون در مسلمانان ضعفی بود، خدای تعالی فرمود رسول را که زبان از بتان اینکه «۱۳» بت پرستان کشیده‌دار بقوله: وَ لَا تَسُبُّوا الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فِیْسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَیْرِ عِلْمٍ «۱۴» لَسْتُمْ عَلٰی شَیْءٍ، اینکه آیت که از پس آن «۵» آیت آمد چون اینکه آیت فرود آمد، گفت رسول - علیه السلام - گفت:

لا ابالی من نصرنی او من خذلنی.

بعضی دیگر گفتند، در کار زنان رسول آمد که خدای فرموده بود رسول را که ایشان را گوید: دنیا رها کنی و «۶» ترسید که قبول نکنند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

بعضی دیگر گفتند: آیت در جهاد آمد که رسول - علیه السلام - ترسید که بعضی مردمان مطاوعت نکنند در باب جهاد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

اینکه اقوالی است که جماعتی مفسران گفتند، امّا آنچه در تفسیر اهل البیت است - علیهم السلام و از ائمه ما و جماعتی صحابه روایت کرده‌اند چون براء بن عازب و جابر بن عبد الله انصاری و سلمان و ابو ذر «۷» و عمار و حذیفه و جز ایشان که: آیت در حق امیر المؤمنین علی آمد در حجّه الوداع چون رسول - علیه السلام - با ترسایان نجران مصالحه کرد [۱۶-ر]

بر دو هزار «۸» حله من حلال الاواقی «۹»، و جبرئیل - علیه السلام - آمد و گفت: تو را حج و داع می‌باید کردن «۱۰». او علی را به جانب یمن فرستاد تا آن حله‌ها

(۱). معج، مت، وز، لت، مر من.

(۲). مت، آج، لب از.

- (۳). همه نسخه بدلها ما.
- (۴). مع، مت، وز، آج، لب: رسانیدنی.
- (۵). اساس: اینکه، با توجه به مع تصحیح شد. [...]
- (۶). مع، مت، وز، لت: او.
- (۷). آج، لب: ابو ذر غفاری.
- (۸). ضبط کلمه در اساس به صورت «هزار» آمده است که با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). اساس: الاوقی، با توجه به مع، وز تصحیح شد.
- (۱۰). آج، لب: می باید کرد.

صفحه : ۶۳

تحصیل کند و او ساز حج رفتن گرفت، چون بیرون شد از مدینه نامه نوشت به امیر المؤمنین علی که: من به جانب مکه رفتم «۱» به حج. چون کار «۲» تمام کرده باشی از ره یمن به مکه آی به حج که آن جا ملتقی باشد- ان شاء الله. او نامه برخواند و ساز رفتن کرد و آنچه حاصل کرده بود از حله‌ها در اعدال «۳» بست و با قوم خود برنشست و روی به مکه نهاد. چون به میقات اهل یمن رسید، احرام گرفت و چهل و چهار شتر با خود داشت به هدی «۴»، و حج آنکه قارن بود و مفرد، و فرض تمتع نیامده بود. چون رسول- علیه السلام- به مکه رسید به نزدیکی، خدای تعالی آیت فرستاد: وَ أَتَمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ «۵» حاشی لِّلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَا لَكُ كَرِيمٌ «۱۲» گفت «۱۳»: اینکه آن است که شما «۱۴» زبان ملامت دراز کرده‌اید «۱۵» به سبب اینکه، فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ «۱۶» الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضَيْتُمْ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا كَمَا مَا «۵» الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ كَمَا مَا «۱۱»- الْآيَةُ.

رسول- علیه السلام- گفت:

الله اكبر، انّ كمال الدين و تمام النعمة و رضاء الرب برسالتی و بولایه علی من بعدی،
آنکه روی به علی کرد و گفت:

يوم بيوم انّ الله لا يضيع أجر من أحسن عملا

، روزی به روزی که خدای تعالی رنج نیکوکاران ضایع نکند.

(۱). مع، مت، وز، لت، مر: مغنم. آف، آن: مقیم.

(۲). آج، لب: عرض کرد.

(۳). مع، مت، وز، مر: مباحله‌اش.

(۴). وز: نزول، مر: تنزل. [...]

(۵). سوره مائده (۵) آیه ۳.

(۶). مع، آج، لب، لت، مر: خدای، وز: خدایی.

(۷). آج، لب: نعمت.

(۸). مع، مت، وز: روایت کرد.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مع افزوده شد.

(۱۰). مج، مت، وز: عرضه کرد.

(۱۱). سوره مائده (۵) آیه ۳.

صفحه : ۷۱

خواجه مفید ابو محمد ما [را] [کما ما «۱» پرسیدند که: اینکه چه معنی دارد و آن کدام روز بود! گفت: آن است که در خبر آمد که روز خیبر چون مرحب به در آمد و علی پیش او رفت [کما ما «۲» و او را بکشت با چند شجاع دیگر، جبرئیل آمد و گفت: یا رسول الله انّ له عندک یوما بیومه هذا ، او را در نزد تود روزی هست به بدل اینکه روز. گفت: چگونه!

گفت: چنان که او امروز بذل جهد و فراغ وسع می کند در نصرت تو و اظهار دین تو، تو را فردا بذل و [کما ما «۳» جهد می باید کردن در اظهار ولایت و امامت او، گفت: کی باشد [کما ما «۴» آن، گفت: چون وقت باشد [کما ما «۵» من آیم و خبر دهم] کما ما «۶». چون روز غدیر بود آمد و اینکه آیت آورد، فهذا معنی قوله [کما ما «۷» یوم بیوم راوی خبر گوید عبد الله مسعود که: روز احد امیر المؤمنین - علیه السلام - نیزه در [کما ما «۸» دست می گردانید و از راست و چپ و پیش و پس مرد می افگند. رسول - علیه السلام - گفت:

لا تقیة فی الاسلام بعدک ما عذر من کتم الحق و انت ناصره

، از پس تو و قتال مبارزه تو در اسلام تقیه نیست چه عذر بود آن را که حق پنهان دارد و چون تو ناصر دارد. چون اینکه روز بود و اینکه آیت آمد رسول - علیه السلام - در آن کار اندیشه می کرد پس علی را بخواند و اینکه حال با او بگفت. امیر المؤمنین گفت: یا رسول الله یاد داری که مرا گفتی:

ما عذر من کتم الحق و انت ناصره فالیوم ما عذر من کتم الحق و الله عاصمه

، آن روز که گفت یوم بیوم، آن روز روز بأس بود اعنی روز خیبر روز بأس و شدت بود و شجاعت بود. و اینکه روز که عوض آن بود که روز غدیر بود روز یأس کفار بود اعنی قوله: الیوم یئس الذین کفروا من دینکم [کما ما «۹» و أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ، [کما ما «۱۰» و بید اعدائه یأس، باش تا فردا که به دست او کأس بود و به دست دشمنانش یأس، اینکه روز به دست او تیغی بود آب رنگ، آتش فعل، لا جرم آب از روی دشمنان دین ببرد [۱۸- ر]

و آتش در

(۱). اساس ندارد، با توجه به مج افزوده شد، بم، آف: از ما.

(۲). آج، لب: آمد.

(۳). مج، مت، وز، آج، لب، لت، آن، مر: بذل جهد.

(۴). مج، مت: با شدت.

(۵). لت: آید، مر: در آید.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر: اعلام کنم.

(۷). مج، مت، وز، لت، مر: علیه السلام. [...]

(۸). مر: بر.

(۹). سوره مائده (۵) آیه ۳.

(۱۰). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۵.

صفحه : ۷۲

ایشان زد باش تا فردا که آب و آتش به دست او کنند تا هم ساقی کوثر باشد و هم قسیم جنت و سقر [کما ما «۱»]، دوستان را آب دهد و دشمنان را به آتش فرو دهد. آن جا که در دست او آب باشد در دست تو باد باشد، و آن روز که آتش در زیر قدم او باشد، بر سر دشمنانش خاک حسرت باشد، آن روز اظهار بشاشت کردند [کما ما «۲»]:

ابدى العداة بك السرور كأنهم فرحوا و عندهم المقيم المقعد

او از کار خود در رکوع و سجود است و تو از حسد او در قیام و قعود [کما ما «۳»] فردات پیدا شود ثمره اینکه خاست و نشست که خاکت بر سر بود و بادت در دست باش تا انگشت [کما ما «۴»] حسرت در دندان ندامت گیری و به زبان تأسف اینکه بیت گویی:

دردا و دریغا که از آن خاست و نشست خاکی است مرا بر سرو بادی است به دست

آن روز اینکه آیت فرود آمد که: *الْيَوْمَ يَأْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ دِينِكُمْ* [کما ما «۵»]، گمان بردند که برود و اینکه کار مهمل ماند. چون او را به جای خود بداشت و بر کار دین گماشت و بازوی او گرفت و برابر خلقان داشت و پایه او از چرخ برترین [کما ما «۶»] بفراشت، دشمنان آیس شدند و خایب گشتند، و بعضی در دل بداشتند و بعضی درد دل داشتند تا طاقت نداشتند [کما ما «۷»] تا [کما ما «۸»] بر صحرا نهادند و آنچه راز دل بود بر گشادند، تا در خبر است و اینکه خبر، ابو اسحاق الثعلبی المفسر امام اصحاب الحدیث در تفسیرش بیاورد که [کما ما «۹»]: آن را نام کشف و بیان کرد به اسنادی که سائلی سفیان عینه را پرسید ازین آیت که خدای تعالی: *سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَقِيعٍ لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ* [کما ما «۱۰»]، در شأن که آمد و اینکه خواهنده که بود که از خدای تعالی عذاب خواست و خدای - عز و جل - از او دریغ نداشت! سفیان سائل را گفت: از من سؤالی کردی که پیش از تو از من کس اینکه سؤال نکرد، حدثنی ابی، پدرم روایت کرد از باقر - علوم

(۱). مع، مت، وز، لت، مر باشد.

(۲). مع، مت، وز شعر.

(۳). مع، مت، وز، لت، مر: قعودی.

(۴). مع، مت، وز، لت: دست.

(۵). سوره مائده (۵) آیه ۳.

(۶). آج، لب: برین.

(۷). مع، مت، وز، لت، مر: بعضی طاقت در دل داشتن بنداشتند.

(۸). آج، لب، آف، لت: پا.

(۹). آج، لب: و.

(۱۰). سوره معارج (۷۰) آیه ۱ تا ۳.

صفحه: ۷۳

انبیا، محمد بن علی - علیه السلام - از پدرش [کما ما «۱» از پدرانش که: چون رسول - علیه السلام - به غدیر خم دست علی گرفت و او را بر منبر برد و «۲» گفت:

من کنت مولاه فعلی - مولاه

، خبر در احیاء «۳» و قبایل عرب منتشر شد.

اینکه خبر به حارث بن نعمان الفهری رسید، برخاست و بر شتر نشست و روی به لشکرگاه رسول - علیه السلام - نهاد. چون به آن جا رسید از ناقه فرود آمد و زانوی «۴» ناقه بیست و روی به خیمه رسول نهاد - و رسول - علیه السلام - در میان مهاجر و انصار نشسته بود «۵» - رسول را گفت: یا محمد؟ بیامدی و ما را گفتی سیصد و شصت معبود رها کنید و بگویید «۶» که: خدای یکی است بگفتیم. گفتی بگویید که: من رسول اویم، گفتی: پنج نماز به جای آرید، قبول کردیم «۷». گفتی: ماه رمضان روزه دارید، پذیرفتیم. گفتی: زکات مال بدهی، به گردن فرو گرفتیم. حج فرمودی رد نکردیم، جهاد فرمودی به قبول «۸» تلقی کردیم، راضی نبودی به اینکه جمله حتی رفعت بضع ابن عمک فرفته و فضلته علینا. فقلت:

من کنت مولاه فعلی - مولاه

، فهذا شیء منک ام من «۹» الله [تا بازوی پسر عمّت گرفتی و او را بر مردمان داشتی و بر ما تفضیل دادی و گفتی: هر که من مولای و خداوندگار اویم علی مولای خداوندگار اوست] «۱۰»، اینکه قبول نکنیم اینکه چیزی است که تو گفتی از خود یا خدای فرمود تو را! رسول - صلی الله علیه و آله - گفت:

«۱۱» و [الله] «الذی لا اله الا هو ان هذا من الله»

، گفت به آن خدای که جز او «۱۳» خدایی نیست که اینکه از فرمان خدا «۱۴» کردم و گفتم. حارث بن نعمان که اینکه

(۱). آج، لب و پدرش. [.....]

(۲). معج را.

(۳). اساس: اجبار، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). معج، مت، وز، مر: پای.

(۵). معج، مت و.

(۶). اساس: بگوی / بگویید.

(۷). آج، لب، لت: آوردیم.

(۸). آج، لب تو.

(۹). معج، مت، وز: عند.

(۱۰). اساس: ندارد با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). سوره انفال (۸) آیه ۳۲.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۳). معج، مت: بجز اینکه.

(۱۴). وز: خدایی.

صفحه : ۷۴

بشنید پشت بر کرد و سر سوی راحله خود نهاد و می گفت: اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ، بار خدایا اگر اینکه که محمّد می گوید حق است و از نزدیک تو است بر ما از آسمان سنگ «۱» بیار و یا ما را عذابی الیم از نزدیک تو بیار. اینکه هنوز نگفته بود تمام که سنگی آمد از آسمان و بر سر او آمد و او را بر جای بکشت، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَقِيعٍ «۲» لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ «۳» الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ «۴»، خداوند اینکه کمال طفل بود «۵» من در سن اطفال ایمانش فرمودم تا به ایمان به حدّ کمال رسید، دین پنداشتی همچون او طفلی بود به ولایت اوش به حدّ کمال رسانیدم که: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ «۶»، فکمل بالدين و کمل به الدين طردا و عکسا، دین چو «۷» طفلی بود به تبلیغ بلغ بالغ شد کان طفلا کیحیی و عیسی فصار بالإسلام كاملا قبل وقت الکمال بالغاً قبل «۸» وقت البلوغ فصار الإسلام بولایتته بالغاً حدّ الکمال لابسا «۹» بردة الجمال متردياً برداء الجلال، لَمَّا «۱۰» نصب «۱۱» منبر من الرجال و رفع علیه خیر الرجال نصب رسول الله أرحلا و رفع علیه رجلا و ضمّه «۱۲» الى صدره و فتح فاه بنشر ذكره و كسر سوق «۱۳» أعدائه باعلائه، و أخذ بيده، و وقفه عند حدّه، و جرّ على أعدائه و جلا «۱۴» و جزمهم جزما و خجلا- فالمنبر منصوب و صاحبه مرفوع فالمنبر منصوب صورة و معنی و صاحبه مرفوع حقیقه و فحوی «۱۵»، هو مرفوع و عدوه منصوب و هو

(۱). مع، مت، وز: سنگ باران. [...]

(۲). سوره معارج (۷۰) آیه ۱.

(۳). سوره معارج (۷۰) آیه ۲ و ۳.

(۴-۶). سوره مائده (۵) آیه ۳.

(۵). اساس، آف، آن: خداوند اینک کمال لطف بود، با توجه به وز و مضمون عبارت تصحیح شد.

(۷). مع، مت، وز: چون، آج، لب: همچو.

(۸). مع، مت، وز: بالعاقل.

(۹). مع: یابسا.

(۱۰). مع، وز، مت: کما.

(۱۱). مع، مت، وز: لهو.

(۱۲). مع، مت: ضمیر.

(۱۳). آف، بم: سیوف.

(۱۴). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر بل اجلا.

(۱۵). اساس: جر، آج، لب: جزما، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۷۵

رافع و عدوه ناصب لیت شعری عدوه ناصب ام منصوب ناصب القلب منصوب المذهب فیا عجا من ناصب هو منصوب، در اینکه کلمات حرکات اعراب و بنا گفته شد اگر کسی تأمل کند.

قوله: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ، جبرئیل آمد که ای گذارنده «۱» بگذار و ای رساننده برسان «۲»، چه برسانم! گفت: مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ آنچه از خدای تو به «۳» تو فرستادند شب معراج قوله: فَأَوْحَىٰ إِلَيَّ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ.

در تفسیر اهل بیت آمد که: ما اوحی فی علی لیلۃ المعراج شب معراجش مجمل بگفت روز غدیر «۴» تفصیل داد تأخیر البیان عن وقت الخطاب روا باشد عن وقت الحاجة روا نباشد. امشب مجمل بگفتم تا دل بر آن موطن می‌کنی و عزم بر آن مصمم می‌داری تا چو «۵» وقت آید من خود تفصیل گویم اینکه ما فی قوله: ما أنزل، همان «ما» است که فی قوله: ما أوحی، جز که آن جا مجمل است و اینکه جا مفسر است، آنچه از خدای تو به تو فرود آوردند بار خدایا اگر تقصیر «۶» یا تأخیری افتد، و إن لم تفعل فما بلغت رسالتی، اگر اینکه نکنی همان انگار که هیچ نکردی «۷»، بزرگا فرمانا که اینکه بود که اگر نکردی کرده ناکرده شدی و گفته ناکفته گشتی، بار خدایا از طاعنان ایمن نه ام و از دشمنان خایفم، نگر «۸» اندیشه نداری که من عاصم توام چون خدای عاصم باشد! او معصوم باشد، و نزد «۹» خواهی نه او معصوم است و نه هیچ پیغامبر دیگر.

و آن که «۱۰» اینکه روز هجدهم «۱۱» ذی الحجه رفت در منصرف رسول - علیه السلام - از حجة الوداع سنه عشر من الهجرة و رسول - علیه السلام - از آن پس «۱۲» دو ماه و ده روز در

(۱). وز: گزارنده. [.....]

(۲). مع، مت، وز، آج، لب، لت گفت.

(۳). مع، مت، وز، لت، مر: بر.

(۴). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر: غدیرش.

(۵). مع، مت، وز، مر: چون.

(۶). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر: تقصیری.

(۷). اساس: کردی، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). مع، مت، وز، بگو، مر: مگر.

(۹). لت: نزدیک.

(۱۰). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر: بدانکه.

(۱۱). مع، مت، وز، لت: هژدهم.

(۱۲). وز: از پس.

صفحه : ۷۶

دنیا بماند، آنکه در اواخر صفر دو روز مانده از او رحلت کرد و با جوار رحمت ایزدی رفت من سنه احدى عشر من الهجرة، و اینکه روز - اعنی روز غدیر - از مشاهیر ایام شد به اینکه سبب و پیش از [اینکه] «۱» مذکور بود بنزدیک خدای - عز و جل - چنان که در اخبار آمده است، از صادق - علیه السلام - روایت کردند که او گفت:

يوم الغدير عيد الله الاكبر و ما بعث الله نبيا الا عرفه حرمة و إنه عيد في السماء و في الارض [۹۱- ر]

گفت: روز غدیر عید خداست عید بزرگتر و خدای تعالی هیچ پیغامبر را نفرستاد الا او را معلوم کرد حرمت اینکه روز.

و عبد الله بن سنان روایت کرد از صادق - علیه السلام - که او گفت: پیغامبران مقدم اوصیاء خود را در مثل اینکه روز نصب کردند و در اینکه روز رسول - علیه السلام - علی را نصب کرد و بر جای خود بداشت.

احمد بن محمد بن ابی نصر روایت کرد گفت: یک روز بنزدیک رضا - علیه السلام - بودم «۲» و مجلس خاص بود به اهلش، ذکر روز غدیر می‌رفت آن جا.

بعضی حاضران گفتند: ما غدیر نشناسیم رضا- علیه السلام- گفت: حدیث کرد مرا پدرم از پدرش از پدرانش که گفت: روز غدیر در آسمان معروفتر است از آن که در زمین و خدای را تعالی در فردوس اعلیٰ کوشکی است خشتی از زر و یکی «۳» از سیم در آن جا صد هزار قبه است از یاقوت سرخ و صد هزار خیمه است از زمرد سبز، خاکش مشک و عنبر است و در او چهار جوی است از آب و می و شیر و انگبین بر کنار آن جویها درختان است از انواع میوه‌ها بر آن درختان مرغانی «۴» اند «۵» تنهای ایشان از لؤلؤ «۶»، پرهایشان «۷» از یاقوت سرخ. چون روز غدیر باشد اهل آسمانها آن جا حاضر آیند و تسبیح و تهلیل می کنند خدای را، اینکه مرغان از اینکه درختان ببرند و به آن جویها فرود شوند «۸» و برآیند و خویشتن در آن مشک و عنبر گردانند «۹» و بر

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). معج، مت، وز، لت: بودیم.

(۳). آج، لب، لت خشتی. [.....]

(۴). مر: مرغان.

(۵). معج، مت، وز، لت، مر: هستند.

(۶). معج، مت، وز، لت، مر است.

(۷). معج، مت، وز: پرهایشان.

(۸). آج، لب: فرو روند.

(۹). معج، مت، وز، لت، مر: بگردانند.

صفحه : ۷۷

بالا «۱» سر آن فرشتگان ببرند و بر ایشان نثار کنند، چون آخر روز غدیر باشد، منادی ندا کند ایشان را که: انصرفوا الی مراتبکم «۲»، بازگردی «۳» با جایهای خود شوید که ایمن شدی «۴» از خطا و زلل تا دگر سال «۵» مانند اینکه روز برای کرامت محمد و علی را. آنگه با من نگرید و گفت: یابن ابی نصر؟ هر کجا باشی جهد کن تا اینکه روز به مشهد امیر المؤمنین حاضر شوی، اگر ممکن باشد که خدای تعالی در اینکه روز گناه شصت ساله بیامرزد هر مؤمنی و مؤمنه را در اینکه روز و چندان گردنها از آتش دوزخ آزاد کند «۶» که در ماه رمضان و شب قدر و شب عید فطر کرده باشد و هر درمی که به صدقه دهند به هزار محسوب باشد «۷» در اینکه «۸» روز با مؤمنان به «۹» آنچه توانی خیر کن و به «۱۰» آنچه توانی مؤمنان را شاد کن.

آنگه گفت: یا اهل کوفه خدای تعالی شما را چیزی «۱۱» عظیم داد و شما از جمله آنانی که خدای تعالی دلهای ایشان را به «۱۲» ایمان امتحان کرد بلا بر شما ریزند، آنگه خدای تعالی کشف کند از شما.

آنگه گفت: و الله که اگر مردمان فضل اینکه روز بشناختندی فرشتگان «۱۳» ایشان را مصافحه کردند هر روز «۱۴» ده بار، و اگر نه آنستی که تطویل باشد از فضایل اینکه روز چیزهایی «۱۵» گفتمی که آن را به عدد نتوانستندی شمردند «۱۶» علی بن الحسین گفت: چند بار من و حسن بن جهم با نزدیک احمد بن محمد بن ابی نصر «۱۷» شدیم تا اینکه حدیث از او بنوشتیم «۱۸»، و اگر اینکه روز را هیچ فضل نبودی

(۱). معج، مت، وز، لت، مر: بالای.

(۲). معج، مت، وز: مواظبکم.

- (۳). اساس: باز گردی / باز گردید.
- (۴). اساس: ایمن شدی / ایمن شدید.
- (۵). آج، لب مر: سال دیگر.
- (۶). مر: آزاد شود.
- (۷). معج، مت، وز، لت، مر: محسوب بود، آج، لب: محسوب است.
- (۸). بم: درن. [.....]
- (۹). بم: با.
- (۱۰-۱۶). وز، مت، لت، مر: خیری.
- (۱۱). آف: با.
- (۱۲). لت: فرشتها.
- (۱۳). معج، مت، وز، لت، مر: هر روزی.
- (۱۴). آج، لب: چین‌ها.
- (۱۵). معج، مت، وز، لت، مر: شمردن، آج، لب: شمرد.
- (۱۷). معج، مت، وز: احمد بن محمد بن انظر، لت، محمد بن احمد بن ابی نصر.
- (۱۸). معج، مت، وز: نیوشیم، آج، لب، لت، مر: بنوشیم، آن: بشنویم.

صفحه : ۷۸

جز آن که خدای تعالی در اینکه روز اینکه آیت فرستاد: **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** «۱»-الآیة.

و مذکران گفتند: مشاهیر الایام عشر «۲»: یوم التقریر و یوم التقدير و یوم التطهیر و یوم التکثیر و یوم التغبیر، و یوم التوفیر و یوم التشهیر و یوم التثویر و یوم التوقیر و یوم الغدیر. اما یوم التقریر آن روز است که خدای تعالی گفت: **أَلَسْتُمْ بِرَبُّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ** «۳» و روز تقدیر، قوله تعالی: **وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ** «۴»، و یوم التطهیر یوم انزله «۵»، قوله تعالی: **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ** «۶»، و یوم التکثیر فی قوله تعالی: **وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ** «۷»، روز بدر است که خدای تعالی عدد مسلمانان به مدد فرشتگان «۸» بسیار «۹» کرد، قوله: **يُمَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ** «۱۰»، و روز تغیر آن روز که حامل سوره براءه را باز گردانیدند به نزول وحی بر پیغامبر- علیه السلام- که

لا يُؤَدِّبُهَا عَنْكَ إِلَّا أَنْتَ أَوْ رَجُلٌ مِنْكَ

، و روز توفیر روز مباحله است [۲۰-ر]

و آن بیست و چهارم ذو الحجّه «۱۱» است که رسول- علیه السلام- حق-امیر المؤمنین را موقر کرد و حق تعالی حکم نفس او حکم نفس رسول کرد فی قوله: **فَمَنْ حَبَّجَّتْكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ** «۱۲»، الی قوله: **وَأَنْفُسِنَا وَأَنْفُسَكُمْ** «۱۳» و اما روز تشهیر آن روز بود که خدای تعالی او را مشهّر گردانید به انگشتی «۱۴» به سایل دادن «۱۵» و آیت آمد «۱۶» در حق او، **إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ** «۱۷»-الآیة. و روز توقیر روز مؤاخات است که رسول- علیه السلام- صحابه را با یکدیگر برادری داد و او را تخصیص کرد به برادری خود و به اینکه معنی او را موقر کرد حیث خصّه باخاته

- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۳.
- (۲). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: عشرة.
- (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۷۲.
- (۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۰.
- (۵). مج، مت، وز، آج، لب، انزل فيه. [...]
- (۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۳.
- (۷). سوره اعراف (۷) آیه ۸۶.
- (۸). لت: فرشتها.
- (۹). مج، مت، وز، لت: بسیار.
- (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۵.
- (۱۱). آف، آن، مر: ذی الحجه.
- (۱۲-۱۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۱.
- (۱۴). آج، لب که.
- (۱۵). آج، لب، بم، آف: داد.
- (۱۶). مج، مت، وز، لت، مر: آمدن.
- (۱۷). سوره مائده (۵) آیه ۵۵.

صفحه : ۷۹

و أجلسه علی ردائه و امّیا روز تشویر روز قیامت باشد یکی می گوید: یا لیتنی کنت معهم فأفوز فوزاً عظیماً، و یا لیتنی کنت تراباً، دیگری می گوید: لیتنی لم أتخذ فلاناً خلیلاً، و یکی دست به دندان می گرد که و یوم یعض الظالم علی یدیه یقول یا لیتنی اتخذت مع الرسول سبیلاً و «۱» دهم روز غدیر است و چون نگاه کنی و تأمل کنی «۲» اینکه روز بفضل از آن روزها فزونتر است برای آن که آنچه در آن روزها پراکنده است در اینکه روز مجموع است، فهو یوم التبلیغ و یوم التسویغ، یوم التقریر و یوم التکریر، یوم التمزیز «۳» یوم التبریز، یوم التردید و یوم التهدید، یوم العصمه لتقریر العصمه یوم النص علی الخاتم بترکیب الفص علی الخاتم یوم العید و یوم الوعد و الوعد و التقریب و التبعید، یوم العرض و یوم الفرض، یوم التوله «۴» و یوم الجوله، یوم الاجمال و یوم الاکمال، یوم التفصیل و یوم لتفضیل یوم التمهید و یوم التهدید یوم البأس لافناء الناس یوم حصول الیقین باکمال الدین یوم السیله باعمال الخلو، و هر لفظی از اینکه الفاظ مأخوذ است از خبری «۵» یا اثری یا حالتی یا مقالتی، و در تفصیل اینکه تطویل نتوان کرد «۶» که از مقصود باز مانیم. و اینکه کلمات «۷» برای کسی که طالب اینکه فن باشد گفته شد، و چون خواننده اهل اینکه صنعت باشد استخراج تواند کرد «۸» معانی اینکه الفاظ از اینکه قصه.

اکنون بدان که اصحاب «۹» ما هم از آیت هم از خبر دلیل انگیخته اند بر امامت.

امّیا وجه استدلال از آیت آن است که خدای - جل جلاله - امر کرد رسول خود را به تبلیغ آنچه او را فرمود در آن وقت، آنکه گفت: اگر نکنی و نرسانی هم چنان باشد که هیچ رسالت نگزارده‌ای «۱۰»، حکم «ما» فی قوله: ما أنزل، از دو وجه برون «۱۱» نیست:

یا عام

- (۱). آج روز.
- (۲). آج، لب: تأمل نمایی.
- (۳). مر: التمییز. [.....]
- (۴). معج، مت، وز، لت، مر: یوم الدوله، آف: یوم تولیه.
- (۵). وز، آف، آن: چیزی.
- (۶). آج، لت، مر: نتوان کردن.
- (۷). آج از.
- (۸). معج، مت: بتواند گردان، وز، مر: بتواند کردن، لت: نتوان کردن.
- (۹). معج، مت، وز: اصحابان.
- (۱۰). معج، مت، وز، آج، لب، آن، مر: نگذارده.
- (۱۱). معج، مت، وز، آج، آف، آن، مر: بیرون.

صفحه : ۸۰

باشد یا خاص، اگر عام بود «۱» مناقضه بود بمثابه آن بود که گفته باشد: وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ، یعنی و ان تَبْلَغْ رسالته فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ، اگر رسالت نگراردی «۲» نگرارده باشی «۳» در اینکه هیچ فایده نباشد، پس اینکه محال بود جز خصوص بنماند، یعنی اگر اینکه رسالت مخصوص نگراردی «۴» هیچ رسالت نگرارده باشی آن رسالت که گزاردن دگر رسالات «۵» بر آن موقوف باشد جز امامت و وصایت و نیابت و قائم «۶» مقام بداشتن تا به جای او باشد و آن کند که او کردی از امر و نهی و وعظ و زجر و اقامت حدود و قضایا و احکام و جهاد و آنچه خدای تعالی تکلیف پیغامبر «۷» و امام کرده است نباشد، چه محال است گفتن که غرض آن است که امر به نماز بگزار «۸» و الا روزه نگرارده باشی «۹» و امر به روزه تبلیغ کن و الا رسالت حج نگرارده باشی «۱۰» و زکات [بگو] «۱۱» و الا جهاد نگفته باشی [۲۰-] ر، و لکن اگر امام فرا ندارد «۱۲» که رعایت رعیت کند و بیان شریعت و حل مشکلات و تولای کارها «۱۳» که به او مفوض باشد از جهاد و قضایا و احکام اقامت حدود هم چنان باشد که ادای رسالت نکرده باشد، برای آن که چون فرو گزارد ضایع شود و بمثابه نکرده باشد «۱۴». دگر اجماع اهل البیت بر آن که: اینکه [آیت] «۱۵» در اینکه کار آمد و قصه او آن است که ما گفتیم و اصحاب حدیث با ما در اینکه اتفاق کردند.

أما وجه استدلال از خبر که رسول - علیه السلام - گفت:

من كنت مولاه فعلى - مولاه

، آن است که رسول - علیه السلام - در وقت چنان در جایی «۱۶» چنان قوم را جمع کرد

- (۱). آن: باشد.
- (۲). لت: مگزاری.
- (۳). معج، مت، وز، آج، لب، لت، مر و اگر نکنی نکرده باشی.
- (۴). وز، مت، آج، لب، آن: نگذاردی، لت: نگزاری.
- (۵). آن: رساله.
- (۶). اساس: قایم. [.....]

- (۷). آج، لب، مر: پیغمبر.
 (۸). آن، مر: بگذار.
 (۹). آن، مر: نگذارده باشی.
 (۱۰). آن: نگذارده باشی.
 (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۱۲). معج، مت، وز، لت، مر: فرو ندارد.
 (۱۳). آج: کارهایی.
 (۱۴). معج، مت، وز، لت، مر: ناکرده باشد.
 (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۱۶). معج، مت، وز، آج، لب، لت، مر، آن: جای.

صفحه : ۸۱

و بازداشت و فرود آمد فی غیر منزل علی غیر کلاء و ماء «۱» و گفت: هر که من مولای اویم علی مولای اوست، و لفظ «مولا» اگر چه محتمل است «۲» ده معنی را- چنان که شرح داده شود- حمل بر آن توان کردن که حال را لایق بود «۳» و فایده کلام به آن بر جای بماند.

اما اقسام مولا: بدان که «مولا» در لغت منقسم «۴» بود بر یازده قسمت. مولی آید به معنی اولی و او اصل است و مرجع و معانی دگر اقسام به اوست چنان که گفته شود و از شواهد «۵» قوله تعالی: مَاوَأَكُمُ النَّارُ هِيَ مَوْلَاكُمْ، «۶» کافران را گفت: مأوی شما دوزخ است و دوزخ مولای شما یعنی به شما اولیتر است و جز اینکه معنی احتمال نکند و از شواهد او در شعر قول لیبید است:

فغدت «۷» کلا الفرَجین تحسب أنه مولی المخافه خلفها و امامها

یعنی اولی بالمخافه و از میان اهل لغت در اینکه خلاف نیست. دگر به معنی مالک رقّ باشد خداوندی که بنده «۸» دارد به ملکیت و شاهد او قوله تعالی: ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ «۹» الی قوله: وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ «۱۰»، یعنی علی مالکه، و سیم «۱۱»: به معنی معتق و چهارم: به معنی معتق و معتق را که آزاد کننده باشد مولی من فوق «۱۲» و آن را که آزاد کرده بود مولی من تحت خوانند، و هم چنین خداوند و بنده را مولی خوانند قبل العتق و اینکه قسمتی دگر باشد و اینکه را به شواهد حاجت نیست از معروفی اینکه پنج قسمت است و آنچه به شاهد معتق شاید، قوله تعالی:

ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ «۱۳»، و ششم: به معنی پسر عم باشد، چنان که شاعر گفت: «۱۴»

(۱). معج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: ماء.

(۲). آن به.

(۳). وز، لت، مر: که لایق حال وقت باشد.

(۴). آن: متقسم. [.....]

(۵). معج، مت، وز، لت، مر او.

- (۶). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۵.
 (۷). اساس: فعدت.
 (۸). معج، مت، وز، لت، مر: که او بنده‌ای.
 (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۵.
 (۱۰). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۶.
 (۱۱). معج، مت، وز، آف: سیوم: لت: سئم.
 (۱۲). معج، مت، وز، لت، مر خوانند.
 (۱۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵.
 (۱۴). وز، مت شعر.

صفحه : ۸۲

مهلا بنی عنما مهلا موالینا لا تنبشوا میتنا ما کان مدفونا

هفتم، به معنی ناصر باشد، قال الله تعالی: ذلک بأنّ الله موالی اللّذین آمنوا و أنّ الکافرین لا موالی لهم «۱»، ای لا ناصر لهم «۲». هشتم: مولای ضمان «۳» جریره باشد، چنان که مردی بنده آزاد کند و از ضمان جریره او و از ولای او بیزار شود، گوید: از خیر و شرّ او بیزارم، او را سائبه خوانند و او برود به کسی توّلّا کند آن کس ضمان جریره او کند «۴» و لاء میراث او، او را باشد. آن کس را مولی خوانند. نهم به معنی حلیف و هم سوگند باشد، چنان که شاعر گفت «۵»:

موالی حلف لا موالی قرابه و لکن قطینا یأخذون «۶» الأناویا
 و دیگرگی گفت «۷»:

موالیکم مولی الولایه منکم و مولی الیمین حابس قد تقسّما
 و هم به معنی همسایه، چنان که شاعر گفت «۸»:

هم «۹» خلطونی «۱۰» بالنّفوس و الجمعوا الی اصل مولا هم مسؤمه جردا

یازدهم به معنی سید مطاع و رئیس و امام و آنچه در اینکه سلک رود «۱۱» اینکه جمله اقسام چون تأمل کنند همه را معنی راجع به «۱۲» اولی بود برای آن که خداوند به بنده و بنده به خداوند، و آزاد کننده به آزاد کرده «۱۳» و آزاد کرده «۱۴» به آزاد کننده و همسایه به همسایه و هم سوگند به هم سوگند و ناصر به منصور و پسر عم به پسر عم و ضامن جریره و جمله اقسام اینان اولیتر باشند به اصحابشان از دیگران که آن ولایت نباشد ایشان را، پس درست شد که معنی جمله راجع است به «۱۵» اولی [۲۰-پ]

و معنی اولی لایق است در اینکه جا. دگر قرینه آنچه گفت: (الست اولی بکم منکم بأنفسکم)، نه من اولیترم به شما! از شما آنکه بی فصل به حرف عطف گفت:

- (۱). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۱.
- (۲). مج، مت، وز، لت، مر و.
- (۳-۹). مت، آف: ضامن.
- (۴). مج، مت، وز، مر: بکند، لت: نکند. [.....]
- (۵). مج، مت، وز شعر.
- (۶). لسان العرب، ۱۵ / ۴۰۹: یسألون.
- (۷-۸). مج، مت: هل.
- (۱۰). مج، مت، وز، لت، مر: خلطونی.
- (۱۱). مج، مت، وز، لت، مر و. ۱۲؟ مج، مت، وز، لت، مر: با.
- (۱۳-۱۴). مج، مت، وز، لت: آزاد کرد.
- (۱۵). مج، مت، وز، لت، مر: با.

صفحه: ۸۳

الله كنت مولاہ فعلی مولاہ {

، ای من كنت اولی بولایته فعلی اولی بولایته، و هیچ معنی از معانی شاید مولی «۱» که بر شمردیم لایق نیست اینکه جا و معنی ندهد، چه محال است که رسول- علیه السلام- گوید که: هر که من پسر عم اویم، علی پسر عم اوست یا معتق یا معتق یا ضامن جریره یا حلیف یا همسایه، اینکه هیچ احتمال نکند جز اولی یا سید مطاع، چنان که اخطل می گوید عبد الملک مروان را- و اخطل ترسا بود- ممکن نیست که بر او حواله توان کردن که او را غرضی بوده است یا میلی به اینکه مذهب و اینکه جماعت و ممدوح وی آن است که در عداوت اهل البیت علم بود می گوید: «۲»

فما وجدت فیها قریش لاهلها اعم و اوفی من ابیک و امجد

و اوری بزندیه و لو کان غیره غداً اختلاف الناس اکدی و اصلدا

فاصبحت مولاها من الناس کلهم و أحرى قریش ان یجاب و یحمدا

و علی ای حال «۳» به لفظ مولی، سید و اولی خواست. دگر اشعاری که در عهد رسول- علیه السلام- و صحابه و تابعین گفتند در اینکه باب- چنان که ذکر کردیم- و کس بر ایشان ایراد نکرد «۴»- اینکه جمله دلیل می کند «۵» از آیت و خبر، بر امامت امیر المؤمنین علیه السلام- پس از رسول- علیه السلام- بلا فصل. و جمله قراء خواندند:

فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ بِرِوَاحِدٍ، وَ نَافِعٌ وَ عَاصِمٌ بِهِ رِوَايَةُ أَبُو بَكْرٍ وَ ابْنُ عَمْرٍو بِرِجْمَعٍ خَوَانَدَنَد: «رسالته».

وَ اللَّهُ يَعْصِي مِثْلَكَ مِنَ النَّاسِ، وَ خَدَايَ تَعَالَى تُو رَا نِگَا ه دَا ر د ا ز م ر د م ا ن . إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ، خَدَايَ تَعَالَى هَدَايَتِ نَكُنْد كَا فِرَان رَا اِمَا ب ه خَدَلَان بِر سَبِيل عَقُوبَت وَ اِمَا ب ه حِرْمَان ا ز ر ه بَهْشْت وَ ثَوَاب «۶».

أبو امامه روایت کند که: مردی بود از بنو «۷» هاشم مشرک و از جمله شجاعان و

- (۱). اساس، بم: اولی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). معج، مت، وز شعر.
- (۳). معج، مت، وز: زیرا که، آج، لب: علی ای حال، لت، مر: علی کل حال.
- (۴). معج، مت، وز، لت، مر: انکار نکرد.
- (۵). معج، مت، وز: کند.
- (۶). معج، مت، وز، لت، مر: ثواب. [...]
- (۷). وز، لت، مر: بنی.

صفحه : ۸۴

فَتَيَا كَانُ بُوْدُ نَامِ اَوْ رَكَانِهِ، وَ وَادِي بُوْدُ اَنْ رَا وَادِي اِضْمِ خَوَانَدْنَدِي اَوْ «۱» اَنْ جَا گُوسِپِنْد «۲» مِي چِرَانِيْدِي. يَك رُوز رَسُوْل - عَلِيْهِ السَّلَام - اَز مَدِيْنَه بَه دَر اَمَد تَنَهَا بَه اَنْ وَادِي فَرُو شَد اِيْنَكِه مَرْد رَا دِيْد دَر مِيان گُوسِپِنْد «۳». رَكَانَه چُون اَوْ رَا بَدِيْد تَنَهَا فَرِصْتِي وَ غَنِيْمَتِي شَمَرْد، اَوْ رَا كَافْت: اِي مُحَمَّد تُوْبِي كِه خَدَايَان مَا رَا دَشْنَام مِي دَهِي وَ دَعُوِي مِي كَنِي كِه مَرَا خَدَايِي اَسْت عَزِيْز وَ حَكِيْم! اِكْر نَه اَنْسْتِي كِه اَز مِيان مَا وَ تُو خُوِيْشِي هَسْت، مَن «۴» تُو رَا بَكْشْتَمِي وَ لَكْن تُو خَدَايْت رَا بَخُوَان تَا تُو رَا اَز مَن بَرَهَانْد مَن رَهَا كَرْدَم تُو رَا بَرَاي قُرَابْت، وَ لَكْن كَارِي دَكْر بَكْنَم. اِخْتِيَار كَنِي كِه بَا مَن كَشْتِي گِيْرِي وَ تُو خَدَايْت رَا بَخُوَانِي كِه عَزِيْز «۵» وَ حَكِيْم اَسْت وَ مَن لَات وَ عَزِي رَا، اِكْر تُو مَرَا بِيْفَكْنِي دِه گُوسِپِنْد «۶» اَز خِيَار گُوسِپِنْدَان مَن تُو رَا. بَر اِيْنَكِه قُرَار دَاْدَنْد، رَسُوْل - عَلِيْهِ السَّلَام - اَوْ رَا بِيْفَكَنْد وَ بَر سِيْنَه اَوْ نَشَسْت، اَوْ كَافْت: مَرَا نَه تُو اَفَكَنْدِي، مَرَا خَدَاي تُو اَفَكَنْد كِه كَس پَشْت «۷» مَن بَر زَمِيْن نِيَاوَرْد «۸»، وَ لَكْن اِكْر نَشَاط كَنِي دَكْر بَار كَشْتِي گِيْرِيْم، اِكْر مَرَا بِيْفَكْنِي گُوسِپِنْد «۹» بِيَسْت كَنَم «۱۰». بَكْرَفْتَنْد، رَسُوْل - عَلِيْهِ السَّلَام - اَوْ رَا بِيْفَكَنْد شَفَاعْت كَرْد وَ كَافْت: دَكْر بَارَه بَكِيْرِيْم وَ گُوسِپِنْد بَسِي كَنَم. رَسُوْل - عَلِيْهِ السَّلَام - بَاَز اَوْ رَا بِيْفَكَنْد. رَكَانَه كَافْت: خَدَاي تُو تُو رَا نَصْرْت مِي كَنْد وَ لَات وَ عَزِي مَرَا خَدْلَان، شَأْنَك بِالْغَنَم، گُوسِپِنْد اِيْنَك اَز اَنْچِه تُو خَوَاهِي بَكْرِيْن وَ بِيْر، رَسُوْل - عَلِيْهِ السَّلَام - كَافْت: مَرَا بَه گُوسِپِنْد تُو حَاجْت نِيَسْت، وَ لَكْن اِكْر چِيْزِي مِي خَوَاهِي وَ مَن اَنْ چِيْز بَه تُو اَرْزَانِي دَارَم اِيْمَان اَر بَه خَدَا تَا جَان اَز دُوْزَخ بَرَهَانِي. كَافْت: اَيْتِي بَايْد كِه مَن بِيْنَم تَا اِيْمَان اَرَم، كَافْت:

چه آیت خواهی [۲۱- ر]

که من باز نمایم و از خدای تعالی در خواهم تا پیدا کند!

رَكَانَه نَگَاح كَرْد بَر كِرَانَه وَادِي دَرخْتِي بُوْد بَزْرَكْ بَا شَاخَه‌هَای تَمَام، كَافْت: خَوَاهَم تَا اَنْ دَرخْت رَا بَخُوَانِي وَ بَفْرَمَايِي تَا بَه دُو نِيْمَه شُوْد، يَك نِيْمَه پِيْش تُو اَيْد وَ يَك نِيْمَه بَر «۱۱» جَاي بَمَانْد، رَسُوْل - عَلِيْهِ السَّلَام - بَا اَوْ عَهْد كَرْد كِه اِكْر اِيْنَكِه اَيْت خَدَاي بَدُو دَهْد اَوْ

- (۱). معج، مت، وز، لت را.
- (۲). مر، بم: گوسفند.
- (۳). آن: گوسپندان، بم: گوسفند، لت: گوسفندان.
- (۴). معج، مت، وز، آج، لب: من.

(۵). لت غفور.

(۶-۹). آج، لب، آف، آن، مر: گوسفند.

(۷). مج، مت، وز، لت: پهلو.

(۸). مج، مت، وز، لت: نیاورده است.

(۱۰). مج، مت: بکنم.

(۱۱). آج، لب: به.

صفحه : ۸۵

خلاف نکند و ایمان آورد، او قبول کرد، رسول- علیه السّلام- خدای را بخواند، خدای تعالی اجابت کرد و آن درخت را بشکافت و رسول- علیه السّلام- نیمه درخت را بخواند پیش او آمد با شاخ و برگ و بیخ پیش «۱» رسول- علیه السّلام- بایستاد «۲». رکانه گفت: آیه عظیمه «۳»، آیتی بزرگ است. آنکه گفت: یا محمد بفرمای تا با «۴» جای خود رود و ملتئم گردد. رسول- علیه السّلام- دعا کرد تا نیمه درخت به «۵» جای خود شد و با هم شد و همچنان شد که بود. مرد گفت: آیتی بزرگ است و لکن من ایمان نیارم، ترس آن را که زنان قریش گویند: رکانه از محمد برسید و ایمان آورد، و لکن سی گوسپند «۶» از خیار اینکه گوسپندان بگزین «۷» که حق تو است و ببر. رسول- علیه السّلام- گفت: مرا به گوسپند «۸» حاجت نیست و او را رها کرد. صحابه چون رسول را نمی یافتند دل مشغول شدند، هر گروهی به جانبی برفتند نگاه کردند رسول- علیه السّلام- را دیدند از وادی [إضم] «۹» برمی آمد. گفتند: یا رسول الله؟ تنها به اینکه وادی فرو شدی و در اینکه وادی مشرکی هست فتاک قتال ما از او بر تو می ترسیدیم.

رسول- علیه السلام- گفت:

بعد ما انزل الله علی و الله يعصمک من الناس

! پس از آن که خدای تعالی گفت: خدای تو را نگاه دارد از کافران و ایشان را بر تو راه ندهد.

قوله تعالی:

[سوره المائدة (۵): آیات ۶۸ تا ۸۸]

[اشاره]

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَ لَيَزِيدَنَّهُ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَ كُفْرًا فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (۶۸) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۶۹) لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ لَا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَ فَرِيقًا يَقْتُلُونَ (۷۰) وَ حَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً فَعَمَّوْا وَ صَمَّوْا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمَّوْا وَ صَمَّوْا كَثِيرٌ مِنْهُمْ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (۷۱) لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَ قَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَ رَبَّكُمْ إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَ مَا وَاوَاهُ النَّارُ وَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ (۷۲)

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَ مَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَاحِدٌ وَ إِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۷۳) أَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَ يَسْتَغْفِرُونَ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۷۴) مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَ أُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انظُرْ كَيْفَ بُيِّنَ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (۷۵) قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَ لَا نَفْعًا وَ اللَّهُ

هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۷۶) قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ (۷۷)

لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (۷۸) كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (۷۹) تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنْفُسُهُمْ أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ (۸۰) وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ (۸۱) لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَسِيصِينَ وَرُهَبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ (۸۲)

وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ (۸۳) وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبَّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ (۸۴) فَأَنَابَهُمُ اللَّهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ (۸۵) وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (۸۶) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرَّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ (۸۷) وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ (۸۸)

[ترجمه]

بگو ای جهودان و ترسایان «کما ما» (۱۰) نیستید بر چیزی تا بر پای دارید تورات را و انجیل را و آنچه بفرستاد «کما ما» (۱۱) بر شما از پروردگار شما و بیفزاید بسیاری از ایشان آنچه بفرستادی «کما ما» (۱۲) بر تو از پروردگار تو گمراهی و

(۱). لت: نزد.

(۲). آج، لب: باستاد، آن: بیستاد.

(۳). لب، بم، آف: عظمت. [...]

(۴). لت: باز.

(۵). مج، مت، وز، لب، لت: با.

(۶). آف، لت، مر: گوسفند.

(۷). آج، لب: بگیر.

(۸). آج، لب، لت تو.

(۹). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

(۱۰). مج، مت، وز: خداوندان کتاب.

(۱۱). مج، مت، وز: فرو فرستادند.

(۱۲). آج، لب: فزون کردند.

صفحه : ۸۶

ناگرویدگی «کما ما» (۱) اندوه مدار بر گروه ناگرویدگان.

بدرستی که آنان که بگرویدند و آنان که جهود شدند و از کیش به کیش «کما ما» (۲) شوندگان و ترسایان هر که بگردد به خدای و

روز بازپسین «کما ما» (۳) و بکردکار نیک نه ترسی بر ایشان و نه ایشان اندوهگین شوند.

[۲۱-پ]

بدرستی که بگرفتیم «کما ما» (۴) پیمان «کما ما» (۵) فرزندان یعقوب و بفرستاد «کما ما» (۶) بر ایشان پیغامبران هر گاه پیامدی ایشان را پیغامبری مر بدانچه نخواستی تنهای «کما ما» (۷) اینان گروهی دروغزن داشتند «کما ما» (۸) و گروهی بکشتند «کما ما» (۹).
و می‌پنداشتند نبود بلا «کما ما» (۱۰) کور شدند و کور شدند پس توبه داد خدای بر ایشان پس کور شدند و کور شدند بسیاری از ایشان و خدای بیناست به آنچه می‌کنند.
بدرستی که نگرویدند «کما ما» (۱۱) آنان که گفتند که خدای اوست مسیح «کما ما» (۱۲) پسر مریم و گفت عیسی ای پسران یعقوب «کما ما» (۱۳) پرستید خدای را

(۱). مج، مت، وز، لت: از حدّ در گذشتن و کافر شدن، آج، لب: از حدّ تجاوز نمودن.

(۲). مج، مت، وز، لت: صابیان ستاره پرست، آج، لب: پرستندگان کواکب.

(۳). مج، مت، وز، لت: قیامت.

(۴). مج، مت، وز: ها گرفتیم.

(۵). مج، مت، وز، آج: عهد. [.....]

(۶). مج، مت، وز: بفرستادیم، آج، لب: فرستادیم.

(۷). مج، مت، وز: دلها، آج، لب، نفوس.

(۸). مج، مت، وز: داشتندی.

(۹). مج، مت، وز: بکشتندی، آج، لب: می‌کشتند.

(۱۰). آج، لب: امتحان.

(۱۱). مج، مت، وز، آج، لب، لت، کافر شدند.

(۱۲). مج، مت، وز، آج، لب، لت: عیسی.

(۱۳). مج، مت، وز، لت: بنی اسرائیل.

صفحه : ۸۷

پروردگار من و پروردگار شما که اوست «کما ما» (۱) هر که «کما ما» (۲) شرک آورد «کما ما» (۳) به خدای به درستی که حرام کرد «کما ما» (۴) خدای بر او بهشت و جایگاه «کما ما» (۵) او آتش «کما ما» (۶) و نیست مر ستمکاران را هیچ یاری دهی.
بدرستی که کافر شدند آنان «کما ما» (۷) که گفتند خدای سوم «کما ما» (۸) سه است و نیست هیچ خدایی مگر یک خدای یکی «کما ما» (۹) و اگر نایستند «کما ما» (۱۰) از آنچه می‌گویند «کما ما» (۱۱) برسد آنان که نگرویدند «کما ما» (۱۲) از ایشان عذاب دردناکی «کما ما» (۱۳).

توبه نکنند «کما ما» (۱۴) بر خدای و آمرزش نخواهند «کما ما» (۱۵) از او! و خدای آمرزنده است «کما ما» (۱۶) و بخشنده.

نیست عیسی پسر مریم مگر پیغمبری بدرستی که بگذشت از پیش او پیغمبران و مادر او راستگوی «۱۷» بود می‌خوردند طعام را بنگر که چگونه پیدا کردیم مر ایشان را نشانها پس بنگر از کجا باز گردند «۱۸».

- (۱). مع، مت، وز، لت: که خدای من و خدای شما است.
- (۲). مع، مت، وز، لت، که هر که.
- (۳). آج، لب: انباز گیرد.
- (۴). مع، مت، وز: حرام کند، آج، لب: حرام گردانید.
- (۵). مع، مت، وز، آج، لب، لب: جای.
- (۶). مع، مت، وز، لت: دوزخ. [.....]
- (۷). لت: آنها.
- (۸). مع، مت، وز، لت: سهام، آج، آف، سیوم، لب، بم: سیم.
- (۹). مع، مت: یکتا، آج، لب: یگانه.
- (۱۰). آج، لب: باز نایستند، بم، آف: نیستند، لت: باز نه ایستند.
- (۱۱). آج، لب: هر آینه.
- (۱۲). مع، مت، وز، لت: کافرند، آج، لب: کافر شدند.
- (۱۳). مع، مت، وز: به درد آورنده.
- (۱۴). مع، مت، وز، لت: توبه نمی کنند، آج، لب: ای پس باز نمی گردند.
- (۱۵). آج، لت: نمی خواهند.
- (۱۶). آج، لب: آمرزگار است.
- (۱۷). مع، مت، وز: راست گوینده.
- (۱۸). مع، مت، وز، لت: دروغ می گویند.

صفحه : ۸۸

بگو «۱» می پرستید جز «۲» خدای آنچه توانایی ندارد مر شما را زیانی و نه سودی!
و خدای اوست شنوا و دانا.

بگوی ای اهل «۳» کتاب «۴» از حدّ مگذرید «۵» در «۶» دین خویش بنا حق و پس روی مکنید خواستهای «۷» گروهی بدرستی که
گمراه شدند پیش از اینکه و گمراه کردند بسیاری و گمراه شدند از راه راست «۸».

[۲۲-ر]

نفرین کرده شدند «۹» آنان که نگرویدند «۱۰» از فرزندان یعقوب بر زبان داود و عیسی پسر مریم به آنچه نافرمانی «۱۱» کردند و
بودند از حد گذرندگان.

بودند نه باز بودن «۱۲» از ناشایست بد کردند «۱۳»، بد است «۱۴» آنچه بودند می کردند.

بینی بسیاری از ایشان دوستی می کردند آن کسانی که نگرویدند «۱۵»، بد است آنچه پیش بودند مر اینان را تنهای ایشان که خشم
کرد «۱۶» خدای بر ایشان و در عذاب اینان جاویداند «۱۷».

(۱). آج ای.

(۲). مع، مت، وز، لت: دون. [.....]

- (۳). مع، مت، وز، آج، لب، لت: خداوندان.
- (۴). آج، لب: تورات و انجیل.
- (۵). آج، لب: تجاوز نکنید.
- (۶). آن: از.
- (۷). آج، لب: رأیهای باطل.
- (۸). آج، لب: از میانه راه به تکذیب محمد.
- (۹). مع، مت، وز، لت: لعنت کردند، آج، لب، ملعونند.
- (۱۰). آن: نگریدند.
- (۱۱). مع، مت، وز، آج، لب، لب: نافرمانی.
- (۱۲). مع، مت، وز، لت: نهی نکردندی یکدیگر را، آج، لب: که باز نمی‌استادند
- (۱۳). مع، مت، وز: از نابایستی که کردند، آج، لب: از ناسپاسی که کردند.
- (۱۴). آج. بدا.
- (۱۵). مع، مت، وز، آج، لب، لت: کافر شدند.
- (۱۶). مع، مت، وز، آج، لب، لت: خشم گرفت. [...]
- (۱۷). مع، مت، وز: همیشه‌اند، آج، لب: جاوید باشند.

صفحه : ۸۹

و اگر باشند بگروند» ۱) به خدای و پیغامبر و آنچه بفرستاد بر او نگرفتند دوستان و جز بیشتری از ایشان تباه کاران‌اند» ۲).

بیابی سخت‌ترین مردمان به دشمنی مر آنان را که بگرویدند جهودان و آنان که شرک آوردند و بیابی نزدیکتر ایشان بدوستی مر آنان را که بگرویدند آنان که گفتند که ماییم ترسایان آن بدان است که از ایشانند پیش رو ترسایان و صومعه‌داران و بدرستی که اینان گردن کشی نکنند.

چون بشنوند آنچه فرو فرستاده شد بر پیغمبر بینی چشمهای ایشان می‌رود از اشک از آنچه شناختند از حق می‌گویند ای خداوند ما، بگرویدیم ما پس بنویس ما را از حاضران» ۳).

چیست ما را که می‌گرویم» ۴) به خدای و آنچه بیامد ما را از راستی» ۵) طمع می‌داریم که در آرد ما را خداوند ما با گروه نیکان.

پس پاداش دادشان خدا به آنچه گفتند بوستانها، که می‌رود از زیر» ۶) آن جویها جاودان در آن و آن پاداش» ۷) نیکوکاران است.

و آنان که کافر شدند و دروغزن داشتند نشانهای ما را اینانند سزاواران آتش» ۸).

- (۱). مع، مت، وز، آج، لب: ایمان آوردندی.
- (۲). آج، لب: خارجند از طاعت خدای.
- (۳). آج، لب: با اهل شهادت به توحید.
- (۴). مع، مت، وز، لت: ایمان نیاوردیم، آج، لب: ایمان آوریم.
- (۵). آج، لب و حال آن که.
- (۶). آج، لب: فرود.

(۷). لت، آن: پاداشت.

(۸). آج، لب: ملازمان دوزخ.

صفحه : ۹۰

ای آنان که بگرویده‌اید حرام مکنید پاکها» (۱) را آنچه حلال کرد مر خدای شما را و از حد مگذرید که خدای دوست ندارد از حد گذرند گانان را.

و بخورید آنچه روزی کرد شما را خدای، شایسته پاک (۲) و بترسید از خدای آن که شما بدو بگرویده‌اند [۲۲-پ].
 قوله: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ - الْإِيَّه، عبد الله عبّاس گفت سبب نزول آیت آن بود که: جماعتی (۳) جهودان بنزدیک پیغامبر (۴) آمدند، و گفتند: یا محمد؟ به تورات ایمان داری و مقرر هستی که کتاب خدا (۵) ست و حق است! گفت:
 آری. گفتند: تو را با ما اتفاق است، ما با تو اتفاق نمی‌کنیم در آن که قرآن حق است و از نزدیک خدای است ما را بر اینکه رها کن که تو اقرار دادی که حق است، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: یا محمد؟ بگو آن جهودان و ترسایان را که شما بر هیچ چیز نه ای تا اقامت توریه و انجیل نکنید. و در اقامت آن دو قول گفتند: یکی آن که ایمان آرید به آنچه (۶) در اوست از نبوت محمد و بشارت بدو و وجوب ایمان به او و به کتاب او، و قولی دیگر ابو علی گفت: مراد در امر به اقامت توریه و انجیل امر است به آنچه از آن منسوخ نیست یعنی حکم آن با حکم شرع رسول ما راست است که آنچه منسوخ است اقامه آن نباید کردن و بر (۷) آن کار کردن، و نیز: وَ مَا أَنْزَلْ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ، و آنچه انزله کرده‌اند بر شما از خدایتان. در او دو قول گفتند: یکی آن که مراد قرآن است که خدای تعالی بر همه مکلفان انزله کرد و تخصیص ایشان در اینکه آیت بذکر برای اقامت حجت است بر ایشان چه خطاب در آیت با ایشان است قولی

(۱). مع، مت، وز، لت: خوشی‌ها، آج، لب: پاکیزهای خورشهای.

(۲). آج، لب: حال آن که حلال پاک بود.

(۳). مع، مت، وز، لت: جماعت.

(۴). آج، لب، مر علیه السلام.

(۵). مع، مت، وز: خدای. [.....]

(۶). آج، لب: بدانچه، بم: با آنچه.

(۷). مع، مت، وز: در.

صفحه : ۹۱

دیگر آن که: مراد جمله ادله (۱) است که خدای تعالی نصب کرده است بر صحت مسلمانی و توحید و نبوت انبیا و نبوت پیغمبر ما - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ. وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أَنْزَلْ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَ كُفْرًا، و بیفزاید بسیاری را از ایشان آنچه بر تو فرو فرستادند طغیان و عدوان و کفر یعنی ایشان بیفزودند عند نزول قرآن طغیان و کفر (۲) و اینکه طریقه بیان کردیم پیش از اینکه. اگر گویند: نه اینکه مفسده باشد برای آن که فساد عند آن حاصل آید و اگر او نبودی فساد حاصل نیامدی! گوییم: بلی، چنین باشد با شرطی دیگر و، آن آن است که از باب تمکین نبود چون قدرت و آلت (۳) و قرآن و سایر ادله از باب تمکین اند مفسده نباشد، دگر آن که مسلم نیست که استفساد ایشان به نزول قرآن بود، و اگر قرآن نبودی ایشان کافر نشدندی. بلی رواست که اگر قرآن نیز

نیامدی ایشان خود کافر بودندی بل خود جز چنین نیست، برای آن که خدای تعالی گفت: وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا، يَبْفَزِيدُ بِسِيَارِي رَا از ایشان و زیاده آن جا باشد که اصل بود، و طغیان نگفتم «۴» که مجاوزة الحدّ باشد. قوله تعالی: إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ «۵»، و قوله: إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيْطَغَى أَنْ رَأَهُ اسْتَغْنَى «۶». فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ، ای لا- تحزن علیهم، تو بر اینکه کافران اندوهگن مشو، و اینکه بر سبیل تسلیت رسول- علیه السلام- گفت، برای آن که او دل در ایمان ایشان بسته بود و چون ایمان نیاوردندی او دلتنگ شدی، حق تعالی گفت: تو دلتنگ مشو بر ایشان اگر ایشان به دوزخ و سقر شوند که ایشان مستحق آنند. قوله: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا، آنکه حق تعالی از احوال مؤمنان که در اصل مؤمن بودند و آن مؤمنانی که از اهل کتاب بودند و ایمان آوردند به رسول- علیه السلام- خبر داد «۷» گفت: آنان که ایمان دارند که بر دین جهودی‌اند و آنان که صابیان‌اند و صابی آن باشد که از دین «۸» که جهود «۹» بر آن باشند میل کند و به دینی رود که اندکی مردم بر او

(۱). اساس: نزله، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). مر را.

(۳). آج، لب، آف: أدله.

(۴). معج، مت، وز، لت، مر: بگفتم.

(۵). سوره حاقه (۶۹) آیه ۶ و ۷.

(۶). سوره علق (۹۶) آیه ۶ و ۷.

(۷). آج، لب و.

(۸). لت، مر: دینی.

(۹). لت، مر، شعرانی ج ۴ ص ۲۹۴: جمهور

صفحه: ۹۲

باشند و بنزدیک ما از ایشان جزیه نگیرند چه ایشان ستاره پرست‌اند و بنزدیک فقها جاری مجری اهل کتاب باشند در اینکه باب و اصل کلمه از صبا باشد اذا مال قال الشاعر «۱» [۲۳- ر]:

صبا قلبی و مال الیک میلا و ارقنی خیالک یا اثیلا

ای مال «۲» و صبا سن الصبی- اذا طلع، و النصارى جمع نصرانی باشد. و ترسایان که بر ملت عیسی‌اند. مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ، هر که از ایشان ایمان آرد «۳» و عمل صالح کند «۴» بر ایشان هیچ ترسی و خوفی نیست و حزنی و اندوهی «۵» و اینکه بدل بعض «۶» باشد از کل، اما در رفع «صابئون» چند قول گفته‌اند: سیبویه گفت: کلام بر تقدیم و تأخیر است و تقدیر کلام اینکه است که: ان الذين امنوا و الذين هادوا و النصارى من امن بالله الى اخر الاية. ثم ابتداء و قال الصابئون كذلك پس او ابتدا باشد محذوف الخبر و مانند آن است که شاعر گفت: «۷»

و إلاً فاعلموا أنا و انتم بغاء ما بقينا فى شقاق

المعنى: أنا بغاء فى شقاق و انتم كذلك، و قال ضابئ البرجمي «۸»:

فمن بك أمسى بالمدينه رحله فأنى و قيار بها لغريب

أى فأنى «۹» لغريب و قيار ايضا كذلك. كسائى گفت: معطوف است بر ضميرى كه در «هادوا» است و آن «هم» است، و تقدير آن است: و الذين هادوا هم و الصابئون. رمانى گفت: اينكه خطاست از دو وجه: يكي آن كه صابيان جهودان را در جهودى مشاركت نكرده‌اند. دوم آن كه عطف اسم ظاهر بر ضمير مرفوع متصل نشايد كردن تا اظهار ضمير منفصل نكنى، لا يقال جاءنى و زيد على تقدير هو و زيد و لا ضربوا و زيد على تقديرهم ضربوا و زيد. سهام فزاء گفت براى آن است كه: آن در اسمى شده است كه اعراب بر او ظاهر نمى‌شود، و آن «الذين» است و چون چنين

(۱). مع، مت شعر.

(۲). مع، مت: قال.

(۳). مر و عمل صالحا. [.....]

(۴). مر و لا خوف عليهم و لا هم يحزنون.

(۵). مع، مت، وز، لت، مر نباشد.

(۶). مت، آف: بعضى.

(۷). مع، مت شعر.

(۸). مع، مت، وز شعر.

(۹). مع، مت، وز، لت، مر با.

صفحه : ۹۳

باشد روا بود، چنان كه گویند: انى و زيد قائمان، و استشهد بقوله فأنى و قيار بها لغريب، و اينكه وجه هم ضعيف است. وجهى دگر آن كه: عطف كرد بر موضع ان مع اسمها، براى آن كه ان مع اسمها فى موضع الرفع بالابتداء و «ان» در كلام براى تأكيد شده است، و اينكه وجهى است قريب «۱» از آن دو وجه كه كسائى و فزاء گفتند.

قوله: لَقَدْ أَخَذْنَا، لا [م] «۲» جواب قسمى مضمراست، حق تعالى احتجاج كرد به اينكه آيت بر جهودان و ملامت كرد ايشان را بر «۳» آنچه كردند و پدرانسان «۴» بر آن «۵» بودند و ايشان اقتدا كردند به طريقه اسلاف خود. گفت: به خداى كه ما ميثاق و عهد فرزندان يعقوب فرا گرفتيم «۶»، و «ميثاق» مفعال باشد من الوثيقه، و آن استوارى بود. و پيغامبران «۷» فرستاديم به ايشان و اينكه، بر سبيل احتجاج گفت تا حجت بر ايشان بدارد «۸».

كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ هَرَّ يَغَامِرِي كَهْ آمَدَ بِهْ اَيْشَان وَ خَبْرِي آوَرَدَ، بخلاف هواى نفس ايشان كه دل ايشان خواست «۹» آن را. رمانى گفت: هوى لطف محل «۱۰» چيزى باشد از نفس با ميل با او و اصل او از هواء ممدود است كه جو «۱۱» باشد جز آن كه اينكه مقصور باشد و آن ممدود، يقال:

هو [ى] «۱۲» الشئ يهوى هوى اذا ذهب قلبه و مال طبعه اليه، و هو [ى]

يهوى هويًا اذا سقط من علو الى سفلى لانه ينزل فى الهواء، و رمانى فرق كرد بين شهوت و هوى «۱۳»، گفت: شهوت به موجودات تعلق دارد و هوا «۱۴» بخلاف اينكه است، نگویند: هويت الطعام، و انما يقال: اشتهيته، و اينكه كه او گفت نيك نيست چه هوا «۱۵» از قبيل شهوت باشد و به موجودات تعلق دارد، يقال: هويت فلانا اذا عشقته، جز كه هوى براى لطف

- (۱). مج و دیگر نسخه بدلها به.
- (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). مج، مت، وز، لت، مر: به.
- (۴). مج، مت، وز، آف: پدر ایشان.
- (۵). آن: بدان.
- (۶). مج، مت، وز، لت، مر: ها گرفتیم.
- (۷). مج، آج، لب، بم: آف، لت، آن، مر: پیغمبران.
- (۸). لب: ندارد. [...]
- (۹). مج، مت، وز: بخواست، آج، لت، مر: نخواست.
- (۱۰). لب، شعرانی (۴/۲۹۵): بخل.
- (۱۱). اساس: حر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۲-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۴). مج، مت، وز، لت، مر: هوی.
- (۱۵). مج، مت، وز: هوی.

صفحه : ۹۴

موقعش از شهوت خاصتر «۱» بود و شهوت عامتر از او باشد، و اما قوله: «وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ» «۲» كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ» [۲۳-پ]

در او هم «۴» دو قول است: یکی آن که: استخفته، سبک بداشت آن را، و دوم آن که: قاده الی الهوی یکی آن که از ممدود «۵» باشد یکی از مقصور. فَرِيقًا كَذَّبُوا، گروهی را یعنی از پیغمبران تکذیب کردند و به دروغ داشتند، و گروهی را از آن بکشتند. و نصب هر دو لفظ بر مفعول به است به آن فعل که از پس اوست من قوله: كَذَّبُوا وَيَقْتُلُونَ. اگر گویند: چرا به «۶» یکی به لفظ ماضی گفت و یکی لفظ مستقبل! گوئیم:

برای دو وجه را، یکی آن که تا باز نماید که اینکه چون صفتی لازم است ایشان را به لفظ حال، و دگر برای مراعات رأس الایة. قوله: وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً، ابو عمرو «۷» و کسائی و حمزه خواندند: أَنْ لَا تَكُونَ «۸»، به رفع «نون» بر آن که ان مخفف باشد از ثقیله، و تقدیر آن بود که: اِنَّه لَا يَكُونُ، و «فا» ضمیر شأن و کار باشد و المعنی حسبوا انَّ الشَّانَ وَالْأَمْرَ «۹» نَفِي الْفِتْنَةِ، و مثله قوله: عِلْمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرَضِي «۱۰». و دگر قراء خواندند به نصب «نون» بر آن که ان ناصبه فعل مضارع باشد، و خلاف نکردند در رفع فتنه برای آن که «کان» تامه است به معنی حدث و وقع، و حسب را معنی ظن-باشد، يقال: حسب الشيء يحسب اذا ظنه حسبانا و حسب الحساب يحسبه حسباً [و حسبانا و حسابا و اصل هر دو یکی است برای آن که در حساب معنی تقدیر است و حسب الرجل يحسب حساباً اذا صار حسبياً] «۱۱» و حسب فعل باشد به معنی مفعول، یعنی ما يحسب و يعد من مفاخره. و در

(۱). اساس او، با توجه به مج زاید می نماید.

(۲). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۴۳.

- (۳). آج، لب، محرّق.
 (۴). معج، مت، وز: هر.
 (۵). آن: حدود.
 (۶). دیگر نسخه بدلها ندارد.
 (۷). آج، لب، بم، آف: عمر.
 (۸). معج، مت، وز: تکون، آج، لا یکون. [.....]
 (۹). آج، لب و.
 (۱۰). سوره مزمل (۷۳) آیه ۲۰.
 (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۹۵

عربیت نصب فتنه روا باشد علی تقدیر و حسبوا الا یکون قولهم او فعلهم فتنه، جز آن که نخوانده‌اند و «۱» فتنه در اینکه جا مفسران گفتند: مراد عذاب است و عقوبت.

سدی و قتاده و حسن [و] «۲» مجاهد گفتند: بلّیه است، و اصل او در لغت اینکه باشد. عبد الله عباس گفت: فتنه اینکه جا کفر است و اصل کلمه اختبار باشد، و فلاّن مفتون بکذا. و مفتتن به اذا کان ممتحناً به، و قوله: یوم هم علی النّار یمتتون «۳» و فتناک «۴»، ای اختبرناک اختباراً.

فَعَمُوا وَصَيُّمُوا، کور و کر شدند، و اینکه بر سیل مبالغه گفت در تشبیه ایشان به آفت رسیده در چشم و گوش از جهل و غفلت و قلت تأمل ایشان در آنچه بر ایشان واجب بود، یعنی جهل پیشه کردند و سر در ره ضلالت و جهالت نهادند از تکذیب انبیا و کشتن ایشان به مانده کوران و کران از آنچه ایشان را فرموده و نموده بودند، و آیه در معنی جاری مجری آن است که گفت: الم أحيب الناس أن یترکوا أن یقولوا آمنا و هم لا یفتنون «۵»، آنکه گروهی از ایشان توبه کردند، خدای تعالی توبه ایشان قبول کرد دگر باره فرزندان ایشان با سر کفر و ضلالت شدند و کوری و کری به کفر بر «۶» رسول ما- علیه السلام- و حق تعالی خطابی کرد با اهل کتاب رسول ما کرد آنچه ایشان کرده بودند، و آنچه پدران ایشان کرده بودند بر ایشان شمرد برای آن که چون از یک اصل بودند بمنزله یک شخص بودند. اما رفع کثیر منهم، در او چند قول گفتند:

یکی آن که بر لغت آنان باشد که گویند: اکلونی البراغیث [بر] «۷» فاعلیت مرفوع بود و قال ابو عمرو الهمذلی:

لئیم «۸» دیافی ابوه و امه بحوران یعصرن السلیط اقاربه

- (۱). آج، لب در.
 (۲-۷). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۳). سوره الذاریات (۵۱) آیه ۱۳.
 (۴). سوره طه (۲۰) آیه ۴۰.
 (۵). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱ و ۲.
 (۶). معج، مت، وز: لت: به.

(۸). لسان ج (۷/ ۳۲۱) قرطبی ج (۶/ ۲۴۸) مجمع البیان ج (۲/ ۲۲۶): و لکن.

صفحه : ۹۶

و اینکه لغتی باشد شاذ^(۱)، قرآن بر اینکه حمل نکنند، وجهی دگر آن است که: بدل ضمیر مرفوع متصل باشد که ضمیر فاعل است من الواو فی قوله: عَمُوا وَصَمُوا، چون اینکه «واو» ضمیر مرفوع آمد به فاعلیت کثیر از او بدل کرد- بدل البعض من الكل، چنان که: جاءنی القوم اکثرهم. و وجهی دگر آن است که: خبر مبتداست در جای فعل نهاده، و التقدير ذو العمی و الصم کثیر منهم [۲۴-ر]، و مثله قولهم: شرّ اهرّ ذاناب، و التقدير ما اهرّ ذاناب الا شرّ و اگر اینکه تقدیر نکنند مبتدا نکره شود در جای خود، و اینکه در کلام ایشان درست نباشد. وجهی دگر آن است که: جواب سالیلی باشد که پنداری چون گفت قدیم تعالی: فَعَمُوا وَصَمُوا، قائلی گفت: من هم فاجاب، و قال: کثیرٌ منهم.

وَ اللَّهُ بِصَبْرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ، و خدای- جل جلاله- بینا و داناست به آنچه ایشان می کنند، مورد او تهدید و وعید است، یعنی بر او هیچ پوشیده نیست از اجزاء تفاسیل^(۲) آن تا هر یکی را بر وفق آن که باید، چنان که شاید جزا دهد^(۳).

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ، کافر شدند آنان که گفتند:

خدای معبود که استحقاق عبادت دارد عیسی مریم است و بیان کردیم که: «کفر» جحود به دل باشد^(۴) آن را که واجب باشد که به او اقرار دهند و از قبیل اعتقاد باشد و آن را به افعال جوارح هیچ تعلق نیست.

اگر گویند: نه در اینکه آیت قول را کفر خواند، گفت: ترسایان به اینکه قول کافر شدند، گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که مراد به قول مذهب و اعتقاد است، چنان که گویند: اینکه قول ابو حنیفه است و اینکه قول شافعی است، یعنی مذهب و اعتقاد ایشان، دگر آن که: چون اعتقاد خبیث ایشان عند قول ایشان^(۵) پیدا شد، خدای تعالی اعتقاد را قولی^(۶) خواند لما کان ظهوره لنا عند ذلك. و رمائی گفت:

«کفر» تضييع حق نعمت باشد، اما به جحود و اما به آنچه جاری مجرای آن بود در

(۱). مع، مت، وز، لت، مر: و اینکه لغتی شاذ است لغت، آج: و اینکه لغتی چه شاذ است.

(۲). مع، مت، وز: تفصیل.

(۳). آج، لب قوله.

(۴). آف: کفر بدل جحود باشد، مر: کفر جحود باشد بدل. [.....]

(۵). مع، مت، وز، لت، مر: قولشان.

(۶). مع، مت، وز، لت، مر: قول.

صفحه : ۹۷

عظم^(۱) جرم^(۲)، و اینکه که او گفت، «کفر» عرفی است نه اصطلاحی. آنچه او گفت کافر نعمت را گویند.

و آن گروه^(۳) از ترسایان که گفتند مسیح خداست، فرقی اند^(۴) کی^(۵) ایشان را یعقوبیان خوانند و ایشان به تثلیث گویند: اقنوم پدر و اقنوم پسر و اقنوم روح القدس، آنکه گویند: سه بودند، یکی شدند و متحد گشتند، و آنان که جز ایشان اند مسیح را پسر خدا گفتند از مریم. تعالی علوا کبیرا^(۶)، ایشان در حق مسیح آن گفتند و مسیح ایشان را گفت: ای بنی اسرائیل خدای^(۷) را پرستی که خدای من است و خدای شما تبرّا کرد از آنچه ایشان گفتند و منکر شد قول ایشان را و دعوت کرد ایشان را با عبادت خدای تعالی

و اقرار داد که خدای من است ردّ بر ایشان که او را خدای گفتند، و نیز خدای شما. إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ، و آنکه بر سبیل تعلیل گفت: برای آن که هر که او به خدای شرک آورد و با او انباز گیرد، خدای تعالی بهشت بر او حرام کند و اصل شرکت و شرک اجتماع در ملک باشد و تصرف، یقال: تشارکا فی کذا و شارک فلان فلانا و اشترک «۸» اذا جعل شریکا له او لغیره، و اینکه لفظ در شرع عبارت باشد از آن که در عبادت غیر را با خدای تعالی یار کنند «۹» و اینکه کفر باشد. و مراد اعتقاد استحقاق غیر را باشد عبادت را با خدای تعالی و بر آن عقاب مؤید باشد و تحریم بهشت به اینکه آیت و به اجماع امت، و نام شرک شامل بود بت پرست را و آفتاب پرست و ستاره پرست و گبر و جهود و ترسا را.

وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ، و مراد در آیت به ظالمان کافرانند، چه در آیت ذکر کافران رفته و لقوله: إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «۱۰»، و اگر حمل کنند بر عموم اولیتر باشد کافر را و جز کافر را برای آن که هیچ کس نباشد که کسی را بر خدا حمایت کند و نصرت و او را از عذاب برهاند و به اینکه آیت و مانند اینکه تمسک نرسد اصحاب

(۱). آج، لب، لت: عزم.

(۲). آج، لب، لت: جزم.

(۳). آج، لب: گروهی.

(۴). معج، مت، وز، لت، مر: فرقتی اند.

(۵). کی / که.

(۶). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۳.

(۷). آج، لت: خدایی.

(۸). معج، مت، وز، آن: اشرك.

(۹). آج، لب: کند.

(۱۰). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۳.

صفحه : ۹۸

و عید را در نفی شفاعت ظالمانی که نه کافر باشند، برای آن که نصرت حمایت باشد بر سبیل قهر و غلبه و تسلط و شفاعت بر سبیل تضرع و لایه باشد فرق میان ایشان ظاهر است.

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثَةٌ، حق تعالی گفت: کافر شدند آنان که گفتند خدای تعالی سه ام سه است، و اینکه قول جمهور ترسایان است [۲۴-پ]

از ملکانیان و نسطوریان «۱» و یعقوبیان، و اینکه سه که گفتند بر طریق اتحاد گفتند، و بیان کردیم که: آن نامعقول است برای آن که محال است که سه ذات یک ذات شود و در «ثلثه» جز جزّ نشاید.

زجاج گفت: اگر رابع ثلثه گویند در او هر دو وجه شاید هم جزّ و هم نصب جزّ بر اضافه رابع ثلثه و رابع ثلثه، ای جاعلهم بنفسه اربعة نصب او بر مفعول به باشد.

آنکه حق تعالی خبر داد و تکذیب کرد ایشان را بقوله: وَمَا مِنْ إِلَهٍ، «ما» نفی است و «من» مؤکد اوست کقولک: ما فی الدار من رجل، اینکه برای عموم و استغراق نفی باشد. یعنی القول بالثلاثه. لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا، برسد به آنان که کافر شوند از ایشان عذابی

الیم یعنی مؤلم، یعنی به آنان که بر کفر اصرار کنند برای آن که نیکو نباشد که گوید: لیمسن الذین کفروا من الکافرین، چه اگر ایمان آرند و اصرار نکنند بر کفر باتفاق عذابشان ساقط شود.

و وجهی دگر گفتند، و آن آن است که: برای آن گفت الذین کفروا منهم، تا وعید شامل باشد «۲» همه قوم «۳» را که ذکرشان در آیت رفته است چه از ایشان گروهی بسیار ایمان آوردند، پس «منهم» مخصّص «۴» عموم است در آیت و اینکه وجه به معنی نزدیک است به وجه اول.

أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ، آنکه بر سیل تفریع و توییح گفت: اینکه قوم چرا توبه نکنند و با خدای تعالی رجوع نکنند با طاعت و عبادت او و آمرزش نخواهند از او و خدای تعالی غفور و رحیم است «او» برای حال است فی قوله: وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

(۱). مج، مت، وز، لت، مر: فسطوریان.

(۲). مج، مت، وز: نباشد. [...].

(۳). مر: هر دو گروه.

(۴). آج، لب، آن: تخصیص، آف: مخصوص.

صفحه : ۹۹

یعنی و حال حالی که خدای آمرزنده و بخشاینده است بیامرزد، به فضل و رحمت آن را که با درگاه او شود. قوله: مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ، آنکه حق تعالی رد کرد بر ایشان آن مقاله شنیع ایشان از حواله محال که بر عیسی و مریم کردند گفت: نبود عیسی مریم الا پیغامبری «۱» که پیش او دگر پیغامبران رفتند و مادرش زنی صدیقه بود و راست گوی «۲». و «فَعِيل» و «فَعَال» بنای مبالغه را باشد، چنان که رجل سکیت و شَرِير. و قولی دگر آن است [که] «۳»: مصدق بود به آیات خدای و مؤمن بمنزله او و پسرش، و آیاتی که خدای تعالی در ایشان به خلقان نمود چنان که گفت: و صدقت بکلمات ربها، و قوله: كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ، طعام خوردندی، و اینکه بر سیل ردّ و انکار بر ترسایان است تا بیند کند «۴» ایشان را بر آن که آن کس که طعام خورد و محتاج طعام باشد و اگر نخورد زنده نماند او جسمی ضعیف محدث محتاج باشد، و آن که چنین بود الهیت را نشاید. و بعضی اهل معانی گفتند: خوردن طعام در آیت کنایت است از قضاء حاجت، برای آن که آن کس که او طعام خورد او را حدث بود و آن که او محدث باشد از «۵» حدث مخصوص، خدا محدث نتواند بودن به معنی موجد، چه اثر «۶» حدث با نفار نفس و طبع از او من ادلّ الدلیل باشد بر حدوث صاحبش.

آنکه گفت: یا «۷» محمّد بنگر که ما آیات برای ایشان چگونه بیان می‌کنیم و ادله چگونه ظاهر می‌گردانیم، آنکه بنگر که ایشان از آن چگونه عدول و اعراض می‌کنند تا به حدی رسید «۸» که عدول ایشان از قبول حق و نظر در آیات و بینات من و اصرار بر کفر تا پنداری که مجبول و مطبوع‌اند بر اینکه کار و کسی جز ایشان ایشان را از آن بنگرداند «۹»، فهذا معنی قوله: أَنِّي يُؤْفَكُونَ، ای یصرفون و فلان مأفوك اذا كان مصروفا عن الشيء، و دروغ را برای آن «افك» گویند که مصروف بود از وجه خود و

(۱). آف، لت، آن: پیغمبری، مر: الا رسول مگر پیغمبری.

(۲). مج، مت، وز: راست گیر، لت، مر: راستی گر.

(۳). اساس: ندارد با توجه به مج افزوده شد.

(۴). مج، مت، وز، لت، مر: تنبیه کند.

(۵). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر اینکه.

(۶). مع، مت، وز، لت، مر: اینکه.

(۷). مر یا محمد انظر کیف یبین لهم الآیات.

(۸). مع، مت، وز: رسیده.

(۹). مع، مت، وز، مر: می‌نگراند.

صفحه: ۱۰۰

مؤتفکات گویند بادهای مختلف را، و مؤتفکات گفتند زمینها را که خدای تعالی به عذاب برگردانید» (۱).

قوله: قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ [۲۵-۲۶]، آنکه فرمود رسول خود را که بر سبیل احتجاج و انکار بر ایشان گوید ایشان» (۲) را پرستی» (۳) بدون خدا آن را که مالک نباشد و قادر به نفع و ضرر» (۴) شما که نه به شما سودی تواند کردن و نه دفع مضرّتی! برای آن که قادر بر اینکه خدای باشد یا آن که خدای او را تمکین کند. و اگر عیسی - علیه السلام - بر نفع و ضرر» (۵) رسانیدن قادر بود به تمکین خدای بود آنکه در حال حیات چنین بود ترسایان عصر رسول را از او هیچ نفعی و ضرری» (۶) نبود، و عبادت آن کس که از او نفع» (۷) و ضرر» (۸) نبود جاری مجرای عبادت اصنام و جمادات باشد و قبح آن معلوم است به ضرورت و نفع فعل لذت باشد یا سرور یا آنچه مؤدی بود با» (۹) آن یا با یکی از آن مانند لذتها» (۱۰) که آدمی به آن ملتذ» (۱۱) شود از انواع مشتیهات، و ضرر فعل الم باشد یا غم یا آنچه مؤدی بود به آن یا با یکی از آن چون آلام که در حیوان کنند و قذف و سب و به خشم آوردن نیز ازین باب بود.

وَ اللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، و خدای تعالی شنواست و بینا و دانا اقوال شما می‌شنود و افعال شما می‌داند تا هر کسی را بر وفق آنچه او مستحق باشد جزا دهد» (۱۲).

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ بگویی ای» (۱۳) جهودان و ترسایان که خداوندان توریت و انجیل‌اید. لا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ، غلو» (۱۴) نکنید در دینتان، و آن مجاوزة الحدّ باشد، و ضدّ «غلو» (۱۵) تقصیر باشد غیر الحقّ به ناحق و، نصب او بر حال باشد ای غیر محققین و روا

(۱). لت: برگردانند.

(۲). مع، مت، وز، لت، مر: بگوید.

(۳). مع، مت، وز: می‌پرستی، آف، آن: پرستید، می‌پرستید. [...]

(۴). مع، مت، وز، آن: ضرر.

(۵). مع، مت، وز، آف، مر: ضرر.

(۶). مع، مر: ضرر.

(۷). مع، مت، وز، لت، مر: نفعی.

(۸). مع، مت، وز، مر: ضری، لت: ضرری.

(۹). آف: به.

(۱۰). مع، مت، وز: لذتهایی.

(۱۱). لت: متلذذ.

(۱۲). مع، مت، وز، لت: جزا بدهد.

(۱۳). آن محمّد.

(۱۴-۱۵). اساس، بم، آن: غلوا، با توجه به مع تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۱

بود که صفت مصدری محذوف باشد، و التّقدیر غلّوا غیر الحقّ. و لا تَتَّبِعُوا» (۱)، و متابعت مکنی و اقتدا به اهوا و مذاهب و دیانات قومی که ایشان مذاهب» (۲) به هوای نفس نهادند نه به استخراج ادله از آنان که پیش» (۳) شما بودند، چه صفت ایشان اینکه است که پیش از شما ضال و گمراه بودند.

حسن و مجاهد گفتند: آیت نهی است ترسایان را از آن که اقتدا کنند در ضلال به جهودان، و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که اقتدا مکنید به اسلاف و رؤسا و اکابر خود در ضلال» (۴) چه ایشان جز آن که ضال‌اند در خود مضلّند و گمراه کننده قومی بسیار را که پیش از شما بودند.

وَضَلُّوا عَنْ سِوَاءِ السَّبِيلِ، زِجَاجِ كُفْتٍ: برای آن تکرار کرد که آن خواست که ضلّوا من قبل به لفظ اوّل و به دوم آنکه ضلّوا من بعد» (۵)، بعضی دگر گفتند: برای آن تکرار کرد که به اوّل ضلال دین خواست و به دوم ضلال از طریق بهشت. و سِوَاءِ السَّبِيلِ، مستقیم الطریق باشد که از میل و کژی دور باشد.

لُعْنِ الدِّينِ كَفْرًا، لعنت کردند کافران» (۶) بنی اسرائیل را بر زبان» (۷) داود و عیسی» (۸) مریم - علیه السلام - «لعن» طرد و ابعاد باشد از رحمت، و در معنی او سه قول گفتند: حسن بصری و مجاهد و قتاده گفتند: ایشان را بر زبان داود لعنت فرمود تا قرده شدند و به دعای داود خدای تعالی ایشان را مسخ گردانید، تا بوزینه و به» (۹) زبان عیسی تا خوک شدند و برای آن تخصیص کرد اینکه دو پیغمبر را که از پس موسی از اینکه دو پیغمبر معروفتر نبودند و ذکر سلیمان برای آن نکرد که دین سلیمان دین داود بود و او را شریعتی نو نبود، باقر - علیه السلام - گفت: اما داود اهل ایله را لعنت کرد به عدوان» (۱۰) که روز شنبه کردند در باب ماهی گرفتن و ایشان در عهد داود بودند و

(۱). اساس: و لا تتبع، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۲). مع، مت، وز: آن مذهب، لت: آن مذاهب.

(۳). آن از. [.....]

(۴). مع، مت، وز، لت: ضلالت.

(۵). آج، لب، لت هم.

(۶). مر من.

(۷). مع، مت، وز، آج، لب، لت زبان، مر لسان.

(۸). مر بن.

(۹). مع، مت، وز، لت، مر: بر.

(۱۰). مع، مت، وز، لت، مر: به عدوانی.

صفحه: ۱۰۲

گفت: اللهم البسهم» (۱) «اللّعنۃ مثل الرّداء علی المنکبین و مثل المنطقۃ علی الحقوین، بار خدایا لعنت کن ایشان را لعنتی مشتمل بر

ایشان تا چون ردا به دوشهاشان فرود آید و چون کمر به میانشان درآید، خدای تعالی ایشان را با کپی کرد. و اما عیسی - علیه السلام - اصحاب مائده را که مائده خواستند «۲» چون خدای بفرستاد به آن کافر شدند ایشان را لعنت کرد، خدای تعالی ایشان را با خوک کرد.

قولی دیگر آن است: تا ایشان آیس و نومید «۳» باشند از مغفرت ما دام تا بر کفر اصرار کنند [۲۵-پ]

به دعای پیغمبران که ایشان را کردند «۴» و دعای پیغمبران لابد مستجاب بود. قول سیم «۵» آن است: تا بدانند که ایشان را سود نخواهد داشتن، آن که ایشان فرزندان پیغمبرانند و از نژاد آنانند «۶» که ایشان [به آنان] «۷» فخر می آرند ایشان لعنت کردند ایشان را از داود و عیسی مریم. «ذلک» اشاره است به «لعن»، آن لعنت برای آن است که ایشان عصیان کردند و با مجازات راست، کفوله:

فلئن «۸» قلت هذیل شباه لهما کان هذیلا یفل «۹»

و «ما» مصدریه است و معنی آن که: ذلک اللّٰعن بعضیانهم و اعتدائهم. و «عصیان» مخالفت امر با اراده باشد و عام بود در آنچه مختص بود به فاعل و در آنچه متعدی بود از او، امّا اعتدا و عدوان جز در گناه متعدی نگینند. کائوا لا یتناهون عن منکر، بنای تفاعل از میان جماعتی باشد، كما یقال: تقاتلوا و تضاربوا و تشاتموا اذا قتل بعضهم بعضا، و کذلک فی الضرب و الشتم، حق تعالی گفت: با آن که ایشان عصیان و تعدی کنند یکدیگر را منع نمی کنند و نهی نمی کنند از منکر و نابایستی که در عقل «۱۰»

(۱). اساس: بم، آف، آن، الیهم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و منابع تفسیری تصحیح شد.

(۲). مج، مت، وز، لت، مر: بخواستند.

(۳). آج، لب: نا امید.

(۴). آف: کردند.

(۵). مج، مت، وز، لت، مر: سهام، آج، لب، آف: سیوم.

(۶). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: ایشان اند.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۸). آف، مر: فلیس.

(۹). مج، مت، وز، آج، لب، آف: یقل.

(۱۰). اساس، بم، آف، آن: عقد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۳

و شرع حرام است و ایشان بر دست دارند و تعاطی می کنند.

آنکه بر سبیل مذمت و نکوهش گفت ایشان را: لَبَسَ ما کائوا یفعلون، بد چیزی است آنچه ایشان می کنند، و منکر بخلاف معروف باشد، و انکار ضد اقرار باشد. و در آن که مراد به منکر چیست اینکه جا «۱» سه قول گفتند: یکی آن که ماهی گرفتن است روز شنبه، دوم آن که رشوت ستدن است در احکام. سهام «۲» آن که ربا خوردن است و بهای پیه که بر ایشان حرام بود چون پیه نمی خوردند و می فروختند و بهایش می خوردند و ندانستند که آنچه عینش حرام بود بهایش هم حرام بود، و حمل کردن بر عموم اولیتر بود چه تنافی «۳» نیست میان اینکه اقوال.

عبد الله مسعود روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: در بنی اسرائیل چون کسی منکری کردی یکی بیامدی و او را نهی کردی، او باز ناستادی «۴» از آن. بر دگر روز چون او را دیدی با او اختلاط و مواکله و مشاربه کردی و از او تبراً نکردی. چون خدای تعالی از ایشان چنین دید، دل‌های ایشان بعضی بر بعضی زد و لعنت کرد ایشان را بر زبان داود - علیه السلام و عیسی مریم - علیه السلام - و از ایشان قرده و خنازیر ساخت و به آن خدای که جان من به امر اوست که اگر امر معروف کنی و نهی منکر کنی و دست سفیه به دست گیری و او را بر حق بداری و الا خدای تعالی دل‌های شما بر یکدیگر «۵» زند و لعنت کند شما را چنان که لعنت کرد ایشان را.

تری کثیراً مِنْهُمْ، ای محمد بینی بسیاری را از ایشان، بعضی گفتند: مراد اهل کتابند از جهودان و ترسایان، بعضی دگر گفتند: مراد جهودان اند تنها، و بعضی گفتند: مراد کعب اشرف است «۶» که ایشان تولاً می‌کنند به مشرکان، تولای نصرت و با یکدیگر دوستی می‌کنند تا یک دست و یک زبان باشند بر تو که محمدی. لَبِئْسَ مَا قَدَّمْت لَهُمْ أَنْفُسَهُمْ، بد چیزی است که نفس ایشان برای ایشان تقدیم کرد و از

(۱). آج، لب، بم، آف، آن: آنجا.

(۲). آف: سیوم، آف، مر: سیم.

(۳). آج، لب: منافی.

(۴). مج، مت، وز، آف، مر: نه ایستادی، لت: نایستادی، لب: استادی.

(۵). مج، مت، وز، لب، لت، آن، مر: یکدیگر.

(۶). مر یتولون الذین کفروا.

صفحه: ۱۰۴

پیش بفرستاد. «لام»، جواب قسمی مضمراست - چنان که گفتیم - و «ما» نکره موصوفه است، و برای آن فعل با «نفس» اضافه کرد تا اضافه فعل محقق شود و با ایشان و بدانند که ایشان کردند و جز ایشان نکردند، چنان که گفت: بِمَا قَدَّمْت يَدَاكَ «۱» و بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيكُمْ و فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ «۲»، أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ «۳»، موضع ان مع الفعل رفع است و فعل با آن در جای مصدر است و آن مخصوص بالذم باشد، کزید فی مثل قولک «۴» بئس الرجل زید، و تقدیر آیه اینکه است که: لَبِئْسَ شَيْئًا قَدَّمْت لَهُمْ أَنْفُسَهُمْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ و خلودهم فی النار، و شاید که و فِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ کلامی «۵» مبتدا باشد و به بئس تعلق ندارد. و لَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ [۲۶- ر]

بِاللَّهِ وَ النَّبِيِّ أَنْگه گفت: اگر «۶» بدل آن که اینکه می‌کنند به خدای و پیغامبر ایمان آوردندی. و مَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ و آنچه بر او انزله کردند، گفتند: مراد پیغامبر موسی است، و مراد به لَوْ كَانُوا، منافقان جهودان اند، گفت: اگر ایشان به خدای و پیغامبر و کتاب یعنی موسی و توریت ایمان داشتندی. مَا اتَّخَذُواهُمْ أَوْلِيَاءَ، مشرکان را به دوست نگرفتندی. اینکه قول حسن بصری است و مجاهد پس موالات و مصافات ایشان با مشرکان دلیل آن می‌کنند که ایشان ایمان ندارند به موسی و توریت چه ایشان به موسی و تورات کافراند و لکن بیشتر ایشان فاسق‌اند و خارج از فرمان خدای.

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً، آنکه رسول را - علیه السلام - احوال دوستان و دشمنان اعلام کرد، گفت: لَتَجِدَنَّ یا بی تو سخت‌ترین مردمان را به عداوت و دشمنی، و نصب او بر تمیز است. لِلَّذِينَ آمَنُوا، در محل نصب است با «۷» آن که مفعول عداوت است و

مصدر عمل فعل کند. الیهود، و نصب او بر مفعول دوم است از وجد، آن جهودان را یعنی دشمنتر کس مسلمان را جهودان باشند. أبو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هیچ دو جهود نباشند که با

(۱). سوره حج (۲۲) آیه ۱۰.

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۲.

(۳). سوره شوری (۴۲) آیه ۳۰.

(۴). مع، مت، وز: ذلک.

(۵). آج، لب: کلام. [...]

(۶). مع، مت، وز، لت، مر به.

(۷). مع، مت، وز، لت، مر: به.

صفحه: ۱۰۵

یک مسلمان حاضر نشوند» (۱) و الا قصد کشتن او کنند.

وَالَّذِينَ اشْرَكُوا، و آنان که مشرک باشند، برای معادات مسلمانان مشرکان و جهودان به اختلاف ملل و اهواء ایشان دوست یکدیگر شده‌اند. وَ لَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً، و یابی نزدیکترین ایشان را به دوستی مر مؤمنان را آنان» (۲) که گفتند ترسایانیم، و مراد به ترسایان خصوص است نه عموم، برای آن که ترسایان» (۳) با مسلمانان کمتر از جهودان دشمنی نکنند و انما مراد نجاشی است. مفسران گفتند: در بدایت اسلام که رسول - علیه السلام - به مکه بود، مشرکان با یکدیگر بنشستند و مشورت کردند» (۴) در کار مسلمانان و آن که» (۵) ایشان را چگونه براندازند و قهر کنند، گفتند: هر یکی از ما آنان را که» (۶) در» (۷) همسایگی اوست ایذا باید کردن و رنج باید نمودن تا باشد که از محمّد برگردند. اینکه معنی بر دست گرفتند تا بعضی مردمان که ضعیف یقین تر بودند برگشتند و جماعتی بماندند و رسول را - علیه السلام -» (۸) عمش ابو طالب حمایت کرد. چون رسول - علیه السلام - آن رنج اصحاب دید» (۹)، ایشان را گفت: شما را هجرت باید کردن و به حبشه رفتن که پادشاه حبشه مردی است عادل و ظلم نکنند و مردی است به حمایت نیک، رها نکند تا کس بر شما ظلم کند. نجاشی را خواست به اینکه نام و نام او اصحمه» (۱۰) بود و اینکه به زبان حبشه «عطا» باشد و نجاشی نام پادشاهان حبشه باشد چنان که «قیصر» نام پادشاهان روم است و «کسری» نام پادشاهان عجم. یازده مرد برخاستند» (۱۱) و چهار زن و آن جا رفتند، عثمان عفان بود و زبیر عوام و عبد الله مسعود و عبد الرحمن عوف و ابو حذیفه بن عتبّه و مصعب بن عمیر و ابو سلمه بن عبد الأسد و عثمان بن مظعون» (۱۲) و عامر بن ربیع و

(۱). اساس: نشوند، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر را.

(۳). مت: مشرکان.

(۴). مع، مت، وز، لت، مشاورت.

(۵). مت: آنچه.

(۶). مع، مت، وز، لت، مر از اینان.

(۷). مع، مت، وز، لت، مر جوارو.

(۸). لب آن.

(۹). آج، لب: بدید.

(۱۰). مج، مت: ضحمه، لب، آف: اصمحه.

(۱۱). اساس، آج، لب، بم: خواستند، با توجه به مج تصحیح شد.

(۱۲). اساس: مطعون، با توجه به مج و منابع دیگر تصحیح شد. [.....]

صفحه: ۱۰۶

حاطب بن عمرو و سهیل بن بیضا به دریا رفتند و کشتی بگرفتند تا زمین حبشه نیم دینار و اینکه در ماه رجب بود من سنه خمس من المبعث «۱» و اینکه هجرت اول بود. آنکه جعفر بن ابی طالب برفت و پس از آن مسلمانان گروه گروه می‌رفتند تا هشتاد و دو مرد به حبشه رفتند برون «۲» از زنان و کودکان چون قریش خبر یافتند عمرو بن العاص را بفرستادند و مبلغ هدایا بر دست او بفرستادند و التماس کردند از او که ایشان را با مکه فرستد و اینکه قصه بتامی در سورت آل عمران بگفتیم. چون برفتند و آنچه توانستند کردن کردند از جهد، نجاشی سخن ایشان را گوش نکرد و [۲۶-پ]

ایشان را رد کرد، اعی عمر و عاص و اصحابش را و ایشان باز گشتند خایب و نومید و مسلمانان آن جا مقام کردند فی خیر دار و احسن «۳» جوار تا آنگاه «۴» که رسول - علیه السلام - هجرت کرد و کارش بلند شد و مسلمانان قوت گرفتند و سال به ششم رسید از هجرت. رسول - علیه السلام - نامه «۵» نوشت به نجاشی بر دست عمرو بن أمیة الضمیری «۶» تا حبیبه بنت ابی سفیان را برای او بخواهد و او با شوهر خود هجرت کرده بود به حبشه، شوهرش آن جا فرمان یافته بود و مسلمانانی را که آن جا بودند درخواست «۷» تا با پیش او فرستند «۸».

نجاشی کنیزکی را از آن خود نام او ابرهه به نزدیک ام حبیبه بنت ابی سفیان فرستاد و خبر داد او را که: رسول خدای او را می‌خواهد. ام حبیبه عقدی داشت به بشارت به آن کنیزک داد و گفت: برو و بگو تا و کیلی «۹» فرستد پیش من تا من او را و کیل کنم که مرا به او دهد. او خالد بن سعید بن العاص را بفرستاد، او وی را به و کیل کرد تا او را به رسول دهد بر مهر چهار صد دینار و آن که از قبل رسول خطبه کرد نجاشی بود کس فرستاد تا چهار صد دینار بیاوردند و به دست اینکه

(۱). آج، لب: البعث.

(۲). مت، وز، آج، لب، آن: بیرون.

(۳). وز: حسن.

(۴). مج، مت، وز، لت، آن، مر: آنگه.

(۵). وز، آف، لت: نامه‌ای.

(۶). اساس: عمرو بن عامیه الضمیری، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آج، لب، لت: درخواستند.

(۸). لت، آن، مر: فرستد.

(۹). آن: و کیل.

صفحه: ۱۰۷

کنیزک «۱» به ام «۲» حبیبه فرستاد. چون او زر پیش ام حبیبه برد او از آن جا پنجاه دینار برگرفت و به ابرهه «۳» داد، کنیزک گفت: پادشاه مرا فرموده «۴» است که هیچ نستانم از تو و آن نیز که فرا گرفته ام «۵» با تو دهم و آن عقد که از او گرفته بود و آن پنجاه دینار به او باز داد و او را گفت: بدان که من خدمتکار خاص ملکم و جامه دار اویم و از من به او نزدیکتر کس نباشد من ایمان دارم به خدای تعالی و نبوت محمد مصطفی - صلی الله علیه و آله - و به آنچه به او فرستاده است «۶» و التماس من از تو آن است که چون به رسول خدای رسی، سلام و تحیت من به او برسانی «۷». او گفت: منت دارم. آنکه نجاشی زنان خود را فرمود تا بیامدند و ام حبیبه را تهنیت کردند و هدیه‌ها آوردند از طیب و انواع چیزها و آنکه دو کشتی بساخت و ام حبیبه را با جعفر بن ابی طالب و جماعتی صحابه رسول که آن جا مانده بودند گسیل کرد و ایشان بیامدند و دریا بگذاشتند «۸» و به خشک آمدند تا به مدینه رسیدند و رسول - علیه السلام - در آن وقت به غزات خیبر بود، اتفاق چنان افتاد «۹» که چون جعفر بن ابی طالب - رحمه الله علیهما - برسید، امیر المؤمنین علی - علیه السلام - در آن وقت به غزات خیبر بود و خیبر گشاده بود و آن فتح خدای تعالی «۱۰» بر آورده «۱۱». مرد آمد و بشارت آورد رسول را - علیه السلام - به فتح، خیبر و از آن راه، دیگری آمد و بشارت آورد رسول [را] «۱۲» به قدوم جعفر. رسول - علیه السلام - گفت:

«۱۳» [فرحان لا ادري بایهما اسر] «بفتح خیبر ام بقدوم جعفر،

دو خزمی است که نمی دانم که به کدام «۱۴» خرمتر باشم به فتح خیبر یا به آمدن جعفر! ندانم «۱۵» به اثر دست اینکه برادر

(۱). بم، آف: ابرهه نام.

(۲). آف: نزد.

(۳). آج، لب: کنیزک.

(۴). آج، لب: گفته.

(۵). مج، مت، وز، لت: ها گرفته ام. [...]

(۶). مج، مت، وز، لت، مر: فرستاده اند.

(۷). مج، مت، وز، آف، لت، مر: رسانی.

(۸). اساس، آن: بگذاشتند، با توجه به مج تصحیح شد.

(۹). مج، مت، وز: فتاد.

(۱۰). مج، مت، وز، لت بر دست.

(۱۱). آج، لب بود.

(۱۲). مج، مت، وز، لت را.

(۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). اساس، لت: کزام، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۵). مج، مت، وز تا، لت، آن یا.

صفحه: ۱۰۸

شادمانه تر باشم. یا به قدوم و قدوم «۱» آن برادر.

و در خبر است که: مبشّری دیگر آمد عند اینکه و بشارت داد به ولادت حسن علی رسول- علیه السّلام- آن را «۲» بشارتی دیگر شناخت و گفت:

ام بولادة شبر،

و چون اینکه حال بود، رسول- علیه السّلام- از نماز فریضه فارغ شده بود. چون «۳» بشارتش برسد تکبیر کرد. چون بشارت دو شد، تکبیر دو کرد، چون بشارت به سه شد، تکبیر به سه کرد، آنکه گفت: سنّت کردم که چون نماز فریضه کنند سه تکبیر کنند در عقب هر نمازی فریضه و ابتدا آن بود که گفتیم.

چون رسول- علیه السّلام- با مدینه آمد و امّ حبیبیه را با خانه آورد، خبر به ابو سفیان رسید و او اسلام نیاورده بود «۴» شادمانه شد به اینکه خبر و گفت: ذاک الفحل «۵» لا یقرع انفه، او آن فحل است که او را باز نزنند. پس از «۶» مدّتی [۲۷- ر]

نزدیک نجاشی نامه‌ای نوشت به رسول- علیه السّلام- و پسرش را ارها بن اصحمة بن الحر «۷» با شصت مرد از حبشه بفرستاد و در نامه گفت «۸»: ای رسول الله که من اسلام آوردم به خدای تعالی و به تو که محمّدی، و تصدیق کردم تو را و آنچه [به تو فرستاده‌اند و پسر را پیش تو فرستادم با جماعتی زهاد و عبّاد و اگر فرمایی تا من نیز پیش خدمت آیم و آنچه «۹» فرمایی امثال کنم و من به تو ایمان آوردم و تو را بیعت کردم «۱۰» بر دست پسر عمّت جعفر بن ابی طالب.

ایشان بیامدند و در دو کشتی نشستند به دو گروه چون به میان دریا رسیدند، آن کشتی که پسر نجاشی در آن بود غرق شد و آن دیگر برفت، و آن جماعت که بماندند با گروهی «۱۱» که با ایشان منضم شدند هفتاد مرد بودند شصت «۱۲» [و]

دو از حبشه و

(۱). مج، مت، وز: به قدوم قدم.

(۲). مج، مت، وز، لت، مر: اینکه را.

(۳). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر یک.

(۴). مج، مت، وز، لت، مر: اسلام آورده نبود. [.....]

(۵). اساس: الفلح، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر آن.

(۷). مج، وز: اصحمة بن ابجر.

(۸). مج، مت: نوشت.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۱۰). آج، لب و.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، دگر، آج، لب، مر دیگر.

(۱۲). مج، وز، لت: شست.

صفحه: ۱۰۹

هشت مرد از اهل شام [پیش رسول آمدند از جمله ایشان بحیرا راهب بود، و ابرهه، و ادریس، و اشرف و تمام، و قسم «۱» و درید، و

ایمن اینکه هشت مرد از شام[۲] بودند.

رسول- علیه السلام- سوره یس بر ایشان خواند چون قرآن بشنیدند بگریستند و گفتند:

چه نیک ماند اینکه کلام به آنچه خدای تعالی به عیسی فرو فرستاد، خدای تعالی در حق ایشان اینکه آیت «۳» فرستاد:

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عِدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ، أَلِي قَوْلِهِ. وَ ذَلِكُمْ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ، وَ لَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى، وَ نَزِدِيكَرَ كَمَا إِشَانِ رَا يَابِي بِه مَوَدَّتْ وَ دُوسْتِي مُؤْمِنَانِ «۴» ترسایان اند که نجاشی است و اصحاب او که وفد شدند «۵» و پیش رسول آمدند و آن هفتاد مرد بودند بر قول بعضی مفسران، مقاتل و کلبی گفتند: چهل مرد بودند، سی و دو از حبشه و هشت از شام. عطا گفت: هشتاد مرد بودند، چهل از اهل نجران من بنی الحارث بن کعب، و سی و دو از حبشه و هشت از روم.

قتاده گفت: آیت «۶» در جماعتی «۷» آمد از اهل کتاب که ایشان در شرع خود به دین حق متمسک بودند. چون رسول- علیه السلام- بیامد و دعوت کرد، و معجز «۸» نمود ایمان آوردند و متابعت کردند، خدای تعالی با «۹» آیت «۱۰» بر ایشان ثنا گفت. ذلک بآن منہم، «ذلک» اشاره است به قرب قلب در باب مودت، گفت: آن به سبب آن است که از ایشان قسیسان اند و رهبانان اند و قسیس عالم ترسایان باشد. قطرب گفت: قس و قسیس عالم «۱۱» باشد به لغت روم، قال ورقه بن نوفل:

بما خبرتنا من قول قس من الزهبان اكره ان تبوحا

و ابن زید گفت: زهاد ایشان بودند و اصل «قسوس» نیمه باشد، يقال: قس

(۱). لت: قسیم.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به مع افزایش شد.

(۳). مع، مت، وز، لت، مر: آیات.

(۴). مع، مت، وز، آج، لب، لت اینکه.

(۵). آن: فرستادند.

(۶). مع، مت: آیتی. [.....]

(۷). آج، لب: جماعت.

(۸). مع، مت، وز: معجزه.

(۹). مع، مت، وز، آج، لب، لت: به اینکه، مر: اینکه.

(۱۰). مر در حق ایشان فرستاد.

(۱۱). آج، لب، بم ترسایان.

صفحه : ۱۱۰

يقس قسا إذا نم، قال رؤبه بن العجاج:

يصبحن «۱» عن «۲» قس الأذى غوافلا لا جعبريات و لا طهاملا

و الطهامل من النساء القباح و مصدر او قسوسه و قسیسیه باشد. عروه بن الزبیر گفت: ترسایان انجیل ضایع کردند «۳» و آن را تغییر و تبدیل کردند و ایشان پنج مرد بودند، چهار تغییر و تبدیل کردند و آن: لوقاس و مرقوس و بلجیس و میمنوس بود، و آنچه از ایشان

بر حق بایستاد قسیس نام بود. پس هر که اقتدا کرد به او و بر طریق حق استقامت کرد او را قسیس خواندند. سلمان پارسی گوید اینکه آیت به رسول - علیه السلام - می خواندم: ذلک بان منہم قسیسین و رهباناً، مرا گفت: ذلک بان منہم صدیقین و رهباناً

، اشارت به معنی او و رهبان عباد باشد و اینکه لفظ هم واحد بود و هم جمع. آن که گفت: جمع است، گفت: واحد او «رهبان» (۴) باشد، مثل فارس و فرسان و راکب و رکبان، و آن که گفت: واحد است جمعش «رهبانین» باشد، کقربان و قرابین و جردان و جراذین (۵)، قال الشاعر فی الواحد:

لو عایت رهبان دیر فی القلل لانحدر الزهبان یسعی (۶) و نزل و انشدوا فی الجمع:

رهبان مدین لو راوک تنزلوا و العصم من شعف الجبال الفارد و اصل او من الزهبیه باشد و هی الخوف. و أَنَّهُمْ لَا یَسْتَكْبِرُونَ، عطف علی قوله: بِأَنَّ مِنْهُمْ قَسِيسِينَ وَ رُهَبَانًا، تا به سبب آن که از ایشان عالمان و زاهدانند و نیز به آن سبب است که ایشان استکبار نکنند. آنکه حق تعالی وصف ایشان [۲۷-پ]

در خوف و خشیت و رقت قلب باز گفت که: چون بشنوند آنچه به (۷) رسول خدا انزل کرده اند، چشمهای ایشان بینی که

(۱). لسان العرب ج ۶ / ۱۷۴: یمسین.

(۲). چاپ شعرانی ۶ / ۱۷۴: من.

(۳). مج، مت، وز، لت: القساح، آج، لب، لت: القباح.

(۴). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: راهب.

(۵). آج، لت، مر: جردان و جرادین، لب: خردان و خرادین. بم: حردان و حراذین (کسان فنزل).

(۶). مجمع البیان ج ۲ / ۲۳۳: یمشی.

(۷). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: بر.

صفحه : ۱۱۱

آب ریختن گیرد از آنچه ایشان شناخته باشند از حق، یقال: فاضت عینه إذا سالت بالدمع، و فیض العین امتلائها بالدمع، و فاض التهر إذا سال ماءه، قال الشاعر:

ففاضت دموعی و ظل الشؤن اما و کیفا و اما انحدارا

و خبر مستفیض ای شایع، و افاض القوم من عرفات اذا خرجوا منها، و افاض القوم فی الحدیث اذا تدافعوا فیه. و «دمع» اشک باشد. «مدمع» جای اشک (۱).

مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ، از آنچه شناخته باشند از حق، عمرو بن مرّه گوید:

در عهد ابو بکر صدیق جماعتی از یمن آمدند و گفتند: چیزی از قرآن بر ما خوانی «۲»، قرآن بر ایشان خواندند، ایشان بگریستند. ابو بکر گفت: اول ما نیز چنین بودیم، چون «۳» قرآن می‌شنیدیم می‌گریستیم، فالآن قست قلوبنا، اکنون دل‌های ما سخت شد.

يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا، بار خدایا ما ایمان آوردیم. «يقولون» «۴» در جای حال است، ای قائلین در آن حال که می‌گویند: بار خدایا ما ایمان آوردیم «۵»، بنویس ما را با گواهان و در اینکه معنی او دو قول گفتند: یکی آن که نام «۶» در جریده آر و مدون کن چنان که نام گواهان باشند دگر آن که نام «۷» در لوح محفوظ با نام گواهان تو بنویس.

عبد الله عباس و ابن جریر گفتند: نام «۸» با امت محمد بنویس که ایشان، گواهان پیغمبراند فی قوله: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسِيَّةً لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ «۹».

و ما لنا لا نؤمن بالله، «ما» استفهامی است، آنگه از ایشان حکایت کرد آنچه ایشان از خود گفتند بر طریق تعجب که: ما را چه بوده است که ایمان نیاریم! و چه منع است ما را از آن که ایمان آریم به خدای و به آنچه به ما آمد از حق، یعنی «۱۰» اسلام و رسول خدا که محمد مصطفی است، و کتاب او که قرآن است و شرع او که

(۱). وز دمع، مع، مت، لت: دمع باشد.

(۲). خوانی / خوانید. [.....]

(۳). مع، مت، وز ما.

(۴). اساس فیه.

(۵). مر فَاكْتَبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ (۸-۷-۶). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر ما.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳.

(۱۰). مع، مت، وز، لت، مر از.

صفحه: ۱۱۲

مسلمانی است؟ «و نطمع»، و او حال است و حال حالی که ما طمع می‌داریم «۱» که خدای تعالی ما را با مردمان صالح در بهشت برد، و ذکر بهشت بیفکنند لدلالة الكلام عليه. فَأَنَابَهُمُ اللَّهُ، ای جازاهم خدای تعالی ایشان را جزا داد و ثواب جزاء نیک باشد و جز به استحقاق صورت نبندد «۲» و اصله من ثاب اذا رجع كأنه رجع ثمرة فعله و خیره الیه و همچنین عقاب جز به استحقاق نباشد لتعقبه الفعل و جزا عام بود و شامل ثواب و عقاب را و ثواب مختص بود به نفع و خیر و عقاب مختص بود به شر و مضرت، و عقاب را بر سبیل مجاز ثواب خواند حق تعالی فی قوله: هَلِ ثَوْبُ الْكُفَّارِ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ «۳»، و در اصطلاح اهل کلام، «ثواب» نفعی باشد مستحق مقرون با تعظیم و تبجیل. بِمَا قَالُوا، به آنچه گفتند، و مراد نه قول است به زبان، یعنی به «۴» آنچه گفتند من قولهم «۵»: رَبَّنَا آمَنَّا «۶» بِمَا قَالُوا، «ما» مصدری است، ای اثابهم الله بقولهم، «هم» «۱۰» در محل «۱۱» مفعول اول است. جَنَاتٍ تَجْرِي [۲۸-ر]

مفعول دوم «۱۲»، بهشتهایی «۱۳» که از بسیاری درختان زمین آن «۱۴» پوشیده باشد، و أصل الجن السّتر، که در زیر آن یعنی در زیر درختان آن جویها می‌رود و از منافع و لذات چشم را و دل را خوشتر از سبزی و آب روان چیزی نباشد، خصوصاً که درختان

(۱). مع، مت، وز، لت و امید، مر و امید آن يُدْخِلْنَا رَبَّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ

(۲). اساس، بم، اف، آن: نبیند، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). سوره مطفین (۸۳) آیه ۳۶.

(۴). بم، آف: با.

(۵). بم، آف: قلوبهم.

(۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۵۳.

(۷). آج، لب: به.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۹). آف: به.

(۱۰). لت، مر: اینکه.

(۱۱). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: فعل، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). لم، مر: دویم، مج، مت، وز، لت، مر است.

(۱۳). آج، لب، به بهشتهایی.

(۱۴). لب: او.

صفحه: ۱۱۳

سبز میوه‌دار باشند به انواع ثمار در هر ثمره هر طعم که او خواهد و جویهای روان از آب و می و شیر و انگبین. وَ ذَلِکَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِینَ، اشارت است به ثواب، گفت:

و اینکه ثواب و جزا و پاداشت «۱» نیکوکاران باشد، و لفظ اگر چه بر عموم است معنی خصوص باشد، یعنی اگر جزا بر او روا باشد «۲» و او از آنان باشد انتفاع به جزا بر او روا بود، چه قدیم - جل جلاله - محسن است و احسان او زیادت احسان همه محسنان است و لکن جزا بر او روا نبود.

وَالَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیَاتِنَا، حق تعالی چون ذکر اهل کتاب کرد، و ایشان بر دو نوع بودند: مؤمنان و کافران، چون ذکر مؤمنان «۳» ایشان بگفت و آنچه ایشان را خواهد بودن از ثواب ذکر کافران و وعید و عقاب ایشان بگفت تا بطریق الخوف و الرجاء و التریغ و الترهیب مکلفان را تحریض کرده باشد. آنچه تکذیب با کفر مقرون کرد که اگر چه کفر به چند طریق [باشد] «۴» کفر ایشان تکذیب رسول بود - علیه السلام - و تکذیب قرآن، و دگر «۵» آن که چون آیت در صفت ایشان بود و ایشان جامع بودند هر دو را ایشان را به هر دو وصف کرد امیا بر عموم گفت تا ایشان و جز ایشان داخل باشند در آن وعید و دیگران را نیز لطف باشد. أُولَئِکَ أَصْحَابُ الْجَحِیمِ، ایشان اهل دوزخند، و «جحیم» فعلی باشد به معنی مفعول و جحیم شدت ایقاد نار باشد، قال الشاعر:

و الحرب لا یبقی لجا حمها التخیل و المراح

و در قرآن مراد به جحیم در که و نام «۶» دوزخ است، و او اسمی علم است با لام که در او باشد «۷» کالنجم للثریا کانه «۸» علم له.

یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَیِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَکُمْ - الایه، مفسران گفتند:

سبب نزول «۹» آیت آن بود که چون رسول - علیه السلام - با صحابه وصف قیامت بکرد و

(۱). آف: پاداش.

(۲). مج، مت، وز، لت: بود.

(۳). مج، مت، وز: مؤمنانسان.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۵). مج، مت، وز، لت: ذکر.

(۶). آف او.

(۷). مج، مت، وز، لت: شده است.

(۸). مج، مت، وز، لت: فائه. [.....]

(۹). مج، مت، وز اینکه.

صفحه: ۱۱۴

اهوال او و دوزخ و عقاب او و شدت او بر گناهکاران جماعتی از صحابه بیامدند و در سرای عثمان بن مظعون بنشستند و گفتند ایشان ده کس بودند: علی بن طالب (۱) بود و ابو بکر و عبد الله مسعود و عبد الله عمر و ابو ذر غفاری و سالم، مولای حذیفه (۲) و مقداد بن الاسود و سلمان پارسی و معقل بن مقرن، و اتفاق کردند بر آن که به روز روزه نگشایند و به شب هیچ نیاسایند و بر بستر نخسبند و گوشت نخورند (۳) و چربوا (۴) نخورند و گرد زنان نگردند و طیب به بوی باز نگیرند و پلاس پوشند و دنیا کلی (۵) ترک کنند و در زمین سیاحت کنند و طریقه رهبان گیرند و خویشتن خصمی کنند. اگر اینکه خیر (۶) درست باشد اینکه خبر در حق اینکه مذکوران ممکن است مگر در حق امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که به او لایق نیست و زهد و عبادت او به اینکه چیزها بیش از اینکه بود، و چون در حق او عصمت درست شد و رای آن چیزی دیگر نباشد اینکه خبر به رسول - علیه السلام - رسید برخاست (۷) و به خانه عثمان مظعون آمد ایشان از آن جا رفته بودند (۸) اهلش را گفت - ام حکیم را - که: یا ام حکیم، حدیثی چنین از جماعتی به من رسانیدن چنین است که مرا گفتند یا نه، او نخواست که با رسول دروغ گوید و نخواست که سرّی که شوهر او را در خانه بود (۹) افشا کند، گفت: یا رسول الله اگر عثمان با تو چیزی گفته است چنان است که او گفت. رسول - علیه السلام - باز گشت، چون عثمان مظعون باز آمد (۱۰) او را گفت: رسول خدای آن جا بود و چنین سخنی گفت، عثمان برخاست (۱۱) پیش رسول - علیه السلام - شد، و آن جماعت با پیش رسول - علیه السلام - شدند، رسول - علیه السلام - گفت: اینکه که از شما مرا گفته اند درست است! [۲۸- پ]

گفتند: بلی یا رسول الله، و ما اردنا الا الخیر، و ما جز خیر نخواستیم، رسول - علیه السلام - گفت: مرا آن نفرموده اند (۱۲)، گفت: بدانی که نفس

(۱). آج، لب: علی بن ابو طالب.

(۲). مج، مت، وز: مولای ابی حذیفه.

(۳). آف: نخزند.

(۴). وز: چربو، آج، لب، لت: چربی.

(۵). مج، مت، وز، لت: بکلی.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر: حدیث.

(۷). آج، لب: برخواست.

- (۸). مع، مت، وز: برفته بودند.
 (۹). مع، مت، وز، لت، مر: گفته باشد.
 (۱۰). مع، مت، وز زن.
 (۱۱-۱۲). مع، مت، وز، لت، مر آنگه.

صفحه: ۱۱۵

شما را بر شما حقی هست، حق او رها مکن «۱» روزه دارید و روزه گشایید و نماز کنید و نیز بخسید که من گاه روزه دارم و گاه ندارم و نماز کنم و بخسبم و گوشت «۲» و جربو «۳» خورم و با زنان خلوت کنم و سنت و طریقت من اینکه است، و من رغب عن سنتی فلیس منی، هر که از سنت من رغبت بگرداند «۴» از من نیست. آنگه جمع کرد قوم را و خطبه کرد «۵» و گفت: ما بال اقوام

، چه بوده است مردمانی را که زنان «۶» بر خود حرام کرده‌اند و طعامهای لذیذ و بوی خوش و خواب و سایر مشتهیات، اما «۷» شما را نمی‌فرمایم که چون زهاد ترسایان باشید، چه از دین من ترک لحم نیست و تحریم زنان و نه اتخاذ صوامع، و سیاحت امت من روزه است و رهبانیت ایشان جهاد است، خدای را پرستی «۸» و شرک میارید به او و حج کنید و عمره کنید و نماز به پای دارید و روزه دارید ماه رمضان و بر استدامت «۹» باشید آنان که از پیش شما بودند بتشدید هلاک شدند که بر خود سخت بکردند، خدای بر ایشان سخت کرد، اینان که امروز در دیرها و صومعه‌ها اند «۱۰» بقایای ایشان اند «۱۱»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. زید اسلم «۱۲» روایت کند که عبد الله رواحه را مردی «۱۳» مهمانی آمد: عبد الله رواحه مشغول شد به شغلی، به وقت شام مهمان را طعام ندادند. او در آمد، گفت: مهمان را طعام دادی! گفت: نه، گفت: چرا! گفت: به انتظار تو. او گفت: مهمان را طعام ندادی به انتظار من؟ اینکه طعام بر من حرام است، زن نیز گفت: بر من حرام است. مهمان نیز گفت: بر من حرام است. همه بنشستند «۱۴» طعام در پیش نهاده نمی‌خوردند. عبد الله رواحه چون آن دید دست بیازید و گفت: «بسم الله» و طعام پیش گرفت و «۱۵» بخورد و مهمان را داد «۱۶» و اهل او نیز بخوردند «۱۷».

(۱). مع، مت، وز، آج، لب: رها مکنید.

(۲). مع، مت، وز، مر خورم. [.....]

(۳). مع، مت، بم، آف: چربو، آج، لب: چربی.

(۴). مع، مت، وز، لت، مر: رغب کند از.

(۵). وز، لت: خطبه‌ای کرد.

(۶). وز، لت، مر را.

(۷). مع، مت، وز، لت، مر من.

(۸). مع، مت، وز، لت، مر: پرستید.

(۹). مع، مت، وز، لت، مر: استقامت.

(۱۰). مع، مت، وز، لت، مر: مانده‌اند.

(۱۱). اساس: ایشان نند، مج، مت، وز: مانده‌اند.

(۱۲). لت: زید بن اسلم.

(۱۳). مج، مت، وز به.

(۱۴). مج، مت، و زمان و.

(۱۵-۱۷). مج، مت، وز، لت طعام.

(۱۶). مج، مت، وز، لت: بداد. [...]

صفحه: ۱۱۶

بر دگر روز بیامد «۱» رسول را- علیه السلام- خبر داد، رسول- علیه السلام- گفت:

صواب کردی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

عکرمه روایت کرد از عبد الله عیّاس که گفت: مردی نزدیک «۲» رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من دوش، پاره‌ای گوشت بخوردم در میانه شب مرا انتشار رنجه داشت، من گوشت بر خویشتن حرام کردم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرَمُوا طَيِّبَاتٍ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ، خدای تعالی خطاب کرد با مؤمنان و گفت: ای گرویدگان «۳» و تصدیق کنندگان، حرام مکنید بر خود ملاذ و مشتهیات که خدای تعالی شما را حلال کرده است و مطاعم و مشارب و ملابس و مناكح و انواع آنچه به او انتفاع بگیرند «۴»، چه تحریم و تحلیل تابع مصالح بود «۵» آن داند که عواقب داند عالم الذّات داند، پس تحریم و تحلیل نه کار شماسست کار خدای است، و اگر کسی گوید: [طعامی حلال را یا جامه حلال را یا جز آن که بر من حرام است حرام نشود بر او و بنزدیک ما چه آنچه خدای تعالی حلال کرده باشد به تحریم محرمی حرام نشود] «۶» و اگر کسی «۷» گوید: زن حلال خود را که انت علی حرام، تو بر من حرامی بنزدیک ما حرام نشود و طلاق نباشد و هیچ لازم نیاید جز توبه. و بنزدیک فقها اینکه لفظ از کنایات طلاق است و به او یک طلاق برافتد، و بنزدیک ما به کنایت طلاق واقع نباشد «۸». وَ لَا تَعْتَدُوا، و ظلم مکنید. بعضی گفتند: مراد آن است که تعدی مکنید از حلال به حرام، بعضی دگر گفتند: مراد به اعتدا آن است که در اینکه معنی غلوا «۹» مکنید به خویشتن خصی «۱۰» کردن که خدای تعالی دوست ندارد آنان را که اعتدا و اسراف و غلوا «۱۱» کنند.

وَ كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا، صورت صورت امر است و مراد به اباحت.

و حدّ روزی هر چیزی باشد که حی [۲۹-پ]

را «۱۲» بود که به آن منتفع شود و کسی را

(۱). مج، مت، وز، لت، مر و.

(۲). مج، مت، وز، لت، مر: بنزدیک.

(۳). مج، مت، وز، لت: گروندگان.

(۴). مج، مت، وز: برگیرند.

(۵). مج، مت، وز، لت، مر مصالح.

(۶). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

(۷). مج، مت، وز، لت: مردی.

(۸). آف، آن: نشود.

(۹-۱۱). مج، مت، وز، آج، لب، آف، لت: غلو.

(۱۰). مج، مت، وز، لت: بکردن.

(۱۲). آج، لب روا.

صفحه: ۱۱۷

نبود که او را از آن منع «۱» و بر اینکه قاعده حرام روزی نبود برای آن که خدای تعالی ما را منع کرده است از حرام و تناول آن و تصرف در آن و روزی آن است که ما را اطلاق کرد و مباح گردانید. و «اباحت» خلاف منع و حظر باشد. دگر [مدح] «۲» کرد آنان [را] «۳» از روزی خدای انفاق کنند که: وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ «۴»، و ذمّ و وعید کرد آنان را که حرام خوردند و تعاطی کنند و یک چیز را بر او ممدوح و مذموم نباشد، و قوله: حَلَالًا طَيِّبًا، نصب او بر حال است از مفعول و حق تعالی که ما را مباح کرد خوردن روزی بقید حلال و طیب مقید کرد باید تا حرام و خبیث از او خارج باشد تا فایده بود آن را. دگر آن که حال در کلام عرب هیأت فاعل یا مفعول به باشد. اگر کسی گوید غلام «۵» را که: اضرب فلانا مجرّدا من ثیابه، فلان کس را بزنی در آن حال که مجرّد «۶» باشد از جامه چنان که امتثال امر واجب باشد از ضرب، مراعات حال واجب باشد از برهنگی «۷» مضروب از جامه «۸» و آلبا در هر یکی از آنان که خلاف کند عصیان کرده باشد، خدای تعالی گفت: روزیهای حلال بر خویشان حرام مکنید و در آنچه حلال است بر شما نیز اسراف مکنید، و از آنچه بر شما روزی کردم که حلال و پاکیزه است از آن خورید.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ، و بترسی «۹» از آن خدایی که به او ایمان دارید یعنی از معاصی او پرهیزید تا از عذاب او رستگاری یابید «۱۰».

عایشه روایت کرد که: رسول- علیه السلام- مرغان «۱۱» بریان خوردی و پالوده و حلوا دوست داشتی و گفتی:

انّ المؤمن حلوا يحبّ الحلاوة

، و گفتی: در شکم مؤمن زاویه است و آن را پر نکند مگر شیرینی.

و روایت است که: حسن بصری یک روز پالوده می خورد، فرقد السبخی در

(۱). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر منع کند.

(۲-۳). اساس: ندارد از مج افزوده شد.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۳. [...]

(۵). مج، مت، وز، لت، مر: غلامش.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر: تجرّد.

(۷). مج، مت، وز، لت، مر: برهنه.

(۸). مج، مت، وز، لت، مر: ثیاب.

(۹). بترسی / بترسید.

(۱۰). لب: یابند.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: مرغ.

صفحه: ۱۱۸

نزدیک او شد. حسن «۱» گفت: چه گویی اینکه را! گفت: من دوست ندارم اینکه را و آن را که اینکه خورد. حسن گفت: یا سبحان الله لعاب التحل بلباب البرّ مع سمن البقر هل بعینه مسلم. و مردی بنزدیک حسن آمد و گفت: مرا همسایه است که پالوده نخورد، گفت: چرا! گفت: می گوید شکرش نتوانم گزاردن، حسن گفت: آب سرد خورد! گفت: بلی، گفت: همسایه جاهل است، نمی داند که نعمت خدا به آب سرد بر ما بیشتر است که به پالوده. قوله تعالی «۲»:

[سوره المائدة (۵): آیات ۸۹ تا ۱۰۰]

[اشاره]

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَ لَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَّةً يَوْمَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَ احْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۸۹) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصَابُ وَ الْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۹۰) إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعِدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ وَ يَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ عَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ (۹۱) وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ احْذَرُوا فَإِن تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۹۲) لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعُمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَ آمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَ أَحْسَنُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (۹۳)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَلْوَنَكُمْ اللَّهُ شَيْءٌ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالَهُ أَيْدِيكُمْ وَ رِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۹۴) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرْمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدِيًّا بِالنَّعْمِ أَوْ كَفَّارَةً طَعَامٍ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلَ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَ مَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ (۹۵) أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَ طَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَ لِلسَّيَّارَةِ وَ حُرْمٌ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۹۶) جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَ الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَ الْيَوْمَ الَّذِي وَ الْقَلَابِدَ ذَلِكَ لِيَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ وَ أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۹۷) اَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَ أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۹۸) مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَ مَا تَكْتُمُونَ (۹۹) قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَ الطَّيِّبُ وَ لَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۱۰۰)

[۳۹- پ]

[ترجمه]

نگیرد خدای، شما را به بازی در سوگندهاتان و لکن بگیرد شما را به آنچه ببندی «۳» سوگند، کفارتش طعام دادن ده درویش باشد از میانه ترین آنچه شما دهید اهلتان را یا جامه ایشان یا [آزاد کردن] «۴» گردنی هر که نیابد روزه سه روز آن کفارت سوگندتان است چون سوگند خوری و نگاه داری «۵» سوگندهاتان چنین بیان کند خدا شما را آیات او تا همانا «۶» شما شکر کنی «۷».

ای آنان که ایمان آوردی می و قمار و بتان نصب کرده و تیرهای قمار پلیدی است از کار شیطان «۸»، پرهیزی «۹» از او تا همانا شما فلاح یابید.

- (۱). مج، مت، وز، لت را.
- (۲). مج، مت، وز، لت: عزّ و علا.
- (۳). مج، مت، وز، لت: ببندید.
- (۴). اساس ندارد، با توجه به مج افزوده شد.
- (۵). نگاه داری / نگاه دارید.
- (۶). اساس با، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.
- (۷). شکر کنی / شکر کنید. [.....]
- (۸). مج، مت، وز، لت: دیو.
- (۹). پرهیزی / پرهیزید.

صفحه : ۱۱۹

می خواهند دیو که و افکند «۱» میان شما دشمنی و بریدن در می «۲» و قمار و باز دارد شما را از نام خدای و از نماز، شما باز خواهی ایستاد «۳»!

فرمان خدای برید و فرمان رسول «۴» و پرهیزید اگر پشت برکنید بدانید که بر پیغمبر ما رسانیدن روشن «۵» است. نیست بر آن که بگرویدند «۶» و نیکوکاری «۷» کردند بزه «۸» در آنچه خوردند «۹» چون پرهیزند «۱۰» و ایمان آرند و کار نیکو «۱۱» کنند پس پرهیزند «۱۲» و ایمان آرند «۱۳» پس پرهیزند «۱۴» و نیکویی کنند «۱۵» و خدای دوست دارد نیکو کاران را [۳۰-ر]. ای آنان که ایمان آورده‌اید «۱۶» بیازماید شما را خدای به چیزی از صید دریابد دستهای! شما و نیزه‌های شما را تا بداند خدای که کیست که ترسد «۱۷» از او در پوشیدگی هر که تعدی کند پس از آن او را عذابی بود سخت.

- (۱). مج، مت، وز، لت: درافکند.
- (۲). آج، لب: خمر.
- (۳). مج، مت: ایستادن.
- (۴). مج، مت، آج، لب، لت: پیغمبر، وز: پیغامبر.
- (۵). آج، لب: ظاهر، لت: روشنی.
- (۶). مج، مت: ایمان آرند، وز، آج، لب، لت: ایمان آوردند.
- (۷). مج، مت، وز، لت: کار نکو، آج، لب: کارهای نیکو.
- (۸). لت: بزه‌ای.
- (۹). وز، مت، لت: خوردند، آج، لب: تناول کنند. (۱۴-۱۲-۱۰). مج، مت، وز، لت: بترسند.
- (۱۱). مج، مت، وز: نیک.
- (۱۳). مج، مت، وز، لت: ایمان آرند. [.....]
- (۱۵). مج، مت، وز، لت: کنند.
- (۱۶). مج، مت، آج، لب، لت: آوردید.

(۱۷). لت: ترسند.

صفحه : ۱۲۰

ای آنان که ایمان آورده‌اید «۱» مکشی «۲» صید «۳» و شما «۴» محرم باشید و هر که کشد «۵» از شما بقصد و عمد پاداشت مانند آنچه کشته باشد «۶» از شتر «۷» که حکم کند به او دو عدل «۸» از شما هدیه رسنده «۹» به خانه خدا یا کفاره طعام درویشان یا بازگردانیدن آن با روزه تا بچشد و بال گرانی کارش عفو کرد خدا از آنچه گذشت، و هر که با سر آن شود کینه کشد خدای از او و خدای غالب است و کینه کش.

حلال کردند شما را صید دریا و طعامش تا زاد بود شما را و زاد روند «۱۰» گان را و حرام کردند بر شما شکار بیابان ما دام تا محرم باشی «۱۱» و پرهیزی «۱۲» از خدای آن که «۱۳» او جمع کننده است شما را.

[۳۰-پ]

کرد خدا خانه خود را خانه حرام خانه «۱۴» استادن مردمان و ماه حرام و آنچه به خانه او برند و شتران نعل در گردن افکنده «۱۵» تا «۱۶» بدانی «۱۷» که خدای داند آنچه در آسمانها و آنچه در زمین «۱۸»، و خدا به همه چیزی داناست.

(۱). لت: بگرویده‌اید.

(۲). معج، مت، وز، آج، لب، لت: مکشید/ مکشی.

(۳). آج، لب: شکاری.

(۴). معج، مت، وز، لت: در آن حال که، آج، لب: و حال آن که.

(۵). معج، مت، وز، لت: بکشد.

(۶). آج، لب: کشت، لت: کشته باشند.

(۷). اساس: شیر، با توجه به معج تصحیح شد.

(۸). آج، لب: دو خداوند، لت: ذو عدل.

(۹). معج، مت، وز، لت: رسیده.

(۱۰). معج، مت، وز ره.

(۱۱). معج، مت، وز، لت: باشید. [.....]

(۱۲). معج، مت، وز، لت: بترسید، آن: پرهیزید.

(۱۳). معج، مت، وز، لت با.

(۱۴). معج، مت، وز: جای.

(۱۵). معج، مت، وز، لت: کرده.

(۱۶). معج، مت، وز، لت آن به آن است که.

(۱۷). معج، مت، وز، لت: بدانید.

(۱۸). معج، مت، وز، لت است.

صفحه : ۱۲۱

بدان (۱) که خدای سخت عقوبت است و خدای آمرزنده و بخشاینده است.

نیست بر پیغمبر مگر رسانیدن و خدا می‌داند آنچه پیدا کنی (۲) و آنچه پنهان کنی (۳).

(۴)

بگو راست نباشد پلید و پاک و اگر چه به تعجب (۵) آرد تو (۶) را بسیاری پلید بترسید از خدای ای خداوندان خرد (۷) ها تا همانا فلاح یابید.

قوله تعالی: لا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ - الآیه، در سبب نزول اینکه آیت خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: سبب (۸) آن بود که چون آن قوم آن چیزها بر خویشتن حرام کردند که گفتیم و بر آن سوگند خوردند، رسول - علیه السلام - ایشان را از آن منع کرد، ایشان گفتند: یا رسول الله؟ سمیع و مطیعیم فرمان تو را (۹) اما با سوگند چه کنیم خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و این زید گفت: در عبد الله رواحه آمد و مهمان او چون سوگند خوردند - چنان که قصه ایشان (۱۰) برفت. حق تعالی اگر چه آیتی در حق شخصی یا قومی بفرستد در حادثه‌ای (۱۱) از حوادث چون در آن حکمی شرعی باشد دیگران در آن حکم مشارک‌اند (۱۲) با (۱۳) او در مثل آن (۱۴) حادثه، گفت: خدای تعالی شما را که مؤمنانید (۱۵) نمی‌گیرد و مؤاخذه و عقوبت نمی‌کند به بازی در سوگندتان و سوگند لغو آن باشد که در خلال (۱۶) حدیث بر زبان ایشان می‌رود: و «لا والله» و «بلی والله»،

(۱). مع، مت، وز، لت، آج، لب: بدانید.

(۲-۳). مع، مت، وز، لت: کنید.

(۴). آج، لب صدق الله العظیم.

(۵). مع، مت، وز، لت: عجب.

(۶-۹). اساس و دیگر نسخه بدلها، تو را.

(۷). مع، مت، وز، لت: عقلها.

(۸). آن نزول آیه. [...]

(۱۰). مع، مت، وز در آیات متقدم.

(۱۱). اساس: حادثه.

(۱۲). مع، مت، وز، لت، مر: مشارک باشند، آج، لب، مشارک‌اند.

(۱۳). آن: به.

(۱۴). لب: او.

(۱۵). آن: مؤمنان‌اید.

(۱۶). لب، بم، آف، آن: خلاف.

صفحه: ۱۲۲

بی آن که در دل دارند و عزم نیت کرده باشند (۱) و اینکه قول بیشتر مفسران (۲) است.

و روایت کردند (۳) از باقر و صادق - علیهما السلام - و حسن بصری گفت و ابو مالک که: سوگند لغو آن باشد که خداوندش چنان گمان برد که آن صواب است و راست است. و در سوگند لغو کفارت واجب نباشد بنزدیک ما، و بیشتر فقها و مفسران، و ابراهیم نخعی گفت: کفارت واجب بود در او. و اصل «لغو» در لغت کلامی باشد (۴) که در او فایده‌ای نبود، یقال: لغا فی کلامه لغوا و

الغیت الشیء اذا اهملته و الالغاء نقيض الإعمال، و لغو گویند [۳۱-ر]

آن را که در شمار نبود، قال الشاعر: «۵»

او مائه يجعل اولادها لغوا و عرض المائة الجلمد

یعنی لا يعتد اولادها فی الدیة و لا يعتد «۶» بها لصغر سنّها. و لکن یؤاخذکم بما عقّدتم الأیمان، و لکن شما را به آن گیرد که سوگند بندی به عقد دل بر او بتیت. ابن عامر خواند: «عاقدم» بالالف، و معنی هم آن باشد که عقّدتم بتشدید، برای آن که فاعل و فعل به یک معنی آمد «۷» فی قولهم: ضاعف و ضعّف و باعد و بعد، و در قرآن هر دو خواندند فی قوله: رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا «۸»، و بعید. و حمزه و کسایی و ابو بکر عن عاصم خواندند «۹»: عقدم، بتخفیف «قاف» من العقد و هذا علی وجهه و ظاهره، مراد عقد دل باشد تیت «۱۰» بر سوگند، و باقی قرأ خواندند: عقّدتم بتشدید قاف من التعقید، و جماعتی مفسران از اینکه قراءت امتناع کردند چون طبری و ابو عبیده «۱۱» و جز ایشان گفتند: برای آن که تفعیل تکثیر فعل باشد، و بر اینکه قاعده لازم آید که آن کس که او یک بار سوگند خورد او را کفّارت لازم نبود تا مکرر نکند چند بارها، و اینکه خلاف اجماع است و اینکه خطاست برای آن که تفعیل را مراد به او نه تکرار است اینکه جا آنما

(۱). اساس: باشد، با توجه به آج تصحیح شد.

(۲). مع، مت، وز آن.

(۳). آج، لب، لت: روایت کرده‌اند.

(۴). آج، لب: بود.

(۵). مع، مت، وز شعر.

(۶). مع: و لا تعتدّ.

(۷). مر: اند. [.....]

(۸). سوره سبا (۳۴) آیه ۱۹.

(۹). مع، مت، وز، لت، مر: خواند.

(۱۰). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر: بنیته.

(۱۱). مع، مت، وز، لت: ابو عبید.

صفحه: ۱۲۳

مراد تشدید و تغلیظ است، کالتعقید فی العقد للخیل «۱» اذا شدّ عقده، معنی آن است که سوگند خورد به زبان و به دل تا مفارق باشد سوگند لغو را، و ابو علی فارسی گفت:

تفعیل برای آن است اینکه جا که خطاب با جمله مکلفان است چون فعل ایشان بسیار است به لفظ فعل گفت از بنای تفعیل، و مثاله قوله: وَ غَلَقَتْ الْأَبْوَابَ «۲»، چون درها گفت از بنای تفعیل گفت، و اگر یک در بودی اغلقت گفتی. و ممکن باشد حمل کردن غَلَقَتْ الْأَبْوَابَ «۳»، را بر تأکید و مبالغه تا معنی آن باشد که درها سخت استوار کرد «۴»، دگر گفت: فعل به معنی فاعل آمده است اگر بر آن عمل کنند «۵» تا لازم نیاید که کفّاره آن جا واجب بود که تکرار سوگند باشد. اگر گویند: فاعل «۶» از میان دو کس باشد

و بر اینکه قول «۷» و بر قراءت ابن عامر لازم آید که آن کس که او سوگند «۸» ی خورد در کاری که او مختص باشد و دیگری با او سوگند نخورد او را کفار لازم نیاید، گوئیم: اینکه لازم نیست برای آن که فاعل بسیار بود که نه از میان دو کس باشد چنان که طارقت النعل و عافاه الله و عاقبت اللص.

علی بن الحسین المغربی گفت: تشدید را فایده نیکو «۹» هست، و آن آن است که تا معلوم شود که آن کس که او اند «۱۰» بار بر یک خبر سوگند خورد گوید: و الله لافعلن کذا ثم و الله ثم و الله، او را بیشتر از یک کفار لازم نباشد و در اینکه خلاف است میان فقها و اینکه وجهی نیکوست و حقیقت عقد فی الخیل «۱۱» و العهد و الیمین باشد برای آن که مستعمل است در همه علی حد، واحد و ظاهر استعمال دلیل حقیقت کند، قال الشاعر: «۱۲»

قوم اذا عقدوا عقدا لجارهم شدوا العناج و شدوا فوقه الکربا
و اعقدت العسل اذا جعلته منعقدا فهو معقد و عقید. اکنون بدان که سوگند منعقد

- (۱). مع، مت، وز، لت، مر: الحبل.
- (۲-۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۳.
- (۴). مع، مت: استوار باشد.
- (۵). مع، مت، وز، آج، لت، مر: حمل کنند.
- (۶). مع، مت: فعل.
- (۷). مع، مت، وز قراءت.
- (۸). مت: سوگند.
- (۹). مع، مت، وز، لت، مر: نکو.
- (۱۰). آج، در حاشیه: چند بار، آن: چند بار، بم، آف: دو ۱۱. مع، مت، وز، لب، لت، مر: الحبل. [...]
- (۱۲). مع، مت، وز شعر.

صفحه : ۱۲۴

نباشد الا به نیت اما چون گوید: اقسمت او اقسام او حلفت یا چیزی که لفظ سوگند باشد آنگه گوید من اینکه سوگند نخواستم او را بر آن تصدیق کنند و آنچه میان او و خدا باشد خدای با او کند آنچه از او داند و شافعی گفت فیما بینه و بین الله قول او مقبول بود. اما در حکم شرع در او دو قول «۱» است شافعی را و سوگند جز به خدای یا به نامی از نامهای خدا درست نباشد اما چون گوید: و قدره الله و علم الله و حیاة الله و مرادش قادری و عالمی و حیی باشد سوگند باشد، و اگر مرادش اینکه معانی باشد که اشعری گوید اینکه سوگند نباشد و ابو حنیفه و اصحابش هم اینکه گفتند: و شافعی و اصحابش گفتند: سوگند باشد چون گوید: لعمر الله، و در دلش سوگند باشد سوگند بود و اما نباشد [و فقهای عراق هم اینکه گفتند] «۲»، و شافعی گفت: چون بر اطلاق گوید محتمل «۳» باشد احلف بالله و استعین بالله را و بر قول او اعتماد کنند اگر گوید سوگند [۳۱-پ]

خواستم یا نخواستم، چون گوید: الله بی حرف قسم سوگند نباشد بنزدیک ما و جمله فقها.

و ابو جعفر الاسترابادی گفت: از اصحاب شافعی: سوگند باشد چون گوید حق الله سوگند نباشد سواء اگر قصد سوگند کند و اگر

نه، و ابو حنیفه هم چنین گفت: و محمد بن الحسن و شافعی و ابو یوسف گفتند: سوگند نباشد چون گوید حلفت و او احلف «۴» او اقسام و نگوید «بالله» یا نامی از نامهای خدا سوگند نباشد بنزدیک ما سواء اگر نیتش سوگند باشد و اگر نباشد، و شافعی هم اینکه گفت، و ابو حنیفه گفت:

سوگند باشد به نزدیک ما «۵»، و مالک گفت: اگر سوگند خواسته باشد سوگند بود و الا نبود چون گوید: اشهد بالله سوگند نباشد. و شافعی را در او دو قول است: یکی آن که اگر سوگند خواست سوگند باشد و اینکه مذهب ابو حنیفه است و یک قول چنان که گفتیم چون گوید اعزم بالله، سوگند

(۱). لب: اقوال.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد.

(۳). معج: محمل.

(۴). معج، مت: حلفت، لت: احلفت.

(۵). معج، مت، وز، لت، مر به همه حال.

صفحه: ۱۲۵

نباشد، و شافعی گفت: اگر سوگند خواست باشد و الا نباشد اگر گوید به خدای بر تو و سوگند می‌دهم تو را به خدا اینکه سوگند نباشد به هیچ وجه، و شافعی گفت: اگر سوگند خواست باشد و الا نباشد و سوگند بر فعل غیر بنزدیک ما سوگند نباشد و بر آن کفاره نبود، و شافعی گفت: درست باشد اگر آن غیر بر آن کار کند او حانث نشود و اگر نکند حانث شود و بر او کفارت باشد. و احمد حنبل گفت: کفاره بر آن کس باشد که سوگند او دروغ کند یعنی آن غیر چون گوید «و الله»، سوگند باشد به همه حال و به ظاهر حکم سوگند بود آن را و اگر گوید: سوگند نخواستم از او قبول نکنند [و شافعی هم اینکه گفت جز که او گفت: اگر گوید سوگند نخواستم، از او قبول کنند] «۱» چون گوید علی عهد الله بنزدیک ما اینکه نذر باشد و چون خلاف کند بر «۲» کفارت نذر باشد و ابو حنیفه و مالک گفتند: سوگند باشد، و شافعی گفت: در عزم او نگرند اگر نیت سوگند داشت سوگند باشد و الا نباشد.

سوگند لغو آن باشد که زبانش به آن سابق شود بی قصد او گوید لا و الله و در دلش آن باشد که بلی «و الله» اینکه لغو باشد در او کفارت نبود شافعی هم اینکه گفت، و ابو حنیفه گفت: در او کفارت باشد، و مالک گفت: لغو الیمین سوگند غموس باشد، و آن آن باشد که بر ماضی سوگند خورد به دروغ بقصد، چنان که گوید: و الله لقد کان کذا، و دروغ باشد از حرج و اثم خالی نبود و بر او کفارت نباشد و ابو حنیفه گفت:

سوگند لغو «۳» آن باشد که بر ماضی سوگند خورد بحسب ظن خود چون پیدا شود که بخلاف آن است بر او کفارت نبود اگر بر محالی سوگند خورد که مقدر او نبود کفارت لازم نیاید او را و مذهب «۴» ابو حنیفه «۵» و شافعی آن است که در حال حانث شود «۶» و کفارتش لازم آید اگر گوید او جهود است یا ترساست یا از خدا بیزار است و مانند اینکه اگر فلان کار نکنم و نکند اینکه سوگند نباشد و به مخالفتش حانث نشود و کفارت واجب نبود بر او، و اینکه مذهب مالک است و شافعی و اوزاعی و لیث بن سعد و ثوری

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). مج، مت، وز، لت، مر او.

(۳). مج، مت، وز، لت: لغو سوگند.

(۴). مج، مت: مذاهب.

(۵). لت: او.

(۶). مج، مت، وز: نشود.

صفحه: ۱۲۶

و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: چون خلاف کند حائث شود و بر او کفّارت سوگند بود چون سوگند خورد که قبیح نکند (۱) و واجب نکند واجب آن باشد که قبیح نکند و واجب به جای آرد و بر او کفّاره نباشد، و جمله فقها گفتند: بر او کفّارت باشد سوگندی (۲) که بر ماضی خورد اگر بر نفی بود و اگر بر اثبات اگر عالم بود یا ساهی (۳) اگر راست بود یا دروغ منعقد نشود بر او کفّارت نباشد و همچنین گفت [۳۲-ر]

مالک و لیث بن سعد (۴) و ثوری و ابو حنیفه و اصحابش و احمد و اسحاق، و مذهب شافعی آن است که: اگر راست خورد سوگند بر او هیچ نیست و اگر دروغ بود و عالم باشد به آن کفّارت لازم آید، و اینکه مذهب اوزاعی است و عثمان البّتی و قول عطا و حکم است اگر سوگند خورد بر امری مستقبل آنکه خلاف کند آن را کفّاره واجب شود بر او بلا خلاف و اگر فراموش کند بر او کفّارت نباشد (۵).

و شافعی را در او دو قول است، قوله: [فَكْفَارَتُهُ] (۶) فَكْفَارَتُهُ، محتمل است که راجع باشد الی احد ثلاثة اشياء یکی «ما» فی قوله: بِمَا (۷) بِاللَّغْوِ فِي أَيَّمَانِكُمْ، سهام (۸) راجع باشد با حنث که کلام بر او دلیل می‌کند و قول اول درست است و آن قول حسن بصری است و شعبی و ابو مالک، و قوله: إِطْعَامَ عَشْرَةِ مَسَاكِينٍ، ذکر مردان کرد، در مساکین و اگر چه باتفاق اگر به زنان دهد مجزی باشد برای تغلب مذکر بر مؤنث، گفت: کفّارت آنچه او بسته باشد از سوگند آن بود که ده درویش را به عدد طعام دهد به قدر کفایت سیری ایشان. و اصحاب ما آن را حدی نهادند به دو مدّ یا یک مدّ بقدر طاقت و مکت، اما هر یکی را اینکه قدر بدهد و اما مثل اینکه طعام حاضر کند و آن دو رطل و ربعی باشد هر یکی را. اگر دو مدّ دهد (۹)

(۱). مج، مت، وز، مر: کند.

(۲). مج، مت، وز، مر: سوگند. [...]

(۳). مج، مت، وز، لت، مر: ناسی.

(۴). مج، لت، مر: لیث سعد، مت: لیث و سعد.

(۵). مج، مت، وز بر او.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مج و قرآن مجید افزوده شد.

(۸). آف: سیوم.

(۹). مج، مت، وز، لت: بدهد.

صفحه: ۱۲۷

ضعف اینکه حاضر کند و ده درویش را بیارد تا بخورند و روا نباشد که نصیب ده کس از اینکه مقدار که گفتیم به کمتر از ده کس دهد بنزدیک ما و فقها خلاف کردند و اگر طعام ندارد بها بدهد روا باشد لما جاء فی الاخبار.

و شافعی گفت: هر درویشی را مدی دهد به مد پیغامبر - صلی الله علیه و آله - و آن یک رطل باشد و ثلث و اینکه قول زید ثابت است، و عبد الله عیّاس و عبد الله عمر و سعید بن المسیب و القاسم و سالم و سلیمان بن یسار و عطا و حسن بصری «۱» تمسک کردند در اینکه باب به خبر ابو هریره که روایت کرد که «۲» مردی بنزدیک رسول آمد - علیه السلام - و گفت: یا رسول الله؟ من در روز ماه رمضان با حلال خود خلوت کردم «۳»، گفت برو برده‌ای آزاد کن، گفت: ندارم، گفت: برو دو ماه پیوسته روزه‌دار، گفت: نتوانم، گفت: شصت درویش را طعام ده. گفت از کجا آرم!

رسول - علیه السلام - بفرمود تا پانزده صاع خرما بیاورند «۴» و به او داد، گفت: اینکه به شصت درویش ده. گفت: و الله که در همه مدینه از ما درویشتر کس را نمی‌دانم.

گفت: برو و بر اهل خود نفقه کن و دگر مانند اینکه «۵» مکن. گفتند: جای حجت در خبر آن است که پانزده «۶» صاع چون بر شصت درویش قسمت کنی هر یکی را مدی رسد برای آن که صاعی چار مد باشد.

و ابو حنیفه گفت: اگر گندم خواهد دادن نیم صاع دهد و آن دو مد باشد و اگر جو و خرما و میویز «۷» خواهد دادن یک صاع کمتر نشاید «۸» و اینکه قول عمر است و عبد الله «۹» پسرش، و شعبی و نخعی و سعید جبیر و مجاهد و حکم «۱۰» و ضحاک «۱۱» تمسک کردند به حدیثی که روایت کردند که: و سقی پیش پیغامبر آوردند او به مردی داد که بر او کفّارتی واجب بود گفت: برو و اینکه به شصت درویش ده، و وسقی شصت صاع

-
- (۱). مع، مت، وز و.
 - (۲). مع، مت، وز: او گفت.
 - (۳). مع، مت، وز، لت، مر: صحبت کردم.
 - (۴). وز: بیاورند، آج، لب: آوردند.
 - (۵). مع، مت، وز: آن.
 - (۶). یازده/ پانزده.
 - (۷). دیگر نسخه بدلها: میویز. [.....]
 - (۸). مع، مت: نباشد.
 - (۹). مع، مت: عبد الله عباس.
 - (۱۰). لب: حکیم.
 - (۱۱). وز و.

صفحه: ۱۲۸

باشد نصیب هر درویشی صاعی و محمد بن الکعب القرظی گفت: اینکه درویش را چندان بدهد که به چاشت و شام بخورند و اینکه یک روایت است از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و شریح گفت: باید تا نان خورش با «۱» آن باشد و بنزدیک ما نان خورش سه مرتبه دارد: برترین «۲» آن «۳» نان و گوشت باشد و میانه، نان و خل و زیت، و فروترین آن نان و نمک و بنزدیک شافعی

قیمت آن شاید داد نه در کفّارات و نه در زکوات، بل آن جنس باید بعینه و بنزدیک ما و ابو حنیفه روا باشد، و بنزدیک شافعی جز به ده درویش نشاید دادن و بنزدیک ابو حنیفه بر یک درویش تکرار شاید کردن ده بار و بنزدیک ما [۳۲-پ]

با وجود ده کس به یک کس نشاید دادن و چون مستحق نباشد به یک کس شاید دادن جمله آن، و بنزدیک شافعی جز به آزادی مسلمان محتاج نشاید دادن، و بنزدیک ابو حنیفه به اهل ذمه شاید دادن، و مذهب ما موافق قول شافعی است در مسلمان «۴». فاما زکات باتفاق جز به مسلمان ظاهر ستر نشاید دادن و جز آن «۵» یک قسمت به مؤلفه قلوبهم دهند.

مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ، از میانه آنچه عادت باشد او را که به نفقه اهل خود کند.

عبد الله عمر و اسود و عبیده و شریح گفتند: مآدوم باید و افضل آن گوشت باشد و خرما و میانه زیت و سمن باشد. و ادون ملح باشد و اینکه موافق مذهب ماست. و بعضی دگر مفسران «۶» تفسیر اوسط بر بهتر دادن من قوله تعالی: أَوْسَطُهُمْ، ای خیرهم و أَعَدَّ لَهُمْ، و قوله: أُمَّةٌ وَسِيطَةٌ، از بهینه آنچه عادت داری که به اهل خود دهی به قوت اگر شما را عادت در سرای نان گندمین باشد جوین به درویش نشاید دادن در کفّاره.

و قولی دگر آن است که: أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ، فِي الْقَلَّةِ وَالْكَثْرَةِ عَلَى حَسَبِ الْيَسَارِ وَالْعُسْرِ. و از صادق- علیه السلام- روایت کردند که او خواند: اهالیکم.

قوله: أَوْ كِسْوَتُهُمْ قِرَاءَتِ عَامَّةٍ قِرَاءِ كَسْرٍ «كاف» است، و ابو عبد الرحمن السلمی خواند:

(۱). مع، مت، وز: به.

(۲). مع، مت، وز: برتر.

(۳). مع، مت: آنان.

(۴). وز: مسلمانی.

(۵). مع، مت، وز یک.

(۶). لت: آن.

صفحه : ۱۲۹

«کسوت» به ضم «کاف» و هما لغتان، کالاسوء و الاسوء و الرشوة و الرشوة و سعید جبير خواند او کاسوتهم یعنی کسوة اهلک علما در «کسوت» خلاف کردند که مجزی باشد در کفّاره. بعضی گفتند: یک جامه از آنچه نام کسوت بر آن افتد از پرهن «۱» یا ایزار پایا «۲» یا رداء «۳» یا گلیم یا دستار و اینکه قول عبد الله عباس است و حسن و حکم و مجاهد و عطا، و روایت کردند از باقر- علیه السلام- و اینکه مذهب شافعی است، و بعضی دگر گفتند: جامه تمام باید که اندامش باز پوشد از پراهن و ایزار «۴» پای و اینکه مذهب ابو حنیفه است و گفت عمامه در اینکه معنی نیاید «۵»، و مذهب نخعی هم اینکه است و سعید بن المسیب هم اینکه گفت، و مذهب ما آن است که: با تمکین دو جامه باید از پراهن و ایزار و عند عسر و ضیق الید یکی روا باشد. شهر بن حوشب گفت: جامه باید که قیمتش پنج درم باشد أو تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ، یا برده آزاد کند نزدیک ما برده باید صحیح، سالم از معایب اگر بزرگ باشد و اگر کوچک اگر مؤمن باشد و اگر کافر روا باشد و مؤمن فاضلتر باشد، و مذهب شافعی آن است که: در هیچ کفّاره و نیز در وصیت برده الا مؤمن نباید «۶» و کافر مجزی نباشد، و ابو حنیفه موافقت کرد او را در قتل اما جز قتل کافر روا داشت. و شافعی تمسک کرد به خبری که مردی بیامد و گفت: یا رسول الله؟ اوجب من کفّارتی بر خود واجب کرده‌ام، یعنی کاری کرده‌ام که کفّاره هم واجب

است به آن. رسول- علیه السّلام- گفت: برو و برده آزاد کن. برفت و برده عجمی بیاورد، رسول- علیه السّلام- او را به اشارت گفت: من ربّیک، خدای تو کیست! به اشارتی که او بشناخت که او چه می‌گوید «۷»، او اشارت کرد با انگشت که یکی است، گفت: من کیستم! اشارت به آسمان کرد که یعنی رسول خدایی، رسول- علیه السّلام- گفت: آزادش کن که مؤمن است. و نیز روایت کرد که: زنی بیامد، گفت: یا رسول الله مادرم وصایت کرده است که برده‌ای آزاد کن برای من و من کنیز کی نوبی «۸» دارم، روا باشد که آزاد کنم!

(۱). لت: پیراهن.

(۲). معج، مت، وز، لت: پای.

(۳). آج، لب: پرده.

(۴). وز، بم، آف: ازار. [.....]

(۵). آج، لب: نباید.

(۶). آج، لب: نیاید.

(۷). معج، مت، وز: می‌گفت.

(۸). لب: ذمی.

صفحه : ۱۳۰

رسول- علیه السّلام- گفت: بیارش، زن او را پیش رسول آورد، رسول گفت او را:

خدای تو کیست! گفت: خدای جهانیان. گفت: من کیستم. گفت: تو رسول خدایی، رسول- علیه السّلام- گفت:

اعتقیها فانها مؤمنه

، آزادش کن که مؤمنه است. و مکلف «۱» مخیر است در اینکه سه چیز برای او که «۲» «او» در خیر شک را باشد و در امر تخییر را، یقول «۳»: خذ هذا او ذاک و اضرب زیدا او عمرا، مأمور مخیر باشد از میان هر دو و از دو گانه هر کدام که بستاند یا بزند امتثال کرده باشد پس از آن «۴» ترتیب است که: فَمَنْ لَمْ [۳۳- ر]

یجد، هر که نیابد. فقها خلاف کردند در صفت آن کس که نیابد تا او را روزه داشتن روا باشد.

ابو حنیفه گفت: چون دویست درم دارد یا بیست دینار که نصاب اول زکات باشد او را روزه نباید داشتن که او واجد است اگر یسار او کم از او «۵» باشد روزه اش روا باشد داشتن.

شافعی گفت: چون قوت آن روز و آن شب دارد برای خود و برای عیالش و چندانی «۶» زیاده باشد که طعام «۷» ده درویش بود او را روزه نباید داشتن و اگر کم از اینک باشد روزه دارد.

و بعضی فقها گفتند: چون چندانی دارد که با آن اطعام «۸» تواند کرد «۹» او را روزه نباید داشتن، و مذهب ما به مذهب شافعی نزدیک است و روزه بنزدیک ما اینکه سه روز متتابع پایبی باید و جز چنین نشاید.

و شافعی را دو قول است: یکی آن که پراکنده شاید و یکی آن که نشاید و اینکه قول دوم مذهب ماست و مذهب ابو حنیفه و ثوری و مزنی.

و در قراءت عبد الله مسعود و ابی کعب آن است که: ثلاثه ایام متتابعات است، و اینکه قول عبد الله عباس است و قتاده. و کفاره

بنزدیک ما پیش از حنث نشاید و اگر

- (۱). لب: تکلف.
- (۲). آج، لب، آف: آن که.
- (۳). لت: تقول.
- (۴). معج، مت، وز، لت، مر: واجد.
- (۵). معج، مت، وز، لت، مر: آن.
- (۶). معج، مت، وز: چندان.
- (۷). لت، مر: اطعام.
- (۸). معج، مت، آف، لت: اطعام.
- (۹). لت: تواند دادن.

صفحه : ۱۳۱

کند مجزی نباشد بعد الحنث با سر باید گرفتن، و بنزدیک شافعی پیش از حنث روا باشد الا روزه که آن از عبادت ابدان است و اینکه قول عمر است و عبد الله عمر و عایشه و عبد الله عباس و حسن بصری و ابن سیرین، و مذهب مالک و اوزاعی است و لیث و سعد و احمد و اسحاق، و مالک گفت: بتقدیم الصیام علی الحنث روا باشد.

و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: کفار را سبب وجوب، حنث است تا حنث نباشد واجب نبود و فرق نکرد بین المال و النفس، و در زکات رواست که پیش از آن که واجب شود بدهند و در کفار روا نیست، و مالک در زکات روا نداشت. و در کفار روا داشت اعنی تقدیم و شافعی در هر دو تقدیم روا داشت و بنزدیک ما در هیچ دو تقدیم روا نباشد.

اکنون بدان که بنزدیک ما کفارات ثلث هر سه «۱» واجب است بر تخیر بر سیل بدل و بنزدیک فقها واجب یکی است نا معین و دلیل بر اینکه آن است که شرایع تابع مصلحت است و چنان که ممتنع نیست که مصلحت مکلف در امری معین باشد ممتنع نیست که مصلحت او در اموری باشد متساوی در باب صلاح که یقوم کل واحد منها «۲» مقام «۳» الاخر. دلیل دیگر بر اینکه آن است که: به اتفاق، مکلف از اینکه سه هر کدام که بکند حکم حنث از او برخیزد و هر سه در اینکه حکم متساوی اند به اجماع محال باشد گفتن که با اینکه قضیه واجب یکی است و اینکه مناقضه باشد چه محال است که صفت فعل مختلف باشد و احکام یکی دلیل دیگر بر اینکه آن است که اگر واجب یکی بودی بایستی که مکلف را طریق بودی به تمیز واجب از ناواجب از اینکه سه گانه. اگر گویند: به اینکه چه حاجت است که مکلف از اینکه سه گانه هر چه کند واجب کرده باشد! گوئیم: اینکه تصریح است به آن که هر سه واجب است. دلیل دیگر آن است که: اگر «۴» چنین بودی صحیح بودی «۵» گفتن که مکلف را نیست «۶» که از

(۱). آج، لب کفارت. [...]

(۲). اساس: منه، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد.

(۴). معج، مت، وز، لت نه.

(۵). معج، مت، وز، لت: نبود.

(۶). مع، مت، وز، لت: هست.

صفحه: ۱۳۲

اینکه سه آن کند که خود خواهد، با جماع چنین است که او مخیر است بینها. بدان که سوگند بر سه ضرب است: یکی آن که عقدش طاعت باشد و حلّش معصیت چنان که سوگند خورد که خمر نخورد و معصیت نکند و نماز کند و طاعت کند اگر خلاف کند حانث شود کفّارتش لازم آید بلا خلاف. دوم «۱»: عقدش معصیت باشد و حلّش طاعت، چنان که گوید: و الله که نماز نکنم و روزه ندارم و خمر خورم و معصیت کنم چون خلاف کند کفّاره واجب نیاید بنزدیک ما برای آن که حنث واجب است «۲» اینکه جا، و بنزدیک فقها کفّاره واجب بود. و قسم سه‌ام «۳» آن است که: عقدش مباح باشد و حلّش مباح چنان که گوید: و الله «۴» اینکه جامه در نپوشم [۳۳-پ]، و اینکه طعام نخورم، اگر خلاف کند کفّارتش واجب بود بلا-خلاف بین الفقهاء. و بنزدیک ما نگاه کند اگر صلاح در آن باشد دینا او دنیا که خلاف کند و لا کفّاره علیه، اما چون گوید: إن فعلت کذا فله علیّ کذا، اگر فلان خیر کنم خدای را بر من حج است یا روزه یا صد دینار یا مانند آن، چون آن کار بکند او را آن لازم باشد که گفته باشد. و بنزدیک بیشتر فقها بر او کفّاره سوگند باشد، و بنزدیک ما اینکه سوگند نیست، بل نذر است به «۵» آن، وفا باید کردن، لقلوله تعالی: أوفوا «۶» ذلک کفّاره أیمانکم، «ذلک» اشارت است الی کلّ واحد من الاربع، گفت: اینکه کفّاره «۷» سوگندتان باشد. إذا حلفتم، چون سوگند خوری. در کلام محدوفی هست، و تقدیر آن است که: إذا حلفتم فحنثتم، و چنان که گفت: فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ، «۸» و المعنى فحلق «۹» علیه فدية. وَ احْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ، و سوگندتان نگاه داری «۱۰» و بگزاف سوگند مخورید «۱۱». یک معنی اینکه است که سوگند نگاه داری به آن که نخوری. قولی دیگر آن است که:

(۱). مع، مت، وز، لت آن که.

(۲). مع، مت، وز، آج، لب، لت، مر: واجب است.

(۳). اساس: سه، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). مع، مت، وز، لت که.

(۵). اساس: ندارد، از مع افزوده شد.

(۶). سوره مائده (۵) آیه ۱.

(۷). دیگر نسخه بدلها، کفّارت.

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶.

(۹). مع، مت، وز، آج، فعلیه. [.....]

(۱۰). آج، لب: داری / دارید.

(۱۱). مع، مت، وز، لت: مخوری.

صفحه: ۱۳۳

چون سوگند خورده باشی سوگند نگاه داری از حنث [و اینکه قول اولیتر است برای آن که سوگند خوردن مباح است اما در معصیت و آنچه حرام است حنث است، و اینکه دلیل است بر آن که سوگند بر معصیت نیوفتد برای آن که چون معنی آن باشد که

سوگند نگاه دارند از حنث] «۱» و از آن که دروغ شود اگر سوگند معصیت منعقد بودی اینکه امر بودی به اصرار بر معصیت، کَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ، چنین بیان کند خدا آیات خود که کرد و دیدی برای شما تا همانا شاکر باشی اینکه نعمت «۲» را که از جمله نعمتهای دینی است.

قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ - الآية، آنچه «۳» تفسیر خمر و میسر بایست «۴» گفتن در سوره البقره باستقصا برفت و اینکه جا خبری چند بگویم «۵». که در وعید و مذمت خمر و شارب آن آمده است- و اگر چه اینکه جا نیز از اینکه معنی گفته‌ایم: عثمان عفان «۶» روایت کند که رسول- علیه السلام- گفت:

انَّ اللَّهَ لَا يَجْمَعُ الْخَمْرَ وَالْإِيمَانَ فِي جَوْفِ امْرَأٍ أَبَدًا

گفت: خدای تعالی جمع نکند ایمان و خمر در دل هیچ کس و معنی آن است که حکم نکند به ایمان هیچ شارب خمر چون خمر خورد و مستحل باشد آن را، و اینکه است تأویل هر خبر که آید متضمن آن که حکم شارب خمر چون حکم کافر کرده است، چنان که فرمود- علیه السلام:

شارب الخمر كعابد الوثن و مدمن الخمر كعابد الوثن

یعنی ادا شربها مستحلاً لها. و استحلال خمر و هر محرّمی شرعی که باشد کفر است به اتفاق، و در اینکه خبر تأویل دگر روا باشد که گفت: شارب خمر چون بت پرست «۷» است، یعنی عقاب او بشدت و سختی چون عقاب و ثن باش تشبیه از اینکه «۸» وجه [باشد نه از وجه] «۹» دوم «۱۰»، و نیز روا بود که تشبیه از آن وجه باشد که از او تبرّ «۱۱» باید کردن [و با او مصافحت و مخالفت و

(۱). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

(۲). مج، مت: نعمتها.

(۳). مج، مت، وز، آج، آف در.

(۴). مج، مت، لت، مر: باید.

(۵). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: بگوئیم.

(۶). اساس رضی الله عنه، آج، لب امیر المؤمنین.

(۷). آج، لب: باشد.

(۸). مت، وز از آن.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). اساس و دیگر نسخه بدلها: دوام، با توجه به آف تصحیح شد.

(۱۱). اساس: تبر، با توجه به مج تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۴

مخالفت نباید کردن و از او هجران و کرانه باید گرفتن چنان که از عابد و ثن و واجب نباشد در دو چیز] «۱» که یکی را به یکی تشبیه کنند که آن تشبیه از همه وجه باشد، بل از یک وجه روا باشد، نبینی که گوید: فلان کالأسد و کالبحر و کالبدر، و محال است [گفتن که اینکه تشبیهات هست الّا من وجه واحد، یکی از شجاعت و یکی از سخاوت و یکی از جمال، و از اینکه گذشته محال است] «۲» که گویند «۳»، همه چیز مشبه با مشبه به ماند. دگر آن که: بنزدیک ما عبادت و ثن کفر نیست، علامت کفر است، چه کفر از افعال قلوب باشد و افعال جوارح هیچ کفر نباشد. و روا بود که شرب خمر از بعضی مردمان در بعضی اوقات چنان افتد که

علامت کفر باشد تا خبر بر ظاهر خود بود- و الله اعلم.

و عبد الله عمر روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او در دنیا خمر خورد، [و توبه نکند از آن در قیامت از خمر بهشت محروم باشد. عبد الله عباس و ابو هریره روایت کردند که رسول- علیه السلام- گفت هر که او خمر خورد در دنیا] «۴» خدای تعالی بفرماید در قیامت تا او را از زهر ماران و گزدمان «۵» شربت دهند که چون بنزدیک دهن برد ناخورده «۶» گوشت رویش در آن جا افتد، و چون خورده باشد همه اعضای او از یکدیگر جدا شود و گوشت اندامش متناثر شود چون مرداری که سالها بر او بر آمده باشد و نتن و گندی از او پدید آمد که اهل جمع به آن رنجور شوند، آنگاه بفرماید تا او را به دوزخ برند الا؟ و آن کس که خمر خورد و خمر فشارد یا فرماید فشردن «۷» و خمر فروشد و خرد «۸» و بردارد «۹» و آن که «۱۰» به خانه او برند «۱۱»، یا بفروشد «۱۲» و بهای آن خورد در اثم و بزه و عار آن [۳۴- ر]

راستند «۱۳»، و خدای تعالی از [او]

روزه و حج و عمره نپذیرد، و اگر بمیرد مصرّ بر آن توبه ناکرده حق است بر خدای تعالی که

(۱). اساس: ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۲). مج، وز، مت، آج، لب به.

(۳). مج، آج، لب، بم، آن، آف، مر: کزدمان.

(۴). مر: تا خورد.

(۵-۷). آج، لب: فرماید که فشارند.

(۸-۶). مج، وز، آج، لب، مت، مر: خورد.

(۹). مج، وز، مت، لت، مر: برگیرد.

(۱۰). مج، وز، آج، لب، مت، آن، لت، مر: آنگه.

(۱۱). اساس: براند.

(۱۲). آج، لب، آف: تا بفروشد، وز: یا بفروشد.

(۱۳). مر: برابرند.

صفحه : ۱۳۵

به هر شربه «۱» او را شربه‌ای «۲» دهد از صدید دوزخ، الا «۳» و هر «۴» مسکر خمر است و هر خمر حرام است.

و عبد الله عمر گفت: گواهی دهم که شنیدم از رسول- علیه السلام- که می گفت:

«۵» لعن الله الخمر و شاربها و ساقیها و بايعها و مبتاعها و عاصرها و معتصرها و حاملها و المحموله اليه و آكل ثمنها

، در اینکه خبر ده کس را لعنت کرد خمر را اولاً و خورنده‌اش را و آن را که ساقی باشد «۷» و فروشنده را و خرنده را و فشارنده را

و آن را که فرماید فشاردن «۸» و آن را که بر گیرد و آن را که به خانه او برند و آن را که بهای او خورد.

و در خبری دیگر آمد: آن را که زرعی کند «۹» برای خمر و آن را که بر خوانی نان خورد با آنان که خمر خواهند خوردند «۱۰».

و رسول- علیه السلام- گفت اجتناب کنید «۱۱» از خمر که «۱۲» کلید همه شرهاست و بدیها و امّ الخبایث است مادر همه

پلیدیهاست.

محمّد حنفیه روایت کرد از پدرش امیر المؤمنین علی - علیه السّلام «۱۳» - که رسول - علیه السّلام - گفت: هر که او خمر خورد پس «۱۴» آن که خدای تعالی حرام کرد آن را بر زبان من چون دختر خواهد به او ندهند و چون حدیث کند راستش ندارند و «۱۵» چون شفاعت کند نپذیرند و او را بر هیچ امانت امین ندارند، و اگر کسی او را امین کند بر امانتی «۱۶» او آن را هلاک کند حق است بر خدای تعالی که او را عوض ندهد «۱۷»، و قال بعضهم فی ذمّ الخمر:

(۱). آج، لب، آن، آف: شربت، مر: شربتی.

(۲). بم: شربت، مر: شربتی.

(۳). بم، آف: آلا.

(۴). اساس، بم، آن که، و ظاهر را زاید می‌نماید. [.....]

(۵). بم، آن: معصرها.

(۶). آج، لب، مر: و المحمول.

(۷). مج، وز، مت، مت و خمر به خورنده دهد.

(۸). آج، لب، لت: فشردن.

(۹). مج، مت، وز، آج، لب، مر: غرس کند.

(۱۰). مج، مت، وز، مر: خوردن.

(۱۱). مج، مت، وز: کنی / کنید.

(۱۲). مج، مت، وز، لت، مر آن.

(۱۳). لت: روایت کند.

(۱۴). مج، مت، وز، لت، مر از.

(۱۵). لت فرمان نشونند.

(۱۶). آج، لب، لت، مر: امانت.

(۱۷). مج، مت، وز: بدهد.

صفحه : ۱۳۶

ترکت التّیذ لاهل التّیذ و صرت حلیفا لمن عابه

شرابا یدنّس عرض الفتی و یفتح للشّر ابوابه

قوله: إِنَّمَا الخَمْرُ، بیان کردیم که اصل خمر ستر و پوشیدن باشد «۱» و برای آن خمر خوانند آن را که با خمر، عقل مخامره و مخالطه کند باز پوشد آن را، و دخل فی خمار النَّاس اذا دخل فی سوادهم و خمیر گویند اینکه عجین را که باز پوشد «۲» تا بر آید، و خامره الحزن اذا خالطه مستترا فی قلبه، و الخمار المقنعة، و الخمار ما یأخذ من الصّداع عقیب الخمر، و بر اینکه قیاس هر چه مستی کند از هر نوع که باشد آن را خمر خوانند و در تحت نهی آید.

وَالْمَيْسِرُ، نامی باشد جامع «۳» جمله انواع قمار را و آن را که در قمار شود [او را یسر خوانند و آن که در قمار نشود او را برم خوانند و باقر علیه السلام گفت همه انواع قمار در اینکه «۴» شود] «۵» تا بازی کردن کودکان به جوز و کعب و نرد و شطرنج «۶» همه در اینکه شود و اشتقاق او از تیسیر کار جزور باشد به اجتماع ایشان بر قمار بر او، «و الیسر، آسانی باشد و «عسر» دشواری، و «یسار» دست فراخی باشد [و یسار دست چپ باشد]

برای آن که چون به او استعانت کنند در کاری کار بر آید و خوار شود، و ذهب یسره خلاف یمنه «۷».

و أنصاب، جمع نصب باشد و آن بتان باشند که آن «۸» را نصب کنند برای عبادت، و «نصب» رنج باشد و «نصاب» دسته کارد بود و نصب عداوت اظهار او باشد، قال الاعشی:

و «۹» ذَا النَّصَبِ الْمَنْصُوبِ لَا تَنْسَكُنَّهٗ وَلَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ وَاللَّهُ فَاعْبُدَا
وَالْأَزْلَامَ، تیرهایی باشد که ایشان قمار بازند به آن واحدش زلم

(۱). آج، لب: بود. [.....]

(۲). آج، لب که.

(۳). آج، لب با.

(۴). آج، لب او.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). وز: شرنج.

(۷). بم، آف: ثمنه.

(۸). مج، مت، وز، لت: ایشان.

(۹). بم، آف، آن: اذا.

صفحه: ۱۳۷

[و زلم] «۱»، باشد و نیز قرعه را که بگردانند بر او نوشته: «افعل و لا- تفعل»، آن را نیز ازلام خوانند أصمعی گفت: ایشان اشتري بکشتندی و آن را بر بیست و هشت قسمت «۲» کردند ابو عمرو «۳» گفت: برده «۴» [قسمت] «۵» و ابو عبيده گفت: علم به عدد «۶» آن حاصل نیست و آن ده تیر باشد، هفت را نصیب باشد و آن «فد» است و «توام» و «رقیب» و «حلس» و «نافس» «۷» و «مسبل» «۸» و «معلی» و آن سه که آن را نصیب نباشد، «سفیح» «۹» و «منیح و وغد است».

رجس «مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ، پلیدی است از کار شیطان، و رجس و نجس، و رجز به معنی پلیدی باشد، و رجز به معنی عذاب آمد «۱۰» فی قوله: لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرَّجْزَ أَيْ الْعِقَابِ «۱۱» و به معنی بتان آمد فی قوله: وَالرَّجْزَ فَاهْجُرْ، و رجس به معنی بتان آمد فی قوله: فَاجْتَنِبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ «۱۲»، و الرَّجْسِ [۳۴-پ]

صوت الرعد و سحاب را رجاس «۱۳» گویند «۱۴»:

كَلْهَمِ جَاسٍ» ۱۵) يسوق الرّجسا

و قوله: مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ، اینکه جمله از کار شیطان است با آن که اینکه اجسام است و شیطان بر او قادر نباشد برای آن که مراد آن است تعاطی آن و استعمال آن «۱۶» به کار داشتن عمل «۱۷» شیطان است، و اینکه را دو معنی باشد: یکی آن که از جمله آن که شیطان کند و بر کار دارد و آن که اینکه کارها کند اقتدا به شیطان کرده باشد، یکی آن که به اغراء و اغواء و تزیین و امر شیطان باشد. فَاجْتَنِبُوهُ، آنگه امر کرد مکلفان را به

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۲). مج، مت، وز، لت: بگردندی.

(۳). آج، لب، بم، آف: عمر.

(۴). اساس: برده‌ای، با توجه به مج تصحیح شد.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد، آج، لب، لت گردندی.

(۶). اساس: بعد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۷). مج، مت، وز: ناقس.

(۸). مج، مت، وز: مسئل.

(۹). مج، مت، وز: شفیح.

(۱۰). مج، مت، وز: آید، آف، آن: باشد.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: العذاب.

(۱۲). سوره حج (۲۲) آیه ۳۰.

(۱۳). اساس: ارجاس، با توجه به مج تصحیح شد.

(۱۴). مج، مت، وز، مر قال الشاعر، شعر.

(۱۵). لسان العرب ج ۶ / ۹۵: رجاس.

(۱۶). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر و.

(۱۷). وز: عقل.

صفحه: ۱۳۸

اجتناب او و احتراز او یعنی از او دور شوید و در جانبی باشی از او، لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ، تا فلاح و ظفر یابید «۱» به ثواب خدای تعالی چون برای خدای اجتناب کنید «۲».

و در آیت چهار دلیل است بر تحریم خمر و اینکه چیزها یکی قوله: رجس، پلیدی است و پلیدی و نجاست به اتفاق حرام است. دگر: مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ، کار شیطان و اقتدا به شیطان و متابعت فرمان او حرام است. دگر: فَاجْتَنِبُوهُ، امر است به اجتناب و احتراز و امر از خدای تعالی بر سیل و جوب باشد و از رسول - علیه السلام - چون مطلق باشد مگر که قرینه یا دلیلی بود یا برای دلیل حملش بر ندب کنند، دگر آن که: لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ، و معنی آن که لکی تفلحوا، تا فلاح و ظفر و قوت «۳» یابید به ثواب خدای و اینکه معلق بکرد به اجتناب اینکه چیزها.

قوله: إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ، آنگه حق تعالی آنچه قصد و مراد شیطان است در اغراء و اغواء مردم به اینکه چیزها، گفت: شیطان

می‌خواهد که از میان شما دشمنی انگیزد و کینه نهد در خمر و قمار برای آن که همه آفت و شرّ در «۴» هر دو «۵» بسته است از عربده و معادات و دشمنی و خصومات و کینه کاری «۶» برای آن که در تعاطی خمر عقل زایل شود و همه آفات و فساد از زوال عقل تولّد کند. از اینکه جا گفت - علیه السلام:

الخمر جماع الاثم و الخمر امّ الخبائث.

و در «میسر» که قمار باشد خصومات و منازعات و حقد مقمور بر قمار چنان که معلوم و معهود است. در سبب نزول آیت دو قول گفتند: یکی آن که سعد ابو وقاص با مردی انصاری خمر خوردند «۷» آنکه عربده افتاد ایشان را پیش از تحریم خمر. انصاری استخوان «۸» زبر «۹»

(۱). مج، مت: ظفر یافتی.

(۲). مج، مت، وز: کنی / کنید.

(۳). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: فوز. [.....]

(۴). مر: بر.

(۵). مج، مت، وز: اینکه، مر: بر اینکه دو چیز.

(۶). مج، وز، مت: کینه خدای.

(۷). مت: خوردندی.

(۸). مج، مت، وز، مر از آن.

(۹). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، بجز مر که «زبر» خوانده می‌شود و اینکه ضبط نزدیک است به اصل عربی روایت در مجمع البیان (۳/ ۲۴۰) که: فاخذ الانصاری لحي جمل [استخوان زنج شتر]. بنا بر اینکه منظور استخوان فک (بالا یا پایین) است، نه چنان که مرحوم دهخدا (حرف ز کلمه «زبر») به کسر «ز» خوانده است در مقابل درشت. در عربی کلمه «زفر» نیز به همین معنی است که احتمال دارد ضبط متن تحریفی از اینکه کلمه باشد.

صفحه : ۱۳۹

گوسفند بر سعد ابو وقاص زد و سر و روی او بشکست خدای تعالی اینکه آیت فرستاد:

[قول دگر آن است که چون خدای تعالی در باب خمر اینکه آیت فرستاد] «۱»: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْمِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ «۲» - الاية، جماعتی از خمر خوردن باز ایستادند و جماعتی هنوز می‌خوردند «۳». چون آیت آمد که لا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْتُمْ سُيَّكَارٍ، عند آن که بعضی صحابه چون خمر خورده بودند نماز کردند و قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ «۴» بر خوانند و به جای لا أَعْبُدُ، اعبد بر خوانند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، مردم عند نماز کردن اجتناب می‌کردند. عمر خطاب گفت: بار خدایا؟ آنچه مراد توست در خمر و میسر با ما نمای «۵». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و تحریم کلی را بیان فرمود، قوله: وَ يَصُدُّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ، و باز دارد شما را از یاد کرد «۶» خدا و نماز، چه با شرب خمر و اشتغال به قمار نماز و ذکر خدای «۷» راست نیاید. آنکه گفت: فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ، شما باز خواهید ایستادن «۸» صورت استفهام است و مراد تهدید و وعید، گفت: شما بر آن هستی که از اینکه کار باز استید «۹»، و الا با شما آن کند که مستحق آن باشید از زجر و حدّ و تأدیب و عقوبت قیامت. [۳۵- ر].

وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ، حق تعالی چون مکلفان را تحذیر کرد از خمر و قمار «۱۰» و نایشستی «۱۱» که در شرع بر ایشان حرام است. ایشان را فرمود تا در آن و جز آن طاعت خدا دارند و طاعت رسول. و غرض در جمع کردن «۱۲» طاعت خدا و طاعت رسول

آن است تا بدانند که طاعت رسول در باب وجوب حکم طاعت خدا دارد، چه «۱۳» معنی طاعت رسول طاعت خدا باشد که رسول- علیه السلام- از خود نگوید، آنچه گوید. و

(۱). اساس، آج، لب، بم، آف، لت، آن: افتادگی دارد، از مج آورده شد.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۹.

(۳). مج، مت، وز: می‌خورند.

(۴). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۱.

(۵). وز: نمایی.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر: ذکر.

(۷). وز: خدایی.

(۸). وز، لت: استادن. [...]

(۹). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: ایستد.

(۱۰). مج، مت، وز: قمر.

(۱۱). کذا در اساس و بم، مج: ناشاستی، دیگر نسخه بدلها: ناشایستی.

(۱۲). مج، مت، وز، لت، مر: میان.

(۱۳). مج، مت، وز، لت، مر: به.

صفحه : ۱۴۰

طاعت امتثال امر به اراده «۱» باشد. وَ أَحْذَرُوا، و حذر کنید. و «حذر» امتناع باشد از چیزی با قدرت بر آن از برای خوف ضرر، یعنی اوامر را امتثال کنید و از منهیات حذر کنید. فَمِنْ تَوَلَّيْتُمْ، اگر نکنی و نافرمانی کنی و پشت بر اوامر او کنی و روی در گردانی از فرمان او، بر رسول من بیشتر از بلاغی «۲» نباشد، که بگویند و برسانند و اعلام کند از ثواب و عقاب به دست او چیزی نیست، آن به امر من است و به حکم من است. من جزا دهم آن «۳» را که از اوامر «۴» من اعراض کند.

لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ بَعْضِي مَفْسَرَانِ گفتند از عبد الله عباس و انس «۵» مالک و براء بن عازب و مجاهد و قتاده و ضحاک سبب نزول آیت آن «۶» بود که چون تحریم خمر فرود آمد جماعتی «۷» صحابه گفتند: احوال برادران ما که پیش از اینکه «۸» رفتند و ایشان بر خمر خوردن بودند چه باشد! خدای تعالی آیت فرستاد و بیان کرد که آنان که تعاطی خمر کرده باشند پیش از تحریم آن بر ایشان حرجی و جناحی نیست، إِذَا مَا اتَّقَوْا وَ آمَنُوا، هر که که متقی باشند و از محرمات اجتناب کرده باشند و ایمان داشته باشند و عمل صالح کرده.

اگر گویند: چرا تکرار کرد ذکر اتقا در آیت «۹»! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که مراد و فایده مختلف است برای آن تکرار کرد مراد به اول اتقاء معاصی است [و به دوم استمرار و استدامت بر آن و به سهام اتقاء مظالم العباد. اینکه قول ابو علی است. گفت: نبینی که در اتقاء سهام که متعلق است] «۱۰» به معصیتی متعدی شرطی کرد از طاعتی عطف بر آن فی قوله: وَ أَحْسَنُوا، و اینکه تعلیل چیزی نیست برای آن که واجب نبود که حکم معطوف در جمیع احکام حکم معطوف علیه باشد تا در لزوم و تعدی متساوی باشند تا اگر کسی گوید: قام زید [و] «۱۱» ضرب غلامه

- (۱). مج، مت، مر: یا ارادت، وز، لت: با ارادت.
- (۲). مج، مت، وز، لت، مر مبین.
- (۳). مج، مت، وز، لت، مر: آنان.
- (۴). آف: امر.
- (۵). مج، مت و.
- (۶). مج، مت: اینکه.
- (۷). آج، لب، لت از.
- (۸). آج: ازین پیش.
- (۹). مج، مت، وز، لت سه بار. [.....]
- (۱۰). اساس، بم، آف، آن: افتادگی دارد، از مج افزوده شد.
- (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۴۱

خطا باشد یا «۱» مستقیم نبود، بل اینکه معنی در باب عطف معتبر نیست که عطف لازم بر متعدی و متعدی بر لازم می‌کنند، دگر آن که احسان هم لازم باشد و هم متعدی، نبینی آن را که او فعلی «۲» لازم بکند نکو باشد که او را گویند احسنت و اجملت ای اتیت بهذا الفعل حسنا جمیلا و وجهی دگر در حسن تکرار آن است که روا بود که مراد به اتقاء اول اتقاء باشد از معاصی که در گذشته روزگار کرده باشند. نبینی که قولی آن است که سبب نزول آیت حدیث گذشتگان بود که خمر خورده بودند پیش تحریم او و به دوم، مراد اتقاء معاصی باشد در حال و به سهام «۳» مراد استقبال باشد.

و وجهی دگر آن است که: روا بود که مراد به اتقاء اول اتقاء مقبحات عقلی باشد و به دوم اتقاء مقبحات شرعی و به سهام «۴» اتقاء مقبحات متعدی از عقلی و شرعی.

اگر گویند: چه فایده «۵» است در اشتراط نفی جناح در آنچه ایشان خوردند به ایمان و عمل صالح چون مراد به اتقاء اجتناب قبايح باشد و مکلف اجتناب کند بر او حرج و جناح نباشد سواء اگر مؤمن بود و اگر کافر پس چنان می‌نماید که اینکه شرط لغو است! گوئیم، از اینکه دو جواب است: یکی آن که در کلام اضمار چیزی کنند که در ظاهر نیست، و گویند تقدیر آن است که: لیسَ عَلَی الدِّینِ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعُمُوا وَ فِی غَیْرِہِ إِذَا مَا اتَّقَوْا وَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، یا «۶» معنی [۳۵-پ]

آیت آن بود که هر کس که مؤمن باشد و عمل صالح کند بر او حرجی و جناحی نباشد در آنچه خورد و جز آن یا نفی جناح عام باشد بر جمله، چه اگر اینکه تقدیر «۷» نکنند روا بود که از اینکه وجه بر او جناح نباشد از وجهی دگر بر او جناح باشد از اخلال واجبی و تضييع فرضی. و وجه دوم آن بود که اتقاء و ایمان و عمل صالح [اگر چه شرط است به ظاهر گوئیم نه شرط حقیقی است و لکن عطف کرد آن را بر شرط با حکم او اعنی ایمان و عمل صالح] «۸» در باب وجوب و لزوم و

- (۱). بم، آف، تا.
- (۲). مج، مت: فعل.
- (۳-۴). بم، آن: سیم: آف: سیوم.

- (۵). مج، مت، وز: فایدت.
 (۶). مج، مت، وز: تا.
 (۷). مج، مت: تقریر.
 (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

صفحه: ۱۴۲

تأکید حکم معطوف علیه باشد از اتقاء محارم و اینکه بر سیل توسع و مجاز باشد و عدول از ظاهر.
 در خبر است که: در عهد عمر خطاب «۱» مردی نام او قدامه بن مظعون خمر خورد و مست در بازار آمد او را بگرفتند و پیش عمر بردند «۲»، او را گفت: چرا خمر خوردی!
 گفت: برای اینکه آیت که خدای گفت: لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعَمُوا - الایه. عمر را شبهت «۳» حاصل شد در حدّ زدن «۴» و حدّ او در توقّف نهاد. امیر المؤمنین علی را از «۵» حال خبر دادند «۶» به مسجد آمد و عمر را گفت: چرا قدامه مظعون را حد نزدی! گفت: او آیتی از قرآن آورد و اینکه آیه برخواند.
 امیر المؤمنین «۷» گفت: او را پیش من آرید. قدامه را گفتند: همی چرا خمر خوردی!
 گفت: ندانستم که حرام است، اینکه آیت نیارست خواندن. علی «۸» گفت اینکه را بگردانید «۹» بر مهاجر و انصار تا آیت تحریم «۱۰» کس بر اینکه خوانده است؟ جماعتی آمدند و گواهی دادند که او را تحریم خمر معلوم بود و بسیار شنیده است آیه تحریم خمر گفت: اینکه را ببری «۱۱» و حد زنی «۱۲» و آنکه توبه عرضه کنید بر او از آنچه گفت مرا اینکه خمر خوردن رواست اگر توبه کند رها کنید، و اگر توبه نکند گردش بزیند که مرتد است. قدامه گفت: توبه کردم، امیر المؤمنین گفت: ندانی که تو اهل اینکه آیت نئی که نه مؤمن هستی و نه متقی نه عامل صالح، آنکه چون خواستند که حدّ زنند او را در کمیت خلاف افتاد ایشان را هر کسی چیزی بگفت. گفتند رجوع هم به او باید کردن او را گفتند حدّش چند زنیم! امیر المؤمنین گفت: هشتاد تازیانه، گفتند: چرا! گفت:

لأنّ الشارب اذا شرب سكر و اذا سكر هذى و اذا هذى افترى و حدّ المفترى ثمانون جلدۀ
 برای آن که شارب چون خمر خورد مست شود و چون مست

- (۱). اساس رضی الله عنه.
 (۲). مج، مت، وز، لت، مر عمر.
 (۳). مج، مت، وز، لت، مر: شبهتی.
 (۴). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر او.
 (۵). مج، مت، وز، آج، لب، لب، مر اینکه. [...]
 (۶-۷). مج، مت، وز، لت، مر او.
 (۸). بم، آف علیه السلام.
 (۹). وز: بگردانند.
 (۱۰). بم، آف چه.
 (۱۱). مج، مت، وز، آف، لت، آن، مر: ببرید.

(۱۲). مَج، مَت، وِز، آج، لَب، آف، لَت، آن: زَنید، مَر: بَزَنید.

صفحه: ۱۴۳

شود هذیان گوید و چون هذیان گوید فریه کند و چون فریه کند حدّ مفتری هشتاد تازیانه بود.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَلُوْكُمْ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ - الْآيَةُ. مفسران گفتند:

آیت در عام الحدیبه آمد آن سال که رسول - علیه السّلام - منع کردند از آن که در مکه شوند خدای تعالی امتحان کرد مؤمنان را به صید و ایشان را فرمود که چون محرم باشید صید نکنید. ایشان دست کوتاه کردند از آن تا وحش از در خیمه‌هاشان در می‌شد و ایشان نیارستند دست به یکی باز نهادن. از میان مکه و مدینه می‌رفتند خری (۱) کوهی (۲) پیش آمد، مردی نام او ابو الیسر بن عمرو او را به نیزه بزد و بکشت مردم او را ملامت کردند و گفتند: در حال احرام (۳) صید بکشتی! او به نزدیک (۴) رسول آمد و اینکه حال بر رأی رسول عرضه کرد خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. خدای تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان گفت: ای گرویدگان، لِيَلُوْكُمْ اللَّهُ، خدای تعالی شما را ابتلا و آزمایش می‌کند به چیزی از صید. «لام» جواب قسمی مضمراست و بلا و ابتلا و امتحان و اختبار نظایراند (۵)، و بیان کردیم در چند جایگاه (۶) معنی ابتلا از خدای تعالی رمانی گفت: ابتلا اظهار حال باطن باشد و بلا هم نعمت باشد و هم محنت و ابتلا به هر دو باشد بلی کهنگی باشد و قوله: بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ [۳۶- ر]

برای آن به چیزی از صید گفت و به جمله صید نگفت که صید برّ خواست دون صید بحر (۷)، و بعضی دگر گفتند: حال احرام خواست دون حال احلال، و «من» تبیین جنس راست. تَنَالَهُ (۸) اَیْدِيكُمْ، عبد الله عباس گفت و مجاهد: بچه مرغ خواست و خایه مرغ و صید کوچک که آن را به دست بتوان گرفت (۹)، وَ رِمَاحُكُمْ، و نیزه‌های شما، یعنی صید بزرگ که آن را به نیزه صید کنند، معلوم شده است که وحش حرم از

(۱). لب: خر.

(۲). آج: خرگوشی.

(۳). اساس: حرام.

(۴). آج، لب: پیش.

(۵). مَج، مَت، وِز، لَت، مَر: است، آج، لب: آمد.

(۶). مَج، مَت: گاه.

(۷). آف: مجری.

(۸). اساس: تنالکم، با توجه به ضبط قرآن مجید و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۹). مَج، مَت، وِز، لَت، مَر: بتوان گرفتن، آج، لب: توان گرفت.

صفحه: ۱۴۴

الهامی که خدای تعالی ایشان داده است با مردم اختلاط کنند و نفور نکنند چنان که صید حل بکنند (۱). و اینکه از جمله آیات و بینات حرم است. حق تعالی به اینکه آیت جمله صید برّ را (۲) حرام کرد بر محرم.

قوله لِيَعْلَمَ اللَّهُ، چون قدیم تعالی در اول آیت لفظ ابتلا گفت، در عقب او آن گفت که ثمره ابتلا باشد و ثمره ابتلا علم بود، يقال:

ابتلیت فلانا لأعلمه، چون معامله خدای تعالی در تکلیف معامله آنان است که ابتلا کنند که چیز ندانند آن را ابتلا خواند و عاقبت آن را علم خواند بر سبیل توسع و مجاز، و بعضی علما گفتند:

مراد به «علم» رؤیت است، ای لیری الله، چنان که رؤیت به معنی علم استعمال کرده‌اند بسیار جایها، آن جا علم استعمال کرده‌اند به معنی رؤیت، و اینکه وجهی قریب است برای آن که علم شامل باشد معدوم و موجود را و رؤیت جز موجود را نشاید» (۳)، یعنی تا کیست که وفا کند به امر او و امثال کند آن را و از او بترسد در غیب فیما بین و بینه.

و وجهی دگر گفتند که: مراد آن است تا خدای تعالی ثواب دهد آن را که از او اینکه معنی داند چون از او در وجود آید و اینکه راجع است با معنی جواب دوم که گفتیم. و قوله: مَنْ يَخَافُ بِالْغَيْبِ، یعنی تا کیست که او در خلوت از او بترسد آن جا که مردمان از او غایب باشند، و مثله: مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ (۴)، و بعضی دگر گفتند: معنی آن است تا پیدا شود که کیست که در سر و خلوت آن جا که مردم او را نبینند صید نکند. فَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ، هر که او تعدی کند از حدی (۵) که خدای تعالی او را بداد و مخالفت فرمان خدا کند، و ارتکاب نهی او کند از صید کردن در حال احرام، او را عذابی مؤلم باشد. و روا بود که اینکه عذاب در دنیا بود و روا بود که در آخرت بود.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ، گفت: ای گرویدگان صید

(۱). بم: حل نکنند.

(۲). لب: راه، آف: خود

(۳). معج، مت، وز، لت: نباشد.

(۴). سوره ق (۵۰) آیه ۳۳.

(۵). اساس: خدای، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، بم، آف، لت: حکم.

صفحه : ۱۴۵

مکنید در آن حال که محرم باشید اینکه نهی که از خدای تعالی بود، دلیل فساد منهی عنه کند از اینکه آیت معلوم می‌شود تحریم صید در حال احرام. و «حرم» جمع حرام باشد، يقال: رجل حرام و امرأة حرام و قوم حرام و حرم، یعنی محرمون (۱) سواء اگر محرم به حج باشد و اگر به عمره اینکه قولی است، قولی دیگر آن است که: و انتم فی الحرم و آن را که در حرم شود او را محرم خوانند من قولهم: اعرق و انجد و اغار اذا اتى العراق و نجد او غورا و اتهم اذا اتى تهامة، اینکه قیاسی باشد.

وجه سیوم (۲) آن است که: چون در ماه حرام باشی، و آیت دلیل است بر تحریم قتل صید در حال احرام به حج و عمره و در حرم و اینکه فایده اینکه است، و اما قسمت سیوم (۳) خلاف نیست در آن که مراد نیست در آیت و اگر چه از روی لغت محتمل است.

وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا - الاية، مفسران و فقها خلاف کردند در صفت آن عمد که موجب جزا و کفاره باشد در قتل صید، قومی گفتند: آن باشد که قصد کند به قتل (۴) صیدی و ناسی باشد احرامش را در حال قتل، اما چون قصد کند به قتل صید و او را حرام بر یاد بود او را حکمی نیست در جزا و کفاره و کار او با خداست برای آن که گناه از آن بزرگتر است که آن را کفاره باشد، اینکه قول حسن و مجاهد است بعضی دگر گفتند مراد آن است که: قصد کند به قتل صید و او ذاکر باشد احرامش را [۳۶-پ]

حکم کنند بر او به کفارت و نیز اگر خطا کند هم اینکه حکم کنند بر او کفارت باشد و جزاء، و اینکه مذهب شافعی است و بیشتر فقها.

زهری گفت: بر عمد است و سنت بر خطا، عبد الله عباس گفت: اگر بعمد صید کند در حال احرام او را گویند هیچ بار اینکه کرده‌ای اگر گوید آری بر او کفاره نباشد برای آن که گناه بر او بزرگ است او از آنان باشد که خدای تعالی از او انتقام کشد چه او عاید است و جزاء عاید اینکه است لقلوله: وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ، و اگر

(۱). اساس: محرومون، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۲-۳). مج، مت، وز: سهام، آج، لب، بم، آن، مر: سیم، لت: سؤم.

(۴). اساس، آج، لب، بم: ناشی، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۶

گوید پیش از اینکه چیزی نکشته‌ام از صید جزاء از او قبول کنند، و قوله: فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعْمِ، کوفیان خوانند و یعقوب «فجزاء مثل ما قتل» (۱) به رفع [هر دو و باقی قراء بر اضافت خوانند» (۲). و ابن عامر و اهل مدینه خوانند» (۳): «أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامٍ» بر اضافت، و باقی قراء «كفارة طعام» (۴) به رفع [۵] و تنوین و رفع «طعام» بر بدل. و بعضی قراء خوانند: أَوْ عَدْلٌ ذَلِكَ. أخفش گفت: اینکه قراءت نیک است برای آن که عدل مثل باشد، و «عدلت» (۶) مصدر عدلت الشیء بالشیء اذا قابلته به، و قيل: العدل ایضا المثل. و قراء گفت: عدل (۷) الشیء مثله من جنسه و عدل الشیء مثله من قیمته.

آن کس که به رفع خواند، بر تقدیر آن باشد که: فعلیه جزاء مثل ما قتل من النعم. و مثل صفت «۸» است، ای فعلیه جزاء من النعم مماثل للمقتول. و بر اینکه قراءت مثل صفت نکره باشد و مماثلت در خلقت باشد یا در قیمت علی اختلاف الفقهاء فيه. و بر قراءت آن کس که جر خواند باضافه جزاء مثل، مثل صله باشد، اعنی زیاده از باب آن که قایل گوید: مثل فلان لا یفعل کذا و مثلك لا یقول کذا و لا یقال لمثلی «۹» کذا، اینکه چو منی و چون تویی نکند، و چون فلانی روا ندارد که اینکه کند و اینکه گوید، یعنی من و تو و فلان، و منه قوله: لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ «۱۰»، و قول الشاعر «۱۱»:

مثلی یاخذ التکبات عنه

و قال:

مثلك لا یبکی علی قدر سنه

(۱). اساس، لت: قتل.

(۲-۳). آج، لب، لت: خوانند.

(۴). وز: کفارة طعام.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده باشد.

(۶). مج، مت، آج، لب: عدل. [...]

(۷). مت: عدالت.

(۸). مج، وز، لت، آج، لب آن.

(۹). مت: کمثلی.

(۱۰). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۱.

(۱۱). آف: قال.

صفحه: ۱۴۷

و اینکه را نظایر بسیار است برای آن گفتم که اینکه لفظ باید تا زیاد بود که معلوم است که بر محرم که صید کشته بود جزای مقتول واجب بود، جزای مثل مقتول نباشد بر او. خلاف کردند فی قوله: «مثل ما قتل» در مثل مقتول که اینکه مثلیت در شکل است یا در قیمت. عبد الله عباس و حسن و سدی و مجاهد و عطا و ضحاک گفتند:

مراد شبه خلقت و شکل است، چنان که اگر شتر مرغی کشته باشد بر او شتری باشد، و اگر گاوی کوهی کشته باشد بر او گاوی بود، و اگر آهوئی یا خرگوشی کشته باشد بر او گوسفندی «۱» بود، و اینکه قول موافق مذهب ماست. و روایات اصحاب ما بر اینکه است و مذهب شافعی است «۲»، و جماعتی دگر گفتند: صید را قیمت بیاید کردن و به بهای آن هدی خریدن و به خانه خدا «۳» فرستادن، و اینکه مذهب نخعی است.

اکنون اشارت کنیم به طرفی از فقه اینکه باب آنچه مجرد مذهب است «۴» و برای آن که خلاف فقها بسیار است و مطول رها کنیم، چه در اصل مسأله که به آیت تعلق دارد اشارتی برفت. چون محرم شتر مرغی بکشد بر او به کفارت شتری باشد و اگر نیابد شتر «۵» قیمت معلوم کند «۶» و بهای آن به گندم بدهد و بر درویشان صرف کند، هر درویشی را نیم صاع «۷»، اگر بر شصت «۸» بیفزاید یا بکاهد بر او بیش از آن نباشد و اگر وفق شصت «۹» مسکین باشد مراد آن است «۱۰»، اگر نتواند کردن و ندارد از هر نیم صاع یک روز روزه دارد، شصت «۱۱» روز اگر نتواند هژده روز روزه دارد، و اگر گاوی کوهی یا خری کوهی بصید بگیرد و بکشد بر او گاوی باشد کفارت آن، اگر نیابد قیمت کند و بها «۱۲» به گندم بدهد و به درویشان دهد به سی درویش، اگر بیفزاید روا باشد و اگر بکاهد هم روا بود «۱۳»، چنان که در مسأله اول گفتیم. اگر نیابد و ندارد از هر

(۱). مع، وز، مت، لت: گوسپندی.

(۲). وز، آج، لب: ندارد.

(۳). مع، وز، لت، مت: خدای.

(۴). وز: ماست.

(۵). مع، وز، مت، آج، لت را، آن: شتری.

(۶). مع، وز، مت، آج، لب: کنند.

(۷). وز یک روز. (۱۱-۹-۸). مع، وز، لت: شست.

(۱۰). آن که. [.....]

(۱۲). آف، آن آن.

(۱۳). مع، مت: هم باکی نبود.

صفحه: ۱۴۸

نیم صاع «۱» روزی روزه دارد سی روز، اگر نتواند نه روز روزه دارد. و هر که او روباهی یا خرگوشی یا آهوئی صید کند و بکشد

[۳۷-ر]

بر او گوسفندی باشد، اگر نیابد بهای او به قیمت به گندم بدهد و به ده درویش دهد هر درویشی را نیم صاع، اگر بیفزاید روا باشد و اگر بکاهد بر او بیش از آن نیست، و اگر راست باشد فهو المراد. و اگر ندارد، از هر نیم صاع یک روز روزه دارد، و اگر نتواند سه روز روزه دارد. و هر که شهروی «۲» بکشد بر او بزه «۳» باشد از شیر باز استاده «۴» و به چرا در آمده، و هر که او موشی دشتی بکشد یا خارپشتی یا سوسماری «۵» بکشد یا چیزی که به اینکه ماند به بزغاله فدیة کند. و هر که بندشکی «۶» یا صعوه‌ای یا چیزی که به شکل آن دارد بکشد مدی از طعام بدهد، و هر که او زنبوری بکشد کفی طعام بدهد. هر که او کبوتری بکشد و او محرم باشد در حل، بر او خونی باشد «۷»، اگر محرم نباشد و لکن در حرم باشد بر او درمی باشد، اگر محرم باشد و در حرم بود، بر او خونی باشد و قیمت کبوتر. اگر کبوتر بچه‌ای بکشد و او محرم باشد در حل، بر او بزه‌ای باشد، و اگر در حرم کشد و محرم نباشد بر او نیم درم بود، و اگر محرم بود و در حرم بود و جزا و قیمت بود.

اگر «۸» خایه کبوتری بشکند محرم در حل درمی «۹» بدهد، و اگر محل باشد در حرم ربعی «۱۰» درمی بدهد و اگر محرم بود در حرم بر او جزا و قیمت بود به یک جا. و اینکه حکم مختلف نشود سواء اگر کبوتر خانگی «۱۱» باشد یا کبوتر حرم، الا آن است که کبوتر حرم به بهای آن علف باید خریدن برای کبوتران حرم «۱۲»، به درویشان نباید «۱۳» دادن، و کبوتر اهلی را بها به درویشان باید دادن.

(۱). آن را.

(۲). وز: مشهروی.

(۳). وز، آج: بره‌ای.

(۴). مع، وز، مت، آج، لب، لت: ایستاده.

(۵). مع، وز، مت: هلوزکی، لت یا هلوزکی.

(۶). آج، آف: گنجشکی.

(۷). آج، لب و.

(۸). مت، آج: و اگر.

(۹). مع، مت، وز هدی.

(۱۰). مع، مت، وز، لت: ربع.

(۱۱). مع، مت، وز، لت: اهلی.

(۱۲). آج، لب و. [.....]

(۱۳). اساس، آف: باید، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۹

و هر که با خود صیدی دارد و در حرم برد، واجب است که ره‌اش کند، و اگر مرغی پر بریده دارد واجب است که نگاه دارد تا پر برآرد «۱» و ره‌اش کند.

و کبوتر حرم نشاید گرفتن و اگر چه در حل باشد. و هر که پری از پرهای کبوتر حرم بکند صدقه بدهد به آن دست که «۲» آن

جنایت کرده باشد. و کبوتر حرم از حرم برون «۳» نشاید آوردن، اگر برون آرد با جای باید بردن، اگر بمیرد قیمتش بر او غرامت باشد. هر که در بر کبوتران حرم در بندد تا بمیرند «۴» و در آن جا کبوتر باشند و بچه و خایه اگر محرم باشد از هر کبوتری گوسپندی بکشد و از هر بچه بره و از هر خایه درمی.

و هر که کبوتر حرم را بپراند و برماند از آن جا اگر باز آیند «۵» برای جمله یک گوسپند «۶» لازم باشد او را و اگر باز نیابند از هر یکی گوسپندی بود بر او. و هر که او را راه نماید بر صیدی تا «۷» دیگری او را بگیرد و بکشد بر راه نمایند فدیة باشد، و اگر جماعتی محرمان بر صیدی جمع شوند و او را بکشند بر هر یکی فدیة باشد.

و اگر جماعتی گوشت صیدی بخزند و بخورند بر هر یک فدا باشد، و چون دو کس تیر به صید اندازند یکی اصابت کند و یکی خطا کند بر هر یکی فدا باشد، و چون دو کس صیدی را بکشند یکی محرم باشد و یکی نباشد در آن «۸» بر آن که محرم نباشد قیمت بود و بر محرم فدا و قیمت، و آن کس که او در حرم صیدی بکشد و او محل باشد بر او خونی باشد.

و اگر جماعتی آتشی بر افروزند مرغی در آن جا افتد و بسوزد اگر قصد ایشان «۹» آن «۱۰» بود بر هر یکی فدا باشد و اگر قصدشان نبود بر همه یک فدا باشد و در بچه شتر مرغ هم شتری باشد. و اگر کسی خایه شتر مرغ بشکند یا تباہ کند اعتبار کنند. اگر بچه در او بجنیده باشد از هر خایه بر او شتری جوان باشد و اگر نجنیده باشد

(۱). وز: بر آورد.

(۲). لت آن.

(۳). آج، لب، آف، آن، مر: بیرون.

(۴). آج، لب: بمیرد.

(۵). آج، لب از.

(۶). آج لب: گوسفند.

(۷). مع، مت، وز: یا.

(۸). مع، مت، وز، آج، لب: حرم.

(۹). مع، مت، وز، آف: ایشان.

(۱۰). مع، مت، وز، آج، لب نه آن.

صفحه : ۱۵۰

شتران فحل را برمادگان افکنند به عدد خایه آن بچه که حاصل آید هدی خانه خدا باشد اگر اینکه ندارد از هر خایه گوسپندی بکشد اگر نتواند ده درویش را طعام دهد، اگر اینکه نیز نتواند سه روز روزه دارد. و هر صید که محرم کند نه در حرم بر او فدا باشد و چون در حرم کند بر او فدا و قیمت باشد.

و اگر محرمی در حرم مرغی را بر زمین زند و بکشد بر او خونی باشد و دو قیمت یکی برای حرمت حرم و یکی برای آن که حقیر داشت آن مرغ را، و او را امام تعزیر و تأدیپ کند [۳۷-پ]، و هر چه محرم مکرر کند از صید، اگر بر سبیل نسیان باشد از هر یکی را «۱» کفّارت کند، و اگر قصد کرده باشد به نوبت اول کفّارت کند و به دوم نوبت بر او کفّارت نباشد که خدا از او انتقام کشد لقوله: وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ و آنچه لازم بود محرم حج را از جزای صید، به منا باید کشتن، و آنچه در عمره لازم آید بر او در مکه باید کشتن برابر کعبه در جایی که آن را حزوره گویند. و اگر بجز کفّارت صید باشد بر او روا باشد که به منا کشد و هدی هم

به مگه باید کشتن در جزوره.

و محرم چون صید بکشد و بخورد، بر او دو کفارت باشد: یکی به کشتن و یکی به خوردن^(۲). اگر محرم سروهای آهو بشکند بر او نیمه قیمت او باشد، و اگر یکی بشکند ربع قیمت باشد بر او. و اگر هر دو چشمش بر کند بر او قیمت آن چیز باشد، و اگر یکی بود نیمه قیمت بود. اگر یک دستش بشکند نیمه قیمت بود بر او، و اگر هر دو دستش^(۳) بشکند بر او قیمت تمام بود، و اگر بکشد او را درین میانه-اعنی کشته شود- بر او بیشتر از قیمت نبود. و اگر خایه شب هرود^(۴) یا کبک تباه کند حکم آن است که در شتر مرغ^(۵)، جز که اینکه جا گوسپند باشد و آن جا شتر. و اگر صیدی روی به حرم دارد، محلی تیر به او اندازد بر او آید و او در حرم رسد آنکه بمیرد، گوشتش حرام باشد و بر او جزا بود. و هر که صیدی را بکشد بنزدیک

(۱). معج، وز، مت: ندارد.

(۲). معج، وز و.

(۳). معج، وز، لت: ندارد. [.....]

(۴). کذا: در اساس، معج، مت، لت: شهبرو، آج، شب آویز، آف: شب پرود، آن: شب هر دو.

(۵). معج، وز، لت، آج، لت گفتیم.

صفحه : ۱۵۱

حرم بر بریدی بر او فدا باشد چون مرد محل بود. اگر رنجی رساند چنان که دستی بشکند او را یا سروی صدقه بدهد. هر که او ملخی بکشد، خرمایی بصدقه بدهد، و اگر ملخ بسیار کشد بر او گوسپندی بود، و اگر در راه او بود بر وجهی که احتراز نتواند کردن، بر او هیچ نباشد.

و هر که زنبوری یا بیشتر^(۱) بکشد بخطا، بر او چیزی نبود، و اگر قصد کند صدقه بدهد. و هر چه از موزیات از جمله سباع و هوام چون شیر و گرگ و پلنگ و مار و گزدم^(۲) محرم آن را بکشد بر او هیچ نباشد.

و خبری آوردند از عبد الله عمر که رسول- علیه السلام- گفت: محرم^(۳) رواست که پنج چیز را بکشد: مار و موش و کلاغ و زغن و سگ گزنده، و بنزدیک ما کلاغ را براند، بنکشد^(۴). و آنچه از^(۵) موزیات دیگر باشد، چون کیک و پشه و قمل^(۶)، محرم نشاید تا بکشد^(۷)، و محل را روا باشد. و چون بنده صیدی بکشد^(۸) محرم باشد و به فرمان سیدش احرام گرفته بود، فدا بر سید باشد، و همچنین اگر خواجه^(۹) فرماید که صید را بکش، فدا هم بر خواجه باشد.

راوی خبر گوید ریّان بن شیب که: چون مأمون، رضا را- علیه السلام- زهر داد و مردم او را در زبان گرفتند، خواست تا آن را تلافی کند. کس فرستاد و پسرش ابو جعفر محمد بن علی التّقی را از مدینه بیاورد و اکرام کرد و او را به خویشتن نزدیک کرد. چون عقل و فضل و علم و ادب و حکمت و رأی و رزانت و رصانت^(۱۰) و شهامت او دید با صغر سنّش، رغبت افتاد او را که دختر به او دهد، در ساز و اهبت^(۱۱)

(۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴/ ۳۳۴): پشه‌ای.

(۲). آج، وز، لب، آف، لت، آن: گزدم.

(۳). معج، وز، آج، لب، لت، آن را.

- (۴). مج، وز: بنه کشد.
- (۵). اساس، آف، لت، آن: اینکه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). مج، وز، آف، آن: کیک و سر اشک و شپش، که بر اساس مرجح می‌نماید.
- (۷). مج، وز، لت آن را.
- (۸). مج، وز، آج، لب، لت و.
- (۹). مج، وز: خواجه‌یش.
- (۱۰). مج، وز، مت: صیانت.
- (۱۱). مج، وز، لت، مت آن.

صفحه : ۱۵۲

گرفتن ایستاد. بنو العیاس خبر یافتند «۱»، بیامدند و مجمعی ساختند و باتفاق پیش مأمون رفتند، او را گفتند: زینهار «۲» یا امیر المؤمنین؟ شاید که کاری که پدران و اسلاف توبه رنج خود را و اعقاب خود را «۳» کرده‌اند و مرتبه و شرفی که در خانه ما حاصل شده است ضایع کنی و از دست بدهی! گفت: آن چیست! گفتند: اینکه عزم که کرده‌ای که با پسر رضا پیوندی کنی «۴»، دختر به او «۵» دهی و ما ایمن نباشیم که اینکه کار با ایشان افتد و از خانه ما بشود، و تو را معلوم است [۳۸-ر]

که از میان ما و ایشان و اسلاف ما و ایشان قدیما و حدیثا چه معادات و دشمنیها بوده است، و پدران تو با پدران ایشان چه کرده‌اند از قهر و اذلال و طرد و تبعید و تخویف ایشان، و آن که «۶» یکی را از ایشان تمکین نکردند که در خانه خود ایمن بنشیند «۷» تا او را طمع نیفتد «۸»، و ما تا به امروز در غم و اندیشه آن بودیم که «۹» رضا را ولیعهد کرده بودی، چون خدای کار او کفایت کرد دگر باره کاری خواهی کرد «۱۰» که ما از آن رنجور و اندیشناک «۱۱» شویم. به خدای بر تو که از اینکه کار «۱۲» بگردی و اینکه کار در توقّف نهی و از اهل بیت «۱۳» خود یکی «۱۴» را اختیار کنی که اینکه پیوند با او کنی و در پسر رضا و آل بو طالب «۱۵» رغبت نکنی و طریقه پدران خود رها نکنی.

مأمون جواب داد ایشان را که: اما آنچه گفتی «۱۶» که میان شما و آل بو طالب «۱۷» هست سبب شما [یی] «۱۸» در آن، و اگر انصاف بدهی «۱۹» دانی «۲۰» که ایشان به اینکه کار و

- (۱). اساس، آن: خبر یافتن، مج، وز، مت: خبر بداشتند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
- (۲). مج، وز، مت، لت: زینهار.
- (۳). مج، مت، وز، آج، لت، لب تحصیل.
- (۴). مج، وز، لت، آن و.
- (۵). آج: با او.
- (۶). مج، وز، آف، لت: آنکه.
- (۷). آج: نشینند، آف، آن، لب، لت: بنشینند.
- (۸). مج، وز، مت، لت: نیوفتد.
- (۹). مج، وز، مت، لت تو.

- (۱۰). مع، وز، لت: کردن.
 (۱۱). آج، لب: اندیشه‌ناک.
 (۱۲). مع، وز: اینکه رای.
 (۱۳). مع، وز، لت: اهل البیت.
 (۱۴). مع، وز، لت: کسی.
 (۱۵-۱۷). مع، وز، لت، آن، مر: ابو طالب. [.....]
 (۱۶). گفتی / گفتید.
 (۱۸). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد.
 (۱۹). بدهی / بدهید.
 (۲۰). اساس: دانید، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه: ۱۵۳

تولای اینکه از ما اولترند. و اما آنچه دیگران کردند که پیش «۱» من بودند، آن عقوق بود و قطع رحم، و حاشا که من آن کنم که ایشان کردند؟ و به خدای [بر من] «۲» که من پشیمان نبودم بر ولیعهد کردن رضا. و من می «۳» خواستم که اینکه کار از گردن خود بیفگم و بکلی در کردن او کنم، و لکن او ابا کرد و چون با جوار رحمت خدا شد و کار از آن بگشت و خدای تقدیری دگر کرد فرمان خدای راست.

اما پسر او ابو جعفر: من عزم مصمم کرده‌ام بر آن که دختر به او دهم و با او پیوند کنم از آن که «۴» شناخته‌ام [او را] «۵»، [و عقل و فضل و ادب و رای و صیانت او، و آن که در عهد خود از اقران خود و جز اقران خود قرین ندارد، و این شاء الله که آنچه من از او شناخته‌ام] «۶» شما نیز بدانید، و مردمان را معلوم شود و بدانند که رای من صواب است درین باب. گفتند: چون چنین است که امیر المؤمنین را به او رای است و در او رشدی می‌بیند، توقّف کند «۷» تا او چیزی بیاموزد و پاره‌ای فقه بخواند که ما دانیم که اینکه سن که او راست علمی و فقهی نباشد او را. گفت: من اینکه جوان را از شما بهتر دانم و بر احوال او مرا وقوف تمام است، او از اهل بیتی «۸» است که ماده فضل و علم ایشان از خدای باشد و الهامی که خدای تعالی او را و پدران او را داد، که ایشان در علم دین به کسی محتاج نباشند، و همه جهان به ایشان محتاج باشند «۹»، و ایشان در اینکه معنی به درجه کمال باشند «۱۰»، و آنان که جز ایشان بودند از رعایا ناقص همه از ایشان گرفتند و آموختند، و اگر خواهی «۱۱» تا بدانی «۱۲» که اینکه چنین است که من گفتم امتحان کنید «۱۳» اینکه جوان را با آنچه شما خواهید از مسایل در فنون علم تا پیدا شود [شما را اینکه که من می‌گویم. گفتند: روا باشد، رها کن ما را تا ما کسی را نصیب کنیم که او را مسأله پرسد از فقه و شریعت تا پیدا شود] «۱۴» آنچه مقصود ماست، اگر

(۱). لت از. (۱۴-۱۶-۵-۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۳). لت: و من خود.

(۴). مع، وز، مت: از آن جا که.

(۷). مع، وز، مت، لت: توقّف فرماید.

(۸). مع، وز، مت: اهل البیتی.

(۹-۱۰). مع، وز، مت: بودند.

(۱۱). خواهی / خواهید.

(۱۲). بدانی / بدانید.

(۱۳). مع، وز، مت، بم: کنی / کنید. [.....]

صفحه : ۱۵۴

جواب دهد بصواب مردمان را سداد رای امیر المؤمنین پیدا شود [گفت: روا باشد] «۱»، و بر اینکه اتفاق کردند. آنگه بیامدند و یحیی اکثم را- و او «۲» قاضی القضاة «۳» وقت بود- از او درخواستند و گفتند: ایها القاضی؟ ما را آرزویی است بر تو. گفت: چیست آن! گفتند: می باید که روزی «۴» مجمعی بزرگ باشد و جمعی بسیار حاضر آیند پیش امیر المؤمنین مأمون- علیه ما یتحق- تو مسأله‌ای مشکل اختیار کنی و از پسر رضا پرسسی و او را پیش مأمون و جماعت حاضران خجل کنی، و او را بر آن مالی بسیار وعده دادند. گفت:

روا باشد، هم چنین کنم «۵»، بنزدیک مأمون آمدند «۶» گفتند: ما یحیی اکثم را که قاضی است از قبل تو اختیار کردیم «۷» تا از او مسأله پرسد تا اینکه حال معلوم «۸» شود، روزی تعیین فرمایی. گفت: هم چنین کنم.

آنگه روزی اختیار کرد «۹» و مجمعی [عظیم]

بساختند و یحیی اکثم را بیاوردند «۱۰» و حاضر آمدند و مأمون بفرمود در «۱۱» برابر دست او برای محمد بن علی تقی «۱۲» دستی باز کردند [و بالشها بنهادند] «۱۳» و او بیرون آمد و در دست «۱۴» راست بنشست و یحیی اکثم در پیش او بنشست، و تقی را- علیه السلام- در اینکه حال «۱۵» نه سال بود و چند ماه، و مردم هر کس بر مراتب خود بنشستند و بایستادند و مأمون در دست [۳۸-پ] خود بنشست.

یحیی اکثم گفت یا امیر المؤمنین دستور باشی که اینکه سید را یعنی محمد بن علی التقی را مسأله‌ای پرسم، مأمون گفت: دستوری از او خواه، یحیی رو به او کرد و گفت: جعلت فداک، دستور باشی «۱۶» که مسأله‌ای پرسم ابو جعفر- علیه السلام-

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۲). آج، لب، لت: که او.

(۳). مع، وز، مت: قاضی.

(۴). مع، وز، مت که.

(۵). مع، وز، مت تا.

(۶). مع، وز، مت و.

(۷). مع، مت: اختیار کنیم.

(۸). مع، وز، مت، لت: پیدا.

(۹). مع، وز، مت: کردند.

(۱۱-۱۳). مع، وز، مت، لت: را بر گرفتند، که بر اساس مرجع می نماید.

(۱۰). مع، مت، آج، لب: تا، وز: تا ورا.

(۱۲). مج، وز، مت: محمّد علی تقی.

(۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آج، لب افزوده شد.

(۱۵). مج، وز، مت، لت: وقت. [.....]

(۱۶). آن: دستور باش.

صفحه: ۱۵۵

گفت: پیرس، گفت: چه گویی در محرمی که صیدی را بکشد! ابو جعفر گفت: اینکه صید را در حلّ کشد یا در حرم عالم باشد با «۱» آن، یا جاهل، بنده باشد یا آزاد، بزرگ باشد یا کوچک، مبتدی باشد یا معید، صید از ذوات الطّیر باشد یا از وحوش، از بزرگان باشد صید [یا «۲» از خردان «۳» مصرّ باشد بر آن یا پشیمان، به شب باشد یا به روز، محرم به حج احرام دارد یا به عمره، یحیی اکنم که اینکه بشنید متخیر شد و کلامش ملجلج شد و عجز و انقطاع بر او ظاهر شد چنان که اهل مجلس بدانستند، مأمون گفت: الحمد لله علی هذه النعمه و التوفيق فی الزای، آنکه به «۴» آن جماعت نگرید که آن ملامت می کردند گفت: بدانستی «۵» که رأی من مصیب بود در آنچه دیدم آنکه روی به ابو جعفر کرد، محمّد بن علی «۶» - علیهما السّلام - گفت: می خواهی دختر مرا! گفت: آری، گفت: بخواه که من پسندیدم تو را به دامادی، و دختر را به تو می دهم، و اگر چه قومی به رغم من می باشند از اینکه کار. ابو جعفر - علیه السّلام - گفت:

الحمد لله اقراراً بنعمته و لا اله الا الله اخلاصاً لوحدايته و صلّى الله على سيد برّيته و الاصفياء من عترته.

۷. امّا بعد فقد كان من فضل الله على الانام ان اغناهم بالحلال عن الحرام فقال سبحانه: و انكحوا الايامى منكم و الصالحين من عبادكم و امائكم ان يكونوا فقراء يغنهم الله من فضله و الله واسع عليم».

آنکه گفت: من که محمّد بن علی بن موسی ام خطبه می کنم و می خواهم امّ الفضل بنت عبد الله المأمون را و بذل کرد [م] «۸» از «۹» صدق مهر جدّه ام فاطمه زهرا - علیها السّلام - و آن پانصد درم سیره سره است تو بدادی ای امیر المؤمنین دختر را به من بر اینکه صدق! مأمون گفت: به تو دادم دخترم را امّ الفضل را بر اینکه صدق که گفتی،

(۱). مج، مت، وز، آف: به.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۳). وز: مردان، مر: خوردان.

(۴). مج، مت، آج، لب، لت، مر: با.

(۵). آج، لب، آف، لت، آن، مر: دانستید.

(۶). مج، مت، وز، مر: ابو جعفر محمّد بن علی کرد.

(۷). سوره نور (۲۴) آیه ۳۲.

(۸). اساس، آف، آن: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). مج، مت، وز: آن.

صفحه: ۱۵۶

تو قبول کردی! گفت: قبول کردم و راضی شدم.

آنکه مأمون بفرمود تا مردم «۱» بر «۲» مراتب خود بنشستند خواص و عوام که نگاه کردیم آوازی برآمد که آواز ملاحان را مانست، بنگریدیم خادمان بودند که کشتی از سیم پیراسته پر از غالیه کرده می کشیدند به رسنها و طنابهای ابرشمین «۳» و از آن غالیه محاسن حاضران مطیب کردند، آنکه به سرای عوام بردند [و] «۴» عوام «۵» را نیز از آن نصیب کردند و بفرمود تا به هر دو سرای خان «۶» نهادند و خواص و عوام نان بخوردند و بفرمود تا هر گروهی و هر جماعتی را بر قدر مرتبه خود عطا و صلّه دادند و خلعت پوشیدند «۷».

چون زحمت پراکند شد و جمعیت خفیف تر شد و خواص ماندند، مأمون گفت: یابن رسول الله؟ اگر بینی «۸» آن مسائل فقهی را بیان کنی تا ما را فایده‌ای باشد.

گفت: [آری. آنکه گفت: «۹» محرم چون «۱۰» صیدی بکشد در حل و صید از ذوات الطّیر «۱۱» باشد و از مرغان بزرگ بود بر او گوسپندی «۱۲» باشد «۱۳» اگر در حرم کشد بر او جزا و قیمت باشد مضاعف، و اگر مرغ بچه باشد بر او بزه باشد و اگر در حرم کشد بر او جزا و قیمت باشد و اگر صید از وحش باشد اگر خر کوهی بود بر او گاوی باشد و اگر شتر مرغ بود بر او شتری بود، و اگر آهو بود «۱۴» بر او گوسپندی «۱۵» باشد و اگر از اینکها چیزها «۱۶» در حرم کشد «۱۷» جزا مضاعف شود بر او، یعنی جزا و قیمت، و چون احرام به حج گرفته

(۱). لت: مردمان.

(۲). آج، لب: به، لت: در.

(۳). معج، مت، وز: ابریشم.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۵). معج، مت، وز، لت، مر را.

(۶). معج، مت، وز، آف، لت، مر: خون، آج، لب، آن: خانها.

(۷). لت، مر: پوشانیدند.

(۸). معج، مت، وز، لت، مر: رایت باشد که.

(۹). اساس، بم، آف، آن، ندارد، با توجه به معج افزوده شد.

(۱۰). آج، لب: چون محرم.

(۱۱). وز: دواب الطّیر.

(۱۲-۱۵). آج، لب، بم، آف، آن، مر: گوسفندی.

(۱۳). آج، لب، آف، آن و.

(۱۴). معج، مت، وز، لت، مر: آهوی باشد.

(۱۶). وز، لت، مر چیزی.

(۱۷). معج، مت، وز، لت: بکشد.

صفحه: ۱۵۷

باشد آنچه بر او لازم بود به منا کشد و اگر به عمره محرم باشد «۱» به مکه کشد و جزاء صید بر عالم و جاهل لازم و واجب باشد و اگر عمد کند با لزوم جزا مأثوم و بزهکار باشد، اگر بخطا رود از او بر او اثم نباشد «۲» اگر کشنده آزاد باشد جزا بر او بود [۳۹-ر]

و اگر بنده «۳» باشد بر سیدش باشد «۴» و کوچک را بر او کفارت نبود و بر بزرگ کفارت بود و پشیمان را به توبه و پشیمانی عقاب آخرت ساقط شود، و مصرّ را در آخرت عقاب باشد و مبتدی «۵» را بر او کفارت بود و معید را خدای تعالی انتقام کشد. مأمون گفت: احسنّت یا ابا جعفر؟ احسن الله جزاک «۶» تو نیز نشاط «۷» کنی «۸» که «۹» از قاضی مسأله پرسیدی. ابو جعفر - علیه السلام - گفت «۱۰»: روا باشد یحیی اکتّم گفت:

پیرس، اگر دانم بگویم و اگر ندانم فایده گیرم از تو، گفت: چه گویی در مردی که بامداد در زنی نگرده بر او حرام باشد چاشتگاه بر او حلال بود، نماز پیشین حرام بود نماز دیگر بر او حلال شود، نماز شام بر او حرام بود نماز خفتن بر او حلال بود، نیم شب بر او حرام بود، چون صبح برآید بر او حلال بود. یحیی اکتّم گفت: من اینکه مسأله ندانم و راه نبرم به او، اگر کرم کنی «۱۱» ما را فایده دهی. گفت: اینکه زن «۱۲» پرستاری باشد از آن کسی، مرد اجنبی در او نگرده نظرش در او حرام بود چاشتگاه بخرد او را، حلال شود بر او، نماز پیشین آزادش کند بر او حرام شود، نماز دیگر بر او نکاح بنده حلال شود بر او، نماز شام ظهار کند از او بر او حرام شود، نماز خفتن برده‌ای آزاد کند بر او حلال شود، نیم شب طلاقش دهد بر او حرام شود، صبح برآید رجعت کند بر او حلال شود.

(۱). مج، مت، وز، لت، مر آنچه بر او لازم باشد.

(۲). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر و. [.....]

(۳). مج، مت، وز، لت، مر: برده.

(۴). آج، مت، وز، لت، مر، بود.

(۵). اساس، بم، آف: مبتد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آج، لب: جزاک الله.

(۷). آج، لب، لت: نشاطی.

(۸). مج، مت: نکنی.

(۹). آج، لب: اگر.

(۱۰). آج، لب: گفت علیه السلام.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز بم و.

(۱۲). آج، لب: ندارد.

صفحه : ۱۵۸

مأمون روی به ایشان کرد و گفت: از شما و اهل «۱» بیت «۲» شما کس هست که اینکه مسایل داند و اینکه را جواب گوید «۳»! گفتند: نه [رای «۴»] امیر المؤمنین صواب بود در آنچه دید مأمون گفت: کار اینکه اهل بیت «۵» بخلاف کار دیگران است، و ایشان مخصوص اند از خدای تعالی به انواع فضل و نعمت و صغر سن ایشان را منع نکند از کمال، ندانی «۶» که رسول - علیه السلام - علی (ع) را دعوت کرد به اسلام و او را ده سال بود و جز او کس را دعوت نکرد در مثل آن سن با ایمان و ایمان از او قبول کرد و حسن و حسین (ع) را بیعت گرفت و ایشان را «۷» شش سال تمام نبود «۸» و هیچ کودک را جز ایشان را «۹» بیعت نگرفت و اینکه اهل بیت ذریتی اند بعضی از بعضی، یجری لآخرهم ما یجری لأولهم آخرشان را همان «۱۰» برود «۱۱» که اولشان را «۱۲». گفتند راست گفتی یا امیر المؤمنین، پس پراکنده شدند، بر دگر روز به تهنیت باز آمدند مأمون بفرمود تا سه طبق بیاوردند سیمین بر هر یکی «۱۳»

بندقها» ۱۴) مشک و زعفران سرشته پر کرده» ۱۵)، و در میان آن» ۱۶) خطها تعبیه کرده به اقطاع و ولایت» ۱۷) شهرها و دهها» ۱۸) و یکی را خطها به خلعتها و عطاها و یکی را زر سرخ بر کرده» ۱۹)، آن یکی بر وزراء و ندما و خواص نثار کردند و دیگر» ۲۰) بر حجاب و عمال و قواد و زر بر حاشیه و خدم، هر که» ۲۱) را از آن بندقی» ۲۲) یا دو یا» ۲۳) سه بدست افتاد بشکستند» ۲۴) و آنچه در آن جا

(۱). لب و.

(۲-۵). معج، مت، وز، لت، مر: البیت.

(۳). معج، مت، وز، لت: داند گفتن، مر: تواند دادن.

(۴). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۶). لت: ندانید.

(۷). معج، مت، وز از اینکه، مر: زیر.

(۸). معج، مت، وز، لت: بود.

(۹). آج، لب: ندارد.

(۱۰). معج، مت، وز، لت، مر: هم آن.

(۱۱). آج، لب: رود.

(۱۲). آج، لب همان.

(۱۳). مر: یکی را.

(۱۴). معج، مت، وز، لت، مر: بنادق.

(۱۵). معج، مت، وز، مر: بر او کرده بود، بم: پر کرده.

(۱۶). لت: بر سر او.

(۱۷). معج، مت، وز و.

(۱۸). آج، لب، آن: دیها.

(۱۹). معج، مت، وز، آج، لب، بم، آف، لت، مر: پر کرده. [.....]

(۲۰). آج، لب را.

(۲۱). معج، مت، وز، لت، مر: هر کسی.

(۲۲). لت یکی.

(۲۳). آج، لب: ندارد.

(۲۴). معج، مت، وز، مت، مر: بشکست.

صفحه : ۱۵۹

بود از خزینه و دیوان طلب کردند» ۱) بدادند او را و مأمون بفرمود تا درویشان را صدقات بسیار دادند و آن مدّت که پیش او بود او را اکرام» ۲) و تعظیم و تبجیل می کرد و تقدیم و تفضیل می داد بر اهل بیت» ۳) خود تا آنکه که با مدینه رفت. و بر قراءت آن کس که خواند: «فجزاء» به تنوین» ۴)، بر تقدیر آن آن» ۵) باشد که فعلیه جزاء، «مثل ما قتل» در جای صفت اوست، و

مثله قوله: فَفِدْيَةٌ، ای فعلیه فدیة بقوله «۶»: فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ «۷»، ای فعلیه عِدَّة، و اینکه قراءت اولیتر است برای آن که کلام بر ظاهر خود «۸» است با اینکه قراءت، و با آن قراءت که بر اضافت است تقدیر زیادتی می‌باید کردن. قوله: يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ، که به آن حکم کنند «ذوا عدل» یعنی دو گواه عدل از اهل بصیرت «۹».

قبیصه بن جابر روایت کرد که ما سالی به حج بودیم چون نماز بامداد بگزاردیمی «۱۰» راحله [۳۹-پ]

بر دست گرفتیمی «۱۱» و پیاده می‌رفتیمی «۱۲»، آهوی «۱۳» پدید آمد «۱۴» من سنگی به او انداختم خون آلود «۱۵» شد و بیفتاد و بمرد، چون به مکه رسیدیم، من از عمر خطّاب «۱۶» پرسیدم که: چه حکم باشد اینکه را. عبد الرحمن عوف در پهلوی او نشسته بود، او عبد الرحمن را گفت: چه گویی در اینکه مسأله! گفت: گوسپندی «۱۷» باشد بر او، چنین می‌دانم. عمر گفت: من هم چنین دانم. من برفتم و صاحبی و رفیقی بود مرا. او را «۱۸» گفتم مسأله‌ای پرسیدم از عمر «۱۹»، او از عبد الرحمن عوف پرسید،

-
- (۱). وز، لت، مر: طلب کرد.
 - (۲). آج، لب کرد.
 - (۳). مع، مت، وز، لت، مر: اهل البیت.
 - (۴). آج، لب و.
 - (۵). همه نسخه بدلها بجز آف: ندارد.
 - (۶). مع، مت، وز، لت، مر: و قوله.
 - (۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۴.
 - (۸). مع، مت، وز، لت، مر: ندارد.
 - (۹). بم، آف: بصره. [...]
 - (۱۰). مع، مت، وز، لت، مر: بگردمانی، بم: بگذاردمی، آن: بگذاردمی.
 - (۱۱). مع، مت، وز، لت، مر: گرفتمانی، آج، لب، بم، آف، آن، گرفتیمی.
 - (۱۲). مع، مت، وز، لت، مر: می‌رفتمانی.
 - (۱۳). آج، لب: آهوئی.
 - (۱۴). مع، مت، وز، لت، مر: برآمد.
 - (۱۵). مع، مت، آن: خون آلوده، لت: خونآلود.
 - (۱۶). اساس رضی الله عنه.
 - (۱۷). آج، لب، بم، آف، آن، مر: گوسفند.
 - (۱۸). مع، مت، وز، مر او را.
 - (۱۹). لت و.

صفحه : ۱۶۰

همانا ندانست «۱» اینکه «۲» مسأله، کسی برفت و او را باز گفت. نگاه کردم، می‌آمد درّه «۳» بر گرفته و علانی بها و مرا به درّه بزد و گفت: در حرم صید کشی «۴» و حاکم را در حکومت متهم داری، ندانی «۵» که خدای تعالی گفت: يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ، فهذا

روزه دارد عندنا و عند ابی حنیفه.

و شافعی گفت: از هر مدی روزی روزه دارد. و «صیاما» نصب او بر تمیز است، و روا بود که مفعول دوم عدل باشد، يقال: عدل الدقیق تمرا و بالتمر، و اینکه اولتر است. لَیَذُوقُ وَبَالَ أَمْرِهِ، یعنی اینکه کفارت بر وجه عقوبت و نکال است، و اصل «و بال» من قوله طعام و ییل اذا کان غیر مریء و هنیء لا یوافق الطبع، و قال کثیر:

فقد اصبح الزامون اذ انتم بها سموم [۰۴-ر]

البلاد یشتکون «۴» و بالها

عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ، در او دو قول گفتند، یکی آن که: عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ من امر الجاهلیة، خدای تعالی عفو بکرد آنچه در جاهلیت بود پیش «۵» اسلام. قولی دگر آن که: خدای تعالی عفو کرد «۶» آنچه در مقدمه اسلام رفت. وَ مَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ، و هر که با سر آن شود، خدای تعالی از او انتقام کشد.

خلاف کردند بر «۷» آن که در معاد «۸» جزا باشد یا نه. عطا و ابراهیم و سعید بن جبیر

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). معج، وز، مت نیم.

(۴). آج، لب: تشتکون.

(۵). آن، مر از.

(۶). وز، آج، لب، لت: بکرد. [.....]

(۷). معج، مت، وز: در.

(۸). معج، وز، مت: که بر معاود، لت: که بر معادل.

صفحه : ۱۶۲

و مجاهد گفتند: جزا لازم باشد او را، و اینکه قول بعضی اصحابان ماست، دوم آن که عبد الله عباس و شریح «۱» و ابراهیم گفتند: بر او جزا نباشد و او را به خدای باز گذارند «۲» که خدای تعالی از او انتقام کشد، و اینکه مذهب بیشتر اصحاب «۳» ماست، و مذهب بیشتر فقها قول اول است.

در «أو» خلاف کردند که بر وجه تخییر «۴» است یا نه. عبد الله عباس و شعبی و سدّی و ابراهیم گفتند: اینکه بر وجه تخییر نیست، بر وجه ترتیب است، و اینکه مذهب ماست و اگر چه موضوع «أو» تخییر را باشد، و لکن حمل بر ترتیب کنند به دلیلی خارج به روایتی دگر از عبد الله عباس و عطا و حسن. و روایت بعضی از اصحاب «۵» ما آن است که بر اصل موضوع خود مانده است، و مراد تخییر است.

وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ، و خدای تعالی غالب است «۶»، هیچ چیز او را غالب نبود، و کینه کش است از آنان که پای از فرمان او برون نهند، و در آیت دلیل نیست بر صحت قیاس برای آن که رجوع با دو عدل در قیمت جزا بمثابت آن است که رجوع با دو مقوم «۷»

در قیمت متاع، و اینکه را به قیاس تعلقی نیست.

قوله تعالی: أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ - الاية. عبد الله عباس گفت و زید بن ثابت و سعید بن جبیر و سعید بن المسيب و سدی و مجاهد: آنچه به اینکه [آیت] «۸» حلال کردند محرم را صید ماهی تازه است اما ماهی شور خلاف نیست در آنچه حلال باشد، گفتند: آنچه از دریا بر آرند بر [سه] «۹» وجه باشد: ماهی است و اجناس آن آنچه از آن حلال باشد محل را، محرم را هم حلال باشد. و آنچه حرام باشد محل را، محرم را هم حرام باشد. و بعضی گفتند: آنچه در بر حلال باشد، مثل آن در بحر حلال باشد، و مراد به بحر دریاست و جمله آبها از جویها برای آن که ماهی که از

(۱). مع، مت، وز، لت، مر و حسن.

(۲). مع، مت، وز، لت، مر: با خدای گذارند.

(۳). مع، وز، مت، مر: اصحابان.

(۴). بم، آف: تخیر.

(۵). مع، وز، مت، مر: اصحابان.

(۶). وز، لت، مر و.

(۷). وز: عدل.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). اساس، آج، لب، بم، آن: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۶۳

جویها بر آرند محرم را هم حلال باشد.

وَطَعَامُهُ، در او دو قول گفتند: یکی آن که مراد آن است که آنچه در آب بمیرد از حیوان حلال و به موج با کناره افتد، و اینکه قول ابو بکر و عمر است و عبد الله عباس و عبد الله عمر و قتاده «۱»، قولی دیگر از عبد الله عباس «۲» و سعید مسیب و سعید جبیر و مجاهد و ابراهیم «۳» آن است که: مراد ماهی شور است، و آنچه لایق است به مذهب ما آن است که: مراد به صید بحر آن است که هر ماهی تازه که از دریا بر آرند، و بقوله:

متاعاً، ماهی شور است، چه آنچه در دریا «۴» بمیرد «۵» بنزدیک ما حرام است محرم را و جز محرم را، و آن را طافی گویند، پس قول دوم مذهب ماست «۶».

بعضی دیگر گفتند: مراد به متاع آن است که آنچه به آب دریا روید از نبات و ثمار، و اینکه قول زجاج است. متاعاً لکم، نصب او بر مصدر است لا من لفظ الفعل، و روا بود که مفعول له باشد ای لمتاعکم حسن بصری و قتاده گفتند معنی آن است که: منفعتی است مقیم و مسافر را.

وَ حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا، و حرام کردند بر شما صیدی که بر خشک باشد ما دام «۷» تا محرم باشید «۸»، ظاهر «۹» اقتضای تحریم صید کند در حال احرام.

بعضی گفتند: محرم را حرام باشد هر صیدی که «۱۰» کند یا «۱۱» فرماید کردن، اما آنچه دیگری صید کند بی امر او، او را حلال باشد. و اینکه قول علی «۱۲» است «۱۳» به روایتی و قول عمر و عثمان و عبد الله عمر و سعید جبیر [۴۰-پ]، و بعضی فقها فرق کردند میان آن که در حال احرام صید کند و آنچه صید کند پیش از آن که او احرام گرفته باشد، و بنزدیک ما جمله حرام باشد.

- (۱). اساس، آج، لب رضوان الله عليهم اجمعين، که به قیاس با نسخه‌های دیگر حذف گردید.
- (۲). معج، وز، مت، لت آن است.
- (۳). اساس، آج، لب رضی الله عنهم. [.....]
- (۴). معج، وز، مت، لت، مر: در آب.
- (۵). اساس، آج، لب، بم، آف: بمیرند، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). معج، وز، مت، لت، مر و.
- (۷). لت که.
- (۸). معج، وز، مت، لت: باشی / باشید.
- (۹). لت او.
- (۱۰-۱۱). معج، وز، مت، لت او.
- (۱۲). مر: ابو علی آج، لب: امیر المؤمنین علی.
- (۱۳). لت علیه السلام.

صفحه: ۱۶۴

اما آنچه محرم کشد از صید، شافعی گفت: او را حلال نباشد^۱ و دیگران را حلال باشد، و بنزدیک ما حرام باشد و بمثابة مردار باشد^۲، و بنزدیک^۳ ابو حنیفه نیز هم چنین است، و عموم آیت دلیل تحریم جمله می‌کند. وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ، و بررسی از خدای تعالی که حشر و جمع شما با اوست.

جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ، خدای تعالی گفت: خدای خانه کعبه را که خانه حرام است به قیام و قوام معایش و [مکاسب]^۴ مردمان کرد و قوام و صلاح دینشان، و «جعل» به معنی «صیر» است و متعدی است به دو مفعول. ابو علی فارسی گفت: تقدیر آیت آن است که «جعل الله حج الكعبة» او^۵ نصب الكعبة علی حذف المضاف و اقامة المضاف اليه مقامه. و کعبه را برای ارتفاع و علوش کعبه خوانند لأنها اعلی موضع فی الارض، بلندتر جاست در زمین، و منه الكعب لنتوه^۶ من الرجل، و منه قولهم: امرأة كاعب، زنی که پستان او پدید آمده باشد به مانند کعبی از جایی برخاسته، و تكعبت المرأة إذا صارت كذلك، البيت الحرام، خانه حرام محرم.

در خبر است که: در زیر مقام ابراهیم سنگی است بر او نوشته:

۸، ۷ «إِنِّي أَنَا اللَّهُ ذُو بَكَّةَ حَرَمَتِهَا» يوم خلقت السموات و الارض و يوم وضعت هذين الجبلين و حففتها بسبعة أملاك حنفاء من جاءني زائرا لهذا البيت عارفا بحقه مدعنا لي بالزبويئة حرمت جسده على النار، من خدایم و خداوند بکه، و بکه نام زمین کعبه است، و مکه نام جمله شهر است. - و بعضی اهل علم گفتند: هر دو یکی است، و کلمه از باب ابدال است، «میم» بدل کرد به «با» لقرب المخرج، چنان که «مدح» و «مده» - اینکه را حرام کردم آن روز که آسمان و زمین آفریدم، و اینکه دو کوه نهادم - یعنی صفا و

- (۱). اساس، آج، لب: باشد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). معج، وز، مت، لت: بود.

- (۳). معج، وز، مت، لت، مر: و مذهب.
 (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۵). آج، لب، آف، مر: و. [.....]
 (۶). آف: لتوّه.
 (۷). اساس: حرّمها، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۸). آج، لب: السماء.

صفحه: ۱۶۵

مروه- و گرد اینکه خانه بداشتم هفت فرشته مسلمان مستقیم طریقه «۱» را، هر که به من آید به زیارت اینکه خانه حقّ او شناخته و گردن نهاده مرا به خداوندی، تن او را بر آتش دوزخ حرام کنم.
 البیت الحرام، و آن را برای حرمتش حرام خواند که هر که پناه با او دهد محترم و محرم شود، کس او را نیازارد و نرنجاند و تعرّض نرساند «۲» و اگر همه قاتل پدر و برادر او باشد. و سیاع و طیور یکدیگر را نیازارند تا آهو با شیر و گرگ مستأنس باشند «۳»، و کبوتر با باز و چرخ و مرغ به مردم نزدیک بود از آن که دانند که کس ایشان را تعرّض نکند و اینکه از آیات کعبه [است] «۴» و نیز حق تعالی زمین آن و درخت «۵» آن و گیاه آن حرام کرد، اَعْنَى از آن حرام تا کسی «۶» خاک او بر نگیرد و درختش نبرد و گیاهش نچیند.

قیاماً لِلنَّاسِ، ابن عامر تنها خواند: «قیما» علی وزن «فعل» و آن مصدر باشد کالسَّبْعِ و العوج، و «قیام» مصدر قام یقوم باشد، و اصل او قوام بوده است برای آن که کلمه من ذوات الواو است، و لکن برای کسره فاء الفعل «۷» «واو» را «یا» کردند، و کذلک الصّیام من صام یصوم. پس مراد به قیام، قوام است و قوام و ملاک کار آن باشد که بر او بایستند. و گفتند: برای آن قیام کردند تا مشتبه نشود به مصدر قاومه «۸» و قواما، چنان که جاوره جوارا «۹» و حاوره حوارا، قال الرّاجز:

وام دنیا و قوام دین

و در معنی او چند قول گفتند: یکی آن که گفتند: امنا لهم، به امن «۱۰» ایشان کرد که ایشان به آن بر پای‌اند، و گفته‌اند: آن کرد «۱۱» آن را که مردمان را به آن و عبادت

- (۱). آج، لب، لت: مستقیم الطّریقه.
 (۲). لت، مر: نکند.
 (۳). معج، وز، مت: باشد.
 (۴). اساس، آف، آن: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۵). معج، وز، مت، لت، آن، مر: درختان.
 (۶). معج، وز، مت، لت: کس.
 (۷). اساس، آف: فالفعل، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
 (۸). آج، لب، لت، مر مقاومه.
 (۹). لت: جاوزه جوازا.

(۱۰). مج، وز، مت: مأمن.

(۱۱). مج، وز که. [.....]

صفحه: ۱۶۶

آن و حج آن قیام باید کردن، و در نماز روی فرا آن «۱» باید کردن. و بعضی دگر [۴۱-ر]

گفتند: چون در مناسک و عبادت آن زاجری «۲» بود از قبیح، آن را بمثابت امامی کرد که قیام کند به کار رعیت در زجر از مناهی و مناکیب.

سعید جبیر گفت: صلاحاً للناس یقوم به امر معاشهم و معادهم، و آنچه جامع است خیر «۳» دین و دنیا را از زیارت و تجارت و انواع برکات و ثمرات، قال الله تعالی:

لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ «۴».

و الشَّهْرَ الْحَرَامِ، جمع خواست و به لفظ جنس گفت و مراد آن چهار ماه حرام است، منها اربعة حرم، واحد فرد و ثلاثة سرد «۵» ای متابعه، آنچه فرد است رجب است و آن که سرد است ذو القعدة و ذو الحجة و المحرم. و الهدی، و آنچه به خانه خدا براند «۶» به هدیه از شتر و گاو و گوسپند، و القلائد، رواست که جمع قلاده باشد و رواست که جمع قلیده باشد، فعلیه «۷» بمعنی مفعوله ای المقلده. در او سه قول گفتند:

در معنی یکی آن که عرب از جوع و ضرر، حال ایشان به حدی رسد «۸» که پوست و دوال بر آتش نهند و بخورند و چون شتر هدی مقلد بینند «۹» تعرض نکنند «۱۰» آن را، حرمت داشت او را، و گفتند «۱۱»: مراد آن است که مردی که از خانه بیامدی تا حج یا عمره کند و پیش از میقات احرام نتوانستی گرفتن پاره پوست درخت در گردن خود کردی چون قلاده «۱۲» تا هر که او را دیدی دانستی که حاج است «۱۳» یا معتمر و قولی «۱۴» دیگر آن است که: مرد «۱۵» که هدی رانده یا اشعار کند، یا تقلید و اشعار آن باشد که

(۱). مج، وز: روی به او.

(۲). مج، مت: راجز، آج، بم: را حرمی، آف: حری، آن: را اجری.

(۳). وز، آج، لب: خبر.

(۴). سوره حج (۲۲) آیه ۲۸.

(۵). آج، لت: در حاشیه افزوده است: قیل لاعرابی ما تعرف الاشهر حرم! قال: نعم. ثلاثة سرد و واحد فرد. فالسرد: ذو القعدة و ذو

الحجه و المحرم، و الفرد: رجب. تنها آج حرره: ص. ب. فی رمضان المبارک ۱۳۰۱.

(۶). کذا: در اساس آج، بم، آف: دیگر نسخه بدلها: برند.

(۷). وز، آج، لب، آن، مر: فعلیه.

(۸). مت: رسیدی، مر: رسند.

(۹). آج، لب: بیند.

(۱۰). آج، لب: نکند.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: گفته‌اند.

(۱۲). وز، لت: قلاده‌ای.

(۱۳). بم، آف: حاجی است.

(۱۴). آج، لب، لت، مر: قول. [.....]

(۱۵). آف، مر: مردی.

صفحه: ۱۶۷

کاردی در کوهان، شتر زند تا خون به او فرود آید و یک پای نعل به آن خون ملطخ کند و در گردن شتر فگند، و اینکه آن کس کند که حج قارن کند، من حاضری المسجد الحرام^(۱)، و [اینکه]^(۲) قول موافق مذهب ماست، ذلک لتعلموا، ای انما فعل ذلک لتعلموا، اینکه برای آن کرد تا بدانی که خدای تعالی داند آنچه در آسمان و زمین است و آن که خدا به همه چیزی داناست. اگر گویند: اینکه چه نسبت دارد با آنچه در مقدمه آیت برفت^(۳)! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که قدیم تعالی در اول اینکه سوره قصه موسی و عیسی و تورات و انجیل و احکام آن بگفت و اخبار امم سالفه، و از آن هیچ رسول ما نشنیده بود از کس و ندیده بود^(۴) و در کتابی نخوانده بود، و کس در عصر او ندیده بود، باز نمود که اینکه اخبار بر اینکه وجه که موافق مخبر بود جز عالم^(۵) نداند که^(۶) به همه چیز^(۷) عالم باشد.

جواب دیگر آن است که: خدای تعالی پیش از آن که آنچه در اینکه آیت گفت من جعل الکعبة البیت الحرام قیاما للناس، و هدی و قلاید و احکام شرع و آنچه نهاد در باب مصالح دین و دنیا از آن سبب کرد که مصالح بندگان در آن شناخت و مصالح آن داند که عواقب داند، و عالم باشد به آنچه در آسمان و زمین است و به همه چیز عالم باشد.

جواب دیگر آن است که: خدای تعالی پیش از آن که ایشان را آفرید دانست که ایشان ظلم و قتل و غارت خواهند کردن^(۸) بر یکدیگر از سنت ابراهیم - علیه السلام - و شریعت مصطفی - صلی الله علیه و آله - چنان نهاد که آن خانه و پیرامن آن و ماههای حرام محترم و محرم باشند که کسی در او غارت و قتل نکند، و هر که در آن جا شود ایمن باشد به همه چیزی.

اعلموا أن الله شديد العقاب وأن الله غفور رحيم، حق تعالی در اینکه آیت

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۳). وز، لت، مر: رفت.

(۴). مع، مت، وز، لت، مر: ندیده بود و از کسی نشنیده بود.

(۵). مع، مت، وز، لب، مر: عالمی.

(۶). مع، مت، وز، لت، مر او.

(۷). آج، لب: چیزها.

(۸). لت: کند، مر: خواهند کرد.

صفحه: ۱۶۸

ترغیب و ترهیب کرد و وعید و وعده^(۱) فرمود گفت: بدانی^(۲) که خدای تعالی سخت عقاب است تا اینکه علم شما را داعی باشد با فعل طاعات^(۳) و اجتناب مقبحات، و نیز چون بداند^(۴) که خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده و کریم است او را [داعی]^(۵) باشد به

فعل طاعات و ترک معاصی، و اینکه از جمله الطاف باشد که خدای تعالی با مکلف کند برای آن که علم به منافع «۶» و مضار دعوت کند، خداوندش را با کردن اینکه و صرف کند از کردن آن و علم آن باشد [۴۱-پ]

که اقتضای سکون نفس کند و عقاب مضرّتی باشد مستحق، مقرون به استحقاق و اهانه «۷» و جز مستحق نباشد لوقوعه عقیب الفعل. ما عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ، حق تعالی چون «۸» تقریر ثواب و عقاب کرد «۹» و تحریض کرد «۱۰» مکلفان را بر آن باز نمود که آنچه به رسول تعلق [دارد در حق شما جز بلاغ و رسانیدن نیست، اما قبول و امتثال و ثواب و عقاب به رسول تعلق]

ندارد آن دو اول به مکلف تعلق دارد و اینکه دوی «۱۱» دیگر به مکلف، و فرق از میان رسول و نبی آن باشد که نبی الا پیغامبر «۱۲» خدا نباشد من التباؤه و هی الزّفعه و رسول باشد که نه از خدای باشد و خدای داند آنچه آشکارا داری و آنچه پنهان کنی تا بر حسب آن جزا دهد شما را از ثواب و عقاب، و «۱۳» اینکه معنی به هیچ پیغامبر تعلق ندارد.

قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَيْثُ وَالطَّيْبُ بگو ای محمد که راست نباشد پاک و پلید.

و «استوا» بر وجوه باشد: استوا در «۱۴» مقدار باشد و در پایه و منزلت باشد و در اتفاق باشد، و به معنی استیلا باشد و تمکن «۱۵» و آن مقابله باشد در اینکه چیزها بر وجهی که

(۱). آج، لب، مر: وعد و وعید.

(۲). آف، لت، مر: بدانید.

(۳). آج، طاعت، لب: و طاعت.

(۴). اساس، آج، لب، بم، آف، آن، مر: بدانید.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. [...]

(۶). مج، مت: علم منافع، وز: علم او منافع.

(۷). آج، لب، آف: اهانت.

(۸). مج، مت، وز: ندارد.

(۹). لت: بکرد.

(۱۰). مج، مت، وز، آج، لت: تحریض کرد.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: دو.

(۱۲). مج، مت، وز: پیغامبری، آج، لب، بم، آف، لت، آن: پیغمبر.

(۱۳). مج، مت، وز، لت از.

(۱۴). آج، لب: بر.

(۱۵). مج، مت، وز، لت، مر: تمکین.

صفحه : ۱۶۹

مزیت «۱» نباشد یکی را بر یکی، يقال: استویا فی المقدار، چون هر یکی به وزن و کیل چند یکدیگر باشند، و استویا فی الدرجه و المنزله، و استویا اذا اتفقا فی الزّای و غیره، و استوی علی الشّیء اذا استولی علیه و تمکن «۲» منه.

و در معنی خبیث و طیب دو قول گفتند: حسن گفت: حلال و حرام است.

سدی گفت: مؤمن و کافر است.

و لَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ، اعجاب ادخال العجب فی النفس باشد بر وجهی که به حدّ تعجب رسد، و عجب من کذا و فی کذا و لکذا، و تعجبت منه و اعجبت بکذا، و عجب تکبری باشد از سر تعجب، و اعجوبه چیزی باشد بغایت عجب و جمعش اعجاب بود، و اعجاب در جای محبت به کار دارند و معنی تعجب باشد و دلیل [مبالغه] «۳» محبت کند چون به محبت به جایی رسد که تعجب آرد، یقال:

يعجبني من فلان كذا احبه و يطيب بقلبي، و اگر چه تو را تعجب آرد بسیاری پلید، و خبیث ردی باشد، و منه خبث الحديد.

گویند: یک روز معتزلی با اشعری حاضر آمد تا مناظره کند و معتزلی خفیف العارضین بود و اشعری کثیف اللّٰحیه بود. اشعری بر سبیل تعریض گفت: وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا «۴»، معتزلی حالی جواب داد: قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ.

فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ، از خدای بترسی «۵» و عقاب او، ای خداوندان عقل به اجتناب معاصی و ادای «۶» طاعات تا باشد که فلاح و بقا و ظفر و نجاح یابید «۷».

قوله تعالى:

[سوره المائدۀ (۵): آیات ۱۰۱ تا ۱۰۸]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءٍ إِن تَبَدَّلَ لَكُمْ تَشَوْكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنزَّلَ الْقُرْآنُ تُبَدَّلَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۱۰۱) قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ (۱۰۲) مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِيَةٍ وَلَا وَصِيَّةً يَلَهُ وَلَا حَامًّا وَلِكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۱۰۳) وَإِذَا قِيلَ لَهُم تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ (۱۰۴) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنفُسِكُمْ لَا يُضُرُّكُم مِّن ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۰۵)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِّنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنتُمْ صَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْسِبُونَهُمَا مِنَ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنْ رَتَبْتُمْ لَهُ نَشَرْتُمْ بِهِ تَمَنَّا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَمِنَ الْآثِمِينَ (۱۰۶) فَإِنْ عَثَرَ عَلَىٰ أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأُولِيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدِينَا إِنَّا إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (۱۰۷) ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَن يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَىٰ وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَن تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاسْمَعُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (۱۰۸)

[ترجمه]

ای آنان که

(۱). اساس: در متن قربت و در حاشیه مزیت، بم، آف، آن: قربت.

(۲). آف: آن. ممکن.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۴). سوره اعراف (۷) آیه ۵۸. [...]

(۵). بترسی / بترسید.

(۶). مج، وز، مت: اذاء.

(۷). لت و فوز به ثواب ابد و نعیم دایم.

صفحه : ۱۷۰

بگرویدید» (۱) پرسید از چیزهایی که اگر پیدا کنند شما را غمناک» (۲) کند شما را و اگر بپرسی از آن آنگه که بفرستند قرآن پدید کند شما را عفو کرد خدا از آن و خدا آمرزنده و بردبار است.

[۴۲-ر]

خواستند آن را گروهی از پیش شما پس در روز آمدند به آن کافران.

نکرد خدا از شتر گوش شکافته و نه از فرو گذاشته و نه پیوند کننده و نه بازدارنده و لکن آنان که کافر شدند می‌بافند» (۳) بر خدا دروغ و بیشترشان خرد ندارند.

چون گویند ایشان را بیایی» (۴) به آنچه فرستاد خدا به رسول، گویند بس است ما را آنچه یافتیم بر او پدران خود را بودند پدران ایشان ندانستند چیزی و راه نیافتند.

ای آنان که ایمان آوردید» (۵) بر شما، تنهای شما رنجی ندارد شما را آن که گمراه شود چون راه راست داری شما با خداست بازگشت شما جمله، خبر دهد شما را به آنچه کردی باشی» (۶).

ای آنان که بگرویده» (۷)

(۱). لت: گرویده‌اید.

(۲). لت: دژم.

(۳). آن: می‌بافتند.

(۴). بیایی / بیاید.

(۵). مج، مت، لت: بگرویدید.

(۶). کرده باشی / کرده باشید.

(۷). مج، مت، وز، بم: بگرویدید.

صفحه : ۱۷۱

گواهی میان شما چون حاضر آید به یکی از شما موت مرگ وقت اندرز دو مرد خداوند راستی از شما یا دوی دیگر از جز شما اگر شما مسافر باشی» (۱) در زمین برسد به شما رسیده مرگ باز داری ایشان را از پس نماز تا» (۲) سوگند خورند به خدا اگر شک آرید شما را که ما نخریم به آن بها» (۳) و اگر باشد خداوند نزدیکی، و ما پنهان نکنیم گواهی خدا را که پس ما از بزهکاران باشیم.

[۴۲-پ]

اگر مطلع شوند بر آن که ایشان مستحق شدند بزه» (۴)، دوی دیگر که باشند» (۵) به جای» (۶) ایشان از آنان که مستحق باشند از آنان دو

اولتر سوگند خورند به خدا که گواهی ما درست‌تر از گواهی ایشان و ما ظلم نکردیم که ما از جمله بیدادگران باشیم. آن که بود نزدیکتر» (۷) را بیارند به گواهی بر وجه خود یا بترسند که رد کنند سوگندها پس سوگندشان و بترسی» (۸) از خدا و بشنوی» (۹) و خدای هدایت ندهد گروه فاسقان را. قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ مَفْصُرَانِ در سبب نزول آیت خلاف کردند. زهری و قتاده» (۱۰) روایت کردند از انس و ابو صالح از ابو هریره که: جماعتی از رسول- علیه السّلام- چیزها می‌پرسیدند، تا رسول- علیه السّلام- به خشم آمد برخاست» (۱۱) و بر منبر شد و از سر غضب و خشم گفت: اکنون می‌پرسی» (۱۲) از آنچه

-
- (۱). مع، مت، وز: باشید.
 - (۲). مع، مت، وز: یا .
 - (۳). مع، مت، وز: بهای.
 - (۴). مع، مت، وز: دروغی را. [.....]
 - (۵). مع، مت، وز: بایستند.
 - (۶). مع، مت، وز: بر.
 - (۷). مع، مت، وز: کمتر.
 - (۸). بترسی / بترسید.
 - (۹). بشنوی / بشنوید.
 - (۱۰). آج فاسقان را.
 - (۱۱). آج، لب، بم، مر: برخواست.
 - (۱۲). مت، آج: پرسید، لب: می‌پرسیدید.

صفحه : ۱۷۲

می‌خواهی به خدا» (۱) که در اینکه مقام مرا هیچ نپرسی و الا بیان کنم شما را، اصحاب رسول بترسیدند از خشم رسول و اندیشه کردند که مبادا که عذابی فرود آید. هر کسی در خانه رفت» (۲) و می‌گریست. مردی قرشی از بنی سهم برخاست نام او عبد الله بن حذافه و مطعون بود در نسب و مردم گفتندی که او منسوب نیست با پدرش و گفت: یا رسول الله، من ابی! پدر من کیست! گفت: حذافه بن قیس الزّهری.

مادرش گفت: ما رایت ولدا عقی منک، من فرزندی از تو عاق تر ندیده‌ام، از کجا ایمن بودی که مادرت کرده باشد که در جاهلیت کردندی بر ملا از رسول خدا» (۳) پرسیدی» (۴) اگر چنان بودی او خبر دادی نه مادرت رسوا شدی! گفت: و الله که اگر مرا به بنده سیاه الحاق کردی که گردن نهاد» (۵) می‌امر او را.

مردی دیگر برخاست» (۶) گفت: یا رسول الله، اینکه انا، من کجام. گفت: به دوزخ. جماعتی صحابه برخاستند» (۷) و پای رسول بر گرفتند و بوسه» (۸) دادند و گفتند: یا رسول الله رضینا بالله ربّا و بالإسلام دینا و بمحمد نبیا و بالقرآن اماما» (۹)، ما مردمانی ایم قریب عهد» (۱۰) به جاهلیت، ما را عفو بکن که خدای تعالی تو را عفو بکناد. رسول- علیه السّلام- دل خوش شد و گفت: به آن خدای که جان من به» (۱۱) امر اوست که در اینکه ساعت بهشت و دوزخ در برابر من مصوّر کرده بودند و من در وی» (۱۲)

نگریدیدم» (۱۳) و اهل آن را در آن جا دیدم» (۱۴).

عبد الله عباس گفت: قومی رسول را - علیه السلام - یک بار سؤال کردند «۱۵» به

(۱). مج، مت، وز، لت، مر: که به خدایی.

(۲). مج، مت، وز: هر کسی سر در جامه پیخت، مر: هر کسی سر در جامه پیچید.

(۳). مج، مت، وز، لت، مر: خدای.

(۴). آج، لب، مر: پرسیدی.

(۵). لب: بنهادی.

(۶). اساس، آج، لب، بم، مر: برخواست. [.....]

(۷). اساس، آج، لب، بم، مر: برخواستند.

(۸). مج، مت، وز، لت، مر بر او.

(۹). آج لب: کتابا.

(۱۰). آج، لب: قریب العهد.

(۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: در.

(۱۲). مج، مت، وز، لت، مر: او.

(۱۳). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: نگریدم.

(۱۴). مج، مت، وز، لت، مر: می دیدم.

(۱۵). آج، لب: کردند.

صفحه: ۱۷۳

تَعَنَّتْ و یک بار به استهزاء «۱»، یکی می گفتی: من اُبی! و یکی می گفتی: اینکه مکانی! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

روایت از امیر المؤمنین - علی علیه السلام - که او گفت: سب نزول آیت آن بود که چون خدای تعالی حج واجب «۲» کرد مردی از

بنی اسد برخاست «۳» نام او عکاشه بن محصن و گفت: اُ فی کلّ عام یا رسول الله، گفت: هر سال باید کردن [۴۳-ر]

رسول - علیه السلام - روی بگردانید، دیگر «۴» باره گفت «۵». جواب نداد، سیم «۶» بار باز گفت.

رسول گفت:

«۷» و یحک و ما یؤمنک «ان اقول نعم،

چه ایمنی از آن که گویم «۸» آری، و اگر بگویم واجب شود و اگر نکنی هلاک شوی، چرا رها نکنی؟ نمی دانی که آنان که پیش

شما بودند به سؤال بسیار هلاک شدند، چون شما را چیزی فرمایم امثال کنید و چون نهی کنم اجتناب کنی «۹».

مجاهد گفت: آیت آنکه آمد که کافران و جماعتی مسلمانان رسول را - علیه السلام - از بحیره و سایه و وصیله و حام پرسیدند،

نبینی که در آیت ذکر آن کرد نهی کرد خدای تعالی در اینکه آیت مؤمنان را از آن که از رسول - علیه السلام - سؤالی کنند که

ایشان را به کار نیاید، گفت: ای گرویدگان مپرسی «۱۰» از چیزها «۱۱» که اگر بر شما آشکارا کنند غمناک کند شما را.

و در وزن اشیاء چند قول گفتند: کسائی گفت: وزن او افعال است، جز آن است که صرف «۱۲» او بستند «۱۳» تشبیها بحمراء و

صفراء.

قول دوم اخفش گفت: وزن او «أشیاء» است کقولهم: هین «۱۴» و اهناء، و زجاج گفت: برای آن «هین» را بر «أهناء» جمع کردند که وزن او «هین»

- (۱). مج، مت، وز، لت، مر و.
- (۲). مج، مت، وز، بواجب.
- (۳). آج، لب، بم، لت، مر: برخواست.
- (۴). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: دگر.
- (۵). مج، مت، وز، لت، مر: بگفت. [...]
- (۶). مج، مت، وز، لت، مر: سهام، آج، سیوم.
- (۷). لب، بم: یوما.
- (۸). مج، مت، وز، لت، مر: گویم.
- (۹). مج، مت، وز، آج، لب، لت، مر: کنید.
- (۱۰). مج، مت، وز، آج، لب، مر: مپرسید.
- (۱۱). مج، مت، وز، لت، مر: چیزها.
- (۱۲). مج، مت، وز، لت، مر از.
- (۱۳). کذا: در اساس، مج، مت، وز، آج، لت، مر: بستند.
- (۱۴). اساس، لب، بم: هین، با توجه به مج تصحیح شد.

صفحه: ۱۷۴

بود علی وزن فعیل، کنصیب و انصباء. بر اینکه قول «شیء» «شیء» باشد علی وزن «هین».

قول سیوم، سیویه و خلیل گفتند: وزن او «فعلا» است مقلوب از افعال، و اصل «شیئا» بوده است، قلب کردند با اشیاء، چنان که قلب کردند «اینق» را از «أنوق» و «قسی» را عن «قوس».

إِنْ تُبَدِّلْ لَكُمْ یقال: بدا اذا ظهر، و أبدا اذا أظهر «۱».

تَسْؤُكُمْ، یقال: ساءه یسوءه اذا اخزنه، و اگر رها کنی «۲» تا آنگاه که قرآن فرود آید به حسب مصلحت، چون قرآن آمده باشد خود پیدا کند «۳» شما را و بیان کند «۴» برای شما «۵»، یعنی خدای تعالی در قرآن بیان کند. نهی است مؤمنان را از تعجیل سؤال و استکشاف از چیزها که خدای تعالی به وقت خود خواهد تا بیان کند تا «۶» صلاح در آن باشد که آن پوشیده یا مجمل باشد.

عَفَا اللَّهُ عَنْهَا، خدای تعالی عفو بکرد از آن. در ضمیر «عنها» دو قول گفتند، قولی آن که: عاید است با مصدر لا تَسْأَلُوا، و آن مسأله باشد، ای عفا الله عن مسئلتکم. و قولی دیگر آن که: راجع است با اشیاء.

وَاللَّهُ عَفُورٌ حَلِيمٌ، و خدای تعالی آمرزنده و بردبار است، گناه برحمت بیامرزد و بفضل تعجیل عقوبت نکند، چه تعجیل آن کس کند که از فوت ترسد.

قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ، جماعتی که پیش شما بودند از مثل اینکه سؤالها کردند، چون قوم صالح که از او ناقه خواستند، و قوم عیسی که از او خوان خواستند، و قوم موسی که از او سؤال رؤیت کردند. سدی گفت، اینکه قوم گفتند رسول را که: از خدا در

خواه تا کوه صفا (۷) بازر کند. ابو علی گفت: پیغامبران (۸) را از چیزها پرسیدندی، چو (۹) ایشان گفتندی چنین است، ایشان گفتند: نه چنین است کافر

(۱). اساس، آج، لب، آف، مر: ظهر، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آف: کنید.

(۳-۴). معج، وز، مت، لت: کنند.

(۵). آج، لب: شما را.

(۶). معج، وز، مت، آج، لت: یا. [.....]

(۷). مر را.

(۸). وز: پیغامبر.

(۹). معج، وز، آج، لب: چون.

صفحه: ۱۷۵

شدندی. رمّانی گفت: سؤال طلب چیزی باشد اما به احضار یا بیان، برای آن که سؤال خواستن باشد و پرسیدن باشد، یکی چون سؤال مال باشد و یکی چون سؤال علم. سؤال مال به احضار (۱) باشد و سؤال علم به بیان باشد، و نزدیک (۲) محققان چنان است که رسول- علیه السّلام- چون از خدای سؤالی خواهد کردن به حضرت قومش روا نباشد تا (۳) دستوری نخواهد، که باشد که مصلحت در ترک اجابت او باشد، پس مؤدّی باشد با تنغیر و چون فیما بین و بین الله سؤال کند اگر پیغامبر باشد و اگر نه به شرط انتفاء وجوه قبیح (۴) باید (۵) اما در لفظ و اما در ضمیر. پس بر اینکه قاعده نشاید که یکی از ما پیغامبر را سؤال کند که پدر من کیست، برای آن که خدای تعالی صلاح در آن شناخت که آن کس که بر فراش کسی بزاید الحاق کنند او را به او، و اگر چه نه از آن (۶) او باشد. پس بخلاف مصلحت شناخت [۴۳- پ]

خدای (۷) سؤال کردن سفاهت باشد.

قوله: ما جعل الله من بحیره، اینکه آیت من ادل (۸) الدلیل است بر بطلان مذهب قول مجیره، که ایشان گفتند: اعمالی که بندگان می کنند از کفر و ایمان و طاعت و معصیت و مباح و قبیح فاعل آن بر حقیقت خداست، و در اینکه آیت خدای تعالی تصریح کرد که: آنچه مشرکان کردند و گفتند و نهادند، نه من گفتم و نه من نهادم.

و آیت اقتضای آن می کند که مشرکان با شرک جبر گفتند: بحیره و سایه و وصیله و حام بنهادند، و احکامی بر او نهادند عجب و در آن وضع (۹) طرفه بنهادند، آنگه با خدای حواله کردند تا خدای تعالی به ردّ و تکذیب ایشان بفرستاد. ما جعل الله من بحیره.

و دلیل دیگر بر آن که مشرکان مجبر بودند، آن است که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد که ایشان خواهند گفتن: سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا

(۱). آج، لب، لت مال.

(۲). آج، لب، آف: بنزدیک.

(۳). معج، مت، لت: یا.

(۴). مت: قبیح.

(۵). مج، وز: بیاید.

(۶). مج، وز، مت، لت، مر: آب.

(۷). آج، لب را.

(۸). بم، آف، لت، مر: ادل.

(۹). مج، وز، مت، لت: وضعی.

صفحه: ۱۷۶

وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ... (۱)، اگر خدای خواستی ما شرک نیاوردیمی (۲) و نه پدران ما، و چیزی به آن حرام نکردیمی (۳) بدون او، در دگر آیت گفت: وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا وَعَدْنَا مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ (۴). پس هم مشرک بودند هم قدری تا در حق ایشان اینکه مثل معنی (۵) محقق شد (۶) که: مع کفره قدری.

ما (۷) وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا، و لكن آنان که کافراند (۳) فرا می‌بافند (۴) بر خدای دروغ (۵)، افترا افتعال باشد من الفریه و فریه دروغ بی سر و بن باشد و اصل او از «فری» باشد و آن قطع بود، یقال: انه لیفری الفری ای یأتی بالعجب و فری اذا قطع علی وجه الصیلاح و افری اذا قطع علی وجه الفساد. ای عجب مشرکان دروغی بر خدای نهادند از احکامی که ایشان نهادند؟ و گفتند: و آن در عقل زشت نبود خدای تعالی از ایشان باز گفت: وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ، مجبره هر قبایح و فضایحی که در عقل زشت تر است و به اهل مروّت و حرمت حواله نشاید کردن به خدای حواله کردند، دگر مشرکان چهار دروغ به خدای حواله کردند از بحیره و سایبه و وصیله و حام، حق تعالی اینکه همه در حق ایشان بگفت همانا با مجبره کم از اینکه نباشد که چهارصد بار چهار صد (۶) هزار فعل زشت با خدای حواله کردند.

تعالی علوا کبیرا (۷)، آفت ایشان و اینان از جهل آمد که: وَ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ، بیشتر عقل ندارند، یعنی بیشتر عقل را کار نمی‌بندند و در اندیشه به وعظ (۸) کار نمی‌کنند. و قتاده و شعبی گفتند: با اکثر عوام ایشان را خواست که ندانستند که آنچه وضع محال است پنداشتند که آن خدای نهاده است و کمتر، که رؤسای ایشان بودند دانستند، ابو علی گفت: بیشتر جاهلند و باقی که کمتراند معانداند.

وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ، چون گویند ایشان را یعنی آنان که اینکه محال (۹) اعتقاد کردند

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس، آج، لب، آف، بم: گیا/ گیاه.

(۳). آج، لب: کافراند.

(۴). مج، وز، مت: فرو می‌بافند.

(۵). آف را.

(۶). وز: چهار هزار.

(۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۳.

(۸). مج، مت، وز، آج، لت: عقل.

(۹). مج، مت، وز، لت به. [.....]

صفحه : ۱۷۹

از بحیره و سایه که، بیایی»^(۱)، و اصل اینکه کلمه از «علو» باشد تعالی تفاعل بود از او پنداری آن را که تو دعوت می کنی، او در هبوط^(۲) و نشیبی است از کار خود او را بر بلندی می خوانی از صواب رأی که تو بر آنی آنگه بسیار شد در استعمال تا به جای «هلم» به کار داشتند و اگر چه آن را که تو می خوانی جای او از جای تو بلندتر باشد یا رأی او از رأی تو قویتر باشد. إلی ما أنزل [۴۴-پ]

اللّه، بیای اینکه کتاب قرآن که خدای - جل جلاله - فرو فرستاد. وَ إلی الرّسول، و پیغامبر او آی محمّد، نبینی که هم کتاب و هم رسول بر درجه اعلانند از پایه و مرتبه و خیر^(۳) و علو درجه، برای آن لفظ «تعالوا»، گفت، ایشان جواب دهند که: حسّبنا، بس است ما را آنچه یافتیم بر آن پدران خود را، اینکه چنان^(۴) است که به زبان ما گویند: بدبختی را گفتند بیا تا نیک بخت کنم^(۵)، گفت: مرا بدبخت می شاید ما را طریقه آبا و اسلاف بر تقلید و عمیا و جهالت می شاید چشم بر نکنیم و فکر برنگماریم^(۶) و علمی^(۷) حاصل نکنیم، و به اینکه جهل و کوری قناعت^(۸) پدران خود قناعت کنیم که ما را اینکه بس است. تا به اینکه جایگاه حکایت سؤال و جواب ایشان است از آن جا ردّ است بر ایشان. أ و لو کان، پس اگر پدران ایشان چیزی^(۹) ندانستند و مهتدی نبودند و ضال بودند، ایشان را نه علمی و نه هدایتی و آن را که علم نباشد چه اهتدا باشد، که هر چه نه بر علم و بصیرت بود بر عمی و جهالت بود و آن ضلال بود هدی نبود. و در آیت دلیل است بر فساد^(۱۰) تقلید که خدای تعالی ذمّ کرد آن^(۱۱) را که تقلید پدران کردند و گفتند: حسّبنا ما وجدنا علیہ آباءنا.

قوله: یا أیّها الذّین آمنوا علیکم أنفسکم، قدیم - جل جلاله - چون حدیث کافران و گمراهان بکرد و آنچه ایشان کردند، باز نمود که: آنچه ایشان کردند شما

(۱). بیایی / بیاید.

(۲). مع، مت، وز، لت: هبوطی.

(۳). آف، آن: جز.

(۴). مع، وز، مت، لت مثل.

(۵). مع، مت، وز، آف، لت، مر: کنیم.

(۶). آج، لب: نگمارم.

(۷). آج، لب: عمل.

(۸). مع، مت، وز، لت: و اقتداء.

(۹). لب: خبری.

(۱۰). آج، لب: رضا.

(۱۱). مع، وز، لت: آنان را.

صفحه : ۱۸۰

را زیان ندارد چون شما بر طریقه ایشان نباشید، و مورد آیت آن است که:

خدای تعالی زید را به گناه عمر [و] «۱» نگیرد. و «۲» اینکه جمله دلیل نکند که امر معروف و نهی منکر نباید کردن، و آیت که از پیش اینکه است بر اینکه جمله دلیل می‌کند و بعضی دگر از علما گفتند که: در آیت تقدیری محذوف «۳» است، و آن آن است که (لا یضرکم من ضل اذا امرتم بالمعروف و نهیتم عن المنکر). و «انفسکم»، نصب بر اغراست، یعنی احفظوا انفسکم، خویشتن نگاه داری. و اینکه را از اسماء افعال گویند که عمل فعل کند، یقول «۴»: «علیک» «۵» زیدا ای الزم زیدا و دونک زیدا ای خذه و ایتاک و الفعل القبیح، ای احذره.

عبد الله مسعود گفت: آیت محمول است بر تقیه، و مراد آنان‌اند که امر معروف و نهی منکر نیارند کردن ایشان را گفت چون حال چنین باشد خود را و احوال خود را مراقبت کنید که اگر کسی گمراه باشد بر شما تاوان «۶» نیست و دلیل اینکه تأویل حدیث حسن بصری است که مرّة بن ربیع «۷» از او روایت کرد که او اینکه آیت بخواند و گفت:

الحمد لله بها و الحمد لله علیها ما کان مؤمن فیما مضی و لا مؤمن فیما بقی الّا و الی جانبه منافق یکره عمله، گفت: سپاس خدای را به اینکه آیت و برین آیت در روزگار گذشته و آینده هیچ مؤمن نبود و الّا در پهلوی او منافقی بود که مؤمن عمل او را کاره بود، یعنی اگر امر معروف و نهی منکر نتواند به دل منکر باشد آن را.

و ابو البحر «۸» روایت کرد از حدیفه که او گفت: چون آیت [بخواند] «۹» اذا امرتم و نهیتم. قیس بن حازم «۱۰» روایت کند از بعضی صحابه که او اینکه آیت بخواند و گفت:

شما اینکه آیت می‌خوانی «۱۱» و به جای خود نمی‌نهی «۱۲» و معنیش نمی‌دانید، و من از

(۱). اساس: عمر، با توجه به آج افزوده شد، مج، وز، لت: کسی را به گناه کسی.

(۲). مج، مت، وز، لت بر.

(۳). مج، مت، وز، لت: محذوفی. [...]

(۴). مج، مت، وز، لت: تقول.

(۵). آف: علیکم.

(۶). مج، مت، وز، لت، مر: تابان.

(۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: ضمرة بن ربیع، با توجه به ضبط طبری تصحیح شد.

(۸). مج، مت، وز، لت: ابو البختری.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۱۰). آف: قیس بن حازم.

(۱۱). می‌خوانی / می‌خوانید.

(۱۲). نمی‌نهی / نمی‌نهیید.

صفحه : ۱۸۱

رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: مردمان چون منکری بینند و تغییر نکنند، خدای تعالی عقاب عام فرستد ایشان را، امر معروف و نهی منکر کنید و تهاونه «۱» مکنید در اینکه معنی و به اینکه آیت معذور «۲» مباحثید که گویی چو من کار خود کرده باشم مرا با کسی سیلی نیست که به خدای اگر امر معروف و نهی منکر کنی «۳» و الّا خدای تعالی [۴۵- ر]

مسلط کند بر شما بترین «۴» خلقان و بر شما نهد عذاب. بدان که نیکان شما ذلیل شوند ایشان را، و چون دعا کنند خدای تعالی اجابت نکند.

و أبو هریره گفت ما رسول خدای را گفتیم: یا رسول الله، اگر ما همه معروف به جای آریم و امر نکنیم و از همه منکر اجتناب کنیم و نهی نکنیم ما را زیان دارد!

رسول- علیه السلام- گفت: امر معروف کنید و اگر چه همه معروف به جای نیارید، و نهی منکر کنی «۵» و اگر چه از همه منکر اجتناب نکنی «۶».

بعضی دگر گفتند معنی آیت آن «۷» است که: بر شما باد که خود را نگاه داری «۸» چه اگر امر معروف و نهی منکر کنی «۹» و از شما قبول نکنند شما را زیان ندارد.

شقیق بن عقال «۱۰» گفت، عبد الله عمر را گفتند: اگر بنشین «۱۱» در اینکه روزگار و امر معروف نکنی «۱۲» و اینکه آیت کاربندی «۱۳» که: عَلَیْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا یَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ

عبد الله عمر گفت: مراد به اینکه آیت نه منم و اصحاب من، برای آن که رسول- علیه السلام- گفت:
الافلیبلغ الشاهد الغایب

، الا و باید که شاهد «۱۴» به غایب رساند، ما حاضر بودیم و شما غایب، ما را به شما می باید رسانید «۱۵»، انما «۱۶»

(۱). لت: تهاون.

(۲). لت: مغرور. (۹-۵-۳). کنی / کنید.

(۴). آف: بدترین.

(۶). نکنی / نکنید. [...]

(۷). مع، مت، وز: اینکه.

(۸). داری / دارید.

(۱۰). آج، لب: سعید بن عقال، چاپ شعرانی (۴/۳۵۲): سعید بن عقار.

(۱۱). لب: نبشتی، لت: بنشینید.

(۱۲). مع، وز، لت: امر معروف و نهی منکر نکنی، لت: نکنید.

(۱۳). کاربندی / کاربندید.

(۱۴). مع، وز: حاضر.

(۱۵). مع، وز، مت، لت، آن: رسانیدن.

(۱۶). اساس: اما، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۲

مراد «۱» آیت آنان اند که از پس ما آیند که چون بگویند از ایشان قبول نکنند.

حسن «۲» و ربیع و ابو العالیه روایت کردند از عبد الله مسعود که: او را از اینکه آیت پرسیدند، گفت: اینکه نه آن روزگار است، می باید گفتن و امر معروف و نهی منکر می باید کردن «۳» ما دام تا بر آن کار می کنند «۴» و قبول می کنند، چون قبول نکنند به کار خود مشغول باید بودن و احوال خود را مراعات کردن. آنگه گفت: اینکه آیت قرآن بر وجوه مختلف فرود آمد، بعضی آن است

که پیش از آن که فرود آمد تأویل آن گذشته بود، و بعضی آن است که تأویل آن در عهد رسول- علیه السّلام- برفت، و بعضی آن است که تأویل هنوز پدید آمده نیست، و بود که در آخر زمان باشد و بود که تأویل آن روز قیامت بود از آیات حساب و کتاب و ثواب و عقاب «۵» ما دام تا دلها تان و هواتان «۶» یکی باشد، و متفرّق نباشی «۷»، هر کسی را با خود کار بود عند آن تأویل آیت باشد.

ابو ثعلبۃ الخشّنی گفت: رسول- علیه السّلام- را ازین آیت پرسیدم، گفت: امر معروف و نهی منکر می‌کنید «۸» تا آنکه که بینید «۹» که مردمان دنیا بر دین بگزینند «۱۰» و در فرمان بخیل شدند و متابعت هوای نفس بر دست گرفتند و هر کس به رأی خود معجب و مستبد شدند، آنکه هر کسی حصّه نفس خود و آنچه به خاصّه او بازگردد نگاه دارید «۱۱» و عوام را رها کنید «۱۲» به کار خود که از پس شما روزگاری خواهد بودن که «۱۳» ایام صبر باشد، در آن ایام هر کس که به طاعت خدای عمل کند ضلال دیگران او را زیان ندارد، بل ضلال و هلاک او بر او باشد. و آن کس که در آن روزگار مثل عمل شما کند، یک طاعتش را پنجاه ثواب باشد، و هر مردی را از ایشان پایه پنجاه مرد از شما دارند.

گفتند: یا رسول الله؟ یکی از ایشان و پنجاه از ما! گفت: یکی از ایشان و پنجاه

(۱). مج، وز، به.

(۲). مج، وز: حسن بصری.

(۱۳-۳). مج، وز، مت، لت، مر: منکر بی کران.

(۴). لب: می‌کند.

(۵). آج، لب تا. [...]

(۶). مج، وز، مت: دلها تان و هواتان.

(۷). نباشی / نباشید.

(۸). مج، وز، مت، مر: کنی.

(۹). مج، وز، مت، مر: بینی.

(۱۰). مج، وز، مت، لت: بگزینند.

(۱۱). مج، وز، مت، داری / دارید.

(۱۲). مج، وز، مت: کنی / کنید.

صفحه: ۱۸۳

از شما، و به روایت دیگر گفت: نه، یکی از ایشان و پانصد از شما. بعضی دگر گفتند: آیت در اهل اهواء و بدع آمد. ضحاک گفت: علیکم انفسکم اذا اختلفت الأهواء ما لم یکن سیف أو سوط، گفت: خویشتن نگاه داری «۱» چون هواها مختلف شود ما دام تا تیغ و تازیانه نباشد، یعنی چون تیغ و تازیانه آمد، تو را نیز بتقیّه متابعت رأی ایشان باید کردن. سعید جبیر گفت: آیت در اهل کتاب آمد، یعنی لا یضّرکم من ضلّ من اهل الکتاب.

کلبی گفت از ابو صالح از عبد الله عباس که: رسول- علیه السّلام- نامه با اهل هجر نوشت و منذر بن ساوی التمیمی از قبل رسول- علیه السّلام- آن جا بود، گفت:

دعوت کن ایشان را با اسلام، اگر قبول کنند، و الّا جزیتی بر ایشان نه. او نامه رسول- علیه السّلام- عرضه کرد «۲» بر عرب، و

جهودان و ترسایان و گبرکانی (۳) که آن جا بودند، [۴۵-پ]

ایشان گفتند: ما جزیت قبول کنیم و اسلام نیاریم. او رسول- علیه السلام- را خبر داد. رسول به او بنوشت که: اما از عرب قبول مکن الّا اسلام یا تیغ، فاما (۴) جهودان و ترسایان و گبرکان (۵) یا اسلام آرند یا جزیه قبول کنند. او (۶) نامه عرضه کرد، عرب ایمان آوردند و اهل ذمه جزیه قبول کردند. منافقان در اینکه حدیث طعنه زدند، گفتند: عجب نیست کار محمد، می گوید: مرا فرموده اند که با مردمان کارزار کنم تا بگویند «لا اله الا الله»، آنکه از گبرکان (۷) هجر و اهل کتاب جزیه می ستاند و ایشان را بر کفر رها می کند، چرا ایشان را بر اسلام اکراه نمی کند و یا از عرب جزیه قبول نمی کند! مسلمانان را سخت آمد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسِكُمْ لَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَافِرِينَ مَن ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ، بعد ان بلغ محمد و اعذر و انذر، گفت: ای مؤمنان گرویده (۸): بر شماست که خویشتن (۹) و احوال خویشتن مراعات کنید، شما را آن زیان ندارد ضلال آن کس که او ضال و گمراه شود چون شما مهتدی (۱۰)

(۱). آج، لب، مر: دارید.

(۲). آج، لب: عرض کرد. (۷-۵-۳). آج، لب: گوران.

(۴). مج، وز، مت، لت: و اما.

(۶). مج، وز، مت: و.

(۸). مج، وز، مت: گرونده.

(۹). آج، لب نگاه دارید. [...]

(۱۰). مج، وز، مت، لت باشید.

صفحه : ۱۸۴

و بر هدایت باشی (۱) و رسول- علیه السلام- دعوت کرده باشد و اعذار و انذار کرده. آنکه گفت: اِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا، مرجع و بازگشت [شما] (۲) با خداست جمله ضال و مهتدی را. فَيُبَيِّنُكُمْ لِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ، خبر دهد شما را با آنچه کرده باشی (۳) از نیک و بد. و خبر دادن (۴)، کنایت است از جزا برای آن که در خبر فایده نبود و خیری و شری چون جزا با او مقرون نباشد.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةٌ بَيْنَكُمْ- الاية. واقدی گفت و جماعتی از مفسران که: آیت در سه مرد آمد که ایشان به تجارت از مدینه به شام شدند: یکی عدی زبیدی (۵) بود و یکی تمیم بن اوس الداری- و ایشان ترسا شدند- [و بدیل] (۶) مولی عمرو ابن العاص مسلمان بود و از جمله مهاجر بود و در کنیت پدرش خلاف کردند، کلبی گفت پدرش [بدیل بن] (۷) ابی ماریه بود. قتاده و ابن سیرین و عکرمة گفتند: ابن ابی ماریه [محمد بن اسحق گفت: ابن ابی یم. و از باقر- علیه السلام- چنین آمد:

تمیم الداری و برادرش عدی نام اینکه دو ترسا، و سلمان ابن ابی ماریه (۸)، چون به شام شدند اینکه مرد مسلمان بیمار شد. نسخه بنوشت متاعی را که او داشت بتفصیل کرد و در میان بار خود تعبیه کرد و آن ترسایان را نگفت. و چون بیماری سخت شد بر او، ایشان را حاضر کرد و وصایت (۹) کرد ایشان را که [اینکه] (۱۰) متاع من به مدینه بری (۱۱) و به وارثان من سپاری (۱۲) و از دنیا برفت. ایشان سربار او باز کردند و اینایی سیمین زر خو نهینده (۱۳) وزن آن سیصد درم، از میان بار او (۱۴) برگرفتند (۱۵) [و بار بیستند و ندانستند که

- (۳-۱). باشی / باشید.
- (۲). اساس، آج، لب: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.
- (۴). مج، وز، مت: و خبر اینکه جا.
- (۵). کذا: در اساس، آج، لب، لت، آف، آن، مج، وز، مت، مر: عدی بن سدی، تفسیر قرطبی (۶/۳۴۶) عدی بن بداء. (۶-۷-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.
- (۸). اساس، مج، وز، مت، آف، آن: ندارد، با توجه به آج، لت، مر افزوده شد.
- (۹). آج، لب: وصیت.
- (۱۱). بری / برید.
- (۱۲). سپاری / سپارید.
- (۱۳). اساس: زر خوسه، مج: زر خوشنیده، وز: زر خونیده، لت، آج: زر کوب، لب، بم، آف، آن، زر خوسه، مر: زربهجه.
- (۱۴). آج: آن.
- (۱۵). مج، مت، وز، لب، مر: بگرفتند.

صفحه : ۱۸۵

در میان بار نسخه‌ای هست چون بازرگانی خود بکردند بار برگرفتند [۱] و با مدینه آوردند و با [۲] اهل او تسلیم کردند. ایشان بار بگشانند [۳] و آن نسخه بیافتند و برخوانند موافق بود مگر اینکه اناء سیمین که بر جای نبود اینکه [۴] ترسا را گفتند اینکه مرد در شام تجارتی کرد و چیزی فروخت، گفتند، نه گفتند: معاوضه کرد با کسی! گفتند نه گفتند در بیماری خرجی کرد! گفتند: نه، روز کی چند بیمار بود. گفتند: اکنون از بار او سیمینه در [۵] می‌باید وزنش سیصد درم و به خط او نوشته است. ایشان گفتند: ما خبر نداریم و آنچه او به ما داد به شما رسانیدیم. به حکومت پیش [۶] رسول [۷] آمدند، خدای تعالی آیت فرستاد یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةٌ بَيْنَكُمْ. «شهادة»، مرفوع است به ابتداء و «بینکم»، ابو علی فارسی گفت: هو من الظرف المتسع فيه، یعنی بین ظرف است، با تساع در جای اسم نهاد برای آن که بر حقیقت او از آن ظرف نیست که تاره اسم باشد و تاره ظرف، کالیوم و اللیله و غدو الشهر و السنه، لا تقول هذا بین حسن او واسع کما قلت هذا مکان واسع فلا یجری وجوه الاعراب، و لکن چون اتساع گردد و آن را جاری مجرای اسم کرد بر توسع، مجرور کرد آن را با ضافت، و علی هذا قراءه من قرأ لقد تقطع بینکم بالرفع [۴۶-ر]

و فسرهم علی الوصل، فقالوا البین من الاضداد یكون بمعنی الفراق و بمعنی الوصال، قال الله تعالی: لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ [۸]، ای وصلکم. اینکه قولی دیگر است در آیت لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ [۹]، بر اینکه [قول] [۱۰] خود اسم صریح باشد و بر ظرف متسع آمد، قول الشاعر:

صادف بین عینیه الجبوبا

و الجبوب الارض و خبر او اثنان باشد علی تقدیر حذف المضاف و اقامه

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. [.....]

(۲). لت: به.

- (۳). مج، مت، وز، آج، لب، آف، مر: بگشادند، لت: بگشودند.
 (۴). مج، وز، مت، لت دو.
 (۵). مج، وز، مت، مر: ندارد.
 (۶). لت: نزد.
 (۷). آج، لب علیه السلام.
 (۸-۹). سوره انعام (۶) آیه ۹۴.
 (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۸۶

المضاف إليه مقامه، أي شهادة [اثنين] «۱» كقوله تعالى: وَ سَأَلِ الْقَرِيبَةَ «۲»، أي اهلها.

قولی دیگر در رفع او آن است که: خبر مبتدا محذوف است، و آن ظرفی مقدم است و رفع او هم بر ابتداست، و التقدير: علیکم شهادة بینکم، قولی دیگر آن است که: شهادة مرفوع است به ابتدا. و إِذَا حَضَرَ، در جای خبر اوست بر تقدیر آن که: اقامه شهادة بینکم وقت الحضور علی تقدیر وقت شهادة بینکم وقت الحضور، و اینکه قول ضعیف است برای آن که وقت اقامه شهادت وقت حضور مرگ موصی نباشد، بل وقت دعوی المدعی باشد و عند الحاجة الی الشهادة. و اثنان مرفوع باشد به فاعلیت از فعلی محذوف که دلّ علیه لفظ الشهادة و التقدير فليشهد اثنان. و بعض دگر گفتند تقدیر چنین است که: شهادة بینکم ان يشهد اثنان، اینکه قریب است به قول اول از روی معنی. و قوله: إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتَ، چون حاضر آید به یکی از شما مرگ «حضور» به معنی قرب است به هر حال، برای آن که اگر مرگ حاضر آید و مرد بمیرد وصیت نتواند کردن و گواه گرفتن، و نظیره قوله: حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتَ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ «۳»، و قوله: حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ «۴»، چون مرده باشد نتواند اینکه سخن گفتن، و كَذَا قَالَ: حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا «۵»، و مراد در اینکه مواضع مقاربت است.

و در معنی «شهادت» سه قول گفتند: یکی آن که گواهی «۶» است که عند اقامت آن استخراج حقوق کنند، و یکی آن که حضور است من قولهم: شهدت كذا اذا حضرته، و منه قوله تعالى: وَ لِيَشْهَدَ عِذَا بُهْمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ «۷»، و سیوم «۸» آن که به معنی سوگند است من قولهم: اشهد بالله أي احلف بالله، و قوله تعالى: فَشَّهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ، و قول اول قویتر است و لا یقتر است، به قصه آیت.

و قوله: حِينَ الْوَصِيَّةِ، نصب او بر ظرف است و نشاید که عامل در او شهادة

(۱). اساس، آف: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۸.

(۴). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۹۹.

(۵). سوره انعام (۶) آیه ۶۱.

(۶). مج: گواهی، آج، لب: گواهی. [.....]

(۷). نور (۲۴) آیه ۲.

(۸). مج، وز، لت: سهام، مر: سیم.

صفحه : ۱۸۷

بَیِّنُكُمْ، باشد برای آن که او در «اذا» عمل می‌کند، و یک عامل در دو معمول عمل نکنند. در او سه وجه محتمل است: یکی آن که «موت»، در او عامل باشد، دگر آن که «حضر» در او عامل باشد، ای إذا حضر «۱» الموت حین آی وقت الوصیّه، و سیم «۲» آن که بدل از «اذا» باشد، و اینکه بدل الكل من الكل باشد.

و قوله: ذُوا عَدَلٍ، صفت «اثنان» است، یعنی اثنان عدلان در «منکم» خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد آن است که من المسلمین، و بعضی گفتند: مراد آن است که من اقرباء الموصی، از خویشان وصیت کننده، و قول اوّل قول عبد الله عباس [است] «۳» و سعید بن المسيّب و عبیده السلمانی «۴» و مجاهد و یحیی بن یعمر است و قول باقر و صادق است - علیهما السّلام - و قول دوم «۵» قول حسن و عکرمة است «۶».

أَوْ آخِرَانِ مِنْ غَیْرِكُمْ، یعنی او شاهدان آخران من غیرکم [۷]، یا دو گواه دیگر که نه از شما باشند. در او دو قول گفتند: یکی آن که نه اهل ملت شما باشند، و اینکه قول باقر و صادق است - علیهما السّلام - و عبد الله عباس و ابو موسی اشعری و سعید مسیب و سعید جبیر و شریح و ابراهیم و ابن سیرین و مجاهد و ابن زید، قول دوم «۸» عکرمة گفت و عبیده و ابن شهاب و حسن: من غیر عشیرتکم، یعنی جز از قبیله و خویشان شما که وصیت خواهی کردن «۹» [۴۶-پ]. حسن گفت: برای آن که عشیرت او احوال او بهتر دانند از دیگران و اینکه اختیار زجاج است، گفت: [دگر] «۱۰» برای آن که گواهی کافران نشاید شنیدن «۱۱» با آن که کافر و فاسق باشند، و معنی او اینکه جا تفصیل است نه «۱۲» تخیر، برای آن که معنی آن است که: أَوْ آخِرَانِ مِنْ غَیْرِكُمْ ان لم یکن منکم، اگر از شما گواه نباشد از جز شما که مسلمانانی «۱۳»، و اینکه قول باقر و

(۱). مع، وز، مر: حضره.

(۲). مع، وز، مت: سهام.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). مع، وز، مت: عبید السلمانی.

(۵-۸). مر: دویم.

(۶). مع، وز، مت: قول حسن بصری است و عکرمة.

(۷). اساس، آج، لب: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). مع، وز، مت: خواهید کردن.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۱۱). اساس، بم: نشاید شنیدند، مع، وز، مت: نتواند شنیدن، با توجه به آج، لب تصحیح شد.

(۱۲). مع، مت: ندارد.

(۱۳). مسلمانانی / مسلمانانید. [.....]

صفحه : ۱۸۸

صادق است - علیهما السّلام - و شریح و یحیی بن یعمر و عبد الله عباس و سعید جبیر و سدّی، و بعضی دگر گفتند: «أو» تخیر راست بر حسب آن که موصی وصایت کند «۱» و گواه گیرد و امین «۲» دارد اگر کافر بود [و] «۳» اگر مسلمان، و بعضی مفسران

گفتند:

مراد به «آخران» دو وصی‌اند، [نه] «۴» دو گواه، برای احتیاط را گفت وصایت به دو وصی کنند «۵» از «۶» تهمت و خیانت دورتر باشد، و اینکه قول ضعیف است بمخالفة سیاقه الایة.

إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ، اگر شما در زمین ضرب کنید، یعنی اگر مسافر باشید و در زمین سیر کنید. فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ «۷»، به شما رسد مصیبت مرگ، یعنی مرگ به شما رسد. تَحِسُونَهُمَا، در کلام محذوفی هست تا معنی مستقیم شود، و آن اینکه است: و قد أوصیتم و اشهدتم علی وصایتکم شاهدین فاتهم الورثة الشاهدين وقت اقامة الشهادة ینعی ان تَحِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ، که مرگ به شما رسد و شما وصایت کرده باشی «۸» و مال با ایشان داده باشی «۹» و ایشان ادا کنند و ورثه را ریبی و شکّی حاصل آید که آن مال بتمامی ادا کردند یا نه، و ایشان را متهم دارند و بر ایشان دعوی کنند، حکم آن است که: ایشان را باز دارند از پس نماز. و مراد به «حبس» وقف است یعنی یستوقفونهما «۱۰» من بعد الصلوة.

خلاف کردند که «۱۱» کدام نماز است - بر سه قول: باقر و صادق «۱۲» گفتند و شریح و سعید جبر که نماز دیگر است برای کثرت مردم که حاضر آیند، و برای تخویف ایشان به حرمت وقت نماز چون از نماز فارغ شده باشند. حسن بصری گفت: نماز پیشین یا دگر «۱۳»، و قول سیم «۱۴» عبد الله عباس گفت: نماز اهل دین ایشان، بر آن قول که

(۱). آج، لب: وصیت کند.

(۲). مج، وز، مت: امیر.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۴). مج، وز، مت، لت، مر: کند.

(۵). وز همه.

(۶). آج، لب: لمخالفة.

(۷). مج، وز، لت و.

(۸-۹). باشی / باشید.

(۱۰). مج، وز: تستوقفونهما.

(۱۱). مج، وز، لت اینکه، مر آن.

(۱۲). بم، آف، مر علیهما السلام.

(۱۳). لت، مر: دیگر.

(۱۴). آج، لب، آف: سیوم.

صفحه : ۱۸۹

گفت: مِنْ غَيْرِكُمْ، مراد کافراند برای [آن که] «۱» ایشان وقت نماز ما را حرمت ندارند، و از اینکه جا گفت شریح که: چون مرد به زمین غربت باشد و کسی را نیابد که فرا او «۲» وصایت کند و گواه کند، او را بر وصایت شاید که از اهل ذمه دو کس را گواه کند و گواهی ایشان مقبول باشد، و هیچ جای «۳» گواهی «۴» کافر مقبول نباشد الا در باب وصیت در سفر لمکان هذه الایة.

و شعبی گفت: مردی مسلمان را به دقوفا وفات نزدیک «۵» رسید، چون رنجور شد کس را نیافت که بر وصایت خود گواه کند، دو مرد را از اهل کتاب گواه کرد.

ایشان به کوفه آمدند» (۶) بنزدیک ابو موسی اشعری و گواهی بدادند، او گفت: اینکه حکمی است که پس از آن که در عهد رسول افتاد دگر نیفتاد، و ایشان را بفرمود تا سوگند خورند» (۷) و حکم براند، و مذهب ما هم چنین» (۸) است که گواهی کافران در هیچ جای بر مسلمان قبول نکنند الا در وصیت در حال ضرورت.

فَيْقَسِمَانِ بِاللَّهِ، ایشان- یعنی آن دو گواه- سوگند خورند به خدای. و گواه را در اینکه موضع برای آن سوگند می‌دهند که او خصم است- مدعی علیه ایشان، اعنی ورثه بر اینان» (۹) که گواهی» (۱۰) وصیت بودند دعوی خیانت کردند و گواه نداشتند» (۱۱)، لا بد ایشان را سوگند بایست خوردن که و الیمین علی من انکر.

إِنْ ارْتَبْتُمْ، اگر شما را که ورثه» (۱۲) شک افتد در آن که ایشان خیانت کردند و سوگند بر اینکه خوردند که اینکه گواهی» (۱۳) بخلاف راستی نمی‌دهیم تا بدین» (۱۴) عوضی اندک بستانیم یا حقی از آن کسی ببریم» (۱۵) یا حق را منکر شویم، و قوله: «به»، روا باشد

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۲). مع: ها او، آج، لب: با او.

(۳). مع، وز: جایگاه.

(۴). آج، لب، لت: گواهی.

(۵). مع، وز: ندارد.

(۶). اساس و، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۷). مع، وز، آج، لب: خوردند.

(۸). مع، وز: هم چنین.

(۹). مع، وز، مت: ورثه اینان، لت: ورثه برایشان.

(۱۰). آج، لب، لت، مر: گوده، بم، آف: گواهی.

(۱۱). مع، وز، مت: بداشتند.

(۱۲). آج، لب، آف، لت، مر: ورثه‌اید.

(۱۳). آج، لب، بم، آف، لت: گواهی.

(۱۴). مع، وز، مت، لت، مر: بر آن.

(۱۵). اساس: بریم، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۱۹۰

که راجع باشد با قسم که سوگند است یعنی ما اینکه سوگند به عوض آن چیزی اندک که بر ما دعوی می‌کنند نخواهیم کردن، و شاید» (۱) که راجع باشد [۴۷-ر]

با چیزی متعلق به شهادت یعنی بتحریف شهادتتا عن وجهها، برای آن «به»، گفت: «بها» نگفت که حذف مضافی تقدیر کرد. و قوله: لا- نَشْتَرِي بِهٍ ثَمَنًا، در او دو وجه گفتند: یکی آن که مراد به «اشتراء» معاوضه است برای آن که در بیع و شری به معنی معاوضه باشد، یعنی ما سوگند را و «۲» تحریف شهادت خود برابر متاع اندک ننهیم. و وجه دیگر آن که مراد آن است که:

لا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا، اى ذا ثمن، برای آن که بها نخرند، متاع «۳» به بها نخرند، یعنی تحریم «۴» چیزی که آن را بهای اندک باشد، یعنی حطام دنیا و متاع او که اندک است به سوگند به تحریم «۵»، و كذلك قوله: اشْتَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا «۶»، اى ذا ثمن، اى متاعا ذا ثمن قليل، و اینکه وجهی غریب است و لطیف، در اینکه آیت و در هر آیت که اینکه لفظ آید در او.

وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى، و اگر چه مشهود له آن را که برای او گواهی «۷» می‌دهیم خویشی نزدیک باشد، و تخصیص «ذو القربى» «۸»، برای آن کرد که میل مردم به او باشد.

وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ، و گواهی خدا پنهان باز نکنیم، و وجه اضافه شهادت با خدای تعالی از آن جاست که از فرمان اوست و نهاد شرع او، و شاید که اضافه به معنی «لام» بود، اى شهادة لله، و «لام» اختصاص را باشد و معنی راجع با آن که اول گفتیم، و شعبی در شاذ خواند: وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ، بتنوين الله، به جرّ على تقدير و الله به حذف حرف قسم، و ما هیچ گواهی «۹» پنهان باز نکنیم به حق خدای، و پس از اینکه در کلام محذوفی است و تقدیر آن است که: فَاِنَّا ان كَتَمْنَاهَا، انا اذا لمن الاثمين، چه اگر گواهی پنهان کنیم از جمله بزهدکاران باشیم. و ابو جعفر خواند به

(۱). بم، آف، نشاید، آن: بنشاید.

(۲). معج، وز، مت، لت: سوگند او.

(۳). لت: متاعی.

(۴). لت: نخریم.

(۵). لت: بنخریم.

(۶). سوره توبه (۹) آیه ۹.

(۷-۹). آج، لب، بم، آف، لت، مر: گواهی.

(۸). معج، مر: ذا قریبی.

صفحه : ۱۹۱

تنوين: وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ، چنان که قسم تعلق به کلام اول ندارد، آن جا وقف باشد که شهادة، آنگه ابتدا کند «۱» [به سوگند] «۲» که: اللَّهُ اَنَا اِذَا لَمِنَ الْاِثْمِيْنَ اِنْ فَعَلْنَا ذَلِكْ و كَتَمْنَا الشَّهَادَةَ، و يعقوب خواند به تنوين و «الف» استفهام در «اللّه» به عوض [حرف] «۳» قسم که بیفکند و جرّ «اللّه».

چون آیت فرود آمد، رسول- علیه السلام- اینکه دو ترسا را بخواند، و چون نماز دیگر گزارده بود «۴» ایشان را بنزدیک منبر بداشت و سوگند بداد که ایشان از اینکه إناء سیمین که بر ایشان دعوی است بی‌خبراند و خیانتی «۵» نکرده‌اند، سوگند بخوردند.

رسول- علیه السلام- رها کرد ایشان را چون سوگند خورده بودند، آنگه اناء بر دست ایشان ظاهر شد، سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: اناء بر دست کسی با دیدار آمد «۶»، از اهل مکه در او آویختند، گفتند: ما از تمیم و عدی خریدیم و بعضی دگر گفتند: بر دست ایشان پدید آمد. وارثان مرد در آن «۷» آویختند، ایشان دعوی کردند که: ما اینکه از او خریدیم «۸»، گفتند: پس چرا اول نگفتی «۹»! گفتند: برای آن که گواه نداشتیم اینکه دعوی نکردیم. ایشان بیامدند و رسول- علیه السلام- را خبر دادند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. گفتند: وارثان در اناء «۱۰» آویختند و دعوی کردند گواه «۱۱» نداشتند، رسول- علیه السلام- به ظاهر شرع ایشان را سوگند داد که سوگند «۱۲» بر مدعی علیه باشد.

قوله: فَإِنْ عُرِّثَ عَلَىٰ أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا، اگر اطلاع افتد و واقف شوند، و اصل «عثار» شکر فیدن «۱۳» و افتادن باشد، چنان که در عبارت

ما گویند، من به سر آن کار افتادم، و اعشی می گوید در عثار به معنی سقوط «۱۴».

(۱). مج: انتفا کند.

(۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۴). مج، وز، مت، آج، لب، بم: گذارده بود.

(۵). اساس، بم: کلمه به صورت «جنایتی» هم خوانده می شود.

(۶). مج، وز، مت، آج، لب، لت، مر: پدید آمد.

(۷). آج، لب: در آنان، لت: در ایشان در. [...]

(۸). مج، مت: بخیریدیم.

(۹). آج، لب، مر: نگفتید.

(۱۰). آج، لب، لت: آنان.

(۱۱). مج، وز، مت: و گواه.

(۱۲). لت: که بینه.

(۱۳). مج، وز، مت: سکریدن.

(۱۴). مج، وز، مت شعر.

صفحه : ۱۹۲

بذات لوث عفرناة اذا عشرت فالتعس ادنی لها من ان أقول لعا

و اعثرت غیری «۱» علی کذا اذا اطلعتہ علیہ و منه قوله: وَ كَذَلِكَ أَعْرَضْنَا عَلَيْهِمْ «۲»، و العثیر الغیار الشاطع. علی أَنَّهُمَا، بر آن که ایشان دو «۳»، یعنی آن دو وصی با «۴» آن دو گواه، اسْتَحَقَّ إِثْمًا، مستحق بزه و عقوبت شدند به سوگند دروغ که خوردند، و معنی آن است که: چون معلوم شود که ایشان سوگند به دروغ خوردند، فَأَخْرَانِ يَقُومانِ مَقَامَهُمَا، دو مرد دیگر از جمله ورثه به جای ایشان بایستند. منَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ حَفْصَ خواند: «استحق» به فتح «تا» و «حا» [۴۸- ر]

علی الفعل المستوی، و معنی آن که «استحق» ای حق و وجب علیهم الاثم، یقال:

حق و استحق و وجب بمعنی واحد، و باقی قرء «استحق» خواندند به ضم «تا» و کسر «حا» علی الفعل المجهول، و معنی قرءات مجهول آن باشد [که] «۵»: من الَّذِينَ اسْتَحَقَّ فِيهِمْ و لأجلهم الاثم [و آن وارثان مرد باشند برای آن که حالف بر مال ایشان سوگند می خورد، چون سوگند به دروغ بود به سبب ایشان باشد که مستحق اثم] «۶» گردد فهذا معنی القراءتین اعنی قراءة الحفص و قراءة الباقرین، و حمزه و ابو بکر و یعقوب و خلف خواندند: «الأولین» بتشدید «واو» علی الجمع جمع اول و فتح «نون» علی أنه نون جمع السیلامه، و باقی قرء: «الاولیان» به سکون «واو» و «نون» مکسوره علی أنها نون التثنية من بناء افعال التفضیل، حسن بصری خواند در شاذ: «الاولان» علی تثنية الأول.

و در معنی «اولیان» سه قول گفتند: یکی سعید جبیر گفت و ابن زید: مراد آن است که دو کس آنان که بمرده و میراث اولتراند، قول دوم عبد الله عباس گفت و شریح: دو کس که اولتر باشند به گواهی یعنی سوگند من قوله: فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ «۷» - الایة قول

سهام (۸) زجاج گفت: دو کس برخیزند از آنان که اولیتر باشند به آن که سوگند دهند خصم را یعنی آن دو ترسا که اول سوگند خوردند اکنون سوگند دهند که

(۱). اساس، لب: غیر، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۱.

(۳). معج، وز، مت: بو، آج، لب: هر دو.

(۴). آج، لب: یا.

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۷). سوره نور (۲۴) آیه ۶.

(۸). آف: سیوم، مر: سیم. [.....]

صفحه: ۱۹۳

ایشان ولیّ سوگندانند و در رفع «اولیان» چند قول گفتند: یکی آن که: اسم ما لم یسم فاعله است بر قراءت آن کس که استحقّ خواند علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، و التقدير استحقّ علیهم اثم الاولین ای استحقّ منهم.

دوم آن که: بدل ضمیر است فی یقومان المعنی یقوم الاولیان مقامها، و گفتند: بر «۱» معنی امر باشد، ای فلیقم الاولیان من الذین استحقّ علیهم الوصیة و اینکه اختیار زجاج است.

سهام (۲) آن که بدل «آخران» است. و ابو علی فارسی گفت: رفع او شاید که بر ابتدا بود و او مبتدای مؤخر بود، و تقدیر چنین باشد: فالاولیان بامر المیت آخران من اهله او من اهل دینه یقومان مقام الخائنین الذین عثر علیهما کقولهم، تمیمیّ أنا، اینکه وجه چهارم است و وجهی نیکو است.

و وجه پنجم ابو علی گفت: روا باشد که خبر مبتدا باشد محذوف و تقدیر آن که: فآخران یقومان مقامهما الاولیان. و قول ششم ابو الحسن اخفش گفت: صفت «آخران» باشد، با آن که آخران نکره است و اولیان معرفه است به «لام» تعریف، برای آن که اگر چه نکره است به وصف معرف «۳» و مخصوص شده من قوله: یقومان مقامهما.

و اما قراءت آن کس که «اولین» خواند به جمع از اتباع الذین باشد و محلّ او جرّ بود، و تقدیر آن بود که: من الاولین الذین استحقّ علیهم الایصاء و الاثم.

و در «علیهم» چند قول گفتند: یکی آن که: «علی» به معنی «من» باشد، ای استحقّ منهم، كما قال الله تعالى: الذین إذا اکتالوا علی الناس (۴) ای من الناس، دوم آن که: معنی آن باشد که «۵» استحقّ علیهما مال بالشّهاده و معنی علی وجوب باشد برای آن که به گواهی «۶» گواهان «۷» [حق] «۸» واجب شود بر مدعی علیه چون گواهی به

(۱). وز: اینکه.

(۲). بم، آن: سیم، آف: سیوم.

(۳). معج، وز، مت: معروف.

(۴). سوره مطّفین (۸۳) آیه ۲.

(۵). آن ای.

(۶). آج، لت: گواهی.

(۷). مج، وز، مت، آج، آن: گواهان.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۹۴

دروغ داده باشند آنچه به گواهی «۱» ایشان از مدعی علیه بستانند «۲» غرامت «۳» بر ایشان واجب بود. سیم «۴» آن که: «علی» به معنی «فی» باشد چنان که خدای تعالی گفت:

وَ اتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ «۵»، أَىٰ فِى مَلِكٍ سَلِيمٍ، وَ بِرِ عَكْسِ چنان که «فی» به معنی «علی» آمد فی قوله: وَ لَأَصْلَبُنَّكُمْ فِى جُدُوعِ النَّخْلِ «۶»، أَىٰ عَلَىٰ جُدُوعِ النَّخْلِ، آن جا «علی» به معنی «فی» آمد یعنی الَّذِينَ اسْتَحَقَّ فِيهِمْ وَ لِأَجْلِهِمِ الْاِثْمُ وَ هُمُ وَرَثَةُ الْمَيْتِ اسْتَحَقَّ الْحَالِفَانِ بِسَبَبِهِمْ. اگر گویند: روا باشد که اولیان «۷» مرفوع باشد باسناد «۸» استحقاق [۴۸- ر]

با ایشان! گوئیم: نه، برای آن که مستحق وصیت است یا «۹» آنچه از وصیت در چیزی باشد و اولیان مستحق نتواند بودن تا اسناد استحقاق با ایشان کنند.

زجاج گفت: اینکه آیت دشخوارتر آیتی است در قرآن به اعراب، و چون اعراب دشخوار باشد معنی مشتبه بود، چه معنی از اعراب استخراج توان کردن و خلاصه اینکه است که: اگر مطلع شوند بر آن که آن گواهان یا وصیان که سوگند خوردند بر وجهی خوردند که مستحق اثمی و عقوبتی شدند- با «۱۰» آن که بخلاف راستی خوردند- دو مرد «۱۱» باید که اولتر باشد به متوفی و به میراث آن «۱۲» به آن که گواهی و شهادت را قیام نمایند به معنی سوگند، یعنی که سوگند خوردند چه خصم و مطالب ایشان باشند که بیابند و سوگند خوردند به خدا «۱۳» که شهادت ما، یعنی سوگند ما حقتر و درست تر است از سوگند آن دو گانه که پیش از اینکه سوگند خوردند، و ما در اینکه سوگند اعتدا و ظلم نمی کنیم، چه اگر چنین کنیم از جمله ظالمان باشیم. اگر گویند اولیای مرده از کجا مطلع شوند بر خیانت ایشان یا ایمن باشند که

(۱). مج، مت، وز: گوائی، آف، آن: گواهی.

(۲). لب: ستانند.

(۳). مج، مت، وز، آج، لت آن.

(۴). مج، وز، مت: سهام، آج، لب: سیوم.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۲.

(۶). سوره طه (۲۰) آیه ۷۱. [.....]

(۷). لب مستحق.

(۸). وز و.

(۹). وز: به.

(۱۰). مج، وز، مت: به.

(۱۱). مج، وز، مت: دیگر.

(۱۲). مج، وز، مت: او.

(۱۳). وز، مت: خدایی.

صفحه: ۱۹۵

سوگند خورند و دروغزن نباشند! گوییم: اما به آن که در او دعوی کرده باشند در دست ایشان بینند یا آن که ایشان انکار کرده باشند علم و خبر آن را یا آن که ایشان اعتراف دهند یا به آن که گواهی «۱» دهند دو عدل بر ایشان به خیانت، قوله: «إذا» و «لا» «۲» جواب شرطی محذوف باشد، و التقدير: ان اعتدینا انا اذا لمن الظالمین.

قوله: ذلک ادنی ان یأتوا بالشهادة علی وجهها- الآیة، «ذلک» اشارت است به سوگند خوردن «۳» یا به حکم، یعنی آن سوگند یا آن حکم نزدیک گرداند و داعی باشد خداوند گواهی «۴» را که گواهی «۵» بر وجه [خود] «۶» به راست یا سوگند به راست خورد برای آن که چون داند که در شرع حکمی «۷» هست که رد الیمین کنند با مدعی و سوگند «۸» مقبول خواهد بود او را ردع و زجر کنند «۹» از آن که سوگند به دروغ خورد یا گواهی «۱۰» به دروغ دهد خلاف کردند در آن که بر گواه سوگند باشد هیچ جا «۱۱» یا «۱۲» نباشد. عبد الله عیاس گفت: چون گواه کافر بود بر او سوگند بود و دگر جایگاهها بر او سوگند نبود- و اینکه مذهب ماست. و بعضی دگر گفتند که «۱۳»: بر هر دو گواه که وصی باشند و در حق ایشان تهمتی حاصل شود «۱۴» ایشان را سوگند باید خوردن.

و خلاف کردند مفسران در آن که آن دو آیه مقدم حکم آن منسوخ است یا نه.

عبد الله عیاس و نخعی و جبایی گفتند که: حکم آن آیتها منسوخ است، و حسن بصری و دگر مفسران گفتند: حکم آن منسوخ نیست، و آنچه اخبار ما و مذهب ما اقتضا می کند اینکه است. و ابو القاسم بلخی گفت: بیشتر اهل علم بر آنند که منسوخ نیست، و اجماع علماست بر آن که سوره المائده به «۱۵» آخر قرآن آمد هیچ از آن منسوخ نیست، و رسول- علیه السلام- در خطبه حجّه الوداع گفت:

انّ سورة المائدة من

----- (۱۰-۵-۴-۱). مج، وز، مت: گواهی، آج، لب، آف، آن: گواهی. (۲). مج، وز، مت، آج، لب: لام. (۳). بم: خوردند. (۶). اساس، بم، آف، آن: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). مج: حکم. (۸). مج، وز، مت، لت او، مر آن. (۹). مج، وز، مت، آج، لب، مر: زجر کند. [.....]

(۱۱). مج، وز، مت، مر: جای. (۱۲). مج، وز، مت: ما. (۱۳). اساس که، که زاید می نماید. (۱۴). لب: حاصل آید. (۱۵). مج، وز، مت، لب: تا، آن: من. صفحه: ۱۹۶ الله آخر القرآن نزولاً- فأحلوا حلالها و حرّموا حرامها، و آن کس که گفت منسوخ است، گفت: برای آن که در شرع هیچ جای بر گواه سوگند نیست، اینکه آنکه بود که از شرط گواه عدالت نبود چون فرود آمد: و أشهدوا ذوی عدل منکم «۱»، اینکه حکم منسوخ شد و ذی عدل نباشد و نه از گواهان پسندیده گوییم. اما آنچه گفتی از سوگند برای آن است که ورثه مطلع شوند بر خیانت «۲» بر او دعوی خیانت کنند «۳» او مدعی علیه شود. چو ایشان «۴» گواه ندارند، او را سوگند باید خوردن که و الیمین علی المدعی علیه. و امّا تعدیل شهود قوله: مِمَّنْ تَرَضُونَ مِنَ الشُّهَدَاءِ «۵»، روا باشد که در شرع جای بود که اضطرار «۶» حمل کند بر آن که گواهی «۷» اهل ذمه قبول باید کردن برای استظهار [۴۸-پ]

ایشان را سوگند باید دادن به وقت عبادت و «۸» نماز ایشان تا رادع باشد ایشان را از آن که «۹» سوگند به دروغ خورند. و قوله: أو یخافوا أن تُردَّ أیمانهم بعد أیمانهم، یا ترسند یعنی وصیان ذمی که رد سوگند کنند با خصمان ایشان که اولیای مرده‌اند. و قوله: بعد أیمانهم، ضمیر اهل ذمه «۱۰» است، چه «۱۱» ایشان اول سوگند خورده‌اند. و اتَّقُوا اللَّهَ وَ اسْمَعُوا، و از خدای بترسی «۱۲» و از معاصی

او و گواهی به دروغ و سوگند به دروغ و خیانت کردن در وصیت و جز آن و بشنوی (۱۳) و عظم خدای تعالی، و خدای تعالی هدایت ندهد فاسقان را اما بر سبیل عقوبت به وجه خذلان و اما در قیامت ره بهشت نماید ایشان را، و فاسق خارج باشد از طاعت خدای تعالی و اما حکم نکند با (۱۴) آن که مهتدی است و نام هدایت بر او نهد. قوله تعالی (۱۵):

[سوره المائده (۵): آیات ۱۰۹ تا ۱۲۰]

[اشاره]

یوم یجمع الله الرسل فبقوله ما ذا اُجبتُمْ قالوا لا- علم لنا انک أنت علام الغیوب (۱۰۹) إذ قال الله یا عیسی ابن مریم اذکر نعمتی علیک و علی والدتک إذ اُیدتک بروح القدس تکلم الناس فی المهد و کھلاً و إذ علمتک الكتاب و الحکمة و التوراة و الإنجیل و إذ تخلق من الطین کھیتة الطیر بإذنی فتنفخ فیها فتکون طیراً بإذنی و تبرئ الأکمه و الأبرص بإذنی و إذ تخرج الموتی بإذنی و إذ کففت بنی اسرائیل عنک إذ جنتهم بالبینات فقال الذین کفروا منهم إن هذا إلا سحر مبین (۱۱۰) و إذ أوحیت إلی الحواریین أن آمنوا بی و برسولی قالوا آمنا و اشهد باننا مسلمون (۱۱۱) إذ قال الحواریون یا عیسی ابن مریم هل یستطیع ربک أن ینزل علینا مائدة من السماء قال اتقوا الله إن کنتم مؤمنین (۱۱۲) قالوا نرید أن نأکل منها و تطمن قلوبنا و نعلم أن قد صدقتنا و نكون علیها من الشاهدین (۱۱۳) قال عیسی ابن مریم اللهم ربنا أنزل علینا مائدة من السماء تكون لنا عیداً لأولنا و آخرنا و آیه منک و ارزقنا و أنت خیر الرازقین (۱۱۴) قال الله انی منزلها علیکم فمن یکفر بعد منکم فانی أعذبه عذاباً لا أعذبه أحداً من العالمین (۱۱۵) و إذ قال الله یا عیسی ابن مریم أنت قلت للناس اتخذونی و أمی إلهین من دون الله قال سبحانک ما ینکون لی أن أقول ما لیس لی بحق إن کنت قلته فقد علمته تعلم ما فی نفسی و لا أعلم ما فی نفسک انک أنت علام الغیوب (۱۱۶) ما قلت لهم إلا ما أمرتني به أن اعبدوا الله ربی و ربکم و کنت علیهم شهیداً ما دمت فیهم فلما توفیتني کنت أنت الرقیب علیهم و أنت علی کل شیء شهید (۱۱۷) إن تعدبهم فبأنهم عبادک و إن تغفر لهم فإنک أنت العزیز الحکیم (۱۱۸) قال الله هذا یوم ینفع الصادقین صدقهم لهم جنات تجری من تحتها الأنهار خالدین فیها أبداً رضی الله عنهم و رضوا عنه ذلک الفوز العظیم (۱۱۹) لله ملک السماوات و الأرض و ما فیهن و هو علی کل شیء قدير (۱۲۰)

[ترجمه]

----- (۱). سوره طلاق (۶۵) آیه ۲. (۲). مع، وز، مت، آج، لب، لت، مر وصى. (۳).
لت: کند. (۴). مع، وز، مت، لت، مر: اینان. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲. (۶). آج، لب: اضطراب. (۷). مع، وز، مت: گواهی. (۸).
مع، وز، مت به. (۹). مع، وز، مت، لت، مر: آنچه. [.....]

(۱۰). آج، لب: فدیة. (۱۱-۱۴). مع، وز، مت، لت: مر: به. (۱۲). بترسی / بترسید. (۱۳). بشنوی / بشنوید. (۱۵). وز: عز و اعلا، مت: عز و جلا. صفحه: ۱۹۷ آن روز که جمع کند خدای پیغامبران را گوید چه جواب دادند «۱» شما را گویند نیست هیچ علمی ما را تویی که داننده کارهای پنهانی. «۲» [۴۹-ر]

چون گفت خدا ای عیسی (۳) مریم یاد کن نعمت من بر تو و بر مادر تو چون قوت دادم ترا به جبرئیل، سخن می گفتمی با مردمان در

گهواره و پیر» (۴)، و چون بیاموختم تو را کتاب و حکمت و تورات و انجیل و چون می‌کردی از گل چو شکل» (۵) مرغ به فرمان من در می‌دمیدی در او می‌شد مرغی به فرمان من و عافیت می‌دادی ناینای مادر زاد را و سپس را به فرمان من و چون بیرون می‌آوردی مردگان را به فرمان من، و چون بازداشتیم» (۶) فرزندان یعقوب را از تو چون به ایشان آوردی حجتها، گفتند آنان که کافر بودند از ایشان: نیست اینکه مگر جادویی آشکارا. و چون وحی کردم» (۷) به حواریان» (۸) که ایمان آری» (۹) به من و پیغامبر من، گفتند ایمان آوردیم و گواه باش که ما مسلمانانیم» (۱۰). چون گفتند حواریان» (۱۱): ای عیسی پسر -----

----- (۱). آج، لب: اجابت کردند. (۲). لت: پوشیده. (۳). معج، وز، مت، آف، لت پسر. (۴). آج، لب: کهولت. (۵). معج، وز، مت، آج، لب، آف، لت، آن: چون. (۶). معج، وز، مت: پاداشتم. (۷). آف: کردیم. آج، لب: فرستادیم. (۸). آج، لب: یاران. (۹). آری/آرید. [.....]

(۱۰). لت: مسلمانیم. (۱۱). آج، لب: یاران. صفحه: ۱۹۸ مریم بتواند» (۱) خدای تو که فرو فرستد بر ما خوانی» (۲) از آسمان. گفت: بترسی» (۳) از خدا اگر شما ایمان دارید. گفتند می‌خواهیم تا بخوریم از آن و ساکن شود دل‌های ما و بدانیم که تو با ما راست گفتی و باشیم در آن از جمله گواهان. گفت: عیسی پسر مریم، ای بار خدای ما بفرست بر ما خوانی از آسمان تا باشد ما را عیدی» (۴) اول ما را و آخر ما را و علامتی از تو، و روزی ده ما را و تو بهترین روزی دهندگانی. گفت: خدای من بفرستم آن را بر شما هر که کافر شود پس از آن من عذابی کنم او را که نکرده باشم کس را از جهانیان. [۴۹-پ]

و چون گفت خدای ای عیسی پسر مریم تو گفتی مردمان را بگیری» (۵) مرا و مادر مرا دو خدا از فرود خدا گفت منزهی تو نباشد مرا که گویم آنچه نبود مرا بحق، و اگر گفته بودمی تو دانستی دانی آنچه در نفس» (۶) من است و من ندانم آنچه در نفس» (۷) تو است تو دانای غیبیایی. (۸) ----- (۱). آج، لب: هیچ تواند، لت: تواند. (۲). آج، لب آراسته. (۳). بترسی/ بترسید. (۴). آج، لب: زمان شادی. (۵). بگیری/ بگیریید. (۶). آج، لب: ضمیر. (۷). آج، لب: معلوم ذات. (۸). آج، لب: نیک دانند اسرار نهانی. صفحه: ۱۹۹ نگفتم ایشان را مگر آنچه فرمودی مرا به آن که پرستی» (۱) خدای را خدای من و خدای شما و بودم بر ایشان گواه تا بودم در ایشان چون وفات دادی مرا بودی تو نگاهبان بر ایشان و تو بر همه چیزی گواهی. اگر عذاب کنی ایشان را ایشان بندگان تواند و اگر بیماری ایشان را تو غالبی و محکم کار» (۲). گفت خدا اینکه روز است [که]» (۳) سود دارد راست گویان را راستی‌شان، ایشان راست بهشتها می‌رود از زیر آن جویها همیشه باشند در آن، خشنود بود خدا از ایشان و خشنود باشند ایشان از خدا آن رستنی» (۴) بزرگ بود. خدای» (۵) راست پادشاهی آسمانها و زمین و آنچه در آن جاست و او بر همه چیزی تواناست. قوله: یومَ یَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ، در عامل نصب «یوم» دو قول گفتند، یکی آن که: فعلی محذوف است و تقدیر آن است که «اذکروا» و «احذروا»، یاد کنی و بترسی» (۶) از روزی، دگر زجاج گفت: «و اتقوا الله» که در آیت اول است. قول سهام» (۷) مغربی گفت، قوله: وَاللَّهِ لَا يَهْدِي، خدای در آن روز هدایت نکند، یعنی راه بهشت نماید فاسقان را. و بر قول زجاج و بر قول اول ظرف نباشد، [۵۰-ر]

بلکه مفعول به باشد و ظرف» (۸) مفعول فیه باشد، و بر هر دو قول «حذر» و «تقوی». و «ذکر» تعلق به مضافی محذوف داشته باشد، و تقدیر اینکه بود که: هول یوم و عقاب یوم، حق تعالی گفت: ----- (۱). آج، لب: پرستید. (۲). آج، لب: تویی غالب و توانا، درستکار و درست گفتار. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۴). معج، وز، مت: رستگاری. [.....]

(۵). آج، لب: مر خدای. (۶). همه نسخه بدلها، بجز آج، لب: یاد کنید و بترسید. (۷). آف: سیوم، آن، مر: سیم. (۸). اساس، آف، بم: ظفر، با توجه به معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۲۰۰ بترسی «۱» از روزی که خدای تعالی در آن روز پیغامبران را جمع کند و از ایشان پرسد به حضور امتان مکذّب که: ما ذا أُجِبْتُمْ، شما را فرستادم به اینان رفتی «۲» و دعوت کردی «۳»، ایشان چه جواب دادند [شما را] «۴» با آن که خدا «۵» به آن عالمتر باشد، و لکن غرض توییح و تقریح و تخجیل آن مکذّبان کافران باشد که تکذیب پیغامبران کرده باشند. صورت استفهام است و معنی تقریر با پیغامبران است، و غرض تقریح کافران است و رسوایی ایشان بر سر جمع. رسولان جواب دهند که «۶»: لا عِلْمَ لَنَا، ما را علمی نیست. در اینکه سه قول گفتند: حسن بصری و مجاهد و سدّی گفتند از عظم «۷» هول آن روز هر چه داند فراموش کنند تا چون اینکه سؤال شنوند جواب ندانند دادن، دوم عبد الله عباس گفت، معنی آن است که: علم «۸» تو نیست بنزدیک ما جز آن که تو از ما به دانی، پس علم ما با ضافت با علم تو چون معدوم باشد با ضافت با موجود. قول سهام «۹» آن است که: علمی نیست ما را به باطن احوال ایشان که ثواب و عقاب بر آن باشد، چیزی است که تو دانی ما ندانیم. قولی دیگر آن است که: لا علم لنا بما احدثوا بعدنا، ما را علمی نیست با آنچه «۱۰» پس ما احداث کردند، علم تو راست «۱۱» که علماء الغیوبی و علم غیبا و کارهای پوشیده بنزدیک تست. و «فَعَال» بنای مبالغه باشد، و روا بود که برای آن گفت که اضافه با جمع کرد، لقولهم «۱۲»: فَتَاحِ الْاَبْوَابِ. قوله: إِذِ «۱۳» عن الله عن الله مَرِيْمَ - الایة، عامل در إِذِ «۱۵». مقدّری باشد، -----
 ----- (۱). همه نسخه بدلها: بترسید. (۲). همه نسخه بدلها: رفتید. (۳). معج، وز، مت: دعوی کردند، لت، آن، مر: دعوت کردید. (۴). اساس، آف آن: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۵). معج، وز، مت، لت: خدای. (۶). مر قالوا. (۷). اساس، آج، لب بم، آف، آن: عظیم، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۸). معج، وز: علمی. (۹). مر: سیم. (۱۰). معج، وز، مت، لت از. [.....]

(۱۱). اساس و همه نسخه بدلها: ترا. (۱۲). مر: کقولهم. (۱۳). اساس، معج، وز، آج، لب، بم، مل: و إِذِ، با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد. (۱۴). لت، آن مر: عیسی بن. (۱۵). اساس آج، لب، آف: او، مر: آن، با توجه به معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۲۰۱ و التّقدير: اذکر اذ قال الله، و روا بود که عامل در او یَجْمَعُ اللهُ الرُّسُلَ باشد، و مثال او در کلام چنان باشد که کسی گوید: وردنا بلد کذا و صنعنا فيه و فعلنا فینا نحن اذ صاح بك صائح فاجبته و ترکنی، و بر اینکه قول اینکه حدیث روز قیامت باشد، گفت: یاد کن ای محمّد [تا] «۱» چون روز قیامت باشد، خدای گوید: ای عیسی پسر مریم «۲»، و محلّ عیسی نصب است، و بصریان گفتند: فتح باشد چون اینکه در میان دو اسم علم افتد بنا کنند بر فتح بنای عارض، چنان که: یا زید بن عمرو. و اگر دو اسم علم نباشد بر ضمّه خود بماند چنان که: یا زید بن اُخینا، و ابن به همه حال منصوب باشد برای آن که مضاف است و صفت منادی است، و قال الحرمازی: یا حکم بن منذر بن جارود انت الجواد بن الجواد بن الجواد حق تعالی در اینکه آیت حکایت خطابی می کند که با عیسی کرد یا خواهد کردن به قیامت در باب تذکیر «۳» نعمتهای من بر تو «۴» و بر مادرت، و مراد به واحد جمع است چنان که گفت: و إِن تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا «۵»، و المعنی نعم الله، برای آن که احصاء و عدد «۶» در واحد صورت نبندد، و از آن نعمتها که بر او کرد آن است که او را تأیید و تقویت کرد به جبرئیل - علیه السّلام. و تأیید تفعیل باشد من الاید و هو القوّة، و مجاهد خواند: «اذ آیدتک» «۷» بر وزن فاعلتک «۸»، مفاعله باشد از اید و معنی آن که: عاونتک. و روح القدس نام جبریل است کعبد الله، برای آن که روح نام اوست، و قدس من اسماء الله اضافه کرد «۹» او را با خود اضافه التّخصیص و التّشريف، کبیت الله و ناقه الله و اضافه الفعل الی فاعله. تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَ كَهَلًا، با مردم سخن می گفتی و تو در گهواره «۱۰»، حسن بصری گفت مراد به گاهواره «۱۱» کنار مادر است چه آن جا که مریم بود یا جز آن «۱۲» حال ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه

به معج، وز افزوده شد. (۲). معج، وز، مت: عیسی مریم. (۳). معج، وز، مت: تذکر. (۴). معج، وز، مت: خود بر او. (۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۸. (۶). وز: عد. (۷). وز، معج، مت: اتیک. (۸). مت، آن: فعلتک. (۹). آج، لب: بکرد. [.....]

(۱۰). مر بودی. (۱۱). آف، آن: گهواره. (۱۲). معج، وز، مت آج، لب، لت، مر: با چنان. صفحه: ۲۰۲ گاهواره ساخته نبود «۱» و بعضی [۵۰-پ]

دگر گفتند که: مراد آن است که در حالی که اهل گهواره بودی و اگر چه در گهواره نبودی و نیز به کهولت «۲» یا و کهل آن بود که میان پیر و جوان، قیل: تکلم الناس فی المهد صبیا و کهلا نبیا. عبد الله عباس گفت: خدای تعالی عیسی را به سی سالگی بفرستاد و او در قوم خود سی ماه پیغامبری کرد، و دگر مفسران گفتند: خدای تعالی او را در گهواره عقل تمام داد «۳» و پیغامبر کرد- و قصه اینکه در جای خود بیاید. إن شاء الله- در سوره مریم. و إِذِ عَلَّمْتُكَ، و نیز یاد کن از جمله نعمتهای من چون تو را کتاب انجیل در آموختم و احکامی که در انجیل بود. و گفتند: مراد به «کتاب» جمع است چنان که در نعمت گفتیم و مراد کتب اوایل، و گفته‌اند: مراد به «کتاب» کتابت «۴» است، یقال، کتبت الكتاب کتابا و کتبا و کتابه، برای آن که تورات و انجیل باز «۵» آورد، تا تکرار نباشد و بر اینکه قول مراد به حکمت کلمات حکمت است که پند باشد و وصایا. و إِذِ تَخَلَّقُ مِنَ الطِّينِ، و نیز یاد کن آن نعمت که تو خلق می کردی و اینکه خلق تقدیر باشد نه خلق احداث، برای آن که جسم مرغان که از گل بود نه فعل عیسی بود، فعل خدای بود- جل جلاله- و حد خلق اخراج مقدر بود از عدم به وجود با ضربی تقدیر، و بر اینکه قاعده افعال خدای تعالی همه خلق خوانند و مخلوق برای آن که هیچ نباشد الا مقدر بر وجه حکمت و صواب. و از اینکه جاست که یکی را از ما بر اطلاق، خالق خوانند جز بر تقیید، و خدای را- جل جلاله- بر اطلاق خالق خوانند که افعال او تعالی همه «۶» مقدر بود بر وجه خود. و یاد کن چون تو می کردی و می انداختی از گل به هیأت و شکل مرغ. مفسران گفتند: شبیازه «۷» بود و طیر، هم واحد باشد و هم جمع و هم جنس، آن که گفت: جمع است و احدش طایر است کراکب و ركب و ضائن و ضأن «۸» و آن کس که گفت واحد است، گفت: --

----- (۱). معج، وز، مت: شناخته نبود. (۲). اساس: کهو، با توجه به معج و فحوای کلام
تصحیح شد. (۳). معج، وز، مت، لت: بکرد. (۴). اساس، بم، کتایست. (۵). معج، وز، مت: به او. (۶). معج، وز، مت: همیشه. (۷). اساس، بم، آف، آن: شبیازه، معج، وز، لب، شغیازه، مت: شغیازه. (۸). اساس: صائن و صان، با توجه به معج تصحیح شد. صفحه: ۲۰۳
جمعش اطيوار و طیور باشد، مثل: قیل و اقیال و ذیل و اذیال و بر فعول کفحل و فحول و دخل و دخول، و گفتند: اطيوار جمع طایر باشد، کصاحب و اصحاب و شاهد و أشهاد، و آن که «۱» جنس گفت، برای «لام» گفت. یاذنی، به فرمان من و اراده من نه به فرمان و اراده خود. فَتَنْفُخُ فِيهَا، در او دمیدی تا مرغ گشت به فرمان من. در خبر چنین است که عیسی- علیه السلام- از گل، مرغی که خواستی بکردی به شکل آن مرغ و باد «۲» در او دمیدی خدای تعالی او را مرغ کردی از گوشت و خون و روح در او دمیدی تا پپردی، و روا بود که اینکه کنایه باشد از آن که به دعای او خدای تعالی روح در او آفریدی، و اگر آن جا «۳» نفخی حقیقی نبودی و نفخ برای تشبیه نفخ گفت با روح، فان الروح ریح و چنان باشد که خدای تعالی گفت در حق آدم: وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي «۴»، و چنان که رسول- علیه السلام- گفت در حق جنین: ان الله يبعث اليه ملكا عند تمام مائه و عشرين يوما فينفخ فيه الروح و يكتب اجله و رزقه و شقی هذا و سعید، گفت: جنین را در شکم مادر خود چون صد و بیست روز «۵» تمام شود خدای تعالی فرشته «۶» بفرستد تا روح در او دمد و اجل و روزیش بنویسد و شقاوت و سعادتش. و معلوم است که فرشته در شکم مادرش نشود، و انما خدای تعالی بیافریند فرشته را و اعلام کند فرشته را. وَ تَبْرِي الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ يَازْنِي، و نیک می کردی نابینا مادرزاد را و پیر را و اینکه دو چیز است که اطبا از علاج آن عاجز باشند، و نسبت اینکه چیزها با عیسی برای آن کرده که به دعای او بود. و إِذِ تُخْرِجُ الْمَوْتِي،

و چون برون می‌آوردی مردگان» (۷) را [۵۱- ر]

از گورها» (۸) زنده کرده، یعنی [من] «۹» به دعای تو زنده می‌کردم ایشان را. «۱۰» و -----
 - (۱). آن: کس. (۲). معج، وز، مت از دهن، لت، مر: از دهن خود. (۳). معج، وز، مت، لت، مر: اگر چه آن را، آج، لب: اگر چه
 آنجا. [.....]

(۴). سوره حجر (۵) آیه ۲۰. (۵). لت مر بر او. (۶). معج، وز، مت، آج، لب، مر را. (۷). وز، معج، مت: مردمان. (۸). اساس، بم:
 گوروا، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۹). اساس، بم: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). مر و إِذِ كَفَفْتَهُ
 بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنكَ صفحه: ۲۰۴ چون بازداشتن بنی اسرائیل را که جهودان بودند از تو تا ترا نکشند و ایذا نکنند «۱». آنگه تو به
 ایشان آمدی به ادای رسالت با بینات و معجزات با کفر و عناد ایشان «۲». و روا بود که منع ایشان به الطافی باشد از قبل او- جل
 جلاله- و روا باشد که «۳» به قهر و غلبه بود «۴»، و روا بود که آن خواست که چون قصد کشتن او کردند، خدای تعالی شبه او بر
 یکی از ایشان افگند تا او را به جای او بیاویختند. آنگه باز نمود که: چون تو که عیسی «۵» به بنی اسرائیل آمدی با معجزات «۶»،
 کافران ایشان گفتند: نیست اینکه مرد الا- ساحر مبین، مگر جادوی آشکارا. و اینکه قراءت کسائی و حمزه و خلف است اینکه «۷»
 جا، و در اول سوره یونس و در هود و در سوره الصف. ابن کثیر و عاصم در سوره یونس موافقت کردند ایشان را بر اینکه قراءت،
 «هذا» اشارت باشد به عیسی و بر قراءت باقی قرا که سحر خواندند اشاره به اظهار آیات و بینات و معجزات باشد. مجاهد روایت کرد
 از عبید «۸» بن عمیر که: در اینکه وقت که خدای تعالی اینکه نعمتها بر عیسی شمرد، در آن وقت جامه پشمین پوشیدی «۹» و گیاه
 زمین خوردی، و اگر چیزی بودی او را بدادی و برای فردا ذخیره نکردی و خانه‌ای نداشت که اندیشه کردی که ویران «۱۰» شود و
 نه فرزندی که [گفتی] «۱۱» بمیرد، هر کجا شب دریافتی او را آن جا بختی. قوله: وَ إِذْ أَوْحَيْتَ إِلَى الْخَوَارِئِينَ، و نیز یاد کن ای
 محمّد چون من وحی کردم به حواریان. و اینکه «وحی» گفتند: الهام است، چنان که در حق نحل گفت: وَ أَوْحَى رَبُّكَ إِلَى
 النَّحْلِ «۱۲»، و گفتند: به معنی امر است، چنان که در حق مادر ----- (۱). مر إِذِ جِئْتَهُمْ
 بِالْبَيِّنَاتِ (۲). آج، لب: اینان. (۳). معج، وز، مت: بود که. (۴). معج، وز، مت، مر: باشد. (۵). معج، مت: چون تو به عیسی، باز نمود که
 تو که عیسی. (۶). مر لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا (۷). آج، لب، بم: آن. [.....]

(۸). اساس، مر: عیبده، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۹). معج، مت: جامه پوشیدی پشمین. (۱۰). معج، وز، مت: ویران. (۱۱).
 اساس، آج، لب، مر: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۸. صفحه: ۲۰۵ موسی گفت: وَ أَوْحَيْنَا إِلَى
 أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ «۱»، و گفتند: به معنی القاست، کما قال الشاعر: الحمد لله الذي استقلت باذنه السيماء و اطمأنت وحى لها القرار
 فاستقرت و روى وحى لها القرار، و هما لغتان، و ابو القاسم بلخی گفت: مراد آن است که او حیت الی عیسی فی الحواریین، و نیز
 اینکه نعمت یاد کن که چون من وحی کردم به حواریان- و آن خواص اصحاب عیسی بودند. حسن بصری گفت: گزاران بودند
 برای آن ایشان را حواری خواندند لتحویرهم الثياب، ای تبيضهم. مجاهد گفت: صیادان بودند، و بعضی دگر گفتند: ملاحان بودند.
 قتاده گفت: وزرای عیسی بودند، بعضی گفتند: چهل مرد بودند. عکرمه گفت، دوازده مرد بودند: فطرس و یعقونس «۲» و بخنس و
 اندرائیس «۳» و فیلس «۴» و تلمما و منتا و توماس و یعقوب «۵» خلقانا و قداوسیس «۶» و قنایا «۷» و تودس. وحی کردم به ایشان که
 ایمان آری «۸»: [به من] «۹» و پیغامبر من عیسی- علیه السّلام. ایشان گفتند: ایمان آوردیم و گواه باش که ما مسلمانیم. إِذْ قَالَ
 الْخَوَارِئُونَ، نیز یاد کن چون گفتند حواریان: یا «۱۰» عیسی هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ، کسائی خواند: هل تستطيع ربك، بر تقدیر هل

تستطیع ان تسأل ربك و تدعو ربك [به تاء] «۱۱»، و نصب «ربك» و بتوان «۱۲» کردن که تقدیر اینکه محذوف نباید کردن، و معنی آن بود که: ممکن باشد تو را و رونده بود تو را و اعتماد داری که اگر بگویی روان باشد، چنان که یکی از ما گوید: هل تملك فلانا، هل تستطیعه، و هل ----- (۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۷. (۲). آج، لب: یعقوبس، چاپ شعرانی (۳۶۹/۴): یعقوبس. (۳). اساس: انداس، با توجه به مع تصحیح شد. (۴). آج، لب: قیلس. (۵). معج، وز، آج، لب بن. (۶). معج، وز: قداوستیس. (۷). وز: قنایا. (۸). آری / آرید. (۹-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. [.....]

(۱۰). آج، لب: یا عیسی، مر: یا عیسی ابن مریم (۱۲). مر: نتوان. صفحه: ۲۰۶ تقدیر علیه، فلان را به دست داری که برای تو اینکه کار بکند و بر [او] «۱» اعتماد و امان آن داری که اگر بگویی تو را باز نزنند. و باقی قراء خواندند: هل یستطیع ربك، به «یا» و رفع «باء» [از] «۲» ربك باسناد الفعل الیه. تواند خدای تو که فرو فرستد! و در آن که حواریان چرا گفتند که خدای تو تواند و شاک بودند در قدرت خدای تعالی یا نبودند، در اینکه سه قول گفتند: یکی آن که اینکه در اول حال گفتند که هنوز خدای را نیک نشناخته بودند که «۳» چه بر او روا باشد و چه روا نباشد [۵۱-پ]

از آن سبب «۴» عیسی بر ایشان انکار کرد، بقوله: اَتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ. و قول دوم آن است که حسن بصری گفت: معنی آن است که هل یفعل ربك و یختاره، خدای تو اینکه کند و اختیار کند و حکمت راه دهد که اینکه کند، چنان که یکی از ما گوید: توانی که بیایی تا فلان را بپرسیم «۵»، و اینکه کار بتوانی کردن برای من و او شاک نباشد در قدرت او، و لکن به اینکه معنی گوید که اشارت کردیم. قول سهام آن است که: هل یستجیب لك ربك، و بر اینکه معنی قوله استطاع به معنی اطاع باشد و اطاع به معنی آجاب باشد، چنان که شاعر گفت «۶»: رب من انضجت غیظا صدره قد تمی لی موتا لم یطع ای لم یجب، و اطاع و استطاع سیویه گفت: به یک معنی باشد، چنان که اجاب و استجاب به یک معنی باشد، و مثل اینکه وجه در قراءت کسائی برود که گویند: استطاع به معنی استجاب باشد، و معنی آن بود که: هل یستجیب ربك، ای هل تسأله الاجابة، چنان که اجاب و استجاب به یک معنی نباشد «۷»، بل استجاب بمعنی طلب الاجابة باشد، و «سین» طلب را بود و اینکه وجهی دگر مستأنف باشد در وجه قراءت کسائی اینکه قول زجاج است. و فرق «۸» میان استطاعت و قدرت آن است که استطاعت انطیاع «۹» الجوارح للفعل باشد، و قدرت آن بود که ایجاب قادری کند، ----- (۲-۱). اساس ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳).

معج، وز، لت: نشناختند و ندانستند که. (۴). معج، وز، مر: از اینکه کار را. (۵). بم: پیرسم. (۶). معج، وز، مت شعر. (۷). اساس: باشد، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۸). معج، وز، مت از. (۹). اساس به صورت «از طباع» هم خوانده می شود. صفحه: ۲۰۷ برای آن خدای تعالی را «۱» قادر خوانند و مستطیع نخوانند، تواند خدای تو ای عیسی «۲» که فرو فرستد برای ما «۳» خوانی از آسمان. «مائده» خوان باشد و لکن آنگه مائده خوانند [او را] «۴» که بر او طعام باشد، و چون بر او طعام نباشد آن را مائده نخوانند، چنان که کأس آن اناء را گویند که در او شراب باشد، و تا در او شراب نباشد آن را کأس نخوانند. و اریکه «۵» تخت آراسته بود و تا آراسته نبود اریکه «۶» نخوانند، و اصل او من «۷» ماد یمید اذا تحرک و مال «۸» باشد، قال الله تعالی: وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ «۹»، ای تمیل بکم و تحرککم، برای آتش چنین خوانند که تمیل بأهلها الیها، اهل خود را به خود میل دهد، و گفته اند: فاعله به معنی مفعوله است، کقولهم: ماء دافق و عیشه راضیه [ای مرضیه] «۱۰»، برای آن که مردم به او میل کنند، و بعضی دگر گفتند: اصل او من ماده و امتاده اذا اعطاه است، و منه قول رؤبه: یهدی روس المترفین الانداد الی امیر المؤمنین الممتاد ای المعطى، و یقال: ماد القوم یمیدهم اذا اطعمهم علی المائده. قال اَتَّقُوا اللَّهَ، عیسی - علیه السلام - گفت: از خدا بترسی «۱۱» اگر ایمان داری «۱۲»، و بعضی مفسران گفتند: اینکه سؤال، جهله قوم عیسی کردند بر زبان حواریان که اینان را با عیسی اینکه انبساط نبود، گفتند: عیسی را بگوی

تا از خدای در خواهد تا خوانی از برای ما از آسمان بفرستد چنان که قوم موسی از خدای رؤیت خواستند بر زبان موسی. قَالُوا نُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا، در معنی اراده «۱۳» دو قول گفتند: یکی آن که به معنی میل طبع است و محبت، و یکی آن که به معنی قصد است و مراد آن که غرض ما در اینکه کار آن است که از اینکه خوان طعام بخوریم و معاینه ببینیم و صدق تو بدانیم و ----- (۱). مَج، وز، مت: خدای را تعالی. (۲). مَر أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ (۳). مَج، وز، مت: بر ما. (۱۰-۴). اساس: ندارد، با توجه به مَج، وز افزوده شد. [.....]

(۶-۵). اساس، مَج، وز، مت، آج، لب، بم، آف: ارایکه، با توجه به ضبط دیگر نسخه بدلها و معنی درست کلمه تصحیح شد. (۷). مَج، وز، مت: از. (۸). مَج، وز: و اَمال. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵. (۱۱). بترسی / بترسید. (۱۲). داری / دارید. (۱۳). مَج، وز: ارادت. صفحه: ۲۰۸ دل ما به علم ساکن شود، و بر اینکه وجه سؤال قوم باشد بر زبان حواریان. و وجهی دگر در تَطْمِئِنَ قُلُوبُنَا، آن باشد که از کلام حواریان باشد جاری مجرای قول ابراهیم، و لکن لیطمئن قلبی، یعنی تا مرا یقین بر یقین بیفزاید و طمأنینه بر طمأنینه و آنچه به دلیل می‌دانیم به ضرورت بدانیم بر وجهی [۵۲-ر]

که شبهت را در او مجال نباشد. وَ نَعْلَمُ أَنْ قَدْ صَدَقْنَا، و بدانیم که آنچه تو با ما گفتی راست گفتی. وَ نَكُونُ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ، و بر آن از جمله گواهان باشیم. قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ «۱» أَنْزِلْ عَلَيْنَا، فرو فرست بر ما خوانی از آسمان. تَكُونُ «۳» أَنْزِلْ نِيسْت، چه اگر چنان بودی مجزوم بودی و تقدیر آن است که مائده کائنه عیدا لنا و مثله قوله: فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرْتِي «۴»، ای وارثا لی. و قوله: فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي «۵» لِأَوْلَانَا وَ آخِرِنَا، اول و آخر ما را، یعنی ما را و آنان را که از پس ما باشند. عبد الله عباس گفت: مراد آن است که آخر مردمان آن «۱۱» بخورند چنان «۱۲» که اول مردمان. وَ آيَةٌ مِنْكَ، آیتی «۱۳» و دلالتی و علامتی و حجتی. وَ أَرْزُقْنَا، و ما را روزی کن آن، و تو بهتر «۱۴» روزی دهند گانی. ----- (۱). اساس، آج، بم: ابراق، با توجه به مَج تصحیح شد. (۲). مَج، وز، مت، آج، لب، لت، مر: کنیم، مر: گفتیم. (۳). مر: در. (۴). مت: ابو بکر انبازی. (۵). آف، آن: برج. (۶). اساس، بم: تو نگر، با توجه به مَج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس: بهر، با توجه به مَج، وز تصحیح شد. (۸). مَج، مت: شتر. (۹). مَج، مت: نیک باشد. [.....]

(۱۰). مَج، مت: بزلن بزولا، وز: بزل بزولا. (۱۱). مَج، وز، مت، مر: او، چاپ شعرانی (۳۷۲ / ۴) از آن. (۱۲). مَج، مت: چنانچه. (۱۳). مت: و آیتی. (۱۴). مَج، وز، مت، آج، لب، مت، مر: بهترین. صفحه: ۲۱۰ قال الله تعالی خدای تعالی، گفت به جواب عیسی که: من اینکه خوان بفرستم. مدنیان و شامیان و عاصم خواندند: مُنَزَّلُهَا بِالْتَشْدِيدِ، از تفعیل برای تکثیر فعل گفتند برای آن که چند بارها فرود آمد، و در خبر هست که: چهل بامداد فرود می‌آمد «۱»، و باقی قراء خواندند: «منزلها» بِالْتَخْفِيفِ مِنَ الْانزَالِ، و لکن شرط آن است که هر که [۵۲-پ]

پس از آن، یعنی پس از «۲» نزول آن کافر شود من او را عذابی کنم که هیچ کس را از جهانیان چنان عذاب نکرده باشم. خدای تعالی خوان بفرستاد و ایشان کافر شدند و خدای تعالی ایشان را مسخ کرد با خوک و بوزینه «۳» کرد. عبد الله عمر گفت: از اهل دوزخ آنان که ایشان را عذاب «۴» سخر «۵» باشد منافقان باشند و آنان که کافر شدند به مائده از قوم عیسی و آل فرعون. علما خلاف کردند در آن که [مائده] «۶» فرود آمد یا نیامد [مجاهد گفت: فرود نیامد، و اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد. حسن بصری گفت: مائده فرو نیامد] «۷» برای آن که قوم چون اینکه شرط بشنیدند که: فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَا أُعَذِّبُهُ

أحدًا من العالمين، استغفار خواستند و گفتند: نخواهیم» (۸). و درست آن است که گفتند: مائده» (۹) فرود آمد برای آن که ظاهر قرآن دلیل آن می‌کند، خدای تعالی گفت: اِنِّي مُنَزَّلُهَا، من فرو فرستم آن را، و اینکه خبری است مطلق و در اخبار او تعالی خلاف نبود. دگر اخبار متواتر آمد از صحابه و تابعین و اهل علم. کعب الأخبار گفت: روز یکشنبه فرود آمد، برای آن ترسایان آن را عید گرفتند. مفسران خلاف کردند در کیفیت آن و آنچه بر او بود از طعام. قتاده روایت کرد از «۱۰» خلاص «۱۱» بن عمرو عن عمّار بن یاسر که رسول - علیه السلام - گفت: مائده فرود آمد بر او نان و گوشت بود، و ایشان درخواستند از -----
 ----- (۱). مَج، وز، مَت، آج، لَب: فرود آمد. (۲). مَج، وز: ندارد. (۳). مَج، وز، مَت: بوزنه. (۴). آج، لَب: عذاب ایشان. (۵). مَج، وز، مَت، آج، لَب، آف، لَت، مَر: سخت تر. (۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به مَج، وز افزوده شد. (۸). وز: بخواهیم. (۹). مَج، وز، مَت: خوان. (۱۰). مَج، وز، مَت: عن. [.....]

(۱۱). مَج، وز: خلاص، آف: خلاص. صفحه: ۲۱۱ عیسی طعمی که از آن می‌خوردند «۱» و آن را بن «۲» در نیاید عیسی - علیه السلام - گفت: اینکه چنین باشد مادام تا خیانت نکنی «۳» و پنهان چیزی برنگیری «۴» و ذخیره نکنی «۵»، شرط کردند، چون فرود آمد روز به شب نرسید تا خیانت کردند «۶» و پنهان کردند و ذخیره نهادند «۷». اسحاق بن عبد الله گفت: بعضی از آن بدزدیدند و گفتند نباید که دگر فرود نیاید، خدای تعالی ایشان را مسخ کرد. عبد الله عباس گفت: عیسی - علیه السلام - بنی اسرائیل را گفت: سی روز روزه دارید آنگه چیزی که می‌خواهی بخواهی «۸». ایشان سی روز روزه داشتند. چون مدت به سر آمد، گفتند: یا روح الله؟ روزه بداشتیم «۹» و گرسنگی بردیم، و آن کس که «۱۰» عملی کند مزدی توقع کند، و ما عملی کردیم توقع می‌کنیم که: از خدای در خواهی تا برای ما خوانی بفرستد از آسمان. عیسی - علیه السلام - دعا کرد و فرشتگان «۱۱» می‌آمدند خوانی بر گرفته بر آن «۱۲» جا هفت نان نهاده و هفت ماهی تا پیش عیسی بنهادند، جمله قوم از آن بخوردند اول و آخرشان. عطاء بن السائب روایت کرد عن زادن و میسر که ایشان گفتند: خدای تعالی خوانی فرستاد و پیش عیسی بنهاد، آنگه بفرمود تا انواع طعام بر آن بیارند «۱۳» از هر جنسی مگر گوشت که بر او نبوده سعید جبیر گفت از عبد الله عیسی که: بر آن خوان همه چیزی نهاده مگر نان و گوشت. عطاء گفت: بر او گوشت نبود و ماهی، عطیة العوفی گفت: بر آن جا ماهی بود بزرگ که در او «۱۴» طعم همه چیزی «۱۵» بود قتاده و عمّار گفتند: بر آن خوان از میوه‌های بهشت بود. وهب مته گفت: بر او نانی چند بود از جو و ماهی چند بود، خدای به برکت مضاعف می‌کرد تا همه قوم از آن «۱۶» بخوردند. ----- (۱). وز، آج، لَب، لَت: می‌خورند. (۲). اساس، آف: اینکه، با توجه به مَج، وز تصحیح شد. (۳-۵). نکنی / نکنید. (۴). برنگیری / برنگیرید. (۶). اساس، آن: کردن، با توجه به مَج، وز تصحیح شد. (۷). مَج، وز، مَت: کردند. (۸). می‌خواهی بخواهی / می‌خواهید بخواهید. (۹). مَج، وز، مَت: ما روزه داشتیم. (۱۰). مَج، وز، مَت او. (۱۱). مَج، مَت: فریشتگان. (۱۲). آج، لَب: و آن. (۱۳). مَج، وز، مَت: بیارید. (۱۴). اساس، بَم، آف، آن بر آن جا، با توجه به مَج، وز تصحیح شد. [.....]

(۱۵). مَج، وز: هر چیزی. (۱۶). مَج، وز، مَت: از او. صفحه: ۲۱۲ کلبی و مقاتل گفتند: چون ایشان از عیسی خوان خواستند، خدای تعالی گفت: «۱» بفرستم، و لکن شرط آن است که هر که ایمان نیارد او را عذابی سخت کنم. عیسی - علیه السلام - شمعون صفا را بخواند - و او وصی عیسی بود - و او را گفت: بنزدیک تو طعمی هست! بلی، شش نان و دو ماهی کوچک. گفت: بیار، بیاورد. عیسی - علیه السلام - آن نانها پاره کرد و آن ماهیان «۲» پاره کرد و بر سر آن دعا کرد تا خدای تعالی بر آن برکت کرد، و آن نانها درست بکرد هر پاره نانی شد [۵۳-ر]

و هر پاره «۳» ماهی شد «۴». آنکه عیسی - علیه السّلام - برخاست و به دست خود هر یکی را پاره‌ای از آن «۵» پیش می‌نهاد، آنکه گفت: بخورید به نام خدای، آن طعام می‌فزود تا به زانوی ایشان برسید چندان که توانستند بخوردند و پنج زنبیل بماند، و حاضر «۶» پنج هزار مرد و پسر بودند، شکر خدا بگزارند «۷» و یک بار دگر بخواستند. عیسی - علیه السّلام - دعا کرد، خدای تعالی خوانی بفرستاد چند نان بر او و چند ماهی. عیسی - علیه السّلام - چنان «۸» [کرد] «۹» که در اول کرده بود «۱۰». ایشان از آن بخوردند و با شهرها و دیهه‌های «۱۱» خود رفتند «۱۲» و دیگران را خبر دادند باور نداشتند ایشان را، و گفتند: شما را مسحور کرد و چشمهای شما خطا دید. عیسی - علیه السّلام - بر ایشان دعا کرد، خدای تعالی ایشان را مسخ کرد. قتاده گفت: آن خوان هر بامداد و شبانگاه فرود می‌آمد «۱۳» هر جا که ایشان بودند چنان که من و سلوی بر قوم موسی. عطاء بن ابی رباح روایت کرد از سلمان فارسی - رحمه الله «۱۴» - که او گفت: و الله که عیسی - علیه السّلام - هیچ چیزی را از مساوی متابعت نکرد، و هرگز هیچ یتیم ----- (۱). مج، وز، مت، لت، آن، مر من. (۲). آج، لب: ماهی. (۳). لت، آن، مر ماهی. (۴). چاپ شعرانی (۳۷۴/۴): ماهی، ماهی درست شد. (۵). مج، وز، مت: هر یکی را از آن پاره‌ای در. (۶). مج، وز، مت، آج، لب، مر: حاضران. (۷). مج، مت، لب، بم، آن: بگزارند. (۸). مج، وز، مت، مر: همچنان. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). اساس: بودند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۱). مج، وز، مت: دهها. (۱۲). مج، وز، مت، آج، لب، مر: شدند. [.....]

(۱۳). مج، مت: فرود آمدی، وز: فرود می‌آمدی. (۱۴). مج، وز، آج، لب، آف: رحمه الله علیه. صفحه: ۲۱۳ را باز نزد و به قهقهه نخندید، و مگس از روی خود نراند، و از بویهای کریه بینی به دست نگرفت «۱»، و هرگز بازی نکرد، و چون حواریان از او خوان خواستند. جامه صوف در پوشید و بگریست و گفت: ۲ اللهم ربنا انزل علينا مائدة من السماء فارزقنا عليها طعاما ناكلا، و انت خير الرزاقين، خدای تعالی سفره سرخ بفرستاد از میان دو ابر «۳» و ایشان در او می‌نگریدند که از هوا می‌درآمد «۴» و «۵» پیش ایشان فرود آمد عیسی - علیه السّلام - بگریست و گفت: اللهم اجعلني من الشاكرين، بار خدایا ما را «۶» از جمله شاكران کن «۷». اللهم اجعلنا رحمه و لا تجعلها مثله و عقوبة، بار خدایا رحمت کن و مثله و عقوبت مکن. و جهودان می‌نگریدند «۸» در او «۹» بتعجب و بویی شنیدند از او که از آن خوشتر نبود. عیسی - علیه السّلام - گفت: کسی که «۱۰» نیکو عملتر «۱۱» است باید که برخیزد و دستار از روی اینکه خوان «۱۲» بگیرد «۱۳». شمعون صفا «۱۴» گفت: یا روح الله تو اولتری. عیسی - علیه السّلام - وضوی نماز تازه کرد و نمازی دراز کرد «۱۵» و بسیاری «۱۶» بگریست، آنکه به نام خدای «۱۷» دست فراز کرد و دستار از روی خوان برگرفت و گفت: بسم الله خير الرزاقين، بر آن جا «۱۸» ماهی بود بریان کرده بر او فلس نبود و در او شوک نبود روغن از او «۱۹» می‌چکید، بنزدیک سرش نمک نهاده بود و بنزدیک پایانش «۲۰» سرکه نهاده بود، و پیرانش انواع تره بود جز گندنا و بر آن جا پنج نان «۲۱» بود: بر یکی زیتون و بر یکی انگبین و بر یکی گاو روغن «۲۲» و بر یکی پنیر و بر ----- (۱). وز، آج، لب: بینی نگرفت. (۲). مج، وز، مت، لت: و ارزقنا. (۳). مج، وز، مت: ابروی. (۴). بم، آف، آن: در می‌آمد. (۵). مج، وز، مت، آج، لب، لت، مر: تا. (۶-۷). مج: مرا، که بر اساس مرجح می‌نماید. (۸). مج، وز، مت: می‌نگرند. (۹). لت: آن. (۱۰). لت از همه. (۱۱). لت صالح تر باشد. (۱۲). لت که از آسمان آمده است. (۱۳). لت: بردارد. [.....]

(۱۴). لت: شمعون بن صفا که وصی عیسی علیه السلام بود. (۱۵). لت: بگزارد. (۱۶). مت، آج، لب، بسیار، لت دعا و زاری کرد و. (۱۷). لت تعالی. (۱۸). لت: خوان. (۱۹). آن: وی. (۲۰). لت، مر: دنبالش، آن: پایش. (۲۱). لت نهاده. (۲۲). مج، مت: کاف. صفحه: ۲۱۴ یکی قدید «۱». شمعون «۲» گفت: یا روح الله اینکه از طعام دنیاست یا از طعام بهشت! گفت: نه از طعام دنیاست و نه از طعام آخرت، و لکن طعامی است که خدای تعالی در هوا مخترع بیافرید «۳». گفت: بخوری به نام خدا گفتند: یا روح الله، اگر ما را

در اینکه آیت آیتی دیگر (۴) باز نمایی! عیسی - علیه السلام - دعا کرد، خدای تعالی آن ماهی زنده کرد، و به جنبش آمد (۵) و فلس و خار (۶) بر او پدید آمد، ایشان (۷) بترسیدند. عیسی - علیه السلام - گفت: عجب از کار شما چیزی بخوای (۸)، چون بدهند شما را کاره شوی (۹) آن را. گفتند: یا روح الله، دعا کن تا با (۱۰) حال اول شود. عیسی دعا کرد (۱۱)، ماهی همچنان بریان شد. گفتند: یا روح الله اول تو بخور (۱۲). گفت: معاذ الله (۱۳) من بخورم آن را (۱۴) آن کس خورد که خواست، ایشان بترسیدند و نیارستند (۱۵) خوردن (۱۶). عیسی - علیه السلام - بیماران را و خداوندان آفات و عاهات را بخواند تا از آن بخوردند و شفا (۱۷) یافتند، هیچ نابینا نخورد الا بینا شد (۱۸)، و هیچ مقعد نخورد الا به رفتن آمد، و هیچ درویش نخورد و الا توانگر شد. مردمان چون چنان دیدند ازدحام کردند بر او. عیسی - علیه السلام [۵۳- پ]

نوبت نهاد میان ایشان، چهل روز بامداد فرود (۱۹) آمدی وقت چاشت تا آن گاه که سایه بگردیدی از بس (۲۰) نماز پیشین نهاده بودی و گروه گروه (۲۱) به مناوبه می آمدندی و از (۲۲) او می خوردندی، آنگه به (۲۳) آسمان شدی و ایشان (۲۴) -----
----- (۱). بم، آف: قدیر. (۲). لت: شمعون صفا. (۳). مج، وز، مت، لت آنگه. (۴). لت: دگر. (۵). لت: در آمد. [.....]

(۶). مج، وز، مت: تپه. (۷). لت از آن. (۸). مج، مت: نخواهید، وز، آج، لب، آف، لت: بخواهید. (۹). مج، وز، مت: شوید. (۱۰). آن: به. (۱۱). مج، وز، مت، لت، مر تا. (۱۲). مج، وز، مت، لت، مر او. (۱۳). لت که. (۱۴). لت: اینکه. (۱۵). آج، لب، آف، نیارستن. (۱۶). مج، وز، مت: بخوردن. مر: بخورند. (۱۷). لت صحت. (۱۸). لت: گشت. (۱۹). آج، لب، آن: فرو. [.....]

(۲۰). مج، وز، مت: کس. (۲۱). لت فوج فوج. (۲۲). لت طعام. (۲۳). لت: با. ۲۴. لت جمله. صفحه: ۲۱۵ در او می نگریدندی تا از چشم ایشان (۱) ناپدید شدی (۲) و گفتند: بغب فرود آمدی، روزی آمدی و روزی نه، چو ناقه صالح که روزی شیر دادی و روزی نه. خدای تعالی گفت: من اینکه خوان (۳) برای درویشان (۴) فرستادم. توانگران را در آن (۵) نصیب نیست از آنچه از شک و نفاق ایشان شناخت (۶)، عند آن اظهار کفر کردند و گفتند: اینکه چه محال باشد، کس دید خوانی که از آسمان (۷) فرود آید خدای تعالی وحی کرد به عیسی (۸) که (۹): من بر مکذبان شرط هلاک کرده ام. عیسی - علیه السلام - گفت: ای قوم مستعد باشی (۱۰) عذاب خدای را: عیسی - علیه السلام - گفت: *إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَلْيَأْتِهِمْ عِبَادُكَ وَ إِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ*، آنگه عذاب فرستاد و سیصد و سی و سه مرد را از ایشان مسخ کرد با قرده (۱۱) و خنازیر. به شب بختند (۱۲) به (۱۳) حال صحت و سلامت بامداد برخاستند (۱۴)، به اینکه صفت در راهها و تونها (۱۵) می گشتند و پلیدی می خوردند. مردم چون آن دیدند فرع کردند با عیسی و با او گروختند (۱۶) و بر ایشان بگریستند و عیسی - علیه السلام - یک یک را از ایشان به نام می خواند و ایشان جواب نمی توانستند (۱۷) دادن، به سر اشاره می کردند سه روز همچنین (۱۸) بماندند، آنگه هلاک شدند. و قولی دیگر به روایت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - برفت در خبر (۱۹) دراز فی قوله تعالی: *مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ* (۲۰)، به اعادت ----- (۱). لت: همه شان. (۲). لت: گشتی. (۳). لت از. (۴). لت مستحقان. (۵). لت روزی. (۶). لت: شناختم. (۷). لت زمین. (۸). لت علیه السلام. (۹). لت ای عیسی. [.....]

(۱۰). مج، وز، مت، آج، لب، مر: باشید. (۱۱). آج، لب: قروده. (۱۲). مج، وز، مت: بختند. (۱۳). مج، وز، مت، لت: با. (۱۴).

اساس، آن: برخواستند، با توجه به معج تصحیح شد، معج، وز، مت، لت: در روز آمدند. (۱۵). لت صحراها. (۱۶). معج، وز، مت، آف، لت: گریختند. (۱۷). آن: نمی دانستند. (۱۸). لت: اینکه چنین. (۱۹). معج، وز، مت، لت: خبری. (۲۰). معج، وز، مت، لت، مر: معنی آن که. صفحه: ۲۱۶ حاجت نباشد. وَاذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِن دُونِ اللَّهِ، ياد کن ای محمّد چون گفت، یعنی چون گوید خدای تعالی روز قیامت عیسی مریم را که تو گفتی مردمان را که مرا و مادرم را به خدایی «۱» گیری «۲» بدون خدای تعالی. و بعضی «۳» گفتند: معطوف است علی ما قبلها، و عامل در او یَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ «۴»، ثم قال و ذلك اذ يقول الله «۵» له يا عيسى ابن مريم «۶» اذ كر نعمتي و يقول له: ا أنت قلت للناس. ابو القاسم بلخی «۷» گفت: اینکه ماضی است بر حال و صورت خود، و اینکه آنکه بود که خدای تعالی «۸» عیسی را به آسمان برد، و هم ابو القاسم بلخی گفت: «اذ» به معنی «اذا» استعمال کنند تا آیت محمول بود بر آن که اینکه قول روز قیامت باشد، و مثله قوله تعالی: وَ لَوْ تَرَى إِذِ فَرَعُوعَا فَلَاحَ قَوْتِ «۹»، كأنه تعالی قال: اذا يفزعون، و قال الله تعالی: وَ لَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ «۱۰»، و قوله: وَ لَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ «۱۱»، قال ابو التّجّم: ثم جزاه الله عنا اذ جزى جنات عدن فى علالي العلى و المعنى «اذا»، و قال الأسود: و الان اذ هازلتهن و انما يقطن الا- لم يذهب المرء مذهبا هذا البيت اكرم. فامّا استعمال «اذا» به معنی «اذ» يقول بعض اهل اليمن: و ندمان يزيد الكأس طيبا سقيت اذا تغورت النجوم مراد ماضی است آن «۱۲» جا، و امّا لفظ ماضی به معنی مستقبل «۱۳» بسیار است در ----- (۱). لت، مر: به خدای. (۲). معج، وز، مت، آج، لب، آف، لت، مر: گیرید. (۳). معج، وز، مت، دگر، لت مر دیگر. [.....]

(۴). لت است. (۵). لت تعالی. (۶). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ضبط قرآن مجید افزوده شد. (۷). لت قدس سره. (۸). لت: خداوند تبارک و تعالی. (۹). سوره سبا (۳۴) آیه ۵۱. (۱۰). سوره سبا (۳۴) آیه ۳۱. (۱۱). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۲. (۱۲). لت: اینکه. (۱۳). لت در میان عرب و اهل نجات. صفحه: ۲۱۷ قرآن نحو «۱» قوله: وَ نَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ «۲» وَ نَادَى أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ «۳»، و بر عکس مستقبل گویند و مراد ماضی چنان که «۴» گفت: «۵» فاذا مررت بقبره فانحر به خوص الزکاب و کل طرف سابع و انضح جوانب قبره بدمائها فلقد يكون اخدام و ذبائح ای لقد کان. اگر گویند: شاید که خدای [۵۴-ر]

تعالی ملامت کند عیسی را- علیه السلام- به چیزی که او را در آن گناه نبود، و غرض در اینکه استفهام و تقریر چه باشد، و خدای تعالی دانست که عیسی- علیه السلام- اینکه نگفته باشد! جواب آن است که گوئیم: اینکه صورت استفهام است و مراد تقریر و توییح آن قوم «۶» که اینکه اعتقاد کرده بودند، و اینکه چنان باشد که یکی از ما گوید کسی را که: تویی که فلان کار کردی، کاری که داند که او نکرده است، به حضور آن کس که دعوی کند و حواله کند آن کار بر او و غرضش تکذیب او باشد. جوابی «۷» دیگر از اینکه سؤال آن است که: عیسی- علیه السلام- بی خبر بود از آن که ترسایان «۸» در حق او و مادر او گفتند از پس او، خدای تعالی اینکه بگفت به صورت استفهام و مراد اعلام عیسی «۹» تا او بداند که قوم او از پس او در او چه محال گفتند. عیسی- علیه السلام- جواب دهد: سبحانک، منزهی و دور از عیب «۱۰» مرا نباشد که چیزی گویم که حق من نباشد اگر من گفته بودمی تو دانستی که گفته من است «۱۱»، برای آن که آنچه در نفس من است تو دانی و آنچه در نفس توست «۱۲» من ندانم. بدان که لفظ «نفس» در لغت منقسم «۱۳» بود بر اقسامی «۱۴» مختلف: نفس نفس آدمی باشد و جز آن از حیوان و آن به معنی روح و حیات و مهجه «۱۵» بود چون آن باطل ----- (۱). لت: نیز آمده است. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۴۸. (۴). لت شاعر. [.....]

(۵). مع، وز، مت شعر. (۶). لت را. (۷). آج، لب: جواب. (۸). اساس، بم: درسایان / ترسایان. (۹). آج، لب، لت بود. (۱۰). آن: غیب. (۱۱). مر تَعَلَّمْ ما فی نَفْسِی و لا أَعَلَّمْ ما فی نَفْسِکَ (۱۲). اساس تست. (۱۳). مت، آن: مستقیم. (۱۴). آج، لب: اقسام. (۱۵). مع، بم، آن: بهجت. صفحه: ۲۱۸ شود آدمی از آن بشود (۱) که حی باشد، و منه قوله تعالی: کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ (۲). و نفس تن و جان به یک جای (۳) باشد، چنان که: کُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ (۴)، و نفس شیء و ذات او و عین او یکی باشد، و منه قولهم: فعل فلان نفسه و جاءنی (۵) الآخر بنفسه، و «نفس» به معنی انفت (۶) باشد و حمیة، چنان که گویند: لیس لفلان نفس ای حمیة، و انفة (۷) و نفس به معنی ارادت و عزم باشد فی قول الشعاع: فنفسای نفس قالت ائت این بحدل تجدد فرجا من کل عمی تهابها و نفس تقول اجهد نجاه ک لا- تکن کخاضبه لم یغن یوما خضابها مردی بنزدیک حسن بصری آمد و گفت: من حج نکرده‌ام، یک نفس مرا می گوید حج کن دیگر نفس می گوید زن کن. حسن گفت: نفس یکی است و لیکن تو را دو همت است یکی می گوید: حج کن و یکی می گوید زن کن، و او را حج فرمود، و قال الممزق العبدی (۸): الا من لعین قد تأها حمیمها و أرقتی بعد المنام همومها فبات له نفسان شتی همومها فنفس تعزیهها و نفس تلومها و از اقسام او چشم (۹) بد که به مردم رسد آن را نفس خوانند (۱۰) و در خبر است که رسول- علیه السلام- در رقیه گفت (۱۱): بسم الله ارقیک و الله یشفیک من کل داء هو فیک من عین عاین و نفس ناس و حسد حاسد. ابن الأعرابی گفت: نفوس آن باشد که مردم را به چشم بزند و اعرابی مردی را وصف کرد و گفت: کان و الله حسودا کذوبا (۱۲) نفوسا، و قال عبد الله بن قیس الرقیات (۱۳): یتقی (۱۴) اهلها النفوس علیها فعلی نحرها (۱۵) الرقی و التمیم ----- (۱). مع، مت: شود. (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۵. (۳). مع، وز، مت، لت: جا. [.....]

(۴). سوره المدثر (۷۴) آیه ۳۸. (۵). اساس، لت، آن، مر: جانی، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶-۷). اساس، لب، بم، آن: انفسه، با توجه به مع تصحیح شد. (۸). مع، وز، مت، آج، لت، مر: الممزق العبدی. (۹). اساس بم، آن: جسم، با توجه به مع تصحیح شد. (۱۰). لت: گویند. (۱۱). مع، وز، مت، لت، مر: گفتی. (۱۲). مع، وز، مت و. (۱۳). آن: عبد الله بن قیس الرقیاب. (۱۴). آن: بیقی، مع، وز، مت: بقی. (۱۵). لب، لت: بحر. صفحه: ۲۱۹ و نفس از دار و دباغ آن مقدار باشد که (۱) به او دباغ کنند. اما در آیت مراد به «نفس» غیب است، یعنی آنچه در دل و غیب من است تو دانی، و آنچه در غیب و علم تو است من ندانم. و گفته‌اند: از اقسام نفس یکی عقوبت است فی قوله: وَ یَحْذَرُکُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ (۲)، ای عقوبته، و گفته‌اند: مراد به اینکه «نفس» ذات است، و معنی آن است که: و یحذرکم الله (۳) ایاه. اگر گویند: «غیب» را چرا نفس خواند! گوئیم: برای آن که محل آن در تن پوشیده باشد چون محل نفس که حیات است و اگر نفس در حق عیسی- علیه السلام- حقیقت است و در حق قدیم تعالی بر سبیل ازدواج هم وجهی دارد (۴). إِنَّکَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُیُوبِ، که تو داننده غیبها و کارهای پوشیده‌ای. قوله تعالی: مَا قُلْتَ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ، عیسی جواب آنچه خدای تعالی گفت: أ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ، گفت: بار خدایا من نگفتم ایشان را الا آنچه تو مرا فرمودی: [۵۴-پ]

أَنْ اَعْبُدُوا اللَّهَ. در معنی و محل او خلاف کردند. سیبویه گفت: «أن» به معنی ای مفسره است. نبینی که اینکه تفسیر و بیان آن است که خدای تعالی فرمود او را و مثله قوله: وَ اَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشوا (۵)، یعنی ای امشوا، برای آن که مفسر آن است که پیش اوست. و روا بود که محل او نصب بود به آن که بدل «ما» ست، و «ما» در محل نصب است، و شاید که در محل جر بود به آن که بدل باشد از «به» به تقدیر اعادت حرف جر «ما امرتنی به، بان اعبدوا الله». و شاید که محل او رفع بود خبر مبتدای محذوف، و التقدير و هو ان اعبدوا الله. بار خدایا من ایشان را هیچ نگفتم مگر آنچه مرا فرمودی از دعوت ایشان با عبادت خدای که خدای من است و خدای شما، وَ كُنْتَ عَلَيْهِمْ شَهِيداً، و تا در میان ایشان بودم گواه بودم بر ایشان، با آنچه می کردند. فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي، چون مرا بمیرانیدی و جان برداشتی. و گفتند: اینکه لفظ دلیل است بر آن که خدای تعالی عیسی را بمیرانید و آنگه زنده کرد و به آسمان برد، و

كذلك قوله: إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَىٰ ﴿٦﴾. و ----- (١). معج، وز، مت، مر یکبار. (٢).
سوره آل عمران (٣) آیه ٢٨. (٣). آج، لب و. [.....]

(٤). معج، وز، مت، لت، مر: باشد. (٥). سوره صاد (٣٨) آیه ٦. (٦). سوره آل عمران (٣) آیه ٥٥. صفحه : ٢٢٠ بعضی دگر گفتند: توفی قبض باشد، بر قبض روح حمل نباید کردن چون مطلق بود مگر به قرینه، نبینی که خدای تعالی اینکه لفظ فرمود در قرآن و مراد به آن نه قبض روح فی قوله تعالی: اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا ﴿١﴾. خفته را که مرده نباشد متوفی خواند ﴿٢﴾ و قول اول درست تر است برای آن که اگر چه در وضع لغت توفی بر اطلاق، قبض باشد، به عرف مخصوص شده است به مرده و اینکه عرفی مستقر است و مستمر، نبینی ﴿٣﴾ که آن کس که گوید: فلان متوفی است از اطلاق او هیچ مقبوض ندانند و [نه] ﴿٤﴾ نیز خفته جز مرده! كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ، بار خدایا ﴿٥﴾ چون مرا وفات دادی و از میان ایشان بردی، تو نگهبان بودی بر ایشان. و «رقیب» نگهبانی باشد که نیک محافظت کند بر آنچه او را رقیب آن کرده باشند، يقال: رقبه یرقبه رقبا و رقبه، قال: علی رقبه من سائل و مسؤول، بار خدایا نه آن است که تو نگهبان ایشانی، تو به همه چیزی حاضری و بر همه چیزی گواهی ﴿٦﴾ و رجوع معنی همه ﴿٧﴾ با عالمی باشد. قوله تعالی: إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ - الایه، آنگه عیسی - علیه السلام - چون خدای تعالی گفت: فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ ﴿٨﴾، گفت: بار خدایا: اگر عذاب کنی ایشان را بندگان تواند، کس را نبود و نرسد که تو را منع کند از آن و بر تو اعتراض کند. وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ، و اگر بیامرزی ایشان را تو خداوند عزیزی ﴿٩﴾ و حکیمی. اگر گویند: نه در اینکه آیت «غفور» ﴿١٠﴾ رحیم» لایق و بهتر بودی از «عزیز حکیم» گوئیم: نه، برای آن که غرضی عیسی - علیه السلام - در اینکه جا ﴿١١﴾ استغفار ایشان است و استرحام برای ایشان، دگر آن که غفران و رحمت بر دو وجه -----

----- (١). سوره زمر (٣٩) آیه ٤٢. (٢). آج، لب، لت: خوانند. (٣). معج، وز، مت، آج، لب، لت: نبینی. (٤). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (٥). آف: خدای. (٦). معج، وز، مت، گواهی، آف، آن: گواهی، لت: گواه. (٧). معج، وز، مت، لت: هر دو. (٨). سوره مائده (٥) آیه ١١٥. (٩). معج، وز، مت، لت، مر: خداوندی عزیز، آج، لب: خداوند عزیز. (١٠). اساس، آف، لت، آن و، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (١١). معج، وز، مت، لت، مر نه. [.....]

صفحه : ٢٢١ باشد از فاعلش: بر وجه حکمت باشد و بر وجهی بود که حکمت اقتضا نکند، پس اینکه لفظ عامتر است و در فایده شاملتر. دگر آن که غرض عیسی - علیه السلام - آن است که باز نماید که اگر تو عذاب کنی ایشان را، تو را عزت و غلبه و قهر ﴿١﴾ است، و با آن که چنین است بحکمت و صواب [کنی، و اگر بیامرزی هم بر وجه حکمت و صواب] ﴿٢﴾ باشد. قال الله هذا یوم ینفع الصادقین صدقهم، نافع خواند: «یوم» به نصب، و باقی قرءاء به رفع. حجت آنان که به رفع خواندند آن است که: «هذا» مبتدا بود و «یوم» خبر او، و حجت نافع آن است که نصب باشد علی الطرف من «قال»، کأنه تعالی قال: ان هذا القول یقع منه یوم ینفع الصادقین، و «یوم» مضاف است با جمله فعلی، و تقدیر آن است که: هذا یوم ینفع الصّادقین قولهم، و «قال» به معنی یقول است - چنان که گفتیم، و قوله: هذا یوم ینفع الصادقین صدقهم، تعلق دارد به اینکه قصه که از پیش رفت من قوله: أ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ ﴿٣﴾، و به جواب عیسی - علیه السلام - که گفت: مَا قُلْتَ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ، بار خدایا! من نگفتم ایشان را الا آنچه [٥٥- ر]

تو فرمودی مرا، و اینکه سخن راست باشد، و درست آن است که صدق راجع نیست با روز قیامت، بل راجع است با دنیا، و تقدیر آن است: که یوم ینفع الصادقین صدقهم فی الحیوة الدنیا، برای آن که صدقی و تصدیقی که در قیامت کنند بر آن ثواب نباشد برای آن که ملجأ باشند با آن و علم ضروری حاصل باشد ﴿٤﴾ ایشان را که اگر ایشان خواهند تا معصیت کنند تمکین نکنند ایشان را و منع

کنندشان از آن، و دگر مضرت عظیم عاجل از عذاب دوزخ معلوم و معاینه باشد، و اینکه هم سبب الجاست، نبینی که حق تعالی از ابلیس حکایت کرد: وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ ﴿٥﴾ - الایه، و اینکه جمله حکایت که از او کرد هم راست است، و با آن که راست است هیچ نفع نکند ابلیس را. و آنکه جزا و ثواب صادقان گفت که ایشان را چه باشد: لَهُمْ جَنَاتٌ تَجْرِي، ایشان را بهشتها باشد که ----- (۱). معج، وز، مت، لت، مر: قهر و غلبه. (۲).

اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶. (۴). معج، مت: شود، وز، لت، مر: بود. (۵). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۱۲. صفحه: ۲۲۲ در زیر درختان آن جویها می‌رود و ایشان در آن جا مخلد و مؤید و منعم باشند بر وجهی که نعیم مقیمان «۱» را زوال نبود. آنکه ایشان را در بهشت چیزی باشد به از بهشت «۲»، و آن رضای خداست از ایشان، خدای تعالی از ایشان راضی باشد به طاعات و ایمان ایشان در دار دنیا، و ایشان از خدای تعالی راضی باشند به ثواب و نعیم که داده باشد «۳» ایشان را و آن فوز و ظفر بزرگ باشد، يقال: فاز بكذا اذا ظفر به و حازه. آنکه گفت «۴»: ملك آسمانها و زمین و آنچه در میان آن است همه خدای راست و در تصرف اوست، و او بر آن قادر است که چنان که خواهد می‌گرداند و می‌دهد و می‌ستاند، و کس را نرسد که او را از آن منع کند یا بر او اعتراض کند، و بیرون آن بر همه چیز قادر و تواناست از آنچه مقدمات اوست بر هر وجه که صحیح بود که مقدور باشد. ----- (۱). معج، وز، مت، لت، مر: مقیمشان، آج، لب، بم: مقیم آن.

(۲). مر رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ (۳). معج، وز، مت: نعیم بی داد و بود. (۴). مر لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ صفحه: ۲۲۳ سوره الأنعام عبد الله عباس و مجاهد و قتاده [گفتند] «۱»: اینکه سورت مکی است، و یزید بن رومان گفت: بهری مکی است و بهری مدنی است، و شهر بن حوشب گفت: سورت مکی است مگر دو آیت: قُلْ تَعَالَوْا أَنلِمْ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ «۲»، و آن آیت که از پس اینکه است. عبد الله عباس گفت: سوره الانعام به یک بار فرود آمد به مکه هفتاد هزار فرشته «۳» با آن بودند به تسبیح و تهلیل و تحمید. و اینکه سورت صد و شصت «۴» و پنج آیت است در عدد کوفیان، و شش در عدد بصریان و هفت در عدد مدنیان. و انس مالک روایت کند که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هیچ سورت بر من فرود نیامد به یک بار مگر سوره الانعام که چون فرود آمد پنجاه فرشته «۵» او «۶» پنجاه هزار - شک «۷» از راوی «۸» است - با آن بودند و در پیرامن آن بودند، ایشان را زجلی و آوازی بود به تسبیح و تهلیل بر من خواندند «۹» و در دل من قرار دادند آن را چنان که آب را در حوض قرار دهند، و خدای تعالی مرا و شما را به اینکه سورت عزری داد که پس از [آن] «۱۰» ذل نبود، در اینکه سورت دحض حجت مشرکان کرد و وعده داد، وعده‌ای که خلاف نکند. کعب الأجرار گفت: خدای تعالی افتتاح توریت به معنی ----- (۱). اساس:

ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱. (۳). وز: فریشته. (۴). معج، وز، مت: شصت، آج، لب، بم، آف، آن، مر: بیست. (۵). معج، وز، مت: فریشته. [.....]

(۶). مر: با او. (۷). مر: و اینکه شک. (۸). لت، مر: واقدی. (۹). معج، وز، مت، مر: خواند، آج، لب، بم، بر می‌خواندند. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. صفحه: ۲۲۴ [اینکه] «۱» آیت کرد که: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ «۲»، و ختمش به معنی اینکه آیت کرد: وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الدُّلِّ وَ كَبْرَهُ تَكْبِيرًا «۳»، چون «۴» اینکه سورت جبرئیل علیه السلام - بر رسول - صلی الله علیه و آله - خواند «۵»، رسول گفت: سبحان الله العظيم، و به روی در آمد به سجده، [۵۵-پ]، آنکه کاتب را بخواند تا هم در شب بنوشت. اما فضل قراءت او، عبد الله عباس روایت کند از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت: سوره الانعام انزله کرد بر من دفعه واحده، به یکبار، در شیعیت او هفتاد هزار فرشته «۶» از آسمان بر «۷» زمین آمدند. هر که اینکه سورت بخواند، [آن] «۸» هفتاد هزار فرشته «۹» بر او صلوات «۱۰» فرستند به عدد هر آیتی که در اینکه سورت است شبانه روزی «۱۱». جابر بن عبد الله انصاری

روایت کند از رسول- علیه السلام- که «۱۲» گفت: هر که او از سوره الانعام سه آیت بخواند از اول او الی قوله: وَ يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ «۱۳»، خدای تعالی چهل هزار فرشته را بر وی «۱۴» موکل کند تا مثل ثواب عبادت خود می‌نویسند او را تا به روز قیامت، و فرشته «۱۵» را از آسمان هفتم فرو فرستد با عمود آهنین تا بر او موکل باشد، چون شیطان خواهد که او را وسوسه کند یا چیزی در دل او کند «۱۶»، یکی از آن عمود بر او زند، چندانیش بیندازد که از میان او و او هفتاد حجاب باشد. چون روز قیامت باشد، قدیم تعالی گوید: بنده من؟ در سایه من برو و از بهشت من می‌خور و از آب کوثر نوش می‌کن و از چشمه سلسبیل غسل می‌کن که تو بنده منی و من خداوند توام. ----- (۱). اساس، آف، آن: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱. (۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱۱. (۴). آج، لب: و چون. (۵). معج، وز، مت، لت: بخواند. (۶-۹). وز: فریشته. (۷). معج، وز، مت: به. (۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۰). آج، لب، آف: صلوات. [.....]

(۱۱). معج، وز، مت، آج، لب: شبان روزی شبانروزی. (۱۲). معج، مت او. (۱۳). سوره انعام (۶) آیه ۳. (۱۴). معج، وز، مت، لت: برو/ بر او. (۱۵). بم، لت، مر: فرشته‌ای. (۱۶). معج، وز، مت: فکند، لت: افکند. صفحه: ۲۲۵. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱ تا ۱۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ (۱) هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ (۲) وَ هُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ فِي الْأَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَ جَهْرَكُمْ وَ يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ (۳) وَ مَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (۴) فَ قَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَ سَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاءٌ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۵) أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمْكِنْ لَكُمْ وَ أَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَ جَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِمُذُنُوبِهِمْ وَ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ (۶) وَ لَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قُرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ (۷) وَ قَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَ لَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقَضَى الْأَمْرَ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ (۸) وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَ لَلْبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبَسُونَ (۹) وَ لَقَدْ اسْتَهْزَيْتُمْ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكُمْ فَجَاءَ بِالَّذِينَ سَخِرْتُمْ مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۱۰)

[ترجمه]

سپاس «۱» خدای را آن که بیافرید آسمانها و زمین «۲» و بیافرید «۳» تاریکیها و روشنایی «۴» پس آنان که کافر شدند به خدایشان شرک می‌آرند. اوست آن که آفرید شما را از گل پس حکم کرد وقتی و وقتی نام نهاده نزدیک او پس شما شک می‌کنی «۵». اوست خدا در آسمانها و در زمین می‌داند «۶» نهان شما و آشکار شما و می‌داند آنچه می‌کنی «۷» شما، و نیاید به ایشان از آیتی «۸» از آیتهای خدایشان مگر بودند از آن برگردیده گان «۹». بدروغ داشتند حق را چون آمد به ایشان زود بود که بیاید به ایشان خبرها آنچه به آن فسوس کردند «۱۰». ----- (۱). مل، مر: ترجمه آیات ندارد. (۲). معج، وز، مت: زمینها، آج، لب را. (۳). معج، وز، مت، لت: آفرید، آج، لب: پدید آورد، آن: بیافریدی. (۴). آج، لب: روشنی، آن: رشنایی.

(۵). مج، وز، مت، لت: می کنید. (۶). مج، وز، مت، لت: داند. (۷). مج، وز، مت، لت، آف: می کنید، آج، لب: می اندوزید. (۸). آج، لب: هیچ دلیل از دلایل قدرت. [.....]

(۹). مج، مت، لت: بر گردنده، آج، لت: روی گردانندگان. (۱۰). مج، مت، وز، لت: کردندی، بم، آن کردن. صفحه: ۲۲۶ ندیدند که چند هلاک کردیم از پیش ایشان از گروهی که ممکن کردیم (۱) ایشان را در زمین آنچه نکردیم (۲) شما را و بفرستادیم باران بر ایشان شباروزی (۳) و کردیم جویها روان از زیر (۴) ایشان هلاک کردیم ایشان را به گناهانشان و بیافریدیم از پس ایشان گروهی دیگر. اگر بفرستیم بر تو کتابی (۵) در کاغذی بسایند (۶) به دستهایشان (۷) گویند آنان که کافر شدند نیست اینکه مگر جادوی پیدا (۸). گفتند چرا فرود نیامد بر او فرشته و اگر بفرستیم فرشته بگزاراند (۹) کاری پس مهلت ندهند ایشان را. و اگر کنیم او را فرشته کنیم او را مردی و بپوشانیم بر ایشان آنچه می پوشانند. و بدرستی که فسوس داشتند پیغامبرانی از پیش تو در رسید به آنان که فسوس داشتند از ایشان آنچه بودند که به آن فسوس داشتند. قوله: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، مقاتل گفت: سبب نزول سوره (۱۰) آن (۱۱) بود که مشرکان با رسول - علیه السلام - محاجه کردند گفتند من ربك خدای تو -----

----- (۱). مج، مت، وز، لت: تمکین کردیم، آج، لب: جای دادیم. (۲). آج، لب: جای ندادیم. (۳). مج، مت: بارنده، وز: برنده، آج، لب: ریزان. (۴). آج، لب: فرود جایها. (۵). مج، مت، وز، لت: نامه، آج، لب: نبشته. (۶). اساس، بم، آف: بنسایند، با توجه به مج، وز تصحیح شد، آج، لب: پس بسایند. (۷). آج، لب هر آینه. (۸). مج، وز، مت، لت: روشن، آج، لب: هویدا، بم، پیدا. (۹). مج، وز، مت، آف، آن: بگذارند، لت: بگزارید. (۱۰). آف آیه، وز اینکه آیه. (۱۱). مج، وز، مت، آج، لب: ندارد. صفحه: ۲۲۷ کیست! ای محمد (۱)! گفت خداوند آسمانها و زمینها، ایشان جحود کردند و تکذیب او کردند در اینکه حدیث خدای تعالی اینکه سوره فرستاد و گفت سپاس خدای را که آفریدگار آسمانها و زمین است. مفسران گفتند: خدای تعالی آسمان به دو روز آفرید یک شنبه و دوشنبه و زمین به دو روز آفرید سه شنبه و چهار شنبه، وَ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ، «جعل» آن جا به معنی «خلق» است برای آن که متعدی است به یک مفعول، و بعضی علما گفتند: «جعل» صله است، أعنی زیاده، و تقدیر آن است که: خلق السموات و الارض و الظلمات و النور. سدی گفت: مراد به ظلمات و نور شب و روز (۲) است، قتاده گفت: مراد بهشت و دوزخ است، بعضی دگر گفتند: مراد حقیقت روشنایی است و تاریکی، و اینکه اولتر است برای دو وجه (۳): یکی برای عموم را و دیگر برای حمل کلام علی ظاهره و حقیقه. بعضی دگر گفتند تقدیر آن است که: خلق السموات [و الارض] (۴) و قد جعل الظلمات و النور، فایده «قد» اینکه جا (۵) تقریب الفعل من الوجود (۶) باشد یعنی آسمان و زمین بیافرید و ظلمات و نور آفریده بود پیش از آن بر اینکه قول «او» حال باشد، عطف نباشد. قتاده گفت خدای تعالی آسمان پیش از زمین آفرید (۷) و بهشت پیش از دوزخ آفرید و ظلمت پیش از نور و کیفیت [۵۶-پ]

خلق آسمان و زمین در مجلد اول رفته است. ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ، قطرب گفت: در کلام محذوفی هست و تقدیر آن است که: ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ پس کافران بعد از اینکه بیان بتان و معبودان خود را که جماداتند (۸) با (۹) خدای تعالی برابر می کنند. و «عدل» برابر کردن چیزی با (۱۰) چیزی باشد، يقال: عدلت الشيء بالشيء فاعتدل، و ----- (۱). مج، وز، مت، آج، لب: ندارد. [.....]

(۲). بم، آف، آن: قدر. (۳). مج، وز، مت، مر را، لت: چیز. (۴). اساس، بم: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۵). آج، لب، بم، آف، آن: آنجا. (۶). وز: الوجوه. (۷). مج: بیافرید. (۸). مج، وز، مت، آف، لت، آن: جماداتند. (۹). مج، وز، مت، لت، مر: به.

(۱۰). مج، وز، مت، لت، مر: به، آن: بر. صفحه: ۲۲۸ «عدل» که خلیف «۱» جور «۲» باشد از آن جاست برای آن که راستی بود، و «عدل» تنگ «۳» باشد برای آن «۴» که معادل آن دیگر بود، و نضر بن شمیل گفت: «با» به معنی «عن» است اینکه جا، و تقدیر آن است که: ثمّ الذّین کفروا عن ربّهم یعدلون، من العدول، پس کافران از خدایشان عدول و اعراض می‌کنند و عرب با آن که [«باء» را «۵»]

یک بار به معنی «عن» گویند و یک بار به معنی «من» چنان که خدای تعالی گفت: عیناً یشرّب بها عبأء اللّهِ «۶»، و المعنی منها چنان که عنتره گفت: «۷» شربت بماء الذّحرضین فاصبحت زوراء تنفر عن حیاض الدّیلم و المعنی شربت من ماء الذّحرضین. هُوَ الذّی خَلَقَکُمْ مِنْ طینٍ، او آن خداست «۸» که بیافرید شما را از گل، یعنی پدر شما را که آدم بود و اصل شما بود و اگر گویند نه اینکه مناقضه بود که در یک آیت گفت آدم را از خاک آفریدم و در اینکه آیت گفت: از گل. و در دگر آیت از حمأ «۹»، و در دگر آیت از صلصال، اینکه مناقضه به چه زایل خواهی کردن! جواب آن است که گوئیم: در اخبار چنین آمد که خدای تعالی بفرمود تا خاک آدم بر در بهشت بیفگندند «۱۰»، و به یک روایت دیگر میان مکّه و طایف چهل سال [خاک بود چون چهل سال بگذشت خدای تعالی فرمان داد تا چهل شبان روز باران بر او بارانند «۱۱» تا گل شد چهل سال گل بماند] «۱۲» آنکه متغیّر شد «۱۳» حمأ مسنون شد، گل سیاه رنگ سالخورده چهل سال چنان بماند، آنکه خشک شد صلصال گشت، خدای تعالی صورت آدم بر آن صلصال نگاشت «۱۴» و جثّه آدم از آن مصوّر کرد چنان که صورت و شکل آدمی است. فرشتگان «۱۵» بر او گذر «۱۶» می‌کردند «۱۷» و می‌گفتند: خدای ما خلقی خواهد ----- (۱). مج، وز، مت، لت، مر: خلاف. (۲). آف: جود. (۳). لت: تنگ بار. (۴). مج، وز، مت: از. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز، افزوده شد. [.....]

(۶). سوره دهر (۷۶) آیه ۶. (۷). مج، وز، مت شعر. (۸). مج، مت: خدایی، وز، لت، مر: خدای. (۹). وز: جماد. (۱۰). آف: بیفکنند. (۱۱). وز: باریدند، آج، لب، لت: بیارید. (۱۲). اساس، بم: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۱۳). مج، وز، مت، لت، مر: کشت. (۱۴). مج، مت: بکاشت، لت: بنگاشت. (۱۵). مج، وز: فریشتگان. (۱۶). اساس، آن: گزر. (۱۷). آج، لب: کردند. صفحه: ۲۲۹ آفریدن «۱». ابلیس روزی با جماعتی فرشتگان «۲» بر او بگذشت گفت: خدای تعالی از اینکه خاک و گل خلقی خواهد آفریدن، اگر شما را طاعت او فرماید «۳» چه خواهی کردن «۴»! گفتند: انقیاد و سماع و طاعت. ابلیس گفت: اما من طاعت ندارم اینکه را که من می‌بینم که اصل او چیست تا بدانی که ابلیس همیشه کافر بود و لکن نفاق می‌ورزید. آنکه روح در آدم دمید و او را خلقی سوی تمام بیافرید، ثمّ قضی أجلاً و أجلٌ مسمیٌ عنده، پس حکم کرد بر او اجلی و وقتی، و اجلی «۵» نامزد کرده بنزدیک اوست. حسن و قتاده و ضحاک گفتند: اجل اوّل از وقت خلق او بود تا به وقت مرگش، و اجل دوم از وقت مرگ است تا به وقت بعث مدّت مقام در برزخ، برای آن گفت: «عنده» که در آن وقت به منزل اوّل باشد از منازل آخرت و روی به سرای حکم خدای دارد که دار جزاست. مجاهد و سعید جبیر گفتند: «اجل» اوّل اجل دنیاست و «اجل» دوم اجل آخرت «۶»، برای آن گفت: «عنده» که آن جا حکم او را باشد دگر کس را آن جا حکم نباشد، و عطیه گفت از عبد الله عبّاس که: مراد به اجل اوّل خواب است که یشبه الموت و هو أخوه، او را در خواب بدارد تا به وقت بیداری، و مراد به اجل دوم وقت مرگ است و برای آن گفت «عنده» که علم آن بنزدیک اوست، و بعضی دگر گفتند: هر دو اجل یکی است، و تقدیر کلام آن است که: قضی لکم اجلا و هو اجل مسمی عنده، شما را وقتی و اجلی بر زد و آن وقت و اجل، مسمی است بنزدیک او، کس علم آن نداند مگر او و کس از آن در نگذرد. و گفته‌اند: برای آن گفت «عنده» که آجال در لوح محفوظ نبشته «۷» است و آن آن جاست که کس را حکم نباشد جز او را. و بعضی دگر گفتند: به اجل اوّل ----- (۱). بم، آف: آفرید. (۲). مج، وز: فریشتگان. [.....]

(۳). لت: فرمایند. (۴). معج، وز، مت، آج، لب، آف، آن، مر: خواهید کردن. (۵). آج، لب: اجل. (۶). معج، وز، لت است. (۷). آف: بنوشته. صفحه: ۲۳۰ [۵۷- ر]

اجل آنان خواست که پیش ما بودند و رفتند، و به اجل دوم اجل آنان که مانده‌اند و از پس ما آیند. اما «أجل» وقت باشد من قولهم: دین مؤجل، ای موقت. و «وقت» عبارت است از حرکات فلک، و گفته‌اند: وقت حادثی باشد یا آنچه تقدیرش تقدیر حادث بود (۱) که حدوث غیری به او تعلق دارد. اما حادث چنان بود مثلاً که قدوم زید مؤجل کنند به طلوع آفتاب، چون قدوم زید معلوم نباشد و طلوع آفتاب معلوم بود (۲)، اینکه حادثی است معلق به حادثی، و آنچه تقدیرش حادث باشد (۳) و اگر چه بر حقیقت او حادث نبود و چنان بود که قدوم زید مشروط کنند به انتفای دخول عمرو در شهر یا (۴) به انتفای حیات شخصی، و اینکه امری (۵) مجدد باشد و حادث نبود بل در تقدیر حادث بود، و معنی آن که: اگر (۶) در وجود داشتی حادث بودی، پس چون چنین باشد اجل دین وقت و جوب قضایش باشد، و اجل مرگ وقت حصول مرگ باشد، و اجل قتل وقت حصول قتل باشد. و اجل بنزدیک ما یکی باشد مرد را اگر وفاتش به مرگ باشد و اگر به قتل و آن وقت (۷) که اگر او را بنکشند (۸) تا به آن وقت بماندی آن را بر مجاز اجل خوانند (۹) برای آن که چون حدوث فعل در آن وقت نباشد [آن را اجل آن فعل گفتن مجاز باشد چنان که آن را که در معلوم چنان بود که اگر به او دهند صلاح او باشد و نداده باشند] (۱۰) از مال و ملک آن را رزق و ملک [او] (۱۱) نخوانند الا بر مجاز. و ابو القاسم بلخی گفت (۱۲)، و بغدادیان نیز گفتند: اجل دو است، یکی آن که قتل در او حاصل شود، و یکی آن که در معلوم باشد که اگر بنکشندی او را یا به آن آفت بنمردی تا به آن (۱۳) وقت بماندی، و به اینکه آیت تمسک کردند (۱۴) که ما در ----- (۱-۲). معج، وز، مت: بدلها: باشد. (۳). آج، لب: بود. (۴). معج، وز، مت: ندارد. (۵). آج، لب، آن: امر. (۶). معج، وز، مت، لت در، چاپ شعرانی (۳۸۶/۴) اینکه قول ۷. معج، وز، مت، لت را. (۸). معج، وز، مت: بنکشتی. (۹). معج، وز، مت، لت: خوانند. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. [...]

(۱۱). معج، وز، مت: ندارد. (۱۲). معج، وز، مت، آف، لت: تا. (۱۳). معج، وز، مت، آف، لت: او را تا به آن. (۱۴). معج، وز، مت: کرد، کج، لب، کردند. صفحه: ۲۳۱ اویم (۱) من قوله: ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ، تفسیر بر آن داد که أجل اول وقت قتل است یا مرگ به غرق و هدم، و أجل دوم آن وقت است که خدای داند که اگر بنکشندی او را یا به آن آفت بنمردی تا به آن وقت بماندی، و دگر به اینکه آیت تمسک کردند (۲) که گفت: وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ الْمَوْتُ فَيَقُولُوا رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ (۳)، و جواب از آن آیت آن است که گفته شد از اقوال مفسران که: یکی أجل مرگ است و یکی أجل حیات- بر اختلافی که رفت. و جواب از اینکه آیت دوم آن است که: اینکه را خدای تعالی بر مجاز أجل خوانند، و کذلک قوله: وَ يُؤَخِّرُكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى (۴)، و قرآن از مجاز خالی نیست. اما تبقیة المقتول، و آن که او را اگر بنکشندی بماندی یا در حال بمردی قطع نیست بر هیچ دو، [و] (۵) هر دو مجوز است، چنان که یکی از ما (۶) هر ساعت و هر وقت مجوز است و ممکن که بمیرد یا بماند، چه اینکه به مصلحت تعلق دارد و روا بود که مصلحت او (۷) مرگ باشد یا زندگانی باشد و ما را به آن طریقی نیست. پس قطع کردن بر او محال باشد، بل روا بود که مصلحت در حیات بود او را خدای تبقیه کندش، و روا بود که در احترام بود او را وفاتش دهد پس قطع را وجهی نبود و اگر چنان بودی که آن را که بکشند (۸) اگر او را بنکشندی لا- محال هم در حال بمردی واجب کردی که آن کس که او جمله چهار پای او را (۹) به ظلم بکشتی بایستی تا (۱۰) منع (۱۱) بودی بر او و احسان کرده بودی (۱۲) و او را شکر او واجب بودی، چه اگر او (۱۳) بنکشتی در حال بمردی (۱۴) و تلف شدی بر وی و خلاف اینکه معلوم است

و ما دانیم بضرورت که «۱۵» مستحق ذم و عقوبت و لعنت باشد از ما و از خدای تعالی دگر واجب -----
 ----- (۱). مج، وز، مت: در آنیم. (۲). مج، وز، مت، لت: کرد. (۳). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱۰. (۴). سوره ابراهیم (۱۴)
 آیه ۱۰. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۶). آج، لب: از ما یکی. (۷). مج، وز، مت، لت: که او را مصلحت. (۸). مت:
 بکشند. (۹). مج، وز، مت، لت: چهار پای کسی را. (۱۰). مج، وز، مت: که. [.....]

(۱۱). مج، مت: متعجب. (۱۲). آج، لب، لت بر او. (۱۳). آف را. (۱۴). مج، وز، مت، لت: بمردندی. (۱۵). مج، وز، مت، لت او.
 صفحه : ۲۳۲ کردی که آن ظالم که کسی را به ظلم می‌کشد «۱» مستحق ذم و عقاب نبودی، چه اگر او بنکستی او را او خود در
 حال بمردی قطعاً و یقیناً، و خلاف اینکه معلوم شده است عقلاً و شرعاً. قوله: ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ، خطاب است با مشرکان، گفت: پس
 از اینکه همه نعم و آیات و بینات از خلق آسمان و زمین و ابداع غرایب و بدایع [۵۷-پ]

و اظهار انواع صنایع در او [و] «۲» خلق شما از آدم و خلق آدم از گل و هر یکی را اجلی و وقتی نهادن و حکم و قضا کردن با اینکه
 همه نعمت هم شک می‌کنی «۳» در وجود و الهیت و وحدانیت من و نظر و تفکر نمی‌کنی «۴» تا شما را علم حاصل شود و شک
 برخیزد. وَ هُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ فِي الْأَرْضِ، اینکه آیت محتمل دو معنی است: یکی آن که او خداست در آسمانها و زمینها، یعنی
 معبود است و منفرد به تدبیر و تقدیر در او، کس را [با او] «۵» در آن شرکت نیست چنان که یکی از ما گوید: هو الامیر فی البلد و
 الملک فی الولاية، و مراد نه حلول و نزول باشد، و کذا «۶» هو الخلیفه فی الشّرق و الغرب، و محال است وجود او در یک حال به
 مشرق و مغرب «۷»، پس معنی اینکه باشد که گفتیم که: او مدبر است در شرق و غرب و پادشاه است «۸» بر بحر «۹» و بر «هو»
 مبتداست و «الله» بدل است از او، و فی السّمواتِ وَ فی الارضِ، در محل خبر مبتداست، و تقدیر آن که: هو الله المعبود فی
 السّمواتِ وَ فی الارضِ المدبر فیهما «۱۰»، و روا بود که خبر بعد خبر باشد چنان که گفت: وَ هُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَ فِي الْأَرْضِ
 إِلَهٌ «۱۱»، کقولهم: هذا حلو حامض، و تقدیر آن بود: و الله فی السّمواتِ و الله فی الارضِ. وجه دوم «۱۲» در معنی آیت آن است که:
 کلام تمام باشد عند قوله: وَ هُوَ اللَّهُ، و اینکه ----- (۱). مج، وز، مت: می‌بکشد. (۵)-
 (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). می‌کنی / می‌کنید. (۴). آف: نمی‌کنید. (۶). مج، وز، مت، لت: کذلک. (۷).
 آج بود. (۸). اساس: پادشاست. (۹). مت: در بحر. (۱۰). مج، وز، مت، لب، لت: فیها. [.....]

(۱۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۸۴. (۱۲). لب، مر: دویم. صفحه : ۲۳۳ جمله باشد از مبتدا و خبر، آنکه ابتدا کرد و گفت: فی
 السّمواتِ وَ فی الارضِ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَ جَهْرَهُمْ، و تقدیر آن که: يعلم سرّکم و جهرکم فی السّمواتِ وَ فی الارضِ، و اینکه ظرف باشد
 من قوله: يعلم سرکم و جهرکم فی السّمواتِ، برای آن که خلقتان یا جن و انس اند یا فرشتگان، اینان [در] «۱» آسمان‌اند و آنان «۲» در
 زمین، و قدیم تعالی به احوال همه عالم است و هیچ بر او پوشیده نیست، یعنی اگر در آسمان باشی «۳» و اگر در زمین باشی «۴» من
 سرّتان و جهرتان «۵»، پنهان و آشکارتان «۶» دانم و بر من پوشیده نماند، آنچه در دل داری «۷» و آنچه بر زبان رانی «۸» و آنچه
 کنی «۹» از خیر و شرّ و اندک و بسیار «۱۰». مورد آیت مورد زجر و تهدید است، یعنی من دانم و بر من پوشیده نیست تا هر یکی را
 جزا دهم به حسب عمل خود تا باشد که ایشان را وعظی بود و زجری از آنچه می‌گویند و می‌کنند. آنکه خبر داد از ایشان و سوء
 صناعتشان «۱۱» و در باب عدول و اعراض و تولّی و انحراف از آیات و بینات و اعلام «۱۲» معجزات و حجج و دلالات، گفت: هیچ
 آیت از آیات من به ایشان نیامد، و مراد به آیت دلالت و حجت است الّا ایشان اعراض می‌کنند و عدول می‌نمایند و انقیاد
 نمی‌نمایند «۱۳» و «من» اول زیادت است، نه آن که بی‌فایده است، بل فایده او تأکید نفی است، اینکه را مؤکده التّنفی گویند، چنان

که یکی از ما گوید: ما جانی من رجل. و «من» دوم تبیض باشد، چنان که: زید من القوم. آنکه گفت: برون (۱۴) آن که اعراض می‌کنند تکذیب می‌کنند حق را و حق به دروغ می‌دارند. و آن تکذیب از آن اعراض می‌آید که چون نظر و تأمل نمی‌کنند، علم - ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). معج، وز، مت، لت: ایشان. (۳). آف: باشید. (۴). باشی / باشید. (۵-۱۰). معج، وز، مت، لت و. (۶). معج، وز، مت: آشکارایتان. (۷). آف مر: دارید. (۸). آف، مر: رانید، معج، وز، مت: آری / آرید. (۹). آف، مر: کنید. (۱۱). معج، وز، مت، لت، مر: صنيعشان. (۱۲). مت و. (۱۳). معج، وز، مت، لت: نمی‌کنید. [.....]

(۱۴). معج، وز، مت، آج، لب، مر: بیرون. صفحه: ۲۳۴ حاصل نمی‌شود ایشان را، لا جرم حق را به دروغ می‌دارند، «۱» به ایشان آید خبر «۲» آنچه به دروغ می‌دارند سخریت و استهزاء می‌کنند و فسوس می‌دارند، و اینکه هم «۳» کنایت است از تهدید و وعید، چنان که یکی از ما گوید: خبرش با تو آید و بینی «۴» و بدانی آنچه کرده‌ای، یعنی مقاسات کنی جزای آن را. و مراد به «حق» دین اسلام است و کتاب قرآن و محمّد مصطفی - صلی الله علیه و آله - آنچه شما را بازی و فسانه و فسوس می‌آید فردای «۵» قیامت علم آن بدانی «۶» و خبر آن به شما رسد و عاقبت آن بدانی «۷» و وبال «۸» مآل آن بچشی «۹». قوله: [۵۸- ر]

أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ، همزه استفهام راست و مراد تقریر و تقریر است و ملامت، و «لم» حرف جزم است و علامت جزم سقوط «نون» است، گفت: نمی‌بینند اینکه کافران، یعنی نمی‌دانند که ما چند هلاک کردیم، یعنی بسی هلاک کردیم. و «کم» تکثیر را باشد - پیش ایشان. من قرن، «من» اول ابتدای غایت است و دوم تبیین راست. و «قرن» گفتند: جماعتی مردمان باشند، و گفتند: مدّتی از زمان باشد حسن بصری گفت: بیست سال باشد، ابراهیم گفت: صد «۱۰» سال باشد، ابو میسره گفت: ده سال باشد، زجاج گفت: اهل روزگاری باشد که در او پیغامبری باشد «۱۱» یا معروفانی از اهل علم، گفته‌اند: هشتاد سال بود، و گفته‌اند: صد «۱۲» سال بود، و بر اینکه اقوال مراد اهل قرن باشد. مَكْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمْكِنْ لَكُمْ، آن تمکین کردیم ایشان را که شما را نکردیم و آن مکنت و قوت و استطاعت دادیم ایشان را که شما را ندادیم. عبد الله عباس گفت: مراد به تمکین امهال «۱۳» و طول عمر است ایشان را عمرهای ----- (۱). اساس و آن تکذیب از آن اعراض می‌آید

چون، که با توجه به معج، وز زاید می‌نماید. (۲). وز، لت، آج: جزای. (۳). وز: حکم. (۴). اساس: بینی، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۵). آن: فردا در. (۶-۷). آج، لب، آف: بدانید. (۸). آج، لب و. (۹). آج، لب، آف: بچشید. (۱۰). معج، وز، مت: چهار، لت، مر: چهل. (۱۱). معج، وز، مت: یا سیدی. (۱۲). لت: صد و هشتاد. (۱۳). اساس، لب، بم، آف، آن: اهمال، با توجه به معج تصحیح شد. صفحه: ۲۳۵ دراز دادیم که شما را ندادیم و قوت اجسام که شما را نیست و مدد اموال و فرزندان چندان که شما را نیست چون قوم نوح و عاد و ثمود، يقال: مکنته و مکنت له و أَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا، حقیقت آسمان اینکه است که ما از بالای خود می‌بینیم آنکه بر مقاربت «۱» ابر را سماء خوانند برای آن که سموی دارد یا برای آن که به آسمان نزدیک است، آنکه باران را برای آن که از ابر باشد «۲» سما خوانند. و کلّ ما کان فوقک فاطلک فهو سماء ک و کلّ ما کان تحتک فاقلک فهو ارضک، و اینکه معنی مستقصی برفته است. و «مدرار» مفعال باشد از در، و درّ مصدر درّ یدرّ درّا و درورا و الدرّ اللبن لآنه یدرّ و فی الدعاء درّ درّه ای کثر «۳» لبه، آنکه مستعمل شد «۴» تا در همه چیزی «۵» استعمال می‌کنند، و کذا قولهم: لله درّه، ای لله خیره، و اصله فی اللبن حق تعالی باز گفت از نعمتها که بر ایشان کرد و بارانها «۶» که ایشان را داد و آنچه ثمره باران باشد از خصب و سعه و نعمت و مفعال بناء مبالغه باشد کقولهم معطار و مذکار و مئناث «۷» و مؤنث و مذکر در او یکی باشد بی تاء تانیث و جَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ، و جویهای روان ساختیم در زیر آن یعنی در زیر قصور و ذرو «۸» ایشان، آنکه به اینکه همه نعمتها و تمکین و پابندگی که ایشان را

دادیم. فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ، ایشان را هلاک کردیم به گناہانی «۹» که کردند و گروهی دگر را بیافریدیم به بدل ایشان. و انشاء ابتدای کار باشد، یقال: انشأ فلان يفعل کذا، آی ابتدء. و انشاء الشُّعر ابتداءه، آغاز کردن شعر را و گفتن و انداختن آن را انشاء خوانند، و آن کس که از خویشتن نامه نویسد بر طریقه مترسِّلان او «۱۰» را منشی خوانند. و «کم» در آیت استفهام است و محلّ او نصب است باهلکنا، برای آن که او را صدر کلام باشد جز فعلی در او عمل نکند که از پس او بود. قوله: وَ لَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قُرْطَاسٍ، اینکه جواب آنان است که «۱۱» از جمله ----- (۱). مج، وز، مت، لت، شعرانی ج ۴ ص ۳۸۹: مقارنه. [.....]

(۲). مج، وز، مت، مل، آف، لت، مر آن را. (۳). آج، لب: کثیر. (۴). مج، وز، مت: باشد. (۵). وز: خیری. (۶). آف: باران را. (۷). همه نسخه بدلها: میناث. (۸). مج، وز، مت، مل، مر: دو ور. (۹). آج، لب: گناہان. (۱۰). لت: آن. (۱۱). مج، وز، مت، لت، مر گفتند. صفحه: ۲۳۶ مشرکان. وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِرُؤْيَاكَ حَتَّىٰ نُزَّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُؤُهُ «۱»، خدای تعالی گفت: اگر چنان که ما کتابی بر تو فرو فرستیم بر کاغذی نوشته ایشان به دست بیساوند «۲». مفسِّران گفتند: یعنی اگر کتابی خدای تعالی بفرستد بر آن جا نوشته که: یا فلان بن فلان هذا کتاب من الله الیک آمن بمحمّد «۳»، ای فلان پسر فلان اینکه نامه‌ای است از خدای تعالی به تو که ایمان آر به محمّد، با اینکه همه هم ایمان نیارند و گویند اینکه جادوی و سحر است «۴». مقاتل و کلبی گفتند: سبب نزول «۵» آیت آن بود که نضر بن الحارث و عبد الله بن ابی امیّه و نوفل بن خویند گفتند: یا محمّد ما به تو ایمان نیاریم تا کتابی نیاری خاص برای ما با «۶» چهار فرشته که گواهی «۷» می دهند و می گویند اینکه از نزدیک خداست و تو رسول خدایی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. وَ قَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكًا گفتند: چرا فرشته «۸» بر او نمی فرستد «۹». آنگه خبر داد از عناد و جحود [۵۸-پ]

ایشان و گفت: اگر چنان باشد که ما فرشته‌ای را فرو فرستیم «۱۰» بر حسب اقتراح ایشان، ایشان هم ایمان نیارند و آنگه مصلحت اقتضای تعجیل هلاک ایشان کند بر آن که «۱۱» ایشان را مهلت ندهند «۱۲» در هلاک، و اینکه خلاف مصلحت باشد. و قوله: لَقَضِيَ الْأَمْرُ، زَجِاج گفت: معنی آن است که اتم «۱۳». و قضا بر معانی «۱۴» آمده است و مرجع و معانی جمله به اتمام کار رفتست «۱۵». قوله: فَوَكَّرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ، و کما قال ابو ذؤیب: ----- (۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۳. (۲). مج، مت: نیابند، وز: بسایند، آج، لب: بساوند، لت: بسایند، مل، مر: می ساینند. (۳). وز: من لمحمّد، مل: ام من محمّد. (۴). مج، مت، وز، لت، مر: سحر و جادوی است. [.....]

(۵). مج، مت، وز، مر اینکه. (۶). مت: یا. (۷). مج، وز، مت، لت: گواهی. (۸). مج، مت، وز، مل: فریشته را. (۹). مل، لت: فرو نمی فرستند. (۱۰). مج، مت، وز: فرو فرستم. (۱۱). کذا در اساس، آج، لب، آف، دیگر نسخه بدلها: و آنگه. (۱۲). مج، مت، وز: بدهند، آج، لب: دهد. (۱۳). اساس، بم، آف، آن: اقم، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح گردید. (۱۴). وز، لت، مر: مرجع معانی. (۱۵). مج، مت، وز، مل، لت، مر: به اتمام کار است، آج، لب: به اتمام کار رفت. صفحه: ۲۳۷ و علیهما مسرودتان قضاها داود او صنع السّوابغ تبع آی احکم و اتم نسجهما، مجاهد گفت: مراد به قضی الأمر آن است که قیامت برخیزد و وقت عذاب ایشان در آید و نیز مهلت ندهند ایشان را. آنگه گفت: اگر مراد ایشان بدهیم «۱» و فرشته «۲» فرو فرستیم «۳» هم به صورت مردی باشد. و «ها» راجع است فی قوله: جَعَلْنَاهُ بِرَسُولِ اللَّهِ - عليه السّلام - بر یک قول «۴»، و بر دگر قول راجع باشد الی المرسل الیهم کلّ رسول کان، اگر ما پیغامبری که به ایشان فرستیم او را «۵» فرشته کنیم هم بر صورت مردی باشد تا ایشان او را بتوانند دیدن، چه مادام تا او به صورت فرشته «۶» باشد از لطافت ترکیب - و اینها قلیل الشّماع باشند - فرشته را نتوانند دیدن. نبینی که جبرئیل - علیه السّلام - که

بنزدیک رسول آمدی بر صورت دحیه الکلبی آمدی و آن فرشتگان که بر ابراهیم رفتند به صورت مهمانان رفتند (۷)، و آن فرشتگان که بنزدیک داود رفتند بر صورت دو خصم بودند. و چون چنین باشد و ایشان بر صورت مردان باشند، ایشان ندانند که آن فرشته است (۸) بر ایشان ملتبس شود و آنگه آن لبس را با خود (۹) حواله کرد برای آن که خلق آن فرشته بر صورت مرد از فعل او بود. گفت: ما بر ایشان پوشانیم آنچه بر عوام و ضعفا پوشانیدن (۱۰). چه ایشان عوام را و ضعیف رایان را گفتندی: اگر اینکه محمد پیغامبر بودی فرشته بودی یا با او فرشته بودی. و بعضی دگر گفتند: مراد به التباس آن است که ایشان اعتقاد کرده‌اند (۱۱) که فرشتگان دختران خداوند و به صورت زنان‌اند و اینکه اعتقادی (۱۲) فاسد است. اگر ما فرشته به زمین فرستیم به صورت مردی باشد بر ایشان ملتبس بود (۱۳)، یقال لبست الثوب البسه لبسا و لباسا و لبست علیهم الامر البسه لبسا و لبست علیهم الامر تلبیسا و البسته ثوبا

----- (۱). مع، مت، وز، آج، لب: بدهم. (۲). مع، مت، وز، لت: فریشته را. (۳). آج،

لب: فرو فرستم. [.....]

(۴). آج، لب: با رسول ما به یک قول. (۵). آج، لب هم. (۶). مع، مت، وز: فریشته‌ای. (۷). مع، مت، وز، مل، لت، مر: بودند. (۸). آج، لب: که ایشان فرشته‌اند. (۹). آج، لب: بر خود. (۱۰). کذا: در اساس، بم، آن و دیگر نسخه بدلها: پوشانیدند. (۱۱). مع، مت، وز، مل، لت، مر: کرده بودند. (۱۲). آج، لب: اعتقاد. (۱۳). آج، لب: باشد، مل: شود. صفحه: ۲۳۸ الباسا و اللبوس ما یلبس من الثیاب و اللیس، الثوب الذی قد لبس «۱» و استعمل. اگر گویند: نه اینکه «۲» آیت دلیل آن می‌کند که خدای تعالی تلبیس ادله کند و چیزی به صورت چیزی دگر نماید! جواب گوئیم: بر اینکه تفسیر که ما دادیم اینکه سؤال لازم نیاید. دگر آن که: حق تعالی نگفت من چنین کردم یا کنم یا روا دارم که کنم، بلکه گفت: اگر کنم چنین باشد. و اینکه تقدیر باشد و تقدیر محال روا بود چه مستمر (۳) علم باشد گفت «۴» کنم و نکرد. چون نکرد، تلبیس نکرده باشد و اینکه را نظیر بسیار است، منها قوله: لَو أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ «۵»، اگر خدای خواستی تا فرزندی گیرد، بر گزیدی از خلقان خود آن را که خواستی، و اینکه نکرد خدای تعالی و محال است بر او، و كذلك قوله: لَو كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا «۶» و قوله: قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ «۷» و مانند اینکه از آیات، وَ لَقَدْ اسْتَهْزَيْتُمْ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكُمْ «۸». آنگه بر سبیل تسلیه «۹» رسول - علیه السلام - و دلخوشی او اینکه آیت فرستاد و گفت: یا محمد! اگر اینکه کافران بر تو فسوس می‌دارند و سخریه می‌کنند، پیش از تو بر رسولان دیگر هم فسوس داشته‌اند «۱۰» لکن به خود «۱۱» زیان کرده‌اند هم اینان و هم ایشان و جزا و وبال آنچه کردند از استهزاء به ایشان بازگشت و الحیق، اشتغال المکروه علی الانسان بفعله، و حیق آن باشد که [۵۹- ر]

آدمی را وبال فعل بد بر او مشتمل شود، قال الله تعالی: وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ «۱۲»، أی لا یحیط و لا یلحق، به ایشان رسید آنچه سزا و جزای ایشان بود و عقوبت کردار بد ایشان بود در دنیا، چون عذاب قوم نوح و قوم لوط «۱۳» و عاد و ثمود با آن که ایشان را نهاده است از عذاب آخرت. ----- (۱). اساس، بم، و آن: یلبس، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج: گویند از اینکه، لب: گویند زین. (۳). چاپ شعرانی (۴/ ۳۹۱)، آیه ۴. (۴). مع، مت، وز، لت، مر اگر. [.....]

(۵). سوره زمر (۳۹)، آیه ۴. (۶). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۲۲. (۷). سوره زخرف (۴۳)، آیه ۸۱. (۸). سوره انبیاء (۲۱)، آیه ۴۱. (۹). لت: تسلیه. (۱۰). آج، لب، آن: داشتند. (۱۱). آج، لب: با خود. (۱۲). سوره فاطر (۳۵) آیه ۴۳. (۱۳). آج، لب: نوح و لوط. صفحه: ۲۳۹ قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱ تا ۲۰]

[اشاره]

قُلْ سَيُرَوُّوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ (۱۱) قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۲) وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۱۳) قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ اتَّخَذَ وَلِيًّا فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۴) قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتَ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۱۵) مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ (۱۶) وَإِنْ يَمَسَّ سَكَّ اللَّهُ بَصُورًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمَسَّ سَكَّ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱۷) وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ (۱۸) قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ أَ إِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْرَى قُلْ لَا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ (۱۹) الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۲۰)

[ترجمه]

بگوی بر روی «۱» در زمین پس بنگری «۲» چگونه بود آخر کار آنان که بدروغ داشتند رسولان را. بگو که راست آنچه در آسمانها و در زمین! بگوی خدای راست. بنوشت بر خود رحمت خود را جمع کند شما را روز قیامت. شک نیست در او آنان که زیان «۳» کرده باشند، ایشان نگروند. او راست آنچه ساکن شود در شب و روز، او شنوا و داناست. بگوی که جز خدای بگیم یاری! آفریننده آسمانها و زمین، او طعام دهد «۴» و او را طعام ندهند بگو که مرا فرموده‌اند که باشم نخستین که «۵» اسلام آورد و مباش از جمله انباز گویان. بگوی من می ترسم اگر نافرمانی کنم خدایم را عذاب روزی بزرگ. هر که بگردد از او آن روز بر او رحمت کرده باشند و آن ظفری پیدا بود «۶». اگر برساند به تو خدای بلا «۷» گشاینده نباشد آن را مگر او، و اگر برساند «۸» به تو نیکی، او بر همه چیزی قادر است. و او قهر کننده است بالای ----- (۱). مج، وز، مت، آف: بروید. (۲). آج، لب: نگرید. (۳). مج، مت، وز، لت خود. (۴). آج، لب: او حوزش می دهد. (۵). آج، لب: نخست کسی که. [.....]

(۶). آج، لب: و اینکه صرف عذاب پیروزی ظاهر است. (۷). آج، لب: گزندی را. (۸). بم: برسانند. صفحه: ۲۴۰ بندگانش و او محکم کار است و داناست. بگو چه چیز بزرگتر است بگواهی! بگوی خدای گواست «۱» میان من و میان شما و وحی کردند به من اینکه کتاب تا بترسانم شما را به آن و هر که برسد شما گواهی می دهید که با خدا خدایان دیگر هستند! بگو که من گواهی نمی دهم، بگو او یک خداست و من بیزارم از آنچه انباز می گیرید. آنان که دادیم ایشان را کتاب، شناسند او را چنان که شناسند پسرانشان را، آنان زیان کردند خود را ایشان ایمان نمی آرند. قوله: قُلْ سَيُرَوُّوا فِي الْأَرْضِ - الایه، امر کرد اینکه مکذبان را که در زمین بروید «۲» و بنگری عاقبت آنان که مرا و آیات و پیغامبران مرا به دروغ داشتند که با ایشان چه رفت؟ بهری را به باد هلاک کردم و بهری را به آب هلاک کردم و بهری را به صاعقه هلاک کردم، بهری را به صیحت هلاک کردم و بهری را به سنگ هلاک کردم و بهری را به خسف هلاک کردم و بهری را به مسخ. آنکه بگو ایشان را و بپرس از ایشان که راست «۳» آنچه در آسمان و زمین است! اگر جواب دهند بصواب بر ایشان حجت است و اگر ایشان جواب ندهند، تو جواب ده که خدای راست به ملک و ملک، برای آن که او آفریده است. و از عدم او به وجود آورده است از حیوان و جماد. و «ما» ما لا یعقل «۴» را باشد و لکن

برای تغلیب را که ما لا یعقل بیشتر از ما یعقل است، «ما» گفت «۵»، «من» نگفت. کَتَبَ عَلٰی نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ، رحمت بر خود -----
 ----- (۱). آج، لب: گواه است. (۲). لت: بروی. (۳). اساس، بم، آف، آن: کدامست، با توجه به
 میج و فحوای آیه تصحیح شد. (۴). اساس، بم، آف، آن: ما لما یعقل، میج، مت، وز: ما لا یعقل، با توجه به آج تصحیح شد. (۵).
 آج، لب و. صفحه: ۲۴۱ نوشته است، یعنی حکم کرده است به آن بر خود و واجب گردانیده. و مراد به «نفس» در حقّ خدای تعالی
 ذات او باشد. و اینکه عبارت است از آن که آن جا واسطه در میان خدا و بنده نیست. چون خواهد که بر بنده رحمت کند و اینکه
 لفظ استعطاف کرد بندگان را و استمالت تا به طاعت او نزدیک شوند و روی با درگاه او نهند. ابو هریره روایت کرد که رسول-
 علیه السلام- گفت: خدای تعالی نوشته‌ای نوشت از بالای عرش و آن اینکه است که: انّ رحمتی سبقت غضبی. عمر خطّاب از کعب
 الأخبار پرسید که: اوّل چیزی که خدای تعالی نوشت چه نوشت! گفت: کتابی نوشت نه به قلم و مداد «۱»، بل به زبرجد و لؤلؤ و
 یاقوت که «۲»: انّی انا الله لا اله الا انا سبقت رحمتی غضبی. سلمان فارسی «۳»: رحمه الله- روایت کرد که خدای را- جل- جلاله-
 صد جزء رحمت است «۴»: یکی از آن میان بر اهل «۵» دنیا «۶» قسمت کرد بر جن «۷» و انس و فرشته و وحوش و طیور هر چه میان
 ایشان رفته «۸» است و رحمت و شفقت، همه از آن یک جزو رحمت است چون روز قیامت باشد آن یک جزو رحمت پراکنده را
 ضم کند با دیگران و جمله بر سر گناهکاران بدارد و ایشان را به رحمت بیامرزد قوله: لَيَجْمَعَنَّكُمْ، «لام» جواب قسمی محذوف است
 و تقدیر آن که: و الله لیجمعنکم، اینکه «لام» و اینکه «نون» مشدّد برای آن تأکید است و در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که در
 کلام تقدیم و تأخیری هست و معنی آن که: لیجمعنکم یوم القیمة الی الذین خسروا انفسهم، یعنی جمع کنم روز قیامت میان شما و
 ایشان و جمع کنم، میان اوّل و آخر کفّار تا به هم مجتمع شوند برای روزی که در آن روز ربیبی و شکی نیست، و قول دوم -----
 ----- (۱). میج، مت، وز، لت، مر: کتابتی نوشت به قلم و مداد. (۲). میج، مت، وز فی. (۳). میج،
 وز، مت، مل، لت: پارسی. (۴). وز چون. (۵). میج، مت، وز، مر: میان اهل. (۶). مل را. [.....]

(۷). آن و یکی. (۸). اساس، مل: رقت، با توجه به وز، میج تصحیح شد، آف، رأفت. صفحه: ۲۴۲ آن است که کلام «۱» بر ظاهر
 خود است و معنی آن که جمع کنم میان شما [و] «۲» روز قیامت یعنی حساب و احوال و احوال و عذاب قیامت علی حذف المضاف
 و اقامة المضاف الیه مقامه. آنکه ابتدا کرد و گفت: الذین خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ، «الذین» مبتدا «۳»، «فهم» مبتدای دوم [۶۰-
 ر]

باشد «۴». لَا يُؤْمِنُونَ، خبر مبتدای دوم باشد. آنکه جمله دوم در جای خبر مبتدای اوّل باشد، مثال «۵» آن که: زید ابوه منطلق، و اینکه
 قول بهتر است و با ظاهر موافقت. آنکه گفت: هر چه در شب و روز ساکن است یعنی هر چه [شب] «۶» و روز بر او مشتمل است، بر
 سبیل توسّع شب و روز را مسکن کرد و اینکه [از] «۷» جمله عبارات فصیح و استعارات ملیح باشد که کلام خدای تعالی از آن خالی
 نیست [و نابغه گفت- شعر: «۸» فَاِنَّكَ كَاللَّيْلِ الْمَذَى هُوَ مَدْرَكِي و ان خلت انّ المنتأى عنك واسع شب را بمتابه کسی کرد که به
 دنبال او باشد در طلب و آن که دریابد او را و مثله «۹»: سالت باعناق المطی-الاباطح و اینکه را نظایر بسیار باشد و اینکه بابی فراخ
 است حق تعالی گفت: هر چه در شب و روز آرام دارد و اینکه اوقات بر او مشتمل است همه مراست. [ابو روق گفت: مراد آن است
 که هر که در شب مستقرّ باشد و در روز منتشر همه مراست] «۱۰». عبد العزیز بن یحیی و محمّد بن جریر گفتند: آنچه آفتاب بر او
 آید و فرو شود، یعنی جمله آنچه در زمین است از جماد و حیوان برای آن که هیچ چیز نیست و الاّ شب و روز بر او مشتمل است،
 بعضی دگر گفتند: معنی آن است که هر کس و هر «۱۱» چیز که شب و ----- (۱). وز،
 میج، مت، مل، لت خود. (۲). اساس، بم، مل، آف، آن: ندارد، با توجه به میج افزوده شد. (۳). میج، وز، مت، آج، لب، لت باشد.

(۴). معج، وز، مت، آج، لب، مر و. (۵). معج، وز، مت، لت او. (۱۰-۸-۷-۶). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۹). معج، وز شعر. (۱۱). معج، وز، مت: همه. صفحه: ۲۴۳ روز بر او (۱) می‌گذرد همه خدای راست. بعضی (۲) اهل معانی گفتند که مراد آن است که: و له ما سکن و تحرک فی اللیل و النهار، هر چه در حیز وجود است از ساکن و متحرک همه او راست. آنکه ذکر متحرک بیفکنند لدلالة الکلام علیه، چنان که دگر (۳) جا گفت: سَرَّابِلٌ تَقِيكُمْ الْحَرَّ (۴)، و مراد آن است که تقیکم الحرّ و البرد، و لکن اکتفا کرد (۵) به ذکر یکی از دیگر و هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، أَيْ السَّمِيعُ لِأَقْوَالِهِمُ الْعَلِيمُ بِأَحْوَالِهِمْ، او گفتار ایشان می‌شنود و احوال ایشان می‌داند. کلبی گفت سمیع است به مقاله (۶) ناسزای قریش که در حق او می‌گویند علیم است به صلاح در بقیه ایشان و روزی دادن (۷) ایشان. قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ اتَّخَذُ وَلِيًّا، کلبی گفت: سبب نزول (۸) آیت و آن که پیش از اینکه است آن بود که کفار قریش گفتند: یا محمد، ما می‌دانیم که تو را درویشی و حاجت بر اینکه (۹) داشته است تو از اینکه گفتن امساک کن که ما مالهای [خود] (۱۰) با تو مقاسمت کنیم، اندی (۱۱) که تو خدایان ما را بخوانی یا (۱۲) پرستی، خدای تعالی اینکه آیتها فرستاد که رسول مرا به مال می‌فریبی (۱۳) و هر چه شب و روز بر او (۱۴) می‌گذرد (۱۵) مراست و او را با عبادت جز من می‌خوانی (۱۶) بگو ای محمد که من خدای را پرستم (۱۷) یا جز او یاری و خداوندگاری گیرم (۱۸)! پس از آن که بدانستم که او آفریننده آسمانها و زمینهاست. و «فطر» ابتدای آفریدن باشد، و فطر، نیز شکافتن باشد (۱۹). إِذَا السَّمَاءُ ----- (۱). مل می‌گردد. (۲). اساس: یعنی، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۳). معج، وز، مت، لت: خدا. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۱. [.....]

(۵). معج، وز، مت، آف: کردند. (۶). وز: به مقابله. (۷). مل: روزی رسانیدشان. (۸). معج، وز، مت، مل، لت، مر اینکه. (۹). مل: آن. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). وز، لب: امدی. (۱۲). معج، وز، مت: تا. (۱۳). آج، لب، مل، آف، مر: می‌فریبید. (۱۴). معج، وز، مت: بر آن. (۱۵). اساس: می‌گردد. (۱۶). آج، لب، آف، مر: می‌خوانید. (۱۷). معج، وز، مت، مر: جز خدا خدای پرستم. (۱۸). آج: نگیرم. [.....]

(۱۹). معج، وز، مت، آج، لب، لت، مر منه قوله. صفحه: ۲۴۴ انْفَطَرَتْ (۱)، و قوله: هَيْلٌ تَرَى مِنْ فُطُورٍ (۲)، أَيْ مِنْ شَقُوقٍ، وَ الْفَطْرُ الْعَجْنُ وَ مِنْهُ الْفَطِيرُ، فَعِيلٌ بِهْ مَعْنَى مَفْعُولٍ. عبد الله عباس گفت: من معنی «فاطر» نمی‌شناختم تا دو مرد از عرب در حکومت چاهی (۳) بر من آمدند یکی دعوی کرد، دیگر (۴) گفت: انا فطرتهما، من بدانستم که فطر ابتدا کرد [ن] (۵) باشد. و «فاطر» مجرور است بر صفت «الله» و رفع و نصب روا باشد در عربیت و کس نخواند (۶) به رفع بر خبر مبتدای محذوف و نصب بر مدح. وَ هُوَ يُطْعِمُ، او روزی دهد و طعام دهد و اطعام (۷) کند و او را طعام و روزی ندهند (۸)، چنان که گفت: مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ مَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونِ (۹)، و عکره و أعمش خواندند (۱۰): وَ لَا يُطْعِمُ، أَيْ لَا يَأْكُلُ الطَّعَامَ، يُقَالُ: طَعَمْتُ الطَّعَامَ وَ اطعمته غیری [۶۰-پ]

و اشهب العقيلي خواند: و هو يطعم و لا يطعم، أَيْ يَرْزُقُ وَ يَحْرُمُ، او طعام دهد آن را که خواهد و آن را که خواهد ندهد. ابو منصور الأزهري گفت: هو يطعم و لا- يستطعم، معنی آن است که او طعام دهد و طعام نخواهد از کس، عرب گوید: اطعمت بمعنی استطعت، و قال الشاعر (۱۱): أَنَا لِنُطْعَمِ عِنْدَ الصَّيْفِ مَطْعَمًا وَ فِي الشِّتَاءِ إِذَا لَمْ يُونَسِ الْقِرْعُ أَيْ مَسْتَطْعَمًا. وَ الطَّعْمَةُ مَا يُؤْكَلُ وَ الطَّعْمَةُ الصَّيْفَةُ، وَ الطَّعَامُ اسْمٌ لِمَا يُؤْكَلُ، وَ الْإِطْعَامُ سَوْأَلُ الطَّعَامِ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا (۱۲)، قَالَ (۱۳): مَطْعَمٌ لِلصَّيْفِ لَيْسَ لَهُ غَيْرُهَا كَسَبَ عَلِيٌّ كَبْرَهُ وَ قَالَ عَلْقَمَةُ بْنُ عَبِيدَةَ (۱۴): ----- (۱). سوره انفطار (۸۲) آیه ۱. (۲). سوره ملک (۶۷) آیه ۳. (۳). آف، لت، آن: جایی. (۴). آج، لب، لت، آن: دیگری. (۵). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۶). کذا در همه نسخه‌ها، ظاهراً «بخواند»، تصحیح می‌نماید. (۷). مر: ندهد، لب: بدهند. (۸). معج،

وز، مت، مل، آف، لت، مر: انعام. (۹). سوره الذاریات (۵۱) آیه ۵۷. (۱۰). مج، وز، مت: خواند. (۱۱). مج، وز، مت، لت، مر شاهدا لهذا. (۱۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۷۷. (۱۴-۱۳). مج، وز شعر. [.....]

صفحه : ۲۴۵ و مطعم الغنم يوم الغنم مطعمه اُتی توجّه و المحروم محروم ای مستطعمه. آنگه گفت بگویی ای محمّد که: مرا فرموده‌اند تا اوّل مسلمان که گردن نهد فرمان خدای را و انقیاد نماید اوامر او را من باشم، برای آن که آنچه او دعوت می کرد خلق را به آن اوّل مکلف به آن [او] «۱» بود، چه اگر او ایمان نداشتی «۲» به آن، کس از او قبول نکردی و او را اجابت نکردی. و لا تُكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، التقدير و قيل لي «۳»: لا- تکونن من المشركين، و نیز مرا گفتند که از جمله مشرکان مباش که با او انباز گیری «۴»، و معنی [آن که] «۵» رسول- علیه السلام- مأمور است به هر دو: به اسلام پیش از همه جهانیان، و به ترک کفر و شرک. و رسول به یکی مأمور است و آن «۶» یکی منهی اُعی شرک، و در آیت دلیل است در آن که خدای تعالی مرید ایمان است و کاره شرک، برای آن که به اینکه امر می کند و از آن «۷» نهی می کند، و امر به ارادت آمر باشد و نهی به کراهت، اُعی بارادة الامر بالمأمور به و کراهة الثأهی المنهی عنه. قُلْ إِنِّي أَخَافُ بگو ای محمّد که: من می ترسم اگر در خدا عاصی شوم و نافرمانی کنم از عذاب روزی بزرگ- یعنی روز قیامت، چه «۸» من با پایه و منزلت خود از عصیان او ترسم شما اولیتری «۹» که از آن بترسی «۱۰»، و در آیت دلیل است بر بطلان قول آن کس که او گفت: هر که معلوم از حال او آن باشد که او عصیان نکند، وعید قرآن متناول نبود او را، برای آن که معلوم از حال رسول- علیه السلام- [عصمت است] «۱۱» و آن که او هیچ معصیت نکند، با همه می گوید «۱۲»: می ترسم، و تا وعید متناول نباشد او را نترسد. مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ قَرَأَ كُوفَةً خوانند «۱۳»- مگر حفص و يعقوب: «یصرف» به --- (۱۱-۵-۱). اساس: ندارد، با توجّه به مج، وز افزوده شد. (۲). مج، وز، مت: بداشتی.

(۳). مج، مت و. (۴). آج، لب: انبازی گیری. (۶). آج، لب، مل: از. (۷). آج، لب، لت: و به آن. (۸). مج، وز، مت، مل: چون، لت: چو. (۹). آج، لب، آف: اولیترید، لت، مر: اولیتر. (۱۰). آج، لب، لت: که از عصیان او بترسید. (۱۲). مل که. (۱۳). مج، وز، مت، بم، مل: خواندند. صفحه : ۲۴۶ فتح «یا» و کسر «را» بر فعل مستقیم، یعنی من یصرف الله عنه العذاب، هر که خدای تعالی عذاب از او بگرداند اندر «۱» روز قیامت بر او رحمت کرده بود «۲». و باقی قراء خواندند: «من یصرف» به ضم «یا» و فتح «را»، علی ما لم یسم فاعله، و معنی آن که هر که عذاب از او بگرداند بر او رحمت کرده بود خدای تعالی، و بر قراءت آن کس که «یصرف» «۳» خواند، تقدیر بر ضمیر مرفوع مستکن کرد تا راجع بود با نام خدای تعالی فی قوله: إِنْ عَصَيْتَ رَبِّي «۴»، و نیز ضمیر منصوب متصل محذوف است، و تقدیر آن که: من یصرفه یا «۵» ضمیر راجع بود با عذاب فی قوله: عَذَابٌ يَوْمٍ عَظِيمٍ، و شرح تقدیر اینکه که: من یصرف الله العذاب عنه يوم القيمة «۶» فقد رحمه، و اینکه مانند آن نیست که گفت: أ هَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ «۷»، و التقدير بعثه الله، و قوله: وَ سَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى «۸»، ای اصطفاهم برای آن که اینکه جا ضمیر با موصول می شود، و در آیت ما ضمیر با «من» نمی شود، بل با عذاب می شود، پس اینکه جا حذف «۹» ضمیر مستبدعتر است، و در قراءت ابی ضمیر آمد- و او چنین خواند: من یصرفه عنه [یومئذ] «۱۰» فقد رحمه الله، اینکه وجه مقوی قراءت آنان است که ایشان «یصرف» خواندند بر فعل مستقیم، برای آن که اینکه فعل نیز مستوی است، مصروف [نیست] «۱۱» از فاعل به مفعول، وَ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ، و اینکه فوزی و نجاتی و ظفری باشد به مراد روشن ظاهر، و يقال: فاز بكذا اذا حازه و ظفر به. و «فوز» و «حوز» متقارب است به معنی. وَ إِنْ يَمَسُّ سَكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ، حق تعالی در اینکه آیت تنبیه کرد «۱۲» غفلت مشرکان را بر آن که معبودان ایشان بر هیچ چیز از خیر و شرّ و نفع و ضرر ----- (۱). مج، وز، مت، بم، مل، لت: ندارد. (۲). مج، وز، مت: کرده شود. (۳). آج، لب، مل، لت:

من یصرف. [.....]

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۵. (۵). معج، وز، مت، آج، مل، لت، مر: تا. (۶). آج، لب: عنه یومئذ. (۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۱. (۸). سوره نمل (۲۷) آیه ۵۹. (۹). اساس: کلمه به صورت «حرف» نیز خوانده می‌شود. (۱۰). اساس، معج، وز، مت: ندارد، با توجه به آج، لب افزوده شد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۲). معج، وز، مت و. صفحه: ۲۴۷ قادر نه‌اند [۶۱-]، گفت: یا محمد اگر خدای تعالی به تو ضرری و آفتی و بیماری و درویشی و نکبتی رساند، کشف آن کس نتواند کردن مگر هم او، و اگر تو را خیری رساند و راحت و منفعت، او بر همه چیز قادر است. عبد الله عیاس روایت کرد که: رسول را- علیه السلام- کسری پارس شتری فرستاد به هدیه. یک روز رسول- علیه السلام- بر آن شتر نشسته بود و مرا ردیف کرده در راه رو با من نگرید، مرا گفت: ای غلام؟ گفتم: لیبیک یا رسول الله. گفت: احفظ الله يحفظك، احفظ الله تجده امامك، تعرف الى الله في الرخاء يعرفك في الشدة و اذا سألت فاسأل الله و اذا استعنت فاستعن بالله، قد مضى العلم بما هو كائن فلو جهد الخلائق أن ينفعوك بما لم يقضه الله لك لما قدروا عليه و لو جهدوا ان يضروك بما لم يكتبه الله عليك لما قدروا عليه فان استطعت من العمل بالصبر مع اليقين فافعل فان لم يستطع فاصبر فان في الصبر على ما تكره خيرا كثيرا، و اعلم أن النصر مع الصبر و أن الفرج مع الكرب و أن مع العسر يسرا، مرا گفت: ای غلام خدای را نگاه دار تا تو را نگاه دارد و خدای را نگاه‌دار تا در پیش خودش یابی و با خدای در راحت، آشنایی در افکن «۱» تا در شدت تو را شناسد، و چون خواهی از خدای خواه، و چون یاری طلبی از او طلب. علم او برفت به هر چه بودنی هست، اگر خلاق جهد کنند تا تو را نفعی کنند که خدای تعالی به آن قضا نکرده باشد تو را نتوانند، و اگر خواهند تا «۲» مضرتی کنند به تو که خدای تعالی آن بر تو نوشته نباشد نتوانند، اگر توانی تا صبر کنی با یقین به یک جای بکن، و اگر نتوانی صبر کن که صبر بر آن که تو آن را کاره باشی آن را در او خیری بسیار است، و بدان که نصرت با صبر است و فرج «۳» با اندوه است و با دشواری خواری است. آنگه حق تعالی گفت: وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ، او قاهر و غالب است بر بالای بندگانش، کس او را قهر نتواند کردن، و او حکیم است، آنچه کند به حکمت کند تا [کسی را] «۴» گمان نبود که آن قهر که کند به ظلم کند، بل به عدل کند و خیر ----- (۱). آج، لب: در آن کن. (۲). آج، لب تو را. (۳). مل، لت، آف: فرج. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. صفحه: ۲۴۸ است و عالم به احوال بندگان و مصالح ایشان در خیر و شرّ و نفع و ضرر و صحت و سقم و ضیق و سعت، تا به حسب آنچه داند می‌فرماید کرد. قُلْ أَىُّ شَىءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ، کلبی گفت سبب نزول آیت آن بود که: مشرکان مکه بنزدیک رسول آمدند و گفتند: یا محمد! هیچ پیغامبر اینکه نگفت که تو می‌گویی و کس را نمی‌بینیم که تو را تصدیق می‌کند بر آن «۱» که تو می‌گویی، و ما جهودان و ترسایان را پرسیدیم «۲» از احوال تو، گفتند: ما ذکر او در کتاب «۳» نمی‌یابیم آخر گواه تو کیست! بر اینکه دعوی خود گواهی بیار، او گفت: گواهی من خداست، گفتند: ما گواهی خدا نمی‌بینیم در حق تو، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: بگو ای محمد که چه چیزی است که عظیمتر است به گواهی از خدای- جل جلاله. پسر از ایشان و بگو چیست که گواهی او بزرگتر است اگر ایشان جواب دهند و الا هم تو جواب ده، بگو: خدای است که چنین است، و بگوی که: خدا گواه است میان من و شما و در آیت دلیل است بر آن که لفظ شیء بر خدای تعالی اجرا کنند که خدای تعالی در «۴» آیت خود را شیء خواند. وَ أُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنَ، و بگوی که اینکه قرآن بر من وحی کرده‌اند و فرستاده تا «۵» من شما را به آن بترسانم. وَ مَنْ بَلَغْ، و نیز آن کس را که اینکه قرآن به او رسد یعنی اهل عصر خود را و آنان را که از پس من باشند تا به دامن قیامت، و تقدیر اینکه است که: (و من بلغه)، یعنی هذا القرآن. و عرب ضمیر مفعول از کلام بیفکنند «۶» چون عاید باشد با صله از «الذی»، و «من» و «ما» و اینکه از باب آن است که أ هَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا «۷»، و المعنى بعثه الله، تقول «۸» الَّذِي ضربت زيد و من اكرمت «۹» عمرو: اخذت مالك، و التقدير ضربته و اكرمته و اخذته [۶۱-] پ

و در آیت دلیل است بر آن که اهل عصر رسول- علیه السلام- و آنان ----- (۱). معج،

وز، مت: به فراین. [.....]

(۲). معج، وز، مت: پیرسیم، آج، لب: مر، پرسیدیم. بم، آف: نپرسیدم. (۳). معج، وز، مت، آج، مل، لت، مر خود. (۴). معج، وز، مت، لت، مر اینکه. (۵). آج، لب: با. (۶). لت: می‌فکنند. (۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۱. (۸). آف: اکرمته. (۹). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، ظاهراً «تقول» صحیح است. صفحه: ۲۴۹ که «۱» پس «۲» ایشانند تا به دامن قیامت به قرآن مکلفند و مخاطبند و اگر چه از روی ظاهر خطاب به «۳» اهل عصر رسول تعلق داشت. أَيْنُكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّهُ كَذَبَتْكُمْ: شما می‌گویید «۴» و گواهی می‌دهی «۵» که با خدای تعالی خدایانند دگر، رسول- علیه السلام- گفت: بَلِّغُوا عَنِّي و لَوْ آيَةٌ مِنْ بَرَسَانِي «۶» و اگر همه آیتی باشد و هر کس «۷» که آیتی از قرآن به او رسد فرمان خدای به او رسیده باشد. حسن بن صالح گفت: مجاهد را پرسیدند که کس هست که دعوت رسول به او نرسیده باشد «۸»! گفت: هر کجا قرآن رسیده باشد دعوت رسیده باشد، و قرآن در خود نذیر است. آنگه اینکه آیت برخواند. مقاتل گفت: هر کس که قرآن به او رسید «۹» اعذار و انذار به او رسید «۱۰». محمّد بن کعب القرظی گفت: هر کس که قرآن به او رسید همچنان باشد که رسول را- علیه السلام- دیده و از او شنیده. آنگه گفت: شما گواهی می‌دهی «۱۱» که با خدای تعالی خدایانند، و برای آن «آخری» گفت و آخرین نگفت که آن را صفت جمع کرد و جمع مؤنث باشد، و مثله قوله: وَ لِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى «۱۲»، و قوله: فَمَا بِالْقُرُونِ الْأُولَى «۱۳». آنگه گفت: بگو که من اینکه گواهی نمی‌دهم و بگوی که خدا یکی است و جز یکی نیست و نیز بگو که من بیزارم از آنچه شما او «۱۴» را به انباز او کرده‌اید. الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ، تا به اینکه جا از اول سوره احتجاج است بر مشرکان از اینکه جا حدیث اهل کتاب آغاز کرد و آن جهودان و ترسیانانند و مراد به «کتاب» تورات و انجیل است، گفت: آنان که ایشان را کتاب دادیم «۱۵». يَعْرِفُونَهُ، می‌شناسند ----- (۱). آج، لب از. (۲). آف پس. (۳). معج، وز، لت، مت، مر: با. (۴). معج، وز، مت، لب، مل، آف، آن، مر: می‌گویید. (۵). معج، وز، مت، آج، لب، مل، آف، آن، مر: می‌دهید. (۶). معج، وز، مت، مل، آف، مر: برسانید. [.....]

(۷). معج، وز، مت، لت، مر را. (۸). معج، وز، مت، رسیده است. (۹). لب: رسد. (۱۰). لت، مر: رسیده. (۱۱). معج، وز، مت، آج، لب، آف، لت، آن، مر: می‌دهید. (۱۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۰. (۱۳). سوره طه (۲۰) آیه ۵۱. (۱۴). معج، وز، مت، مل، لت، مر: آن. (۱۵). مل، لت: دادم. صفحه: ۲۵۰ او را، یعنی محمّد مصطفی را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- به نام و نعت و صفت و عین و نسبتش چنان که فرزندان خود را شناسند. کلبی گفت: چون رسول- علیه السلام- هجرت کرد و از مکه به مدینه آمد، عمر خطاب گفت عبد الله سلام را که: تو پیغامبر را چگونه شناسی! گفت: و الله «۱» او را چنان شناسم به اسم و عین و صفت که پسر خود را و بلکه او را به از آن شناسم که فرزند «۲» خود را، و چون او را بدیدم پنداشتی که دگر بارش «۳» دیده‌ام از قوت معرفت من او را، و چگونه شناسم او را و خدای تعالی او را در کتاب ما وصف کرده است بلیغتر و صفی. عمر گفت: صدق الله و صدق رسوله وَ فَفَكَ اللَّهُ يَا بْنَ السَّلَامِ خدای تعالی همچنین فرستاد در کتاب مجید و اینکه آیت برخواند: الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ، آنان که ایشان زیان کردند خود را ایمان نیارند ایشان. اینکه جمله‌اند «۴» از مبتدا و خبر و خبر او هم جمله است چنان که گفتیم. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۲۱ تا ۳۲]

[اشاره]

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۲۱) وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِن-

شُرَكَاءُكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَرْعُمُونَ (۲۲) ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِنتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ (۲۳) انظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۲۴) وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلِمًا آيَةً لَا يُؤْمِنُوهَا بِهَا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۲۵) وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (۲۶) وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ وَقَفُوا عَلَىٰ النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبَّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۲۷) بَلْ بَدَأَ لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (۲۸) وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ (۲۹) وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ وَقَفُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبَّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۳۰) قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ (۳۱) وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَالدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۳۲)

[ترجمه]

کیست ستمکارتر از آن که فرا «۵» بافد بر خدای دروغی یا دروغ دارد حجتهای او را ظفر نباشد «۶» بیداد کاران «۷» را. و آن روز که ما جمع کنیم «۸» جمله «۹» را پس گوئیم «۱۰» آنان را که شرک آوردند «۱۱» کجا اند انبازان شما آنان که شما دعوی می کردی «۱۲». پس نباشد «۱۳» عذر ایشان مگر آن که گویند به خدا که خداوند ماست ما نبودیم انباز گویندگان «۱۴». -----
 (۱). مج، وز، مت، لت، مر که. (۲). آج، آف: فرزندان. (۳). لت: دگر بار. (۴). لت: آن جمله ای است. (۵).
 مج، وز، مت، لت: فرو بافد، آج، لب: از خود پدید کند. [.....]

(۶). مج، وز، مت، لت: نیابد. (۷). آف: بیداد گران. (۸). آج، لب: گرد آریم. (۹). آف: همه. (۱۰). آج، لب مر. (۱۱). لت: آرند. (۱۲). مج، وز، مت، آف: می کردید. (۱۳). آج، لب: نبود. (۱۴). مج، وز، مت، لت، انباز گیرنده، آف: گیرندگان، آج، لب: اهل شرک. صفحه : ۲۵۱ [۶۲- ر]

بنگر که چگونه دروغ گفتند بر خویشان «۱» و گم شد «۲» از ایشان آنچه فرا می بافند «۳». و از ایشان کس هست که گوش وا کند «۴» با تو «۵» و کردیم ما بر دلهای ایشان پوششها که بدانند «۶» او را و در گوشه اشان گرانی و اگر بیند هر حجتی ایمان نیارند به آن تا به تو آیند خصومت می کنند با تو، می گویند «۷» آنان که کافر شدند نیست اینکه مگر افسانه «۸» پیشینیان. و ایشان نهی می کنند از او و دور می شوند از او و هلاک نمی کنند «۹» مگر خود را و نمی دانند. و اگر ببینی چون بدانند ایشان را بر دوزخ گویند ای کاش ما را باز پس بر نردندی «۱۰» و به دروغ نداشتمی «۱۱» آیات خدای ما و بودیمی «۱۲» از گرویدگان «۱۳». بل پدید آمد ایشان را آنچه «۱۴» می پوشیدند «۱۵» از پیش آن «۱۶» و اگر باز آرند ایشانرا، با سر آن شوند که «۱۷» نهی کرده اندشان از آن و ایشان دروغزنان اند. و گفتند نیست [اینکه] «۱۸» -----
 (۱). مج، وز، مت، لت: خود. (۲). آج، لب: غایب شوند. (۳). مج، وز، مت: فرو بافند، لت: فرو بافتند. (۴). مج، وز، مت، لت: باز کند، آج، لب: گوش می کنید. (۵). آج: سوی تو. [.....]

(۶). اساس، آف، آن: ندانند، با توجه به مح تصحیح شد، آج، لب: دریابند. (۷). مج، وز، مت: می گوید. (۸). مج، مت، آج، لب: افسانه. (۹). مج، وز، مت، آن: می کنند. (۱۰). مج، وز، مت، لت، آن: بردندی، آف: برندی. (۱۱). وز، لت: نداشتمانی. (۱۲). مج، وز، مت، لت: بودمانی. (۱۳). مج، وز، لت: از جمله مؤمنان. (۱۴). مت پنهان. (۱۵). آج، لب: آنچه بودند که نهان می داشتند. (۱۶).

مج، وز، پیش از آن. (۱۷). مج، وز که اینان را. (۱۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد. صفحه: ۲۵۲ مگر زندگانی دنیا» (۱) و نیستیم ما برانگیختگان. و اگر بینی چون بدارد [ند] (۲) ایشان را بر خدایشان، گوید نیست اینکه درست! گویند: آری، به خدای ما، گوید: بچشی (۳) عذاب به آنچه کافر شدید. (۴) زیان کردند آنان که به دروغ داشتند (۵) ثواب خدای تا چون آید به ایشان قیامت ناگاه، گویند: ای حسرت ما بر آنچه تقصیر کردیم در آن و ایشان برگیرند بارهای گران (۶) بر پشت‌هایشان بد بر می‌گیرند بارهای گران. (۷) (۸) نیست زندگانی دنیا (۹) مگر بازی و هزل و سرای باز پسین بهتر است آنان را که پرهیزگار باشند، [خرد نداری شما] (۱۰)، [۶۲-پ]. قوله: وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا، حق تعالی در اینکه آیت بر سیل تعجب گفت: کیست ظالمتر و بیدادگرتر از آن کس که دروغ بر خدای تعالی فرا بافد (۱۱) یا آیات او را تکذیب کند و به دروغ دارد، یعنی در جهان از اینان ظالمتر و حظ نفس خود نقصان کننده‌تر و واضعتر چیزی را نه به موضع خود نباشد. إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۱۲)، ظالمان و بیدادگران فلاح و ظفر (۱۳) نیابند، و ظلم اینکه جایگه (۱۴) کفر ----- (۱). مج، وز، نزدیکتر. [.....]

(۱۰-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد. (۳). بچشی / بچشید. (۴). مج، وز، مت: کفروا. (۵). مج، وز، مت: که کافر شدند به. (۶). مج، مت: گرانشان. (۷). مج، وز، مت: ما الحیاء. (۸). اساس، مج: یعقلون، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید آورده شد. (۹). مج، وز: نزدیکتر. (۱۱). مج، وز، لت، مل: فرو بافد. (۱۲). وز: الظالمین. (۱۳). مج، وز: بهره. (۱۴). مج، وز، مت، لت، مل، مر: جایگاه. صفحه: ۲۵۳ است (۱). وَ یَوْمَ نَحْشُرُهُمْ، یعقوب «یحشرهم» خواند به «یا»، ثم یقول، و باقی قراء خواندند به «نون». آن که به «یا» خواند رد کرد علی اسم الله تعالی فی قوله عَلَى اللَّهِ، و آن که به «نون» خواند ابتدای کلامی باشد. قوله: یوم، نصب او بر ظرف، و عامل در او فعل مقدر، یعنی اذکر، یاد کن ای محمّد آن روز که ما حشر کنیم، یعنی جمع کنیم جمله را. و نصب «جمیعا» بر حال است، ای مجتمعین، و روا باشد (۲) که تأکید باشد از ضمیر منصوب متصل فی هم. آنگه گویم آنان را که مشرک شدند و با خدای تعالی انباز گرفتند کجااند آن انبازان شما که دعوی کردی (۳) شرکت ایشان با خدای تعالی. ثم لم تکن فتنتهم، حمزه و کسایی و یعقوب خواندند: «یکن» به «یا» لتقدم الفعل و لأن الاسم هو «ان» مع الفعل، و باقی قراء به «تا» خواندند. ابن کثیر و ابن عامر و عاصم خواندند (۴): فتنتهم، بالرفع علی اسم کان، و باقی قراء به نصب خوانند علی انه خبر کان. حمزه و کسایی و خلف خوانند: «و الله ربنا»، به فتح «با» علی حذف حرف النداء، و التقدير: یا ربنا. و باقی قراء به جرّ «با» خوانند. حجت آن کس که «یکن» خواند به «یا» و به نصب «فتنه» آن است که آن مع الفعل در جای اسم نهاد، و مثله: ما کان حجتهم إلا أن قالوا (۵)، و بر قراءت آن کس که به رفع «فتنه» خواند، «یا» برای آن گفت که فعل مقدم است و تأنیث نه حقیقی است، و آن کس که به «تا» خواند و رفع «فتنه» برای آن که فتنه مؤنث اللفظ است و اسم کان است و آن مع الفعل در محل نصب باشد و «۶» و خبر کان، و تقدیر اینکه بود که: لم یکن (۷) فتنهم ألما قولهم. و آن کس که «و الله ربنا» خواند، لفظ «الله» را صفت «رب» کرد، و آن که به نصب خواند بر تقدیر «الله» به حذف حرف قسم، و «ربنا» بدل باشد یا صفت. و وجهی دگر آن است که: به تقدیر حذف حرف ----- (۱). اساس، بم، آف، آن: نیست، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۲). مج، وز، مت، لت:

بود. [.....]

(۳). کردی / کردید. (۴). اساس: خوانند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۵. (۶). مج، وز، مت، مل، لت: بر، مر: وبر. (۷). مج، وز: لم تکن. صفحه: ۲۵۴ ندا، و التقدير و الله [یا] «۱» ربنا و اینکه وجه قریبتر است و وجهی دگر آن است که و الله اعنی ربنا به تقدیر فعلی مضمر و «ربنا» فصل باشد بین القسم و المقسم علیه. و معنی آیت آن است که چون خدای تعالی ذکر مشرکان کرد و افتتان ایشان به شرکشان و اقامت اصرارشان (۲) بر آن گفت محمول (۳) اینکه همه جز آن نبود که تبرّا کردند از کفر

و شرک خود و گفتند و الله ربنا ما كنا مشرکین [یعنی با اینکه هم (۴) چنین فتنه بودند بر کفر عاقبت آن بود که تبرا کردند از او و گفتند یعنی فتنه اعتذار است اینجا یعنی لم تکن معذرتهم الا ان قالوا، بیش از اینکه عذر نداشتند که گفتند و الله ربنا ما كنا مشرکین. (۵) بیان کردیم که اصل فتنه اختبار باشد، اگر گویند مذهب شما آن است که اهل آخرت ملجأ باشند به ترک قبیح و از ایشان قبیح در وجود نیاید که (۶) آن جا معارف ضروری باشد و ایشان بضرورت دانند که اگر محاوله (۷) آن کنند. حیل بینهم و بین ذلک، دگر آن که ثواب و عقاب و (۸) بهشت و دوزخ در برابر باشد و به هر یکی از آن عاقل ملجأ شود به فعل واجب و ترک قبیح. پس چون است که در اینکه آیت از ایشان حکایت کرد که ایشان جحود کنند و انکار (۹) خود را و بر آن سوگند خورند تا خدای از ایشان باز گوید: انظر کیف کذبوا علی أنفسهم، جواب گوئیم در اینکه چند وجه گفتند: یکی آن که ابو القاسم بلخی گفت: اینکه جماعت دروغ گویند بر خویشان بر حقیقت (۱۰) و لکن ندانند که آن که (۱۱) می گویند دروغ است (۱۲)، برای آن که پندارند که ایشان در آن گفتار صادق اند که ایشان باعتقاد و ظن و یقین (۱۳) خود مشرک نباشند چون -----

----- (۱). اساس، معج، وز، مت، آج، لب، بم، مل: آف، لت، آن: ندارد، با توجه به مر افزوده شد. (۲). معج، وز، مت: اضرار. (۳). وز، مت، مر: محصول. (۴). وز، آج، لب، لت، مر: همه. (۵). اساس، بم، آف، آن: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). معج، وز، مت، لت: از آن جا که. (۷). معج، مت، لت، آن: مجادله. (۸). وز: بر. (۹). معج، وز، مت، لت، مل شرک. [.....]

(۱۰). آج، لب: به حقیقت. (۱۱). آج، لب: آنچه. (۱۲). آج، لب از. (۱۳). معج، وز، مت، مل، لت: بر نفس. صفحه: ۲۵۵ جهودان و ترسایان و از خویشان نفی شرک و بت پرستی کنند و ندانند (۱) [۶۳-ر]

که آن اعتقاد که ایشان دارند در تثلیث هم شرک است، و اینکه بر (۲) حقیقت دروغ باشد، برای آن که دروغ چیزی (۳) باشد که مخبر به خلاف آن (۴) باشد (۵) سواء اگر گویند و دانند (۶) که چنان است و اگر ندانند. (۷) و لکن برای آن تعاطی کنند که ندانند (۸) که دروغ است از اینکه وجه ملجأ نباشند (۹). جواب دیگر (۱۰) آن است که ابو علی گفت: اینکه خبری است که خدای تعالی داد از ایشان که ایشان در قیامت گویند و خبر دهند از احوال و اعتقاد خود در دنیا، گویند: و الله ربنا ما كنا مشرکین فی الدنیا فی ظنوننا و عند انفسنا ما در دار (۱۱) دنیا چنان گمان بردیم که ما بر کاری ایم و بر عملی و اینکه بتان را برای شفاعت می پرستیم و ظن ما به مذهب و اعتقاد ما نکو (۱۲) بود، امروز آن معبودان ما از ما گم شدند و عمل و عبادت ما ایشان را باطل شد (۱۳) فذلک قوله: وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانوا یفترون. جواب سیوم از او آن است که: ایشان در قیامت که گویند در حال دهش (۱۴) و تحیر و بی عقلی گویند که از احوال و آفات قیامت بدیشان چیزی (۱۵) رسد که به آن عقل ایشان بر جای نماند، پس به مثبت مست و دیوانه باشند، بیانش قوله تعالی: وَ تَرَى النَّاسَ سُیْکَارِی و ما هم بشیکاری وَ لکن عذاب الله شدید (۱۶)، و اینکه جواب ابن الاخشاد است، و مذهب نجار (۱۷) است که اهل بهشت و اهل دوزخ روا باشد که در ----- (۱). معج، وز، مت: بدانند. (۲). آج، لب: بهر. (۳). لت: خبری. (۴). آج، لب: خبر. (۵). مل، لت: گوید. (۶). معج، وز، مت، مل، لت: گوینده داند. (۷). معج، وز، لت، مل، لت: نداند. (۸). معج، وز، مت، مل، لت: تعاطی کند که نداند، آف: تعاطی کنند که ندانند. (۹). معج، وز، مت، آج، لب، مل، لت: نباشد. (۱۰). معج، وز، مت، اینکه، مل از اینکه. [.....]

(۱۱). آج، لب، آن: ندارد. (۱۲). معج، وز، مت، آن: نیکو. (۱۳). مل: گم شد. (۱۴). آف: دهشت. (۱۵). آف، آن: خبر. (۱۶). سوره حج (۲۲) آیه ۲. (۱۷). معج، وز، مت، آج، مل، لت، مر آن. صفحه: ۲۵۶ بهشت و دوزخ کافر شوند (۱) و آن جا هم چنان تکلیف و

اختیار» (۲) باشد» (۳) که اینکه جا هست و اینکه مذهب باطل است از وجوهی که ذکر آن در کتب اصول مشروح است. و جواب دیگر از اینکه آن است که: لفظ کذب مراد به او خبیث است و آن چنان باشد که چون اهل دوزخ «۴» را در عذاب کشند «۵» استغاثت «۶» کنند به کلماتی که گمان برند که ایشان را در آن نجاتی خواهد بود چنان که حکایت فرمود از ایشان که گویند: رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا «۷» - الایه، و قوله: لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ «۸»، و چنان که: رَبَّنَا أَرْنَا الَّذِينَ أَضَلَّامَنَا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ نَجَعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا «۹» - الایه، [و قوله: لولا انتم لکننا مؤمنین]

اینکه از آن جمله است که بر سبیل تعلل «۱۰» گویند: وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ، و پندارند که اینکه گفتار ایشان را «۱۱» سود خواهد داشتن چون ظن و امل ایشان دروغ شود «۱۲» نو مید شوند حق تعالی از اینکه جا گفت: أَنْظِرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَيَّ أَنْفُسِهِمْ، أَيْ كَيْفَ خَابُوا فِيمَا أَمَلُوا وَ كَذَبَ ظَنُّهُمْ وَ أَمَلَهُمْ فِيهِ، قَالَ الشَّاعِرُ: «۱۳» كَذَبْتُمْ وَ بَيْتَ اللَّهِ [لا] «۱۴» تَأْخِذُونَهَا مِرَاعِمَهُ مَا دَامَ لِلسَّيْفِ قَائِمٌ وَ قَالَ آخِرُ: «۱۵» كَذَبْتُمْ وَ بَيْتَ اللَّهِ لَا تَنْكَحُونَهَا بَنِي شَابِ قِرَانَهَا، تَصَرَّرَ «۱۶» وَ تَحَلَّبَ «۱۷» أَيْ كَذَبَكُمْ «۱۸» أَمْلَكُمْ: وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ وَ أَنْ دَرُوغٌ وَ فَرِيهَةٌ وَ ----- (۱). لت: شود. (۲). اساس، لب، بم، آف، آن: اخبار، با توجّه به معجوز، تصحیح شد، مر: اختبار. (۳). معجوز، وز، مت، لت، مر چنان. (۴). معجوز، وز، مت، لت، مر: آخرت. (۵). معجوز، وز، مت: کشتند. (۶). معجوز، وز، مت، آج، لب: استعانت. (۷). سوره مومنون (۲۳) آیه ۱۰۶. [.....]

(۸). سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۱. (۹). سوره فصلت (۴۱) آیه ۲۹. (۱۰). اساس: ندارد، با توجّه به معجوز افزوده شد. (۱۰). آن: تقلد. (۱۱). معجوز، وز، مت: ندارد. (۱۲). معجوز، وز، مت، آج، لب، مت، مر و. (۱۳-۱۵). معجوز، وز، مت شعر. (۱۶). معجوز، وز، مت: تمر، لت: قصر. (۱۷). معجوز، وز، مت، آج، لب: تخب. (۱۸). وز، آج، لب: کذبتم. صفحه: ۲۵۷ اقتراحات «۱» و اعتقادات باطل و معبودان مزور ایشان از ایشان گم شوند «۲» و سعی ایشان باطل شود. وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ، کَلْبِيَّ كُفْتُ: سبب نزول «۳» آیت آن بود که ابو سفیان و ولید مغیره و عتبه و شیبه - پسران ربیع - و امیه و ابی - پسران خلف - و نصر بن الحارث و حارث بن العامر بیامدند و حدیث رسول - علیه السّلام - بشنیدند و قرآن که می خواندند، سماع کردند آنگه با یکدیگر گفتند: چگونه می دانی «۴» اینکه که محمد می خواند و می گوید! نصر گفت: از جنس آن اساطیر است که من با شما گویم، و نصر بن الحارث مردی بود که اخبار گذشتگان «۵» یاد داشت و بسیار گفتی، خدای «۶» تعالی اینکه آیت فرستاد «۷» گفت [۶۳-پ]: وَ مِنْهُمْ، از ایشان یعنی از کافران. مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ، کس هست که گوش با سخن تو می کند و «من» کلمتی «۸» است موحد اللفظ، مجموع المعنی برای آن گفت یستمع به لفظ واحد، و آنگه گفت: عَلَيَّ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةٌ أَنْ يَفْقَهُوهُ، و او نکره موصوفه «۹» است آن جا «۱۰» مجاهد گفت: مرادش قریش اند، و بلخی گفت: مرادش مشرکان و جهودان و ترسایان اند، حق تعالی گفت: سخن تو می شنوند و لکن اندیشه نمی کنند، لا جرم علم حاصل نمی شود ایشان را، پس بمتابه کسی اند که بر دل پوششی دارد که مانع «۱۱» بود از آن که چیزی بداند و علم در او شود از آن که با کفر و ضلال الفت دارند و سخن تو در گوش ایشان جای گیر نیست، و اینکه بر سبیل تشبیه است. و از اینکه بلیغتر آن که گفت: لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا ... وَ لَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا «۱۲»، و از هر دو بلیغتر این فی ذلک لَذِکْرِ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ «۱۳»، نفی دل کرد از ایشان در مبالغه نفی ----- (۱). لب: افراحت. (۲). معجوز، وز، مت: شدند. (۳). معجوز، وز، مت، مر اینکه. (۴). آج، آف، مر، لب: می دانید. [.....]

(۵). اساس: گذشتگان، با توجّه به معجوز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). معجوز، وز، مت: حق. (۷). معجوز، وز، مت، لت، مر: بفرستاد. (۸). لت: کلمه. (۹). آج، لب: موصوف. (۱۰). آج، لب، لت: اینکه جا. (۱۱). آف آن. (۱۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹. (۱۳).

سوره ق (۵۰) آیه ۳۷. صفحه : ۲۵۸ علم گفت: دل ندارند، برای آن که دل برای دانستن باید چون نمی‌دانند همان انگار که دل ندارند و نفی حضور کرد از ایشان، گفت: در ناشنودن چون غایبانند چون مستمع «۱» نمی‌شوند، انگار که نمی‌شنوند، چون نمی‌شنوند انگار که خود نیستند، حضور و غیبتشان یکی است، مرگ و زندگانی‌شان یکسان است. سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ «۲»، و یرید أن شهودهم کالغیاب، از ایشان توقع علم چگونه کنی که ایشان گویی دل ندارند که محل «۳» علم باشد. فقر الجهول بلا قلب الی ادب فقر الحمار بلا رأس الی رسن أَكِنَّةٌ، جمع «کنان» باشد و آن غطاء و پوشش باشد به مثال و معنی، کنان و اکنه، کغطاء و اغطیه. أن یفقهوه، ای من ان یفقهوه، از آن که ندانند، ای من العلم و الفقه. وَ فِی آذَانِهِمْ وَقْرًا، ای و جعلنا فی آذانهم «وقرا» و «وقر» گرانی گوش باشد و «وقر» حمل باشد، یقال: وقرت اذنه توقر «۴» وقرا و قال «۵»: و کلام سیئ «۶» قد وقرت اذنی منه و مالی من صمم او قرت الدایة اذا اثقلتها بالحمل، و وقر الرجل من الوقار فهو وقور، وَقْرَتِ اذنه توقیرا وَقْرَتِ من الوقار ایضا و قال شاهدها للأول: ولی اذن قد وقّر الصوت سمعها. و اینکه نیز هم بر طریق مبالغه در تشبیه باشد، یعنی در قلت سماع و استماع و فهم و انتفاع با کسی مانند که گوش ندارند «۷» یا گوشش گران باشد، و مثله قول الشاعر: «۸» اعمی اذا ما جارتی خرجت حتی یواری «۹» جارتی الخدر و یصم عینا کان بینهما اذنی و ما بی غیره وقر و «جعل» نیز به معنی حکم و تسمیه باشد، یقال: جعل القاضی فلانا عدلا و جعله مفلسا، ای حکم به و سماء، و منه قوله: وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادٌ ----- (۱). مع، وز، مت، مل، مر: منتفع. (۲). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۱. (۳). آن: محمل. (۴). اساس: یوقر، با توجه به معج تصحیح شد، لب، بم، آف آف: یوقر. (۵). مع، وز، مت شعر. [.....]

(۶). مع، وز، مت، آن: شیء. (۷). مع، وز، مت، آف، لت: ندارد. (۸). مع، وز، مت شعر. (۹). اساس: تواری، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. آج، لب آف، آن: تواری. صفحه : ۲۵۹ الرَّحْمَنُ إِنَّا «۱»، قال الشاعر: جعلتني باخلا- کلا و ربّ منی انی لأسمح کفّا منک فی اللّزب ای سمّیتی، و ابو علی گفت: اینکه عبارت باشد از خذلان و منع لطف از ایشان علی سبیل العقوبه علی کفرهم فی الزّمان الماضي و اینکه نیز هم وجهی «۲» از وجوه که گفتیم آیت را از آن به در آرد که مجبّره را به او تمسّیک باشد، و بیان اینکه قول: وَ إِن یَرَوْا کُلَّ آیَةٍ لَا یُؤْمِنُوا «۳»، گفت [اگر] «۴»: هر آیت که در جهان هست ببیند ایمان نیارند. آیت در حقّ کسانی است که معلوم از حال ایشان آن است که بر کفر می‌روند «۵» تا رسول- علیه السّلام- دل عزیز خود به ایمان ایشان معلق ندارد و امید بردارد و از ره انتظار برخیزد و مستریح شود از آن بند که الیأس احدی الزّاحین، آنگه مبالغه زیاده کرد گفت: کار ایشان در اینکه باب- اعنی عناد و اصرار بر کفر و ضلال و تمادی در غی، [۶۴- ر]

به حدّی است که به تو می‌آیند و با تو جدل و خصومت می‌کنند و می‌گویند: اینکه نیست الا افسانه «۶» پیشینیان و حدیث اولیان. يُجَادِلُونَکَ، در جای حال باشد و تقدیر «۷» اینکه است: جاءوک مجادلین لک، و «یقول» هم حال است، و «ان» به معنی مای نفی است. و «أساطیر» جمع اسطوره باشد، کاقلیم و اقالیم و اقنوم و اقانیم، و اشتقاق او من سطرت الکتاب اذا اکتبته «۸» باشد قال الزّاجر: «۹» انی و اسطار سطران سطران لقاتل یا نصر نصر «۱۰» نصرا و «سطر» هم مصدر باشد هم اسم. چون اسم باشد جمعش اسطار بود، و اساطیر جمع جمع بود. آنگه حق تعالی وصف کرد اینکه کافران را که ذکرشان برفت گفت: وَ هُمْ یَنْهَوْنَ عَنْهُ وَ یَنْوَنُ عَنْهُ، در او دو قول گفتند: یکی آن که مردمان را از او و از ایمان به او و ----- (۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹. (۲). مع، وز، مت، آج، لب، لت باشد. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۶. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۵). مع، وز، مت: می‌میرند. (۶). آف مگر افسانه. (۷). آج، لب: آن. (۸). مع، وز، مت، آج، لب، لت، مر: کتبه. (۹). مع، وز، مت شعر. (۱۰). مع، وز، مت، لت، مر در، آن به. [.....]

صفحه : ۲۶۰ سماع کلام او و مجالست به او و نظر در معجزات او نهی می‌کنند و ایشان نیز از آن دور می‌باشند، و اینکه قول بیشتر مفسران است. و قولی دیگر آن است که: آیت در أبو لهب آمد که اگر «۱» مجمعی و موسمی حاضر بودی کسی خواستی که رسول را ایذا کند یا طعن زند او رها نکردی و ذب و نهی کردی برای خویشی را و لکن خویشتن «۲» از او و «۳» ایمان «۴» دور داشتی و مخالفان در تفسیر آورده‌اند که: آیت در شأن ابو طالب آمد که او حمایت رسول کردی و مردم را از ایذاء او نهی کردی و به او ایمان نیاوردی، و در اینکه باب حدیثی و شعری متناقض روایت کنند، و آن آن است که گفتند «۵» رسول - علیه السلام - گفت: یا عمّ چرا به من ایمان نیاری «۶»! گفت: من می‌دانم که تو رسول خدایی و صادقی در نبوت و لکن من از ملامت مردمان احتراز می‌کنم و چون جماعت قریش خواستند که رنجی به او رسانند، گفت: «۷» واللّه لن یصلوا الیک بجمعهم حتی اوسد فی التراب دفینا فاصدع بامرک ما علیک غضاضة و ابشر و قرّ بذاک منک عیونا و عرضت دینا لا محاله انه من خیر ادیان البریة دینا و دعوتی و زعمت انک ناصحی و لقد صدقت و کنت ثم امینا لولا الملامة او حذاری سببه لوجدتني سمحا بذاک مینا هر عاقل که اینکه «۸» ابیات را تأمل کند داند که بیت آخرین ملحق است و نه ملایم ابیات اول است نه به قوت و متانت و به معنی «۹»، و مناقضه که حاصل است میان اینکه بیت با ابیات اول، برای آن که بیت اول متضمن نصرت و هوا خواهی است و قطع طمع کفار است از آن که رنجی به او رسانند و با وجود او و تا او زنده باشد. بیت دوم [امر] «۱۰» است او را به ادای رسالت و تحریض و تقویت او به آن و اینکه نه از ----- (۱). اساس و همه نسخه بدلها: نصرا، با توجه به کتب ادب عرب تصحیح شد.

(۲). معج، وز، مت: خویشی. (۳). لت از. (۴). معج، وز، مت، لت به او، مر او. (۵). آج، لب، بم، آف که. (۶). آن: نمی آری. (۷). معج، وز، مت شعر. (۸). معج، وز، مت: ندارد. (۹). مل، مت، مر، لت: نه به معنی. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. صفحه : ۲۶۱ نشان «۱» کافران باشد، و نیز متضمن بشارت و روشنایی چشم است او را به رسالت و نبوت که او دعوی می‌کرد. اما بیت سیوم «۲» که گفت: لقد صدقت و کنت ثم امینا اینکه عین ایمان است برای آن که در لغت هیچ فرق نباشد میان «امنت بک» و «صدقتک» و میان آن که گویند: انک صادق فی دعواک، پس اینکه ایمان باشد و اگر اینکه دلیل کفر کند یا لیت شعری که ایمان چه باشد. اما بیت چهارم که گفت: من خیر ادیان البریة دینا و اقرار به آن که دین او بهترین دینهاست، هم ایمان باشد و اگر اینکه کفر باشد پس در جهان ایمان نباشد پس ابیات جمله دلیل ایمان او می‌کند و اینکه بیت بازپسین همه عقلا دانند که مجانس آن نیست بل مناقض آن است، و چون او مردی محال است که در بیتی چند «۳» مناقضه گوید. و قوله: ینأون، ائ یبعدون من التئی و هو البعد. و ان یهلکون، ائ انفسهم، «ان» به معنی «ما» ی نافی است و هر «ان» که در عقب او «الل» آید به معنی «ما» ی نفی باشد. و ما یشعرون، «ما» هم نفی است - و نمی‌دانند که زیان و هلاک به خود می‌کنند. و قالوا ان هی الّا حیاتنا «۴»، آنکه حکایت گفتار ایشان کرد که ایشان گفتند: ان هی، و المعنی ما هی، نیست اینکه زندگانی الّا زندگانی دنیا، یعنی هم اینکه حیات است که ما در آنیم. نموت و نحیا، زنده‌ایم اکنون و پس بمریم و پس از مرگ ما را بعثی و نشوری نباشد، آنکه گفت [۶۴-پ]: در آیت دلیل است بر اصحاب معارف برای آن که خدای گفت ایشان خود را در هلاک - که عقاب دوزخ است - نهاده‌اند و نمی‌دانند که معارف ایشان ضروری بودی خدای تعالی نگفتی که نمی‌دانند، آنکه بر سیل تعجب گفت: یا محمد، اگر بینی «۵» ایشان را در آن حال که -----

(۱). لت: شأن. (۲). معج، وز، مت: سهام، آج، لب، آن، مر: سیم، لت: سئوم. (۳). معج، وز، مت، آج، لب، لت: چند بیت. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۲۹. [.....]

(۵). معج، وز، مت، لت، مر: بینی، لب: نبینی. صفحه : ۲۶۲ ایشان را بر کنار دوزخ بدارند فی قوله: و لو ترى إذ وقفوا علی النار، و وقف هم لازم است هم متعدی، يقال: وقفت الدابة، و وقفت للمساكين وقفا بمعنی جعلته واقفا لا یبرح عن حکمه و لا یجری علیه

حکم الملک و وقت انا وقوفا، و وقت علی کذا بمعنی علمته. و حمل اینکه لفظ بر هر دو وجه شاید کردن هم بر حقیقت خود که ایشان را بر شفیر دوزخ بدارند، و هم بر آن که چون اعلام کنند ایشان را و واقف گردانند بر عذاب دوزخ. و وجهی دگر را محتمل است و آن آن است که: چون ایشان را بر آتش دوزخ وقف کنند، و اینکه عبارت باشد از لزوم و خلود ایشان در دوزخ، من قولهم: وقتت وقفا للمساکین، چون حال «۱» چنین باشد گویند و تمنا کنند: یا لیتنا نُردُّ و لا نُکذَّبُ بِآیاتِ رَبِّنا، کاش «۲» ما را با دنیا بردندی و ما تکذیب نکردیمی «۳» آیات خدای را و از جمله مؤمنان بودیمی «۴». حمزه و یعقوب و حفص خواندند: و لا نکذَّب و نکون، به نصب «با» و «نون» از اینکه دو فعل مضارع، و این عامر در «نکون» به نصب موافقت کرد ایشان را، و باقی قراء هر دو به رفع خواندند. آن کس که به رفع خواند، قراءت «۵» او را دو وجه باشد: یکی آن که معطوف بود علی «نرد»، بر اینکه وجه داخل باشد در تمنا، یعنی کاشکی ما را با «۶» دنیا بردی و کاشکی ما تکذیب نکردیمی «۷»، و کاشکی مؤمن بودیمی «۸»؟ تمنا به هر سه تعلق دارد. و وجه دیگر آن است که: کلامی مستأنف بود و داخل نبود در تمنی، بل تقدیر آن باشد که: و نحن لا نکذَّب و نکون، و قول اول اختیار بلخی و جیبایی و زجاج است. و مثال وجه دوم اینکه باشد که: دعنی و لا اعود، ای فانی ممّن لا یعود، و اینکه اختیار ابو عمر است، و گفت دلیل آن که داخل نیست در تمنی آن است که گفت: وَ إِنَّهُمْ لَکَاذِبُونَ، و «کذب» در تمنا نشود در خبر باشد. و اما آن کس که «۹» ----- (۱). مع، وز، مت: حالت. (۲). مع، وز، مت: کاشکی. (۳). لت، مر: نکردمانی. (۴). لت، مر: بودمانی. (۵). اساس: مراد، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۶). مع، مت: در. (۷). لت، مر: نکردمانی. (۸). مع، وز، مت، لت، مر: بودمانی. (۹). مر به. صفحه: ۲۶۳ نصب خواند در «نکذَّب» «۱» و نکون» حیثت او آن است که «واو» جاری مجرای «فا» کرد و در جواب تمنا و جواب تمنا به «فا» منصوب باشد، چنان که گفت: یا لیتنی کنت معهم فَأَفُوزُ فَوْزاً عَظِیماً «۲»، بر اینکه قول تمنا به همه تعلق دارد، [جمله در تحت تمنی آید، هم رد و هم انتفاء تکذیب و هم ایمان، و روا باشد که «واو» به معنی «واو» جمع باشد، چنان که: «لا تأکل السمک و تشرب اللبن»، المعنی مع «أن» ای لا تجمع بینهما، و تقدیر آن باشد که: یا لیتنا نرد مع أن لا نکذَّب و نکون. بر اینکه وجه «۳» تمنی به همه تعلق دارد «۴» و آن که نکذَّب و نکون خواند دوم را حمل کرد «۵» بر استیناف. اگر گویند: چگونه شاید که ایشان تمنای رجوع با دنیا کنند و معارف ایشان ضروری باشد و بضرورت دانند استحاله اینکه! گوئیم: واجب نیست که جمله معارف اهل آخرت ضروری باشد، بل معرفت ایشان به خدای - جل جلاله - و ذات و صفات او ضروری باشد از آن جا که هر آیت و حجت که ایشان از احوال آخرت به خبر شنیده باشند، از عرش و کرسی و لوح و قلم و ترازو و حساب و کتاب و ثواب و عقاب و بهشت و دوزخ و صراط و فرشتگان هم معاینه بینند، چون خبرشان عیان شود گمانشان یقین شود. اما دگر چیزها واجب نبود که به ضرورت دانند و روا دارند که روا باشد که «۶» ایشان را با دنیا آرند. و جواب دیگر آن است که: تمنای محال علم ضروری را خلل نکند، برای آن که یکی از ما در دار دنیا تمنای محال بسیار کند و علم و عقل از او مانع نبود با آن که داند که محال است اما بگوید و به «۷» زبان راند و در دل آرد و هیچ منع نباشد از آن علم و عقل را، و در قرآن از اینکه بسیار است که ایشان تمناهای صحیح و محال کنند، ----- (۱). اساس: تکذیب، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۷۳. (۳). آج، لب، لت، مر هم. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۵). اساس، آن: گردن، آج، لب، آف: کردند، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۶). مت: روا دارند کسی را که. (۷). مع، وز، مت، لت: بر. صفحه: ۲۶۴ منها قوله: یا لیتنی کنت تُراباً «۱»، یا لیتنی کنت معهم فَأَفُوزُ فَوْزاً عَظِیماً «۲»، یا لیتنی اتَّخَذتَ مَعَ الرَّسُولِ سَبِیلاً «۳»، یا ویلتی لیتنی لم اتَّخِذْ فُلاناً خَلیلاً «۴»، یا لیت قومی [۶۵-ر]

يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ» (۵)، و ابو عمرو و حمزه و كسائی اماله کردند «تری» را. بَلْ يَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلِ، «بل» برای اضراب باشد عن الأول الى الثاني، یعنی اعرض من ذلك المحال و اخذ» (۶) فی هذا، تمنای محال ایشان رها کن، اینکه بگو که پیدا شود ایشان را آنچه پوشیده می‌داشتند. در او چند قول گفتند: یکی آن که «۷» احوال و احوال قیامت و بعث و نشور و ثواب و عقاب که رؤسای کفار و معاندان ایشان از سفله و ضعفا پوشیده می‌داشتند. قولی دیگر آن که پیدا شود ایشان را آنچه از خود پوشیده می‌داشتند و بر خود تلبیس می‌کردند و می‌گفتند: همانا باشد که نه چنین باشد، که محمد - صلی الله علیه و آله، می‌گوید: و بر اینکه وجه اخفای از خویشان مجاز باشد، چنان که خیانت با خویشان فی قوله: عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ» (۸)، و وجه سیم «۹» آن است که: آن معاصی که ایشان پوشیده داشتندی از خلقان فردا آن ظاهر شود خلقان را از آن که نامهای ایشان بر اینکه «۱۰» گواهی دهد و اعضای ایشان بر آن سخن گوید. قول چهارم ابو علی گفت: مراد به آیت منافقان اند که در دار دنیا نفاق کردند و کفر پنهان «۱۱» داشتند و اظهار ایمان کردند، فردا پیدا شود آنچه ایشان نمان می‌داشتند از کفر و نفاق. قوله: مِنْ قَبْلِ مَبْنَى است بر ضم «۱۲» بنای عارض برای حذف مضاف الیه «۱۳» به او

 (۱). سوره نبأ (۷۸) آیه ۴۰. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۷۳. (۳). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۷. (۴). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۸. (۵). سوره یس (۳۶) آیه ۲۷. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴/۴۰۹): آخذ. (۷). معج، وز، مت یکی. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۷. (۹). لت: سئوم. (۱۰). معج، وز، مت، آج، لب: بر آن. (۱۱). معج، وز، مت: نمان. [...]

(۱۲). معج، وز، مت، لت: ضمیر. (۱۳). معج، مت معج، مت، آج، لب، بم، لت، مر چه اگر مضاف الیه. صفحه: ۲۶۵ دهند با حال اعراب شود، و تقدیر آن است که: من قبل ذلک، و کذا قوله: لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ وَ مِنْ بَعْدُ» (۱)، و کذا الجهات کلها، و کوفیان اینکه را رفع علی الغایه خوانند، و مذهب بصریان درست است. وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ، آنکه حق تعالی از ایشان و احوال ایشان گفت: اینکه گویند و اگر ایشان را با دنیا برند هم با سر کفر و معاصی شوند و با طریقه اول که بر آن بوده باشند. وَ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ، و ایشان دروغزن‌اند. در اینکه سه قول گفتند: یکی آن که اینکه خود صفت ایشان است امروز در دار دنیا که حق تعالی وصف کرد ایشان را به آن، گفت: عادت و سیرت ایشان است دروغ گفتن، نه آن که اینکه دروغ در قیامت گویند چه آن جا دروغ نگویند و ملجأ باشند به دروغ ناگفتن. قولی دگر آن است که ابو القاسم گفت: خدای تعالی خبر داد از حقیقت کار و اینکه وصف ایشان است در قیامت، و لکن در عزم ایشان نباشد آن «۲» ساعت که اینکه حدیث دروغ کنند جز که چون خدای تعالی از مآل «۳» کار ایشان دانست که ایشان وفا نکنند، گفت: دروغ می‌گویند. قول سیم «۴» آن است که: اینکه کذب راجع باشد با وقت عود ایشان با دنیا و، اینکه قول ضعیفتر اقوال است. اما مذهب ما و مذهب اهل عدل آن است که: اهل آخرت قبیح نکنند و کفر نیارند و معارف ایشان ضروری بود. و در اینکه چند طریقه گفتند: یکی آن که وجه الجاء ایشان آن باشد که ایشان به ضرورت دانند که اگر خواهند تا کنند «۵» فرشتگان منع کنند ایشان را از آن بقهر، چنان که یکی از ما ملجأ است که روز بار که «۶» پادشاه بار عام دهد پیش تخت او نرود و تاج از سر او بر ندارد و بر سر خود نهد و او را بر نخیزاند و به جای او نشینند «۷» اگر چه او را آن آرزو بود و تمنای باشد و لکن ملجأ باشد به آن که نکند از آن جا که داند که اگر کند منع کنند میان او و آن فعل.

 (۱). سوره روم (۳۰) آیه ۴. (۲). معج، مت، وز، لت: اینکه. (۳). آن: حال. (۴). معج، وز، مت، مر: سهام، آف: سیوم، لت: سئوم. (۵). لب: نکنند. (۶). اساس: کی / که. (۷). بم، آف: نشینند. صفحه: ۲۶۶ و وجهی دگر آن که گفتند: اگر اهل آخرت ملجأ نباشند به ترک قبیح، باید تا مزجور باشند از فعل قبیح به امر و نهی و ثواب و عقاب و الا مغرا باشند به قبیح، و اگر چنین باشد آن سرای تکلیف باشد نه سرای جزا و محال است که آن جا تکلیف باشد، برای آن که تکلیف با الجاء محال بود و مکلف مخیر باید تا فعل آنچه او را تکلیف کرده باشند از او حاصل آید علی ما کلف به. و وجهی دگر در الجاء اهل آخرت حضور و حصول ثواب و

عقاب باشد [۶۵-پ]

بر آن اوصاف که بهشت و دوزخ هست، و ما دانیم که اگر آتشی برافروزند یکی را از ما گویند «۱»: فلان کار کن و فلان مکن اگر نه «۲» تو را در اینکه آتش افکنند، او ملجأ باشد به فعل و ترک. و همچنین اگر گویند او را: کلمه‌ای بگوی که در آن رنجی نباشد، یا کاری کن که در آن رنجی اندک باشد و چندان که ملک دنیاست بستان، ما دانیم که ملجأ شود و لا محال آن فعل که از او در خواهند از فعل و ترک به جای آرد. پس اینکه جمله دلیل است بر آن که اهل آخرت مکلف نباشند و ملجأ باشند به ناکردن قبیح، خلاف آن که مذهب نجار است. وَقَالُوا إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا، آنکه خبر داد از منکران بعث و نشور که ایشان گفتند در دار دنیا، «إِن» به معنی «ما» ی نفی است، یعنی ما هی و «هی» کنایت است از حیات، یعنی ما «۳» الحیوة الأ حیاتنا الدُّنْیا، زندگانی نیست ما را مگر اینکه زندگانی دنیا. و دنیا تأنیث ادنی «۴» باشد نزدیکتر، یعنی اینکه زندگانی عاجل که در سرای دنیا است. وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ، و ما را بعثی و نشوری نخواهد بودن. اینکه آنگاه گفتند «۵» که رسول- علیه السلام- ایشان را به قیامت و بعث و نشور و عقاب دوزخ بترسانید، ایشان اینکه گفتار بگفتند از آن جا که اعتقاد ایشان «۶» بود. حق تعالی ردّ بر ایشان گفت بر سبیل تعجب و مبالغه: وَلَوْ تَرَى، ای محمد اگر بینی که ایشان را بدارند. عَلٰی رَبِّهِمْ، بر خدایشان، یعنی بر آن موعود که -----
----- (۱). مج، وز، مت: گوید. (۲). مج، وز، مت، آج، لب، لت، مر: و الّا. (۳). آن هی. (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: ادون، با توجه به فحوای کلام و کتب لغت تصحیح شد. (۵). آج، لب: بگفتند. [.....]

(۶). مج، وز، مت آن. صفحه: ۲۶۷ خدای تعالی کرده باشد از ثواب و عقاب و آن خبر که داده باشد از حشر و نشر و بعث و حساب و کتاب- علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، و قیل «۱»: علی حکم الله و قضائه، و معنی کلمه آن که گفتیم پیش از اینکه خدای تعالی عند آن گوید ایشان را، أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ، اینکه حق هست و درست «۲»! نه حق و درست اینکه که می‌بینی «۳»، ایشان گویند: بلی وَ رَبَّنَا، آری به خدای ما که حق است و صدق است. حق تعالی گوید: اکنون بواجب و استحقاق بپجشی عذاب آنچه به آن کافر بودی، و در آیت حجتی نیست نه مشبهه «۴» را و نه اشاعره «۵» را در اثبات رؤیت برای آن که مخصوص است به کفار و به اتفاق کافران خدای را نخواهند دیدن. و اما آنچه مشبهه «۶» گفتند از تجسیم ظاهر فساد است برای آن که مشاهده و وقوف حقیقت جز با اجسام و الوان صورت نبندد و خدای تعالی «۷» به صفت اجسام و الوان نیست- تعالی «۸» علوا کبیرا «۹». آنکه گفت: زیانکارند آنان که لقای من و ثواب و عقاب من به دروغ دارند. و لقاء و ملاقات بر حقیقت مقابله باشد یا مقاربه «۱۰»، و اینکه بر خدای تعالی روا نباشد و لا- بد حمل باید کردن بر آنچه ملاقات بر او روا باشد از اجسام چون بهشت و دوزخ. بِلِقَاءِ اللَّهِ، ای بقاء ثواب الله و عقابه، بر حسب آنچه آیت یا خبر اقتضا کند. اَمَا قَوْلُهُ: مَنْ «۱۱» تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ «۱۳». و اَمَا قَوْلُهُ: فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ «۱۴»، ای یلقون عذاب، و کذا قوله- علیه السلام: لقی الله و لا وجه له عنده، و اینکه در حق ----- (۱). مج، وز، مت: قل. (۲). مج، وز، مت، لت، مر هست. (۳). آج، لب: می‌بینید. (۴). اساس: مشبه، با توجه به آف تصحیح شد، مج، وز، مت: مشبهیان، مر: مشبهان. (۵). مج، وز، مت: اشعریان، مر: اشعری. (۶). اساس: مشبه، با توجه به مج تصحیح شد. (۷). مج، وز، مت، لب، مر: جل جلاله. (۸). مر الله عن ذلك. (۹). مر قد خسر الذين كذبوا بلى الله (۱۰). مج، وز، مت: مقارنه. (۱۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، متن قرآن مجید: (من). (۱۲). سوره عنكبوت (۲۹) آیه ۵. (۱۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۴. [.....]

(۱۴). سوره توبه (۹) آیه ۷۷. صفحه: ۲۶۸ کافران است و دلیل بر آن که چنین است، اینکه خبر متفق علیه است من قوله- علیه

السلام: من احب لقاء الله احب لقاءه و من کره لقاء الله کره الله لقاءه، هر که لقاء خدا دوست دارد خدای تعالی لقاء او دوست دارد، و هر که لقاء خدای تعالی کاره بود «۱» خدای تعالی لقاء او را کاره بود، معنی آن است که: هر کس «۲» که خواهد که با جوار رحمت خدای شود، خدای تعالی او را خواهد که با جوار رحمت خود برد، و هر که اینکه خیر به خود نخواهد خدای تعالی با او نخواهد، به آن معنی که چون اینکه راه نسپرده باشد از ایمان و طاعت، خدای تعالی کاره باشد ثواب او را. پس محال است در اینکه خبر حمل «لقاء» بر رؤیت کردن برای آن که [۶۶-ر]

احب الله لقاءه و کره الله لقاءه، از اینکه طرف محمول نتواند بودن به رؤیت، پس معلوم شد که مراد به «لقاء» خروج است با سرای آخرت آن جا که حکم خدای را باشد - جل - جلاله. حق تعالی گفت: زیانکار شوند «۳» آنان که دروغ داشتند حشر و نشر و ثواب و عقاب را. حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً، تا کار به جایی رسید «۴» که قیامت به ایشان آید ناگه، يقال: بغته «۵» الامر بیغته بغتا و بغته اذا فاجأه، قال الشاعر: و لکنهم بانوا «۶» و لم اخش بغته و افطع «۷» شیء حین یفجأک البغت چون حال چنین باشد، گویند: یا حسرتنا، ای حسرت ما پنداری حسرت را می بخوانند به منزلت آن کس که او را بخوانند، گویند: بیای که جای تو است و وقت تو است، و اینکه عبارت باشد از شدت «۸» ندم، و اصل او من حسر البعیر اذا کل - و اعیاء، و منه قوله: یَنقَلِبُ إِلَیْکَ الْبَصِيرُ خَاسِئًا وَ هُوَ حَسِیرٌ «۹»، ای کلیل، پنداری که نادم از بس «۱۰» پشیمانی که خورده است خسته و مانده شده است چنان که چهار پای در راه بماند و اینکه حسر «۱۱» بر اینکه نهاد برای مبالغه باشد و معنی تنبیه مخاطب باشد بر غایت ----- (۱).

مَج، وز، مت: خدای را کاره باشد. (۲). وز: کسی. (۳). مَج، وز، مت: شدند. (۴). مَج، وز، مت: آج، لب، بم، مل، لت، مر: رسد (۵). مَج، وز، مت، لب: بغته. (۶). مَج، وز، مت: باتوا. (۷). مَج، وز، مت: و افطع. (۸). اساس و، با توجه به مَج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۹). سوره ملک (۶۷) آیه ۴. (۱۰). مر: ندارد، مَج، وز، مت: پس. (۱۱). مَج، وز، مت، لت، مر: سخن، لب: خبر. صفحه : ۲۶۹ پشیمانی آن کس که حکایت از او رود. علی ما فَرَطْنَا فِيهَا، بر آن تقصیر که ما کردیم و تضييع. در ضمیر خلاف کردند که راجع با چیست «۱»، بعضی گفتند: راجع است با طاعت، بعضی دگر گفتند: راجع است با ساعت، یعنی قالوا فی السَّاعَةِ أی فی القیامَةِ: (یا حسرتنا علی ما فرطنا و قصرنا) «۲» محمّد بن جریر گفت: راجع است با صفتت و اگر چه ذکر صفتت نرفته است، چون ذکر خسران رفته است و ربیع و خسران در صفتت و بیعت باشد، يقال خسرت صفتت و ربحت صفتت و تعلق دارد به حسر، و التقدير: قَدْ حَسِرَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ، فی صفتتهم بعضی دیگر «۳» گفتند: «فیها» راجع است با حیات دنیا، و المعنی فَرَطْنَا فی الدنیا «۴» فی اوامر الله و نواهیة. سدّی گفت: مراد آن است که فرطنا فی عمل اهل الجنّة فی الدنیا، بیانش آن خبر که ابو هریره و ابو سعید خدری روایت کنند که «۵» رسول - علیه السلام - گفت: فردای قیامت که اهل دوزخ درجات و منازل اهل بهشت بینند، گویند: یا حسرتنا علی ما فرطنا فیها. وَ هُمْ یَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلٰی ظُهُورِهِمْ، و ایشان بار گران بر پشت دارند. و «أوزار» جمع وزر باشد، و وزر ثقل و گرانی باشد و روا بود که مراد به ثقل «۶» عقوبات گناه باشد. سدّی گفت و عمرو بن قیس که: چون مؤمن از گور برخیزد، شخصی به استقبال او آید با صورتی هر کدام نیکوتر و بوی هر کدام خوشتر «۷»، او را گوید: مرا شناسی! گوید: نه، جز آن که دانم که خدای تعالی صورت رویت «۸» نیکو آفریده است و بویت خوش است، او گوید: من عمل صالح توام، دیری است «۹» که در دار دنیا من بر تو نشسته‌ام امروز تو بر من نشین، و بر خواند: یَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا «۱۰»، ای رکبانان. و کافر چون از گور برخیزد، شخصی پیش او آید با ----- (۱). مَج، وز، مت، مر: راجع است با چه. (۲). مَج، وز، مت، مل و. [.....]

(۳). مَج، وز، مت: دگر. (۴). آج، لب و. (۵). آج، لب: از. (۶). آج، لب گرانی. (۷). مَج، وز، مت و. (۸). آج، لب: خدای تعالی

صورت. (۹). وز: دیرست/ دیر است. (۱۰). سوره مریم (۱۹) آیه ۸۵. صفحه: ۲۷۰ صورتی زشت و بویی ناخوش «۱»، او را گوید: مرا شناسی! گوید: نه، جز آن که خدای تعالی صورت تو گریه آفریده است و بوی تو ناخوش، گوید: من عمل بد توام دیر «۲» است تا تو بر من نشست «۳»، امروز من بر تو خواهم نشست «۴»، فذلک قوله: یَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ، و اینکه بر وجه تشبیه و توسع باشد و آیت همچین، برای آن که گناه مانده باشد به بار گران [۶۴- پ]

از آن جا که او را رنج و مشقت باشد بر صاحبش، و بار بر پشت کشند، و در دعای ائمه آمد: هربت الیک بنفسی باثقال الذنوب علی ظهری. زجاج گفت: معنی آن است که از ایشان خالی نباشد چنان که گویند: انت نصب عینی و شحن قلبی ألا ساء ما یزرون، بد چیزی است آنچه ایشان برگرفته‌اند از گناه، و لکن در هر حمل استعمال نکنند جز در گناه که اشتقاق او از وزر است و قوله: وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى «۵»، اى لا تحمل نفس حامله ثقل اخرى، یعنی هیچ نفسی بار دیگری بر نگیرد، یعنی به گناه دیگری دیگری را نگیرند. و «وزر» ملجأ و معتصم باشد، و «وزیر» را از آن «۶» جا گویند که ملجأ پادشاه باشد، و وزر الرجل اذا اثم فهو موزور و منه الحدیث ارجعن موزورات غیر مأجورات زنانی را «۷» که برای مزد به جنازه‌ای «۸» رفته بودند، گفت: باز گردی «۹»، بزه «۱۰» کار نه مستحقّ مزد. و مای الحیاء الدنیا، «ما» نفی است، حق تعالی مذمت و منقصت کرد زندگانی دنیا را تا مردمان در او رغبت نکنند و دست از اعمال آخرت بدارند «۱۱»، گفت: نیست زندگانی دنیا مگر بازی. و فرق از میان «لعب» و «لهو» آن است که لعب بازی باشد که کودکان کنند، کالعبث «۱۲» الّذی لا فائدة فیه. و لهو بازی جوانان باشد از سماع و ضرب ملاحی و مانند آن. و وجه تشبیه آن است که اینکه را نیز ----- (۱). مع، مت: ناخوش بوی. (۲). آج، لب: دیری. (۳).

آج، لب: نشسته بودی. (۴). مع، وز، مت، مر: خواهم نشستن. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۴. (۶). مع، وز، مت، لت، مر: اینکه. [.....]

(۷). مع، وز، مت، مر گفت. (۸). مع، وز، مت: چاره‌ای. (۹). مع، وز، مت، آج، لب، آف، آن: گردید. (۱۰). مع، وز، مت: بر. (۱۱). مر: بنه دارند. (۱۲). مع، مت: کالعبث. صفحه: ۲۷۱ عاقبتی «۱» و ثباتی نباشد، چنان که لعب و لهو را. وَ لَلدَّارِ الْآخِرَةُ، و سرای باز پسین یعنی بهشت، و اینکه لفظ بر اطلاق عبارت باشد از آن جا که در او حشر مردم بود از عرصه قیامت و به قرینه حمل کنند بر بهشت و دوزخ، و سرای باز پسین که سرای ثواب است بهتر باشد متقیان را. جمله «۲» قراء خواندند «۳»: وَ لَلدَّارِ الْآخِرَةُ، به دو «لام» و «دال» مشدد، و آخرت به رفع بر آن «۴» که آخرت صفت «دار» باشد، مگر ابن عامر که او خواند: و لدار الاخرة، به یک «لام» و تخفیف «دال» و جرّ آخرت علی الاضافه، و چون اضافه کنند صفت دار نباشد برای آن که صفت را با موصوف اضافه نکنند از آن جا که آن هر دو چیز یکی باشد و صفت بدون موصوف چیزی مستقل نباشد، و اینکه بمنزله اضافه الشیء الی نفسه باشد، گفتند تقدیر آن «۵» است که: و لدار الساعه الاخرة، و اگر چه دنیا و آخرت صفت است بمنزله اسم است از آن جا که استعمال کنند مفرد بی موصوف و به جای موصوف بدارند کالابطح و الابرق، و قوله: وَ لَلآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْاُولَى «۶»، و کقول الشاعر: نَمَا الدنیا متاع لیس للدنیا ثبوت نَمَا الدنیا کبیت نسجته العنکبوت و قوله- علیه السلام- الدنیا سجن المؤمن، و اینکه را حدی نیست. فَمَا گفت: اگر چه صفت است و با موصوف یکی باشد چون لفظ مختلف شد اضافه روا داشتند و بمنزله دو اسم کردند و مثله: حق الیقین و یوم الخمیس و مسجد الجامع، چنان که در عطف روا داشتند، لاختلاف اللفظین فی قوله: و هند اتی من دونها النأی و البعد و قوله: و الفی قولها کذبا و مینا «۷»، و اینکه مذهب کوفیان است و درست در اینکه باب «۸» مذهب بصریان است که اول گفتیم. أَ فَلَا تَعْقِلُونَ، عقل ندارند اینان، یعنی عقل کار نمی‌بندند. اهل مدینه و ابن عامر و حفص و یعقوب خواندند: افلا تعقلون به «تا» ی خطاب، کأنه عدل عن ذلک ----- (۱). آن: عاقبت. (۲). مع، وز، مت: ندارد. (۳). مع، وز، مت:

خوانند. (۴). لت: برای آن. (۵). مع، وز، مت: اینکه. (۶). سوره ضحی (۹۳) آیه ۴. (۷). آف: میتا. (۸). مع، وز، مت: ابیات. [.....]

صفحه: ۲۷۲ و مخاطب جمیع الخلائق و عطا لهم و تذکیرا [۶۷-ر]

بهذه الموعظة. و آن که به «یا» خواند بر مغایبه، گفت: مراد کافراند که اندیشه نمی کنند. و العقل و النهی و الحجی و الحجر واحد برای آتش عقل خوانند که عقال باشد صاحبش را و برای آتش نهی خوانند که نهی کند صاحبش را و برای آن حجی خوانند که فرود آرد صاحبش «۱» را از نابایست، يقال: حجا إذا مكث، قال الشاعر: هن يعكفن به اذا حجا ای مكث، و برای آتش حجر خوانند که حجر کند خداوندش را. قوله تعالى «۲»:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۳۳ تا ۴۵]

[اشاره]

قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ (۳۳) وَ لَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَ أُوذُوا حَتَّى أَتَاهُمْ نَصْرُنَا وَ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَ لَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيِّ الْمُرْسَلِينَ (۳۴) وَ إِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ (۳۵) إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَ الْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ (۳۶) وَ قَالُوا لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۳۷) وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحِهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ (۳۸) وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمٌّ وَ بُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مَنْ يَشَأُ اللَّهُ يُضِلَّهُ وَ مَنْ يَشَأُ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۳۹) قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمْ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۰) بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُهُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَ تَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ (۴۱) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَآخَذْنَاهُمْ بِالبَأْسَاءِ وَ الضَّرَائِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ (۴۲) فَلَوْ لَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَ لَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَ زَيَّنْ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۴۳) فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ (۴۴) فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۴۵)

[ترجمه]

ما می دانیم که اندوهگین «۳» می کند «۴» تو را «۵» آن که ایشان می گویند ایشان به دروغ «۶» نمی دارند تو را و لکن کافران «۷» به آیات خدا انکار می کنند. و به دروغ داشتند «۸» پیغامبران را از پیش تو صبر کردند «۹» بر آنچه ایشان را بدروغ داشتند «۱۰» و برنجاندند تا آمد به ایشان یاری ما و بدل کننده «۱۱» نباشد سخنها «۱۲» خدای را و «۱۳» آمد به تو از خبر فرستادگان «۱۴». ----- (۱). معج، وز: خداوندش. (۲). معج، مت، عز و جلا. (۳). معج، وز، مت: دژم. (۴). آج، لب، مت: می گرداند. (۵). آج، لب، مت: هر آینه. (۶). آج، لب، مت: نسبت. (۷). آج، لب، مت: مشرکان. (۸). آج، لب، مت: به حقیقت تکذیب نمودند. (۹). معج، وز، مت: شکیبایی. (۱۰). آج، لب، مت: تکذیب نمودند. (۱۱). آج، لب، مت: به او هیچ تغییر کننده نیست. (۱۲). آج، لب، مت: مواعید. (۱۳). آج، لب، مت: بحقیقت. (۱۴). آج، لب، پیغمبران فرستاده علیه السلام. [.....]

صفحه: ۲۷۳ و اگر بزرگ می آید بر تو بر گردیدن «۱» ایشان اگر توانی تا بجویی پناهی در زمین یا نردبانی در آسمان بیاری به

ایشان حجتی و اگر خواهد خدا» (۲) گرد آرد ایشان را بر ایمان، مباش از جمله نادانان» (۳). اجابت کنند آنان که بشنوند و مردگان را زنده کند» (۴) خدا پس به او شوند» (۵). و گفتند چرا» (۶) نفرستاد بر او» (۷) حجتی از خدایش بگو که خدا تواناست بر آن که فرو فرستد حجتی» (۸) و لکن بیشتر» (۹) ایشان نمی‌دانند. و نیست هیچ جنبه‌ای در زمین و نه پرنده‌ای که ببرد» (۱۰) به بال خود مگر جماعات‌اند چون شما، تقصیر نکردیم در نوشته از چیزی پس با خداشان» (۱۱) جمع کنند. [۶۷-پ]

و آنان که دروغ داشتند ایات ما را کرانند و گنگانند در تاریکیها و هر که خواهد خدا گمراه کند او را و هر که خواهد کند او را بر راه راست. بگو ببینی» (۱۲) اگر آید به شما عذاب خدا یا آید به شما قیامت جز خدای را خوانی» (۱۳) اگر راست گویانی» (۱۴)! -----
 (۱). آج، لب: روی گردانیدن. (۲). آج، لب، لت هر آینه. (۳). آج، لب، لت: سر قدر.
 (۴). آج، لب، لت: بر انگیزاند ایشان را. (۵). آج، لب، لت: پس سوی جزای او باز گردانند ایشان را. (۶). آج، لب، لت فرو. (۷). آج، لب محمّد ص. (۸). آج، لب: آیتی. (۹). معج، وز، مت: بیشترین. (۱۰). آن: بر پرد. (۱۱). آف: خدایشان. (۱۲). آف: ببینید. (۱۳). آف: خوانید. (۱۴). معج، مت: راست گیری، وز: راست گیرید، آج، لب: راست گویان، آف: راست گویانید. [.....]

صفحه : ۲۷۴ بل او را خوانی» (۱) تا برگشاید آنچه خوانی» (۲) او را اگر خواهد و فراموش کنید آنچه انباز گرفته باشید» (۳). و بفرستادیم به امتانی» (۴) پیش از تو بگرفتیم ایشان را بسختی و درویشی» (۵) تا مگر اینان زاری و لابه کنند. چرا چون آمد به ایشان عذاب ما زاری نکردند و لکن سخت شد دلهاشان و بیا راست ایشان را دیو آنچه می‌کردند. چون فراموش کردند آنچه یاد دادند به آن بگشادیم بر ایشان درهای» (۶) هر چیزی تا چون شاد شدند به آنچه دادند ایشان را بگرفتیم ایشان را ناگاه که دیدند ایشان نومیدان. بیریدند اصل گروه آنان که بیداد کردند» (۷) و سپاس خداوند جهانیان را. قوله: قَدْ نَعَلَمُ حق تعالی به اینکه آیت تسلیت و دلخوشی رسول - علیه السلام - داد، گفت: ما دانیم که تو را دلتنگ می‌کند» (۸) آنچه ایشان می‌گویند و مثله قوله: وَ لَقَدْ نَعَلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ، و اینکه آیات و مانند اینکه متضمن باشد دو معنی را: یکی تسلیت رسول - علیه السلام - و دیگر» (۹) وعید کفار، گفت: ما می‌دانیم و بی خبر نه‌ایم» (۱۰) از آنچه اینکه کافران می‌گویند و دل تو به آن تنگ می‌کنند و تو را -----
 ----- (۱-۲). آف: خوانید. (۳). آج: شرک می‌آرید، لب: شرکی می‌آرید. (۴). آج، لب: گروهها. (۵). آج، لب: فقر. (۶). آج، لب خیر و نعمت. (۷). معج، وز، مت: بیداد کاران. (۸). آن می‌کنند. (۹). معج، مت: ذکر، وز: و دگر. (۱۰). اساس آن: نیتم، معج، وز، مت: نه‌ایم. صفحه : ۲۷۵ محزون و غمناک می‌دارند تو دل خوش دار که به حق ایشان برسم و سزای ایشان بدهم و جزای ایشان در کنارشان کنم، چه آنچه ایشان تو را می‌گویند و به» (۱) آن نسبت می‌کنند از سحر و کهان و جنون و تعلم و مانند آنچه او را گفتند پوشیده نیست بر من. جمله قراء خواندند: «لیحزنک» به فتح «یا» و ضم «زا» من حزنه یحزنه حزننا فهو حازن و المفعول محزون، مگر نافع که او خواند: «لیحزنک» به ضم «یا» و کسر «زا» من «۲» الاحزان يقال حزن الرجل و حزنه و احزنه [۶۸-
 ر]

بمعنی، فعل لازم باشد و فعل و افعال متعددی باشد و خلیل فرق کرد بین حزنه و احزنه به آن که گفت: احزنه متعدی باشد حزن را کما تقول» (۳): دخل و ادخلته و خرج و اخرجته، ای جعلته داخلا- خارجا، و نه چنین است حزنه، که حزنه آن باشد که جعلت فیه حزننا کما تقول: کحلته و دهنته، ای جعلت فیه کحلا و دهنا. و «حزن» و «احزن» مستعمل است، جز آن که حزن بیشتر است از احزن. سیبویه گفت: اینکه لغت بعضی عرب است که ایشان گویند: افنت الرجل و احزنه و ارجعته و اوقفته و اعورت عینه، ای جعلته كذلك. فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ، نافع و کسائی و اعشی خواندند اَلَا نَقَار «لا یکذبونک» به ضم «یا» و تخفیف «ذال» من الاكذاب، و

اینکه روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین و از صادق - علیهما السلام - و باقی قرآء به تشدید خواندند من التّکذیب. بعضی اهل لغت گفتند: «کذب» و «اکذب» یکی باشد، هر دو متعدی کذب باشد چنان که اخرجته و خرّجته و افرحته و فرحته و مانند اینکه. و بعضی دیگر فرق کردند، گفتند: افعلته اذا نسبته الی ذلك الفعل أى لا ینسبونک الی الکذب، یقال: اکفرته و افسقته اذا نسبته الی الکفر و الی الفسق، قال الکمیت: (۴) «فطائفه قد اکفرونی بحبکم و طائفه قالوا مسیء و مذنب و مثله: ابخلته و اجبنته اذا نسبته الی البخل و الجبن و فعلته جعلته کذلک و ----- (۱). مع، وز، مت: با. (۲). مع، وز، مت، مر احزنه یحزنه فهو محزن و المعفول محزن. (۳). مع، وز، مت: یقول. (۴). مع، وز، مت شعر. صفحه: ۲۷۶ در معنی متقارب‌اند و بر تحقیق فرقی حقیقی نیست، بل چنان است که قلّته و اقلّته و کثرتّه و اکثرته. کسائی گفت: فرق آن است که «اکذبت» آن باشد که خبر دهی که جاء یکذب و کذّبتّه اذا قلت أنّه کذاب محصول آن است که کذب بلیغتر می‌نماید از اکذب. اگر گویند چگونه گفت: فانهم لا یکذبونک، ایشان تو را تکذیب نمی‌کنند، و معلوم است بضرورت که ایشان تکذیب کردند رسول را! گوئیم از اینکه چند جواب است: بر قراءت آن کس که بتخفیف خواند، صادق - علیه السلام - گفت معنی آن است که ایشان چیزی نیارند و شبهتی (۱) که تو را به آن دروغزن کنند و حق - تو به آن باطل کنند، و بعضی دیگر گفتند: معنی آن است که تو را دروغزن نیابند، چنان که گویند: سألتّه فما ابخلته و قابلته (۲) «فما اجبنته، اى ما وجدته بخيلا - و لا - جانا، فزاء گفت: معنی آن است که ایشان تو را با کذب نسبت نکنند که بر تو دروغی نیازموده‌اند اینکه را که تو آورده‌ای از کتاب و نبوت منکرند و می‌گویند نمی‌شناسیم و اینکه قول ضعیف است برای آن که اینکه معنی تکذیب باشد. و بر قراءت آن که به تشدید خواند، معنی آن است که: ایشان حجّتی نیارند و نتوانند آوردن که تو را به آن دروغزن کنند، و اینکه معنی قول صادق است - علیه السلام - که در قراءت بتخفیف (۳) برفت. و وجهی دیگر آن است که: تو را به دروغزن نمی‌دارند که ایشان تو را پیش از اینکه به تصدیق (۴) و امانت آزموده‌اند و وصف کرده، چنان که در اخبار آمد که: کافران رسول را - علیه السلام - پیش از دعوت نبوت محمد امین خوانند (۵) و به اینکه معروف بود تا ابو طالب - رحمه الله - در حق او گفت: انّ ابن امنه الامین محمّدا، و وجهی دیگر آن است که: معنی اینکه است که آیت مخصوص است به قومی معاندان که دانستند که او راست می‌گوید و لکن جحود و عناد پیشه گرفتند و به زبان منکر شدند آن را که به ----- (۱). آف: تهمتی. [.....]

(۲). مع، وز، مت، آج: قائلته. (۳). مع، وز، مت: مخفف. (۴). مع، وز، مت، مر: صدق. (۵). آج، لب، لت، خواندند. صفحه: ۲۷۷ در می‌شناختند، و جواب معتمد و قول بهتر در اینکه باب آن است که حق تعالی اینکه بر سبیل تسلیت گفت رسول را - علیه السلام - گفت: اینکه تکذیب نه با تو می‌کنند و نه در حق تو می‌کنند با من است برای آن که تو رسول منی و مؤدّی از منی چنان که یکی از ما گوید نایبش را چون به او بی‌حرمتی کنند: اینکه بی‌حرمتی نه تو را دادند مراست، و اینکه بر من است و به جواب و جزای آن مرا [۶۸-پ]

قیام باید کردن، و ظاهر دلیل اینکه می‌کند. و دیگر اقوال متعسف است آنچه خلاف قول صادق است، بیانش: وَ لَکِنَّ الظّالِمینَ بآیاتِ اللّهِ یَجْحَدُونَ، اینکه نه تکذیب تست، و لکن جحد و انکار آیات من است. آنچه هم بر سبیل تسلیت رسول - علیه السلام - گفت: اگر با تو اینکه معامله کنند دل تنگ مکن که با آنان که پیش تو بودند هم اینکه کردند. وَ لَقَدْ کُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِکَ، به دروغ داشتند پیش از تو ای محمّد رسولانی را که بودند از آن من، ایشان صبر کردند بر آن تکذیب و ایذاء و رنج نمودن که با ایشان کردند و انتظار فرج کردند تا نصرت و یاری من به ایشان آمد که انّ التّصبر مع الصّبر و انّ الفرج مع الکرب، نصرت با صبر یکجا بود و فرج با غم بود. وَ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا (۱)، و با سختی آسانی بود، و تو نیز یا محمّد صبر کن که آنچه من گفتم آن را کس

بدل نتواند کردن و در آن خلاف نبود. وَ لَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيِّ الْمُرْسَلِينَ، به تو آمد خبر پیغامبران پیشین. «من» زیادت است و شاید که تبعیض را بود، برای آن که جمله اخبار پیغامبران بکلی به رسول ما نرسید و خدای تعالی با او نگفت، بیانش: مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ «۲». وَ إِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ، ای محمد اگر بر تو بزرگ می آید و تو را سخت می آید اعراض و عدول اینان، اگر توانی که راهی در زیر زمین بسازی یا نردبانی فرا آسمان نهی «۳» و برای ایشان آیتی و علامتی «۴» آری که ایشان را الجا کند «۵» به ----- (۱). سوره انشراح (۹۴) آیه ۶. (۲). سوره مؤمن (۴) آیه ۷۸. (۳). مرفعاتهم بآیه. (۴). معج، وز، مت: کلامتی. (۵). معج، وز، ابا. صفحه: ۲۷۸ ایمان، و جواب «۱» از کلام محذوف است بیفگند برای دلالت کلام بر او و المعنی فاعل. اگر توانی کردن بکن، و اینکه بر سبیل تسلیت رسول- علیه السلام- گفت و قطع «۲» طمع او از ایمان ایشان. و مراد به آیت آیتی است که ملجی باشد ایشان را با ایمان و الا آیاتی که اگر ایشان نظر کنند در آن که ایمان آرند و به علم رسند خدای تعالی بسیار کرده است، چه اگر خدای تعالی دانستی که در معلوم آیتی و دلالتی هست که ایشان عند آن ایمان آرند، واجب بودی که اظهار کردی و لکن اینکه جماعت اند که خدای تعالی از ایشان داند که هر آیت که در مقدور است با ایشان بکنند ایمان نیارند، و مثله قوله: وَ لَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ «۳»، و قوله: وَ لَئِنْ آتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبَلَتَكَ «۴»، آنکه چون اینکه گفته بود، خواست تا از ایزه ابهام کند تا بی اندیشه گمان نبرد که ایشان را به اصرار بر کفر و ترک اجابت با ایمان که می کنند تعجیز خدای کرده اند، گفت: وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَى «۵»، اگر خدا خواهد ایشان را جبر کند «۶» بر ایمان و به اکراه و قهر بر ایمان دارد، چه او قادر است بر اینکه، و لکن برای آن نمی کند که حکمت مانع است از اینکه، و مثله قوله: إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ «۷»، و كذلك قوله: وَ لَوْ شِئْنَا لَأَتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا «۸». و اما بر وجه ایشار و اختیار خدای تعالی مرید است ایمان همه کافران را به دلالت آن که امر است به آن، و امر لابد مرید باشد مأمور به را علی ما بین فی غیر موضع. امّا قوله: فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ، نهی است رسول را- علیه السلام- از آن که کار جاهلان کند، از جزع «۹» و ناشکیبایی بر آن که ایشان ایمان نمی آرند، و اینکه دلیل نکند بر آن که جهل کند یا کار جاهلان کند، چه نهی از آن کنند که مرد نکرده ----- (۱). معج، وز، مت، مر آن. (۲). معج، وز، مت و. (۳). اساس: و لو انزلنا عليهم الملائكة، با توجه به ضبط قرآن مجید و نسخه معج تصحیح شد. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۵. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۳۵. [.....]

(۶). معج، وز، لت، آن: خبر کند. (۷). سوره شعراء (۲۶) آیه ۴. (۸). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. (۹). آف: حزن، آن: حیرت. صفحه: ۲۷۹ باشد و قادر باشد برای آن که چون نکرد از آن برفت که نهی به آن تعلق دارد «۱»، اگر او را نهی کنند از آن پس از مثل آن منهی باشد نه «۲» از آن، و مثله قوله: لَئِنْ أَشْرَكَ لَيَجْطُنَّ عَمَلُكَ «۳»، گفت: اگر شرک آری عملت باطل شود [۶۹-]، اینکه دلیل نکند که او وقتی شرک آورد، امّا بیان آن می کند که عمل با شرک بموقع قبول نیوفتد «۴». و «نقق» منفذی باشد در زمین که گذرگاه دارد و منه النفاق لجحر اليربوع، و منه المنافق لأنه كاليربوع فی نفقاته «۵» لا یدری من ای «۶» ابوابها یخرج. و سلم را اشتقاق از سلامت است لأنه یسلک الی مصعدک، تو را برساند به مصعد تو، پس او آلت تسلیم است که تو را به سلامت برساند. قوله: إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ، آنکه حق تعالی مبالغه فرمود در وصف ایشان به قلت فهم و علم و انتفاع به وعظ و ترک استماع به آن «۷»، گفت: جواب آن دهد و اجابت دعوت آن کند که چیزی شنود، فاما آن کس که مرده باشد از او «۸» توقع کردن که چیزی شنود! و ایشان بر حقیقت مرده نبودند، و لکن بمنزله مرده بودند در ترک استماع و قلت انتفاع، چنان که در دگر آیت گفت: فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَلَا تَسْمَعُ الضُّمَّ الدُّعَاءَ «۹»، و چنان که شاعر گفت: لقد «۱۰» أَسْمَعْتُ لَوْ نَادَيْتَ حَيًّا وَ لَكِنْ لَا حَيَاةَ لِمَنْ تَنَادَى وَ بَحْتَرَى گفت «۱۱»: عَلَى نَحْتِ الْقَوَا فِي مَنْ مَقَاطِعِهَا وَ مَا عَلَى إِذَا لَمْ يَفْهَمْ الْبَقْرَ وَ الْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ، اما مردگان را خدای زنده تواند کردن،

یعنی ایشان ----- (۱). آج، لب، بم و. (۲). مج: ندارد. (۳). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵.
 (۴). مج، آج، لب، بم، آف، مر: نیفتد. (۵). مج، وز، مت، آج، لب، بم، مر: نافقائه. (۶). اساس: آین، با توجه به مج، وز تصحیح شد.
 (۷). مج، وز، مت، مر: با آن. (۸). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴/۴۲۰) چه. (۹). سوره روم (۳۰) آیه ۵۲.
 (۱۰). اساس: او، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها و منابع دیگر تصحیح شد. [.....]

(۱۱). مج، وز، مت شعر. صفحه: ۲۸۰ بمنزلت مردگانند، جز که خدای تعالی با ایشان فعلی کند به جبر که ایشان ایمان آرند و الا با اختیار با ایمان نزدیک نشوند که ایشان در سماع دعای تو و اجابت تو با مردگان مانند. آنکه گفت: رجوعشان بعاقبت با من است به جزای ایشان بسزا برسم چنان که من دانم که ایشان مستحق اند. مجاهد گفت: إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ، معنی آن است که اجابت دعوت تو مؤمنان کنند که گوش با دعوت تو کنند، اما کافران بمثابت مردگان اند خدای ایشان را با مردگان برانگیزد. حسن بصری گفت: معنی آن است که اجابت آن کند که سماع کند و اندیشه کند در دلالت، اما کافران «۱» چون مردگان اند، خدای تعالی ایشان را به قیامت زنده کند از «۲» اینکه جهل که اندر او اند تا معارف ضروری حاصل شود ایشان را، و قول اول است که معتمد است - و الله الموفق للصواب. وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ، گفتند: یعنی کافران لولا نزل «۳» آی «۴» هَلْ مَا نَزَلَ، چرا فرو نفرستادند بر او یعنی بر محمد (ایه)، آیتی و علامتی و دلالتی از آن مقررحت ایشان که کردند که چرا فرشته فرو نیاید «۵»! و چرا کتابی برای هر یکی نیارد! و چرا چشمه آب برای ما از زمین بر نیارد «۶»! و آنچه گفت فی قوله: لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَبُوعًا «۷»، تا به آخر آیت، برای آن که آیات و بینات دگر خدای تعالی فرستاده بود، حاجت نبود به سؤال کردن و به اقتراح درخواستن «۸». جواب ده یا محمد و بگو که: خدای تعالی قادر است بر آن که اینکه آیت که شما می خواهید بفرستد «۹». ابن کثیر خواند: «ينزل» بتخفيف من الانزال، و دیگران بتثقیل من التثزیل. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که چرا آیتی نفرستد چنان که پیغامبران مقدم را بود ----- (۱). مج، وز، مت: اما مشرکان که. (۲). آج، لب، بم: در.
 (۳). اساس، آج، لب، آف، لت، آن، نزل، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۴). مج، وز، مت: ندارد. (۵). آن، مر: نیامد. (۶). مج، وز، مت: برنیارند. (۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۰. (۸). مج، مت: درخاستن. (۹). مج، مت: بفرستید. صفحه: ۲۸۱ از فلق دریا و ید بیضاء و احیای موتی و مانند اینکه، حق تعالی گفت «۱»: قادرم، و لکن بیشتر «۲» ایشان نمی دانند. خلاف کردند در آن که چه نمی دانند. بعضی گفتند: شاکه اند در قدرت من از آن جا که مرا به صفات کمال نمی شناسند. بعضی دگر گفتند: نمی دانند که [اگر] «۳» من آن آیت که ایشان می خواهند بفرستم هم ایمان نیارند [که معلوم از حال ایشان خلاف اینکه است. بعضی دگر گفتند: نمی دانند که اگر من آن آیت بفرستم و ایشان ایمان نیارند] «۴»، کلمه عذاب بر ایشان واجب شود و ایشان را استیصال باید کردن. آنکه گفت: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ، «ما» نفی است و «من» مؤکد نفی است، گفت: نیست هیچ رونده «۵» در زمین و نه هیچ پرنده ای در هوا الا و ایشان امتان و جماعات اند «۶» همچون شما مخلوق «۷» مرزوق آفریده روزی خور. بعضی گفتند: وجه تشبیه اینکه است «۸»، بعضی دگر گفتند: وجه تشبیه آن است که هم «۹» چون شما اجناس و اصناف و اشکال مختلف هر صنفی [۶۹- پ]

مشمول بر عدد بسیار نر ماده متوالد «۱۰» متناسل. بعضی دگر گفتند: وجه تشبیه آن است که چنان که در خلق شما و حسن تقدیر و لطف تدبیر شما دلیل است بر آن که شما را خالق و صانع و مدبری و مقدری هست در هیچ صنف نیست، و الا متأمل ناظر را دلیل است بر آن که او را خالق قادر، عالم «۱۱»، حی، موجود است حاصل بر صفات کمال. بعضی گفتند: [معنی] «۱۲» آن است که همچون شما زنده اند و همچون شما بمیرند و همچون شما زنده شوند برای انتصاف «۱۳» اعواض تا حق تعالی حق هر صاحب حقی به او رساند و هیچ مظلومی را ----- (۱). مج، وز، مت من. (۲). مج، وز، مت: بیشترین،

مر: بیشترین. (۱۲-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۵). معج، وز، مت: دونه. [.....]

(۶). معج، وز، مت: جماعتند. (۷). آج، لب مر. (۸). معج، مت: عبارت «بعضی گفتند...» را ندارد. (۹). اساس، آج، لب، بم، آف، لت: من، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۰). معج، وز، مت: متولد. (۱۱). مل: و عالم. (۱۳). آج، لب، لت و. صفحه: ۲۸۲ حقی نماند بر ظالمی، چنان که «۱» گفت - علیه السلام: ان الله تعالى ينتصف من الشاة القراء الى الشاة الجماء، گفت: عدل خدای تعالی تا آن جا باشد که فردای قیامت «۲» آن دو گوسفند «۳» را که یکی سرو داشته و یکی نداشته، از آن سرو دار بر آن بی آلت ظلمی رفته باشد هر دو را زنده کند و انتصاف کند میان ایشان و انتقام کشد از او برای اینکه، برای آن که عوض الم از او بستاند و به اینکه مظلوم دهد. در خبر است که: روز قیامت چون خلاق را در موقف عرض بدارند، بساط عدل بگسترند و ترازوی عدل بیاورند منادی ندا کند از قبل رب العزت: الا هر مظلومی که او حقی دارد بر ظالمی برخیزند و داد خود از او بخواهند. که اگر امروز مثقال ذره ای ظلم ظالمی بر مظلومی برود، آن ظلم من کرده باشم. آنکه حق تعالی جمله حیوانات را که بر او عوض دارند یا بر یکدیگر عوض خواهند همه را جمع کند و انتصاف کند میان ایشان، آنکه ایشان را گوید: خاک شوید، خاک شوند علی ما رواه، أبو هریره و عطا گفتند: کافران چون آن بینند تمنای حال ایشان کنند، گویند: یا لیتنی کنته ثراباً «۴»، و اینکه خبر دلیل صحت مذهب ما می کند بر انقطاع عوض خلاف آن که ابو القاسم بلخی گفت عوض چون ثواب مؤید «۵» باشد گفت برای آن که اگرشان «۶» بمیرانند «۷» متالم شوند و بدان «۸» نیز هم مستحق عوض شوند تا مسلسل شود بما لا نهیة له، و اینکه نیک «۹» نیست برای آن که خدای تعالی تواند که ایشان را بمیراند، بی آن که الم رساندشان «۱۰». بعضی دگر گفتند: امم «۱۱» فی التصویر امثالکم فی التسخیر همچون «۱۲» شما مصوراند و همچون شما مسخرند. عطا گفت: امثالکم فی الایمان فی المعرفة، همچون «۱۳» -----
----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلهها، چاپ شعرانی (۴/۴۴۲) رسول. (۲). اساس: فردا قیامت. (۳). معج، وز: گوسپند. (۴). سوره نبأ (۷۸) آیه ۴۰. (۵). اساس، بم، آف، لت، آن: مؤثر. (۶). لب: ایشان. (۷). معج، وز، مت، مر: بمیراند. [.....]

(۸). معج، وز، مت: بر آن. (۹). آج، لب: شک. (۱۰). معج، وز، مت: رسد ایشان را. (۱۱). بم، آف، آن، مر: اهم. (۱۲-۱۳). آج، لب، لت: همچو. صفحه: ۲۸۳ شما مؤمن و معترف اند، و اینکه خطاست برای آن که ایمان با کمال عقل و نظر در ادله باشد و اینکه از بهایم و طیور بی عقل محال است. امّا قوله: وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحِهِ طَاعِنًا قرآن گفتند: طیران جز به جناح نباشد، چرا گفت: بِجَنَاحِهِ، نه اینکه حشو باشد! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که تأکید است، چنان که: رأیت بعینی و سمعت باذنی و تأکید در کلام فایده ظاهر است، و جواب دیگر از او آن است: تا بدانند که آن طیران حقیقت است و نه بر وجه استعاره و مجاز است برای آن که سفینه را طیاره خوانند به تیز رفتن تشبیهها بالطائر الذی یطیر فی الجوّ، و نیز اسب تیز رو را طیار گویند، يقال: طار به فرسه و طارت به السفینه، قال: «۱»: طارت بی علی لقم الطریق و قال آخر: فلو أنّها تجری علی الأرض ادرکت و لکنّها تهفو بتمثال طائر و قال آخر: فطرت بمنصلي فی یعملات دوامی الأید یخبطن السریحا ای اسرعت «۲». مغربی گفت: برای آن که تا فرق باشد میان طیران به جناح و میان فوز و ظفر به حاجت، يقال: طار بكذا اذا فاز به و ظفر به و ذهب به، قال مزاحم العقيلي: و طیری بمخراق أشم كانه سليل جیاد «۳» لم تنله الزعانف [۰۷-ر]

ای فوزی و اغنمی. بعضی دگر گفتند: تا فرق باشد میان مرغ هوا و ماهی آب که ماهیان را من طیارات الماء خوانند، جز آن که او بال ندارد و مرغ بال دارد. ما قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ، ما تقصیر «۴» نکردیم در کتاب. بیشتر مفسران -----

----- (۱). معج، وز، مت شعر. (۲). اساس، بم، آف، لت: سرعت، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۳). اساس، بم، آف، لت، آن: حادم، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۴). آج، لب: تقصیری. صفحه: ۲۸۴ گفتند: مراد به «کتاب» لوح محفوظ است، نظیره: وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ «۱»، و بعضی گفتند: مراد به کتاب قرآن است، یعنی از اتیان «۲» به احکام حلال و حرام و قصص و امثال و مواعظ و اخبار در اینکه کتاب تقصیر نکردیم، بهری مجمل بهری مفصّل آنچه مجمل است بیانش بتفصیل رسول باز گذاشتیم که: ما آتاکم الرّسول فخذوه و ما نهاکم عنه فانتھوا «۳»، و آنچه متشابه است از آن بیانش به راسخان علم تفویض کردیم که جز ایشان ندانند، و ما یعلم تأویلہ إلاّ اللّٰه و الرّاسخون فی العلم «۴». و ابو القاسم بلخی گفت: مراد آن است که در اینکه کتاب هیچ بازنگذاشتیم از احتجاج بر هر فرقه از فرق ضلالت و الا بیان کردیم آنچه حجت است اهل حق را بر اهل باطل. و امت بر وجوه مختلف است، و اینکه «۵» بیان کرده شده است، و در اینکه جا مراد جماعت است، نظیره قوله: وَ لَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ «۶»، و قوله: تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ «۷». ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ، پس همه را با خدای تعالی حشر کنند و جمع کنند مکلفان را برای حساب و جزا از ثواب و عقاب، و نامکلفان را برای «۸» عوض - چنان که بیان کردیم. اما آن که از جمله [نا] «۹» مکلفان بر خدا عوضی ندارد و بر دیگری، و کس را بر او عوضی نباشد، بر خدای واجب نیست که او را حشر کند و برانگیزد. وقفی تمام است عند قوله: إِلَّا أُمَّةٌ أَمْثَلُكُمْ. قوله: وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا، آنکه وصف کافران و «۱۰» مکذبان کرد گفت: و آنان که آیات و بینات مرا تکذیب کردند، کزان و گنگان‌اند. در او دو قول گفتند: یکی آن که از جهل و عمایت و نادانی بمتابه کزان و گنگان‌اند که در تاریکی ----- (۱). سوره انعام (۶) آیه ۵۹. (۲). معج، وز، آج، لب: بیان. (۳). سوره حشر (۵۹) آیه ۷. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۷. (۵). معج، وز، مت را. [.....]

(۶). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۳. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۴. (۸). وز حساب و جزا. (۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۰). معج، وز: ندارد. صفحه: ۲۸۵ بمانند و ایشان را هدایتی نبود، گوش «۱» ندارند که «۲» بشنوند، زبان ندارند تا بگویند، و استعانت و استغااث کنند و در تاریکی مانده باشند و راه نبینند، و اینکه بر سییل مبالغه در تشبیه است - چنان که گفتیم. و قولی دگر «۳» آن است که: ایشان در قیامت کزان و گنگان باشند، چیزی نشنوند که ایشان را خوش آید، از بشارت کر باشند و از حجت گنگ باشند، و در ظلمات قیامت گرفتار باشند عقبه لهم علی کفرهم. مَنْ يَشَأِ اللَّهُ يُضِلِّهِ، هر که را خدای خواهد اضلال کند، و هر که را بخواهد بر راه «۴» راست بدارد لابد آیت را به ادله عقل و قرآن و سنت و اجماع تخصیص باید کردن، چه خدای تعالی اضلال پیغامبران و اولیاء نخواهد، و نه اضلال مؤمنان و آنان را که اضلال ایشان کرد و خواست، در دگر آیت بیان کرد فی قوله: وَيُضِلُّ اللَّهُ الظّالِمِينَ «۵»، و قوله: وَ مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ «۶»، و آنان را که به ایشان هدایت خواست در آیات دیگر گفت «۷» و بیان کرد فی قوله: وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى «۸»، وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا «۹»، و به استقصاء کلام در ضلال و هدی بگفته‌ایم، اما در اینکه آیت محتمل باشد دو وجه را: یکی آن که هر که خدای تعالی خواهد که او را خذلان کند و لطف نکند با او بر سییل عقوبت علی کفره المتقدّم «۱۰» چون بسیاری ادله متواتر مترادف و آیات و براهین واضح بر او عرض کند و او تعرض نظر نکند در آن، و خویشتن در معرض اندیشه آن ننهد، خدای تعالی خواهد که او را عرضه هلاک کند، و روا بود که مراد آن باشد که: هر که خدای خواهد او را از ره بهشت و ثواب گمراه کند، چون نه «۱۱» اهل بهشت و ثواب باشد، و آن را که خواهد به بهشت راه نماید چه اهل آن باشد «۱۲» با ایمان و طاعات «۱۳». و اضلال خود اهلاک باشد ----- (۱). معج، وز: کش. (۲). معج، وز، تا. (۳). معج، وز، مت: قول دیگر. (۴). معج، وز، مت: ره. (۵). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۷. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۶. (۷). معج، وز: ندارد. (۸). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۷. (۹). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۶۹. [.....]

(۱۰). آج، لب: المقدم. (۱۱). آف از. (۱۲). مج، وز، مت: باشند. (۱۳). مج، وز، مت، آج، لب: طاعت. صفحه: ۲۸۶ [۷۰-پ]

بر اطلاق و ضلال هلاک، من قولهم: ضل الماء فی اللبن اذا ذهب فيه فلم يتبين، و بر اینکه تفسیر «۱» دادند اینکه آیت را. و يُضِلُّ اللّٰهُ الظّالِمین «۲»، اى يهلكهم و يعدّبهم. قوله: قُلْ أَرَأَيْتُمْ كَسَائِي خواند «۳»: هر کجا اینکه لفظ باشد و در او همزه استفهام بود. بتخفيف همزه، عين الفعل: أَرَأَيْتُمْ عين الفعل «۴» را حذف کند برای تخفيف اريت و اريتم و اريتم و مانند اینکه. و باقى قراء تخفيف همزه کنند، مگر اهل مدینه که ایشان بين بين خوانند: بين التحقيق و التّخفيف، و چون همزه استفهام نباشد اجماع کردند بر تحقيق «۵» همزه، و مثله فى تخفيف الهمزة قولهم فى الكلام و يلمّه، و كما قال: ان لم اقاتل فالبسونى برقا اراد فالبسونى فخفف الهمزة و قال ابو الاسود يا بالمغيرة ربّ امر معضل، اراد يا ابا «۶» المغيرة، و در شاذ خواندند به تخفيف همزه بی همزه استفهام و احتجاج کردند به قول راجز «۷»: اريت «۸» ان جئت به املودا مرجلا- و يلبس البرودا بدان که افعال شك و يقين از میان همه افعال تتعدى بنفسها الى نفس الفاعل يقال «۹» ايتنى و ايتك و ايتموكم و ايتما كما و كذا الباقي، و در دگر افعال اینکه جاری «۱۰» نباشد، لا تقول: ضربتك و لا قتلتك، انما يقال، ضربت نفسك و قتل نفسك و كذا الباقي و اینکه آنگاه باشد که رؤيت به معنى علم باشد من رؤيه القلب و تعدى کند به دو مفعول قال: انى اذا خفى الرجال وجدتنى كالتشمس لا تخفى «۱۱» بكل مكان ----- (۱). اساس، بم، آف: تقدير، با توجه به مج، وز تصحيح شد. (۲). سوره ابراهيم (۱۴) آيه ۲۷. (۳). آج، لب، بم: گفت. (۴). اساس، مج، بم، آف، آن: عن الفعل، به با توجه به وز و معنى عبارت تصحيح شد. (۵). آف، لت، آن: تخفيف. (۶). مج، وز، مت: با. (۷). مج، وز، مت شعر. (۸). لب، بم، آن، مر: لريت. (۹). مج، وز، مت: تقول. (۱۰). مج، وز، م، رونده‌ای مر: رونده. [...]

(۱۱). وز، آج: لا تخفى. صفحه: ۲۸۷ اما در آیت چنین نیست بل کاف حرف خطاب است و اسم نیست و زیادت است و از اعراب محلی ندارد و بمثابه «کاف» ذلک و هنا لک باشد، و تقدير آن است که: أ رأيتم، اینکه قول زجاج و ابو علی فارسی است «۱» و محققان از «۲» نحویان، و فزاء گفت: «کاف» اسم است و محل او نصب است و اینکه خطاست «۳»، دلیل بر اینکه آن است که «تا» خطاب را باشد اگر «کاف» هم ضمیر مخاطب باشد جمع کرده باشی بین ضمیری خطاب، و اینکه روا نباشد چنان که جمع نکنند بین علامتی تأنیث، و مثله قوله: أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْت عَلَيَّ «۴»، معنى آن است که: أ رأيت هذا الذي كَرَّمْت عَلَيَّ، چه محال است گفتن «۵» که معنى اینکه باشد که: أ رأيت نفسك هذا الذي كَرَّمْت عَلَيَّ، که اگر اینکه رؤيت متعدی باشد به دو مفعول باید که مفعول دوم هم مفعول اول بود و اینکه «کاف» خطاب است با خدای تعالی، و الَّذِي كَرَّمْت عَلَيَّ آدمی است، پس فساد آنچه فزاء گفت پدید آمد، حق تعالی گفت: يا محمد بگو اینکه کافران را که بينی اگر عذاب خدای به شما آید چنان که به کافران دیگر آمد پیش از شما از عاد و ثمود، یا قیامت به شما آید ناگاه. زجاج گفت: «ساعت» نام آن وقت است که بندگان از آن وقت بجمله بمیرند و آن وقت بجمله زنده شوند و آن عند نفخ صور دوم و سیوم «۶» باشد در وقت چنان شما جز خدای را خوانی! «۷» چون در وقت درماندگی جز خدای را خوانی «۸» چرا در وقت آسایش و راحت به او ایمان نیاری، در آن وقت شما «۹» جماد را خوانی «۱۰» که هیچ نشنوند و ندانند و هیچ جواب ندهند و بر هیچ خیر و شر قادر نباشند اگر راست گویی در دعوی الهیت معبودتان. آنگه گفت: بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ، بل او را خوانی «۱۱»، یعنی خدای را- جل جلاله- تا «۱۲» -----

(۱). مج، وز، مت، مر: ابو علی الفارسی. (۲). آج، لب: و. (۳). اساس: خطاب، با توجه به مج تصحيح شد. (۴). سوره اسراء (۶۳) آيه ۱۷. (۵). مج، وز، مت: گفت. (۶). مج، وز، مت: سرام، لت: سوم، آن، مر: سيم. (۷-۱۰-۱۱). خوانی / خوانید. (۸). نخوانی / نخوانید. (۹). مج، وز، مت، بتان. (۱۲). مج، وز، مت او. صفحه: ۲۸۸ کشف کند و برگشاید آنچه شما او را برای آن خوانده

باشی (۱) [۷۱-ر]

و دعا کرده از ضروب بلا (۲) اگر خواهد که کشف کند و مصلحت در آن داند. وَ تَسْوَنَ مَا تُشْرِكُونَ، در چنان حال معبودان خود را که به انباز (۳) او کرده فراموش کنید، حق تعالی اینکه ملامتی است که کرد کافران را (۴) بر سبیل تنبیه ایشان بر آن که در عبادت اصنام مخطی‌اند آنکه گفت: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ، ما (۵) پیش از تو پیغامبران فرستادیم (۶) به امتان تا ایشان را دعوت کنند و با راه (۷) من خوانند و ما ایشان را بگرفتیم چون فرمان پیغامبران فرا (۸) نبردند و در ایشان عصیان کردند به بأساء، یعنی شدت (۹) و سختی و ضراء به مضرت. بعضی دگر گفتند: بأساء گرسنگی و قحط بود، و ضراء نقصان مال و نفس. بعضی دگر گفتند: بأساء خوف بود و ضراء درویشی بود. لَعَلَّهُمْ، تا باشد که ایشان تضرع کنند و لابه نمایند در من. مفسران گفتند: «لعل» را معنی لکی (۱۰) باشد تا چنین کنند، و زجاج گفت: ترجی بر اصل خود است، و لکن راجع است با بندگان نه با خدای تعالی، نبینی که در حق فرعون با موسی و هارون چه گفت: لَعَلَّهُ يَنْذَرُكَ أَوْ يَخْشِي (۱۱)، یعنی بر اینکه امید بر وی (۱۲) که او متذکر شود و بترسد چه اگر اینکه امید ندارند ایشان را داعی نبود به رفتن. فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا، المعنی فهِلَّا تَضَرَّعُوا اذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا، چرا تضرع نکردند (۱۳) چون عذاب ما به ایشان آمد، آنکه گفت و لکن دلهاشان سخت شده است و -----

----- (۱). آف، لت: باشید. (۲). مج، وز، مت: ضروبلا. (۳). مج، وز، مت: به ابعاد، آن: انبازان. [.....]

(۴). مج، وز، مت، مر مشرکان. (۵). مج، وز، مت: من. (۶). مج، وز، مت: فرستاده‌ام. (۷). آج، لب: اراده. (۸). مج، وز، مت: ما. (۹). مج، وز، مت: بشدت. (۱۰). اساس، آف، لت، مر: لکن، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۱). سوره طه (۲۰) آیه ۴۴. (۱۲). مج، وز، مت: امید بردی، مر: امید بروید. (۱۳). مج، مت ولایت، وز: لابه. صفحه: ۲۸۹ شیطان اعمال ایشان بیاراسته است برای ایشان تا آن محال و باطل بر چشم ایشان مزین است، و در آیت دلیل است بر بطلان قول مجبیره (۱) که گفتند: کفر بر چشم و دل کافر خدای بیاراست، و خدای تعالی گفت: من ایمان بر دل مؤمنان بیاراستم فی قوله: وَ زَيَّنَّا فِي قُلُوبِكُم (۲)، و امّا کفر در دل کافر شیطان آراست و حواله بدو است از شیطان دور کردن و بر خدای تعالی بستن همانا بس نکو نباشد. آنکه حق تعالی حکایت معامله خود کرد با ایشان (۳)، گفت: چون انواع نعمت با ایشان کردم و پیغامبران را با ایشان فرستادم تا ایشان را نعمتهای من یاد دادند که ایشان فراموش کرده بودند، ایشان متذکر نشدند و جز عناد و طغیان نوزیدند. ما بر سبیل استدراج (۴) ایشان و تظاهر حجج، نعمت مترادف (۵) کردیم بر ایشان و در خیرات و نعمت بر ایشان گشاده کردیم تا شادمانه شدند به آنچه دادند ایشان را. چون معصیت و کفر و عناد بیفزودند، من نعمت بر ایشان بیفزودم (۶) استظهار حجّت را (۷) تا هیچ عذر و حجّت نماند ایشان را. چون ایشان در نعمت غرق شدند و گمان بردند که آن را نهایی نخواهد بودن، ناگاه بگرفتیم ایشان را. فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ، اینکه را (اذا) ی مفاجات خوانند، و مثله قول القائل: فتحت الباب فاذا زید بالباب، که نگاه کردی و چون بدیدی مبلس شدند. بعضی مفسران گفتند: یائس شدند و شدید الحسرة، اینکه قول زجاج است، بلخی گفت: ذلیل و خاضع باشد، فزاء گفت: منقطع الحجیه باشد، مجاهد گفت: ابلاس (۸) خاموشی باشد از سر دلتنگی، و قوله: كُلُّ شَيْءٍ، مراد تکثیر است نه عموم، و مثله قوله: وَ أُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ (۹) وَ لَقَدْ أَرَيْنَاهُ آيَاتِنَا كُلَّهَا (۱۰)، و معلوم است که خدای تعالی همه آیات خود که در مقدور ----- (۱). مج، وز، مت: مجبران. (۲). سوره حجرات (۴۹) آیه ۷. (۳). مر فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا (۴). مج، وز، مت: استراج. [.....]

(۵). اساس: مترادف، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مج، وز، مت به. (۷). مج، وز، مت: ندارد. (۸). مج، وز، مت: ابلاس. (۹). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳. (۱۰). سوره طه (۲۰) آیه ۵۶. صفحه: ۲۹۰ اوست به فرعون نمود. فَفَطَعَ دَابِرَ الْقَوْمِ [۷۱-

[پ]

الَّذِينَ ظَلَمُوا، ای عقبهم و اصلهم» ۱). سدی گفت: اینکه قول، قطرب گفت: اخرهم، بعضی دگر گفتند: معنی آن است: اخذ الّذی یدبرهم و یدبرهم» ۲)، یعنی اخذهم و الّذی یأتی بعدهم، یعنی اصل و نسل ایشان را هلاک کرد. آنگه حمد کرد خود را بر آن که هلاک به مستحق رسانید» ۳) و به جای خود نهاد و او بر همه حالی محمود و مشکور است. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۴۶ تا ۵۸]

[اشاره]

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظِرْ كَيْفَ نُصَيِّرُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدُقُونَ (۴۶) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ (۴۷) وَ مَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَ أَصْلَحَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۴۸) وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا يَمْشُهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (۴۹) قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَ لَا أَعْلَمُ الْغَيْبِ وَ لَا- أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَيْتُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ قُلْ هِيَ سَمْعُ الْأَعْمَى وَ الْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ (۵۰) وَ أَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَ لَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۵۱) وَ لَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَ الْعِشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَ مَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ (۵۲) وَ كَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أ هَؤُلَاءِ مِنْ اللَّهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا أ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ (۵۳) وَ إِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵۴) وَ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ لَتَسْتَبِينَ سَبِيلَ الْمُجْرِمِينَ (۵۵) قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُمْ إِذَا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (۵۶) قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَ كَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضِي الْحَقَّ وَ هُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ (۵۷) قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَفُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ (۵۸)

[ترجمه]

بگوی نبینی» ۴) اگر بگیرد خدای شنوایی شما و بینایی شما و مهر نهد بر دل‌های شما کدام خداست جز خدا بیارد آن را بنگر که چگونه می گردانیم حجت‌ها را، پس ایشان بر می گردند. بگو نبینی» ۵) اگر آید به شما عذاب خدا بناگاه» ۶) یا آشکارا، آیا هلاک کنند» ۷) مگر مردمان ستمکار را! و نفرستیم» ۸) ما پیغامبران را مگر بشارت دهنده و ترساننده» ۹)، هر که بگردد» ۱۰) و نیکویی کند» ۱۱) ترسی نیست بر ایشان و نه ایشان اندوهگین باشند» ۱۲). و آنان که به دروغ

— (۱). اساس، بم: أضلهم. (۲). اساس، آج، لب، آف، آن: تدبرهم. (۳). مر قوله: وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ- (۴). نبینی / نبینید، مع، وز: نه ببینید. (۵). نبینی / نبینید، مع، مت: نه می بینی، وز: نه بینی، آف: ببینید. (۶). آج، لب پنهان. (۷). آج، لب: هلاک کرده شوند. (۸). آج، لب: و نفرستادیم. [.....]

(۹). آج، لب: بیم نمایندگان، آف: بیم کننده. (۱۰). مع، وز، مت: هر که او ایمان آرد. (۱۱). آج، لب: و به سامان آرد کار را. (۱۲). مع، مت: درم باشند، وز: درهم باشند. صفحه: ۲۹۱ داشتند آیات ما را، برسد به ایشان عذاب به آنچه برون آمده باشند از فرمان خدا» ۱). بگو» ۲) نمی گویم شما را که [نزدیک من است خزینه‌های خدای و نمی دانم غیب و نمی گویم شما را که]» ۳) من

فرشته‌ام نمی‌کنم پسر وی مگر آنچه را وحی کنند» (۴) به من، بگو راست باشد کور و بینا، اندیشه نمی‌کنید؟ و بیم کن» (۵) به او آنان را که بترسند که حشر کنند» (۶) ایشان را با خدای ایشان، نیست ایشان را جز او یاری و نه شفیع، مگر بترسند اینان. مران آنان را که خوانند خدایشان را» (۷) بامداد و شبانگاه. می‌خواهند رضای» (۸) او نیست بر تو از شمار ایشان چیزی. و نیست از شمار تو بر ایشان چیزی. برانی ایشان را، باشی از جمله ظالمان» (۹). [۷۲-۷۱ ر]

همچنین بیازمودیم» (۱۰). بهری را از ایشان به برخی تا گویند اینان اند که منت نهاد خدای بر ایشان از میان ما! نیست خدای دانانتر به سپاس دارندگان! ----- (۱). معج، وز، مت: ما. (۲). معج، وز، مت که. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۴). اساس: کند، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۵). معج، وز، مت، لت: بترسان. (۶). لت: برانگیزانند. (۷). معج، وز، مت بر، لت به. (۸). معج، وز، مت، لت: روی. (۹). معج، وز، مت، لت: بیدادگران. (۱۰). بم: بیاموزیم. [.....]

صفحه : ۲۹۲ و چون بیابند به تو آنان که بگرویدند به حجتهای» (۱) ما بگو سلام بر شما باد بنوشت» (۲) خدای شما بر خود بخشایش تا هر که کند از شما بدی بنادانی پس توبه کند از پس آن و نیکویی کند» (۳) او آمرزنده و بخشاینده است. و همچنین جدا کردیم» (۴) آیات را تا پیدا شود راه گناهکاران. بگوی که مرا نهی کردند که پرستم آنان را که می‌خوانی شما بجز خدا، بگوی که پسر وی نمی‌کنم هوای شما که گمراه شوم» (۵) آنگاه و نباشم از راه یابندگان» (۶). بگو من که به حجّت ام» (۷) از خدایم و دروغ داشتی به آن، نیست نزد من آنچه شتاب می‌کنید به آن، نیست حکم مگر خدای را، حکم کند بدرستی و او بهترین حکم کنندگان است. بگو اگر به نزدیک من بودی آنچه شما به آن شتاب می‌کنی، بر گذارند» (۸) کار میان من و شما و خدا داناست به ستمکاران. قوله: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَيِّمِعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ. حق تعالی به اینکه آیت حجّت انگیزت بر کافران، می‌گوید: بگو ای محمد اینکه کافران را بینی» (۹) شما که اگر ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز بم: آیتهای. (۲). آج، لب: فرض کرده. (۳). معج، وز، مت، لت: مصلح شود. (۴). معج، وز، مت، لت: تفصیل دهیم، آج، لب: تمیز کردن. (۵). اساس: شوی، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). معج، وز، مت، آج، لب، لت: راه یافته گان. (۷). معج، وز، مت، لت: بر حجّتتم. (۸). معج، مت: گذارنده شدی، وز: گزارنده شدی، بم: بر گذارنده کار شدی، آج، لب: گذارنده شدی، آف: بر گزارنده کار شدی، لت: تا گزارند، آن: بر گذارنده. (۹). معج، وز: نه بینی، مت: به ببینید، آج، لب: ببینید. آف: ببینید. صفحه : ۲۹۳ خدای تعالی شنوایی شما و بینایی شما باز ستاند و مهر بر دلهای شما نهاد تا چیزی نشنوی و نبینی و ندانی. مَنْ إِلَهَ غَيْرِ اللَّهِ، کدام خداست بجز خدا- جلّ جلاله» (۱) - که آن بیارد یعنی آن با شما دهد سه چیز بگفت: «سمع» و «ابصار» و «ختم قلوب»، آنگه می‌گوید: يَا أَيُّكُمْ بِهِ، ابو الحسن أخفش گفت: کنایت راجع است الی ما اخذ الله من ذلك، با آنچه خدای فرا گرفته باشد» (۲) از جمله آنان نه با جمله آنان. فَرَّاءُ گفت: راجع است با «هدی» یعنی آن کس که اینکه از او بستانند در ضلال باشد» (۳) چون به او» (۴) دهند به هدی رسد. کیست آن که» (۵) هدی به شمار آرد! و اینکه تعسفی بعید است، به اینکه تنبیه کرد کافران را بر آن که جز او را نپرستند چون جز او بر اینکه قادر نیست، واجب آن باشد که جز او را نپرستند. آنکه گفت: انظر كيف نُصَرِّفُ الآياتِ روايت ورش و مسیبي» (۶) آن است که به انظر خوانند بضم» (ها) به نقل حرکت همزه انظر کرد به او» (۷) و باقی قرآء بر اصل خوانند به انظر بکسر» (ها) [۷۲-۷۱ پ]

گفت: بنگر که ما چگونه می‌گردانیم آیت و بینات را» (۸) و در» (۹) تصرّف می‌کنیم و آنگه ایشان را نگر که چگونه عدول و اعراض می‌کنند. يقال: صدف عن كذا اذا عرض عنه. قُلْ أَرَأَيْتُمْ، بگو ای محمد بینی» (۱۰) و تقدیر» (۱۱) أَرَأَيْتُمْ كما بینا اگر عذاب خدا به شما آید ناگاه چنان که شما بی‌خبر باشید یا آشکارا چنان که بینی» (۱۲) و خبر داری» (۱۳). حسن بصری گفت: بغته، یعنی به شب او

جهره یا به روز. هیل یُهَلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الظَّالِمُونَ، جز کافران «۱۴» را هلاک کند، و مراد به ظالم کافر است اینکه جا و اگر در آن میان «۱۵» جماعتی مؤمنان یا اطفال هلاک شوند آن نه بر سبیل عقوبت باشد «۱۶» بر سبیل -----
 ----- (۱). لت: عزّ و جلّ. (۲). معج، وز، لت، مت: ها گرفته باشد. (۳). معج، وز، مت، لت، مر: ماند. (۴). لت، مر: با او. (۵). معج، وز، مت، لت، آن، مر: که آن. [.....]

(۶). آج، لب: مسیب، آن: مستبی. (۷). معج، وز، مت، لت، مر: با او. (۸). معج، وز، مت، لت، مر: آیات را و بینات را. (۹). معج، وز، مت، لت، آج، لب، مر او. (۱۰). آف: بینید. (۱۱-۱۲). معج، وز، مت، لت، مر: التقدير. (۱۳). آف: خبر دارید. (۱۴). لت: ظالمان. (۱۵). معج، وز، مت، لت، مر: میانه. (۱۶). معج، وز، مت، لت بل. صفحه: ۲۹۴ امتحان باشد، و خدای تعالی عوض دهد ایشان را از آن الم، و اینکه هم بر سبیل ترغیب بر ایمان و تحذیر «۱» از کفر گفت. آنگه گفت: ما اینکه پیغامبران که فرستیم، نفرستیم الا بشارت دهنده به ثواب و ترساننده از عقاب، و محلّ هر دو نصب است بر حال، هر که ایمان آرد و مصلح باشد احوال خود به صلاح باز آرد. فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ، بر ایشان ترسی نباشد و نه نیز اندوهگین شوند. بدین آیت رد کرد بر کافرانی که ایشان پیغامبران را تعنت «۲» نمودند و اقتراح کردند و معجزات خواستند و آیات طلب کردند، حق تعالی گفت: ایشان پیغام گزارانند «۳» از من به بشارت و انذار و اما آنچه شما می‌خواهی «۴» کار ایشان نیست و نه ایشان بر آن قادر باشند آن مقدور من است، هر که ایمان آرد به ایشان و بر ایشان تعنت نکند جزای او ایمنی باشد و شادمانی. و اما مکذبان را که آیت «۵» من به دروغ دارند عذاب من به ایشان رسد به آن کفر و فسق که ایشان در آن اند و خارج اند از فرمان خدای و رسول. آنگه فرمود رسول را- علیه السلام- که بگو اینکه کافران را که من نمی‌گویم و دعوی نمی‌کنم که خزاین خدای بنزدیک من است تا شما را توانگر کنم، و نمی‌گویم که من غیب دانم تا شما را از عواقب «۶» و مصالح و غایبات خبر دهم، و نیز نمی‌گویم شما را که من فرشته‌ام، بل آدمیم شما مرا می‌دانی «۷» و نسب من می‌شناسید. إِنْ أَتَيْتُمْ إِلَّا مَا يُوحَى «۸»، من متابعت نمی‌کنم الا آن را که بر من وحی می‌کنند و مرا اعلام می‌کنند از اخبار غایبات و مصالح دینی در حلال و حرام و اینکه برای آن گفت تا در تحکم و تعنت ایشان بسته شود بر او «۹» گمانهای باطل نبرند و او را تعنتهای ناوایب ننمایند. آنگه گفت: بگو ایشان را بر سبیل مثل که راست باشد نابینا با بینا! گفتند «۱۰»: یعنی کافر با مؤمن و جاهل با عالم یعنی نباشد. أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ، شما هیچ اندیشه ----- (۱). معج، وز، تحزیر. (۲). معج، مت: لعنت. (۳). آف: گزارندگان. (۴). آف: می‌خواهید. [.....]

(۵). معج، وز، مت، لت: آیات. (۶). آج، لب، بم، آف، آن: عقوبت. (۷). آج، لب، آف، آن: می‌دانید. (۸). سوره احقاف (۴۶) آیه ۹. (۹). لت و. (۱۰). آج، لب: گفت. صفحه: ۲۹۵ نمی‌کنید تا «۱» انصاف بدهی «۲» از خود و اینکه استفهام به معنی تقریر است تا مقرر کنند و اقرار ایشان بستانند «۳» که راست نباشد. و معتزله «۴» به «۵» اینکه آیت تمسّک کردند بر آن که فرشتگان به از پیغامبرانند، گفتند «۶»: اینکه لفظ نگویند الا در جای تفضیل، نبینی که خزاین خدای را مالک شدن و علم غیب دانستن «۷» از جمله فضایل است، همچنین آن که از جمله فرشتگان باشد اگر او به «۸» از فرشته بودی اینکه سخن متناقض بودی. جواب «۹» اینکه آن است که گوئیم: اینکه سؤال کسی است که مورد آیت و معنی «۱۰» و سبب نزول آیت نداند، کافران از رسول «۱۱» درخواستند بر سبیل تحکم و تعنت که: لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ كِتَابٌ «۱۲»، چرا گنجی بر او فرو نمی‌آید، او از اینکه جواب داد که: قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ، گفتند «۱۳»: اگر پیغامبر است چرا غیب نمی‌داند او گفت من دعوی علم غیب نکردم. وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبُ، گفتند: ما لهذا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ «۱۴»، چیست اینکه رسول را که طعام می‌خورد [۷۳- ر]

و در بازارها می‌رود، او گفت: من نگفتم که من فرشته‌ام طعام نخورم. وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ آنچه کار من است و اختصاص و مزیت «۱۵» من است آن است که وحی می‌آید به من، من آن را متابعت می‌کنم. و در آیت و ظاهر و فحوی و معنی او اینکه نیست «۱۶» که ثواب فرشته از ثواب او بیشتر است تا حکم کنند که فرشته به از اوست، بل معنی آیت اینکه است که بیان کرده شد، و با «۱۷» اینکه که ما گفتیم در آیت شبهتی نماند که مخالف به «۱۸» آن تَمَسَّكَ كُنْدَ - وَاللَّهُ الْمَوْفِقُ. قوله: وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ، حق تعالی در اینکه آیت ----- (۱). مج، وز، مت: یا. (۲). مج، وز، مت، آج، لب، آف: بدهید. (۳). لت: بستاند. (۴). مج، وز، مت، لت، مر: معتزلیان. (۵). آن: با. (۶). مج، وز، مت: گفت. (۷). مج، وز، مت: داشتن. (۸). مج، وز، مت، آج، لب: نیز. [.....]

(۹). مج، وز، مت، لت از. (۱۰). مج، وز، مت: ندارد. (۱۱). مج، وز، مت علیه السلام. (۱۲). سوره هود (۱۱) آیه ۱۲. (۱۳). مج، وز، مت، لت: و گفتند. (۱۴). سوره فرقان (۲۰) آیه (۷). (۱۵). آج، لب، بم، آف، آن: مرتبه. (۱۶). مج، وز، مت، آج، لب: است. (۱۷). مج، وز، مت، لت: به. (۱۸). آج، لب: با. صفحه: ۲۹۶ امر کرد رسول را - علیه السلام - که: بترسان به اینکه قرآن و اعلام کن و انذار اعلام با تخویف باشد آنان را که ایشان از قیامت و حشر و نشر بترسند و تخصیص ایشان به ذکر برای آن کرد با آن که پیغامبر - علیه السلام مأمور است به انذار جمله خلائق از مکلفان که اینان به انذار و تخویف منتفع «۱» باشند و به وعظ او متعظ شوند، و گفته اند [۲] خوف: اینکه جا به معنی علم است، آنان که دانند ایشان را با خدای حشری خواهد بودن و علم در باب خوف بلیغتر باشد از ظن و اعتقاد، آنکه گفت: ایشان را در اینکه روزه، ولی و یاری و ناصری نباشد و نه نیز شفاعت کننده بدون خدای تعالی «۳» بی‌اذن او و امر «۴» و رضای او کس را اینکه نبود در قیامت، رد کرد به اینکه جهودان و ترسایان که گفتند: نحن أبناء الله و أجبأؤه «۵»، ما پسران خدا و دوستان خداییم و نیز بر مشرکان: هؤُلاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ «۶»، تا باشد که ایشان بترسند و متقی شوند و از معاصی اجتناب کنند تا از عقاب من دور شوند. قوله: وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ عبد الله مسعود گفت: سبب نزول آیت آن بود که: جماعتی از مشرکان قریش به رسول - علیه السلام - بگذشتند «۷». رسول را دیدند نشسته و نزدیک او صهیب نشسته بود. بلال و خباب بن الأرت و سلمان «۸» و جماعتی از ضعفا و درویشان و موالی گفتند: یا محمد، تو به اینان راضی شده‌ای از ما و اینان را به بدل ما گرفته، اینان را دور کن که ما را ننگ آید که «۹» با ایشان نشینیم تا ما بیاییم و به تو ایمان آریم. و اینکه بر سبیل مکر و خدیعه گفتند تا رسول - علیه السلام - ایشان را براند و بیازارد و اینکه گوینده «۱۰» خود ایمان نیارد تا رسول تنها ماند. حق تعالی از سر ایشان و مکر ایشان رسول را خبر داد و اینکه آیت فرستاد. ----- (۱). آج، لب: مشفع. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۳). مج، وز، مت، مر یعنی. (۴). مج، وز، مت: امروز، مر: امر او. [.....]

(۵). سوره مائده (۵) آیه ۱۸. (۶). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸. (۷). اساس: بگزشتند. (۸). مج، وز، مت، مر: عمار. (۹). مج، وز، مت، لت، مر: از آن که. (۱۰). مج، وز، مت: گویندگان. صفحه: ۲۹۷ سلمان روایت کند که: اقرع بن حابس التمیمی و عینه بن حصن الفزاری «۱» بگذشتند، ما بر رسول - علیه السلام - نشسته بودیم، جماعتی «۲» ضعفا چون بلال و صهیب و خباب و عمار گفتند: یا محمد بیشتر آنچه ما را منع می‌کند از ایمان به تو و آمد شد نزدیک تو و نشستن با تو حضور اینان است پیش تو، دانی که ما را عیب باشد با اینان «۳» نشستن. اگر اینان را دور کنی، ما پیش تو آییم و به تو ایمان آریم، چه اینکه جماعت گدایان ژنده جامگان اند «۴» و ما را استتکاف باشد از مجالست با اینان. رسول - علیه السلام - گفت: ما انا بطارد المؤمنین، من اینان «۵» را برانم که اینان مؤمنان اند. گفتند: نوبتی بنه که روزی ما را باشد و روزی ایشان را، گفت: نکنم. گفتند: اینان را فروتر کن «۶» تا ما بر تو

نشینیم، خدای تعالی «۷» آیت فرستاد. و در روایتی دیگر رسول- علیه السلام- همیت کرد از حرص بر ایمان ایشان که نوبه «۸» دهد «۹» میان ما و ایشان روزی و روزی، و بر اینکه قرار دادند و گفتند: بیاید نوشتن اینکه «۱۰» اقرار «۱۱» بر جایی. رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین را حاضر کرد تا اینکه اقرارنامه «۱۲» نویسد. جبریل آمد و اینکه آیت آورد و گفت: دروغ می گویند اینان، غرض ایشان آن است تا تو اینان را دور کنی و ایشان بر تو نیایند و تو تنها مانی، اینان را که داری نگاه دار که اینان آمده اند و ایشان آنگه «۱۳» که بیایند «۱۴» آمده نباشند [۷۳- پ]. عکرمه گفت: عتبه و شیبه- پسران ربیع «۱۵»- و مطعم بن عدی و حارث بن نوفل با جماعتی اشراف بنی عبد مناف بنزدیک ابو طالب آمدند و گفتند: اگر پسر برادرت -----

— (۱). مج، وز، مت: عیینة بن حارث الفزاری، آج، لب: عتیبة بن خضر الفزاری، مر: عتبه بن الحارث. (۲). آج، لب: جماعت. (۳). آج، لب: ایشان. (۴). مج، وز، مت: جامه اند. (۵). مج، مت: اینکه. (۶). مج، وز، لت: فروتر کنند، مل: فروتر کنید. (۷). مج، وز، مت، مل، لت، آن اینکه. (۸). آج، لب: نوبت. [.....]

(۹). آن: نهند. (۱۰). مر: بر اینکه. (۱۱). مج، وز، لت، مل: قرار. (۱۲). مج، وز، مت، مل، لت، مر: قرارنامه. (۱۳). مل: هم آنگاه. (۱۴). مل هم. (۱۵). مج، وز، مت، مل، لت، مر: عتبه ربیع و شیبه ربیع. صفحه: ۲۹۸ اینکه بندگان و مزدوران ما را دور کند، ما بنزدیک او آیم و با او مجالست کنیم و حدیث او بشنویم، و باشد که ایمان آریم. ابو طالب «۱» بیامد و گفت: یا رسول الله؟ اینکه جماعت چنین گفتند، چه مصلحت باشد! رسول- علیه السلام- گفت: من بر گفته «۲» ایشان اعتماد ندارم که ایشان دشمنان من اند! با خدای تعالی مشاورت کنم تا چه فرماید. جبریل آمد و اینکه آیت آورد: وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ «۳» يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ «۱۰» بِالْغَدَاةِ. (۴). مج، وز، مت، مل، لت، مر به. (۵). مج، وز، مت به. (۶). آن: شنیدم. (۷). آن: و پیشین. [.....]

(۸). مج، مت، آج، لب، بم، مر: بگذارند. (۹). اساس، بم آف: مراغاند، آن: مراغاند، آج، لب: مصرع اند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۱). مج، وز، مت، لت: بگذارند. (۱۲). مج، مت: بام داد. (۱۳). آج، لب: کرده اند. (۱۴). مج، وز، مت اگر. صفحه: ۲۹۹ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ، غرض ایشان و مراد ایشان خداست و ذات خدا، و وجه الشیء ذاته و نفسه باشد، نظیره قوله: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ «۱»، و قوله: كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَ يَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ «۲»، ای بقی هو جل جلاله و لا یفنی. آنگه گفت: چرا برانی «۳» اینان را، ما عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ، از شمار ایشان «۴» بر تو چیزی نیست و از شمار تو بر ایشان، بل حساب هر کس بر اوست نه بر دیگری تا برانی ایشان را. و نصب «تطردهم» برای آن است که جواب نفی است به «فا»، و «فا» در جواب شش چیز نصب کند «۵» به اضممار «أن»، و آن امر است و نهی و استفهام و عرض و جحد و تمنی. فَتَكُونُ مِنَ الظَّالِمِينَ، نصب است برای آن که جواب نهی است من قوله: وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ- ابن عامر خواند: «بالغدوة» به «واو»، و جماعتی نحویان تضعیف قراءت او کردند و گفتند، سیبویه گفته است که: «غدوه» و «بکره» دو اسم علم است اینکه وقت را از آن جا «لام» تعریف در او نبردند، نگویند: اتیته بالغدوه و البکره، کما یقال: أتیته بالغداة، و انما یقال: غدوه و بکره. و چون «لام» تعریف در اوست، غداة باید خواند «۶»، برای آن که چون علم باشد «۷» علم «۸» او را علامت تعریف بود به «لام» حاجت نباشد تا جمع نکرده باشد بین علامتی تعریف، و انما در بعضی مصاحف «غداة» «۹» به «واو» نوشتند، كالصِّلْمِوَةِ وَالزَّكْوَةِ. ابو القاسم بلخی گفت و ابو علی فارسی از سیبویه، و ابو علی گفت: وجه قراءت او آن است که سیبویه گفت: خلیل حکایت کرد از عرب که: بعضی از ایشان گفتند «غدوه» و «بکره» بمنزله ضحوه است، یعنی علم نیست، و معتمد آن است که اول گفتیم. ----- (۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸. (۲). سوره رحمن (۵۵) آیه ۲۷. (۳). آج، لب: گفت جواب. (۴). آج، لب را. (۵). آج، لب مر: کنند. (۶). مج، وز، مت، لت، مر: خواندن. (۷). آج، لب: شد. (۸). مج، وز، مت، لت، مر: علمته، که بر اساس مرجح می نماید. [.....]

(۹). آج: عذواؤه. صفحه: ۳۰۰. قوله: وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که: من امتحان و اختبار (۱) و آزمایش کردم توانگران را به درویشان، و درویشان را به توانگران تا درویشان در پایه و حال توانگران نگرند، بر آن فقر و فاقه خود صبر کنند جزای صابران یابند، و توانگران در حال درویشان و حال (۲) خود نگرند، بدانند که خدای تعالی بر ایشان نعمت کرده (۳)، شکر کنند تا مزد شاکران یابند. بعضی دگر گفتند [۷۴-۷]: مراد به فتنه آن است که خدای تعالی [گفت] (۴): من امتحان کردم (۵) اینکه اشراف و توانگران را به آن که به عوض مال و حال ایشان درویشان را که به رسول - علیه السلام - ایمان داشتند، پایه قربت و خدمت و مجالست رسول دادم تا ایشان با اینان بڑهان (۶) شدند و تمنای مثل حال ایشان کردند و خواستند که از آن شرف و منزلت، ایشان را بهره‌ای بود، بیامدند (۷) تا مغالطه‌ای زنند و خدیعتی کنند و در آن پایه با ایشان مزاحمتی کنند من رها نکردم و رخصت ندادم به آیت (۸) که بفرستادم من قوله: وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ، تا کار ایشان به جایی رسید در حسد و غبطه که گفتند: أ هُوَ لَاءِ مِنَ اللَّهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا، اینانند که خدای تعالی از میان ما بر ایشان ممت نهاد و اینان را توفیق داد، و «لام» در آیت فی قوله: لِيَقُولُوا، اگر چه «لام» غرض را می‌ماند، «لام» غرض نیست، «لام» عاقبت است، برای آن که نکو نباشد که غرض خدای تعالی از فتنه و اختبار ایشان آن باشد تا چنین گفتار گویند، آنکه ایشان را به اینکه گفتار مذمت و ملامت کند و سرزنش و عقوبت کند که اینکه ظلم و سفه باشد - تعالی علواً کبیراً، و «لام» عاقبت در قرآن و کلام عرب بسیار است، منها قوله تعالی: فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عِدُوًّا وَحَزَنًا (۹)، و معلوم است بضرورت که آل فرعون موسی را نه برای عداوت و حزن برگرفتند تا ایشان را دشمن باشد و غم و اندوه، بل برای آن کردند که خدای باز گفت: قُوتَ عَيْنِ لِي وَ لَكَ لَا -----

----- (۱). مج، وز، آج، لب: اختیار. (۲). مج، وز، مت: و در مال. (۳). مج، وز، مت، مل: کرد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۵). مل: کرده‌ام. (۶). لب: نژهان، آج: پڑمان. (۷). مج، وز، مت، لت: بیامده‌اند. (۸). مج، وز، مت، لت: پایه. (۹). سوره قصص (۲۸) آیه ۸. صفحه: ۳۰۱. تَقْتُلُوهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا (۱)، تا ایشان را فرزند باشد و قره العین، و لکن چون مآل کار و انجام به اینکه جا خواست رسیدن، حق تعالی گفت: پنداری (۲) که برای اینکه برگرفتند او را، و اینکه «لام» را اگر چه «لام» عاقبت می‌خوانند، از آن خارج نیست که «لام» غرض است، جز که بر مجاز از ره توسع و مبالغه. نبینی که آن جایها که اینکه «لام» در او استعمال کردند، من قول الشاعر: له ملک ینادی کل یوم لدوا للموت و ابنا للخراب و قول الاخر (۳): و للموت تغدو الوالدات سخالها کما لحزاب الدهر تبنی المساکن و قول الاخر (۴): و ام سَمَاک فلا تجزعی فللموت ما تلدا لوالده و امثال اینکه بسیار است، همه را معنی آن است که: اگر چه غرض زاینده و قصد بنا کننده نه مرگ است یا خراب، و لکن چون در معلوم آن است که مآل و عاقبت اینکه مولود مرگ باشد لا محال عاقبت آن بنا خراب باشد علی کل حال بر وجهی که در او انحرام (۵) نیاید، ایشان بر سبیل توسع و تشبیه (۶)، از طریق مبالغه گفتند: مادر ما را برای مرگ زاده است و جهان برای خراب بنا کرده‌اند تا پنداری که غرض در اینکه هر دو (۷) اینکه دو کار بوده است و اینکه خارج نیست چون از اینکه بنخواهد گردیدن. پس اگر گویند: «لام» غرض است و لکن نه بر حقیقت، بر توسع از اینکه وجه که ما گفتیم تا مخالف را نرسد که گوید «لام» عاقبت در کتب نحو و در کلام عرب نیامد، و اینکه وضعی است که شما نهادی (۸) برای تقویم و اصلاح مذهب خود، پس بر اینکه وجه که ما گفتیم در اینکه اغراض (۹) بسته باشد. ابو علی گفت: معنی «فتنه» در آیت تشدید تکلیف و محنت است که خدای تعالی تکلیف سخت بکرد بر اشراف قریش و سادات عرب به آن که ایشان را ----- (۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۹. (۲). آج: پندارید.

(۳-۴). مج، وز شعر. (۵). آج، لب، آف، آن: انحرام. [...]

(۶). آج، لب: تشبیه. (۷). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۸). نهادی / نهادید. (۹). مج، وز، مت، آج، لب، لت: اعتراض. صفحه: ۳۰۲

تکلیف کرد ایمان به رسول - علیه السلام - و انقیاد فرمان او و به نشستن پیش او فرود آن درویشان و تفضیل ایشان بر اینان [۷۴-پ]

برای سابقه ایمان و طاعت و تکلیف ایشان به حرمت داشت و تقدیم اینان به استحقاقی که داشتند اگر فرمان بردندی و بر اینکه مشقت صبر کردندی به منزلت اعلا رسیدندی از ثواب، چه غرض قدیم تعالی «۱» در تکلیف تعریض ثواب است هر چه شاقتر بود ثواب بر آن بیشتر بود. خدای تعالی به ایشان خیری «۲» خواست که ایشان به خود ارزانی نداشتند، فذلک معنی قوله: فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ و اینکه وجهی سدید نیست. آنکه حق تعالی جواب داد از اعراض ایشان فی قولهم: أَهُؤْلَاءِ مَنْ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا، بقوله: أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ، خدای تعالی عالمتر نیست به آنان که شکر او گویند و شاکر نعمت او باشند! و اینکه صورت استفهام است و معنی تقریر تا اقرار دهند و از بن دندان گردن نهند و بگویند چنین است. «باء» فی قوله «بأعلم» زاید است مؤکد نفی، مثلها فی قولهم: لیس زید بمنطلق. و «باء» دیگر فی قوله: بِالشَّاكِرِينَ، تعلق دارد «بأعلم»، یقال: فلان عالم بكذا و هو اعلم به منك «۳». ابو سعید خدری روایت کند که: ما جماعتی ضعفاً «۴» در مسجد نشسته بودیم و از برهنگی چنان بودیم که بعضی از ما جامه بعضی می پوشید و یکی از ما قرآن می خواند و ما سماع می کردیم. رسول - علیه السلام - در آمد و بایستاد. چون آن خواننده رسول را بدید خاموش شد. رسول - علیه السلام - [یر ما سلام کرد و گفت: در چه کارید شما! گفتند: ای رسول الله قاری از ما قرآن می خواند و ما سماع می کنیم] «۵» گفت: الحمد لله که در امت من جماعتی را پدید آوردند که مرا فرمودند که با ایشان بنشین و صبر کن. آنکه بیامد و در میان ما بنشست و خویشتن را در نشستن با ما برابر کرد. آنکه اشارت کرد به دست که: گرد من حلقه شوید. ما گرد رسول در آمدیم. رسول - علیه السلام - در ما نگرید و گفت: أبشروا صعاليك المهاجرين بالنور التام يوم القيامة، بشارت باد شما را ای درویشان هجرت کرده به نور تمام روز قیامت، فردای ----- (۱). مع، وز، مت، لت:

قدیم جل جلاله. (۲). آن: خیر. (۳). آف بكذا. (۴). مع، وز، مت، لت مهاجر. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. صفحه ۳۰۳: قیامت پیش از توانگران به بهشت شوید به نیم روز که مقدار آن پانصد سال باشد. انس روایت کند که «۱» رسول - علیه السلام - گفت: ای جماعت درویشان خدای تعالی مرا گفته است که با شما بنشینم و به مجالست با شما تبرک کنم و بر آن صبر کنم که شما آنانی «۲» که خدای مرا «۳» می خوانی «۴» به بامداد و شبانگاه، و مجالس شما مجالس انبیاست و صالحان که پیش شما بودند. معاویه بن قزوه روایت کند عن عائذ عمرو «۵» که: روزی ما «۶» جماعتی نشسته بودیم، امیر المؤمنین «۷» - علیه السلام - بود و سلمان و بلال و صهیب، ابو سفیان بگذشت، ما گفتیم: کی باشد که شمشیرهای خدای جای خود بگیرد از گردن اینکه جبار «۸» که دشمن خداست. ابو بکر حاضر بود، گفت: اینکه سخن که را می گویی! «۹» [گفتند] «۱۰»: پیر قریش «۱۱» و سید قریش را. خیر «۱۲» به رسول رسید «۱۳»، گفت: یا ابا بکر؟ برو و از ایشان عذر خواه و دل ایشان خوش کن که اگر ایشان بر تو خشمناک شوند، خدای بر تو خشم گیرد. او بیامد و گفت: یا علی؟ برای خدای دل خوش کن از آن سخن. که من گفتم، اگر در دل تو را از آن چیزی هست. گفت: من دل خوش کردم، در دل من چیزی نیست، از ایشان نیز عذر خواه، او عذر خواست از ایشان نیز «۱۴». قوله: وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا - الآية. خلاف کردند در آن که آیت در که آمد. عکرمه گفت: در آنان که «۱۵» خدای تعالی پیغامبر را نهی کرد از طرد ایشان، گفت: وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ «۱۶». چون رسول - علیه السلام - ایشان را دیدی، ابتدا به سلام، او کردی و گفتی: ----- (۱). مع، وز، مت، از، مل: کرد از. (۲). مع، وز، مت، آنانید. (۳). مع، وز، مت، را. (۴). مع، وز، مت، آج، لب، مل، آف: می خوانید. (۵). مع، وز، مت، مل، لت، مر: عائذ بن عمرو. [...]

(۶). آج، لب، مل، آف: پا. (۷). مع، وز، مت، مل، لت، مر علی. (۸). آف، آن: جناب. (۹). مع، وز، مت، آج، لب، مل: می گوید.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۱). معج، وز، مت، مل، لت را. (۱۲). آج، لب: اینکه خبر. (۱۳). مل زین سخن.
 (۱۴). آج، لب: ندارد. (۱۵). معج، وز، مت، مل: آنان آمد که. (۱۶). سوره انعام (۶) آیه ۵۲. صفحه: ۳۰۴ الحمد لله الذی جعل فی امتی [۵۷- ر]

من آمرنی بان ابدأهم بالسّلام، الحمد لله «۱»، که در امت من خدای تعالی جماعتی [را] «۲» کرد که مرا فرمود که بر ایشان ابتدا کنم به سلام. عطا گفت: آیت در امیر المؤمنین علی آمد و حمزه و جعفر و عمّار یاسر و ابو بکر و عمر و عثمان و ابو عبیده و مصعب بن عمیر و عثمان بن مظعون و أرقم بن أبی الأرقم و أبو سلمه بن عبد الأسد «۳». انس مالک گفت: جماعتی بنزدیک رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ ما گناهی کرده‌ایم و اکنون از آن توبه می‌کنیم، خدای تعالی توبه ما قبول کند! رسول- علیه السّلام- خاموش می‌بود، جبریل آمد و اینکه آیت آورد. و حمل او کردن بر عموم اولیتر بود، و حق تعالی در اینکه آیت رسول را- علیه السّلام- فرمود به توقیر مردمان «۴» و احترام ایشان و پایه «۵» نهادن ایشان را و تسلیت دادن، گفت: چون به تو آیند آنان که به من و آیات من ایمان دارند، بگو ایشان را: سَلامٌ عَلَیْکُمْ، سلام بر شما باد. محمّد بن زید گفت: «سلام» در لغت چهار معنی دارد: یکی مصدر باشد من قولک: سلّمْتَ علیه سلاما و تسلیما، و یکی سلامت باشد، و گفته‌اند: جمع سلامت باشد من باب تمر و تمره، و یکی نام خداست- جل- جلاله- و معنی او آن است که: منزّه است و پاک و با سلامت از عیوب، و گفته‌اند معنی آن است که: ذو السّلام، ای تسلیم الخلاق من المکاره و «سلام» نام درختی است بزرگ من اشجار البادیه سمیت بذلک لسلامتها من الافات. و «سلام» به کسر، سنگهای سخت باشد هم برای سلامت از آفات چنین خوانند او را. و «سَلَمٌ» و «سَلْمٌ» صلح باشد برای آن که در در «۶» سلامت دارد. و «سَلَمٌ» هم دلوی باشد بزرگ که یک گوشه دارد چون دلو سقایان. و «سَلَمٌ سلف» را برای اینکه «۷» گویند که تسلیم آن واجب باشد عند حلول ----- (۱). اساس، آج، لب، بم الذی، با توجه به معج، وز زاید می‌نماید.
 (۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). لت، آن: عبد السّلام. [...]

(۴). معج، وز، مت، آج، لب، مل، آف، لت: مؤمنان. (۵). معج، وز: رایت. (۶). مت، مل: که در، آج، لب: که در او، مر: که در که.
 (۷). معج، وز، مت، آج، لب: آن. صفحه: ۳۰۵ الأجل، فعل باشد به معنی مفعول. و «سَلَمٌ» نردبان باشد برای آن که تو را به آن جا رساند و «۱» سپارد که مصعد تو باشد به سلامت، چه اگر آن آلت نبود به آن جا رسیدن به سلامت دشوار «۲» بود «۳». اما قوله: سلامٌ عَلَیْکُمْ، رفع او به ابتداست، و ابتدا نشاید «۴» تا نکره بود الا آنکه که منفی باشد یا مستفهم «۵» یا موصوف یا مخصوص، یا خیرش ظرف لازم التقدّم چنان که مشروح است در کتب نحو. اما چون از اینکه پنج شرط یکی نباشد، نشاید تا مبتدا نکره بود و در آن جا از اینکه پنجگانه هیچ نیست، جواب از اینکه آن است که: اینکه در اصل نصب بوده است بر مصدر، و تقدیر آن که بر سبیل دعا «سَلَمٌ الله عليك»، یا بر سبیل خبر «اسَلَمَ عليك سلاما» آنکه خواستند تا اینکه را از دعای ببرند و به خبری کنند از خبری ثابت مستقر گفتند: سلام عليكم، ای سلام ثابت مستقر «۶» غیر متوقع منتظر بل حاصل ثابت، چون از مصدری ببرند او را نصب او بستند و بر ابتدا رفع کردند او را و آن تنکیر در او رها کردند تا دلیل بود بر آن که در اصل مصدری منکر بوده است- ذکره سیبویه فی الکتاب. آنکه فرمود رسول را که: ایشان را امید ده و دل خوش کن و بگو که: کَتَبَ رَبُّکُمْ عَلَی نَفْسِهِ الرَّحِمَةَ، خدای تعالی رحمت بر خود نبشته است. اهل اشارت گفتند: خدای تعالی چیزی بر خویشتن «۷» نوشت و چیزی بر تو، آنچه از باب تکالیف و مشاق بود بر تو نوشت فی قوله: کَتَبَ عَلَیْکُمُ الصِّیَامَ «۸» و: کَتَبَ عَلَیْکُمُ الْقِصَاصَ «۱۰»، و مانند اینکه، و رحمت بر خود نوشت برای تو اگر تو با عجز و ضعف و مشقت اینکه افعال بر تو، به نوشته او وفا می‌کنی او اولیتر که با کرم و فضل و استغنائی او از آن که بر خود نوشت، و نفی مشقت به نوشته خود وفا کند با تو آنچه بر تو ----- (۱).

میج، وز، مت به. (۲). مل: دشوار. (۳). مل، مر: باشد. (۴). میج، وز، مت کردن. (۵). مل: مستقیم. (۶). میج، وز، مت عنه. (۷). مل، مر: بر خود. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۳. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۶. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۷۸. [.....]

صفحه: ۳۰۶ نوشت، چون رنجگی «۱» به او تعلق [۷۵-پ]

داشت از روزه و قتال و قصاص، اگر چه فعل او بود حواله به خود نکرد، و نگفت که من نوشتم، بل «۲» به لفظ مجهول گفت: کَتَبَ، نوشتند بر شما. چون به رحمت رسید گفت: من نوشتم، حواله به خود کرد: كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ، نظیرش در شراب قطیعه فرمود: وَ شِئُوا مَاءً حَمِيمًا فَفَطَّحَ أَمْعَاءَهُمْ «۳»، گفت: در دوزخ ایشان را شراب حمیم دهند تا امعای ایشان مقطع کند چون [به] «۴» شراب وصلت رسید، گفت: من دهم و تولد من کنم، با هیچ پیغامبر رسل و فرشته مقرب نگذارم: وَ سَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا «۵»، نظیر دیگرش حکایت از ابراهیم - علیه السلام: وَإِذَا مَرِضْتَ فَهُوَ يَشْفِين «۶»، چون من بیمار شوم او مرا شفا دهد چون در بیماری رنجی و کراهیتی بود، ادب نگاه داشت، و اگر چه فعل او بود به او حواله نکرد. و چون در شفا راحت بود حواله به او کرد. ابراهیم روا نداشت که به لفظ آنچه در او آدنی مایه رنجی است به او حواله کند، عجب از مجبر «۷» که هر چه در جهان ناشایست و نابایست [است] «۸» به او حواله می کند. نویسندگان چهاراند: کرام الکاتبین که اعمال تو نویسند، و حفظه اند که احوال تو نویسند، و قلم است که اعمار و آجال تو نویسند و خدای است که رحمت برای تو بر خود نوشت، چنان است که گفت: بنده آنچه قلم نوشت بستم، که: يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ «۹»، و آنچه کرام الکاتبین و حفظه نوشتند بدل کنم که: فَأُولَئِكَ يَبْدُلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ «۱۰»، آنچه من نوشتم کس محو نکند و تغییر و تبدیل به آن راه نیابد، ما يَبْدُلُ الْقَوْلَ لَدَىٰ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ «۱۱»، آنچه خدای نوشت لا محال باشد و آن را تغییر نبود، گفت: وَلَوْ لَا أَن كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ «۱۲»، بر «۱۳»

----- (۱). مل: رنجی. (۲). آج، لب: بلکه. (۳). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۵. (۴). اساس: ندارد، با توجه به میج، وز افزوده شد. (۵). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۱. (۶). سوره شعرا (۲۶) آیه ۸۰. (۷). مر: مجبره. (۸). اساس: ندارد، با توجه به میج، وز افزوده شد. (۹). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۹. (۱۰). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷۰. (۱۱). سوره ق (۵۰) آیه ۲۹. (۱۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۳. (۱۳). میج، وز، مت: بن، مر: من. صفحه: ۳۰۷ بنی التّضیر نوشت که نشیمن رها کنند و بروند برفتند اگر خواستند، اگر نه بر خود نوشت که رسولان او غالب آیند کافران را فی قوله: كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي «۱»، همچنان آمد که نوشت و سرای سرای تکلیف با ممانعت و منازعت آنچه او نوشت به منع مانعی ممنوع نشد و به منازعه منازعی فرو نماند فردا که «۲» حکم او را باشد و همه پادشاهان از ولایت ممالک معزول باشند حکم همه حاکمان باطل شود «۳» حکم جز او را نبود در آن جا رحمت او که بر خود نوشت به تو نرسد «۴» یا «۵» به دفع دافعی از تو مدفوع شود حاشا که چنین باشد؟ سلیمان، آصف را گفت: نامه نویس به بلقیس. بنوشت: إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۶»، به هدهد داد و «۷» ببرد و بینداخت او برداشت و برخواند و پیش تخت سلیمان آمد و اسلام آورد و گردن نهاد. آن جا که املا «۸» کننده سلیمان بود و نویسنده آصف «۹» و برنده «۱۰» هدهد و خواننده بلقیس «۱۱»، چندان «۱۲» کرامت پدید آمد که هفتاد ساله کفر بلقیس «۱۳» ناچیز شد، چه عجب آن جا که قلم قلم عنایت باشد و لوح لوح رعایت باشد و «۱۴» مداد از خزانه هدایت رحمت باشد، املا کننده مولی باشد آرنده «۱۵» جبریل «۱۶»، خواننده محمد مصطفی - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - که چندان کرامت پدید آید که هفتاد ساله و سوسه ابلیس «۱۷» باطل شود. نوشته من سه است «۱۸»: یکی کتاب من «۱۹»، یکی تکلیف من است بر تو، و یکی رحمت من است برای تو. آنچه کتاب من است در دست گرفتی و آنچه تکلیف من است بر دست گرفتی «۲۰» [لا- جرم آنچه رحمت من ----- (۱). سوره مجادله (۵۸) آیه ۲۱. [.....]]

(۲). معج، وز، مت، لت، مر: همه. (۳). معج، وز، مت، لت، مر: باشد. (۴). اساس، آن: برسد، با توجه به معج تصحیح شد، آف: رسد. (۵). اساس، آج، لب: تا، با توجه به معج تصحیح شد. (۶). سوره نمل (۲۷) آیه ۳۰. (۷). معج، وز، مت: ندارد. (۸). اساس، آن: ابتلا، با توجه به معج تصحیح شد. (۹). معج، وز، مت بود. (۱۰). لت: پرنده. (۱۱). معج، وز، مت، مر بود. (۱۲). معج، وز، مت، لت: چندانی، مر: جزای. (۱۳). وز، آج، لب، آف، مر، شعرانی: بلیس. (۱۴). معج، وز، مت مه. (۱۵). معج، وز، مت و. [.....]

(۱۶). معج، وز، مت، لت، مر باشد. (۱۷). معج، وز، مت، لت: ابلیس. (۱۸). آج، لب: سراسر، مل: بینه است. (۱۹). معج، وز، مت، لت، مر است به تو. (۲۰). آج، لب، شعرانی: گردن. صفحه: ۳۰۸ است دست مزد تو کنم از آنچه در دست گرفتی و دستگاه تو کنم از آنچه بر دست گرفتی] «۱» تا تکلیف من اینکه جا شعارت [۷۶-ر]

باشد و نامه من اینکه جا نهنده و قارت باشد و رحمت «۲» اینکه جا و آن جا نثارت باشد. أَنَّهُ مَن عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا، «آنه» شأن «۳» و کار راست که کار چنین آمد و حکمت «۴» راه چنین داد که هر که او بدی کند به جهالت و نادانی. مجاهد گفت معنی آن است که: در وقتی که او حلال از حرام نشناسد «۵». بعضی دگر گفتند: مراد آن است که داند و لکن علم کار نبندد، جهل کار بندد و هر که او معصیتی کند به جهالت کند بعضی دگر گفتند: معنی آن است که او جاهل باشد به مال و عقوبت آن. بعضی دگر گفتند: جاهل باشد چون اختیار معصیت کند بر طاعت. ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ، آنکه توبه کند از پس آن گناه و مصلح شود «۶» و آنچه به گناه افساد کرده باشد به توبه اصلاح کند برگزیده پشیمان شود، بر آینده عزم کند که مانند آن نکند. فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ، خدای تعالی غفور و رحیم است، آمرزنده و بخشاینده است، بیامرزد و بپوشد «۷» و رحمت کند و ببخشاید. قراء خلاف کردند در فتح و کسر «ان» و «ان» فی الموضعین فی قوله: أَنَّهُ مَن عَمِلَ وَ: فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ، ابن کثیر و ابو عمرو و حمزه و کسائی خواندند هر دو «۸»: به کسر علی الاستیناف، و عاصم و یعقوب به فتح خواندند برای آن که بدل رحمت باشد، و تقدیر آن بود که: کتب ربکم انه من عمل منکم سوءا بجهالة، و کتب ایضا: انه غفور رحیم. ابو علی گفت: آن جا چیزی تقدیر باید کردن، و التقدير، فله انه غفور رحیم. و اهل مدینه «ان» اول مفتوح خواندند و دوم مکسور، برای «فا» اول محمول «۹» باشد

— (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). معج، وز، مت، لت، مر من. (۳). آف: اشارت. (۴). آج، لب، شعرانی: حکم. (۵). معج، وز، مت، مل، لت: بشناسد. (۶). معج، نبود. (۷). معج، وز، مت، لت، مر: باز پوشد. (۸). آج، لب، بم، آف، لت، آن: سه. (۹). بم، آف: مجهول. [.....]

صفحه: ۳۰۹ علی کتب، و دوم به «فا» ابتدا باشد، قال و مثله قوله: وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ «۱»، و تقدیر آن است که اگر از پس او اسم آمدی «۲» مرفوع بودی به ابتدا، أی فالله ينتقم منه، قال و مثله قول ابن مقبل «۳»: وَ أَنَّى إِذَا مَلَّتْ رِكَابِي مَنَاخَهَا فَأَنَّى عَلِي حَظِّي مِنَ الْأَمْرِ خَامِجٍ أَوَّلَ مَحْمُولٍ است علی ما تقدّم، و دوم به «فا» مستأنف است. قوله: وَ كَذَلِكَ نُنْصِلُ الْآيَاتِ، ما همچنین کردیم و دیدی و رفت، آیات مفصل کنیم و تفصیل دهیم آن را. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که در اینکه سورت تفصیل آیات و بینات کردیم و دلایل و حجج [بر مشرکان هم چنین تفصیل دهیم و بیان کنیم ادله و حجج] «۴» را برای اهل حق بر اهل باطل از هر بابی و هر نوعی و وجه تشبیه اینکه است: وَ لَتَسْتَبِينَ سَبِيلَ الْمُجْرِمِينَ، اهل کوفه خواندند مگر حفص به «یا» باقی قراء به «تا» «۵». اهل مدینه «سبیل» خواندند به نصب، باقی قراء به رفع خواندند، يقال بان الشیعی و ابان و استبان و تبین، اذا ظهر، و استبتته، و ابنته و بینته اذا اظهرته. پس استبان هم لازم باشد هم متعدی چنان که بینی. و «سبیل» هم مذکر است و هم مؤنث. دلیل تذکیر، قوله: وَ إِن يَرَوْا سَبِيلَ

الرُّشْدَ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَىِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا» (۶)، و دلیل تأیید: قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي (۷)، و قوله: لِمَ تَصَدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبِعُونَهَا عَوَجًا (۸)، آن که به «یا» خواند، ذهب الی التذکیر و آن که به «تا» خواند حکم تأیید، و آن که به نصب «سبیل» خواند و «تا» در فعل، گفت: فعل متعدی است و معنی آن که: لتعلم أنت یا محمد سبیل المجرمین. و بعضی گفتند: راجع است با امت، ای، لتعلم الامیه سبیل المجرمین. قُلْ اِنِّي نُهِيتُ رَسُوْلًا رَا- عَلِيْهِ السَّلَام- فَرَمُوْدٌ فِيْ اِيْنِكَ اَيُّتٌ كِه بگو مشرکان را که: خدای تعالی مرا نهی کرده است و زجر کرده است از آن که بتان و معبودان شما را ----- (۱). مع، وز، مت که. (۲). مع، وز، مت و. (۳). مع، وز، مت شعر. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مع افزودن شد. (۵). مع، وز، مت، لت، مل، مر خواندند. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۶. (۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۰۸. (۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۹. صفحه: ۳۱۰ پرستم بدون او، و نیز گفته است بگو که: من متابعت [۷۶-پ]

اهواء شما نکنم، چه اگر کنم گمراه باشم و مهتدی و ره یافته و بر ره صواب نباشم. یحیی بن وثاب و ابو رجاء العطاردی در شاذ خواندند: «ضللت» به کسر «لام»، و جمله قراء «ضللت» و آن دو لغت است: ضل، یضل، چون قل یقل، و ضل یضل، چون مل یمل، و «إذا» در آیت جزاء است شرطی محذوف را، و تقدیر آن است که: ان فعلت ذلك فاذا قد ضللت. آنکه گفت: نیز بگو که من بر بیئت و حجتم از خدای خود و بصیرت و بیان. وَ كَذَّبْتُمْ بِهِ، شما دروغ می داری (۱). بعضی گفتند: ضمیر عاید است با نام خدای- جل جلاله- من قوله: «رَبِّي»، و بعضی گفتند: راجع است با معنی «بینه» که معنی «بینه» بیان باشد، و مراد به «بیان» و «بینه» قرآن است، یعنی من از قرآن بر بینه و بیانم و شما تکذیب می کنی (۲). آن را. مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ، نیست بنزدیک من آنچه شما به آن استعجال می کنی (۳). در او دو قول گفتند: بعضی گفتند: عذاب بود که ایشان به آن استعجال می کردند، لقوله: وَ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ. و بعضی گفتند: آن آیات است که اقتراح می کردند بر رسول، حق تعالی گفت: بگو که بنزدیک من نیست و به دست من نیست و به من تعلق ندارد، آن به خدای تعلق دارد، اینکه (۴) به حکم اوست جز او را نیست. «ان» به معنی «ما» ی نفی است. یقضى الحق، حکم کند به حق و درستی. و نصب او دو وجه را محتمل است: یکی مفعول به و دوم صفت مصدر محذوف بود، و التقدیر: یقضى القضاء الحق، اهل حجاز و عاصم خواندند: یقضى الحق، من القصة، و بر اینکه قراءت حق جز مفعول به نباشد. ابو عمر و اختیار «یقضى» کرد من القضاء، گفت برای قرینه آن که گفت (۵): وَ هُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ. و فصل در قضا و حکم باشد، در قضه نباشد. و اهل حجاز گفتند: فصل در هر دو باشد، هم در قول و هم در قضا، الا ترى الی قوله: اِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ (۶)، و نیز گفتند عرب گوید: قضیت بالحق و ----- (۱). مع، وز، مت، آج، لب، آف، آن، مل، مر: می دارید. (۳)- (۲). مع، وز، مت، آف، آن، مل، مر: می کنید. (۴). مع، وز، مت، مل، مر: و. (۵). لب: ندارد. (۶). سوره طارق (۸۶) آیه ۱۳. صفحه: ۳۱۱ نگویند: قضیت الحق. و هر دو قراءت نکوست و حجّت کافی (۱)، و در آیت دلیل است بر آن که خدای [قضای] (۲) کفر و معصیت نکند و آن به قضای او نباشد برای آن که گفت قضا به حق کند و کفر و معصیت باطل است، باید (۳) تا به قضای او نباشد. آنکه گفت بگو اینکه کافران را که: اگر آنچه شما به آن استعجال می کنید از عذاب به دست من بودی بکردمی و براندمی بر شما، و از میان من و شما کار گزارده شدی و از بلای شما برستمی، و لکن به دست من نیست به فرمان خداست و خدای عالمتر است به ظالمان و احوال ایشان که که را (۴) تعجیل عذاب باید کردن و که را (۵) مهلت باید دادن و مصلحت به چه تعلق دارد. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۹]

[اشاره]

وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَ يَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَ الْبَحْرِ وَ مَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَ لَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَ لَا رَطْبٌ وَ لَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (۵۹)

[ترجمه]

و نزدیک اوست کلیدهای غیب، نداند آن را مگر او و داند آنچه در بیابان و دریاست و آنچه نیفتد از برگی و آلا او داند و نه دانه‌ای در تاریکی زمین و نه تری و نه خشکی مگر که در «۶» نوشته روشن [۷۷-ر]. آنگه گفت: نه اینکه تنها چنین است که هر چه در پرده غیب است به علم من است، و کلید آن نزدیک «۷» من است و ره گشایش آن به اعلام و اخبار «۸» من است. وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ، واحدش «مفتاح» باشد و ابن سمیع خواند: مفاتیح الغیب جمع «مفتاح» یعنی از من توان شناختن و از من به آن توصل توان کردن. لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ، جز او کس نداند برای آن که هر که «۹» عالم به علم باشد آنچه داند از طریقی داند و چون به غیب طریق نباشد او را، غیب نداند. ----- (۱). مج، وز، مت، لت، مل، مر: حجتها متکافی. [.....]

(۲). اساس، لب، بم، آف، آن: ندارد، با توجه به معنی از مج افزوده شد. (۳). اساس، آج، لب، آف، آن: باین، با توجه به مج تصحیح شد. (۴-۵). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: اگر، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). مت کتاب. (۷). مت: به دست، مر: بنزد. (۸). آن: اختیار. (۹). آج، لب: یعنی هر که. صفحه: ۳۱۲ مفسران خلاف کردند در آن که مراد به مفاتیح «۱» الغیب چیست: عبد الله عمر روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: که آن پنج چیز است که در آیت هست من قوله: إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ «۲»- الی آخرها. سدّی گفت: مفاتیح «۳» غیب خزاین غیب است. ضحاک و مقاتل گفتند: خزاین زمین خواست و علم نزول «۴» عذاب و آن که کی مصلحت باشد و کی نباشد، و کی تعجیل باید و کی امهال باید. عطا گفت: مراد عواقب و مآل امور است و آنچه عاقبت خلقان و مرجع ایشان بآن «۵» است از ثواب و عقاب. بعضی دگر گفتند: مراد آجال است و وقت انقضای آن. بعضی دگر گفتند: احوال خلقان است از سعادت و شقاوت. و گفتند: عواقب اعمار و خواتم «۶» اعمال است. و گفته‌اند: هر چیز «۷» است که هنوز نیست و اگر باشد کی باشد و چگونه باشد. عبد الله مسعود گفت: پیغامبر ما- صلی الله علیه و آله- را همه چیز بدادند «۸» الّا مفاتیح غیب. وَ يَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَ الْبَحْرِ، و نیز داند «۹» آنچه در دریا و در خشک «۱۰» است. مجاهد گفت: مراد به «بر» بیابان است و به «بحر» هر شهری و جایی که در او آب باشد هر چه در آب «۱۱» است و بر صحراست از جماد و حیوان، علم آن نزدیک من است. وَ مَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا، و هیچ برگ از درخت نیوفتد «۱۲» الّا به علم من. عبد الله عیّاس گفت: هیچ درخت نیست در بحر و برّ الّا بر آن فرشته‌ای موکل است که داند. که بر هر برگی «۱۳» از آن درخت بیوفتد کدام جانور بخورد و کدام برگ نخورد، و داند که چند بیفتد و چند نیفتد «۱۴». بعضی اهل علم گفتند: برگ تا از درخت ----- (۱). اساس: مفاتیح، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). سوره لقمان (۳۱) آیه ۳۴. (۳). وز، آج، لب، آن: مفاتیح. (۴). اساس، آج، لب، بم، آف، لت، آن و که ظاهرا زائد است. (۵). مج، وز، مت، لت، مل، مر: با آن. (۶). مج، وز، مت، آج، لب، لت، مل، مر: خواتیم. (۷). آج، لب، بم، آف، آن، مل، مر: چیزی. [.....]

(۸). اساس، بم، آف، آن: بداند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). مج، مت: دادند. (۱۰). مج، وز، مت، آج، لب: خشکی. (۱۱). وز: آن. (۱۲). آج، لب، مل: نیفتد. (۱۳). مج، وز، مت، آج، لب، مل، مر: که هر برگی. (۱۴). مج، وز، مت، لت، مل، مر: بماند. صفحه: ۳۱۳ به زمین آمدن «۱» خدای تعالی داند که «۲» چند بار از اینکه روی بر آن روی گردد، و آنچه خدای گفت از بحر و برّ و برگ درخت، چیزی گفت که به خاطر ما نزدیک است، و الّا معلومات او را نهایت نیست- جلّ جلاله- هر چه

صحت معلومی دارد به هر وجه که صحیح باشد که معلوم باشد، واجب است که معلوم او بود «۳»، به اجزاء و تفصیل و مقادیر همه چیز عالم است. و لَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ، و نیز هیچ دانه‌ای نیست در «۴» زمین آلا به علم من است. و گفته‌اند: به ظلمات الارض زیر آن صخره خواست که زمین بر آن نهاده است، و لَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ، و هیچ تری و خشکی نیست و آلا «۵» آن در کتابی مبین است. عبد الله عیاس گفت: «رطب» آب است و «یابس» بادیه است. عطا گفت: «رطب» زمینی «۶» است که نبات رویاند، و «یابس» آن که نرویاند. بعضی دگر گفتند: مراد به «رطب» زبان مؤمن است که به ذکر خدای تر باشد، و مراد به «یابس» زبان کافر است که از ذکر خدا خشک باشد. بعضی دگر گفتند: مراد «۷» اشجار و نبات است داند که از آن تر کدام است و خشک کدام. عبد الله بن الحارث گفت: بر زمین هیچ جای نیست که بر آن جا درختی است یا گیاهی یا «۸» چندان که سر سوزنی «۹» را جای باشد و آلا بر آن جا فرشته‌ای «۱۰» موکل است داند که آن تا کی تر باشد و تا کی خشک باشد. بعضی دگر گفتند: «رطب» قطره باران است، و «یابس» موقع آن است «۱۱» در «۱۲» زمین. در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند فرشته‌ای را دیدم که او را هزار هزار دست بود، بر هر دستی هزار انگشت بود و به آن انگشتان حسابی و شماری می گرفت. جبرئیل را گفتم: اینکه فرشته کیست [۷۷- پ]

و چه حساب می کند! گفت: اینکه فرشته‌ای است موکل بر ----- (۱). آج، لب: آمد، مل: آید. (۲). آج، لب چند است و. (۳). مچ، وز، مت، لت، مل، مر: باشد. (۴). آج، لب، بم، لت، آن، مل، مر زیر. (۵). مر که. (۶). آج، لب: زمین. (۷). مچ، وز، مت رطب. [.....]

(۸). مچ، وز، مت: و: آج، لب: که. (۹). مچ، وز، مت: سرشوری. (۱۰). مچ، وز: فرشته. (۱۱). مچ، مت، لت: آب است. (۱۲). مچ، وز، مت، لت: از. صفحه: ۳۱۴ قطره‌های «۱» باران، باران نگاه دارد که چند قطره از آسمان به زمین آمد «۲». من آن فرشته را گفتم: ای فرشته، تو دانی که از آنگاه «۳» که خدای تعالی جهان را آفریده «۴» چند قطره باران از آسمان به زمین آمده «۵»! گفت: یا رسول الله، به آن خدایی که تو را بحق به خلقان «۶» فرستاد که جز آن که دانم که چند قطره باران از آسمان به زمین آمد، تفصیل آن دانم که بر بحر چند آمد و بر بر چند آمد و بر خراب «۷» چند آمد و بر عمران «۸» چند آمد و بر بوستان چند آمد و بر شورستان چند و بر گورستان چند آمد. رسول- علیه السلام- گفت: عجب بماندم از خاطر او در آن حساب و حفظ آن مرا گفت: یا رسول الله؟ حسابی هست که من به اینکه همه ذهن و خاطر و دستها و انگشتان به آن نرسم! گفتم «۹»: آن کدام حساب است! گفت: جماعتی از امت تو در مجمعی حاضر باشند کسی پیششان «۱۰» نام تو برد ایشان باتفاق بر تو صلوات «۱۱» فرستند، من حصر و حدّ و ثواب ایشان ندانم. نافع روایت کرد «۱۲» از عبد الله عمر «۱۳» که رسول- علیه السلام- گفت: هیچ زرعی نیست بر روی زمین و هیچ درختی و میوه‌ای و آلا بر او نوشته است که: بسم الله الرحمن الرحيم، رزق فلان بن فلان، اینکه روزی فلان بن فلان است پسر فلان، و ذلك في قوله في محكم كتابه: وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ. اهل معانی گفتند: اینکه جمله کنایت است و عبارت از جمله معلومات جز که اینکه مذکورات بنمود «۱۴» از «۱۵» حسب خاطر ما ذکر کرد که چیزها خالی نبود از آن که یا در ----- (۱). مچ، وز، مت، لت: قطر باران یا قطران. (۲). مچ، وز، مت، لت، مر: آید. (۳). مچ، وز، مت: آنکه. (۴). مچ، وز، مت، لت، مر امروز. (۵). مچ، وز، مت، لت: آمد، آج، لب: آمده است. (۶). آج، لب: خلق. (۷). آن: خرابه. (۸). مچ، بر، مت: آباد، مل: آبادان. (۹). مچ، وز، مت: گفت. [.....]

(۱۰). مچ، وز، مت، آج، لب، لت: پیش ایشان. (۱۱). مچ، وز، مت: صلاه. (۱۲). آن: می کند. (۱۳). مچ، مت: عبد الله. (۱۴). مچ،

وز، مت: را نمود. (۱۵). معج، وز، مت، لت: آن، به. صفحه: ۳۱۵ بحر باشد یا در بَرّ، یا برگ «۱» باشد بر بالای درخت یا دانه در زیر «۲» زمین یا تر یا خشک. و مراد به آن که همه چیز بر هر وجه که باشد. و غرض از اینکه بیان آن است تا مکلفان به طاعت نزدیک شوند و از معصیت دور «۳» و بدانند که آنچه جمادات است که به «۴» آن خطاب نیست «۵» و در تحت ثواب و عقاب نیست، از حصر و شمار او بیرون «۶» نیست، افعال مکلفان مخاطب مأمور و منهی اولتر که محصور و مکتوب و محفوظ باشد تا بر آن جزا دهد و ثواب و عقاب فرماید تا مکلفان عند آن «۷» بیان اختیار طاعت کنند و اجتناب معاصی - و الله تعالی یوقنا لما یحب و یرضی. از صادق - علیه السلام - روایت کردند که: مراد به برگ افتاده سقط است که از شکم مادر بیفگند «۸» و مراد به «حبه» در ظلمات زمین فرزند است تا در تاریکی رحم مادر، و مراد به «رطب» آنچه از آن زنده ماند و بزاید و به «یابس» آنچه نیست شود یا بمیرد و مراد به «کتاب» لوح محفوظ است بنزدیک بیشتر مفسران. و بعضی دگر گفتند: کنایت است از عالمی خدای تعالی و خدای تعالی اینکه و امثال اینکه در لوح محفوظ پیدا کند تا فرشتگان ببینند «۹» و بدانند که خدای تعالی عالم الغیوب است و ایشان را لطف باشد در ادای طاعات، و بعضی از ایشان معتقد باشند به حصر «۱۰» و حفظ آن، و عبادت ایشان آن «۱۱» بود - چنان که در خبر قطره باران برفت «۱۲». قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۶۰ تا ۷۳]

[اشاره]

وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجْلٌ مُّسَمًّى ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۶۰) وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفِرُّونَ (۶۱) ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ (۶۲) قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَّئِنْ أَنجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ (۶۳) قُلِ اللَّهُ يَنْجِيكُم مِّنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ مُشْرِكُونَ (۶۴) قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبَسَكُمْ شِيعًا وَيُذِيقَ بَعْضَ كُفْرِكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ انظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ (۶۵) وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ (۶۶) لِكُلِّ نَبِيٍّ مُّسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (۶۷) وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۶۸) وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلَكِنْ ذِكْرٌ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۶۹) وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَعَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَذَكَرَ بِهِ أَنْ تَبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ وَإِنْ تَعَدَلَ كُلٌّ جُلًّا لَّا يُوخَذُ مِنْهَا أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسَلُوا بِمَا كَسَبُوا لَّهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ (۷۰) قُلْ أَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانٌ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَىٰ اثْنًا قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَأَمْرًا لَّنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۷۱) وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْهُ وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۷۲) وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُن فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ (۷۳) [۷۸-ر]

[ترجمه]

اوست آن که بمیراند شما را به شب و داند آنچه کنید به روز پس برانگیزد «۱۳» شما را
 --- (۱). معج، وز، مت: برگگی. (۲). معج، مت، آف: ندارد. (۳). معج، وز، مت، لت شوند. (۴). معج، وز، مت، لت: با. (۵). لت: است.

(۶). اساس، آف، لت: برون، با توجه به مج تصحیح شد. (۷). مج، وز، مت: اینکه. (۸). مج، وز، مت، لت: بیوفند. [.....]

(۹). مج، وز، مت، بم، آف: بینند. (۱۰). مج، وز، مت: حضرت. (۱۱). مج، وز، مت، بم، آف، لت، آن: اینکه. (۱۲). مج، وز، مت: رفت، آف: می‌رفت. (۱۳). آج، لب: برانگیزاند، لت: بیدار کند. صفحه: ۳۱۶ اندر آن تا پیدا کند وعده نامزده «۱»، پس سوی اوست بازگشت شما پس آگاه کندتان «۲» [به آنچه] «۳» بودید «۴» همی کنید. و اوست قهر کننده «۵» زور «۶» بندگان و بفرستد «۷» بر شما نگاه دارنده «۸» را چون بیاید «۹» یکی از شما را مرگ بمیراند «۱۰» او را رسولان ما و ایشان «۱۱» ضمان «۱۲» ندهند. پس باز برندش سوی خدای خداوندشان بدان که او راست حکم و اوست زودتر شمار شمارکنان «۱۳». «۱۴» بگو که برهاندتان از تاریکیهای بیابان و دریا بخوانید او را بزاری و ترس «۱۵» اگر برهاند ما را از اینکه [محنت] «۱۶» باشیم از شکرکنان. بگوی خدای برهاند شما را از آن «۱۷» و از هر اندوهی پس شما با وی انباز گیرید. ----- (۱). اساس: نام زده، آج، لب: نامبرده، لت: نام زد کرد. (۲). آج، لب: بی‌گانه‌انید، لت: خبر دهد شما را. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۴). آج، لب: هستید. (۵). آج، لب: غالب است. (۶). اساس: زور/ زیر، مج، مت، وز: بالای، آج، لب: بر. (۷). آج، لب: می‌فرستد. (۸). مج، وز، مت، لت: نگاهبانی. (۹). مج، وز، مت، آج، لب، لت: آید. [.....]

(۱۰). مج، وز، مت: حال او را بردارند، آج، لب: وقت وفات قبض روح فرماید. (۱۱). آج، لب: ملائکه. (۱۲). مج، وز، مت، آج، لب، لت، تقصیر نکنند. (۱۳). مج، وز، مت: زودترین شمار کنندگان، آج، لب: حساب کنندگان. (۱۴). اساس: انجیتنا، با توجه به قرآن مجید، تصحیح شد. (۱۵). آج، لب: نهان. (۱۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و مفهوم افزوده شد. (۱۷). آج، لب: مخاوف. صفحه: ۳۱۷ بگو که او قادر است بر آن که برانگیزد عذابی از زور «۱» شما یا از زیر پایهای شما یا بپوشاندتان «۲» هوای مختلف و بچشاند برخی از شما را سهم برخی «۳» بنگر که چون «۴» بگرداند حجتها «۵» تا مگر ایشان اندر یابند. و به دروغ داشتند آن گروه و آن حق است بگو نیستم بر شما گماشته. هر خبری را جایگاهی «۶» است و زود باشد که بدانید. [۷۸-پ]

و چون بینی آن کسها که خوض کنند «۷» اندر حجتهای ما برگرد «۸» از ایشان تا خوض کنند «۹» اندر حدیثی «۱۰» جز آن اگر فراموش کند «۱۱» تو را دیو منشین از پس یاد کردن با گروه ستمکاران. و نیست بر آن کسها که پرهیزند «۱۲» از حساب «۱۳» ایشان از چیزی و لکن یاد کردی تا مگر ایشان بترسند «۱۴». ----- (۱). آج، لب، لت: بالای. (۲). مج، وز، مت، لت: درپوشاندن. (۳). مج، مت، وز، آج، لب، لت: بهری. (۴). مج، وز، مت، لب: چگونه. (۵). مج، مت، وز، لت: آیت‌ها، آج، لب: دلایل. (۶). مج، وز، مت: قرارگاهی، آج، لب: وقت وقوع. [.....]

(۷-۹). مج، مت، وز، لت: در شوند، آج، لب: شروع می‌نمایند. (۸). آج، لب: روی بگردان. (۱۰). آج، لب: سختی. (۱۱). لت: یادت برد. (۱۲). مج، مت، وز، لت: پرهیزکار باشند، آج، لب: پرهیز می‌کنند. (۱۳). آج، لب: خائفان. (۱۴). آج، لب، لت: پرهیزند. صفحه: ۳۱۸ و دست بازدار «۱» از آن کسها که بگرفتند دین خویش بازی و لهو «۲» و بفریفتشان زندگانی اینکه جهان «۳» و یاد کن بدان که رها نکنند «۴» تنی را بدانچه کند نباشد آن را از برون «۵» خدا دوستی «۶» و نه شفیع «۷» و اگر فدا کند «۸» هر فدا نگیرند «۹» از آن، ایشانند آن کسها که رها دهندشان «۱۰» به آنچه می‌کنند ایشان راست شرابی «۱۱» از آب گرم و عذابی دردناک [بدانچه] «۱۲» بودند کافر شدند. بگو که همی خوانیم از برون خدای آنچه نه سود کند و نه زیان کند و بازبرند «۱۳» ما را بر آن چه بودیم «۱۴» از پس آن که راه نمود ما را خدای! بخوزیده باشد «۱۵» او را دیوان اندر زمین حیران مانده «۱۶» او را یارانی باشند که

بخوانند» (۱۷) او را بسوی راست «۱۸» بگویی که راه خدای است راه راست و فرمودند ما را که مسلمان گردیم «۱۹» خدای جهانیان را. و که «۲۰» بپای دارید «۲۱» نماز و بپرهیزید «۲۲» از او و اوست آن که به سوی او حشر کنندتان «۲۳». -----
 ----- (۱). مج، مت، وز، لت: رها کن، آج، لب: بگذار. (۲). مج، مت، وز، لت: طرب. (۳). لت: نزدیکتر. (۴). مج، مت، وز، لت: گرو کند. (۵). مج، مت، وز، لت: بجز. (۶). مج، مت، وز، لت: یاری. (۷). مج، مت، وز، آج، لب، لت: شفاعت خواه. [.....]

(۸). مج، مت، وز، لت: برابر کند. (۹). مج، مت، وز، لت: برابر کردنی نگیرند، آج، لب: فدا دادنی. (۱۰). مج، مت، وز، لت: گرو نهادند. (۱۱). آج، لب: آشامیدنی. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۱۳). مج، لت، وز، آج، لب، لت: باز گردانید. (۱۴). آج، لب: بر پاشنه‌های ما. (۱۵). مج، مت، وز، لت: فرود آورد او را. (۱۶). آج، بی‌راه، لب: سرگشته. (۱۷). مج، مت، وز: می‌خواند. (۱۸). لت: با راه که به ما آید. (۱۹). مج، مت، وز: اسلام آر، لت: اسلام آریم. (۲۰). مج، مت، وز، لت: آن که. (۲۱). لت: دارند. [.....]

(۲۲). مج، مت، وز، آج، لب، لت: بترسید. (۲۳). مج، مت، وز، لت: جمع کنند شما را آج، لب: گرد آرند. صفحه ۳۱۹ و اوست آن که بیافرید آسمانها و زمین براستی و آن روز که گوید بباش باشد. گفتار او حق «۱» است و او راست پادشاهی آن روز که بدمند «۲» در صور دانای نهان و آشکارا و اوست حکیم «۳» آگاه. قوله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَقَّأُكُمْ بِاللَّيْلِ، در اینکه آیت از نعم خود بعضی تذکیر کرد و یاد داد مکلفان را گفت: او آن خداست که توفی کند شما را در شب. در معنی او چند قول گفتند. زجاج گفت: بخواباند شما را در شب، جایی گفت: يَتَوَقَّأُكُمْ، ای یقبضکم قبض روح کند شما را و اینکه «۴» کنایت است از خواب. و بعضی دگر گفتند و اینکه اختیار علی بن الحسین المغربی است که: یحصیکم بشمارد شما را. و التوفی الحصر قال الشاعر «۵»: ان بنی ادرم لیسوا من احد لیسوا الی قیس و لیسوا من اسد لا توفیهم قریش فی العدد ای لم تحصمهم «۶» فی العدد. و یعلم ما جرحتم بالنهار، ای کسبتم و آنچه شما کسب کنید و جوارح الطیر کواسبها، و فلان جارحه اهل ای کاسبتهم و منه قوله: و ما علمتم من الجوارح «۷»، مراد سگان صیدند. حق تعالی گفت: او آن خداست که شما را به شب بخواباند و آنچه شما به روز کنید و اندوزی «۸» از خیر و شر تفصیل آن داند. ثم یبعثکم فیه، پس برانگیزد شما را یعنی بیدار کند از خواب در روز و «بعث» از خواب بیدار کردن باشد و اینکه جا مراد آن است، نظیره قوله تعالی: وَ كَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ «۹»، و «بعث» زنده کردن مردگان باشد من قوله تعالی: -----
 ----- (۱). مج، لت: درست. (۲). مج، لت: دردمند. (۳). مج، لت: محکم کار و دانا است. (۴). مج، وز، مت، لت هم. (۵). مج شعر. (۶). اساس: یحصیهم، با توجه به لت تصحیح شد. (۷). سوره واقعه (۵۶) آیه ۴. (۸). مج، مت، وز، لت، آف: اندوزید. (۹). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۹. صفحه ۳۲۰: وَ أَنْ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ «۱»، و «بعث» فرستادن پیغامبران باشد فی قوله: وَ لَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا «۲». و «بعث» برانگیختن و تحریرض باشد، یقال بعثته «۳» علی کذا اذا حرّضته علیه. آنچه شما را به روز برانگیزد از خواب لیتقضى أجل مسی، تا اجل معلوم را و آن انفسا شمرده را به سر برند پس آنچه مرجع و بازگشتان «۴» با او بود، پس خبر دهد شما را به آنچه کرده باشید و اینکه آیت نیز بر سبیل تنبیه گفت مکلفان را بر انواع نعم و «۵» تنبیه بر احوال ایشان. و آنچه خدای تعالی به شب و روز بر احوال ایشان مطلع است، اگر به شب خفته باشند و اگر به روز بر کسب باشند و بر عمل. پس به عاقبت بمیراند ایشان را و آنچه برانگیزد تا هر کسی را به سزا جزای دهد بر وفق عمل او تا مکلفان چون اینکه بشنوند و اندیشه کنند ایشان را داعی باشد بر «۶» طاعت و صارف باشد «۷» از معصیت. به صلاح نزدیک شوند و از فساد دور شوند «۸». وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که خلقان همه اسیر و مقهوراند «۹» و او بر بالای ایشان نه به

معنی جهت قادر است ایشان را بل بمعنی قوه و قهر و غلبه و علو و قدرت بر ایشان یعنی فرمان او بالای فرمان ایشان است و یُرسلٌ عَلَیْكُمْ حَفَظَةً، و بفرستاد بر شما از فرشتگان حافظانی که اعمال شما نگاه می‌دارند و «حفظه» جمع حافظ باشد و از جمله جموع فاعل یکی فعله باشد، ککاتب و کتبه و سافر و سفره و باز و برره [۷۹-پ]

و خازن و خزنه نظیرش در معنی. وَ اِنَّ عَلَیْكُمْ لِحَافِظِیْنَ «۱۰»، و قال الشَّاعر و قیل انه لعمر بن الخطَّاب «۱۱»: و من النَّاسِ من یعیش شقیًّا جاهل القلب غافل الیقظه و اذا كان ذا وفاء و رأى حذر الموت و اتقى الحفظه انما النَّاسِ (راحل و مقیم) فالذی بان للمقیم عظه ----- (۱). سوره حج (۲۲) آیه ۷. (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۶. (۳). اساس: بعثه، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۴). مج، وز، مت: باز گشت شان. (۵). مج، وز، لت: او. (۶). مج، مت، وز، لت: با. (۷). مج، مت، وز، لت: بود. (۸). آف: باشند. (۹). مج، مت، وز، لت: اویند. (۱۰). سوره انفطار (۸۲) آیه ۱۰. (۱۱). مج، مت، وز شعر. صفحه: ۳۲۱ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تا چون وقتی که مرگ یکی از شما آید، رسولان ما یعنی فرشتگان جان او بردارند. حسن گفت: ملک الموت و اعوان او. و «توفی» قبض باشد چنان که بیان کردیم- و بعضی دگر گفتند: احصته رسلنا، رسولان ما ایشان را بشمارند، یعنی فرو نگذارند ایشان را و مهمل نکنند. در خبر می‌آید که رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، فرشته‌ای دیدم که بر کرسی نشسته ترش روی و دلتنگ، همه فرشتگان چون مرا دیدند در روی من بخیندیدند مگر او و لوحی «۱» در دست گرفته در آن جا می‌نگرید من جبرئیل را گفتم اینکه فرشته کیست که در روی من بنخندید «۲» و استبشاری نکرد، گفت: اینکه ملک الموت است که از آنگاه که خدای تعالی او را بیافرید کس او را خندان ندید، گفت: من بر او شدم و گفتم: یا ملک الموت قبض ارواح خلقان چگونه کنی یکی به مشرق و یکی به مغرب! و اینکه لوح چیست! و در آن جا چیست نبشته «۳»! گفت: اما «۴» لوح و در آن جا آجال خلقان است خدای تعالی از اینکه شب قدر تا آن شب قدر آنان را که در آن سال وقت مرگ نهاده باشد نام ایشان و اجل ایشان بر اینکه لوح ثبت فرماید و به من دهد تا من در او می‌نگرم و آن وقت را مراقبت می‌کنم. و امّا کیفیت قبض، حق تعالی اینکه دنیا «۵» پیش من همچنان نهاده است که خوانی «۶» پیش کسی «۷»، که هر کجا خواهد دست بیازد و آنچه خواهد بردارد. و به یک روایت آن است که گفت: مرا اعوان باشند، نه هر کس را من تولای قبض روح کنم آن جا که من نرسم اعوان و گماشتگان من بروند و قبض روح آن کس کنند، فذلک قوله: تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَ هُمْ لَا یُفَرِّطُونَ، و ایشان در آنچه به ایشان «۸» مَفُوضٌ باشد تقصیر نکنند و تغافل و توانی نمایند. جَبَّایی گفت: معنی آن است که قبض روح او پیش از اجل نکنند، از «فرط» گرفت إذا سبق. ----- (۱). لب: لوح. (۲). مج: بنخندید. (۳). مج، وز، مت، بم، آف، لت: نوشته، آن: نبوشته. (۴). مج، وز، مت، لت اینکه. (۵). آج، لب را. (۶). آج، لب، آن: خانی. [.....]

(۷). مج، مت، وز، لت نهاده. (۸). آج، لب، لت: بدیشان. صفحه: ۳۲۲ ثُمَّ رُدُّوْا اِلَیَّ اللّٰهِ، پس ایشان را رد کنند با خدای [یعنی با جایی] «۱» که در آن جا کس را حکمی نبود جز او را. آنگه وصف کرد او را به آن که: او خداوند ایشان است و اولیتر است به ایشان برای آن که خالق و مالک ایشان است و قادر بر نفع و ضرر ایشان، و حق وصف اوست و نامی از نامهای خداست- جلّ جلاله- و بر صفت مجرور است. اَلَا لَهُ الْحُكْمُ، گفتند تقدیر آن است که: الا تعلمون انّ له الحكم، نمی‌دانید که حکم او راست و کس را بر او حکم نبود، وَ هُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِیْنَ، و او زود حساب است از همه حساب کنندگان. و تفسیر اینکه برفت فی قوله: وَ هُوَ سَرِیْعُ الْحِسَابِ «۲»، حمزه خواند تنها «توفاه رسلنا» و تذکیر قول برای تقدّم فعل، و آن که جمع تأنثی «۳» باشد نه حقیقی، و دگر قراء

«توفته» خواندند به «تا» ی تأنیث برای آن که جمع مؤنث باشد. قُلْ مَنْ يُنَجِّيْكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ، بگوی ای محمّد اینکه کافران کافر نعمت را که: کیست که شما را برهاند از ظلمات و تاریکیهای بَرّ و بحر چون گرفتار شوی «۴» در شبهای تاریک، گاه در بیابان و گاه در دریا مانده و متحیر شده اگر نه آنستی که ستارگان «۵» راهنمایی پیدا کرده است که به آن راه برند و الا هلاک شدند [۸۰-ر]

و ره نجات نیافتندی. و یعقوب گفت «۶» ینجیکم «۷»، من الانجاء بتخفیف. دیگران بتشدید خوانند من التنجیه. تدعونها «۸»، می خوانی «۹» او را در آن حال. تَصْرُوعًا وَ خَفِيَةً، یزاری و خواهش بر وجه پوشیدگی «۱۰» - فیما بینکم و بینه. و نصب او بر مفعول له است، و ابو بکر خواند: «و خفیة» به کسر «خا» اینکه جا و در اعراف، و اینکه دو لغت است. آنکه حق تعالی باز گفت که: ایشان در تصرّح و دعا چه گویند، و در کلام ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۲). سوره رعد (۱۳) آیه ۴۱. (۳). مع، وز، مت، آج، لب، آف، لت: که تأنیثی. (۴). مت، آن، مل: شوید. (۵). آج، لب را. (۶). مع، وز، مت، مل، لت، مر: خواند. (۷). مع، وز، مت، لت، مر مخفف. (۸). اساس، مع، وز، مت، بم: یدعونه. (۹). مع، وز، مت، مل، آف: می خوانید. (۱۰). بم، آف: پوشیده که. صفحه: ۳۲۳ محذوفی مقدر است و آن آن است «۱» تقولون «۲»: لئن أنجیتنا من هذه، می گویی «۳» اگر ما را برهانی بار خدایا از اینکه محنت و شدت، لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ، ما از جمله شاکران باشیم. اهل کوفه خوانند «۴» الا ابن شامی «لئن أنجانا من هذه»، بر لفظ اخبار عن الغایب الواحد، و المعنی لئن انجانا الله من هذه الشدة، و بعضی اهل معانی گفتند: ظلمة البحر و البرّ «۵»، کنایت است از شداید آن. و عرب و عجم روزگار شدت را روزگار تاریک خوانند و یوم مظلم گویند و یوم ذو کواکب، و در سختی و محنت گویند: لاریتک الکواکب بالتهار، من ستاره به روز به تو نمایم، یعنی روز بر تو چنان تاریک کنم که ستاره بر آید و تو بینی «۶»، چنان که شاعر گفت: بنی اسد هل تعلمون بلائها اذا كان یوما ذا کواکب اشهبها و قال اخر: فدی لبني ذهل بن شیبان ناقتی اذا كان یوما ذا کواکب اشنعاً قُلْ اللَّهُ يُنَجِّيْكُمْ مِنْهَا، بگو ای محمّد که خداست که برهاند شما را از آن شدت و سختی و از هر غمی و اندوهی. ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ، آنکه با اینکه همه شرک می آری «۷» و با او انباز می گیری «۸». اهل کوفه و ابو جعفر خواندند «۹» ینجیکم، بالتشدید من التفعیل، و باقی قراء بتخفیف. و حمزه و کسائی و خلف «انجانا» به اماله خوانند. و دیگران بر خطاب «أنجیتنا». آنکه گفت: بگو که اوست که قادر است بر آن که بفرستد بر شما عذابی از بالای سر شما از صاعقه و سنگ باران، چنان که بر قوم موسی کرد و با قوم لوط، و طوفان که با قوم نوح کرد او من تحت أرجلکم، یا از زیر پایهای شما چنان که با ----- (۱). آج، لب، آن که. (۲). اساس، آج، آف، بم: یقولون، با توجه به مع، وز تصحیح شد. [...]

(۳). می گویی / می گویند. (۴). مع، وز، مت، مر: خواندند. (۵). مع، وز، مت: ظلمات البرّ و البحر «۶». مع، وز، مت، مر: به بینی / بینی. (۷). می آری / می آرید، آج، لب: می داری / می دارید. (۸). می گیری / می گیرید. (۹). آج، لب: خواندند. صفحه: ۳۲۴ قارون کرد از خسف. ضحاک گفت: عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ عَذَابِي که از [قبل] «۱» بزرگان و اکابر تان باشد. او من تحت أرجلکم، و از آنان که در رتبه «۲» و منزلت دون شما اند. مجاهد گفت: عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ، عَذَابِي از بالای شما، یعنی سلاطین و امرای ظلم. او من تحت أرجلکم، یعنی بندگان و زیر دستان بد «۳». أو یلیسکم شیعاً، یا در شما پوشاند پراگندگی و اختلاف کلمه و ناسازگاری و ناهمواری و اختلاف هواها. وَ يُدِيقُ بَعْضَ كُمْ بِأَسْبَعْ، و بچشانند شما را بهری را سختی بهری، یعنی شمشیر مختلف تا بهری بهری را می کشند چنان که در بنی اسرائیل بود. در خبر است که رسول - علیه السلام - چون اینکه آیت آمد جبریل را گفت: ما بقاء امتی علی ذلک، بقای امت من بر اینکه چیزها چه باشد! جبریل گفت: من بندهام همچون تو از خدای در خواهی «۴». رسول - علیه

السلام- برخاست و وضوی نماز تازه کرد«۵» و نماز کرد و از خدای درخواست که اینکه آفت از امت او بگرداند، دو«۶» حاجت روا شد و یکی ممنوع آمد. پس رسول- علیه السلام- گفت: من از خدای درخواستم تا [عذاب نکند امت مرا عذابی از بالای سرشان و زیر پایهایشان، اجابت کرد، و خواستم تا]«۷» بآس ایشان در میان ایشان نیوفگند«۸»، اینکه دعا اجابت نکرد، و جبریل گفت: فنای امت تو به تیغ خواهد بود. زهیری«۹» گفت خبیاب بن الأرت- گفت: شبی از شبها رسول«۱۰»- علیه السلام«۱۱»- مراقبت می کرد [م]«۱۲» و او نماز می کرد تا صبح برآمد. چون روز بود«۱۳» گفتم: یا رسول الله! دوش نماز بسیار کردی و دگر شبها ندیدم که چنان کردی، آن چه نماز بود! گفت: آن نماز رهبت و رغبت بود، از خدای تعالی سه چیز درخواستم، دو بداد و یکی [۸۰-پ]

منع کرد. از خدای درخواستم تا دشمن را ----- (۱۲-۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به
 مع، وز افزوده شد. (۲). مر: مرتبه. (۳). مع، وز، مت: زیر دستان اند. (۴). مع، وز، مت، آج، لب، مل، لت، مر: درخواه. (۵). مع،
 وز، مت: وضوی نماز باز کرد، مل، مر: وضو نماز کرد. (۶). آج، لب، بم، مل، آف، آن: و. (۸). مع، مت: بیفگند، وز، آج، لب،
 مل، آف، لت، آن: نیفگند. [.....]

(۹). مع، وز، مت، لت، مر: زهیری. (۱۰). آج، مل، لت را. (۱۱). مر را. (۱۳). آن: شد. صفحه: ۳۲۵ بر امت من مسلط نکند، بداد«۱»
 مرا اینکه. و درخواستم تا«۲» بر ایشان قحط عام نفرستد که از آن هلاک شوند، بداد مرا آن، و خواستم تا شدت و بآس ایشان در
 میان ایشان نیفکند. فزواها عنی، از من در پیخت«۳» و نداد مرا آن. انظر کیف نُصِرَفَ الآیاتِ، بنگر که ما آیات چگونه می گردانیم تا
 باشد که اینان بدانند. اما معنی لبس شیع منع لطف باشد و خذلان بر سبیل عقوبت بتخلیه«۴» بعضهم الی بعض، بیانش قوله تعالی: وَ
 كَذَلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ«۵»، و همچنین معنی اذاقه بعضی بآس بعض هم بتخلیه باشد و تمکین و منع
 لطف بر اینکه وجه که گفتیم. وَ كَذَّبَ بِهٖ قَوْمُكَ وَ هُوَ الْحَقُّ، و قوم تو دروغ می دارند آن را و آن حق است. خلاف کردند در آن
 که ضمیر عاید با چیست، بعضی گفتند: عاید است با قرآن، یعنی قرآن«۶» دروغ می دارند و او حق و درست است، و بعضی گفتند:
 راجع است با تصریف آیات که «نصرف» بر او دلیل می کند. آنگه او را فرمود که بگو که من بر شما و کیل نهام، یعنی موکل نهام و
 مسلط و نگاهبان تا شما را از کفر و تکذیب«۷» منع کنم بقره، برای آن که و کیل موکل باشد به حفظ چیزی و دفع آفات و
 مضرت«۸» از او. ابو القاسم بلخی گفت: اینکه آیت به مکه فرود آمد پیش از آن که رسول را- علیه السلام- کارزار«۹» فرمودند، از
 آن پس چون او را قتال فرمودند موکل و مسلط بود، و کذا قوله: وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ«۱۰»، ای بمسلط، و قوله: فَذَكَرَ إِنَّمَا أَنْتَ
 مُذَكَّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصِيطِرٍ«۱۱»، قیل: مسلط، و قیل: رقیب، و اینکه همه به آیات قتال منسوخ است. آنگه گفت بگو اینکه قوم را که:
 لِكُلِّ نَبِيٍّ مُّسْتَفَرٍّ، هر چیزی را از اینکه اخبار که ----- (۱). مع، مت: نداد. (۲). آج، لب:
 که. (۳). آج: در پیچید. (۴). مع، وز، مت، مل، لت: و تخلیه. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۹. (۶). مت، مر را. (۷). مع، مت: از کذب
 و تکذیب. (۸). مع، وز، مت، مل، لت: مضرت. (۹). لت: کالزار. (۱۰). سوره ق (۵۰) آیه ۴۵. [.....]

(۱۱). سوره غاشیه (۸۸) آیه ۲۱. صفحه: ۳۲۶ می گویم مستقری و قرارگاهی است و وقت وقوعی که ظاهر شود ایشان را صدق آن
 خیر، و بدانند که تو راست گفتی. وَ سَوْفَ تَعْلَمُونَ، و بدانی«۱» شما پس از اینکه صدق و صحت اینکه اخبار، و اینکه بر وجه تهدید
 و وعید است. و اما وقت مستقر خبر، وقوع مخبر باشد إما در دنیا و إما در آخرت. بعضی گفتند: مراد وقت ظفر رسول است به ایشان
 که دست او را باشد بر ایشان. سدی گفت: لِكُلِّ نَبِيٍّ مُّسْتَفَرٍّ، ای میعاد. عطا گفت معنی آن است که: هر عذاب جماعتی را وقتی است
 که تا به آن وقت نرساند«۲» آن هلاک و آن عذاب نرساند«۳». کلبی گفت لکل قول و فعل حقیقه، آنچه در دنیا باشد خود

بدانی «۴» و آنچه در آخرت بود به حسب استحقاق هر کس از ثواب و عقاب. و در بعضی تفاسیر آمد که: اینکه آیت سود دارد «۵» درد دندان را چون بر کاغذی نویسند «۶» درد دندان گیرند «۷» خدای تعالی شفا دهد «۸». و إِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا، سبب نزول آیت آن بود که: مشرکان چون با یکدیگر افتادندی حدیث رسول کردند و بوستن «۹» او کردند و در او و در قرآن طعن زدندی، و مسلمانان حاضر بودندی، نکری و تغییری «۱۰» نتوانستندی کردن. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را نهی کرد از مجالست ایشان، گفت: یا محمد؟ چون بینی «۱۱» - خطاب با رسول است و مراد امت - آنان را که در آیات ما که قرآن است و معجزات رسول خوض کنند. و «خوض» دخول باشد، يقال: خاض في الماء و خاض في الحديث. حسن بصری و سعید جبیر گفتند: معنی «خوض» دروغ است اینکه جا، یعنی چون بینی اینان را که در آیات من طعن [می] «۱۲» زنند و دروغ می گویند. و بعضی دیگر ----- (۱). آج، لب، آف، مر: بدانید، مل: زود بدانید. (۲). مج، وز، مت، لت، مر: برنیاید، آج، لب: نرسد. (۳). مج، وز، مت، مل، مر: نرسد. (۴). مل، مر: بدانید. (۵). مج، وز، مت و. (۶). مج، وز، مت: نویسند و. (۷). مج، وز، مت: گیرد. (۸). مج، وز، مت، مل، لت، مر إن شاء الله. (۹). مج، وز: بوستن، مت: بوستن، آج، لب: نوشتن. (۱۰). مج، وز، مت: تعبیری و نکیری. (۱۱). آج، لب: بینی. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. صفحه: ۳۲۷ گفتند: «خوض» تخلیط باشد و در حدیث شدن بر سیل استهزاء و عیب «۱» و بازی [۸۱-] ر]، و عرب گوید «۲»: ترک فلانا يخوض في كذا، یعنی پای فرو می نهد نه «۳» بر بصیرت و در دهش و تحیر باشد «۴». از ایشان عدول کن و اعراض نما و برگرد از ایشان و رها کن ایشان را تا آنکه که در حدیثی دیگر شوند. و إِمَّا يُنَسِّئُكَ الشَّيْطَانُ و اگر چنان که شیطان تو را از یاد ببرد و فراموش کنی از وسوسه شیطان. ابن عامر خواند: «نَسِّئُكَ» بتشدید «سین» از تفعیل، و باقی «۵» بتخفیف «۶» خواندند من الانساء. و بیان کردیم که افعال و تفعیل در باب تعدیه یکی باشد «۷»، جز که جایز «۸» بود که در تفعیل دلیل تکثیر کند اگر اینکه فعل در حال نسیان حاصل آید، آن جا مؤاخذه نیست. فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذُّكْرِی، پس از آن که یادت آید با اینکه ظالمان کافران منشین، و «ذکری» از بنای مصدر است. سعید جبیر و سدی و جعفر بن «۹» مبشر «۱۰» و ابو القاسم بلخی گفتند: اینکه خاص به رسول است «۱۱» در بدایت اسلام، اما چون اسلام قوی شد و مسلمانان اظهار اسلام کردند «۱۲» بر کافران انکار کردند «۱۳» نشستن «۱۴» با ایشان بر سیل احتجاج و حجت انگیزختن، و ابو القاسم بلخی گفت: اینکه آیت دلیل می کند بر آن که سهو و نسیان بر پیغامبران روا باشد بخلاف آن که رافضه گویند، و اینکه چیزی نیست که او گفت برای آن که ما گوئیم: سهو و نسیان بر ایشان روا نباشد در آنچه از خدای تعالی می گزارند، چه اگر روا باشد وثاقه برخیزد از قول ایشان در ادای رسالت، فاما در امور دنیوی روا داریم سهو و نسیان بر ایشان ما دام تا «۱۵» مستمر نشود که منفر باشد، و ----- (۱). مج، وز، مت، مل، مر: عبث. [.....]

(۲). مج، وز، مت، لب: گویند. (۳). مج، وز، مت، آف: ندارد. (۴). مر فَمَاعَرِضْ عَنْهُمْ (۵). مج، وز، مت، آج، لب، مل، لت قرأ. (۶). مج، وز، مت، مل، لت، مر سین. (۷). اساس، آج، لب، بم: باشند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۸). مج، وز، مت، مل، لت، مر: جای. (۹). آج، لب: ابو جعفر بن. (۱۰). لت: جعفر بن میسر. (۱۱). مج، وز، مت، مل: خاص است به رسول. (۱۲). مج، وز، مت و. (۱۳). مج، وز، مت: کردند. (۱۴). مج، وز، مت، مل، لت، مر: نشست. (۱۵). آج، لب: که. [.....]

صفحه: ۳۲۸ چگونه سهو بر ایشان روا نبود و ایشان بخسبند و بیمار شوند و بیهوش شوند در بیماری. قوله تعالی: وَ مَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ، در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که معنی آیت اینکه «۱» است که از حساب کافران خایض در لعن قرآن بر مؤمنان هیچ چیزی نیست، و اینکه قول بیشتر مفسران است برای آن که ملایم آیت اول است و متعلق است به او. و جماعتی مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون آیت اول آمد و مسلمانان را نهی کرد خدای تعالی از مجالست کفار در وقت

خوض در طعن قرآن و رسول، و «۲» مسلمانان گفتند: یا رسول الله؟ اگر هر گه که مشرکان اینکه حدیث کنند ما خانه خدا و مسجد الحرام و طواف و نماز رها کنیم کار ما با خلل شود خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: از حساب و شمار ایشان چیزی نیست بر شما، و بر اینکه وجه یا آیت دوم ناسخ اول بود یا مخصّص او. امّا نسخ «۳» از آن وجه باشد که آنچه ممنوع بود از مجالست مرخص «۴» باشد و اینکه قول بعضی مفسّران است چون سدّی و سعید جبیر و بلخی و جز او. و اما تخصیص از آن وجه باشد که خدای تعالی گفت: شما از مجالست منہی از آمد و شد، و نماز و طواف و گذر «۵» نهی نیست شما را، آیت از اینکه وجه تخصیص «۶» اول بود. بعضی دگر گفتند سبب نزول «۷» آن بود که مسلمانان گفتند: ما ترسیم که اگر بر ایشان انکار کنیم «۸» مستحقّ ذم باشیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: از حساب ایشان بر شما چیزی نیست. و قولی دیگر آن است که معنی آیت آن است که متّقیان را از حساب باکی و رنجی نباشد بر ایشان «۹» جز مجرّد حساب نباشد اما تبعه و مشقّت و مناقشت حساب نبود ایشان را، و لکن ذکری، و لکن یاد کردی و «ذکر» و «ذکری» هر دو مصدر باشد، ----- (۱).

مَج، و ز، مَت: آن. (۲). مَج، و ز، مَت: ندارد. (۳). مَج، مَت، و ز: ناسخ. (۴). مَج، مَت، و ز: من خصص. (۵). مَر: درو. (۶). مَج، مَت، و ز، آف، لَت، آن، مَر: مخصّص. (۷). مَج، مَت، و ز، لَت: آیت، مَر: اینکه. (۸). مَج، مَت، آج، لَب، لَت، مَر: نکنیم. (۹). مَج، مَت، و ز. صفحه : ۳۲۹ و در محلّ او دو وجه باشد: یکی نصب علی تقدیر و ذکر هم ذکری، و دیگر رفع علی تقدیر هو ذکری لهم. لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ، تا باشد که ایشان از خوض و از مجالست خایضان پرهیزند «۱». آنگه گفت: وَ ذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَ لَهْوًا، گفت رها کن گروهی را که دین خود بازی گرفته‌اند و سخریّه و فسوس و استهزاء و ذر فعلی [۸۱- پ]

است و همچنین «۲» «دع» که از او جز بنای مستقبل نیاید و امر و نهی که از مستقبل مأخوذ است فعل ماضی و مصدر از او مستعمل نیست و نه فاعل و مفعول، لا یقال و ذر و لا ودع و لا و ذرا و لا و دعا [و لا واذرا و لا و ادعا] «۳» لا مودورا و لا مودوعا و امّا یقال ذر ذلک و دعه و لا تذر و لا تدع و هو یذر و یدع، گفت: رها کن ایشان را و به ایشان مناظره و محاجّه مکن و از ایشان توقع انتفاع به آن مکن، چه ایشان آنچه گویند و شنوند از سر لهو و بطر و بازی و عبث شنوند و گویند، و زندگانی دنیا ایشان را مغرور کرده است و بفریفته. و بعضی مفسّران گفتند: مراد آن است که: هر امّتی که ایشان را عیدی کردند و در آن عید ایشان را عبادتی فرمودند ایشان آن عید بر لهو و لعب به سر بردند جز امّت محمّد که ایشان آدینه‌ها «۴» و اعیاد بر نماز و عبادت صرف کردند بیشتر. وَ ذَكَرَ بِهِ أَنْ تُبْسَلْ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ، و یاد ده ایشان را آن که هر نفسی را به عمل خود گرو کنند، و بعضی اهل معانی گفتند معنی آن است که: و ذکر به لئلا «۵» تبسل نفس، و یاد کن «۶» و تذکیر کن تا ابدال نکنند هر نفسی را به آنچه کرده باشد چنان که گفت: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا «۷»، خدای بیان می کند شما را تا گمراه «۸» نشوید و اگر حمل آیت بر ظاهر کنند «۹» معنی مستقیم باشد و به اینکه تعسّف حاجت ----- (۱). مَج، مَت، و ز، مَر: بربخیزند. (۲). مَج، و ز: هم چونین. (۳). اساس: ندارد با توجه به آج و چاپ شعرانی افزوده شد. (۴). اساس، بم، آن: آذین‌ها، با توجه به مَج تصحیح شد. (۵). اساس، مَج، آف، آن: لایلا. [.....]

(۶). مَج، مَت، و ز، لَت، مَر: یاد ده. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۸). مَج، مَت، و ز: گمراه. (۹). مَج، مَت، و ز، مَل، لَت، مَر: رها کنند. صفحه : ۳۳۰ نیست، امّا در «۱» آیت که با استشهاد آورد جز چنان نشاید. مفسّران در معنی «ابسال» خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد هلاک است و اینکه قول عبد الله عیّاس است. قتاده گفت: معنی او حبس است، حسن و مجاهد و عکرمه و سدّی گفتند: ابسال تسلیم النفس للهلاک باشد خویشتن را به هلاک سپردن، و علی بن طلحه گفت از عبد الله عیّاس: ابسال احراق باشد. ابن زید و مؤرّج گفتند: مؤاخذه به گناه باشد، قال الشّاعر: «۲» و ابسالی بنی بغیر جرم بعوناه و لا بدم مراق و یروی جنیناه. أخفش

گفت: ايسال مجازات باشد، فزاء گفت: ايسال ارتهان باشد- به گرو نهادن، و انشد: «۳» و نحن رهنا بالافاقه عامرا بما كان في الدرداء يوما فابسلا عطية العوفى گفت: معنى آن است که او را به خازنان دوزخ سپارند، اهل لغت گفتند: اصل ايسال تحريم باشد، يقال: ايسلت الشيء إذا حرّمته، و البسل الحرام قال الشاعر: بكرت تلومك بعد وهن في الندى بسل عليك ملامتي و عتابي و باسل، شجاعى باشد که كس پيرامن او نيارد شدن، پندارى بر خود حرام کرده است که گرد او گردد. و شراب بسل ای متروك قال الشنقري «۴»: هنا لك لا- ارجوا حياة تسرنى سجيس اللیالی مبسلا بالجرائر ای مأخوذا و مرتها لیس لها من دون الله، نباشد آن نفس را بدون خدای- عزّ و جل- یعنی از او گذشته و جز او یاری «۵» نه و شفاعت خواهی نه «۶». و اصل شفاعت من الشفع «۷» که شافع، دوم طالب بود در طلب بغیه او، و از آن «۸» جا گفت امیر المؤمنین- علیه السلام: الشّفيح جناح الطالب. و إن تعدل كل عدل لا يؤخذ منها، و اگر اينکه ----- (۱). آج، لب، شعرانی: به. (۲-۳). معج، مت، وز شعر. (۴). اساس: السقري، معج، مت، وز، الشنقري، با توجه به فهرست اعلام كتب تصحيح شد، لت: الشنقري. (۵). معج، مت، وز و. (۶). معج، مت، وز: ندارد. (۷). معج، مت، وز: باشد. (۸). معج، مت، وز، لت: اينکه. صفحه: ۳۳۱ نفس که ذکر آن «۱» رفت، هر فديه که شاید کردن بکند از او فرا نگیرند «۲» و نپذیرند. و عدل برای آن فدا باشد که عدل مفدى بود در برابر او افتد، و ابو عبيده گفت: مراد عدل است که ضد جور بود، اگر هر عدل که در جهان هست در قیامت به جای آرد مثلا از او قبول نکنند پس از آن که در دنیا ظالم بوده باشد برای آن که در قیامت قبول توبه نباشد. أولئك الذين أبسلوا بما كسبوا، ایشان آنان باشند که مبسل و مأخوذ و معذب و مرتهن باشند به عمل خود لهم شراب من حميم، ایشان را شرابی باشد از آب حميم و عذابی اليم. [۸۲- ر]

و «حميم» آبی تافته باشد. در خبر است که: چون اهل دوزخ بسیار سالها فریاد کنند از گرسنگی ایشان را طعامی آرند از ضریح- نوعی شوک است که آن را شترخواره «۳» خوانند «۴»- از آتش تا از آن بخورند آنگه تشنگی بر ایشان غالب شود سالهای بسیار فریاد کنند «۵» از تشنگی پس از آن ایشان را کاسی «۶» به دست دهند از آبی تافته به آتش دوزخ، که چون بنزدیک دهن برند گوشت روی ایشان «۷» افتد از گرمی. چون باز خورند «۸» همه امعای «۹» او «۱۰» مقطّع «۱۱» و پاره پاره شود. آنگه باز نمود که: اينکه عذاب و اينکه شراب بر ایشان به ظلم نباشد، به عدل باشد به بدل و عوض آن کفر باشد که آورده باشند و کرده «۱۲» در دار دنیا. قُلْ أَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ، بعضی مفسران گفتند: آیت در عبد الرحمن بن ابی بکر آمد که چون او پدر را با کفر دعوت کرد، و دیگر مفسران گفتند: عام است در جمله کفار که مسلمانان را دعوت کردند با عبادت اصنام، حق تعالی گفت: بگو که ما نخوانیم بدون خدا چیزی را که ما را منفعت نکند و مضرت نکند بر سود و زیان ما قادر نباشد، اگرش پرستیم سود نکند و اگرش رها کنیم زیان نتواند کردن «۱۳». ----- (۱). معج، مت، وز: او. (۲). معج، مت، وز، مل: ها نگیرند. (۳). آج، لب: شترخواره. [.....]

(۴). معج، وز، مت، مل، مر: گویند. (۵). معج، وز، مت، آج، لب: می خواهند، لت: می کنند. (۶). آف: کاسه. (۷). معج، وز، مت، مل، لت، مر در آن جا. (۸). معج، وز، مت، مل، مر: خورد. (۹). اعضا. (۱۰). لت: ایشان. (۱۱). معج، وز، مت، آج، لب، مل: منقطع. (۱۲). آج، لب باشند. (۱۳). معج، وز، مت: رسانیدن. صفحه: ۳۳۲ وَ نَزَّدُ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا، و ما را بر پاشنه و پی گردانند «۱» پس از آن که خدای تعالی ما را هدایت داد و توفیق ایمان، و اينکه عبارت مثلی است در حق کسی که از خیر با شرّ شود، يقال: ردّ علی عقبيه و رجع القهقري، یعنی با کفر شویم از ایمان. كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ، چون کسی که شیطان او را گمراه کند به وادی فرو برد. من قولهم: هوى، اذا سقط و أهويته و استهويته، اذا اسقطته من علو الی سفلى، از بالا به زیر افگندم او را، و منه قوله: وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ «۲»، ای سقط. و «سین» در استهوى «سین» طلب باشد، يقال: استغواه و استهواه، اذا طلب و رام غوايته و هويته فى الارض. و

گفته‌اند: «استفعل» و «افعل» به یک معنی است اینکه جا، چنان که استجاب و اجاب. و حمزه [خواند] «۳» خواند کالذی استهواه، بالالف. علی تذکیر الفعل لتقدمه، و دگر قرءاء: استهوته بالثناء علی تأنیث الفعل لجمع فاعله. خیران، نصب او بر حال است. آنگه گفت با آن که شیطان او را فرو برد او را یارانی و اصحابی «۴» و نیک خواهانی «۵» باشند که او را دعوت می‌کنند با خدا و راه راست و می‌گویند اثنا، به ما آی «۶». و قول مضممر است اینکه جا نیز و تقدیر اینکه است که: له اصحاب یدعونه الی الهدی و یقولون اثنا، تا او معذور نباشد که از آن جانب مغویش باشد و از اینکه جانب مرشد و هادی و صاحب، داعیش نباشد. و حسن بصری در شاذ «شیاطون» خواند. و در مصحف عبد الله مسعود و اُبی کعب استهواه الشیطان است بر واحد و تذکیر فعل. له اصحاب، گفت: مادر و پدر خواست و گفتند: اصحاب رسول را خواست. قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى، بگو ای محمد که ره خداست که راه راست باشد نه آن که شما ما را به آن می‌خوانی «۷» و نیز بگو که فرموده‌اند ما را که اسلام آریم و انقیاد کنیم و گردن نهیم خدای جهانیان را و عرب گوید: امرتک لتفعل کذا و ان تفعل کذا و بان تفعل کذا اینکه هر سه به یک معنی باشد. زجاج گفت «لام» کی است، ای امرنا کی نسلم. ----- (۱). مج، مت، وز: گردانید. (۲). سوره نجم (۵۳) آیه ۱. (۳). اساس، بم، آف، آن: ندارد، از مج افزوده شد. (۴). مج، وز، مت: اصحابانی، آج: اصحاب. [...]

(۵). آج، لب، آن: نیک خواهان. (۶). مج، وز، مت: بما اوتی، آج، لب: بما اتی. (۷). مج، وز، مت، آج، لب، مل، آو، مر: می‌خوانید. صفحه: ۳۳۳ قال الشاعر «۱»: ارید لانسى ذکرها فکأنما تمثّل لی لیلا بكلّ سبیل ای کی انسی. و أن أقیّموا الصلّاة، اینکه محمول است بر آیت اول و معطوف است بر آن و نصب «نسلم» به اضممار آن است و آن مع الفعل در تأویل مصدر باشد و تقدیر اینکه است که امرنا بالإسلام «۲» و باقامه الصلوة و محتمل است که محمول بود علی قوله: [۸۲-پ]

یَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى اثنا، اینکه امر است، امر دیگر من قوله: و أن أقیّموا الصلّاة، معطوف بود بر او و محتمل است که متعلق بود به آیت اول، آیت بر اینکه تقدیر که: و امرنا لنسلم و قیل لنا اقیّموا الصلوة، و ما را گفتند و فرمودند که: نماز به پای دارید و از خدای بترسی «۳» به اجتناب معاصی او که او آن خداست که حشر شما با او خواهد بودن. وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ و او آن خداست که آسمان و زمین آفرید بحق نه باطل یعنی غرض او حکمت و صواب و صلاح خلق بود بعث و لغو نیافرید و به باطل، چنان که گفت: و ما خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا «۴» و گفته‌اند مراد آن است که بیافرید آسمان و زمین به قولی حق و هو قوله: ائتیا طوعاً أو کرهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ، و اینکه بر مجاز باشد برای آن که اگر در اینکه طرف شبهتی باشد که خدای گفت ائتیا طوعاً أو کرهاً، در آن طرف شبهه نباشد که آسمان و زمین بر حقیقت نگفتند ائتیا طائِعین «۵»، و لکن برای آن که تأتی آن و وجود آن عند ارادت فی اسرع مدّت بود تشبیه کرد آن را به آن که خداوندی بنده‌اش را گوید: بیا. گوید: آمدم طایع و فرمان برنده تا مجبر «۶» تمسک نکند به اینکه قول و گوید اینکه قول دلیل قدم قرآن کند که تفسیر آن است که ما گفتیم. وَ يَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ در نصب «یوم» چند قول گفتند: یکی آن که عامل در ----- (۱). مج، مت، وز شعر. (۲). مج، مت: للاسلام. (۳). مج، وز، مت، آج، لب، مل، آف، لت، مر: بترسید. (۴). سوره ص (۳۸) آیه ۲۷. (۵). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. (۶). لب، آن: مخبر. صفحه: ۳۳۴ او «و اتقوه» است بر تقدیر آن که: و اتقوا الله یوم یقول کن فیکون. و دوم بر عامل مضممر و التقدير: و اذکر یوم کن فیکون، اینکه قول زجاج است و گفت «۱» دلیل بر اینکه آن است که از پس اینکه گفت: و اذ قال ابراهیم، و تقدیر آن است که و اذکر اذ قال، و وجه سیم «۲» آن است که معطوف بود علی قوله: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَ يَوْمَ يَقُولُ معطوف بود و آسمان و زمین مفعول به بود، و اینکه جا «۳» تمام کلام است. و قَوْلُهُ الْحَقُّ جمله‌ای است از مبتدا و خبر کلامی دگر است مستأنف. و بیان کردیم که «کن» در مثل اینکه مواضع امر نیست بر حقیقت بل عبارت است از

تکوین و تسخیر موجودات بر سبیل تشبیه به آن که کسی چیزی خواهد که بیاشد گوید: باش، در وجود آید. و اینکه بر حقیقت نباشد چه از حکیم نیکو نبود که خطاب کند و امر معدومات، چه اگر حی و موجود باشد تا عاقل و کامل نبود از حکیم خطاب او نیکو نبود و لَهُ الْمُلْكُ، کلامی دیگر است مستقل. حق تعالی گفت قول او - یعنی قول خدای تعالی - حق است و ملک او راست. آنگاه خلاف کردند که اینکه خطاب اگر چه مجاز است با کیست: بعضی گفتند تقدیر آن است که: و يقول للشئ ۱ کن فیکون. و بعضی دیگر گفتند: مخصوص است به آن مقدور که خواست آفریدن در آن وقت، و بعضی دگر گفتند: خطاب است با «صور» بر قول آن کس که گفت «صور» جمع صورت باشد، ای یوم يقوم للصور کن فیکون، و بعضی دگر گفتند: يقول للخلق کن فیکون، بعضی دگر گفتند: قوله الحق متعلق است به «کن فیکون» و او فاعل «یکون» است و التقدير: یکون قوله، ای يحصل و يوجد و بر هر دو قول «کان» تأمه باشد و حق از صفت قول باشد و اینکه نیز وجهی «۴» قریب است. یوم ینفخ، در نصب او چند وجه گفتند «۵»: یکی آن که منصوب است علی الطرف من معنی قوله: وَ لَهُ الْمُلْكُ، ای یثبت له الملك و يجب له الملك یوم ینفخ فی الصور، آن جا که ----- (۱). آف: گفتند. (۲). مج، وز، مت، لت: سهام، آف، مر: سیوم، لت: ستوم. (۳). آف، آن: آن جا. (۴). آج، لب: نیز قول. (۵). لت: گفته‌اند. [.....]

صفحه: ۳۳۵ گوید: لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ «۱»، خلاق جواب دهند: لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ «۲» [۸۳- ر]

و بعضی قراء خواندند: یوم ینفخ فی الصور علی الفعل المستقیم، دون المجهول، و فاعل او عالم الغیب و الشَّهَادَةِ باشد و اینکه قراءت در شاذ است و وجه دوم آن است که بدل بود من قوله: وَ یَوْمَ یَقُولُ كُنْ فیکون و وجه سیم «۳» آن است که منصوب باشد به حق و التقدير: یحق قوله و یصح و یقع و یتحقق یوم ینفخ فی الصور، در «صور» دو قول گفتند: بیشتر مفسران گفتند «صور» نام چیزی است بر صورت سروی. راوی خیر گوید که رسول - علیه السلام - گفت که شب معراج که مرا به آسمان بردند اسرافیل را دیدم صور در دهان «۴» گرفته و آن بر شکل سروی بود یک سر در دهن او و دیگر سر «۵» چهل هزار منفذ داشت در زیر عرش و او چشم در زیر عرش کشیده. جبریل را گفتم: چند گاه است تا اسرافیل اینکه صور دهن دارد! گفت: از آنگاه که خدای تعالی او را آفریده است و عالم را آفرید و او صور در دهن گرفته است و چشم در زیر عرش کشیده منتظر فرمان خدای تعالی تا خدای تعالی کی فرمان دهد که در دم تا او صور در دم «۶». بعضی اهل لغت گفتند: «صور» به لغت یمن «قرن» باشد یعنی سرو و قال الشاعر «۷»: نحن نطحناهم غداة الجمعین بالصالحات «۸» فی غبار الجمعین طحا شدیداً لا کنطح الصورین ای القرنین و بیان اینکه قول خبر رسول - علیه السلام - است، که گفت: ۹ «کیف انعم و صاحب القرن التقم القرن حتی جبهته ینتظر متى یؤمر» فینفخ، قول دوم ابو عبیده گفت صور جمع صورت باشد کسوره و سور و قال العجاج «۱۰»: و ربّ ذی سرادق محجور «۱۱» سرت الیه فی اعالی السور ----- (۲- ۱). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۱۶. (۳). مج، وز، مت، سهام، مل، آف: سیوم، لت: ستوم. (۴). مج، وز، مت، لت، مر: دهن. (۵). آج، لب: و آن سر دیگر. (۶). مج، وز، مت، لت: در صور دمد، مر: صور دمد. (۷). مج، وز، مت شعر. (۸). چاپ شعرانی (۴/ ۴۵۸): الضابحات. کل مصرع دوم در لسان العرب و تفسیر قرطبی نیست. (۹). آج، لب، مل، آف، بم، آن: یوم. (۱۰). مج، وز، مت شعر. (۱۱). اساس: محجوب، با توجه به مج تصحیح شد. صفحه: ۳۳۶ و معنی آن باشد که خدای تعالی روح در صورتهای مرده دمد تا زنده شوند. عالم الغیب و الشَّهَادَةِ، رفع او بر خبر مبتدای محذوف است، ای هو عالم الغیب و الشَّهَادَةِ، او دانای نهان و آشکار است، وَ هُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ و او محکم کار و درست کردار است و دانا به همه چیزهاست چون کسی که اختیار «۱» کرده باشد. قوله تعالی «۲»:

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ أَتَتَّخِذُ أَصْنَامًا آلِهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۷۴) وَ كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُؤْتَمِنِينَ (۷۵) فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ (۷۶) فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لئن لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ (۷۷) فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ (۷۸) إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ حَنِيفًا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۷۹) وَ حَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَ قَدْ هَدَانِ وَ لَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ (۸۰) وَ كَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَ لَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۸۱) الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ (۸۲) وَ تِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۸۳) وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَ نُوْحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَ مِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُليْمَانَ وَ أَيُّوبَ وَ يُوسُفَ وَ مُوسَى وَ هَارُونَ وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۸۴) وَ زَكَرِيَّا وَ يَحْيَى وَ عِيسَى وَ إِبْرَاهِيمَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ (۸۵) وَ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ يُونُسَ وَ لُوطًا وَ كُلًّا فَضَلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ (۸۶) وَ مِن آبَائِهِمْ وَ ذُرِّيَّاتِهِمْ وَ إِخْوَانِهِمْ وَ اجْتَبَيْنَاهُمْ وَ هَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۸۷) ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحِطَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۸۸) أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ التَّوْبَةَ فَإِن يَكْفُرْ بِهَا هُوَ لَا فَتَقَدْ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَّيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ (۸۹) أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدِهِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (۹۰)

[ترجمه]

و چون گفت ابراهیم مر پدر خود آزر را آیا گیری (۳) بتان را خدایان! بدرستی که می بینم تو را و قوم تو را در گمراهی پیدا (۴). و همچنین باز نمودیم (۵) ابراهیم را پادشاهی (۶) آسمانها و زمین و تا باشد از بی گمانان (۷). پس آنگاه که فروشد (۸) بر او شب بدید ستاره ای را گفت اینکه است خداوند من پس آنگاه که فروشد گفت دوست ندارم فروشدگان را. پس آنگاه (۹) دید ماه را بر آینه (۱۰) گفت اینکه است خداوند من پس آنگاه (۱۱) که فروشد گفت اگر راه ننماید مرا خداوند من هر آینه باشم از گروه گمراهان. ----- (۱). لت: اختبار. (۲). مت، وز: عزّ و جل. (۳). معج، مت: می گیری، آج، لب: ای می گیری، آف: فراگیری. (۴). معج، مت، وز: مت: روشن، آج، لب: هویدا. [...]

(۱۱-۵). اساس، بم، آن: بودن، با توجه به معج تصحیح شد. (۶). معج، مت، وز: لت: ملک. (۷). معج، مت، وز: لت: داندگان. (۸). معج، مت، وز: لت: تاریک شد، آف: بروشد، آج، لب: چون درآمد. (۹). معج، مت، وز: آج، لب: لت: چون. (۱۰). وز: لت: برآمده. صفحه: ۳۳۷ پس آنگاه (۱) که بدید آفتاب را بر آینه گفت اینکه است خداوند من، اینکه بزرگتر است پس آنگاه (۲) که فروشد گفت ای گروه (۳) من من بری ام (۴) از آنچه انباز می آرید (۵). بدرستی که من روی خود آوردم (۶) مر آن را که بیافرید آسمانها و زمین مسلمان شده و نیستم من از انباز آرندگان (۷). و حجت آوردند (۸) به او گروه او گفت آیا حجت می آرید (۹) با من در خدای! و بدرستی که راه نمود (۱۰) مرا و ترسم آنچه انباز آرید (۱۱) شما به آن مگر که بخواهد خدای من چیزی و فراخ و گنجان آمد (۱۲) ربّ من هر چیزی را بدانست پس پند نمی گیرید (۱۳)! و چگونه ترسم من از آنچه انباز آوردید (۱۴) و نمی ترسید از اینکه که شما انباز آوردید (۱۵) به خداوند من آنچه نفرستاد بدان بر شما حجتی پس کدام از اینکه دو گروه سزاوارتر است بر بی بیمی (۱۶) اگر

شما هستید که می‌دانید. آنان ----- (۲-۱). معج، مت، وز، آج، لب، لت: چون. (۳). معج، مت، وز، لت: قوم. (۴). معج، مت، وز، آج، لب، آف، لت: بی‌زارم. (۵). معج، مت، وز، آف: می‌گیرید، آج، لب: می‌گردانید. (۶). معج، مت، وز، لت: فراز کردم، آج، لب: خالص گردانیدم عبادت خود را. (۷). معج، مت، وز: انباز گویندگان، آج، لب: شریک می‌گردانید. (۸-۹). معج، مت، وز، لت: خصومت کردند. (۱۰). معج، مت، وز، لت: راه داد. [.....]

(۱۱). معج، مت، وز، لت: کرده‌اید. (۱۲). آج، لب: شامل هر چیزی را به دانش. (۱۳). معج، مت، وز، لت: اندیشه نکنید. (۱۴-۱۵). معج، مت، وز، لت: گرفتید، آج، لب: شرک آورید. (۱۶). معج، مت، وز، آج، لب، لت: به ایمنی، آف: بر ایمنی. صفحه: ۳۳۸ که بگرویدند «۱» و نپوشیدند «۲» ایمان خودشان را بظلم «۳» ایشانند که مرایشان راست بی‌بیمی و ایشان راه یافتگانند. و اینکه است حجت ما که بدادمی «۴» آن را به ابراهیم بر گروه «۵» او برداریم پایگاههای «۶» آن کس را که خواهیم بدرستی که پروردگار تو استوار کار «۷» داناست. و ببخشیدیم مر او را اسحاق و یعقوب «۸» هر یکی را راه نمودیم و نوح را راه نمودیم «۹» پیش از آن و از فرزندان او داود و سلیمان و ایوب و یوسف و موسی و هارون و همچنین پاداش دهیم نیکوکاران را. و زکریا و یحیی و عیسی و یاس همه بودند از نیک مردان. و اسماعیل و یسع و یونس و لوط و همه را افزونی نهادیم بر جهانی «۱۰». و از پدران ایشان و فرزندان ایشان و برادران ایشان و برگزیدیم ایشان را و راه نمودیم ایشان را به راه راست. [۸۴- ر]

آن راه نمودن خدای «۱۱» راه نماید آن را که خواهد از بندگان ----- (۱). معج، مت، وز، آج، لب: ایمان آوردند. (۲). معج، مت، وز، لت: نپوشند. (۳). معج، مت، وز، لت: به بیدادی، آج، لب: به شرک یا مصیبتی. (۴). معج، مت، وز، آج، لب، لت: دادیم. (۵). معج، مت، وز، لت: قوم. (۶). معج، مت، وز، لت: پایها. (۷). معج، مت، وز، لت: محکم کار. (۸). معج، مت، وز، لت: بدادیم او را پسر او و پسرزاده‌اش. (۹). معج، مت، وز، لت: هدایت دادیم. [.....]

(۱۰). معج، مت، وز، لت: تفضیل دادیم بر جهانیان. (۱۱). معج، مت، وز، لت: آن ره خداست. صفحه: ۳۳۹ خود و اگر انباز آرند «۱» باطل شود «۲» از ایشان آنچه ایشان کردند. اینانند آنان که بدادیم ایشان را کتاب و دانش و پیغمبری، اگر کافر شوند بدان اینکه همه بدرستی که بر گماریم بدان گروه «۳» نیستند بدان ناگروندگان. ایشانند آنان که راه نمود خدای، به راه نمودن ایشان پس روی کن، بگو نمی‌خواهم «۴» بر او مزدی «۵»، نیست او «۶» مگر پندی جهانیان را. قوله: وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزْرَ-الایه، جمله قراء خواندند «آزر» به فتح «را» بدل از «ایه» مگر یعقوب و ابو زید المدنی و در شاذ حسن بصری، که ایشان خواندند: «آزر» به ضم «را» علی تقدیر «یا آزر». عرب حرف ندا بسیار بیفکنند «۷» چون در کلام بر او دلیلی باشد، نحو قوله تعالی: یوسفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا «۸». زجاج گفت: خلاف نیست میان اهل نسب که پدر را تاریخ نام بود. محمد بن اسحاق و کلبی و ضحاک گفتند: نام پدر ابراهیم تاریخ بود و او دو نام داشت چون یعقوب و اسرائیل که هر دو نام یعقوب بود و او از کوئی «۹» بود، دهی از سواد کوفه. مقاتل بن حیان گفت: لقب پدر ابراهیم آزر بود. سلیمان التمیمی گفت: اینکه اسم ذم و عیب بود و معنی اینکه در کلام ایشان کثر «۱۰» بود، و گفته‌اند: معنی او پیری «۱۱» خرف باشد. و گفته‌اند: معنی او مخطی بود. زجاج گفت: بر اینکه اقوال که رفت اختیار قراءت «۱۲» رفع باید. ----- (۱). معج، مت، وز، لت: شرک آرند، آج، لب: شرک آوردندی. (۲). معج، مت، وز، مت: تباه شود. (۳). معج، مت، وز، لت: گروهی را. (۴). معج، مت، وز، لت از شما. (۵). وز، مت: مزدی. (۶). معج، مت، وز، لت: اینکه، آج، لب: اینکه قرآن. (۷). معج، مت، وز: بیفکنند، لت: افکنند. (۸). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۹. (۹). مل: کوفی. (۱۰). مر: کثیر. (۱۱). معج، مت، وز: نیز. (۱۲). معج، مت، وز: قراء. [.....]

صفحه : ۳۴۰ و سعید بن المسيب و مجاهد و یمان گفتند «۱»: آزر نام صنم بود و در کلام تقدیم و تأخیری هست و تقدیر آن است: و اذ قال ابراهیم لایه اُتخذ آزر اصناماً «۲»، بر اینکه قول جز نصب نشاید و اصحاب ما دو روایت کردند یکی آن که آزر نام جدش بود من قبل امه «۳»، و روایت دیگر نام عمش بود و اینکه هر دو در لغت شایع و جایز است که عرب جد را از قبل مادر و عم را پدر خوانند و اینکه برای [آن] «۴» گفتند که درست شده است «۵» که پدران پیغمبر «۶» - علیه السلام - تا به آدم همه مؤمنان بوده‌اند از دلیل عقل و قرآن. اما دلیل عقل آن است که معلوم است که اینکه معنی منفر باشد در حق ایشان از اجابت دعوتشان و قبول قول و امتثال امرشان. و هر گاه که ایشان دعوت کنند کافران را به اسلام و کفر بر ایشان عیب کنند. کافران بگویند «۷» که اینکه عیب در شما و نسب شما و پدران شما حاصل است. دگر آن که خدای تعالی مشرکان را نجس می‌خواند «۸»، و آن که او را به پاک کردن پلیدان فرستاده باشند «۹» نباید که او را ناپاک زاده باشد. فامیاً قرآن قوله تعالی: وَ تَقَلَّبُكَ فِي السَّاجِدِينَ «۱۰» السَّاجِدُونَ الرَّكْعُونَ السَّاجِدُونَ «۱۴»، و قوله تعالی: وَ اسْجُدِي وَ ارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ «۱۵»، دلیل دیگر بر اینکه اجماع طایفه است و اجماع ایشان حجت است لکون ----- (۱). آف: گفته‌اند. (۲). آج، لب: آزر اُتخذ اصناماً آلهة. (۳). لت: ایبه. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۵). آج، لب: درست تست. (۶). آج، لب: پدران. (۷). معج، مت، وز، مل، مر: بگویند. (۸). معج، مت، لت، مر: خواند. (۹). آج، لب، مل، لت: فرستاده باشد. (۱۰). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۱۹. (۱۱). معج، مت، وز: ساجد. (۱۲). معج، مت: باشد. (۱۳). آج، لب: منقص. (۱۴). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۲. [.....]

(۱۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۴۳. صفحه : ۳۴۱ المعصوم منهم «۱». و آنچه وجه حجّتی اجماع است خود دخول معصوم است در ایشان چنان که بیانش در کتب اصول فقه مشروح است. دگر اخبار متواتر که آمد از [۸۵-پ]

رسول - علیه السلام «۲» - که او گفت: نقلی الله من اصلاب الطاهرين الى ارحام الطاهرات لم يدنسنی بدنس الجاهلیة خدای تعالی می‌گردانید از اصلاب پاکان در ارحام پاکان مرا مدنس بنگرد بدنس جاهلیت اگر در میان ایشان کافر بودی او را به طاهر «۳» وصف نشایستی کردن که کافران نجس باشند طاهر نباشند، و اخبار در اینکه معنی بسیار است و ادله در اینکه که ما گفتیم کفایت است. قوله: وَ اِذِ قَالَ، «إذ» ظرف زمان ماضی است و عامل در او فعلی مقدر و التقدير: اذ قال ابراهیم لایه آزر، یاد کن ای محمد چون گفت ابراهیم پدرش را یعنی عمش را یا جدش را از قبل مادر که آزر نام بود یا پدرش بر حقیقت که تاریخ نام آزر لقب بود و اینکه اقوال مختلف که از مفسران حکایت کردیم دلیل صحت مذهب ما می‌کند و موافقت علمای سلف ما در اینکه باب اُتخذ أصناماً آلهة، صورت استفهام است و مراد تقریر و ملامت، اصنام را و بتان را به خدا می‌گیری! و اینکه آزر بت تراش بود چنان که در اخبار آمده است که بت تراشیدی «۴» و به ابراهیم دادی که به بازار بر «۵» و بفروش او بیاوردی و رسنی در پای او بستی و بر زمین می‌کشیدی و می‌گفتی: که خرد خدایی که لا یسمع و لا یبصر و لا یغنی عنک شیئاً «۶» که نشنوند و نبینند و غنا «۷» نکنند «۸»؟ آنگه بیاوردی و پیش پدر بینداختی و گفتی کس نمی‌خرد مردم شکایت ابراهیم با عم کردند و بگفتند که: او چه می‌کند او گفت: چرا چنین می‌کنی! گفت: شرم نداری اصنام جماد «۹» را به خدا گرفته‌ای! اِنِّی اُرَاکَ وَ قَوْمَکَ فِی ضَلَالٍ مُّبِینٍ، من تو را و قومت را در ضلال و گمراهی روشن می‌بینم و الضلال الذّهاب عن الحقّ و الصّواب و اصله الهلاک و مبین هم لازم باشد و هم متعدی، یقال: ----- (۱). معج، مت، وز، بم، مر: فیهم. (۲). معج، مت، وز، لت: صلّی الله علیه و آله. (۳).

معج، مت، آج، لب، مر، شعرانی: ظاهر. (۴). معج، مت، وز: بتراشیدی. (۵). آج، لب: ببر. (۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۲. (۷). معج، مت، وز: غنای. (۸). معج، مت، وز، مر: نکند. (۹). مت: جمادی. صفحه : ۳۴۲ أبان الشیء و ابنته انا. اینکه جا لازم است و المعنی ضلال

ظاهر و صنم از بتان آن باشد که مصور باشد به صورت آدمی. و کَذَلِکَ تُرِی، و همچنین باز نمودیم ابراهیم را ملکوت آسمان و زمین، یعنی چنان که بیان کردیم ابراهیم را و باز نمودیم و تعریف کردیم به ادله ضلال آزر و فساد عبادت اصنام. همچنین باز نمودیم او را ملکوت آسمان و زمین تا به آن تعریف و اعلام از بتان تبراً کند»^(۱) و به اینکه اعلام به ما تولد کرد. وجه تشبیه در «کذلک» آن «۲» است. و ملکوت، ملک باشد برای مبالغه «واو» و «تا» در او زیاده کردند چنان که رهبوت و رحموت و جبروت و وزنه فعلوت، و در مثل هست: «رهبوت خیر من رحموت، یعنی آن که مردم از تو ترسند به از آن باشد که بر تو ببخشایند. اینکه قول زجاج و کسائی است، و انشد الکسائی: «۳» شَرَّ الرِّجَالِ الخَالِبِ الخَلْبُوتِ عکرمه گفت: اینکه لغت نبط است و اگر چنین باشد اتفاق لغتین باشد. ضحاک گفت: ملکوت السموات و الارض خلقها، و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و سعید جبیر گفتند: آیاتهما، آیات آسمان و زمین. و آن، آن است که در اخبار آمد که: خدای تعالی ابراهیم را بر صحرا بداشت و حجاب برگرفت از پیش او «۴» درهای آسمان برگشاد تا به زیر عرش به «۵» او نمود [و جای او در بهشت با او نمود و حجاب زمینها برداشت و از زمین اوّل تا زمین هفتم با او نمود] «۶» تا او عجایب آسمان و زمین بدید. در خبر می آید که: یک روز بر خاطر ابراهیم گذشت «۷» که من رحیم تر اهل زمانه ام بر اهل زمین. حق تعالی او را رفع کرد و بر هوا برد و بر اعمال بعضی خلائق مطلع کرد، دعا کرد بر ایشان «۸» گفت: اللَّهُمَّ دَمِّرْ عَلَیْهِمْ، خدای تعالی گفت یا ابراهیم ----- (۱). مع، مت، وز، آج، لب، بم، مل، مر: تبراً کرد. (۲). مع، مت، وز، مل، لت، مر: اینکه. (۳). مع، مت شعر. (۴). اساس، آف، آن، و، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۵). مع، مت، وز، مل، لت، مر: با، آج، لب: بدو (۶). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: گزشت، مع، مت، وز، لت: بگذشت. (۸). مع، مت، وز، لت و. صفحه: ۳۴۳ آن رحمت کجا شد که تو را بود بر خلقان! انا ارحم بعبادی منک و من غیرک. قیس بن ابی حازم [۸۶- ر]

روایت کرد از امیر المؤمنین - علیه السلام - از رسول - صلی الله علیه و آله - که چون خدای تعالی ملکوت آسمان و زمین با «۱» ابراهیم نمود او را بر خلائق اطلاق افتاد «۲» مردی بر معصیتی دید بر او دعا کرد به هلاک «۳». خدای تعالی او را هلاک کرد دیگری را دید «۴» بر معصیتی بر او دعا کرد خدای تعالی گفت: یا ابراهیم، رها کن که تو مردی «۵» مستجاب الدعوه ای، و کار اینکه بندگان با من از سه وجه بیرون نیست: إمّا توبه کنند، من [از] «۶» ایشان قبول کنم و إمّا از نسل ایشان مرا بندگان مسیح مقدس باشند و إمّا با پیش من آیند به قیامت من اگر خواهم عفو کنم ایشان را به فضل یا عقوبت کنم به عدل، ابراهیم نیز دعا نکرد بر ایشان. ضحاک گفت: ملکوت السموات، ماه و آفتاب و ستاره بود. قتاده گفت: ملکوت آسمان و زمین آن که با ابراهیم نمود که او از غار برون آمد - چنان که قصه آن پس از اینکه بیاید - ان شاء الله و در آسمان نگرید ملکوت آسمان و زمین از ماه و آفتاب و ستاره و ملکوت زمین بدید از کوه و آب و درختان و نبات. و لیکون من المؤمنین، [عطف است بر محذوفی و التقدير و اریناه ملکوت السموات و الارض لیستدل بها علی الله و لیکون من المؤمنین] «۷» ما «۸» ابراهیم را ملکوت آسمان و زمین باز نمودیم تا مستدل شود به آن بر خدای تعالی و از جمله موقنان و عالمان باشد. اگر گویند: بر اینکه اقوال که گفتی، چگونه کرده باشد خدای را در نمودن با او! اگر حجابها بردارد - چنان که عبارات مفسران است - باید که دیگران ببینند. دگر آن که بعد مفرط پیش شما مانع است، جواب از اینکه چیست! گوئیم جواب از اینکه آن است که: ممتنع نبود که خدای تعالی خروقی بدید آرد در «۹» آسمانها و زمینها و او را ----- (۱). آج، لب: به. (۲). مع، مت، وز: بیوفتاد، مل: بیفتاد. (۳). آج، لب او. (۴). مع، مت، وز، مل: بدید. (۵). آج، لب: مرد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه ها افزوده شد. (۷). اساس:

ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۸). مج، مت، وز: با. (۹). مج، وز، مت: که. صفحه: ۳۴۴ شعاعی قوی کند تا به قوت شعاع از آن خروق نگاه کند» (۱) و ببینند. نبینی که احوال بینندگان در بعد مفراط مختلف بود، بعضی از دور چیزها ببینند و بعضی نبینند، و بعضی [از آن] «۲» دورتر ببینند و بعضی از نزدیک دشخوار «۳» ببینند، و مرجع [اینکه] «۴» اختلاف با اختلاف شعاع است در قلت و کثرت، و از اینکه جاست که یکی از مادر در مرگ ملایکه را ببیند بالطافشان به قوت شعاع. قوله: فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا، علما خلاف کردند در مولد ابراهیم - علیه السلام - بعضی گفتند: مولد او به سوس بود از زمین اهواز، و بعضی گفتند: به زمین بابل بود به دهی که آن را کوثی گویند، و بعضی گفتند: به حدود کسکر «۵» بود، و بعضی گفتند: به زمینی که نمرود در او پادشاه بود، و بعضی دگر گفتند: به حران بود و پدرش با زمین بابل بود. و عامه علما بر آنند که ابراهیم - علیه السلام - در روزگار نمرود بن کنعان زاد، و از میان مولد او و طوفان نوح هزار سال بود و دویست و شصت و سه سال، و از مولد او [تا] «۶» به خلق آدم سه هزار سال بود و سیصد و سی و هفت سال، و نمرود از فرزندان سام بن نوح بود، و هو نمرود بن کنعان بن سنخار بن کوش بن سام بن نوح، و گفته‌اند: بر همه زمین مالک شد. و در خبر است که: چهار کس بر همه زمین مالک شدند، دو مؤمن [و] «۷» دو کافر، اما دو مؤمن: یکی سلیمان بود و یکی ذوالقرنین، و اما دو کافر: یکی نمرود بود و یکی بخت نصر. و نمرود اول کس «۸» بود که تاج بر سر نهاد و در زمین تجبر کرد و خلق را با عبادت خود خواند، و او را کاهنان و منجمان بودند او را گفتند: در اینکه سال مولودی بزاید که دین اهل زمین بگرداند و ملک تو بر دست او بشود، و هلاک تو بر دست او باشد. و بعضی دگر گفتند: اینکه کسانی گفتند که کتب انبیای پیشین خوانده بودند و ----- (۱). مج، وز، مت: ندارد. [.....]

(۷-۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۳). اساس، آج، لب، آن: دشوار، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). مج، وز، مت، آج، لب مر: کشکر. (۸). مج، وز، مت: کسی. صفحه: ۳۴۵ در آن جا یافته بودند اینکه معنی. سدّی گفت: نمرود شبی در خواب دید که ستاره «۱» بر آمد و چندان «۲» نور از او بتافت که روشنایی «۳» [۸۶-پ]

آفتاب و ماه را غلبه کرد «۴» تا در او هیچ نور نماند «۵»، او برترسید و از خواب در آمد. معتبران [را] «۶» و کهنه را بخواند و اینکه خواب از ایشان بپرسید. ایشان گفتند: اینکه خواب دلیل کند بر آن که در زمین تو امسال مولودی بزاید که ملک تو بر دست او بشود و هلاک تو و خانه توبه او «۷» باشد. نمرود بفرمود تا هر کودکی که آن سال بزاد او را بکشند و بفرمود تا زنان آبستن را موکل بر کردند تا چون بزادند کودکش را بکشند، و بفرمود تا زنان را از مردان جدا کردند و موکلان بر ایشان گماشت «۸» و هیچ رها نکرد که مردی با زنی خلوت کند «۹». محمد بن اسحاق گفت: مادر ابراهیم - علیه السلام - بالغ «۱۰» نبود مبلغ آنان که ایشان را حمل باشد، پدر ابراهیم با او مواجهه کرد بار برگرفت، کس بر او وهم نبرد برای صغر سنش تا ابراهیم را بزاد در خفیه. سدّی گفت: نمرود در اینکه وقت که اینکه حدیث شنید، از شهر برون «۱۱» آمد و لشکرگاه بزد و بفرمود تا مردان همه از شهرها برون «۱۲» آمدند و با او بر صحرا فرود آمدند و هیچ کس را رها نکرد که با شهر شود، و پدر ابراهیم از جمله مقربان نمرود بود و به محل اعتماد بود. روزی نمرود را حاجتی افتاد به شهر، بر هیچ کس اعتماد نداشت که او را به شهر فرستد جز بر پدر ابراهیم. او را بخواند و وصیت کرد و با او عهد کرد که به شهر رود و آن کار بکند و به خانه نرود و با اهل خود مواجهه نکند. او گفت: ایمن باش که اینکه معنی نباشد. به شهر رفت و آن کار بکرد، آنکه با خود گفت: اگر بروم نگاهی ----- (۱).

وز، لت: ستاره / ستاره‌ای. (۲). اساس: چندان، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۳). وز: روشنای. (۴). مج، وز، مت، لت: روشنای آفتاب را غلبه کرد و روشنایی ماه را. (۵). مج، وز، مت، لت، مر: تا هیچ دو را نور نماند، که بر اساس مرجح می‌نماید. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). مج، وز، مت: با او. (۸). اساس: گماشت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۹). مج، وز:

خلوت کرد. (۱۰). آج، لب: بالغه. [.....]

(۱۲-۱۱). مج، وز، مت، آج، لب، لت: بیرون. صفحه: ۳۴۶ کم تا احوال خانه چیست و برگردم. چون به خانه آمد و مادر ابراهیم را بدید و پرسید «۱»، مالک نبود. نتوانست جز که موافقه کند «۲»، موافقه کرد و او به ابراهیم بار برگرفت و پوشیده همی داشت. چون مادر ابراهیم بار برگرفت، کاهنان- علی ما جاء فی الأخبار نمرود را گفتند: اینکه مولود امشب مادر او بار «۳» برگرفت. چون وقت وضع بود، مادر ابراهیم در شب به صحرا برون شد و بار بنهاد و ابراهیم را در خرقة پیچید «۴» و در شکافی نهاد در کوه و سنگی در پیش او نهاد و بیامد و پدر ابراهیم را خبر داد. آن جماعت نمرود را گفتند: آن مولود دوش از مادر بزاد. اگر اینکه «۵» روایت درست بود، اینکه گویندگان اینکه «۶» علم از کتب پیغامبران اوایل شناخته باشند، و الا در نجوم و کهنات اینکه معنی نباشد. مادر ابراهیم در شبانه روزی «۷» یک بار بیامدی و او را شیر دادی و باز گشتی. سدی گفت: چون حمل بر مادر ابراهیم پدید آمد «۸»، او را فرمود تا برگرفتند و به زمینی بردند میان کوفه و بصره و در سردابی پنهان کرد او را و آنچه بایست از طعام و شراب معد کرد بنزدیک او تا بار بنهاد آن جا. و محمّد بن اسحاق گفت: مادر، ابراهیم را بزاد «۹» و او را در غاری برد «۱۰» بر کوهی و بر آن جا بنهاد و سنگ در در غار نهاد، و هر وقت بیامدی و او را شیر دادی و تعهّد کردی و از پدر پنهان کرد، و پدرش را گفت: من کودکی مرده بزادم و آنجا دفن کردم. پدر طمع برداشت و او را به راست داشت «۱۱» در آن. و ابراهیم را خدای تعالی می‌پرورد در آن غار، تا یک ماهه «۱۲» چون یک ساله، و ----- (۱). لت: پرسید. (۲). مج، وز، مت، لت: کرد. (۳). مج، وز، مت: بار به او، لت: به او بار. (۴). مج، وز، مت: پخت. (۵). آج، لب خبر و. (۶). مج، مت: آن. (۷). آج، لب، لت: شبانروزی. (۸). آج، لب: پیدا شد. (۹). مج، مت: مادر ابراهیم زاد، وز، لت: مادر به ابراهیم بزاد. (۱۰). اساس و، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۱). مت: بداشت. (۱۲). اساس شد، که بعدا کلمه خط خورده است. صفحه: ۳۴۷ یک ساله چون ده ساله. چون پنج سال بر آمد به شکل مردی شد. او پدر [را] «۱» بگفت پدر بیامد و او را بدید و شادمانه شد. ابو روق گفت: چون مادر او را بزاد در غار و پنهان کرد، هر وقت [که] «۲» بیامدی او را یافتی که انگشتان خود می‌مکیدی. یک بار گفت: من بنگرم تا اینکه کودک از اینکه انگشتان چه می‌مکد، انگشتان او بمکید در یکی آب بود و در یکی شیر و در یکی خرما و در [۸۷-ر]

یکی گاو روغن، تا آنگاه که بیالید و بزرگ شد. یک روز مادر پیش او بود، مادر را گفت: من ربّی، خدای من کیست! گفت: من. گفت: خدای تو کیست! گفت: پدرت. گفت: خدای پدرم کیست! گفت: [من] «۳» ندانم، پدرت داند. بیامد و پدرش را خبر داد. پدر بیامد و فرزند را بدید. ابراهیم- علیه السّلام- گفت «۴»: یا پدر؟ خدای من کیست! گفت: مادرت. گفت: خدای مادرم کیست! گفت: منم، گفت: خدای تو کیست! گفت: نمرود، گفت «۵»: نمرود کیست! گفت: پادشاهی است، گفت: همچون ماست! گفت: بلی، گفت: خدای او کیست! گفت خاموش. آنگاه از آن غار او را برون «۶» آوردند در در آخر روز آفتاب فرو شده گاو و گوسبند «۷» و شتر دید روی با شهر نهاد «۸» گفت پدر، اینکه چیست! گفت اینکه گاو و گوسبند «۹» و شتر است گفت لا بدّ اینکه را چاره نیست از آن که «۱۰» خالق و آفریدگاری و روزی دهنده «۱۱» باشد و آفریننده اینان و روزی دهنده آن است که چندین سال [در اینکه غار] «۱۲» مرا از انگشتان من روزی داد. ایشان در اینکه حال بودند شب در آمد و ستاره «۱۳» بر آمد، او برنگرید آسمان دید و ستارگان و پیش از آن ندیده بود. ستاره بزرگ روشن دید گفتند: زهره بود، و گفتند: مشتری بود، گفت: هذا ربّی، فذلک قوله: فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ، يُقَالُ: جَنَّ اللَّيْلُ وَاجْتَهَ اللَّيْلُ، كَمَا يُقَالُ: ذَهَبَ بِهِ وَادْهَبَ وَدَخَلَ بِهِ الدَّارَ وَ«ادخله»، -----

----- (۱۲-۳-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]

(۴). معج، وز، مت: او را گفت. (۵). اساس خدای، با توجه به معج، وز زاید می‌نماید. (۶). معج، وز، مت، آج، لب: بیرون. (۷-۹). معج، وز: گوسپند، مت، آج، لب، آف: گوسفند. (۸). معج، وز، مت، آج، لب، لت: نهاده. (۱۰). معج، وز، مت: کس. (۱۱). آج، لب: دهنده‌ای. (۱۳). معج، وز، مت: ستارگان. صفحه: ۳۴۸ فعل او لازم باشد تعدییش یا به همزه کنند یا به حروف جزّ و الجنّ-الستر، و الاجنان الإظلام، و الجنون ستر العلة العقل، و الجنة البستان الكثير الشجر سمی بذلك لسترها الارض و الجنة و المجنّ-الترس الواسع لستره الرّجل و الجنة الجنّ و الجنة الجنون ایضا و الجنین الولد فی بطن امه لاستتاره به، فعیل «۱» به معنی مفعول چنان که بینی اصل، کلمه ستر است و مرجع اینکه جمله با یک اصل که آن جنّ است و هو السّتر. رأى كوكبا، بعضی گفتند: كوكبا من الكواكب، ستاره دید از جمله ستارگان و بعضی گفتند: ستاره بود که مزیت داشت در روشنایی بر دیگران چون زهره و مشتری. و بعضی دگر مفسّران گفتند: اینکه سخن آنکه گفت که در میان مردمان آمد و با مردمان اختلاط کرد و بعضی مردم را دید که ستاره می‌پرستیدند اینکه برای آن گفت: قال هذا ربّي. اهل علم در آن «۲» خلاف کردند و آن که مورد معنی او چیست! آنچه معتمد است آن است که: ابراهیم- علیه السلام- اینکه سخن در زمان مهلت نظر گفت و آنکه که خدای را نشناخت و نظر نکرده بود برای آن که ممکن نیست که توان گفتن که خدای تعالی ابراهیم را عارف آفرید به خود با «۳» علم ضروری در او آفرید به خود و صفات خود، لا- بد باشد از آن که او اکتساب علم کرده باشد به نظر، و حالت ناظران حالت مجوّزان و شاگان باشد. پس ابراهیم- علیه السلام- اینکه که گفت نه بر سیبل خبر گفت، بل بر سیبل «۴» فرض و تقدیر گفت، چنان که یکی از ما چون نظر کند در حدوث اجسام فرض و تقدیر کند که قدیم است و گوید: «هب أنّها قدیمه» تا بنگرد تا به چه ادا خواهد کردن نظر او، چون نظر او در قدمش ادا کند به فساد، از آن رجوع کند به دلیل و به طریق قسمت بدانند که چون قدیم نباشد لا بد محدث باشد. ابراهیم- علیه السلام- همچنین بر سیبل فرض گفت: هذا ربّي تا بنگرد تا مؤدی «۵» است با چه! چون افول و غروبش پدید آمد و غایب شد بدانست، که آنچه حضور و ----- (۱). اساس: فعل، با توجه به معج و مفهوم عبارت تصحیح شد.

(۲). معج، وز، مت: اینکه. (۳). معج، وز، مت: تا، آج، لب، لت: یا. (۴). معج، وز، مت: طریق. (۵). اساس: موردی، با توجه به معج تصحیح شد. صفحه: ۳۴۹ غیبت بر او روا باشد او خدای «۱» را نشاید چه آن از علامات حدوث «۲» بود و محدث را محدث باید و او نیز محتاج باشد به محدثی، چون ماه بر آمد و ماه از ستاره روشنتر و بزرگتر بود گفت هذا ربّي هم بر اینکه وجه فارضا و لا مخبر «۳» قاطعا. فلما أفل، چون او نیز فرو شد، گفت «۴»: اینکه هم «۵» صلاحیت الهیت ندارد اینکه جا استغاثه [۸۷- پ]

کرد به خدای و از او طلب توفیق و لطف کرد به اوّل گفت: لا أجبّه الآفلین، چون علامت حدث دید بدانست که او اله نیست چون ماه را در جرم و نور و عظم بیش از او دید، گفت: تا بنگرم تا او «۶» چیست چون هم به علّت او معلّل بود و به درد او گرفتار، گفت اینکه کار بیش از اینکه است دلیل دو شد و آنچه مظنون و متوهم بود از حدّ صلاحیت به در «۷» آمد به هر حال بجز از اینکه چیزها «۸» الهی است و خدایی «۹» که پروردگار من است و من جز از او بدو نرسم بدو التّجا کرد و از او یاری خواست و طلب هدایت و توفیق از او کرد، گفت: لم یهدنی ربّي، اگر خدای من مرا «۱۰» با خود گذارد «۱۱» من از خویشتن نخیزم و اگر مرا «۱۲» هدایت و «۱۳» لطف و ارشاد توفیق و اعداد تمکین و موادّ الطاف یاری ندهد من فرو مانم و اینکه میدان بسر نبرم و از اینکه بیابان جان به کناره نبرم «۱۴». در اینکه بود که سرهنگ و قاید خسرو سیارگان که صبح صادق است از مطلع خود سر بر آورد گفت: اینکه حاجب و پیشرو نورانی باشد که نور او از همه بیشتر بود. چون نگاه کرد بر اثر آن سپر زرّین از فلک خود سر بر آورد و روی زمین را به نور خود منور کرد بر هر جای «۱۵» و خطّه و بقعه بتافت و هر جزوی از اجزای عالم از او نصیبی -----

----- (۱). وز: خدایی. [.....]

(۲). معج، وز، مت: حدث. (۳). اساس، لب، بم، آف، آن: مقداراً، با توجه به معج تصحیح شد. (۴). معج، وز، مت، آج، لب او. (۵). آج، لب: ابراهیم. (۶). معج، وز، مت، لت: اینکه. (۷). آن: دار. (۸). معج، مت: خبرها. (۹). معج، وز، مت، لب: خدای. (۱۰). آج، لب: مرا به من. (۱۱). آن: گزارد. (۱۲). معج، وز، مت، لت به. (۱۳). معج، وز، مت، لت: ندارد. (۱۴). معج، وز، مت، لت: نیفکنم. (۱۵). وز: جایی. [.....]

صفحه : ۳۵۰ یافت، به جرم از همه مهتر «۱» و به نور از همه بیشتر و به قدر از همه بلندتر، گفت: تا به «۲» اینکه نیز «۳» دستی بر آزمایش «۴» تا اینکه چه ذوق دارد هذا رَبِّي هذا أَكْبَرُ، برای آن گفت «هذا» اگر چه آفتاب مؤنث است - که هنوز او را نشناخت، چه اگر او را شناختی نگفتی «هذا رَبِّي» آن خواست که هذا الطَّالِعِ رَبِّي، اینکه بر آینده «۵»، خدای من است چون او نیز فرو شد و کبر جرم و علو قدر، او را حمایت نکرد از اینکه آفت بدانست که هر چه از جنس او باشد از شکل او باشد مثل او باشد از همه روی برگردانید و گفت: من بیزارم از هر چه مشرکان آن را بدون او می‌پرستند از همه تبراً کرد، اینکه وجهی است در جواب آن کس که سؤال کند که: شاید که ابراهیم - علیه السلام - به الهیت کواکب گوید. جواب دیگر از او آن است که ابراهیم - علیه السلام - اینکه بر وجه تهکم و سخریه گفت بر آنان که ستاره پرست بودند و خواست تا ایشان را تنبیه کند بر اعتقاد جهلشان و به ایشان نماید نقص و عیب معبودانشان «۶»، گفت: هذا رَبِّي بزعمکم، چنان که یکی از ما مجسم را گوید بر اینکه وجه: هذا رَبِّي یجیء و یذهب و یتحرک و یسکن، اینکه خدای «۷» نگر که اینان گرفته‌اند که بیاید و بشود و برخیزد و بنشیند، یعنی او به زعم ایشان خداست، و اینکه وصف برای تنبیه کند ایشان را بر جهل و خطای ایشان. و مانند آن است که در خبر آوردند که: یکی از حواریان عیسی برسید به جایی که بت پرستان بودند، خواست تا ایشان را دعوت کند و از آن منع کند دانست که آن حب نشود و تربیت بر تقلید ایشان را رها نکند تا از او قبول کنند، پیامد و ایشان را گفت: اینکه معبودان شما مانند اینان را نکو پرستی «۸» و اجتهاد کنی «۹» در عبادت اینان تا به وقت درماندگی شما را فریاد رسند، ایشان گفتند: اینکه نکو مردی است که ما را نصیحت می‌کند و وصیت می‌کند به حسن عبادت معبودان ما. ----- (۱). معج، مت، آن: بهتر. (۲). معج، وز، مت، لت: با. (۳). معج، مت، وز هم. (۴). آج، لب: بیازمایم. (۵). معج، وز، مت، لت: برآمده. (۶). معج، وز، مت، آج، لب، لت، آن: ایشان. (۷). وز: خدایی. (۸). معج، وز، مت، آج، لب، آف، آن: پرستید. (۹). معج، وز، مت، آج، لب، آف، آن: کنید. صفحه : ۳۵۱ اقبال کردند بر آن کار بس بر نیامد که ایشان را نکبتی پیش آمد بر او آمدند و او را گفتند: ما را کاری پیش آمد [۸۸- ر]

سخت، او گفت: وقت آن است که اینکه خدایان شما، شما را فریاد رسند و آن «۱» عبادتهای گران که شما کرده اینان را به بر آید شما را، جمع شوی و اینکه معبودان خود را بخوانی و تضرع و زاری کنی تا اینکه آفت از شما بگردانند. ایشان حریص شدند و بیامدند و عبادت بیفزودند و تضرع «۲» زیادت کردند هیچ سود نداشت و اجابت نیامد بر او آمدند و در او بنالیدند او چون دید که وقت آن است که سخن او مؤثر بود، گفت: ای ابلهان و کم دانان نمی‌دانی «۳» که ایشان نشنوند و نبینند و ندانند و نتوانند، و نه بر سود قادراند و نه بر صرف زیان توانایی دارند. بروید و ابلهی مکنید که ما را و شما [را] «۴» خدایی هست توانا و دانا و بینا و شنوا که چون بخوانیش بشنود و چون بخواهی بدهد، غنی است و حاجت بر او روا نیست بیاید تا به درگاه او شویم «۵» و او را بخوانیم که اینکه بلیه و آفت جز او صرف نکند. گفتند ما ندانیم، تو او را بخوان تا ما تو را متابعت کنیم او دعا کرد خدای تعالی اجابت کرد و آن بلا از ایشان بگردانید ایشان بجمله ایمان آوردند. و غرض از اینکه خبر آوردن آن بود که قصد او در تحریص ایشان بر عبادت اصنام آن بود تا نقص و عجز ایشان به آن قوم نماید تا ایشان از آن باز آیند و توبه کنند و غرض او درست بود و مقصود حاصل

ادله که مصاحب کلام بود قویتر باشد دلیل نکند که حرف استفهام باید تا از اینکه کلام محذوف بود که اینکه دعوی کردن ---
 ----- (۱). مج، وز، مت هر دو. (۲). مج، وز، مت شعر. (۳). لت: جز. (۴). مج، وز، مت: حسد. (۵). آن: سکونی. صفحه: ۳۵۴ محال است دلیل عقل دلیل آن کند که ابراهیم - علیه السلام - از مثل اینکه، معصوم و منزّه بود اگر چنان که هیچ وجه نبودى در تنزیه ابراهیم - علیه السلام - جز اینکه که یک وجه و اینکه وجه مطرد نبودى الا با تقدیر همزه استفهام حکم کردیمى «۱» که چنین است که ابو علی گفت. چون وجه‌های دیگر هست که به آن تنزیه ابراهیم - علیه السلام - می‌توان کرد از اینکه معنی بی تقدیر همزه استفهام و مخالفت عرب در نهاد کلامشان، اینکه حدیث که ابو علی گفت روان نباشد. و در آیت دلیل است بر آن که معارف ضروری نیست، چه اگر ضروری بودى ابراهیم - علیه السلام - به بدایت کار به هیچ حال شاکه نبودى در معرفت خدای و محتاج نبودى به آن که معرفت به نظر و استدلال استخراج کند. قوله تعالى: فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ بَيَّنَّا كَرْدِيمَ كَه: «جن» ستر باشد و الفاظی که از او مشتق است برای چه آن را «جان» خوانند، و منه الجنان للقلب. و بعضی اهل لغت گفتند: «جن» هم لازم است و هم متعدی، و لغت قرآن بر لزوم است به دلیل آن که به حرف جرّ تعدیه کرد آن را، گفت: جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ؛ و در شعر هذلیان آمد متعدی فی قول بعضهم: و لَمَّا وَرَدَت قَبِيلَ الْكُرَى وَ قَد جَنَّ السَّدْفُ الْاَدَهْمُ وَ قَالَ عَبِيدَ فِيهِ اَيْضًا: وَ خَرَقَ تَصْبِيحَ الْبُومِ «۲» فيه مع الصّدى مخوف اذا ما جَنَّ اللَّيْلُ مرهوب و گفتند: «أجن» نیز لازم آمده است فی قول الشّاعر: فَلَمَّا أَجَنَّ اللَّيْلُ بَتْنَا كَأَنَّا عَلَى كَثْرَةِ الْاَعْدَاءِ مُحْتَرَسَانِ اَى اظلم، و «جَنَّهُ» لغت اسد است و «اجَنَّهُ» [۸۹-ر]

لغت تمیم، و اما أجن «۳» در بیت محتمل است لزوم و تعدیه را. رأى «۴» رأى اَيْدِيَهُمْ «۱»، و در سوره يوسف: رأى قَمِيصَهُ «۲»، و قوله: رأى بُرْهَانَ رَبِّهِ «۳»، و در طه: رأى نَارًا «۴»، و هم در اینکه جا: و در و النجم: ما رأى و لَقَدْ رأى «۵»، اینکه هفت جایگاه اینان به کسر «را» و اماله همزه خوانند. و علمى موافقت کرد ایشان را فى «رأى كوكبا» و ابو عمرو جمله را اماله کند و لكن «را» مفتوح گوید، و نافع بین بین خواند اینکه جمله آنکه باشد تا او را ساکنی ملاقی نشود یا به ضمیری نپیوندد، چون به ساکنی پیوندد فى قوله: رأى الْقَمَرَ و رأى الشَّمْسَ «۶» و در سوره النحل: و إِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ «۷»، و إِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شَرَكَاءَهُمْ «۸»، و در سوره الكهف: و رأى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ «۹»، و در احزاب: و لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ «۱۰»، در اینکه مواضع حمزه و خلف و نصیر و ابو بکر الاعشى و برجمی خوانند به کسر «را» و فتح همزه، و باقى قراء به فتح «را» و همزه معا. اما چون متصل باشد به ضمیری چون «رأه» و «رأك» و «رأها»، حمزه و كسائى و خلف و يحيى كسائى «۱۱» راوى از ابو بكر به كسر «را» و اماله خوانند و ابو عمرو داجونى «۱۲» به فتح «را» و اماله همزه، و باقى قراء به فتح «را» و همزه خوانند. و اما آن که اماله نکرد «۱۳» بر اصل خود رها کرد، چون: دعا و رمى، و امّا آن که اماله کرد «۱۴» گفت: كلمه من ذوات الياء است «۱۵»، و آن که «را» را مكسور بکرد برای متابعت كسره اماله کرد «۱۶»، [و] «۱۷» آن که «را» مكسور بکرد بی اماله گفت: برای آن که فعل از باب فعل يفعل است چون كسره بر عين الفعل پیدا نشد بر «را» افگند که ----- (۱). سوره هود (۱۱) آیه ۷۰. (۲). سوره يوسف (۱۲) آیه ۲۸. (۳). سوره يوسف (۱۲) آیه ۲۴. (۴). سوره طه (۲۰) آیه ۱۰. (۵). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۱. (۶). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۸. (۷). سوره انعام (۶) آیه ۷۸. (۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۵. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۶. (۱۰). سوره كهف (۱۸) آیه ۵۳. (۱۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۲. [.....]

(۱۲). مج، وز، آج، لت، آن: يحيى و كسائى. (۱۳). اساس، آج، لب، بم، آن: داجونى. (۱۴). مج، وز: بکرد. (۱۵). اساس و همه نسخه بدلها: ذوات الياء است. (۱۶). مج، وز، بم: بکرد. (۱۷). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. صفحه: ۳۵۶ حرفى صحيح بود. و «افول» غروب باشد، يقال: افل يافل افولا اذا غاب، قال ذو الرّمّة: مصابيح ليست باللواتى يقودها نجوم و لا بالآفلات اللّوالك و

قوله: لَئِن لَّمْ يَهْدِنِي، اگر هدایت ندهد مرا خدا. «هدی» در آیت به معنی لطف و توفیق است، نظیره قوله: وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى (۱)، «ای لطف، و قوله: إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ» (۲)، «بری» فعلی باشد به معنی فاعل. مِمَّا تُشْرِكُونَ، «ای مِمَّا تُشْرِكُونَ به، و قوله: هذا أَكْبَرُ، یعنی من الكواكب و القمر و لكن برای دلالت کلام بر او بیفکنند. قوله: إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ، ابراهیم - علیه السّلام - تا از معبودان دیگر تبرا نکرد، تولّای او به معبود (۳) درست نیامد، و از اینکه جاست که هیچ تولّای بی تقدیم تبرا درست نیاید، نبینی که قدیم - جل جلاله - در کلمه توحید مکلفان را چنین فرمود که بگویند: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (۴)، تا نگویند که هیچ معبود بدون او نیست از هر چه گفتند و بر او دعوی الهیت کردند به نفی جنس چون به «إله» (۵) نفی ره توحید از «۶» خاشاک شرک پاک کرده باشد، آنگه به «إلّا» اثبات الهیت او کند تا چون او را اثبات کند جز او در الهیت نباشد، همه خدایان مزور از اینکه معنی به در باشند تا توحید تمام بود گفت: روی به خدا کردم که آفریدگار آسمانها و زمین است، یعنی روی عبادت بر وجه اخلاص به خدای آفریدگار آسمانها و زمین کردم. حَنِيفًا، [نصب او بر حال است از «وجّهت» و اینکه حال باشد از فاعل حنیفا] (۷)، «ای مستقیما» (۸) عادلًا، و قیل: مائلا عن الشّرك، و «الحنیف» (۹) من الاضداد، یکون بمعنی الميل و الاستقامه معا. و مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ، «ما» نفی است، و من از جمله مشرکان نیستم، و ----- (۱). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۷. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۷۸. (۳). مع، وز، مت، لت، آن، مر او. (۴). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۹. (۵). آج: لا اله. (۶). آج، لب خاک و. (۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۸). مع و. [.....]

(۹). مع، وز، مت، مر: و الحتف. صفحه: ۳۵۷ «من» شاید که تبعیض را باشد و شاید «۱» که تبیین را بود. قوله تعالی: وَ حَاجَّه قَوْمُهُ، محاجّت مخاصمت باشد و حجّت انگیزختن بر یکدیگر، یقال: حاجّته فحجّته، «ای ناظرته و جادلته فغلبته، و محاجّه و مجادله ایشان با او آنگه بود که او بر آن بتان [۸۹-پ]

استخفاف کردی و رسن در پای (۲) ایشان بستی و ایشان را در زمین می کشیدی (۳) و به در زمین می کشیدی (۴) و به کنار آب آوردی و به تهکم و سخریت گفستی: آب باز خوری (۵) چنان که در روز کسر اصنام گفت: «ما لكم لا- تأکلون»، ایشان با او خصومت کردند در اینکه معنی، او جواب داد که: أ تُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ، جمله قراء خواندند به تشدید نون برای آن که «تحاجّوننی» بوده است ادغام کردند «نون» را در یکدیگر «۶» تا «نوننی» مشدّد شد، و اینکه بر اصل خود باشد. و اهل مدینه به تخفیف «نون» خواندند تخفیف را برای آن که «جیم» هم مشدّد بود و یک «نون» بیفگندند، و آن که بیفگنده باشد (۷) نون دوم بود برای تکرار را و تکرار در دوم باشد و تثقیل برای تکرار است و اینکه چنان باشد که «نون» از لیتنی بیفگندند و گویند: «لیتی» چنان که گفت: یتنی اصادقه و افقد بعض مالی و بعضی اهل لغت گفتند: حذف اینکه «نون» لغت غطفان است (۸) و بعضی گفتند: «نون» اول بیفگندند- چنان که شاعر گفت: «۹» أ بالموت الّذی لا بدّ انّی ملاق لا اباک تخوّفینی «۱۰» و کسائی خواند و عیسی: «هدانی» به «۱۱» اماله، و باقی (۱۲) به تفخیم. حجّت ----- (۱). مع، مت: نشاید. (۲). مل در گردن و پای. (۴)- (۳). مع، وز، مت: بستی و او بر زمین کشیدی. (۵). آج، لب: باز خورید. (۶). مع، وز، مت، لت، مر: یک نون را در دیگر. (۷). مل: باشد. (۸). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: عطا است، با توجه به مع و دیگر نسخه‌ها، کذا در شعرانی، تبیان تصحیح شد. (۹). مع، وز، مت، مل شعر. (۱۰). اساس، بم، آف، آن: تخوفنتی، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها و کذا شعرانی، تبیان، مجمع البیان تصحیح شد. (۱۱). آن: با. (۱۲). مع، وز، مت، مل، لت، مر قرا. صفحه: ۳۵۸ کسائی آن است که کلمه از ذوات الیاست. و آنان که به تفخیم خواندند بر اصل خود نهادند. ابراهیم - علیه السّلام - ایشان را جواب داد به صورت استفهام و معنی انکار و تقریب و گفت: أ تُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ، در «۱» باب خدای «۲» با من محاجّه «۳» می کنید و قد هیدان، «واو» حال است و حال حالی که خدای «۴» مرا

هدایت داد، و هدایت آن جا لطف است همچنان که در آیت اول گفتیم، یعنی با من الطافی کرد که من به ایمان نزدیک شدم. و شاید که مراد بیان ادله باشد یعنی ادله بر من عرض کرد من قوله: وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ «۵»، که من عند نظر در آن ادله مهتدی شدم و «یا» اضافت بیفگند برای اکتفاء به کسر «نون» از او. وَ لَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ، و من ترسم از اینکه خدایان که شما ایشان را «۶» معبود خود کرده‌اید «۷» بدون خدای برای آن که اِمَّا بِنَانِ جَمَادَاتِنْد «۸» که نفع و مضرتی نتوانند کردن و اِمَّا ستارگانی اند که ایشان را در ما اثری نباشد و من به دلیل افول و غروب ایشان بدانستم که محدث‌اند و مخلوق. و «ما» موصوله است به معنی الّذی و الّتی، اى الأَصْنَامِ الّتی او النّجوم الّتی تجعلونها شرکاء له برای آن که از ایشان جای خوف نیست. اِلَّا اَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا، مگر که خدای من چیزی خواهد. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که اَلَا که خدای من خواهد که ایشان را حیات در آفرینند و قدرت، و ایشان را حی و قادر کند و تمکین کند از فعل کردن و مضرت رسانیدن تا مخوف الجانب شوند و صحت آن دارند که از جانب ایشان کسی را خوفی باشد، آنگه آن هم به مشیت و قدرت خدای من باشد. و قول دوم آن است که: اَلَا اَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا مِنَ السُّوءِ، اَلَا که خدای به من مکروهی خواهد و چیزی از اینکه معنی چون مرگ و بیماری و درویشی و مانند اینکه و بر اینکه قول استثناء منقطع باشد. ----- (۱). آج، لب اینکه. (۴-۲). آج، لب تعالی. [.....]

(۳). مج، وز، مت، مل، لت، مر خصومت. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۷۵. (۶). مج، وز، مت، مل، لت، مر به. (۷). اساس: کرده، با توجه به مج تصحیح شد. (۸). وز، مت، آف، لت، آن: جمادانند. صفحه: ۳۵۹ آنگه گفت: وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا، علم خدای من واسع است و فراخ بر همه چیزی، و معنی آن است که او عالم است به جمیع معلومات بر هر وجه که صحیح باشد که معلوم بود و معلومات او را نهایی نیست آنگه ایشان را تحریض کرد بر طریق ملامت و «۱» به لفظ استفهام بر تذکیر و تفکیر «۲» و اندیشه، گفت: خود «۳» هیچ اندیشه نمی کنی «۴»، یعنی اگر اندیشه و نظر کنی «۵» بدانی صحت و صدق آنچه من می گویم شما را و دعوت می کنم. وَ كَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ، آنگه گفت هم بر سبیل احتجاج: من [۹۰- ر]

چگونه ترسم از معبودان شما و آنچه شما آن را شریک خدای کرده‌ای و به آن شرک «۶» می آری «۷» به خدای «۸» و من بدانستم که از ایشان هیچ نفعی و ضرری نباشد «۹»، شما اولیتری «۱۰» که بترسی «۱۱» از آن که به خدای شرک می آری «۱۲». و او خدای قادر و قاهر است و غالب، و هر چه خواهد «۱۳» که کند او را از آن مانع نباشد شما از او و شرک آوردن به «۱۴» او و انباز گرفتن به او «۱۵» چیزهایی را که خدای با «۱۶» سلطانی و بینتی فرو نفرستاد «۱۷»، نمی ترسی «۱۸» من چگونه بت رسم. فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ، از ما دو گروه یعنی ما و شما کدام گروه اولیتراند که ایمن باشند اگر شما دانی و در آیت دلیل است بر آن که هر که او مذهبی دارد بی حجت قول او باطل باشد، لقوله: مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا، و «سلطان» در قرآن بیشتر به معنی حجت آمد، و نیز در آیت دلیل است: بر بطلان قول آنان که ایشان گفتند: مناظره و محاجه نباید کردن برای آن که خدای تعالی از ابراهیم - علیه السلام - اینکه معنی باز گفت و او را به اینکه «۱۹» مدح کرد. ----- (۱). مج، وز، مت، لت: ندارد. (۲). مج، وز، مت، مل، لت، مر: تذکر و تفکر. (۳). مج، وز، مت: چون. (۴). آف: نمی کنید. (۵-۶). مج، وز، مت، مل، آن، مر: شریک. (۷-۱۲). مج، وز، مت، مل، مر: می آری. (۸). مج، وز، مت: خدایی. (۹). مج، وز، مت: نیاید. (۱۰). مج، وز، مت، مل: اولیتر. [.....]

(۱۱). مج، وز، مت، آج، لب، مل، آن: بت رسید. (۱۳). مج، وز، مت: ندارد. (۱۴-۱۵). مج، وز، مت، مل، با. (۱۶). مج، وز، مت، آج، لب، مل، لت آن. (۱۷). مج، وز، مت: بفرستاد، آن: فرستاد. (۱۸). آج، لب، مل، آف: نمی ترسید. (۱۹). آج، لب: بدین. صفحه

۳۶۰: قوله: الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ، شاید که اینکه کلامی بود مبتدا از خدای تعالی و حکایت نباشد از ابراهیم - علیه السلام - و اینکه قول بیشتر مفسران است. و بعضی دگر گفتند: هم حکایت کلام ابراهیم است - علیه السلام - چون او حجت بر خصم بداشت و صحت مذهب و طریقه خود به دلیل روشن کرد اینکه سخن بگفت «۱»، و معنی آیت آن است که: آنان که ایمان آرند به خدای تعالی و پیغامبران و کتابهای او و آنچه واجب است آن را تصدیق کردن آنگه ایمان خود به ظلم نپوشند «۲»، یعنی کفر و اینکه قول بیشتر مفسران است از عبد الله عباس و سعید بن المسيب و قتاده و مجاهد و حماد بن زید و جماعتی صحابه چون سلمان و عبد الله مسعود و ابو الکعب «۳» و عبد الله عباس و حذیفه بن الیمان، و رفع کرد عبد الله مسعود اینکه حدیث به «۴» رسول - علیه السلام - و گفت: چون اینکه آیت فرود آمد بر «۵» مسلمانان، بترسیدند و گفتند: یا رسول الله کیست از ما که او بر خود ظالم نیست! پس امن از ما برخاست. رسول - علیه السلام - گفت: خلاف آن است که شما گمان بردی «۶» اینکه ظلم کفر است، نبینی که خدای تعالی چون حکایت کرد از آن بنده صالح یعنی لقمان: يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «۷»، و معتزلیان گفتند: هر کبیره که احباط ثواب طاعت کند داخل است در اینکه، و هر که چنین باشد که ایمان دارد و صاحب کبیره بود نه آمن باشد و نه مهتدی و گفتند: دلیل بر آن که چنین است آن است که، اگر نه چنین باشد باید که مرتکب کبیره چون ایمان دارد ایمن باشد و اینکه خلاف اجماع است! جواب از اینکه آن است که گوئیم: اینکه آنگاه «۸» باشد که آیت را بر عموم حمل کنند و ظلم نفس و ظلم غیر در او آرند. فاما چون به ادله عقل و قرآن و اخبار و قول صحابه و مفسران تخصیص کنند آن را به کفر اینکه لازم نباشد. دگر آن که اینکه قول به دلیل الخطاب باشد برای آن که خدای تعالی گفت: آنان که ایمان آرند و ایمان به ظلم از کفر یا معصیت بر زعم ایشان باز نپوشند ایشان را امن باشد دلیل نکند که آن ----- (۱). مج، وز، مت: گفت. (۲). مج، وز، مت: بپوشند. (۳). مج، مت: ابن کعب، وز، مل، مر: ابی الکعب. (۴). مج، وز، مت، مل، مر: بر. (۵). بروی/ بروید. (۶). مج، مت، لت: چه. (۷). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۳. [.....]

(۸). مج، وز، مت، لت، مر: آنگه. صفحه: ۳۶۱ که بخلاف اینکه باشد او را امن نباشد که اینکه دلیل الخطاب بود، دلیل الخطاب بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است. و از امیر المؤمنین - علیه السلام - روایت کنند «۱» که: آیت مخصوص است. به ابراهیم - علیه السلام - و عکرمه گفت: آیت مخصوص است به مهاجران اصحاب رسول. اصمعی گفت که: ظلم بنزدیک عرب وضع الشی فی غیر موضعه باشد، نبینی که شاعر گفت در مدح قومی اینکه قول «۲» [۹۰-پ]: رت الشقاق ظلامون للجزر یعنی اشتر جوان را که بی وقت بکشند چون ظلمی باشد، و يقال: ارض مظلومه اذا اخطأها المطر، قال التابغة «۳»: التوی كالحوض بالمظلومة الجلد ای بالأرض «۴» التي لا مطر بها برای آن که حوض به زمینی که باران نباشد وضع الشیء فی غیر موضعه باشد، [حق تعالی گفت: «۵» ای آنان که ایمان آرند و ایمان خود باز نپوشند به کفر یعنی [ایمان] «۶» آرند و بر او استقامت کنند، چنان که گفت: إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَفَاؤُوا «۷»، ایشان را امن و ایمنی باشد و ایشان مهتدی و راه یافته باشند، نبینی که در آخر آن آیت «۸» هم جزا و پاداشت گفت فی قوله: تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلْمًا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا «۹»، معنی «۱۰» آن باشد که اولئك لهم الامن و آنگه گفت: أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ «۱۱»، معنی آن باشد که: وَ هُمْ مُهْتَدُونَ، ایشان راه یافتگان باشند به ره بهشت. وَ تِلْكَ حُجَّتُنَا، اشارت است به حجت متقدم که در آیت بیشتر «۱۲» برفت از محاجه او با قوم و غلبه او بر ایشان بحجت، يقال: هذا حجة له و هذا حجة عليه اینکه حجت اوست، و اینکه حجت بر اوست یعنی آنچه رفت من قوله: وَ حَاجَّة قَوْمِهِ - الاية. ----- (۱). مج، وز، مت، مل، لت، مر: روایت کردند. (۲). مج، وز، مت: شعر. (۳). مج، وز، مت: شعر. (۴). اساس: بای ارض، با توجه به مج تصحیح شد. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷-۹). سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۰. (۸). مج، وز، مت: روایت. (۱۰). مج، وز، مت، لت، مر: به معنی. (۱۱). سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۰. (۱۲). مج، وز، مت، مل، لت، مر: پیشین. صفحه:

۳۶۲ مجاهد گفت حجت آن است که گفت: الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ، یعنی ما ابراهیم را نصرت کردیم به حجت و حجت او بر قوم او ظاهر کردیم و اینکه زیادتى باشد در علم و علم علو رتبه «۱» و ارتفاع منزلت آرد، آنگه گفت: نَرَفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّشَاءٍ، اهل کوفه و یعقوب خواندند «درجات» به تنوین، باقی بی تنوین بر اضافه. آن که بتنوین خواند، «من» در محل نصب افکنند بوقوع الفعل علیه [و درجات در محل نصب بر ظرف و التقدير نرفع من نشاء درجات و آن که باضافه خواند درجات را مفعول به کرد و من] «۲» در محل جزّ افکنند باضافه درجات با او. حق تعالی خبر داد از خود که: من آن را که خواهم رفیع گردانم و بلند بر دیگران به درجاتی و منازلی و یا رفیع گردانم درجات و پایه‌های آنان که من خواهم. و اصل درجات در پایه‌های نردبان باشد که بتدریج به «۳» او بر شوند پایه پایه، و «تدریج» از درجه بود و اصل کلمه من درج اذا دب «۴» باشد و درج اذا خرج و مشی و ادراج در نوردیدن «۵» بود برای آن که برود و با سری شود و استدراج طلب الادراج باشد، و منه الدرّج قال الله تعالى: سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ «۶»، ای نهلکهم «۷». و درج از آن «۸» جاست که آنچه در او بود چون در نوردیده «۹» باشد از صیانت و پوشیدگی، آنگه گفت: بگو که خدای تو ای محمد حکیم است و محکم کار، آنچه کند نکو کند و به جای خود نهد و داناست آنچه کند و فرماید به حسب مصلحت کند. قوله تعالى: وَوَهَبْنَا لَهُ إِبْرَاهِيمَ مَا أَوْ رَا- یعنی ابراهیم را، يقال: وهب «۱۰» الشیء لفلان به مفعول اول به نفس خود برسد «۱۱» و به دوم به لام نه چون اعطیت که متعدی ----- (۱). آج، لب: مرتبه.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، مت، آج، لب، مل، لب شعرانی افزوده شد. (۳). معج، مت: با. [.....]

(۴). اساس، آج، لب، آف، آن: اذا ادب، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). معج، وز، مت، لت، مر: در بیختن. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۲. (۷). اساس، آج، لب، آف، آن: یهلکهم، با توجه به معج تصحیح شد. (۸). معج، وز، مت، مل، لت: اینکه. (۹). معج، وز، مت، لت، مر: در بیخته. (۱۰). معج، وز، مت، مل، لت، مر: وهبت. (۱۱). معج: نرسد. صفحه: ۳۶۳ باشد به نفس خود به دو مفعول، گفت: ما بدادیم ابراهیم را فرزندان از ایشان اسحاق و او اسمی است اعجمی لا ینصرف و سبب منع صرف، علمیت است و عجمه، و یعقوب پسر اسحاق که فرزند زاده ابراهیم بود و گفتند: برای آنش یعقوب خواندند «۱» که به عقب عیص زاد، برادر او، و هر دو هم شکم بودند، و گفتند «۲»: دست در عقب عیص زده بود و درست آن است که تازی نیست تا اشتقاقش طلب کنند بلی «۳» اسمی است اعجمی برای [آن] «۴» منصرف نیست. کُلًّا هَدَيْنَا، منصوب است کُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا، همچنین گفت [۹۱-ر]: همه را هدایت دادیم و نوح را پیش از ایشان، و قیل، من قبل ابراهیم، چون مضاف الیه از او بر کند بنا کرد او را بر ضم. و «هدایت» در آیت به معنی بیان و الطاف و توفیق باشد، و شاید که به معنی نبوت «۵». وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ، و از فرزندان او. دو قول گفتند: یکی آن که ضمیر عاید است با نوح، برای آن که در مذکوران کسانی هستند که نه از فرزندان ابراهیم اند و آن لوط است که پسر خواهرش بود، و گفتند: پسر برادرش و بهری دگر گفتند: راجع است با ابراهیم، و آنچه گفتند از حدیث لوط مانع نباشد از اینکه برای آن که کلام بر تغلیب رانده باشد و هر دو قول محتمل است. و اصل ذُرِّيَّةٌ فَعْلِيَّةٌ است من ذرء الله الخلق، ای خلقهم. و از فرزندان او داود بود و پسرش سلیمان و ایوب و هو ایوب بن افرص بن رازح بن روم بن عیصا بن اسحاق بن ابراهیم، و یوسف پسر یعقوب، و او آن است که رسول- علیه السّلام- گفت او را: الکریم بن الکریم، یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم. و موسی و هارون پسران عمران بودند و هارون به یک سال از موسی- علیه السّلام- مهتر بود. وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ، و ما همچنین پاداشت «۶» دهیم نیکوکاران «۷» را، یعنی چنان که ابراهیم را جزا دادیم بر توحید و ثبات بر دین و مجاهده در راه معرفت همچنین فرزندان او را که به او اقتدا کردند، همچنین پاداشت «۸» دهیم و جمله محسنان را بر احسانی که کنند. ----- (۴). اساس:

ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۵). معج، وز، مت، آج، لب، لت بود. (۶-۸). آف: پاداش. [.....]

(۷). معج، وز، مت، مل، لت، مر: نکوکاران. صفحه ۳۶۴ و زَکَرِيَّا، و هو زَكَرِيَّا بن اذن «۱» بن کیا و یحیی پسر او و عیسی پسر مریم ابنت عمران بن هاشم بن امون بن حرقیا. و الیاس، عبد الله بن مسعود گفت: الیاس نام ادریس است و او را دو نام بود- چنان که یعقوب را اسرائیل گفتند، و دگر مفسران گفتند: الیاس از فرزندان هارون بود و هو الیاس بن نسر «۲» بن فنحاص بن العیزار بن هارون بن عمران، و اینکه قول درست تر است تا آیت بر نسق «۳» باشد. آنچه گفت [همه] «۴» از جمله صالحان و نیکان بودند، و در آیت دلیل است بر آن که حسن و حسین از فرزندان رسول «۵» بودند لقوله تعالی: وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ- الی قوله: وَ زَكَرِيَّا وَ يَحْيَى وَ عِيسَى، عیسی را از فرزندان ابراهیم یا نوح خواند «۶» و نسب او با ایشان از جهت مادر پیوست که او پدر نداشت. عجب از نواصب که ایشان روا دارند که عیسی پسر نوح باشد با چند هزار سال که از میان ایشان است و زیر و بالای پنجاه پدر، و روا ندارند که حسن و حسین- علیهما السلام «۷»- فرزندان پیغمبر باشند و از میان ایشان و پیغمبر- علیه السلام- جز فاطمه بنت رسول الله نیست؟ و مذهب شافعی در اینکه آیت «۸» موافق مذهب ماست در آن مسأله فقهی که: اگر مردی وقفی کند علی اولاده و اولاد اولاده هل یدخل فیهم ولد البنت ام لا، دختر زاده در آن وقف شود یا نه! مذهب اهل البیت و مذهب شافعی آن است که: داخل باشد در وقف، و مذهب ابو حنیفه آن است که نباشد. ابو حنیفه تمسک کرد به قول شاعر که گفت: «۹» بنونا بنو ابناثنا و بناتنا بنوهن ابناثنا الرِّجَالُ الْاَبَاعِدُ وَ شَافِعِي تَمَسَّكَ بِكَ كَرْدَ بَهْ اَيْنَكِهْ اَيْتُ وَ بِقَوْلِهِ تَعَالَى: فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَاءَنَا وَ اَبْنَاءَكُمْ «۱۰»، و گفت حجت من [قویتر] «۱۱» از دو آیه محکم از حجت ابو حنیفه از بیٹی ----- (۱). اساس، بم: ادن، معج: آذر، وز، مت: آذر، با توجه به لت تصحیح شد. (۲). معج، وز، مت: پسر، مر: بسیر، طبری: یسیء، آلوسی، یس، کشف الاسرار: بشر. (۳). معج، وز، لت: فسق. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. (۵). معج، وز، لت، مل، آف، لت، مر علیهما السلام. (۶). آن: خوانند. (۷). اساس: علیهم السلام، با توجه به معج تصحیح شد. (۸). معج، وز، مت شعر. (۹). معج، وز، مت، مل، لت، مر: باب. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۱. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد، آج، لت: قویتر است. صفحه ۳۶۵ مجهول از عربی جاهل. در خبر است که: یک روز مأمون با علی بن موسی الرضا «۱» نشسته بود، گفت: یابن رسول الله، دلیلی توانی گفتن از کتاب خدای که تو [۹۱-پ]

فرزند پیغمبری «۲» از صلب او گفت: بلی «۳»، گفت آیت مباهله نخواهم: اَبْنَاءَنَا وَ اَبْنَاءَكُمْ «۴»، و آیت سورت انعام نخواهم: وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ، گفت: آن نیارم، گفت: چیست! گفت: قوله تعالی: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ اُمَّهَاتُكُمْ «۵» وَ حَلَائِلُكُمْ الَّذِيْنَ مِنْ اَصْلَابِكُمْ «۸». و اِسْمَاعِيلُ، و نیز از فرزندان ابراهیم اسماعیل بود. و اَلْيَسْعُ، و هو الیسع بن اخطور بن العجوز. حمزه و کسائی و خلف خواندند: و اَلْيَسْعُ. بتشدید «لام» و فتح «او» و سکون «یا» اینکه جا و در سوره ص، باقی قراءه به سکون «لام» و فتح «یا». زجاج گفت: اینکه دو لغت است، ابو علی فارسی «۹» گفت: «الف» و «لام» نه تعریف راست [بل زیادت است برای آن که اسم علم است و عرب جمع نکنند بین علامتی تعریف فی اسم واحد. و کسائی گفت: «لام» تعریف است] «۱۰» و گفت: اسم «لیسع» بوده است به فتح «لام» و سکون «یاء»، آنچه «لام» تعریف در او بردند اَلْيَسْعُ شد و «لام» در «لام» ادغام کردند مشدد شد و بنزدیک او اسم بر وزن ----- (۱). معج، وز، مت، لت، مر: علیه السلام. (۲). لت، مر: اویبی. [.....]

(۳). معج، وز، مت: یکی. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۱. (۵-۸). سوره نساء (۴) آیه ۲۳. (۶). معج، وز، مت، مل، لت، مر: پسر زاده. (۷). معج، وز، مت: زندگی. (۹). معج، وز، مت، مل، لت، مر: ابو علی الفارسی. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد. صفحه ۳۶۶ فیعل «۱» باشد، آنچه گفت: اگر اسم «یسع» بودی بر وزن فعل «۲»، «لام» را در او مجال نبود چنان که در یزید و یشکر

نشود و در یحیی، اصمعی گفت: من او را گفتم پس چه گویی که التوضیح می‌گویند نوعی سنگ را و الیعمله الناقه القویة و الیحمد (۳) حی من الیمن! گفت: فرو ماند جواب نداد. دگر آن که ایشان یسع نام می‌نهند و لیسع نام می‌نهند. فزء گفت: تشدید قراءت به اسم اعجمی بهتر (۴) ماند برای آن که ایشان «الف» و «لام» در اسماء که منصرف نباشد نبرند الا در صور ضرورت شعر، چنان که گفت: (۵) وجدنا الولید بن الیزید مبارکاً شدیداً بأعباء (۶) الخلافة کاهله و گفت: برای آن «الف» و «لام» در یزید برد که در ولید برده بود، و اینکه که فزء گفت: چیزی نیست برای آن که جمله اسماء منصرف را «لام» تعریف در نشود، نبینی که در أحمر و حمراء می‌شود، یقول: مررت بالأحمر و الحمراء، در یزید و یحیی به آن نمی‌شود که اسم علم است و جواب اصمعی که گفت کسائی به آن فرو ماند هم اینکه است که اینک اسماء که آورد در هیچ علم نیست از توضیح و یعمله و لیکن یسع علم است که اگر تازی است علی قول الکسائی و علمیت تعریف باشد و «لام» علامت تعریف باشد. پس جمع کردن میان دو علامت تعریف در یک اسم معنی ندارد. پس معتمد آن است که شیخ ابو علی گفت: وَ یُونُسُ، هُو یُونُسُ بن مَتَّى. وَ لُوطاً، هُو لُوطُ بن هَارَانَ پسر برادر ابراهیم بود، و گفتند: پسر خواهرش بود. وَ کَلَّمَا فَضَّلْنَا عَلَی الْعَالَمِینَ، و همه را از اینکه پیغامبران (۷)، ما تفضیل دادیم بر جهانیان، یعنی بر اهل زمانه خود هر پیغامبری در روزگار خود به از امت خود بودند برای آن که شاید که حکیم تقدّم کند مفضول را بر فاضل که در حکمت زشت باشد، و روا بود ----- (۱). آج، لت: فیعل. (۲). اساس، بم، آن لاء، با توجه به مج و دیگر نسخه‌ها زاید می‌نماید. (۳). اساس: التحمد، با توجه به آن و سیاق جمله صحیح شد. (۴). مج، وز، مت، لت: مهتر، مر: بیشتر. (۵). مج، وز، مت شعر. (۶). اساس و دیگر نسخه بدلها با حناء، با توجه به آج و مأخذ شعری تصحیح شد. (۷). مج، وز، مت، آج، مر: پیغمبران. [.....]

صفحه : ۳۶۷ که در یک روزگار دو پیغامبر و ده پیغامبر و بیشتر و کمتر باشند، و یکی بر یکی مفضّل باشد، نبینی که لوط - علیه السلام - در روزگار ابراهیم بود و مفضّل نبود بر ابراهیم بل ابراهیم بر او مفضّل بود به اجماع. وَ مِنْ آبَائِهِمْ، از پدران اینکه پیغامبران [۹۲- ر]. وَ ذُرِّیَّاتِهِمْ، و فرزندان ایشان و برادرانشان، و تقدیر آن است که: وَ کَلَّمَا فَضَّلْنَا عَلَی الْعَالَمِینَ وَ فَضَّلْنَا ایضاً مِنْ آبَائِهِمْ وَ ذُرِّیَّاتِهِمْ و اخوانهم علی کثیر من النَّاسِ. و از اینان که ذکر کردیم از خویشان اینکه پیغامبران که با پیغامبران بودند یا اوصیا یا اولیا، تفضیل دادیم نیز ایشان را بر بسیاری مردمان از آن که (۱) به مرتبه فرود (۲) ایشان بودند و در منزلت ثواب دون ایشان بودند. وَ اجْتَبَيْنَاهُمْ، و ما ایشان را برگزیدیم و هدایت کردیم و راه نمودیم به راه راست، از اینان (۳) و الطاف و توفیق و نبوت و آنچه ایشان را به ثواب و نعم رسانند. ذَلِكْ هُدًی اللّٰهِ، اینکه ره دین خداست آن را که خواهد به آن راه نماید از بندگانش، و لا محال هیچ فعل نکند قدیم - جل - جلاله - تا نخواهد (۴)، برای آن که هر فعل که کند عالم باشد به آن و ساهی نبود از آن و برای غرضی صحیح کند، و چون چنین باشد لا بد مرید باشد آن را، پس معنی آیت آن است که: هدایت او بی اراده او نبود و روا بود که هدایت آن جا نیز مراد ثواب باشد چنان که در اول آیت هست من قوله: کُلًّا هَدَيْنَا وَ نُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ، و آن هدایت ثواب است لقوله تعالی: وَ کَذَلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِینَ، و جزا جز به ثواب لایق نباشد، پس گفت: هدایت دهم آن را که خواهم یعنی ثواب، و ثواب جز مستحق را نخواهد تا دهد، نبینی که گفت: وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبَطَ عَنْهُمْ مَا کَانُوا یَعْمَلُونَ، و اگر شرک آرند عمل ایشان باطل و محبط شود و ثواب عمل باشد که محبط شود. اما معنی «احباط» اینکه جا آن است که دگر جایها بیان کردیم: من نفی الوقوع علی وجه یستحق به الثواب، معنی آن است که اگر شرک آرند هر عمل (۵) که کنند (۶) و کرده باشد (۷). همه بر وجهی بود (۸) که بر آن ----- (۱). وز، مت، لت: آنان که. (۲). مل: فروتر. (۳). آج: اتیان الطاف. (۴). مج، مت: بخواید. (۵). مل: عملی. (۶). اساس: کند، با توجه به مج تصحیح شد. (۷). اساس: باشند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۸). مج، وز، مت، مل، لت: باشد. صفحه : ۳۶۸ استحقاق ثوابی نبود، اما برای آن که عمل به ظاهر در وجود آمده است و از روی ظاهر کسی گمان

برد که آن عمل را وقوعی و قبولی هست، چون بنگرند بر آن هیچ ثوابی نبود برای آن که نه بر وجه مأمور به «۱» افتاد لفظ «۲» بر آن اطلاق کرد. **أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ**، ایشان آنان‌اند که [ما] «۳» ایشان را کتاب دادیم و حکمت و پیغامبری، یعنی پیغامبران که ذکر ایشان برفت در آیات مقدم. **فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هُوَ لَا**، اگر کافر شوند به آن اینکه جماعت عصر تو. و «بها» راجع است با نبوت انبیا، و روا بود که راجع باشد با جماعت انبیا. **فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا**، ما موکل بکردیم یعنی لطف و توفیق گروهی را که به آن کافر نه‌اند، یعنی اگر کافرند اینکه قوم به نبوت تو گروهی هستند که کافر نه‌اند از گماشتگان من. در ایشان چند قول گفتند، حسن بصری و زجاج و طبری و جبائی گفتند: مراد پیغامبران مقدم‌اند که ذکر ایشان برفت که خدای تعالی عهد نبوت رسول ما بر ایشان فرا گرفت و ایشان به او ایمان آوردند، و بعضی دگر گفتند: **فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هُوَ لَا**، اگر اهل مکه به تو و نبوت تو کافراند، من گروهی را موکل کنم از اهل مدینه بر ایمان به تو. بعضی دیگر «۴» گفتند: مراد جمله مؤمنان‌اند که به رسول - علیه السلام - ایمان آوردند پیش او و در عصر او و از پس او، و اینکه اولیتر «۵» برای عمومش را و کثرت فایده در او. **أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ**، ایشان آنان‌اند که خدای تعالی ایشان را هدایت کرد «۶»، یعنی پیغامبران مذکور در آیات مقدم. و مراد به «هدایت»، نبوت و حکمت و کتاب است، آن که «۷» رفت فی قوله: **آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ**. **فَبُهِدَاهُمْ أَقْتِدَهُ**، تو که محمدی و قوم تو و امت تو به هدای ایشان اقتدا کنی «۸»، یعنی به سیرت و طریقه و سنت و سداد و صلاح ایشان، یعنی بر طریقه ایشان روی «۹»،

----- (۱). اساس: مأمور، با توجه به مع، وز، تصحیح شد. (۲). اساس: حباط، با توجه به مع، وز، تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۴). مع، وز، مت، آج، آف: دگر. (۵). آف بود. (۶). مع، وز، لت، مر: هدایت داد. [.....]

(۷). مع، وز، مت: آنگه. (۸). آف، آن: کنید. (۹). روی / روید. صفحه: ۳۶۹ و مراد نه شریعت است که رسول - علیه السلام - در شرع تبع هیچ پیغامبر نبود. حمزه و کسائی و خلف و یعقوب و کسائی [۹۲-پ]

به روایتی «۱» عن ابی بکر در حال وصل «ها» بیفگنند «۲» از «اقتده»، و در حال وقف «ها» گفتند، و باقی قراء به اثبات «ها» خواندند فی الحالین الوصل و الوقف و اسکان او، **أَلَا إِنَّ ذِكْرًا** که «۳» «ها» اثبات کرد و وصل کرد به «یا» از پس اقتده «۴»، و لفظ «اقتدهی» باشد و هشام «ها» ی متحرک گفت بی «یا» «اقتده»، و اینکه در حال وصل باشد. **فَأَمَّا** در وقف جز سکون «ها» نباشد آن که «۵» وقف کرد، «ها» استراحت را باشد، و آن که «۶» وصل کرد و «هی» گفت، «ها» را کنایت مصدر کرد، **أَعْنَى** الاقتداء، چنان که شاعر گفت «۷»: **هَذَا سِرَاقَةٌ لِلْقُرْآنِ يَدْرَسُهُ وَالْمَرْءُ عِنْدَ الرَّشَاءِ يَلْقَاهَا ذَنْبٌ** **أَي** **يَدْرُسُ الدَّرْسَ**، و نشاید که راجع بود با قرآن برای آن که فعل به او متعدی شد به «لام»، پس نشاید که یک فعل متعدی باشد هم به ظاهر هم به مضمهر، چنان که: **وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَا** «۸»، گفتیم: نصب «قمر» به فعلی مضمهر است که دلّ علیه **قَدَّرْنَا**، و تقدیر آن است که: **وَقَدَّرْنَا الْقَمَرَ قَدَّرْنَا**. حق تعالی گفت که: اینان آنان‌اند که من ایشان را هدایت دادم تو و امت تو به ایشان اقتدا کنی «۹» و به ادله‌ای که ایشان استدلال کردند به آن شما نیز به آن استدلال کنید. آنگه از آن بگذشت و رسول را می گوید بگو اینکه قوم را: **لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا**، من اینکه عمل که می کنم از دعوت و نبوت، مزدی از شما طمع ندارم اینکه که من می گویم و می کنم جز برای تذکیر جهانیان نیست. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۹۱ تا ۱۰۰]

[اشاره]

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَأِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلْ اللَّهُ تَمَّ ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ (۹۱) وَ هَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقٌ لِلَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ لِنُنذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ هُمْ عَلَى صِيَلاتِهِمْ يُحَافِظُونَ (۹۲) وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَ مَنْ قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَ كُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ (۹۳) وَ لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ تَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ وَ مَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءَ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَ ضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ (۹۴) إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكَ اللَّهُ فَانِي تُوَفِّكُونَ (۹۵) فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۹۶) وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۹۷) وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرًّا وَ مُسْتَوْدَعًا قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ (۹۸) وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتٍ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَ الزَّيْتُونَ وَ الرُّمَانَ مُسْتَبْهَأً وَ غَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَ يَنْعِهِ إِذَا فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۹۹) وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَ خَلَقَهُمْ وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ (۱۰۰)

[ترجمه]

----- (۱). مج، وز، مت: روای، لت: روی، مر: راوی. (۲). مج، مت، آج، لب، بم: بیفگند. (۳). مج، وز، مل، مر او. (۴). مج، وز، مت: از پس آن اقتدهی. (۵-۶). مج، وز، مت: آنکه. (۷). مج، وز شعر. (۸). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. (۹). کنی / کنید. صفحه: ۳۷۰ و نشناختند «۱» خدای را حق معرفتش چون گفتند نفرستاد «۲» خدا بر هیچ آدمی از چیزی بگو که فرستاد آن کتاب که آورد «۳» آن را موسی روشنائی و بیان کننده مردمان را! می کنید آن را کاغذها «۴» که بیان می کنید آن را و پنهان می کنید بسیاری بیاموختند «۵» شما را آنچه ندانستی «۶» شما و نه پدران شما بگوی که خدا پس رها کن ایشان را در فرو شدنشان بازی کنان. و اینکه کتابی است که فرو فرستادیم آن را مبارک «۷»، راست دارند آن را که پیش اوست و تا برسانی اهل مکه را و آن «۸» را که پیرامن آند و آنان که ایمان آرند به قیامت ایمان آرند «۹» [به آن] «۱۰» و ایشان بر نمازشان محافظت کنند. [۹۳- ر]

و کیست بیدادگرتر «۱۱» از آن که فرا بآید بر خدا دروغی یا گوید وحی کردند به من و نکرده باشند به او وحی و آن که گفت من فرو فرستم مانند آن که فرو فرستاد خدا و اگر بینی چون ظالمان «۱۲» در سختیهای مرگ باشند و فرشتگان باز گسترده «۱۳» باشند دستهای خود بیرون کنی «۱۴» ----- (۱). آج، لب تعظیم نمودند. (۲). آج، لب: فرو نفرستاد. (۳). آج، لب: فرو فرستاد. [.....]

(۴). آج، لب: دفترها. (۵). آج: آموزانیدند. (۶). مج، وز، مت، آف، آج، لب: ندانستید. (۷). آج، لب: بسیار منافع و فواید. (۸). مج، وز، مت، آف، لت: آنان. (۹). مج، وز، مت: ایمان دارند. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۱۱). آج، لب: ستمکارتر. (۱۲). مج، وز، مت، لت: بیدادکاران، آج، لب: ستمکاران. (۱۳). آج، لب: گشاده. (۱۴). مج، وز، مت: بیرون کنند، آج، لب: بیرون

فرستید، آف: بیرون کنید. صفحه: ۳۷۱ جانها تان امروز پاداشت» (۱) دهند شما را عذاب خواری به آنچه بودی» (۲) می گفتی» (۳) بر خدا ناحق و بودی» (۴) از» (۵) آیات او تکبر کننده. و» (۶) آمدی» (۷) شما تنها چنان که آفریدیم شما را اول» (۸) بار و رها کردید آنچه دادیم شما را باز پس پشتتان» (۹) و نمی بینم با شما شفیعاتان» (۱۰) آنان که دعوی کردی» (۱۱) که ایشان در شما انبازاند» (۱۲) بریده» (۱۳) شد میان شما و گم شد از شما آنچه بودی دعوی می کردی. خدای شکافنده دانه و است» (۱۴) است بیرون آرد زنده را از مرده و بیرون آورنده است مرده را از زنده و اوست خدا چگونه می گردانند شما را. شکافنده» (۱۵) بام است و کننده شب است آرام و آفتاب و ماه را به شمار آن بر تقدیر خدای عزیز داناست. و او آن است که کرد شما را» (۱۶) ستارگان تا راه یابی» (۱۷) به آن در ----- (۱). آف: پاداش. (۲-۴). معج، وز، مت: بودید. (۳). معج، وز، مت، آف: می گفتید. [.....]

(۵). آج، لب قبول. (۶). آج، لب حقیقت. (۷). آف: آمدید. (۸). آج، لب: نخست. (۹). آج، لب: رحم مادر. (۱۰). معج، وز، مت، بم، آف: شفیعان تا تو را، آج، لب: شفاعتخواه. (۱۱). معج، وز، مت، آف: گردید. (۱۲). معج، وز، مت، لت: انبازاند. (۱۳). معج، وز، مت: برنده. (۱۴). استه/ هسته، آن: اشته، معج، وز، مت: استخوان میوه. (۱۵). بم، آف: بشکافنده، آج، لب: شما را از حق بیرون آورنده صبح است. (۱۶). معج، وز، مت: برای شما. (۱۷). لت: راه بری. صفحه: ۳۷۲ تاریکیها [ی]» (۱) بیابان» (۲) و دریا ما جدا کردیم آیتها گروهی» (۳) را که دانند. و او آن خداست که بیافرید شما را از یک تن قرار داده و ودیعه نهاده جدا وا کردیم آیتها را برای گروهی که دانند. [۹۳-پ]

و او آن خداست که فرو فرستاد از آسمان آبی بیرون آورد به آن نبات هر چیزی بیرون آوردیم ما از آن سبزی بیرون می آید از آن دانه بر هم نشسته و از خرما و از شکوفه آن شاخها نزدیک و بهشتها از انگور و زیتون و نار مانند و همتا و جز همتا بنگری» (۴) به میوه آن چون میوه آرد و بیزد» (۵) در آن آیتهاست گروهی را که یقین دانند. و کردند خدای را انبازان پری و بیافرید ایشان را و فرا» (۶) بافند او را پسران و دختران بنادانی» (۷) پاک است خدا و منزّه از آنچه صفت» (۸) می کنند. قوله تعالی: وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدَرِهِ - الایة. سعید جبیر گفت: سبب نزول آیت آن بود که مردی نام او مالک بن الضدیف جهود» (۹) پیامد و با رسول - علیه السلام - خصومت می کرد. رسول - علیه السلام - [او را]» (۱۰) گفت: به خدای، بر تو سوگند می دهم تو» (۱۱) در تورات نمی یابی [که]» (۱۲): اِنَّ اللَّهَ يَبْغُضُ الْحَبْرَ السَّيِّئِينَ : خدای تعالی دشمن دارد ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج، افزوده شد. [.....]

(۲). آج، لب: خشک. (۳). لت: قومی. (۴). معج، وز، مت: بنگرید. (۵). معج، وز، مت، لت: پختن. (۶). معج، وز، مت، لت: فرو، آج، لب: به دروغ بدید کردند. (۷). معج، وز، مت، آج، لب: لت: بی دانش. (۸). معج، وز، مت: وصف. (۹). آج، لب: الجهود. (۱۰-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۱). آن که. صفحه: ۳۷۳ عالم فربه را، و او فربه بود و دعوی علم می کرد. او را سخت آمد و در خشم آمد» (۱) و گفت: و الله ما أنزل الله على بشرٍ من شيء، به خدای که خدای تعالی بر هیچ آدمی چیزی نفرستاد از کتاب و وحی. رسول - علیه السلام - گفت: و لا على موسى و نه بر موسی! گفت: و نه بر موسی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد در شأن او» (۲). سدّی گفت: آیت در فنحاص بن عازورا» (۳) آمد و اینکه سخن او گفت. محمّد بن اسحاق گفت: جماعتی جهودان بنزدیک رسول - علیه السلام - آمدند و گفتند: یا ابا القاسم؟ کتابی نیاری از برای ما از آسمان چنان که موسی الواح آورد ما را از نزدیک خدای، خدای تعالی آیت فرستاد: يَسْئَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ» (۴) وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدَرِهِ، حق تعالی [گفت]» (۵) اینکه کافران و جهودان قدر نکردند خدای را حق قدرش، یعنی او را نشناختند و ندانستند حق معرفتش، يقال:

قَدَرَتِ الشَّيْءِ و قدرته قدرًا [و قدرًا] «۶»، و آن کس که او چیزی به تقدیر باز اندازد بداند، پس قدر به کنایت کرد خدای تعالی از علم ایشان به خدای، یعنی خدای را نشناختند. بحق «۷» المعرفة. بعضی دگر گفتند: ما قَدَرُوا اللَّهَ، یعنی اقرار نکردند به قادری خدای «۸» تعالی، و اینکه قول عبد الله عباس است به روایت علی بن طلحه. آیت در کافران «۹»، آمد که ایشان به قادری خدای تعالی ایمان نداشتند. قولی دیگر آن است که: ما عَظَمُوهُ حَقَّ عَظَمَتِهِ، خدای تعالی را تعظیم نکردند حق عظمتش، من قولهم، هذا أمر له قدر و خطر، اینکه کاری با قدر یعنی با عظمت مجاهد گفت، مشرکان قریش گفتند: ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيَّ بَشْرًا مِنْ شَيْءٍ، حق تعالی گفت: خدای را شناخته نباشد به قادری و تعظیم او کرده نباشد آن کس که او گوید -----

--- (۱). معج، مت: در خشم شده، وز، آج، لب، لت: در خشم شده. (۲). وز، لت: اینکه آیت در شأن او بفرستاد. (۳). اساس: عازور، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۳. [...]

(۶-۵). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۷). معج، وز، لت، مت: حق. (۸). معج، وز، مت: حق. (۹). معج، وز، مت: کافر. صفحه ۳۷۴ خدای تعالی بر هیچ آدمی چیزی نفرستاد، حق تعالی گفت: یا محمد؟ جواب ده اینکه جهودان را «۱»، بگو: که فرستاد اینکه کتاب توریت که موسی بیاورد که شما از آن لاف می‌زنی «۲» که در آن کتاب نور و روشنایی و بیان است مردمان را، و هدی و لطف است! و شما آن را به کاغذها کرده‌ای «۳»، یعنی بر کاغذها نوشته [ای] «۴»، بعضی اظهار می‌کنی «۵» و بعضی پوشیده می‌داری «۶» و بیشتر آن است که پوشیده می‌داری «۷» آنچه نعت و صفت و احوال و اوصاف من است تا مردمان بدانند و به مسلمانی راغب نشوند. آنگه گفت: وَ عَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَ لَا آبَاؤُكُمْ، [در اینکه دو قول است: یکی آن است که اینکه خطاب مسلمانان است بر سبیل مَنّت، یعنی که آموخت شما را آنچه ندانستی شما و پدران شما. و قول دیگر آن است که هم خطاب جهودیان است، و تقدیر آن است که: من عَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَ لَا آبَاؤُكُمْ] «۸» «ما» محمول باشد بر آن سخن پیشین که: مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى، و قول اول درست تر است [و آن قول مجاهد است، و با آن قول آیت بر ظاهر خود باشد، برای آن اولیتر است] «۹». آنگه گفت: اگر ایشان جواب ندهند هم تو جواب ده و بگو که: خدای یعنی جواب مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ بگوی که خدای فرستاد آن کتاب بر موسی. ثُمَّ ذَرَّهُمْ فِي خَوَاضِهِمْ يَلْعَبُونَ، آنگه رها [۹۴-ر]

کن ایشان را تا در خوض و گفتاگویی «۱۰» خود بازی می‌کنند، يقال: خاض فی الامر و خاض فی الحدیث اذا دخل فیه، و اینکه صورت امر است و مراد تهدید ایشان، یعنی رها کن ایشان را با من که من به حق ایشان برسم که از من فوت نخواهند شدن «۱۱»، رها کن تا آنچه خواهند می‌کنند که گذر ایشان بر من است. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: يجعلونه «۱۲» قراطیس بیدونها و یخفون کثیرا به «یا» ----- (۱). معج، وز، مت، لت و. (۲). معج، وز، مت، آج، لب، آف: می‌زنید. (۳). معج، وز، مت: کرده‌اید. (۴). اساس: ندارد، معج، وز، مت، آج، لب: نوشته‌اید، با توجه به نسخه لت و طرز بیان نسخه افزوده شد. (۵). معج، وز، آج، لب، آف: می‌کنید. (۶-۷). معج، وز، آج، لب، آف، آن: می‌دارید. (۸-۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۰). آج، لب، آف: گفت و گوی. (۱۱). وز، آج، لب، مل، لت: نخواهد شدن. (۱۲). معج، وز، مت: یحملونه. [...]

صفحه ۳۷۵ در هر سه جای بر مغایبه، و باقی قرآء به «تای» خطاب. آنان که به «یا» خواندند، حمل کردند علی قوله: وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدَرِهِ إِذْ قَالُوا «۱» وَ هَذَا كِتَابٌ اشَارَتُ اسْتِ «هذا» به قرآن، گفت: اینکه کتابی است که ما آن را بفرستادیم مبارک «۴». و قوله: أَنْزَلْنَاهُ، در محل رفع است که صفت کتاب «۵» است، یعنی و هذا کتاب منزل «۶» مبارک. و اصل برکت ثبات و بقا باشد من بروک

البعیر و براکاء القتال ای شدته و ثباته، یعنی خیر «۷» او ثابت «۸» و باقی است و اینکه کتاب مصدق و راست دارنده کتب اوایل است «۹» از تورات و انجیل و زبور. و لَتُنذِرَ، تا بترسانی «۱۰» به او مکه را یعنی، اهل مکه را. ابو بکر «۱۱» عن عاصم خواند: «لینذر» به «یا»، یعنی قرآن، تا اینکه کتاب قرآن بترساند و اینکه مجاز باشد. و آنچه باقی قراء بر آنند از «تا» ی خطاب که منذر رسول باشد هم حقیقت باد «۱۲» و هم موافق دیگر آیات من قوله تعالی: **إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ «۱۳»**، **إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ «۱۴»**، **إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مَنِ يَخْشَاهَا «۱۵»**، و قوله: **لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا «۱۶»**. و إنذار اعلام با تخویف باشد و امّ القرى بلا خلاف مکه است. و امّ اصل باشد یعنی اصل القرى برای آن که زمین از زیر آن برون «۱۷» آورد خدای تعالی، و برای آن مکه را تخصیص کرد که کعبه در آن جاست و آن مقصد عالمیان است برای حج و گفتند: برای آنش امّ القرى خواند

 (۱). مج، وز و. (۲). مج، وز، مت، آج، لب، لت: چون. (۳). مج، وز، مت: هم بر حمل خطاب کرد. (۴). بم: مُبَارَكٌ: مر: که مبارک است. (۵). آج، لب، بم، آن: کتابت. (۶). اساس: مقول، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج، وز، مت، مل، مر: جز. (۸). مت، آن: ثبات. (۹). بم، آف، آن: او اینکه است. (۱۰). مج، وز، مت: بترسانید، لت، آن: بترساند. (۱۱). مج، وز، مت: ابو عمرو. (۱۲). مج، وز، مت: بود. (۱۳). سوره یس (۳۶) آیه ۱۱. (۱۴). سوره رعد (۱۳) آیه ۷. [.....]

(۱۵). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵. (۱۶). سوره سبا (۳۴) آیه ۲۸. (۱۷). مج، وز، مت: بیرون. صفحه: ۳۷۶ که اول شهری که مسکون شد در زمین آن بود که آدم به او فرود آمد، و زجاج گفت: برای آن که اعظم الارض شأناً آن عظمت شأن که آن راست هیچ شهر «۱» را نیست. و مراد به «امّ القرى» اهل مکه‌اند از باب **وَ سَأَلَ الْقَرِيَةَ «۲»** باشد، عرب بسیار مضاف حذف کند و مضاف الیه به جای او بنهد، چون لبس «۳» زایل باشد. و **مَنْ حَوْلَهَا**، و آنان را که پیرامن مکه‌اند. عبد الله عباس و قتاده و دیگر مفسران گفتند: مراد به **مَنْ حَوْلَهَا** جمله زمین است یعنی مکه و آنچه گرداگرد اوست. و چون مکه در میان زمین است، همه زمین گرد آن باشد. آنکه گفت: آنان که به قیامت ایمان دارند به اینکه کتاب ایمان دارند، برای آن که آن کس که او به قیامت ایمان دارد و ثواب و عقاب داند، در ثواب راغب بود و از عقاب ترسد «۴»، نظر کند و اندیشه کار بندد بدانند «۵» که اینکه کتاب حق است و از نزدیک خداست برای آن که از ایتان مثل آن با فصاحت و بلاغتشان و حمیت و انفتشان و قوت دواعیشان به آوردن عاجزانند لا بد باید تا کلام [۹۴-پ]

خدای باشد و با آن که به قرآن و قیامت ایمان دارند بر نماز پنج «۶» محافظت کنند و مواظبت. قوله: **وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا**، و کیست ظالمتر و بیدادگتر از آن که او بر خدا دروغ گوید. و (افتراء) افتعال باشد از فریه، و فریه دروغ فرا بافته «۷» باشد. و اصل الفری القطع. أو قال أَوْحَى إِلَيَّ یا گوید وحی کردند بر من و نکرده باشند. مفسران گفتند: آیت در حق مسیلمه کذاب آمد، و او مردی سجاج «۸» و کاهن بود، به سجع گفتن «۹» تلبیس کردی بر عوام که مرا نیز کتابی است وحی از خدای، و به کهانت تلبیس کرد که: من غیب دانم «۱۰» و مرا از آسمان خبر می‌رسد. و در اخبار هست که: او دو رسول را بنزدیک پیغامبر - علیه السلام «۱۱» - فرستاد. رسول - علیه السلام «۱۲» - ----- (۱). لب: شهری. (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۳). اساس، لب، بم، آف: لبس، با توجه به مج تصحیح شد. (۴). آج، لب: بترسد. (۵). مج، وز، مت: بدانی. (۶). بم، آف، آن: پنجگانه. (۷). مج، وز، یافته. (۸). مج، وز، مت، بم، مل، آن: سجاج. (۹). مج، مت: سجع کردن. (۱۰). مج، وز، مت، لت، مر: می‌دانم. (۱۱). مج، وز، مت، لت: صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ. [.....]

(۱۲). لت ایشان را. صفحه: ۳۷۷ گفت: شما به او ایمان داری «۱»! گفتند: آری، گفت: اگر نبودی «۲» که رسول [را] «۳» کشتن

عادت نیست، بفرمودمی تا شما را گردن بزدندی» (۴). آنگه ایشان را براند و صحابه را گفت: من شیئی در خواب دیدم که دو دست اورنجن زرین در دست داشتم بزرگ شد در دست من و مرا خوش نیامد آن، مرا وحی کردند که: باد در او دم من باد در او دیدم بپدیدند. من تأویل آن خواب بر اینکه دو دروغزن کردم یکی مسیلمه کذاب یمامه و یکی کذاب «۵» صنعاء اسود العنسی. و مَنْ قَالَ سَأْتِزِلْ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ، و از آن کس که او گوید من بیارم مانند آن که خدای تعالی فرستاد از آسمان، گفتند: اینکه در عبد الله بن سعد بن ابی سرح آمد و او قرشی بود و کاتب رسول - علیه السّلام - بود «۶». چون وحی آمدی او نوشتی. رسول - علیه السّلام - بر او املا - کردی، او به جای غُفُورٌ حَلِيمٌ «۷»، «علیم حکیم» نوشتی و به جای سَمِيعٌ عَلِيمٌ «۸»، «غفور رحیم» نوشتی و مانند اینکه. چون اینکه آیت فرود آمد: وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ «۹» - الی قوله: ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ «۱۰»، او را عجب آمد از تفصیل خلق آدمی، بر زبانش برفت: فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ «۱۱». رسول - علیه السّلام - گفت: بنویس. او بنوشت و به شک افتاد، «۱۲» با خود گفت: اگر محمّد در اینکه که می گوید صادق است، خود اینکه وحی که بر او می کنند بر من می کنند، و اگر کاذب است مثل آن که او می گوید من نیز «۱۳» می گویم. مرتد شد، و با نزدیک مشرکان شد «۱۴» و گفت: احوال محمّد من نیک بدانستم. او بر من املا می کردی، من تغییر و تبدیل می کردمی و چنان که خواستم نوشتی و او مؤمنانی را که به «۱۵» رسول آمدندی در سرّ شناخته بود مشرکان را می گفت و وشایت و سعایت می کرد. و از جمله

(۱). مج، وز، مت، آج، لب: ایمان دارید. (۲). مج، وز، مت، مل، لت، مر: نه آنستی. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۴). اساس: بزدندی، با توجه به مج تصحیح شد. (۵). اساس: کذا، با توجه به مج تصحیح شد. (۶). مج، وز، مت و. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۵، مج، وز، مت، لت: غفور رحیم. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۷. (۹). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۲. (۱۰-۱۱). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۴. (۱۲). مج، وز، مت، آج، لب و. (۱۳). آج، لب: بر. (۱۴). آج، لب: رفت. [.....]

(۱۵). مج، وز، مت، آج، لب، لت: بر. صفحه: ۳۷۸ مسلمانان یک روز عمّار را به دست داد و بنده‌ای را از آن حضرمیان - نام او خیرتا - ایشان را بگرفتند و عذاب کردند، و عمّار را آن روز گوش بپدیدند تا ایشان رسول را ناسزا گفتند. آنگه عمّار بیامد و گفت: یا رسول الله مرا کافران عذاب کردند و گوش بپدیدند برای تو، و من تو را ناسزا گفتم آنچه ایشان خواستند مرا توبه باشد! خدای تعالی در حق عمّار آیت فرستاد: مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ «۱»، یعنی عمّار. وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكَفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ، یعنی عبد الله بن سعد بن ابی سرح. آنگه گویند که با «۲» اسلام آمد پیش از فتح مکه - و الله اعلم. آنگه رسول - علیه السّلام - از بعضی عذاب کفار خبر داد «۳» گفت: و لَوْ تَرَى، و اگر «۴» بینی ای محمّد آنگه که ظالمان یعنی کافران در غمرات و شاداید مرگ باشند. و غمره الماء معظمه باشد، و غمره الموت سکرته باشد، و غمره الحرب شدته باشد [۹۵-ر]

و اصل «غمر» ستر باشد، و «غمر» حقد باشد برای آن که دل ببوشد، و دخل فی غمار الناس و خمارهم. آن باشد که در میان مردمان شود چنان که پوشیده شود به ایشان. و «غمر» سهک «۵» و چرک باشد برای آن که بدن را ببوشد. و دستار خوان را برای چرکنی و شوخگنی «۶» منذیل الغمر خوانند. و «غمر»، قدح کوچک که در میان متاع ناپدید بود، و غامر زمین بیران «۷» باشد برای آن که بر او اثر عمارت پیدا نبود. و «غمار» و «غمار» یکی باشد، و «غمر» مرد کار ناآزمود بود و همچنین مغمر. وَ الْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيَهُمْ، «واو» حال است، در آن حال که فرشتگان دست گسترده باشند و فراخ کرده برای قبض روح ایشان. أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ، در کلام محذوفی هست، یعنی يقولون، می گویند: أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ، جان بیرون کنی «۸» از تن یعنی جان بدهی «۹». و بعضی دگر مفسران گفتند: بَاسِطُوا أَيْدِيَهُمْ، دست گشاده ----- (۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۶. (۲). مج، وز، مت: به. (۳). مج، وز، مت، مل و. (۴). مج، وز، مت، مل، لت تو. (۵). اساس، بم، آف، آن، لب: شخک، با توجه به مج، مت تصحیح

شد. (۶). مج، سوختگی، مر: سوختگی. (۷). آج، لب، مر: ویران. (۸). مج: وز، بیرون کنید. (۹). مج، وز، مر: بدهید. صفحه: ۳۷۹ باشند بر ایشان «۱» به ضرب و عذاب و سیاط، تازیانه بر روی و پشت ایشان می‌زنند و می‌گویند: جان بدهی. و بعضی دگر گفتند معنی أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ، آن است که گویند: خویشتن برهانی «۲» اگر توانی «۳» بر طریق استهزاء. الیوم تُجَزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ، و نیز گویند: امروز پاداشت کنند شما را عذاب هوان و خواری، و «هون» هوان باشد، و «هون» رفق و مدارا باشد، قال الله تعالی: وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا «۴». قال الشاعر «۵»: هونا فما ان یرد الدهر من فاتا لا تهلكن أسفا فی إثر من ماتا ای رفقا، و «هون» به معنی هوان آمده است. همچنین قال عامر بن جوین: تهین النفوس و هون النفوس عند الكریهه اعلى لها و لغت معروف در معنی «هوان» هون است بضم الهاء قال ذو الاصبغ العدواني: اذهب اليك فما اتمى براعيه ترعى المحاض و لا اغضى على الهون و باقر- عليه السلام- گفت: عذاب الهون تشنگی باشد در وقت مرگ. بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ، اینکه «با» بدل «۶» و مجازات است، به بدل و جزای آن که شما بر خدا گفتی «۷» بنا حق، یعنی آن دروغها که بر خدای نهادی «۸». وَ كُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ، و از آیات او استکبار و تکبر کردی «۹»، و در آیت دلیل است بر آن که جزا بر «۱۰» عمل باشد و عقوبت بر گناه بخلاف قول مجبره. قوله: وَ لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى، آنکه حق تعالی حکایت کرد آن که با کافران خواهد گفت روز قیامت بر سبیل تعبیر «۱۱» و سرزنش، گفت: آمدی «۱۲» به ما ای کافران ----- (۱). مج، وز: دست بر ایشان گشاده باشند. (۲). مج، وز، مت، مل، مر: برهانی. (۳). مج، وز، مت، مل، آف، مر: توانید. (۴). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۳. [.....]

(۵). وز شعر. (۶). اساس: اینکه بدل یا، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج، وز، مت، آج، لب، مر: گفتید. (۸). مج، وز، مت، آف، آج، لب، مل، آف، مر: نهادید. (۹). مج، وز، مت، آج، لب، آف، مر: کردید. (۱۰). اساس، آج، لب: جزای، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۱). وز، آج، لب: تغیر. (۱۲). مج، وز، مت، آف، مل، مر: آمدید. صفحه: ۳۸۰ تنها، و «فرادی» جمع فرید و فرد و فردان باشد. ازهری- گفت: فرادی و فراد معدول است عن فرد و فرید چو «۱» ثلاث و رباع، قال الشاعر «۲»: ترى النعرات الزرق تحت لبانه فرادی «۳» و مثنی أصعقتها صوامله و قال التابغة: من وحش و جرء موشى- أكارعه طاوى المصير كسيف الصيقل الفرد يقال للواحد: فرد و فرد و فرد و فرید و جمع الفرد افراد و الفردان الفرد و جمعه فرادی، ككسلان و كسالى و سكران و سكارى- تنها آمده. كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ، چنان که اول بار آفریدیم شما را حفاء عراة غرلا بهما، تن برهنه و پای برهنه ختنه ناکرده و علامت نازده نه مالی داری «۴» با خود نه عقاری که در دنیا دین در سر آن کردی «۵» و آخرت به آن بفروختی «۶»، و آنچه من شما را دادم در دنیا رها کردی «۷» و با پس پشت انداختی «۸» از مال و ملک و فرزندان و اتباع و اشیاع. وَ مَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمْ، و آن شفیعان که دعوی کردی «۹» از بتان که انبازان من اند، گفتی «۱۰» با شما هستند «۱۱» یعنی قوله: هُوَ لَأِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ «۱۲». أبو هريره روایت کرد از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- [۹۵-پ]

که: چون خدای تعالی اسرافیل را فرماید که صور بدم «۱۳»، او صور در دم «۱۴» همه زمین پر از ارواح شود بر صورت نحل- منج انگین- آنکه حق تعالی گوید: به عزت و جلال من که هر جانی با کالبد خود شوید «۱۵»، آنکه آن ارواح به تنها باز شود «۱۶» از ره بینی، و در تن چنان رود که زهر رود در مار گزیده، آنکه زمین بشکافد و اول کسی که زمین از او شکافته ----- (۱). مج، وز، مت، مل، مر: چون. (۲). مج، وز شعر. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، لسان العرب: فراد، مجمع البيان (۲/۳۳۶): فراد. (۴). مج، وز، مل: دارید. (۵). مج، وز، مت: کردید، مل: کرده‌اید. (۶). مج، وز، مل: بفروختید، مل: فروختید. [.....]

(۷-۹). مج، وز، مت: کریدید. (۸). مج، وز، مت، مل، آف، مر: انداختید. (۱۰). مج، وز، مت، مر: گفتید. (۱۱). مج، وز، مت، لت، مل، مر: نیستند. (۱۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸. (۱۳). مج، وز، لت، مر: در صور دم، مت، آج، لب: در صور دمد. (۱۴). لت، مر: او در صور دمد. (۱۵). مج، لت، مر: شود، وز، آن: شوند. (۱۶). لت، آن، مر: باز شوند. صفحه: ۳۸۱ شود من باشم، آنگه برخیزند و بشتاب به عرصه قیامت آیند و به موقف عرض هفتاد سال ایستاده باشند حفاة عراء غرلا بهما، پای برهنه و تن برهنه ختنه ناکرده بی علامت. کس با ایشان ننگرد، و خدای تعالی میان ایشان حکم نکند. خلایق چندان بگریند که آب چشمشان منقطع شود و چندان عرق از ایشان جدا شود که لگام بر دهندشان کند. و در خبر است که: رسول- علیه السلام- یک روز اینکه آیت می خواند و لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ، عایشه گفت: یا رسول الله؟ زنان نیز برهنه باشند! گفت: آری؟ گفت: وا سواتاه، وا رسوایی «۱»؟ رسول- علیه السلام- گفت: فردای قیامت هر کسی را چندان فتاده باشد که در یکدگر ننگرند، زن نداند که مرد کدام است و مرد نداند که زن کدام است. لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ «۲»، آنگه هم بر سبیل تعبیر «۳» و توبیخ گویند ایشان را: و مَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَ كُمْ، اینکه «۴» بتان که امید شفاعت ایشان داشتی «۵» ایشان را با شما نمی بینیم. لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ، اهل مدینه و کسائی و حفص خواندند: «بینکم» به نصب «نون»، و باقی قراء به رفع و «بین» مصدر بان ببین باشد بینا و بینونه، قال الشاعر: «۶» بان الخلیط برامتن فودعوا او کما ظعنوا لبین تجزع و «بین» از جمله آن اسماست که یک بار استعمال کنند اسم و یک بار ظرف، و مراد به اسم آن است که به وجوه «۷» اعراب سه گانه «۸» بگردد «۹»، قال الله تعالی: هذا فراق بینی و بینک «۱۰»، و يقال: هذا کتاب بینی و بینک و هذا عهد «۱۱» بینی و بینک، قال الله تعالی: و من بیننا و بینک حجاب «۱۲»، و علی هذا قراءه من قراء «۱۳» بالرفع: «لقد ----- (۱). لب، بم، آف، آن: وارسوایاه. (۲). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۷. (۳). لب، مر: تغیر. (۴). مج، وز، مت، مل، لت: آن. (۵). مل، آف، مر: داشتید. [.....]

(۶). مج، وز، مت شعر. (۷). مت: به وجوب. (۸). مج، وز، مت، لت: سگانه/ سه گانه. (۹). مج: بکرد. (۱۰). سوره کهف (۱۸) آیه ۷۸. (۱۱). آج، لب: عهدی. (۱۲). سوره فصلت (۴۱) آیه ۵. (۱۳). وز: قرأ. صفحه: ۳۸۲ تقطع بینکم». و «بین» از اضداد است به معنی فراق باشد و به معنی وصال، و اینکه جا معنی آن است که: لقد تقطع وصلکم. اما بر قراءت آن کس که «۱» نصب خواند، در او دو قول است: یکی ظرف و یکی مفعول به، و آن که مفعول گفت، گفت: فاعل در او مضممر است، و چون آنچه از کلام رفته است در مقدمه اینکه من قوله: و ما نری معکم شفعاء کم، در او معنی تقاطع و تهاجر است، تقدیر اینکه باشد که: لقد تقطع وصلکم بینکم، و بر اینکه تقدیر هم روا بود که ظرف باشد. و قولی «۲» دیگر آن است که: فاعل در او مقدر است و لکن حذف کرد لدلالة الکلام علیه، و المعنی «۳»: لقد تقطع ما بینکم، ای الشیء الّذی کان بینکم، و بر اینکه وجه هم ظرف باشد علی کل حال. و ضلّ عنکم ما کنتم ترعّمون، و آنچه دعوی می کردی «۴» از آن بتان و عبادت ایشان و شفاعت ایشان شما را و تقرب شما با ایشان به خدای «۵» همه گم شد «۶» و باطل شد، و امروز شما تنها ماندی «۷» و بی یار و بی شفیع. آنگه بر سبیل تنبیه و تذکیر و اقامت حجت بر کافران «۸» گفت: إن الله فالیق الحبّ و النوی، خدای معبود که از او توقع خیر و روزی کنند «۹» خدایی است که او در زیر زمین دانه شکافد و استه «۱۰» میوه، و برای آن تخصیص کرد اینکه را که دست آدمیان از آن دور باشد، و معلوم است به جاری مجرای ضرورت که آن، کسی نمی کند جز خدای تعالی. و در کلام امیر المؤمنین «۱۱» بسیار می آید: و الّذی فلق الحبّه و برء النّسمه، به آن خدای که در «۱۲» زمین دانه شکافد و در رحم تاریک صورت نگارد، برای آن که [۹۶- ر]

و همها دور دارد «۱۳» از آن که هیچ مخلوق را دست آن جا رسد «۱۴». و واحد ----- (۱). مج، وز، مت، لت به. (۲). آج، لب: قول. (۳). مج، وز، مت، لت، مر: و التقدیر. (۴). مج، وز، مت، آج، لب، آف، مر:

می‌کردید. (۵). وز، آف: به خدایی. (۶). بم، آف: کم باشد. [...]

(۷). معج، وز، آج، لب، مل، آف، آن، مر: مانندید. (۸). آج، لب: با کافران. (۹). آج، لب: کنید. (۱۰). معج، مل، لت، مر: استخوان، وز، مت: استخوان. (۱۱). معج، وز علی علیه السّلام، مت، مل، آف، مر علیه السّلام. (۱۲). معج، وز، مت، مل، مر زیر. (۱۳). معج، وز، مت، مل: در او بود، مر: دور بود. (۱۴). مل، لت: نرسد. صفحه: ۳۸۳ الحب حیة، و واحد التوی نواة، من باب تمر و تمره. و «نوی» استه «۱» میوه باشد که از او درخت روید، و هیچ قادر به قدرت اینکه نتواند کرد الا بالاله «۲» و المماسه «۳»، چون قدیم تعالی می‌کند مخترع بدانند که او قادر الذات است بخلاف دگر فاعلان و قادران. یُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ، از مرده زنده بیرون «۴» آرد. قولی آن است که از دانه خوشه بیرون آرد و از نواة درخت بیرون آرد. و تشبیه کرد اینکه را به مرده از آن جا که نیفزاید «۵» و از او انتفاع نباشد و آن را به زنده که فزاینده باشد و از او نفع آید چنان که از احیا، و اینکه بر توسع باشد. قولی «۶» دیگر «۷» آن است که از نطفه حیوان آرد و از حیوان نطفه آرد. قولی «۸» دیگر آن است که از خایه مرغ آرد از مرغ خایه آرد. قولی «۹» دیگر آن است که از کافر مؤمن آرد و از مؤمن کافر آرد، و اینکه اقوال باستقصا در سوره آل عمران رفته است. ذَلِكُمْ اللَّهُ، یعنی فاعل اینکه افعال خداست - جل جلاله فَأَنْتَى تُؤْفَكُونَ، چگونه بر می‌گردانند شما را از اینکه «۱۰» راه روشن و طریق راست؟ حسن گفت: معنی آن است که عقل شما را از اینکه کار چگونه «۱۱» بر می‌گردانند؟ و قیل اینکه تصرفون، شما را از اینکه راه راست به کدام ره می‌گردانند؟ کما قال الله تعالی: فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ «۱۲»، کجا می‌شوی «۱۳» از ره صواب؟ و «أَنْتَى» بر سه معنی می‌آید «۱۴»: کیف و متی و حیث، و اینکه جا دو معنی را محتمل است: کیف و اینکه. و الافك الصّرف و الافك الكذب، فعل به معنی مفعول لانه مصروف عن وجهه. فالق الإصباح، آی هو فالق الإصباح، و اشکافنده «۱۵» صبح است، و آن خداست که از میان شب تاریک روز روشن بشکافد و اینکه نیز «۱۶» از جمله آن است که دست و ----- (۱). معج، مل، لت، مر: استخوان، وز، مت: استخوان، آج: هسته. (۲). معج، وز، مت، لت، مر: باله. (۳). معج، وز، مت، لت، مر: و مماسه. (۴). بم، آف: برون. (۵). معج، وز، مت: بیفزاید. (۶-۸-۹). آج، لب: قول. [...]

(۷). معج، وز، مت، لت: دگر. (۱۰). معج: آن. (۱۱). آج، لب: چون. (۱۲). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۶. (۱۳). آج، لب: مل، مر: می‌روید. (۱۴). آج، لب: آمد، مل، معج، وز، مت، مر: آید. (۱۵). معج، وز، مت، مل، مر: او شکافنده. (۱۶). معج، وز، مت، مر: و اینکه هم، مل: و اینکه همه. صفحه: ۳۸۴ آلت قادر به قدرت به آن «۱» نرسد و جَعَلَ اللَّيْلَ «۲» وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ، و اینکه مذهب کوفیان است و بنزدیک بصریان اسم فاعل آنکه عمل فعل کند که به معنی یفعل باشد حال را، اما چون به معنی ماضی باشد عمل «۹» فعل نکند و رفع فالق الإصباح بر دو وجه حمل توان کردن «۱۰»: یکی خبر ابتدا «۱۱» محذوف - چنان که گفتیم - و یکی آن که خبر بعد خبر باشد کقولهم «۱۲»: هذا حلو حامض، و کقوله: إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ «۱۳»، و: إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ «۱۴»، و در شاذ حسن بصری خواند: فالق الاصباح بفتح الالف فی جمع صبح و قوله: وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ معطوف است بر محل - لیل - که محل او نصب است و ایشان عطف کنند یک بار بر لفظ و یک بار بر معنی، قال الشاعر: ----- (۱). مل، لت، مر: او. (۲-۳). اساس و همه نسخه بدلها: جاعل اللیل بر قراءتی دیگر، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۴). مل، مر: به مسکن، لت: مسکن. (۵). مل: بخسبند، مر: بخسبید. (۶). معج، وز، مت، مل، مر آن است، آج، لب آن. (۷). معج، وز، مت، لت، مل، مر: برای آن که. [...]

(۸). معج، وز، مت، مل، مت، مر: خواندند. (۹). آج، لب به. (۱۰). معج، مت: کرد. (۱۱). بم، آف: مبتدا. (۱۲). بم، مل، آف، آن:

لقولهم. (۱۳). سوره توبه (۹) آیه ۹۹ و ۱۰۲. (۱۴). سوره توبه (۹) آیه ۲۸. صفحه: ۳۸۵ فلسنا بالجبال ولا الحديد بحسبان، ای بحساب، يقال: حسبت الحساب احسبه حسبا و حسبانا و حسبت الشئ اذا ظننته احسبه و احسبه حسبانا، و معنی آن است که حق تعالی می گوید «۱»: من آفتاب و ماه را در فلک «۲» خود می گردانم بحساب نه بگزارف «۳» تا آنچه آفتاب به سالی برد «۴» ماه به یک ماه «۵». و گفتند بیست و هشت روز [۹۶-پ]

برد «۶» از آن که «۷» مدار و مسیر «۸» او چنان ساختیم «۹» و مدار اینکه چنین کردم «۱۰» و مثله قوله: الشمس و القمر بحسبان «۱۱». الله تعالی در اینکه آیت تذکیر کرد «۱۲» بندگان خود را تعظیم نعمت بر ایشان از آن که ایشان در شبی تاریک باشند که در او هیچ نبینند و «۱۳» ندانند و از تصرف و معاش و مکاسب خود باز مانده باشند، ناگاهی از میان آن شب سیاه عمود صبح روز بشکافم «۱۴» و جهان تاریک روشن کنم تا هر کسی به سر معاش خود رود و روی به مصعد «۱۵» خود نهد و در طلب منافع به غرض خود رسند عالم در بدایت خلق تاریک بود من از جرم آفتاب برای جهانیان چراغی روشن برافروختم که: وَ جَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا «۱۶» تا خلاق و جانوران به منافع خود رسند. همچنین «۱۷» جهان «۱۸» ظلمت ضلالت داشت و ظلمت ظلم خلقان، از ظلام ظلم در شبی مظلم «۱۹» بودند من از میان آن ظلمت ظلم و ضلالت، آفتاب هدایت و عدل محمدی برآوردم تا عالم شرع به نور او منور شد گمراهان راه یافتند و بازماندگان برسیدند و هر کس راه و مقصد خود بدید «۲۰» و به ----- (۱).
مچ، وز، مت، لت، مر: گفت. (۲). آن: ملک. (۳). مج، مت، بم: بگدازف. (۴-۶). آن: برود. (۵). آن برود. (۷). مل: چنان که. (۸). آج، لب: مدار سیر. [.....]

(۹). مج، وز، مت، لت، آن، مر: ساختم. (۱۰). بم، آف: کردیم. (۱۱). سوره رحمن (۵۵) آیه ۵. (۱۲). آن و. (۱۳). مج، وز، مت، لت، مر هیچ. (۱۴). مل: شکافم. (۱۵). کذا: در اساس، بم، آف و آن، دیگر نسخه بدلها: مقصد. (۱۶). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۶. (۱۷). مج، وز، مت: هم چونین. (۱۸). آف: جهانیان. (۱۹). مل: تاریک. (۲۰). مل، آن، مر: بدیدند. صفحه: ۳۸۶ مقصود و غرض خود رسید «۱» باز چون آن آفتاب فلک «۲» خود ببرید و به کناره خو «۳» مغرب رسید به جای او ماهی برآوردم که اگر در نور و ضیاء به حد او نبود خلقان به نور او منتفع بودند و به هدایت او مهتدی شدند و به ارشاد او مسترشد «۴» و از آن پس چون ماه فرو شد ستارگان برآوردم تا چنان که فلک دنیا از آفتاب و ماه و ستارگان خالی نیست فلک دین از آن خالی نباشد و هر یکی که «۵» فرو شد یکی «۶» برآوردم. نجوم سماء کَلَّمَا غَاب كوكب بدا كوكب یاوی «۷» الیه کواکبه تا بعد «۸» بروج آسمان نجوم زمین پدید کردم. چون نوبت به آخر رسید بر مثال اول شب «۹» غیبتش دراز شد تا ظلام ظلم عالم بگرفت و ظلمت ضلال «۱۰» مستولی شد و متوقعان راحت و منتظران فرج در بند انتظار دراز ماندند چنان که به آغاز کار بود به انجام همچنان «۱۱» شد که خبر صاحب وحی چنان «۱۲» بود که: الاسلام بدأ غریبا و سيعود كما بدأ فطوبی للغرباء، تا از غروب آن ستاره غرابت اسلام ظاهر شد. آنکه هم بر آن جمله که در اول کردم به آخر هم آن وعده کردم اگر چه شب دراز است و ظلمت متکاثف است نوید مشو که هر شبی را روزی باشد و هر ظلمتی را ضیایی به دنبال بود و هر غسقی را فلقی بر اثر باشد «۱۳» و هر رنجی را راحتی. انَّ الفرج مع الكرب، فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا «۱۴»، و لیکن تا «۱۵» سخت نشود بنشود. اشتدای ازمه تنفرجی، ای سختی «۱۶» سخت شو تا بشوی «۱۷». نبینی که به آخر شب که وقت سحر باشد تاریکی ----- (۱). مل، آن، مر: رسیدند. (۲). مج، وز، مت: ملک. [.....]

(۳). کذا در اساس بم، آف و آن، دیگر نسخه بدلها اینکه کلمه را ندارد، چاپ شعرانی: ضوء، «خو» در لغت به معنی پهلو و وادی

فراخ هست که اینکه جا بی مناسبت نمی نماید. (۴). مل، آن: مستر شدند. (۵). معج، وز، مر: هر که یکی، مت، لت: هر گاه که یکی. (۶). لت دیگر. (۷). آج، لت: تاوی. (۸). کذا در اساس و آف و آن، دیگر نسخه بدلها: به عدد. (۹). معج، مت: اولش. (۱۰). معج، وز، مت، لب، مل، لت، مر: ضلالت، آن: ظلال. (۱۱). مل، مر: هم چنان، آج، لب: همان. (۱۲). معج، وز، مت، مل، لت، مر: چنین. (۱۳). آف: فلقی باشد. (۱۴). سوره انشراح (۹۴) آیه ۵. (۱۵). معج، مت: با. (۱۶). معج، وز، مت، مر: «ای سختی» ندارد. [.....]

(۱۷). معج، وز، مت: یا نشوی. صفحه: ۳۸۷ سخر باشد «۱» و آن وقت را خود برای اینکه سحر خوانند چون ظلمت بغایت رسد صبح بر آید. چون ظلم بغایت رسد، رایت عدل بر آید «۲». چون محنت به نهایت رسد «۳» راحت پدید آید. یمانه چو پر شود بگرداند سر اذا الحادثات بلغن «۴» المدی و کادت لهن یندوب «۵» المهج و حل البلاء و قل العزاء فعند التناهی یکون الفرج بسا «۶» که درماندگان در ظلمت شب گرفتار باشند ناگاهی از جایی که توقع نبود صبح بر آید «۷» که بر اثر «۸» آفتاب سر برزند و شعاع قهر بر هر «۹» ستم و ستمگر زند «۱۰» تا چنان که نورش ظلمت را باطل کند عدلش ظلم را ناچیز کند. یماً الارض قسطاً و عدلاً کما ملئت جوراً و ظلماً. به روشنایی روز بر تو منت نهاد که محل طلب معاش تست، به شب نیز منت نهاد که قرارگاه و وقت آسایش تست و جعل «۱۱» و الشمس و القمر حُساباً، آفتاب و ماه «۱۹» را حساب مقدر نهادم او را در فلک خود سیصد و شصت مطلع و ----- (۱). معج، وز، مت، مل، لت، مر: سخت تر بود، آج، لب، آف: سخت تر باشد. (۲). معج، وز، مت، مل، لت: پدید آید. (۳). معج، مت: محبت به نهان رسد. (۴). بم: بکعن. (۵). معج، مت، آج، لب، مل: تذوب. (۶). لت بینا. (۷). معج، وز، مت، مل، لت: صبحی بر آید، مر: صبحی بر آمد. (۸). معج، وز، مت، لت، مر او، آف، آن آن. (۹). لت: بر سر. (۱۰). آج، لب: زنند. (۱۱). اساس و همه نسخه بدلها بجز آف: جاعل، با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد. (۱۲-۱۳). معج، وز، مت، مل، مر: همیشه. (۱۴). آج، لب: ره معاش طلب از کجا. [.....]

(۱۵). لب: اینکه حکایت. (۱۶). معج: آرائش. (۱۷). مل: فسردگی، آن: فسودگی. (۱۸). آج، لب: لب قوله. (۱۹). آج، لب: ماه و آفتاب. صفحه: ۳۸۸ سیصد و شصت مغرب نهادم که در هر روز به مطلعی بر آید و به مغربی فرود شود «۱» از آن جا گفت: فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ «۲»، چنان که مطلع و مغارب مختلف می شود مدار و مسیر «۳» او مختلف می شود از اینکه جاست که هیچ دو روز در سال چند یکدیگر نباشد الا متفاوت به قدر اختلاف او در سیر طول و قصر شب و روز پیدا شود آنگه منافع آن جز خدای نداند که کشت پرورد و نبات رویاند «۴» و میوه رساند و نور گستراند و راه نماید الی ما لا یحصی کثره «۵» چون آفتاب فرو شود در شب ماه بر آرم تا حساب ایام و شهور و سنین بدانی و اجل دیون و اوقات معاملات و وقت عبادت «۶» از حج و روزه. آفتابت طبّاحی می کند و ماهتاب «۷» صباغی می کند اینکه می یزد و آن می رزد «۸» تا کار تو به برگ و مهیا باشد و عیش تو در میانه «۹» مهنا «۱۰» باشد، اینکه نه به تدبیر توست به تقدیر من است. ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ «۱۱»، تقدیر خدای عزیز است که هیچ غالبی او را غلبه نتواند «۱۲»، علیمی که مصالح خلاق او راند «۱۳» بعزت بکند و بحکمت بنهد رای تو را به «۱۴» اینکه راه نیست اندیشه را بدین «۱۵» گذر نیست، تقدیر تو بدین «۱۶» محیط نشود تدبیر تو بدین نرسد: و لیس بتقدیر الکواکب ما تری و لکنه تقدیر ربّ الکواکب وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ، «جعل» اینکه جا به معنی «خلق» است برای آن متعدی است به یک مفعول، او آن خداست «۱۷» که برای شما ستارگان بیافرید، هم از جمله تعداد نعمت است مورد آیت مورد منت است چرا آفرید! بی غرض نیست و از عرض «۱۸» مثل خالی نیست. ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز بم: فرو شود. (۲). سوره معارج (۷۰) آیه ۴۰. (۳). آج، لب: سیر. (۴). آج، لب، مل: برویاند. آن: برویاند. (۵). لب، بم: کثیره. (۶). معج، وز، مت، آج، لت، مر: عبادات. (۷). معج، وز، مت، مر: ماهتاب، آج، لب: ماهت. (۸). بم، آف، مر: می ریزد. (۹). معج، وز، مت: میان. [.....]

(۱۰). معج، وز، مت، لب، آف، لت: مهتیا. (۱۱). سوره یس (۳۶) آیه ۳۸. (۱۲). آج، لب کرو. (۱۳). معج، وز، مت، آج، لب، لت، آن، مر: داند. (۱۴). آج، لب: با. (۱۵). معج، وز، مت، لت، مر: اندیشه تو را بر اینکه. (۱۶). معج، وز، مت: به اینکه. (۱۷). معج، وز، مت: خدای است. (۱۸). آج، لب، مر، آف، لت، آن، مر: غرض. صفحه: ۳۸۹ لَتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ، تا به آن راه بری «۱» و راه یابی «۲» در تاریکیهای بَر و بحر. آن خدایی که روا نداشت که تو را در ظلمت بَر و یا بحر رها کند تا چندین ستاره رهنمای «۳» پدید کرد تا به او مهتدی شوی در امور دنیاوی و معاش او کی روا دارد که تو را در ظلمت ضلالت رها کند و در دین برای تو ره نمای فراندارد، و دین بنزدیک او از دنیا اولیتر و آخرت از اولی دوست تر، در باب دنیا هدایت تو خواست در باب دین کی ضلالت تو خواهد! آن جات راه نمود آن جات از راه چگونه برد؟ تعالی علوا کبیرا، اگر در دنیا ستاره به ره بر تو کرد «۴» در دین ستارگانی را به رهبر تو کرد که تا یک ستاره از آسمان می تابد یکی از اینان در زمین می تابد «۵» چو او را از زمین بردارم ستارگان را از آسمان فرود آرم، چون ملک اینکه براندازم آسمان از ستاره پردازم چون اینکه را از دست قضا و مسند امامت بر خیزانم ستاره از آسمان بریزانم «۶»، برای آن که اینان امان اهل زمین اند چنان که ستارگان امان اهل آسمان اند: «۷» النَّجْمُ اَمَانٌ لِّاهْلِ السَّمَاءِ وَ اَهْلِ بَيْتِي اَمَانٌ لِّاُمَّتِي فَاذَا خَلَّتِ السَّمَاءُ مِنْ اَهْلِ السَّمَاءِ مَا يُوْعَدُونَ وَ اِذَا خَلَّتِ الْاَرْضُ مِنْ اَهْلِ بَيْتِي اَتَى اَهْلَ الْاَرْضِ مَا يُوْعَدُونَ لَتَهْتَدُوا بِهَا، «لام»، غرض راست، غرض من در دنیا هدایت توست آن که در دنیا تو را هدایت کند در دین بر تو تلبیس ادله نکند اگر خواهند که آن جا بر راه باشی نخواهند «۸» که اینکه جا گمراه باشی اگر در بیابانی به ستاره نگر، و اگر در دریایی چشم بر ستاره دار که دلیل اوست و راهرو را از دلیل چاره [۹۷-پ]

نیست اگر ستاره را می بینی و به او اهتدا نکنی ستاره را چه زیان، و اگر امام را می یابی و به او اقتدا نکنی امام را چه نقصان، در هر دو جای زیان بر توست. قَدْ فَضَّلْنَا الْاَيَاتِ، ما آیات مفصل و مبین کردیم و مجمل و مهمل رها نکردیم برای قومی که دانند، اگر کسی نداند تابان «۹» بر اوست. ----- (۱). مر: راه برید. (۲). مر: راه یابید. (۳). معج، وز، مت: راهنمایی. (۴). معج، وز، مت: گردد. (۵). معج، وز، مت: می یابد. [.....]

(۶). لب: برندانم. (۷). لب: دخلت. (۸). آن: نخواهد. (۹). لت: تاوان. صفحه: ۳۹۰ که وَ هُوَ الَّذِي اَنْشَأَكُمْ، او آن خداست که بیافرید شما را از یک نفس یعنی آدم- علیه السلام- الله که فَمُسْتَقَرٌّ وَ مُسْتَوْدَعٌ، ابن کثیر و ابو عمرو و روح خواندند: «فمستقرّ» و باقی قرآء خواندند: به کسر «قاف» علی الفاعل، یعنی فمکم مستقر، و باقی قرآء خواندند: به فتح قاف علی معنی فمکم مستقرّ علی الموضع. و در معنی «مستقرّ» و «مستودع»، مفسران خلاف کردند عبد الله مسعود گفت: بهری مستقرّند یا بهری را مستقرّی است در رحم مادر تا به وقت زادن و ایشان را مستودعی است جایی که ایشان را به ودیعه آن جا بنهند از گور تا به روز قیامت، يقال: قرّ فی المكان و استقرّ و اودعته مکان کذا و استودعته، پس مستقرّ مکان باشد و مستودع هم مکان باشد هم مفعول، و مقسم گفت: مستقرّ مأوای مرد باشد و مستودع آن جا که بمیرد. سعید جبیر گفت: مستقرّ شکم مادر است و مستودع صلب پدر است او را به ودیعت به صلب پدر دادند تا مدتی آن جا بباشد و به وقت مطالبت به رحم مادر درآید، در او قرار گیرد تا به وقت خود، آنگه جایگاه بدل کند و به زمین آید، آن مستقرّی دیگر است او را مدتی آن جا بماند آنگه به مستودع «۱» لحد آید، آن جا قرار کند و ودیعت او باشد تا به وقت بعث. آنگه از آن جاش برانگیزند تا به مستودع عرضگاه آید آن جاش مدتی مقام باشد، از آن جاش به مستقرّ بهشت یا دوزخ برند و آن مستقرّی که از آن جاش رحلت و انتقال نبود. سعید جبیر گفت، یک روز عبد الله عباس مرا گفت: یابن جبیر، کدخدای شده‌ای! گفتم: نه، دست بر پشت من زد، گفت: آنچه مستودع صلب توست لا بد به وقت خود بیرون آرند. عکرمه گفت از عبد الله

عبّاس: مستقرّ آن باشد که او را بیافریده باشند» (۲) و در رحم قرار داده و مستودع آن باشد که هنوز در رحم آبی باشد. مجاهد گفت: مستقرّ دنیاست که قرارگاه است و مستودع آخرت است چون با پیش خدا شود. ابو العالیه گفت: مستقرّ مرد ایام حیاتش باشد و مستودع آن جا که بمرد» (۳) ----- (۱). آج، لب: مستقر. (۲). آج، لب: باشد. (۳). مج، وز، مت، آج، لب: بمیرد. صفحه: ۳۹۱ و از آن جایش نشر کنند. کربب گفت عبد الله عباس مرا بخواند، گفت بنویس: بسم الله الرحمن الرحيم من عبد الله بن عباس الی حبر تیماء» (۱): اما بعد فحدّثنی عن مستقرّ و مستودع، و آنکه مرا گفت: اینکه نامه به فلان جای بر به فلان مرد جهود ده که او حبر [ی]» (۲) از احبار است. من آن نامه بیردم و به آن حبر دادم نامه بستد و در او نگرید، گفت: مرحبا بکتاب خلیلی من المسلمین، [مرحبا به نامه دوست من از مسلمانان]» (۳). آنکه مرا به خانه برد و چند سفظ پیش من آورد و صفحه‌ها» (۴) برمی گرفت و فرو می‌نگرید و می‌انداخت. من گفتم: اینکه چیست که فرو می‌اندازی! گفت: اینکه نبشته‌های جهودان است که به دروغ نوشته‌اند، طلب نوشته موسی می‌کنم تا آنکه که نوشته بر گرفت و فرو نگرید و گفت: اینکه نوشته موسی است. آنکه ساعتی تأمل کرد پس» (۵) بنوشت، گفت: مستقرّ فی الرحم، مستقرّی در رحم باشدش و مستقرّی در زمین بر پشت زمین و مستقرّی در شکم زمین در گور و مستقرّی آن جا که مأوی و مصیر او باشد بهشت یا دوزخ، آنکه برخواند: و نقرّ فی الارحام [۹۸-۹۹]

ما نشاء» (۶) «و لکم فی الارض مُستقرّ و متاعٌ الی حین» (۷)، حسن بصری گفت: مستقرّ در گور باشد و مستودع در دنیا، و گفتم: یا بن آدم انت ودیعۀ [فی اهلک و پوشک آن یلحق بصاحبک، آنکه اینکه بیت برخواندی - شعر]» (۸): [و ما المال و الأهلون إلاً ودیعۀ]» (۹) و لا بدّ یوما أن تردّ الودائع و سلیمان العدو» دو بیت بگفت در اینکه معنی: فجع الأحمیة بالأحمیة قبلنا و التّیاس مفعوج بهم و مفعّج مستودع او مستقرّ قد خلا» (۱۰) فا المستقرّ یزوره المستودع در اینکه آیات چنین نهاد که مستقرّ در گور است و مستودع در دنیا - و الله اعلم بمراده. الله که قد فصلنا الآیات لِقَوْمٍ یفقهون، ما آیات و ادله و بیّنات مفصل کردیم برای ----- (۱). آج: حبرها، لب: خیرهما. (۹-۸-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۴). مج، وز، مت، لت، مر: صحیفه‌ها. (۵). مج، وز، مت، لت، مر: تأمل می‌کرد. (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۵. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۳۶. (۱۰). مجمع البیان (۲/ ۱۴۰): مدخلا. [.....]

صفحه: ۳۹۲ قومی که دانند. وَ هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، او آن خداست که فرود آرد» (۱) از آسمان آبی، یعنی آب باران. فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتٍ كُلِّ شَیْءٍ، اى بالماء، به آب همه نبات برویانیدیم، آب بفرستم تا» (۲) زمین مرده زنده کنم» (۳) پس از آن که نبات نیارد نبات بر آرد. فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ بَرُونَ» (۴) آریم از او. در او دو قول گفتند: یکی من الماء یکی من النّبات، از آب برون آریم، یعنی به سبب آب، آب را به سبب کردم، نه آن که مرا به سبب حاجت باشد، و لکن در آن حکمتی دیدم» (۵). و قولی دیگر از آن نبات» (۶) سبزی پدید آوردم» (۷). مفسّران گفتند: مراد بقول و تره هاست» (۸)، یقال: خضر المکان فهو أخضر و خضر، و عرب گوید: هو لک خضرا مضرا اى هینئا مریئا، و نخلة خضرة درختی باشد که خرما بنبندد» (۹)، به سبزی بیفکنند، و اختضر الرّجل و اغتضر اذا مات شابا، [چون به جوانی بمیرد]» (۱۰). نُخْرِجُ» (۱۱) وَ مِنَ النَّخْلِ، از درختان خرما، من طلّعها، از میوه و کفری و غلاف آن و آنچه از آن برون آید. قنوان» دائیة، شاخه‌های نزدیک، و واحدش «قنوا» باشد، کصنو و صنوان. ابو عبیده گفت: اینکه را در کلام عرب نظیر نیست» (۱۵)، و «قنیان» لغت تمیم است، و «قنوان» بضم «قاف» کقضبان، و جمع قلیش اقناء باشد، مثل حنو و احناء، قال ----- (۱). مج، وز، مت، لت، مر: فرود آورد، آج، لب: فرود آرد. (۲). آج، لب: بفرستیم که. (۳). آج، لب: زنده کند. (۴). آج، لب: بیرون. (۵). مر خضرا. (۶). اساس، بم، آف: باب، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج، مت:

به سبزی بر آوردم، وز: سبزی به در آوردم. (۸). اساس: ترهاست. (۹). اساس: بنه بندد/ بنبندد، مت: نه ببندد، مر: ندهد. (۱۰). اساس، آج، لب، بم، مل، آف، آن: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۱). وز، آج، لب، مل، آف، آن، مر: یخرج. (۱۲). مل: به در آوردیم. (۱۳). اساس، آج، لب، آف، بم، لت، آن یعنی، با توجه به معج، وز و سیاق عبارت زاید می‌نماید. (۱۴). معج، وز، مت، مل، لت، مر: دانه او. [.....]

(۱۵). معج، وز، مت: است. صفحه: ۳۹۳ امرؤ القیس: فانت اعاليه و آدت اصوله و مال بقنوان من البسر» ۱) احمرًا دائئیه، نزدیک فرو گذاشته. و جنات، عاصم به رفع «جنات» خواند عطفًا علی قنوان، و اعشی و برجمی و باقی قراء «جنات» به کسر «۲»، و محلش نصب علی قوله: نبات کُلّ شئی، و قوله «خضرا» «۳»، و التقدیر، و أخرجنا جنات. و اما حجت آنان که به رفع خوانند «۴» و عطف کنند «۵» آن را بر «قنوان» و «جنات» از جنس آن نیست، گفتند: بر اضممار فعلی باشد که لایق بود به او، چنان که علقتها «۶» تبنا و ماء باردا. من أعناب، جمع عنب، و بستانها «۷» از انواع انگورها و از زیتون و از نار «۸». مُشْتَبِهًا وَ غَيْرَ مُتَشَابِهٍ، چند قول گفتند در اینکه با یکدیگر ماند «۹» و نماند «۱۰»، قولی آن است که: بهری با یکدیگر ماند [و بهری نماند آنچه متشاکل و متجانس بود چون أعناب با اعناب، و زیتون بازیتون، و نار با نار به یکدیگر ماند، و آن که از جنس یکدیگر نبود با هم نماند. و قولی دگر آن است که: اینکه اجناس یک با یک نماند] «۱۱» و اگر چه جنس یکی باشد، نبینی که انگور چند گونه باشد به جنس و شکل و لون و طعم مختلف، و نار هم چنین، و قولی دیگر آن است که: در شکل با هم ماند و در طعم با هم نماند. قولی دگر آن است «۱۲»، در خلقت «۱۳» متشابه باشند و در حکمت نباشند. انظروا إلی ثمره إذا أثمر، اهل کوفه و حمزه و کسائی و خلف خوانند اینکه جا و در سوره یس: «ثمره» به ضم «ثا» و «میم»، باقی قراء به فتح «ثا» و «میم». آنان که «ثمر» به فتح خوانند، گفتند: جمع است، کبقر فی جمع بقرة و شجر فی ----- (۱). آج، لب، آف، آن: البشر، معج، وز، مت، مر: البر. (۲). لت تا. (۳). آج، لب: خضرا. (۴). معج، وز، مت، مل، لت: خوانند. (۵). معج، وز، مت، مل، لت: کردند. (۶). بم، آف، آن، مر: علقتها. (۷). معج، وز، مت، لت: بستانهای. (۸). مر: و انار. (۹). آج، لب: مانند. (۱۰). آج، لب: نمایند، مل: و بهری نماند. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۲). مر که. (۱۳). لب: خلق. [.....]

صفحه: ۳۹۴ جمع شجرة، و خرز «۱» فی جمع خرزه «۲» و قوت اینکه قول قوله تعالی: وَ مِنْ ثَمَرَاتٍ [۹۸-پ]

النخيل «۳» که او جمع «۴» ثمره باشد کخشبه [و جمعش کنند نیز علی ثمار کالمه و اکام و رقیه و رقاب، و آن که به ضم خواند، قراءت او محتمل است دو وجه را، یکی آنکه جمع «۵» ثمره باشد کخشبه و خشب، قال الله تعالی: كَانَتْهُمْ خُشْبٌ مُسْنَدَةٌ «۶» و اکمه و اکم، قال الشاعر: ری الاکم فیها سجدا للحوافر. و الاصل الاکم الا انه خففه للشعر، و مثال او از معتل ساحه و سوح و قاره و قور و ناقه و نوق. دوم آن که ثمر جمع باشد ثمر و ثمار و ثمر کجراب و جرب و جمار و جمر، گفت: در میوه او نگاه کنی «۷» چون میوه بیارد. و ینعه، ای نضجه و ادراکه، یعنی رسیدن او چون برسد و تمام پخته شود. و در شاذ عطاردی و ابن السمیق خوانند «یانعه» «۸» ای نضیجه «۹» و مدرکه، در میوه رسیده اش «۱۰»، یقال: ینع الثمر ینع ینعا و ینعا و ینعا قال الشاعر «۱۱»: فی قباب حول دسکره حولها الزیتون قد ینعا و یقال ایضا: ینعت الثمرة یونع اینعا، «ینع» به فتح، لغت اهل حجاز «۱۲» است و «ینع» به ضم لغت اهل نجد، الله تعالی در اینکه آیت «۱۳» تذکیر نعمت کرد به اینکه چیزها که بر شمرد از باران که فرستاد از آسمان و نبات که رویانید «۱۴» به آن آنچه غذای بهایم و آدمی و وحوش و طیور است و انواع درختان میوه از خرما و انگورهای «۱۵» الوان و نار و زیتون و آنچه ذکر کرد. آنگه گفت: آخر از میان تو و چهار پای فرقی باید چون چهار پای «۱۶» همه خوردن شناسی! یک بار بچشم عبرت در نگر در میوه

اینکه درختان ----- (۱). مت، مر: حرز. (۲). مج، وز، خرزه، مت: حرزه. (۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۷. (۴). اساس، آج، لب، آن: که جمع او، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۶). سوره منافقون (۶۳) آیه ۴. (۷). آف: کنید. (۸). مج، وز، مت، لت، مر به الف. (۹). آج، لب، بم: نضجه. (۱۰). مج، وز، مت، بم، آن: رسیدیش، مر: رسیدنش. (۱۱). مج، وز، مت شعر. (۱۲-۱۳). بم، لب ذکر. (۱۴). مج، وز، مت: رویانند، لت: رویانند. (۱۵). مج، مت رز. [.....]

(۱۶). مج، وز، مت: چهارپایی. صفحه: ۳۹۵ که «۱» می‌رویاند و که «۲» می‌پروراند و که «۳» می‌رساند و کمّیت و کیفیت آن که می‌داند که در اینکه، آیاتی و علاماتی و دلالاتی هست مؤمنان و موقنان را. وَ جَعَلُوا لِلَّهِ حَقَّ تَعَالَى در اینکه آیت گفتار «۴» محال مشرکان باز گفت که: ایشان چه می‌گویند، گفت: خدای را انبازان فرا «۵» داشته‌اند از جن، جنیان را انباز او می‌گویند چنان که در دگر آیت گفت: وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا «۶». وَ خَلَقَهُمْ، «او» حال است، و حال چنان افتاد که خدای تعالی خالق ایشان است، وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَنَاتٍ اهل مدینه «خرقوا» خواندند مشدد «۷»، و باقی قراء بتخفیف «را» خواندند، فرا «۸» بافند به دروغ برای او پسران و دختران، اگر جهودان اند گفتند: عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ «۹»، و اگر ترسایان اند گفتند: الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ «۱۰»، و اگر عرب‌اند گفتند: الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ. خرق و خرص و خلق و اختلق و اخترق اذا كذب، و تشدید برای تکثیر فعل باشد بغير علم، بی‌علمی و دانشی بل از سر جهل و اعتقاد فاسد. آنگه حکایت ایشان رها کرد و بر خلاف ایشان و گفتار «۱۱» ایشان تنزیه خود کرد، گفت: شَبِحَانَهُ، منزّه است «۱۲» و متعالی از آنچه ایشان وصف می‌کنند. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۰۱ تا ۱۱۰]

[اشاره]

بَدِيعِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَ لَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۰۱) ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (۱۰۲) لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (۱۰۳) قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِيَ فَلِعَلِيهَا وَ مَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ (۱۰۴) وَ كَذَلِكَ نُضَرِّفُ الْآيَاتِ وَ لِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَ لِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۱۰۵) اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ (۱۰۶) وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَ مَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ (۱۰۷) وَ لَا تَسْتَبُؤُا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسْتَبِؤُا اللَّهَ عَدُوًّا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۰۸) وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۰۹) وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ نَدْرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۱۰)

[ترجمه]

آفریننده آسمانها و زمین چگونه باشد او را فرزندی و نبود او را زنی و بیافرید همه چیزی را و او به همه چیز داناست. آن خداست خدای شما نیست خدایی مگر او آفریننده همه چیزی است ----- (۱-۲-۳). مج، وز، مت، لت، مر: کی. (۴). اساس، آف، آن: گفت از، با توجه به مج تصحیح شد. (۵). مج، وز، مت، مر: فرو. (۶). سوره صافات (۳۷)

آیه ۱۵۸. (۷). مج، وز، مت، آف، لت، مر: بتشدید. (۸). مج، وز، مت، مر: فرو. (۹). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۱۰). مج، وز، مت از. (۱۱). مج، وز، مت، لت، مر او. (۱۲). مج، وز، مت، آج: پرستید. صفحه: ۳۹۶ پرستی او را و او بر همه چیزی تکفّل کننده است» [۹۹-ر]

در نیابد او را چشمها و او دریابد چشمها را و او لطف کننده «۲» داناست «۳». آمد به شما حجتها «۴» از خداتان «۵» هر که بیند «۶» برای خود بیند «۷»، و هر که کور «۸» شود بر او باشد و نیستم «۹» من بر شما نگهبان «۱۰». و همچنین بگردانیم «۱۱» آیتها را و تا بگویند درس کرده‌ای «۱۲» و تا بیان کنم «۱۳» آن را «۱۴» برای گروهی که دانند. پس روی کن «۱۵» آن را که وحی کرده «۱۶» به تو از خدای تو، نیست خدایی مگر او برگرد از آنان که انباز گویند «۱۷». و اگر خواستی خدا، شرک نیاوردندی «۱۸» و نکردیم تو را بر ایشان نگهبان و تو نیستی بر ایشان و کیل. و دشنام مدهی «۱۹» ----- (۱). آج: کار گزار است، لب: کارزار است. (۲). مج، وز، مت، لت و. (۳). اساس و داناست، با توجه به مج، وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. [.....]

(۴). آج، لب: بینایی دلها. (۵). آج، لب: پروردگارتان. (۶-۷). آج، لب: دید. (۸). آج، لب: ناینا. (۹). آج، لب: نه‌ام. (۱۰). آج، لب: نگهدارنده. (۱۱). اساس: بگردانم، با توجه به مج تصحیح شد. (۱۲). آج، لب: آموختی. (۱۳). آج، لب: کنیم. (۱۴). مج، وز، مت از. (۱۵). آج، لب: رو بگردان. (۱۶). لت: وحی کردند، آج، لب: فرستاده‌اند. (۱۷). مج، وز، مت: گیرند. (۱۸). لت: نیافریدندی شرک. [.....]

(۱۹). مج، مت، وز: دشنام مدهید، آج، لب: ناسزا مگویید. صفحه: ۳۹۷ آنان را که خوانند ایشان بدون خدا که پس دشنام دهند ایشان خدای را بظلم بی‌علم همچنین بیاراستیم «۱» برای هر امتی کارهاشان پس با خدایشان باشد رجوع «۲» ایشان خبر دهد «۳» ایشان را به آنچه کرده باشند. و سوگند خورند «۴» به خدای طاق «۵» سوگندشان که اگر آید به ایشان معجزی ایمان آرند به آن بگو که معجزات از نزدیک خداست و چه آگاه کرده است «۶» شما را به آن چو بیابند، ایشان ایمان نیارند. بر گردانیم «۷» دلهاشان و چشمهاشان «۸» چندان که ایمان نیاوردند به آن اول بار و رها کنیم «۹» ایشان را در کفرشان تا متحیر «۱۰» بمانند. قوله «۱۱»: بدیع السّمواتِ وَ الْأَرْضِ، حق تعالی وصف کرد خویشتن را به آن که آفریننده آسمان و زمین است و در وجود آورنده. «بدیع»، فعیل باشد به معنی مبدع، چنان که اَلیم به معنی مؤلم و قال الشّاعر: «۱۲» امن ریحانه الدّاعی السّميع یورّقنی و اصحابی هجوع و رفع او به خیر مبتدای محذوف است، ای هو بدیع السّموات و الارض، او آفریننده و پدید آورنده «۱۳» آسمان و زمین است. و «ابداع»، ابتدای فعل کردن باشد بی آن که اقتدا کند در آن به کسی، و کذلک الابتداء الابتداء و هو من الابدال، کالمده و المده و معنی آن است که: خدای تعالی اینکه فعل بر «۱۴» وجه اختراع کرد و ----- (۱). آج، لب: آرایش آراسته‌ام. (۲). آج، لب: بازگشتن. (۳). آج، لب: بی‌اگاهانند. (۴). مج، وز، مت: خوردند. (۵). آج، لب: غایت. (۶). آج، لب: دانا گردانند. (۷). آج، لب: می گردانیم. (۸). آج، لب: دیده‌هاشان. (۹). آج، لب: باز می گذاریم. (۱۰). آج، لب: سرگشته باشند، لت: سر در نهند متحیر. (۱۱). مج، وز، مت تعالی. (۱۲). مج، وز، مت شعر. (۱۳). مج، وز، مت: پدید آورنده. [.....]

(۱۴). آج، لب: به دو. صفحه: ۳۹۸ مخترع فعلی بود که بکنند نه بقدرت و نه در محل قدرت و اینکه قادر الذّات تواند کردن «۱». اَنّی یَکونُ لَهُ وَلَدٌ، چگونه باشد او را فرزندی. و لَمْ تَکُنْ لَهُ صَاحِبَةً، و او را زنی نبوده است و محال است که فرزند بود بی‌زن چون دانی که زن محال است بر او چرا فرزند روا می‌داری، ردّ است بر جهودان و ترسایان و مشرکان عرب که گفتند: الملائکة بنات الله.

وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ، و همه [۹۹- پ]

چیز آفریده اوست. و اینکه را دو وجه باشد: یکی آن که «کل» حمل کنند بر معظم و جل، یعنی آنچه اصل ایشان «۲» است و بیشتر و معظم ایشان «۳» است خدای تعالی آفریده، و وجه دیگر آن که معنی آن باشد که: هر چه هست فعل اوست اما بر حقیقت یا واسطه برای آن که آنچه ما و دگر «۴» حیوانات کنیم اگر چه بر حقیقت فعل خدای نباشد در حکم چنان است که فعل او به آن معنی که اگر دانستی «۵» که او ما را نیافریدی آن در وجود نیامدی، و اگر چه فعل ما را بر اطلاق، خلق نخوانند جز مقید. و دگر آن که «خلق» به معنی تقدیر باشد، من قولهم: خلقت الادیم نعلا، قال الشاعر «۶»: و لانت تفری ما خلقت و بعض القوم یخلق ثم لا یفری و هو بکل شئی عَلیم» و او به همه چیز عالم است. ذلکم اللّٰه ربکم، [ذلک] «۷» اشارت است به آنچه از پیش رفت، یعنی فاعل اینکه افعال و موصوف به اینکه صفات «۸» اینکه مخاطبان خدای شما است. لا اِلهَ اِلاَّ هُوَ، جز او خدایی نیست. و محل اینکه جمله رفع است برای آن که صفت مرفوعی است «ذا» در محل رفع است به ابتداء، و «اللّه» روا باشد که خبر باشد و روا باشد که صفت بود. و «ربکم» خبر باشد. خالق کل شئی، آفریدگار همه چیز است بر آن معانی که گفتیم از آن سه وجه. و «کل» به معنی بعض بسیار آمد، منها قوله: وَ اُوْتِيتَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ «۹» و منها قوله: ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰی كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا «۱۰» و مراد چهار کوه

----- (۱). آج، لب: تواند بودن. (۲-۳). مج، وز، مت، آج، لب، لت، مر: دیگر. (۵). مت، آج، لب، لت: نه آنستی. (۶). مج، وز، مت شعر. (۷). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۸). آج، لب: اوصاف. (۹). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۰. صفحه: ۳۹۹ است «۱»، فَأَعْبُدُوهُ، او را پرستی «۲» که سزاوار پرستش آن است که «۳» او قادر باشد بر اینکه اشیاء [که کند و غرض او نفع مکلفان باشد از اصول و فروع نعمت او، سزاوار او عبادت بود. وَ هُوَ عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ وَكِيْلٌ و او بر همه چیزی] «۴» حافظ و نگهبان است و مدبر و متصرف بر سیل مصلحت. و برای آن وصف خود کرد به آن که و کیل است که اینکه افعال و تصرف از تدبیر و محافظت مصالح که می فرماید منفعت آن به او «۵» عاید نیست با ما عاید است. لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ، آنچه از جمله اوصافی که خدای تعالی خود را به آن مدح کرد آن است که گفت: لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ، چشمها او را درنیابد و او چشمها را دریابد یعنی خداوند «۶» چشمها را، و اینکه آیت از جمله ادله روشن است بر آن که «۷» خدای تعالی مرئی و مدرک نیست و وجه استدلال از او آن است که خدای تعالی در اینکه آیت نفی ادراک بصر کرد از خویشتن بر وجه تمدح، و مدح راجع است با ذات او و هر مدحی که راجع بود با «۸» نفی و ممدوح به آن ذات او بود در اثباتش نقص بود. و اینکه فصل محتاج است به بیان چند چیز: یکی آن که خدای تعالی تمدح کرد به نفی رؤیت از ذات خود. دوم [آن که] «۹»: ادراک بصر رؤیت بصر باشد، و سهام «۱۰» آن که: هر مدحی که راجع باشد با نفی در اثباتش نقص بود. و دلیل بر فصل اول دو چیز است: یکی اجماع امت که امت اجماع کرده اند بر آن که خدای تعالی به اینکه مدح کرد خویشتن را جز که مخالفان گفتند «۱۱» مدح به آن کرد که قادر است «۱۲» که منع کند ابصار را از ذات خود. پس خلاف «۱۳» نیست در آن که مدح است. وجه دوم آن که: آنچه از پیش اینکه آیت است و آنچه از پس اینکه آیت است همه مدح است، نشاید ----- (۱). اساس: کوست. (۲). همه نسخه بدلهای بجز آن: پرستید. (۳). مج، وز، مت، لت، مر: اوست که آنکه، آج، لب: اوست آن است، مل آن. (۴). اساس، آج، لت، بم، آف، آن: افتادگی دارد، از مج افزوده شد. [.....]

(۵). مج، وز، مت، آج، لب، لت: با او. (۶). مج، وز، مت، مل، لت، مر: خداوندان. (۷). مل، لت: برای آن که. (۸). بم، آن: یا. (۹). اساس، لب، آف، آن: ندارد، از وز افزوده شد. (۱۰). مل، بم، آن، مر: سیم. (۱۱). بم: گفتن. (۱۲). مج، وز، مت، لت، مر بر آن. (۱۳). مج، وز، مت، لت، مر: خلافتی. صفحه: ۴۰۰ که آنچه در میان اینکه دو آیت باشد مدح نباشد. اما کلام در فصل دوم دلیل بر

آن که «۱» [ادراک] «۲» بصر رؤیت بصر باشد، آن است که: اهل لغت فرقی نکنند «۳» میان رأیت و احسست و آنست و ابصرت و ادراکت لت ببصری «۴»، جز آن است «۵» که ادراک «۶» آنکه افاده رؤیت کند که تعلیق آن کنند به بصر چون اطلاق کنند و به ذکر «۷» معانی آید «۸» به معنی لحوق باشد [۱۰۰-ر]، چنان که گویند: ادراک قتاده الحسن و ادراک فلان فلانا اذا كان في عهده و ايامه. و «ادراک» به معنی نضج باشد، چنان که ادراکت الثمرة و ادراکت القدر. و «ادراک» به معنی بلوغ باشد، يقال: ادراک الغلام اذا بلغ و قال الشاعر «۹»: اذا المهرة «۱۰» الشقراء ادراک ظهرها فشب «۱۱» الاله الحرب بين القبائل اما چون مقید باشد به حاسه‌ای از حواس فایده ادراک آن دهد که به آن حاسه باشد، چنان که ادراکت بسمعی آن باشد که بشنیدم، و ادراکت بمشامی، ببویدم، و ادراکت بیدی، لمس کردم، و ادراکت بقمی و لهواتی آن باشد که ذوق کردم، همچنین ادراکت ببصری آن باشد که بدیدم. دلیل دیگر بر آن که ادراک «۱۲» بصر رؤیت بصر باشد، آن است که: اگر اثبات یکی از اینکه کنند با نفی آن مناقضت باشد تا اگر گوید: ادراکت ببصری و ما رأیته یا رأیته و ما ادراکت ببصری مناقضه باشد، علی وجه لا خفاء به. اما شبهه ایشان فی قولهم: ادراکت ببصری حراره المیل و اینکه ادراک مقید است به بصر و فایده رؤیت نمی دهد جواب از اینکه آن است که گوئیم، اگر چه اینکه ----- (۱). مل: دلیل کند. (۲). اساس، بم، آف، آن: ندارد، از مع افزودن شد. (۳). آج، لب: نکند. (۴). اساس، لب، مل، آف، آن: بصری، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آج، لب: نیست. [...]

(۶). مل بصر، رؤیت بصر باشد. (۷). مل، مر: بدگر. (۸). بم، آف: اند. (۹). معج، وز، مت، لت شعر. (۱۰). اساس، بم، آف، لت، آن: الهرة، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). معج، وز، مت: فنسب. (۱۲). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: بر اینکه آن که، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۰۱ جا مقید است به بصر، اینکه حکم مقصور نیست بر بصر برای آن که ادراک حرارت به محل حیات کنند سواء اگر چشم باشد «۱» اگر دگر عضو، نبینی که گویند: ادراکت بیدی و جسدی الحراره. اما برای آن که میل را تخصیص کرد و آن را به چشم بسته است «۲» از اینکه جا شبهت افتاد ایشان را، دلیل بر اینکه آن است که اگر کسی میلی گرم کند و بر دست کسی نهد او گوید «۳»: ادراکت بیدی حراره المیل. و همچنین «۴» هر عضوی از اعضا که محل حیات باشد هم اینکه فایده دهد. اما آن که گفتند: «ادراک» در آیت به معنی احاطت است اینکه به خلاف کلام عرب است، چه در کلام عرب «ادراک» به معنی احاطت نیامد، و اگر چنین بودی روا بود «۵» که گفتندی: ادراک الجراب بالدقیق و السور بالمدينه و الجب بالماء، و خلاف اینکه معلوم است. اما قوله: حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْعَرَقُ، معنی آن است که لحقه و بلغه به معنی احاطت نیست. دگر آن که احاطت را «۶» «با» بکار دارند و ادراک به نفس خود متعدی است، لا يقال ادراکت بكذا، و انما يقال ادراکت كذا، و لا يقال احطته، انما يقال احطت به علما، قال الله تعالى: أَنْ اللَّهُ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا «۷»، و قال: إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ «۸». پس «۹» ادراک فی قوله تعالى: حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْعَرَقُ، به معنی لحوق است چنان که حکایت کرد از قوم موسی که گفتند: إِنَّا لَمُدْرَكُونَ «۱۰»، ای لملحقون. اما دلیل بر آن که هر مدحی که به نفی باشد در اثباتش نقص بود، آن است که معلوم شده است که نفی نقیض اثبات است و مدح نقیض ذم چون نفی امری از امور مدح باشد کسی را به همه حال «۱۱» اثباتش نقص باشد، اینکه از قضیه عقل است. کسی ----- (۱). معج، وز، مت، مل، مر و. (۲). آج، لب، مل، لت، مر: نسبت است، بم، آف، آن: تشبه است. (۳). معج، وز، مت، مل، مر: بگوید، لت: نگوید. (۴). معج، وز، مت، لت، مر به، مل بر. (۵). آف، لت: بودی. (۶). معج، وز، لت، مر با. (۷). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۲. [...]

(۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۰، اصل آیه: يعملون. (۹). نسخه مر در اینکه جا پایان می پذیرد. (۱۰). سوره شعراء (۲۶) آیه ۶۱. (۱۱). معج، وز، مت، مل، لت: به هر حال. صفحه: ۴۰۲ گوید فلان ظلم نکنند و دروغ نگویند و غیبت نکنند و بهتان نهند و

می‌نخورد» (۱) مدح است چون گوید اینکه چیزها کند ذمّ است» (۲). و عقلا در اینکه خلاف نکنند و خدای تعالی در کتاب مجید در مدح خود چنین فرمود از اینکه معنی که: لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ» (۳)، او را خواب نگیرد نه اندک و نه بسیار. و قوله مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ» (۴)، گفت: فرزندی نگرفت و با او خدایی نیست. و قوله: مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا» (۵)، و قوله: لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَا يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ» (۶) و قوله: لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، و لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» (۷)، و قوله: إِنَّ اللَّهَ [۱۰۰-پ]

لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا» (۸)، اینکه جمله که از خویشتن نفی کرد از زن و فرزند و مثل و مانند و همتا و انباز و خواب و ظلم اینکه جمله مدح است او را اگر اثبات کنند اینکه جمله را یا بعضی را از اینکه در هر حال که باشد از حالات در دنیا و آخرت در اثباتش نقص باشد همچنین در آیت ما نفی ادراک بصر کرد از خود بر سبیل تمدح و مدح راجع با ذات او در اثباتش نقص باشد در جمیع احوال» (۹)، اگر در دنیا گوید و اگر در آخرت اگر گویند نه مشارک است در نفی تعلّق ادراک به او او را بسیاری از اعراض و معدومات، باید تا ایشان نیز ممدوح باشند، جواب گوئیم: خدای تعالی مدح نکرد» (۱۰) به نفی ادراک بس بل تمدح کرد به نفی ادراک مدرکان او را و اثبات ادراک او مبصران» (۱۱) را و مدرکان را، گفت: وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ، پس مدح که هست به مجموع هر دو» (۱۲) به اوست: یکی نفی ادراک مدرکان از او و یکی اثبات ادراک او مدرکان را، برای آن که چیزها بر ضروب» (۱۳) است بهری آن است که نبیند و نه او را ببیند چون معدومات و ضمائر و بسیاری از اعراض، و بهری آن است که او را ببیند و -----

(۱). مج، وز، مت، لت اینکه. (۲). مج، وز، مت، لت: باشد. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۵. (۴). سوره مؤنون (۲۳) آیه ۹۱. (۵). سوره جن (۷۲) آیه ۳، اصل آیه: ما اتخذ. (۶). سوره اسراء (۱۷) آیه ۱۱۱. (۷). سوره اخلاص (۱۱۲) آیات ۴ و ۵. (۸). سوره یونس (۱۰۱) آیه ۴۴. (۹). آج، لب: حالات. (۱۰). مج، وز، مت، آج، لب، لت: تمدح کرد. [.....]

(۱۱). آج، لب، لت، آن: مستبصران. (۱۲). مج، وز، مت کار. (۱۳). اساس: ضرورت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. صفحه ۴۰۳ او چیزی نبیند و آن جمادات است و الوان، و بهری آن است که او ببیند و او را ببیند چون آدمی و دیگر» (۱) حیوانات چون شرایط حاصل بود اما ذاتی که او را ببینند و او ببیندگان» (۲) را ببیند مدرک باشد مدرکات را و هیچ مدرک او را مدرک نباشد جز خدای تعالی نیست. پس به تفوّد او به اینکه دو امر» (۳) ممدوح است، اگر گویند نه هر یکی از اینکه دو گانه مدح نیست علی حده نه آن که ببیند نه آن که او را ببینند» (۴) اگر روا باشد که آنچه نه مدح بود به انضمام با آن که نه مدح بود مدح شود، لازم آید که وجود به انضمام با عالمی مدح بود و شیء به انضمام با حی مدح بود و خلاف اینکه معلوم است جواب گوئیم: ممتنع نبود» (۵) از آن که نفی امری از امور از ذاتی از ذوات آنکه» (۶) مدح باشد که او بر صفتی باشد از صفات نبینی که نفی سنه و نوم از قدیم تعالی آنکه» (۷) مدح باشد که او حی باشد چه اگر نه چنین بودی اینکه نفی مدح نبود، و همچنین نفی ظلم از آن کس مدح باشد که او حی بود و قادر بود بر ظلم و روا بود که او را داعی» (۸) باشد به ظلم تا اینکه شرطها نبود، نفی ظلم مدح نبود. و آنچه تحقیق اینکه است آن است که صفات مدح بر دو ضرب» (۹) است: یکی راجع با اثبات، یکی راجع با نفی، آنچه راجع باشد با اثبات محتاج نباشد در بیشتر احوال به شرطی تا مدح باشد برای اختصاص اثبات و آنچه مرجع آن با نفی باشد مدح نبود تا مقید و مشروط نبود به شرطی برای عموم نفی را که نفع عام باشد، نبینی که ذواتی که عالم و قادر وحی و موجود نباشند بیشتراند از آن که ذوات عالمه و قادره و حیّه و موجوده، تا عالم از ناعالم کمتر باشد و بسیار احیا باشند» (۱۰) که عالم و قادر نباشند، و بیشتر موجودات حی نباشند و معدومات را خود نهایت نیست، برای آن که در نفی دارد اکنون نفی جهل و عجز آنکه مدح باشد که از حی نفی کنند برای آن که نفی اینکه از جماد مدح نباشد و همچنین آنچه بیان کردیم در نفی ظلم و ----- (۱). آج، لب، لت،

آن: دگر. (۲). مج، وز، مت: بندگان. (۳). آف، آن: دوام. (۴). لت: نبیند. (۵). مج، وز، مت، لت، مل: نباشد. (۶-۷). مل: آنگاه. (۸). بم: داغی. (۹). مل: وجه، آج، لب: چیز. (۱۰). مل: باشد. صفحه: ۴۰۴ سنه و نوم. پس به اینکه جمله روشن شد فرق از میان صفتی که اثبات باشد [۱۰۱-ر]

یا نفی که آن اگر مشروط نباشد روا بود و اینکه جز از مشروط نیاید- و الله ولی التوفیق. اگر گویند خدای تعالی گفت: ابصار مرا نبیند، چرا نشاید که مبصران ببیند او را! جواب گوئیم: عرب اگر چه فعل اضافه کنند با «۱» محل فعل یا آلت فعل، مراد اضافه فعل با جمله باشد، چنان که اگر گویند: یده لا تبطش و رجله لا تمشی «۲» و لسانه لا یتکلم و مراد آن است جمله اینکه کارها نمی‌کنند، و منه قوله تعالی: ذلک بما قَدَّمْتُمُ أیدیکم «۳»، ای بما قَدَّمْتُم. و قولهم: یداک او کتا و فوک نفخ ط من هذا الباب، اگر گویند خدای تعالی گفت: جمله مبصران «۴» مرا نبینند، چرا نشاید که بعضی او [را] «۵» ببیند و آن مؤمنان باشند! جواب آن است که گوئیم: خدای تعالی به نفی ادراک تمدح کرد، و چون مدح تعلق به نفی دارد اثباتش نقص بود اگر از جمله باشد اگر از بعض «۶». وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَیْرِ، او لطف کننده است با بندگان و دانا به احوال ایشان. و اصل او فاعل بوده است برای مبالغت فعلیل کرده‌اند و گفته‌اند: لطیف ای دقیق النظر بالرحمة الی عباده من اللطافة، و اینکه هم مبالغت باشد در باب رحمت. قَدْ جَاءَ كُمْ بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ، «بصایر» جمع بصیرت باشد و آن دلالتی باشد که ایجاب علم کند بر وجهی که از وضوح به حدی باشد که پنداری که عالم آن معلوم را به بصر می‌بیند، و مراد اینکه جا ادله و براهین است که قرآن به آن ناطق است، قال الشاعر: «۷» جَاءُوا بِبَصَائِرِهِمْ عَلَيَّ اِكْتِفَاهُمْ وَ بَصِيرَتِي يَعْدُو بِهَا عَتِدُ «۸» و ای و بصیرت در جای عقل به کار «۹» دارند، معنی آن است که حجت روشن شد و ----- (۱). مج، وز، مت: یا. (۲). اساس، آج، لب، آف: لا یمشی، با توجه به مج تصحیح شد. [.....]

(۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۲. (۴). آف: مبصرات. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۶). مج، لت: بعضی. (۷). مج، وز، مت شعر. (۸). اساس: عدوانی، با توجه به آج تصحیح شد. (۹). لت: نگاه دارند. صفحه: ۴۰۵ بینت بر شما باستاد. فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ، هر که او ببیند یعنی بداند و اندیشه کند، فَلِنَفْسِهِ، برای خود کند. وَ مَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا، و هر که نابینا شود، یعنی اندیشه نکند و بداند، فَعَلَيْهَا، بر او باشد و اینکه بر سبیل تهدید و وعید گفت و حجت انگیزن بر ایشان و کار ایشان در خیر و شر به اختیار ایشان افکندن. وَ مَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِخَفِيظٍ، و بگو ای محمد که من بر شما نگهبان نه‌ام «۱»، بر من جز دعوت کردن نیست. زجِاجِ گفت: اینکه آیت و مانند اینکه پیش از آن آمد که خدای تعالی قتال فرمود، وَ كَذَلِكَ نُضَيِّرُ الْآيَاتِ، آنکه گفت: ما آیات و بینات چنین «۲» گردانیم. وَ لِيَقُولُوا دَرَسْتُ، این کثیر و ابو عمرو خواندند: درست من المفاعله، یعنی تو با اهل کتاب درس کرده‌ای «۳» از مدارست، و ابن عامر خواند: و ليقولوا درست [به فتح «سین» و سکون «تا» ای انمحت من الدروس، و تا گویند آن آیات مندرس شد و کهنه گشت. و باقی قراء خوانند «۴»] «۵»: درست من درس الکتب. و اصل کلمه از «۶» یک اصل است، و آن کهنه شدن است، يقال: درس الشيء دروسا اذا اندرس و انمحي و درستة أنا و ادرسه درسا، و منه درس الكتاب، برای آن که چندان بخواند تا کهنه شود. و دریس جامه کهنه باشد، و درس استمرار تلاوت «۷» باشد، و الدرس الحیض أيضا «۸» معنی آن باشد که: لئنأ يقولوا أو كراهة ان يقولوا، یا گویند «۹» چنان که گفت: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا «۱۰»، و المعنى لئنأ تَضَلُّوا «۱۱»، و أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ «۱۲» أَي لئنأ تَمِيدَ بِكُمْ، و أَنْ تَقُولُوا «۱۳» وَ لِنَبِيِّنَا، «لام» غرض است، و نیز ما «۸» بیان کنیم برای قومی که اینکه دانند، و مورد اینکه آیت وعید و تهدید است. اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ، خدای تعالی در اینکه آیت امر کرد رسولش را به متابعت آنچه بر او می‌آرند از خدای تعالی، و وحی و ایحاء، القاء المعنى «۹» الی النَّبِيِّينَ باشد از جهت «۱۰» پوشیده و وحی که اشاره باشد از آن جاست «۱۱» فی قوله: فَأُوحِيَ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا «۱۲». ----- (۱). اساس و همه نسخه بدلها: يقولوا، با توجه به

ضبط آیه ما قبل تصحیح شد، آج، لب، بم، آف، لت، آن و لئلا یقولوا. (۲). مع، وز، مت: نکر دم. (۳). مع، وز، مت: نگویید. (۴). مع، وز، مت: تا. (۵). مع، وز، مت: بگویند. (۶). مع، مت: بگویند. (۷). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: صورت، با توجه به مع، وز تصحیح شد. [.....]

(۸). مع، وز، مت: تا. (۹). مع، وز، مت: النفس. (۱۰). مع، وز، مت: جهتی. (۱۱). مع، وز، مت: اینکه جاست. (۱۲). سوره مریم (۱۹) آیه ۱۱. صفحه: ۴۰۷ لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، گفتند معنی آن است که: ایشان را دعوت کن به اینکه کلمه، و گفته‌اند معنی آن است که: متابعت وحی کن که بر تو کرده‌اند، و آن وحی اینکه است که: لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، آنکه گفت: وَأَعْرَضَ، و اعراض کن و بگرد از اینکه مشرکان و کافران. عبد الله عباس گفت: اینکه حکم منسوخ است به آیت قتال، و اصل اعراض صرف الوجه باشد الی جهة العرض، برای آن که سمت ناظر سمت طول باشد، و آنچه بر چپ و راست او بود جهت عرض باشد، و گفته‌اند: الی العرض و هو الجانب و اعراض الشئ اذا ظهر كأنه مکن من عرضه، ای ناحیه، و منه قول عنتره «۱»: اعرضت الیمامه و اشمخرت چنان که گویند: اکتب اذا امکن من کاتبه، و العرض خلاف الطول، و العرض الجانب، و عرض الرجل ما یمدح و یدم منه، و عرض الدنیا متاعها تشبیها بالعرض البذی لا یلبث علی حد لبث الاجسام. و «عرض» عرضه کردن چیزی باشد و «اعراض» «۲» پیش آمدن باشد. و لو شاء الله ما أشركوا، خدای تعالی گفت: اگر خدای خواستی ایشان مشرک نبودندی. اگر گویند: بنزدیک شما اراده تعلق به نفی ندارد بل به چیزی تعلق دارد که حدوثش صحیح «۳» باشد، حکم اینکه آیت چگونه باشد! جواب گوئیم: مراد آن است که ایشان را به قهر اگر خواهد بر ایمان دارد، پس متعلق ارادت در آیت محذوف است و آن حمل ایشان است بر ایمان بر سبیل قهر و الجاء، و اینکه ارادت لا بد محمول باشد بر اینکه وجه از آن جا که به ادله درست شده است که خدای تعالی از کافران مرید ایمان است بر سبیل اختیار، از آن جا که امر کرده است ایشان را به ایمان، و امر امر نشود بی ارادت امر «۴» مأمور به را، پس چون بر وجه اختیار لا بد مرید باشد اینکه را حمل بر مشیت قسر و الجاء باید کردن. اگر گویند: چرا بر اینکه وجه از ایشان ایمان نمی‌خواهد «۵»! گوئیم: برای آن که ----- (۱). مع، مت شعر. (۲). اساس: اعراض، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۳). مع، مت: صحت. (۴). مع، مت: ندارد. (۵). آن: نمی‌خواهند. صفحه: ۴۰۸ منافی حکمت بود و ناقض غرض، چه غرض او تعالی «۱» به تکلیف تعریض ثواب است، و تا بر وجه اختیار و تردد دواعی نباشد مکلف مستحق ثواب نبود، چه الجاء منافی تکلیف بود. اگر گویند: آیت دلیل می‌کند بر آن که خدای تعالی از ایشان ایمان نمی‌خواهد، گوئیم: بل دلیل می‌کند که از ایشان ایمان نمی‌خواهد بر اینکه وجه که گفتیم بر سبیل قهر و الجاء نه بر سایر وجوه، و اینکه را تخصیص [۱۰۲- ر]

به دلیل عقل و قرآن «۲» و سنت کردیم، دگر آن که: اگر خدای تعالی مرید شرک و کفر بودی، بایستی که مشرک و عاصی مطیع بودندی برای آن که مطیع آن باشد که آن کند که از او خواهند، نبینی که چون سید غلامش را گوید: ارید منک أن تسقینی «۳» الماء، می‌خواهم تا مرا آب دهی، او بر ارادت او کار کند و امثال مراد کند، او را مطیع خوانند. و قولی گفتن «۴» که مؤدی بود به «۵» آن که کافر و عاصی به کفر و عصیان طاعت خدای کرده‌اند، قولی باشد خلاف عقل و شرع خارق اجماع. و ما جعلناک علیهم حفیظاً، گفت: ما تو را بر ایشان نگهبان نکردیم، یعنی نگهبانی «۶» که ایشان را از کفر به قهر منع کنی، یا نگهبانی «۷» که با وجود تو و محافظت [تو] «۸» ایشان کفر نیارند و اگر آرند بر تو تابانی «۹» باشد. و ما أنت علیهم بویل، و تو بر ایشان و کیل نه «۱۰». و فرق میان «و کیل» و «حفیظ» آن باشد که «۱۱» ایشان را نگه دارد از آن که در کار ایشان خللی باشد، و و کیل آن باشد که قیام کند به مصالح ایشان از مصالح دین و دنیا، و اینکه هر «۱۲» دو به رسول- علیه السلام- مفوض نیست، بل خداست- جل جلاله- که رقیب و حفیظ افعال و ----- (۱). مع، وز، مت: لت: او جل جلاله. (۲). اساس، بم است، با

توجه به مج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). اساس، بم، آف، لت: یسقینی، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۴). مج، وز، مت: گفتم. [.....]

(۵). مج، وز، مت: با. (۶-۷). اساس، مج، وز: نگه‌بانی. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۹). چاپ شعرانی (۵/۲۹): تاوانی. (۱۰). بم: نه، نه‌ای. (۱۱). مج، وز، مت حفیظ. (۱۲). آج، لب: هیچ، لت: هیچ هر. صفحه: ۴۰۹ احوال ایشان است، و و کیل و کفیل ارزاق ایشان است. و اما «۱» آنچه به «۲» رسول است - علیه السلام - ابلاغ و انذار است، و گفته‌اند: آیت به مکه آمد پیش از امر به قتال. قوله: «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ - الْآيَةُ. عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که چون اینکه آیت فرود آمد که: «إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ» (۳) - الْآيَةُ، مشرکان گفتند: [ای محمد؟] «۴» اگر تو از سب خدایان ما باز ایستی و الا ما نیز خدای تو را دشنام دهیم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد قتاده گفت: مسلمانان بتان را دشنام دادندی، خدای تعالی نهی کرد ایشان را و گفت: اینان سفیهان‌اند، معبودان اینان را دشنام مدهی «۵» که معبود شما را دشنام دهند. سدی گفت: سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه السلام - به حمایت عمش ابو طالب بودی و ابو طالب را وفات نزدیک رسید، مشرکان گفتند: بیایی «۶» تا بر اینکه مرد رویم و حجت بر او گیریم و او را گوییم «۷»: اینکه پسر برادرت را از ما باز دارد و الا تا امروز به حرمت تو او را چیزی نمی‌گفتیم که تو پیر ما و سید مایی و الا بکشیم او را، و آنگاه برخاستند و بنزدیک ابو طالب شدند - ابو سفیان بود و ابو جهل و نصر بن الحارث و امیه و ابی‌ابنا خلف و عقبه بن ابی معیط و عمرو بن العاص - و اینکه حدیث بگفتند. ابو طالب کس فرستاد و رسول را - علیه السلام - حاضر کرد و گفت: اینکه قوم بنی اعمام تواند، و رسول - علیه السلام - گفت: چه می‌خواهند از من! گفتند: ما از تو آن می‌خواهیم که دست از ما و خدایان ما برداری، تا دست از تو و خدای تو برداریم. رسول - علیه السلام - گفت: اگر اینکه بکنم شما مرا مساعدت کنید بر کلمه‌ای که به آن کلمه بر عرب و عجم مالک شوید و همه جهان شما را منقاد شوند. گفتند: آن کلمه چیست! گفت: آن که بگویی «۸» «لا اله الا الله». گفتند: ما اینکه نگوییم و ابا کردند. ابو طالب گفت: رها کن که اینان مساعدت نکنند با تو رسول - علیه السلام - گفت: من بجز اینکه راضی نشوم، و اگر آفتاب بیارند و بر دست من نهند. گفتند: یا ----- (۱). مج، وز: انما. (۲). آج، لب، بم: بر. (۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۸. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۵). مج، وز، مت، آج، لب: مدهید. (۶). آج، لب: آف، لت، آن: بیاید. (۷). آج، لب، آف که. [.....]

(۸). مج، وز، مت، آج، لب، آف، لت: بگوید. صفحه: ۴۱۰ محمد؟ از شتم و دشنام خدایان ما باز ایستی و الا ما نیز خدای تو را دشنام دهیم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: دشنام مده خدایان ایشان را که پس ایشان مرا دشنام دهند به ظلم بی علم، و سب [۱۰۲-پ]

و شتم و طعن و غمزه «۱» و اِزْرَاءَ به یک معنی باشد. و قوله: فَيَسُبُّوا اللَّهَ، محل اینکه فعل نصب است برای آن که جواب امر است به «فا» و علامت نصب سقوط «نون» است. عَدُوًّا، ای عدوانا و ظلما، و نصب او بر تمیز باشد، و شاید که مفعول بود. و یعقوب خواند و حسن و قتاده و عطا در شاذ «عدوا» علی وزن فعول، و دیگران «عدوا» علی وزن فعل، یقال: عدا علیه یعدوا عدواً، و هو مجاوزة الحد، و اعتدی اعتداء و تعدی تعدیا هم به اینکه معنی باشد، و استعداد الامیر علی فلان، ای تظلمت من عدوانه فاعدانی علیه ای ازاله عنی و آیت دلیل است بر وجوب تقیه و زبان نگاه داشتن در جای و وقتی که نه جای اظهار حق باشد، قدیم تعالی گفت: با اینکه مشرکان بساز و با ایشان مدارا کن که تو در سرای ایشان و ایشان بسیاراند و تو یار نداری، و ایشان ساز دارند و تو نداری «۲». و

دارهم ما دمت فی دارهم و ارضهم ما کنت فی ارضهم چون رسول را به وقت ضعف تقیه فرمایند و ساختن امام اولیتر که پایه او از پایه پیغامبر فروتر باشد، و آنکه رعیت که از هر دو فروتر باشند [به] «۳» ایشان اولیتر. و وجوب دفع مضرت از مقتضای عقل است و شرع به آن وارد است در قرآن و سنت. کَذَلِكَ زَيْنَا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ، ما بیاراستیم برای هر قومی کارشان. در اینکه چند قول گفتند: یکی آن که مراد به کار ایشان آن است که ایشان را فرموده‌اند از ایمان و طاعت، بیانش: وَ لَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبُ الْإِيمَانِ وَ زَيْنَةُ فِي قُلُوبِكُمْ «۴»، یعنی چنان که امت تو را ایمان فرمودم و بر آن تحریض کردم و ترغیب به امر و نهی و دواعی، امت سلف را همچنین کردم و هر تمکین که شما کردم، و آنچه الطاف مقربیه است از ثواب و عقاب که با شما کردم با ایشان نیز کردم و آن مأمور به را عمل ----- (۱). مج، وز، مت، آج، لب، لت: غمیزه. (۲). مج، وز، مت، آج شعر. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۴). سوره حجرات (۴۹) آیه ۷. صفحه: ۴۱۱ ایشان خوانند، و اگر چه نکرده‌اند و بعضی از ایشان خود نکنند، چنان که یکی از ما غلامش را گوید: تو کار خود می‌کن و عمل خود بر دست می‌دار، یعنی آنچه تو را کردنی است و تو را فرموده‌اند از رشد و صلاح خود، و اینکه قول حسن است و جبایی و طبری و رمانی. قول دگر آن است که: ما مقرر کردیم تا هر قومی آنچه ایشان به علت کردند «۱» در مذهب و طریقه خود از حجت و شبهه، و مراد به تزین عمل کمال عقل است و خلق علم که به آن حجت بدانند و شبهه بدانند، و آنان که در شبهه آویختند بر اینکه قول نه از خدای باشد، از ایشان باشد که نظر نکردند تا شبهه به حجت مشتبه شد ایشان را. قول سیوم «۲» آن است که: مراد به تزین «۳» عمل اعلام ایشان است و خلق علم به حسن محبت‌نات و قبح مقبحات، تا حسن کار بندند و از قبح اجتناب کنند. وجه چهارم ابو القاسم بلخی گفت: مراد آن است که خدای تعالی مقرر بکرد در عقل هر عاقلی وجوب شکر منعم او و تعظیم حق او و وجوب امتثال امر و فرمان او، اما چون مشرکان از آن که نظر نکردند «۴» اعتقاد ایشان در معبودشان چنان بود که اینکه نعمت از ایشان است، اینکه تعظیم ایشان را کردند، پس تقصیر و تفریط از ایشان آمد بر «۵» ترک نظر و الا آن که خدای تعالی در عقل مرکوز نکرد هر دو قوم را از مؤمن و کافر در اینکه معنی بر یک حد است، آنکه بر سیل تهدید و وعید گفت: مرجع همه با من است، خبر دهم ایشان را به آنچه کرده باشند، یعنی جزا دهم و مکافات کنم. قوله: وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ [۱۰۳-ر]

جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ، محمد بن کعب القرظی و کلبی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که مشرکان گفتند: یا محمد؟ تو ما را خبر می‌دهی که موسی را عصایی بود که بر سنگ زدی از او چشمه «۶» آب روان شدی و اگر «۷» بر دریا زدی در او راههای خشک پیدا شدی، و عیسی احیای موتی کردی. و صالح را ----- (۱). وز: ایشان نقل کردند. (۲). مج، وز: سهام، آج: سوم. (۳). در اساس، مج، وز: کلمه به صورت «تیزین» هم خوانده می‌شود. (۴). مج، وز، مت: نکرده‌اند. (۵). مج، وز، مت: در. (۶). مج، وز، مت، لت: چشمه‌های. (۷). مج، وز، مت: ندارد. صفحه: ۴۱۲ ناقله‌ای بود از سنگ برون «۱» آورده، تو نیز آیتی بیار تا ما تو را تصدیق کنیم. رسول - علیه السّلام - گفت: چه آیت خواهی «۲»: گفتند: اینکه که کوه صفا برای ما [با] «۳» زر کنی، و جماعتی مردگان را زنده کنی «۴» تا بر صدق تو گواهی دهند، و جماعتی فرشتگان را از آسمان فرود آری «۵» تا بگویند که تو رسول خدایی. رسول - علیه السّلام - گفت که: گمان چنان است که اگر من از خدای در خواهم خدای تعالی اجابت کند مرا به اینکه چیزها، شما هم ایمان نیاری «۶». ایشان سوگندان گران خوردند که ایمان آریم. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ از خدا در خواه تا آن که ایشان می‌خواهند بدهد، رسول - علیه السّلام - گفت: تا من با خدای مشورت کنم، آنکه گفت: بار خدایا؟ تو دانی که اینان چه می‌گویند. جبرئیل آمد و گفت: تو مخیری اگر خواهی بخواه تا بدهم، و لکن پس از آن امهال نکنم اینان را بل عذاب استیصال کنم، و اگر خواهی رها کن تا باشد که قومی از اینان و از نسل و اولاد اینان باشند که ایمان آرند. رسول - علیه السّلام - گفت: من صبر و امساک اختیار کردم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و در او بیان کرد که: اینان هم ایمان نیارند با اینکه سوگند

که می‌خورند، گفت: سوگند خوردند به طاقت و غایت آنچه ممکن باشد که به آن سوگند خوردند، که اگر آیتی به ایشان آید ایمان آرند. آنکه گفت: یا محمد؟ تو جواب ده ایشان را و بگو که آیات به دست من نیست به امر خداست تا بر تو اقتراح نکنند. و قوله: جَهْدَ اِيْمَانِهِمْ، نصب است بر مصدر از فعلی محذوف، اَي حَلَفُوا بِاللّٰهِ وَاجْتَهَدُوا جَهْدًا فِيْ اِيْمَانِهِمْ، چنان که طلبته جهدك و طاقتك، اَي تجهد جهدك و تطيق طاقتك. آنکه گفت: وَ مَا يُشْعِرُكُمْ، اَي ما يعلمكم، چنان که ما گوئیم: تو چه دانی و در حرف ابی‌آن است که: و ما ادریکم. آنکه مفسران و قراء خلاف کردند در آن که خطاب: وَ مَا يُشْعِرُكُمْ، با کیست! بعضی گفتند: خطاب با مشرکان است که سوگند ----- (۱). مج، وز، مت: بیرون. (۲). مج، وز، مت، آج، لب: خواهید، لت: می‌خواهی. [.....]

(۳). اساس: ندارد، با توجه به وز، لت افزوده شد. (۴). مج، وز، مت: کن. (۵). مج، وز، مت، لت: آر. (۶). مج، وز، مت، آج، لب: نیارید. صفحه: ۴۱۳ خوردند، ایشان را گفت: شما چه دانی «۱» اینکه که می‌گویی «۲»، و اینکه قول بر قراءت آنان باشد «انها» خوانند به کسر همزه «۳»، گویند: اینکه جا کلام تمام است و «انها» کلام مبتدأست و معنی آن که: شما که مشرکانی «۴» چه دانی «۵» که عواقب کارها چیست! و در دل‌های هر کسی چیست! آنکه خبر داد ایشان را از آن که ندانستند، گفت: حال اینکه است که اگر اینکه آیات بیاید ایشان ایمان نیارند «۶»، بر اینکه «۷» قول «لا» «۸» زیاد نباشد، و اینکه قراءت ابن کثیر و ابو عمرو و شبل است و در شاذ مجاهد و قتاده و ابن محیص «۹» و جحدری، اعنی کسر الهمزة فی «انها»، و بعضی دگر گفتند: خطاب با مسلمانان است که ایشان پنداشتند که اگر خدای تعالی اینکه آیات اظهار کند، ایشان عند آن ایمان آرند، گفت: ای قوم شما چه دانی «۱۰» که چون آیتها بیاید ایشان ایمان خواهند آوردن، و بر اینکه قول «لا» زیاد باشد، و التقدير: و ما يشعركم ان الايات اذا جاءت يؤمنون بها، چنان که گفت: ما مَنَعَكَ اَلَّا «۱۱» وَ حَرَامٌ عَلٰى قَرِيْبَةٍ اَهْلِكُنَّهَا اَنْتُمْ لَا يَرْجِعُونَ «۱۳»، اَي يرجعون على احد القولين. و قوله: قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا «۱۴»، و اینکه بر قراءت آن کس باشد که «انها» خواند به فتح همزه، و «يشعركم» را اعمال کند در «انها»، و بعضی اهل معانی گفتند: «انها» به معنی «لعلها» ست، و التقدير: و ما يشعركم لعلها «۱۰۳-پ]

اذا جاءت الايات لا يؤمنون، و در مصحف ابی‌«لعلها» [است] «۱۵» يقول العرب ايت الشوق انك تشترى شيئا، اَي لعلك و اینکه را نظایر بسیار ----- (۵-۱). مج، وز، مت، آج، لب، آف: دانید. (۲). مج، وز، مت، آج، لب: گوید. (۳-۶). مج، وز، مت و. (۴). مج، وز، مت، آج، لب: مشرکانید. (۷). آج، لب: بدین. (۸). مج، وز، مت: اَلَّا. (۹). مج، وز، مت: ابن محیصن. (۱۰). مج، وز، مت: دانید. (۱۱). اساس، آج، لب، آف: ان لا، مج، وز: ان، با توجه به ضبط قرآن آورده شد. (۱۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲. [.....]

(۱۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۵. (۱۴). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱. مج، وز، مت ای ان تشرکوا به شیئا. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. صفحه: ۴۱۴ است در شعر عرب، قال عدی بن زید: «۱» أَعَاذَلِ مَا يَدْرِيكَ أَنْ مَيِّتِي إِلَى سَاعَةٍ فِي الْيَوْمِ أَوْ فِي ضَحَى الْغَدِ أَيْ لَعَلَّ، و قال درید بن الصَّمَّة: «۲» ذَرِينِي اطوف فِي الْبِلَادِ لِأَنَّي أَرِي مَا تَرِيْن «۳» أَوْ بِخِيَلًا مَخْلُودًا و قال آخر: «۴» هَلْ أَنْتُمْ عَائِجُونَ بِنَا لِأَنَّ نَرِي الْعَرَصَاتِ أَوْ إِثْرَ الْخِيَامِ أَيْ لَعَلَّنَا و قال ابو النَّجْم «۵»: قَلْتُ لِشِيْبَانَ ادْنِ مِنْ لِقَائِهِ أَنَا نَغْدِي الْقَوْمِ مِنْ شَوَائِهِ أَيْ لَعَلَّنَا. فَرَأَى كَقَوْلِ الْعَرَبِ لَعَلَّكَ وَ لَعْنِكَ وَ رَعْنِكَ وَ عَلَمِكَ وَ رَأْنِكَ وَ ارْنِكَ بِمَعْنَى وَاحِدٍ. و ابن «۶» عامر و حمزه و جحدری خواندند: «و لا تؤمنون» بقاء «۷» الخطاب، چنان که خطاب با مشرکان باشد و ما يشعركم ايها المشركون ان الايات اذا جاءت لا يؤمنون «۸» بها. و در حرف ابی‌آن است که: لعلكم اذا جاءكم لا تؤمنون «۹». قوله: وَ تَقَلَّبَ أَفْنَدْتَهُمْ وَ أَبْصَارَهُمْ، الاية، حق تعالی گفت: ما بر گردانیم دلها

و چشمه‌اشان (۱۰) را بر سیل عقوبت، بیانش: کَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوْلَ مَرَّةٍ، چنان که ایشان به (۱۱) «اول بار ایمان نیاوردند ما به وقت دوم دل‌های ایشان برگردانیم. و در کیفیت تقلیب القلوب دو قول گفتند: یکی آن که ابو علی گفت اینکه در دوزخ باشد که ما دل‌های ایشان و چشم‌های ایشان بر انگشت دوزخ بگردانیم چنان که ایمان نیاوردند بر سیل جزا، قولی دگر آن است که: دل‌های ایشان و چشم‌ها» (۱۲) برگردانیم به غم و حسرت و نفس‌های ایشان منزج کند. و در: کَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا، دو قول ----- (۵-۴-۲-۱). مج، وز، مت شعر. (۳). اساس: ما یرون، با توجه به مج و مآخذ تفسیری تصحیح شد. (۶). مج، وز، مت: ابو. (۷). مج، مت: لا یؤمنون بیاء. (۸). وز، لت: لا-تؤمنون. (۹). مج، مت، آف: لا یؤمنون. (۱۰). مج، وز، مت، لت: چشم‌های ایشان، آج، لب: چشم‌هایشان. (۱۱). مج، وز، مت: ندارد. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. صفحه: ۴۱۵ گفتند (۱): یکی آن که اگر اینکه آیات بیاریم، ایمان نیارند چنان که به آیات اول ایمان نیاوردند، و قول دوم آن است که: اگر ایشان را که رفته‌اند با دنیا آرند هم ایمان نیارند چنان که گفت: «وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ» (۲)، و قولی دگر آن است که: وجه تشبیه آن است که عقوبت ایشان وفق (۳) گناه ایشان باشد. و ضمیر در «به»، محتمل است که راجع باشد با قرآن و محتمل است که راجع باشد با رسول- علیه السلام- و دلیل بر اینکه تأویل آن که اینکه چنین است آن است که گفت: کَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا، نفی ایمان حواله با ایشان کرد و اگر به منع خدای ممنوع بودند (۴) و خدای تعالی ایشان را منع کردی از ایمان، اینکه در حق ایشان دروغ بودی و ظلم و کلام متناقض بودی، و اگر خدای تعالی ایشان را منع کردی از ایمان ایشان مأمور نبودندی به ایمان. دگر آن که تقلیب القلب و العین مانع نباشد از ایمان، نینی که ناینایی که فساد چشم است به یک بار که (۵) هم مانع نیست از ایمان. و حسین بن علی المغربی (۶) گفت: مراد آن است که من راز دل‌های ایشان و خیانت چشم‌های ایشان و آنچه دل‌های ایشان پوشیده دارند دانم چو (۷) کسی که کاری از روی به روی گرداند حقیقت آن و دخیلت (۸) آن بدانند، یعنی دل‌های ایشان را [بر گردانیدم باطن به خلاف ظاهر است. قوله: وَ نَدَّرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ، و رها کنیم ایشان را] (۹) تا سر در جهل و عمایت خود نهند یعنی تخلیه کنیم و تمکین از میان ایشان و اختیار، تا آن کنند که ایشان خواهند و آنچه از ایشان آید به اختیار ایشان آید، و اینکه دلیل آن نکند (۱۰) که خدای تعالی چون تخلیه کرد مرید باشد طغیان ایشان را، برای آن که رسول- علیه السلام- و امام و مسلمانان که جهودان را تمکین و تخلیه کنند از آن که [در] (۱۱) کنشت شوند دلیل نکند که مریدند آن را و گفتار و فعل ایشان ----- (۱). مج، وز، مت: اینکه قول ذکر نشده است در حالیکه در سایر نسخه‌ها به جای دو قول سه قول ذکر شده است. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۲۸. [.....]

(۳). مج، مت: حق، آج، لب: وقت، آف، آن: وقف. (۴). مج، وز، مت، لت: بودندی. (۵). آج، لب، لت: یکبارگی. (۶). مج، وز، مت: حسین بن علی بن المغربی. (۷). مج، وز، مت، آج، لب، آف، لت: چون. (۸). مج، وز، مت، لت: دخله، آج: دخلیه. (۹-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد. (۱۰). لت: کند. صفحه: ۴۱۶ را. و «طغیان» مجاوزة القدر باشد من قوله: إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءُ (۱). و «عمه» تحیر (۲) باشد [۱۰۴-ر]، يقال: عمه بعمه عمها اذا تحیر فهو عمه و عامه و ركب رأسه من غیر علم و بصیرة. تم الجزء السابع من تفسیر القرآن و يتلوه قوله تعالی: «وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ- الْآيَةُ فِي الْمَجْلَدِ الثَّامِنَةِ. ----- (۱). سوره الحاقه (۶۹) آیه ۱۱. (۲). اساس: تخیر، با توجه به مج تصحیح شد. (۲). اساس: تخیر، با توجه به مج تصحیح شد.

[ادامه سوره انعام]

بسم الله الرحمن الرحيم

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱۱ تا ۱۱۷]

[اشاره]

وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ يَجْهَلُونَ (۱۱۱) وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عِزًّا شَاطِئِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرَّهُمْ وَمَا يُفْتَرُونَ (۱۱۲) وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ (۱۱۳) أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغَىٰ حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ (۱۱۴) وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۱۱۵) وَإِنْ تُطِعْ أَكْثَرٌ مِّنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (۱۱۶) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (۱۱۷)

[ترجمه]

و اگر که ما بفرستادی «۱» زی «۲» ایشان فرشتگان را و سخن گویند با ایشان مردگان و برانگیزیم «۳» برای ایشان هر چیزی میانجیان «۴» نبودند بگروند مگر آنچه خواهد خدا و لیکن «۵» بیشتر ایشان نمی دانند. و همچنین بکردیم هر پیغامبری را دشمن، دیوان «۶» آدمیان و پریان. اشارت می کند «۷» بهر ایشان ز بهر بعضی آرایش گفتار را «۸» به فرقتن «۹» و اگر خواستی پروردگار تو نکردي آن را، بگزارشان «۱۰» و آنچه دروغ می بافند.

(۱). مج، وز، لت: اگر ما فرو فرستیم، آج، لب: اگر آنستی که ما فرو فرستیم.

(۲). آج، لب: سوی، آف: بسوی.

(۳). آج، لب: گرد آوریم، مج، وز، لت: جمع کنیم.

(۴). مج، وز، آج، لب، لت: معاینه. [.....]

(۵). اساس: جز، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلهای تصحیح شد.

(۶). اساس، مج، بم، آف و، که زائد می نمود.

(۷). مج، وز، لت: می فکنند، آج، لب: وحی می فرستد.

(۸). مج، وز، لت: نگاشته سخن.

(۹). اساس: بنفرقتن، با توجه به مج تصحیح شد.

(۱۰). مج. وز. لت: رها کن ایشان را.

صفحه : ۲

تا میل کنند زن او دلهای آنان که نگریدند بدان جهان «۱» و تا پسندند و تا بکنند آنچه خواهند کردن «۲».

جز خدای بجویم حکم کننده «۳» و اوست آن که بفرستاد زی شما کتاب پیدا کرده «۴» و آنان که بدادیم ایشان را کتاب، می دانند بدرستی که «۵» فرستاده است از پروردگار براستی «۶»، پس مباش از گمان مندان «۷».

و تمام شد سخن پروردگار براستی و درستی «۸»، نیست گرداننده مر سخنان او را و او شنوا و داناست.

و اگر فرمان بری بیشتر «۹» آن که در زمین اند گمراه کنند از راه خدای، پس روی نمی کنند مگر گمان را. [و نیستند] «۱۰» ایشان مگر که دروغ می گویند.

که پروردگار تو اوست داناتر بدان که گمراه شدند «۱۱» از راه او و او داناست «۱۲» به راه یابندگان «۱۳».

وَ لَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا، عبد الله بن عباس گفت: آیت در شأن آن جماعت کفار

- (۱). مج، وز، لت: به سرای باز پسین.
 - (۲). عبارت اخیر در اساس مغشوش بود، از مج آورده شد.
 - (۳). مج، وز، لت: حاکمی.
 - (۴). مج، وز، لت، آج، لب: قرآن را جدا کرده.
 - (۵). مج، وز، لت آن.
 - (۶). وز، لت: بدرستی.
 - (۷). مج، وز، لت: از جمله شك کنندگان.
 - (۸). مج، وز، لت: و انصاف. [.....]
 - (۹). مج، لت: بیشترین.
 - (۱۰). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.
 - (۱۱). مج، وز: گمراه شود.
 - (۱۲). مج، وز، آج، لب، لت: داناتر است.
 - (۱۳). مج، وز، لت: به راه یافتگان، به راه راست یافتگان.
- صفحه : ۳

آمد که خدای تعالی دانست که ایشان ایمان نیارند [۱۰۴-پ]

و بر کفر اصرار کنند تا به مردن. این جریح گفت: آیت در آنان آمد که ایشان اقتراح کردند و آیات خواستند از رسول- علیه السلام- و سوگند خوردند، که اگر آیتی به ایشان آید و معجزه‌ای از آن مقترحات ایشان ایمان آرند، خدای تعالی رد کرد بر ایشان و بیان کرد رسول را که دروغ می گویند چه اگر «۱» فرشتگان را از آسمان به زمین فرستیم به ایشان و مردگان را به ایشان به سخن آریم «۲» و زنده کنیم بر ایشان از هر جنسی جماعتی را تا معاینه ببینند که ایمان نیارند. مگر آن که من خواهم که ایشان را قهر کنم بر ایمان و ایشان از رسول اینکه آیات اقتراح کردند، فی قوله أَوْ تَأْتِي بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةُ قَبِيلًا «۳» لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكًا «۴» وَ كَلَّمَهُمُ الْمَوْتِي، کنایت است از احیای موتی، و لکن در اینکه فایده دیگر است «۶» که «۷» اگر احیا گفتی آن فایده نبود و آن آن است که با آن که زنده شوند گواهی دهند بر صدق او تا ما را آیتی دیگر باشد. پس در ضمن کَلَّمَهُمُ اینکه مزیت هست و در احیا فایده سخن گفتن و گواهی دادن نیست و روا باشد که مراد آن بود «۸» که مردگان با ما سخن گویند در آن حال که مرده باشند و در ایشان حیات نبود چه اینکه نوعی باشد از معجز خارق عادت و بر [اینکه] «۹» قول آیت بر ظاهر خود باشد وَ حَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قَبْلًا، حشر در لغت جمع باشد و در قرآن کنایت است از بعث و نشور و زنده کردن خلقان بجمع «۱۰» جمله را یا قومی

- (۱). مج، وز، آج، لب، مل، لت ما.
- (۲). آج، لب: در سخن آریم.
- (۳). سوره اسراء (۱۷) آیه ۹۲.
- (۴). سوره انعام (۶) آیه ۸.
- (۵). آج، لب: همچو عیسی.
- (۶). مج، وز، بم، مل، آف، لت: هست.
- (۷). مج، وز: یکی.
- (۸). اساس: نبود، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). اساس، آن: ندارد، از مج افزوده شد. [.....]
- (۱۰). مج، وز، مل، لت یا.

صفحه: ۴

بسیار مجتمع را. گفت: اگر چنان که ایشان خواستند از هر جنسی و صنفی جماعتی بسیار را زنده کنیم. و ما کائوا لئؤمنوا، هم ایمان نیارند.

ابن عامر و نافع و ابو جعفر خواندند: قبلا به کسر «قاف» و فتح «با» و باقی قراء به ضم «قاف» و «با». ابو زید گفت: معنی آن است که مقابله، روی با روی و معاینه، یقال: لقیق فلانا قبلا و قبلا و قبلا ای مقابله و مواجهه، همه به یک معنی باشد و اینکه قول شامل «۱» است هر دو قراءت را. و ابو عبیده گفت: قبلا ای مقابله و معاینه، بر قراءت ابن عامر و نافع. فاما بر قراءت باقی قراء که به ضم خوانند «۲» گفت سه قول گفته‌اند: یکی آن است که عبد الله عباس و قتاده و ابن زید گفتند معنی آن است که مقابله [به] «۳» معنی قراءت اول «۴». قول دوم مجاهد گفت معنی آن است که گروه گروه و جماعت [جماعت] «۵». بر اینکه قول جمع قبیل باشد و قبیل جمع قبیل، کسفینه و سفین [و سفن] «۶» جمع جمع باشد قول سیم «۷» قراءت گفت: معنی قبیل کفیل و پائندان باشد و قبل جمع او باشد کرغیف و رغف، لقوله تعالی: أَوْ تَأْتِي بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةُ قَبِيلًا، ای کفیلا ضامنا. ابو علی فارسی گفت:

اینکه وجه ضعیف است، برای آن که چون به حشر و احیا ایمان نیارند که معجزی باهر باشد، به کفالت و ضمان که معجز خارق عادت نباشد هم ایمان نیارند و اینکه بس طعنی نیست برای آن که روا باشد که معجز حشر باشد و کفالت بر سری بیانی دگر باشد چنان که شرح دادیم فی قوله تعالی: وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى، [۱۰۵/ر]

و قوله: ما کائوا لئؤمنوا، اینکه «لام» مؤکد نفی است تا قطع طمع رسول- علیه السلام- کند از ایمان ایشان، چنان که یکی از ما گوید: ما کنت لافعل کذا، من از آن «۸» نباشم که اینکه کنم، و قوله: إِنْ أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ، أَلَا أَنْ أَنْ خدای خواهد. حسن بصری گفت: أَلَا أَنْ خدای خواهد که ایشان را بر ایمان جبر کند به آن که ایشان را از

- (۱). مج: متأمل.
- (۲). مج، وز، مل، آف، لت: خواندند. (۶-۵-۳). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.
- (۴). آن باشد.
- (۷). مج، وز: سهام، مل، آف: سیوم.
- (۸). مل: از آنان.

امّا «جعل» را در آیت در تفسیر او چهار وجه گفته‌اند: یکی حکم و تسمیه. ما حکم کردیم به آن که ایشان دشمن‌اند و ایشان را دشمن نام نهادیم و حکم و تسمیه تابع محکوم و مسّومی باشد و اثر نکند در تغییر آن بل تعلق او به آن علی ما هو به باشد. و وجه دوم آن است که: به معنی تخلیه و تمکین است، و تخلیه و تمکین از شرایط تکلیف است چه اگر مکلف ممکن «۱۱» و مخلی نباشد ملجأ و مضطرّ بود، و اینکه منافی تکلیف باشد و روا باشد وجهی دگر و آن آن است که: چون

- (۱). مع، وز، مل: با.
- (۲). مع، وز: خواستند.
- (۳). وز، مل، آن: بدادی.
- (۴). آج، لب: بکردی.
- (۵). مع، وز: انکار، مل: آنگاه.
- (۶-۹). آج، لب، مل، آف، آن: پیغمبران.
- (۷). آج، لب: دشمن.
- (۸). مع، وز، آج، لب، مل: وجه.
- (۱۰). آف، تخلیه کردیم.
- (۱۱). مل: متمکن.

صفحه : ۷

خدای تعالی بر رسول- علیه السلام- نعمتهای عظیم کرد که دشمنان، او را بر آن حسد کردند، شاید تا گوید: جَعَلْنَا، ما کردیم آن «۱» دشمن را برای آن که سبب عداوت و حسد ایشان آن نعمت باشد که او کرد. [۱۰۵-پ] نینی که یکی از ما چون بر یکی «۲» نعمتی کند او را از آن سبب دشمنان و حاسدان خیزند گوید: جعلت لک «۳» اعداء و حسّادا، من تو را دشمنان و حاسدان پدید آوردم. و وجهی دگر اینکه گفتند که: ما تو را و پیغامبران «۴» را فرمودیم که کافران را دشمن گیرید و با ایشان معادات کنید چون چنین بود ایشان نیز معادات کردند. پس سبب دشمنی کافران از دشمنی پیغامبران «۵» بود ایشان را و آن دشمنی به امر خدای بود پس اینکه معنی از جهت او بوده باشد و اینکه نیز وجهی لطیف است و حق تعالی اینکه بر وجه تسلیه «۶» رسول- علیه السلام- گفت تا بداند «۷» که اینکه دشمن نه او را تنها بوده است پیش از او پیغامبران «۸» دیگر را دشمنان بودند. امّا شیاطین انس و جن گفتند مراد مرده انس و جن‌اند از جمله کافران، و اینکه قول قتاده و حسن و مجاهد است.

و قوله: عَدُوًّا، مفعول دوم جَعَلْنَا است و شیاطین، بدل اوست، و قوله: يُوجِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ، وحی، القاء کلامی «۹» خفی باشد و آن «۱۰» دعوت انس و وسوسه جن بود. و زُخْرَفِ الْقَوْلِ سخن آراسته باشد، چنان که ما گوییم سخن بنگار. و زخرف زینت باشد، و کلام مزخرف، ای مزین. و زخرف زر باشد همچنین، و غرورا، نصب او بر مصدر باشد از فعلی «۱۱» محذوف و شاید که مفعول له باشد.

آنکه «۱۲» گفت: اگر من خواستی که نکنند بر سبیل قهر و اجبار نکردندی

(۱). مل: اینکه. [.....]

(۲). مع، وز، مل: کسی.

(۳). بم، آف: لکم.

(۴). آج، لب، بم، مل، آف: آن: پیغمبران.

(۵-۸). آج، لب، بم، آف: آن: پیغمبران.

(۶). آج، لب: تسلّی.

(۷). آج، لب، مل: بدانند.

(۹). آج، لب، مل، آن: کلام.

(۱۰). مع، وز: اینکه.

(۱۱). آج، لب: فعل.

(۱۲). مل: آنگاه.

صفحه : ۸

و لکن نخواست، برای آن که اراده چنین منافی تکلیف باشد. آنگاه گفت: فَذَرَهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ، رها کن ایشان را به آن دروغ که می‌گویند، یعنی ایشان را به اختیار خود رها کن و بقهر منع مکن ایشان را که خدای تعالی ایشان را مکافات کند. و اینکه بر سبیل تهدید گفت ایشان را چنان که گفت: اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ^(۱) يُوجِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ، آن است که شیاطین یکدیگر ببینند، بهری بهری را پیاموزند آنچه خلق را به آن اغوا کنند.

وَلِتَصْغِي، «صغو» میل باشد، يقال: صغى اليه اذا مال اليه يصغى صغوا و صغيت صغيا بالياء و الواو، و اصغيت اليه اذا استمعت اليه برای آن که گوش بجنباند به او و زبان ما آن است که گوش به او کرد، قال الشاعر^(۲):

ترى السّفيه به عن كلّ محكمه زيف و فيه الى التّشبيه اصغاء

و يقال اصغيت الإناء اذا املته، و منه

الحديث: إنّ رسول الله صلى الله عليه و آله و سلّم اصغى لها الإناء، اى للهزة، و قال أنّها ليست بنجسه أنّها من الطّوافين عليكم و الطّوافات،

رسول- عليه السلام- انای خود برای گربه بجنبانید تا آب باز خورد و گفت: او پلید نیست^(۳) که او از جمله گردندگان است بر شما، و «لام» فی قوله: وَ لِتَصْغِي تعلق دارد بقوله: يُوجِي، و معنی آیت آن است که: شیاطین جن و انس وحی و القا می‌کنند سخن آراسته را بر سبیل غرور تا دل‌های کافران به^(۴) ایشان میل کند و به آن از حق بجنبانند. وَ لِيَرِضُوهُ وَ لِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ، و نیز تا پسندند و نیز^(۵) آنچه خواهند کردن بکنند، و اینکه قول عبد الله عيّاس و ابن زید و سدّی است و اینکه اولیتر است از آن که «جعلنا» به عامل کنند در او، برای آن که اینکه همه اضافت با خدای باید کردن، و اینکه به شیطان^(۶) لا یقتر است از آن که به

(۱). سوره فضلت (۴۱) آیه ۴۰.

(۲). مل شعر.

(۳). بم، آف: است.

(۴). مع، وز: با. [...]

(۵). مع، وز تا.

(۶). آج، لب: اینکه شیطان را.

صفحه : ۹

خدای تعالی. و اگر تعلیق «لام» کنند به «جعلنا» «لام» لام غرض نباشد، «لام» عاقبت باشد، و اینکه قول زجاج و ابو القاسم بلخی است، و قول اول اولیتر است برای آن که کلام با او بر ظاهر خود می‌ماند، و جنائی گفت: «لام» امر مغایبه است و معنی تهدید، چنان که: اعملوا ما شئتم» ۱، و اینکه خطاست برای آن که آن «لام» جزم [۱۰۶- ر] فعل کند، و اینکه جا فعل مجزوم نیست اگر «لام» امر بودی، و «لتصغ» بایستی، و کنایه فی قوله: وَ لِيَرْضَوْهُ، راجع است با زخرف القول، و القرف الكسب، و الاقتراف الاكتساب، و القرف القشر، و القرف القذف، يقال: قرفه بكذا اذا رماه به و طعنه به. و اصل او از قرف قشر است، و اقترف الكذب ای افتراه» ۲، قال الشاعر» ۳:

اعيا اقتراف الكذب المقروف تقوى التقي و عفة العفيف

قوله: أ فغير الله ابتغى حكما، خدای تعالی فرمود رسولش را که: بگو اینکه کافران را که جز خدای حاکمی طلب خواهم کردن! بر لفظ استفهام و معنی انکار. و «غیر»، منصوب است بر فعلی محذوف که اینکه فعل ظاهر، او را تعبیر «۴» می‌کند، و التقدير: ابتغى غير الله ابتغى حكما، و برای اینکه «۵» فعل را تأخیر کرد که استفهام صدر کلام باشد، و حکم و حاکم یکی باشد، و گفته‌اند: حکم از حاکم بلیغتر است، و گفته‌اند: حکم آن باشد که حکم جز به حق نکند» ۶، و حاکم حکم هم به حق کند و هم به ناحق، و معنی آیت تقریب و ملامت ایشان است بر آن که توقع کردند که رسول با ایشان بسازد بر حکمی که ایشان کنند رضا دهد. وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ، «او» حال است، و او آن خداست که کتاب بر شما» ۷، فرو فرستاد به تفصیل، و کتاب را وصف کرد به آن که مفصل است یعنی مبین و مشروح، در او اشتباه و التباس نیست، چنان که گفت:

(۱). سورة فصلت (۴۱) آیه ۴۰.

(۲). مع، وز: اقتراف.

(۳). مع، وز، مل شعر.

(۴). مع، وز، مل، لت: تفسیر.

(۵). مع، وز، مل: آن.

(۶). اساس، آج، لب: نکنند، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۷). اساس، آج، لب، بم، آف: تو، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۰

کتاب فُصِّلَتْ آيَاتُهُ» ۱، و بوجه الغاز و تعمیمه نیست و در او معانی مفصل است و دلایل ملخص، و نصب او بر حال است از مفعول. و گفته‌اند: معنی آن است که در او فصل و فرع است بین الصيادق و الكاذب، و گفته‌اند: در او فصل است میان حلال و حرام و شرایع و احکام و کفر و ایمان و هدی و ضلال، اینکه قول حسن بصری است.

وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ، و آنان که ما ایشان را کتاب دادیم از جهودان و ترسایان می‌دانند که اینکه کتاب قرآن منزل است که از خدای تعالی، و خدای تعالی آن را فرستاده است به حق، و اینکه را بر عموم حمل نشاید کردن براه آن که بیشتر اهل کتاب اینکه نمی‌دانند، اینکه مخصوص باشد به اجبار و علمای ایشان که دانند و عالم باشند به توریت و انجیل و ذکر رسول ما- علیه السّلام- آن جا خوانده و دیده باشند، و ابن عامر و حفص خواندند: «منزل» به تشدید «زا» من التنزیل، و باقی قراء «منزل» به تخفیف من الانزال، و معنی متقارب باشد. و قوله: بِالْحَقِّ» در او دو قول گفتند: یکی آن که آنچه در اوست حق و صدق است، و یکی آن که:

(انزله بالدلالة و البرهان).

اگر می‌گویند: چگونه روا باشد که کافران را وصف کند [به آن] «۲» که ایشان حق می‌دانند، و آن که حق داند مؤمن باشد، و احباط «۳» نگوی «۴» تا توانی «۵» گفتن که پس از علم مرتد شود «۶»، گوییم از اینکه چند جواب است: یکی آن که مخصوص است به آنان که در مستقبل ایام ایمان آوردند و اگر چه در آن حال مؤمن نبودند، [در آن وقت عالم بودند] «۷» به قرآن و آن که از نزدیک خداست، و لکن اینکه مقدار ایمان نباشد که ایمان عبارت است از مجموع علومی که تا مجتمع نبود ایمانش نخوانند از علم به حدوث اجسام و آن که آن را محدثی

(۱). سوره فضلت (۴۱) آیه ۳.

(۲). اساس، آج، لب: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۳). اساس، آج، لب، آف، آن: احتیاط، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۴). مل: بگوی ۵. توانی / توانید. [.....]

(۶). مع، وز، مل، لت: شوند.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۱

هست حاصل بر صفات کمال، و آنچه بر او چه روا باشد و چه روا نباشد، و علم به نبوت و امامت و علم به ثواب و عقاب، و اینکه در اوقات بسیار حاصل آید.

جواب دوم آن است که: اینکه دانند و لکن نه بر وجهی که مستحق ثواب باشند بر آن، برای آن که نظر ایشان در دلیل نه از وجه و خوب نظر بوده باشد، بل برای وجهی دیگر نظر کرده باشند، پس ایشان را علم حاصل آید و لکن بر آن مستحق ثواب نباشند «۱».

جواب دیگر آن است که: محتمل باشد که معنی اینکه بود که ایشان [۱۰۶-پ]

بنزدیک خود و در ظن و اعتقاد خود عالم باشند برای آن که چون اعتقاد و صحت توریّت دارند و در آن جا ذکر رسول باشد و ایشان اعتقاد کرده باشند که هر چه در آن جاست حق است، و لکن نه از دلیل دانند، ایشان بنزدیک خود عالم باشند به آن که قرآن منزل است به حق.

و جواب چهارم از اینکه آن است که: مراد به آن «۲» که ایشان را کتاب دادند مؤمنانند، و مراد به کتاب قرآن است که خدای تعالی قرآن را بسیار جایها «۳» کتاب خواند فی قوله: الم، ذلک الکتاب لا ریب فیہ «۴»، و فی قوله: و اِنَّه لَکِتَابٌ عَزِيزٌ «۵»، و فی قوله: حم، و الکتاب المبین «۶»، و دگر آیتها و بر اینکه وجه سؤال ساقط شود.

فَلَا تَكُوْنَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِيْنَ، آنکه امر کرد او را [به آن] «۷» که از جمله شاگان نباشد و شاید که مراد او باشد و دلیل بکند بر آن که او وقتی شاکی بود، چنان که گفت: لئن اشرکت لیحبطن عملک «۸»، و روا بود که خطاب با او باشد و مراد امت، چنان که گفت: یا ایها النبی! اذا طلقتم النساء «۹». و المریة و الامتراء، الشک.

(۱). مع، وز: نباشد.

(۲). مع، وز، لت: آنان.

(۳). مل: جایگاه.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۱ و ۲.

(۵). سوره فضلت (۴۱) آیه ۴۱.

(۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱ و ۲.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۸). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۲.

صفحه: ۱۲

قوله: وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا، کوفیان و یعقوب خواندند: کَلِمَةُ رَبِّكَ بر توحید، و باقی قراء خواندند: «کلمات رَبِّكَ»، علی الجمع، و اینکه جمع سلامت باشد. مفسران گفتند: مراد به «کلمه» و «کلمات» وعد است، و وعید که خدای تعالی کرد به ثواب و عقاب که در آن تغییر و تبدیل نباشد. صِدْقًا وَعَدْلًا، به راستی و داستان «۱»، و آن دو «۲» مصدر است در معنا حال، ای صادقۀ عادله چنان که گفت: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا «۳» وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ «۵»، گفتند: آن وعده خواست که داد ایشان را من قوله: وَ تُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ «۶» الآية، و مجاهد گفت فی قوله تعالی: وَ أَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى «۷»، که آن کلمه گفتن لا اله الا الله است، و بر اینکه تفسیر دادند آن را که گفت: إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ، یعنی لا اله الا الله، وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ «۸»، ای (الصلوات الخمس)، و حقیقت

(۱). مع، وز، مل: راستان.

(۲). مع، وز، مل: واو در او.

(۳). سوره ملک (۶۷) آیه ۳۰. [...]

(۴). مل: درست تر است، چاپ شعرانی (۵ / ۴۱): درست نیست.

(۵). سوره اعراف (۷) آیه ۱۳۷.

(۶). سوره قصص (۲۸) آیه ۵.

(۷). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۶.

(۸). سوره فاطر (۳۵) آیه ۱۰.

صفحه: ۱۳

اینکه «۱» در کلام باشد، و حدّ کلمه هر لفظی باشد که دلیل معنی کند به وضع، و فرق از میان او و کلام آن باشد که کلام بنزدیک اهل نحو جمله باشد از فعل و «۲» فاعل یا مبتدا و خبر، و کلمه مفردی باشد از اسم یا فعل یا حرف، و بر اینکه قاعده مهمل را کلام نخوانند ایشان مگر بر مجاز.

و بنزدیک اهل لغت مهمل کلام باشد لقولهم: هذا کلام لا فایده فیهِ، و هذا کلام لغو و هذا کلام مهمل، و بنزدیک متکلمان حدّ کلام گفته‌ایم که: آن باشد که نظم کنند آن را از دو حرف یا بیشتر از اینکه حروف معقوله «۳» چون در وجود آید از کسی که از او یا از قبیل او فایده صحیح بود، و بر اینکه قاعده مهمل کلام باشد و در آیت دلیل است بر آن که کلام خدای محدث است لقوله: وَ تَمَّتْ، برای آن که گفت: تمام شد، و آنچه تمام شود، [۱۰۷-ر]

پس از آن که تمام نباشد محدث بود، قدیم نبود، برای آن که معنی تمام حصول چیزی باشد پس از چیزی و تبدیل چیزی به جای چیزی نهادن باشد.

بعضی مفسران گفتند: معنی آن است که کس نتواند تا به جای کلمتی دیگر بنهد، و اگر بنهد نرود و مطرد نباشد تا اگر کسی قصد

کند و چند جامع بنویسد و یک حرف با [یک] «۴» کلمه بدل کند، هر کس که بیند آن را تغییر کند و به حدّ خود باز برد. قتاده گفت: اگر لفظش بگردانند، احکامش نتوانند بگردانیدن، چنان که اهل کتاب بعضی الفاظ توریت بگردانیدند، احکام را تغییر نتوانستند کردن.

و بعضی دگر گفتند معنی «۵» قوله: وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ، آن است که آیت از پس آیت می‌آمد «۶» و سورت از پس سورت تا تمام باشد «۷». وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

(۱). مع، وز، مل، لت: آن.

(۲). مل: یا.

(۳). لب: معقول، چاپ شعرانی (۴۲/۵): مقوله.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۵). اساس و، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها و معنی عبارات تصحیح شد.

(۶). آج، لب: می‌آید.

(۷). مع، وز، لت: شد.

صفحه: ۱۴

او «۱» شنوا و داناست.

قوله: وَ إِن تَطِيعَ أَكْثَرَ مَن فِي الْأَرْضِ - الاية، اینکه آیت خطاب است رسول را - علیه السلام - و مراد او و جمله امت، گفت: اگر اطاعت داری بیشترین اهل زمین را تو را از راه حق ببرند برای آن که بیشتر اهل زمین کافر بودند در آن وقت. و «طاعت» امثال امر باشد با ارادت هر گه که مطیع دون مطاع باشد در رتبت، و اجابت، مراد سایل به دادن باشد بر وفق سؤال او و رتبت بین المجیب و المجاب معتبر است، بر عکس آن که بین المطیع و المطاع باشد بر قول بعضی، و درست آن است که در رتبه معتبر نیست در سؤال و جواب سواء اگر سؤال علمی باشد و اگر سؤال امری از امور، بل شاید که مثل از مثل پرسد و خواهد و دون از فوق و فوق از دون، و اکثر افعال تفضیل باشد از کثیر، و گفته‌اند: طاعت در آیت به معنی اجابت است برای آن که چون خطاب با رسول باشد (اکثر من فی الارض بل جمیع من فی الارض) در رتبت دون او اند، پس طاعت او ایشان را صورت نبندد، و اما اگر موافقتی باشد اجابت بود، چنان که شاعر گفت «۲»:

رَبِّ مَنْ انضجت غیظاً صدره قد تمنى لی موتاً لم یطع

ای لم یجب برای آن که مرگ به خدای تعلق دارد و آنچه او کند با ما اجابت باشد نه طاعت، آنکه وصف کرد کافران را به آنچه صارف بود از اجابت دعوت ایشان به آن که گفت: إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ، اینکه کافران متابعت نمی‌کنند الا گمان را. و آن، گاه «۳»، خطا بود و گاه، صواب. پس ایمن نباشند و اعتماد نکنند که خطاست یا صواب و «ان» به معنی «ما» ی نافی است و «ظن» گفتند معنی «۴» باشد که قوی بکند بنزدیک ظان که مذنون چنان است که او گمان برد با آن که روا دارد که بر خلاف آن باشد. و در اینکه حدّ که گفتند بس کشف نیست.

(۱). لت: واو.

(۲). مع، وز شعر. [.....]

(۳). اساس، بم، آف، آن و از نگاه که چون معنای محصلی نداشت زاید می نمود.

(۴). معج، وز، بم: معینی.

صفحه: ۱۵

وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ، و ایشان جز دروغ نمی گویند. و الخرص: الكذب، و الخرص: الحرز (۱)، لأن فيه خلافا و تفاوتاً، و اصل خرص قطع باشد قال الشاعر:

تری قصد المران (۲) فیهم کانه تذرع خرصان بایدی الشواطب

یعنی، جرائد تقطع (۳) طولاً فیہ یتخذ منه بواری الحصر (۴) و جوی که از جوی (۵) باز برند آن را «خریص» خوانند و خرص گوشواره مفرد باشد و خرص عود باشد برای آن که مخالف باشد امثال (۶) خود را به بوی.

مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که کافران مردار می خورند (۷). چون مسلمانان بر ایشان عیب کردند گفتند: «۸» اینکه عیب بر شماست. [۱۰۷-پ]

که آنچه شما می کشید می خورد و آنچه خدای می کشد نمی خورد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که اگر کسی طاعت ایشان دارد در مردار خوردن ضال باشد از ره شرع، خدای حق تعالی به اینکه دو کلمه هر دو گروه را ذکر کرد هم آنان را که دروغ از سر گمان گویند هم آنان را که دروغ بقصد گویند. و در آیت دلیل است بر بطلان قول اصحاب معارف، برای آن که حق تعالی گفت ایشان تابع گمانند، و علم بخلاف ظن باشد. و نیز دلیل است بر بطلان قول ایشان که گفتند: خدای تعالی وعید نکند آن را که او حق نشناسد برای آن که آیت مورد وعید و تهدید دارد.

قوله: إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ (۹) «أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ» (۷) وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ، چون حرف جرّ بیفگندند فعل به او رسید و عمل کرد. و وجهی دگر آن که محلّ او رفع است به ابتدا. و «من» به معنی «ای» است و به معنی استفهام است، و تقدیر آن است که: (ربك اعلم ای الناس یضل عن سبيله)، چنان که گفت: لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحَزْبَيْنِ (۸)، و اینکه قول فراء و زجاج است و گفتند: افعّل من کذا عمل نکند در اسم چنان که اسم فاعل و مصدر کند. و بعضی دگر گفتند: اعلم به معنی يعلم است چنان که حاتم طائی گفت «۹»:

فحالف طی من دونهم (۱۰) حلفا و الله اعلم ما کنا لهم خولا (۱۱)

ای يعلم، و قالت الخنساء:

القوم اعلم ان جفنته تغدو (۱۲) و غداة الزیج او تسری (۱۳)

(۱). اساس، آج، لب که زاید می نماید.

(۲). معج، وز، آج، لب: او.

(۳). معج، وز، لت خدای. [...]

(۴-۵). معج، وز، لت: جل جلاله.

(۶). معج، وز، لت: دیگر.

(۷). معج، وز، آج، لب، لت: یضل.

(۸). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۲.

(۹). مج، وز شعر.

(۱۰). مج، وز، لت: من دوننا.

(۱۱). لت: حولا.

(۱۲). اساس: تغدو، با توجه به مج و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد.

(۱۳). بم، آف، آن: بشری.

صفحه: ۱۷

ای (تعلم) «۱»، رمّانی گفت: اینکه ضعیف است برای آن که مطابق نیست آن را که گفت: وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ، و معنی آیت آن است که خدای تعالی گفت:

من بدانم آنان را که از ره من، که ره حق است، برفته‌اند به ره هلاک و آنان را که بر ره راست و هدایت رفته‌اند، که ره نجات و ثواب است.

قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱۸ تا ۱۲۵]

[اشاره]

فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ- (۱۱۸) وَ مَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ قَدْ فَضَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا- مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ وَ إِنْ كَثِيرًا لَيُضِئْتُمْ بِهِ نُورًا بِأَهْوَانِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنْ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ- (۱۱۹) وَ ذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَ بَاطِنَهُ إِنْ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ- (۱۲۰) وَ لَا- تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ إِنَّهُ لَفِسْقٌ وَ إِنْ الشَّيَاطِينَ لِيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَ إِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ- (۱۲۱) أَوْ مَنْ كَانَ مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلَهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ- (۱۲۲)

وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكْبَارًا مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَ مَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَ مَا يَشْعُرُونَ- (۱۲۳) وَ إِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سِيبَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صِعَاً عِنْدَ اللَّهِ وَ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ- (۱۲۴) فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صِدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صِدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ- (۱۲۵)

[ترجمه]

بخورید از آنچه یاد کرده شد «۲» نام خدای بر او اگر هستید به نشانه‌های او گرویدگان «۳».

و چیست مر شما را که نمی‌خورید [۱۰۸-ر]

از آنچه یاد کرده شد «۴» نام خدا بر او و بدرستی که پیدا کرده شد مر شما را «۵» آنچه حرام است بر شما مگر آنچه محتاج شدید زی او و بدرستی که بیشتر گمراه می‌شوند به خواستها «۶» بی‌دانش.

بدرستی که پروردگار تو اوست دانانتر به حال در گذرندگان «۷».

و بگذارید «۸» آشکارا بزهکاری را و پنهانی او را بدرستی که آنان که کسب می‌کنند «۹» بزه را پاداش داده شوند «۱۰» بدانچه بودند کار می‌کردند «۱۱».

و مخورید» ۱۲) از آنچه یاد

-
- (۱). مج، وز: تعلم.
 - (۲). وز، لت: گفته باشند.
 - (۳). آج، لب: گروندگان.
 - (۴-۵). مج، وز، لت: جدا کردند برای شما.
 - (۶). مج، وز، لت: به هواهای خود. [...]
 - (۷). مج، وز، لت: به آنان که در گذرند.
 - (۸). آج، لب: دست بدارید.
 - (۹). مج، وز، لت: اندوزند، آج، لب: می‌اندوزند.
 - (۱۰). مج، وز، لت: پاداشت دهند ایشان را.
 - (۱۱). مج، وز، لت: اندوخته باشند آج، لب: کسب می‌کردند.
 - (۱۲). لت: مخوری / مخورید.

صفحه : ۱۸

کرده نشده نام خدا» ۱) بر او که او تباه کار است» ۲)، و بدرستی که دیوان اشارت کنند زی دوستان خودش تا خصومت کنند [با شما]» ۳) و اگر فرمان برید» ۴) ایشان را که شما انباز آرند گانید.

یا آن که بود مرده زنده گردانیدیم ما او را و بکردیم ما مرا و را» ۵) روشنایی» ۶)، می‌رود» ۷) در مردمان چون آن کس که داستان او در تاریکیها!» ۸) نیست برون آینده» ۹) از آن همچنین آراسته شد ناگرویدگان را آنچه بودند کار می‌کردند.

و همچنین بکردیم ما در هر دیهی» ۱۰) بزرگان گناهکار آن» ۱۱) بد برسکارند» ۱۲) در آن و کید و مکر نکنند مگر به تنهای خویش و ندانند.

و چون بیاید نشانی» ۱۳) گویند که هرگز نگریم ما تا داده شد به [ما]» ۱۴) مانند آنچه دادند پیغامبران خدای [را]» ۱۵) خدای داناتر است که کجا ودیعت نهد پیغامهای خودش را برسد آن کسان را که گناه کردند خواری بنزدیک خدای و عذاب» ۱۶) سخت

-
- (۱). مج، وز، لت: آنچه نگفته باشند نام خدای.
 - (۲). مج: و آن بیرون فرمان است وز، لت: و آن بیرون فرمان خداست.
 - (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.
 - (۴). مج، وز، لت: بری / برید.
 - (۵). مج، وز، لت: و کنیم او را.
 - (۶). وز: روشنایی لت: روشنای.
 - (۷). مج، وز: که روند به آن.
 - (۸). مج، وز بود. [...]
 - (۹). مج، وز: که بیرون نیاید.
 - (۱۰). مج، وز، آج، لت: شهری.

(۱۱). مج، وز: بزرگان کافران آن جای را.

(۱۲). کذا: در اساس بم، آف: سگالند.

(۱۳). مج، وز لت به ایشان آج، لب بدیشان.

(۱۴-۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۶). مج، وز: عذابی.

صفحه: ۱۹

بدانچه بودند که بدی می‌سگالیدن»۱.

[۱۰۸-پ]، هر که را خواهد خدای که راه نماید فراخ کند»۲) سینه او را برای مسلمانی را، و هر که را خواهد که گمراه کند بکند سینه»۳) او را سخت تنگ»۴) چنان که گویی [بر شود]»۵) بر آسمان همچین بکند خدای پلیدی را به آنان که نگرند. قوله: فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ-الایة، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که گفتیم مشرکان گفتند مسلمانان را چون است که کشته خود می‌خورید»۶) و کشته خدای نمی‌خورید»۷) اینک آیت فرود آمد و گفت»۸): «فا» برای آن آورد که جواب ایشان است، و اینکه لفظ اگر چه لفظ امر است و مراد اباحت است برای آن که امر آن باشد که آمر مرید باشد مأمور به را، و قدیم تعالی مرید مباحات نباشد برای آن که در او فایده نبود مگر آنکه که طعام خورنده قصد کند به طعام خوردن، برای آن که تا او را قوت باشد بر زیادتی طاعت و قیام تواند نمودن به امور دینی آنکه مندوب الیه باشد و امر به او بر سبیل ترغیب بود. امّا آن کس که طعام»۹) بر وجه امساک رمق خورد فعل او در تکلیف نیاید که او ملجأ است، و در قرآن اباحت بسیار است که صورت امر دارد، منها قوله:

(۱). مج، وز: به آنچه مکر کرده باشند آف: بودند می‌سگالیدند.

(۲). مج، وز، لت: روشن گرداند.

(۳). مج، وز، لت: دل.

(۴). مج، وز، لت: او تنگ تنگ.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۶). لت: می‌خوری / می‌خورید.

(۷). لت: نمی‌خوری / نمی‌خورید. [...]

(۸). مج، وز، مل، لت: گفتند.

(۹). اساس، آج، لب، بم، آف، لت نه با توجه به مج، وز، و فحوای عبارت زاید می‌نماید.

صفحه: ۲۰

وَ إِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا»۱)، فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ»۲).

مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ، «من» تبیین راست و «ما» روا بود که موصوله باشد، و رواست که نکره موصوفه باشد، و آن ذکر که باید گفتن که مسنون است عند الذبیح «بسم الله» است یا نامی از نامهای خدا که خدای تعالی به آن مختص باشد چون: «قدیم» و «رحمان» او «القادر» و «العالم للذات». و بر»۳) «بسم الله» اجماع است، و سنت آن است که گوید: «بسم الله و الله اکبر»، و دلیل بر آن که دگر نامهای مختص شاید گفتن، قوله تعالی: قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ-أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى»۴)، و آیت خطاب است با مؤمنان و در آیت دلیل است بر وجوب تسمیه، و هر آن ذبیحه را که بر او نام خدای نبرده باشند حرام باشد خوردن آن و

حکم او حکم مردار باشد، و از آن جا گفتیم که: ذبایح اصناف کفار حرام است که ایشان نام خدای نبرند، و اگر نام خدای نبرند بر حقیقت نه نام خدای برده باشند، و آن را که نام خدای بر او نبرند به سهو و نسیان و کشنده مخالف حق نباشد و در عزم و نیت او پیش از ذبح نام خدای باشد و اگر چه در وقت ذبح فراموش کند، آن ذبیحه حلال باشد جز که به قصد رها کند.

و نیز از شرایط واجب آن است که روی او به قبله کند، و ذبح جز به آهن یا به چیزی که اوداج ببرد نشاید عند عدم آهن، و ذبح در گلو باید نحر در بالای سینه عند الاختیار، اما عند ضرورت روا باشد و اگر خلاف اینکه کند ذبیحه حرام باشد، و اگر بقصد عند ذبح به یک بار سرش ببرد پیش از آن که سرد شود هم حرام باشد، و اگر گوسپندی یا چیزی دیگر بکشد و هیچ خونش نیاید «۵» حرام باشد. و قوله: «إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ» اگر به آیات او ایمان داری «۶»، و اگر چه مؤمنان به خطاب مخصوص اند هر ذبیحه که به اینکه صفت باشد حلال باشد مسلمانان را و

(۱). سوره مائده (۵) آیه ۲.

(۲). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۰.

(۳). مل: و در.

(۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱۰.

(۵). وز، لت: بنیاید.

(۶). مل، لت: دارید.

صفحه: ۲۱

جمله مکلفان را، و آنچه به اینکه صفت نباشد حرام بود بر جمله مکلفان.

قوله: «وَمَا لَكُمْ، «ما» استفهامیه است و خطاب با مؤمنان است، گفت:

چه بوده است شما را [۱۰۹-ر]

که نخوری «۱» از آنچه نام خدای بر آن برده باشند، یعنی چه منع است و چه حرام است که «۲» آنچه حلال است نخوری «۳». وَ قَدْ فَصَّلَ لَكُمْ، «واو» حال راست، نافع خوانند و حفص عن عاصم: فَصَّلَ و حَرَّمَ به فتح «فا» و «صاد» و فتح «حا» و «را» علی الفعل المستقیم، و اسناد فعل با خدای باشد- جل- جلاله- که نام او در آیت مصرح است، و ابو عمرو «۴» و ابن کثیر و ابن عامر خواندند: وَ قَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ، بر فعل ما لم یسم فاعله، هر دو فعل، و جدا کردند برای شما آنچه بر شما حرام کردند. و حمزه و کسائی و ابو بکر خواندند: فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ، به فتح «فا» و «صاد» و ضم «حا» و کسر «را»، و جدا کرد خدای تعالی «۵» برای شما آنچه حرام کردند بر شما، یعنی در سوره المائده من قوله: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِنْزِيرِ «۶»- الی آخر الایة- آنگه استثنا کرد مضطر را، گفت: اَلَا اَنْ كَسَّ كَسَّ مَضْطَرٌ شَوْدَ بَهْ اَنْ وَ اْتَفَاقٌ اَسْتُ كَهْ مَضْطَرٌ رَا اَزْ مَرْدَارٍ وَ خَوْنٍ وَ گوشت خوک و آنچه نام خدای نگفته «۷» باشند بر آن، حلال است در کمیت آن خلاف است و بنزدیک ما روا نباشد بیش از آن که سد رمق کند به آن، و معنی اضطررتم «۸» آن است که بر خویشتن از هلاک ترسد و در فقهاء بعضی گفتند که: روا باشد که از آن سیر بخورد و بعضی گفتند: شاید که بر دارد و ذخیره کند و بعضی فقها گفتند: مکره نیز داخل باشد در آن «۹» جا برای آن که حکم او حکم مضطر است در خوف بر نفس. وَ اِنْ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بسیاری

(۱). مع، وز، مل: نخورید.

(۲). مع، وز: و چه حجت که.

(۳). مج، وز: بخورید آج، لب: بخورند مل، آف: نخورید.

(۴). مج، وز: ابن عمرو آج، لب، بم: ابو عمر.

(۵). اساس، بم: جدا کردند، با توجه به مج تصحیح شد.

(۶). سوره مائده (۵) آیه ۳. [.....]

(۷). مج، وز: گفته.

(۸). مج: ما ضررتم.

(۹). مج، وز، لت: اینکه.

صفحه: ۲۲

مردمان به هوای نفس ضال می‌شوند که ره شرع رها کنند و متابعت هوای نفس کنند و کوفیان خواندند: لَيْضَةُ لُؤْنٍ، به ضم «یا» و کسر «ضاد» من (الاضلال)، و بسیار مردمان اضلال می‌کنند و مردمان را گمراه می‌کنند به هوای خود و بر اینکه قرائت مفعول به از کلام محذوف باشد، و التقدير (لیضلون اشیاعهم بغیر علم)، از سر هوا نه از ره «۱» علم برای آن که علم به «۲» خلاف هوای تو باشد - إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ، حق تعالی بیان کرد که: ایشان را علمی نیست، آنگه بر سیل تهدید و وعید گفت:

خدای تو عالمتر است به آنان که اعتدا و ظلم و تعدی کنند و از حد فرمان او مجاوزت «۳» کنند و در گذرند «۴». تا به حق ایشان برسد و جزای ایشان بسزا بدهد.

آنگه امر کرد مؤمنان را و اگر چه امر است ایشان را و خطاب با ایشان است همه مکلفان در او داخل اند، گفت: رها کنی «۵» از گناه آنچه ظاهر است و «۶» باطن است و باید نهی کرد از سایر معاصی بر سایر وجوه.

قتاده و مجاهد و ربیع و انس گفتند: برای آن گفت ظاهر و باطن اثم که مشرکان گفتندی زنا چون پنهان کنی زشت نیست و اگر آشکار کنند زشت باشد «۷»، حق تعالی رد «۸» بر ایشان گفت: بر سایر وجوه زشت است. جَبَّأیی گفت: به ظاهر، افعال جوارح خواست، و بیاطن افعال قلوب «۹» بعضی دگر گفتند: به ظاهر طواف خانه خواست برهنه، و به باطن زنا، و اینکه قول ابن زید است سَدَى گفت: ظاهر گناه زنا و باطن گناه (اتخاذ الاخذان) است دوست گرفتن پنهان و آشکارا. سعید جبیر گفت: «ظاهر اثم» نکاح زن پدر است و باطن زنا و اثم هم گناه باشد، و هم حرج، و بزه گناه باشد و بزهکار را مأثوم گویند. آنگه

(۱). مج، وز: سر.

(۲). مج، وز: ندارد.

(۳). اساس: در گزرنند، با توجه به مج تصحیح شد.

(۴). آج، لب: متجاوزه.

(۵). آج، لب: رها کند آف: رها کنید.

(۶). مج، وز، لت: آنچه.

(۷). لت، آن: زشت است.

(۸). مج، وز، لت: برد.

(۹). مج، وز، لت و.

صفحه: ۲۳

گفت: آنان که کسب معاصی کنند، یعنی فعل معاصی کنند چه کسب جز لغوی معقول نیست آنچه ایشان دعوی کردند [۱۰۹-پ]

معقول نتوانند کردن ایشان را جزا دهند و پاداشت «۱» آنچه کرده باشند «۲». و اقرار هم اکتساب باشد، آنگه نهی کرد مکلفان را از خوردن آنچه نام خدای نبرده باشند بر آن، گفت: «وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكَّرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ مَخْرُودًا مِنْهُ» یعنی از آن [ذبیح] «۳» که - بر آن نام خدا نبرده باشند، و اینکه [نیز] «۴» دلیل است بر وجوب تسمیه. و بیان کردیم که: ذبیح اهل کتاب حرام باشد و تسمیه ایشان نه تسمیه باشد، برای آن که خدای را نشناسند. و اگر کسی رها کند در او خلاف کردند، اگر بقصد رها کند و یاد دارد ذبیحه «۵» حلال نبود، و اگر بسهو رها کند و معتقد وجوب آن باشد ذبیحه حلال بود، و اینکه مذهب ماست و مذهب ابو حنیفه و اصحابش. و ثوری و شعبی و داود و ابو ثور گفتند: تسمیه شرط است اگر رها کند بقصد یا سهو ذبیحه حلال بود، و اینکه مذهب شافعی آن است که: تسمیه سنت است، اگر نکند باکی نبود.

جمله فقها گفتند: ذبیحه اهل کتاب حلال باشد، و در ارسال الکلب و السهم در باب تسمیه هم اینکه گفتند فقها. و بعضی مفسران گفتند: آیت منسوخ است، و اینکه درست نیست برای آن که بر نسخ دلایل نیست. و حسن و عکرمه گفتند: ذبیح اهل کتاب از اینکه جمله منسوخ است بقوله: «وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَالٌ لَكُمْ»، و بتزویک ما اینکه طعام مخصوص است به وجوب و اینکه آیت محکم است و بر ظاهر خود است.

قوله: «وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ» یعنی آنچه نام خدا بر آن نبرده باشند فسق است [۷]، یعنی خوردن آن فسق است، و «ها» کنایت است از اکل لما دلّ علیه قوله: «وَلَا تَأْكُلُوا». قوله: «وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَيْكُمْ» مفسران گفتند: مراد به شیاطین

(۱). مع، وز، لت به.

(۲). مع، آج، لت: باشد. [.....] [۷-۴-۳]. اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۵). مع، وز، لت بس.

(۶). سوره مائده (۵) آیه ۵.

صفحه : ۲۴

رؤسا و احبار و مقدّمان کافرانند که در کفر متمرّد باشند، چون شیاطین وحی می کنند به اولیای خود، یعنی اشارت می کنند به اتباع خود و ایشان را می فرمایند تا با مسلمانان مخاصمه کنند در استحلال میت و مردار.

حسن بصری گفت: مجادله با مسلمانان «۱» در معنی آن کردند که گفتند، آنچه خدای کشته باشد خوردن آن اولیتر باشد که آنچه ما کشته باشیم. عکرمه گفت: مراد به شیاطین، گبرکان «۲» فارس اند که اشاره می کردند بر مشرکان عرب به مجادله مسلمانان.

عبد الله عباس گفت و قتاده: مراد به شیاطین دیوان اند، وحی می کنند یعنی وسوسه می کنند اولیا و دوستان خود را از اهل کتاب و مشرکان عرب تا با مسلمانان جدال کنند، و بعضی دگر گفتند: آنان که در اینکه معنی مجادله کردند با رسول - علیه السلام - جماعتی جهودان بودند، آنگه مسلمانان را گفت: اگر شما طاعت ایشان داری «۳» در اینکه جز اینکه مشرک باشی «۴» برای آن که آن کس که استحلال مردار کند و آن را حلال دارد به اجماع کافر باشد «۵»، و هر که مردار خورد و حلال ندارد در حال اختیار فاسق باشد.

و عطا گفت: اینکه آیت مختص است به ذبیحی که ایشان در جاهلیت کشتندی برای اصنام، و بعضی دگر گفتند: مخصوص است به مردار، و آنچه معتمد است آن است که: عام است در هر ذبیحه‌ای که مسلمانان کشند و بر آن نام خدای نبرند بقصد.

أَوْ مَنْ كَانَ مَيْتًا، مدنیان خواندند و یعقوب: «میتا» به تشدید، و باقی قراء به تخفیف. ابو عبیده گفت: [۱۱۰-ر]

معنی یکی باشد در تثقیل و تخفیف، و اصل به تثقیل بوده است، آنگه تخفیف کردند، و قال الغسانی و جمع بین اللّغتين «۶»:

لیس من مات فاستراح بمیت أنما المیت میت الاحیاء

(۱). مج: مسلمان.

(۲). مج، وز: کنیزکان.

(۳). آج، لب: دارید.

(۴). آج، لب: باشید.

(۵). مج، وز: شد.

(۶). مج، وز شعر.

صفحه : ۲۵

إنما المیت من یعیش کثیبا کاسفا باله «۱» قلیل الرجاء

خدای تعالی گفت: آن کس که او مرده باشد یعنی به کفر، برای آن که خدای تعالی کافران را مرده خواند فی قوله: أموات غیر أحياء و ما یَشْعُرُونَ أیّانَ یُعْتُونَ «۲».

فاحیناه، ما او را زنده کنیم به ایمان یعنی به اسباب و آلات ایمان از اقدار «۳» و تمکین و ازاحت علّت و نصب ادلّت و الطاف و توفیق. وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا، و او را نوری کنیم که او به آن «۴» در میان مردمان می‌رود.

در او دو قول گفتند: یکی آن که مراد نور اطاعت و ایمان است که روز قیامت بر بنده تا بنده باشد فی قوله: یسعی نُورُهُمْ بَیْنَ أیدِیهِمْ وَ بِأیمانِهِمْ «۵» رَبَّنَا أتمِم لَنَا نُورَنَا «۶»، و قوله: انظُرْنَا نَقْتَبِس مِن نُورِکُمْ «۷»، و قولی دگر آن است که:

مراد به نور علم و بیان است که مؤمنان بر آن باشند که کافران آن ندانند و مهتدی نباشند به آن. کَمَن مَثَلُهُ فِی الظُّلُمَاتِ مِثْلُ او چنان باشد که او در ظلمات و تاریکی بود که از آن به در نیاید، یعنی «۸» استفهام به معنی تقریر است، و حسن بصری گفت: مراد به نور در آیت قرآن است، و دیگران گفتند: مراد ایمان است.

آنگه خلاف کردند در آن که آیت در که آمد، عبد الله عباس و حسن و جماعتی مفسران گفتند: در جمله مؤمنان و کافران آمد، و عکرمه گفت: آیت در عمّار یاسر آمد و ابو جهل، و اینکه قول ابو جعفر باقر است - علیه السلام. و زجاج گفت: در رسول آمد - علیه السلام - و در ابو جهل، و قول اول اولیتر است برای عمومش. و قوله: کَمَن مَثَلُهُ فِی الظُّلُمَاتِ، بعضی اهل معانی گفتند: «مثل» صله است اینکه جا، و معنی آن است: (کمن هو فی الظلمات)، و بعضی دگر گفتند: در

(۱). اساس: ناله، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۱.

(۳). آج، لب: اقتدار.

(۴). آج، لب که به آن نور.

(۵-۶). سوره تحریم (۶۶) آیه ۸. [...]

(۷). سوره حدید (۵۵) آیه ۱۳.

(۸). مج، وز نباشد.

صفحه : ۲۶

اول آیت مثلی مقدر است، و لکن بیفکند برای آن که در دوم باز آورد، و تقدیر آن است که: (أو مثل من كان ميتا فأحييناه)، و یا تقدیر کنند «۱» آن جا که گفتند «۲»: (فی الناس مثله كمثل من فى الظلمات)، و تلخیص معنی آیت آن است که: آن کس که او مرده باشد- یعنی کافر باشد- ما او را به الطاف و توفیق و اقدار «۳» و تمکین به ایمان در آریم، چون کافر را مرده خواند مؤمن را زنده خواند، و او را کتابی و شرعی و بیانی و علمی دهیم که به آن در میان مردمان رود، راه دان «۴» و مهتدی و ممیز باشد، مثل او با مثل آن کس راست باشد که او در ظلمات «۵» بود که هرگز از آن به در «۶» نیاید! یعنی مؤمن، محقق با کافر مصرّ راست نباشد.

كذلك زين للكافرين، بعضی اهل معانی گفتند: وجه تشبیه در «كذلك» آن است که: برای کافران، کفر همچنان بیاراسته‌اند که من ایمان بیاراسته‌ام برای مؤمنان، و تزیین کفر بر کافران منسوب است با شیاطین و رؤسای ایشان لقوله تعالی: وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ «۷»، تزیین مضاف باشد با آنان که وحی مضاف است، با ایشان، و اینکه قول حسن بصری است و جَبَّاي و رَمَانِي و بلخی و جز ایشان، و بعضی دگر گفتند: آیت در حمزه عبد المطلب آمد و ابو جهل و سبب اسلام حمزه چنان که برفته است.

قوله: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ [۱۱۰-پ]

أكابر مجرميها- الاية، گفتند: وجه تشبیه آن است که ذو المکر را از کافران ما آفریدیم، چنان که ذو التور را از مؤمنان، و آنچه با ایشان کردیم که مؤمنان بودند با ایشان کردیم که کافران بودند از اسباب و آلات و علم و قدرت و حیات و کمال عقل و تمکین و نصب ادلت، جز که اینان به حسن اختیار خود ایمان آوردند، و ایشان را به اختیار بد «۸» کافر

(۱). آج، لب: کند.

(۲). آج، لب: گفت.

(۳). آج، لب: اقتدار.

(۴). معج، وز: راه وان.

(۵). معج، وز: ظلماتی.

(۶). آج، لب: بیرون.

(۷). سوره انعام ۶ آیه ۱۲۱.

(۸). معج، وز: ندارد.

صفحه : ۲۷

شدند. و وجهی دگر در «جعلنا» آن است که به معنی تمکین و تخلیت باشد، و روا باشد که به معنی خذلان بود بر سبیل عقوبت، چنان که «۱»: وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا، مَأُولُ اسْتِ بِرِ لُطْفٍ وَ تَوْفِيقٍ، و قوله: أَكَابِرٌ مُّجْرِمِيهَا، جمع اکبر باشد، و مراد به «اکابر» رؤسانند، و اینکه را به مثبت است کرده است برای آن بر افعال جمع کرد او را، و اگر صفت بودی جمع او بر فعل بودی کقوله: إِنَّهَا لِأَحَدَى الْكُوبِرِ «۲» لِيَمَكُرُوا فِيهَا، «لام» عاقبت راست بر آن تفسیر که دادیم، کقوله:

لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا «۷»، و نشاید تا «لام» غرض «۸» باشد برای آن که مکر قبیح است و ارادت قبیح قبیح باشد، و اگر اینکه «لام» غرض «۹» بودی اینکه آیت مناقض آن [آیه] «۱۰» بودی که گفت: وَ مَا خَلَقْتَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَ «۱۱» برای آن که چون غرض از خلق جن و انس عبادت باشد آنگه گوید: بعضی را برای مکر و کفر آفریدم اینکه مناقضه باشد، پس معنی آن است که ایشان را برای طاعت آفریدم و لکن چون اختیار بد داشتند عاقبت و مآل ایشان به اینکه انجامد «۱۲». آنگه حق تعالی «۱۳» در آیت آنچه مقوی و مبین اینکه است باز نمود و گفت: وَ مَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ، گفت: اینکه مکر و خدیعت جز با خویشتن نمی کنند و نمی دانند که چنین است برای آن که وبال آن و عقاب آن به

- (۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.
- (۲). سوره مدثر ۷۴ آیه ۳۵.
- (۴). اساس: صادره، با توجه به مج، وز تصحیح شد.
- (۵). اساس: مواعا، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]
- (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها لسان العرب (۴/ ۲۰۹): بالزعران، فلن أزال مولعا.
- (۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۸.
- (۸-۹). مج، وز: عرض.
- (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.
- (۱۱). سوره الذاریات (۵۱) آیه ۵۶.
- (۱۲). مج، وز، مل، لت: انجامید.
- (۱۳). مج، وز، مل هم.
- صفحه: ۲۸

عاقبت به «۱» ایشان خواهد گشتن، یعنی ضرر و عقاب و جزای آن مکر بر ایشان خواهد بودن و بر حقیقت نشاید که کسی با خود مکر کند، و نظیر اینکه در معنی قوله تعالی: «وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ» (۲) و قوله: «وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ» (۳) و مانند اینکه بسیار است و مکر و حیل و غدر متقارب‌اند و اصل مکر قتل بود من قولهم جاریهٔ مکورهٔ اذا كانت مفتولة «۴» الخلق محکمه «۵» و معنی مکر بر بیختن «۶» چیز باشد از ره صواب باره «۷» ناصواب به نوع «۸» حيله.

وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ، حق تعالی در اینکه آیت خبر داد که: هر گه که آیتی و حجّتی و دلالتی به اینکه کافران آید که دلیل توحید من «۹» کند و نبوت پیغامبر «۱۰» من ایشان گویند ما ایمان نیاریم تا مثل آن که پیغامبران «۱۱» را دادند ما را ندهند «۱۲» حق تعالی اینکه از ایشان باز گفت تا تمنای محال ایشان و حسد ایشان بر پیغامبران خود گفته باشد آنگه رد کرد بر ایشان بر سبیل انکار گفت: اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ خدای عالمتر است که رسالت «۱۳» کجا نهد و کیست که صلاحیت رسالت و پیغامبری دارد اگر ایشان را دهند از آیات و معجزات که پیغامبران را دادند، ایشان «۱۴» پیغامبران باشند و پیغامبری به تمنای ایشان نباشد، و وحی به حسب مصلحت بود. آنگه بیان عذاب، و عقاب ایشان کرد و خبر داد بر سبیل تهدید و وعید که به ایشان رسد، گفت: سَيَصِيبُ الَّذِينَ أَجْرُمُوا برسد به اینکه

- (۱). لت: با.
- (۲). سوره بقره (۲) آیه ۹.
- (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۹ و سوره النساء (۴) آیه ۱۱۳.
- (۴). اساس: مقتوله مج، وز: معقوله، با توجه به آج تصحیح شد.
- (۵). مج، وز، مل، لت: محکمتها.
- (۶). آج، لب: پیچیدن آن: ریختن.
- (۷). آف: یا. [.....]
- (۸). مج، وز، لت: نوعی.

(۹). مج، وز: می. ۱۰ آج، لب، آف، لت، آن: پیغمبر.

(۱۱). مج، وز، آج، لب، لت: پیغامبران.

(۱۲). مج، وز: بدهند.

(۱۳). مج، وز، لت خود.

(۱۴). مج، وز، لت نیز.

صفحه : ۲۹

مجرمان گناهکاران صغار مذلتی و هوانی بنزدیک خدای و عذابی سخت به آن مکر که ایشان کردند و عذاب [۱۱۱-ر] که مذلت و هوان به «۱» او مقرون باشد و مستحق عقاب باشند، و حق تعالی در اینکه کلمات بیان حد «۲» عقاب گفت تا از نفع ممیز باشد، گفت: هوان با «۳» مذلت به آن مقرون باشد تا از امتحان ممیز باشد و گفت: بما کأنوا یمکرون تا «۴» مستحق بود از ظلم ممیز باشد که اینکه «۵» مجازات راست. ابن کثیر و حفص، «رسالته» خواندند به نصب «تا»، بر توحید «۶»، باقی قراء رسالاته به کسر «تاء»، علی الجمع برای آن که «تاء» تأنیث جمع در حال نصب مکسور باشد قیاسا علی جمع السّلامه فی المذکر. و «عند» نصب بر ظرف است. و بعضی دگر گفتند به حذف حرف جر منصوب شد، و تقدیر آن است که: صغار من عند الله، چنان که گفت: و اختار موسى قومه سبعین «۷»، ای من قومه.

قوله: فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ - الاية، حق تعالی گفت: هر که خدای خواهد که او را هدایت کند دل او روشن کند برای «۸» اسلام، و هر که خواهد که گمراهش کند دل او تنگ کند «۹» پنداری که بر آسمان می شود خدای تعالی رجس بر آنان کند به ایمان نیازند. ظاهر آیه چنان می نماید که مجزیه را تمسکی «۱۰» تمام است به اینکه آیت در باب جبر و چنین نیست برای آن که در آیت چند وجه گفته اند اهل عدل و توحید، که هر یک آیت را از آن برد که در او شبهتی و مستمسکی باشد اهل جبر را. اول آن که مراد به هدایت مقدمات ایمان باشد و اسباب و آلات آن که به خدای تعالی تعلق دارد. چون اقدار و تمکین و ازاحت علت و نصب ادلت و دلیل بر اینکه قوله:

(۱). مج، وز، لت: با.

(۲). آج، لب، بم، آف، آن: چند.

(۳). مج، وز، لت: و.

(۴). مج، وز: یا.

(۵). مج، وز، آج، لب، لت: با.

(۶). مج، وز و.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. [.....]

(۸). مج، وز: بر.

(۹). مج، وز، لت: بکند.

(۱۰). مج، وز، آج، لب: تمسک.

صفحه : ۳۰

وَأَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَجَبُوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى «۱»، و قوله: وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى «۲»، و مانند اینکه بسیار است. و مراد «۳» شرح صدر هم اینکه باشد از بیان و الطاف و توفیق، و معنی آیت آن باشد که هر که را خدا خواهد تا توفیق دهد و لطف کند با

او «۴» بکند و بدهد، و وجهی دگر آن است که مراد به هدایت ثواب است و نمودن راه بهشت بپایش قوله تعالی: **إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ** «۵»، ای یثیبهم «۶» و یهدیهم الی طریق الجنه و قوله: **وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ** «۷» یهدی به الله من اتبع رضوانه سبیل السلام «۱۲»، و قوله: **وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا** «۱۳»، و امثال اینکه بسیار است و مراد به شرح صدر الطاف و توفیق و بیان و کمال عقل باشد که از آن به ایمان رسند و از ایمان به ثواب، و اینکه هر دو وجه معتمد است و نظایر بسیار دارد و در قرآن وجهی دگر در شرح صدر آن است «۱۴» یا «۱۵» چنان تفسیر کنند که اهل عدل کردند، یا چنان که مخالفان ما گفتند: اگر چنین تفسیر دهند شبهه زایل باشد «۱۶»، و اگر چنان تفسیر دهند که ایشان گفتند در حق رسول - علیه السلام - فی قوله: **أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ** «۱۷»، که سینه شکافتن و دل شستن باشد، اینکه معنی

(۱). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۷.

(۲). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۷.

(۳). مج، وز، بم، آف، لت، آن به.

(۴). اساس: باو.

(۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۹.

(۶). اساس: بینهم، با توجه به مج تصحیح شد.

(۷). سوره محمد (۴۷) آیه ۳.

(۸). سوره محمد (۴۷) آیه ۴.

(۹). مج، وز، لب: آنان.

(۱۰). مج، وز، لت ایشان.

(۱۱). مج، وز، لب را. [...]

(۱۲). سوره مائده (۵) آیه ۱۶.

(۱۳). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۶۹.

(۱۴). مج، وز، آج، لب، لت، آن که.

(۱۵). آج: تا. ۱۶. مج، وز: شود.

(۱۷). سوره انشراح (۹۴) آیه ۱.

صفحه: ۳۱

صورت نبندد و حاصل نیست و نبود در حق هیچ کس از مؤمنان، و كذلك فی قوله تعالی: **أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِّن رَّبِّهِ** «۱»، عجب از مذهب گویندگان اینکه معنی خدای تعالی گفت کافری هفتاد سال بر کفر [۱۱۲-ر] اصرار کرد «۲» و با من همتا و انباز گفت «۳» و رسولان مرا ناسزا گفت «۴» و الهیت مرا منکر بود «۵»، چون اندیشه کند و انتباهی بود «۶» او را ایمان آرد حق تعالی [گفت]: «۷» من شرح صدر او کنم. در اینکه دو آیت آنچه بدترین «۸» کافران را حاجت نیست بهترین پیغامبران را چگونه حاجت باشد چون تفسیر ایشان باطل شد تفسیر اهل عدل ماند، اینکه وجهی دیگر است. و وجهی دگر آن است که بعضی اهل معانی گفتند که: شرح صدر در آیت مضاف است با «من» که مهتدی است و معنی آیت آن است که: هر کس که خدای خواهد که او را هدایت دهد او شرح صدر خود کند برای اسلام، یعنی نظر کند در ادله و تحصیل علم کند، گفت «۹» بپایش قوله تعالی:

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكَفْرِ صَيْدراً» (۱۰)، شرح صدر به کفر با او حوالت کرد. و مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ و هر که را خواهد که اضلال کند اینکه ضلالت» (۱۱) همچنین» (۱۲) بر وجوه است: یکی تمکین و تخلیه بین العبد و بین اختیاره السوء، آنگه اینکه را ضلال خواند برای آن که ضلال عند اینکه حاصل آید. وجهی دیگر آن است که: مراد به اضلال خذلان است بر سبیل عقوبت بر کفر مقدم، وجهی دگر آن است که مراد به اضلال آن است که روز قیامت ایشان را از ره بهشت گمراه کنند» (۱۳) و چندان که ایشان

-
- (۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۲۲.
 - (۲). مع، وز، آج، لب، لت: کرده.
 - (۳-۴). مع، وز، آج، لب: گفته.
 - (۵). مع، وز، آج، لب، لت: بوده.
 - (۶). مع، وز، لت: بباشد آج، لب: نباشد.
 - (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج، لب افزوده شد.
 - (۸). مع، وز: بترین.
 - (۹). مع، وز: ندارد. [...]
 - (۱۰). سوره نحل (۱۶)، آیه ۱۰۶.
 - (۱۱). لت: اضلال مع، وز: ضلال.
 - (۱۲). مع: هم.
 - (۱۳). مع، وز، آج، لب، لت: کند.
- صفحه : ۳۲

خواهند تا به بهشت رسند راه ندهند» (۱) ایشان را و تمکین نفرماید. وجهی دگر آن است که مراد به «اضلال» هلاک» (۲) است و عذاب، چنان که گفت: وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ» (۳) و اصل ضلال خود هلاک باشد من قولهم: ضل الماء فی اللبن اذا ذهب فیه و لم یتبین، آن چهار وجه است، و اینکه چهار وجه اما قوله: یجعل صیدره ضیقاً حرجاً دل او تنگ» (۴) کند و در اینکه نیز هم چهار وجه باشد:

یکی آن که اینکه کنایت باشد از عقوبت یعنی خدای تعالی خذلان کند او را بر سبیل عقوبت» (۵)، وجهی دگر آن است که: او را از ره بهشت گمراه کند و دل او را تنگ کند تا» (۶) ره به بهشت نبرد، و وجهی دگر آن است که: فعل مضاف بود با «من» او دل خود تنگ کند به ترک نظر و تحصیل علم ناکردن. و وجهی دگر آن که دل او تنگ کند در دوزخ به انواع غموم و هموم و عذابهای مختلف، و لا بد است ما را و مخالف را از ظاهر آیت عدول کردن برای آن که در دل مؤمن بر حقیقت نوری و روشنایی نیست و در دل کافر ضیقی و حرجی نیست، بل» (۷) دل ایشان از روی خلقت بر یک حد است چون او گوید: اینکه کنایت است از ایمان و کفر، گویم» (۸): چون کنایت خواهند بود» (۹)، چرا نشاید که کنایت باشد از حجت و شبهه» (۱۰) و از خذلان و توفیق و از تمکین و تخلیه و از اقدار» (۱۱) و تمکین، ابن کثیر خواند: ضیقاً به تخفیف و هما لغتان مثل: سید و سید و میّت و میّت و هین و هین و لین و لین، قال الشاعر:» (۱۲)

و اهل مدینه و ابو بکر خواندند: حرجا بکسر الزاء و باقی قرءا به فتح «را».

- (۱). مج، وز: ندهد.
- (۲). مج، وز، آج، لب، لت: اهلاک.
- (۳). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۷.
- (۴). لت تنگ.
- (۵). مج بر کفر مقدم.
- (۶). مج، وز او.
- (۷). مل: بلکه.
- (۸). آج، لب: گویم.
- (۹). مج، وز، مل، لت: خواهد بودن.
- (۱۰). مل، آج، لب: شبهت. [...]
- (۱۱). آج، لب: اقتدار.
- (۱۲). مج، وز، مل شعر.

صفحه : ۳۳

و به فتح، مصدر باشد و به کسر اسم، و مصدر بلیغ تر باشد از اسم و مثله قولهم:

رجل دنف و دنف و فرق و فرق، و قولهم: رجل عدل و فطر و رضی و صوم و امثال اینکه. و ابن کثیر خواند: کائما یصعد، به تخفیف من صعد، یصعد، صعودا و باقی یصعد به تشدید «فاء» و «عین فعل» و الاصل: یتصعد، آنکه «تاء» تفعل با «صاد» کردند برای مناسبت [۱۱۲-ر]

«صاد» فاء الفعل آنکه «صاد» را در «صاد» ادغام کردند و ادغام ممکن نبود تا اسکان «صاد» نکردند و چون «صاد» را اسکان کردند همزه وصل بایست، گفتند: اصعد یصعد و اصل یصعد «۱» کما بینا یتصعد. و ابو بکر خواند و روایت کرد: کائما یصاعد به «الف» و اصل او یتصاعد بوده است و مثله قوله «۲»: اَطیرنا «۳» و اناقلتم «۴». امّا معنی آن است که خدای تعالی تشبیه کرد اینکه کافران را به کسی که بر آسمان شود از صعوبت و مشقت آن کار بر ایشان من قوله تعالی: سَأَرْهَقُهُ صِعُوداً «۵»، ای ساغشیه عذابا شاقاً و یقال: کلفنی صعودا باهظا اذا کلفه عملا- شاقا، و منه قول «۶» عمر «۷»: ما تصعدنی شی ما تصعدنی خطبة النکاح ای ما شق علی شیء کمشقتها، او را تشبیه کرد به آن کس که او را فرمایند که بر آسمان شو «۸» اما به آلت در باب مشقت و صعود «۹» و امّا بی آلت در باب تعدّر و استحاله بر توسع به معنی نفی وجود و قطع طمع. کذلک یجعل الله الرجس، ای العقاب هم چنین کند خدای تعالی عقاب «۱۰» بر آنان که ایمان نیارند. گفتند: وجه تشبیه آن است که چنان که در دل ایشان ضیق و حرج کرد بر تن اینان عذاب ابد نهد.

مجاهد گفت: رجس هر چیزی باشد که در او خیر نبود و برای اینکه شیطان را رجس خواند. و رجس پلیدی باشد و نیز پلید باشد و شاید که در آیت تفسیر

(۱). اساس: تصعد، با توجه به مج تصحیح شد.

(۲). مل تعالی.

(۳). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۷.

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۳۸.

(۵). سوره المدثر (۷۴) آیه ۱۷.

(۶). آج، لب: قوله.

(۷). اساس رضی الله عنه.

(۸). مل: رو بم: شود.

(۹). معج، وز، لت: صعوبت.

(۱۰). آج، لب: ندارد.

صفحه: ۳۴

دهند»^۱ بر کفر و ضلال و معصیت به شرط آن که جعل را تفسیر به حکم و تسمیه کنند، یعنی خدای تعالی بر کافران به کفر و فسق و پلیدی حکم کرد و ایشان را پلید نام نهاد من قوله: وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِاثًا^۲، ای سَمُوهم بذلك و حکموا له، و اینکه وجه نیز بر او مطرّد باشد فی قوله: يَجْعَلُ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا، ای يحکم علی قبله بذلك و یسمیه. و حکم و تسمیه متناول باشد مسمی و محکوم علیه را علی ما هو به، و آن را بر وجهی دون وجهی بکنند^۳ اینکه تأویل آیت است که اهل عدل گفتند و از ادله عقل و شرع اینکه اولیتر باشد از تأویل مخالفان که ایشان هدی و ضلال را بر ایمان و کفر تفسیر کردند و بنده را مجبر گفتند و از اختیار بدر بردند و خدای را به تکلیف ما لا یطاق ظالم گفتند و نسبت کفر و ایمان به خدای کردند با آن که در عقل خلاف اینکه مقزّر است و در قرآن به عکس اینکه مذکور است در یک جای: الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ كَفَرُوا، و جمله افعال منسوب^۴ و مضاف است با مکلفان.

دگر آن که اگر نه چنین تفسیر دهند قرآن سراسر متناقض باشد برای آن که خدای تعالی در بسیار آیتها گفت^۵ که آن هدی که به ماست، ما بدادیم فی قوله:

وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ^۶، و قوله: وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذِ جَاءَهُمُ الْهُدَى^۷، و قوله:

وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ^۸، و فی قوله: قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِّن رَّبِّكُمْ^۹، و در اینکه آیات گفت: من همه را هدی دادم از مؤمن و کافر. در دگر آیت اگر نفی کند مناقضه باشد دگر آن که ما دل کافران بر آن حد می‌یابیم از ضیق و سعت که دل مؤمنان، و اگر از ایشان می‌پرسیم خبر می‌دهند که ما در دل

(۱). لت: دهد.

(۲). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹. [...]

(۳). معج، وز، مل، آج، لب، لت: نکند.

(۴). اساس: منصوب، با توجه به معج و اصل لغت تصحیح شد.

(۵). لت: بگفت.

(۶). سوره بلد (۹۰) آیه ۱۰.

(۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۵۵.

(۸). سوره فضلت (۴۱) آیه ۱۷.

(۹). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۴.

صفحه : ۳۵

خود ضیقی و تنگی نمی‌یابیم و کلام در اینکه معنی در کتب اصول مشروح است.
 قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۲۶ تا ۱۴۰]

[اشاره]

وَ هَذَا صِرَاطٌ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ (۱۲۶) لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ هُوَ وَ لِيُثَبِّتُ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۲۷) وَ يَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْرَهْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَ قَالَ أَوْلِيَائُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَ بَلَّغْنَا آجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۱۲۸) وَ كَذَلِكَ نُؤَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۲۹) يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَ يُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا وَ غَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ شَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ (۱۳۰)

ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكًا الْقُرَى بِظُلْمٍ وَ أَهْلِهَا غَافِلُونَ (۱۳۱) وَ لِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَ مَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (۱۳۲) وَ رَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَ يَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةٍ قَوْمٍ آخِرِينَ (۱۳۳) إِنْ مَا تُوَعَّدُونَ لَأَتِيَنَّكُمْ مَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ (۱۳۴) قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۱۳۵) وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هَذَا لِلَّهِ بِزَعْمِهِمْ وَ هَذَا لِشُرَكَائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ وَ مَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ (۱۳۶) وَ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ لِيُرِدُّوهُمْ وَ لِيَلْبَسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرُّهُمْ وَ مَا يَفْتَرُونَ (۱۳۷) وَ قَالُوا هَذِهِ أَنْعَامٌ وَ حَرْثٌ حَجَرٌ لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ بِزَعْمِهِمْ وَ أَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَ أَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا افْتِرَاءً عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۱۳۸) وَ قَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِدُكُورِنَا وَ مُحَرَّمٌ عَلَى أَزْوَاجِنَا وَ إِنْ يَكُنْ مِيتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَ صَفَّهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۱۳۹) قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَ حَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَ مَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (۱۴۰)

[ترجمه]

و اینکه است راه خدای «۱» تو راست، جدا کردیم و بیان کردیم «۲» نشانها «۳» گروهی را که یاد کنند «۴» [۱۱۲-پ].
 ایشان «۵» راست سرای سلام «۶» نزدیک خداوند شان اوست ولی ایشان به آنچه همی کنند.
 و آن روز که بر انگیزید «۷» ایشان را همه، یاد شما که بریانید «۸» شما پیشی گرفتید «۹» از مردمان «۱۰» و گفت اولیاء «۱۱» ایشان از مردمان خداوند ما برخوردار شدند «۱۲» برخی «۱۳» از ما به برخی و برسیدیم ما به زمان «۱۴» ما آن که زمان کردی «۱۵» ما را، گفت آتش جایگاه شماسست جاودانه‌اید در آن جا مگر آنچه خواهد خدا، خدای تو با حکم است.
 و همچنین بر گماریم بعضی ستمکاران را بر بعضی به آنچه بودند همی کردند.

(۱). آج، لب: اسلام.

(۲). اساس: راست پدید کرد، با توجه به معج آورده شد.

(۳). معج، وز: حجتها.

- (۴). مج، وز: اندیشه کنند آج: لب: پند گیرند.
- (۵). آج، لب: مرایشان.
- (۶). مج، وز، آج، لب، لت: سلامت.
- (۷). مج، وز: جمع کنیم آج، لب: جمع گردانیم. [.....]
- (۸). مج، وز: ای جماعت جتّیان آج، لب: گروه پری.
- (۹). مج، وز: بگردید.
- (۱۰). مج، وز: آدمیان.
- (۱۱). مج، وز: دوستان.
- (۱۲). اساس: برخورداری ده با توجه به مج تصحیح شد.
- (۱۳). مج، وز: بهری.
- (۱۴). مج، وز: وقت.
- (۱۵). مج، وز: وقت زدی.

صفحه : ۳۶

یا گروه پری و مردم همی نیامد به شما پیغمبران از شما قصّه کننده بر شما نشانه‌های من و بیم کننده شما را دیدار روز شما اینکه گویند گواهی دادیم «۱» بر تنهای «۲» ما و غزه «۳» کردشان- زندگانی اینکه جهان و گواهی دادند بر تنهای خویش که ایشان بودند کافران.

آن است که نبود پروردگار تو که هلاک کننده دیهها «۴» به ستم و مردمان غافل باشند.

و همه را پایه‌هاست از آنچه کردند و نیست خدای تو غافل از آنچه همی کنند.

و خدای تو بی‌نیاز است خداوند بخشایش «۵» اگر خواهد «۶» ببرد شما را و بیافریند «۷» از پس شما آنچه خواهد چنان که بیافرید شما را از فرزندان گروه دیگران.

که آنچه وعده کنندتان «۸» آمدنی «۹» است و نیستید شما عاجز کنان.

بگوی ای گروه من کار کنید بر جایگاه خویش که من کننده‌ام زود باشد که بدانید.

هر که بود او را سر انجام «۱۰» سرای «۱۱» که نرهند ستمکاران.

(۱). آج، لب: اقرار دادیم.

(۲). مج، وز: خود.

(۳). مج، وز: فریفته آج، لب: فریفت.

(۴). آج، لب: بلاد.

(۵). مج، وز: رحمت.

(۶). آج، لب به عدم. [.....]

(۷). مج، وز: بیارد بدل شما.

(۸). مج، وز: می‌دهند شما را.

(۹). آج، لب: آینده.

(۱۰). مج، وز: عاقبت.

(۱۱). مج، وز فلاح.

صفحه : ۳۷

و گردانیدند «۱» خدای تعالی را از آنچه بیافرید از کشت و چهار پایان بهره گویند «۲» اینکه خدای راست به گفتار «۳» ایشان و اینکه همبازان ما راست، آنچه بود انبازان را. پس نرسد به سوی خدا و آنچه بود «۴» مر خدای را آن برسد به سوی «۵» انبازان ایشان، بد است آنچه حکم می کنند «۶».

و همچنین بیاراستند بسیاری را از کافران «۷» کشتن فرزندانشان انبازانشان تا هلاک کنند «۸» و بپوشند بر ایشان دین ایشان و اگر خواستی خدای نکردندی بگذارشان «۹» و آنچه دروغ گویند «۱۰».

و گویند اینکه است چهارپای مان و کشت «۱۱» بازداشته و حرام کند خوردن آن مگر آن که خواهیم به گفتار ایشان و چهارپایان که حرام کرد [ند] «۱۲» پشت آن و چهار پایانی که نه یاد کنند «۱۳» نام خدای بر او دروغ گفتند پاداشت دهد به آنچه بودند دروغ می گفتند.

(۱). مج، وز: کردند.

(۲). مج، وز: بهره گفتند.

(۳). مج، وز: به قول.

(۴). مج، وز: باشد.

(۵). مج، وز، آج، لب: با.

(۶). اساس: می کنند، با توجه به مج تصحیح شد.

(۷). مج، وز: انبازان با خدای.

(۸). اساس: تا باز دارندشان، با توجه به مج و وز تصحیح شد.

(۹). مج، وز: رها کن ایشان را. [...]

(۱۰). مج، وز: می گویند.

(۱۱). مج، وز: کشتی، آج، لب: کشتزار باز داشته.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۱۳). مج، وز: نبرده باشند.

صفحه : ۳۸

و گفتند اندر شکمهای اینکه چهارپایان [خاص] «۱» مردان را و حرام کرد بر همسران «۲» ما و اگر باشد مردار اندر آن انباز باشند پاداشت کنندشان بدین دروغ «۳» گفتنشان که او حکیم است «۴» و دانا.

زیان کردند آن کسها که کشتند «۵» فرزندانشان بی خردی «۶» بی دانشی و حرام کردند آنچه روزی کردشان خدای دروغ گفتند بر خدای بی راه شدند «۷» و نبودند راه یابندگان «۸».

قوله تعالی: وَ هَذَا صِرَاطٌ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا الْاِیة، اشاره به «هذا» محتمل است که به چیزی باشد از دو چیز: عبد الله عباس گفت: اشارت است به اسلام. بعضی دگر گفتند: اشارت است به بیابانی «۹» که در قران هست و اضافه «صراط» با خدای تعالی برای آن است که نهنده اینکه راه اعنی راه اسلام و نصب کننده و بیان کننده و اقامت دلیل کننده بر او خداست - جل جلاله - و به غلبه استعمال از

اینکه روا داشتند اعنی اضافه صراط با خدای کردن چنان که استعمال راه دین بقوله: **فِي سَبِيلِ اللَّهِ** «۱۰»، و به بدل اینکه دو لفظ روا نداشتند که گویند طریق اللّٰه. و معنی صراط اللّٰه، دین اللّٰه باشد و معنی سبیل اللّٰه طاعه اللّٰه. و قوله مستقیماً، نصب علی الحال من قوله: هذا، و التقدير اشیر الیه مستقیماً، و مثله قوله: و هذا بعلی شیخا «۱۱»، یعنی در او کثری «۱۲»

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۲). مج، وز: زنان.

(۳). مج، وز: وصف.

(۴). مج، وز: محکم کار.

(۵). مج، وز: بکشند.

(۶). مج، وز: سبکساری.

(۷). مج، وز: گمراه شدند.

(۸). مج، وز، آج، لب: ره یافتگان.

(۹). لت: بینایی.

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۰. [.....]

(۱۱). سوره هود (۱۱) آیه ۷۲.

(۱۲). آن: لذتی.

صفحه : ۳۹

نیست. اگر گویند چگونه گفت اینکه راه مستقیم است با «۱» اختلاف اقوال در او، جواب گوئیم: آنچه طریق حق است مختلف نیست اگر چه بر او «۲» ادله مختلف است همه مؤدی و مفضی است با حق، و سلیم است از مناقصه و فساد، جمله مؤدی است با ثواب و نجات اعنی ادله، قوله: **قَدْ فَضَّلْنَا الْآيَاتِ مَا آيَاتِ مَفْضَلِ كَرِيمٍ** و مبین و مشروح برای قومی که تذکر و تدبیر «۳» کنند، و اصل «۴» کلمه، **يَتَذَكَّرُونَ**، بوده است «تاء» **تَفَعَّلَ** «۵» را بدل کردند به «ذال»، آنگه در «ذال» ادغام کردند و تخصیص متذکران برای آن کرد که ایشان منتفع باشند به آن و اگر چه اینکه تفصیل آیات برای جمله مکلفان کرد، چنان که گفت: **هُدًى لِلْمُتَّقِينَ** «۶»، و در آیت دلیل است بر بطلان قول اصحاب معارف برای آن که اگر معارف ضروری بودی تفصیل آیات برای تذکر عبث بودی.

لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ ایشان راست سرای سلام بنزدیک خداوندشان.

در سلام دو قول گفتند: حسن بصری و سدی [۱۱۳-پ]

گفتند: سلام نام خداست - جل جلاله - فی قوله: **السَّلَامُ الْمُؤْمِنِ** «۷» لهم دار الله، و قولی دگر آن است که ایشان راست سرای سلامت از آفات، و اینکه قول زجاج، و جبائی است. و در **عِنْدَ رَبِّهِمْ** دو قول گفتند: یکی آن که مضمون است بنزدیک خدای تعالی و او در عهده ضمان تا به مستحقان رسیدن «۸»، و دگر آن که: یعنی «۹» در سرای آخرت که دگر کس را حکم نباشد مگر خدای را - عزّ و جل - **وَهُوَ وَوَلِيُّهُمْ** و او ولی ایشان است. در او نیز دو قول گفتند: یکی آن که متولی نعمت و ایصال منفعت اوست به ایشان، و دگر آن که: مراد به «ولی» ناصر باشد، یعنی خدای تعالی ناصر ایشان

(۱). مج، وز، آن: به.

(۲). مج، وز: ندارد.

(۳). آف، آن: تدبیر.

(۴). اساس: أصله، با توجه به مج تصحیح شد.

(۵). مج، وز، لت: افتعال.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۲.

(۷). سوره حشر (۵۹) آیه ۲۳.

(۸). مج، وز: رسند.

(۹). لت: به معنی.

صفحه : ۴۰

است بر دشمنان نشان. بما کأَنُوا يَعْمَلُونَ، اینکه «با» مجازات است، چنان که گفت «۱»: لبما «۲» کان هذیلا یفل. یعنی جزا و عوض آن که ایشان کرده باشند از طاعت برای آن که خدای تعالی ولیّ مرد نباشد به عمل «۳» که او کند که نه عمل صالح باشد، پس به قرینه وَ هُوَ وَلِيُّهُمْ، عمل را بر طاعت حمل کرده می شود. و یوم نحشروهم «۴» جمیعا یا معشر الجن، حفص خواند و روح: وَ یَوْمَ یَحْشُرُهُمْ، به «یا» علی الخیر عن الله تعالی حملا علی قوله: وَ هُوَ وَلِيُّهُمْ، ای محمد آن روز که ما حشر کنیم و جمع کنیم جمله را و گوئیم که ای جمله «۵» جَنِّیان. و اینکه از جمله آن است که در او قول بیفکنند «۶» لدلالة الکلام علیه، و اینکه را نظایر بسیار است در قرآن منها قوله: وَ الْمَلَائِكَةُ یَدْخُلُونَ عَلَیْهِمْ مِنْ کُلِّ بابٍ سَلَامٌ عَلَیْکُمْ «۷»، ای یقولون سلام علیکم، و منها قوله: وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ «۸» ای ان یقولوا الحمد لله، و منها قوله: فَمَأْمَأُ الذِّینِ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَ کَفَرْتُمْ «۹»، و المعنی یقال لهم اکفرتم، ما گوئیم جَنِّیان را که: استکثار کردی «۱۰» از انسیان. عبد الله عبّاس و حسن و قتاده و مجاهد گفتند: معنی آن است که بسیار بکردی «۱۱» از اضلال و اغوا و گمراهی دادن انس، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه.

وَ قَالَ أَوْلِیَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَ گویند اولیاء و دوستان ایشان از آنان که فرمان ایشان برده باشند و بر هوای ایشان رفته باشند، یعنی متابعان شیاطین از جمله انس «۱۲»، رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ بار خدایا تمتع کردیم ما بهری به بهری و برخوردار شدیم.

(۱). مج، وز شعر.

(۲). لت: لیتما آن: لَمَّا.

(۳). مج، وز، لت: عملی. [...].

(۴). همه نسخه بدلها: نحشر، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۵). مج، وز، لت: جماعت.

(۶). مج، وز، لت: بیفکنند.

(۷). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳.

(۸). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰.

(۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۶.

(۱۰). آف: کردید.

(۱۱). آف: بکردید.

(۱۲). مج، وز، لت: گویند.

صفحه : ۴۱

مفسران در اینکه آیت «۱» دو قول گفتند: یکی آن که جن، انس را ترسین می‌کنند آنچه به آن ایشان را از راه ببرند «۲» از متابعت هوای نفس، چه جن را شهوت تعلق دارد به اضلال ایشان و انس را به شهوت تعلق دارد به متابعت هوای نفس. و وجهی دگر آن است که حسن گفت و ابن جریج و زجاج و فراء که: چون کسی از ایشان خواستی تا به سفری رود در آن راه از جنیان ترسیدی پناه با سید آن وادی دادی و گفتی: اعوذ بسید هذا الوادی. آنگه برفتی و گفتی: ایمنم، و ذلک قوله تعالی: وَ أَنَّهُ كَانَ رِجَالًا مِنَ الْإِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقًا «۳»، اینکه استمتاع انس است به جن اما استمتاع جن به انس آن است که چون از انس چنین شنونده و بینند و اعتقاد ایشان در خود چنین یابند شادمانه شوند و اینکه قول زجاج و بلخی و رمانی است.

بلخی گفت: روا باشد که اینکه استمتاع و تمتع راجع باشد با انس که بعضی به بعضی متمتع می‌شوند به شهوتی که با یکدیگر برانند. وَ بَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَنَا، در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که حسن و سدی گفتند مراد به اجل [۱۱۴-ر] مرگ است، برسیدیم به آن اجل که ما را نهاده بودی.

قول دوم آن است که: مراد حشر و حاضر شدن به قیامت است، برای آن که اجل وقت مرگ باشد و حشر وقت جزا. قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا، حق تعالی جواب ایشان دهد و گوید: دوزخ ماوی و مرجع شماست. و مثوی، مقام باشد من ثوی اذا أقام، قال الشاعر:

ب ثاو يمل منه الثواء

و معنی آیه تقریب جن و انس است از جمله غواه و ضلال ایشان در وقت اعتراف ایشان به گناه خود در حالی که اعتراف و پشیمانی سود ندارد، و از خدای تعالی جواب چنین آید که: النَّارُ مَثْوَاكُمْ «۴» دوزخ جای شماست.

(۱). مع، وز: ندارد.

(۲). وز: بردند.

(۳). سوره جن (۷۲) آیه ۶.

(۴). اساس: لکم، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۴۲

خَالِدِينَ فِيهَا، ای مؤبدین. نصب او بر حال باشد در آن جا همیشه باشند، إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ، أَلَا أَنِجْه خدای خواهد، در اینکه استثنا سه قول گفتند: بعضی گفتند مراد روزگار مقدم است از وقت استحقاق عقاب تا به وقت معاقبت، آنگه حق تعالی آن را اسقاط فرماید به تفضّل برای آن که فایت شده باشد، و ثواب بخلاف اینکه باشد برای آن که ثواب حق اوست «۱» چیزی اسقاط نکند بل توفیر کند بر آن «۲» به تمام و کمال.

و قول دوم آن است که: إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ، من تبدیل الجلود «۳» و تصریفهم فی انواع العذاب. و معنی آن باشد که ایشان در آن جا معذب باشند علی صفة واحدة، بر یک صفت أَلَا أَنِجْه «۴» خدای خواهد که حال بر ایشان بگرداند از آن که پوست ایشان بدل کند و عذاب ایشان به نوعی دیگر بدل کند.

و وجه سیم «۵» آن است که: «ما» به معنی «من» است، یعنی أَلَا آن را که خدای خواهد که از دوزخ برون آرد از جمله مؤمنان فاسق که چون ایشان را به معصیت عقاب کرده باشد ایشان را به بهشت «۶» برد برای ثواب ایمان و طاعات ایشان. إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ خدای تو حکیم است آنچه «۷» کند از عذاب ایشان بر وجه حکمت و صلاح کند و عالم است به مقادیر استحقاق ایشان عقاب او را

و اجزا و تفصیل آن.

وَ كَذَلِكَ نُؤَلِّيْ بِعَضِ الظَّالِمِيْنَ بَعْضًا، گفت: ما باز گزاریم «۸» بعضی ظالمان را با بعضی. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که در باب نصرت و معونت ایشان را با یکدیگر گزاریم «۹» و منع نکنیم ایشان را از آن، قول دوم آن است که:

(۱). مل: حق بنده است. [.....]

(۲). مع، وز: توفّر کند بر او.

(۳). اساس: مع، وز، آج، لب، بم، آف، آن: الخلود، که با توجه به ضبط مل و لت و معنی جمله در چند سطر بعد تصحیح شد.

(۴). مل: آن که.

(۵). مع، وز: سهام، مل، آف، لت: سیوم.

(۶). آج، لب: به بهشت.

(۷). مل: به آنچه.

(۸). همه نسخه بدلها: باز گزاریم.

(۹). همه نسخه بدلها بجز آن: گزاریم.

صفحه : ۴۳

بعضی را متولی کنیم بر کار بعضی، و اینکه هر دو قول متقارب است. قولى «۱» دیگر آن است که: مراد تخلیه است، یعنی ما ایشان را بعضی را با بعضی گزاریم «۲» و بعضی را بر بعضی گماریم «۳» هم به معنی تمکین و تخلیه، و اینکه وجه صحیح تر است لقوله: بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، و اینکه «با» «۴» جزاست چنان که بیان او چند جای برفت، و مثله قولهم: و الله لئن شكرتنى فيما «۵» اعطيتك من قبل. قتاده گفت: مراد به تولیت موالات و متابعت است. یعنی ما ایشان را از پی یکدیگر می فرستیم به دوزخ با آنچه «۶» کرده باشند. اما وجه تشبیه در «كذلك» بعضی گفتند آن است که خدای تعالی گفت: چنین که من گفتم و شنیدی «۷» ظالمان را تولیه و تخلیه کنم «۸» بعضی را با بعضی. و وجهی دگر آن است که جبایی گفت وجه تشبیه آن است که گفت: چنان که «۹» در دنیا ظالمان را با یکدیگر گذاشته‌ام، در قیامت ایشان را با یکدیگر گذارند تا از یکدیگر یاری خواهند اتباع متبوعان را گویند: فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ «۱۰»، آن متابعت ما که شما را کردیم در دنیا، هیچ نفعی و غنایی نخواهد کردن «۱۱»، و اگر استعانت «۱۲» کنند به من، گویم «۱۳» معبودان خود را بگویی «۱۴»: تا شما را فریاد رسند امروز، و قوله تعالی: بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، «با» مجازات راست، و «ما» مصدریّه است، آى بکسبهم، و «ما» كانوا «۱۵» [۱۱۴-پ]

برای آن آورد تا فعل را در ایام ماضی آرد، و در فعل لابد ضمیر

(۱). مع، وز، مل: آن: قول.

(۲). وز، مل: ایشان بعضی را با بعضی گزاریم آف: ایشان را بعضی با بعضی گزاریم.

(۳). مع، وز: گزاریم.

(۴). اساس: «ما» با توجه به مل و لت تصحیح شد.

(۵). اساس: فیما، با توجه به لت تصحیح شد.

(۶). مع، وز، مل، آف، لت: بآنچه. [.....]

(۷). مع، وز: شنید.

- (۸). وز: تولیه کنم.
 (۹). وز: چنانچه.
 (۱۰). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۱.
 (۱۱). مج، وز، لت: و غنا خواهد کردن.
 (۱۲). لت: استغاثت.
 (۱۳). مل: گفتم آف، آن: گویم.
 (۱۴). مل، آج، لب، آف: بگوید.
 (۱۵). مج، وز، مل، لت: و کان.

صفحه : ۴۴

منصوب متصل محذوف باشد که راجع بود با «ما» تا مبین بود، و التقدیر: بما کانوا یکسبونه.

یا مَعَشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ، خدای تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با انس و جن «۱»، گفت: ای جماعت انس و جن، یعنی ای فرزندان آدم و ای فرزندان ابلیس؟ و اینکه خطاب روز قیامت [کند] «۲» بر سبیل تقریر و توییح ایشان را گویند «۳»: أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ به شما هیچ پیغامبر نیامد [هم] «۴» از شما و از نسب و شهر شما! و «معشر» جماعتی باشند سواء اگر مجتمع باشند و اگر متفرق، و «جن» مأخوذ است از جن، و آن ستر «۵» باشد، و اینکه اسمی است که اینکه جنس را به مثبت انس در میان آدمیان و ملک در فرشتگان، و اینکه خطاب باشد به جمله آنا آن رسولانی که خدای تعالی ایشان را به خلقان فرستاد، و کس را به ایشان نفرستاد از آنچه او را معلوم بود از عصمت‌های «۶» ایشان. امّا «منکم»، مخصوص باشد به انس دون جن برای آن که اجماع است که خدای تعالی از جن هیچ پیغامبر نفرستاد، امّا بر طریق تغلیب چنان که تغلیب مذکر کنند بر مؤنث، و چنان که گفت: يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ «۷»، [و لؤلؤ و مرجان] «۸» از آبی «۹» شور بر آید «۱۰» دون آب عذاب و کقولهم: اکلت خبزا و لبنا و شیر «۱۱» مشروب باشد، مأکول نباشد، اینکه قول بیشتر مفسران است.

و عبد الله عتّاس گفت در یک روایت که: از جن خدای تعالی پیغامبر فرستاد، و لکن ایشان در امر و حکم شرع پیغامبران انس بودند، گفت: دلیلش قوله تعالی: وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ - الی قوله: وَلَوْأِ إِلَى

(۱). مج، وز، مل، لت: با جن و انس. (۸-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۳). مج، وز، مل، لت: گوید.

(۵). مل: سپر.

(۶). مج، وز، مل، لت: عصمت. [.....]

(۷). سوره رحمن (۵۵) آیه ۲۲.

(۹). مج، وز، مل، آج، لب: آب.

(۱۰). مج: شور باشد.

(۱۱). اساس و، با توجه به مج وز و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

صفحه : ۴۵

قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ «۱». و ضحاک گفت: اینکه آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی از جن پیغامبران فرستاد، و اینکه اختیار جریر طبری است و ابو القاسم بلخی روا داشت، و اینکه رواست جز که بر او نصی می نماید، و به اینکه آیت قطع نتوان کردن، چه آیت را

تفسیر می‌توان داد بر وجهی که دلیل نکند بر آن که از جن پیغامبر باشد. جَبَّایی و مغربی گفتند «منکم» خطاب است با مکلفان، یعنی از جماعت مکلفان، و در اینکه قول هم قطع نباشد بر آن که در ایشان پیغامبر باشد یا نه (۲).

يَقُضُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي قَصَهُ مِي‌کنند و می‌خوانند آیات من و دلایل و بینات من بر شما، و اصل کلمه من قصّ الأثر اذا اتّبعه باشد، و منه قوله «۳»: وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيه «۴»، أی اتّبعی اثره. در قصّه موسی علیه [السلام] «۵». و «قصّه» طرّه باشد برای تتابع مویها بر یکدیگر، و شما را می‌ترسانند به دار «۶» ملاقات و مقاسات اینکه روز که در آنی «۷»، یعنی روز قیامت. ایشان جواب دهند و گویند: بلی، همچنین است آمدند و انذار و اعذار «۸» کردند و بر خویشتن گواهی «۹» دهند و گواهی «۱۰» بر خویشتن اعتراف و اقرار باشد، گویند: گواهی دادیم بر خویشتن، و آنکه گفت: ایشان را زندگانی دنیای عاجل مغرور کرد، و نیز بر خویشتن گواهی دهند که ایشان کافر بوده‌اند در دنیا. و برای آن تکرار گواهی کرد که مشهود علیه مختلف شد، گواهی اول بر آمدن رسولان و انذار پیغامبران است، و گواهی دوم بر کفر خویشتن.

و گروهی به اینکه آیت تمسّک کردند در آن که خدای تعالی کسی را عذاب نکند تا پیغامبر نفرستند «۱۱»، و تکلیف بی آن درست نباشد، و اینکه منتقض است به

(۱). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۹.

(۲). مع، وز، مل، لت: پیغامبر بود یا نه.

(۳). مل تعالی.

(۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۱.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۶). مع، وز، مل: می‌ترسانند از.

(۷). در آنی / در آنید.

(۸). مع، وز، مل، لت: اعذار و انذار.

(۹). مل: دادند و دهند.

(۱۰). لت: گواه. [.....]

(۱۱). لب: بفرستد.

صفحه : ۴۶

اول پیغامبر که خدای فرستاد و پیغامبرانی که بر ایشان پیغامبر نبود، و جماعتی که در عهد و روزگار ایشان پیغامبر نبود که آن را روزگار فترت خوانند. پس چون چنین باشد، تخصیص باید کرد به «۱» آنان که معلوم از حال ایشان آن است که شرع ایشان [۱۱۵- ر]

را مصلحت باشد و خدای تعالی ایشان را عذاب نکند تا پیغامبر نفرستد به ایشان، و مثله قوله تعالی: وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا «۲»، تا پیغامبر بیاید و مصالح ایشان به ایشان نماید، چون خلاف کنند پس از آن مستحق عقاب شوند.

ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ، موضع «ذَلِكَ» از اعراب محتمل است دو وجه را:

یکی رفع بر تقدیر آن که الأمر ذلک کار آن است که تو شنیدی از آنچه در آیت مقدّم برفت، بر اینکه وجه خبر مبتدای محذوف باشد، و شاید که مبتدا باشد «۳». و أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ، در جای خبر او بود، و تقدیر آن باشد، که: (ذلک بان لم یکن)، اینکه به سبب آن است که خدای تعالی هلاک نکند هیچ شهر را و اهل آن شهر غافل باشند. و وجه دگر آن است که: محلّ او نصب باشد، و

معنی آن که: (فعلنا ذلک)، ما اینکه گناه که [در آیت] «۴» مقدّم برفت بکردیم، برای آن که خدای تو هلاک نکند هیچ شهر را- و مراد اهل شهر است به ظلم و بیدادی. وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ، «واو» حال است و اهل آن شهر غافل و بی خبر باشند، یعنی نکند الّا بعد «۵» از آن که حجت بر ایشان بدارد، و آنچه علت ایشان است در تکلیف ازاحت کند، و «أن» مخفّفه است از ثقیله، و تقدیر آن است: (لأنّه لم یکن ربک)، و مثله قول الشاعر «۶»:

فی «۷» فتیة کسوف الهند قد علموا ان هالک کل من یخفی و ینتعل

أی أنّه هالک، برای آن که «ها» ضمیر شأن و کار باشد.

و لیکل درجات مِمّا عمّلوا، در آیت محذوفی هست «۸»، تقدیر آن است که: و

(۱). معج، آج، لب، بم: با.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۵.

(۳). معج، وز: مبتدا بودن مل: مبتدا بود.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۵). معج، وز، مل، لت: پس.

(۶). معج، وز، مل شعر.

(۷). اساس: و، با توجه به معج، وز و منابع شعری تصحیح شد.

(۸). معج، وز و.

صفحه: ۴۷

لکل عامل بطاعة الله او معصيته، هر عاملی را که «۱» عملی کند از طاعت و معصیت، درجاتی و منازلی هست و پایه‌های [و] «۲» قدری بر حسب آنچه کرده باشد «۳» از خیر و شر، و اینکه حذف برای آن کرد که فحوی کلام بر او دلیل می‌کند، و آیت دلیل است بر عدل خدای تعالی و آن که در قیامت با مکلفان کار به استحقاق کند، و ثواب و عقاب بر حسب عمل خواهد دادن، و خدای تعالی غافل نیست از آن که «۴» شما می‌کنید «۵». و جمله قراء «تعملون» خواندند بثناء الخطاب، مگر ابن عامر که او «يعملون» خواند بباء خبر «۶» عن الغائب، و اینکه بر وجه تهدید و وعید فرمود تا خلائق بدانند که [چون] «۷» هیچ از اعمال ایشان بر او پوشیده نیست، و ایشان را بر آن جزا خواهد دادن به اندک و بسیار تا «۸» ایشان به صلاح نزدیکتر باشند و از فساد دورتر.

و رَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ، حق تعالی در اینکه آیت خبر داد که: او غنی و بی‌نیاز است، و خداوند رحمت است و غنی «۹» خدای تعالی را و ما را صفت نباشد، بل مرجع او با نفی حاجت باشد، و الغنی عن الشیء آن باشد که وجود و عدم آن چیز و صحت و فسادش بنزدیک او یکی باشد، به آن معنی که او را نقصانی نباشد و زیادتی از آن، آنگه گفت: ذُو الرَّحْمَةِ خداوند رحمت است تا بدانند که جز آن که او را حاجت نیست به ما، ما را به رحمت او حاجت است.

آنگه باز نمود که وجود و عدم خلقان بنزدیک او یکی است، اگر خواهد شما را ببرد و از پس شما گروهی دگر را که او خواهد بیارد، چنان که شما را بیافرید از فرزندان گروهی دگر «۱۰». و «انشاء» خلق باشد بر سبیل ابتداء، و منه انشاء القصیده

(۱). معج، وز، لب: عاملی که.

(۲-۷). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۳). اساس: باشند، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۴). مع، وز، مل، لت: از آنچه.

(۵). لت: می کنی. [.....]

(۶). اساس: خبر، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۸). مع، وز، مل: ندارد.

(۹). مع، وز، غیبی: مل، لب، بم، آف، لت: غنی.

(۱۰). مع، وز، مل: دیگر.

صفحه ۴۸:

ابتدأها «۱» و نشأ السحاب اذا ابتدئ ظهورها و انشأها الله، و النشأ و الصغار من الأولاد كخادم و خدام، قال نصيب «۲»:

و لو لا ان يقال صبا نصيب لقلت بنفسى النشأ الصغار

و در وزن [۱۱۵-پ]

و اصل ذرّیه سه قول گفتند: یکی فعلیه من الذرّ، و دوم فعلیه علی وزن صدیقۀ من ذرء الله الخلق، ای خلقهم، و قول سیوم «۳»: ذرّوؤه علی وزن فعولۀ «۴»، الا آن است که همزه را بدل کردند به «واو»، پس با «یا» گردانیدند، و آنکه «یا» در «یا» ادغام کردند بمنزله علیۀ من علوت.

إِنَّ «۵» و ما أنتم بمُعْجِزِينَ، آنکه کافران را گفت شما خدای را عاجز نتوانی «۱» کردن و از قبضه قدرت او برون شدن «۲» و اگر چه عمل آنان می کنند که پنداری «۳» از عذاب او سلامت خواهند یافتن برای غرورشان به طول سلامت. و آیت «۴» وارد است مورد وعید و تهدید [را] «۵».

قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ آنکه گفت: ای محمّد بگو اینکه مکلفان را که بکنی «۶» آنچه توانی «۷» بر حسب مکنت و طاقت خود، بعضی گفتند: مراد به «مکانت» طریقت است و بعضی دگر گفتند مراد طاقت و مکنت است.

عبد الله عباس و حسن گفتند: ناحیه باشد، جبایی گفت: علی حالتکم، زجاج گفت: مراد تمکن است، و اگر چه صیغه امر است مراد تهدید است کقوله: اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ «۸» و اینکه صیغه در اینکه معنی برای مبالغت آورد آنکه گفت «۹»: اَنْی عامل من نیز عمل خواهم کردن و لکن «۱۰» به طاعت خدای تعالی بر آنچه مرا فرموده است و روا بود که «عامل» به خبر از خدا بود، یقال: و المعنی اَنْی عامل بکم ما تستحقّونه من الثواب و العقاب، آنکه گفت: بدان «۱۱» آنچه می کنی «۱۲» و اینکه نیز بر سیل تهدید است و سوف «۱۳» خلوص فعل را باشد به استقبال و سین به معنی سوف همین معنی دارد، یعنی بدان «۱۴» جزای اعمال خود و آنچه شما مستحقّ اَنْی «۱۵»، ابو بکر خواند: مکاناتکم بر جمع. و باقی قرآء بر واحد مکاناتکم. من تکون، حمزه و کسائی خواندند من یکون به «یا» برای تقدیم

(۱). مع، وز، آج، لب، آف: نتوانید.

(۲). مع، وز، مل، آج، لب: بیرون شدن.

(۳). مع، وز: پندارید مل: پندارند.

(۴). مع، وز، مل هم.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۶). مج، وز، آف: بکنید مل: بکنند.

(۷). مج، وز، آف: توانید مل: توانید.

(۸). سوره فضلت (۴۱) آیه ۴۰.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۰). آج، لب: لیکن.

(۱۱-۱۴). مج، وز، آف: بدانید.

(۱۲). مج، وز، آف: می‌کنید.

(۱۳). مج، وز، لت برای. [...]

(۱۵). مج، وز، آف: آید.

صفحه : ۵۰

فعل، و باقی قراء «تکون» خواندند برای تأنیث عاقبه. و آنان که به «یا» خواندند حمل کردند بر معنی که عاقبت مآل «۱» و آخر کار باشد، و مثله قوله: وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ «۲»، ای الصَّوْتُ الشَّدِيدُ و بالعکس من هذا قوله سائل بنی اسد ما هذه الصوت و أنما

عنى الصَّيْحَةَ. و موضع «من» از اعراب محتمل است دو وجه را: یکی رفع [۱۱۶-ر]

[و التَّقْدِيرُ] «۳» اینا یكون له عاقبه الدَّار، و یکی نصب بقوله تعلمون «۴» و بر قول «۵» [أول] «۶» «من» استفهامی باشد و بر دوم موصوله باشد به معنی الذی «۷»، و معنی آن که تا بدانند که عاقبت سرای آخرت و ثواب بهشت مؤمنان را خواهد بود «۸» و دون کافران و اگر چه کافران را نیز عاقبتی از عقوبت باشد، جز که به فحوی معلوم است که عاقبت خیر می‌خواهد و اینکه چنان باشد که عرب گوید:

لهم الكزة و لهم الحمله، و نیز «لهم» دلیل عاقبت خیر می‌کند چه عاقبت بد «لهم» نباشد علیهم باشد. إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ، انه ضمیر شأن و کار است، یعنی شأن و کار چنین آمد که ظالمان یعنی کافران در اینکه آیت فلاح و ظفر و بقا نیابند به عاجل، پس بقا نباشد ایشان را و به آجل فوز «۹» و ظفر «۱۰» نباشد ایشان را.

قوله: وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعَامِ نَصِيبًا - الاية، آنکه خبر داد از کافران که ایشان خدای را نصیبی کردند از آن کشت و چارپایان که او آفرید. ذراً اذا خلق ذراء، و آن خلق باشد بر سبیل اختراع و اصل او ظهور باشد و منه: ملح ذرآنی- و ذرآنی، نمکی سخت [سپید] «۱۱» باشد. و الذرأه ظهور الشیب و بیاضه، قال الزجاج: «۱۲»

(۱). آج، لب، آن: حال.

(۲). سوره هود (۱۱) آیه ۶۷.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

(۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: یعلمون، با توجه به فحوای کلام تصحیح شد.

(۵). آف: قولی.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، لب افزوده شد.

(۷). بم، آف: الذین.

(۸). مج، وز، مل، لت: بودن.

(۹). مج، وز: فوزی مل: فیروزی.

(۱۰). مج، وز: ظفری.

(۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد آج. لب: سفید.

(۱۲). اساس و همه نسخه بدلها: زاجر، با توجه به منابع لغت تصحیح شد.

صفحه : ۵۱

و قد علتني ذرأة بادی بادی و رثیة^(۱) تنهض فی تشدد

یقال: ذرأت لحیته اذا شابت، و ذرت^(۲) الریح التراب إذا أثارته و طعنه فأذراه اذا ألقاه و ذروة الجبل اعلاه، و حرث هم زرع باشد و هم کشتزار، و منه قوله: نَسَاؤُكُمْ حَرثٌ لَّكُمْ^(۳)، و الانعام المواشی، چهارپای باشد از اشتر^(۴) و گاو و گوسپند، و احدش نعم باشد، گفتند: برای نعمت و طيء را. ذوات الظلف و الخف را انعام خواند بخلاف ذوات الحافر. فقالوا هذا لله بزعمهم، گفتند: اینکه نصیب خدای راست، و اشارت به «هذا» به نصیب است. وَ هَذَا لِشُرْكَائِنَا و اینکه نصیب دیگر انبازان ما راست، یعنی بتان را. و برای آن بتان را انبازان ایشان خواند [به آن که ایشان آن را به انبازان خدای کردند، یعنی انبازانی که ایشان فرو داشتند، و گفتند: برای آن انبازان ایشان خواند]^(۵) آن را که مال به مشرک و انبازی کردند میان خدای و ایشان^(۶).

مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که مشرکان چیزی که ایشان را دادنی بودی از نذری که کرده بودندی و جز آن، بر دو قسمت نهادندی گفتندی:

اینکه یک قسمت خدای راست به زعم و دعوی ایشان و الا بر حقیقت همه خدای راست^(۷). کسائی خواند: بزعمهم، به ضم «زا» در هر دو جای، و باقی قرء «بزعمهم» خواندند به فتح «زا»، آنگه اگر چنان بودی که از نصیب خدای تعالی^(۸) چیزی در نصیب او ثان افتادی رها کردندی، و اگر از نصیب بتان چیزی در نصیب خدا افتادی با جای نهادندی و روا نداشتندی گفتندی: خدا توانگر است و اینان درویش‌اند، شاید که از نصیب اینان چیزی در نصیب او افتد. آنگه آنچه نصیب او ثان بودی به درویشان دادندی، و آنچه نصیب خدای بودی به مهمانان

(۱). لت: ورثیة. [.....]

(۲). اساس: ذرأت، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۳.

(۴). مج، وز، مل: شتر.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۶). آج، لب و.

(۷). مج، وز، مل، لت و.

(۸). مج، وز، مل، لت: جلّ جلاله.

صفحه : ۵۲

دادندی و به مبرّت^(۱) کردندی و اینکه قول عبد الله بن عباس و قتاده است.

حسن و سدّی گفتند: اگر از نصیب بتان چیزی تباہ شدی بدل [آن]^(۲) از نصیب خدای^(۳) برداشتندی، و اگر از نصیب خدای تلف شدی از ایشان نصیب بدل برداشتندی^(۴). حق تعالی اینکه معنی از ایشان باز گفت، و آنگه گفت^(۵): بد حکمی می‌کنند. ساء ما یحکمون [۱۱۶-پ]، ای ساء الحکم حکما یحکمون، و موضع «ما» نصب باشد علی أنّها نکره موصوفه [أی]^(۶) ساء حکما

یحکموه، و زجاج گفت: روا باشد که موضع او رفع باشد علی أنها موصوله، ای ساء الحکم «۷» الذی یحکموه. وَ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، ابن عامر تنها خواند: «زین» بضم «زا» و کسر «یا» علی الفعل المجهول. قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءَهُمْ، بضم «لام» و نصب «دال» و کسر «یا» علی تقدیر: زین قتل شرکائهم اولادهم، و فصل کرد میان مضاف و مضاف الیه به مفعول و استشهاد کرد به بی‌تی دو ضعیف، منها قول الشاعر «۸»:

فرجتها بمزج زج القلوص أبی مزاده
 ای زج أبی مزاده القلوص، و قول الآخر «۹»:

تمر علی ما تستمر و قد شفت غلائل هدی النفس منها صدورها

علی تقدیر شفت هدی النفس «۱۰» غلائل صدورها، و اینکه قراءت ضعیف است، و اینکه ابیات محمول است بر شدوذ، و کلام خدای تعالی بر شدوذ و حمل نکنند، و عرب روا ندارد فصل کردن میان مضاف و مضاف الیه مگر به ظرف

(۱). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: تمیز، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۳). وز، مل تعالی.

(۴). مج، وز، مل، لت: بدل برداشتنی.

(۵). مج، وز، مل، لت: بگفت که.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد.

(۷). مج: تهیاً الحکم. [...]

(۸-۹). مج، وز شعر.

(۱۰). مج، وز، مل، لت: شفت عبد القیس.

صفحه ۵۳

چنان که شاعر گوید «۱»:

كأن اصوات من ایغالهن بنا اواخر «۲» المیس اصوات الفرایج

و باقی قراء خواندند: زین، بفتح «زا» و «یا» علی الفعل المستوی.

قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءَهُمْ، بر آن که «شرکاء» فاعل «زین» باشد و «قتل» مفعول او، معنی آن است که: بیاراستند «۳» برای بسیار مشرکان بتان ایشان کشتن فرزندانشان، الا آن است که تقدیم مفعول کرد «۴» بر فاعل.

و ابو عبد الرحمن السّلمی خواند در شاذّ: وَ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاءَهُمْ، بر فعل مجهول و رفع «قتل» و «شرکاء» بر تقدیر آن که پنداری چون گفت: زین لکثیر من المشرکین قتل اولادهم. سائلی سؤال کرد و گفت: من زین! فقال: شرکاءهم، و علی هذا قراءة من قرأ: یسبح له فیها بالغدو و الاصل رجال، «یسبح» بر مجهول، آنکه «رجال» هم بر اینکه مرفوع باشد که سائلی پرسد: من یسبح! فقال: رجال، و مثله قول الشاعر «۵»:

لیک یزید ضارع لخصومه و مختبط مّا تطیح الطّوائح

حق تعالی در اینکه آیت حکایت آن کرد که عرب دختران خود را زنده در گور کردند استنکاف آن را تا ایشان را به کسی نباید دادن» (۶). و وجه تشبیه در «کذلک» آن است که چنان که شیطان به اوئان- یعنی عبادت اوئان- برای ایشان مزین بکرد که خدای را نصیبی کنند و بتان را نصیبی، و همچنین مزین بکرد برای ایشان قتل اولاد و کشتن فرزندان ایشان. و در «شركاء» پنج قول گفتند. حسن و مجاهد و سدّی گفتند: مراد شیاطین اند که برایشان، واد و دفن کردن» (۷) دختران زنده مزین بکرد ترس عار و

(۱). وز، مل، لت: می گوید مج شعر.

(۲). مج، وز، مل، لت: و آخر.

(۳). لت: بیاراست.

(۴). اساس: کردیم، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۵). مج، وز شعر.

(۶). اساس: داد، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۷). اساس: کردند، با توجه به مل تصحیح شد.

صفحه : ۵۴

درویشی را. فزاء و زجاج گفتند: سدنه و خدم بتان بودند. بعضی دیگر گفتند:

غوات و مضللان بودند از مردمان. بعضی دگر گفتند: شریک ایشان بودند در نعمت. بعضی دگر گفتند: شریک ایشان بودند در شرک.

لیردوهم تا هلاک کنند ایشان را. و الرّدى الهلاک، و الإرداء الاهلاک، یقال: ردی یردی ردى و اردی غیره و تردی إذا هلك، و مردها گویند سنگی بزرگ را که از کوه به زیر آید، و «لام» غرض است، و گفته‌اند: عاقبت راست، و دین ایشان بر ایشان پیوستند بر وجه اضلال و اغواء. و لو شاء الله ما فعلوه اگر [خدای] خواستی نکردندی به آن معنی که اگر [۱۱۷-ر]

خدای خواستی ایشان را منع کردی به جبر، جز آن که حکمت راه نداد» (۲) در تکلیف که چنین کند. آنگه رسول را امر کرد، گفت: رها کن ایشان را به آن فریه که می کنند و آن دروغ که می گویند، و اینکه را معنی تهدید و وعید باشد، کقوله: اعملوا ما شئتم» (۳). و قالوا هذه أنعام و حرث حجر، آنگه خبر داد از اعتقاد باطل و گفت محال ایشان را که گفتند: اینکه «انعام» و چهار پایان و گشت و زرع که برای اصنام خود کردند به زعم ایشان بر خویشتن حرام کردند. در «انعام» دوم گفتند: مراد بحیره و سایه و وصیله و حام است، و (هی الانعام الّتی حرمت ظهورها) که پشت ایشان بر خود حرام کردند، فقالوا: حمی ظهره، پشت خود حمایت کرد. و «انعام» سیم» (۴) آن چهار پایان است که ایشان بکشتندی و بر آن نام خدای نبردندی. و معنی «حجر» حرام باشد، یقال: حجرت علی فلان کذا إذا حرّمته علیه، و منه قوله:

حجرا محجورا» (۵) آی حرام محزّما. و اصل «حجر» منع باشد، و حجر کعبه برای امتناع او، و حجر عقل برای آن که مانع باشد از ناشیست، و حجر ثمود [را برای] «۶» عزّت و امتناع ایشان» (۷) گفتند، و قال رؤبه:

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۲). مل: ندادی.

(۳). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰.

(۴). مج، وز، لت: سهام مل، آف: سیوم.

(۵-۶). سوره مطفین (۲۵) آیه ۲۲. [...]

(۷). مج، وز، لت: امتاعشان.

صفحه: ۵۵

جاره البیت لها حجری

و قال اخر:

فبت مرتقا و العین «۱» ساهره کان: نومی علی اللیل محجور

و قال المتلمس:

حنت الی النخله القصوی فقلت لها حجر حرام ألا تلك الدهار یس

و حجر و حرج لغتان و هو من المقلوب، مثل جذب و جذب، و اینکه قراءت عبد الله عباس است، و حسن و قتاده خواندند: «حجر» بضم الحاء. و حجر و حجر کنار مرد باشد.

و تلخیص معنی آیت آن است که خدای تعالی گفت: مشرکان گفتند که اینکه چهار پایان و کشت و زرع حرام است، و هیچ کس را روا نباشد که خوردن آن کس را که ما می‌خواهیم. به گفتار و دعوی باطلشان بی‌دلیلی و حجتی. و چهار پایانی گفتند که پشت خود حرام کرده‌اند- بر آن تفسیر که دادیم حامی را- و چهار پایان دیگر که بر آن نام خدای تعالی نبرده باشند و گویند: بر بعضی حلال است و بر بعضی حرام، و اینکه جمله بر سبیل دروغ و فریبه گفتند بر خدای تعالی، یا محمد؟ تو رها کن ایشان را به آن دروغ که می‌گویند، من به حق ایشان «۲» برسم.

و ممکن است به اینکه آیت تمسک کردن «۳» در آن که اشیاء در اصل عقل بر اباحت است برای آن که خدای تعالی مذمت کرد عرب را به تحریم اینکه چیزها، و اینکه در جاهلیت کردند، آنگه که هنوز پیغامبر- علیه السلام- نیامده بود و شرع او مستقر نبود. اگر در عقل اشیاء بر حظر بودی اینکه مذمت و ملامت نکو نبودی و اینکه مسأله‌ای است که در اصول فقه و علما را در او خلاف است. بعضی گفتند: اشیائی که به او انتفاع بر توان گرفت و بر کسی از آن ضرری نباشد آن بر اباحت است تا حظر «۴» و کراهت آمدن، و بعضی گفتند: بر حظر «۵» است و

(۱). مج: و القیس وز، آن: و العیش: مل، آج، لب: و العیس.

(۲). مج، وز: اینان.

(۳). مج، وز: کرد.

(۴-۵). مج، وز، آف، لت: خطر.

صفحه: ۵۶

تحریم، تا اباحت معلوم شدن، و بعضی گفتند: بر توقّف است میان حظر «۱» و اباحت.

آنگه آنان که حظر «۲» گفتند، خلاف کردند، بعضی گفتند: آن مقدار که قوام تن و بقای حیات به آن باشد حلال «۳» است، و آنچه

برون «۴» آن است حرام است. و بعضی از ایشان اینکه فرق نکردند و همه حرام گفتند، و خلاف نیست در میان آنان که به حضر گفتند و میان آ [نا]

ن «۵» که بر توقّف گفتند، در آن که واجب است امساک کردن از آن، الّا آن است که در تعلیل «۶» خلاف کردند. آنان که حضر گفتند، گفتند: امساک واجب است از آن برای آن که اگر اقدام [۱۱۷-پ]

کند بر او اقدام بر قبیحی کرده باشد مقطوع علی قبحه، و آنان که بر توقّف گفتند، گفتند: امساک از آن جا واجب است که آن کس که اقدام کند بر او ایمن نباشد که اقدام کرده باشد «۷» بر قبیحی، و مذهب سید «۸»- رحمه الله- آن است که: بر اباحت گوید، و مذ [هب] «۹» شیخ «۱۰» بر حضر، و دلیل بر صحت آن که بر اباحت است آن است که: ما بضرورت دانیم که هر چه در او منفعتی باشد و در او هیچ مضرت نباشد نه عاجل نه آجل نه معلوم نه مظنون، صفت مباح دارد و اقدام کردن بر او نیکو بود، همچنان که بضرورت دانیم که هر چیزی که در او ضروری بود خالص از همه منافع عاجل و آجل معلوم و مظنون قبیح باشد و اقدام کردن بر او محظور بود [و] «۱۱» علم به حسن و قبح اینکه [هر دو] «۱۲»، جاری مجرای علم به حسن و قبح احسان و ظلم است «۱۳»، دلیلی دیگر بر اینکه آن است که ما بضرورت دانیم که حسن «۱۴» التنفس فی الهواء، و لا بد حسن آن را علّتی باید و نشاید که علّت حاجت به آن

(۲-۱). مع، وز، آف، لت: خطر.

(۳). مع، وز، لت: مباح.

(۴). مع، وز، آج، لب، لت، آن: بیرون. (۱۲-۱۱-۹-۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۶). آج، لب، آف، بم: تقلیل.

(۷). مع، وز، آج، لب: بود.

(۸). مل: سید علم الهدی ذو المجدین قدّس الله روحه.

(۱۰). مل: شیخ عماد الدین ابو جعفر طوسی.

(۱۳). آف و. [.....]

(۱۴). اساس: لا حسن، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه : ۵۷

باشد که لازم آید که هر چه به آن «۱» محتاج باشد «۲» نکو بود «۳»، و نشاید که وجه حسن آن دفع مضرت بود، برای آن که اگر چنین بودی بایستی که پیش از آن که محتاج بودندی به آن که در بقای حیات نیکو بودی، و خلاف اینکه معلوم است. دلیلی دیگر بر اینکه آن است که: خدای تعالی اینکه چیزها که آفرید از آنچه به او منفعت بر توان گرفت «۴» که در او طعوم «۵» و اراییح است لا [بد] «۶» باید تا در او غرضی باشد، چه اگر در او غرض نباشد عبث «۷» بود، و هیچ وجه نیست که اشارت توان کردن به آن جز انتفاع بندگان به آن «۸»، برای آن که منفعت بر او روا نیست چون وجه حسن نفع غیر باشد، اگر بر اباحت نبود بر حضر «۹» بود، نقض غرض باشد، بمنزلت آن که مردی طعامی در پیش گرسنه‌ای نهد، چون خواهد که دست به آن دراز کند، از پیش او بردارد یا دست او را از آن کوتاه کند.

و قوله تعالی: وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ-الایة، خدای در اینکه آیت خبر داد از اینکه کافران که ایشان آن محال گفتند که در آیت اول ذکر کرد که نیز می‌گویند: آنچه در شکم اینکه جانوران است از بچه، چون زنده باشد خالص مردان ما را حلال است و بر زنان حرام است. بعضی گفتند: مراد جمله زنان‌اند از دختران و مادران، و بعضی [گفتند] «۱۰»: ازواج خواست لا غیر، و ظاهر دلیل

اینکه می‌کند. و بعضی مفسران گفتند: اینکه برای آن گفتند که مردان بودندی که خدمت بتخانه کردند، اینکه تفضیل مردان را بر زنان برای اینکه دادند.
 آنگه خلاف کردند در آنچه در شکم چهار پایان است تا مراد به آن چیست! قتاده گفت: مراد به آن شیر است. مجاهد و سدی گفتند: مراد بچه

(۱). معج، وز، مل، لت: به او.

(۲). معج، وز، لت: باشند.

(۳). معج، وز، لت: باشد.

(۴). معج، وز، مل: گرفتن.

(۵). اساس: در مطعوم، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۱۰-۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۷). اساس: عیب، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۸). معج، وز: به او.

(۹). معج، وز، آج، لب، بم: خطر.

صفحه : ۵۸

است، بعضی دیگر گفتند: مراد همه است، و نیز احشای شکم، و اینکه قول عامتر است و به فایده «۱» بیشتر «۲». و مراد به خالصه لذكورنا، تخصیص ذکور است به آن دون «۳» اناث نه نفی شوب «۴» و اختلاط.
 و در دخول «تا» در خالصه، سه وجه گفتند: یکی آن که مبالغت راست، کقولهم: علامه و نسابه، و یکی آن که بمنزله «تا» است که در مصدر شود، کالعافیة و العاقبة، و یکی آن که مراد به «ما» «۵» اناث بچگان است، و قول اول بهتر است، و يقال: فلان خالصه فلان و خلصانه، و بعضی اهل لغت گفتند که:

اشتقاق ذکر از ذکر است که شرف باشد، لشرف الرجال علی النساء لقوله: وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ «۶».

و ان یکن [۱۱۸-ر]

میته، این کثیر خواند: «یکن» بالیاء، «میته» بالرفع بر آن که «کان» تامه باشد [و معنی آن که اگر حاصل آید و واقع مرده‌ای، و اگر چه فعل را اسناد به او کرد، «یا» گفت، برای آن که گفت: تأنیث حقیقی نیست. و ابن عامر و ابو جعفر «تکن» بالتاء، «میته» بالرفع برای آن که «کان» تامه باشد «۷». و در لفظ «تا» ی تأنیث هست، تکن اولیتر باشد. و ابو بکر عن عاصم خواند: «تکن» بالتاء، «میته» بالتصّب بر «۸» آن که بچه ماده باشد، و «کان» ناقصه باشد، و باقی قرء خواندند:

«یکن» بالیاء، «میته» بالتصّب، بر تقدیر آن که: و ان یکن الولد میته، و گفتند: اگر چنان باشد که آنچه بزاید مرده باشد، زنان و مردان از آن بخورند و همه را حلال باشد.

آنگه حق تعالی گفت: من جزا دهم ایشان را به اینکه وصف که کردند و اینکه دروغ که گفتند، و «با» بیفکنند «۹»، فعل به وصف رسید و در او عمل کرد و مفعول به

(۱). مل نزدیکتر و.

(۲). آج، لب است.

(۳). معج، وز: در.

(۴). معج، وز: ثبوت. [.....]

(۵). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴.

(۷). اساس، معج: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد.

(۸). اساس: و، با توجه به معج، وز تصحیح شد لب: برای.

(۹). آن و.

صفحه ۵۹:

بیفگند، و التقدیر: سیجزیهم العقاب «۱» بوصفهم. و زجّاج گفت: مضاف بیفگند و مضاف الیه به جای او بنهاد، و تقدیر آن که: سیجزیهم جزاء وصفهم.

إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ و او حکیم است، آنچه کند به حکمت کند. و علیم و داناست به مصالح بندگان در حلال و حرام. قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ، حق تعالی گفت: زیان کردند آنان که فرزندان خود را بکشتند و زنده در گور کردند، خوف درویشی را و اندیشه عار را، تا کسی ایشان را به نکاح به حکم خود نکند «۲»، و اصل «خسران» هلاک باشد، و خسران در تجارت هلاک سرمایه باشد.

إبن کثیر و ابن عامر خواندند: «قتلوا» به تشدید «تا» علی التفعیل لتکثیر الفعل. و قوله: سفها، نصب او بر مفعول له است و روا باشد که مصدر بود لا من لفظ الفعل برای آن که آن قتل بر آن وجه سفاهت است، و «سفه» نقیض حلم باشد و سفیه ضدّ حلیم بود و اصل او خفت و سبکی باشد به سبکساری. و فرق میان سفه و نزع آن باشد که سفه از داعی هوا بود و نزع خفتی «۳» طبیعی باشد «۴».

وَ حَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ و بر خود حرام کردند آنچه خدای تعالی روزی «۵» ایشان کرد از انعام و حرث، و اینکه آیت نیز دلیل آن می کند که پیش از ورود شرع بر اباحت بوده است، چه اگر بر حظر بودی نگفتی «۶»: وَ حَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ و حرام کردند بر ایشان بلکه «۷» عقل حظر کرده بودی آن را، آنکه به اینکه رها نکردند تا «۸» حوالت آن با خدای کردند به دروغ «۹» بی حجتی. و نصب افترا بر مفعول له باشد و روا بود که مصدری بود چنان که گفتیم «۱۰»: لا من لفظ الفعل: آنکه بیان کرد که ایشان به اینکه تحریم که

(۱). اساس: جزاء، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۲). معج: کند، وز: بکند.

(۳). اساس: خفی لت: خفت با توجه به مل تصحیح شد.

(۴). لت: طبعی.

(۵). معج، وز، مل، لت: به روزی آج، لب: رزق.

(۶). معج، مل: بگفتی.

(۷). اساس، بم، آن: بلک معج، وز، مل: بل. با توجه به آج تصحیح شد.

(۸). معج، وز: یا.

(۹). آن: دروغ. [.....]

(۱۰). آج، لب: گفتیم.

صفحه ۶۰:

کردند ضال و گمراه شدند» (۱)، مهتدی و راه یافته به طریق صواب و سداد نشدند» (۲)، اگر چه ضلال و نفی اهتدا یکی باشد برای آن جمع کرد میان هر دو که لفظ مختلف شد کقوله: و هند اتی من دونها الثأی و البعد. قوله تعالی:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۴۷]

[اشاره]

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ (۱۴۱) وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةٌ وَفَرَشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۱۴۲) ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعَزِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَّرِينَ حَرَّمَ أَمِ الْأُنثِيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثِيَيْنِ بَنِّيْنِي بَعْلَمَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۴۳) وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَّرِينَ حَرَّمَ أَمِ الْأُنثِيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثِيَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّاكُمْ اللَّهُ بِهَذَا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۱۴۴) قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مِيتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خَنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلًا لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴۵) وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوْ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (۱۴۶) فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ (۱۴۷)

[ترجمه]

اوست آن (۳) که بیافرید بوستانها چفته بسته (۴) و ناسته، درختان خرما (۵) و کشت زار به خلاف یکدیگر میوه‌اش (۶) و زیتون و نار مانده با یکدیگر و جز مانده، بخوری (۷) از میوه‌اش چون بر آرد و بدهی (۸) حَقَّش روز درودنش و اسراف مکنی (۹) [۱۱۸-پ] که او دوست ندارد اسراف کنندگان را. و از چارپایان بارکشان (۱۰) و کوچکان (۱۱) بخوری (۱۲) از آنچه روزی داد خدای شما را و پی گیری (۱۳) مکنی (۱۴) گامهای (۱۵) دیو (۱۶) را که او شما را دشمنی آشکار است.

(۱). مع، وز، مل، لت و.

(۲). مع، وز: نشدید و.

(۳). مع، وز: او آن است.

(۴). آج. لب: پدید کرده از چوب آن: جفسه بسته.

(۵). آج، لب: بیافرید خرما بنان را.

(۶). آج، لب: مختلف است بار آن.

(۷). مع، وز، آف: بخورید.

(۸). مع، وز، آف: بدهید.

(۹). مع، وز، آف: مکنید.

(۱۰). آف: بارکش.

(۱۱). اساس: کوچکاره، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۲). مع، وز، اف: بخورید.

(۱۳). مع، آف: پیروزی آج، لب: متابعت. [.....]

(۱۴). مع، وز، آف: مکنید.

(۱۵). آج، لب: آثار قدم. ۱۶. آف: دیوان.

صفحه : ۶۱

هشت جفت از میش دو، و از بز دو، بگو آیا دو نر را به حرام کرده است «۱» یا دو ماده را یا آنچه گرد آمد بر او رحمهای دو ماده! خبر دهی «۲» ما را «۳» به دانش که «۴» راست می گویی.

و از شتر دو، و از گاو دو، بگو دو نر را حرام کرد یا دو ماده را یا آنچه گرد آمد بر او رحمهای دو ماده یا شما بودی «۵» حاضر چون اندرز کرد شما را خدای [به اینکه] «۶» کیست ظالمتر «۷» از آن که فرا بافد بر خدای دروغ «۸» تا گمراه کند مردمان را بی دانش [بدرستی که] «۹» خدای راه ندهد گروه ستمکاران را.

بگو که نیابم در آنچه وحی کردند «۱۰» به من حرامی برخوردارند که بخورد مگر که باشد مرداری یا خونی ریخته «۱۱» یا گوشت خوک که آن پلید است یا چیزی برون فرمان خدای بر آن نام جز خدای هر که را ضرورت باشد نه بغی کننده و نه تعدی کننده، خدای تو آمرزنده و بخشاینده است.

و بر آنان که جهود شدند حرام کردیم هر چه از او ناخن

(۱). وز: حرام کرد.

(۲). مع، وز، آف: خبر دهید.

(۳). مع، وز: مرا.

(۴). مع، وز: اگر.

(۵). مع، وز، آف: بودید.

(۶-۹). اساس: ندارد، با توجه به مع، افزوده شد.

(۷). مع، وز، لت: بیدادگرتر آج، لب: ستمکارتر.

(۸). آن: دروغ.

(۱۰). مع: کرده‌اند.

(۱۱). مع: روان.

صفحه : ۶۲

دارد «۱» و از گاو و گوسفند حرام کردیم بر ایشان بیه «۲» هاشان مگر آنچه برداشت پشت ایشان یا رودگانی یا آنچه آمیخته باشد به استخوان آن پاداشت «۳» دادیم ایشان را به ظلمشان و ما را ستیگریم «۴».

اگر دروغ دارند «۵» تو را بگو خدای شما خداوند رحمت «۶» است فراخ و باز ندارند «۷» عذاب از گروه «۸» گناهکاران [۱۱۹-ر].
 قوله: وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ، وجه اتصال آیت به آیت اول آن است که خدای تعالی چون ذکر آن که کافران گفتند بکرد و بر ایشان رد کرد باز نمود که خطا کردند، بندگان را تذکیر کرد به بعضی نعمتهای خود تا بدانند که کس را نرسد که تحلیل و تحریم

کند مگر آن را که منعم باشد بر بندگان خود به اینکه انواع اینکه نعمت. و بیان کردیم که انشاء، احداث فعل باشد بر سیل ابتدا نه بر وجه اقتدا به مثالی «۹» سابق، و مثله: الابتداء و الاختراع. «جَنَات» جمع جَنَّت باشد و آن بستان بسیار درخت بود که زمین او را از آفتاب بپوشد. «معروشات» در او دو قول گفتند: یکی آن که عبد الله عباس و سدی گفتند آن مراد چفته است که مردم بر بندند برای زر، و قول دوم آن است که: ابو علی گفت آن خواست به او که بناهای بلند دارد از دیوار بست و حظیره، و اصل عرش رفع بود و منه سَمَى السَّریر الرِّفیع عرشا، و منه قوله: وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ «۱۰»، ای سریر کبیر «۱۱». و قوله:

(۱). مع، وز: خداوند هر ناخنی را. [...]

(۲). آج، لب: چربی.

(۳). مع، آج، لب، آف: پاداش.

(۴). مع، وز: راست گیریم بم: راستی کردیم.

(۵). لت: گویند.

(۶). مع، وز: رحمتی.

(۷). اساس: باز ندارد با توجه به معنی آیه تصحیح شد.

(۸). مع، وز: قوم.

(۹). آج، لب: مثال.

(۱۰). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳.

(۱۱). اساس: کثیر، با توجه به مع، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۶۳

خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا «۱» ای ساقطه علی سقوفها، و سقف را برای بلندی عرش خوانند.

وَ غَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ، و آنچه بر خلاف اینکه باشد و محل او بر نصب است بر صفت جَنَات. وَ النَّخْلِ وَ الزَّرْعِ، عطف است بر جَنَات ای و انشا النَّخْل وَ الزَّرْعِ و درختان خرما نیز بیافرید و زرع برویانید مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ، نصب او بر حال است و اگر چه هنوز مأکول نیست و مثله قولهم: مرتت برجل معه صقر صائدا به غذا ای مقَدَّرًا الصَّيْدِ «۲» غذا، و گفتند مراد به اکل میوه آن است، و بر اینکه وجه به تاویل حاجت نباشد.

وَ الزَّيْتُونِ وَ الزَّمَامِ وَ الزَّيْتُونِ و زیتون و نار یعنی درختان او نیز عطف است بر مقدم مُتَشَابِهًا وَ غَيْرَ مُتَشَابِهٍ، نصب او بر حال است یعنی بهری با بهری ماند از اینکه درختان در تکاثف اغصان و با برگرفتن به میوه و با یکدیگر نماند در دگر اوصاف، و گفته [اند] «۳»: مُشْتَبِهًا فِي اللَّوْنِ وَ الشَّكْلِ غَيْرَ مُتَشَابِهٍ فِي الطَّعْمِ، در شکل و لون با یکدیگر ماند «۴»، در طعم با یکدیگر نماند بل طعمشان مختلف باشد. كَلُّوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ، صورت امر است و مراد اباحت، گفت: بخوری «۵» از میوه او چون میوه بیارد. وَ آتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَ حَقُّهُ او بدهی «۶» آن روز که بدروی «۷». اهل بصره و ابن عامر و عاصم خواندند: حصاده به فتح «حا» و باقی قراء به کسر، و اینکه هر دو لغت است.

سیبویه گفت: مصادری که بر اینها «۸» زمان آمد آن را بر وزن فعال گفتند کالجداد و الجذاذ «۹»، و الصَّرام و القَطَاعِ وَ الحَصَادِ وَ فَنَحِ نیز روا باشد در او، در اینکه «۱۰» حق خلاف کردند.

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۹.

(۲). مع، آج، لب، لت به.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). مع، وز، آج، لب، لت: مانند. [.....]

(۵). مع، وز، مل، آف: بخورید.

(۶). مع، وز، مل، آف: بدهید.

(۷). مع، وز، مل، آف: بدروید.

(۸). آج، انتها.

(۹). آج: الجزام لب، بم: الجراد.

(۱۰). لب: دین.

صفحه : ۶۴

عبد الله عباس گفت و محمد بن الحنفیه و زید بن اسلم و حسن بصری و طاووس «۱» و جابر بن زید و قتاده و ضحاک: مراد زکات است و چون چنین باشد امر بر وجوب بود، و از باقر- علیه السلام- روایت است، و عطا و مجاهد و عبد الله عمر و سعید بن جبیر و ربیع و انس گفتند: مراد آن است که از درخت بیفتد «۲» آن به درویش باید دادن بر سیل صدقه، و اصحاب ما روایت کردند که آن دسته باشد که به وقت درو کردن «۳» به درویش دهند، برون «۴» زکات.

ابراهیم و سدّی گفتند: آیت منسوخ است به فرض زکات، «۵» روز درو نباید دادن و نیز گفت برای آن که استقرار فرض زکات در مدینه بود و اینکه سوره مکی است و نیز آن که روایت کرده‌اند که:

الزّکات نسخت کل صدقه

که زکات همه صدقات را منسوخ کرد، یعنی وجوب زکات. و بعضی دیگر گفتند: یوم حصاده، وقت وجوب باشد، و یوم رفعه وقت دادن و بنزدیک ما عند بدو صلاح زکات واجب شود و دادن به وقت ارتفاع باشد. و لا تُسرفوا [۱۱۹-پ] و اسراف مکنید. در او چند قول گفتند:

یکی آن که توانگران در آن عهد در دادن اسراف کردند تا محتاج شدند تا روایت کرده‌اند که ثابت بن قیس بن الشّمس «۶» را پانصد درخت خرما بود به وقت ارتفاع همه را بداد و برای عیال هیچ باز نگرفت، خدای تعالی از اینکه نهی کرد و رسول- علیه السلام- گفت:

«۷» ابدأ بمن تعول»

ابتدا به عیال خود کن، مقاتل و عطیه عوفی گفتند: برای بتان چیزی مدهی «۸». زهری گفت: در معصیت خرج مکنید. مجاهد گفت: اگر کوه ابو قیس زر گردد کسی را باشد به صدقه بدهد اسراف نباشد و اگر مدی در معصیت بدهد اسراف باشد و از آن جاست که حاتم طائی را گفتند: لا خیر فی السرف، گفت: لا اسراف فی الخیر. و الاسراف التّبذیر، و السرف الخطاء.

(۱). لت: کاووس.

(۲). مع، وز، لت: بیوفتد.

(۳). مل، درویدن.

(۴). آج، لب: لت، آن: بیرون.

(۵). لت برای آن که.

(۶). لب، بم، آف، آن: سماس.

(۷). اساس، آج، لب، بم: یعول با توجه به مج، تصحیح شد.

(۸). مج، وز، مل، آف: مدهید. [...]

صفحه : ۶۵

و بعضی دگر گفتند: اینکه خطاب است با سلطان، یعنی بالای حق خود مستانی «۱» و بعضی دگر گفتند: خطاب عام است با همه، و گفته‌اند: اسراف هم در افراط مستعمل است و هم در تقصیر، و در اینکه بیت را بر اینکه تفسیر دادند که شاعر گفت «۲»:

أعطوا هنیئةً تحدوها ثمانية ما فی عطائهم من ولا سرف

ای منة و لا تقصیر، و يقال السرف الاخطاء من قولهم: مررت بكم فسرفتمكم، ای اخطأتكم، «۳» معنی آن باشد که به جای خود نهی «۴» و از جای و استحقاق تعدی مکنید.

و آنچه واجب است در غلمات و ثمان عشر است یا نصف العشر، و نصاب در او پنج وسق باشد هر وسقی شصت صاع هر صاعی چهار مد هر مدی دویست و نود و دو درم و نیم، و نصاب همین یکی باشد و پس از آن هر چه بیفزاید از اندک و بسیار عشر یا نصف العشر باید داد، اگر از جایی آب خورد که آن را مؤنثی نبود چون آب باران و رود عشر باید داد «۵» ده یک، و اگر آب را مؤنث باشد چون آب کاریز نصف العشر باید داد «۶»، و آنچه دهد در عهد امام به امام مسلمانان باید برد تا او بر مستحقان قسمت کند و در وقت آن که امام حاضر نباشد او قسمت کند بر مستحقان «۷»، و اگر چه به یک کس دهد روا باشد.

آنکه گفت: خدای تعالی مسرفان را که اسراف کنند و از اندازه تعدی کنند. دوست ندارد.

و من الأنعام حَمُولَةً وَ فَرشاً، و از چهار پایان بیافرید برای شما حمو له و فرش و عامل در حمو له و فرش هم آن عامل متقدم است من قوله: انشأ، یعنی انشأ حمو له و فرشاً، و در معنی «حمو له و فرشاً» سه قول گفتند، یکی آن که عبد الله مسعود و عبد الله و عباس و حسن و مجاهد گفتند: «حمو له» شتر بزرگ

(۱). مج، وز، مل، آف: مستانید.

(۲). مج، وز، مل شعر.

(۳). اساس: اخطاتم، با توجه به مج، تصحیح شد.

(۴). آف: نهید.

(۵-۶). مج، وز: دادن.

(۷). مج، وز، لت: مستحقانش.

صفحه : ۶۶

باشد. و «فرش» شتر کوچک، قال عنتره: «۱»

ما راعنی الّا حمو له اهلها وسط الدیار تسف حب الخمخ

و «فعوله» به فتح «فا» مذکر و مؤنث در او یکسان باشد، کالضّرورة و الفروقة، چون به معنی فاعل باشد و چون به معنی مفعول باشد فرق کنند میان مذکر و مؤنث، کالحو به و الرکوبه، و فرش را شاهد قول را جز است که گفت: «۲»

اورثنی «۳» حمولۀ و فرشا أمشها فی کلّ یوم مشا

و قال اخر:

و حوینا الفرش من انعامکم و الحمولات و ربّات الحجل

و قولی دیگر آن است که قتاده و ربیع و سدّی و ضحاک گفتند: «حموله» اشتر و گاو بارکش باشد و «فرش» گوسپند. قول سیوم از عبد الله عباس آن است که: «حموله» هر چارپایی باشد که بارکش بود [۴] از شتر [و استر] [۵] و اسب و خر و گاو و فرش و گوسپند باشد. و «حموله» اسم جمع است و از لفظ خود واحد ندارد و «حموله» به ضمّ «حا» بارها باشد [۶] و گوسپند را برای آن «فرش» خوانند [۷] که از خردی منفردش [۸] باشد بر زمین و فرش زمین مطمئن باشد، و فرش نقبی باشد [۱۲۰-۱] ر به زیر زمین. قال الزجاج: [۹]

مشر الثّاب تلوک «۱۰» الفرشا

آنکه گفت: کُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّهُ «۱۱» بخوری [۱۲] از آنچه خدا [۱۳] شما را روزی کرده است. و لا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ، و پیروی مکنید [۱۴] گامهای شیطان را.

(۲-۱). مج، وز، مل شعر.

(۳). مج، وز، مل، آج، لب: آوردنی.

(۴-۵). اساس: ندارد، با توجّه به مج افزوده شد.

(۶). اساس، بم، آن: پارها، با توجّه به مج تصحیح شد.

(۷). آج، لب: خوانند.

(۸). مج، وز، آج، لب: متفرش.

(۹). مج، وز، مل شعر.

(۱۰). اساس، بم: بلوک، با توجّه به مج، تصحیح شد. [.....]

(۱۱). سوره مائده (۵) آیه ۸۸.

(۱۲). مج، وز، مل، آج، لب، آف: بخورید.

(۱۳). مج، وز، مل تعالی.

(۱۴). آج، لب: پیرو مکنید مج، وز، لت: پیگیری مکنید.

صفحه : ۶۷

«کلوا» لفظ امر است و مراد اباحت است و در «خطوات» سه وجه آمده است:

ضمّ الخاء و الطّاء و ضمّ الخاء و سکون الطّاء، و اینکه قراءت ابو عمرو است و ضمّ «خا» و فتح «طا»، و در معنی او دو قول گفتند: یکی بیان متابعت و آن که خطوه را بیان متابعت کرد بر سیبل مبالغت، یعنی پی بر پی شیطان منهی [۱] و به ره او نروی [۲] بر اثر او، دوم آن که: شیطان بگذراند [۳] شما را از حلال به حرام. إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ که شیطان شما را دشمنی است آشکارا، من ابان الشّیء اذا تبین. و گفته [اند]: [۴] مظهر عداوت از آن که با پدر شما کرد.

قوله: ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ، هم عطف است علی قوله: انشأ و بیافرید برای شما هشت جفت. مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ از میش دو و از بز دو، و اهل

بصره خواندند و ابن کثیر، آلا ابن فلیح «۵» و ابن عامر آلا الداجونی عن هشام: المعز بفتح العین، و باقی قراء به سکون العین، و معز بفتح العین جمع ما عزّ باشد کخادم و خدم و طالب و طلب و حارس و حرس، و اخفش گفت: جمع «۶» جمع است و او را واحد نیست از لفظ. و كذلك المعزی، و ابو زید گفت: و كذلك الامعوز و انشد:

التیس فی المعوزه المتزیل

«۷» و آن که «معز» خواند، گفت: جمع ما عزّ باشد کراکب و ركب و صاحب و صحب، اینکه قول اخفش است. و سیبویه گفت: اسم جمع است برای آن که لفظ جمع «۸» حروف بیشتر باید «۹» از حروف واحد، و ابو عثمان المازنی اینکه بیت بیاورد به حجت قول سیبویه «۱۰»:

-
- (۱). معز، وز، مل، آف: منهید.
 - (۲). معز، وز، مل، آف: نرید.
 - (۳). اساس: بگزاند، با توجه به معز، تصحیح شد.
 - (۴). اساس: ندارد با توجه به معز، افزوده شد.
 - (۵). کذا: در اساس، مل، بم، آف، آن، لت: فلیح دیگر نسخه بدلها: فلیح.
 - (۶). معز، وز، مل، لت: اسم، آج، لب: جمع اسم.
 - (۷). تفسیر تبیان (۴/۲۹۸): المربل.
 - (۸). معز، وز، مل، آج، لب، لت را.
 - (۹). معز: باشد.
 - (۱۰). معز، وز، مل شعر. [.....]

صفحه : ۶۸

بنیته بعصبه من مالیا اخشی رکیبا او رجیلا عادیا

و ابو عثمان گفت: گاو بنزدیک عرب «نعجه» باشد و آهو «ماعز»، گفت دلیل بر اینکه قول ذو الرّمه که گفت: «۱»

إذا ما علاها راکب الضیف لم یزل یری نعجه فی مرتع و یشیرها

مولعة خنساء لیست بنعجه تدمن اجواف المیاه و قیرها

و تولیع و خنس از صفت گاو باشد از صفت گوسپند «۲» نباشد و دلیل بر آن که آهو را «ماعز» خوانند قول ابو ذؤیب است: «۳»

و عادیه «۴» تلقی الثیاب کأنها تیوس ظباء محصها و ابتارها «۵»

و «تیس» فحل بز «۶» باشد و مراد به ازواج افراد است، عرب گوید: عندی زوجان من الحمام، نر و ماده خواهد یعنی هر یکی از ایشان جفت آن دیگر باشد و واحد «ضأن» ضاین در مذکر و ضائنه در مؤنث است و جمع ضأن کرده اند علی ضئین، کعبد و عبید و جمع «ما عز» بر مواز کرده اند.

و از صادق- علیه السلام- روایت کردند که او گفت مراد بقوله: مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ، اهلی و وحشی خواست و همچنین در بز و گاو اهلی و وحشی خواست و در شتر همچنین عربی و بختی خواست. و بر اینکه قول هشت جفت شانزده عدد باشد و تخصیص اینکه اجناس [برای آن کرد] «۷» که اینکه آن بود که ایشان حرام کردند. از اینکه جمله «۸» آنچه حرام کردند. آنگه بر سیب احتجاج گفت و ردّ بر ایشان که: بگوی «۹» تا کدام حرام کرد خدای از اینکه هشتگانه دو نر یا دو ماده! و «الف» استفهام راست و معنی تقریع و انکار. أَمَا اسْتَمَلْتَ عَلَيْهِ أَرْحَامَ الْأَنْثَيْنِ

(۳-۱). مع، وز، مل شعر.

(۲). آج، لب، بم، آف، لت، آن: گوسفند.

(۴). مع، وز: غادیه.

(۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها چاپ شعرانی (۷۹ / ۵) و تبیان (۲۹۹ / ۴) و انتبارها.

(۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). آج، لب: از جمله.

(۹). مل: بگوید.

صفحه : ۶۹

یا «۱» آنچه مشتمل شود و گرد آید بر او ارحام اینکه دو ماده از اینکه دو جنس و غرض «۲» آن که هر چه از اینکه بگویند و فتوی کنند بر او خلاف راستی باشد و دروغتر بود «۳» [۱۲۰- پ]. نَبَّؤُنِي بِعِلْمٍ مَّا خَبَرَ دَهِيَّ بِه علمی و دانشی اگر راست گویی «۴» در اینکه دعوی که می کنی.

مفسران گفتند: مشرکان بنزدیک رسول آمدند و خطیب ایشان را در اینکه وقت «۵» أبو الأحوص مالک بن عوف بود و در معنی بحیره و سایبه با او مناظره کردند.

رسول علیه السلام گفت: اینکه چیزها چرا حرام کرده‌ای از جهت نران یا مادگان یا از جهت هر دو، و هیچ بچه نباشد الا از نر و ماده! و آنگه به چه علت بهری بر زنان حلال است و بر مردان حرام و چون بمیرند بر همه حلال باشند «۶»! اینکه چرا چنین باشد «۷»! فروماندند «۸» و هیچ جواب نداد «۹»، گفت: خدای تعالی چنین فرمود. خدای تعالی اینکه آیات فرستاد «۱۰» ردّ بر ایشان.

وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ، و نیز بیافرید برای شما از شتر دو جفت و از گاو «۱۱» دو جفت، اکنون تمامی هشت باز آمد بر قول اول که ازواج بر افراد حمل کردند، و نصب او بر «۱۲» «انشأ» است، یعنی و انشأ لكم مِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ «۱۳»، بر اینکه طریقه «۱۴» گفت بگو و پرس «۱۵» از ایشان «۱۶»:

از اینکه دو گانه کدام حرام کرد دو نر یا دو ماده یا آنچه رحم اینکه دو جنس

(۱). آج، لب: اما.

(۲). اساس، مع، وز، بم: عرض خوانده می شود.

(۳). مع، وز، آج، لب، آف، لت: دروغ بود.

(۴). مع، وز راستی گیری مل: راستی گردی لت: راستی گیری.

(۵). آج، لب: در آن.

(۶). مع، وز، بم، مل، آف، لت: باشد، لب و.

(۷). مج، وز، لت: آید. [...]

(۸). مج، وز، مل، آف، لت، بم: فروماند.

(۹). آج، لب، بم: ندادند مج، وز، لت: نداشت.

(۱۰). مج، وز: بفرستاد.

(۱۱). مج: گاؤ.

(۱۲). مج، بم ایشان یعنی.

(۱۳). مج، وز، لت آنکه.

(۱۴). مج، وز، آف، لت، آن: طریقت.

(۱۵). مج: بترس. ۱۶. مج، وز تا.

صفحه : ۷۰

بر او مشتمل شود از بچه! أم کنتُم شهداء یا شما حاضر بودی چون خدای تعالی شما را اندرز کرد به اینکه جمله بر سیل ردّ بر ایشان و تخطئه و تجهیل ایشان بگفت. آنکه گفت: کیست ظالمتر و ستمکارتر از آن کسی که «۱» مردمان را گمراه کند بی علم! آنکه: خدای تعالی لطف نکند با چنین کافران بر کفر مصرّ، و نیز راه نماید ایشان را به بهشت و ثواب برای آن که ایشان مستحقّ عقاب «۲» دایم باشند.

قوله: قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ - الاية، آنکه رسول - علیه السلام - را گفت:

بگو اینکه کافران را «۳» که من نمی‌بایم در اینکه قرآن که بر من وحی کرده‌اند و فرود آورده هیچ طعامی حرام بر کسی که خورد البّا که مرداری باشد، یعنی خدای تعالی در شرع من چیزی حرام نکرد از جمله طعام بر خورنده الاّ مردار و برای آن مردار گفت اینکه جا و در سوره المائده منخنقه و موقوذه و متردیه و نطیحه گفت که آن هر چهار داخل باشند در تحت اینکه دو جمله مردار باشد، جز که طریق کشتن و تلف «۴» آن مختلف «۵» می‌شود. أو دَمًا مَسْفُوحًا یا خونی ریخته باشد یا گوشت خوک باشد که آن پلید است. اینکه سه گانه بر آن «۶» تخصیص کرد که تحریم اینکه مؤکدتر است، و بعضی دگر گفتند: اینکه چیزها به نصّ قرآن حرام است «۷» و آنچه جز اینکه است به وحی که نه قرآن است. بعضی دگر گفتند: سورت مکی است، در مکه حرام هم اینکه «۸» بود باقی محرّمات را بیان به مدینه فرود آمد. و «میته» عبارت باشد از تنی که در او حیات نباشد برود از او بی آن که او را بکشند به ذبح یا به نحر تذکیتی شرعی. و مسفوح مصبوب «۹» باشد ریخته، و برای آن قید زد به مسفوح که

(۱). از آن که.

(۲). مج، وز، مل، لت: عذاب.

(۳). مج، وز: اینان را.

(۴). آج، لب کردن.

(۵). آج، لب: مختلفه. [...]

(۶). مج، وز، لت: برای آن.

(۷). مل: حرامند.

(۸). آج، لب: همین آن: هم حرام اینکه.

(۹). آج، لب: منصوب.

صفحه : ۷۱

آنچه از خون با گوشت و جگر آمیخته باشد از آنچه جدا نتوان کردن، آن معفو و مباح است و گوشت خوک و «۱» اگر چه گوشت را تخصیص کرد از خوک همه [چیز] «۲» حرام است از «۳» گوشت و پوست و پیه و موی. فَبَائِهٖ کنایت راجع است با آنچه «۴» در پیش ذکر آن برفت از حرام. اَوْ فِسْقًا، عطف است علی «لحم خنزیر» «۵»، و مراد به «فسق» اینکه جا ذبیحه است که نه به نام «۶» خدای کشته باشند، بل به نام اصنام و اوئان کشته باشند.

آنکه گفت: اگر کسی مضطر شود و ضرورت او را بدان آرد «۷» که اینکه چیزها او را تناول باید کردن «۸» و باغی و عادی «۹» نباشد در او چند قول گفتند: «۱۰» یکی آن که طلب اینکه چیزها نکند، و گفته‌اند: [طلب] «۱۱» لَدَّتْ نکند به تناول اینکه چیزها، و گفته‌اند: [مراد] «۱۲» [۱۲۱-ر]

به باغی آن است که بر امام عادل برون «۱۳» آید، و گفته‌اند: معنی آن است که تعدی نکند از آن که امساک رمق کند او را، و گفته‌اند:

تعدی نکند از حلال به حرام، و حد آن ضرورت که اینکه چیزها [را] «۱۴» با آن رخصت باشد آن است که از گرسنگی «۱۵» به جایی رسد «۱۶» که از تلف نفس بترسد.

فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ «فا» جواب شرط است، یعنی هر که مضطر «۱۷» باشد خدای تعالی غفور و رحیم است بر بندگان، به رحمت رخصت داده است «۱۸»

(۱). آج، لب: ندارد. (۱۴-۱۱-۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۳). وز، آج، لت او.

(۴). آن که.

(۵). اساس: علی اللحم الخنزیر، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۶). اساس: بی نام، با توجه به مع، زو تصحیح شد.

(۷). مع، وز، لت: به آن آرد، مل: با آن آرد.

(۸-۱۲). اساس: کرد، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۹). لت: داعی.

(۱۰). آج، لب: قول رفته بود. [.....]

(۱۳). مع، وز، مل، آج، لب، آن: بیرون.

(۱۵). وز: گشنگی.

(۱۶). مل: رسیده باشد.

(۱۷). اساس: مضطرب، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۸). مع، وز، مل، لت: رخصت داد.

صفحه : ۷۲

ایشان را در تناول، و به مغفرت بیامرزد ایشان را چون از حال ایشان اضطراب دارند. و جماعتی فقها استدلال کردند به اینکه آیت بر آن که حرام در شرع همین است که در اینکه آیت گفت از آنان که به دلیل الخطاب گفتند، و اینکه درست نیست برای آن که از آیت اینکه دانند که آنچه در اوست حرام باشد، اما آنچه جز آن است «۱» روا باشد که تحریم آن به دیگر آیت و دلیل سنت مقطوع

علیها و دلیل اجماع دانند. و محرمات بسیار است چون سباع و هر چه ناب مخلب دارد، و آنچه مسوخ^۲ است چون پیل^۳ و کپی و بسیار چیزهای دیگر [که]^۴ در اخبار مقطوع آمد چون جزی و مار ماهی، و ممکن است اینکه را استدلال کردن بر آن که پوست مردار حرام است لقوله: «میتة» و پوست نیز در او حیات بوده باشد و برفته، و دلیل نیست بر آن که موی و پشم و وبر^۵ از او حرام است^۶ که آن را حیات نبوده است در او^۷ و رسول- علیه السلام گفت:

لا تتفیعوا من المیتة باهاب و لا عصب.

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که بر جهودان عهد موسی و آنان که پس از ایشان بودند بر شرع او تا منسوخ شدن^۸، حرام کردیم کُلِّ ذِي ظُفْرِ هر حیوانی که ناخن داشت یعنی چنگال. عبد الله عباس و سعید جبیر و مجاهد و قتاده و سدی گفتند: هر حیوانی است که شکافته سم نباشد چون شتر و شتر مرغ و بط و مرغابی، و ابو علی جبائی گفت: جمله انواع سباع از شیر و گرگ و پلنگ و روباه و سگ و گربه و هر چه او را به چنگال صید کند^۹ داخل است تحت اینکه. أبو القاسم بلخی گفت: مراد هر ذوات الحافری است

(۱). آج، لب: جز اوست.

(۲). مج، آج، بم: منسوخ.

(۳). مج، وز، مل: فیل.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۵). مج، وز: و پشم و پر.

(۶). مج، وز: حرام باشد.

(۷). لت: ندارد.

(۸). اساس: شدند، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۹). مج: کنند. [...]

صفحه: ۷۳

از چهارپای و هر ذوات المخلبی از مرغان، بر اینکه قول اسب^{۱۱} [و]^{۱۲} شتر و خر در او داخل باشد^{۱۳}، و در اخبار ما اینکه هر دو مکروه است، و گفت: ظفر را برای^{۱۴} مجاز حافر خواند، چنان که طرفه گفت^{۱۵}:

فما رقد الولدان حتی رأیته علی البکر یرمیه بساق و حافر

در بیت قدم را حافر خواند. و مِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ، و باز نمود که از گاو و گوسپند پیه بر ایشان حرام بود از هر نوع پیه که در شکم باشد از ثرب و پیه کلی الا پیهی^{۱۶}، یعنی گوشت^{۱۷} فربه که بر پشت ایشان باشد. أو الحوایا یا آن پیه که بر حوایا باشد و آن مباعر بود و رودکانی که پشک در او بود. و اینکه قول عبد الله عباس است و حسن و سعید جبیر و قتاده و مجاهد و سدی، و ابن زید گفت: جای شیر باشد برای آن که شیر در او جمع شود. و در واحد حوایا چند قول گفتند، زجاج گفت:

حاویاء^{۱۸} و حاویه کقاصعاء^{۱۹} و قواصع و ضاربه و ضوارب، و آن که گفت وزن او فعایل است، گفت: واحد او حویه باشد، کسفینه و سفاین، و نیز استثناء کرد از آن جمله هر پیهی و گوشتی فربه که بر استخوان باشد چون گوشت پهلو و دنبه، و اینکه قول سدی است و ابن جریج [۱۲۱-پ]. و در محل «حوایا» از اعراب خلاف کردند. بیشتر اهل علم گفتند: محل او رفع است عطفاً علی الظهور، یعنی^{۱۰} «ما حملت الحوایا من الشحم، و بعضی دگر گفتند: محل او نصب است عطفاً علی «ما» فی قوله: إلی ما حملت اما

قوله: او ما اختلط بعظم، عطف است علی «ما» فی قوله: ما حملت، و بعضی دگر گفتند: «حوایا» [و] «۱۱»: «ما اختلط بعظم»

(۱). اساس: است، با توجه به مج، وز تصحیح شد لت: استر.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۳). مج، وز، لت: باشند.

(۴). مج، وز، مل: یر.

(۵). مج، وز، مل شعر.

(۶). مل: الّا ما حملت ظهورهما.

(۷). مج، وز، لت: گوشتی.

(۸). اساس: حوایا، با توجه به مج، تصحیح شد.

(۹). اساس: کقاصع، با توجه به مل، لت، تصحیح شد. مج، وز: لیعاصمعا.

(۱۰). مج، وز، لت او.

(۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد.

صفحه : ۷۴

عطف است علی «۱» قوله: شَحُومُهُمَا و جمله حرام است و «او» به معنی واو است و آنچه مستثناست جز یک چیز نیست: إِلا ما حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا، و تقدیر آن است که (و علی الَّذین هادوا حرمنا کل ذی ظفر و من البقر و الغنم حرمنا علیهم شحومهما او الحوایا او ما اختلط بعظم الا ما حملت ظهورهما)، و در اینکه وجه عدول است از «۲» چند وجه، «۳» وجه، اول اولیتر است. ذَلِکَ جَزَیْنَاهُمْ بِبَغِیْهِمْ اینکه جزای ایشان است که ما دادیم به بغی و ظلمشان، و اینکه چیزها که خدای تعالی گفت بر جهودان حرام کرده در شرع موسی بود، اما شرع رسول ما- علیه السلام-، آن را منسوخ کرد و ترسایان دعوی کردند که شرع عیسی- علیه السلام- آن را منسوخ کرد و بر اینکه «۴» قطع نیست ما را برای آن که طریقی عملی «۵» نیست فرا «۶» آن ما را. قوله: ذَلِکَ جَزَیْنَاهُمْ بِبَغِیْهِمْ، اگر گویند: شرایع تابع مصلحت باشد، و اینکه «۷» جمله تکالیف «۸» است و غرض به «۹» تکلیف تعرّض «۱۰» ثواب است، و چگونه روا باشد، که تکلیف عقاب بود «۱۱»! جواب گوئیم: خدای تعالی اینکه را جزا و عقاب برای آن خواند که آن گناهان که ایشان کردند از تحریف و تصحیف و تحلیل محرمات اقتضای آن کرد در باب مصلحت که چیزها «۱۲» که حلال بود ایشان را اگر آن معاصی نکرده بودندی همچنان حلال بودی، چون ارتکاب آن معاصی کردند بر ایشان حرام کرد.

پس چون تغییر «۱۳» مصلحت عند فعل ایشان بود و تحریم عقیب «۱۴» آن حاصل آمد «۱۵»، آن را بر توسع عقاب و جزا خواند. وَ إِنَّا لَصَادِقُونَ، و ما راست گوئیم «۱۶» در

(۱). وز فی.

(۲). مج، وز، آج، لب، لت ظاهر.

(۳). مج، وز، لت و. [.....]

(۴). مل: من.

(۵). مج، وز، لت: علمی.

(۶). مج، وز، آج، لب، لت: ندارد.

- (۷). مج، وز: از مل: آن.
- (۸). مج، وز، آج، لب، لت: تکلیف.
- (۹). آج: از.
- (۱۰). مج، وز، مل، لت: تعریض.
- (۱۱). آج، لب: باشد.
- (۱۲). مج، وز: چیزهایی.
- (۱۳). مج، وز: بغیر.
- (۱۴). آج، لب: عقب.
- (۱۵). مج: آید. ۱۶. مج، وز: گیریم، مل: راست گویانیم.
- صفحه: ۷۵

آن خبر که دادیم از تحریم اینکه چیزها بر جهودان بر سیل عقوبت، اوایل ایشان را و اواخر ایشان را بر سیل مصلحت تا به وقت نسخ شرع موسی - علیه السلام.

قوله تعالی «۱»: فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ اگر تو را تکذیب کنند.

و دروغزن دارند در آن خبر که دادی که خدای اینکه چیزها به حرام کرد، و تکذیب ایشان آن «۲» بود که گفتند که: اینکه چیزهایی است که یعقوب بر خویشتن حرام کرد، خدای بر او حرام نکرده بود. ما موافقت «۳» یعقوب را، آن چیزها بر خویشتن حرام کردیم نه چنان است که تو گفتی خدای حرام کرده است. قولی دگر آن است که: کنایت راجع است با جمله مشرکان در انواع تکذیب که کردند رسول را - علیه السلام. گفت تو به جواب آن تکذیب بگوی که: خدای شما خداوند رحمت فراخ است.

اگر گویند: چگونه رحمت واسعه را به جواب تکذیب رسول کرد! گوییم «۴» از اینکه دو جواب است: یکی آن که حق تعالی به رحمت خود با تکذیب ایشان ایشان را مهلت داد و عقوبت عاجل «۵» نکرد. جواب دیگر آن که: ذکر رحمت برای آن کرد تا ترغیب کند ایشان را به «۶» ایمان و تزهید «۷» کند در کفر. چون ایشان بشنودند که خدای تعالی واسع الزحمة است، طمع رحمت او ایشان را داعی باشد با ایمان و طاعت و صارف «۸» باشد از کفر و تکذیب. آنگه با ترغیب ترهیب «۹» کرد و با وعد وعید مقرون کرد بقوله: وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ، گفت: عقاب «۱۰» او رد نکند «۱۱» [۱۲۲-ر]

از کافران و گناهکاران تا چنان که ایشان را به طریق ترغیب نزدیک یکدیگر «۱۲» به طریق ترهیب نزدیک بکند «۱۳» تا از دو وجه ایشان را لطف باشد.

(۱). مج، وز، لت: عز و علا. [.....]

(۲). لب را.

(۳). مج، وز، مل، لت و متابعت.

(۴). آج، لب: گویم.

(۵). مج، وز، مل، لت: عاجل.

(۶). مج، وز، مل: بر.

(۷). آج، لب: تذهیب.

(۸). مج: ندارد.

(۹). آج: تهدید لب: تهذیب.

(۱۰). مج، وز، لت: عذاب.

(۱۱). لت: نکنند.

(۱۲). مج، وز، لت: بکرد آج. لب: بکند.

(۱۳). مج، وز: نکند.

صفحه: ۷۶

و قوله «۱» تعالی «۲»:

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۸ تا ۱۵۷]**[اشاره]**

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُمْ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ (۱۴۸) قُلْ فَلِلَّهِ الحُجَّةُ البَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ (۱۴۹) قُلْ هَلُمْ شُهَدَاءُ كُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّهُ اللَّهُ حَرَمَ هَذَا فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدُ مَعَهُمْ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ (۱۵۰) قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۱۵۱) وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۱۵۲) وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۱۵۳) ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَتَفَصَّلَ يَلًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَلْقَاءُ رَبَّهُمْ يُؤْمِنُونَ (۱۵۴) وَ هَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكًا فَاتَّبِعُوهُ وَ اتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۱۵۵) أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابَ عَلَى طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ (۱۵۶) أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْنَا الْكِتَابَ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةً فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ (۱۵۷)

[ترجمه]

گویند «۳» آنان که انباز گرفتند «۴» اگر خواستی خدا را انباز نگرفتمانی «۵» و نه پدران ما و نه «۶» حرام کردیمی «۷» از شیء «۸»، همچنین دروغ داشتند «۹» آنان که از پیش «۱۰» ایشان بودند تا بچشیدند «۱۱» عذاب ما، بگو هست نزدیک «۱۲» شما از دانش «۱۳» پس برون آوری «۱۴» از برای ما!

پیروی نمی کنید مگر گمان را و نمی گویی «۱۵» الا «۱۶» دروغ.

بگو خدای راست حجت رسیده «۱۷» اگر خواستی هدایت دادی شما را جمله «۱۸».

بگو بیارید «۱۹» گواهان شما را آنان که گواهی می دهند که خدا به حرام کرد اینکه، «۲۰» اگر گواهی دهند تو گواهی مده با ایشان

و پی روی مکن هوای «۲۱» آنان که دروغ داشتند

- (۱). آج، لب: لقوله.
- (۲). معج، وز: عزّ و اعلا مل تقدس. [.....]
- (۳). آج، لب: زود بود که گویند.
- (۴). آج، لب: شرک آوردند.
- (۵). معج، وز، لت: ما مشرک نشدمانی آج، لب: شرکت نیاوردیمی ما.
- (۶). معج، وز، لت نیز.
- (۷). معج، وز، لت: حرام کردمانی آج، لب: حرام گردانیدیمی.
- (۸). معج، وز، آف، لت: چیزی آج، لب: هیچ چیز.
- (۹). آج، لب: تکذیب نمودند.
- (۱۰). آج، لب: پیش از اینکه.
- (۱۱). معج، وز: بچشند.
- (۱۲). معج، وز، لت: بنزدیک آج، لب: نزد.
- (۱۳). آج، لب: حجتی.
- (۱۴). معج، وز: که بیرون آرید آج، لب تا بیان کنید لت: بیرون آری.
- (۱۵). معج، وز، آف: نمی گویند. ۱۶. معج، وز: مگر [.....]
- (۱۷). آج، لب: تمام. ۱۸. معج، وز: همه را.
- (۱۹). آج، لب: حاضر کنید. ۲۰. آج، لب، آف پس.
- (۲۱). معج، وز، لت: هواهای آج، لب: رایهای باطل.

صفحه : ۷۷

آیات «۱» ما را و آنان که نگریدند به آخرت «۲» و ایشان به خداشان انباز گیرند «۳».

بگو بیایی «۴» تا بخوانیم «۵» آنچه حرام کرد خدای تان بر شما، آن که شرک نیاری «۶» چیزی و با مادر و پدر نیکویی کنی «۷» و مکشی «۸» فرزندان تان را از «۹» درویشی، ما روزی دهیم شما را و ایشان را و گرد مگردی «۱۰» زشتیها را آنچه آشکار است از آن و آنچه پنهان «۱۱» و مکشید تن آن که حرام کرد خدا مگر براستی، اینکه است که وصیت کردتان بدان تا مگر شما اندرز یابید «۱۲».

و نزدیکی مکنید «۱۳» به خواسته‌های «۱۴» یتیمان «۱۵» مگر بدانچه آن نیکوتر است تا برسند به بلاغت «۱۶» و تمام بدهید پیمان «۱۷» و ترازو به داد «۱۸» ننهیم «۱۹» بر تنی «۲۰» مگر آنچه طاقت آن باشد و چون گویند داد کنید «۲۱» و اگر چه باشند خویش و به پیمان

- (۱). معج: آیتها.
- (۲). معج، وز، لت: به سرای بازپسین آج، لب: به آن جهان.
- (۳). آج، لب: برابر می کنید.
- (۴). معج، وز، آج، لب، آف: بیابید.
- (۵). آج، لب: بخوانم آن را.
- (۶). معج، وز، آف، لت: نیارید به او.

- (۷). مج، وز، آف: کنید.
- (۸). مج، وز، آج، لب: مکشید آن: نکشی.
- (۹). آج، لب خوف: [.....]
- (۱۰). مج، وز: مگردید.
- (۱۱). مج، وز، لت: پوشید.
- (۱۲). مج، وز: بدانید. آج، لب: دریابید.
- (۱۳). مج، وز: گرد مگردید، آج، لب: نزدیک مشوید.
- (۱۴-۱۵). مج، وز: مال بی پدر آج، لب مال طفل بی پدر.
- (۱۶). مج، وز، لت: قوتش و بلوغش آج، لب: به حالت قوت خود. ۱۷. مج، وز، لت: پیمودنی.
- (۱۸). مج، وز، لت: به راستی. ۱۹. مج، وز، لت: تکلیف نکنیم آج، لب: تکلیف نفرماییم.
- (۲۰). مج، وز: هیچ نفسی. ۲۱. مج، وز، لت: داد دهید آج، لب: قانون عدالت باشید.

صفحه: ۷۸

خدای وفا کنید اینکه است که وصیت کرد «۱» به آن تان مگر شما یاد کنید «۲».

[۱۲۲-پ].

اینکه راهی راست «۳» پسروی کنید «۴» آن را و مکنید متابعت «۵» راهها که پراکنده [کند] «۶» شما را از راه او، آن است که وصیت کرد «۷» شما را بدان تا مگر شما بترسید.

پس بدادیم موسی را تورات «۸» تمام بر آن که نیکو کند و جدا کرد «۹» همه «۱۰» چیزی را و راه راست و رحمت «۱۱» تا مگر ایشان به دیدار خداوند «۱۲» شان بگردند.

و اینکه کتاب «۱۳» که فرستادیم آن را به برکت «۱۴» متابعت کنید «۱۵» او را و بترسید تا مگر شما را بیخشایند «۱۶».

اگر گویند «۱۷» بفرستادند «۱۸» اینکه کتاب «۱۹» بر دو گروه از پیش ما و که بودیم

(۱). مج، وز: اندرز می کند شما را.

(۲). مج، وز، لت: اندیشه کنید.

(۳). مج، وز، لت: راه من است، آج، لب: راه دین من است. [.....]

(۴). مج، وز، آج، لب: پیروی کنید.

(۵). مج، وز: پیروی.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد.

(۷). مج، وز، لت: اندرز می کند.

(۸). مج، وز، لت: کتاب.

(۹). آج، لب: تمیز کرد.

(۱۰). مج، وز، لت: هر.

(۱۱). مج، وز، آج، لب، لت: بخشایش.

(۱۲). آج لب: به رسیدن جزای پروردگار.

(۱۹-۱۳). اساس: قرآن، آج، لب: نامه‌ای، با توجه به معج، و وز تصحیح شد.

(۱۴). معج، وز، لت: مبارک، آج، لب: بسیار منافع.

(۱۵). معج، وز، لت: پسروی کنید.

(۱۶). معج، وز، آج، لب: لت: رحمت کنند. ۱۷. معج، وز، آج، لب: آن که گویند. [.....]

(۱۸). معج، وز، آج، لب: فرو فرستاده شد.

صفحه : ۷۹

از خواندن «۱» ایشان غافلان «۲».

یا گویند «۳» که اگر ما فرو فرستادندی «۴» بر ما اینکه کتاب بودمانی «۵» راه یافته‌تر از ایشان که آمد به شما حجّتی از خدای شما و راهی راست «۶» و رحمت و بخشایش، کیست ستمکارتر از آن که به دروغ داشت «۷» به آیت‌های خدا و باز شود «۸» از آن، پاداش «۹» دهیم آن کسها که باز گردند «۱۰» از حجّتها «۱۱» و بدی عذاب بدانچه بودند باز گشتند «۱۲».

قوله تعالی: سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا، حق تعالی در اینکه آیت بر سبیل معجز رسول را- علیه السلام- خبر داد که مشرکان خواهند آمدن «۱۳» تا با تو محاجّه و مناظره کنند ایشان بیامده «۱۴» و خبر موافق مخبر آمد و بر اینکه وجه معجز بود «۱۵»، گفت: خواهند گفتن آنان که مشرک شدند و با من انباز گفتند «۱۶» که اگر خدای خواستی ما شرک نیاوردیمی «۱۷» و با خدای انباز نگرتمانی «۱۸» نه ما و نه پدران ما و هیچ «۱۹» حرام نکردمانی «۲۰»،

(۱). معج، وز، لت: درس کردن.

(۲). معج، وز، آج، لب، لت: بی‌خبران.

(۳). اساس و همه نسخه بدلها: گویند، با توجه به معنی آیه تصحیح شد.

(۴). معج، وز، لت: فرستاده بودندی.

(۵). آف: بود یمانی آج، لب: بودیمی.

(۶). معج، وز، لت: لطفی و بیانی.

(۷). معج، وز، لت: دارد آج، لب: نسبت کرد.

(۸). معج، وز، لت: برگردد آج، لب: اعراض کرد.

(۹). معج، وز، لت آن: پاداشت آج، لب: جزا دهیم.

(۱۰). معج، وز: برگردند آج، لب: روی گردانید.

(۱۱). معج، وز، لت، آج، لب: آیتها.

(۱۲). معج، وز: برگشته باشند آج، لب: اعراض می کردند.

(۱۳). آج، لب: خواهند آمد. [.....]

(۱۴). اساس، معج، وز: نیامده، با توجه به مل و معنی عبارت تصحیح شد.

(۱۵). معج، وز، مل، لت: باشد. ۱۶. مل: گرفتن.

(۱۷). معج، وز، مل، لت: نیاوردمانی. ۱۸. آج، لب: نگرتمی.

(۱۹). معج، وز، لت چیز. ۲۰. آج، لب: نکردی.

صفحه : ۸۰

تا آن جا حکایت است از ایشان آنکه کلام مبتداست: **كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ**، گفتند: همچنین تکذیب کردند و به دروغ داشتند پیغامبران را پیش از اینکه [۱۲۳-ر]

آنان که پیش اینان بودند و «کذب» به تخفیف خواندند همچنین دروغ گفتند بر خدای آنان که پیش ایشان بودند، و بر قراءت عامه که «کذب» خواندند دلیل آن می‌کند که پیغامبر - علیه السلام - بخلاف اینکه گفت که ایشان گفتند تا ایشان او را تکذیب کردند. **حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا** تا عذاب ما بچشیدند یعنی تا عذاب و هلاک ما به ایشان رسید.

آنکه گفت یا محمد بگو: **هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ بِنَزْدِيكَ** شما علمی هست! تا برای ما برون «۱» آری که ما ندانیم تا بدانیم، و اینکه بر سبیل تهکم و سخریت گفت با ایشان و انکار بر ایشان و آن که باز نماید که ایشان را علمی نیست. آنکه گفت: **إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ** شما متابعت نمی‌کنید مگر گمان را و **الَّا دروغ نمی‌گویی** «۲»، و **الخرص الكذب و الحزر ایضا و معناهما متقارب**، برای آن که نادره باشد که آنچه **حزّار** «۳» گوید «۴» راست باز آید چنان که در او هیچ تفاوتی نباشد به اندک و بسیار، پس **حزر** «۵» بیشتر دروغ باشد، و منه قوله: **قَتَلَ الْخَرَّاصُونَ**، ای **الکذّابون** حق تعالی «۶» به اینکه آیت احتجاج کرد بر مشرکان و مجبران و باز نمود که مجبران هم آن مقاله می‌گویند که مشرکان می‌گویند «۷» و مشرکان نیز همان مقاله گفتند که پیش ایشان گفتند، و اینکه آیت من ادلّ الدلیل است بر بطلان قول مجبره «۸» و اضافت ایشان اراده کفر و قبیح «۹» با خدای تعالی، برای آن که باتفاق آیت وارد است مورد مذمت و ملامت و عیب و تقریح بر گویندگان اینکه مقاتلت بنگر تا چه مقاتلتی باشد جبر که خدای تعالی ملامت به شرک و کفر رها کند و ایشان را به جبر ملامت کند تا مثل در حق ایشان

(۱). مع، وز، مل، آج، لب، لت: بیرون.

(۲). نمی‌گویی / نمی‌گویند.

(۳). مل، آف: حراز.

(۴). آف: گویند.

(۵). مل، آج، لب، بم، آف، لت: حرز.

(۶). مل: سبحانه و تعالی.

(۷). مع، بم، لت، آن: گفتند. [.....]

(۸). مع، وز، لت: مجبران.

(۹). مع، وز، لت: را.

صفحه : ۸۱

محقق شود که مع کفره قدری که با آن که کافراند قدری اند «۱» و چون اینکه مقاتلت «۲» بر کافران و مشرکان عیب و نقص باشد همانا بر مسلمانان هنر نباشد، دگر آن که خدای تعالی باز نمود که اینکه قول دروغ گفتند و تکذیب رسول کردند. اگر گویند اینکه آنکه باشد که قراءت «کذب» بتخفیف گویند، گوئیم: باز نمودیم که آن نیز خوانده‌اند و دیگر آن که مکذب «۳» بر حقیقت کاذب باشد چه مکذب «۴» آن بود که صادقی را گوید:

کذبت فیما قلت، و اینکه خبری است که مخبر بخلاف آن باشد و اینکه «۵» حقیقت کذب است. جز که مکذب «۶» خاصتر بود و کاذب عام‌تر بود هر مکذب کاذب بود و لکن نه هر کاذب مکذب باشد، و بر قراءت آن کس که به تشدید خواند الزام کم از اینکه نیست برای آن که مراد به تکذیب رسولان چیزی باید که لایق اینکه «۷» حال باشد و چیزی دیگر اجنبی نشاید تا کلام متنافر و متناقض نشود و اگر از اینکه بگریزد به علت تشقیق قراءت به: **إِن هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ** «۸»، چه کند و آن **خرص** دروغ «۹» است آن جا به

اتفاق اگر گویند خدای تعالی اینکه برای آن بر ایشان عیب کرد که بر سبیل استهزاء گفتند نه بر سبیل ایمان، گوییم: خلاف اینکه معلوم است از ایشان و مذهب ایشان که ایشان آنچه از اینکه معانی گفتند از سر اعتقاد و تقرب گفتند و گمان بردند و مانند اینکه: لَيْقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى (۱۰)، و قوله: هُوَ لَا يَشْفَعُ لَنَا عِنْدَ اللَّهِ (۱۱)، و قوله: هَذَا لِلَّهِ بِرَعْمِهِمْ (۱۲)، و دلیل دیگر بر اینکه آن است که: ایشان بر سبیل احتجاج و حجت انگیزن گفتند و آن نه جای استهزاء و سخریت باشد، دگر آن که: مستهزئ و «۱۳» ساخر را کاذب نگویند برای آن که مخبری نیست بر «۱۴» [۱۲۳-پ]

(۱). وز: کافر قدری اند آج، لب: کافران قدری اند.

(۲). مع: با.

(۳-۴). مع، وز، آج، لب: مکذوب.

(۵). مع، وز، مل بر.

(۶). آج، لب: مکذوب.

(۷). مل: آن آج، لب: ندارد.

(۸). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۰، شعرانی: ان انتم الا تخرصون.

(۹). آن: دوروغ.

(۱۰). سوره زمر (۳۹) آیه ۳.

(۱۱). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸.

(۱۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۶.

(۱۳). مع، وز: ندارد. [...]

(۱۴). مع، وز، آن: به.

صفحه: ۸۲

حقیقت آن خبری که مخبر بر خلاف آن باشد، و خدای تعالی ایشان را در اینکه مقالت کاذب خواند، دگر آن که بر اینکه قاعده خدای را نرسد «۱» که بر ایشان انکار کند که ایشان آنچه کردند به اراده و مشیت خدای کردند و هر کس که او کاری کند موافق اراده کسی مطیع او باشد و در او عاصی نبود، چه طاعت امثال «۲» امر و اراده باشد. اگر گویند: خدای اینکه مقالت برای آن بر ایشان عیب کرد که از سر ظن گفتند نه از سر علم و روا باشد که چیزی از سر ظن گویند، و صدق باشد، گوییم: اگر چنین بودی که گفتی، خدای تعالی حکم نکردی به آن که دروغ می گویند و ایشان را دروغزن خواندی «۳» چون ایشان را کاذب خواند و مکذب دلیل آن می کند که خبری دادند از خدای و صفات خدای که مخبر به خلاف خبر بود تا خدای ایشان را کاذب خواند سواء اگر «۴» ظن گفتند و اگر از خلاف ظن.

دگر آن که آن کس که گمان برد که چیزی بر صفتی است از ظن خود و اعتقاد خود خبر دهد او را کاذب نگویند در خبر، و ظن او را خطا گویند، فکیف چون گمان برد و آن خبر چنان باشد که ظن او بود علی زعمهم. دگر آن که اگر از سر علم گفتندی الا عدل و توحید نگفتندی «۵»، برای آن که علم از نظر در ادله حاصل آید اینکه جا و آن کس که او نظر کند در ادله به شرایط خود لابد نظر او تولید علم کند پس اگر از سر علم گفتندی جز ایمان و توحید و علم نبود و ملامت راه نیافتی بر هیچ دو گروه.

قُلْ لِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ، آنکه حق تعالی گفت: یا محمد بگو اینکه کافران را که بیامده اند «۶» و با تو احتجاج می کنند به امثال «۷» اینکه خرافات و محالات تعلل می کنند در کفر خود به جبر و آنکه ایشان و پدرانشان کافر «۸» برای آن اند که خدای

- (۱). معج، وز: برسد.
- (۲). معج، وز: امساک.
- (۳). معج: بخواندی.
- (۴). معج، وز، لت از مل از سر.
- (۵). معج، وز: نکفتی.
- (۶). معج، وز: نیامده‌اند.
- (۷). معج، وز: امثال.
- (۸). آج، لب: کافران.

صفحه : ۸۳

از ایشان کفر خواست که شما را در امثال «۱» اینکه مقالات و محلات حجّتی نیست بر خدای، بل خدای را بر شما حجّت است حجّتی بلیغ رسیده به «۲» آن جا که قطع اعدار و شبهات کند و خدای را حجّت نباشد بر کافران تا چنین نگویند که ما گفتیم، چه اگر آن مقاتل گویند که مجبران «۳» گفتند و مشرکان گمان برند «۴» که فاعل و خالق و محدث و منشی هر کفر و ضلالت و فضای و قبایح خداست تعالی علوا کبیرا «۵»، و قدرت موجب «۶» است و ارادت موجب مراد است و قدرت مع الفعل خدای آفریند و بنده چون محل فعل است خدای را اگر خواهد به خراباتش برد اگر خواهد به صومعه و اگر خواهد بتخانه «۷» و اگر خواهد به کعبه «۸»، بنده را در اینکه هیچ اختیار و مشیّت نیست آنکه فرمایش «۹» به قیامت بر اینکه مناقشه کند و محاسبه و مؤاخذه حجّت بنده را باشد بر خدای، خدای را بر بنده هیچ حجّت نباشد «۱۰». قوله: فَلَوْ شَاءَ لَهَيَّدَاكُمْ أَجْمَعِينَ- اگر خواستی همه را هدی دادی «۱۱». دو وجه را محتمل است: یکی آن که بر جبر بر ایمان داشتنی مشیّت قهر و اکراه چنان که گفتیم چند جایگاه، یا اگر خواستی همه را هدایت کردی به ره بهشت و نعیم «۱۲»، برای آن نکرد که حکمت «۱۳» از او مانع است در تکلیف و اینکه نکرد برای آن «۱۴» خبر داد که: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ «۱۵»، و اگر ما را به فعل «۱۶» رها کنند عفو کفار مجوز داریم. قُلْ هَلْمْ شُهَدَاءُكُمْ، حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که طریق به صحت

- (۱). معج، وز، آج، لب، لت: امثال.
- (۲). آن: تا.
- (۳). معج، وز: مخبران.
- (۴). معج، وز، مل، لت: بردند.
- (۵). سوره اسراء (۱۷) آیه ۴. [.....]
- (۶). معج، وز، مل، لت: موجب.
- (۷). معج، وز، مل: بیت خانه لت: بت خوانه.
- (۸). معج، وز، لت و.
- (۹). معج، وز، مل، لت: فرداش.
- (۱۰). معج، وز، مل، لت و.
- (۱۱). آج، لب: هدایت کردی.

(۱۲). مج، وز، مل، لت و لکن.

(۱۳). مج، وز، هدایت کردی.

(۱۴). مج، وز، لت که.

(۱۵). سوره نساء (۴) آیه ۴۸. ۱۶. مج، وز، مل، لت: با عقل.

صفحه : ۸۴

مذاهب و مقالاتی که اینان گفتند منسباً «۱» است هم از جهت عقل [۱۲۴-ر]

و هم از جهت سمع گفت بگوی ای محمد: هلم بیاری «۲»، و «هلم» از اسماء افعال است یعنی «۳» اسمی است که معنی او فعل باشد و هم لازم باشد و هم متعدی، قال الله تعالی فی اللّٰزم: وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا «۴»، یعنی به ما آیی «۵» و در متعدی گفت: هَلُمَّ شُهَدَاءَ كُمْ «۶» بیاری گواهانتان «۷» و در لغت اهل حجاز آن را تثنیه و جمع و تذکیر و تأنیث یکی باشد یقول: هلم یا رجل و هلم یا رجلین «۸» و هلم یا رجال و هلم یا هذو و هلم یا مرء تان و هلم یا نسوة، و بر لغت تمیمی تثنیه و جمع و تذکیر و تأنیث کنند آن را فقالوا: هلم و هلمّا و هلموا و هلمی و هلممن و لغت [قرآن] «۹» بر اول است بگو ای محمد بیاری گواهاتان را «۱۰» که گواهی خواهند داد «۱۱» که خدای اینکه چیزهای به حرام کرد، و سیویه گفت: اینکه دو کلمه است من «ها» و «لم» و ها تنبیه راست، و لم امر من لمّه اذا جمعه، یعنی انتبهوا و اجمعوا شهداءکم، و قول اعشی بر لغت اهل حجاز است:

و کان دعا قومه دعوة هلم الی امرکم قد صرم

و با «لام» نیز به کار دارند و یقال: هلم لک و هلم لکما و هلم لکم: اگر گویند چگونه گفت: گواهان بیاری «۱۲» اگر گواه بیارند و گواهی بدهند گواهی شان مقبول نباشد در اینکه چه فایده باشد! گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که اینکه بر سبیل تهکم، گفت یعنی هر کس بر اینکه گواهی ندهد و اگر دهد نه چنان دهد که در او حجّتی باشد، دوم آن که اگر گواهی داری که مقبول الشّهاده باشد بیاری «۱۳»

(۱). مج، وز، لت: مفسد.

(۱۳-۲). آج، لب، آف: بیارید.

(۳). مج، وز، مل، لت: اعنی. [.....]

(۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۸.

(۵). مج، وز: اتی.

(۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۰.

(۷). مج، وز، لت را.

(۸). مج، وز، لت: لرجلین.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۰). اساس: گواهاتان، با توجه به مج، تصحیح شد.

(۱۱). مج، وز، مل، لت: خواهند دادند.

(۱۲). مل، آف: بیارید.

صفحه : ۸۵

و دانست که نیارند (۱) تا دعوی ایشان مجزّد بماند از (۲) مقبول نبود، و قول اول ابو علی گفت و دوم حسن بصری، آنگه گفت: اگر کسی آید تا بر اینکه معنی گواهی دهد به دروغ تو گواهی مده، اینکه تنبیه است بر آن که هر گواهی که دهند بر اینکه معنی همه دروغ باشد، و نیز گفت: متابعت مکن هواها و آراء آنان را که آیات مرا (۳) دروغ داشتند و اینکه خطاب با رسول است و مراد امت، و روا باشد که خطاب با رسول باشد و اگر چه داند که او هرگز نکند، چنان که گفت: لئن أشركت لیحبطن عملک (۴)، حق تعالی به اینکه آیت ما را نهی کرد از آن که اتباع کنیم مذاهب گروهی را که مذهب و اعتقاد هوا دارند، و مردم مذهب به هوا از چند وجه دارند: یکی از جهت تقلید آن کس که تقلید او حق شناسد، و یکی از آن که شبهتی داخل شود بر او، [و] (۵) او آن شبهه دلیل گمان برد از آن که انعام (۶) نظر نکرده باشد بر آن ثبات کند، و یکی آن که او را نشو و تربیت بر مذهبی افتاده باشد دشخوار آید بر او مفارقت آن کردن که (۷) او الفت (۸) گرفته باشد، و یکی آن که هیچ گرد نظر (۹) نگردد و مشقت آن بر خود ننهد، از میانه مذهبی گفته یا ناگفته (۱۰) اختیار کند و آنان (۱۱) را دین و طریقه گیرد.

و الذین لا یؤمنون بالآخرة، و نیز هوای آنان که به قیامت ایمان ندارند. و هم برّهم یعدلون، و ایشان با خدای انباز گیرند من العدل و هو المثل، و منه العدیل للنظیر (۱۲)، یعنی آنان که به خدای شرک آرند از بت پرستان و از جز ایشان (۱۳) انباز گیرند و اگر چه اینکه (۱۴) همه کافرانند، و الکفر مله واحده و کفریک

(۱). مج، وز، مل، لت: ندارند.

(۲). مج، وز، مل، لت گواه.

(۳). لت: به.

(۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد. [.....]

(۶). آج، لب، آف، چاپ شعرانی: امعان.

(۷). مج، وز، مل با.

(۸). مج، وز، لت: الف، آن: اولفت.

(۹). آج، لب: الفت.

(۱۰). لب: گفت.

(۱۱). مج، وز، آج، لب، لت: آن.

(۱۲). مج، وز، لت: لنظر.

(۱۳). مل: آنان.

(۱۴). مج، وز، مل، لت: اینان.

صفحه : ۸۶

ملت است. خدای تعالی اینکه تفصیل بداد تا مردم جهت کفر هر گروه بدانند از کجا کافر شدند. آنگه گفت: یا محمد بگو اینکه کافران را بیایی (۱) تا بر شما خوانم آنچه حرام کرد خدای (۲) بر شما، چه حرام کرده است تا بدانی (۳) که آنچه شما گفتی (۴) تحریم آن نه از خداست - جل جلاله - و «تعالی» کلمتی باشد مستعمل در امر به مجی، و اصل او از تعالی و علو است، آنگه استعمال آن بسیار شد در هر آمدنی و اگر چه از بالا به نشیبی (۵) باشد. و «اتل» جواب امر است برای آن مجزوم است و «ما» موصوله است و محل او نصب است بوقوع الفعل علیه، و روا باشد که عامل در او «حرّم» (۶) باشد و «ما» استفهامی بود، و التقدير [۱۲۴-پ]

ای شیء حَرَمِ رَبِّکُمْ، و قوله: أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا «۷»، محل آن و ما بعده از فعل مضارع محتمل است چند وجه را از اعراب: یکی رفع علی تقدیر مبتداء محذوف و التقدير و هو ان لا تشركوا، و دوم آن که محل او نصب است علی تقدیر اوصی ان لا تشركوا به شیئا، و اینکه فعلی باشد مقدر که فحوای کلام بر او دلیل کند، اینکه قول زجاج است و روا بود که عامل در او «اتل» باشد، التقدير تعالوا اتل علیکم نفی الشُّرک. وجه سیوم «۸» آن است که: او را محلی نباشد از اعراب و «ان» به معنی ای باشد و تقدیر آن بود که ای لا تشركوا به شیئا و در وجهی دگر گفته‌اند چهارم و آن آن است که: عامل در او «حَرَم» باشد و «لا» زیادت «۹» بود و تقدیر آن بود که:

حَرَمِ رَبِّکُمْ عَلَیْکُمُ الشُّرْکَ، چنان که گفت: مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ «۱۰» و التقدير ان تسجد، و موضع تشركوا محتمل است دو وجه را: یکی نصب به «ان» و دگر جزم به لاء نهی، و باقر- علیه السلام- گفت: کمینه شرک عبادت به ریا باشد. قوله: وَ بِالْوَالِدَیْنِ

(۱). مع، وز، آف، آن، بیاید.

(۲). مع، وز، لت شما.

(۳). وز، آج، لب، آف: بدانید، مع: بدانند.

(۴). مع، وز، مل، آج، لب، آف: گفتید.

(۵). مع، وز، لت: بالای نشیبی. [.....]

(۶). مع، وز، آج، لب، آف، لت: جزم.

(۷-۸). لت: سئوم مل، بم: سیم.

(۹). اساس: زیاده، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۰). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲.

صفحه : ۸۷

إِحْسَانًا، عامل در او فعلی مقدر باشد، و التقدير امر احسانا بالوالدین، و فرمود که:

با مادر و پدر نیکویی کنید، و دلیل بر تقدیر اینکه فعلهای محذوف که می‌گوییم دو چیز باشد: یکی حَرَم برای آن که «حَرَم» را در او امر وصایت هست، ای وصی بتحریمه «۱» و امر بترکه، دگر قوله: ذَلِکُمْ وَصِیُّکُمْ بِهِ «۲»، چون ذکر وصیت خواست گفتن، اول حذف کرد تعویلا علی الثانی و اعتمادا علیه، و روا بود که عامل در او اوصی باشد، و التقدير اوصی بالوالدین احسانا، حق تعالی گفت: بگوی ای محمد بیایی «۳» تا من بخوانم بر شما آنچه حرام است که خدای حرام کرده است یکی شرک است بر قول آن کس که گفت [لا] «۴» زاید است و بر دیگر قولها گفت: من محرمات بر خوانم آنچه واجب و حرام از روی فعل و ترک متداخل باشند که واجب را ترکش حرام بود و حرام را ترک واجب، یعنی فعل شرک حرام است و ترکش واجب، و نیز از جمله آن که ترک او در تحریم دارد، احسان با مادر و پدر است، و از جمله آنچه حرام است ناکردن «۵» آن است که: فرزندان را نکشی [به] «۶» ترس و درویشی. و املاق و افلاس نفاذ مال و زاد بود، و رجل مملق ای فقیر، و الملق من هذا برای آن که درویش متملق باشد از روی طمع، آنچه ایشان را ایمن کرد از درویشی «۷»، گفت: روزی شما و ایشان به امر من است و در قبضه قدرت من است. نَحْنُ نَرْزُقُکُمْ وَ إِيَّاهُمْ مَا رُوِیَ می‌دهیم شما را و ایشان را- یعنی فرزندانشان را.

آنکه گفت: وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ غَرْدًا فَوَاحِشٌ مَّكَرَدِي «۸». و فواحش جمع «فاحشه» باشد و آن قبیحی بود ظاهر القبح. بعضی گفتند: فاحشه کبیره باشد، و صغیره را فاحشه نخوانند و قبیح شامل باشد و صغیره و کبیره «۹» را، و قوله:

(۱). اساس: بتحرمه، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱.

(۳). مج، وز، آج، لب: بیاید.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۵). مج، لب، لت: ناکردنی.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۷). مج، وز و.

(۸). مج، وز، مل، آج، لب، آف: مگردید.

(۹). مج، وز: صغیر و کبیر.

صفحه : ۸۸

ما ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ، در معنی او دو قول گفتند: عبد الله و عباس و ضحاک و سدی گفتند عرب را اعتقاد چنان بود که زنا کردن آشکارا نشاید، پنهان شاید. حق تعالی گفت:

از زنا اجتناب کنید پنهان و آشکارا، و «۱» باقر- علیه السلام- گفت: ما ظهر زناست، و ما بطن دوستی مردان با زنان بر وجه مخادنت «۲» و عاشق و معشوقی، و گفته‌اند:

عام است در جمله فواحش ظاهر و باطن و اینکه اولیتر است لعموم الفایده. آنگه از جمله محرمات گفت: **وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ** و مکشی «۳» نفسی را که خدای تعالی به حرام کرده است کشتن آن مگر به حق [۱۲۵-ر] و حق آن باشد که رسول- علیه السلام- گفت:

لا- یحل دم امرئ مسلم الا لاحدی خصال اربع کفر بعد ایمان و زنا بعد احسان و رجل عمل قوم لوط و رجل قتل نفسا بغير نفس،

گفت خون مرد که مسلمان «۴» حلال نباشد الا برای خصلتی از چهار خصلت مردی: مردی که کافر شود پس «۵» ایمان، و مردی که زنا کند پس «۶» احسان «۷» و مردی که عمل قوم لوط کند، و مردی که نفسی را بکشد به قصد بی آن که او کسی را کشته باشد. **ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ** خطاب است با جمله مکلفان، حق تعالی گفت:

اینکه آن است که خدای تعالی شما را به آن وصیت می کند تا شما عاقل شوید، یعنی عقل بر کار گیرید و بدان «۸» آن را به استعمال عقل و کار بندی «۹».

وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ، و از جمله محرمات تعرض مال یتیم کردن است، يقال: قربت الشيء اقربه قریبا و قریانا و قربت من الشيء اقرب قریبا. گفت: گرد مال یتیم مگردی «۱۰» الا بر وجهی که نیکوتر «۱۱» باشد، و مراد به قرب مال یتیم احتراز است از تصرف کردن در او، و یتیم را برای آن تخصیص کرد- و اگر چه مال جمله

(۱). مل حضرت. [.....]

(۲). مل: محادثه.

(۳). مج، وز، مل: مکشید.

(۴). مج: مسلمانان.

(۵-۶). مج از.

(۷). لت: حصان.

(۸). معج، وز، آف: بدانید.

(۹). معج، وز، آف: بندید.

(۱۰). معج، وز، آف: مگردید.

(۱۱). معج، وز، لت: نکوتر.

صفحه : ۸۹

آدمیان در تحریم [به] «۱» یک منزلت است - که: یتیم بی پدر و بی ناصر باشد و به جای رحمت باشد و از آن جا که او بی ناصر بود طمع به مال او بیشتر بود ناپاکان را، و قوله: *إِلْمَا بِأَلْتِي هِي أَحْسَنُ*؛ در او سه قول گفتند: یکی آن که نگاه باید داشتن برای او تا او بزرگ شود و بالغ شود آنگه با او دهد. قول دوم مجاهد و ضحاک و سدی گفتند: مراد به احسن آن است که مال ایشان ضایع نگذارد، بل در تجارت و زراعت و عمارت کار برد بر وجهی که از آن جا چیزی و نفعی بر آید تا در وجه خرج ایشان شود و سرمایه بر جای باشد. سیم «۲» آن است که ابن زید گفت: مراد آن است که کسوت و نفقه او بر وجه قصد و میانه می دهد دون اسراف و تقصیر.

حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ تا به اشد رسد، اینکه لفظ بعضی گفتند جمع است، و در واحدش چند قول گفتند: یکی «شد» مثل فلس و أفلس، یکی «شد» مثل ودّ و اودّ و یکی «شده» چون نعمه و انعم، و گفته اند: جمعی است که واحد ندارد و مراد غایت برنای و قوت و شدت او باشد، و شدّ النهار معظمه و ارتفاعه، قال عترة: «۳»

عهدی به شدّ النهار کائما خضب اللبان و رأسه بالعظم

العظم الوسمه، و اللیل المظلم ایضا، و قال اخر: «۴»

تطیف به شدّ النهار ظعینه طویله انقاء الیدین سحوق

شعبی و یحیی بن یعمر گفتند «۵»: اشدّ وقت حلم و بلوغ و کمال عقل باشد که حسنات و سیئات بر او نویسند، کلبی گفت: از هژده سال تا سی سال، و سدی گفت: سی سال، و قوله: *حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ* «حتی» غایت نیست در آن که مال یتیم را تا به آنگه تعرّض نشاید کردن «۶» *إِلْمَا عَلَى أَحْسَنِ الْوَجْهِ*، بل مال «۷» یتیم و جز یتیم را گرد آن نگشتن و آن را صیانت کردن از تصرّف نا «۸» واجب واجب است در همه

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۲). معج، وز: سه ام.

(۳). معج، وز شعر.

(۴). معج، وز، مل شعر.

(۵). معج، وز، لت: گفت. [...]

(۶). وز: کرد.

(۷). وز، بم، آف: مال الیتیم.

(۸). وز، بم، آف: تا.

صفحه : ۹۰

حال، و اینکه وقت برای آن زد که او در اینکه وقت از آن برود که یتیم باشد،

لقلوله - علیه السلام - : لا یتیم بعد حلم

، و نیز چون او را عقل و قوت و تصرف باشد رها نکنند که مال او بنا حق بردارند چون به اینکه حال «۱» رسد «۲» بنگرند اگر رشید باشد مال او به او دهند و اگر نباشد امام یا قاضی حجر کند «۳» بر او محجور می‌باشد تا رشید شدن آنگه گفت: أَوْفُوا الْكَيْلَ وَ مَكْيَالَ وَ مِيزَانَ رَاسِتَ كُنَيْدِ، یعنی آنچه پیمایی «۴» و آنچه سنجی «۵» تمام بدهی، و اگر چه یکی بر مصدر گفت و یکی بر آلتی که کیل مصدر است و میزان آلت مراد مکیل و موزون است و ذکر آن دو لفظ مجاز است برای آن که «ایفاء» در متاع باشد [۱۲۵-پ] و ایفاء، تمام بدادن باشد و استیفاء تمام بستدن باشد و «وفاء» تمامی باشد و وفای تمام باشد. بِالْقِسْطِ، ای بالعدل بداد و استان «۶» و راستی، و قوله: لا- نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا هیچ نفس را تکلیف نکنیم الا آنچه طاقت او باشد، یعنی اگر او اجتهاد کند و احتیاط به جای آرد آنگه آنچه او از آن احتراز نتواند کردن، آن در تکلیف او نیست، بر او بیشتر از اجتهاد نباشد. وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَ چون سخنی گویی «۷» به عدل و انصاف و راستی گویی و اگر چه بر بعضی خویشان شما باشد، و قول «۸» برای آن تخصیص کرد دون فعل که در میان مردمان قول بیشتر رود و آن که در قول حیف روا ندارد در فعل هم روا ندارد. وَ بَعْدِ اللَّهِ أَوْفُوا وَ به عهد خدای وفا کنید. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که مراد او امر و نواهی خداست و وصایتی که مکلفان را کرد به ادای واجبات و اجتناب مقبحات، و قول دوم آن است که: مراد سوگند به خداست و عهد و نذر با خدا، و چون چنین کنند وفا واجب باشد مادام تا در معصیت نباشد. ذَلِكُمْ، اشارت است به اینکه جمله که در اینکه آیت است. وَصَاكُم بِهِ

(۱). مع، وز، لت: جای مل: به جای.

(۲). مع: برسند، آج، لب: رسیده باشد.

(۳). مل: کنند.

(۴). مع، وز: پیمید لت: پیمی.

(۵). مع، وز: سنجید.

(۶). مل: دادستان.

(۷). مع، وز، مل، آج، لب، آف: گوید.

(۸). مع، وز، مل، لت را.

صفحه : ۹۱

خدای شما را به اینکه اندرز می‌کند تا همانا شما اندیشه کنید و غافل نباشی «۱» از اینکه تا آنچه کردنی است کار بندی «۲» و آنچه ناکردنی است اجتناب کنی «۳». کوفیان خواندند الا این کثیر «۴»: تَذَكَّرُونَ، بتخفیف «ذال» هر کجا باشد، و باقی قراء بتشدید «ذال» یقال: ذکرت الشیء ذکرا و ذکرا کالحفظ «۵» و الشرب «۶»، و ذکر فعلی است متعدی به یک مفعول چون عین مضاعف «۷» کنی «۸» متعدی شود به دو مفعول، یقال ذکرت فلانا و ذکرته کذا، قال الشاعر: «۹»

یذکر نیک «۱۰» حنین «۱۱» العجول «۱۲» و نوح الحمامة تدعو «۱۳» هدیلا

و كذلك اذکرته کذا، یادداشت دادم «۱۴» فلان چیز را، و تذکر مطاوع «ذکر» باشد و او متعدی باشد به یک مفعول، و قال

الشاعر: «۱۵»

تذکرت ارضا بها اهلها من أحوالها و من اعمامها
و قال آخر: «۱۶»

تذکرت لیلی لات حین اذکارها «۱۷» و قد حنی الاضلاع ضل بتضلال
آن که «۱۸» به تخفیف خواند، گفت: اصل او تتذکرون «۱۹» بود، یک «تا» بیفگندند و آن «تا» ی تفعل باشد دون حرف مضارعت
که او برای معنی «۲۰» آمد فصار تذکرون،

(۱). مج، وز، مل، آج، لب، آف، آن: نباشید.

(۲). مج، وز، مل، آج، لب، آف: بندید.

(۳). مج، وز، مل، آج، لب، آف: کنید. [.....]

(۴). مج، وز، مل: أبو بکر.

(۵). آج، لب: کالحفیظ.

(۶). آج: و الشریف.

(۷). وز، مل: مضعف.

(۸). مل: کنید. (۹-۱۵-۱۶). مج، مل شعر.

(۱۰). لب، بم: تذکرتک.

(۱۱). لب، بم، آف: حین.

(۱۲). مج، لب، بم، آف: الفحول.

(۱۳). مج، وز، آج، لب: یدعو.

(۱۴). مج، وز، مل، لت: یادش دادم لب، بم: باداشت دادم آف: پاداش دادم.

(۱۷). اساس، مج، وز، مل، لت: اذکارها. ۱۸. مج، وز، آج، لب، آف، لت: آنگه.

(۱۹). اساس. يتذکرون، با توجه به مج تصحیح شد. [.....]

(۲۰). مج، وز، لت: معنی.

صفحه: ۹۲

و آن که «۱» مشدد خواند گفت: تتذکرون بود «تاء» تفعل «ذال» ادغام کردند به مناسبت فاء الفعل و آنگه در «زال» ادغام کردند
چنان که اند «۲» جایگاه بیان کردیم و مثله:

اطیرنا و اناقلتم و اذکر و غیر ذلک.

و آن‌هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا، و کسائی و حمزه خواندند: و انّ هذا، بکسر همزه و باقی بفتح همزه، و جمله قراء «نون» انّ مشدد «۳»
خواندند مگر ابن عامر که او مخفف خواند و جمله قراء «یا» ی صراطی ساکن خواندند مگر ابن عامر که او مفتوح خواند صراطی.

يعقوب همچنين خواند. و ابن عامر و ابن کثیر صراطی به «سین» خواندند، دیگران «۴» به «صاد» مگر حمزه که او از میان «صاد» و «زا»
خواند. اما آنان که «انّ» بفتح خواندند قراءت ایشان محتمل است دو وجه را: یکی آن که معطوف باشد بر «اتل»، و التقدير اتل ما
حرم ربکم علیکم و انّ هذا صراطی مستقیما. و وجه دوم به تقدیر «لام» که: و لأن هذا صراطی مستقیما فاتبعوه، و المعنی: اتبعوه

لاجل الاستقامه.

و آن که مکسور کرد همزه را قراءت او نیز [۱۲۶- ر]

محتمل است دو قول را: یکی عطفاً علی قوله: اتل، و تلاوت را تفسیر به قول کنند کأنه قال: أقول لكم «۵» ما حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيَّكُمْ و اقول: انّ هذا صراطی مستقیما. و وجه دوم آن است که کلامی «۶» مستأنف باشد غیر متعلّق بما قبله، و آن که تخفیف «نون» کرد گفت: «نون» مخفّفه است از ثقیله، و معنی هم آن «۷» باشد جز که چون تخفیف کنند، عملش باطل شود هذا به او «۸» در محلّ رفع باشد و در او ضمیر شأن و قصّه باشد، و التّقدیر: و انه هذا، و هر جا که «ان» تخفیف «۹» باشد بر اینکه شریطه «۱۰» باشد، نحو قوله: عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرَضِي «۱۱»،

- (۱). آج، لب: آنکه.
- (۲). مل، چند آج، لب، آف، لت: اندر.
- (۳). آج، لب: نون مشدّد.
- (۴). آج، لب: دگران لت: دیگر.
- (۵). آج، لب: ندارد.
- (۶). مل، لب: کلام.
- (۷). مل: همان.
- (۸). معج، وز، لت: با او.
- (۹). آج، لب، آف، لب، آن: تخفیف «ان».
- (۱۰). آج، لب: شرط.
- (۱۱). سوره مزمل (۳۷) آیه ۲۰.

صفحه ۹۳:

و التّقدیر: انه سیکون. و «هذا» مبتدأست و «صراطی» خبر اوست و «مستقیما» نصب بر حال است و عامل در او یا «ها» یا «ذا» باشد کأنه قال: ائبه علیه مستقیما او اشیر الیه مستقیما. حق تعالی گفت اینکه راه یعنی ره مسلمانی و شرع رسول و اینکه مکارم اخلاق و آداب شرع که در اینکه آیات گفت راه من است و راست است، متابعت کنید آن را و راههای دیگر را متابعت مکنید «۱» که شما را از ره «۲» من پراکنده کند هر رهی که جز ره مسلمانی است از جهودی و گبرکی و ترسایی و راههای خداوندان اهواء و بدع و ضلالت «۳» چه اگر بر آن راه باشی «۴» بر راه من نبوده باشی «۵» که جمع نتوان کردن میان حق و باطل. ذلکم و صاکم به اینکه آن است که خدای تعالی شما را به اینکه وصیت کرد «۶» تا باشد که شما متقی شوید «۷»، از معاصی او حذر کنید «۸» تا عقاب او به شما نرسد.

ثمّ آتینا موسیٰ الكتابَ تماماً، گفت: پس از آن بدادیم موسی را کتاب. اگر گویند چگونه گفت موسی را پس از اینکه کتاب دادیم - [و] «۹» موسی را کتاب پیش از اینکه داد «۱۰» گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که در کلام محدوفی مقدر است و تقدیر آن که: (ثم قل اتینا موسی الکتاب) پس بگوی ای محمد ایشان را که خدای تعالی موسی را پیش از اینکه کتاب داد و اینکه «قل» بیفکنند اینکه جا تعویلاً علی قوله: قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيَّكُمْ «۱۱». جواب دوم زجاج گفت تقدیر آن است که: ثم اتل اتینا موسی الکتاب، بیایی «۱۲» تا محرمات بر خوانم «۱۳» و قصّه کنم بر شما که خدای تعالی موسی را کتاب داد. سیوم «۱۴» ابو مسلم گفت: عطف

(۱). لت: مکنی.

(۲). آج، لب: راه. [.....]

(۳). معج، وز: ضلالان آن: ضلالت.

(۴، ۵). معج، وز، آف: باشید.

(۶). معج، وز، مل، لت: می کند.

(۷). لت: شوی.

(۸). لت: کنی.

(۹). اساس: ندارد، از وز آورده شد.

(۱۰). مل: موسی را پیش از اینکه داد.

(۱۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱.

(۱۲). مل، آج، لب، لت، آن: بیاید.

(۱۳). معج، وز، مل، لت و پس بر شما خوانم.

(۱۴). بم، آن: سیم.

صفحه: ۹۴

است بر آن متنها که بر ابراهیم نهاد، من قوله: وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ - الی قوله «۱»: صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، و مغربی اینکه وجه را استحسان کرد. چهارم آن که: «ثم» اینکه جا به معنی «واو» است و در او مجرّد عطف است، چنان که شاعر گفت:

قل لمن ساد ثم ساد ابوه ثم قد ساد قبل ذلك جدّه

و اینکه وجوه جمله «۲» نیک است و محتمل و اگر در اینکه وجه گویند مراد تعداد نعمت است بر مکلفان، جز آن که ابتدا به رسول کرد آنگه به موسی تا «ثم» بر جای خود باشد. و كذلك فی البيت كأنه بدأ فی التعداد به ثم بایه ثم بجده، و هذا تأویل ملیح فی الایة من استخراجی، و مثاله قولهم: الم احسن الیک ثم خلصتک ثم کسوتک ثم اعطیتک، و اگر چه آنچه از پس «۳» گفت اوّل کرده «۴» باشد.

قوله: تماماً علی الذی أحسن، در او پنج قول گفتند: یکی ربیع و فزاء گفتند: تماماً علی احسانه، یعنی بر احسان موسی، یعنی کتاب دادیم او را تا احسان او تمام شود که به آن ثواب آخرت رسد «۵». دوم مجاهد گفت: تماماً علی المحسنین، و لفظ اگر چه واحد است مراد جمع است [۱۲۶-پ]

و التقدير علی الذین احسنوا، و هكذا هو فی حرف عبد الله بن مسعود، چنان که یکی از ما گوید:

أوصی بمالی للذی حج و غزا، ای للغازین و الحاجین «۶»، قال الشاعر «۷»:

شبو «۸» علی المجد و شابوا [و اکتهل] «۹».

و اراد و اکتهلوا، یعنی تا «۱۰» تمام نعمت باشد بر محسنانی که موسی - علیه السلام - از ایشان بود. ابو عبیده گفت: معنی آن است که علی کل من احسن، و معنی اینکه قول ن باشد که ما فضیلت موسی بن محسنان به اینکه کتاب تمام

(۱). آج، لب: لقوله.

(۲). معج: جمله وجوه.

(۳). معج، وز، مل: بازپسین. [.....]

(۴). مل: گفته.

(۵). لت: رسند.

(۶). لت: للحاجین و الغازین.

(۷). معج، وز شعر.

(۸). آج، لب: شیوا.

(۹). اساس: ندارد، از وز افزوده شد.

(۱۰). آج، لب، آف: با.

صفحه : ۹۵

کردیم یعنی اظهار فضل و تفضیل او به اینکه کتاب کردیم. و «محسنین» بر اینکه قول انبیایی باشند که نه صاحب کتاب باشند «۱» و مؤمنان باشند. و قولی دگر آن است که: تماما للذین احسنوا. و «علی» به معنی «لام» باشد برای آن که مناقض اند: و عرب چنان که نظیر حمل کند نقیض بر نقیض حمل کند، یقال: اتمّ علیه، بمعنی اتمّ له، قال الشاعر «۲»:

رعته اشهرا و حلا علیها فطار التی فیها و استغارا

ای حلالها، حسن و قتاده گفتند: اتمام کرامته فی الجنّة علی احسانه فی الدنیا، تا به آن احسان که در دنیا کرد کرامت او در بهشت تمام کند. ابو مسلم گفت تماما علی الذی احسن، یعنی ابراهیم حین دعا الله لولده فقال: وَ اجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ «۳»، حق تعالی منت نهاد بر ابراهیم به نعمتی که با موسی کرد برای آن که به دعای او بود و صلاح در اجابت آن بود و نصب او بر حال است، و اهل معانی گفتند: علی آن جا برای آن آورد تا بدانند که اینکه نه تمامی است بعد النقصان انما هو تمام علی وجه الضعف و الزیادة، که زاد و ضاعف با «علی» استعمال کنند و در شاذ خواندند: علی الذی «۴» احسن «۵» به رفع علی تقدیر هو احسن. و تفصیلا لکل شیء، و تفصیل و تبیین هر چیزی را که موسی - علیه السلام - و قومش را در شرع ایشان به آن محتاج بودند. وَ هُدًی وَ رَحْمَةً، ای بیانا و لطفًا و حجة، و نصب «تماما» و اینکه اسماء دیگر شاید که بر مفعول له باشد. لَعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ تا باشد که ایشان را به جزای خدا ایمان آرند و جزا [را] «۶» لقا خواند برای تعظیم او را و تفخیم شأن او را برای آن که جزا در سرایی باشد که تولای آن کار و آن جای به او باشد - جلّ جلاله.

وَ هَذَا كِتَابٌ؛ اشاره به «هذا» به قرآن است، گفت: اینکه کتابی است که ما

(۱). معج، وز، مل، آج، لب، لت: بودند.

(۲). معج، وز، مل شعر.

(۳). سوره شعراء (۲۶) آیه ۸۴.

(۴). معج، وز، مل، آج، لب: الذین.

(۵). آن: احسنوا.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد.

صفحه : ۹۶

فرو فرستادیم مبارک، و اصل برکت ثبوت الخیر و نموّه باشد من بروک البعیر و براكاء القتال موضع الثبات، منه قال: «۱»

و هل ینجی من الغمرات الا براكاء القتال او الفرار

و قولنا تبارک الله «۲»: ای یثبت بصفه الالهیه لم یزل و لا یزال. فاتبعوه متابعت کنید آن را و بترسی «۳» از خدا و از معاصی او اجتناب کنید «۴» تا باشد که مستحق رحمت او شوی «۵»، و اند «۶» جای بیان کردیم که «لعل» را معنی ترجیحی باشد و اینکه امید راجع باشد با مکلف نه با خدای تعالی، و گفتند: لعل به معنی «کی» باشد و گفته «۷» «لعل» و «عسی» از خدای واجب باشد، و اصل قول اول است که کلمه با آن بر ظاهر خود باشد و مکلف بین الخوف و الرجاء بود چنان که تکلیف اقتضا می کند. قوله: تَقُولُوا، عامل در انزالنا باشد و تقدیر آن که: انزلنا الكتاب لئلا تقولوا، ما اینکه کتاب را برای آن فرستادیم تا شما نگویید که کتاب یعنی تورات و انجیل بر دو طایفه یعنی جهودان و ترسایان پیش ما فرو [۱۲۷-ر] فرستادند.

و او را مثله بسیار است من قوله: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا «۸» وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ «۹» أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ، و زجاج در اینکه جمله مواضع گفت، تقدیر آن است که: کراهیه ان تضلوا و ان تقولوا، و ان تمید، حق تعالی به اینکه آیت حجت بر کافران عرب گرفت و گفت: من اینکه کتاب قرآن برای آن فرستادم تا عرب نگویند اهل کتاب را کتاب دادند و ما را ندادند. اگر به ما خیر خواستندی ما را نیز کتاب دادندی، چه همان تکلیف که ایشان را هست ما را هست.

(۱). معج، وز شعر. [.....]

(۲). سوره اعراف (۷) آیه ۵۴.

(۳). معج، وز، آج، لب، آف: بترسید.

(۴). لت: اجتناب کنی.

(۵). معج، وز، آج، لب، آف: شوید.

(۶). آج، لب، آف: اندر.

(۷). معج، وز، لت: گفته اند.

(۸). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶.

(۹). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۰.

صفحه: ۹۷

وَ إِن كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ و [اگر چه] «۱» ما از درس ایشان کتابهای خود را غافل بوده ایم.

و گفتند: «ان» به معنی «ما» ی نافی است و ما غافل نبودیم «۲» از درس ایشان، و اولیتر آن باشد که «ان» مخففه باشد از ثقیله برای «لام» کی که «۳» در خبرش آمد.

أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَىٰ مِنْهُمْ و تا شما نگویید «۴» اگر کتابی بر ما انزله کرده بودند ما از ایشان مهتدیتر بودیم «۵» و مشرعتر «۶» به استدلال به آن و استخراج ادله از آن جا و تمسک کردن به آن، و از حق او «۷» آن است که از پی او فعل آید و اگر جایی بود که از پی او اسم باشد «۸»، تأویل فعل بود چنان که اینکه جا «۹» هست و التقدير: لو انزل علينا الكتاب، برای آن که «لو» حرف شرط باشد و ذوات موجوده باقیه شرط نتواند بودن، و مثله قولهم: لو ذات سوار لطمتمی، ای لو لطمتمی ذات سوار لطمتمی، اول بیفکنند اعتمادا علی الثانی و مثله قوله الشاعر:

لو غیر کم علق «۱۰» الزَّبیر بحبله اَدی الجوار الی بنی العوام

خدای تعالی گفت: قد جاء کم بینة من ربکم، آمد از خدای به شما بیینی «۱۱» و حجتی و دلالتی و بیانی و لطفی، و ادله مؤدی با حق و مراد به «هدی» اینکه جا بیان و لطف «۱۲» باشد، آنگه گفت: کیست ظالمتر از آن کس - یعنی ظالمتر بر خود از آن کس - که به دروغ دارد آیات خدای را و از آن عدول کند و اعراض

(۱). اساس، بم، آف، لت، آن: ندارد، از مع، افزوده شد.

(۲). مع، وز، مل، لت: نبوده ایم.

(۳). مع، آج، لب، لت: برای لام که.

(۴). مع: و یا شما بگوئید وز، آف: و تا شما نگوئید، آج، لب: تا نگوئید شما.

(۵). مع، وز، مل، لت: بودمانی.

(۶). مع، لت: مسرعتر، وز: مسوعتر مل: مسوعدر آج، لب، آن: مشروع تر. [.....]

(۷). اساس و همه نسخه بدلها چنین است چاپ شعرانی (۹۷/۵): لو، که ظاهرا بر نسخه‌ها مرجح است.

(۸). مع، وز، مل، آج، لب، لت بر.

(۹). آج، لب، بم، آف، لت، آن: آن جا.

(۱۰). اساس، بم، آف، آن: علی، با توجه به مع، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آج، لب: آیتی.

(۱۲). آج، لب، آن: بیان لطف.

صفحه : ۹۸

نماید و در آن اندیشه نکند و به آن استدلال نکند؟ اگر گویند: چگونه گفت کس از اینکه چنین مردم «۱» ظالمتر نباشد و ما دانیم که اگر قتل نفس و غضب مال به آن ضم کنند ظالمتر باشد، جواب آن است که گوئیم «۲»: اینکه بر طریق مبالغه است، یعنی از هر ظلمی که در جهان هست کفر بتر «۳» باشد و کافر ظالمتر باشد، چنان که گفت: إِنَّ الشُّرکَ لَظَلَمٌ عَظِيمٌ «۴»، آنگه گفت: سَنَجْزِي «۵»، پاداشت «۶» دهیم آنان را که از آیات ما اعراض کنند به بتر عذابی به آن عدول و اعراض که کرده باشند. اگر گویند:

چون بر قاعده شما آن است که اینکه که کرد با اینکه گروه برای قطع عذر کرد تا ایشان را حجت نباشد بر خدای، پس آنان که پیش اینان بودند که کتاب به ایشان نرسید و ایشان رسول را در نیافتند، عذر ایشان مقطوع نباشد و ایشان را بر خدای حجت بود، گوئیم: خلاف اینکه است برای آن که ایشان را ادله باشد و الطاف در معلوم خدا که با ایشان «۷» کرده بود که قایم باشد مقام اینکه را از ادله عقل و کتب پیغامبران «۸» پیشین و شرع ایشان، و اینان را نیز اگر خدای تعالی صلاح در آن شناختی که بر شرع پیغامبران «۹» مقدم رها کند مستغنی بودندی در باب لطف از اینکه کتاب و لکن چون خدای تعالی دانست که مصلحت اینکه مکلفان مختلف شد به اختلاف اوقات و اشخاص، اینان را کتابی دگر داد و بیانی نو کرد [۱۲۷-پ]

و اگر در حق ایشان دانستی که اینکه یا مثل اینکه مصلحت است، هم نفرمودی.

چون نکرد دانستیم که مصلحت ایشان نبود.

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۵۸ تا ۱۶۵]

[اشاره]

هَيْلٍ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا قُلْ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ (۱۵۸) إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (۱۵۹) مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۱۶۰) قُلْ إِنِّي هِدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِثْلَهُ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۶۱) قُلْ إِنَّ صِدْقِي لَإِلَى اللَّهِ وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۶۲)

لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوْلَى الْمُسْلِمِينَ (۱۶۳) قُلْ أَعْبُدُوا اللَّهَ أَعْبُدُوا رَبَّاءَ وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ (۱۶۴) وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ خُلَافَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيُبْلِغَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۶۵)

(۱). آج، لب: ازین مردم.

(۲). آج، لب، بم: گویم.

(۳). وز: کفرتر.

(۴). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۳.

(۵). معج، وز، مل، لت ما.

(۶). مل، آف: پاداش.

(۷). معج، وز، مل، لب: بایشان.

(۸-۹). مل، آج، لب، آف، لت: پیغمبران. [...]

صفحه : ۹۹

[ترجمه]

هیچ نگرند» ۱) مگر بیاید شان فرشتگان یا بیاید فرمان خدای یا بیاید بعضی» ۲) از حجت‌های خدای تو! آن روز که بیاید برخی از حجت‌های خدای تو نه منفعت کند» ۳) هیچ تنی ایمان» ۴) که نگشته باشد مؤمن از آن پیش» ۵) یا کسب کرده باشد در ایمان او نیکی! بگو که چشم دارید» ۶) که ما چشم همی داریم» ۷).

و آن کسان که جدا شدند از دین خویش و بودند گروهی گروه» ۸) نیستی» ۹) از ایشان اندر چیزی که کار ایشان با خداست. پس آگاه کند ایشان را بدانچه بودند می کردند.

هر که بیاید به نیکی» ۱۰) باشد او را ده چندان» ۱۱) و هر که بیاید به بدی» ۱۲) نیابد پاداش» ۱۳) مگر همچند آن» ۱۴) و بر ایشان نه ستم کنند» ۱۵).

بگوی که مرا راه نمود [خدای من]» ۱۶) سوی راه راست دینی استوار و ملت» ۱۷) ابراهیم پاکیزه، و نبود از کافران.

(۱). آج، لب، لت: چشم می دارند.

(۲). لت: بهری.

- (۳). مج، وز، لت: سود ندارد، آج، لب: سود نکند.
- (۴). مج، وز، لت: هیچ کس را ایمانش که ایمان نیاورده باشد از پیش.
- (۵-۶). لت: چشم داری.
- (۷). مج، وز، لت: که ما نیز چشم می‌داریم، آج، لب: که ما نیز چشم داریده‌ایم.
- (۸). مج، وز، لت: گروه گروه.
- (۹). مج، وز، لت تو.
- (۱۰). مج، وز، لت: آرد نیکی.
- (۱۱). مج، وز، آج، لب، لت: ده مانند آن.
- (۱۲). مج، وز، لت: آرد بدی.
- (۱۳). وز، لت: پاداشت نکند، مج: پاداش نکند.
- (۱۴). مج، وز، لت: جز مانند آن.
- (۱۵). مج، وز، لت: بیداد نکنند. [...]
- (۱۶). اساس، آف، آن: ندارد، از مج افزوده شد. ۱۷. آج، لب: کیش.

صفحه: ۱۰۰

بگو که نماز من و عبادت «۱» من و زندگانی من و مردن من خدای راست خداوند جهانیان.

نیست انباز او را و بدین «۲» فرمودند مرا و منم اول مسلمانان.

بگو جز از خدای خواهم «۳» خدایی! و اوست خداوند هر چیزی و نکند کار هر تنی مگر «۴» که بر او باشد و نگیرد گناه دیگری به دیگری پس باشد با خدای شما باز گشت شما آگاه کنندتان بدانچه بودید اندر آن خلاف همی کردید.

و اوست که کرد شما را خلیفتان «۵» زمین و برداشت برخی از شما را روی برخی پایگاهها «۶» تا بیازمایدتان اندر آنچه بداد شما را که خدای تو زود عقوبت «۷» است و او آمرزگار «۸» و بخشاینده است.

قوله تعالی: هَلْ يَنْظُرُونَ، «هل» از حروف استفهام است و نظر در آیت به معنی انتظار است، گفت: چه گوش می‌دارند و چه انتظار می‌کنند «۹» و توقع می‌کنند «۱۰» ایشان الا آن که فرشتگان به ایشان آیند و معنی، تقریر [و] «۱۱» انکار و ملامت است بر کافرانی که عند نزول اینکه آیات و ظهور بینات ایمان نیاورند.

(۱). مج، وز، لت: زهد.

(۲). مج، وز، لت: به آن.

(۳). مج، وز، لت: بجویم.

(۴). مج، وز، لت: نه اندوزد هر نفسی.

(۵). مج، وز، لت: خلیفگان.

(۶). مج، وز، لت: بهری را از شما بالای بهری پایها.

(۷). مج، وز، لت: زود عقاب.

(۸). مج، وز، لت: آمرزنده.

(۹-۱۰). لت: انتظار می‌کنید.

(۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج افزوده شد.

صفحه: ۱۰۱

حمزه و کسایبی خواندند: تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ، به «تا» برای تأنیث لفظ، و باقی قراء خواندند به «یا» لتقدم الفعل ان يأتیهم الملائكة، تا فرشتگان از آسمان فرود آیند به خرق عادت به حسب اقتراح ایشان، و گفته‌اند: فرشتگان برای قبض ارواح ایشان فرود آیند پس ایشان منتظر مرگ خوداند، اینکه قول قتاده و سدّی است. أو يَأْتِي رَبُّكَ، یا خدای تو آید. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که مراد استبعاد «۱» است یعنی مگر انتظار محال می‌کنند که آنچه ممکن نیست «۲» با ایشان کرده شود، قولی دگر آن است که: (او یأتی امر ربک و حکمه و عذابه) «۳»، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، کقوله تعالی: وَ سَأَلَ الْقَرِيَةَ «۴»، وَ جَاءَ رَبُّكَ «۵»، إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ «۶»، و قولی دگر آن است که: او یأتی رَبِّكَ ببعض آیاته او بعظیم «۷» آیاته علی حذف المفعول به. أو يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ یا «۸» بعضی آیات خدا بیاید. یوم یأتی بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ، آن روز که آید بعضی آیات او: لا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ، هیچ نفس را آن روز ایمان سود ندارد که ایمان نیاورده باشد پیش از آن و یا در ایمان خود خیری و طاعتی نکرده باشد و آن آیاتی باشد مانع از قبول توبه، و مفسران در آن سه قول گفتند: حسن بصری گفت مراد آن شش چیز است «۹» که رسول - علیه السلام - گفته است «۱۰»:

«۱۱» بادروا بالاعمال ستا طلوع الشمس من مغربها و الدابة و الدجال و الدخان و خويصة احدكم، یعنی موته و امر العامة ، گفت: بشتابی «۱۲» به عمل صالح پیش از شش چیز: آن که آفتاب از مغرب بر آید و خروج دابة الارض و خروج دجال و دودی که پدید آید «۱۳»

(۱). معج، وز: استبعاد.

(۲). معج، وز، مل: است. [.....]

(۳). آج، لب، آن: حکمت و هدایت.

(۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲.

(۵). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲.

(۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۷.

(۷). معج، وز: يعظم.

(۸). وز: با، مل: تا.

(۹). معج، وز: آن خبر است.

(۱۰). آج، لب: گفت.

(۱۱). اساس و همه نسخه بدلها: حریضه، با توجه به کتب لغت و منابع تفسیری تصحیح شد.

(۱۲). معج، وز، آف: بشتابید.

(۱۳). معج، وز از.

صفحه: ۱۰۲

بین السماء و الارض و آن که مرگ به یکی از شما رسد. و امر العامة یعنی قیامت.

عبد الله مسعود گفت: سه چیز باشد آن که آفتاب از مغرب بر آید و دجال و دابة الارض قول سهام «۱» بر [آمدن] «۲» آفتاب از مغرب و بس.

عبد الرحمن الاعرج روایت کرد از ابو هریره که رسول - علیه السلام - (۳) گفت:

قیامت بر نخیزد تا آفتاب از مغرب بر نیاید، چون آفتاب از مغرب بر آید و مردمان بینند (۴) هیچ کس نماند و هیچ کس نبود که ایمان نیارد و لکن ایمانش سود ندارد، و اینکه آیت بخواند: یَوْمَ یَأْتِی بَعْضُ آیَاتِ رَبِّکَ لَا یَنْفَعُ نَفْسًا إِیْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلِ - الایة.

مقاتل حیّان (۵) روایت کرد از عکرمه از عبد الله عباس که رسول - علیه السلام - (۶) گفت: هر شب که آفتاب فرود شود خدای تعالی آن (۷) را به آسمان هفتم برد در سرعت آن که فرشتگان برند در زیر عرش بدارد (۸). چون وقت طلوعش نزدیک رسد، دستوری خواهد گوید: بار خدایا چه فرمایی از مشرق بر آیم یا از مغرب!

همچنین باشد تا آن وقت که خدای زده است برای قبول توبه بندگان که از آن وقت در گذشت (۹) آن (۱۰) اعلام قبول توبه نباشد و آن آنگه باشد که معاصی در زمین بسیار شود (۱۱) و معروف منکر شود، کس به او امر نکند و منکر فاش شود کس از او نهی نکند. چون چنین باشد آفتاب بر عادت چون [۱۲۸-پ]

به زیر عرش آید و مقدار ساعات شب بگذرد (۱۲) از خدای تعالی دستوری خواهد گوید بار خدایا چه فرمایی! از مشرق بر آیم یا از مغرب! هیچ جواب ندهند (۱۳) او را که ساعتی باشد

(۱). آج، لب: سوم، آف: سیوم، لت: سوم، مل، آن: سیم.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۳-۶). مع، وز، لت: صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ. [.....]

(۴). لت: بینند.

(۵). مع، وز: مقاتل بن حیّان.

(۷). مع: او را

(۸). مع، آج، لب: بدارند.

(۹). اساس: در گزشت، با توجه به مع تصحیح شد.

(۱۰). مع، وز، مل: با وجود آن.

(۱۱). آج، لب: شده باشد.

(۱۲). اساس: بگذرد، با توجه به مع تصحیح شد.

(۱۳). آج، لب، چاپ شعرانی: ندهد.

صفحه: ۱۰۳

ماه را بر (۱) آفتاب آرند و باز دارند، دیگر باره به یک جای دستوری خواهند جواب ندهند (۲) تا مقدار سه شبانه روز بگذرد، طول آن شب کس نداند مگر آنان که عادت دارند که به نماز شب برخیزند و آن گروهی اندک باشند در آن (۳) روزگار پوشیده و خوار و مهین آن شب بر عادت نخسبند، چون به (۴) وقت نماز رسد برخیزند و نماز شب بکنند و در آسمان نگرند تا صبح بر آمد ستارگان بر جای خود باشند با خود گویند: مگر شب غلط کردیم و یا نماز سبک کردیم، دیگر (۵) باره با سر نماز و تسبیح شوند تا چند بار چنین کنند و ستاره هم بر جای خود بینند، بترسند از آن و خائف شوند و یکدیگر را آواز دهند و به مسجدی که در محلشان باشد حاضر آیند اینکه حال با یکدیگر بگویند و بگریند و جزع کنند، چون مقدار سه شب بگذرد حق تعالی جبریل را بفرستد تا آفتاب و ماه (۶) را گوید خدای (۷) می فرماید شما را که: هر دو به یک جای از مغرب بر آیی (۸) آنگه بفرماید تا نور ایشان

بستانند، ایشان بکایی «۹» و جزعی «۱۰» کنند و مراد آن فرشتگان باشند که بر آفتاب و ماه موکل اند از فرع و هول قیامت چنان که اهل آسمانها و سرادقات عرش بشنوند و از آن «۱۱» گریه ایشان بگریند، آنگه آفتاب و ماه را بیارند نور از ایشان بسته، بمانند «۱۲» دو جرم سیاه، و از مغرب برآرند «۱۳» آن متعبدان «۱۴» و نمازکنان که آن بینند بگریند و جزع کنند و آنان که غافل باشند چون مردگان از گورها برخیزند، فذلک قوله: وَ جُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ «۱۵»، و قوله: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ «۱۶».

(۱). مع، وز: برابر.

(۲). مع، وز آن را.

(۳). مع، روز.

(۴). مع، وز: ندارد.

(۵). مع، وز، آج، لب، لت، آف: دگر. [.....]

(۶). مع، وز: ماهتاب.

(۷). مع، وز تعالی.

(۸). مل، آج، لب: برآیند.

(۹). مع، وز: بکاء.

(۱۰). مع، وز: جزع.

(۱۱). مع، وز، مل: ندارد.

(۱۲). مع، وز: بماننده.

(۱۳). مع، وز: برآیند.

(۱۴). مع، لب: مجتهدان.

(۱۵). سوره قیامت (۷۵) آیه ۹. ۱۶. سوره تکویر (۸۱) آیه ۱.

صفحه: ۱۰۴

و اهل دنیا با یکدیگر بنالند و مدهوش شوند و مادران از فرزندان مشغول شوند و شیر دهندگان، کودکان شیر خواره رها کنند و آبستان، بچه بیندازند امّا صالحان را گریه سود دارد و طالحان و کافران را گریه سود ندارد. چون آفتاب و ماه «۱» به میان آسمان رسند، جبریل بیاید و «۲» ایشان را برگرداند و با مغرب برد و به در توبه فرو برد. یکی از صحابه گفت: یا رسول الله در توبه چه باشد! رسول- علیه السلام- گفت: بدان که خدای تعالی از ورای مغرب دری آفرید بر او دو مصراع از زر سرخ مکمل به انواع جواهر از مصراع تا مصراع چهل ساله راه است سواری نیک و «۳» را و آن در تا خدای آفرید «۴» گشاده است تا به آن روز که آفتاب از مغرب بر آید پیش [از آن] «۵» هیچ بنده نباشد که توبه نصوح کند و الا توبه او به آن در [به] «۶» آسمان برند و بر خدای رفع کنند.

معاذ جبل گفت: یا رسول الله توبه نصوح کدام باشد! گفت: آن که گناه کار بر گناه پشیمان شود، عذر خواهد با خدای و نیز «۷» با سر گناه نشود چنان که شیر با پستان نشود جبریل ماه و آفتاب را «۸» در فرو برد و حق تعالی بفرماید تا آن در فراز کنند و بر هم دوزند «۹» چنان که هیچ شکافی نباشد «۱۰» آن جا چون آن در بستند «۱۱» پس از آن قبول توبه هیچ تائب نباشد و پس از آن هیچ کافر را ایمان سود ندارد و هیچ مؤمن را طاعت سود ندارد الا آنچه پیش از آن کرده باشند، فذلک قوله- عزّ و علا:

لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا.

ابی کعب گفت: یا رسول الله، احوال آفتاب و ماه و احوال مردمان آن روز

(۱). مج، وز: ماهتاب.

(۲). مج، وز: ندارد.

(۳). آف، آن: بیک رو، مل: نیک دو. [.....]

(۴). مج: بیافرید، مل: آفریده است، مج، وز آن را.

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج. وز افزوده شد.

(۷). مج: ندارد.

(۸). مج، وز، مل، آج، لب، لت: به آن.

(۹). آج، لب، بم، آف، آن: بر هم زنند.

(۱۰). مج، وز، مل، لت: نماند.

(۱۱). مج، وز، آج، لب، بم: بیستند.

صفحه: ۱۰۵

چگونه باشد! گفت: یا ابی خدای تعالی نور به آفتاب و ماه دهد تا بر می آیند» (۲) و فرو می شوند بر عادت [۱۲۹-ر] چنان که امروز هست و مردمان بعضی با سر کارها روند، و در دگر خبر چنان است که: از اینکه وقت تکلیف بردارند و دنیا اندکی ماند و خدای تعالی بفرماید» (۳) تا صور بدمند.

و در خبر است از حدیث بن اسید و براء بن عازب» (۴) که «۵» گفتند: روزی ما همه به هم «۶» نشسته بودیم، احوال و اشراط» (۷) قیامت همی گفتیم، رسول علیه السلام- در آمد، گفت: شما در چه ای «۸»! گفتیم: یا رسول الله حدیث قیام ساعت می کنیم، گفت: قیامت بر نخیزد تا پیش از آن ده علامت پیدا نشود» (۹): دود، و دایه الارض، خسفی به مشرق و خسفی به مغرب و خسفی به جزیره عرب و دجال و یاجوج و ماجوج و آتشی که از قعر عدن بر آید و نزول عیسی از آسمان و برآمدن آفتاب از مغرب و گفته اند اینکه آیات متتابع شود به هر یک سال و دو سال، یکی پیدا می شود. و در خبری هست که رسول را- علیه السلام- پرسیدند که: از میان آن که آفتاب از مغرب بر آید تا نفخ صور چند باشد! گفت: چندانی که مردی اسبی را بر مادیانی افکند کزه بیارد، [هنوز کزه] «۱۰» آن جا نرسیده باشد که بر توان نشستن، و عبد الله عمر گفت: پس از آن که آفتاب از مغرب بر آید صد و بیست سال جهان بماند و مردم کشت و کار کنند و غرس نشانند، و اینکه خبر موافق اخبار ماست و اینکه چیزها «۱۱» که به اشراط و اعلام ساعات کرده است در اینکه خبر اشراط و اعلام خروج صاحب الزمان باشد «۱۲» و اینکه علامات بر وجهی پیدا شود «۱۳» که مردم ملجأ

(۱). آج، لب: بود.

(۲). مج، وز: تمامی بر آیند.

(۳). مج، وز، مل، لت: فرماید.

(۴). اساس: بر ابن عاذب.

(۵). مج، وز: ندارد.

(۶). مج، وز، مل، لت: با هم.

(۷). وز: شرایط. [.....]

(۸). آج، لب: چه آید، مج، وز: چه می گفتند.

(۹). مج، وز: پیدا شود.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۱). مج، وز: خبرها.

(۱۲). آج، لب: است.

(۱۳). آف: پیدا شوند.

صفحه: ۱۰۶

نشوند و تکلیف تباہ نشود و توبه بر نخیزد و مردم از حدّ اختیار بنروند، و اینکه معنی پیش از اینکه طرفی گفته شده است و به جای دیگر که لایق باشد طرفی دیگر گفته شود- ان شاء الله تعالی. قوله: «أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا» معنی آن است که آن روز که ایمان نه سود دارد و نه طاعت، و اینکه محمول بود بر آن که اینکه وقتی باشد که خدای تعالی خواهد تا تکلیف بردارد و اعلامی ملجئ پیدا کند و آنگه عن قریب فرماید تا صور بدمند، و گفته‌اند: عقیب آن «۱» صور اول بدمند و از میان صور اول تا دوم چهل روز باشد و از دوم تا سیوم «۲» چهل سال، و در او تکلیف نبود و هرج و مرج باشد و جمله الأمر آن است که آنچه موافق اصول و ادله عقل است آن است که مادام تا خدای تعالی تکلیف کند اسباب الجاء دور دارد از مکلف و اسباب ملجئه، آنگه فرماید پیدا کردن که تکلیف منقطع باشد:

قُلْ أَنْظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ، بگویی ای محمد که منتظر باشی «۳» اتیان ملائکه را بر سبیل عذاب که ما نیز «۴» منتظرانیم، لکن تا وقت نباشد که خدای تعالی صلاح داند نفرستد ایشان را.

قوله: «إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ، حمزه و کسایی خواندند: «فارقوا» به «الف» و اینکه قراءت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - است. باقی قراء خواندند بی «الف» فَرَّقُوا به تشدید «راء»، اول از بنای مفاعله باشد و دوم بنای تفعیل، و معنی اول آن باشد که: آنان که مفارقت کردند از دین شان و از دین جدا «۵» شدند و از دین بیرون آمدند، و معنی قراءت دوم آن باشد که: آنان که دین خود «۶» پراکنده بکردند. و از روی معنی متقارب باشند، برای آن که دین با «۷» هیچ دو درست نماند. وَ كَانُوا شِيعًا، ای فرقا مختلفه و فرقتها، مختلف شدند و در اصل او خلاف کردند، بعضی گفتند: اصل

(۱). مج، وز، مل، لت: اینکه.

(۲). بم، لت، آن: سیم.

(۳). مج، وز، آج، لب، آف: منتظر باشید.

(۴). مج، وز هم.

(۵). مج، وز: جدای.

(۶). آف را.

(۷). مج، وز: ما.

صفحه: ۱۰۷

او از شیوع است و آن ظهور باشد من قولهم: شاع الخبر «۱» فهو شایع و زجاج گفت: اصل او «۲» از اتباع است من شایعه علی کذا و شیعه اذا تبعه. و در آن که مراد کیستند به اینکه چند قول گفتند: یکی آن که مراد جهودان و ترسایان اند «۳» که ایشان معاونت مشرکان می کردند به «۴» اختلاف دین ایشان و جانب ایشان را مراعات [۱۲۹-پ]

می‌کردند علی‌المسلمین و اینکه قول مجاهد است، قتاده گفت: جهودان و ترسایان‌اند که بعضی تکفیر و تضلیل بعضی می‌کردند، حسن بصری گفت:

مراد جمله مشرکان‌اند. باقر- علیه‌السلام- گفت و ابو هریره از رسول- علیه‌السلام- روایت کرد که: مراد به آیت اهل بدعت و ضلالت‌اند از اینکه امت و اهل شبهات.

لست منهم فی شیء، تو از ایشان در چیزی نه‌ای «۵» یعنی ایشان به کار تو باز نیایند و بر دعوت تو راست نشوند و اینکه بر سبیل قطع طمع رسول [گفت] «۶»- علیه‌السلام- از ایشان از ایمان و هدایتشان و اجابت ایشان دعوت رسول را.

در خبر می‌آید از ابان بن تغلب از فضیل بن عبد الملک از زاذان «۷» که گفت:

بنزدیک امیر المؤمنین علی- علیه‌السلام- نشسته بودم در مسجد که نگاه کردم رأس الجالوت را و جاثلیق را می‌آوردند بعنف و برایشان استخفاف می‌کردند، او گفت:

(ارفقوا بهما)

، مدارا کنی «۸» با ایشان، ایشان را در پیش او بر پای بداشتند او با رأس الجالوت نگرید گفت:

یا رأس الجالوت؟

دانی که امت موسی از پس او بر چند فرقت شدند! گفت: ندانم، انظر فی کتابی و اقول، در کتاب نگریم و بگویم. گفت:

«۹» لعن الله [من] رئیس قوم اذا اتوك في حلالهم و حرامهم قلت انظر في كتابي و اقول ارايت لو احترق الكتاب او سرق ، گفت: لعنت بر او باد از رئیس قومی چون به تو

(۱). مع، وز، مل: الخیر. [.....]

(۲). مع، وز: آن.

(۳). مل: ترسایانند.

(۴). مع، تا، مل، لت: با.

(۵). مع، وز، مل، لت: نیستی.

(۶-۹). اساس: ندارد، با توجه به مع وز افزوده شد.

(۷). اساس: زاذان، با توجه به مل تصحیح شد.

(۸). مع، وز، مل، آج، لب، آف: کنید.

صفحه: ۱۰۸

آیند در حلال و حرامشان گویی که در کتاب نگریم، چه گویی اگر کتاب سوخته شود یا بدزدند تو در کجا نگری! آنکه روی با جاثلیق کرد و گفت: دانی که ترسایان از پس عیسی بر چند فرقت شدند! گفت: بر چهل و چهار فرقت شدند گفت: دروغ می‌گویی،

و الله انی اعلم بالتوراة منه و بالانجیل منک

، به خدا که من تورات به از او دانم و انجیل به از تو دانم. امت موسی پس از موسی بر هفتاد و یک فرقه شدند، هفتاد هالک‌اند و یکی ناجی و آن آنانند که خدای تعالی در حق ایشان گفت: وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ «۱»، و امت عیسی از پس او بر هفتاد و دو فرقت شدند یکی از ایشان ناجی است و باقی هالک و آن آنانند که خدای تعالی گفت: وَإِذَا سَجَعُوا مَا أُنزِلَ إِلَيْهِ الرَّسُولِ تَرَى

أَعْيَنَهُمْ تَفِيضٌ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ (۲)، و اَمّتِ مُصْطَفَى - عَلَيْهِ السَّلَام - بِرِ هَفْتَادٍ وَ سَهٍ فَرَقَهُ شَوْنِدُ (۳) یکی از ایشان ناجی است و باقی هالک و آن آنانند که حق تعالی گفت: وَ مِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ (۴)، آنکه روی به من کرد و مرا گفت: یا زاذان یا با عمرو دانی (۵) که اَمّت در حق من بر چند گروه شوند! گفت یا امیر المؤمنین در تو نیز مختلف شوند! گفت بلی بر دوازده فرقت شوند (۶) در من (۷) یکی ناجی باشد و باقی هالک تو از آن ناجیانی یا با عمرو و ای عجب اگر در اینکه خبر اندیشه کنی تو را پیدا شود که فرقه ناجیه کدام است از هر ملتی نبینی که در حق جهودان گفت: وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ و در حق ترسایان گفت: مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ و در حق مسلمانان گفت: وَ مِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ اگر جهودی است و اگر ترسایی و اگر مسلمانی نجات به حق است و با حق به یک جای است، اکنون در مسلمانی حق کجا باشد! آن جا که رسول - علیه السلام - نشان داد که:

الَا اِنَّ

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹.

(۲). سوره مائده (۵) آیه ۸۳.

(۳). مع، وز، مل: شدند.

(۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۱.

(۵). مع، وز، مل: دانید.

(۶). مع: شدند.

(۷). مع، وز، اینکه. [.....]

صفحه: ۱۰۹

الله الحق مع علی و علی مع الحق یدور معه حیثما دار. انما امرهم الی الله، {

کار ایشان با خداست. سدی و جماعتی مفسران گفتند: اینکه آیت منسوخ است به آیت قتال برای آن که اینکه سوره مکی است و قتال به مدینه آمد و روا باشد (۱) که گویند: آیت محکم است برای آن که تنافی نیست [۱۳۰-ر]

میان معنی آیت و آیت قتال اینکه را که گفت: اِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ، مراد آن باشد فی التوفیق و الخذلان و الهدایة و التوکیل (۲) و الثواب و العقاب لا الیک، اینکه چیزها به خدای تعلق دارد به تو هیچ تعلق ندارد.

آنکه گفت: ثُمَّ يُبَيِّنُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ، پس خبر دهد ایشان را به آنچه کرده باشند و اینکه بر سبیل تهدید و وعید گفت، یعنی تا جزا دهد ایشان را بر حسب عمل ایشان.

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ، بعضی مفسران گفتند: مراد به «حسنه» کلمه اخلاص است گفتن لا اله الا الله، و بعضی دگر گفتند: مراد هر فعلی حسن (۳) که طاعت باشد سواء اگر واجب باشد (۴) اگر (۵) مندوب. حق تعالی گفت: هر که او حسنه‌ای (۶) بیارد او را ده حسنه باشد مانند آن، یعنی هر که او (۷) کاری نیکو بکند (۸) به ده چندان که آن را مزد باشد او را مزد دهند. مذهب بیشتر اهل علم (۹) آن است که: یکی از آن مستحق باشد و نه تفضل و مذهب بعضی دگر آن است که: هر ده به استحقاق باشد و اینکه وعده است (۱۰) که خدای تعالی داد بر سبیل مقاربه چنان که به خاطر ما نزدیک باشد گفت آنچه تو تقدیر کرده باشی (۱۱) که ثواب طاعتی است ده چندان باشد برای آن که ما را اطلاعی نیست و طریقی به کمیت اجزاء ثواب و عقاب، و یعقوب خواند: فَلَهُ عَشْرُ امْتَالِهَا، به تنوین و رفع امثال، ای فله عشر حسنات امثالها، و برای

- (۱). معج، وز: بود.
- (۲). معج، وز، آج، لب، آن: التوکل.
- (۳). معج، وز، مل است، لت: حسنی است.
- (۴). معج، وز، مل، لت: بود.
- (۵). معج، وز، مل، لت: اگر.
- (۶). معج، وز، مل، لت: حسنی.
- (۷). آج، لب: ندارد.
- (۸). معج، وز، لت: نکو بکند.
- (۹). معج، وز، مل، لت: عدل، که بر متن رجحان دارد.
- (۱۰). معج، وز، مل، آج، لب، لت: وعده‌یست.
- (۱۱). آج، لب: بکرده باشی.

صفحه : ۱۱۰

اینکه «عشر امثالها» گفت و عشره نگفت با آن که مثل مذکر «۱» است که مراد اینکه بود که فله عشر «۲» حسنات او عشر «۳» درجات. وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ، بعضی گفتند: شرک است اینکه سیئه، و بیشتر مفسران گفتند مراد همه سیئه است. فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا، گفت: هر که سیئی آورد، او را الا مانند آن مکافات نکنند «۴» چه اگر بیش از آن مکافات کنند ظلم باشد و روا بود که «لام» در حسنه و سیئه تعریف عهد را باشد و لکن مقصور نبود بر یک حسنه یا یک سیئه، ائما مراد آن باشد که بالحسنه المأمور بها علی الوجه الذی امر بها و السیئه المنهی عنها علی الوجه الذی نهی عنها.

معرو بن سويد «۵» روایت کرد از ابو ذر الغفاری - رحمه الله علیه - که او گفت مرا حدیث کرد الصیادق المصدق آن راست گوی «۶» که به او «۷» دروغ نگفتند، یعنی رسول - علیه السلام - که او گفت: خدای تعالی «۸» الحسنه عشر او ازید و السیئه واحده او اغفر فالویل لمن غلبت «آحاده اعشاره و من لقینی بقراب الارض خطیئه ثم لا یشرک بی شیئا جعلت له مثلها مغفره»

گفت: خدای تعالی یک حسنه را ده بدهم یا بیشتر و یک سیئه را یک جزا دهم یا بیامرم، پس وای بر آن که آحاد و «۹» و اعشارش را غلبه کند یعنی سیآت او حسناتش «۱۰» را غلبه «۱۱» شود «۱۲»، و هر کس «۱۳» که زمین پر از گناه به من آرد و در آن میانه شرک نباشد «۱۴»، مانند آن مغفرت و آمرزش به او دهم. عبد الله عباس و عبد الله عمر گفتند: اینکه آیت مخصوص است به اهل بدو و اعراب که ایشان را معرفت به شرع کمترک «۱۵» باشد.

- (۱). آن: مذکور.
- (۲-۳). آج، لب، بم، آف، آن: عشره.
- (۴). معج، وز: نکند. [...]
- (۵). مل، لت: مغرور بن سويد.
- (۶). معج، وز، مل، لت: راستیگر.
- (۷). معج: با آن، آج، لب: به آن، وز، لت: با او.
- (۸). اساس، آن: غلیت، با توجه به معج تصحیح شد.

(۹). وز، مل، آج، لب، لت: او.

(۱۰). مج، وز: حسنات.

(۱۱). مج، وز، مل، لت: غالب.

(۱۲). آج، آف: کند.

(۱۳). مج، وز: هر که.

(۱۴). آج، لب: نبود.

(۱۵). مل: کمتر.

صفحه: ۱۱۱

فأما اهل شهرها را که ایشان با علما مخالطه «۱» کنند و بر احکام شرع واقف باشند در حق ایشان اینکه است که: وَإِنْ تَكَرَّرَ حَسَنَةٌ يُضَاعِفُهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهِ أَجْرًا عَظِيمًا «۲»، و کمینه یکی را هفتصد باشد من قوله: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ «۳» مِنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا. رسول - علیه السلام - گفت: بار خدایا بیفزای برای من. حق تعالی آیت فرستاد: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ «۱۱»، گفت: بار خدایا بیفزای، خدای تعالی آیت فرستاد: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً «۱۲»، گفت: ربِّ زد «۱۳» امتی، گفت: بار خدایا بیفزای امت مرا، خدای تعالی

(۱). مج، وز، مل: مخالطت.

(۲). سوره نساء (۴) آیه ۴۰.

(۱۱-۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱. [...]

(۴). مل: خدای تعالی.

(۵). مج، وز، مل، آج، لب، لت: ده.

(۶). مج، وز، مل، لت: بدهند.

(۷). مج، وز، مل، لت: باشد.

(۸). مج، وز: حسنتی. بم: حسنه‌ای.

(۹). مج، وز: سیئتی، آج، لب: سیئه‌ای.

(۱۰). مج، وز، مل، لت: و.

(۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۵.

(۱۳). آج، لب، آف: زدنی.

صفحه: ۱۱۲

آیت فرستاد: إِنَّمَا يُؤَفِّقِي الصَّابِرِينَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ «۱»، و اینکه اخبار کاشف است از معنی اینکه آیت. وَهُمْ لَا يُظَلَّمُونَ، ای لا ینقصون، و بر ایشان هیچ ظلم نکنند، از حق ایشان هیچ باز نگیرند و آنچه بالای استحقاق ایشان باشد از عقاب بر ایشان نهند، آنچه حق ایشان باشد از ثواب من بدهم یکی را ده، یکی به استحقاق و نه به تفضّل «۲»، و آنچه حق من است بر ایشان رها کنم جمله به فضل یا بهری «۳» رها کنم به رحمت یا جمله «۴» بستانم به عدل، آنچه حق اوست ذره‌ای کم نکنم و آنچه حق من است ذره‌ای بیش نستانم که آنکه «۵» ظلم باشد «۶»، و ظلم از فعل من نیست و در قضیه من روا نیست، سخت تر چیزی که از من بر بندگان من آید

عدل است آنچه از جهت من ترسند» (۷) عدل باشد و آنچه از من امید دارند فضل است.

قُلْ إِنِّي هِدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، بگو ای محمد که خدای تعالی مرا هدایت داد به معنی بیان و الطاف و توفیق به ره راست که ره ایمان است و اسلام. دیناً قیماً، در نصب او چند قول گفتند: یکی آن که بدل صراط مستقیم است به معنی و هدی متعدی باشد به دو مفعول، یک بار به خود نحو قولک:

هدیت القوم الطریق و قوله: اهدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ «۸»، و یک بار به مفعول دوم به حرف جرّ رسد مثالش چنان بود که اینکه آیت، پس جار و مجرور در جای مفعول دوم است و محلّ او نصب است آنچه از او بدل کرد بر معنی «۹» نصب کرد آن را بر محلّ او. زجاج گفت: نصب او بر معنی هدانی است برای آن که در معنی هدانی معنی عزّنی هست، ای عزّنی ربّی دینا قیماً. قول سیم «۱۰» آن است که: بر فعل مقدّر، و المعنی اعلّموا و اعرّفوا دینا. چهارم: علی الاغراء، و التّقدیر: الزموا دینا قیماً.

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۱۰.

(۲). مج، وز، مل، آج، لب: تفضّل.

(۳). اساس: بهدی، با توجّه به مج تصحیح شد.

(۴). آف: ندارد.

(۵). مل: آنگاه. [...]

(۶). مل: ظالم باشم.

(۷). لت: پرسند.

(۸). سوره حمد (۱) آیه ۶.

(۹). اساس، آف، لت، آن: بعضی، با توجّه به مج تصحیح شد.

(۱۰). مج، وز: سهام، آف، لت: سیوم.

صفحه ۱۱۳

ابن عامر و اهل کوفه خواندند: «قیما» به کسر «قاف» و فتح «یا» مخفّف علی وزن فعل، و باقی قرّاء به فتح «قاف» و کسر «یای» مشدّد. و اما قرّاء عامّه قرّاء وزن او فعیل باشد من قام یقوم و آن بناء مبالغه باشد، ای بلیغ الاستقامه و كذلك القیوم «۱» و القیام، و اما قرّاءت کوفیان «قیم» علی وزن فعل باشد [۱۳۱- ر]

از بناء مصادر است کالشّبع و العوج، و عوج نقیض قییم باشد و حمل التّقیض علی التّقیض دور نباشد، جز آن است که بر اصل نیامد به «واو» چون عوج و حول و عوض و مخالف قیاس آمد، کما قالوا: جیاد فی جمع جواد و الاصل جواد کالطّوال. ملّه ابراهیم، بدل دینا قیما است، و «حنیفا» نصب او بر حال است و معنی او گفته شده است چند جای، و «ملت» شریعت باشد و اشتقاق او من الاملال و الاملاء باشد که رسول- علیه السّلام- املا کند آنچه به سمع توان دانستن از شرایع تا از او بنیوشند «۲» یا یاد گیرند و برای آن تخصیص کرد ابراهیم را- علیه السّلام- تا عرب راغبتر باشند اجابت و متابعت او که ایشان از فرزندان ابراهیم بودند. و فرق میان دین و ملت آن است که دین عامتر است از ملت، برای آن که آن در عقلیات و شرعیات استعمال کنند و اینکه در شرعیات باشد دون عقلیات چنان که بیان کردیم من الاملال، و از آن جا گویند: دینی دین الملائکه و لا یقال ملّتی ملّهُ الملائکه. و اصل حنف میل باشد، و الحنیف المایل الی الاسلام میلا لازما.

قال الزّجاج و قیل الاستقامه، و احنف هم مایل الاصابع باشد و هم آن که جمله پای او به زمین ننشیند. و ما کان من المشرکین، یعنی ابراهیم- علیه السّلام- از جمله مشرکان نبود. آنگه گفت: بگویی ای محمد که نماز من. و نُسُکی، در او سه قول گفتند: سعید جبیر و

مجاهد و قتاده و سدّی و ضحاک گفتند مراد ذبیحه است که برای حج و عمره کشی «۳» و حسن بصری گفت: مراد دین است. زجاج و جبایی گفتند: عبادتی، و قول اوّل از روی لغت قریبتر است و بر توسع در دگر

(۱). اساس، آج، لب: الیقوم.

(۲). معج، وز، مل، لت: بنویسد.

(۳). معج، وز، مل، آج، لب، لت: کشتی.

صفحه: ۱۱۴

عبادات استعمال کنند، و عابد را ناسک گویند و برای آن «۱» تخصیص نماز کرد که در او انواع تقرب است و خضوع از رکوع و سجود و تنزیه و تسبیح، اهل مدینه خواندند: محیای به اسکان «یاء». ابو علی گفت: اینکه قراءت شاذّ است، برای آن که در او التقای ساکنین است علی غیر حده، و باقی قراء بفتح «یاء» خواندند. و محیای و مماتی دو مصدراند علی وزن مفعول، و اینکه بر سبیل تفویض امر گفت با او و براءت از حول و قوت خود و گریختن با حول و قوت او، و برای آن جمع کرد میان اینکه چیزها با اختلاف جهان آن و آن که بعضی عبارت است از فعل او و بعضی از فعل خدای تعالی تا باز نماید که آن افعال خالص او را می‌کند بی اشراک غیری در آن، و مرگ و زندگانی برای عموم احوال و استغراق او جمله حالات مرد را چون آن تسلیم کرده باشد به خدای تعالی هیچ بنماند از او که نه خدای را باشد، چه حال از اینکه دو برون «۲» نبود و اینکه به منزله قسمت متردد «۳» است بین النّفی و الاثبات، و مورد او «۴» مورد خشوع و خضوع و تسلیم و تفویض است با خدای تعالی. لا شریک له «۵»، در محلّ نصب است بر حال آنکه روا بود که از فاعل بود، و تقدیر آن که موخّدا معتقدا لوحداثته، و روا بود که از مفعول و هو الله - جلّ جلاله - ای واحدا لا ثانی معه فی القدم و الالهیة.

وَ اَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِینَ، حسن بصری گفت معنی آن است که: من اوّل مسلمانانم «۶» از اینکه امت، و قتاده هم اینکه گفت و مورد آیت بر آن که تا تنبیه باشد بر وجوب اتّباع او در باب مسلمانی. آنکه گفت: بگو [۱۳۱- پ] اینکه کافران را بر سبیل انکار و تقریح که چون جز خدای گیرم و او جز آن که خدای من است خدای همه چیز است. و اینکه بر سبیل احتجاج فرمود که بگو روا باشد در حجت عقول که من عبادت خدای رها کنم که خدای همه چیز است و مربوط نیست

(۱). آج، لب که.

(۲). معج، وز، مل، لت، آن: بیرون.

(۳). معج، وز، آج، لب، لت: مترده.

(۴). آف: اینکه.

(۵). معج، وز، آج، لب که.

(۶). آج، لب: مسلمانم. [.....]

صفحه: ۱۱۵

حاصل بر صفت کمال و عبادت معبودانی کنم که ایشان سزای پرستش نه‌اند، برای آن که مصنوع و مربوطند تا به هر حال جواب ایشان آن باشد که نه روا باشد، اَعنی در جواب آن استفهامی که به معنی تقریر است.

قوله: قُلْ اَغَیْرَ اللّٰهِ اَبِیْ رَبِّا، و وجوه اختلاف معانی «رب» در فاتحه الكتاب گفته شده است، و آن جا مراد مالک و متصرّف و قادر بر آن باشد و گرداننده آن، و اصل او از تربیت است و پرورش. وَ لَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَیْهَا، و هیچ نفس «۱» چیزی نکند الا بر او

باشد، یعنی جزا و وبال آن بر او باشد، بر دیگری نباشد. وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى، و هیچ نفس بار دیگر [ی] «۲» بر نگیرد، [و اینکه بر سبیل مثل است، چنان که گفتند: کل شاة برجلها ستناط، و معنی آن که: هیچ نفس را به گناه دیگری نگیرند] «۳» و اصل «وزر» ثقل باشد، و از آن «۴» جا سلاح را أوزار الحرب گویند، و منه قوله: وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ «۵».

آنکه گناه را وزر خواند، برای آن که بر پشت و گردن بار گران «۶» باشد بر سبیل تشبیه، و «وزر» ملجأ باشد، قال الله تعالى: كَلَّا لَا وَزَرَ «۷»، ای لا- ملجأ، و در آیت دلیل است از دو وجه بر بطلان مذهب مجبّره، یکی از آن جا که گفت: وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا، و یکی آن که گفت: وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى. آنکه گفت: مرجع و مال و بازگشت شما با اوست، خبر دهد شما را با آنچه «۸» در آن خلاف «۹» کرده باشید «۱۰»، یعنی جزا دهد شما را بر آنچه «۱۱» کرده باشی «۱۲»، و اینکه نیز دلیل است بر صحت مذهب عدل و بطلان مذهب جبر.

(۱). آج: نفسی.

(۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). مع، وز، مل، مت: اینکه.

(۵). سوره انشراح (۷۵) آیه ۲.

(۶). لب: باران گران.

(۷). سوره قیامت (۷۵) آیه ۱۱.

(۹). لب: بدانچه.

(۱۰). آف: اختلاف.

(۱۱-۸). مل: باشند، لت: باشی / باشید.

(۱۲). آج. لب: باشید.

صفحه: ۱۱۶

و «۱» قوله: وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ، حق تعالی به اینکه آیت مَتَّ نَهَاد بر اهل زمین، گفت: او آن خدای است که شما را به خلیفه کرد در زمین، یعنی اهل هر عصری خلیفه و قایم مقام اهل آن عصر باشند که پیش ایشان باشند و گذشته باشند «۲»، و برای آن [ایشان را] «۳» خلیفه ایشان خواند «۴» که خلف «۵» ایشان باشند، یعنی از پس ایشان آیند، يقال: خلفه «۶» یخلفه اذا صار خلیفه له، قال الله تعالی و حکایه عن موسی - علیه السلام: هَارُونَ اخْلَفَنِي فِي قَوْمِي «۷»، قال الشَّامُخ:

يصبیهم و یخطینی المنایا و أخلف فی ربوع عن ربوع

و واحد خلائف خلیفه [باشد] «۸»، کصحیفه و صحایف و ظعینه و ظعاین و وصیفه و وصایف، اینکه قول حسن بصری و سدی است، و بعضی دگر گفتند:

[شما را بخلیفه جان کرد که از پیش آدم بودند، چنان که در حق آدم - علیه السلام - گفت: إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً «۹». بعضی دگر گفتند] «۱۰»: خطاب با امت رسول ماست - علیه السلام - که ایشان را خلیفه سایر امم کرد و شرع همه پیغامبران به شرع او منسوخ کرد تا پیغامبرشان خلیفه بود از همه پیغامبران، یعنی آخرین انبیا بود. و وصی و خلیفه او خاتم الاوصیاء بود و ائمه «۱۱» فرزندان او خلفا عن سلف آخر خلفا بودند تا چنان که بدایت ملک زمین به خلافت کرد، ختم هم به خلافت باشد. بدایت به

خلافت آدم که: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (۱۲)، و ختم به خلافت آخر الخلفاء صاحب الزمان که: «لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» (۱۳) و الامور بخواتیمها، و قوام کار در عواقب و خواتم باشد، لا جرم رسول الله - علیه السلام - گفت: المنکر لاخرنا كالمنکر لأولنا [۲۳۱- ر] ، و گفتند: اینکه

(۱). مع، وز، مل: ندارد.

(۲). مع، وز، مل: لت: گذشته شده باشد. (۱۰-۸-۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۴). آج، لب: خوانند. [...]

(۵). آج، لب: خلیف.

(۶). مع، وز، مل: خلف، آج، بم. آف، لت: خلفه.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۲.

(۱۲-۹). سوره بقره (۲) آیه ۳۰.

(۱۱). آج، لب: و.

(۱۳). سوره نور (۲۴) آیه ۵۵.

صفحه: ۱۱۷

صادق گفت: - علیه السلام - و روا باشد که سخن او باشد و اولیتر آن که مرفوع باشد و اگر چه او تصریح رفع نکند به رسول - علیه السلام - چه ایشان - علیهم السلام - از خود هیچ نگفتند و روا نداشتند گفتن. وَ رَفَعَ بَعْضُكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ و بعضی را بر بعضی رفعت داد به درجات و پایه‌ها، اگر آن کس که وضع الدرجه باشد از ایشان به استحقاق پایه «۱» خلافت دارد، آن کس که رفیع الدرجه باشد از ایشان اولی و احری «۲» که لفظا و معنی اسما و حقیقه سزای خلافت باشد و اهلیت آن دارد، و مفسران خلافت کرده‌اند که اینکه رفعت درجه است «۳» و مراد به او چیست! بعضی گفتند فی الخلقه، چنان که گفت: [یزید فی الخلق ما یشاء «۴» بعضی گفتند: فی القوه، چنان که گفت: وَ زَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصْطَةً «۵»، بعضی گفتند چنان که گفت «۶»: وَ اللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ «۷»، و در نصب درجات چند قول گفتند: یکی آن که در جای مصدر افتاد «۸» چنان که گویند:

ضربته سوطا كأنه قال رفعه فوق رفعه، و دگر آن که: به حذف حرف الجرّ كأنه قال الی درجات فلما حذف حرف الجرّ وصل الفعل فعمل، اولیتر آن است که مفعول دوم باشد كما يقال: رقیته منزله من باب کسوته ثوبا باشد، و وجه حکمت در آن که تفضیل داد خلقان را بعضی بر بعضی، ابتداء بی استحقاقی مصالحی بود که او دانست که متعلق است از باب الطاف که دانست که هر کس به چه وجه به صلاح نزدیک باشند و از فساد دور، یکی را مصلحت توانگری باشد و یکی را درویشی و یکی را ضعف و یکی را قوت و یکی را مال بسیار و یکی «۹» آن که هیچ

(۱). مع، وز، آج، لب: نام.

(۲). اساس و همه نسخه بدلها: احری، با توجه به مفهوم عبارت تصحیح شد.

(۳). مع، وز، لت: درجه به چیست.

(۴). سوره فاطر (۳۵) آیه ۱.

(۵). سوره اعراف (۷) آیه ۶۹.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۷). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۱.

(۸). مل: باشد. [...]

(۹). مج، وز، مل، لت را.

صفحه: ۱۱۸

مال ندارد و یکی را خلقت بر وجهی و یکی را بر خلاف آن وجه تا چنان که مصلحت شناخت کرد آنگه اینکه را به «لام» غرض بیان کرد و گفت: اینکه برای ابتلا و امتحان کردم تا ابتلا کنم هر کس را در آنچه او را داده باشم از نیک و بد و ضیق و سعت «۱» و صحت و سقم، و امتحان را تفسیر داده‌ایم در چند جای و تکلیف صورت امتحان دارد و بیان اینکه آیت: «۲» خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا «۳»، و اَلَا حَقِيقَتُ ابْتِلَاءٍ بِرِخْدَايَ «۴» روا نباشد که او عالم الذات است و امتحان آن کند که نداند تا بداند جز آن است که حق تعالی در تکلیف، معامله آنان می‌کند که امتحان کنند تا آنچه ندانند بدانند پس صورت امتحان دارد و معنی تکلیف. آنگه وصف کرد خود را به آن که سریع العقاب است با «۵» آن که موصوف است به حلم و آن که تعجیل نکند به عقاب تا باز نماید که کل ما هو آت قریب، که هر چه آن آمدنی است نزدیک است، و مثله قوله: وَ مَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحِ الْبَصْرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ «۶». دگر آن که: روا بود که آن «۷» عقوبت که ایشان مستحق آنند در دنیا بکنند، پس سریع العقاب باشد و اینکه برای آن گفت تا ایمن نباشند از عقاب او حالا بعد حال. آنگه گفت: با آن که سریع العقاب ام و اگر خواهیم زود بگیرم و سخت بگیرم. لَعْفُورٌ رَحِيمٌ آمرزنده و بخشاینده ام. در برابر عقاب، مغفرت و رحمت گفت و ثواب نگفت تا بهتر دعوت کند مکلفان را با «۸» امتناع از فعلها که بر آن مستحق عقاب باشند.

(۱). مج، وز: و وسعت.

(۲). مج، وز، لت قوله، مل: قوله تعالی.

(۳). سوره ملک (۶۷) آیه ۲.

(۴). مج، وز، لت تعالی.

(۵). اساس: به، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۷.

(۷). آج، لب: از.

(۸). مج: یا، لت: تا.

صفحه: ۱۱۹

سورة الأعراف

قتاده گفت: اینکه سورت مکی است جمله و بعضی دگر گفتند: مکی است اَلَا قوله: وَ سَأَلَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ «۱»، تا به آخر سورت که آن مدنی است و بعضی مفسران گفتند: همه محکم است. و در او هیچ [۱۳۲-پ] منسوخ نیست، بعضی گفتند: دو کلمت در «۲» او منسوخ است.

و اینکه سورت دویست و شش آیت است در عدد اهل کوفه و پنج در عدد اهل مدینه و بصره و سه هزار و سیصد و بیست و پنج کلمت است و چهارده هزار و سیصد و ده حرف است، و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که گفت رسول خدای گفت - صَلَّی

اللّه علیه و آله: هر که سوره اعراف بخواند، خدای تعالی میان او و میان ابلیس حجابی پدید آرد، و آدم روز قیامت برای او شفاعت کند. قوله عزّ و علا.

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱ تا ۲۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

المص (۱) کتابه أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يُكُن فِي صَدْرِكَ حَرْجٌ مِنْهُ لِنُدْرٍ بِهِ وَ ذِكْرِي لِلْمُؤْمِنِينَ (۲) اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَا تَدَّكَّرُونَ (۳) وَ كَمْ مِنْ قَرِيْبَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ (۴) فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بِأَسْنَا إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ (۵) فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَ لَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ (۶) فَلَنَقْضِيَنَّهُ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَ مَا كُنَّا غَائِبِينَ (۷) وَ الْوِزْنَ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۸) وَ مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ (۹) وَ لَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ (۱۰) وَ لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُن مِنَ السَّاجِدِينَ (۱۱) قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ (۱۲) قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاعِرِينَ (۱۳) قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (۱۴) قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ (۱۵) قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ (۱۶) ثُمَّ لَمَّا بَيَّنَّنَاهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَ عَنَ أَيْمَانِهِمْ وَ عَنَ شَمَائِلِهِمْ وَ لَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ (۱۷) قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْذُومًا مَدْحُورًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ (۱۸) وَ يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَ لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (۱۹) فَوَسَّسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَآتِهِمَا وَ قَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةَ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ (۲۰) وَ قَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ (۲۱) فَدَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَآتُهُمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَمَا الشَّجَرَةِ وَ أَقْبَلْتُ لَكُمَا الْإِنِّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عِدُوٌّ مُبِينٌ (۲۲) قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَ إِن لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَ تَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳) قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۲۴) قَالَ فِيهَا تَحْيُونَ وَ فِيهَا تَمُوتُونَ وَ مِنْهَا تُخْرَجُونَ (۲۵)

[ترجمه]

دفتری فرو فرستادند (۳) به (۴) تو نبادا در دل تو تنگی از او (۵) تا بترسانی (۶) به

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۳.

(۲). لت: از.

(۳). مع، وز، لت، آج، لب: فرو فرستاده شد.

(۴). آج، لب: سوی.

(۵). آج، لب: آن. [...]

(۶). آج، لب: بیم نمایی.

صفحه: ۱۲۰

او و یاد کردی «۱» گروندگان «۲» را.

پسروی کنی «۳» آن را که فرستاده شد «۴» به شما از خدایان و پسروی مکنید از فرود «۵» او دوستانی را، اندک اندیشه می کنی. «۶»

و بس «۷» از شهر که ما هلاک کردیم، آمد به ایشان هلاک «۸» ما به شب یا «۹» ایشان خفته بودند [به گرمگاه] «۱۰»

نبود گفت «۱۱» ایشان چون آمد به ایشان عذاب ما الا آن که گفتند ما بیداد «۱۲» کار بودیم «۱۳».

پرسیم «۱۴» آنان را که فرستادند به ایشان و پرسیم «۱۵» پیغامبران را.

قصه کنیم بر ایشان به دانش و نبودیم غایب «۱۶».

و سختن «۱۷» آن روز حق باشد هر که را «۱۸» گران بود ترازوهای او ایشان ظفر یافتگانند «۱۹».

(۱). مع، وز: یادگیری، آج، لب: موعظتی.

(۲). آج، لب: اهل ایمان، آف: گرویدگان.

(۳). مع، وز: پسروی کنید، آج، لب: متابعت نمایید.

(۴). مع: فرستاده‌اند، وز، لت: فرستادند.

(۵). آج، لب: غیر خدای.

(۶). مع، وز، آف: می کنید.

(۷). آج، لب، آف: بسا.

(۸). آج، لب: سختی عذاب ما.

(۹). اساس: و، با توجه به لت تصحیح شد.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۱۱). آج، لب: تضرع و گفتار.

(۱۲). آج، لب: ستمکار.

(۱۳). مع، وز: بوده‌ایم. [.....]

(۱۴-۱۵). اساس: پرسن، با توجه به مع وز تصحیح شد.

(۱۶). مع، وز، ما غایب نیستیم. ۱۷. آج، لب: وزن.

(۱۸). مع، وز: ندارد. ۱۹. مع، وز باشند.

صفحه: ۱۲۱

و هر که سبک بود «۱» ترازوهای او ایشان آنان باشند که زیان کنند خود را به آنچه به آیت‌های ما ستم کرده باشند «۲».

و ما تمکین کردیم «۳» شما را در زمین و بکردیم شما را در اینکه «۴» جا زند گانیها «۵» اندکی شکر نکنی «۶».

و بدرستی «۷» که بیافریدیم شما را پس نگاریدیم «۸»، پس گفتیم فرشتگان را [۱۳۳-ر]

سجده کنی «۹»، آدم را سجده کردند مگر ابلیس «۱۰»، نبود از سجده کنندگان.

گفت چه منع کرد تو را که سجده نکردی چون بفرمودم «۱۱» تو را، گفت من بهترم از او بیافریدی «۱۲» مرا از آتش و بیافریدی او را

از گل.

گفت فرو شو «۱۳» از آن «۱۴» جا که نیست تو را که تکبر کنی در آنجا برو که تو از ذلیلانی.
گفت مهلت ده مرا تا به آن روز که زنده کنی «۱۵» ایشان را.

-
- (۱). آج، لب: آید.
 - (۲). آج، لب: جهود می نمودند.
 - (۳). آج، لب: جای دادیم، آف: تمکن.
 - (۴). آج، لب: آن.
 - (۵). آج، لب: اسباب معیشت.
 - (۶). معج، وز: شکر می کنید، آج، لب: سپاس داری می نماید، لت: می کنی.
 - (۷). آج، لب: بحقیقت.
 - (۸). معج، وز، لت: بنگاریدیم، آج، لب: مصور گردانیدیم.
 - (۹). معج، وز: سجود کنید، آج، لب: سجده برید، آف: سجده کنید. [.....]
 - (۱۰). معج، وز که.
 - (۱۱). معج، وز: فرمودم، آف: بفرمودیم.
 - (۱۲). معج، وز، لت: آفریدی.
 - (۱۳). آج، لب: فرو آی.
 - (۱۴). معج، وز، لت: اینکه.
 - (۱۵). لت: زنده کنند.

صفحه: ۱۲۲

گفت تو از فرو گذاشتگانی «۱».

گفت «۲» به «۳» آنچه مرا گمراه کردی «۴» بنشینم برای ایشان به راه راست.

پس بیایم «۵» به ایشان از پیش ایشان «۶» و از پس ایشان «۷» و از [دست] «۸» راست ایشان و از [دست] «۹» چپ ایشان و نیابی بیشتر ایشان را شکر کننده.

گفت برو از آن «۱۰» جا خوار کرده و عیب کرده آنان که پسروی تو کنند «۱۱» از ایشان پر «۱۲» کنم دوزخ را از شما همه.

و ای آدم بنشین «۱۳» تو و جفت «۱۴» تو در بهشت بخوری «۱۵» از آن جا «۱۶» که خواهی «۱۷» و نزدیک مشوی «۱۸» به اینکه درخت که باشی «۱۹» از ستمکاران.

و سوسه

-
- (۱). اساس: فرو گذاشتگانی.
 - (۲). آج، لب ابلیس.
 - (۳). آج، لب به سبب، آف: با.
 - (۴). آج، لب: گردانیدی.
 - (۵). معج، وز، آج، لب، لت: آیم.

- (۶). معج، وز، لت: پیششان.
 (۷). معج، وز، لت: پیششان.
 (۸-۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. [.....]
 (۱۰). معج، وز: اینکه.
 (۱۱). معج، وز: پی‌روند ایشان، آج، لب: متابعت نمایند تو را.
 (۱۲). معج، وز بار.
 (۱۳). آج، لب: ساکن شو.
 (۱۴). آج، لب: زن.
 (۱۵). معج، وز، آج، لب، آف: بخورید.
 (۱۶). معج، وز، آج، لب، لت: هر کجا. ۱۷. معج، وز، آف: خواهید.
 (۱۸). معج، وز: مگردید، لت: مگردید، آج، لب، آف: مشوید. ۱۹. معج، وز، آج، لب: باشید.

صفحه: ۱۲۳

کرد «۱» ایشان را دیو تا پیدا کند «۲» ایشان را «۳» آنچه پنهان کرده «۴» از ایشان از عورت‌های ایشان، گفت: نهی «۵» نکرد شما را خدای شما از اینکه درخت مگر که باشی «۶» شما دو فرشته یا باشی «۷» از همیشگان.
 سوگند خورد با «۸» ایشان که من هستم شما را از نصیحت کنندگان «۹».

فرو گذاشت ایشان را به فریفتن چون بچشیدند «۱۰» از آن درخت پدید آمد «۱۱» ایشان را عورت‌هایشان «۱۲» باستانند «۱۳» می‌دوختند «۱۴» بر خود «۱۵» از برگ «۱۶» بهشت ندا کرد ایشان را خدایشان «۱۷» نه من نهی «۱۸» کردم شما را از اینکه درخت
 [۱۳۳-پ]

و نگفتم شما را که دیو شما را دشمنی آشکار است؟

گفتند ربنا «۱۹» ستم کردیم بر خود و اگر نیامرزی ما را و رحمت نکنی «۲۰» بر ما، باشیم از زیانکاران.

(۱). آج، لب: مکرر.

(۲). اساس: پیدا کند، با توجه به معج، وز، تصحیح شد.

(۳). معج، وز دیو.

(۴). معج، وز، لت: پنهان باز کرده، آج، لب: مستوری می‌بود. [.....]

(۵). آج، لب: منع.

(۶-۷). معج، وز، آج، لب: باشید.

(۸). معج، وز: به.

(۹). لت: نصیحت کنان، آج، لب: اهل اخلاص.

(۱۰). معج، وز: بچشند.

(۱۱). معج، وز، لت: پیدا شد، آج، لب: ظاهر شد.

(۱۲). لت: عورت‌هایشان.

(۱۳). آج، لب: در ایستادند.

(۱۴). آج، لب: وصل می کردند.

(۱۵). مج: بر هر دو.

(۱۶). لت: برق. ۱۷. مج، وز، پروردگارشان.

(۱۸). آج، لب: منع. ۱۹. مج، وز، لت: خدای ما. [.....]

(۲۰). آج، لب: نبخشایی.

صفحه: ۱۲۴

گفت فرو شوی «۱» بهری از شما «۲» بهری را دشمنی «۳» و شما را در زمین قرار گاهی «۴» باشد و بر خورداری تان «۵» به وقتی «۶».

گفت در آن جا زندگانی کنی «۷» و در آن جا بمیری «۸» و از آن جا برانگیزند «۹» شما را.

قوله تعالی: المص، آنچه در حروف مقطّع گفته‌اند در اول [سوره البقره گفتیم وجهی نباشد اعاده کردن] «۱۰»، امّا آنچه اینکه جا گفته‌اند، علی بن ابی طلحه گفت از عبد الله عیّاس: اینکه سوگندی است که خدای تعالی یاد کرد. ابو صالح گفت از عبد الله عیّاس: نامی است از نامهای خدا. و گفته‌اند: از جمله نامهای قرآن است و گفته‌اند نام سوره «۱۱» است. ابو الضّحی گفت: انا «۱۲» الله افضل، من خدای حاکم، شعبی گفت معنی آن است: انا الله الصّیّادق «۱۳»، من خدای راست گویم «۱۴». محمّد بن کعب القرظی گفت: الف ابتداء نام اوست [اول و آخر و «لام» اول، نام اوست لطیف، و «میم» اول نام اوست مجید و ملک، و «صاد» اول نام اوست] «۱۵» صمد و صادق الوعد و صانع مصنوعات، و در بعضی تفسیرها آمد «۱۶» که معنی المص [آن] «۱۷» است که: أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ «۱۸»، نه ما دل تو روشن کردیم، و گفته‌اند: حروف نام مهترین «۱۹» است،

(۱). مج، وز، آف: فرو شوید.

(۲). مج، وز، لت: ندارد.

(۳). مج، وز: دشمن.

(۴). مج، وز: خوار گاهی، آج، لب: قرار گاهی.

(۵). آج، لب: و تمتعی.

(۶). آج، لب: تا هنگام اجل.

(۷). مج، وز، آف: کنید. آج، لب: در زمین بزنید.

(۸). مج، وز، آف: بمیرید، آج، لب: دفن کنید.

(۹). آج، لب: بیرون آرند.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۱). مج، وز، مر، آف: سوره‌ای.

(۱۲). آج، لب: آن.

(۱۳). لب: صادقین. [.....]

(۱۴). مج، وز: راست گیرم، لت: راستی گرم.

(۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد. ۱۶. لت: آمده.

(۱۷). اساس: ندارد، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. ۱۸. سوره انشراح (۹۴) آیه ۱.

(۱۹). لب، آف: بهترین.

صفحه : ۱۲۵

و بعضی نحویان گفتند: او را محلّی نیست از اعراب و «کتاب» مرفوع است به خبر مبتداء محذوف، کانه قال: هذا کتاب، و بعضی «۱» گفتند: محلّ او از اعراب «۲» رفع است بر ابتدا و خبر او کتاب است، و بعضی دیگر گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری «۳» هست، و التّقدیر انزل کتاب، و اینکه قول بعیدتر است لمخالفة «۴» الظاهر.

و بهترینه اقوال آن است که خبر مبتدای محذوف است با آن که المص نام سوره است و محلّ او رفع است، ای هذه السّوره کتاب منزل الیک، گفت: اینکه کتابی است از خدای به تو فرو فرستاده، نباید که از او در دل تو تنگی «۵» باشد، و معنی آن که: نگر تا دل تنگ نکنی. و در «فاء» دو وجه گفتند: یکی آن که تعقیب راست، یعنی پس از آن که شناختی که کتاب از خداست چرا باید که «۶» تو را دل تنگ بود؟ دوم آن که در جای جواب بود و معنی آن باشد که کتاب از خدای تو آمد، پس نباید که تو را دل تنگ باشد و معنی إذا بود. و در معنی دلتنگی به قرآن چند قول گفتند: یکی حسن بصری گفت مراد آن است که خاطر و فکر پراکنده مدار به او، بل باید که همه خاطر تو آن بود که چگونه جد نمایی به انذار به او. دوم عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و سدی گفتند مراد شک است، یعنی نگر تا شک نکنی در او که اینکه کتاب برای انذار فرستادند به تو. قول سهام «۷» آن که فراء گفت مراد آن است که دل تنگ مکن به تکذیب مکذبان و اصرار کافران لقوله: فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا «۸». و قوله: لِنُنذِرَ، بیشتر اهل علم گفتند: چون فَرَا و زَجَاج و جز ایشان که در کلام تقدیم و تأخیری هست «۹»، و تقدیر آن است که: (انزل الیک لتندر به فلا یکن فی صدرک حرج منه)، «لام» «۱۰» تعلق

(۱). مل، لت دگر.

(۲). آج، لب: ندارد.

(۳). آج، لب: تأخیر.

(۴). مع، وز، مل، لت: بمخالفته.

(۵). آج، لب: شکی.

(۶). لت تا.

(۷). مل، بم، آن: سیم: آف: سیوم.

(۸). سوره کهف (۱۸) آیه ۶. [.....]

(۹). آج، لب: تأخیرست.

(۱۰). لب: که لام.

صفحه : ۱۲۶

به انزال دارد، و بعضی دگر گفتند: [۱۳۴-ر]

«لام» تعلق دارد به «انذار» و معنی آن است: فلا- یکن فی صدرک حرج منه لا نذار الناس به، نباید که در دل تو تنگی باشد برای انذار اینکه، یعنی انذار به اینکه کتاب علی انشراح صدر و فسحة قلب.

وَ ذِکْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ، و یاد دادن و تذکیر مؤمنان. و «ذکری» مصدر «ذکر» باشد، قال الله تعالی: وَ ذِکْرٌ فَإِنَّ الذِّکْرَی تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ «۱». و در موضع او سه قول گفتند:

نصب علی تقدیر انه مفعول له و التّقدیر لتندر و تذکیرا کما تقول «۲» جئتک «۳» لتحسن الی و شوقا الیک، دوم به رفع بر تقدیر مبتدای محذوف، المعنی و هو ذکری، سیم «۴» جرّ علی تقدیر لتندر به و للذِّکْرَی ای للانذار و الذِّکْر، و رمانی گفت: اینکه وجه

ضعیف است برای آن که اسم صریح را بر فعلی که در تقدیر مصدر باشد با آن عطف نکنند بی اعادت حرف جرّ، چنان که بگویند: مررت به و زید اَلّا بعد ان یقال و یزید.

اتَّبِعُوا مَا أُتِّرِلْ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ، متابعت کنی «۵» اینکه کتاب را که خدای تعالی فرستاد به شما، خطاب است با جمله مکلفان و امر است از خدای تعالی ایشان را به متابعت قرآن، یقال تبعت کذا، و اتبعته و اتبعته بمعنی واحد اتبعت زیدا عمرا، متعدی باشد به دو مفعول، قال الله تعالی: وَ اتَّبِعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعَنَهُ «۶»، و در عموم اینکه لفظ، واجب و مندوب و مباح و قبیح در آید در اعتقاد مکلف در هر یک علی ما هو به، مأمور به متابعت کردن بر وجه وجوب و ندب و منهی عنه اجتناب کردن لوجه قبحه و در مباح به حسب اختیار و مصلحت بودن و کار بستن. وَ لَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ، نهی است از خدای تعالی متابعت معبودان و مقتدایان کفار که بدون خدای آن «۷» را ولی خواندند. ولی یار باشد و دوست و اولی

(۱). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۵.

(۲). اساس آج، لب: یقول، با توجه به لت تصحیح شد.

(۳). اساس: حسنتک، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۴). مع، وز، لت: سهام، آف: سیوم.

(۵). مع، وز: متابعت کنید.

(۶). سوره قصص (۲۸) آیه ۴۲.

(۷). آج، لب: خدای اند.

صفحه: ۱۲۷

باشد و اصل کلمه از آن جاست و نقیضه العدو. آنچه بر سیل تقریر و ملامت و مذمت گفت: قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ، اندک تفکر می کنید «۱» و ما مصدریه است ای قلیلا تذکرکم «۲»، و نصب «قلیلا» بر حال باشد، و گفته اند: «ما» زیادت است و نصب «قلیلا» بر اینکه وجه به تذکرون باشد و بنای تفعل تکلف باشد و تعسف، و حمزه و کسائی خواندند: تذکرون «۳» به تخفیف «ذال» به یک «تا» من الذکر، یقال: ذکرته اذکره، و ابن عامر خواند: قلیلا ما تتذکرون، آنچه «تاء» تفعل بیفکند دون «تاء» مضارعه برای آن که او برای معنی آمده است تا «۴» دو «تا» و حرفی که به «۵» او قریب است مجتمع نباشد.

وَ كَمْ مِنْ قَرِيْبَةٍ أَهْلَكْنَاهَا، «کم» اسمی است و او را دو معنی باشد: یکی خبر و یکی استفهام، و چون خبر را باشد معنی او تکثیر بود و نقیض او «رب» باشد که آن تقلیل را بود جز که رب حرف جرّ است و «کم» اسم است، تقول «۶»:

کم رجل لقیته و کم رجال رأیتهم، قال الفرزدق «۷»:

کم عمّة لک یا جریر و خاله فدعاء قد حلبت علی عشاری

و موضع او رفع باشد به ابتدا و خبرش «اهلکناها» و چون خبر باشد «ما» بعد او مجرور باشد بمنزله الالف و المائه اذا قلت: کم رجل جاء نی فهو بمنزله قولک الف رجل جائنی او مائه رجل جائنی «۸»، و جمع بر معنی باشد و توحید بر

(۱). اساس، آج، لب، آف، لت: می کنند، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۲). اساس، آج، لب: تذکیرکم، با توجه به لت تصحیح شد.

(۳). اساس، آج، لب: یدکرون، با توجه به لت تصحیح شد.

(۴). آف. با.

(۵). آج، لب، آف: با. [...]

(۶). آج، لب، آن: بقول.

(۷). مج، وز، مل شعر.

(۸). مج، وز، مل، لت: فهو بمنزلة قولك عشرة رجال جاءوني، آج، لب، مل، چاپ شعرانی (۵/۱۱۷): فهو بمنزلة قولك الف رجل جاءني او مائة رجل جاءني و کم رجال جاءوني و جاءني أيضا بمنزلة قولك عشرة رجال جاءوني و جمع.

صفحه: ۱۲۸

لفظ، و چون استفهام بود ما بعد او منصوب باشد، بر تمیز، کقولهم: کم رجلا- عندك بمنزلة قولك أ عشرون رجلا عندك ام ثلاثون. و چون خبری باشد بیشتر با «من» استعمال کنند چنان که در آیت هست. و آیت وارد است مورد ايعاد و تهديد و ترهيب کافران را، گفت: بس شهر و بس ده که «۱» ما «۲» هلاک کردیم ایشان را به کفر و گناهشان. فجاءها بأَسِنَا، ای عذابنا، [عذاب ما به ایشان آمد، و «فا» برای آن آمد تا تفصیل اینکه جمله باشد که «اهلکناها» است و گفتند: خود مجرد عطف است] «۳»، چنان که: زرتنی فأکرمتنی، و فزاء [۱۳۴-پ]

گفت: «فا» به معنی «واو» است.

بَيَاتًا، أَي لَيْلًا، به شب. و «بیات» ایقاع المکروه باللیل باشد، و شیخون را بیات گویند، و نصب او بر ظرف است. أَوْ هُمْ قَائِلُونَ، یا ایشان «۴» خفته در وقت گرمگاه. و اصل کلمه از راحت است، [چه] «۵» خفتن در آن وقت آسایش را باشد، و منه الاقالة فی البیع لآنه الاراحة، و روا بود که از قول باشد جز که «الف» ازاله را باشد، كأن الاقالة ازالة و قطع لما یجری من القول و الاختلاف بین المتتابعین «۶»، و بر قول اول همزه تعدیه را باشد- چنان که بیان کرده شد- و برای آن تخصیص کرد «۷» اینکه اوقات را که عذاب در وقت آسایش سخت تر «۸» بود «۹».

فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که آن کافران متمردان را در وقت آن که عذاب به ایشان آمد همه دعوی و گفتار ایشان جز اعتراف نبود به آن که گفتند: ما ظالم بوده ایم و ستمکاره «۱۰» نفس خود، و اینکه عذاب به استحقاق به ما رسید. و البأس العذاب الشدید، و كذلك البؤس شدة الفقر، و البئس الشدید و

(۱). مج، وز، مل، لت: دیه که.

(۲). مج، وز، مل بیران و.

(۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۴). مج، وز: بایشان/ به ایشان.

(۶). اساس: المتتابعین، مج، وز، لت: المتابعین، با توجه به مل تصحیح شد.

(۷). مج، وز و.

(۸). مل، لت: سخرت.

(۹). آج، لب قوله.

(۱۰). مل: ستمکار، آف: ستمکاره بر.

صفحه: ۱۲۹

هو الشجاع ایضا لشدته، و قوله: إلیما أن قالوا، در جای اسم کان است، و دَعْوَاهُمْ در جای خبر «کان»، کقوله: ما کان حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ

قالوا «۱»، و الدعاء ايضاً، و قال سيويه يقول العرب: اللهم اشركنا في دعوى المسلمين، أي في دعائهم، قال الشاعر «۲»:

و ان مذلت رجلى دعوتك اشتقى بدعواك من مدل بها فتهون
و مذلت رجله، أي خدرت «۳».

فَلَنَسْتَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ، به «فا» عطف کرد جمله را بر جمله، و «فا» برای تقریب حال آورد و اگر چه مدتی متراخی باشد میان عمل و عامل و جزاء و سؤال او به قیامت، و لکن لتقريب الحال «فا» آورد و «ثم» نگفت، چنان که فرمود:
وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحِ الْبَصْرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ «۴» فَو رَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ «۵»، رسولان را از تبلیغ پیرسند و امتان را از عمل، و اگر چه قدیم تعالی را «۶» به اینکه سؤال حاجت نباشد چه او عالم الذات است، و لکن آیت وارد است مورد وعید و تهدید، و زمانی گفت: حقیقت سؤال طلب الجواب باشد به ادات او در کلام.

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ، خبری دگر است مؤکد به قسمی مضممر، گفت: نیز به حق من که قصه کنم بر ایشان، و «نون» برای خطاب الملوك آورد، و گفتند: برای آن که بعضی از آن «۷» فرشتگان کنند. عبد الله عباس گفت معنی آن است که: بر او

(۱). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۵.

(۲). معج، وز، مل شعر. [...].

(۳). اساس، لب، بم: دارت، با توجه به آج تصحیح شد.

(۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۷.

(۵). سوره حجر (۱۵) آیه ۹۲ و ۹۳.

(۶). معج، وز: قدیم را تعالی.

(۷). معج، وز: ندارد.

صفحه : ۱۳۰

آریم «۱» و خوانیم آنچه در نامه عمل او باشد، و در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت:
ان الله يسأل كل احد بكلامه ليس بينه وبينه ترجمان
، گفت:

خدای تعالی هر کس را که سؤال کند به کلام خود سؤال کند و به خودی خود با او خطاب کند، میان ایشان ترجمانی نبود.
و قصه، کلامی باشد بعضی بر اثر بعضی، من قولهم: قص أثره إذا تبعه، و منه القصاص لأنه يتلوا الجناية، و منه القص الذي هو القطع لأنه قطع على وجه التتابع كقص الأظفار، و منه القصبة للطره لأنها مقطوعة على وتيرة واحدة.

و قوله: بعلم، در او دو قول گفتند: یعنی آنچه ما به ایشان گوئیم از سر عالمی گوئیم، و مراد به علم عالمی است، و قول دوم آن است که: مراد به علم معلوم است، کقوله تعالی: وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ «۲». آنگه سؤال مؤمنان بر وجه تذکیر و تنبیه باشد. و سؤال کافران [۱۳۵- ر]

بر وجه توییح و تقریع تا به مقدار آن که کافران را غم و وحشت [بود] «۳» مؤمنان را سرور و بهجت بود. آنگه سؤال پیغامبران هم بر وجه تقریع و ملامت کافران بود، چنان که در قصه عیسی - علیه السلام - برفت فی قوله: أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ «۴»، دگر آن که قومی منکر باشند پیغامبران را فی قوله: مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ «۵»، و اینکه وجه ضعیف است برای آن که معنی آیت آن است: (لثلا يقولوا ما جاءنا من بشير ولا نذير).

اگر گویند: چگونه جمع کنی از میان اینکه دو آیت، و مناقضه چگونه زایل کنی میان ایشان- اعنی هذه الایة و قوله: وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ «۶»، در یک آیت نفی سؤال کرد و در دگر آیت اثبات سؤال کرد- و اینکه مناقضه باشد! یک جواب آن است که: نفی سؤال از مجرمان نفی سؤال استعمال و استرشاد

(۱). اساس: بر آوریم، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۵.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۴). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶.

(۵). سوره مائده (۵) آیه ۱۹.

(۶). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۸.

صفحه: ۱۳۱

است، نه نفی سؤال تقریر و توییح، از آن وجه ایشان را سؤال نباشد از اینکه وجه باشد.

جواب دیگر آن است که: نفی سؤال مراد قطع سؤال است بر ایشان عند حصول ایشان در دوزخ، بر وجهی دگر آن است که: نفس سؤال از بعضی است (استخفافا بهم و قلة مبالاة و اکثرات بهم)، و اثبات سؤال در حق بیشتر.

و سؤال در کلام عرب بر چهار وجه باشد: سؤال استخبار و استعمال، چنان که: من عندك و این زید! و اینکه بر خدای تعالی روا نباشد برای آن که اینکه کسی پرسد که نداند تا بداند و او عالم الغیب است، و دوم سؤال توییح و تقریر باشد، چنان که گویند: الم احسن اليك، [ألم] «۱» انعم اليك فكفرت نعمتي و جحدت حقّي، و منه قوله: أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ «۲»، و قوله: أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ «۳»، و قوله: أَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ «۴»، و منه قول الشاعر «۵»:

الستم خير من ركب المطايا و اندى العالمين بطون راح

اینکه سؤال تقریر است منکران فضل ایشان را، و قال العجاج «۶»: أطربا و أنت قنّسرى و اینکه ملامت است خویشان را که چگونه طرب می کنی با پیری؟ سیم «۷» سؤال تحضیض باشد و در او معنی امر باشد، کقولک: أَلَا تقوم و هَلَّا فعلت کذا، ای قم و افعّل کذا، و چهارم: سؤال تقریر باشد، کقولهم: هل تعرف الغیب، و هل تعلم ما یكون غدا، و هل تقدر ان تمشی علی الماء و ان تطیر فی الهواء، و منه قول الشاعر «۸»:

هل يصلح العطار ما أفسد الدهر

اینکه همه برای آن است تا سایل مقرر آید و بگوید که: نه، روا نیست و چنین

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۲). سوره یس (۳۶) آیه ۶۰.

(۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۳۰. [...]

(۴). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۰۶.

(۵-۸). مع، وز شعر.

(۶). مج، وز شعر.

(۷). مج، وز: سهام، مل: سیوم.

صفحه: ۱۳۲

نباشد [پس آیاتی که در قرآن هست که بعضی متضمن نفی سؤال است و بعضی متضمن اثبات، جواب] «۱» از او اینکه وجوه باشد که گفته شد، و کذلک قوله: [یوم] «۲» لا- یَنْطَقُونَ، و لا- یُؤْذَنُ لَهُمْ فِیَعْتَذِرُونَ «۳» و أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ یَتَسَاءَلُونَ «۴»، و: یَتَلَاوَمُونَ «۵»، جواب از او هم اینکه وجوه باشد، چون سؤال کنند که در اینکه آیات یک بار اثبات نطق می‌کند، و یک بار نفی و در قرآن و کلام عرب از اینکه بسیار است، ألا تری الی قول الشاعر «۶»:

فأصبحت و اللیل لی ملبس و أصبحت الإرض بحرا طما

هر که در اینکه بیت نگرد صبح و شب به یک جای بیند گمان برد که مناقضه است، و خلاف اینکه است برای آن که مراد به «أصبحت» نه صبح است، و انما المعنی بقوله: أصبحت، أی أوقدت المصباح، چراغ بر افروختیم، و قوله: و ما کُنَّا غائِبین «۷» و ما غایب نبوده‌ایم از آن به معنی عالمی، و آن که چیزی بر او پوشیده نشود بمنزله حاضری باشد که غایب نشود. و حضور و غیبت بر حقیقت بر خدای روا نباشد که آن از صفات اجسام است. و الوزن یَوْمَئِذٍ الْحَقُّ، اینکه جمله‌ای است از مبتدا و خبر، و ظرفی در میان «۸» افتاده حشو، حق تعالی گفت: وزن آن روز درست «۹» باشد و حق بود، یعنی روز قیامت.

و در وزن و میزان [۱۳۵-پ]

خلاف کردند علما بر چهار قول حسن بصری گفت:

ترازو «۱۰» قیامت «۱۱» را دو کفه باشد یکی کفه حسنات «۱۲» و یکی کفه سیئات «۱۳»، و آنچه سنجد «۱۴» به آن صحایف اعمال باشد چنان که در اخبار آمد. و عبید بن عمیر گفت:

(۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۳). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۳۵ و ۳۶.

(۴). سوره طور (۵۲) آیه ۲۵.

(۵). سوره قلم (۶۸) آیه ۳۰.

(۶). مج، وز شعر.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۷.

(۸). مج، وز، مل آن.

(۹). اساس، بم: در بیخت، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۱۰). وز، آج، لب: ترازوی.

(۱۱). مج، وز، مل آن. [...]

(۱۲-۱۳). مج، وز باشد.

(۱۴). مل: بسنجد.

صفحه: ۱۳۳

آدمی را سنجند» (۱) تا مردی را بیارند عظیم الجثه که گمان چنان برند که او را ثقلی عظیم باشد، او را در ترازو نهند، چندان» (۲) برآید که پشه» (۳)، مردم از آن متعجب بمانند. و مردی نحیف» (۴) بیارند در ترازو نهند به وزن کوهی» (۵) گران برآید» (۶). ابو علی الجبایی گفت: ترازوی قیامت را کفه‌ها باشد، یکی را کفه حسنات گویند و یکی را کفه سیئات. کفه سیئات از حسنات به علامتی منفصل شود» (۷) که خدای تعالی نهاده باشد که مردم بیند بدانند. مجاهد گفت و دگر علما- ابو القاسم بلخی و بیشتر متکلمان که: اینکه مجاز و کنایت است از عدل که خدای تعالی به قیامت با بندگان حساب به حق خواهد کردن و جزا به عدل و داستان دادن» (۸)، چنان که آن کس که او چیزی به ترازو سنجد رها نکند که کفه [ای بر کفه‌ای]» (۹) بچربد و تفاوت کند، و اینکه نیکوتر وجههاست.

اما حکمت در اینکه با آن که خدای تعالی عالم است به مقادیر و تفصیل مستحقات از ثواب و عقاب تا مکلفان را زجری و وعظی باشد و تهدید و وعیدی و الطاف و مصالح باشد ایشان را در تکلیف. و در «یومئذ» هم اعراب روا باشد هم بنا، بیانه قوله: من عذاب یومئذ، بالفتح [علی]» (۱۰) النبء و «یومئذ» بالجر علی الاضافه فی قراءه من قرء بالجر. و «حق» وضع چیزی باشد به موضع خود بر وجهی که حکمت اقتضا کند و هم مصدر باشد و هم صفت. و «وزن» در لغت مقابله چیزی [باشد]» (۱۱) به چیزی، منه وزن المتاع و وزن الشعر علی وجه التشبیه، و منه کلام موزون و وزنت الشیء بالشیء يعدل به، قال الاخلط» (۱۲).

(۱). مل: بسنجند.

(۲). آج، لب وزن.

(۳). معج، وز: که پر سرشکی.

(۴). معج، وز را.

(۵). آج، لب: کوه.

(۶). معج: گرانتر آید.

(۷). آج، لب: باشد.

(۸). اساس: دادسان داد، آج، لب: دادشان داد، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۱-۱۰-۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۱۲). معج، وز شعر.

صفحه: ۱۳۴

و اذا وضعت أباك فی میزانهم رجحوا علیك و شلت» (۱) فی میزان

فَمَنْ تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، گفت: هر که ترازوی او به حسنات و طاعات گرانبار بود، یعنی هر که او را طاعت بسیار باشد، ایشان رستگاران و ظفر یافتگان باشند به ثواب خدای. و «ثقل» عبارت باشد از اعتماد لازم سفلی، و «خفت» عبارت باشد از اعتماد لازم علوی» (۲).

و هر که را ترازوی حسنات و طاعات سبک باشد، یعنی طاعت اندک بود، ایشان آنان باشند که خود را زیان کرده باشند به استحقاق عقاب ابد به آن کفر و جحود که به آیات ما کرده باشند. و «موازن» جمع میزان بود، و اصل [او]» (۳) واو است «موزان»، قلب واو» (۴) کردند با «یا»، برای سکونش و انکسار ما قبله، و كذلك الميعاد و الميقات. و در «خوان» و «صوان» قلب نکردند برای آن که «واو» متحرک بود. و «خسران» ذهاب رأس المال باشد و سر همه سرمایه‌ها» (۵) تن و جان باشد، چون مرد کافر شود به قیامت

تن و جان زیان کند به عذاب دوزخ.

وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ، حق تعالی در اینکه آیت مَنَّتْ نهاد بر مکلفان به تمکین، گفت: ما ممکن بکردیم شما را در زمین از آمد و شد و انواع تصرّف. و تمکین، دادن چیزها «۶» باشد که به آن، فعل توان کردن با ارتفاع موانع، برای آن که فعل چنان که محتاج است به قدرت، محتاج است با آلت و دلالت و اسباب و ارتفاع موانع. تمکین عبارت بود «۷» از حصول اینکه جمله، و «لام» در «أرض»، «لام» تعریف عهد است، یعنی اینکه زمین که ما در اویم و می‌بینیم. وَ جَعَلْنَا لَكُمْ «۸» وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ- الایة. [...]. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۴). معج، وز، لت: قلب او.

(۵). آج، لب: سر همه مایها/ ... همه مایه‌ها.

(۶). معج، وز: چیزهایی.

(۷). معج، وز، لت: باشد.

(۸). اساس، آف، آن: لهم، با توجه به معج، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

صفحه: ۱۳۵

معاش «۱» ساختیم. و رَمَانِي حَدَّ مَعِيشَتِ نِهَادِ بِهٖ اَنْ كِهٖ اَوْ وَصَلَتْ اِزْ جِهَتِ كَسْبِ بِهٖ طَعَامِ وَ شَرَابِ وَ لِبَاسِ «۲» مَرَّ اَنْ مَحَلِّ كِهٖ دَرِ اَوْ حَيَاتِ بُوَد. وَ خَارِجِهٖ رَوَايَتِ كُنْدِ اِزْ نَافِعِ: «مَعَاشِ» [۱۳۶-ر] به همزه، و نیز از أعمش روایت کرد از او از عبد الرحمن أعرج، و باقی قراء بی همزه خوانند به «یا»، و جمله نحویان حکم کردند به آن که همزه خطاست اینکه جا برای آن که کلمه من ذوات الیاست من عاش یعیش عیاشا و معیشت، و المعیشتة ایضا اسم لما یعاش به، و وزن او مفعله باشد و جمع او معایش، و در اصل معیشتة بوده است کمسیله و مسایل، و اصل او مسیله. و مقام و مقاوم اصله مقوم، قال الشاعر «۳»:

وَ اِنِّي لِقَوَّامٍ مَقَاوِمٍ لَمْ يَكُنْ جَرِيرًا وَ لَا مَوْلَى جَرِيرٍ يَقُومُهَا

و اینکه «جعل» به معنی خلق باشد برای آن که متعدی است به یک مفعول و چون متعدی باشد به دو مفعول به معنی تصییر باشد، حق تعالی گفت: من در زمین روزی تو بیافریدم «۴» و پدید کردم و تو را تمکین کردم از تناول آن و نیل آن، آنگاه با اینکه همه شکر من نمی‌کنی «۵». قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ، اندک شکر من می‌کنی «۶»، و معنی آن است که: هیچ شکر نمی‌کنی «۷»، چنان که گویند: قلّ ما رأيت مثله، و آن دو وجه از «ما» ی مصدری و «ما» ی زیاده که در آیت اول گفتیم، من قوله: قَلِيلًا مَا تَدْكُرُونَ «۸»، اینکه جا «۹» بتوان گفتن. و «شکر» اعتراف به نعمت باشد با ضربی «۱۰» تعظیم و آنچه در حمد و شکر گفته‌اند، و فرق میان ایشان در اول کتاب برفت، وجهی نباشد اعادت آن را.

وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ، اینکه خطاب است از خدای تعالی جمله خلقان را که فرزندان آدم‌اند، گفت: ما بیافریدیم شما را. و «خلق» اخراج الشیء من العدم الی

(۱). معج، وز، مل، لت: معیشت.

(۲). معج، وز، مل: ما.

(۳). معج، وز شعر.

(۴). معج، وز: نیافریدم. (۷-۶-۵). مل، آف: نمی‌کنید.

(۸). سوره اعراف (۷) آیه ۳.

(۹). بم، آف، لت، آن: آن جا.

(۱۰). وز، مل از. [.....]

صفحه : ۱۳۶

الوجود باشد، علی ضرب من التقدیر، بی زیادتی که به اسراف رساند یا تقصیری که به نقصان آرد آن را، و برای اینکه فعل ما را خلق نخوانند و ما را خالق نخوانند بر اطلاق که افعال ما مقدر نباشد (۱) اینکه تقدیر، بل بیشتر بر گزاف (۲) باشد، انما یقال: (خلقت الادیم نعلا)، و کلام در اینکه باب مستقصی رفته است.

ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ، «تصویر» (جعل الشیء علی صورة) باشد، و صورت بنیتی باشد مقوم بر هیأتی (۳) ظاهر، حق تعالی گفت: ما آفریدیم شما را و از کتم عدم به حیث وجود ما آوردیم، و رقم هستی بر قالب شما ما کشیدیم، و اینکه صورت به اینکه لطیفی ما نگاشتیم. فی ظلمات ثلاث (۴)، در ظلمت شب (۵) و ظلمت شکم و ظلمت رحم، و هر مصور که باشد از تاریکی احتراز کند تا نگاشته او تباه نشود، و از آب احتراز کند تا نقش او متفشی (۶) نگردد، حق تعالی در اینکه سه تاریکی صورت تو بر آب نگاشت تا بدانی که چنان که او با خلقان نماند، فعل او با فعل دیگران نماند.

ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ، آنکه فرشتگان را گفتیم که آدم را سجده کنید (۷). سجده تعظیم نه سجده عبادت - چنان که بیان کردیم در سوره البقره، و در آیت دلیل است بر تفضیل انبیاء علی (۸) الملائکه از آن وجه که رفت. اگر گویند چگونه گفت: ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ، پس ما پس از خلق شما گفتیم فرشتگان را که: آدم را سجده کنید (۹) و سجده فرشتگان آدم را پیش از خلق ما بود - گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که حسن (۱۰) و ابو علی جبایی گفتند: مراد به خلق و تصویر ما خلق و تصویر پدر ماست آدم، یعنی ما آدم را بیافریدیم و بنگاشتیم، آنگاه فرشتگان را گفتیم که: او را سجده کنید. (۱۱).

(۱). مل بر.

(۲). مج، لب، بم: گداف.

(۳). اساس و همه نسخه بدلها بجز آج: هیستی.

(۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۶.

(۵). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، در روایات معتبر لفظ «مشیمه» آمده است.

(۶). مج، متنقشی، مل، بم: منقشی. (۷-۹-۱۱). لت: کنی.

(۸). مج، وز، لت: بر.

(۱۰). مج، وز، مل، لت: حسن بصری.

صفحه : ۱۳۷

و اینکه چنان باشد که خطاب جماعتی به معاملتی که به اسلاف ایشان رفته باشد، چنان که در حدیث بنی اسرائیل بیان برفت فی آیات کثیره قوله تعالی: وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ (۱)، و قوله: وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ (۲) و اینکه جمله با پدران ایشان رفت.

زجاج گفت معنی «خلقناکم» آن است که: ابتدأنا خلقکم بخلق آدم، ثم تصویره، ثم قلنا للملائکه.

وجه دوم عبد الله عباس و مجاهد و ربع و قتاده و سدی گفتند، معنی آن است که: خلقنا آدم ثم صورناکم فی ظهره ثم قلنا للملائکه

[۱۳۶-پ]

ما آدم را بیافریدیم و شما را در پشت او بیافریدیم خلق تقدیر و تصویر و تقریر، آنگاه فرشتگان را گفتیم که: آدم را سجده کنید» (۳).
وجه سیم «۴» آن است که: ما بیافریدیم شما را و بنگاشتیم، پس خبر دادیم شما را که ما گفتیم فرشتگان را که آدم را سجده کنید» (۵).

و وجه چهارم آن است که أخفش گفت: «ثم» به معنی «او» است، چنان که گفتیم: ثُمَّ اللَّهُ شَهِدَ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ «۶»، و مثله قوله: ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا «۷»، و قوله: اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ «۸» علی احد الاقوال، و قال الشاعر «۹».

سألت ربیعاً من خیرها أبا ثمّ اما فقالوا لمه

بعضی دگر گفتند معنی آن است که: بیافریدیم شما را در پشت پدر، پس بنگاشتیم شما را در رحم مادر. بعضی دگر گفتند: خلقناکم خلق تقدیر، ما شما را و صورت شما را به تقدیر در آوردیم دون خلق ایجاد، آنگاه فرشتگان را امر

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۵۰.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۴۹، معج، وز، مل الایات.

(۳-۵). لت: کنید.

(۴). معج، وز: سهام، مل، آج، لب، آف: سیوم، لت: سئوم.

(۶). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۰. [.....]

(۷). سوره بلد (۹۰) آیه ۱۷.

(۸). سوره هود (۱۱) آیه ۹۰.

(۹). معج، وز، مل شعر.

صفحه : ۱۳۸

کردیم به سجده آدم، سجده کردند جمله فرشتگان که مأمور «۱» بودند به سجده آدم، مگر ابلیس که از جمله ساجدان نبود.
قال ما مَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ، خدای تعالی گفت ابلیس را که: چه منع کرد تو را از سجده آدم چون من تو را فرمودم! و «ما»
استفهامی است، و در «لا» سه قول گفتند فی قوله: أَلَّا تَسْجُدَ، یکی آن که صله است و زیاده بر سبیل تأکید، چنان که گفت: لَيْلًا يَعْلَمُ
أَهْلُ الْكِتَابِ «۲»، و معنی آن که: لیعلم، و كقوله:
لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ «۳»، و كقوله: فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ «۴»، و كما قال الشاعر «۵»:

أبی جوده لا البخل و استعجلت به نعم من فتی لا یمنع الجود نائله

یعنی اَبی جوده البخل، و أبو عمرو بن العلاء روایت کرد: لا البخل، به جرّ، و تفسیر کرد «لا» را به کلمه، ای کلمه البخل، «لا» را اسم
کرد و بخل را صفت او، برای آن که «لا» را به کلمه بخل باشد الّتی هی لا، کأنّه قال أبی جوده ان یقول لا.
دوم آن که: ما دعاک الی أن لا تسجد، چه دعوت کرد تو را به آن که سجده نکردی.

سیم «۶» آن که: ما اخرجک الی ان لا تسجد. فزّاء گفت: چون منع متضمّن نفی بود، مؤکد کرد آن را به «لا»، چنان که: «ما» ی نفی
به «ان» نافیہ تأکید کنند، یقال: ما ان رأیت مثله، قال الشاعر «۷»:

ما إن رأینا مثلهنّ لمعشر سود (۸) الرّؤس فوالج و فیول

اگر گویند، چگونه گفت: ما منَعک، و ابلیس ممنوع نبود از سجده!

گوییم: آنچه صارف بود او را از سجده از اعتقادات باطل آن را مانع خواند بر توسّع، چنان که داعی را حامل و باعث خوانند. آنگه حکایت جواب ابلیس باز کرد که او گفت: مانع و صارف من آن بود که از او بهترم، برای آن که مرا از آتش

(۱). اساس، بم، آف، آن به، که زاید می نماید.

(۲). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۹.

(۳). سوره قیامه (۷۵) آیه ۱.

(۴). سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۵.

(۵-۷). مج، وز شعر.

(۶). مج، وز، مل: سهام، لب، آف: سیوم.

(۸). اساس، بم: سواد، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

صفحه: ۱۳۹

آفریدی و او را از گل، و اینکه خطاست هم در اصل و هم در علت، برای آن که عبادت خدای را باشد، و تبع مصلحت باشد، و قدیم تعالی برای مصلحت بنده فرماید، او را نرسد که اعتراض کند از آن جا که مصلحت نداند، و آنگه نیز مخطی بود در تعلیل تفضیل خود بر آدم، برای آن که هر دو را خدای آفرید به حسب مصلحت، یکی را از آتش و یکی را از گل، و هیچ دو را در آن اختیاری و فعلی نبود، و خیریت و تفضیل به چیزی باشد از جهت بنده، نبینی که گفت: *إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ* (۱).

دگر آن که مسلم نیست که آتش بهتر از خاک است، برای آن که خیریت را در اینکه مواضع مراد به او کثرت منافع باشد، چه کثرت ثواب صورت نبندد (۲). و منافع در خاک بیشتر است از آن که در آتش، چه زمین مستقر آدمی و جمله حیوان است، و منزل

و مأوای ایشان است، و جای متصرف و گشتگاه ایشان است مرده و زنده، چنان که گفت: *أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا* [۱۳۷-ر]

أَحْيَاءَ وَ أَمْوَاتًا، (۳) دگر جای رزق و روزی حیوانات است، و تخم کارند در او، یکی را هفتصد (۴)، و کمتر و بیشتر بر دهد، و شاعر گفت (۵):

فالارض معقلنا و کانت ائنا فیها معایشنا و منها نخرج

ثعلبی- امام اصحاب الحدیث- در تفسیر گفت که عبد الله عباس گفت:

اول من قاس ابلیس فأخطأ القیاس فمن قاس الدین بشیء من رأیه قرنه الله مع ابلیس. اگر گویند: چرا ابلیس اعتراض کرد بر خدای تعالی با آن که او دانست که خدای تعالی جز حکمت و صواب نفرماید! جواب گوییم: بنزدیک ما چنان است که ابلیس خدای شناس نبود، و در وقت آن که خدای را عبادت می کرد منافق بود، برای آن که ارتداد باطل است از وجوهی که بیان کردیم فیما مضی، و

(۱). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۳.

(۲). اساس، مج، وز، بم: نه بندد/ نبندد.

(۳). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۲۵ و ۲۶.

(۴). مج، وز، مل، لب، لت، آن: هفصد. [...]

(۵). مج، وز، مل شعر.

صفحه : ۱۴۰

لقوله تعالى: وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ^(۱)، و بر اینکه مذهب سؤال ساقط باشد.

و قومی استدلال کردند به آیت بر آن که امر بر وجوب باشد، برای آن که خدای تعالی ابلیس را مذمت و ملامت و لعنت کرد بر مخالفت امر^(۲)، و اگر امر بر ندب بودی بر مخالفت مطلق لعنت نفرمودی. و بنزدیک سید^(۳) - رحمه الله ظاهر او امر قرآن بر وجوب باشد و او امر لغت^(۴) بر توقف، تا دلیل ره نماید که بر وجوب است یا بر ندب.

آنکه حق تعالی چون ابلیس نافرمانی کرد، او را لعنت کرد و براند، و گفت: برو و از اینکه جا فرو شو به زمین که اینکه جا جای^(۵) پاکان است: قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا، گفت از اینکه آسمان هبوط کن و فرو شو، و «هبوط» نزول باشد و انتقال من علو الی سفلی^(۶)، قال الشاعر^(۷):

كل بني حرة مصيرهم قل و ان اكثروا من العدد

ان يغبطوا يهبطوا و ان امروا يوما فهم للفناء و النفد

و در ضمیر «منها» خلاف کردند، بعضی گفتند: راجع است با آسمان، و ابو علی گفت: راجع است با بهشت. اگر گویند: ابلیس از کجا شناخت که اینکه قول او را خدای گفت! گوئیم: ازین دو جواب است، یکی آن که: اینکه [بر] «۸» زبان بعضی از ملایکه گفت که او دانست که ایشان دروغ نگویند، دوم آن که: او را خدای گفت اینکه کلام مقرون با علم معجزی. فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ، تو را نرسد و نباشد که در «۹» آسمان یا در بهشت تکبر کنی، و تکبر اظهار کبر نفس باشد بر سیل تفضیل خود بر «۱۰» چیزهای دیگر، و تفعل بنای تکلف باشد، و اینکه در آدمی

(۱). سوره ص (۳۸) آیه ۷۴.

(۲). مج، وز، لت خدای تعالی.

(۳). مل: سید مرتضی علم الهدی.

(۴). اساس، آج، لب: لغت.

(۵). مج، وز، مل، لت: که اینکه جای.

(۶). مج، وز: اسفل.

(۷). مج، وز شعر.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۹). مج، وز، مل، لت: بر.

(۱۰). مج: و.

صفحه : ۱۴۱

و جمله مخلوقات صفت ذم باشد، و در خدای تعالی صفت مدح، نحو قوله:

الْجِبَارُ الْمُتَكَبِّرُ،^(۱) آنکه او را براند بر وجه استخفاف و گفت: برو که تو از جمله ذلیلان و خوارانی^(۲)؟ و «الصغار» المذلة، و اصله

من صغر الجرم، يقال: صغر الشيء صغرا و صغرا صغرا و صغارا إذا ذلَّ، و من الأوَّل صغیر و من «۳» الثَّانی صاغر، قال الله تعالى: حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (۴)، و تصاغرت اليه نفسه اذا ذلَّت.

عند اینکه حال ابلیس «۵» آیس شد از رحمت خدای تعالی و عزم اصرار بر کفر کرد «۶» با آدم و آدمی دشمنی پیشه گرفت به انداخت «۷» آن در آمد تا آدمی «۸» چگونه چون خود کند، گفت: بار خدایا؟ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ، مرا امهال کن و مهلت ده و تأخیر کن و وقت مرگ من باز پس دار تا به روز قیامت. و إنظار، افعال باشد من النَّظَر الَّذِي هُوَ الْإِنْتِظَارُ، یعنی مرا مادام منتظر وقت مرگ و اجل خود کن که مادام تا منتظر بود مرگ به او نرسیده باشد که چیزی «۹» ناآمده را تَوَقُّع و انتظار کنند، چون بیامد انتظار منقطع شود [۱۳۷-پ]. اینکه از باب احفرت «۱۰» زیدا بئرا باشد، و وجوه و معانی نظر پیش از اینکه گفته‌ایم، وجهی ندارد اعادت کردن. إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ، از میان جمله اسماء جز ظروف که اضافت کنند «۱۱» با جمله، اگر فعلی باشد و اگر اسمی، و جز ظروف را هیچ اسم را اضافت نکنند با جمله، تقول: جئتک اذ طلعت الشمس، و یوم قدم فلان و اذا الخليفة عبد الملك «۱۲» و ما شبه ذلك، تا آن روز که بعث کنند و برانگیزند ایشان را به قیامت، و خدای تعالی

(۱). سوره حشر (۵۹) آیه ۲۳.

(۲). آج، لب: خورانی.

(۳). اساس، بم، آف: مثل، با توجه به مع، وز تصحیح شد. [...]

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۲۹.

(۵-۸). مع، وز چون.

(۶). مل و.

(۷). آج، لب: تا انداخت.

(۹). مع، وز، آج، لب: چیزی.

(۱۰). اساس: احضرت، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۱). اساس: کنند، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۲). اساس: عند الملك، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۲

اینکه حکایت باز کرد از ابلیس تا بدانند که ابلیس با عظم ارتکاب معصیت و خطیئت آیس نبود از اجابت خدای تعالی تا بندگان آیس نشوند و طمع نبرند از رحمت او.

خلاف کردند در آن که خدای تعالی دعای ابلیس بر وفق سؤال او اجابت کرد یا نکرد. سدّی گفت: نکرد، برای آن که او زندگانی تا به روز بعث «۱» خواست، و روز بعث روز نشر باشد نه روز مرگ، و لکن تا به وقتی مهلت داد او را که خدای تعالی صلاح داند چنان که گفت: إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ «۲».

قولی دگر آن است که: انظار و تأخیر عقوبت خواست تا «۳» روز قیامت خدای تعالی اجابت فرمود و تأخیر عقوبت او کرد تا قیامت و تعجیل نفرمود در باب عقاب او، و قول دوم بهتر است برای آن که نشاید که خدای تعالی اعلام کند مکلفی جایز الخطا را که او را انظار و امهال کرد مدّت دراز، برای آن که اغراء باشد به قبیح و از حکیم نیکو نبود، و بر قول [اوّل] «۴» تأویل آن است که: خدای تعالی به معلوم خود تعلیق کرد اینکه را و او را وقتی معین نزد، و چون چنین باشد هیچ وقت ایمن نباشد که آن وقت معلوم است که خدای تعالی زد اجل او را، پس او را در اینکه باب همچون ما باشد [که اجل خود ندانیم و مغری نباشد به قبیح، و اگر چه غرض

ابلیس در انتظار و امهال خواستن از خدای تعالی آن بود[۵] تا اضلال و اغوای بندگان خدای کند، غرض خدای تعالی در امهال او آن بود تا تعریض کند او را منزلت ثواب و وقت توبه، و اعتذار بر او موّسع کند. اما آن که او اختیار توبه و ایمان نکند [از خدای نباشد از او باشد به سوء اختیار او، اما علم خدای تعالی به آن که او اختیار توبه و ایمان[۶] نخواهد کردن مانع نباشد خدای را تعالی از اینکه فعل برای اینکه غرض، و حامل و باعث او نبود بر آن، چه علم تعلق

(۱). مع: بعثت.

(۲). سوره حجر (۱۵) آیه ۳۸ و سوره ص (۳۸) آیه ۸.

(۳). مع: وز، مل به. (۶-۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

صفحه: ۱۴۳

دارد بالشئی علی ما هو به، و او را بر وجهی و صفتی نگرداند، و از باب تکلیف «من علم الله انه یکفر» باشد، و کلام در اینکه معنی در دگر جای مستقصی رفته است.

امّا آن که خدای تعالی شاید تا اجابت دعای کافر کند، در او خلاف کردند. ابو علی جبائی گفت: نشاید، برای آن که در اینکه معنی تعظیم او باشد، خدای «۱» تعظیم نکند کافر را. ابن الأخشید «۲» گفت: روا باشد که دعای کافر اجابت کند چون در اجابت او مصلحتی داند او را یا بعضی مکلفان را، و اینکه قول درست تر است. حق تعالی گفت: من انظار تو کردم تا به وقت مصلحت، یا تأخیر عذاب تو کردم تا به روز قیامت.

قال فبما أَعْوَيْتَنِي، «۳» آنکه حق تعالی حکایت کرد از ابلیس آنچه او گفت عند اینکه حال گفت ابلیس «۴» گفت: بار خدایا؟ با اینکه اغواء که مرا کردی، و در اینکه «با» «۵» چند قول گفتند، یکی آن که: به معنی «مع» است، کقولهم: اخذه برّمته، [أی مع رّمته] «۶» و اشتریت الدار بالآلتها، آی مع الاتها، و معنی آن که: بار خدایا؟ با آن که مرا اغوا کردی من چنین کنم، و قولی دگر آن است که: «با» به معنی «لام» است، یعنی برای آن که مرا اغوا کردی من بنشینم. و سیم «۷» آن که: «با» قسم است، آی بحق اغوائک اّیای، بحق اغوای تو مرا، و وجه بهترین آن است که: اینکه «با» بدل است، یعنی به بدل آن که تو مرا اغوا کردی من چنین کنم، [۱۳۸-ر] من قول الشاعر «۸»:

فلئن فلت «۹» هذیل شباه لبما کان هذیلا یفلّ.

و اینکه وجه را بیان کرده‌ایم پیش از اینکه در نظایر اینکه آیت. و در معنی

(۱). مع: وز: و خدای تعالی.

(۲). مع: وز، مل، آج، لب، لت: ابن الاخشاد. [...]

(۳). اساس و همه نسخه بدلها: قال رَبِّ بِمَا أَعْوَيْتَنِي سوره حجر (۱۵) آیه ۳۹، با توجه به ضبط قرآن مجید و آیه مورد بحث تصحیح شد.

(۴-۵). اساس و همه نسخه بدلها: باب، با توجه به مورد بحث و اشاره به قراین بعدی، تصحیح شد.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز و سیاق عبارت افزوده شد.

(۷). مع: وز، لت: سهام، آج، لب، آف: سیوم.

(۸). مع: وز شعر.

(۹). اساس، معج، مل، آف، لت: قلت، با توجه به وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۴۴

«اغوا» چند قول گفتند، جنائی و بلخی گفتند: معنی او در آیت تخیب است و نومید کردن، چنان که شاعر گفت «۱»:

فمن یلق خیرا یحمد الناس أمره و من یغولا یعدم علی الغی لائما

ای من کان غتیا یحمد الناس امره و من کان خایبا من المال لا یزال یجد لائما یلومه «۲» علی فقره. عبد الله عباس و ابن زید گفتند معنی آن است که: چنان که حکم کردی به ضلال و غوایت من، و سیم «۳» بعضی دگر گفتند: مراد به «اغوا» اهلاک است من قوله: فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا «۴»، ای هلاکا. و وجه بهترین آن است که «۵»:

ابلیس مع کفره قدری بود، اینکه که گفت بر مذهب جبر گفت و نسبت کرد اغوا و اضلال را با خدای تعالی چنان که مجبران کنند «۶»، و اینکه ظاهر آیت است و حمل کردن آیت را بر ظاهر و عذر ابلیس ناکردن اولیتر باشد، چه اینکه کلام محکی است از او، و از او پیش از اینکه در وجود آمد تا اینکه قدر به او گمان نبردند که در حق خدای روا دارد اطلاق اینکه کردن، ای عجب اگر آدمی نسبی آدم مذهب باش؟ چرا طریقت آدم رها کرده‌ای «۷» فی الاعتراف بالذنب فی قوله: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا «۸»، و طریقت ابلیس گرفته فی قوله: رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي «۹»، دگر مجبر چون اندیشه کنی اسوء حالا من ابلیس است، برای آن که ابلیس تنها غوایت خود به خدا حوالت کرد و غوایت همه غاویان به خود حوالت کرد که: لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ «۱۰»، پس آن که یک کفر با خدای حوالت کند، نه چنان باشد که آن کس که همه کفرها با خدای حوالت کند. و قوله: لَأُقْعِدَنَّ لَهُمْ، آن که گفت «با» قسم است، برای آن گفت که «لام» به

(۱). معج، وز شعر.

(۲). معج، وز: یلزمه.

(۳). معج، وز: سهام، لت: سئوم.

(۴). سوره مریم (۱۹) آیه ۵۹.

(۵). وز چنان که.

(۶). اساس، مل، آف، آن: گفتند، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۷). مل: چرا طریقت ابلیس گرفته‌ای.

(۸). سوره اعراف (۷) آیه ۲۳. [...]

(۹-۱۰). سوره حجر (۱۵) آیه ۳۹.

صفحه: ۱۴۵

جواب قسم باز آمد، و آن که گفت «با» قسم نیست، گفت: اینکه «لام» جواب قسم مضمراست، گفت: بر ره راست تو بنشینم برای ایشان و ایشان را از راه برگردانم و با راه کثر برم به اغراء و اغواء و وسوسه و دعوت. و نصب «صراط» بر ظرف متسع است، ظرف در جای مفعول به نهاد و در کلام حرف جرّ مقدر است و التقدير: علی صراطک المستقیم، فلما حذف حرف الجرّ وصل الفعل فعمل فیه، كما قال الشاعر «۱»:

[لدن بهزّ الکف- یعسل متنه فیه کما عسل الطریق الثعلب] «۲»

[أى كما عسل الثعلب فى الطریق، و قال آخر] (۳):

كأنى اذا اسعى لأظفر طائرا مع النجم فى جو السماء يصبوب
أى لأظفر على طائر.

ثُمَّ لَمَّا تَيَّنْتَهُمْ، پس به ایشان شوم از جميع جهات احاطت از پیش ایشان و از پس و از راست و چپ ایشان، و مفسران در اینکه چند قول گفتند. عبد الله عباس گفت «۴» و ابراهیم و حکم و سدى «۵»: من قبل دنيا هم و آخرتهم و من جهة حسناتهم و سيئاتهم، گفتند: اینکه کنایت است، پیش و پس عبارت است از دنيا و آخرت، چپ «۶» و راست کنایت است از سيئه و حسنه «۷». مجاهد گفت: يعنى از آن جا که نینند برای آن که مردم از پیش بینند و از پس نینند. بلخی و جبائی گفتند:

من جميع جهات الحيلة، اینکه کنایت است از انواع حيلت.

عبد الله عباس را پرسیدند که: چرا فوق و تحت رها کرد «۸» از جمله جهات!

جواب داد که: جهت فوق جای نزول رحمت خداست، دانست که او از رحمت بر بنده راه نیابد و از زیر قدم آمدن وحشت آرد انس ندهد. باقر- علیه السلام- گفت:

(۱). مج، وز شعر.

(۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۴). مج، وز، مل: عبد الله عباس و قتاده.

(۵). مج، وز، مل گفتند.

(۶). مج، وز: و چپ.

(۷). اساس: از حسنه و سيئه، با توجه به مج، وز تصحيح شد.

(۸). مج: رها کردی.

صفحه : ۱۴۶

معنى آن که: لَمَّا تَيَّنْتَهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ، يعنى كار آخرت بر چشم و دل ایشان خوار گردانم. وَ مِنْ خَلْفِهِمْ، يعنى بفرمایم تا جمع مال کنند و به آن بخل کنند و در حقّ خدای و حقهای دگر بندهند تا به وارثان ایشان بماند از پس مرگ ایشان. وَ عَنْ أَيْمَانِهِمْ، كار [دینشان] «۱» بر ایشان تباه گردانم و شبهه در دل ایشان مقرر کنم [۱۳۸-پ]. وَ عَنْ شَمَائِلِهِمْ، و لذات بر ایشان محبب کنم و به ایشان مقرب گردانم.

زجاج گفت: مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ، اغوا کنم ایشان را از پیش روی، يعنى وسواس کنم ایشان را تا بعث و نشور دروغ دارند. وَ مِنْ خَلْفِهِمْ، و از پس اغوا کنم، يعنى تا اخبار امتان گذشته دروغ دارند، و برای آن در اول «من» گفت و در دوم «عن» که «من» ابتدای غایت باشد، آغاز آمدن از پیش روی ایشان کنم و آنگه از پس پشت، و آنگه «عن» آورد که در او معنى عدول و انحراف است، يعنى از آن روی بگردم و با راست و چپ ایشان شوم، و اما دخول «ثم» برای آن است که بیان کند که اینکه قصد از اینکه جهات پس از قعود باشد بر راه ایشان برای آن که اول بیاید و بنشیند و آنگه در قصد به اضلال و اغوا گیرد، و بعضی دگر گفتند معنى آن است که: ثم اقول، پس می گویم من «۲» چنین کنم.

وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ، و چنان سازم که بیشترشان «۳» را شاکر نیابی. اگر گویند: چگونه خبر داد از غیب و اینکه از کجا شناخت که ایشان بیشتر طاعت او بخواهند داشت «۴»، و کفران نعمت خدای «۵» کردن! گویم از اینکه دو جواب است:

یکی آن که پیش از آن دانست از قول فرشتگان به اعلام خدای تعالی ایشان را، دوم آن که حسن بصری گفت: از ظن خود خبر داد چنان که خدای تعالی گفت:

وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٦﴾، برای آن که چون

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۲). معج، وز: ندارد.

(۳). معج، وز، مل: بیشترین ایشان.

(۴). معج، وز، مل: خواهند داشتن.

(۵). مل تعالی.

(۶). سوره سبأ (۳۴) آیه ۲۰. [.....]

صفحه: ۱۴۷

او قصد آدم کرد به وسوسه «۱» مقصودش از او حاصل شد دانست که فرزندان او در قوت و ثبات قدم از او ضعیف تر باشند. خدای تعالی «۲» بعد از اینکه حکایت آن بکرد که او را چه گفت و چگونه براند و لعنت کرد، گفت: اخْرُجْ مِنْهَا، از آن جا برو. مَذْمُومًا «۳»، عبد الله عباس گفت: ملوما، ملامت و سرزنش کرده. ابن زید گفت: یعنی مذموما، يقال: ذأمه و يذأمه، ذأما و ذامه يذيمه ذيما اذا عابه و الذيم اشد العيب، قال الشاعر «۴»:

صحبتك إذ عيني عليها غشاوة فلما انجلت قطعت نفسي أذيما
و قال امية بن ابي الصلت «۵»:

و قال لإبليس ربّ العباد اخرج دحيرا لعينا مذموما «۶»
و قال الاعشى: «۷»

و قد قالت قتيلة إذ رأتنى و اذ لا تعدم الحسناء ذاما «۸»

مَدْحُورًا، ای مدفوعا علی وجه الهوان، رانده و دفع کرده بر وجه استخفاف و مهانت، و قيل: هو الطرد، يقال: دحره يدحره دحرا و دحورا. مجاهد و سدی گفتند: «مدحور» رانده باشد. لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ، اینکه «لام» جواب قسم محذوف است، یعنی هر که از ایشان که آدمیان اند تو «۹» را که ابلیسی متابعت کنند. لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ، دوزخ را از شما و ایشان پر بار کنم، و برای آن خطاب اول بر واحد کرد که خطاب با ابلیس بود، چون به جزا رسید غاوی و مغوی را «۱۰» ضال و مضل را و داعی و مجیب را به یک بار در جزا «۱۱» آورد بر عموم گفت: منکم، از شما

(۱). وز: وسوسه‌ای.

(۲). معج، وز، مل جل جلاله.

(۳). معج، وز، مل، آج، لب: مذموما. (۷-۵-۴). معج، وز شعر.

(۸-۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۵/ ۱۳۰): ذؤما.

(۹). مج، وز، آن.

(۱۰). مج، وز، مل و.

(۱۱). مج، وز، آج، لب: در خیر.

صفحه: ۱۴۸

همه تا در باب زجر وعید بلیغتر باشد، و «لام» در «الأمثن» هم جواب قسم است، و روایتی «۱» کردند شاذ از عاصم که او خواند که: لمن تبعك، به کسر «لام» «۲» بر تقدیر حذف مبتدا، و تقدیر آن که: لمن تبعك النار. و «اجمعین» از توابع تأکید باشد. آنکه چون قصد ابلیس گفته بود و طرد و لعن او، گفت آدم را گفتم: یا آدم تو و جفت تو در بهشت بنشین «۳». خلاف کردند که کدام بهشت بود، بعضی گفتند «۴»: بهشت خلد بود برای آن که [۱۳۹-ر]

اینکه لفظ چون اطلاق کنند معرّف به «لام» تعریف عهد جز اینکه بهشت معروف نباشد چنان که: السّماء و الارض، از او جز آسمان و زمین که ما می‌بینیم و معهود است نشناسند «۵» سقف البیت و قوایم العرش. و زن را زوج و زوجه گویند چون در کلام قرینه باشد که بدانند که مراد به زوج زن است، «تا» ی تأنیث نیارند، چه آن برای فرق می‌باید، پس اینکه جا به اضافه از تأنیث مستغنی‌اند برای آن که جفت مرد معلوم است که مرد نباشد و جز زن نبود، و صاحب المنزل را ساکن «۶» الدّار گویند و اگر چه وقتها از آن جا حرکت کند و برود علی التّغلیب، برای آن که اوقات بیشتر آن جا باشد، و گویند: فلان ساکن اوست چون مستأجر او باشد در سرای و دکان او، اینکه هم بر اینکه «۷» وجه باشد.

و بهر دگر «۸» گفتند: بستانی بود از جمله بستانهای [نه] «۹» بهشت خلد بود، چه اگر بهشت خلد بودی او را از آن جا بیرون نیاوردندی که از بهشت خلد کس برون نیاید، و اینکه قول ضعیف است برای آن که از بهشت خلد آن کس برون نیاید

(۱). اساس: روایت، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۲). اساس: لا، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۳). آج، لب: بنشینید.

(۴). مل: گفتند بعضی که.

(۵). اساس: چون، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۶). مل، آج، لب: صاحب. [...]

(۷). مج، وز، مل: بر آن.

(۸). مج، وز: و بهری دگر.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

صفحه: ۱۴۹

که بر سیل ثواب آن جا باشد، و اما آن که بر سیل تفضّل و مصلحت آن جا باشد و در آن جا مکلف بود تا مصلحت اقتضا کند آن جاش می‌دارند، چون مصلحت بگردد به بعضی اسباب از آن جاش به در آرند.

قوله: فَكَلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمْ، لفظ امر است و مراد اباحت. خدای تعالی جمله بهشت آدم را مباح کرد و حوّا را که در بهشت هر کجا خواهند باشند و هر چه خواهند خورند جز یک درخت که ایشان را امر کرد به لفظ نهی بر وجه ندب که گرد آن نگردند و از آن نخورند. اختلاف اقوال در آن درخت گفتیم، و بنزدیک ما تناول درخت بر ایشان حرام نبود، و اگر چه لفظ نهی است مراد به اینکه

لفظ امر است بر سیل استجاب برای آن که نهی آنکه حقیقت باشد که ناهی کاره باشد منهی^۱ عنه را و حکیم^۱ کاره نباشد الا قبیح را، و پیغمبران- علیهم السلام- ارتکاب قبايح نکنند و اخلاقی بواجب نکنند برای آن که منفر باشد از قبول قول ایشان، و هر چه منفر باشد واجب بود که ایشان از آن منزّه باشند تا غرض قدیم تعالی منتقض نشود به بعثت^۲ ایشان، چه غرض به بعثت ایشان قبول و امتثال است، هر چه در قبول و امتثال قدح کند باید تا مصروف باشد از ایشان به لفظی که آن را عصمت خوانند، و اینکه دو لفظ، اعنی: امر و نهی متداخل باشند، و ایشان را صیغتی مخصوص نباشد که در او اشتراک و احتمال نبود، بل امر کنند به لفظ^۳ نهی، و نهی کنند به لفظ امر برای تداخل معانی ایشان از آن جا که در امر ترغیب بود در فعل و تزهید بود در ترک، و در نهی عکس اینکه باشد، تزهید بود و در فعل و ترغیب در ترک. و در معنی امر به چیز روا باشد^۴ که نهی بود از ضدش بر سیل

(۱). اساس: حکم، با توجه به مع، وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: بعث، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۳). اساس: لفظی، با توجه به مع، وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). کذا: در اساس، مع، وز، لب، بم، آف، لت، آن، مل: و در بعضی امر مخیر روا نباشد، آج: در معنی امر بخیر روا بود.

صفحه: ۱۵۰

مجاز، نبینی که قایل چون گوید: امر تک بمواصله زید، معنی آن باشد که: نهیتک عن هجرانه، و كذلك نهیتک عن هجر زید امر تک بمواصلته باشد.

و در معصیت آدم خلاف کردند، بعضی گفتند: کبیره بود، و آن حشویانند و اصحاب [الحديث] «۱»، و معتزله «۲» [گفتند] «۳»: معصیتی بود صغیره، و نظام و جعفر بن مبشر گفتند: بر سیل سهو و غفلت بود، و جبائی گفت: بر سیل تأویل بود که آدم گمان برد که او را نهی از درختی معین کردند، و نهی تناول بود جنس را، و بنزدیک ما چنان است که خدای تعالی آدم را مندوب کرد به ترک تناول، اگر تناول نکردی او را در آن ثواب بسیار بودی، اما بر تناول او را ذمی و عقابی نبود، و همچنین گوئیم در سایر آنچه حواله است بر انبیاء- علیه السلام- و آیاتی و اخباری که متضمن چیزی است از اینکه معنی حکم اینکه باشد.

فَتَكُونُ مِنَ الظَّالِمِينَ، اولتر آن است که گویند جواب نهی است [۱۳۹-پ]

برای آن «نون» بیفتاد که منصوب است، و بعضی گفتند: مجزوم است عطفاً علی قوله:

«ولا تقربا» و «لا تکونا»، و قول اول بهتر است. و معنی «ظلم» در آیت بخش «۴» و نقصان است من قوله تعالی: آتت أكلها و لم تظلم منه شيئاً «۵»، ای لم تنقص منه شيئاً، و معنی آن که حظ نفس خود از ثواب نقصان کرده باشی، و لا بد است معتزله را که هم اینکه تأویل کنند برای آن که ایشان نگویند که آدم- علیه السلام- چیزی کرد که مستحق عقاب «۶» شد، بل گویند معصیت او صغیره بود، و صغیره آن باشد که عقاب او مکفر بود به اجتناب کبایر، پس [به] «۷» معنی هم [اینکه] «۸» قول باشد.

قوله: فَوَسَّوْا لَهُمَا الشَّيْطَانَ، آنکه حق تعالی بیان می فرماید که: ابلیس چه تلبیس کرد تا آدم و حوا را از بهشت برون «۹» آورد، گفت: فَوَسَّوْا لَهُمَا الشَّيْطَانَ،

(۸-۷-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۲). مع، وز. مل: معتزلیان.

(۴). مع، وز: بخسر.

(۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۳.

(۶). مل: عذاب.

(۹). مج، وز، آج، لب: بیرون، مل: به در.

صفحه: ۱۵۱

گفت: وسوسه کرد ایشان را- یعنی آدم «۱» و حوّا را. و «وسوسه» دعوت باشد به کاری «۲» به صورت خفی، و مثله: الهینمه، قال رؤبه «۳»:

وسوس یدعو مخلصا ربّ الفلق سرّا و قد أوّن تأوین العقق
و قال الاعشى «۴»:

تسمع للعلی وسواسا إذا انصرفت کما استعان بريح عشرق زجل

و مراد به شیطان ابلیس است، برای آتش شیطان خواند که او دور است از خیر و رحمت، من شطن اذا بعد. لیبیدی لهما، «ابداء» اظهار باشد، حق تعالی باز نمود که: غرض ابلیس در آن وسوسه چه بود تا ایشان را از لباس بهشت برهنه کند «۵» و عورت ایشان که پوشیده بود به جامه‌های بهشت پیدا گرداند «۶»، و «موازات»، ستر باشد و تواری اذا استتر و وارپته سترته، و ضدّ «ابداء» اخفاء باشد، و ابداء و اظهار جعل الشیء بحیث یصح ان یدرک باشد، چیزی را چنان کنی که ادراک او توان کردن. و عورت را برای آن سواة خوانند که در ظهورش مساءة صاحبش باشد.

و در خبر چنین است که: چون ایشان از آن درخت تناول کردند، بادی بر آمد و تاج از سر ایشان بر بود، و بادی بر آمد و حلّه از تن ایشان برون کرد «۷»، و عورت ایشان ظاهر شد «۸». آدم که [آن] «۹» دید بر مید و گریختن گرفت، حق تعالی گفت:

یا آدم فرارا منی

، از من می گریزی! گفت:

لا بل حیاء منک

، نه بار خدایا بل شرم می دارم از تو. آنکه ابلیس وسوسه اینکه کرد که خدای تعالی حکایت می کند از او که او گفت با سوگند که بخورد که «۱۰» خدای شما را از اینکه درخت نهی

(۱). مل را. [...]

(۲). مج، وز، مل: با کاری.

(۳-۴). مج، وز، مل شعر.

(۵). مل: کرد.

(۶). مل: پیدا کند.

(۷). مج، وز، مل: بیرون کرد.

(۸). آج: ظاهر کرد.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۰). مج، وز: سوگند بخور که، آج، لب: با سوگند که بخورید که، مل: گفت تا سوگند بخورد که.

صفحه: ۱۵۲

نکرد» (۱) «آ تا شما دو فرشته نباشی» (۲) یا «۳» در آن جا «۴» مخلد نمانی «۵»، و اینکه چنان نمود که بر وجه نصیحت می‌گوییم. و در آن که چگونه به ایشان رسید، سه قول گفتند، حسن «۶» گفت: بعدی بود میان ایشان، ابلیس به زمین بود و ایشان به آسمان در بهشت بودند، به قوتی که خدای داده بود، ابلیس «۷» از زمین ایشان را وسوسه کرد، و ابو علی گفت: ایشان را برون «۸» بهشت گفت که ایشان هر وقت برون آمدندی. ابن‌الأخشداد گفت: ایشان در بهشت بودند و او برون «۹» بهشت بود، و قوله: إلیا أن تکونا ملکین، گفت تقدیر آن است که: لئلا تکونا ملکین، و زجاج گفت: کراهه ان تکونا ملکین. یحیی بن ابی کثیر خواند و یعلی بن حکیم: آلا ان تکونا ملکین به کسر «لام» لقوله: هل أدلک علی شجرة الخلد و ملک لا یلی «۱۰»، و جمله قراء به فتح «لام» خواندند. اگر گویند: چگونه ایهام کرد بر ایشان که به خوردن درخت مرد [م] «۱۱» را از «۱۲» صورت انسانی انقلاب افتد [۱۴۰-ر] به صورت و طبع ملکی و فرشته!

گوییم از اینکه دو جواب است: یکی آن که چنان نمود ایشان را که اینکه در حکم خداست که هر که از اینکه درخت بخورد فرشته شود و مرا اینکه معلوم شده به علمی سابق، و جواب دوم آن که: شما به منزله دو فرشته شوی «۱۳» در رفعت و منزلت و علو مرتبت، و جماعتی، به اینکه آیت تمسک کردند بر آن که: فرشتگان به از پیغمبران «۱۴» باشند، نبینی که او پیغامبر «۱۵» بود و به غرور درجه فرشتگی و پایه ایشان

- (۱). مع، وز: نهی کرد.
- (۲). مع، وز، آج، لب: نباشید.
- (۳). اساس، آج، لب: تا، با توجه به مع، وز تصحیح شد.
- (۴). وز، مل: اینکه جا.
- (۵). مع، وز: نمایند، مل: نباشند.
- (۶). مل: حسن بصری. [...]
- (۷). مل: که خدای تعالی ابلیس را داده بود.
- (۸-۹). مع، وز، مل: بیرون.
- (۱۰). سوره طه (۲۰) آیه ۱۲۰.
- (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.
- (۱۲). مع، وز: در.
- (۱۳). مع، وز، مل: شوید.
- (۱۴). مع، وز، مل: پیغامبران.
- (۱۵). مع، وز، مل: پیغمبر.

صفحه : ۱۵۳

تمنای آن کرد و خواست تا فرشته باشد تناول درخت کرد، جواب آن است که در آیت ذکر ثواب و قلت و کثرت او نیست، معلوم است که غرض از اینکه [آن] «۱» باشد که آن به بود که ثوابش بیشتر باشد، و اینکه در آیت نیست و انما بر ایشان تلبیس کرد که شما از اینکه درخت منهی نه‌ای «۲»، مگر آنکه که فرشته بوده‌ای «۳» چون فرشته نه‌ای «۴» [منهی نه‌اید] «۵»، یعنی فرشته باشد که منهی باشد از چنین «۶» درخت، چون شما را فرشته نه‌ای «۷» تا بدانی که «۸» رواست شما را از اینکه درخت خوردن. و بر قول آن کس که گفت که: أن تکونا، به معنی «لئلا تکونا» ست «۹»، سؤال ساقط باشد.

و قاسمَهُمَا، و با «۱۰» ایشان سوگند خورد که غرض من به اینکه گفتار نصیحت شماسست، و اینکه «۱۱» از باب مفاعله است که میان دو کس نباشد، مثل قولهم:

طارقت النَّعْل و عاقبت اللَّصِّ، و عافاه الله، و قال الهذلي «۱۲»:

و قاسمها بالله جهدا لأنتم ألد من السلوی إذا ما نشورها

چون سوگند بخورد «۱۳» شبهه ایشان قوی شد از آن جا که ظن ایشان چنان بود که هیچ کس دلیری نیارد کردن [بر سوگند] «۱۴» به دروغ و از جمله دواعی شد ایشان را در تناول درخت، و «لام» تأکید را موضع صدر کلام باشد، نحو قولک: لزید منطلق، مگر در خبر «إن» که نخواستند که جمع کنند بین «ان» و «لام»، إذ هما للتأکید، دو حرف تأکید، در یک جای جمع نکردند، لا یقال: إن لزیدا منطلق، بل چون «إن» باشد، «لام» در خبر آرند، یقال: ان لزیدا لمنطلق، و كذلك یقال: انی لک لناصح، و لا یقال: أنا لک لناصح، انما یقال: ناصح بغير «لام». و

(۱۴-۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۲). مع، وز، مل: نه‌اید.

(۳). آج، لب: بوده‌اید، مع، وز: بودیتان.

(۴). مع، وز، مل، آج، لب: نه‌اید.

(۶). وز، آج، لب: از اینکه.

(۷). مع، وز، آج، لب: نه‌اید. [.....]

(۸). مع، وز، مل، آج، لب: بدانید که.

(۹). مل، تکونا گوید.

(۱۰). مع، وز: و به.

(۱۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۵/۱۳۴): و اینکه نه.

(۱۲). وز شعر.

(۱۳). مع، وز، مل: بخوردند، آج، لب: خورد.

صفحه: ۱۵۴

«من» تبیین را باشد، و شاید که تبعیض بود، و المعنی انا لکما بعض الناصحین.

فَدَلَّاهُمَا، یعنی ارسلهما، تشبیه کرد ایشان را به کسی که بر ارتفاعی باشد، از آن پایه فرود آید، گفت: به غرور و فریفتن ایشان را منزلت [بلند] «۱» بر زمین پست فرود آورد، من قولهم: أدلیت الدلو اذا ارسلتها فی البئر، و تدلیه «۲» برای مبالغت فرمود، و تدلی فلان الی الشر اذا أهوی الیه، و لا- یقال: تدلی الی الخیر، برای ان که شر سافل باشد، و خیر عالی. و اصل غرور من الغرّ باشد و هی طی الثوب الی «۳» عیوبه، قال الشاعر «۴»:

کأن غرمتنه اذ تجنبه سیر صناع فی ادیم تکلبه

و الغرّ زق الطائر فرخه لما فيه من الخفاء من فيه الی فيه، و الغرّ الندی لم تحتنکه التجارب، و بیع الغرر بیع الشیء المستور جزافا، و الغرارة الوعاء لخفاء ما فيها، و الغرّة بیاض فی جبهه الفرس لأنها تعرک بحبها.

فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ، چون از آن درخت بخوردند، عورت ایشان ظاهر شد. و اینکه نه بر وجه عقوبت بود، و اگر چه عند تناول درخت بود، برای آن که سلب لباس و تفویت المنافع از باب عقاب نباشد و انما عقاب ضرری باشد مستحق مقرون به استخفاف و اهانت، و اگر اخراج از بهشت و سلب لباس و تفویت منافع عقوبت بودی، پیغامبران و اولیای خدای ما دام معاقبت بودندی. دگر آن که عقوبت با استخفاف [۱۴۰-پ]

و اهانت باشد، و چگونه شاید که آن کس که خدای، ما را در حق ایشان تکلیف کرده است بغایت اجلال و نهایت تعظیم از خدای و ما، مستخف و مهان باشند و نفس کدام عاقل ساکن باشد با قبول قول مستخفی مهان القدری، و اینکه معنی روا ندارد بر پیغامبران خدای الا آن کس که قدر ایشان نداند و منزلت ایشان نشناسد. چون ایشان از درخت تناول کردند و در معده ایشان قرار گرفت، جامه از ایشان برون کردند» (۵).

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۲). چاپ شعرانی (۵/۱۳۴): و دلیه.

(۳). معج، وز، مل: علی.

(۴). معج، وز شعر.

(۵). معج، وز، مل: برکنند.

صفحه: ۱۵۵

قتاده گفت: جامه ایشان از ناخن بود، چون از آن درخت بخوردند خدای تعالی از ایشان فرو کشید و عورت‌های ایشان پیدا شد. وَ طَفِقَا، أَى أَقْبَلَا- و جعلای یقال: طفق یفعل و جعل یفعل و اخذ یفعل کذا، باستادند و برگ درختان بهشت بر هم می‌دوختند و بر عورت می‌پوشیدند.

مفسران گفتند: برگ انجیر بود، حق تعالی به لفظ «خصف» (۱) گفت برای آن که چون دوختن (۲) نعلین می‌دوختند تا عورت بپوشیدند. عبد الله عباس و قتاده گفتند خدای تعالی گفت: یا آدم؟ نه همه بهشت تو را مباح بکرده بودم! گفت:

بلی. گفت (۳): از اینکه یک درخت گزیر نبود! گفت: بار خدایا، من گمان نبردم که کسی سوگند خورد به تو و نام تو به دروغ؟ حق تعالی گفت: اینکه عیش بر خویشان تباه کردی.

محمّد بن قیس گفت: ابلیس اینکه وسوسه القا کرد به مار، مار القا کرد به حوا، حوا با آدم گفت. اوّل حوا تناول کرد، خدای تعالی آدم را گفت: چرا خوردی!

گفت: حوا گفت مرا، حوا را گفت: چرا گفتم! گفت: مار گفت مرا. مار را گفت: چرا گفتم! گفت (۴): ابلیس گفت مرا، آدم را گفت: اما شما را به زمین فرستم، و بعضی دشمن بعضی باشی (۵). شیطان دشمن شما باشد و شما دشمن او، و مار دشمن شما باشد و شما نیز دشمن او تا هر یکی از اینان چون از صاحبش فرصتی یابد به جانش گزند کند. حوا را گفت (۶): چنان که درخت خون آلود کردی (۷)، هر ماهت خون آلود کنم. و مار را گفت: پایهات (۸) بستانم و پرهات (۹) تا بر شکم روی،

(۱). اساس: احضف، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۲). معج، وز: چون درختی، آج، لب: چون دوختند.

(۳). آج، لب چرا. [.....]

(۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۵). معج، وز، مل: باشید، آج، لب: باشند.

(۷). معج، وز: چنان که خون پالود کردی، مل: چنان که درخت را خون آلود کردی، آج، لب: چنان که درخت خون کردی.

(۸-۶). معج: پایهایت.

(۹). معج، وز، مل: پرهایت.

صفحه: ۱۵۶

و هر که تو را بیند باید تا بر تو «۱» دست یابد سرت بگوید «۲». ابلیس را گفت: تو از اینکه جا برو ملعون و مدحور، و آدم را گفت: به زمین رو پس از آن که در بهشت روزی من می‌خوردی، هینئا مرینا رغدا، اکنون در زمین جز به کد و رنج نخوری. چون آدم به زمین آمد، او را گرسنه شد، از «۳» خویشتن حالتی یافت که پیش از آن نیافته بود، نشیش کنشیش الذرّ بین جلده و لحمه، گفت: مرا حالتی است که از آن عبارت نمی‌دانم کرد. جبرئیل آمد و گفت: اینکه درد را نام جوع است و دوا او را طعام است. تو گرسنه‌ای و به طعام سیر شوی، گفت: طعام از کجا آرم! گفت: من تو را از بهشت آنچه سبب «۴» آفت و اخراج تو بود از آن- و آن گندم است- آورده‌ام، و گندم در پیش او بنهاد تا راحت هم از آن جا بود که رنجت بود. خواست تا آن گندم بخورد، جبرئیل- علیه السلام- گفت: اینکه همچنین که بینی خوردنی نیست، اینکه می‌باید کشتن تا خدای «۵» برکت کند در اینکه، گفت: کشتن چه «۶» باشد! گفت: منت بیاموزم، و اینکه به آلت توانی کردن. گفت: آلت از کجا آرم «۷»! گفت: منت بیاموزم، آلت کردن، آنگه او را آهن آورد و چوب و آتش، و او را آهنگری و درودگری بیاموخت تا او را آلت برزگری بساخت. چون آلت تمام کرده بود، گفت: اینکه گندم بر زمین بفشان «۸» و زمین بر شیوان «۹» و دانه به خاک بپوش، همچنان کرد. چون [اینکه] «۱۰» قراح زمین بکشت به آن «۱۱» قراح شد اینکه رسته بود.

[۱۴۱-ر]

چون آن «۱۲» دیگر برست، آن پیشین رسیده بود. چون آن دیگر برسد، آن اول خشک شده بود و به درو آمده.

(۱). معج، وز، مل، آج، لب: تو را بیند و بر تو.

(۲). معج، وز، مل و.

(۳). آج، لب: در.

(۴). اساس و، با توجه به معج، وز و مفهوم عبارت زاید می‌نماید.

(۵). مل، آج، لب تعالی.

(۶). آج، لب: چگونه.

(۷). آج، لب: آورم.

(۸). معج، وز: فشان، آج، لب: بیفشان.

(۹). وز: برشیون. [.....]

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد، مل: او.

(۱۱). معج، وز: باز شد.

(۱۲). مل قراح.

صفحه: ۱۵۷

چون زمین تمام بکشت و تخم در آن افگند «۱» و از کشتن برداخت همه رسیده بود، به یک بار خواست تا بخورد، جبرئیل- علیه

السلام- گفت: اینکه بنشاید (۲) خوردن چنین اینکه بدرو، بدروید. خواست تا بخورد، گفت: گرد کن (۳) و بر خرمن نه. چون جمع کرد خواست تا بخورد، گفت: نه، در پای گاو (۴) خرد کن (۵)، خرد کرد (۶). خواست تا بخورد، گفت: نه، بر باد ده تا دانه از کاه جدا شود. بر باد داد و پاک کرد. خواست تا بخورد گفت: که: نه، آس کن تا آرد شود، در آسیا آس کرد تا آس شد. خواست تا بخورد، گفت: نه، عجین کن، عجین کرد. خواست تا بخورد.

گفت: نه، بیز، به آتش تنور کرد و به آتش بیخت. چون از تنور برآمد، گفت: اکنون بتوان خوردن که به حد خوردن رسید. آدم دست دراز کرد و لقمه‌ای از آن بشکست و در دهن نهاد، هنوز گرم بود، دهنش بسوخت. جبرئیل گفت: تعجیل کردی، رها بایست کردن (۷) تا سرد شود تا بدانی که هرکس که در (۸) در کام خود گامی برداد، هزار گامش به ناکامی (۹) بر باید داشت، چون مقصود حاصل کند و به چنگ آرد خواهد تا در دهن نهد پیش از وقت کامش بسوزد، تا بدانی که راحت دنیات (۱۰) به رنج (۱۱) آمیخته است. اینکه نه سرای خلوص است و نه جای خلاص است، اینکه جات راحت خالص نباشد (۱۲):

حلاوة دنیاك مسمومة فلا تأكل الشهد الا بسم

همومك بالعیش مقرونه فلا تقطع العیش الا بهم

اذا تم امر دنا نقصه توقع زوالا اذا قيل تم

(۱). مج، وز، مل: تخم در افگند.

(۲). وز: می نشاید.

(۳). مج، وز: نه کن، مل، لت: نه گرد کن.

(۴). مج: کاف.

(۵). مل، آن: خورد کن.

(۶). لت: چون خرد کرد، آن: خورد کرد.

(۷). مج، وز: کرد.

(۸). آج، لب، آف، آن: به.

(۹). مج، وز: به ناکام.

(۱۰). مج: دنیایت.

(۱۱). مج، وز، مل، لت: با رنج. [.....]

(۱۲). مج، وز شعر.

صفحه: ۱۵۸

و قال سوید بن عامر (۱):

و الخیر و الشرّ مقرونان فی قرن بکلّ ذلك یأتیک الجدیدان

چون (۲) آدم با پایه و منزلت او تا اینکه همه رنج نبرد یک لقمه حلال در دهن نهاد، تو می خواهی تا بی رنج حلال به دست آری؟

به رنج به دست آید و مجاهدت و مکابدت، که: طلب الحلال جهاد. آنگه در حال «۳» پدرت آدم اندیشه نکنی «۴» که به یک ترک مندوب موجب خروج او شد از بهشت، تو می‌پنداری که ترک چندین واجبات و ارتکاب چندین مقبحات موجب دخول تو خواهد بود «۵» به بهشت؟ این اندیشه خطا «۶» که تو کرده‌ای، بیتهای محمود و راق همانا گفته شده است یا نه! آن که می‌گوید:

یا ناظرا ترنو «۷» بعینی راقد

و مشاهدا للأمر غیر مشاهد

متتک نفسک ضلّة فأبحتها سبل الرجاء و هن غیر قواصد

تصل الذنوب الی الذنوب و ترتجی درک الجنان بها و فوز العابد

و نسیت أن الله اخرج ادما منها الی الدنیا بترک واحد

و اگر در اینکه دفتر فصلی مکرر شود به سهو یا بی‌تبی، عیب نباید کردن که خدای تعالی در قرآن قصه هر پیغامبری اند بار مکرر کرد «۸» با آن که کتاب یکی است، و اینکه دفتر مجلّادات بسیار است، باشد که همه مجلّادات به یک بار حاضر نباشند «۹»، تا «۱۰» نویسنده معذور دارند در اینکه معنی.

وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا، خدای تعالی ایشان را ندا کرد بر سبیل عتاب: نه من شما را نهی کردم از اینکه درخت؟ و نه بگفتم که شیطان شما را دشمنی است آشکارا

(۱). مع، وز شعر.

(۲). مع، وز، مل، لت: پدرت.

(۳). مع، وز، مل: آنگاه حال.

(۴). مل: آدم یاد نکنی.

(۵). مع، وز، لت: خواهد بودن.

(۶). آج، لب: خطای.

(۷). مل: ترنوا.

(۸). مع، وز، مل: کرده.

(۹). مع، وز، مل، لت: نباشد.

(۱۰). اساس: یا، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه: ۱۵۹

ظاهر عداوت؟ چون بدانستند که بد کردند و زیان به خود کردند، و اعتراف دادند و مقرّ آمدند و گفتند: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا، بار خدایا؟ ما بر خود ظلم کردیم و نقصان حظّ ثواب خود کردیم [۱۴۱-پ]

و به اینکه مندوب که رها کردیم، چه اگر رها نکرده بودمانی «۱» ما را ثواب بسیار بودی و ظلم ایشان بر خود اگر نه بر ظلم لغوی که معنی او نقصان باشد حمل کنند و الاّ آیت از معنی بشود و اینکه لفظ مفید «۲» نباشد، چه ظلم اصطلاحی مصوّر نباشد میان مرد و

نفس خود، و معتزله را هم نیز اینکه تفسیر باید کرد برای آن که صغیره نزدیک ایشان حظّ او نقصان ثواب باشد نه استحقاق عقاب. اگر گویند: بر اینکه قاعده لازم آید که پیغامبران را ظالم شاید خواند که ایشان خالی نباشند از ترک مندوبات و آن نقصان ثواب آرد، جواب گوئیم: روا بودی اگر نه آنستی که اینکه اسم به عرف مختص است به ذمّ و اسم ذمّ است و بر اطلاق از او جز بر «۳» فاعل ضروری بر آن وجه که حد نهادیم ظلم را ندانند، پس اطلاق روا نداریم، اما مقید روا داریم که کسی که گوید: ایشان ظالم نفس خوداند به آن معنی که نقصان حظّ ثواب می‌کنند اما به آن معنی که ضروری می‌رسانند به کسی به ناوجب که جامع باشد آن شرایط را که حدّ ظلم شامل است آن را آن نه.

وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا، و اگر ما را نیامرزی و بر ما «۴» رحمت نکنی، ما از جمله زیانکاران باشیم. و مورد اینکه کلام از ایشان مورد خضوع و خشوع و استکانت و باخدای گریختن است و اظهار رغبت کردن و مذلت عرضه کردن و به او پناه گرفتن و کسر نفس خود کردن، و اینکه نوعی عبادت باشد که پیغامبران و ائمه - علیه السّلام - با عصمتشان در حق خود بگویند و به اینکه انقطاع کنند با خدای تعالی، و توبه ایشان بر اینکه وجه باشد تا مستحقّ ثواب تایان باشند. اما آن

(۱). اساس: کرده بودیمی، معج، وز، لت: کرده بودمانی، آج، لب: نکرده بودمی، با توجه به نسخه مل تصحیح شد.

(۲). معج، وز: مقید.

(۳). معج، وز، مل: ندارد. [...]

(۴). معج: ما را.

صفحه : ۱۶۰

که «۱» توبه ایشان از معصیت باشد صغیر یا کبیر اما هذا فلا، اینکه معنی در حق ایشان صورت نیندازد ادله عقلی و قرآن که مقرر شده است بر عصمت ایشان - علیهم السّلام.

قال اهبطوا بعضکم لبعض عدوّ، حق تعالی خطاب کرد به اینکه آیت به آدم و حوّا و ابلیس بر قول «۲» سدی و جبائی و ابن الاخشاد، و ابو صالح گفت: خطاب ما راست نیز چنان که حکایت کردیم از محمد بن قیس. و حسن بصری قولی «۳» گفت دور، و آن آن است که گفت: نیز خطاب است با وسوسه و اینکه بعید است. و «بعض» «۴» جزوی باشد از جمله نامعین، و «عدوّ» ضدّ ولی باشد و اصل او از عدوان و تعدّی است، و رمیانی گفت: عدوّ آن باشد که نصرت خود از تو دور دارد در وقت حاجت، ولی «۵» بعکس اینکه باشد. و لکم فی الأرض مستقرّ، و شما را در زمین قرار گاهی باشد، اینکه قول أبو العالیه است. بعضی دگر گفتند: مصدر است، یعنی شما را در زمین قراری «۶» باشد، و فعل چون مزید باشد و متعدّی بود، لفظ مصدر و مفعول و موضع از او یکی باشد، چنان که: أنزلنی منزلاً مبارکاً «۷»، اینکه مصدر است، و قوله: رَبِّ أَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِيْ مَخْرَجٍ صِدْقٍ «۸»، اینکه محتمل مصدر است. و موضع «۹» هذا مغتسل بارد «۱۰»، اینکه موضع است. و «متاع» ای تمتّع و استمتاع، و آن انتفاع باشد به چیزی که در او لذتی عاجل باشد، و «حین» وقت باشد سواء اگر کوتاه بود و اگر دراز، و اینکه جا مراد روزگار [۱۴۲- ر]، [دراز است] «۱۱». حق تعالی گفت: اکنون به زمین روی «۱۲» بعضی «۱۳» دشمن

(۱). آج، لب: آنان که.

(۲). آج، لب: به قول.

(۳). مل دیگر.

(۴). اساس: بعضی، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

- (۵). معج، وز، مل، لت: و ولی.
 (۶). آج، لب، آن: قرار گاهی.
 (۷). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۹.
 (۸). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۰.
 (۹). معج، وز، مل و.
 (۱۰). سوره ص (۳۸) آیه ۴۲.
 (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.
 (۱۲). مل، آج، لب، آف، آن: روید.
 (۱۳). معج: بر بعضی، وز، مل: و بعضی. [.....]

صفحه : ۱۶۱

بعضی. اینکه جمله در محل حال است، اى متعادين، به اینکه که رفت از میان شما که: من زمین را به «۱» قرارگاه شما کردم و به جای تمتع و برخوردارى شما «۲» تا روزگارى و وقتى که من دانم. بعضى مفسران گفتند: مراد به «حین» اوقات آجال ایشان «۳» است، «۴» و بعضى دگر گفتند: مراد قیامت است.
 آنکه گفت: فیها تحيون، شما را حیات و زندگانی در زمین دنیا باشد و مرگ در زمین باشد و شما را «۵» از زمین بر انگیزند و زنده کنند روز قیامت.

ابن ذکوان و حمزه و کسایى و خلف و یعقوب خواندند: «تخرجون» به فتح «تا» و ضم «را» على اضافه الفعل اليهم، و شما روز قیامت از زمین بیرون آیی «۶» نظرا الى قوله تعالى: ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ «۷»، و باقى قراء بر ما لم یسم فاعله «تخرجون» خواندند بضم التاء و فتح الراء، شما را بیرون آرند از آن جا، چنان که در دگر آیت گفت: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى «۸».
 قوله تعالى:

[سوره الاعراف (۷): آیات ۲۶ تا ۳۶]

[اشاره]

يا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سِوَاتِكُمْ وَ رِيشًا وَ لِبَاسٍ الْمُتَّقِينَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ ذَلِكُمْ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ (۲۶) يا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمُ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سِوَاتِهِمَا إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَ قَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ (۲۷) وَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَ حَيْدْنَا عَلَيْهَا آبَاءُنَا وَ اللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۲۸) قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا يَدْعَاكُمْ تَعُدُّونَ (۲۹) فَرِيقًا هَدَى وَ فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ يَحْسَبُونَ أَنََّّهُمْ مُهْتَدُونَ (۳۰)
 يا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَ كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ (۳۱) قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۳۲) قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ وَ الْإِثْمَ وَ الْبَغْيَ بَعْدَ الْحَقِّ وَ أَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۳۳) وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَ لَا يَسْتَقْدِمُونَ (۳۴) يا بَنِي آدَمَ إِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ

عَلَيْكُمْ آيَاتِي فَمَنْ اتَّقَى وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۳۵)
وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۳۶)

[ترجمه]

ای پسران آدم فرستادیم بر شما جامه‌ای که باز پوشد عورت‌های شما «۹» و زینتی و جامه پرهیزگاری، آن بهتر است آن از آیت‌های خداست تا همانا ایشان اندیشه کنند.

(۱). آج، لب: ندارد.

(۲). لت کردم.

(۳). معج، وز: ندارد.

(۴). آج، لب و بعضی دگر گفتند: اوقات الصلوات ایشان است.

(۵). معج، وز، مل، لت: زندگانی در زمین باشد و شما را.

(۶). معج، وز، مل، آج، لب، آف: آید.

(۷). سوره روم (۳۰) آیه ۲۵.

(۸). سوره طه (۲۰) آیه ۵۵.

(۹). آج، لب را.

صفحه : ۱۶۲

ای پسران آدم نباید تا به فتنه آرد شما را دیو چنان که «۱» بیرون آورد مادر و پدر شما را از بهشت، بیرون می‌کرد از ایشان جامشان «۲» تا به ایشان نماید عورت‌های ایشان که او بیند شما را «۳» و جنس او از آن جا که شما نبینی «۴»، ما کردیم دیوان را دوستان آنان که ایمان نیارند.

و چون بکنند زشتی «۵»، گویند: یافتیم بر اینکه «۶» پدران خود را و خدا بفرمود ما را «۷» بگو که خدا نفرماید به زشتی، می‌گویی «۸» بر خدا آنچه ندانی «۹».

بگو فرمود خدای من به عدل «۱۰» و راستی کنی «۱۱» رویه‌ایتان بنزدیک هر مسجدی و بخوانی «۱۲» او را خالص کرده برای او طاعت چنان که ابتدا کرد شما را باز آیی «۱۳».

گروهی را راه دهد و گروهی را درست شود برایشان گمراهی، ایشان گرفته‌اند دیوان را دوستان [۱۴۲-پ] از فرود خدای و می‌پندارند که ایشان راه یافتگانند.

(۱). معج، وز، آج، لب: چنانچه.

(۲). کذا در اساس: جامشان/ جامه‌شان، معج، وز: جامه ایشان، آج، لب: پوشش ایشان، لت: جامه‌شان.

(۳). معج، وز، لت او.

(۴). معج، وز: نه بینید.

(۵). وز: زشتی. [.....]

(۶). معج، وز، لت: بر آن.

(۷). مع، وز، لت به آن.

(۸). مع، وز، آج، لب، آف، آن: می گوید.

(۹). مع، وز: ندانید، آج، لب: نمی دانید.

(۱۰). مع، وز، لت: فرمود مرا خدای به داد.

(۱۱). مع، وز، آف، آن: کنید.

(۱۲). مع، وز، آف، آن: بخوانید.

(۱۳). مع، وز، آف، آن: باز آید.

صفحه: ۱۶۳

ای پسران آدم فراگیری «۱» زینتتان بنزدیک هر مسجدی و بخوری «۲» و بیاشامی «۳» و اسراف مکنی «۴» که خدا دوست ندارد اسراف کنندگان را.

بگوی که حرام کرد زینت خدا آن که بیرون آورد برای بندگانش و چیزهای پاکیزه از روزی! بگو آن آنان راست که ایمان آوردند «۵» در زندگانی دنیا خالص «۶» روز قیامت، همچنین گزارش دهیم آیات را برای آن گروه که دانند.

«۷»

بگوی حرام کرد خدای من زشتیها آنچه پیداست [از آن] «۸» و آنچه ناپیداست و بزه و بیدادی بناحق و آن که انباز گیری «۹» به خدا [آنچه] «۱۰» نفرستاد به آن حجتی و آن که گویی «۱۱» بر خدا آنچه ندانی «۱۲».

و هر گروهی را وقت مرگی هست چون آید وقت مرگشان باز پس نایستد [یک ساعت] «۱۳» و نه فرا پیش شود.

ای پسران آدم [اگر] «۱۴» آید به شما رسولانی از

(۱). مع، وز: بگیری، آج، لب، آف، آن: فرا گیرد.

(۲). مع، وز، آف، آن: بخورید.

(۳). مع، وز: باز خورید، آج، لب، آف، آن: بخورید.

(۴). مع، وز: و بی اندازه مکنید.

(۵). مع، وز، لت: ایمان آرند.

(۶). مع، وز، لت: زندگانی نزدیکتر ویژه. [.....]

(۷). اساس: ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید افزوده شد. (۱۴-۱۳-۱۰-۸). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۹). مع، وز، آف، آن: گیرد.

(۱۱). مع، وز: گوید.

(۱۲). مع، وز، آف، آن: ندانید.

صفحه: ۱۶۴

شما که می گویند بر شما آیتهای من، هر که بترسد و نیکی کند نیست ترسی بر ایشان و نه ایشان اندوهگن شوند.

و آنان که «۱» دروغ داشتند حجتهای ما و بزرگواری نمودند [از آن] «۲»، ایشان اهل دوزخند ایشان آن جا باشند همیشه.

قوله: یا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا، حق تعالی به اینکه آیت مَنّت نهاد بر بنی آدم که ایشان را جامه داد که با آن عورت پوشند و

تجمل کنند و زینت سازند، و در «انزلنا» و در معنی انزال خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد «خلقنا» و «جعلنا» ست، چنان که گفت: وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ^(۳)، ای خلق، و بعضی دگر گفتند: مراد آن است آنچه اصل آن است از نبات به باران پرورده می‌شود، باران از آسمان فرو می‌آید، و وجهی دگر آن که گفتند که «۴»: برکات را نسبت به آسمان باشد و آن از جمله خیرات و برکات و روزی است برای آن که منفوع به است و روزی در آسمان است، قال الله تعالی: وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ^(۵) - الایة. «لباس» فعال باشد به معنی مفعول یعنی ملبوس، کالکتاب بمعنی المکتوب، و الحساب بمعنی المحسوب. یواری، که باز [۱۴۳- ر] پوشد عورات شما را صلاحیت پوشش دارد از جامه و آلات فرش و بسط داخل است تحت اینکه، و «لباس» در «۶» اینکه جا مصدر باشد، یقال: لبست الثوب لبسا و لباسا، و اللبس الملبوس أيضا، قال الشاعر^(۷).

فلما كشفن^(۸) اللبس عنه مسحنه بأطراف طفل زان غیلا موشما

- (۱). آج، لب به.
- (۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.
- (۳). سوره زمر (۳۹) آیه ۶.
- (۴). مع، وز، لت: آن گفتند که، مل: آن که گفتند.
- (۵). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۲.
- (۶). مع، وز، مل، لت: در جز.
- (۷). مع، وز شعر.
- (۸). اساس: کشف، مع: کشفنا، با توجه به وز، لت: تصحیح شد.

صفحه : ۱۶۵

اراد الثوب و الستر. و ریشاً، ای ما لا، در قول عبد الله عباس و مجاهد و ضحاک و سدی، یقول العرب: تریش الرجل إذا تمول. ابن زید گفت: «ریش» جمال باشد، ابو عمرو بن العلاء گفت: کسوت و جهاز باشد، و گفته‌اند: هر چه از باب تجمل و متاع خانه باشد از فرش و بسط^(۱)، و منه ریش الطایر برای آن که جمال و ساز او در پرهاش^(۲) باشد اگر پر او بکنند^(۳) بی جمال شود، و انشد سیبویه^(۴):

و ریی منکم و هوای معکم و ان کانت زیارتکم لماما

معبد الجهتی گفت: الریش المعاش، سلمی و عطاردی و قتاده در شاذ خواندند: «و ریشا» به جمع، مثل ذئب و ذئاب و قدح و قداح. قطرب گفت:

الریش و الریش واحد کلبس و لباس و حل و حلال و حرم و حرام.

و لباس التقوی، اهل مدینه و ابن عامر و کسائی خواندند: «و لباس» منصوب عطفاً علی قوله: لباسا و ریشا، و عامل در او «انزلنا» باشد، و باقی قراء «و لباس» به رفع خواندند، و رفع او بر ابتدا باشد. و «ذلک» بدل باشد، و «خیر» خبر مبتدا باشد، و بر قراءت آن کس که به نصب خواند، «ذلک» مبتدا باشد و «خیر» خبر او باشد.

و در لباس تقوا مفسران خلاف کردند. زید بن علی گفت: لباس تقوا درع باشد و مغفر و آنچه ساعد و ساق به آن پوشند از آن برای آنش لباس تقوا خواند که یتقی بذلک فی الحرب. قتاده و سدی گفتند و ابن جریح: لباس تقوا ایمان است. معبد الجهتی

گفت: حیاست، و شاعر در اینکه معنی گفته «۵»:

أَنْتِ كَأَنَّي أَرِي مَنْ لَا حِيَاءَ لَهُ وَلَا أَمَانَةَ وَسُطَّ النَّاسِ عَرِيَانًا
عَطِيَّةُ «۶» گفت از عبد الله عباس: عمل صالح است و به روایتی دیگر از

(۱). آج: بساط. [...].

(۲). بم، آف، آن: پرهایش.

(۳). مج، وز: برونی، مل: برود، لت: بچینند، آن: برکنند.

(۴). مج، وز شعر.

(۵). لب است، مج، وز، مل شعر.

(۶). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: عتبه، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

صفحه: ۱۶۶

عبد الله عباس: سیمای صلاح است بر روی و نیکو طریقتی. حسن بصری گفت:

عثمان عَفَّان را «۱» دیدم بر منبر رسول و عظمی کرد پیراهنی گویی «۲» پوشیده و گوی گریبان گشاده «۳»، مردم را می گفت: سگان را بکشی «۴» و به کبوتر بازی مکنی «۵»، آنگه گفت: از خدای بترسی «۶» در سر که از رسول خدای شنیدم که او گفت: هیچ بنده نباشد که او عملی کند در سر و آلا خدای تعالی از آن عمل ردایی بر او پوشاند اگر خیر باشد و اگر شر. آنگه اینکه آیت بر خواند: وَرِيشًا وَ لِبَاسِ التَّقْوَى، و گفت: لباس تقوا نیکو طریقتی باشد.

عروه بن الزبیر گفت: ترس خدای باشد، جیبایی گفت: مراد جامه پارسایان است از صوف و جامه خشن و آنچه لباس زهاد و عباده باشد. حسین بن علی المغربی گفت: مراد [به] «۷» لباس تقوا لباس اهل بهشت است، گفت: دلیلش آن که: ذَلِكْ خَيْرٌ كَفْت، و «ذَلِكْ» اشارت به غایبی دور باشد. مجاهد گفت: برای آن منت نهاد به جامه عورت پوش بر ما که عرب برهنه طواف کردند گرد خانه مکشوف العوره جز قریش، و بعضی دگر گفتند: برای آن که از اصناف خلق کس جامه پوش نباشد مگر بنی آدم. ذَلِكْ مِنْ آيَاتِ اللّٰهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ، اینکه از آیات و دلایل خداست تا همانا آدمیان و مکلفان از ایشان اندیشه کنند و تفکری کنند.

آنگه بنی آدم را وعظ کرد [و] «۸» یاد داد [از] «۹» آنچه شیطان با پدر ایشان کرد، گفت: ای پسران آدم؟ و مراد فرزندان آدمند - مردان و زنان، و لکن لفظ پسران بر تغلیب گفت مردان را بر زنان، نباید تا شما را به فتنه آرد شیطان و مفتون کند و

(۱). اساس رضی الله عنه.

(۲). کذا: در اساس، آج، لب، آف، لت، مج، وز: کوتهی، مل، بم، آن: کوهی، چاپ شعرانی (۵/ ۱۴۱): گویی، و در زیر نویس متن توضیح داده است که «دکمه دار»، نیز لغت نامه ذیل «کوهی» آورده است: قوهی، و آن نام پارچه و جامه‌ای است (یادداشت به خط مرحوم دهخدا)، نیز گوی: تکمه و گوی گریبان را گویند.

(۳). آج، لب: گشوده.

(۴). مج، وز، آج، لب: بکشید.

(۵). مج، وز، آج، لب: مکنید.

(۶). مج، وز، آج، لب: بترسید. (۷-۸-۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

صفحه : ۱۶۷

بفریبید چنان که با پدرتان کرد آدم که او را به وسوسه و اغواء و اضلال از بهشت بیرون آورد. یَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا، اینکه فعل مضارع در جای حال است، ای نازعا عنهما، بر کشید از مادر و پدرتان که آدم و حوا بودند جامشان» (۱) [۱۴۳-پ] برای آن تا کشف سوات و عورت ایشان کند، و اضافت اخراج و نزع» (۲) لباس ایشان با شیطان برای آن کرد و اگر چه بر حقیقت از» (۳) فعل خداست که عند اغراء و اغواء او بود، چنان که در سورت گفت: زَادَتْهُمْ إِيمَانًا» (۴)، فَرَادَتْهُمْ» (۵) فیها از فیها از اِلٰی رَجْسِهِمْ» (۷) اِنَّهٗ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيْلَهٗ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ، گفت:

ابلیس و لشکر او و جنس و قبیل او شما را بینند از آن جا که شما ایشان را نبینی» (۸)، اِن زید گفت: قبیلش نسل او باشند» (۹) مجاهد گفت: ابلیس گفت ما را چند چیز دادند: نری و لا نری، ما بینیم» (۱۰) آدمیان را و ایشان ما را نبینند» (۱۱). و نخرج من تحت الثری، و از زیر زمین بر آییم، و یعود شیخنا فتی، و پیر ما جوان شود پس از آن که پیر شده باشد.

مالک دینار گفت: دشمنی که او تو را بیند و تو او را نبینی عظیم المؤمنة بود و» (۱۲) شدیدة المحنة، اَلَّا مِنْ عَصْمَةِ اللّٰهِ، اَلَّا أَنْ رَاكَ خَدَايَ نَظَرًا. یحیی بن معاذ» (۱۳) گفت: شیطان قدیم است و تو حدیث، و شیطان محتال است و تو سلیم

- (۱). کذا در اساس: جامشان/ جامه‌شان، معج، وز: جامه‌یشان، لت: جامه‌اشان.
- (۲). اساس: نزع، با توجه به معج، وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]
- (۳). معج، وز، مل: آن.
- (۴). سوره انفال (۸) آیه ۲.
- (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن مجید. فزادتهم.
- (۶). اساس: احسانا، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۷). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۵.
- (۸). معج، وز: نه بینید/ نبینید.
- (۹). معج، مل، آج، لب: باشد.
- (۱۰). معج، آج، لب: می بینیم.
- (۱۱). معج: نه می بینند/ نمی بینند.
- (۱۲). معج، وز: ندارد.
- (۱۳). معج، وز، مل: یحیی معاذ.

صفحه : ۱۶۸

جانب، شیطان تو را بیند و تو او را نبینی» (۱)، و شیطان تو را فراموش نکند و تو او را فراموش کرده‌ای» (۲)، و او را از تو بر تو بار» (۳) است و تو را بر او هیچ بار نیست، و رسول- علیه السّلام- گفت: شیطان از بنی آدم چنان رود که خون در تن، دل تو مسکن اوست و عروق تو رهگذار» (۴) او» (۵)، پس با او مقاومت نتوان کرد» (۶) اَلَّا بَعُونَ اللّٰهَ، و شاعر گوید در اینکه معنی:

و لا اراه حیث ما یرانی و عند ما انساه لا ینسانی

فَسَیْدِي اِنْ لَمْ یَغْثُ» (۷) سبانی کما سبی ادم من جنان

ذو النون مصری گفت: اگر [او] «۸» تو را ببند «۹» از آن جا که تو او را نبینی، خدای او را ببند و او خدای را نبیند، از او به خدای استعانت کن که کید او ضعیف باشد. اما علت آن که ما ایشان را نبینیم آن است که: ما را شعاع اندک است، و ایشان را جسم «۱۰» شفاف است، پس هر دو منع است از دیدن. اگر خدای تعالی شعاع زیادت کند، ممکن باشد ایشان را دیدن، چنان که فرشتگان را عند حضور الموت و یا اجسام ایشان کثیف کند.

ابو الهذیل و أبو بکر بن الأُخْشَاد گفتند: روا باشد که خدای تعالی ایشان را ممکن بکند تا خویشان را کثیف بکنند در بعضی احوال تا ما ایشان را ببینیم، و شیخ ابو جعفر الطوسی اینکه قول اختیار کرد. *إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ*، ما کردیم دیوان را دوستان آنان که ایمان ندارند، یعنی کافران. و معنی «جعلنا» اینکه جا حکم و تسمیه باشد چنان که گفت:

(۱). اساس، معج، وز: نه بینی / نبینی.

(۲). مل: فراموش کنی.

(۳). اساس: یار، با توجه به معج، وز تصحیح شد. [.....]

(۴). معج، وز، مل: رهگذر.

(۵). اساس: تو، با توجه به معج، وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). معج، وز: کردن.

(۷). معج، وز: تغث.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۹). معج: نه ببند / نبیند.

(۱۰). معج، وز، مل: چشم.

صفحه: ۱۶۹

وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا ۗ۱، أَى سَمَوْهُم بِذَلِكَ وَ حَكَمُوا بِهِ.

وَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً، چون فاحشه کنند. مفسران گفتند: فاحشه ایشان [آن] «۲» بود که گرد خانه طواف کردند برهنه و عورت گشاده، و گفتندی: ما «۳» به خانه خدای چنان طواف کنیم که خدای آفرید ما را و در جامه‌ای که در او گناه کرده باشیم در آن طواف نکنیم، و زنان چیزی از دوال بافته چندان که عورت پوش بودی در میان بستندی، تا در خبر است که زنی از بنی عامر طواف می‌کرد و می‌گفت:

اليوم يبدوا بعضه أو كله و ما بدا منه فلا احله

و حسن بصری و أبو علی گفتند «۴»: اینکه فاحشه شرک است چون به خدای تعالی شرک آرند، و بعضی دگر گفتند: مراد جمله فواحش است، أَى فاحشه من الفواحش. و «فاحشه» قبیحی باشد شنیع القبح و ظاهر القبح، و صغیره را فاحشه نگویند آنان که به صغیره گویند. و در کلام محذوفی هست و آن آن است «۵»: و اذا نهوا عنها او عوتبوا قالوا وجدنا عليها آباءنا، چون ایشان را از آن نهی کنند یا بر آن عتاب کنند، گویند: ما پدران [۱۴۴- ر]، [خود را] «۶» بر اینکه «۷» یافتیم که اینکه می‌کردند. وَ اللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا، و ما را خدای فرموده است، و اینکه برای آن گفتند که ایشان مذهب جبری «۸» گفتندی، گفتند «۹»: اگر خدای تعالی نخواستی ما را بگردانیدی از اینکه و ما را اکره کردی بر خلاف اینکه، فهذا معنی قولهم: وَ اللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا، و اینکه قول برابر قول مجبران است که

ایشان گفتند: اگر خدای نخواهد ما

(۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس: گفتند تا، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۴). معج، وز: گفت.

(۵). آن که.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۷). معج: آن. [.....]

(۸). معج، وز، مل: جبر.

(۹). معج، وز: گفتندی.

صفحه: ۱۷۰

نکنیم، و اگر نخواستی ما نکرديمی» (۱). و مشرکان گفتند: اگر خدای نفرمودی ما نکرديمی» (۲)، و امر بی ارادت آمر نباشد پس در اینکه باب امر و ارادت یکی باشد، نبینی که فرق نباشد میان آن که کسی غلامش را گوید: افعَل کذا، و میان آن که گوید: ارید منک ان تفعل کذا، که مقتضی هر دو لفظ ایقاع» (۳) و ایجاد فعل است، حق تعالی گفت بگو ای محمّد: إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ، خدای تعالی کار زشت نفرماید و چنان که نفرماید نکند و نخواهد، چه فرق نباشد میان آن که خواهد و میان آن که فرماید، چون گفت: نفرمایم، دلیل آن کند که نخواهد، برای آن که امر جز به ارادت آمر نباشد. آنگه گفت بر سیبل انکار و تفریع: أ تَقُولُونَ عَلَيَّ اللَّهُ مَا لَا تَعْلَمُونَ، بر خدای چیزی می گویی که نمی دانی» (۴)، و آیت دلیل بطلان مذهب مجبّره می کند از اینکه وجه که گفتیم و دلیل بطلان مذهب اصحاب معارف» (۵) فی قوله: أ تَقُولُونَ عَلَيَّ اللَّهُ مَا لَا تَعْلَمُونَ، و دلیل بطلان مذهب قایلان تقلید» (۶) آن جا که گفت از ایشان بر سیبل انکار: قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا. آنگه بیان کرد آنچه خدای تعالی فرمود، گفت بگو: قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ، بگو خدای من عدل فرمود و جز عدل نفرماید. عبد الله عباس گفت: مراد به «قسط»، «لا اله الا الله» است. ضحّاك گفت: توحید است، مجاهد و سدی گفتند: مراد به «قسط» عدل است، مفسّران اطلاق» (۷) کردند بر آن که امر خدای تعالی به عدل و توحید تعلق دارد، پس محال است که عدل و توحید فرماید و جبر و تشبیه خواهد، برای آن که حکیم آنچه فرماید خواهد، و در کلام محذوفی هست و تقدیر آن است» (۸): و قال لكم اقيموا وجوهكم عند كل مسجد، و گفت: شما را که روی به قبله آرید بنزدیک هر مسجدی، یعنی در هر وقت هر نمازی. مجاهد و سدی و ابن زید گفتند: معنی

(۱). معج، وز، مل، لت: نکرده‌مانی، آج، لب: نکرده‌می.

(۲). مل: نکرده‌مانی، آج، لب: نکرده‌می.

(۳). معج، وز: ارتفاع.

(۴). معج، وز، مل، آف، آن: می گوید که نمی دانید.

(۵). معج، آج، لب می کند، وز، مل می کنند.

(۶). معج، لت می کند، وز می کنند.

(۷). اساس: در بالای کلمه افزوده است «اتّفاق».

(۸). مل که.

صفحه : ۱۷۱

آن است که هر کجا باشی «۱» در هر مسجدی به نماز روی به کعبه «۲» آری «۳» چنان که گفت «۴»: وَ حَيْثُ مَا «۵» وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ، و بخوانی «۱۳» او را خالص کرده عبادت برای او «۱۴»، و «اخلاص» اخراج بود هر چه شوب باشد [از] «۱۵» میان چیزی که آن را آمیخته دارد و آلوده. و «دین» اینکه جا به معنی طاعت است. کَمَا يَدُّكُمْ تَعْبُدُونَ، چنان که ابتدا کرد «۱۶» شما را همچنان شوی «۱۷» باز. عبد الله عِيَّاس گفت و حسن و مجاهد و قتاده و ابن زید، معنی آن است که: چنان که معدوم بودی «۱۸» پیش از خلق، پس از فنا همچنان معدوم شوی «۱۹». قولی دیگر آن است که عبد الله عِيَّاس گفت به روایتی دیگر و جابر عبد الله انصاری که: خدای تعالی خلقان را همچنان بر انگیزد که بر آن مرده باشند، مؤمن را بر ایمان و کافر را بر کفر. قولی دیگر آن است که: همچنان بر انگیزد

(۱). آج، لب، آف، آن: باشید.

(۲). لت: قبله.

(۳). آج، لب، آف، آن: آرید.

(۴). مج، وز، آج، لب: ندارد. [.....]

(۵). اساس، مج، وز، مل، آن: و اینما، آج، لب، آف: فاینما، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۴ و ۱۵۰.

(۷). مج، وز، آف: باشید.

(۸). مج، وز: بکنید، آف: کنید، لت: بکنی.

(۹). مج، وز، آف: مگویید.

(۱۰-۱۱). مج، وز: چون بکنیم.

(۱۲). آف: کنید.

(۱۳). مج، وز، مل، آف: بخوانید.

(۱۴). لت: عبادت او را.

(۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۶). مج، وز، لت: بکرد.

(۱۷-۱۹). مج، وز، آف: شوید. ۱۸. آف: بودید.

صفحه : ۱۷۲

ایشان را برهنه که زادند، چنان که گفت: وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ تَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ «۱»، و رسول [۱۴۴-پ] - علیه السلام - گفت: يحشر الناس عراء حفاة غرلا، كما بدأنا أول خلق نعيده و عدا علينا انا كنا فاعلين «۲». ابو العالیة گفت: عادوا الی علمه فیهم، با آن شوند که [او] «۳» از شان «۴» داند بر حسب عمل و نیتشان. محمد بن کعب گفت: الی ما كانوا من السَّعَادَةِ وَ الشَّقَاوَةِ، همچنان که بوده باشند و بر آن که بوده باشند در دنیا از سعادت و شقاوت. بعضی دگر گفتند: تعودون احیاء «۵»، همچنان که زنده بودند در دنیا زنده گردانم ایشان را در قیامت «۶». قتاده گفت: چنان که از خاکشان آفریدیم، باز با خاکشان برم «۷» چنان که گفت: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ «۸» - الآیة.

فَرِيقًا هَدَىٰ وَ فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ، گروهی را هدایت دهد و گروهی را ضلالت واجب شود بر ایشان، یعنی گروهی را راه نماید به بهشت و ثواب که مستحق آن باشند و گروهی را از راه بهشت گمراه کند که مستحق آن باشند، نظیره قوله: فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (۹)، و ذکر «فریق» اینکه جا بهتر است از ذکر نفر و جماعت و قوم برای آن که در «فریق» ذکر مباینت و مفارقت است. و نصب «فریقا» بر مفعول به است از هدی، و دوم عطفاً علیه و عامل در او معنی حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ، و التَّقْدِيرُ: و فریقا اضل، چنان که گفت: يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَ الظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (۱۰). فَرَاءَ كَفْتُ: «فریقا» نصب بر حال است و عامل در او «تعودون» (۱۱).

(۱). سوره انعام (۶) آیه ۹۴. [...]

(۲). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۱۰۴.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۴). مع، وز، مل، لت: از ایشان، آج، لب: ایشان.

(۵). اساس، مل، آج، لب، لت: احیاهم، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۶). مل: در آخرت.

(۷). آج، لب: بریم.

(۸). سوره طه (۲۰) آیه ۵۵.

(۹). سوره شوری (۴۲) آیه ۷.

(۱۰). سوره دهر (۷۶) آیه ۳۱.

(۱۱). اساس، آج، لب، آف: یعودون، با توجه به مع، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

صفحه: ۱۷۳

و «هدی» و «ضلال» محتمل است در آیت چهار وجه را: یکی هدایت ثواب «۱» و ضلال از آن بر حسب استحقاق - چنان که گفتیم. و یکی حکم به هدایت مهتدیان بر سبیل مدح «۲» و حکم به ضلالت ضالان، و تسمیه ایشان به اینکه نام بر سبیل مذمت. سیم «۳» آن که «هدی» به معنی بیان و لطف باشد، و «ضلال» به معنی خذلان بر سبیل عقوبت علی کفرهم المقدم «۴». و چهارم هم «۵» به معنی شرح صدر به بیان یا ضیق او هم بر اینکه وجه، و اینکه وجه مقارب وجه سیم «۶» است در معنی، و وجه اول لا- یقتر است اینکه جا برای آن که در آیت ذکر قیامت است من قوله: كَمَا يَدَّأكُمْ تَعْوُدُونَ «۷»، و نیز آنچه ما بعد اوست بر سبیل تعلیل، دلیل اینکه می کند من قوله: إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، و تقدیر آن است که: لَأَنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ، یعنی اینکه ضلال بر ایشان [از] «۸» آن جا واجب شد که ایشان شیاطین را به اولیای خود گرفتند و دوستان و یاران ساختند بدون خدای «۹»، و نیز لایق باشند به خذلان علی وجه العقوبه. و «اتخاذ» اعداد «۱۰» الشیء لأمر من الامور باشد، و افتعال بود از «اخذ». چون ایشان اعداد شیاطین کردند برای نصرت بدون خدای، حق تعالی گفت: ایشان شیاطین را به دوست و یار گرفتند و به دست بنهادند و عده و ساز خود کردند، و از اینکه همه بدتر «۱۱» آن که می پندارند که ایشان مهتدی و راه یافته اند. و «حسبان»، ظن و گمان باشد.

قوله تعالی: يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ، مفسران گفتند:

سبب نزول آیت آن بود که بنی عامر عادت داشتند که برهنه گرد خانه طواف

- (۱). لت: به ثواب.
- (۲). آج، لب، آف: قدح.
- (۳). آج: سؤم، لب: سیوم.
- (۴). معج، وز: المتقدم. [...]
- (۵). معج، وز، مل، لت: ندارد.
- (۶). آف، لب: سیوم.
- (۷). اساس: یعودون، با توجه به معج و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.
- (۹). معج، وز، مل تعالی.
- (۱۰). معج، وز: اعداد.
- (۱۱). معج، وز: اینکه همه نیز.

صفحه: ۱۷۴

کردندی، مردان به روز و زنان به شب. و چون به مسجدی از مساجد رسیدندی، جامه بینداختندی و برهنه شدنیدی و در مسجد شدنیدی، و اگر کسی با جامه طواف کردی او را بزدندی و جامه‌اش بیرون کردندی «۱»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و امر کرد فرزندان آدم را- زنان و مردان را- [۱۴۵-ر]

که: زینت خود از لباس بنزدیک هر مسجدی بگیرند، پس مراد به زینت جامه است. مجاهد گفت:

از جامه آنچه عورت به آن بپوشند فریضه است، و اگر عبایی باشد. باقر «۲»- علیه السلام- گفت «۳»: مراد جامه نو است و پاکیزه «۴» در روزهای عید و روزهای آدینه که به مسجد جامع و مصلی «۵» شوند. عطیه و أبو روق گفتند: مراد به زینت آن است که چون به مسجد خواهد شدن موی به شانه کند. قاضی تنوخی گفت:

زینت دست برداشتن باشد در نماز، و تمسک کرد به خبری از رسول- علیه السلام- که گفت:

ان لكل شيء زينه و زينه الصلاة رفع الايدي منها في ثلاثة مواطن إذا تحزمت للصلاة و إذا ركعت و إذا رفعت رأسك من الركوع. و مفسران در آن که عرب کردندی از طواف برهنه در مسجدها شدن «۶» برهنه دو وجه گفتندی: یکی آن که گفتندی اینکه جامه‌ها مدتس است به معصیت، دوم آن که به فال «۷» کردندی به آن که ما از گناه برهنه خواهیم شد [ن] «۸» چون برهنه طواف کنیم. و کُلُوا و اشْرَبُوا، کلبی گفت: سبب آن بود که بنو عامر در ایام حج طعام نخوردندی الا مقدار آن که رمق بداشتندی به آن و چربو «۹» نخوردندی تعظیم حجشان را. مسلمانان گفتند: یا رسول الله؟ ما اولیتیریم به اینکه «۱۰»، خدای تعالی

- (۱). معج، وز: بکنندی.
- (۲). مل: حضرت امام محمد باقر.
- (۳). مل: فرمود.
- (۴). معج، وز: باکره.
- (۵). معج، وز: مصلًا.
- (۶). آج، لب: شدنیدی.
- (۷). معج، وز، لت: که تفأل. [...]

(۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۹). آج، لب، لت: چربی.

(۱۰). مج، وز: بدین.

صفحه: ۱۷۵

آیت فرستاد که اینکه را به حج تعلقی نیست، طعام و شراب می‌خوری «۱» و اسراف مکنی «۲» در آن. و بعضی دیگر از مفسران گفتند: مراد به «اسراف»، تعدی است از حلال به حرام، از حلال به حرام تعدی مکنی «۳». عبد الله عیّاس گفت: هر چه خواهی بخوری «۴» و هر چه خواهی در پوشی «۵» مادام تا در خوردن اسراف نباشد و در لباس تکبر، مجاهد گفت: «اسراف» آن باشد که در حق خدای تقصیر باشد، چه اگر به وزن کوه احد در طاعت خدای خرج کند «۶» مسرف نباشد «۷»، و اگر یک درم در معصیت خرج کند «۸» مسرف باشد «۹».

کلبی گفت: معنی «اسراف» آن است که آنچه خدای تعالی حلال کرد حرام نکنی «۱۰» از طعام «۱۱» و چیزهای پاک حلال. و گفته‌اند: تعدی مکنی «۱۲» در اکل و شرب از منفعت به مضرت، یعنی تا به حدّ خود باشد نافع بود، چون از حدّ خود بگذرد مضرت آرد و اگر همه داروی سود کننده باشد، چنان که شاعر پارسی گفت: «۱۳»

که پا زهر زهر است چون افزون «۱۴» شود از اندازه خویش بیرون شود

گفتند: رشید را طبیعی بود ترسا حاذق، علی بن حسین واقد «۱۵» را گفت: در کتاب شما از علم طب چیزی هست یا نه! و علم دواست: علم ابدان و علم ادیان. علی بن حسین «۱۶» گفت: خدای تعالی جمله طب در نیم آیت جمع کرد، فی قوله: کُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا. گفت: از پیغامبر شما هیچ طب روایت کرده‌اند!

(۱). مج، وز، آف: می‌خورید. (۱۲-۳-۲). مج، وز، آج، آف: مکنید.

(۴). مج، وز: خواهی بخور، آج، لب: خواهی بخورید، آف: خواهید بخورید.

(۵). آج، لب، آف: خواهید در پوشید.

(۸-۶). مل: کنند.

(۷). مل: نباشند.

(۹). مل: باشند.

(۱۰). مج، وز، مل: مکنید.

(۱۱). مج، وز، مل، لت: طیبات.

(۱۳). مج، وز شعر.

(۱۴). مج، وز: کافرون، مل: که افزون. [...]

(۱۵). مج، وز: علی بن حسین بن واقد.

(۱۶). مج، وز، آج، لب: علی بن الحسین.

صفحه: ۱۷۶

گفت: بلی، جمله طب در کلمتی چند جمع کرده‌اند فی

قوله- علیه السلام: «المعدة بيت الأدواء و الحمية رأس كل دواء و اعط كل نفس ما عودته»

گفت: معده خانه درد است و پرهیز کردن سر همه داروهاست و نیز نفس را آن باید داد که عادت کرده باشد. ترسا گفت: بر کتابتان و پیغامبران به سرمایه طب جالینوس فرود آمد» (۲).

قوله: قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ - الاية، ابن زید گفت: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی از عرب چون به حج رفتندی یا به عمره، گوسپند» (۳) و آنچه از او بودی از گوشت و پیه و شیر بر خویشتن» (۴) حرام کردند. خدای تعالی گفت بگوی ای محمد که: که حرام کرده است زینت خدای تعالی که بر بندگان خود برون آورد از انواع لباس حلال و جامه‌های پوشیدنی و الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ، و روزیهای حلال پاکیزه از انواع طعام! عبد الله عباس گفت: مراد آن چیزهاست که اهل جاهلیت بر خود حرام کردند از بحیره و سائبه و وصیله و حام.

قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ، عبد الله عباس گفت: معنی آیت آن است که [۱۴۵-پ]

امروز در دنیا مشرکان با مؤمنان مشارک‌اند در طیبات و لذات از مأكول و مشروب و ملبوس و منکوح، فردا در قیامت» (۵)، اینکه جمله خالص مؤمنان را باشد و کافران را در آن هیچ نصیب» (۶) نبود. و تقدیر آیت آن است» (۷): (قل هي للذين آمنوا مشتركة في الدنيا خالصة يوم القيامة). و نافع خواند» (۸): «خالصة» به رفع، و در شاذ عبد الله عباس و قتاده همچین خواندند، و رفع بر خبر مبتدا باشد، و للذين آمنوا، در جای خبر او باشد، ای: قل هي كائنة

(۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۴۷/۵): عودتها.

(۲). مع، وز: فرو آمد.

(۳). مع، وز: گوسپندی، مل، آج، لب، آف، لت: گوسفند.

(۴). مع، وز: خود.

(۵). مع و دیگر نسخه بدلها: فردای قیامت.

(۶). لت: نصیبی.

(۷). آن، لت که.

(۸). مع، وز: گفت.

صفحه : ۱۷۷

للذين امنوا خالصة يوم القيامة، نصب او بر ظرف است من قوله: خالصة.

كَذَلِكَ نَفُصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ، ما تفصیل آیات چنین کنیم که دیدی» (۱) برای آنان که دانند و اگر چه تفصیل برای دانا و نادان است و لکن چون انتفاع دانیان را بود دون نادانان، ایشان را تخصیص کرد» (۲) به ذکر» (۳):

قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ، بگوی ای محمد که خدای تعالی حرام کرد» (۴) فواحش و قبایح را آنچه ظاهر است از آن و آنچه باطن است. قدیم تعالی» (۵) چون مشرکان را تعبیر کرد به تحریم» (۶) محللات که چیزها که در عقل و شرع حلال بود ایشان را از رأی خود به اعتقادات فاسد بر خود حرام کردند، نیز تعبیر کرد ایشان را به تحلیل محرّمات» (۷) که بعضی در عقل حرام بود و بعضی در شرع، که» (۸) در هر دو مخطی‌اند:

هم در استحلال حرام و هم در تحریم حلال. قولی آن است که: به ظاهر و باطن فواحش، طواف ایشان خواست برهنه گرد خانه خدا، مردان به روز [اینکه ظاهر بود]» (۹) و زنان به شب، و آن باطن بود. و بیان کردیم که «انما»، لإثبات الشیء و نفی ما سواه، و معنی آن باشد که: ما حرم ربی الا الفواحش» (۱۰)، خدای من هیچ چیز» (۱۱) از اینکه چیزها که شما تحریم می‌کنی حرام نکرده است مگر فواحش و قبایح. و «تحریم» منع باشد از فعل باقائه الدلیل بر وجوب اجتنابش، و ضدّ او «تحلیل» باشد و آن اطلاق فعل باشد به

بیان از جواز تناول او. و اصل تحریم از «حرمان» باشد و آن منع بود «۱۲» که ضد «رزق» باشد، يقال: حرم فلان کذا اذا منع

(۱). آف: دیدید.

(۲). مع، وز، لت: کردند.

(۳). بم: تخصیص کردند. که.

(۴). مع، وز، لت، مل: به حرام کرد. [.....]

(۵). مع، وز، مل، لت: جل جلاله.

(۶). اساس، بم، آف، آن: تحلیل، با توجه به مع، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). مع، وز، لت: محرماتی.

(۸). آج، لب، آن، آف، لت: و باز نمود که.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مع افزوده شد.

(۱۰). مع، وز، مل: ربی الفواحش.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز آن: هیچ چیز.

(۱۲). مع، وز: باشد.

صفحه: ۱۷۸

آیاه، و حرمت الشیء تحریمها و احرمت بالحج احراما و تحرّم بطعامه تحرّما و استحرمت الماعزۃ اذا طلبت الفحل و الحرم، الحرم و الحرم، اسم للإحرام و الحرام، طلب الماعزۃ الفحل و الحرم: مکة و ما والاها، و الا شهر الحرم: ذو قعدة و ذو الحجة و المحرم و رجب، واحد فرد و ثلثه سرد و حرمة الرجل زوجته و المحرم، القرابة التي «۱» لا یحل نکاحها، و حریم الدار: ما کان من حقوقها. و اصل همه «منع» است، و فواحش جمع «فاحشه» باشد و آن قبایح کبایر باشد، و بعضی مفسران گفتند: «ما ظهر» آن است که ایشان آشکارا کردند. و «ما بطن»، زنا «۲» است که پنهان کردند، و اختلاف اقوال در اینکه باب برفت. و الاثم، بعضی مفسران گفتند: «اثم» خمر است من قول الشاعر.

شربت الاثم حتی ضلّ عقلی کذاک الاثم یدهب بالعقول

بعضی دیگر گفتند: «اثم» نامی است جمله معاصی را بر عموم، و فزاء گفت:

«اثم» هر گناهی بود که در او حدّ نبود. و «بغی» تناول باشد بنا حق بر مردمان و طلب ریاست بنا حق، و اصل او طلب باشد جز که به عرف مخصوص شد به طلبی که ناوجب باشد. و البغاء، الزّنا، و البغی، الطّلب، و البغیة، المطلوب و بغی کذا و ابتغی اذا طلب، و قوله: بَغِيرِ الْحَقِّ هَمَجْنَانُ است که: وَ يَقْتُلُونَ النَّبِيْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ «۳»، آن وجوه که آن جا گفتیم «۴» اینکه جا مطرد باشد، و معنی آن که «بغی» جز بناحق نباشد.

و وجهی دیگر اینکه جا محتمل است که آن جا نبود، و آن آن است که: بغی را حمل کنند بر بغی لغوی که مجرّد طلب باشد [۱۴۶-

ر]

آنکه بر اطلاق حرام نبود تا بناحق نباشد، پس فایده «بغیر الحق» اینکه بود، و روا بود که برای تأکید باشد «۵».

وَ أَنْ تُشْرِكُوا بِاللّهِ، و نیز از جمله آنچه حرام کرد شرک است و با خدای «۶»

(۱). مع: ندارد.

(۲). اساس، بم، آج، لب، آف، آن: زنان، با توجه به مع، و فحوای عبارت تصحیح شد.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۶۱.

(۴). مل: که ما گفتیم.

(۵). آج، لب: بود.

(۶). مع، وز، مل تعالی. [.....]

صفحه: ۱۷۹

انباز گرفتن آنچه خدای به آن حجتی فرو نفرستاد. و «سلطان» برهان و حجت باشد از آن جا که مسلط بود بر شبهت، و بیان و فرقان و حجت و دلیل همه نظایر است.

و نیز از جمله آنچه حرام کرد آن است که: بر خدای چیزی گویی که ندانی «۱»، و در آیت دلیل است بر بطلان تقلید که مقلد بر خدای چیزی گفته باشد که ندانسته بود، و خدای اینکه حرام کرده است. پس در تحریم اینکه، تحریم تقلید باشد.

قوله: وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ «امت جماعتی باشند» ۲ از مردمان و اصل «۳» من امة اذا قصده. و اقسام و معانی او گفته شده است پیش از اینکه. و «اجل» وقت باشد، و دین مؤجل، ای موقت. حق تعالی گفت: هر امة‌تی را و گروهی را و قرنی را اجلی هست، یعنی وقت مرگ و وقت هلاکی و وقت نفاذ «۴» عمری هست چون آن اجل در آید یک ساعت تقدیم و تأخیر نکنند. و استقدم و تقدّم بمعنی، و كذلك استأخر بمعنی تأخر، و کلام در اجل برفت بر استقصاء در سورت انعام فی قوله:

قَضَى «۵» يَا بَنِي آدَمَ إِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ - الآية، خطاب است اینکه آیت با جمله مکلفان فرزندان آدم، گفت: ای پسران آدم اگر آیند «۷» به شما پیغمبران «۸» هم از شما که آدمیانی «۹». و اصل «امة»، «إن ما» بوده است، «نون» در «میم» ادغام کردند لقب «۱۰» المخرج عند الكوفی و عند البصریین «۱۱»، قلبت میما ثم ادغمت

(۱). گویی که ندانی / گویند که ندانید.

(۲). مل: باشد.

(۳). اساس: اصل، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۴). مع، وز: نفاذ/ نفاذ.

(۵). مع، وز، مل، لت: ثم قضی.

(۶). سوره انعام (۶) آیه ۲.

(۷). اساس، بم، آف، آن: گویند، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). مع، وز، مل، آج، لب: پیغمبرانی.

(۹). مع، وز: آدمیانی.

(۱۰). اساس: بقرب، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۱). اساس: عند الكوفین و عند البصرین، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

صفحه: ۱۸۰

فی المیم. و «ان» حرف شرط است و برای آن که «ما» در او شد، «نون» تأکید در فعل آورد فی قوله: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، چه اگر او نبودی نشایستی گفتن: ان یأتینکم، برای آن که به ما در حکم ناوجب می‌آید بمنزلت آنچه نباشد، پس «نون» تأکید در او آوردند «۱» تا

سامع بداند که خواهد بود [ن] «۲» و بودنش به «نون» تأکید مؤکد است.

يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي، در محلّ رفع است به آن که صفت رسل است، می‌خوانند و قصّه می‌کنند بر شما آیت‌های من، و جواب آن محتمل است که دو چیز باشد: یکی اینکه جمله شرطی که: «فمن اتقى و اصلح» است تا اینکه جمله‌های شرط و جزا در محلّ جزای شرط اول باشد، و مثال او از کلام چنین بود: یا بنی تمیم ان اتيکم رسولی فمن سمع له و اطاعه فله کذا. و وجه دوم آن است که: جواب آن محذوف باشد، و تقدیر آن است که: فأطيعوهم، اگر پیغامبرانی به اینکه صفت به شما آیند طاعت داری «۳» ایشان را انقیاد کنی «۴» اوامر ایشان را. آنگه گفت: هر که متقی و پرهیزگار باشد و از معاصی من اجتناب کند، و مصلح «۵» و خداوند عمل صالح باشد «۶»، بر ایشان که به اینکه صفت باشند خوفی و ترسی و حزنی نبود «۷»، در جایهای خوف و حزن ایمن باشند و شادمانه آن جا که دیگران خائف باشند و محزون.

و آیت «۸» اگر «۹» بر اطلاق حمل کنند و عموم در نفی خوف و حزن، در «من اتقى» حمل بر عموم باید کرد نیز «۱۰»، تا معنی آن بود که: هر که از جمله معاصی اجتناب کند و جمله واجبات به جای آرد «۱۱»- و اینکه صفت معصومان باشد- بر او هیچ خوفی و اندوهی نبود بر قطع. و اما آن کس که جایز الخطا بود و از بعضی معاصی

(۱). مع، وز، مل، آج، لب: در آوردند.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۳). مل، آف: دارید. [...]

(۴). مل، آف: کنید.

(۵). مع، وز، مل، لت باشد.

(۶). مع، وز، مل، لت: ندارد.

(۷). مل: است.

(۸). آج، لب: و اینکه آیت.

(۹). لت چه.

(۱۰). مع، وز، مل، لت: کردن.

(۱۱). آج، لب: آورد.

صفحه: ۱۸۱

اجتناب کند و بعضی را ارتکاب کند و بی توبه با پیش خدای شود، کار او موقوف باشد بر مشیت خدای تعالی، اگر خواهد عفو کند او را و اگر خواهد عقوبت کند.

چون ذکر مؤمنان و متّقیان بگفت و آنچه پاداشت ایشان است، ذکر کافران و مکذّبان و متکبران [۱۴۶-پ]

و جزای ایشان «۱» بگفت بر عادتی که فرموده است من اتباع الوعد الوعيد و الجمع بین الترغیب «۲» و الترهیب تا «۳» مکلف به هر دو طریق به فعل واجب نزدیک بود و از فعل قبیح منزجر، گفت: وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا «۴»، آنان که تکذیب آیات ما کنند و دروغ دارند حجج و بیّنات ما را و استکبار کنند از آن و بزرگواری نمایند، ایشان اهل دوزخ‌اند و ملازم باشند آن جا و محلّد و مؤبّد مانند آن جا. و «استکبار»، تکبر و ترفع باشد به باطل، و در جمله مخلوقات صفت ذمّ است، بخلاف «۵» آن که تواضع «۶» صفت مدح است «۷». قوله تعالی:

[اشاره]

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ أُولَئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّنْ لَمَّا كَانُوا كَافِرِينَ (۳۷) قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعْنَتْ أُخْتَهَا حَتَّى إِذَا آذَرُكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأَوْلَادِهِمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٍ وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ (۳۸) وَقَالَتْ أَوْلَاهُم لَأُخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ (۳۹) إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتِّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ (۴۰) لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ (۴۱)

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۴۲) وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا بِالْحَقِّ وَنُودُوا أَنْ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۴۳) وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ (۴۴) الَّذِينَ يَصِيدُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ (۴۵) وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسَيِّمَاتِهِمْ وَنَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ (۴۶)

وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تَلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۴۷) وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسَيِّمَاتِهِمْ قَالُوا مَا أَغْنَى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ (۴۸) أَهُؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفَ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ (۴۹) وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ (۵۰) الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتُهُمُ الدُّنْيَا فَمَلُّوا نَسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۵۱)

[ترجمه]

کیست ستمکارتر از آن کس که فرا بافد «۸» بر خدای دروغی «۹» یا به دروغ دارند «۱۰» آیات او «۱۱» ایشان را برسد به ایشان برخ «۱۲» ایشان از کتاب «۱۳» چون آیند به ایشان پیغامبران ما جان بردارند ایشان را، گویند: کجاست آنچه می خواندی «۱۴» از جز

(۱). آج، لب: جز ایشان.

(۲). آج، لب: بین الرغبه.

(۳). اساس، مل، بم: با (بدون نقطه) مع، وز، آن، آف: با.

(۴). مع، وز، مل گفت.

(۵). مع، وز، مل: و خلاف.

(۶). مع، مل است واو. [.....]

(۷). مل و الله اعلم.

(۸). مع، وز: فرو بافد.

(۹). مع، وز، آج، لب: دروغ.

(۱۰). مج، وز: دارد.

(۱۱). مج، وز را.

(۱۲). مج، وز: نصیب، آف: برخی.

(۱۳). مج، وز تا.

(۱۴). مج، وز، آج، لب: می خواند.

صفحه: ۱۸۲

خدا «۱»، گویند: گم شدند از ما و گواهی دهند بر خود که ایشان کافر بودند.

گویند «۲» در آبی «۳» در گروهی که گذشتند از پیش شما از جن و انس «۴» در دوزخ «۵» هر که در شوند گروهی لعنت کنند

صاحب آن «۶» را تا چون گرفتار شوند در آن جا [همه] «۷» گویند باز پسینان ایشان پیشینگان را خدایا ما را اینان گمراه کردند «۸»

بده ایشان را عذابی دو چندان از دوزخ «۹»، گویند: همه را دو بهره است و لکن شما نمی دانی «۱۰».

و گویند پیشینان «۱۱» ایشان باز پسینان «۱۲» را: نیست شما را بر ما [فزونی] «۱۳» بچشی «۱۴» عذاب به آنچه کردی «۱۵».

آنا [ن]

که دروغ دارند حجت‌های ما را و بزرگواری کنند از آن، نگشایند ایشان را درهای آسمان و نروند «۱۶» در بهشت تا در شود شتر در

سراخ «۱۷» سوزنی «۱۸»، و همچنین پاداشت دهیم گناهکاران را.

(۱). مج، وز: فرود خدای.

(۲). کذا: در اساس، بم، مج، وز، آج، لب: گوید.

(۳). مج، وز: در شوید، آف: در آید.

(۴). مج، وز: از دیوان و آدمیان.

(۵-۹). مج: در آتش.

(۶). مج، وز: صاحبشان. [.....]

(۷-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۸). وز: خدای، گمراه کردند ما را.

(۱۰). مج، وز، آف: نمی دانید.

(۱۱). مج، وز: پیشینگان.

(۱۲). مج، وز: باز پسین ایشان.

(۱۴). مج، آج، لب: پس بچشید، وز، آف: بچشید.

(۱۵). مج، وز، آف: کردید، آج، لب: کسب می کردید.

(۱۶). مج، وز: نشوند.

(۱۷). کذا: در اساس و آن، مج، وز، آج، لب: سوراخ. ۱۸. مج، وز: سوزن.

صفحه: ۱۸۳

ایشان را باشد از دوزخ ترسی «۱» و از زور «۲» ایشان پوشش، همچنین پاداشت دهیم کافران را «۳».

«۴»

و آنان که بگرویدند و کار [۱۴۷- ر]

نیکو کردند تکلیف نکنیم هیچ نفسی را مگر طاعت او «۵»، ایشان اهل بهشتند، ایشان در آن جا همیشه باشند. و بکنیم «۶» آنچه در دل‌های ایشان بود از کینه، می‌رود از زیر ایشان جویها و گویند شکر «۷» خدای را آن که راه داد ما را به اینکه و ما راه نیافتیم «۸» اگر نه راه دادی ما را خدای، پیغامبران خدای ما به راستی و ندا کردند «۹» ایشان را که آن بهشت «۱۰» به میراث داده‌اند شما را به آنچه کردی «۱۱».

و آواز دهند «۱۲» اهل بهشت اهل دوزخ را که ما یافتیم آنچه وعده داد «۱۳»

(۱). کذا: در اساس، بم، آف، آن، معج، وز، آج، لب، لت: بستری، (لغت نامه: ذیل کلمه «نرسی» آورده است که: تصحیف شده فرش است).

(۲). معج، وز: و بر بالای، آج، لب: و از زیر.

(۳). معج، وز، آج، لب، آف: ستمکاران را.

(۴). در نسخه اساس، برگ ۱۴۷- پ به صورت بیاض و نانویس می‌باشد، لکن دنباله مطلب در برگ ۱۴۴- ر آمده است. [.....]

(۵). آج، لب: مگر آنچه طاعت او باشد.

(۶). لب: و بیرون کشیم.

(۷). معج، وز، آج، لب: سپاس.

(۸). معج: و ما راه نیافتمانی.

(۹). آج، لب: و آواز دهند.

(۱۰). آج، لب: که اینتان بهشت است.

(۱۱). معج، وز: کردید.

(۱۲). معج: و ندا کنند.

(۱۳). معج، وز: نوید داد.

صفحه : ۱۸۴

ما را خدای ما بدرستی، هیچ یافتی «۱» شما آنچه وعده داد خدای شما بدرستی!

گویند: آری آواز دهد آواز دهنده میان ایشان که لعنت خدای «۲» بر ظالمان «۳» باد.

آنان که باز دارند از راه خدا و جویند آن را کژی و ایشان به آخرت «۴» کافر باشند.

و میان ایشان حجاب بود «۵» و بر بلندیا مردانی باشند که بشناسند همه را به علامتشان «۶»، آواز دهند اهل بهشت که سلام بر شما، در نشوند [در آن جا] «۷» و ایشان طمع می‌دارند.

چون برگردند «۸» چشم‌هایشان برابر اهل دوزخ، گویند: خدای ما مکن ما را با گروه بیداد کاران.

و ندا کنند [اهل] «۹» بلندیا مردانی را که شناسند ایشان را به نشان «۱۰» [ایشان] «۱۱»، گویند سود نکرد از شما جمعتان «۱۲» و آنچه بودی «۱۳» که می‌کردی «۱۴» از بزرگواری.

(۱). وز: یافتید.

(۲). آج، لب: نفرین خدای.

- (۳). معج، وز، آج، لب: بر ستمکاران.
- (۴). معج، وز: به سرای بازپسین، لت: برای بازپسین.
- (۵). آج، لب: پرده‌ای است. [.....]
- (۶). آج، لب: هر یک را به نشان روی ایشان.
- (۷). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.
- (۸). اساس: برگردند، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
- (۹-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز، بم، آف افزوده شد، لت: خداوندان.
- (۱۰). آج، لب: بنشان روی ایشان، لت: بنشانشان.
- (۱۲). آج، لب: گرد کردن شما.
- (۱۳). آف: بودید.
- (۱۴). معج، وز، آف: می کردید.

صفحه : ۱۸۵

ایشان آنان‌اند» (۱) که سوگند خوردی «۲» شما [که] «۳» نرساند به اینان خدای رحمت را! در شوی «۴» در بهشت هیچ ترس «۵» نیست بر شما و نه شما دلتنگ شوی «۶».

و آواز دهند اهل دوزخ اهل بهشت را که بریزی «۷» بر ما از آب یا از آنچه روزی کرد شما را خدای، گویند آن را حرام کرد خدای [۱۴۸-ر]

بر کافران.

آنان که گرفتند دینشان را هزل و بازی و بفریفت ایشان را زندگانی دنیا، امروز فراموش کنیم «۸» ایشان را چنان که فراموش کردند «۹» امروز را و آنچه ایشان به آیات ما کافر بودند «۱۰».

قوله «۱۱»: فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا - الاية، خدای تعالی در اینکه آیت بر سبیل استنکار «۱۲» و تعجب گفت: کیست ظالمتر و بیدادگرت از آن کس که او فرود بافد بر خدای دروغ، و افتراء و «فریه» دروغی باشد که آن را هیچ اصل «۱۳» نبود، و اصل کلمه من الفری و هو القطع. وجه ظلم را بیان کرده‌ایم پیش از اینکه، یعنی در جهان بر خود از آن کس ظالمتر نبود که بر خدای دروغ سازد و دروغ بر او

(۱). وز، آج، لب: ایشانند آنان، لت: اینانند آنان.

(۲). معج، وز: خوردید.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۴-۶). معج، وز: شوید.

(۵). آف: ترسی.

(۷). معج، وز، آف: بریزید. [.....]

(۸). آج، لب: امروز قیامت ترک کنیم.

(۹). معج، وز: کرد دیدن.

(۱۰). اساس: بودن، با توجه به آج، لب و مفهوم عبارت تصحیح شد.

(۱۱). مج، وز، مل، ل: نهد یا آیات.

(۱۲). مج، وز، مل، آج، لب، ل: استکبار.

(۱۳). مج، وز، مل، آف، ل: اصلی.

صفحه : ۱۸۶

نهد و به آیات «۱» و دلایل او «۲» و حجج او را به دروغ دارد، ایشان را برسد نصیب و بهره ایشان از کتاب، یعنی از لوح محفوظ، یعنی [آنچه] «۳» در لوح محفوظ در حق ایشان نوشته باشند «۴» به ایشان رسد [و از ایشان] «۵» تخطی نکند. حسن و سدی و ابو صالح گفتند: مراد عذاب است که آن عذاب نصیب ایشان است با ایشان رسد «۶». سعید جبر و مجاهد و عطیه گفتند: آنچه نوشته باشند ایشان را از سعادت و شقاوت، روایتی دیگر از مجاهد آن است که گفت: گروهی اند که در سابق علم خدای رفته باشد که ایشان اعمالی بکنند، لا محال آن عمل بکنند تا پنداری بر ایشان نوشته‌اند و نصیب ایشان است.

عبد الله عباس و قتاده و ضحاک گفتند: یعنی آن عملها که کرده باشند و در نامه و صحیفه ایشان نوشته باشند. ربیع گفت و ابن زید: یعنی اعمال و ارزاق و آجالشان بر حسب آن که نوشته باشند به ایشان رسد. بعضی دگر گفتند: نصیب ایشان در دنیا از خیر و شر با ایشان رسد. عطیه گفت از عبد الله عباس که: آنچه ایشان را نوشته باشند، به ایشان رسد، و از جمله آنچه ایشان را نوشته‌اند و لا محال نوشته‌اند و لا محال به ایشان رسد، آن است که روی ایشان در قیامت سیاه بود لقله تعالی: وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ «۷».

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا، سبویه گفت: «حتی» را اماله نشاید کردن برای آن که حرف است و تصرّف در حروف نرود، و كذلك: «أما» و «لما» و «إلا» و «الی»، تا آنکه که فرشتگان و رسولان و فرستادگان ما به ایشان آیند و جان ایشان بردارند، یعنی ملک الموت و اعوان او، و قوله: يَتَوَفَّوْنَهُمْ، در محلّ حال است ای متوفّین لهم. و در «توفی» دو قول است اینکه جا: یکی قبض روح- چنان که گفتیم- و یکی، القبض الی النار، یعنی چون فرشتگان عذاب ایشان را به دوزخ برند و بیان

(۱). مج، وز، مل، ل: نهد یا آیات.

(۲). مج، وز، مل: ندارد.

(۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۴). مج، وز، مل: باشد.

(۶). مج، وز، مل: برسد.

(۷). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۰.

صفحه : ۱۸۷

کردیم پیش از اینکه که: «توفی» و «استیفاء» تمام بستن باشد، و «ایفاء» تمام بدادن. اینکه فرشتگان ایشان را گویند: کجا رفتند آن معبودان شما که ایشان را بدون خدای می خواندی «۱» و عبادت می کردی «۲»؟ و اینکه بر سبیل تویخ و تقریع و ملامت گویند ایشان را، و غرض در اینکه باز گفتن و حکایت کردن آن است تا لطف باشد آنان را که بشنوند و اندیشه کنند در آن، کافران جواب دهند که: ایشان از ما گم شدند در وقت آن که «۳» ما را حاجت است به فریاد رسی «۴»، و آنکه پشیمان شوند و گواهی دهند و اقرار بر خود به آن که کافر بوده‌اند به خدای تعالی در [۱۴۸- پ]

وقتی که اعتراف و پشیمانی سودی ندارد.

قال ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ، خدای تعالی روز قیامت کافران را گوید: شما نیز در جمله امتانی و جماعتی شوی «۵» که ایشان گذشته‌اند «۶» پیش «۷» شما از جمله جن و انس [و] «۸» پری و آدمی در دوزخ، یعنی چون ایشان کافر بودند و به دوزخ شدند شما را حکم اینکه است که به دوزخ شوی «۹» که هم طریقت و هم ملت ایشانی «۱۰»، یعنی فرماید اخلاف را تا با اسلاف لحوق کنند در دوزخ چنان که در دنیا با ایشان اقتدا کردند به کفر. و بعضی اهل معانی گفتند: ذکر قول مجاز است اینکه جا و معنی آن است که: من حکم کردم «۱۱» جمله کافران خلف و سلف ایشان به عذاب دوزخ چون در کفر یارند، در عذاب باید تا یار یار «۱۲» باشند، و ذکر قول اینکه جا چنان است که گفت: فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ «۱۳»،

(۱). مج، وز: می خواندید.

(۲). مج، وز، مل: می کردید. [.....]

(۳). آج، لب، بم: در وقتی که.

(۴). مج، وز، مل: به فریاد رسید.

(۵-۹). مج، وز، مل، آف: شوید.

(۶). اساس: گزشته‌اند.

(۷). مل از.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، آج، لب: افزوده شد.

(۱۰). مج، وز، مل: ایشانید.

(۱۱). مج، وز، مل، آج، لب، لت بر.

(۱۲). وز: تا یار به ایشان.

(۱۳). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱.

صفحه : ۱۸۸

و قوله: فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ «۱»، و معنی «حلت» «۲» انتقال چیز باشد از مکان خود که جای خالی کند، و گذشته «۳» را برای آن خالی خواندند که جای خالی کرده باشد، و «۴» جن-اینکه جنس حیوان‌اند معروف مستتر از چشم ما، و انس اینکه جنس حیوانند ممیز به صورت انسانیّت. آنکه حق تعالی حکایت احوال و گفتار ایشان کرد که: هر گه که گروهی از ایشان در دوزخ شوند، خواهر خود را لعنت کنند و مراد به خواهر صاحبند، و برای آن خواهر گفت و برادر نگفت که بر معنی ائمت و جماعت برون آورد، و مراد به برادری و خواهری مماثلث است و مشارکت در ملت، یعنی مشرکان مشرکان را لعنت کنند و جهودان را و ترسایان ترسایان را، و همچنین هر صنفی از اصناف کفار جنس خود را که ایشان را دعوت کرده باشند با آن دین و طریقت ایشان را لعنت کنند.

و قولی دیگر آن است که: مراد به اخت مقدم ایشان است و داعی ایشان، یعنی دعوات و مقدمان را سفله «۵» لعنت کنند و گویند: بار خدایا اینان ما را از راه بردند، اینان را عذاب مضاعف کن، چنان که در آیت حکایت کرد، آنکه گفت:

حَتَّىٰ إِذَا آذَرُكُوا فِيهَا جَمِيعًا، أَيْ تَدَارَكُوا، [تا] «۶» آنکه که همه آن جا متدارک و متلاحق شوند و مجتمع و بعضی بعضی را دریابند. و أعمش بر اصل خواند:

حَتَّىٰ إِذَا تَدَارَكُوا، وَ نَحَعِي خَوَانِد: حَتَّىٰ إِذَا آذَرُكُوا، مَشَدَّدٌ بِبِي «الف» عَلَىٰ وَزْنِ افْتَعَلُوا مِنَ الدَّرَكِ، تَا هَمَّةٌ مَجْتَمِعٌ شَوْنِدٌ فِي دَوْزَخِ آن جا در مناظره گیرند و ملامت یکدیگر. قَالَتْ أَخْرَاهُمْ لِأَوْلَاهُمْ، ائمت بازپسین ائمت پیشین را گویند:

بار خدایا اینان مقدمان و پیشروان «۷» ما بودند، ما «۸» به اینان اقتدا کردیم، اینان را

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۶۵.

(۲). مج، مل، لب: خلوا.

(۳). اساس: گزشته.

(۴). اساس و چون، با توجه به مج، وز و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. [.....]

(۵). اساس، آج، لب، بم: به صورت «مقدمان و اسفله» هم خوانده می‌شود.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۷). مل، آج، لب: پیشوایان.

(۸). مج، وز، مل: و ما.

صفحه: ۱۸۹

عذاب مضاعف کن دو چندان کن که «۱» عذاب ماست.

مقاتل گفت: آخرهم، آنان که بازپسین به دوزخ شوند، گویند آنان را که پیش ایشان شده باشند. سدی گفت: اهل آخر زمان قوم

اوایل را گویند. قولی دیگر آن است که: اذناب و اتباع و سفله، رؤسا و مقدمان و مقتدایان را گویند:

رَبَّنَا، خدای ما پروردگار ما. هُوَ لَآءِ أَصْلُونَا، اینان ما را گمراه کردند، اینان را عذاب دو چندان ده که عذاب ما، و ضعف الشیء مثله،

و از عبد الله مسعود روایت کردند که: مراد به «ضعف» در آیت ماران و کرذمانند «۲»، حق تعالی جواب دهد و گوید: همه را [۱۴۹-

]

عقاب «۳» مضاعف خواهد بودن، یعنی هر کس را آنچه جزای اوست بسزا به قدر استحقاق خواهد رسید «۴» و لکن کس نداند که

مقادیر آن چند است و قدر استحقاق [آن] «۵» چگونه است. و گفته‌اند معنی آن است که: و لکن اینکه گروه ندانند که بدان «۶»

گروه چه عذاب است هر کس عذاب خود داند. و أبو بکر عن عاصم خواند: وَ لَکِن لَّا تَعْلَمُونَ، بقاء الخطاب، و لکن شما ندانی «۷»،

و باقی قراء خوانند «۸» به «یا» بر خبر عن الغایب.

آنگه آخرین چون اینکه گفته باشند، اولین «۹» جواب دهند که: چرا چنین باشد! شما را بر ما فضلی نیست که عذاب شما کمتر

باید و عقاب «۱۰» ما بیشتر، بل هر کسی به گناه خود گرفتار است که اگر ما بر ضلال بودیم شما نیز همچین بودی «۱۱»، و تقصیر

در «۱۲» غفلت و ترک نظر از همه بر یک حد بود، چرا باید تا ما را بر شما مزیت بود! و «اولی» و «آخری» تأنیث اول و آخر باشد، و

أفعل بر سه

(۱). مج، وز، مل، دو چندان که.

(۲). مج، وز، مل، آج، لب، آف، آن: کژدمانند.

(۱۰-۳). مج، وز، مل: عذاب.

(۴). مج، وز، مل: رسیدن.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۶). مج، وز، مل: بر آن.

(۷). مج، وز، مل، آج، لب: ندانید.

(۸). مج، وز، مل، آج، لب: خواندند.

(۹). مج، وز، مل و پیشینگان.

(۱۱). مج، وز، مل: بودید. [.....]

(۱۲). اساس: و، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۹۰

ضرب بود: أفعال تفضیل باشد چنین که بینی و تأنیث او «فعلی» بود، كأدون و دونی و أقصی و قصوی أكبر و کبری و أصغر و صغری، و «أفعل» صفت باشد و تأنیث او «فعلاء» بود «۱» ممدود نحو: أحمر و حمراء و أصفر و صفراء، و «أفعل» اسم باشد كالأجدل للطیر و الاسود للحیة، و تأنیث او أفعله باشد كأجدله و أسوده. آنگه گویند جمله را که: عذاب بچشی «۲» و متألم باشی «۳» به آن و مهان و مستخف به آنچه کرده‌ای «۴».

آنگه گفت: آنان که آیات خدای به دروغ دارند و به آن ایمان نیارند و از آن ترفع و تکبر نمایند، لا تُفْتَحْ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ، حمزه و کسائی و خلف خواند [ند] «۵»:

«لا یفتح» بالياء و التّخفیف، برای آن که تأنیث حقیقی نیست، و تخفیف از آن جا که بر بنای ثلاثی نهاد، و ابو عمرو به «تا» خواند و تخفیف، و باقی قرء به «تا» ی مشدّد من التّفعل، درهای آسمان بر نگشایند برای ایشان و برای هوان و استخفاف و وضع قدر ایشان و اگر چه به عذاب درها بگشایند و برای ارواح کافران و اعمال ایشان نگشایند. و باقر- علیه السّلام- گفت: اما مؤمنان را ارواح و اعمال ایشان به آسمان برند درهای آسمان برای آن بگشایند، اما کافران و «۶» عمل و روح ایشان ببرند، چون به آسمان برند «۷» گویند: عمل او به «سجین» بری «۸» و آن وادی است به حضرموت که آن را برهوت گویند.

حسن بصری گفت: درهای آسمان برای دعای ایشان بنگشایند. ابن جریج گفت: درهای آسمان برای ایشان نگشایند «۹» تا به بهشت روند. أبو هریره روایت کند از رسول- علیه السّلام- که او گفت: چون فرشتگان به بالین بنده مؤمن حاضر

(۱). مج، وز، مل: باشد.

(۲). مل، آج، لب، آف: بچشید.

(۳). مل، آج، لب، آف: باشید.

(۴). مل، آج، لب، آف: کرده‌اید.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۶). مج، وز، مل: ندارد.

(۷). مج، وز، مل: رسد.

(۸). مج، وز، مل، آج، لب: برید.

(۹). اساس: بگشایند، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

صفحه : ۱۹۱

آیند که اجل او نزدیک رسیده باشد، گویند: ای روح پاک که در تن پاک بودی به فرمان خدای بیرون آی حمیده و پسندیده، و بشارت باد تو را به روح و ریحان و خدای نه غضبان و خشمناک بر تو، آنگه می‌برند آن را تا به آسمان دنیا برند، گویند: در بگشایی «۱». خازنان آسمان گویند: اینکه روح کیست! گویند: روح فلان بنده مؤمن است، گویند: مرحبا بالنفس الطّیبة الّتی کانت فی الجسد الطّیب ادخلی حمیدا «۲» و أبشری بروح و ریحان و ربّ غیر غضبان، و در بگشایند تا در رود، و همچنین به هر در آسمانی گویند: اینکه روح کیست! گویند: روح فلان بنده مؤمن است، اینکه ترحیب و بشارت بگویند تا به آسمان هفتم برند.

و اما چون مرد بد «۳» باشد، فرشتگان عذاب حاضر آیند و گویند: برون آی ای نفس خبیث از تن خبیث، برون آی ای ذمیم، و بشارت باد به غساق و حمیم.

آنگه آن را به آسمان برند و گویند: [در] «۴» بگشایی «۵». خازنان گویند: روح کیست!

گویند: روح فلان بنده، گویند: لا مرحبا بالنفس الخبیثه الّتی کانت فی الجسد الخبیث ارجعی ذمیمه فانه لا یفتح لک ابواب السّماء، بر گرد ای روح پلید از تن [۱۴۹-پ]

پلید برون آمده، که درهای آسمان بر «۶» تو نگشایند. آنگه برگردانند آن را [و] «۷» به گور خداوندش فرو کنند، آنگه بر سبیل یأس و بیان استحالت گفت:

اینکه کافران مکذبان به بهشت نشوند تا شتر به سوراخ سوزن بنشود «۸». عکرمه و سعید جبیر خواندند در شاذ: «الجمیل» به ضم «جیم» و تشدید «میم» و اینکه رسن کشتی باشد که آن را قلس خوانند، و اینکه قراءت نسبتی دارد از جهت معنی با سم خیاط، جز آن است که در سبع و عشر نخواندند، و عرب را عادت بود که چون

(۱). آج، لب: بگشاید.

(۲). اساس و همه نسخه بدلها: حمیدا، چاپ شعرانی (۵/۱۵۶): حمیده.

(۳). وز: چون مرتد.

(۴-۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. [.....]

(۵). آج، لب: بگشاید.

(۶). مع، وز، مل، آج، لب: برای.

(۸). مل، آج، لب: نشود.

صفحه: ۱۹۲

خواهد «۱» تا نفی کاری کند «۲» نفی کلی، اگر چه آن کار صحیح بود آن را تعلیق کند «۳» به محالی تا همچنان محال شود، یعنی چنان که محال است که شتر به سوراخ سوزن برود، محال است که ایشان به بهشت روند، و مانند اینکه است قول شاعر «۴»:

إذا شاب الغراب اتیت اهلی و صار القار کاللبن الحلیب

گفت: چون کلاغ سیاه سفید شود و قیر چون شیر شود، من با خانه آیم، یعنی هرگز نیایم، و مثله «۵»:

فانک سوف تحلم او تناهی اذا ما شبت أو شاب الغراب

و مثله «۶»:

فرجی الخیر و انتظری ایابی إذا ما القارظ العنزى آبا «۷»

و مانند اینکه بسیار است. و عبد الله مسعود را کسی پرسید از اینکه آیت، گفت:

«جمل» نمی «۸» شناسی یعنی هو زوج الناقه، او جفت شتر ماده باشد. و حسن بصری را یکی از پارسی زبانان پرسید «جمل» چیست در اینکه آیت! گفت: شتر به پارسی، و «سم خیاط»، سوراخ سوزن باشد در قول عبد الله عباس و مجاهد و حسن و سدی و عکرمه، و از آن جا زهر را «سم» خوانند که در مسام مرد گذر کند، پنداری سوراخ کند و می رود تا بنیت بیران کند، و هر ثقبی لطیف که

در تن باشد آن را «سم» و «سم» گویند به فتح «سین» و ضم «او» و جمعش سموم باشد.

قال الفرزدق «۹»:

فَنَفَسْتُ عَنْ سَمِيهِ حَتَّى تَنْفَسَا وَقَلْتُ لَهُ لَا تَخْشَ شَيْئًا وَرَأْيَا

[یعنی ثقیب آنفه] «۱۰»، و جمع «سم» زهر سمام باشد، و خیاط و مخیط سوزن باشد، چنان که لحاف و ملحف و قناع و مقنع و ازار و میزر و قوام و مقوم.

(۱). مع، وز، مل: خواهند.

(۲-۳). مع، وز، مل: کنند.

(۴-۵). مع، وز، مل شعر.

(۶-۹). مع، وز شعر.

(۷). اساس: ایاب، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۸). اساس: می، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

صفحه: ۱۹۳

وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ، و همچنین جزا دهیم گناهکاران را. روا باشد که مجرمان کافران باشند و لکن نوعی دگر از کفار که نه متکبران «۱» باشند تا عطف الشیء علی نفسه نباشد، چه کفر من اعظم الجرم باشد صاحبش را روا بود که مجرم خوانند و روا باشد که مراد گناهکاران باشند، و لکن تشبیه به عذاب باشد و نفی فتح ابواب آسمان دون دخول بهشت بر سبیل عموم بتخصیص ادله عقلی که دلیل کرده است بر آن که مؤمن را بر ایمان ثواب ابد باشد و احباط باطل است، پس لا محال باید تا او را به ثواب ایمان به بهشت برند.

لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ، آنکه گفت: اینکه کافران متکبران مکذبان «۲» [را] «۳» از دوزخ بسترها باشد از آتش و از بالای «۴» سرشان سایه بانها باشد از آتش چنان که گفت: لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ «۵». و «جهنم» نامی است از نامهای دوزخ، و محلّ او جزّ است جز که لا ینصرف است برای تأنیث و علمیت، و اشتقاق او گفته‌اند از جهومت است و آن غلظت باشد، و رجل جهم «۶» الوجه ای غلیظ الوجه. و «مهاده» بستر گسترده باشد و خوار کرده، و منه مهد الصبی و أمر ممهد و مهّدت له الامر تمهیدا. و غواشی جمع غاشیه باشد و هو ما یغشاهم، و آن چیزی بود که باز پوشد ایشان را، و منه غاشیه السرج «۷». محمّد بن کعب گفت:

غواشی مراد با او «۸» چادر شب است، و اینکه قولی است قریب برای آن که چون بستر گفت، به مناسبت آن چادر شب گفت و اینکه بر سبیل تهکم باشد [۱۵۰-ر]، چنان که گفت: فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ «۹». و تنوین در «غواش» سیبویه گفت:

بدل «یا» ی محذوف است و از علامت تنکیر است، و حکم غواشی «۱۰» در اعراب؟

(۱). مع، وز، لت: مستکبران.

(۲). مع، وز، لت: مکذبان مستکبران.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۴). مع، وز: و آن بالای، لب: و از پای. [.....]

(۵). سوره زمر (۳۹) آیه ۱۶.

(۶). مج، آج: جهیم.

(۷). مج، وز، لت و.

(۸). مج، وز: باو.

(۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۱.

(۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۵/ ۱۵۸): غواش.

صفحه: ۱۹۴

حکم قاضی «۱» باشد.

وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ، و ظالمان را همچنین «۲» جزا دهیم، و مراد به ظالم هم کافر است من قوله: إِنَّ الشَّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «۳». و اصحاب وعید را به اینکه «۴» تمسک نیست برای آن که باتفاق ما و ایشان تخصیص عموم قرآن به ادله عقل و آیات قرآن روا باشد، و ادله عقل و آیات ارجاء مخصّص اینکه آیت است و مانند اینکه.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، حق تعالی چون ذکر کافران و مکذبان بگفت و آنچه جزا و سزای ایشان است، در عقب آن ذکر صالحان و مؤمنان گفت و آنچه ثواب ایشان است تا جمع کرده باشد هر دو لطف مکلف را بطرفی التّریب و التّرهیب، تا به ایمان و طاعت نزدیکتر باشد، گفت: آنان که بگروند و عمل صالح کنند. اینکه آیت و هر چه مانند اینکه است دلیل می کند بر آن که عمل صالح از ایمان نباشد و الّا عطف الشّیء علی نفسه باشد، بمثابت قوله: «امنوا» و «امنوا». و خبر وَالَّذِينَ آمَنُوا، آن جمله است که: أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ است. و قوله: لَا تُكَلَّفُ «۵» و لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ الْأُمُورِ «۱»، ای انّ ذلك [منه] «۲» و اینکه نیز وجهی است قریب، و التّقدیر: و الّذین امنوا و عملوا الصّالحات غیر مکلفین متّبا الّا بقدر وسعهم. و أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ، جمله مستأنف باشد «۳». وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، جمله دیگر «۴» باشد، گفت: آنان که موصوف باشند [۱۵۰-پ]

به صفت ایمان و عمل صالح، ایشان اهل بهشت باشند و آن جا مخلّد و مؤبّد باشند.

وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ نَزَعٌ وَقَلْعٌ وَإِزْعَاجٌ، رفع الشّیء عن مکانه باشد إمّا بتحویل و إمّا باعدام، و مراد در آیت تصفیة الطّباع باشد به اسقاط وساوس و به دادن هر چه آرزوی او باشد «۵» تا تمنّای حال غیرى نکند. و الغلّ الحقد، و آن حقدی باشد که به لطافت به صمیم دل رسد، و غلول از آن «۶» جاست برای آن که وصول باشد. به حیلت الی دقیق الخیانه، و منه الغلّ للجامع بین الیدین و العتق لانغلاله بها «۷»، و الغلل الماء الجاری بین الاشجار لانغلاله فیها، و الغلّة، العطش لوصوله الی الكبّد، و الغلّة، الدّخل لوصوله الی صاحبها، و سینه و دل را برای آن صدر خوانند که تدبیر از او صادر باشد «۸»، و پیشگاه مجلس را صدر خوانند. حق تعالی وصف اهل بهشت کرد که چون ایشان را در بهشت حاضر آرم، آنچه در دل ایشان [بوده باشد] «۹» از غلّ و حقد و غیظ «۱۰» و حسد [بر] «۱۱» یکدیگر از دلهاى ایشان برکنم و برون آرم.

در خبر می آید که: آن را که از او کمتر ملک و ملک نباشد در بهشت، ملکش از همه ملک «۱۲» دنیا بیش بود، و چنان گمان برند که آنچه او راست کس را

(۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۳. [.....] (۱۱-۹-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۳). آج، لب: باشند.

(۴). مج، وز، لب: دگر.

(۵). مج: هر چه در آرزو باشد.

(۶). معج، وز، مل، لت: از اینکه.

(۷). معج، وز، مل، لت: فیها.

(۸). آج، لب: شود.

(۱۰). معج، وز، مل: غبط.

(۱۲). معج، وز، لت، آن: از ملک همه.

صفحه: ۱۹۷

نیست. و حسن علی «۱» روایت کرد که امیر المؤمنین «۲» گفت: آیت در ما آمد که اهل بدریم. سدی گفت در اینکه آیت که: اهل بهشت چون به در بهشت رسند، درختی باشد «۳» آن جا از اصل ساق او دو چشمه «۴» برون «۵» می آید، از یک چشمه باز خورند هر چه غلّ و غشّ و حقد و حسد باشد از دل ایشان برود و آن شراب طهور بود، و از دیگر غسل کنند تا نضارت بهشت و غضاضت نعیم بر ایشان پیدا شود، هرگز پس از آن اشعث و أغبر نشوند و گونه رویشان بنگردد «۶».

أبو نصره روایت کرد که: اهل بهشت را بر در بهشت باز دارند تا میان ایشان مقاصه کنند در ظلمات، تا چون به بهشت شوند کسی را بر کسی ظلامه نمانده باشد به مقدار قلامه «۷» ناخنی، و همچنین کنند با اهل دوزخ پیش «۸» از آن که به دوزخ شوند، و اینکه استیفاء اعواض است که ما گفتیم که ایشان را بر یکدیگر باشد. آنکه گفت: منازل ایشان چنان بود که در زیر کوشکهای ایشان جویها روان «۹» باشد، ایشان چون نعمت ظاهر بینند گویند: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا، سپاس خدای را که ما را هدایت داد به اینکه. وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ، و ما به اینکه راه نیافتیمی «۱۰» اگر نه خدای تعالی ما را راه نمودی و تمکین کردی «۱۱»، يقال: هدیته لكذا و الی كذا. سفیان ثوری گفت: معنی آن است که سپاس «۱۲» خدای را که ما را توفیق داد تا عملی کردیم که اینکه ثواب و جزای آن است. و در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت: چون اهل بهشت در بهشت قرار گیرند و اهل دوزخ در دوزخ، خدای تعالی حجاب از میان ایشان «۱۳» بردارد تا یکدیگر را

(۱). آج، لب: و امام المعصوم حسن بن علی علیهم السلام.

(۲). معج، وز، مل، علی، آج، لب، بم: آن علیه السلام.

(۳). مل: بینند.

(۴). مل آب.

(۵). معج، وز: بیرون. [.....]

(۶). معج، وز، مل، لت: بنه گردد.

(۷). معج، وز: قلامه‌ای یعنی سر.

(۸). مل: پیشتر.

(۹). معج: روا.

(۱۰). معج، وز، مل، لت: راه نیافتمانی.

(۱۱). معج، وز، لت: کردند.

(۱۲). معج، وز: اسپاس.

(۱۳). معج، وز، مل، لت: خدای تعالی میان ایشان حجاب.

صفحه: ۱۹۸

بینند»^۱ و آنچه ایشان در آن باشند از منازل و مقامات از «۲» درجات و درکات، اهل دوزخ گویند: لو هداانا الله، اینکه، حسرت ایشان باشد. و اهل بهشت گویند: لو لا أن هدانا الله، اینکه، شکر ایشان باشد. آنچه گفت: هیچ مؤمن و کافر «۳» نباشد و الا او را در بهشت و دوزخ جایی باشد و منزلی «۴»، چون به جای خود برسند و حجاب بردارند جای او در بهشت به او نمایند، و او را گویند: اینکه قصور و درجات و منازل می‌بینی «۵» تو را بود «۶» [۱۵۱-ر]

برای تو آفریده بودند «۷» اگر ایمان آوردی و طاعت کردی «۸» و بهشتی را گویند: آن درکات و عقوبات بینی تو را بودی «۹»، اگر تو نیز همان کردی که ایشان کردند از کفر و معاصی آن که کردند «۱۰»، اینکه بمیراث به شما ارزانی داشتم «۱۱» از ایشان به آن عمل که کردی. و آن جایها به استحقاق که لایق حال ایشان است [و] «۱۲» ایشان را شاید به ایشان دادم «۱۳» و قسمت کردم «۱۴» میان شما و ایشان، آنچه منادی ندا کند که: ای اهل بهشت؟ تندرستی است شما را که با آن بیماری نباشد، و برنایی که با آن پیری نباشد، و زندگانی که با آن مرگ نباشد، و خلودی که با آن فنا نباشد، و نعمتی که با آن شدت نباشد «۱۵»، ایشان گویند: اینکه آن است که رسولان خدای به ما آمدند و ما را گفتند، ما تصدیق کردیم و باور داشتیم، لا جرم اینکه ندا بشنیدیم که اینکه بهشت به میراث به شما دادیم به آنچه کردی «۱۶» در دنیا از ایمان و طاعات، فهذا معنی قوله تعالی: وَ تَوَدُّوا أَنْ تَلُكُمُ الْجَنَّةُ أَوْ رِثْمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. ابن عامر خواند: ما کنا

(۱). لت: به بینند/ بینند.

(۲). معج، وز: آن.

(۳). آج، لب: مؤمنی و کافری.

(۴). معج، وز: و دوزخ منزلی و جایی نباشد.

(۵). معج، وز، مل: آن قصور و منازل و درجات بینی.

(۶). معج، وز، لب، لت و. [...]

(۷). معج، وز، لت: آفریدند.

(۸). معج، وز، مل، آج، آف، لت، آن: کردی.

(۹). معج، وز: بود که.

(۱۰). معج، وز آن که کردند.

(۱۱). مل، آن: داشتیم.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۱۳). مل، آن: دادیم.

(۱۴). لب: کردیم.

(۱۵). معج: شدتی نباشد. ۱۶. آج، لب: کردید.

لنهدی «۱»، بلا-واو، و در مصاحف اهل شام «واو» نیست، گفتند: برای آن که اینکه جمله ملتیس است به آن جمله از «واو» مستغنی‌اند، چنان که گفت: سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ «۲»، و باقی قراء به «واو» خواندند و گفتند: دو جمله است، یکی بر یکی معطوف «۳» از «واو» گریز نباشد، و اینکه بهتر است چه آیت سوره الكهف التباس صفت و موصوف دارند و اینکه جا آن التباس نیست الا علی تعسف، و ابو عمر و خواند: اورثموها «۴» به ادغام «تا در ثا» «۵» برای آن که دو حرف مهموس‌اند و متقارب المخرج.

و نادى أصحاب الجنّة، آنکه حق تعالی حکایت کرد از گفتار که «۶» میان اهل بهشت و اهل دوزخ رود، [ندا کنند اهل بهشت اهل دوزخ را] «۷». و برای آن به لفظ ماضی گفت و اگر چه معنی در مستقبل خواهد بود ایذانا و اعلاما بأن ذلک لا محاله واقع کائن فکأن قد، برای آن که تا باز نماید که از قوت آن «۸» را که اینکه لابد بخواید بود «۹»، گفت: پنداری که بیود «۱۰»، گفت آواز دهند بهشتیان دوزخیان را و گویند: ما آنچه خدای «۱۱» ما را وعده داد یافتیم بدرستی و حقّی شما یافتی «۱۲» آنچه خدای شما را وعده داد بدرستی «۱۳»، و اینکه بر سیل تهکم و استهزاء و شماتت گویند. ایشان جواب دهند که: «نعم» آری یافتیم و حق و صدق است. کسائی خواند اینکه جا و در «شعراء» و «الصّافات»: «نعم» به کسر «عین»،

(۱). اساس، آج، لب، آف: بما کنا نهتدی، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۲.

(۳). معج، وز، مل، لت: دو جمله است معطوف یکی بر یکی.

(۴). اساس و دیگر نسخه بدلها بجز وز: اورثموها، با توجه به وز تصحیح شد. [.....]

(۵). معج: «ثا» در «تا»، وز: «ثا» در «ثا».

(۶). مل: گفتاری که.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۸). معج، وز کاد.

(۹). معج، وز: نخواهد بودن.

(۱۰). معج، وز: پندار که نبود.

(۱۱). معج، وز، لت ما.

(۱۲). معج، وز، آج، لب، آف: یافتید.

(۱۳). وعده دادند رستید.

صفحه : ۲۰۰

و باقی قرآء به فتح «عین» و اینکه دو لغت است. چون اینکه گفته باشند و جواب شنیده، در میان ایشان آواز دهنده‌ای آواز دهد که: لعنت خدای بر ظالمان باد، چنان که هر دو گروه بشنوند. مؤمنان خرّم شوند و کافران اندوهگن «۱» و لعنت خدای خشم و عقاب خدای باشد. و اصل او طرد و راندن باشد، و اصل «تأذین» و «ایذان» اعلام باشد و هو الايقاع فی الاذن، يقال: أذنت لكذا إذا استمعت له، و آذنته بكذا اذا اوقعته فی اذنه، و منه الاذان لأنه اعلام بالصلاة.

نافع و اهل بصره و عاصم و ابن مجاهد عن قبل خواندند: «أن لعنة الله» به تخفیف «نون» «۲» و رفع لعنة «۳» بر آن که «أن مخففه باشد از ثقیله، و اینکه تخفیف نکنند الا به اضممار شأن و قصه، و تقدیر آن باشد که: أنه لعنة الله على الظالمين، و مثله قوله: و آخر دعواهم أن الحمد لله رب العالمين» «۴»، التقدير: أنه الحمد لله رب العالمين، ای الشأن و القصية ان «۵» الحمد لله رب العالمين، و مثله قول الاعشى «۶»:

فی فیه کسوف الهند لا قد علموا أن هالک کل من یحفی [۱۵۱-پ]

و ینتعل

المعنى أنه هالک، أى أن الأمر و الشأن هالک کل حاف و ناعل، و باقی قرآء مشدد خواندند بر اصل.

آنکه وصف کرد آن ظالمان را که مستحق لعنت خدا اند» (۷) با آن که ایشان منع کنند از راه خدا، یعنی از دین خدا» (۸). و یصدون، شاید تا از «صدود» باشد و آن اعراض و عدول بود، و شاید تا از «صد» بود و آن منع باشد، کقوله: هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ «۹»، و اگر بر اول حمل کنند ظلم نفس باشد به

(۱). مع، وز، مل: دژم.

(۲). مع، وز: النون.

(۳). مع، وز، مل، لت: اللعنة.

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰.

(۵). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، با توجه به متن زائد به نظر می‌رسد. [.....]

(۶). مع، وز، مل شعر.

(۷). مع، وز: خدای اند، لت، خدایند.

(۸). مع، وز: خدایی.

(۹). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۵.

صفحه: ۲۰۱

برگشتن از ره خدای تعالی، و اگر بر اینکه حمل کنند ظلم غیر باشد از اضرار به غیر به منع او از ره خدای. و فرق میان ایشان به مصدر پیدا شود، مصدر لازم «صدود» [باشد]» (۱)

و مصدر متعدی «صد». و یَبْغُونَهَا عَوْجًا، و طلب آن کنند تا آن را به شبهت و تلبیس کژ کنند و نمایند مردمان را که اینکه راهی است کژ. «و العوج» بالكسر فی الدین و الامر، «و العوج» بالفتح فی العصا و امثالها، و قیل: العوج ما کان خلقه بالفتح، و بالكسر ما اعوج و لم یکن كذلك، و نصبش محتمل باشد دو وجه را:

یکی مفعول به و یکی مصدر، اى یطلبون هذا النوع من الطلّب، کقولهم: رجع القهقري و قعد القرفصاء، وَ هُم بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ، و ایشان به قیامت ایمان ندارند.

وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ یعنی میان اهل بهشت و اهل دوزخ حجابی باشد، و حجاب هر حاجزی باشد که منع کند از نفوذ شعاع و جز آن، و ضریر را برای آن محجوب گویند، و الحاجب المذی یحجب التیاس عن الدخول. و عَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ جمع «عرف» باشد و آن بلندی باشد از زمین چون باره و مانند آن، و منه عرف الدیک و عرف العادة و هو فعل بمعنی مفعول، و قال الشّماخ:

و ظلت باعراف تعالی کأنّها رماح نحاسها و جهة الريح راكز

و قال آخر: «۲»

كل كناز لحمه نیاف كالعلم الموفی علی الاعراف

مفسران گفتند: باره‌ای باشد میان بهشت و دوزخ چنان که گفت: فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ «۳»، اینکه قول مجاهد و سدّی است، و سدّی گفت: برای آنش «أعراف» خوانند که مردمان او مردم را شناسند. و حسن بن الفضل گفت: مراد به «أعراف» صراط است.

مفسران خلاف کردند در اینکه «۴» مردان که بر اعراف باشند و برای چه آن جا باشند. عبد الله عباس و حذیفه بن الیمان گفتند:

گروهی باشند که سیئات و

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۲). معج، وز، مل شعر.

(۳). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۳.

(۴). معج، وز، مل: در آن.

صفحه: ۲۰۲

حسنات ایشان یکسان بود، سیئاتشان قاصر بود از دوزخ و حسناتشان به حدّ وصول به بهشت نبود، خدای تعالی ایشان را آن جا بدارد. چون حساب خلائق بکنند ایشان را به رحمت به بهشت فرستد، ایشان آخرین کسانی باشند که به بهشت شوند. ایشان از آن که بر بلند «۱» باشند، اهل بهشت و اهل دوزخ را شناسند.

خدای تعالی چون خواهد که ایشان را به بهشت برد، بفرماید تا ایشان را به جویهایی آرند که «۲» آن را «نهر الحیاء» «۳» گویند، کناره‌های آن جوی از قصبهای زر «۴» باشد مکمل به مروارید، خاکش مشک باشد ایشان را آن جا بشویند، اندام ایشان پاکیزه شود، خالی سپید بر نحر ایشان پدید آید که ایشان را بدان بشناسند، خدای تعالی گوید: تمنا کنید. ایشان [آنچه] «۵» خواهند تمنا کنند تا هر چه آرزو باشد ایشان را بخواهند. چون تمنای ایشان برسد، حق تعالی گوید: شما راست هر چه تمنا کردی «۶» هفتاد ضعف آن چون به بهشت شوند [اهل بهشت] «۷» ایشان را به آن حال بشناسند، ایشان را مساکین الجنّه خوانند.

عبد الله مسعود گفت: خدای تعالی به قیامت حساب خلاقان بر آرد، هر کس را که حسناتش بر سیئات بیفزاید- و اگر همه به یک حسنه بود- خدای تعالی بفرماید تا او را به بهشت برند، و هر کس را که سیئاتش از حسنات به یک «۸» سیئه زیادت بود [۱۵۲- ر] بفرماید تا او را به دوزخ برند، آنگه برخواند: فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ «۹»، آنگه گفت: ترازو به مثقال حبه‌ای بچربد و بر او پیدا شود، و هر که سیئات و

(۱). مل: بلندی.

(۲). معج، وز: به جوی دارند که، مل: ایشان را به زیر آرند به جوی که.

(۳). معج، وز، مل: بحر الحیاء.

(۴). معج، وز: قضیها از زر.

(۵-۷). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۶). معج، وز، آج، لب، لت: کردید. [.....]

(۸). معج، وز: به یکی.

(۹). سوره اعراف (۷) آیه ۸ و ۹، نیز سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۰۲ و ۱۰۳.

صفحه: ۲۰۳

حسناتش یکسان بود او از اصحاب اعراف باشد، ایشان را بر صراط بدارند و آن نور که بر ایشان بود از ایشان بستانند. مردی روایت کند از بنی هلال که گفت پدرم از رسول- علیه السلام- پرسید که: اصحاب الاعراف که اند! گفت: مردمانی که در سبیل خدا جهاد کرده باشند و پدران ایشان از ایشان خوشنود نباشند، ایشان را در سبیل خدای کشته باشند، از اینکه جهت از آتش دوزخ آزاد باشند و به عصیان و آزار پدر از بهشت ممنوع باشند، ایشان آخرین اهل بهشت باشند به دخول «۱».

شرحییل بن سعد گفت: جماعتی باشند که بی‌رضای پدر به غزا شده باشند. مجاهد گفت: قومی باشند از صالحان «۲» فقها و علما. سلیمان التیمی و ابو مجلز گفتند: جماعتی فرشتگان باشند. ابو مجلز را گفتند: خدای «رجال» می‌فرماید، گفت: پس فرشتگان زنان نیستند. عبد الله عباس گفت: جماعتی باشند که گناه بسیار دارند و طاعات گران، و روایتی دیگر از او که گفت: اولاد الزنا باشند. ابو العالیه گفت: جماعتی باشند که طمع دارند که به بهشت روند و خدای تعالی اینکه طمع نیفکنده باشد ایشان را الا برای کرامت ایشان. مجاهد گفت:

جماعتی باشند که پدران از ایشان خشنود باشند و مادران نباشند، یا مادران خشنود «۳» باشند و پدران نباشند، خدای تعالی ایشان را به رضای پدر یا مادر از دوزخ آزاد کند و به ناخشنودی پدر یا مادر از بهشت منع کند، ایشان «۴» آن جا باز داشته باشند تا خدای «۵» حساب خلقتان بکند آنچه ایشان را به بهشت فرستد.

عبد العزیز بن یحیی الکنانی گفت: آنان باشند که در فترت بین النبیین بمرده باشند و دین را بدل نکرده باشند. و منجوبی «۶» در تفسیرش گفت: فرزندان

(۱). آج، لب: به داخل شدن در بهشت.

(۲). اساس: طالحان، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۳). مع: خشنود.

(۴). مع، وز، مل، آف را.

(۵). مع، وز، مل، آج، لب، لت تعالی.

(۶). کذا: در اساس، مع. ممنونی، وز: محنونی، مل، لت: منحنونی، آج، لب: شحونی، آف، آن: منحنونی.

صفحه: ۲۰۴

مشرکان باشند، بعضی دگر گفتند: جماعتی باشند که ایشان طاعات و اعمال صالحه کرده باشند مشوب و آمیخته با ریا، و ثعلبی امام اصحاب الحدیث در تفسیرش آورد به اسناد از جویری بن «۱» سعید از ضحاک از عبد الله عباس که گفت در اینکه آیت: اعراف جایهای باشد بلند از صراط و اینکه مردانی که بر آن «۲» اعراف باشند حمزه بن عبد المطلب بود و عباس و علی بن ابی طالب و جعفر الطیار ذو الجناحین، دوستان خود را از دشمنان بشناسند به علامت، و علامت آن بود که دوستان ایشان سپید روی باشند و دشمنانشان سیاه روی.

باقر - علیه السلام - گفت: آن مردان ائمه معصوم باشند و پیغامبر - علیه السلام - در میان ایشان بود. صادق - علیه السلام - گفت: اعراف کتبان و بهشتهایی باشد میان بهشت و دوزخ، هر پیغامبری «۳» و خلیفه‌ای او را آن جا بدارند با گناهکاران امتش چنان که امیر لشکر را با لشکر بدارند. آنان که محسنان امت باشند سبق برند و به بهشت شوند، خلیفه رسول آن گناهکاران را گوید: بنگری «۴» به برادران شما از محسنان که سبق بردند «۵» به بهشت. اینان بر ایشان سلام کنند، و ذلک قوله: وَ نَادَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ، آنچه حق تعالی «۶» خبر داد که اینکه گناهکاران به بهشت نشده باشند هنوز و طمع دارند که به بهشت شوند به شفاعت پیغامبر و امام، و ذلک قوله: لَمْ يَدْخُلُوهَا وَ هُمْ يَطْمَعُونَ.

آنچه اینکه گناهکاران از اعراف به اهل دوزخ نگرند پناه با خدای دهند و دعا کنند: رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ «۷» [و ذلک قوله: و اذا صرفت أبصارهم تلقاء أصحاب النار قالوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ «۸»] «۹»، آنچه انبیا و خلفا

(۱). مل: جبیر بن سعید، آج، لب، آف: جویری بن سعید، لت: جریر بن سعید، چاپ شعرانی (۵/ ۱۶۴): حبر بن سعید.

(۲). مج، وز: بر اینکه.

(۳). آج، لت را.

(۴). مج، وز، مل، آف: بنگرید.

(۵). مج، وز، آج، لب، آف: برند.

(۶). آج، لب گفت و. [.....]

(۷-۸). سوره اعراف (۷) آیه ۴۷.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز، و ضبط قرآن مجید افزوده شد.

صفحه: ۲۰۵

روی به اهل دوزخ کنند و ایشان را بر سبیل تقریر و ملامت گویند: ما أَغْنَىٰ عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ»^۱، آنکه اشارت به اینکه مستضعفان کنند و گویند:

اینان آنان اند که شما در دنیا سوگند می‌خوردی»^۲ که خدای بر اینان رحمت نکند! و ذلك قوله: أَهُؤْلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ [۱۵۲-پ]، آنکه اینکه مستضعفان را از خدای بخواهند و ایشان را گویند: ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا- خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا- أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ»^۳، و آنچه مؤکد اینکه حدیث است حدیث عمرو بن شیبه و دیگر راویان از صحابه و تابعین در آن که امیر المؤمنین علی»^۴ قسمت کننده باشد بین الجنة و النار، و عمرو بن شیبه روایت کند که رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین را گفت:

(یا علی کأنی بک يوم القيمة و بیدک عصا عوسج تسوق قوما الى الجنة و آخرین الى النار)

گفت: پنداری که در تو می‌نگرم که فردای قیامت عصایی از چوب عوسج به دست گرفته باشی و گروهی را به بهشت می‌رانی و گروهی را به دوزخ و با دوزخ مقاسمه می‌کنی که:

(هذا لی و هذا لک خذیه فانه من اعدائی و ذریه فانه من اولیائی)

، آن را»^۵ دار که از دشمنان است و اینکه را دست بدار که از دوستان است. آنکه گفت: و الله که آتش علی را مطیعت باشد از آن که بنده سیدش را، و شاعر گوید:»^۶

علی حبه جنة قسیم النار و الجنة وصی المصطفى حقا امام الانس و الجنة

قوله: يَعْرِفُونَ كَلًّا بِسَيِّمَاهُم، همه را به سیما و علامت بشناسند از دوستان و دشمنان، [که دوستان سپید روی و سیاه چشم باشند و دشمنان]»^۷ سیاه روی و ازرق چشم باشند. در خبر است که حارث همدانی امیر المؤمنین- علی علیه السلام- را گفت: یا امیر المؤمنین؟ من از دو حالت می‌ترسم: یکی از وقت نزع و

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۴۸.

(۲). مج، وز، مل، آج، لب: می‌خورید.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۴۹.

(۴). آج، لب، آف علیه السلام.

(۵). مج، وز: او را.

(۶). مج، وز شعر.

(۷). اساس، آج، لب، بم، آف: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

صفحه: ۲۰۶

یکی از صراط و سر دو راه. امیر المؤمنین او را گفت: مترس که دوستان ما آن جا ایمن باشند که هر کس از دوستان و دشمنان ما مرا آن جا بیند و من ایشان را، بینم «۱» و بشناسم و ایشان مرا بیند و «۲» بشناسند، آنگه اینکه بیتها بگفت «۳»:

یا حار همدان من یمت یرنی

من مؤمن او منافق قبلا

یعرفنی طرفه و اعرفه بنعته و اسمه و ما فعلا

و انت عند الصراط معترضی فلا تخف عثره و لا زلا

اقول للنار حین توقف لل عرض: ذریه لا تقربی الرجال

ذریه لا تقریبه ان له حبلا بحبل الوصی متصلا

و در وزن «سیماء» دو قول گفتند: یکی «فعلا» من سام «۴» ابله یسومها «۵» اذا ارسلها فی المرعی معلّمه و هی السائمه، و الثانی و زنه «عقلی» مقلوب من و سمت نقلت الواو الی موضع العین، کما قالوا «۶» له فی الناس جاه، اى وجه، ألا ترى أنهم يقولون: لذی الجاه و جیه «۷» و کذا جذب و جذب و اضمحل و امضحل: و «سیماء» مقصور باید، و «سیماء» «۸» ممدود، قال الشاعر: «۹»

غلام رماه الله بالحسن يافعا له سيمياء لا تشق على البصر

وَ نَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ، و ندا کنند یعنی اصحاب اعراف و مستضعفان ایشان اهل بهشت را: أَنْ سَيَلَامٌ عَلَيْكُمْ، که سلام بر شما باد؟ اهل بهشت را گویند:

(۱). آج، لب: ندارد.

(۲). مج، وز، مل، آج، لب، بم، لت: «بیند و» را ندارد.

(۳-۹). مج، وز شعر.

(۴). در معاجم لغت «سام» در اینکه مورد از ثلاثی مجرد نیامده بلکه از ثلاثی مزید آمده است.

(۵). مج، وز، آج، لب: تسونها. [...]

(۶). مج، وز: کما قال.

(۷). مج، وز: یوجیه.

(۸). کذا: در اساس آج، لب، بم، آف، آن، مل: سیماء، عبارت در تفسیر طبری (۱۹۷/۸) چنین است: «و فیها لغات ثلاث. سیماء مقصوره، و سیماء ممدوده، و سیماء بزیاده یاء اخری بعد المیم فیها، و مدّها علی مثال الکبریاء». و بعد بیت مورد استشهاد را آورده است.

صفحه: ۲۰۷

لَمْ يَدْخُلُوها، و اینان هنوز در بهشت نشده باشند- یعنی اصحاب اعراف و طمع دارند که به بهشت شوند علی قول ابن عباس و ابن مسعود و الحسن و قتاده. و ابو مجلز گفت: راجع است اینکه طمع به اهل بهشت فی قوله: وَ نَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ، که اینکه جماعتی باشند که هنوز به بهشت نشده باشند، و سعید بن جبیر گفت: برای آن طمع دارند که چون منافقان را نور بستانند، نور ایشان بنستانند، ایشان طمع برندارند. و بعضی اهل معانی گفتند: «طمع» اینکه جا یقین است چنان که ابراهیم- علیه السلام- [گفت] «۱»: وَ الَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ «۲»، و برای آن به لفظ طمع «۳» گفت که عیش متوقع نعمت در میان نعمت عظیم چون او در نعیم باشد و توقع دیگر می کند خوشتر باشد، و اینکه قول حسن «۴» و جبائی و بیشتر مفسران است.

قوله: وَ إِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ، مراد اهل اعرافند، گفت: چون چشمهای ایشان با جانب و جهت اصحاب دوزخ گردانند، ایشان پناه با خدای دهند و دعا کنند و گویند: بار خدایا؟ ما را با جمله و زمره گروه ظالمان و ستمکاران مکن.

«صرف»، عدول باشد به چیزی از جهتی با جهتی، و «تلقاء» جهت لقا باشد [۱۵۳-ر]، اعنی جهت مقابله، تفعال من اللقاء و از «۵» ظروف مکان باشد، و مثله:

حذاك «۶» و إزاک و قبالتك. و «أبصار» جمع بصر باشد و آن حاسه بود که مبصر به آن «۷» ادراك مدرکات کند، و «بصر» در جای علم به کار دارند، يقال: فلان بصير بهذا الامر، ای عالم به، و بصر به و ابصره اذا راه. و اصحاب الصّحراء ملازمان صحرا باشند، و رماني حدّ آتش نهاد به آن که جسمی لطیف باشد که در او حرارت و روشنایی بود، و از شأن او احراق و سوختن باشد، و چنین چیزها را حدّ نهادن

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۲). سوره شعراء (۲۶) آیه ۸۲.

(۳). اساس، آج، لب، آف، آن: جمع، با توجه به مع، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). مع، وز، مل، لت، آن، حسن بصری.

(۵). مع. وز: و آن.

(۶). مع، وز: خداك.

(۷). مع، وز: مبصریان به آن.

صفحه : ۲۰۸

اولیتر باشد برای آن که غرض به تحدید کشف و تمیز «۱» محدود باشد از نا محدود و آن جا «۲» محدود از حدّ روشنتر است، پس حوالت اولیتر باشد و فایده در اینکه دعا- با آن که دانند که خدای نکند- آن باشد که خواهند که در زیّ شاکران خدای را خضوع و خشوع نمایند، و ایشان را به اینکه دعا مسرتی حاصل شود چنان که از خدای تعالی نعیم و بهشت «۳» خواهند نکو باشد آن جا که گفت: رَبَّنَا أْتِمِّمْ لَنَا نُورَنَا «۴»، همچنین نکو باشد که استدفاع مضرت کنند و پناه با خدای دهند از عذاب.

وَ نَادَى أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ رِجَالًا، و ندا کنند اصحاب اعراف مردانی را از اهل دوزخ از جمله رؤسا و جباره و کفار و منافقان که ایشان را بشناسند به سیما و علامت از سیاهی روی و زرقت چشم بر سیل تهکم و ملامت، ایشان را گویند: ما أَعْنَى عَنكُمْ جَمْعُكُمْ، آن جمع که کردی «۵» از اموال و لشکر و اتباع شما را سودی نداشت و غنایی نکرد و نگزیرانید شما را از عذاب خدای، و به عدد و عدت و آلت شما را نجاتی نبود، و نه نیز شما را سودی داشت آن استکبار و بزرگواری که کردی «۶» و گردن کشی از فرمان خدای و انقیاد و اجابت پیغامبران خدای.

أَهْوَلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ، بیشتر مفسران بر آنند که اینکه هم از کلام اصحاب اعراف است که گویند دوزخیان را و اشارت کنند به

مستضعفان مؤمنان که:

اینانند که شما گفتید (۷) و سوگند خوردید (۸) که خدای بر ایشان (۹) رحمت نکند. کلبی گفت: ندا کنند کافران را و منافقان را به اسمائشان و اسماء آباء ایشان (۱۰) یا ولید بن المغیره و یا با جهل بن هشام و یا فلان و یا فلان؟ أهؤلاء، اینان یعنی

(۱). مع، وز، لت: تمیز.

(۲). مع، وز، لت: اینکه جا.

(۳). مع: نعیم بهشت.

(۴). سوره تحریم (۶۶) آیه ۸. [.....]

(۵-۶). مل، آج، لب: کردید.

(۷). لت: گفتی / گفتید.

(۸). لت: خوردی / خوردید.

(۹). مع، وز، لت: براینان.

(۱۰). وز، لت: آباایشان.

صفحه: ۲۰۹

سلمان (۱) و أبو ذرّ و مقداد و خباب و اینکه ضعفا آنان هستند که شما سوگند خوردی (۲) که خدای رحمت با ایشان نرساند، و اینکه آیت دلیل می‌کند [بر آن] (۳) که اصحاب اعراف خداوندان مراتب و منازل رفیع‌ه باشند از پیغامبران و امامان که از سر دلال و وثاقت به پایه [و] (۴) قدر خود اینکه توانند گفتن، و الا آن اقوال مختلف که حکایت کرده شد ایشان را از کار خود و فروماندگی و خوف چندان بود که پروای آن ندارند که بر کافران تهکم کنند و از سر بطر (۵) سخریت کنند، و از همه اقوال آن خبر که از صادق (۶) - علیه السلام - روایت کردیم بهتر است برای مطابقت آن ظواهر آیات که مقدم و مؤخر اینکه آیت است، و آنکه خبر عبد الله عباس در حمزه و جعفر و امیر المؤمنین [علی] (۷) برای آن که حق تعالی به لفظ «رجال» (۸) گفت و در دگر آیت هم ایشان را به اینکه لفظ خواند فی قوله: «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ» (۹)، یعنی عبیده بن الحارث و حمزه بن عبد [المطلب] (۱۰) و جعفر بن ابی طالب. و مِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ (۱۱)، علی بن ابی طالب - علیه السلام.

و بعضی دگر گفتند: کلام خداست مبتداً نه حکایت، و قول اول درست تر است و قول بیشتر مفسران آن است. ادْخُلُوا الْجَنَّةَ، بر قول اول هم کلام اصحاب اعراف است، و در کلام قول مضمراست و تقدیر آن است که: يقولون للمستضعفين، گویند آن ضعفا را که اشارت «أهؤلاء» به ایشان است بر رغم آن جبابره دوزخیان که در بهشت شوی که (۱۲) بر شما خوفی (۱۳) و اندوهی نیست، و بر قولی دیگر کلام

(۱). اساس، مل، آج، لب، آف، آن: مسلمانان، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۲). مع، وز، مل، آج، لب: خوردید. (۱۰-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۵). مع، وز و.

(۶). مل: از حضرت امام جعفر صادق.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد، آج، لب علیه السلام.

(۸). اساس، بم، لت: حال، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۱-۹). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳.

(۱۲). مج، وز، مل: شوید که. [.....]

(۱۳). مج، وز و ترسی.

صفحه: ۲۱۰

خدای باشد اصحاب اعراف را که در بهشت شوید «۱». مقاتل [۱۵۳-پ] گفت:

فرشتگان گویند اصحاب اعراف را که در بهشت شوی «۲» بلا خوف و لا حزن.

قوله: وَ نَادَى أَصْحَابَ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ، حق تعالی چون حدیث مؤمنان و متقیان و اهل بهشت و اصحاب اعراف و پیشوایان و مقتدایان و اهل منازل و درجات و مقام و سیلت و شفاعت بگفت، حدیث اهل دوزخ کرد که چون فرومانند آن جا و خدای تعالی میان ایشان حجاب بر دارد تا اهل بهشت اهل دوزخ را ببینند تا رد مسرت و فرحشان بیفزاید، و اهل دوزخ اهل بهشت را ببینند و منازل و عرفات ایشان تا در غم و حسرتشان بیفزاید، و اهل بهشت اهل دوزخ را گویند: فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا «۳»، بر سبیل شاد کامی. اهل دوزخ نیز اهل بهشت را گویند: أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ، از آن آب که می خوری «۴» و در زیر درختا «۵» و کوشکهای شما می رود ما را شربتی بدهی «۶»، و افاضت اجراء الماء من العلو إلى سفلى باشد، و افاض القوم فی الحدیث اذا خاضوا فيه، و افاض القوم من عرفات الى مزدلفه اذا صاروا اليها.

رمانی حد آب نهاد به آن که جسمی باشد سیال که تشنه را سیر آب کند نه از غذای حیوان حاصل شده، و آن جوهری است عظیم الرطوبه، منفعت او بر همه مایعات زیادت است، و اینکه حد نیز مزیف است به آنچه در باب آتش گفتیم محدود از [اینکه] «۷» حد بسیار روشنتر است، و غرض به تحدید آن باشد که محدود به حد روشن کنند.

أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ، یا از آن طعامها که خدای تعالی شما را روزی کرده است. اهل بهشت جواب دهند که: خدای تعالی طعام و شراب ما بر شما حرام

(۱). لت: شوی / شوید.

(۲). مج، وز، آج، لب: شوید.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴.

(۴). مج، وز: می خورید، آج، لب، آف: می خورید.

(۵). کذا: در اساس: درختا، همه نسخه بدلها: درختان.

(۶). مج، وز، آج، لب، آن: بدهید.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به مج افزوده شد.

صفحه: ۲۱۱

کرده است، تحریم منع و حرمان نه تحریم عبادت. و اهل بهشت را با نیک مردی و لطافت طبع دلشان بر کافران نرم نشود از آن جا که خدای تعالی در طبع ایشان مرکوز بکرده است «۱» دوستی دوستان خود و دشمنی از دشمنان خود أبو الجوزاء گفت عبد الله عباس را پرسیدم که: کدام صدقه فاضلتر است! گفت: شربت آب به تشنه دادن. گفتم: از کجا! گفت: نبینی که اهل دوزخ چون درمانند «۲» از نعیمهای بهشت، اول آب می خواهند و اینکه نعمتی است که خدای تعالی کرده است که قدر آن بیشتر مردم ندانند تا از او «۳» باز نمانند؟ و یک قول در اینکه آیت آن است: ثُمَّ لَتَسْئَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ «۴»، قيل: عن النعیم «۵»، قيل: عن الماء البارد، یعنی

از آب سرد پرسند ایشان را تا شکر آن گزارند» (۶) یا نه، از آن جا گفت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - آن کس را که او را پرسید: ما طعم الماء! قال طعم الحیاة، پرسید که: آب چه طعم دارد! گفت: طعم زندگانی دارد، [و نیز طبع زندگانی دارد] (۷) (عند من اثبت الطبع).

آنگه وصف کرد آنان را که کافراند و در دوزخ گرفتاراند، گفت: آن کافرانی که دین خود را فسوس و بازی گرفته باشند. و «الذین» در محلّ جزّ است علی صفة الکافرین، و شاید که محلّ او رفع باشد بر ابتدا. و قوله: فَالْیَوْمَ نَنْسَاهُمْ (۸)، جمله‌ای باشد در جای خیر (۹). و فرق میان «لهو» و «لعب» آن است که لهو بازی جوانان باشد از نشاط و ملامهی و معازف و تعاطی آن، و لعب بازی کودکان باشد، هر دو هزل بود، گویند: طعام و شراب بهشت نشاید کافرانی را که دین خدای به بازی گرفته باشند و لهو و هزل و زندگانی دنیا ایشان را مغرور کرده باشد و فریفته. فَالْیَوْمَ نَنْسَاهُمْ، امروز فراموش کنیم ایشان را از ثواب چنان که [ایشان] (۱۰) اینکه روز را (۱۱)

(۱). مع، وز، لب: نکرده است.

(۲). مع، وز، لت: درمی مانند.

(۳). آج، لب: از آن.

(۴-۵). سوره تکاثر (۱۰۲) آیه ۸.

(۶). مع، وز: آن کردند، مل: آن کرده‌اید.

(۷-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. [.....]

(۸). بم امروز فراموش کنیم ایشان را از ثواب چنان که.

(۹). اساس: جزا، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۱). مع، وز، آج، لب، لت: ندارد.

صفحه: ۲۱۲

فراموش کردند از عمل، و نسیان بر خدای روا نباشد.

و اینکه آیت را دو تأویل است: یکی آن که نسیان از ایشان حقیقت باشد و از خدای تعالی مجاز بر سیل ازدواج، چنان که گفت: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا (۱)، و قوله: فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ (۲)، و قوله: وَإِنْ عَاقَبْتُمْ [۱۵۴- ر] فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عَاقَبْتُمْ بِهِ (۳).

دوم آن است که: نسیان از هر دو جانب ترک باشد، خدای تعالی گفت:

ایشان طاعت (۴) رها کردند، من نیز ثواب ایشان رها کردم. و وجه سیم (۵) آن که: با ایشان در دوزخ معامله منسیان و فراموشان رود تا ایشان آن جا مخمّد و مؤید باشند چون کسی که فراموش کنند. و در شاهد کسی را که در زندان مخمّد خواهند داشت (۶) تا بمیرد، گویند: او (۷) او را به زندان فراموشان برند (۸). وجه چهارم در او آن است که: اهل بهشت ایشان را فراموش کنند از آن جا که به لهو و بطر خود مشغول باشند، و اینکه نسیان را خدای تعالی با خود اضافه کرد برای آن که سبب نسیان اهل بهشت به اشتغال (۹) به لهوات و شهوات از جهت (۱۰) خدای باشد، و اما علی طریق (۱۱) قوله: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ (۱۲)، ای یؤذون اولیاء الله، و اینکه وجوه همه نیک است و محتمل در تاویل است آیت را (۱۳). و مراد به «دین» در آیت ملت و طریقت است، و اقسام او در سوره الفاتحه گفته شده است.

و اصل «لهو» از انصراف بود و هو صرف اللهم بما لا یحسن به صرفه، و

- (۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰.
- (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴.
- (۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۶.
- (۴). معج، وز من.
- (۵). معج، وز: سهام، آج: سوم، لب: سیوم.
- (۶). معج، وز، مل، لت: خواهند داشتن.
- (۷). معج: آن.
- (۸). معج: بردند.
- (۹). اساس، آج، لب، بم آف: استشغال، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
- (۱۰). معج، وز، مل: از قبل.
- (۱۱). آج، لب: طریقه. [...]
- (۱۲). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۷.
- (۱۳). معج، وز، لت: محتمل در تأویل آیت.

صفحه: ۲۱۳

منه قولهم: اذا استأثر الله بشيء فآله عنه، أي انصرف. و أبو روق گفت: مراد به «دین» «۱» در آیت روز عید است که روز عید، مسلمانان را روز عبادت باشد، ایشان اینکه روز را روز لهو و بازی گرفتند بر خلاف فرمان خدای و به دنیا مغتر شدند «۲» چون آلت غرور دنیا بود «۳» خدای تعالی [فعل] «۴» با او حوالت کرد و فعل از او بر حقیقت درست نیاید که حیات دنیا فعل نتواند کردن. کَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا، چنان که استعداد و ساز اینکه روز «۵» رها کردند. قوله: وَ مَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ، و محل «ما» جز است اینکه جا عطفاً علی قوله: کَمَا نَسُوا، و: ما کَانُوا. و «ما» در هر دو جا مصدری است، ای کنسیانهم و کججودهم بآیاتنا، و چنان که به آیات و حجج و دلایل من ججود و انکار کردند. قوله تعالی:

[سوره الأعراف (۷): آیات ۵۲ تا ۵۸]

[اشاره]

وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَ رَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۵۲) هِيلَ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِن قَبْلٍ قَدْ جَاءتِ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَل لَّنَا مِن شُفْعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۵۳) إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۵۴) ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ (۵۵) وَ لَا تَفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَ ادْعُوهُ خَوْفًا وَ طَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ (۵۶) وَ هُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سَقَنَاهُ لِيَلِدَ مِمَّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ

كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ- (۵۷) وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبِثَ لَا- يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ
الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ- (۵۸)

[ترجمه]

آوردیم به ایشان کتابی «۶» گزارده کردیم «۷» در دانش و بیان رحمت گروهی «۸» را که ایمان دارند. هیچ نگران می‌باشند مگر تاویل آن را! روزی که آید تاویلش گویند آنان که فراموش کرده باشند از پیش آن آمدند رسولان خدای ما به راستی، هستند ما را شیعیانی [که] «۹» شفاعت کنند برای ما یا

- (۱). اساس، بم، آف: به اینکه، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
- (۲). آج، لب: شوند.
- (۳). اساس، آج، لب: بشود، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
- (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
- (۵). اساس: رها، با توجه به معج، وز تصحیح شد.
- (۶). معج، وز که.
- (۷). معج، وز، لت: کردیم آن را بر.
- (۸). معج، وز رحمت است گروهی.
- (۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

صفحه : ۲۱۴

با دنیا برند «۱» ما را [تا] «۲» بکنیم جز آن که کرده باشیم! زیان کردند به خود «۳» و گم شد از ایشان آنچه فر [۱] «۴» یافته بودند. خدای شما خدایی است «۵» آن که بیافرید «۶» آسمانها و زمین در شش روز پس مستولی شد بر عرش، می‌پوشاند شب را در «۷» روز، می‌جوید او را به شتاب، و آفتاب و ماه و ستارگان نرم کرده به فرمان او، او راست آفرینش و فرمان، باقی است خدای که خدای جهانیان است.

«۸»

بخوانید خدایتان را به زاری «۹» و پوشیدگی که او دوست ندارد ظالمان را. و تباهی مکنید در زمین پس نیکی آن و بخوانی «۱۰» او را به ترس و امید که رحمت خدای نزدیک است از نیکوکاران.

«۱۱»

«۱۲»، و او آن خدایی است که بفرستد بادهای «۱۳» پراکنده پیش

- (۱). معج: دنیاورزند، وز: دنیاورند.
- (۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.
- (۳). معج، وز: بر خود، لت: خود را. [.....]
- (۵). معج، وز: خداست.
- (۶). معج: بیافریند.

(۷). معج: به.

(۸). اساس: خیفه، با توجه به معج، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۹). معج، وز: به لا به.

(۱۰). معج، وز: و بخوانید.

(۱۱). اساس: لعلهم، با توجه به معج، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۲). اساس: یذکرون، با توجه به معج، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۳). وز: بادها را.

صفحه: ۲۱۵

بارانش تا چون برگیرد ابرها را گرانی «۱» برانیم آن را بر «۲» بیابانی مرده فرو آریم به [او] «۳» آب، برون آوریم ما به او از همه میوه‌ها «۴»، همچنین برون آریم مردگان را تا باشد که اندیشه کنند.

و زمین پاک برون آید نبات او به فرمان خدایش و آن که پلید باشد برون نیاید مگر اندک، همچنین بگردانیم حجتها برای گروهی که شکر کنند.

قوله: وَ لَقَدْ جِئْنَا هُمْ بِكِتَابٍ، حق تعالی در اینکه آیت خبر می‌دهد که: ما کتابی آوردیم به ایشان. و «جاء» فعل لازم باشد، و لکن به «با» متعدی شد و جار و مجرور در محل نصب است علی‌آنه مفعول به، و مجئی و جیئه و ایتان انتقال باشد به حضرت مذکور، و ذهبت به به عکس جئت به، و «۵» مراد به «کتاب» قرآن است بلا خلاف، و اصل کتاب صحیفه باشد که در او نوشته بود و گفته‌اند: فعال است به معنی مفعول، كالحساب، بمعنی المحسوب. و فَصَلْنَا عَلَى عِلْمٍ، که مَفْصِلٌ باز کردیم مشروح و مبین بر علم، ما عالم بودیم به آنچه کردیم یعنی به کمال عالمی لبس و اشتباه از او زایل کردیم. هُدَى وَ رَحْمَةً، بیانی و لطفی کردیم مؤمنان را و رحمتی و نعمتی بر ایشان. و قوله: هُدَى وَ رَحْمَةً محتمل است سه وجه را از اعراب: نصب و قراءت بر آن است و وجه او اما حال باشد و اما مفعول له، و محتمل است رفع را علی‌آنه خبر مبتداء محذوف، و جرّ را «۶» علی صفة کتاب. و قرآن اگر چه بیان و دلیل و حجت است کافران را هم بر آن حدّ که مسلمانان را، و لکن نگویند قرآن هدی کافران است تا ایهام نیفتد که ایشان

(۱). معج: ابرها گرانباز.

(۲). اساس: و، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۴). اساس: میوه‌ها/ میوه‌ها.

(۵). معج، وز باشد. [.....]

(۶). آج، لب، بم، آف: ندارد.

صفحه: ۲۱۶

مهتدی‌اند «۱» به آن.

قوله: هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ، آنکه حق تعالی گفت اینکه کافران چه انتظار می‌کنند و چه توقع می‌کنند و گوش چه می‌دارند «۲» که با اینکه همه آیات و بینات و حجج و ادله ایمان نمی‌آرند؟ همانا انتظار هیچ چیز «۳» نمی‌کنند مگر آمدن تأویل اینکه آیات. ابو علی گفت: انتظار اگر چه مضاف است به ایشان «۴» بر حقیقت نه فعل ایشان است، چه ایشان به آن ایمان ندارند چگونه انتظار کنند آن را! معنی آن است که مؤمنان به ایشان گوش چه می‌دارند اما تأویل اینکه آیات! و بر اینکه تفسیر که ما دادیم به اینکه تعسیف

حاجت نیست و از ظاهر عدول کردن، برای آن که حرف استفهام چون به معنی تقریر بود معنی نفی دهد معنی آن است که ما نظرون، و دلیل بر آن که چنین است به استثناست به «الّا» در عقب او تا آنچه به «هل» «۵» نفی کرد به «الّا» اثبات کند یعنی، چه انتظار می‌کنند و انتظار نمی‌کنند ایشان مگر تأویل او را. و تأویل [۱۵۵-ر]

علی قول الحسن و قتاده و مجاهد جزا و عقوبت ایشان است یعنی انتظار نمی‌کنند الّا عذاب و عقوبت خدای را. و اصل تأویل ما یؤلّیه عاقبه الشیء من الاول، و هو الرجوع. ابو علی گفت:

تأویل مراد به او بعث و نشور و حساب و کتاب است معنی متقارب است. آنکه گفت: یوم یأتی تأویله، آن روز که تأویل او آید از حساب و عقاب ایشان را ایمان سود ندارد و توبه قبول نکنند گویند آنان که اینکه روز را فراموش کرده باشند، قد جاءت رسل ربنا بالحق رسولان خدای ما به ما آمدند و حق بیاوردند «۶» یعنی آن روز، روز قیامت «۷»، ایمان آرند و معترف شوند و اقرار دهند به نبوت انبیا و حقّی «۸» رسولان و آنچه آوردند از کتابها و شرایع. و حقّ آن باشد که عقل

(۱). آج، لب: مهتدا اند.

(۲). آج، لب: گوش می‌دارند.

(۳). مج، هیچ چیزی، آج، لب: هیچیز.

(۴). مج، وز، مل، لت: با ایشان.

(۵). مج، وز، آج، لب: بعمل.

(۶). مج، وز: نیاوردند.

(۷). مل: یعنی اینکه روز قیامت.

(۸). آن: حقّ.

صفحه: ۲۱۷

یا «۱» دلیل دیگر به صحت آن گواهی دهد و نقیض او باطل بود و آن «۲» آن بود که عقل یا «۳» دلیل دیگر از ادله به فساد آن گواهی دهد. آنکه گویند بر سبیل تمنا: فهل لنا من شفعا هیج شفیع خواهد بود «۴» ما را تا برای ما شفاعت کند! و هیچ ممکن است «۵» که ما را کسانی شفاعت کنند! یا ممکن باشد که ما را با دنیا برند تا عملی «۶» کنیم به خلاف آن که کردیم از ایمان و عمل صالح! آنکه حق تعالی خبر داد که ایشان خویشان را هلاک کنند به اصرار کفر و معاصی در دنیا، و آن تمنا که کنند در قیامت ایشان را سود ندارد و اگر حال ایشان با حال بازرگانی «۷» قیاس کنند از آن تجارت بر خسارت و زیانکاری حاصل آید و گم شود «۸» از ایشان آن دروغ که فرا بسته بودند از نام نهادن اصنام و اوئان خدایان و معبودان و پرستیدن ایشان آن را «۹». و در آیت دلیل است بر فساد قول آنان که «نظر» در سوره القیامه فی قوله:

وَجُوهٌ یَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ اِلَی رَبِّهَا نَاطِرَةٌ «۱۰»، بر رؤیت حمل کردن «۱۱» و حق تعالی اینکه جا «نظر» گفت به معنی انتظار و همچنین در آیات بسیار، منها قوله: وَ اِنِّی مُرْسَلَةٌ اِلَیْهِمْ بِهَدِیَّةٍ فَنَاطِرَةٌ بِمْ یَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ «۱۲»، ای منتظره، و منها قوله: فَنَظَرَةٌ اِلَی مَیْسِرَةٍ «۱۳»، قیل انتظار الی یسار له. دگر در آیت دلیل است بر فساد قول مجبّره آن جا که گفتند بنده «۱۴» بر ایمان و طاعت قادر نیست، اگر قادر نبودی آن جا تمنا نکردی که او را با دنیا آرند تا خیر «۱۵» کند که بر آن قادر نباشد. دگر دلیل است بر آن که «۱۶» در قیامت الجاء باشد و تکلیف نبود و قبول توبه نبود و الّا خود هم آن جا

(۱). مج، وز، مل، آج، لب، آن: با.

- (۲). آج، لب: واو.
 (۳). مج، وز، مل، آن: با.
 (۴). مج، وز، مل، لت: بودن.
 (۵). مج، وز، مل: باشد، عکس مج که در اختیار ماست. [.....]
 (۶). آج، لب: عمل.
 (۷). وز: بزرگانی.
 (۸). آج، لب، بم، آف، آن: شد.
 (۹). آج، لب: ایشان را.
 (۱۰). سوره قیامت (۷۵) آیات ۲۳-۲۲.
 (۱۱). وز، لت، آن: کردند.
 (۱۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۳۵.
 (۱۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۰.
 (۱۴). وز: بنده.
 (۱۵). وز: خیری، مل، بم، لت، آن: چیز. ۱۶. وز کی.

صفحه: ۲۱۸

ایمان آوردندی و توبه کردندی و تمنای رجوع با دنیا نکردندی. «۱» ابو علی گفت: معنی آن که حَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ، آن است که منع کنند ایشان را از انتفاع به خویشتن و آن که چنین باشد ممنوع بود از آن که به خود انتفاع بگیرد او تن و جان خود زیان کرده بود. قوله: «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ خَدَايَ تَعَالَى» در اینکه آیت تذکیر کرد خلق را بعضی نعمتهای او بر ایشان و تنبیه کرد ایشان را بر آن. گفت: «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ» خدای شما آن خداست که بیافرید آسمانها و زمین را در شش روز. مجاهد گفت: آن شش روز اولش یک شنبه بود تا پنج شنبه چون آدینه بود خدای تعالی خلق آسمان و زمین را جمع کرده بود، لذلک سَمَى جُمُعَةً. و آن به شش روز آفرید با آن که توانست که به یک لمحّه بیافریند، در او چند قول گفتند: سعید جبیر گفت: تا خلقان را تأنی بیاموزد در کارها و رفق و تثبّت. بعضی دگر گفتند: تدبیر انشاء حوادث در ساعات و اوقات چیزی از پی چیزی «۲» برای آن کرد تا دلیل بود بر آن که فاعلش عالم است و مدبّر و مصرّف «۳» بر مشیّت و ارادت خود. ابو علی گفت:

برای اعتبار فرشتگان کرد تا ایشان را لطف باشد چون چیزی از پس چیزی همی بینند که در وجود می آید. رمانی گفت برای آن که دانست که در آن اخبار به اینکه لطف باشد جماعتی مکلفان را و اینکه خبر صدق نبود تا «۴» مخبر چون خبر نبود. ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، در او اقوال متفاوت [۱۵۵-پ]

متقارب المعنی گفتند در فساد، چون سعد و استقرّ «۵». و اینکه از صفات اجسام باشد- تعالی عن ذلک علواً کبیراً. آنچه تفسیر درست است دو قول است: یکی اقبل علی خلقه و عمد، کقوله تعالی: ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ «۶»، ای عمد و قصد. اما آن که به «علی» تعدیه فرمود در اینکه معنی «اقبل» بهتر باشد برای آن که لا یقال عمد علیه،

(۱). وز و.

(۲). مل، از پس چیزی.

(۳). آج، لب: متصرّف. [.....]

(۴). مل: با.

(۵). اساس، لب، بم، آف، آن: صعداوا و استقرّوا، با توجه به مج، وز تصحیح شد.

(۶). سوره فضّلت (۴۱) آیه ۱۱.

صفحه: ۲۱۹

أَئِمَّا يُقَالُ: عَمِدٌ وَقَصِدُ إِلَيْهِ، وَيُقَالُ: أَقْبَلَ عَلَيْهِ، أَي اخَذَ فِي خَلْقِهِ وَابْتَدَأَ بِسِوَى تَأْوِيلِ «أَقْبَلَ» بِأَنَّ «تَأْوِيلَ» وَ«غَلَبَ» وَ لَمْ يَعْجِزْ ذَلِكَ لِعَظَمَتِهِ وَقَالَ بَغِيثٌ «۱»:

قد استوی بشر علی العراق من غیر سیف و دم مهراق

حسن بصری گفت: استوی امره بمعنی ثبت و استقرّ، فرمان او ثابت شد و مستقرّ بر خلق عرش یعنی قرار بر آن افتاد که عرش آفریند، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه. و اینکه وجهی دگر باشد در تأویل آیت و بعضی متکلمان گفتند ممتنع نباشد که «استوی» نامی باشد مختص به خلق و فعل عرش و آسمان در اینکه دو چیز. حق تعالی اینکه لفظ گفت و در دگر جا نگفت، جز که اینکه معنی از لغت شاهی ندارد و تخصیص نشاید «۲» من غیر دلیل مخصّص «۳». و در اینکه معنی از مشایخ اقوال و روایاتی کرده‌اند متفاوت که از او هیچ معنی حاصل نیست. جز عبارات خالی و الفاظ فارغه عن المعانی برای آن نیاوردیم که در او طایلی نیست. اما در «عرش» دو قول گفتند: یکی آن که چیزی است که خدای بیافرید آن را به شکل سریری. و در خبر است که جبریل - علیه السلام - خواست تا «۴» طول عرش بدانند، از خدای تعالی دستوری خواست چند سالها می‌پرید تا ضعیف شد و [مانده گشت، از خدای تعالی مدد قوّت خواست حق تعالی قوّت و پرهاش مضاعف کرد. بیش از آن مدت پرید، هم ضعیف شد] «۵» خدای تعالی قوّتش زیاده کرد تا چند بار. چون ملالش آمد «۶» گفت: بار خدایا بیشتر پریدم یا بیشتر مانده است! گفت: یا روح من؟ چندین هزار سال است تا می‌بری، هنوز یک قایمه از قوایم عرش نپریده‌ای و اگر همه عمر دنیا در اینکه به سر بری،

(۱). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: المغیث، با توجه به وز و تفسیر تبیان (۴/۴۲۲) تصحیح شد.

(۲). آج، لب، بم، آف، آن: باشد.

(۳). آج، لب: مختص.

(۴). آج، لب: که.

(۵). اساس: افتادگی دارد، از وز افزوده شد.

(۶). مل: گرفت.

صفحه: ۲۲۰

جبرئیل - علیه السلام - گفت:

سبحان من لا یعلم کیفیة خلقه الا هو.

و العرش فی اللّغه هو الملک، و قیل لا یسمی السّریر عرشا الا اذا کان سریر الملک، قال زهیر «۱»:

تدارکتما عبسا و قد ثل عرشه و ذبیان قد زلت بأقدامها النعل

و قال اخر «۲»:

رأوا عرشي تتلم جانباه فلما ان تتلم أفردوني

يُغَشِّي اللَّيْلَ النَّهَارَ، شب به سر روز می‌در آرد «۳» و شب را در روز می‌پوشاند، يقال: غَشَّيْتَهُ كَذَا، «غَشَّيْت» متعدی باشد به یک مفعول، و «غَشَّيْت» متعدی باشد به دو مفعول، و «أغَشَّيْتَهُ كَذَا» هم اینکه معنی دارد، قال الله تعالى:

فَأَغَشَيْنَاهُمْ... «۴»، مفعول دوم محذوف است، یعنی اغشيناهم العمى. يَطْلُبُهُ حَيْثُ شَاءَ، طلب می‌کند او را زود، یعنی شب روز را. وقيل: كل واحد منهما صاحبه، و «يطلبه» «۵» برای آن گفت که به دنبال یکدیگر می‌روند چون کسی که طالب کسی باشد، و الحثيث السيرع من حته على الامر، فعيل به معنی مفعول، یعنی بلا فتور و تراخی بل سیری مستمر علی و تیره واحدة به حساب راست کرده، به تقدیر مقدر کرده. شب و روز بیست و چهار ساعت، هر چه از اینکه بکاهد در آن افزایش و هر چه از آن بکاهد در اینکه افزایش و نصب او بر حال است.

قوله: وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ، و آفتاب و ماه و ستارگان مسخر بکرد به فرمان او، و نصب او بر تقدیر «جعل» باشد، أی و جعلها مسخرات بأمره. ابن عامر خواند: وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ، هر چهار مرفوع بر ابتدا و خبر. الا له الخلق و الامر. «الا» افتتاح کلام را باشد [۱۵۶-ر].

«خلق» اختراع مقدر باشد از خدای تعالی علی نوع من التقدير، حق تعالی گفت: خلق بر اطلاق یا بر وجه اختراع مراست و جز من بر اختراع قادر نیست، و

(۲-۱). مل شعر.

(۳). اساس: می‌دارد، با توجه به وز تصحیح شد.

(۴). سوره یس (۳۶) آیه ۹.

(۵). اساس، مل، آج، لب، بم، آف: طالبه، با توجه به وز تصحیح شد.

صفحه : ۲۲۱

یا جز مرا «۱» خالق نشاید خواندن بر اطلاق- چنان که بیان کردیم- «۲» و امر مراست، مرا رسد که فرمان دهم فرمانی که حکمت و مصلحت به آن مقرون باشد، و هر کس که دون من «۳» فرمان دهد به امر من تواند داد «۴» و بی‌امر من نرسد او را بر کسی فرمان دادن.

در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او حمد خدای نکند بر عملی صالح که بکند و حمد خود کند، شکر او اندک باشد و عمل او محبط.

و هر که او دعوی کند که خدای تعالی بندگان را چیزی از امر و فرمان داده است، او کافر باشد بدانچه خدای تعالی بر پیغمبران «۵» انزله کرده، لقوله: أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ، و قال محمود الوراق «۶»:

إلى الله كل الامر في كل خلقه و ليس إلى المخلوق شيء من الأمر

تبارك الله، ضحاک گفت: تعظم. خلیل احمد گفت: تمخدا، قتیبی گفت:

تفاعل من البركة، حسین بن الفضل گفت: تبارك في ذاته و بارك في خلقه، و قيل: تبارك، أي تعالی فی دوام الصفة. و اشتقاق او بیان کردیم که من بروك البعير باشد و هو الثبات من قول الشاعر «۷»:

و لا ينجى من الغمرات إلا براكاء القتال أو الفرار

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً، گفت: خدای را خوانی «۸» به لا به و تذلل و استکانت در سر. راوی خبر گوید: رسول - علیه السلام - در عزّاتی «۹» بود به وادی سهمناک رسیدند، صحابه «۱۰» آواز «۱۱» به تکبیر و تهلیل بلند کردند. رسول - علیه السلام - گفت: (اربعوا علی انفسکم)

، به خود باز ایستی «۱۲»، نه شما کری را می خوانی «۱۳» یا

(۱). مل: و جز من مرا. [.....]

(۲). مل: کرده ایم.

(۳). مل: و هر که بجز از من.

(۴). وز، مل: دادن.

(۵). وز: پیغامبران.

(۶-۷). مل شعر.

(۸). مل، آج، خوانید.

(۹). وز، آج، لب، آف: غزایی.

(۱۰). مل بهم.

(۱۱). آج را.

(۱۲). وز، مل، آج، آف: باز ایستید.

(۱۳). وز، مل، آج، آف: می خوانید.

صفحه: ۲۲۲

غایبی را، خدای را می خوانی «۱» سمیع «۲» قریب که با شماست از شما غایب نیست.

حسن بصری گفت: میان دعای سرّ و دعای علانیه هفتاد ضعف است، آنکه گفت: مرد بودی که «۳» همه قرآن حفظ کردی و همسایه او آواز او نشنیدی، و مرد «۴» بودی که بسیار فقه یاد گرفتی شدی و مردم ندانستندی، مرد «۵» بودی که در خانه خود همه شب نماز کردندی و مهمان او از آن خبر نداشتی، و ما پیش از اینکه گروهی را دیدیم که هر عملی که «۶» ممکن بودی که به سرّ توانستندی «۷» کردن به علانیه نکردندی، و مسلمانانی بودند که در تضرّع و دعا «۸» اجتهاد کردند و آواز ایشان الا همسی و آواز اندک نشنیدندی «۹». راز او میان او بودی و خدای تعالی، برای آن که خدای تعالی چنین فرمود:

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً، نینی که خدای تعالی ذکر آن بنده صالح کرد و فعل او پسندیده «۱۰» گفت: إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا «۱۱». أبو بکر خواند: «خفیه» بکسر الخاء اینکه جا و در سورة الانعام، و هما لغتان. و «دعا» طلب فعل باشد به طریقه «اللهم افعل»، و به طریقه: غفر الله له و وقفه للخیرات»، و آن اول صیغه امر است و اینکه دگر «۱۲» صیغه خبر، جز آن است که چون دعا باشد قایل دون المقول له باشد فی الزّبتة، به عکس امر. و نیز به طریقه «یا الله یا رحمن یا رحیم» باشد. و «تضرّع» تفعل باشد من الضّراعة و هی الذّل و ضرع الرّجل یضرع ضرعا اذا مال بأصبعه یمینا و شمالا من الذّل، و ضرع الشّاء، از اینکه جا باشد برای آن که شیر او را بجنباند. و مضارعه مشابّهت باشد، لآنه یمیل الی مشابّهة، و الضّریع من

(۱). وز، مل، آج، آف: می خوانید.

(۲). مل و.

- (۳). مل، آج، بم، آف: مردی بود که. [.....]
- (۴-۵). مل، آج، آف: مردی.
- (۶). وز مل: هر عمل که، آج کردی.
- (۷). وز: نتوانستندی، آج: توانستی.
- (۸). وز: که در دعا و تضرع، مل: که در دعا تضرع و.
- (۹). وز: بشنیدندی، مل: نبود.
- (۱۰). وز، بم: بیسندید.
- (۱۱). سوره مریم (۱۹) آیه ۳.
- (۱۲). اساس، وز، بم، آف: کلمه به صورت «ذکر» هم خوانده می‌شود، مل: دیگر.

صفحه: ۲۲۳

الشَّوْكَ لِتَدْلِيهِ، «۱» و میله الی الارض. و «خفیة» سرّ باشد فی قول ابن عبّاس و الحسن. ابو علی گفت: برای آن گفت تا دعا از ریا دور دارند. «۲» إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ، محبت خدای بنده را ارادت نفع و ثواب باشد به او، و «اعتدا» تجاوز حدّ باشد. ابو مجلز گفت: مراد آن است که [۱۵۶-پ]

دوست ندارد کسانی را که در دنیا چیزها برون از عرف و عادت خواهند و در آخرت منازل انبیا خواهند.

عَطِيَّةُ الْعُوفِيِّ كُفْتُ كَه «۳»: آنان باشند که نفرین به ناحق کنند مسلمانان را.

ابن جریج گفت: مراد آواز بلند برداشتن است به دعا.

وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ، گفت: در زمین فساد مکنید به شرک و معصیت.

حسن بصری گفت: به خون ناحق و ظلم کردن. بَعْدَ إِصْلَاحِهَا، پس اصلاح خدای تعالی به بعث «۴» انبیا و امر به حلال و نهی از حرام. و هر زمین که در او طاعت خدای نباشد، آن زمین تباه باشد و خراب باشد. و زمین بصلاح زمینی باشد که در او عبادت کنند و اهلش طاعت خدای دارند. عَطِيَّةُ كُفْتُ: معنی آن است که معصیت مکنی «۵» که پس خدای تعالی به شومی معصیت شما باران از آسمان باز گیرد و زمین تباه و خراب کند.

وَأَدْعُوهُ، خدای را خوانی «۶» به خوف و طمع، ای خوفا من عقابه و طمعا فی رحمته و ثوابه. ربیع گفت: رغبا و رهبا، و گفتند: خوف العاقبة و طمع الرحمة.

ابن جریج گفت: خوف العدل و طمع الفضل. عطا گفت: خوفا من النّيران و طمعا فی الجنان. ذا النّون «۷» مصری گفت: خوف الفراق و طمعا فی التّلاق.

إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ، رحمت خدای به نیکوکاران نزدیک است، از روی نحو «قریبه» می باید که فعیل به معنی فاعل باشد مؤنث را «تا» در

(۱). وز: التدلیه.

(۲). مل: باشد.

(۳). مل: ندارد.

(۴). آج، لب: بعثت.

(۵). وز، مل، آج: مکنید.

(۶). وز، مل: خوانید، آج: بخوانی. [.....]

(۷). وز، مل، آج، بم: ذو النون.

صفحه: ۲۲۴

آرند و مذکر را «تا» نباشد، و چون به معنی مفعول بود، مذکر و مؤنث یکسان باشد، یقول «۱»، امرأة قتیل و کف خضیب و لحيه دھین بلاھاء.

در اینکه چند وجه گفتند: سعید جبیر گفت: اینکه لفظ محمول است بر معنی، مراد به اینکه رحمت ثواب است. أخفش گفت: مراد مطر است، و مثله قوله: وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ فَأَرْزُقُوهُمْ مِنْهُ «۲»، و لم يقل «منها» لأنه ذهب الى الميراث او المال.

وجهی دگر آن است که: اینکه فعیل را به آن فعیل «۳» تشبیه کرد که به معنی مفعول باشد، فینزع منه التاء. و وجهی دگر آن است: ذهب به الى المصدر أعنى الرّحم، و مصدر فعل باشد و الفعل لا يؤنث. وجهی دگر آن است که خلیل گفت: قریب و بعید از میان اسماء «۴» مختص اند به اینکه حکم که یستوی فیہ التثنیة و الجمع و التذکیر و التأنیث، و احتج بقول الشاعر «۵».

كفى حزنا أتى مقيم ببلدة أخلأى عني بارحون بعيد
و قال آخر «۶»:

كانوا بعيدا فكنت آملهم حتى إذا ما تقاربوا غدروا
و قال آخر «۷»:

فالدار مني قریب غیر نازحه لكن نفسي ما كادت تواتيني «۸»
و قال عروة بن حزام:

عشيّة لا عرفاء منك قریبة فتدنو و لا عرفاء منك بعید
سیبویه گفت: برای آن که اضافتش با مذکر کردند، تذکیر کرد او را چنان که به عکس اینکه گفتند: خربت سور المدینة، لإضافته الى المؤنث، و كما قال الشاعر:

(۱). آج: تقول.

(۲). سوره نساء (۴) آیه ۸.

(۳). آج: ندارد.

(۴). اساس: شما، با توجه به وز، مل تصحیح شد.

(۵). وز شعر.

(۶-۷). وز، مل شعر.

(۸). اساس، بم، آف، آن: مواباتی، مج، وز: مواناتی، آج: مواتی، لت: مواتانی، با توجه به مل تصحیح شد.

صفحه: ۲۲۵

ذا ذهب بعض اصابعه.

کسائی گفت تقدیر آن است که: إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ مَكَانَهَا قَرِيبٌ، چنان که حق تعالی گفت: وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعِيَةَ تَكُونُ قَرِيبًا «۱»،
 اى لَعَلَّ السَّاعِيَةَ إِيَّانَهَا قَرِيبٌ، و نضربن شمیل گفت: ذهب به مذهب المصدر، كقوله تعالى: فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى «۲»، و
 كقول الشاعر «۳»:

انَّ السَّمَاخَةَ وَ الْمَرْوَةَ ضَمْنَا قَبْرًا بَمَرَوْ عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ

و لم يقل: «ضَمْنَا» لِأَنَّهَا مُصْدَرَانِ. ابو عمرو بن العلاء گفت: «قريب» در لغت بر دو ضرب است، یکی در قرابه النسب است [۱۵۷-
 ر]

و یکی من قرب المسافه، آنچه از قرابت باشد، «تا» ی تأنیث در او شود، يقول «۴»: هی قریبه منک من جهة النسب، و هی قریب منک
 بمعنی المسافه، و قال امرؤ القیس «۵»:

له الویل ان أمسى و لا ام هاشم قریب و لا البساسة ابنه یشکرا

ابو عبیده گفت: اگر بنا بر فعل کنی «۶» تذکیر و تانیث در او شود، و اگر فعل با او نباشد مذکر و مؤنث یکسان بود، يقول «۷»: قرب
 فهو قریب، و قربت فهی قریبه فاذا «۸» قلت هی قریب ام بعید بغیر فعل لم یدخل «۹» تاء التانیث علیهما، و اینکه وجوه معتمد است و از
 لغت و شعر شواهد دارد- چنان که بینی.

قوله «۱۰»: وَ هُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ، ابن کثیر و کسائی و حمزه و خلف خواندند: «الرَّيْح» بر واحد «۱۱»، و باقی
 قراء به جمع «ریاح» خواندند. آن که بر واحد «۱۲» خواند، گفت: جنس است و «لام» در او تعریف جنس باشد اینکه جا و در سوره
 التمل و در سوره الزوم و در سورت فاطر، و عاصم خواند: «بشرا» بالباء و سکون الشین و ضم الباء، و نافع خواند به «نون» و ضم

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۳.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۵.

(۳-۵). مج، وز، مل شعر.

(۴). آج: تقول.

(۶). مل: کنید.

(۷). مج، وز، آج، لت: تقول. [.....]

(۸). مج: فأنما.

(۹). مل، لت: تدخل.

(۱۰). مل تعالی.

(۱۱-۱۲). مج، وز، لت: بر وحدان.

صفحه : ۲۲۶

«نون» و سکون «شین»: «نشرا»، و حمزه و کسائی و خلف خواندند: به «نون» مفتوح و سکون شین «نشرا»، و اینکه ما يجوز است که
 در مصاحف هست، و باقی قراء به «نون» مضموم و شین «مضموم» «نشرا»، و اینکه قراءت اهل حجار و اله بصره «۱» است، و كذلك

فی الفرقان و النمل. و اختلاف قراء بر اینکه جمله است که گفتیم.

ابو علی گفت: «ریح» اگر چه بر وزن فعل است، «یا» در او «واو» است بدلالة قولهم: أرواح فی الجمع القلیل، و فی الكثير. «ریح»، و الاصل رواح الا أنها قلبت «یاء» لكسرة «۲» ما قبلها، و كذلك فی «ریح» قال: «۳»

إذا هبت الأرواح من نحو جانب به ال می‌هاج شوقی هبوبها

اما آن که «۴» «بشرا» خواند، استدلال کرد «۵» بقوله: ... الزیاح مبشرات «۶»، و آن که «بشرا» خواند، گفت: جمع «بشیر» باشد کنذیر و نذر، و آن که «نشرا» خواند، گفت: معنی او بوی خوش باشد، من قول امرؤ القیس «۷»:

كان المدام و صوب الغمام و ریح الخزامی و نشر القطر

و آن که «نشرا» خواند، گفت: جمع «نشور» باشد- مثل: صبور و صبر و کفور و کفر و شکور و شکر، و آن بادی باشد که از همه جهات جهد، فمعنی قوله «نشرا» ای متفرقة من کل جانب. و ابو زید گفت: «نشرا» من قولهم: انشر الله الموتی، ای احياها فنشروا ای حیوا، و انشر الله الزیح احياها كأنه شبه رکودها بالموت و هبوبها بالحياة، قال و الدلیل علیه قول المرار الفقعسی «۸»:

و هبت له ریح الجنوب و احییت له ریده یحیی الممات نسیمها

و الزیده و الزیدانة «۹»، الزیح، قال الشاعر «۱۰»:

زرت «۱۱» به ریدانة بصرصر «۱۲».

(۱). مع، وز، لت: اهل الحجاز و اهل البصرة.

(۲). آج، لب، لت: بالكسرة.

(۳). مع، وز، مل شعر.

(۴). لت: آن کس که.

(۵). مع، وز: خواند گفت جمع استدلال توان کرد.

(۶). سوره روم (۳۰) آیه ۴۶. (۱۰-۸-۷). مع، وز شعر.

(۹). مع، وز: الزیده و الزبدانها، لت، آن: الزیده و الزبدانها.

(۱۱). لت، آن: ازول.

(۱۲). بم، لت، آن، آف: تصرصر. [...]

صفحه : ۲۲۷

و عرب باد را وصف کند به موت و حیات بر آن تشبیه که گفتیم، قال الشاعر «۱»:

انّی لارجو «۲» ان تموت الزیح فاقعد الیوم و استریح

و اما «نشرا» بضم شین و التّون «۳» محتمل است دو وجه را: یکی جمع نشور، ای ناشر «۴» بمعنی حی من قول الاعشی «۵»:

یا عجباً للمیت الناشر

و محتمل است که به معنی «منشر» باشد یعنی محیی، کقولهم: ماء طهوری مطهر. و محتمل است که جمع ناشر باشد که شاهد و شهد و نازل و نزل و قایل و قیل «۶»، و قال الاعشی:

نَا لَامِثَالِكُمْ يَا قَوْمَنَا قَتْلَ «۷»

اما قراءت من قرء: «نشرا» بضم النون و اسكان الشین، محتمل است که جمع فاعل و فعول باشد، عین الفعل را تخفیف کردند، كما خففوا فی کتب و رسل، یا جمع فاعل باشد کبازل و بزل و عایط و عوط «۸». و اما آن که نشرا خواند به فتح «نون» و سکون «شین» [۱۵۷-پ]

محتمل باشد دو وجه را: یکی آن که مصدری باشد در جای حال، چون چنین باشد محتمل بود دو معنی را: یکی از «نشر» که ضد «طی» باشد رکودش مشبه باشد به طی و هبوبش به «نشر»، کانه‌ها فی حال هبوبها ثوب منشور، و اینکه لایق باشد به تأویل ابو عبیده که گفت: متفرقة فی وجوهها «۹» و مهاجتها، و دگر آن که از نشر حیات بود «۱۰» من، انشر الله الموتی و نشرهم اذا احیاهم نشرا و نشروهم «۱۱» نشورا. پس بر اینکه وجه مصدری باشد در

(۱). مج، وز، مل شعر.

(۲). مل: لارجوا.

(۳). مج، وز، مل، آف: بضم النون و التین ۴. آن: نشرا.

(۵). مج، وز شعر.

(۶). آج: قاتل و قتل.

(۷). آج: قتل.

(۸). مج، آج: غایط و غوط.

(۹). مج، وز: وجهها.

(۱۰). مل: خواهد.

(۱۱). مل: نشروهم.

صفحه : ۲۲۸

جای فاعل منصوب بر حال، کقولهم: اتانا رکضا ای رکضا «۱»، و قوله: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا، «۲» ای غایرا. و روا باشد که در جای مفعول باشد [نشرا] «۳»، ای منشوره محیة، و شاید که نصب او خود بر مصدر بود لا من لفظ الفعل و عامل در او ارسل باشد. من باب قولهم: اعجبنی حبا شدیداً. و قوله: صُنحَ اللهُ «۴»، برای آن که ارسل در او معنی نشر باشد. اما قراءت عاصم، «بشرا» جمع بشیر باشد، و فعل جمع فاعیل و فعال و فعول باشد ککتاب و کتب و رسول و رسل و نذیر و نذر. حق «۵» تعالی اینکه آیت را عطف کرد به «واو» نسق بر آیت اول، و از جمله نعمتهای خود بر بندگانش مضاف با دگر نعمتها که در آیات اول رفت من قوله:

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ - «۶» الایة، بر شمرد که او آن خداست که بفرستاد بادها را پراکنده یا زنده کرده یا زنده کننده یا افلاخته «۷» یا بشارت دهنده بر اینکه اختلاف معانی از اختلاف قراءات. رمانی گفت:

ارسال اطلاق باشد لتحمیل معنی، کسی را فرستادن «۸» برای کاری، من قولهم:

ارسلت رسولا ای حملته رساله، چون خدای تعالی بادها بفرستاد محتمل بشارت به باران، او را تشبیه کرد به رسولی که او را پیغامی

داده باشند» ۹ تا بگذارد. و اصل «نشر» خلاف «طی» باشد منه نشر الموتی احیاهم، برای آن که تا مرده باشند چون پیخته باشند» ۱۰، چون زنده شوند افلاخته» ۱۱ شوند. و منه نشر الخشب بالمنشار، برای آن که خوب تا درست» ۱۲ باشد به نامه و جامه در پیخته» ۱۳ ماند و چون به منشار

(۱). اساس، بم، لت، آن: رکضا و راکضا، با توجه به مج، تصحیح شد.

(۲). سوره ملک (۶۷) آیه ۳۰.

(۳). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. [...]

(۴). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۸.

(۵). مل سبحانه و.

(۶). سوره سجده (۳۲) آیه ۴.

(۷). مل، آج: افراخته.

(۸). اساس، آج، بم، لت: فرستادند، با توجه به مج تصحیح شد.

(۹). مل: باشد.

(۱۰). آج: پیچیده باشند.

(۱۱). مج، وز، مل، آج، افراخته.

(۱۲). وز: چون نادرست.

(۱۳). آج: در پیچیده.

صفحه: ۲۲۹

نشر کنند به آن ماند که جامه یا نامه بر افلاختند» ۱. و «نشر» پراکندن باشد و آشکارا کردن خبر و بر اولاختن» ۲ جامه و نامه و زنده کردن مرده را و بریدن خوب به منشار.

و «نشر» در باب حیات هم لازم است و هم متعدی به مصدر فرق پیدا شود.

مصدر لازم «نشور» باشد و مصدر متعدی «نشر» و نشر که بوی خوش باشد لانتشاره فی الآفاق باشد، فکانه ینشر نفسه.

بَيْنَ يَدَي رَحْمَتِهِ، از پیش رحمت او. خلافتی نیست میان مفسران در آن که مراد به رحمت اینکه جا باران است و از جمله اقسام رحمت در قرآن یکی باران است و در خبر است که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - چون بادی سخت برآمدی اندیشه ناک شدی و خایف می بودی و متوقع، چون از پی آن باد باران آمدی ساکن شدی و گفتی: (جاءت الرحمة)، آمد رحمت، آنکه گفتی: از چنین بادهای بترسی اینکه از اعلام قیامت و علامت عذاب باشد چون باران بر اثر او باشد رحمت باشد. و رحمت امان بود از عذاب و آن خبر که روایت کردند که در عهد بعضی از صحابه» ۴ مردی را گرفته بودند تا بکشند. امیر المؤمنین علی - عَلَيْهِ السَّلَام - برسید. گفت:

اینکه مرد چه گناه کرده است! گفتند: اینکه چند کلمه کفر گفته است» ۵ و بر آن اصرار می کند و از آن توبه نمی کند. گفت: آن چیست! گفتند: اینکه چند کلمه کفر گفته است» ۶ و بر آن اصرار می کند و از آن توبه نمی کند. گفت: آن چیست! گفت: می گوید نادیده گواهی دهم» ۷ و فتنه دوست دارم و از رحمت بگریزم. امیر المؤمنین گفت» ۸: اگر گناه و کفر او اینکه است اینکه همه ایمان و طاعت است و من نیز همچنان کنم که او، و لکن شما نمی دانی» ۹. گفتند: چگونه! گفت: «آنچه گفت نادیده گواهی دهم» ۱۰ بر

- (۱). مج: بر افلا چند، وز: بر اقلا چند، آج: بر افراختند، بم: بر افلاختند.
- (۲). مج، وز، مل، آج: بر افراختن، لت: بر افلاختن.
- (۳). وز علی.
- (۴). مج، وز، مل، لت: بعضی صحابه، آج: یکی از صحابه. [.....]
- (۵-۶). مج، وز، لت: گفت.
- (۷). مج، وز: می‌دهم.
- (۸). مج: علی گفت، آف: امیر المؤمنین علی علیه السلام گفت.
- (۹). مج، وز، آج، آف، مل، آن: نمی‌دانید.
- (۱۰). اینکه عبارت در اساس مغشوش است و به صورت «نادیده گواهی دهد» آمده است، متن با توجه به مج تصحیح شد.
- صفحه : ۲۳۰

هستی خدای گواهی دهد، [۱۵۸-ر]

و او خدای را دیده نیست «۱». گفتند: نکو گفتمی: گفت: امرا آنچه گفته که «۲»: «فتنه دوست دارم» [آن خواست] «۳» که مال و فرزند «۴» را دوست دارم، من قوله تعالی: «أَنْمَأَ أَمْوَالِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ فَتَنَةً» «۵». و آنچه گفت: «از رحمت بگریزم» «۶» آن خواست که از باران بگریزم، من قوله: «أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ» «۷» حَتَّى إِذَا أَقَلَّتْ، ای حملت و منه القلَّةُ لِأَنَّهَا تَقِلُّ «۸» بالأیدی، ای تحمل.

و اقل- بکذا و استقلال- اذا نهض به و اطاقه. تا برگیرد. سَحَابًا، ابرها را. اینکه لفظ هم واحد باشد و هم جمع و اینکه جا جمع است آن که گفت جمع است، گفت: واحدش «سحابه» باشد، و آن که گفت واحد است، گفت جمع است، گفت: واحدش «سحابه» باشد، و آن که گفت واحد است، گفت: جمعش «سحب» باشد و اشتقاق او از «سحب» و کشیدن باشد، و سَمَى سَحَابًا لِأَنَّ سَحَابَهُ فِي السَّمَاءِ، و دلیل بر آن که اینکه جا جمع است آن است که وصف او به لفظ جمع کرد من قوله «ثَقَالًا»، و او جمع «ثقیل» باشد و ثقیل «۹» جسمی بود که در او اعتماد لازم «۱۰» سفلی بود، و «ثقل» عبارت باشد از اینکه، و بعضی متکلمان گفتند: راجع باشد با تزیید اجزاء و بعضی دگر گفتند: مرجعش با کیفیت تألیف باشد از تجمیع اجزاء چون زر و آهن و اسراب، یعنی اینکه بادها بر دارد ابرها را به آب باران گران.

سُقْنَاهُ لِیَبْلُدَ مِیَّتٍ، ما برانیم آن را به زمینی مرده و «سوق» راندن باشد، و هو حث الشيء فی السیر حَتَّى یقع الاسراع، يقال: سقته فانساق و ساق الابل و استاقها بمعنی، و السَّیْقَةُ ما استاقه العدو من الدواب. و مراد به «بلد» بیابان است،

(۱). مل، لت: ندیده است، آج: ندیده.

(۲). مج، وز، مل، لت، آن: گفت.

(۳). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

(۴). مج، وز: فرزندان.

(۵). سوره تغابن (۶۴) آیه ۱۵.

(۶). آج: می‌گریزم.

(۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۸.

(۸). مج، وز: یقل.

(۹). اساس، آف، آن: ثقل، با توجه به مج تصحیح شد. [.....]

(۱۰). مج و.

صفحه: ۲۳۱

و عرب بیابان «۱» را بلد خوانند، «۲» الا تری الی قول الشاعر «۳»:

و بلدة لیس بها انیس الا الیغافیر و الا العیس

و زمین مرده آن باشد که آب به او «۴» نرسد و در او نبات نباشد و از او انتفاع نبود چون مرده باشد. فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ، ضمیر راجع است با لفظ سحاب، و كذلك فی قوله: سُقْنَاهُ، و گفته‌اند: ضمیر در «به» راجع است با «بلد» یا به اینکه ابر یا به اینکه جای آب فرود آریم از ابر یعنی آب باران. و قوله:

فَأَخْرَجْنَا بِهِ، برون «۵» آریم به او از همه میوه‌ها. ضمیر در «به» محتمل است که راجع باشد با «آب» و شاید که راجع باشد با «بلد». و «من» روا باشد «۶» که تبعیض را باشد «۷» و روا باشد که «۸» تبیین جنس را باشد «۹». كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى، یعنی چنان که از اینکه زمین مرده به اینکه باران فرود آورده نبات برون «۱۰» آریم، همچنین مردگان را زنده کنیم و از خاک برون «۱۱» آریم، و غرض از اینکه تفصیل دادن اینکه تشبیه است تا مکلفان را تنبیه باشد بر آن که خدای تعالی قادر است بر احیای موتی، و چنان که بر او متعذر نیست که زمین مرده را «۱۲» به نبات زنده کند، همچنین بر او متعذر نیست مرده زنده کردن، و خود بیان کرد در آیت که: غرض من آن است تا شما اندیشه کنید [فی] «۱۳» قوله: لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ، اى لکی تتفکروا و تتذکروا و تعتبروا، برای آن تا شما اندیشه کنی «۱۴» و عبرت بر گیری «۱۵»

(۱). مج، وز، بیابانی.

(۲). مج، وز: خواند.

(۳). مج، مل شعر.

(۴). وز، مل، لت: بدو.

(۵). همه نسخه بدلها: بیرون. (۸-۷-۶). مج، وز، مل: بود.

(۹). مل: بود.

(۱۰-۱۱). مج، وز، مل، لت، آج: بیرون.

(۱۲). مج، وز: ندارد.

(۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۱۴). مج، وز، مل، آج، لب: کنید.

(۱۵). مج، وز، مل، آج، لب: بر گیرید.

صفحه: ۲۳۲

و بدانی «۱» که آن خدایی که قادر باشد بر آن که از زمین خشک به آب باران نبات بر آرد و آن نبات را پروراند «۲» و درخت گرداند و آن درخت خشک بشکافد و از او شکوفه برون آرد «۳» و شکوفه بشکافد و از او میوه برون آرد «۴»، قادر باشد بر آن که مرده را زنده کند و حیات در او آفریند، و چنان که اینکه ممکن است و مستبعد نیست، اینکه نیز هم چنین است. و ابو القاسم بلخی

[به آیت] «۵» استدلال کرد بر اثبات «۶» طبع بقوله: فَأَخْرَجْنَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ خدای «۷» گفت: من میوه به باران برون «۸» می آورم، شاید که در باران طبعی بود که آن خدای آفریده باشد که به آن طبع نبات رویاند، گفت: اینکه منکر نیست، منکر آن باشد که طبع قدیم گویند یا طبع را فاعل گویند، و اینکه چیزی نیست برای آن که طبع خود معقول نیست و طریق نیست فرا «۹» اثبات او و گفتن که در باران طبعی هست که نبات رویاند دعوی باشد مجرّد از حجت و برهان. اول اثبات طبع باید کردن به دلیل، آنگه آن را اثر نهادن.

[۱۵۸-پ]

[و] «۱۰» درست آن است که خدای می رویاند نبات را مبتداء عند نزول باران به عادت.

ابو بکر عیاش [گفت]: هیچ قطره باران از آسمان به زمین نیاید و الا هر چهار باد در او اثر باشد به فرمان خدای تعالی. باد صبا ابر بر انگیزد و شمال جمع کند و جنوب باران برون آرد و دبور پیرا کند.

ابو هریره و عبد الله عباس گفتند: چون مردمان در نفخه اول بمیرند، خدای تعالی چهل سال «۱۱» باران بر ایشان «۱۲» باراند مانند آب مردان «۱۳» از آبی که در زیر

(۱). مج، وز، مل، آج، لب: بدانید. [.....]

(۲). مج، وز: پروراند.

(۳-۴). مل، آج، لب، لت: بیرون آرد.

(۵-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۶). مل به آن.

(۷). آج، لب، بم، آف تعالی.

(۸). مج، وز، مل، آج، لب، بم، لت، آن: بیرون.

(۹). مج، وز: ها.

(۱۱). لت: چهل شبانه روز.

(۱۲). مج باران.

(۱۳). وز: مردانی.

صفحه: ۲۳۳

عرش هست که آن را ماء الحیوان خوانند، ایشان در گور به آن باران برویند چنان که در رحم برویند و چنان که زرع به آب بروید، تا آنگه که تنهای ایشان تمام خلق شود. خدای تعالی بفرماید تا روح در ایشان دمند، آنگه خواب بر ایشان افگند تا خواب ببرد ایشان را به نفخ دیگر زنده شوند و ایشان طعم خواب در دماغ خود یابند چون مردم که از خواب بیدار شوند عند آن گویند: یا ویلنا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ «۱» - الایة.

قوله: وَ الْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ، عبد الله عباس و حسن و مجاهد و قتاده و سدّی گفتند: اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد برای مؤمن و کافر، تشبیه کرد مؤمن را در ایمان و طاعات و افعال و انتفاع به اوامر و نواهی خدای به ایتمار و انزجار به زمین خوش مستعد صالح نبات [را] «۲» که چون باران بر او آید و او صلاحیت و استعداد دارد، انواع نبات بر او پدید آید به فرمان خدای. و تشبیه کرد کافر «۳» را در کفر [و] «۴» آنچه کند «۵» از معصیت به زمین سبزه شوره که اگر چه بسیار باران بر او آید، چون او صلاحیت و استعداد ندارد هیچ نبات نرویند، یعنی آن مؤمن که [و] «۶» دل «۷» رقیق دارد و ریاضت کرده باشد «۸» به نظر و تفکر و

به آداب عبودیت متأدب شده، چون امری از اوامر خدای بشنود یا وعظی از مواعظ رسول او «۹» در دل او جایگیر شود و ثبات کند و بیخ زند «۱۰» و شاخ کشد، چون نبات در زمین پاک و کافر چون دل قاسی «۱۱» دارد از اندیشه و رقت دور عهد، و عادت نداشته به نظر، و تربیت نیافته به تفکر چون مرده شده از کفر و معصیت اگر چه بسیاری مواعظ از خدا و رسول بر او خوانند هیچ اثر نکند «۱۲»، چنان که باران

(۱). سوره یس (۳۶) آیه ۵۲. (۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۳). آج، لب: کافران.

(۵). مل: کنند. [.....]

(۷). معج، وز، مل، لت: ولی.

(۸). معج، وز: ندارد.

(۹). معج، وز، مل، لت: آن.

(۱۰). اساس، آج، لب، بم، آف، آن: زندگانی، با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۱۱). معج، وز: قانتی.

(۱۲). معج، وز، مل بر او.

صفحه: ۲۳۴

بر زمین شوره ارتفاع نبات نیارد. وَالَّذِي حَبِثُ، صفت موصوفی محذوف است، و تقدیر آن است که: و البلد الذی حَبِثُ لا یخرج الّا نکدا، «نکدا» مرد عسر قلیل الخیر ممتنع عطاء «۱» بخیل باشد، یقال: نکد ینکد نکدا و نکدا فهو نکد و نکد کحذر و یقظ و یقظ، قال الشّاعر: «۲»

لا تنجز الوعد ان وعدت و ان أعطیت اعطیت تافها نکدا

و قال الازهری:

کد العطاء اذا قلله و حقره،

قال الشّاعر: «۳»

و اعط ما اعطیته طیباً لا خیر فی المنکود و التّاکد

و التّکد الشّیء القلیل، و التّکد الرّجل القلیل الخیر ایضاً، و ابو جعفر خواند: «الّا نکدا» بفتح الکاف و هما لغتان. و زجاج گفت:

«نکدا» بضمّ الثّون و سکون الکاف هم لغت است و لکن نخوانده‌اند، و فراء گفت:

قیاس اقتضاء «فعل» بفتح الفاء و ضمّ العین می کند کندس و یقظ، و نیز نخوانده‌اند.

کذلک نُصِرَفُ الآیاتِ لِقَوْمٍ یَشکُرُونَ، گفت: ما تصریف آیات چنین کنیم و چنین گردانیم آیات را برای قومی که [ایشان] «۴» شاکر

نعمت ما باشند. و تصریف توجیه چیزی باشد در دو جهت، یعنی اینکه آیات و دلایل و عبر متضمّن اینکه نعمتهای عاجل از روی

انتفاع و آجل از روی اندیشه و تفکر تا صاحبش را به علم رساند که در آن نجات قیامت باشد ما می گردانیم و پیدا می کنیم حالا

بعد حال، برای آن که تا شما در او اندیشه کنید «۵» [۱۵۹-ر]

و بدانید «۶» که اینکه همه نعمت از من

(۱). مل: ممتنع العطاء.

(۲-۳). مج، وز شعر.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۵). لت: کنی / کنید.

(۶). لت: بدانی / بدانید.

صفحه : ۲۳۵

بر شماس «۱» و اعتراف دهی «۲» به او و تعظیم کنی «۳» منعم را تا شاکر باشی «۴» نعمت مرا تا من نعمت بر شما زیادت «۵» کنم، که الشکر قید النعمه و الشاکر يستحق المیزید. قوله تعالی:

[سوره الأعراف (۷): آیات ۵۹ تا ۹۳]

[اشاره]

لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۵۹) قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۶۰) قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۶۱) أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنْصِحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۶۲) أَوْ عَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۶۳) فَكَذَّبُوهُ فَانْتَجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ (۶۴) وَإِلَىٰ عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ (۶۵) قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنُظَنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (۶۶) قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۶۷) أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ (۶۸) أَوْ عَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَأَذْكُرُوا إِذْ جَعَلْنَا خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصِطَةً فَمَاذَكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ (۶۹) قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۷۰) قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءِ سَيَّمَّتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانظُرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ (۷۱) فَانْتَجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ (۷۲) وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذُرُّوهَا تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهَا وَكَذَّبُوا بآيَاتِنَا وَأَنصُرُوا ظُلْمًا أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (۷۳)

وَإِذْ كُنْتُمْ فِي الْغَدَاةِ مِمَّنْ لَا يَأْتِيَنَّكُمْ السَّاعَةُ فَاصْبِرُوا إِنَّهُ لَمِنَ الْغَافِقِينَ (۷۴) قَالُوا لَئِن لَّمْ يَئْتِنَا السَّاعَةُ لَنِجِدَنَّ لَكُمْ يَوْمَئِذٍ مِثْرًا تَدْمِقُونَ (۷۵) قَالُوا إِنَّا بِمَا نُرَىٰ كَافِرُونَ (۷۶) فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَا صَالِحُ إِنَّا بِكَ أَغْوَيْنَا وَكُنَّا بِكَ تُحَنُّنًا لَمَّا جَاءَنَا فَأَنْصِرْ كَمَا نُصِّرُكَ وَأَصْبِرْ إِنَّا كَافِرُونَ (۷۷) فَخَذَّتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جِثِيمِينَ (۷۸)

فَتَوَلَّىٰ عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ (۷۹) وَلَوْطَأُ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ (۸۰) إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ (۸۱) وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ

إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَسٌ يَتَطَهَّرُونَ (۸۲) فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ (۸۳) وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ (۸۴) وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۸۵) وَلَا تَعْبُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَتَرْتُمْ وَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ (۸۶) وَإِنْ كَانَ طَائِفَةٌ مِنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلَتْ بِهِ وَطَائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ (۸۷) قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوْ لَوْ كُنَّا كَارِهِينَ (۸۸)

قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ (۸۹) وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ (۹۰) فَأَخَذْتَهُمُ الرِّجْفَ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ (۹۱) الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ (۹۲) فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسَىٰ عَلَىٰ قَوْمٍ كَافِرِينَ (۹۳)

ترجمه

بفرستادیم نوح را به قومش، گفت: ای قوم من بی‌رستی «۶» خدای را نیست شما را خدایی جز از او «۷»، من می‌ترسم بر شما «۸» عذابی «۹» روزی بزرگ.

گفتند بزرگان از قوم او: ما می‌بینیم تو را در گمراهی روشن.

گفت: ای قوم نیست به من گمراهی و لکن من فرستاده‌ام از پروردگار جهانیان.

می‌رسانم شما را پیغامهای خدایم و نصیحت می‌کنم شما [را] «۱۰» و می‌دانم از خدای آنچه شما ندانی «۱۱».

عجب داشتی «۱۲» که آمد به شما یاد کردنی «۱۳» از خدای شما بر

(۱). مع، وز، مل: اینکه همه نعمت است از من بر شما.

(۲). مع، وز، مل، آج، لب: دهید.

(۳). مع، وز، مل، آج، لب، آف: کنید. [...]

(۴). مع، وز، مل، آج، لب، آف: باشید.

(۵). اساس بم، آف، آن: زیاد، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۶). مع، وز، آف: بی‌رستی.

(۷). مع، وز: خدای جز او.

(۸). آج، لب از.

(۹). مع، وز، آف، لت: عذاب.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۱۱). مع، وز، آف: نمی‌دانید، آج، لب: نمی‌دانند.

(۱۲). مع، وز، آج، لب، آف: عجب داشتید.

(۱۳). مع: به شما پندی.

صفحه : ۲۳۶

مردی از شما! تا بترساند شما را و بپرهیزی (۱) تا بود که بر شما رحمت کنند.
به دروغ داشتند او را، برهانیدیم او را و آنان که با او بودند در کشتی و غرقه کردیم (۲) آنان را که به دروغ داشتند آیات ما را، ایشان بودند گروهی کوران.

[و] (۳) به عاد برادرشان را هود (۴) گفت: ای قوم من پرستی (۵) خدای را نیست شما را (۶) خدایی جز او، نترسی (۷) شما! گفتند آن بزرگان که (۸) کافر شدند از قوم او: ما می بینیم تو را در سبکساری و ما می پنداریم تو را از دروغگویان (۹).
گفت: ای قوم (۱۰) نیست به من (۱۱) سبکساری و لکن (۱۲) رسولم از خدایی (۱۳) جهانیان.
می رسانم به شما پیغامهای خدای من و من شما را نصیحت کننده ام استوار (۱۴) (۱۵).

(۱). مج: بترسید که، وز: بترسید و، لت: بترسی.

(۲). مج، وز، لت: و غرق بکردیم.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۴). مج، لت: برادرشان هود را، وز را. [.....]

(۵). مج، وز، آف، آن: پرستید.

(۶). مج، وز، آف، لت از.

(۷). مج، وز: نترسید، آف: اما پس نمی ترسید.

(۸). مج، وز، لت: آن گروه که.

(۹). وز: دروغیان، لت: دروغزان.

(۱۰). مج، وز: ای مردمان من.

(۱۱). مج، وز، لت: در من.

(۱۲). مج، وز من.

(۱۳). مج، آج، لب: از پروردگار، بم، لت: از خدای.

(۱۴). آج، لت: نصیحت کننده ام با امانت.

(۱۵). اساس و همه نسخه بدلها: بسطه، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

صفحه : ۲۳۷

عجب می آید شما را که آید (۱) به شما یاد کردنی از خدای شما بر مردی از شما تا بترساند (۲) شما را! و یاد کنی (۳) چون کرد شما را خلیفه تان از پس قوم نوح، و بیفزود شما را در آفرینش زیادتی، یاد کنی (۴) نعمتهای خدای (۵) تا همانا ظفریابی (۶) [۱۵۹-پ].
گفتند: آمده ای (۷) به ما تا پرستیم خدای را تنها و رها کنیم آنچه پرستیدندی پدران ما! بیار به ما آنچه وعده می دهی ما را اگر از جمله راست گویانی (۸).

گفت: افتاد بر شما از خدایتان عذابی و خشمی، جدل می کنی (۹) با من در نامهایی که نهادی (۱۰) آن را شما و پدران شما! فرو نفرستاد خدای (۱۱) به آن از حجتی. گوش داری (۱۲) که من و شما (۱۳) از گوش دارند گانم.

برهانیدیم او را و آنان که با او بودند به رحمتی از ما و ببریدیم اصل آنان که به دروغ داشتند آیات ما [را] (۱۴) و نبودند مؤمنان (۱۵).

- (۱). مج، وز: که آمد.
- (۲). مج: تا بیم کند.
- (۳-۴). مج، وز: یاد کنید. [.....]
- (۵). آج، لب را.
- (۶). مج، وز: یابید.
- (۷). آج، لب: ای آمده.
- (۸). مج، وز: رستیگرانی، لت: راستگرانی.
- (۹). مج، وز، آف: می کنید.
- (۱۰). مج، وز، آف: نهادید.
- (۱۱). مج، وز، آف، آج، لب: خدایتان.
- (۱۲). مج، وز، آج، لب، آف: گوش دارید.
- (۱۳). مج، وز، آج، لب، آف، لت: با شما.
- (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.
- (۱۵). مج، وز: گرویدگان، لت: گروندگان.

صفحه : ۲۳۸

، و به ثمود برادرشان صالح گفت: ای قوم پرستی «۱» خدای را نیست شما را از خدایی «۲» جز او، آمد به شما حجتی از خدایتان اینکه شتر خدای شما را علامتی [است] «۳»، رها کنی «۴» او را تا می خورد در زمین خدای و دست میارید به او به بدی که بگیرد شما را عذابی دردناک.

و یاد کنی «۵» چون کرد شما را خلیفه‌تان از پس قوم عاد و جای کرد «۶» شما را در زمین می گیری «۷» از زمینهای سهل آن کوشکها و می تراشی «۸» کوهها را خانه‌ها «۹»، یاد کنی «۱۰» نعمتهای خدای «۱۱» و فساد مکنی «۱۲» در زمین «۱۳».

گفتند بزرگان آن که «۱۴» تکبر کردند از قوم او آنان را که ضعیف بودند آنان «۱۵» را که بگرویدند از ایشان می دانی «۱۶» که صالح فرستاده است از خدای «۱۷»! گفتند: ما با آنچه فرستادند او را به آن گرویده‌ایم.

گفتند آنان که تکبر کردند «۱۸»

- (۱). مج، وز: پرستید.
- (۲). مج، وز، آج، لب، آف، لت، آن: خدای.
- (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]
- (۴). مج، وز، آج، لب، آف: رها کنید.
- (۵-۱۰). مج، وز، آج، لب: یاد کنید.
- (۶). آج، لب: جای داد.
- (۷). مج، وز، آج، لب: می گیرید.
- (۸). مج، وز، آج، لب: می تراشید.

(۹). اساس، معج، وز، آج، لب: خانها/ خانه‌ها، آج، لب پس.

(۱۱). معج، وز را.

(۱۲). معج، وز، آج، لب: مکنید.

(۱۳). معج، وز تباهی کننده، آج، لب فساد کردنی، بم مفسدان.

(۱۴). معج، وز: آن اشراف که.

(۱۵). اساس: آن با توجه به معج، وز تصحیح شد.

(۱۶). معج، وز، آج، لب: می دانید. ۱۷. معج، وز: خدایش.

(۱۸). آج، لب: بزرگی نمودند. [...]

صفحه : ۲۳۹

ما با آن که «۱» شما ایمان آوردی «۲» کافرانیم.

پی بکردند شتر را و عاصی شدند از فرمان خدای شان، و گفتند:

ای صالح بیار به ما «۳» آنچه وعده می کنی ما را اگر هستی تو از پیغامبران.

بگرفت «۴» ایشان را زمین لرزه، در روز آمدند در سراهاشان مرده.

برگردید از ایشان [و] «۵» گفت: ای قوم برسانیدم به شما پیغام خدای خود و نصیحت کردم شما را و لکن شما دوست نداری «۶»

نصیحت کنندگان را.

و لوط چون گفت [قوم] «۷» خود را می آری «۸» زشتی که سبق نبرده است شما را به آن کسی از جهانیان!

«۹»

شما «۱۰» می شوی «۱۱» به مردان به شهوت از جز زنان بلکه «۱۲» شما قومی اسراف کننده [اید]. «۱۳»

و نبود جواب قومش الا آن که گفتند برون کنی «۱۴» ایشان را از شهر شما که «۱۵»

(۱). معج: به آنچه.

(۲). وز، آج، لب: ایمان آوردید.

(۳). معج، وز: به ما آر.

(۴). آج، لب: پس بگرفت. (۱۳-۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.

(۶). معج، وز: ندارید.

(۸). معج، وز: می آرید.

(۹). اساس و همه نسخه بدلها: أئنکم / أئنکم، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب: ای بدرستی که.

(۱۱). معج، وز: می شوید.

(۱۲). اساس: بلک، معج، وز: بل.

(۱۴). معج، وز: بیرون کنید.

(۱۵). معج، وز: از شهر به آن که.

صفحه : ۲۴۰

ایشان مردمانی اند که پاکیزگی «۱» می‌کنند.

برهانیدیم او را و اهلش را مگر زنش را که بود از جمله گذشتگان «۲».

و بیارنیدیم «۳» بر ایشان بارانی، بنگر «۴» چگونه بود «۵» عاقبت گناهکاران.

و به مدین برادرشان شعیب «۶» گفت:

ای قوم پرستی «۷» خدای را نیست شما را از خدای جز او، آمد به شما حجّتی از خدایتان تمام بدهی «۸» پیمودن و ترازو «۹» و کم

مدهی «۱۰» مردمان را چیزهاشان و تباهی مکنید «۱۱» در زمین پس «۱۲» صلاحش، آن بهتر باشد شما را اگر شما را از

گرویدگانی «۱۳».

و منشینی «۱۴» بر هر راهی می‌ترسانی «۱۵» و باز می‌داری «۱۶» از راه خدای آن را که ایمان دارد به او و می‌جوید آن را کزی «۱۷» و

یاد کنی «۱۸» چون بودی «۱۹» اندک به بسیار کرد

(۱). مج، وز: پاکیزه، آج، لب: پاکی. [.....]

(۲). مج، وز: گذشتگان، آج، لب: باقی ماندگان.

(۳). مج، وز: بیارنیم.

(۴). مج، وز: که.

(۵). مج، وز، لت: بوده است.

(۶). وز را.

(۷). مج، وز، آج، لب، آف، پرستید.

(۸). مج، وز، آف: بدهید.

(۹). آج، لب: پیمانۀ را و ترازو را.

(۱۰). مج، وز: کم مدهید.

(۱۱). لت: مکنی.

(۱۲). آج، لب از.

(۱۳). مج، وز: اگر ایمان دارید، لت: اگر ایمان داری.

(۱۴). مج، وز، آج، لب: و منشینید.

(۱۵). مج، وز، آج، لب: می‌ترسانید. [.....] ۱۶. مج، وز، آج، لب: باز می‌دارید.

(۱۷). مج، بم: کجی. ۱۸. مج، وز، آج، لب: یاد کنید.

(۱۹). مج، وز، آف: چون بودید.

صفحه : ۲۴۱

شما را و بنگر [ی] «۱» که چگونه بود عاقبت مفسدان.

و اگر چه طایفه‌ای از شما ایمان آوردند به آن که فرستاد [ند مرا] «۲» به آن و طایفه‌ای ایمان نیاوردند صبر کنی «۳» تا حکم کند

خدای میان [ما] «۴» و او بهترین حکم کنندگان است.

گفتند آن گروه «۵» که بزرگواری کردند از قوم او: ما بیرون کنیم تو را ای شعیب و آن را که ایمان آوردند با تو از شهر ما یا

باز آیی با دین ما. گفت: همانا ما کاره باشیم!

یافته باشیم بر خدای دروغی اگر باز آییم» (۶) با دین شما پس آن که «۷» برهانید خدای ما از آن، و نباشد ما را که باز آییم در آن مگر که خواهد خدای پروردگار ما و فراخ [است] «۸» خدای ما بر همه چیزی به علم، بر خدای توکل کردیم. خدای ما؟ حکم کن میان ما و میان قوم «۹» ما بدرستی، و تو بهترین حکم کنندگانی. و گفتند آنان «۱۰» که کافر شدند از قوم [او] «۱۱»: اگر پس روی کنید شعیب را شما پس

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به لت افزوده شد، معج، وز: و بنگرید.
- (۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد.
- (۳). معج، وز: صبر کنید.
- (۵). معج، وز، آج، لب اشراف.
- (۶). معج، وز: باز آید، آج، لب: باز گردیم.
- (۷). معج، وز، آج، لب: پس از آن که.
- (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز افزوده شد، آج، لب: محیط است.
- (۹). آج، لب: گروه.
- (۱۰). معج، وز، لت: آن گروه، آج، لب: اشرافی.
- (۱۱). اساس: ندارد، از معج، افزوده شد. [.....]

صفحه : ۲۴۲

زیان کاران هستی «۱».

بگرفت ایشان را زمین لرزه در روز آمدند در سر ایشان مرده،

آنان که دروغ داشتند شعیب را پنداری نبودند «۲» در آن جا آنان که بدروغ داشتند شعیب را، بودند ایشان زیان کاران. برگردید «۳» از ایشان و گفت ای قوم من: برسانیدم به شما پیغامهای خدایم و نصیحت کردم شما را، چگونه دلتنگ شوم بر قوم کافران «۴»؟

قوله تعالی: لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ خَدَايَ - جَلْ جَلَالَه - در اینکه آیت تذکیر نعمت کرد بر مکلفان و باز نمود که ما نوح را به قوم خود فرستادیم، و هو نوح اینکه لمک بن متوشلخ بن اخنوخ و هو ادریس النبی بن مهلائیل بن برد بن قینان بن انوش بن شیث بن آدم - علیه السلام. و نوح - علیه السلام - اول پیغامبری بود که خدای تعالی او را فرستاد از پس ادریس و چون خدای تعالی او را به پیغامبری فرستاد او را پنجاه سال بود، و گفتند درودگر بود و مادرش قینوش بنت راکیل بن فحویل «۵» بن اخنوخ بود. خدای تعالی او را به فرزندان قایل [فرستاد] «۶» و آنان که از فرزندان شیث متابع ایشان بودند. عبد الله عباس گفت دو بطن بودند از فرزندان آدم: یکی در سهل و یکی در جبل. آنان که در کوهستان بودند مردانشان نکو روی و زنانشان دمیم الخلق، و مردان که در سهل بودند دمیم الخلق بودند و

- (۱). معج، وز: تا شما زیان کار نباشید، آج، لب: باشید در دین ما در دنیا هر آینه زیان کار.
- (۲). آج، لب: پنداری که مقیم نشدند.
- (۳). آج، لب: پس روی بگردانید.
- (۴). معج، وز: گروهی ناگرویدگان.

(۵). آج، لب: قحوهل، بم، آن: فحویل.

(۶). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

صفحه: ۲۴۳

زنان نکو روی. ابلیس بنزدیک مردی آمد از اهل سهل در صورت غلامی «۱»، گفت:

مرا کسی «۲» می‌باید تا خدمت او کنم. مرد گفت «۳»: خواهی پیش من آی و خدمت من کن تا مزدت می‌دهم «۴». گفت «۵»: نیک آید و پیش او رفت و خدمت او می‌کرد و گوسپندان «۶» او می‌چرانید. روزی بایستاد و نی بساخت - اعی یراع و پیش او «۷» کس ساخته نبود «۸» - و بزد «۹». مردم آوازی «۱۰» شنیدند که هرگز نشنیده بودند «۱۱». هر روز جماعتی بر او «۱۲» آمدندی و سماع آن نی کردند و خبر به اهل جبل رسید که مردی هست در سهل که چیزی بساخته است که از آن جا آوازی خوش می‌آید.

ایشان را عیدی بودی که هر سال یک بار به آن عید از شهر بیرون شدند و زنان خود را بیاراستندی و مردان به تماشا و نظاره برون رفتندی «۱۳» بر عادتت که ایشان را بود. در اینکه عید تنی چند از اهل کوهستان بیامدند تا نظاره عید کنند [۱۶۱- ر] و آواز اینکه نی بشنوند، آن زنان را دیدند و «۱۴» جمال ایشان، تعجب «۱۵» فروماندند «۱۶».

برفتند و اهل کوهستان را خبر دادند از جمال زنان ایشان، جماعتی بیامدند و به اینکه زمین انتقال کردند و با ایشان اختلاط و صحبت کردند و زنان با ایشان مایل شدند از جمالشان فاحشه در میان ایشان آشکارا شد «۱۷»، و هو «۱۸» قوله تعالی: وَلَا تَبْرَجَنَّ تَبْرُجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى «۱۹». عبد الله عباس گفت «۲۰»: آدم وصیت کرده بود

(۱). آج، لب و.

(۲). مج، وز، مل: کس.

(۳). مل اگر.

(۴). آج، لب: من دهم.

(۵). مل: ابلیس - علیه اللعنه - گفت.

(۶). مل، آن، آج، لب، آف: گوسفندان.

(۷). مل: پیش از وی.

(۸). مل: نساخته بود. [.....]

(۹). مل: آن نی بزد.

(۱۰). آن: آواز او.

(۱۱). مج، وز، لت: شنیده نبودند.

(۱۲). مج، وز: برو.

(۱۳). مل، آج، لب، آف، لت: بیرون.

(۱۴). مج، وز، لت از، مل صورت.

(۱۵). مج، وز، مل: به تعجب. ۱۶. مج، وز، لت و.

(۱۷). آج، لب: پیدا شد. ۱۸. مل: و هی.

(۱۹). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۳. ۲۰. مج، وز، مل، لت که.

صفحه: ۲۴۴

فرزندان شیث را که با فرزندان قایلین مناکحه نکنند. فرزندان شیث آدم را در غاری بنهاده بودند» (۱) و بر او نگاهبانانی برگماشته تا رها نکنند که از فرزندان قایلین کسی آن جا رود» (۲)، و جماعتی گفتند: اگر» (۳) برویم و احوال بنی عم» (۴) ما- فرزندان قایلین- بنگریم تا چه می‌کنند، روا باشد؟ و اینکه مردان نکور روی بودند. صد مرد بیامدند بنزدیک فرزندان قایلین. زنان که ایشان را بدیدند در ایشان آویختند و ایشان را برخورد باز گرفتند و رها نکردند تا بروند. جماعتی خویشان اینان گفتند: برویم و بنگریم تا برادران ما و بنو اعمام ما در چه‌اند؟ صد مرد دیگر بیامدند هم نیز باز گرفتند ایشان را و چندان که می‌آمدند تا مختلط شدند و مناکحه» (۵) کردند و فساد آشکار شد در میان ایشان و بنو قایلین بسیار شدند و اقطار زمین از ایشان پر شد و فساد آشکارا کردند. خدای تعالی نوح را با ایشان» (۶) فرستاد- و او را پنجاه سال بود- و در میان ایشان هزار سال کم پنجاه سال مقام کرد، و ایشان را دعوت می‌کرد و به خدای می‌ترسانید» (۷) و تهدید و وعید می‌کرد به عقاب خدای و هیچ فایده‌ای نکرد. و هر چند بر آمد ایشان طاغی تر و باغی تر بودند چنان که خدای تعالی گفت: وَ قَوْمٌ نُوحٍ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَأَطْعَى» (۸)، و چندان که بیش دعوت کرد ایشان بیش رمیدند، چنان که گفت: فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا» (۹). ضحاک گفت از عبد الله عباس که: نوح را چندانی بزدندی که از هوش بشدی» (۱۰) و آنکه در نمدی پیچیده» (۱۱) او را به خانه بردندی بر آن که ببرد. بامداد برون آمدی و با سر دعوت رفتی» (۱۲). هم بر اینکه سیرت هزار سال کم پنجاه سال می‌بود. مردی» (۱۳) بیامدی از ایشان پیر شده

(۱). مل: پنجاه بودند.

(۲). معج، وز، مل، لت: شود. [...]

(۳). معج، وز، مل، لت ما.

(۴). مل: بنی عمان.

(۵). معج، وز، مل، آج، لب: مناکحت.

(۶). آج، لب: بایشان.

(۷). مل عز و جل.

(۸). سوره نجم (۵۳) آیه ۵۲.

(۹). سوره نوح (۷۱) آیه ۶.

(۱۰). مل: برفتی.

(۱۱). معج، وز، مل، لت: پیختندی.

(۱۲). مل: شدی.

(۱۳). اساس: مرد، با توجه به معج، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۴۵

و کودک خود را بیاوردی و گفتی: ای پسر؟ اینکه مرد را می‌بینی» (۱)! من پیر شدم و اینکه مردی جا دوست، اگر مرا وفاتی باشد نباید که اینکه مرد تو را بفریبی، زینهار» (۲) تا پیرامن او نگریدی و سخن او نشنوی؟ کودک عصا از دست پدر بستدی و آهنگ نوح کردی و خواستی تا او را به عصا بزندی. نوح عند آن بر ایشان دعا کرد: فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ» (۳). اینکه حکایت دعوت نوح است که نوح قوم را گفت: یا قوم، و المراد یا قومی، «یا» بیفکنند» (۴) و به کسره «میم» اکتفا کردند» (۵). گفت ای قوم من: اعْبُدُوا اللَّهَ، خدای را پرستی» (۶). و عبادت غایت خضوع باشد به دل در برابر نعمتی که از بالای آن نعمت نباشد و آن اصول نعم» (۷). برای اینکه عبادت کس را نرسد و سزاوار نبود مگر خدای را- تعالی. آنکه گفت: عبادت شما باید تا خاص بود و خالص خدای را

تعالی چه با او خدایی نیست شما را. و «من» برای تأکید نفی آورد، لقولهم: ما فی الدار من رجل لکن «۸» رجلا مناقضه باشد. و کسائی و ابو جعفر خواندند: غیره، بالجزّ صفة لاله و کسر «هاء» به اشباع، هر کجا باشد و دگر [۱۶۱-پ] مقریان به رفع «راء» و ضم «هاء» و اشباع به «واو». و حجت آنان که به رفع خواندند آن است که گفتند: بدل است از اسمی که محلّ او رفع است و هو قوله: ما لکم من إله، و المعنی لا اله لکم. آنگه اگر «الّا» آری آن اسم که از پس «الّا» آید جز مرفوع نباشد، کقوله: وَ ما مِنْ إله إِلَّا اللَّهُ «۹»، جار و مجرور در محلّ رفع است و آنچه ما بعد «الّا» ست مرفوع است، علی أنّه بدل منه، کقولک: ما جاءنی الّا زید «۱۰». آنگه حکم «غیر» حکم الاسم الواقع بعد الّا باشد

(۱). آف: می بینید.

(۲). معج، وز، مل، لت، آج، لب: زنهار.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۵۹. [.....]

(۴). معج، وز، مل، لت: بیفگند.

(۵). معج، وز، مل، لت: کرد.

(۶). معج، وز، مل، آج، لب، آف: پرستید.

(۷). معج، وز، مل، لت است.

(۸). آج، لب، لیکن.

(۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۲.

(۱۰). اساس، معج، وز: زیدا، با توجه به دیگر نسخه بدلها و سیاق جمله تصحیح گردید.

صفحه: ۲۴۶

در اعراب، چون «غیر» استثنا بود، یقول: ما جاءنی رجل غیر زید و ما رأیت رجلا- غیر زید و ما مررت برجل غیر زید، چنان که گویی: الّا زیدا و الّا زیدا و الّا زید بر بدل. و چون صفت باشد تابع موصوف بود در اعراب. آنگه ایشان را گفت: إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ، من بر شما می ترسم از عذاب روز بزرگ- و آن روز قیامت است- و «عذاب»، المی مستمر باشد و باشد که بحق باشد و باشد که نباشد. اما «عقاب» جز مستحق نباشد، و «خوف» اگر چه اصل او ظن باشد، اینکه جا علم است چنان که به معنی علم نیز استعمال کنند و خوف با علم باشد و اگر چه با ظن بیشتر بود، چنان که یکی از ما از مرگ و گور و قیامت ترسد، اگر چه اینکه همه یقین داند.

قال الملائمة قوم، گفتند جماعتی قوم او. در «ملائة» دو قول گفتند: یکی آن که جماعت باشد از مردان خاصّة دون زنان، كالقوم و التفر و الرهط. و برای ایشان ملا خواند که محافل و مجامع مملو بکنند. و قولی دیگر آن است: «۱» ملا اشراف و رؤسا باشند، لانهم يملؤون العيون و القلوب هيبه و جلاله. و از آن جاست قول رسول- عليه السلام- بعضی انصاریان را روز بدر، چون گفت:

(ما رأينا الا عجائز صلعا)،

ما مردمانی «۲» پیر اصلع را دیدیم. رسول- عليه السلام- گفت:

(اولئك الملائمة من قریش)

ایشان سادات و اشراف قریش اند. و «قوم» جماعت مردان باشند بی زنان، لقیامهم الامور دون النساء، و منه قوله تعالی: الرّجال قَوْمُونَ عَلَى النِّسَاءِ «۳»- الاية. و بیان اینکه قوله: لا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَ لا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءِ «۴»، قوم را در برابر زنان نهاد به بدل رجال اینکه جماعت از قوم او گفتند: إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ «۵»، ما تو را در ضلال و خسار و گمراهی ظاهر

می‌بینیم. و در «نراک» سه قول گفتند: یکی آن که رؤیت به معنی علم است، دوم آن که به معنی ابصار

(۱). مج، وز، مل، لت که.

(۲). آف: مردانی.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۳۴.

(۴). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۱.

(۵). سوره اعراف (۷) آیه ۶۰.

صفحه: ۲۴۷

است من رؤیة البصر، و سهام «۱» آن که از رأی است و هو الظن، فكأنهم قالوا: انا لنظنك. و مراد به «ضلال» اینکه جا «۲» عدول از «۳» صواب است. و «مبین» از فعل لازم است، ای بین ظاهر. نوح - علیه السلام - جواب داد که ای قوم: لیس بی ضلاله «۴»، مرا ضالستی و گمراهی و عدولی نیست از راه «۵» راست، و برای آن «بی» گفت و نگفت «فی» که ایشان حوالت کردند که اینکه کاری حادث است که در او پدید آمده است چون علتی و بیماری و جنونی «۶» و اینکه معانی با «باء» استعمال کنند، یقال: به جنه و به لمم و طیف و به سقم و حمی، و لا یقال: به معرفه، لأن هذه من اللّازم و تلك من العوارض، كما یقال: به جوع و عطش و لا یقال فیه: وَ لِكُنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ، و لكن من رسولي ام فرستاده. و فِعْلٌ اِنْ كُنِيَ جَا بِه مَعْنَى مَفْعَلٌ بَاشَد، رسول به معنی مرسل باشد و حقیقت او در شرع شخصی باشد که او را تکلیف کنند قیام کردن به اعباء نبوت و رسالت و تحمّل پیغامها از خدای به خلقان که به آن مستحق [۱۶۲- ر]

ثواب عظیم شود از خدای تعالی و از [ما] «۷» مستحق «۸» اجلال و اعظام «۹». و اصل «لکنی»، لکنتی بوده است به دو «نون» و لکن یک «نون» بیفگندند تا سه «نون» مجتمع نباشد که یک حرف مشدّد دو حرف باشد. و در اِنّی و اُنّی و کائنی و لکنتی هم اینکه حکم باشد، و در لعل همچنین هر دو وجه روا باشد، لعلی و لعلنی لقرب اللّام من النّون من جهة المخرج. فاقمیا «لینتی» جز با «نون» عماد نشاید برای آن که آن علت که آن جا هست اینکه جا نیست و «من» ابتدای غایت «۱۰» است، ای صادره «۱۱» من قبل الله.

(۱). آف: سیوم.

(۲). آن، بم: آن جا. [.....]

(۳). وز، مل ره.

(۴). سوره اعراف (۷)، آیه ۶۱.

(۵). لت: ره.

(۶). مل: حزنی.

(۷). اساس: ندارد، از مج افزوده شد.

(۸). وز، مل، لت غایت.

(۹). مل: تعظیم.

(۱۰). آج، لب: عامل.

(۱۱). اساس، آف، آن: صادرات، با توجه به مج تصحیح شد.

صفحه: ۲۴۸

أَبْلَغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي، هم حکایت قول «۱» نوح است - علیه السلام - که با قوم می گوید، گفت: می رسانم «۲» به شما پیغامهای خدای، ابو عمرو تنها خواند:

ابلاغکم به تخفیف «لام» من الابلاغ و باقی قراء به تشدید «لام» «۳» من التبلیغ، و هر دو به یک معنی باشد جز که در تبلیغ مبالغتی باشد زیادت. و «بلغ» فعلی باشد متعدی به یک مفعول چون «همزه» یا «۴» تضعیف العین در او آرند متعدی شود به دو مفعول. و قرآن به ابلاغ و تبلیغ ناطق است فی قوله تعالی: فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ «۵»، و قوله: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ «۶». و ابلاغ ایصال چیزی باشد که در او بیان و افهام بود و بلاغت از اینکه جاست و اینکه ایصال «۷» معنی باشد به دل «۸» در نکو «۹» صورتی از لفظ، و بلیغ منشیء بلاغت باشد. و رسالات جمع رسالت باشد، و برای آن جمع کرد آن را که در او انواع و ضروب باشد از ترغیب و تحذیر و وعده «۱۰» و وعید و مواعظ و زواجر و حلال و حرام و حدود و احکام. وَ أَنْصَحْ لَكُمْ، و نصیحت می کنم شما را، و نصیحت اخلاص نیت باشد از شایب فساد من قولهم: ابیض ناصع، ای خالص، لقب مخرج «الحاء» من «العین» و النّصوح و النّصوح، الخلوص، و النّصح، خلاف الغش. و قوله: وَ أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ «۱۱»، و من از خدای آن دانم که شما ندانی «۱۲». اینکه بر سبیل تحریض «۱۳» است ایشان را برای طاعت «۱۴» و زجر از معصیت، برای آن که گفت: من عالمم به عواقب طاعت و معصیت باعلام الله تعالی ایای، من دانم که خدای تعالی با مطیعان چه خواهد کردن و عاصیان را

(۱). مل: قوم.

(۲). مل: من رسانم.

(۳). آن خواندند.

(۴). وز، مل، لت: با.

(۵). سوره هود (۱۱) آیه ۵۷. [...]

(۶). سوره مائده (۵) آیه ۶۷.

(۷). وز: اتّصال.

(۸). وز: بدل.

(۹). مل، لت: نیکوتر.

(۱۰). وز، مل، لت: وعد.

(۱۱). سوره اعراف، آیه ۶۲.

(۱۲). آج، لب: ندانید.

(۱۳). لب، بم: تحریض.

(۱۴). وز، مل، آج، لب: بر طاعت.

صفحه : ۲۴۹

و کافران را چه پاداشت «۱» خواهد دادن، از اینکه روی نصیحت می کنم شما را و ترغیب می کنم به ایمان و طاعت و تحذیر می کنم از کفر و معصیت.

أَوْ عَجِبْتُمْ، صورت اینکه کلام استفهام است و معنی تقریر و ملامت، گفت:

عجب می داری «۲» شما که مردی هم از شما به شما آید و ذکری و وعظی به شما آرد؟ رمّانی گفت: تعجب، تغییر نفس باشد به چیزی که سببش پوشیده باشد و از عادت خارج بود، و «ذکر» حضور المعنی للنفس باشد، و «علی» برای آن گفت که «جاء» متضمّن

است به معنی انزل، یعنی چه جای تعجب و انکار است از آن که خدای ذکری و بیانی و نوعی از اوامر و نواهی و شرایع که مصالح مکلفان به آن متعلق باشد فرو فرستد بر مردی که هم از شما باشد، یعنی آدمی باشد و فرشته نباشد و از شهر و نسب شما باشد «۳»، غریب نباشد و غرض او آن باشد «۴» تا شما را به آن بترساند. و انذار، اعلام با تخویف باشد، و تا شما از معاصی او پرخیزی «۵» و اجتناب کنی «۶» و تا باشد که بر شما رحمت کنند «۷».

و در آیت دلیل است بر بطلان قول مجبّره که گفتند: خدای تعالی از کافر کفر و معصیت می‌خواهد و از ایشان ایمان و تقوا نمی‌خواهد. و خدای گفت:

غرض من به فرستادن نوح آن است تا قوم او به انذار او متقی شوند و از کفر و معاصی بپرهیزند «۸»، من بر ایشان رحمت کنم. فَكَذَّبُوهُ، اینکه خیر است [۱۶۲-پ]

که خدای تعالی از قوم نوح می‌دهد که ایشان نوح را تکذیب کردند و به دروغ داشتند، و چندان که او دعوت بیش کرد ایشان بیش رمیدند «۹». چون هیچ سود نداشت و عظم و دعوت او ایشان را، ما برهانیدیم

(۱). آف: پاداش.

(۲). وز، مل، آف: می‌دارید.

(۳). مل و.

(۴). آج، لب که.

(۵). آن: پرهیزی، وز، مل: پرهیزید، آج، لب، آف: پرخیزید. [.....]

(۶). وز، مل، آج، لب: کنید.

(۷). وز، آف، لت: کنم.

(۸). آج، لب، بم: به پرهیزند و.

(۹). مل: می‌رمیدند.

صفحه : ۲۵۰

نوح را و آنان را که با او بودند. اسحاق گفت سه پسرش بودند: سام و حام [و یافث] «۱» و زنان ایشان بودند و شش کس دیگر که در اینکه مدت دراز از هزار سال کم پنجاه سال به او ایمان آورده بودند. کلبی گفت: هشتاد کس بودند، چهل مرد و چهل زن. دگر مفسران گفتند: جمله هفتاد کس بودند. فی الفلک، در کشتی، و اینکه لفظ صالح است یکی را و جماعتی را. و اصل کلمه و اشتقاق او از «دور» است، و منه فلکة المغزل و الفلک لدورانه، و كذلك: فلکة الثدی ثدی المرء لاستدارته. وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا، و غرق کردیم آنان را که به آیات ما تکذیب کردند، و اصل «غرق» غوص در آب باشد بر وجه هلاک، و منه قولهم: اغرق فی نزع القوس إذا تجاوز الحد، برای آن که چون از اندازه برود شکسته شود. و اغرق فی الأمر اذا بلغ فيه، و استغرق الشیء اذا عم. إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ، اینکه بر طریق تعلیل فرمود، حق تعالی گفت: برای آن غرق کردیم ایشان را که گروهی نابینا بودند از راه راست، یعنی بمنزلت نابینا بوده‌اند در آن که ره حق و رشد [و] «۲» صواب ندیدند و اندیشه نکردند. ضحاک گفت: کنایت است از کفر، بعضی دگر گفتند:

کنایت است از جهل. حسین بن الفضل گفت، عرب گوید: رجل عم عن الحق و أعمى البصر.

وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا، یعنی و ارسلنا الی عاد، حرف جرّ تعلق دارد به فعلی «۳» محذوف که آن فعل گذشته بر حذف او دلیل می‌کند، و نیز بفرستادیم به عاد برادر ایشان در نسب هود را- علیه السلام. أمّا عاد، فهو عاد بن عوص «۴» بن ارم بن سام بن نوح، و

اینکه عاد اول است. و اما محمد بن اسحاق گفت: هو هود بن سلفح «۵» بن ارفخشد بن سام بن نوح. قال یا قوم اعبدوا الله، گفت: ای قوم من خدای را پرستی «۶» که شما را جز او

(۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد.

(۳). آج، لب: فعل.

(۴). آج، لب، لت: عاد بن عوج.

(۵). لت: هود بن شالخ.

(۶). وز، مل، آج، لب: پرستید.

صفحه: ۲۵۱

خدایی نیست. أَفَلَا تَتَّقُونَ، از وی نمی ترسی «۱». و هود بر حقیقت برادر ایشان نبود، نه از مادر و نه از پدر، إنما از قبیله ایشان بود، قربت نسبت داشت، خدای تعالی به هم نسبی او را برادر ایشان خواند، و برادر دین نبود باتفاق، و علی هذا حمل قول امیر المؤمنین «۲»- علیه السلام- فی اهل الجمل و صفین و نهروان: اخواننا بغوا علينا، یعنی اخواننا فی النسب.

قال المملأ الذین کفروا من قومیه، گفتند آن رؤسا و اشراف قوم او از کافران:

ما تو را در سفاهت می بینیم، و سفاهت خفت حلم باشد. و ثوب سفیه اذا کان رقیقا خفیفا مؤرج گفت: «سفه» جنون باشد به لغت حمیر، یعنی ما تو را سفیه و سبکسار می بینیم و تو را از جمله دروغزنان می پنداریم. حسن بصری گفت:

«ظن» در آیت بر حقیقت خود است برای آن که ایشان را علمی نبود به صدق و کذب او، و اینکه قول بهتر است از قول آن کس که گفت: «ظن» به معنی علم است.

هود- علیه السلام- جواب داد، گفت: یا قوم لیس بی سفاهه، مرا سفاهتی نیست و خفت حلمی، و لکن من رسولم از خدای جهانیان به شما.

أُبَلِّغُكُمْ رِسالَاتِ رَبِّی، پیغامهای «۳» خدای تعالی به شما می رسانم و می گزارم «۴» و من شما را نصیحت کننده ام امین و استوار بر ادای رسالت. کلبی گفت معنی آن است که: من پیش از اینکه در میان شما امین و استوار بودم، چون از خدای تعالی به رسالت بیامدم نا «۵» امین گشتم؟ أَوْ عَجِبْتُمْ، همزه استفهام راست «۶» و «واو» عطف را «۷» و معنی تقریر و ملامت، گفت [۱۶۳- ر]: عجب می داری «۸» که مردی از شما به شما آید با ذکر

(۱). وز، مل، آج، لب: نمی ترسید.

(۲). آف، آن: امیر المؤمنین علی.

(۳). آج، لب: پیغام.

(۴). وز، مل، آج، لب، لت، آن: می گذارم.

(۵). مل، لب، بم، لت، آن: تا. [.....]

(۶). اساس: است، با توجه به وز، مل تصحیح شد.

(۷). آج: عطف است.

(۸). وز، آج، لب، آف: می دارید.

صفحه: ۲۵۲

و بیانی و وعظی از خدای تعالی فرود آمده تا شما را به آن بترساند! و اذکروا اذ جعلکم، ایشان را نعمت خدای یاد می‌دهند» (۱)، گفت: یاد کنید» (۲) چون خدای تعالی شما را خلیفه کرد از پس قوم نوح. و خلیفه کسی باشد که قائم مقام دیگری باشد از پس او، لآئنه یخلف صاحبه المتقدم، ای یجیء خلفه، و جمع اینکه لفظ بر مذکر کرد برای آن که مراد به آن مذکر است، کظریف و ظرفاء، و اگر جمع بر مؤنث کردی خلیف بودی ککریمه و کرائم و فضیله و فضائل. و زادکم فی الخلق بصطه (۳)، و بیفزود» (۴) شما را در خلق و آفرینش بسطت و گسترده‌گی.

بعضی گفتند: قوت» (۵) خواست، و بعضی دگر گفتند: طول قامت خواست. رمانی و زجاج گفتن» (۶): آن که کوتاهترین ایشان بود شصت گز [بودی و درازترین ایشان صد گز. و باقر- علیه السلام- گفت: هر یکی از ایشان به بالای نخلی خرمایی» (۷) بود دراز و به قوت چنان] (۸) بودند» (۹) که مردی از ایشان بیامدی و دست در رعن کوه زد و به قوت بجنبانیدی و سنگ از کوه بکندی. عبد الله عباس گفت: هر یکی هشتاد گز بودند. أبو حمزه الثمالی» (۱۰) گفت:

هفتاد گز، مقاتل گفت: دوازده گز، وهب گفت: سر هر یکی از ایشان بر مثال قبه‌ای بود و به شکلی بود که در چشم خانه و بینی درّه و استخوان» (۱۱) سرهای ایشان سباع خانه ساختندی و بچه‌زادندی. فاذکروا آلاء الله، یاد کنی» (۱۲) نعمتهای خدای تعالی، واحدها «ألی» و «إلی» و «إلی»، مثل: قفا و معی و

(۱). مل، لت، آن: می‌دهد.

(۲). لت: یاد کنی / یاد کنید.

(۳). اساس و همه نسخه بدلها: بسطه، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۴). آج، لب: و می‌فزود.

(۵). آج، لب، بم، آن: فوق، آف: فرق.

(۶). کذا: در اساس، بم، آن (گفتن / گفتند)، دیگر نسخه بدلها: گفتند.

(۷). لت: خرما بنی.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد.

(۹). مل: بودی.

(۱۰). اساس: ابو حمزه عامی، با توجه به مع، وز تصحیح شد.

(۱۱). آج، لب: بینی و در استخوان. [...]

(۱۲). مع، وز، مل، آج، لب: یاد کنید.

صفحه: ۲۵۳

حسی» (۱)، و نظیره: آناء اللیل واحدها انی و انی و انی، قال الشاعره» (۲):

أبيض لا يهرب الهزال ولا يقطع رحما ولا يخون إلى

أي نعمه. لعلکم تفلحون، تا همانا ظفریابی» (۳) و بقا و زندگانی و به ثواب خدای برسی» (۴) و نعیم دایم.

ایشان بر سبیل انکار و تعجب گفتند: أ جئنا لنعبد الله وحده، تو پیامده‌ای به ما تا ما خدای را پرستیم و آنچه پدران ما پرستیدندی از بتان رها کنیم! و بیان کردیم که از اینکه فعل جز مستقبل استعمال نکرده‌اند و امر و نهی که از مضارع مأخوذ است، از او بنای ماضی و مصدر و فاعل و مفعول نیاید اعنی قوله: وَ نَدَرَ.

فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا، بیار آنچه ما را وعده می‌دهی از عذاب اگر راست می‌گویی «۵». و اینکه برای آن گفتند [که] «۶» هیچ گونه اعتقاد نکرده بودند که او راست می‌گوید یا آن را اصلی هست.

هود- علیه السلام- جواب داد ایشان را «۷»، گفت:

قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ گفت: واقع شد و بیفتاد «۸» واجب شد بر شما از خدای شما عذابی. و مراد به «رجس» عذاب است و خشمی. و الرّجز و الرّجس واحد، بمعنی العذاب. و «وقوع» حدوث باشد و مراد آن است عذاب نزدیک شد و سایه بر شما افکند «۹»، بس «۱۰» نماند میان شما و نزول عذاب. و رجز و رجس «۱۱» به معنی عذاب آمد و «سین» را از «ز» «۱۲» بدل کردند، لقرب المخرج، چنان که «تا» را از «سین» فی قول الشّاعر: «۱۳»

(۱). آج، در حاشیه افزوده است: و جمعه الاحساء.

(۲). مج، وز شعر.

(۳). مج، وز، مل، آف: یابید.

(۴). مج، وز، مل، آف: برسید.

(۵). مج: می‌گویید.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، افزوده شد.

(۷-۹). مج، وز، مل، لت و.

(۸). وز، مل: بیفتاد.

(۱۰). آج، لب: بسی.

(۱۱). وز، مل واحد.

(۱۲). وز، مل: بازا.

(۱۳). مل شعر.

صفحه : ۲۵۴

الاحی الله بنی السّعات عمرو بن یربوع لئام النّات

ای النّاس:

یسوا باعفاف «۱» و لا اکیات «۲» ای، اکیاس. و غضب ارادت عقاب باشد به مستحقش، و غضب و رضا از باب ارادت باشد و رضا ارادتی باشد که مرادش در وجود آید و کراهتی متعقب «۳» او نباشد و اطلاق هر دو کنند بر خدای تعالی. أُتْجَادِلُونِنِی، با من جدل می‌کنی «۴» در نامهایی که شما نهادی «۵»! یعنی خالی و فارغ از معنی جز نام که شما نهادی «۶» به زور «۷». بر اینکه بتان هیچ نیست دگر از معنی الهیّت و استحقاق عبادت چیزی «۸» نیست در ایشان و اینکه آیت دلیل می‌کند از دو وجه بر آن که اسم دگر باشد و مسمی دگر، یکی آن که گفت: أُتْجَادِلُونِنِی فِی اَسْمَاءٍ، با من جدل و خصومت می‌کنی «۹» در نامهایی که نهادی «۱۰» شما و پدران شما [۱۶۳-پ]

اگر اسم و مسمی یکی بودی ایشان را رسیدی که گفتندی که: ما با تو در اسماء جدل نمی‌کنیم. در مسمی جدل می‌کنیم و لکن تو اینکه مسأله نمی‌دانی یا همانا بر تو پوشیده است که اسم و مسمی یکی باشد. چون هود «۱۱» فرق کرد میان اسم و مسمی و خواهی جمع می‌کند، یا تو مخطی باشی یا او. و الخطاء الیق بک و اقرب الیک. دگر آن که اگر اسم مسمی بودی، واجب کردی که آن بتان اله بودندی بحقیقت، برای آن که ایشان نام اله اطلاق و اجرا می‌کردند بر آن بتان اگر نام و نام نهاده یکی بودی چو «۱۲» ایشان

اله گفتندی اله شدنی، و خلاف اینکه معلوم است، و مقالتی که ----- (۱). اساس، آف، آن: باعیاف و لا اکتاب، با توجه به معج، وز تصحیح شد. [.....]

(۲-۳). آج، لب: بعقب، بم، آف، آن: منفعت. (۴). معج، وز، مل: می کنید. (۵). معج، وز، مل، آف: نهادید. (۶-۱۰). معج، وز، مل، آف: نهادید. (۷). معج، وز، مل: بر در. (۸). وز، مل: هیچ. (۹). معج، وز، مل، آف: می کنید. (۱۱). اساس، آج، مل: هر دو، با توجه به معج تصحیح شد. (۱۲). مل، آج، لب، بم: چون. صفحه: ۲۵۵ ادا کند به اینکه فساد نه مقالتی معتمد باشد. ما نَزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ، خدای تعالی به آن حجتی و بینتی نفرستاد که دلیل صحت آن کند، و «بها» کنایت «۱» اسماء است. فَاَنْتَظِرُوا، انتظار و توقع عذاب کنی «۲» که من نیز انتظار می کنم نزول عذاب را به شما، و مثله قوله: قُلْ تَرَبُّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِينَ «۳». فَأَنْجِنَاهُ، ما برهانیدیم هود را و آنان را که با او بودند از اهل دین او که به او ایمان آورده بودند، و «انجاء» تخلص باشد و اصل او از «نجوه» است و هو «۴» الارض المرتفعه، برای آن که هلاک شده چون «۵» افتاده باشد در هو «۶» و نشیبی، چون از آن جا خلاص یابد خلاص او بر آمدن او از آن هو «۷» باشد چون بر آمد بر نجوه زمین باشد. و النجاء، السیرة لأنه ارتفاع [فی] «۷» السیر. بِرَحْمَةٍ مِنَّا، یعنی آن نجات که من دادم ایشان را به رحمت دادم. رَمَانِي كَفْتُ. وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا، و ببریدیم اصل و بیخ آنان که آیات ما به دروغ داشتند. رَمَانِي كَفْتُ: قطع، افراد چیزی باشد از چیزی از آنچه بر تقدیر اتصال بود، و در «دابر» دو قول گفتند: یکی آن که استیصال کردیم ایشان را از آخرشان، یعنی هیچ کس را از ایشان رها نکردیم تا آخر کس را هم هلاک کردیم، و قولی دگر آن است که اصل ایشان و نسل ایشان ببریدیم. و «دابر» چیزی باشد از پی چیزی، و نقیض او «قابل» بود، و قابل أخذ الشیء من قبل وجهه باشد، و قوله: وَاللَّيْلِ إِذَا أَدْبَرَ «۸»، یعنی جاء بعد النهار، يقال: دبره يدبره بمعنى خلفه يخلفه، و مثله قوله: فَقَطَّعْ دَابِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ «۹». و ما كانوا مؤمنين، و ایشان ایمان نداشتند، چه اگر مؤمن بودند «۱۰» -----

----- (۱). مل از. (۲). معج، مل، آف: کنید. (۳). سوره طور (۵۲) آیه ۳۱. (۴). معج، وز: و هی. (۵). معج، وز، لت: چو. [.....]

(۶). اساس، آج، لب: هوی، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۸). سوره مدثر (۷۳) آیه ۳۳. (۹). سوره انعام (۶) آیه ۴۵. (۱۰). معج، وز، لت: بدندی. صفحه: ۲۵۶ هلاک نشدندی. امّا قَصَّه عاد و هلاک ایشان به روایت محمّد بن اسحاق و السیدّی و جز ایشان از مفسران، و اهل تواریخ گفتند: عاد به زمین یمن بودند «۱» به جایی که آن را أحقاف گفتند، و ذلک قوله تعالی: وَ اذْکُرْ اَخَا عَادٍ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ «۲»، و آن رمالی بود که بعضی را از آن رمل «عالج» خواندندی و بعضی را «دهناء» و بعضی را «بیرین» از میان عمان تا به حضرموت، آنکه در زمین فاش شدند و شایع گشتند و قهر کردند مردمان را به فضل قوتی که خدای داده بود ایشان را، و خدای تعالی ایشان را قوتی عظیم داده بود و ایشان بت پرست بودند و بتانی داشتند هر قبیله‌ای، نام یکی «صداء» بود و نام یکی «صمود» و نام یکی «هبار» «۳»، و هو قوله تعالی: اَتُجَادِلُونِنِي فِي اَسْمَاءِ سَمِيَّتُمْوهَا اَنْتُمْ وَ اَبَاؤُكُمْ، خدای تعالی هود را به پیغامبری «۴» به ایشان فرستاد و او در میان ایشان «۵» حسیب تر و نسیب تر بود. او بیامد و ایشان را دعوت کرد با خدای تعالی و نهی کرد «۶» از عبادت اصنام و ظلم کردن بر مردمان. ابا کردند و قبول نکردند و او را «۷» دروغ داشتند و گفتند: مَنْ اَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً «۸»، کیست که از ما قوت بیش دارد! و بناها و مصانع کردن گرفتند و مردمان و ضعیفان «۹» را که فرود ایشان بودند در قوت بگرفتندی و قهر کردند و رنجه داشتندی، و چنان که خدای تعالی گفت: وَ تَتَّخِذُونَ مَصْنَعِ لَعْلُكُمْ تَخْلُدُونَ «۱۰»، وَ اِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ «۱۱». چون فساد و ظلم از حدّ ببرند خدای تعالی باران از ایشان [۱۶۴- ر]

باز گرفت. سه سال پیوسته ایشان مجهود و رنجور شدند. و عادت ایشان چنان -----

(۱). معج، وز: بود. (۲). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۱. (۳). آج: هباء. (۴). آج، لب، لت، آن: پیغمبری. (۵). معج، وز، مل، لت از همه، در اساس «همه» با قلمی متفاوت از متن در حاشیه افزوده شده است. (۶). آج، لب ایشان. (۷). آج، لب به. (۸). سوره توبه (۹) آیه ۶۹. (۹). معج، وز، مل، لت: ضعفا. [.....]

(۱۰). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۲۹. (۱۱). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۳۰. صفحه: ۲۵۷ بودی «۱» که چون ایشان را رنجی رسیدی و خواستندی تا دعا کنند و خلاص جویند از آن، به مکه آمدندی به بیت الحرام و آن جا دعا کردندی. مسلمانان و مشرکان همه به مکه جمع شدندی مختلف آراء او «۲» دیانات و مختلف زبان و لغات «۳». دعا کردندی و همه خانه خدای را به مکه تعظیم کردندی اعنی مکان خانه و شهر مکه را. و مکه در اینکه عهد عمالقه داشتند «۴» و برای آن ایشان را عمالقی خواندند که پدر ایشان «۵» عملیق بن «۶» لاود بن «۷» سام بن نوح بود. و سید و مهتر ایشان «۸» در آن وقت مردی بود نام او معاویه بن بکر و مادر او کلهده «۹» بنت الحدری «۱۰» بود از فرزندان عاد. چون باران از ایشان منع کردند و ایشان را قحط رسید، گفتند «۱۱»: وفدی باید ساخت به مکه تا برای ما باران بخواهند. جماعتی را نامزد کردند، منهم قیل بن عنز «۱۲» و لقیم بن هزال بن هزیل «۱۳» و عقیل «۱۴» بن ضد بن عاد الاکبر و مرثد بن سعد بن عفیر - و اینکه مرد مسلمان بود اسلام پنهان داشتی - و جلهمه بن «۱۵» الخیبری - خال «۱۶» معاویه بن بکر. آنگه «۱۷» لقمان بن عاد را بفرستادند با اینکه گروه و هر یکی از اینان قومی با خود بردند از قبیله و عشیره خود تا عدد ایشان به هفتاد رسید. چون ----- (۱). مج، وز، مل، لت: چنان بود. (۲). کذا در اساس، بم، آف، لت، آن، مج: مختلف ازو، آج، لب: آراء و، تواند بود که «او» صورت دیگری باشد از «و» عطف که در متون قدیم به همین شکل وجود دارد، یا «او» حرف ربط عربی باشد و به معنی «یا». (۳). مج، وز، مل، لت و. (۴). وز، مل: داشتندی. (۵). وز: پدرانشان، آن: پدران ایشان. (۶). آن: عمالقه بن. (۷). مج، وز، مل: ولاد بن. (۸). آج، لب: و سید ایشان و مهتر. (۹). اساس، بم، آن، آف: کلنده، با توجه به مج تصحیح شد، آج، لب: کلیده. (۱۰). کذا در اساس، آج، لب، بم، آف، دیگر نسخه بدلها: الخیبری. (۱۱). لت: گفتندی. (۱۲). مج، وز: عبر. [.....]

(۱۳). مج، وز، مل، لت: هذیل. (۱۴). مج، وز، لت: عتیل. (۱۵). آج، بم، آف، آن: حلیمه بن، لب: حلیمه بن. ۱۶. لت بن. (۱۷). مل: آنگاه. صفحه: ۲۵۸ به مکه شدند «۱» بنزدیک معویه بن بکر فرود آمدند - و او به ظاهر مکه بود خارج حرم - ایشان را فرود آورد و اکرام کرد چه ایشان احوال و اصهار او بودند. ایشان را یک ماه مهمانداری کرد و نکو می داشت و ایشان بنزدیک او خمر می خوردند. و اینکه معویه دو کنیزک مطربه داشت ایشان را «جرادتان» گفتند. ایشان سماع «۲» کردند و اینان خمر «۳» خوردندی. به عیش و عشرت مشغول شدند و قوم خود را و جهد و رنج و قحط ایشان فراموش کردند و هر روزنامه و دو و بیشتر و کمتر «۴» می رسید به معویه بن بکر و شکایت از سختی حال. و معویه شرم داشت آن سخن گفتن و نامها «۵» عرض کردن. گفت نباید که به بخل نسبت کنند که اینان مهمان من اند. آخر بیتی چند گفت «۶» و تلقین کرد اینکه کنیزکان را و گفت: فردا چون اینکه جماعت به لهو مشغول شوند «۷»، اینکه بیتها بغنا بر ایشان خوانی تا باشد که ایشان را انتباهی شود، و بیتها اینکه است: الا یا قیل و یحک قم فهینم «۸» لعل الله یصبحنا غماما فیسقی ارض عاد ان عادا قد امسوا ما یبینون الکلاما من العطش الشدید فلیس نرجوا به الشیخ «۹» الکبیر و لا الغلاما و قد کانت نسائهم بخیر فقد امست نسائهم غیامی «۱۰» و ان اللوحش تأتیم «۱۱» چهارا و لا تخشی «۱۲» لعادی سهاما و انتم ههنا فیما اشتهیتم نهارکم و لیلکم التماما فقیح وفدکم من وفد قوم و لا لقوا التخیة و السلاما ----- (۱). مج، وز، آج، لب، لت: رسیدند. (۲-۳). مج، وز، مل، لت می. (۴). مج، وز، مل، لت: کمتر و بیشتر. (۵).

نامها/ نامه ها. (۶). مج: بگفت. (۷). مج: شدند. (۸). مج: فهینک. (۹). آج: بشیخهم، لب: بشیخ. (۱۰). آج: ایامی. [.....]

(۱۱). مل، آج، بم، آف، آن: یأتیم. (۱۲). مل: و لا یحشی. صفحه: ۲۵۹ چون جرادتان «۱» اینکه غنا بگفتند، ایشان گفتند: قوم ما ما را به کاری فرستادند «۲» و ایشان در رنج و ما «۳» به طرب مشغول شدیم اینکه که ما کردیم خطاست، فراد ما برویم بامداد «۴» در اینکه حرم شویم «۵» و دعا کنیم تا باشد که خدای ما ما را و قوم ما را بارانی فرستد. مرثد بن سعد بن عفیر که مسلمان بود و اسلام پوشیده می داشت، ایشان را گفت: ای قوم شماره استسقاء خطا کرده [اید] «۶» به دعای ما و شما باران نیاید؟ اگر خواهی «۷» که خدای بر ما و شما رحمت کند و باران فرستد ما را، بیایی «۸» تا برویم و به هود ایمان آریم که اینکه باران جز به دعای او نیاید، و بر

هود ثنا گفت و اظهار اسلام کرد. چون ایشان اینکه سخن بشنیدند، جملهٔ بن الخبیری-خال معاویه به انکار او اینکه بیتها بگفت: «۹» ابا سعد فانك من قبیل ذوی كرم و امك من ثمود فاننا لن نطیعك ما بقینا و لسنا فاعلین لما ترید أ تأمرنا لنترك دین رفت و رمل و آل ضد و العبود و نترك دین آباء كرام ذوی رأی و نتبع دین هود آنکه معاویه بن بكر را گفت: مرثد بن سعد را بر خود باز دار تا با ما نباشد که او بر دین ما نیست، بر دین هود است. و اینکه مرثد مردی حسیب و محتشم بود، [۱۶۴-پ]

رها کرد تا ایشان برفتند. آنکه برخاست و روی به مکه نهاد و به مکه آمد، و ایشان هنوز هیچ دعا نکرده بودند، بیامد و بر گوشه‌ای بایستاد و گفت: بار خدایا تو دانی که من از وفد عاد نهادم؟ بار خدایا حاجت من در آنچه مراد من است روا کن و مراد در وفد و جمله ایشان مکن؟ بار خدایا حاجت من در آنچه مراد من است روا کن و مراد در وفد و جمله ایشان مکن؟ بار خدایا قیل را بده آنچه بخواهد از تو. و لقمان بن عاد نیز از اینکه وفد و جماعت ----- (۱). مج، وز: جراداتان.

(۲). لب: فرستادن. (۳). مج، وز، مل اینکه جا. (۴). مج، وز، آج، لب: فردا بامداد برویم. (۵). مل: رویم، آج، لب: برویم در حرم. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها بجز لت: خواهید. (۸). وز، آج، لب: بیایید. (۹). مج، وز، مل شعر. صفحه: ۲۶۰ باز پس استاده بود و در دعای ایشان نشد، به کناره رفت و گفت: بار خدایا، من تنها آمده‌ام به تو در حاجتی که مرا هست، با وفد عاد نهادم. قیل بن غیر برخاست «۱» و گفت: بار خدایا، من نه برای بیماری آمده‌ام تا دوا کنم او را و نه برای اسیری «۲» تا «۳» فدیة دهم او را. بار خدایا عاد را بده آنچه خواهی داد و پیش از اینکه داده‌ای؟ بار خدایا اگر هود پیغامبر است ما را باران ده که هلاک شدیم؟ خدای تعالی سه ابر پیدا کرد: یکی سپید و یکی سیاه و یکی سرخ، آنکه از میان «۴» ابر «۵» هاتفی آواز داد و گفت: یا قیل، اختیار کن برای خود و قوم از اینکه سه ابر یکی؟ او گفت: ابر سیاه اختیار کردم که آن را آب بیش باشد. منادی آواز داد و گفت «۶»: اخترت «۷» رمادا رمدا «۸» لا یبقی من آل عاد احدا لا والدا یترك و لا ولدا الا جعلتهم همدا لآ بنو اللوذیة المهتدی «۹» و بنو اللوذیة رهط لقیم «۱۰» بن هزال بودند و از ساکنان مکه بودند با خالیان خود، و با عاد نبودند به زمین ایشان و اینان عاد آخر بودند و خدای تعالی بفرمود تا آن ابر سیاه را به ایشان راندند به زمین عاد از وادی بر آمد بر ایشان که آن را مغیث گفتندی. ایشان چون ابر دیدند شادمانه شدند، گفتند: هذا عارض ممطرنا، اینکه ابری است که ما را باران خواهد داد. حق تعالی گفت: خطا کردی «۱۱» بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ تَدْمُرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا... «۱۲»، اینکه آن است که شما به ----- (۱). اساس، آج، لب: برخاست، با توجه به مج، وز و رسم الخط رایج تصحیح شد.

(۲). مج، وز: شتری، مل: شتری. (۳). دو. [.....]

(۴). مج، وز آن. (۵). آج، لب: ابرها. (۶). مج، وز شعر. (۷). مج، احترق، وز: اخترق. (۸). اساس و همه نسخه بدلها رمدا. (۹). لت: المعدی. (۱۰). اساس و دیگر نسخه بدلها بجز مل: القیم، با توجه به مل تصحیح شد. (۱۱). آج، لب: کردید. (۱۲). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۴ و ۲۵. صفحه: ۲۶۱ آن شافتی «۱» از عذاب. بادی است که در او عذابی سخت است، هلاک [کند] «۲» هر چیزی را که بر او گذر کند. اول کسی که آن بدید و بشناخت زنی بود از عاد که او را مهدد «۳» گفتند. چون اثر عذاب بدید نعره بزد و بیفتاد و بی هوش شد. چون از آن درآمد، او را گفتند: تو را چه بود! گفت: بادی دیدم در او پاره‌های آتش، در پیش آن باد مردانی که آن را به زمامها می کشیدند. عمر بن شعیب روایت کند از پدرش از جدش که: چون خدای تعالی باد را فرمود که برو تا قوم هود را هلاک کنی - یعنی عاد را - خازنان باد گفتند: بار خدایا، از اینکه باد عقیم چه مقدار بیرون کنیم! حق تعالی گفت بر سبیل امتحان چندانی که بینی «۴» گاوی برود. گفتند: بار خدایا، تو عالمتری و دانی که ما طاقت آن نداریم و آن نگاه نتوانیم داشت «۵» و عالم خراب کند. حق تعالی گفت: چندان که به انگشتری برود، آن مقدار از باد عقیم رها کردند «۶»، هفت شب و هشت روز پیایی بر ایشان مسلط شد چنان که فرمود: سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى «۷». بر هر چه گذر کرد آن را هلاک کرد، به مردان و شتران ایشان بگذشتی، با بار گران گرفتی و ایشان را در هوا بردی و بین السَّمَاءِ و الارض بینداختی و پست

کردی» (۸). چون چنان دیدند در خانه‌ها رفتند و درها بیستند، باد در آمدی و در و دیوار خانه خراب کردی و ایشان را برگرفتی و در هوا بردی و بینداختی و پست کردی. در چاهها شدند و بنشستند، باد در چاه رفتی و ایشان را از چاه برآوردی و بر زمین زدی و پست کردی، و هود- علیه السلام- و قومش به صحرا آمدند و حظیره‌ای ساختند از کله «۹»، آن باد که به ایشان رسیدی نرم شدی -

----- (۱). مچ، وز، آج، لب: شتافتید. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مچ، وز افزوده شد.

(۳). مچ، وز: مهدد. (۴). مل، لت: به بینی. (۵). مچ، وز، مل، لت: داشتن. [.....]

(۶). مچ، وز، مل، لت: بیرون کردند. (۷). سوره حاقه (۶۹) آیه ۷. (۸). بم، آف، آن: پستی کردی. (۹). مل: بساختند از نی، آن: از کلر. صفحه: ۲۶۲ [۱۶۵-ر]

و نسیمی گشتی با راحت، و چون به عاد رسیدی چنان سخت شدی که شتر با هودج و مردم در او نشسته برگرفتی و بر هوا بردی و بینداختی و بر زمین زدی و هلاک کردی. چون خدای تعالی ایشان را هلاک کرده بود، مرغانی سیاه را بفرستاد تا ایشان را برگرفتند و در دریا انداختند. ابن کيسان گفت: چون خدای تعالی باد عقیم بفرستاد به عاد، هفت مرد بقوت که از ایشان بقوت تر نبود، و مهتر ایشان مردی بود نام او خلجان، گفت: بیایی «۱» تا به کنار وادی رویم و اینکه باد را رد کنیم و باز گردانیم. به کنار وادی آمدند، بادی در آمد «۲» و یک یک را بر «۳» هوا می برد و بر زمین می زد و خرد می کرد و درختان عظیم قدیم «۴» [را] «۵» از بن و بیخ می کند و سراها «۶» و خان و مانشان «۷» بیران کرد «۸» و ایشان را چون درختان خرما «۹» برکنده بر آن صحرا بیفگند، چنان که حق تعالی گفت: كَانَتْهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ «۱۰»، تا از ایشان کس نماند الا خلجان بیامد و پناه با جانب کوهی داد و اینکه بیتها بگفت «۱۱»: لم يبق الا الخلجان نفسه مالک «۱۲» من یوم دهانی اُمسه بثابت «۱۳» الوطیء شدید و طسه لو لم یجئنی جئته أحسه هود- علیه السلام- بیامد و گفت: ویحک یا خلجان؟ اُسلم تسلّم، اسلام آر تا سلامت یابی. گفت: اگر اسلام آرم، خدای تو ما را «۱۴» چه دهد! گفت: بهشت. گفت: اینان که اند که من ایشان را در ابر می بینم، پنداری که اشتران

----- (۱). آج، لب: بیاید. (۲). مچ، وز: بر آمد. (۳). مچ، وز: در. (۴). مچ، وز: قدیم عظیم. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مچ، وز افزوده شد. (۶). مچ، وز: سراها. (۷). مچ، وز: خانمان. (۸). آج، لب: ویران کرد. (۹). مل بیران کرده و. (۱۰). سوره حاقه (۶۹) آیه ۷. [.....]

(۱۱) مچ، وز شعر. (۱۲). اساس: یا لک، مل: بالک، با توجه به مچ تصحیح شد. (۱۳). مچ، وز، آج، لب، بم: بشائب، چاپ شعرانی (۲۰۲/۵): بشابت. (۱۴). مچ، وز، مل، آج، لب: مرا. صفحه: ۲۶۳ بختی اند! گفت: آن فرشتگان خدای من اند، گفت: اگر من اسلام آرم، خدای تو قصاص قوم من از ایشان باز خواهد و انتقام کشد برای من! گفت: و ویحک، هیچ پادشاه «۱» را دیدی که از لشکر خود انتقام کشد! گفت: اگر نیز بکند هم خشنود نشوم. باد در آمد و او را بر بود و بر آن کوه زد و پاره پاره کرد و به اصحاب «۲» خود لاحق شد. ابو امامه الباهلی روایت کند که: گروهی از اینکه امت همه شب مقام کنند بر طعام و شراب و لهو «۳»، در روز آیند خوک و بوزینه «۴» گشته، خدای تعالی ایشان را خسف کند و به زمین فرو برد «۵»، و باد عقیم که عاد را هلاک کرد بر ایشان گمارد، با آن که خمر خواره «۶» و رباخواره «۷» باشند و زنان مطرب «۸» دارند و جامه حریر پوشند و رحم ببرند، و از عاد کس نماند الا آن گروه که به مکه بودند، از مکه بیرون آمدند و با نزدیک معاویه بن بکر آمدند. و مردی برسد بر شتری نشسته در شب سیم «۹» از هلاک عاد و خبر داد ایشان را به حدیث عاد و هلاک ایشان، گفتند: هود را کجا رها کردی «۱۰»! گفت: به ساحل دریا. ایشان را شکی پدید آمد در گفت او، ایشان را هدیه بنت بکر گفت: صدق و رب مکه، و مرثد بن سعد را و لقمان عاد و قیل بن عیر «۱۱» را گفتند چون به مکه دعا کردند، و گفتند: بار خدایا ما را آرزوی که هست بده؟ منادی ایشان را ندا کرد که خدای

دعای شما «۱۲» اجابت کرد، اکنون حاجت بخواهی «۱۳» و آرزوی خود بگویی «۱۴». -----

----- (۱). مل: پادشاهی. (۲). مچ، وز، لت: با صحابان. (۳). آج، لب و لعب. (۴). مچ، وز، لت: بوزنه. (۵). مچ: فرود برد. (۶-۷).

لت: خاره. (۸). لت: مطربه. (۹). معج، وز: سهام. (۱۰). معج، وز: کردندی. (۱۱). مل: قیل بن عتر. [.....]

(۱۲). وز را. (۱۳). معج، وز، مل، آج، لب: بخواید. (۱۴). معج، وز، مل: بگوید. صفحه: ۲۶۴ اما مرثد بن سعد گفت: اللهم اعطني بڑا و صدقا، بار خدایا مرا بڑی و صدقی بده، بدادند او را آنچه خواست. قیل گفت: من آن خواهم که به قوم من رسید، گفتند: هلاک رسید به ایشان، گفت: روا باشد، لا حاجة لی فی البقاء بعدهم، مرا پس از ایشان «۱» زندگانی نمی‌یابد، باد در آمد و او را هلاک کرد. لقمان بن عاد گفت: بار خدایا، مرا عمری دراز بده «۲». گفتند: چه مقدار خواهی! گفت: عمر هفت کرکس «۳»، چون کرکس از خایه برآمدی «۴» او برگرفتی «۵» و می‌پروریدی «۶» تا بمردی «۷» و «۸» اختیار کردی برای قوتش تا به مردن، آنگه دیگری را برگرفتی و می‌پروریدی تا به مردن، همچنین تا «۹» نوبت به هفتم رسید، و گفتند: هر کرکسی را پانصد سال عمر باشد، و گفتند: هشتاد سال چون کرکس به هفتم رسید، پسر برادری بود او را، گفت یا عم؟ عمر تو همین «۱۰» یک کرکس مانده است، او گفت: هذا لبد، و «لبد» به زبان ایشان دهر بود [۱۶۵-پ]

یعنی همیشه، گفت: اینکه همیشه بخواید ماند «۱۱». چون عمر لبد به سر آمد، آن روز بامداد «۱۲» کرکسان دیگر پیریدند و لبد بیفتاد «۱۳» و بر نتوانست خاست «۱۴». [چون لبد بر نخاست «۱۵» لقمان بیامد تا بنگرد تا لبد را چه شده «۱۶» است؟ در خود فتوری یافت که پیش از آن نیافته بود، لبد را گفت: اینهض یا لبد، برخیز یا لبد، و خواست تا او را بر انگیزد، لبد بر نتوانست ----- (۱). معج، وز، مل، آج، لب: مرا پس ایشان. (۲). معج، وز: ده. (۳). چاپ شعرانی (۲۰۳/۵) گفتند دادند. (۴). معج، وز: کرکس خایه بر آوردی. (۵). معج، وز آن را. (۶). معج، وز، آج: می‌پروردی. (۷). معج، وز، مل، لت: تا به مردن. (۸). اساس، بم: و پر، آج: دیگر، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۹). لت چون. (۱۰). معج، وز، لت: هم اینکه. (۱۱). وز: نخواهد ماند، مل: نخواهد ماندن. [.....]

(۱۲). معج، وز: بامدادان. (۱۳). لت: بیوفتاد. (۱۴). اساس: خواست، با توجه به معج تصحیح شد، مل، لت، آن: خاستن. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مل، لت افزوده شد. ۱۶. معج، وز، مل، لت: چه بوده. صفحه: ۲۶۵ خاستن «۱» و بیفتاد «۲» و بمرد، و لقمان عاد نیز بمرد، و حدیث او و [حدیث «۳»]

لبد مثل شد «۴»، و گفتند: أتى أجد علی لبد، یعنی الفناء علی هذا النسر، و قال النابغة: «۵» اضحت قفارا و أضحى اهلها احتملوا اخنى عليها الئذی اخنى علی لبد محمد بن اسحاق گفت: مرثد بن سعد چون حدیث هلاک عاد بشنید اینکه بیتها بگفت «۶»: عصت عاد رسولهم فامسوا عطاشا ما تبلهم السّماء لكفرهم برّهم چهارا علی آثار عادهم العفاء ألا نزع الاله حلوم عاد فان قلوبهم قفر هواء من الرّب المهيمن اذ عصوه و ما تغنى النّصيحة و الشّفاء «۷» فنفسى و ابتناى و امّ ولدی لنفس نبينا هود فداء أانا و القلوب مصمّدت علی ظلم و قد ذهب الضّياء لنا صنم يقال له صمود يقابله صداء و الهباء فأبصره الّذين له أنابوا و ادرک من يكذّبه الشّقاء «۸» و ائى سوف الحق آل هود و اخوته اذا جنّ المساء آنگه برخاست «۹» و بتزدیک هود آمد و با هود می‌بود مؤمن به او- ما شاء الله- آنگه فرمان یافت. و هود- علیه السلام- چون فرمان یافت عمر او صد و پنجاه سال بود. أبو الطّفیل عامر بن وائله گفت از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- شنیدم که او می‌گفت مردی را از حضر موت: آن کثیب سرخ دیده‌ای پیرامن آن درختان ----- (۱). اساس: خواستن، با توجه به معج، وز تصحیح شد، معج، وز: نتوانست برخاستن. (۲). معج، وز: بیوفتاد. (۳).

اساس: ندارد، با توجه به مل، لت افزوده شد. (۴). معج: گشت. (۵-۶). معج، وز شعر. (۷). اساس: و النفساء، معج، وز: و العناء، با توجه به مل و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). معج، وز، مل، آن: یلزمه الشفاء. (۹). اساس، آج، لب، بم: برخواست، با توجه به ضبط معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۲۶۶ اراک و سدر است به فلان ناحیه از حضر موت! گفت: آری یا امیر المؤمنین، و الله که تو وصفی می‌کنی آن را وصف کسی که دیده باشد. گفت: ندیده‌ام، و لکن شنیده‌ام. حضر می «۱» گفت: یا امیر المؤمنین آن چه جایی است! گفت: گور هود است- علیه السلام. عطاء بن السّائب روایت کرد از عبد الرحمن بن سابط که او گفت: میان رکن و مقام و زمزم

گور نود و نه پیغامبر نهاده است، و گور هود شعیب و صالح و اسماعیل - علیهم السّلام - آن جاست. و در روایتی آمد که: هر پیغامبری که قوم او را هلاک کردند به مکه آمدی با آن که بلاوه گر (۲) با او بودندی و آن جا عبادت می کردی تا با (۳) پیش خدای شدی. قوله: وَ إِلَى تُمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا، تقدیر هم آن است که در اول بود، وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى تُمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا (۴)، و به تُمود فرستادیم برادرشان را صالح - یعنی در نسب - و هو تُمود بن عاثر بن ارم بن سام بن نوح، و او برادر جدش (۵) بود. و مراد به تُمود در آیت قبیله است. ابو عمرو بن العلاء گفت: تُمود برای آن خواندند ایشان را که ایشان را آب کم بود، من التّمُد و هو الماء القلیل، قال النَّبِغَةُ (۶): الی حمام سراع وارد التّمُد و مسکن ایشان، در حجر میان حجاز و شام تا به وادی القری. و اما نسب صالح: هو صالح بن عبید بن آصف بن (۷) ماشح بن عبید بن جادر بن تُمود و «تُمود» را در او صرف و ترک صرف روا باشد، ترک صرف چنان که در اینکه آیت هست، [و صرف] (۸) کقوله تعالی: أَلَا إِنَّ تُمُودَ [۱۶۶-۱] را

كَمْزُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِتُمُودَ (۹)، اَوَّلُ رَا ----- (۱). آج: حضر موتی. [.....]

(۲). مل، وز، مل: با آنان که. (۳). مچ، وز، بم او. (۴). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۵. (۵). مچ، وز: جدیس، لت: جدیش. (۶). مچ، وز شعر. (۷). مچ، وز، لت: آسف بن. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مچ، وز افزوده شد. (۹). سوره هود (۱۱) آیی ۶۸. صفحه: ۲۶۷ صرف کرد و دوم را صرف نکرد، آن که صرف کرد تفسیر بر آن داد که اسم «حی» است و حی مذکر باشد، و آن که صرف نکرد، گفت: اسم قبیله است، و قبیله مؤنث باشد و سبب دیگر عجمه. قال یا قوم اعبدوا الله، گفت: ای قوم خدای را پرستی (۱) که شما را خدایی دیگر نیست جز او. و در «غیر» قراءت به جرّ و رفع رواست چنان که در آیت اول برفت، و در عربیت نصب روا باشد بر استثناء یا بر حال - و نخوانده‌اند. قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ، به شما آمد از خدایتان بیّنتی و حجّتی و معجزی. هَذِهِ نَاقَةٌ لِلَّهِ لَكُمْ آيَةٌ، اینکه ناقه خدای است که شما را آیتی و علامتی و دلالتی است، «هذه» اشارت است به ناقه، و اضافت او با خدای تعالی اضافت تخصیص است (۲) برای آن که حق تعالی او را (۳) خلاف آن آفرید که دیگر شتران را، از اینکه کار او را به خود اضافت کرد. و وجهی دگر در او آن است که: چون او را به معجز صالح کرد تا صدق قول او به آن معجز پیدا شود، و در صدق قول او صحت دین خدای باشد، آن را ناقه خود خواند. و وجهی دگر آن است که: مالکی دگر نبود آن را جز خدای تعالی. و «ناقه» شتر ماده باشد و جمع او نوق باشد، و «آینق» جمع قلیلش باشد، و «آیانق» جمع جمعش باشد، و اصل او توطئه (۴) باشد من قولهم: بعیر منوّق، آی مدلل موطأ، و تتوّق فی العمل اذ أحسن (۵) فیه. و نصب «آیة» بر حال باشد و عامل در او یا تنبیه باشد که در «ها» است یا اشارت که در «ذا» هست، کأنه قال: انبه علیها ایة و اشیر الیها ایة، و مثله قوله تعالی: هذا بعلی شیخاً (۶)، و آیت در او آن بود که او از سنگی ملسا بیرون آمد پس از آن که پنداشتی که آن سنگ ----- (۱). مچ، وز، لت: پرستید. (۲). آج، لب از. (۳). مچ، وز، مل، لت به. (۴). اساس: طوطیه، با توجه به مچ، وز تصحیح شد. (۵). اساس و همه نسخه بدلها: اذا حسن. (۶). سوره هود (۱۱) آیه ۷۲. [.....]

صفحه: ۲۶۸ شتری آبستن است به او، بزاز چنان که مادر به بچه بزاید. و نیز او را شربی بود از آب روزی، و بر دگر روز هم چندان که آب خورده بودی شیر بدادی - چنان که در قصه بیاید. فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ، رها کنی (۱) اینکه شتر را تا در زمین خدا می خورد و می چرد، و جزم «تأکل» به جواب امر است و در عربیت رفع روا باشد «تأکل» ای آكله فی موضع الحال. وَلَا تَمْسُوها بسوء، و دست به اینکه شتر دراز مکنی (۲) به بدی و او را بدی مسانی (۳). فَيَأْخُذْكُمْ، که پس بگیرد شما را عذابی به درد آرنده. و نصب فَيَأْخُذْكُمْ، بر جواب نهی است به «فا» به اضمار «أن»، و مراد به «سوء» عقر است یا نحر، و حمل او بر عموم اولیتر باشد. وَ اذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ، و یاد کنی (۴) چون شما را خلیفه کرد در زمین از پس عاد، یعنی زمین از عاد بستد و به شما داد تا شما مالک زمین شدی (۵) پس از ایشان. وَ يَوْمَ أَكْم فِي الْأَرْضِ، و شما را به ساکن زمین کرد و در زمین متمکن کرد (۶) از منزلی و مساکنی که به آن جا می شدی (۷)، من قولهم: بئ إذا رجع، و المبوء المنزل الّذی یبأ الیه ای یرجع الیه، یقال بوأته المنزل

فتبوء، قال «۸»: و بوات فی صمیم معشرها فتم فی قومها مباءها تتخذون من سهولها قصورا، «تتخذون» در جای حال است، ای متخذین من سهولها، جمع سهل من الارض، و آن زمین نرم باشد و خلاف او حزن باشد و جبل، تا از زمینهای سهل کوشکها می‌سازی «۹». وَ تَنْحِتُونَ الْجِبَالَ يُبُوتًا، و از کوهها خانه‌ها می‌گیری «۱۰». و حسن بصری خواند: «تتحتون» بفتح الحاء، برای حرف --- (۱). معج، وز، مل: رها کنید. (۲). معج، وز، مل: مکنید. (۳). معج، وز، مل: مرسانید. (۴). معج، وز، مل: یاد کنید. (۵). معج، وز، مل: شدید. (۶). معج، وز، مل: ممکن کرد. (۷). آف: می‌شدید. (۸). معج، وز، مل: شعر. (۹). معج، وز، مل: می‌سازید. (۱۰). معج، وز، مل: می‌گیرید. صفحه: ۲۶۹ حلق و آن آن بود که ایشان در کوه «۱» خانه‌ها از سنگ بکندندی، و کوشک را برای آن قصر خوانند که مقصور بود بر حدودی که او را بود، و القصر الحبس و هذا قصر الامیر و قصره و قصاراه ای غایته و اقصر عن کذا إذا کف [۱۶۶-پ]

و امتنع منه، و قصر الشيء خلاف طال لأنه كالمقصور على ذلك القدر، و قصر في الامر إذا فرط فيه تقصيرا كأنه قصر يده عنه. «۲» فَادْكُرُوا آلاءَ اللَّهِ، یاد کنی «۳» نعمتهای خدای که بر شما کرد. وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ، و در زمین فساد مکنی «۴». و العيث و العثو أشد الفساد، يقال: عثى يعثى عثوا، و عاث يعيث عيثا و هو من المقلوب. و «مفسدين» در جای حال است. قال المَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ، گفتند آن گروه سادات و اشراف قوم او که متکبران و مستکبران بودند آنان را که ضعفاى قوم بودند از جمله مؤمنان، و قوله: لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ، بدل بعض است از کل، برای آن که همه مستضعفان مؤمن نبودند، و مثله قولهم: مررت بالقوم ثلثهم، ایشان را گفتند بر سیبل استنطاق: أ تَعْلَمُونَ، می‌دانی «۵» شما که صالح پیغامبر خداست و فرستاده و گماشته است از قبل او! و اینکه مؤمنان مستضعف گفتندی که: ما ایمان داریم به او و به آنچه او را به آن فرستادند، و برای آن که پنداشتندی که «۶» اینان مؤمن اند و از سر حقیقت می‌گویند. اینکه مستکبران و کافران گفتندی: ما به آنچه شما ایمان داری «۷» کافریم. فَعَقَرُوا النَّاقَةَ، اینکه مستکبران «۸» کافران شتر را پی کردند، و اصل «عقر» جراحی باشد که بر اصل نفس آید، و هو من عقر الحوض و عقره، قال الشَّاعِرُ «۹»: اِزَاءَ الْحَوْضِ أَوْ عَقْرِهِ. (۱). معج، وز، مل: بر کوهها. (۲). مل: قوله. (۳). معج، وز، مل: یاد کنید. (۴). معج، وز، مل: مکنید. [...]

(۵). معج، وز، مل: می‌دانید. (۶). معج، وز، مل: پنداشتی که. (۷). معج، وز، مل: دارید. (۸). مل و. (۹). معج، وز، مل: شعر. صفحه: ۲۷۰ و منه العقار لأنه اصل المال. وَ عَتَوَا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ، و عتو کردند از فرمان خدای، و «عتو» غلو باشد در عصیان، و منه قولهم: جبار عات العتو غلو السن، و منه قوله: قَدْ بَلَغْتَ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا «۱»، یعنی سر بکشیدند از فرمان خدای و تعدی کردند در طغیان و عصیان، و گفتند: ای صالح بیار آنچه ما را به آن وعده می‌دهی از عذاب اگر پیغامبری؟ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ، بگرفت ایشان را رجه، یعنی صیحه و زلزله. و اصل «رجه» حرکتی باشد سخت با آواز، قال الاخطل «۲»: اما ترینی حياء الشيب «۳» من کبر کالتسر ارجف و الانسان مهدود فأصبحو في دارهم جائمين، ای مقیمین میتین، در سراها بر جای بماندند یعنی مرده، و برای آن «دارهم» موحد گفت- و اگر چه جمع بود- که مراد بلد و شهر است و آن یکی بود. و وجهی دگر آن است که: بر طریق جنس گفت، و لفظ جنس صالح باشد واحد را و جمع را و اصل «جثوم» البروك على الزكب باشد، به زانو در آمدن باشد و فروختن مرغ باشد. [قال جرير- شعر. عرف المتأى و عرف منها مطايا القدر كالحده الجثوم] «۴» فتوَلَّى عَنْهُمْ، صالح- عليه السلام- چون از ایشان آن دید و آن شنید از ایشان آیس شد و روی از ایشان بگردانید و اعراض کرد از ایشان و گفت: یا قوم، من پیغام خدای به شما رسانیدم و بر پیغامبر همین باشد، و نصیحت کردم شما را و لکن شما نصیحت کنندگان را دوست نداری «۵». قوله: فتوَلَّى عَنْهُمْ، یعنی چون وقت نزول عذاب بود از میان ایشان به در آمد، و شاید تا کنایت بود از یأس و قطع طمع از ایمان ایشان.

(۱). سوره مریم (۱۹) آیه ۸. (۲). معج، وز، مل: شعر. (۳). التبيان (۴/۴۸۵): اما ترینی حناني الشيب. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). معج، وز، مل: ندارید. صفحه: ۲۷۱ قصه ثمود و صالح و کشتن ناقه و هلاک ایشان روایت

کرد محمّد بن اسحاق و سدّی و وهب و کعب الأخبار که: عاد چون خدای تعالی ایشان را هلاک کرد و روزگار بر ایشان به سر آمد، ثمود را از پس ایشان در زمین خلیفه کرد و تمکین کرد و عمر دراز داد و عدد ایشان بسیار شد، و مردی «۱» از ایشان «۲» سرای بکردی از درازی عمر او سرای ویران «۳» [شدی] «۴»، [۱۶۷- ر]

و عمر او به سر آمده نبود، ایشان باستاندند «۵» و از کوه خانه‌ها «۶» و جایها بساختند و سنگ ببردند و بتراشیدند، و خداوندان قوت و مال و تمکین بودند، و در زمین طاغی شدند و فساد آشکارا کردند، خدای تعالی صالح را با ایشان فرستاد به پیغامبری. و ایشان از عرب بودند و صالح- علیه السّلام- از ایشان حسیب‌تر و نسیب‌تر بود و جوانی «۷» بود، در میان ایشان مقام کرد و ایشان را با خدای تعالی می‌خواند تا پیر شد. پس کس به او ایمان نیاورد الا جماعتی اندک از جمله مستضعفان ایشان. چون صالح- علیه السّلام- بر ایشان الحاح کرد در دعوت و اعدار و انذار و تخویف به عقاب خدای، گفتند: یا صالح ما را آیتی باز نمای که به آن صدق تو بدانیم، گفت: چه آیت خواهی «۸»! گفتند: ما را عیدی خواهد بودن، با ما به آن عید برون «۹» آی و ما خدایان و معبودان خود را برون آریم و ایشان را بخوانیم، تو نیز خدای خود را بخوان «۱۰»، اگر خدای تو تو را اجابت کند ما به تو ایمان آریم، و اگر خدایان ما ما را اجابت کنند تو متابعت کنی؟ گفت: روا باشد، و بر اینکه قرار دادند. ----- (۱).

آج، لب که. (۲). مج، وز: ندارد. (۳). مج، وز: بیران، مل: بمیراث. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]
 (۵). مج، وز، مل: باستانی. (۶). اساس: خانه‌ها/ خانه‌ها. (۷). مج، وز، مل، آج، لب: جوان. (۸). مج، وز، مل: خواهید. (۹). مج: بیرون. (۱۰). مج، وز: بخوانی. صفحه: ۲۷۲ چون عید در آمد، ایشان بتان را برون آوردند «۱» و بنهادند و ایشان را بخواندند و تضرع کردند و گفتند: ای خدایان ما دعای ما اجابت کنید «۲» و دعای صالح اجابت نکنی «۳». و ایشان را رئیسی بود نام او جندع بن عمرو بن جوّاس، گفت: یا صالح اگر تو پیغامبری از اینکه سنگ- و اشارت کرد به سنگی مفرد از کوه جدا- ناچه‌ای برون «۴» آور برای ما از جنس شتران بختی، شکم بزرگ پر موی. اگر اینکه بکنی، ما به تو ایمان آریم و تو را به راست داریم. صالح- علیه السّلام- به ایشان عهد کرد که چون او از خدای در خواهد و خدای اجابت کند ایمان آرند و خلاف نکنند. عهد بکردند و سوگندان «۵» بخوردند بر اینکه. صالح- علیه السّلام- دو رکعت نماز بکرد و به عقب آن خدای را بخواند و از خدای درخواست آنچه ایشان خواسته بودند. خدای تعالی اجابت کرد و شکم آن «۶» سنگ به مانند شتر آستن کرد و بچه در او جنیدن گرفت، «۷» و سنگ بنالید چنان که شتر بنالد در وقت زادن و شکافت «۸»، شتری از آن جا برون «۹» آمد عشاء، بزرگ شکم، بسیار موی، چنان که ایشان خواسته بودند. آنکه هم در حال بچه در شکم او به جنبش آمد و شتر به ناله آمد و در حال بار بنهاد به شتر بچه‌ای بر شکل او. در خبر دیگر آمد که: چون صالح دعا کرد، سنگ بر خود بجنید و بشکافت و ناقه سر از او برون آورد «۱۰». صالح- علیه السّلام- زمامی بخواست و در بینی او کرد و او را از آن سنگ بتدریج بیرون آورد. گفتند: ما ایمان نیاوریم «۱۱» تا اینکه شتر آستن نشود و بچه نزاید هم بر شکل «۱۲» و رنگ خود. صالح دعا کرد، خدا اجابت کرد. ناقه در حال بار بر گرفت و در حال بار بنهاد به فصیل «۱۳»- چنان که ایشان اقتراح کرده بودند. ----- (۱). مج، وز: بیرون بردند. (۲).
 لت: کنی / کنید. (۳). مج، وز، مل: نکنید. (۴). مج، وز: بیرون. (۵). آف: سوگند. (۶). مج، وز: اینکه. (۷). مج، وز، لت آن. (۸). آف، لت: بشکافت. [.....]

(۹-۱۰). مج، وز، مل، لت: بیرون کرد. (۱۱). مج، وز، مل، لت: نیاریم. (۱۲). آن، مل او. (۱۳). مج، مل، لب، آف، آن: بفصل، وز، لت: تفصیلی، آج: بتفصیل. صفحه: ۲۷۳ جندع بن عمرو که آن دید به صالح ایمان آورد. او و گروهی از قوم و اشراف ثمود خواستند تا ایمان آرند. ذؤاب بن عمرو بن لیب و حباب- که صاحب اوئان ایشان بودند- ایشان را نهی کردند، و مردی دگر از اشراف ثمود نام او ریاب بن صمعر «۱» و او از آن جمله «۲» بود. و جندع را پسر عمی بود او را شهاب بن خلیفه بن مخلات بن لیب گفتند. او نیز خواست تا اسلام آرد، ایشان نهی کردند او را. مردی از جمله ثمود در اینکه باب گفت «۳»: و کانت عصبه من آل

عمرو إلى دين النبي دعوا شهابا عزيز ثمود كلهم جميعا فهم بأن يجيب و لو أجابا لأصبح صالح (۴) فينا عزيزا و ما عدلوا بصاحبهم ذؤابا و لكن الغواة من آل حجر [۷۶۱-پ]

تولوا بعد رشدهم ربابا چون ناقه از سنگ بیرون آمد، صالح گفت: هذه ناقة لها شرب و لكم شرب يوم معلوم (۵)، گفت: اینکه ناقه‌ای است، اینکه (۶) نصیبی باشد از آب و شما را نصیبی. ناقه به صحرای حجر با بچه چرا می کرد (۷)، و ایشان را چشمه‌ای آب بود. ناقه به روز (۸) نوبت او [بامداد] (۹) بیامدی و دهن بر آن چشمه آب نهادی و جمله آب باز خوردی تا یک قطره رها نکردی، آنگاه باستادی تا مردم می آمدندی و از او شیر می دوشیدندی، تا همچند آن که آب باز خورده بودی شیر به عوض بدادی. روزی دیگر که نوبت ایشان بودی، شتر گرد آب نگردیدی تا ایشان بیامدند و آنها برگرفتندی و باز خوردندی و ذخیره کردند برای فردا. در خبر است که: ناقه بامداد که به آب خوردن رفتی شعبی (۱۰) بود و فجی،

— (۱). آج، لب: صمغیر. (۲). مچ، وز، مل، آج، لب: و او از جمله اشراف ثمود. (۳). مچ، وز شعر. (۴). مل: صالحا. (۵). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۵۵. (۶). آج، لب: و او را. (۷). مچ، وز: چره می کرد. (۸). آج، لب: روزی که. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مچ، وز افزوده شد. (۱۰). مچ، وز: سعتی. [.....]

صفحه : ۲۷۴ به آن راه برفتی، چون باز خوردی به آن راه نتوانستی باز آمدن، جز (۱) راه دگر باز آمدی از بزرگی شکمش. أبو موسی اشعری گفت: من به زمین ثمود رسیدم، آن راه که ناقه بر او برفتی و باز نتوانستی آمدن بیمودم، شصت گز بود. و ناقه در تابستان بر پشت وادی چرا کردی، و در زمستان در شکم وادی، و هر چه بودی از انعام و چهارپای از شتر و گاو و گوسپند از او بترسیدندی، و آن جا که او بودی چره نیارستی کردن. به رنج افتادند و لاغر شدند، خدای تعالی اینکه بر سبیل ابتلاء و امتحان کرد با ایشان. ثمود را از اینکه (۲) خوش نیامد و گفتند: اینکه شتر ما را بلاست، تدبیر آن باید کردن که او (۳) را بکشیم تا چهارپایان ما را خوار و آسان (۴) باشد. و زنی بود در ثمود که او را عنیزه (۵) بنت غیم (۶) گفتند: زن دؤاد بن (۷) عمرو بود، و زنی بود مسنه سالخورده (۸)، و دختران نکو داشت و مال بسیار داشت از گاو و گوسپند. و زنی دیگر بود صدوف (۹) بنت المحیا نام او بود (۱۰)، و او زنی جوان بود ذات جمال (۱۱). اینکه زنان هر دو به هم (۱۲) بنشستند و گفتند: کار ما و مال ما تباه شد از صالح و ناقه او. تدبیر آن باید کردن (۱۳) که ناقه را بکشیم. و صدوف به حکم پسر خالی از آن خود بود، نام او صنتم (۱۴) بن هراوه بن سعد الغطریف، و او مردی مسلمان بود و مال اینکه زن در دست شوهر بودی. او آن مال صرف می کردی بر مسلمانان قوم صالح. چون زن خبر بداشت (۱۵) بر او انکار کرد و گفت: تو ندانی که من مسلمانم و مالی که مرا باشد بر ایشان صرف کنم؟ زن در او عاصی شد و —

----- (۱). آج، لب: از. (۲). مل حال. (۳). مچ، وز، مل: شتر. (۴). مل: خوار خوار، آج، لب: ما را آبخور و چرا آسان. (۵). وز: غیره: مچ: عنیزه، آج، لب، آف: عبیره. (۶). آج، لب، آف، لت، آن: غنم. (۷). بم، لت، آن: داود بن. (۸). مچ، وز: سالخورد. (۹). مچ: صدوف، آج، لب، آف: صدوف. (۱۰). مچ، وز: نام بود او را. (۱۱). آج، لب: الجمال. (۱۲). مچ، وز، مل، لت: با هم. (۱۳). آج، لب: بیاید کردن. (۱۴). مچ، وز: صینم، مل: صبتم. [.....]

(۱۵). وز: بدانست، آج، لب: نداشت. صفحه : ۲۷۵ کودکان او را از او باز گرفت (۱). و اینکه مرد، مردی عزیز و منیع در قوم خود بود به عزت و منعت کودکان را از او بستند. آنگاه اینکه هر دو زن تدبیر آن ساختن گرفتند که (۲) ناقه را چگونه بکشند؟ صدوف (۳) مردی را بخواند از ثمود و خویشتن بر او عرض کرد و گفت (۴): تو را اینکه ناقه بیاید کشتن (۵)، او اجابت نکرد. پسر عمی بود اینکه زن را نام او مصدع بن مهرج او را بخواند و خویشتن بر او عرضه کرد. او اجابت کرد. عنیزه (۶) مردی را بخواند نام او قدار بن سالف و او را گفت: از اینکه دختران من (۷) آن را که تو خواهی به تو دهم اگر تو اینکه ناقه را بکشی. و اینکه قدار سالف مردی بود کوتاه، سرخ موی، ازرق چشم. حوالت کردند که حرام زاده بود و پدر او را نپذیرفت. آنگاه اینکه هر دو مرد بیامدند و یار طلب کردند، هفت مرد دیگر را با خویشتن یار کردند، و ذلك قوله تعالى: وَ كَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةٌ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي

ایشان را ----- (۱). لت، آن تعالی. (۲). وز، مج، مل: بکشت. (۳). مل، آج، لب، آف: کنید. (۴). مل، لم، آف، آن: سخت. (۱۶-۱۱-۵). آف: غدار بن. (۶). آج، لب، بم: از مادر بزاد. (۷). وز، مج، مل، لت: حاجت آمد. (۸-۱۴). وز، مج، مل، لت و. (۹). آج، لب، بم، آف، آن: شتر. [...]

(۱۰). آج، لب: او را. (۱۲). آج، لب، بم که. (۱۳). وز، مل، لت: اینکه. (۱۵-۱۸). وز، مج، مل، آج، لب، لت، آن: معشوقه. (۱۷). بم، آف، لت، آن: قیال. (۱۹). اساس: مصرع، با توجه به مج تصحیح شد. صفحه: ۲۷۸ [۱۶۸-پ]

بخواند، گفت: شما را برای من کاری می‌باید کرد^۱. گفتند: آن چیست! گفت: چون به وقت شراب با اینکه مردمان بنشینند ایشان را از خود تمکین مکنی^۲ الا آنکه که^۳ عهد کنند که ناقه صالح را بکشند. چون به شرب بنشستند و بر عادت ایشان مرادت کردند، اینان امتناع کردند و گفتند: ما را حاجتی هست^۴ ما تمکین نکنیم شما را تا ناقه صالح را نکشی. گفتند: همچین کنیم. آنکه بیامدند و بر ره ناقه بنشستند و هر یکی در پس سنگی بنشستند کمین کردند تا چون ناقه از آبشخور باز گشت از قدار^۵ تیری بینداخت و هر دو ساق ناقه^۶ بدوخت. و آن زنان که پیش از اینکه ذکر ایشان برفت در روایت محمد بن اسحاق- ام غنم^۷ و غنیزه-^۸ دختران را بیارستند^۹ و برون آوردند^{۱۰} و بر قدار و مصدع عرض کردند. قدار^{۱۱} حریص تر شد به کشتن ناقه، تیغ بر آهیخت و ناقه را پی کرد. ناقه بیفتاد و آوازی کرد بلند که بچه آوازش^{۱۲} بشنید بدانست که ایشان غدیری کرده‌اند با ناقه، بگریخت و با کوه شد و ایشان بیامدند و ناقه را بکشتند و اهل شهر برون آمدند^{۱۳} و گوشت او با شهر بردند و پختند و بخوردند و بچه او با کوهی بلند گریخت که آن را «صنوا»^{۱۴} خواندند^{۱۵}، و گفتند: نام آن کوه «قاره»^{۱۶} بود، و اینکه حدیث روایت از شهر بن حوشب از رسول خدای است^{۱۷}- خبر کشتن ناقه به صالح رسید، صالح از شهر برون^{۱۸} آمد و مردمان از او عذر می‌خواستند^{۱۹}، ----- (۱). وز، مج، مل، لت، آن: کردن. (۲). وز، مج، مل، آج، لب، آف: مکنید. (۳). وز، مج، آج، لب: الا آن که. (۴). آج، لب گفتند. (۵-۱۱). وز، مج، مل بن سالف، لت سالف، آف: غدار. (۶). آج، لب را. (۷). وز، مج، مل: غیم. (۸). وز، مج: غیره. [...]

(۹). کذا: در اساس و بم، دیگر نسخه بدلها: بیاراستند. (۱۰). وز، مج، مل، آج، لب، بم، آف، لت: بیرون. (۱۲). آج، لب: بچه‌اش آواز. (۱۳). آف: رفتند. (۱۴). مل: صنوا. (۱۵). آج، لب: خوانند. (۱۶). وز: فار، مج: قار. ۱۷. آج، لب که چون. (۱۸). وز، مج، مل، لب، لت: بیرون. ۱۹. وز، مج، آج، لب، لت و. صفحه: ۲۷۹ می‌گفتند: یا نبی‌الله! ما را گناهی نیست، ناقه را فلان و فلان کشتند.

صالح گفت: بنگری^۱ تا بچه اینکه شتر را دریابی^۲، چه اگر او را دریابی و با دست آری^۳ همانا عذاب نیاید شما را. ایشان برفتند فصیل بر کوهی بلند بود آهنگ کردند چندان که می‌شدند کوه درازتر می‌شد تا با عنان آسمان^۴ برسید^۵ چنان که مرغ به او نپردی. صالح- علیه السلام- بیامد. چون فصیل صالح را بدید بگریست و سه بانگ کرد و کوه بشکافت و فصیل فرو شد و کس او را ندید. دگر محمد بن اسحاق گفت: از آنان که ناقه را کشتند چهار کس از پی^۶ فصیل برفتند و او را دریافتند و بکشتند و از کوه به زیر انداختند و گوشت او با گوشت مادر قسمت کردند. صالح- علیه السلام- بیامد و گفت: یا قوم حرمت خدای انتهاک^۷ کردی^۸، اکنون عذاب خدای را مستعد باشی^۹. بر طریق استهزا صالح را گفتند: کی خواهد بودن اینکه عذاب که می‌گویی! گفت: نزدیک است و هر اجلی را وعده‌ای است و اینکه وعده‌ای است^{۱۰} راست، ذلک وَعَدُّ غَيْرُ مَكْذُوبٍ^{۱۱}. و نامه‌های روزهای هفته در میان ایشان بخلاف اینکه بود که اکنون هست. یکشنبه را «اول» گفتند و دوشنبه را «اهون» و سه شنبه را «جبار» و چهارشنبه را «دبار» و پنجشنبه را «مونس» و آدینه را «عروبه» و شنبه را «شیار»، و شاعر ایشان در اینکه معنی گفت: «۱۲» اوَمَلْ انْ أَعِشْ وَأَنْ يَوْمِي . لِأَوَّلِ أَوْ لِأَهْوَنِ أَوْ لِجَبَّارِ أَوْ لِتَالِيِ دَبَّارِ أَوْ فَيَوْمِي بِمُونِسٍ^{۱۳} أَوْ عَرُوبَهُ أَوْ شِيَارِ -----

----- (۱). وز، مج، آج، لب، آف: بنگرید. (۲). وز، مج، آج، لب، آف: دریابید. (۳). وز، مج، مل، آج، لب، آف: آرید. (۴). آج، لب: کوه. [...]

(۵). اساس با قلمی دیگر «بررسید» کرده است. (۶). معج، وز، مل، لت: از پس. (۷). معج، مل: انتھال. (۸). وز، معج، مل، آج، لب، آف: کردید. (۹). معج، وز، مل، آج، لب، آف: باشید. (۱۰). آف، لت، آن: هست. (۱۱). سوره هود (۱۱) آیه ۶۵. (۱۲). معج، وز شعر. (۱۳). معج، وز، مل: لمونس. صفحه: ۲۸۰ و ایشان ناقه را روز چهارشنبه کشتند. صالح- علیه السّلام- [ایشان را] «۱» گفت: وعده شما سه روز است و روز سیم «۲» عذاب خدای به شما آید و علامت آن است که فردا روز پنجشنبه- که [آن را] «۳» مونس خواندند- بامداد که برخیزی «۴» رویهاتان زرد باشد، و روز عروبه- یعنی آدینه- رویهاتان سرخ باشد، و روز شنبه رویهاتان سیاه باشد. ایشان [آن] «۵» شب بختند [۱۶۹- ر]، بامداد برخاستند «۶» رویهاتان زرد بود، پنداشتی به خلوق رنگ کرده «۷»، کوچک و بزرگ و زن و مرد ایشان چنین بودند، یقین بدانستند «۸» که صالح راست گفته است. طلب صالح کردند «۹» تا بکشند او را. صالح بگریخت و به حمایت بطنی شد از ثمود که ایشان را عزّتی و منعی بود، ایشان را بنو غنم گفتند، و به سرای سید ایشان فرود آمد و نام او نفیل بود و کنیت او أبو هذب. ایشان او را پناه دادند کافران مسلمانان قوم او را می گرفتند و عذاب می کردند و می گفتند: ما را راه‌نمایی «۱۰» به صالح. چون از حد برفت، یکی بیامد و گفت: یا رسول الله اینکه کافران ما را در عذاب کشیدند، روا باشد که راه نمایم به «۱۱» تو! گفت: روا باشد. ایشان گفتند: ما را چه عذاب می کنی؟ صالح فلان جای است. ایشان بیامدند و نفیل را گفتند: صالح را به ما «۱۲» ده. گفت «۱۳»: لا و لا کرامه لکم، شما را بر صالح راهی نیست صالح به حمایت من است، و ایشان قوت او «۱۴» نداشتند، صالح را رها کردند روی به محنت و مصیبت خود نهادند و با یکدیگر می گفتند: از وعده روزی گذشت «۱۵». روز دوم که روز آدینه بود برخاستند «۱۶» رویهاتان سرخ بود پنداشتی که ----- (۵-۳-۱).

اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۲). معج، وز: سهام. (۴). معج، وز، مل: برخیزید. (۶). اساس: برخواستند، با توجه به معج، وز تصحیح شد، وز و. (۷). معج، وز: به خلوق فرشته‌اند، مل، لت: به خلوق بر بسته‌اند. [.....]

(۸). اساس: بدانستن، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۹). معج، وز: صالح را طلب کردند. (۱۰). معج، وز: راه‌نمای، مل: راه‌نماید. (۱۱). معج، وز، مل: بر. (۱۲). معج، وز، مل، لت: با ما. (۱۳). مل: نفیل گفت. (۱۴). آف: آن. (۱۵). اساس: گزشت / گذشت. (۱۶). اساس، آج، لب، بم، آن: برخواستند. صفحه: ۲۸۱ به خون رنگ کرده‌اند «۱». ایشان را یقین زیادت شد به هلاک. روز سهام «۲» برخاستند رویهاتان سیاه بود پنداشتی که به قار رنگ کرده‌اند «۳» و ذلک قوله تعالی: فَقَالَ تَمَتُّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعَدُّ غَيْرٍ مَّكْدُوبٍ. چون روز سهام «۴» بود صالح- علیه السّلام- از میان ایشان برون «۵» رفت و آنان که امت و اتباع او بودند از جمله مسلمانان، با او به شام آمدند به رمله و فلسطین «۶» فرود آمدند. چون روز یکشنبه روز پدید آمد «۷» و ایشان سیاه روی شدند و با هم بنشستند و بگریستند و کفن در پوشیدند «۸» و حنوط بر خود کردند- و حنوط ایشان صبر بود و کفن ایشان مشک- و بنشستند، و در آسمان می‌نگریدند و منتظر عذاب خدای و یک بار به زمین «۹» می‌نگریدند و ندانستند که عذاب خدای از کدام راه به ایشان خواهد آمدن «۱۰». چون روز به چاشتگاه رسید، آوازی از آسمان بیامد که در او هر آوازی که در جهان باشد بود و هر صاعقه. دل‌های ایشان از ترس در بر پاره پاره شد و همه بر جای بمردند و از ایشان هیچ کس نماند از خرد «۱۱» و بزرگ الا دخترکی مقعد که او را باد بنشاند بود «۱۲»، نام او ذریعه «۱۳» بنت سلق، و او نیز کافر «۱۴» بود و دشمن صالح بود. خدای تعالی آن رنج از پای او برگرفت تا او برخاست «۱۵» و بدوید و به وادی القری آمد- و آن حدی است «۱۶» میان شام و حجاز- ایشان را خبر کرد به آنچه دیده بود، آنکه آب خواست از خدای تعالی، او را آب داد از آب باران باز خورد و بمرد. جابر بن عبد الله انصاری روایت کند که رسول- علیه السّلام- در غزات ----- (۳-۱). معج، وز، مل، لت: برشته‌اند. (۲). معج، وز، مل، آف، لت: سیوم، بم: سیم. (۴). آج، لب، لت: سیوم، بم: سیم. (۵). مل، آف، لت: بیرون. (۶). معج، وز، مل، لت: برمله فلسطین. [.....]

(۷). بم، آف: بدید، آن: بدیدند. (۸). اساس، بم، آن: در پوشیدن، با توجه به معج، تصحیح شد. (۹). آف: بر زمین. (۱۰). مل:

می‌آید، آج، لب، بم، آف: خواهد آمد. (۱۱). آج، لب، لت: خورد. (۱۲). آج، لب، بم، آف، آن: او را بنشانده بودند. (۱۳). مج، وز، مل: دریعه. (۱۴). آج، لب، بم، آف: کافره. (۱۵). اساس، آج، لب، بم: برخواست. (۱۶). مج به. صفحه: ۲۸۲ تبوک به حجر بگذشت، اصحاب «۱» را گفت: هیچ کس در آن جا مشوی «۲» و از آب اینکه ده مخوری «۳» و بگریی «۴» خوف آن را که مبادا «۵» که شما را مثل آن رسد که ایشان را. آنکه گفت از رسول خود به اقتراح آیات مخواهی «۶» نبینی که قوم صالح از صالح [۱۶۹-پ] ناقه خواستند. چون بداد، کفران «۷» کردند تا خدای تعالی «۸» عذاب کرد، آنکه رسول- علیه السّلام- اشارت کرد و گفت: ناقه به اینکه راه بیامدی و به آن راه باز پس رفتی، و اشارت کرد به آن راه که فصیل به آن راه بر کوه شد. ایشان طغیان کردند و ناقه را بکشتند. خدای تعالی هر کس را از ایشان که بر پشت زمین بود هلاک کرد در مشارق و مغارب زمین، الا یک مرد که او را أبو رغال «۹» خواندند. به روایتی دگر ابو ثقیف گفتند که «۱۰»: در حرم خدای بود، خدای تعالی به حرمت حرم او را هلاک نکرد، چون از حرم به در آمد، هم صیحه‌ای «۱۱» که به ثمود رسید به او رسید و او را هلاک کرد او [را] «۱۲» بیفگندند «۱۳» و شاخی زر با او دفن کردند «۱۴». رسول «۱۵»- علیه السّلام- اشارت کرد به گور او. صحابه بشتافتند و گور او باز کردند و آن زر برگرفتند. آنکه رسول- علیه السّلام- جامه در سر کشید و بشتاب برفت تا از آن وادی در گذشت. اهل علم گفتند: صالح را- علیه السّلام- به مکه وفات آمد، و او را پنجاه و هشت سال بود، و او انتقال کرد «۱۶» پس «۱۷» هلاک قومش از شام با مکه و -----

(۱). مج، وز، لت: اصحابان. (۲). مج، وز، مل، آج، لب، آف: مشوید. (۳). مج، وز، مل، آج، لب، آف: مخورید. (۴). مج، وز، مل: نگرید، آج، لب، آف: بگریید. [.....]

(۵). مج، وز، لت: نبادا. (۶). مج، وز، مل، آج، لب، آف: مخواهید، آن: بخواهی. (۷). آج، لب آن. (۸). مج، وز، مل، لت ایشان را. (۹). مج، وز، مل: بود عال. (۱۰). مج، وز، مل، لت او. (۱۱). مج، وز، مل، لت: هم آن صیحت. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد، آج، لب: گور او. (۱۳). مج، وز: بفرگندند، مل: بپیکندند، آج، لب: بکنند، بم، آف، آن: بنکنند. (۱۴). مج: کفن کردند. (۱۵). مج، وز: و رسول. (۱۶). مج، وز: انتقام کرد. ۱۷. مل از. صفحه: ۲۸۳ خدای را عبادت می‌کرد تا وفاتش آمد، و در میان قوم خود هشت سال مقام کرد. راوی خبر گوید که: رسول- علیه السّلام- امیر المؤمنین علی را گفت: «۱» (یا علی أ تدری من اشقی الاولین) ، دانی تا شقی ترین اولیان کیست! گفت: (الله و رسوله اعلم)، خدای و پیغامبر «۲» عالمتر. گفت: آن که ناقه صالح را کشت. دانی تا شقی ترین آخریان «۳» کیست! گفت: خدای و پیغامبر «۴» عالمتر. گفت: کشنده تو باشد ای «۵» علی. در خبر است که: عبد الرحمن ملجم بنزدیک امیر المؤمنین آمد. چون او بیعت مردمان کوفه می‌گرفت تا بیعت کند، سه بار پیش او آمد او را رد کرد. عبد الرحمن گفت: یا امیر المؤمنین چرا مرا رد می‌کنی و بیعت نمی‌ستانی! گفت: از تو چیزی پیرسم، مرا به راستی خبر دهی! گفت: آری «۶». گفت: در راه که می‌آمدی سواری بر آمد بر اینکه شکل و بر اینکه نشان و تازیانه به سینه تو باز نهاد و تو را گفت: تنح یا شقیق عاقر الناقه، دور شو ای برادر کشنده ناقه صالح! گفت: آری. گفت: خدای بر تو که چون در کتاب بودی کودکان تو را این راعیه الکلاب خواندندی! گفت: آری، گفت: به خدای بر تو نه بر سینه تو نشانی برصی: و پیسی هست گفت: آری. گفت: به خدای بر مادرت تو بر تو نه بر سینه تو نشان برصی «۷» و پیسی هست! گفت: آری. گفت: به خدای بر تو مادرت تو را خبر داد در وقت آن که پدرت با او مواجهه کرد که به تو بزد او حیاض بود! گفت: اگر چیزی پنهان کردم این که پنهان کردم. همچنین گفت مرا. گفت: دست مراده. یک بار بیعت او فرا گرفت «۸» و برفت. چون پاره‌ای بشد باز خواند او را و دگر باره بیعتش بستند و عهد و میثاق مجدد کرد و سوگند داد که غدر نکند و بیعت را خلاف نکند. سوگند خورد و برفت. بار سه دیگرش «۹» -----

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]

(۲-۴). مل: و رسول او. (۳). مج، وز، مل، آج، لب، لت: آخرینان. (۵). مل، آج، لب: یا. (۶). آج، لب گفت آری، گفت آری. (۷). مج، وز، لت: سینه تو لکه برص. (۸). مج، وز، مل، لت: ها گرفت. (۹). آج، لب، آن: بار دیگرش، آف: بار سیوم دیگرش.

صفحه : ۲۸۴ باز خواند و بیعتش بستد، او گفت: یا امیر المؤمنین با کس اینکه نکردی که با من کردی؟ گفت: با اینکه همه عهد و پیمان، نمی‌پندارم که تو وفا کنی به اینکه که کردی، لا-أراک تفی بما قلت. چون پسر ملجم- لعنه الله- پشت بر کرد، امیر المؤمنین- علیه السلام- اینکه بیتها انشاء کرد(۱): «۲» «۳» اشدد حیازیمک للموت فان الموت لا قیک» و لا تجزع من الموت اذا حلّ بوادیک» معلی بن زیاد روایت کند که: عبد الرحمن ملجم پیامد [۱۷۰-ر]

تا بیعت کند، بیعت کرد. آنکه گفت: یا امیر المؤمنین احملی، مرا چهارپایی(۴) ده. امیر المؤمنین گفت: تو عبد الرحمن هستی(۵)! گفت: آری. گفت: پسر ملجم! گفت: بلی، گفت: مرادی! گفت: آری(۶)، گفت: یا غزوان إحمه علی اشقرها، اینکه را بر آن اسب اشقر نشان. چون او پشت بر کرد، علی- علیه السلام- می گفت(۷): «۸» اربید حیاته و یرید قتلی عذیرک من خلیلک من مرادی» و چون دلش تنگ شدی، محاسن به دست گرفتی و گفتی: «۹» ما یحبس «اشقاها ان یخضبها من فوقها بدم، چه منع می کند آن شقی ترین امت را که بیاید و اینکه محاسن [را] «۱۰» از خون اینکه سر خضاب کند. و روایت محمد بن اسحاق آن است که: قدار بن سالف ناهه صالح [را] «۱۱» برای آن «۱۲» زنکی «۱۳» کشت نام او قطام، و عبد الرحمن ملجم امیر المؤمنین را برای زنکی کشت نام او هم قطام، که امیر المؤمنین- علیه السلام- پدر ----- (۱). مج، مل شعر. (۲). آج: لاقیکا. (۳). آج: بوادیکا. (۴). مج، وز، لب: چهارپای. (۵). مج، وز، مل، لت: تو عبد الرحمنی، آج، عبد الرحمن نیستی. (۶). آج، لب: بلی. (۷). مج، وز: می گفت علی- علیه السلام- شعر، مل: امیر المؤمنین اینکه بیت بگفت. [.....]

(۸). مج، وز، آج، لت: مراد. (۹). مج، وز: ما تحبس. (۱۰-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۲). مج، وز، مل: ندارد. (۱۳). مل: زنی، آج، لب: زنک. صفحه : ۲۸۵ وی را «۱» و برادر او را در نهران کشته بود- و قصه آن معروف است «۲» در کتب ما و مخالفان مشروح که: اینکه ملعون خطبه کرد و اینکه ملعونه را خواست. او گفت: مهر من گران است. گفت: چند است! گفت: سه هزار درم و غلامی و کنیزکی و کشتن علی أبو طالب «۳» است. گفت: اینکه همه آسان است، کشتن علی دشوار «۴» است، اینکه چگونه تواند بود «۵»! گفت: مقصود خود آن است، و اگر درم و غلام و کنیزک نباشد، هم روا باشد آن جا «۶» که اینکه مقصود حاصل بود. گفت: من خود به اینکه شهر به اینکه کار آمده‌ام و بر اینکه کار مراقبت و محافظت می کرد تا شب نوزدهم ماه رمضان امیر المؤمنین به مسجد جامع آمد به نماز بامداد «۷»، و او همه شب رصد کرده بود. چون او در نماز ایستاد «۸» و الحمد بخواند و از سورة الأنبياء یازده آیت، او «۹» تیغ بزد بر مقدم سر او و جراحی عظیم کرد. امیر المؤمنین- علیه السلام- نماز سبک بکرد و سلام باز داد و گفت: «۱۰» فزت و ربّ الکعبه، به خدای کعبه که ظفر یافتم، و شاعر در اینکه معنی گوید: «۱۱» فلم أر مهرا ساقه «۱۲» ذو سماحه کمهر قطام من فصیح و أعجم ثلاثة الاف و عبد و قینه و قتل علی بالحسام المصمّم فلا مهر أغلی من علی و إن غلا و لا فتک إلا دون فتک بن ملجم قوله: و لوطاً إذ قال لقومه: عامل در نصب او هم فعلی مقدر است، و آن محتمل است دو وجه را: یکی آن که عطف باشد علی ما مضی من قوله: لقد أرسلنا «۱۳»، یعنی و ارسلنا أيضا لوطا، و وجه دوم: و اذکر لوطا اذ قال لقومه، و ----- (۱). مج، وز: او را. (۲). مج، وز و. (۳). مج، وز، مل، لت، آن: علی بن ابی طالب. (۴). مج، وز، مل: دشوار. (۵). مج، وز: تواند بودن. (۶). مج، وز، مل: روا باشد ایدی. (۷). مج، وز، به نماز آمد بامداد. (۸). بم، آن: استاد. (۹). آج، لب: اینکه. [.....]

(۱۰). آج، لب: بر ب. (۱۱). مج، مل شعر. (۱۲). اساس، مج، وز: شاقه. (۱۳). سوره اعراف (۷) آیه ۵۹. صفحه : ۲۸۶ یاد کن ای محمّد لوط را چون گفت قومش را: شما فاحشه و منکری و قبیحی می کنی «۱» که کس شما را به آن سبق نبرده است از جهانیان. أخفش گفت: اولتر آن است که فعلی دگر تقدیر کنند اینکه جا و عطف نکنند بر «ارسلنا»، برای آن که در آن آیتها دیگر «الی» گفته است که دلیل تقدیر «ارسلنا» می کند و اینکه جا نیست، پس باید گفت که «۲»: «و اذکر» مقدر است، و اینکه جا جز «ارسلنا» نشاید به قرینه «الی». و لوط با آن که اسمی اعجمی است و علم، و از حق او آن است که منصرف نبودی برای اینکه دو منع را، جز

آن که او اسمی خفیف است [بر] «۳» سه حرف ساکن الأوسط خفتش در برابر سببی «۴» افتاد، اسم بر یک سبب بماند ممتنع نشد از صرف، و قول آنان که گفتند: اشتقاق [۱۷۰-پ]

«لوط» من اللوط است نشد از صرف، و قول آنان که گفتند: اشتقاق [۱۷۰-پ]

«لوط» من اللوط است و هو اللصوق، و «نوح» مشتق است از نیاخت «۵» معتمد نیست برای آن که اینکه دو اسم اعجمی است، و برای آن علت که گفتیم منصرف است، و اعجمی را اشتقاق نباشد از کلام عرب. و «سب» وجود چیزی باشد پیش وجود چیزی دیگر. و بیشتر مفسران و اهل علم بر آنند که لواط پیش از قوم لوط کس نکرده بود. ابتدا ایشان کردند، و اینکه ظاهر آیت است. أبو القاسم بلخی گفت: روا باشد که عالمی زمانهم خواست، چنان که گفت: وَ أُنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ «۶». بعضی دگر گفتند: کس ایشان را از جهانیان سبق نبرده بود بر اینکه کار بر وجه قهر و غلبه چنان که ایشان کردند. اما لوط: فهو لوط بن هاران بن تارخ «۷»، و او پسر برادر ابراهیم بود- علیه السلام- و قوم او اهل سدوم بودند، و آن چنان بود که لوط با عمش «۸» ابراهیم

----- (۱). مج، وز: می کنید، آج، لب: مکنید، مل: مکنید. (۲). مج، وز، مل: باید گفتن که. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۴). مج، وز: نسبتی. (۵). مج، وز، مل: من التياح. (۶). سوره بقره ۴۷ و ۱۲۲. (۷). اساس، آج، لب، آف، آن، مج، وز: تارخ، با توجه به مل تصحیح شد. (۸). آج، لب: قومش. صفحه: ۲۸۷ - علیهما السلام - از زمین بابل بیامند تا به شام رود «۱». ابراهیم به فلسطین فرود آمد و لوط را به اردن فرود آورد. خدای تعالی او را به اهل سدوم فرستاد. و میان علما خلاف افتاد که قبح لواط «۲» به عقل دانند «۳» یا به شرع. ابو القاسم بلخی گفت: به عقل دانند برای قبح انقطاع نسل و استنکاف از آن که مردی مفعول باشد «۴». و درست آن است که قبح او به شرع دانند و عقل را به اینکه طریقی نیست. إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً، شما به مردان می شوی «۵» به شهوت دون زنان، شما مسرف مردمانی «۶» متجاوز الحد. إتیان کنایت باشد از جماع «۷»، يقال: أتیت المرأة إذا جامعتها. اهل مدینه و حفص خواندند: «أنکم» علی الخبر به همزه واحده، و مذهب حفص در همه قرآن چنین است که چون دو استفهام باشد برهم، در اول «۸» همزه استفهام بیارد و دوم بیفکنند، و کسایی هم چنین کند مگر در قصه لوط، و باقی قراء به دو همزه خوانند، اول مفتوح و دوم مکسور. و ابن عامر و کوفیان تخفیف همزه دوم کنند مگر حفص، و حلوانی عن هشام فصل کند میان ایشان به الفی، و ابو عمرو همچین کند «۹» جز که همزه اول را تخفیف کند و دوم را تلین، و کذلک ابن کثیر. محمد بن اسحاق گفت: سبب اینکه آن بود که اینکه مردمان اهل میوه و درختان و رزان بسیار بودند «۱۰»، و غربا از نواحی آمدندی از نواحی آمدندی و ایشان را رنجه داشتندی. ابلیس بیامد بر صورت پیری و ایشان را گفت: اگر خواهی «۱۱» که شما از اینکه مردمان برهی «۱۲» شما را چنین «۱۳» معامله باید کردن «۱۴» با ایشان، گفتند: ----- (۱). آج، لب، آف: روند. (۲). مل، لب: لواط. [.....]

(۳). مل: می دانند. (۴). مج، وز، مل، لت: مفعول به باشد. (۵). مج، وز، آج، لب، آف، آن: می شوید. (۶). مج، وز، آج، لب: مردمان، مل، آف: مردمانید. (۷). مج: اجماع. (۸). آن: بر اول. (۹). اساس، آج، لب: کنند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۰). همه نسخه بدلها: بودند. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز بم: خواهید. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز بم: برهید. (۱۳). آج، لب: اینکه. (۱۴). آج، لب: کرد. صفحه: ۲۸۸ بکنیم «۱». چون مردم از حد بردند «۲»، ایشان گفتند: بیازماییم هر کجا در میان آن قوم غلامی یا کودکی صبیح الوجه بودی با او اینکه معامله می کردند «۳» تا معتاد شدند بر اینکه: حسن بصری گفت: ایشان اینکه معنی جز با غریبان نکردندی. کلبی گفت: ایشان را اینکه عمل ابلیس آموخت که بیامد بر صورت امردی و ایشان را با خود استدعا کرد تا ایشان اینکه معنی بکردند و دلیر شدند بر دیگران. چون اینکه معنی در میان ایشان بسیار شد آسمان و زمین عجیب کرد با خدای تعالی و عرش نیز، خدای تعالی بر ایشان از آسمان سنگ فرستاد و ایشان را به زمین فرو برد، و «شهوت» مطالبت نفس باشد به چیزی که در او لذت بود. و «ارادت» دعوت کند با فعل از جهت حکمت. و شهوت فعل خدای باشد و ارادت فعل ما. و نصب او بر تمیز

باشد، يقال: شهیت أشهى شهوة، قال الشاعر: (۴) «وأشعث يشهى النوم قلت له ارتحل اذا ما النجوم اعرضت و اسبكت [۱۷۱-ر] فقام يجرّ البرد لو أن نفسه يقال له خذها بكفك (۵) «خرت بل أنتم قومٌ مُسرفون» «بل» برای إضراب باشد از اول با چیزی دگر، گفت آن خود رها کن، در شرک و لواط و دگر معاصی متجاوز الحدّ و مخلوع العذاری. و «إسراف» تعدی باشد از حدّ خود. و ما کان جواب قوم، چون لوط بر ایشان انکار کرد، ایشان جواب اینکه دادند و جواب دیگر نداشتند که به آن دفع لوط و ردّ سخن او کنند، جز آن که گفتند: اینان را از شهر خود بیرون کنی (۶) «که اینان مردمانی اند متطهر و متنزه (۷) و متکلف طهارت و نزاهت عن إتيان الرّجال فی أديارهم. و نصب «جواب» بر خبر ----- (۱). لت: نکنیم. (۲). مع، وز، لت: ببرد. [.....]

(۳). مع، وز، لت: اینکه معنی کردند. (۴). مع، وز شعر. (۵). اساس و همه نسخه بدلها: کفک، با توجه به ضبط شعر در مآخذ شعری تصحیح شد. (۶). مل، آج، لب، آف، آن: بیرون کنید. (۷). مع، وز: ندارد، لب: مبرز، بم، آف، آن: متبرّز. صفحه: ۲۸۹ «کان» است و برای آن که ما بعد «الّا» در جای ایجاب افتاد او را اسم کرد از آن که چون ما قبل «الّا» نفی باشد ما بعد او ایجاب بود، و اگر ما قبل «الّا» ایجاب بود، ما بعد او نفی باشد. و مراد به قوم او کافران امت او اند (۱)، و تقدیر آن که: (فما کان جواب قومه له اخرجوهم) و «۲» در «هم» (۳) دو قول گفتند: یکی [آن که] (۴) مراد اوست و دخترانش، و قولی آن است که: او و اهل دینش را و اینکه اولتر است. و «إخراج»، نقل الشیء عن محیط (تبیان) باشد. و اصل «قریه» من قریت الماء فی الحوض باشد اذا جمعت، برای آن که مردمان در او مجتمع باشند و به عرف مخصوص شده است به دیه و سواد [و] (۵) رستاق و الّا در اصل شهرها را قری خواندند، الا تری إلی قوله تعالی: أمّ القری (۶)، و أراد بها مکّه. و مکّه شهر است و دیه نیست، و از اینکه جا گفت [ابو] (۷) عمرو بن العلاء: ما رأیت قرویین بأفصح من الحسن و الحجاج و مراد دو مرد شهری (۸) است که نه بدوی باشند نه روستاقی (۹)، و مراد متطهر، متکلف پاکیزه باشد کالمتعزّز. فَأَنْجِنَاهُ وَ أَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ» گفت: ما برهانیدیم او را و اهلش را. مراد به اهلش دو دختر اویند علی قول بعض المفسّرين، و نام یکی زعورا بود و نام یکی مریثا (۱۰)، و دگر مفسّران گفتند: مراد مؤمنان اند به او. إِلَّا امْرَأَتَهُ» بر قول اول استثنای متصل باشد و بر قول دوم منقطع - مگر زنش که از جمله غابران بود. و «غابر» هم ماضی باشد و هم باقی. اگر بر ماضی تفسیر دهند ظاهر باشد و سؤال نیست بر او، و اگر بر باقی تفسیر دهند ----- (۱). مع، وز، آج، لب، آف: اویند. (۲). اساس و بعضی از نسخه بدلها: گفتند: لوط و قومش، با توجه به معنی عبارت و چغاپ شعرانی (۲۱۸ / ۵) تصحیح شد. (۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: قوم، با توجه به معنی عبارت و چاپ شعرانی (۲۱۸ / ۵) تصحیح شد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به لت افزوده شد. (۵-۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۹۲ و سوره شوری (۴۲) آیه ۷. (۸). آج: و مراد مردم شهری، بم، آف، آن: مراد دوم شهری. (۹). اساس: روستاق، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۱۰). مع، وز، مل: ریثا، آج، لب: مرتبا. [.....]

صفحه: ۲۹۰ سؤال کنند، گویند: لازم آید که زن هلاک نشده باشد، گوئیم از اینکه چند جواب گفتند، یکی آن که حسن و قتاده گفتند: من الباقین فی عذاب اللّهِ، از جمله آنان بود که «۱» در عذاب خدای بماندند، و جوابی دیگر آن است که بعضی مفسّران گفتند: من المذین بقی و عمر، از جمله معمران و عجایز بود و با اقران و همسالان خود نمرده بود تا به اینکه هلاک شد که قوم شدند. و «غبور» باقی ماندن باشد، و «غبر» بقیه شیر باشد در پستان، و «غبره» لونی باشد که با سیاهی زند و آن رنگ بنشود. و «غبار» گرد باشد لركوده فی الهواء، و شاید که غبار را از غابر ماضی اشتقاق کنند، قال الشاعر فی الغابر بمعنی الماضی (۲). و أبی الذی فتح البلاد بسیفه فاذلّها لبني أبان الغابر (۳) و قال اخر: (۴) فغبرت بعدهم بعیش ناصب و إخال أني ناصب مستتب (۵) و أمطرنا علیهم مطراً، بیارنیدیم بر ایشان (۶) بارانی از سنگ، يقال (۷): مطرت السیاء مطرا و امطرها اللّهُ إمطارا. و بعضی دگر گفتند: فرق میان «۸» «مطر» و «أمطر» آن باشد که مطر در رحمت بود و أمطر در عذاب. خدای تعالی پس از آن که آن دههای ایشان بر گردانید سنگ بر ایشان

بیارید» ۹، و قصه آن بتامی در جای دیگر بیاید- «۱۰» إن شاء الله تعالی و به الثقه. گفتند: عبد الملك مروان نامه نوشت به قاضی حمص ابو خلیف و از او پرسید که حدّ لوطی چه باشد! او جواب نوشت که: رجم باید کرد او را که خدای تعالی هم اینکه کرد با قوم لوط فی قوله: وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا. ----- (۱). اساس: آنان که بود، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۴-۲). مع، وز شعر. (۳). چاپ شعرانی (۲۱۹/۵) فی الغابر بمعنی الباقی. (۵). اساس: مستبتع، مع، وز: متبتع، با توجه به مل و آف تصحیح شد. (۶). مع، بیارنیم ایشان را. (۷). اساس: فقال، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۸). لت: میانه. (۹). آن: بیارنید. (۱۰). مع، وز: در جای خود بیاید. صفحه: ۲۹۱ اهل علم اینکه را استحسان کردند. [۱۷۱-پ]

عکرمه روایت کرد از عبد الله عتّاس که رسول- علیه السلام- گفت: هر که عمل قوم لوط کند فاعل را و مفعول را بکشی «۱»، و خالد ولید در عهد عمر به او نوشت که: من در بعضی نواحی عرب مردی را یافتم که تمکین می کند مردان را از خویشتن و من نمی دانم که حکم او چیست! صحابه رسول را جمع کن و از ایشان پرس که با او چه باید کرد! او همچنان کرد، رأی ایشان بر آن مجتمع شد که او را ببايد سوختن، [بسوختند او را] «۲». و یک روایت آن است که: در عهد ابو بکر کسی را که اینکه کار کرده بود او را بکشتند «۳» و بسوختند «۴»، و بنزدیک ما حدّ آن کس که لواطه کند، اگر ایقاب کند قتل بر او واجب است، و امام مخیر است خواهد او را به تیغ فرماید کشتن و اگر خواهد دیواری بر او افکند، و اگر خواهد او را از بالای بیفکند. و اگر دون ایقاب باشد، اگر محصن بود رجم بر او واجب شود و اگر محصن نباشد حدّ باید زدن او را صد تازیانه. و شافعی را دو قول است: یکی آن که حکم او حکم زانی است، اگر محصن بود رجم، و اگر نا محصن بود حدّ، و اینکه قول زهری است و حسن بصری و ابو یوسف و محمد و قولی دیگر شافعی را آن است که: بکشند او را علی کل حال اگر محصن باشد و اگر نامحصن، و اینکه قول موافق قول ماست، و ابو حنیفه گفت: حدّ نباشد بر او بیش از تعزیر نباشد «۵». دلیل صحت قول ما اخبار بسیار که آمد از رسول- علیه السلام- که او گفت: (من عمل قوم لوط فاقتلوا الفاعل و المفعول به). و در خبر است که: در عهد امیر المؤمنین علی- علیه السلام- غلامی را پیش او آوردند، گفتند: اینکه غلام خواجه خود را بکشته است، و گواهان گواهی دادند. امیر المؤمنین گفت: یا غلام چه می گویی! گفت: یا امیر المؤمنین ----- (۱). مع، وز، مل، آف: بکشید. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۳). اساس: بکشتن، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۴). مع، وز: و آنگه بسوختند او را. (۵). مع، وز، لت: نیست. [.....]

صفحه: ۲۹۲ من کشتم او را. گفت: چرا! گفت: برای آن که مرا اکراه می کرد بر فساد یعنی لواطه. من بسیاری «۱» مدافعه کردم، در میانه مؤذی شد با قتل او «۲». من قصد نکردم قتل او را قصد دفع کردم، فایده نداشت «۳». بر من قهر کرد و با من فساد کرد. من از سر رشک او را بکشتم. امیر المؤمنین گفت: تو را گواه باید بر اینکه که می گویی. گفت: من گواه از کجا آرم «۴»! مردی در سرای خود در شب تاریک، من در ملک او و دست او. امیر المؤمنین گفت: چون او را زخم زدی، از او هیچ لفظ توبه شنیدی! گفت: نه، گفت: الله اکبر، همین ساعت پیدا شود که تو راست می گویی یا دروغ. آنگه [گفت] «۵»: بروی «۶» و سر گور او باز کنی «۷»، اگر او در گور است اینکه غلام دروغ می گوید، قصاص کنی «۸» او را، و اگر در گور نباشد غلام راست می گوید. رهاس کنی «۹». قومی گفتند: عجب کاری است؟ اینکه علی تا به امروز در زندگان «۱۰» حکم می کرد، اکنون در مردگان حکم می کند. آنگه برفتند و سر گور باز کردند، مرد «۱۱» را در گور نیافتند، باز آمدند و خبر دادند، گفت: غلام را رها کنی «۱۲» که راست می گوید، گفتند: یا امیر المؤمنین از کجا گفتی! گفت: از رسول- علیه السلام- شنیدم که «۱۳»: هر که [او] «۱۴» عمل قوم لوط کند و بی توبه از دنیا برود، خدای تعالی او را بنزدیک قوم لوط برد تا آن جا با ایشان باشد و حشرش با ایشان کنند. قوله: وَ إِلَى مَدَیْنِ أَخَاهُمْ شُعَیْبًا، تقدیر هم آن است که: و «۱۵» ارسلنا الی مدین اخاهم شعیبا، هو مدین بن ابراهیم خلیل الرحمن، و ایشان اصحاب الأیکه ----- (۱). مع، وز، مل، آف: بسیار. (۲). مع، وز: و. (۳-۴). مع، وز: و. (۴-۵). اساس: ندارد، با توجه به

مج، وز افزوده شد. (۶). مج، وز، مل: بروید. (۷). مج، وز، مل: باز کنید. (۸-۹-۱۲). مج، وز: کنید. (۱۰). مج، وز: زندگانی. (۱۱). مل: مرده. (۱۳). لت او گفت. (۱۵). اساس: ما، با توجه به مج، وز تصحیح شد. صفحه: ۲۹۳ بودند. قتاده گفت [شعیب را دو بار بفرستادند: یک بار به مدین و یک بار به اصحاب الأیکه. «أخاهم»، برادرشان را من جهة النسب] (۱)، شعیب را و هو شعیب بن یوبن فی قول قتاده، و عطا گفت: هو شعیب بن یوبه بن مدین بن ابراهیم. محمد بن اسحاق گفت: هو شعیب بن میکیل بن یشجر بن مدین بن ابراهیم. محمد بن اسحاق گفت: هو شعیب بن میکیل بن یشجر بن مدین بن ابراهیم، و نام او به سریانی یثروب بود، و شعیب را خطیب الانبیاء خواندند از فصاحت و نیکو (۲) سخنی که او را بود، و بعضی اهل سیر گفتند: شعیب نابینا بود، [۱۷۲-ر] از آن جا گفتند قوم او (۳): «وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا» (۴)، قیل: ضریرا. و قوم او اصحاب الأیکه بودند، و اینکه درخت بسیار باشد به هم در شده (۵) چون بیشه، و قوم شعیب کافر بودند و از خصال زشت ایشان آن بود که سنگ کم داشتندی (۶) و پیمانہ کم داشتند، و آنچه دادندی کم دادندی، و خدای تعالی ایشان را رزقی و نعمتی فراخ داده بود. شعیب ایشان را گفت: ای (۷) قوم شرک رها کنی (۸) و خدای را پرستی و بدانی (۹) که شما را خدایی و معبودی باستحقاق نیست جز او. قَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ، بَيِّنَةٌ بِهَا آمَدُ خَدَايَ تَعَالَى وَحَجَّتِي، یعنی شعیب- علیه السّلام. فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ، آنچه می پیمایی (۱۰) تمام پیمایی (۱۱)، و ترازو راست داری (۱۲). و «ایفاء» تمام به دادن باشد، و «کیل» تقدیر (۱۳) چیزی به مکیال تا مقدارش پیدا شود، و «وزن» تقدیر او باشد به ترازو تا کمیتش پیدا شود. وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ، و چیزی که به مردمان دهی (۱۴) به کیل و ترازو کم مدهی (۱۵). و «بخس» - (۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۲). وز، نیک، آج، لب: شیرین.

(۳). آج، لب را. [.....]

(۴). سوره هود (۱۱) آیه ۹۱. (۵). مج، وز، لت: درهم پخته شده که به اساس مرجح می نماید. (۶). مج، وز، مل، لت: داشتند. (۷). مج، وز: یا. (۸). مج، وز، مل، لت: رها کنید. (۹). مج، وز، مل، آج، لب: پرستید و بدانید. (۱۰). مج، وز، مل: پیمایید. (۱۱). آف، آن: پیمایید. (۱۲). مج، وز، مل: دارید. (۱۳). آج، لب، لت هر. (۱۴). مج، وز، آف: دهید. (۱۵). مج، وز، مل، آف: مدهید. صفحه: ۲۹۴ نقصان باشد، و بخش متعدی باشد به دو مفعول و همچنین نقص و «۱» زیادت، یقال: بخسه حقه، أي نقصه، و فی المثل: تحسبها حمقاء و هی باخس. وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا، نهی دگر است (۲) از شعیب ایشان را، می گوید: فساد مکنی و تباهی (۳) در زمین پس از آن که خدای آن را اصلاح کرد به امر و نهی و بعث (۴) انبیا- علیهم السّلام- و تعریف مصالح خلق کرد با ایشان عقلا و شرعا. و «افساد» چیزی به حدی (۵) رسانیدن باشد که به او انتفاع نتوان گرفتن. «ذلکم» اشارت است به آن جمله که رفت من عبادة الله (۶) وحده و نفی الأنداد عنه و ایفاء الناس حقوقهم و ترک البخس و التّقصان و ترک الفساد و افساد الارض بعد ما کانت صالحه. اینکه جمله گفت شما را بهتر باشد اگر در خود دانی (۷) و اگر مؤمنی (۸) و به خدای ایمان داری (۹)، و برای آن به ایمان تعلیق کرد که اگر ایمان نباشد اینکه (۱۰) هیچ فعل و ترک نافع نباشد، و در او هیچ خیر نباشد (۱۱)، و گفتند معنی آن است که: ایمان آری (۱۲) تا بدانی (۱۳) که شما را آن (۱۴) بهتر است، چه (۱۵) بی ایمان نتوانی (۱۶) دانست که (۱۷) صلاح دین شما در اینکه فعلهاست. وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ، و منشینی (۱۸) بر سر هر راهی تا مردمان را تهدید کنی و منع کنی (۱۹) ایشان را از راه من و باز داری (۲۰) از ایمان، و اینکه آن بود ----- (۱). مج، وز، مل همچنین. (۲).

آج، لب، بم، آن: نهی کرده است. [.....]

(۳). مج، وز، مل: فساد و تباهی مکنید. (۴). مج، وز، لت: بعثت. (۵). مج، وز: چیز به حد، مل: چیزی به چیزی. (۶). اساس: عباد الله، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج: اگر خود دانی، آج، لب: اگر در خود آید، آف: اگر در خود دانید. (۸). مل، آف: مؤمنید. (۹). مل، آج، لب، آف: دارید. (۱۰). مج: دین. (۱۱). وز، مل: نبود. (۱۲). وز: آورید، مل، آج، لب: آید. (۱۳). وز، مل، آج، لب، آف: بدانید. (۱۴). مج، وز، مل: اینکه. (۱۵). آج، لب: که. (۱۶). مج، وز، مل، آف: نتوانید، آج، لب: نتوان. [.....]

۱۷. مج، وز، مل: دانستن که. (۱۸). وز، مل: منشینید. ۱۹. مج، وز، مل، آج، لب، آف: تهدید کنید و منع کنید. (۲۰). مج، وز، مل: باز دارید. صفحه: ۲۹۵ که ایشان بیامدندی و بر سر راهها بنشستندی «۱» و مردمان را منع و نهی کردند «۲» از شعیب و می گفتندی: زینهار تا حدیث شعیب گوش نداری «۳» که او دروغزن است. و ایشان را تهدید می کردند و می گفتندی: اگر به شعیب ایمان آری «۴» ما شما را عذاب کنیم، و آ [نا] «۵» ن را که مؤمن بودند به او گفتند: ما شما را برنجانیم و بزیم و بکشیم. سدی گفت: به طریق عشاری «۶» و باژ استانی «۷» بر راهها بنشستندی. ابن زید گفت: برای راه زدن بنشستندی، یقال: قعد «۸» بمکان کذا و فی «۹» مکان کذا و قعد عن کذا، اینکه را معانی مختلف بود: اما قعد «۱۰» بمکان کذا به معنی «أقام» باشد، و قعد علی مکان کذا آنکه گویند که بر بلندی بنشینند کقعود الرّاصد، و قعد فی مکان کذا آنکه [گویند] «۱۱» که در محاطی باشد چنان که قعد فی الدّار و فی المسجد، او قعد عن کذا اذا قصر «۱۲» فیه و لم یفعله. «ایعاد» «۱۳» اخبار باشد به ایقاع مکروهی، و اسم او وعید باشد. و «صدّ» منع است اینکه جا، و قوله: وَ تَبْعُونَهَا عَوْجًا، «ها»، ضمیر راه است. یعنی طلب کژی «۱۴» و ناراستی که ایشان می کنی «۱۵» و ایشان را از ره راست باز می داری «۱۶» و ره بر ایشان کژی می کنی «۱۷»، و اینکه کنایت باشد از إضلال. آنکه تذکیر نعمت خدای کرد بر ایشان «۱۸»، گفت: یاد کنی «۱۹» چون شما اندک بودی «۲۰»، من عدد شما بسیار بکردم. وَ انظُرُوا کَیْفَ کَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِینَ، و بنگری ----- (۱). آج، لب: بنشستی. (۲). وز، مل: را نهی می کردند. (۳). مج، وز، مل، آج، لب:

ندارید. (۴). مج، وز، مل، آج، لب: آرید. (۵-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۶). آج: عیاری. (۷). مج، وز: باج ستانی، مل: باج استانی. (۸-۱۰). اساس، آج، لب: قصد، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۹). مج: و علی، وز و علی مکان کذا. (۱۲). مج، وز: قصر، مل، آن: اذا قصر. [.....]

(۱۳). لب، بم، آف: ای یعاد. (۱۴). مل: کجی. (۱۵). مج، وز: مکنید، مل: می کنید. (۱۶). مج، وز، مل: می دارید. (۱۷). مج، وز: می کنید. ۱۸. مل: تذکیر نعمت خدای تعالی بر ایشان کرد. (۱۹). مج، وز، مل: یاد کنید. ۲۰. مج، وز، مل، آف: بودید. صفحه: ۲۹۶ که «۱» عاقبت کار مفسدان [۱۷۲-پ]

به چه رسید و آنان که پیش شما بودند چون فساد کردند و ره صلاح رها کردند من ایشان را چگونه هلاک کردم. و در خبر است که «۲» رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج چوبی دیدم بر راهی «۳» فرو زده، هیچ کس از آن جا نمی گذشت و الا جامه او از آن می درید و شاخی از شاخهای آن چوب در او می افتاد «۴»، من گفتم: ای جبرئیل اینکه چه چوب است «۵» که جامه هر کس که بدو می رسد می بدرد «۶»! گفت: اینکه مثل عشار و باژ استان «۷» است و راهزن که هیچ کس به او بنگذرد و الا برنجاند او را و چیزی از او بستاند، آنکه بر خواند: وَ لَا تَقْعُدُوا بِکُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ- الآیة. قوله: وَ إِن کَانَ طَائِفَةٌ مِنْکُمْ آمَنُوا، شعیب- علیه السلام- گفت ایشان را که: اگر گروهی از شما به من [ایمان] «۸» آورده اند [و گروهی ایمان نیاورده اند] «۹» صبر کنی «۱۰» تا خدای تعالی میان ما حکم کند، چه او بهترین حکم کنندگان است. «طایفه»، جماعتی باشند از مردمان و اصل او از «طوف» است و هذا من الصّیفات الغالیة کالدّابة. و بیان کردیم که «صبر» حبس النفس عمّا تنازع الیه باشد، و اصل «حکم» و «حکمت» منع باشد، و منه حکمة اللجام لأنّها تمنع الدّابة عن التّعدی، و منه قول الشّاعر «۱۱»: بنی حنیفة احکموا سفهائکم ای امنعوه، و برای آن خدای تعالی را «خیر الحاکمین» گفت که از همه حاکمان به داند و حکم او از میل و محاببات و رشوت دور باشد. آنکه حکایت آن کرد که قوم شعیب او را گفتند. قال الملأ، گفتند آن «۱۲» ----- (۱). مج، وز، مل، آج، لب: و بنگرید که.

(۲). مج، وز، مل: و در خبر معراج هست که. (۳). اساس: راه، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۴). مج، وز، آج، لب: لت: می فتاد. (۵). مج، وز، مل: اینکه چوب چیست. (۶). اساس: او می درد، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]

(۷). مج، وز: باج ستان، مل: باج استان. (۸-۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۰). مج، وز، مل: صبر کنید. (۱۱). مج، وز شعر. (۱۲). مج، وز: اینکه. صفحه: ۲۹۷ جماعت اشراف قوم او که متکبران و مترفعان بودند: لَنُخْرِجَنَّکَ یا شُعَیْبَ، ما تو را

برون کنیم (۱) یا شعیب و آنان را که به تو ایمان آورده‌اند (۲) از اینکه شهر ما تا (۳) با دین ما آیی (۴). اگر گویند: چگونه گفتند (۵) شعیب را که با دین ما آیی (۶)، و اینکه آن کس را گویند که وقتی (۷) بر دین ایشان برده بوده باشد! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آنکه ایشان اعتقاد کرده بودند که شعیب بر دین ایشان بود، و اگر چه اینکه اعتقاد جهل بود. و دگر آنکه اگر [چه] (۸) شعیب بر دین ایشان نبود، قوم شعیب بر دین ایشان بودند، اینکه بگفت بر وجه تغلیب. دگر آن که زججاج گفت: عرب اینکه لفظ گویند و اگر چه بر سیل ابتدا باشد، یقول احدهم عاد علیه مکروه، و اگر چه پیش از آن مکروه نبوده باشد، چنان که شاعر گفت (۹): لئن تكن الأيام أحسن مرة إلى فقد عادت لهن ذنوب أراد بدت و ظهت، و اصل العود الرجوع، و الاعادة الرجوع، و منه العادة لأنها تعود (۱۰)، و منه العيد لأنه يعود. شعیب - علیه السلام - جواب داد: أَوْ لَوْ كُنَّا كَارِهِينَ، و اگر چه ما کاره باشیم رجوع ما با دین شما ما را قهر و اجبار کنی (۱۱) بر آن. «الف» استفهام است و «واو» عطف و «لو» حرف شرط، یعنی ما به طوع و رغبت خویش به (۱۲) دین شما نیایم از آنچه بطلان آن شناخته‌ایم، مگر که ما را به قهر و جبر بر کراهت ما با دین خود بری (۱۳). آنگه گفت: قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا - الاية، ما بر خدای (۱۴) دروغ نهاده ----- (۱). مل، آج، لب، آف،

لت: بیرون کنیم. (۲). مج: آوردند. (۳). مل: یا. (۴). مل: آید. (۵). اساس، آج، لب: گفت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۶). آف: آید. (۷). مج، آج، لب که. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۹). مج، وز، مل شعر. [.....]

(۱۰). وز: لأنه يعود. (۱۱). مج، وز، مل، آج، لب: کنید. (۱۲). مج، وز، مل، لت: خویشتن با. (۱۳). مج، وز، مل، آج، لب، آف: برید. (۱۴). مل تعالی. صفحه: ۲۹۸ باشیم اگر با دین شما آیم پس از آن که خدای ما را [از آن] (۱) برهانید. و اصل کلمه از «فریه» (۲) باشد، و آن قطع باشد. و وجه دروغ بر خدای (۳) از آن جاست که اگر با ملت ایشان شوند باید گفتن که اینکه حلال حرام است و آن حرام حلال. آنگه نسبت باید کردن با خدای تعالی، و اینکه دروغ بر خدای (۴) باشد - و «ملت» دینی باشد که قومی بر او مجتمع شوند و بر او عمل کنند، و اصل او تکرار باشد من قولهم: طریق ملیل اذا تکرر سلوک فمل، و منه الملال، و منه الملال، و

الملة الرماد الحار، و منه الملیلة للحمی الحار، و الملة لتکرار العمل فیها، و قوله: بَعَدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا، پس از آن که [۱۷۳- ر] خدای ما را از آن برهانید باقائه الدلیل و الحجج، به آن که نصب ادله کرد بر بطلان آن. و مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا، و ما را نباشد که با آن (۵) دین آیم الا که خدای ما خواهد. اگر گویند: نه آن آیت (۶) دلیل صحت قول مجبره می کند که ایشان گفتند: کفر و ایمان به مشیت خدای (۷) باشد و اگر نه چنین بودی، شعیب - علیه السلام - شدن به ملت ایشان که کفر بود به مشیت خدای تعالی (۸) باز نبستی! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که مراد به «ملت» عبادات شرعی است در آیت دون اصولی (۹) که صحت و فساد (۱۰) آن به ادله عقل دانند، و شرعیات شاید که عبادت به او مختلف شود به نسخ و تخصیص، برای آن که آن تابع مصالح بود و مصلحت به اوقات و اشخاص مختلف شود. و معنی آیت بر اینکه تأویل آن باشد که: ما را نبود که با شرعی آیم که خدای تعالی آن از ما (۱۱) منسوخ بکرده است، مگر که خدای (۱۲) ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۲). مج، وز، مل، لت: فری. (۳-۴-۱۲). مل تعالی. (۵). مل: به اینکه. (۶). مج، وز، مل: نه اینکه آیت. (۷). مج، وز، مل تعالی. (۸). اساس، بم، آف، آن: مشیت ایشان، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۹). آج، لب، آف، آن: اصول. (۱۰). آج، لب: و ثبات. [.....]

(۱۱). مل: آن را. صفحه: ۲۹۹ خواهد که ما را با آن برد، یعنی با مثل آن به آن که ما را به مثل آن متعبد کند. جواب دوم از اینکه آن است که: معنی آیت آن است که اینکه هرگز نباشد، و ما هرگز با ملت شما نیایم. آنگه چون خواست که اینکه بر طریق تأیید بدارد، آن را تعلیق کرد به چیزی که هرگز نباشد و جاری مجرای مستحیل (۱) بود و آن ارادت خداست کفر و قبیح (۲) را، و اینکه جاری مجرای آن است که خدای تعالی گفت: وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ (۳)، و چنان که قایل گوید: انا لا افعل ذلك حتى يبض (۴) القار و يشيب الغراب، أي لا افعل ذلك ابدا، و چنان که شاعر گفت: (۵) و حتى يؤوب القارطان كلاهما و

ینشر فی القتلی کلیب لوائل و مانند اینکه از نظم و نثر بسیار است. جواب سهام از اینکه آن است که قطرب بن المستنیر گفت: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر آن است که: لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شَعِيبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرِينِنَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ أَوْ لَتَعُودَنَّ ﴿٦﴾ فِي مَلْتِنَا، پس استثنا در کلام کفّار باشد نه در کلام شعیب، و خبر منسوب به کفّار بود نه به شعیب. آنگاه کلام شعیب حکایت کرد ﴿٧﴾: وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا. جواب چهارم آن است که: «ها» راجع است با «قریه» نه به «ملت»، برای آن که ذکر قریه همچنان رفته است که ذکر ملت، و تقدیر کلام آن باشد که: ما از شهر شما برویم و دگر بر «٩» شهر شما نیاییم مگر آن که خدای خواهد که ما را بر شما ظفر دهد تا ما بر سیبل فتح «١٠» بیاییم و شما را قهر کنیم و شهر بستانیم از شما. -----

----- (١). مل، بم، آف: مستحلی. (٢). آج، لب، آن: قبح. (٣). سوره اعراف (٧) آیه ٤٠. (٤). مج، وز، مل، آج، لب، لت: تبيض. (٥). مج، وز، مل شعر. (٦). مج: او تعود، وز، مل، لت: أن تعود. (٧). مج، مل که. (٨-٩). مج، وز، مل: با. (١٠). مج، وز، مل، لت و ظفر. صفحه: ٣٠٠ جواب پنجم از او آن است که: اَلَا كَهِ خَدَايْ خَوَاهِدُ كَهْ شَمَا رَا بَا دِينِ مَآ آرَدَ تَا دِينِ مَآ وَ شَمَا يَكِي شُود، پس تلخیص کلام آن باشد که اَلَا كَهْ خَدَايْ خَوَاهِدُ كَهْ مَآ بَرِ يَكِّ مَلْتِّ بَاشِيْمَ وَ اَنِّ مَلْتِّ مُسْلِمَانِيْ اَسْت، و اگر کلام بر ظاهر خود گیرند همین معنی دارد که ملت ایشان یکی شود. اگر گویند: اینکه جواب اقتضای آن می‌کند که خدای نمی‌خواهد که ایشان با ایمان آیند، گوئیم: خدای تعالی از ایشان ایمان و رجوع به «١» ایمان می‌خواهد، اَلَا اَنِّ اَسْت كَهْ بَرِ سَبِيْلِ اِجْبَارِ «٢»، و شعیب- علیه السلام- در «٣» خواست که اَلَا كَهْ خَدَايْ خَوَاهِدُ كَهْ جَبِرَ كَنْدَ شَمَا رَا بَرِ اِيْمَانِ، و اینکه جاری مجرای آن باشد که خدای تعالی گفت: وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيْعًا «٤»- الآیة. جواب ششم از اینکه آن است که: اَلَا كَهْ خَدَايْ خَوَاهِدُ كَهْ شَمَا رَا تَمَكَّنِيْ كَنْدَ اَزْ اَنِّ كَهْ بَرِ مَآ اِكْرَاهَ كَنِيْ «٥» و ما را با اکره «٦» با دین خود آری «٧»، آنگاه [ما] «٨» با اظهار دین شما آییم مکره «٩» نه مخیر، گفت و بیانش قوله: أَوْ لَوْ كُنَّا كَارِهِيْنَ. جواب هفتم از اینکه آن است که: [١٧٣-پ]

اَلْمَا كَهْ خَدَايْ تَعَالِيْ خَوَاهِدُ كَهْ مَآ رَا مَتَعَبِدُ بَكَنْدَ بَهْ اِظْهَارِ كَلْمَهْ كَفْرٍ وَ اِخْفَايْ كَلْمَهْ اِيْمَانِ عَلٰی وَجْهِ التَّقِيَّةِ وَ دَفْعِ الْمَضْرَةِ عَلٰی «١٠» النَّفْسِ وَ الْاَهْلِ. اگر گویند: اینکه در حق پیغامبران روا باشد! گوئیم: [اگر] «١١» چه کلام، شعیب می‌گوید، مراد باستثناء او نباشد قوم او باشند. و قوله: أَوْ لَوْ كُنَّا كَارِهِيْنَ، نیز تقویت اینکه جواب کند. پس به اینکه اجوبه جواب ساقط بود. وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ----- (١). مج، وز: با. (٢). مج، وز، مل: اختیار، لب: اخبار. (٣). مج، وز، مل: اینکه. (٤). سوره یونس (١٠) آیه ٩٩. [.....]

(٥). آج، لب: کنید. (٦). مج، وز، لت: بکره. (٧). آج، لب، آف: آرید. (٨-١١). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (٩). آج: مکرهین، لب: مکرهه. (١٠). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (٢٢٥/٥): عن. صفحه: ٣٠١ شیءِ علماء، و خدای ما واسع است از روی علم به همه چیزی، و معنی آن است که خدای تعالی عالم است به جميع معلومات بر هر وجه که صحیح باشد که معلوم باشد، و نصب «علما» بر تمیز است. عَلٰی اللّٰهِ تَوَكَّلْنَا، بر سیبل تفویض و استکانت به خدای، گفت: بر خدای توکل کردیم تا خدای شَرِّ شَمَا اَزْ مَآ كَفَايْتْ كَنْد. آنگاه گفت بر سیبل دعا و تضرع: رَبَّنَا افْتَحْ، بار خدایا حکم کن میان ما و قوم ما بحق. عبد الله عبّاس گفت. من نمی‌دانستم که معنی «فتح» در اینکه آیت چیست، تا دختر سیف ذو الیزن «١» را دیدم که می‌گفت شوهرش را: تعالی افاتحك أي افاضك، بیاتا با تو مفاتحه کنم «٢»، یعنی محاکمه. و فزّاء گفت: اهل عمّان قاضی را فتاح خوانند، یقولون بینی و بینك الفّتاح، أي القاضی، و قال «٣»: أَلَا- أَبْلَغُ أَبَا عَصْمٍ رَسُوْلًا- فَيَأْتِيْ عَنِ فِتَاْحَتِكُمْ غَنِيًّا وَ جَبَائِيْ كَفْت: معنی «٤» او آن است که بار خدایا ما را برهان و اینکه کافران را هلاک گردان «٥». وَ قَالَ الْمَلَأُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْ قَوْمِهِ، گفتند آن گروه «٦» اشراف قوم شعیب از کافران: اگر شما متابعت شعیب کنی «٧» و در دین او شوی «٨» زیانکار باشی «٩». و «إذا» در اینکه جای که هست ملغاست برای آن که در میان مبتدا و خبر افتاده است، عمل نصب نمی‌تواند کردن، چه او آن جا معمل «١٠» باشد که جواب باشد و در عمل نصب نمی‌توان کردن، چه او آن جا معمل «١١» باشد که جواب باشد و در فعل مضارع شود، چنان که کسی گوید: انا آتیک، تو گویی:

اذا اكرمك. فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ (۱۲) فَأَخَذَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ الظَّلَّةِ... (۷)، فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَائِمِينَ (۸). محمد بن مروان گفت: هر کجا در قرآن «دارهم» است مراد شهر است و هر کجا «دیارهم» است مراد لشکرگاه است. محمد بن اسحاق گفت: مردی از اهل مدین نام او [۱۷۴-۱] ر

عمرو بن کلما (۹) چون آن ابر دید و در او عذاب، بشناخت که آن نه ابر رحمت است ابر عذاب است، اینکه بینها بگفت (۱۰): یا قوم ان شعيبا مرسل فذروا عنكم سميرا و عمران بن شداد انی أرى غيمه یا قوم قد طلعت تدعوا بصوت على ظمأة الوادی و انه لن تروا فيها ضحی غدکم الا الرقيم یمشی بین (۱۱) أمجاد ————— (۱). آج، لب: همی، تیمی، آن: سمی، چاپ شعرانی (۲۲۶/۵): حمیی. (۲). اساس: خانها/ خانه‌ها. (۳). مل، بم، آف: منقطع شد. (۴). مج، وز، مل: بفرستاد. (۵). مج، آج، لب: لت: خورد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۸۹. (۸). سوره هود (۱۱) آیه ۹۴. (۹). مج، وز، مل: لت: عمرو بن کلما، چاپ شعرانی (۲۲۶/۵) عمرو بن جلهم. (۱۰). مج، وز، مل: شعر. [.....]

(۱۱). مج، وز: بهن: صفحه: ۳۰۳ سمیر و عمران شداد دو کاهنی (۱) بودند و رقیم نام سگی بود از آن ایشان. و ابو عبد الله البلخی (۲) گفت: أبو جاد و هوز و حطی و کلمن و سعفص و قرشت نامهای پادشاهان مدین بود- و پادشاهی در روزگار (۳) شعيب کلمن را بود- چون هلاک شدند، خواهر او بر او می‌گریست و نوحه می‌کرد و می‌گفت (۴): کلمون هد رکنی هلكه وسط المحلة سيد القوم أتاه الحتف نار وسط ظلة علت ناراً عليهم دارهم كالمضمحلة الذين كذبوا شعبياً، خدای تعالی از ایشان باز گفت که: آنان که شعيب را تکذیب کردند و او را دروغ داشتند و به او کافر شدند، کآن لم یغنوا فیها، پنداشتی در آن سرایها و شهرها و منازل نبوده‌اند و مقام نکرده‌اند، من قولهم: غنی بالمکان، یعنی اذا أقام. و المغنی المنزل و جمعه المغانی، و قال لیبید (۵): و قال حاتم: (۶) غنينا زمانا للتصعلك و الغنی فکلا سقاناه بکأسیهما (۷) الدهر فما زادنا بغیا علی ذی قرابه غنانا و لا أزرى بأحساننا الفقر و قال رؤبه: (۸) عهد مغنی دمنه ببلقعا خدای تعالی بر سبیل (۹) تشبیه بر وجه مبالغه کنایت کرد از استیصال، ایشان، گفت: خود پنداری ایشان در آن دیار نبودند و آن جا مقام نداشتند، از آن که ایشان را رسم و اثر نماند، چنان که گفت: کآن لم تغن بالأمس (۱۰)، و کما قال الشاعر (۱۱): (۱). مج، وز، مل: لت، آف: کاهن. (۲). مج، وز، مل: لت: ابو عبد الله البجلی. (۳). آج، لب: زمان. (۴). مج، وز، مل: شعر. (۵-۶-۸-۱۱). مج، وز، مل: شعر. (۷). لت: بکأسهما. (۹). مج، وز، آج، لب، بم: بر وجه. (۱۰). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۴. صفحه: ۳۰۴ کآن لم یکن بین الحجون إلى الصیفأ أنیس و لم یسمر بمکه سامر بلی نحن کنا اهلها فأبادنا صروف اللیالی و الجدود العواثر اللذین کذبوا شعبياً، حق تعالی اینکه لفظ تکرار فرمود تغلیظاً للحال فی تکذیب شعيب و تأکید و تعظیماً للشأن فی ذالک، کأنوا هم الخاسرین، ایشان بودند که زیانکار بودند نه دیگران، و اینکه جواب آنان است که گفتند: لئن اتبعتم شعبياً إنکم إذا لخاسرون (۱). و «هم» فصل است و کوفیان عماد خوانند اینکه را. و بیان کرده‌ایم که چرا فصل خوانند تا فاصل باشد بین الصیفه و الخبر. آنکه حق تعالی گفت: چون شعيب از ایشان آیس شد، روی از ایشان برگردانید و گفت: یا قوم، من پیغامهای خدای به شما بگزاردم (۲) و نصیحت بکردم شما را و بر من بیش از اینکه نیست، چه اندوه خواهم خوردن بر گروهی (۳) کافران. محمد بن اسحاق گفت: خود را تعزیت و تسلیت می‌دهد بر ایشان پس از آن که دلتنگ بود بر ایشان، یقال: آسی یأسی آسی اذا حزن، قال الشاعر: (۴) انجبطت عیناه من فرط الأسی و قال امرء القیس (۵): قولون لا- تهلك أسا و تحمّل (۶) و أسوت الکلم أسوه أسوا إذا داوئته. و الأسی الطیب و اسیت علیه اذا حزنه علیه، و الأسی الحزن، و الأسی الصبر، و أسیت المصاب أو سیه تأسیه اذا عزّيته کأنک أزلت أساه، أي حزنه. قوله تعالی [۱۷۴-۱] پ:

[سوره الاعراف (۷): آیات ۹۴ تا ۱۰۲]

[اشاره]

وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّن نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ (۹۴) ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّىٰ عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۹۵) وَلَوْ أَنَّهُ أَهْلُ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۹۶) أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَن يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ (۹۷) أَوْ آمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَن يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يُلْعَبُونَ (۹۸) أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يُأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ (۹۹) أَوْ لَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ مِن بَعْدِ أَهْلِهَا أَن لَوْ نَشَاءُ أَصِيبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۱۰۰) تِلْكَ الْقُرَىٰ نَقِصُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِن قَبْلُ كَذَّبُوا مِن قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ (۱۰۱) وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِن وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ (۱۰۲)

[ترجمه]

و ما لرسلنا فی قریه من نبی الا اخذنا اهلها بالباساء والضراء لعلهم يضرعون، و نفرستادیم ما در شهری «۷» هیچ پیغامبری الا ----- (۱). سوره اعراف (۷) آیه ۹۰. (۲). مع، وز، مل: گزاردم، آج، لب: رسانیدم. (۳). آج، لب:

گروه. (۴-۵). مع، وز، مل شعر. (۶). مل: تجمل، آج: تجلد. [.....]

(۷). آج، لب: در هیچ دیهی. صفحه: ۳۰۵ بگرفتم اهل آن شهر را به بیماری و سختی تا باشد که اینان زاری کنند «۱». پس بدل کردیم به جای بدی نیکویی تا بسیار شدند و گفتند: برسید به پدران ما سختی بد و نیک «۲»، بگرفتم ایشان را ناگاه و ایشان ندانستند. و اگر اهل شهرها بگرویدندی و پرهیزگار شدند، بگشادیم «۳» بر ایشان برکاتی از آسمان و زمین و لکن دروغ داشتند، بگرفتم ایشان را به آنچه کرده بودند. ایمن شدند «۴» اهل شهرها که به ایشان آید عذاب ما به شب و ایشان خفته! «۵» [یا ایمن شدند «۶» اهل شهرها که به ایشان آید عذاب ما] «۷» چاشتگاه و ایشان بازی می کنند! ایمن شده اند از عذاب خدای! ایمن نشود از عذاب خدای مگر گروه زیانکاران. نه بیان کرد خدای آنان را که به میراث گرفتند «۸» زمین «۹» از پس اهلش اگر خواستیمی بگرفتم «۱۰» ایشان را به گناهانشان و مهر ----- (۱). مع، وز: لابه کنند. (۲). مع:

بدی نیکی، آن، آف: بدی و نیکویی. (۳). مع، وز: بگشادمانی. (۴). آج: ای پس ایمن شدند، لب: یا ایمن شدند. (۵). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع، وز و ضبط قرآن مجید افزوده شد. (۶). آج، لب: ای پس ایمن شدند. (۷). اساس: افتادگی دارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۸). مع، وز، لت: برگرفتند. (۹). آج، لب را. (۱۰). مع، وز، لت: و اگر ما خواستمانی بگرفتمانی. صفحه: ۳۰۶ بر نهادیمی «۱» بر دلهاشان تا نشوند! آن شهرهاست که قصه می کنیم بر تو از خبرهای او و بدرستی که آمد به ایشان پیغامبرانشان به حجت‌های ایشان، ایمان نیاورند با آنچه دروغ داشتند از پیش اینکه «۲» چنین مهر بر نهاد خدای بر دل‌های کافران. نیافتیم «۳» بیشتر ایشان را از عهدی، و «۴» یافتیم [بیشترین] «۵» ایشان را برون از فرمان خدای. قوله: و ما أرسلنا فی قریه من نبی حق تعالی گفت که: من هیچ پیغامبر را به هیچ شهر نفرستادم الا و اهل آن شهر را به باساء و ضراء بگرفتم بر سبیل امتحان و اختبار «۶» تا باشد که دل‌های ایشان نرم شود و با خدای گریزند و در او تصرع و زاری کنند «۷». «من» فی قوله: من نبی زیادت است برای تأکید نفی. و در «بأساء و ضراء» سه قول گفتند: بعضی گفتند: «بأساء» رنجی «۸» و سختی باشد که به تن ایشان رسد، و «ضراء» آنچه به مال ایشان رسد از نکبات تا درویش شوند. حسن گفت: «بأساء» گرسنگی باشد و «ضراء» بیماری. سدی [۱۷۵-۱]

گفت: «ضراء» درویشی باشد و «بأساء» گرسنگی، و برای آن لفظ «لعل» آورد که حق تعالی با ایشان معامله مختبران و آزمایش کنندگان فرمود، ----- (۱). مع، وز: مهر نهادمانی. (۲). آن: از پیش از اینکه. (۳). مع،

وز، آج، لب: و نیافتیم. [.....]

(۴). اساس اگر، با توجه به مع، وز زاید می نماید. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۶). اساس: اعتبار، با توجه به

مج، وز و سیاق عبارت در جملات بعدی تصحیح شد. (۷). مج، وز: و لابه کنند. (۸). آج، لب: رنج. صفحه: ۳۰۷ پس لفظ ترجی آورد تا ملایم آن بود، و گفتند: «لعل» به معنی «لام کی» است، و قوله: یَضْرَعُونَ، یتَضَرَّعُونَ بوده است، ادغام کرده‌اند «تا» را در «ضاد» لقرب المخرج تا چنین شده است. آنگه حق تعالی گفت هم بر سبیل امتحان و اختبار بر وجه استدراج ایشان را چنان که به محنت امتحان کردم به نعمت امتحان کردم تا هیچ عذر نماند ایشان را، و هیچ نباشد که به ایشان کرده نباشیم» (۱). آن شدت [را] (۲) به نعمت بدل کردیم (۳) و آن بیماری را به تندرستی و آن درویشی را به توانگری (۴) و آن تنگی را به فراخی تا ایشان به جهل و قلت اندیشه پنداشتند که آن خود به استحقاق است با ایشان، و مغرور شدند. حَتَّى عَفَّوْا، تا بسیار شدند، یقال: عفا (۵) «النبت إذا كثر. و اصل کلمه ترک است من قوله تعالی: فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ» (۶). و اگر خواهند تا جمع کنند میان هر دو معنی درست باشد، برای آن که «عفا النبت» آن باشد که رها کنند و گرد آن نگردند تا بسیار شود. حسن بصری گفت: تا فربه شدند. ابن زید گفت: تا بسیار شدند، قال الشاعر (۷): و لَكِنَّا يَعْضُ السَّيْفُ مِنْهَا بِأَسْوَقِ عَافِيَاتِ الشَّحْمِ كَوْمٍ و قال اخر (۸): عَفَّوْا مِنْ بَعْدِ إِقْلَالٍ و كَانُوا زَمَانًا لَيْسَ عِنْدَهُمْ بَعِيرٌ و مِنْهُ قَوْلُهُ - عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَحْفُوا السَّوَارِبَ و اعْفُوا اللَّحَى. و الإحفاء المبالغة في القصص، و الاعفاء الترك حتى يكثر. عبد الله عباس گفت: تا عدد ایشان بسیار شد. قتاده گفت: تا حَرَم شدند. مقاتل حیان گفت: تا بطر گرفت ایشان را و از سر غفلت و جهالت گفتند: چه باک اگر ما را -----

(۱). (۱). مج، وز، مل، آج، لب، لت: نباشم. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مج، وز، مل: کردم. (۴). مج، وز، مل، آج، لب، آف، لت، آن: توانگری. (۵). اساس: عفی، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۶). سوره نساء (۲) آیه ۱۷۸. (۷-۸). مج، وز، مل شعر. صفحه: ۳۰۸ پیش (۱) از اینکه رنجی رسید از بیماری و درویشی و سختی. پدران ما همچنین بودند، گاه در شدت (۲) و گاه در نعمت. اکنون ما را نیز شدت رفت و نعمت آمد. حق تعالی گفت: چون ایشان ایمن شدند و آسوده و فربه بنشستند، من ایشان را ناگاه بگرفتم به عذاب و هلاک کردم از آن جا که ایشا [ن] (۳) دانستند و توقع نکردند، چنان که در مثل گفتند: من مأمنه یؤتی الحذر، مرد حذر کننده را از جایی گیرند که او از آن جا ایمن باشد. اگر حال حذر اینکه باشد، حال غافل چه باشد؟ و البغت الفجاء، یقال: بغته یبغته بغتا، أو بغته و بغت الرجل فهو مبغوت، و قال الشاعر (۴): أنکأ شئء حین یفجؤک البغت و الشعر، العلم بدقیق الامور، قیل: انه من الشعر، و اینکه علمی باشد محدث، یقال: شعرت بكذا، آگاه شدم به اینکه کار، برای اینکه (۵) در حق خدای تعالی استعمال نکنند. و لَوْ أَنْ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا، آنگه حق تعالی بر وجه ترغیب و تقریب و استدعا گفت: اگر اهل اینکه شهر [ها] (۶) ایمان آوردندی و از من بترسیدندی و از معاصی من اجتناب کردندی، من درهای خیر و برکت (۷) بر ایشان گشاده کردم از آسمان و زمین، از آسمان به باران و از زمین به نبات، و گفتم که (۸): اصل برکت ثبات (۹) باشد من بروک البعیر، و گفته‌اند: برکات آسمان إجاب دعا باشد، و برکات زمین إنجاح الحوائج، و لکن خلاف اینکه کردند و رسولان مرا به دروغ داشتند، تا لا جرم بگرفتیم ایشان را به آنچه کردند. ----- (۱). مل: بیشتر. (۲). مج، وز بودند. [.....]

(۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۴). مج، وز، مل شعر. (۵). اساس: آنک، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). مج، وز، مل: برکات. (۸). وز، مل: بگفتیم. (۹). آج، لب، بم: نبات. صفحه: ۳۰۹ آنگه گفت: أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى، ایمن شدند اهل اینکه شهرها که عذاب ما با ایشان آید (۱) و ایشان خفته! و «بیات» شیخون باشد به عرف [۱۷۵-پ]، و «بیات» و «بیتوته» کاری سگالیدن باشد به شب. وَ هُمْ نَائِمُونَ، و ایشان خفته باشند (۲). «واو» حال [ر] (۳) است، و «بیاتا» در جای «لیلا» نهاده است. أُوْاْمِنُ، «الف» در هر دو جای استفهام است و مراد تقریب، و «واو» عطف است بر قراءت آن که «واو» مفتوح خواند. اهل مدینه و ابن عامر خواندند: به سکون «واو»، چنان که «أُو» باشد بمعنی حرف الشک، یا «أُو» ایمن شده‌اند اهل اینکه شهرها که عذاب ما به ایشان آید و به (۵) چاشتگاه، و محل او نصب بود بر ظرف به معنی (۶) ضحی. وَ هُمْ یَلْعَبُونَ، و ایشان

بازی می‌کنند، و «او» هم حال راست. و اصل «بأس» و «بؤس»، شدت باشد، و در آیت مراد عذاب است. اما «نوم» حدّ او سهوی [بود] (۷) که به حیوان رسد با «۸» فتور اعضاء بی علتی. رمانی گفت: حدّ خواب سهوی باشد که دل را و چشم را بپوشد و حسن ضعیف بکند و منافات علم کند، يقال: نام الرّجل نوما فهو نائم و الجمع نيام، و رجل نومة كثير النوم. و مراد به شهرها، شهرهاست که «۹» اهل آن اصرار کرده باشند بر کفر و اقامت بر معصیت. و اصل «ضحی» من ضحا «۱۰» یضحو ضحوا اذا ظهر باشد، و مورد آیت مورد امر است به حزم و انتباه و ترک غفلت آن که ایمن نباشند از عذاب خدای تعالی نه به شب و نه به روز. آنگه گفت: أ فأمّنوا مکر اللّهِ، ایشان از مکر خدای ایمن شده‌اند! و مکر خدای عذاب خدای باشد، جز آن است که هر عذابی را مکر نخوانند مگر آن ----- (۱). آج، لب: آمد. (۲). مل: ایشان خفتگان. (۷-۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۴). مع، وز: تا، چاپ شعرانی (۵/ ۲۳۱): آیا. (۵). مع، وز، مل، آج، لب: ندارد. (۶). مع، وز، مل، لت: ظرف اعنی. (۸). اساس: یا، با توجه به مع، وز تصحیح شد. [...]

(۹). مل، آف، آن: شهرهایی است. (۱۰). اساس: ضحی، با توجه به مع، وز تصحیح شد. صفحه: ۳۱۰ عذابی را «۱» که صورت مکر دارد بر سیل استدراج، كما قال اللّهُ تعالی: سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ «۲»، و معنی آن بود که خدای تعالی برای استظهار حجت چندان که بنده گناه بیشتر کند «۳»، او را نعمت و تندرستی بیش دهد تا او پندارد که آن خود چنان می‌باید. آنگه ناگاهی «۴» عذاب فرستد او را و هلاکش کند، و اینکه با مکر ماند. و اصل «مکر» پیچیدگی «۵» بود، و مکار پیچنده «۶» باشد و کارش پوشیده، و منه ساق ممكورة، أي محكمه الخلق، قال ذو الرّمیة «۷»: عجزاء ممكورة خمصانة قلق عنها الوشاح و تم «۸» الجسم و القصب و خلیل گفت: مکر الرّجل اذا التفّ تدبیره علی مکروه صاحبه. فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللّهِ، از عذاب خدای ایمن نباشند «۹» مگر زیانکاران. و رفع او بر فاعلیت است، و «الما» از روی اعراب به مثبت لغو است. اگر گویند «۱۰»: پیغامبران خدای از عذاب خدای ایمن باشند و خاسر نه‌اند، چرا گفت: فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ! جواب گوئیم: یک وجه آن است که ایشان نیز از عذاب خدای ایمن نباشند «۱۱» در حق کافران و عاصیان و در حق خود برای آن ایمن باشند که ایشان چون مأمون الخطأ و الزلل باشند و عقاب بر گناه باشد و در حق ایشان گناه صورت نیندد، از آن جا ایمن باشند. وجه دیگر آن که: از عذاب خدای ایمن نباشند بر وجه جهل به حکمت «۱۲» خدای الما گروه زیانکاران، و امن ایشان از جهل باشد، و امن انبیا و اولیاء از ایمن بکردن خدای باشد ایشان را چون خدای تعالی ایشان را ایمن بکرد از آن وجه ایمن نبودند «۱۳». ----- (۱). مع، وز:

عذاب را. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۲. (۳). مع، وز، مل، لت: بیش کند. (۴). آج، لب: ناگاه. (۵). مع، وز، مل: پیختگی، آج، لب: بیخته گی. (۶). مع، وز، مل: بیچنده. (۷). مع، وز شعر. (۸). مل، آف، آن: ثم. (۹). اساس: نباشد، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۱۰). مع، وز نه. (۱۱). آج، لب، بم و. (۱۲). مع، وز: به حکم. [...]

(۱۳). مع، وز: شدند. صفحه: ۳۱۱ قوله: أَوْ لَمْ يَهْدِ، در فاعل «یهدی» «۱» دو قول گفتند: یکی آن که اللّهُ مضمّر است در او، و التّقدير: او لم يهد اللّهُ، نه خدای «۲» هدایت کرد [۱۷۶-ر]، یعنی بیان. و آنچه قوّت اینکه قول کند، قراءت آن کس است که او «نهد» خواند به «نون» علی ما ذكره الزّجاج، قول دوم آن که: أن لو نشاء، در جای فاعل اوست، و تقدیر آن است که: او لم يهد لهم مشیتنا باصابه «۳» المذنبین بذنوبهم - نه راه نمود ایشان را آن که اگر ما خواهیم هلاک کنیم گناهکاران را به گناهشان و تا عبرت و موعظت شوند؟ حق تعالی گفت: نه خدای تعالی هدایت داد و بیان کرد و باز گفت آنان را که زمین به میراث [بر] «۴» گرفتند پس هلاک اهلشان از جماعاتی «۵» و امتانی که ما ایشان را هلاک کردیم چون: قوم نوح و هود و صالح و شعیب و لوط [که] «۶» اگر ما خواستیم «۷» که ایشان را نیز هلاک کردیم «۸» به گناهی «۹» که کردند و مهر نهادیم «۱۰» بر دل ایشان تا چیزی نمی‌شنوند. اینکه حدیثی مستأنف است معطوف علی قوله: أصی بناهم، تا داخل نباشد تحت مشیت. و دلیل بر اینکه آن است که اینکه مستقبل است و آن ماضی، و از حکم عطف [آن] «۱۱» است که معطوف وفق معطوف علیه باشد. اگر آن که اگر عطف کنند «۱۲»، «نطبع» را علی

أصبناهم لازم آید که اینکه مهر بر دل ایشان و نفی سماع از ایشان از پس هلاک ایشان بود، و اینکه خروج باشد از اجماع و قاذح بود در حکمت خدای تعالی، چه مهر بر دل مرده نهادن لایق حکمت نبود و عبث باشد. اینکه تفسیر آیت است بر تقدیر اول که فاعل «یهد» ----- (۱). مج، وز، مل، آج، لب، آف، لت: یهد. (۲). مل تعالی. (۳). مج، وز، مل، لت: اصابۀ. (۱۱ - ۶ - ۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۵). مج: جماعتانی. (۷). مج، وز، مل، لت: خواستمانی، آج، لب: خواستمی. (۸). مج، وز، مل، لت: کردمانی، که بر اساس مرّیج می‌نماید. (۹). مج، آج، لب، بم، آف: گناهان. (۱۰). مج، وز، مل: مهر نهادند. (۱۲). اساس: کند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. صفحه: ۳۱۲ خدای باشد - جلّ جلاله. اما بر قول دوم که فاعل «یهد» مشیت هلاک مستحقان باشد، در کلام محذوفی بود. و «هدایت» به معنی دلالت بود، و آن محذوف مفعول دوم «یهد» باشد و تقدیر اینکه چنین بود، نه راه نمود «۱» [و] «۲» دلیل کرد و عبرت گشت آنان را که ایشان زمین به میراث دارند از هلاک شدگان امت سلف، آنگه آن که اگر ما خواستیمی «۳» که ایشان را هلاک کنیم «۴» به گناهانشان «۵» چنان که با امت «۶» پیشین «۷» کردیم، اَعْنَى هِدَايَتٍ كَرَدٍ وَ دَلِيلٍ كَرَدٍ بِرَآنِ كَمَا مَثَلٌ قَوْلٍ وَ فِعْلٍ اِيْشَانِ نَبَايِدُ كَفْتَنِ [وَ كَرَدِنِ] «۸» تا هلاک نشوند چون ایشان، محذوف اینکه است، اَعْنَى هِدَايَتٍ كَرَدٍ وَ دَلِيلٍ كَرَدٍ بِرَآنِ كَمَا مَثَلٌ قَوْلٍ وَ فِعْلٍ اِيْشَانِ نَبَايِدُ كَفْتَنِ [وَ كَرَدِنِ] «۸» تا هلاک نشوند است، [و] «۱۰» بر هو دو قول «نطیع» کلامی مستأنف باشد «۱۱» غیر معطوف علی قوله: أَصِيْبْنَاهُمْ، از آن وجوه که بیان کردیم که مؤدّی است با چند فساد، و اینکه قول فَرَاءَ وَ زَجَاغٍ وَ جَبَايِي وَ بِيْشْرٍ اِهْلِ عِلْمٍ است. و اگر نه چنین گویند، معنی آیت مستقیم نشود. اما معنی «طیع» «۱۲» در او دو قول گفتند: یکی حکم به آن که او مذموم است ابتدا از آن جا که در معلوم آن است که ابتدا ایمان نیارد «۱۳» به متابعت کسی که بر دل مهر دارد. و «سماع» به معنی قبول باشد، یعنی ایشان هرگز قبول ایمان نکنند کالمطبوع علی قلبه، پس اینکه بر سبیل حکم باشد به مذمت و ملامت و لعنت «۱۴» ایشان. و غرض قطع طمع رسول بود - علیه السلام - از ایمان ایشان. ----- (۱). مل: نمودیم. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳-۹). مج،

وز، مل، لت: خواستمانی، که بر اساس مرّیج می‌نماید. [.....]

(۴). مج، وز، مل، لت: هلاک کردمانی، که بر اساس مرّیج می‌نماید. (۵). مج، وز، مل، لت: گناهشان. (۶). مج، وز، مل، لت: امتان. (۷). لت: پیشتر. (۸-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۱). مل و. (۱۲). مل: نطیع. (۱۳). آج، لب: نیارند. (۱۴). مل: و به لعنت. صفحه: ۳۱۳ و وجه دوم در معنی «طیع» ن است که: به معنی سمت و علامتی باشد بر دل‌های ایشان از نشانی و سوادى که فرشتگان به اینکه «۱» علامت که ایشان ایمان نخواهند آورد، «۲» در لعنت و تبرّای ایشان بیفزایند. و اینکه طبع و مهر بر دو وجه که گفتیم مانع «۳» نباشد از ایمان برای آن حکم حاکم تبع «۴» محکوم باشد علی ما هو به، و محکوم را بر وجهی نکنند، و نیز سمت «۵» و علامت منع نباشد، بیانش قوله تعالی: بَلْ طَبِعَ اللّٰهُ عَلَیْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوْنَ اِلَّا قَلِيْلًا «۶». و اگر مانع بودی از ایمان، اندک و بسیار را مانع بودی، چون اندک را مانع نیست بسیار را هم مانع نبود. و ابو القاسم بلخی وجهی گفت در اینکه آیت، و آن آن است که: طبع را تفسیر به طبع [۱۷۶-پ]

زنگار داد «۷»، گفت: خدای تعالی کفر را در دل کافر به زنگار تشبیه کرد که بر روی آینه «۸» و شمشیر باشد، برای آن که تاریک و مظلّم بود. و ایمان را به جلای آن تشبیه کرد، برای آن که در او نور و ضیاء است. آنگه آن زنگار را با خود [حوالت کرد، چنان که زیادت ایمان و کفر را با سورت «۹»] «۱۰» حوالت کرد فی قوله: زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا «۱۱» فَزَادَتْهُمْ «۱۲» هَذِهِ مَا «۱۴» است آن گروه بازماندگان را بر ایمان و طاعت و تحذیر ----- (۱). مج، وز، به آن، آج، لب: بدین. (۲). مج، وز، مل، لت: آوردن، لب، آف و. (۳). اساس: نافع، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۴). آج، لب، آف: طبع. (۵). مج، وز: و سمت. [.....]

(۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۵. (۷). وز، بم، آف، آن: دارد. (۸). مج، وز، مل، آج، لب، بم، آن: آینه. (۹). آج، لب، بم، لت: با خود.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۱). سوره انفال (۸) آیه ۲. (۱۲). ضبط قرآن کریم: فرادتهم. (۱۳). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۵. (۱۴). اساس: تعریض، با توجه به مج، وز تصحیح شد. صفحه: ۳۱۴ کردن ایشان از کفر و معصیت تا مانند آن که به ایشان رسید به اینان نرسد، و نیز بیان کردن که جماعتی هستند که هرگز ایمان نخواهند آورد [ن] «۱» به اختیار بد خود، کالمطبوع علی قلبه. آنگه خدای تعالی گفت: تِلْكَ الْقُرَى، اینکه شهرها که ما آن را هلاک کردیم و قصه و اخبار آن با تو بگفتیم، از «۲» شهرهای قوم نوح و عاد و ثمود و شعیب و لوط و آن قوم که ذکر ایشان در آیت مقدم برفت، آنگه بیان کرد که: آنچه به سر «۳» ایشان آمد از عذاب پس آن بود که من بر ایشان حجت گرفتم به بعثت انبیاء- علیهم السلام- و اظهار معجزات بر دست ایشان و بیان ادله و حجج و طرایق «۴» علم، گفت: رسولان ایشان بینات و حجج به ایشان بردند، ایشان ایمان نیاوردند به هیچ وجه با آنچه پیش از آن کافر «۵» شده بودند و تکذیب کرده، یعنی استنکاف و تکبر و «۶» قَلْتِ تَأْمِيلِ و نظر رها نکرد ایشان را که با آنچه کافر بودند از وحدانیت خدای تعالی و آنچه ارکان شرع است ایمان آرند. آنگه گفت: كَذَلِكِ يَطِيعُ اللَّهُ خدای چنین مهر نهد «۷» بر دل کافران. از اینکه آیت معلوم می شود که خدای تعالی به مهر و طبع منع نکند کس را «۸» از ایمان، برای آن که اشارت کرد به اموری که همه ادله و حجج و بیان است و داعی به ایمان، از قصه [هلاک] «۹» اوایل و فرستادن رسل- علیه السلام- و آوردن ایشان معجزات و بینات را، و آن که ایشان به اختیار بد «۱۰» خود ایمان نیاوردند. آنگه گفت: كَذَلِكِ يَطِيعُ اللَّهُ خدای تعالی مهر چنین نهد بر دل کافران نه چنان که مجبران گمان بردند که من منع کنم کافران را از ایمان به طبع و مهر. امیا اضافه رسل با ایشان با آن که پیغامبران خدای بودند، ----- (۹-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۲).

مج، وز: آن. (۳). مج، وز: پس. (۴). مل: به طریق. (۵). مل: از ایشان کافر. [.....]

(۶). مج، وز: او، مل: از. (۷). مج، وز: مهر نهاد. (۸). مج: کسی را. (۱۰). مج، آن: بر، مل: ندارد. صفحه: ۳۱۵ از آن جاست که چون مرسل الیهم ایشان بودند و انتفاع و اهتدا به رسولان ایشان را بود، خدای تعالی اضافه کرد «۱» به ایشان، و عرب اضافه کند بأدنی الملايسه، چنان که آن جا که به دو کس چوبی بر خواهند گرفت «۲»، هنوز بر نگرفته «۳» آن یکی دیگر «۴» را گوید: خذ بطرفك، طرف خود برگیر، یعنی طرفی که ملاقی تو است. و قوله: فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا، اینکه «لام» برای تأکید نفی است، چنان که بسیار جایها شرح دادیم. مجاهد گفت: هم آن معنی دارد که: وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ «۵»، یعنی ما ایشان را هلاک نکردیم و الا دانستیم که هرگز ایمان نیارند «۶». حسن «۷» و جَبَابِي گفتند: معنی آن است که کفر ایشان رها نکند ایشان را که ایمان آرند، و اینکه معنی قول أخفش است که گفت: «ما» مصدریّه است، ای لم يؤمنوا «۸» بتکذیبهم، و التقدیر: لتکذیبهم، و اینکه هر دو قول مضطرب است، و «۹» معنی از روی ظاهر آن است که: ایشان تصدیق نکنند آن را که تکذیب کرده بودند [۱۷۷-ر]

پیش از اینکه، و ایمان نیارند به چیزی که کافر بودند از آن پیش، و معنی آن که: بر کفر مصرّ خواهند بود [ن]

تا به مردن- و الله اعلم. قوله: وَ مَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ، آنگه حق تعالی گفت: ما بیشترین «۱۰» ایشان را عهدی نیافتیم، یعنی وفا به عهد، چنان که در شاهد آن را که بر عهد ثبات نکند و به عهد وفا نکند گویند: لا عهد له، او را عهدی نیست. نفی وفا را نفی عهد خوانند. و مراد به عهد، عهدی است که ایشان با پیغامبران بستند. و «عهد» و «عقد» و «ميثاق» و «یمین» نظایر باشد، و «وجدان» و «الفاء» و «ادراک» و «مصادفه» ----- (۱). مج، وز، مل، لت: اضافه نشان کرد. (۲). مج،

وز، لت: بر خواهند گرفتن. (۳). آج، لب باشند. (۴). آج، لب: دیگری. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۲۸. (۶). اساس: نیارد، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج، وز، مل: حسن بصری. (۸). مج، وز: لم تؤمنوا. (۹). مج، وز اینکه. (۱۰). مج، وز، مل، لت: بیشترین.

[.....]

صفحه: ۳۱۶ نظایر باشد. و «من» فی قوله: مِنْ عَهْدٍ، تأکید نفی راست، چنان که نظایر او بسیار «۱» برفت. وَ إِنْ وَجَدْنَا، «إِنْ» مخففه است از ثقیله، و التقدیر: «أنا» وجدنا، أو آتاه وجدنا، علی انّ الصّمیر للشّأن «۳» و الامر، و علامت آن که «إِنْ» مخففه از ثقیله «لام»

است در خبر او، و ما بیشتر «۴» ایشان را فاسق یافتیم و خارج از فرمان خدای تعالی به ایشان، و کار چنان افتاد که ما بیشتر «۵» ایشان را فاسق یافتیم. و «فسق» هم کفر باشد و هم سایر معاصی. و اصل او خروج الشیء عن الشیء باشد، و اگر چه در عرف غالب بر او آن است که مادون کفر را فسق خوانند، و در آیت هر دو رواست. اگر گویند چگونه گفت که: بیشتر را فاسق یافتیم، و ایشان همه فاسق بودند! گوییم از اینکه دو جواب است: یکی آن که کافران هم بر دو وجه بودند. بعضی در ملت و کیش خود متدین و متحرّج بودند، و بعضی متهتک و خلیع «۶» العذار «۷»، آن که چنان بودند کمتر بودند، و آن که چنین بودند بیشتر بودند. و جواب دوم از او آن است که: حق تعالی اکثر کنایت کرد از همه، چنان که گویند: قل ما رأیت مثله، و مراد آن باشد که: ما رأیت مثله لا «۸» قلیلا و لا «۹» کثیرا، و مثله قوله: فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ «۱۰». قوله تعالی:

[سوره الاعراف (۷): آیات ۱۰۳ تا ۱۲۶]

[اشاره]

ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَظَلَمُوا بِهَا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ (۱۰۳) وَقَالَ مُوسَىٰ يَا فِرْعَوْنُ إِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۰۴) حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ (۱۰۵) قَالَ إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ فَآتِ بِهَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصّٰدِقِينَ (۱۰۶) فَأَلْقَىٰ عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ (۱۰۷) وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنّٰظِرِينَ (۱۰۸) قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ (۱۰۹) يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَمَا ذَا تَأْمُرُونَ (۱۱۰) قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ (۱۱۱) يَا تُوَكُّ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ (۱۱۲) وَجَاءَ السّٰحِرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ (۱۱۳) قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ (۱۱۴) قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ (۱۱۵) قَالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاءُوا بِسِحْرٍ عَظِيمٍ (۱۱۶) وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ (۱۱۷) فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۱۸) فَغُلِبُوا هُنَا لَكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ (۱۱۹) وَالْقِيَ السّٰحِرَةُ سَاجِدِينَ (۱۲۰) قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۲۱) رَبِّ مُوسَىٰ وَ هَارُونَ (۱۲۲) قَالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكْرَتُمْوهُ فِي الْمَدِينَةِ لِتُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (۱۲۳) لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ (۱۲۴) قَالُوا إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ (۱۲۵) وَمَا نَنْقِمُ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِآيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَنَا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ (۱۲۶)

[ترجمه]

پس بفرستادیم از پس [ایشان] «۱۱» موسی را به آیات ما به فرعون و اصحابش «۱۲»، کافر شدند به آن. بنگر چگونه «۱۳» بود عاقبت مفسدان. ————— (۱). اساس او بسیار، با توجه به مج، وز زاید می نماید. (۲). مج، وز، لت، آن: و انا. (۳). مج، وز، لت: للشأن. (۴-۵). مج، وز، مل، لت: بیشترین. (۶). مج، وز، مل، لت: مخلوع. (۷). اساس: العذاب، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۸-۹). مج، وز: إلّا. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۸۸. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۲). مج، وز: اصحابانش پس. (۱۳). مج: که چگونه. صفحه: ۳۱۷ گفت «۱» موسی: ای فرعون، من «۲» فرستاده [ام] «۳» از خدای جهانیان. سزاوار بر آن که نگویم بر خدای اَلّا راستی آوردم به شما حجّتی از خدایتان، بفرست با من فرزندان یعقوب را. گفت اگر آورده‌ای حجّتی، بیار آن را اگر تو از جمله راست گویانی. بینداخت «۴» عصایش که دیدی «۵» ازدهایی بود ظاهر. و بکشید «۶» دستش که دیدی «۷» آن سپید بود نگرندگان را. [۱۷۷-پ]، گفتند جماعت از قوم فرعون «۸» اینکه «۹» جادویی است دانا. می خواهد که بیرون کند شما را از زمین شما «۱۰»، چه فرمایی «۱۱»! گفتند باز دار اینکه را و برادرش را و بفرست در شهرها جمع کنندگان را.

«۱۲» تا به تو آرند هر جادویی دانا را. ----- (۱). مج: و گفت. (۲). مج، وز، لت رسول و. (۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]

(۴). آج، لب: پس بینداخت. (۵). مج، وز: بدیدید. (۶). مج، وز: و بکند. (۷). مج، وز: دیدید. (۸-۹). مج، وز که. (۱۰). مج: زمینتان. (۱۱). مج، وز: فرمایید، آج، لب: می فرمایید. (۱۲). مج، آج، لب: سحّار. صفحه: ۳۱۸ «۱» و آمدند ساحران به فرعون، گفتند ما راست «۲» مزدی «۳» اگر ما غلبه کنیم! گفت: آری و شما از نزدیکان باشی «۴». «۵» گفتند «۶» ای موسی تو بیفگنی و یا «۷» ما باشیم فگنندگان. گفت بیفگنی «۸»، چون بیفگنند بفریفتند چشمهای مردمان و بترسانیدند ایشان را و آوردند جادویی بزرگ. و وحی کردیم به موسی که بیفگن عصای تو که دیدی آن فرود «۹» می برد آنچه کرده بودند به دروغ. بیفتاد «۱۰» حق و باطل شد [آنچه] «۱۱» ایشان کرده بودند. غلبه کردند ایشان را آن جا و باز گردیدند «۱۲» ذلیل و خوار. و بیفگنند جادوان را سجده کننده. گفتند: ایمان آوردیم به خدای جهانیان. خدای موسی و هارون. ----- (۱). اساس، آج، لب: ائن، با توجه به مج، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). مج، وز: ما را هست، آج، لب: ای بدرستی که ما راست هر آینه. (۳). مج: مژدی. (۴). مج، وز، آج، لب: باشید. (۵). اساس، آج، لب: قال، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۶). اساس: گفت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]

(۷). وز: تا. (۸). مج، وز، آف، آن: بیفگنید. (۹). مج، وز، آج، لب، آف: فرو. (۱۰). مج، وز: بیوفتاد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۲). مج، وز، لت: برگردیدند. صفحه: ۳۱۹ گفت فرعون ایمان آوردی «۱» به او از پیش آن که دستوری دادم «۲» شما را، اینکه مگری است که کردی «۳» در شهر تا برون کنی «۴» از اینکه جا اهلش را، زود بدانی «۵». ببرم دستهاتان و پایهاتان «۶» از خلاف، پس بردار کنم شما را جمله «۷». گفتند ما با خدای خود می گردیم. چه انکار کردی «۸» از ما الا آن که ما ایمان آوردیم [به آیات] «۹» خدای «۱۰» چون به ما آمد، خدای ما بزیر «۱۱» بر ما صبر و جان بردار ما را مسلمان. قوله- عزّ و جل: ثُمَّ بَعَثْنَا «۱۲» مِنْ بَعْدِهِمْ، از پس ایشان، یعنی از پس نوح و هود و صالح و شعیب و لوط که ذکر ایشان برفت. بآیاتنا، «با» -----

----- (۱). مج، وز، آج، لب: ایمان آوردید. (۲). مج، آج، لب، آف: دستوری دهم. (۳). مج، وز، آف: کردید. (۴). مج، وز، لب، آف، لت: بیرون کنید. (۵). مج، پس شما بدانید. (۶). مج، وز: پایهاتان. (۷). مج، وز، آج، لب، لت: همه. (۸). آج، لب: چه چیز عیب می کنی تو. [.....]

(۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۰). مج، وز، لت ما. (۱۱). وز: بریز. (۱۲). مج، آف: بعثناهم. (۱۳). مج، وز، لت: آیات. (۱۴). لب را. (۱۵). مج، وز، لت: اسمی است اعجمی. صفحه: ۳۲۰ به معنی «مع» است، چنان که: اشتریت الدار بالآتها، ای مع آلاتها- بآیات و بینات و حجج و دلائل [ما] «۱». فَظَلَمُوا بِهَا، ای جحدوا بها و کفروا. و «ظلم» اینکه جا به معنی کفر است «۲» و جحدواست، دلیلش «باء»، لا- یقال «ظلم به» انما یقال «ظلمه»، و لکن چون به معنی کفر آمد تعدیه کرد او را به حرفی که کفر و جحدواست، و مثله قوله: لِلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ «۳»، لا- یقال: آلی منه به معنی حلف «۴»، و انما یقال: آلی علیه و لکنه لما ضمّنه معنی التبری و التعدیه «۵» عده بمن. بعضی دگر گفتند: «با» بمنزله «با» ی آلت است، چنان که ضرب بالسیف و قطع بالسکین، یعنی آلت ظلم خود ساختند اینکه آیات را و ظالم شدند از جهت اینکه آیات. و به هر حال باید گفتن که به کفر [به] «۶» آیات ظالم شدند، پس معنی راجع [باشد] «۷» با قول اول بی «۸» اینکه همه تعسف. اینکه قول ضعیف است. بعضی دگر گفتند معنی آن است که: بدّلوا بها، ای بدّلوا الکفر بها بدلا من الایمان، برای آن که ظلم وضع الشیء فی غیر موضعه باشد در او معنی تبدیل حاصل است، و اینکه قول قریب است. فَانظُرْ کَیْفَ کَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِینَ، اینکه «نظر» به معنی فکر است، اندیشه کن و تأمل و بنگر به چشم دل تا عاقبت آن مفسدان به کجا رسید و چگونه بود. و ما با ایشان چه کردیم؟ وَ قَالَ مُوسَىٰ يَا فِرْعَوْنُ، موسی گفت: ای فرعون؟ و نام او قابوس بود بر قول اهل کتاب، و وهب گفت: نام او ولید بن مصعب بود، و از جمله قبطیان بود و عمرش بالای چهار

صد سال بود. [و] «۹» چنان که در اخبار آمد: در اینکه مدّت او را تبی و بیماری نبود، و گفتند: او را به هر «۱۰» چهل روز یک بار حاجت بودی، و او را ----- (۹-۷-۶-۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۲). مع، وز، لت: ندارد. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۶. (۴). مع، وز، مل، لب: خلف. (۵). مع، وز، مل، لب، لت: و التبعید. (۸). مع: با. (۱۰). مع، وز: ندارد. [.....]

صفحه : ۳۲۱ سعال و مخاطی و چیزی نبودی، و اگر بودی بر مردم پوشیده داشتی. و بیشتر طعام او موز بودی تا ثقلی «۱» نباشد آن را. و او دعوی خدایی کرد، و آن جماعت به او ایمان آوردند. موسی و هارون را- علیهما السلام- خدای به ایشان فرستاد، بیامدند و بر در سرای فرعون مدّتی مقام کردند. ایشان را راه ندادند به فرعون برای آن که مردمانی «۲» درویش «۳» و خلق جامه و رثّ الهیة «۴» بودند. در خبر است که: موسی- علیه السلام- جامه «۵» پشمین داشت از پلاس و کلاهی «۶» پشمین و رسنی در میان بسته بودی و نعلینی در پای کرده و عصا به دست گرفته، و هارون همچنین. تا یک روز مسخره‌ای بود فرعون را و کس پیش فرعون حدیث ایشان نیارست کردن و گفتن که: دو مرد به اینکه صفت دعوی پیغامبری می‌کنند. اینکه مسخره روزی در میان حدیث گفت: [اینکه حدیث] «۷» هزار بار از آن «۸» منکرتر و ناراست تر است که دو مرد گدا «۹» بیامده‌اند بر در اینکه سرای، مدّتی است که می‌گردند و می‌گویند: ما پیغامبرانیم «۱۰»، خدای ما را به فرعون و قومش فرستاده است تا به ما ایمان آرند و تبع ما باشند. فرعون گفت: اینکه چه حدیث است که تو می‌گویی، و «۱۱» بجدّ می‌گویی یا به هزل! گفت: هزل چه باشد؟ حقیقت است، و اینکه ساعت که در آدمم «۱۲» بر در سرای بودند «۱۳»، مرا گفتند: بگوی فرعون را که ما رسولان «۱۴» خداییم به تو، راه ده ما را به خود. فرعون چون اینکه بشنید، بترسید و گونه رویش «۱۵» بگشت «۱۶» و گفت: در آری «۱۷» -----

(۱). مع، وز، مل، آن: ثقل. (۲). لب: مردمان. (۳). بم، آف: دروش. (۴). اساس: الهیة، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۵). وز، مل، لت: جامه/ جامه‌ای. (۶). لب: کلاه. (۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۸-۱۱). مع، وز، لت: ندارد. (۹). مع: دو گدا مرد. (۱۰). مع، وز، مل، لت: ما پیغامبران خداییم. (۱۲). اساس و، با توجه به مع، وز زاید می‌نماید. (۱۳). اساس: بودم، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۱۴). مع، وز: رسول. (۱۵). مع: رنگش. [.....]

(۱۶). لب: زرد شد. ۱۷. مع، وز، مل، لب، آف: در آرید. صفحه : ۳۲۲ اینان را تا چه مردمانند. کس آمد و ایشان را در سرای برد. چون در آمدند و «۱» پیش فرعون بایستادند، فرعون روی به موسی کرد و گفت: من انت، تو کیستی! گفت: اِنِّی رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِینَ، من پیغامبری «۲» فرستاده خدایم به تو که خدای جهانیان است. آنگه میان ایشان [۱۷۸-پ]

آن مناظره رفت که خدای تعالی در سوره الشعراء حکایت کرد از ایشان و چون آن جا رسیدم گفته- شود- اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تعالی و به الثّقۀ. فرعون گفت: حقیقت می‌گویی یا هزل! موسی- علیه السلام- گفت: حَقِیقٌ عَلٰی اَنْ لَا- اَقُولُ عَلٰی اللّٰهِ اِلَّا الْحَقُّ، گفت: سزاوار است که من بر خدای جز حق و راستی نگویم. و «حقیق» فعلی باشد من الحق، و هم به معنی فاعل باشد و هم به معنی مفعول برای آن که حقیق سزاوار بود، و اینکه هر دو معنی در او بود. اما قوله: عَلٰی اَنْ لَا اَقُولُ، قیل محقوق علی ان لا اقول. و حقیق و محقوق به یک معنی باشد، کانه حق علیه ان لا- یقول علی اللّٰهُ اِلَّا الْحَقُّ، بر اینکه وجه به معنی مفعول باشد. و فَرَّاءَ گفت. «علی» به معنی «با» ست، یقول العرب: جاء فلان بحال حسنۀ و علی حال حسنۀ، و علی هذا قوله: وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ «۳»، اٰی علی کلّ صراط. بر اینکه قول معنی آن باشد که سزاوارم به آن که بر خدای تعالی جز حق و راستی نگویم. گفت دلیل بر اینکه، قراءت اعمش است که خواند: حقیق بأن لا اقول، و عبد اللّٰهُ مسعود خواند: حقیق ان لا اقول. أبو عبیده گفت معنی آن است که: حریص علی ان لا- اقول، حریصم بر آن که بر خدای جز حق نگویم، و نافع خواند: حقیق علی، واجب است بر من که بر خدای جز حق نگویم، و ابو علی فارسی گفت که: «حقیق» از حق باشد، و حق به «علی» تعدیه کنند، قال اللّٰهُ تعالی: فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا «۴»، و قال: وَ حَقَّ «۵» قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ، من از خدای حجتی آورده‌ام به شما، یعنی عصا و ید بیضاء. فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ، [بنی اسرائیل

اینکه دست تو است! موسی - علیه السّلام - دگر باره دست در گریبان کرد و برون «۴» آورد، نوری از او بتافت تا به عنان آسمان چنان که چشمها را غلبه کرد. فرعون به او نتوانست نگریدن، متحیر فرو ماند. موسی - علیه السّلام - دگر باره دست در گریبان کرد و برون «۵» آورد چنان که در اصل خلقت بود. فرعون خواست تا ایمان آورد، هامان برخاست و پیش او آمد و گفت: دعوی خدایی کرده‌ای و عالمی مسخر تواند و تو را می‌پرستند. به بنده‌ای ایمان خواهی آوردن تا تبع او باشی، اینکه زشت کاری باشد. فرعون گفت: مرا مهلتی «۶» ده تا فردا. موسی - علیه السّلام - گفت: روا باشد و برگشت و خدای تعالی وحی کرد به موسی که: فرعون را بگوی که اگر [به من] «۷» ایمان آری اینکه ملک بر تو رها کنم و جوانی و قوت با تو دهم. فرعون گفت: یک امروز مرا مهلت ده. موسی - علیه السّلام - برفت. هامان در آمد. فرعون گفت: یا هامان؟ چه گویی! موسی چنین -----

----- (۱). مج، وز، مل: لابه کرد. (۲). آج: سپیدی، لب: سفیدی. (۳). مج، وز، مل: می تافت چون شعاع آفتاب. [.....]

(۴-۵). مج، وز، مل، آج، لب: بیرون. (۶). مج، وز، مل، مهلت. (۷). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. صفحه: ۳۲۶ می گوید، و اگر اینکه چنین باشد کاری عظیم بود. هامان گفت: او مردی جادوست روا بود که بکند، اما یک روز که اینکه قوم تو را پرستند به ملک همه دنیا برنیاورد و فرعون را از سر آن بر بود «۱» و گفت: حدیث جوانی که گفت با تو دهم، من چاره بسازم که تو جوان شوی و مویت سیاه شود. آنکه بفرمود تا و سمه بیاوردند و او را بفرمود تا به آن خضاب کرد و مویش سیاه شد. موسی - علیه السّلام - بر دگر روز باز آمد، فرعون را یافت موی سیاه شده، عجب ماند «۲» از آن؟ خدای تعالی وحی کرد به او که: چه اندیشه کنی، که «۳» اینکه خضابی مزور است. روزی چند بر آید برود، همچنان شود که بود. و در بعضی [۱۷۹-پ]

روایات آمد که: چون موسی و هارون از نزدیک فرعون برون «۴» آمدند، ایشان را باران بگرفت. در راه عجوزی «۵» بود، پیرزنی از خویشان مادر موسی «۶». موسی و هارون در سرای او شدند و آن شب آن جا مقام کردند، و هامان و لشکر گفتند: چرا اینان را بنگرفتی و محبوس نکردی! او کس فرستاد بر اثر ایشان. چون کسان فرعون آن جا آمدند، ایشان خفته بودند و عجوز «۷» بیدار بود، خواست تا ایشان را بیدار کند و بجهاند. عصا بر بالین موسی - علیه السّلام - نهاده بود، دگر باره ازدها گشت «۸» و آهنگ ایشان کرد. بگریختند و موسی و هارون را رها - کردند، و چون بیدار شدند عجوز «۹» ایشان را خبر داد به آنچه رفت، قوله: وَ نَزَعَ يَدَهُ، معنی آن است که دست از گریبان بکشید و برون «۱۰» کرد، و لکن در کلام محذوفی هست، بیفکنند لدلالة الکلام علیه، و آن آن است که: نزع یده من جیبها «۱۱» بعد ----- (۱). مج، وز، مل، آج، لب: ببرد. (۲). مج،

وز، بماند، مل: داشت. (۳). مج، وز: اندیشه کنی در اینکه. (۴-۱۰). مج، وز، مل: بیرون. (۵). مل: عجوزه‌ای. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). مل، آج، لب: عجوزه. (۸). مل، آج، لب: شد. (۹). مل: عجوزه. (۱۱). وز: جنبها، همه نسخه بدلها با اساس مطابق است، در حالی که بر اساس قاعده می باید «جیبها» باشد. صفحه: ۳۲۷ [ما] «۱» ادخلها فيه، اینکه بیفکنند برای آن که دگر جایها به شرحتر از اینکه گفت فی قوله: قال به و ادخل یدک فی جیبک تخرج بیضاء من غیر سوء «۲»، در اینکه آیت «نزع» گفت «۳» و نزع بعد ادخال بود، و در آن دگر آیت ادخال گفت، و خروج «۴» بی نزع نباشد، پس آنچه گفت و کلام «۵» بر آن دلیل کرد از کلام بیفکنند. فإذا هی بیضاء للناظرین، «إذا» هم مفاجات است که گفتیم، یعنی عقب نزع و اخراج سپیدی بود «۶» نورانی برای نگرندگان، و اینکه نظر تقلب الحدقه الصّحیحه نحو المرئی طلبا لرؤیته باشد، نگرید [ن] «۷» به چشم باشد «۸» آنچه دیدنی است، و زجاج گفت: «إذا» اینکه جا ظرف مکان است به معنی «هناک» و «ثم»، و دگر جایها ظرف زمان باشد، و تقدیر کلام آن است که: فهی بیضاء للناظرین هناک، و در «إذا» مفاجات اینکه تأویل می گویند «۹» هر جای. و موسی - علیه السّلام - اسمری بود «۱۰» شدید السمره، چون دست از گریبان برون «۱۱» کردی با دگر اندامش نماندی از آن «۱۲» جا که معجز خرق عادت بود که کس بر الوان قادر نیست مگر خدای - عزّ و جلّ. قال المَلَأُ مِنَ قَوْمِ فِرْعَوْنَ، آن جماعت اشرف و خواص فرعون چون هامان و جز او گفتند: اینکه مردی ساحر و جادوست «۱۳» دانا، و تفسیر «مَلَأُ» پیش از اینکه بگفتم. و «قوم» جماعتی باشند که به کار مردم قیام کنند و به معاونت او برخیزند،

برای اینکه نگویند: قوم الله، و گویند: عباد الله و حزب الله، که خدای تعالی را به

(۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [...]

(۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۲. (۳). آج، لب: نزع یده. (۴). کلمه «خروج» در اساس خط خورده است در حالی که در همه نسخه بدلها هست. (۵). مج، وز، مل: آن چه فحوای کلام. (۶). مج، وز، مل: بودی. (۸). مج، وز: نگریدن تا ببینند. (۹). مج، وز، مل: می گوید. (۱۰). مج، وز و. (۱۱). مج، وز، مل: بیرون. (۱۲). مج، وز، مل: اینکه. (۱۳). مج، وز: ساحری و جادوی است. صفحه: ۳۲۸ قیام و معاونت کس حاجت نیست. و ساحر جادو باشد، و رمانی گفت: حدّ سحر حیلتی لطیف باشد و در اظهار او «۱» اعجوبه که ایهام معجز افکند. و ازهری گفت: سحر صرف چیزی باشد از حقیقت خود با غیر آن، و اصل او از «۲» خفا و پوشیدگی باشد- چنان که در سوره البقره بیان کردیم، و منه السّحر للزّیة و السّحر للظّلمة. و بعضی دگر گفتند: سحر من قولهم: سحر المطر الارض یسحرها سحرا اذا قلبها و قلع شجرها، قال ذو الرّمة فی صفة الشّراب «۳»: و ساحرة الشّراب من الموامی ترقص فی نواشرها الاروم پس آن را برای آن سحر خواندند و او را ساحر که گفتند: آن کار به خلاف آن است که او می نماید. و عصا به صورت ازدها و آسمر به لون ایض. یُریدُ أن یخرجکم من أرضکم بسحره «۴»، می خواهد که «۵» شما را که جماعت قبطیانی «۶» از زمین مصر بیرون کند به سحر و جادویش. و اینکه برای آن گفتند که او گفت: فَأرسل معی بنی اسرائیل «۷»، بنی اسرائیل را با من بفرست. گفتند: لشکر می خواهد، و می خواهد تا جماعتی بسیار [۱۸۰-ر]

را از ما جدا کند و ایشان را لشکر خود سازد و با ایشان بر ما خروج کند. فما ذا تأمرون، [چه فرمایی. موضع «ما» از اعراب محتمل است دو وجه را: یکی رفع چون به معنی الذی باشد، و التقدير: فما الذی تأمرون] «۸» به، و نیز محتمل است نصب را علی تقدیر: فأی شیء تأمرون به «۹»، و در آن که اینکه کلام کیست خلاف کردند. بعضی گفتند: کلام ملاً قوم فرعون است که با یکدیگر گفتند، و اینکه اولیتر و لا- یقتر است به ظاهر کلام. و قولی دیگر آن که: کلام فرعون است و در کلام فرعون یُریدُ أن یخرجکم قول مضمّر است. (۹-۲-۱). مج، وز، مل: ندارد. (۳). مج، وز، مل شعر. (۴). سوره شعراء (۲۶) آیه ۳۵. [...]

(۵). مج، وز، مل، لت: تا. (۶). مج، وز، مل: قبطیانید. (۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۰۵. (۸). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. صفحه: ۳۲۹ قالوا أرجه، گفتند آن گروه که مشورت با ایشان برده بودند: باز دار او را و در کار او تأخیری بکن. حمزه و یحیی خواندند: [ارجه] «۱» به سکون «ها» بی همزه، و وجه او آن است که در او دو لغت آمد همزه نحو: «ارجأت»، و ترک همزه نحو «ارجیت». همزه از ارجیت گرفت بی همزه و «ها» برای استراحت آورد، چنان که در «قه» و «عه» آورد. و بصریان خواندند و داجونی از هشام: «ارجئه» من أرجأت الامر ای آخرت بالهمزة علی وزن افعله. و ابن کثیر و الحلوانی عن هشام همچین خواندند، جز که ایشان وصل کردند «ها» ی مضموم «۲» را به «واو» ی پس او، ابن ذکوان خواند به کسر [ها] «۳» بی اشباع: «ارجئه». و ابو جعفر من طریق ابن العلاف و قالون و المستیبی «ارجه» بی همزه به کسر «ها» بی اشباع، و باقی قراء و آن کسائی است و خلف و اسماعیل ورش و ابو جعفر من طریق النّهروانی به کسر «ها» بی همزه و اشباع «۴» به «یاء» «۵» از پس «ها». و اختلافشان در سوره الشعراء هم چنین است. و الإرجاء، التّأخیر و همزه لغت قیس است و دیگر عرب، و ترک همزه لغت تمیم [است] «۶» و اسد و مرجیان را برای اینکه، خوانند لتأخیرهم هم الوعید و جوازهم العفو. عبد الله عبّاس گفت: آخره، باز پس دارش، یعنی توقّف کن در کارش، و قتاده گفت: احبسه، باز دارش. و أخاه، برادرش «۷» یعنی هارون را. و أرسل فی المدائن حاشترین، و در شهرها بفرست کسان را که مردم را و جادوان را جمع کنند، و «حاشترین» مفعول به است. یأتوک، جواب امر است برای آن مجزوم است- تا بیارند به تو هر جادویی دانا را. کوفیان خواندند: «سحار» مگر عاصم علی فعّال لتکثیر الفعل و الحرفه، و باقی قراء «ساحر» علی فاعل. گفتند: رای آن است که در اقطار عالم و شهرها کسان «۸» (۸-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج،

وز افروده شد. (۲). معج، وز: مضمومه. (۴). معج، وز، لت: او. (۵). معج، وز، لت: یابی. (۷). معج، وز، لت را. (۸). معج، وز، مل: کسان‌ی. صفحه: ۳۳۰ را بفرستی تا جادوان دانا را جمع کنند تا کار موسی بنگرند، اگر سحر است و جادوی جوابش بدهند به سحری که آن را غالب باشد، و اگر سحر نیست و او صادق است رای در حق او بزنند. گفتند: رای آن است که کودک آن را بفرستی به دیهی که در آن جا جادوان بودند تا جادوی بیاموزند، و آن دیه «۱» را «عمر» «۲» خواندند. هفتاد و دو کودک را اختیار کردند، هفتاد از بنی اسرائیل و دو از قبط، و با موسی وعده بکردند «۳» و مهلتی بخواستند و موسی - علیه السلام - مهلت «۴» بداد. آن کودکان آن جا رفتند و مدت‌ها سحر آموختند تا ساحران تمام شدند. ایشان را با پیش فرعون فرستادند و گفتند: ما اینان را سحری آموختیم که ساحران عالم را غلبه کنند از هر سحری که در زمین باشد، الا که کار سماوی باشد که اینان طاقت آن ندارند. و قولی دیگر آن است که: فرعون کس فرستاد در اقطار جهان تا هر کجا سحری بود او را بیاوردند. چون پیش فرعون آمدند «۵»، قصه موسی و عصا با ایشان بگفت. ایشان گفتند: اگر اینکه مرد ساحر است، ممکن نیست که ما را غلبه تواند کرد «۶» و ما او را غالب باشیم، و اگر جادو نیست و کار او سماوی است ما به او «۷» هیچ نتوانیم کرد «۸»، و ذلک قوله: وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ، جادوان پیش فرعون آمدند. از جمله جمعهای فاعل یکی «فعله» باشد کالْحَفْظَةُ وَالسَّفْرَةُ، [۱۸۰-پ]

و البررة و الکتبه. مفسران در عدد سحره «۹» خلاف کردند. مقاتل گفت: هفتاد و دو مرد بودند، هفتاد اسرائیلی و دو قبطی. کلبی گفت: هفتاد مرد بودند، بیرون از دو رئیس که ----- (۱). آج، لب: ده. (۲). تفسیر طبری: «فرما» ضبط کرده است. (۳). معج، وز: وعده برزدند. (۴). معج: مهلتی. [.....]

(۵). معج، وز فرعون. (۶). آج، لب: تواند کردن. (۷). معج، وز: مایان. (۸). معج، وز: کردن. (۹). اساس: سحر، با توجه به معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۳۳۱ ایشان را بودند، که ایشان دو مرد استاد جلد و زیرک «۱» بودند و کبیر بودند و در دهی مسکن داشتند که آن را «نینوی» «۲» گفتند. چون مرد فرعون آمد و ایشان را خواند، ایشان بیامدند. عطا گفت: ایشان برخاستند «۳» و به سر گور پدر خود شدند و آواز دادند و گفتند: یا ابانا، ای پدران ما «۴»؟ فرعون ملک قبط، کس فرستاده است ما را می خواند و می گوید: مردی آمده است عصایی دارد که هیچ سنگی و آهنی و چوبی رها نمی کند الا «۵» فرو می برد. ما پیش او رویم «۶» یا نرویم! از آن گور «۷» آوازی آمد که بروی «۸» و جهد کنی «۹» تا او را خفته یابی «۱۰» آنگه عصای او بدزدی «۱۱»، اگر ساحر است عصا به دست شما افتد و او از کار باز بماند که ساحر خفته سحر نتواند کرد، و اگر او خفته عصا با شما قتال «۱۲» کند او ساحر نیست، پیش او مروی «۱۳» که او غالب آید شما را. ایشان متفکر «۱۴» بیامدند و حیلت ساختند تا موسی را خفته یافتند و عصا در پیش او به زمین فرو برده «۱۵»، غنیمت شناختند آمدند تا عصا «۱۶» برگیرند. عصا اژدها شد و روی «۱۷» به ایشان نهاد «۱۸». ایشان بگریختند و فرعون را گفتند: اینکه مرد جادو نیست، و اینکه قصه «۱۹» بگفتند و برفتند و اختیار مقابله «۲۰» موسی نکردند. کعب الاحبار گفت: دوازده هزار مرد بودند. سدّی گفت: سی و اند هزار ----- (۱). وز: استاد زررگ جلد. (۲). وز: سوی. (۳). اساس: برخاستند، با توجه به ضبط معج، وز تصحیح شد. (۴). معج، وز، مل: پدر ما. (۵). مل همه، آج، لب: لت که. (۶). مل: برویم. (۷). معج: گورها. (۸). معج، وز، آج، لب: بروید. (۹). معج، وز، آج، لب: جهد کنید. [.....]

(۱۰). معج، وز، مل: بیاید، آج، لب: یابید. (۱۱). معج، وز، آج، لب: بدزدید. (۱۲). معج، وز و کارزار. (۱۳). مل، آج، لب: مروید. (۱۴). مل، آج، لب: متفکر. (۱۵). معج، وز، مل: فروزده. (۱۶). مل را. (۱۷). معج، وز: سر. (۱۸). معج، وز، مل و. (۱۹). مل با او. (۲۰). معج، وز: مقاتله، مل: مقاتلت با. صفحه: ۳۳۲ مرد بودند. عکره گفت: هفتاد هزار مرد بودند. محمد بن المنکدر گفت: هشتاد هزار مرد بودند، و گفتند قول جامع آن است که: هفتاد هزار مرد بودند که پیش فرعون آمدند از اقطار «۱» جهان. فرعون هفت هزار را برگزید همه ساحر «۲» ماهر، آنگه از ایشان هفتصد را برگزید. آنگه از ایشان هفتاد را برگزید. مقاتل گفت: رئیس ایشان شمعون نام بود. ابن جریج گفت: یوحنه. عطا گفت: دو برادر بودند، یکی «۳» ناقص نام بود و یکی مداین الصّیغیر «۴»، آنگه فرعون را گفتند: إِنَّ لَنَا

لأَجْرًا، ما را مزدی خواهد بود [ن] «۵» اگر ما غالب شویم! اهل حجاز و حفص خواندند: «ان لنا» به یک «الف» علی الخیر، و ابن عامر و اهل کوفه خواندند [به دو] «۶» همز «۷» مخفف: «أ إن» یک «۸» همزه استفهام و دیگر همزه «ان»، مگر حفص که از کوفیان او چنین نخواند، و روح هم خلاف کرد. و ابو عمرو و رویس به همزه «۹» اول و کسر دوم خواندند، اما آن است که ابو عمرو از میان دو همز «۱۰» «الفی» در آورد: «آن لنا» و رویس اینکه فصل نکند. ابو علی فارسی «۱۱» گفت: همزه استفهام اینکه جا بهتر باشد از آن که خبر، برای آن که ایشان قاطع نبودند بر آن که ایشان را مزدی دهند یا ندهند، و در سوره الشعرا اجماع کردند بر همزه استفهام و گفت: آن «۱۲» جا نیز که همزه استفهام نیارد و در قراءت حجازیان هم تقدیر همزه استفهام باید کرد «۱۳» [۱۸۱-۱۸۱] و اگر چه در لفظ نیست - چنان که شاعر گفت: «۱۴» و اصبحت فیهم آملًا لا کمعشر أتونی فقالوا من ربيعاً أو مضر -----
----- (۱). آج، لب: اطراف. (۲). آج، لب: ساحران. (۳). آج، لب را. [.....]

(۴). مج، وز، مل: مداین الصیغر، بم: مدابر الصغیر. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۷). آج، لب: همزه. (۸). مج، وز، مل، لت، لب، بم: یکی. (۹). مج، وز، مل، لت: همز. (۱۰). مج، وز، مل، آج، لب: همزه. (۱۱). مج، وز، مل: ابو علی الفارسی. (۱۲). آج، لب، بم: اینکه. (۱۳). مج: کردن. (۱۴). مج، وز شعر. صفحه: ۳۳۳ و در کلام محذوفی هست، و التقدیر: فارس فرعون فی المدائن حاشرین یحشرون السحرة فحشروهم فجاء السحرة فرعون، و لکن یفنگد لدلالة الکلام علیه. گفتند «۱»: ما را مزدی و پاداشتی «۲» خواهی دادن اگر چنان باشد که ما موسی را غلبه کنیم! و اینکه قول سدی و ابو العباس است، یقال: جئته و جئت الیه. و جئته به معنی قصدته باشد، و جئت الیه ای جعلته غایه لقصدی. و برای آن «فا» در «قالوا» نیارد که کلام در تقدیر نهاده است که: لَمَّا جاءوا علیه قالوا. و «اجر» مزد و ثواب باشد به خیر. و «جزا» پاداشت بود به خیر و شر. و اسم «ان» چون متأخر شود از خبر «لام» در [او] «۳» آرند، و اگر باز پس نه افتد «۴»، «لام» در [او] «۵» نیارند. تا جمع نکرده باشند بین علامتی التأكيد «۶» و هما ان و اللام. إن کُنَّا نحن الغالِبین، در «نحن» دو قول است «۷». یکی آن که: در محل رفع است به آن که: تأکید اسم «کان» است، و یکی آن که: او را محلی نیست از اعراب، برای آن که او فصل است. بین المبتدئ والخبر، و غلبه ابطال مقاومت باشد به قوت برای اینکه خدای را غالب «۸» خوانند. قال نَعَمْ، حکایت قول فرعون است که او گفت: آری شما را بنزدیک من مزد و پاداشت به خیر خواهد بود «۹» و بر سری، از جمله مقربان و نزدیکان من باشی، «۱۰» و پایه شما بنزدیک من رفیع بود و منزلت بلند. و در آیت دلیل است بر آن که فرعون بنده ذلیل «۱۱» محتاج بود اگر ایشان اندیشه کردند، چه اگر خدای بودی بزعمه او را به سحره حاجت نبود که آنچه خواستی توانستی «۱۲» کردن. و نیز در آیت دلیل است بر آن که ساحران دروغ گفتند در آن دعوی که کردند، که ایشان -----
----- (۱). مج: بگفتند. (۲). وز: پاداشی. (۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده

شد. (۴). مج، وز، لت: نیوفند، مل، آج، لب: نیفتد. [.....]

(۶). آج، لب: علامت التأكيد. (۷). مج، وز، مل، لت: گفتند. (۸). مج، وز، مل، لت و قاهر. (۹). مج، وز، مل: بودن، آج، لب: باشد. (۱۰). مج، وز، مل، آج، لب: باشید. (۱۱). مل و. (۱۲). مل، لت: بتوانستی. صفحه: ۳۳۴ قلب اعیان توانند کردن و حبال و عصی با ماران کردن، چه اگر بر آن «۱» قادر بودندی کوههای زمین بازر کردند، و فرعون را با سگی کردند [و ملک او به دست گرفتندی] «۲»، حاجت نبود ایشان را به آنچه گفتندی: إن لنا لأَجْرًا، مزدی و محقری بخواستندی از او. چون سحره بیامدند و در مقابله «۳» موسی بایستادند، موسی - علیه السلام - ایشان را دعوت کرد و با خدای خواند، و از خدای سخن گفت و از مال و مرجع و ثواب و عقاب. ایشان با یکدیگر نگریدند و گفتند: سخن اینکه مرد به سخن ساحران نماند. و آن روز زینت بود که موعد ایشان بود، و آن عیدی و موسمی بود ایشان را. عبد الله عباس گفت: اول روز بود از سال روز نوروز و اول هفته روز شنبه. این زید گفت: اینکه مجمع ایشان را به اسکندریه بود چون موسی عصا بینداخت اژدها شد، دنبال او تا سحره برسد - و از میان اینکه دو جای مسافتی بعید است. چون سحره آن عدد که بودند جمع شدند و «۴» فرعون و لشکر به صحرا آمدند «۵» و خلائق عالم از جوانب بر آن

میعاد جمع شدند. موسی - علیه السلام - می آمد تنها، با او جز هارون - علیه السلام - نبود. در برابر ایشان بایستاد و بر عصا تکیه کرد. موسی - علیه السلام - ایشان را در وعظ گرفت و گفت: **وَيَلِكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَيَّ اللَّهُ كَذِبًا** «۶»، بر خدای دروغ فرا مبادی «۷» که پس بیخ شما بکند به عذاب، و دروغزن خایب و نومید بود. ایشان گفتند: اینکه نه سخن جادوان است و از آنکه «۸» دو قول شدند، و ذلک [۱۸۱-پ]

قوله: به به فتنازعوا أمرهم بينهم وأسيروا النجوى «۹». آنکه آنچه داشتند از ----- (۱).
 معج، وز، مل: اینکه. (۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). وز، مل، لت: مقابل. (۴). وز، مل: ندارد. (۵). اساس: آمدن، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۶). سوره طه (۲۰) آیه ۶۱. (۷). اساس، بم: فرامی بافی، با توجه به بم، لت تصحیح شد، وز: فرو مبادی. [.....]

(۸). مل: آنگاه. (۹). سوره طه (۲۰) آیه ۶۲. صفحه: ۳۳۵ حبال و عصا در خبر چنان است «۱» که: بر چهل شتر نهاده بودند، رسنها بود «۲» و عصاهای مار پیکر بکرده «۳» و اژدها پیکر، چوبها مجوف کرده و زبیق در میان آن کرده و رسنها به زبیع اندوده، و انکه زیر زمین مجوف کرده بودند و در زیر آن آتش بر کرده، و چنان ساختند که وقت چاشتگاه بود عند ارتفاع النهار، تا آفتاب از بالا تابش «۴» و آتش از زیر قوت کرد، آنکه موسی را گفتند: **إِذَا أَنْ تُلْقَى وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ**، اول «۵» تو بیفکنی عصای خود یا ما آنچه داریم! موسی - علیه السلام - گفت: **أَلْقُوا**، شما بیفکنی «۶» آنچه خواهی فکند «۷». ایشان آن چهل خروار چوب و رسن که داشتند بیفگندند «۸» - بر اینکه شکل که گفتیم. زبیق را از آن جا که «۹» عادت است با گرمای آفتاب و حرارت آتش ساکن بنماند متحرک شود «۱۰»، چنان [نمود که می بخواهد رفتن] «۱۱»، به جنبش در آمدند، چنان که بعضی بر بعضی می افتادند. موسی - علیه السلام - بترسید، نه از آن ترسید «۱۲» که گمان برد که آن را اصلی هست، از آن ترسید که گروهی امعان نظر نکرده باشند، بنگرند گمان برند که اینکه از جنس آن است، ایشان را «۱۳» شبهت حاصل شود. حق تعالی وحی کرد بدو و گفت: مترس که آنچه ایشان نمودند شبهت است و آنچه با تو است حجت است، و حجت غالب باشد شبهت را به هر حال. و وحی کرد به موسی که: یا موسی عصا بینداز. موسی - علیه السلام - عصا ----- (۱). آج، لب: حکایت است. (۲). مل عظیم. (۳). وز، مل، لت: ندارد. (۴). وز، مل، آج، لب، لت کرد. (۵). مل: ای موسی اول. (۶). وز، مل، آج، لب: بیفکنید. (۷). وز: خواهید فگندن. (۸). وز، مل: بینداختند. (۹). وز، مل، لت جریان. (۱۰). آج، لب: شدند. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. (۱۲). وز: ندارد. [.....]

(۱۳). آج، لب، بم: است و بعضی را. صفحه: ۳۳۶ بینداخت «۱». **فَإِذَا هِيَ**، حالی اژدهایی گشت که هر چه ایشان به یک سال ساخته بودند به یک ساعت «۲» فرود برد. اژدهای سیاه از شتر بختی مهتر با چهارپای سطر کتاه و دنبالی دراز، چون با دنیا [ل] «۳» نشستی از بالی باره شهر بودی [قدش] «۴» به سر و گردنی. دنبال بر هیچ چیز «۵» نزد آلا پست کرد و [پای] «۶» بر هیچ چیز نهاد آلا خرد کرد. از دهنش آتش «۷» بیرون می آمد و چشمهایش به مانند دو چراغ می افروخت «۸» و از او آتش بیرون می آمد «۹». بر گردن «۱۰» مویهای دراز داشت برخاسته به مانند نیزهها «۱۱». و اینکه عصا «۱۲» دو سر بود، آن دو سر دو زفر گشت. اینکه مار را فراخی «۱۳» دوازده گز بود. در او دندانهای بزرگ سطر. او را آوازی بود از دهن و دمشی «۱۴» از بینی، و به هر آنی از رفتن بر زمین دهن بر نهاد و به یک ساعت «۱۵» آن چهل خروار چوب و رسن فرود برد و زمین ساده کرد از آن، و آهنگ قوم فرعون کرد. ایشان از او بگریختند «۱۶» و برهم افتادند تا از آن ازدحام و مدافعت بیست و پنج هزار مرد بمردند - علی ما ذکره السدی و محمد بن اسحاق. و فرعون به هزیمت برفت «۱۷» عقل و هوش رمیده، و آن روز چهار صد نوبت اطلاق افتاد او را پس از آن که به چهل روز یک بار عادت داشت که به حاجت بنشستی و چنان شد [که] «۱۸» در شبانه روزی [تا] «۱۹» به مردن چهل [بار] «۲۰» اطلاق می بود «۲۱» او را. ----- (۱). مل در آن وقت. (۲). وز، آج، لت: ساعته. (۳-۴-۶-۱۸-۱۹-۲۰-۳)

اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. (۵). اساس: هیچیز/هیچ چیز. (۷). وز، مل، لت: آتشی. (۸). وز: می فروخت. (۹). آج. لب، آف و. (۱۰). مل: گردنش. (۱۱). اساس: نیزها/نیزه‌ها. (۱۲). آج، لب را. (۱۳). وز آن. (۱۴). وز، بم، آف: دمش، مل: دمی. (۱۵). وز: به یک ساعته، بم، آف: به یک بار. [...]

(۱۶). وز، مل، لت: ایشان گریختن گرفتند. (۱۷). اساس: برفتند، با توجه به وز، مل تصحیح شد. ۲۱. آج، لب: اطلاق افتاد. صفحه: ۳۳۷ حفص خواند عن عاصم: «تلقف» بتخفيف من لفت الشیء القفه لقمًا از بنای ثلاثی، و باقی قرآء بتشدید من التلقف بر وزن التفعیل. و تلقف و تلقم و التقم و تلهم به معنی ابتلع «۱» باشد، و آن ابتلاعی باشد به سرعت، چنان که شاعر گفت «۲»: انت عصا موسى المذی لم تزل تلقف ما یأفکه السّاحر و دیگری گفت «۳»: اذا جاء موسى و القی العصا فقد بطل السّحر و السّاحر و گفتند: تلقف، اخذ چیزی باشد در هوا. و در آیت محذوفی هست، و تقدیر آن است [که] «۴»: فالقی عصاه فصار ت ثعبانا. قوله: تلقف ما یأفکون «۵»، و اینکه «إذا» مفاجات راست چنان که شرحش برفت. و «افک» چیزی بگردانیدن باشد از وجه خویش «۶». و «افک» دروغ باشد، فعل به معنی مفعول [۱۸۲- ر]، کالتقص «۷» و التّقص، و به هر حال معنی آن است که: ما یأفکون «۸» فیه، آنچه به آن افک کرده بودند و محل افک ایشان بود، دون مصدر که فعل ایشان بود که آن عرض باشد و عرض را تلقف صورت نبندد. پس به هر حال تقدیر آن باشد که: ما یأفکون فیه و بر اینکه محمول باشد، قوله تعالی: وَ اللّٰهُ خَلَقَکُمْ وَ مَا تَعْمَلُونَ «۹»، آی و ما تعلمون فیه من الخشب و الحديد و الحجارة الّتی تتخذونها «۱۰» آلهة و اصناما، که هیچ روایت معنی ندهد جز چنین. فَوْقَ الحَقِّ، حق حاصل آمد، و اصل وقوع سقوط باشد، کوقوع الطائر ----- (۱). اساس، بم: اتباع، آف: اتباع، آج، لب:

ابتلاع، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۳-۲). وز، مل شعر. (۴). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. (۵). اساس، بم: یؤفکون، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۶). وز، مل، لت: خویشان. (۷). اساس: التّقص، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۸). اساس یوفکون، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۹). سوره صافات (۳۷) آیه ۹۶. (۱۰). آج، لت: تتخذونها. صفحه: ۳۳۸ و الحائط. وَ بَطَلْ- ما کأنوا یعملون، و آنچه ایشان می کردند به سالیان دراز باطل شد و نیست گشت. اکنون «۱» متکلمان در آن خلاف کردند که آن حبال و عصا کجا رفت! بعضی گفتند: خدای تعالی اجزای فنا بیافرید تا [اینکه به] «۲» آن «۳» فنا فانی شد، و اینکه مذهب آن کس باشد که فنای بعضی جواهر با بقای بعضی روا دارد. و اینکه مذهب درست نیست برای آن که اختصاص فنا به بعضی جواهر دون بعضی محال است، برای آن که اختصاص عرض به حلول باشد، و فنا ضدّ محل است اختصاص به حلول در او صورت نبندد. و بعضی دگر گفتند: خدای تعالی بقایش بستد تا نیست شد، و اینکه مذهب آ [نا] «۴» ن باشد که بقاء معنی گویند «۵»، و اینکه مذهب هم درست نیست برای آن که «بقا» استمرار وجود باشد به دلیل آن که آن کس که بقا داند استمرار وجود داند، و چیزی دگر از او معقول نباشد جز استمرار وجود. بعضی دگر گفتند: خدای تعالی آن کون که به او کاین [با] «۶» شد بستاند تا او از کاینی برود «۷»، چون «۸» از کاینی برود از وجود برود، که جوهر موجود نباشد الا کاین، و اینکه بر مذهب آنان روا باشد که اُکوان لا یبقی گویند «۹»، گویند: خدای تعالی چون کون نیافرند جوهر از وجود بشود و اینکه مذهب درست نشده است. و سید «۱۰» را نظر است و بیشتر محققان را در آن که اُکوان باقی است یا باقی نیست. آنچه قول «۱۱» درست است در آن، آن است که خدای تعالی اجزای او مفزق ----- (۱). مل بدان که. (۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. [...]

(۳). آج، لب: تا به آن. (۵). اساس: گوید، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۷). مل، لت: شود. (۸). وز: تا. (۹). اساس: نگویند، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۱۰). مل: و قبله الموحّدين و قدوة المحققین اعلم الهدی ذو المجدین المرتضی- قدس الله روحه. (۱۱). مل: اما قولی که. صفحه: ۳۳۹ کرد تا در هوا هب باشد «۱» چنان که پیدا نبود، و اینکه وجه «۲» از قدوح و اعتراضات دورتر است- و الله اعلم. و حقیقت حق و باطل، اند جای بیان کردیم در اینکه کتاب. و «ما» فی قوله: ما کأنوا یعملون، محتمل است دو

وجه را، یکی آن که: موصوله باشد به معنی الّذی، و التّقدیر: الّذی كانوا یعملون، و دوم آن که: مصدریّه باشد، اى عملهم. فَعَلُوا هُنَالِكَ، مغلوب شدند در آن جایگاه. و غلبه ظفر باشد در بغیه «۳» و مراد. و برگشتند از آن جا صاغر و ذلیل، من الصّغر و الصّغار و هما المذلّة، یقال: صغر الشّیء صغارا فهو صغیر و صغر الرّجل من الهوان و الذّل صغارا فهو صاغر، و اینکه از صغر منزلت باشد، و نصب او بر حال باشد. وَ أَلْقَى السّحْرَةَ سَاجِدِينَ، و ساحران را به روی در آوردند «۴». برای آن به لفظ ما لم یسم فاعله گفت که چون آن بدیدند مالک نبودند و قادر بر خود، از سرعت آن که ایشان به وهلت اول که نظر کردند علم حاصل شد، به روی در آمدند به سجده، پنداشتی که کسی ایشان را به روی در آورد. و وجه دیگر آن است که: چون دلیل دعوت کرد «۵» ایشان را به آن، به مثبت آن بود که دلیل ایشان را به روی در آورد به سجده. و نصب «ساجدین» بر حال باشد. قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ، گفتند: ایمان آوردیم به خدای جهانیان. و «رب» چون «۶» به معنی سیّد باشد «۷» خدای را به او وصف کنند، فیما لم یزل [۱۸۲-پ]

و لا یزال. و چون به معنی مالک باشد، در لا یزال وصف کنند یا نکنند؟ رمانی گفت: نکنند، و اگر مالک را تفسیر بر قادر دهند به اینکه معنی هم ربّ باشد در ازل و لا- یزال. ----- (۱). مل، لت: باشد. (۲). اساس: وجهی، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۳). وز، مل، لت: باشد بیغیه. (۴). وز، مل، لت و. (۵). اساس، بم، آف که، با توجه به وز، مل زاید می نماید. (۶). مل: خود. (۷). وز، مل، لت: بود. [.....]

صفحه : ۳۴۰ خدای موسی و هارون. برای آن تخصیص کرد ایشان را به ذکر که [تا] «۱» گمان نبرند که فرعون را خواستند. و وجه دگر برای شرف و اختصاص ایشان، که ایشان دو پیغامبر دعوت کننده بودند. و اما آن که وجود دو پیغامبر در یک عصر و بیشتر روا باشد و وجود دو امام روا نباشد، عقل را به اینکه طریقی نیست، و اینکه به سمع دانند و اجماع، چنان که به سمع دانند که در عهد رسول «۲» - علیه السّلام - و از پس او هیچ پیغامبر نبود. ساحران چون چنان دیدند، به ادنی مایه نظر که کردند، ایشان را علم حاصل شد که: آن نه از جنس سحر «۳» است، و مانند اینکه در مقدر بشر نباشد، چه ایشان سالهای بسیار تعاطی سحره «۴» کرده بودند و کیفیت شناخته «۵»، ایشان را علم حاصل شد به آن که آن معجزی «۶» است خارق عادت و او پیغامبر است و آنچه می گوید راست می گوید. به روی در آمدند و سجده کردند و گفتند: ما ایمان آوردیم به خدای جهانیان که خدای موسی و هارون است. و در خبر می آید که: در میان ایشان هفتاد و دو مرد بودند پشت خم شده از پیری، و علما و بزرگان ایشان بودند، و گفتند ایشان را چهار رئیس بودند: سابور و عازور و حطحط «۷» و مصفی، و اول ایشان ایمان آوردند پس دیگران متابعت کردند. فرعون چون آن بدید بر سیل تجلّد و جبارت «۸» گفت: آمَنْتُمْ بِهٖ قَبْلَ اَنْ اَدْنٰ لَكُمْ، ایمان آوردی «۹» به موسی پیش از آن که من دستوری دادم شما را. اینکه مکرری است که شما به یک جای ساخته [اید] «۱۰» در شهر تا اهل اینکه شهر را

(۱). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد، لت: که ایشان. (۲). وز، مل، ما ما. (۳). بم، آف: سحره. (۴). وز، مل: سحر. (۵). وز، مل، لت: شناختند. (۶). اساس، آج، لب، آن: معجزه، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۷). اساس: حطحط، با توجه به وز، مل تصحیح شد. (۸). وز، مل، لت: جسارت، آج، لب: جباریت. (۹). وز، مل، آج، لب، آف، آن: آوردید. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. صفحه : ۳۴۱ براندازی «۱»، ندانی «۲» که با شما چه خواهد رفت «۳»؟ آنگه گفت: بفرمایم تا شما را دست و پای ببرند از خلاف، یعنی دست راست و پای چپ. و بفرمایم: تا شما را «۴» بر دارها کنند از درختان خرما. حفص و ورش و رويس خواندند: «امتمم به» به یک همزه علی الخبر، باقی به دو همزه [بر] «۵» استفهام و کوفیان هر دو همزه را تخفیف کردند مگر حفص و روح. دیگران به تخفیف اول و تلین دوم خوانند «۶». و فرعون اینکه قول بر سیل تهدید گفت و ایهام بر قوم به آن که هر کس که بی فرمان پادشاه کاری کند، مستحق زجر و عقوبت باشد «۷». ایشان گفتند: هیچ باک نیست، هر چه خواهی می کن که ما را حق روشن شد. چون بدید که اصرار کردند و بر نمی گردند، بفرمود تا همه را دستهای راست و پایهای چپ ببرند «۸» و گفتند که: اول کس که اینکه عقوبت فرمود فرعون بود، اینکه قول عبد الله عباس است. و اشتقاق «صلب» از صلابت گرفته اند، و صلب شد و

بستن باشد بر درخت. آنکه بفرمود تا همه را بر دارها کردند. یا عجب آن قوم بامداد کافر بودند و چاشتگاه ساحر بودند، و در اظهار سحر مبالغت می کردند و سوگند می خوردند به عزت فرعون، و نماز پیشین مؤمن بودند و نماز دیگر شهید بودند و نماز شام به بهشت بودند. قوله: وَ مَا تَنْقِمُ، اینکه [نیز] «۹» حکایت قول سحره است که ایشان گفتند فرعون را که: تو از ما چه منکر دیدی و برای چه بر ما منکری! یقال: نقم ینقم، و نقم ینقم، و الأول افصح، و الثَّعْمَةُ ضِدُّ الثَّعْمَةِ. و «انتقام» کینه کشیدن باشد، جز آن ----- (۱). وز، مل، آج، لب، آف: براندازید. (۲). وز، مل، آج، لب: ندانید. (۳). وز، مل، لت: خواهد رفتن. (۴). آف: شما را تا. [...]

(۵). اساس: ندارد، با توجه به وز، مل افزوده شد. (۶). لت: خواندند. (۷). وز، مل، لت: شود. (۸). بم: بیریدن. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. صفحه: ۳۴۲ که ما به آیات خدای ایمان آوردیم چون به ما آمدند. آنکه سخن با فرعون منقطع کردند. چون دست و پای بریدن ایشان فرمود و برادر کردن، گفتند: رَبَّنَا، خدای ما. أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا، صبر بر ما ریز و ما را جان بردار مسلمان، یعنی ما را توفیق ده و الطاف به پای دار «۱» تا بر ایمان ثابت کنیم و مقام تا مرگ به ما آید و ما مؤمن «۲» باشیم. قوله تعالی [۱۸۳-ر]:

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۲۷ تا ۱۴۱]

[اشاره]

وَ قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَدْرُ مُوسَى وَ قَوْمَهُ لَيْفَسِيدُوا فِي الْأَرْضِ وَ يَذْرُكُ وَ آلِهَتِكَ قَالَ سَيُنْقَلِبُ أَبْنَاءَهُمْ وَ نَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ وَ إِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ (۱۲۷) قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَ اصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (۱۲۸) قَالُوا أَوْدِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِنَا وَ مِنْ بَعْدِ مَا جِئْنَا قَالَ عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَيْدُكُمْ وَ يَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ (۱۲۹) وَ لَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَ نَقَصَ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ (۱۳۰) فَإِذَا جَاءَ تَهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَ إِن تَصَّ بِهْمُ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَ مَنْ مَعَهُ أَلَا - إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَ لَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۱۳۱) وَ قَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّ بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ (۱۳۲) فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَ الْجَرَادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفَادِعَ وَ الدَّمَ آيَاتٍ مُفْصَلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَ كَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ (۱۳۳) وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِن كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ (۱۳۴) فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَى أَجَلٍ هُمْ بِالْعُوهِ إِذَا هُمْ يَنْكُتُونَ (۱۳۵) فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ (۱۳۶) وَ أَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضَعُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا وَ دَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ وَ مَا كَانُوا يَعْرِشُونَ (۱۳۷) وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (۱۳۸) إِنَّ هَؤُلَاءِ مَثَبٌ مِمَّنْ هُمْ فِيهِ وَ بَاطِلٌ مِمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۳۹) قَالَ أَعِيزَ اللَّهُ أَبِيعِكُمْ إِلَهًا وَ هُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (۱۴۰) وَ إِذْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يَقْتُلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَ فِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (۱۴۱)

[ترجمه]

گفتند «۳» معروفان قوم فرعون که رها می کنی «۴» موسی و قومش را تا تباهی کنند در زمین و رها کنند تو را و خدایان تو را! گفت: بکشیم پسرانشان را و زنده مانیم «۵» زنانشان را و ما بر «۶» بالای ایشان غلبه کننده ایم. گفت موسی قومش را: یاری خواهی «۷» از خدا

و صبر کنی «۸» که زمین خدای راست، به میراث دهد آن را که خواهد از بندگانش و انجام پرهیزگاران راست. گفتند رنجه داشتند ما را «۹» از پیش آن که تو آمدی و از پس آن که تو آمدی، گفت: امید هست که هلاک [کنند] «۱۰» دشمن شما را و خلیفه کند شما را در زمین، بنگرد «۱۱» تا چگونه می کنی «۱۲». ----- (۱). مج، وز، مل، لت: به پای. (۲). اساس: مأمون، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۳). آج، لب، آف: و گفتند. (۴). مج، وز: رها کنید، بم: مکنی، آف: رها مکنید. (۵). آج، لب: زنده بگذاریم، لت: زنده داریم. (۶). مج، وز، لت: ندارد. (۷). مج، وز، آف: خواهید. (۸). مج، وز، آف: کنید. (۹). اساس: ندارد، با توجه به آج، لب افزوده شد. [.....]

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۱). اساس: بنگری، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۲). مج، وز، آج، لب، آف: می کنید. صفحه: ۳۴۳ بگرفتیم «۱» آل فرعون را به قحطها و نقصانی از میوه‌ها تا باشد که ایشان اندیشه کنند. چون آید «۲» به ایشان نیکی، گفتند: ما راست اینکه، و اگر رسد به ایشان بدی فال بد بر زدند «۳» به موسی و آنان که با او اند، الا و فال بد ایشان نزد خداست و لکن بیشتر «۴» ایشان نمی دانند. و گفتند هر گه به ما «۵» آری «۶» از آیتی تا بفریبی به آن ما را، ما تو را باور نداریم. بفرستادیم بر ایشان آب «۷» و ملخ و شپش «۸» و بزغ و خون علامتهای جدا کرده، تکبر و بزرگواری کردند و بودند گروهی گناهکاران. و چون افتاد بر ایشان عذاب، گفتند: ای موسی بخوان برای ما خدایت [را] «۹» با آنچه عهد کرد نزدیک تو اگر برگشایی از ما عذاب ایمان آریم به تو و بفرستیم با تو بنی اسرائیل را. [۱۸۳-پ]

چون برگشادیم از ایشان عذاب تا به وقتی که ایشان برسیدند به آن که بدیدی «۱۰» عهد می شکستند. ----- (۱). لت ما. (۲). لت، آف: آمد. (۳). مج، وز: فال بدزنند، آف: فال بد زدند، لت: فال برزنند. (۴). مج، وز، لت: بیشترینه. (۵). اساس ایمان، با توجه به مج، وز دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۶). مج، وز: آرید. (۷). آج، لب: باران. (۸). مج، وز، لت: کرهه، آج، لب: کنه. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۰). مج، وز: دیدند. صفحه: ۳۴۴ [کینه کشیدیم از ایشان] «۱»، غرقه کردیم ایشان را در دریا به آن که ایشان به دروغ داشتند آیات ما را و بودند از آن غافلان «۲». و به میراث دادیم «۳» آن قوم را [که] «۴» آنان «۵» [را] «۶» ضعیف «۷» گرفته بودند مشرقهای زمین و مغرب آن «۸»، آن که برکت کردیم در آن و تمام شد سخن خدای تو به نیکوتر «۹» بر بنی اسرائیل به آن صبر که کردند، و هلاک کردیم آنچه می کرد فرعون و گروه او و آنچه می کردند از بناها «۱۰». بگذرانیدیم «۱۱» فرزندان یعقوب را به دریا، آمدند بر گروهی که مقیم بودند و «۱۲» بتانی که ایشان را بود، گفتند ای [موسی] «۱۳» کن ما را خدایی چنان که هست ایشان را خدایان «۱۴» گفت شما مردمانی نادانی «۱۵». اینان را هلاک کرده است آنچه ایشان در آنند و باطل است آنچه می کنند. گفت جز خدای بجویم «۱۶» شما را خدایی! و او تفضیل داد شما را بر جهانیان. ----- (۱-۴-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]

(۲). مج، وز، بم، آف، لت: غافل. (۳). مج، وز، لت: بدادیم. (۴). مج، وز، لت: ایشان. (۵). مج، وز، لت: ایشان. (۶). مج، وز، ضعف. (۷). مج، وز، لت: و مغربهایش. (۸). مج، وز، لت: خدای نیکوتر، بم، آف: به نیکویی. (۹). مج، وز، بلند. (۱۰). مج، وز، بلند. (۱۱). مج، وز، لت: بگذاریدیم. (۱۲). مج، وز: بر، آن: در. (۱۳-۱۴). مج، وز: خدای، آج، لب: بتانی، لت: خدایانی. (۱۵). مج، وز، آف: نادانید. (۱۶). مج، وز، آف، لت: نجویم. صفحه: ۳۴۵ و چون برهانیدیم شما را از آل فرعون تا بر شما می نهند «۱» بدی عذاب و می کشند «۲» پسران «۳» را و زنده رها می کنند «۴» زنان «۵» را و در اینکه «۶» بلایی بود و امتحانی از خدایتان بزرگ. قوله: وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ-الایة. در اینکه آیت خدای تعالی حکایت [آن] «۷» انکار کرد که قوم فرعون و اشراف و معروفان ایشان کردند بر فرعون و گفتند: رها خواهی کردن موسی را و قومش را تا در زمین فساد کنند، یعنی دعوت او خلق را با خلاف «۸» تو و عصیان در تو و ایمان به خدای و عبادت تو [و] «۹» رها کند «۱۰» تو را و خدایان تو را. حسن بصری گفت: فرعون- علیه اللعنة- بت پرست بود و با آن که دعوی خدایی کرد بت پرستیدی، پس هم عابد بود و هم معبود، و از اینکه جا گفت: أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى «۱۱»، یعنی به اضافت با بتان. سدی گفت: او و

قوم او پیش از آن که «۱۲» دعوی خدایی کرد گاو پرستیدندی، هر کجا گاو نکو دیدندی گفتندی اینکه خدا [ست] «۱۳» و او را عبادت کردند. گفت: برای میل و دوستی ایشان گاو را، سامری از میان همه حیوانات گوساله اختیار کرد. زجاج گفت: او اصنامی اختیار کرد برای قومش تا آن را پرستندی «۱۴» - تقرّباً الیه - چنان که بت پرستان گفتند: ما نُعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرَّبُونَا [۱۸۴- ر]

إِلَى اللَّهِ زُلْفَى... «۱۵»، و روایت کرد ابو عبیده که حسن بصری را پرسیدند که: فرعون چیزی -----
----- (۱). معج، وز: می دهند. (۲). آج، لب: می کشتند. [.....]

(۳). معج، وز، لت: پسرانتان، آج، لب: پسران شما. (۴). آج، لب: زنده می گذاشتند. (۵). معج، وز: زنانان، آج، لب: زنان شما. (۶). معج، وز، لت، در آن. (۷-۹-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۸). مل: بر خلاف. (۱۰). مل: کند. (۱۱). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴. (۱۲). وز او. (۱۴). معج، وز، مل، آج، لب: پرستیدندی. (۱۵). سوره زمر (۳۹) آیه ۳. صفحه ۳۴۶: پرستیدندی «۱»! گفت: کان یعبد تیساً، بز نر بزرگ داشت «۲» آن را پرستیدی «۳». و عبد الله عباس و عبد الله مسعود و بکر بن عبد الله و شعبی و ضحاک و ابن ابی اسحاق خواندند: «و یذرك و الهتك» «۴»، و اینکه را دو معنی گفتند، یکی آن که: و عبادتک من قولهم: اله یأله الهه، ای عبد، و منه الإله المستحق للعبادة تو را رها کند و عبادت [تو] «۵»، تو را نپرستد - چنین که دیگران می پرستند - و قولی دگر [آن] «۶» که: مراد به الهه آفتاب است من قول الشاعر «۷»: تروّحنا من الدهناء قصراً «۸» و اعجلنا الإلهة ان تؤوبا و یروی أن تغیباً «۹»، ای الشمس و برای [آن] «۱۰» به او اضافت کرد که آفتاب پرستدی «۱۱»، فکانه قال: و یذرك و معبودک. و بعضی دگر گفتند: به «الهة» اله خواست جز که «تا» ی تأیث در او بود، چنان که ایشان گویند: ولدتی و کوبتی و هو اهله ذلک قال الزّاجر «۱۲»: یا مضر الحمراء انت اسرتی و انت ملجاتی و انت ظهرتی فرعون جواب داد که: سَيُقْتَلُ أَبْنَاءُهُمْ. اهل حجاز «سقتل» خواندند به تخفیف من القتل، و باقی قرآء به تشدید من التقتیل لكثره الفعل، و برای آن که قوت موسی - علیه السلام - دیده بود و علو کلمه او دانسته که «۱۳» به او چیزی نتواند کردن، گفت: هم با سر آن کار شویم که به اول می کردیم از کشتن پسران بنی اسرائیل و رها کردن دختران، چه آن سالها که او را خبر دادند که در اینکه سال مولودی آید که ملک تو بر دست تو «۱۴» بشود. «۱۵» او بفرمود تا کودکان نرینه را می کشتند «۱۶» - چنان که قصه آن ----- (۱۱) -----
----- (۱-۳). معج، وز، مل، لت، آج، لب: پرستیدی. (۲). معج، وز: بزی بزرگ داشت، مل، بم: بزی نر داشت. (۴). وز، مل، آج، لب: الهتك. [.....]

(۱۰-۶-۵). اساس: ندارد، با توجه به معج، مل وز افزوده شد. (۷-۱۲). معج، وز، مل شعر. (۸). آج: عصرا. (۹). اساس، آن: یغیبا، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۳). معج، وز، مل: دانست که. (۱۴). مل، آج، لب، لت: دست او. (۱۵). آج، لب: برود. (۱۶). معج، وز، مل: می کشتند. صفحه ۳۴۷ برفت - و برای آن زنان را گفت رها کنیم اینکه جا تا کسانی باشند که ایشان را خدمت کنند، و ایشان از شر ایشان ایمن باشند که زنان را شوکت کارزار نباشد. و إِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ، و ما از بالای ایشان قاهر و غالییم و ایشان ذلیل و اسیر مانند. قوم موسی با موسی اینکه شکایت کردند، موسی گفت قومش را: اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا، از خدای یاری خواهی «۱» و صبر کنی «۲» و پناه با او دهی «۳». و «استعانت» طلب معونت باشد، و اینکه را «سین» طلب گویند. و «صبر» حبس النفس علی ما تکره باشد، و خلاف او جزع باشد، قال الشاعر «۴»: فان تصبرا فالصبر خیر معبّه و ان تجزعا فالأمر ما تریان إن الأرض لله، بعضی گفتند «۵»: زمین مصر است و حمل او کردن بر عموم اولیتر [باشد] «۶». زمین خدای راست به میراث، به آن کس دهد که خواهد از بندگان. و ارث و میراث جعل الشیء للخلف بعد السلف باشد، آنچه از مرده باز ماند به زنده [مستحق] «۷» ان را ارث و میارث و تراث خوانند، در جز اینکه جای استعمال کنند بر سیل مجاز کفوله «۸» - علیه السلام - (العلماء ورثة الانبیاء)، و به معنی تعقیب استعمال کنند، کقولهم: أورثه اکل الطین صفره اللون، ای اعقبه. و «یراث» به میراث رها کردن باشد. و در معنی آیت دو قول گفتند: یکی تسلیت و دلخوشی دادن ایشان بر آن که دنیا بر کس بنماند «۹» که از شأن او انقلاب و انتقال است - چنان که پوشیده نیست - و شعرا در او

بسیار گفتند، منها «۱۰»: و حسبك قول الناس فيما رأته «۱۱» لقد كان هذا مرة لفلان -----

----- (۱). مج، وز، مل، آج، لب، آن، آف: خواهید. (۲). مج، وز، مل، آج، لب، آن، آف: کنید. (۳). مج، وز، مل، آج، لب، آن، آف: دهید. (۴-۱۰). مج، وز، مل، شعر. (۵). مل، لت مراد. (۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [.....]

(۸). اساس، آف: کقولهم، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۹). اساس: نماند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۱). مج، وز: ملکنه. صفحه: ۳۴۸ و قولی دگر آن که: ایشان را وعده داد بر قطع و طمع افکند که زمین مصر و ملک فرعون ایشان را خواهد بود [ن] «۱» بوعد «۲» من الله له بذلك. و مشیت ارادتی باشد در ایقاع «۳» فعل [علی] «۴» وجه دون [۱۸۴-پ] وجه .. وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ، و انجام پرهیزگاران را باشد برای آن که ایشان با ثواب خدای شوند. قوم موسی بر سبیل توجع و تألم گفتند: أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَ مِنْ بَعْدِ مَا جِئْنَا، أَى موسى یا «۵» نَبِيَّ اللَّهِ، دانی که اینان ما را رنجور داشتند پیش از آمدن تو و نیز پس از آن که تو بیامدی. چون در هر دو حال ما را در رنج می‌باید بود «۶»، آخر فرق چیست میان حضور و غیبت تو «۷»: چون با تو و بی تو می «۸» به غم باید زیست پس فرق میان وصل و هجران تو چیست و «اذی» رنجی «۹» باشد که به تلف نفس نرسد، و ایدای ایشان قوم موسی را آن بود که وهب گفت: قوم فرعون بنی اسرائیل را بنده گرفته بودند. ایشان را کارهای گران فرمودندی «۱۰» چون سنگ کندن از کوه و نقل کردن، و بنای کوشکها «۱۱» و سراها کردن و انواع حرف «۱۲» صناعات از گلی‌گری و آهنگری و درودگری و خشت زدن، و آن کس که نتوانستی کرد «۱۳» و ضعیف بودی، او را ضربه‌ای «۱۴» بر «۱۵» نهاده بودندی که در ماه و در روز بدادی، و اگر تأخیر کردی و ندادی او را بزدندی و بازداشتندی و جفا کردندی. و زنان را نیز دوک رشتن و جامه بافتن و درزی کردن «۱۶» فرمودندی و کارهایی که لایق ایشان بودی. موسی - علیه السلام - ایشان را دلخوشی -----

----- (۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۲). اساس: به وعده، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۳). مج، وز، مل، لت: وقوع. (۵). آج، لب: ندارد. (۶). مج، وز، مل، لت: بودن. (۷). مج شعر، وز، مل بیت. (۸). مج، وز، مل، لت: چون بی تو و با توام. (۹). اساس: رنج، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۰). مج، وز، مل: فرمودند، بم، آف: فرمودی. (۱۱). مج، وز، مل، لت: و بناها و کوشکها. (۱۲). مج، وز، مل، لت و. [.....]

(۱۳). مج، وز، مل، لت: کردن. (۱۴). اساس: ضربه، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۵). مل سر. (۱۶). مج، وز، لت: در زیان کردن، مل: خیاطی کردن. صفحه: ۳۴۹ داد و گفت: عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ، امید است که خدای تعالی دشمن [شما] «۱» را هلاک کند و شما را در زمین خلیفه کند. ابو علی گفت: خدای تعالی ایشان را خلیفه کرد در زمین مصر از پس موسی، آنکه بیت المقدس بگشاد برای ایشان بر دست یوشع بن نون «۲». آنکه در روزگار داود دگر شهرها بگشاد برای ایشان و در عهد سلیمان ملک زمین به ایشان داد، فذلک قوله: وَ يَسْتَخْلِفُكُمْ «۳» وَ لَقَدْ أَخَذْنَا، ما بگرفتیم بدرستی آل فرعون را به سالهای قحط. «لام» تأکید راست، و «قد» لتقريب الماضي من الحال، چنان که کسی را بینی که منتظر رکوب امیر باشد گویی: قد ركب الامير، یعنی اینکه ساعت بر نشست. و آل مرد «۷» خاصگان او باشند «۸» که يؤول امرهم اليه. و گفته‌اند: آل از اهل خاصتر است، لهذا يقال: اهل البلد، و لا يقال آل البلد. و «سنين» جمع سنه باشد و به سنه کنایت کنند از قحط و اینکه را به کثرت استعمال مخصوص کردند به سال قحط تا از او فعل برگرفتند، فقالوا: اسنت القوم اذا دخلوا في [السنة، ای فی] «۹» القحط، قال الشاعر: «۱۰» عمرو العلي هشم الثريد لقومه و رجال مكة مستنون عجاف ----- (۹-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۲).

مج، وز، لت: یوشع بن التون. (۳). اساس، مل، آج، لب: يستخلفنكم، با توجه به مج، وز و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۴). مج، وز، مل، لت: خواهید کردن. (۵). مل به جای خویش. (۶). مل وحده العزيز. (۷). مل: مردم. (۸). مج، وز، آف، آن: باشد. (۱۰). مج، وز شعر. صفحه: ۳۵۰ فزاء گفت: سنين، یعنی سالی از پس سالی قحطناك، يقول العرب: وجدنا البلاد سنين، أی جدوبا، قال «۱»: و اموال اللئام بكل ارض تجحفها الجوائح و السنون و قال آخر «۲»: كأن الناس اذ فقدوا علينا نعام جال في بلد سنينا [۵۸۱-ر]

و اهل حجاز و قیس علی هجائین گفتند و در حال رفع به «واو» و در حال نصب و جرّ به «یا» بر نهاد جمع سلامت، و بعضی بنو تمیم در احوال ثلثه (۳) به «یا» گفتند، قالوا مضت علينا سنین، أی قحط. و بنو عامر صرف کردند او را و گفتند: اقمنا عنده سنینا کثیرا (۴)، و کسائی گفت: لا بدّ علی هجائین و فتح التّون باید که اینکه نوع (۵) جمع است، کفله و قلین و کره و کرین و عزه و عزین گفت، و بعضی عرب اعراف بر «نون» افگندند و چنان ساختند که «نون» از اصل کلمت است، فقال شاعرهم: (۶) سنینی کلها قاسیت حزنا اقا س مع الصّیلادمه الذکور و قال اخر (۷): و لقد ولدت بنین (۸) صدق صاده (۹) و لانت بعد الله کنت السّییدا «نون» جمع با اضافت بیاورده است از اینکه وجه که گفتیم. و نقص من الثّمرات، و نیز امتحان کردیم ایشان را به نقصان میوه‌ها تا باشد که ایشان اندیشه کنند. قتاده گفت: قحط و سنون در بادیه و اهل مواشی بود و نقصان میوه (۱۰) در -----

----- (۲-۱). مج، وز، مل شعر. [...]

(۳). مج، وز، مل: فی احوال الثّلاثه. (۴). مج، وز، مل، لت: کثیره. (۵). مل، آف، لت: نون. (۶-۷). مج، وز شعر. (۸). آج، لت: سنین. (۹). مل، لت: ساده. (۱۰). آج، لب: میوه‌ها. صفحه: ۳۵۱ شهرها، و کعب الاحبار گفت: روزگاری (۱) در آید بر مردمان که درخت (۲) خرماى بزرگ یک خرما آرد (۳). فَاِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ، چون نعمتی و خصبی و سعتی به ایشان رسیدی، گفتندی: لَنَا (۴) أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ، أی فالهم و زجرهم و خیرهم و نفعهم و ضرهم، و خیر و شرّ ایشان و نفع و ضرّ ایشان بنزدیک خداست. اگر عقل دارندی خیر از خدای (۱) خواستند [ی] (۲) و استدفاع شر از او کردند. و بعضی دگر گفتند: «طائر» به معنی نصیب (۳) آمده است و معنی آن که حظّ و نصیب (۴) ایشان از خیر و شرّ بنزدیک خداست. ازهری و زجاج گفتند: مراد به «طائر» عذاب است، یعنی عذاب و عقوبت ایشان که ایشان آن را به شوم می‌دارند بنزدیک خداست و لکن بیشتر (۵) ایشان نمی‌دانند، و حسن بصری خواند: الا- ائما طیرهم، بی «الف» و معنی یکی است، یقال: جری طیره بخیر او بشر، و قال و كذلك الطیر تجری (۶) بسعود او نحوس، و بعضی عرب گفتند: «طیر» جمع طائر باشد، مثل تاجر و تاجر و راکب و راکب. آنکه گفت حق تعالی حکایت کرد از ایشان- اعنی قوم فرعون- که: هر گه [که] (۷) آیتی آری به ما و معجزه و دلالتی تا ما را به آن مسحور [۱۸۵-پ]

و مخدوع کنی و بفریبی، ما به تو ایمان نیاریم و تو را باور نداریم، کوفیان گفتند: مهما «ما [ما] (۸)» بوده است، «ما» ی اوّل «ما» ی مجازات است، و «ما» ی دوم «ما» ی زیادت. «ما» ی اوّل نحو قولهم: ما تصنع اصنع، و «ما» ی دوم چو [ن] (۹) ما در اذما و حیثما و متی ما (۱۰) شده که کلمات شرطاند، و المعنی ما تأتانا به من آیه، و بصریان گفتند: اصل او «ما» ی مجازات است، «مه» با او ترکیب کردند و معنی «مه» «کف» باشد، معنی آن که: کف- عمّا تقول و امتنع فانه ما تصنع اصنع، و اینکه اولیتر است برای آن که کلام با او بر ظاهر است و در او معنی مبالغت است. و «تأتانا» مجزوم است به «مهما» و جواب او «فا» ست. -----

----- (۱). مل عزّ و جل. (۲-۷-۸-۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳-۴). اساس: نصب، با توجه به مج، مل تصحیح شد. (۵). مج، وز: بیشترینه. (۶). مج، وز: جبری. (۱۰). متی ما/ متیما. صفحه: ۳۵۳ فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ، آنکه حق تعالی بیان آیاتی کرد که خدای تعالی به معجزه موسی بر فرعون و قوم او افگند. عبد الله عباس گفت: اوّلش طوفان بود، و طوفان سیلی باشد عام که به عموم همه زمین یا بیشتر بگیرد و اشتقاق او از «طوف» و گردیدن باشد، و گفته‌اند: مصدر است کالزّحجان و التّقصان. و أخفش گفت: اسم جمع است و واحدش طوفانه باشد. مفسّران خلاف کردند در معنی. ضحاک گفت از عبد الله عباس که: آن غرق است. مجاهد گفت: مرگ بود، و روایتی دیگر از عبد الله عبّاس که گفت: فرمانی بود از خدای تعالی که بر ایشان بگشت، و قال الزّاعی (۱): نضحی إذا العیش ادرکنا نکایتها خرقاء یعتادها الطّوفان و الرّود و ابو عبیده گفت: طوفان چون در آب گویند آبی و سیلی عظیم باشد، و چون در مرگ گویند مرگی سخت باشد. و «قمل» (۲)، مجاهد و قتاده گفتند: مراد ملخ خرد است، و روایتی دیگر آن است که «قمل» شپشه (۳) سیاه باشد که در گندم افتد. ابن زید گفت: «قمل» براغیث باشد، کیک. سعید جبیر و حسن بصری گفتند: جانوری سیاه بود خرد. عطاء خراسانی گفت: شپش (۴) بود. حسن بصری «قمل» خواند به فتح «قاف» و سکون

«میم». ابو عبیده و أخفش گفتند: نوعی دگر بود از نارد که شتر را بود «۵» و آن را حنمان گویند «۶»، و قال الاعشى «۷»: قوم يعالج قَمَلا- ابناءهم و سلاسل اجدا و بابا موصدا ابو العالیه گفت: خدای تعالی اینکه قمل را مسلط کرد بر چهارپایان ایشان تا از پای بیفتادند و هیچ کار نتوانستند کردن. بعضی گفتند: مورچه خرد ----- (۷-۱). مج، وز شعر. (۲). ضبط قرآن مجید: وَالْقَمَلِ- اساس و، با توجه به مج، وز زاید می نماید. (۳). مج، وز، لت: سبشه. (۴). لت: سبش. (۵). مج: نوعی بود در کره که در شتر بوده، وز، لت: نوعی بود از کره که در شتر بود. [.....]

(۶). مج، وز، مل: خوانند. صفحه: ۳۵۴ بود، قال الشاعر «۱»: ارسل الذرّ و الجراد علیهم و عذابا فاهلکتهم دمورا و الصّفاذع، جمع ضفدع باشد، حیوانی است در آب آن را به فارسی «۲» بزغ گویند. و الدّم، و خون. آیات مُفَصَّلَاتٍ، نصب او بر حال است، من قوله: فَأَرْسَلْنَا. اما کیفیت نزول اینکه آیات و وصف آن: عبد الله عبّاس و سعید جبیر و قتاده و محمد بن اسحاق بن یسار روایت کردند- و حدیث بعضی در بعضی داخل است- که: چون سحره ایمان آوردند و فرعون از آن جا برگشت مقهور و مغلوب با آن همه الا کفر و اصرار بر کفر و بر معصیت بیفزودند، خدای تعالی ایشان را امتحان کرد به قحط و نقصان ثمرات در سالهای پیاپی «۳». چون موسی- علیه السّلام- ایشان را معالجه کرد به اینکه چهار آیت که: «عصا» بود و «ید بیضاء» و «قحط» و «نقصان میوه»- و ایشان هیچ متنبه نشدند- موسی- علیه السّلام- دعا کرد «۴»، گفت: بار خدایا آیتی نمای اینان «۵» را که بر اینان نعمتی باشد و قوم مرا پندی باشد، و آنان را که پس ما «۶» باشند عبرتی باشد و آیتی. خدای تعالی طوفان فرستاد بر ایشان، و آن آبی بود از آسمان [۱۸۶-ر]

که «۷» پیامد و در خانه‌های «۸» ایشان [افتاد] «۹» چنان که ایشان در میان آب بودند در خانه‌ها «۱۰» تا به زانو و بر ایشان غلبه کرد و طعام و شراب و متاع بر ایشان تباه شد «۱۱». و خانه‌های «۱۲» اسرائیلیان با خانه‌های «۱۳» قبطیان آمیخته بود دیوار با دیوار و درها بر هم گشاده، در خانه اسرائیلی «۱۴» از آن آب یک قطره نبود، و سرای «۱۵» قبطی «۱۶» فرو می آمد به آب و بناها خراب می شد، تا ----- (۱). مج، وز شعر. (۲). مج، وز: پارسی. (۳). مج، وز: سالها بستانی. (۴). آج، لب: ایشان را دعا کرد و. (۵). آج، لب: ایشان. (۶). آج، لب را. (۷). مج، وز: آبی بود که از آسمان. (۸-۱۰-۱۲-۱۳). اساس: خانه‌ها/ خانه‌های. (۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۱۱). آج، لب: کرد. (۱۴). مج، وز، لت: اسرائیلیان. (۱۵). لت: و به سرای. (۱۶). مج، وز، مل، لت: قبطیان. [.....]

صفحه: ۳۵۵ چندان آب پدید آمد که به سینه ایشان برسید و نیز در باغها و زمینهای ایشان افتاد تا کشت نتوانستند کردن. اینکه حال بر ایشان مسلط شد، هفت روز از شنبه تا شنبه. به استغاثت و فریاد بر موسی آمدند «۱»، گفتند: دعا کن خدایت را تا اینکه عذاب از ما بردارد تا ما ایمان آریم و طاعت تو داریم و بنی اسرائیل [را] «۲» با تو بفرستیم. موسی- علیه السّلام- دعا کرد، خدای تعالی آن طوفان برداشت. ایمان نیاوردند و بنی اسرائیل را دست بنداشتند «۳»، و از آن که بودند بتر شدند. خدای تعالی آن سال خصبی و گیاهی داد «۴» ایشان را که مثل آن ندیده بودند، و کشت و میوه و زرع و ریح بسیار پدید آمد. ایشان گفتند: اینکه آن است که ما تمنا می کردیم و آنچه ما پنداشتیم که عذاب است آن خود نعمت و رحمت بود بر ما، و اگر از اینکه پس باران نیاید بر ما نگزاید «۵» ما را. چون یک ماه بر اینکه [بر] «۶» آمد و ایشان در نعمت و عافیت بودند و در کفران نعمت بیفزودند، خدای تعالی ملخ فرستاد ایشان را در افتاد و جمله زرع و میوه و گیاه و برگ و درخت ایشان بخورد و از دشت و صحرا و باغها و خانه‌های «۷» ایشان افتاد «۸» و درها و دارها و چوبها و آهنها و جامه‌های «۹» ایشان می خورد و خانه‌هایشان «۱۰» فرو افتاد، و پنداشتی که چندان که بیش می خوردند «۱۱» هیچ سیر نمی شدند «۱۲». و از آن ملخ یکی در خانه اسرائیلی نرفت و ایشان را نرنجانید. به نغیر بر موسی آمدند و تصرّح کردند و گفتند: زینهار «۱۳» یا موسی خدایت ----- (۱). مج، وز، مل، لت و. (۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مج، وز، آف: بنه داشتند. (۴). آج، لب، بم، آف: می داد. (۵). اساس، مل، آج، لب، بم، آف: نگزاید، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج، وز: باغها با خانه‌های. (۸). مج، وز: فتاد. (۹).

اساس: جامه‌های / جامه‌های. (۱۰). اساس: خانهایشان / خانه‌هایشان. (۱۱). معج، وز، لت: می‌خورند. (۱۲). معج، وز: نمی‌شوند. (۱۳). معج، وز، مل، آج، لب: زنه‌ار. صفحه: ۳۵۶ را دعا کن تا «۱» اینکه بلا- از ما بردارد که ما به هر حال از اینکه بار «۲» ایمان آریم و فرمان تو کنیم و دست از بنی اسرائیل بداریم. و عهد و میثاق و پیمان کردند. موسی - علیه السّلام - دعا کرد، خدای تعالی آن برداشت از ایشان - پس از آن که هفت روز مقام کرد با ایشان از شنبه تا شنبه، و گفتند: موسی - علیه السّلام - به دعا کردن به صحرا برون شد. چون دعا بکرد، به عصا اشارت کرد به مشرق و مغرب «۳»، آن ملخ از آن جا که آمده بودند باز گشتند و پراکنده شدند چنان که یکی نماندند «۴» آن جا. چون ملخ برفت، اینان بیامدند به زرعه‌ها و باغهای خود آمدند بقایای «۵» اندک مانده بود، گفتند: مصلحت در آن باشد که «۶» بر اینکه که «۷» مانده است قناعت کنیم و تزجی «۸» روزگار کنیم و دین خود نگاه داریم و رها نکنیم، و به آن عهد نیز وفا نکردند و با سر کار «۹» خود رفتند. یک ماه بر اینکه بگذشت و ایشان آن فراموش کردند، خدای تعالی قمل فرستاد بر ایشان، و کیفیت حال آن بود که خدای تعالی موسی را گفت: از مصر به در شو به دهی از دههای مصر که آن را عین الشمس خوانند، آن جا پشته‌ای است ریگ روان، آن جا دعا کن و عصا بر آن پشته زن تا من آیتی دگر باز نمایم. موسی به آن جا آمد و دعا کرد و عصا بر آن پشته ریگ [روان] «۱۰» زد، خدای تعالی با قمل کرد. از آن جا برخاستند «۱۱» و در آن بقایای زرع و کشت و میوه ایشان افتادند «۱۲» و جمله بخوردند چنان که پوست زمین باز کردند، و آنکه در ایشان [گرفتند] «۱۳» و در جامه و اندام ایشان افتادند و ایشان را می‌کشتند و ایذا می‌کردند ----- (۱). آج، لب: که. (۲). معج، وز: نوبه، آج، لب: پس. [.....]

(۳). معج، وز: و به مغرب. (۴). معج، وز، لت: نماند. (۵). آج، لب: و باغها بقایا. (۶). آج، لت: مصلحت آن است که. (۷). معج، وز، لت: بر اینکه چه. (۸). آج، لب، بم: برخی. (۹). معج، وز، مل، لت: کارهای. (۱۰-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۱). اساس، آج، لب، لت: برخاستند، با توجه به ضبط معج، وز تصحیح شد. (۱۲). معج، وز، مل: افتاد. صفحه: ۳۵۷ و در طعام و شراب ایشان می‌افتادند، و هر چه بنهادندی که با سر آن [۱۸۶-پ]

شدندی پر شده بودی «۱» از قمل. باستاند «۲» و میان سراها «۳» ستونها برکشیدند و به گچ و به صاروج «۴» بکردند و طعام و شراب بر بالای آن نهادند که به وقت حاجت فرو گرفتندی پر «۵» قمل شده بودی. قتاده گفت: «قمل» شپشه گندم «۶» بود، در گندم ایشان فتاد مغز آن بخوردی و پرداختی، بیامدی و در ایشان فتادی و در طعام ایشان، تا یکی از ایشان ده جریب گندم «۷» به آسیا و «۸» بردی که «۹» سه قفیز باز آوردی. و آنکه در ایشان و اندام و جامه ایشان افتاد و ایشان را می‌گزید و ایذا می‌کرد تا هر موی که بر سر و اندام ایشان بود بخورد و ابروها «۱۰» و مژه چشمشان «۱۱» نماند و خواب و قرار از ایشان بازداشت. بیامدند و فریاد خواستند از موسی و ضجّه «۱۲» و فزع کردند و سوگند [ان] «۱۳» گران خوردند که از اینکه پس عهد تباہ نکنیم و ایمان آریم و بنی اسرائیل را دست بداریم «۱۴» و مراد تو حاصل کنیم. موسی - علیه السّلام - دگر باره دعا کرد. خدای تعالی آفت قمل از ایشان برداشت «۱۵». پس از آن که به هفت روز بمانده بود بر ایشان از شنبه تا شنبه، چون بلا از ایشان دور شد، گفتند: ما هرگز [از] «۱۶» اینکه جادوتر آدمی ندیدیم «۱۷»، سنگ و ریگ و چوب با حیوان می‌کند؟ به عزّت فرعون که ما به او هرگز ایمان نیاریم. خدای تعالی ایشان را یک ماه دیگر فرو گذاشت، آنکه ضفادع بر ایشان گماشت ----- (۱). معج: پر شده بودندی.

(۲). معج، وز، مل: بایستادند. (۳). معج، وز: سرای. (۴). معج، وز، مل: به صهروح، بگرفتند. [.....]

(۵). معج، وز: بر آن، مل، لت: پر از. (۶). معج، وز: سبشه گندم. (۷). وز: چرب گندم. (۸). همه نسخه بدلها بجز بم: آسیا. (۹). معج، وز، مل، لت: برده بودی که. (۱۰). معج، وز، مل، لت: ابروهاشان. (۱۱). معج، وز، مل، لت: چشمهاشان، آج، لب: چشمانشان. (۱۲). معج: صیحه، بم، آف: جزع. (۱۳-۱۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۴). آج، لب: دوست از بنی اسرائیل بداریم. (۱۵). آن، لت: بازداشت. ۱۷. آج، لب: گفتند ای جادو هرگز ما تو را نمی‌دیدیم. صفحه: ۳۵۸ [و آن جمع ضفدع باشد. حیوانی

معروف است که در آب «۱» بانگ دارد [۲] و آن را به پارسی بزغ گویند. همه سرای و خانه و جای ایشان از آن پر شد، در طعام و شراب هیچ چیز را دست بر نهند و الا در آن جا ضفدع «۳» بود، در خان «۴» و سفره و کوزه آب و هر اناء که در او چیزی بود یا نبود تا چنان مسلط شد که یکی از ایشان چون حدیث کردی یکی از آن ضفدع بجستی و در دهندش شدی، و چون دیگ پختندی دیگ از آن پر شدی. چون مرد بخفتی چندان از آن بر اندام و پشت و پهلو او جمع بودی که اگر خواستی که از اینکه پهلو بر آن پهلو گردد نتوانستی، و اگر کاسه خوردی «۵» در پیش نهادی و اگر آرد سرشتی یا دیگ پختی از آن پر شدی. عبد الله عتّاس گفتی: ضفدع، بیابانی بود، به حسن طاعت ایشان خدای را در آل فرعون. [خدای تعالی] «۶» آن را آبی کرد و با آب الف داد. چون حال چنین بود به رنج عظیم افتادند و دگر باره به فریاد «۷» پیش موسی آمدند و بگریستند و جزع کردند و سوگندان مغلظ «۸» یاد کردند که اینکه نوبت خلاف نکنیم. موسی - علیه السلام - دعا کرد و خدای تعالی کشف کرد پس از آن که یک هفته در آن بودند از شنبه تا شنبه، یک ماه دیگر بر آمد و ایشان از آن کافرتر و طاغی تر بودند «۹»، خدای تعالی خون بر ایشان گماشت «۱۰» تا آب رود نیل و جمله آبهاشان «۱۱» خون شد خون صرف و جمله «۱۲» آب چاهها خون شد خونی تازه «۱۳» سرخ. به فرعون آمدند و گفتند: ما را از اینکه نوبت محنت عظیمتر است، ما را ----- (۱). وز، لت باشد و از آب. (۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به مع، لت افزوده شد. [.....]

(۳). مع، وز، مل، لت: ضفدع. (۴). مع، وز، مل: خوان. (۵). مع، وز، خوردنی. (۷). مع، وز آمدند و. (۸). مع، وز، مل، لب، لت، آن: مغلظ. (۹). آج، لب: شدند. (۱۰). مل: بگماشت. (۱۱). مع، وز، مل، آج، لب، آف، لت، آن: آبهای ایشان. (۱۲). مل: و همه. (۱۳). مل تازه و. صفحه ۳۵۹ شربه‌ای «۱» آب نیست و الا خون شد. ما از تشنگی می میریم و خون نمی شاید خورد [ن] «۲» فرعون گفت: آن «۳» سحر است که او کرده است. گفتند: سحر چه باشد که ما و اسرائیلیان از رود نیل آب می گیریم «۴»؟ آنچه در اناء و سبوی ماست خون است و آنچه در «۵» اناء ایشان است آب است؟ ایشان آب می خورند و ما خون. چون کار بر ایشان سخت شد، زنان همسایه از قبطیان بیامدندی و شربتی آب خواستندی از اسرائیلیان. ایشان از سبوی خود آب به ایشان دادندی، آب صافی پاکیزه. تا در سبوی اسرائیلی بود [ی] «۶» آب بودی، چون به کوزه قبطی رسیدی خون شدی. ایشان متحیر بماندند [۱۸۷-۱۸۸]. با فرعون می شدند. فرعون می شدند. فرعون کس فرستاد، قوم اسرائیلیان را حاضر کرد و انائی بساختند دو جره «۷»، تا از یک «۸» جانب اسرائیلی آب خورد و از یک جانب قبطی. از یک جای تا هر دو آب می خوردند آنچه اسرائیلی خوردی آب بودی آنچه به دهن قبطی رسیدی خون بودی. زن قبطی بیامد [ی] «۹» و زن اسرائیلی را گفت: از دهن خود شربتی آب در دهن من کن. او آب از دهن خود در دهن او کردی خون شدی. آب رود نیل چون به زرع بنی اسرائیل شدی آب بودی، چون قبطی از او به دست یا به سب «۱۰» برگرفتی خون بودی. فرعون - علیه اللعنه - چنان تشنه شد که پوست درخت تر بیاوردندی تا او از آن جا آبی بمکد «۱۱». آن آب در دهن او خون شدی. هفت روز بر اینکه حالت «۱۲» بماند که هیچ طعام و شراب نخوردند الا خون. زید أسلم گفت: آن «۱۳» خون که خدای بر ایشان مسلط کرد خون بینی بود که ----- (۱). مل، لت: شربتی، آف، آن:

شربت. (۲-۶-۹). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۳). مع، وز، مل: اینکه. (۴). مل: برمی گیریم. [.....]

(۵). مع، وز، مل کوزه و. (۷). آن: جوره. (۸). آن: یکی. (۱۰). مل، لت: سبوی. (۱۱). مل، لت، آن: بمکید. (۱۲). مع، وز، مل، لت، آن: حال. (۱۳). لت: اینکه. صفحه ۳۶۰ بر ایشان مستولی شد. در هیچ حال «۱» از اوقات طعام و شراب و خواب و بیداری بازنه استاد «۲». و قول اول قول عامه مفسران است. و معروفتر آن است. چون به فریاد آمدند، موسی - علیه السلام - دعا کرد و خدای «۳» آن «۴» برگرفت، ایشان وفا نکردند. نوف البکالی گفت: موسی - علیه السلام - بعد از آن که سحره را غلبه کرد بیست سال با فرعون بماند و مقاسات می کرد او را و اظهار آیات می کرد، اینکه که خدای تعالی در اینکه آیت بیان فرمود - و ما شرح دادیم - و از ایشان کودکی، اینکه که خدای تعالی در اینکه آیت بیان فرمود - و ما شرح دادیم - و از ایشان کودکی ایمان نیورد. فاستکبروا «۵»، تکبر و

تَجَبَّرَ كَرَدْنَد، و ايشان گروهی بودند مجرمان «۶» گناهكاران. وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ، چون عذاب بر ايشان افتاد. و «لَمَّا» در معنی ظرف زمان ماضی باشد، و «اِذَا» ظرف زمان مستقبل. و نیز «۷» «رَجَز» عذاب است فی قول الحسن و قتاده «۸» و مجاهد و ابن زید سعید جبیر گفت: طاعون بود- و آن عذاب ششم بود، و آن چنان بود که چون خدای تعالی اینکه آیات که ذکر کرد از: طوفان و جراد و قَمَل و ضفادع و خون، اینکه پنج آیت و علامت پیاپی «۹» بفرستاد و ايشان هیچ بهتر نشدند. موسی - علیه السَّلام - گفت: خدای تعالی عذابی و طاعونی خواهد فرستاد [ن] «۱۰» بر قبطیان می‌فرماید اسرائیلیان را که: گوسپندی «۱۱» بکشی «۱۲» و درهای سرای خود به ----- (۱). مل: وقت، آف: حالی. (۲). معج، وز، آج، لب، آف، لت: نه ایستاد. (۳). معج، وز، مل تعالی. (۴). اساس سر، با توجه به معج، وز زاید می‌نماید، آن بلا از سر. (۵). اساس فی الإرض، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید زاید می‌نماید. (۶). آج، لب و. (۷). لب، آن: هر. [...]

(۸). اساس، آج، لب، آف، آن: القتاده، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۹). لت: پشتاپشت. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۱). آج، لب، آف، لت، آن: گوسپندی. (۱۲). معج، وز، مل، آج، لب: بکشید. صفحه: ۳۶۱ آن «۱» خون ملطخ کنی «۲». ايشان همچنان کردند. قبطیان گفتند: چرا چنین می‌کنی «۳»! گفتند: خدای تعالی عذابی خواهد فرستاد «۴». موسی - علیه السلام - ما را گفت چنین کنی «۵»، گفتند: خدای شما ما را به آن «۶» باز شناسد. گفتند: ما را چنین فرموده‌اند، اینکه به فرمان خدا و پیغامبر می‌کنیم. بر درگ روز برخاستند «۷» هفتاد هزار آدمی از قوم فرعون به طاعون بمرده بودند چنان که دفن نتوانستند کردن «۸». و اصل «رَجَز» میل باشد، و منه قوله: وَ الرِّجْزَ فَاهْجُر «۹»، أی عبادة الاوثان، برای آن که آن میل باشد از حق. «و الرِّجْز» ارتعاش فی رجل الناقة، «و الرِّجْز» نوع من السَّیر السَّریع «۱۰»، و قیل: الرِّجْز الرِّجْل القصیر، و منه سَمی بحر الرِّجْز فی الشَّعر لقصره، و قبل: لشبهه بذلك النوع من السَّیر و الرِّجْز ما یعدل به الحمل اذا مال و هی ایضا صوف احمر یزین به اليهودج. قالوا، گفتند، یعنی قبطیان موسی را- علیه السَّلام -: ادعُ لنا رَبَّک، بخوان برای ما خدایت را. بِمَا عَهِدَ عِنْدَکَ. ابو العالیه گفت: [به] «۱۱» آنچه تو را وصیت کرد. عطا گفت: با آنچه تو را خبر داد. مؤرَّج گفت: با آنچه تو را اعلام داد. سعید جبیر و مجاهد و ابن محیسن «رَجَز» خواندند به ضم [۱۸۷-پ]

«را» و هما لغتان، كالعضو و العضو، یعنی دعا کن برای ما به دعواتی که خدای تو را آموخته است. لَئِن كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ، اینکه «لام» جواب قسمی مضمَر است، کأنهم قالوا: حَقًّا لئن كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ، او حق کذا، به فلان قسم که اگر اینکه عذاب و محنت را از ما کشف ----- (۱). آج، لب: بدان. (۲). معج، وز، مل، آف، آن: کنید. (۳). معج، وز، آج، لب، آف، آن: می‌کنید. (۴). لت: فرستادن. (۵). معج، وز، آج، لب، آف: کنید. (۶). معج، وز، مل، لت: به اینکه. (۷). اساس، آج، لب، بم، آن: برخاستند، با توجه به ضبط معج، وز تصحیح شد. (۸). آف: نتوانستندی کردن. (۹). سوره مدثر (۷۴) آیه ۵. [...]

(۱۰). در معجم دو معنی اخیر برای اینکه لغت دیده نشد. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. صفحه: ۳۶۲ کنی و برداری به تو ایمان آریم و تو را تصدیق کنیم و بنی اسرائیل را با تو بفرستیم. موسی - علیه السَّلام - می‌خواست تا بنی اسرائیل را از چنگ و عذاب ايشان برهاند. چون موسی - علیه السَّلام - دعا کرد و خدای اجابت کرد و عذاب از ايشان برداشت، إِذَا هُمْ يَنْكُتُونَ، که دیدی ايشان عقیب آن عهد می‌شکستند «۱»، و «اِذَا» مفاجات است که شرح دادیم، و زجاج گفت: معنی او هناک باشد، ظرف زمان است که در جای ظرف مکان استعمال می‌کنند علی التَّوسُّع. و قوله: إِلَى أَجَلٍ هُمْ بِالْغُوهِ، یعنی تا به وقت عذاب ايشان از غرقی که وقت زده بودیم. و «نکث» نقض عهد باشد تشبیها بنکث الغزل، و آن تاب باز دادن ریسمان باشد، قال الله تعالی: كَأَلَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا، «۲» وَ النُّكْثُ الغَزْلُ المنقوض، و منه قوله - علیه السَّلام - لا- امیر المؤمنین علی: أَنْکُ ستقاتل النِّاکِثین و القاسطین و المارقین. فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ، حق تعالی گفت: چون چنین کردند من از ايشان انتقام بکشیدم به آن که ايشان را در دریا غرق کردم. و «انتقام» کینه کشیدن باشد، و «یم» دریا بود. قال ذو الرِّمَّةِ «۳»: دَاوِيَّةٌ وَ دَجِي لَيْلٍ كَأَنَّهُمَا يَمٌ تَرَاظِنُ فِي حَافَاتِهِ الرُّومُ وَ قَصِيَّةُ

غرق فرعون و قومش رفته است طرفی، و باقی گفته شود در سوره یونس - إن شاء الله تعالی. بِأَنَّهُمْ، «با» مجازات راست، چنان که: فعلت بک کذا بما فعلت، یعنی بجزاء ما فعلت و بعوض «۴» ما فعلت، و «أن» مع اسمها و خبرها فی موضع المصدر، و المعنی اغرقناهم بتکذیبهم بایاتنا، به دروغ داشتن آیات ما را و غفلت ایشان از آن، و آن که از آن بی خبر بودند و علم به آن حاصل نکردند. و در ضمیر «عنها» خلاف کردند، بعضی گفتند: راجع است به آیات، یعنی غافل بودند از تفکر و تأمل در آیات، و بعضی گفتند: از نعمت، یعنی از ----- (۱). مج، وز، لت: می شکافتند. (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۶. (۳). مج، وز شعر. (۴). مج، وز: بعض. صفحه: ۳۶۳ حلول نعمت به ایشان رجوعا الی قوله: فَانْتَقَمْنَا، و قول اول قریبتر است. آنکه گفت: وَ أَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِینَ کَانُوا یُسْتَضَعُونَ، گفت: پس از آن که فرعون و قومش را در دریا هلاک کرده بودیم، میراث ایشان و آنچه از ایشان باز ماند به قوم بنی اسرائیل دادیم که در زمین مستضعف بودند و ضعیف و درمانده بودند از دست فرعون و قومش که ایشان را بندگی گرفته بودند «۱» و مقهور و ذلیل کرده به بیگار، و بار بر ایشان، و کشتن فرزندان ایشان، و انواع مذلت که ذکر آن برفت - مشارق و مغارب زمین به ایشان دادیم. گفتند: جانب شرقی خواست و جانب غربی. حسن بصری گفت: به جانب شرقی مصر خواست و به جانب غربی شام. [و زجاج گفت: مراد نه موسی است، مراد سلیمان است که او از بنی اسرائیل بود و بر مشارق و مغارب زمین پادشاه شد] «۲» و برای آن به لفظ میراث گفت که بازمانده آن هلاک شدگان بودند از عمالقه و فراعنه. وَ تَمَّتْ کَلِمَةُ رَبِّکَ الْحُسْنٰی، و تمام شد کلمه نیکوتر از خدای تو «۳» بر بنی اسرائیل به آن صبر که کردند، یعنی آن وعده که داد که من زمین به میراث به شما می‌دهم فی قوله: وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتَضَعُوا فِی الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِینَ «۴». و «حسنی» تأنیث أحسن باشد، و او صفت کلمه است، و بعضی [۱۸۸-ر]

دگر از مفسران گفتند: مراد به «کلمه» نعمت است، یعنی نعمت خدای تعالی بر بنی اسرائیل تمام شد به هلاک فرعون و قومش. و قوله: بِمَا صَبَرُوا «۵»، «با» مجازات راست و «ما» مصدریه است، یعنی بصبرهم. وَ دَمَّرْنَا مَا کَانَ یَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ، و دمار بر آوردیم از آنچه فرعون و قومش می‌کردند از بناها و هلاک کردیم آن را. و «دمار» هلاک بود، و منه قوله: تَدْمُرُ کُلَّ شَیْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا «۶»، هر چه ایشان به عمرهای ----- (۱). مج، وز، مل، لت: بنده گرفته بودند، آج، لب: به بندگی گرفته بودند. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مل: خدای تعالی خدای تو. (۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۵. (۵). اساس و، با توجه به مج، وز زاید می‌نماید. (۶). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۵. صفحه: ۳۶۴ دراز کرده بودند از همه چیزها، به یک ساعت «۱» دمار بر آوردیم. وَ مَا کَانُوا یَعْرِشُونَ، و آن بناهای رفیع که می‌کردند از قصور و دور «۲». و اصل العرش الرّفیع «۳»، و منه العرش للسیریر الرفیع و الملك العظیم، و گفتند: آنچه ایشان می‌بستند از چفتها «۴» و چمنها «۵» و در باغها نزهت را، و منه العریش [بلان] «۶» مرغان را از اینکه جا عریش خوانند که چون چفته «۷» بود، «۸» و روا بود که از جهت ارتفاع او را عریش «۹» خوانند، و ابو عبیده گفت: عریش بنا باشد، و منه عروش مکة، ای ابنیتها. و ابن عامر و أبو بکر و عاصم «۱۰» خواندند «۱۱»: «یعرشون» بضم الزاء، و باقی قرءاء «یعرشون» بکسر الزاء، و هما لغتان یقال: عرش یعرش، و یعرش، کبطش یبطش و یبطش. وَ جَاوَزْنَا بَیْنِیْ إِسْرَائِیلَ الْبَحْرَ، حق تعالی در اینکه آیت از بلادت و نکادت و جهالت بنی اسرائیل حکایت کرد، و آنکه خدای تعالی پس از آن که اینکه همه نعمتها کرد با ایشان و ایشان بر کنار دریا گرفتار شدند و فرعون از پی ایشان برفت با لشکرهای گران و «۱۲» ایشان را راه گریز «۱۳» نبود که دریا در پیش بود و قوت مقاومت فرعون نه، که لشکر و بی کرانه بود، فروماندند و گفتند: یا موسی تدبیر ما چیست! خدای تعالی گفت: [یا] «۱۴» موسی عصا بر [اینکه] «۱۵» دریا زن. عصا بر دریا زد، دوازده راه خشک در دریا پدید آمد تا هر سبطی به راهی فرو شدند چنان که گرد سم اسپان ایشان از میان دریا در هوا می‌رفت «۱۶». در میان دریا بر موسی -----

----- (۱). مج، وز، مل، لت: ما به یک ساعته. (۲). مج، وز، مل: دوور. [.....]

(۳). مل، آج، لب: الرّفیع. (۴). اساس: چفها، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). لت: خیمها/ خیمه‌ها. (۶). اساس: ندارد، با توجه به

مج، وز افزوده شد، مل، لت: بالان. (۷). اساس: چفت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۸). مج، وز، مل: باشد. (۹). اساس: عرش، با توجه به مج، وز تصحیح شد، مج: عرایش. (۱۰). مج، وز، مل، لت: أبو بکر عن عاصم. (۱۱). مج، وز، لت: خواند. (۱۲). آج، لب: که. (۱۳). مج، وز، لت: گریغ، مل: گریزی. (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد، آج، لب: موسی را. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. ۱۶. مل: می شد. [.....]

صفحه: ۳۶۵ تحکم کردند که: یا موسی ما چه دانیم که حال برادران و خویشان ما چیست که ما ایشان را نمی بینیم! موسی - علیه السلام - دعا کرد تا آن آب که به شکل دیوار بود طاق طاق شد تا آنان که به آن «۱» طرف بودند می نگریدند و اینکه گروه را که به اینکه طرف بودند می دیدند. چون اینان همه از دریا بر آمدند و فرعون و قومش در دریا حاصل شدند، خدای تعالی بفرمود تا آن طاقهای آب بر هم زدند و دریا به آب مطبق شد و ایشان جمله غرق شدند. چون بر آمدند، گفتند: یا موسی ما چه ایمن باشیم که فرعون هلاک نشد «۲» بجست یا او را برهانیدند و فردا با ما گردد. خدای تعالی فرعون را با چهارصد من آهن سلاح که با خود «۳» داشت بر سر آب آورد تا ایشان بدیدند او را. اینکه همه آیات و نعمت خدای دیده «۴»، چون بر آمدند بر کنار دریا گروهی را دیدند بت پرستان، بتان در پیش نهاده آن را سجده می کردند، موسی را گفتند: یا موسی، ما را نیز خدایی پیدا کن چنان که ایشان را خدایانند، و جاوزنا، [و] «۵» بگذرانیدیم «۶» بنی اسرائیل را به دریا، یقال: جاوزت بفلان مکان کذا فتجاوز. «بحر» مفعول اول است و «بنی اسرائیل» مفعول دوم. فأتوا، آمدند بر گروهی «۷» که ایشان عکوف و اقبال کرده بودند بر بتانی که ایشان را بودند «۸» گفتند: یا موسی ما را نیز خدایی کن چنان که ایشان را هست [۱۸۸-پ]. حمزه و کسایی و خلف خواندند: «یعکفون» به کسر «کاف»، و باقی قراء «یعکفون» به ضم «کاف»، و اینکه دو لغت است، مثل: یفسقون و یفسقون. و اشتقاق و اصل «بحر» از سعت و فراخی باشد، و منه البحر الذی هو الشق، و منه البحیره للثاقه المشقوقة الاذن. و «صنم» آن باشد از بتان که مصور باشد، و -----

----- (۱). مج: اینکه. (۲). مج، وز: نشده باشد، آن یا. (۳). مج، وز، مل، لت: بر خود. (۴). آج، لب: خدای که بدیدند. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۶). اساس: بگزرانیدیم، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مل علی قوم یعکفون علی أصنام لهم (۸). مل قالوا یا موسی اجعل لنا صفحه: ۳۶۶ «وثن» آن که نامصور باشد «۱». موسی - علیه السلام - گفت: شما جاهل و نادان مردمانی «۲». در خبر است که: یک روز جهودی امیر المؤمنین علی را گفت: ما دفتیم نییکم حتی اختلفتم، پیغامبران را دفن نکردی «۳» تا به خلاف نکردی، «۴» بر سبیل طعن [گفت] «۵». امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: اختلفنا عنه لافیه، ما از او خلاف کردیم در او خلاف نکردیم، یعنی در تفسیر کلام او خلاف کردیم نه در نبوت او، و لکن ما جفت اقدامکم من البحر حتی قلمم لنییکم. اجعل لنا إلهاً كما لهم آلِهَةٌ، و لکن پای شما از آب دریا خشک نشده پیغامبران را گفتی «۶»: ما را خدایی کن چنان که بت پرستان را خدایانند، فکأنما القم حجرا، پنداشتی سنگی «۷» در دهن او کوفتند «۸». إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَّبِعٌ مَا هُمْ فِيهِ وَ بَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ، اینکه حکایت قول موسی است که خدای تعالی خبر داد که او به جواب ایشان کرد، گفت: اینان آنچه می کنند و در میان آنند از بت پرستیدن «۹» در معرض هلاک است. و «متبیر» مهلك باشد من التبار و هو الهلاك، و باطل است آنچه می کنند. قالَ أَعْبَدُ اللَّهَ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا، گفت ایشان را که: من برای شما جز خدای که آفریدگار و منعم شماست خدایی دگر طلب کنم؟ به لفظ استفهام [است] «۱۰» و معنی تفریع و انکار، و بعضی نحویان گفتند تقدیر آن است که: ابغی لكم الهاء، و حرف جرّ بیفکنند چنان که فی قوله: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ «۱۱»، اى من قومه. و نصب «غیر» بر مفعول به است. و بعضی دگر گفتند: «بغی» متعدی باشد به دو مفعول، یقال: بغاه الخیر، کقولهم: اعطاه الخیر. و «طلب» متعدی به یک مفعول -----

(۱). مل قال إنکم قوم تجهلون «۲». مج، وز، مل، آف: مردمانید. (۳-۴). مج، وز، مل، آج، لب، آف: نکردید. (۵-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۶). مج، وز، لت، آج، لب، آف: گفتید. (۷). مج، وز، مل: سنگ. [.....]

(۸). آج، لب، لت: گرفتند. (۹). اساس: پرستیدند، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. صفحه: ۳۶۷

باشد، و قول اول درست تر است. و در نصب «الها» دو وجه است: یکی آن که حال باشد. دوم آن که مفعول به باشد و «غیر» را نصب بر حال باشد لآنکه صفة متقدمه «۱» علی الموصوف، و صفت چون بر موصوف متقدم باشد «۲» نصب کنند او را بر حال، کقول الشاعر: «۳» لعزة موحشا طلل قديم وَ هُوَ فَضْلُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ، و او شما را تفضیل داد «۴» بر مردمان روزگارتان به آیاتی و نعمتها «۵» که داد شما را. معمر روایت کرد از زهری از ابو واقد اللیثی که گفت: با رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - بودم «۶» پیش غزاه حنین به درختی سدر «۷» بگذشتم «۸» بزرگ سبز نیکو جماعتی گفتند یا رسول الله؟ «اجعل لنا هذه ذات انواط كما للكفار ذات انواط» «۹»، اینکه درخت ما را بذات انواط کن چنان که کافران را ذات انواطی هست، و کافران را درختی بود سدر پر شاخ که آن جا مقام کردند و سلاحهای خود از آن جا در آویختندی، من النوط، و النوط: التعلیق، يقال ناطة بكذا اذا علقه فهو منوط. رسول - علیه السلام - گفت: الله اکبر؟ اینکه چنان است که بنی اسرائیل موسی را گفتند: اجعل لنا إلهاً كما لهم آلهة [۱۸۹-ر]

(و ألدی نفسی بیده لترکبن سنن من کان قبلکم) ، به آن خدای که جان [من] «۱۰» به امر اوست که شما بر سنت آنان بروی «۱۱» که پیش شما بودند، و إِذْ أَنْجَيْنَاكُمْ، اهل شام خواندند: و اذ انجاکم، علی الخبر من الغایب، و ----- (۱). آج، لب: مقدمه. (۲). مچ، وز، مل: شود. (۳). مچ، وز، مل شعر. (۴). آج، لب، بم: تفضیل داد شما را. (۵). مچ، وز، مل: لت: نعمتهایی. (۶). مچ، وز، مل: لت: با رسول علیه السلام بودیم. (۷). آن: بیدر. (۸). اساس: بگزشتم، وز، مل: به درختی بگذشتم. (۹). اساس، آج، لب، آن، آف: انوات، که چون معنای محصی ملی نداشت با توجه به مچ و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به مچ افزوده شد. (۱۱). مچ، وز، مل، آف، آن: بروید. [.....]

صفحه : ۳۶۸ باقی قرآء به لفظ خبر «۱» از خود «انجیناکم» و تفسیر اینکه در سورة البقرة رفته است جز که اشارتی کنیم «۲». حق تعالی گفت: یاد کنی «۳» نعمتهای من چون برهانیدم شما را از آل فرعون که بر شما می نهادند، من السوم. و السوم: التکلیف، يقال: سامه خسفا، ای کلفه ظلما. سوء العذاب، عذاب بد از استعباد و استخدام و آنچه شرح دادیم. يُقْتَلُونَ أَبْنَاءَكُمْ، می کشتند «۴» پسرانتان را. نافع خواند تنها: یقتلون، بتخفیف از بناء ثلاثی، من قتل یقتل. و باقی قرآء بتشدید من التثقیل لتکثیر الفعل، من کثرة المقتولین، و زنان شما را یعنی دختران را زنده رها می کردند. وَ فِی ذَلِکُمْ، و در اینکه معنی که رفت و اشارت به او کرده شد «۵» بلایی و نعمتی هست عظیم از خدای شما. و بلا، ابتلا باشد و ابتلا و امتحان هم به نعمت باشد و هم به شدت «۶». قوله تعالی:

[سوره الاعراف (۷): آیات ۱۴۲ تا ۱۵۳]

[اشاره]

وَ وَاَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَ اَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْمٍ مِيقَاتِ رَبِّهِ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَ قَالَ مُوسَى لِاَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَ اَصْلِحْ وَ لَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ- (۱۴۲) وَ لَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ اَرِنِي اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَانِي وَ لَكِنْ اَنْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسَى صِعْقًا فَلَمَّا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَ اَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ- (۱۴۳) قَالَ يَا مُوسَى اِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَ بَكَلَامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ- (۱۴۴) وَ كَتَبْنَا لَهُ فِي الْاَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَ تَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَ اْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِاَحْسَنِهَا سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ- (۱۴۵) سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ اِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَ اِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلاً وَ اِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلاً ذَلِكُمْ بِاَنْهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ- (۱۴۶) وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ لِقَاءِ الْآخِرَةِ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ- (۱۴۷) وَ اتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجَلاً جَسَداً لَهُ خُوَازِمٌ اَلَمْ يَرَوْا اَنْهٗ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَ لَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلاً اتَّخَذُوهُ وَ كَانُوا

ظالمین- (۱۴۸) وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ- (۱۴۹) وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِن بَعْدِي أَعْجَلْتُمُ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّوْنِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ- (۱۵۰) قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي وَادْخُلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ- (۱۵۱) إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَذَلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتِرِينَ- (۱۵۲) وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِن بَعْدِهَا وَآمَنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ- (۱۵۳)

ترجمه

و وعده دادیم موسی را سی شب و تمام کردیم آن را به ده «۷»، تمام شد وقت زدن خدای «۸» چهل شب و گفت موسی برادرش هارون [را] «۹»، خلیفه من باش در قوم من و صلاح کار بند و پی مدار راه فساد کنندگان «۱۰» را. و چون موسی آمد به میقات «۱۱» و سخن گفت با او خدا، گفت: بار خدایا باز نمای ----- (۱). مع، وز: بر لفظ جزا. (۲). مع، وز: گفتیم. (۳). مع، وز، مل، آف: کنید. (۴). وز: می کشند. (۵). مع، وز، مل، لت: به او افتاد. (۶). مل و الله اعلم بالصواب. (۷). مع، وز شب، آج، لب دیگر. (۸). مع، وز، لت او. (۹). اساس: ندارد، از مع افزوده شد. (۱۰). آج، لب: تباهاکاران. (۱۱). آج، لب: وقت تعیین کرده، مع، وز ما. صفحه: ۳۶۹ مرا تا بنگرم به تو. گفت: نبینی مرا، و لکن در نگر به کوه «۱»، اگر بایستد «۲» به جای خود پس بینی مرا. چون ظاهر شد نور خدا کوه را بکرد آن را پاره پاره و بیفتاد «۳» موسی بیهوش. چون با هوش آمد «۴»، گفت: منزهی تو توبه کردم به تو «۵» و من نخستین مؤمنانم. گفت ای موسی؟ من برگردم تو را بر مردمان به پیغامهای من و به سخن من، بگیر آنچه دادم تو را و باش از جمله شاكران. و بنوشتم برای او در لوحها از هر چیزی پندی و جدا کردنی هر چیزی را، بگیر آن را بنیرو و بفرمای قومت را تا فرا گیرند به نیکوترین آن، باز نمایم شما را سرای فاسقان. برگردانم «۶» از آیتهای خود آنان را که تکبر کنند در زمین بناحق، و اگر ببینند هر آیتی ایمان نیارند به آن، و اگر ببینند ره راست، نگیرند آن را راه. و اگر ببینند ره نادانی، گیرند آن راهی. اینکه به آن است که اینان به دروغ می دارند «۷» آیات ما را، و بودند از آن غافلان. و آنان که بدروغ دارند «۸» آیات ما را و آمدن با سرای بازپسین، باطل شد عملهای ایشان پاداشت کنند ایشان را الا آنچه کرده باشند! ----- (۱). مع، وز، لت: در کوه، آج، لب سوی کوه. (۲). مع، وز، باستد. (۳). مع، وز: بیوفتاد. [.....]

(۴). آج، لب: بهوش باز آمد. (۵). مع، وز، لت: با تو. (۶). اساس به صورت: «برگردانیم» هم خوانده می شود. (۷-۸). مع، وز: دروغ داشته. صفحه: ۳۷۰ و گرفتند قوم موسی از پس او از حلی شان «۱» گوساله تنی که او را آوازی بود. نمی بینند که او سخن نمی گوید «۲» و نمی نماید ایشان را راهی که گرفتند و بودند بی دادکاران. چون در افتادند در دستهایشان و دیدند که ایشان گمراه شدند، گفتند: اگر نبخشاید ما را خدای ما و نیامزد ما را، باشیم از جمله زیان کاران. و چون باز آمد موسی با قومش خشمناک اندوهگین «۳»، گفت: بد خلیفتی کردی «۴» مرا از پس من شتاب زدگی کردی «۵» فرمان خدایتان را! و بینداخت لوحها را و بگرفت سر برادرش، می کشید او را به خود. گفت ای پسر مادر من «۶»؟ قوم مرا ضعیف کردند و خواستند که مرا بکشند «۷» شاد مکن به من دشمنان را و مکن مرا با گروه ستمکاران «۸». گفت: خدای من بیامرز مرا و برادر مرا و در آرم ما را «۹» در رحمت خود و تو گفت: خدای من بیامرز مرا و برادر مرا و در آرم ما را «۱۰» در رحمت خود و تو بخشاینده ترین بخشاینده گانی. -----

(۱). اساس: حلیت آن، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۲). مع، وز، لت با ایشان. (۳). مع، وز، لت: دژم. (۴-۵). کردی / کردید. (۶). مع، وز، لت: ای برادر من. (۷). مع، وز، لت: بس نماند که بکشند مرا. (۸). مع، وز، لت: بیدادکاران. (۹-۱۰). مع، وز، لت: در بر ما را. صفحه: ۳۷۱ آنان که گرفتند گوساله، برسد به ایشان خشمی از خدایشان و خواری در زندگانی دنیا و همچنین پاداشت «۱» دهیم دروغزنان را. و آنان که کردند بدیها پس توبه کردند از پس آن و ایمان آوردند، خدای تو از پس

آن آمرزنده و بخشاینده است [۱۹۰-ر]. قوله تعالی: وَوَاعِدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً، «مواعده» وعده باشد از میان دو کس. و بیان کردیم که وعده خبری باشد متضمن خیر و سرور که مخبر له متوقع باشد آن را در مستقبل ایام. اگر گویند: چرا «لیله» گفت، «یوما» نگفت! جواب [آن] «۲» است که گوئیم: حساب عرب بر هلال باشد و اهله در شب پیدا شود تا دانند که اینکه سی روز ماهی است از ماههای عرب. اگر گویند: چرا «ثلثین و عשרا» گفت و «أربعین» نگفت به یک بار! گوئیم از اینکه چند جواب است: یکی آن که مراد خدای تعالی یک ماه درست بود من اوله الی آخره، بر تتابع و ده روز بر سری از «۳» ماهی دگر، و گفته‌اند: اینکه سی روز ذو العقده «۴» بود و آن ده روز تمامی عشر ذی الحجه، و اینکه قول عبد الله عیّاس است و مجاهد و ابن جریج و مسروق و بیشتر مفسران. جواب دوم آن است که: خدای تعالی خود او را چهل روز وعده داد از «۵» اصل چنان که در سوره البقره گفت: وَ[إِذْ] «۶» فَتَمَّ مِيقَاتَ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، اینکه ----- (۱). آج، آف: پاداش. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. [...]

(۳). آن: روز از سر. (۴). آج، لب: ذی القعدة. (۵). مج، وز، مل، لت: در. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مل و ضبط قرآن مجید افزوده شد. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۵۱. صفحه: ۳۷۲ قول حسن بصری است. جواب سه دیگر «۱» از آن آن است که: خدای تعالی او را در اینکه سی روز روزه فرمود، [او] «۲» روزه بداشت در آن ده روز عباداتی دیگر و اورادی دیگر فرمود او را، آن ده روز برای آن جدا کرد که عبادت آن جدا بود. جواب چهارم از اینکه آن است که: حق تعالی اینکه یک ماه سی روز بفرمود، آنگه آن عشر که «۳» عشر ذی الحجه است تخصیص فرمودند که «۴» برای تفضیل و شرف او را، و از شرف او آن که تورات در آن عشر آمد. جواب پنجم از او آن است که: موسی را- علیه السلام- روزه فرمودند «۵» در اینکه سی روز. چون موسی- علیه السلام- سی روز روزه داشته بود، بوی دهن او به حسب عادت متغیر شد «۶». اندیشه کرد که به مناجات می‌روم، نباید تا بوی دهن من چنین باشد؟ مسواک برگرفت و دهن پاک کرد. و گفته‌اند: پوست درختی خوشبوی بخایید تا آن رایحه منقطع شد. فرشتگان آمدند و گفتند: ما از دهن تو بوی خوش می‌شنیدیم چون بوی مشک، اکنون بر خویشتن تباه کردی. جبریل آمد و گفت: چرا چنین کردی! ندانستی که بوی دهن دار بنزدیک خدای تعالی از بوی مشک خوشتر باشد! (إن خلوف فم الصائم اطیب عند الله من ریح المسک)، حق تعالی گفت: اکنون ده روز دگر «۷» روزه دار تا دهن همان بوی گیرد «۸»، و گفتند: سبب فتنه قوم، آن بود. جواب ششم [از او] «۹» آن است که باقر- علیه السلام- گفت: موسی- علیه السلام- به سی روز وعده داد تا بر ایشان آسان آید، آنگه چهل روز برفت و ----- (۱). بم، آن: سیم، آف: سیوم. (۲-۹). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مل، لت: عشر را که. (۴). آج، لب: فرموده است که. (۵). لت: فرمود. (۶). لت: شده، آن: شده بود. (۷). مج، وز، مل، لت: دیگر. (۸). مج: گردد. صفحه: ۳۷۳ در اینکه خلفی و کذبی نباشد «۱» برای آن که سی داخل بود «۲» تحت چهل، چون چهل روز برود سی روز رفته باشد و زیاده علیه «۳». جواب هفتم از او آن است که ما بیان کردیم که: الفاظ قرآن لطف است و چنان که فهم معنی و استفادت به او از جمله الطاف است، حق تعالی دانست که آنچه گفت مثلاً: الم، ذلک الکتاب لا ریب فیهِ هدیةً لِلْمُتَّقِينَ «۴»، مکلفان را در آن «۵» [از] «۶» لطف آن است که اگر گفتی: الم، هذا القران لا شک فیهِ بیان للمؤمنین، آن لطف نبودی مع اتفاق المعنی. پس چون چنین است، خدای تعالی از لطف و مصلحت در آن که چهل به دوبار فرماید موسی را، آن لطف شناخت که اگر به یک بار گفتی «۷» آن لطف نبودی. و نیز چون با رسول- علیه السلام- حکایت فرمود، همچنین برای مصلحت «۸» دینی کرد که در تفصیل بود که اگر [بر] «۹» جمله گفتی آن مصلحت نبودی، و اینکه [۱۹۰-پ]

جوابی است شافی و شامل بسیار مواضع را و از همه جوابها بهتر و شاملتر فایده را- و الله «۱۰» اعلم بما اراد. و «لیله» در هر دو جا نصب او بر تمیز است، و برای آن «عشر» گفت که «لیله» و «لیالی» مؤنث است. آنگه حکایت قول موسی کرد که چون به مناجات خواست رفتن چه وصایت کرد برادر را و چگونه خلیفه کرد، گفت «۱۱»: موسی- علیه السلام- گفت «۱۲» برادرش را «۱۳» هارون

را (۱۴) خلیفه من باش در قومم. ای عجب موسی - علیه السلام - سی روز تا (۱۵) غایت چهل روز می‌برود (۱۶)، بر آن که (۱۷) زود باز آید هارون را به ----- (۱). مل: نبود. [.....]

(۲). آج، لب در. (۳). معج، وز، مل و. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱ و ۲. (۵). معج، وز، مل، لت: در اینکه. (۶-۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۷). مل: بودی. (۸). معج، وز، مل، لت: مصلحتی. (۱۰). معج، وز تعالی. (۱۱). آف، لت: ندارد. (۱۲). مل، آج، لب، آن: ندارد. (۱۳). معج، وز، آج، لب: ندارد. (۱۴). مل: ندارد گفت. (۱۵). آن: یا. (۱۶). بم، آف: برد. [.....]

۱۷. مل، لت: تا. صفحه: ۳۷۴ خلیفتی به جای خود می‌نشانند (۱) و می‌گویند خلیفه من باش در قوم (۲)، و او را وصایت می‌کند بالاصلاح و ترک الافساد. رسول ما - صلی الله علیه و آله - از دار دنیا رخت به جوار ایزدی برد بگویی چنان که دانست که رجوعش نخواهد بود [ن] (۳) با دنیا خلیفتی فرا نداشت (۴) بر امت و وصایتی نکرد او را؟ اینست سرسری کاری که کار نبوت و شریعت [او] (۵) بود. امیا وصایت او هارون را بقوله: وَ اَصْلِحْ وَ لَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِینَ، با آن که دانست که او جز آن نکند، چنان بود که در مثل گفتند: ارسل حکیمان و لا توصیه (۶)، رسولی حکیم فرست (۷) و وصیتش مکن (۸). دگر آن که: آنچه تکلیف او بود اینکه (۹) بود که اینکه بگویند و هارون بشنود، و اگر چه ناگفته همان بودی لعصمته تا ثواب باشد هر دو را کقوله تعالی: قال (۱۰) رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ و ابو علی گفت: اینکه نوبت که موسی - علیه السلام - رفت آن هفتاد مرد بودند که ایشان را موسی برگزیده بود تا کلام خدا بشنوند و جواب سؤال رؤیت. قوله: وَ لَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا، حق تعالی در اینکه آیت حکایت (۱۱) آن کرد که: موسی - علیه السلام - به میقات خدای رفت با آن هفتاد مرد گزیده. در تفسیر است که: چون خدای تعالی فرعون را غرقه کرد، موسی را وعده داده بود که او را کتابی دهد تا حجّتی باشد ایشان را و شرفی و ذکری در میان ایشان و اعقاب ایشان. چون وقت آمد قوم تقاضا کردند، خدای تعالی اینکه (۱۲) تورت به موسی فرستاد. ----- (۱). لت: بمی‌نشانند. (۲). معج، وز، لب،

لت: قومم. (۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۴). معج، وز، لت: فرو نداشت. (۶). معج، وز، مل: و اوصیه، بم، آف، آن: و لا توصیه. (۷). معج، وز، مل، لت: با آن که رسولی حکیم فرستی. (۸). معج، وز، مل: کن. (۹). مل: آن. (۱۰). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۱۲. در اساس: قل، و لکن طبق قراءت مشور «قال» در متن آمد. (۱۱). مل: بیان. (۱۲). معج، وز، مل: ندارد. صفحه: ۳۷۵ ایشان آن بشنیدند، گفتند: ما چه دانیم که اینکه کلام توست یا کلام بعضی بشر یا کلام جز شما یا کلام خدای! ما را باید تا آن (۱) جا که میعاد و میقات و مناجات توست حاضر باشیم و اینکه کلام از خدای بشنویم. موسی - علیه السلام - گفت: بار خدایا، تو عالمتری به آنچه اینان می‌گویند. حق تعالی گفت: روا باشد. بیار ایشان (۲) را تا کلام من بشنوند. موسی - علیه السلام - بنی اسرائیل را گفت: خدای تعالی دستوری داد که آن کس که خواهد از شما با من بیاید [و کلام خدای بشنود] (۳)، و ایشان (۴) ششصد هزار (۵) مرد بودند، مردان تمام که پیران پیر و نورسیدگان در آن شمار نبودند. موسی - علیه السلام - از ایشان هفتاد هزار (۶) اختیار کرد، آنگه [از ایشان] (۷) هفت هزار، آنگه [از ایشان] (۸) هفتصد، آنگه از ایشان هفتاد و ذلک قوله: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا (۹)، و ایشان را برگرفت و با خود به کوه طور برد (۱۰) موسی - علیه السلام - غسل بکرد (۱۱) و جامه پاکیزه در پوشید. وهب گفت: موسی را - علیه السلام - در هفتاد حجاب بردند، و اینکه هفتاد مرد را و رای حجاب بداشتند. خدای تعالی وحی کرد به موسی - علیه السلام - به کلماتی و کلامی که ذکر آن بیاید بعد از اینکه فی قوله تعالی: وَ كَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً (۱۲) - الآية. چون ایشان اینکه بشنیدند، و خدای آنچه وحی خواست کرد [ن] (۱۳) بر موسی - علیه السلام - وحی کرد، و موسی از حجاب برون آمد، گفت ایشان را: کلام [۱۹۱-ر]

خدای شنیدی (۱۴)! گفتند: کلامی شنیدیم و ----- (۱). آج، لب: که آن. (۲). معج، وز، مل: اینان. [.....]

(۱۳-۸-۷-۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۴). اساس: آن، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۵). معج، وز: سیصد

هزار. (۶). معج، وز، مل، لت مرد. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. (۱۰). معج، وز و. (۱۱). اساس: کرد، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۵. (۱۴). معج، وز، مل: شنیدید. صفحه: ۳۷۶ ندانیم تا کلام خدای بود یا نه؟ جز که چیزی شنیدیم و ما را هنوز آن شک حاصل است که بود، و اینکه شک ما زایل نشود جز که خدای را به معاینه ببینیم»^۱. تو از خدای در خواه تا خود را معاینه به ما نماید. موسی - علیه السلام - گفت: [از خدای بترسید که اینکه نشاید گفتن، گفتند: چاره نیست موسی - علیه السلام - گفت] «۲»: بار خدایا می دانی تا اینان چه می گویند! و ذلک قوله تعالی: یَسْئَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً^۳، و قوله تعالی: لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً^۴. حق تعالی گفت: بگو آنچه ایشان می خواهند. موسی - علیه السلام - گفت: رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ، بار خدایا بنمای تا به تو نگرم؟ جواب آمد از قبل رب العزّة: لَنْ تَرَانِي، تو نبینی مرا هرگز. وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ، و لکن در کوه نگر، و آن کوهی بود که از آن بزرگتر کوه «۵» نبود در مدین، آن را زبیر گفتند علی قول السّیّدی. و آن آن بود که گفت: چون خدای تعالی گفت من تجلی خواهم کرد [ن] «۶» بر بعضی کوهها. همه کوهها سر بر آوردند، مگر کوه زبیر که سر فرو برد و گفت: مرا محل آن نباشد که خدای تعالی تجلی نور خود بر من فکند «۷». حق تعالی گفت: به عزّت من که «۸» جز بر تو نیفکنم به تواضع - و اینکه علی طریق التمثیل باشد. اگر اینکه کوه بر جای خود بماند تو مرا بینی، آنکه تجلی فرمود. و در معنی «تجلی» خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: ظهر نوره للجبل، نور او بر کوه طور پیدا شد. ضحاک گفت: حق تعالی بفرمود تا از آن حجابها چندان نور بتافت که [از] «۹» بینی گاوی «۱۰» برون آید. عبد الله سلام و کعب الأحبار ----- (۱). معج، وز، مل: ببینیم به معاینه. (۹-۶-۲). اساس:

ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۳. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۵۵. (۵). لت: کوهی. [.....]

(۷). اساس: کند، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۸). لت: من خدای که. (۱۰). معج، وز، لت: گافی، بم: تنی گاوی. صفحه: ۳۷۷ روایت کردند که: چندان نور عرش پیدا کرد که به سوراخ سوزن می برود. و اینان «۱» به لفظ عظمت گفتند. سدی گفت: به مقدار سر انگشتی، و مراد انگشت کهین. و رفع کرد اینکه روایت به انس از رسول - علیه السلام - که او اینکه آیت می خواند، آنکه انگشت مهین بر بند انگشت کهین نهاد و گفت: اینکه مقدار نور خدای تعالی تجلی فرمود بر کوه، کوه به زمین فرو شد. حسن بصری روایت کرد که: خدای تعالی وحی کرد به کوه «۲» که تو طاقت رؤیت من نداری «۳». کوه به زمین فرو شد و موسی در او می نگرید تا هیچ نماند. اینکه اقوال همه علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، اعنی تجلی ربّه، ای نور ربّه. و «تجلی» به معنی ظهر، و قیل: معناه تجلی ربّه لأهل الجبل، هم «۴» بر اینکه طریقه حذف مضاف و اقامت مضاف الیه به جای او، کقوله تعالی: وَ سَأَلَ الْقُرْبَةَ «۵». و بر اینکه قول «تجلی» مضاف باشد با نام خدای، و لکن تجلی [به] «۶» برهان و دلیل باشد، برای آن که آنچه به دلیل واضح روشن شود، جاری مجرای ضروری و مدرکات باشد، نبینی که شاعر چه گونه می گوید «۷»: تجلی لنا بالمشرفیة و القنا و قد کان عن وقع الاستة نائیا و مراد شاعر آن است که تدبیر امر کارزار بر او دلیل کرد و راه نمود [مردم را] «۸» که او مدبر آن کارزار است با آن که او غایب بود، نبینی که گفت: او از وقع سنانها دور بود، پس مراد به «تجلی» در بیت ظهور به دلیل است بر تدبیر و رای او. بعضی دگر گفتند تأویل آیت آن است که: فلما تجلی ربّه بالجبل لموسی، برای آن که عرب حروف صفات «۹» را به جای یکدیگر بدارند «۱۰»، و معنی آن ----- (۱). معج، وز: و اینکه. (۲). آج، لب: کوهی.

(۳). معج، وز: داری. (۴). اساس: لاهلهم، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۶-۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۷). معج، وز، مل شعر. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۷۳/۵): اضافت. (۱۰). اساس: براند، با توجه به معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۳۷۸ باشد که: ظهر بالجبل، ای اظهر فی الجبل آیه و هو دکه لموسی - علیه السلام - دلّت علی أنّه تعالی لا یری بالابصار و لا یجوز علیه الرؤیة. خدای تعالی تجلی کرد به کوه «۱» برای موسی، یعنی در کوه آیتی پیدا کرد که موسی به آن آیت بدانست که رؤیت بصر بر خدای «۲» روا نباشد. و قوله «۳»: جَعَلَهُ دَكًّا، و «الدک» ابلغ من

الدَّق «۴»، کوه را پست کرد [۱۹۱-پ]. بعضی گفتند: [به زمین فرو شد] «۵» چنان که برفت، و بعضی دگر گفتند: ریگ روان شد، و اینکه قول عطیة العوفی است. کلبی گفت: پاره پاره کرد تا کوههای کوچک شد. انس مالک روایت کند از رسول - علیه السّلام - در اینکه آیت که او گفت: چون خدای تعالی تجلی کرد به کوه، به شش پاره شد شش کوه «۶»، سه به مدینه افتاد: احد و ورقان و رضوی، و سه به مکه افتاد: ثور و ثبیر و حری. و اهل کوفه خواندند مگر عاصم: «جعلہ دکاء» به مد علی وزن فعلاء، و در سورة الکهف، عاصم نیز موافقت کرد و تفسیر آن باشد که: جعله ارضا دکاء، ای ملساء، و قیل: شبهه بالنّاقه الدکاء و هی المقطوع السّنام، چون شتری کوهان بریده شد «۷». و الدکاء الدق و الدکء المستوی من الارض. زجاج گفت: دکا: ای مدکوکا، آن را کوفته و پست کرده، عبد الله عباس گفت: خاک شد، و برخی «۸» دگر گفتند: «دکء» به معنی داک است مصدر به معنی فاعل، ای یدکء بعضه بعضا و یدقه، قال الاغلب «۹»: ل غیر غار دکء غارا فانهدم ----- (۱). مل: به موسی و به کوه. (۲). مل تعالی. [.....]

(۳). اساس و، با توجه به معج، وز زاید می نماید. (۴). معج، وز: من الدک. (۵). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۶). آج، لب شد. (۷). معج: بریده شده، مل: بریده باشد. (۸). معج، وز، مل: بهری. (۹). معج، وز، مل شعر. صفحه: ۳۷۹ و قال حمید: یدکء ارکان الجبال هزمه یخطر بالبیض الزقاق بهمه و بیشتر مفسران برآند که آن را ریگ روان کرد تا در جهان می رود تا به قیامت و بر جای قرار نگیرد. قوله: وَ خَرَّ مُوسَى صِعْقًا، موسی بی هوش. بیشتر «۱» بر این اند «۲»، و قتاده گفت: میتا، بمرد، و اینکه قول درست نیست برای ظاهر قرآن که حق تعالی گفت: فَلَمَّا أَفَاقَ، چون باهوش آمد، و اینکه مغشی علیه را گویند، و اگر مرده بودی گفتی: فَلَمَّا أَحْيَى. کلبی گفت: اینکه سؤال روز پنج شنبه بود - روز عرفه - موسی را - علیه السّلام - روز آدینه که عید نحر بود تورات دادند. وهب گفت: چو [ن] «۳» موسی - علیه السّلام - سؤال رؤیت کرد، خدای تعالی ابری و ضبابی فرستاد با رعد و برق و صواعق تا گرد آن کوه در آمد. فرشتگان آسمانها را گفت: بروی «۴» و بر موسی اعتراض کنی «۵» تا چرا اینکه سؤال کرد. فرشتگان روی به موسی نهادند از چهار سوی کوه تا از جانب چهار فرسنگ بگرفتند. اول فرشتگان آسمان دنیا آمدند بر صورت گاوان ورزا «۶»، دهن ایشان به تسیح و تهلیل می دمید به آوازهای چون آواز رعد «۷». آنگه فرشتگان آسمان دوم آمدند بر صورت شیران، ایشان را جلبه بود و آوازی «۸» عظیم بود به تسیح و تهلیل. موسی - علیه السّلام - بترسید و لرزه بر اندام او افتاد «۹» و هر موی که بر اندام او بود برخاست از ترس و گفت: بار خدایا استقلت کردم و پشیمان شدم، مرا از اینکه احوال به کرم برهان. حبر «۱۰» فرشتگان و رئیسشان ----- (۱). معج، وز مفسران. (۲). معج، وز: برآند. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۴). معج، وز، مل: بروید. (۵). معج، وز، مل، آج، لب: کنید. (۶). مل: ورز. (۷). معج، وز، مل سخت. [.....]

(۸). معج، وز، مل: جلبه‌ای و آوازی. (۹). معج، وز، مل: بترسید و اندام او لرزیدن گرفت. (۱۰). لب: خیر. صفحه: ۳۸۰ گفت «۱»: یا موسی صبر کن؟ پس زود به جزع آمدی آن کس که آن خواهد که تو خواستی ازین صابتر باشد، تو هنوز چه دیده‌ای از بسیاری اندک دیده «۲». آنگه فرشتگان آسمان «۳» فرود آمدند بر صورت کرکسان، آواز ایشان به تسیح و تهلیل بند شده چنان که نزدیک بود که کوه بدرّد، گفتی «۴» درفش آتشند به رنگ آتش بودند. آنگه فرشتگان آسمان چهارم فرود آمدند و ایشان با هیچ جانور نماندند، به مانند درفش آتش بودند، به رنگ آتش بودند و به خلقت برف بودند، و آواز به تسیح و تهلیل برگشاده بیش از فرشتگان پیشین «۵». آنگه فرشتگان آسمان پنجم [فرود] «۶» آمدند بر هفت لون. موسی - علیه السّلام - نتوانست که در ایشان [نگرد] «۷». از «۸» شدت خوف بر جای بماند «۹» گریستن گرفت و اندامش مرتعش شد، هم حبر فرشتگان گفت: مکانک: بر جای باش [۱۹۲-ر]

تا چیزی بینی که طاق ننداری. آنگه فرشتگان [آسمان] «۱۰» ششم آمدند «۱۱» و خدای ایشان را گفت: بروی «۱۲» و بر آن بنده

اعتراض کنی (۱۳) که خواست که مرا ببیند. ایشان آمدند بر صورتی و خلقتی عجیب، در دست هر یکی درختی از آتش چند درخت خرما، و لباس ایشان چون درفش آتش. هر که تسییح کردند اینکه همه فرشتگان جواب دادندی، و تسییح ایشان اینکه بود [که می گفتند] (۱۴): سَبَّوحٌ قَدَّوسٌ رَبُّ الْعَرْزَةِ اَبَدًا لَا یَموت. موسی - علیه السَّلام - به (۱۵) خوف از حدِّ بگذشت و زبان برگشاد با ایشان ----- (۱). آج، لب، بم: گفتند. (۲). بم: دیده‌ای. (۳). معج، وز: سهام، مل: سیوم. (۴). معج، وز: گویی. (۵). مل: پیشتر. (۶-۷-۱۰-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۸). معج، وز: اینکه از. (۹). معج: بنماند. (۱۱). مل: فرود آمدند. (۱۲). معج، وز، آج، لب: بروید. (۱۳). معج، وز، آج، لب: کنید. [...]

(۱۵). آج، لب: را. صفحه: ۳۸۱ به تسییح و گفت: بار خدایا بندهات را (۱) - پسر عمران را - فراموش مکن و با خود رها مکن؟ بار خدایا ندانم که من از اینکه میدان جان به کناره برم یا نه! بار خدایا؟ اگر بروم بسوزم و اگر بایستم بمیرم؟ رئیس فرشتگان گفت: یا موسی صبر کن آن را که خواستی، همانا خوف بغایت رسید و دلت را قرار نماند. آنگه حق تعالی فرشتگان آسمان هفتم را گفت: حجاب برداری (۲) و اندکی از نور عرش من به موسی نمایی (۳). ایشان حجاب برداشتند و آن نور عرش - ما شاء الله - به موسی نمودند. چون بر کوه تافت، کوه پاره پاره شد و خاک گشت و هر سنگی و درختی که پیرامن او بود پست گشت از عظمت آن اندکی نور عرش، فذلک قوله: فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسَى صَعِقًا. و موسی - علیه السلام - بیفتاد (۴) و بی هوش شد، پنداشتی که روح ندارد (۵). و فرشتگان آواز به تسییح و تهلیل بلند کردند، و حق تعالی آن سنگی که موسی بر آن بود (۶) برداشت و بلند کرد تا موسی سوخته نشود، و صاعقه (۷) آمد از آسمان آتشی عظیم و آن هفتاد کس را که اینکه خواسته بودند بسوخت، و خدای تعالی به لطف و (۸) رحمت موسی را دریافت. چون باهوش (۹) آمد، گفت: بار خدایا، توبه کردم و ایمان از سر گرفتم و بدانستم که کس تو را نبیند، و هر که نور تو ببیند و فرشتگان [تو را] (۱۰)، دلش در بر بنماند، (فما اعظمک و اعظم ملائکتک)، چه بزرگواری تو و چه بزرگانند فرشتگان تو. انت ربّ الارباب و اله الالهة و ملک الملوک لا یعد لک شیء و لا یقوم لک شیء ربّ

تبت الیک الحمد لله لا شریک لک ربّ العالمین. اینکه خیر، امام اصحاب حدیث ابو اسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم ----- (۱). آج، لب: بندهات موسی علیه السلام. (۲). معج، وز، مل، آج، لب: بردارید. (۳). معج، وز، مل، آج، لب: نمایید. (۴). معج، وز، مل، لت: بیوفتاد. (۵). معج، وز: پنداشتی که روح از تنش برفت. (۶). مل: بوده بود. (۷). مل: صاعقه‌ای. (۸). معج، وز، مل: و به. (۹). مل: باهش. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. صفحه: ۳۸۲ الثعلبی آورد در کتاب العرایس فی المجالس و یواقیت الثیجان فی قصص القرآن، و من برای آن آوردم که خبری غریب است و در او حجّت است ما را: اول آن که او مثبت رؤیت است و آن که سؤال رؤیت را چندین تهویل و تعظیم نهاد. ای عجب موسی - علیه السلام - از سر امتحان نه از سر ایمان، نه از قبل خود بل از زبان آن گروه نادان سؤال رؤیت کرد، جواب به نصّ قرآن: لَنْ تَرانی آمد، و حال بر اینکه جمله که شرح رفت. و موسی بی هوش (۱) بیفتاد از احوال و کوه بر جای نماند تا سفیان گفت: جَعَلَهُ دَكًّا. حق تعالی کوه پاره پاره کرد و از جای برداشت و در دریا انداخت، هنوز فرو می شود تا به روز قیامت خواهد شد [ن] (۲) و آن جماعت مقترحان به صاعقه بسوختند، ندانم تا آن جا که دیدار حقیقی باشد که (۳) بیند و که تواند و که بماند، یا نیز پس از اینکه همه که زهره دارد که اینکه سخن بر زبان راند! ای سبحان الله! اندیشه نکنی که تسییح فرشتگان آسمانها در چنین حال نه دلیل تنزیه و تقدیس او کند، از آن که چشم بینندگان او را دریابد و به او (۴) برسد؟ و اگر گویی: آن (۵) در خبر است، گویم (۶): در خبر تو است از اثر تو است در دفتر تو است، تسییح موسی در قرآن است [۱۹۲-پ]، باری شَبَّحَانِکَ تُبَّتْ اِلَیْکَ، اینکه تنزیه به چه درخور است آن (۷) جا! یعنی زن نداری و فرزند نگیری و با کس نمایی و ظلم نکنی، آن (۸) جا اینکه لایق نیست، معنی جز اینکه نباشد تا سخن متناسب شود که [تو] (۹) منزهی از آن که چشم بینندگان و ادراک مدرکان و حاشه بصر و دیدار دیده سر به تو رسد. انت کما اثبت علی نفسک فی کتابک المنزل علی نبیک المرسل سید الاخیار و امام الابرار محمّد المختار، لا تدرک الابصار و هو یدرک الابصار (۱۰)، هم در

اینکه کتاب آورد. ----- (۱). مل شد و. (۹-۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز

افزوده شد. (۳). اساس: کی، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]

(۴). مل: و در او. (۵). مل: اینکه. (۶). آج، آف، آن: گوئیم. (۷-۸). مج، وز، مل: اینکه. (۱۰). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۳. صفحه:

۳۸۳ و اقدی گفت: چون موسی - علیه السلام - بی‌هوش بیفتاد، آن فرشتگان آسمانها گفتند: ما لابن عمران و سؤال الرؤیة، [پسر

عمران تو را با سؤال رویت چه کار]! «۱»! گر آنده دل نه اختیار است تو را با آن که نه کارست چه کار است تو را همانا اگر

دستوریش «۲» بودی در خلال آن احوال بگفتی که دانستم که اینکه تمنای محال خود کار کسی بود که کارش نبود هم در اینکه

کتاب آورد در تفسیرش که چون موسی - علیه السلام - بیفتاد «۳» بی‌هوش آن فرشتگان می‌آمدند و لگد در او می‌زدند و می‌گفتند:

یا ابن النساء الحیض اطمعت فی رؤیة رب العزّة، ای پسر زنان حیض رسیده طمعت «۴» داشتی تا خدای عزیز را بینی! و اینکه خبر

اگر چه بنزد ما واهی و ضعیف است چو «۵» از گفته مخالف است برای آن آوردم تا بر او حجت باشد اگر خطاب فرشتگان با چو «۶»

موسی پیغامبری کریمی کلیمی مقرب نبی «۷» نجیبی زکیی اینکه باشد که شنیدی با آن که او حاکی «۸» بود - و لیس علی الحاکی

حرج. پس جواب آن کس که از میان جان و صمیم اعتقاد و عقد ضمیر گوید چه بود «۹»! اگر شکایت حکایتی تا آن جا برسد «۱۰»

که می‌شنوی، تا «۱۱» نکایت خواهی تا کجا خواهد رسید «۱۲»! اگر گویند: اینکه آیت دلیل جواز رؤیت می‌کند از آن جا که

موسی - علیه السلام - از خدای بخواست و اگر محال بودی - چنان که شما گفتی، -----

(۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد، مج لیت، مل شعر. (۲). مج، وز، آن: دستورش، مل: دستوری. (۳). وز، مج، لت:

بیوفتاد. (۴). مج، وز، مل، آج، لب، آف، آن: طمع. (۵-۶). بم، آف: چون. (۷). مج، وز، مل، لت: محبّی. (۸). وز، لب، بم، آن:

خاکی. (۹). مج، وز، مل، لت: چه خواهد بودن. (۱۰). مج، وز: برسی، مل، آف: برسد. [.....]

(۱۱). اساس، آج، لب، بم، آف: با توجه به مج، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). مج، وز، مل، لت: رسیدن. صفحه: ۳۸۴

موسی - علیه السلام - از آن بزرگتر است که سؤال محال کند. نبینی که از او نکو نیاید که از خدای در خواهد تا اتّخاذ صاحبه و ولد

کند یا زن کند و فرزند آرد و بخشید و ظلم کند؟ اگر اینکه محال [بودی] «۱» همچنان نیکو نیامدی در عقل و شرع، گوئیم از اینکه

چند جواب است. یکی آن که اینکه سؤال نه موسی کرد «۲» از تلقاء نفس خود، بل سؤال قوم بود چنان که قرآن بدان ناطق است، و

در اخبار مشروح از جمله آیتها که دلیل اینکه قول است، قوله: یَسْئَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَیْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى

أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً «۳». و قوله: وَقَالُوا: لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرَةً «۴» دگر آن که صاعقه ایشان را گرفت فی

قوله: فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ «۵»، و قوله: فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ «۶»، و قوله: أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا «۷»، اینکه معنی حوالت با

سفیهان کرد و مانند اینکه بسیار است و چون سؤال قوم باشد به او تمسّی کی نبود مخالف را. اگر گویند اگر سؤال قوم بودی نگفتی:

أَرِنِي أَنْظُرِ إِلَيْكَ، و نه جواب او را آمدی لَنْ تَرَانِي، گوئیم: چنین عادت باشد که آن که سفیر قومی باشد چون با پادشاهی خطاب

کند از خود گوید و اگر شفاعت کند مَنّت بر خود گیرد و بگوید اینکه مَنّت بر من است و تو اینکه نعمت [۱۹۳-ر]

با من می‌کنی و تو در من نگر و مانند اینکه الفاظ، برای آن که ایشان را آن قدر نباشد که ذکر ایشان کنند و اینکه ظاهر است. اگر

گویند: بر اینکه قاعده شاید که مستحیلات خواهد از زبان «۸» قوم چون تجسیم و نزول و صعود و مانند آن «۹»، گوئیم از اینکه دو

جواب است: یکی آن که روا باشد که خواهد چون داند که در جواب که از قبل او - تعالی «۱۰» - صادر شود -----

----- (۱). اساس: ندارد، از مج افزوده شد. (۲). مج، وز و. (۳-۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۳. (۴). سوره بقره

(۲) آیه ۵۵. (۶-۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. (۸). مج: زفان. (۹). مج، وز، لت: اینکه. (۱۰). مل: خدای تعالی. صفحه: ۳۸۵

لطف خواهد بود «۱» بعضی مکلفان را و حسم مادّه شبهت خواهد فتاد «۲». و از جمله وجوه که در [جواب] «۳» سؤال اول گفتند در

اصل مسأله یکی اینکه است که موسی - علیه السلام - اینکه سؤال کرد از خدای تعالی با آن که دانست که اینکه بر خدای محال

است و لکن چون دانست که به جواب او شبهت برنخیزد و حسم ماده شبهت در جوابی باشد که از قبل ربّ العزّه بود سؤال کرد و غرض «۴» جنس صدور الجواب عنه- تعالی. و بیان اینکه آن است که در اخبار آمد که بنی اسرائیل گفتند یا موسی: از خدای پیرس تا او بخشید «۵» یا نه! موسی گفت: بروی «۶» و محال مگویی «۷» که خواب بر خدای تعالی روا نباشد، گفتند: تو پیرس تا چه جواب آید. موسی گفت: بار خدایا؟ دانی چه می گویند! حق تعالی وحی کرد به موسی و گفت: اینکه سایلان را بر خود حاضر کند و «۸» دو قرح پر آب کن و بر دست گیر تا ایشان را اینکه حال روشن شود. موسی- علیه السلام- همچنین کرد و بر دست گیر تا ایشان را اینکه حال روشن شود. موسی- علیه السلام- همچنین کرد که یک ساعت بود خواب بر او غالب شد دستش برهم آمد «۹» قرحها بشکست و آب ریخت از خواب در آمد قرحها «۱۰» شکسته بود و آب ریخته. جبریل «۱۱» آمد و گفت: خدای می گوید اگر من بخسبم آسمان و زمین که نگه دارد، که تو دو قرح نگه نمی توانی داشت «۱۲»؟ ایشان را شفا حاصل شد و شبهت زایل. جواب دیگر از سؤال دوم آن است که فرق است میان سؤال رؤیت و سؤال تجسیم «۱۳» و صاحب و ولد، برای آن که علم به صحت سمع ممکن بود با جواز ----- (۱). مع، وز، مل، لت: بودن. (۲). مع، وز، مل، لت: فتادن. (۳).

اساس: ندارد، از مع افزوده شد. (۴). مع، وز، مل: غرضش. [.....]

(۵). مل: خسبد. (۶). مع، وز، مل، آن، آف: بروید. (۷). مع، وز، مل، آج، لب، آن، آف: مگوئید. (۸). مع، وز، مل، لت: تو. (۹). مل: بر هم فتاد. (۱۰). مع، وز، مل، لت: قرح. (۱۱). مل علیه السلام. (۱۲). مع، وز، مل، لت: تو دو قرح نمی توانی داشتن. (۱۳). مع، وز: تحتّم، مل: تجسیم. صفحه: ۳۸۶ رؤیتی که اقتضای تشبیه و تجسیم نکند و با آن خبرها «۱» و شکّه در آن صحت سمع درست نباشد. پس سؤال از آن «۲» نشاید تا کند برای آن که جواب شافی نبود چون بداند که او صادق است در اقوالش و کذب و قبح در اقوال او و افعال او روا نباشد. پس اینکه فرق است میان سؤال رؤیت بر وجهی که اقتضای تشبیه نکند از خبرهای دگر که اقتضای تشبیه و تجسیم کند «۳». و جواب سیوم «۴» در اصل مسأله آن است که: مراد به رؤیت علم ضروری است چنان که ابراهیم- علیه السلام- گفت: رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى «۵»، ای اعلمنی ذلک علی وجه لا- یتخالج فیه شک. و رؤیت به معنی علم شایع است در قرآن و کلام عرب، قال الله: أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ «۶» أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ «۷» أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ «۸» أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلِئِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ «۹»، الی ما لا یحصی کثره، قال الشاعر: «۱۰» رایت الله اذا سمی نزارا و اسکنهم بمکة قاطینا خدای تعالی جواب داد که آن معرفتی است که در دنیا با تکلیف، حکمت مانع باشد از آن، بر آن وجه مرا در دنیا بدان، و جز به دلیل به معرفت من راه نباشد. اینکه جوابهاست از سؤال ایشان. اما آیه جز آن که در او شبهه نیست بر اینکه اثبات رؤیت، در او چند دلیل است بر نفی رؤیت. منها قوله: لَنْ تَرَانِي، و «لَنْ» نفی مستقبل را باشد برای آن که افعال ----- (۱). مع، مل: چیزها. (۲). مع، وز: پس از آن سؤال، آف: پس سؤال از ایشان. (۳). تمام عبارت اخیر در مع و وز چنین است: بر وجهی که اقتضای شبیه و تجسیم کند. (۴). مع، وز، لت: سهام، آج، بم، آن: سیم. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۰. [.....]

(۶). سوره فیل (۱۰۵) آیه ۱. (۷). سوره فجر (۸۹) آیه ۶. (۸). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۵. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۶. (۱۰). مع، وز، مل شعر. صفحه: ۳۸۷ منقسم است به اقسام زمان: ماضی و حال و استقبال [۱۹۳-پ]. و برای هر یکی حرفی نهادند عرب که نفی آن فعل به او کنند «ما» نفی ماضی راست و کذلک «لم» و «لا» نفی حال راست و «لَنْ» نفی مستقبل را به اتفاق اهل لغت. و چون قیامت مستقبل است حال نیست و ماضی، لا بد باید تا نفی متناول بود او را، و الا کلمه از فایده بشود. آنگه باز آیند و گویند: چگونه گفتمی که «لَنْ» نفی مستقبل را باشد «۱» و خدای تعالی می گوید: وَلَنْ يَتَمَنَّوهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيهِمْ «۲»، ایشان هرگز تمنای مرگ نکنند و آنگه در قیامت تمنای مرگ می کنند فی قوله تعالی حکایه عنهم: وَ نَادَاوَا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ «۳»، ای مالک بگو تا خدای تو جان مرا بردارد «۴». پس تمنای مرگ کنند در قیامت با آن که خدای تعالی نفی کرد از ایشان. اینکه معنی به «لَنْ»

کرد، و توبه موسی - علیه السلام - احسن احوالها آن باشد که حمل کنند آن را بر فرع با خدای تعالی با خشوع و استکانت از چیزی که ترکه (۴) اولی، و توبه همه پیغامبران بر اینکه وجه باشد، با آن که نزدیک جمله اَمّت توبه ایشان از صغیره باشد یا از کبیره، و مثبتان رؤیت ----- (۱). معج، وز: تدکدکش. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۴۰. [.....]

(۳). مل: محالی. (۴). اساس: ترک، با توجه به معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۳۹۰ کبیره روا ندارند (۱)، و توبه عقیب اینکه معنی معمول نبود (۲) الّا بر [او] (۳) دون سایر معاصی، پس به هر حال یا کبیره باشد اینکه سؤال [رؤیت] (۴) یا صغیره تا توبه از او درست آید. و نزدیک ایشان و نزدیک ما از فعلی بود که ترک آن اولیتر بود، و آنچه از باب اعتقاد و دیانت باشد باتفاق به خلاف اینکه باشد و توبه از او کفر بود. دلیل دیگر از اینکه آیت قوله: وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ، و من أوّل مؤمنانم. تفسیر چنین (۵) دادند عامّه مفسران (۶) اینکه را از عبد الله عباس و حسن بصری و قتاده و مجاهد و ابن زید و غیرهم که: من أوّل مؤمنانم از قوم خود به آن که هیچ خلق (۷) تو را نخواهد دید [ن] (۸). دلیلی دیگر از اینکه قصّه گرفتن صاعقه آنان را که رؤیت، ایشان خواسته بودند بر حقیقت اگر آنان که شاکه بودند در جواز رؤیت سؤال کردند تا بدانند که رؤیت بر او روا هست یا نه (۹) مستحقّ آتش صاعقه شدند آنان که در اعتقاد قاطع باشند بر آن که او مدرک است به حاشه بصر، همانا مستحقّ ثواب نباشند (۱۰). اینکه وجوهی است در استدلال از آیت بر آن که خدای تعالی مدرک نیست به حاشه بصر. جنید را پرسیدند که: چگونه گفت موسی من اوّل مؤمنانم و پیش (۱۱) او مؤمنان بودند! گفت: مرادش آن بود که چون آن کس (۱۲) که سؤال رؤیت کرد من بودم و پیش از من کس نکرده بود، اوّل کسی که ایمان آورد بعد از سؤال و سماع ----- (۱). اساس، و همه نسخه بدلها بجز لت:

دارند، با توجه به لت تصحیح شد. (۲). آج، لب و. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد، چاپ شعرانی (۵/ ۲۸۰): الّا بر سؤال رؤیت. (۴-۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۵). معج، وز، مل: چنان. (۶). اساس که، با توجه به معج، وز، مل زاید می نماید. (۷). معج، وز، خلقی. (۹). مل، رؤیت روا هست بر او یا نیست. (۱۰). آن: همانا مستحقّ آتش دوزخ باشند. (۱۱). آج، لب، لت، آن از. (۱۲). معج، وز، مل، لت: چون اوّل کس، آج، لب: چون اوّل آن کس. صفحه: ۳۹۱ الجواب به آن که خدای تعالی را نتوان دید [ن] (۱) منم. عبد الله عباس گفت: چون موسی به کوه طور شد به میقات، حق تعالی او را گفت: به چه (۲) آمده‌ای و چه می جویی (۳)! گفت: به طلب هدی آمده‌ام. حق تعالی گفت: یافتی ای موسی آنگه موسی گفت: بار خدایا از بندگان که را دوستر (۴) داری! گفت: آن که مرا یاد دارد و فراموش نکند. گفت: بار خدایا، کدام بنده تو قاضی تر است (۵)! [گفت] (۶): آن که حکم به حق کند و متابعت هوا نکند. گفت: بار خدایا، کدام بنده تو عالمتر است! گفت: آن که علم مردمان با علم خود اضافه کند به تعلّم (۷)، کلمتی شنود که او را به هدی راه نماید و از هلاک بر گرداند. عبد الله مسعود گفت: چون خدای تعالی موسی را

نزدیک کرد (۸)، او برنگرید (۹) بنده‌ای را دید در میانه عرش، گفت: بار خدایا آن (۱۰) بنده (۱۹۴-پ)

کیست! گفت: بنده‌ای که مردمان را (۱۱) حسد نبرد با آنچه خدای (۱۲) به ایشان دهد، و نیکوکار است به مادر و پدر، سخن چینی نکند. گفت: بار خدایا گناهان من گزشته (۱۳) و آمده (۱۴) و آنچه در میان آن است بیامرز و آنچه تو از من به دانی از من. بار خدایا؟ پناه با تو می دهم از وسوسه نفس و از سوء عمل (۱۵). حق تعالی گفت: کفایت کردند (۱۶) تو را آن، گفت: بار خدایا کدام عمل دوستر (۱۷) داری [گفت] (۱۸): ----- (۱-۶-۱۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. [.....]

(۲). آج، لب کار. (۳). معج، وز: چه می خواهی. (۴). معج، وز، مل، آف، لت: دوست تر. (۵). آج، لب: قاضی تست. (۷). معج، وز، مل، آج، لب: به تعلیم. (۸). معج، وز، مل: بکرد، آف، آن: نزدیک کرد. (۹). مل: برگردید. (۱۰). معج، وز، مل: اینکه. (۱۱). مل: که بر مردمان. (۱۲). مل، آج، لب تعالی. (۱۳). همه نسخه بدلها: گذشته. (۱۴). معج، وز، مل، لت: آینده. (۱۵). معج، وز، مل، لت: عملم، که بر اساس مرجح می نماید. (۱۶). لت: کرد. [.....]

آفتاب کنند برای اوقات نماز، و چون بر کاری عزم کنند گویند: فلان کار بکنیم - ان شاء الله. بار خدایا ایشان را از امت من کن. حق تعالی گفت: ایشان امت محمداند» (۹). حبر گفت: همچنین است. کعب گفت: می‌یابی در تورات که موسی گفت بار خدایا من ذکر امتی می‌یابم که ایشان صدقات و کفارت بخورند و روا باشد ایشان را و امتان را صدقات و قربات خود بنهادندی تا آتش بسوختی، و موسی - علیه السلام - از صدقات، بندگان و پرستاران خریدی و آزاد کردی و آنچه بماندی چاهی قعیر (۱۰) بکندی و در آن جا انداختی تا راجع نشود با آن که داده بودندی، و اینکه امت مستجیب باشند و مستجاب باشند و شافع و مشفوع باشند. بار خدایا ایشان را از امت من کن؟ حق تعالی گفت: ایشان امت محمداند. حبر گفت: همچنین است. کعب گفت: می‌یابی در تورات که امتی باشند که چون بر بلندی شوند ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۲). معج، وز، مل، لب، لت: بگوی. (۳). آج، لب که. (۴). مل به. (۵). مل از. (۶). مل: از امتان من گردان. (۷). معج، وز از. [.....]

(۸). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۹). آج، لب: احمداند. (۱۰). مل، آج، لب: قعر. صفحه: ۳۹۵ تکبیر کنند، و چون به نشیبه فرو شوند حمد خدای کنند، خاک طهور ایشان باشد و زمین مسجد ایشان، هر کجا باشند از جنابت به خاک طهارت کنند چون آب نیابند، و روز قیامت آغز محجل باشند از آثار وضو. بار خدایا ایشان را امت من کن. گفت: ایشان امت احمداند. گفت: بار خدایا در تورات صفت قومی می‌یابم که چون همت کنند [به] «۱» طاعتی ایشان [را] «۲» هنوز ناکرده یکی را یکی بنویسند. چون بکنند یکی را ده بنویسند تا به هفتصد «۳» چون همت کنند به سیّتی و نکنند چیزی بر ایشان بنویسند. چون بکنند، یکی را یکی بنویسند. بار خدایا ایشان را [از] «۴» امت من کن، گفت: ایشان امت محمداند «۵». گفت: بار خدایا در تورات صفت قومی می‌یابم که ایشان امت مرحومه باشند ضعیفان باشند، کتاب به میراث بر گیرند، بعضی از ایشان ظالم لفسه باشند و بهری مقتصد، و بهری سابق بالخیرات و جمله ایشان مرحوم باشند. ایشان را از امت من کن. گفت: ایشان امت محمداند. گفت: بار خدایا در کتاب قومی را می‌یابم که مصحفهای ایشان دلهاشان باشد. لباس اهل بهشت پوشند، در نماز صف کشند در مسجدها «۶» چون صفهای فرشتگان. آواز ایشان در مساجد به تسیح و تهلیل چون دوی نحل باشد. از ایشان کس به دوزخ نرود «۷» که آن جا بماند همیشه ایشان را از امت من کن. گفت: ایشان امت احمداند. چون موسی - علیه السلام - عجب بماند از چیزهایی که خدای نهاده بود امت محمد را، گفت: بار خدایا پس مرا از امت محمد کن. خدای تعالی اینکه سه آیت داد او را: قال یا موسی اِنِّی اصْطَفَیْتُکَ عَلَی النَّاسِ بِرِسَالَتِی وَ بِکَلَامِی - الی ----- (۴ - ۲ - ۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳).

معج، وز، مل، آن: هفصد، آج، لب: نهصد. (۵). معج، وز: احمداند. (۶). آج، لب: مسجد. (۷). معج، وز، مل، لت: شود. صفحه: ۳۹۶
 قوله: سِءْ اَرِیْکُمْ دَارَ الْفَاسِقِیْنَ، اینکه دو آیت است، و آیت سدیگر «۱»: وَ مِنْ قَوْمٍ مُّوسَىٰ اُمَّةٌ یَّهْدُوْنَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ یَعْدِلُوْنَ «۲». موسی - علیه السلام - دل خوش گشت. قوله تعالی: وَ کَتَبْنَا لَهُ فِی الْاَلْوَاحِ - الْاَیة [۱۹۵ - پ]، حق تعالی در اینکه آیت بر سبیل منت گفت: ما بنوشتیم «۳» در الواح برای موسی موعظتی و پندی. ابن جریر گفت: الواح موسی از زمرد بود. ربیع انس گفت: از «۴» تگرگ بود، بعضی دگر گفتند: خدای تعالی جبریل را فرمود تا از عدن بیاورد. کلبی گفت: از یاقوت سرخ بود. وهب گفت: از سنگی سخت بود که خدای تعالی نرم بکرد برای او تا برید به دست خود و بشکافت به انگشتان خود، و موسی - علیه السلام - صریر قلم آن «۵» می‌شنید که بر لوح می‌رفت به کلمات عشر، و اینکه در اول ذو القعدة بود و طول الواح بر طول موسی بود. مقاتل گفت: کتابت الواح چون نقش نگین بود «۶». ربیع انس گفت: تورات چندان بود که بار هفتاد شتر، یک جزو او «۷» به یک سال توانستندی خواند [ن] «۸»، و کسی نبود «۹» که جمله بر خواندی الا موسی - علیه السلام - و یوشع و عزیر و عیسی. حسن بصری گفت اینکه آیت که: وَ کَتَبْنَا لَهُ فِی الْاَلْوَاحِ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ مَّوْعِظَةً وَ تَفْصِیْلًا، در تورات هزار آیت است. وهب و مقاتل گفتند: از آنچه در الواح بود آن «۱۰» بود که: اِنِّی اَنَا اللّٰهُ الرَّحْمٰنُ الرَّحِیْمُ. هیچ چیز را به انباز من مکنید در آسمان و زمین که آن همه خلق من است و راه منی «۱۱» و

سوگند به دروغ مخوری «۱۲» به نام من، که هر که او سوگند دروغ خورد به نام من او را تزکیه نکنم. و خون ناحق مکنید، و زنا مکنی «۱۳» و در مادر و پدر ----- (۱). مل: سیوم، آج، لب، آن: دیگر. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹. (۳). آج، لب: بنویسیم. (۴). لت: آواز. (۵). مج، وز، مل، لت: ندارد. (۶). آج، لب و. [.....]

(۷). مل، آج، لب، بم، آف، آن: یک خروار. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۹). آج، لب: نبود. (۱۰). مج، وز، لت: اینکه. (۱۱). مج، وز، مل: مزیند. (۱۲). مج، وز، مل: مخورید. (۱۳). مج، وز، مل: مکنید. صفحه: ۳۹۷ عاق و عاصی مشوید. جماعت دگر مفسّران گفتند: معظم آیات الواح اینکه بود و مدار هر شریعت بر اینکه است: بسم الله الرحمن الرحيم، هذا کتاب من الله الملك الجبار العزيز القهار لعبده و رسوله موسى بن عمران سبحنى و قدسى لا اله الا انا فاعبدنى و لا تشرك بى شيئا و اشكر لى و لوالديك الى المصير احيك «۱» حياه طيبه، تسيح و تقديس من كن، خدایى نیست جز من، و شرك ميار به من چیزی، و شكر من كن و شكر مادر و پدر که بازگشت با من است تا زندگانی خوش دهم تو را، و خون ناحق مریز که بر تو حرام کرده‌ام و الا آسمان و زمین بر تو تنگ شود، و به نام من سوگند به دروغ مخور که من توفیق ندهم آن را که «۲» مرا و نام مرا تعظیم نکنند، و گواهی مده الا با آنچه گوشت شنیده باشد و چشم دیده و دلت دانسته که فردای قیامت اهل گواهی را بدارم و ایشان را از گواهی بیرسم، و بر مردمان حسد مبر «۳» به فضلی که من ایشان را داده‌ام و روزی، که حاسد عدو نعمت من باشد و گرفتار «۴» در نقت من، و زنا مکن و دزدی مکن تا روی رحمت از تو باز نگیرم و در آسمانها بر تو نبندم، و برای جز من ذبح مکن که هیچ قربان از زمین بر آسمان نشود که به نام من کشته نباشند و با زن همسایه عذر مکن «۵» که مقتی عظیم است بنزدیک من، و به مردمان آن خواه که به خود خواهی. اینکه نسخه ده آیت است که در الواح بود و خدای تعالی اینکه خصال جمع کرد و «۶» در هژده آیت از سوره بنی اسرائیل نهاد فی قوله: وَ قَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا «۷»- الی قوله: ذَلِكُمْ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ «۸». آنکه جمع کرد اینکه را در سه آیت از «۹» سورت أنعام فی قوله: -----

----- (۱). اساس: احیک، با توجه به مج تصحیح شد. (۲). آج، لب او. (۳). آج، لب: مبرید. (۴). اساس: گرفتار، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). آج، لب: مکنید. (۶). مج، وز، مل، لت: ندارد. (۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۲۳. [.....]

(۸). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۹. (۹). مج، وز، مل: در. صفحه: ۳۹۸ قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ «۱»- الی قوله: ذَلِكُمْ وَ صَاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ «۲». موعظه، مصدر باشد بمعنی الوعظ. وَ تَفْصِيلًا [۱۹۶-ر]

لِكُلِّ شَيْءٍ، و تفصیل هر چیزی از حلال و حرام و حدود و احکام. فَخَذَهَا بِقُوَّةٍ، بستان آن را بقوت. مقاتل گفت: بجهد و مواظبه. ضحاک گفت: بطاعه، و قیل: بجهد و اجتهاد، و قیل: بصحه و عزمه، بجهد تمام و اجتهاد بلیغ و عزم درست، چه اگر عزمش مصمم نبود در عمل فاتر باشد. و أمر قومك، و بفرمای قومت را تا نکوتر [ینه] «۳» آن فرا گیرند «۴» یعنی کار بندند، یعنی نکوترین آنچه ایشان را فرمودند در آن از «۵» فرایض و سنن حلالش حلال دارند و حرامش حرام دارند. ابن کيسان گفت: یعنی اوامر را کار بندند و از نواهی اجتناب کنند. بعضی اهل معانی گفتند: أحسن صله است، یعنی جمله آن بگیرند «۶». قطرب گفت: أحسن به معنی «حسن» است و همه «۷» حسن بود، چنان که گفت: وَ لَمَذْكُرِ اللَّهُ أَكْبَرُ «۸». حسین بن الفضل گفت: یعنی چون کلمتی را «۹» باید متحمل معانی و وجوه را حمل کنند علی احسن الوجوه، بعضی گفتند مراد آن است که: در توریتم هم فریضه است و هم سنت، أخذ بالاحسن «۱۰» آن باشد که جمع کند میان فریضه و سنت هم سنت هم سنت و هم فریضه به کار دارد «۱۱». سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ، با شما نمایم سرای فاسقان. مورد آیت مورد «۱۲» و عیدست، چنان که [یکی] «۱۳» از ما گوید [من] «۱۴» با تو نمایم آنچه تو مستحق آنی، ----- (۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۱. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۳. (۱۴-۱۳-۳). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۴). مج، وز: ها گیرند. (۵). مج، وز: ندارد. (۶). مج، وز: نگرند. (۷). مج: هم. (۸). سوره عنكبوت ۲۹ آیه ۴۵. (۹). مج، وز، مل، لت: ندارد. (۱۰). مج، وز: أخذنا الاحسن. (۱۱). مج، وز، مل، لت: «به

کار دارد» را ندارد، آج، لب: به کار آرد. (۱۲). وز، مل: ندارد. [...]

صفحه ۳۹۹ و من با تو بگویم، و من با تو کار دارم، و آنچه مانند اینکه باشد از الفاظ، و [اینکه] «۱» کنایت باشد از تهدید و وعید. و قوله: دار الفاسقین، یعنی دوزخ، و اگر حمل کنند بر حقیقت اولیتر باشد برای آن که دوزخ از جمله دیدنی و نمودنی باشد. مجاهد گفت: یعنی مصیر و مآب «۲» فاسقان. قتاده گفت: مراد آن است که شما را به شام برم و منازل و مساکن آن کافران و فاسقان با شما نمایم تا بدانی «۳» که با ایشان چه رفت عبرت گیری «۴» و مثل آن نکنی «۵». عطیه عوفی گفت: با شما نمایم سرای فرعون و قومش در مصر. عبد الله عباس خواند: «سأورثکم دار الفاسقین»، به میراث به شما دهم سرای فاسقان. أبو العالیه گفت: خدای تعالی حجاب برداشت تا «۶» موسی مصر بدید. سدی گفت: دار الفاسقین مصارع ایشان است. کلبی گفت: سرای فاسقان آن «۷» دیار عاد و ثمود است که ایشان بر آن گزر می کردند «۸» در سفرهاشان. ابن کيسان گفت: مراد آن است که بیان کنم مرجع و مصیر ایشان، و گفتند: دار الفاسقین دورانشان «۹» خواست بر سر آب. حق تعالی فرمان داد تا آب آن قوم فرعون را بر سر آورد و ایشان بر آب می گردیدند. به «دار» «۱۰»، دوران ایشان خواست که بنی اسرائیل می دیدند و بدان اعتبار می گرفتند. قوله تعالی: سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، حق تعالی گفت: برگردانم از آیات خود آنان را که تکبر کنند در زمین به ناحق. در معنی «صرف» از آیات چند قول گفتند: رمانی و جبابی گفتند: معنی آن است که من صرف کنم از خیر آیات خود از عز و کرامت که ایشان را کسب رفعت و ثنا کند ————— (۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد.

(۲). اساس: مأوی، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۳). مل، آج، لب: بدانید. (۴). مع، وز، مل، آج، لب: گیرید. (۵). مع، وز، مل، آف: نکنید، آج، لب: مکنید. (۶). مع، وز: با. (۷). مع، وز: از. (۸). مع، وز، مل، آج، لب، بم، آن، لت: گذر می کردند. (۹). مل، آج، لب، بم، آف، لت، آن: دور ایشان. (۱۰). مع، وز: مدار. صفحه ۴۰۰ در دنیا و آخرت، یا صرف کنم ایشان را از ثواب آنان که در آیت تأمیل و نظر کرده باشند، و اینکه طریقه علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه باشد. اینکه وجهی است در تأویل آیت. وجهی دگر آن که: یعنی حکم کنم به انصراف ایشان چون منصرف «۱» شوند، چون ایشان برگردند من باز گویم آشکارا [۱۹۶-پ]

کنم که ایشان برگشتند، چنان که گفت: ثم انصرفوا صرف الله قلوبهم «۲». وجه سدیگر آن است که: منع کنم ایشان را از آیاتی که من فرستادم در توریت و انجیل و قرآن تا افساد آن نکنند و تغییر و تبدیل نکنند، نبینی که اینکه آیت عقیب «۳» آن گفت که در پیش گفته بود: وَ كَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ. وجه چهارم آن است که: آیات و معجزات و دلالات «۴» و حجج باز نمایم ایشان از آن برگرداند، چنان که یکی از ما گوید: «۵» من فلان را متحیر کنم «۶»، یعنی از او سؤال کنم که نداند و متحیر ماند، و فلان را بخیل بکنم یعنی از او چیزی بخواهم تا ندهد بخیل باشد، و فلان را قطع کنم در مناظره یعنی سخنی گویم که عند آن منقطع شود. وجه «۷» پنجم آن است که: چون ایشان تمرد کردند و عصیان نمودند بعد قیام الحجة علیهم و ظهور الحق لهم، و حاضر آمدند و لفظ گفتندی تا مردم را منع کنند از سماع قرآن به انشاد شعر و ذکر سمر، چنان که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ «۸»، خدای تعالی ایشان را منع کرد از حضور، آنکه منع ایشان را از حضور صرف عن الايات خواند ————— (۱). آج، لب: متصرف. (۲). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۷. (۳). اساس: عقب، با

توجه به مع، مل تصحیح شد. (۴). مع، وز، مل، لت: دلایل. [...]

(۵). اساس: گویند، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۶). مل: گردانم. (۷). مع، وز، مل، لت: و وجه. (۸). سوره فصلت (۴۱) آیه ۲۶. صفحه ۴۰۱ برای آن که غرض صرف مکیده ایشان بود از آیات. و وجه ششم آن است که: سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ، من آیات و معجزات برگردانم از آنان که ایشان متکبر باشند در زمین به ناحق و با ایشان نمایم تا استهزاء نکنند بر آن، و از باب مقلوب باشد، چنان که عرب گوید: استوی العود علی الحباء، و معنی آن است که: استوی الحباء علی العود، و عرضت

النَّاقَةُ عَلَى الْمَاءِ وَ انَّمَا يَعْزُضُ الْمَاءَ عَلَى النَّاقَةِ، وَ كَقَوْلِ الشَّاعِرِ: «۱» كَانَتْ فَرِيضَةٌ مَا تَقُولُ كَمَا كَانَ الزَّنَاءُ فَرِيضَةً الزَّجْمِ اَي كَمَا كَانَ الزَّجْمُ فَرِيضَةً الزَّنَاءِ، وَ كَقَوْلِ الْاٰخَرِ «۲»: حَسْرَتٌ كَفَىٰ عَنِ السَّرْبَالِ اِخْذُهُ فَرْدًا يَخْرُجُ عَلٰى اَيْدِي الْمَفْدِيْنَ «۳» اَي حَسْرَتِ السَّرْبَالِ عَنِ كَفَىٰ، وَ مَانِدٌ [اَيْنِكَ] «۴» بَسِيْرٌ اَسْت. وَ وَجْهٌ هَفْتَمٌ دَرِ اَوْ اَنْ اَسْت كَه: اَيْنِكَ عِبَارَتٌ اَسْت اَز وَعْدِهِ خَدَايَ تَعَالٰى بِه هَلَاكِ اَيْشَانِ بِرِ سَبِيْلِ بَشَارَتِ مُوسٰى [رَا] «۵» وَ قَوْمٌ اَوْ «۶» رَا اَز مُؤْمِنَانِ وَ اَيْنِكَ مُتَضَمِّنٌ بَاشَدُ دُو وَعْدِهِ رَا: يَكِي اِظْهَارِ اَيَاتِي وَ بَيْنَاتِي كَه دَرِ بَصِيْرَتِ اَيْشَانِ بِيْفَزَايِدِ، وَ يَكِي هَلَاكِ اَنْ «۷» ظَالِمَانِ، وَ چُونِ هَلَاكِ شَدِه بَاشَنَدِ مَصْرُوفٌ بَاشَنَدِ اَز اَيَاتِ بِه هَرِ حَالِ، وَ «۸» اَيْنِكَ حِكَايَتِ اَسْت اَز هَلَاكِ «۹» اَيْشَانِ اَز اَيْنِكَ وَجْهٌ كَه كَفْتِيْمِ، بِيَانَش: ذٰلِكَ بِاَنْهُمْ كَذَّبُوْا بِاَيَاتِنَا، وَ «ذٰلِكَ» اِشَارَتٌ بِه صَرْفِ اَسْت، وَ اَيْشَانِ بِه تَكْذِيْبِ اَيَاتِ اَوْ مُسْتَحَقِّ هَلَاكِ شُوْنَدِ وَ مُسْتَحَقِّ عِقَابِ «۱۰». اِگَرِ گُوِيْنَد: چَگُوْنِه كَفْتِ اَنَانِ كَه دَرِ زَمِيْنِ تَكْبِرُ كَنْنَدِ بِه نَاحِقِ، وَ اَيْنِكَ بِه اَنْ -

----- (۱). مَج، وَز، مَلِ شَعْر. (۲). مَج، وَزِ شَعْر. (۳). اَسَاس، مَج، وَز: اَلْمَفِيْدِيْنَ، لَت: اَلْمَفِيْدِيْنَ، بِه اَجِ تَصْحِيْحِ شَد. (۴-۵). اَسَاس: نَدَارَدِ، بِه تَوَجُّهٌ بِه مَج، وَزِ اَفْرُوْدِه شَد. (۶). اَسَاسِ وَ قَوْمِ اَوْ، بِه تَوَجُّهٌ بِه مَج، وَزِ وَ دِيْگَرِ نَسْخِه بَدَلْهَآ زَايِدِ مِيْ نَمَايِدِ. (۷). مَج، وَز، مَل، لَت: اَيْنِكَ. (۸). مَج، وَز، مَل، لَت: پَس. (۹). مَج، وَز: اَزِ هَلَاكِ. (۱۰). مَج، وَز، مَل، لَت شُوْنَدِ. صَفْحَه: ۴۰۲ مَانَدِ كَه تَكْبِرِي بُوْدِ كَه بِه حَقِّ بُوْدِ، گُوِيْمِ «۱» اَزِ اَيْنِكَ دُو جَوَابِ اَسْت: يَكِي اَنْ كَه تَكْبِرُ بِرِ دُو وَجْهٍ بَاشَدِ يَكِي بِه حَقِّ وَ يَكِي بِه نَاحِقِ. فَاَمَّا تَكْبِرُ بِه حَقِّ، تَكْبِرُ مُؤْمِنَانِ وَ مُتَقِيَانِ بَاشَدِ وَ تَنْزَهُ «۲» اَيْشَانِ اَزِ دُنْيَا «۳» وَ مَآثِمِ «۴»، وَ اَيْنِكَ تَكْبِرُ بِه مَعْنٰى تَحْرَجِ وَ تَأْتِمُ بَاشَدِ وَ [بِه] «۵» مَعْنٰى خُوِيْشْتَنِ دَارِي وَ اَنْ كَه «۶» خُوِيْشْتَنِ اَزِ اَنْ بَزْرَگِ دَارِنَدِ كَه خُوْدِ رَا بِه اَنْ اَلْوَدِه كَنْنَدِ [۱۹۷-ر]

يَقُولُ: اَنَا اَتَكْبِرُ عَنِ كَذَا وَ اَتَعْظُمُ وَ اَتَنْزَهُ وَ اَتَحْرَجُ وَ اَتَأْتِمُ بِمَعْنٰى وَاحِدِ، اَيِ اَكْبَرُ نَفْسِيْ وَاحِدِ. وَ جَوَابِ دِيْگَرِ اَنْ كَه: اَيْنِكَ تَاَكِيْدِ اَسْت اَنْ رَا وَ صَفْتِيْ لَازِمٌ تَا بَا زِ نَمَايِدِ كَه تَكْبِرُ جِزْ بِه نَاحِقِ نَبَاشَدِ، چَنَانِ كَه كَفْتِ: وَ يَفْتُلُوْنَ النَّبِيْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ «۷»، وَ كَفْتِ: وَ مَنْ يَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهٗ بِه «۸» وَ اِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوْا بِهَا، اِگَرِ هَرِ اَيْتِ وَ مَعْجِزَه كَه مُمْكِنٌ بَاشَدِ بِيْنِنَدِ هَمِ اِيْمَانِ نِيَارِنَدِ. اَنْگِه كَفْتِ: اَزِ اَيْنِكَ بَتْرِنَدِ اِگَرِ سَبِيْلِ رِشْدِ وَ صِلَاحِ بِيْنِنَدِ اَنْ رَا بِه خُوْدِ نَگِيْرِنَدِ «۹». حَمْزَه وَ كَسَاثِيْ وَ خَلْفِ خُوَانَدِنَدِ: «سَبِيْلِ الرِّشْدِ» بِه دُو فَتْحَه، وَ بَاقِي قَرَا خُوَانَدِنَدِ: «رِشْدِ «۱۰»» بِه ضَمِّ «رَا» وَ سَكُوْنِ «شِيْنِ»، وَ هَمَا لَغْتَانِ كَالْبَخْلِ وَ الْبَخْلِ وَ السَّقْمِ وَ الْحَزْنِ وَ الْحَزْنِ. وَ اِگَرِ رَه جَهْلِ وَ عَمَايَتِ بِيْنِنَدِ اَنْ رَا مُتَابَعَتِ كَنْنَدِ وَ رَه خُوْدِ گِيْرِنَدِ. اِگَرِ گُوِيْنَد: رُوْئِيْتِ دَرِ اَيْتِ بِه مَعْنٰى اِدْرَاكِ بَصْرِ اَسْت يَا بِه مَعْنٰى عِلْمِ، ----- (۱). اَسَاس: گُوِيْمِ، بِه تَوَجُّهٌ بِه مَج، وَزِ تَصْحِيْحِ شَد. [.....]

(۲). اَسَاس: تَنْزِيَه، بِه تَوَجُّهٌ بِه مَج، وَزِ تَصْحِيْحِ شَد. (۳). وَز، مَل: دُنْيَا. (۴). اَسَاس: وَ اَمَّا اِثْمٌ، بِه تَوَجُّهٌ بِه مَج، وَزِ تَصْحِيْحِ شَد. (۵). اَسَاس: نَدَارَدِ، بِه تَوَجُّهٌ بِه مَج، وَزِ اَفْرُوْدِه شَد. (۶). مَج، وَز، مَل، لَب: وَ اَنْگِه، لَت: وَ اَزِ اَنْگِه. (۷). سُوْرَه بَقْرَه (۲) آيَه ۶۱. (۸). سُوْرَه مُؤْمِنُوْنَ (۲۳) آيَه ۱۱۷. (۹). مَج، وَز: نَگَرِنَدِ. (۱۰). مَج، وَز: رِشْدَا. صَفْحَه: ۴۰۳ وَ اِگَرِ رُوْئِيْتِ اَوَّلِ رَا كَه رُوْئِيْتِ سَبِيْلِ رِشْدِ اَسْت حَمَلِ كَنْنَدِ بِرِ رُوْئِيْتِ بَصْرِ اَزِ اَنْ كَه حَمَلِ كَنْنَدِ «۱» سَبِيْلِ رِشْدِ رَا بِرِ اَيَاتِ وَ بِيْنَاتِ وَ حَجْجِ وَ دَلَايِلِ، رُوْئِيْتِ دُوْمِ رَا حَمَلِ بَايِدِ كَرْدِ [ن] «۲» بِرِ عِلْمِ، بِرِ اَيْتِ اَنْ كَه «سَبِيْلِ الْغِي» مَذَاهِبِ وَ اِعْتِقَادَاتِ بَاشَدِ، وَ اَنْ كَسِ كَه بَدَانَدِ كَه اَنْ «۳» مَذَهَبِ وَ اِعْتِقَادِ بَاطِلِ اَسْت اِخْتِيَارِ اَنْ نَكْنَدِ بِه اَنْ كَه عَقْلًا اَيْنِكَ اِخْتِيَارِ نَكْنَدِ، گُوِيْمِ اَزِ اَيْنِكَ سَه جَوَابِ اَسْت: يَكِي اَنْ كَه هَرِ دُو رُوْئِيْتِ، رُوْئِيْتِ بَصْرِ بَاشَدِ وَ مَرَادِ بِه «سَبِيْلِ رِشْدِ» دَلَايِلِ وَ مَعْجِزَاتِ بَاشَدِ كَه مُؤَدِّيْ بُوْدِ بِه طَرِيْقِ حَقِّ، وَ مَرَادِ بِه «سَبِيْلِ غِي» مَخَارِيْقِ بُوْدِ كَه مَبْطَلَا [ن] «۴» اَنْ رَا شَبِيْهَتِ سَا زَنْدِ، چَنَانِ كَه سَحْرَه فِرْعَوْنَ كَرْدِنَدِ. پَسِ بِرِ اَيْنِكَ وَجْهٌ هَرِ دُو رُوْئِيْتِ اَزِ بَصْرِ بَاشَدِ وَ اَيْنِكَ شَبِيْهَتِ مَجَالِ نَدَارَدِ. وَ جَوَابِ دُوْمِ اَنْ اَسْت كَه: هَرِ دُو رُوْئِيْتِ بِه مَعْنٰى عِلْمِ بَاشَدِ اَلْمَا اَنْ اَسْت كَه عِلْمِ مُتَنَاوَلِ نَبَاشَدِ حَقِّي وَ دَرِ سْتِي اَنْ رَا وَ بَطْلَانِ وَ فِسَادِ اَيْنِكَ «۵» رَا چَنَانِ كَه بَسِيْرٌ مَرْدَمَانِ مَذَهْبِيْهِ حَقِّ دَانَدِ وَ شَنِيْدِه بَاشَنَدِ وَ اِگَرِ چَه اِعْتِقَادِ نَكْنَدِ كَه اَنْ حَقِّ اَسْت، وَ مَذَهْبِيْهِ بَاطِلِ دَانَدِ وَ اِگَرِ چَه اِعْتِقَادِ نَكْنَدِ كَه اَنْ بَاطِلِ اَسْت. نِه مَخَالَفَانِ حَقِّ بَسِيْرِيْ اَزِ مَذَاهِبِ اَهْلِ حَقِّ دَانَدِ وَ لَكِنِ اِعْتِقَادِ كَرْدِه بَاشَنَدِ كَه اَنْ بَاطِلِ اَسْت، وَ مَذَهْبِيْهِ بَاطِلِ خُوْدِ دَانَدِ وَ لَكِنِ اِعْتِقَادِ كَرْدِه بَاشَنَدِ كَه اَنْ حَقِّ اَسْت بِه شَبِيْهَتِيْ كَه اَيْشَانِ رَا پِيْشِ اَمْدِه بَاشَدِ وَ اِمْعَانِ «۶» نَظْرِ نَكْرَدِه

باشند چون بر اینکه وجه حمل کنند سؤال ساقط شود. و جواب سیم «۷» از او آن است که: «رؤیت» به معنی علم است، و ایشان عالم‌اند به حقی حق و بطلان باطل و لکن جحود می‌کنند با علم که حاصل است ایشان را برای حب ریاست و طمع حطام دنیا، چنان که بسیار کس کردند ----- (۱). آج، لب به. (۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). معج، وز، مل: اینکه. (۵). معج، وز، مل: آن. (۶). اساس: انعام، با توجه به معج، وز مل تصحیح شد. [.....]

(۷). معج، وز، آج، لب: سیوم. صفحه: ۴۰۴ و می‌کنند و خدای تعالی حکایت کرد از جهودان: و یکتمون «۱» الحقّ وَ هُمْ یَعْلَمُونَ «۲». ذلکَ بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیَاتِنَا، «ذلک» محتمل است که اشارت باشد بأحد شیئین، اما به صرف چنانستی که «۳» حق تعالی گفت: من اینکه صرف برای آن کردم که ایشان آیات مرا تکذیب کردند و به دروغ داشتند، یعنی آن بر سبیل عقوبت کردم با ایشان [۱۹۷-پ]. و آنکه صرف محمول بر خذلان و حرمان کرد «۴» من زیاده اللطاف عقبه لهم علی الکفر المتقدّم. دگر آن که اشارت باشد به اتّخاذ «سبیل غی» و ترک اتّخاذ سبیل رشد. آنکه باز نمود که: سبب آن که ایشان [ره حق نمی‌پرسند و آن را راه خود نمی‌گیرند و ره باطل و غی و ضلالت می‌روند، و آن را راه خود می‌گیرند آن است که ایشان] «۵» به آیات من مکذّب‌اند و دروغ می‌دارند. اگر گویند: چون مراد به آیات معجزات و دلایل باشد، تکذیب در او نشود که حقیقت «۶» تکذیب در اخبار باشد، گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که تکذیب گویند در مذاهب و اعتقادات، نینی که گویند: فلان یکذّب «۷» بکذا اذا کان یعتقد بطلانه، و حقیقت او آن باشد که کأن قائلًا- و مخریاً اخیره بذلک و بانه حقّ فکذّبه. و دگر آن که: روا باشد که آیات محمول باشد علی الکتب المنزله، و در آن جا اخبار باشد از گزشته «۸» و آینده و تکذیب بر جای خود باشد. و کأنوا عنها غافلین، و ایشان از آن غافل بودند. ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن مجید: لیکتمون. (۲).

سوره بقره (۲) آیه ۱۴۶. (۳). اساس: چنان نستی که، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۴). معج، وز، مل: صرف محمول بود علی الخذلان و الحرمان. (۵). اساس: افتادگی دارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۶). اساس: صفت، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۷). معج، وز: تکذیب، مل: مکذّب. (۸). همه نسخه بدلها: گذشته. صفحه: ۴۰۵ اگر گویند: چه معنی دارد ذمّ خدای ایشان را بر غفلت، و غفلت بر مذهب شما سهوی باشد که منافات علم ضروری کند و بر ساهی تکلیف نباشد، چگونه ذمّ کنند او را! جواب آن است که گوئیم: مراد به سهو اینکه جا مجاز است نه حقیقت، و اینکه بر سبیل تشبیه است اعراض «۱» و عدول ایشان را از آیات خدای تعالی و تأمّل در آن و انتفاع به آن، حال ایشان با حال کسی ماند که ساهی و غافل باشد. اینکه اسم بر ایشان اطلاق کرد چنان که گفت: صُمُّ بکم عُمی «۲»، چنان که «۳» مرد کند را گوئیم: او مرده است، و نادان را گوئیم: خر است- و الله ولی التوفیق. قوله: وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیَاتِنَا وَ لِقَاءِ الْآخِرَةِ حَبِطَتِ أَعْمَالُهُمْ، حق تعالی در اینکه آیت گفت: آنان که تکذیب کنند و آیات من به دروغ دارند و به قیامت و به ثواب و عقاب ایمان ندارند. و پیش از اینکه بیان کردیم که حقیقت «لقاء» و «التقاء» و «ملاقات»، مقابله است یا مقاربه، چنان که إلتقی الجمعان و تلاقف الفتنان «۴»، و به پارسی چنین گویند که: دو لشکر بر یکدیگر آمدند، آنکه بر توسع در ادراک بصر استعمال می‌کنند. و در آیت، مراد حصول و حضور است، یعنی آنان که ایمان ندارند به آن که به قیامت خواهند آمد «۵» و آن جا حاضر خواهند شد «۶». حَبِطَتِ أَعْمَالُهُمْ، اعمال ایشان باطل و محبط باشد. و مراد به احباط آن است که عمل ایشان واقع نباشد بر وجهی که بر او ثوابی باشد برای آن که بر خلاف مأمور کرده باشند، آنان را که به احباط گویند لا بد است از آن که تفسیر آیت بر اینکه وجه کنند، برای آن که ----- (۱). اساس: اعتراض، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۲). اساس، آج، لب، بم، آف، آن فهُم لا یُصِیْرُونَ سوره بقره (۲) آیه ۱۸. (۳). معج، وز ما. (۴). اساس: الفتیان، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). مل، لت: آمدن. [.....]

(۶). مل: شدن. صفحه: ۴۰۶ اتفاق است ما را با ایشان که کافران را هیچ عملی واقع نباشد تا به چیزی از معصیت محبط شود. چون چنین است هر کجا احباط باشد در قرآن محمول بود بر اینکه وجه، چه اینکه «۱» متّفق علیه است و تفسیر قرآن بر وجه متّفق علیه

کردن اولیتر باشد از آن که بر مختلف فیه. آنکه بر سبیل تقریر و تنبیه گفت «۲»: کس با ایشان چیزی کرد الا به واجب و استحقاق به جزا و پاداشت «۳» عمل ایشان! و آن جزا بود جز بر حسب و وفق «۴» کردار ایشان «۵» بر سبیل عدل نه بر سبیل ظلم. قوله: وَ اتَّخَذَ قَوْمٌ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا، حمزه و کسائی خواندند: «من حلّیهم» به کسر «حا» و باقی قراء به ضم «حا» و یعقوب خواند: «من حلّیهم» به فتح «حا» و سکون «لام». و حلی اسم جنس باشد واقع بر قلیل و کثیر و آن که «حلی» خواند به ضم گفت جمع «حلی» باشد کثدی و ثدی. و آن که «حلی» خواند به کسر اتباع کرد کسر «۶» را به کسر «۱۹۸-»، [ر]، أعنی برای کسر «لام»، «حا» را مکسور کرد. و هم جمع حلی باشد کفوس و قسی، اهل سیر گفتند: چون موسی - علیه السّلام - از مصر برون «۷» خواست آمدن «۸» با بنی اسرائیل ایشان را عیدی بود، به آن عید خواستند رفتن «۹»، به قبطیان آمدند و جمله حلی ایشان به عاریت بخواستند «۱۰» و اینکه معنی بسیار کردند به حکم آن که مختلط «۱۱» [بودند] «۱۲» با ایشان. حلی خود به عاریت به ایشان دادند. ایشان از -----

----- (۱). آف خبر. (۲). مل قوله هل یجزون إلا ما کانوا یعملون. (۳). آف: پاداش. (۴). اساس، معج، وز، آج، لب، بم، آف، آن: وقف، با توجه به مل، لت تصحیح شد. (۵). اساس، معج، وز، مل، آج، لب، بم، آف، آن: کرد از ایشان، لت: کرد از ایشان. (۶). معج، وز، مل: کسر. (۷). معج، وز، مل، آج: بیرون. (۸). مل: شدن. (۹). مل: بیرون رفتن. (۱۰). اساس: خواستند، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۱). اساس: محیط، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. صفحه: ۴۰۷ شهر برون آمدند در شب و برفتند و شهر را «۱» رها کردند- چنان که قصه آن برفت. فرعون از پس ایشان برفت و غرق شد و حلی به «۲» ایشان بماند. چون موسی - علیه السّلام - به میقات خدای رفت به مناجات، سامری ایشان را گفت: اینکه حلیها «۳» به من آری «۴» تا من برای شما چیزی سازم که شما به آن شاد شوی «۵». و اینکه سامری منافق بود و زرگر بود و به زی زهباد رفتی و در بنی اسرائیل قبولی داشت. ایشان [آن] «۶» حلی بیاوردند و به او «۷» دادند و او از آن «۸» گوساله زرین ساخت و به استادی و چابکی چنان ساخت که مخارق گلوی او چنان بود که چون باد در زیر او دمیدندی از دهن او آوازی بیامدی که خوار را مانستی «۹» - بانگ گاو را - چنان که مزامیر و یراع ساخته‌اند که اختلاف آواز ایشان از اختلاف مخارق و مجاری آن است که آواز نی به خلاف آواز نای است، و آن را بیاورد بر مهب «۱۰» باد بنهاد در روز باد، و چنان نهاد که چون باد به زیر او در شدی به دهن او برون «۱۱» آمدی آواز گاو را مانستی «۱۲» چون خواری حاصل شدی. اینکه قول رمانی و جبایی و بلخی و جماعتی محققان است. و حسن بصری و جماعتی دگر از مفسران گفتند: خاک سم اسپ جبریل برداشت و در او انداخت گوساله شد از گوشت و خون، و او را خواری پدید آمد و آوازی، و قصه اینکه بتمامی در سوره طه گفته شود - ان شاء الله تعالی و به الثّقۀ. «اتّخاذ» افتعال بود از اخذ، و اصل او اتّخذ بوده است جز که همزه با «یا» کرده‌اند «۱۳» و در «تا» ادغام کرده «۱۴»، و قوله: من بعده، ای من بعد خروجه الی المیقات، پس آن که به میقات خدای رفت. ----- (۱). معج، وز، مل، لت: ندارد.

[.....]

(۲). معج، وز، مل، لت: در دست. (۳). معج، وز را. (۴). معج، وز، مل، آج: آرید. (۵). معج، وز، مل، لب، آف: شوید. (۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۷). مل: و به سامری. (۸). مل حلیها. (۹-۱۲). معج، وز، مل، لت: ماندی. (۱۰). آن: در جهت. (۱۱). معج، وز، مل، آج، لب، لت: بیرون. (۱۳). لت: کردند. (۱۴). مل، لت: کردند. صفحه: ۴۰۸ «عجل» «۱» بچه گاو «۲» باشد: جسدًا، یعنی جسدی بلا-روح، تنی بود بی جان. برای آن «۳» گفت و بر اطلاق نگفت «عجل» «۴» تا ایهام نیفکنند که سامری عجل تواند کرد [ن] «۵» که آن را تن و جان بود. له خوار، و «خوار» بانگ گاو [باشد و اصوات و اسقام باشد] «۶» بر بنای فعال باشد کالتبا و الصّیراخ و الهناف و العبار و الرّغاء، و فی الأمراض [۷] کالصّیداع و الرّکام و الفواق و غیر ذلک. و گفتند: یک بانگ کرد و دیگر نکرد. و گفتند: هر وقت بانگی «۸» کردی و لکن نجیبیدی و اینکه محمول باشد علی القولین: بر قول آن که مهب باد گفت، گفت: هر وقت که باد آمدی و در او رفتی و ساز آن راست بودی «۹» بانگ کردی، و آن که از خاک اثر جبریل گفت، گفت: همان یک

بار بانگ کرد. آنکه حق تعالی بر سبیل تنبیه و تقریح گفت: أَلَمْ يَرَوْا، نمی‌بینند که با ایشان سخن نمی‌گویند و ایشان را هدایت نمی‌کند به راهی که ایشان به راه «۱۰» خود گرفته‌اند، برای آن که جماد است «۱۱»، و آن که جماد باشد اینکه نتواند کرد، صلاحیت الهیت ندارد بل صلاحیت عبودیت ندارد. و کَانُوا ظَالِمِينَ، و ایشان ظالم بودند در آنچه کردند، یعنی وضع عبادت کردند نه به موضع خود تا ظالم نفس خود بودند به جلب اضرار عقاب به خویشتن به عبادت عجل. وَ لَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ، چون «۱۲» ایشان را از دست در افگندند، و اینکه عبارتی است و کنایتی از پشیمانی بر سبیل مبالغت، عرب گوید «۱۳» پشیمانی «۱۴» را -----

----- (۱). مع، وز، لت: عجلا. (۲). آن: گاو بچه. [.....]

(۳). اساس که، با توجه به مع، وز زاید می‌نماید. (۴). مع، وز، مل، لت: عجل نكفت. (۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۶). مل، لت: بیشتر. (۸). مع، وز، مل، لت: بانگ. (۹). اساس و، با توجه به مع، وز زاید می‌نماید. (۱۰). آج: برای. (۱۱). مع: جماد باشد. (۱۲). مع، لت: چو. (۱۳). اساس: گویند، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۱۴). لت: پشیمان، آج: در پشیمانی. صفحه: ۴۰۹ که سقط فی یده و اسقط [۱۹۸-پ]

فی یده، پنداری «۱» که آنچه مضرت او در آن است در دست او نهادند، چون بدانند که آنچه کرد «۲» بد بود پشیمان شود، و اینکه از جمله کنایات ملیح است، و نیز در جای خجالت مستعمل باشد. و به زبان «۳» ما نیز چون کسی پشیمان و خجل شود از کاری، گوید: [من] «۴» از دست در افتادم که آن دیدم، و در حق «۵» ایشان هر دو بود: هم پشیمانی هم خجالت. وَ رَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا، اینکه «رؤیت» به معنی علم است، و بدانستند که گمراه شدند به عبادت عجل پس از آن که موسی - علیه السلام - باز آمد و ایشان را معلوم شد که آن تلبیس «۶» سامری کرد بر ایشان، آنکه از سر پشیمانی گفتند: لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا، اگر خدای ما بر ما رحمت نکند و ما را بنیامرزد «۷»، ما از جمله زیان کاران باشیم. حسن بصری گفت: جمله گوساله پرست شدند مگر هارون - علیه السلام - گفت «۸» به «۹» دلیل آن که موسی - علیه السلام - خود را دعا کرد و هارون را، فی قوله: قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِأَخِي وَ أَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ «۱۰»، و اگر مؤمنی دگر بودی آن جا او را با خود و با هارون شریک کردی در دعا. اهل کوفه خواندند اَلَا عَاصِم: لئن لم ترحمنا ربنا، به «تا» ی خطاب و نصب «ربنا» علی تقدیر: یا ربنا. وَ لَمَّا رَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضَبًا أَسْفًا، چون موسی - علیه السلام - باز آمد و آن حال دید «۱۱»، دلنگ شد و خشم گرفت، و گفتند: خدای تعالی او را آن جا -----

----- (۱). آج، لب: پندارید. (۲). مع، وز، مل، لت: کردند. (۳). اساس: زمان، با توجه به مع، وز تصحیح شد. [.....]

(۴). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۵). مع، وز: و بنا حق. (۶). مع، وز، مل، لت: تلبیسی است که. (۷). مل و یغفر لنا لنكونن من الخاسرين. (۸). مع: ندارد. (۹). مل: بدان. (۱۰). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۱. (۱۱). آج، لب: بدید. صفحه: ۴۱۰ خبر داد که سامری چه کرد. أبو درداء «۱» گفت: «أسف» منزلی «۲» است و رای غضب سختر «۳» از غضب. عبد الله عباس و سدی گفتند «۴»: أسف حزن باشد [حسن بصری گفت: حزن باشد] «۵» با غضب. به یک جای روی در ایشان نهاد و ایشان را به زبان ملامت گفت: بِسْمَا «۶» أَعْجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ، تعجیل کردی «۱۲»، یعنی سبق بردی «۱۳» فرمان خدای را و از پیش او «۱۴» بشدی «۱۵» و نافرمانی کردی «۱۶»! جَبَّابِي گفت: تعجیل کردی «۱۷» وعده خدای را که شما را داده بود به خیرات و ثواب، يقال: عجلته إذا سبقته و اعجلته إذا حشته، و «عجله» فعل الشئ قبل وقته باشد، و «سرعت» فعل الشئ فی أقرب وقته، برای آن عجله مذموم است و سرعت محمود. وَ أَلْقَى الْأَلْوِاحَ، و الواحی که در دست داشت بینداخت تا شکسته شد بعضی از او. و گفته‌اند: توریت هفت سبع بود سته اسباع از او برفت و سبعی بماند، و اینکه درست نیست. وَ أَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ، و سر برادر در کنار گرفت و او را در -----

----- (۱). مع، وز، مل، لت: ابو الدرداء. (۲). آج، لب: منزلی. (۳). مع، وز، لب، آف، آن، لت: سخت‌تر.

(۴). آج، لب: عبد الله عباس گفت و سدی. (۸-۵). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۶). مع، آج، لب: بس ما. [.....]

(۷). آف: کردید. (۹). مع، وز، آج، لب، بم، آف، آن: باز گذاشتگان، مل: باز گذشتگانی. (۱۰). مل: بودید. (۱۱). مع، وز، مل:

مرا. (۱۲). مل، آف: کردید. (۱۳). مل، آف: بردید. (۱۴). مج، وز، مل، لت: آن. (۱۵). مل، آف: شدید. (۱۶-۱۷). مل، آف: کردید. صفحه: ۴۱۱ برگرفت بر حسب عادت آن که دو برادر چهل روز یکدیگر را ندیده باشند. و قول آنان که حمل اینکه بر آن کردند که او سر و محاسن هارون [بگرفت] «۱» از سر غضب بر وجه استخفاف درست نیست، برای آن که اینکه فعل سفیهان و بی‌خردان باشد و موسی - علیه السلام - دانست که هارون را در آن جرمی نیست. امّا قوله فی سوره طه: لا- تَأْخُذُ بِلِحْيَتِي وَ لَا بِرَأْسِي «۲»، چون آن جا رسیم گفته شود- ان شاء الله. آنچه در اینکه آیت هست هم اینکه است که سر برادر بگرفت و او را در خود کشید، و اینکه بر تعظیم و معانقه حمل کردن اولی «۳» باشد از آن که بر استخفاف و اهانت و جفا، چه به «۴» پیغامبران «۵» خدای اینکه لایق بود «۶» دون آن، و او را پیرسید و گفت: برادر؟ «۷» به اینکه قوم جهّال چه کردی و چون بودی! گفت: یا ابن امّ «۸»، ای پسر مادر من؟ یعنی ای برادر من. حمزه و کسائی و أبو بکر و ابن عامر خواندند: «یا بن امّ» به کسر «میم»، و باقی قراء خواندند: «یا بن امّ» به فتح «میم». [۱۹۹-ر]

آن که به کسر خواند، گفت: [اصل او] «۹» یا بن امّی بوده است، «یا» بیفگند و اکتفا کرد به کسره از او. و آن که به فتح خواند، «یا» را بدل کرد به «الف» برای آن که اینکه نداست «۱۰» بر وجه استغاثت، و لغت بعضی عرب آن است که: ایشان از «یا» ی اضافه «الف» بدل کنند گویند: یا غلاما و یا أختا، بمعنی «۱۱» یا غلامی و یا آخی، و علی هذا قوله: یا وَیَلْتِي أَعْجَزْتُ «۱۲»: و یا حَسْرَتِي عَلِي مَا فَرَّطْتُ «۱۳»، و قال: ----- (۹-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۲).

سوره طه (۲۰) آیه ۹۴. (۳). مج، وز، مل، لت: اولتر. (۴). بم، آف: بر، آن: از، آج، لب: ندارد. (۵). آج، لب را. [.....]. (۶). آج، لب: نباشد. (۷). مج: برادر را، مل: ای برادر. (۸). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرآن مجید: قال ابن امّ. (۱۰). مج: نداست، وز: ندای است، لت: ندایی است. (۱۱). اساس: یعنی، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۲). سوره مائده (۵) آیه ۳۱. (۱۳). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۶. صفحه: ۴۱۲ یا بنه «۱» عمّا لا تلوّمی و اهجعی «۲» و بعضی دیگر گفتند: مرگب کرد آن را و بنا کرد بر فتح، کخمسه عشر، گفت: ای برادر بدان که اینکه قوم مرا ضعیف کردند و نزدیک بود که مرا بکشند ای سبحان الله! اگر در حیات «۳» موسی با هارون در غیبت چهل روز اینکه کردند، اینکه همه استضعاف و بیم کشتن بود و او خلیفه موسی بود و وزیر او بر قومش، اگر با هارون رسول از پس وفات او اینکه و مانند اینکه کنند چه عجب باشد. فَلَا تُشْمِتْ بِي الْأَعْدَاءَ، دشمنان را به من شاد مکن «۴»، یعنی اینکه فعلی که می کنی از تقریب و ترحیب، و غرض تو تعظیم من است و تو در خشمی از اینان، از اینکه معنی کم کن که ایشان از بعد فهم و قلت فظنت ندانند که اینکه که تو می کنی تعظیم است، پندارند استخفاف است، شماتت کنند. در شاذ مجاهد خواند و حمید الأعرج: فَلَا تُشْمِتْ بِي الْأَعْدَاءَ، بر فعل لازم من شمت یشمت از فعل ثلاثی، و رفع «اعداء»، یعنی چنان مساز که دشمنان به من شماتت کنند، و اینکه نهی مغایبه باشد چنان که لا یخرج زید، نباید تا زید بشود. وَ لَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ، و مرا با قوم ظالمان- که ایشان در اینکه خوض کردند و رضا دادند- مکن، و اینکه بر من تجنی «۵» مکن که من از پس تو نیامدم «۶» و تو را خبر نکردم که صلاح نبود که ایشان با حضور من گوساله پرست شدند، در غیبت من همانا بدتر کردند «۷» و عذر به اینکه خواست که: إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ لَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي «۸». چون موسی - علیه السلام - براءت ساحت هارون بدانست از تقصیر، ----- (۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط لسان العرب ذیل (عم): یا ابنه. (۲). اساس: واسحعی، با توجه به مل، لت و مأخذ شعری تصحیح شد. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: حیاة/ حیات. (۴). مج، وز، مل، لت: خرم مکن. (۵). مج، لت: تجسنی، چاپ شعرانی (۵/ ۲۹۲): بحتی. (۶). اساس، لب، بم: بیامدم، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۷). مج، وز، لت: بتر کردند. [.....].

(۸). سوره طه (۲۰) آیه ۹۴. صفحه: ۴۱۳ گفت: رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِأَخِي، بار خدایا مرا بیامرز و برادر مرا. وَ ادْخُلْنَا فِي رَحْمَتِكَ، و ما را در رحمت خود بر. و سؤال ایشان مغفرت را نه [ز] «۱» برای گناهی «۲» باشد، بل بر سبیل انقطاع با خدای تعالی و خضوع با او تا

بدان تحصیل ثواب و رفعت درجه کنند، و گفتند: اینکه دعا بر سری (۳) خود را و برادر را برای آن کرد تا بدانند که آن که (۴) با هارون کرد «من أخذہ» (۵) برآسه و جزه إلیه (۶)»، نه بر سبیل استخفاف و غضب بود که آن کس که با کسی چنان معامله کند، عقیب آن او را چنین دعا نکنند، و ما را در تحت رحمت خود آر و تو رحیمتر از همه رحیمانی. آنکه گفت: إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَأْتِيهِمْ غَضَبٌ گفت: آنان که گوساله معبود خود گرفتند و آن را پرستیدند، برسد به ایشان خشمی از خدای و مدلتی و خواری. و اینکه «سین» استقبال است که فعل حال را از مستقل جدا کند، چون اینکه «سین» باشد فعل خاص بود (۷) به استقبال، يقال: ناله کذا و لحقه و أصابه بمعنی واحد. و «ذلت» ذلّ باشد و اینکه مقصور نیست بر ایشان تنها، بل هر که اینکه دروغ گوید بر من هم [اینکه] (۸) جزا یابد از غضب و مدلت و خشم و خواری. أبو قلابه گفت: اینکه جزای هر دروغزنی است بر خدای تعالی تا به روز قیامت. و مالک بن انس گفت: هیچ مبتدع نباشد و الا از بالای سر خود مدلتی یابد. آنکه گفت: وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَآمَنُوا، چون وعیدی سخت بگفت گناهکاران و ظالمان و دروغزنان را، خواست [۱۹۹-پ]

که باز نماید که در توبه بر ایشان بسته نیست- اگر چه بدکردار باشند، چون توبه کنند از ----- (۸-۱). اساس: ندارد، با توجه به لت افزوده شد. (۲). مع، وز: نه برای گناهی. (۳). آج، لب: بر سر. (۴). مل: آنچه. (۵). آف: أخذ. (۶). ضبط قرآن مجید چنین است: و أخذ برأس أخیه یجره إلیه. (۷). آج، لب: باشد. صفحه: ۴۱۴ کفر یا از گناه و با سر ایمان و طاعت شوند، خدای تعالی غفور و رحیم است، آمرزنده و بخشاینده است. و «سینات» جمع سینّه (۱) باشد و آن خصلتی باشد سیئه صاحبها، خداوندش را اندوهناک کند. و نقیض او حسنه باشد. و حقیقت توبه گفته‌ایم، و اصل او در لغت رجوع باشد. و قوله: مِنْ بَعْدِهَا، اینکه ضمیر راجع است با سینات. اگر گویند: چگونه گفت که توبه کنند و ایمان آرند- و توبه اینکه جا ایمان است برای آن که در عبده عجل آمد! جواب گوئیم: اگر چه آیت در حق ایشان است، حکم مقصور نیست بر ایشان، بل شامل است جمله کفار و فساق را چون از کفر ایمان آرند و از فسق توبه کنند. و اگر مراد ایشان‌اند، پس چه منع است که ایشان را برون عبادت عجل گناهان دگر (۲) باشد که نه معصوم‌اند، تا ایمان از کفر باشد و توبه از معاصی. جواب سیم (۳) از او آن است که: اگر هر دو یکی است از روی معنی، چون لفظ مختلف می‌شود روا باشد، چنان که گفت (۴): هندی من دونها الثای و البعد بعضی دگر گفتند: تابوا من المعصیة و امنوا بالتوبه، یعنی ایمان آرند به آن که توبه نافع است و سود خواهد داشت. و گفتند: برای آن لفظ ایمان و توبه جدا کرد که توبه ایشان نه به لفظ بود نه به دل، بل به کشتن بود. ایمان آوردند و تیغ برداشتند و در یک دگر نهادند در ضبابی (۵) و ظلمتی که پدید آمد آن جا- چنان که برفت. چون روشن شد، هفتاد هزار مرد کشته شده بود (۶). پس ایمان به دل بود و توبه به قتل. چون چنین باشد، تکرار نباشد- و الله أعلم بمراده. ----- (۱). آف: ندارد. (۲). مع، وز، مل، لت: دیگر. (۳). مع، وز: سهام، مل، آج، لب: سیوم، لت: سؤم. (۴). مل شعر. (۵). وز: ضبابی. (۶). مع، وز: کشته بودند، مل: کشته شده بودند. [.....]

صفحه: ۴۱۵

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۵۴ تا ۱۶۳]

[اشاره]

وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبَ أَخَذَ الْأَلْوَابَ وَ فِي نُسَخَتِهَا هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِزِبَّهِمْ يَرْهَبُونَ (۱۵۴) وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلِ وَ إِيَّايَ أَ تَهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا

مَنْ تَشَاءُ وَ تَهْدِي مَنْ تَشَاءُ أَنْتَ وَ إِنَّا فَاعْفِرْ لَنَا وَ اِرْحَمْنَا وَ أَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ (۱۵۵) وَ اَكْتُبْ لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُوْتُونَ الزَّكَاةَ وَ الَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ (۱۵۶) الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَ الْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَ يَحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱۵۷) قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَ يُمِيتُ فَآمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ كَلِمَاتِهِ وَ اتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۵۸) وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعدُّونَ (۱۵۹) وَ قَطَعْنَا لَهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا وَ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ وَ ظَلَلْنَا عَلَيْهِمُ الْعَمَامَ وَ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّاءَ وَ السَّلْوَى كُلُّوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَ مَا ظَلَمُونَا وَ لَكِنْ كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۱۶۰) وَ إِذِ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَ كُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَ قُولُوا حِطَّةٌ وَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَعْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ (۱۶۱) فَيَدُلُّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ (۱۶۲) وَ سَأَلَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذِ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذِ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعًا وَ يَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (۱۶۳)

[ترجمه]

چون خاموش شد از موسی خشم، فرا گرفت «۱» الواح و در نسخه آن بیانی بود و رحمتی آنان را که از خدای [شان] «۲» ترسند «۳». بر گزید موسی از قومش هفتاد مرد را از برای میقات مرا «۴» و چون بگرفت ایشان را از زمین لرزه، گفت: بار خدایا اگر خواستی هلاک کردی ایشان را از پیش اینکه و مرا «۵» هلاک می کنی ما را با آنچه کردند بی خردان از ما! نیست اینکه الا آزمایش تو، گمراه کنی به آن آن را که خواهی و راه دهی «۶» آن را که خواهی، تو خداوند مایی، پیامر ما را و ببخشای بر ما و تو بهترین آمرزندگان «۷». و بنویس از برای ما در اینکه دنیا «۸» نیکویی و در آخرت «۹»، ما با تو گریختیمی «۱۰». گفت عذابی برسانم به آن که خواهم، و رحمت من فراخ است بر همه چیز، بنویسم برای آنان که پرهیزگار باشند و بدهند -----
 (۱). مج، وز، لت: ها گرفت. (۲). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مج، وز: ترسیدند. (۴). مج، وز: ما. (۵). مج، وز و. (۶). وز: راه نمایی، آج، لب: راه می نمایی، لت: راهی نمایی. (۷). وز، لت: آمرزگانی. (۸). مج، وز، لت: سرای نزدیکتر، آج، لب: جهان. (۹). مج، وز، لت: و در سرای بازپسین. (۱۰). وز: ما گریختیم با تو، مج: ما که بخشیم با تو، آج، لب: بدرستی که ما باز گشتیم سوی طاعت تو. صفحه ۴۱۶ زکات و آنان که ایشان به آیات ما ایمان آرند «۱». آنان که پیروی کنند پیغامبر بزرگوار امی را «۲» آن که می یابند او را نوشته بنزدیک ایشان در تورت و انجیل بفرماید «۳» ایشان را به نیکویی و نهی کند «۴» ایشان را از منکر، و حلال می کند بر ایشان «۵» چیزهای پاک و حرام می کند بر ایشان چیزهای پلید و فرو نهد «۶» از ایشان بار گرانشان و آن بندها که بود بر ایشان آنان که بگرویدند به او و حرمت داشتند او را و یاری دادند او را و پی گیری کردند آن نور را که فرو فرستادند به او، ایشان ظفر یافتگانند. بگو ای مردمان من فرستاده خدا ام به شما جمله، آن که او راست پادشاهی آسمانها و زمین، نیست خدایی مگر او، زنده کند و بمیراند. ایمان آری «۷» به خدا و پیغامبرش بزرگوار امی «۸» آن که ایمان آرد «۹» به خدا و سخنهای او «۱۰»، پی او گیری «۱۱» تا همانا شماره یابی «۱۲». ----- (۱). مج، وز: به آیتهای من بگروند. (۲). اساس: مرا، با توجه به مج، وز تصحیح شد، آج، لب: آن پیغامبر نانویسنده. (۳). مج، آج، لب، لت: می فرماید. (۴). مج، وز: و باز دارد، لت: و باز می دارد. [...]

(۵). مج، وز، لت: برای ایشان. (۶). مج، وز: فرو می نهد. (۷). مج، وز، آج، لب، آف: آرید. (۸). مج، وز: پیغمبر او آن پیغمبر

نانویسنده. (۹). مج، وز، آج، لب: ایمان دارد. (۱۰). مج، وز، آج، لب و. (۱۱). مج، وز، آج، لب، آف: پی‌گیرید او را. (۱۲). مج، وز، آف: ره یابید. صفحه: ۴۱۷ و از قوم موسی گروهی هستند که ره نمایند به حق و به آن داد دهند. و گروه گروه بگردیم ایشان را دوازده سبط اقماتی، و وحی کردیم به موسی چون آب خواستند از او قوم او که بز ن عصات «۱» بر سنگ، بر دمید «۲» از آن دوازده چشمه، دانستند هر مردمی «۳» آب خورش خود، و سایه افگندیم بر ایشان ابر را و بفرستادیم بر ایشان ترنگین «۴» و مرغ بریان کرده «۵». بخوری «۶» از خوشهای «۷» آنچه روزی کنم «۸» شما را، و ظلم نکردند بر ما و لکن بر خود ستم کردند. چون گویند «۹» ایشان را بنشین «۱۰» در اینکه شهر و بخوری «۱۱» از آن، آن «۱۲» جا که خواهی «۱۳» و بگویی «۱۴» اینکه کلمه و در شوی «۱۵» به در سجده کننده، بیامرم «۱۶» شما را گناهانتان «۱۷»، بیفزایم «۱۸» نیکوکاران را. ----- (۱).

آج، لب: عصای تو: لت: عصایت. (۲). آج، لب: روان شد. (۳). اساس: مردی، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۴). آج، لب: ترجین، آف: ترانگین. (۵). آج، لب: ترنجین و سمانه را. (۱۱-۶). مج، وز، آج، لب: بخورید. [.....]. (۷). وز: خوش بوهای، آج، لب: حلالها، لت: خوشیها. (۸). مج، وز: آنچه ما روزی کردیم. (۹). آج، لب: چون گفته شد مر. (۱۰). آج، لب: بنشینید. (۱۲). مج، وز: هر. (۱۳). مج، وز، آج، لب: خواهید. (۱۴). مج، وز، آج، لب، آف: بگویند. (۱۵). مج، وز، آف: در شوید، آج، لب: و در آید از در. (۱۶). مج، وز، لت: بیامرم. (۱۷). مج، وز: گناهانشان، آج، لب: گناهان شما، لت: گناهتان. (۱۸). آج، لب: زیادت گردانم، لت: بیفزایم. صفحه: ۴۱۸ بدل کردند «۱» آنان که ستم کردند از ایشان گفتاری جز آن که گفتند ایشان را بفرستادیم «۲» بر ایشان عذابی از آسمان به آن ظلم که کردند. «۳» و پرس ایشان را از [آن] «۴» ده که «۵» بود حاضر دریا «۶» چون نافرمانی کردند در شنبه چو [ن] «۷» به ایشان آمدندی «۸» ماهیان [ایشان] «۹» روز شنبه‌شان راه بر گرفته و «۱۰» روزی که شنبه نکردندی نیامدندی «۱۱» به ایشان، چنین آزمودیم [ایشان را] «۱۲» به آنچه کردند از فسق و نافرمانی. قوله تعالی: وَ لَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبَ - الاية، حق تعالی بر سیل توسع و تجوز سکون غضب را سکوت نام نهاد و اگر چه خشم کن «۱۳» سخن نگوید، برای آن که مردم خشم رسیده در حال فوریت خشم که خشم او می‌جوشد، پنداری خشم او سخن می‌گوید از آنچه در دل و نفس اوست. چون فوریت به جای کلام بود، سکون به جای سکون بگفت، و اینکه از لطیف «۱۴» تشبیه است. و سکون و سکوت از یک وادی است من حیث المعنی و من حیث المقاربه، برای آن که «تاء» قریب المخرج [است] «۱۵» به «نون» و سکوت تسکین آلت کلام باشد. چون خشم موسی - علیه السلام - ساکن شد، آن الواح بیفکنده بر گرفت. -----

(۱). آج، لب: تغییر کردند. (۲). آج، لب: پس فرستادیم. (۳). آج، لب، بم، آف، لت: و اسئلهم. [.....]. (۱۵-۱۲-۹-۷-۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۵). مج: دیه که، آج، لب: شهر که. (۶). آج، لب: نزدیک دریا. (۸). آف: آمدند، لت: آمدی. (۱۰). وز، لت آن. (۱۱). آج، لب: نمی‌آمد، لت: نیامدی. (۱۳). مج، وز، آن، لت: ندارد. (۱۴). لت: و اینکه لطف. صفحه: ۴۱۹ الواح برای آن بینداخت که از قوم در خشم شده بود، و او را الواح برای قوم می‌بایست. چون ایشان را دید که پشت بر مسلمانی کرده بودند و روی به عبادت عجل آورده، از خشم ایشان «۱» الواح بر زمین زد. چون ساکن شد از آن خشم، الواح بر گرفت. وَ فِي نُسَخَتِهَا، «واو» حال راست و در نسخه الواح هدی بود، یعنی بیان و رحمت «۲»، معنی آن که «۳» هر چه آن را «۴» کار بستی به رحمت «۵» نزدیک شدی، و اینکه بیان و رحمت آنان را بود که خدای [تعالی ترسند] «۶» [۲۰۱-]. نحویان خلاف کردند در دخول «لام» که چرا «لام» در او شد با آن که فعل متعدی است، يقال: رهبت اذ خفته، قال الله تعالی: وَ اِيَّايَ فَارْهَبُونِ «۷». کسائی گفت: چون فعل با پس افتاد ضعیف شد از آن که در مفعول عمل کند استعانت کند به حرف جز، چنان که گفت: اِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ «۸». قولی دگر آن است که: اینکه «لام» اختصاص است، یعنی رهبتهم کانت لرْبَهُمْ لا لغیره، چنان که هو اَخ له و اب له. عیسی بن عمر گفت هذا كقولہ: رَدَفَ لَكُمْ «۹»، و الاصل ردفكم، و كقولہ: لا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ اِلَّا لِمَنْ اُذِنَ لَهُ «۱۰». قطرب گفت معنی آن است که: من ربهم من اجل ربهم، ترس ایشان برای خداست، چنان که را جز گفت: «۱۱» تسمع للجرع

إذا استحیرا للماء فی أجوافها خیرا و اختارَ مُوسى قَوْمَهُ، «اختیار» متعدی باشد به یک مفعول، بیشتر نه، و به -----
 (۱). لت: آن. (۲). معج، وز، لت به. (۳). مل: یعنی آن که. (۴). مل: هر که او را. (۵). مل خدای تعالی.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. [.....]

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۴۰. (۸). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۳. (۹). سوره نمل (۲۷) آیه ۷۲. (۱۰). سوره سبأ (۳۴) آیه ۲۴. (۱۱). معج، وز شعر. صفحه: ۴۲۰ دگر مفعول حرف جرّ باید او را. حق تعالی گفت: برگزید موسی قومش را هفتاد مرد را، و تقدیر آن است که: من قومه، و لکن چون حرف جرّ بیفکند، فعل به او رسید در او عمل کرد منصوب شد، و قال الفرزدق «۱»: و منّا المذی اختیار الرّجال سماحاً وجوداً إذا هب الرّیح الزّرع أی من الرّجال، و قال آخر «۲»: فقلت لها اخترها قلو صا سمینه و نابا «۳» علیها مثل نابک فی الحیا أی اختر منها. کوفیان گفتند: برای عدم خافض منصوب شد، و اینکه طریقه معتمد نیست. و روا باشد که «قومه» مفعول به باشد و «سبعین» بدل البعض من الكل، چنان که: رأیت القوم ثلثهم، و «لام» متعلق است به اختیار، یقال: اخترته لكذا. مفسران خلاف کردند در سبب اختیار موسی اینکه هفتاد [مرد] «۴» را سدّی گفت: سبب آن بود که خدای تعالی گفت گروهی را بیار با خود تا عذر خواهند «۵» از عبادت عجل که قومت کردند. او هفتاد مرد را برگزید، و اینکه قول نیک نیست برای آن که عادت نباشد که آن را که به جای او گناه کرده باشند «۶» استدعا کند که به عذر من آی «۷». آنگه چون به استدعا بخواند و بیایند، ایشان را بگیرد و عقوبت کند. سدّی گفت: چون آمدند تا بایست که عذر کنند، گفتند: لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً «۸»، ما تو را باور نداریم تا خدای را معاینه نبینیم «۹». حق تعالی گفت: اگر به گناهشان «۱۰» مهلت دادم و عقوبت تعجیل نکردم، به عذرشان مهلت نخواهم داد «۱۱» و جز عقوبت معجّل نخواهد بود «۱۲». صاعقه فرستاد، آتشی از ----- (۱).

اساس: لیسمع، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۲). معج، وز شعر. (۳). اساس: بابا، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۵). معج: عذر آرند. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها بجز مل، مل: گناه کردن. (۷). مل: آیند، شاید بتوان خواند: آیی / آید. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۵۵. (۹). معج، وز: به بینیم / بینیم. [.....]

(۱۰). مل: به گناهان شما، آج، لب: به گناهانشان. (۱۱). معج، وز، نخواهم دادن، مل: نخواهم دادمی. (۱۲). معج، وز، مل، لت: نخواهد بودن. صفحه: ۴۲۱ آسمان، و هر هفتاد را بسوخت. مجاهد گفت: ایشان را برای تمام وعده اختیار کرد. وهب گفت: جماعتی از بنی اسرائیل گفتند ما را باور نیست که خدای با تو بی واسطه سخن می گوید، و اگر چنین بودی همانا تو بنماندی زنده که هیچ آدمی طاقت ندارد که کلام او بشنود. و اگر چنین است، ما را با خود ببر تا ما بشنویم که خدای با تو سخن گوید. موسی - علیه السلام - اینکه هفتاد مرد را برگزید تا کلام خدای بشنود. چون بشنیدند «۱» گفتند: ما چه ایمن باشیم که اینکه کلام خداست یا کلام شیطان، ما تو را باور نداریم تا خدای را معاینه نبینیم «۲». آتشی بیامد و همه را بسوخت. کلبی گفت: هفتاد پیر بودند. أبو سعید [۲۰۱-پ]

الرّقاشی گفت: چهل ساله بودند هر یکی از ایشان. بعضی دگر گفتند: خدای تعالی گفت از هر سبطی شش کس را برگزین. چون اختیار کرد هفتاد و دو مرد بر آمدند به عدد. موسی - علیه السلام - گفت: هفتاد می باید، دو بنشین «۳». مشاّحت کردند و هر کسی گفت: ما از آن نباشیم که بنشینیم، تا موسی گفت: هر که بیاید «۴» به فرمان من و هر که بنشیند به فرمان من بنشیند، او را ثواب باشد «۵» بیش از آن که آن را که بیاید. یوشع بن نون و کالب بن یوفنا گفتند: ما بنشستیم، باقی برفتند و آن محال بگفتند و به حق خود برسیدند. فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ، «رجفه» زمین لرزه «۶» باشد، چون بگرفت ایشان را رجفه. محمّد بن اسحاق و سدّی گفتند: سبب اینکه بود که موسی در حجاب شد و ایشان را ابری بیامد و بپوشید و خدای تعالی با موسی به سخن گفتن آمد از امر و نهی و وعظ و زجر و ایشان می شنیدند. چو «۷» موسی - علیه السلام - بیرون آمد، گفت: چگونه شنودی «۸» کلام خدای! گفتند: ما تو را باور نداریم تا خدای را نبینیم، ----- (۱). آج، لب: بشنودند. (۲). مل، آف: بینیم. (۳). معج،

وز، آج، لب، آف: بنشینید. (۴). معج، وز: نیاید. (۵). معج، وز: نیاید به فرمان من و بنشیند او را ثواب باشد. (۶). معج، مل، لت: لرزه. (۷). همه نسخه بدلها: چون. (۸). مل، آج، لب، آف، آن: شنویدید. صفحه: ۴۲۲ خدای تعالی زلزله بر آن «۱» کوه افگند. چون ایشان اینکه سخن گفتند «۲» هر هفتاد بر جای بمردند. عبد الله عباس گفت: موسی - علیه السلام - اینکه هفتاد مرد را برگزید تا با موسی دعا کنند. ایشان گفتند: بار خدایا ما را چیزی ده که کس را نداده‌ای حق تعالی اینکه دعا را «۳» کاره بود ایشان را رجفه و صاعقه فرستاد، و اینکه قول اگر درست باشد، سبب رجفه و هلاک نه اینکه باشد، بل ایشان به کفر خود مستحق آن بوده باشند، جز که عند اینکه «۴» خدای عذاب فرستاده بود. و قولی دیگر آن است که: در بعض «۵» روایات از امیر المؤمنین «۶» روایت کردند که سبب آن بود که ایشان حوالت کردند بر موسی - علیه السلام - که تو هارون را بکشته‌ای، و آن آن بود که: موسی و هارون و پسران هارون شبیر و شبر - می‌رفتند به دامن کوهی. هارون بخفت آن جا و خدای تعالی او را وفات داد. چون موسی - علیه السلام - بدید که هارون را فرمان خدای رسید، او را آن جا بشست و دفن کرد و باز آمد. بنی اسرائیل گفتند: هارون را چه کردی! گفت: با جوار رحمت ایزدی شد. گفتند: هارون را بردی و بکشتی و باز آمدی، و بنی اسرائیل هارون را دوستر «۷» از موسی داشتندی موسی - علیه السلام - گفت: بیایی «۸» تا من دعا کنم تا خدای او را زنده کند تا بگوید که من او را نکشتم. گفتند: ما همه نتوانیم آمد [ن] «۹» گفت: گروهی را اختیار کن «۱۰». گفتند: تو اختیار کن. او هفتاد مرد اختیار کرد و با خود ببرد از آنان که اینکه حواله کرده بودند بر موسی - علیه السلام - ----- (۱). معج، وز، مل، لت: در آن. (۲). اساس: گفتن، با توجه به معج، وز و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). معج، وز: ندارد. [.....]

(۴). آج، لب: جز که اینکه عند اینکه. (۵). همه نسخه بدلها: بعضی. (۶). مل علی بن ابی طالب - علیه السلام. (۷). معج، وز: دوست تر. (۸). آج، لب، مل، آف، آن: بیاید. (۹). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۱۰). مل، آج، لب: کنید. صفحه: ۴۲۳ و پیامدند به سر گور هارون آمدند «۱». موسی - علیه السلام - دعا کرد، خدای هارون را زنده کرد. موسی گفت: ای برادر تو را من کشتم! گفت: معاذ الله، من به مرگ خود مردم. ایشان خجل گشتند. خدای تعالی رجفه فرستاد و صاعقه، همه بر جای بمردند. امّا آنچه درست است از اینکه اقوال و قول عامّه مفسّران و راویان و اهل علم است آن است که: سبب رجفه و صاعقه سؤال رؤیت بود، و رجفه آن است که گفت: جَعَلَهُ دَكًّا «۲». و روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است که: سبب رجفه آن بود که ایشان نهی نکردند بنی اسرائیل را از عبادت عجل، و اگر چه راضی نبود [ند] «۳». قتاده و ابن جریح و محمّد بن کعب گفتند: سبب آن بود [۲۰۲-ر]

که ایشان مفارقت نکردند از بنی اسرائیل چون دیدند که ایشان به عبادت عجل مشغول شدند. وهب گفت: اینکه رجفه مرگ و هلاک نبود، و لکن آن بود که چون ایشان به میقات رفتند با موسی، از هول و هیبت آن مقام ارتعاشی بر ایشان پدید آمد که نزدیک آن بود که مفاصل ایشان از یکدیگر جدا شود. چون موسی - علیه السلام - آن دید، دعا و تضرّع کرد تا خدای تعالی دل‌های ایشان بر جای بداشت و ایشان را آرام داد، و آن ترس و ارتعاش از ایشان برگرفت تا ایشان ساکن شدند و کلام خدای بشنیدند، برای اینکه گفت: رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلِ وَايَأِي أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا، أَي عَبْدَةُ الْعَجَل. سدی گفت: آن هفتاد کس از آنان بودند که در اتخاذ عجل، جد نموده بودند، و موسی دانست که «۴» ایشان را اختیار کرد چون به میقات شد، خدای تعالی صاعقه فرستاد و ایشان را هلاک کرد. موسی - علیه السلام - گفت: بار خدایا «۵» -----

(۱). آج، لب، بم، آف، آن: ندارد. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. (۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۴). معج، وز: بدانست، لت: ندانست. (۵). معج، وز، لت من. صفحه: ۴۲۴ چگونه با میان بنی اسرائیل روم و هفتا [د] «۱» مرد از خیار «۲» ایشان با من پیامدند، و اکنون یکی نمانده است. ایشا [ن] «۳» مرا کی باور دارند و بر من چه اعتماد کنند پس از اینکه! خدای تعالی گفت: دعا کن تا زنده کنم ایشان را. موسی دعا کرد، خدای تعالی ایشان را زنده کرد تا با موسی باز گشتند. قوله: أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ «۴» إِنْ

تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ» (۵) الاية. إِنَّ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ، اینکه نیست الا امتحان و ابتلاء تو که با مکلفان کنی در باب تشدید تکلیف و تعبد به صبر کردن به آنچه فرستادی از رجفه و صاعقه بر آن قوم از سبب سؤال رؤیت تا «۶» عقوبتی باشد ایشان را و اعتباری باشد جز ایشان را، و مثله قوله: أَوْ لَا يَزُونَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ (۷)، یعنی به امراض و اسقام در سالی یک دو بار ایشان را فتنه کنم، یعنی امتحان و آزمایش: وَ كَذَلِكَ قَوْلُهُ: أَلَمْ أَحْسِبِ النَّاسَ أَنْ يَتْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لَا يُفْتَنُونَ، وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (۸). عبد الله عباس گفت: ان هِيَ إِلَّا عَذَابُكَ، اینکه نیست الا عذاب تو، [و خدای تعالی عذاب را فتنه خواند، فی قوله: يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ (۹)، اى يعذبون نیست اینکه الا عذاب تو] (۱۰) ایشان را بر کفرشان و معصیتشان و عبادت عجل و -----

----- (۱۰-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۲). آج، لب، آف، لت: اختیار. [.....]

(۴). اساس، آن: فعلوا، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۵). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۸. (۶). اساس: ما (بی نقطه)، معج، وز، مل، آج، لب، آف، آن: یا: با توجه به لت تصحیح شد. (۷). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۶. (۸). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱ تا ۳. (۹). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۱۳. صفحه: ۴۲۵ سؤال رؤیت. و «فتنه» به معنی کشف آمد، قال المسیب بن علس «۱»: إذ تستبیک بأصلتی ناعم قامت لفتنه بغیر قناع اى لتکشفه. و بر [ای] «۲» آن کشف را «فتنه» خواند که اصل فتنه اختبار «۳» باشد، و «اختبار» اداء به کشف کند، و کشف عند اختبار باشد به نام اویش «۴» بخوانند «۵». تَضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ، یعنی خذلان کنی آن را که خواهی، تا صبر نکند ثواب صابران را نیابد، اینکه جایش [هذه] ما «۶» خذلان باشد و آن جایش [هذه] ما «۷» حرمان. وَ تَهْدِي مَنْ تَشَاءُ، یا به عکس [هذه] ما «۸» من ذلك، آن را که خواهی که به آن فتنه و اختبار هدایت کنی با الطاف و توفیق و تثبیت. أنت و لئنا، تو یار و ناصر مایی و اولی کل احد بنا. فَاغْفِرْ لَنَا، بیامرز ما را و رحمت کن [۲۰۲-پ]

بر ما و تو بهترین آمرزندگان [هذه] ما «۹». وَ اَكْتُبْ لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً، بنویس برای ما در اینکه سرای نزدیکتر [هذه] ما «۱۰» که آن را دنیا می خوانی [هذه] ما «۱۱» نیکویی، و نیز در آخرت، و معنی «کتب» تحقیق و ایجاب است، یعنی حَقِّقْ لَنَا وَ اَوْجِبْ لَنَا. عرب مرد مسافر را گوید: كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْكَ السَّلَامَةَ. وَ فِي الْآخِرَةِ، و نیز در آخرت، و مثله قوله: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً [هذه] ما «۱۲»، مراد به حسنه دنیا نعمت است و تن درستی و آنچه انواع راحت و مسرت باشد. و گفته اند: مراد به آن توفیق بر عمل صالح است [هذه] ما «۱۳» همه حسنه کند هیچ سیئه نکند و حسنه آخرت ثواب و [هذه] ما «۱۴» نعیم بهشت است. إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ، اى تبتنا، ما توبه کردیم و با تو گریختیم. اینکه قول عبد الله عباس و سعید جبر و -----

----- (۱). اساس: عیس، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). اساس: اختیار، با توجه به مل، لت تصحیح شد. (۴). معج، وز، مل، لت: اوش. (۵). معج، وز، مل، لت: برخوردارند. (۶). معج، وز، مل، لت: اینکه جاش. (۷). معج، وز، مل، لت: آنجاش. (۸). معج، وز، مل، لت: تشاء، بالعکس. [.....]

(۹). اساس: آمرزنده گانی / آمرزندگان گانی. (۱۰). معج، وز، مل، آج، لب: نزدیک. (۱۱). مل: بخوانی، آج، لب: می خوانند. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۱. (۱۳). اساس: یا، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۴). معج: ندارد. صفحه: ۴۲۶ ابراهیم و قتاده و مجاهد است. و اصل او از رجوع باشد، يقال: هاد إليه إذا رجع، و أبو جرة السعدی خواند در شاذ: «هدنا»، يقال: هاد يهود و يهيد لغتان، قال الشاعر [هذه] ما «۱»: قد علمت [سلمی] [هذه] ما «۲» و جاراتها ائني من الذنب لها هائد اى تائب إليها و يقال: [هاد] [هذه] ما «۳» إليه إذا مال إليه. و التهود التمكن و الترفق في السير، و ثوب مهود اى مرقع، و يهود از اینکه معنی هیچ نباشد برای آن که یهودی منسوب است با «یهودا» أحد اولاد يعقوب- عليه السلام- و لكن عرب «ذال» را با «دال» [هذه] ما «۴» کردند. قال [هذه] ما «۵»، گفت، یعنی خدای تعالی: عَذَابِي، عذاب من است [هذه] ما «۶»، آن برسانم به آن کس که خواهم از بندگانم. و «عذابی» محل-او رفع است بر خبر مبتدای [هذه] ما «۷» محذوف، و التقدير: ذاك عذابي، و روا باشد که اشارت به «ذاک» مضمَر به فتنه باشد، یعنی آن فتنه که در آیت مقدم برفت عذاب من است تا به آن رسانم که من خواهم. و حسن [بصری] [هذه] ما «۸» و ابن السميعة در شاذ خواندند: «أساء [هذه]

ما «۹» به «سین»، بر فعل ماضی، یعنی عذاب خود به آن رسانم که بدی کند من الإساءة. وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ، اینکه جمله [هذه ما «۱۰» است از مبتدا و خبر و به تقدیر محذوفی] هذه ما «۱۱» حاجت نیست، و رحمت من فراخ است بر همه چیزی و عام است و شامل همه چیز را. و حسن و قتاده گفتند: یعنی رحمت من عام است در دنیا بر مؤمن و کافر و برّ و فاجر، و ذلك قوله [هذه ما «۱۲»]: الرَّحْمَنُ [هذه ما «۱۳»]، و خاص است در آخرت بر ----- (۱). مع، وز شعر. (۸) -

۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۴). اساس: ذال، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۵). مل عذابی. (۶). مل اصیب به من اشاء. (۷). مع، وز، مل، لت: ابتدای. (۹). مع، وز، مل، لت: من اشاء. (۱۰). لت: جمله‌ای. [.....]

(۱۱). اساس: حذف، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۱۲). مل تعالی. (۱۳). سوره فاتحه (۱) آیه ۱ و بیش از ۵۰ مورد در دیگر سوره‌ها. صفحه: ۴۲۷ مؤمنان، و ذلك قوله: الرَّحِيمِ [هذه ما «۱»]. عطیة العوفی گفت: واسع است بر همه کس، جز که به واجب، الا به متقیان نرسد [هذه ما «۲»]، أ لا تری إلی قوله [هذه ما «۳»]: فَسَأَلْتُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ، أو [هذه ما «۴»] فسأولجها، و اینکه برای آن است که خدای تعالی در دنیا کافران را به برکت مؤمنان روزی می‌دهد [هذه ما «۵»] و به طفیل مؤمنان [ن] [هذه ما «۶»] عذاب از ایشان [هذه ما «۷»] صرف می‌کند. ایشان به منزلت کسانی اند که به روشنایی چراغ کسی بنشینند [هذه ما «۸»] فردا به قیامت مؤمنان به جانبی بروند و نور و روشنایی و رحمت با ایشان برود، کافر بماند [۲۰۳-ر]

در ضلال و عذاب و شقاوت و ظلمت. أبو روق گفت: مراد آن جزو رحمت است که در دنیا قسمت کرده است میان خلائق که همه عطف [هذه ما «۹»] و شفقت و مهربانی [هذه ما «۱۰»] از آن رحمت است. ابن زید گفت: رحمتی وسعت کل شیء فی التوریه، و بعضی دگر گفتند: لفظ عام است و معنی خاص. عبد الله عباس و قتاده و ابن جریج گفتند چون اینکه آیت آمد، ابلیس [هذه ما «۱۱»] طمع در رحمت کرد، گفت: من نیز شیء ام و چیزی ام، خدای تعالی گفت: گو طمع بردار تو و هر که طریقه تو دارد که اینکه رحمت برای متقیان است. فَسَأَلْتُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ الَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ، جهودان و ترسایان گفتند: چو [هذه ما «۱۲»] قاعده اینکه است که رحمت خدای به آن کس [می] [هذه ما «۱۳»] رسد که او متقی است و از معاصی اجتناب کند و زکات دهد و به آیات خدای مؤمن باشد، ما چنینیم، رحمت به ما رسد. حق تعالی گفت: گو طمع -----

----- (۱، ۳). سوره فاتحه (۱) آیه ۱ و بیش از ۹۰ مورد در سوره‌ها. (۲). مل، لب، بم: برسد. (۴). همه نسخه بدلها: آی. (۵). مع: روزی رسد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد: مل: طفیل ایشان. (۷). مل: از کافران. (۸). مل و. (۹). اساس و رحمت، با توجه به مع، و دیگر نسخ بدلها زاید می‌نماید. (۱۰). همه نسخه بدلها: مهربانی و شفقت. (۱۱). مل علیه اللعنة. (۱۲). مل، آج، لب: چون. [.....]

(۱۳). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. صفحه: ۴۲۸ برداری «۱» که اینکه را تخصیص «۲» دگر به دنبال است. الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ» به آنان رسد که متابعت اینکه پیغامبر امی کنند، یعنی محمد- علیه السلام- «۳». چون چنین بود، همه امت طمع «۴» رحمت کردند. خدای «۵» گفت: اینکه را تخصیصی «۶» دگر هست که رسیدن رحمت بر آن موقوف است، و آن متابعت آن مرد است که در آخر آیت او را «نور» خواند، فی قوله: وَ اتَّبِعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ، یعنی علی بن ابی طالب- علی ما جاء فی تفسیر أهل البيت و أخبارهم. اگر گویند: در حق «نور» گفت «انزل» و اینکه به قرآن لایق باشد نه به «علی»، گویم جواب از اینکه لفظ «مع» است که گفت: با اوش فرو فرستادند چنان که علی نه از آسمان منزل است، رسول نیز منزل نیست از آسمان. پس هر چه مخالف در حق رسول گوید و انزال او، ما در حق علی بگویم. و نه همه انزال از آسمان باشد. آنچه از زمین نجد به زمین غور آید آن را انزال گویند، و رسول- علیه السلام- از زمین نجد و مکه فرستاده است، و آن زمینی [است] «۷» از [همه] «۸» عالم افراشته تر و رفیعتر، برای آن عالی خوانند آن را چون رسول- علیه السلام- از اینکه زمین مبعوث است و زمین بلند است، و آنچه جز آن است به اضافت با آن غور است. حکم امیر المؤمنین علی «۹» هم اینکه است برای آن که از یک و کر «۱۰» و آشیانه‌اند و از یک

قبیله و یک بطن اند و از یک زمین و یک شهراند، بل از یک خانه‌اند و از یک نسب تا از میان ایشان جز یک پدر مختلف نمی‌شود. دگر آن که روا بود که معنی آن باشد که: انزل معه من أصلاب الطاهرين ----- (۱).
 مل، آج، لب: بردارید. (۲). مع، وز، لت: تخصیصی. (۳). مع، وز، لت: صلی الله علیه و سلم. (۴). لت در. (۵). مل: خدای تعالی.
 (۶). اساس: تخصیص، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۷-۸). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۹). مل: علی بن ابی طالب. (۱۰). آف، آن: یک گروه. صفحه: ۴۲۹ إلى أرحام الطاهرات، بیانش آن خبر که روایت کردند روات ثقات که: چون رسول «۱»- علیه السلام- در آن بیماری که «۲» وفاتش رسید «۳»، در میان آن بیماری روزی گفت: ادعوا الی قرینی، قرین مرا به من خوانی «۴». عایشه گفت: پدر مرا می‌خواهد، او را بخواند چون پیامد و بنشست و رسول در او نگرید و «۵» گفت: ادعوا الی قرینی، قرین مرا به من خوانی «۶». حفصه گفت: پدر مرا می‌خواهد. برفتند و او را بخواندند. چون در آمد، رسول- علیه السلام- هم اینکه «۷» سخن گفت: ام سلمه گفت: و الله ما عنی [۲۰۳-پ]

الّا علینا، به خدای که جز علی را نخواست. برفتند و او را بخواندند و جماعتی بسیار از صحابه حاضر بودند، چون او را بدید گفت: «۹» هذا قرینی [فی الدنیا و الاخره کان قرینی] «فی ظهر آدم فی الجنبه و کان قرینی فی ظهر نوح فی السیفینه و کان قرینی فی ظهر ابراهیم حین القی فی النار و هذا قرینی فی ظهر اسماعیل حین اضجع للذبح ثم لم نزل ننتقل من أصلاب الطاهرين إلى أرحام الطاهرات إلى أن صرنا» إلى ظهر عبد المطلب فقسم الله تعالى ذلك التور و النطفة نصفین فجعل نصفه فی عبد الله فجئت منه و نصفه فی أبی طالب فجاء منه علی، گفت: اینکه قرین من است در دنیا و «۱۰» آخرت، قرین من بود در صلب آدم چون آدم در بهشت بود، و قرین من بود در صلب نوح چون نوح در کشتی بود، و قرین من بود در صلب ابراهیم چون او را به آتش انداختند، و قرین من بود در صلب اسماعیل چون او را برای ذبح بخوابانیدند. آنکه همچنین می‌گردیدیم از اصلاب طاهرين به ارحام طاهرات تا به صلب عبد المطلب رسیدیم، آنکه حق تعالی آن آب را و نور را که ما را از او آفرید به دو «۱۱» قسمت کرد، یک نیمه ----- (۱). لت را. (۲). مع، وز، مل: ندارد. (۳). لت: رسول صلی الله علیه و سلم- بیماری وفات رسید. (۴-۶). مع، وز، مل، آج، لب: خوانید. [.....]

(۵). مع، وز، آج، لب: ندارد. (۷). مع، وز: هم از اینکه. (۸). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۹). اساس: ضربنا، مع، وز، مل: ضربا، بم، آف: صیرنا، با توجه به ضبط آج و لت تصحیح شد. (۱۰). آج، لب: و در. (۱۱). اساس: ند، با توجه به مع، وز تصحیح شد. صفحه: ۴۳۰ از آن به عبد الله داد [ازا] «۱» او من آمدم، و یک نیمه به ابو طالب داد و از او علی آمد. آنکه او را پیش خواند و با او سرّ [ی] «۲» دراز گفت و زبان در دهن او کرد، چون مرغ که بچه را زقه کند او را زقه «۳» [می] «۴» کرد. چون باز پس آمد، گفتند: ما ذا عهد إلیک! گفت: علمنی ألف باب من العلم فتح لی من کل باب ألف باب، مرا هزار در علم آموخت «۵» که از «۶» هر در مرا هزار در گشاد، و از اینکه جاست که در مفاخرت می‌گوید «۷»: «۸» «۹» ازنا للحرب «الیها و بنفسی أتقیها» نعمه من خالق العرش بها قد خصّی نیها ازولی السبقه فی الاسلام طفلا و وجیها و لی القربه ان قام شریف ینتمیها «۱۰» ازولی الفخر علی الناس بفاطم «و بنیها ثم فخری بر رسول الله اذ زوجنیها «۱۱» «۱۲» ازلی وقعات «بیدر یوم حار الناس فیها و باحد و حنین ثم صولات تلیها» از زقنی بالعلم زقا فیه قد صرت فقیها فی ابیات اخر. نوف البکالی گفت: چون موسی- علیه السلام- آن هفتاد مرد را به میقات برد، خدای تعالی کرامت موسی را گفت: من زمین به مسجد و ظهور اینان کنم، اگر خواهند تا هر کجا که رسند که آب نباشد تیمم کنند، و بر هر زمین که رسند نماز کنند الا به طهارت جای یا گرماوه یا گورستان. و سکینه در دل اینان «۱۳» نهم و چنان سازم که شما توریت می‌خوانی «۱۴» از ظهر «۱۵» دل تا خوار شود «۱۶» بر شما از مردان و زنان و کودکان. گفتند: یا موسی ما نخواهیم؟ ما را آب ----- (۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۳). اساس: دوقه، با توجه به مع، وز، مل، آج، لب: بیاموخت. (۶). مع، وز، مل، لت: ندارد. (۷). مع، وز، شعر. (۸). آج: للفخر.

(۹). مج، وز، آن: اتقیتها. (۱۰). اساس: بفاطم، با توجه به آج، لب تصحیح شد. [.....]

(۱۱). مج، وز: وقفات، آج، لب: وقفات، آن: وقفات. (۱۲). اساس: بیلها، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۱۳). آج، لب: ایشان.

(۱۴). مل، آج، لب: می‌خوانید. (۱۵). مل: ظهور. (۱۶). مج، وز: خوار باشد. صفحه: ۴۳۱ باید در ظهور، و نماز جز در کنشت

نکنیم، و سکنه در تابوت [باید] «۱» تا باشد که ما آن بر نتوانیم گرفتن، و توریت جز در کتاب «۲» نخواهیم تا خوانیم. خدای تعالی

اینکه نعمت از ایشان بگردانید و به اینکه امت داد و گفت: فَسَأَكْتُبُهَا «۳» هُمُ الْمُفْلِحُونَ، خدای تعالی گفت: من اینکه امت محمد را

نهادم «۴». موسی گفت: ایشان را امت من کن. گفت: ایشان امت محمد باشند گفت: بار خدایا، مرا از ایشان کن. گفت: یا موسی،

تو ایشان را در نیابی. گفت: بار خدایا «۵»، من آمدم با وفد بنی اسرائیل، وفادت دگران را باشد. حق تعالی [۲۰۴- ر]

به تسلی موسی اینکه آیت فرستاد: وَمَنْ قَوْمٌ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ «۶»، حق تعالی گفت: فَسَأَكْتُبُهَا «۷»، من اینکه رحمت نصیب

جماعتی خواهم کرد [ن] «۸» که ایشان از من بترسند و از معاصی من اجتناب کنند و زکات مال بدهند و به آیات من ایمان آرند و

تصدیق کنند و متابعت و پسروی کنند اینکه پیغامبر امی را. علما خلاف کردند در معنی «امی». عبد الله عباس گفت: آن «۹» امی

پیغامبر ماست که امی است بر اصل ولادت مادر مانده، نویسد و بخواند و شمار نگیرد. قال الله تعالی: وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ

كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكُمْ «۱۰»، و رسول - علیه السلام - گفت: إِنَّا أُمَّةٌ أُمَّيَّةٌ لَا نُكْتَبُ وَلَا نَحَاسِبُ. ی بعضی دگر گفتند: منسوب است

با امت خود و «تا» که بیفگندند از ----- (۸- ۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز

افزوده شد. (۲). اساس: کنار، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۳). اساس: فسأجعلها، با توجه به مل، لت و ضبط قرآن مجید تصحیح

شد. (۴). آج، لب: دادم. (۵). اساس: با، با توجه به مج، وز زاید می‌نماید. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹. (۷). اساس و همه نسخه

بدلها: فسأجعلها، با توجه به قرینه مربوط به اینکه آیه در سطور فوق و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۹). مل: ندارد. [.....]

(۱۰). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴۸. صفحه: ۴۳۲ تغییرات نسب است، چنان که [بیفگندند] «۱» فی مکی و مدنی و کوفی و بصری.

بعضی دگر گفتند: برای آن که منسوب است با ام القری که مکه است. الَّذِي يَجِدُونَهُ، آن که می‌یابند نام او را در توریت و انجیل

نوشته. و اینکه کتابها بنزدیک ما کس نیاورد و ما را بر آن اطلاع نبود. از صفت او آن است که «۲» امر معروف کند و نهی منکر

کند «۳» و طیبیات و چیزهای پاکیزه بر ایشان حلال کند و چیزهای پلید بر ایشان حرام کند. وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ، و بار گران و

تکلیفهای دشخوار از ایشان فرو نهد. ابن عامر تنها خواند. «آصارهم» أَيْ أَثْقَالَهُمْ بِرِجْلَيْهِمْ، [و هو جمع] «۴» اصر، و الإِصْرُ الثَّقِيلُ. عطاء

بن یسار گفت: عبد الله بن عمرو بن العاص را دیدم، او را گفتم: مرا خبر ده از صفت رسول - علیه السلام - در توریت، گفت: اجل

والله که او در توریت مذکور است و موصوف چنان که در قرآن. در توریت هست به لغت ایشان آنچه معنی اینکه است: يَا أَيُّهَا

النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا «۵»، و حرزا لِلْأُمَّتَيْنِ «۶» أنت عبدی و رسولی سَمَّيْتِكَ الْمُتَوَكَّلِ لست بفظ و لا غليظ و لا

صَحَابٍ فِي الْأَسْوَاقِ، ای پیغامبر ما تو را بفرستادیم گواه بر خلقان و بشارت دهنده و ترساننده و حرزی و معقلی امیان را - یعنی امت

خود را - تو بنده منی و رسول منی، تو را متوکل نام نهادم. در دگر آیت هست در صفت او: فَظٌّ وَ بَدْحُوى و سَطْبِر «۷» دل نباشد و

بانگ دارنده در بازارها، و اهل بدی را به بدی جزا نکند و لکن عفو کند و در گذارد، و ما او را با جوار رحمت نیاریم تا دین کژ را

به او راست نکنیم به آن که اهل روزگارش بگویند: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، بگشاییم «۸» به او دلهای بسته و چشمهای -----

----- (۱). اساس: ندارد، مج، وز: نیفگند، لت بیفگند، با توجه به مل افزوده شد. (۲). مل یا مرهم بالمعروف و

ینهاهم عن المنکر. (۳). مل: ندارد و یحل لهم الطیبیات. (۴). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۵). سوره احزاب (۳۳)

آیه ۴۵. (۶). مج، وز: للامنین. (۷). مل: ستر. (۸). مج، وز: بگشا. صفحه: ۴۳۳ نابینا و گوشها کر. عطا گفت: از آن پس کعب

الأخبار را دیدم، گفتم «۱»: خبر ده مرا به صفت رسول - علیه السلام - در توریت. هم اینکه گفت «۲» حرفی کم نگفت «۳»، جز که

کعب بیفزود و به لغت ایشان گفت: قلوبا «۴» غلوفیا «۵» و آذانا صمومیا «۶» و أعینا عمومیا «۷»، و گفت: مولد او به مکه باشد و هجرت

او به طابه (۸) باشد و ملک او به شام باشد و امت او حمّادان (۹) و حمد کنندگان باشند، بر همه حال شکر خدای کنند و دست و پای خود را وضو کنند و جامه از ساق بگیرند و ساق برهنه کنند تا نیمه پاکیزگی را، مراقبت آفتاب کنند برای نماز، و هر کجا نماز در یابد ایشان را آن جا نماز کنند، صفه ایشان در نماز چنان باشد که صفه ایشان در قتال، آنگه بر خواند: *إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُومٌ* (۱۰). و راوی خبر گوید [۲۰۴-پ]

که: *أبا مالک* را پرسیدم از صفت رسول- علیه السلام- در توریت- و او مردی بود که علم توریت دانست- گفت: صفت او در کتاب بنی هارون که مبدل و مغیر نیست اینکه است که: احمد از فرزندان اسماعیل بن ابراهیم باشد، و او آخر پیغامبران است، و او پیغامبر عربی است دین ابراهیم دارد و ازار در میان (۱۱) بندد و اطراف خود بشوید، در چشم او سرخی باشد. از میان دو کتف او مهر نبوت باشد مانند سر پاورنجن (۱۲)، دراز دراز نباشد و کوتاه کوتاه نباشد. گلیم در پوشد و به اندک قناعت کند، و بر خر نشیند و در

----- (۱). آج، لب که. (۲). مج، وز، مل، لت که، آن و. (۳). مج، وز، مل، لت: حرفی کم نکنم. (۴). اساس: ملوما، آج، لب: فلونا، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). اساس: علومنا، آج، لب: علوفنا، و، مل: قلوفا، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]

(۶). مج، وز: صومیا، مل، لت: صمومیا. (۷). مج، وز، مل، لت، آف: عمومیا. (۸). مل: طیه. (۹). آج، لب: حامدان. (۱۰). سوره صف (۶۱) آیه ۴. (۱۱). آج، لب خود. (۱۲). آج، لب: پا برنجن. صفحه: ۴۳۴ بازار رود و خداوند حرب [و قتل] (۱) و سبی و غارت باشد. تیغ بر دوش نهد. به هیچ کس باک ندارد که با او ملاقات کند. با او نمازی باشد که اگر با قوم نوح بودی به طوفان هلاک نشدندی و اگر در عاد بودی به باد هلاک نشد [ند] (۲) ی، و اگر در ثمود بودی به صیحه هلاک نشدندی. مولدش به (۳) مکه باشد و منشأش هم آن جا باشد و ابتدای نبوتش هم آن جا باشد، و سرای هجرتش به یثرب باشد میان حرّه (۴) و نخله و سبخه امی باشد چیزی نویسد. و حمّاد باشد کثیر الحمد، بر همه حال شکر خدای کند در شدت و رخا. ملکش به شام باشد، صاحب او از فرشتگان (۵) جبرئیل باشد. از قوم خود رنج بسیار بیند [و] (۶) او را زجر و جبه عظیم کنند، آنگه او را بر ایشان دست دهند (۷) تا ایشان را چنان بدرود که کشت دروند (۸). او را وقعاتی باشد به یثرب، بهری او را [و] (۹) بهری بر او، و لکن عاقبت او را باشد. جماعتی با او باشند که به مرگ شتابنده تر باشند از آن که آب از سر کوه آید. دلهای ایشان دفترهاشان باشد. قربانشان خونها باشد، شیران (۱۰) روز باشند و زاهدان شب، ترس او دشمن را بر یک ماهه (۱۱) راه از او می رود، تولّای کارزار (۱۲) کند به نفس خود تا مجروحش بکنند (۱۳)، شرطه ندارد و حرس ندارد، امر کند به معروف- یعنی به ایمان، و نهی کند از (۱۴) منکر- یعنی از شرک. و در اخبار است که در توریت نوشته است: پیغامبری را بدارم (۱۵) در ایشان مانند تو که موسی (۱۶) و کلام خود در دهن او نهم. هر چه او را وصیت کنم بگوید ----- (۹-۶-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۳). مج، وز: ندارد. (۴). لت: حیره. (۵). آج، لب و. (۷). لت: نهند. (۸). مج: دروید. (۱۰). اساس: دشمنان، با توجه به مج، وز تصحیح شد. [.....]

(۱۱). مج، وز، مل، آن: راه. (۱۲). مل: کالزار. (۱۳). مج، وز، مل: نکنند. (۱۴). بم، آف: به. (۱۵). آج، لب، آف: بر آرم. (۱۶). مل: موسی هستی، لت: موسایی. صفحه: ۴۳۵ با امت. اما پسر پرستار را- یعنی رسول ما [را] (۱) که از فرزندان اسماعیل هاجر است بر او برکت کردم سخت سخت، [و] (۲) او دوازده بزرگ (۳) بزیاید، و او را برای امّیتی بزرگ باز پس دارم. و در انجیل نام او- علیه السلام- فارقلیط است. در انجیل است که بشارت می دهم شما را به فارقلیط چند جایگاه (۴). او چون برون آید، اهل عالم را مقید کند و به جمله حق قیام نماید و به کارهای عظیم و اخبار غیب خبر دهد و مدح کند مرا و برای من گواهی (۵) دهد. *يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ*، امر معروف کند امت را، گفته اند: معروف ایمان است و منکر شرک، و گفته اند: معروف هر چیز (۶) است که در شرع اسلام شناسند، و منکر بر عکس اینکه، آنچه [در شریعت] (۷) در شناسند. عطا گفت: *يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ* بخلع الانداد و مکارم

الأخلاق و صلة الأرحام و ينهاهم عن المنكر عن عبادة الأصنام و قطع الأرحام. و معروف هر فعلی باشد که صحت او شناسد اما به عقل و اما به شرع، و منکر بر عکس اینکه. وَ يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ، آن طعامها که حرام کردند در جاهلیت [۲۰۵-ر] از: بحیره و سائبه و وصیله و حام، بر ایشان حلال کند و خبایث و پلیدیها از خون و مردار و گوشت خوک بر ایشان حرام کند. وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ، عبد الله عباس و حسن و ضحاک و سدّی گفتند: یعنی عهدها (۸) که در توریت بر ایشان نهادند. و الاصر العهد، و قتاده و ابن زید گفتند: یعنی ائفال (۹) و تکلیفهایی گران که [بر ایشان بود از نماز پنجاه (۱۰) و روزه همه سال (۱۱)]. وَ الْأَغْلَالِ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ، هم کنایت است از تکالیف شاق و ----- (۷-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۳). مل بزرگ. (۴). معج، وز، لت: جایگاهها. (۵). معج، وز، مل، لت: گواهی. (۶). معج، وز، مل، لت: چیزی. (۸). لت: عهدهایی. (۹). معج، وز، مل، لت: ائفالی. (۱۰). مل: پنجه. [...]

(۱۱). مل، لت: نیمه سال. صفحه: ۴۳۶ عهدهای گران که در [۱] گردن ایشان بود و آن را تشبیه کرد به اغلال که بر گردن نهند، و آن بر گردن بار گران باشد و محیط باشد به گردن چنان که شاعر گفت (۲): و لست (۳) كعهد الدار یا امّ مالک و لكن أحاطت بالرقاب السلاسل و عاد الفتى كالكهل ليس بقائل سوى العدل شيئا فاستراح العواذل اینکه بیتها مردی می گوید که او را با زنی عهدی بود پیش از مسلمانی، چون مرد مسلمان شد و بندهای شرعی و اوامر و نواهی بشناخت، او را می گوید: آن عهد که ما در آن سرای کردیم بر جای نیست ای امّ مالک، و لكن سلسله‌ها به گردن ما محیط شد، یعنی اوامر و نواهی شرع [و]

آن را سلاسل می خواند بر تشبیه لإحاطته بالرقاب. فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ، آنان که ایمان آوردند به او، یعنی به رسول- علیه السلام- و او را تعزیر (۴) و توقیر کردند و حرمت داشتند و نصر کردند و متابعت کردند آن نور را که با او فرود آمد، یعنی قرآن علی احد القولین. و قولی دگر آن که گفتیم (۵). و روا باشد که اینکه الفاظ اگر چه ماضی است، مراد مستقبل باشد تا معنی اینکه بود که آنان که به او ایمان آرند (۶) و او را حرمت دارند و نصرت کنند و متابعت قرآن و امام کنند. أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، ایشان رستگاران و ظفر یافتگان باشند و دست بردگان به ثواب خدای تعالی. فلاح [فوز] (۷) و ظفر باشد و فلاح نیز بقا باشد. آنکه رسول را گفت یا محمد بگو که: إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا، من به ----- (۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به

معج، وز افزوده شد. (۲). معج، وز شعر. (۳). معج، وز، لت: و لیست، تفسیر قرطبی (۳۰۱/۷): فلیس. (۴). اساس، معج، وز، مل، لت: تعزیر، با توجه به آج، لب تصحیح شد. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۰۷/۵) أعنی علی بن ابی طالب امیر المؤمنین- علیه السلام. (۶). اساس: آوردند، با توجه به معج، وز تصحیح شد. صفحه: ۴۳۷ شما همه رسول و پیغام گزارم (۱) از خدای (۲) که ملک آسمان و زمین او راست و بجز او خدایی نیست در آسمان و زمین که قادر است بر احیا و اماتت، و احیا و اماتت کند، یعنی قادر است بر خلق حیات و ابطال او از آن وجه که درست باشد از نقص (۳) بنیه (۴) یا خلق موت بر مذهب آن کس که موت (۵) معنی گوید. فَأَمِنُوا، ایمان آری به خدای تعالی و پیغامبرش، آن پیغامبر امی که او به خدای ایمان دارد و به کلمات او. قتاده گفت: یعنی کلام و آیات او. مجاهد و سدّی گفتند: مراد عیسی مریم است، و متابعت کنی او را تا همانا مهتدی شوی (۶). وَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةً، ای جماعه از قوم موسی- گفت- جماعتی هستند که به حق راه نمایند و بحق عدل و انصاف کنند. عبد الله عباس گفت و سدّی: ایشان گروهی اند و رای صین (۷)، از پس شهرهای چین. باقر- علیه السلام- گفت ایشان از پس زمین ریگ اند (۸) هیچ تغیر و تبدیل نکردند، و خلاف کردند در آن که دعوت رسول ما با ایشان رسیده است یا نه، بعضی گفتند نرسیده است بعضی گفتند رسیده و ایشان به رسول ما- علیه السلام- ایمان دارند. و خبری آوردند از رسول- علیه السلام- که او گفت شب [۲۰۵-پ]

معراج که مرا به آسمان بردند مرا گزر (۹) بر ایشان بود. جبرئیل با من (۱۰) بود ایشان با من سخن گفتند و من با ایشان سخن گفتم. جبرئیل گفت: شما دانی (۱۱) که با که سخن می گویی (۱۲)! گفتند: نه. گفت: اینکه محمد است پیغامبر آخر الزمان، محمد نبی امی، ایمان آری به او. ایشان ایمان آوردند و گفتند: موسی- علیه السلام- ما ----- (۱). آج،

- لب، بم، آن، آف: گذارم. (۲). مج، وز، لت: پیغام گزار خدایم. (۳). مج، وز، نقیض. (۴). مج، وز، مل: بینه. (۵). مج، وز: ندارد. (۶). مج، وز، آج، لب، آف: شوید. (۷). آج، لب، آن: چنین. [.....]
- (۸). مل: از پس پریکند. (۹). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: گذر. (۱۰). مج: با ما. (۱۱). مج، وز، آج، مل، لب، آن، آف: دانید. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز لت: می گوید. صفحه: ۴۳۸ را وصیت کرده است که هر که از شما «احمد» را دریابد از منش سلام برسانی (۱). رسول - علیه السلام - گفت: سلام بر موسی باد. آنگه گفت ایشان را ده سورت قرآن پیاموختم و از شرع «۲» جز نماز و زکات نیامده بود. ایشان را نماز پیاموختم و زکات، و از شنبه منع کردم و بر آدینه حث کردم. سدّی گفت: جماعتی اند که میان ما و ایشان جویی از انگین هست. ابن جریج گفت چون اسباط بنی اسرائیل دست به معصیت دراز کردند و پیامبران را می کشتند و در زمین فساد می کردند، سبطی از «۳» ایشان گفتند: بار خدایا ما از اینان نه ایم و به فعل اینان راضی نه ایم از میان ما و اینان جدا کن. خدای تعالی ایشان را راه داد در زمین تا برفتند یک سال و نیم «۴» می رفتند تا به ورای چین «۵» افتادند. ایشان آن جا مقام کردند و مسلمانان اند و روی به قبله ما دارند. کلبی و ربیع و ضحاک و عطا گفتند: اینکه قومی اند از اهل غرب «۶» بر زمینی افتاده اند از پس شهرهای چین بر جویی که بر ریگ «۷» می رود آن را او داف «۸» خوانند و مال ایشان مشاع باشد میان ایشان هیچ کس منع نکند درویشی را و محتاجی را از آنچه خواهد که بردارد. به شب باران آید ایشان را و به روز آفتاب و ایشان آن جا کشت و برز کنند «۹»، کس از ما به ایشان نرسد و از ایشان کس به ما نرسید و ایشان بر حق اند، و بعضی گفتند: یهدون، ای یهدون، راه یافتگان اند و بر راه «۱۰» استقامت «۱۱» و راستی اند و بر آن کار کنند و عدل و انصاف یکدیگر دهند. -----
- (۱). همه نسخه بدلها بجز بم و لت: برسانید. (۲). مج، وز، مل، لت من. (۳). مج، وز، مل، لت: از جمله. (۴). مج، وز: و هم. (۵). مج، وز: صین. (۶). همه نسخه بدلها بجز لت: عرب. (۷). مج، وز: بر جویی که نزدیک. (۸). آف: داف، لت: اودان. (۹). آج، لب، لت: بذر کنند. [.....]
- (۱۰). مج، لت: ره. (۱۱). اساس، آن: استقامت خوانده می شود، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۴۳۹ وَ قَطَعْنَا هُمْ اثْنَيْ عَشَرَ أَسْبَاطًا أُمَّمًا، گفت «۱»: بنی اسرائیل را به دوازده سبط «۲» بکردیم، و سبط در بنی اسحاق بمنزلت قبیله باشد در بنی اسماعیل، و «۳» برای آن که در جای قبیله نهاد «۴» تأنیث فرمود او را چنان که قبیله را، قال الشاعر «۵»: و انّ قریشا کلّها عشر أبطن و أنت بری «۶» من قبایلها العشر همچنان که شاعر در اینکه بیت بطن را به جای قبیله نهاد، اگر گویند چگونه گفت: أَسْبَاطًا أُمَّمًا بر جمع، و از حق او توحید است برای آن که از ده تا نود و نه موحد «۷» منصوب باشد بر تمییز! گوئیم، از او چند جواب است: یکی آن که نصب او بر تمییز نیست، بل بدل است از اثنتی عشره، و علی ذلک قوله: وَ لَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِتِّينَ «۸»، و از حق او اگر نه بدل بودی اضافه بودی و توحید. جواب دگر «۹» از او آن است که: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدیر: و قَطَعْنَا هُمْ اسْبَاطًا أُمَّمًا، و نصب ایشان بر حال باشد. آنگه گفت: اثنتی عشره علی البدل [۲۰۶- ر] وَ التقدیر کقولک: جاءنی رجال خمسۀ و نسوة خمس، و رأیت رجالا اثنتی عشر. اینکه قول زجاج است. و جواب سیم «۱۰» آن است که: جمع برای آن در جای واحد نهاد که هر یکی را از ایشان اسباطی کرد، چنان که گویی: عندی عشرون دراهم، بر تأویل آن که هر قسمتی از آن دراهم است بر جمع چنان، که کثیر گفت «۱۱»: علی و الثلاثة من بنیه هم الأسباط لیس بهم خفاء فسبط سبط ایمان و برّ و سبط غیبه کربلاء -----
- (۱). مل، لت ما. (۲). مل: اسباط. (۳). آج، لب: ندارد. (۴). مج، وز، مل، لت: نهاده است. (۵-۱۱). مج، وز شعر. (۶). مج، لت، آج: بری. (۷). مل و. (۸). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۵. (۹). مج، وز، مل: دیگر. (۱۰). مج، وز: سهام، مل، آف: سیوم، لت: سوّم. صفحه: ۴۴۰ جعل کل واحد منهم سبطا حتّی قال هم الأسباط. جواب چهارم از او آن است که: اینکه صفت «۱» موصوف «۲» محذوف باشد اثنتی عشره فرقه ثم، وصفهم فقال: أَسْبَاطًا أُمَّمًا، و اصل کلمه من السبوطه و هی السیهوله باشد، من قولهم: شعر سبط ای مسترسل. پنداری جماعتی [بودند] «۳» که هر سبطی از ایشان بر

سهولت و مسامحت می‌رفتند، و گفته‌اند: اشتقاق او از سبط است و آن نوعی است از درخت آن پدر (۴)؛ اعلی را به مثبت درخت کرده است که فرزندان چو (۵) اغصان و شاخها از او با دید (۶) آمده‌اند. و برای آن دوازده نهاد ایشان را که [از] (۷) دوازده فرزند یعقوب بودند. و برای آن جدا کرد ایشان را که رتبت ایشان مختلف بود تا فاضل از مفضول پیدا شود، کما قال الله تعالی: وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا (۸) - الایة. وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ - الایة، و وحی کردیم به موسی چون قوم او از او آب خواستند. و اینکه «سین» طلب را باشد، و گفتیم او را: [که] (۹) عصا را بر اینکه سنگ زن. عطا گفت: سنگی مخصوص بود چهار سوی، از هر جانبی سه چشمه می‌آمد برای هر سبطی چشمه‌ای تا ایشان را با یکدیگر خلاف نبود (۱۰)، و چنان می‌آمد که بر روی زمین می‌رفت و قطره‌ای از اینکه با آن مختلط نمی‌شد. و انبجاس و انفجار یکی (۱۱) باشد و آن گشاده شدن آب (۱۲) باشد از چشمه. و برای آن تأیث کرد که «عین» مؤث است لفظاً (۱۳) حملاً علی عین الجارحة. و ابو عمرو بن العلاء فرقی کرد میان او (۱۴) و انفجار، و گفت: «انبجاس» ----- (۱). اساس: جمله، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۲). معج، وز، مل، لت: موصوفی. [.....]

(۹-۷-۳). اساس: ندارد، با توجه به معج، وز افزوده شد. (۴). معج، وز، لت: بذر. (۵). مل: چون. (۶). معج، وز، لت، آج، لب: پدید. (۸). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۳. (۱۰). معج، وز، مل، لت: نباشد. (۱۱). معج، وز یکی. (۱۲). اساس: آن، با توجه به معج، وز تصحیح شد. (۱۳). معج، وز، مل، لت: مؤث اللفظ است. (۱۴). مل: میان انبجاس. صفحه ۴۴۱ چون عرقی باشد (۱) و «انفجار» سیلان باشد. اما تا جمع کنند میان ایشان آن است که عطا گفت: چون موسی - علیه السلام - عصا بر سنگ زد، از او مانند عرقی پیدا شدی آنکه زیادت می‌گشتی بتدریج تا جویی (۲) آب روان شدی. قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ، أی کل سبط، هر سبط (۳) بشناختی که مشرب او و چشمه او کدام است تا با دیگری او را اختلاط و خصومت نبودی، و تفسیر مثل اینکه آیت (۴) در سوره البقره رفته است. وَ ظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ، ما ابر را سایه بان ایشان کردیم، یعنی در تیه تا ایشان را از گرمای آفتاب آسایش داد. و من و سلوی بر ایشان فرو فرستادیم - چنان که ذکر او برفت - و آن هم قصه تیه است. كَلُّوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ، أی قلنا لهم، گفتیم ایشان را که: بخوری (۵) از اینکه روزیهای پاک که ما دادیم شما را حلال. وَ مَا ظَلَمُونَا، و ایشان به کفر و ظلم بر ما ظلم نکردند، و لکن بر خود [۲۰۶-پ]

ظلم کردند. و «ظلم» در کلام عرب هم نقصان بود هم اسراف، اما از نقصان قوله تعالی: وَ لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا (۶)، أی لم تنقص. و اما از اسراف قولهم: ظلم الوادی إذا بلغ الماء موضعا لم یکن بلغه قبل ذلک، قال الشاعر أنشد الفراء: (۷) یکاد یطلع ظلما ثم یمنه علی الشواهی فالوادی به شرق و بر اینکه قاعده کلمه از اضداد باشد. و بعضی دگر گفتند به دو معنی باشد، به معنی نقصان و وضع الشیء فی غیر موضعه، و منه قولهم: أظلم من الحیة، برای آن که سوراخ یربوع به ظلم بگیرد، و قولهم: اظلم من الشیء، محتمل است هم نقصان را و هم وضع الشیء فی غیر موضعه را چون با وقت (۸) باشد. ----- (۱). معج، وز، مل، لت: بود. (۲). معج، وز: تا چون. (۳). مل: سبطی. (۴). معج، وز و قصه اینکه، مل و اینکه قصه. [.....]

(۵). معج، وز، مل، آج، لب: بخورید. (۶). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۳. (۷). معج، وز، مل شعر. (۸). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۱۰/۵): بآفت/ به آفت. صفحه: ۴۴۲ وَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ، یاد کن ای محمد چون گفتند اسباط بنی اسرائیل را که بنشین (۱) در اینکه شهر. بعضی مفسران گفتند: بیت المقدس بود. بعضی دگر گفتند: زمین شام بود و اینکه برفته است، و از آن جا که خواهی می‌خوری و استغفار می‌کنی و می‌گویی: اللَّهُمَّ احطط من خطایانا. و به در اینکه شهر که در شوی ساجد در شوی، یعنی چون به در شهر در شوی سجده شکر کنی تا گناهانتان (۲) بیامرزم. اهل مدینه و ابن عامر خواندند: تغفر به «تا» و ضم، علی الفعل المجهول، تا بیامرزند. و اهل مدینه و یعقوب علی جمع التیلامه و رفع التاء فی خطیباتکم (۳) [بر مفعول ما لم یسم فاعله، و ابن عامر خواند: خطیبتکم بر واحد مرفوع هم به اینکه علّت. و ابو عمرو خواند خطایاکم] (۴) بر جمع تکسیر و باقی قراء

«نغفر» خواندند به «نون» علی اضافه الفعل الی الله خطیتکم. بالکسر، علی المفعول به: وَ سَيَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ، معنی اینکه است که ما بیفزاییم نیکوکاران را نعمت و فضل، جز که مفعول دوم بیفکنند از او. فَيَدُلُّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ، بدل کردند ظالمان از ایشان. «من» روا باشد که تبیین باشد و روا بود که تبعیض «ه» بود. قولاً سخنی جز آن که ایشان را گفته بودند، یعنی ایشان را گفته بودند بر طریق استغفار بگویی: حطه، ایشان گفتند: حنطه به استهزا. و قولی دگر آن است که ایشان را توبه و استغفار فرمودند. قولی «ه» گفتند دلیل اصرار کرد. فَأَرَسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا، ای عذابا، ما فرو فرستادیم بر ایشان عذابی از آسمان به آن ظلم که کردند یعنی به جزا و بدل آن «ه». وَ سَأَلَهُمُ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةً الْبَحْرِ، حق تعالی گفت: پرس ای محمد از اینکه جهودان مدینه، سؤال تقریع و تویخ نه سؤال استفادت از احوال آن ----- (۱). مع، وز، مل، آج، لب: بنشینید. (۲). مع، وز، آف، لت: گناهاتان، مل، آج، لب: گناهان. (۳). مع، وز، آن: خطایاتکم. (۴). اساس، بم: افتادگی دارد، از مع افزوده شد. (۵). مل را. (۶). آج، لب، بم، آن دیگر. (۷). مع، وز، مل، لت قوله. صفحه: ۴۴۳ دیه «ا» که بر کنار دریا بود، یعنی احوال مردمان آن ده «ه» «۲» كما قال: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ «۳»، نبینی «۴» که گفت: إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ، چون روز شنبه تعدی می کردند. مفسران خلاف کردند در نام آن شهر. عکر مه گفت از عبد الله عباس که آن شهر «ایله» «ه» بود از میان مدین بود و طور. علی بن طلحه گفت از عبد الله عباس که: آن شهری بود میان مصر و مدین بر کنار دریا، آن را «ایله» «ه» گفتند. این زید گفت: آن دیه «ه» را معی «۸» گفتند میان مدین و عینونا «۹». و زهری گفت: شهر طبریّه بود. إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ، چون تعدی کردند در شنبه و از فرمان خدای تعالی تجاوز کردند و ابن نهیک «۱۰» در شاذ خواند: «إِذْ يَعْدُونَ» به ضم [یا] «هذه ما «۱۱» و کسر «عین» و تثقیل «دال» من الاعداد، یعنی چون [۲۰۷- ر] آلت می ساختند «هذه ما «۱۲» می نهادند ماهی گرفتن را «هذه ما «۱۳» در روز شنبه «هذه ما «۱۴». ابن السمیقع در شاذ خواند: «فی الأسبات» علی الجمع، در روزهای شنبه. إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيَتَانُهُمْ، چون آمد به ایشان ماهیانشان. «حیتان» «هذه ما «۱۵» جمع حوت باشد و اصل در حوت ماهی بزرگ باشد، آنکه عام شد تا جمله ماهی را «حوت» و «نون» خواندند. یوم سبتهم، نصب او بر ظرف است، شُرْعاً، ای ظاهره علی الماء، بر سر آب ظاهر. و نصب [او] «هذه ما «۱۶» بر حال است [و] «هذه ما «۱۷» ضحاک گفت: شُرْعاً، ای متتابعه، پیایی. وَ یَوْمَ لَا یَسْتَوْنَ لَا تَأْتِيهِمْ، و آن روز که شنبه نکردندی نیامدندی «هذه ما «۱۸»، یقال: ----- (۱). مع، وز، لت: ده. (۲). وز: اینکه دیه. (۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. [.....]

(۴). مع، وز، مل، آج، لب، لت: نه بینی. (۵). مع، وز، لت: ایکه. (۶). مل: ایله. (۷). مل: ده. (۸). مع، وز، مل، آج، لب: معنی. (۹). اساس: عیونا، با توجه به مع، وز تصحیح شد. (۱۰). مع، وز، مل، لت: ابو نهیک. (۱۱-۱۶-۱۷). اساس: ندارد، با توجه به مع، وز افزوده شد. (۱۲). مع، وز، لت: می بچاردند. (۱۳). لت فی السبت. (۱۴). مع، وز فی السبت در روز شنبه. (۱۵). مع، وز، مل، لت: ندارد. (۱۸). اساس: بیامدندی، با توجه به مع، وز تصحیح شد. صفحه: ۴۴۴ سبت یسبت إذا فعل السبت و جعل یومه سبتا و عمل فیه ما یعمل فی السبت. و حسن بصری خواند در شاذ: «لا یسبتون» من الاسبات، من قولهم اسبتنا ای دخلنا فی السبت و أجمعنا دخلنا فی الجمعة و جمّعنا حضرنا الجمعة «هذه ما «۱». فزء گفت عرب گوید: اترانا اشهرنا مندم نلتق، ای مَر بنا شهر. کذلک نبلوهم بما کأنوا یفسقون، همچنین بیازماییم ایشان را به آن فسق که کردند، یعنی تکلیف بر ایشان سخت کنیم. محمّد بن الحسن گفت: از حسین فضل پرسیدم که هیچ حلالی می یابی که الّا بر وجه قوت به مردم نرسید و بیامد به ایشان اندک اندک و حرام که «هذه ما «۲» بر ایشان عام و فایض شد «هذه ما «۳»! گفت بلی قوله: إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيَتَانُهُمْ یَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرْعاً وَ یَوْمَ لَا یَسْتَوْنَ لَا تَأْتِيهِمْ. عکر مه گفت: روزی در نزدیک عبد الله عباس شدم، او را دیدم مصحف در کنار و می گریست. گفتم: ای پسر عم رسول چرا می گریی! گفت: از اینکه آیات «هذه ما «۴» که می خوانم در سورت اعراف «هذه ما «۵». گفتم «هذه ما «۶»: آن آیات «هذه ما «۷» کدام است! گفت اینکه آیات. آنکه گفت: ایله شناسی! گفتم آری. گفت: بدان که به آن شهر «هذه ما «۸» جماعتی جهودان بودند در عهد داود- علیه السلام- که بر ایشان صید ماهی حرام کرده بودند روز شنبه، و سبب آن بود که جهودان را تعظیم روز آدینه فرمودند و عبادت در

او، چنان که شما را فرموده‌اند. خلاف کردند و آن روز به شنبه بدل کردند، خدای تعالی ایشان را امتحان کرد به صید ماهی در روز شنبه به آنچه کردند از تبدیل آدینه به شنبه، و ذلک قوله: كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ، خدای تعالی گفت: چون خلاف کردی «هذه ما» ۹ «فرمان مرا، من اینکه روز بر شما حرام کردم و شما را فرمودم به ----- (۱). مل: الجمعات. [.....]

(۲). اساس: کرد، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۳). مج، وز، مل، لت: فایض و بسیار در آمد. (۷-۴). اساس: آیت، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). مج، وز، مل: سوره الاعراف. (۶). مج، وز، گفت و، مل: گفت. (۸). مج، وز، مل در. (۹). همه نسخه بدلها بجز بم: کردید. صفحه: ۴۴۵ تعظیم اینکه روز، هر که اینکه روز معصیت کند و جز به طاعت مشغول باشد او را عذاب کنم، و ایشان را نهی کرد از آن که روز شنبه ماهی گیرند. چون روز شنبه بودی، چندان «هذه ما» ۱ «ماهی پدید آمدی بر روی آب بزرگ و «هذه ما» ۲ «نیکو و «هذه ما» ۳ «فربه با شکمها چون شکمهای شتران «هذه ما» ۴ «آبستن، و بر یکدیگر می افتادند از بسیاری چنان که روی آب بپوشیدندی. ایشان آن می دیدند [ی] «هذه ما» ۵ «و زهره نداشتندی که یکی را تعرض رسانند «هذه ما» ۶». و چون شنبه بگذشتی «هذه ما» ۷ «یک ماهی روی نمودی در طول هفته تا دیگر «هذه ما» ۸ «روز شنبه آمدی ماهیان همچنان انبوه شدند. روزگاری بر اینکه بر آمد، شیطان ایشان را وسواس کرد و گفت: ای بیچارگان بی تدبیران، شما را نهی از روز شنبه کرده‌اند. پیرامن اینکه دریا حوضها و جایگاهها «هذه ما» ۹ «بکنی و آب دریا «هذه ما» ۱۰ «را راه «هذه ما» ۱۱ «بدو «هذه ما» ۱۲ «کنی «هذه ما» ۱۳ «روز آدینه تا ماهیان در آن حوضها و جایها «هذه ما» ۱۴ «شوند «هذه ما» ۱۵ «روز شنبه، آنگه به آخر روز راه ببندی «هذه ما» ۱۶ «بر ایشان تا باز پس نتواند شد [ن] «هذه ما» ۱۷ «، آنگه روز یک شنبه بگیری «هذه ما» ۱۸ «. ایشان «هذه ما» ۱۹ «گفتند: اینکه چاره‌ای لطیف است. همچنان کردند، روز [۲۰۷-پ]

آدینه حوضها پر آب کردند و روز شنبه پر از ماهی شد «هذه ما» ۲۰ «، و آخر روز راه بگرفتند و روز یک شنبه همه را بگرفتند «۲۱»، اینکه معنی پیشه کردند و بر دست گرفتند. ----- (۱). مج، وز، مل، لت: چندان. (۳-۲). مج، وز، مل، لت: ندارد. (۴). مل: شتر. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۶). مج، وز، مل، لت: تعرض کنند. (۷). اساس: بگزشتی، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۸). مج، وز، مل، لت: تا دگر باره. [.....]

(۹). مج، وز: جایها، مل: چاهها، لت: جویها. (۱۰). مج، وز: ندارد. (۱۱). مج، وز: ره. (۱۲). مل: بدان، اساس در بالای کلمه افزوده است: «راه»، با توجه به مج، وز زاید می نماید. (۱۳). مج، وز، مل، آج، لب: کنید. (۱۴). مل: چاهها. (۱۵). مل: روند. (۱۶). مج، وز، مل، آج، لب، آف، آن: ببندید. (۱۷-۱۸). مج، مل، آج، لب: بگیرید. ۱۹. آج، لب، لت را. (۲۰). اساس و، با توجه به مج، وز زاید می نماید. ۲۱. مل و. صفحه: ۴۴۶ این زید گفت: ایشان را روز شنبه ماهی به اینکه صفت بیامدی و در دگر روزها یکی روی نمودی، ایشان را ماهی آرزو آمد. مردی بیامد «۱» روز شنبه و ماهی بگرفت و رسنی «۲» در دنبال او بست دراز و بر کنار دریا میخی بکوفت و رسن «۳» در آن میخ بست و ماهی را در آب کرد بر دگر «۴» روز بیامد «۵» روز یک شنبه «۶» و آن ماهی را بگرفت و به خانه «۷» برد و بریان کرد. همسایه از سرای او بوی ماهی شنید، گفت: یا فلان، از سرای تو بوی ماهی می آید، نباید که ماهی گرفته باشی! گفت: [نه، و] «۸» اینکه بوی نه از سرای من است. مرد همسایه در رفت و بدید و دلتنگ شد و گفت: ای مرد از خدای نترسی «۹» که اینکه حرام کرده است، و او را وعظ کرد. او نشنید و یک دو روز انتظار عذاب می کرد. چون خدای تعالی معاجله نکرد، مرد دلیر شد. بر دگر شنبه دو ماهی بگرفت و به رسن بیست، چنان که بگفتیم «۱۰» روز یک شنبه بگرفت. چون عذاب نیامد، با مردمان بگفت [و] «۱۱» مردم همه به «۱۲» اینکه کار شدند و خویشان به «۱۳» اینکه کار دادند و بر ماهی گرفتن شنبه دلیر شدند و ماهی بسیار گرفتند و خوردند و یخنی کردند و فروختند و مالهای عظیم از آن جمع کردند، و در آن شهر هفتاد هزار مرد بودند به سه فرقه شدند: گروهی کاره بودند و نهی کردند، و گروهی ظالم بودند و تعدی کردند و گوش با آن نکردند، و گروهی آن بودند

که آن ناهیان را گفتند: لَمْ تَعْظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا، چنان که خدای تعالی گفت: وَإِذِ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ - الایة، اینکه مردمان که کاره معصیت بودند و ناهی منکر، اینکه ظالمان را گفتند: ما با شما در اینکه شهر نباشیم، اینکه شهر با ما ---
----- (۱). مج، وز: بیامدی. (۲-۳). آج، لب، بم دراز. [.....]

(۴). اساس: گرد، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۵). اساس: نیامد، با توجه به مج، وز تصحیح شد. (۶). اساس آمد، با توجه به مج، وز زاید می نماید. (۷). مج، وز: با خانه. (۸-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. (۹). مج، وز، مل: بترس، مل: از خدای نمی ترسی، بترس ای مرد. (۱۰). مج، وز: گفتیم، آج، لب: گفته شد. (۱۲-۱۳). لت: با. صفحه: ۴۴۷ بیخشی «۱»، شهر ببخشیدند و به دو قسمت کردند «۲» و دیواری بلند بر نهادند و در جدا کردند و گفتند: ما یقین دانیم که خدای عذاب فرستد «۳» تا باری ما از شما جدا باشیم. چون مدتی بر اینکه آمد و ایشان الا اصرار نیفزودند، خدای تعالی ایشان را عذاب فرستاد و همه را خوک و بوزینه گردانید «۴». روزی که اینکه مصلحان برخاستند از آن نیمه شهر هیچ آوازی و حسی «۵» نشنیدند و کس «۶» برون نیامد و در نگشاد عجب داشتند، گفتند: اینکه مردمان دوش به یک بار مست بودند و امروز هیچ «۷» بیدار نشدند. چون روز نیک برآمد نردبانها فرا دیوار «۸» نهادند و فرو نگریدند همه اهل آن نیمه «۹» شهر خوک و بوزینه «۱۰» شده بودند. قتاده گفت: جوانان بوزینه «۱۱» شدند و پیران خوک. اینکه مردمان در آن شهر شدند آنان را که خویشان و آشنایانی «۱۲» بودند ایشان می شناختند و اینان نمی شناختند. ایشان می آمدند و روی «۱۳» در اینان می مالیدند و می گریستند «۱۴» و اینان می گفتند: نگفتیم «۱۵» شما را که مکنی «۱۶»، که عذاب خدای به شما رسد! ایشان به سر اشارت می کردند. سه روز همچنان بودند «۱۷» آنکه بمردند، و هر مسخی چنین باشد. قوله تعالی:

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۶۴ تا ۱۷۰]

[اشاره]

وَ إِذِ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعْظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعذِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۱۶۴) فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَبْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَ أَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَیِّنٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (۱۶۵) فَلَمَّا عَتَوْا عَن مَّا نُهَوَّا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ (۱۶۶) وَ إِذِ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لِيُبَعِّثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَن يَسُوءُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَ إِنَّهُ لَعَفُورٌ رَّحِيمٌ (۱۶۷) وَ قَطَعْنَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَّمًا مِنْهُمْ الصَّيِّحُونَ وَ مِنْهُمْ دُونَ ذَلِكَ وَ بَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَ السَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۱۶۸) فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَىٰ وَ يَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا وَ إِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِّثْلَهُ يَأْخُذُوهُ أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ وَ دَرَسُوا مَا فِيهِ وَ الدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۱۶۹) وَ الَّذِينَ يَمْسُكُونَ بِالْكِتَابِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ (۱۷۰)

[ترجمه]

چون گفتند گروهی از ایشان چرا پند می دهی گروهی را که خدای هلاک کننده ایشان است یا عذاب -----
----- (۱). مج، وز، آج، لب، آف: ببخشید، مل: قسمت کنید. (۲). مل: قسم کردند. (۳). مج، وز، لب: فرستاد. (۴). مج، وز، مل: بوزنه گردانید. (۵). لب: حیی. (۶). مج، وز، مل: کسی. [.....]
(۷). مج، وز، آج، لب: ندارد. (۸). مج، وز: نردبانها به دیوارها باز، بم، آف: فرا دیوارها. (۹). آج، لب، بم، آف، لت: ندارد. (۱۱)-

۱۰. مج، وز، مل: بوزنه. (۱۲). مج، وز، مل، آج، لب، بم، آف: آشنایان. (۱۳). مج، وز، مل: و خویشان. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز لت: می گریستند. (۱۵). مج، وز: ما گفتیم، مل: نه ما بگفتیم. (۱۶). مل و اینکه طریقه عصیان و شیوه فسق و فجور ترک گیرید. ۱۷. مج، وز، مل: بود. صفحه: ۴۴۸ کننده ایشان عذابی سخت، گفتند بر سیبل عذر با خدایتان و تا همانا پرخیزند^۱. چون فراموش کردند^۲ آنچه یاد دادند ایشان را به آن، برهانیدیم آنان را که نهی کردند از بدی و بگرفتیم آنان را که ظلم کردند به عذابی سخت به آن فسق که کردند. چون طغیان کردند از آنچه نهی کردند ایشان را از آن، گفتیم ایشان را باشی بوزینه گان^۳ دور کرده. و چون آگاه کرد خدای تو بفرستد بر اینان تا روز قیامت کسی را که تکلیف کند ایشان را عذاب بد، خدای تو زود عقوبت است و او آمرزنده و بخشاینده است. و پیراگندیم ایشان را در زمین امتانی، از ایشان^۴ نیکان و از ایشان فرود آن و بیازمودیم ایشان را به نیکوییها^۵ و بدیها تا همانا ایشان باز آیند. بماندند از پس ایشان جماعتی^۶ که به میراث گرفتند^۷ کتاب می گرفتند مال اینکه ————— (۱). همه نسخه بدلها بجز بم: پرهیزید. (۲). مج، وز: نهی کردند. (۳). مج، وز:

بوزنگان. (۴). بم، آف به. [.....]

(۵). مج، وز: به نیکوها. (۶). اساس، بم، آف، آن: درعی، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). مج، وز: بر گرفتند. صفحه: ۴۴۹ دنیا و می گفتند بیامرزیدند ما را و اگر به ایشان آید مالی مانند آن فرا گیرند آن را، نه فرا گرفتند^۱ بر ایشان عهد تورات را که نگویند بر خدا مگر راستی و درس کنند آنچه در اوست و سرای باز پسین بهتر باشد آنان را که پرهیزند! خرد ندارید شما! و آنان که در آویختند به کتاب و نماز به پای داشتند، ما ضایع نکنیم مزد نیکی کنان^۲. قوله: وَ إِذِ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ، اینکه تمامی قصه اصحاب السبب است. حق تعالی گفت: یاد کن ای محمد چون گفتند گروهی از ایشان، یعنی از اصحاب السبب، چرا پند می دهی قومی را که خدای تعالی ایشان را هلاک خواهد کرد یا عذاب خواهد کرد ایشان را عذابی سخت؟ گفتند اینکه جماعت واعظان که امر معروف و نهی منکر می کردند که مَعْدِرَةٌ إِلَى رَبِّكُمْ، ما عذر برانگیخته باشیم بنزدیک خدای تعالی با ایشان. و رفع او بر خبر مبتدا است^۳ محذوف، و التقدير: موعظتنا معذرة الی ربهم. حفص خواند عن عاصم [۲۰۸-پ]

تنها: معذرة به نصب علی انه مفعول له، و از حق او آن است که جواب «لم» را بشاید چنان که گویی: ضربت زبدا، تو را^۴ گویند: لم ضربته! گویی: تأدبیا له، و تا باشد که ایشان از اینکه معصیت پرهیزند. مفسران خلاف کردند که اینکه گروه که اینکه گفتند که: لَمْ تَعْظُونَ قَوْمًا، ایشان نجات یافتند یا نه هلاک شدند؟ گروهی برآند که: هلاک شدند برای آن که اینکه [بر] «۵» سیل تهکم گفتند و نهی کردند ناهیان را از نهی منکر و بر ایشان انکار ————— (۱). مج، وز: نهها

گرفتند. (۲). مج، وز: نیک کنان، نیکو کنندگان. (۳). مج، وز: ابتدایی است. (۴). مج، وز: آن را. (۵). اساس: ندارد، با توجه به مج، وز افزوده شد. صفحه: ۴۵۰ کردند بقولهم: لم تعظون قوما، و گروهی گفتند: «۱» از جمله ناجیان بودند و اینکه سخن از سر اعتقاد گفتند و برای آن گفتند که دانستند که ایشان بر کفر مصرّاند. و اینکه قول موافق ظاهر است و بیشتر مفسران براینند^۲. و نیز یمان بن الزّیان گفت: «نجات الطّائفتان» دو گروه نجات یافتند، یعنی ناهیان و آنان که گفتند لم تعظون. عکرمة گفت عبد الله عباس گفت: لیت شعری، کاشکی دانستمی^۳ که خدای با آن گروه سدیگر چه کرد؟! من گفتم: جعلت فداک، نباید که اینکه بر تو مشتبه باشد، نبینی که ایشان کاره‌اند آن را و می گویند خدای را اینان را عذاب خواهد کرد^۴، و اینکه قول مؤمنان موحدان باشد. و چندان با او می گفتم که معلوم شد او را که ایشان ناجی شدند، حلّه^۵ بیاورد و در من پوشید. فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا، هم قصه ایشان است گفت چون فراموش کردند آنچه ایشان را یاد دادند، یعنی اصحاب سبت از عذاب من و از نهی صید ماهی در روز شنبه، برهانیدم^۶ آنان را که نهی منکر می کردند و ظالمان را بگرفتیم^۷ به عذابی سخت. قرّاء در اینکه لفظ خلاف کردند، اهل مدینه خواندند: «بیس» به «باء» مکسوره و اسکان «یا» علی فعل، و ابن عامر خواند همچین، جز آن که او «یا» را همزه کرد و أبو بکر عن عاصم خواند: «بیس» علی وزن فاعل کصیقل و نیرب، قال الشّاعر^۸: كلاهما كان رئيسا بیسا یضرب فی الهیجاء منه القونسا و

بعضی قرّای بصره خواندند: بئس علی وزن فعل کحذر «۹»، و باقی قرّاء ----- (۱). مع، وز، مل نه. (۲). مع، وز: برآند. (۳). مع: کاشک ما دانستمانی، وز: کاشک ما دانستمی. (۴). مع، وز: و می گوید خدای اینان را عذاب خواهد کرد. (۵). مع، وز: حله‌ای. (۶). مع، وز، مل: برهانیدیم. [.....]

(۷). مع، وز، مل: بگرفتیم. (۸). مع، وز، مل شعر. (۹). مع: کحذر. صفحه: ۴۵۱ خواندند: بئس، علی وزن فعلی ای شدید، قال «۱»: اشعث غیر حسن اللبوس «۲» باقی علی عیش له بئس و حسن بصری خواند: بعذاب بئس به کسر «با» و فتح «سین» علی تقدیر «۳» العذاب. مجاهد خواند «۴»: بعذاب بئس، علی فاعل. نصر بن عاصم خواند: بئس بما كانوا یفسد قون «با» مجازات راست و «ما» مصدری است ای بفسقهم. فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ، چون عتوّ و طغیان کردند و عصیان، و عتا اذا عصا و «عاتی» بلیغتر از «عاصی» باشد، و هو متمرد شدید اللجاج باشد در معصیت چون خلاف کردند آن را که ایشان را از آن نهی کردند و ارتکاب آن «۵» منهی کردند «۶»، گفتیم ایشان را: شوی «۷» بوزینه گانی «۸». خاسیّین، ای صاغرین، ذلیل و خوار و رانده. راوی خبر گوید سعید جبر که: موسی - علیه السّلام - مردی را دید روز شنبه با کله که آلت ماهی گیران باشد، بفرمود تا او را بگرفتند و بکشتند و آن به فرمان خدای بوده باشد. ابو روق گفت: خاسیّ آن باشد که سخن نتواند گفت «۹». مؤرّج گفت: رانده، چنان که سگ را رانند. مقاتل گفت: هفت روز بمانند پس بمرند و بیشتر مفسران [۲۰۹- ر]

برآند که سه روز بمانند «۱۰». قوله: وَ إِذِ تَأَذَّنَ رَبُّكَ، یاد کن ای محمّد چون اعلام کرد خدای تو، و عرب گوید: تعلّم به معنی اعلم، قال الشّاعر «۱۱»: تعلّم أنّ خیر النّاس حیّا علی جفر الهباءة لا یریم ----- (۱۱- ۱). مع، وز، مل شعر. (۲). چاپ شعرانی (۳۱۶/۵): غبر خشن اللبوس. (۳). مع، وز بئس. (۴). آف: گفت. (۵). مع، وز: از. (۶). مع، وز، مل ما. (۷). مع، وز، مل، آج، لب: شوید. (۸). مع، وز: بوزنگان. (۹). مع، وز، مل: گفتن. (۱۰). مع: بیشتر مفسران گویند بمانند سه روز. صفحه: ۴۵۲ و زخّاج گفت: تأذّن ای تألّی و حلف، سوگند خورد خدای تو. عبد الله عبّاس گفت: قال ربّک، گفت خدای تو، مجاهد گفت: امر ربّک، فرمود خدای تو. عطا گفت: حکم ربّک. قطرب گفت: وعد ربّک، وعده داد خدای تو. لَبَّيْتَنَّهُ عَلَيْهِم، که بر ایشان گمارد و مسلّط کند بر ایشان. مَنْ يَسُوْمُهُمْ «۱»، کسی را که بر ایشان نهد عذاب بد و آن رسول است - علیه السّلام - که ایشان را رنجور و معدّب داشت به قتل و سبی و جلا و جزیت و ضمان کرد که اینکه عذاب تا قیامت بر ایشان «۲» بماند و در اینکه وعید که ایشان را کرد بشارت مؤمنان بود که ملّت و شرع رسول ما تا قیامت پاینده خواهد بود «۳» آنکه گفت: خدای تو ای محمّد سریع العقاب است، کافران را که مستحقّ عقاب «۴» باشند. و او غفور و رحیم است بر مؤمنان که مستحقّ رحمت و مغفرت باشند تا او بر ایشان تفضّل کند. وَقَطَعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَّمًا، آنکه گفت: من بنی اسرائیل را مفرّق بکردم در زمین. امما، جماعاتی. و نصب او بر حال است. آنکه تفضیل «۵» داد آن جماعات را گفت: مِنْهُمْ الصّیّ الْحُون، از ایشان بعضی صالحان و نیکان بودند. مجاهد و عطا گفتند: صالحان جهودان آنان بودند که به عیسی - علیه السّلام - و به محمّد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - ایمان آوردند. کلبی گفت: صالحان «۶» آنانند «۷» که از ورای جوی اوداف اند «۸»، که ذکر ایشان برفت. وَ مِنْهُمْ دُونَ ذَلِكَ، و از ایشان بعضی فرود اینکند و کم از اینکند اند یعنی کافراند «۹» و فاسقانند. وَ بَلَوْنَاهُمْ، بیازمودیم ایشان را به حسنات یعنی به تندرستی و دست فراخی و بسیار نعمتی. و «سینات»، یعنی قحط و بیماری و تنگدستی و حرمان و -----

(۱). اساس، بم، آف، آن: «عبارت کسی را که» بر آیه مقدّم آورده‌اند، با توجه به مع و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۲). بر ایشا/ بر ایشان، آف: بر آنان. (۳). مع، وز، مل: بودن. (۴). مع: عذاب. (۵). وز: تفضّل. (۶). آف: صالحان. (۷). مع: آنان بودند. (۸). مع، وز: او دامنند، آن: او داق‌اند. (۹). آج، لب: کافراند. صفحه: ۴۵۳ آنچه مانند اینکند باد که از قبل خدای تعالی بود «۱». آنکه بیان کرد که غرض در اینکه امتحان و ابتلا چیست، گفت: لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ، تا باشد که رجوع کنند و با حق آیند و با سر امتثال فرمان او شوند. اگر گویند چگونه گفت: لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ، و ایشان هرگز بر حق نبودند! گوئیم از اینکند دو جواب است:

یکی آن که مرد مبطل چون مصرّ باشد بر باطل باز آید، لا محال رجوعش با حق باشد. و جواب دیگر آن که: (کل مولود یولد علی فطره)، همه کس را برای فطرت ولادت باشد، چون از آن برود باز آمدنش با آن رجوع باشد. قوله: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ، حق تعالی گفت: از پس ایشان جماعتی بماندند ناخلف، یعنی فرزندان ایشان و عوض را خلف گویند و آن که از پس کسی از او باز ماند از فرزند و جز او او را خلف گویند چون صالح باشد و خلف گویند چون طالح باشد، يقال: فلان خلف صدق من ابیه و خلف سوء و الخلف الذی یبقی فی السقاء من اللبن الفاسد، و منه خلوف فم الصائم، قال لیبید^(۲): ذهب الذین یعاش فی اکتافهم و بقیة فی خلف کجلد الأجر و خلف در مدح اندک باشد از جمله آن قول حسن ثابت است^(۳): لنا القدم الاولی الیک و خلفنا لأولنا فی طاعة الله تابع مجاهد گفت: مراد ترسایانند که از پس جهودان بودند. دیگر مفسران گفتند: مراد جماعتی جهودان اند^(۴) بد [۲۰۹- پ]

سیرت بد طریقت که آیند^(۵) از پس آن گروه اوایل. وَرَثُوا الْكِتَابَ، به میراث برداشتند کتاب را یعنی تورات را. يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى، فرا می گرفتند^(۶) مال دنیا را به رشوت بر احکام و حکم به خلاف راستی می کردند و مال دنیا^(۷) برای آن عرض خواند که مانده^(۸) ناپاینده ----- (۱). مج، وز تعالی. (۲-۳). مج، وز، مل شعر. (۴). مج، آج،

لب: جماعتی اند از جهودان. (۵). مج، وز، مل، لت: آمدند. (۶). مج، وز، لت، مل: ها می گرفتند. (۷). مل، لت را. [.....]

(۸). مج، وز، مل، لت: مانند عرض. صفحه: ۴۵۴ باشد. و برای آن اینکه جا «ادنی» گفت و دیگر جایها^(۱) دنیا که آن جا به صفت سرای کرد و آن مؤنث بود و اینکه جا به صفت مذکری کرد، ای المنزل الادنی و المحل الادنی. آنگه باز نمود که^(۲) اینکه که می کنند تمنای مغفرت و آمرزش می کنند و می گویند: سَيَغْفُرُ لَنَا، بیامرزد ما را، یعنی خدای با ما اینکه مناقشه نکند و ما را بیامرزد^(۳). آنگه بیان کرد که مصرّاند و پشیمان نه اند، گفت: اگر عرضی دیگر از اینکه جنس یعنی از متاع^(۴) دنیا به ایشان آید^(۵) و ایشان از آن متمکن آیند^(۶) بستانند و مبالات نکنند و مراد از اینکه عرض رشوت بر احکام است بر قول عبد الله عباس و حسن و سعید جبیر و مجاهد و قتاده و سدّی. و حسن بصری گفت: لا یسبعمهم شیء، معنی آن است که ایشان به هیچ چیز سیر نمی شوند. أَلَمْ يَأْخُذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقَ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ، نه میثاق و عهد توریت بر ایشان گرفته اند که بر خدای تعالی الا حق نگویند یعنی آن که گفتند: سَيَغْفُرُ لَنَا، بنا حق بی علم گفتند، و برای آن میثاق کتاب گفت و ادله عقل نگفت تا اعلام کند ما را که در کتاب ایشان بر ایشان حجت گرفته است. وَ دَرَسُوا مَا فِيهِ، و نیز عهد گرفته ایم بر ایشان که درس کنند آن را که در کتاب است یعنی در توریت تا در^(۷) حال مجدد باشد ایشان را و اوامر و نواهی بر یاد ایشان بود. و درس تکرار چیز باشد یک بار پس از دیگر^(۸) تا برخواننده مندرس شود^(۹)، و منه: دروس الرّسم و المنزل، لآئنه یندرس بمرور الأیام علیه، و هو تکررها. آنگه گفت: ایشان خیر و صلاح خود نمی شناسند. ----- (۱). مج: جایگاهها. (۲). لت با، وز به. (۳). مج، وز: بیاورد. (۴). مج، وز: امتناع. (۵). مج، وز: به ایشان اند. (۶). مج، وز، مل: ممکن شوند و. (۷). مج، وز، آج، لب، لت هر. (۸). مج، وز: پس او دیگر بار. (۹). آج، لب، لت: نشود. صفحه: ۴۵۵ وَ الدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ، و سرای باز پسین بهتر است آنان را که از خدای بترسند و پرهیزکار باشند اگر عقل کار بندند و اندیشه کنند بدانند که ثواب آخرت و نعیم ابد ایشان را به باشد از اینکه حطام و عرض فانی که آن را ثباتی و بقایی نباشد و باز آن را وبالی و عقابی به دنبال باشد. أَفَلَا تَعْقِلُونَ، اینان خرد کار نمی بندند! وَ الذّٰیْنَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ، ابو بکر خواند عن عاصم: «یمسکون» به تسکین المیم من الإمساك، و باقی «یمسکون» بتشدید من التمسک^(۱). آنگه گفت^(۲): آنان که به کتاب تمسک کنند و دست در کتاب آویزند. بعضی گفتند: مراد به کتاب توریت است و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد برای آن که آنچه به او تعلیق کرد^(۳) من ترک اضاعة اجر المصلحین عام است، و نیز نماز به پای دارند و اگر چه اقامت نماز داخل باشد [۲۱۰- ر]

در تحت تمسک^(۴) کتاب، چه کتاب مشتمل باشد بر آن و جز آن، اینکه را تخصیص کرد به ذکر برای شرف و منزلت او را از شرع

لقله - علیه السلام: موضع الصلوة من الدین کموضع الرأس من الجسد. إِنَّا لَا نُضَعِّجُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ، ما رنج نکوکاران (۵) ضایع نکنیم، و اینکه جمله در محل خبر مبتداست که «الذین» است، و چون خبر مبتدا جمله اسمی باشد آن را لابد «فا» باید، نحو قوله: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ (۶)، و إنما كان ذلك لتضمن الكلام معنى الشرط والجزاء، و اینکه جا برای آن «فا» نیارود که متضمن (۷) نیست معنی شرط را، نحو قوله: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَى لَّهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ----- (۱). اساس، آف، بم، لت: تمسک، با توجه به معج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). معج، وز و. (۳). آج، لب، آف: تعلق گیرد. (۴). معج، وز به. [....]. (۵). معج، وز، آج، لب: نیکوکاران. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۴. (۷). آن: مضمراً. صفحه: ۴۵۶ «۱»، «فا» نیارود برای اینکه وجه را (۲) که گفتیم «ان» آورد فی قوله: إِنَّا لَا نُضَعِّجُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ، و هذا مذهب الكوفيين، و بعضی نحویان گفتند: خبر مبتدای محذوف است و «إنا» در جای تعلیل است، و خبر برای آن بیفگند که تعلیل به جای او بنهاد، و التقدير: و الذین یمسکون بالكتاب و أقاموا الصلوة فإننا نجازيهم بذلك لأننا لا نضيع اجر المصلحين، و قول اول موافق ظاهر است - و الله ولي التوفيق (۳). تم الجزء الثامن من التفسیر و يتلوه في التاسع، قوله: وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ (۴) - الآية (۵). ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۲. (۲). معج: ندارد. (۳). معج، وز و هو حسبنا و نعم الوكيل. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۱. (۵). معج، وز الحمد لله رب العالمين و الصلاة على محمد و اله اجمعين، آج فی خامس عشر شهر ربيع الثاني سنة سبع و اربعين و تسعمائة، لب به تاريخ شهر ربيع الثاني ۱۰۷۰. (۵). معج، وز الحمد لله رب العالمين و الصلاة على محمد و اله اجمعين، آج فی خامس عشر شهر ربيع الثاني سنة سبع و اربعين و تسعمائة، لب به تاريخ شهر ربيع الثاني ۱۰۷۰.

جلد ۹

[ادامه سوره اعراف]

[بسم الله الرحمن الرحيم]

به نام خدای بخشاینده مهربان «۱» [قوله تعالى:

[سوره اعراف (۷): آیات ۱۷۱ تا ۱۸۸]

[اشاره]

وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُوا أَنَّهُ وَقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَادْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۱۷۱) وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ (۱۷۲) أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِن قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِّن بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ (۱۷۳) وَكَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۱۷۴) وَآتِلْ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخْنَا مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ (۱۷۵) وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَاقْصِصْ الْقِصَّةَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (۱۷۶) سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَانفُسِهِمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ (۱۷۷) مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدَىٰ وَمَنْ يُضِلِلْ فَلَوْلِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۱۷۸) وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ (۱۷۹) وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ

فَادْعُوهُ بِهَا وَ ذُرُّوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۸۰)

وَمَنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ (۱۸۱) وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ (۱۸۲) وَ أُمَلِّئْ لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ (۱۸۳) أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۱۸۴) أَوْ لَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ وَ أَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجْلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ (۱۸۵)

مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَ يَذُرُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۸۶) يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّئُهَا لَوْقَتَهَا إِلَّا هُوَ ثَقُلَتْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَغْتَةً يَسْتَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۱۸۷) قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَ لَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَ لَوْ كُنْتَ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَاسْتَكْتَرْتَهُ مِنَ الْخَيْرِ وَ مَا مَسْنَى السُّوءِ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۱۸۸)

[ترجمه]

و که برکنندیم «۲» کوه «۳» زبر ایشان چنان که سایه بان، و چنان داشتند که آن افتد بر ایشان بگیرید آنچه بدادیم شما را به نیرو «۴» و یاد کنید آنچه اندر آن است تا مگر شما بترسید «۵».

و چون بگرفت «۶» خدای تو از فرزندان آدم از پشتهاشان فرزندانشان و گواه کردشان بر تنهاشان، آیا نیستم خدای شما «۷»! گفتند: آری، گواهی دهیم تا گوید روز رستاخیز که ما بودیم از غافلان.

یا گوید که شرک آوردند «۸» پدران ما از پیش، و بودیم فرزندان از پس ایشان، همی هلاک کنی ما را بدانچه کردند تباهاکاران! و همچنین فصل کنیم «۹» آیتها تا مگر

(۱). آو: افتادگی دارد از لب، آورده شد.

(۲). آج، مج، لب، لت: برداشتم.

(۳). آج، لب طور.

(۴). آن: نیرو/ نیرو.

(۵). آج، مج، لب، لت: پرهیزگار شوید.

(۶). مج، لت: ها گرفت. [.....]

(۷). آج، لب: ای نهام من پروردگار شما مج، لت: نه من خدای شمایم.

(۸). آو: کافر بودند به قیاس با نسخه لب، آورده شد.

(۹). آج، لب: تمیز می کنیم.

صفحه : ۲

ایشان برگردند.

و برخوان بر ایشان خبر آن که بداده بودیم او را نام [آیتهای] «۱» بزرگ ما، بیرون کشید خویشان از آن متابع او کرد دیو و بود از بی راهان.

و اگر خواهیم برداشتمی «۲» او را بدان و لکن او بست به سوی «۳» زمین و متابع شد هوای خویش را، مانند «۴» او چون مانند سگ است اگر بر نهی «۵» چیزی بر وی زبان فرو هلد یا دست بازداری «۶» زبان فرو هلد، اینکه است مثل «۷» اینکه قوم آنان که به دروغ

داشتند آیت‌های ما، پس بازگویی خبر تا مگر فکر کنند.

بد» ۸، مثل «۹» آن قوم، آن کسانی که به دروغ داشتند حجّت‌های [ما را] «۱۰» و بر تنهای خویشان «۱۱» بودند ستمکاران. هر که راه نماید او را خدای، اوست راه راست یافته، و هر که بی گردد «۱۲» اینانند زیانکاران. «۱۳»

و بدرستی که بیافریدیم دوزخ را بسیاری از پریان و مردم، ایشان را دل‌هایی کن که اندر نیابند بدان و ایشان را چشمها نبینند بدان، و ایشان را گوشها که نشنوند به آن، ایشان چون چهارپایان‌اند، بل ایشان گمراه‌تراند، ایشانند که بی‌خبرانند.

(۱). آو: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۲). مج، لت: خواستمانی بلند کردمانی.

(۳). مج، لت: ساکن شد در، آج، لب: میل می‌کرد سوی. (۹-۷-۴). آج، لب: داستان، مج، لت: مثل.

(۵). آج، لب: حمله آری، مج، لت: حمله کنی.

(۶). مج: ره‌اش کنی.

(۸). مج، لب: بدا آرزوی.

(۱۰). آو: ندارد، ازلت افزوده شد.

(۱۱). آن: خودشان.

(۱۲). کذا در آو و بم، بی‌گردد/ بگردد (با یای مجهول)، آن: بر گردد، مج، لت: را گمراه کند.

(۱۳). اساس تا اینکه جا افتادگی دارد، از آو، آورده شد. [...]

صفحه: ۳

و خدای راست نامهای نیکو، پس بخوانی او را به آن و رها کنی «۱» آنان را که میل کنند از راستی در نامهای او، که پاداشت دهند ایشان را به آنچه کرده باشند.

و از آنان که آفریدیم جماعتی هستند که راه نمایند به راستی و به آن داد دهند.

آنان که به دروغ داشتند آیت‌های ما را، در نوردیم «۲» ایشان را [از] «۳» آن جا که ندانند.

و فرو گذارم «۴» ایشان را که کید من قوی است.

[۱-ر]

[همی نکنند اندیشه] «۵» که نیست به صاحب ایشان از دیوانگی، نیست او مگر ترساننده‌ای بیان کننده.

نمی‌نگرند در پادشاهی آسمانها و زمین و آنچه آفرید خدای از چیزی و آن که که باشد «۶» که نزدیک رسید وقت مرگ ایشان به کدام حدیث پس «۷» او بگروند!

هر که را گمراه کند خدای او را راهنمای نباشد و بگذاردشان «۸» در جهالتشان تا متحیر می‌باشند.

می‌پرسند تو را از قیامت «۹» کی باشد وقت بودنش «۱۰»! بگو که: علم آن بنزدیک خدای من است، روشن

(۱). آو، بم، آن: دست باز داری.

(۲). آج، لب: فرا گیریم.

- (۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۴). آو، بم، آن: زمان دهیم.
- (۵). اساس: افتادگی دارد، از قم، آورده شد.
- (۶). آو، بم، آن: و اگر نباشد که باشد.
- (۷). آو، بم، آن: از پس.
- (۸). اساس: رها کنیم ایشان، به قیاس نسخه بم، تصحیح شد.
- (۹). آو، بم: روستاخیز/ رستاخیز، آن: روستاخیز.
- (۱۰). آو، بم: برخاستن آن.

صفحه : ۴

باز نکند آن را [مگر او گران شده] «۱» در آسمانها و زمین نیاید به شما مگر ناگاه.
می پرسند از تو پنداری تو پرسیده‌ای «۲» از آن، بگو که: علم آن نزدیک خدای است و لکن بیشتر مردمان ندانند.
بگو که: قادر نباشم «۳» برای خود سودی و نه زیانی مگر آنچه خواهد خدای و اگر دانستمی غیب، بسیار کردمی از نیکی و نرسیدی
مرا بدی، نیستم من مگر ترساننده و بشارت دهنده گروهی مؤمنان را.
قوله تعالی: وَ إِذِ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ - الایه، بیان کردیم که هر کجا «إذ» باشد و در کلام عاملی ظاهر نباشد لا بد عاملی مضمرباید، و
تقدیر آن است که: اذکر، یاد کن ای محمّد چون ما برداشتیم کوه را از بالای سر ایشان، کَأَنَّهُ ظِلَّةٌ، پنداشتی سایه بانی است. این
الاعرابی گفت: التّق، الفتق و الرفع و البسط جمیعا، نتق، برداشتن باشد و شکافتن و گستردن و هر سه معنی محتمل است اینکه جا،
قال العجاج:

نتق انتقا «۴» السلیل نتقا،

[یروی: اقتاد السلیل] «۵». یعنی، یرفعه علی ظهره و قال آخر:

نتقوا احلامنا الا ثاقلا

و امرأه منتقا و ناتق، کثیره الولد، قال التّابغة:

لم یحرموا حسن الغذاء و امهم دحقت علیک بناتق مذکار
و التّق «التّحریک بقوّه، یقال: نتقنی الكثير» «۶» إذا حرّکه.

ابان بن تغلب گفت: از عربی فصیح شنیدم که غلامش را می گفت:

خذ الجوالق فانتقه [۲- ر]، ای نکسه، و قولهم: انتق برجلک، مثل: ارکض برجلک «۷»، یعنی پای به چهارپای فرو زن «۸» تا برود و
اصل کلمه جنبانیدن باشد به قوت، کَأَنَّهُ

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). آو، بم، آن: آگاهی آج: دانایی.

- (۳). آو، بم، آن: نه پادشاهی.
 (۴). آو، آج، بم: ائناق. [.....]
 (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
 (۶). آو، بم، مل: المسیر آج، مج: السیر.
 (۷). سوره ص (۳۸) آیه ۴۲.
 (۸). آج: فرازن.

صفحه : ۵

ظُلَّةٌ، پنداشتی سایه بانی است. عطا گفت: سقیفه باشد. مفسران گفتند: چون بنی اسرائیل احکام تورات قبول نمی کردند و کار نمی بستند، خدای تعالی کوهی از جای بر کند و بر بالای سر ایشان بداشت به مقدار لشکرگاه ایشان یک فرسنگ در یک فرسنگ به مقدار قامت مردی، گفت: اگر قبول نکنی، اینکه کوه بر شما فگنم «۱». حسن بصری گفت: چون بدیدند که کوه بر بالای سر ایشان آمد، به سجده در افتادند بر یک روی، ابروی چپ بر زمین نهادند و به نیمه روی سجده کردند و به نیمه روی در کوه می نگریدند ترس آن را که بر ایشان افتد، و ذلک قوله: وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ و گمان بردند که بر ایشان خواهد افتاد، ازین کار را جهودان همه سجده بر ابروی چپ کنند، و گویند: اینکه سجده‌ای است مبارک آن «۲» سجده است که به آن سجده عذاب از ما برداشتند و آن سجده‌ای بود از صدق دل که خدای تعالی بیسندید از ایشان و آن عذاب از ایشان برداشت. خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ، یعنی و قلنا لهم و گفتیم ایشان را، و عرب قول بسیار بیفکنند از کلام چون در کلام دلیل باشد بر او. و گفتیم: ایشان را بگیری آنچه ما دادیم شما را به قوت، یعنی تورت بجد و اجتهاد و عزم عمل بستانی، و گفته‌اند: به نشاط و گشادگی.

مفسران گفتند: چون موسی - علیه السلام - آن الواح که تورت بر او نوشته بود اظهار کرد، هیچ سنگی و درختی و کوهی نماند الا اهتزاز کرد لا جرم هیچ جهود نباشد که تورت بر او خوانند الا اهتزاز کند و به نشاط شود و سر بجنباند. و اذْكُرُوا مَا فِيهِ و آنچه در تورت است یاد داری تا همانا متقی و پرهیزگار باشی و از معاصی مجتنب شوی، عین لطف باشد شما را در ادای واجبات و اجتناب مقبحات.

قوله: وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ، جماعتی مفسران سلف و اصحاب حدیث گفتند که: معنی آیت آن است که، خدای تعالی پشت آدم بمالید و جمله فرزندان او را بیرون آورد بر صورت ذر «۳»، اعنی مورچه خرد، و خلاف کردند که اینکه کجا بود، بعضی گفتند: به بطن نعمان وادی است در پهلوی عرفات «۴»، و گفته‌اند: به دهن بود از زمین هند. و آن، آن جا بود که آدم آن جا فرود آمد از آسمان. کلبی گفت: از میان مکه و طایف بود، و سدّی گفت: در آسمان بود که

- (۱). آو، بم، آج، لب، آن: افگنم.
 (۲). آو، بم، آج، آن، لت: از آن.
 (۳). آج: ذره.
 (۴). آو، بم، آج، لب، آن: عرفات.

صفحه : ۶

خدای تعالی پشت آدم بمالید جانب راست و فرزندان او را از آن جا «۱» بیرون آورد چون مروارید سپید و ایشان را گفت: به رحمت

من به بهشت شوی، و از جانب چپ، پشتش بمالید و فرزندان از او بیرون آورد سیاه، و گفت: به دوزخ شوی، و لا- ابالی باک ندارم. و با ایشان خطاب کرد و گفت: بدانی که جز من خدای نیست و من خدای شمایم، به من شرک میاری و من پیغامبرانی خواهم فرستادن به شما تا عهد من با یاد دهند و با شما بیان کنند و بر شما کتابها خواهم فرستادن، بگوی «۲» تا چه می گوی «۳»! ایشان گفتند: گوی «۴» می دهیم که تو خدای مایی «۵» و آفریدگار مایی «۶»، و ما را خدای نیست جز تو. گروهی آن روز اینکه اقرار دادند بطوع و گروهی بر وجه تقیه.

خدای تعالی از ایشان بر اینکه عهد بستند «۷». آنکه آجال و ارزاق و مصایب ایشان بنوشت. آدم در ایشان نگرید «۸»، ایشان را دید مختلف اشکال و الوان و متفاوت الصور، بعضی نکو و بعضی زشت و بعضی کوتاه و بعضی دراز و بعضی توانگر و بعضی درویش، گفت: بار خدایا! چرا اینان را متساوی نیافریدی! گفت: خواستم تا ایشان شکر من زیادت کنند. سدی گفت: و در میان ایشان پیغامبران بودند به مانند چراغ رخشان. آدم از آن میانه نوری دید بلند، گفت: بار خدایا، اینکه کیست! گفت:

اینکه پیغامبری است از فرزندان تو نام او داود، گفت: بار خدایا! عمر او چند است!

گفت: شست «۹» سال، گفت [۲- پ]: بار خدایا! بیفزای. گفت: قلم برفت به آجال «۱۰» بندگان. گفت: بار خدایا! از عمر من چهل سال در عمر او فزای «۱۱»، و عمر آدم هزار سال بود، چون چهل سال بدو داد «۱۲» هزار سال «۱۳» کم چهل سال باشد، چون عمر او به نهصد و شست «۱۴» رسید ملک الموت به او آمد. آدم گفت: چه کار را آمده‌ای! گفت:

تا جانت بردارم. گفت: مرا چهل سال عمر مانده است. گفت: نه به داود دادی!

(۱). آج، لب: جانب.

(۲). مل، مع: بگویند.

(۳). مل، مع: گویند.

(۴). همه نسخه بدلها: گواهی.

(۵-۶). اساس، لت: ما ای / مایی.

(۷). آو، آج، بم، آن: بست. [...]

(۸). آج، مع، لب: نگریست.

(۹). همه نسخه بدلها: شصت.

(۱۰). آو، بم: با حال.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مع: افزای.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: به داود، مل: بداد.

(۱۳). آن شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: شصت.

صفحه : ۷

انکار کرد و جحود پیش آورد و گفت: ندادم، لا جرم فرزندانش جاحد شدند و نسیان افتاد و فراموش کرد عهد خدای تا فرزندانش فراموشکار شدند، و خطا کرد تا فرزندانش مخطی شدند، نعوذ بالله من مثل هذه المقالات المحالات و الترهات الشنیعات؟ ملک الموت با پیش خدای آمد و گفت: بار خدایا! آدم چهل سال دعوی می کند. گفت: برو بگو او را، نه به داود دادی! گفت: بگفتم.

جحد می کند.

گفت: برو و جانش بردار و بگو که: آنکه که قلم تر «۱» بود بدادی و ما در عمر او نوشتیم، با ما جحد از پیش بنشود «۲». حوشی - علیه السلام - من ذلک، او برفت و آدم را جان برداشت آنکه چون عهد فرزندان آدم بستده بود، ایشان را گفت: با پشت آدم شوی که من قیامت بر نه انگیزم تا از شما یکی مانده باشد تا در وجود نیاید و عمر و روزی خود مستوفی بنستاند. اینکه خبر «ذر» است که مخالفان ما و بعضی موافقان از اهل اخبار گفتند و اینکه درست نیست برای مخالفت او دلیل عقل و ظاهر قرآن را. اما مخالفت او دلیل عقل را از آن جاست که حال اینکه فرزندان که دعوی می کنند که خدای تعالی ایشان را بیرون آورد بر صورت ذر «۳» و با ایشان خطاب کرد و تقریر کرد ایشان را بقوله: أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ از دو بیرون نبود: یا کامل عقل بودند یا نبودند، اگر کامل عقل نبودند، از حکیم نیکو نیاید خطاب با ایشان و تقریر با ایشان، و اگر کامل عقل بودند، لا محال «۴» باید تا آن حال یاد دارند و فراموش نکنند که عاقل مثل اینکه حال و کمتر آن در شهرت و نادرگی با کمال عقل فراموش نکند. چون هر دو قسمت باطل است، دلیل کند بر بطلان اینکه قول. اگر گویند طول مدّت و تخلّل مرگ در اینکه میانه از یاد ایشان ببرد، گوئیم: طول مدّت اگر نسیان آرد از تفصیل آن باشد، آن «۵» جمله به یک بار ناسی نشوند، آنکه همه خلاق به یک بار حالی چنان غریب و نادر «۶» رفته و ایشان کامل عقل با کمال عقل چگونه فراموش کنند آن را و اما تخلّل مرگ را اگر در اینکه تأثیر بودی، بایستی که تخلّل نوم و سکر و جنون و اغماء و زوال عقل را در اینکه اثر بودی، که اینکه جمله مزیل عقل است، و ما دانیم که خفته چون بیدار شود و مغمی علیه چون با هوش آید و مست چون هشیار شود آنچه دانسته باشد

(۱). آج: تو.

(۲). اساس: بنه شود/ بنشود.

(۳). آج، آن: ذره.

(۴). آو، آج، بم، آن، لت: لا محاله.

(۵). همه نسخه بدلها: از.

(۶). همه نسخه بدلها: نادره.

صفحه : ۸

یادش آید و علمش «۱» به آن حاصل شود، نبینی که اصحاب الکهف با آن که سیصد و نه سال خفته بودند، چون برخاستند «۲»، هر چه دانستند همه را یاد آمد و هیچ خلل نبود و اینکه حال به اوقات و اشخاص مختلف نشود. [دیگر آن که خدای تعالی بیان کرد که: غرض من از اینکه آن است تا فردای قیامت نگویند: إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ، و اگر اینکه جا ندانند یا فراموش کرده باشند اولتر که در قیامت ندانند] «۳». اگر گویند نه کودک آنچه کرده باشد در حال طفولیت یاد ندارد! گوئیم: ما از اینکه احتراز کردیم به آنکه گفتیم: عاقل با کمال عقل، و طفل عاقل نباشد. اما خلاف از ظاهر قرآن را آن است که خدای تعالی گفت: وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ، وَ نَكَّطَ: مِن آدَمَ، وَ نَكَّطَ: مِن ظُهُورِهِمْ، وَ نَكَّطَ: مِن ظَهْرِهِ، وَ نَكَّطَ: ذُرِّيَّتَهُمْ، وَ نَكَّطَ: ذُرِّيَّتَهُ. دگر آن که گفت: أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ، وَ الْمَعْنَى لِنَلَّا تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، تا روز قیامت نگوید که ما از اینکه غافل بودیم، باز نمود که اینکه برای آن کردم تا روز قیامت دعوی غفلت نکنند تا حجت بر ایشان قایم شود. اگر فراموش کنند و غافل شوند، حجت ساقط شود از ایشان و اینکه غرض حاصل نباشد.

دیگر آن که گفت: أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ [۳- پ]

آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ مَا تَنْكُوِيْدُ كِه پَدْرَان مَا مَشْرَك بُوْدَنْد، بَه شَرَك پَدْرَان عَذْر نِيَارَنْد وَ اِيْنَكِه دَر حَقِّ كَسَانِي صُوْرَت بَنْدَد كِه اِيْشَان رَا پَدْرَان مَشْرَك بُوْدَه بَاشَنْد. اَمَّا اَنَان رَا كِه اَز پِشْت اَدَم بِيْرُوْن اَرَنْد «۴» اِيْشَان رَا چَكُوْنِه گُوِيْنْد: اَشْرَكْ اَبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَ كُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ، اِگَر گُوِيْنْد چُوْن تَاوِيْل مَخَالْفَان وَ اَخْبَارِيَان بَاطِل بَكْرُدِي تَاوِيْل صَحِيْح چِيْسْت اَيْت رَا بَنْزِيْك شَمَا!

گُوِيْم: مَا رَا دَر تَاوِيْل اَيْت دُو وَجِه اسْت يَكِي اَن كِه: مَرَاد بَه اِيْنَكِه جَمَاعَتِي اَنْد اَز فَرْزَنْدَان اَدَم كِه خُدَاي تَعَالَى اِيْشَان رَا بِيَاْفَرِيْد وَ كَمَال عَقْل دَاد وَ اَلَات وَ تَمَكِيْن وَ تَكْلِيْف كَرْد اِيْشَان رَا وَ بَر زَبَان پِيْغَامْبِرَان بَا اِيْشَان تَقْرِيْر كَرْد كِه: اَلْاَسْتَه بِرَبُّكُمْ، اِيْشَان اَز پَس نَظَر دَر اَدَلَّة وَ تَحْصِيْل عِلْم وَ مَعْرِفَت بَه خُدَاي تَعَالَى گَفْتَنْد: بَلِي، وَ اِيْشَان رَا بَر يَكْدِيْگَر گَوَاه كَرْد «۵» تَا فَرْدَاي قِيَامَت نَكُوِيْنْد كِه، مَا اَز اِيْنَكِه غَافِل بُوْدِيْم يَا تَعْلِيْل «۶» كَنْنَد بَه شَرَك پَدْرَان، وَ گُوِيْنْد: مَا رَا پَدْرَان مَشْرَك بُوْدَنْد، مَا نِيْز بَه اَن شَرَك

(۱). لب، لت: عملش. [.....]

(۲). آج، لب، لت: برخواستند.

(۳). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۴). آج، لب: آمده باشند، او، بم: آمدند.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و لت: گرفت.

(۶). اساس: لعل، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۹

اَوْرَدِيْم كِه مَا اَطْفَال بُوْدِيْم وَ بَه اِيْشَان اَقْتِدَا كَرْدِيْم وَ اِيْشَان رَا شَبِيْهَت اَز اَن اَفْتَاد كِه گَمَان بَرْدَنْد كِه لَفْظ «ذُرِّيَّة» مَتَاوَل نَبَاشَد اَلَّا اَطْفَال صَغَار رَا وَ پَنْدَاشْتَنْد كِه اَشْتِقَاق اَن اَز «ذُرِّ» اسْت، وَ اِيْنَكِه اَنْدِيْشَهَاي خَطَاسْت بَرَاي اَن كِه جَمَلَه بَشَر رَا ذُرِّيْت اَدَم خَوَانَنْد اَز كُوْچَك وَ بَزْرَك وَ نَابَالِغ، قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى: رَبَّنَا وَ اَدْخَلْنَاهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَ اَزْوَاجِهِمْ وَ ذُرِّيَّاتِهِمْ «۱» ثُمَّ اسْتَوَى اِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتَا اَتَيْنَا طَائِعِيْنَ «۵»، وَ بَر حَقِيْقَت نَه اَز خُدَاي تَعَالَى قَوْلِي بُوْد وَ نَه اَز اَسْمَان وَ زَمِيْن، وَ مِثْلَه قَوْلَه: شَاهِدِيْن عَلَي اَنْفُسِهِمْ بِاَلْكُفْرِ... «۶»، وَ مَا دَانِيْم كِه هِيْج كَس بَه كَفْر بَر خُوْد گَوَاي نَدَهْد، وَ مَرَاد اَن اسْت كِه فَعْلِي كَنْد كِه دَلِيْل كَفْر كَنْد وَ مَانَنْد اِيْنَكِه قَوْل قَايِل اسْت: جَوَارِحِي تَشْهَد بِنِعْمَتِكَ وَ حَالِي مَعْرِفَةُ بَا حَسَانِكَ، وَ مِثْلَه فِي التَّوْسِعِ قَوْل الشَّاعِر:

فَلْتَنْ نَطَقَتْ بِشَكْرِ بَرِيْكَ جَاهِدَا فِلْسَانَ حَالِي بِالشَّكَايَةِ اَنْطَق

وَ اَنْچِه رَوَايْت كَرْدَه اَنْد اَز بَعْضِي خَطْبَا مَانَنْد اِيْنَكِه اسْت: سَل الْاَرْضِ مِنْ شَقِّ اَنْهَارِكَ وَ غَرَسِ اشْجَارِكَ وَ جَنِي ثَمَارِكَ فَاَنْ لَمْ تَجْبِكَ حَوَارَا اِجَابَتِكَ اِعْتَبَارَا، وَ اِيْنَكِه بَابِي وَاَسْع اسْت وَ اِيْنَكِه رَا اسْتَشْهَاد بَسِيَار بَاشَد اَز نَظْم وَ نَثْر. مَرْدِي نَظَام رَا پَرَسِيْد «۷»:

مَا الْاُمُوْر الصَّامِتَةُ النَّاطِقَةُ! قَالَ: الدَّلَائِلُ الْمَخْبِرَةُ وَ الْعَبْرُ الْوَاعِظَةُ، قَوْلَه: وَ اِذْ اَخَذَ رَبُّكَ

(۱). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۸.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: دلیل اند.

(۳). آو، بم، مل، لت: کرد.

(۴). اساس: متعرفی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

خدای تعالی اطفال را که به بهشت برد به ثواب ایمان ایشان برد در ذرّ، و رمانی حکایت کرد از ابن الاخشاد^(۱)، که او به خیر ذرّ گفتی، و لکن نه از آیت از خیر. و از جمله ادله بر فساد اینکه قول، قوله تعالی: وَ اللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا^(۲) گفت: شما را از شکم مادر بیرون آوردم، چیزی ندانستی، اگر آن که از شکم مادر به در^(۳) آید چیزی نداند آن که از صلب پدر بیرون آید اولی و احری که چیزی نداند.

ابن کثیر و اهل کوفه خواندند: ذرّیتهم علی التّوحد و باقی قراء بر جمع، ذرّیاتهم. و ذرّیت لفظی است صالح واحد را و جمع را، و چون واحد باشد او را دو جمع بود، یکی: سلامت و هو ذرّیات، و یکی: تکسیر و آن ذراری است. و ابو عمرو^(۴) خواند: یقولوا، بالیا فیهما جمیعا خبرا عن الغائب، و باقی قراء، به «تا» ی خطاب خواندند.

وَ کَذٰلِکَ نَفّٰصِلُ الْاٰیٰتِ، حق تعالی: گفت: ما تفصیل آیات و بینات و ادله چنین کنیم. و تفصیل آیات، تمیز و جدا باز کردن آن باشد تا ممکن بود که مستدل به آن استدلال کند. آنگه بیان کرد که: غرض من از اینکه آن است تا اینکه گمراهان با راه راست آیند. [وَ اَعْلَمُوْهُم بِرَجْعُوْنَ، قیل المعنی لکی یرجعوا، «لعل» به معنی «لام» غرض است، و محققان گفتند: بر اصل خود است و معنی ترجی، جز که بر سبیل توسع. و برای آن به لفظ «لعل» گفت تا مبنی باشد از آن که اینکه ادله موجب رجوع نیست، بل مقرب و مسهل^(۵) است] «۶».

قوله: وَ اَتْلُوْهُم نَبَا الَّذِیْ اَتٰنَاھْ اٰیٰتِنَا فَاَنْسَلَخْ مِنْهَا- الایة، حق تعالی در اینکه آیت گفت رسول را- صلی الله علیه و آله: بر خوان بر ایشان یعنی بر امت^(۷) خبر آن کس که ما آیات خود به او دادیم، او از آن بیرون آمد چون مار که از پوست بیرون آید. خلاف کردند در آن که که بود، عبد الله مسعود گفت: بلعم بن ابر^(۸) بود. عبد الله عبّاس گفت از بنی اسرائیل بود. علی بن ابی طلحه گفت: از کنعانیان بود از مدینه

(۱). آج، لب: ابن الرّشاد.

(۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۸.

(۳). همه نسخه بدلها: برون/ بیرون.

(۴). آج، بم، مل، لب: ابو عمر.

(۵). اساس: مستهل، به قیاس نسخه لب، تصحیح شد. [.....]

(۶). اساس: ندارد، از مج آورده شد.

(۷). مج، لب خود.

(۸). کذا در اکثر نسخه‌ها، آج، امر، مج: افتر.

صفحه : ۱۲

جباران، مقاتل گفت: بلعام بن باعور بن مار بن «۱» لوط. مقاتل گفت: از مدینه بلقا بود، و آن شهر را برای آن بلقا خواندند که او را پادشاهی بود نام او بالق و قصه او به روایت عبد الله عبّاس و محمّد بن اسحاق و سدّی آن بود که: چون موسی - علیه السلام - قصد کارزار جباران کرد و به زمین کنعان فرود آمد از زمین شام، قوم بلعم به بلعم آمدند و او مردی مجاب^(۲) الدّعوه بود و او را گفتند: تو دانی که موسی مردی تیز است و لشکر بسیار دارد و به کارزار ما می آید تا مردمان^(۳) ما را بکشد و زنان ما را به بردگی ببرد و شهر ما به دست فروگیرد و ما را قوت او نباشد، و تو مردی مجاب^(۴) الدّعوه ای و نام اعظم بنزدیک تو است و پسر عم مایی، بیرون آی و دعای کن برای ما تا خدای تعالی او را دفع کند از ما، او گفت: ویلکم، او پیغامبر خدای است و به فرمان خدای می آید و مدد

او فرشتگان اند، من بر او چگونه دعا کنم، و اگر من اینکه کنم دین و دنیا بشود مرا، و من از خدای آن دانم که ندانی شما. الحاح کردند و مراجعت کردند. او گفت: تا من دستوری با خدای برم و به طریقی که او را بود مؤامرت کرد با خدای تعالی، هیچ جواب نیامد. ایشان گفتند: دیدی اگر خدای کاره بودی دعای تو را، تو را نهی کردی، و اینکه که نهی نکرد تو را دلیل آن است که خدای کاره نیست دعای تو را، و چندان «۵» تملق و چاپلوسی کردند تا او را بفریفتند و مفتون کردند. برخاست و بر خری نشست و بر کوهی آمد که از آن جا بر لشکر موسی مطلع توانستی بود. آن کوه را حسابان «۶» گفتند. چون پاره‌ای برفت، خر فرو خفت، فرو آمد و بزد آن چهار پای را بسیار «۷»، [برخاست، او بر] «۸» نشست [۴-ر]

و پاره‌ای دگر برفت، دگر باره فرو خفت.

دگر باره بزد او را، برخاست و پاره‌ای برفت و فرو خفت. به بار سهام «۹» خدای تعالی او را به آواز «۱۰» آورد تا با او سخن گفت. گفت: ویحک یا بلعم؟ کجا می‌روی و مرا چه «۱۱» می‌زنی! نمی‌بینی که فریشتگان پر بر روی من می‌زنند! تو خرد رها کرده‌ای می‌روی تا بر پیغامبر خدای دعا کنی. او اینکه بشنید هم متعظ نشد و خدای تعالی

(۱). آب، آج، بم، آن: داب بن.

(۲-۴). آج، لب: مستجاب.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: مردان که به نظر مرجح می‌رسد.

(۵). همه نسخه بدلها: چندان.

(۶). مل: حسان.

(۷). مل، لت تا.

(۸). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد.

(۹). آج، مج، لب: سیوم.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و لت: سخن.

(۱۱). همه نسخه بدلها: چرا.

صفحه : ۱۳

چون به اینکه معنی بر او حجت انگیزته بود او را تخلیت کرد تا برفت و بر آن کوه شد و قوم او با او، چون لشکر موسی را دید دست برداشت و دعا کردن گرفت، خواست تا قوم خود را دعا کند و بر موسی و قومش نفرین کند، خدای تعالی زبان او برگردانید تا موسی را دعا کرد و قوم خود را نفرین کرد. قوم او، او را گفتند: یا بلعم؟ اینکه چیست که می‌گویی! ما تو را به اینکه آوردیم تا ما را لعنت کنی و موسی را دعا کنی! گفت:

من نخواستم تا چنین گویم، قصد من خلاف اینکه بود و لکن «۱» زبانم چنین رفت که شنیدی، اینکه کاری است خدایی و خدای را غلبه نتوان کردن بر کارش. حق تعالی فرمان داد تا زبانش از دهن بیرون افتاد و بر سینه افتاد، گفت: نه من گفتم که دین و دنیا از من بشود؟ اکنون رفت و هیچ چاره نماند مگر مکر و حیل. گفتند: چه حیلت سازیم! گفت زنان را بیارایی «۲» و متاعها و چیزها به ایشان دهی تا به لشکرگاه موسی برند و خویشان بر ایشان عرض کنند و اگر کسی مراودت کند ایشان را منع نکنند که «۳» اگر یک تن از ایشان زنا کند ایشان را نصرت و ظفر نباشد. ایشان همچنین کردند، زنان را بیاراستند و متاعها «۴» در دست ایشان دادند و اینکه وصایت کردند و آن جا فرستادند. چون زنان آن جا رفتند، زنی بجمال نام او گتی «۵» بنت صور، به مردی بگذشت از بزرگان

بنی اسرائیل نام او زمیری بن سلوم و او پسر «۶» سبط شمعون بن یعقوب بود، او را بدید از جمال او متعجب بماند او را استدعا کرد، او اجابت کرد و او دست آن زن گرفت و آورد تا پیش موسی، و گفت: یا موسی؟ دانم تا خواهی گفتن که اینکه زن با اینکه جمال بر ما حرام است. گفت: ای و الله؟ حرام است، دست بردار از او. گفت:

لا- و الله، که هرگز فرمان تو نبرم در اینکه باب و دست او گرفت و او را به خیمه خود برد و با او خلوت کرد و همچنین دیگر مردان با دیگر زنان کنعانیان خلوت کردند و زنا کردند. خدای تعالی طاعونی را فرستاد بر ایشان و مردی بود در لشکر موسی نام او فنحاص بن العیزار «۷» بن هارون، او مردی بود قوی و با شوکت و قوت و اسفهلار «۸»

(۱). آو، بم، لت بر. [...]

(۲). اساس: بیاری / بیارایی / بیاراید.

(۳). همه نسخه بدلها: چه.

(۴). آو، آج، بم، لب، آن و چیزها.

(۵). آو، آج، بم، آن: کستی، مل: ستی، معج: کشتی، لب: کسی.

(۶). آو، آج، بم، لب، آن: پسر پسر.

(۷). آج: فیحاص بن العزار.

(۸). آن: اسپهلار، معج: اسفهلار.

صفحه : ۱۴

لشکر موسی بود و در اینکه وقت که زمیری اینکه سخن گفت موسی را «۱»، او غایب بود، چون باز آمد آن طاعون دید در بنی اسرائیل افتاده، گفت: چه رسید اینان را و چه کردند اینان! قصه با او بگفتند. او پیامد و حربهای برداشت و آمد و حربه او جمله از آهن بود و به خیمه زمیری آمد و ایشان را- آن زن را و مرد را- به یک جای خفته دید.

حربه‌ای فرو کرد و هر دو را در هم دوخت و هر دو را برگرفت و بر هوا داشت و در لشکر گاه می گردانید و می گفت: «۲» هذا جزاء من یعصیک، خدای تعالی طاعون از ایشان برداشت.

اصحاب اخبار گفتند از آنکه که طاعون در ایشان افتاد، تا آن که که فنحاص «۳» اینکه عمل کرد با آن فاسق شمرند هفتاد هزار مرد به طاعون هلاک شده بودند و اینکه در یک ساعت از روز بود. از اینکه جاست که بنی اسرائیل هنوز عادت دارند و رسم نهاده‌اند که از هر ذبیحه‌ای که بکشند فرزندان فنحاص را نصیبی کنند. خدای تعالی اینکه آیت در بلعم بن باعور انزله کرد و طرفی از حدیث او با رسول بگفت. مقاتل گفت: قصه او چنان بود که پادشاه جباران او را بخواند و گفت: بر موسی دعا کن.

گفت: او پیغامبر خدای است. او گفت: اگر نکنی تو را بردار کنم. او را تهدید کرد، او [پیامد و] «۴» دعا کرد، گفت: بار خدایا؟ تمکین مکن موسی را از آن که در شهر ما آید. موسی به دعای او در تیه افتاد چهل سال، گفت: «۴- پ [

بار خدایا؟ اینکه چه حال است! گفت: تو به دعای بلعم در اینکه جا افتادی. گفت: بار خدایا؟ چنان که دعای او بر من شنیدی، دعای من بر او بشنو. گفت: بگو. گفت: بار خدایا؟ اسم اعظم و ایمان از او بستان. ایمان از سینه او پیرید چنان به مانند کبوتری سپید «۵»، فذلک قوله: فأنسیلخ منها، و اینکه از جمله آن خرافات است که اصحاب حدیث گویند و روا دارند، و اینکه محال است و مخالف عقل و شرع است، و لکن من برای آن آوردم تا مردم مقالات مخالفان و محالات ایشان نیز بشنوند و بدانند. عبد الله بن عمرو «۶» و سعید بن المسيب و زید بن اسلم و ابو روق گفتند: آیت در امیه بن «۷» الصلت

- (۱). آو، بم از.
 (۲). همه نسخه بدلها اللهم.
 (۳). آو، بم، آج: فیخاص.
 (۴). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد.
 (۵). معج، لب: سفید.
 (۶). آو، آج، بم، لب، آن: عبد الله بن عمر.
 (۷). معج، لب ابی. [.....]

صفحه : ۱۵

الثَّقَفَى آمد، و او مردی بود که کتب او ایل برخواند «۱» و علم حکمت شناخت «۲» و در کتب خوانده بود که: خدای تعالی در آن عهد پیغامبری خواهد فرستادن و طمع او داشت که او باشد. او در آن وقت که خدای تعالی پیغامبر را فرستاد بنزدیک بعضی ملوک بود، چون باز آمد به بدر بگذشت و آن کشتگان را دید، گفت: اینان را که کشت! گفتند: محمد که به پیغامبری آمده است. گفت: اگر او پیغامبر بودی خویشان خود را نکشتی. چون بمرد، خواهرش فارعه بنزدیک رسول آمد، رسول- علیه السلام- گفت: اخبارینی عن وفات اخیک،

مرا خبر ده از وفات برادرت. گفت: او شبی از شبها خفته بود و من بر بالین او بودم سقف خانه شکافته شد و دو شخص فرود آمدند و یکی بر بالین او بنشست و یکی بر پایین او. آن که بنزدیک پایین بود، آن را گفت که بر بالین بود: اوعی! قال: وعی، قال: از کی! قال: ابی، گفت: بدانست! گفت:

بلی بدانست گفت: زکی شد! گفت: نه ابا کرد و سر باز زد. از خواب در آمد من او را خبر دادم «۳» از آن حال، گفت: خیری بود که از من بگردانیدند «۴»، آنگه از هوش بشد، چون با هوش آمد اینکه بیتهها بگفت:

کل عیش و ان تطاول دهرا صائر امره «۵» الی ان یزولا

لیتینی کنت قبل ما قد بدالی فی قلال الجبال ارعی الوعولا

إن [یوم] «۶» الحساب یوم شدید شاب فیہ الصغیر یوما ثقیلا

نصب علی تقدیر فعل، کانه قال: اعنی یوما. رسول- علیه السلام- او را گفت:
 چیزی بخوان از شعر او، گفت:

لک الحمد و النعماء و الفضل ربنا و لا شیء اعلی منک جدًا و امجد

ملیک علی عرش السماء مهیمن لعزته تعنو الوجوه و تسجد

اینکه قصیده‌ای دراز است تا به آخر بخواند، آنگه قصیده‌ای دیگر بخواند که در او می گوید:

یوقف» (۷) النَّاسَ لِلْحِسَابِ جَمِيعًا فَشَقِيٌّ مَعْدَبٌ وَ سَعِيدٌ

-
- (۱). آو، آج، بم، لب، آن: خواننده، مج: خواننده بود.
 - (۲). آو، آج، بم، مج، لب، آن: شناخته.
 - (۳). آو، آج، بم، لب، آن، لت: خبر کردم.
 - (۴). آو، آج، بم، مل، لب، آن: بگردانیدن/ بگردانیدند.
 - (۵). اساس: مژه، به قیاس با نسخه آج تصحیح شد.
 - (۶). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
 - (۷). آو، آج، مل، آن: توقف.

صفحه : ۱۶

آنکه قصیده‌ای دیگر بخواند که در او می‌گوید:

عند ذی العرش يعرضون عليه يعلم الجهر و السرار الخفيا

يوم نأتى الرحمن و هو رحيم أنه كان وعده مأتيا

يوم نأتیه مثل ما قال فردا ثم لا بدّ راشدا او غویا

اسعيدا سعادة انا ارجوا ام مهانا بما اكتسبت شقيا

او اؤاخذ بما اجترمت فأتى سوف القى من العذاب فریا

ربّ إن تعف فالمعافاة ظنی او تعاقب فلم تعاقب بریا

رسول گفت- صلی الله علیه و آله:

امن شعره و كفر قلبه،

گفت: شعرش مؤمن بود و دلش کافر. حق تعالی در او اینکه آیت بفرستاد.

بعضی دیگر از مفسران گفتند: آیت در مردی آمد نام او بسوس «۱»، و او مردی بود که او را سه دعای مستجاب دادند و او زنی داشت و از آن زن فرزندان داشت، او را گفت: از اینکه دعاها تو یکی در کار من کن. گفت: روا باشد، یکی در کار تو کردم «۲»، چه خواهی! گفت: دعا کن تا خدای تعالی مرا نکوتر زنی کند در بنی اسرائیل. دعا کرد، خدای تعالی او را جمالی داد که نکوتر اهل زمانه شد و مردم به او فتنه [۵-ر]

شدند، و او چون جمال خود بدید، گفت: تو را نخواهم و از او رغبت نمود، مرد را خشم آمد. خدای را دعا کرد تا او را باز

سگی «۳» کرد گزنده، بانگ دارنده. دو دعا در کار او شد. فرزندان پیامدند و پدر را ملامت کردند و گفتند: ما را بر اینکه صبر نیست که مادر ما سگی نباحه «۴» باشد، دعا کن تا خدای تعالی او را با حال اول برد. او دعا کرد، خدای تعالی او را با حال اول برد. پس هر سه دعا در کار او شد.

سعید بن المسيّب گفت: آیت در ابو عامر بن النعمان بن الصیفی آمد، و او از جمله زهاد ترسایان بود، و او آن بود که رسول-صلی الله علیه و آله- او را فاسق خواند، و او در جاهلیت زاهد بود و پلاس پوش. برخاست و به مدینه آمد و رسول را-علیه السلام- گفت: تو به کدام دین آمده‌ای و چه آورده‌ای! گفت: دین ابراهیم و ملت مسلمانی، گفت: من بر آن دینم. رسول-علیه السلام- گفت: تو بر اینکه دین نه‌ای

(۱). آج: یونس آو، بم: پوس آن: نسوس.

(۲). همه نسخه بدلها: کنم.

(۳). مل، مع: به سگی.

(۴). آو، آج، بم، آن: ساخته.

صفحه: ۱۷

که چیزهایی در دین ابراهیم آورده‌ای که از آن نیست، ابو عامر گفت: خدای از میان من و تو آن را که دروغ می‌گوید طرید و حید جان برداراد. آنگه برخاست و به شام شد و کسی فرستاد به منافقان که بچارده و مستعد باشی که من لشکری می‌آرم که با محمد کارزار کند و برای من مسجدی بنا کنی. آنگه بر قیصر روم رفت و از او لشکری خواست تا محمد را و اصحابش را از مدینه بیرون کنم «۱»، فذلک قوله. و إِرصاداً لِمَنْ حازَبَ اللهَ وَ رَسُوْلَهُ مِنْ قَبْلِهِ... «۲»، قیصر لشکر نداد او را، و او با شام رفت و آن جا طرید «۳» و حید بمرد. عبادۀ بن الصّامت «۴» گفت: آیت در قریش آمد که خدای تعالی کتاب قرآن به ایشان داد از آن منسلخ شدند و قبول نکردند. حسن بصری و ابن کیسان گفتند: آیت در منافقان اهل کتاب آمد که رسول را می‌شناختند چنان که فرزندان خویش و ایمان نیاوردند. عکرمه گفت: آیت عام است در حق همه کافران.

فتاده گفت: اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد در حق آنان که هدی بر ایشان عرضه کنند، ایشان اعراض کنند از آن و قبول نکنند آن را. عبد الله بن عباس و سدی گفتند:

مراد به آیات نام مهمترین «۵» خدای است. روایتی دیگر از او آن است که: کتابی از کتابها به او دادند. فَانْسَلَخَ مِنْهَا کانسلاخ الحیة من جلدها.

فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ» یقال: تبعه و اتبعه و اتبعه بمعنی واحد، و بعضی دیگر گفتند: تبعه و اتبعه، اذا قفاه و اتبعه اذا اقتدى به. فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ، و الغی‌ها هنا ضدّ الرشد، و اینکه، قول آن کس است که گفت: آیت بر سبیل مثل است. از باقر-علیه السلام- روایت کرده‌اند: فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ از جمله ضالان «۶» گمراهان جاهلان بود.

و لَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا، اگر خواستمانی «۷» او را به آن آیت رفیع کردمانی، به معنی «۸» به آن آیات اگر در او تأمل و تدبّر کردی و به آن ایمان آوردی برای آن که رفعت به آیات بر حقیقت نباشد، برای آن که آیات، فعل خدای بود-جل جلاله- و خدای به فعل خود کس را رفع نکند، چه اگر چنین بودی اینکه رفعت مبتدا بکردی یا عند

(۱). همه نسخه بدلها: کند.

(۲). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۷.

(۳). آو، بم و. [.....]

(۴). آو، آج، بم، آن، لت: عبادین الصّامت.

(۵). بم، آج، لب: بهترین.

(۶). مل، لت و.

(۷). همه نسخه بدلها بجز، مل و لت: خواستمی که.

(۸). همه نسخه بدلها: یعنی.

صفحه : ۱۸

بعضی دیگر از افعال چون معلل نخواهد بودن و لکنه اخلد إلى الأرض، سعید جبیر گفت: رکن. مجاهد گفت: سکن. مقاتل گفت: رضی بالدنیا، و عرب «مخلد» گویند کسی را که دیر پیر شود. زجاج گفت: خلد و اخلد بمعنی واحد، و اصل کلمه از «خلود» باشد و آن دوام است، یقال: اخلد «۱» فلان بالمكان اذا اقام «۲» به، و منه قول زهیر:

لمن الدیار غشيتها «۳» بالغرقد كالوحي في حجر المسيل «۴» المخلد
يعنى المقيم، و قال مالک بن نویره:

بابنا حى من قبائل مالک و عمرو بن يربوع اقاموا فاخذوا

و لکن او در زمینی «۵» مقام کرد، مقام کسی که گمان برد که همیشه بخواد ماندن، و گفته‌اند: اینکه کنایت است از عمر دراز، کانه قال: اقام فيها طويلا. و أتبع هواه و به دنبال هوای نفس برفت. ابو روق گفت: [۵-پ]
اختیار کرد دنیا را بر آخرت. عطا گفت: طلب الدنیا و اطاع الشیطان. یمان گفت: اتبع هواه، ای امرأته آنکه مشتهی را به شهوت نام کرد، چنان که شاعر گفت:

وای مع الركب الیمانین مصعد

ای محبوبی. مجاهد گفت: اینکه مثل کسی است که کتاب خواند و بر آن کار نکند.

انگه حق تعالی، آن را که آیات او ترک کند و از آن عدول و اعراض نماید، او را مثل زد به خسیس تر چیزی و پلیدتر چیزی در جمله احوالش، گفت: مثل او، چون مثل سگ است «۶» اگر بار بر او نهی و اگر نهی زبان بیرون افکنند «۷» فی حالة الزحاة و الکد و العطش و الری، دگر حیوانات در حال رنج و تشنگی و ماندگی زبان بیرون افکنند مگر سگ که بر جمیع احوال زبان بیرون افکنند. و وجه تمثّل و جای شبه «۸» آن است که: اگر وعظ کنی، اینکه کافر را سود ندارد، و اگر نکنی همان هر دو به یک مثبت باشد، چون سگ اگر برایش زبان بیرون کند و اگر رهاس کنی همان کند. و بر اینکه

(۱). بم: اخلده.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و لت: اذا قام.

(۳). آو، بم، آج، لب: عشیشها.

(۴). اساس: المسیر، که به قیاس دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: زمین.

(۶). آو، بم، آج، لب، آن، لت که.

(۷). همه نسخه بدلها یعنی.

(۸). آو، بم، آج، معج، لب، آن: شبهه.

صفحه : ۱۹

قول، تَحْمِلُ عَلَيْهِ مَحْمُولٌ بِأَنَّ عَلَى الْحَمْلَةِ الَّتِي هِيَ الصَّوْلَةُ وَالطَّرْدُ. و وجهی دگر آن که من الحمل باشد، اگر باری بر او نهی، یعنی اگر او را بر کاری حمل کنی که کار او باشد چون رفتن و تاختن و صید کردن لهث کند، و اگر رهایش کنی همان کند. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، اگر کلمت حکمت بر او حمل کنی بر نگیرد و اگر رهایش کنی مهتدی نشود چون سنگ که اگر مطرود باشد و اگر رابض، لهث کند و به یک منزلت باشد، حسن بصری گفت: مثل منافق است که اگر دعوت کنی و اگر نه با حق رجوع نکند، و اینکه در معنی مانند آن است که گفت: وَإِنْ تَدْعُوهُمْ^(۱) که که.

ذَلِكَ، اشارت است به اینکه مثل که زد، گفت: اینکه مثل آن قوم است که آیات ما دروغ داشتند. فَأَقْصِصْ الْقَصِصَ، تو که محمّدی، قصه گذشتگان با ایشان بگویی تا باشد که تفکر کنند. محمّد بن اسحاق گفت، معنی آن است که: خبر اسلاف با اینکه اهل کتاب بگو تا چون بشنوند بدانند که اینکه خبرها موافق کتابهای ایشان است و تو مرد کتاب خوان^(۳) نه‌ای، باشد که اندیشه کنند و بدانند که اینکه به وحی خدای و پیغام جبریل می‌گویی.

سَاءَ مَثَلًا، تقدیر آن است که: ساء المثل مثلاً مثل القوم الذین کذبوا بآیاتنا، و مانند اینکه قول جریر است:

نعم الزاد زاد ابیک زادا

اگر کلام مفسّر و مشروح آمدی چنین بودی که در بیت هست، برای آن که «نعم» و «بئس» و «ساء» از حق ایشان آن است که اسنادشان با اسمی کنند که در او «الف» و «لام» جنس باشد، آنگه اسمی دگر باید معرفه که مخصوص بالمدح و الذم باشد آنگه باشد که آن اسم که در او «لام» جنس باشد بیفکنند و نصب کنند آن را بر تمیز، چنان که اینکه جا هست. و مثله: نعم رجلا زید و بئس غلاما عمرو، و

(۱). اساس: تدعهم، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۹۳.

(۳). معج: خوانده.

صفحه : ۲۰

اینکه تمیزی باشد بعد تمام الکلام، و تمیز^(۱) که از اینکه قسمت باشد به لفظ منصوب بود و به معنی مرفوع، کقولهم: طاب زید نفسا و قرّبه عینا و ضاق به ذرعا و تصبّب عرقا، و المعنی طابت نفسه و قرّت عینه و ضاق ذرعه و تصبّب عرقه. و برای آن گفتیم که، مثلی دیگر اضممار باید کردن، برای آن که باید که مخصوص بالمدح و الذم از جنس آن باشد که «نعم» و «بئس» با آن مسند بود، تا اگر گویی: نعم الرجل حمار، مستقیم نباشد، پس مضاف را حذف کردند و مضاف الیه به جای او بنهادند کما قال: وَ سَأَلَ الْقَرِيئَةَ^(۲)

...، وَ جَاءَ رَبُّكَ ﴿۳﴾ أَنْفُسَهُمْ، به يَظْلِمُونَ است.

مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي، اجماع قراء است که در همه قرآن «مهتدی»، اینکه جا به «یا» باید نوشتن و خواندن و دگر جایها بی «یا» اینک بر اصل باشد و آن بر تخفیف، اکتفاء بالكسرة عن الياء. و در آیت سه وجه گفتند از «۴» معنی جنائی گفت: معنی آن است که هر که را هدایت کند خدای تعالی به ثواب و نعیم بهشت، او مهتدی باشد به «۵» اسلام و ایمان، بمثابت آن که گفتی: من دخل الجنة [فهو مؤمن] «۶» مطیع، [۶-۶] ر]

و هر که را گمراه کنند از ره ثواب و بهشت، ایشان آنانند که خویشتن زیانکار کردند به کفر و حظّ نفس خویشتن بر خود تباه کردند.

ابو القاسم بلخی گفت: معنی آن است که، حق تعالی گفت: «مهتدی» آن باشد که خدای هدایت کند او را به الطاف و تمکین و او قبول هدایت کند و اجابت کند دعوت او را و آن را که خدای اضلال کند بمعنی التخلية بينه و بين الضلال و ترك المنع بالجبر، او خاسر و زیانکار است با آن که روا باشد که چون ضلال عند امتحان و تکلیف خدای باشد او را که نسبت و اضافت با خدای کند، کزیادة الايمان و الكفر الى السورة (۷). فی قوله: فزادتهم (۸) ابي از ابي از،

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: تمیزی.

(۲). سوره يوسف (۱۲) آیه ۸۲.

(۳). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل، مج اینک.

(۵). آو، بم، آج: بر مل، مج، لب، لت: به ره.

(۶). اساس: افتادگی دارد از آو، افزوده شد.

(۷). آو، بم، آن، لت: السويّة.

(۸). اساس: زادتهم با توجه به متن قرآن مجید اصلاح شد.

(۹). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴.

صفحه : ۲۱

وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ... ﴿۱﴾، ای، ازدادوا عند نزول السورة ايماناً او كفراً. و اینکه طریقه را تربیت کرده‌ایم در آیات دیگر.

و وجه سهام «۲» در آیت آن است که: هر که را خدای به هدایت او حکم کند مهتدی باشد، و هر که را به ضلال او حکم کند، او خاسر و خایب و زیانکار باشد و تا محکوم چنان نباشد، حاکم به او حکم نکنند که حکم حاکم تبع حال محکوم له او علیه باشد. آنگاه گفت: گروهی بسیار هستند که ایشان بر کفر اصرار کردند و با دعوت رسول اصغا نکردند و حجت عقل را کار نبستند و در سابق علم من چنان بود که، ایشان هر گز ایمان نیارند و جز اختیار کفر نکنند و لا محال از اینکه جهت را مرجع و مآب ایشان دوزخ باشد. پس در حکم چنان بودند که پنداشتی ایشان را در اصل خلقت برای دوزخ آفریدند تا اگر خواهند «۳» که ایشان را از آن محیص و معدلی بود، نبود. پس علی سبیل المبالغة فی التشبيه، «لام» غرض آورد و گفت:

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ مَا يَافِرِيدِمُ لِلدَّارِ دُورِ بِسِيَارِى از جنیان و انسیان، و اینکه «لام» را گروهی مفسران و متکلمان، «لام» عاقبت می‌خوانند و تحقیق و اصل او اینک است که بیان کرده شد تا اصل وضع مراعی باشد و نیز طاعنی را نبود که طعن زند که: عرب،

«لام» عاقبت نشناسد، و اینکه را مثالها بسیار است در قرآن و کلام عرب، منها قوله: فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا... «۴»، چون مآل کار لا بد با عداوت و حزن خواست بودن، گفت: پنداری که او را برای عداوت و حزن بر گرفتند، و منها قوله: إِنَّمَا نُمِلِّي لَهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا... «۵»، و منها قوله: رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِكَ... «۶»، و مثله قول القائل: أعددت «۷» هذه الخشب ليميل الحائط فاسنده بها. و «لام» در میل دیوار نه برای [آن] «۸» آورد که او مرید باشد میل دیوار را و اما اشعار بر اینکه هم بسیار آمد، منها قول الشاعر:

و للموت تغذوا الوالدات سخالها كما لخراب الدهر تبني المساكن

- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۵.
- (۲). آو، بم، لب، آن: سیم، آج: سیوم بل، مج: سوم.
- (۳). آو، بم، آج، لب، آن، لت: خواهد. [.....]
- (۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۸.
- (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸.
- (۶). سوره یونس (۱۰) آیه ۸۸.
- (۷). آو، بم، آج، آن: اعدت.
- (۸). اساس: ندارد، از آو افزوده شد.

صفحه : ۲۲

و قال آخر:

اموالنا لذوی المیراث نجمعها و دورنا لخراب الدهر نبنيها
و قال آخر:

و أم سَمَاك فلا تجزعی فـللموت ما تلد «۱» الوالدة
و قال آخر:

له ملك ینادی كل یوم لدوا للموت و ابنوا للخراب
و قال آخر:

الا كل مولود فللموت یولد «۲» و لست اری حیاً لحي یخلد

آنکه ایشان را وصف کرد به بلا دت و بعد فهم و قلت فکر و نفی انتفاع به محل علم و حواس بر وجه مبالغت گفت: لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا ایشان را دلها هست که به آن چیزی نمی دانند و چشمها دارند و به کار نمی دارند، و به آن چیزی نمی بینند و گوشها دارند و چیزی نمی شنوند به آن، و اینکه مانند آن است که گفت:

صُمُّكُمْ عُمَى فَهَمُّ لَآ- يَرْجُونَ» (۳). چون حواس و جوارح هست و انتفاع نیست، به مشابته آن است که نیست. هم چنین در آیت ما چون سماع و ابصار و علم نه بر وجه انتفاع دینی است، انگار که نیست و الا معلوم است به ضرورت که ایشان می‌دانند و می‌بینند و می‌شنوند، و لکن چون بدیدن و شنیدن و دانستن منتفع نه‌اند، گفت:

هم چنان است که نمی‌بینند و نمی‌شنوند و نمی‌دانند و مانند اینکه، قول مسکین دارمی است:

اعمى اذا ما جارتى خرجت حتى يوارى جارتى الخدر

و يصم عمًا كان بينهما سمعى و مالی غیره و قر [۶-پ] چون نمی‌شنود و گوش نمی‌دارد و نگاه نمی‌کند به زنان همسایگان، خود را از آن کور و کر می‌خواند، و قال آخر:

و كلام ساءنى «۴» قد و قرت أذنى عنه و ما بى من صمم

(۱). آو، بم، آج: یلد.

(۲). اساس: تولد به قیاس نسخه آو، و اتفاق جمیع نسخ، تصحیح شد.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۸.

(۴). اساس، مل، مع: سیئنی که به قیاس با نسخه آج، و معنی بیت تصحیح شد.

صفحه : ۲۳

و قال آخر:

صم اذا سمعوا خيرا ذكرت به و ان ذكرت بسوء عندهم اذنوا

و مانند اینکه بسیار است. و بعضی اهل تأویل وجهی گفتند در آیت و اگر چه در او بعدی هست، گفتند: هذا من قولهم: ذريت الطعام و ذريت الشعير اذا حثوته ليميز منه الثبن، و منه المذراه» (۱) «للاله التي يذرى بها، و منه قوله: وَ الدَّارِيَاتِ ذُرُوءًا» (۲)، و منه قوله: ... تَذْرُوه الرِّيح...» (۳)، یعنی ما بسیاری «۴» از اهل دوزخ جدا کنیم- از جنیان و انسیان- از اهل بهشت، چنان که گفت: ما كان الله ليذر المؤمنين على ما أنتم عليه حتى يميز الخبيث من الطيب» (۵) «ما» (۶) او «واو» است و «يا» هم لغت است در او، يقال: ذروته و ذريته اذروه و اذريه و ذريا. و آنچه مهموز باشد تخفیف همزه کنند نه تثقیل. در آیت وجهی دیگر گفتند، و آن وجهی قریب است و آن، آن است که ماضی به معنی مستقبل است و ذرأنا به معنی سندرأ باشد، چنان که، وَ نادى أصحاب الجنة...» (۷)، وَ نادى أصحاب النار...» (۸)، وَ نادى أصحاب الأعراف...» (۹)، المعنى، سینادی آنکه معنی آن باشد که، در نشأت اخری خدای تعالی اینان را باز آفریند و برای آن باز آفریند ایشان را تا به دوزخ بردشان و عقوبت کند به جزای کفر و معاصی که در دنیا کرده باشند و اعتراض، کثیرا. [و کس را] «۱۰» بر اینکه وجه طعن نباشد برای آن که خدای تعالی بسیاری مستحقان دوزخ را عفو خواهد کردن. پس اینکه وجهی باشد در آیت از قدح و اعتراض دور «۱۱»، و استعمال ماضی به معنی مستقبل در کلام عرب شایع و جایز است و در قرآن و اشعار بسیار است. اما آن که «لام»، برای غرض

(۱). اساس: الذّاره که با توجه به نسخه آج، تصحیح شد.

(۲). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۱.

(۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۵.

(۴). آو، بم، آج، لب، لت را.

(۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۹. [.....]

(۶). آو، بم، آج، لب، آن: لام الفعل.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴.

(۸). سوره اعراف (۷) آیه ۵۰.

(۹). سوره اعراف (۷) آیه ۴۸.

(۱۰). اساس: افتادگی دارد از آو، افزوده شد.

(۱۱). مج، لب، لت: در او.

صفحه: ۲۴

باشد بر حقیقت چنان که خدای تعالی ایشان را در اصل خلقت برای دوزخ آفریده باشد و برای آن تا کفر آرند و معصیت کنند تا ایشان را به آن علت به دوزخ برد و از ایشان کفر و معاصی خواهد، اینکه نشاید برای آن که اینکه قبیح باشد و قدیم «۱» از فعل قبیح و ارادت قبیح متعالی است، برای آن که عالم است به قبح قبیح و مستغنی است از فعل قبیح و عالم است به آن که مستغنی است. دگر آن که، فاعل قبیح منقوص باشد و بر صفت نقص حاصل بود. دگر آن که، قرآن سراسر به خلاف اینکه است و هر کجا «لام» غرض گفت بر حقیقت تعلیق کرد به ایمان و طاعت، گفت: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (۲)، گفت جن و انس را بر عموم جز برای عبادت نیافریدم، دگر گفت: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ...» (۳)، دگر گفت: «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا هَٰئِهِمْ لِيُذَكَّرُوا...» (۴)، دگر گفت: «لَقَدْ» (۵) ما «۶»، دگر آن که: «إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا، لِيُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» (۷) - الایه، و مانند اینکه بسیار است اگر اینکه لامها غرض را باشد و آن لام نیز غرض باشد مناقضه باشد و قرآن منزّه است از آن که در او تناقض باشد. آنکه گفت: «أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أَيْنَان، اینانند که تدبّر نکنند و تأمل نکنند در آیات من و از آن عدول و اعراض نمایند، ایشان به نادانی و قلت تأمل و تدبّر با چهار پایان و بهایم مانند که چیزی ندانند و فرق نکنند میان خیر و شر و نیک و بد. آنکه گفت: ایشان از بهایم و چهارپای گمراهتر و نادانتراند برای آن که بهایم به زجر منزجر شوند و به هدایت مهتدی [شوند] «۸» و از «۹» الهام [۷- ر] اشارت بشناسند و ایشان از کفر و قساوت قلب تا آن جانند که به عظم متعظ نمی‌شوند و به زجر منزجر نمی‌شوند و به آیات منتفع نمی‌شوند، پس ایشان از بهایم بتر باشند. آنکه گفت: «أُولَٰئِكَ هُمُ الْعَافِلُونَ» ایشان غافلانند از آیات و حجج و بینات و از تأمل و تدبّر آن.

(۱). آو، بم، آج، لب، آن، لت: خدای تعالی.

(۲). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۶.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۶۴.

(۴). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵۰.

(۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: و لقد، که با توجه به متن قرآن مجید «واو» حذف شد.

(۶). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۵.

(۷). سوره فتح (۴۸) آیات ۸ و ۹.

(۸). اساس: افتادگی دارد از آو، افزوده شد. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مج و لب: با.

صفحه : ۲۵

قوله: وَ لِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى، چون ذکر کافران و مذمت و ملامت ایشان بگفت، استدعا کرد مؤمنان را و ترغیب افگند، گفت: خدای راست نامهای نیکو [او را به آن نامها] (۱)، بخوانید. و اینکه دلیل است بر آن که اسم جز مسمی باشد (۲)، برای آن که خدای تعالی یکی است و او را نامهای بسیار است تا نود و نه (۳) و تا هزار و یک، وَ ذُرُّوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ، حمزه خواند: يلحدون [به فتح «یا» و «حا» از بنای ثلاثی از لحد يلحد، و دگر قراء يلحدون] (۴) من الالحاد، و در سوره النحل، کسائی و خلف موافقت کنند با حمزه در فتح «یا» و «حا». ابو الحسن اخفش گفت: لحد و الحد، لغتان إلی آن که الحد در استعمال بیشتر است، قال الله تعالی: وَ مَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ... (۵)، و اسم فاعل از اینکه بنا و از آن در استعمال شایعتر است، قال الشاعر:

یس الامام بالشحیح الملحد

و ابو عبیده گفت عن الاحمر (۶) که: لحد اذا مال، و الحد اذا جادل (۷)، و معنی کلمه عدول باشد از سنن استقامت، و از اینکه جا گویند: لحد، گور را برای آن که از استقامت و راستی منحرف باشد، و معنی آن که: يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ، یعنی میل می کنند در نامهای او از حق و او را به اوصافی وصف می کنند که به او لایق نباشد.

ابن جریج گفت: مراد آن است که، ایشان در برابر نام الله بتی را «لات» خواندند و در برابر عزیز بتی را «عزی» خواندند و در برابر منان (۸)، «منات» گفتند. عبد الله عباس گفت: الحاد ایشان تکذیب ایشان بود. قتاده گفت: شرک ایشان بود. بعضی دگر گفتند: آن بود که بتان را خدای خواندند. اهل معانی گفتند: الحاد در اسماء خدای آن بود که او را به نامی خواند که او خود را به آن نام خوانده نباشد و در کتاب و سنت آمده نباشد و آیت دلیل است بر آن که، خدای را تعالی جز به نامی نشاید خواندن که سمعی وارد باشد به آن مقطوع به از آیتی و خبری معلوم. سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ جزا کنند ایشان را و پاداشت دهند ایشان را به آنچه کرده باشند.

(۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

(۲). مج: نباشد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مج نام.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). سوره حج (۲۲) آیه ۲۵.

(۶). اساس: الاصل، به قیاس با نسخه مل، مج، لب، تصحیح شد آو، بم، آج، آن، لت: العاصم.

(۷). آو، بم، آج، لب، آن: عدل.

(۸). آو، آج، بم، مل، لب، آن بتی را.

صفحه : ۲۶

مقاتل گفت: سبب نزول آیت آن بود که، بعضی مشرکان عرب شنیدند که [رسول- علیه السلام- خلق را دعوت می کند با خدایی به نام «الله». آنکه شنیدند که] «۱» او خدای را می خواند به «رحمان» و «رحیم». گفتند: نه محمد دعوی می کند که من یک خدای را می خوانم و یک خدای را می پرستم که الله است! اکنون رحمان کیست و رحیم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: خدای را نامهای نیکوست او را به آن بخوانی. و «حسنی» تأیث احسن باشد که افعّل تفضیل بود، کالکبری و الصّیغری فی «۲» تأیث الاکبر و الاصغر.

و ابو هریره روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت:

انّ لله تسعة و تسعين اسماء مائة غير واحد من احصاها كلّها دخل الجنّة

گفت: خدای را- جل جلاله- نود و نه نام است- صد کم یک- هر که آن را بر شمارد و او را به آن بخواند به بهشت شود. اکنون بدان که آن اسماء که خدای را به آن بخوانند، بعضی صفات است و بعضی نه صفات است. آنچه صفات است، چون: قادر است و عالم و حی- و موجود و مرید و کاره و مدرک، و بعضی [را] «۳» مرجع با اینکه صفات است، چون: سمیع و بصیر و حکیم و مالک، که سمعی و بصیری را مرجع با حی است و حکیمی را با عالمی و مالکی را با قادری. و بعضی را صفات افعال گویند یعنی «۴» از آن نام صفت فعل را باشد نه او را، و آن چون: خالق و رازق «۵» و منعم و متفضّل «۶» و محیی و ممیت است.

قوله: وَ مِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهٖ يَعْدِلُونَ، حق تعالی در اینکه آیت وصف قومی کرد که ایشان راهنمایان به حق و عادلانند، گفت: از آنان که ما بیافریدیم ایشان را، امتی و گروهی و طایفه‌ای هستند و «من»، تبعیض را باشد، و «من» موصوله است و ضمیری که با «من» عاید باشد محذوف است. و تقدیر آن است که: وَ مِمَّنْ [۷- پ]

خلقناهم و از آنان که ما آفریدیم ایشان را. و امت، اینکه جا فرقت است. يَهْدُونَ بِالْحَقِّ به حق هدایت کنند و راه نمایند. قتاده و ابن جریج

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: و، که با توجه به نسخه آو، تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). اساس و مل: بعضی، با توجه به ضبط دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل: خالق و رازقی. [.....]

(۶). همه نسخها بدلها: مفضل.

صفحه : ۲۷

گفتند: روایت کردند ما را که- رسول صلی الله علیه و آله- اینکه آیت بخواند، گفت:

اینکه آیات امت مراست که ایشان به حق گیرند و به حق دهند و به حق حکم کنند، و از پیش شما قومی بوده‌اند چنین. آنکه اینکه آیت برخواند:

وَ مِنْ قَوْمٍ مُّوسَىٰ أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهٖ يَعْدِلُونَ «۱». ربیع انس گفت، رسول- علیه السلام- اینکه آیت برخواند و گفت: از امت من قومی باشند بر حق ثابت کرده و ایستاده باشند تا آنکه که عیسی مریم «۲» فرود آید. و رسول- علیه السلام- گفت: لا یزال طائفة من امتی علی الحقّ ظاهرين حتّی یأتی امر الله لا یضربهم من خذلهم ولا من خالفهم،

گفت: زایل نشدند گروهی از امت من بر حق ایستاده و اظهار کنند تا فرمان خدای آید و ایشان را زیان ندارد خذلان خاذلی یا خلاف مخالفی. عطا گفت:

مهاجر و انصارند، و آنان که به احسان اتباع ایشان‌اند. و در تفسیر اهل البیت - علیهم السلام - آمد که: آیت مخصوص است به ائمه معصوم - علیهم السلام - برای آن که اینک صفات به ایشان لایق است. يَهْدُونَ بِالْحَقِّ [هدایت کنند به حق، و چون قدیم تعالی اطلاق فرمود هدایت به حق] (۳) حمل کردن بر کسانی که مأمون الجانب باشند و مقطوع علی عصمتهم اولیتر باشد. آنکه گفت: وَ بِهِ يَعْدِلُونَ و عدل کنند در احکام [به حق] (۴) و مانند اینکه آیت، قوله: وَ جَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا... (۵)، و استدلال به اینکه آیت نزدیک اجماع اهل هر عصری حجت است جز چنین نرود که گویند: هیچ عصری خالی نباشد از شخصی که قول او حجت بود در دین، و امّا از اینکه قاعده گذشته در آیت دلیل نیست بر اینکه برای آن که خدای تعالی گفت: از خلقان ما گروهی هستند که به حق راه نمایند و به آن عدل کنند، و اینکه دلیل نکند بر آن که باید که در هر عصری باشند، چه اگر در یک عصر باشند فایده آیت حاصل بود جز بر آن طریقه که گویند به ادله عقل و سمع درست شده است که هیچ عصری خالی نباشد از حجتی از حجتان خدای (۶).

حق تعالی پس از اینکه گفت: آنان که به آیات من تکذیب کنند و دروغ دارند

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۹.

(۲). مج: عیسی بن مریم.

(۳-۴). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

(۵). سوره انبیا (۲۱) آیه ۷۳.

(۶). آو، بم، آن: حق.

صفحه : ۲۸

من ایشان را استدرج کنم از آن جا که ایشان ندانند (۱). عطا گفت: یعنی مکر کنم با ایشان از آن جا که ایشان ندانند. کلبی گفت: اعمال ایشان مزین کنم ایشان را تا وقت هلاکشان. ضحاک گفت: معنی آن است که، هر گاه ایشان معصیتی نو کنند من ایشان را نعمتی نودهم. خلیل احمد گفت: عمر ایشان در نوردم بر غفلت ایشان.

ابو عبیده و مؤرّج گفتند: بگیرم ایشان را از آن جا که ایشان ندانند. اهل معانی گفتند:

«استدرج»، طلب درج (۲) و (۳) در نوشتن باشد یعنی چنان سازم که کار ایشان در خفیه ایشان، اندک اندک پایه پایه می درنوردم و مجاهره نکنم با ایشان به عذاب، و اشتقاق او من درج الصّیفة باشد که اندک اندک نورند (۴). او من درج المرقاة، که پایه پایه برشوند و فرود آیند. و درج القوم اذا مات بعضهم فی اثر بعض. و درج الصّبی اذا قارب بین خطاه. و منه قولهم: کل ما دب و درج. و اینکه آیت از جمله معجزات است برای آن که اخبار است از غیب در آنچه خواهد بودن در مستقبل ایام و مخبر بر وفق خبر آمد. آنکه گفت: وَ أُمْلِي لَهُمْ بگذارم ایشان را روزگاری دراز، ای اترکهم ملاوّه من الدّهر. و ملاوّه، و هی الحین، یقال: تملّیته حینا و دهرا و ایاما، ای عشت معه ملّیّا، قال الشّاعر:

لو تملّتهم عشیرتهم لاقتناء العزّ او ولدوا

هان من بعض الرزیه او هان من بعض الذی اجد

اینکه لفظ هم نزدیک است به معنی استدراج، گفت: فرا «۵» گذارم اینان را و مهلت دهم و تعجیل نکنم بر اینان به عقاب، که ان الله یمهل و لا یهمل خدای تعالی امهال کند و اهمال نکنند مهلت دهد و لکن مهمل فرو نگذارد، حلیم «۶» است تعجیل نفرماید، انما یعجل من یخاف الفوت تعجیل آن کند که ترسد که فایت شود و هیچ چیز از قبضه قدرت او فوت نیست. إِنَّ کِیدِی مَتِینٌ، ای عذابی شدید، که عذاب من

(۱). عبارت مربوط است به معنای آیه شماره ۱۸۲ در همین سوره وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمُ الْاِیَّهٗ.

(۲). آو، بم، آج، لب، آن بود.

(۳). آو، بم، آج، لب، آن درج.

(۴). آو، بم، آج، معج، لب: در نوردند.

(۵). آو، بم، آج، لب، آن: فرو گذارم مل، لت: واگذارم.

(۶). آو، بم، آج، آن: حکیم.

صفحه : ۲۹

سخت است. [۸-ر]

و عذاب بر اینکه وجه استدراج و امهال و انظار و اتراف در ملک و نعمت را کید خواند، برای آن که صورت کید دارد، و دگر جایها عذاب را مکر خواند بر اینکه تأویل. و المتین، القوی و المتانئ، القوه و الشده، و منه المتن لجانب الصیلب لمتانته، ای لقوته، و كذلك سمی الصلب لصلابته. و «کید» و «مکر»، قتل باشد یا مکروه در خفیه. و کاد یکید کیدا، نزدیک است، من کاد یکاد کیدوده اذا قارب الشیء، برای آن که آن را نیز وقت پوشیده است «۱». و آنکه گفت: اینکه کافران «۲» مکذبان اندیشه نمی کنند که «۳» صاحب ایشان را یعنی محمد را- صلی الله علیه و آله- هیچ اثر دیوانگی نیست به او و صورت استفهام است و معنی تقریب و توییح. قتاده گفت: سبب نزول آیت آن بود که، رسول- علیه السلام- در وقت موسم بر کوه صفا بایستاد و قبایل و بطون و افخاذ «۴» قریش را و جز قریش را یک یک را به نام می خواند و دعوت می کرد: یا بنی فلان و یا بنی فلان؟ اتقوا الله از خدای بترسی. و ایشان را تخویف و تحذیر می کرد. گروهی از ایشان گفتند: ان صاحبکم لمجنون یصیح صیاح المجانین اینکه صاحب شما همانا دیوانه است که بانگ می دارد چو دیوانگان. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: صاحب ایشان یعنی محمد دیوانه نیست. و الجنه الجنون، و الجنه الجن، و الجنه الترس، و الجنه البستان. و اصل کلمه از ستر است، و بیان اینکه رفته است. و روا باشد که از قلت فهم و فکر ایشان، دیوانه ایشان را خوانند چون او شخصی را با حلم و سکینت و وقار و کمال عقل و وفور فضل و اجتماع «۵» خصال خیر، او را دیوانه نخوانند «۶»، به آن جمع کردند در حق او میان دو وصف متناقض، گاه گفتند: دیوانه است، گاه گفتند: ساحر است و کاهن. و سحر و کهان از کسی آید که او به غایت کمال باشد در ذکاء و دهاء، و هیچ عاقل چگونه روا دارد که اینکه دو لفظ به یک جای بگوید و لکن از سر تحیر گفتند چون اخبار غیب شنیدند از او. گفتند: کاهن است، چون

(۱). مع او لم یتفکروا.

(۲). آج، لب و. [...]

(۳). آو، بم، آن ما.

(۴). لت: احفاد.

(۵). اساس: اجتماع به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها: خوانند.

صفحه : ۳۰

معجزات خارق عادت دیدند «۱». گفتند «۲»: ساحر است، چون نظم قرآن دیدند که عرب و عجم از نظم آن عاجز بودند. گفتند: شاعر است، چون خدای را بی چون، بی چگونه، بی مثل، بی مانند، بی ضد، بی ند، بی جای، بی مکان، مخالف اشیاء گفت. گفتند: دیوانه است، که اینکه که او می گوید نتواند بودن. آنگه حق تعالی ردّ بر ایشان گفت:

إِنَّ هُوَ، وَ الْمَعْنَى مَا هُوَ، «ان» به معنی مای نافیه است نیست او یعنی رسول- علیه السّلام- مگر نذیری و ترساننده‌ای بیان کننده. و «انذار»، اعلام با تخویف باشد.

آنگه گفت: أَوْ لَمْ يَنْظُرُوا نَظْرًا وَ تَفَكَّرُوا نَظْرًا! و «نظر»، به معنی فکر است، فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، «ملکوت» فعلوت باشد من الملک، و اینکه بنا مبالغت بود، کالجبروت و الرّغبوت و الرّهبوت، گفت: نظر نمی کنید در ملک اینکه آسمانها که من چگونه آفریده‌ام آنرا با عظم خلق و ثقل جرمش در هوا معلق بداشته‌ام بی عمادی و ستونی که از زیر او هست و بی علاقه‌ای که از بالای او هست، و آنگه آن را به زینت ستاره «۳» بیاراسته‌ام تا بر حسابی «۴» مقدّر که اینکه هفت ستاره را در اینکه دوازده برج می گردانم به حسابی راست به سیری متفاوت و در اینکه زمین گسترده با انواع نبات و خلائق و اصناف بدایع از جماد و حیوان. وَ مَا خَلَقَ اللَّهُ «ما» موصوله است و آنچه آفریده است از چیزی، یعنی از همه چیزی که نام شیء بر او واقع باشد، یعنی هر چه اینکه نام بر اوست آفریده اوست امّا بنفسه و امّا بواسطه. و نیز تفکر و اندیشه نمی کنند در آن که باشد که اجل مرگ ایشان نزدیک رسیده است تا اینکه اندیشه داعی باشد ایشان را با آن که در دین احتیاطی به جای آرند و مآل و مرجع خود را نگرند و از دنیا و حرص بر او دور شوند، و اندیشه با آن صرف کنند که ایشان را عزّ ابدی و فخر جاودانگی «۵» بار آرد. آنگه گفت: فَبِأَيِّ حَيْدِثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ پس از اینکه قرآن، به کدام [۸-پ]

حدیث ایمان خواهند آوردن اگر فصاحتش گویند و بلاغتش «۶» و اسلوبش که معجز است و عالمیان از اتیان به مانند آن عاجزاند از او گذشته به

(۱). آو، بم، آج، لب، آن: دیدندی.

(۲). آو، بم، آن: گفتندی.

(۳). آن: ستارگان.

(۴). آو، بم، آن: جایی.

(۵). آو، بم، آج، لب، آن: جاویدانگی.

(۶). آو، بم، آج، لب، آن گویند.

صفحه : ۳۱

کدام حدیث ایمان خواهند آوردن «۱»؟ و اینکه دلیل است بر آن که، قرآن محدث است برای آن که اگر قدیم بودی نگفتی، فَبِأَيِّ حَيْدِثٍ بَعْدَهُ و تقدیر آن که: فَبِأَيِّ حَيْدِثٍ بَعْدَ هَذَا الْحَدِيثِ پس از اینکه حدیث، به کدام حدیث ایمان خواهند آوردن «۲»؟ و

«حدیث»، ضدّ قدیم باشد، و در آیت دلیل است بر وجوب نظر برای آن که حق تعالی بر سبیل تقریب و ملامت و مذمت [گفت حدیث آنان که ترک نظر کنند و ملامت و مذمت] «۳» بر ترک واجب باشد و فعل قبیح، و چون آیت حث باشد بر وجوب نظر، دلیل بود بر فساد تقلید.

مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ، گفت: هر که را خدای اضلال کند، او را هادی نباشد که راه نماید. معنی آن است که، آن را که خدای تعالی به تکلیف امتحان کند تا او عند آن ضال شود، او را هادی نباشد، یعنی کسی نباشد که او را دلیلی آورد و برهانی انگیزد به مانند آن ادله که خدای نصب کرده است برای او یا مقارب آن یا پیش از آن، و رها کند ایشان را در جهالتشان و نادانی و بی‌نوایی‌شان تا سر در نهاده می‌روند متحیر و از «۴» آن «۵» که ایشان را با خود رها کند و منع نکند ایشان را به قهر و جبر و الطافی که با مؤمنان کرد با ایشان نکند، چه معلوم بود که آن، ایشان را لطف نخواهد بودن. و وجهی دیگر در آیت آن است که، محتمل است که مراد آن بود که آن را که خدای راه ننماید به بهشت بر سبیل استحقاق عقاب بر کفرش، بدون خدای او را راهنمای نباشد و او را رها کند تا در ظلمات قیامت و عرصات موقف متحیر و متردد می‌گردد تا فریشتگان عذاب به او رسند که او را به دوزخ برند. و وجه سوم «۶» در آیت آن باشد که، آن را که خدای تعالی حکم کند به ضلال او و او را ضال خواند در همه عالم کس نباشد که اینکه حکم از او زایل کند و اینکه نام از او بردارد. اهل عراق، حمزه و کسائی و خلف خواندند: و یذرهم، به «یا» و جزم «را» و باقی قراء به «نون» خواندند و ضم «را». وجه قراءت اول آن بود که معطوف است [بر جمله] «۷» که محل او جزم است به جزای شرط برای آن که تقدیر اینکه است: مَنْ يُضِلُّ اللَّهُ فَلَا

- (۱). بم، لب، آن: خواهند آوردند.
- (۲). همه نسخه بدلها: خواهی آوردن.
- (۳). اساس: ندارد از او، افزوده شد.
- (۴). او، آج، مج، لب، لت، آن: متحیروار. [...]
- (۵). او، آج، مج، لب، لت: به آن بم: از آنان.
- (۶). او، بم، آج، لب، لت، آن: سیم مج: سیوم.
- (۷). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

صفحه : ۳۲

یهدده احد و یذرهم الله، و نظیر او قوله: ... لَوْ لَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُن مِّنَ الصَّالِحِينَ «۱» لَوْ لَا أَخَّرْتَنِي، و المعنى: هَلَّا أَخَّرْتَنِي اصِّدَّقَ و اكن و اینکه عطف بر محل باشد. و اما قراءت آن کسی که به رفع خواند و «نون» در نذرهم بر استیناف حمل کند و اینکه را به جواب لو لا تخصیصی «۲» نکند. و «طغیان»، از حد در گذشتن باشد در کفر. و «عمه» تحیر و تردد باشد در ضلال و گمراهی.

آنکه گفت، اینکه کافران و منکران بعث و نشور از تو می‌پرسند که: قیامت کی خواهد بودن! يقال: سألته «۳» عن كذا به مفعول أول متعدی شود بی «۴» حرف جزّ، و به دوم متعدی شود به حرف جزّ. و «الساعة»، اسم القيامة «۵» بمنزلة العلم لها. «ایان»، سؤال باشد از زمان به منزله «متی» و نصب او بر ظرف است. مُرْسَاهَا، ای مثبتها، ای متی وقت قیامها و ثباتها، قال الرَّاجِز:

ایان تقضی حاجتی ایانا اما تری لنجحها ایانا

و «مرسی» مصدر است اینکه جا، و بیان کردیم که، مفعول مصدر باشد و مفعول باشد و موضع باشد، اینکه جا مصدر است، ای متی وقوعها و ثبوتها کی خواهد بودن که واقع شود و در وجود آید. و ساعت، عبارت باشد از وقت نفخ صور اول و دوم که خلائق «۶» همه بمیرند و باز همه زنده شوند. حق تعالی گفت: جواب ده ای محمد و بگو که، علم آن بنزدیک خدای من است. لا يُجَلِّيهَا لَوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ آن را اظهار نکند و پدید نیارد در وقت خود جز خدای تعالی. و حکمت در آن که خدای تعالی وقت قیام ساعت از خلقان بپوشید آن است که، تا ایشان مجوز باشند و روا دارند [۹-ر]

که هر وقت و هر روز و هر شب خواهد بودن ایمن نباشند و پشت باز نگذارند و مستعد باشند و بر سر توبه و طاعت باشند چه اگر وقت آن با وقت مرگ و اجل خود معین دانستندی به اول مغری بودندی به قبیح و به آخر ملجأ بودندی به توبه و طاعت و اینکه هر دو منافی تکلیف است. ثَقُلْتُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، در او دو قول

(۱). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱۰.

(۲). آو، بم، آج، آن: مخصّص.

(۳). آو، بم، آن: سألت آج: سألتك.

(۴). لب: نه.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج: للقيامة.

(۶). آو، بم، آج، لب، آن: خلق.

صفحه : ۳۳

گفتند یکی آن که: علم او بر اهل آسمان و زمین گران است، و دگر آن که: وقوع او بر اهل آسمان و زمین گران است. قول اول سدی گفت و جماعتی مفسران، و دوم ابن جریج و جماعتی مفسران. آنکه حق تعالی خبر داد به کیفیت وقوع آن، گفت: لا تَأْتِيكُمْ إِلَّا بَعْتُهُ بِه شما نیاید جز به ناگاه. آنگاه گفت: از تو می پرسند مادام تا وقت قیامت، كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا، در او سه قول گفتند یکی آن که: پنداری تو آن را که اینکه علم داند سؤال بلیغ کرده‌ای و علم تمام حاصل کرده‌ای به اینکه، من قولهم «۱»: احفی فلان فی المسئلة اذا بالغ فيه، و اینکه قول مجاهد است. و دگر آن که: كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا، ای عالم بها. و اینکه قول را مرجع با قول اول است و الا حفی به معنی علم نیامد. قول سه دیگر، كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا، ای مسرور فرح بسؤالهم من قولهم: تحفیت بفلان فی المسئلة اذا سأله سؤالاً يظهر فيه المحبته و المسرة، قال الشاعر:

سؤال حفی عن اخیه کانه یدکره و سنان ام متواسن

و اینکه هم راجع است با قول اول، و آن که گفتند: «حفی»، مهربان باشد، اینکه قول از آن جاست. و اصل همه من احفی فی المسئلة و تحفی «۲» اذا بالغ فی المسئلة. و مبالغت در مسئله [از] «۳» مهربانی باشد. و بعضی دگر گفتند: سؤالی که از سر رقت قلب و فرط اشتیاق باشد، آن را احفاء و تحفی گویند، من قولهم: حفیت الدابة تحفی حفا، چون بی نعل بسیار برود سمش سوده گردد. و الوحا ابلاغ من الحفا، آنکه گفت:

قُلْ إِنَّمَا عَلَّمُهَا عِنْدَ اللَّهِ، یا محمّد!؟ بگو که: علم آن بنزدیک من است که خدایم و لکن بیشتر مردم ندانند که اینکه علم جز خدای نداند، و گمان برند که اینکه علم پیغامبران دانند. اگر گویند: چرا تکرار کرد! فی قوله: إِنَّمَا عَلَّمُهَا عِنْدَ رَبِّي به اول گفت، و «۴» دوم بار: عِنْدَ اللَّهِ، جواب گفتند از اینکه که: به اول علم وقوع و وقت وجود خواست، و به دوم: علم به کیفیت و احوال و احوال آن، چون

متعلق علم مختلف باشد، فایده مختلف بود و تکرار نباشد. قتاده گفت، اینکه سؤال قریش کردند [عبد الله عباس گفت: جهودان کردند. قتاده گفت روایت کردند] «۵» ما را از رسول - علیه السلام - که او گفت: قیامت برخیزد به ناگاه و مردم هر کسی به شغل خود

-
- (۱). آو، بم، آج، آن: قوله.
 - (۲). همه نسخه بدلها است.
 - (۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
 - (۴). آو، بم، آج، لب، آن: به.
 - (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]

صفحه : ۳۴

مشغول یکی حوض را اصلاح می کند و یکی چهار پای را آب می دهد و یکی در بازار قیمت «۱» متاع می کند و یکی میراث برگرفتن «۲» را ترتیب «۳» می کند و جای می سازد.

زید ارقم روایت نکرد از رسول - صلی الله علیه و آله - که او گفت: جبریل مرا گفت، قیامت برنخیزد تا سه خصلت پیدا نشود قول بسیار شود و عمل اندک شود و مردم وصیت نکنند و هر کس به آن که دارد بخل کند و چون مجالسی باشد که آن جا ذکر خدای کنند، گویند: اینکه بدعت است.

که که قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعاً وَلَا ضَرّاً، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که، اهل مکه رسول را گفتند: خدای تو، تو را خیر ندهد که نرخ گران کی خواهد بودن و ارزان کی! تا تو در وقت ارزانی برای وقت گرانی بخری تا بر آن سود کنی!

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که، بگو: ای محمد؟ که من مالک نهام برای نفس خود نفعی و ضرری را و سودی و زیانی را از خیر و شرّ [و نفع و ضرر، خیر و شرّ] «۴» من و نفع و ضرر من که «۵» به خدای تعلق دارد، به دست من چیزی نیست، که که إِنْ شَاءَ اللَّهُ، مگر آنچه خدای خواهد که من مالک باشم آن را به تملیک او. به اول نفی کرد آن که او مالک باشد هیچ نفع و ضرر را، آنگه استثناء کرد از آن میانه آن را که او مالک باشد از منافع و مضارّ خود به انواع تصرّف به تملیک «۶» و تمکین او، که که وَلَوْ كُنْتَ أَعْلَمُ الْغَيْبِ، اگر من غیب دانستمی که متاعی کی ارزان باشد و کی گران خواهد شدن، خیر بسیار بکردمی خود را در باب تجارت، به آن که ارزان بخریدمی و گران بفروختمی [۹-پ]

تا سود و خیرم بسیار شدی و هیچ بدی و زیانی به من نرسیدی و لکن ندانم و مرا به اینکه راه نیست. و وجه اتّصال آیت به آیت مقدّم آن است که، چون آنچه راجع است با منافع و مضارّ عاجل «۷» در باب معاش نمی دانم الاّ باعلام الله، احوال قیامت و وقت «۸» قیام ساعت از کجا دانم، چون خدای مرا اعلام نکند؟ که که إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ من نیستم الاّ ترساننده و مژده دهنده‌ای آنان را که ایمان دارند و مرا تصدیق کنند و قول من «۹» باور دارند. و در آیت، دلیل است بر آن که قدرت قبل الفعل

-
- (۱). بم، آج، لت: قسمت.
 - (۲). همه نسخه بدلها: بر گرفته.
 - (۳). آو، بم، آج: تربیت.
 - (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). کذا: در اساس، مع، لب، لت مل: که آن.

(۶). آو، بم، آج، آن، لت: تملک.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مع و لت: عاجلا.

(۸). آو، بم، آن: وجه.

(۹). مع اول.

صفحه : ۳۵

است، فی قوله: که که و لو کنت أعلم الغیب لاستکثرت من الخیر اگر من غیب دانستی خیر بسیار کردمی باید تا قادر باشد بر آن چه «۱» اگر قدرت مع الفعل بودی اگر نیز «۲» غیب دانستی «۳» استکثار خیر نتوانستی کردن «۴».

[قوله تعالی] «۵»:

[سوره الاعراف (۷): آیات ۱۸۹ تا ۲۰۶]

[اشاره]

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلتْ دَعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ- (۱۸۹) فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ- (۱۹۰) أ يُشْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَ هُمْ يُخْلَقُونَ- (۱۹۱) وَ لَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَ لَا أَنفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ- (۱۹۲) وَ إِن تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَتَّبِعُوكُمْ سِوَاءَ عَلَیْكُمْ أَدْعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ- (۱۹۳)

إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَلُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَادْعُوهُمْ فَلَيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ- (۱۹۴) أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبِطُّونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَ كُمْ ثُمَّ كِيدُوا فَلَا تَنْظُرُونَ- (۱۹۵) إِنَّ وِلَّيَّيَ اللَّهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَ هُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ- (۱۹۶) وَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَ لَا أَنفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ- (۱۹۷) وَ إِن تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا وَ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَ هُمْ لَا يُبْصِرُونَ- (۱۹۸)

خُذِ الْعَفْوَ وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ- (۱۹۹) وَ إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ- (۲۰۰) إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ- (۲۰۱) وَ إِخْوَانُهُمْ يَمُدُّوهُمْ فِي الْغَىِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ- (۲۰۲) وَ إِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بَأْيَةٌ قَالُوا لَوْ لَا اجْتَبَيْتَهَا قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَى إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكَ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ- (۲۰۳)

وَ إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ- (۲۰۴) وَ اذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَ خِيفَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ وَ لَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ- (۲۰۵) إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَ يُسَبِّحُونَهُ وَ لَهُ يَسْجُدُونَ- (۲۰۶)

[ترجمه]

او آن است که بیافرید شما را از یک تن و کرد از او جفت او تا ساکن شود با او چون خلوت کرد با او برداشت باری سبک، مستمر شد به او. چون گران شد «۶» بخوانند «۷» خدای را که خدای ایشان است، اگر بدهی ما را فرزندی نیک، باشیم از جمله شکر کنندگان «۸».

چون بداد ایشان را فرزندی نیک، کردند او را انبازان در آنچه دادشان، بزرگوار است خدای [از آنچه او را انباز گیرند] «۹» [۱۰- ر.]

انباز «۱۰» می گرداند «۱۱» آنچه نیافریند چیزی و ایشان را آفرینند!
و نتوانند ایشان را یاری دادن و نه خود را یاری دهند.
و اگر بخوانی ایشان را با راه راست پی شما نگیرند. راست «۱۲» است بر شما اگر بخوانی ایشان یا شما خاموش باشی.

- (۱). مل، معج، آن: آن وجه.
- (۲). مل: من.
- (۳). مل، لب، آن: دانستمی.
- (۴). مل: توانستمی کردن.
- (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]
- (۶). آج، لب، لت: گرانباز شد.
- (۷). اساس: بخواند به قیاس نسخه معج، تصحیح شد.
- (۸). آج، لب: سپاس داران.
- (۹). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
- (۱۰). آو، آن: هنباز بم: همباز.
- (۱۱). اساس: می گیری / می گیرید به قیاس با نسخه آج و معنی آیه تصحیح شد.
- (۱۲). آو، بم، آج، لب، آن: یکسان.

صفحه : ۳۶

آنان را که می خوانی بدون خدای بندگانی اند مانند شما، بخوانی ایشان را و بگوی تا اجابت کنند شما را اگر راست می گویی.
ایشان را هست پایها که بروند به آن یا هست ایشان را دستهایی که بگیرند به آن یا هست ایشان را [چشمها که بینند بدان] «۱» یا
هست ایشان را گوشهایی که بشنوند به آن بگو بخوانی انبازاتان را پس آنگه کید کنی با من و مهلت مدهی مرا.
یار من خدای است آن که بفرستاد کتاب قرآن و او توّل کند نیکان را «۲».
و آنان [را که] «۳» می خوانی فرود او نتوانند یاری شما و نه خود را یاری کنند.
و اگر بخوانی شان با راه راست نشنوند و بینی ایشان را می نگرند به تو و ایشان نمی بینند.
بگیر عفو و بفرمای به معروف و بگرد «۴» از نادانان.

[۱۱-ر]

و اگر تباہ کند تو را از دیو تباہی، پناه جوی [به خدای که او شنوا و داناست] «۵».
که آنان که ترسند «۶»، چون برسد به ایشان خیالی از دیو، یاد کنند خدای را، چه «۷» بینی ایشان را می بینند.
و برادرانشان می کشند ایشان را در نادانی، پس باز نمی استند «۸».

- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
- (۲). او، بم: یار نیکویان است.
- (۳). اساس: ندارد از معج، افزوده شد.

(۴). آو، بم، آن: برگرد.

(۵). اساس: ندارد از معج، افزوده شد.

(۶). آو، بم، آن: پرهیزیدند آج، لب: پرهیزگاری نمودند.

(۷). معج: که. [.....]

(۸). آو، بم، آن: نه سستی کنند آج، لب: نقصان نمی‌کنند.

صفحه : ۳۷

و چون نیاری به ایشان آیتی گویند: چرا برنگزیدی آن را! بگو که: من پیروی می‌کنم آن را که وحی کنند به من از خدای من، اینکه حجتهاست «۱» از خدایتان و بیان و بخشایش برای گروهی که بگردند.

و چون خوانند قرآن، بشنوی آن را و خاموش باشی

[تا مگر شما را ببخشایند] «۲».

[۱۱-پ]

و یاد کن خدای تو را در تنت به لابه و ترس بی‌آواز بلند «۳» از گفتار به بامداد و شبانگاه، و مباح از غافلان.

که آنان که بنزدیک خدای تواند تکبر نکنند «۴» از پرستش او و تسبیح کنند او را و او را سجده کنند.

قوله تعالی: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ، قدیم تعالی - جل جلاله - در اینکه آیت ممت نهاد بر خلقان و یاد داد ایشان را نعمت خویشتن به خلق او ایشان را از آدم و حوا، گفت:

او آن خدای است که بیافرید شما را از یک تن، یعنی آدم - علیه السلام - که پدر ماست. وَ جَعَلَ «۵» لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا تَا آدَمَ به او ساکن شود و آرام گیرد و سکن او باشد. فَلَمَّا تَغَشَّاهَا چون خلوت کرد با او. و تَغَشَّى کنایت باشد از جماع، حَمَلَتْ بار بر گرفت حوا از آدم، حَمَلًا خَفِيفًا باری سبک برای آن که هنوز آب «۶» بود در رحم او. فَمَرَّت بِهٖ، ای استمرت به، مستمر گشت به آن حمل و روزگار «۷» بر او برآمد، فَلَمَّا أَثْقَلَتْ چون گران شد، ای صارت ذات ثقل چنان که: اثمرت الشجرة ای صارت ذات ثمره و

(۱). آو، بم، آن: بیناهاست.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). آو، بم، آن: بیرون از آشکارا.

(۴). آو، بم، آن: نه گردن کشی کنند.

(۵). اساس: خلق که با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل، معج، لت: آبی.

(۷). آج، لب: روزگاری.

صفحه : ۳۸

امر الشیء اذا صارت «۱» ذا مراره، دَعَا اللّٰهُ رَبَّهُمَا خدای را بخواندند، که پروردگار ایشان است، و گفتند: لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا اِذَا كُنَّا اَوْلَادًا لِّمَنْ لَمْ يَرْزُقْنَا وَ اَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، ما از جمله شاكران و معترفان نعمت تو باشیم.

فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا چون بداد ایشان را [فرزند] «۲» صالح [صفت موصوفی محذوف است، ای ولدا صالحا، جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ] «۳» کردند

او را همتایان و انبازان در آنچه داد، فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ متعالی است خدای ما- جل جلاله- از آنچه «۴» به او شرک آرند. اما مخالفان ما آیت را تفسیر چنین دادند که: چون حوّا بار برگرفت، ابلیس پیش او آمد بر صورت مردی، او را گفت: تو دانی که اینکه که در شکم تو است چیست! گفت: [نه، گفت: «۵»] چه ایمن باشی که حیوانی باشد نه از جنس شما بل حیوانی باشد از جنس سگ و خرس و خوک و سباع که در زمین می‌بینی نه همه زمین از اینکه مملو است و از [جنس شما کس] «۶» نیست! [۱۲- ر]. گفت: پس چه باید کرد! گفت: من مردی‌ام که مرا از خدای من منزلی هست و دعای مستجاب، اگر من دعا کنم فرزند تو «۷» از جنس شما باشد، گفت: پس دعا کن. گفت: نکنم، تا با من شرط کنی که عبد الحارثش نام کنی و ابلیس را نام حارث بود. شرط کردند که چنین کنند، چون بزاد، عبد الحارثش نام کردند، فذلک «۸» قوله: فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا، یعنی فی التّسمیة، و اینکه روایت کلبی است.

سدی گفت: آدم و حوّا را فرزند نمی‌ماند، چند فرزند بزادند، بمرد. یک روز ابلیس بیامد و ایشان را وسوسه کرد و گفت: من درمانی دانم که فرزند شما بماند و هلاک نشود. گفتند: آن چیست! گفت: عبد الحارثش نام کنی تا بماند که اینکه مجرب است مرا. عبد الحارثش نام نهادند. و روایاتی دگر آوردند که اگر چه در آن جا بعضی اختلاف و کما بیش هست، مرجع با اینکه است که ما گفتیم، و اینکه از جمله فریت «۹» عظیم باشد بر آدم و حوّا که حوالت شرک کنند بدیشان که ایشان کافر شدند و مشرک، و دروغ است بر خدای تعالی، [و خدای تعالی] «۱۰» به آیت نه اینکه خواست

(۱). آو، بم، مج، لب، آن: صار. (۲-۳-۵-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز لت: آن که.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج، مل: فرزندان شما.

(۸). آو، بم، آج، لب، آن معنی.

(۹). آو، آج، بم، لب، آن، لت: فریه، مل: فریب. [...]

(۱۰). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۳۹

که ایشان گمان بردند بل مراد خدای تعالی به آیت آن باشد که مطابق ادله عقل است از نفی شرک و سایر معاصی از آدم و جمله پیغامبران- علیهم السّلام. و ما در اینکه کتاب بیان کرده‌ایم که هیچ کبیره و صغیره بر پیغامبران روا نیست از آنجا که مؤدی بود بانفار طبع از قبول قولشان و استماع وعظشان و امتثال امرشان. و چون صغیره و کبیره منفر باشند «۱»، کفر و شرک چگونه باشد! کفر در حق پیغامبران جز کافر روا ندارد.

اما تأویل صحیح آیت را آن است که: شرک مضاف است با فرزندان آدم دو «۲» جنس یا دو قبیل از جمله ایشان یا با ذکور و اناث ایشان، و به هیچ حال منسوب نباشد با آدم و حوّا. اگر گویند: در آیت ذکری رفته نیست فرزندان آدم را تا رد کنایت کنند با ایشان و انما ذکر آدم و حوّا رفته است، گوئیم روا باشد که: [رد ضمیر کنند با آن که او را ذکر نرفته باشد، و اینکه طریقی است عرب را که «۳» ضمیر قبل الذکر گویند، قال الله تعالی: حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ «۴»، یعنی الشّمس و آفتاب را ذکری نرفته است، [و قال الله تعالی: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ «۵»] و قرآن را ذکری نرفته است «۶» که اینکه اول سورت است، و قال الشّاعر:

لعمرک ما تغنی الثّراء عن الفتی اذا حشرجت یوما و ضاق بها الصّدر

و نفس را ذکری نرفته است.

جوابی دیگر از اینکه سؤال آن است که: ذکر فرزندان آدم رفته است در آیت فی قوله: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ، و «کم» خطاب است با جمله فرزندان آدم ذکور و اناث. و دگر جای ذکر ایشان رفت، فی قوله: فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا، و المعنی ولدا صالحا. و ولد، جنس را باشد صالح بود واحد را و جمع را، و چون در کلام ذکر دو مذکور برود آنگه عقیب آن چیزی آید که به یکی از ایشان لایق بود به دیگری لایق نبود ردش با آن باید کردن که به او لایق بود. چون در کلام ذکر آدم و حوا رفته است و ذکر فرزندان ایشان، و کفر و شرک لایق نیست به آدم و حوا، و به اولاد ایشان لایق است رد باید کردن با ایشان دون آدم و حوا. اگر گویند: نظم آیت

(۱). همه نسخه بدلها: باشد.

(۲). آو، بم، آج، آن: در.

(۳-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). سوره ص (۳۸) آیه ۳۲.

(۵). سوره قدر (۹۷) آیه ۱.

صفحه : ۴۰

و معنی او چگونه باشد بر اینکه وجه که گفتی! گوئیم: تقدیر کلام اینکه باشد که فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا، چون خدای تعالی آدم و حوا را بداد آن فرزند نرینه صالح که خواستند و تمنا کردند، کفار^(۱) اولاد ایشان آن را اضافت کردند با خدای و آنچه مقوی اینکه تأویل است، قوله تعالی: فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ، به لفظ جمع گفت، و نگفت: عَمَّا يَشْرِكُونَ. اما در تشبیه ضمیر در چند جای از آیت آن است که گفتیم که راجع است با دو جنس از مشرکان اولاد ایشان یا با ذکور و اناث ایشان. و فصیح را عادت بود که انتقال کند از کلامی به کلامی و از خطاب مخاطبی به خطاب دیگری^(۲) و از کنایتی به کنایتی، قال الله تعالی: إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا، لِيُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ^(۳) إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ، آنگه عدول کرد از خطاب رسول به خطاب مرسل اليهم از امت او، آنگه گفت: وَتُعَزَّرُوهُ وَتُقَرَّبُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا^(۴) هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ، به اول آیت خطاب کرد با جمله خلقان

(۱). آج، لب و.

(۲). آو، آج، بم، مل، آن: دیگر.

(۳). سوره فتح (۴۸) آیات ۸ و ۹.

(۴). سوره فتح (۴۸) آیه ۹.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز، لب و لت: اغفر.

(۶). لت: ملولته.

صفحه : ۴۱

مؤمن و کافر و بز و فاجر، آنگه از او در گذشته تخصیص کرد کافران را و خبر داد از ایشان به آنچه کردند و گفتند، چنان که گفت: هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ^(۱) حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ^(۲) خَلَقَكُمْ،

خطاب است با مشرکان برای آن که همه فرزندان آدم را از حوا آفریده‌اند، و تقدیر در خَلَقَكُمْ، آن باشد که خلق کل واحد منکم، و نظایر اینکه در قرآن و کلام عرب بسیار بود، قال الله تعالی: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً^(۳) فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ، و خدای متعالی نیست از آن که از او طلب فرزندى کنند پس از دیگر! گوییم، ممتنع نباشد که اینکه کلام منقطع باشد از حکم کلام اول و اینکه مستأنف چیزی دیگر باشد و متصل باشد بما بعده من قوله: أَيْشُرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلِقُونَ، پس حق تعالی تنزیه نفس [خود] «۵» کرد از آن که به او شرک آرند چون در کلام لفظ شرک رفت، و اینکه چنان باشد که رسول را- علیه السلام- از عقیقه پرسیدند، گفت:

أَنَا فَلَاحِبِ الْعُقُوبَةِ فَمَنْ ارَادَ أَنْ يَعْقَ عَنْ وَلَدِهِ فَلْيَفْعَلْ

چون ذکر عقیقه رفت، ذکر عقوبه کرد برای تجنیس لفظ. اهل مدینه و ابو بکر خواندند و عکرمه و اعرج در شاذ: «شرکا» به کسر الشین و اسکان الزاء علی المصدر. آنگه آن را چند تقدیر بود، یکی آن که: شرک، به معنی شریک بود، كالصَّوْمِ بِمَعْنَى الصَّائِمِ «۶»، و الفطر بمعنی المفطر. و تقدیری دیگر آن بود که: ذا شرک، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه

(۲-۱). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۲.

(۳). سوره نور (۲۴) آیه ۴. [...]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: فرزندان مل: فرزندی.

(۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). آو، بم، آن: الصَّيَامِ.

صفحه : ۴۲

مقامه. آنگه در «له» خلاف کردند با اینکه قراءت «۱» بعضی گفتند: جعلاً لل شرکا، ای نصیبا. و قیل جعلاً لغير «۲» الله شرکا، ای نصیبا. و هر دو را معنی یکی باشد، برای آن که شرک غیرى با خدای همان باشد که شرک خدای با غیرى. اما اقوالی که از اینکه پیش گفتیم و اخباری که در اینکه باب مخالفان ما آوردند، بجز آنکه مخالف ادله عقل است و هر چه چنین باشد مقبول نبود «۳»، مطعون است در سندش برای آن که از قتاده روایت [۱۳- ر]

کرده‌اند «۴»، از حسن از سمره- و حسن سمره را ندید و از وی چیزی نشنید- علی قول البغدادیین. دگر آن که، حسن بخلاف اینکه گفت در روایت عروه از او، نیز از سعید جبیر و عکرمه روایت کردند که: «شرک» منسوب نیست با آدم و حوا بل منسوب است الی غیرهما من کفار «۵» اولادهما.

قوله: أَيْشُرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلِقُونَ با خدای انباز می گردانند «۶» آن را که چیزی نتواند آفریدن از اینکه بتان جماد، و آن را آفریدگاری و موجدی و مقدری می باید؟ و مورد کلام استفهام است و معنی تقریب و انکار است بر مشرکان که جماداتی را می پرستند که ایشان قادر نه‌اند بر اصول نعم که به آن مستحق عبادت شوند و از آن که «۷» ایشان عبادت خدای تعالی که قادر الذات است و بر همه مقدورات قادر است رها کرده‌اند. و عبادت اصنامی می کنند که او مخلوق و محدث است و بر هیچ خالق قادر نیست.

آنگه گفت بر سبیل ملامت و تقریب که: ایشان را به چه امید و طمع می پرستند و آن بتان ایشان را یاری نمی توانند کردن و نه نیز خویشان را یاری می توانند کردن؟ و آن که چونین بود در غایت عجز و مذلت و مهانت بود، الهیت را و عبادت را نشاید، قوله: وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى. در اینکه ضمیر خلاف کردند، بهری گفتند: راجع است با بتان و برای آن «هم» گفت، «ها» نگفت به لفظ

کنایت جمادات که کافران آن را معبود ساخته بودند بمنزله الاحیاء العالمین، چنان که گفت: وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ ﴿۸﴾ وَ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿۲﴾ سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ، و نگفت: ام صمت م ﴿۳﴾، تا مطابق بودی با سر آیت نگاه داشته بود، که رءوس الآی فی القرآن بمثابة القوافی فی الشعر. و آن جا که عذر نباشد هم اینکه مراعات نمی‌کنند، یک بار چنان می‌گویند و یک بار چنین، کما قال الشاعر:

سواء اذا ما اصرح الله امرهم علينا ادثر ما لهم ام اصرم
و قال الآخر:

سواء عليك التفرام بت ليلة باهل القباب من نمير بن عامر

إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَلُكُمْ أَنْكُحُوا بَنَاتِهِمْ فِي زَوَاجِهِمْ وَمَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَّا يَخْفَىٰ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ مِنْ شَيْءٍ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا عَلِيمًا ﴿۲۵﴾

می‌خوانی و عبادت می‌کنی، بندگاند هم چون شما عاجزاند و اسیر و محتاج، و اگر باور نداری ایشان را بخوانی تا اجابت کنند شما را و التماس اجابت کنید اگر راست می‌گویید. و برای آن بتان را «عباد» گفت که اشتقاق عباد و عبودیت از مذلت است، یعنی ذلیلانند، من قولهم: طریق معبد، ای موطن مذلل، و بعیر معبد اذا كان مطليا بالقطران فهو اذا ذلیل. و جَبَائِي گفتم: معنی آن است که: ملک خدای‌اند- جل جلاله- چنان که بنده ملک مالک باشد، چون می‌دانند «۴» که ایشان عبیداند و ممالیک‌اند و مالک نه‌اند، از عقل چگونه روا می‌دارند «۵» که ایشان را پرستند «۶»، [قال الشاعر] «۷»:

[لا اعبدك يوما لا ابتغي منك رفدا] «۸» فانت مثلي عبد ففيم اعبدا
و قوله: فَلَيْسَتْ جِبِيًّا لَكُمْ، لام امر غایب است، بگویند تا اجابت کنند شما را

(۱). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

(۲). سوره یس (۳۶) آیه ۱۰.

(۳). اساس: صمتم، با توجه به آو، تصحیح شد. [.....]

(۴). آو، بم، مل، لب، آن، لت: می‌دانی.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن، لت: داری.

(۶). آو، آج، بم، لب، آن، لت: پرستی.

(۷). اساس: ندارد به قیاس با نسخه مل، افزوده شد.

(۸). اساس: ندارد از مل، آورده شد.

صفحه : ۴۴

اگر راست می‌گویید چون اجابت خواهید به دعوت و نیاید بدانید که از آن است که نشوند و نبینند و ندانند [۱۳-پ]
و قادر و عالم نه‌اند، و غنا و کفاف نکنند.

آنکه ایشان را بر وجه دیگر تنبیه کرد، گفت: أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا، گفت:

ایشان پای دارند که به آن بروند؟ أم لَهُمْ أَيْدٍ يَبِطُّشُونَ بِهَا یا دست دارند که به آن بگیرند؟ ابو جعفر، «بیطشون» خواند هر کجا

باشد، به ضم الطاء، و اینکه هر دو لغت است و کسر فصیحتر است یا چشم دارند که به آن ببینند؟ یا گوش دارند که به آن بشنوند؟ و اینکه جمله را صورت استفهام است و معنی انکار و تقریب، یعنی نه پای رونده و نه دست گیرنده و نه چشم بینا و نه گوش شنوا (۱). و آن که جسم (۲) باشد، او ادراک چیزها به اینکه حواس کند و فعل به اینکه آلت کند چون دانند که ایشان اینکه آلت ندارند- از آن جا که جماداند- بدانند که قادر نه‌اند و مدرک نه‌اند، و آن که چنین باشد صلاحیت الهیت ندارد و سزای عبادت نباشد. و شما را اینکه همه آلایت هست و بر اینکه اوصاف حاصل (۳)، پس عابد از معبود به باشد. آنگه رسول را- علیه السلام- می‌گوید: بگو اینکه کافران را تا شریکان خود را بخوانند، یعنی اینکه بتان را که می‌پرستند و دعوی الهیت ایشان می‌کنند، و آنگه همه یکی شوید و با من کید سازید و در مضرت من رای زنیید و مرا مهلت (۴) مدهید و بنگرید تا چه زیان دارد مرا.

حلوانی عن هشام «کیدونی» به «یا» خواند فی حالتی الوصل و الوقف، و یعقوب هم چنین. و ابو عمرو و ابو جعفر و اسماعیل و داجونی عن هشام در وصل موافقت کردند و در وقف «یا» بیفگندند و باقی قراء بی «یا» خواندند در هر دو حال، و یعقوب «تنظرونی» خواند به یا در هر دو حال و باقی قراء بی «یا» (۵).

ابو علی گفت: رؤوس الایات در باب وقف بمثابت قوافی شعر بود در آن باب که بر او وقف باید کردن، و چون «یا» افتد در اواخر آیات و ابیات می‌بیفگندند، یعنی «یا» (۶) ی اضافه [الی نفس المتکلم] (۷). نبینی که شاعر چگونه گفت:

فهل یمنعنی ارتیاد (۸) البلاد من قدر الموت ان یأتین

(۱). آو، بم، آن: اشنوا.

(۲). آو، آج، بم، لب، آن: آنک او را چشم باشد مل، مج: آنک چشم باشد.

(۳). همه نسخه بدلها بجز مل: حاصلی.

(۴). نسخه اساس: مهلت با توجه به آو، تصحیح شد.

(۵). نسخه اساس ندارد از آو افزوده شد.

(۶). مج: باء اضافه.

(۷). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

(۸). اساس: ارتیادی با توجه به نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۴۵

و التقدیر: آن یأتینی، و آن «یا» که از پس «لام» آید با او هم اینکه معاملات کردند و اگر چه «یا» نه اضافه باشد، چنان که گفت:

یلمس الاحلاس فی منزله بیدیه کالیهودی المصل

اراد المصلی.

إِنَّ وَّلِيَّيَ اللّٰهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ، آنگه گفت: بگو ای محمّد که: ولی من و اولیتر به کار من و خداوند گار من خدای است، آن که او تولّای کار صالحان کند، و کتاب قرآن او فرستاد و تولّای کار آن باشد که مباشرت آن کنند به نفس خود و با کسی دیگر نگذارند. وَ الَّذِي تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ و آنان که شما ایشان را می‌خوانید و می‌پرستید بدون خدای- عزّ و جل- نصرت شما نتوانند کردن، و نه نیز نصرت خویشان، از آن جا که جماداند صلاحیت حیّی و قادری ندارند. و اینکه بر سبیل توبیخ و تقریب می‌گویند ایشان را در

پرستیدن چیزها که ایشان چنین عاجز و درمانده و مضطربند.

وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُوا و «۱» اگر چنان که ایشان را با هدی و دین مسلمانی و راه راست خوانید، نشنوند از آن که آلت شنیدن ندارند. و گفته‌اند: سماع، به معنی قبول است، یعنی نپذیرند. وَ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَ هُمْ لَا يُبْصِرُونَ و بینی ایشان را که در تو می‌نگرند و نمی‌بینند یعنی بر آن جمله که ایشان را کرده‌اند و پیراسته‌اند از آنچه هستند، چشمها درست به شکل کرده «۲» و صورت ناظران و نگرندگان دارند و نمی‌بینند، جز آن که لفظ نظر اینکه جا مجاز باشد، برای آن که نظر به چشم تقلیب الحدقه الصَّحِيحَةُ نَحْوِ الْمَرْثِيِّ طلباً لرؤيته باشد و ایشان حدقه صحیح ندارند و نه طالب رؤیت‌اند، و لکن چون شکل ناظران دارند و صورت حدقه درست دارند ایشان را ناظر خواند. پس شکل نظر هست به صورت و ابصار نیست به هیچ وجه. بعضی دگر گفتند: مراد به نظر، مقابله است، یعنی و تریهم یقابلونک باعینهم و هم لا-یبصرون، چنان که گفت: اما رأیت الجبل ینظر الیک، و دور بنی فلان متناظره «۳»، ای متقابله، قال الشاعر:

إذا نظرت بلاد بنی تمیم لعینی او بلاد بنی صباح

(۱). همه نسخه بدلها: گفت و. [...]

(۲). آو، آج، بم: بکرده مج، لت: نکرده.

(۳). آو، آج، بم، آن: مناظره.

صفحه : ۴۶

یرید یقابلی، و قول اول درست تر است. و گفته‌اند: مراد آن است که، [وَ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ]، [۱۴- ر] الیک، كما قال [الله] «۱» تعالی: وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَ مَا هُمْ بِسُكَارَىٰ «۲» وَ تَرَاهُمْ، معنی آن است که: وَ تَنْظُرُهُمْ ینظرون الیک. چون رؤیت به معنی ظن باشد، به اینکه تقدیر حاجت نبود. و گفته‌اند: مراد به «هم»، مشرکان‌اند و کنایت از عقلاست، و چون چنین باشد نظر حقیقت باشد. وَ هُمْ لَا يُبْصِرُونَ، مجاز بود و المعنی: و هم لا یعلمون، برای آن که ایشان بر حقیقت می‌بینند و لکن منتفع نیستند به دیدن چنان که گفت: وَ لَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بها «۳» رَأَيْتَهُمْ لِي سَاجِدِينَ «۴» خُذِ الْعَفْوَ، حق تعالی در اینکه آیت رسول را- علیه السلام- می‌فرماید که: عفو بستان. مجاهد گفت: مراد به عفو، مسامحت و مساهلت است در معاملات و معاشرت و مکارم اخلاق کار بستن و ترک تشدید و تعسیر. و معنی «اخذ»، عمل باشد، چنان که گویند: انا اخذ بقولک من قول تو خواهم گرفتن، یعنی بر آن کار خواهم کردن.

عبد الله بن عباس و سدی و ضحاک و کلبی گفتند: مراد آن است که، آنچه به تو دهند از زکات اموال و صدقات برای درویشان و حقوقی که واجب باشد بر ایشان آنچه عفو باشد و سهل، از ایشان بستان و استقصا و مبالغت در تقدیر و تشدید مکن. و گفتند: اینکه، پیش از نزول [آیت] «۵» صدقات بود و وجوب زکات چون آیت زکات آمد، اینکه آیت منسوخ شد و چون زکات واجب شد سندن آن بطوع و کره فرمودند از اینکه کار رسول- علیه السلام- عمال را بر گماشت به سندن آن. وَ أُمِرَ بِالْعُرْفِ، ای بالمعروف. و اینکه فعل باشد به معنی مفعول، کالخبز بمعنی المخبوز. و عیسی بن عمرو در شاذ خواند: بالعرف، به دو «ضمه»، و هو لغة فيه، كالحلم و اللحم و الخلق و الخلق و العرف و العرف و المعروف و العارفة كل- فعل حسن فی العقل و الشرع و نقيضه

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

- (۲). سوره حج (۲۲) آیه ۲.
 (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹.
 (۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴.
 (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه: ۴۷

النَّكْرُ وَالْمَنْكِرُ. گفتا «۱»: نیز امر به معروف «۲» که مردمان را طاعت فرمای از واجبات و مندوبات، و قال الشاعر فی العرف:

من يفعل الخير لا يعدم جوازيه لن يذهب العرف بين الله و الناس
 عطا گفت: وَ أَمْرٌ بِالْعُرْفِ، یعنی به لا اله الا الله. و روایت کرده‌اند از رسول- علیه السلام- که گفت: جبرئیل- علیه السلام- مرا گفت
 در اینکه آیت که: وَ أَمْرٌ بِالْعُرْفِ، معنی آن است
 ان تصل من قطعك و تعطى من حرمك و تصفح عمن ظلمك
 آن که ببندی با آن که از تو ببرد، و بدهی آن را که تو را ندهد، و عفو کنی آن را که بر تو ظلم کند پس شاعری آن را نظم کرد
 و گفت:

[مكارم الاخلاق فی ثلاثه] «۳» من كملت فيه فذا كل الفتي

اعطاء من تحرمه و وصل من تقطعه و العفو عمن اعتدى
 صادق- علیه السلام- گفت: خدای تعالی مکارم اخلاق فرمود و در همه قرآن آیتی نیست جامعتر مکارم اخلاق را از اینکه آیت. و
 رسول- علیه السلام- گفت:
 بعثت لا تتم مكارم الاخلاق.
 و بعضی گفتند «۴» زنان رسول گفتند «۵». مکارم اخلاق ده چیز است: آن که راست گوید، و مسلمانان را به راست دارد، و سائل را
 عطا دهد، و مکافات نیکوی کند، و صلت رحم کند، و ادای امانت کند، و همسایه را حرمت دارد، و رفیق را با پناه گیرد، و مهمان
 را طعام دهد و سر همه مکارم اخلاق شرم است، ابو جعفر القرشی گفت:

كل الأمور تزول عنك و تنقضی الا الثناء فانه لك باق

و لو ائنی خیرت كل فضیله ما اخترت غیر مكارم الاخلاق
 وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ بگرد از جاهلان و با ایشان مخالطت مکن، یعنی با کافران. مفسران گفتند: ابو جهل را خواست و اصحابش را
 و اینکه منسوخ کرد به آیه السیف.
 وَ إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ، عبد الرحمن بن زید گفت: چون آیت اول آمد خذ العفو وَ أَمْرٌ بِالْعُرْفِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ، رسول- علیه السلام-
 گفت: یا رب: با خشم چه

(۱). آو، آن، لب: گفت.

(۲). همه نسخه بدلها کن.

(۳). اساس: مصراع دوم همین بیت را به صورت تکرار در مصراع اول آورده از آو، آورده شد.

(۴). همه نسخه بدلها از.

(۵). آو، بم، آن: گفت.

صفحه : ۴۸

کنیم! «۱»! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَإِنَّمَا يَنْزَعَنَّكَ، ای یصیبَنَّک و ینالَنَّک اگر به تو [۱۴-پ]

رسد از شیطان نزعی و اصل آن حرکت باشد، یقال: نزع [ینزع] «۲» اذا حرّک، و نزع «۳» عرقه اذا نبض و هاج. و فیه لغتان: نزع و نغر، یقال: ایتاک و النّزاع و النّغاز، و هو الولوع بالفساد. قال الله تعالی: مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَعَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَ بَيْنَ إِخْوَتِي «۴» إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ- الآیة ابن کثیر و کسائی و ابو عمرو خواندند و اهل بصره: طیف بی «الف» و باقی قراء طائف به «الف»، و اینکه هر دو لغت است کالمیت و المائت. و بعضی اهل علم فرق کردند ابو زید گفت:

طاف الرّجل اذا قبل و ادبر، و اطاف يطيف اذا جعل يستدير بالقوم و يأتيهم من نواحيهم. و طاف الخيال يطيف طيفا اذا الم في المنام. بعضی دگر گفتند: الطائف ما طاف بك من وسوسة الباطل. طایف آن وسوسه‌ای باشد که تو را در دل آید از باطلی، و طیف دیوانگی باشد، و طیف نیز خیال باشد، قال [الشاعر] «۵»:

مرّ طيف على الاحوال طرّاق «۶».

و قال الاعشى:

و تصبح من غب «۷» السرى و كأنما الم بها من طائف الجن اولق

حق تعالی گفت: آنان که متقی و پرهیزکار باشند و خدای ترس، چون وسوسه‌ای از شیطان به ایشان رسد یا رنجی که جنس سودا و جنون باشد، تَدَكَّرُوا، خدای را یاد کنند و نام خدای برند. عبد الله عباس گفت: طایف نزعنی باشد از نزغات شیطان. کلبی گفت: گناهی. مجاهد گفت: خشمی، تَدَكَّرُوا، خدای را یاد

(۱). همه نسخه بدلها، چه کنم.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [...]

(۳). اساس: نزع به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۰۰.

(۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). آو، آج، بم، میج، آن: طراف.

(۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: غیب به قیاس با نسخه چاپی مرحوم شعرانی و منابع و شواهد مربوط به شعر و لغت تصحیح شد.

صفحه : ۴۹

بعضی دگر گفتند: تفکر کنند در آلاء و نعماء خدای. ابو روق گفت: ابتهال و تضرع کنند با خدای تعالی. سعید جبر گفت: اینکه مردی باشد که او خشم گیرد خدای را یاد کند و خشم فرو برد. مجاهد گفت: آن مردی باشد که معصیتی خواهد کردن خدای را یاد کند، رها کند آن معصیت. سدّی گفت: چون یاد کند توبه کند.

بعضی دگر گفتند: اندیشه کند در آنچه خلاص او در آن بود، و آن توبه است، و توبه کند، فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ، «اذا» مفاجات راست که نگاه کنی ایشان مبصر و مستبصر باشند، و اینکه عبارت بود از سرعت. و بعضی علما گفتند: المَّتَّقِي من یشتهی فینتهی و یبصر فیقصر.

آنکه ذکر کفّار کرد و گفت: وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ وَ بَرَادِرَانِ اِيشَانِ، یعنی برادران شیطان، شیطان «۱» ایشان را در نادانی و غوایت و جهالت می کشند «۲».

من المدد. و بعضی دگر گفتند: یزیدونهم ایشان را در غوایت مدد می کنند «۳» و زیادت می گردانند. و نافع خواند: یمدونهم من الامداد، و باقی قراء یمدونهم من المدد. و فرق گفته‌ایم میان مدّ و امدّ، و در او چند وجه گفتیم «۴». ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ، آنکه باز نمی ایستند «۵» چنان که متّقیان باز می ایستند «۶» از گناه بل که اصرار می کنند، اینکه قوله عبد الله عباس و سدّی و ابن جریج است. قتاده گفت: یعنی «۷» شیاطین باز نمی ایستند و اقصار نمی کنند از استغواء ایشان، یقال: قصرت عن الشيء و اقصرت اذا احتبست عنه. و وجه قراءت نافع و عذر او از آن که «امد» در خیر گویند و «مد» در شرّ، چنان که فرمود: وَ اَمَدَدْنَاكُمْ بِاَمْوَالٍ وَ بَيْنِ «۸»، اَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَ بَيْنِ «۹»، و قوله:

وَ يَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ «۱۰»، آن است که توسع کرد و اینکه معنی در جای آن به

(۱). کذا در اساس دیگر نسخه بدلها فاقد اینکه کلمه است محتمل است کلمه «شیاطین» یا نوع شیطان مراد باشد.

(۲). آج: می کشد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و لب: می دهند.

(۴). اساس: گفتند به قیاس با آو، تصحیح شد.

(۵). آج، مج: استند.

(۶). همه نسخه بدلها: باز می آیند.

(۷). ساس: بعضی به قیاس با آو، تصحیح شد.

(۸). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۶.

(۹). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۵۵. [...]

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۵.

صفحه : ۵۰

کار داشت چنان که حق تعالی بشارت در عذاب استعمال کرد، فی قوله: فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ «۱»، و عیسی بن عمرو در شاذّ خواند: یقصرن، من القصر و لغت معروف اقصار است [۱۵-ر]، قال امرؤ القیس:

سَمَالِكُ شَوْقٍ بَعْدَ مَا كَانَ اقْصَرَا وَ حَلَّتْ سَلِيمِي بَطْنِ خَبْثِ فَعْرَعْرَا

و قوله: وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بِآيَةٍ حَقِّ تَعَالَى در اینکه آیت با رسول- علیه السّلام- خطاب کرد و گفت: چون آیتی بدیشان نیاری اقتراح

کنند و گویند: لَوْلَا، و المعنی «هَلَّا» بمعنی تحضیض چرا اجتناب نکردی، یعنی انشا نکردی و ارتجال من قبل نفسک از خویشتن اینکه قول زَجْرَاج و فَرَاء است، قال الفراء: اجتناب الکلام، ای اختلقته، و اینکه قول حسن و ضحاک و قتاده و ابن زید است و یک روایت از عبد الله عباس، [روایتی دیگر از عبد الله عباس] «۲» آن است که: هَلَّا تَلَقَّيْتَهَا و اخذتها من رَبِّكَ و سألتها چرا تلقی نکردی و تقبل و سؤال از خدای تعالی تا بفرستادی. آنگاه گفت: بگو ای محمد؟ و جواب ده که من متابعت آن کنم که بر من وحی کنند از خدای تعالی، مرا نباشد که اقتراح کنم و سؤال کنم یا اختلاق کنم و فرو بافم دروغ بر خدای تعالی.

ابو زید گفت: لفظ اجتناب در کلام جایی استعمال کنند که کسی کلامی نا- اندیشیده گوید، و اصل اجتناب اختیار بود. آنگاه گفت: مبتدا. هَذَا بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ اینکه قرآن بصیرتهاست از خدای تعالی. و واحد او «بصیرت» باشد، و آن دلیلی باشد که عند او حق از باطل بیند و بداند «۳»، و البصیره، الترس لَأَنْهَا تبصر، و البصیره «۴» بقیة الدّم علی القاتل لَأَنْهَا تبصر و تراعی، قال [شعر] «۵»:

علی بصائرنا و ان لم تبصر

و هیدی و بیان و حجت است و رحمتی است جماعتی مؤمنان را برای آن که منتفع ایشان بودند دون کافران، ایشان را تخصیص کردند به ذکر.

وَ إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ عبد الله مسعود گفت: سبب نزول آیت آن بود که، در ابتدای شرع در نماز روا بودی که بر یکدیگر سلام کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و حرام کرد. و ابو هریره گفت: سبب نزولش آن بود که، مردم در نماز سخن گفتندی، اینکه آیت آمد و سخن گفتن در نماز حرام شد. زهری گفت: آیت در مردی انصاری

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۱.

(۲). اساس: ندارد از مل، آورده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: بینند و بدانند.

(۴). آج، مل، مع: تبصروا البصیره.

(۵). اساس: ندارد از مع، آورده شد.

صفحه : ۵۱

آمد که چون رسول- علیه السلام- در نماز آیتی خواندی، او با رسول- علیه السلام- می خواندی به آوازی بلند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و او را و دیگران را فرمود تا در نماز خاموش باشند و گوش با قراءت امام کنند. بشیر بن جابر روایت کرد که: روزی در قفای عبد الله مسعود نماز می کردم، بعضی مردمان قراءت «۱» می خواندند، چون سلام باز داد، روی در ایشان نهاد و گفت: (اما آن لکم ان تفقهوا اما آن لکم ان تعقلوا) وقت نیامد شما را که فقیه و عاقل شوید! نشنودید «۲». که خدای تعالی چگونه گفت: وَ إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا.

ابو هریره گفت «۳»: آیت برای آن آمد که، جماعتی در قفای رسول چون او نماز کردی آواز به قرآن بلند کردند، خدای اینکه آیت فرستاد. کلبی گفت: چون ذکر دوزخ شنیدندی، جزع «۴» کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. قتاده گفت: در نماز به حوائج خود سخن گفتندی و از یکدیگر پرسیدندی که: نماز چند رکعت کردی! و جواب دادندی، خدای تعالی حرام کرد و اینکه آیت فرستاد. و بیشتر مفسران و اهل علم بر آنند که، استماع و انصات در نماز فرمود برای آن که اوامر قرآن بر وجوب باشد و اتفاق است که استماع قرآن جز در نماز واجب نیست. سعید بن المسیب گفت:

آیت به مکه آمد چون قریش و کفار دیگر گفتند: لا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ «۵» هذِهِ مَا «۷» گفتند: اینکه در خطبه روز آدینه است که امام خواند و در آن جا «۸» قوارع قرآن خواند گوش باز [۱۵-پ] کردن بدان واجب بود و اگر چه قرآن گفت در آیت به سنت و اجماع معلوم شده است که استماع خطبه واجب است مأموم را، برای آن که دو خطبه به جای دو رکعت نماز است. و مجاهد و عطا گفتند: آن جا که کسی قرآن خواند استماع آن واجب است، و اینکه قول شاذ است. و

(۱). آج، لب قرآن.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مج: نشنوی مج: بشنوی.

(۳). آج، لب اینکه.

(۴). لت: فزع.

(۵). سوره فصلت (۴۱) آیه ۲۶.

(۶). آو، آج، لت: القسم بن یحمر.

(۷). آو، آج، بم، آن، لت: مسلم بن کبار.

(۸). آو، آج، آن، لت: آنچه. [...]

صفحه : ۵۲

علما جمله بر آنند که: استماع سنت است. سعید جبر گفت: خطبه روز آدینه است و عیدین، و انصات اصغاء و گوش باز کردن باشد و نگاه داشتن و محافظت کردن، قال الشاعر:

قال الامام عليكم امر سيدكم فلم نخالف و انصتنا لما قالا

زجاج گفت: روا باشد که معنی آن بود که، عمل کنی بدانچه در قرآن هست و از او تعدی نکنید، من قول القايل «۱»: سمع الله لمن حمده، ای اجاب الله من دعاه، لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ تا بر شما رحمت کنند.

و اذْكَر رَبِّكَ فِي نَفْسِكَ، آنکه حق تعالی خطاب کرد با رسول و گفت: یاد کن خدایت را در خویشتن به تضرع، و نصب او «۲» بر مفعول است و شاید که در جای حال بود، و التقدير: متضرعا و خيفة «۳»، ای خوفا من عذاب الله، و اگر چه خطاب است با رسول، مراد امت‌اند.

عبد الله عیاس گفت: مراد قراءت در نماز است که مأموم در قفای امام قراءت خواند فیما بینه و بین نفسه، و اینکه محمول باشد بر آن جا که امام به قراءت جهر نکند اما آن جا که امام جهر کند به قراءت، به اتفاق استماع واجب است،

لقوله - عليه السلام - : «۴» من صلی خلف امام موافق فقراءه الامام له قراءه

هر که در قفای امامی موافق نماز کند، قراءت امام قراءت اوست اما چون امام جهر نکند در قراءت، و حال حال اخفات باشد، مأموم بنزدیک ما الحمد «۵» بخواند فیما بینه و بین نفسه نه به جهر و سورت نخواند «۶». و اگر به امام نزدیک باشد و همه او شنود هم استماع باید کردن. مجاهد و ابن جریح گفتند: خدای تعالی فرمود تا مکلفان او را یاد کنند در دل و فراموش نکنند و تضرع کنند در دعا و استکانت و خضوع کنند و به دعا و حاجت که خواهند آواز بر ندارند، چه با کسی می گویند که بر او پوشیده نیست احوال ایشان. اهل معانی گفتند: معنی آن است که به قرآن متعظ شو و به آیاتش معتبر شو و خدای را یاد کن به طاعت در اوامر او به

تَضَرَّعَ وَ تَوَاضَعَ وَ تَخَشَّعَ وَ تَمَلَّقَ وَ بَرَّ

- (۱). آو، آج، بم، لب، آن قد.
- (۲). آو، آج، بم، لب، آن، لت: تَضَرَّعَا.
- (۳). اساس: خفیه با توجه به نسخه آو و اتفاق نسخ تصحیح شد.
- (۴). آو، آج، بم، آن قراءته.
- (۵). آو، آج، بم، لت: بنزدیک مأموم الحمد.
- (۶). بم، لت: بخواند.

صفحه : ۵۳

سیل خوف از عقاب او. و چون قرآن خوانی و دعا کنی جهر مکن و آواز بلند بر- مدار. آنگه وقتش معین کرد، گفت: بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ بامداد(۱) و شبانگاه و «آصال» جمع اصیل باشد: کایمان و یمین. و اهل لغت گفتند: از نماز دیگر باشد تا نماز شام، آنگه آن را مؤکد کرد و بند زد بقوله: وَ لَا تُكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ گفت از جمله غافلان مباش. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ رَبِّكَ که آنان که بنزدیک خدای توانا از فریشتگان، و مراد به «عند»: نه قرب مسافت است، بل قرب ایشان است از فضل و رحمت خدای.

استکبار و بزرگواری نمایند از عبادت و پرستش او، و او را تسیح و تنزیه می کنند و او را سجده می کنند. و معنی آیت، حث است بندگان خدای را بر طاعت خدای و آن که اخلاص نکند در اوامر و امثال آنچه فریشتگان با رفعت منزلتشان و قرب مقامشان به رحمت او اینکه استکبار و استعظام نکنند و نیارند، بل بنده وار به شب و روز تسیح و تهلیل او می کنند و او را سجده و خشوع می نمایند، چنان که گفت:

يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ(۲) وَ إِذِ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا(۳)

[سوره الأنفال (۸): آیات ۱ تا ۱۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۱) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۲) الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ (۳) أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (۴) كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِن بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ (۵) يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ (۶) وَإِذِ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَن يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ (۷) لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ (۸) إِذِ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّينَ (۹) وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ وَ لَتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۱۰) إِذِ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ وَيُنزِلُ

عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهَّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ (۱۱) إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأَلِقَى فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ (۱۲) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۱۳) ذَلِكَمُ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ (۱۴)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان] «۷»

- (۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۲). اساس: و گفت با توجه به اتفاق نسخ و سیاق عبارت، «واو» حذف شد.
- (۳). سوره انفال (۸) آیه ۳۰.
- (۴). همه نسخه بدلها: تا به آخر.
- (۵). آو، آج، بم، مج، لب، آن: رفیع مل، لت: رفع.
- (۶). مل، آن: صلوات. [.....]
- (۷). اساس: ندارد از بم، افزوده شد.

صفحه : ۵۵

می پرسند تو را از غنیمتها، بگو که غنیمتها خدای راست و رسول را، بررسی از خدای و به اصلاح آری «۱» آنچه میان شماست و فرمان بری خدای را و رسول را اگر ایمان آورده‌ای.

[۱۶-پ]

ای «۲»، گروهی که آنان باشند که چون یاد کنند خدای را، بترسد دل‌های ایشان و چون بخوانند «۳» بر ایشان آیت‌های او، بیفزاید ایشان را ایمان و بر خدایشان توکل کنند.

آنان که به پای دارند نماز و از آنچه روزی داده باشیم ایشان را هزینه کنند «۴».

ایشان‌اند که گروندگانند بر راستی ایشان را پایه‌ها باشد نزدیک خدای ایشان و آمرزشی و روزی با کرامت.

چنان که بیرون آورد تو را خدای تو از خانه تو بدرستی، و گروهی از مؤمنان کاره بودند.

جدل می کنند با تو در حق پس از آن که روشن شد، پنداری می رانند ایشان را به مرگ و ایشان می نگرند.

[۱۷-ر]

[و چون وعده دهد شما را] «۵» خدای، یک گروه «۶» که آن شما راست و خواستی که جز خداوند سلاح باشد شما را، و می خواهد خدای که درست کند حق به سخنهایش، ببرد اصل کافران.

- (۱). آج، لب: به سامان آری.
- (۲). آج، لب: بدرستی که.
- (۳). آج، لب: خواننده شود آج، لب: برسد.
- (۴). آج، لب: نفقه می کنند.

(۵). اساس: افتادگی دارد از آو، افزوده شد.

(۶). آج: یکی از دو گروه.

صفحه : ۵۶

تا درست کند حق را و باطل کند باطل «۱» را و اگر چه نخواهند گناهکاران.

چون فریاد می‌خواستی از خدایتان، پاسخ داد شما را که من مدد فرستم «۲» شما را به هزار از فریشتگان از «۳» پس یکدیگر «۴».

نکرد آن را خدای مگر مژدگان تا ساکن بود به آن [دل‌های شما] «۵» و نیست یاری مگر از نزدیک خدای که خدای بازدارنده «۶» محکم کار است [۱۷-پ].

چون در شما پوشید «۷» خواب به ایمنی از وی «۸» و فرو فرستاد «۹» بر شما از آسمان آبی تا پاک کند شما را به وی و ببرد از شما پلیدی دیو و تا باز بندد بر دل‌های شما و بر جای دارد به آن پایها «۱۰».

چون وحی کرد «۱۱» خدای تو به فریشتگان که من با شما بر جای داری آن مؤمنان را، در افگنم «۱۲» در دل‌های آنان که کافر شدند ترس، بزنی بالای «۱۳» گردنها و بزنی از ایشان هر «۱۴» سر انگشتی.

آن «۱۵» به آن است که ایشان نافرمانی کردند خدای را و [رسولش را و هر

(۱). آج، لب: خلاف راستی.

(۲). آج، لب: مدد نماینده‌ام.

(۳). آج، لب پی در آوردگان امثال خود را.

(۴). معج برنشسته.

(۵). اساس: افتادگی دارد از آو، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: غالب.

(۷). آو، بم، آن: پوشند. [.....]

(۸). آج، لب: برای ایمنی از او.

(۹). آو، آن: فرستد بم: فرستند آج، لب: می‌فرستد.

(۱۰). آج، لب: قدمها را.

(۱۱). آج، لب: وحی می‌فرستد.

(۱۲). آج، لب: زود باشد که افگنم.

(۱۳). آج، لب: بالا‌های.

(۱۴). آو، بم: همه او، بم، آن انگشتی.

(۱۵). آج، لب عقاب.

صفحه : ۵۷

که [۱] نافرمانی کند خدای را و رسولش را، خدای سخت عقوبت است.

آن را بچشی و کافران راست عذاب دوزخ.

[قوله تعالی: یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ - الْآیة [۲] عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که، رسول - علیه السلام - گفت: هر که به فلان جای شود وی را از نفل چندین باشد، و هر که کسی را بکشد او را چندین باشد، و هر که اسیری بیارد او را چندین باشد. چون قوم روی به هم آوردند، جوانان بشتافتند و پیران و مردمان معروف با رسول - علیه السلام - بایستادند در زیر رایت. چون خدای تعالی ظفر داد مسلمانان را بر کافران، آمدند و آنچه رسول گفته بود طلب کردند. پیران و بزرگان که با رسول بودند و با رایت بودند، گفتند: چنین نباشد، ما نه برای آن نشتافتیم که ما را اینکه قوت و هنر نبود، و لکن ما خدمت رسول و مراعات رایت اولیتر شناختیم چه اگر رسول [۳] تنها بودی امن نشایستی بودن که جماعتی مشرکان بر او حمله آوردندی و رنجی به او رسانیدندی و یا رایت بیفگندندی، و ما در اینکه مقام که ایستاده بودیم مدد شما بودیم و مردی [۴] ما کمتر از مردی [۵] شما نباشد، ما رها نکنیم تا شما غنیمت ببری بی ما. مردی از انصاریان از بنی سلمه برخاست نام او ابو الیسر [۶] بن عمرو، و گفت: یا رسول الله؟ تو گفتی هر که مردی را بکشد او را چندین غنیمت باشد، و هر که اسیری بیارد او را چندینی باشد، ما هفتاد مرد را کشتیم و هفتاد مرد را اسیر آوردیم. سعد معاذ گفت: یا رسول الله؟ آن مزد که ایشان طلب کردند ما را نبایست یا ما از ایشان بد - دلتر بودیم! و لکن ما نخواستیم که صف تو تنها و خالی رها کنیم. رسول - علیه السلام - در آن کار توقف کرد، مردم در اینکه گفت و گوی افتادند، سعد گفت: یا رسول الله؟ مردم بسیارند و غنیمت کم از مردم است، اگر آنچه وعده داده‌ای اینان را به اینان دهی برای اینکه دگر قوم چیزی نماند و متشککی شوند. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و رسول - علیه السلام - غنیمت [۷] از میان ایشان بسویت قسمت کرد.

(۱). اساس: افتادگی دارد از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد از لت، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها را تنها رها کردمانی.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز لت از.

(۵). مل، مج: مردمان آو، بم، آج، لب: مردان.

(۶). آو، آج، لب: ابو یسر. [.....]

(۷). اساس: قسمت با توجه به آو، و اتفاق همه نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۵۸

مکحول روایت کرد از ابو امامه، که او گفت، من عبادہ صامت را پرسیدم از اینکه آیت، گفت: آیت در اهل بدر [۱] آمد، چون ما خلاف کردیم در آن و بدخویی کردیم، خدای تعالی از ما بستد [۲] و قسمت آن با رسول افگند، و در اینکه، تقوی بود و طاعت خدای و رسول و صلاح ذات البین. رسول - علیه السلام - میان ما بسویت قسمت کرد.

سعد ابو وقاص گفت: آیت در من آمد، و سبب آن بود که برادرم را بکشتند روز بدر - عمیر را - و من سعید بن العاص بن امیه را بکشتم و تیغ او را برگرفتم - و آن تیغی نیکو بود معروف آن را «ذوالکثیفه» [۳] گفتند - پیش رسول آوردم و گفتم: یا رسول الله؟ اینکه تیغ مرا ده که من خداوندش را بکشتم. گفت: اینکه تیغ مرا نیست و تو را نیست، مسلمانان راست، برو و بر سر غنایم نه. من بیامدم و آن بر سر دگر غنایم نهادم و رنجی عظیم به دل من رسید، گفتم: باشد که آن تیغ به کسی افتد [۱۸ - پ]

که اینکه رنج نبرده باشد که من. خدای تعالی آیت [اینکه] [۴] فرستاد و رسول - علیه السلام - قسمت غنایم بکرد و آن تیغ با رسول افتاد به من بخشید.

ابو اسید مالک بن ربیعہ گفت: روز بدر تیغی گران‌مایه به دست من افتاد که آن را «مرزبان» گفتند. رسول-علیه السلام- بفرمود تا هر کس که چیزی دارد از غنیمت باز جای آرد، من آن تیغ با سر غنیمت نهادم، ارقم بن ارقم از رسول-علیه السلام- بخواست، به او بخشید.

ابن جریح گفت: آیت در مهاجر و انصار آمد که بر سه فرقه شدند و [در] «۵» غنیمت خلاف کردند، خدای تعالی کار آن با رسول افکند تا چنان که صواب داند قسمت کند بسویّه. قوله: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ، گفت: تو را می‌پرسند ای رسول من از انفال که، که راست بگو که خدای راست و پیغامبر را. بعضی مفسران گفتند: «عن»، به معنی «من» است، من تبعیض، ای من الانفال، یعنی بعض الانفال. آنکه سؤال، نه سؤال استفادت باشد، سؤال استماحت باشد. و بعضی دیگر گفتند: «عن»، صله است و زیادت، و التقدیر: یسئلونک الانفال، و قراءت عبد الله مسعود بر اینکه است.

(۱). اساس: بیت با توجه به آو، و اکثر نسخ تصحیح شد.

(۲). آو، آج، بم، لب، آن: نپسندید.

(۳). آو، آج، بم: ذوی الکثیف.

(۴-۵). از آو، افزوده شد.

صفحه : ۵۹

مفسران در معنی انفال خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد آن غنایم است که رسول-علیه السلام- روز بدر بر گرفت، صحابه گفتند: اینکه که راست! خدای تعالی گفت: خدای و پیغامبر راست. و اینکه قول عبد الله بن عباس است و عکرمه و مجاهد و ضحاک و قتاده و ابن زید. علی بن صالح بن حی «۱» گفت: آن انفال سرایاست که رسول-علیه السلام- سریتی را، ای جماعتی را، به جایی فرستادی، آمدندی و غنیمتی آوردندی، آنکه پرسیدند که: آن که راست! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: خدای راست و پیغامبر را.

عطا گفت: آن چیزی باشد که از «۲» مشرکان به دست مسلمانان افتادی بی‌قتالی، از بندهای و پرستاری و اسپه و مانند اینکه، گفت: آن خاص پیغامبر را باشد.

روایتی دیگر از عبد الله عیاس آن است که: انفال، آن بود که از غنایم فرو افتد از درعی و رمحی و مانند آن. و روایتی دیگر آن است که: آن «۳» سلب و سلاح و جامه و اسپ که مرد مقتول را باشد، رسول را بودی، به آن «۴» دادی که او خواستی. مجاهد گفت: خمس است، برای آن که مهاجر گفتند: اینکه خمس مال که از ما باز می‌گیرند که را خواهد بودن! خدای تعالی گفت: خدای و پیغامبر را.

امّا آنچه روایت کرده‌اند از باقر و صادق-علیهما السلام- آن است که، انفال چند چیز است: هر زمینی خراب که آن را اهلی و مستحق نباشد، یا اگر باشد بمیرند بجمله و هر زمینی که بی‌قتالی اهلیش بسپارند، و سر کوهها و میان رودها و بیشه‌ها و زمینهای موات که بر آن زرع نکرده باشند و آن را ارباب نباشد، و اقطاعهای پادشاهان که در دست ایشان نه بر وجه غضب باشد، و میراث کسی که او را وارث نباشد. از جمله غنایم پیش از قسمت آن کنیزکی نیکو و اسپه قیمتی و جامه گران‌مایه از آنچه آن را نظیری نباشد در غنیمت از هر جنس متاع. و چون قومی قتال کنند بی‌دستوری امام، هر غنیمت که آرند از آن جا جمله امام را باشد. اینکه جمله آن است که رسول را باشد-علیه السلام- و از پس او قائم مقام او را که ناظر باشد در کار مسلمانان به فرمان او، چون ظاهر باشد. فاما در حال غیبت امام شیعه «۵» را مرخص

- (۱). اساس: حیی با توجه به نسخه آو، و اتفاق نسخ تصحیح شد.
- (۲). اساس: آن با توجه به نسخه آو، تصحیح شد.
- (۳). مل، مج: از.
- (۴). لب کس.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز لت او.

صفحه : ۶۰

کرده‌اند «۱» که در آن تصرّف کنند «۲» از آنچه ایشان را از آن چاره نباشد از متاجر و مناكح و مساكن. و چون پیغامبر - علیه السلام - یا امام زمینی از اینکه زمینها به کسی دهد به اجارتی معلوم یا به ربع دخل آن یا به ثلث و کمتر و بیشتر آن «۳» مال اجارت بدهد، باقی او را حلال باشد. و در قراءت اهل البیت نیز چنین آمد که قراءت عبد الله مسعود است. یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ از تو می‌خواهند «۴» انفال، بگو: انفال خدای راست و پیغامبر را. [و اگر ایشان مستحق آن بودند، خدای نگفتی: فَاتَّقُوا اللَّهَ از خدای بترسی] «۵»، و انفال، جمع «نفل» باشد، و نفل، در لغت زیادت باشد، و منه النَّافِلَةُ لِأَنَّهَا زِيَادَةٌ عَلَى الْفَرْضِ «۶»، قال لیبید:

ان تقوى ربنا خير نفل و باذن الله ريثي و العجل [۹۱-ر]

و فرزندزاده را نیز نافله برای آن گویند که زیادت باشد [بر فرزند] «۷»، قال الله تعالى: وَ هَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ نَافِلَةً «۸» وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ «۹» هذه ما «۱۱» حیات او و ائمه را از پس او که قائم باشند مقام او. آنگه گفت: فَاتَّقُوا اللَّهَ از خدای بترسی و طاعت او را کار بندید و از معاصی او اجتناب

(۱). همه نسخه بدلها، بجز لت: است.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: کند.

(۳). همه نسخه بدلها: او.

(۴). لت: می‌پرسند. [.....]

(۵). اساس: ندارد از آو، آورده شد.

(۶). آو، آج، بم، آن: الفرائض.

(۷). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۸). سوره انبیا (۲۱) آیه ۷۲.

(۹). سوره انفال (۸) آیه ۴۱.

(۱۰). لت از.

(۱۱). آو، بم، آج، لب، آن حال.

صفحه : ۶۱

کنید و اصلاح ذات البین کنید. و در معنی او خلاف کردند، قتاده و ابن جریح گفتند: آن خواست که در عهد رسول چون مسلمانی

کافری را بکشتی سلب و سلاحش [آن] «۱» مرد را بودی. چون اینکه آیت آمد، رسول بفرمود تا بعضی [بر بعضی] «۲» رد می کردند بر وجه مصالحت و توسط. مجاهد گفت: اینکه امر به اصلاح ذات البین در معنی «۳» نهی است از آن اختلاف که ایشان کردند روز بدر در غنیمت و اینکه، قول عبد الله عیاس و سفیان و سدی است. و خلاف کردند در آن که چرا به لفظ تأنیث گفت «ذات» و «بین» «۴» مذکر است؟ بعضی گفتند: ذهب الی الحال الّتی کانت بینهم و حال مؤنث است، چنان که گویند: جاءنی فلان ذات العشاء، ای السّاعه الّتی فیها العشاء. زجاج گفت: آن حال خواست که کار مسلمانان به آن به اصلاح آید. و اخفش گفت: اینکه از جمله آن است که، تأنیث او به سماع دانند نه به قیاس، کالذار و الثار و الذلو و العصا و غیرها. و اینکه را علتی نباشد که ایشان گویند، «بیت» مذکر باشد و «دار» مؤنث، و «رمح» مذکر باشد و «عصا» مؤنث، و آب مذکر باشد و آتش مؤنث، و ماه مذکر باشد و آفتاب مؤنث. وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ و طاعت خدای دارید و طاعت رسول و اوامر ایشان را امتثال کنید و از نواهی ایشان منتهی شوید اگر از آن که گرویده‌اید و ایمان دارید، که آن به که ایمان دارد به خدای و ثواب و عقاب، ایمان ایشان را حامل و باعث باشد بر طاعت خدای و رسول داشتن.

آنکه در آمد و وصف کرد مؤمنان مخلص مستکمل شرایط ایمان را و اسلام را، گفت: إِنَّمَا، و بیان کردیم که او، لاثبات الشیء «۵» و نفی ما سواه باشد، جز که در اینکه آیت بر وجه مبالغت است نه بر طریق حقیقت. گفت: مؤمنان آنان باشند که، چون ذکر خدای کنند پیش ایشان و نام خدای برند دل‌های ایشان بترسد. و در مصحف عبد الله مسعود هست که: فرقت قلوبهم، و معنی یکی باشد. الخوف و الخشیة و الوجل و الفرق و الفرع و الروع، همه ترس باشد. وَإِذَا تَلَّيْت عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ چون آیات او بر ایشان خوانند، ایشان را ایمان بیفزاید و ایشان بر خدای توکل کنند، و به اینکه آیت تمسک کردند آنان که گفتند: ایمان زیادت و نقصان پذیرد، و افعال جوارح از جمله ایمان باشد، به آن که گفتند نبینی که خدای تعالی گفت: چون آیات خدای

(۲-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم، لب، آن: به معنی.

(۴). آو، آج، بم، مل، آن: ذات البین.

(۵). آو، بم، آن الا.

صفحه: ۶۲

بر ایشان خوانی، ایشان را ایمان بیفزاید آنکه گفت: نماز به پای دارند و نفقه کنند، و از پس اینکه جمله شرایط و افعال گفت: ایشان مؤمنانند بر حقیقت، دلیل کند بر آن که هر که نه چنین باشد مؤمن نبود، جواب گوئیم: اَوَّلَا كَفْتَن «۱» که هر که نه چنین بود مؤمن نبود، قول به دلیل الخطاب باشد و دلیل الخطاب درست نیست بنزدیک محققان اهل علم. دگر آن که، خدای تعالی در اینکه آیت وصف افاضل و خیار مؤمنان کرد، و ممتنع نباشد که مؤمنان در طاعات متفاضل باشند و اگر چه در ایمان [۱۹-پ]

متساوی باشند دلیل بر اینکه آن است که، در آیت گفت: وَجَلَّتْ قُلُوبُهُمْ، و به اجماع امت و جل «۲» القلب در ایمان شرط نیست نه بینی که در دگر آیت گفت: الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ «۳» الَّذِينَ يَتَّقُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ، اینکه هر دو، اعنی نماز و انفاق، از فضل ایمان است نه از شرط ایمان. دلیل بر آن که چنین است، آن است که: نماز و انفاق هر یکی از آن مشتمل است بر فریضه و سنت، و در آیت مطلق است، و گفتن که: اخلال به نماز سنت و ترک نفقه سنت، ایمان را خلل و نقصان کند خلاف اجماع باشد، پس به آیت تمسکی نیست ایشان را از اینکه وجه که گفتیم.

أَمَّا قَوْلُهُ: أَوْلَيْكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا، دلیل نکنند بر آن که آنان که نه چنین باشند نه مؤمن باشند حقا، که اینکه دلیل الخطاب بود و

آن باطل بود. و اما نصب «حقاً»، نصب آن بر مصدر است، کانه قال: او حق «۶» ذلک لهم حقاً، اوحقوا فی ایمانهم

(۱). مل، لت: گفتی.

(۲). آو، آج، بم، لب، آن: وجلت.

(۳). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۸. [.....]

(۴-۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). آو، بم، آن: قال الحق.

صفحه: ۶۳

حقاً، کما تقول: صدقوا صدقا. عبد الله عباس گفت: یعنی، برئوا من الکفر از کفر بیزار شدند، فهذه حقیقه ایمانهم. مقاتل گفت: معنی آن است که، در ایمانشان شکی نیست چنان که در ایمان منافقان. قتاده گفت: ایشان مستحق نام و حکم ایمانند بحق و درستی. و عبد الله عباس گفت: هر که منافق نباشد او مؤمن است حقاً.

ابن ابی نجیح گفت: مردی حسن بصری را گفت: تو مؤمن هستی! گفت: ایمان دو است، اگر ایمان به خدای و فریشتگان و کتابها و رسولان و قیامت و بهشت و دوزخ و بعث و نشور و حساب و کتاب و ثواب و عقاب خواستی، من بدین جمله مؤمنم و ایمان دارم و اگر آن خواستی که آیت متضمن آن است، اعنی قوله: إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ - الایه، من نمی دانم «۱» که من از ایشان هستم یا نه؟ و اینکه قول از حسن بصری دلیل صحت مذهب ما می کند که به اول، مجرد ایمان خواست که باتفاق ایمان است، و دوم فضل ایمان خواست و فضیلت او. علقمه گفت «۲»: ما در سفری بودیم جماعتی را دیدیم گفتیم ایشان را: شما چه مردمانی!

گفتند: ما مؤمنانیم حقاً، ما ندانستیم که ایشان را چه جواب دهیم، تا عبد الله مسعود را دیدیم، چنین حال «۳» افتاد، گفت: بایستی گفتن ایشان را که، اگر راست می گوی «۴» قطع کنی که از اهل بهشتی، که مؤمن حقیقی بهشتی بود لا محال. سفیان ثوری گفت: هر که او گواهی دهد که او مؤمن است حقاً و قطع نکند بر آن که از اهل بهشت است [او مؤمن باشد] «۵» به نیم آیت و به نیمه دیگر مؤمن نباشد.

و بیشتر مقریان «۶» وقف کردند عند قوله: حَقًّا، و بعضی مقریان «۷» وقف کردند عند قوله. أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ، آنکه ابتدا کردند: حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ ای لهم درجات عند ربهم حقاً. مجاهد گفت: اعمال رفیعۀ اینکه درجات اعمالی رفیع مقبول است.

عطا گفت: درجات بهشت خواست. هشام بن عروه گفت: مراد آن است که، خدای

(۱). همه نسخه بدلهای، بجز مل و لت: چه دانم.

(۲). آو، آج، بم، آن: فضیل از علقمه گفت فضیل و علقمه گفتند.

(۳). همه نسخه بدلهای، بجز لت: حالی.

(۴). می گوی / می گویی / می گوید.

(۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). آن: مفسران.

(۷). آو، آج، بم، آن: صوفیان.

بیرون شو به طلب غیر «۱»: و گفتند: ما را نگفتی که ما را کارزار می‌باید کردن تا ما ساز کرده بودیمان «۲». بعضی دگر گفتند وجه تشبیه در حق، آن است [که] «۳» خدای تعالی گفت: *أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا ... كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنَ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ*. مجاهد گفت: *كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنَ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ* یجادلونك فی الحق، یعنی چنان که آن حق بود و در آن جدل کردند، همچنین در حق جدل کنند با تو پس از آن که حق «۴» روشن باشد. فزاد گفت: وجه تشبیه آن است که: چنان که خدای تو را از خانه بیرون آورد و ایشان کاره، تو با کراهت ایشان ننگریدی و بر آن برفتی، [هم] «۵» در باب غنایم بر فرمان خدای برو و با کراهت ایشان منکر. و کسائی گفت: «ما»، موصوله است و در جای قسم است، و تقدیر آن است که: *وَالَّذِي أَخْرَجَكَ مِنَ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ [أَنَّهُمْ] «۶»* یجادلونك فی الحق. و در اینکه مخالفت ظاهر است در چند جای، و اینکه قولی بعید است. و ابو عبیده معمر بن المثنی گفت: «ما» مصدریه است، ای کاخراجك ربك من بیتك بالحق، و درست آن است که «ما» کافه است که در «کاف» تشبیه پیوسته است، چنان که «انما» و «کأنما» «۷». حق تعالی گفت: چنان که بیرون آورد تو را خدای تو از خانه‌یت «۸» در مدینه برای غیر «۹» قریش. *وَإِنَّ فَرِيقًا* گروهی از مؤمنان آن را کاره بودند و اینکه قول بیشتر مفسران است.

(۹-۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: غیر.

(۲). آو، آج، بم، مج، لب، آن: بودمانی لت: سامان کرده‌مانی.

(۳). اساس: ندارد از لت، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، لب، آن تو.

(۵-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۷). اساس: کلاً به قیاس با نسخه آو، و اتفاق جمیع نسخه‌ها تصحیح شد.

(۸). خانه‌یت / خانه‌ات آو، آج، بم، لب، آن: خانه تو.

صفحه : ۶۶

يُجَادِلُونَكَ جَدَلٌ مِي كَرَدَنَد بَا تُو، فِي الْحَقِّ اِي فِي الْقِتَالِ، دَر قَوْل مَجَاهِد وَ جَمَاعَتِي مَفْسِرَان. وَ يُجَادِلُونَكَ، حِكَايَتِ حَالِ اسْتِ، اِي مَجَادِلِينَ لَكَ فِي الْحَقِّ؛

و اصل جدل در لغت، سختی باشد، من قولهم: جدلت الحبل اذا احكمت فتله و الاجدل الصقر لشدته، و الجدال الارض لصلابتها، و الجدیل الزمام من الادیم «۱» لشدته و احكامه. بعد ما تبين پس از آن که روشن شد که آن حق است و از قبل خدای است و به فرمان اوست. *كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى [۲۰-پ]*

الموت بغایت کراهت و شدت مجادلت با کسی مانند که پنداری ایشان را به مرگ می‌رانند، و ایشان در آن می‌نگرند یعنی بکام و ناکام، اگر خواهند و اگر نه، می‌باید رفتن ایشان را چنان که مرد را «۲» به ره مرگ بیاورد رفتن، اگر خواهد و اگر نه.

قوله: *وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ* یاد کن ای محمد؟ چون خدای تعالی وعده داد که از اینکه دو طایفه و دو گروه یکی شما را اند اما غیر و اما قریش، *وَ تَوَدُّونَ «۳» إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ*، در محل نصب است بدان که «۵» مفعول دوم وعد است، و *أَنَّهُا لَكُمْ*، در محل نصب است به آن که بدل احدی الطائفتین است. *وَ تَوَدُّونَ أَن غَيْرِ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ* و شما آن دوست داشتید که شما را آن بود که در او حدتی و شوکتی و سلاحی نباشد. *وَدَدتِ الشَّيْءَ إِذَا تَمَنَيْتَهُ أَوْ دَادَهُ، وَ وَدَدتِ الرَّجُلَ إِذَا أَحْبَبْتَهُ أَوْ دَادَهُ*، و هو ودی و ودیدی، و هر دو معنی محتمل است اینکه جا، هم محبت و هم تمنا، و برای آن ذات الشوكة گفت «۶»، صفت احدی الطائفتین «۷». و سلاح را شوکت برای تیزی خوانند، من الشوك الحدى هو الثبت تشبیه [به خار نبت] «۸» و شوکت، کنایت باشد از

حدّث، یقال: لفلان شوکة، ای حدّة و الشوکة

- (۱). همه نسخه بدلها، بجز لت: الأدم.
- (۲). آج، لب: مرده را.
- (۳). اساس: تریدون با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد. [...]
- (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
- (۵). همه نسخه بدلها: به آن که.
- (۶). همه نسخه بدلها که.
- (۷). همه نسخه بدلها است.
- (۸). اساس: ناخواناست از آو، افزوده شد لت: به تیه و خار نبت کرد.

صفحه : ۶۷

و الشکة السّلاح، یقال: فلان شاک فی السّلاج و شائک فی السّلاح، و شاک من الشکة، قال الشّاعر:

فتوهّمونی أنّی انا ذلکم شاک سلاحي فی الحوادث معلّم.

و يُریدُ الله أن یحقّ الحقّ، یعنی محمّد. خدای تعالی می خواهد تا حقّی «۱» محمّد آشکارا کند و او را ظفر دهد بر دشمن بکلماته، قیل: بامر، و قیل: بوعده به فرمانی که داد شما را به قتل کفار یا به وعده‌ای که داد شما را به ظفر. و یقطع دابر الکافرین و بیزد اصل کافران، و استیصال کند ایشان را و نیز تا حق به حق کند یعنی تا حق آشکارا بکند به ادله چنان که مردمان بدانند که حق است، و باطل به باطل کند، یعنی اظهار دلیل کند بر بطلان باطل و الا خود حق، حق باشد و باطل باطل نه اینکه به حق باید کردن نه آن به باطل، و اگر چه کافران و گناهکاران آن را کاره باشند.

قصه آیت آن است که، عبد الله عتّیاس و عبد الله زبیر و سدی و ابن یسار روایت کردند که: مردی نام او کرز بن جابر القرشی غارت کرد بر گله مدینه و براند تا به منزلی که آن را صفرا خوانند. خبر به «۲» رسول - علیه السلام - رسید بر اثر او برفت، او رفته بود، او را در نیافت، باز آمد و آن سال مقام کرد. آنگه خبر آوردند که ابو سفیان از شام می آید با کاروانی از آن قریش. عمرو بن عاص با ایشان بود و عمرو بن هشام و مخرمه بن نوفل الزّهری با چهل سوار از بزرگان قریش، و مالی عظیم با خویشان داشتند از مال و تجارت و مبلغی عطر داشتند. چون بنزدیک بدر رسیدند - و آن نام چاهی است - خبر به «۳» رسول رسید از آمدن ایشان. رسول - علیه السلام - اصحابان «۴» را حث کرد و خبر داد به قلت قوم و کثرت مال و گفت: اینک کاروان قریش با مال جهان، بیرون شوید تا باشد که خدای تعالی مال ایشان به غنیمت «۵» شما کند. صحابه که اینکه بشنیدند بشتافتند به طمع مال و غنیمت با سلاح و بی سلاح و چنان که اتفاق افتاد و ایشان را گمان چنان بود که کارزاری «۶» نباشد آن جا. چون ابو سفیان بشنید که

- (۱). حقّی / حقّ، (بای مجهول به جای کسره): بم، میج، آن، لت: حقّ.
- (۲-۳). همه نسخه بدلها، بجز آو، مل: بر.
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز میج: اصحاب.
- (۵). آج: قسمت مل: نعمت.

(۶). آو، بم: کارزاری.

صفحه: ۶۸

رسول- علیه السّلام- به راه ایشان آمد، ضمضم بن عمرو الغفاری را به مکه فرستاد تا مکیان را (۱) خبر کرد و بگفت که: محمّد به راه کاروان آمده است و اگر تقاعد و تکاسل کنید مالها ببرند و ایشان توانگر شوند و ما درویش مانیم. و ابلیس (۲) پیامد به مکه بر صورت سراقه بن جعشم و اینکه خبر بداد و گفت: لا غالب لکم الیوم من الناس و اِنّی [۲۱- ر] جارّ لکم (۳) فَاذْهَبْ اَنْتَ وَ رَبُّكَ فَقَاتِلَا اِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ (۳) هذِهِ مَا (۱) ایشان از پس کاروان روند، قریش از پس ایشان درآید و کاروانیان روی با پس کنند (۲) و ایشان را در میان گیرند، و رسول را- علیه السّلام- قریش بایست، از آن جا که دانست که، چون قریش را کشته و اسیر کرده باشد (۳)، مال و اموال ایشان جمله او را بود [۲۱- پ]. پس حق تعالی در اینکه آیت خبر داد که: شما که مسلمانانید، آن دوست (۴) می‌دارید که کاروان و مال و کار آسانتر و به نفع نزدیکتر (۵) شما را باشد و آنچه مراد خدای است، خلاف اینکه است، درست کردن حق- است و باطل کردن باطل، یعنی ذلیل کردن قریش به کارزار بدر تا مسلمانی (۶) ظاهر شود، و رسول- علیه السّلام- قوّت گیرد و کافران مستأصل شوند.

آنکه گفت: اِذْ تَسْعِيْثُوْنَ رَبُّكُمْ یاد کنید ای مسلمانان چون استغاثت می‌کردید و فریاد می‌خواستید از خدای تعالی، راوی خبر گوید که: چون رسول- علیه السّلام- به بدر رسید، در نگرید آن (۷) کثرت و شوکت و ساز و عدت مشرکان دید و قلت مسلمانان- چنان که طرفی شرح داده‌ایم در سورت آل عمران- در عریش شد و روی به قبله کرد و جماعتی صحابه با او، و دست برداشت و می‌گفت:

اللّٰهُمَّ اِنجِزْ لِيْ مَا وَعَدْتَنِيْ

بار خدایا؟ به رواکن (۸) آنچه مرا وعده دادی؟ بار خدایا؟ تو دانی که اگر اینکه گروه اندک هلاک شوند، تو را در زمین عابدی نباشد که تو را پرستد. چندان تضرع بکرد تا ردا از دوشش بیفتاد. یکی از جمله صحابه گفت: یا رسول الله؟ مناشدت تو با خدای چنین باشد؟ هیچ اندیشه مدار که خدای تعالی وعده تو را انجام کند. و استغاثت، طلب غوث باشد و فریاد، و اغاثت فریاد رسیدن باشد، و مستغیث فریاد- خواه باشد، و مغیث فریاد رس، يقال: استغاثه و استغاثت به. و در آیت به نفس خود متعدی است. فاستجاب لکم، ای اجاب و استفعل اول به معنی طلب الفعل است و دوم به معنی افعال اجابت کرد شما را. اَنّی، متعلق باشد به استجاب. و گفتند: تقدیر آن است که، بانّی. و عیسی بن عمرو در شاذّ خواند: اَنّی، به کسر «الف» علی تقدیر و

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها، باز پس کنند.

(۳). آج، مج، لب: باشند.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج و لت: دوستر/ دوست تر.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن: به نفعتر.

(۶). آو، آن: مسلمانانی.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و لت: از.

(۸). لت: روا کن.

صفحه : ۷۱

قال: اُنّی. مُمِدُّكُمْ، ای زایدکم من شما را مدد فرستم. و امداد، مدد فرستادن باشد. و اصل کلمه از زیادت است، و «مادّة» و «مدّه» از اینکه جاست و «مدّت» نیز از اینکه جاست و «مدّ» نیز از اینکه جاست که کشیدن باشد. بِالْفِ به هزار فریشته، مِنَ الْمَلَائِكَةِ، «من»، تبیین است. مُرْدِفِین، اهل مدینه و یعقوب خواندند: مردفین، به فتح «دال»، و باقی قراء به کسر «دال».

ابو علی گفت: هر که او مردفین خواند به کسر، قراءت او محتمل بود دو وجه را: یکی آن که، مردفین مثلهم به ردیف برگرفته دیگران را، یقال: أردفت فلانا اذا جعلته ردیفاً لک. و وجه دوم آن که: مردفین به معنی تابعین. اخفش گفت، یقول العرب: بنو فلانا یردفوننا ای یجیئون بعدنا. و بر اینکه قول ردفنی و اردفنی واحد، قال الشّاعر:

إذا الجوزاء اردفت الثریّا ظننت بآل فاطمة الظنونا

و بیشتر عرب بر آنند که ردفه اذا تبعه، و اردفه [و ردفه] «۱» اذا جعله ردیفاً تابعاً له. و اما بر قراءت آن که مردفین خواند [به فتح «دال»] «۲» معنی آن باشد که: مجعولین ردیفاً. و در معنی او سه قول گفتند: عبد الله عبّاس گفت: هر فریشته دیگری را ردیف است «۳»، جیّائی گفت: فریشته دو هزار بودند، لکن خدای تعالی ردیفان را در اینکه حساب نیورد. وجه دوم، سدّی و قتاده گفتند: متتابعین «۴» از پس یکدیگر می آمدند. قول سهام «۵» مجاهد گفت: ممدّین «۶» بالارداف مدد داده به توابع، و یقول العرب: هذه دابّة لا تردف و لا ترادف اذا لم تحمل ردیفاً. خدای تعالی گفت: یاد کنید چون اندک بودید روز بدر، استغاثت کردید به من و فریاد خواستید، من دعای شما را اجابت کردم و هزار فریشته را به مدد به شما فرستادم «۷».

راوی خیر گوید که: روز بدر، جبریل فرود آمد با پانصد فریشته و میکائیل فرود آمد با پانصد فریشته. جبریل با اینکه گروه به میمنه رسول رفت و میکائیل با آن جماعت با میسر رسول رفت، همه با جامه‌های «۸» سپید و عمامه‌های سپید دنبال

(۲-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: داشت.

(۴). آو، آج، بم، مج، آن: متابعین.

(۵). بم، آن: سیم مل، مج: سیوم.

(۶). اساس: ممدّین، به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۷). مج: فرو فرستادم. [...]

(۸). اساس: جامها/ جامه‌ها.

صفحه : ۷۲

دستارها میان کتفها فرو گذاشته و کارزار کردند با مشرکان و پیش از آن [۲۲-ر] نکرده بودند و پس از آن نکردند. و چون فرود آمدندی عدد «۱» را مدد کردند و قتال نکردندی. عبد الله عبّاس گفت که «۲»: مردی از مشرکان حمله بردی بر مردی از مسلمانان، از بالای سر آن مشرک آواز تازیانه برآمدی، مرد مسلمان که نگاه کردی مشرک افتاده بودی و اثر تازیانه بر سر و روی او پیدا. و مرد کس را ندیدی جز که او را مرده یافتندی. بیامدند و رسول را اینکه

که: یاد کنی چون باز پوشید شما را خوابی، یعنی [۲۲-پ]

چون به شما رسید خوابی، يقال: غشیه الامر اذا أصابه و غشى الرّجل امرأته اذا وطئها، و غشى على الرّجل اذا اغمی علیه، و الغشيان التّکاح، و الغشاوة الغطاء، و غاشیة السّرج ما یستره، و نعاس ابتدای خواب باشد، و نعس ینعس نعاسا، فهو ناعس و نعسان. أَمَنَّهُ مِنْهُ، مصدر امن باشد، يقال: امن یأمن امنا و آمنه و امانا، و نصب او بر مفعول له است.

مفسّران گفتند: خدای تعالی خوابی و نعاسی بر مؤمنان افگند تا از آنچه کافران می کردند غافل بودند و خوفی به دل ایشان نرسید. عبد الله مسعود گفت: [نعاس] «۱» در قتال مؤمنان را امنی باشد از خدای تعالی، و در نماز غفلتی از قبل شیطان. وَ يُنَزِّلُ عَلَیْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَ كُمْ بِهِ وَ يَذْهَبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَ فَرُو فَرَسْتَادَ «۲» شما را از آسمان آبی تا شما را به آن آب پاک کند و کید و وسوسه شیطان از شما ببرد و دل‌های شما بر جای بدارد و پایهای شما ثابت گرداند و بر جای بدارد. سبب [نزول] «۳» اینکه آن بود که، مسلمانان چون برسیدند، مشرکان بر سر چاه بدر فرود آمده بودند و آب به دست گرفته بودند، مسلمانان بر اثر ایشان بر پشته‌ای «۴» فرود آمدند از ریگی سرخ که پای بنمی داشت و سم اسپ بر او نمی‌استاد، و آب نداشتند و بعضی را جنابت رسیده بود و بعضی را حدث، و تشنگی غالب شد بر ایشان و شیطان وسواس آورد «۵» ایشان را و گفت: شما دعوی می‌کنی که پیغامبر خدای در میان شماست و شما اولیای خدایی و مشرکان شما را بر آب غلبه کردند و شما اینکه جاماندی بر زمین خار که قرار «۶» قدم نیست «۷» بر او «۸» بعضی جنب و بعضی محدث و تشنه و متحیر، چگونه اومید داری که شما را بر ایشان ظفر و غلبه باشد؟ خدای تعالی باران فرستاد که چندان سیل خاست از او که وادی مملو شد و مسلمانان آنها «۹» بر گرفتند و

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: فرو فرستادم به قیاس نسخه مل، تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد از مل، افزوده شد.

(۴). اساس: تشنه با توجه به آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن: وسوسه کرد.

(۶). آو، آج، بم، لب: جای.

(۷). آج، لب: نی / نه.

(۸). مل برای آن که.

(۹). همه نسخه بدلهای، بجز مج و مل: آب.

صفحه : ۷۵

طهارت و غسل بکردند، فذلک [قوله] «۱»: «و يُنَزِّلُ «۲» وَ يَذْهَبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ، ای عذابه بوسوسته.

وَ لِيُرِبَطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ و تا دل‌های شما ببندد و به آن «۳» باران زمین سخت شد تا ثبات قدم ایشان و چهار پایان پدید آمد، فذلک قوله: وَ يُنَبِّتُ بِهِ الْأَقْدَامَ، و ابن محیصن «۴» در شاذ خواند: رجز [به ضم «را»] «۵»، و هما لغتان، و ابو العالیه رجس خواند به «سین» هم در شاذ و عرب معاقبه کنند میان «سین» و «زا»، فی قولهم: بسق و رزق «۶» و السّراط و الزّراط، و گفتند: ثبات قدم به تأیید و توفیق و صبر کرد که ایشان را داد.

إِذْ يُوحَى رُبُّكَ، و یاد کن ای محمّد چون وحی کرد خدای

[تو] «۷» به فریشتگان که، من با شماام به معاونت و یاری دادن و نصرت، يقال: فلان مع فلان علی عدوّه وحی کرد به ایشان که:

مؤمنان را بر جای داری، یعنی به قوت دل و صحت عزیمت و نیت در جهاد کفار، و گفتند: به حضور با ایشان در کارزار. و گفته‌اند: به معونت ایشان مؤمنان را در حرب ابو روق گفت فریشته‌ای آمد بر صورت مردی و با اصحابان رسول می‌گفت: واثق باشی به فتح و ظفر که ایشان با یکدیگر می‌گویند که، اگر مسلمانان بر ما حمله آرند «۸»، از ما کس بر جای بنماند. مسلمانان قوی دل می‌شدند، آنگه بشارتی دیگر اینکه بود که می‌گفت: من ترس در دل کافران افکنم، رسول- علیه السلام- گفت: نصرت بالزعب مسیره شهر

، [گفت: «۹»] مرا به ترس یاری دادند یک ماهه راه، آنگه کیفیت ضرب و تیغ زدن و مبارزت کردن باز آموخت ایشان را، گفت: فاضربوا فوق الأعناق گردنهاشان بزنید. اینکه قول عطیه و ضحاک است. و گفتند: «فوق»، صله است و المعنی فاضربوا الاعناق. و بعضی دگر گفتند: «فوق»، به معنی «علی» است. رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی مرا نه برای آن فرستاد تا عذاب خدای کنم، انما «۱۰» عذاب من، ضرب الاعناق و شد الوثاق [باشد] «۱۱»، یعنی قتل و اسر، دون سوختن به آتش. عبد الله [۲۳- ر] عبّاس

(۱۱-۹-۷-۵-۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

(۲). اساس: و انزل، به قیاس با نسخه مل و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مج و مل: آب. [.....]

(۴). اساس: محیص، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز لب: نسق و نرق.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل، و مج: ظفر یابند.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: و انما.

صفحه : ۷۶

گفت: معنی آن است که: فاضربوا الاعناق و ما فوقها من الرؤوس، کقوله: فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ «۱» وَ اضْرِبُوا مِنْهُمُ كُلَّ بَنَانٍ، عطیه گفت: کل- مفصل، مراد هر بند و گشادی «۲» است. عبد الله عبّاس و ابن جریح و ضحاک گفتند: مراد اطراف است، و اصل او سر انگشتان دست و پای باشد، و اشتقاق او من ابن- بالمکان اذا اقام به و لزمه باشد، برای آن که ملازم باشد بر جای خود [یا «۳» بر آنچه قبض کند بر او، قال الشاعر:

الا لیتنی قطعته منه «۴» بنانه و لا قیته فی البیت یقظان حاذرا

یمان بن رباب گفت: فاضربوا فوق الأعناق، کنایت است از صناید و رؤوس، و کل بنان، کنایت است از سفله، و اینکه قولی لطیف است. سهل بن حنیف گفت. روز بدر ما تیغ بنزدیک سر کافران می‌بردیم، تیغ بدو نارسیده سر ایشان از تن می‌بیوفتاد، دانستیم که آن کار ما نیست، فریشتگان می‌کنند. عبد الله عبّاس گفت: مردی از بنی غفار مرا حکایت کرد، گفت: من و پسر عمی از آن من روز بدر بیامدیم و بر بالای کوهی شدید منتظر آن تا دست که را باشد و کجا غارت کنند تا ما «۵» چیزی برابیم، گفت: ابری برآمد و نزدیک ما آمد و «۶» ما در میان آن ابر خممخمه «۷» اسپان شنیدیم و آواز سواران که می‌گفتند: اقدام حیزوم «۸». اما پسر عمم از آن ترس بر جای بیوفتاد و بمرد، و اما من تماسک کردم پس از آن که مرا هیچ قوت نماند و نزدیک بود تا هلاک شوم. عکرمة گفت که، از ابو رافع شنیدم- مولی رسول الله صلی الله علیه و آله- که گفت: من غلام عبّاس عبد المطلب بودم و اسلام در خانه ما آمده

بود، من اسلام آورده بودم و امّ الفضل زن عبّاس بن عبد المطلب ایمان آورده بود و عبّاس نیز مایل بود به اسلام و اظهار نمی‌یاریست کردن برای قومش که مخالفت ایشان نمی‌خواست چه او را مالی بسیار بر مردمان بود پراگنده و ابو لهب به بدر نرفته بود و بدل خود عاصم بن هشام بن المغیره را بفرستاده بود، و همچنین هر مردی که

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۱.

(۲). همه نسخه بدلها: بند گشایی.

(۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). اساس: منّی، به قیاس با نسخه مل تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج و مل نیز.

(۶). اساس: از، با توجه به نسخه آو، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). اساس: بدون نقطه آو، آج، مج، لب، آن: خمجمه بم: حمجه مل: جمجمه.

(۸). اساس: حزوم به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۷۷

نرفته بود، بدلی فرستاده بود. چون خبر آمد که خدای تعالی ظفر داد مسلمانان را بر مشرکان، آن قوم که به مکه بودند از ابو لهب و جز او ذلیل و مهین و دل شکسته شدند و ما در خویشتن قوتی و منعتی بیافتیم، و من مردی ضعیف بودم و تیر تراشیدمی و اینکه روز بنزدیک زمزم خیمه‌ای زده بودم «۱» و امّ الفضل در آن خیمه بود و من در کسر «۲» خیمه تیر می‌تراشیدم و ما شادمانه بودیم به آن خبر که به ما رسیده بود از ظفر رسول - علیه السلام - که نگاه کردم «۳» ابو لهب بیامد و در پس آن خیمه بنشست و پشت او با پشت من بود [و من در خیمه بودم] «۴» خبر آمد که ابو سفیان رسید، گفت: بگوی رنجه شو «۵» تا من از او خبری پرسم. او بیامد و «۶» بر او بنشست. ابو لهب گفت: یا برادر؟ بگو تا اینکه حال چگونه افتاد! گفت: چه گویم، چندان بود که ما ایشان را بدیدیم پشت به هزیمت دادیم و ایشان تیغ در ما نهادند از ما می‌کشتند و اسیر می‌کردند چنان که خواستند و من مردم را ملامت نمی‌کنم که ما جماعتی را بدیدیم مردانی سپید روی بر اسپانی ابلق «۷» از میان آسمان و زمین که کس پیش ایشان نمی‌توانست ایستادن.

ابو رافع گفت: من دامن خیمه برداشتم و گفتم آن فریشتگان بودند. ابو لهب دست بر آورد و تپانچه‌ای «۸» بر روی من زد، برخاستم در او جستم و او در من آویخت و مرا بر زمین زد و در «۹» سر من افتاد و مرا می‌زد. امّ الفضل از خیمه بیرون آمد و عمودی از عمودهای خیمه به دست گرفت و بزد بر سر ابو لهب و سر او بشکست شجّه‌ای منکر، و گفت: او را زبون گرفته‌ای برای آن که سید او غایب است؟ او برخاست و برفت ذلیل و مهین. به خدای که بعد از آن بیشتر از هفت روز زنده نماند تا خدای تعالی طاعونی بر او افگند و او در آن بمرد. و او دو پسر داشت [۲۳-پ]، آن پسران او را در خانه رها کردند و از او بگریختند ترس تعدی آن طاعون را که ایشان از طاعون سخت ترسیدندی تا در خانه بگنیدید. مردم ایشان را ملامت کردند، آخر تنی چند را به مزد بستند تا بیامدند و آبی بر او ریختند از دور و او را بیاوردند و او را در زیر دیواری

(۱). اساس: بود به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۲). مل: پس لب: درک. [...].

(۳). آو، آج، بم، لب، آن: کردیم.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: تا رنجه شود.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج ذر.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج و مل بنشسته.

(۸). مل: تینچه آج، لب، مج: طیانچه.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بر.

صفحه : ۷۸

بنهادند و سنگ بر او انبار کردند. مقسم روایت کند از عبد الله عباس که گفت: آن مرد که پدر مرا- عباس را- به اسیری بگرفت، او را ابو الیسر^(۱) کعب بن عمرو گفتند از بنو سلمه، و اینکه مردی بود کوتاه بالا، و عباس مردی بلند بالا قوی فربه بود. رسول- علیه السلام- گفت او را: عباس را چگونه اسیر گرفتی! گفت: با من یار بود بر اسر^(۲) او مردی، که آن مرد را پیش از آن ندیده بودم، و نیز دگر ندیدم او را بر اینکه شکل و بر اینکه هیأت. رسول- علیه السلام- گفت:

لقد اعانک علیه ملک کریم

آن فریشته کریم بوده است که یار تو بود بر اسیر کردن او.

ذَلِکَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ ذَلِکَ اِشَارَتٌ اِسْتِ بَدَانِ قَتْلِ وَاِسْرِ. گفت:

آن برای آن بود که ایشان مشاقت^(۳) و مخالفت کردند با خدای و پیغامبر. و مشاقت، مفاعله باشد من الشَّقِّ و الشَّقِّ، یعنی ایشان در شقی بودند و خدای و پیغامبر در شقی و جانبی دگر از مخالفت ایشان خدای و پیغامبر را، و هر کس که با خدای و پیغامبر مشاقت و مخالفت کند، خدای تعالی سخت عقوبت است.

ذَلِکُمْ فَذُوقُوهُ، اِشَارَتٌ اِسْتِ بَه فِرْمَانِ تَعَجِیلِ عَقُوبَتِ اِز قَتْلِ وَاِسْرِ، گفت:

بچشی اینکه که می بینید از کشتن و اسیر کردن در عاجل؟ اما عامل «ذلکم»، در او دو قول گفتند: یکی آن که، محل رفع باشد علی آنه خبر مبتداً محذوف، و التقدير:

الامر ذلکم. زجاج گفت: نشاید که «ذلکم»، مبتدا باشد و «فذوقوه»، خبر او برای «فا»، چه آنچه از پس «فا» آید نشاید تا خبر مبتدا بود، لا يجوز زيد فمنطلق و لا زيد فاضربه الا علی تقدير هذا زيد فاضربه، و كما قال الشاعر:

و قائله خولان فانكح فتاتهم و اکرومة الحثین خلو کماهیا

ای هذه خولان. و وجه دوم آن است که: محل او نصب باشد به فعلی مقدر، چنان که زیدا فاضربه، ای اضرب زیدا فاضربه. و ذوق در باب عذاب توسع باشد برای آن که متألم چون ادراک الم کند، بمثابت ذائق باشد و ذوق، طلب ادراک طعم باشد به تناول اندکی از مذوق، و به نفس خود معنی^(۴) نباشد و ادراک نباشد، برای آن گویند: ذقته فلم اجد له طعما، و برای آن ذوق گفت که، اینکه که در دنیا رفت با ایشان به اضافت آنچه در قیامت خواهد رفتن بمثابت ذوق است مر آکل را، و

(۱). اساس و مل: ابو البشر دیگر نسخه بدلها: ابو الیسیر با توجه به کتب رجال تصحیح شد.

(۲). آج، لب: اثر.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: مناقشه.

(۴). آو، بم، مل، آن: مغنی.

صفحه : ۷۹

معظم طعمه عذاب پس از اینکه خواهد بودن. و آن‌ها را عذاب النار، موضع آن محتمل است دو وجه را از اعراب: یکی، رفع به تقدیر تکریر «۱» «ذلکم»، ای ذلکم فذوقوه و ذلکم ان للکافرین. و وجه دوم نصب، اما به فعلی مضمر، چنان که: فاعلموا ان الله، و اما به تقدیر «با» ای، بان الله، چون «با» بیفکنند منصوب بکرد آن را. [قوله تعالی] «۲»

[سوره الأنفال (۸): آیات ۱۵ تا ۳۵]

[اشاره]

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُولُوهُمُ الْأَدْبَارَ (۱۵) وَمَنْ يُؤَلِّمُ يَوْمَئِذٍ ذُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمِأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ (۱۶) فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۷) ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ كَاذِبِينَ (۱۸) إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۹)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنَّهُ وَ أَنْتُمْ تَسْمَعُونَ (۲۰) وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۲۱) إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۲۲) وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ (۲۳) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۲۴)

وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۲۵) وَ اذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِبَصَرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۲۶) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۲۷) وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ (۲۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّبِعُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَ يُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يُغْفِرْ لَكُمْ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۲۹)

وَ إِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَ يُمَكِّرُونَ وَ يُمَكِّرُ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (۳۰) وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۳۱) وَ إِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَابًا مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۳۲) وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَ مَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ (۳۳) وَ مَا لَهُمْ إِلَّا يَعَذِّبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ مَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۳۴)

وَ مَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَ تَصَدِيَةً فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۳۵)

[ترجمه]

ای آنان که ایمان آورده‌ای، چون بینی آنان را که کافر شدند جمع شده، مکنی بر ایشان پشته‌ایتان. و هر که دهد ایشان را آن روز پشتش [مگر ساز کننده] «۳» کارزار را، یا باز شونده با گروهی باز آید به خشمی از خدای، و جای او دوزخ بود و بد جای «۴» آن.

نکستی شما ایشان» (۵) و لکن خدای بکشت ایشان را و نه انداختی تو» (۶) چون انداختی و لکن خدای انداخت تا بیازماید مؤمنان را از وی آزمایش نیکو که خدای شنواست و دانا. آن برای آن است که خدای ضعیف کننده کید کافران است. اگر فتح می‌خواستی، آمد به شما فتح و اگر باز استی» (۷) وی بهتر بود [شما را] «۸» و اگر باز آیی» (۹) ما باز آییم و غنا نکنند از شما گروه شما چیزی و اگر چه بسیار بود و خدای با «۱۰» مؤمنان است.

(۱). اساس: تکوین به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. (۸-۳-۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). آو، بم، آن است. [...]

(۵). همه نسخه بدلها را.

(۶). لب سنگریزه در روی ایشان.

(۷). آو، بم، آن: ایستی / ایستید.

(۹). اساس: باز آیی.

(۱۰). آو، بم: وا/ با.

صفحه : ۸۰

ای آنان که بگرویدند، طاعت داری خدای را و رسول را و برمگردی از وی و شما می‌شنوی.

و مباحی چنان که آنان که گفتند شنیدیم و ایشان نشنوند.

بترین جانوران بنزدیک خدای، کران‌اند، گنگان‌اند آنان که ندانند.

و اگر دانستی خدای در ایشان خیری بشنوانیدی ایشان را و اگر شنوانیدی [ایشان را] «۱» برگردیدندی «۲» و ایشان برگشته بودند.

[۲۵-ر]

ای آنان که گرویدی، اجابت کنی خدای را و رسول را [چون بخواند شما را] «۳» برای آنچه زنده گرداند شما را و بدانید که خدای

تعالی جدایی افگند «۴» میان مرد و دل او، و آن که سوی او گرد کنند «۵» شما را.

و بترسید و پرهیزید از فتنه‌ای که نرسد آنان را که ستم کردند از شما خاصه، و بدانید که خدای سخت عقوبت است.

و یاد کنید چون شما اندک بودید ضعیف و سست شمرده در زمین می‌ترسیدید که برابند «۶» شما را مردمان پس جای داد شما را و

نیرومند گردانید شما را به نصرت و یاری خویش و روزی کرد شما را از پاکبها «۷» تا مگر شما شکر گزارید.

ای

(۳-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). آو، بم، آن: پشت و کردندی.

(۴). لب: حجاب می‌شود.

(۵). آو، بم: به او جمع کند.

(۶). آو، بم: برانند.

(۷). آو، بم: مج: خوشیها.

صفحه : ۸۱

آنان که بگرویدی، خیانت مکنید خدای [را و رسول را] «۱» و خیانت مکنید امانتهای شما را، و شما می‌دانید. و بدانید که خواسته‌های «۲» شما و فرزندان شما فتنه است و بدرستی که خدای بنزدیک اوست مزد «۳» بزرگ. ای آنان که بگرویده‌ای اگر پرهیزید از خدای، کند شما را حجتی و پپوشاند از شما بدیهای شما و بیامزد شما را و خدای خداوند فضل و افزونی بزرگ است.

و یاد کن ای محمّد چون می‌سگالیدند «۴» تو را از آنان که کافر شدند تا باز دارند تو را یاد بکشند تو را یا بیرون کنند تو را و می‌سگالیدند «۵» ایشان و می‌سگالید «۶» خدای تعالی و خدای تعالی بهترین سگالندگان «۷» است.

[۲۶-ر]

و چون برخوانند بر ایشان آیتهای ما، گویند بدرستی که بشنیدیم اگر خواهیم ما هر آینه بگوییم ما مانند اینکه نیست اینکه مگر افسانه‌های [پیشینیان] «۸».

و چون گفتند بار خدای اگر هست اینکه راست و حق از نزدیک تو، فرو باران «۹» بر ما «۱۰» سنگها از آسمان یا بیاور به ما عذابی دردناک.

و نه

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: خواسته‌ها.

(۳). لب، مج: مزدی. [.....]

(۴). بم، مج، آن: مکر کردند آو: مکر کنند.

(۵). آو، بم، مج، آن: مکر می‌کنند آج: فریب می‌نمایند.

(۶). آو، بم، آن: مکر می‌کند آج: فریب می‌دهد.

(۷). آو، بم، مج، آن: مکر کنندگان آج، لب: جزا دهندگان مکر.

(۸). اساس: ندارد از آو، افزوده شد بم، مج: پیشینگان.

(۹). آو، بم، مج، لب: بیاران.

(۱۰). آو، بم: ورما/ برما.

صفحه : ۸۲

باشد خدای که عذاب کند ایشان را و تو یا محمّد در میان ایشان باشی، و نه باشد «۱» خدای سبحانه و تعالی عذاب کننده ایشان، و ایشان آمرزش می‌خواهند.

و چپود «۲» ایشان [را] «۳» که عذاب نکند ایشان را خدای تعالی و ایشان می‌بگردانند و می‌بگردند از مزکت «۴» حرام «۵» و نبودند و نیستند دوستان او، نباشد دوستان او مگر پرهیزکاران و لکن بیشتر ایشان ندانند.

[و نبود] «۶» نماز ایشان نزدیک خانه مگر صغیر و دست بر هم زدن، بچشی عذاب به آنچه کافر شدی.

قوله

[تعالی] (۷): «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُولُوهُمُ الْأَدْبَارَ- الآية-». حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و گفت ایشان را: ای گروهی که باوردارندگان من و رسولان من؟ چون بینی کافران را که به یک بار (۸) به سر شما فرود آیند، نگر تا پشت بر نکنی و به هزیمت نروی. و الزحف، الزحمة، و قوله: زحفا، ای مجتمعی متراحفین (۹). و اصل او تدانی و تقارب باشد، قال الاعشى:

لمن (۱۰) «الظعائن سيرهن» تراحف عرض الشفير (۱۱) «اذا تقاعس يحذف» (۱۲)

و زحف، مصدر است، برای اینکه تشبیه و جمع نکرد او را، و نصب او محتمل است دو وجه را یکی: مصدر علی تقدیر زاحفین زحفا، و دوم: مصدری در موضع حال ای متراحمین. فلا- تُولُوهُمُ الْأَدْبَارَ پشتهای خود را به ایشان مدهی، و معنی آن که [به] (۱۳) هزیمت مروی. لفظ دبر برای استقباح حال گفت تا باشد که ایشان استنکاف کنند از آن که بگریزند و همه مبالات نکردند.

(۱). آو، بم، مج، آن: نکند آج: نسزد.

(۲). آج، لب: چیست آو، بم، آن: نباید مج: نباشد. (۱۳-۷-۶-۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها: مسجد.

(۵). همه نسخه بدلها: مکه.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: یکبارگی.

(۹). آو، بم، آن: مزاحفین آج: مزاحمین به هزیمت. [...]

(۱۰). اساس: آن به قیاس با نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۱۱). اساس: عوم السّفین به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۲). اساس: تحذف به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۸۳

آنگه گفت: «وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبرُهُ» و هر که پشت به ایشان دهد بهزیمت جز که به کاری از کارهای کارزار، بر جای خود رها کند تا سازی و آلتی و سلاحی و عدّتی به دست آرد. «أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ» یا خواهد تا نزد جماعتی رود که ایشان به او محتاجتر باشند هر که بیرون از اینکه دو وجه صف کارزار رها کند و پشت بر دشمن کند، فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ به خشم خدای تعالی باز آید و مستحقّ خشم خدای شود و جای او دوزخ باشد و آن بد جای است. و اصل زحف، تقارب باشد، يقال:

زحف للعدوّ اذا تقارب منه، و منه الزّحف فی الشّعْر تقارب الحروف علی وجه یخرج من الطّبع. و اما «تولیه»، جعل چیزی باشد بحیث یلی غیره، و او متعدّی باشد به دو مفعول، يقال: ولّاه کذا و ولّاه قفاه و ولّاه البلد و غیره. و یومئذٍ، هم اعرابش روا باشد هم بنایش، اما اعراب و علّت او برای آن که او اسمی است متمکن بر تقدیر اضافت، و نصب او بر ظرف باشد و اما بنا، برای آن که دو اسم است مرکب، کخمسة عشر و معدیکرب و بعلبک. و «متحرّف»، و منحرف زایل باشد از جهت استواء و حرف الشّیء حدّه. و الحرفه، الصّیغه لأنّه ینحرف الیها. و الحرفه الحرمان لانحراف الرّزق عنه، و قد حورف الرّجل اذا حرم فهو محارف (۱)، و منه حروف الهجاء لأنّها اطراف الکلمه، و حرف الجبل، جانبه، و حرف السّیف حدّه، و الحرف البعیر الضّامر تشبیها بحرف الهجاء، و الحرف (۲) البعیر الصّیلب، تشبیها بحرف الجبل. و «تحیز»، طلب چیزی باشد تا در او متمکن نشود، و انحاز الیه اذا انضمّ الیه، و حاز الشّیء اذا جمعه، و الحیز، المکان الّذی فیهِ الجوهر. و «فته»، جماعتی باشند از مردمان منقطع از دیگران. و گفتند: اشتقاق او من «فاء» اذا رجع باشد، و

گفته‌اند: من فأوت رأسه بالسيف اذا قطعته.

علما خلاف کردند در حکم آیت که خاص است به روز بدر، یا عام در جمیع مواضع ابو سعید خدری گفت و حسن بصری و قتاده و ضحاک: اینکه آیت مخصوص است و اینکه حکم به روز بدر، برای آن که در زمین، مسلمانان همان بودند که با پیغامبر حاضر بودند، اگر کسی از آن جا بگریختی او را جای نبودی جز که با مشرکان گریختی، اگر امروز برود هم با جماعت مسلمانان شود اینکه حکم در حق او ثابت نباشد. یزید بن ابی حیب گفت: اینکه حکم روز بدر بود اما روز احد چون

(۱). آج، بم: محارم.

(۲). اساس: الحرب به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۸۴

بگریختند خدای تعالی عذر خواست [۲۷- ر]

برای ایشان، گفت: إِنَّمَا اسْتَرَلَهُم الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ ﴿١﴾ الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ﴿٢﴾ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ ﴿٤﴾ فَقَدْ بَاءَ، اى رجع، و باء بكذا اقربه، و البواء، الكفو فى الدم، و قوله: مُتَحَرِّفًا، أو مُتَحَيِّزًا، نصب ایشان بر حال باشد و روا بود که بر استثنا بود، كانه قال: أَلَا رَجُلًا مُتَحَرِّفًا أو مُتَحَيِّزًا، آنکه صفت موصوفی محذوف باشد و هر دو وجه محتمل است. قوله: فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ، ابن [عامر و] «۶» كسائی و حمزه «۷» و خلف خواندند: و لكن الله، به تخفیف «نون» و رفع «الله»، برای آن که حرف «ان» و «ان» و «كان» و «لكن»، اینکه هر چهار را چون تخفیف کنند «۸» عملشان باطل شود. حق تعالی در اینکه آیت باز نمود بر سبیل مبالغت که آنچه رفت روز بدر نه به قوت و

(۴-۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۵.

(۲). سوره انفال (۸) آیه ۶۶.

(۳-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن آن کس که گفت- عطا و جز او- که آیت منسوخ است.

(۷). اساس و كسائی به قیاس دیگر نسخه بدلها زاید می نماید، لذا از متن حذف گردید.

(۸). اساس: کند به قیاس آو و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۸۵

عزت و منعت تو بود، بل به فضل و رحمت و تقویت و تأیید و نصرت من بود و تسبیب من [آن را] «۱» از مدد فریشتگان، تا مبالغت به حدی رسانید که از او نفی کرد و با خود حوالت کرد، چنان که یکی از ما چون کسی را به دست یا به حجت نصرت کند، گوید: خصم را نه تو غلبه کردی، بل من غلبه کردم او را. و اینکه ظاهر و شایع است در استعمال که فعل از متولّی فعل نفی کند و به مسبب اضافه کند علی سبیل المبالغة فی التوسع، چنان که یکی از ما گوید: اینکه کار در قدرت قوت تو نبود، و اگر نه عنایت من بودی و یاری و نصرت من تو را اینکه کار برنیامدی. و باشد که او در آن کار کلمتی گفته باشد بیان اینکه قول شاعر که گفت:

ذا ردّ عافی القدر من يستعيرها

و العافی بقیة المرق فی القدر، و یقال: له العفوۃ و العفاوۃ، حواله ردّ با بقیة مرق کرد، و بر حقیقت آن فعل صاحب قدر باشد [و لکن] «۲» چون سبب ردّ او بود اضافت با او کرد. و قوله: وَ مَا رَمیتَ إِذِ رَمیتَ، مفسّران خلاف کردند در اینکه «رمی» که چی بود و کی بود! بعضی گفتند: چون رسول- صلی الله علیه و آله- به بدر آمد، گفت:

«۳» هذه مصارع القوم ان شاء الله،

گفت: اینکه فتادنگاههای قوم است- ان شاء الله. چون برآمدند، گفت:

هذه قریش تجرّ بخيلائها و فخرها يكذبون رسولك اللهم اني اسألك ما وعدتني،

گفت: اینکه قریش اند که جامه به کبر و فخر می کشند و رسول تو را به دروغ می دارند، بار خدایا! من از تو می خواهم آنچه مرا وعده دادی. جبریل آمد و گفت: قبضه‌ای خاک بردار «۴» و در روی ایشان انداز. چون صفها راست کردند، رسول- علیه السّلام- امیر المؤمنین علی را گفت: پاره‌ای خاک مرا ده. امیر المؤمنین- علیه السّلام- دست کرد «۵» و کفی خاک و سنگ ریزه به رسول داد، رسول- علیه السّلام- در روی ایشان انداخت و گفت: شاهدت الوجوه، زشت باد اینکه رویها، هیچ مشرک نماند و الاّ خدای تعالی از آن خاک و سنگ ریزه پاره‌ای به چشم او رسانید و به دهن و بینی اش. آنگه مؤمنان روی فرو نهادند «۶» و ایشان را کشتن و اسیر کردن گرفتند. آن سبب هزیمت قوم بود.

(۲-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). اساس: هو به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها: بر گیر. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: فراز کرد.

(۶). آو، بم، آج: در ایشان.

صفحه : ۸۶

حکیم بن حزام گفت: چون روز بدر بود، ما از آسمان آوازی شنیدیم که پنداشتیم که آواز سنگ ریزه است [۲۷-پ] که در تشتی «۱» اندازند، و رسول- علیه السّلام- آن قبضه خاک در روی ما انداخت و ما هزیمت شدیم. قتاده و انس و ابن زید گفتند، ما را چنین روایت کردند که: رسول- علیه السّلام- روز بدر سه کف ریگ برگرفت و یکی در میمنه قریش انداخت و یکی در میسر و یکی در قلب، و گفت: شاهدت الوجوه زشت باد اینکه رویها، [و] «۲» مشرکان [به] «۳» هزیمت رفتند. سعید بن المسیب گفت: اینکه آیت در قتل ابی بن خلف الجمحی آمد، و آن، آن بود که: او روزی استخوانی پوسیده پیش رسول آورد و به دست خرد کرد آن را، و گفت:

تو می گویی که، خدای اینکه را زنده خواهد کردن؟ و ذلك قوله: وَ ضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَ نَسِيَ حَلَقَهُ قَالَ مَنْ يُحِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ «۴» وَ مَا رَمیتَ إِذِ رَمیتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى. پس حق تعالی اضافت اینکه فعل با خود کرد از آن جا که توفیق و تسدید «۱» و تسبیب و تأیید از او بود، چنان که مثال گفته شد. بعضی دگر گفتند: برای آن گفت تا ایشان اعجاب نکنند و عجب نیارند و نگویند اینکه ما کردیم و دهن به فخر پر کنند «۲».

مجاهد گفت: سبب آن بود که، جماعتی [صحابه] «۳» در جماعتی کشتگان خلاف کردند اینکه گفت: من کشتم و آن گفت: من کشتم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ. حسین بن الفضل گفت: آنچه شما کردی جراحت بود، امات و قبض روح از من بود، و اینکه قول معتمد نباشد. وَ مَا رَمیتَ إِذِ رَمیتَ نه تو انداختی آنچه انداختی و لکن خدای انداخت، یعنی آن

اجزای خاک و سنگ ریزه نه تو رسانیده‌ای به چشمهای ایشان، خدای برسانید و آن تیر که به خیب انداختی، خدای رسانید، و اینکه بر وجه معجز باشد» (۴).

محمد بن اسحاق گفت: آن کسر و هزم ایشان نه به انداختی تو بود، بل به آن بود که خدای ترس تو در دل ایشان افکند.

ابو عبیده گفت: «رمی»، کنایت باشد از نصرت و خذلان، و عرب گوید:

رمی «۵» الله لک، ای نصرک، و رماک الله، ای خذلک. وَ لِيْلِي الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسِيئًا وَ تَا امْتِحَانٌ كُنْتُ مَوْمِنًا رَا بَهْ اَنْ اَمْتِحَانٌ وَ اِبْتَلَايِي نَكُو. وَ گفته‌اند: تا نعمت کند به آن بر مؤمنان نعمتی نیکو به نصرت و غنیمت و اجر و ثبوت.

محمد بن اسحاق گفت: معنی آن است تا مؤمنان بدانند که خدای چه نعمت کرد با ایشان در فتح و ظفر و مثل آن حال که ایشان اندک بودند و دشمن بسیار تا شکر اینکه نعمت بگزارند (۶). وَ اَنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، ای سميع لأقوالهم، عليم باحوالهم، و قيل: سميع لاسرارهم، عليم باضمارهم.

ذَلِكُمْ اَنْ، اشارت است [۲۸-]

به آن که رفت از قتل و اسر. و او در محل رفع

(۱). آو، آج، بم، مل، آن: تشدید.

(۲). آج، بم، مع، لب، آن: برکنند.

(۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، لب، آن: رسانید.

(۵). اساس: رضی به قیاس با نسخه آو و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). اساس: بگذارد به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. [...]

صفحه : ۸۸

است علی قول الزّجّاج به خبر مبتدای محذوف، التّقدیر: الامر ذلکم کار آن بود که شما دیدی. وَ اَنَّ اللّٰهَ، در او دو قول گفتند: زجاج گفت: محلّ او رفع است به خبر مبتدای محذوف، و التّقدیر: و الامر انّ اللّٰهَ، و دیگران گفتند: محلّ او نصب است به اضممار فعلی مقدر، و التّقدیر: و اعلموا انّ اللّٰهَ، موهن [ابن عامر و حمزه و کسائی و ابو بکر و حفص عن عاصم خواندند: «موهن»] (۱)، به تخفیف و به تنوین و نصب «کید»، من الایهان، یقال: اوهنه یوهنه ایهانا. و ابو عمرو و ابن کثیر و نافع خواندند: موهن، مشدّد منون من التّوهین به نصب «کید». و حفص عن عاصم خواند به تخفیف و اضاقت و جرّ «کید»: موهن کید الکافرین، یقال: و هن الشّیء یهن وهنا، و هو واهن، و اوهنته و وهنته ایهانا و توهینا، بر قیاس افعال لازم و متعدّی که چون تعدیه خواهی تا کنی به همزه کنی یا به تضعیف عین. و حق تعالی گفت: اینکه برای آن است تا بدانی که خدای تعالی آنچه کرد به آن (۲) کرد تا کید و مکر کافران ضعیف کند.

آنکه گفت: اِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَ كُمْ الْفَتْحُ، اگر طلب فتح می کنی، فتح آمد شما را. خلاف کردند مفسران در آن که خطاب با کی است و سبب نزول آیت چه بود بعضی گفتند: سبب آن بود که ابو جهل گفت روز بدر: اللّٰهم ایتنا کان افجر و اقطع للرحم و اتانا بما لا نعرف فاجبهه الغداة. بار خدایا؟ هر که از ما فاجرتر است و قاطعتر است رحم را و چیزی آورده است [به ما] (۳) که ما نمی شناسیم او را باز زن فردا، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و دعای ایشان بر ایشان بنشیند (۴): و ابو جهل را دو مرد زدند: نام ایشان عوف و معوذ (۵) - ابناء عفران، دو برادر بودند - و عبد الله مسعودش تمام بکشت (۶). سدی و کلبی گفتند: مشرکان چون از مکه بیرون

می آمدند به خانه کعبه آمدند و به آستار «۷» کعبه در آویختند، و گفتند: اللهم انصر اعلى الجندين و اهدى الفئتين و اكرم الحزبين و افضل الدینین بار خدایا؟ نصرت کن از اینکه دو لشکر آن را که بلندتر است و از اینکه دو گروه آن را که راه یافته تر است و از اینکه دو جماعت آن را که گرامیتر است و از اینکه دو دین آن را که فاضلتر است. خدای تعالی رسول را نصرت کرد بر ایشان و اینکه آیت فرستاد.

(۳-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). آو، آج، مل، لب، آن: برای آن.

(۴). همه نسخه بدلها: بشنید.

(۵). مل، مج، لب: معود آو، آج، بم، آن: مسعود.

(۶). آو، آج، بم: تمام کرد.

(۷). آو، بم، مل، آن: آستان.

صفحه : ۸۹

عکرمه گفت، گفتند: بار خدایا؟ ما نمی دانیم که اینکه دین که محمد آورده است چه دین است! بار خدایا؟ میان ما و محمد حاکم تو باش و حکم بکن میان ما بحق. فتح، در آیت به معنی حکم است، و الفتیاح، الحاکم. ابی بن کعب و عطا الخراسانی «۱» گفتند: اینکه خطاب با اصحاب رسول است، خدای تعالی ایشان را گفت بر سبیل منت که: اگر فتح می خواستی، فتح آمد شما را از خدای خبیب بن الأرت گفت، ما پیغامبر را گفتیم: یا رسول الله؟ برای ما از خدای فتح نخواهی! روی رسول سرخ شد و گفت: آنان که پیش شما «۲» بودند ایشان را انواع عذاب کردند و به دستره «۳» به دو نیمه کردند و از دین خود برنگشتند «۴» و اعضای ایشان مفصل «۵» می کردند و ایشان از دین خود برنگشتند. آنگه چنان شد که سواری از صنعا «۶» به حضرموت آمدی آن کس نرسیدی مگر از خدای، و گوسپند از گرگ نرسیدی، شما را تعجیل است به فتح و نصرت، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. آنگه از خطاب مؤمنان عدول کرد به خطاب کافران، و گفت: و إن تَنَّهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ اگر باز ایستید از اینکه کفر «۷» و تعدی، شما را به باشد، يقال: نهیته فانتهی، افتعال مطاوع فعل باشد قیاسی مطرد.

و إن تَعُودُوا نَعُدْ و اگر شما با حرب محمد آید، ما با سر فتح و نصرت او شویم.

و لَنْ تُغْنِيَنَّ عَنْكُمْ فِتْنَتَكُمْ شَيْئاً و گروه و جمع شما، از شما اغنایی «۸» نکرد و اگر چه بسیار بودند. و أَنَّهُ اللَّهُ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ نَافِعٌ و ابن عامر و حفص خواندند: و ان الله به فتح «الف» و علت آن باشد که گفتند: حرف جرّ مقدر است اینکه جا و محذوف، و التقدير: و لأن الله مع المؤمنين. و باقی قراء خواندند: و ان الله، به کسر «الف» بر ابتدا و خدای - جل - جلاله - به نصرت با مؤمنان است.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ آنگه حق [۲۸-پ]

تعالی خطاب کرد با مؤمنان، گفت: ای گرویدگان و ایمان آوردگان؟ طاعت دارید خدای را و پیغامبر را و امثال فرمان ایشان کنید. و لا تَوَلَّوْا عَنهُ و از او بر مگردید، و أنتم تسمعون و شما

(۱). خورآسانی / خراسانی.

(۲). پیش شما / پیش از شما.

(۳). آج، لب: دست اره آن: استره.

(۴). آو، بم، آن: بنگشتند.

(۵). لب: منفصل.

(۶). لب: صنعان.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: کفران.

(۸). همه نسخه بدلها: غنا. [.....]

صفحه : ۹۰

دعوت او می شنوید و کلام خدای می شنوید، «واو» (۱) «اول عطف است و دوم حال.

و لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ و چنان (۲) «باشید که آنان که گفتند ما می شنویم و نمی شنیدند، یعنی به شنیدن منتفع نبودند بمنزلت آنان بودند که نشنوند» (۳) و «واو» هم حال راست. ابو علی گفت: مراد به نفی سمع، نفی قبول است. بعضی گفتند: مراد منافقانند، و اینکه قول محمد بن اسحاق است. حسن بصری گفت: مشرکانند، بعضی دگر گفتند: اهل کتاباند- جهودان و ترسایان.

قوله: إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ، گفت: بترین جانوران، و کل- ما دب- علی الارض فهو دابّة، و الدّیب نرم رفتن باشد. اینکه جا کنایت است از جمله جانوران. گفت:

بترین جانوران بنزدیک خدای کزان [و] (۴) گنگان باشند که عقل را کار نبندند و اندیشه نکنند. و مراد به کز و گنگ، آناناند که حق نشنوند و نگویند، نه آنان که ایشان را آفتی و خللی باشد در گوش و زبان، چنان که گفت: صُمُّ بكم عمی فهُمْ لَا يَرْجِعُونَ (۵). و کلام در اینکه معنی به استقصار رفته است.

آنکه گفت: وَ لَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ و اگر خدای در ایشان خیری دانستی، بشنوانیدی ایشان را، یعنی اگر خدای از ایشان اختیار ایمان خیر و طاعت شناختی با ایشان لطف کردی تا بشنیدندی و کار بستندی و لکن از ایشان اختیار ایشان و اصرار ایشان بر کفران می داند که اگر ایشان را بشنوند نشنوند، و لکن از او برگردند و اعراض کنند و کار نبندند. ابن جریح و ابن زید (۶) گفتند:

لاسمعهم الحجج و المواعظ (۷). و ابو علی گفت: سبب نزول آیت آن بود، که ایشان گفتند: ما تو را آنکه باور داریم که جماعتی من (۸) قصی بن کلاب که سالهاست تا بمرده‌اند ایشان را زنده کنی تا با ما سخن گویند و ما سخن ایشان را بشنویم، خدای تعالی آیت فرستاد که: وَ لَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ که اگر خدای در ایشان خیری دانستی، یعنی از ایشان ایمان شناختی، لاسمعهم کلام موتی کلام آن مردگان بشنوانیدی ایشان را، و اگر نیز بشنوند اعراض کنند و برگردند و عدول

(۶-۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: آیت.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: چون آنان.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: آن بودند که نشنوند.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۸.

(۷). آج: الموعظة.

(۸). آو، آج، بم، لب، آن: از.

صفحه : ۹۱

نمایند. حسن گفت اینکه اخبار است از علم او، چنان که گفت: «وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ»^۱ یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ - الایه، خدای تعالی در اینکه آیت خطاب با مؤمنان کرد و گفت: ای گرویدگان؟ اجابت کنید خدای و پیغامبر را. و استجابت و اجابت یکی باشد، و آن طلب موافقت داعی باشد در آنچه با آن دعوت کند. و فرق میان امر و دعوت آن است که، رتبت در امر معتبر است و در دعوت معتبر نیست، إِذَا دَعَاكُمْ چُونِ شَمَا رَا دَعُوْتَ كُنْدَ يَعْنِي رَسُولَ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - بَا كَارِي كَه شَمَا رَا زَنْدَه كُنْد.

مفسران خلاف کردند سدی گفت: لِمَا يُحْيِيكُمْ، ای للإیمان چون شما را با ایمان دعوت کند. آنکه ایمان را حیات خواندن از دو وجه نیکو باشد یکی آن که، کافر را مرده خوانده فی قوله: إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى «۵» وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً «۶» وَ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أحيَاءٌ [۲۹-ر]

عَنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ، فَرِحِينَ «۸» یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ، گفت: ندانستم یا رسول الله؟ لا جرم از اینکه پس هر گه که مرا بخوانی اجابت کنم تو را، و اگر چه در نماز باشم. آنکه گفت: خواهی که خبر دهم تو را به سورتی که در توریت و انجیل و زبور و قرآن مثل آن سورت نفرستادند! گفت: بلی یا رسول الله؟ گفت: از مسجد بیرون نشوم تا تو را خبر ندهم. چون ساعتی برآمد، رسول برخاست تا بیرون شود. چون به در مسجد رسید، ابی گفت: یا رسول الله؟ آنچه مرا وعده دادی؟ گفت: آری در نماز چه خواندی! گفت: فاتحه الكتاب. گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست که مثل اینکه سورت در توریت و انجیل و زبور و قرآن نفرستادند، و آن سبع المثانی است، و خدای تعالی جز به من نداد «۱». وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ، و بدانید که خدای تعالی منع کند میان مرد و دلش. در او چند قول گفتند: یکی آن که، معنی آن است که خدای منع کند میان مرد و دلش به مرگ یا به جنون و زوال عقل، پس منتفع نباشد به دل خود و به آن تدارک فایت نتواند کردن. و آیت بر وجه تحریص باشد، علی مبادرة التوبة قبل هذه الحالة به توبه بشتابید پیش از آن که اینکه حال پیدا شود.

و وجهی دیگر آن است که: منع کند به ازاله عقل، و عقل را قلب خواند لما كان فيه. قال الله تعالى: إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ «۲» وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ «۵» هذه ما «۱» خوف تا خایف نباشند و خوفشان به امن بدل کنم، و کافران را ظن ظفر و غلبه به ترس و بد دلی بدل کنم.

وجه ششم در او آن است که: من منع کنم میان بنده و دواعی او از آنچه او را دعوت کند با کفر و قبیح به امر و نهی و وعده و وعید، و خلافی نیست که تکلیف حایل است و مانع میان بنده و آنچه خواهد که کند از بسیاری فعلها و مکلف خدای است - جل جلاله - پس حایل او باشد میان دل بنده و دواعی قبیح، و اینکه حیولت منع و وعظ باشد نه حیولت قهر و جبر، چنان که عبد الله بن قیس الرقیات گفت:

حال دون الهوی و دون سری اللیل مصعب و سیاط علی اکف رجال تقلب

و ما دانیم که اینکه منع به تخویف و ترهیب است نه به الجاء.

وجه هفتم آن است که: خدای تعالی منع کند میان دل مؤمن و ارتداد و کفر به ادله و حجج و میان آن، حالا بعد حال از الطاف و آنچه او را بدان تقریب کند، و اینکه وجه مخصوص باشد، بالدلیل دون القهر و بالكفر دون الايمان. و انما «۲» مجبزه را [۲۹-پ]

در اینکه آیت «۳» تمسیکی نیست، برای آن که در آیت آن است که، خدای تعالی حیولت کند میان بنده و دلش نگفته میان بنده و

ایمان، و اگر آیت را ظاهر [ی] «۴» بودی که اقتضای اینکه کردی، واجب بودی عدول کردن از او به دلیل، فکیف و لا- ظاهر لها یقتضی ما ظنوه، چه از حکیم نیکو نبود که منع کند میان بنده و آنچه او را فرموده باشند و او را تکلیف کرده که اینکه قبیح بود و قبیح بر او روان نیست.

وَ أَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ و شما را با او حشر و جمع کنند. «ها»، ضمیر شأن و کار

(۱). همه نسخه بدلها: آن.

(۲). همه نسخه بدلها: اما.

(۳). مل دلیل و.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۹۴

است، و التقدير: انّ الشّان و الامر انکم «۱» تحشرون اليه.

وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً، اصل فتنه اختبار و امتحان باشد و آزمایش، و آن بئیت را که باطن آدمی بدان پیدا شود آن را فتنه خوانند [و خصلتی و حالتی که پدید آید که مردمان بر یکدیگر ظلم کنند، آن را فتنه خوانند] «۲».

و در آن که مراد به فتنه چیست در آیت، مفسران خلاف کردند: عبد الله عباس گفت: معنی آیت آن است که خدای تعالی گفت: بر منکر خاموش مباشید و اغضا «۳» مکید و رضا مدهید «۴»، عذاب خدای که بیاید ظالم را از ناظالم تمیز نکند، و اینکه قول بیشتر مفسران است که «فتنه» در آیت عذاب است، پس عذاب چون بیاید ظالمان را بر ظلم «۵» باشد، و آنان را که آن ظلم نکرده باشند بر ترک امر معروف و نهی منکر، و آنان را که نامکلف باشند از اطفال و مجانین و بهایم بر سبیل امتحان. و تقدیر آیت آن است: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً عَامَةً غَيْرَ خَاصَّةٍ بِالظَّالِمِينَ.

قوله: لَا تُصِيبُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً، محتمل است دو وجه را: یکی، نفی «۶» یکی، نهی غایب بر قول عامه مفسران. و عبد الله عباس گفت: نفی «۷» است و در جای صفت فتنه افتاده است. اگر گویند فعل مضارع را که جواب قسم نباشد و شرط نباشد به قرینه ما، نون تأکید در او نشود، لا یقال: رأیت رجلاً [لا] «۸» تفعلن کذا، انما یقال: و الله تفعلن «۹» کذا، گوئیم. اما فراء و کسائی گفتند: کلام متضمن تحذیر است برای آن نون در آورد، کما قالوا: اتق الاسد لا- یا کلتک، و در اینکه وجه ضعفی هست برای آن که در اینکه مثال که آورد فعل مضارع در جای جواب امر است نه در جای صفت، و جواب درست از او آن است که: کلام متضمن شرط و جزاست و تقدیر آن است که: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لِّئَلَّم تَتَّقَوْهَا تَصِيْبِكُمْ ظَالِمِينَ و غیر ظالمین پرهیزید از فتنه و بترسید از عذابی که چون بیاید [به ظالم و ناظالم و به خاص و عام برسد، یعنی از صفت او اینکه باشد که چون بیاید]

(۱). آج، مل، مج، لب، آن الیه تحشرون.

(۲-۸). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم، آن: اصغا.

(۴). همه نسخه بدلها که. [...]

(۵). آو، آج، بم، لب، آن: از کردن ظلم.

(۶). اساس: نهی به قیاس آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۷). اساس: نصب به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۹). اساس: تفعل، با توجه به نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۹۵

عام بود به همه کس برسد چون عذاب استیصال که امت سلف را بود بر آن تأویل که ذکر کردیم، فلما اوقعه موقع الشرط و الجزاء ادخل علیه نون التأكيد. وجه دیگر آن است که: لا تصیین منهم نهی غایب است و در ظاهر نهی است فتنه را و در معنی مکلف را، چنان که یکی از ما گوید: لا اریئک (۱) هاهنا نبینما (۲) تو را اینکه جا، یعنی نباید تا اینکه جا باشی که من تو را اینکه جا بینم؟ و مثله قوله فی قصه سلیمان - علیه السلام: یا ائیها النمل ادخلوا مساکنکم لا یحطمنکم سلیمان و جئوده (۳) و اتقوا فتنه، کلامی باشد و، لا تصیین کلامی دیگر، یعنی و اتقوا فتنه مبهمه غیر موصوفه، و فایده تکثیر آن که: فتنه‌ای که آن را وصف نتوان کردن. آنکه گفت لا- تصیین نبادا که آن فتنه به ظالمان رسد خاص، و بر اینکه قول، مغنی بر عکس معنی اول باشد، چه اول را معنی آن بود که: فتنه عامه تصیب الظالم و غیر الظالم، و بر اینکه وجه آن که: تصیب الظالم خاصه دون من لیس بظالم، گفت: بترسید از فتنه عظیم و نبادا که آن فتنه به ظالمان رسد از جمله شما- فسبحان من تحیر فی نظم کلامه بدایه العقول و ان تعاطی القول فی تفسیره بکل سمن و غث اهل الفضل و اصحاب الفصول.

بدان که: موقع نون تأکید، اگر ثقیل باشد و اگر خفیف، جایی بود که کلامی بود متوقع غیر واقع کلامر و النهی و جواب القسم و الشرط و الجزاء فی قولک: افعلن کذا و لا تفعلن کذا، و الله لافعلن کذا و اما تفعلن کذا افعل و لئن تفعل کذا لافعلن بک کذا، جز آن است که شرط را تا «ما» در او نبود، نون تأکید در او نبرند، نحو قوله:

فایما ترین... (۴) و ایما تخافن... (۵) و ایما تعرضن (۶) انما أموالکم و اولادکم فتنه (۴) و اعلموا ان الله شدید العقاب و بدانی که خدای سخت عقوبت است.

و اذکروا اذ انتم قلیل مستضعفون فی الارض حق تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با مهاجر، گفت: یاد کنید چون شما در زمین مکه اندک عدد بودید و ضعیف قوت بودید در ابتدای اسلام، تخافون می ترسید (۳) از آن که مردمان در ربایند (۴) شما را، یعنی اهل پارس و روم، فآواکم شما را با مدینه برد، و ایدکم بنصره و دست شما قوی بکرد به نصرت و فتح که داد شما را روز بدر و مدد فریشتگان، و رزقکم و روزی داد شما را از روزیهای حلال پاکیزه، و آن غنیمت است که شما را حلال کرد که پیش از شما حلال نبود امتان دیگر را، و اینکه برای آن کرد تا شما شاکر نعمت او باشید. قتاده گفت: مراد جمله عرب است که پیش از آمدن رسول - علیه السلام - از همه جهان ذلیتر بودند و به شکم گرسنه تر و به تن برهنه تر و به زندگانی شقی تر و به دیانت گمتر (۵) تر تا زنده بودند با شقاوت و شدت بودند و چون بمردند مستحق دوزخ بودند، موقوف بودند بر دو دشمن سخت: پارسیان و رومیان، خورده همه جهان بودند و در همه زمین ایشان را چیزی نبود که کسی را بر ایشان به آن حسد آمدی، و در همه زمین از ایشان ذلیتر کسی نبود تا خدای تعالی رسول [را] (۶) بفرستاد و اسلام ظاهر کرد، بدو ممکن شدند و محترم و فراخ روزی و پادشاه و مسلط بر مردمان، بر چنین حال شکر باید کردن که اینکه برای آن کرد تا شکر کنید.

یا ائیها الذین آمنوا لا تخونوا الله و الرسول خدای تعالی، به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و بگفت: ای گرویدگان؟ با خدای و پیغامبر خیانت مکنید. عطاء بن ابی رباح گفت از جابر بن عبد الله الانصاری که گفت: سبب نزول آیت آن بود [۳۰-پ]

که، جبریل آمد و رسول را خبر داد که: ابو سفیان فلان جای فرود آمد با جماعتی مشرکان. و ساز بکنید و خبر پوشیده دارید و ناگاه به سر ایشان شوید. یکی از جمله منافقان نامه‌ای نوشت و خبر داد ابو سفیان را از آمدن مسلمانان، و گفت: بر حذر

(۳-۱). آج، می‌ترسیدی.

(۲). همه نسخه بدلها: پست.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج و مل: دریابند.

(۵-۶). آو: گمراه‌تر.

صفحه : ۹۸

باشید» ۱) از محمد و اصحاب او؟ خدای- تعالی- اینکه آیت فرستاد. سدی گفت: آیت در جماعتی آمد که ایشان سرّی بشنیدندی از رسول- علیه السلام- [افشا کردندی تا به مشرکان رسیدی. زهری و کلبی گفتند: آیت در ابو لبابه آمد و در هارون بن عبد المنذر الانصاری- من بنی عوف بن مالک، و اینکه آن گاه بود که] ۲) جهودان بنی قریظه را حصار می‌داد [رسول- علیه السلام-] ۳) بیست و یک روز. کس فرستادند و طلب صلح کردند بر آنچه بنو النضیر کرده بودند، و جای خود باز گذارند و به اذرع و اریحا شوند از زمین شام. رسول- علیه السلام- گفت: صلح نکنم الا بر آن که بر حکم سعد معاذ فرود آید. گفتند: نکنیم تا ابو لبابه را بر ما نفرستی ۴) تا با او مشورتی کنیم. رسول- علیه السلام- ابو لبابه را آن جا فرستاد و او را با ایشان مناصحتی بود برای آن که مال او و فرزندان او در دست ایشان بود. او را گفتند: چه گویی در ۵) حدیث سعد معاذ و آن که ما را می‌فرمایند که بر حکم او فرود آید! گفت: نیاید، و اشارت کرد به دست فرا حلق و گفت: ذبح و کشتن باشد. ایشان گفتند: ما فرو نیایم بر حکم او، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ. ابو لبابه گفت:

من هنوز آیت ناشنیده و قدم من از جای خود زایل نشده که من دانستم که من خیانت کرده‌ام با خدای و رسول، پشیمان شدم و فرود آمدم ۶). چون بیامدم، اینکه آیت در باب من آمده بود.

راوی خبر گوید که: ابو لبابه بیامد و خویشتن در ستون مسجد بست و سوگند بخورد که طعام و شراب نخورم تا بمیرم، یا خدای توبه‌ام قبول کند. هفت شبان روز طعام و شراب نخورد تا بیوفتاد و ضعیف شد و بی‌هوش گشت، خدای تعالی توبه او بپذیرفت. او را گفتند: خدای تعالی توبه تو بپذیرفت، گفت: و الله که من خود را باز نگشایم جز که رسول مرا باز گشاید. رسول- علیه السلام- بیامد و او را باز گشود.

ابو لبابه گفت: تمام ۷) توبه من آن است که، از زمینی و سرایی که در او اینکه گناه کردم بروم و از جمله مال خود بیرون آیم. رسول- علیه السلام- گفت: نه ثلثی از مال

(۱). همه نسخه بدلها: بجز مج، مل، آن: باش.

(۲-۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). مل، مج: فرستی.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج اینکه.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و بیامدم.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: تمامی. [.....]

صفحه : ۹۹

به صدقه بده تا کفارت گناهت باشد، و اینکه روایت کرده‌اند از باقر و صادق- علیهما السلام.

محمد بن اسحاق گفت: معنی آیت آن است که، اظهار حق مکنید (۱) رسول را تا به شما گمان نیک برد آنکه در سر مخالفت کنید او را، پس اینکه قول خطاب با منافقان باشد. عبد الله عباس گفت: با خدای خیانت مکنید به ترک فرایض و با رسول به ترک سنن. قوله: وَ تَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ، در او دو قول گفتند یکی آن که: «او» عطف است و محلّ او جزم است علی النهی، و المعنی لا- تخونوا، ایضا اماناتکم و أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ، «او»، حال است و نیز با امانات خود خیانت مکنی و شما دانی که آنچه می کنی خیانت است. وجه دیگر آن است که: «او» جمع است و محلّ او نصب است، و التقدير: و ان تخونوا اماناتکم، علی معنی مع ان تخونوا اماناتکم، با آن که خیانت کنی با امانات خود، و مثال او چنان باشد از کلام بر دو وجه که: لا تأکل السیمک و تشرب اللبن، و تشرب اللبن، در اول نهی باشد از هر دو، و در دوم نهی باشد عن الجمع منهما. قال الشاعر فی الوجه الثانی الذی هو الجمع بینهما:

لا تنه عن خلق و تأتي مثله عار عليك اذا فعلت عظيم
ای، مع ان تأتي مثله.

عبد الله عباس گفت: مراد به امانات ایشان، هر چیزی است که از مردمان پوشیده باشد از فرایض خدای، چون: غسل جنابت و روزه و نماز و زکات. ابن زید گفت: معنی امانات، دیانات است اینکه جا، و اینکه خطاب با منافقان است که: در سر مداری آنچه به علانیه خلاف آن گویی؟ قتاده گفت: مراد، دین خدای است [۳۱- ر]، یعنی اینکه دین که از خدای به امانت داری نگاه داری تا با او سپاری که ادای امانت واجب بود. و خیانت در تعارف (۲) منع حقی باشد که ادای آن واجب بود، و او ضدّ امانت باشد، و اصل او در لغت نقصان بود،

قال النبی - علیه السلام: اذ الامانه الی من ائتمنک و لا تخن من خانک

امانت با آن ده که تو را امین دارد و خیانت مکن با آن که با تو خیانت کند.

جَبَائِيْ كُفْتُ: نهی است از خیانت در غنیمت. و امانت از امن باشد و آن حالتی بود

(۱). آن: می کنی.

(۲). اساس: تفاوت، به قیاس نسخه آج و اتفاق نسخه‌ها، تصحیح شد.

صفحه : ۱۰۰

که با آن ایمن باشند از منع حق کردن از اداء. و أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ، در او دو قول است یکی آن که: تعلمونها امانه و شما دانی که آن امانت است، و دوم آن که: شما دانی که عقاب آن چه باشد، بخلاف آنان که ندانند.

وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ، یعنی آن مالها و فرزندان که بنزدیک بنی قریظه است. گفت: بدانی که آن مالها و فرزندان فتنه و بلای شماسست، و بر اینکه قول آیت مخصوص باشد به ابو لبابه و ممتنع نباشد که آیت در حق او آمده باشد و دیگران داخل باشند در آن حکم و مراد به آن خطاب. و بیان کردیم که: «فتنه»، اصل او، اختبار و امتحان باشد. و مورد و معنی آیت آن است که: زنهار تا به مال و فرزندان مفتون نشوی که آن سبب فتنه شماسست؟ و در اینکه منگری و آن یاد کنی که بنزدیک خدای تعالی مزدی عظیم هست و ثوابی جزیل، آن را که متابعت حق کند در اینکه باب و مخالفت هوا.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، حق تعالی گفت، در اینکه آیت: ای گرویدگان؟ اگر از خدای بترسی و از معاصی او اجتناب کنی و از خیانت دور باشی، یَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا، خدای تعالی شما را [فرقانی] (۱) و مفارقتی کند. مجاهد گفت: مخرجاً فی الدنیا و الاخره، ای مخلصاً خدای شما را در دنیا و آخرت خلاص و رستگاری دهد. ابن زید و ابن اسحاق گفتند: هدایت دهد شما را در دلهایتان که به آن

فرق کنی میان حق و باطل. سدی گفت: نجات و رستگاری دهد شما را. فراء گفت:

فتحا و نصرا شما را فتح و نصرت دهد، کقوله «۲»: یوم الفرقان، ای یوم بدر و هو یوم الفتح و الظفر. جبائی گفت: فرقی کند میان شما و دشمنان شما در ظاهر و در حکم به نصرت شما و خذلان ایشان به اعزاز شما و اذلال ایشان به ثواب شما و عقاب ایشان. و «فرقان» مصدر باشد، کالسیبحان و الغفران و الرجحان. وَ یُکَفِّرُ عَنْکُمْ سَیِّئَاتِکُمْ و سِیِّئَاتِکُمْ مَکْفُورٌ کند و آن تقوی و پرهیزکاری به کفارت گناهان شما کند، وَ یَغْفِرُ لَکُمْ و بیامرزد شما را، و خدای تعالی خداوند فضل و نعمت عظیم است. وَ إِذِ یَمْکُرُ بِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا و یاد کن ای محمد چون مکر کردند به تو کافران. و المکر الفتل الی جهة الشر فی خفیة مکر کسی را با جهت شر پیختن

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مج: لقوله.

صفحه: ۱۰۱

باشد در خفیه و پوشیدگی، من قولهم: امرأه ممکوره، ای مفتولة الخلق محکمه. تا باز دارند تو را یا بکشندت یا از شهر «۱» بیرون کنند. و عبد الله عباس و جماعتی مفسران گفتند که: چون انصاریان ایمان آوردند و با رسول - علیه السلام - بیعت کردند، قریش از آن بشکوهیدند «۲» و ترسیدند که کار رسول - علیه السلام - بلند شود «۳». مشایخ ایشان مجتمع شدند در سرای ندوه تا مشورتی کنند در کار او. و رؤسای ایشان آن روز عتبه بود و شیبه - پسران ربیع - و ابو جهل و ابو سفیان بود و طعیمه بن عدی و النضر بن الحارث و ابو البختری بن هشام و زمعه بن الاسود و حکیم بن حزام و نبیه و متبه - پسران حجاج - و امیه بن خلف چون، مجتمع شدند و بنشستند ابلیس - علیه اللعنه - بیامد بر صورت پیری. چون او را دیدند گفتند: تو کیستی! گفت: من مردی از اهل نجد، شنیدم که شما رای خواهید زد در حق اینکه محمد، خواستم تا من نیز حاضر باشم و رای شما بشنوم و اگر صواب باشد از پیش ببریم و اگر خطا باشد من نیز رای زرم که شما از من نصیحت بینید و شنوید. گفتند: روا باشد.

ابو البختری گفت: رای من در او آن است که، او را بگیری و در خانه‌ای محبوس کنی و بند برنهی و در خانه بر آری و سوراخی رها کنی که طعامی و شرابی به او می‌دهید، و او را آن جا رها کنید [۳۱-پ]

تا بمردن چنان که با دگر شاعران کردند از زهیر و نابغه. ابلیس بانگ بر او زد و گفت: بد رای است اینکه که دیدی، اینکه با کسی توان کردن که او را اهلی و عشیرتی و عزتی «۴» و منعتی نباشد، اما محمد که از بنی هاشم باشد و از قوم خود اتباع دارد و از برون اتباع دارد [اگر] «۵» او را یک دو روز محبوس کنید خویشان او بر شما بیرون آیند و مدد خواهند از انصاریان و با شما قتال کنند و او را بیرون آرند و رای شما باطل شود. از سر آن برفتند و گفتند: راست گفت اینکه شیخ نجدی. هاشم بن عمرو من بنی عامر بن لوی گفت: رای «۶» آن است که اینکه مرد را بیارید و بر شتری نشانید و سر شتر در بیابان نهید «۷» و از میان خودش «۸» بیرون

(۱). همه نسخه بدلها: شهرت.

(۲). آو، بم: بشکوهیدن / بشکوهیدند.

(۳). آو، آج، لب، آن: بلند شد.

(۴). آو، آج، بم: غوثی آن: دعوتی.

(۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج من.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: دهید.

(۸). خودش / خود او را.

صفحه: ۱۰۲

کنید تا برود و از وی گفتاگوی «۱» او برهید. ابلیس گفت: بئس الرأی ما رأیتم «۲» بد رای است اینکه که دیدی؟ مردی به اینکه صفت که اوست با حسن خلق و خلق و حلاوت منطق و ذلاقت لسان و فصاحت تمام از میان شما بشود، هر کجا شود و هر که را دعوت کند اجابت کنند و مفتون شوند، تا نه بس، لشکری جمع کند و بیاید و جهان بر شما تنگ کند و مردانتان را بکشد و زنانتان را آواره کند. گفتند: صدق الشیخ النجدی. ابو جهل گفت: رای من آن است که، ده مرد را از بطون امهات «۳» قریش اختیار کنند «۴» و نصب کنند تا او را بکشند آشکارا، چنان که مردمان دانند که او را که کشته است تا خون او در قبایل متفرق شود، طلب قصاص نتوانند کردن لا بد به دیت راضی شوند. شیخ گفت: نعم ما رأیت، الرأی رأیک نیک رای است اینکه که دیدی «۵»؟ و روایت دیگر آن است که: اینکه رای ابلیس زد، و اینکه درست تر است، همه با رأی او آمدند و گفتند: الرأی رأی الشیخ النجدی. رای، رای پیر نجدی است، و بر آن اتفاق کردند و ده مرد را از قریش اختیار کردند و نصب کردند بدان کار.

جبریل آمد و اینکه آیت آورد، رسول را- علیه السلام- خبر داد از آن احوال و گفت، خدای تعالی می فرماید که: مضجع خود رها کن و از شهر بیرون شو. رسول- صلی الله علیه و آله- امیر المؤمنین علی را بخواند و گفت: خدای امر فرموده «۶» است که: از اینکه شهر برود «۷»، تو را امشب بر جای من می باید خفتن تا قریش اگر تعرض من کنند، جای من خالی نبینند که بر سر «۸» بر اثر من بیایند، و اگر مکروهی به من خواهند رسانیدن به من نرسد، و جامه خود برکشید و بدو داد و گفت: جامه من درپوش و بر جای من بخسب. امیر المؤمنین- علیه السلام- همچنان کرد، و رسول- علیه السلام- از سرای بیرون آمد و اینکه جماعت بر در سرای بودند اینکه آیات می خواند: إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ- الی قوله: فَهُمْ لَا يَبْصُرُونَ «۹» وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ «۵» وَ إِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ، اِی لیوثقوک، فی قول ابن عباس و مجاهد و السیدی. و مقسم «۷» گفت: تا بندت برنهند. عطا گفت و عبد الله بن کثیر: تا تو را محبوس کنند. ابو حاتم و ابان بن تغلب گفت: لیثخنوک بالجراحات و الضرب تا «۳۲- ر]

تو را بزنند و مجروح کنند، قال [الشاعر، شعر] «۸»:

فقلت ويحك ماذا في صحيفتكم قالوا الخليفة امسى مثبتا وجعا.

ابراهیم النخعی در شاذ خواند: لیثتوک تا بر تو شیخون آرند، و اینکه قراءت لایق است جز آن است که شاذ است، و نیز معنی او داخل باشد فی قوله:

أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ تا تو را از شهر بیرون کنند- چنان که برفت. وَ يَمْكُرُونَ وَ يَمْكُرُ اللَّهُ اِيشَان مکر می کردند «۹» و خدای مکر می کرد «۱۰». در او چند قول گفتند یکی آن که: جزای مکر ایشان کند «۱۱» آنکه «جزا» را به لفظ مجزی برخواند برای ازدواج

(۱). آج، لب چه کسانید.

(۲-۳). دیگر نسخه بدلها، عبارت «گفت کجاست» را ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بتنید.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۷.

(۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۷). آج، آن: مقیم.

(۸). اساس: ندارد از مل، افزوده شد. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: مکر می کنند.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: می کند.

(۱۱). آو، آج، لب، آن: می کند بم: می کنند.

صفحه: ۱۰۴

را، کقوله: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا (۱) «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (۲) وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ وَ خدای بهترین مکر-کنندگان است برای آن که مکر ایشان بیفتاد و آنچه خدای کرد موافق خواست و رضای او آمد. وَ إِذَا تُلِي عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا-الایه، حق تعالی در اینکه آیت حکایت کرد از عناد و جحود کافران، گفت: چون آیات ما از قرآن بر ایشان خوانند، گویند: بشنیدیم اینکه قرآن را اگر ما نیز خواهیم مانند اینکه بگوییم، که اینکه نیست الا فسانه (۳) پیشینگان. خدای تعالی تکذیب ایشان کرد به تحدی (۴) تا عاجز شدند، و آنکه خبر داد که: نه عرب تنها، اگر جن-و انس جمع شوند بر آن که مثل اینکه قرآن بیارند نتوانند آوردن، و اگر چه بعضی را معاونت کنند، فی قوله: قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ (۵) وَ إِذِ قَالُوا اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ-الایه، اینکه آیت (۷) در

(۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴.

(۳). آج، لب: افسانه.

(۴). آج، مل: به حدی.

(۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۸.

(۶). اساس: اساطره به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها نیز.

صفحه: ۱۰۵

النَّضْرِبِ (۱) الحارث آمد، چون گفتند: لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا اگر ما خواهیم، مثل اینکه بگوییم، و اینکه اساطیر اولیان است. عثمان بن مظعون گفت: اتق الله، از خدای بترسی که محمد حق می گوید. گفت: من نیز حق می گویم. گفت: محمد می گوید: لا-اله الا الله گفت: من نیز می گویم: لا-اله الا الله و لکن می گویم: هؤلاء بنات الله [یعنی] (۲) بتان را، و «حق» منصوب است به خبر «کان» و «هو»، عماد است و توكید (۳).

آنکه اینکه کافر گفت: بار خدایا؟ اگر چنان که اینکه کلام تو است و حق است و از نزدیک تو است بیاران بر ما سنگ از آسمان. ابو عبیده گفت: در رحمت مطر گویند، و در عذاب امطر گویند، قال الله تعالی: وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً... (۴)، وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ... (۵)، و در حق او آمد: سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ، لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ (۶) سَأَلَ سَائِلٌ، ده

آیت و بسی (۷) از قرآن فرود آمد. سعید جبیر گفت: رسول- علیه السلام- روز بدر سه کس را بکشت به صبر، و کشتن صبر آن باشد که، کسی را محبوس بکنند و طعامش ندهند و شراب تا بمیرد- مطعم بن عدی- را و عقبه بن ابی معیط را و نضر بن الحارث را- و نضر، اسیر مقداد بود، چون رسول- علیه السلام- فرمود تا او را بکشند، مقداد گفت: یا رسول الله؟ اسیر من است. رسول- علیه السلام- گفت: دانی که او در کتاب خدای چه گفت: مقداد دگر باره شفاعت کرد. رسول همان باز گفت: بار (۸) سوم رسول- علیه السلام- گفت:

۹ «اللهم اغن المقداد من فضلك

بار خدایا؟ مدد فضلت از مقداد باز مگیر. مقداد گفت: یا رسول الله؟ [۳۲-پ]

من نیز اینکه دعا طمع داشتم.

قوله: وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ- الایه. مفسران خلاف کردند محمد بن اسحاق گفت: اینکه حکایت کلام مشرکان است، و معنی مردود است بر کلام اول که از ایشان حکایت کرد که ایشان گفتند: ما از عذاب ایمنیم اگر محمد

(۱). همه نسخه بدلها: نضر بن.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). بم: توکیل.

(۴). سوره حجرات (۱۵) آیه ۷۴. [.....]

(۵). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۷۳ سوره نمل (۲۷) آیه ۵۸.

(۶). سوره معارج (۷۰) آیات ۱ و ۲.

(۷). آو، آج، بم، مع، لب، آن: بیشتر.

(۸). همه نسخه بدلها: به بار.

(۹). همه نسخه بدلها: اعن.

صفحه: ۱۰۶

راست می گوید که پیغامبر است، برای آن که هیچ امت را عذاب نکنند و پیغامبران در میان ایشان باشد، و نیز آن که ما استغفار می کنیم و تا استغفار کنیم عذاب نیاید.

خدای تعالی بر ایشان رد کرد، بقوله: وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ، و بعضی دگر گفتند: اینکه کلامی است مستأنف، و عطف نیست بر کلام مشرکان، و حکایت کلام ایشان نیست، بل خدای تعالی گفت: یا محمد؟ تو در میان ایشان باشی خدای اینان را عذاب نکند و نیز عذاب نکند اینان را تا استغفار کنند.

آنکه در تأویلش خلاف کردند ابن ابری (۱) و ابو مالک و ضحاک گفتند: خدای تعالی اینکه آیت به مکه فرستاد و رسول در میان ایشان بود. چون رسول- علیه السلام- از آن جا بیرون آمد، جماعتی مسلمانان آن جا بماندند، ایشان چاره دیگر ندیدند جز استغفار، استغفار می کردند. چون آن جماعت مسلمانان از میان ایشان بیرون آمدند، خدای تعالی ایشان را عذاب کرد به فتح مکه و قتل و اسر، و ایشان را پراکنده و مستاصل کرد. عبد الله عباس گفت: هیچ کس را با وجود پیغامبر هلاک نکنند و تا مؤمنان در میان ایشان باشند ایشان را عذاب نیاید. چون پیغامبر و آنان که بدو ایمان دارند بروند، خدای عذاب فرستد، چون رسول بیامد و مؤمنان به مدینه هجرت کردند، خدای تعالی ایشان را روز بدر هلاک کرد.

روایتی دیگر از عبد الله عتّاس آن است که: استغفار راجع است با مشرکان، و استغفار ایشان آن بودی که ایشان گرد خانه طواف کردند و گفتندی: لَبِیکَ لَبِیکَ لَبِیکَ لا- شریک لک الا شریک هو لک تملکه و ما ملک غفرانک [اللهم] «۲» غفرانک. یزید بن «۳» رومان گفت و محمد بن قیس که، قریش گفتند: چون افتاد اینکه که محمد را خدای از میان ما اکرام کرد! اللهم ان کان هذا هو الحق من عندک فامطر علینا حجارة من السماء أو ائتنا بعذاب الیم، چون شب در آمد پشیمان شدند از اینکه گفتار و برسیدند و گفتند: غفرانک اللهم غفرانک، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ابو موسی اشعری گفت: دو امان در میان ما بود، یکی: رسول- علیه السلام- و یکی: استغفار. رسول- علیه السلام- از میان ما برفت و استغفار ماند. قتاده و سدی و ابن زید گفتند: معنی آیت آن است که، خدای تعالی عذاب نکند ایشان را تا تو در

(۱). مل: ابن آمدی.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم، آن: مرثد بن.

صفحه: ۱۰۷

میان ایشان باشی، و مادام تا ایشان استغفار کنند اگر کنند جز که استغفار نکردند و نیز نکنند، و اگر کردند مؤمن بودند. مجاهد و عکرمه گفتند: مراد به استغفار، اسلام است می گوید: اگر اسلام آوردندی ایشان را عذاب نکردندی. و روایتی دیگر از عبد الله عتّاس آن است که: مراد به استغفار نماز است مادام تا نماز کنند عذاب نیاید. حسن بصری گفت: آیت منسوخ است به آیت دیگر که از دنبال آن است، و ما لهم الا یعذبهم الله، نبینی که ایشان را به حصار مکه و قحط و قتل در فتح مکه عذاب کرد، و اینکه درست نیست برای آن که خیر محض است و نسخ در اوامر و احکام شود دون اخبار.

و ما لهم الا یعذبهم الله و نباشد ایشان را که خدای عذابشان نکند، یعنی نرسد ایشان را، و اینکه منزلت و مرتبت نبود ایشان را که خدای تعالی بر ایشان ابقا کند، و فعل و سیرت ایشان اینکه که خدای تعالی حکایت کرد از ایشان که: و هم یصدون، اینکه «واو»، حال است، و حال ایشان آن که مانع بودند رسول را و مؤمنان را از خانه خدای که مسجد الحرام است. بعضی دیگر گفتند که: «ان» صله است و زیاده، و تقدیر آن است که: (و ما لهم لا یعذبهم الله) چه بوده ایشان را که خدای ایشان را عذاب نکند، و حال ایشان اینکه حال! و بر اینکه قول «ما» استفهامی باشد، و بر قول اول «ما» نفی باشد و «صد» منع باشد و صدود اعراض باشد، و صدود معرض [۳۳-ر]

کار باشد و «صدید»، زرداب باشد. و ما کأنوا اولیاءه ایشان دوستان و خاصه گان خدای نیستند اگر چه دعوی می کنند اولیا [اند] «۱»، و دوستان خدای جز متقیان نباشند. باقر- علیه السلام- گفت و حسن بصری که: ضمیر عاید است با مسجد الحرام، و سبب آن بود که قریش گفتند که: ما اولیای مسجد الحرامیم و والیان آنیم، حق تعالی گفت: دروغ می گویند، و لاء و اولیا و اولی الناس بالمسجد الحرام جز متقیان نباشند، و اینکه اختیار ابو علی است. اگر گویند بر قول درست که گفتی به آیت اول منسوخ نیست چگونه جمع کنی میان اینکه آیت و آیت دیگر که از پس او است که متناقض می نماید که در آیت اول نفی عذاب کرد و در آیت دوم اثبات عذاب! گوئیم: عذاب آخرت خواست، و تقدیر آن است که: (و ما لهم الا- یعذبهم الله فی الاخرة)، تا نفی عذاب در دنیا باشد و اثباتش در آخرت تا مناقضت زایل بود. و

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه: ۱۰۸

جواب دوم، آن است که: آن عذاب که نفی کرد در آیت اول عذاب استیصال است، و آن که اثبات کرد در دوم، آیت عذاب [قتل] «۱» و اسر است. و اما شرط استغفار، مراد به آن ایمان است برای آن که هر که ایمان ندارد استغفار از او درست نیاید، و چون ایمان آرند عذاب از ایشان ساقط شود در دنیا و آخرت [مادام] «۲» تا چیزی نکنند که در آخرت مستحق عقاب شوند. و لکن أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ و لکن بیشترین اینان ندانند و اینکه دلیل است بر بطلان قول اصحاب معارف که گفتند: معارف ضروری است. وَ مَا كَانَ صِيْلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَ تَصَدِيَةً، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که: اگر بینید ایشان را- یعنی مشرکان را- که نزدیک خانه خدای نماز می کنند، گمان مبرید که آن نماز قربت و عبادت است تا سبب دفع عذاب باشد یا بر سبب استغفار است، بل نیست نماز ایشان آن جایگاه إِلَّا مُكَاءً مَّكَرٌ صَفِيرٌ، يقال: مكا الطير و الرجل يمكو مكوا و مكاء، قال عنتره:

و حلیل غانیة ترکت مجدلاً تمکو فرایضه «۳» کشدق الأعلم

و مکاء، صفیر باشد به دهن. جعفر بن ربیعہ گفت: ابو سلمة بن عبد الرحمن را پرسیدم از اینکه آیت، دستها به هم باز نهاد و باد در او کرد تا از آن جا صفیری بیامد، و گفت: چنین کردند. عبد الله عباس گفت: قریش چون گرد خانه طواف کردند، به دهن صفیر می زدندی و دست می زدندی. مجاهد گفت: جماعتی از عبد الدار «۴» چون رسول- علیه السلام- طواف کردی، ایشان بر طریق استهزا از پس او می رفتندی و به دهن صفیر می زدندی و دست می زدندی. مقاتل گفت: چون رسول- علیه السلام- در مسجد الحرام نماز کردی، دو مشرک «۵» بیامدندی بر راست او بایستادندی، و دو بر چپش و صفیر می زدندی و دست می زدندی تا او را به غلط افکنند و خدای تعالی ایشان را به بدر گرفتار کرد- سدی گفت: مکاء، صفیری باشد بر لحن مرغی سپید که به حجاز باشد، آن را مکاء گویند، و به پارسی آن را شبان فریب می گویند، قال الشاعر:

إذا غزذ المكاء في غير روضة فويل لاهل الشاء و الحمرات

و قال امرؤ القيس، في جمع هذا الطائر و قد جمع على مكاكي:

(۲-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). مل: فریسته.

(۴). آج، مج، لب: بنی عبد الدار.

(۵). آو، آج: مکوک بم، آن: ملوک.

صفحه: ۱۰۹

كأن مكاكي الجواء عديّة صبحن سلافا من رحيق مفلفل

قوله: و تصدیة، عبد الله عباس گفت: تصفیقا لإحدى الیدین علی الاخری دست بر دست زدن باشد. سعید جبیر و ابن زید و ابن اسحاق گفتند: تصدیة، صد ایشان [بود] «۱» و منعشان مؤمنان را از خانه خدای، و بر اینکه تأویل، تصدیة به معنی تصدی باشد، و

تصدی، به معنی تصدّد. آنکه یک «دال» (۲) با «یا» کردند، کقولهم:

تظنّیت، و المعنی تظنّنت، و قول الشاعر:

قضی البازی اذ البازی کسر

ای تقضض، و قال الرّاجز:

ضنّت بخدّ و جلت عن حدّ ائی لمن غرو الهوی اصدی

ای، اصدّد، و قيل معناه: اصدی، ای اصفق بییدی تعجبا، و الغرو، العجب. ابو علی گفت: و مکاء و تصدیة ایشان را به جای دعا و تنبیه یکدیگر بودی، یعنی ایشان به جای نماز آن کردند [و] (۳) برای آن فعل ایشان را نماز خواند که بنزدیک ایشان به جای نماز بود [۳۳-پ]. و مفضل عن عاصم خواند: و ما کان صلاتهم عند البيت، به نصب «صلاة» بر خبر کان، الّا مکاء و تصدیة به رفع بر اسم کان بر عکس قراءت قراء، کقول (۴) القطامی:

قفی قبل التّفزق یا ضباعا و لا یک موقف منک الوداع

فدوّقوا العذاب، در کلام محذوفی هست، و تقدیر آن است که: فیقال لهم ذوقوا العذاب فردای قیامت (۵) گویند ایشان را که: بجشید عذاب بدان کفر که آوردید، و «با» بدل و مجازات راست، و «ما» مصدریّه است، ای ببدل کفرکم، و جزاء علی کفرکم (۶).

[سوره الأنفال (۸): آیات ۳۶ تا ۵۱]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنفِقُونَ أموالَهُمْ لِيُضدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ (۳۶) لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَىٰ بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلُهُ فِي جَهَنَّمَ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۳۷) قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتِ الْأَوَّلِينَ (۳۸) وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلَّهُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۳۹) وَإِنْ تَوَلَّوْا فاعلمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ (۴۰) وَعَلِمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانَ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۴۱) إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَىٰ وَالرَّكِبَ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِن لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ (۴۲) إِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَنَايِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشَيْتَهُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۴۳) وَإِذْ يُرِيكُهُمْ وَهُمْ إِذِ التَّقِيَمِ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيَقْلَلِكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا - وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۴۴) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِتْنَةً فَاتَّبِعُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۴۵)

وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ (۴۶) وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصِيحُونَ وَصِيحُوا بِاللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ (۴۷) وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌّ لَكُمْ فَلَمَّا تَرَأَتِ الْفِتْنَانَ نَكَصَ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَىٰ مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ

شَدِيدُ الْعِقَابِ (۴۸) إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ «عَرَّ هَؤُلَاءِ دِينُهُمْ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (۴۹) وَ لَوْ تَرَى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (۵۰) ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (۵۱)

[ترجمه]

آنان که کافر شدند هزینه می کنند خواسته‌هاشان تا باز دارند از راه خدای، هزینه کنند آن را پس باشد بر ایشان دریغی، پس غلبه کند آنها را و آنان که کافر شدند به دوزخ حشر کنند ایشان را.

(۳-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [...]

(۲). آج، لب را.

(۴). آو، آج، بم، آن: يقول.

(۵). آو، آج، بم، آن: فردا در قیامت/ فردا در قیامت.

(۶). آو، آج، بم، مل، لب، آن قوله تعالی.

صفحه: ۱۱۰

[۳۴-ر]

تا جدا کند خدای پلید را از پاک و کند «۱» پلید را بهری بر بهری، بر هم نهد آن را جمله پس کند «۲» آن را در دوزخ ایشان اند که زیانکاران اند.

بگو آنان را که کافر شدند، اگر باز ایستند بیامرزند ایشان را آنچه گذشت و اگر باز آیند گذشت طریقه پیشینگان.

کارزار کنی با ایشان تا نباشد فتنه و باشد دین همه خدای را «۳» اگر باز ایستند که خدای به آنچه می کنند بیناست.

و اگر برگردید بدانید که خدای، خداوند شماسست، نیک «۴» خدای و نیک «۵» یاور است.

[۳۴-پ]

و بدانی که آنچه [به غنیمت برگیری] «۶» از چیزی خدای راست پنج یک آن و پیغامبر را و خویشان او و یتیمان و درویشان و راه

گذریان را «۷»، اگر شما ایمان آری به خدای و آنچه فرو فرستادیم بر بنده ما روز جدای «۸» یعنی روز بدر، آن روز که به هم آمدند

دو گروه و خدای بر همه چیزی تواناست.

[۳۵-ر]

چون شما

(۱). آج، لب: گرداند.

(۲). آج: گرداند لب: بر نشانند.

(۳). آج: دین همه آن مر خدای را.

(۴-۵). آج، لب: نیکا.

(۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۷). آج: مسافران بی زاد را.

(۸). آج، لب: روز فرق میان حق و باطل.

صفحه: ۱۱۱

بودید به کرانه دنیا و ایشان به کناره دورتر و سواران «۱» فروتر از شما بودند و اگر وعده کرده بودید با یکدیگر، خلاف کردی در وعده و لکن تا بگزارد خدای کاری که بود کرده «۲» تا هلاک شود آن که هلاک می‌شود از حجتی هویدا [و زنده ماند] «۳» آن که زنده ماند «۴» از حجت، و بدرستی که خدای شنوا و داناست.

چون بنمود ایشان را خدای در خواب تو اندک، و اگر به تو نمودی ایشان را بسیار ضعیف شدی و منازعت و خلاف و خصومت کردید در کار و لکن خدای - عزّ و جلّ - سلامت داد، بدرستی که او داناست بدانچه در دلها و سینه‌هاست.

و چون فرا شما نمود ایشان را چون فراهم رسیدید در چشمهای شما اندک، و اندک گردانید شما را در چشمهای ایشان تا بگزارد خدای تعالی کاری که بود کرده «۵»، و با خدای «۶» تعالی باز گردانید [ه شود] «۷» کارها.

[۳۵-پ]

ای آنان که ایمان آوردی [چون] «۸» رسید فرا گروهی، بایستی و ذکر کنی خدای را بسیار تا مگر شما رستگاری یاوید «۹». و طاعت دارید «۱۰» خدای را و رسول وی را و خصومت مکنی که بد دل شوید و بشود «۱۱» باد و دولت شما، و شکیبایی کنید، بدرستی که خدای با شکیبایان «۱۲» است.

و مه باشید چون آنان که بیرون آمدند از سرایهای

(۱). آو، آج، بم، لب، آن: شتر سواران.

(۲). آو، مج، آن: خواهد کردن.

(۳-۸). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [...]

(۴). آج: زنده شد.

(۵). آو، مج، آن: کردنی بود.

(۶). آو، مج، آن شود کارها.

(۷). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

(۹). یاوید/ یاوید آو، آن: یابی/ یاوید.

(۱۰). آو، آج، مج، لب، آن: فرمان برید.

(۱۱). بم، لب: زایل شود آن: برود.

(۱۲). اساس: شکیبایان.

صفحه: ۱۱۲

ایشان «۱» دنه گرفتگان و با مردمان ریا کنندگان و باز می‌دارند از راه خدای، و خدای بدانچه می‌کنند داناست.

[۳۶-ر]

و چون بیاراست ایشان را دیو کردارهای ایشان، و گفت نبود غلبه کننده شما را امروز از مردمان، و بدرستی که من همسایه‌ام شما را، پس چون فراهم رسیدند دو گروه برگشت دیو پس پشتهایش «۲» و گفت: من بیزارم از شما که من می‌بینم آنچه نمی‌بینید شما،

که من می ترسم از خدای و خدای سخت عقوبت است.

چون می گفتند منافقان و آنان که در دل‌های ایشان بیماری شک بود بفریفت اینان را دین ایشان، و هر که توکل کند بر خدای بدرستی که خدای بی‌همتا و محکم کار است.

و اگر بینی تو چون جان می ستانند آنان که کافر شدند فریشتگان می زنند رویهای ایشان را و پشت‌های ایشان را، و بچشید عذاب آتش سوزان.

اینکه بدان است که فرا- پیش داشت «۳» دست‌های شما، و آن که خدای نیست بیداد کننده بر بندگان [۳۶- پ].

قوله تعالی: **إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ - الْآيَةَ -** حق تعالی در اینکه آیت ذکر آن کافرانی کرد که ایشان مالها خرج کردند تا مردمان را از راه دین خدای برگردانند. سعید بن جبیر و ابن ابی ایزی گفتند: آیت در أبو سفیان حرب آمد که روز احد دو هزار مرد را از احابیش «۴» به مزد بستند و به جنگ رسول آورد بیش «۵» از آن که از

(۱). آو، آج، آن: سرایه‌اشان.

(۲). آو، آج، معج، آن: برگردیدند بر پیهایش، بم، لب: بازگشت دیو بر دو پاشنه خود.

(۳). آو، آج، معج: در پیش افگند.

(۴). اساس: اجد بیش، به قیاس به نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). آج، مل، معج، لب: بیرون.

صفحه: ۱۱۳

دیگر عرب جمع کرده بود، و در اینکه معنی کعب بن مالک گفت:

فجئنا إلی موج من البحر وسطه احابیش منهم حاسر و مقنع

ثلاثة الاف و نحن بقیة ثلاث مأین ان کثرنا فاربع

الحکم بن عینه گفت: آیت در ابو سفیان آمد که روز احد چهل اوقیه زر بر مشرکان خرج کرد، هر اوقیه‌ای چهل و دو درم. محمّد بن اسحاق گفت: چون روز بدر آن واقعه افتاد قریش را، هزیمتیا با مکه آمدند و ابو سفیان بیامد و کاروان خود با مکه آورد. عبد الله بن ابی ربیع و عکرمه بن ابی جهل و صفوان «۱» بن امیه با جماعتی از قریش که پدران و برادران ایشان را کشته بودند به بدر بیامدند و ابو سفیان را گفتند- و آنان را که در آن کاروان مالی بود- که: ای جماعت قریش؟ دیدی که محمّد چه کرد و به سر ما چه آورد؟ و از ما کس نیست و الا از او موتور و کینه رسیده است که مردمان «۲» را و عزیزان ما را بکشت، اکنون به اینکه مالی که بجهانیدی از او ما را یاری باید دادن تا باشد که ما کینه خود از او بجویم. گفتند: همچین کنیم، و هر کسی نصیبی «۳» از مال بدادند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ضحاک گفت: مراد اهل بدارند. مقاتل و کلبی گفتند: مراد آنان‌اند که روز بدر مقاتلان را طعام می دادند و ساز می کردند- و ایشان دوازده مرد بودند: ابو جهل هشام بود و عتبه و شیبه- پسران ربیعه، عبد شمس و نبیه و متبه- پسران حجاج، و ابو البختری- بن هشام و النضر بن الحارث و حکیم بن حزام و ابی بن خلف و زمعه بن «۴» الأسود و الحارث بن عامر و العباس بن عبد المطلب- و همه قرشی بودند، هر مردی ده مرد را برگ می کردند.

خدای تعالی در ایشان اینکه آیت فرستاد، خدای تعالی گفت: اینکه مالها که نفقه «۵» می کنند به امید آن که تا باشد که غالب

شوند، و ایشان را دستی و ظفری باشد. آنگه چون بر خلاف مراد ایشان بود مال از دست بشده باشد و نفقه کرده آن برایشان حسرت شود، و آنگه که بنگری مغلوب و مقهور شوند، و اینکه آیت از جمله اعلام معجزات است، برای آن که خبر است از غیب و مخبر بر وفق خبر آمد. آنگه گفت اینکه خود

(۱). آو، آج، بم، آن: ضرار بن امیه. [.....]

(۲). آو، آج، بم، مج، لب، آن: مردان.

(۳). آج، لب را.

(۴). اساس: ربیعۀ بن، به قیاس نسخه آو، تصحیح شد، مل: ربیعۀ بن.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن: به نفقه می کنند.

صفحه: ۱۱۴

حسرت دنیا است تا فردا که عقاب آخرت بود، وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ، آنان را که کافر شوند حشر و جمع ایشان در دوزخ کنند. و جهنم اسمی علم است دوزخ را، و گفته‌اند: نام درکتی از درکات دوزخ است.

لِيُمَيِّزَ اللَّهُ «لام» غرض است تا خدای تعالی تمیز کند و جدا باز کند پلید را از پاک یعنی مؤمن را از کافر، مؤمن را به بهشت برد و کافر را به دوزخ.

کلبی گفت: یعنی عمل نیک را از عمل بد، تا اینکه عمل را مزگی گرداند و زیادت کند و آن عمل را تزکیت نکند و جزا دهد آن را به دوزخ.

ابن زید گفت: یعنی نفقه حلال پاکیزه را که در سبیل خدای کنند از نفقه خبیث که در ره کفر و ضلالت و باطل کنند. بعضی دگر گفتند: تا مؤمنان را جدا کند به حکم از کافران. و خبیث، هر چیزی بد باشد، و خبیث نقیض طیب بود، و منه: خبث الحدید و خبث الفضة، و خبث الشیء خبثاً «۱» فهو خبیث. و طیب، پاک بود و طعام لذیذ را طعام طیب گویند، و طیب نیز حلال باشد و طیب فرزندان حلال زاده بود. وَ يَجْعَلُ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَىٰ بَعْضٍ، آنگه چون پلید از پاک جدا کرده باشد آن پلید را جمع کند و بر یکدیگر فگند، چنان که متاع بد که به هیچ [۳۷- ر]

کار، ها باز نیاید، کالقماش «۲» الذی یرمی به، و اینکه کنایت باشد از استرزال او. فَيَرُكُمَهُ، آن «۳» را بر هم نشاند، یعنی بهری بر سر بهری فگنده، و منه قوله فی صفة السحاب. ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا «۴» هذِهِ ما «۵» کرده‌اند که در کفر و معصیت و آزار صرف کرده‌اند. آنگه فرمود رسولش را که، بگو اینکه کافران را که: اگر باز ایستید و امساک کنید از کفر و اصرار نکنید بر او آن گذشته بیامرزم «۶» شما را، و از اینکه جا گفت «۷» - علیه السلام:

الاسلام یجب ما قبله،

اسلام ببرد آن را که پیش او باشد. و اجماع امت است که: خدای تعالی، کفر و جمله معاصی به توبه بیامرزد، و توبه از کفر به

(۱). بم، مج: خبیثا.

(۲). او، آج، بم، آن: کالفراش.

(۳). همه نسخه بدلهای، بجز مل و مج: آنان.

(۴). سوره نور (۲۴) آیه ۴۳.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: زیادت.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: بیامرزد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج رسول.

صفحه: ۱۱۵

ایمان باشد و از معاصی به ندم و عزم- چنان که بیان کرده شده است. و الانتها، الکف عن الشیء، و هو مطاوع النهی، يقال: نهیته فانتهی، و سلف ای مضمی. يقال:

سلف الشیء یسلف سلوفا اذا تقدّم، و منه: السلف فی البیع، و اسلف اذا باع الشیء سلفا و استسلف اذا اشتری سلفا، و السالف الماضي و السالفتان صفحتا العنق، و السلاف الخالص من الخمر لانه اول ما اعتصر منها، و السلفان، المتروجان باختین. و شاعری اینکه بر گرفته است و نظم کرده می گوید:

یستوجب العفو الفتی اذا اعترف بما انتهى ممّا اتاه و اقترف

لقلوه: قل للذین کفروا ان ینتهوا یغفر لهم ما قد سلف

وَ اِنْ یَعُودُوا «۱»، و اگر باز آیند «۲»، یعنی با معصیت. گفته‌اند: عود، اینکه جا به معنی اصرار است، و گفته‌اند: برای آن عود گفت که، در اول آیت انتها گفت: یعنی اگر از کفر باز آیند «۳» باز دگر باره با سر دین و طریقه اول شوند «۴». فَتَنَ مَضَّت، «فا»، برای جواب شرط است، سَنَتْ و طریقت و عادت ما «۵» گذشته و رفته است در نصرت مؤمنان و خذلان کافران.

آنکه خطاب کرد با مؤمنان و رسول- علیه السلام- داخل در آن خطاب، گفت کارزار کنید با اینکه کافران، گفت: وَ قَاتِلُوهُمْ حَتّٰی لَا تَکُونَ فِتْنَةً، تا آنکه که فتنه بنماند و فتنه نباشد، یعنی کفر «۶». و فتنه، در اینکه آیت کفر است، و نیز فی قوله تعالی: وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنْ الْقَتْلِ «۷» وَ یَکُونُ الدِّینُ کُلَّهُ لِلَّهِ، و دین همه خدای را بود، یعنی دین اسلام، و هیچ شیطان را نبود. و روا باشد که دین در آیت به معنی طاعت بود، یعنی تا خلقان همه خدای را فرمانبردار شوند. و در آیت، دلیل است بر بطلان مذهب مجبّره که گفت: دین همه خدای را باشد اگر کفر کافر هم خدای آفریند دین او نیز خدای را باشد، و اینکه خلاف آیت بود، یعنی همه جهان متدین به دین خدای باشند و گردن نهاده فرمان او را.

فَإِنْ اَنْتَهُوا، اگر اینکه کافران باز آیند و باز ایستند از اینکه اصرار «۱» بر کفر، خدای تعالی به اعمال و احوال ایشان بصیر و داناست، جزا دهد ایشان را بر وفق عملشان و به حسب نیتشان.

و اگر چنان که بر گردند و روی بر گردانند از اسلام، بدانید که اعتماد شما بر ایشان نیست، خداوند شما و ولی نعمت شما و اولیتر «۲» به شما خدای است- جلّ جلاله. و گفته‌اند: مولی، ناصر است اینکه جا، یعنی اعتماد نصرت بر خدای کنید که ناصر شما بر حقیقت اوست، و «فا» فی قوله: فَاعْلَمُوا، برای جواب شرط آمد، و اقسام مولی گفته‌ایم در سوره المائده و شرح داده. نِعْمَ الْمَوْلٰی [۳۷- پ]، التقدير: نعم المولى هو و نعم النصير هو، نیک خداوند گار است او، و نیک یار است او، مخصوص بالمدح از لفظ بیفگند در آیت لدلالة الکلام علیه. و اما قول آن کس که آیت را تأویل بر ناصر داد، اعنی لفظ مولی را، در آیت تکرار باشد برای آن که نصیر، ناصر باشد، و تا حمل توان کردن بر معنی مستأنف [مستقل] «۳» حمل نباید کردن بر تکرار، چه اینکه جا آن ضرورت نیست «۴» که در او قول شاعر گفت:

هند اتی من دونها الثأی و البعد

لاختلاف اللفظین، برای آن که اینکه جا دگر معنی احتمال نکند، و در آیت به خلاف اینکه است لفظ مولی، پس مولی در آیت حمل باید کردن بر اولی، تا معنی مختلف شود، و هر لفظ به فایده خود مستقل گردد، و اینکه آیت نیز از شواهد قول رسول شود- علیه و آله السلام- که گفت:

من كنت مولاہ فعلی- مولاہ

، چه بر هر معنی که حمل کنند مرجع معنی با اولی بود چنان که شرح داده شده است- و الله ولی التوفیق.

(۱). آو: اضرار.

(۲). آج، لب: اولی.

(۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل، مج، لب: است.

صفحه: ۱۱۷

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ- الاية، آنکه حق تعالی خطاب کرد با مؤمنان، گفت: بدانی، و «واو» واو عطف است علی قوله: فَاعْلَمُوا، که هر غنیمت که گیری از چیزی، و غنیمت مال اهل حرب باشد از کفار که مسلمانان به قتال برگیرند، و آن هبه‌ای است از خدای تعالی مسلمانان را.

علما خلاف کردند در غنیمت و فیء، بعضی گفتند: هر دو یکی باشد، و اینکه قول قتاده است و جز او، و «ا» گفتند: اینکه آیت ناسخ آن آیت است که در سورة الحشر گفت: مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَاللِّرَّسُولِ وَ لِلَّذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ (۲) مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِلَّذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ (۱۰) وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ (۱۱)، بدل اضافت است، کانه قال: و لیتاماهم و مساکینهم (۱۲) و ابناء سبیلهم، برای آن که [به اتفاق] (۱۳)،

(۱). مل، آن: ندارد.

(۲). سورة حشر (۵۹) آیه ۷.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد. [...]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: کردند.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج

(۶). مل: اولیتر که دارد، مج: اولیتر دارد، لب: که بر او آرد.

(۷). آج، لب، ابن السبیل.

(۸). همه نسخه بدلها رسول.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز آو: علیه السلام.

(۱۰). سورة حشر (۵۹) آیه ۷.

(۱۱-۱۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۲). آو، آن: و لمساکینهم.

صفحه: ۱۱۸

«لام»، در ذی القربی به جای اضافت است، و التقدير: و للرسول و لذی قریباه «۱»، و كما قال الشاعر «۲»:

[.....] «۳»

و امّا قول آن کس که گفت منسوخ است، درست نیست، برای آن که تنافی نیست میان هر دو آیت و جمع میانشان صحیح است. دگر آن که بر نسخ آیت دلیل «۴» نیست، و حکم کردن به نسخ قرآن بی دلیلی محال باشد.

اما فرق میان فیء و غنیمت، از آن وجه باشد که گفتیم، و مذهب درست «۵» در اینکه مسأله موافق مذهب ماست، و قوله: من شئء، «من» برای تأکید تنکیر آورد «۶»، فایده او استغراق باشد. مفسران گفتند: حتی الخیط و المخیط برای آن گفت، تا هیچ چیز از او بیرون نشود، تا رشته و سوزن. فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ، اکنون غنیمت «۷» باشد که از سرای حرب به قتال برگیرند به پنج قسمت باید کردن، یک خمس از او جدا کردن و اربعه اخماس او قسمت کردن میان مقاتله، آنان که قتال کرده باشند و به قتال حاضر باشند، سوار را دو سهم و پیاده را یک سهم، و اگر مردی باشد که اسبان بسیار دارد او را دو اسبه «۸» بیشتر ندهند، یک سهم او را زیادت باشد. و اگر گروهی برسند به یاری اینکه مسلمانان، پیش «۹» قسمت غنیمت، ایشان نیز در قسمت باشند، و اگر بعد الفراغ من القسمة باشد، ایشان را چیزی نرسد. آنکه آن خمس به شش قسمت کنند [۳۸-ر]

چنان که خدای تعالی فرمود، یک سهم خدای را باشد، و یک سهم رسول را، و یک سهم خویشان رسول را- اعنی قایم مقام او را- که متولّی کار باشد از پس او از اقربای او، و قسمتی یتیمان «۱۰» ایشان را، و قسمتی مسکینان ایشان را، و قسمتی ابناء السبیل ایشان را خاص. و اینکه، مذهب اهل البیت است و روایت «۱۱»

(۱). آج، مج، لب و بیان اینکه آن است که به اتفاق «لام»، تعریف، و رسول به جای اضافت است و التقدير: فله و لرسوله، و كذلك فی باقی الاسماء.

(۲). کذا در اساس، آو، مل، ان، لکن پس از عبارت قال الشاعر، بیتی ذکر نشده است.

(۳). داخل قلاب بیتی است که ظاهرا از نسخه‌ها ساقط شده است

(۴). مل: دلیلی.

(۵). همه نسخه بدلها: شافعی. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها، آمد.

(۷). آو، آج، بم، لب، آن آن.

(۸). همه نسخ بدلها، بجز مل و مج: سهم.

(۹). پیش / پیش از.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مج: یتامی.

(۱۱). همه نسخه بدلها از.

صفحه: ۱۱۹

زین العابدین و باقر و صادق- علیهم السلام.

اما از پس رسول، سه سهم که سهم خدای و رسول و ذوی القربی است، خاص امام را باشد که نایب مناب رسول بود، و از پس او، آن که به جای او بود. و سه سهم دیگر که سهم اینکه [نام] «۱» بردگان است از: یتامی و مساکین و ابناء سبیل، بنی هاشم را باشد بنزدیک اهل البیت - علیهم السّلام - و ایشان فرزندان علی باشند و عباس و جعفر و عقیل. و چون تلیخیص کنی، دو گروه را باشد: طالبیان را و عباسیان را. و از فرزندان عبد المطلب، جز هاشم معقب نبوده است برای آن که حارثیان را و لهیبیان را عقب نیست، اما مطلبه «۲» من اولاد «۳» عبد مناف بنزدیک اهل البیت ایشان را از خمس چیزی نرسد و بنزدیک بیشتر علما. و شافعی گفت: ایشان نیز با بنی هاشم در اینکه باب قسمت گیرند. عبد الله عباس و ابراهیم و قتاده و عطا گفتند: خمس به پنج قسمت کنند، قسمت خدای و پیغامبر یکی کردند. و بعضی دگر گفتند: به چهار قسمت کنند. سهمی بنو هاشم را باشد، و سه سهم یتیمان و مسکینان و ابناء سبیل مسلمانان را علی العموم، و اینکه مذهب شافعی است. و اهل عراق گفتند ابو حنیفه و اصحابش و ابن ابی لیلی و ابن شبرمه: خمس، به سه قسمت کنند، آن سه قسمت که سهم خدای و رسول و ذوی القربی باشد، آن یک قسمت است، برای آن که صحابه در عهد خود صرف آن با «۴» سلاح و کراع غازیان کردند، و سه قسمت به اینکه موسومان من افناء الناس «۵». و مذهب مالک آن است که، علی ما ذکره الله جز که متصرف امام باشد به حسب مصلحت قسمت می کند، و اینکه قریب است به مذهب ما.

و ابو العالیه گفت - و او مردی است صالح از تابعین: بر شش سهم قسمت کنند، چنان که خدای فرمود، جز که او گفت: سهم خدای کعبه را باشد و تأویل چنین کرد: فَأَنَّ لِلَّهِ حُمْسَهُ، ای لبیت الله، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، و ما نیز هم اینکه طریقت گفتیم: لرسول الله و لذی القربی.

عبد الله عباس و مجاهد گفتند: ذوی القربی بنو هاشم اند: و اینکه مذهب ماست و روایت اهل البیت. حسن و قتاده گفتند: سهم خدای و رسول و ذوی القربی امام را باشد

(۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

(۲). اساس: مطلب به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۳). اساس: من الاولاد به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز، مل و مج: در.

(۵). آج: من الناس.

صفحه: ۱۲۰

که قایم مقام پیغامبر بود، و اینکه در معنی مثل مذهب ماست.

و جبیر بن مطعم خبری روایت کرد که: فرزندان هاشم و مطلب را باشد، و اینکه اختیار شافعی «۱» است. و بنزدیک ما خمس واجب باشد برون کردن «۲» از بیست و پنج جنس «۳» غنیمت که در سرای حرب یابند «۴» و در ارباب تجارت و زراعات و مکاسب، پس از آن که مؤنث او و عیال «۵» از آن جا بشود، و هر چه از معدن بیرون آرند از جمله معادن از زر و سیم و آهن و روی و مس و برنج و ارزیز «۶» و نمک و نطف «۷» و کبریت و هر چه نام معدن بر او آید، از زرنیخ و مومیا و کنزی که کسی یابد از زر و درم، و در عنبر و در انواع آنچه به غوص از دریا بر آرند از: مروارید و یاقوت و زمرد و بلخش «۸» و فیروزه و هر مالی که حرام با حلال آمیخته بود و تمیز نتوان کردن، و نیز در اینکه قسمت شود مالی که به میراث یابند از کسی که کسب او حرام و حلال بوده باشد، و اینکه جمله آن است که به دست هر که افتد، آن را در عرف غنیمت خوانند برای آن که غنیمت نامی است شامل هر فایده‌ای را که به مردم رسد، و به عموم آیت «۹» استدلال توان کردن بر وجوب اخراج خمس از اینکه جمله، برای آن که لفظ عموم متناول است آن را اما

در حال ظهور امام و تمکن او از تصرف در آنچه [۳۸-پ]

خواهد او اینکه «۱۰» شش سهم برد، و قسمت کند، یک قسمت او بردارد که سهم خدای و رسول و ذو القربی باشد، و سه سهم به مستحقان آن دهد از یتامی و مساکین و ابناء سبیل بنی هاشم. و اما در حال قصور دست امام از تصرف، آن را که خمس واجب باشد در مالش، آن سه قسمت جدا کند و بنهد برای امام، اگر عمرش کناره شود، وصایت کند، و وصی نیز وصایت کند تا آنکه که به او رسد، و آن سه سهم دیگر ببخشد میان اینکه سه گروه. و بنزدیک ما، اینکه عوضی است که حق تعالی نهاد آل محمد را و بنی هاشم را در مالهای ما عوض آن که ایشان را صیانت کرد از صدقات اموال و زکوات که آن غساله مال باشد تا آنچه به ایشان رسد بر وجه اعزاز و اکرام بود.

(۱). اساس رضی الله عنه.

(۲). مل: در کردن.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: چیز. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: باشد.

(۵). آج، بم، مل، لب او.

(۶). آن: ارزیز.

(۷). نفظ نفت.

(۸). آو، آج، بم، مل: بدخش آن: برخش مج: ببخش.

(۹). آج، لب، آن: او.

(۱۰). آو، آج، بم، آن: از اینکه.

صفحه: ۱۲۱

و تفسیر یتیم و مسکین و ابن السبیل پیش از اینکه رفته است، فلا وجه لإعادته. و گفته‌اند: همه حیوان از قبل مادر یتیم باشد، مگر آدمی که از قبل پدر یتیم باشد. و ابن السبیل غریب منقطع به باشد «۱»، و اگر چه در شهر خود توانگر باشد. و قوله: فأن در فتح آن، دو وجه گفتند یکی آن که: عطف است بر اول من قوله: أنما غنمتم من شیء، و دوم: به حذف حرف الجر، و التقدير: فعلی ان لله خمسة. و ما فی قوله: أنما غنمتم، جز است، و «فا»، به جواب شرط آمد، و قوله: إن کنتم آمنتم بالله، مورد او تفریع و تویخ است «۲»، چنان که ما می‌گوییم: نماز بر تو واجب است اگر مسلمانی. مراد نه آن است که بر کافران واجب نیست، مراد آن است که: تو کافر سیرتی در ترک نماز. و ما أنزلنا، «ما» موصوله است به معنی الّذی و آنچه ما انزل کردیم بر بنده ما یعنی محمد - صلی الله علیه و آله - از قران «۳»، و قیل:

من الفتح و الظفر و امداد الملائكة. یوم الفرقان، روز فرقان یعنی روز بدر که خدای تعالی فرق کرد میان مؤمن و کافر و حق و باطل. و زجاج گفت: روا باشد که إن کنتم آمنتم بالله، تعلق دارد به قوله: فأعلموا أن الله مولاکم بدانی که خدای مولای شماست، اگر به خدای ایمان داری و آنچه بفرستاد روز بدر به رسولش آن روز که آن دو جمع روی به بهم آوردند و متلاقی و متقابل شدند، و آن روز آدینه بود، هفدهم «۴» ماه رمضان. و گفته‌اند: نوزدهم ماه رمضان سال دوم از هجرت رسول - علیه السلام - و اینکه روایت از صادق ابو عبد الله جعفر بن محمد است - علیهما السلام. و الله علی کل شیء قدير و خدای بر همه چیزی قادر است پس عاجز نباشد از جزای هر کسی «۵» بر وجه و وفق استحقاق بدادن.

إِذِ أَنْتُمْ بِالْعُدُوَّةِ الدُّنْيَا، إِبْنِ كَثِيرٍ وَ أَبُو عَمْرٍو «عدوَّة» خوانند «۶» بكسر العين، و باقى قرآء «عدوَّة» بضم العين، و هما «۷» لغتان قال الرّاعى فى الكسر.

(۱). آج، لب: منقطع نباشد مل، آن: منقطع باشد.

(۲). اساس با خطى متفاوت از متن افزوده است: متعلق به محذوف دلّ عليه و اعلموا، اى ان كنتم امتمم بالله فاعلموا انه جعل الخمس لهؤلاء فسلموا اليهم و اقتنعوا بالاخماس الاربعه بيبضاوى: و بهذا ظهر انّ ما فى قوله ما غنمتم للجزء (رك: تفسير بيبضاوى، جزء ۲، ص ۲۶۷).

(۳). آو، آج، بم، آن: و آن قرآن بود.

(۴). آو، بم: هودهم / هفدهم.

(۵). همه نسخه بدلها: هر كس.

(۶). همه نسخه بدلها: خواندند.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: لهما. [.....]

صفحه: ۱۲۲

و عينان حمر مآقيهما كما نظر العدو الجؤذر

و قال اوس بن حجر فى الضم:

و فارس لا يحل الحى عدوته و لوأ سراعا و ما هموا باقبال

و «عدوه» كناره رود باشد، و عدوتا الوادى شفيراه و جانبا، براى آن كه چون از رود گذشته باشى «۱» تعدى کرده، كنا [ر] ه بود. فالعدوه و العدو، من العدو الذى هو التعدى. و بصريان گفتند: كسر بيشتر است. و احمد بن يحيى گفت: ضم بيشتر است، و گروهى گفتند: متساوى اند. و «دنيا» تأنيث ادون «۲» باشد، و «قصوى»، تأنيث اقصى، و فعلى تأنيث افعال تفضيل باشد. حق تعالى گفت: ياد كنى چون شما به كناره وادى بودى آن كه به مدينه نزديكتر بود و ايشان يعنى مشركان به كناره ديگر كه از مدينه دورتر بود. و گفته اند «۳»: از مكّه دورتر بود، يعنى شما به خانه خود نزديك «۴» بودى و قریش از خانه خود دور، و الرّكب أسفل منكم و شترنشينان يعنى أبو سفیان و اهل كاروان فروتر از شما بودند به ساحل دريا. و تقدير آن است كه: و الرّكب فى مكان اسفل منكم. صفت موصوفى محذوف است و براى آن مفتوح است كه لا- ينصرف است. رسول- عليه السلام- بأعلى الوادى فرود آمده بود و مشركان باسفل الوادى [۳۹-ر]

و أبو سفیان كاروان را بر كنار دريا برد تا به مكّه آرد، و لو تواعدتم لأختلفتم فى الميعاد و اگر شما را به يكديگر يعنى مسلمانان را و مشركان را با يكديگر ميعادى بودى ممكن بودى كه راست نيامدى و مختلف شدى، و لكن خداى تعالى اينكه التقا و اينكه كار به اتفاق راست برآورد بى تواعد و بى آن كه شما را ميعادى و و عدى بود، و لكن تا خداى تعالى كارى كه كردنى بود قضا كند و تمام كند و از پيش ببرد. و محمّد بن اسحاق گفت: معنى آن است كه: اگر ميان شما ميعادى بودى ممكن بودى كه آن ميعاد مختلف شدى از جهت شما. چون شما بشنيدى خبر كثرت ايشان و قلت شما و ساز و اهبت «۵» ايشان و بى سازى شما و لكن خداى تعالى باتفاق نيك از لطف و كرمش آن كار برآورد تا كارى كه كردنى بود کرده شود. و اصل

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و.

(۲). کذا: در اساس و جمیع نسخه بدلها و چاپ مرحوم شعرانی (!) از لحاظ لغوی، «ادنی» صحیح است.

(۳). آو، بم که.

(۴). آج، لب: نزدیکتر.

(۵). آج: آبت.

صفحه: ۱۲۳

القضاء، الاتمام، و منه قوله: فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَجْبَهُ^(۱) فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ^(۲) وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ و خدای تعالی شنوا و داناست به اقوال و احوال ایشان.

إِذِ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا و یاد کن ای محمد چون خدای تعالی ایشان را به تو نمود در خواب اندک. گفتند: پیش از آن رسول- علیه السّلام- در خواب دید قریش را که به او کارزار می کردند و به عدد اندک بودند و اصحابان خود را خبر داد، دل خوش شدند و قوی دل شدند. و قولی دگر آن است که: فی موضع منامک ای فی عینک در جای خواب تو یعنی در چشم تو خدای تعالی به چشم رسول ایشان را محقر و مقلّل^(۴) کرد، آنکه گفت: وَلَوْ أَرَأَيْتُمْ كَثِيرًا و اگر ایشان را بسیار با تو نمودی، لَفَسَلْتُمْ بد دل و ضعیف شدیتان و منازعت و خصومت کردید با یکدیگر، و لکن خدای تعالی سلامت داد شما را از اینکه آفت یعنی آفت منازعت، که او عالم است به اسرار دلها. و اسرار دلها را، ذات الصدور خواند، برای آن که در دل باشد پنداری خداوندان دل اند. و پیش از اینکه حدّ نوم گفته ایم که، سهوی باشد که بیشترین احساس به او زایل شود. و گفته اند که: سهوی باشد به استرخای اعضا، بی بیماری.

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳.

(۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۵.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج چنان که گفت.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: قلیل مل: مدلل.

صفحه: ۱۲۴

وَإِذِ يُرِيكُمُوهُمْ و نیز یاد کنید چون با شما نمود ایشان را به وقت ملاقات و مقابله در چشمهائیتان اندک، و شما را نیز در چشم ایشان اندک کرد. و حکمت در اینکه، آن بود تا مسلمانان در فصل اول که ایشان را اندک بینند، بد دل نشوند و قوی دل باشند. مقاتل گفت: برای آن که رسول- علیه السّلام- ایشان را در خواب دید که اندک بودند با صحابه بگفت، خدای تعالی نخواست تا خواب رسول- علیه السّلام- خلاف شود. عبد الله مسعود گفت: در چشم ما چنان آمدند که من گفتم یکی را از جمله ما که اینان همانا^(۱) هفتاد مرد باشند، گفت: تا به پانصد^(۲) مرد، وَ يُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ و شما را در چشم ایشان اندک کرد تا اهبت و ساز نکنند و جدّ و جهد و مبالغت نکنند و توائل و تجادل کنند تا سبب ظفر مسلمانان باشد و خذلان ایشان.

سدی گفت: چنان اندک آمدند^(۳) مسلمانان [۳۹-پ]

در چشم کافران، که یکی از ایشان گفت: بیای^(۴) تا برگردیم که کاروان به سلامت رفت. ابو جهل گفت: نرویم و تا اینان را

استیصال «۵» نکنیم. آنگه گفت: هیچ «۶» سلاح مگیری «۷»، اینان را به دستگیر بگیری و به رسنها «۸» بندی تا با خود ببریم که برای اینان سلاح گرفتن کرا نکنند.

کلبی گفت: برای آن بود تا هر یکی از دو لشکر دلیر شوند بر صاحبش تا خدای تعالی حکمی که خواست کردن بکند. اگر گویند، روا باشد که خدای تعالی ایشان را در چشم بینندگان کم نماید، با آن که ایشان می‌بینند، نه اینکه مؤدی بود با آن که ادراک معنی بود تا وثاقت برخیزد به مشاهدات! گوئیم: آن، دیدنی حقیقی نباشد، و ایشان در دیدن و حزر «۹» استقصا نکرده باشند. و روا باشد که مواعی باشد آن جا از رؤیت، چون: گرد و ضباب و استتار بعضی به بعضی، و نیز روا باشد که خدای تعالی قطع شعاع کند میان رائی و بعضی مرئیات «۱۰» بر سیل معجز، و اینکه جمله وجوه آن است که توجیه «۱۱» توان کرد در اینکه باب تا ادا نکند با اینکه فساد که گفتی.

(۱). آو، بم تا.

(۲). مل، مج، لب: تا بصد.

(۳). اساس: آمدند و به قیاس آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۴). بیای / بیایی / بیاید.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: مستأصل. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها کس.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: برمگیری.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و لب: دستها.

(۹). لب، آن: جزر.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل: مرئیان.

(۱۱). اساس: توجه به قیاس نسخه مل، تصحیح شد.

صفحه : ۱۲۵

وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ و بازگشت همه کارها با خدای است، چون صدور از او باشد، بازگشت بازو «۱» باشد، و ملک همه ملاک زایل شود و حکم همه حکام باطل، حکم خاص او را باشد در قیامت در جمله کارها، برای اینکه گفت: وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ، و کلام در اینکه معنی مستقصی برفته است در سوره البقرة.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا - الاية، ایزد تعالی در اینکه آیت امر کرد مؤمنان را که: چون گروهی را از کافران ببینید، بر جای بایستید و بنگریزید و پناه با خدای و ذکر خدای دهید و دعا و تضرع کنید تا همانا فلاح و ظفر یابید. و فلاح، نجاح باشد و بقا باشد و ظفر باشد. قتاده گفت: خدای تعالی بندگان را فرمود در حالی که به خود مشغول باشند، ذکر او کنند تا بدانند که در هیچ حال رخصت نیست ایشان را که ذکر او رها کنند.

قوله: وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ، و گفت: طاعت خدای داری و فرمان پیغامبر بری و منازعت و مخالفت و خصومت مکنی که پس بد دل شوید و ضعیف شوی. وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ و بداتان بشود، مجاهد گفت: نصرکم. مقاتل گفت: حدتکم تیزی شما بشود. عطا گفت: جلدکم سختی شما بشود. یمان گفت: غلبتکم. نصر بن شميل گفت: قوتکم. اخفش گفت: دولتکم. ابن زید گفت: باد «۲» نصرت خواست که خدای تعالی هیچ وقت نصرت نکرد مؤمنان را و الا بادی فرستاد که خاک بر روی و چشم کافران کرد. الا تری الی قوله

تعالی: فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا ﴿٣﴾ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ و صبر کنی که خدای با صابران است. حق تعالی در اینکه آیت مؤمنان را صبر و تثبیت و پای بر جای فرمود و ترک منازعت و اختلاف، چه هر کجا اختلاف آمد، رحمت برخواست، الا تری الی

قوله [۴-۰] - علیه السلام: الجماعة رحمة و الفرقة عذاب.

مجاهد گفت: وهنی که روز احد پیدا شد نبود الا از جهت منازعت و اختلاف.

و لا- تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا، در اینکه آیت نهی کرد مؤمنان را از آن که چنان باشند که آن گروه که بیرون «۲» آمدند نه برای خدای، بل برای بطر. و نصب بطر و رثاء، بر مفعول له باشد، و روا باشد که مصدر باشد در جای حال، ای بطرین مرائین، نبینی که: وَيَصِيدُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، [که عطف است بر او در جای حال است، و تقدیر آن است که: بیطرون و یراؤون و یصدون] «۳»، و نیز مردم را منع کنند از ره خدای و ایمان به او و جهاد در راه او. و مفسران گفتند: مراد اهل مکه‌اند، و سبب نزول آیت آن بود که، چون ابو سفیان کاروان ببرد، کس فرستاد به اهل مکه که: برگردی که کفایت شد و ما کاروان بیاوردیم. اینکه جماعت قریش را به جحفه دیدند، گفتند، ابو سفیان می‌گوید: برگردی که من کاروان به سلامت بیاوردم.

ابو جهل گفت: لا و الله؟ که باز نگردیم تا به بدر نرویم- و آن جای موسم بود که هر وقت عرب آن جا شدند- و «۴» آن جا مقام کنیم و شتر کشیم و خمر خوریم و مطربان برای ما غنا گویند و مردم را طعام دهیم و مهمان کنیم، و عرب ذکر ما بشنوند و عزت و منعت ما بدانند. چون به بدر آمدند، به جای مهمانی و کشتن شتران، خود را کشتند، و به جای کأس خمر، کأس مرگ خوردند، و به جای مطربان، نوحه گران بر

(۱). اساس: تثبت با توجه به نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). آو، آج، بم، آن: از کوه برون.

(۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: تا مل: ما.

صفحه: ۱۲۷

ایشان نوحه کردند، و به جای طمع عزت و منعت، ذلت و خواری یافتند.

حق تعالی گفت: اهل مکه بر اینکه وجه بیرون آمدند، شما که مؤمنانی چنین «۱» بیرون مشوی. و «بطر»، خروج باشد از موجب شکر نعمت با کفرانش، و اصل او شق و شکافتن باشید، و منه الیطار، و بیطار از اینکه جا باشد که گوشت بشکافد به بیشتر، و يقال: بطر الانسان یبطر بطرا و ابطره الغنی «۲» ابطارا، و «ریا»، اظهار کار نیکو باشد تا مردمان ببینند با آن که کار بد «۳» پنهان کرده باشد. و «صد»، منع بود و بعضی فرق کردند میان صد و منع، گفتند: منع، آن باشد که فعل با او متعذر بود، و «صد»، آن باشد که دعوت کند با ترک فعل. و الله بما یعملون محیط، و خدای تعالی عالم است به آنچه ایشان می‌کنند، و عالمی او به آن محیط «۴». و روا بود که گویند:

قادر است بر ایشان، و ایشان از قبضه قدرت او بیرون نیند «۵». پس بمنزلت آن است که محیط است به ایشان.

وَإِذْ زَيْنَ لَهْمُ الشَّيْطَانِ أَعْمَالَهُمْ گفت: یاد کنی چون بیاراست ابلیس برای ایشان عملهای ایشان. و سبب آن بود به روایت عبد الله عباس و محمّد بن اسحاق و سدی و کلبی که: قریش چون خواستند که از مکه بیرون آیند، یاد آمد ایشان را که میان ایشان و بنی بکر بن عبد مناث «۶» بن کنانه کارزاری هست «۷» و کینه‌ای قدیم، گفتند: نباید که اینکه کنانیاں ما را تعرّض کنند، و ما را دو فرقه

باید شدن و دو خصم پیش باشد ما را با دو گروه جنگ باید کردن. توقف نمودند تا در اینکه کار اندیشه کنند. ابلیس پیامد با لشکری بر صورت سراقه بن مالک بن جعشم «۸» الشاعر الکنانی ثم المدلجی - و او از جمله اشراف و رؤسای بنی کنانه بود، و گفت قریش را: لا غالب لکم الیوم من الناس امروز از همه آدمیان کس شما را غالب نشود، و اِنِّی جَارٌ لَّکُمْ و من همسایه و پناه شما، و الجار المجیر، قال الشاعر:

یا ظالمی ائی تروم ظلامتی
و الله من کل الحوادث جاری

- (۱). آج، لب: بر اینکه وجه. [.....]
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: ابطر فی المغنی.
- (۳). لب ر/ را.
- (۴). همه نسخه بدلها است.
- (۵). اساس: نیاند/ نیند/ نه‌اند.
- (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: مناف.
- (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: بود.
- (۸). اساس: حصم به قیاس آج، تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۸

ای، مجیری. چون ایشان اینکه بشنیدند، گفتند: ما از بنی کنانه ایمن شدیم به «۱» سراقه بیرون آمدند و روی به بدر نهادند و شیطان با ایشان بود. راست که دو لشکر روی به هم آوردند و مدد فریشتگان از آسمان برسیدند «۲»، ابلیس دنبال درکش گرفت. نكص علی عقیبه، اینکه عبارت باشد عن الرجوع و الهرب، او بگریخت و گفت: من بیزارم از شما که من آن می‌بینم که شما نمی‌بینی. کلبی گفت: دست در دست حارث بن هشام نهاده بود، در صف مشرکان بر صورت سراقه، چون فریشتگان را بدید، دست از دست او بگرفت و پشت [۴۰- پ]

به هزیمت داد. حارث گفت: یا سراقه؟ کجا می‌روی - در مثل اینکه حال! شرم نداری که ما را رها می‌کنی در چنین حال؟ گفت: تو آنچه من می‌بینم نمی‌بینی، و به هزیمت برفت و قوم به هزیمت او هزیمت گرفتند. چون به «۳» مکه آمدند، گفتند: سبب هزیمت، سراقه بود، و مردم را او هزیمت کرد. خبر به سراقه رسید، گفت:

شنیدم که شما که قریشی می‌گویید، من سبب هزیمت شما بودم، به خدای که من از رفتن شما خبر نداشتم و از قتال شما، و هزیمت شما به من رسید و من خود شما را ندیدم. گفتند: فلان روز نه تو آمدی و ما را وعده دادی و غرور و گفتی: لا غالب لکم الیوم من الناس و اِنِّی جَارٌ لَّکُمْ. سوگند خورد که: من از اینکه بی‌خبرم. چون جماعتی از ایشان پس از آن اسلام آوردند، بدانستند که آن ابلیس بوده است، و اینکه روایت صادق و باقر است «۴» - علیهما السلام. قوله: نكص علی عقیبه، ضحاک گفت: ولی مدبر. نصر بن شمیل گفت: رجع القهقری. قطرب گفت و ابان بن تغلب که: هم از آن راه که آمد برفت، قال الشاعر:

و قال عبد الله بن رواحه:

فلما رأيتم رسول الاله نكصتم ورائكم هاربينا
و قال زهير:

- (۱). آو، آج، بم، لب، آن: پس.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل، مج: در رسیدند.
- (۳). همه نسخه بدلها: با.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز مل: باقر و صادق است مل: امام محمد باقر و جعفر صادق است.
- (۵). اساس: تزجون به قیاس نسخه مج، تصحیح شد.
- (۶). مل، لب: انقال.

صفحه : ۱۲۹

هم یضربون حبیك البیض اذ لحقوا لا ینکصون اذا ما استلحوا و حموا

إِنِّي أرى ما لا ترون، حسن بصری گفت: جبریل را دید «۱» پیاده در پیش شتر رسول ایستاده و عنان او به دست گرفته، ابلیس او را بشناخت از او بترسید و بگریخت.

خلاف کردند در ظهور شیطان تا ایشان او را بدیدند ابو علی گفت و جماعتی گفتند از متکلمان که: خدای تعالی صورت او بگردانید به معجزه حضرت رسول - علیه السلام - و تشدید تکلیف بر مکلفان و سبب خذلان کافران و نصرت مؤمنان، و اینکه وجهی درست است، و صحیح اینکه، قول باقر و صادق «۲» است - که از پیش برفت.

ابو القاسم بلخی و جماعتی دگر گفتند: به ظهور نبود به وسوسه بود و قول اول در اخبار ظاهرتر است، و بعضی انصار در مفاخرت اینکه روز می گفت:

و شفیر «۳» بدر اذ نرد و جوههم جبریل تحت لوائنا و محمد

قتاده گفت و محمد بن اسحاق، ابلیس چون گفت: إِنِّي أرى ما لا ترون، راست گفت که او فریشتگان را می دید، و اینکه که گفت: إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ «۴» إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ «۶» إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ «۷» إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ «۸» وَ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ... «۱»، و اگر قایلان اینکه اقوال اینکه احتیاط در حق پیغمبران و عصمت ایشان کردند اولیتر بودی. «۲» وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ، اینکه، کلام خدای است، حکایت نیست از کلام ابلیس. خدای تعالی عقیب «۳» اینکه حکایت گفت: خدای سخت عقوبت است، سزاوار باشد که ابلیس و جز ابلیس از عقاب او بترسند. بعضی دگر گفتند از مفسران: اینکه هم حکایت کلام شیطان است و اینکه به نسق کلام نماند «۴».

راوی خیر گوید طلحة بن عبید الله که، رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله - گفت: هیچ روزی شیطان از آن ذلیتر و صاغر «۵» تر نباشد که روز عرفه. و آن برای آن بود که، رحمت بی قیاس بیند «۶» که به گناهکاران امت من فرود می آمد، الا روز بدر که چون در نگرید جبریل را دید که در پیش فریشتگان می آمد آن روز بغایت ذلیل شد.

نَكَّصَ عَلَيَّ عَقَبِيهِ [۴۱- ر]

وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ - الآية.

إِذِ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ، روا بود که عامل در «اذ»، دو چیز بود یکی: ذاک، اذ يقول، ای کان ذاک و وقع ذلك وقت قول المنافقين. و وجه دیگر آن که: «اذکر»، یاد کن ای محمد چون گفتند منافقان و آنان که در دل ایشان بیماری بود یعنی شرک و شک و نفاق، و آن جماعتی بودند از منافقان در مکه که یقینی «۷» نبود ایشان را، با رسول هجرت نکردند به علت آن که خویشان ما، ما را رها نمی‌کنند. چون قریش به بدر رفتند، با قریش به بدر آمدند چون قلت مسلمانان و کثرت کافران دیدند. شکشان زیادت شد به یکبارگی مرتد شدند و روی به قتال رسول نهادند، و ایشان جماعتی بودند، منهم: قیس بن الولید بن المغیره، و ابو قیس بن العاد «۸» بن المغیره، و الحارث بن

(۱). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۲.

(۲). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

(۳). لب: عقب.

(۴). اساس: به ماند، به قیاس نسخه بم، خوانده شد آو، آج، مل، مج، لب: به ماند آن: ماند.

(۵). مل: صغیرتر آو، آج، بم، آن: عاجزتر.

(۶). آو، مج: بینند.

(۷). اساس: بقیتی آو، آج، بم، لب، آن: یقین مل، مج: یقینی، با توجه به دو نسخه اخیر تصحیح شد. [.....]

(۸). مل: القادر لب: العادر در نسخه‌ها ظاهراً تصحیف و تحریفی صورت گرفته است. در برخی از تفاسیر از نوع: مجمع البیان شیخ طبرسی، و نیز در حاشیه تبیان شیخ طوسی ابو قیس بن فاکه نقل شده است. مرحوم شعرانی، متن را بر اساس سیره ابن هشام به الفاکه تصحیح کرده است.

صفحه : ۱۳۱

ربیعۃ «۱» بن الاسود بن المطلب، و علی بن امیة بن خلف، و العاص بن مته بن الحجاج، و الولید بن عتبه، و عمرو بن امیة، چون در میان معرکه افتادند فریشتگان بر روی و پشت ایشان می‌زدند، فذلك قوله: وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ.

عَرَّ هُوَ لَاءِ، می‌گفتند در آن حال که به بدر حاضر آمدند که: بفریفته است و مغرور بکرده اینان را، یعنی مؤمنان را و صحابه رسول را دینشان. و غرور، اظهار نصیحت باشد با آن که غشی در دل دارد. آنکه حق تعالی گفت رداً علیهم: وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ هِرْ كَه تَوَكَّلْ بِرِ خَدَائِ كُنْد و اعتماد، خدای تعالی عزیز است و غالب و قاهر، هیچ چیز او را غالب نباشد و حکیم است، اینکه قهر و غلبه جز به حکمت و صواب نکند.

آنکه گفت بر سبیل تعجب: وَ لَوْ تَرَىٰ و اگر تو بینی یا محمد؟ إِذِ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ، آن وقت و آن حال که فریشتگان جان از «۲» کافران برمی‌داشتند، يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ، در جای حال است. و بیان کردیم که «توفی» و «استیفاء» تمام بستدن باشد و «ایفاء»، تمام دادن «۳» در آن حال بر رویها و پشتهای ایشان می‌زدند، و اینکه کنایت باشد عن جميع الجسد، ای ما اقبل منهم و ما ادبر، و اینکه قول سعید جبیر است و مجاهد و ابن جریح.

عبد الله عیاس گفت: مشرکان چون روی به مسلمانان کردند، مسلمانان تیغ بر رویهایشان می‌زدندی، و چون پشت به هزیمت

دادندی، فریشتگان در ایشان رسیدندی پشتهای ایشان به مقام و سیاط می‌زدندی.

حسن بصری روایت کرد که، مردی گفت: یا رسول الله؟ من بر پشت ابو جهل اثر ضرب تازیانه دیدم، گفت: ذاک من ضرب الملائکه، گفت: آن زخم فریشتگان بوده است.

حسین بن الفضیل گفت: ضرب الوجوه، عقوبت کفرشان بود و ضرب الادبار، عقوبت معاصیشان «۴». وَ ذُوقُوا، ای و یقولون لهم ذوقوا. و می‌گفتند ایشان را، یعنی

(۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: ظاهرا در اینکه مورد هم تصحیف و تحریفی صورت گرفته است در برخی تفاسیر و سیره‌ها، حارث بن زعمه، آمده است.

(۲). همه نسخه بدلها: آن.

(۳). همه نسخه بدلها: بدادن.

(۴). بم: معصیتهاشان، آو، آج، لب، آن: معصیتشان.

صفحه : ۱۳۲

فریشتگان کافران [را] «۱»: بچشی عذاب الحریق عذاب دوزخ سوزنده. و فعیل، به معنی مفعل «۲» است، ای النار المحرقة، و اینکه در آخرت باشد. حسن بصری گفت:

اینکه، خزنه دوزخ گویند و در بعضی تفاسیر آمد که: فریشتگان مقام آهنین داشتن «۳»، هر گه «۴» بر ایشان زدندی از جراحات ایشان آتش برافروختی، فذلک قوله: وَ ذُوقُوا عذاب الحریق، و «ذوق»، کنایت باشد از مقاسات و مکابده «۵»، [قال الشاعر] «۶»:

فذوقوا كما ذقنا غداة محجر من الغيظ في اكبادنا و التحوّب

و «ذوق»، در جای امتحان و اختبار استعمال کنند، یقول العرب: اركب هذا الفرس و ذقه، و يقال: جرّبت فلانا و ذقت طعمته «۷» و يقال: كلّمْت فلانا فذقت ما عنده، قال الشماخ فی وصف قوس:

فذاق فاعطته «۸» من اللین جانبا کفی «۹» و لها ان یغرق السهم حاجز

و اصل او ذوق به دهن است، و هو ادراك الطعم «۱۰» باللهوات و اللسان، و جواب «لو»، محذوف است لدلالة الكلام عليه و مثله: لو رأیت فلانا و السیاط تأخذه، و التقدير:

لرأیت منظرا هائلا، و حذف بلیغتر است اینکه جا از ذکر، برای آن که با حذف وجوه بسیار مضمون باشد [۴۱-پ]، و با ذکر یک وجه باشد.

قوله: ذلک بما قدّمت أیدیکم، «ذلک»، اشارت است به عذاب، گفت: اینکه عذاب که دیدند و چشیدند، به ظلم نیست، بما قدّمت، به آن است که دستهای شما تقدیم کرد. و اضافت فعل با آلت برای تحقیق اضافت فعل است با «ما»، برای آن که محال است که کسی فعل کند به آلت غیری، و علی هذا قولهم فی المثل: یداک اوکتا و فوک نفخ. و مراد به تقدیم فعل گذشته است، ای بما فعلت و کسبت و جعلته مقدّما له حتّی یقدم علیه للجزاء، و «با» برای مجازات است و بدل، [و ما] «۱۱»، موصوله است به معنی الذی، و شاید که موصوفه باشد، ای باعمال قدّمتهما، ایدیکم، و شاید که مصدری باشد، ای ذلک بتقدیم ایدیکم افعالها و معاصیها.

- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
- (۲-۶). آو، آن: مفعال آج: مفاعل.
- (۳). همه نسخه بدلها: داشتند.
- (۴). آو، آج، بم، لب، آن که.
- (۵). اساس: مکایده به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.
- (۷). آو، آج، بم: طعیمه.
- (۸). اساس: اعطاه به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.
- (۹). اساس: بدی به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخه‌ها، تصحیح شد.
- (۱۰). آو، آج، بم، لب، آن الطعم. [...]
- (۱۱). اساس: ندارد از مل، افزوده شد.

صفحه: ۱۳۳

وَ أَنْ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ، «واو»، عطف است و معنی آن است که: و بان‌الله، و نیز برای آن که خدای بیدادگر نیست بر بندگان، برای آن که جزای عمل دادن بر وفق استحقاق عدل «۱» باشد، ظلم نباشد یعنی، تا بدانی که خدای به اینکه که کرد با ایشان، بر ایشان ظلم نکرد «۲».

[سوره الأنفال (۸): آیات ۵۲ تا ۶۶]

[اشاره]

كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۵۲) ذَلِكُمْ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُعَيَّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَ أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۵۳) كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَ كُلُّ كَانُوا ظَالِمِينَ (۵۴) إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۵۵) الَّذِينَ عَاهَدتْ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْتَقِضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَ هُمْ لَا يَتَّقُونَ (۵۶) فَإِنَّمَا تَتَّفَقَتْهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَدَّكُرُونَ (۵۷) وَإِنَّمَا تَخَافَنَ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٌ فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ (۵۸) وَ لَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا سَبَقُوا إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ (۵۹) وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مِمَّا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ وَ آخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ (۶۰) وَ إِنِ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۶۱) وَ إِنِ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي أَيْدَكَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِينَ (۶۲) وَ أَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۶۳) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَ مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۶۴) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ (۶۵) الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَ عَلَّمَ أَنْ فِيكُمْ ضِعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفِينَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ (۶۶)

[ترجمه]

چون خوی آل فرعون و آنان که پیش ایشان بودند کافر شدند به آیات خدای، بگرفت ایشان را خدای به گناههای ایشان که خدای قادر «۳» و سخت عقوبت است.

آن به آن است که خدای نباشد بگرداننده نعمتی را که کرده باشد بر قومی تا بگردانند آنچه به ایشان باشد، و بدرستی که خدای شنوا و داناست.

[۴۲-ر]

چون خوی آل فرعون و آنها [ن که] «۴» از پیش ایشان بودند دروغ «۵» داشتند به آیات خدایشان «۶»، هلاک کردیم ایشان را به گناهانشان و غرقه کردیم آل فرعون را و همه بودند ستمکاران.

بدرستی که بترین جانوران «۷» نزدیک خدای، آنانند که کافر شدند، پس ایشان ایمان نیارند.

آنان که پیمان بستدی از ایشان، پس می‌شکنند «۸» پیمان خویش را در هر باری، و ایشان نمی‌ترسند.

اگر یابی

(۱). اساس: عذاب به قیاس آو، و اتفاق نسخه‌ها، تصحیح شد.

(۲). آو، آج، بم، لب، آن قوله تعالی.

(۳). آج، لب: بنیروست.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن: به دروغ.

(۶). آو، بم پس.

(۷). آو، بم، آن: چهارپایان مج: روندگان آج، لب: جنبندگان.

(۸). آو، مج: می‌بشکافتند.

صفحه: ۱۳۴

ایشان را در کارزار به ایشان را که پس ایشان باشند تا بود که ایشان اندیشه کنند.

[۴۲-پ]

و اگر نترسی از [قومی خ] «۱» یانته بینداز به ایشان بر راستی «۲»، بدرستی که خدای دوست ندارد خیانت کنندگان را.

«۳»

و گمان مبر [ند] «۴» آنان که کافر شدند که سبق برده‌اند که ایشان عاجز نکنند.

[و] «۵» بسازید «۶» برای ایشان آنچه توانید از نیرو و از بازستن اسپان بترسانی به آن دشمن خدای را و دشمن شما را و دیگران از

فرود ایشان ندانید ایشان را، خدای داند ایشان را و آنچه نفقه کنید از چیزی در راه خدای تمام بدهند شما را و بر شما بیداد نکنند.

و اگر میل کنند به صلح «۷» میل کن به آن و توکل کن بر خدای که او شنواست و داناست.

[۴۳-ر]

و اگر خواهند که بفریند

[تو را] «۸»، بدرستی که بس باشد تو را خدای، او آن خدای است «۹» قوت کرد تو را به یاری او «۱۰» و به مؤمنان.

و جمع کرد «۱۱» میان دل‌های ایشان اگر نفقه کنی تو آنچه در زمین است بجمله، جمع نتوانستی کردن «۱۲» میان دل‌های ایشان، و لکن

(۸-۵-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۲). آج، لب: بر آشکارا همواری.

(۳). اساس و جمیع نسخ: تحسین به قیاس قرآن مجید تصحیح شد.

(۴). به قیاس با معنی کلمه، آورده شد.

(۶). آو، بم، مج، آن: ساز کنی / ساز کنید. [.....]

(۷). آج، لب: سوی آشتی.

(۹). مج که.

(۱۰). آج، لب: خود.

(۱۱). آج، لب: پیوستگی افگند.

(۱۲). آج، لب: نتوانستی پیوستن.

صفحه: ۱۳۵

خدای جمع کرد «۱» میان ایشان، که او غالب «۲» است، محکم کار است.

ای پیغامبر؟ بس است تو را خدای و آنان که پسر و تو باشند از مؤمنان.

[۴۳-پ]

ای پیغامبر گرم بکن مؤمنان را بر کارزار اگر باشند از شما بیست مرد صبر کنندگان غلبه کنند دویست را، و اگر از شما «۳» صد، غلبه کنند هزار را از آنان که کافر شدند، به آن که ایشان گروهی اند که نمی‌دانند «۴».

اکنون تخفیف کرد «۵» خدای از شما و دانست که در شما ضعیفانند «۶» اگر باشند از شما صد صابر، غلبه کنند دویست را، و اگر باشند از شما هزار، غلبه کنند دو هزار را به فرمان خدای، و خدای با صابران است.

قوله: کذاب آل فرعون «۷»، محل «کاف»، رفع است به آن که خبر مبتدا «۸» ست، و تقدیر آن است که: دأبهم کذاب آل فرعون، ای عادتهم مثل عادت آل فرعون. و «دأب»، عادت و طریقت باشد، يقال: ما زال ذلک دأبه و دینه و دیدنه، ای عادت و طریقت. عبد الله عباس گفت: کفعل آل فرعون. ضحاک گفت: کصنعهم. مجاهد و عطا گفتند: کستهم. یمان گفت: کمثالهم، یعنی اهل بدر همان کردند و همچنان کردند که آل فرعون، لا جرم با ایشان همان کردند که با آل فرعون کردند از عذاب و نکال. کسائی گفت: کشان آل فرعون، یعنی چنان که ایشان کفر آوردند و جحود کردند، اینان همان کردند. اخفش و مؤرج گفتند: کعادة آل فرعون، و قال خدش بن زهیر العامری:

و ما زال ذاک الدأب حتی تخاذلت هوازن و ارفضت سلیم و عامر

(۱). آج، لب: پیوستگی افگند.

(۲). آج، لب: استوار کار.

(۳). لب باشد.

- (۴). آج، لب: اندر نیابند.
 (۵). آو، بم، لب، آن: سبک کرد.
 (۶). آج، لب: سستی است.
 (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل الایه.
 (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: که مبتداست.

صفحه : ۱۳۶

و آل فرعون، قوم او و اهل دین او بودند، برای آن که آل خوانند ایشان را که، امرهم کان یؤل الیه ای یرجع من آل اذا رجع. و گفته‌اند: اهل باشد، «ها» را بدل کردند به «الف»، و اینکه از جمله ابدال است. وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ و آنان که پیش ایشان «۱» بودند از جمله کافران، به آیات خدای کافر شدند، فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ خدای ایشان را به گناه ایشان بگرفت چنان که اینان را به گناه «۲» اینان که خدای

[تعالی] «۳» قادر است و سخت عقوبت.

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا، «ذَلِكَ»، اشارت است بدان عذاب و نعمت که فرمود باقریش در غزات بدر گفت آن، و ذَلِكَ، اشارت است [۴۴-ر]

به دورتر و «ذاک» به نزدیکتر. آن، به سبب آن بود که خدای تعالی هیچ نعمت که بر قومی کرده باشند بنگراند و به نعمت بدل نکند مگر آنکه که ایشان نیت و فعل گردانند.

کلبی گفت: اهل مکه را خواست که ایشان را نعمت چنین فرمود که: ... أَطَعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَ آمَنَّهُمْ مِنْ خَوْفٍ «۴» ذَلِكَ، در محل رفع است به ابتدا و بِأَنَّ اللَّهَ، در جای خیر اوست و خبر [بر] «۷» حقیقت محذوف است، و تقدیر آن است که: ذَلِكَ واقع کائن بان الله لم یک.

«نون»، در حال جزم از کان بیفکنند و از اخوات او چون، صان یصون، و خان یخون نیفکنند برای کثرت استعمال را، و برای آن که کان از امهات افعال است، چون کان به معنی وقع و حدث باشد، هیچ فعل نبود و الا در او معنی وقوع و حدوث باشد، نبینی که قام و قعد و اکل و شرب- همه را- معنی آن است که: حدث قیام و قعود و اکل و شرب، و دیگر افعال چنین نیست، برای اینکه گویند: لم یک، و نگویند: لم یص و لم یخ فی لم یصن و لم یخن. حَتَّى يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ، حق تعالی

(۱). پیش ایشان/ پیش از ایشان. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: گناهان.

(۳-۷). اساس: ندارد به قیاس آو و اتفاق نسخ افزوده شد.

(۴). سوره قریش (۱۰۶) آیه ۴.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج نعمت.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مج: نقل.

صفحه : ۱۳۷

در اینکه آیت بیان عدل خود کرد و رد کرد بر جمله مجبران و قدریان، گفت: من که خدایم، نعمتی [که] «۱» مبتدا کرده باشم بر

سیل تفضّل با بندگان خود، از کرم خود روا ندارم که آن نعمت بر ایشان بگردانم و بدل کنم تا آن که ایشان حال بر خود بگردانند، و به جای شکر نعمت، کفران کنند و به جای اعتراف جحود. و آن خدای که از کرم روا ندارد که ناوجب نامستحق از بنده بگرداند الا عند جحود و کفر او تا از او باشد، کی روا دارد که بنده را به گناه ناکرده یا به فعلی که آفریده باشد یا به چیزی که بنده را در آن صنعی نباشد بگیرد و عقوبت کند؟ و اینکه آیت دلیل فضل و عدل اوست «۲»- تعالی عن الظلم علوا کبیرا. و ان الله سمیع علیم و خدای تعالی شنوا و داناست.

کذاب آل فرعون و الذین من قبلهم کذبوا بآیات ربهم چون عادت و طریقت و صنیع «۳» آل فرعون و آنان که پیش از او بودند که به آیات ما تکذیب کردند از انواع کفار، ما ایشان را هلاک کردیم به گناهشان «۴»، بهری را به آب و بهری را به آتش و بهری را به خسف و [بهری را به نسخ و] «۵» بهری را به مسخ و بهری را به رجفه و بهری را به باد و بهری را به صیحه و بهری را به تیغ. و اغرقنا آل فرعون و آل فرعون را غرق کردیم. و کل کائوا ظالمین و همه ظالم و بیدادگر بودند، و اینکه آیت نیز دلیل عدل است دو جای یکی آن که گفت: فأهلکناهم بذنوبهم ما ایشان را به گناه ایشان هلاک کردیم، و اینکه جزا بر عمل باشد و عقاب به استحقاق، و دگر: و کل کائوا ظالمین، گفت: همه ظالم بودند، چون حق تعالی ظلم از خود نفی کرد و حوالت به کافران «۶» و ظالمان کرد، از ایشان «۷» کافرتر و ظالم تر آن بود که از ایشان نفی کند و به خدای حوالت کند.

إن شرّ الدواب شرّ نقیض خیر «۸» باشد، و گفته‌اند: «شرّ» «۹»، مضرتی «۱۰» باشد عظیم و خیر هر «۱۱» منفعتی باشد تمام. و اصل شرّ، اظهار بود و قیل الشرّ الزمی

(۵-۱). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها و قد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز آج و لب: صنع.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: گناهانشان.

(۶). همه نسخه بدلها کرد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: و ظالمان ایشان.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: نقیض الخیر.

(۹). همه نسخه بدلها هر.

(۱۰). آو، آج، بم، لب، آن: ضرری مل: ضرری. [.....]

(۱۱). اساس: به هر به قیاس نسخه مل، تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۸

بالمکاره کشر النار، و اصل او نیز اظهار باشد برای آن که شرر آتش چون از او می‌جهد ظاهر می‌شود، و منه قول الشاعر:

[۱] حتی اشرت بالأکف المصاحف

ای، اظهارت و نشرت، و حق تعالی گفت: بترین جانوران بنزدیک خدای تعالی، کافرانند. و برای آن دواب خواند ایشان را که، ایشان بمثابت چهارپایانند، فی قوله: أولئك كالأنعام بل هم أضل «۲» الذین عاهدت منهم آنان که تو با ایشان عهد کردی از جمله اینکه کافران پس عهد تو می‌شکافند «۳» هر باری و از خدای نمی‌ترسند در نقض عهد. مفسران گفتند که:

آیت در بنی قریظه آمد که با رسول عهد کردند که بازو «۴» قتال نکنند و کس را بر او یاری ندهند، عهد او بشکستند یکبار و مشرکان مکه را به سلاح یاری دادند. چون رسول کس فرستاد به ایشان و ملامت کرد ایشان را «۵»، گفتند: ما را فراموش بود. دگر باره روز خندق عهد بشکافتند «۶» و به مکه آمدند و با مشرکان همدست شدند و با رسول کارزار کردند، خدای تعالی گفت:

ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ.

آنکه حق تعالی گفت: فَإِمَّا يَنْتَفِعْنَهُمْ فِي الْحَرْبِ إِنْ كَانُوا يَاسُونَ «۷» و ملاقات باشد تو را با ایشان و به دست تو افتند، فَشَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ.

عبد الله عباس گفت: نکل بهم من خلفهم ایشان را به نکال دیگران کن. سعید جبیر گفت: انذر بهم به ایشان بترسان آنان را که از پس ایشان باشند. و بعضی دگر گفتند: فَرَّقَ بِهِمْ بِيْرَاكُنَّ بِهٖ اِيْشَانِ، کاری کن که دیگران از تو پراکنده شوند و بگریزند. عطا گفت: اتخن فيهم القتل قتل در ایشان شایع کن تا دیگران عبرت گیرند. قتیب «۸» گفت: سَمِعَ بِهِمْ بَشْنَوَانٍ بِهٖ اِيْشَانِ، یعنی کاری کن با ایشان که باز گویند، و انشد «۹»:

(۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

(۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۹.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: شکستند.

(۴). بازو/ باز او/ با او.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج ایشان.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بشکستند.

(۷). مل، مج: بیاید.

(۸). آج: قبطی.

(۹). مل: قال الشاعر.

صفحه : ۱۳۹

اطَّوَّفَ فِي الْأَبَاطِحِ كُلِّ يَوْمٍ مَخَافَةَ أَنْ يَشْرَدَ بِيْ حَكِيمٍ

و «تشرید»، تطرید باشد و تفریق و تبدیید، و ناقه شروء، ای نفور. و عبد الله مسعود خواند به «ذال» معجم، و گفتند: معنی یکی باشد. و قطرب گفت: به «ذال»، تنکیل باشد و به «دال» تطرید و تفریق، [مَنْ خَلَفَهُمْ]، «۱» آنان را که از پس ایشان آیند. و اعمش خواند در شاذ: فَشَرَّدَ بِهِمْ مَنْ خَلَفَهُمْ، بر آن که «من» حرف جرّ باشد، و مفعول از کلام محذوف بود. المعنی شَرَّدَ اَعْدَاكُ مِنْ خَلَفَهُمْ، لَعَلَّهُمْ يَذْكَرُونَ، ای یتذکرون تا باشد که اندیشه کنند اینان [و] «۲» نقض عهد نکنند.

وَ إِمَّا تَخَافَنَّ إِنْ تَرَسَى «۳» تو یا محمّد؟ وجه خوف گفتیم و باز نمودیم که از باب ظن است اگر گمان برید، و گفته اند: اینکه ظن، به معنی علم است، و فعل مضارع را با نون تأکید بنا کنند بر فتح چون فعل مذکری باشد و اگر جمع مذکر باشد بر ضم بنا کنند و اگر فعل مؤنثی مخاطب باشد بر کسره. اگر ترسی که قومی خیانتی کنند از نقض عهد به امارتی که تو را پیدا شود چنان که بنو قریظه کردند و خیانت نقض عهد باشد در آنچه امین کرده باشند «۴» او را بر آن، يقال: خانه یخونه خونا و خیانه و اختانه، ایضا و: خَوْنَهُ إِذَا نَسَبَهُ إِلَى الْخِيَانَةِ. فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَهْدَ اِيْشَانِ [بِاِيْشَانِ] «۵» انداز و «بنذ»، انداختن باشد، و منه: النبیذ فعیل بمعنی مفعول لآئه ینبذ

فی الحب. ای «۶» یطرح، قال «۷»:

نبدك نعلا اخلقت من نعالكا

علی سواء بر راستی. در او دو قول گفتند: یکی: علی استواء، تا ایشان نیز دانند که تو حرب ایشان می‌سگالی، گمان نبرند که تو بر عهدی و تو بر حرب باشی. آنگه ساز نکنند، اینکه مانند عذری باشد. و اینکه سویت در علم باشد، یعنی تا ایشان از تو آن دانند که تو از ایشان دانی بر سویت. و قولی دیگر آن است که: علی سواء، ای علی عدل، قال الرّاجز:

فاضرب وجوه الغدر الاعداء حتّی یجیبوک الی السواء

(۵-۲-۱). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخ افزوده شد.

(۳). اساس: ترسند به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخ تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج و لب: ایمن کرده باشد.

(۶). مل: و. [.....]

(۷). مل شعر.

صفحه : ۱۴۰

ای، الی العدل. و میانه کار را «سواء» گویند، لاستوائه الی الطرفین، قال الله تعالی: فی سَواءِ الْجَحِیمِ «۱»، ای فی وسطها، و قال حسان:

یا ویح انصار النّبیّ و رهطه

بعد المغیب فی سواء الملحد

ای، فی وسط الملحد و «سوی» و «سوی» لغتان فی سواء، قال الله تعالی: مَکَاناً سَویً «۲» هذِهِ مَا «۴» و الفزر [۴۵-ر]

ولید مسلم «۵» گفت: علی مهل بر آهستگی، و اینکه لغت معروف نیست. اگر گویند، چگونه روا باشد که اینکه نقض عهد رسول- علیه السلام- بر ظنّ و خوف بود!

گوییم: بر قول آن که ظن را بر علم تفسیر کرد، اینکه سؤال لازم نباشد، و بر قول آن که ظن گفت: لا- بد ظنی باشد عن اماره صحیحه. و آنچه راجع باشد با منافع و مضارّ، ظن قایم مقام علم باشد در او، چون از ایشان فعلی بیند که دلیل نقض عهد و خیانت کنند تا «۶» تا امارات آن باشد روا باشد او را و جز او را نبذ عهد کردن عقلا- و شرعا. إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ که خدای تعالی خیانت کنندگان را دوست ندارد و مرید نفع و ثواب ایشان نباشد، چه ایشان مستحقّ عقاب و اهانت و استخفاف باشند. و اینکه آیت در بنی قریظه فرود آمد. و واقدی گفت: در بنی قینقاع آمد و به اینکه آیت رسول- علیه السلام- به زبر «۷» حصن ایشان رفت و بازیشان «۸» قتل کرد.

و لَا یَحْسَبَنَّ «۹» الدّین، و الدّین فاعل او باشد و مفعول اوّل مقدّر باشد، ای لا یحسبن الدّین کفروا و انفسهم سابقین لنا نباید تا کافران پندارند خود را که از ما سبق توانند بردن.

و وجهی دیگر در او آن است که: فاعل در او مضممر باشد «۱۰»، تقدیر آن باشد که:

(۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۵۵.

(۲). سوره طه (۲۰) آیه ۵۸.

(۳). مل شعر.

(۴). اساس: غیلان به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). مل، مج: ولید بن مسلم.

(۶). لب: یا.

(۷). مل، مج: به زیر آو، آج، بم، لب، آن: بر.

(۸). بازیشان/ باز ایشان/ با ایشان.

(۹). اساس و دیگر نسخه بدلها: تحسبن با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شده نیز رک: آیه ۵۹ و زیر نویس آن از همین سوره.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و.

صفحه: ۱۴۱

لا یحسبن النبی و المؤمنون الکافرین سابقین لنا، فاعل مقدر باشد، و کافرین مفعول اول، و سابقین مفعول دوم. و وجهی دیگر آن است که: «ان»، تقدیر کنند و هی المخففه «۱» من الثقيله، و تقدیر «ان» باشد، و لا یحسبن الذین کفروا ان سبقوا، ای انهم سبقونا. و هر کجا «ان» با اسم و خبر در جای مفعول [حسب و اخوات او افتد] «۲»، قایم مقام هر دو مفعول او باشد، یقول: حسبت ان زیدا منطلق - و اخوات او «۳»، و المعنی حسبت زیدا منطلقا «۴»، و مثله قوله: الم، أ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا «۵» الذین، مفعول اول باشد و سَبَقُوا مفعول دوم. گفت: میندار و گمان مبر که آنان که کافر شدند مرا سبق توانند بردن یا از من بتوانند گریخت «۶»، و مفعول محذوف است، لدلاله الکلام علیه، و التقدير: سبقوا الله، و مثله فی اللفظ و المعنی قوله: أم حَسِبَ الذین یَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ یَسْبِقُونَا سَاءَ مَا یَحْكُمُونَ «۷» اِنَّهُمْ لَا یُعْجِزُونَ، جمله قراء، اِنَّهُمْ خوانند به کسر همز «۸» علی الابتداء و الاستیناف. و اهل شام خواندند: «انهم» بالفتح «۹» گفتند: «لا»، صله است و تقدیر آن باشد: انهم یعجزون، ای یعجزون الله، و اینکه «۱۰»، بدل سبقوا باشد، ای لا یحسبن الکافرین سابقین الله معجزین له. و مورد آیت، وعید و تهدید است، گفت: گمان مبر که اینکه کافران از پیش من بشوند یا مرا عاجز کنند یا از قبضه قدرت من بیرون توانند شد، بل اسیر و گرفته من اند و در ملک و ملک من اند و از من فایت نه‌اند، هر گه که خواهم ایشان را گرفتار توانم کردن و جزا دادن «۱۱» ایشان را بر وفق عمل ایشان. و حسابان، ظن باشد و حسابان حساب باشد، یقال «۱۲»: حسبت الشئ احسبه و احسبه

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: هی آن المخففه.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). عبارت «و اخوات او»، در هیچ یک از نسخه‌ها نیامده است. [...]

(۴). اساس: مطلقا، به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱ و ۲.

(۶). همه نسخه بدلها، گریختن.

(۷). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴.

(۸). اساس: هم به قیاس نسخه آو، تصحیح شد آج، بم، لب، آن: همزه.

(۹). آو: به فتح همز آج، بم، لب، آن: به فتح همزه و.

(۱۰). آو، آج، بم، آن: ان.

(۱۱). آو، آج، بم، لب، آن: داد.

(۱۲). عبارت پس از یقال، در نسخه‌های مختلف متفاوت است. متن با تقدّم و تأخّر کلمات منظم شد.

صفحه: ۱۴۲

حسابنا و محسبه و محسبه، و حسبت الحساب احسبه حسابا و حسبا و حسابنا. حسن بصری گفت: لا يُعجزون، ای لا يفوتون الله از خدای فایت نباشد»^۱.

آنگه مؤمنان را گفت: وَاعْتَدُوا لَهُمْ سَاز كُنَى از برای ایشان از آلات کارزار از آنچه بتوانی و اسبان و آنچه حاجت باشد به آن در کارزار. و استطاعت معنی باشد که جوارح به آن متطاوّل باشد فعل را «۲» با زوال موانع. و اصل او، طاعت باشد، و قوله:

مِنْ قُوَّةٍ قِيلَ: اراد من رمی. ذكره الفراء و رواه عقبه بن عامر عن النبي - عليه السلام - [ذ] «۳» كره الطبري، گفتند: تیر انداختن است. عکرمه گفت: مراد حصنهاست. وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ، گفتند: «رباط»، بستنی است «۴» خوارتر از عقد، و «رباط»، مرابطه باشد. و «رباط»،

نام آن رسن باشد که اسب را دو ببندند و «رباط» نام [۴۵-پ]

آن جای باشد که ایشان «۵» را آن جا ببندند، و «رباط»، مصدر است اجرا کنند بر اسبان، قال الشاعر:

[و] «۶» اِنَّ الرِّبَاطَ النُّكْدَ مِنْ آلِ دَاحِسِ ابْنِ «۷» فَمَا «۸» يَفْلَحُنْ يَوْمَ رِهَانِ

تُرْهَبُونَ بِهٖ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ که به آن بترسانی دشمن خدای را و دشمن خود را، و الرّهب و الرّهبه: الخوف، الارهاب و الترهيب: الاخافة، و الاسترهاب، الارهاب «۹» ایضا. وَ آخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ و جماعتی دیگر را که جز ایشانند، که شما «۱۰» ایشان را ندانی، خدای داند ایشان را، و اینکه عطف است علی: عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ، و در آن که مراد به اینان کیستند پنج قول گفتند:

مجاهد گفت: بنی قریظه‌اند. سدی گفت: اهل پارس‌اند. حسن بصری گفت و ابن زید: منافقانند. طبری گفت: جنیانند. جبائی گفت: بر عموم است، یعنی هر دشمنی که تو دشمنی او ندانی و خدای داند که او دشمن شماست. و «علم»، به

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: نباشند.

(۲). مل: کردن فعل را.

(۳). از آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، لب، آن: بستن باشد.

(۵). مل، مج: اسبان. [.....]

(۶). هیچ کدام از نسخه‌ها ندارد به قیاس متن چاپی مرحوم شعرانی و مآخذ دیگر آورده شد.

(۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: کنون به قیاس متن چاپی مرحوم شعرانی و مآخذ دیگر آورده شد.

(۸). اساس: کما به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۹). اساس و دیگر نسخه بدلها: الرّهب متن با توجه به منابع لغت و تفسیر تصحیح شد.

(۱۰). اساس و دیگر نسخه بدلها: تو به قیاس با مفهوم آیه و معنی آن در صفحات گذشته تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۳

معنی معرفت است، قال الشاعر:

فان الله يعلمني و وهبا و انا سوف يلقاه كلانا

و برای آن گفتیم که «علم» به معنی معرفت است که متعدی است به یک مفعول. وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ [«ما»، جزای است و آنچه هزینه کنی از چیزی، یعنی از مالی. و چیز آن جا مال است. فِي سَبِيلِ اللَّهِ] «۱» در راه خدای تعالی. يُوفِّ إِلَيْكُمْ ثَوَابَ آن تمام به شما دهند و هیچ ظلمی و نقصانی نکنند شما را.

قوله: وَ إِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا، گفت: و اگر چنان باشد که اینکه ناقضان عهد از بنی قریظه و جز ایشان میل کنند با صلح، تو نیز میل با صلح کن. و سَلِّمْ و سَلِّمْ، لغت است، و سَلِّمْ هم لغت است در او، و کسر، قراءت ابو بکر عن عاصم است، و فتح قراءت باقی قراء است، و به فتح «سین» و «لام» هیچ مفری نخواند، جز که لغت است و معنی هر سه مسالمة و مصالحة باشد. برای اینکه تأنیث کرد آن را، و گفت: فَاجْنَحْ لَهَا، قال الشاعر فِي السَّلْمِ بِمَعْنَى المصالحة:

انائل اننى سلم لاهلك فاقبلى سلمى

ای صلحی، و سلم سلف باشد، و سلام استسلام باشد. و سلم، درختی است در بادیة، الواحد سلمه. و الجنوح، الميل، يقال: جنح الیه یجنح جنوحا، و منه:

الجناح، ای الميل الی الإثم. و منه، الجناح. كجناح الطائر، لأنه يميل به الی جانب. و در آیت دلیل نیست بر آن که چون كفار صلح کنند رسول را یا امام را واجب است اجابت کردن، بل روا بود که مصلحت در خلاف صلح باشد. و بر اینکه قول امر حمل نباید کردن بر وجوب و اگر چه ظاهر او امر قرآن حمل باید کردن بر وجوب. از اینکه قاعده عدول باید کردن به دلیل، و آن اجماع اهل البیت است، یا باید گفتن که: آیت مخصوص است به بنی قریظه، و اینکه حکم مطرد نیست اعنی وجوب صلح در همه طالبان «۲» صلح بل ما «۳» راه النبى و الامام المعصوم. و بعضی مفسران گفتند: آیت منسوخ است بقوله: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ «۴» فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ، سوره توبه (۹) آیه ۵.

صفحه : ۱۴۴

حق اهل کتاب است از بنی قریظه و النضير، دگر آن که: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ «۱» در سنه تسع فرو آمده است و پس از آن با اهل نجران صلح کرد بر دو هزار حله، که هزار در صفر بدهند و هزار در رجب، پس در آیتین تنافی نیست و آنچه در او دعوی نسخ کردند، ناسخ پیش از منسوخ فرود آمد و اینکه هر دو معنی مانع باشد از نسخ. و نسخ قول حسن بصری است و قتاده. وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ اعْتِمَادَ بر خدای کن و کار بازو «۲» گذار، إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ که او خدای شنوا و داناست شنواست دعای دعاکنان را، و عالم است به مصالح ایشان.

وَ إِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ وَ اگر خواهند تا بفریبند تو را بنی قریظه به اظهار صلح و خدیعت اظهار امری محبوب باشد برای حصول مراد خود با ابطان «۳» خلاف آن، و اصل او تباهی باشد من قول الشاعر:

يَب الرِّيقِ إِذَا الرِّيقِ خَدَع

ای فسد. فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ بس است تو را خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - یعنی، دل از آن تنگ مدار و به نصرت [۴۶- ر]

ایشان چشم مدار و از خذلان و خدع ایشان اندیشه مکن که خدای - جل جلاله - ناصر تو بس باشد. هُوَ الَّذِي أُيِّدَكَ بِنَصْرِهِ وَ بِالْمُؤْمِنِينَ - او آن خدای است که تو را قوت داد به یاری و نصرت خود و متابعت مؤمنان - من الاید، و هو القوّة.

وَ أَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ جمع کرد «۴» میان دل‌های ایشان و اگر تو هر چه در زمین خرج کنی و کردی نتوانستی میان دل‌های ایشان جمع کردن و لکن خدای تعالی جمع کرد و الف «۵» داد. بیشتر مفسران گفتند: مراد آن عداوت است که میان اوس و خزرج بود و در وقعه سمیر «۶». خدای تعالی به برکت رسول - علیه السلام - برداشت آن از میان ایشان به اسلام، و موّدت پدید آورد و چون برادران شدند چنان که فرمود:

فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا «۷» فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ. سوره توبه (۹) آیه ۵.

(۲). بازو/ باز او/ با او.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل، مج، لب: ابطال.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: و جمع کرد.

(۵). آج، مل، لب: الفت. [...]

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج حاطب.

(۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۳.

(۸). همه نسخه بدلها: باشد.

صفحه : ۱۴۵

الفت از قبل خدای باشد و ما را در آن صنعی «۱» نیست، إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ او غالب است و محکم کار.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَ مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، آنکه خدای تعالی بر جمله رسول را تسلیت داد و تقویت دل به اینکه آیت، گفت: از روی نصرت من تو را کفایت کنم «۲» و از مؤمنانی که پیروان تواند. و در تفسیر اهل البیت - علیهم السلام - آمد که: مراد به آیت، امیر المؤمنین علی است - علیه السلام - و ظواهر اخبار و سیر شاهد اینکه قول است برای آن که مستفاد آیت نصرت است، و آن نصرت که بعد تأیید الله تعالی، رسول را و دین خدای را از امیر المؤمنین بود از کس نبود، بدیع نبود که آیت خاص باشد به او. و در معنی آیت و اعراب من دو قول گفتند یکی آن که: محل او رفع بود عطفاً علی اسم الله تعالی و اینکه اعراب بر اینکه معنی آید «۳» که گفتیم. و قولی دیگر، گفتند آن که: محل او نصب است عطفاً علی محل الکاف، و محله منصوب بوقوع الفعل [علیه] «۴»، و ان كان في الظاهر مجروراً بالاضافه، و التقدير: حسبك الله و حسب من اتبعك، علی معنی يكفیک الله و يكفی من اتبعك، و مثله قوله: إِنَّا مُنْجُوکَ وَ أَهْلَكَ «۵» يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ، آنکه خطاب کرد با رسول - علیه السلام - و او را فرمود: تا حث کند و ترغیب افکند [مؤمنان را بر قتال و کارزار.

و اصل کلمه از «حرض» باشد، و هو الهلاك، یعنی حث کند «۷» او را و حمل بر کاری که اگر او خلاف آن کند نماید او را که هلاک خواهی شدن «۸»، من قوله تعالی: حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ «۹» إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ «كان» تا مه است اینکه جا، و المعنی: ان يحصل و يوجد منكم و اگر از شما بیست مرد صابر باشند عشرون صابرون يَغْلِبُوا مَا تَتَّبِعُونَ «۱» باید تا دویست مرد را غلبه کنند از کافران، و اگر [از] «۲» شما صد مرد باشند «۳» باید تا هزار مرد را غلبه کنند، هر مردی با ده مرد. و اینکه در بدایت اسلام بود که مسلمانان را عدد اندک بود «۴»، و گفتند: آیت در روز بدر آمد. و «صبر»، حبس نفس باشد، بر آنچه «۵» منازع آن بود، و ضدش جزع باشد، قال الشاعر:

و ان «۶» تصبر فالصبر خیر مغبّه و ان تجزعا فالامر ما تریان

بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ که ایشان قومی اند که ندانند، یعنی قتال که می‌کنند بر جهالت و عمیا می‌کنند نه چون شما که بر بصیرت می‌کنی و امید بهشت. و بعضی دیگر گفتند: ایشان استحقاق ثواب نمی‌دانند بر آن که می‌کنند، چنان که شما می‌دانی «۷»، و هر دو قول متقارب است به معنی. و اینکه آیت اگر چه ظاهر او خبر است، معنی او امر است برای آن که آیت منسوخ الحکم است باتّفاق و اگر خبر محض بودی نسخ در او نشدی.

دگر، قوله تعالی: الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَ تَخْفِيفٌ، آزرَم باشد از مشقّت تکلیف. چون مدتی برآمد و مسلمانان را عدد بسیار شد، خدای تعالی «۸» فضل بسیار کرد و کرم بی‌شمار و تخفیف اینکه تکلیف کرد بر ایشان و اینکه آیت فرستاد. و حکم آیت اول به او منسوخ کرد [۴۶-پ]، و حکم آیت اول آن بود که: اگر مردی مسلمان از ده مرد [کافر] «۹» روی بگردانیدی فاسق بودی و مستحقّ ذمّ و عقاب. و خدای تعالی تخفیف کرد و ده با دو آورد، گفت: اکنون خدای سبک بکرد از شما و دانست که در میان شما ضعیفانند. اکنون، حکم آن است که اگر از شما که مؤمنانی صد مرد صابر باشند، باید تا دویست مرد [کافر] «۱۰» را غلبه کنند، و اگر هزار مرد باشند باید تا دو

(۱). اساس: ندارد به قیاس معنی عبارت، از مل، افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). اساس: باشد، به قیاس نسخه مل و قرینه در جمله قبلی، تصحیح شد. [.....]

(۴). آج، لب: مسلمانان عدد اندک بودند.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج نفس.

(۶). اساس: فان به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: شما دانی.

(۸). آج، بم، مج، لب، آن آیت فرستاد.

(۹-۱۰). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو و اتّفاق نسخ افزوده شد.

صفحه: ۱۴۷

هزار مرد کافر را غلبه کنند به فرمان خدای تعالی. اینکه آیت بلا خلاف ناسخ است و رافع حکم آیت اول را، و اینکه حکم ثابت است و مستقرّ، و هر که امروز از دو کافر در جهاد روی برگرداند او فاسق بود و مستحقّ ذمّ و عقاب باشد. وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ و خدای تعالی به معنی «۱» نصرت با صابران است، یعنی آنان که بر ثبات و جهاد و مقاسات آن صبر کنند. [قوله تعالی] «۲»:

[سوره الأنفال (۸): آیات ۶۷ تا ۷۵]

[اشاره]

ما كان لِنبيٍّ أن يكون له أسرى حتى يثخن في الأرض تريدون عرض الدنيا و الله يريد الآخرة و الله عزيز حكيم (۶۷) لو لا كتاب من

اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابَ عَظِيمٍ (۶۸) فَكَلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۶۹) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَى إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِّمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرَ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۷۰) وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۷۱)

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَا وَ نَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَ إِنْ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۷۲) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَ فِسَادٌ كَبِيرٌ (۷۳) وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَا وَ نَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ (۷۴) وَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۷۵)

[ترجمه]

نباشد هیچ پیغامبری را که باشند او را اسیران (۳) تا مبالغت کند در کشتن (۴) در زمین، می‌خواهی مال دنیا و خدای می‌خواهد آخرت، و خدای داناست و محکم کار.

اگر نه کتابی است (۵) از خدای سابق شده، بر سیدی (۶) شما را در آنچه گرفتاری عذاب بزرگ.

بخوری از آنچه غنیمت گرفتاری حلال پاکیزه (۷)، و بررسی از خدای که خدای آمرزنده و بخشاینده است.

[۴۷-ر]

ای پیغامبر بگو آنان (۸) را که در دست شما اند از اسیران (۹) اگر داند خدای در دل‌های شما ایمان (۱۰) بدهد شما را بهتر از آن که فرا گرفتند (۱۱) از شما و بیاورد شما را و خدای آمرزنده و بخشاینده است.

و

(۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها.

(۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). آج، لب: بندیان.

(۴). آج، لب: تا خسته نکردی کافران را.

(۵). آج، لب: نبشته بودی.

(۶). آج، لب: بر سیدستی.

(۷). آج: پاکیزک لب: پاکیزه ک.

(۸). آج، لب: آن کسها. [...]

(۹). آج لب: بندیان.

(۱۰). آج، لب: نیکی، یعنی مسلمانی.

(۱۱). آو، بم، آن: فراگرفت.

[۴۷-پ]

آنان که ایمان آوردند و هجرت کردند و جهاد کردند به مالهایشان و جانهایشان در راه خدای و آنان که پناه دادند و یاری کردند، ایشان بهری [اولیتراند] «۲» به بهری و آنان که ایمان آوردند و هجرت نکردند نیست شما را از ولایت «۳» ایشان از چیزی تا «۴» هجرت کنند و اگر یاری خواهند از شما در دین، بر «۵» شماست یاری مگر بر قومی که میان شما و میان ایشان پیمانی باشد، و خدای بدانچه می‌کنی بیناست.

و آنان که کافر شدند بعضی ایشان دوستان بعضی اند «۶»، اگر نکنی باشد فتنه‌ای «۷» در زمین و تباهی بزرگ.

و آنان که بگرویدند و هجرت کردند و جهاد کردند در راه خدای، و آنان که پناه دادند و یاری کردند، ایشان مؤمنان اند بدرستی، ایشان را بود آمرزش و روزی [با کرامت] «۸». [۴۸-ر].

و آنان که ایمان آوردند از آن پس و هجرت کردند و جهاد کردند با شما، ایشان از شما اند و خویشان نسب، بهری اولیتراند بر بهری در کتاب «۹» خدای، که خدای به همه چیزی داناست.

(۱). آج، لب: ناراستی.

(۲-۸). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). آج، لب: نگهداشت.

(۴). آو، بم که.

(۵). آو، بم، آن: ور/بر.

(۶). آو، بم، مج، آن: بهری از ایشان اولیتراند به بهری.

(۷). آج، لب: آشوبی.

(۹). آج، لب: نامه.

صفحه : ۱۴۹

قوله تعالی: ما کان لِنَبِیٍّ أَنْ یُکُونَ لَهُ أُسْرَى - الایة. عبد الله مسعود گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون روز بدر اسیران بدر را آوردند، رسول در حق ایشان با صحابه مشورت کرد، گفت: چه گوید «۱» در باب اینکه اسیران!

ابو بکر گفت: یا رسول الله؟ قومک قوم تواند و خویشان تواند، استبقاء باید کردن اینان را و رها کردن، باشد که خدای لطف کند با اینان تا ایمان آرند، از ایشان فدیة بستان و اینان را رها کن و آنچه بستانی، به ساز و عدت کارزاری دیگر کن، که باشد که تو را بود با دشمنان.

عمر گفت: یا رسول الله؟ اینان کافراند و آنان «۲» که تو را تکذیب کردند و از خانه خودت بیرون کردند، اینان را رحمت نباید کردن و باید کشتن، و عقیل را به دست علی بازده تا او را بکشد و فلان را به دست من بازده - مردی بود از خویشان او - تا گردنش بزنم.

عبد الله رواحه گفت: رای من آن است که، بفرمای تا اینان جمله را در وادی جمع کنند و خار و هیزم بسیار گرد ایشان در آری «۳» و آتش در اندازی و همه را بسوزی.

عبّاس گفت: قطع رحم خواهد کردن. پس رسول - علیه السلام - هیچ جواب نداد و برخاست و در حجره شد، مردمان هر کسی چیزی بگفتند «۴». یکی گفت: رای ابو بکر گیرد، و یکی گفت: با رای عمر شود، و یکی گفت: با رای عبد الله رواحه کار کند.

رسول- علیه السّلام- بیرون آمد، و گفت: خدای تعالی بعضی دل‌های مردمان نرم کند تا از شیر نرم‌تر باشد، و دل‌های بعضی سخت کند تا از سنگ سخت‌تر باشد.

آنگه روی به اسیران کرد، و گفت: امروز کار شما از دو بیرون نیست: یا اسلام آرید، یا گردن بزنند شما را، یا فدیّه کنید خود را. عبد الله مسعود گفت: اَلَا سَهِيلُ بْنُ بِيضَاءَ رَأَى، که من از او کلمه اسلام شنیدم. رسول- علیه السّلام- هیچ نگفت. عبد الله گفت: من بترسیدم سخت تا گمان بردم که سنگ از آسمان به من فرود آید تا چرا

(۱). اساس که به قیاس نسخه آو و اتّفاق نسخه‌ها حذف گردید.

(۲). همه نسخه بدلها: آنانند.

(۳). آو، آج، بم، لب، آن: جمع کنی. [.....]

(۴). آو، آج، بم، لب، آن: می‌گفتند.

صفحه : ۱۵۰

مداخله کردم در حدیث رسول، تا رسول- علیه السّلام- گفت:

اَلَا سَهِيلُ بْنُ بِيضَاءَ.

چون دگر روز بود، باز آمدم رسول را دیدم که دلتنگ نشسته بود و ابو بکر می‌گریست، من گفتم: یا رسول الله؟ چه حادثه افتاد! مرا بگوی تا من نیز بگریم، و اگر گریه نیاید مرا تکلف کنم. گفت: بر اصحاب شما می‌گیرم که خدای ایشان را عذاب خواست فرستادن، و عذاب به ایشان چنان نزدیک بود [۴۸-پ]

که اینکه درخت به ما، و بنزدیک ما درختی بود. و خدای تعالی اینکه آیت فرستاده بود: مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أُسْرَى بَصْرِيَّانِ خَوَانِدُنْدُ: «ان تکون»، به «تا»، و باقی قراء به «یا» ی معجمه من تحت. حجت قراءت بصریان، آن است که: اسری، جمع است و جمع مؤنث باشد. و حجت قراءت آنان که به «یا» خوانند «۱»، آن است که، فعل مقدّم است و تأنیث نه حقیقی است، و فصلی هست میان فعل و فاعل بقوله: لَهُ؛ و اخفش اینکه اختیار کرد. ابو جعفر تنها خواند: اساری، و باقی قراء خوانند «۲». اسری. ابو علی گفت: «اسری»، بر قیاس مطرّذتر است در جمع فعیل، و نظیره: جریح و جرحی، و قتیل و قتلی، و عقیر و عقری، و لدیغ و لدغی، اینکه جمله فعلی است به معنی مفعول. و همچنین- چون مصاب «۳» فی بدنه باشد هم اینکه آید «۴»، کمریض و مرضی، و احمق و حمقی، و سکران و سکری، و اساری در جمع اسیر خلاف قیاس است و انما شبهوه بکسلان و کسالی. و ابو الحسن فرق کرد میان «اسری» و «اساری»، گفت: اسری، اسیران بی‌بند باشند و اساری، اسیران با بند باشند. و ازهری گفت: اسری، جمع اسیر است و اساری جمع اسری، فهو اذا جمع الجمع. و اصل کلمه شدت «۵» باشد، و اسیر مشدود بود، فعیل به معنی مفعول، و منه قوله: وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ «۶» حَتَّى يُنْخِنَ فِي الْأَرْضِ، ائخان، مبالغت در قتل باشد و تغلیظ حال من الثّخانة و هی الغلظة و الکثافة. حق تعالی اینکه آیت بر آن فرستاد که، هوای صحابه رسول اَلَا مَنْ شَدَّ عَنْهُمْ «۷» بر آن بود که، اسیران را نکشند و فدیّه ستانند چه ایشان را میل به مال بود و آنچه خدای دانست.

(۲-۱). همه نسخه بدلها: خواندند.

(۳). اساس: مضاف به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). اساس: اینکه آیت آمد ظاهراً روی کلمه آیت خط کشیده شده است متن به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: شد.

(۶). سوره انسان (۷۶) آیه ۲۸.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: عندهم.

صفحه : ۱۵۱

مصلحت در کشتن ایشان صحابه ندانستند، متفق شدند که اینان را فدیة باید ستن و رها کردن. خدای تعالی اینکه آیت «۱» به عتاب به ایشان فرستاد و اگر چه خطاب با رسول است و حوالت اسیران و اضافت ایشان با رسول عتاب با قوم است، فی قوله: تُرِيدُونَ «۲» وَ اللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ، و خدای تعالی آخرت می‌خواهد، یعنی برای شما ثواب آخرت و نعیم ابد که آن را انقطاع نبود و با تعظیم و تجلیل مقرون. و او خدای عزیز و غالب است و حکیم و محکم کار، و در آیت دلیل است بر بطلان مذهب مجبّره، برای آن که خدای تعالی در آیت ارادت «۶» خود از ارادت «۷» ما منفصل بکرد، گفت: ارادت شما به دنیاست، یعنی به عمل و مال دنیا، و ارادت من به عمل آخرت از طاعات. و مذهب مجبّره آن است که: هر چه مراد ماست، مراد خدای است، بل واجب باشد که جمله مرادات مراد او بود. بر هر دو مذهب، اعنی مذهب نجّار و مذهب اشعری، که اینکه مرید الذّات «۸» گوید خدای را، و او مرید به ارادت قدیم، و بر هر دو وجه، واجب باشد که جمله مرادات مراد او بود پس چون چنین بود، فصل کردن «۹» میان مراد ما و مراد او

(۱). آج، لب را.

(۲). اساس: یریدون، به قیاس با قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). لب: عقاب.

(۴). آو، آج، بم، آن: عقاب.

(۵). همه نسخه بدلها: عتاب.

(۶). آو، آج، لب: ارادات.

(۷). بم، مل، لب: ارادات. [.....]

(۸). آو، آج، بم: لذاته.

(۹). اساس: فصل باید کردن به قرینه نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها و سیاق عبارت لفظ «باید» زاید می‌نماید.

صفحه : ۱۵۲

محال بود.

لولا- کتاب من- الله اگر نه نوشته‌ای است از خدای سابق شده. عبد الله عباس گفت: غنایم بر امتان دیگر حرام بود، خدای تعالی چنان فرمود ایشان را که: آنچه حاصل شود از غنایم، در وجه قربان کنند، [۴۹- ر]

پس خدای تعالی در «۱» لوح محفوظ بنوشت که: غنیمت و اسیران «۲» حلال اند امت محمد را- صلی الله علیه و آله. چون روز بدر بود مسلمانان حرص نمودند بر غنیمت و فداء اسیران. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و گفت: اگر نه آنستی که در لوح محفوظ بنوشته است «۳» که حلال است شما را غنیمت، به شما رسیدی بدانچه کردید عذابی عظیم «۴». حسن و مجاهد گفتند و سعید جبیر: اگر نه آنستی که خدای تعالی بنوشت در لوح محفوظ که عذاب نکند اهل بدر را. ابن جریج گفت: اگر نه آنستی که من بنوشته‌ام که اینان را که مهتدی شدند اضلال نکنم، و ذلک قوله: وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ «۵» فَكُلُوا مِمَّا

غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا، گفت: بخورید از آنچه به غنیمت بر گرفتید حلال پاک» (۶).

ابو هریره روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و آله- که گفت: خدای تعالی غنیمت حلال نکرد بر آنان که پیش ما بودند و بر ما حلال کرد، از آن جا که ضعف و

(۱). آو، آج، بم: از.

(۲). اساس: اسبان ظاهرا تحریفی در کلمه پدید آمده به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخ، تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها: بنوشته‌ام.

(۴). مل قوله: فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

(۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۵.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: پاکیزه: مل، مج: طیب.

صفحه: ۱۵۳

عجز ما دید. عبد الله عباس گفت، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: خدای تعالی مرا پنج چیز داد که هیچ پیغامبر را نداد پیش از من.

زمین را مسجد^۱ و طهور من کرد تا هر کجا رسم نماز کنم و هر گه که آب نیابم به خاک تیمم کنم، و هیچ پیغامبر را نماز روا نبود مگر در محرابش.

و مرا ترس دادند در دلهای دشمنان تا هر کجا من روم^۲، یک ماهه راه ترس من از پیش من می‌شود.

سدیگر آن که: خدای تعالی پیغامبران را به خاصه و قوم خود فرستاد جز من که مرا به جن- و انس فرستاد.

و پیغامبران دیگر، خمس از مال^۳ جدا کردند تا آتش بیامدی و بخوردی آن را و مرا فرمودند تا بر قوم خود قسمت کنم.

پنجم: هر پیغامبری را مرادی بدادند، و حاجت من شفاعت من کرد [ند]^۴ ذخیره برای امت من.

فَكُلُوا، لفظ او، امر است و مراد اباحت است، «من»، شاید تا تبعیض بود و شاید که تبیین بود و «ما»، موصوله است بمعنی الّذی. حَلَالًا طَيِّبًا، نصب او بر حال است از مفعول، یعنی در آن حال که حلال و پاکیزه است. وَ اتَّقُوا اللَّهَ از خدای تعالی غفور و رحیم است، آمرزنده و بخشاینده است.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَى، آنکه امر کرد رسول را- علیه السلام- گفت، بگو اینکه اسیران را که در دست تواند که: اگر خدای تعالی در دل شما خیری داند، یعنی ایمان، و گفتند: مراد نیت و عزم بر خیر و طاعت است، و حمل کردن بر عموم افعال قلوب از باب خیر اولیتر باشد.

ابو عمرو خواند و ابو جعفر^۵: من الاساری، باثبات الالف بین السّین و الرّاء، و باقی قراء خواندند: من- الاسری.

يُؤْتِكُمْ خَيْرًا، شما را بدهد به از آن که [از]^۶ شما گرفته باشند^۷ و بر سری

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: زمین بمسجد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: می روم.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج خود.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: ابو حفص.

(۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [...]

(۷). اساس: باشید به قیاس آو، تصحیح شد.

صفحه : ۱۵۴

بیامرزد شما را.

مفسران گفتند: آیت در اسیران بدر آمد. عباس «۱» عبد المطلب گفت:

آیت در من آمد و در اصحاب من، و عباس از جمله آن ده مرد بود که ضمان طعام اهل بدر کرده بودند از کافران، و آن روز نوبت عباس بود، و عباس برای آن روز و خرج او بیست اوقیه زر داشت تا صرف کند. کارزار رود در پیوست و او به آن نرسید و قوم کشته و اسیر و منهزم شدند، و آن بیست اوقیه زر از عباس بستند در کارزار. وقت آن که او را با پیش رسول آوردند، رسول- علیه السلام- بر او سه کار عرضه کرد: از اسلام، و قتل و، فدا. او گفت: از من بیست اوقیه زر بسته‌اند در اینکه کارزار، بفرمای تا به فدیه از من بگیرند. رسول- علیه السلام- گفت: زری که از تو بسته‌اند که تو آورده بودی که بر کارزار ما خرج [۴۹-پ]

کنی در حساب فدا چگونه باشد؟ محال مگو و فداء خود و آن برادرزادگان بده- عقیل و نوفل بن الحارث- گفت: از کجا آرم! گفت: از آن زر که به امّ الفضل دادی وقت آن که بیرون آمدی از مکه، گفت «۲»: آن برای تو است و برای فرزندانم- عبد الله و عبید الله و فضل و قثم، [گفت: «۳»] و اگر آن بدهم مرا و عیال مرا باید کردن از مردمان، تو روا داری! و لکن تو را که خبر داد از آنچه من به امّ الفضل دادم! گفت: خدای و آن به وزن چندین بود، [و کیفیت «۴» و کمیت آن بگفت. عباس اندیشه کرد و گفت: اینکه حدیث راست است و اینکه نتوان «۵» دانستن جز به وحی از خدای. گفت: یا محمد؟ راست می‌گویی و اینکه سّری بود میان من و امّ الفضل و کس را بر آن اطلاع نبود، «و انا اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله» و اسلام آورد. اینکه یک روایت است، و یک روایت آن است که: برای آن تا فدیه نباید دادن او را اظهار اسلام کرد و در دل نداشت و برخاست و گفت: یا رسول الله! اکنون دستور باش «۶» تا بروم و امّ الفضل را و کودکان را بیارم! گفت: برو.

چون از مدینه به در آمد در دل گفت که به مکه شود و آن جا مقام کند و بر سر کفر

(۱). مل: عباس بن.

(۲). کذا: در اساس و جمیع نسخ، گفت / گفتی حذف یای ضمیر به قرینه.

(۳). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل، مج: بتوان.

(۶). آج، لب: باشد.

صفحه : ۱۵۵

باشد و نیز با مدینه نیاید. جبریل آمد و او را از سّر او «۱» خبر داد. رسول- علیه السلام- کس فرستاد تا او را باز آوردند «۲»، و او را گفت: یا عباس. یا عم؟ چون به فلان جایگاه رسیدی نیت بگردانیدی و گفتی: با مکه روم و نیز روی به «۳» مدینه نکنم. اینکه جا محبوس می‌باش تا ایمان آری، ایمانی درست، یا فدا کنی خود را. عباس اندیشه کرد، گفت: اگر آن سّری بود «۴» میان من

و امّ الفضل، اینکه سزای بود میان من و خدای و کس را بر دلها اطلاع نباشد مگر خدای را. گفت: یا محمد؟ مرا درست شد که به حقیقت تو پیغامبر خدایی و تو را از آسمان وحی می‌آید به غیب و اسرار دلها.

دست مراده تا ایمان آرم ایمانی درست. آنکه ایمان آورد و ایمان او درست شد و اسلامش نکو. پس خدای تعالی در حق او «۵» و آن جماعت اینکه آیت بفرستاد، و گفت:

اگر خدای تعالی از دل شما حقیقت ایمان داند، به عوض اینکه که از شما بستند، شما را عوض به از آن و بیش از آن باز دهد. عبد الله عباس گفت، پدرم گفت «۶»:

صدق الله فیما اخبر راست گفت خدای تعالی در آنچه گفت، از من بیست اوقیه زر بردند، خدای تعالی مرا به عوض «۷» چندان مال و نعمت داد که بیست غلام بخریدم و هر یکی را مال بسیار دادم تا به تجارت رفتند برای من، کمینه غلام بیست هزار دینار «۸» در سرمایه داشت، آنکه گفت: بر خدای کس زیان نکنند مال را که بردند، به اضعاف آن عوض یافتیم و مغفرت بر سری، که: وَ یَغْفِر لَکُمْ و بیامزد شما را برای آن که او آمرزنده و بخشاینده است.

قتاده گفت، روایت کردند ما را که: رسول را- علیه السلام- غنیمتی رسید از بحرین هشتاد هزار دینار و رسول- علیه السلام- وضوی نماز کرده بود تا نماز پیشین کند، نماز نکرد تا جمله بیخشید و تفریق بکرد هیچ ساکت وسایل را رها نکرد که عطا نداد. آنکه عباس را گفت: اینکه بخش و تفرقه می‌کن، او گفت: چنان که خاک فشانند من آن زر می‌فشاندم. آنکه گفت: اینکه بیش از آن و به از آن است که

(۱). آو، آج، بم، آن: و از سز او رسول را.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: باز خواند.

(۳). همه نسخه بدلها: با.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج از.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: در او.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: عباس گفت.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج آن. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: درم.

صفحه : ۱۵۶

از من بستند روز بدر و مغفرت و آمرزش بر سری، و نیز زمزم بر سری، که من به عوض آن جمله مال اهل مکه نستادم. وَ إِن یُرِیدُوا خِیَانَتَکَ حَقّ تعالی گفت: اگر اینکه اسیران یا بعضی از ایشان خیانتی در دل گیرند با تو. نگر تا از آن دل، تنگ نکنی که پیش از اینکه با خدای خیانت کرده‌اند یعنی افعالی کرده‌اند که صورت خیانت دارد یا گمان برده‌اند که آن از خدای پوشیده است آن را خیانت نام کرده‌اند، یا بالشرک خدای و اولیای خدای خیانت کرده‌اند لا جرم به آن خیانت که کردن خدای تعالی تمکین کرد از ایشان و ایشان را به بدر گرفتار کرد تا بهری کشته شدند و بهری اسیر و بهری منهزم. نیز اگر با تو خیانت کنند و نقض عهد تو کنند و با تو در باطن کاری سگالند که در ظاهر خلاف آن دارند، خدای تعالی نیز تمکین کند تو را از ایشان. [وَاللّٰهُ عَلِیْمٌ حَکِیْمٌ] «۱» و خدای تعالی عالم است و محکم کار، عالم است به اسرار ایشان، و حکیم است بدانچه فرماید در باب ایشان، یک

بار [۵۰- ر]

از امهال و یک بار از تعجیل عقوبت.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا أَنَاكَهَ چُون ذَكَرَ كَافِرَانَ بَكَرَد و أَنَاكَهَ ایشَان كَرَدَنَد و أَنَاكَهَ دَر حَقِّ ایشَان فَرَمُود، عَقِيبَ آن ذَكَرَ مَؤْمِنَانَ «۲» مَهاجِرَانَ «۳» مَهاجِدَانَ كَرَد، كَفت:

آنان که ایمان آوردند و بگرییدند به خدای و رسول، و آنچه تصدیق آن واجب است و هجرت کردند و از مکه به مدینه آمدند در موافقت تو، و خانه خود رها کردند و نیز در سبیل من جهاد کردند و جان و مال خرج کردند و جان بذل کردند، اینان مهاجران اصحاب رسول بودند، وَ الَّذِينَ آوَا وَ نَصَرُوا اِیْنَانَ كَهَ اِیْوا كَرَدَنَد تُو رَا و اِصْحَابَ تُو رَا، یعنی تُو رَا جَای كَرَدَنَد و بَا خُود كَرَفْتَنَد و بَا خانَه بَرَدَنَد و نَصْرَت و یاری كَرَدَنَد یعنی اِنصارِیَان كَه اهلِ مَدِیْنَه بُودَنَد، اُولَئِكَ اِیْشَانَ اَنانَد كَه بَرخی «۴» دُوستانِ بَرخی «۵» اِنَد، یعنی اِیْشَانَ دُوستانِ یكدیگَرَنَد، و از رُوی مَعْنی و حَكَم اِیْمان و اِحْكامِ اِسلام هَمه یكی اِنَد.

و اَمَّا اَنانَ كَه اِیْمان آورَدَنَد و هَجرت نَكردَنَد «۶» بَا تُو. عِبْدُ اللّهِ عَبَّاسُ كَفت و حَسَن و قَتادَه و سَدّی كَه: مَرادِ آن اِست كَه، اِیْشَانَ اُولیایِ یكدیگَرَنَد دَر مِیراث، و اِیْنَكَه

(۵-۱). اساس: ندارد از مل، افزوده شد.

(۳-۲). آج، لب و.

(۴). همه نسخه بدلها: بهری.

(۶). اساس: کردند، به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

صفحه: ۱۵۷

آن بود که در بدایت اسلام میراث به ایمان گرفتندی و هجرت، تا آنان که هجرت نکرده بودند ایشان را از میراث مهاجران چیزی نرسیدی و اگر چه خویشان بودندی و مؤمن بودندی برای آن که هجرت نکرده بودند. آنکه آیت اولوا الارحام آن را منسوخ کرد، و هو قوله: وَ اُولُواْ اَلْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اُولٰی بَعْضٍ فِی كِتَابِ اللّهِ «۱» وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ یُهَاجِرُوا مَّا لَكُمْ مِنْ وَّلَايَتِهِمْ مِنْ شَیْءٍ، یعنی ولایت المیراث چنان که بیان کردیم که مؤمنان هجرت نکرده را از میراث مهاجران چیزی نرسیدی تا هجرت نکرده‌ای. حمزه خواند: ما لکم من ولایتهم، به کسر «واو»، و باقی قراء به فتح «واو».

بعضی گفتند: دو لغت است، فتح و کسر به یک معنی. و بعضی دگر گفتند: ولایه، مصدر باشد کالسی ماحه و الظرافه. و، ولایه، به کسر صناعت باشد کالصیاغه و الحیاکه.

ابو عبیده گفت: به فتح، مصدر مولى باشد، يقول: هذا مولى بَيْنَ الوَلايَةِ، و به کسر، من ولیت الشیء ولایه، و اخفش گفت: فتح واو از ولایت، تولای چیزی باشد، و کسر ولایت سلطان «۲» بود. ابو علی گفت: فتح، اولیتر است اینکه جا از کسر، و اینکه ولایت در دین باشد.

باقر- علیه السلام- گفت: به مؤاخات اول که پیغامبر میان ایشان داد میراث گرفتندی. بعضی دگر گفتند: مراد ولایت، یکدستی است، و آن که حکم ایشان یکی باشد فرق کرد میان اینان و ایشان، چه ایشان را ایمان و هجرت بود و اینکه قوم دیگر را ایمان بود بی هجرت، گفت: حکم ایشان دگر است، که ایشان بمثابت یک تن اند، و ایشان «۳» را آن پایه نیست که از ایشان باشند، [وَ اِنْ اسْتَنْصَرُوا رُؤُوسَ فِی الدِّیْنِ فَعَلِیْكُمْ النَّصْرُ اِلَّا عَلٰی قَوْمٍ بَیْنَكُمْ وَ بَیْنَهُمْ مِیْثَاقٌ وَ اللّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِیْرٌ] «۴» آنکه گفت: اگر چنان باشد که ایشان به شما استعانت کنند و از شما طلب نصرت کنند، مبذول دارید که بر شما واجب است نصرت ایشان الا بر قومی که از میان شما و ایشان عهدی و میثاقی باشد که اگر چه ایشان استنصار کنند شما را بر ایشان، شما را نصرت ایشان نباید کردن بر اینان برای

آن تا نقض عهد نکرده باشید و خدای - جل - جلاله - به هر چه شما کنید دانا و بیناست.

- (۱). سوره احزاب (۳۲) آیه ۶.
- (۲). آو، آج، بم، آن: شیطان.
- (۳). همه نسخه بدلهای: شما.
- (۴). اساس: ندارد از مل، افزوده شد.

صفحه : ۱۵۸

وَالَّذِينَ كَفَرُوا و آنان که کافر شدند بهری اولیای بهری‌اند ولایت نصرت که همدست باشند بر آنان که نه ملت ایشان دارند. عبد الله عباس گفت: مراد، ولایت میراث است که کافران مادام تا اهل یک ملت باشند میراث گیرند از یکدیگر. سدی گفت آیت در مردی آمد، که او گفت: احوال میراث ما با «۱» مشرکان چه باشد! ما از ایشان و ایشان از ما میراث گیرند یا نه! خدای تعالی اینکه آیات بفرستاد. ابن زید گفت: مؤمن نامهاجر از مؤمن مهاجر میراث نگرفتی و اگر چه برادران بودندی تا رسول - علیه السلام - مکه بگشاد آنگه هجرت برخاست و حکم او زایل شد، میراث به خویشی و رحم افتاد. قتاده گفت: سبب نزول آیت آن بود که، مردی بیامدی و میان هر دو لشکر فرود آمدی، گفتی: [اگر] «۲» اینان را دست باشد از اینانم، و اگر ایشان را دست باشد از ایشانم؟ حق تعالی اینکه آیات «۳» فرستاد و بیان کرد که: از مؤمنان آنگه باشد که مؤمن بود «۴»، بقوله: أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ، و از کافران آنگه باشد که از ایشان بود [۵۰-پ]

بقوله: وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ تا آن کس را حکمی نباشد که نه از اینان باشد نه از ایشان. إِلَّا تَفْعَلُوهُ اگر نکنی اینکه. عبد الرحمن بن زید گفت: اگر رها کنی تا میراث هم بر قاعده اول باشد چنان که بود فتنه‌ای بود در زمین و فساد بزرگ. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، اگر میراث نه چنان بخشی که من فرمودم فتنه‌ای باشد. ابن جریج گفت: اگر معاونت و نصرت نکنی یکدیگر را، فتنه و فساد عظیم «۵» پدید آید، و جمله آن است که، ضمیر فی قوله: إِلَّا تَفْعَلُوهُ، راجع است با معنی آنچه در آیات اول رفت، یعنی آنچه در آیات اول رفت اگر آن را کار نبندید فتنه‌ای باشد و فساد بزرگ. و قوله: تَكُنْ فِتْنَةً فِي الْأَرْضِ، کان «۶» تامه است، و المعنى تحدث، فتنه‌ای پدید آید در زمین و فساد عظیم. آنگه گفت: آنان که ایمان دارند و مهاجر باشند و مجاهد در راه خدای - جل - جلاله - و ایوا و نصرت کنند، در اینکه آیت در هم پیخت «۷» مهاجر و انصار را و

- (۱). آج، لب، و.
- (۲). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها افزوده شد.
- (۳). مل، آن: آیت.
- (۴). آو، آج، بم، لب: آنگه میراث یابند که مؤمن باشند.
- (۵). مل را. [.....]
- (۶). اساس: کار به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.
- (۷). آو، آج، بم، آن: درهم آمیخت.

صفحه : ۱۵۹

گفت: جمله مؤمنان‌اند بر حقیقت. ابن کیسان گفت: ایشان- یعنی مهاجر^(۱)- ایمان خود محقق کردند به هجرت و جهاد در ره خدای به بذل جان و مال، و انصاریان به ایوا و نصرت و مجاهدت به جان و مال خود محقق کردند، لا جرم جمله یک حکم^(۲) شدند در ایمان و در ثواب و استحقاق او. حق تعالی گفت: ایشان را آمرزش گناه بود و روزی کریم، و آن بهشت است. علما خلاف کردند در آن که حکم هجرت برخاست^(۳) امروز یا نه! بعضی گفتند: هجرت نیست امروز، لقوله- علیه السلام: لا هجرة بعد الفتح،

از پس فتح مکه هجرت نباشد، و درست آن است که حکم هجرت بر جای است و ثواب او آن را که در سرای حرب ایمان آرد و خان و مان و مال و اسباب و املاک رها کند و به سرای اسلام آید، حکم او حکم مهاجران باشد و ثواب او ثواب ایشان، چه او همان کرد که صحابه رسول کردند از انتقال از مکه با مدینه. اما لقوله- علیه السلام: لا هجرة بعد الفتح

چون فتح به مکه مخصوص است، نفی هجرت و حکم او به اهل مکه مخصوص باشد، برای آن که هجرت آن بود که از سر اختیار خانه رها کند و از سرای حرب با سرای سلم آید- و بعد فتح مکه سرای اسلام بود- بمثابت آن باشد که مردی را دو سرای باشد از سرای با سرای^(۴) آید.

قوله: وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَ هَاجَرُوا وَ جَاهِدُوا مَعَكُمْ، گفت: آنان که ایمان آوردند و هجرت کردند و جهاد کردند و در دین خدای، یعنی پس از آن که شما هجرت کرده باشید. قوله: مِنْ بَعْدُ، مضاف الیه از او بیفگند و آن را بنا کرد بر ضم. و کوفیان اینکه را رفع علی الغایه گویند، و المعنی من بعد هجرتکم، اگر^(۵) چه با شما پی در پی نبودند از پس شما بودند مادام تا بر پی شما بودند و به اختیار خود سرای حرب و اسباب و خویشان خود را رها کردند و از پس شما بیامدند و با شما در جهاد کافران موافقت نمودند ایشان از شما اند، نه برای آن که روزی چند پس از شما آمدند نه از شما اند در وجوب موالات و موادت و بذل نصرت و وجوب میراث. آنکه گفت:

(۱). آو، آج، بم: مهاجران.

(۲). مع: حرف.

(۳). آو، آج، بم، لب، آن: بر جای هست.

(۴). مل: سرایی.

(۵). اساس: اگه/ اگر (!) به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۱۶۰

وَأُولُوا الْأَرْحَامِ وَ خَدَاوندان رحما، خویشیها^(۱)، بهری از بهری اولیتراند یعنی در باب میراث هر چه نزدیکتر باشند به متوفی^(۲) اولیتر باشند، چون جهت استحقاق میراث قرابت است و مساس رحم. هر چه قرابت قریبتر باشد^(۳) و رحم ماستر، مرد به میراث اولیتر باشد. و اینکه آیت دلیل است بر آن که میراث به قرابت باشد اگر عَصَبَه باشد و اگر نباشد و اگر تسمیه باشد او را و اگر نباشد، برای آن که تسمیه را حکم نباشد با قرابت قریب، و آنان که با ما موافقت کردند در توریث ذوی الارحام از فقها عصبه را استثنا کردند و ذو و السیهم، و ما اینکه استثنا نکردیم برای آن که دلیلی نیست موجب استثنا، و اینکه آیت ناسخ است حکم میراث را به نصرت و هجرت چنان که بیان کردیم در آیات^(۴) اول و آن که ایشان اعرابی را از مهاجر میراث ندادندی. و آنان که گفتند: ولایت در آیت اول، ولایت نصرت است [۵۱-ر]

دون ولایت میراث، گفتند: هر دو آیت محکم است و آیت اول منسوخ نیست به اینکه آیت.

عبد الله زبیر گفت: سبب نزول آیت آن بود که در جاهلیت دو مرد با هم دوستی کردند، با یکدیگر شرط کردند که هر کس را که از ایشان وفات رسد (۵) صاحبش میراث او بگیرد، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و آن حکم باطل کرد. فی کتاب الله، زجاج گفت: فی اللوح المحفوظ، من قوله تعالی: ما أصاب من مصیبه فی الأرض ولا فی أنفسکم إلا فی کتاب من قبل أن نبرأها (۶) فی کتاب الله، ای فی حکم الله، از حکمی که خدای فرمود.

و قولی دیگر آن است که: فی کتاب الله ای فی القرآن در قرآن چنان که در سوره النساء شرح داد. و «اولوا» (۷) از لفظ خود واحد ندارد، واحدش «ذو» باشد و در حال رفع به «واو» باشد و در حال نصب و جرّ به «یا». و قوله: فأولئک، اینکه «فا» برای آن آمد که کلام متضمن شرط و جزاست، کانه قال: کل من کان كذلك فله هذا الحکم، كما يقول القائل: الّذی دخل داری فله درهم، لأن معناه: من دخل

(۱). آج، بم، آن: و خویشان.

(۲). همه نسخه بدلها: به میراث.

(۳). اساس: باشند به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). آو، آج، بم، آن: در باب.

(۵). همه نسخه بدلها: باشد.

(۶). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۲.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: اولوا الارحام. [.....]

صفحه: ۱۶۱

داری فله درهم، و مثله قوله: الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ (۱) إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ خدای تعالی به همه چیز عالم و داناست، و اینکه سورت بیشتر در غزات بدر آمد در هفدهم ماه رمضان، هژده (۲) ماه از هجرت رفته - و الله ولی التوفیق و به الحول و القوه (۳).

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۴.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: هجده.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و الاعتصام.

صفحه: ۱۶۲

[سورة التوبة]

(۱) [۲] اینکه سورت را سورة التوبة نیز (۳) گویند، و آن صد و بیست و نه آیت است در کوفی، و سی در بصری و مدنی. قتاده و مجاهد و عثمان گفتند: مدنی است، و اینکه آخر سورتی است که به مدینه فرود آمد بر رسول - صلی الله علیه. و کلماتش چهار هزار و نود و هشت کلمت است، و حروفش ده هزار و چهار صد و هشتاد و هشت حرف است.

حذیفه بن الیمان گفت: اینکه سورت را چگونه سورت توبه می‌خوانند و اینکه سورت، سورت عذاب است؟ سعید جبیر گفت: عبد الله عباس را گفتم در معنی سورت توبه، گفت: اینکه سورت فاتحه فاضحه است و رسوا کننده، چندانی در اینکه سورت بیامد. و منم و منم، تا ما ترسیدیم که هیچ کس را رها نکنند.

راوی خبر گوید که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: قرآن بر من انزل بود آیت آیت «۴»، مگر سوره التوبه و سوره الانعام «۵» که جمله فرود آمد با هر یکی هفتاد هزار فریشته بودند، می‌گفتند: یا محمد! بگو تا وصیت خیر کنند به سورتی که در او نسبت خدای است، یعنی سوره الاخلاص.

عبد الله عباس گفت، عثمان عفان را پرسیدم، گفتم: سوره الانفال از مثنی است و سورت براءت از مثنی است، چرا جمع کردی میان ایشان، و براءت از سبع طوال است، سوره الانفال چرا در اینکه میانه آوردی! و چرا

(۱). آج، لب: براءه.

(۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۳). با توجه به لفظ «نیز» در مقدمه، ظاهراً عنوان سوره در نسخه‌ها «براءه» بوده است.

(۴). همه نسخه بدلها: بر من آیات آیات آمد.

(۵). اساس، مل، مج، آن: الاخلاص در آو، بم، لب، با قلمی مشابه متن، کلمه اخلاص به الانعام تبدیل شده متن به قیاس با نسخه آج و مآخذ و منابع دیگر تصحیح شد.

صفحه: ۱۶۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ نوشتی «۱» در اول او! گفت: برای آن که، چون آیتی «۲» چند «۳» آمدی رسول- علیه السلام- کاتب را بگفتی: اینکه آیت در فلان سورت بنویس و اینکه آیت در فلان سورت بنویس، سوره الانفال و سوره التوبه هر دو به مدینه فرود آمد و در هر دو ذکر عهد بود «۴» و ما را مشتبه شد و بیانی نیافتیم از رسول- علیه السلام- در آن میان، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ نوشتیم که ندانستیم تا کجاست، آخر آن سورت و اول اینکه سورت. مبرّد گفت، و سفیان بن عینه: برای آن که بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آیت رحمت و امان «۵» است و سورت براءت به تیغ فرود آمد در حق مشرکان و منافقان، و ایشان را امان و رحمت نیست برای اینکه نوشتند.

[قوله تعالى] «۶»:

[سوره التوبه (۹): آیات ۱ تا ۱۶]

[اشاره]

بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱) فَسَيُحْوَى فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ (۲) وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ فاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۳) إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوا شَيْئًا وَ لَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ (۴) فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ

وَحَدِّثْتَهُمْ وَخَذُوهُمْ وَاحْصِرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ إِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵)

وَإِن أَخَذَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتِجَارَكَ فَأَجْرُهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ (۶) كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ (۷) كَيْفَ وَ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَقْرَبُوا فِيكُمْ إِلَّا - وَلَا ذِمَّةٌ يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَى قُلُوبُهُمْ وَ أَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ (۸) اشْتَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۹) لَا يَقْرَبُونَ فِي مَوْمِنٍ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ (۱۰) فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ نَفَّضْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۱۱) وَ إِن نَكُتُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ (۱۲) أَلَا تَقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكُتُوا أَيْمَانَهُمْ وَ هُمُؤَا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَ هُمْ بَيْدُكُمْ أَوْلَ مَرَّةً أَ تَخْشَوْنَهُمْ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۳) قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَ يَخْزِيهِمْ وَ يَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَ يَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ (۱۴) وَ يَذْهَبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَ يَتُوبَ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۱۵) أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تُتْرَكُوا وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَ لَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۶)

[ترجمه]

بیزاری از خدای و پیغامبرش به آنان که پیمان کردی از مشرکان (۷) [۵۱-پ].

بروی در زمین چهار ماه و بدانی که شما عاجز نکنی خدای را و خدای هلاک کننده کافران است.

و آگاهی از خدای و رسول وی به مردمان روز حج مهتر (۸)، که خدای بیزار است از مشرکان (۹) و پیغامبرش، اگر توبه کنی آن بهتر

شما را و اگر برگردی بدانی که شما عاجز نکنی خدای را، و مزده ده آنان را که کافر شدند به عذابی سخت (۱۰).

[۵۲-ر]

مگر آنان که پیمان کردی از مشرکان پس نقصان نکردند شما را چیزی و یاری ندادند بر

(۱). آو، آن: نویشتی.

(۲). آج، بم، لب: آیت.

(۳). آو، آج، بم، لب، آن: جنگ.

(۴). آو، آج، بم، لب، آن: عهد ذکر کرد.

(۵). آو، آج، بم، لب، آن: رحمت است و امانی.

(۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [...]

(۷-۹). آج، لب: انباز گیران.

(۸). آج، لب: بزرگترین آو، بم، آن: بزرگتر.

(۱۰). آو، آج، بم، لب، آن: دردناک.

چون بود «۱» ماههای حرام، بکشی مشرکان را هر جا که یابی ایشان را، و بگیریدشان «۲» و بازداریدشان «۳» و بنشینید برای ایشان بر هر راهی، اگر توبه کنند و به پای دارند نماز و بدهند زکات، رها کنی «۴» ره ایشان، که خدای آمرزنده و بخشاینده است. و اگر کسی از مشرکان پناه جوید «۵»، پناهش ده «۶» تا بشنود سخن خدای، پس برسان او را به امن گاهش، آن برای آن است که ایشان گروهی اند که ندانند «۷».

[۵۲-پ]

چگونه باشد مشرکان را پیمانی بنزدیک خدای و بنزدیک رسولش مگر آنان را که پیمان کردی نزدیک مسجد «۸» حرام مادام تا ایشان راست باشند شما را راست باشی ایشان را که خدای دوست دارد متقیان «۹» را. چگونه «۱۰» اگر دست یابند بر شما نگاه ندارند در شما عهدی و نه حرمتی خشنود می‌دارند شما را به دهنه‌اشان و کاره است دلهاشان و بیشترین ایشان فاسقاند «۱۱».

(۱). آج، لب: بیرون شود.

(۲). آو، بم، آن: بگیری ایشان را.

(۳). آو، بم: باز دارید ایشان را آج، لب: به حصار اندر کنیدشان.

(۴). آج، لب: دست بدارید.

(۵). آج، لب: زنهار خواهد.

(۶). آج، لب: زنهار دهش.

(۷). اساس: نه دانند / ندانند.

(۸). آج، لب: منزلت، محتمل است «مزگت».

(۹). همه نسخه بدلها: پرهیز گاران.

(۱۰). آو، بم، مج، آن و.

(۱۱). آج، لب: بی فرمانان اند. [.....]

صفحه : ۱۶۵

بخریدند به آیات خدای بهایی اندک، باز داشتند از راه او که ایشان بد بود آنچه کردند.

[۵۳-ر]

نگاه نمی‌دارند در مؤمنی عهدی و نه حرمتی، ایشان اند که گذرندگان اند از حد.

اگر توبه کنند و به پای دارند نیز نماز و بدهند زکات برادران شما اند در دین و تفصیل دهیم «۱» آیتها برای قومی که بدانند.

و اگر بشکافند «۲» سوگندشان از پس عهدشان و طعنه زنند «۳» در دین شما کارزار کنی با امامان کفر که ایشان سوگندشان نباشد، تا همانا ایشان باز استند «۴».

کارزار نکنی «۵» با گروهی که بشکنند «۶» سوگندشان و همت کردند «۷» به بیرون کردن پیغامبر؟ و ایشان آغاز کردند نخست بار، می‌ترسی از ایشان؟ خدای سزاوارتر که ترسید از او اگر گرونده‌ای [۵۳-پ].

کارزار کنی با ایشان تا عذاب کند ایشان را خدای به دست «۸» شما و هلاک کند «۹» ایشان [را] «۱۰» و یاری دهد شما را بر ایشان و شفا دهد دلهای گروهی مؤمنان را.

- (۱). آج، لب: پیدا همی کنیم.
- (۲). آو، آج، بم، لب، آن: بشکنند.
- (۳). آج، لب: عیب کنند.
- (۴). استند/ ایستند.
- (۵). آج، لب: چرا کارزار نکنی آو، بم، آن: نکنی کارزار.
- (۶). آج، لب: بشکستند.
- (۷). آج، لب: آهنگ کردند.
- (۸). آج، لب: به دستهای.
- (۹). آج، لب: رسوا کند.
- (۱۰). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۱۶۶

و ببرد خشم دل‌های ایشان، و توبه پذیرد خدای بر آن که خواهد، و خدای دانا و محکم کار است.
است.

یا پنداری «۱» که رها کنند «۲» شما را و ندانسته «۳» خدای آنان که جهاد کنند از شما و نگرفته باشند از جز خدای و نه رسولش و نه مؤمنان دوستی، و خدای دانا است به آنچه می کنی [۵۴- ر].
[قوله] «۴»: بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ رَفْعُ بَرَاءَتٍ، محتمل است دو وجه را: یکی آن که، خیر مبتدای محذوف باشد، و التَّقْدِيرُ: هَذِهِ بَرَاءَةٌ وَ دَوْمُ آن که، مبتدا باشد علی نِيَّةِ التَّأْخِيرِ عَنِ الْخَبَرِ، و التَّقْدِيرُ: إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ بَرَاءَةٌ، وَ وَجْهٌ أَوْلُّ بَهْتَرٍ اسْت. بَرَاءَةٌ، يُقَالُ: بَرِئْتُ مِنَ الرَّجُلِ أَوْ بَرَأْتُ بَرَاءَةً وَ بَرَاءً، وَ اَنَا بَرِيءٌ وَ بَرَأْتُ مِنَ الْمَرَضِ أَوْ بَرَأْتُ بَرَاءً وَ بَرِيتُ أَيْضًا وَ بَرِيتُ الْقَلَمَ بَرِيًّا إِذَا قَطَعْتَهُ، وَ بَرَأَهُ اللَّهُ، أَي خَلَقَهُ.

و البری التراب، و ابریت البعیر اذا جعلت لائفه بره. و اصل هذه الكلمه، القطع لأن البره فعله، بمعنى مفعول «۵». حق تعالی در اینکه آیت گفت: اینکه سورت بیزاری است از خدای و رسولش، یعنی خدای و رسول بیزارند از آنان که شما عهد بستنی با ایشان از جمله مشرکان، و من، ابتدای غایت است، و الی، انتهای غایت، كأن البراءة صدرت من الله و وصلت و انتهت اليهم اینکه بیزاری «۶» از خدای آمد و به ایشان رسید به آن مشرکانی که شما با ایشان عهد بستنی، و حق تعالی نبذ عهد ایشان با ایشان برای آن کرد «۷» که ایشان عهد بستند و وفا نکردند و اندبار بشکافتند و هر شرط که کردند، خلاف کردند. و روا باشد که مشروط «۸» باشد چون شرط به جای نیاوردند واجب نبود وفا کردن و روا بود که عهدی بود تا مدتی معلوم، چون مدّت به سر آمد، ایشان «۹» بینداختند.

- (۱). آج، لب: پنداشتید.
- (۲). آو، بم: رها کند.
- (۳). آو، بم: ندانستند.
- (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]

(۵). اساس: مفعوله به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۶). آج، آو، بم، لب است که.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: عهد ایشان کرد به ایشان برای آن.

(۸). آج، بم، آن: مشرط.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: عهد ایشان عهد.

صفحه: ۱۶۷

و اشراک، اثبات شریکی باشد با خدای - جل جلاله - من باب اقبره و اکفره، و مفعول بیفکنند از عاهدتُم، و اگر کلام به شرح آوردی، گفتی: الی الذین عاهدتموهم «۱» من المشرکین باللّه. من تبیین را باشد اینکه جا.

فَسَيُحْوَا فِي الْأَرْضِ، از خبر با خطاب آمد، گفت: بروی ای مشرکان در زمین چهار ماه، و «سیح» رفتن به آسانی باشد، يقال: ساح الماء يسيح سيبحا و سياحة و سيوحا و سيحانا و انساح «۲» ایضا، و سیخته تسیحا. حق تعالی گفت: اینکه چهار ماه که ماههای حرام است. عبد الله عیاس گفت: سه ماه از آن جمله حرام بود، و یک ماه حلال. امّا چهار ماه: شؤال بود، و ذو القعدة، و ذو الحجة «۳» و المحرم. [شؤال، ماه حلال بود و سه ماه از پس آن حرام.] «۴».

و محمّد بن اسحاق گفت: اینکه اجل چهار ماه برای آن بود که جماعتی بودند ایشان را با رسول عهدی بود تا کمتر از چهار ماه، حق تعالی ایشان را برای ابلاغ حجت را «۵» چهار ماه تمام مهلت داد. و گروهی دگر آن بودند که ایشان را عهدی نبود، ایشان را [نیز] «۶» در اینکه اجل آورد تا اندیشه کنند و رای زنند و اختیار کنند برای خود «۷» آنچه دانند که صلاح ایشان است، اگر بعد از «۸» چهار ماه تمام ایمان نیارند، قتل و اسر و حبس و مانند اینکه باشد. و اول مدّت، یوم الحج الاکبر بود تا دهم ربیع الآخر «۹»، آنان را که عهد نبود، پنجاه روز مدّت مهلت ایشان بود تا تمامی ماههای حرام بسر آمدن بیست روز از ذو الحجة «۱۰» و یک ماه تمام محرم. و زهری گفت: سورت، اول شؤال فرود آمد، و اول مدّت آن بود تا آخر محرم، چنان که از عبد الله عباس حکایت کردیم. کلبی گفت: مهلت چهار ماه آنان را بود که ایشان را عهدی نبود برای حجت، و امّا آنان را که عهدی بود تا به مدّتی عهد ایشان مراعی بود تا تمام مدّت فی قوله: فَأَتَمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى مُدَّتِهِمْ «۱۱» وَ قَاتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ... «۱»،

و رسول - علیه السلام - آنکه قتال نکردی الا با کسی که با او قتال کردی، و دست از معاهدان کوتاه داشتی، حق تعالی گفت: اکنون اینان را چهار ماه مهلت ده تا نظر و اندیشه کنند و پس از آن مهلت نیست [۵۴-پ]

اگر ایمان آرند و الا، فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ... «۲»، و هر که بعد از چهار ماه در اسلام نیاید، خون و مال او حلال بود رسول را.

محمّد بن اسحاق و مجاهد و قومی دیگر از مفسران گفتند: آیت در اهل مکه آمد که با رسول - علیه السلام - عهدی بستند عام الحدیبه. تا ده سال برای آن تا مردمان ایمن باشند بیایند و بشوند «۳». و بنو خزاعه در عهد رسول بودند و بنو بکر در عهد قریش، میان اینکه دو قبیله خصومتی افتاد. قریش معاهدان خود را از بنی بکر مدد کردند به سلاح و قوت، ایشان از خزاعه اصابتی کردند و نکبتی «۴» رسانیدند. چون خزاعه بدیدند که قریش عهد بشکستند و به یاری بنو بکر آمدند و معاهدان رسول را دست درازی کردند، عمرو بن سالم الخزاعی بیامد و به مدینه آمد و پیش رسول بایستاد و گفت:

يا ربّ انّی ناشد محمّدا

حلف ایبنا و ابیه الاتلدا

[كنت لنا ابا و كنا الولدا ثممت اسلمنا فلم نزرع يدا] «۵»

[فانصر هداك الله نصرنا عتدا] «۶» و ادع عباد الله يأتوا مددا

فيهم رسول الله قد تجردا ابيض مثل الشمس تنموا صعبا «۷»

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۰.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۹.

(۳). معج، آن: بشنوند.

(۴). مل: بلیتی.

(۵-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۷). نسخه آج، با قلمی متفاوت از متن ضمن آوردن اینکه ابیات از سیره النبویه، مصراع دوم اینکه بیت را چنین نقل می‌کند: ان سیم خسفا وجهه تربدا.

صفحه: ۱۶۹

ان سیم خسفا وجهه تربدا فی فیلق کالبحر یجری مزیدا «۱»

ان قریشا اخلفوک الموعدا و نقضوا میثاقک المؤکدا

و زعموا ان لست تدعو «۲» احدا و هم اذل و اقل عددا

هم یتونا بالحطیم «۳»، هجدا و قتلونا رگعا و سجدا

رسول- علیه السلام- گفت:

لا نصرت ان لم انصرکم

مرا یاری مکنادا «۴» اگر شما را یاری نکنم. و برخاست و ساز کرد و به جانب مکه رفت و مکه بگشاد و اینکه سال هشتم بود از هجرت. و پیش از آن رسول- علیه السلام- به غزات تبوک بود و منافقان اراجیف افکنده بودند، قریش از آن جا دلیری کردند و عهدی که میان ایشان و رسول- علیه السلام- بود بشکستند، حق تعالی فرمود تا رسول عهد ایشان بیندازد و خبر دهد ایشان را به کارزار، و ذلک قوله: و اما تخافن من قوم خیانتة فانید إلیهم علی سواء «۵» هذہ ما «۲» پدید آمد در کار حج. چون ما را بدید، علی را گفت: چه کار را آمده‌ای! گفت: رسول- علیه السلام- مرا گفت، اینکه آیات بستان از تو «۳»، و تمامی سورت مرا داد و گفت: تو بر مشرکان خوان و عهد ایشان بینداز. گفت: مرا چه فرمود رسول! گفت: تو را گفت: مخیری، خواهی با من بیای و خواهی با پیش او روی. ابو بکر برگشت، پیش رسول شد و گفت:

یا رسول الله اهلتنی لامر طالت الاعناق الی- لاجله فلما صرت ببعض الطریق عزلتني، قال: ما فعلت و لكن- الله فعل، قال: نزل فی شیء. قال: لا، و لكن نزل جبریل و قال: ان الله يقول:

(لا یؤدیها عنک الا انت او رجل منک) [۵۵- ر].

ای رسول الله؟ مرا اهل کاری کردی که از آن سبب گردنها در من دراز شد، چون به بعضی راه رسیدم «۴»، مرا معزول کردی، گفت: من نکردم، خدای کرد. گفت: در باب من آیتی آمد! گفت: نه، و لكن جبریل آمد و گفت: اینکه آیات از تو ادا نکند الا تو یا مردی از تو، من علی را بفرستادم که از من است.

امیر المؤمنین «۵» پیامد و عرب بر سر آن بودند که هر سال بودندی از حج، چون روز عید بود، در موسم بایستاد و خطبه کرد و مردم را خبر داد و سورت براءت بر مشرکان خواند و عهد قریش بینداخت و خبر داد ایشان را به آنچه خدای فرموده بود.

محرز بن ابی هریره گفت: پدرم با امیر المؤمنین علی بود آن سال، چون امیر المؤمنین خسته شدی و آوازش گران شدی پدرم به نیابت «۶» آواز می دادی و مردم جمع می کردی، شعبی گفت، من او را گفتم: چه می گفتی! و به چه ندا می کردی!

گفت، به چهار چیز: یکی آن که پس از اینکه هیچ کس برهنه طواف نکند گردخانه، و هر که را عهده هست تا به مدتی بیش از مدّت او، او را مهلت نیست، اگر ایمان آورد و الا گردنش بزنند. و هیچ کس به بهشت نخواهد شدن الا مؤمنی یا مؤمنه‌ای، و پس از امسال «۷» هیچ مشرک را اینکه جا کاری نیست گرد مسجد الحرام نگردد و حج

(۱). همه نسخه بدلها: رغائی.

(۲). لب: بدائی آو، آج، بم، آن: بدایتی.

(۳). آو، آج، بم، لب، آن: از تو بستانم حج: از تو بستان.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و حج: پاره‌ای از راه برفتم.

(۵). آج، لب علی.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و حج او.

(۷). آو، آج، بم، آن: اینکه سال.

صفحه : ۱۷۱

نکند مگر ایمان آرد. مشرکان گفتند ما از عهد تو و عهد پسر عم تو بیزاریم و عهد ما تیغ و نیزه است، و امیر المؤمنین آن ادا بکرد و حج بگزارد و با مدینه آمد و رسول- علیه السلام- سال دیگر و آن سنه عشر بود من الهجرة، به حج رفت و حج وداع بکرد و با مدینه آمد و بقیه ذو الحجه و المحرم و صفر و روزی چند از شهر ربیع الاول بود و با جوار رحمت ایزدی شد- صلی الله علیه و آله الطاهرین «۱».

قوله: وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ، خطاب است با مشرکان، می گویند:

بدانی که شما خدای را عاجز نتوانی کردن و غالب نشوی خدای را. و «معجزین» بوده است، «نون» جمع برای اضافه بیوفتاد برای آن که او بدل تنوین است، و تنوین و اضافه به یک جای نباشد. وَ أَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ، و نیز بدانی که خدای کافران را به خزی و لعنت و هلاک در آرد، يقال: خزا الله و اخزا اذا اهلكه و لعنه، و خزی الرجل اذا استحيا.

وَ اذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ، عطف است علی قوله: بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ، و اعلامی است از خدای تعالی و پیغامبرش، يقال: اذن بكذا اذا علمه و اذنه به، ای اعلمه به ایذانا، و الاذان، اسم للايذان، و منه الاذان، الإعلام بالصیلو، و اصل کلمه از اذن باشد، كقولك «۲»:

اَدَّتْهُ، ای اوقعت فی اذنه، عطیة العوفی گفت: اذان من الله، بیست و هشت آیت است از فاتحه سورت براءت الی قوله: وَ اِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً (۳) یوم الحج الأكبر روز حج بزرگتر. خلاف کردند در او مجاهد گفت و عطا و طاووس و جحیفه گفتند: روز عرفه بود و اینکه روایت عکرمة است از عبد الله عباس. و ابو الصیبهاء روایت کرد از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت: روز عرفه است، و نیز از عمر خطاب (۴) هم اینکه روایت کردند که روز عرفه است. و سعید بن المسیب هم اینکه گفت و عبد الله زبیر هم اینکه گفت، و اینکه مذهب ابو حنیفه است، و روایت دیگر از رسول - علیه السلام - و از امیر المؤمنین و عبد الله عباس آن است، و سعید بن جبیر و عبد الله بن ابی اوفی و ابراهیم و مجاهد و شعبی و سدی و ابن

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و سلم تسلیم.

(۲). آج، آن: فقولک.

(۳). سوره توبه (۹) آیه ۲۸.

(۴). اساس رضی الله عنه. [.....]

صفحه : ۱۷۲

زید و باقر و صادق - علیهما السلام - گفتند: روز عید است، و او را برای آن حج اکبر خواندند که مسلمانان و مشرکان آن روز به حج حاضر بودند و پس از آن مشرکان حج نکردند. و یحیی بن الجزار گفت: امیر المؤمنین علی را دیدم روز عید بر شتری سپید نشسته به مصلی می‌رفت، مردی بیامد و لگام «۱» شترش بگرفت [۵۵-پ]

و گفت: روز حج اکبر کدام است! گفت: اینکه روز که تو در وی ای «۲»، دست بداشت «۳». عبد الله بن اوفی را پرسیدند از روز حج اکبر، گفت: سبحان الله؟ روز عید باشد که در او خون ریزند و موی سرباز کنند و حرام در او حلال شود، و دلیل روشنتر در او آن است که، اتفاق است که امیر المؤمنین سورت براءت بر مشرکان روز عید خواند، و خدای تعالی گفت: وَ اَذَانٌ، ای «۴» اعلام من الله وَ رَسُولِهِ اِلَى النَّاسِ یَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ، و اینکه اعلام در روز عید بود. سفیان ثوری گفت: یوم الحج الاکبر، مراد به او ایام حج است، نه یک روز، چنان که گویند: یوم الجمل و یوم صفین و یوم بعث مراد حین و زمان و ایام باشد.

و نیز خلاف کردند که چرا اینکه روز را روز حج اکبر خواندند حسن بصری گفت: برای آن که مسلمانان و مشرکان در اینکه روز حج کردند، و عبد الله بن نوفل بن الحارث گفت: روز حجة الوداع بود که مسلمانان و مشرکان حاضر بودند [و عیدی بود جهودان و ترسایان را به آن سبب ایشان نیز حاضر بودند] «۵» و پیش از آن و پس از آن جمع نبود.

خلاف کردند در حج اکبر و حج اصغر، مجاهد گفت: حج اکبر حج قارن باشد، و حج اصغر حج مفرد. زهری و شعبی و عطا گفتند: حج اکبر حج است و حج اصغر عمره است، و عمره را برای آن حج اصغر خواند [ند] «۶» که عملش ناقص است از حج اکبر. اَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ يَعْنِي اَعْلَامَ كُنْ اِيشَانِ رَا كِهْ خِدَايْ بِيْزَارِ اِسْتِ اَزْ مُشْرِكَانِ وَ رَسُوْلُشْ نِيْزِ، وَ خَبْرِ مَبْتَدَا حَذْفِ كَرْدِ اَزْ جَمْلَهْ دُوْمِ، بَرَايْ اَنْ كِهْ مُسْتَعْنِيْ بُوْدِ اَزْ اَوْ بَهْ ذِكْرِ اَنْ دَرْ جَمْلَهْ اَوَّلِ، وَ التَّقْدِيْرُ: وَ رَسُوْلُهُ «۷» اِيْضَا بَرِيءٌ، وَ اِيْنَكِهْ

(۱). آج، لب، آن: لجام.

(۲). آو، آن: وی آج: ویی.

(۳). همه نسخه بدلها: دست بدار.

(۴). آو، بم، آن و.

(۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۷). آج، مج، لب، آن: رسول.

صفحه: ۱۷۳

چنان نیست که شاعر گفت:

فمن یک امسی بالمدينة رحله فانی و قیار (۱) بها لغریب

برای آن که اینکه جا «غریبان» بایست، بر استقامت کلام عرب «۲» گفت، بر تأویل آن که: کل واحد منا غریب، و در آیت، «بریشان» نشاید برای آن که «الله» خبر خود دارد، و اما حذف خبر از جمله دوم کردند. و حسن بصری در شاذ خواند: و رسوله به جرّ علی القسم. و چنین گفتند که: کسی اینکه آیت می‌خواند بر قراءت حسن: أَنْ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ، به جر، اعرابی «۳» بشنید، گفت:

اگر خدای از پیغامبرش بیزار است من نیز بیزارم، گمان برد که «واو» عطف است و جرّ برای آن است که عطف کرد به مشرکین، او را بگرفتند و پیش حاکم وقت بردند، او بگفت که: من چه «۴» شنیدم، او مردم «۵» را نهی کرد از اینکه قراءت موهم شاذ، و امر کرد ایشان را به آموختن نحو و عربیت. فَإِنْ تَبْتُمْ فَهَوَّ خَيْرٌ لَكُمْ [گفت: اگر چنان باشد که توبه کنی شما را که مشرکانی و از کفر باز آیی و رجوع کنی فَهَوَّ خَيْرٌ لَكُمْ] «۶» شما را به باشد و توبه از کفر به ایمان باشد اگر ایمان آری به خدای و پیغامبر شما را بهتر بود. وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ و اگر برگردی و اعراض نمایی و پشت بر اینکه کار کنی، بدانی که شما خدای را عاجز نتوانی کردن «۷» و از او فایت نباشی و سابق نشوی او را و از قبضه قدرت او بیرون نتوانی شدن. وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا و تو ای محمد؟ بشارت ده و مژده ده «۸» کافران را به عذابى أليم مولم. اینکه جا انذار می‌باید که بشارت می‌فرماید، جز که بشارت در جای انذار بگفته است علی ضرب من التوسّع، بر سیل تهکم و سخریت بر ایشان، یعنی شما اینکه عبادت اصنام به امید خیر و نفع می‌کنی، اکنون بشارت ده ایشان را، و لکن [به جای] «۹» خیر و نفع عذاب است تا بدانند که از آن جا که بشارت توقع می‌کنند ایشان را عذاب خواهد آمدن. آنچه استثنا کرد از ایشان گروهی را گفت:

(۱). اساس: قیارا به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: غریب.

(۳). همه نسخه بدلها: اعرابی.

(۴). مل: چنان.

(۵). آو، آج، بم: مرد.

(۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۷). مل فاعلموا انکم غیر معجزی الله. [...]

(۸). مژده/ مژده، همه نسخه بدلها: مژده، نیز محتمل است: مژده ده، مژده ده (!).

(۹). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

صفحه : ۱۷۴

إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِغْرَ أَنَا ن که شما با ایشان عهد بستی و پیمان کردی و ایشان بر عهد شما ثابت کردند و هیچ نقصان نکردند شما را و هیچ خلل نیاورند در عهد شما و کس را بر شما یاری» (۱) ندادند و با دشمنان شما همدست نشدند و ایشان را به عددی و مددی و سلاحی و کراعی معاونت نکردند و نیز از میان شما و ایشان عهدی بود تا مدتی آن عهد نگاه داری و آن مدّت را مراقبت کنی و آن اوقات مستغرق کنی و رها کنی» (۲) تا مدّت تمام به سر آید که خدای تعالی پرهیزکاران را دوست دارد.

قوله: إِلَّا الَّذِينَ [۵۶-ر]، خلاف کردند در آن که اینکه استثنا از چیست و مستثنایان» (۳) که اند زجاج گفت: استثنا از براءت خدای و رسول است» (۴)، یعنی خدای و رسول از همه مشرکان بیزار است» (۵)، مگر از مشرکانی که اینکه صفت دارند. فراء گفت: استثنای است منقطع، و مراد جماعتی‌اند از بنی کنانه که از آجل ایشان نه ماه مانده بود، خدای تعالی فرمود که ایشان را تا به انقضای مدّتشان مهلت ده، و به» (۶) چهار ماه با ایشان خطاب مؤاخذت مکن، بر اینکه قول استثنا باشد من قوله: فَسَيَحْوَ فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ. مجاهد گفت: قومی بودند از خزاعه و مدلج. عبد الله عبّاس گفت: مراد هر معاهدی است که میان او و رسول- علیه السّلام- عهدی بود تا به مدّتی، و آن عهد پیش از نزول اینکه سورت بود و مراد عبد الله عبّاس از اینکه قول، قومی‌اند که رسول را مخالفت نکردند و دشمنان را معاونت نکردند، و نیز گروهی از اهل ذمّت که رسول را با ایشان عهد هدنه‌ای بود و مصالحتی» (۷) بر خراجی و جزیتی برای آن که رسول- علیه السّلام- چون به تبوک می‌رفت در آن راه با جماعتی بسیار عهد هدنه و مصالحت کرد، چون اهل هجر» (۸) و اهل بحرین و اهل ایله و دومه الجندل و اهل اذرح و مقنا، و اینان جماعتی بودند از جهودان و برای ایشان صلح نامه‌ها نوشت و جزیتی بر ایشان نهاد و ایشان را در ذمّت گرفت و ایشان بر عهد ثابت کردند تا [رسول]» (۹) از دنیا برفت و رسول- علیه السّلام- با ایشان بر عهد بود لا جرم عهد با

(۱). همه نسخه بدلها بجز آن: یاوری.

(۲). آو، آج، بم، آن: نکنی.

(۳). آو، بم، آن به آن.

(۴). آو، آج، بم، مل، آن: و رسولش.

(۵). همه نسخه بدلها: بیزارند.

(۶). آو، آج، بم، لب، آن: تا.

(۷). آج، لب: مصالحتی.

(۸). اساس: هجرت، به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۱۷۵

ایشان بر جای است تا به روز قیامت مادام تا شرط ذمّت به جای می‌آرند.

و «نقصان»، حطّ بعضی باشد از عدد، و نقیض او زیادت بود و آن اضافت چیزی باشد با چیزی از معدود و جز معدود، و معنی آن است که: لم ینقصوکم من شروط العهد شیئا، و از شرایط عهد هیچ نقصان نکنند و مظاهرت معاونت باشد من الظهر. و ظاهر علیه و اعان علیه خلاف ظاهره و اعانه باشد، چون علیه گوید یار دشمن باشد بر او.

قتاده گفت: اینکه جماعتی مشرکان» (۱) بودند که عام الحدیبیه با رسول عهدی کرده بودند تا مدّتی، و از مدّت ایشان چهار ماه مانده

بود از روز عید اضحی، خدای تعالی گفت: آن مدّت تمام باید کردن و مدّت زمانی طویل الفسحه باشد. و اشتقاق او من المدّ باشد. و قول آن کس که گفت: نبد عهد مشرکان به مکّه بود، باطل است برای آن که فتح مکّه در سنه ثمان بود و در اینکه سال مکّه دار الاسلام گشت و نبد عهد در سنه تسع بود.

قوله: فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ، «انسلاخ»، خروج الشّیء ممّا (۲) لا بسه باشد، و اصل او (۳) من سلخت الشّاء فانسلخت.

و در ماههای حرام دو قول گفتند یکی آن که: ذو القعدة و ذو الحجه و محرّم است و رجب واحد فرد و ثلاثه سرد. و قولی دیگر آن که: چهار ماه است، إمّا از اوّل شوال تا به آخر محرّم و إمّا از عید نحر تا ده روز از ربیع الاخر شده- علی اختلاف الاقوال فیہ علی ما مضی- چنان که بیان کردیم. حق تعالی در اینکه آیت [فرمود] (۴) که: چون اینکه چهار ماه بگذرد و به گذشتن او (۵) ماههای حرام برسد، پس از آن مشرکان را هر کجا یابی بکشی. فزاع گفت: مراد آن است که هر گه که باشد و هر جای که باشد اگر در حلّ بود و اگر در حرم، و اگر در حصون باشد (۶) و اگر در صحرا و اگر در شهرها، و اگر (۷) ماه حلال باشد و اگر (۸) ماه حرام. وَ خُذُوهُمْ، و بگیری ایشان را و باز داری. و الحصر، المنع، و منه: الحصار و احصره المرض اذا منعه من السیر.

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج، آن: مردان.

(۲). آج، لب: من ما.

(۳). آج، مج، لب: اصله. [...]

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها اینکه.

(۶). آو، بم، آن: باشند.

(۷-۸). مج، آن در.

صفحه: ۱۷۶

و حصره العدو، و حصر فی کلامه اذا عیبی فیہ، و الحصر احتباس البطن، و الحصر.

العدّ ایضاً لأنّ المعدود بالعدّ ینحصر. وَ اقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ و بنشینی برای ایشان بر سر هر راهی. و «مرصد»، جای رصد باشد، آن جا که بازوان (۱) بنشینند، و اصل رصد، حفظ باشد، و باز (۲) را رصد برای آن خوانند که بازوان (۳) آن را مراقبت کند و نگاه دارد، و منه قوله [۵۶-پ]: إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ (۴)، و قوله: كُلَّ مَرْصِدٍ، نصب او بر ظرف است، و کوفیان گفتند: به حذف حرف الجر، کما قال الشاعر:

نغالی اللّحم للأضياف تیا و نرخصه اذا نضج القدور

ای، باللّحم، و مرصد، موضع الرّصد باشد، کالمذهب و المجمع، قال:

نّ المتیة للفتی بالمرصد

فإن تابوا اگر توبه کنند از کفر، و ایمان آرند و نماز به پای دارند و زکات مال بدهند و شرایط اسلام به جای آرند، فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ ره ایشان بگشایی، یعنی دست از ایشان بداری که خدای غفور و رحیم است. و گروهی به اینکه آیت استدلال کردند بر آن که تارک نماز را به قتل واجب باشد چون قصد کند، برای آن که خدای تعالی فرمود که: مشرکان را بکشی مگر که ایمان آرند و نماز کنند،

چنان که ایمان به سبب حقن خون ایشان کرد همچنین نماز و زکات را، پس تارک اینک بمنزلت تارک آن بود قتلش واجب باشد. و آنچه به آن معنی تعلق دارد گفته شده است پیش از اینک.

علما خلاف کردند در حکم اینک آیت، اعنی قوله: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ. حسین بن الفضل گفت: اینک آیت ناسخ است هر آیتی را که در آن جا ذکر عفو و اعراض و فداست. ضحاک گفت: اینک آیت منسوخ است بقوله: فَأَمَّا مَنَّا بَعْدُ وَإِنَّمَا فِدَاءٌ ﴿٥﴾ وَخُدُوهُمْ، و «اخذ» اسر باشد، و اسیر را باشد که فدا کند خود را، و دلیل بر اینک حدیث عطاست که گفت: مردی را پیش رسول آوردند اسیر، او را ابو امامه گفتند، سید یمامه بود. رسول- علیه السلام- او را

(۱). آو، بم، آن: بادبان آج، لب: باجبان مل، مج: با جوان.

(۲). همه نسخه بدلها: باج.

(۳). آو، آج، بم، آن: باجبان مل، مج: با جوان.

(۴). سوره فجر (۸۹) آیه ۱۴.

(۵). سوره محمد (۴۷) آیه ۴.

صفحه: ۱۷۷

گفت: یا اسلام آر یا خویشتن باز خر، یات بکشم «۱» یا آزادت کنم «۲»، گفت: یا محمد؟ اگر بکشی، مردی بزرگ را کشته باشی، و اگر فدا ستانی بزرگی را ستده باشی، و اگر آزاد کنی همچنین، و اما اسلام نخواهم. رسول- علیه السلام- گفت: بزرگی «۳»، آزادت کردم. چون او اینک بشنید، گفت: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله. کرم تو دلیل می کند که تو پیغامبر خدایی «۴»، و برخاست و با یمامه شد و طعام مکه را ماده از یمامه باشد، و طعام از اهل مکه منع کرد، گفت: طعام ندهم شما را تا ایمان نیاری و ایشان هنوز با رسول به جنگ بودند، نامه‌ای نوشتند به شکایت او به «۵» رسول- علیه السلام. رسول گفت: یا ابا امامه؟ طعام از ایشان منع مکن، او به قول رسول ایشان را طعام داد.

قوله: وَإِن أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ، حق تعالی گفت: اگر کسی از جمله مشرکان به تو پناه جوید، پناهش ده. و به جوار تو آید او را با جوار گیر. و این، از حق او آن باشد که از پس او فعل باشد برای آن که شرط است، و شرط در افعال شود. و اگر چنان که از پس او اسم آید، بر تقدیر اضممار فعل باشد، کقول الشاعر:

لا تجزعی ان منفس «۶» اهلکته و اذا هلکت فعند ذلک فاجزعی

التقدیر: ان اهلکت منفسا اهلکته، و فی الایة: ان استجارک احد من المشرکین استجارک، و لکن اول «۷» بیفگند، اعتمادا علی الثانی. استجارک، در موضع جزم است به «ان»، علی قول الفراء، فَأَجِرْهُ جواب اوست، و الاجاره، الادخال فی الجوار در جوار و پناه خود گیر او را، حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ تا کلام خدای بشنود و حجت بر او متوجه «۸» شود، اگر اسلام آرد نجات دنیا و آخرت یافت و الا او را به امن گاه خود برسان که حمایتی «۹» تو است، اینک همه برای آن می باید که ایشان گروهی اند که نمی دانند، تعجیل مکن بر ایشان تا باشد که بدانند، قوله: حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ، اینک

(۱). مل: الالبکشم آو، آج، بم: بکشند.

(۲). مل، مج: کمنت آو، آج، بم: کنند.

- (۳). همه نسخه بدلها: برو.
- (۴). آو، آج، بم، آن: پیغمبری خدای را.
- (۵). آج، لب، آن: بر. [...]
- (۶). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها مطابق قانون باب اشتغال «منفسا» مرجح است.
- (۷). آو، آج، بم، آن: اذا.
- (۸). آج: موجه.
- (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: حمایت.

صفحه : ۱۷۸

دلیل است بر آن که کلام حرف و صوت باشد، و کلام خدای تعالی همان «۱» قبیل حرف و صوت است برای آن که سماع در «۲» حرف و صوت صورت بندد «۳» و تعلق ندارد به آن معنی که دعوی کردند که به ذات متکلم قایم باشد. قوله: كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ، «کیف»، سؤال عن حال باشد و موضوع او [۵۷-ر] استفهام راست و در آیت بر وجه تعجب آمد و نفی، گفت: چگونه باشد مشرکان را عهده بنزدیک خدای و پیغامبر، یعنی نباشد ایشان را عهده، چنان که یکی از ما گوید: کیف احتمال هذا منك، ای لا احتمال چگونه احتمال کنم اینکه حدیث از تو، یعنی نکنم. و مثله قول الشاعر:

هل انت الا اصبح دميت و في سبيل الله ما لقيت

آنکه استشنا کرد، گفت: اِلَّا الَّذِيْنَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ مگر «۴» آنان که عهد با ایشان بنزدیک خانه خدای کردی. خلاف کردند در ایشان، عبد الله عباس گفت: قریش اند. قتاده و ابن زید گفتند: اهل مکه اند که با رسول عهد کردند «۵» عام الحديبيه. مجاهد گفت: خزاعه اند. ابن اسحاق گفت قومی اند از بنی کنانه. و مسجد جای سجود باشد، مصلی را مسجد خواند برای آن که معظم نماز سجود باشد.

فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ، اینکه را «ما» ی امد «۶» گویند و محل او نصب باشد بر ظرف، مادام تا ایشان بر عهد می باشند و استقامت می کنند تو نیز و قوم تو با ایشان بر استقامت و راستی باشی. ایشان استقامت نکردند و نقض عهد کردند و معاونت بنی بکر کردند بر خزاعه، رسول - علیه السّلام - ایشان را با چهار ماه مهلت داد تا اندیشه کنند در کار خود یا اسلام آرند یا بروند و حرم باز گذارند و به شهری دیگر شوند.

إبن اسحق و کلبی گفتند: اینکه جماعتی بودند از بنی بکر و بنی خزیمه «۷» و بنی مدلیج و بنو ضمیره و بنو دئل، و اینان در عهد قریش بودند، روز حدیبیه تا آن مدت که رسول - علیه السّلام - زد ایشان را، قریش عهد بشکستند و اینکه جماعت بر عهد بودند، خدای تعالی گفت: تا ایشان با شما بر عهد باشد شما نیز بر عهد باشی. و گفتند:

(۱). همه نسخه بدلها: هم از.

(۲). آج، لب: در جز.

(۳). همه نسخه بدلها بجز مل و مج: صورت نبندد.

(۴). آو، آج، بم: دیگر.

(۵). مل در.

(۶). مل: لمه مج: مد.

(۷). آو، بم، آن: حزیمه.

صفحه: ۱۷۹

اینان آنان‌اند که خدای گفت: **إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوا شَيْئًا** - الایه. و اولیتر آن باشد که اینان گروهی دگر باشند تا حدیث مکرر نباشد.

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ - خدای تعالی متقیان و پرهیزکاران را دوست دارد.

قوله: **كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ** - الایه در کلام حذفی هست که معنی آن را تقاضا می‌کند، و تقدیر آن است که: **کیف یكون لهم عهد و کیف لا تقتلونهم**، او **کیف ترقبون آلا و ذممه**. از اینکه معنی ایشان را چگونه عهدی باشد یا «۱» چون نکشی ایشان را، یا «۲» چگونه مراقبت عهد و حرمت ایشان کنی! و لکن بیفگندند **لدلالة الكلام عليه**. حق تعالی گفت: چگونه باشد اینکه احوال و اگر چنان بود «۳» که ایشان بر شما ظفر یابند، در حق شما مراقبت هیچ عهد و خویشی و حرمت نکنند، پس شما چگونه مراقبت کنی و چگونه ایشان را نکشید، و اگر دست یابند ایشان شما را زنده رها نکنند، و اینکه و امثال اینکه از کلام بسیار حذف کنند، چون در کلام دلیلی باشد بر او و مثله قول جمیل «۴»:

يقولون لي اهلا و سهلا و مرحبا و لو ظفروا بي ساعة قتلوني

فكيف و لا توفي دماؤهم دمی و لا مالهم ذو كثرة فیدونی
المعنی، فكيف یقتلوننی، و قال آخر:

و خبر «۵» **تمانی انما الموت فی القرى فكيف و هذا «۶» هضبه و قلب**
ای، **كيف مات هذا المرثی المتوفی و لم یكن فی القرى**، و قال الخطیئة:

فكيف و لم «۷» **اعلمهم خذلوكم علی معظم و لا ادیمكم قدوا**

ای، **كيف تلو مونی «۸» علی مدح قوم لیس بینکم و بینهم عداوة**. و نظایر اینکه را حدی نباشد چون در کلام دلیلی بود حذف نکوتر بود از اثبات. **وَ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ**.

یقال: **ظهر «۹» علیه و ظفر علیه بمعنی**. **لا یرقبوا فیکم لا یحفظوا فیکم**، و مراقبت، مراعات باشد. **إِلَّا وَ لَا ذِمَّةً**، در معنی «آلا»، شش قول گفتند مجاهد و ابن زید

(۲-۱). اساس: تا به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

(۳). آج، لب: بودی.

(۴). آج، لب: حمید. [...]

(۵). اساس: خیر به قیاس با نسخه بم، تصحیح شد.

(۶). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، محتمل است: هانا، به قیاس با دیگر تفاسیر و مآخذ بیت.

(۷). اساس: و کیف لا به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۸). همه نسخه بدلها: یلومونی.

(۹). اساس: ظفر به قیاس نسخه او، تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۰

گفتند: عهد باشد و لکن برای آن که لفظ مختلف است تکرار کرد، کقول الشاعر:

الفي قولها كذبا و مينا

عبد الله عباس و ضحاک گفتند: قرابت باشد. یمان گفت: رحم «۱» باشد و معنی یکی بود، قال حسان بن ثابت:

لعمرك ان الك من قریش كال السقب من رأل النعام [۷۵-پ]

و قال ابن مقبل:

افسد الناس خلوف حلفوا قطعوا الال و اعراق «۲» الزرحم

و قال آخر فی الال بمعنی العهد:

وجدناهم كاذبا إلهم و ذوا الال و العهد لا يكذب

ابو عبیده «۳» گفت: سوگند و پیمان باشد. حسن بصری گفت: جوار باشد.

ابو مجاهد «۴» گفت و مجاهد در یک روایت: الال، هو الله - عز و جل و عبید بن عمیر:

جبر ال - به تشدید - یعنی عبد الله «۵».

و در خبر هست که: قومی از قوم مسیلمه در عهد ابو بکر به مدینه آمدند، ابو بکر گفت: چیزی بخوانی از آورده او. ایشان بخواندند.

ابو بکر گفت: هذا الكلام لم يخرج من ال، ای من الله. و قراءت عکرمه آن است: ایلا بالیاء و الیل، هو الله - عز و جل - و منه:

جبریل و میکائیل، و اصل کلمه من اللیل، و هو البریق باشد، يقال: ال، یؤل، اذا لمع، و منه: الال، للحربه للمعانها، و اذن مؤلله مشبهه

بالحربه «۶» فی حدتها.

و لا ذمه، قیل: عهدا، و قیل: حرمة، و جمعها و ذمم. یرضونکم بأفواههم خشنود می‌دارند شما را به دهن، یعنی به زبان و گفتار، و دل

ایشان کاره است و قائل نیست آن را که به زبان می‌گویند تا هم کافر باشند و هم منافق چه باطن خلاف ظاهر داشتن «۷» سیرت

منافقان بود. و بیشترین ایشان فاسقانند. گفتند: مراد جمله‌اند و لکن به اکثر عبارت کرد از کل، چنان که گویند: قل ما رأیت مثله

[ای ما رأیت

(۱). اساس: حرز، به قیاس نسخه او، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۲). آج، لب: اعراف.

(۳). اساس: ابو عبید به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل، آن: ابو مجلز آن: ابو محلی.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج بنده خدا.

(۶). آج، لب للمعانها.

(۷). اساس: داشتی به قیاس نسخه او، تصحیح شد آج، لب: داشتند.

صفحه : ۱۸۱

مثله [۱] اصلا، و اینکه عکس آن است. و بعضی دگر گفتند: لفظ «اکثر» بر جای خود است، و مراد آن است که: بیشتر با کفر و نفاق فاسق‌اند از ارتکاب فجور. ابن الاخشاد [۲] گفت: بیشتر متمرّدان در کفر و همه به اینکه صفت متمرّد و طاعی نبودند. آنگه وصف کرد ایشان را، گفت: اشترُوا بِآيَاتِ اللَّهِ، ای اخذوا عوض آیات الله. و اشترای معاوضه باشد. به عوض آیات خدای، بهای اندک بستده‌اند، یعنی آیتهای خدای رها کرده‌اند. و گفته‌اند: اشتری، به معنی باع است، یعنی آیات [۳] خدای به بهای اندک و برگ بفروخته‌اند. گفته‌اند: [آیت] [۴]. در شأن أبو سفیان آمد که کافران را طعام می‌داد و برگ می‌کرد تا به محمد ایمان نیارند. و گفتند: حلفای قریش را طعام می‌داد و حلفای رسول را نمی‌داد. عبد الله عیّاس گفت: حلفای طایف‌اند که ایشان را مدد می‌فرستادند از آن جا که به ساز خود کنند و با رسول کارزار کنند. جبائی گفت: مراد متمرّدان [۵] اند که عهد رسول بشکستند به حطامی اندک و طعمه‌ای که ایشان را بود از سفله، و برای آن قلیل خواند آن را که در خود قلیل بود و اگر چه در صورت کثیر بودی به اضافت آنچه ایشان خود را فوت کرد از ثواب آخرت قلیل بودی. فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ مردم را باز داشتند از راه خدای. و «ها»، راجع است با نام خدای تعالی. إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ایشان بد کاری بود آنچه می‌کردند. و «ما»، نکره موصوفه است، و محلّ او نصب است علی التّمیز، کقوله:

سَاءَ مَثَلًا [۶] لا- يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلَّا وَا- ذِمَّةً، برای آن تکرار کرد که اینکه آیت در حق آنان است که، ایشان به آیات خدای [۸] عوض اندک ستانند و از راه خدای و دین مسلمانی مردمان را منع کنند. و آیت اول که [۹] در حق جمله ناقضان عهد است. جبائی گفت:

اینکه آیت در حق جهودان است، و آن در حق ناقضان عهد نبینی [۱۰] که حکم نیز

(۱). اساس: ندارد به قیاس نسخه او، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: ابن الاخشاد. [.....]

(۳-۴). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: جهودان.

(۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۷.

(۷). آج، لب، مل، مج: معروف.

(۸). اساس: خود به قیاس نسخه او، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۹). کذا: در اساس دیگر نسخه بدلها: اول در.

(۱۰). آج، لب: نبی.

صفحه : ۱۸۲

مختلف شد، از پس توبه در حق ایشان گفت: فَخَلَوْا سَبِيلَهُمْ ره ایشان باز دهی تا با شما مخالطت کنند و شما ایشان را ببینید و بدانید اگر سیرت و طریقت ایشان پسندیده آید شما را، فَأِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ ایشان برادران شما اند در دین. آنکه گفت: وَأَوْلَيْكُمْ هُمْ الْمُعْتَدُونَ ایشان ظالمان و متعدیانند از طور خود و متجاوزان از قدر خود و حدی که ایشان را نهادند در تکلیف.

آنکه گفت: اگر چنان که توبه کنند و نماز پنج «۱» اقامت کنند و شرط اسلام در ادای زکات به جای آرند، ایشان در دین برادران شما اند، برای آن که [۵۸-ر]

توبه از کفر ایمان «۲» باشد، و نماز و زکات از شرایط اسلام است، چگونه برادرانشان نباشند و هم مؤمن باشند و هم مسلمان! و رفع فَأِخْوَانُكُمْ، بر خبر مبتدای محذوف است، و التقدير: فهم «۳» اخوانکم فی الدین. آنکه گفت: ما تفصیل و بیان آیات و حجج می دهیم برای قومی که بدانند. و اینکه بیان، عام است برای جمله، و لکن اینان را تخصیص کردند چنان که گفت: إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ مِّنْ يَّخْشَاهَا «۴» ... هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ «۵»، و بیان اینکه طریقت رفته است.

قوله: وَإِنْ نَكُنُوا أَيَّمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ، ای نقضوا و اگر چنان که بشکافند سوگندشان و خلاف کنند آن را که بدان عهد کرده باشند. و اصل «نکث» در غزل باشد که ریسمان تاب باز داده را تاب باز پس دهند تا شکافته شود، قال الله تعالی:

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَضَتْ غَزْلَهُمْ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا... «۶»، و «نقض»، عامتر است از «نکث»، چه نکث در حبل و رسن و غزل باشد، و در «۷» توسع در عهد به کار دارند، و نقض همچین، يقال: نقض البناء و الحبل و العهد. وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ و در دین شما طعن زنند و عیب و قدح کنند. فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ، قتال و کارزار کنید با امامان کفر. عبد الله عباس گفت: ائمه کفر ابو سفیان حرب است و الحارث بن هشام و سهیل بن عمرو و عکرمه بن ابی جهل و دیگران از رؤسای قریش که عهد رسول بشکافتند، و ایشان بودند که همت کردند تا رسول را از مکه بیرون کردند. مجاهد گفت: اهل

(۱). مل: پنجگانه آن: وقت.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: به ایمان.

(۳). آو، آج، بم، آن: فهذا.

(۴). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۲ دیگر نسخه بدلها، بجز مل و مج: للمؤمنین که صورت اخیر در قرآن نیست.

(۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۲.

(۷). همه نسخه بدلها: بر. [...]

صفحه: ۱۸۳

پارس و روم اند. حذیفه بن الیمان گفت: اهل اینکه آیت هنوز نیستند- در عهد خود گفت- خواهند بودن پس از اینکه، و با ایشان قتال کند و لئی از اولیای خدای. کوفیان خواندند: ائمة الکفر، به دو همزه محقق علی وزن افعله فی جمع فعال کمثال و امثلة و عماد و اعمده. و باقی قراء به تلیین همزه خواندند تخفیف را. و ابن عامر به روایت هشام فصل کرد بین الهمزین به «الف». إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ که ایشان را سوگند نباشد. اگر گویند: چه معنی دارد گفتن که ایشان را سوگند نباشد و در اول آیت گفت سوگند را خلاف کردند! گوئیم: مراد نه آن است که ایشان سوگند نخورند، مراد آن است که ایشان به سوگند وفا نکنند، ایشان حرمت سوگند ندارند و بر آن ثابت نکنند از آن که اعتقاد ندارند به خدای، و قدر حرمت نشناسند. و قطرب گفت: لا ایمان لهم، ای لا وفاء لهم، و استشهد بقول الشاعر:

و ان حلفت لا ینقض النأی عهدھا فلیس لمخضوب البنان یمین

ای، وفاء بالیمین. و سوگند را برای آن «یمین» خوانند که در وقت سوگند دست راست سوگند خوار بگیرند. و ابن عامر خواند: لا ایمان لهم، و حسن و عطا در شاذّ همچین به کسر همزه گفت: ایمان نباشد «۱»، ائمه کفر را و اگر عوام کفار را که کفر به تقلید سرسری شناسند ایشان را ایمان نباشد، ائمه کفر را که در کفر خود شبهات آرند و دست آویز جویند ایشان را چگونه ایمان باشد؟ قولی دگر گفتند در اینکه قراءت که:

لا- ایمان لهم، ای لا امان لهم «۲»، اگر کسی را امان دهند وثاقت ندارد بر ایشان که وفا کنند به آن امان. و بر اینکه قول، «ایمان»، ایمن گردانیدن باشد. لَعَلَّهُمْ یَنْتَهُونَ تا همانا باز ایستند و منزجر شوند از بعضی از «۳» اینکه کفر و عناد.

آنکه گفت: أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ كَارِزَار نكنی با قومی که سوگند بشکافتند و همت کردند به آن که پیغامبر خدای را از مکه بیرون کردند، و ایشان ابتدا کردند به کارزار با شما روز بدر! و بیشتر مفسران گفتند: ایشان ابتدا کردند به قتال بنی خزاعه که حلفای رسول بودند. أَتَخْشَوْنَهُمْ از ایشان می ترسی که از قتال ایشان مکروهی به روی شما آید! خدای اولیتر که از عقاب او ترسی در «۴» ترک قتال ایشان. و مورد آیت مورد تحریض است [۵۸-پ]

و ترغیب و تشجیع بر قتال ایشان.

(۱). مج مگر.

(۲). آج، مج، لب، آن یعنی.

(۳). آو، آج، بم، آن: در.

(۴). همه نسخه بدلهای، بجز مل، مج، لب: از.

صفحه : ۱۸۴

آنکه بر سبیل بشارت و معجزه در باب اخبار از غیب گفت: قَاتِلُوهُمْ، کارزار کنی با ایشان تا خدای ایشان را به دست شما کشته گرداند. و عذاب در آیت، مراد قتل است و اسر. بعضی کشته شوند و بعضی اسیر. وَ يُخْزِهِمْ و ذلیل کند ایشان را به قهر و اسر. وَ يَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ و نصرت کنند شما را بر ایشان و شفا دهد دل گروه مؤمنان را. مجاهد و سدی گفتند: مراد خزاعه اند حلفای رسول و در آیت معجزه ای «۱» هست از معجزات رسول- علیه السلام- برای آن که اینکه خبر است از غیب و آنکه مخبر بر وفق خبر آمد و اینکه نباشد الا به وحیی «۲» از خدای تعالی.

وَ يُذِيبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ و ببرد خشم دلهای ایشان، برای آن که چون ثار خود دریابند و انتقال خود بکشند از دشمنان خود و تشفی حاصل کنند دلشان خوش گردد، وَ يَتُوبَ اللَّهُ، به رفع «با» بر استیناف باشد برای آن که جواب قَاتِلُوهُمْ را نشاید چه، صورت ندارد «۳» که گویند: پذیرفتن خدای توبه ایشان را موقوف بود بر قتال کافران لا سیما، و قوله: مَنْ يَشَاءُ، مراد آن کافرانند که ایمان آوردند از آنان که در آیت اول ذکرشان برفت که کافر بودند، چون عکرمة بن ابی جهل و سهیل «۴» بن عمرو. و در شاذّ اعرج و عیسی و ابن ابی اسحاق خواندند: و يتوب الله، به نصب «با» علی الصیرف علی تقدیر: مع ان يتوب الله. «واو» جمع را باشد، مثالش: ایت زیدا یا تک و یکر مکه، ای مع ان یکر مکه، و خدای تعالی توبه آن کس که خواهد از ایشان بپذیرد چون توبه کنند به شرایطش. و در خبر، بشارت است به آن که بعضی از ایشان ایمان خواهند آوردن، و نیز: معجزی باشد رسول را- علیه السلام- که خبر دهد از غیب و مخبر بر وفق خبر باشد، دگر آن که، تا بدانند که قتال با ایشان مانع نخواهد بودن ایشان را از ایمان. وَ اللَّهُ عَلِيمٌ

حکیم و خدای داناست به توبه ایشان چون توبه کنند، و حکیم است در امر کردن به قتال ایشان پیش از توبه. *أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا، «ام»* اینکه جا استفهامی است که در میان کلام افتد، عرب آن استفهام به «ام» کنند تا فرق باشد میان آن و میان استفهامی که در اول کلام افتد که آن به «هل» باشد، یا به همزه، چنان که یکی از ما گوید در میانه سخن: یا چه می‌پنداری تو در خود! و بعضی دگر گفتند: «میم» صله است

(۱). همه نسخه بدلها: معجزی.

(۲). همه نسخه بدلها: به وحی.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: نبندد.

(۴). اساس: سهل به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۵

و التَّقْدِيرِ: أْحَسِبْتُمْ، حق تعالی گفت: یا می‌پنداری که شما را رها خواهند کردن! و ترک، در لغت آن باشد که فعل را ابتدا نکند و تعَرِّضُ نکند، کفوله: وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ^(۱). و در اصطلاح متکلمان «ترک»، ضدی باشد که منافات کند فعل مبتدا را در محل قدرت بر او. وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ رَهَا كُنْتُمْ شَمَا رَا وَ خَدَاي نَدَانَسْتَه كَه از میان شما مجاهد کیست! و معنی آن که: شما هنوز جهاد ناکرده تا خدای شما را مجاهد داند، چه تا ایشان مجاهد نباشد، خدای ایشان را مجاهد نداند در حال و اگر چه فیما لم یزل، عالم بود به سایر معلومات. و العلم بان الشیء سیوجد علم^(۲) بوجوده اذا وجد، تا کسی گمان نبرد که: علم بعد ان لم یعلم، و علم تعلق دارد بالشیء علی ما هوبه، و او را علی ما هو به نگرداند. پس نفی علم به جای نفی معلوم بنهاد برای آن که: لَمَّا نَفَى رَا بَاشَد، نفی فعل بعد طمع فی وقوعه، و المعنی: ام حسبتم ان تترکوا و لَمَّا لم تجاهدوا^(۳). و گفتند: معنی آن است که خدای تعالی با شما معاملت آنان نکرد که ایشان به اختیار و امتحان استخراج احوال غیری کنند که ندانند تا بدانند چون تکلیف اینکه صورت دارد اینکه عبارت بر او اجرا کرد، و اینکه در معنی جاری [مجرای]^(۴) آن است که گفت: الم، أْحَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لَا يُفْتَنُونَ^(۵)، و اینکه هر دو وجه معتمد است و نکو. و وجهی دگر گفتند در آیت: و آن، آن است که، «علم» به معنی رؤیت است، چنان که بسیار جایها رؤیت به معنی علم آمد [۵۹-ر]

ای و لَمَّا ير الله المجاهدین منکم و الذین لم یتخذوا من دون الله. و به هر حال تا مرئی [و]^(۶) موجود نباشد، خدای تعالی نبیند آن را، چه رؤیت معدوم محال است، و اینکه وجهی ملیح است. وَ لَمَّ یتَّخَذُوا، و ایشان هنوز نا گرفته، یعنی المجاهدین، یعنی خدای از ایشان نادانسته که از خدای و پیغامبر و مؤمنان دوستی درونی^(۷) خالص گرفتند، یعنی خدای از شما جهاد نادانسته و شما خدای و پیغامبر و مؤمنان را دوست نا گرفته. وَ وَلِیْحِیَّةٌ، دخیلة باشد، من ولج^(۸) اذا دخل، و آن دوست را که بر دخله کار و باطن سرّ تو مطلع باشد، او را ولیجه خوانند، و

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۷.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج باشد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز لب: لَمَّا تجاهدوا.

(۴-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۵). سوره عنکبوت (۲۹) آیات ۱ و ۲.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: از وی. [.....]

(۸). آج، لب: ولجه.

صفحه : ۱۸۶

نظیره: البطانه و الذخيله، و اصل او از ولوج باشد، و هو الدخول. و خانه آهو را تولج خوانند لولوجه فيه، قال العجاج:

تخذنا منها «۱» الكناس تولجا

و قال طرفه:

فان القوا في يتلجن موالجا تضايق عنه ان تولجه «۲» الإبر

و قال ابان بن تغلب:

فبئس الوليجه للهاربين و للمعتدين و اهل الرّيب

قتاده گفت: وليجه، ای خیانه. و ضحاک گفت: خدیعه. حسن گفت: کفرا و نفاقا. بر اینکه اقوال فراء گفت، معنی آن است که: و لمّا يعلم الله المجاهدين منكم و انکم لم تتخذوا من دون الله خیانه، او خدیعه و کفرا و نفاقا و جماعه تفسون اليهم سرکم. و «وليجه»، گفتیم کسی باشد که تو سر خود با او گویی، و خدای نادانسته که مجاهد کیست از شما و آن که شما بدون خدای رسول دوستان درونی می گیری بر سبیل کفر و نفاق و خدیعت و خیانت. جبائی گفت: معنی آیت نهی است از نفاق. حسن گفت: نهی است از کفر و نفاق، و از اینکه دو معنی که در آیت گفتیم معنی باز پسین بهتر است، لقله: من دون الله، و اگر من الله بودی بر معنی اول مطرد بودی، و تلخیص الایه علی هذا المعنی: و لمّا يعلم الله المجاهدين منكم و انکم غیر متخذين وليجه من دون الله و رسوله و المؤمنین، و اعتماد معنی آیت بر اینکه است، و بر اینکه قول باید گفتن: دون صله است، و اینکه قول با او ظاهر با «۳» سلامت است. و الله خبير بما تعملون، و خدای به آنچه شما می کنی دانا و با خبر است. [قوله تعالى] «۴»:

[سوره التوبه (۹): آیات ۱۷ تا ۲۷]

[اشاره]

ما كان للمشرّكين أن يعمرّوا مساجد الله شاهدين على أنفسهم بالكفر أولئك حبطت أعمالهم و في النار هم خالدون (۱۷) إنّما يعمرّ مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر و أقام الصلاة و أتى الزكاه و لم يخش إلا الله فعسى أولئك أن يكونوا من المهتدين (۱۸) أ جعلتم سقايه الحاج و عماره المسجد الحرام كمن آمن بالله و اليوم الآخر و جاهد في سبيل الله لا يستون عند الله و الله لا يهدي القوم الظالمين (۱۹) الذين آمنوا و هاجروا و جاهدوا في سبيل الله بأموالهم و أنفسهم درجه عند الله و أولئك هم الفائزون (۲۰) يبشرهم ربهم برحمه منه و رضوان و جنات لهم فيها نعيم مقيم (۲۱) خالدين فيها أبدا إنّ الله عنده أجر عظيم (۲۲) يا أيها الذين آمنوا لا تتخذوا آباءكم و إخوانكم أولياء إنّ استحبوا الكفر على الإيمان

وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۲۳) قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (۲۴) لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّيدِبِينَ (۲۵) ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ (۲۶)

ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۷)

[ترجمه]

نباشد مشرکان را که عمارت کنند مسجدهای خدای را گویا دهنده بر خود به کفر، ایشان را باطل است کردارهای ایشان و در دوزخ ایشان همیشه باشند.

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: فیه.

(۲). آو، آج، بم، آن: یولجه ضبط منابع شعری به صورت: عنها ان تولجها ...

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: بر.

(۴). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو و اکثر نسخ، افزوده شد.

صفحه: ۱۸۷

[۵۹-پ] «۱»

آبادانی کند مسجدهای خدای را آن کس که ایمان آرد به خدای و به روز باز پسین و به پای دارد نماز را و بدهد زکات «۲» و نترسد مگر از خدای، همانا ایشان باشند از راه «۳» یافتگان.

کردی آب دادن حاجیان و آبادان کردن مسجد حرام چون آن کس که ایمان آرد به خدای و روز باز پسین و جهاد کند در راه خدای! راست نباشند بنزدیک خدای، و خدای راه نماید گروه بیداد کاران را.

[۶۰-ر]

آنان که بگریوند و هجرت کردند «۴» و جهاد کردند در راه خدای به مالها و جانهاشان، بزرگترند به پایه نزدیک خدای، و ایشان رستگاران اند.

مژده «۵» می دهد ایشان را خدای ایشان به رحمتی از او و خشنودی و بهشتیایی که ایشان را در آن جا نعمتی باشد پاینده.

جاویدان باشند در وی همیشه که خدای بنزدیک اوست مزدی بزرگ.

ای آنان که بگریوید مگریید «۶» پدرانان را و برادرانان را دوستان اگر اختیار کنند کفر «۷» بر ایمان، و هر که تولّا کند به ایشان از شما ایشان بیداد کاران اند.

(۱). آج، بم، لب بدرستی که.

(۲). آج، لب را.

(۳). آج، لب راست.

(۴). آج: بیریدند از اوطان خود.

(۵). آج، لب: مژدگانگی.

(۶). اساس: مه گیرید آج، لب: فرا مگیرید.

(۷). آج، لب: ناگرویدگان را.

صفحه : ۱۸۸

[۶۰-پ]

بگو اگر باشد پدرانتان و پسرانتان و برادرانتان و زنانتان و خویشانتان و مالهایی که اندوخته‌ای و بازارگانگی که ترسی از کساد» (۱) آن و خانه‌هایی که پسندی آن را دوست تر» (۲) به شما از خدای و رسول او، و جهاد در راه او، انتظار کنی» (۳) تا بیارد خدای فرمانش و خدای راه ننماید گروه فاسقان را.

بدرستی یاری کرد شما را خدای در جایهای بسیار و روز حنین چون تعجب آورد شما را بسیاریتان بنگزیرانید» (۴) از شما چیزی، و تنگ شد بر شما زمین با فراخیش، پس برگردیدی پشت بداده.

[۶۱-پ]

پس فرو فرستاد خدای آرامش بر پیغامبرش و بر مؤمنان و بفرستاد لشکرها که ندیدی شما وی را و عذاب کرد آنان را که کافر شدند، و آن پاداشت کافران است.

پس توبه پذیرد خدای از پس آن بر آن که خواهد، و خدای آمرزنده و بخشاینده است.

قوله: ما کانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ - الاية، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون عباس را به اسیری بگرفتند روز بدر، مسلمانان روی در نهادند و او را ملامت کردن گرفتند به کفر و قطعیت رحم و سخن درشت گفتند» (۵) و را. عباس گفت: چون است که مساوی ما می گویی و محاسن فراموش کرده‌ای! امیر المؤمنین علی گفت: چه محاسن است شما را! گفت:

عمارت مسجد حرام و حجابت کعبه و سقایه الحاج و فکک الاسری. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد ردّ بر عباس، گفت: ما کانَ لِلْمُشْرِكِينَ، نباشد مشرکان را که مساجد

(۱). آج، لب: ناروایی.

(۲). آج، لب: دوست داشته تر. [...]

(۳). آج، لب: پس چشم دارید.

(۴). آج، لب: سود ندارد بهم، مج: بنگریزانند.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: گفتن.

صفحه : ۱۸۹

خدای را عمارت کنند در آن حال که ایشان بر خود گواهی» (۱) می دهند به کفر، یعنی افعالی می کنند که دلیل کفر ایشان کند تا بمنزلت آن باشد که بر خود گواهی داده باشند. و نصب «شاهدین»، بر حال باشد. و ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: مسجد الله [بر واحد] «۲»، علی ان المراد به المسجد الحرام. و باقی قراء: مَسَاجِدَ اللَّهِ خواندند بر جمع، و آن دو معنی را محتمل بود یکی آن که:

جمله مساجد باشد بر عموم، و یکی آن که: مراد مسجد الحرام بود. آنکه هر بقعه‌ای از او مسجدی کرده است برای شرفش را، و برای آن که مردم در او از چهار جهت نماز کنند روی به چهار جهت «۳» کعبه کرده، و در هیچ مسجد اینکه نباشد. و مراد از آیت آن است که: ایشان را نرسد که خویشتن را از عمّار مسجد خوانند، و ایشان بر کفر اصرار کرده. و قوله: شاه‌دین علی آنفیسهم بالکفر، در او چند قول گفتند:

یکی آن که: یفعلون «۴» ما يدل علی کفرهم، و اینکه قول حسن بصری است. دگر آن که سدّی گفت: خود مراد تصریح شهادت و خیر است، چنان که جهود بگوید «۵» که من جهودم، و ترسا بگوید «۶» که من ترسایم، و ایشان می گفتند که: ما مشرکیم، و اینکه صریح گواهی «۷» باشد بر خود بر کفر. کلبی گفت، معنی آن است که: گواهی «۸» می دهند بر رسول ما- علیه السلام- به کفر، و چون بر او گواهی «۹» دهند، بر خود گواهی «۱۰» داده باشند، چه او از ایشان بود فی قوله: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ... «۱۱»، ضحاک گفت از عبد الله عباس که: گواهی «۱۲» ایشان بر خود بر کفر، سجده ایشان بود بتان را، با آن که می گفتند: بتان مخلوق اند، خدای تعالی گفت: أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ ایشان آنان اند که اعمالشان باطل است، و مراد نه آن است که ایشان را عملی بود واقع، آنکه باطل گشت بل مراد آن است که: ایشان را هیچ عمل «۱۳» واقع نبود و ایشان در دوزخ همیشه باشند. ابن السّمیع در شاذ خواند: انما یعمر، از اعمار

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آو: گواهی.

(۲). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها افزوده شد.

(۳). آو، آج، مل، مج، لب: جانب.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج کنتم تفعلون.

(۵-۶). اساس: نگوید به قیاس نسخه مل و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد معنی متن نیز به صورت استفهام انکاری نادرست به نظر نمی آید. (۱۲-۱۰-۹-۸-۷). همه نسخه بدلها: گواهی.

(۱۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۸.

(۱۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: عملی.

صفحه : ۱۹۰

به ضم «یا» و کسر «میم»، و او را دو معنی باشد، یکی آن که: یجعلها عامرا، برای آن که «عمر» هم لازم است و هم متعدی، و چون عمر لازم انگارد، عمر از او متعدی کند قیاسا علی سائر اخواته. و وجهی دگر آن بود «۱»: ان «۲» یعینوا علی عمارتها، که بر عمارت آن یاری کنند عمارت کنندگان را.

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ، آنکه به لفظ «انما» که اثبات الشیء و نفی ما عداه باشد [۶۱-پ]، گفت: عمارت مسجدهای خدای آن کس کند که به خدای ایمان دارد و نماز به پای دارد و زکات مال دهد، ایشان همانا از جمله راه یافتگان باشند. عبد الله عباس و حسن گفتند: «عسی» از خدای واجب باشد، و بعضی دگر گفتند:

برای آن لفظ «عسی» آورد تا تکیه نکنند و بر حذر باشند از معاصی، و از جمله عمارت مسجد، تعهد او باشد «۳» به نماز، چه مسجد به نماز جماعت و انبوه نمازکنان آبادان باشد. ابو سعید خدری روایت کرد که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: چون بینی که مرد «۴» آمد و شد مسجد [به نماز] «۵» به پای می دارد، گواهی دهی «۶» بر ایمان او و برای آن که چون خدای- جل جلاله- می گوید: إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ- الاية.

أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ مَفْسِيرَانَ و اهل سیر در سبب نزول اینکه آیت خلاف کردند نعمان بن بشیر گفت: من بنزدیک منبر رسول- علیه السّلام- نماز می کردم، مردی می گفت: من باک ندارم از آن که هیچ عمل نکنم پس از آن که حاجیان را آب می دهم» (۷)، و دیگری می گفت: من باک ندارم که هیچ عمل نکنم» (۸) پس از آن که عمارت خانه خدای می کنم» (۹)، و دیگری گفت: جهاد در سیل خدای از همه فاضلتر است. عمر گفت: بانگ مداری و خصومت مکنی بنزدیک منبر، [رها کنی تا] «۱۰» رسول- علیه السّلام- بیرون آید، من از او پرسم تا بگوید که کدام فاضلتر است از اینکه

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: آن که.

(۲). آج، لب: از آن: از.

(۳). اساس: به عهد او باشند به قیاس نسخه او، تصحیح شد. [.....]

(۴). آج، لب: مردی.

(۵). اساس: ندارد، به قیاس نسخه او، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: ده.

(۷). مج: دهم.

(۸). اساس: کنم به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۹). مج: بکنم.

(۱۰). اساس: ندارد از مج، افزوده شد.

صفحه : ۱۹۱

هر سه. چون رسول- علیه السّلام- [از حجره] «۱» بیرون آمد، به حکومت پیش او رفتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. علی بن ابی طلحه روایت کرد از عبد الله عباس که: سبب نزول [آیت] «۲» آن بود که عباس گفت جماعتی سابقان «۳» مهاجر را: اگر شما ما را به اسلام و هجرت سبق «۴» بردی، ما شما را سبق «۵» بردیم به سقایة الحاج و عمارة المسجد الحرام، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد ردّا علیه «۶».

عطیة العوفی روایت کرد از عبد الله عباس که: سبب نزول آیت آن بود که، جماعتی مشرکان گفتند: سقایة الحاج، حاجیان را آب دادن و عمارت خانه کعبه و مسجد الحرام کردن بهتر است از ایمان به خدای و جهاد در راه او، خدای تعالی ردّ برایشان اینکه آیت بفرستاد و ایشان را همه افتخار آن بود که اهل حرم بودند و خدمت و عمارت خانه و مسجد کردند، خدای آیت فرستاد و باز نمود که: آن سود ندارد بی ایمان به خدای.

ابن سیرین و مرّة الهمدانی گفتند: سبب [نزول آیت] «۷» آن بود که امیر المؤمنین علی، عمّش را- عبّاس را- گفت: چرا هجرت نکنی! چرا موافقت پسر عمّت «۸» نکنی و در صحبت او به مدینه نیایی! گفت: اینکه که من در آنم از سقایة الحاج و عمارت مسجد الحرام، بهتر است از هجرت، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد.

حسن بصری و شعبی و محمّد بن کعب القرظی گفتند: آیت در شأن امیر المؤمنین علی آمد و سبب نزولش آن بود که: یک روز عبّاس عبد المطلب و طلحة بن شیبّه با یکدیگر خلاف کردند، عبّاس گفت: من بهترم که سقایة الحاج به دست من است و حاجیان آب از دست من خورند. طلحة بن شیبّه گفت «۹»: من بهترم که کلید خانه به دست من است و عمارت آن به من تعلق دارد و اگر من خواهم، به شب همه شب در خانه کعبه توانم بودن. چون گفتا گفت «۱۰» دراز شد، گفتند: بیایی «۱۱»

- (۸-۷-۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
 (۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.
 (۳). آو، بم، آن: سبقت.
 (۴-۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: علیهم.
 (۶). همه نسخه بدلها، بجز مج، لب: برادرت.
 (۹). همه نسخه بدلها بل.
 (۱۰). آو، بم، مل، آن: گفت و گوی مج: گفتا گوی. [.....]
 (۱۱). مل: بیاید.

صفحه : ۱۹۲

تا اوّل کس که از اینکه راه بر آید وی را حاکم کنیم و از او بیرسیم. گفتند: روا باشد.
 نگه کردند، امیر المؤمنین علی بر آمد، گفتند: الله اکبر؟ به از اینکه حاکم نیاید ما را. او را دست گرفتند و بنشانند و قصه با او بگفتند. او گفت:

الا ادلکما علی خیر منکما

راه نمایم شما را بر کسی که از شما هر دو بهتر است، گفتند: کیست آن!
 گفت:

من ضرب هامکما بالسيف حتى قادکما الی الاسلام،

آن که تیغ از سر شما باز نگرفت تا شما را به اسلام آورد» (۱). گفتند: همانا از خود کنایت می کنی! گفت:

بلی؟ و چه منع کند مرا از آن که اینکه گویم و من بیرون آن که صاحب جهاد دین «۲» خدایم، به دو قبله با رسول نماز کرده‌ام مدتهای دراز پیش از مردمان دیگر. ایشان را خصومت خود فراموش شد، روی به او کردند و گفتند: خصومت ما با تو افتاد، بیای «۳» تا پیش رسول خدای [۶۲- ر]

شویم به حکومت، پیش رسول رفتند و گفتند: یا رسول الله؟ اینکه کودک را بینی که بر ما تفاخر می کند؟ رسول گفت: چگونه! قصه با او بگفتند، رسول- علیه السلام- هیچ نگفت انتظار وحی را، تا کسی نگوید مراعات جانب علی کرد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَ عِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ- الاية، حق تعالی گفت: أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ كَرْدِي سِقَايَةَ الْحَاجِّ رَا، و سِقَايَةَ فَعَالَهُ بَاشَد، و فَعَالَهُ، فَعَلِي رَا كَوَيْنَد كَه بَسِيَار بَكْنَنْد تَا صَنْعَت كَرْدَد، كَالْخِيَاطَةَ وَ الْحِيَاكَةَ وَ الصِّيَاغَةَ «۴». و فعاله به فتح، مصدر باشد كَالسِّيَاحَةَ وَ الظَّرَافَةَ، و مصدر از اینکه فعل «سقی» بود، يقال: سقيتہ سقيا، و اینکه جا برای آن فعاله آورد که اینکه کار صاحبش را بمثابت صنعت بود، و گفتند: خود مصدر است، كَالزَّعَايَةَ وَ الْحَمَايَةَ، وَ ضَحَاكٌ دَر شَاذَّ خَوَانَد: سِقَايَةَ، به فتح «سین». حق تعالی گفت: آب دادن حاجیان و عمارت خانه خدای کردن «۵» چون کسی که ایمان دارد به خدای و پیغامبر و روز باز پسین و جهاد کند در سیل خدای، و معنی آیت آن است که: أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَ عِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَايْمَان «۶» من امن بالله علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، چنان که گویند: السِّخَاءُ حَاتِمٌ وَ الشَّجَاعَةُ عَمْرُو، و معنی آن که: السِّخَاءُ، سَخَاءٌ حَاتِمٌ وَ الشَّجَاعَةُ شَجَاعَةُ عَمْرُو، قال الشاعر:

- (۱). همه نسخه بدلها: در آورد.
- (۲). مج: به دین.
- (۳). همه نسخه بدلها: بیا.
- (۴). آو، بم، آن: الصباغة.
- (۵). اساس: کرده‌ای به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.
- (۶). آج: کمن.

صفحه: ۱۹۳

حسبت بغام راحلتی عناقا و ما هی ویب غیرک بالعناق
ای، صوت «۱» عناق، و قال آخر:

لعمرك ما الفتیان ان تنبت اللّٰحی و لكنّما الفتیان كلّ فتی ندی

و اینکه طریقت را ترتیب «۲» کرده‌ایم چند جای از اینکه کتاب. و وجهی دگر در آیت آن بود که: اسم فاعل به جای آن، مصدر بنهند گویند تقدیر آن است که: أ جعلتم ساقی «۳» الحاج و عامر المسجد الحرام کمن امن باللّٰه، آب دهنده حاجیان را و عمارت کننده مسجد را چون مؤمنی کرده‌اید «۴» به خدای و روز قیامت و چون مجاهدی در سبیل خدای، و دلیل اینکه تأویل قراءت عبد اللّٰه زیبر است و ابو جزه السّعدی در شاذّ، که خواندند: أ جعلتم سقاء الحاج و عمره المسجد الحرام، فی جمع ساق و عامر. آنگه گفت: لا یستوون عند اللّٰه بر «۵» خدای راست نباشد. و اللّٰه لا یهدی القوم الظّالمین و خدای تعالی هدایت ندهد گروه ظالمان را، یعنی الطاف زیادت نکند. و گفتند:

ره بهشت ننماید.

آنگه وصف کرد آنان را که اینکه تفضیل داد ایشان را بر عبّاس و شیبه «۶» که ایشان آنانند که ایمان دارند و هجرت کرده‌اند و جهاد کرده‌اند در ره خدای به جان و به مال، و اگر چه: الذّین آمنوا، در محلّ رفع است بر ابتداء، و أعظم، خبر اوست و بدان ماند که اینکه جمله‌ای است بیگانه از آن آیت، ممتنع نبود که مراد هم او باشد، گفت: ایشان به درجه و پایه بنزدیک خدای بزرگترند. و أولیک هم الفائزون و ایشان رستگاران و ظفر یافتگان‌اند، و اینکه جمله دیگر است از مبتدا و خبر. و اگر گویند: دو خبر مختلف است از یک مخبر فصل کرده میان او به «واو» عطف هم روا باشد، و چه منع است از آن که گویند: مراد به اینکه آیت امیر المؤمنین علی است و آنچه به آن از او خبر داد به او لایق

[تر] «۷» است از آن که بجز او، اما قوله: أعظم درجۀ عند اللّٰه، ملایم است که: لا یستوون عند اللّٰه. دگر آن که، رسول- علیه السلام- گفت:

انّ احبّ الناس الی اللّٰه یوم القیامة و ادناهم مجلسا امام عادل
، گفت:

(۱). مل: ضربت.

(۲). همه نسخه بدلها: تربیه.

- (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: سقایه.
 (۴). آج، لب: گرویده‌ای.
 (۵). آو، بم، آج، لب: نزد.
 (۶). آو، بم، آن: ابن شبیه آج: اینکه شبیه.
 (۷). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها افزوده شد. [.....]

صفحه: ۱۹۴

دوست‌ترین خلقان بنزدیک خدای تعالی روز قیامت و نزدیکتر به مجلس، امامی عادل باشد، و اینکه لایق اوست. و اما قوله: «وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ» جابر عبد الله انصاری روایت کرد و جز او که، رسول- علیه السلام- گفت: علی و شیعه هم الفائزون ظ علی و شیعه او فایزان و ظفر- یافتگان باشند نبینی که آن سید را- علیه الصیلوله و السلام- چون آن ضربت زدند اول کلمه از او اینکه شنیدند که گفت: فزت و ربّ الکعبه به خدای کعبه که ظفر یافتم. قوله: «يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ بَشَارَتٍ مِي دهد ایشان را خدای ایشان به رحمتی از او و خوشنودی، بشارت چیزی باشد متضمن نفع و سرور که اثر آن بر بشره پیدا شود، و «رضوان»، [۶۲-پ] مصدر باشد. و جَنَاتٍ و بهشتهایی که ایشان را در آن جا نعیمی مقیم دایم خالد باشد که آن را انقطاع نبود که واصفان وصف آن ندانند کردن، فیها ما لا عین رأّت و لا أذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر آن باشد آن جا که هیچ چشم چنان دیده نباشد و هیچ گوش چنان نشنیده و بر خاطر هیچ بشر چنان نگذشته. خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا در آن جا همیشه باشند. و نصب او بر حال است، أَبَدًا، نصب او بر ظرف است، و فیها، ضمیر بهشت است. إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ خدای- عزّ و جل- بنزدیک او مزدی هست بزرگ. و «ابد» در عرف [عرب] «۱» کنایت باشد عن الزّمان المستقبل لا الی آخر. و قطّ، عبارت باشد عن الزّمان الماضي لا الی اولّ تقول «۲»: ما فعلت ذلك قطّ، و لا افعل ذلك، ابداء. و تقول «۳»: لا افعل ذلك ابد الا بید، و جمع الابد: آباد و ابود، و تأبّد المنزل اذا اتی علیه الابد فتوحش. و الآبده، الداهیه الغریبه، و الأوبد الوحش سمیت بذلك لطول اعمارها. و چنین گفته‌اند که: کس «۴» وحش مرده ندیده است که به مرگ خود بمرده باشد الا به آفتی. آنکه عرب، [لفظ] «۵» «ابد» در مدّتی از روزگار استعمال کنند و اگر چه مراد نه همیشه باشد، قال البعیت:

اهاج عليك الشوق اطلال دمنه بنا صفة البردين او جانب الهجل «۶»

- (۱). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.
 (۲-۳). همه نسخه بدلها: یقول.
 (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: کسی.
 (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

(۶). اساس: العجل به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

صفحه: ۱۹۵

اتی ابد «۱» من دون حدثان عهدها و جرّت علیه کلّ نافجه شمل
و قال صفتیه بنت عبد المطلب فی جمع الابد:

و خالجت آباد الدهور علیکم و اسماء لم تشعر بذلك ايم

فلو كان زبر مشرکا لعذرته و لكن زبرا يزعم الناس مسلم
و از جمله ادله بر آن که «ابد» همیشه نباشد آن است که: همیشه را جمع نکنند، و دگر می گوید «۲»:

تأبّد الزّبع اذا مرّ علیه قطعهُ من الدهر
قال لبيد:

منی تأبّد غولها فرجامها
و قال مزاحم العقيلي:

اتعرف بالعرين «۳» دارا تأبّدت من الحيّ و استتت «۴» علیها العواصف
اما خلود، هم بر عموم همیشگی نباشد و او نیز هم عبارت باشد از مدّتی زمان، قال الشاعر:

الأ رمادا هادما دفعت «۵» عنه الزّیاح خوالید سحم
اراد الاثافی، و اینکه ابیات در خالد و ابد برای آن گفته شد تا اگر در آیتی اصحاب وعید به ظاهر آن تمسک کنند، معلوم باشد که
ظاهر اینکه دو لفظ دلیل همیشگی نمی کند در کلام عرب.
قوله: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَ إِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ - الاية، مجاهد گفت: اینکه آیت متصل است به آن آیات که پیش «۶»
او هست که در قصه عباس و طلحه بن شیبه آمد، و آن که ایشان هجرت نمی کردند. جویر گفت از ضحاک، از عبد الله عباس که:
چون خدای تعالی فرمود مؤمنان را که هجرت کنی با رسول - علیه السلام - و از مکه به مدینه شوی پیش «۷» فتح مکه و ایشان را
فرمود که: به ترک پدران و برادران و خویشان بگویی، چون ایشان کافرانند و بر دین شما نه‌اند.

(۱). اساس: ابا به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. مل: اربد.

(۲). مل شعر.

(۳). آج: بالعزیر.

(۴). معج: و استتت.

(۵). آج: رفعت.

(۶). مل از.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج از.

صفحه: ۱۹۶

مسلمانان گفتند: یا رسول الله؟ اگر ما را تبرّا می‌باید کردن از کافران، پس ما را از پدر و برادر و جمله خویشان تبرّا باید کردن، و مالهای ما و تجارتهای ما تباه شود و سراهای ما ویران شود، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. کلبی گفت: از ابو صالح از عبد الله عباس که: چون خدای تعالی رسول را و مؤمنان را فرمود که هجرت کنند و از مکه با مدینه شوند^۱، مرد بیامدی و زن را و فرزند را و برادر را و خویشان را گفتی که:

من به مدینه می‌روم، اگر با من بیایی و الا چون من رفته باشم میان من و شما خویشی نباشد، و اگر پس از اینکه آن جا آیی من با شما التفاتی نکنم. کس بودی که رغبت کردی و هجرت کردی، و کس بودی که گفتی: نیایم، و کس بودی که در^۲ آویختی و گفتی: رها نکنم که تو بروی، مرد آن جا باز ایستادی شفقت بر اهل و عیال و هجرت رها کردی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد [۶۳-ر].

مقاتل گفت: آیت در آن نه مرد آمد که مرتد گشتند و از مدینه با مکه شدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد مؤمنان را که با ایشان دوستی کنند، گفت:

ای آنان که ایمان آورده‌ای و بگرویده‌ای؟ پدرانان را و فرزندانان را به دوست مگیری و با ایشان اختلاط و دوستی مکنی، اگر چنان باشد که ایشان ایمان نیاورند و اختیار کفر کنند بر ایمان.

و استحباب، طلب محبت باشد، و گفته‌اند: استحباب، به معنی احب است^۳، و مَنْ يَتَوَلَّاهُمْ مِنْكُمْ و هر که از شما با ایشان موالات و دوستی کند و تولّا کند به ایشان، ظالم باشد.

آنکه گفت ایشان را: بگو ای محمّد که، اگر پدرانان و فرزندانان و برادرانان و زنانان و خویشانان، و ابو بکر عن عاصم و یعقوب خواندند: «و عشیراتکم» به جمع، و دگر قراء بر واحد «عشیرتکم». واو، فعلیه باشد به معنی مفاعله از عشره و معاشره، یعنی همساز او باشد. و گفته‌اند: عشیره، جماعتی باشند که مرجع ایشان با یک عقده بود، کعقد العشره، و العشر واحده من العشره، و العشره المعاشره، و العشیر

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و.

(۲). آو، آج، بم، مل او. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل چنان که استجاب و اجاب. اساس در اینکه جا عبارت «و تولّا کند به ایشان ظالم» را اضافه دارد. که زاید و مربوط به سطر بعدی است.

صفحه: ۱۹۷

الخلیط، و العشار التوق اللواتی [اتی]^۱ علی حملها عشره شهر^۲. و المعشر، الجماعة من الناس، و جمعه معاشر، و اصل کلمه از جمع است و اجتماع. و أموال اقترفتوها و مالهایی که آن را کسب کرده‌ای. و القرف الکسب، و القرف القشر، و اصل اینکه است. آنکه مبالغت در کسب را قرف گویند، چنان که به زبان ما گویند:

فلان کس فلان کار را پوست می‌بکند چون مبالغت کند در کردن او آن کار را، و القرفه القشره و القرف القذف ایضا. و مرجع او هم با قشر بود که از آن عبارت کنند به آن که پوستین او می‌درد. وَ تِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَ تِجَارَتِي كَسَادَ أَنْ تَرْسِي، و کساد خلاف نفاق باشد، و اصل کساد وقوف باشد چنان که اصل نفاق خروج باشد. وَ مَسَاكِنٌ تَرْضَوْنَهَا، جمع مسکن باشد، و آن سرای نشست بود که شما آن را بپسندی. أَحَبُّ إِلَيْكُمْ، نصب او بر خبر «کان» است و جمله تا اینکه جا تمام است، یعنی اگر اینکه چیزها که بر شمرد از خویشان و مال و تجارت و خانه بنزدیک شما دوست تر است از خدای و رسول و جهاد کردن و غزات در راه دین او، فَتَرَبَّصُوا تَوْقِفَ كُنِي وَ انْتَظَارًا. و «فا»، برای جزای شرط آمد که جزای شرط چون به امر باز آید از «فا» چاره نباشد. حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ تا خدای تعالی کاری که خواهد کردن بکند. مجاهد گفت: مراد بِأَمْرِهِ، اینکه جا فتح مکه است، و حسن بصری گفت: مراد عقوبتی است عاجل یا آجل، و اینکه امر اینکه جا لا محال فعل است. قول نیست، و آن که مراد می‌شناسد از او بی‌قراین دلیل کند بر آن که اینکه لفظ حقیقت است در فعل چنان که در قول. و چون درست شد که حقیقت به ظاهر استعمال دانند، اینکه لفظ در فعل مستعمل «۳» و شایعتر است از آن که در قول در قرآن و اشعار و کلام عرب. وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ و خدای تعالی راه نماید به بهشت به دلیل آن که ایشان را به ایمان راه نموده است، فی قوله: وَ أَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى «۴».

قوله: لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ، آنکه حق تعالی در تذکیر نعمت خود گرفت بر ایشان، گفت: و خدای تعالی شما را نصرت کرد و یاری داد در بسیار

(۱). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها افزوده شد.

(۲). اساس: اسهم به قیاس با نسخه آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها تر.

(۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۷.

صفحه : ۱۹۸

جایها. وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ، و نصب او بر فعلی مقدر باشد که فعل حاصل بر او دلیل است، و التقدير: و نصرکم ایضا یوم حنین. و روا بود که محذوف، اذکروا باشد، یعنی یاد کنی روز حنین- و آن نام وادی است میان مکه و طایف- و اینکه قول قتاده است، و عروه بن الزبیر گفت: وادی است در پهلوی ذی المجاز، و برای آن صرف کرد آن را که نام وادی است میان مکه و طایف، و اگر تأویل کنند علی البقیعة تا علمیت و تأنیث در او باشد صرف نباید کردن آن را چنان که شاعر گفت:

نصروا نبیهم و شدوا ازره بحنین یوم توکل الابطال

[۶۳-پ]

و قصه حنین، علی ما ذکره المفسرون- چنان که مفسران گفتند- به الفاظ مختلف و معانی متفق آن بود که: چون رسول- علیه السلام- فتح مکه بکرد در ماه رمضان- چند روز از او مانده- آنکه از مکه بیرون آمد و روی به حنین نهاد برای قتال هوازن. قتاده گفت: آن روز دوازده هزار مرد با رسول بودند از مهاجر و انصار و دو هزار مرد از جمله طلقاء «۱». مقاتل گفت: یازده هزار و پانصد بودند. کلبی گفت: ده هزار بودند و از آن بیشتر، جمع که آن روز بود هرگز نبود، و مشرکان چهار هزار مرد بودند از هوازن و ثقیف- و رئیس هوازن مالک بن عوف النصری بود، و رئیس ثقیف کنانه بن عبد یا لیل بن عمرو بن عمرو الثقیفی- چون به یکدیگر رسیدند، ابو بکر گفت:

چون جمع لشکر رسول چنان دید «۲»، گفت: لن نغلب الیوم من قلمه ما را امروز غلبه نکنند از اندکی. و گفتند: اینکه سخن رسول- علیه و آله السّلام- گفت، و گفتند: مردی گفت نام او سلمه بن سلامه «۳». گویند: چون رسول- علیه و آله السّلام- اینکه بشنید خوش نیامد او را، و ذلك قوله: وَ یَوْمَ حُنَینٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شِیْئًا. آنکه کارزار «۴» در آویختند. مسلمانان بر مشرکان زدند و ایشان را بردند «۵» و پراکنده کردند و به غنیمت مشغول شدند، مشرکان گفتند یکدیگر را: ای «۶» حماة السّوء ای حمایت داران بد کجا می‌روی و زنان در دست ایشان رها می‌کنی! رجعت کردند و باز آمدند- و قوم به غنیمت مشغول بودند مستعد نبودند- بر مسلمانان زدند و ایشان را آمدند- و قوم به غنیمت مشغول بودند مستعد نبودند- بر مسلمانان زدند و ایشان را

(۱). آو، آج، بم، لب: طالقان.

(۲). آو، آج، بم، لب: دیدند.

(۳). آو، آج، بم، لب: سلام.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: به کارزار.

(۵). مل و هزیمت.

(۶). همه نسخه بدلها: یا.

صفحه : ۱۹۹

بر بردند. قتاده گفت: سبب هزیمت از طلقاء «۱» بود. کلبی گفت: آن روز با پیغامبر سیصد [مرد] «۲» بیش نماندند، باقی به هزیمت شدند. بیشتر راویان روایت کردند که:

جمله لشکر هزیمت شدند و با رسول- علیه السّلام- کس نماند الاّ ده کس، نه از بنی هاشم و دهم ایشان ایمن بن أمّ ایمن- مردی انصاری- او را بکشتند و آن نه مرد ملازمت کردند با رسول- علیه السّلام- آنکه که جماعتی بنزدیک او آمدند و آن نه مرد که با رسول- علیه السّلام- بایستادند از بنی هاشم، امیر المؤمنین علی بود در پیش رسول و عباس بن عبد المطلب [بر راست رسول بود و فضل بن العباس بر چپش بود و ابو سفیان بن الحارث بن عبد المطلب] «۳» از پس پشتش بود و نوفل بن الحارث بود و ربیعہ بن الحارث و عبد الله بن الزّبیر بن عبد المطلب، و عتبه و معتب- پسران ابو لهب- اینکه نه مرد پیرامون رسول بودند گرد او در آمده و دیگران جمله گریخته بودند، و در اینکه معنی مالک بن عبادة العانقی «۴» گوید اینکه روز:

لم یواس النّبی غیر بنی هاشم عند السّیوف یوم حنین

هرب النّاس غیر تسعة «۵» رهط فهم یهتفون بالنّاس این

ثم قاموا مع النّبی علی الموت فأتوا زینا لنا غیر شین

و ثوی امین الامین «۶» من القوم شهیدا فاعتاض قرّة عین

و عباس بن عبد المطلب- رحمة الله علیه- گفت هم در اینکه مقام:

نصرنا رسول الله في الحرب تسعة و قد فر من قد فر منه فاقشعوا

و قولى اذا ما الفضل كثر بسيفه (۷) على القوم اخرى يا بنى فترجع (۸) و عاشرنا لا- قى الحمام بنفسه لما ناله فى الله لا يتوجع (۹) يعنى ايمن بن ام ايمن. چون رسول- عليه السلام- دید که قوم هزیمت شدند، عباس را گفت: آوازی در اینان ده، و عباس مردی جمهوری بلند آواز بود. و از بلندی آواز او آن بود که روایت ----- (۱). آو، آج، بم، لب:

طالبان. (۳-۲). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخ افزوده شد. (۴). آو، آج، بم: العالقى مل، مج، لب: العاتقى. [.....]

(۵). مل من. (۶). آو، آج، بم: ذا الایمن. (۷). اساس: بنفسه به قیاس با نسخه آو و اکثر نسخ تصحیح شد. (۸). مج: فیرجع. (۹). اساس: تتوجع به قیاس با نسخه آو، و اتفاق. دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۰۰ کردند، روزی در مکه غارتی بود عباس آواز برداشت گفت: وا صباحاه؟ هیچ (۱) آستن نبود که آواز او بشنید و ال (۲) کودک بینداخت. عباس (۳) ندا کرد با رفع صوت: یا اهل بیعه الشجره؟ یا اصحاب سورة البقره، الی اینکه تفزون اذکروا العهد الذی عاهدکم علیه رسول الله، گفت: یا اهل بیعه شجره و ای اصحاب سورة البقره کجا می گریزی! [۶۴-۶۴]، [یاد کنی] (۴) آن عهد که رسول خدای با شما کرد. و اینکه هزیمت در شب بود و رسول- علیه السلام- در میان وادی بود و مشرکان از شعاب و جنبات و مضایق وادی کمین بگشاده بودند و به تیغ و نیزه و تیر و عمود به دنبال مسلمانان در نهاده و می زدند و می کشتند و می فکندند. رسول- علیه السلام- در آن شب تاریک به نیمه روی باز نگرید چندان نور از روی او بتافت که همه وادی روشن شد، پنداشتی ماه برآمد در شب بدر و [به] (۵) آوازی بلند مسلمانان را گفت: اینکه ما عاهدتم الله علیه کجا شد آن عهد که با خدای کردی (۶)؟ همه قوم را اینکه حدیث بشنوانید، هیچ کس نبود که آواز رسول بشنید و او روی در هزیمت نهاده بود، ال روی باز پس کرد و با دشمن در کارزار آمد (۷). راوی خبر گوید: مردی می آمد از هوازن بر شتری سرخ موی نشسته و رایتی سیاه به دست گرفته بر سر نیزه‌ای دراز کرده در پیش قوم ایستاده، چون ظفری یافتی از مسلمانی (۸) و فرصتی، به سر او در افتادی (۹) و بزدی (۱۰) و بکشتی و بیفکندی، و چون فرصت نیافتی رایت بیفراشتی و جماعتی در دنبال او فتادندی و به قفای هزیمتیان می رفتندی، و او را اینکه بیت می گفت: انا ابو جروول لا براح حتى نییح القوم او نباح امیر المؤمنین (۱۱)- علیه السلام- آهنگ او کرد به دنبال او برسید ضربتی زد او را بر ----- (۱). مل زنی. (۲). مل: در حال. (۳). مل چون رسول- علیه السلام- فرموده بود. (۴-۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). آو، آج، بم، لب خدای تعالی. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: ایستاد. (۸). آو، آج، بم: بر مسلمانان لب: از مسلمانان. (۹). آو، آج، بم، لب: در شدی. (۱۰). آو، آج، بم او را. [.....] (۱۱). آج، مل، لب علی.

صفحه : ۲۰۱ شتر آمد شتر بیفتاد و مرد بر زمین آمد، تیغی زد او را و به دوزخ رسانید او را، آنکه گفت- علیه السلام: قد علم القوم لدى الصّباح أنّی فی الهیجاء ذو نصح سبب هزیمت مشرکان به کشتن ابو جروول بود و مسلمانان با هم افتادند وصف برکشیدند و روی به دشمن کردند، و رسول- علیه السلام- گفت: ۱) اللهم انک [۱] ذقت اول قریش نکالا- فاذاق آخرهم نوالا، بار خدایا اول قریش را نکال چشاندی آخرشان را نوال و عطا بچشان. زهری گفت، چنین رسید به من که شیبیه بن عثمان گفت: در آن وقت که رسول- علیه السلام- تنها باز ماندی و تنی چند با او بودند، من خواستم که او را بکشم به عوض بردارم طلحه بن عثمان و پدرم عثمان بن طلحه- که ایشان را در احد علی کشته بود. حق تعالی رسول را از اینکه خبر داد، بر گردید و روی با من کرد و دست بر سینه من نهاد و مرا گفت: یا شیبیه اعیدک بالله ممّا همت به پناه با خدای می دهم از آنچه همت کردی، به آن، گفت: مرا دست بلرزه افتاد و دانستم که خدای تعالی او را اطلاع داد بر سر دل من. در روی رسول نگریدم، به چشم من چنان آمد که پنداشتم از جان و چشمم دوست تر است، گفتم: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله و ان الله قد اطلعک علی ما فی نفسی. محمّد بن اسحاق گفت، من براء بن عازب را پرسیدم، گفتم: روز حنین رسول- علیه السلام- به هزیمت برفت! گفت: لا- و الله، که رسول- علیه

السلام- هرگز به هزیمت نرفت و لکن «۲» قوم به هزیمت شدند و عیاس آواز در ایشان داد و باز آمدند و کارزار در پیوستند از سری «۳». رسول- علیه السلام- در رکاب بر پای خاست و گفت: الان حمی الوطیس اکنون تنور گرم شد یعنی کارزار، و گفت آنکه: «۴» انا انبئی لا کذب «انا ابن عبد المطلب و پاره خاک و ریک بر گرفت و در روی مشرکان انداخت و گفت: شاهدت الوجوه زشت باد اینکه رویها، هزیمت گرفتند و حدتشان کند شد و شوکتشان بشکست. یزید بن عامر گفت: من در جمله مشرکان بودم، پنداشتی که هیچ کس از ما ----- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل چون. (۳). آو، آج، بم، لب: از سر مل: از شتری. (۴). اساس: اکذب به قیاس نسخه آو تصحیح شد.

صفحه : ۲۰۲ نامند و الا از آن خاکی که رسول بینداخت پاره‌ای به چشم او رسید و پنداشتی کور شد. سعید جبیر گفت: اینکه روز خدای تعالی پنج هزار فریشته را به مدد فرستاد. حسن گفت: هشت هزار بودند. عطا گفت: شانزده هزار بودند. سعید بن المسیب گفت: یکی از جمله مشرکان مرا حکایت کرد که، روز حنین چون ما را ملاقات افتاد [۶۴- پ]

با مسلمانان، بر ایشان زدیم و ایشان را پراکنده می کردیم تا بنزدیک خداوند شتر سپید رسیدیم یعنی رسول- علیه السلام. پیرامون او مردانی را دیدیم نکو روی، سپید جامه. چون ما را دیدند گفتند: شاهدت الوجوه، و به دنبال ما در نهادند «۱» و ما را هزیمت کردند. راوی خبر گوید که مردی از جمله ایشان مرا گفت: آن مردان نکو روی سپید جامه بر اسپان ابلق که با ما کارزار می کردند کجا رفتند ما «۲» به دست ایشان کشته شدیم. من رسول را گفتم: یا رسول الله؟ ما ایشان را ندیدیم که «۳» بودند! گفت: فریشتگان بودند، و ذلک قوله: وَ أَنْزَلَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا. راوی خبر گوید: چون امیر المؤمنین جرو «۴» را بکشت و کافران دل شکسته شدند، در گرفت و می کشت تا چهل مرد را بکشت. از آن جا مشرکان هزیمت شدند و مسلمانان تیغ در نهادند و از مشرکان می کشتند تا روز نیک بر آمد. منادی رسول- علیه السلام- ندا کرد که رسول- علیه السلام- می فرماید که: اسیران را مکشی. مردم دست برداشتند. و در ایام فتح مکه، بنی هذیل مردی را به جاسوسی فرستادند او را ابن الاکوع گفتند، او را روز حنین [اسیر] «۵» گرفتند. عمر خطاب بگذشت او را دید، انصاری را گفت: دانی تا اینکه کیست! اینکه، آن است که ایام فتح جاسوس بود بر ما، بکش اینکه دشمن خدای را انصاری او را بکشت. رسول را از آن خشم آمد و گفت: نشیدی منادی من که ندا می کرد هیچ اسیر را مکشی! مردی دیگر را بکشتند نام او جمیل بن معمر، رسول کس فرستاد و گفت: نه من گفته‌ام که اسیران را مکشی! چرا کشتی اینکه اسیران را! [گفتند]: «۶» ما به قول عمر کشتیم و از آن عذر خواستند و ----- (۱). آو، آج، بم: در افتادند. (۲). اساس: تا به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۳). مل ایشان. (۴-۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: ابو جرو.

صفحه : ۲۰۳ مشرکان از آن جا بگریختند و به اوطاس آمدند. رسول- علیه السلام- مردی را نامزد کرد از اشعریان نام او ابو عامر گفتند، و لشکری به او داد تا برفت و ایشان را بپراگند و امیرشان بگریخت «۱» و از آن جا اسیر بسیار آوردند، و اینکه مرد را که ابو عامر نام بود بکشتند و امیر مشرکان که مالک بن عوف النصری بود به طایف گریخت و آن جا در حصن شد. رسول- علیه السلام- بر اثر ایشان به طایف شد و طایف را حصار داد «۲» و سؤال تا سر «۳» کارزار کرد. چون ذو القعدة درآمد که ماه حرام بود باز ایستاد، از آن جا باز گردید و به منزلی آمد که آن را جعرانه گویند، و آن جا احرام گرفت به عمره. و سبی و مال و غنایم حنین و اوطاس قسمت کرد و نصیبی تمام داد مؤلفه قلبهم را، چون ابو سفیان حرب را و عکرمة ابو جهل را و صفوان امیه را و حارث بن هشام را و سهیل بن عمرو را و زهیر بن «۴» امیه را و عبد الله بن ابی امیه را و معاویه بن ابی سفیان را و هشام بن المغیره را و اقرع بن حابس را و عیینة بن حصن «۵» را، و امثال اینان را هر یکی را از پنجاه شتر تا صد بداد و انصاریان را نصیبی اندک داد از چهار و پنج و مانند اینکه. انصاریان را سخت آمد و در آن گفتی «۶» بکردند، یکی گفت: ایمن شد در ماش هیچ روی نمی یابد، و یکی گفت: غنیمت به قوم خود داد همه و ما را محروم کرد، و یکی گفت: تیغ ما زدیم «۷»، غنیمت کافران بردند، و عباس بن مرداس السلمی در اینکه

معنی گفت: أ تجعل نهبي و نهب العبيد بين عينيه و الاقرع فما كان حصن و لا حابس يفوقان مرداس (۸) فی مجمع و ما كنت دون امرئ منهما و من تضع اليوم لا- يرفع اينکه حديث به رسول- عليه السلام- رسید، بفرمود تا ندا کردند که: رسول- عليه السلام- می‌فرماید تا انصاریان مجتمع شوند و جایی بنشینند و کسی دیگر با ایشان نباشد که از ایشان نبود. ایشان مجتمع شدند و بنشستند و رسول- عليه السلام- ----- (۱). آو، آج، بم: امیرانشان بگریختند. (۲). آج، لب: کرد.

(۳). مل: تمامت معج: تا به سر آو، آج، بم، لب ماه. (۴). لب ابی. [.....]

(۵). اساس: حصین به قیاس نسخه آو و ضبط اکثر نسخ تصحیح شد. (۶). مل: گفتگوی. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و. (۸). اساس و همه نسخه بدلها: جدی، با توجه به ضبط همین بیت در ص ۲۷۶ همین مجلد و دیگر منابع تصحیح شد.

صفحه ۲۰۴: پیامد و علی با او بود تا در میان ایشان بنشست. آنکه گفت: شما را چیزی پرسم جواب دهی مرا! گفتند: بگو ای رسول الله؟ گفت: نه شما ضال بودی، خدای تعالی شما را به من هدایت داد! گفتند: بلی و لله المنه و لرسوله. گفت: نه شما بر کناره دوزخ [۶۵-ر]

بودی، خدای تعالی شما را به من برهانید! گفتند: بلی و لله المنه و لرسوله. گفت: نه شما اندک بودی، خدای تعالی شما را به من بسیار بکرد! گفتند بلی و لله المنه و لرسوله. گفت: نه شما دشمنان یکدیگر بودی، خدای تعالی میان دل‌های شما الفت داد به من! گفتند: بلی و لله المنه و لرسوله. آنکه خاموش شد ساعتی، آنکه گفت: جواب بدهی مرا به آنچه نزدیک شماست. گفتند: جواب دادیم به آنچه دانستیم و سپاس داری کردیم و گفتیم که: منت و فضل خدای راست و آنکه تو را رسول- عليه السلام- گفت: اگر خواهی تا جواب دهی توانی گفتن: و انت قد كنت جئتنا طريدا فاويناك و كنت خائفا فامناك و مكذبا فصدقناك و تو نیز به ما آمدی و قوم تو، تو را برانده بودند ما تو را با خود گرفتیم و خایف بودی، ما ایمنت کردیم، و تو را دروغزن داشتند ما تو را به راست (۱) داشتیم. انصاریان که اینک بنشینند، دست در گریه و زاری بردند و برخاستند و دست و پای رسول (۲) بوسه دادند و گفتند: ای رسول الله؟ تن و جان ما فدای تو باد و هر مال که ما را هست به حکم تو است؟ اگر خواهی بر قوم خود تفرقه کن و جوانان ما که اینک سخن گفتند، برای آن گفتند که پنداشتند که آن را برای وضع قدر ایشان است، اکنون عذر می‌خواهند و استغفار می‌کنند، برای ایشان استغفار کن. رسول- عليه السلام- گفت: اللهم اغفر للانصار و لابناء الانصار و لابناء ابنا الانصار یا رب بیامر انصاریان را و فرزندان ایشان را و فرزندزادگان ایشان (۳) را (۴) یا معشر الانصار اما ترضون ان ينصرف الناس بالشاء و التعم [و] «ترجعون انتم و فی سهمکم رسول الله راضی نباشی که مردمان برگردند و نصیب ایشان گوسپند و شتر بود و در نصیب شما رسول خدای باشد گفتند: بلی؟ رضینا بالله و عنه و برسوله و عنه ما به خدای و پیغامبر راضی ایم و از خدای و پیغامبر راضی ایم. رسول گفت: الانصار کرسی و عیبتی لو سلک الناس وادیا و سلک الانصار شعبا لسکت شعب الانصار انصاریان صاحب سر من اند و ----- (۱). آو، آج، بم، لب گویی. (۲). آو، آج، بم، لب: او را. (۳). آو، آج، بم، لب: فرزندان انصار. (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه ۲۰۵: خواص من اند و اگر مردمان به یک وادی فرو شوند و انصار به راهی فرو شوند من به راه انصار فرو شوم. آنکه عباس مرداس را پیش خواند و گفت تو گفته‌ای: أ تجعل نهبي و نهب العبيد بين الاقرع و عینیه ابو بکر گفت: یا رسول الله؟ بابی انت و امی لست بشاعر مادر و پدر من فدای تو باد شاعر نه‌ای، او نه چنین گفته است، گفت: چگونه گفته است! گفت: بین عینیه و الاقرع آنکه علی را گفت: یا علی قم فاقطع لسانه برخیز و زبان اینک ببر. عباس گفت: و الله که اینک کلمه بر من سخت تر آمد که آن روز که دشمنان ما پس (۱) ما آمدند در سرای ما علی دست من گرفت و مرا ببرد، و اگر من دانستمی که کسی باشد که مرا از او بستاند فریاد خواستمی از او، و لکن دانستم که کسی نباشد که پای در پیش او نهد. چون مرا پاره‌ای ببرد من گفتم: یا علی؟ زبان مرا بخواهی بریدن! گفت: مرا آنچه فرموده‌اند در حق تو بخوادم کردن و هر ساعت که مرا بیشتر بردی من گفتمی: یا علی؟ زبان من

بخواهی بریدن! او جواب دادی که: آنچه مرا گفته‌اند در حق تو بخواهم کردن. مرا آورد تا بنزدیک شتر غنیمت، آنکه مرا گفت: رسول «۲» تو را چند «۳» فرموده است از شتر! من گفتم: چهار، گفت: اکنون برو از چهار تا به صد «۴» بشمار که تو راست. من گفتم: یا علی؟ رسول خدای به زبان برید من اینکه خواست! گفت: آری؟ گفتم: بابی انتم و امی ما اگر مکم و اعلمکم و احلمکم «۵» پدر و مادر من فدای شما باد، چه کریمی و حلیمی «۶» و عالمی؟ آنکه گفتم: مرا مشورت کن تا چه صواب باشد مرا! گفت: صواب در آن باشد که چون رسول - علیه السلام - تو را چهار داد و از اهل چهار «۷» کرد، تو نیز چهار بستانی و از اهل آن باشی، یعنی انصاریان را چندین داد و مهاجر را هم مثل اینکه داد. زهری گفت که، سعید بن المسیب گفت: اینکه روز شش هزار برده بیاوردند. ----- (۱). همه نسخه بدلها: به سر. (۲). مل علیه السلام مرا فرموده که از شتران من چهار به تو دهم. رسول - علیه السلام - چهار گفت، اکنون برو ... (۳). اساس: چه به قیاس آو، و اکثر نسخ تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: پانصد. (۵). آو، آج، بم: احکمکم. (۶). آو، آج، بم: حکیمی. [.....] (۷). مل، مج: جهاد.

صفحه: ۲۰۶ انس گفت رسول - علیه السلام - گفت: [۶۵-پ]

هر کس که برده‌ای دارد که آبستن است با او نزدیکی نکند، و هر چه آبستن نیست خویشان از او دور دارد تا آنکه که استبرا کند او را به حیضی، آنکه جماعتی از هوازن بیامند و به طوع اسلام «۱» آوردند و گفتند: یا رسول الله؟ تو بهتر و کریمتر هر چه در جهانی و زنان و فرزندان ما و مالهای ما برگرفتی و بیاوردی و ما امروز مسلمانیم «۲»، بفرمای تا با ما دهند. رسول - علیه السلام - گفت: آن غنیمت است، و لکن از طریق مسامحت زنان و فرزندان خواهی که با شما دهم یا مال! گفتند: یا رسول الله؟ ما بر حسب «۳» نگزینیم، بفرمای تا زنان و فرزندان ما را با ما دهند. رسول - علیه السلام - گفت: هر چه در نصیب من افتاد و نصیب اهل بیت من، و جمله بنی هاشم، من با ایشان دادم، کیست که مرا موافقت کند! جمله گفتند: ما موافقت کنیم، و هر چه در دست ایشان بود از زنان و فرزندان ایشان همه باز جای دادند. رسول - علیه السلام - گفت: اینکه قرض است بر من تا جای دیگر غنیمتی افتد، من آن را عوض بدهم و هر که نخواهد که رها کند حق خویش، از هر زنی پنجاه اشتر فدا بستاند. گفتند: یا رسول الله؟ ما راضی شدیم و فدا نخواهیم. رسول - علیه السلام - مرد را بفرستاد «۴» تا به در خیمه‌ها بگردید و اینکه بگفت و از همه رضا بستد، و همه رد کردند مگر صفوان بن امیه که او زنی داشت و آن زن از او بارداشت، به علت حمل با ایشان نداد. راوی خبر گوید که: چون رسول - علیه السلام - غنایم چنین ببخشید، مردی بیامد دراز، گندم گون، پشت دو تا بکرده، بر روی و پیشانی او اثر سجده بود، گفت: بدیدم که چه کردی به اینکه غنایم! گفت: چه کردم! گفت: عدل نکردی «۵». رسول را خشم آمد، گفت: و لیک؟ چون عدل بنزدیک من نبود، بنزدیک که بود؟ مسلمانان گفتند: یا رسول الله؟ دستور باش تا گردنش بزیم «۶»، گفت: دعوه فانه سیکون له اتباع یمرقون من الدین کما یمرق السهم من الرمیة یقتلهم الله علی ید احب الخلق الیه، گفت: رها کنی که باشد که او را اتباعی باشند که از دین بیرون شوند چنان که تیر از نشانه بشود، و خدای تعالی ایشان ----- (۱). آج، لب: ایمان. (۲). آو، آج، بم، لب: مسلمانانیم. (۳). همه نسخه بدلها: هیچ. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: مرد بفرستاد. (۵). اساس: کردی به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخ تصحیح شد، اساس نیز به صورت استفهام انکاری بدور از معنی نیست. (۶). مل رسول علیه السلام.

صفحه: ۲۰۷ را بر دست مردی بکشد که از همه خلقان او را دوست تر دارد «۱»، بر دست امیر المؤمنین علی کشته شد در نهروان در جمله خوارج، قوله: إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ، یقال: اعجبه کذا اذا «۲» اسره تعجب او را «۳» فلان چیز [یعنی] «۴» چنان خرم شد به او که متعجب شد از او و عجب آمد او را از آن، یعنی شما به بسیاری خود بنازیدی و عجب کردی و بزرگ آمد شما را بسیاری شما [آنکه حق تعالی خواست که با ایشان نماید که کثرت از ایشان غنا نکند، فتح] «۵» و ظفر ایشان [را] «۶» نه به کثرت بود، و انما خدای

تعالی دهد، گفت: فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئاً و آن کثرت از شما هیچ کفایتی نکرد و سود نداشت، يقال: هذا الامر لا یعنی عنک شیئا، ای لا ینفعک شیئا، قال الله تعالی: ما أَعْنَى عَنِّي مَالِيهِ «۷»، و قال تعالی: إِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً «۸». وَ ضَاقتْ عَلَيْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحَّبَتْ، «ما» مصدری است، و «با» بمعنی مع، ای مع رحبها و زمین بر شما تنگ شد با فراخیش. ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ و آنکه پشت بدادی، و مفعول از کلام محذوف است، کأَنَّهُ قال: وَلَّيْتُمْ أَدْبَارَكُمْ، و لکن بیفکند برای آن که «مدبرین» خواست گفت «۹»، و نصب «مدبرین» بر حال است. ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ پس خدای تعالی سکینه بر ایشان فرو فرستاد، یعنی پس از آن که به هزیمت برفتند و رسول را تنها رها کردند، خدای تعالی سکینه، یعنی رحمتی که ایشان به آن ساکن شدند و ثبات قدم یافتند. و گفتند: مراد طمأنینه و ساکنی است و امنی است از خوف. حسن گفت: سکینه، وقار باشد، قال الشاعر: لله قبر غالها ماذا یجن ن لقد أجن سکینه و وقارا و خدای تعالی اینکه سکینه و وقار بگفت که بر رسول فرو فرستادم و بر مؤمنان، و اگر حمل کنند بر آن جماعت اندک که به هزیمت نرفتند و از خدمت رسول جدا نشدند بعید نباشد. وَأَنْزَلَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا [۶۶-ر]

و فرو فرستاد لشکرهایی که شما ----- (۱). مل عاقبت. (۲). اساس: اذ به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. (۳). آو، آج، بم: تعجب آورد. (۴-۵-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۷). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۸. (۸). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۱۹. (۹). همه نسخه بدلها: گفتن. [.....]

صفحه ۲۰۸: ندیدی ایشان را. و «جند»، لشکر گرد کرده باشد، و «اجناد»، جمع قلیلش باشد، و «جنود» جمع کثیرش. جنائی گفت: روز حنین فریشتگان به مدد تشجیع و تقویت دل آمدند، و کارزار نکردند الا روز بدر. وَعَدَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا و عذاب کرد کافران را به قتل و اسر و سلب اموال و اذلال و صغار. آنکه گفت: اینکه جمله جزا و پاداشت کافران باشد. ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ پس خدای تعالی توبه بپذیرد بر آن که خواهد از جمله مؤمنان تائبان. در اینکه دو قول گفتند، یکی آن که: مراد آن است که، توبه مؤمنان بپذیرفت «۱» از آن که رسول را رها کردند و بگریختند، و ما بیان کردیم که فرار از زحف، معصیت باشد، از او توبه کردن واجب باشد. و قولی دیگر آن است که: توبه از «۲» کافران بپذیرفت «۳» که از کفر توبه کردند پس از کارزار حنین، و اینکه که گفت: علی مَنْ يَشَاءُ، دلیل آن می کند که قبول توبه بر خدای تعالی واجب نیست، چه آنچه واجب بود موقوف نبود بر مشیت، چنان که ثواب بر طاعت و اعواض آلام در هیچ جای موقوف نیست بر مشیت از آن جا که واجب است. وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ و خدای «۴» آمرزنده و بخشاینده است، و ذکر غفور و رحیم، عند قبول توبه هم به دلیل آن باشد که قبول توبه بر خدای واجب نباشد، بل به آن متفضل است. [قوله تعالی] «۵»:

[سوره التوبة (۹): آیات ۲۸ تا ۳۷]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ «(۲۸) قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ «(۲۹) وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيزُ بْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلِ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤفَّكُونَ «(۳۰) اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ «(۳۱) يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى

اللَّهِ إِلَّا- أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۳۲) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ (۳۳) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَحْبَارِ وَ الرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۳۴) يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَ جُنُوبُهُمْ وَ ظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كُنْتُمْ لَأَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (۳۵) إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَ قَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ (۳۶) إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَ يَحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُؤَاطُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيَحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زَيْنَ لَهُمْ سُوءَ أَعْمَالِهِمْ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (۳۷)

[ترجمه]

ای آنان که بگرویده‌ای بدرستی که مشرکان پلیداند. نزدیک مه آیند «۶» به مسجد حرام پس از سه سال ایشان اینکه سال، و اگر می‌ترسید شما از درویشی، پس زود بود که بی‌نیاز کند شما را خدای تعالی از فضل خویش اگر خواهد، بدرستی که خدای - عز و جل - داناست و با حکمت «۷». ----- (۱). مج: بپذیرفت. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: آن. (۳). آو، بم، مل، مج: بپذیرفت. (۴). همه نسخه بدلها تعالی. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). آج، لب: نزدیکی نکنید. (۷). آو، بم، مج: محکم کار آج، لب: درست کار درست گفتار.

صفحه : ۲۰۹ [۶۶-پ]

کارزار کنید با آنان که بگرویده‌اند به خدای تعالی و نه به روز واپسین، و حرام ندارند آنچه حرام کرد خدای و پیغامبرش، و دین ندارند دین حق و راستی از آن که «۱» دادندشان کتاب تورات تا بدهند گزیت از دست، و ایشان در آن حال خواران «۲» باشند. و گفتند جهودان که، عزیز پسر خداست، و گفتند ترسایان «۳»: عیسی بن مریم پسر خدای است، آن گفتار ایشان است به دهنهای ایشان ماندگی می‌کنند گفتار آنان که کافر شدند از پیش، بکشاد ایشان را خدای که از کجا مصروف می‌شوند از حق «۴». [۶۷-ر] گرفتند عالیشان «۵» را و زاهدشان «۶» را خدایان بجز «۷» خدای و عیسی پسر مریم را و فرمودند ایشان را مگر تا بپرستند خدای را یکی، نیست خدای مگر او پاک است او از آنچه بت را همباز «۸» او می‌گویند «۹». می‌خواهند که بنشانند «۱۰» نور خدای به دهنهای ایشان و ابا می‌کند خدای تعالی مگر آن که تمام گرداند نورش را و اگر کراهیت دارند کافران. اوست آن که بفرستاد پیغامبر خویش را- علیه السلام- به راه راست و دین راست تا غلبه دهد او را بر دینها همه و اگر چه نخواهند مشرکان. ----- (۱). همه نسخه بدلها: از آنان که. (۲). آو، بم، مج: ذلیل آج، لب: بر صفت خواری. (۳). اساس: ترسان ترسایان. (۴). اساس: که چگونه دروغ می‌گویند ایشان با توجه به ترجمه نسخه آج، تصحیح شد آو، بم: دروغ می‌گردانند. (۵). آو، بم، مج: عالیشان. (۶). آو، بم، مج: زاهدانشان. (۷). آو، بم: از جز. [...]. (۸). آو، بم، مج: انباز. (۹). آو، بم، مج: می‌گیرند. (۱۰). آج، لب: فرو نشانند.

صفحه : ۲۱۰ [۶۷-پ]

ای آنان که بگرویده‌ای به بدرستی که بسیاری از دانشمندان جهودان و زاهدان ترسان «۱» می‌خورند خواسته‌های مردمان به ناحق و باز می‌دارند از ره خدای، و آنان که گنج می‌نهند زر و سیم و نفقه نمی‌کنند وی را «۲» در راه خدای «۳»، مژده ده ایشان را به عذابی دردناک. روزی که گرم گردانند «۴» بر آن در آتش دوزخ، داغ کنند به آن پیشانیهایشان و پهلوهایشان و پشتهایشان، اینکه آن گنج است که نهادی «۵» برای خود، پس بچشی آنچه نهاده بودی گنج. [۶۸-ر]

عدد «۶» ماهها نزدیک خدای دوازده ماه است در کتاب خدای آن روز که آفرید آسمانها و زمین از آن، چهار ماه حرام «۷». اینکه

است دین راست ظلم مکنی در اینکه ماهها بر خود و کارزار کنید با مشرکان جمله چنان که کارزار می‌کنند با شما جمله، و بدانید که خدای با پرهیزگاران است. بدرستی که تأخیر کردن «۸» ماه حرام با ماههای دیگر افزونی است در کفر، گمراه می‌شوند بدان آنان که کافر شدند، حلال می‌گردانند آن را سالی، و حرام می‌کنند او را سالی تا موافق باشند «۹» عدد آنچه حرام کرد خدای، پس حلال ----- (۱). ترسانان/ ترسایان. (۲). همه نسخه بدلها: آن را. (۳). آج، لب پس. (۴). بم، معج: بتابند. (۵). آو، بم: می‌نهادی. (۶). آج، لب: بدرستی که عدد. (۷). آج، لب رجب، ذو القعدة، ذو الحجة و محرم. (۸). آو، معج: باز پس داشتن. (۹). آو، بم، معج: آید.

صفحه : ۲۱۱ کنند آنچه حرام کرد خدای، بیاراستند ایشان را بدی کردارهای ایشان، و خدای راه نماید گروه کافران را. قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ «۱»، حق تعالی به اینکه آیت با مؤمنان خطاب کرد و اعلام کرد ایشان را که: مشرکان پلیداند، آنان که با خدای انباز گویند. و نجس، مصدر است و عرب اسم را به مصدر وصف کنند برای مبالغت، فقالوا: رجل صوم و عدل و فطر و رضا، ای عادل و صائم و مفطر و مرضی. و چون وصف به مصدر باشد واحد و تثنیه و جمع و تذکیر و تأنیث به یک لفظ باشد، یقال: رجل نجس به فتح الجیم، و رجلا نجس و رجال نجس و امرأه نجس و امرأتان نجس و نساء نجس. اما چون نجس گویند که وصف باشد به کسر «جیم» تثنیه و جمع [۶۸-پ]

و تذکیر و تأنیث مراعات باید کردن. اما نجس به کسر «نون» و اسکان «جیم» مفرد نگویند الا با رجس به یک جای، یقال: هذا رجس نجس. پس در اینکه لفظ چهار لغت است: نجس، و اینکه لفظ قرآن است و نجس و اینکه اسم و صفت است. و كذلك: نجس ککبد و کبد و کرش و کرش و کذب و کذب و ضحک و ضحک. و نجس بضم الجیم، کندس و یقط «۲» و جنب. و در معنی او خلاف کردند ابو عبیده و ضحاک گفتند: قدر «۳». ابن الانباری گفت: حیث. عبد الله عباس گفت: ما المشركون الا رجس خنزیر أو کلب. خلاف است میان ما و فقها در آن که کافر نجس العین است یا نجس الحکم. نزدیک شافعی و دیگر فقها آن است که کافر نجس الحکم است، چون جنب و حائض. و نزدیک ما چنان است که کافر نجس العین و نجس الحکم است. و آیت به ظاهر دلیل آن می‌کند که نجس العین است، و هیچ مانع نیست از آن که گویند هم نجس العین است و هم نجس الحکم، برای آن که میان ایشان تنافی نیست که مانع باشد من الجمع بینهما. و مراد ما به نجس العین آن است که: هر چه کافر آن را مماسه کند پلید شود و پلیدی او متعدی باشد، و اگر نجاست او مقصور بودی علی الحکم دون العین تعدی نکردی چنان که [جنابت] «۴» از جنب و حکم حیض از حائض. پس معلوم شد که کافر به خلاف جنب و حائض است، و مراد به آن که ----- (۱). آو، آج، بم: لب الایة. (۲). آو، آج، بم: نطف. [.....]

(۳). آو، آج، بم، مل، معج: جدر لب: حذر. (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۲۱۲ نجس الحکم است آن است که: به ایمان حکم نجاست از او زایل شود، پس او از یک وجه [کالکلب و الخنزیر است، و البول و الغایط فی تعدی النجاسة. و از یک وجه] «۱» کالجنب و الحائض [است. و فرقی دیگر آن است که: نجس العین با آب پاک نشود کالبول و الغایط و الکلب و الخنزیر، و نجس الحکم به آب پاک شود کالجنب و الحایض و غیرهما] «۲» و حدیث عبد الله عیاس صححت قول ماست. و مذهب ما آن است که: حکم جهودان و ترسایان و سایر اصناف کفار، حکم مشرکان است. در اینکه مسأله هر چه ایشان دست بر او نهند و از دو خایه «۳» یکی تر باشد و اگر خشک باشد، یرش «۴» بالماء «۵» رشا آب بر او باید زدن و در اول به آب بیاید شستن، [و اگر کسی مصافحه کند با ایشان و دست یکی تر باشد، بیاید شستن] «۶» و اگر خشک باشد به خاک بیاید مالیدن. حسن بصری گفت: من صافح مشرکا فلیتوضأ، و اخبار بسیار است بر اینکه اصحاب ما را، و اینکه آن است که: بر اینکه اخبار مخالفان نیز موافقت کردند. فلا یقرّبوا المسجد الحرام نهی غایب است نباید تا پیرامن «۷» مسجد الحرام کردند. بعضی فقها گفتند اینکه نهی است از دخول مسجد حرام چنان که گفت: وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ «۸» بعد عامهم هذا پس از امسال، بعضی

گفتند: مراد آن سالی است که رسول حجۃ الوداع کرد، و درست آن است که: آن سال خواست که امیر المؤمنین علی - علیه السلام - سورت براءت بر ایشان خواند و عهد ایشان بینداخت، و آن سال نهم بود از هجرت. و آیت عام است در سایر اصناف کفار که ایشان را در هیچ مسجد نشاید شدن و مسلمانان باید تا رها نکنند ایشان را و -----

(۲-۱). اساس: ندارد از آج افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: دو گانه. (۴). اساس: یرد به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۵). آو، آج، بم: الماء. (۶-۹). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۷). آو، بم: پرامن. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۳۵.

صفحه: ۲۱۳ تمکین نکنند از دخول مساجد، و همچنین است دیگر مسجدها که نه مسجد الحرام است. و ابدا نشاید ایشان را پس از نزول آیت، و آن سال در هیچ مسجد شدن الّا پس از آن که ایمان آرند. و اینکه مذهب اهل البیت است و قول جابر عبد الله انصاری و قتاده و عمر عبد العزیز و جز ایشان. وَ اِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً، ای فقرا «۱» و اگر ترسی از درویشی. و العیلة و العالة، الفقر، و عال الرجل اذا افتقر و اعال اذا کثر «۲» عیاله، قال الشاعر: فلا یدری الفقیر متى غناه و لا یدری الغنی متى یعیل مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که: مشرکان آمدندی از راههای دور و انواع متاع و طعام آوردندی، چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد گفتند: یا رسول الله؟ ما رنجور شویم «۳» چون ایشان نیابند و طعام بر ما تنگ شود و تجارت منقطع شود، و بازار کاسد و مرافق و منافع ما فایت شود. [۶۹-ر]

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اگر چنان است که شما از درویشی می ترسی، خدای شما را از فضل و رحمت و نعمت خود مستغنی کند. و در مصحف عبد الله مسعود چنین است: و ان خفتم عائله، ای خصلة تعول علیکم، ای تشق علیکم. عکرمه گفت: خدای تعالی ایشان را توانگر کرد به بارانهای پیاپی تاخیرها «۴» و نباتها بسیار شد. مقاتل گفت: سبب توانگریشان ان بود که: اهل جزیره «۵» و صنعا و جرش ایمان آوردند، و از یمن طعام می آوردند بر پشت چهارپای «۶». کلبی گفت: خدای تعالی در زمین تباله و جرش خصبی و فراخی بداد که اهل مکه از آن توانگر شدند. ضحاک گفت: خدای تعالی ایشان را توانگر کرد به جزیت اهل ذمت، و قوله: [ان شاء] «۷» اگر خواهد به مشیت باز بست برای دو کار یکی آن که: بعضی بودند از ایشان که به آن وقت و آن خیر نرسیدند، دگر آن که: تا مکلفان با خدای فرع کنند و با او گریزند و امید در او بندند، کما قال تعالی: لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَاءَ اللَّهُ «۸». ----- (۱). اساس: قهرا، که با خطی متفاوت اصلاح شده است آو، بم:

مقرا مل، مج، لب: فقرا. (۲). آو، بم: اذا اکثر. (۳). آو، بم: شدیم. (۴). آو، آج، بم، مل: چیزها. (۵). همه نسخه بدلها: جدّه. [.....]

(۶). آو، آج، بم، لب: چهار پایان. (۷). اساس: ندارد به قیاس نسخه آو، اتفاق نسخهها افزوده شد. (۸). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۷.

صفحه: ۲۱۴ اِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ خدای عالم است به مصالح شما در تکلیف «۱»، و حکیم است در منع مشرکان از مسجد الحرام. قوله: قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ، حق تعالی در اینکه آیت رسول را - علیه السلام - و مسلمانان را فرمود که: با اهل کتاب از جهودان و ترسایان قتال کنید. مجاهد گفت: اینکه آیت آنکه آمد که رسول را فرمودند که: به غزات «۲» روم رو. رسول - علیه السلام - بعد نزول اینکه آیت به غزات «۳» تبوک شد. کلبی گفت: در بنی قریظه و بنی النضیر آمد آیت. رسول - علیه السلام - به قتال ایشان رفت، ایشان مصالحه کردند و آن اول جزیتی «۴» بود در اسلام و اول ذلی بود که به اهل کتاب رسید. حق تعالی به اینکه آیت وصف کرد جهودان و ترسایان را به آن که، ایشان به خدای ایمان ندارند، اگر چه خدای گویانند، خدای دانان «۵» نهاند برای آن که خدای را فرزند روا می دارند و آن که در حق خدای اینکه روا دارد به خدای ایمان ندارد. و نیز گفت: به قیامت ایمان ندارند، و اگر چه ایشان معتقد اینکه چیزها باشند مؤمن نباشند، برای آن که اعتقاد آنکه ایمان باشد که علم باشد و از سر دلیل بود و اینکه موافق مذهب ماست در حق همه مقلدان و معتقدان باطل. و دگر وصف آن است که: ایشان آنچه خدای و رسول حرام کرد ایشان رحام ندارند برای آن که به شرع رسول ما که ناسخ شرایع است ایمان ندارند. و لَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ و ایشان دین حق ندارند، و اینکه آیت دلیل است بر آن که جهودی و ترسایی حق نیست و باطل است. بعضی دگر مفسران گفتند: حق، در آیت نام خدای

است - جل - جلاله - که از نامهای خدای یکی حق است، یعنی که: ایشان دین خدای ندارند و معنی نزدیک است به یکدیگر. و اقسام دین گفته‌ایم، و اصل او طاعت باشد، قال الشاعر: لئن حلت بواد یا بنی «۶» اسد فی دین عمرو و حالت بیننا فدک ای، فی طاعة عمرو. مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، «من» تبیین راست از آنان که ایشان را کتاب دادند، برای آن که اینکه اوصاف که گفت جامع است سایر کفار را، ----- (۱). همه نسخه بدلها: تکالیف. (۳-۲). همه نسخه بدلها: غزای.

(۴). بم: حربی. (۵). آو، بم: دانایان. (۶). کذا: در همه نسخه بدلها: ضبط مصراع، در منابع لغت: بجو فی بنی.

صفحه : ۲۱۵ و آنچه به «من» بیان کرد که اهل کتاب‌اند. حَتَّى، انتهای غایت را باشد، گفت: با ایشان قتال می‌کنید «۱» تا آنچه که جزیت بدهند. حکم اهل کتاب و اهل ذمت آن است که: اول ایشان را دعوت کنند، اگر قبول کنند فهو المراد، مسلمانانند و برادران مانند، و اگر قبول نکنند جزیت بر ایشان عرضه کنند، و شرایط ذمت اگر قبول کنند بر آن قرار دهند ایشان را، و اگر قبول نکنند با ایشان کارزار کنند تا آنچه که ایمان آرند یا جزیت بپذیرند. و در آیت، دلیل است بر آن که: قتال اهل کتاب حلال است، بل واجب است چون جزیت قبول نکنند تا آنچه که جزیت بدهند از دست خود به پیغامبر و امام. وَ هُمْ صَاغِرُونَ، «او» حال راست در آن حال که ذلیل و صاغر باشند. و جزیه فعله من الجزاء نوع من الخراج علی کفرهم. و فعله، هیأت را باشد، كَالْجِلْسَةِ [۶۹-پ]، و المشیه و الرّكبه «۲». و برای آن گفت: عَنِ يَدٍ، تا بدانند که ایشان می‌دهند و از ایشان نمی‌ستانند به کره. و عَنِ تَعَلُّقٍ دارد به محذوفی، و التّقدیر: اخراجا عن الید. ابو علی گفت: معنی آن است که: باید که به دست خود دهند و روا نباشد که در اینکه معنی نایب فرو دارند «۳» تا مدلت و صغارشان پیدا شود. و بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: عن نقد، چنان که گویند: بعت هذا یدا، بید، ای نقدا. و بعضی دگر گفتند: عن ید لکم علیهم از دست نعمتی که شما را باشد بر ایشان به قبول جزیه و تبقیّت «۴» ایشان. و مغربی گفت: [به معنی قهر است] «۵»، عن قهر و غلبه، و اینکه قول زجاج است. و «صغار»، مدلتی باشد که قدر صاحبش صغیر «۶» بکند. و گفته‌اند، معنی «صغار» در آیت آن است که: حالت جزیت دادن باید تا بر پای ایستاده باشند به مقام مدلت، و آن کس که می‌گیرد نشسته باشد بر مرتبه خود. قتیبی گفت: عرب چیزی که مبتدا دهند نه بر سیل مجازات، آن را اعطاه عن ید خوانند. بنزدیک ما جزیه از سه گروه گیرند: از جهودان و ترسایان و گبرکان. و امّیا صایبان بنزدیک ما از ایشان جزیت نگیرند، و حکم ایشان حکم دیگر کفار باشد، و ابو سعید «۷» اصطخری من اصحاب الشّافعی هم اینکه گفت، و جمله فقها خلاف کردند. ----- (۱). همه نسخه بدلها: می‌کنند. (۲). آج: الکربه. (۳). آو، آج، بم، لب: فرا دارند. (۴). آج:

سلیقه. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). مل: حقیر. [.....]

(۷). اساس: ابو سعد به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

صفحه : ۲۱۶ و امّیا در گبرکان، خلاف کردند علما در آن که ایشان اهل کتاب‌اند یا نه. بعضی گفتند: اهل کتاب نه‌اند، و لکن حکم ایشان در اعطای جزیت حکم اهل کتاب باشد. و شافعی را در او دو قول است یکی آن که: ایشان را کتاب نبود، و یکی آن که: ایشان را کتاب بود، خدای تعالی باز گرفت از ایشان. و ابو حنیفه بر آن است که: ایشان را کتاب نبود، و از امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - روایت کردند که: ایشان را پیغامبری بود و کتابی، پیغامبر را بکشتند و کتاب بسوختند. و جزیت را بنزدیک ما حدی محدود نیست، بل امام چندان که مصلحت داند بر ایشان نهد امّا بر سرشان و امّا بر زمینشان، و جمع نکنند میان هر دو. و ثوری موافقت کرد ما را در آن که حدی محدود نیست آن را، و شافعی گفت: چون دیناری بدهد از او قبول کنند سواء اگر توانگر بود و اگر درویش و اگر متوسط. و مالک گفت: کمتر از چهار دینار نباشد بر آنان که زر دهند، و اگر درم دهند، چهل و هشت درم. ابو حنیفه گفت: جزیت درویش «۱» دوازده درم باشد، و جزیت متوسط بیست و چهار درم، و جزیت توانگر چهل و هشت درم. امّا آن کس که او مالی ندارد و کسی نباشد او را، بر او جزیت نیست، و ابو حنیفه هم اینکه گفت. و شافعی را در او دو قول است: چون سال بر گردد و جزیت واجب شود بر ذمی، آن که بمیرد یا اسلام آرد، ابو حنیفه گفت: جزیت بیفتد، و شافعی گفت: نیوفتد. و

بنزدیک ما به اسلام بیوفتد و به مرگ بنیوفتد، و مذهب مالک هم چنین است روا نباشد که هیچ ذمی را رها کنند که در حرم شود» (۲) به هیچ حال نه برای کاری نه به رهگذر» (۳)، و شافعی هم اینکه گفت، و ابو حنیفه گفت: روا باشد چون محتاج باشند یا مجتاز» (۴). اگر اهل ذمت از دینی به دینی انتقال کند چنان که جهود باشد ترسا شود یا گبر باشد جهود شود او را بر آن جزیت رها کنند، ابو حنیفه هم اینکه گفت. و شافعی را دو قول است اهل ذمت مادام تا بر شرایط ذمت باشند از آن که اظهار نکاح محرمات نکنند و شرب خمر و زنا و ربا ایشان بر ذمت باشند جزیت قبول کنند از ایشان و اگر اظهار چیزی از اینکه معنی کنند از ذمت بیرون باشند و قتال ایشان حلال شود، و اگر چیزی کنند که در شرع ما یا شرع ایشان موجب

 --- (۱). آو، بم: دروش. (۲). آو، آج، بم، مج: شوند. (۳). آو، آج، بم، لب: رهگذری. (۴). آج، بم: مختار.

صفحه : ۲۱۷ حدّ باشد حدّ بزند امام ایشان را «۱» تمام. و جمله فقها خلاف کردند و گفتند: بر ایشان حدّ نباشد تعزیر باشد. از دیوانه مطبق» (۲) جزیت نستانند، و اگر وقتی باشد و وقتی نباشد حکم اغلب را باشد، و ابو حنیفه هم اینکه گفت. و شافعی گفت: جزیت از او ساقط باشد علی کلّ حال از شیوخ و رهبان» (۳) و اصحاب صوامع جزیت نستانند. و شافعی را در او دو قول است: روا باشد اهل ذمت را که [۷۰-]

دستار بر سر نهد» (۴) و ردا بر دوش و شافعی هم اینکه گفت، و ابو حنیفه و احمد حنبل گفتند: رها نکنند ایشان را تا ممیز» (۵) باشند. اگر گویند: چه گوی در جزیت اهل کتاب، طاعت است یا معصیت! اگر معصیت است خدای نشاید تا معصیت فرماید، و اگر طاعت است ایشان را باید تا بدان مستحقّ ثواب باشند جواب گوئیم: امّیا ستدن امام طاعت است، و امّیا دادن ایشان نه طاعت است نه معصیت، بل بر سبیل فدیة و دفع قتل است از نفس خود. و جزیت، از جزا مشتق است، و جزا را وصف نکنند به آن که طاعت است یا معصیت. قوله: وَ قَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ، عاصم خواند و کسائی و عبد الوارث» (۶) عن ابی عمرو: «عزیز» به تنوین، و باقی قراء بی تنوین. امّیا آنان که بی تنوین خواندند، سه وجه گفتند: اینکه قراءت را یکی آن که: ابن، اینکه جا صفتی است میان دو اسم علم افتاده و چون چنین باشد تنوین نباید در او تا فرق بود میان او چون صفت و یا خبر باشد، یقال: جاءنی زید بن عمرو، و رأیت زید بن عمرو، و مررت بزید بن عمرو، و گفت خبر محذوف است از کلام، تقدیر آن است: عزیر ابن الله، معبودنا او نبینا. وجه دوم آن است که: اسم لا- ینصرف است برای آن که علم است و اعجمی، و تصغیر را جاری مجرای نا» (۷) مصغّر کرد، تنوین از او بستد به علّت» (۸) منع صرف. وجه سوم آن است که: تنوین برای جمع ساکنین بیفگند» (۹) بر سبیل تشبیه به حرف لین چنان که در قاض و داع کردند، و علی هذا [قراءة من قرأ: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، اللَّهُ] ----- (۱). آو، آج، بم: امّا. (۲). مل: مطلق. (۳). آو، بم: رهابین. (۴). همه نسخه بدلها: نهند. (۵). مج: مهین. (۶). آو، آج، بم، لب: عبد الرزاق مل: عبد الوراق. (۷). آو، بم، مل: ما مج: یا آج: تا. (۸). اساس: علم به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. (۹). آج: بیفگند. [...]

صفحه : ۲۱۸ الصّمّد» (۱) هذ ما «۳» و نعمان بن اوفی و شأس بن قیس و مالک بن الصّیف، و اینکه چنان باشد که گویند: خوارج به تعذیب اطفال گویند، و اینکه مقالت از ایشان گروهی گفتند که ایشان را ازارقه گویند. عبید بن عمیر گفت: اینکه مقالت از جهودان یک شخص گفت نام او فنحاص بن عازورا، و او آن بود که گفت: انّ الله فقیر و نحن اغنیاء. و سبب آن که جهودان اینکه گفتند، آن بود که: عطیة العوفی گفت از عبد الله عباس که: عزیر، از جمله اکابر و بزرگان بنی اسرائیل بود، و بعضی گفتند: پیغامبر بود و توریت در میان قوم بود و از عزّت او را جای او تابوت بود. و مردم بعضی یاد داشتند چون به معصیت مشغول شدند و ظلم و عدوان پیشه گرفتند، خدای تابوت از میان ایشان برگرفت. چون فساد زیادت کردند خدای تعالی- توریت از دلهاشان برگرفت و از یاد ایشان برفت. مدّتی بر اینکه بر آمد، ایشان پشیمان شدند و آن عقوبتی شناختند

 - (۱). سوره اخلاص (۱۱۲) آیات ۱ و ۲. (۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۳). آو، آج، بم: یشکر.

صفحه : ۲۱۹ توبه کردند، و فزع کردند با عزیر، و عزیر دعا کرد و تضرع کرد و از خدای تعالی درخواست تا تورات [یا] «۱» یاد او دهد. خدای تعالی دعای او اجابت کرد و نوری در دل او نهاد، تورات یاد او آورد «۲» جمله. او، پیامد و قوم را بشارت داد که خدای تعالی تورات با یاد من داد و تورات خواندن گرفت و بر ایشان می‌خواند، ایشان بهری اعتماد کردند و بهری نکردند تا آنکه که خدای تعالی تابوت با ایشان داد، آنچه از او نوشته و یاد گرفته بودند با آن نسخه که در تابوت بود مقابله کردند، حرفی زیادت و نقصان نبود، [۷۰-پ]

گفتند: اینکه تخصیص عزیر را برای آن بود که او پسر خدای است، - تعالی عَمَّا يَقُولُ الظَّالِمُونَ عَلُوًّا كَبِيرًا «۳». و سدی گفت، سبب آن بود که: چون عمالقه بر بنی اسرائیل مسلط شدند و ایشان را می‌کشتند و می‌رنجانیدند، ایشان بگریختند و متواری شدند و در عالم پراکنده شدند و نسخه‌های تورات که داشتند در کوهها پنهان کردند، و عزیر نیز بگریخت و در بعضی کوهها خدای را عبادت می‌کرد و از کوه فرو نیامدی الا- روز عید. روزی از روزهای عید فرود آمد، زنی را دید بر سر گوری ایستاده و می‌گفت: وا مطعماه «۴» و کاسیاه؟ و عزیر در دعا و تضرع بسیار می‌گفت: بار خدایا؟ بنی اسرائیل را بی‌عالم رها کردی، عزیر فراز شد و آن زن را وعظ کرد و گفت: از خدای بترس- و گمان چنان برد که آن گور شوهر اوست- یا زن؟ تو چنان دانی که روزی تو به دست شوهرت بود، روزی تو بر خدای است، تو را و شوهرت را و جمله خلاق را بی‌روزی رها نکند، نمی‌دانی که علم عالمان ازوست و بنو اسرائیل را بی‌عالم رها نکند! عزیر گفت: راست گفتمی، و لکن تو کیستی! گفت: من دنیام آمده‌ام تا تو را بشارتی دهم بدان که از نماز گاه تو چشمه آب پدید خواهد آمدن و درختی بر کنار آن چشمه بخواهد رستن، تو از میوه آن درخت بخور و از آن چشمه آب باز خور و از آن جا وضو کن و دو رکعت نماز بکن که خدای تو را چیزی «۶» خواهد داد. چون از آن جا برفت و با نماز گاه خود رفت بر دگر -

----- (۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد. (۲). آو، آج، بم: داد. (۳). محتمل است اشاره مفسر به سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۳ (... تَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عَلُوًّا كَبِيرًا. (۴). اساس: وا معظماه به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. (۵). آو، آج، بم: لب: چون می‌دانی. (۶). لب: خیری.

صفحه : ۲۲۰ روز چشمه آب از جای سجده او بر دمید و درختی پیدا شد، او از آن میوه بخورد و از آن آب باز خورد، چون نگاه کرد پیری می‌آمد، بر او فراز آمد و او را گفت: دهن باز کن، او دهن باز کرد، چیزی در دهن او نهاد و گفت: فرو بر. او فرو برد. آنکه او را گفت: در اینکه چشمه رو و هم اینکه جا در برو «۱» تا به قومت رسی. همچنان کرد و در آن چشمه آب برفت. چندان که بیشتر می‌رفت علمش زیادت می‌شد تا به قوم خود رسید و جمله تورات یادش آمده بود، قوم را گفت: بروی و قلمی چند بیاری «۲». برفتند و چند قلم بیاوردند. او هر انگشتی را قلمی بریست و به جمله قلمها تورات نوشتن گرفت تا جمله برنوشت. ایشان چون آن دیدند، برفتند و آن نسخه‌های تورات که در کوهها پنهان کرده بودند بیاوردند و معارضه کردند با آن که او نوشته بود «۳»، یک «۴» حرف تفاوت نبود، گفتند: تورات به اینکه بزرگی و مشکلی مقدور کس نبود که یاد گیرد و علم آن در دل او بماند «۵»، اینکه خصوصیت برای آن است که عزیر پسر خدای است. کلبی گفت: برای آن گفتند که چون بخت نصر، بیت المقدس ویران «۶» بکرد و بنی اسرائیل را بکشت و آواره کرد، گفت: در میان شما کیست که تورات داند! گفتند: عزیر، برفتند و او را بیاوردند- و او کودکی بود کوچک- بخت نصر باور نداشت که او با صغر سنش تورات را یاد دارد، چون عزیر برفت از آن جا و از کار او آن بود که خدای تعالی از او حکایت کرد در سوره البقره: أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ (۷) هذِهِ مَا «۴»: عیسی پسر خداست. بعضی دگر گفتند: برای آن گفتند اینکه که، او را مادر و پدر نبود، خدای را به پدر او کردند از جهل و کفرشان- تعالی عن ذلک «۵». ذلک قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ، حق تعالی در اینکه آیت، گفت، جهودان گفتند: عزیر پسر خدای است، و ترسایان گفتند: عیسی پسر خدای است، اینکه حکایت است از ایشان. آنکه گفت: ذلک قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ اینکه سخن است که ایشان می‌گویند «۶» به دهنشان، و اینکه کنایت

باشد از قولی که آن را اصلی نباشد، چنان که یکی از ما گوید: فلان از سر زبان چیزی می‌گوید و حدیثی از دهن به در (۷) می‌اندازد. و عرب هر کجا حدیثی باشد که آن را حقیقتی نبود، به دهن باز بندند (۸) چنان که گفت: یَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ (۹)، و قوله: يَقُولُونَ بِاللَّسِنَتِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ... (۱۰)، و قوله: كَثُرَتْ كَلِمَةٌ تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا (۱۱). قوله: يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ، مانند گی می‌کنند در اینکه سخن با کافرانی که پیش از اینکه بودند. و مضاهات، مشابهت باشد، يقال: ضاهاه و باهاه و باراه، اذا شابهه و عارضه، و منه: امرأةٌ ضهياءٌ الَّتِي (۱۲) لم تحض لأنها تشبه الرجال. و ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: انسی. (۲). آو، آج، بم، لب سه مقالت. (۳). آو، آج، بم، لب: کشش. (۴). همه نسخه بدلها: گفتند. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل علواً کبیرا. (۶). مل خاک. (۷). آج، لب: بیرون آو، بم: برون. (۸). آو، آج، بم، لب: ببندند. (۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۷. (۱۰). سوره فتح (۴۸) آیه ۱۱. (۱۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۵. [.....] (۱۲). مج، لب: للئی.

صفحه ۲۲۳: عاصم خواند: یضاهئون، به همز «ا». و بر اینکه قراءت ضاهاته باشد، و بر قراءت عامه [قرآ] «۲» ضاهيته. قول الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ، قتاده و سدی گفتند مراد آن است که: ترسایان [۷۱-پ]

در اینکه قول مشابهت می‌کنند با جهودان که گفتند: عَزَّيْرُ ابْنِ اللَّهِ. مجاهد گفت: جهودان و ترسایان مضاهات می‌کنند در اینکه قول با قول مشرکان که گفتند: فریشتگان دختران خدای اند. حسن بصری گفت: وجه شبه کفر است، یعنی اینان به اینکه گفتار کافر شدند، چنان که دگر کافران به مقالات کفر کافر شدند. و اینکه چنان است که مشرکان را [گفت] «۳»: كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ... (۴)، قتیبی گفت، مراد آن است که: جهودان و ترسایان عصر «۵» رسول همان گفتند که اسلاف ایشان که پیش از اینکه بودند قاتلهم الله، عبد الله عباس گفت: لعنهم الله، قال ابان بن تغلب: قاتلها الله تلحانی و قد علمت انی لِنَفْسِي افسادی و اصلاحی و ابن جریج گفت: قتلهم الله خدای بکشا [د] «۶» ایشان را. بعضی دگر گفتند: ایشان در اینکه گفتار چون مقاتل و مخاصم اند خدای را- جل جلاله، خدای نیز مقاتل ایشان باد و به خصم ایشان. اَنِّي يُؤْفِكُونَ چگونه می‌برگرداند ایشان را به افک و دروغ، و اینکه بر سیل تعجب و مبالغت می‌فرماید، و جای تعجب آن است که با چندین ادله قاهره و حجج ظاهره، چگونه از حق می‌برگردند. و اَنِّي بر سه معنی است در کلام عرب: به معنی «کیف» «اینکه» و «متی»، و اینکه جا مراد «کیف» است، قال الشاعر: نِي الْمِ بَكَ الْخِيَالِ يَطِيفُ و قال الكميّ: نِي و من اينکه نايك «۷» الطرب قوله: اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَ رُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ، «احبار»، جمع حبر ----- (۱). آج، لب: همزه. (۲-۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۴-۲).

سوره بقره (۲) آیه ۱۱۸. (۵). اساس عصمت به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخ تصحیح شد. (۷). اساس: ابک آو، آج، بم: انک با توجه به معنی بیت و به قیاس با چاپ مرحوم شعرانی تصحیح شد.

صفحه ۲۲۴: باشد، و حبر، عالمی بود که صنعت او تحبیر و تحسین اشیا باشد. و «احسان»، به معنی علم استعمال می‌کنند، عرب یقولون: فلان يحسن كذا، چون نیک داند. و «رهبان» جمع راهب باشد، و آن زاهد ترسایان را گویند. و اشتقاق او از رهبت باشد، و آن خوف بود. حق تعالی به مذمت و منقصت جهودان و ترسایان اینکه آیت فرستاد و گفت: ایشان، اعنی جهودان و ترسایان عالمان و زاهدان خود را خدایان گرفته‌اند. به قول ایشان حرام حلال می‌دارند و حلال حرام. مصعب بن سعد «۱» روایت کرد از عدی بن حاتم [که] «۲» گفت: من ترسا بودم و بنزدیک رسول آمدم و صلیبی از زر در گردن داشتم، مرا گفت: یا عدی؟ اینکه بت از گردن بیرون کن. من از گردن بر آوردم و ببنداختم. آنکه رسول- علیه السلام- سورت براءت خواندن گرفت به اینکه آیت رسید که: اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَ رُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ، می‌گفتم: ما ایشان را نپرستیم «۳». گفت: نه «۴»، به قول ایشان حرام به حلال می‌داری و حلال حرام! گفتم: آری. گفت: اینکه عبادت ایشان بود احبار و رهبان را. و مانند اینکه روایت کردند از باقر و صادق- علیهما السلام. عطا گفت از ابو البختری در اینکه آیت که: ایشان عبادت نکردند احبار و رهبان را به معنی نماز و روزه، و لکن قبول

[قول] «۵» ایشان کردند در حلال و حرام بی حجتی. ربیع گفت، ابو العالیه را گفتیم: اینکه ربوبیت احبار و رهبان چگونه بود! گفت: در توریت و انجیل احکام حلال و حرام دیدند، گفتند: ما سبق نبریم علما و احبارمان را، آن کنیم که ایشان گویند. ایشان به خلاف توریت و انجیل بگفتندی، از ایشان قبول کردند، و ذلك قوله: نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۶). بعضی اهل معانی گفتند: معنی آن است که: اتخذوهم كالارباب فی وجوب الطاعة ایشان را چون خدایان گرفته‌اند در وجوب طاعت، چنان که گفت: ----- (۱). آو، بم: سعید. (۵-۲). اساس: ندارد از آو،

افزوده شد. (۳). آو، بم: نپرستیدم آج، لب: نپرستیدیم. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: تو. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۱. صفحه: ۲۲۵ حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا... «۱»، ای کالتار، و قال عبد الله بن المبارك: و هل بدل الدین الّا الملوک و احبار سوء و رهبانها و المسیح ابن مریم و نیز عیسی مریم را، فی قولهم: إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ... «۲»، «او»، عطف است بر احبار و رهبان: و مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا و نفرمودند ایشان را که پرستند مگر یک خدای را. حق تعالی به اینکه کلمه رد کرد بر ایشان و اعتقاد ایشان در عیسی و رهبان و احبار، آنچه در حق خدای تعالی واجب باشد. لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ نیست بجز او خدایی که سزاوار عبادت باشد، و او را توان [۷۲-]

پرستیدن. سُبْحَانَهُ، منزّه است او از آن که با او انباز گیرند. يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ می‌خواهند تا نور خدای بنشانند و تاریک کنند به دهنهاشان، و اینکه مثلی است، یعنی می‌خواهند تا دین خدای باطل کنند به گفتار بی حجت. کلبی گفت: مراد آن است که، قرآن را تکذیب می‌کنند به زبان و قبول نمی‌کنند. عبد الله عباس گفت: مراد جهودان و ترسایان‌اند که می‌خواهند نام الهیت و سمت عبادت بر احبار و رهبان نهند، و نور خدای که توحید اوست و اصل دین او بنشانند به اقوال باطل که بر من «۳» می‌گویند. ضحاک گفت: تمنای مرگ رسول ما می‌کنند و هلاک دین او. بعضی اهل معانی گفتند: اینکه بر طریق مثل است، یعنی ایشان در تمنای محال که کردند که به گفتار بی حجت دین خدای باطل کنند، با کسی مانند که خواهد که نور آفتاب به باد دهن بنشانند، چنان که یکی از ما چراغ بنشانند به باد دهن. یعنی می‌پندارند که اینکه دینی است که به گفتار ایشان باطل شود چون چراغی ضعیف که به بادی از دهن کشته شود. و سدی گفت: نور خدای اسلام است. و حسن گفت: قرآن است، و بعضی دگر گفتند: دلیل و برهان است، و وجه تشبیه آن است که: به او راه یابند چنان که به نور و روشنایی. و یأبى الله إلا أن یتیم نوره و خدای تعالی امتناع کرده است و نمی‌خواهد که باشد الا تمامی نور او. ایشان می‌خواهند که بنشانند و خدای من خواهد تا تمام کند، و مراد خدای به وجود اولیتر از مراد ایشان. و «ابا»، منع باشد و امتناع، قال الشاعر: ----- (۱).

سوره کهف (۱۸) آیه ۹۶. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۷۳. (۳). آج، لب، مل، مج، به دهن. [.....]

صفحه: ۲۲۶ و ان ارادوا ظلمنا ابینا و فلائین یأبى الظلم، ای یمنع، و فلائین أبی اذا کان مانعا من الظلم. و لو کره الکافرین و اگر چه کافران آن را کارهند و نمی‌خواهند که دین خدای ظاهر باشد. آنکه گفت: هُوَ الَّذِیْ او آن خداست که پیغامبرش را، یعنی محمد را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- بفرستاد بالهدی، عبد الله عباس گفت: به قرآن، و بعضی دگر گفتند: به بیان ادله و حجج و بینات، و دین الحق دین مسلمانی. لِيُظْهِرَهُ تا ظاهر گرداند آن را و ظفر دهد اینکه دین را بر همه دینها و اگر چه مشرکان کاره باشند آن را. اما معنی آیت، مفسران در او خلاف کردند عبد الله عباس گفت: «ها» راجع است با رسول- عليه السلام- و معنی آن است که: ليطلعه علی شرائع الاسلام تا او را بر شرائع اسلام مطلع گرداند تا هیچ بر او پوشیده نماند. دیگر مفسران گفتند: «ها» راجع است با دین حق. ابو هریره و ضحاک گفتند: معنی آن است که، تا دین حق را اظهار کند بر همه دینها و اینکه عند نزول عیسی باشد از آسمان، و سدی گفت: عند خروج مهدی باشد- عليه السلام- که همه دینها یکی شود و هیچ کس نماند که نه در اسلام آید اما به طوع و اما به کره، یا گردن نهد جزیت را، و اینکه دو روایت متقارب است برای آن که نزول عیسی از آسمان با خروج مهدی به یک جای

باشد، چنان که در اخبار مخالف و مؤالف آمده است، و اینکه قول روایت کرده است از باقر و صادق و جمله اهل البیت - علیهم السلام. کلبی گفت: تأویل اینکه آیت پدید نیامد [ه است] «۱» و هنوز خواهد بودن، و قیامت بر نخیزد تا نباشد. مقداد اسود روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: «۲» لا یبقی علی ظهر الارض بیت وبر و لا مدر الا ادخله الله کلمه الاسلام اما بعز عزیز او بذله ذلیل امرا ان یعزهم فیجعلهم من اهله فیعزوا به و امرا ان یذلهم فیدینون» له، گفت: بر پشت زمین «۳» خانه سفری و حضری بنماند «۴» و الا - خدای تعالی کلمه اسلام در او برد، اما به عزای عزیز یا به ذلی ذلیل، اما خدای تعالی ایشان را به توفیق اسلام عزیز کند تا به طوع ایمان آرند و از اهل اینکه شوند و به آن عزیز ----- (۱). اساس: ندارد از مل، افزوده شد. (۲). اساس: فدینون به قیاس با نسخه او، و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها هیچ. (۴). اساس: بنه ماند/ بنماند.

صفحه: ۲۲۷ گردند و اما ذلیل کند ایشان را تا گردن نهند حق را به عنف. و ابو سلمه، روایت کند از عایشه که گفت، رسول - علیه السلام - گفت: روزگار به سر نشود «۱» تا مردمان لات و عزای نپرستند، گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ [۷۲-پ] من نپنداشتم که اینکه باشد پس از آن که خدای تعالی اینکه آیت بفرستد: لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ، گفت: اینکه باشد مدتی چندان که خدای خواهد، آنکه خدای تعالی بادی خوش بفرستد و هر کس را که در دل او مثال ذره‌ای خیر باشد او را قبض کند تا نماند الا آنان که در دل ایشان خیری نباشد و مردم برگردند و با دین پدران شوند. بعضی دگر گفتند: معنی آن است تا اینکه دین را بر همه ادیان اظهار کند و قوت و ظفر دهد به حجت و دلیل، و حجت اینکه دین ظاهرتر باشد و دلیل او روشنتر. بهری دگر گفتند: مراد اعزاز اسلام است، تا اسلام چنان عزیز کند که بر هیچ مسلمانی صغار و مذلتی نرود چنان که بر اهل ذمت می‌رود از هوان و بذل جزیت. بعضی دگر گفتند: تا اینکه دین را غلبه دهد بر ادیانی که پیرامن رسول بود از شرک و جهودی و ترسای و دینها [ی] «۲» ایشان منسوخ و مقهور کند. و از صادق - علیه السلام - روایت کردند که: تأویل آیت فرو نیامد هنوز و فرو نیاید تا مهدی - امت بیرون نیاید. قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، اینکه آیت خطاب است با مؤمنان، گفت: ای گرویدگان؟ بسیاری از احبار که علما [ی] «۳» جهودانند و رهبان که زاهد [ان] «۴» ترسایانند، می‌خورند مالهای مردمان به باطل و ناحق و ناوجب به رشوت گرفتن در حکمها و تحریف کتاب خدای می‌کنند بر مراد و هوای ایشان تا بر آن جعلی و طعمه‌ای بستانند اینکه قول حسن است و جبائی: و بعضی اهل معانی گفتند: اکل اموال الناس بالباطل، کنایت است از کسب از وجوه حرام. و مراد به اکل، تملک است، برای آن که غرض از تملک اکل باشد. و وجهی دیگر آن است که: برای آن اکل گفت که آن مالها ثمن مأكول بود، پس مال را مأكول خوانند چنان که شاعر گفت: ذر الاکلین الماء لوما فماری ینالون خیرا بعد اکلهم الماء ای ثمن الماء. بعضی دیگر گفتند: آن خواست که در سوره البقره گفت: ----- (۱). مل: چنان شود. (۲-۳-۴). اساس: ندارد از او، افزوده شد.

صفحه: ۲۲۸ قَوْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ «۱» - الاية به دست خود چیزی بستند که بر دل عامه خوش آمدی، و گفتندی: اینکه توریت است و بر آن چیزی بستندی از عوام و سفله. وَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ و مردم را از راه خدای و دین او منع می‌کنند، و رها نمی‌کنند تا مردمان در اسلام آیند، و غرض «۲» آیت منع مسلمانان است از صحبت و مجالست ایشان و تحذیر از آن که با ایشان مجالست کنند. آنکه گفت: وَ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَ أَنَا أَنَا که ایشان زر و سیم گنج نهند. محمد بن ابراهیم بن عرفه - که او را نبطویه خوانند - گفت: زر را برای آن ذهب خوانند که ذاهب باشد و مقیم نبود. و سیم را برای آن فضه خوانند که منفض شود و متفرق. و علما خلاف کردند در معنی کتز عبد الله عمر گفت: هر مال که آن را زکات بدهند آن کتز نباشد و اگر چه در زیر زمین بود. و «۳» آنچه آن را زکات نداده باشند آن کتز «۴» باشد، و اگر چه بر بالای زمین بود و اینکه روایت است از عبد الله عباس و ضحاک و سدی. و جابر عبد الله انصاری گفت: چون زکات مال بدهی گنج نباشد و آنچه شر او بود «۵» به زکات از او بسود.

سعید بن المسیب گفت: مردی به نزدیک عمر خطاب آمد «۶» و گفت: ملکی بفروخته‌ام بهای آن چه کنم! گفت: برو نگاه‌دار در زیر بسترت در زیر زمین کن. گفت: پس نه گنج باشد! گفت: چون زکاتش داده باشی گنج نباشد. و از امیر المؤمنین - علیه السلام - روایت کردند که: هر مال که از چهار هزار درم بیفزاید آن گنج بود اگر زکاتش بدهی و اگر نه. ابو الجعد روایت کرد از ثوبان که، رسول - صلی الله علیه و آله - چون اینکه آیت فرود آمد گفت: «۷» تبا للذهب «تبا للفضة؟» اینکه حدیث سه بار تکرار کرد. اصحاب رسول را - صلی الله علیه و آله - سخت آمد، گفتند: یا رسول الله؟ ما کدام مال [۷۳- ر]

بگیریم و سرمایه بگیریم! گفت: لسانا ذاکرا و قلبا شاکرا و زوجه مؤمنه تعین احدکم علی دینه زفانی «۸» ذاکر و دلی شاکر و زنی مؤمنه که یکی از شما را «۹» بر دینش یار بود. أبو ذرّ غفاری - رحمه الله علیه -

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۷۹. (۲). همه نسخه بدلها از. (۳). مل هر. (۴). بم: گنج. (۵). مل: شرا بوده. (۶). اساس رضی الله عنه. (۷). مل و. (۸). زفانی / زمانی. [.....]

(۹). آو، آج، بم، مل: که آن شما را.

صفحه : ۲۲۹ روایت کرد، گفت: بنزدیک رسول شدم - علیه السلام - و او در سایه کعبه نشسته بود - چون نزدیک او رسیدم، گفت: هم الاخسرون اعمالا ایشان به عمل زیانکارتراند. مرا سخت آمد، ترسیدم و گفتم مگر از من حادثه‌ای آمده است؟ گفتم: یا رسول الله؟ کیستند ایشان! گفت: «۱» الا-کثرون الّا من قال بالمال هکذا و هکذا «عن یمینه و شماله و خلفه و قلیل ما هم گفت: بیشترین مردمان الّا آن کس که مال خود از جوانب خرج می‌کند در رضای خدای - عزّ و جلّ - از چپ و راست و پس، و ایشان اندک باشند. قتاده گفت که ما را روایت کردند از أبو ذرّ و ابو هریره که: هر که مال که صاحبش بند بر آن زند از زر و سیم، آن گنج باشد تا آنکه که بردارد «۲» آن را. شریح روایت کرد از أبو ذرّ الغفاری - رحمه الله علیه - که گفت: هر که او ده هزار درم بگذارد آن «۳» داغ گردانند برای او. و ابو هریره گفت: هر که او ده هزار درم رها کند، آن را صفایح گردانند و او را به آن عذاب کنند تا خدای تعالی از حکومت خلقان بپردازد. عمّار یاسر گفت: قوم عیسی - علیه السلام - مائده خواستند، چون مائده‌شان آمد کافر شدند به آن و قوم صالح، ناقه خواستند چون بدادندشان کافر شدند بدان و شما را نهی کردند از آن که زر و سیم گنج نهی و منتهی «۴» نشدی، گنج می‌نهی. مردی گفت: گنج می‌نهیم! گفت: بلی، و برای آن یکدیگر را می‌کشی. شعبه گفت: ابو هریره شمشیری داشت که نعل آن سیم بود، أبو ذرّ غفاری او را از آن نهی کرد و فرمود: تا سیم از او بر گرفت و گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که: هر که او سیمی رها کند داغ کنند او را بدان روز قیامت. شهر بن حوشب روایت کرد از ابو امامه که: مردی از اصحاب صفّه فرمان یافت: در جامه او دیناری یافتند، پیغامبر - علیه السلام - گفت: کیّه اینکه داغی است او را. دیگری فرمان یافت، در جامه او دو دینار یافتند، رسول - علیه السلام - گفت: کیتان دو داغ است اینکه دو دینار او را، و قول اوّل به صواب نزدیکتر است برای آن که وعید بر منع زکات است نه بر جمع مال از وجه حلال، و دلیل بر اینکه، قول رسول است - علیه السلام - که گفت: من ادی زکوة ماله فقد ادی ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج و هکذا. (۲). آو، آج، بم، مج،

لب: پردازد. (۳). همه نسخه بدلها: او بمیرد و زر و سیم بسیار رها کند آن را. (۴). آو، آج، بم: منهی. «۱»

صفحه : ۲۳۰ الله الحقّ الّذی علیه «فی ذلک و من زاد فهو خیر له گفت: هر که زکات مال بدهد آن حق که بر اوست داده باشد، و آن کس که بیفزاید بر زکات، او را بهتر بود. رسول - علیه السلام - گفت: «۲» «۳» نعم «المال الصّالح للرجل الصّالح نیک چیزی است مال نیک، مرد نیک را. دگر آن که عبد الله عمر را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: هر که زر و سیم گنج نهد و زکاتش ندهد وای بر او؟ و هر که زکات بدهد، بر او باکی نیست. آنچه گفت: من باک ندارم از آن که مرا به وزن کوه احد زر باشد و من عدد آن دائم و زکاتش بدهم و در طاعت خدای صرف کنم. و کنز، در کلام عرب مالی باشد مجموع بر هم نهاده، اگر در زیر زمین بود و اگر بر بالای زمین دلیل است «۴» بر قول شاعر: لا درّ درّی ان اطعمت نازلهم قرف «۵» الحتی و عند [ی] «۶» البرّ مکنوز ای مجموع و

الحتیٰ سویق المقل. و در شاذّ یحیی بن یعمر خواند: «یکتزون» بضمّ النون، و جمله قراء به کسر خواندند، و اینکه هر دو لغت است. و مثله: یعکفون و یعرشون (۷) در آن که به ضم و کسر روا باشد، و «اکتناز» اجتماع باشد، و جوز مکنتر آن بود که مغز در او بسیار بود. و لَا یُنْفِقُونَهَا فِی سَبِيلِ اللَّهِ و آن را به نفقه نکنند [در راه خدای] (۸)، و برای آن گفت: یُنْفِقُونَهَا- و مذکور در پیش دو است از زر و سیم- و ینفقونهما نگفت تا ضمیر عاید باشد با هر دو برای چند (۹) وجه را: قطرب گفت: «ها» عاید است با کنوز و اموال و اعیان [۷۳-پ]

زر و سیم، و اینکه رجوع ضمیر باشد با معنی برای آن که زرها و سیم‌های بسیار در دست مردمان بسیار گنجها باشد. وجهی دیگر آن است که گفتند: «ها» راجع است با زکات، و معنی انفاق، اخراج باشد، علی ما ینبأه فیما تقدّم- و زکات از آن [بیرون] (۱۰) نکنند که ----- (۱). اساس: نعماً به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس و به قیاس با نسخه آو، حذف شد. (۳). مل، مج: بالمال. (۴). همه نسخه بدلها: دلیلش. (۵). اساس: فرق به قیاس با چاپ مرحوم شعرانی و مأخذ و منابع شعر و لغت، تصحیح شد. (۱۰-۸-۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۷). آو، آج، بم، لب: یعکفون. (۹). آو، آج، بم: سه.

صفحه: ۲۳۱ آنچه وعید به آن تعلق دارد منع زکات است (۱) نه جمع مال، و اینکه وجهی لطیف است، المعنی: و لا یخرجون الزکوة بل یمنعونها. وجهی دیگر آن است که، فراء گفت: ضمیر با فضه برد و اکتفا کرد به یکی دیگر، چنان که گفت: و إِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا... (۲) و لم یقل: الیهما، و چنان که گفت: وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ... (۳) و لم یقل: و انھما، و مثله قول الشّاعر: نحن بما عندنا و انت بما عندك راض و الرّأى مختلف و لم یقل: راضیان او راضون، و قال آخر: رمانی بامر کنت منه و والدی بریثا و من جول الطوی رمانی و لم یقل: بریثین، و قال آخر: انّ شرح الشّبَاب و الشّعر الاس و د ما لم یعاص کان جنونا و لم یقل: ما لم یعاصیا. اگر گویند: ضمیر چرا با فضه برد دون ذهب، گوئیم: ایشان را فی ردّ الضمیر الی احد المذکورین دو طریق است: یکی آن که، ردّ کنند الی اقرب المذکورین، چنان که در آیت ما هست که فضه به ضمیر نزدیکتر است از آن که ذهب، و لَا یُنْفِقُونَهَا یعنی الفضة. و اما آن که ردّ به آن کنند که نظر به او باشد، کقوله: و إِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا... (۴) نظر در آن جا و همت (۵) به تجارت بود. و «لهو» کار کمترین مردمان بود، و قوله: بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا... (۶) هم اقرب المذکورین است و هم اهم است. ابن الانباری گفت: برای آن با فضه برد که فضه عامتر باشد و بیشتر. فَبَشَّرَهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ بشارت ده ایشان را به عذابی مولم. و بشارت گفت در جای انذار بر سبیل توسّع و مجاز برای آن که هر دو پیدا شود بر بشره اثر آن و اینکه [را] (۷) شرح دادیم. یوم یحیی علیها فی نارِ جَهَنَّمَ عامل در نصب «یوم»، عذاب (۸) باشد، ای بشرهم بان یعدّوا بها یوم القیمة، گفت: بشارت ده ایشان را به عذاب در روزی که اینکه سیمها و زرهای ایشان بتابند در آتش دوزخ. و «ها» رواست که راجع بود با ----- (۱). اساس: الش (!) به قیاس با نسخه آو و اتفاق نسخ تصحیح شد. [.....]

(۴-۲). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۱. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۴۵. (۵). آو، آج، بم، لب: همه. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۴۵. (۷). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مج: فبشّرهم.

صفحه: ۲۳۲ کنوز و اعیان اموال یا با فضه بر آن اقوال که گفتیم، یقال: حمی الحديد فی النّار و احميته انا احماء و برای آن گفت: علیها و فیها نگفت، که در زیر آتش کنند و آتش بر سر آن کنند. فَتَكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ دَاغٌ كُنْدٌ به آن پیشانیهای ایشان. و «کی»، داغ کردن (۱) باشد، یقال: کوی (۲) یکویه کیا. و مکواة (۳)، داغ باشد که آلت کی بود، قال الشّاعر فی المثل: لعیر یضطرط و المکواة فی النّار در مثل هست که: اخر الدّاء الکی، و روایت دیگر: آخر الدّواء الکی آخر درد داغ باشد، یعنی آخر درد بدان انجامد که لا بد داغ باید نهادن. اینکه مثل در آن جا گویند که: مدارا و رفق سود ندارد، گویند: داغ باید تا درد بر دارد، که آخر درد داغ باشد. و معنی روایت دیگر آن است که: آخر دارو داغ بود، یعنی تا به دیگر داروها دوا توان کرد (۴) به داغ نباید کردن که داغ آنکه کنند

که از همه داروها «۵» فرو مانند. اینکه مثل آن جا زند که گویند: تا ممکن باشد مدارا باید کردن، چون ضرورت شود آداء به درستی و ایذا کند، آنگه آن پیش باید گرفت، چنان که شاعر گفت در اینکه معنی: و قارب اذا ما لم یکن لک حیلۃ و صمم «۶» اذا ایقت ائک عاقر حق تعالی گفت: روزی خواهد بودن که آن زر و سیم ایشان داغها کنند و بر پیشانیهای ایشان کنند «۷» و بر پهلوهاشان و پشتهاشان. عبد الله مسعود را از اینکه آیت پرسیدند، گفت: و الله که اینکه دینارها و درمها که داغ کنند هیچ بر جای یکدیگر نهند، و لکن خدای تعالی پوستهای ایشان فراخ کند تا یک دینار و یک «۸» درم را داغگاهی باشد علی حده. ابو بکر و راق را پرسیدند که: چرا تخصیص کرد پیشانی و پهلو و پشت! گفت: برای آن که اول چون سایل را بیند گره بر پیشانی زند آنگه پهلو [۷۴-ر]

از او در گردانند، آنگه پشت بر او کنند. محمّد بن علی الترمذی گفت: برای آن که به شادی گشاده پیشانی باشند و پهلو آور و قوی پشت. احنف بن قیس گفت: به مدینه آمدم در میان حلقه نشسته بودم، از قریش -----
 --- (۱). آو، آج، بم، لب: به داغ کردن. (۲). همه نسخه بدلها: گواه. (۳). همه نسخه بدلها: و المکواه. (۴). آو، آج، بم: توان کردن. (۵). همه نسخه بدلها: دوا. (۶). آج: تمّم. (۷). همه نسخه بدلها، بجز آج: پیشانیهاشان نهند. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مج: هر یک دینار را و هر یک. [.....]

صفحه : ۲۳۳ مردی را دیدم خشن جامه، درشت خوی «۱»، درشت اندام که بیامد و آن جا بایستاد «۲» و گفت: بشارت باد آنان را که از شما مال جمع کنند و بر هم نهند که حق تعالی فردای قیامت از آن داغی سازد که چون بر پستان مرد نهند به کتفش بیرون آید، و چون بر کتفش نهند به پیشانیش «۳» بیرون آید، و به آن داغ، پیشانی و پهلو و پشت ایشان داغ کنند، گفت: آن همه قوم سر در پیش افگندند و کس با او نگاه نکرد و او را جوابی نداد، او از ایشان برگردید و برفت و به بر ستونی «۴» بنشست، من نزد او فرا شدم گفتم: ای شیخ؟ اینکه سخن که تو گفتی اینکه قوم را خوش نیامد، گفت: ایشان عاقل نیستند، من پرسیدم که: اینکه مرد کیست! گفتند: اینکه أبو ذرّ غفاری [است] «۵». هذا ما کتّرتُم لَأَنْفُسِکُمْ و اینکه از جمله آن جایهاست که قول از او حذف کردند، و التقدیر: یقال لهم: هذا ما کتّرتُم لَأَنْفُسِکُمْ اینکه آن گنج است که برای خود نهادی، بجشی آن گنج که نهادی؟ و مانند اینکه در قرآن بسیار است از حذف قول از کلام. علما خلاف کردند در آن که آیت در حق که آمد! زید بن اسلم گفت: عبد الله عمر را از اینکه آیت پرسیدند «۶» گفت: اینکه پیش از آن بود که آیت زکات آمد، چون خدای تعالی آیت زکات بفرستاد، زکات را به طهر اموال کرد. مجاهد گفت از عبد الله عباس که: چون اینکه آیت آمد و مسلمانان بشنیدند، سخت آمد بر مسلمانان و گفتند: چگونه توان کردن که یکی از ما برای فرزندان ضعیف کوچک چیزی بنهد که ایشان را مرجعی باشد! آنگه پیش رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ اینکه آیت بر ما سخت می آید. رسول- علیه السلام- گفت: ندانی که خدای تعالی زکات واجب نکرد الا برای آن که مالهای شما پاکیزه کند به آن، چون زکات داده باشی آن باقی پاکیزه است، و موارث فرض کرد در مالهای شما که باز ماند. آنگه گفت: خبر دهم شما را به بهترین کنزی که مرد نهد «۷» خود را! گفتند: بلی یا رسول الله؟ گفت: زنی «۸» صالح که چون در او نگرشاد شود، و چون کاریش فرماید طاعتش دارد، و چون غایب شود از او حفظ الغیب او کند. بعضی صحابه گفتند: آیت در حق اهل کتاب ----- (۱). همه نسخه بدلها: روی. (۲). آو، بم: بیستاد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: پستانش. (۴). آو، آج، بم: استون. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: پرسیدم. (۷). همه نسخه بدلها: بنهد. (۸). آو، آج، بم، لب: زن.

صفحه : ۲۳۴ آمد خاصّه. سدی گفت: در «۱» مانعان زکات آمد از اهل قبله. ضحاک گفت: عام است در مسلمانان و مشرکان هر کس که مالی حلال به دست آرد و حق خدای از آن جا بندهد آن گنج باشد و اگر چه اندکی بود و بر بالای زمین باشد. و آنچه

حقّ خدای از آن بدهد» (۲) آن گنج نباشد و اگر چه بسیار بود و در زیر زمین بود. زید بن وهب گفت: به ریزه بگذشتم ابو ذرّ غفاری را دیدم آن جا، او را گفتم: یا با ذرّ (۳)؟ تو را به اینکه منزل چه فرود آورد! گفت: به شام بودم مرا با معاویه گفتاگوی رفت (۴) در اینکه آیت، او گفت: آیت در اهل کتاب است. من گفتم: آیت در تو است و امثال تو و از آن جا با مدینه آمدم، نامه‌ای به عثمان بنوشت به شکایت من، مردم روی در من نهادند به ملامت، پنداشتی مرا ندیده‌اند هرگز، من به شکایت به عثمان برفتم (۵) گفت: مردمان اینکه شهر را با تو خوش نیست، تو را از اینکه جا بیاید رفتن. مدینه رها کردم و اینکه جا آمدم. و بعضی دگر گفتند: آیت مختصّ است به مانعان زکات، و دلیل اینکه قول آن است که عبد العزیز روایت کرد از سهیل از پدرش از ابو هریره از رسول-صلی اللّٰه علیه [و آله] (۶)- که او گفت: هیچ صاحب کنزی نباشد که او زکات مال بدهد و الا آن زر و سیم او در آتش دوزخ بتابد و به صحیفها (۷) کنند و به آن پیشانی و پهلو و پشت او داغ کنند تا خدای تعالی کار بندگان بگزارد در روزی که مقدار آن پنجاه هزار سال باشد از سالهای شما. چون خدای تعالی کار بندگان گزارده باشد و حساب ایشان فصل کرده، آنگه بنگرد (۸) تا مرد اهل چیست. اگر اهل بهشت بود به بهشتش برند، و اگر اهل دوزخ باشد به دوزخش برند و اگر مرد صاحب شتر باشد و زکات نداده بود خدای تعالی بفرماید تا او را بر آن صحرا بر روی افکنند [۷۴-پ]

و آن شتران بر سر او بروند (۹) هر گاه که آخرشان بگذرد اولشان باز آید تا آنگه که خدای تعالی حکم (۱۰) فصل کند میان اهل موقف در روزی که مقدارش پنجاه هزار سال بود از سالهای شما. و آن که صاحب گوسپند (۱۱) بود، او را بیارند و در آن صحرا بر روی افکنند و آن گوسپندان او ----- (۱). مل شأن. (۲). آو، آج، بم، لب: آن جا بدهند. (۳). آو، آج، بم، لب: اباذر. (۴). آو، آج، بم، لب: گفت و گویی برفت. (۵). همه نسخه بدلها: رفتم. (۶). اساس: ندارد از معج، افزوده شد. [.....]

(۷). مل: صفحتها. (۸). مل، معج: بنگرند. (۹). آو، آج، بم، لب: می‌روند. (۱۰). مل کرده معج: حساب. (۱۱). آج، مل، لب: گوسفند. صفحه : ۲۳۵ را به پای و لگد و سرو (۱) می‌زنند تا آنگه که خدای تعالی حساب فصل کند میان خلقان در روزی که مقدار آن پنجاه هزار سال باشد، و ندانم با (۲) حدیث گاو (۳) گفت یا نگفت. ثوبان روایت کرد که رسول-صلی اللّٰه علیه (۴)- گفت: هر که او کنزی بنهد و زکات آن نداده باشد، حق تعالی از آن گنج او ماری آفریند که او را دو نقطه (۵) سیاه باشد بر بالای چشم تا با او می‌رود، هر کجا که او می‌رود گوید: ویلک؟ تو کیستی که ملازم من شده‌ای! گوید: من آن گنج‌ام که تو نهادی، با توام تا تو را خرد بشکستن و فرو بردن. آنگه بیازد و دستش در دهان گیرد و بشکند و فرو برد و همچنین اندامش یک یک تا همه اندامش فرو برد. قوله تعالی: إِنَّ عَذَابَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ-الایه، حق تعالی در اینکه آیت گفت: عدد ماههای سال دوازده است. جمله قُرْا «عشر» خوانند (۶) به فتح «عین» (۷) مگر ابو جعفر که او خواند: اثنا عشر به سکون «عین»، و نهروانی از او روایت کرد حذف «الف»، تا جمع ساکنین نباشد «اثن عشر». و نصب شهرّاً بر تمیز است بعد تمام الاسم، و آن از یازده (۸) باشد تا نود و نه، و معنی تمام است. اینکه جا آن است (۹) که اسم و [در] (۱۰) تقدیر تنوین (۱۱) است برای آن که تقدیر آن است [که] (۱۲) اثنان و عشر چون ترکیب کردند بنا کردند و در اصل منون بوده است. و تمام اسم به چهار چیز باشد: اضافه و تنوین و نون تشبیه و نون جمع، چه هر یکی از اینکه چهار چون در اسمی افتد منع کند او را از آن که اضافه کنند او را، چه اینکه چیزها با اضافه به یک جای ممکن نباشد. و آن دوازده ماه، مراد ماههای تازیان است، و هی: المحرم و صفر، شهر ربیع الاول و شهر ربیع الاخر، جمادی الاولی، جمادی الاخره، رجب، شعبان، شهر ----- (۱). آج، لب: سروی. (۲). آو، آج، بم، مل، لب: که. (۳). معج: گاف / گاو. (۴). معج و سلم. (۵). مل، معج: نقطه. (۶). آو، آج، بم، لب: خواندند. (۷). به فتح «عین»، مراد به عین الفعل است. (۸). اساس زیاده، با توجه به آط تصحیح شد. (۹). آو، آج، بم: و معنی تمام است آن جاست مل: و معنی تمام اینکه جا آن است. [.....]

(۱۲- ۱۰). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۱۱). آو، آج، بم، مل: نون تشبیه.

صفحه: ۲۳۶ رمضان، شؤال، ذو القعدة، ذو الحجة. اما محرّم را برای آن محرّم خوانند که: عرب حرام داشت در آن ماه قتال کردن^(۱). و صفر را برای آن صفر خوانند که: مکه در اینکه ماه خالی بودی از مردمان. و گفتند: برای آن که در اینکه ماه وبایی پدید آمد که ایشان را رویها زرد شد، و ابو عبیده گفت: برای آتش صفر خوانند که: در اینکه ماه مشکهای ایشان از شیر خالی شدی. و اینکه دو ماه را برای آن ربیع خوانند که: در اینکه ماهها نبات زمین بسیار شدی، و گفتند، برای آن ربیع خوانند که: ارتبوعا^(۲) فی مساکنهم، ای اقاموا. و دو ماه را جمادی برای آن خوانند که: آب در او بیفردی. و رجب را برای آن [رجب]^(۳) خوانند که: ایشان را ترجیب و تعظیم کردند، و یقال: رجبته و رجبته، ای عظّمته به تخفیف و تشدید، قال الکمیت: و لا- غیرهم ابغی لنفسی جنة و لا غیرهم مّن اجل و ارجب [و یروی: ارجب]^(۴) و گفته‌اند: برای آن رجب خوانند او را که: در اینکه ماه قتال نکردندی من قولهم: رجب ارجب اذا کان قطع لا- یکنه العمل. «ارجب»، دست بریده باشد که کاری نتوان کرد^(۵). و در خبر آورده‌اند که: رسول- علیه السلام- را پرسیدند از رجب، گفت: نام جویی است در بهشت از شیر سپیدتر و از انگبین شیرینتر. هر که روزی از اینکه ماه روزه دارد، خدای تعالی او را از آن جوی آب دهد. و شعبان را برای آن شعبان خوانند^(۶) که: قبایل در اینکه ماه منشعب^(۷) و متفرّق شدی. و انس روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: برای آن که اینک ماه را شعبان خوانند که حسنات در او منشعب^(۸) شود. و هم از رسول- علیه السلام- روایت کردند که گفت: برای آن که ارزاق مؤمنان در او منشعب شود. و اختلاف اقوال در ماه رمضان برفته است در سورة البقره، [۷۵- ر]، و از جمله اقوال یکی آن است که: اشتقاق او از «رمضاء» است، و آن ریگ گرم باشد. و ----- (۱). اساس: حرام کردن، به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها، تصحیح شد. (۲). اساس: اربعوا به قیاس با نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۳-۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵-۷). آو، آج، بم، لب: نتواند کرد. (۶). همه نسخه بدلها: خواندند. (۸). آج، لب: متشعب.

صفحه: ۲۳۷ قولی دیگر آن که: ترمض الدّنوب، ای تحرقها و گناهان^(۱) را بسوزد. و یکی آن که نامی است از نامهای خدای تعالی، برای آن شهر با او مقرون کنند. و شؤال را برای آن^(۲) خواندند که شتران آبستن^(۳) در اینکه ماه شیر ایشان با بالا شدی، و گفتند برای آن که: شتران دنبال برداشتندی در رفتن، و اینکه کنایت باشد از سفر ایشان. و ذو القعدة برای آن که قعود کردندی از قتال و کارزار، و ذو الحجة^(۴) برای آن که در اینکه ماه حج کردند. بعضی بلغای عرب را پرسیدند که: اینکه ماهها را چرا به اینکه نامها خوانند! گفت: لأین العرب اذا رأّت السیادات قد ترکوا العادات و حرّموا الغارات قالوا: محرّم. و اذا ضعفّت ارکانهم و مرضت ابدانهم و اصفرت الوانهم قالوا: صفر. و اذا زهرت البساتین و ظهرت الریاحین و ارتبعت^(۵) المساکین قالوا: ربیعان. و اذا قلّ النّماء و امسکت السیماء و جمد الماء، قالوا: جمادیان^(۶). و اذا ماجت البحار و جرت الانهار و ترجبت الاشجار قالوا: رجب. و اذا تفرقت الوصایل و تبایت القبایل و تشعبت القبایل، قالوا: شعبان. و اذا دفنت الفضاء و حمیت الرّمضاء، قالوا: رمضان. و اذا انقشع السیحاب و کثر التراب و انشالت من الابل الاذنب قالوا: شؤال. و اذا رأوا عامّة التجار قعدوا عن الاسفار، قالوا: ذو القعدة. و اذا قصدوا نحو الحج، من کلّ فج عمیق^(۷)، و اسمعوا ضجیح العج و اظهروا علامات التّج^(۸) قالوا: ذو الحجة. و اینکه فصل را برای آن به تازی نوشتیم تا سجع^(۹) تباه نشود و معنی به آن نزدیک است که به پارسی گفتیم. و برای آن سال را بر دوازده ماه نهاد^(۱۰) عرب که: عجم نیز [سال بر]^(۱۱) دوازده ماه نهاده بودند به نزول شمس به اینکه دوازده برج، پس قیاسا علی ذلک ایشان نیز سال بر ----- (۱). مع: گناهانشان. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مج شؤال. (۳-۴). همه نسخه بدلها، بجز مج را. (۵). آو، بم: و ارتعت آج: و اربعت. (۶). اساس: جمادان به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۷). مأخوذ از سوره حج (۲۲) آیه ۲۷. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: الشّج. (۹). همه نسخه بدلها: سجعش. (۱۰). همه نسخه بدلها: نهادند. (۱۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۲۳۸ دوازده ماه نهادند جز که «۱» ماههای عجم بر آفتاب باشد و ماههای عرب بر هلال ماه که نو می شود، قال الله تعالی: الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ «۲». و اشتقاق شهر از شهرت کار اوست در آنچه مردم محتاج باشند در آن به او در محاسبات و معاملاتشان و محل دیونشان و حج و روزه و عباداتی که محتاج باشند در آن به ماه. فی کتاب الله در کتاب خدای. گفتند: در لوح محفوظ، و گفتند: در قضای و حکمی که کرد آن روز که آسمان و زمین آفرید، و گفتند: در کتابهایی که بر پیغامبران فرو فرستاد. یوم خلق السماوات و الأرض آن روز که آسمان و زمین [آفرید] «۳» تعلق دارد به عند الله، یعنی اینکه حکم بنزدیک خدای آن روز تقریر افتاد که، خدای تعالی آسمان و زمین آفرید، و عامل در او آن معنی است که: در عند الله هست از استقرار ای، استقر هذا الحکم عند الله یوم و او عمل کرده است در هر دو ظرف، ظرف مکان و ظرف زمان. منها أربعاً حُرْمًا از آن، یعنی ماهها چهار «۴» حرام اند. واحد فرد و ثلثه سرد یکی تنها و آن: رجب است. و سه پیوسته و آن: ذو القعدة و ذو الحجه و محرم است. و برای آن حرام خواند «۵» آن را [که حرام کرد آن را] «۶»، برای حرمتش، و گفتند: برای آن حرام خواند اینکه ماهها را که انتهاک حرمت در اینکه ماههای «۷» عظیمتر بود، و عرب اینکه ماهها را حرمت داشتندی و تعظیم کردند تا اگر مرد قاتل پدر و برادر خود را دیدی در اینکه ماه، او را تعرض نکردی «۸» از حرمت اینکه ماهها. و قولی آن است که: رجب را، از اینکه ماههای حرام، برای آن اصم خوانند که در او آواز سلاح نشنیدندی. در جاهلیت چندین حرمت بود اینکه ماهها را، و چون اسلام آمد اینکه ماهها را جز حرمت و فضیلت نیفزود، و علی الخصوص ماه رجب که حق تعالی از ماههای اینکه چهار ماه برگزید، و از چهار ماه، ماه رجب برگزید. و ابو سعید خدری روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت: الا ان رجبا شهر الله الاصم و انما سَمی الاصم لانفراده من الاشهر الحرم. و ابو رجاء العطاردی گفت: اینکه ماه را در جاهلیت منصل [۷۵- پ]

الاسته و مضر الاسته گفتندی، هیچ آهنی بر رمحی رها نکردندی و الا بگرفتندی «۹». -----
 -- (۱). آج، مل، لب: چرا که. (۲). سوره الزحمن (۵۵) آیه ۵. (۳-۶). اساس: ندارد از او، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها ماه. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: خواندند. (۷). همه نسخه بدلها: ماهها. (۸). همه نسخه بدلها: نرسانیدی. (۹). مل: برگرفتندی مج: نگرفتندی.

صفحه : ۲۳۹ و اخبار در فضل رجب و روزه او و قیام «۱» شبهای او بی اندازه است، منها از آن جمله آنچه روایت کردند از حسین - علیه السلام «۲» - که گفت: هر آن که یک روز از رجب روزه دارد، خدای صد هزار حسنه «۳» بنویسد او را، و هر که دو روز روزه دارد، صد هزار گناه از او بسترده، و هر که سه روز روزه دارد، صد هزار درجه ترفیع کند او را. و هر که پنج روز از او روزه دارد «۴»، هفت در دوزخ بر او بیندند «۵» و هشت در بهشت بر او بگشایند «۶» تا به هر کدام [در] «۷» که خواهد در بهشت رود و هر که نیمه رجب روزه دارد منادی ندا کند که: کردار با سر گیر که آنچه گذشت بیامزیدند تو را. و صادق - علیه السلام - گفت: هر که او یک روز از رجب روزه دارد خدای از او خشنود شود و هر که دو روز از اینکه ماه روزه دارد، خدای از او خشنود شود و او را خشنود کند و هر که سه روز روزه دارد از اینکه ماه، خدای از او خشنود شود و او را خشنود کند و خصمانش ر «۸» خشنود کند و هر که هفت روز روزه دارد، هفت در آسمان برای روح او بگشایند تا به ملکوت اعلی رسد و هر که هشت روز روزه دارد، هشت در بهشت بر او بگشایند و هر که پانزده روز روزه دارد، خدای تعالی جمله حاجات او را روا کند «۹» الا حاجتی که در [آن] «۱۰» مأثمی «۱۱» [خواهد] «۱۲» یا در طبیعت رحمی. و صادق - علیه السلام - گفت: هر که او یک روز روزه دارد «۱۳» در رجب در اولش بهشت واجب شود او را. و هر که یک روز در میانه او روزه «۱۴» دارد شفاعت او قبول کند در مثل عدد ربیعه و مضر و هر که روزی روزه دارد از آخر اینکه ماه، خدای تعالی او را از جمله پادشاهان بهشت کند و شفاعت او قبول کند در جمله خویشان او. و امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: هر که او روزی از رجب روزه دارد از اول یا میانه یا آخر، خدای تعالی گناه گذشته و آینده او بیامزد و رسول - علیه السلام - گفت: هر که او ----- (۱). مج در. (۲). همه نسخه

بدلها، بجز مج و مل: حسین بن علی - علیهما السلام. [.....]

(۳). مل به برکت آن روز. (۴). مل خدای تعالی. (۵). مل: ببندد. (۶). مل: بگشاید. (۷-۱۰-۱۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل از او. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: قبول کند. (۱۱). اساس: مأثم به قیاس نسخه آو و اتفاق نسخ، تصحیح شد. (۱۳). همه نسخه بدلها: از. (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: میانه اینکه ماه روزه مل: در میانش روزه.

صفحه: ۲۴۰ یک روز از رجب روزه دارد «۱»، خدای تعالی دیواری پدید آرد میان او و میان دوزخ عرض و کثافت او چندان که «۲» از مشرق تا به مغرب، و روزه یک ماهه «۳» بنویسد او را، و وجبت له الجنۃ البتۃ، و بهشت واجب شود او را به قطع [و در فضایل رجب کتابهای مفرد کرده‌اند و اینکه قدر کفایت است اینکه جا. ذلک الدین القیم ای] «۴» الحساب المستقیم. «دین» به معانی مختلف آمد، از وجوه [او] «۵» یکی: حساب است و منه قوله - علیه السلام: الکیس من دان نفسه و عمل لما بعد الموت ای حاسب نفسه، ای عجب، عدد ماهها که صلاح معاش تو به او متعلق است، خدای تعالی با تو نگذاشت گفت: عند الله فی کتاب الله عدد امامان که صلاح معاد و دین تو با اوست با تو گذارد! اگر اینکه عدد که عدد شهو است، من عند الله و فی کتاب الله است عدد آن ماههای دین اولی و احری «۶» که از نزدیک او باشد و در کتاب او باشد آنچه اینکه عدد است و مثل اینکه عدد است و به منزلت از امامت فروتر است، از نزدیک اوست عدد نقیان بنی اسرائیل مفوظ به بعث اوست: وَ بَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِیًّا... «۷»، و اگر چشمه‌های «۸» آب بود که بر دست موسی - علیه السلام - ظاهر شد، فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عِیْنًا... «۹» به فرمان او خرق عادت از جهت او. و اگر نجات موسی و قومش را راههای دریا بود، هم دوازده از لطیف «۱۰» صنع او و کمال فضل او آنچه نجات و خلاص بهترین امت به آن باشد [و صلاح معاد و معاش به او منوط بود، همانا با رای تو نگذارند تا آن بر تو باشد و] «۱۱» از کتاب تو خوانند آنچه «۱۲» برای تو باشد نه برای تو باشد به صلاحید من باشد «۱۳». اینکه دوازده ماه، از او چهار حرام کرد. از اینکه دوازده امام، چهار را به یک نام بر آورد، چنان که آن را نام در حرامی یکی است، و ذلک قوله - علیه السلام: الاثنیۃ من بعدی اثنا عشر اولهم علی و رابعهم علی و ثامنهم علی و عاشرهم علی و آخرهم مهدی گفت: [۷۶-ر]

امامان از پس من دوازده‌اند ----- (۱). آو، آج، بم، لب از اول یا میانه یا آخر. (۲).

همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: چنان که. (۳). همه نسخه بدلها: ساله. (۴-۵-۱۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل: اخوی. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۱۲. (۸). اساس: چشمها/ چشمه‌ها. (۹). سوره توبه (۲) آیه ۶۰. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: لطف. (۱۲). مل، خلاص و نجات برای دین من باشد، به صلاح دین من باشد. (۱۳). آو، آج، بم، لب، مج: آنچه برای دین من باشد، به صلاح دین من باشد.

صفحه: ۲۴۱ اولشان: علی، و او مرتضی است. و چهارمشان: علی، و آن سید عباد و اصفیاست. و هشتمشان: علی، و آن علی بن موسی الرضا است. و دهمشان: علی بن محمد التقی «۱» که او زین اتقیاست. و آخرشان مهدی، که باز پسین خلفاست. چون عدد تمام کردی اطلاق کن و بر خوان و: ذلک الدین القیم اینکه دین قویم و صراط مستقیم است، فَلَا تَظْلُمُوا فِیْهِمْ أَنْفُسُكُمْ در او دو قول گفتند یکی آن که: ضمیر راجع است با چهار ماه حرام، و تخصیص او برای حرمت اوست که امتناع از ظلم اگر چه همیشه واجب است تأکیدش در اینکه ماه ماههای حرام چهار گانه بیشتر است. دگر آن که: او قریبتر است، و ردّ الکنایۃ الی اقرب المذکورین اولیتر باشد. و قولی دگر آن است که: با جمله ماهها می شود برای عمومش را گفتند، اینکه اولیتر است برای آن که چون بر اینکه حمل کنند چهار ماه در دوازده باشد، و چون بر چهار حمل کنند، هشت ماه از او خارج بود «۲»، و مفسران بیشتر بر قول اولند. حق تعالی گفت: در اینکه ماهها بر خود ظلم مکنید «۳». در او دو قول است یکی آن که: هیچ گناه مکنید «۴» که هر گاه که کنی ظلم بر خود باشد از آن جا که اضرار به خود باشد. و قول «۵» دیگر آن است که: بر یکدیگر ظلم مکنید که هر ظلم که بر برادرت کنی بر خود کرده باشی که جنس یکی است، (و المؤمنون کنفس واحده). وَ قَاتِلُوا الْمُشْرِکِیْنَ و با مشرکان کارزار کنی، کَافَّةً ای جمیعاً عامَّةً

مؤتلفین مجتمعین علی وجه یکف- بعضکم بعضا و یزاحم بعضکم بعضا. و اشتقاقه من الکف- الذی هو المنع، برای آن که چون جمله باشند [و] «۶» مجتمع، مزدحم باشند. و چون مزدحم باشند «۷» میان ایشان مکافآت و مدافعت و ممانعت بود. کَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً چنان که ایشان با شما کارزار می‌کنند مجتمع کلمه واحده «۸»، بی اختلافی و تکاسلی که هست و از ایشان کمتر مباحی اگر بیشتر نباشی، و نصب هر دو بر حال است. وَ اعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ مَعَ الْمُتَّقِينَ و بدانی که خدای تعالی با متقیان است و پرهیز گاران. و علما خلاف کردند در آن که قتال ماههای حرام، حرام است هنوز یا منسوخ ----- (۱). آج، بم، لب: التقی. (۲). همه نسخه بدلها: باشد. (۳-۴). آو، آج، بم، لب: مکنی / مکنید. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مع: قولی. (۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۷). اساس: باشد به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. (۸). آج: کلمه واحده. [...]

صفحه : ۲۴۲ شد قتاده و عطاء خراسانی «۱» گفتند: قتال در ماههای حرام حرام است، کاری عظیم بود، لقوله: قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كِبِيرٌ... «۲» پس منسوخ شد بقوله: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ... «۳» و بقوله: وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً. زهری گفت: حرام بود قتال در ماههای حرام تا خدای تعالی سورت براءت بفرستاد منسوخ کرد آن را. ابو اسحاق گفت از سفیان ثوری پرسیدم، گفت: اول حرام بود، اکنون منسوخ است و حجّت آورد به آن که رسول- علیه السلام- قتال کرد با هوازن به حنین «۴» و با ثقیف به طایف در سؤال و بعضی ذو القعدة. ابن جریج گفت: عطاء بن ابی رباح را پرسیدم که: اینکه حکم منسوخ هست یا نه! یعنی قتال در ماه حرام. سوگند خورد که منسوخ نیست و بر حکم خود است. و درست آن است که منسوخ نیست، برای آن که دلیلی قاطع نیست بر نسخ او و اینکه آیتها که آورد، در او دلیل نسخ اینکه حکم نیست برای آن که در او ذکر توقیت و تعیین نیست. و مقاتل حیان گفت: اینکه «۵» آیت ناسخ است هر آیتی را که در او رخصتی هست. قوله تعالی: إِنَّمِنَّا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ ابو جعفر و ابن فرج عن البری «۶» خواندند: اِنَّمَا النَّسِيءُ بِالتَّشْدِيدِ، بی همز، قلب همز کرد «۷» «با» «یا»، پس ادغام کرد «یا» در «یا». و باقی قراء، به همز خواندند. و بر هر دو قراءت وزن او فعیل باشد، و روا باشد که مصدر بود، کالحریق و السعیر، و اینکه اسم مصدر بود. و گفتند: فعیل است به معنی مفعول، کالجریح و القتیل، ای الشهر المؤخر. شبلی «۸» روایت کرد از ابن کثیر: «نسی» علی وزن «تسع»، و نساء، تأخیر باشد، یقال: نسأت الابل عن الحوض و نسأتها عن ظمئها یوما، او یومین اذا اخرتها انسانها نساء، و یقول: نسأ الله فی اجله و أنسأ [۷۶- پ]

الله اجله، و منه: النسئیة لما يؤخر ثمنها، و منه المنسأة العصا لأن بها تؤخر. قال الله تعالی: تَأْكُلُ مِنْسَأَتَهُ «۹». اما معنی نسیء و ابتدای او، علما در او چند قول گفتند قتاده گفت: در جاهلیت ----- (۱). آو: خوراسانی. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۷. (۳). سوره توبه (۹) آیه. (۴). مع: لب: خیر. (۵). آو، آج، بم، آیت. (۶). مل: التوفی. (۷). مع: کردند. (۸). آو، بم: شبل مل: سدی. (۹). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۴.

صفحه : ۲۴۳ جماعتی کفار در ماه حرام زیادتی کردند، یک سال منادی در موسم ندا کردی که: خدایان شما محرم را حرام کردند، حرام دارید ان را. و دگر سال ندا کردی که: خدایان شما صفر را حرام کردند، حرام دارید آن را، و آن را صفرین خواندندی. و جماعتی علما و مفسران گفتند «۱» بالفاظ مختلفه و معان متفقه که: عرب اینکه چهار ماه «۲» حرام داشتند از عهد ابراهیم و اسماعیل- علیهما السلام- و کار عرب، حرب و غارت بودی، سخت می‌آمد بر ایشان که سه ماه پیوسته امساک کنند از حرب و غارت، گفتند: ما را کار اینکه است و ما به توالی اینکه ماههای پیایی رنجور می‌شویم و نخواستند که استحلال کنند، به یک بار نسئ کردند، اعنی تأخیر کردند ماه حرام را از محرم با «۳» صفر، تا مدتی بر اینکه بودند که: صفر حرام می‌داشتند و محرم حلال، و آن را احد الصیفرین خواندند. و بعضی اهل تأویل قول رسول را- علیه السلام- که گفت: لا صفر بر اینکه تفسیر داد، آنگه ایشان را حاجت افتاد که از صفر تأخیر کردند تا ربیع، و از آن ماه نیز تأخیر کردند تا بر «۴» دوازده ماه بگردیدند «۵»، تا چون اسلام

«یضل» به ضم «یا» و کسر «ضاد» و باقی قراء خواندند: «یضل» به فتح «یا» و کسر «ضاد» من الثلاثی، گفت: به اینکه نسا و تأخیر، کافران ضال و گمراه باشند یا گمراه بکنند ایشان را. یُحِلُّوْهُ عَاماً وَ یَحْرُمُوْهُ عَاماً، سالی حلال دارند و سالی حرام- چنان که بیان کردیم- به حلال می کنند آنچه خدای به حرام کرد یعنی محرم که ایشان حلال می کنند با دگر ماه می افکنند یا با دگر سال، لیواطوا ای، لیوافقوا تا مراعات کنند عدد ماههای حرام را که چهار است، و اگر چه در تعیین، تغییر و تبدیل می کنند [زین لهم سیوء أعمالهم] (۲) بیاراسته اند برای ایشان اعمال بدشان. در مزین، خلاف کردند بهری گفتند: شیطان بود، و بهری گفتند: رؤسا و مهتران ایشان بودند، و بهری گفتند: از روی شهوت بود. وَ اللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الْکَافِرِیْنَ، و خدای تعالی هدایت نکند و ندهد و راه نماید به بهشت کافران را. [قوله تعالی] (۳)

[سوره التوبه (۹): آیات ۳۸ تا ۵۷]

[اشاره]

یا أَیُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ انْفِرُوا فِی سَبِیْلِ اللّٰهِ اِنَّا قُلْتُمْ اِلَى الْاَرْضِ اَرْضٌ رَّضِیْتُمْ بِالْحَیَاةِ الدُّنْیَا مِنَ الْاٰخِرَةِ فَمَا مَتَاعَ الْحَیَاةِ الدُّنْیَا فِی الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلِیْلٌ (۳۸) اِلَّا تَنْفِرُوا یَعِذُّبُكُمْ عَذَابًا اَلِیْمًا وَ یَسْتَبْدِلُ قَوْمًا غَیْرَكُمْ وَ لَا تَضُرُّوْهُ شَیْئًا وَ اللّٰهُ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ (۳۹) اِلَّا تَنْصُرُوْهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ اِذْ اَخْرَجَهُ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا ثَانِیْ اَثْنِیْنِ اِذْ هُمَا فِی الْغَارِ اِذْ یَقُوْلُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِیْنَتَهٗ عَلَیْهِ وَ اَیَّدَهُ بِجُنُوْدٍ لَّمْ تَرَوْهَا وَ جَعَلَ کَلِمَةَ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا السُّفْلٰی وَ کَلِمَةَ اللّٰهِ هِیَ الْعُلَیَّا وَ اللّٰهُ عَزِیْزٌ حَكِیْمٌ (۴۰) انْفِرُوا خِفَافًا وَ ثِقَالًا وَ جَاهِدُوا بِاَمْوَالِكُمْ وَ اَنْفُسِكُمْ فِی سَبِیْلِ اللّٰهِ ذٰلِكُمْ خَیْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ (۴۱) لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِیْبًا وَ سَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ وَ لٰكِنْ بَعُدَتْ عَلَیْهِمُ الشُّقَّةُ وَ سَیَحِلُّوْنَ بِاللّٰهِ لَوْ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ یُهَلِكُوْنَ اَنْفُسَهُمْ وَ اللّٰهُ یَعْلَمُ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُوْنَ (۴۲) عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ لَمَ اَذْنَتْ لَهُمْ حَتّٰی یَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِیْنَ صَدَقُوْا وَ تَعْلَمَ الْكَاذِبِیْنَ (۴۳) لَا یَسْتَاذِنُكَ الَّذِیْنَ یُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَ الْیَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ یُجَاهِدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَ اَنْفُسِهِمْ وَ اللّٰهُ عَلِیْمٌ بِالْمُتَّقِیْنَ (۴۴) اِنَّمَا یَسْتَاذِنُكَ الَّذِیْنَ لَا یُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَ الْیَوْمِ الْاٰخِرِ وَ ارْتَابَتْ قُلُوْبُهُمْ فَهُمْ فِی رَیْبِهِمْ یَتَرَدَّدُوْنَ (۴۵) وَ لَوْ اَرَادُوا الْخُرُوْجَ لَأَعَدُّوا لَهٗ عُدَّةً وَ لٰكِنْ كَرِهَ اللّٰهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَ قِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِیْنَ (۴۶) لَوْ خَرَجُوا فِیْكُمْ مَا زَادُوْكُمْ اِلَّا خَبَالًا وَ لَأَوْضَعُوا خِلالَكُمْ یَبْغُوْنَكُمْ الْفِتْنَةَ وَ فِیْكُمْ سَیِّمَاعُوْنَ لَهُمْ وَ اللّٰهُ عَلِیْمٌ بِالظَّالِمِیْنَ (۴۷) لَقَدْ ابْتَعَا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلِ وَ قَلَّبُوا لَكَ الْاُمُوْرَ حَتّٰی جَاءَ الْحَقُّ وَ ظَهَرَ اَمْرُ اللّٰهِ وَ هُمْ كَارِهُوْنَ (۴۸) وَ مِنْهُمْ مَنْ یَقُوْلُ ائذَنْ لِّیْ وَ لَا- تَفْتِنِّیْ اِلَّا فِی الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَ اِنْ جَهَنَّمُ لَمُحِیْطَةٌ بِالْكَافِرِیْنَ (۴۹) اِنْ تُصِْبَكَ حَسَنَةٌ تَسُوْهُمُ وَ اِنْ تُصِْبَكَ مُصِیْبَةٌ یَقُوْلُوْا قَدْ اَخَذْنَا اَمْرًا مِنْ قَبْلِ وَ یَتَوَلَّوْا وَ هُمْ فَرِحُوْنَ (۵۰) قُلْ لَنْ یُصِیْبَنَا اِلَّا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَ عَلٰی اللّٰهِ فَلِیَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُوْنَ (۵۱) قُلْ هَلْ تَرَبُّصُوْنَ بِنَا اِلَّا اِحْدٰی الْحُسَیْبِیْنَ وَ نَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ اَنْ یُصِیْبَ بَیْكُمْ اللّٰهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهٖ اَوْ بِاَیْدِنَا فَتَرَبَّصُوا اِنَّا مَعَكُمْ مُّتَرَبِّصُوْنَ (۵۲) قُلْ اَنْفِقُوا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا لَنْ یُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ اِنْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِیْنَ (۵۳) وَ مَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقَبَّلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ اِلَّا اَنَّهُمْ كَفَرُوْا بِاللّٰهِ وَ بِرِسُوْلِهِ وَ لَا یَأْتُوْنَ الصَّلَاةَ اِلَّا وَ هُمْ كُسَالٰی وَ لَا یُنْفِقُوْنَ اِلَّا وَ هُمْ كَارِهُوْنَ (۵۴) فَلَا تُعْجِبْكَ اَمْوَالُهُمْ وَ لَا اَوْلَادُهُمْ اِنَّمَا یُرِیْدُ اللّٰهُ لِیَعَذِّبَهُمْ بِهَا فِی الْحَیَاةِ الدُّنْیَا وَ تَرْهَقَ اَنْفُسَهُمْ وَ هُمْ كَافِرُوْنَ (۵۵) وَ یَحِلُّوْنَ بِاللّٰهِ اِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَ لٰكِنَّهُمْ قَوْمٌ یَفْرُقُوْنَ (۵۶) لَوْ یَجِدُوْنَ مَلْجَاً اَوْ مَغَارَاتٍ اَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا اِلَیْهِ وَ هُمْ یَجْمَعُوْنَ (۵۷) [۷۷- پ]

[ترجمه]

ای آنان که بگرویده‌ای؟ چه بوده است شما را چون گویند شما را بیرون آبی در راه خدای گران شوی (۴) در زمین، خشنود شدی به _____ (۱). آو، آج، بم، لب در اینکه آیت. (۲). اساس: ندارد به قیاس با نسخه آو و

معنی عبارت از قرآن مجید افزوده شد. (۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۴). آج، لب: گرانی نماید. [...].

صفحه: ۲۴۶ زندگانی دنیا از آخرت، نیست «۱» برخورداری به زندگانی دنیا در آخرت مگر اندکی. اگر بنوی، عذاب کند شما را عذابی دردناک، و بدل گیرد «۲» گروهی جز شما و زیان مکنی «۳» او را چیزی، و خدای بر هر چیزی تواناست. [۷۸-ر]
اگر یاری نکنی او را، بدرستی که یاری داد «۴» او را خدای، چون بیرون کردند او را آنان که کافر شدند دوم دو «۵» چون بودند در غار چون می گفت رفیقش را اندوه مدار که خدای با ماست، فرو فرستاد خدای سکونش «۶» بر وی و قوت کرد او را به لشکرها که شما ندیدی آن را، و کرد سخن آنان که کافر شدند فروتر «۷»، و سخن خدای آن است که برتر است و خدای عزیز و حکیم است. بیرون شوی سبک و گران و جهاد کنی به مالتان و جانهاشان در راه خدای، آن بهتر است شما را اگر دانی. اگر بودی مالی نزدیک و سفری میانه از پس تو بیامدندی و لکن دور شد بر ایشان راه دور و سوگند خوردند به خدای اگر توانیم بیرون آییم «۸» با شما، به هلاک می کنند جانهاشان و خدای داند که ایشان دروغزن اند. [۷۸-پ]

عفو کند خدای از تو، چرا «۹» دستوری دادی «۱۰» ایشان را تا پیدا شود تو را آنان. -----
(۱). آج، لب: پس نیست. (۲). آج، لب: عوض آرد. (۳). آج، لب: گزند نرسانید. (۴). اساس: یاری کند به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۵). آج، لب: یکی از دو تن. (۶). آج، لب: آرامش خود را. (۷). آج، لب: زیرتر. (۸). آج، لب: اگر توانستیمی هر آینه بیرون آمدیمی. (۹). آو، بم: چون. (۱۰). آج، لب: تو.

صفحه: ۲۴۷ که راست گفتند و بدانی دروغزنان را. دستوری نخواهند از تو آنان که ایمان آوردند به خدای و روز باز پسین که جهاد کنند به مالهاشان و تنهاشان، و خدای داناست به پرهیزگاران. [بدرستی که] «۱» دستوری خواهند از تو آنان که ایمان ندارند به خدای و روز قیامت، به شک افتاد «۲» دلهاشان، ایشان در شگشان می آیند و می شوند. [۷۹-ر]
و اگر خواهند رفتن «۳» بساختند برای او سازی، و لکن نخواست خدای برخاستن «۴» ایشان، گران بکرد ایشان را و گفتند: بنشین با نشستگان. اگر بیرون آیند «۵» با شما نیفزایند «۶» شما را مگر فساد و بشتابند «۷» در میان شما، طلب می کنند برای شما فتنه و در شما جاسوسند ایشان را، و خدای داناست به ظالمان. طلب کردند فتنه پیش از اینکه و برگردانیدند برای تو کارها تا آمد حق و پیدا شد فرمان خدای و ایشان ناخواهنده باشند. و از ایشان کس هست که گوید دستوری ده مرا و به فتنه میفگن مرا، الا در فتنه افتادند، و دوزخ گرد بر آمده «۸» است به کافران. [۷۹-پ]

اگر به تو رسد نیکویی دژم بکند ایشان را و اگر به تو رسد ----- (۱). اساس: ندارد از آج، افزوده شد. (۲). آج، لب: به گمان است. (۳). آج، لب: خواستندی بیرون را. (۴). آج، لب: خروج. [...].
(۵). آج، لب: بیرون آمدندی. (۶). آج، لب: نفزودندی. (۷). آج، لب: به شتاب راندندی شتران را. (۸). آج، لب: گرد در آینده.
صفحه: ۲۴۸ مصیبتی گویند فرا گرفتیم کار ما از پیش و بر گردند و ایشان بطرکنان «۱» باشند. بگو نرسد به ما الا آنچه نوشته باشد خدای ما را، اوست بار خدای «۲» ما، و بر خدای توکل کنند مؤمنان. بگو گوش می داری «۳» به ما مگر یکی از دو نیکویی و ما گوش می داریم «۴» به شما آنچه برساند شما را خدای به عذاب از نزدیک او یا به دستهای ما، گوش داری «۵» که ما با شما گوش می داریم «۶». بگو نفقه کنی به رغبت یا به کراهت، نپذیرد «۷» از شما که شما بودی گروهی فاسقان. [۸۰-ر]

و چه منع کرد ایشان را که بپذیرند از ایشان نفقاتشان الا آن است که ایشان کافر شدند به خدای و به رسولش، و نیابند به نماز الا و ایشان کسلان باشند «۸» و نفقه نکنند الا و ایشان کاره باشند. به عجب میاراد «۹» تو را مالهاشان و نه فرزندانشان «۱۰»، می خواهد خدای که عذاب کند ایشان را به آن در زندگانی دنیا و باطل شود جانهاشان و ایشان کافر [آند] «۱۱». و سوگند می خورند به خدای که ایشان از شما اند، و نیستند ایشان از شما و لکن ایشان ----- (۱). آج، لب: شادان.

(۲). آو، بم، معج: خداوند آج، لب: خداوند گار. (۴-۳). آج، لب: چشم می‌دارید. (۵). آج، لب: چشم دارید. (۶). آج، لب: چشم دارند گانیم. (۷). آج، لب: هرگز قبول کرده نشود. (۸). آج، لب: با کسل‌اند. (۹). آج، لب: پس باید که به شگفت نیاورد. (۱۰). آج، لب بدرستی که. (۱۱). اساس: ندارد از معج، افزوده شد. [...]

صفحه : ۲۴۹ گروهی اند که ترسند^۱. اگر یابند پناهگاهی یا جایی که فرو شوند یا جایی که در او شوند برگردند بر او^۲ و ایشان سرکشی می‌کنند [۸۰-پ]. قوله تعالی یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ - الايه، حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و توییح کرد ایشان را بر تاقلی^۳ و تکاسلی که نمودند [از جهاد]^۴. چون رسول - علیه السّلام - به حرب تبوک خواست رفتن، از حرب طایف برگشته بود و مردم پاره‌ای رنجور بودند و روزگار تنگی و عسرت بود، و در آن زمین^۵ قحطی بود و وقت دخل نزدیک بود و میوه‌ها^۶ برآمده بود^۷ مردم را دل نمی‌داد که وطن رها کنند و به غزات روند به تبوک تقاعدی^۸ و تکاسلی کردند. رسول - علیه السّلام - کم بودی که به جایی خواستی رفتن که اظهار کردی الّا کنایت^۹ کردی و خواستی تا مردمان احوال او ندانند تا او ناگاه به سر دشمن رود، مگر غزوه تبوک که رسول - علیه السّلام - تصریح می‌کرد تا مردم ساز تمام بکنند، چه راه دور بود و دشمن بسیار. مردم از اینکه اسباب تهاون^{۱۰} می‌کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت ایشان را: ای گرویدگان؟ [ما لکم] «۱۱» چه بوده است شما را! [و] «۱۲» «ما» استفهامی است، و اینکه کلمت عتاب است، صورت استفهام دارد و معنی تفریح و توییح است چون گویند شما را: انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ النَّفْر، ضِدَّ الْهُدُوءِ، يقال: نفر الى العدو و نفر الى الثَّغْر و ينفر نفرا^{۱۳} و نفیرا. و «نفر» جز در مکروه نباشد تشبیها بنفور البهیمه عمّا تخاف او بنفار الطَّبع عمّا یکره، و نفرت الدَّابَّة تنفر نفورا و نفارا، و نفر الحاج من منی ینفر نفرا. و «نفر» هم مصدر باشد و هم جماعت که از آن جا بیابند، کالزَّكَب و الشَّرْب للزَّاکِبین و الشَّارِبین. فِي سَبِيلِ اللَّهِ ای فی الجهاد، ----- (۱). همه نسخه بدلها: بجز مل: می‌ترسند.

(۲). آو، بم: بدون معج: با او. (۳). آج، لب: تغافل. (۴-۱۱-۱۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و معج: زمان. (۶). اساس: میوه‌ها/ میوه‌ها. (۷). مل و معج: به برآمده بود. (۸). آو، آج، بم، لب: تقاعد. (۹). معج و توریت. (۱۰). اساس: تهاون به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد آو، بم: تهاقب. (۱۳). آو، آج، بم نفورا.

صفحه : ۲۵۰ و جهاد را برای آن راه خدای خوانند که راه دین خدای به او آسان شود، و اینکه لفظ، اعنی فِي سَبِيلِ اللَّهِ، کنایتی معروف است از جهاد. اَثَّاقَلْتُمْ، اصله تناقلتم، «تا» را اسکان کردند و در «ثا» ادغام کردند و همزه وصل در آوردند لیعمد «۱» اللسان علیها^۲ فِي النَّطْقِ فصار اَثَّاقَلْتُمْ، و كذلك قوله: اِذَا رَكُوا^۳ و اَطَّيرْنَا^۴ و اَزَّيْنْتِ، و قال الشَّاعر: تولى الضَّجِيع اذا ما استافها^۵ خصرًا عذب المذاق اذا ما اتَّاع القبل ای، تتابع. و تناقل، اظهار ثقل باشد در نفس، کالتمارض، و التَّغافل، و مثله، التَّباطی، و وجهی از وجوه تفاعل اینکه باشد، و خلافه^۶ التَّسْرَع. و در معنی او دو قول گفتند یکی آن که: به زمین خود مقام کردی و اختیار رفتن نکردی، و یکی آن که: برای آن که وقت میوه و دخل بود، رغبت نکردی^۷ و تَنَعَّم کردی، کفوله: ... أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ... «۸»، آنگه بر سبیل ملامت گفت ایشان را که: راضی شدی به حیات دنیا از نعیم آخرت، و «من» بدل راست. آنگه ذمّ دنیا کرد، گفت: فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ، «ما»، نفی راست نیست زندگانی سرای دنیا در جنب آخرت و اضافت با او الّا اندکی. آنگه تهدید کرد ایشان را و وعید [و] «۹» زجر نمود، گفت: اگر بنروی^{۱۰}، عذاب کنند شما را عذابی سخت به درد آورنده، و شما را ببرد و به جای شما قومی را بیارد جز شما، و شما با او هیچ مضرت توانی کردن و هیچ گزند توانی رسانیدن. در «ها» «۱۱» خلاف کردند بعضی گفتند: راجع است با نام خدای - جلّ جلاله، و بهری گفتند: راجع است با رسول - علیه السّلام - و «الّ» در آیت «ان لا» بوده است، «نون» در «لام» ادغام کرده‌اند و «نون» جمع به جزم «ان» بیوفتاده است. و يُعَيِّدُكُمْ و يَسْتَبْدِلُ و لا يَضْرِكُمْ، همه جزای شرط است، و آنگه گفت: خدای بر همه چیز^{۱۲} قادر است، بر عذاب شما و استبدال شما و نصرت رسولش بی‌شما. -----

----- (۱). مج: ليعتمد. (۲). آو، آج، بم: اليها. (۳). آو، آج، بم، لب: ادراك. [.....]

(۴). آو، آج، بم: اظير. (۵). آو، آج، بم: ما استابها. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: و هو خلاف. (۷). آج، لب: نكردندی. (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶. (۹). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۱۰). اساس: بنه روی/ نبروی. (۱۱). چاپ شعرانی لا تضرّوه. (۱۲). آج، لب: چیزی.

صفحه : ۲۵۱ آنکه حالی یاد ایشان آورد [و گفت: «۱»] او را با نصرت من به نصرت شما چه «۲» حاجت است، اگر شما او را نصرت نکنی، خدای - جل جلاله - نصرت کرد او را شب غار. إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا آنکه که کافران او را از مکه بیرون کردند. چنان که قصه آن برفت فی قوله: وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ «۳». ثانی اثین دوم دو، و نصب او بر حال است، یقال: خرجنا ثانی اثین و خرجت احد اثین و ثالث ثلاثه و رابع اربعه و ثانی ثلاثه و ثالث اربعه، اینکه هر دو گونه گویند، اول بر تقدیر آن که: او دوم است صاحبش را چون به یک جان باشند، و وجه دوم آن که: او دوم یکی باشد، و اینکه خود [۸۱-ر] حقیقت است. و خلاف نیست که آن دو کس که در غار بودند: رسول بود- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- و ابو بکر «۴». إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ، «اذ» ظرف الماضي من الزمان. آنکه [که] «۵» ایشان هر دو در غار بودند، إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ آنکه می گفت صاحبش را- یعنی ابو بکر را- و صاحب رفیق است اینکه جا: لا تحزن اندوه مدار که خدای با ماست به معنی نصرت. و گفته اند: حزن او ترس و خوف بود، و گفتند: چون او با پیغامبر بود، او می گفت: یا رسول الله؟ اگر مرا بکشند، من یک مردم و اگر- و العیاذ باللّٰه- تو را مکروهی رسد، امت هلاک شوند. انس مالک روایت کرد که، ابو بکر گفت: یا رسول الله؟ اگر اینان یک تن در پای خود نگرد، ما را ببیند. رسول گفت: هیچ اندیشه مدار که خدای با ماست. مجاهد گفت: رسول- علیه السلام- در غار سه روز بماند. عروه گفت: ابو بکر را گوسپندی چند بود، عامر بن فهیره نماز شام آن گوسفندان «۶» با در آن غار راندی و ایشان از شیر آن گوسپندان می خوردند. و قتاده گفت: عبد الرحمن بن ابی بکر بامداد و شبانگاه طعامی با آن جا آوردی پوشیده، چون خواستند تا بروند دو شتر بیاورد «۷» تا یکی رسول بر نشست و یکی ابو بکر، و چون برفتند چهار کس بودند: رسول بود و

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲). اساس: چی/ چه. (۳). سوره انفال (۸) آیه ۳۰. (۴). اساس رضی الله عنه. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]

(۶). آو، گوسپند مج: گوسپندان. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: بیاوردند.

صفحه : ۲۵۲ ابو بکر صدیق و عامر بن فهیر [ه] «۱» و عبد الله بن اریقظ اللیثی. زهری گوید «۲»: چون رسول- علیه السلام- در غار رفت- و نام آن غار ثور بود- حق تعالی بر در آن غار تمام برویانیید و عنکبوت را الهام داد تا آن جا خانه کرد، از کرد «۳» او کبوتر «۴» بیامد و آن جا خایه نهاد. چون سراقه بن مالک آن جا رسید- و او پی گیری هول بود- گفت: تا اینکه جا پی است از اینکه جا یا به آسمان رفته است یا به زمین فرو شده است یا در اینکه غار رفته است، و در غار رفتن مصور نیست برای آن که خانه عنکبوت بر جای است و دریده شده نیست و خایه کبوتر شکسته شده نیست و تمام را پای بر نهاده نیست. راوی خبر گوید که: چون ابو بکر را حزنی می بود، رسول- علیه السلام- او را تسلی می داد و می گفت: ما ایشان را می بینیم و ایشان ما را نمی بینند. آنکه یکی از ایشان خواست تا اراقتی کند، روی به غار کرد رسول- علیه السلام- روی بگردانید و گفت: یا ابا بکر؟ دیدی «۵» اگر ما را دیدندی اینکه نکردندی و رسول- علیه السلام- دعا می کرد «۶»: اللَّهُمَّ اعم ابصارهم عَنَّا بار خدایا؟ چشمهایشان کور گردان از ما. حق تعالی شر ایشان صرف کرد از رسول- علیه السلام- و همه کوه «۷» می گردیدند و در غار نشدند. محمّد بن سیرین گوید که: جماعتی در عهد عمر خطّاب «۸» به حضور او سخنی می گفتند که در آن سخن، تفضیلی می دادند عمر را بر ابو بکر. عمر گفت: غرض از اینکه سخن آن است که، مرا تفضیل می دهی بر ابو بکر؟ و الله که آن [یک] «۹» شب از «۱۰» ابو بکر که شب غار بود که او در صحبت رسول بود بهتر بود از همه عمر عمر، و یک روز از او بهتر بود از آل عمر. او آن شب با رسول به غار رفت، گاه در

پیش رسول بودی «۱۱»، گاه باز پس استادی، رسول- علیه السلام- او را گفت: یا ابا بکر؟ چرا ساعتی -----
 (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲). مع: گفت. (۳-۴). همه نسخه بدلها، بجز مع: کرا و کبوتر مع: از
 کرا کبوتر. (۵). مل که ما را نمی‌بینند. (۶). مل، مع که. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مع: کور. (۸). اساس رضی الله عنه. (۹). اساس:
 ندارد از آو، افزوده شد. (۱۰). اساس: که به قیاس با نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۱۱). همه نسخه بدلها: بجز مع و.

صفحه: ۲۵۳ از پیش بروی و ساعتی باز پس استی «۱۱»! گفت: آن ساعت «۲» که از پیش بروم اندیشه کنم که نبادا که کسی در اینکه
 راه کمین کرده باشد «۳»، تا اگر از کمین بیرون آید یا چیزی بیندازد بر من آید، بر تو نیاید یا مرا گیرد. و چون باز پس ایستم «۴»
 اندیشه‌ام آن باشد که «۵» اگر کسی به دنبال ما بیاید به من رسد و من سپر تو باشم. چون به غار رسید، رسول- علیه السلام- خواست
 تا در غار رود، رها نکرد گفت: یا رسول الله! بر جای باش تا من بنگرم نباید که کسی کمین کرده باشد. در غار رفت و گرداگرد
 برگردید «۶» و بنگرید چون کسی را نیافت، رسول را گفت: در آی. آنگه عمر گفت: آن شب از ابو بکر به بود که همه عمر آل
 عمر «۷». و در اینکه شب ابو بکر صدیق «۸» اینکه ایات می گفت: قال النبی و لم اجزع فوقرنی و نحن فی سد ف من ظلمة الغار لا
 تخش شیئا فان الله ثالثنا و قد تکفل لی منه باظهار و انما کید من یخشی بوا دره کید الشیاطین قد کادت لکفار «۹» و الله مهلکهم طرا
 بما صنعوا و جاعل المنتهی منهم الی النار [۱۸-پ]

فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ خدای تعالی سکینه و وقار و طمأنینه خود به رسول- علیه السلام- فرستاد «۱۰». اینکه قول بیشتر مفسران است،
 و قول بعضی آن است که: ضمیر عاید است با ابو بکر، برای آن که سکینه از رسول- علیه السلام- جدا نبود هرگز، و دگر آن که:
 خوف و حزن ابو بکر را بود نه رسول را، او به سکینه محتاجتر بود. و دگر مفسران گفتند: ضمیر عاید است با «۱۱» رسول- علیه
 السلام- برای آن که جمله کنایات که در «۱۲» آیت هست «۱۳» همه راجع است با رسول، من قوله تعالی: إِلا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ
 أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيًا إِثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ ----- (۱). همه نسخه بدلها:
 ایستی. (۲). لب: ساعتی. [.....]

(۳). لب: بود. (۴). آج، لب: آیم. (۵). آو، آج، بم، لب: اندیشه کنم که. (۶). آو، آج، بم، لب: گرد غار بر آمد. (۷). اساس: آل
 عمره به قیاس با نسخه آو و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس رضی الله عنه. (۹). اساس: الکفار به قیاس با نسخه آو،
 تصحیح شد مل: بکفار. (۱۰). آو، آج، بم، لب: فرو فرستاد. (۱۱). آو، آج، بر. (۱۲). آو، آج، بم، لب جمله. (۱۳). مل: در او هست.
 صفحه: ۲۵۴ لِصَاحِبِهِ... چون در اینکه چهار جای کنایت راجع با رسول است در آن جا همچنان باید که باشد، دگر آن که:
 خدای تعالی در مثل اینکه آیت تصریح کرد به سکینه «۱» بر رسول- علیه السلام- فی قوله: ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى
 الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا... «۲»، بلا خلاف اینکه ضمیر عاید جز با رسول- علیه السلام- نیست، چون کنایات از اول آیت تا
 به آخر همه راجع با رسول است- علیه السلام- آن یکی از میانه نباید که راجع باشد با جز رسول، آنگه گفت: وَأَيُّدُهُ بِجُنُودٍ لَمْ
 تَرَوْهَا وَقَوْلٍ [داد] «۳» او را به لشکرهایی که شما ندیدی ایشان را، یعنی فریشتگان. وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ
 هِيَ الْعُلْيَا وَكَلِمَةُ أَنَانَ كَافِرٍ بَدُونَ فَرُوتِرٍ كَرَدٍ وَكَلِمَةُ خَدَايَ اسْتِ كَه بَلَنْدَتِرَ اسْتِ، وَكَلِمَةُ كَنَايَتِ اسْتِ از شَأْنِ وَكَارِ. حق
 تعالی گفت: من کار کافران فرو نهادم و سافل و مقهور و مغلوب کردم. و کلمت خدای، یعنی دین او و شرع رسول او همیشه بلند
 بوده است. وَكَلِمَةُ اللَّهِ مَرْفُوعَةٌ اسْتِ بَه ابْتِدَاءِ، وَ الْعُلْيَا، خَبْرَ اسْتِ، وَ هِيَ فَصْلُ اسْتِ بِنَزْدِيكَ بَصْرِيَانِ. وَ كَوْفِيَانِ عِمَادِ خَوَانِدِ اسْتِ كَه رَا.
 عبد الله عباس گفت: کلمه کفار کفر است و شرک، و کلمه خدای تعالی کلمه ایمان است، گفتن: لا اله الا الله. وَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ وَ
 خدای تعالی عزیز است او را به نصرت کس حاجت نیست، و رسول را نه از سر «۴» عجز به غار فرستاد، بل از جهت حکمت. انْفِرُوا
 خِفَافًا وَ ثِقَالًا، أَبُو الصُّحَى گفت: اول آیت از سورت براءت که فرود آمد اینکه آیت بود. مجاهد گفت: سبب نزول آیت آن بود که:
 [چون] «۵» رسول- علیه السلام- صحابه را استنفار کرد به جهاد، تعلل کردند و گفتند: در میان ما ثقلاء و خداوندان صنعت و حاجت

توانستیمانی «۳» بیامدمانی با شما. حق تعالی گفت: **يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ** خود را هلاک می‌کنند به اینکه تخلف که می‌کنند و دروغ که می‌گویند و سوگند دروغ می‌خورند. **وَاللّٰهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ** و خدای داند که ایشان دروغ می‌گویند. در خبر می‌آید که: چون رسول -صلی الله علیه و آله- عزم غزات تبوک کرد- و آن مسافتی بود دور تا به حدّ روم- منافقان طمع کردند که چون رسول- علیه السّلام- برود و صحابه و لشکر بروند و مدینه خالی ماند، ایشان نکایتی کنند و بر خانه رسول و صحابه زنند و چیزی که یابند ببرند و زنان و کودکان را برده کنند. خدای تعالی جبریل را فرستاد و از اینکه حال رسول را- علیه السّلام- خبر داد. رسول- علیه السّلام- گفت: پس چه رای است و چه باید کرد! جبریل گفت: خدایت سلام می‌کند و -----
 ----- (۱). اساس: ندارد به قیاس با متن قرآن مجید و دیگر نسخه بدلهای، افزوده شد. (۲). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۳). آج، مل، مج، لب: توانستمانی.

صفحه : ۲۵۷ می‌گوید در اینکه غزات که می‌روی تیغ نمی‌باید زدن، بل صلحی باشد میان تو و ایشان. فرمان من آن است که علی را بر جای خود بداری و محراب و منبر به او سپاری تا هم اینکه «۱» را نیابت کند هم مدینه را حمایت کند، و نیز بدانند که چون با حیات تو صلاحیت نیابت تو و ولایت عهد تو او دارد پس از وفات تو اولی و احری که او باشد که آن را بشاید. رسول- علیه السّلام- علی را بر جای خود بنشانند و مدینه به او سپرد. منافقان چون آن دیدند، بدانستند که کید ایشان باطل شد. چون رسول- علیه السّلام- از مدینه یک منزل برفت، زبان طعن در علی دراز کردند و گفتند: **الا انّ محمّدا قد قلی علیا الا تراه قد خلفه مع النساء و الصّبیان محمّد، علی را ببرید «۲»**، نبینی که او را با زنان و کودکان رها کرد. **امیر المؤمنین -علیه السّلام-** اینکه بشنید، سخت آمد او را، برخاست و برنشست و سلاح در پوشید و شمشیر حمایل کرد [۸۲-پ]

و از پس رسول- علیه السّلام- برفت. نماز دیگر به او رسید، و رسول- علیه السّلام- از خیمه بیرون آمده بود و به ره نگاه می‌کرد، در نگرید علی را بشناخت، گفت: آری؟ شمایل علی، شمایل علی می‌بینم. چون نزدیک رسید، رسول گفت: یا علی- ما حملک علی الخروج چه حمل کرد تو را بر آن که از مدینه بیرون آمدی! گفت: طعنه منافقان و آن که چنین گفتند. رسول- علیه السّلام- گفت: یا علی- اما ترضی بانک وزیر و وصی و خلیفتی و قاضی دینی و منجز وعدی لحمک لحمی و دمک دمی و انت منی بمنزله هرون من موسی الا انه لا نبی بعدی گفت: راضی نباشی به آن که تو وزیر منی و وصی منی و خلیفت منی و قاضی دین منی و منجز وعد منی، گوشتت گوشت من است و خونت خون من است، و تو را از من آن منزلت است که هارون را از موسی، الا آن که از پس من پیغامبر نیست. **امیر المؤمنین گفت: رضیت رضیت رضیت، راضی شدم- آنگه برگردید و اینکه بیتها می‌گفت: ۳** **الا باعد الله اهل التّفاق و اهل الاراجیف و الباطل یقولون لی قد قلاک الرسول فخلّاک فی الخالف الخاذل و ما ذاک الا لأنّ التّبی جفاک و ما کان بالفاعل فسرت و سیفی علی عاتقی الی الرّاحم الحاکم «الفاضل»** ----- (۱). آو، آج، بم، مل: دین. [.....]

(۲). همه نسخه بدلهای، بجز مج: به دشمن گرفت. (۳). آج: العالم. (۲۱)

صفحه : ۲۵۸ **الله فلما رآنی هفا قلبه و قال مقال الاخ السائل امّ ابن عمی «فأنبأته بارجاف ذی الحسد الدّاغل فقال اخی انت من دونهم كهرون»** موسی و لم یأتل آنکه حق تعالی رسول را گفت: **عفا الله عنک لم اذنت لهم بعضی** گفتند: خبر دادن است [و اذن] «۳» و دستوری رسول ایشان را گناهی صغیره بود. خدای تعالی گفت: عفو بکرد تو را خدای تا چرا دستور دادی ایشان را! و درست آن است که: کلام وارد است مورد تعطف و تلطف و الافتتاح بالدعاء، چنان که یکی از ما گوید: عفا الله عنک یا عفاک الله و غفر الله لک و رحمک الله لم فعلت کذا و الا تفعل کذا، و اینکه هیچ خبر «۴» نیست، و همه دعاست در آن حال که اینکه می‌گوید باشد که بر دل او گذر نکند که آن را که به اینکه کلام خطاب می‌کند گناهی هست یا نیست، و غرضش از اینکه اکرام و الطاف باشد، که گفتیم. آنکه حق تعالی بیان کرد که چرا ایشان را دستوری دادی دستوری نبایست دادن، گفت: **حتی یتبین لک الذین صدّقوا تا پیدا**

شود تو را آنان که راست گویند از آنان که نگویند، چه اینکه فعل و مانند اینکه صورت امتحان دارد، به او «۵» صادق در دعوی پیدا شود از کاذب. جماعتی منافقان که ایشان را اعتقادی درست نبود با یکدیگر «۶» گفتند: چه مهم است ما را برخاستن و به ثغر روم رفتن در موافقت محمّد! آنگاه اگر چنان باشد که دست ایشان را بود یکی از ما جان به کناره نیورد، تدبیر آن است که، هر یکی بهانه‌ای نهیم و علتی جویم که به آن تعلل تخلّف کنیم و نرویم. آنگه می‌آمدند و دستوری می‌خواستند و می‌گفتند: ما ساز نداریم و برگی نکرده‌ایم و عدّتی نیست ما را. اگر ما را دستور باشی «۷» تا روزی چند مقام کنیم و برگی بسازیم و از پس تو بیاییم. حق تعالی از نمان نفاق ایشان رسول را- علیه السّلام- خبر داد و گفت: لا- یَسْتَأْذِنُکَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِاللّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ أَنْ یُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ دُستوری نخواهند آنان که به خدای و قیامت ایمان ----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: لی به قیاس با چاپ شعرانی، تصحیح شد. (۲). اساس: کهرون من به قیاس با نسخه آو، و با توجه به وزن بیت، لفظ «من» حذف شد. (۳). اساس: ندارد به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۴). آج: چیز. (۵). آو، آج، بم: تا. (۶). مل: اعتقادی درست با یکدیگر بود. (۷). آج، بم، لب: دستور باشد.

صفحه : ۲۵۹ دارند در آن که جهاد کنند به مالها و جانهاشان، برای آن که چون بینند که تو جهاد می‌کنی و ساز رفتن به جنگ دشمنان خدای، و ایشان دانند که آن بر ایشان واجب است، به دستوری خواستن چه حاجت باشد؟ پس اگر دستوری خواستن در آمدن نه کار مؤمنان باشد دستوری خواستن در نیامدن چگونه کار مؤمنان بود؟ آنگه حق تعالی گفت: اینکه اشراط و اعلام برای تو می‌باید تا اینان را بشناسی و الا من به احوال ایشان جمله و تفصیل و نمان و آشکارا و نیک و بد علمم. وَ اللّٰهُ عَلِیمٌ بِالْمُتَّقِینَ- [۸۳- ر] و خدای عالم است به متّقیان و پرهیزگاران که کیست که «۱» تقوی دارد و کیست که ندارد. آنگه گفت: دستوری در اینکه معنی آنان خواهند که، به خدای و قیامت ایمان ندارند و دل ایشان شاکه و مرتاب باشد، ایشان در شک و عیا متردد باشند و متحیر، و اینکه صفت منافقان است چنان که در دگر آیت گفت ایشان را: مُدْبَذِیْنَ بَیْنَ ذَٰلِکَ لَا إِلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وَلَا إِلَىٰ هَٰؤُلَاءِ... «۲»، و رسول- علیه السّلام- گفت: مثل المنافق کمثل الشّاة العائرة بین الغنمین. و آیت، دلیل است بر بطلان قول اصحاب معارف که گویند: معارف جمله ضروری است، و خدای تعالی اینان را وصف کرد به آن که دلهای ایشان شاکه است، و ایشان در شک متردداند. و اینکه صفت عالم به علم ضروری نباشد. آنگه حق تعالی گفت: اگر اینان در اول بر عزم بیرون آمدن بودند، ساز او کرده بودند. ساز ناکردن، دلیل آن بوده است که اینان بر عزم خروج نبوده‌اند و در دل نداشتند که بیرون آیند. وَ لَکِن کَرِهَ اللّٰهُ انبِعَاثَهُم انبعاث، مطاوع بعث باشد، يقال: بعثه فانبعث، و آن انطلاق باشد به سرعت، و لکن خدای نخواست که ایشان از جای برخیزند. اگر گویند از اینکه آیت دلیل آن می‌کند که خدای تعالی کاره باشد بعضی چیزها را که فرماید برای آن که ایشان مأمور بودند به انبعاث، و خدای گفت: وَ لَکِن کَرِهَ اللّٰهُ انبِعَاثَهُمْ جواب گوئیم: خدای تعالی کاره نبود انبعاث ایشان را بر وجه مأمور، و کاره بود آن را بر وجه معلوم، که خدای را معلوم بود که ایشان اگر برون شوند جز فساد و تخلیط و تضریب نکنند میان مسلمانان و القاء شر و فتنه، و هیچ خیری و راحتی نیاید «۳» از ایشان چنان که در آیت دیگر گفت: لَوْ خَرَجُوا فِیْکُمْ مَا زَادُوْکُمْ اِلَّا خَبَالًا، ----- (۱). همه نسخه بدلها در دل. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۳. (۳). آو، آج، بم: نباشد.

صفحه : ۲۶۰ لا- جرم چون چنین بود، فَتَبَطَّهْمُ خدای ایشان را مَثِیْط و گران بکرد. وَ التَّشِیْطُ، ضِدّ الاسراع و الحث، تا آنچه در دل داشتند از خبال و فساد بکنند «۱». وَ قِیلَ- اَقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِیْنَ و گفتند ایشان را که: بنشین با نشستگان. در اینکه دو قول گفتند یکی آن که: [اینکه] «۲» گویند گان اصحابان ایشان بودند که ایشان را نهی کردند از آن که با پیغامبر- علیه السّلام و الصّلوٰة- برون شوند. دگر آن که: گویند اینکه قول رسول باشد- علیه السّلام- بر وجه تهدید نه بر وجه امر «۳»، و اگر اینکه با خدای نسبت کنند هم بر وجه تهدید و وعید باشد، کما قال الشّاعر: اَقْعُدْ فَانْکَ اَنْتَ الطّاعِمُ الْکَاسِی و اینکه بر سبیل تویخ و تفریع می‌گوید «۴» نه آن که امر می‌کنند «۵» مخاطب را به قعود. مَعَ الْقَاعِدِیْنَ ای مَعَ النِّسَاءِ وَ الصِّبْیَانِ وَ الرِّمْنِیِّ وَ المرضیِّ بآ زنان و کودکان و بیماران و مبتلایان.

تعالی گفت: بر سبیل تعجب: اینکه نیک مرد را نگر که می‌ترسد که در حرج نظر رومیان افتد، و آن خود در دریای کفر غرق (۷) شده است، آن را فتنه می‌شناسد، و کفر را (۸) فتنه نمی‌شناسد. وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ و دوزخ به کافران محیط است و گرد بر آمده. چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السّلام- بنو سلمه را گفت: من سیدکم یا بنی سلمه! سید شما کیست یا بنی سلمه! گفتند: جدّ بن قیس است، جز آن است که او بخیل و بد دل است. رسول- علیه السّلام- گفت: و ایّ داء ادوی من البخل و کدام درد است بی‌درمانتر از بخل! بل سیدکم الفتی الایض الجعد بشر بن البراء بن معرور بل سید شما اینکه جوان سخیّ کریم است بشر بن براء بن معرور. حسان بن ثابت الانصاری در اینکه معنی گفت: و قال رسول الله و القول لا حق بمن قال منا من تعدون سیدا فقلنا له جدّ بن قیس (۹) «علی المذی نبخله فینا و ان کان انکدا ----- (۱). مل: زردفام. (۲). آو، آج، بم، لب: نباشم. (۳). لب: در فتنه. (۴). آج، لب: دستوری باش. (۵). اساس مرا در فتنه می‌فکن، یعنی به زنان روم. قتاده گفت به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید و تکراری، لذا از متن حذف شد. (۶). آو، آج، بم: روم. (۷). آو، آج، بم: غرقه. (۸). اساس: و او به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹). اساس: جند بن قیس به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۲۶۳ فقال [و] (۱) «ایّ الداء ادوی من الذی رمیتم بها» (۲) جدّا و عالا بها یدا و سوّد بشر بن البراء لوجوده و حق لبشر ذی التدی ان یسوّد اذا ما اتاه الوفد انفد» (۳) ماله و قال خذوه انه عائد غدا قوله: ان تُصِیکَ حَسَنَةٌ تُسَوِّهُمُ آنکه وصف کرد افعال و نیت ایشان را در حق مؤمنان، گفت: اگر خیری و نعمتی و نصرتی [۸۴- ر]

و غنیمتی به تو رسد دلنگ شونند به خیر شما دژم باشند، و اگر مصیبتی رسد به تو از قتلی و وهنی و هزیمتی، گویند، ما کار خود بکرده‌ایم و حذر (۴) خود فرا گرفته‌ایم (۵) و حزم و احتیاط بکرده‌ایم که اینکه جا حاضر نیامده‌ایم و به خانه بنشستیم. و یتولّوا و هم فرحون و برگردند شادی کنان. «و او» حال است و جمله از مبتدا و خبر در محلّ حال. آنکه حق تعالی گفت: بگو ایشان را ای محمّد؟ قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا به ما نرسد الا آنچه خدای نبشته (۶) باشد ما را. و در مصحف عبد الله [مسعود] (۷) چنین است: قل هل (۸) یصیبنا الا ما کتب الله لنا (۹)، یعنی کتب الله لنا فی اللوح المحفوظ. آن که در لوح محفوظ برای ما بنوشت. حسن بصری گفت: معنی آن است که، کار ما مهمل نیست، بل راجع است با مدبری حکیم که کار ما به تدبیر و حکمت اوست. آنچه خواهد بودن از نیک و بد، در لوح محفوظ بنویسد تا اعلام باشد فریشتگان را و لطف و اعتبار. قولی دگر جبائی گفت و زجاج: معنی آن است که، اِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا فِي عَاقِبَةِ الْأَمْرِ مِنَ النَّصْرِ وَالظَّفَرِ نرسد به ما الا آنچه خدای نوشته باشد برای ما در عاقبت کار از نصرت و ظفر، و اینکه بر سبیل تسلی و تشفی باشد. هُوَ مَوْلَانَا او خداوند ماست و مدبّر کار ما و ما بندگان اویم. قولی دیگر آن است که: او متولّی حیاطت و حراست ماست و دفع مضرت او کند از ما. وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ و بر خدای باید تا توکل کنند مؤمنان، نه بر نصرت و نجات (۱۰) منافقان. ----- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲). اساس و

دیگر نسخه بدلها: به. (۳). اساس: انهب به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴). مل: جزای. [.....]

(۵). مل، مج: ها گرفته‌ایم. (۶). لب: نوشته. (۷). اساس: ندارد از آج، افزوده شد. (۸). اساس: لن، با توجه به نسخه آج تصحیح شد. (۹). آج، مج، لب بگو ای محمّد رسد به ما، بر سبیل استفهام و معنی جحد، یعنی نرسد. و هر دو قراءت به معنی یکی است. (۱۰). مل: یاری.

صفحه : ۲۶۴ آنکه گفت: بگو ای محمّد؟ قُلْ هَلْ تَرَبِّصُونَ بِنَا اِلَّا اِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ شما انتظار می‌کنی به ما الا یک کار نیکو از دو کار (۱): اما ظفر و غنیمت، و اما قتل و شهادت، برای آن که حال کارزار کننده (۲) از اینکه دو بیرون نباشد، یا دست او را باشد یا بر او بود. گفت: اگر دست ما را باشد یک حسنی (۳) است که ظفر باشد و غنیمت، و اگر دست بر ما باشد و ما کشته شویم، نه ما را بهشت و درجه شهادت خواهد بودن؟ ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که او گفت که: خدای ضمان کرده است آن را که در سبیل او شود (۴) از سر ایمان به خدای و رسول که، یا شهادت روزی کند او را یا باز گرداند او را با اهل و خانه [خود] (۵)،

آمرزیده «۶»، با مغفرت و ظفر و غنیمت. هذا معنى قوله: **إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ**. و لكن ما نیز متربصیم و منتظر به شما «۷» احدی السوءتین از دو بدی یکی، اما عذاب خدای تعالی در قیامت اگر از تیغ ما بجهند، ای بایدینا یا به دست ما کشته شوند. و گفتند: مراد به عذاب من عنده، انواع عذاب است که به امت سلف رسید از صواعق و جز آن، أو بایدینا یا به دست ما، یعنی شما آن نفاق که در دل داری اظهار کنی تا خون شما ما را حلال گردد و به دست ما کشته شوی. اکنون شما انتظار کنی آن را که شیطان وعده داد شما را از غرور و باطیل و وهن اسلام به مرگ رسول - علیه السلام - که ما نیز بر سر انتظاریم وعدهای خدای را در اظهار دین او و نصرت رسول او. **قُلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا** آنکه گفت: شما مال نفقه می کنی «۸» بطوع و رغبت یا بکراهت، که از شما هیچ مقبول نخواهد بودن «۹» برای آن که شما فاسقانی، یعنی کافرانی، و چون اعتقاد درست ندارید، عمل بی ایمان و اعتقاد هیچ نفع نکند، یعنی که آفت رد صدقات و نفقات شما، و آن که به موقع قبول نمی افتد همه نه آن است که به کره نفقه می کنی که اگر هر چه در زمین مال است بطوع و رغبت خرج کنی از شما مقبول نباشد، برای آن که ایمان نداری. -----

----- (۱). آو، آج، بم، لب را. (۲). آو، آج، بم، لب: قتال کننده. (۳). مل: حسنت. (۴). همه نسخه بدلها: بیرون شود. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). مل: زنده. (۷). مل: شما را. (۸). مج: نفقه کنید. [.....]

(۹). مل: **إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ**

صفحه : ۲۶۵ آنکه اینکه علت مهمل و پوشیده رها نکرد تا بیان کرد که چرا نفقات ایشان به موقع قبول نمی افتد، گفت: **وَمَا مَنَعَهُمْ** و «ما»، روا باشد که نفی را باشد و معنی آن بود که: هیچ منع نیست از قبول صدقات ایشان الا آن که ایشان کافرند به خدای و پیغامبر. و روا باشد که استفهامی بود، و معنی آن باشد که: چه منع می کند ایشان را از آن که صدقات ایشان به موقع قبول افتد الا کفرشان به خدای و پیغامبر. و نافع و عاصم و حمزه و کسائی و خلف خواندند: ان یقبل به «یا»، برای آن که فعل مقدم است [۸۴-پ]. باقی فراء [به «تا»] «۱»، برای تأنیث لفظ صدقات. آنکه خبر داد از سر ایشان، [گفت: **وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى** اینکه اتیان نه آمدن است، از آن باب است که عرب گوید: **اتيت الامر اذا فعلته**] «۲» و آنکه [گفت: «۳»] اینکه نماز که ایشان می کنند نه بطوع و طبع می کنند، گفت: نماز نکنند و الا ایشان کسلان باشند. «واو»، حال راست و جمله در محل نصب بر حال و اینکه علامت نفاق باشد. در خبر است که مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من می ترسم که نباید که من منافق باشم. رسول - علیه السلام - گفت: یا هذا که تنها باشی هیچ نماز کنی! گفت: آری. گفت: برو که منافق نه ای. و در تاریخ هست که بعضی زندیقان «۴» را دیدند که نماز نیکو می کرد، او را گفتند: اینکه چیست که می کنی! و اینکه مابین طریقت تو است، گفت: «عادة البلد و ریاضة الجسد و حمایة الاهل و الولد. **وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ** و هیچ نفقه نکنند الا و ایشان کاره باشند آن را. و «واو» نیز حال است. آنکه گفت: یا محید؟ فلا - تعجبیک به عجب میاراد تو را مالهای ایشان و نه فرزندان ایشان، آن نه برای کرامت ایشان است، **إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ خَدَايَ مِي خَدَايَ** می خواهد که ایشان را بر «۵» مال و فرزندان در دنیا عذاب کند: در اینکه چند قول گفتند عبد الله عباس و قتاده و مجاهد و سدّی گفتند: در آیت تقدیم و تاخیری هست، و تقدیر آن است که: **فَلَا تَعْجَبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْآخِرَةِ**، گفت: به عجب «۶» میاراد تو را مالها و فرزندان اینک کافران در دنیا. خدای ----- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲-۳). اساس: ندارد از آج، افزوده شد. (۴). آو، آج، بم، لب: زنادقه. (۵). همه نسخه بدلها: به اینکه. (۶). آو، آج، مج: تعجب.

صفحه : ۲۶۶ می خواهد تا ایشان را در قیامت به آن عذاب کند. بر اینکه قول، حیاة دنیا، ظرف «۱» اموال و اولاد باشد، نه ظرف عذاب. و مثله فی التقدیم و التأخیر، قوله: **فَأَلْقَاهُ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّى عَنْهُمْ فَانظُرْ مَا ذَا يَرْجِعُونَ** «۲»، و التقدیر: فآلقه اليهم فانظر ماذا يرجعون ثم تولى عنهم، برای آن که اگر بیامده «۳» باشد «۴» از آن جا نداند که ایشان چه جواب دهند. و اینکه اختیار فراء است. وجهی دیگر ابن زید گفت: خدای می خواهد تا ایشان را در دنیا به آن عذاب کند از جمع آن و حفظ آن و مصائب در آن و حرمان از انتفاع «۵»

به آن، یعنی ایشان چو پاسبانان آن مال را و ایشان را به آن انتفاع «۶» نیست از بخل و لؤم و خساست طبعشان «۷». وجه سه‌ام «۸» جبائی گفت، معنی آن است که: خدای تعالی می‌خواهد تا به مال و فرزندان ایشان، ایشان را عذاب کند تا عند کارزار شما مال غنیمت شما شود و فرزندان سبی و غارت شما، منفعت آن شما را بود و در دست ایشان از آن جز حسرت «۹» نماند. وجه چهارم، بلخی و زجاج گفتند، معنی آن است که: اینکه مال و فرزندان و بال‌اند بر ایشان، برای آن که خدای تکلیف کرده است ایشان را که مال به خرج کنند و فرزندان را رها کنند تا به جهاد روند، آنگه می‌باید کردن ایشان را اینکه معنی، شأوا، ام ابوا اگر خواهند و اگر نه، چه اگر نکنند مستحق کشتن شوند، پس اینکه انفاق بر ایشان غرامت است و حسرت و نیز ایمان ندارند به ثواب آخرت تا ایشان را تسلی بودی. وجه پنجم آن است که: خدای تعالی اینکه مال و فرزندان بداد ایشان را تا ایشان متمتع شدند «۱۰» به آن روزی چند آنگه ایشان را از سر آن به مرگ برد «۱۱» تا حسرت ایشان ----- (۱). آو، آج، بم به.

(۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۸. (۳). مل، مج: نیامده. (۴). اساس: باشند به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۵). آج: انقطاع. (۶). آج: انقطاعی. (۷). مج اینکه عذابی باشد ایشان را که مشقت کسب و حفظ بر ایشان باشد و انتفاع دیگران یابند. (۸). آو، بم: سیم آج، مل، مج، لب: سیوم. [.....]

(۹). مل و ندامت. (۱۰). آو، آج، بم: شوند. (۱۱). آو، آج، بم، مل، مج: ببرد.

صفحه: ۲۶۷ عظیمتر باشد از حسرت آنان که آن ندارند. آنگه ایشان را امید مآل «۱» و عاقبت نباشد، که اینکه امید مؤمنان را بود. و نصب فعل مضارع به اضممار «ان» است. قوله: وَ تَزْهَقْ أَنْفُسَهُمْ [وَهُمْ كَافِرُونَ] «۲» و جانهاشان هلاک شود و ایشان کافر. «واو»، حال راست، و الزهق «۳» الهلاک و البطلان، قال الله تعالی: وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ «۴» ای، بطل الباطل. ابو علی گفت: خدای می‌خواهد که ایشان را با خود رها کند و مخدول گرداند عقبه‌ی علی کفرهم المتقدم. قوله: وَ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ أَنْگه حق تعالی ناپاک داری ایشان و جرأت ایشان بر خدای باز گفت، گفت: سو گند می‌خورند به خدای تعالی که ایشان از شما نماند، می‌گویند: ما از شما ایم و بر دین شما ایم، و حق تعالی تکذیب ایشان می‌کند و می‌گوید: دروغ می‌گویند، و مَا هُمْ مِنْكُمْ که ایشان از شما نه‌اند «۵»، و لکن [۸۵-ر]

گروهی‌اند که از شما می‌ترسند، اینکه برای خوف «۶» می‌گویند، الفرق، الخوف، و رجل فروقه، ای جبان، و الهاء للمبالغة. آنگه گفت: لَوْ يَجِدُونَ مَلَجًا اگر اینکه منافقان حرزی و پناهی یافتندی، أَوْ مَغَارَاتٍ جَمْعِ مَغَارَةٍ، و یا غاری در کوهی، و آن جایی باشد که بدو فرو شوند من غار الماء، و غارت عینه غورا، و الغور الارض المنخفضة، و التجدد خلافة. و عبد الرحمن عوف در شاذ خواند: او مغارات، به ضم «میم» او به مفعول کرده است من اغار، ای موضع غور «۷»، قال الشاعر: فعدّ طلابها و تعدّ عنها بحرف قد تغير اذا تبوع أَوْ مُدْخَلًا موضع دخول مفتعل باشد از دخول تا جایی که در او شدند. مجاهد گفت: محرزا. قتاده گفت: سربا. کلبی گفت: نفقا کنفق اليربوع. ضحاک گفت: مأوی یاوی الیه. حسن گفت: وجهها يتوجه الیه، اینکه جمله متقارب است از روی معنی. ابن کيسان گفت: مدخلا، ای دخلاء دوستانی اندرونی که ایشان را ----- (۱). اساس: مال/ مآل.

(۲). اساس: ندارد به قیاس با قرآن مجید و نسخه مل، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: و الزهوق. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۱. (۵). مل و لکنهم قوم یفرقون. (۶). اساس: خود به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۷). اساس: غرور به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه: ۲۶۸ حمایت کنند. لَوْلَا إِلِيهِ رُوي بدو نهادندی و عدول کردند با او. [وَهُمْ] «۱»

[سوره التوبة (۹): آیات ۵۸ تا ۷۰]

[اشاره]

وَ مِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسَخَطُونَ (۵۸) وَ لَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ قَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ رَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ (۵۹) إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَ الْمَسْكِينِ وَ الْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَ الْمُؤَلَّمَةَ قُلُوبُهُمْ وَ فِي الرِّقَابِ وَ الْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۶۰) وَ مِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤَدُّونَ النَّبِيَّ وَ يَقُولُونَ هُوَ أَذُنٌ قُلُّ أَذُنٌ خَيْرٌ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ يُوْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ رَحِمَةٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ يُؤَدُّونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۶۱) يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضَوْكُمْ وَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ (۶۲) أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَانَّهُ لَهُ نَارُ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ (۶۳) يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ اسْتَهِزُّوا إِنْ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ (۶۴) وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَ نَلْعَبُ قُلْ أَبِاللَّهِ وَ آيَاتِهِ وَ رَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ (۶۵) لَا تَعْتَدُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنْ نَعَفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ (۶۶) الْمُنَافِقُونَ وَ الْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَ يَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (۶۷) وَ عِدَّ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَ الْمُنَافِقَاتِ وَ الْكُفَّارِ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا هِيَ حَسْبُهُمْ وَ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ (۶۸) كَذَلِكَ مِنْ قَبْلِكَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَ أَكْثَرَ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخِلَاقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخِلَاقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخِلَاقِهِمْ وَ خَضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۶۹) أَلَمْ يَأْتِيَهُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَ عَادٍ وَ ثَمُودَ وَ قَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَ أَصْحَابِ مَدْيَنَ وَ الْمُؤْتَفِكَاتِ أَتَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۷۰)

[ترجمه]

و از ایشان کسی هست که عیب می کند تو را در زکات اگر بدهندش از آن خشنود شود و اگر ندهندش از آن چون «۳» ایشان خشم می گیرند. [۸۵-پ]

و اگر ایشان راضی شوند بدانچه داده باشد ایشان را خدای و پیغامبر او، و گویند: بس است ما را خدای- عزّ و جل- زود بود که بدهد ما را خدای از فضل خویش و پیغامبر او، که ما به خدای رغبت می کنیم «۴». زکات درویشان راست و آنان که فروتر باشند از ایشان و کارداران بر آن و آنان که دل‌های ایشان به دست آرند و در بردگان «۵» و وامداران و در راه خدای و برگذری «۶» فریضه‌ای «۷» از خدای، و خدای داناست و محکم کار. و از ایشان آنانند که می رنجانند رسول را و می گویند: او گوشی «۸» است، بگو گوش نیک است «۹» شما را ایمان دارد به خدای و [باور] «۱۰» دارد مؤمنان را، و رحمتی است آنان را که مؤمن شدند از شما [و آنان که] «۱۱» می رنجانند رسول خدای را ایشان ----- (۱). اساس: ندارد به قیاس با قرآن مجید و نسخه آو، افزوده شد. (۲). آو، آج، بم، الشّاعر لب: الشّاعر و هو مهلهل. (۳). مج: چون بگیری. (۴). آو، آج، بم: رغبت کنند گانیم. [.....]

(۵). آو، بم: بستگان. (۶). آو، آج، بم، مج، لب: رهگذری. (۷). مج: فریضه است. (۸). آج: تصدیق کننده است هر چیزی را که می شنود. (۹). آج، آب: او شنونده به نیکی است. (۱۰-۱۱). اساس: ندارد از مج، افزوده شد.

صفحه : ۲۶۹ را عذابی دردمند بود [۸۶-ر]. سو گند می خورند به خدای شما را تا خشنود کنند شما را، و خدای و پیغامبرش سزاوارتر که خشنود کنند او را که «۱» هستند «۲» مؤمنان. نمی دانند که هر که ممانعت کند با خدای و پیغامبرش، او را بود آتش دوزخ، جاوید باشد در آن جا آن هلاکت «۳» بزرگ. می ترسند منافقان که فرو فرستند «۴» بر ایشان سورتی که خبر دهد ایشان را بدانچه در دل‌های ایشان است، بگو افسوس دارید «۵» که خدای بیرون آورنده «۶» آنچه ترسید از آن. [۸۶-پ]

و اگر بررسی ایشان را، گویند که ما بودیم می‌فروشیدیم» (۷) و بازی [می‌کنیم] «۸» بگو [ای به خدای] «۹» و آیت‌های او و پیغامبر او بودی شما افسوس می‌داشتی. «۱۰» «۱۱» عذر نخواهید بدرستی که کافر شدی پس از ایمان شما اگر عفو کنیم «۱۲» از گروهی از شما عذاب کنیم «۱۳» گروهی به آن که ایشان بودند گناهکاران. ----- (۱). آو، لب: اگر. (۲). آج، لب: هستید. (۳). آو، بم: مج: هلاکی است. (۴). آج، لب: فرو فرستاده شود. (۵). آو، بم: فسوس می‌داری. (۶). آج، لب: ظاهر کننده است. (۷). آج، لب: شروع می‌کردیم. (۸). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]

(۹). اساس: ندارد از آج، افزوده شد. (۱۰). اساس: یعف به قیاس با قرآن مجید تصحیح شد. (۱۱). اساس: تعدّب به قیاس با قرآن مجید، تصحیح شد. (۱۲). اساس: عفو کنند به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۳). اساس: کنند به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۲۷۰ مردان منافق و زنان منافق برخی از ایشان از برخی می‌فرمایند به زشتی و منکر و نهی می‌کنند از معروف و فرو گرفته‌اند «۱» دست‌هایشان، فراموش کردند خدای را فراموش کرد ایشان را، منافقان ایشانند فاسقان. [۸۷-ر]

نوید داد خدای مردان و زنان منافق را و کافران را آتش دوزخ همیشه باشند در آن، آن بس است ایشان را و نفرین کرد ایشان را خدای و ایشان راست عذابی مقیم «۲». چنان که بودند از پیش شما بودند سخت تر از شما به قوت. و بیشتر به خواسته و فرزندان برخوردار شدند به بهره ایشان و برخوردار شدی شما به نصیب شما چنان که برخوردار شدند آنان که از پیش شما بودند به نصیب خود، و در شدید «۳» چنان که در شدند «۴» ایشان راست باطل کارهای ایشان در دنیا و در آخرت و ایشانند زیانکاران. [۸۷-پ]

نه آمد «۵» به ایشان خبر آنان که از پیش ایشان بودند گروه نوح و عاد و قوم صالح و گروه ابراهیم و خداوندان شهر مدین و زمینهای برگردیده «۶»؟ آوردندشان «۷» پیغامبران به حجّتها، نکرد خدای بر ایشان هیچ ظلمی و لکن آنان بر خود ستم کردند. ----- (۱). آج، لب: فراهم می‌آورند. (۲). آج، لب: ایستاده. (۳). آو، بم: فرو شوی. (۴). آو، بم: فرو شدند. (۵). آج، لب: ای نیاید آو: بیامد. (۶). آو، بم: برگشته. (۷). آو، بم: آمدند به ایشان.

صفحه : ۲۷۱ قوله تعالی: وَ مِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ - الایه، حق تعالی گفت: وَ مِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ، یعنی از منافقان مَنْ يَلْمِزُكَ، «من» نکره موصوفه است، و التّقدیر: رجل او انسان کس هست که عیب می‌کند تو را در صدقات. ابو سعید خدری گفت و عبد الله عباس که: رسول - علیه السّلام - غنائم هوازن قسمت می‌کرد، مردی برخاست که او را ابن ذی الخویصر [ه] «۱» گفتند از بنی تمیم نام او حرقوص بن زهیر و او سر خوار بود، گفت: عدل کن ای رسول الله؟ رسول - علیه السّلام - گفت: و لکن اگر من عدل نکنم در جهان، که عدل کند؟ یکی از صحابه گفت: دستور باش «۲» تا او را بکشم «۳» یا رسول الله؟ رسول - علیه السّلام - گفت: رها کن که او را اصحابی باشند که یکی از شما نماز و روزه خود در جنب نماز و روزه ایشان هیچ ندارد، و لکن از دین چنان به در آیند «۴» که تیر از نشانه. آنکه در پّر آن تیر نگرند هیچ نباشد و در چوبش نگرند هیچ نباشد و در نصل و پیکانش نگرند هیچ نباشد، و در پی او نگرند هیچ نباشد، و اینکه جمله کنایت است از آن که ایشان را «۵» دینی و اعتقادی نباشد. سر ایشان مردی باشد که او را در جای یک دست پاره‌ای گوشت دارد چون پستان زنان «۶». بیرون آیند در وقت فترتی، چون ایشان بیرون آیند بکشید ایشان را. پس بکشید و پس بکشید ایشان را «۷». بترین خلقان باشند و ایشان را بهترین خلقان بکشند. ابو سعید خدری گوید: گواهی «۸» دهم و سوگند خورم که اینکه از رسول - علیه السّلام - شنیدم و سوگند خورم که با امیر المؤمنین علی بودم در نهروان که اینان را بکشت، یعنی خارجیان را. و آنکه اینکه مرد را طلب می‌کرد و می‌گفت: و الله ما کذبت و ما کذبت به خدای که من دروغ نگفتم و با من دروغ نگفتند، تا او را از زیر کشتگان بیرون کشیدند هم بر آن نشان که رسول - علیه السّلام «۹» - گفته بود، و امیر المؤمنین او را گردن بزد. خدای تعالی اینکه آیت در او فرستاد. کلبی گفت: آیت در منافقان آمد، که چون رسول - علیه السّلام - قسمتی می‌کرد، ----- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: رها کن. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: تا گردشش بزیم. (۴). آو، بم: به دراند. (۵). همه نسخه بدلها هیچ. (۶). آو، بم برون. (۷). همه نسخه بدلها که. (۸). آج، مج، لب: گواهی. (۹). آو، آج، بم، لب داده بود و.

صفحه : ۲۷۲ منافقی نام او ابو الجواظ گفت: اینکه قسمت نه به سویت کردی؟ خدای تعالی: اینکه آیت بفرستاد. یعقوب خواند: «یلمزک» به ضم «المیم» و باقی قراء به کسر «میم»، و هر دو لغت است، یقال: لمزه، یلمزه و یلمزه [۸۸-ر]

اذا عابه. و لمز، عیبی باشد بر وجه پوشیدگی، و همز و لمز و غمز، قریب المعنی اند، و هر سه لغت «۱» در مستقبل او ضم و کسر آمده است، قال الشاعری: اذا لقیتک تبدی لی مکاشرة و ان تغیبت کنت الهامز اللّمة قال رؤبه: قاربت بین عنقی و جمزی فی ظلّ عصری باطلی و لمزی منه قوله: وَیَلِّ لِكُلِّ هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ «۲». مجاهد گفت: یلمزک تو را می آزماید «۳». عطا گفت: غیبت می کند «۴» تو را. قتاده گفت: طعن می زند تو «۵». را. ابن زید گفت: اینکه قوم که اینکه گفتند، منافقان بودند چون رسول - علیه السلام - قسمت صدقات کردی ایشان را توقع بودی که رسول - علیه السلام - چیزی بدیشان دهد و رسول - علیه السلام - ندادی، که ایشان اهل آن نبودند، ایشان را سخت آمدی طعن زدندی و گفتندی که: محمّد چیزی که می دهد به هوا می دهد و به آنان می دهد که دلش خواهد. خدای تعالی، اینکه آیت بفرستاد در ایشان، و گفت: بعضی از اینکه منافقان آند «۶» که قسمت صدقات بر تو عیب می کنند و در آن بر تو طعن می زنند، اگرشان چیزی بدهی راضی شوند، و اگر ندهی خشم کنند و نمی دانند که شرایطی هست استحقاق صدقه را: اول، ایمان است «۷»، آنگه صلاح است و ظاهر ستی، و آنگه درویشی است. ایشان کافر و فاسق و توانگر بودند و چشم صدقه می داشتند. و خلاف کردند در آن توانگری «۸» که باز «۹» آن صدقه حرام باشد بعضی گفتند: هر کس که او نصابی دارد که بر آن زکات واجب بود بیست دینار یا دویست ----- (۱). آو، آج، بم، لب را. (۲). سوره همزه (۱۰۴) آیه ۱. (۳). آو، آج، بم، مل، لب: می آزمایند. (۴). همه نسخه بدلها: می کنند. (۵). آو، آج، بم، مل: می زنند بر تو. (۶). آج، لب: آنان اند. (۷). همه نسخه بدلها و. [.....]

(۸). آو: تونگری. (۹). همه نسخه بدلها: با.

صفحه : ۲۷۳ درم، زکات بدو نشاید داد «۱». بعضی دیگر گفتند: هر که او را مادّتی باشد از دخلی یا کشتی «۲» اگر مالک نصاب باشد یا نباشد، صدقه حرام است او را. و بنزدیک ما، هر که «۳» هفتصد درم دارد و بدان تصرف نداند کرد «۴»، زکات بدو شاید دادن. و آن که هفتاد درم دارد و تصرف داند کرد «۵»، زکات بدو نشاید داد «۶». آنگه گفت: اگر ایشان [به حکم قضای خدا رضا دادندی، ایشان را به بودی، گفت: وَ لَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا و اگر ایشان «۷» رضا دادندی و خرسند بودندی بدانچه خدای تعالی و پیغامبر - علیه السلام - بدیشان دادی «۸»، و گفتندی: حَسْبُنَا اللَّهُ ما را خدای بس است، و از سر حسن اعتقاد و وثاقت بر خدای گفتندی: سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ خدای تعالی ما را خود از فضل و رحمت روزی بدهد، و نیز رسولش که ما رغبت کرده ایم و امید بسته در او، آنگه جواب «لو» «۹» بیفگند لدلالة الكلام عليه و اقتضائه له، برای آن که کلام بر او دلیل می کند و تقاضای او می کند، و التقدیر: لکان خیرا لهم، ایشان را به بودی اگر چنین کردند و چنین گفتندی. آنگه گفت: من قسمت صدقات و زکات پیدا کنم و مستحقان «۱۰» را معین گردانم تا هر کس طمع نکند، گفت: إِنَّمَا و بیان کردیم که اینکه لفظ برای اثبات چیز «۱۱» باشد و نفی ما سواه، یعنی زکات اینان راست لا- غیر. الصّدقات» به اتفاق مراد بدین صدقات اینکه جا زکات است، و اینکه دو لفظ متداخلند، زکات به معنی صدقه آمد، و صدقه به معنی زکات. حق تعالی گفت: صدقات نیست مگر فقرا و مساکین را. و خلاف کردند در معنی فقیر و مسکین و فرق میان ایشان عبد الله عباس و حسن بصری و جابر بن یزید و زهری و مجاهد گفتند: فقیر آن باشد که او سؤال نکند. و مسکین آن باشد که او سؤال کند. و ابو هریره روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: مسکین نه آن باشد که او را یک لقمه یا دو لقمه نان باز گرداند، یا یک خرما یا دو خرما، و لکن مسکین آن باشد که او را غنایی و کفافی نباشد که بدان مستغنی ----- (۱-۶). مل، مج، لب: دادن. (۲). مج: کسبی. (۳). آو، بم، مل، مج، لب:

آن کس که (۵-۴). همه نسخه بدلها: کردن. (۷). اساس: ندارد از او، افزوده شد. (۸). آج، لب: دادندی. (۹). همه نسخه بدلها، بجز لب: او. (۱۰). همه نسخه بدلها آن. (۱۱). لب: چیزی او، آج، مل، مج: خیر.

صفحه: ۲۷۴ باشد از مردمان و از مردمان سؤال نتواند کردن و نداند کردن. قتاده گفت: فقیر مرد «۱» زمن محتاج باشد، و مسکین محتاج تندرست باشد. و بعضی اهل لغت گفتند: فقیر آن باشد که چیزی ندارد، و مسکین آن باشد که او را چیزی کی بود و لکن کفایت نبود او را بدان. بعضی دیگر بر عکس اینکه گفتند، و قومی گفتند: هر دو به یک معنی باشد، قال الشاعر: اَمَّا الْفَقِيرُ الَّذِي كَانَتْ حَلْوَيْتُهُ وَفَقْدَ الْعِيَالِ فَلَمْ يَتْرِكْ لَهُ سَبْدَ اَيْنَكِهِ بَيْتَ دَلِيلِ اَنْ مَي كُنْدَ كِه فَاقِيرُ اَنْ بَاشَدُ كِه اَوْ رَا بَلْغَه‌ای «۲» از عیش بود، و حجت آنان که گفتند اینکه صفت مسکین است، قوله تعالى: اَمَّا السَّفِيْنَةُ [۸۸-پ]

فَكَانَتْ لِمَسَاكِيْنٍ... «۳»، و کشتی دریای مبلغی ارزد، خدای تعالی صاحب آن را مسکین می خواند. ضحاک و ابراهیم نخعی گفتند: فقرا، درویشانی بودند که هجرت کردند، و مسکین درویشی بود که نه مهاجر بود. عکرمه گفت: فقیر از مسلمانان باشد و مسکین از اهل ذمت. فراء گفت: فقرا، اهل صفه بودند که ایشان را مأوی و منزلی نبود، و مسکین آنان بودند که ایشان را جای بود. و محمد بن مسلم «۴» به عکس اینکه گفت، فقیر آن باشد که او را مسکنی بود که در او بنشیند و کسی که او را خدمت کند و او را احتیاجی باشد، و هر محتاجی «۵» را فقیر خوانند، نبینی که خدای تعالی می گوید: اَنْ بَه يَا اَيُّهَا النَّاسُ اَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ اِلَى اللّٰهِ... «۶»، و مسکین آن باشد که اینکه هیچ نباشد او را، نبینی که خدای تعالی چگونه تحریص کرد بر اطعام او، چند جای گفت: عَلَي طَعَامِ الْمِسْكِيْنِ «۷»، و طعام کفارات گفت بدو دهید و هیچ حاجت عظیمتر از حاجت به سدّ جوعت نباشد، و مرد منقطع الحيله را مسکین خوانند، من قوله- عليه السلام: «۸» مسکین مسکین رجل لا زوجة له و مسکینه مسکینه امرأة لا زوج لها، و فی الحدیث «مساکین اهل النار» و قال الشاعر: مساکین اهل الحب حتى قبورهم عليها تراب الدلّ بين المقابر

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: مردی. (۲). آو، آج، بم: بلغتی. (۳). سوره كهف (۱۸) آیه ۷۹. [.....]

(۴). آو، آج، مل: محمد بن مسلم. (۵). مج: و نیز محتاج. (۶). سوره ملائکه (۳۵) آیه ۱۵. (۷). سوره حاقه (۶۹) آیه ۳۴ سوره فجر (۸۹) آیه ۱۸ سوره ماعون (۱۰۷) آیه ۳. (۸). اساس: زوجه به قیاس نسخه او، تصحیح شد.

صفحه: ۲۷۵ و فقیر، فعیل باشد به معنی مفعول، یعنی مفقور، و هو مکسور فقار الظهر من قولهم: فقره [اذا اصاب فقرا ظهره. و اصل فقیر پشت شکسته باشد، و مسکین، مفعیل باشد من السکون] «۱»، پنداری که از حرکت نشاط ساکن است، و سخت ساکن است. و العاملين علیها و آنان که بر آن عمل می کنند، یعنی آنان که سعی کنند در آن و جابیت کنند و آن بستانند و جمع کنند ایشان را نصیبی باشد. و در مقدار سهم او خلاف کردند مجاهد گفت و ضحاک: ثم آنچه حاصل باشد او را دهند، و مقدار سهم او خلاف کردند مجاهد گفت و ضحاک: ثم آنچه حاصل باشد او را دهند، و عبد الله بن عمر «۲» گفت و حسن و ابن زید که: بر قدر عمل دهند او را مزد، و اینکه مذهب شافعی است و ابو ثور و روایت عبد الله عباس و عمر خطاب و حذیفه بن الیمان و عطا و ابراهیم و سعید جبیر است. و قول صادق و باقر «۳»، آن است که: مفوض باشد به امام با آنچه صلاح داند بدهد و همچنین قول مالک «۴» است و فقهای اهل عراق. و الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ خلاف است «۵» در او، قتاده گفت: جماعتی بودند از عرب که رسول- علیه السلام- دل ایشان را به مال «۶» نرم می کرد و استمالت می کرد ایشان را تا باشد که ایمان آرند. مفضل بن عبد الله گفت: زهری را پرسیدم از الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ گفت: آنان بودند که اسلام آوردند از جهودان و ترسان، گفتیم: و اگر چه توانگر باشد! گفت: و اگر چه توانگر باشند. عبد الله عباس گفت: قومی بودند قریب العهد به اسلام، آمدندی بر رسول و از رسول چیزی خواستندی، اگر چیزی بدادی ایشان را، گفتندی: اینکه دینی نیک است؟ بر آن مقام کردند، و اگر ندادی برکشتندی. ابن کيسان گفت: جماعتی بودند از «۷» شجاعان از جمله کافران، رسول- علیه السلام «۸»- ایشان را در خواست تا بدیشان با دیگر قوم کارزار کند، حق تعالی ایشان را [نصیبی نهاد] «۹». کلبی گفت: جماعتی بودند از اشراف قبایل عرب که روز ----- (۹-۱). اساس: ندارد

از آو، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: عبد الله بن عمرو. (۳). آو، آج، بم، لب علیهم السّلام. (۴). همه نسخه بدلها: و اینکه مذهب مالک. (۵). همه نسخه بدلها: خلاف کردند. (۶). آو، آج، بم، مل، لب: ایشان بر ایمان. (۷). مل اشراف. (۸). مل روز حنین.

صفحه: ۲۷۶ حنین رسول- علیه السّلام- نصیب او فراز غنیمت بدیشان داد- چنان که برفت آن قصه در ذکر حرب حنین- و آن که عبّاس بن مرداس السّلمی گفت، و اینکه آیات رفته است و لکن در اینکه روایت زیادتی هست، [برای آن باز گفتم] «۱»: أ تجعل نهبی و نهب العیید بین عینه و الاقرع فما کان حصن و لا حابس یفوقان مرداس فی مجمع و قد کنت فی الحرب ذا تدرء فلم اعط شیئا و لم امنع الّا فائل [لی] «۲» اعطیتها عدید قوائمها الاربع و کانت نهابا تلافیتها بکزی علی النّاس بالاجر و ایقازی الیوم «۳» لم یرقدوا اذا هجع النّاس لم اهجع و ما کنت دون امرئ منهما و من تضع الیوم «۴» لا یرفع رسول- علیه السّلام- عبّاس بن مرداس را صد اشتر فرمود «۵» و حکیم بن حزام را هفتاد. حکیم [بن حزام] «۶» گفت: یا رسول الله؟ چرا در حق من تقصیر افتاد! بفرمود تا ده دیگر «۷» بدادند، آنگه ده دیگر، آنگه ده دیگر تا تمام صد اشتر «۸». گفت: یا رسول الله؟ مرا اینکه بهتر است یا آن که اول تو دادی! [۸۹- ر]

گفت: آن که اول من دادم. گفت: و الله که جز آن نستانم و سی شتر رد کرد. راوی خبر گوید: مات و هو اکثر مالا، چون بمرد مالی عظیم بماند او را. راوی خبر گوید، صفوان بن امیه گفت که: رسول- علیه السّلام- مرا عطا می داد و در همه جهان از او دشمنتر نبود بر دل من تا چندانی مرا که از او دوست تر بر روی زمین کس را نداشتیم، فهذا معنی قوله: وَ الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ. خلاف کردند در آن که مؤلفه قلوبهم «۹» در عهد رسول بود «۱۰» یا در هر عهدی باشند. شعبی و حسن بصری گفتند: اینکه در عهد رسول بود، پس از رسول نبودند ایشان، و اینکه معنی در عهد ابو بکر منقطع شد، و اینکه مذهب فقهای عراق است ابو حنیفه و اصحابش و ابن ابی لیلی و ابن شبرمه. و بیشتر اهل علم گفتند: الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ در همه عهد ----- (۶- ۲- ۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [...]

(۳). آو، آج، بم، مل، مج، لب: القوم. (۴). اساس: تخفض الیوم، آو، بم، مج، مل: یخفض القوم آج: یحفظن القوم با توجه به ضبط همین بیت در ص ۲۰۳ همین مجلد و دیگر منابع بیت، تصحیح شد. (۵). آو، آج، بم: بیفزود. (۷). همه نسخه بدلها: دیگرش. (۸). همه نسخه بدلها: شد. (۹). آو، آج، بم، لب: مؤلفه قلوب. (۱۰). مل، مج، لب: بودند.

صفحه: ۲۷۷ [باشند] «۱»، جز که موقوف باشد بر جهاد و وجود امامی عادل نزدیک ما، و ابو علی جبائی همین گفت. و به مذهب شافعی آن است که، ایشان بر دو ضرب اند: مشرکانند و مسلمانان، اما مشرکان ساقطند، و اما مسلمانان سهم ایشان بر جای است. و ابو ثور موافقت کرد ما را در اینکه مسأله. وَ فِی الرّقابِ، المعنی و فی فک الرّقاب علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، و سهمی صرف کنند در فک رقاب. آنگه در آن خلاف کردند، بیشتر فقها گفتند: مکاتبان باشند که خویشان باز خریده باشند و از بهای خود بعضی داده یا نداده سهمی از زکات بر ایشان صرف کنند تا گردن خود آزاد کنند از بندگی، و اینکه مذهب شافعی است و لیث بن سعد. و روایت کردند که: یک روز ابو موسی اشعری بر منبر خطبه می کرد، مکاتبی بر- پای خواست و گفت: حتّ النّاس علی مردمان را بگویی تا در حق من سعی کنند. او گفت: اینکه غلام مکاتب است و می خواهد تا خود را باز خرد، او را یاری دهید بر آن. مردم زرّ و جامه و انگشتری «۲» بسیار در او انداختند. ابو موسی گفت: جمع کنی، جمع کردند و پیش او بردند. او بهای غلام بداد از آن جا و باقی صرف کرد هم در «۳» بهای بردگان و آزادشان کرد. عبد الله عبّاس گفت و حسن بصری: مراد به رقاب، بندگانند، سهمی از زکات به ایشان دهند و بردگان خرنند و آزاد کنند، و اینکه مذهب مالک است و احمد و اسحاق و ابو ثور و ابو عبید. سعید جبیر و ابراهیم نخعی گفتند: از سهم رقاب برده تمام نخرند «۴»، و لکن بعضی از بهای او بدهند تا مکاتب شود و از باقی بهای مکاتبی بدهند تا آزاد شود، و اینکه مذهب ابو حنیفه است و ابو یوسف. و محمّد زهری گفت: سهم رقاب به دو نیمه باید

کردن: یک نیمه در بهای [مکاتبان کنند و یک نیمه در بهای] «۵» بندگان که مسلمان باشند و نماز کن. و مذهب ما آن است که: امام یا نایب او یا آن که صاحب مال باشد در وقتی که امام متصرف نباشد «۶»، مخیر است اگر خواهد اینکه سهم [جمله] «۷» در فکته رقاب کند از بردگان و مکاتبان اگر بر جمع خواهد «۸» اگر بر ----- (۷-۵-۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد. (۲). لب: انگشترین او، بم: انگشتر. (۳). مج: بر. (۴). اساس: خرنده به قیاس با نسخه او، تصحیح شد. (۶). اساس: باشد به قیاس با نسخه او، تصحیح شد. (۸). آج، لب: خواهند.

صفحه: ۲۷۸ انفراد، و لفظ صالح است هر دو را و جامع هر دو فایده را، اینکه سهم به بندگان و مکاتبانی دهند که در رنج باشند و گردن ایشان آزاد کنند. و الغارمین و وام داران به شرط آن که وام که سته باشند در معصیت و اسراف صرف نکرده باشند، و اینکه قول قتاده است. مجاهد گفت: غارم آن باشد که غرامت زده شده باشد از آن وجه که یا خانه‌اش سوخته باشد یا مالش سیل برده باشد، یا وام گرفته باشد برای عیال. و باقر- علیه السلام- گفت: غارمان آنان باشند که، وام سته باشند و صرف کرده نه بر معصیت، امام از بیت المال «۱» وام ایشان بگذارد. ابن زید گفت: غارم، صاحب غرامت باشد از هر چه باشد. شافعی گفت: غارمان دو نوع باشند یکی آن که وامی سته باشد و در مصلحت خود و عیال صرف کرده نه بر وجه اسراف و معصیت، آنکه قضا نتواند کردن و عاجز باشد از آن. و صنفی دیگر آنان باشند که، وامی سته باشند و در دینی «۲» و غرامتی و اصلاح ذات البینی و معروفی صرف کرده، و ایشان را متاعی باشد [۸۹-پ]

که اگر بفروشد احوال ایشان مختل «۳» شود، اینکه هر دو گروه را از اینکه سهم نصیب کنند. و شرط هر دو قول آن است که: وام که سته باشند در معصیت صرف نکرده باشند. و اصل غرامت، خسران و نقصان بود، و منه الحدیث فی الزهن: «۴» له غنیمته» و علیه غرمه «۵»، و عذاب را از اینکه جا «غرام» خوانند، قال الله تعالی: إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا «۶»، و الغرام، العشق لقولهم: فلان مغرم بالنساء، ای مولع بهن. و غارم من باب تامر و لابن باشد، ای ذو غرامه. و فی سبیل الله، جهاد باشد و اصحاب او از غزات و مرابطان چون محتاج باشند و درویش، اگر درویش نباشد در او خلاف کردند مذهب ابو حنیفه و ابو یوسف و محمد، آن است که: اگر محتاج و منقطع به نباشند، چیزی به ایشان نشاید دادن. و شافعی گفت و مالک و اسحاق و ابو ثور و ابو عبید: نصیبی از آن به غازیان رسد «۷» اگر توانگر باشند و اگر درویش، و مذهب ما هم چنین ----- (۱). او، بم: بیت مال. [.....]

(۲). آج، مج، لب: دیتی. (۳). او، آج، بم، لب: مختلف. (۴). اساس: غنمه به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد. (۵). آج: عزمته. (۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۵. (۷). همه نسخه بدلها: دهند.

صفحه: ۲۷۹ است که درویشی اعتبار نیست در غزات، قوله: و ابن السبیل مسافر مجتاز «۱»، و هر که ملازم چیزی باشد او را ابن آن چیز گویند، چنان که مرغابی را ابن الماء گویند، و مرد کارزاری را ابن الحرب گویند، قال الشاعر: انا ابن الحرب ربّتی ولیدا الی ان شبت «۲» و اکتھلت لداتی نصیبی از زکات مرد غریب منقطع به را باشد و محتاج، و اگر چه در شهر خود خداوند مال بسیار باشد، اینکه قول مجاهد است و زهری، و مالک گفت و فقهای عراق «۳»- ابو حنیفه و اصحابش «۴»: حاجیان منقطع به باشند. شافعی گفت: کسانی باشند که به سفر خواهند شدن و برگ ندارند- سفری که نه معصیت باشد. و قتاده گفت: مهمان باشد. فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ، نصب او بر حال است، من قوله: لِلْفُقَرَاءِ، ای هذه الصدقات ثابتة كائنه لهؤلاء المذکورین فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ، اما در عهد رسول- علیه السلام- و نایبان او، شرط آن بود که پیش او برند تا او قسمت کند علی ما یری چنان که صلاح داند، و اما عند غیبت امام و قصور ید امام «۵» از تصرف، صاحب مال قسمت کند بر پنج قسمت، بنزدیک ما، فقرا و مساکین و رقاب و غارمین و ابن السبیل، برای آن که عاملان ساقط شوند از آن جا که عاملان و جبات از قبل امام باشند، و چون امام ایشان را نصب نکرده باشد به اینکه کار، ایشان را نصیبی نباشد. و الْمُؤَلَّفَةُ قُلُوبُهُمْ، از توابع جهاد است، و جهاد را وجوبش بر وجود امام موقوف است، تا امام نباشد جهاد واجب نبود، و

همچنین فی سبیل الله که اسباب و آلات جهاد است. اما آن که نصیب هر یکی چند باشد، او مخیر است خواهد جمله به یکی صنف دهد و خواهد به یکی شخص دهد و خواهد «۶» تفرقه کند «۷» میان ایشان بسویت یا به تفاوت چنان که مصلحت بیند، جز که یک شرط معتبر است، و آن آن است که: کمتر از نصیب یک نصاب به یک کس ندهد، اما نیم دینار اگر زر باشد -----
----- (۱). مل باشد. (۲). اساس: شئت به قیاس با نسخه چاپی مرحوم شعرانی، تصحیح شد. (۳). آو، آج، بم، لب: مجاهد است و زهری و مالک و فقهای عراق. (۴). آو، آج، بم، لب: ابو حنیفه و اصحابش گفتند. (۵). همه نسخه بدلها: او. (۶). مل: اگر خواهد. (۷). اساس: کنند با توجه به اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۸۰ یا پنج درم اگر درم «۱» باشد پس از آن نصاب دوم عشر دیناری یا یک درم «۲». و مذهب شافعی آن است که: بر هفت قسمت بنهد که قسمت مؤلفه قلوبهم «۳» ساقط است امروز، و یا بر شش قسمت اگر او تولای قسمتش کند، آنگه اینکه شش قسمت هر مستحقی را از اینکه اصناف «۴» نصیبی دهد و هیچ کس را از ایشان محروم نکند مادام تا در شهر یابد ایشان را. و از شهر خود به شهر دیگر نفرستد مادام تا در شهر خود مستحق یابد. و نصیب آنان که در شهر نیابد ایشان را صرف کند با «۵» آنان که در شهر باشند، و اینکه قول عمر عبد العزیز است و عکرمه و زهری. [و الله عليم حکیم] «۶» و خدای تعالی عالم است به مصالح شما، و حکیم است در آنچه فرماید و ایجاب کند. آنگه با ذکر منافقان آمد، گفت: و منهم از ایشان، یعنی از منافقان، الذين يؤذون النبي آنان اند که می‌رنجانند پیغامبر را. مفسران گفتند: آیت در حزام بن خالد آمد، و جلاس بن سوید، و ایاس بن قصیر، و مخشی بن خویلد، و سماک بن مرثد «۷»، و عیب بن هلال، و رفاعه بن زید، و رفاعه بن عبد المنذر و عبیده بن مالک که ایشان رسول را - علیه السلام - رنجانیدندی [۹۰-۹]. و يقولون هو اذن گفتند: او گوش «۸» است. نافع، تنها خواند: هو اذن، به سکون الذال، و باقی قراء به ضم «ذال»، و نافع اختیار تخفیف کرد، و تخفیف فعل الی فعل قیاسی مطرد است، کعق و عتق، و ظفر و ظفر، و خلق و خلق. مفسران در معنی اذن، در آیت خلاف کردند بعضی گفتند: اینکه جماعت منافقان رسول را ناسزا گفتندی، آنگه یکی از ایشان گفت: در غیبت او چنین چیزها مگوی «۹» که نباید که به سمع او رسد، در ما افتد. گفتند: ما اکنون هر چه خواهیم می‌گوییم اگر به او رسد برویم و عذر بخواهیم و انکار کنیم که او را از ما بشنود که او اذن است گوش است یعنی هر چه بگویند او را قبول کند، چون گوش که هر چه ----- (۱). آو، آج، بم، لب: سیم. [.....]

(۲). آو، آج، بم، لب و الله عليم حکیم. (۳). چاپ شعرانی مؤلفه قلوب. (۴). اساس: انصاف به قیاس با نسخه آو، و اتفاق جمیع نسخه‌ها تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: بر. (۶). اساس: ندارد از قرآن مجید، با توجه به نسخه مل، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها: سماک بن زید. (۸). اساس: گوش به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹). آو، آج، بم، مج، لب: مگوئید.

صفحه : ۲۸۱ گویند بشنود. محمد بن اسحق بن یسار و جماعتی دیگر از مفسران گفتند: آیت در مردی آمد از منافقان، نام او نبتل بن الحارث، و او مردی بود سیاه کالیده موی، موها در هوا شده، سرخ چشم مشوه الخلق، دمیم الوجه «۱»، و او آن بود که رسول - علیه السلام - گفت: من اراد ان ينظر الی الشیطان فلینظر الی نفیل بن الحارث گفت هر که او خواهد که در شیطان «۲» نگرد، یعنی ابلیس، گو در نبتل «۳» بن الحارث نگر. و او حدیث رسول - علیه السلام - با منافقان نقل کردی، او را گفتند: اینکه مکن که اگر محمد بر اینکه واقف شود تو را ملامت رسد، گفت: انما هو اذن سامعه او مردی است شنونده، قبول کننده، هر چه بگویند بشنود و قبول کند، و اگر قبول نکند سوگند بخوریم «۴» تا باور دارد. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و رسول را از گفتار ایشان خبر داد. خلیل گفت: روا باشد که، مرد را به جارحه وصف کنند، گویند: فلان عین ناظره، چون نیک بین باشد، و اذن سامعه، چون همه حدیثی بشنود و قبول کند، چنان که ناب گویند شتر را چون به نه سال رسد، برای آن که نابش، اعنی دنداننش سخت شود. و از اینکه لفظ فعل «۵» بر انگیختند، فقالوا: اذن لكذا یا اذن اذنا، اذا استمع الیه، و منه قوله - علیه السلام: لا یا اذن الله لشیء کاذبه لنبی یتغنی بالقران، و یروی: کاذبه لعبد یقرء القران، اذن له، آن باشد که گوش با او کرد، و قال الشاعر: فی سماع یا اذن الشیخ له و حدیث مثل

ما ذی مشار و قال عدی: ایها القلب تعلل ببدن ان همی فی سماع و اذن و قال الاعشی: صم اذا سمعوا خیرا «۶» ذکرت به و ان ذکرت بسوء عندهم اذنوا حق تعالی گفت: جواب ده ایشان را و بگو که: اُذُنٌ خَیْرٌ لَّكُمْ بگو که: او گوش خیر است خیر نشنود و قبول کند و شرّ قبول نکند. و قولی دیگر آن است که: او گوش‌ی است بهتر شما را، یعنی آن که او بشنود و تصدیق کند شما را به از آن باشد که چون بشنود تکذیب کند و باور ندارد. یؤمن بالله، ای یصغی الی الوحی فیصدق، -----

--- (۳). اساس و نسخه بدلها: نفیل، با توجه به مآخذ تاریخی و دیگر تفسیرها، تصحیح شد. (۱). همه نسخه بدلها: ذمیم الوجه. (۲). آو، آج، بم، لب: دیو. (۴). آو، آج، بم، لب: بخورم. (۵). اساس: فعیل به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۶). اساس: خیر به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۲۸۲ یعنی گوش با وحی خدا کند و باور دارد آن را. وَ یؤمن لِلْمُؤْمِنِینَ و تصدیق کند مؤمنان را دون منافقان. و گفتند: «لام»، مقحم «۱» است کقوله: رَدِفَ لَكُمْ ... «۲»، و المعنی ردفکم. و قوله: ... لِرَبِّهِمْ یَرْهَبُونَ «۳»، ای یرهبون ربهم. و بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: یؤمن للمؤمنین من الامان او مؤمنان را امن «۴» گرداند. وَ رَحْمَةً لِلَّذِینَ آمَنُوا مِنْكُمْ، جمله قرآء، رَحْمَةً خواندند به رفع علی آنه خبر للمبتدأ عطفاً علی قوله: اُذُنٌ خَیْرٌ لَّكُمْ، ای هو اذن خیر و هو رحمة. و حمزه خواند: رحمة، عطفاً علی قوله: خیر، ای اذن خیر و رحمة او رحمتی است مؤمنان را یا «۵» گوش رحمتی است مؤمنان را از شما. آنکه گفت: و آنان که رسول را ایذاء کنند و رنج نمایند، ایشان را عذابی الیم خواهد بود، مولم، دردناک. یَحِلُّونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِیُرْضَوْكُمْ، قتاده و سدّی گفتند: جماعتی منافقان، منهم جلاس بن سوید و ودیعه بن ثابت «۶» رسول را ناسزا گفتند «۷»، و گفتند: اگر اینکه که محمد می گوید حق است، پس ما از خر بتریم. کودکی انصاری بشنید اینکه حدیث، خشم گرفت و گفت: بلی همچنین است آنچه محمّد می گوید حق است و شما از خر بتری. بیامد و رسول را خبر داد، رسول- علیه السّلام- ایشان را بخواند و از اینکه حال پیرسید، انکار کردند و سوگند خوردند که اینکه غلام [۹۰- پ]

دروغ گفت. رسول- علیه السّلام- برای سوگند ایشان را باور داشت، غلام دلتنگ شد- و نام او عامر بن قیس بود- سر سوی آسمان کرد و گفت: اللَّهُمَّ صَدِّقَ الصِّیَادِقِ وَ كَذِّبَ الْكَاذِبِ بار خدایا راست و دروغ اینکه حدیث پیدا کن تا معلوم شود که راست که گفت و دروغ که گفت. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و آن کودک را راست گوی کرد. و منافقان را دروغزن. مقاتل و کلبی گفتند: آیت در جماعتی منافقان آمد که از غزات تبوک تخلف کردند، چون مؤمنان باز آمدند تعلل کردند و عذر خواستند و سوگند خوردند تا رضای ایشان بجویند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اینکه منافقان سوگند می خورند برای آن تا شما را که صحابه رسول ارضاء «۸» کنند و خشنود گردانند. وَاللَّهِ وَ ----- (۱). آو، آج، بم: مفخم. (۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۷۲. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۴. (۴). آج، مل، مج، لب: ایمن. (۵). مل: تا. (۶). آو، آج، بم: ردیعه بن ثابت. (۷). مل: رسول را علیه السلام امین امی گفتند. (۸). مل: راضی.

صفحه : ۲۸۳ رَسُوْلُهُ أَحَقُّ و خدای و رسول سزاوارتراند به آن که ایشان را خشنود گردانند. و آنکه ردّ ضمیر به لفظ واحد کرد با آن که مذکور دو است: «و الله و رسوله احق ان یرضوهما» نگفت، برای چند وجه را یکی آن که: ضمیر رد کرد الی اقرب المذکورین و هو النبی- علیه السّلام- برای آن که در ارضای رسول- علیه السّلام- ارضای خدا باشد- جلّ جلاله- پس حصول او متضمّن است به رضای باری- جلّ جلاله- همچنان است که، یرضوهما گفته. وجهی دیگر آن که: [رد] «۱» کنایت کرد الی کلّ واحد منهما کانه قال: و الله احق ان یرضوه و الرسول ایضا احق ان یرضوه، فاکتفی باحدهما عن الاخر. و وجه سهام «۲»، آن است که: تعظیماً لله تعالی، ضمیر نام او را ضمیر «۳» نکرد با ضمیر نام غیری، و اینکه جاری مجرای آن باشد که مردی می گفت به حضرت رسول- علیه السّلام: من اطاع الله و رسوله فقد فاز و من عصاهما فقد غوی. رسول- علیه السّلام- او را گفت: بنس الخطیب انت بد

خطیبی تو؟ هَلَّا قَلْتَ و من عصی الله و رسوله و هر که در خدای و پیغامبر عاصی شود، مراد آن که چرا ضمیر نام خدای با ضمیر من پیوستی؟ اِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ اگر ایمان دارند. اَلَمْ يَعْلَمُوا نَمِي داندند اینکه منافقان که هر کس که محادّات و مضادّات کند با خدای و پیغامبر خدای. و محادّه، ممانعت باشد من الحدّ و هو المنع (۴)، و معنی مخالفت و عصیان است. و گفتند: محادّه، مجاوزة الحدّ باشد، و قوله: اَلَمْ يَعْلَمُوا (۵)، مخرج او مخرج تقریر و تنبیه است استبطاء لعلمهم (۶) و تقریراً (۷) لهم علی جهلهم. فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ، چو (۸)، «فا» جواب شرط است، او را باشد بواجب و استحقاق آتش دوزخ و همیشه باشد [او در آن جا. ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ] (۹) اینت خزی و عذابی عظیم، و عامل در «ان» اَلَمْ يَعْلَمُوا باشد. و زجاج گفت: اگر «ان» به کسر گویند روا باشد در عربیت بر استیناف جز آن که نخوانده‌اند. ----- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۲). آو، بم: سیم آج، مل، لب: سیوم. (۳). آج، مل، مج، لب: ضم: (۴). اساس: المعنی به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۵). اساس: تعلموا به قیاس با قرآن مجید و نسخه آو، تصحیح شد. (۶). آج: بعلمهم. [.....]

(۷). اساس: تفریفاً به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۸). مل: چرا. (۹). اساس: ندارد از آج، افزوده شد.

صفحه: ۲۸۴ آنکه حق تعالی گفت از سرّ منافقان «۱»: [يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ] (۲) می‌ترسند از آن که سورتی فرود آید به ایشان که در آن جا کشف سرّ و هتک ستر ایشان باشد، و خبر دهنده بود آن سورت از ضمیر دل ایشان. آنکه بر سبیل تهدید گفت: [بِگُوی] (۳) ای محمّد؟ اینکه منافقان را که شما استهزا می‌کنی که: خدای تعالی سرّ شما پوشیده نخواهد داشتن جز که بر صحرا نهد و آشکارا کند، و شما را از آنچه می‌ترسی در «۴» افتی. قتاده گفت: اینکه سورت را «فاضحه» گفتند، یعنی رسوا کننده، و «مثیره» از خاک بیرون آورنده، و «مبعثره» (۵) از گور بیرون آورنده از آن جایی که در او کشف اسرار است، فی قوله تعالی: اِنَّ اللّٰهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ. ابن کيسان گفت: آیت در شأن دوازده کس آمد از منافقان که در شب بر راه رسول - علیه السّلام - کمین کردند بر عقبه در شبی تاریک تا رسول را - علیه السّلام - بکشند، بر اشترش (۶) برمانند تا او را بیفکنند. و گفتند: بیست و هشت مرد بودند، با اینکه همه خایف بودند از آن که خدای تعالی رسول را خبر دهد و ایشان را رسوا کند، و رسول - علیه السّلام - بی‌خبر بود از اینکه حال تا جبریل آمد و رسول را خبر داد. رسول - علیه السّلام - امیر المؤمنین را گفت: تو امشب در پیش ناچه من برو، او بیامد و زمام ناچه به دست [۹۱-ر]

گرفت و به یک دست تیغ داشت و حذیفه بن الیمان را فرمود تا سائق بود، چون به آن جا رسید که ایشان کمین کرده بودند، رسول - علیه السّلام - آواز داد یک یک را به نام: یا فلان؟ و یا فلان؟ چون ایشان بدانستند که، رسول - علیه السّلام - بر سرّ ایشان مطلع شد، پیش دویدند. رسول گفت: چه حمل کرد شما را بر آن که ما را رها کردی و از پیش (۷) بیامدی! گفتند: ای رسول الله؟ اینکه جای (۸) است مخوف و کمین گاه دشمن، بیامدیم تا اینکه جایگاه بنگریم تا اگر دشمنی باشد او را برانیم و راه پاک کنیم. و رسول - علیه السّلام - گفت: خلاف اینکه است و خدای ----- (۱). همه نسخه بدلها: حق تعالی از سرّ منافقان رسول را خبر داد و گفت: (۲). اساس: ندارد، با توجه به متن قرآن مجید از آج، افزوده شد. (۳). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۴). مل آن. (۵). آج، مج، لب: مشیره مل: منزّه. (۶). آو، آج، بم، لب: یا شترش را مل، مج: به اشترش. (۷). آو، آج، بم، لب ما. (۸). مج: جایی.

صفحه: ۲۸۵ مرا خبر داد که: برای چه آمده‌ای و از سرّ بد و خبث نیت شما مرا آگاه کرد. امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - گفت: یا رسول الله؟ دستور باشی «۱» تا همه را گردن بزیم. گفت: نخواهم که مردمان گویند که، محمّد قوم خود را و صحابه خود را می‌کشد، خدای تعالی کار ایشان مرا کفایت کند به دیبله. گفتند: یا رسول الله؟ دیبله چه باشد! گفت: درفشی از دوزخ که خدای بر دل ایشان زند تا جانشان از آن نیست شود. وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ - الايه «۲». عبد الله عمر، و قتاده، و زید بن اسلم، و محمّد بن کعب، گفتند: مردی از جمله منافقان در غزات «۳» تبوک گفت: ما ندیده‌ایم از قرّای ما شکم بزرگتر و دروغزن تر و بد دل تر بنزدیک

يَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ] (۳)، آنگه گفت: منافقان از یکدیگرند به منزلت یک نفس، بهری به بهری (۴) توّلّا کنند، امر به منکر کنند و نهی کنند از معروف، بر عکس آن که در عقل و شرع واجب است. و معروف، عبارت باشد از: همه خیری و طاعتی و منکر، عبارت است از جمله معاصی. وَ يَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ دست بیسته‌اند از خیرات و صدقات، و اینکه عبارت است از بخل. و مرد بخیل را ممسک گویند و قابض الید و جعد الکف و کد (۵) الانامل، و سخی را منبسط الید (۶) و سبط البنان، الا تری الی قول الشّاعر: و کاتب حاسب ان رحمت ملتصبا ما فی یدیه اذا ما جئت مجتدیه اضاف تسعین تقفوها ثلاثتها الی ثلاثه آلاف و تسع مائه نسوا الله فنسيتهم ای ترکوا طاعه الله فترك الله ثوابهم (۷) ایشان دست از اطاعت (۸) بداشتند، خدای تعالی ایشان را از ثواب رها کرد. و وجهی دیگر آن است که: ایشان خدای را فراموش کردند، خدای تعالی جزای ایشان از آن فراموشی بداد. وجهی دیگر آن است که: عاملهم معامله الناسی فعل ایشان بر حقیقت نسیان باشد، و فعل خدای تعالی بر سبیل ازدواج. إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ که منافقان به حقیقت از فرمان خدای تعالی بیرون باشند. آنگه گفت: [وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ] ----- (۱). آو، آج، بم، لب: بخستی. (۲). مل: آن که. [.....]

(۳). اساس: ندارد از مل، افزوده شد. (۴). آو، آج، بم: بهری، بهری را. (۵). آو، آج، بم: لد مل: کنز. (۶). آو، آج، بم، لب: مبسوط الید. (۷). آج، طاعته فترك الله ثوابهم. (۸). آو، آج، بم، لب خدای.

صفحه : ۲۸۸ فیها [۱] خدای وعده داد مردان و زنان منافق را و نیز کافران را که کفر آشکارا دارند آتش دوزخ. و وعده، متناول باشد خیر و شرّ را، اما وعید جز در شرّ نگویند. خَالِدِينَ فِيهَا همیشه باشند آن جا، و نصب او بر حال است. هِيَ حَسْبُهُمْ آن بس است ایشان را یعنی دوزخ. وَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ و خدای لعنت کرد ایشان را و از رحمت خود دور کرد. و لعن، طرد و ابعاد باشد. وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ و ایشان را عذابی باشد دایم. كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ، یعنی همان کرده‌ای که آنان که پیش شما بودند از کفر و معصیت تا همان دیدی که ایشان دیدند که از پیش شما بودند، جز که ایشان را قوت بیش از شما بود، و مال و فرزندان بیش از شما داشتند، ایشان ممتّع (۲) شدند و مغرور به نصیب خود از دنیا، و شما نیز هم مغرور و فریفته و ممتّع (۳) شدی به نصیب شما چنان که ایشان ممتّع (۴) شدند که پیش شما بودند به نصیب ایشان از دنیا. و خلاق، نصیب باشد. ابو هریره و حسن گفتند: بخلاقهم، ای بدینهم به دین و طریقتشان. وَ خُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا و خوض کردی در باطل چنان که ایشان خوض کردند در باطل و کفر و تکذیب رسولان و استهزاء به مؤمنان. و «الَّذِي» به معنی الّذین است، جاری مجری «من» است که واحد را و جمع را بشاید، و مثله قوله: مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا... (۵)، ثم قال: ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ و قال الشّاعر: و انّ الّذی حانت بفلج دماؤهم هم القوم کلّ القوم یا امّ خالد و بعضی دگر گفتند: «الَّذِي»، در آیت جاری مجری «ما» ی مصدریّه است، ای خضتم کخوضهم، و خوض کردی چنان که خوض ایشان. أُولَئِكَ حَبِطَتِ أَعْمَالُهُمْ ایشان را [۹۲- ر]

عملهاشان باطل شد، یعنی واقع نشد به موقع خود چنان که عمل مؤمنان که بر آن ثوابی باشد. و مراد به حبوط عمل در دنیا آن است که: خدای تعالی افشای سرّ ایشان کرد تا عملی که ایشان می‌کنند که به آن حکم توان کردن بر ایمان و اسلام صاحبش. ایشان را آن نیست شود به اطلاع خدای تعالی پیغامبر را بر سرّ و نفاق ایشان. و اما در آخرت آن است که، بر آن (۶) ثوابی نخواهد ----- (۱). اساس: ندارد از مل، افزوده شد. (۲-۳-۴). آو، آج، بم، لب: ممتّع. (۵). سوره بقره

(۲) آیه ۱۷. (۶). آو، آج، لب: آن را.

صفحه : ۲۸۹ بودن. وَ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ و ایشان زیانکاران باشند. ابو هریره روایت کرد از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- که او گفت: لتأخذن. كما أخذت الامم من قبلکم ذراعا بذراع و شبرا بشبر و باعا بباع حتّى لو انّ احدا من اولئک دخل جحر ضب لدخلتموه گفت: شما همان طریقت گیری که آنان که پیش شما بودند رش «۱» به رش «۲» و بدست به بدست، و ور به ور «۳» تا اگر [یکی] «۴» از ایشان در سوراخ سوسماری شده باشد شما نیز همچنان کنی. آنگه ابو هریره مصداق اینکه حدیث را گفت و اگر

خواهی تا صحت اینکه بدانی برخوانی قول خدای تعالی: كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَ أَكْثَرَ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا ... الايه. گفتند: یا رسول الله؟ چنان که پارسیان و رومیان و اهل کتاب! گفتند (۵): نیستند اینکه مردمان مگر از جنس ایشان؟ عبد الله عباس گفت در اینکه آیت: ما اشبه اللیلة بالبارحة گفت: اینکه بنی اسرائیل اند که ما را به ایشان تشبیه کردند. و عبد الله مسعود گفت: شما مانده‌ترین مردمانی به بنی اسرائیل به سمت و هدی و طریقت، متابِع عمل ایشانی چنان که پای نعل با پای نعل ماند و پر تیر با پر تیر، الا آن است که نمی‌دانم که شما گوساله می‌پرستی یا نه؟ و حذیفه بن الیمان گفت: منافقان شما بترند از منافقان عهد رسول، گفتیم: چگونه! گفت: برای آن که ایشان نفاق پوشیده داشتند و شما انفاق آشکارا بکردی. اَلَمْ یَأْتِیْهِمْ نِیَامِدْ به ایشان، یعنی همانا نرسید به ایشان یعنی به منافقان خبر آنان که پیش ایشان بودند. آنگه تفصیل (۶) داد آن جمله را، گفت: قوم نوح، مجرور بر بدل اللذین قوم نوح بودند (۷) که من ایشان را به طوفان غرق کردم و عاد و قوم هود که ایشان را به باد هلاک کردم، [و ثمود و قوم صالح که ایشان را به رجفه و صیحه هلاک کردم و قوم ابراهیم را- علیه السلام- از نمرود و اتباعش که ایشان را به سراسک --- (۲-۱). همه نسخه بدلها: ارش. (۳). آو، آج، بم: بار به بار مل: ور به ود مج: و در

هون. (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل: گفت. [.....]

(۶). آو، آج، بم، مل، مج: تفصیل. (۷). اساس: گفت قوم بر بدل قوم نوح بودند به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه: ۲۹۰ هلاک کردم. [۱] و مؤتفکات، یعنی زمینهای برگشته از شهرهای قوم لوط که من آن را برگردانیدم (۲) پیغامبران به ایشان آمدند با معجزات. خدای تعالی بر ایشان ظلم نکرد، بل ایشان بر خویشان ظلم کردند که کافر شدند در خداوند خود تا به جزای آن، خدای ایشان را هلاک کرد. پس خدای عدل کرده باشد و ایشان بر خویشان ظلم به فعل آنچه به آن مستحق ضرر عقاب شدند. [قوله تعالی (۳)]:

[سوره التوبه (۹): آیات ۷۱ تا ۸۹]

[اشاره]

وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ يُطِيعُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۷۱) وَ عِدَّ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ مَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَ رِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۷۲) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفْرَ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ اغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَ مَا لَهُمْ جَهَنَّمَ وَ بئسَ الْمَصِيرُ (۷۳) يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَ لَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَ كَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَ هُمَا لَمْ يَنَالُوا وَ مَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ وَ إِنْ يَتُوبُوا يَعِدُّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ مَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِيرٍ (۷۴) وَ مِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَ لَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ (۷۵) فَلَمَّا آتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَ تَوَلَّوْا وَ هُمْ مُعْرِضُونَ (۷۶) فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (۷۷) أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَ نَجْوَاهُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ (۷۸) الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۷۹) اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (۸۰) فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَ كَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ قَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ (۸۱) فَلْيَضْحَكُوا

قَلِيلًا وَ لَيَكُونُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۸۲) فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ فَاسْتَأْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَ لَنْ تُقَاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ (۸۳) وَ لَا تَصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَ لَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهٖ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ وَ مَا تَوَا وَ هُمْ فَاسِقُونَ (۸۴) وَ لَا تَعْجَبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَ أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ (۸۵) وَ إِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةَ أَنْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ جَاهَدُوا مَعَ رَسُولِهِ اسْتَأْذَنَكَ أُولُو الطُّولِ مِنْهُمْ وَ قَالُوا ذَرْنَا نَكُنْ مَعَ الْقَاعِدِينَ (۸۶) رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَ طَبِحَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمَ لَا يَفْقَهُونَ (۸۷) لَكِنَّ الرُّسُلَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۸۸) أَعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۸۹) [۹۲- پ]

[ترجمه]

و مردان گرویده و زنان بهری دوستان بهری اند می‌فرمایند به نیکی و نهی می‌کنند از نابایست و به پای می‌دارند نماز و می‌دهند زکات و فرمان می‌برند خدای را و پیغامبرش را، ایشان آناند [که] «۴» رحمت کند بر ایشان خدای که غالب و محکم کار است. و نوید داد خدای مردان مؤمن را و زنان مؤمنه را بهشتی که می‌رود از زیر آن جویهایی، همیشه باشند در وی و جایهای خوش در بهشتی مقام و خشنودی، از خدای بزرگتر است، آن دستی «۵» و ظفری بزرگ است. ای پیغمبر جهاد کن با کافران و منافقان و درستی کن بر ایشان، و جای ایشان دوزخ است و بد جای است آن [۹۳- ر]:

(۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد مل و اصحاب مدین و قوم شعیب که ایشان را به عذاب روز ظله هلاک کردم، و المؤتفکات اتهم رسلهم بالبینات فما كان الله ليظلمهم و لكن كانوا انفسهم يظلمون. (۲). مج اتهم رسلهم. (۳-۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵). آو، بم: دستنی لب: پیروزی.

صفحه : ۲۹۱ سوگند می‌خورند به خدای که نگفتند و بگفتند «۱» سخن کفر و کافر شدند پس از «۲» اسلامشان، و همت کردند به آنچه نرسند و چه انکار کردند مگر آن که توانگر بکرد ایشان را خدای و رسولش از فضل او، اگر توبه کنند بهتر باشد ایشان را، و اگر برگردند عذاب کند ایشان را خدای عذابی دردناک در دنیا و آخرت، و نباشد ایشان را در زمین از یاری و نه یآوری. و از ایشان کس هست که عهد کرد با خدای، اگر بدهد ما را از فضل و روزی‌اش صدقه دهیم و از جمله نیکان باشیم. [۹۳- پ]

چون بداد ایشان را از فضلش «۳»، بخل کردند به آن و برگردیدند و ایشان برگشته بودند. پیدا کردشان «۴» نفاق در دلهاشان تا آن روز که با پیش او شوند به آنچه خلاف کردند با خدای آنچه وعده دادند او را و به آنچه «۵» دروغ گفتند. نمی‌دانند که خدای داند سر ایشان و راز ایشان، و خدای دانای نهانیهاست «۶». آنان که عیب می‌کنند تفضل کنندگان «۷» را از مؤمنان در صدقات و آنان که نه نیابند الا طاقتشان فسوس می‌دارند «۸» از ایشان، فسوس می‌دارد «۹» خدای از ایشان، و ایشان راست عذابی دردمند. [۹۴- ر]

آمزش خواه برای ایشان یا مخواه آمزش برای ایشان، گر آمزش خواهی برای ایشان هفتاد بار -----
 (۱). آج، لب: و بحقیقت گفتند. (۲). اساس: با به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). آو، بم: روزی‌اش. (۴). آج، لب: پس از پی در آورد ایشان را. (۵). آو، بم بودند. (۶). آو، بم: پنهاهاست. (۷). آج، لب: متبرعان. (۸). آو، بم: می‌کنند. [.....]
 (۹). آو، بم: کند.

صفحه : ۲۹۲ نیامزد خدای ایشان را، اینکه برای آن است که ایشان کافر شدند به خدای و رسولش و خدای نماید ره بهشت به گروه فاسقان. خرم شدند باز پس گذاشتگان بنشستشان بر خلاف پیغامبر خدای و نخواستند که جهاد کنند به مالهاشان و جانهاشان در راه خدای، و گفتند: مروی در گرما، بگو که: آتش دوزخ سختر «۱» است از گرما اگر دانند «۲». بگو تا بخندند اندک و بگریند بسیار پاداشت به آنچه کرده بودند «۳». [۹۴- پ]

اگر باز برد تو را خدای با «۴» گروهی از ایشان دستوری خواهند از تو بیرون شدن را بگو که بیرون میایی «۵» با من هرگز و کارزار مکنی با من با دشمنی، شما راضی شدی بنشستن نخست بار بنشیننی با زنان و کودکان «۶». و نماز مکن بر «۷» یکی از ایشان که بمیرد هرگز، و مایست «۸» بر گور [ش] «۹» که ایشان کافرند به خدای و رسولش و بمردند و ایشان فاسق بودند. تعجب میاراد تو را مالهای ایشان و فرزندان ایشان، می خواهد خدای که عذاب کند ایشان را به آن در دنیا و برود جانهاشان و ایشان کافراند [۹۵-۹۶]. -----

(۱). سخرت / سخت تر. (۲). اساس: دانید به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). مج از کردارها. (۴). آو، بم: وا/ با. (۵). آو، بم: برون نا آبی مج: بروید میاید. (۶). آج، بم: لب: بازماندگان. (۷). آو، بم: ور/ بر. (۸). اساس: مه ایست. (۹). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه ۲۹۳ چون بفرستند سورتی که ایمان آری به خدای و جهاد کنی با رسول «۱» وی دستوری خواهند از تو خداوندان مال از ایشان و گویند رها کن ما را تا باشیم با نشستگان. راضی شدند به آن که باشند با بازماندگان و مهر نهادند بر دلهاشان، ایشان نمی دانند. لکن پیغامبر و آنان که بگرویدند با او جهاد کردند به مالهاشان و جانهاشان، ایشان را باشد نیکبها و ایشان ظفر یافتگان باشند. ساخته است «۲» خدای ایشان را بهشتهایی که می رود از زیر آن جویهای، جاویدان باشند در آن جا، آن ظفری است بزرگوار [۹۵-پ]. قوله: وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ - الْآيَةُ. قدیم - جل - جلاله - بر عادت کریمش چون ذکر منافقان بکرد و اوصاف ایشان بگفت و سیرت و طریقت ایشان به خلقان نمود، عقیب «۳» آن ذکر مؤمنان کرد و صفت ایشان گفت و خلال «۴» خیر ایشان و طریقت پسندیده ایشان با خلقان باز گفت، وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ گفت: زنان و مردان مؤمنان بهری دوستان بهری اند، و بهری به بهری اولتراند، اولیای مودت اند و اولیای نصرت اند و اولیای ولایت اند، به یکدیگر توّل کنند و از یکدیگر باشند، امر «۵» به معروف کنند و نهی منکر کنند و فرمان خدای و پیغامبر برند. جریر بن عبد الله گفت: از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - شنیدم که [گفت] «۶»: مهاجر و انصاریان از من «۷» بهری اولیای بهری اند، امر معروف «۸» می کنند یعنی به ایمان و خیر و نهی منکر می کنند یعنی آنچه در شریعت و سنت نشناسند. ابو العالیه گفت: ----- (۱). آو، بم: وا پیغامبرش. (۲). آو، بم: بجمارده است مج: بجمارده است آج، لب: آماده کرده است. (۳). آو، آج، بم: لب: عقب. (۴). آو، آج، بم، مل: حلال. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: و امر. (۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل: مهاجر و انصاریان من. (۸). مل: به معروف.

صفحه ۲۹۴ هر کجا در قرآن امر معروف است آن دعوت است از کفر به ایمان، و هر کجا نهی منکر است منع است از عبادت اوئان و شیطان و فرائض نماز به جای آرند و واجبات زکات بگزارند و اوامر خدای و رسول را انقیاد نمایند. أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ ایشان آنان باشند که خدای بر ایشان رحمت کند «۱»، که خدای عزیز است، هیچ چیز او را غالب نیاید، و حکیم است آنچه کند به حکمت و مصلحت کند. آنکه گفت: آنان که متحلّی باشند به اینکه حیل و مّسّم به اینکه سیما و اینکه نام و اینکه حکم دارند، خدای ایشان را وعده و نوید می دهد چه از مردان و چه از زنان، جنّات و بهشتها که درختان آن زمین آن را پوشیده باشد، در زیر آن درختان جویهای روان باشد، و ایشان در آن جا خالد و مخلّد و مؤیّد باشند، و نیز وعده می دهد ایشان را مسکنها و جایهای خوش. حسن بصری گوید از ابو هریره و عمران بن الحصین پرسیدم که: اینکه که خدای تعالی می گوید: وَ مَسَاكِنٍ طَيِّبَةً در اینکه چیزی «۲» شنیدی «۳» از رسول - عليه السلام! گفتند: علی الخیر سقطت بر دانا «۴» فتادی، ما رسول را از اینکه پرسیدیم، گفت: کوشکی باشد در بهشت به یک پاره از لؤلؤ، در او هفتاد سرای باشد از یاقوت سرخ، در هر سرای هفتاد خانه از زمرد سبز، در هر خانه هفتاد سریر و بر هر سریری هفتاد بستر از هر لونی بر هر بستری جفتی از حور العین، در هر خانه هفتاد [خوان نهاده، بر هر خوانی هفتاد لون طعام، در هر خانه هفتاد] «۵» و صیفت، حق تعالی بنده مؤمن را چندانی قوّت و شهوت و نهمت دهد که به یک

بامداد بر همه بگردد از طعامها و فراشها. فی جَنَاتِ عَدْنٍ در بهشتهای مقام و جای ایستادن و خلود، یقال: عدن بالمکان اذا اقام به، و منه: المعدن، و قال الشاعر: و ان تستضيفوا الی حکمه (۶) تضافوا الی راجح قد عدن و رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: عدن، بهشتی است خاص از بهشتهای خدای، هیچ چشم مثل آن ندیده است و بر خاطر هیچ بشر چنان نگذشته است. در آن جا نباشد جز سه گروه: پیغامبران و صدیقان و شهیدان. حق تعالی گوید: خنک آن ----- (۱). مل
 إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲). آو، آج، بم: خبری. (۳). مل: شنیدید/ شنیدی. (۴). مل: دانایان. (۵). اساس: ندارد از آج، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها: حمله.

صفحه : ۲۹۵ را که در اینکه جا شود؟ عبد الله مسعود گفت: هی بطنان الجنة، ای وسطها آن میانه بهشت است، آن جا که از آن به، جای نباشد. عبد الله عباس از کعب الاحبار پرسید که: جَنَاتِ عَدْنٍ، چه باشد! گفت: عدن، به سریانی رز باشد و انواع انگور. عبد الله بن عمر (۱) گفت: جَنَاتِ عَدْنٍ، عدن کوشکی است در بهشت پیرامن او بروج و مروج است، یعنی «۲» کوشکها و مرغزارها، او را پنج هزار در است، بر هر دری خیمه‌ای، در آن جا نشود الا پیغامبری یا صدیقی یا شهیدی. حسن بصری گفت: جَنَاتِ عَدْنٍ، و ما ادریک ما جَنَاتِ عَدْنٍ، کوشکی است از زر (۳)، در او نشود الا به پیغامبری یا صدیقی یا شهیدی یا حاکی عدل (۴). ضحاک گفت: عدن، شهرستان بهشت است و در آن جا پیغامبران و امامان و شهیدان باشند، و مردمان پیرامون ایشان باشند و بهشتهای پیرامن آن باشد. عطاء بن السائب گفت: عدن، جویی است [۹۶-ر]

در بهشت، درختان بر کنارهای او، و مقاتل و کلبی گفتند: عدن، بلندتر درجه است در بهشت، و چشمه تسنیم در اوست و بهشتهای پیرامن آن است، و از آنکه (۵) که خدای تعالی آفرید (۶)، پوشیده است، کشف نفرمایند (۷) از او تا اهلش فرو نیایند (۸)، و اهل او، انبیا و صدیقان و شهیدان و صالحان باشند (۹) و آنان که خدای خواهد، و فیها قصور الدرّ و الیاقوت و در او کوشکهاست از درّ و یاقوت و زر. بادی خوش از زیر عرش می جهد (۱۰) بر پشته‌های (۱۱) مشک سپید، و آن را در آن کوشکها می برد. عطاء الخراسانی (۱۲) گفت، فی قوله: وَ مَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَاتِ عَدْنٍ (۱۳)، کوشکها -----
 (۱). اساس: عمرو به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۲). اساس: هیچ به قیاس با نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۳). لب: رز. (۴). مل: بعدل مج: یا عادل. [.....]

(۵). مل: و از آن وقت باز. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مج: آفریده. (۷). آو، آج، بم، لب: نفرماید. (۸). آو، آج، بم، مج، لب: نیاید. (۹). آو، آج، بم: از. (۱۰). مل: و بادی خوش بجهد از زیر عرش. (۱۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: پشتهها/ پشته‌ها. (۱۲). آو: خورسانی آج، لب: الخورسانی. (۱۳). اساس گفت به قرینه با نسخه آو، حذف شد.

صفحه : ۲۹۶ باشد از زبرد و درّ و یاقوت، بوی او می دهد از پانصد ساله راه، و جَنَاتِ عَدْنٍ قصبه بهشت است و سقف آن عرش خداست. وَ رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ و رضای خدای تعالی از ایشان، ایشان را از بهشت بهتر و مهتر باشد. ابو سعید خدری، روایت کند از رسول- صلی الله علیه و آله- که گفت: چون اهل بهشت در بهشت قرار گیرند، خدای تعالی گوید: (یا اهل الجنة)، ای اهل بهشت؟ ایشان گویند: لبیک ربنا و سعیدیک. گوید: (هل رضیتم) راضی شدی! گویند: ربنا و ما لنا الا نرضی بار خدایا؟ و چگونه راضی نشویم، تو بدادی ما را آنچه کسی را نداده‌ای. حق تعالی گوید: من شما را به از اینکه بدهم. گویند: بار خدایا؟ به از اینکه چه باشد! گوید: رضا و خشنودی من از شما. وَ رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ رضای که پس از آن هرگز سخط نبود. ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ اینکه ظفری بزرگ است. قوله: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ أَنْتَ حَقُّ تَعَالَى بِأَنَّ رَسُولَ خُودِ خَطَابِ كَرَدَ و گفت: ای پیغامبر بر کشیده (۱) رفیع المنزله (۲)؟ جهاد کن با کافران به تیغ و با منافقان. مفسران در جهاد با منافقان خلاف کردند که چگونه باشد عبد الله مسعود گفت: جهاد با ایشان به دست باشد، اگر نتواند به زبان و اگر نتواند (۳) به دل، و بر وی به دل منکر و مبغض باشد ایشان را، و روی (۴) ترش دارد بر ایشان. عبد الله عباس گفت: به زبان جفا کند ایشان را و رفق و مدارا نکند با ایشان. و ضحاک و ابن جریج گفتند: بتغلیظ

الكلام، سخن درشت گوید با ایشان. حسن و قتاده گفتند: باقائمة الحدود عليهم حدهای خدای بر ایشان براند. و روایتی دیگر از عبد الله عتّاس آن است که: جهاد منافقان به وعظ و تحویف باشد و در قراءت اهل البيت آمده است: (جاهد الكفار بالمنافقين) به منافقان با کافران جهاد کن. و جهاد و مجاهده به یک معنی باشد، و اشتقاقه من الجهد الذي هو المشقة، و الجهد الطاقه. و مجاهده، ممارست کاری باشد سخت. و اغلظ عليهم و درشت باش بر ایشان. و آن رفق و لطف و خوش خوی «۵» و زفان «۶» خوش که تو را با مؤمنان باشد، با ایشان مکن، درشت خوی و درشت سخن و ترش روی باش بر ایشان، چه جای ایشان دوزخ است و آن -----
 (۱). آو، آج، بم: برگزیده. (۲). آو، آج، بم، لب: رفیع منزلت. (۳). مل، مج: نتوانند. (۴). آو، آج، بم: به روی. (۵). همه نسخه بدلها: خوی خوش. [.....]
 (۶). همه نسخه بدلها: زبان.

صفحه : ۲۹۷ بد جای «۱» است باز گشتن را. و مأوی و مصیر، هر دو یکی باشد من اوی الیه و صار الیه اذا رجع الیه. یحلفون بالله ما قالوا مفسران خلاف کردند در سبب نزول آیت عبد الله عتّاس گفت: رسول- علیه السلام- در سایه حجره نشسته بود، اصحابان «۲» را گفت: اینکه ساعت مردی به شما آید و در شما نگرد به چشم «۳» شیطانی، چون بیاید با او هیچ سخن مگوی. در ساعت مردی آمد «۴» ازرق چشم. رسول او را بخواند و گفت: چرا دشنام می دهی مرا تو و اصحابت! مرد برفت و اصحابش را بیاورد و سوگند خوردند که ما نگفتیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ضحاک گفت: جماعتی منافقان با رسول- علیه السلام- به غزات «۵» تبوک شدند، چون به خلوت با یکدیگر بنشستندی، رسول را- علیه السلام- ناسزا گفتندی. روزی حذیفه بن الیمان حدیث ایشان بشنید و نقل کرد با رسول- علیه السلام، رسول ایشان را بخواند و ملامت کرد. ایشان سوگند خوردند که: نگفتند: خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: یحلفون بالله ما قالوا. کلبی [۹۶-پ]

گفت و عروه و محمد بن اسحق که: آیت در جلاس بن سوید آمد، و سبب آن بود که: یک روز رسول- علیه السلام- به «۶» تبوک خطبه‌ای کرد «۷»، و در آن جا ذکر منافقان کرد و ایشان را رجس خواند. اینکه جلاس گفت: اگر محمد در اینکه که گوید راست می گوید، ما از خر بتریم «۸». جوانی انصاری بشنید نام او عامر بن قیس، گفت: و الله که محمد راست می گوید، و شما از خر بتری، و بیامد و رسول را خبر داد. رسول- علیه السلام- [او را بخواند و آن حدیث مجاری «۹» رفت، او انکار کرد. رسول علیه السلام- [۱۰] گفت: سوگند خوری! گفت: بلی. آنکه هر دو را بنزدیک منبر آورد پس از آن که نماز دیگر گزارده بود. او سوگند خورد که عامر دروغ گفت، سوگندی مغلط به خدای. عامر نیز برخاست و سوگند خورد به خدای که، من -----
 (۱). آو، بم، مج: جای. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مج: اصحاب. (۳). آج، لب: خشم. (۴). آو، بم، مل، لب: بیامد مج: برآمد. (۵). آو، آج، بم، لب: غزای. (۶). آو، آج، بم: در. (۷). آو، آج، بم، لب: می کرد. (۸). مل و کمتریم. (۹). بم: بخاری. مجاری/ مجارا، مجارة (!). (۱۰). اساس: ندارد از آو، افزوده شد.

صفحه : ۲۹۸ راست گفتم و او دروغ گفت. آنکه دست برداشت و گفت: اللهم انزل علی نبیک الصّدق منّا، رسول- علیه السلام- و مؤمنان گفتند: آمین. در حال جبریل آمد و اینکه آیت آورد: یحلفون بالله ما قالوا و لقد قالوا کلمة الکفر. رسول- علیه السلام- اینکه آیت بر جلاس خواند. چون به ذکر توبه رسید که: فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَهُمْ جلاس گفت: یا رسول الله؟ خدای تعالی در اینکه آیت توبه بر من عرض کرد، عامر راست گفت و من دروغ گفتم، و توبه کرد «۱» و اسلام آورد «۲»، و حسن اسلامه و توبته. قتاده گفت، سبب نزول آیت آن بود که: دو مرد با یکدیگر خصومت کردند، یکی غفاری و یکی جهینی «۳»، و جهینی «۴» از حلفای انصار بود، غفاری بر جهینی «۵» غلبه کرد. عبد الله بن ابی- گفت: انصروا احاکم فو الله ما مثلنا و مثل محمد الا كما يقال: سمن کلبک یا کلک سگت را فربه کن تا تو را بخورد. آنکه گفت: لئن رجعنا الى المدينة لیخرجن الاعزّ منها الاذل، اینکه حدیث به رسول- علیه السلام- نقل افتاد، رسول- علیه السلام- عبد الله ابی- را بخواند، گفت: اینکه سخنها تو گفته‌ای! سوگند خورد که: نگفته‌ام. خدای

تعالی، اینکه آیت فرستاد. قدیم - جل - جلاله - گفت: سوگند می‌خورند که نگفتند آن سخن که بر ایشان حواله است، به اینکه سوگند دروغ که می‌خورند که نگفتند: کلمت کفر می‌گویند، که سوگند به دروغ از مؤمن فسق باشد، و از کافر و منافق کفر باشد که او اعتقاد ندارد. وَ هُمُومَا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَ هَمَّتْ كَرَدْنَد بَه چیزی که «۶» نرسند. مجاهد گفت: آن منافق که آن سخن گفته بود، چون بدانست که مؤمنی بشنید و نقل کند خواست تا او را بکشند تا نقل نکند. سدی گفت: مراد آن بود که، گفتند: ما چون به «۷» مدینه رویم تاجی بپیراییم «۸» و بر سر عبد الله ابی‌نهمیم، یعنی او را ریاست دهیم بر رغم رسول و مسلمانان. حق تعالی گفت: چیزی در دل دارند که به آن نرسند. کلبی گفت: آیت در پانزده کس آمد که عهد کردند که شب عقبه رسول را بکشند. چون رسول - علیه السلام - مطلع شد بر احوال ایشان، سوگند خوردند که ما از اینکه معنی هیچ نگفتیم و نسگالیدیم، آنگه گفت: در اینکه معنی همت به چیزی کردند از کشتن رسول - علیه السلام - که به آن ----- (۱). آو، آج، بم، لب:

کردم. (۲). آو، آج، بم، لب: آوردم. (۳-۴-۵). چاپ مرحوم شعرانی جهنی. [.....]

(۶). آو، آج، بم، مل، لب آن. (۷). آو، آج، بم، لب: با. (۸). آج، مل، مج، لب: بپیراییم.

صفحه: ۲۹۹ نرسند. عبد الله عباس گفت: مردی بود از قریش که همت کرد که رسول را بکشد، نام او ابو الاسود، آنگه گفت: و ما نَقَمُوا، چه انکار کردند بر خدای و رسول الا آن که خدای تعالی ایشان را مستغنی کرد از فضل و کرمش. و سبب اینکه، آن بود که: مولای از آن جلاس را بکشتند، اعنی، پسر عمی را. رسول - علیه السلام - دیت او از قاتل بستد دوازده هزار درم، و به جلاس داد تا او توانگر شد پس از آن که درویش بود. کلبی گفت ایشان پیش از آن که رسول - علیه السلام - به مدینه آمد، در سختی و جهد و رنج و درویشی بودند. خدای تعالی: ایشان را به غنایم و انفال غنی کرد، و اینکه از مثل مشهور است که گفت «۱»: اتق شر من احسنت الیه از شر آن کس بترس که با او احسان کرده باشی. آنگه حق تعالی گفت: فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَّهُمْ اگر توبه کنند ایشان را به باشد که در دنیا از اینکه مذلت و عار و سمت زشت برهند [۹۷-ر]

و در قیامت از عذاب دوزخ. وَ إِنْ يَتُوبُوا، و اگر برگردند و اعراض کنند از ایمان، خدای تعالی عذاب کند ایشان را در دنیا به قتل و خزی، و در آخرت به دوزخ، و ایشان را در زمین یاری و یآوری نباشد که ایشان را حمایت کند. قوله: وَ مِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ - الایه. ابو امامه الباهلی گفت: سبب نزول اینکه آیت آن بود که، ثعلبه بن حاطب الانصاری بیامد و رسول را - علیه السلام - گفت: یا رسول الله؟ خدای را دعا کن تا مرا مالی دهد. رسول - علیه السلام - گفت: و یحکک یا ثعلبه؟ برو قناعت «۲» کن به اینکه که داری، که اندکی را که شکرش کنند به باشد از بسیاری که آن را شکر نکنند. روزی چند برفت، باز آمد، دگر باره گفت: یا رسول الله؟ از خدای بخواه «۳» تا مرا مالی بدهد، [رسول - علیه السلام - گفت: تو را به من اقتدا نیست که اگر من بخواهم، به عزّ عزّ خدای که کوههای زمین زر و سیم شود برای من برفت، پس از آن باز آمد، گفت: یا رسول الله؟ از خدای تعالی بخواه تا مرا مالی بدهد] «۴» که من حق خدای از او بدهم و حقها بگرامم و به او صله رحم کنم. رسول - علیه السلام - گفت: بار خدایا؟ ثعلبه را مالی بده، و ثعلبه گوسپندی چند داشت، خدای تعالی زیادت در او نهاد تا چنان که مورچه فزاید آن می‌فزود «۵»، چون ----- (۱). همه نسخه بدلها: گفتند. (۲). آو، آج، بم، مل، لب: برو و قناعت. (۳). همه نسخه بدلها: در خواه.

(۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵). مل: گوسفند او می‌فزود.

صفحه: ۳۰۰ مالش بسیار شد «۱»، خویشتن با تعهد و مراعات «۲» مال داد «۳». پس از آن که پنج نماز در مسجد با رسول - علیه السلام - کردی، چنان شد که جای «۴» ساخت بیرون از مدینه که گوسپندش «۵» آن جا بودی و نماز پیشین و دیگر با رسول می‌کردی و نماز بامداد و شام و خفتن آن جا کردی. گوسپند زیادت شد، پیشتر رفت و وادی دیگر بزرگ بود از مدینه دور، آن جا رفت و جای ساخت و هر پنج نماز از مسجد ببرد، و آن جا بماند و از مسجد و نماز جماعت و اقتدا به رسول - علیه السلام - باز ماند، آدینه‌ها «۶» بیامدی و نماز آدینه به مسجد آوردی. چون مال بیشتر شد، از نماز آدینه نیز باز ماند و آن جا «۷» مقیم شد، و اگر کسی

آن جا بگذشتی، احوال مدینه از او پرسیدی. رسول- علیه السلام- گفت: ثعلبه چه کرد! گفتند: یا رسول الله؟ ثعلبه چندان «۸» گوسپند دارد که در هیچ وادی نمی‌گنجد، به فلان وادی رفته است و آن جا جای ساخته و مقام کرده آن جا رسول- علیه السلام- گفت: یا ویح ثعلبه یا ویح ثعلبه یا ویح ثعلبه ای وای ثعلبه؟ سه راه «۹». چون خدای تعالی آیت صدقه فرو فرستاد، رسول- علیه السلام- مردی را از جهینه بخواند و یکی را از بنی سلیم و برای ایشان احکام و اسنان «۱۰» صدقه بفرمود نوشتن، و گفت: بروی و از ثعلبه حق خدای بستانی، و به فلان مرد سلمی روی- و او شتر بسیار دارد- و از او نیز زکات بستانی. ایشان بیامدند و نامه رسول- علیه السلام- بر ثعلبه خواندند و از او زکات خواستند، او گفت: اینکه جزیت چیست! اینکه نیست الا مانند «۱۱» جزیتی، بروی به جای دگر که خواهی رفتن، تا چون باز آیی من رای خود بینم. ایشان برفتند و نزدیک آن مرد سلمی رفتند و نامه رسول بر او خواندند. او گفت: سمعا و طاعة لامر الله و حکم رسول الله سمیع و مطیع فرمان خدای را و فرمان رسول خدای را. آنگه در میان شتران افتاد و آنچه رسول نوشته بود از اسنان شتر بگزید خیار و بهترین آن. اینکه ساعیان گفتند: ما را نفرمودند که، خیار مال ستانیم، و آما از ----- (۱). آو، آج، بم، لب: زیادت شد. (۲). آو، آج، بم، لب: رعایت. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: داشت. (۴). آج، مل: جایی. (۵). مل: گوسفندان. (۶). اساس: آدینهها/ آدینهها. [.....]

(۷). مل مقام کرد و. (۸). مل: چندان. (۹). آو، آج، بم، لب: بار. (۱۰). مل: اسباب. (۱۱). آج خیر.

صفحه ۳۰۱: عرض مال بده آنچه می‌دهی. گفت: حاشا که من جز خیار و گزیده مال به خدای و پیغامبر بدهم؟ ایشان آن بستند و باز آمدند نزدیک ثعلبه و گفتند: چه می‌دهی بده تا برویم. او دگر باره همان مقاتل گفت «۱» که: اینکه جزیت است و مانند جزیت است، بروی جایهای دیگر و چون از همه پرداخته باشی با نزدیک من آیی. ایشان برفتند و صدقات بستند و با نزدیک ثعلبه آمدند. او گفت: اینکه نامه مرا دهی که داری. نامه بستد و دگر باره بر خواند و گفت: اینکه جزیت است، شما بروی تا من رای خود در اینکه معنی بینم، ایشان با پیش رسول آمدند و اینکه حال بگفتند. رسول- علیه السلام- گفت: یا ویح ثعلبه «۲»، یا ویح ثعلبه «۳»؟ آنگه سلمی را دعا کرد به خیر، و خدای تعالی [در حق ثعلبه] «۴» اینکه آیت بفرستاد: وَمِنْهُمْ مَّنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ. فَلَمَّا آتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخُلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ. [۹۷-پ]

فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ چون اینکه آیت «۵» در حق ثعلبه بیامد و رسول- علیه السلام- بر صحابه خواند، مردی از خویشان ثعلبه حاضر بود، آن بشنید، برخاست و نزدیک ثعلبه آمد و گفت: ویحک یا ثعلبه؟ خدای تعالی در حق تو سه آیت قرآن بفرستاد. ثعلبه برخاست و نزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من صدقه بیارم چنان که فرمایی. رسول- علیه السلام- گفت: بعد از آن که گفتم «۶» آنچه گفتمی، خدای مرا فرموده است که: صدقه تو قبول نکنم. او برخاست و خاک بر سر کرد و فریاد کردن گرفت. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه آن است که من تو را گفتم و تو فرمان نبردی. او برخاست و باز گشت و با جای خود شد و رسول- علیه السلام- در آن مدت با جوار رحمت ایزدی شد و صدقه او قبول نکرد. در عهد ابو بکر بیامد و گفت: صدقه من قبول کن. گفت: رسول صدقه تو قبول نکرد، من نیز قبول نکنم. چون عمر به خلافت بنشست، بیامد و درخواست تا صدقه بیارد. عمر نیز قبول نکرد. [در عهد عثمان بیامد، ----- (۱). مج: مقاتل کرد. (۲). مل سه بار گفت. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل ای وای ثعلبه. (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵). مل، مج، لب: آیات. (۶). آو، بم که اینکه جزیت است آج، لب اگر جزیت است.

صفحه ۳۰۲: او نیز قبول نکرد «۱»، و او در آخر عهد عثمان از دنیا برفت. عبد الله عباس و سعید و جبیر و قتاده گفتند: ثعلبه به مجلسی از مجالس انصار آمد و گفت: من شما را گواه می‌کنم که اگر خدای مرا مالی بدهد، من از او حقها بگزارم و صدقه دهم و صله رحم کنم «۲». او را پسر عمی بود، مالی بسیار داشت فرمان یافت. و [آن مال] «۳» به او رها کرد. او به آنچه گفته بود وفا نکرد،

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. مقاتل گفت: ثعلبه اینکه حدیث در مجمعی از انصار بکرد و اینکه عهد، گفت: با خدای عهد می‌کنم که اگر خدای مرا مالی دهد، من صدقه دهم از آن و در صلاح خرج کنم. کسی از خویشان عمر پسر عمی «۴» را از آن او بکشت. رسول - علیه السلام - دیت بستند و به او داد و او توانگر شد، و به عهد خدای وفا نکرد. حسن گفت: آیت در ثعلبه آمد و معتب بن قشیر «۵»، گفت که: ایشان عهد بکردند، چون مال به دست آمد وفا نکردند. کلبی گفت: آیت در حاطب بن ابی بلتعہ آمد که او را مالی به شام بود و مدتی به آن بر آمد و به او نمی‌رسید. او عهد کرد با خدای تعالی که: اگر آن مال به او رسد، او صدقه دهد و خیرات کند. چون مال به او رسید، وفا نکرد بدانچه پذیرفته بود. حق تعالی آیت فرستاد. و منہم و از ایشان، یعنی از منافقان. مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ کَس هَسْت کِه عَهْد مِی کَنْد بَا خَدَای. و عهد و نذر با خدای «۶» یکی باشد، و بنزدیک ما فرقی نباشد میان آن که کسی گوید: عاهدت الله، او نذرت الله فی کذا، در آن که وفا واجب بود، و اگر نکند بر او کفارت واجب بود. خلاف است میان اصحاب ما که بعضی گفتند: نذر و عهد را اگر مطلق باشد و اگر مقید، وفا واجب بود، و سید - رحمه الله علیه - گفت: عهد و نذر آنگه منعقد شود که مشروط بود چنان که: عاهدت الله ان «۷» کان کذا فعلت کذا با خدای عهد کردم که اگر چنین باشد، من چنین کنم، و نذرت الله ان افعَل کذا ان قدمت من سفری او ----- (۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد. (۲). آج، لب آنگه. (۳). اساس: ندارد از مل، افزوده شد. [.....]

(۴). آو، آج، بم: عم پسر. (۵). اساس: معتب ابن قیس به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۶). آو، آج، بم، لب: هر دو. (۷). آج، مج، لب: لئن.

صفحه: ۳۰۳ وصلت الی اهلی، او برئت من مرضی نذر کردم که فلان کار کنم اگر با خانه شوم از اینکه سفر یا از اینکه بیماری به شوم. و لله علی کذا ان کان کذا و اگر فلان کار بیاشد، خدای را بر من فلان چیز است از روزه و صدقه و حج و مانند اینکه. اگر اینکه عهد و نذر را خلاف کند، بر او کفارت باشد، برده‌ای آزاد کند یا شست «۱» مسکین «۲» را طعام دهد، یا دو ماه پیوسته روزه دارد. لئن آتانا من فضله گفت: کس هست از اینکه منافقان که عهد می‌کند که: اگر خدای او را مالی دهد. و مراد به فضل، در آیت مال است. لَنْصَدَّقَنّ ما صدقه دهیم، و تقدیر آن است که: لَنْتَصَدَّقَنّ «۳»، آنگه «تا» در «صاد» ادغام کردند «۴» [لقرب المخرج، و بصریان گفتند: «تا» را «صاد» کرد، و «صاد» در «صاد» ادغام کرد] «۵» چنان که بیان کردیم در اذار کوا «۶» و اناقلتم و اطیرنا. و لَنْکُونَنَّ مِنَ الصّٰلِحِیْنَ و از جمله صالحان باشیم. فَلَمَّا آتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ چون خدای تعالی بداد ایشان را آنچه خواسته بودند از مال، بَخُلُوا بِهِ [۹۸- ر]

بخل کردند به آنچه گفته بودند، قوله: بَخُلُوا بِهِ بخل، منع سایل باشد چیزی را که خواهد برای مشقت اعطا و در شرع عبارت است از: منع واجب، برای آن بخل، اسم ذم است و بخیل مذموم باشد. و بر ترک تفضّل «۷» کس را ذم نشاید کردن، اما عرب که اطلاق می‌کنند بر آن کس «۸» که طعام «۹» به مهمان ندهد «۱۰» و عطا به سایل و صله به شاعر. و زهیر می‌گوید: ان البخیل ملوم حیث کان و ل کن - الجواد علی علماته هرم برای آن است که ایشان اعتقاد کرده‌اند که اینکه جمله واجب است، برای آن ذم می‌کنند تارک او را. و تَوَلَّوْا و برگردید [اند] «۱۱» و پشت بر کردند. وَ هُمْ مُعْرِضُونَ «واو»، حال راست در آن حال که اعراض کرده بودند. آنگه گفت: فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا، خلاف کردند در ضمیر مستکن که فاعل اعقب ----- (۱). همه نسخه بدلها: شصت. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: درویش. (۳). اساس: لیتصدّقن به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴). آو، آج، بم، لب: کرد. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). آو، آج، بم، مل، لب: ادای زکات. (۷). آو، آج، بم: تفضیل. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بخل آن کس. (۹). کلمه «طعام» در اساس، مکرر شده است. (۱۰). اساس: دهد به قیاس با نسخه او، تصحیح شد. [.....]

(۱۱). اساس: ندارد به قیاس با نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها افزوده شد.

صفحه : ۳۰۴ چیست، مجاهد گفت: اعقبهم الله نفاقا، ای جازاهم، يقال: اعقبه الله - بطاعته كذا، ای ائابه و اعقبه بمعصية كذا، ای عاقبه به (۱). و قال النَّبَغَةُ: فمن اطاع فاعقبه بطاعته كما اطاعك و الله على الرشد آنگه معنی آن باشد که: خدای تعالی اظهار نفاق کرد که در دل ایشان بود و اعلام کرد رسول را - علیه السلام - که: ایشان بر کفر خواهند مردن و توبه نخواهند کردن، و آن را (۲) «عقاب» و جزا برای آن خواند که، به عقب آن فعل بود که ایشان کردند از بخل و خلف وعد (۴). و نفاقاً مفعول دوم است و ضمیر «هم» مفعول اول. إلی یوم یلقونَه تا آن روز که ایشان را ملاقات باشد با خدای. و اینکه آیت ابطال می کند تمسک آنان را که تعلق کردند به آن که «لقاء»، رؤیت باشد، برای آن که خدای تعالی در حق منافقان اطلاق کرد، و گفت: تا آن روز که ایشان را با خدای ملاقات باشد، و به اتفاق، منافقان خدای را نبینند، پس معلوم شد از اینکه جا که «لقاء»، دیدار نباشد. و تفسیر اینکه لفظ (۵) «آن جا که آید، بر حسب اقتضای معنی یا بر ثواب کنند یا بر عقاب یا بر رجوع و صیوررت با خدای تعالی. و اینکه جا، معنی آن است که: تا به آن روز که با پیش خدای شوند و حاصل (۶) «آیند جایی که» (۷) «آن جا حکم جز او را نبود، و فرمان جز او را نباشد، و علی هذا قوله - علیه السلام: من احب لقاء الله احب لقاءه و من کره لقاء الله کره لقاءه هر که لقاء خدای دوست دارد، خدای لقاء او دوست دارد - [و هر که لقاء خدای تعالی را دوست ندارد، خدای تعالی لقاء او را دوست ندارد. (۸)» و معنی آن است که: هر که خواهد و دوست دارد که با جوار خدای و ثواب خدای شود، خدای خواهد که او را با جوار و ثواب خود برد، و هر که نخواهد که با جوار خدای شود، خدای نخواهد که او را با جوار و ثواب خود برد، چه اگر نه چنین باشد و لقاء را بر دیدار تفسیر دهند، معنی آن باشد که: هر که کاره باشد دیدار خدای را، خدای کاره باشد دیدار او را، و خدای نتواند کردن که او را نبیند با حصول ----- (۱). آو، آج، بم: ای عاقبه. (۲). مل: ایشان را. (۳). مج، مل: عقاب. (۴). همه نسخه

بدلها، بجز مل و مج: وعده. (۵). آو، آج، بم: الفاظ. (۶). آج: حاضر. (۷). مل، مج، لب در. (۸). اساس: ندارد از مل، افزوده شد. صفحه : ۳۰۵ شرایط رؤیت. پس قدیم را تعالی (۱) او را همیشه باید دیدن به آن که کاره باشد دیدار او را بر کراهت خود، و اینکه فاسد است. آنچه ادا کند با اینکه (۲) «هم فاسد باشد. و قولی دیگر آن است که: ضمیر فاعل در اعقب که ضمیر مرفوع مستکن - بخل است، و المعنی: فاعقبهم بخلهم نفاقا، و معنی اعقاب، بر اینکه قول ایراث و تخلیف باشد من قولهم: اعقبه اکل الطین صفره اللون، ای اورثه ذلك. و اشتقاق او را از عقب و تعقیب باشد، یعنی آن بخل و خلف وعد (۳) «ایشان را به آن جا رسانید و به سر (۴) «ایشان آورد نفاقی در دلهای ایشان. و چون تحقیق کنی اینکه قول هم (۵) «راجع باشد با معنی قول اول، برای آن که بخل نتواند کردن هم لا بد تفسیر بر آن باید دادن که، خدای تعالی عند بخل ایشان اینکه جزا داد ایشان را، یا باید گفتن: بخل ایشان، ایشان را ادا به نفاق کرد تا از بخل منافق شدند. إلی یوم یلقونَه» بر اینکه قول ضمیر عاید باشد با بخل، و معنی جزا بر بخل تا آن روز که جزای بخل خود پیش آید ایشان را. و بر اینکه قول در آیت دو جایگاه مجاز باشد، و بر قول [۹۸-پ]

اول مجاز یک جای باشد در فاعقبهم و در یلقونَه نباشد، و تقدیر حذف مضاف نباید کردن لأن التقدير علی هذا القول یلقون (۶) «جزا بخلهم و یصلون الیه فحذف الجزاء و اوقع (۷) «اللقاء» (۸) «علی البخل [پس قول اول اولیتر است - و الله اعلم بمراده من کلامه. بما أخلفوا الله ما وعده و اینکه «با» مجازات است به آنچه خلاف کردند وعده خدای را. و «ما» هر دو جای مصدریه است، ای باخلافهم وعد الله. و شاید که «ما» ی دوم موصوله باشد، بمعنی الذی، ای الوعد الذی وعده. (۹) «و بما كانوا یکذبون، اینکه «ما»، مصدریه است نیز، ای و بکذبهم (۱۰)»، و به آن دروغ که گفتند. معبد بن ثابت گفت: اینکه معنی در دل داشتند و به زبان نگفتند، نبینی که حق تعالی گفت: أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَنَمِي دَانِدُوا أَنَّهُمْ خَدَايَ تَعَالَى دَانِدُوا سِرَّ إِيشَانِ! یعنی آنچه در دل دارند و با کس نگویند. وَنَجْوَاهُمْ وَآنچه ----- (۱). مل: قدیم - جل جلاله. (۲). همه نسخه

بدلها: به اینکه. (۳). آج، لب: وعده. (۴). مل، مج: پس. (۵). همه نسخه بدلها را. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: یلقونَه. (۷). آو، آج، بم: و وقع مل: واقع. (۸). اساس: القیا به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۱۰). مل: کذبهم.

صفحه: ۳۰۶ به راز با یکدیگر گویند. و سر، اخفاء الحدیث فی النفس «۱» باشد، و نجوی، القاء «۲» حدیث باشد الی من یأمن الافشاء من جهته، برای آن که اشتقاق او از نجات است «۳»، کان المناجی يعرف النجاه من جانبه و یأمن الافشاء. و گفته‌اند سر و نجوی، یکی باشد و لکن تکرار کرد برای اختلاف لفظ، کقوله «۴»: هند اتی من دونها التئی و البعد و قال ذو الرّمه: لمیاء فی شفئها حوّه لعس و فی اللثات و فی انیابها شنب و اللمی و اللّس، سواد فی الشّفه. و گفته‌اند: سر نیز آن باشد که با کسی گوید، یقال: اسر الیه. قال [الله تعالی] «۵»: وَ إِذِ اسْرَ النَّبِیُّ إِلَى بَعْضِ أَرْوَاحِهِ حَدِيثًا... «۶»، و یقال «۷»: سارّه مسارّه و سرارا و اسرّ فی نفسه اسرارا. وَ أَنْ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُیُوبِ، و خدای تعالی عالم است به غیبه‌ها و نهانیه‌ها. و مورد آیت، مورد توییح و تقریع است، گفت: نمی‌دانند، یعنی آن که «۸» واجب است که بدانند. مسروق روایت کرد از عبد الله بن عمر «۹» که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: «۱۰» اربع من کن فیه فهو منافق و من کانت فیه خصله [من هذه] «کانت فیه خصله من التّفاق، اذا حدّث کذب، و اذا وعد اخلف، و اذا عاهد غدر، و اذا خصم فجر، گفت: چهار خصلت «۱۱» است که هر که را از اینکه چهار خصلت در او باشد، منافق باشد، و هر که را یک خصلت از اینکه خصال در او باشد، در او خصلتی از نفاق باشد: چون حدیث گوید «۱۲»، دروغ گوید، و چون وعده دهد خلاف کند، و چون عهد کند غدر کند، و چون دست یابد فجور کند. و حسن بصری روایت کند از رسول- علیه السلام- که او گفت: ثلاث من کن- - (۱). آو، آج، بم: فی نفسه. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و لب: نجوی اللّقاء الحدیث. (۳). آو، آج، بم، مل: از آن جاست. (۴). مج شعر. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). سوره تحریم (۶۶) آیه ۳. (۷). اساس: قال به قیاس نسخه آو، و اتّفاق نسخه‌ها، تصحیح شد. (۸). آو، آج، بم، مج، لب: و معنی آن که مل: و سعی نمی‌کنند که آنچه. (۹). آو، آج، لب: عبد الله بن عمرو. [.....]

(۱۰). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل آن. (۱۲). همه نسخه بدلها: حدیث کند.

صفحه: ۳۰۷ الله فیه فهو منافق و ان صلی و صام و زعم انه مؤمن: اذا حدّث کذب، و اذا وعد اخلف، و اذا اؤتمن خان. عبد الله مسعود گفت: اعتبروا «۱» المنافق بثلاث: اذا حدّث کذب، و اذا وعد اخلف، و اذا عاهد غدر، و تصدیق ذلک فی کتاب الله: وَ مِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ... الی قوله: وَ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ. و اینکه حدیثها را ظاهر او موافق اصول نیست، لا بدّ تخصیص باید کردن او را یا تأویل نهادن «۲». بکیر بن معروف «۳» گفت از «۴» مقاتل حیان، گفت: من «۵» بر قضای سمرقند بودم، اینکه حدیث خواندم [از] «۶» ابو سعید مقبری از ابو هریره، گفت، که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: ثلاث من کن فیه فهو منافق: اذا حدّث کذب، و اذا وعد اخلف، و اذا عاهد غدر، و گفت: اینکه حدیث بر من سخت آمد، و گفتم: که باشد که از اینکه خالی بود! و از اینکه حدیث بر خود بترسیدم و بر جمله مردمان. قضا رها کردم و از سمرقند به بخارا آمدم و از علمای بخارا پرسیدم، از ایشان فرجی ندیدم. به مرو آمدم و از علمای مرو پرسیدم، هیچ راحت ندیدم. به نیشابور «۷» آمدم، هیچ فرج ندیدم. شنیدم که شهر بن حوشب به جرجان است، آن جا رفتم و اینکه حال بر او عرض کردم، از او پرسیدم، مرا گفت: من هم چون تو از اینکه حدیث خایفم، و لکن سعید جبیر به ری متواری است، آن جا رو و آن جا طلب کن و از او پرس باشد که او در اینکه چیزی شنیده باشد که تو را و مسلمانان را در آن فرجی باشد. گفت: به ری آمدم و سعید جبیر را طلب کردم و اینکه حدیث بر او عرضه کردم و معنی خبر از او پرسیدم، گفت: تو را بر حسن بصری [۹۹- ر]

باید رفتن که در اینکه خبر چیزی نمی‌دانم گفت. برخاستم و به بصره رفتم. حسن بصری را از اینکه حدیث پرسیدم، و قصه با او بگفتم، گفت: رحم الله شهرا و سعیدا، از اینکه حدیث نیمه‌ای «۸» به ایشان رسید و نیمه‌ای «۹» نرسید، و آن چنان بود که: چون رسول- علیه السلام- اینکه حدیث بگفت، صحابه دل ----- (۱). لب: اعتبر. (۲). مل: باید نهادن. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: بکر بن معروف. (۴). آو، آج، بم، لب: که. (۵). مل: بکر بن معروف روایت کند که از

مقاتل شنیدم که من. (۶). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۷). آو، آج، بم، لب: نشابور. (۸-۹). آو، آج، بم، لب: نیمی. صفحه ۳۰۸ مشغول شدند و نیارستند تا از رسول- علیه السلام- بپرسند. به حجره فاطمه- علیها السلام- آمدند، و گفتند: یا بنت رسول الله؟ پدرت امروز حدیثی گفت که ما از آن سخت اندیشناکیم، اکنون تفضّل کن و برای ما «۱» بپرس که معنی آن خبر چیست! خاص است یا عام! مراد، بعضی مردمانند یا جمله! فاطمه- علیها السلام- بیامد و از رسول- علیه السلام- پرسید، و اینکه حال بر او عرضه کرد و بگفت که: صحابه سخت دل مشغول شده‌اند از اینکه حدیث. رسول- علیه السلام- سلمان را فرمود که «۲» آواز داد که: الصیلة جامعه، تا مردم در مسجد جمع شدند. آنکه به منبر بر آمد و خطبه کرد، آنکه گفت: ای مردمان؟ من گفتم شما را که سه خصلت هست که هر کس را که آن سه خصلت در او باشد منافق بود «۳»: در حدیث دروغ گوید، و در امانت خیانت کند، و وعده را خلاف کند. به اینکه حدیث شما را نخواستم، منافقان را خواستم اما آنچه گفتم: اذا حدث کذب، در حدیث دروغ گوید، منافقان را خواستم که بنزدیک من آمدند و گفتند: ما به تو ایمان داریم و به نبوت تو مقرریم، [من] «۴» ایشان را باور داشتم، خدای تعالی آیت فرستاد در حق ایشان: إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ «۵». اما آنچه گفتم: اذا او تمن خان چون امینش دارند خیانت کند، آن امانت نماز است. و شرایط دین، ایشان در آن خیانت کردند و خدای تعالی در «۶» ایشان بفرستاد: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاؤُنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا «۷». و قال: قَوْلٌ لِلْمُضَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صِلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ «۸». و اما آنچه گفتم «۹»: اذا وعد اخلف، آن بود که ثعلبه بن مالک بیامد و گفت: یا رسول الله؟ ان لی غنیمات، و انی لمولع «۱۰» بالسائمۃ من گوسپند کی چند دارم و من مولع باشم به چهارپای، دعا کن خدای را تا مرا ----- (۱).

همه نسخه بدلها، بجز مل و مج اینکه حدیث. (۲). همه نسخه بدلها: تا. (۳). مل و آن سه کدام‌اند. اول آن که. [.....] (۴). اساس ندارد به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها افزوده شد. (۵). سوره منافقون (۶۳) آیه ۱. (۶). مل شأن. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۲. (۸). سوره ماعون (۱۰۷) آیات ۴ و ۵ و ۶. (۹). آو، آج، لب: گفتیم. (۱۰). آو، آج، بم: مولع مل: لی مولع. صفحه ۳۰۹ برکه‌ای «۱» دهد که من حق خدای و حقه‌های دیگر بواجبی بگزارم. من دعا کردم، خدای او را گوسپندی بی مر داد. چون وقت صدقه آمد، کس فرستادم، بخل کرد و وعده خلاف کرد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ. فَلَمَّا آتَاهُمْ، الی قوله: وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ. صحابه رسول دل خوش شدند و مالی عظیم به صدقه دادند. و اینکه خبر بر وجهی دگر روایت کردند محمد بن محرم گفت، از حسن بصری شنیدم که گفت، رسول- صلی الله علیه و آله گفت: ثلاث من کنّ فیه فهو منافق و ان صام و صلی و زعم أنّه مسلم اذا وعد اخلف، و اذا حدّث کذب، و اذا او تمن خان، من گفتم: یا ابا سعید؟ اگر کسی را بر من دینی باشد و تقاضا کند مرا و من ترسم که مرا محبوس کند و رنجور شوم، گویم: سر ماه تو را گسیل کنم، آنکه وفا نتوانم کردن منافق باشم! گفت: اینکه حدیث چنین آمد. آنکه گفت، عبد الله بن عمر «۲» گفت: پدرم را چون وفات نزدیک آمد، وصایت کرد و گفت: دختر مرا به فلان دهی که من او را وعده داده‌ام، نخواهم که وعده را خلاف کنم که پس با پیش خدای شوم به ثلثی نفاق. گفتم: یا ابا سعید؟ مردی باشد که ثلثی از او منافق بود و دو ثلث مؤمن! گفت: حدیث چنین آمد. من از آن جا به حج رفتم، عطاء بن ابی رباح را دیدم، اینکه قصه با او بگفتم و آنچه میان ما رفت «۳». مرا گفت: چرا حسن را نگفتی! چه گوی در برادران یوسف! نه پدر را وعده دادند در حق یوسف و خلاف کردند، و با او حدیث کردند و دروغ گفتند، و پدر ایشان را امین کرد [و] «۴» خیانت کردند، منافق بودند! نه یک روایت آن است که ایشان پیغامبر بودند و پدر و جدّ

[۹۹-پ]

ایشان پیغامبر بود! من گفتم: یا محمّد؟ پس مرا معنی اینکه حدیث بگو و اینکه مشکل حل کن. گفت: جابر «۵» عبد الله انصاری روایت کرد که: رسول- علیه السلام- اینکه حدیث در حق منافقان گفت که: با رسول حدیث کردند و دروغ گفتند، و رسول ایشان

را بر بعضی اسرار امین کرد، خیانت کردند و او را وعده دادند که با او جهاد کنند، خلاف کردند. و گفت: ابو سفیان از مکه بیرون آمد، جبریل رسول را خبر داد که ابو سفیان به ----- (۱). آو، آج، بم، لب: برکتی. (۲). اساس: عمرو به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها: رفته بود. (۴). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۵). آج، بم، مل، لب: جابر بن.

صفحه : ۳۱۰ فلان منزل فرود آمد، لشکر به سر او فرست. رسول- علیه السّلام- بگفت با صحابه، و گفت: پوشیده داری. منافقان نامه نوشتند و او را اعلام کردند. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ... (۱)، و اینکه آیت نیز بفرستاد در منافقان: وَمِنْهُمْ مَن عَاهَدَ اللَّهُ لَئِن آتَانَا مِن فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ، الی قوله: وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ. چون حسن را بینی از منش سلام برسان و بگویی که: اصل اینکه حدیث اینکه است. گفت: چون بنزدیک حسن رسیدم، گفتم: یا ابا سعید؟ برادرت عطا تو را سلام می کند و اینکه حدیث با او بگفتم. حسن دست من گرفت و مرا به اصحاب خود نمود و گفت: یا اهل العراق؟ عاجز (۲) آمدی از آن که چنان باشی که اینکه مرد حدیثی شنید از ما که او را موافق نیامد، صبر نداشت تا برخاست و رحلت کرد و اصل و معنی آن حدیث به دست آورد. عطا (۳) راست گفت، اصل اینکه حدیث در منافقان است و ممکن باشد که شبهه‌ای که حسن را افتاد در آن که فاسق منافق است اصل او از اینکه حدیث بوده باشد. و نیز ممکن است اینکه حدیث را تأویل کردن از وجهی دگر، و آن چنان باشد که گویند: ممتنع نبود که رسول- علیه السّلام- به اینکه حدیث آن خواست که هر که اینکه سه خصلت را کار بندد با اعتقاد (۴) جواز و حسن، او منافق بود. قوله تعالی: الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ مَفْسِرَانِ گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، رسول- علیه السّلام- صحابه را حث کرد بر صدقات. عبد الرحمن عوف آمد و چهار هزار درم آورد و گفت: یا رسول الله؟ من هشت هزار درم داشتم، چهار هزار برای عیال باز گرفتم و چهار هزار صدقه کردم. رسول- علیه السّلام- او را دعا کرد به برکه (۵)، گفت: باریک الله لکن فیما اعطیت و فیما امسکت، خدای تعالی او را چندان مال داد که چون او را وفات آمد ثمن مال او میان ایشان قسمت کردند صد و شست (۶) هزار درم برآمد هر زنی را هشتاد هزار درم برسد. هم آن روز عاصم بن عدی بن العجلان بیامد و صد و شست (۷) وسق خرما بیاورد برای صدقه رسول- علیه السّلام- ببخشید. و مردی نام او ابو عقیل الانصاری بیامد و صاعی ----- (۱). سوره انفال (۸) آیه ۲۷. (۲). مل: عاجز. [.....]

(۳). مل: عطاء بن ابی رباح. (۴). آو، آج، بم، لب: یا اعتقاد کند. (۵). مل: برکت. (۶-۷). همه نسخه بدلها: شصت. صفحه : ۳۱۱ خرما بیاورد و گفت: یا رسول الله؟ دی همه روز، کار کرده‌ام دو صاع خرما مرا دادند، یکی برای عیال باز گرفتم و یکی برای صدقه آوردم. رسول- علیه السّلام- گفت: برو بر سر خرما صدقه کن. طعن زدند منافقان، و گفتند: عبد الرحمن و عاصم آنچه دادند به ریا دادند، و خدای تعالی مستغنی است از صاعی خرما که ابو عقیل بیارد، و لکن خواست تا نام او در متصدقان باشد، خدای تعالی آیت فرستاد: الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ، بیان کردیم که «لمز» چه باشد، و اختلاف اقوال در او. حق تعالی گفت: آنان که عیب کنند و غمز و چشم شکنند بر سبیل سخریت بر آنان که تبرع کنند از مؤمنان در صدقات. و اصل مطّوعین، متطّوعین بوده است، «تا» در «طا» ادغام کرده‌اند لقرب المخرج چنان که در نظایر او برفت، یعنی عبد الرحمن و عاصم. وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ و آنان را نیز عیب کنند که ایشان جز طاقت خود نیابند و مال بسیار ندارند، یعنی ابو عقیل. و بعضی اهل لغت گفتند: جهد و جهد، هر دو لغت است، کالوجد و الوجد. و شعبی گفت: الجهد فی العمل، و الجهد فی القوت. و قتیبی گفت: الجهد الطّاقه، و الجهد المشقّه. فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ فُسوس می‌دارند از ایشان، [خدای از ایشان فسوس دارد، یعنی جزای سخریت ایشان] (۱) بدهد. آنکه جزا به لفظ مجازی بر خواند برای ازدواج، کما قال تعالی: وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا... (۲)، و قوله: فَمَنْ

اعتدی علیکم فاعتدوا علیه بمثل ما اعتدی علیکم... «۳»، و قولهم فی المثل: کما تدين تدان، و قول الشاعر: ناهم کما دانوا و لَهم عذاب أليم. ایشان را عذابی مولم، موجه باشد. ابو الشلیل، روایت کند که: مردی روزی بیامد و در قبيله ما بایستاد و گفت: حدیثی ابی او عمی، گفت: پدرم یا عمم، مرا حدیث کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: هر که امروز صدقه‌ای دهد، من فردای قیامت برای او گواهی «۴» دهم به آن، و گفت، پدرم گفت: من عمامه‌ای داشتم، خواستم تا از سر آن پاره‌ای بدرم و به صدقه بدهم، آنگه مرا از آن شرم آمد و بشریت رها نکرد مرا، مردی بیامد که در همه بقیع از او درازتر نبود و از او -----
----- (۱). اساس: ندارد از او، افزوده شد. (۲). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴. (۴). همه نسخه بدلهای: گواهی.

صفحه: ۳۱۲ سیاهتر و کریه خلقت و زمام ناقه‌ای آستن به دست گرفته که از آن نکوتر ناقه‌ای نبود در همه بقیع، و گفت: یا رسول الله! اینکه ناقه و بچه که در شکم دارد صدقه است. منافقان با یکدیگر گفتند: اینکه ابله را نگر که شتر «۱» چنین به صدقه می‌دهد؟ اینکه شتر به است از «۲» او. رسول- علیه السلام- بشنید، گفت: لا بل او بهتر است از تو و هر چه جنس تو باشد، تا سه بار اینکه «۳» تکرار می‌کرد. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. آنگه گفت: استغفر لَهم، صورت امر است و مراد تخییر و معنی نهی استغفار کن برای اینکه منافقان یا مکن، یعنی راست است استغفار تو برای ایشان و ترک «۴» استغفار. خواهی استغفار کن و خواهی مکن، چه اگر استغفار کنی برای ایشان مثلاً- هفتاد بار که خدای تعالی ایشان را نیامرزد. و آیت وارد است مورد نومیدی دادن از مغفرت ایشان، و تخصیص هفتاد بار برای آن کرد که: اینکه عدد بزدیک عرب غایتی مستقصی است. و گفته‌اند: برای آن که، او جمع هفت است، و هفت عدد اغلب خلق است چون آسمانها و زمینها و کوهها و دریاها و اقالیم و اعضا. و در بعضی تفاسیر آمد که: تخصیص هفتاد بار برای آن کرد که، رسول- علیه السلام- بر حمزه هفتاد تکبیر بکرد، حق تعالی گفت: اگر به عدد تکبیرات حمزه برای منافقان استغفار کنی که هم فایده‌ای نبود و ایشان را نیامرزد «۵». ضحاک گفت: چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد رسول- علیه السلام- گفت: بار خدایا! اگر استغفار بر هفتاد «۶» بفرمایم ایشان را نیامرزی «۷»! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ... «۸»، و گفتند: آیت در عبد الله ابی سلول آمد که گفت: لا تُنْفِقُوا عَلٰی مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُوا... «۹»، الی قوله: وَ لَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ «۱۰». پس بیامد و گفت: استغفر لی یا رسول الله! برای من استغفار کن. حق تعالی گفت: اگر خواهی استغفار کن یا مکن، که خدای تعالی نیامرزد اینکه منافقان را. ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَ -----
----- (۱). آو، آج، بم، لب: اشتری. (۲). مل: که. (۳). مل لفظ. (۴). آو، آج، بم، لب: ترکش. (۵). آو، آج، بم، لب: نیامرزم. (۶). آو: استغفاری هفتاد. [.....]

(۷). آو، آج، بم: بیامرزی. (۸). سوره منافقون (۶۳) آیه ۶. (۹). سوره منافقون (۶۳) آیه ۷. (۱۰). سوره منافقون (۶۳) آیه ۸. صفحه: ۳۱۳ رَسُولِهِ برای آن که اینان به خدای و پیغامبر کافرند، و خدای تعالی هدایت نکند به ره بهشت فاسقان و منافقان و کافران را. قوله: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ، حق تعالی در اینکه آیت ذکر آنان کرد که ایشان در غزات تبوک از رسول- علیه السلام- باز پس استاندند، گفت: آن مخلفان، باز پس گذاشتگان «۱»، شادمانه‌اند به خلاف و مخالفت رسول و اینکه قول قطرب و مؤرّج است، و نصب او بر مفعول له باشد، ابو عبیده گفت: بعد رسول الله و انشد قول الشاعر: عقب الزبیع «۲» خلافهم فکاتما بسط الشواطئ بینهن حصیرا ای، بعدهم. و دلیل اینکه قول قراءت عمر بن میمون است در شاذ «خلف»، و نصب او بر ظرف است. وَ كَرِهُوا وَ نخواستند که جهاد کنند به مال و جانشان در سیل خدای تعالی. و گفتند یکدیگر را که: در گرمای گرم بیرون مشوی، و غزای تبوک در فصل تابستان بود و گرمای عظیم بود، ایشان به گرما تعلل کردند، خدای تعالی گفت: بگو که آتش دوزخ گرمتر است اگر با اینکه صبر نمی‌داری، با آن چگونه داری اگر در خود دانی. آنگه گفت: بگو اینکه منافقان را که، اندک خندی که بسیار خواهی گریستن در قیامت. و لفظ، لفظ امر غایب است و مراد نهی، یعنی مخندی و اگر «۳» جای تعجب و خنده

باشد هم اندک خندی، و قوله: وَ لِيُكْوَا «۴»، [۱۰۰-پ]

لفظ امر است و مراد خبر است از آینده، و المعنی: فسیکون «۵» کثیراً. جَزَاءً، و نصب او بر مفعول له است، یعنی بسیار خواهی گریستن چون عقاب خدای بینی و از آن سبب بگری بسیار. و خنده، تَفْتَحِي باشد که در روی و دهن پدید آید عند آن که عجبی «۶» بیند یا شنود یا فرحی. و گریه، تَشْنَجِي باشد که در روی پیدا شود عند غمی با جریان آب «۷» چشم، و ----- (۱). مل: باز پس گشتگان. (۲). آو، بم: عفت الدیار. (۳). مل چه. (۴). اساس: فلیکوا به قیاس با

قرآن مجید و نسخه مل، تصحیح شد. (۵). آو، آج، بم: سیکون مل، لب: فستکون. (۶). آو، آج، بم، لب: تعجبی. (۷). مل از. صفحه : ۳۱۴ از فعل ما نیست به دلالت آن که موقوف بر اختیار ما نیست، عند قصد و دواعی «۱» ما حاصل نیاید و عند کراحت و صوارف «۲» ما منتفی «۳» نشود، و چون چنین بود «۴» تکلیف متناول نبود آن را، و آنما نهی از اسباب خنده باشد از لهُو و بطر و مانند آن. و قوله: جَزَاءً دلیل آن می‌کند که وَ لِيُكْوَا «۵»، امری است به معنی خبر، چه اگر نه چنین باشد، «جزا» در اینکه جا «۶» معنی ندهد، یعنی بگریند «۷» عند معاینه عذاب «۸» بر گناهانی که کسب کرده باشند. قتاده روایت کرد از انس مالک، که رسول-صلی الله علیه و آله «۹»- گفت: لو تعلمون ما اعلم لضحكتم قليلا و لبكيتم «۱۰» کثیراً، گفت «۱۱»: اگر آنچه من می‌دانم شما دانستی «۱۲» اندک خندیدی و بسیار گریستی. قوله: فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ، رجوع، هم لازم باشد و هم متعدی مصدر لازم رجوع باشد، و مصدر متعدی رجوع باشد «۱۳»، يقال: رجعتہ فرجع. گفت: اگر چنان که خدای تعالی تو را با نزدیک گروهی از ایشان برد، و طائفه، جماعتی باشند که: يطوفون فی الامور، آنکه عام شد تا نشستگان را نیز طایفه خواندند «۱۴». آنکه ایشان از تو دستوری خواهند تا با تو به جهاد بیرون «۱۵» آیند. ایشان را تمکین مکن، بگو که: شما هرگز با من نروی و با من نیایی و هرگز با من جهاد نکنی با دشمنی، از دو وجه: یکی آن که، از شما اینکه نیاید که شما منافقی و اعتقاد و جوب جهاد نداری. و دگر آن که، چون من از شما اینکه دانم، شما را تمکین نکنم از اینکه معنی، چون چنین باشد تا شما باشی با من برون نیایی و جهاد نکنی با هیچ دشمن، چرا «۱۶»: إِنَّكُمْ رَضَيْتُمْ ----- (۱). اساس داعی به قیاس نسخه آو، و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۲). آو، بم، آج، لب: عند صوارف و کراحت. (۳). مل: منتھی. [...]

(۴). آج، لب: باشد. (۵). اساس: فلیکوا با توجه به قرآن مجید، تصحیح شد. (۶). آو، بم، آج، لب: آن جا. (۷). اساس: نگویند به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۸). آو، بم، آج، لب و. (۹). آو، بم، آج، لب، مل: علیه السلام. (۱۰). آو، بم: لیکو. (۱۱). آو، بم، آج، مل: ندارد. (۱۲). آو، آج، بم، لب: دانستی مل: دانستائید. (۱۳). آو، بم، آج، لب، مل: ندارد. (۱۴). آو، بم، آج، لب، مل، مج: خوانند. (۱۵). آو، بم، آج، لب: برون. (۱۶). مل قوله تعالی.

صفحه : ۳۱۵ بِالْقُعُودِ أَوْلَ مَرَّةٍ لِأَنَّهَا لَمْ تَكُنْ فِيهَا رَاضِي شَدِيدِي نَخَسْتِ بَارَ بِه نَشَسْتِن «۱». بنشینی با خالفان «۲»، در او خلاف کردند بعضی گفتند: مع النساء و الصبیان با زنان و کودکان. و بعضی دگر گفتند: مع المرضی و الزمینی با بیماران و زمنان. و بعضی گفتند: مع المتخلفین «۳»، يقال: خلف و تخلف «۴»، به معنی باز پس استادگان. قوله: وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا، مفسران گفتند به روایات مختلف که: سبب نزول آیات آن بود، که عبد الله ابی سلول در بیماری کس فرستاد و رسول را به بالین خود حاضر کرد. رسول- علیه السلام- به بالین او شد و او را گفت: اهلکک حب الیهود دوستی جهودان تو را هلاک کرد. گفت: [یا رسول الله؟ من تو را تکلیف حاضر آمدن نکردم، من از تو استغفار خواستم، برای من استغفار کن] «۵» و مرا آرزوست که پیراهن خود در کفن من کنی و بر من نماز کنی. چون عبد الله ابی بمراد پسرش پیش رسول آمد و او را گفت: یا رسول الله؟ حاضر آی. رسول- علیه السلام- او را گفت: نام تو چیست! گفت: الحباب بن عبد الله. گفت: نه، بل عبد الله بن عبد الله، ان الحباب هو الشیطان حباب، دیو است، تو عبد الله بن عبد اللهی. آنکه رسول- علیه السلام- برفت. دو روایت است: یکی آن است که، او را کفن کرد در پیراهن خود و نماز کرد بر او، و یک روایت آن است که، کفن نکرد در پیراهن خود، و لکن خواست تا برای «۶» او نماز کند، جبریل آمد و

جامه رسول گرفت و او را با پس آورد و اینکه آیت بر او خواند: و لا تصل علی احد منهم مات ابدًا و لا تقم علی قبره، گفت: بر هیچ کس از اینکه منافقان که بمیرند نماز مکن و بر سر گور او مایست (۷). و روایتی است که: رسول- علیه السلام- خواست تا نماز کند بر او. عمر بن الخطّاب گفت: یا رسول الله؟ یاد داری که او فلان روز چه گفت، و فلان روز چه کرد! رسول را کردار و گفتار بد او یاد می‌داد، و رسول- علیه السلام- تبسم می‌کرد. چون بسیار بگفت، رسول گفت: یا عمر؟ چندین (۸) خواهی گفتن! خدای مرا مخیر بکرد در استغفار ایشان، گفت: اگر خواهی استغفار کن برای ایشان، و خواهی

— (۱). آج، لب پس. [.....]

(۲). آج، لب: مخالفان. (۳). مل: مستخلفین. (۴). آو، آج، بم: یخلف. (۵). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها: بر. (۷). اساس: مه ایست/ مایست. (۸). همه نسخه بدلها: چند.

صفحه: ۳۱۶ [۱۰۱-ر]

مکن. و اگر من دانستمی که اگر استغفار برای ایشان بر هفتاد بیفزودمی، خدای ایشان را بیامرزیدی بیفزودمی، و آنکه نماز کرد بر او و دفن کرد او را، عقیب آن جبریل آمد و رسول را- علیه السلام- از نماز بر منافقان نهی کرد و اینکه آیت آورد، و لا تصل علی احد منهم مات ابدًا و لا تقم علی قبره یعنی به دفن او حاضر می‌ای، من قولهم: قام فلان علی فلان اذا قام بامرہ. و در نماز مرده خلاف کردند، بعضی گفتند: نماز نیست، دعاست علی عرف اللغه، برای آن که در او طهارت شرط نیست. و قراءت نیست علی خلاف بینهم، و رکوع و سجود نیست، و اینکه مذهب اهل البیت است، و بنزدیک اهل البیت قراءت مکروه است و اینکه مذهب ابو حنیفه است و ابو یوسف و محمّد و ثوری و مالک و اوزاعی. و شافعی گفت: لا- بد است از قراءت الحمد، چه نماز به آن منعقد شود، گفت: اگر نماز بر مرده به روز کند به قراءت الحمد اخفاف کند، و اگر به شب باشد به قراءت الحمد جهر کند، حملاً (۱) علی صلوات اللیل و النهار. و مذهب احمد. حنبل همین است. اما تکبیرات در او پنج است، بنزدیک ما یک تکبیر بکند و از پس او شهادتین بگوید، و دوم تکبیر بکند و از پس او صلوات (۲) بر محمّد و آل محمّد بگوید، و سوم (۳) تکبیر بکند و دعا کند مؤمنین و مؤمنات را، و چهارم تکبیر بکند و دعا کند مرده را اگر مؤمن باشد و لعنت کند اگر منافق باشد، و تکبیر پنجم بکند و نماز به او ختم کند. و شافعی گفت: تکبیر اول بکند و الحمد بخواند، و دوم (۴) بکند و شهادتین و صلوات (۵) و دعای مؤمنان بگوید، و تکبیر سهام (۶) بکند و دعای مرده بگوید، و تکبیر چهارم بکند و سلام باز دهد. و به مذهب ما، سلام باز دادن نیست در نماز مرده. و جمله فقها در اینکه خلاف کردند و میان ایشان خلاف است که: سلام در او فریضه است یا سنت. اما طهارت در او شرط نیست، و اگر چه اولیتر طهارت باشد، و اگر تیمم نکند نیز روا باشد، برای آن که او نماز نیست دعاست- چنان که گفتیم. و شافعی گفت: نماز است و بی طهارت درست نباشد و تا آب یابد، تیمم درست نباشد در او. و باو حنیفه گفت: طهارت باید و اگر آب یابند، و اگر نیابند تیمم روا بود. قوله: إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ خَارِجٌ است مخرج تعلیل برای آن که، ایشان به

----- (۱). اساس: جملاً به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۲). لب: صلوات. (۳). آو، بم: سیم مل، لب: سیوم. (۴). آج، مل، لب تکبیر. (۵). همه نسخه بدلها: صلوات. (۶). آو، بم: سیم مل، لب: سیوم.

صفحه: ۳۱۷ خدای و پیغامبر کافراند. و مَاتُوا وَ هُمْ فَاسِقُونَ و آنکه که مرده‌اند، بر فسق مرده‌اند، یعنی کفر، و در آیت دلیل است بر بطلان قول آنان که گفتند که: ایمان، اقرار به زبان و عمل به ارکان [باشد] (۱)، چه اگر چنین بودی منافقان را دو ثلث ایمان بودی، خدای تعالی نگفتی: إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، با آن که بنزدیک ایشان، ایمان زیادت و نقصان پذیرد. قوله: وَ لَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَ أَوْلَادُهُمْ- الایه. تفسیر مثل اینکه آیت برفت، وجهی ندارد اعادت کردن، اما وجه حسن تکرار ابو علی گفت: ممتنع نباشد که (۲) اینکه دو آیت برای دو گروه از منافقان آمده باشد در دو وقت، و چون آیت وارد است مورد مذمت نفاق و اهلش، و وعظ مؤمنان و تحذیر ایشان از آن که چشم دارند به مال و فرزندان، و غبطت کنند بر آن منافقان را، و معلوم است که آنچه چنین باشد از وعظ و

تحدیر و تذکیر، تکرار در او نیکو باشد. وَإِذَا أَنْزَلَتْ سُورَةً، حق تعالی گفت: چون سورتی فرو فرستد «۳» و در آن جا امر باشد به ایمان و ثبات بر ایمان، و امر باشد به جهاد کافران، آنان که توانگران و خداوندان طول و استطاعت و مال باشند دستوری خواهند از تو و گویند: ما را رها کن تا با نشستگان باشیم با آنان که اهل جهاد نباشند از زنان و کودکان و بیماران و پیران. رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ، گفت: راضی شده‌اند به آن که با خوالف باشند، و خوالف گفتند: زنان و کودکان و پیران و بیماران و خداوند عاهت باشند که به آن معذور باشند در تخلف از جهاد. و خوالف، جمع خالفه باشد بر قیاس، و جمع خالف علی غیر قیاس فی حروف شاذة غیر مقیسه، نحو: هالك و هوالك، و فارس و فوارس، و غارب لا علی الموج و غوارب [۱۰۱-پ]، و طبع «۴» بَلْ طَبِعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ ----- (۱). اساس: ندارد از آو، افزوده شد. [.....]

(۲). آو، آج، لب اگر. (۳). آو، آج، بم، مج، لب: فرو فرستند. (۴). اساس و همه نسخه بدلها الله به قیاس با قرآن مجید و نظر بر مورد آیت، تصحیح شد.

صفحه : ۳۱۸ فلا- يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا «۱». و اگر مانع بودی همه را مانع بودی. وجه دیگر آن که، معنی آن باشد که: ایشان از آن که ایمان در دل «۲» خود راه نمی دهند و هیچ اندیشه و نظر در ره معرفت ایزد- عز اسمه- و اعتقادات علم و عزم بر کارهای خیر و افعالی «۳» از طاعات که به دل توان کردن نمی کنند، به مثبت آنانند که بر دل مهر دارند، و اینکه بر سبیل مذمت و ملامت گفت ایشان را و بر سبیل مبالغت و خیر دادن از آن که، ایشان در باب ایمان نیاوردن «۴» چون مختوم علی قلوبهم اند و نمی دانند. لَكِنَّ الرَّسُولَ و لَكِنَّ رَسُولَ خدای و مؤمنان جهاد می کنند به مال و جان. وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ ایشان را خیرات باشد، یعنی حسنات. مبرّد گفت: النساء الحسان زنان نیکو هنرمند «۵» باشند، من قول الشعراء: ولقد طعنت مجامع الربلات ربلات هند خیره الملكات و اینکه واحد خیرات است، بیانیه قوله: فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حسان: وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ «۶» و ایشان ظفر یافتگان به نجاح رسیدگان باشند و مراد یافتگان «۷». أَعَدَّ اللَّهُ خدای تعالی برای ایشان معدّ کرده است و بیچاره «۸» بهشتهای که در او جویها می رود، یعنی زیر درختان او، و ایشان در آن جا مخلص «۹» مؤید باشند، چنان که در خبر است که: حق تعالی چون اهل بهشت در بهشت قرار گیرند و اهل دوزخ در دوزخ، منادی را بفرماید تا ندا کند: یا اهل الجنة خلود فلا موت ابدا و یا اهل النار خلود فلا موت ابدا ای اهل بهشت؟ جاودانی است شما را که با آن مرگ نباشد، و ای اهل دوزخ جاودانی است شما را که با آن مرگ نباشد. ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ آن، رستگاری و ظفر «۱۰» و مراد یافتن بزرگوار است- جعلنا الله منهم بفضله و رحمته. تَمَّتِ الْمَجْلَدَةُ التَّاسِعَةُ [و يتلوه] «۱۱» المجلدة العاشرة من المجلدات العشرين. [۱۰۲-ر]. ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۵. (۲). اساس: دخول به قیاس با نسخه آو، و اتفاق جمیع نسخ، تصحیح شد. (۳). آج، افعال. (۴). آو: بیاوردن. (۵). مل: نیکوی بهر مند. (۶). سوره رحمن (۵۵) آیه ۷۰. (۷). مل باشند. (۸). آو، آج، مج: بیچاره. (۹). آو، آج و. (۱۰). آو، آج: ظفری. (۱۱). اساس: نا خواناست، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد مج ان شاء الله تعالی آو، مج: فی العاشرة قوله تعالی: وَجَاءَ الْمُعَذَّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ [.....]

بسم الله الرحمن الرحيم

[سوره التوبه (۹): آیات ۹۰ تا ۱۰۰]

اشاره

وَ جَاءَ الْمُعَذَّبُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعِدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ سَيَصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۹۰) لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۹۱) وَ لَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ (۹۲) إِنََّّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَ هُمْ أَغْنِيَاءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۹۳) يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ قُلْ لَا تَعْتَذِرُوا لَنْ تُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ تَبَّأْنَا اللَّهَ مِنْ أَخْبَارِكُمْ وَ سَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَ رَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۹۴)

سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ إِنَّهُمْ رِجْسٌ وَ مَا وَاهُمْ جَهَنَّمُ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۹۵) يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضُوا عَنْهُمْ فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ (۹۶) الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَ نِفَاقًا وَ أَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۹۷) وَ مِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَ يَتَرَبَّصُّ بِكُمْ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۹۸) وَ مِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَ صَالَمَاتِ الرَّسُولِ أَلَّا يَنْهَا قُرْبَةً لَهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۹۹)

وَ السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۱۰۰)

[ترجمه]

[و] «۱» آمدند عذرخواهان از عرب تا دستوری دهند ایشان را و بنشستند «۲» آنان که دروغ گفتند با خدای و پیغامبرش، برسد «۳» به آنان که کافر شدند از ایشان عذابی دردناک.

نیست بر ضعیفان و نه بر بیماران و نه بر آنان که نیابند، «۴» آنچه خرج کنند تنگی چون نصیحت کنند خدای را و پیغامبرش را نیست بر نیکوکاران از راهی «۵»، و خدای آمرزنده بخشاینده است.

[۱۰۲-پ]

و [نه] «۶» بر آنان که چون آیند به تو تا بر نشانی ایشان را گویی «۷» نمی‌یابم «۸» چیزی که بر نشانم «۹» شما را

(۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: بنشینند، به قیاس با نسخه آو، و با توجه به معنی، تصحیح شد.

(۳). آج، لب: زود بود که رسد.

(۴). آج، لب: نمی‌یابند.

(۵). آج، لب: طریق عتابی.

(۶). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

- (۷). اساس: گویند، به قیاس با نسخه آو، و با توجه به معنی، تصحیح شد.
- (۸). اساس: نمی‌یابیم، به قیاس با نسخه آو، و با توجه به معنی، تصحیح شد.
- (۹). اساس: برنشانیم، به قیاس با نسخه آو، و با توجه به معنی، تصحیح شد.

صفحه : ۲

بر وی، برگردند و چشمهای ایشان می‌رود از آب چشم به غم آن که ندارند»۱ چیزی که خرج کنند. که»۲ راه بر آنان که دستوری خواهند از تو، و ایشان توانگران باشند خشنود شدند به آن که باشند با زنان و کودکان و مهر نهاد خدای بر دلهای ایشان، ایشان ندانند»۳.

[۱۰۳-]

عذر می‌خواهند از شما چون باز شوی با ایشان، بگو عذر مخواهی، باور نداریم»۴ شما را، خبر داد ما را خدای از خبرهای شما و بیند»۵ خدای کار شما و پیغامبرش، پس باز گردانند»۶ شما را با داننده نهان و آشکارا، خبر دهد»۷ شما را به آنچه کرده باشید»۸.

سوگند خورند»۹ به خدای برای شما چون باز گردید از ایشان تا بگردید از ایشان، بگردید از ایشان که ایشان پلیداند و جای ایشان دوزخ است پاداشت به آنچه کرده‌اند.

سوگند می‌خورند برای شما تا راضی شوید از ایشان»۱۰، اگر راضی شوید از ایشان بدرستی که خدای خشنود نشود از گروه کافران»۱۱

(۱). آو، بم: نیابند، آج، لب: نمی‌یابند.

(۲). آج، لب: بدرستی که.

(۳). آج، لب: نمی‌دانند.

(۴). آو، مع: ما راست نداریم.

(۵). آج، لب: زود بود که ظاهر کند. [.....]

(۶). آج، لب: باز گردانیده شوند.

(۷). آج، لب: پس بی‌گهانند.

(۸). آو، بم: کرده باشی / کرده باشید.

(۹). آج، لب: زود بود که سوگند خوردند.

(۱۰) - آج، لب پس بدرستی که.

(۱۱). آج، لب که بیرون آمده‌اند از طاعت.

صفحه : ۳

عربیان»۱ سخت‌ترند به کفر»۲ و نفاق و سزاوارتر که نه بدانند حدهای آنچه فرو فرستاد خدای بر رسولش و خدای دانا و محکم کار [است]»۳.

[۱۰۳. پ]

و از عربیان «۴» که «۵» هست که فرا گیرد آنچه نفقه کند غرامت «۶» و چشم می‌دارد به شما مصیبتها «۷» برایشان گردش بد و خدای شنوا [و] «۸» داناست.

و از عربیان «۹» کس هست که ایمان دارد به خدای و به روز آخرت و فرا گیرد آنچه نفقه کند «۱۰» نزدیکیها نزدیک خدای و دعا‌های رسول، آن نزدیکی است ایشان را، در برد «۱۱» ایشان را خدای در رحمتش، که خدای آمرزنده و بخشاینده است. سبق برندگان «۱۲» پیشینگان «۱۳» از مکیان و مدنیان و آنان که پسروی کردند ایشانرا به نیکوی، خشنود است خدای از ایشان و خشنوداند از او، و نهاده است «۱۴» ایشان را بهشتها که می‌رود در زیر آن جویها، جاویدان باشند در آن، آن ظفری بزرگ است [۱۰۴-ر].

قوله: وَ جَاءَ الْمُعَذِّبُونَ، يعقوب [خواند از جمله قراء، و در شاذ، عبد الله] «۱۵» عباس و ابو عبد الرحمن و ضحاک و قتیبه و مجاهد خواندند: المعذرون به اسکان

(۱). آو، بم: عربان، آج، لب: همه ادیان اهل بادیه.

(۲). آج، لب: ناگرویدن.

(۳-۸). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). آو، بم: عربان، آج، لب: اهل بادیه.

(۵). معج: کس.

(۶). آج، لب: تاوانی.

(۷). آج، لب: گردشهای روزگار، معج: گردش بد.

(۹). بم: عربان، آج، لب: اهل بادیه. [.....]

(۱۰). آج، لب سبب.

(۱۱). آج، لب: زود بود که در آرد.

(۱۲). آو، بم: سبق بردگان.

(۱۳). آج، لب: نخستیان.

(۱۴). آو، بم: بیجارده است.

(۱۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

صفحه ۴:

«عین» من الاعذار، و يقال: اعذر اذا اتى بعذر و اعذر صار ذا عذر، یعنی آمدند عذر خواهند گان از جمله اعراب، و قراءت باقی قراء به تشدید «ذال»، و آن را دو وجه بود: یکی معتذرون بوده باشد در اصل، آنکه ادغام کردند «تا» را در «ذال» چنان که: تذکرون، و الاصل تتذکرون. و وجه دویم آن است که: من عذر باشد اذا غیب و مرض، یعنی تقصیر کنندگان. «من» تبیین راست. لِيُؤْذَنَ لَهُمْ، تا دستوری دهند ایشان را، و زجاج گفت: روا باشد که، معذرون «۱» معتذران باشند، نمایند که ما را عذری هست و ایشان را عذر نباشد. و معذر که بر تقصیر حمل کنند هم معتذر باشد و لکن عذر خواهند تقصیر باشد «۲». حسن گفت: اعتذروا بالكذب، عذر به دروغ می‌خواهند، و از اینکه جاست

قول علی - علیه السلام «۳»: المعاذیر اکثرها اکاذیب

، عذرهای بیشتر دروغ باشد «۴». و رسول - علیه السلام - گفت:

ایاک و ما یعتذر منه

، دور باش از آنچه از او عذر باید خواستن. ضحاک گفت: اینان رهط عامر بن الطفیل بودند روز غزات تبوک، بیامدند و گفتند: یا رسول الله! اگر با تو بیایم، اعراب طی‌قبیله ما را و فرزندان «۵» ما را تعرض رسانند ما را دستور باش «۶» تا مقام کنیم. رسول - علیه السلام - گفت: خدای تعالی مرا خبر داد از اخبار و اسرار شما: ... قَدْ تَبَّأْنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ «۷».

وَقَعِدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ، و بنشستند از جهاد آنان که با خدای و پیغمبر دروغ گفتند، یعنی منافقان در اظهار ایمان و ابطان کفر. محمد بن اسحاق گفت:

آیت در بنی غفار «۸» بن خفاف بن ایماء آمد که ایشان خویشان را بر رسول - علیه السلام - عرض می‌کردند، و عرض ایشان آن بود که تا رسول - علیه السلام - ایشان را دستوری دهد در تخلف تا با پس «۹» ایستند، و می‌گفتند: ما به جهاد می‌آییم و در دل نداشتند و عاقبت وفا نکردند و بنشستند و به جهاد نرفتند. آنگاه گفت:

(۱). همه نسخه بدلها: معذران.

(۲). اساس: باشند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها که گفت.

(۴). مل: به دروغ بود.

(۵). همه نسخه بدلها: زنان.

(۶). آو، آج، بم، لب: دستوری ده.

(۷). سوره توبه (۹) آیه ۹۴.

(۸). اساس: بنی عفان، به قیاس نسخه آو، تصحیح شد. [...]

(۹). همه نسخه بدلها: باز پس.

صفحه : ۵

سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» به کافران رسد از جمله ایشان عذابی مولم دردناک، و برای آن منهم گفت که، آنان که تخلف کردند از جهاد همه کافر نبودند، بعضی کافر [ان] «۱» بودند عذر به دروغ انگیختند «۲»، بعضی مؤمنان بودند معذور بودند که ساز نداشتند و برگ نبود ایشان را، لا- جرم حق تعالی برای ایشان عذر بخواست گفت: لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى، [نیست] «۳» بر ضعیفان که قوت ندارند و نه بر بیماران که بنیت «۴» و صحت ندارند. و لَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرْجٌ» و نه بر آنان که نیابند آنچه نفقه کنند بی برگ و بی ساز باشند حرجی و ضیقی و تنگی و بزه‌ای، برای آن که اینکه جمله معذور «۵» باشند. إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ، چون نصیحت کنند اینان خدای و رسول را. و معنی نصح در آیت اخلاص عمل است از غش، يقال: نصح فی عمله نصحا، و منه: التوبة النصوح، و فلائذ ناصح الجیب اذا كان خالص النية و الاعتقاد. ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ، بر نیکوکاران راهی نیست، یعنی کس را با ایشان کاری نیست و ملامت و مذمت را بدیشان راهی نیست.

وَلَا عَلَى الَّذِينَ، و نه نیز بر آنان حرجی است که بر تو آیند تا تو ایشان را برداری، یعنی بر نشانی، تو گویی: من چیزی ندارم که شما را بر آن نشانم، ایشان برگردند گریان و چشمهای ایشان آب می‌ریزد از اندوه بر «۷» آن که چیزی ندارند که خرج کنند و با توبه جهاد آیند. و «حمل» در آیت عبارت است از برنشانیدن بر چهارپای، يقال: حملته «۸» علی دابتی. و قوله: وَأَعْيُنُهُمْ، «واو» حال

راست، و «من» تبیین است. حَزَنًا، نصب بر تمیز است، و «ان» مع الفعل در محل نصب است بقوله:
 حزنا علی حذف الحرف الجارّ، ای حزنا علی ان لا یجدوا. چون حرف جرّ بیفکند فعل بدو رسید و عمل کرد [در او] «۹»، و محلّ او
 نصب آمد، علی أنه مفعول له. و حزن،

(۹-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو. افزوده شد.

(۲). آو، آج، بم، لب و.

(۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: قوّت.

(۵). مل: از آن که از جمله بیمارانند.

(۶). آو، آج، بم، لب: همی.

(۷). مل: برای.

(۸). او، آج، بم: حمل.

صفحه : ۶

المی باشد در دل به فوت کاری [۱۰۴-پ]

مأخوذ من حزن الارض و هی الارض الغلیظه.

مجاهد گفت: آیت در جماعتی از مزینه آمد. محمّد بن کعب القرظی و محمّد بن اسحاق گفتند: در هفت کس آمد از قبایل
 مختلف. واقدی گفت: هفت مرد انصاری بودند، چون بگریستند و مردمان رغبت ایشان در جهاد بشناختند «۱»، عثمان دو مرد را بر-
 نشاند و عباس دو را «۲»، و یامین بن کعب بن النضر سه کس را. واقدی گفت سی هزار مرد با رسول- علیه السلام- به تبوک حاضر
 بودند.

إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ، آنگه حق تعالی چون عذر معذوران بخواست و بگفت:

ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ، باز نمود که: آنان که بر ایشان سبیل است به دست و زبان و مذمت، ایشان کیستند! گفت: راه بر آنان
 است، یعنی ملامت «۳» به «۴» آنان راه یافته است که از تو دستوری می خواهند و ایشان توانگرند. «واو»، حال راست، ایشان راضی اند
 بدان که با خوالف از زنان و کودکان و بازماندگان و بیماران بنشینند، و خدای توفیق از ایشان باز گرفته است، و مهر بر دل‌های
 ایشان نهاده، بر آن تفسیر که دادیم، ایشان چیزی نمی دانند. آنگه حق تعالی از غیب خبر داد، گفت:

آن معذران «۵» متخلفان باز پس ماندگان متواریان از جهاد، چون شما باز آید، بیایند و از شما عذر خواهند و تعلل کنند و چاره
 جویند در ارضای شما، نگر؟ عذر ایشان نپذیرید، بگو ایشان را که: عذر میخواهید که خدای تعالی خبرهای شما با ما داد. و اعتذار،
 اظهار چیزی باشد که اقتضای عذر کند. و فرق میان توبه و اعتذار آن است که: توبه، رجوع باشد از سیئی که واقع شود، و اعتذار
 اظهار آن باشد که اقتضای آن کند که آن سیئه واقع نبود، برای آن که توبه با خدای درست بود و اعتذار درست نبود. و قبول عذر
 بعضی علما گفتند واجب باشد چون صاحبش بر حق بود، و قال الشاعر:

فان یک ذنبی کل ذنب فانه محاذ الذنب کل المحو من جاء تابا

قال آخر:

- (۱). آو، آج، بم، لب: بدانستند.
- (۲). آو، آج، بم، لب: دو مرد را.
- (۳). مج و ملامت.
- (۴). همه نسخه بدلها: بر.
- (۵). مج، لب: اینکه معذوران. [.....]

صفحه : ۷

إذا اعتذر الجانی محاً العذر ذنبه و کل امرء لا یقبل العذر مذنب

[و اینکه مذهب اصحاب وعید است که گفتند: قبول توبه بر خدای واجب است حملاً علی وجوب قبول العذر، گوییم: که تسلیم کند که قبول عذر واجب است! و چه طریق است به وجوب آن! و در عقل و شرع دلیل نیست، و چگونه واجب بود؟

و المعاذیر اکثرها اکاذیب

، پس مذهب درست آن است که: خدای تعالی و یکی از ما به قبول توبه و عذر متفضل است [۱]. وَ سَیَرَى اللّٰهُ عَمَلُکُمْ وَ رَسُوْلُهُ، رؤیت، به معنی علم است اینکه جا. خدای تعالی گفت: خدای می داند عمل شما و پیغمبر [۲] نیز می داند و مورد اینکه کلمه [۳] وعید است. ثُمَّ تَرُدُّوْنَ، آنگه شما را با خدای برند، یعنی با جایی که حکم جز خدای را نباشد، خدای که نهان چنان داند که آشکارا. آنگه خبر دهد شما را بدانچه کرده باشید از نیک و بد، و اینکه جمله کنایات [۴] است از وعید. آنگه گفت: آن [۵] جماعت متخلفان آمدند [۶] تا سوگند خورند برای شما تا [۷] از سر ایشان بگردید [۸] و ایشان را ملامت نکنید و رها کنید ایشان را از توبیخ و سرزنش، و اینکه هم از جمله معجزات رسول است - علیه السلام - برای آن که خبر است از غیب و مخبر [۹] بر وفق خبر آمد.

آنگه حق تعالی امر کرد رسول را و صحابه را که: از ایشان بگردید و اعراض کنید و رها کنید ایشان را از ملامت، اعراض استخفاف و اهانت، نه اعراض صفع و عفو چنان که یکی از ما گوید: دعه الی لعنه اللّٰه و حرّ سقره. إِنَّهُمْ رِجْسٌ که ایشان پلیدند عیناً و حکماً، چنان که در حق مشرکان بیان کردیم. وَ مَاوَاهُمْ جَهَنَّمُ، و جای ایشان دوزخ است و بازگشت ایشان با آن جاست جزاء بدانچه کرده باشند و پاداشت بدانچه اندوخته باشند از عمل. و در آیت، دلیل است بر آن که: حکم منافق، حکم کافر است و نیز دلیل است بر بطلان قول مجبر [۵]

که گفتند: جزا بر

- (۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۲). آو، بم: پیغامبرش.
- (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: کلام.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز مج: کنایت.
- (۵). همه نسخه بدلها: اینکه.
- (۶). همه نسخه بدلها، بجز مج: خواهند آمد.

(۷). همه نسخه بدلها شما.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مج: بگذری، بگذرید.

(۹). آو، در حاشیه آورده: معجز.

صفحه : ۸

عمل «۱» نیست.

قوله: يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ، آنکه حق تعالی بیان کرد که: غرض ایشان در اینکه سوگند خوردن چیست «۲»، گفت: ایشان- یعنی منافقان- باز ایستاده‌اند از جهاد، سوگند خورند برای شما تا شما از ایشان «۳» راضی شوید و گمان برید که ایشان در آن سوگند راست گویند. اگر شما راضی شوید «۴» که احوال و نهان و دخلت و نیت ایشان ندانید، خدای از ایشان راضی نشود که ایشان فاسق‌اند و خارج از فرمان خدای. [۱۰۵- ر]

و مراد به فاسق، کافر است اینکه جا.

آنکه گفت: الأعراب أشدُّ كُفْرًا و نِفَاقًا، اینکه اعراب، و اینکه، جمع عرب است، و عرب جنس بود، و واحد او عربی بود، به یای نسبت، اینکه «یا» دلیل وحدت باشد، کرومی و روم، و زنجی و زنج و یهودی و یهود و مجوسی و مجوس. آنکه اعراب جمع جمع بود، گفت: اینکه اعراب اجلاف جفات که ایشان را تربیت در بادیه و بیابان بوده است، و ایشان سخت‌تراند به کفر و نفاق. و نصب آن بر تمییز است، گفت: برای آن که ایشان را اختلاطی نبوده باشد با مردمان حضر که در میان ایشان علما و فقها و اهل خبرت و بصیرت باشند، و گفتند: مراد جماعتی اعراب‌اند که ایشان پیرامن مدینه بودند از اسد و غطفان، و ایشان در کفر و نفاق سخت‌تر بودند، و تقول «۵»: رجل عربی، اذا كان منسوباً الى العرب و ان سكن البلاد. و اعرابی، اذا كان من سكان البادية. و أَجْدَرُ، و ایشان سزاوارتر باشند بدان که حدود و قرآن «۶» و احکام سنت و شرایط شرع ندانند از آن که ایشان را نشو و تربیت در بیابان بوده باشد.

روایت کردند که: زید بن صوحان را «۷» در کارزار یمامه دست چپش بیفگندند، یک روز نشسته بود با جماعتی و اخبار روایت همی کرد. اعرابی بیامد و آن جا بنشست و گوش با حدیث او کرد، آنکه گفت: ان حدیثک لیعجبنی، و ان یدک

(۱). آو، آج، بم، لب قول مجبره.

(۲). اساس: است، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها به آن سوگند.

(۴). مج گمان برید.

(۵). آو، بم، لب: يقول. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: حدود قرآن.

(۷). آو رحمه الله، آج، لب رضیه الله.

صفحه : ۹

لتریبی، حدیث تو مرا به تعجب «۱» همی آرد، یعنی نیکو می‌آید مرا، و لکن دست تو مرا به شک می‌افگند. گفت: چرا! گفت: برای آن که گمان می‌برم که «۲» در دزدی بریده باشند؟ گفت: یا اعرابی؟ اینکه دست چپ است. گفت: پس چه باشد! گفت:

دزد را دست راست برند، گفت: ندانم من تا کدام دست برند، راست یا چپ! زید گفت: صدق الله حیث یقول: الأعراب أشدُّ کفرًا وَ نِفَاقًا وَ أَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ، و خدای تعالی عالم است به احوال ایشان، حکیم است در اجرای احکام برایشان (۳) حق تعالی گفت: اعراب نیز بر دو قسمت‌اند: بعضی از ایشان آنانند که: يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا، که آنچه نفقه کنند در سبیل خدای غرامت و تاوان (۴) شمارند. و «من» در اول آیت تبعیض راست، و «مغرم» مصدر است بمعنی الغرامه، و «غرم» و «غرامت» لزوم نایبه‌ای (۵) باشد در مال بی جنایتی و منه قوله: ... إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا (۶)، ای لازما، و الغرام الحب اللازم، و قال (۷):

إن غرامی فوق کل غرام

و الغريم، کل واحد من المتدائنين، و الجمع غرماء، و غرمته، ای الزمته فی ماله.

وَ يَتَرَبَّصُّ بِكُمُ الدَّوَابُّ، و تربص، انتظار عاقبت چیزی باشد، و گوش آن می‌دارند تا دایره‌ای از دوایر بد بر شما گردد. و دوایر، عواقب مذمومه باشد. فراء و زجاج گفتند: انتظار مرگ یا قتل ایشان می‌کردند. آنگه حق تعالی گفت: آنچه بر ایشان می‌اندازند بر خود برند (۸) و آنچه بدیشان می‌خواهند به خود بینند. عَلَيْهِم دَائِرَةُ السَّوِّءِ، برایشان دایره بد باشد. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: عليهم دائرة السوء، به ضم «سین»، و باقی فراء به فتح «سین». و چون به فتح خوانی به معنی مصدر باشد، نحو قوله: وَ ظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوِّءِ... (۹)، و چون به ضم خوانی، اسم باشد، و دایره خود بد

(۱). آو، مج: به عجب.

(۲). همه نسخه بدلها نباید که.

(۳). همه نسخه بدلها آنگه.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مج: تابان.

(۵). مج: تاییه.

(۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۵.

(۷). مج شعر.

(۸). سوره فتح (۴۸) آیه ۱۲.

(۹). آج، لب: می‌برند.

صفحه : ۱۰

باشد، چه. معنی اضافت کردن با سوء گفتند چنان است که گویند: رأیته بعین (۱) رأسی و هو کشمس النهار. وَ اللَّهُ سَمِيعٌ لَأَقْوَالِهِمْ، عَلِيمٌ بِأَحْوَالِهِمْ.

آنگه پس از اینکه ذکر قسمت دیگر کرد از جمله اعراب، و از جمله اعراب کس (۲) هست. و مَن، در هر دو آیت نکره است موصوفه، کقول الشاعر:

ب من أنضجت غیظا صدره

که ایمان دارد به خدای و روز باز پسین، یعنی روز قیامت که از پس او دگر شب نباشد، و آنچه نفقه می‌کنند در سبیل خدای آن را قربات و جای تقرب می‌شناسند.

زجاج گفت: در قربات سه وجه رواست: ضم را و سکون او، و فتح او، و لکن قراء جز به ضم نخوانده‌اند. و معنی قربت، ادای فعل باشد علی الوجه الّذی امر طلبا لرضاء الله و ثوابه. و فعل بر اینکه وجه نزدیک گرداند بنده را به رحمت. وَ صَلَّاتٍ [۱۰۵-پ] الرَّسُولِ، ای: دعوات «۳» الرسول، اعنی دعای رسول ایشان را [نیز] «۴» قربات گرفته‌اند و دعای رسول تقریبی می‌شناسند، و عبد الله عباس گفت و حسن:

استغفار رسول ایشان را قربتی می‌شناسند، قتاده گفت: صلوات، دعا به خیر و برکت باشد، چنان که اعشی گفت:

تقول بنتی و قد قربت مرتحلا یا رب جنب «۵» ابی الاوصاب و الوجعا

علیک مثل الّذی صلیت فاغتمضی «۶» یوما «۷» فان لجنب المرء «۸» مضطجعا «۹»

آنکه گفت: أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ، یعنی، صلوات رسول و دعوت و استغفار او ایشان را قربتی و ثوابی است. آنکه گفت بر سیل و عده و بشارت: سَيَدْخِلُهُمُ اللَّهُ،

(۱). اساس: بعینی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها: گفت که از جمله ایشان کس.

(۳). آج، لب: دعوة. [.....]

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۵). اساس: تجنب، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). اساس: فاغتمضی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۷). مع، لب: نوما.

(۸). اساس: الارض، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مع: عبارت «و عبد الله عباس گفت و حسن: استغفار رسول ایشان را قربتی می‌شناسند» که در فوق آیات آمده، پس از آیات نقل کرده‌اند.

صفحه : ۱۱

خدای ایشان را در رحمت خود برد که خدای آمرزنده گناه است و بخشاینده گناهکار. ضحاک گفت: اینکه آیت در عبد الله ذو البجادین آمد و قوم او. کلبی گفت:

در بنی اسلم و غفار و جهینه آمد.

و قوله: وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ، رفع سابقون، به ابتداست، و خبر او رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، گفت: از پیش روندگان پیشینان «۱» آنان که از جمله اولینان سبق بردند به ایمان از جمله مهاجران که خانه و مال و ملک رها کردند و از مکه با رسول به مدینه هجرت کردند، و نیز انصار که در مدینه یاران رسول بودند، و او را یاری کردند، و اینکه گروهی بودند که پیش از هجرت به دو سال ایمان آورده بودند. و یعقوب خواند:

و الانصار، به رفع عطف علی قوله: وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ. و روایت کردند که: بعضی صحابه روزی می‌خواندند: و الانصار الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ، به رفع «را» و حذف «واو» (الَّذِينَ) «۲». «أبی» ردّ کرد و خطا باز داد، با قول اَبی آمد. وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ، و

آنان که متابعت ایشان کردند و بر ره ایشان رفتند در ایمان و هجرت و نصرت. و بر قراءت آن کس که به رفع خواند، انصار از جمله سابقان اولان نباشند. و بر قراءت آن کس که به جر خواند، انصار در اینکه جمله باشند. و ثعلبی امام اصحاب الحدیث در تفسیر آورد که: آن صحابی که و الانصار خواند، عمر خطاب بود «۳». ابی «۴» او را گفت: و الانصار، به جرّ باید خواندن. وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ، «او» از او حذف نباید کرد «۵». عمر، قول او نمی شنید و قبول نمی کرد تا عمر سه بار بخواند: و الانصار، الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ، و ابی گفت: وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ، بالجر، و الواو. به بار چهارم عمر را گفت: چرا از من نشنوی؟ و الله لقد قرأت علی رسول الله: وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ، و أنت تبع القرط بقیع الغرقد، گفت: آنکه که من بر پیغامبر اینکه خواندم «۶» تو به بقیع غرقد قرط می فروختی، عمر گفت: صدقت، راست می گویی، حفظتم و نسینا و تفرغتم و شغلنا و شهدتم و غبنا، شما یاد داشتی و ما فراموش کردیم، و شما فارغ بودید و ما مشغول بودیم، و شما حاضر بودید و ما غایب بودیم. آنکه گفت:

-
- (۱). آو، آج، بم، مج: پیشینگان.
 - (۲). همه نسخه بدلها: واو، از و الذین.
 - (۳). اساس رضی الله عنه.
 - (۴). همه نسخه بدلها: ابی کعب.
 - (۵). همه نسخه بدلها: نباید کردن.
 - (۶). همه نسخه بدلها، بجز مج: می خواندم.

صفحه : ۱۲

یا ابی «۱»؟ انصار را خدای در جمله سابقان گرفت! گفت: آری، و با خطاب و پسرانش مشورت نکرد. عمر گفت: من پنداشتم «۲» در اینکه آیت ما را رفعتی دادند که [کس با] «۳» ما [در آن] «۴» مشارک «۵» نیست، گفت: خلاف آن است که تو پنداشتی، و مصداق اینکه در اول سورة الجمعه است فی قوله: وَ آخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ «۶»، و در وسط سورة الحشر: وَ الَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ «۷» وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَ هَاجَرُوا وَ جَاهِدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ «۸».

و اهل علم در سابقان اول خلاف کردند: ابو موسی الاشعری و سعید بن - المسیب و قتاده و ابن سیرین گفتند: آنان بودند که، به دو قبله با رسول - علیه السلام - نماز کردند. عطاء بن ابی رباح گفت: آنان که به بدر حاضر [آمدند، شعبی گفت: آنان اند که به بیعت رضوان حاضر] «۹» بودند.

و خلاف کردند در آن که اول کس که به رسول - علیه السلام - ایمان آورد که بود از پس خدیجه، چه در خدیجه خلاف نکردند که اول او بود. عبد الله عباس و زید أرقم و جابر بن عبد الله الانصاری و محمد بن المنکدر و ربیع و ابو حازم المدني و جمله اهل البیت گفتند که: امیر المؤمنین علی بود [۱۰۶- ر]

اول کس که به رسول ایمان آورد و نماز کرد. کلبی گفت امیر المؤمنین ایمان آورد و او را نه سال بود. مجاهد و محمد اسحاق گفتند: ده ساله بود، و محمد بن اسحاق گفت، عن عبد الله بن ابی نجیح، عن مجاهد، که او گفت: از چیزها که خدای تعالی به علی بن ابی طالب - علیه السلام - خواست، آن بود که سالی قریش را قحطی رسید و ابو طالب عیال بسیار داشت. رسول - علیه السلام - عمش را عباس گفت: یا عم؟ قحطی عظیم است، و ابو طالب از سبب عیال رنجور می باشد، بیا «۱۰» تا برویم و از وی تخفیفی کنیم. گفت:

- (۱). اساس: ابا، به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۲). همه نسخه بدلها که. [...] [۹-۴-۳]. اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۵). اساس: مشاورت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۶). سوره جمعه (۶۳) آیه ۳.
- (۷). سوره حشر (۵۹) آیه ۱۰.
- (۸). سوره انفال (۸) آیه ۷۴.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: بیایی.

صفحه : ۱۳

صواب باشد. برفتند و به نزدیک أبو طالب شدند، و رسول- علیه السلام- او را گفت: یا عم؟ ما آمده‌ایم تا از عیال تو بعضی را از تو ببریم. گفت: عقیل را به من رها کنید و دیگران را شما دانید تا چه کنید. رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: من علی را بردارم، و عباس، جعفر را برگرفت، و علی با رسول بود تا آن که رسول را خدای تعالی نبوت داد، و علی اول کس بود که به او ایمان آورد و با او نماز کرد، و جعفر با عباس می‌بود تا آنکه اسلام آورد از عباس مستغنی شد.

اسماعیل بن ایاس بن عقیف روایت کرد از پدرش عقیف که گفت: من مردی بازارگان بودم به مکه آمدم و به نزدیک عباس عبد المطلب فرود آمدم، و عباس دوست من بود، به یمن آمدی و عطر خریدی و در موسم باز فروختی. گفت: یک روز با عباس نشسته بودم در مکه، در وقت زوال آفتاب نگاه کردم جوانی نیکو روی را دیدم که پیامد و در قرصه «۱» آفتاب نگاه کرد، آنگاه روی به کعبه کرد و گفت: الله اکبر، کودکی پیامد و بر دست راست او بایستاد و تکبیر کرد، و زنی پیامد و در قفای هر دو بایستاد و تکبیر کرد. ساعتی بود آن جوان به رکوع شد، ایشان [نیز] «۲» به رکوع شدند، چون سر برداشت ایشان [نیز] «۳» سر برداشتند، [آنگاه جوان «۴» به سجده شد، ایشان نیز به سجده شدند. چون سر برداشت، ایشان نیز سر برداشتند] «۵». من عباس را گفتم: امر عظیم، کاری عظیم است؟ آن چیست که اینان می‌کنند! گفت: نمی‌دانی اینکه جوان پسر برادر من است- محمد بن عبد الله بن عبد المطلب- و آن زن خدیجه است- بنت خویلد زن محمد است، و محمد دعوی می‌کند که: خدای مرا بدین «۶» دین بفرستاده است، و الله ما اعلم علی ظهر الارض احدا علی هذا الدین غیر هؤلاء الثلاثة، و به خدای که من بر اینکه دین کس را نمی‌شناسم بر همه پشت زمین جز اینکه سه گانه را. عقیف گفت: در دل من افتاد که کاشکی تا من چهارم اینان بودم. اینکه حدیث «۷» روایت کرد «۸» پس از آن که اسلام آورده بود.

- (۱). آج، لب: قرصت.
- (۲-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۴). مل: چون.
- (۵). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.
- (۶). همه نسخه بدلها: به اینکه.
- (۷). آو، آج، بم، لب: از او.
- (۸). آو، آج، بم، لب: کردند.

صفحه: ۱۴

و در خبر است که ابو طالب، علی «۱» را گفت: اینکه دین چیست که تو بروی «۲»!

گفت: ایمان به خدا و رسول است و نماز برای خدای. وی گفت: اما محمّد تو را جز با خیر دعوت نکنند، با او ملازمت کن و او را مطاوعت نمای. و انس بن مالک روایت کند که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت:

«۳» صلت الملائکة علی و علی علی سبع سنین لانه لم یرفع الی السماء شهادة ان لا اله الا هو «الّا متّی و من علی» فریشتگان صلوات فرستادند هفت سال بر من و بر علی برای ان که در اینکه هفت سال گفت: لا إله إلا الله «۴»، و گواهی «۵» وحدانیت و تصدیق به نبوت بر آسمان نبردند الا از من و از علی.

عباد بن عبد الله روایت کرد که، از امیر المؤمنین «۶» شنیدم که می گفت بر منبر:

«۷» انا عبد الله و اخو رسوله و لا یقولها بعدی الا کذاب و لقد صلیت قبل الناس سبع سنین

، گفت: من بنده خدایم و برادر رسول او. پس از من کس نگوید اینکه مگر دروغزنی، و من نماز کرده‌ام با رسول- علیه السلام- هفت سال پیش از همه مردمان.

معاذة العدوئیة گفت: از امیر المؤمنین علی شنیدم بر منبر بصره که می گفت:

انا الصدیق الاکبر امت قبل ان یؤمن أبو بکر و اسلمت قبل ان یسلم،

گفت: من صدیق اکبرم، ایمان آوردم پیش از آن که أبو بکر ایمان آورد، و اسلام آوردم پیش از او «۹».

ابو نخیله «۱۰» روایت کرد، گفت: من و عمّار به حج رفتیم به ربه فرو آمدیم، به نزدیک ابو ذر. به نزدیک او «۱۱» سه روز مقام کردیم، چون بخواستیم آمدن، من گفتم: یا اباذر؟ اختلاطی پدید آمد در میان مردم، چه باید کردن ما را! گفت:

«۱۲» الزم [۶۰۱-پ]

کتاب الله و علی بن ابی طالب فاشهد علی رسول الله «أنه قال: علی أوّل من آمن بی و أوّل من یصافحنی یوم القیامة و هو الصّدیق الاکبر و الفاروق بین الحق و الباطل و إنّه

(۱). مل علیه السلام. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: اویی.

(۳). همه نسخه بدلها: الله.

(۴). سوره صافات (۳۷) آیه ۳۵، سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۹.

(۵). همه نسخه بدلها: گواهی.

(۶). آو، آج، لب: علی، مل: علی- علیه السلام.

(۷). آج: یقالها.

(۸). آج، بم، مج، مل: بسبع.

(۹). آو، آج، بم، لب: از آن که او اسلام آورد.

(۱۰). آو، آج، بم: ابو الخیله، لب: ابو النخیله.

(۱۱). آو، آج، بم: بر او.

(۱۲). آو، آج، بم صلی الله علیه و آله.

صفحه : ۱۵

الله یعسوب المؤمنین و المال یعسوب الظلمة، {

گفت: علی اوّل کس است که به من ایمان آورد، و اول کس است که دست در دست من نهد روز قیامت، و او صدیق اکبر است، و فرق کننده است میان حق و باطل، و او پیشوای مؤمنان است، و مال پیشوای ظالمان. و اخبار در اینکه معنی بسیار است، و از او روایت کرده‌اند اینکه بیتها:

«۱» انا اخو المصطفی لا شک فی نسبی [معه] ربیت و سبطاه هما ولدی جدی و جد رسول الله منفرد و فاطم زوجتی لا قول ذی فند صدقته و جمیع الناس فی بهم من الضلالة و الاشراک و النکد فالحمد لله شکرا لا شریک له البر «بالعبد و الباقي بلا آمد و خزیمه بن ثابت ذو الشهادتین گوید:

ما کنت احسب ان الامر «۳» منصرف «۴» عن هاشم ثم منها عن ابی الحسن «۵»

الیس اوّل من صلی لقبلتهم و اعرف الناس بالآثار و السنن

و آخر الناس عهدا بالنبی و من جبریل عون له فی الغسل و الکفن

من فیہ ما فیهم لا یمترون «۶» به و لیس فی القوم ما فیہ من الحسن

ماذا ألدی ردکم عنه فنعرفه «۷» ها إن بیعتکم من أغبن الغبن

و مخالفان [ما] «۸» اگر چه روایت کرده‌اند که: از جمله سابقان أبو بکر بود و زید ابن حارثه، تسلیم کنند که امیر المؤمنین برایشان سابق بود در ایمان، جز آن که گفتند که علی کودک بود و أبو بکر پیر، و ایمان علی را آن موقع نبود که ایمان أبو بکر را، گوئیم: ایمان علی لا جرم لا عن کفر باشد، و ایمان جز او ایمان عن کفر باشد. و اگر مراد به موقع و نفی موقع قبول است، محال باشد اینکه دعوی کردن برای آن که تا رسول دعوت نکرد علی غیب ندانست که ایمان آوردن بدو واجب است. و اگر رسول- علیه السلام- علی را از روی صغر سن «۹» بدان جا ندانست که او را دعوت

(۸-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: الیس، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۳). آو، آج، بم، مل، لب: هذا الامر. [.....]

(۴). آو، آج، بم: منصرفا.

(۵). همه نسخه بدلها: ابی حسن.

(۶). آو، آج، بم، مج: یمترون.

(۷). آو، آج، بم: فیعلمه، مج: فنعلمه.

(۹). اساس: صغرش، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۱۶

باید کردن و آنگه دعوت کرد او را، اینکه تابان» ۱) و طعن بر رسول است - علیه السلام. و اگر مراد به موقع کثرت ثواب است و قلت او، اتفاق است که هیچ پیغامبر را و هیچ فریشته را بدین طریق» ۲) نیست، و اگر تعلل به صغر سن است، اعتبار در اینکه معنی به سن نیست، بل به کمال عقل است اگر منکر و مبتدع» ۳) نیست که عیسی یک ساعته در گهواره پیغامبر باشد، و می گوید:

۴) ... إني عبد الله آتني الكتاب و جعلني نبيا، و جعلني مباركا اینکه ما کنت و اوصاني بالصلاة و الزكوة ما دمت حيا، و يحيي را می گوید» ۵) ... وَ آتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» ۶)، ای النبوة، علی نمی شاید که یا «۷» نه ساله یا ده ساله یا به روایتی دوازده ساله مؤمن باشد و ایمان او به موقع باشد. دیگر، آن «۸» دعوی کردن خروج است از اسلام، برای آن که اتفاق است که، علی جز یک بار ایمان نه آورد» ۹) که معروف است از او، و دگر روایت نکردند از او که او وقتی تجدید» ۱۰) اسلام و ایمان کرد. و اگر آن را واقعی نبود و به دیگر وقت آن را تدارک نبود، او خود مؤمن نبوده باشد، چه در حیات رسول و چه بعد عثمان که امامت کرد. و آن که اینکه روا دارد در حق او مقطوع علی کفره باشد، دگر» ۱۱) نه روایت کردند مخالفان عن طرق مختلفه از رسول - علیه السلام - که او گفت:

لو وزن ایمان علی بایمان امتی. و فی روایة: و ایمان امتی. لرجح ایمان علی علی ایمان امتی الی یوم القیامة، اگر ایمان علی با ایمان جمله امت من برسنجند، ایمان علی بر» ۱۲) ایمان امت من بچربد تا روز قیامت. و اخبار در اینکه معنی بسیارست، اما ما سواه آنان که جز او اند، اخبار در ایشان مختلف است و ذکر آن در تواریخ هست.

فأما سابقان انصار - علی ما جاء فی الاخبار - اهل بیعت بر عقبه بودند، بیعت اول، و آن هفت کس بودند. و در بیعت دوم هم بر عقبه هفتاد کس بودند. [۱۰۷- ر]

و

(۱). مل: تاوان.

(۲). مل: بر اینکه اطلاع.

(۳). آو، آج، بم، مج، لب: مستبدع.

(۴). سوره مریم (۱۹) آیات ۳۰ و ۳۱.

(۵). اساس: می گویند، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۱۲.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل: تا.

(۸). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۹). نه آورد/ نیارود. [...]

(۱۰). آو، آج، بم، لب: به تجدید.

(۱۱). آج، مج، لب: و گر.

(۱۲). همه نسخه بدلها جمله.

صفحه : ۱۷

آن، آنکه بود که أبو زرارۀ، و مصعب بن عمیر بن هاشم بن عبد الدار به نزدیک ایشان رفت و ایشان را قرآن بیاموخت. و او اول کس بود که در مدینه نماز جماعت کرد. و از آن پس سعد «۱» معاذ و عمرو بن الجموح و بنو عبد الله الأشهل «۲» ایمان آوردند و جماعتی بسیار از زنان و جوانان. و مصعب بن عمیر صاحب رایت رسول بود روز بدر و احد، و چون مردم به هزیمت بشدند روز احد، او با رسول - علیه السلام - مقام کرد تا شهید شد. رسول - علیه السلام - در حق او گفت: از او شریفتر مرد «۳» ندیدم، او را به مکه دیدم، دو برد قیمتی پوشیده و نعلینی در پای کرده شراکش از زر، و دو غلام بر راست و دو غلام بر چپ، و هر یکی از ایشان قبعی حیس در دست گرفته و مردمان را می دادند، و رسول - علیه السلام - چون کسی چیزی از طرایف بهدیه پیش او آوردی، آن برای مصعب بن عمیر نگاه می داشتی، و خدای تعالی در حق او فرستاد: وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ، فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ «۴». او را برادری بود «۵» - ابو عزیز بن عمیر - گفتند «۶»: روز بدر او را به اسیری بگرفتند، برای حرمت مصعب دست از او برداشتند، و گفتند: برو که راهت گشاده است. گفت: کجا روم؟ اگر شما مرا رها کنی، دگر قوم مرا بگیرند. اینکه قوم او را بگرفتند و با خانه بردند و بند بر نهادند «۷» و طعام آوردند او را از نان و خرما، دست به نان نکرد و خرما بخورد برای آن که اهل مکه را نان بیش باشد از خرما، و اهل مدینه را خرما غالب بود بر نان. اینکه جماعت مصعب را گفتند: برادرت را بگرفته ایم به اسیری و بند ندارد برای حرمت تو، گفت: لا و لا «۸» کرامۀ له، بندی گران بر «۹» نهی تا اسلام آرد یا فدیة کند که آن حلی که مادر او دارد، در همه مکه کس ندارد. او را بند بر نهادند، چون خود را فدیة کرد و برفت روز احد برادر را دید - مصعب را - گفت: و الله که من کشم اینکه را، و قوام او می داشت تا فرصت یافت و او را بکشت. خدای تعالی در حق او بفرستاد.

(۱). آو، آج، بم: سعید بن.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز لب: عبد الأشهل.

(۳). آو، آج، بم: مردم، لب: مردی.

(۴). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۰ و ۴۱.

(۵). آو، بم او را.

(۶). آو، آج، بم، لب: گفتندی.

(۷). اساس: بر نهادند، به قیاس با نسخه مج و مفهوم عبارت در عبارات بعدی، تصحیح شد.

(۸). آو، آج، بم، لب: و الله.

(۹). همه نسخه بدلها او.

صفحه : ۱۸

فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ، وَآتَى الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ «۱»، اینست عجب برادری در ایمان به اینکه منزلت؟ و برادری در کفر به آن پایه، که برادر را بکشد، یکی مؤمن و یکی کافر، یکی قاتل و یکی مقتول، یکی سعید و یکی شقی، [شعر] «۲»:

سری و دلی «۳» دیده باشی مشاکل سعید و شقی دیده باشی «۴» برادر

نسب یکی و فعل مختلف، اصل یکی و فرع متباین، [شعر] «۵»:

علی کاسمه ابداء علی و عیسی ساقط و سخ «۶» دنی

هما ثمران من شجر و لکن علی مدرک و اخوه نی (۷)
 نه ایمان آن، اینکه را سود دارد، و نه کفر او آن را زیان دارد.

لا ینفع الرجس من قرب الزکی و لا علی الزکی لقرب الرجس من ضرر
 وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ، گفت «۸» آنان بودند که از پس سابقان ایمان آوردند از مهاجر و انصار «۹»، گفتند: آنان بودند که در
 عهد صحابه پس از رسول ایمان آوردند.

در عرف آنان را که در عهد رسول در خدمت بودند و در صحبت او بودند، ایشان را صحابه گفتند، و آنان را که پس از عهد
 رسول بودند تابعین، و آنان که پس از ایشان بودند اتباع تابعین. آنگاه حق تعالی جمع کرد از میان همه در رضای خود گفت:
 رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ، خدای تعالی راضی است از ایشان، و ایشان از خدای راضی اند. وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ،
 بچارده «۱۰» است برای ایشان بهشتهایی که در زیر درختان آن جویها می‌رود. و اهل حجاز: من تحتها خواندند، و در مصاحف
 ایشان «من» نوشته است، و «من» ابتدای غایت را باشد، و «تحتها» ظرف باشد. خالِدِينَ فِيهَا، در آن جا همیشه باشند، و نصبش بر حال
 است. ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، آن «۱۱» رستگاری بزرگ «۱۲» و ظفیری بزرگ است [۱۰۷-پ].

(۵-۱). سوره نازعات (۷۹) آیه ۳۷ و ۳۸ و ۳۹.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۳). آو، آج، بم، لب: گردنی، مل، مج: و دنی.

(۴). آو، آج، بم، لب: باشد.

(۶). آج، لب: و سخی.

(۷). آو، آج، بم، لب: نبی.

(۸). همه نسخه بدلها: گفتند.

(۹). مل، مج: و.

(۱۰). مل، لب: بچارده.

(۱۱). آو، آج، بم، لب: اینکه.

(۱۲). همه نسخه بدلها: رستگاری و ظفیری.

صفحه : ۱۹

[قوله تعالی] «۱»:

[سوره التوبة (۹): آیات ۱۰۱ تا ۱۱۸]

اشاره

وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابِ

عَظِيمٍ (۱۰۱) وَ آخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۰۲) خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلاَتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۰۳) أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَ يَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (۱۰۴) وَ قُلْ اْعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ سَيُتْرَدُونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۰۵)

وَ آخِرُونَ مُرْجُونَ لَأَمْرَ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۱۰۶) وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلِهِ وَ لِيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَ اللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (۱۰۷) لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحْجَبُونَ أَنْ يَنْتَظَرُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ (۱۰۸) أَفَمَنْ أُسِّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أُسِّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۱۰۹) لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۱۱۰)

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَ يُقْتَلُونَ وَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَ الْإِنْجِيلِ وَ الْقُرْآنِ وَ مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبِشِرُوا بِبَيْعِكُمْ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۱۱۱) التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِلُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ الْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ (۱۱۲) مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أَوْلَىٰ أَوْلَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (۱۱۳) وَ مَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِتْيَاهَ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ (۱۱۴) وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّىٰ يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۱۵)

إِنَّ اللَّهَ لَمَنَّهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يُحْيِي وَ يُمِيتُ وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا- نَصِيرٍ (۱۱۶) لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رُؤُفٌ رَحِيمٌ (۱۱۷) وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتِ الْأَرْضُ بِمَا رَحَّبَتْ وَ ضَاقَتِ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَ ظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (۱۱۸)

[ترجمه]

و از آنان که پیرامن شماوند از عرب «۲»، منافقانی هستند و از اهل مدینه سخت شدند «۳» بر منافقی، تو ندانی ایشان را، ما دانیم ایشان را «۴»، عذاب کنیم ایشان را دوبار پس باز برنشان «۵» به عذابی بزرگ. و دیگران مقر آمدند «۶» به گناهشان «۷»، در آمیختند کرداری نیک، و دیگری بد «۸»، باشد که خدای توبه پذیرد ایشان را، که خدای آمرزگار است بخشاینده.

[۱۰۸-ر]

بگیر از خواسته‌هاشان «۹» زکات تا پاک کنی «۱۰» ایشان را، و زیادت گردانی به آن، نماز کن «۱۱» بر ایشان که نماز و دعای تو آرامشی بود ایشان را، و خدا شنوا و داناست.

نمی‌دانند «۱۲» که خدای، اوست که پذیرد توبه از بندگان وی «۱۳»، و فرا گیرد «۱۴» صدقه‌ها «۱۵»، و خدای اوست توبه دهنده «۱۶»، بخشاینده است.

(۱). اساس: ندارد، به قیاس آو، و دیگر نسخه بدلها. افزوده شد.

(۲). آج، لب: اهل بادیه.

- (۳). آج، لب: مصراند.
- (۴). آو، آج، بم زود بود که.
- (۵). آج، لب: باز گردانیده شوند. [.....]
- (۶). آج، لب: اقرار دادند.
- (۷). همه نسخه بدلها: گناهانشان.
- (۸). معج باشد.
- (۹). اساس: خواسته‌هاشان/ خواسته‌هاشان، آج، لب: مالهای اینکه با بیان حق خدای را برای استحقاق که.
- (۱۰). آج، لب: پاک گردانیم.
- (۱۱). آج، لب: رحمت خواه.
- (۱۲). آج، لب: ای ندانستید.
- (۱۳). معج: بندگانش، آج، لب: بندگان خود.
- (۱۴). معج: ها گیرد، آج، لب: قبول می کند.
- (۱۵). اساس: صدقه‌ها/ صدقه‌ها، آج، لب: حقوق مالی را.
- (۱۶). آج، لب: توبه پذیرنده.

صفحه : ۲۰

بگو بکنی، که داند «۱» خدای کردار شما و رسولش و مؤمنان، و باز برند «۲» شما را با دانای «۳» نهران و آشکارا. خبر دهد شما را بدانچه کرده باشی.

و دیگران باز پس داشته‌اند برای فرمان خدای، یا عذاب کند ایشان را، و یا توبه پذیرد برایشان، و خدای داناست و محکم کار.

[۱۰۸-پ]

و آنان که گرفتند مسجد به زیانی «۴» و کافری «۵» و جدا کردن میان مؤمنان، و نگهداشتن «۶» راه برای آنان که کار زار کنند «۷» با خدای و رسولش پیش از «۸» اینکه، و سوگند می‌خورند که ما نمی‌خواهیم مگر نیکوی، و خدای گواهی می‌دهد که ایشان دروغ می‌گویند.

مه ایست «۹» در آن جا هرگز، مسجدی که بنا کنند بر پرهیزگاری از نخست روز سزاوارتر که بایستی در وی، در او مردانی هستند که دوست دارند که پاک باشند و خدای دوست دارد پاکیزگان را.

[۱۰۹-ر]

آن کس که بنا نهد بنای وی بر ترس از خدای و خشنودی بهتر باشد [یا آن کس که بنا

(۱). آج، لب: زود بود که بیند.

(۲). آج، لب: زود بود که باز گردانند.

(۳). آو، بم: واداننده. [.....]

(۴). آج، لب: مسجدی برای مضرت مسلمانان.

(۵). آج، لب: برای کفر، آو، معج: و کفر.

(۶). آج، لب: و برای سازدادن.

(۷). آج، لب: آن کس که حرب کرد.

(۸). آج، لب: پیش از بنای مسجد.

(۹). مه ایست / مایست.

صفحه : ۲۱

نهد[۱] بنای وی بر کرانه چاهی رزیده[۲]، در افتد [به آن] [۳] در آتش دوزخ، و خدای راه نماید گروه ستمکاران را. زایل[۴] نباشد[۵] بنایی که ایشان، آن که بنا کردند شکی در دل‌های ایشان، مگر که پاره پاره شود دل‌های ایشان و خدای داناست و محکم کار.

که خدای بخیرد از مؤمنان جانهای[۶] ایشان و مال‌های ایشان به آن که[۷] باشد ایشان را بهشت، کار زار کنند در راه خدای، بکشند ایشان، و بکشندشان و عده‌ای بر او واجب در توریت و انجیل و قرآن، و کیست وفا کننده تر به پیمان وی از خدای! شادمانه باشی به بیعی[۸] به آن که بیعت کرد [ی] [۹] به وی، و اینکه اوست رستگاری بزرگ [۱۰۹-پ]. توبه کنندگان خدای پرستان شکر کنندگان در راه داران رکوع کنان سجود کنان فرمایندگان به نیکوی باز دارندگان از نابایست[۱۰] و نگاه دارندگان حدهای خدای، و مژده ده مؤمنان [را] [۱۱].

(۱). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد.

(۲). آج، لب: رودی که اصلش از سیل ویران شده، مج: کناره رزیده، بم: و کناره ریزنده.

(۱۱-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). مج: به زایل.

(۵). آو، مج: بنایی که ایشان کردند.

(۶). آو، بم: تنهای، آج، لب: ارواح.

(۷). آج، لب: به بدل آن که.

(۸). آو، بم، مج: به بیعتان. آج، لب: به خریدن و فروختن شما. [.....]

(۹). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد، آج، لب: مبیعت کردید.

(۱۰). آو، بم، مج: ناشایست، آج، لب: ناکردن.

صفحه : ۲۲

نباشد[۱] پیغمبر را و آنان را که ایمان آرند[۲] که آمرزش خواهند برای هنبازگیران، و اگر چه باشند خداوندان نزدیکی از پس آن که روشن شد ایشان را که ایشان اهل دوزخ‌اند.

[۱۱۰-ر]

و نبود آمرزش خواستن ابراهیم برای پدرش الا از وعده‌ای، وعده داد[۳] وی را چون پیدا شد وی را که وی دشمن خدای است، بیزار شد از وی که ابراهیم توبه کننده‌ای بردبار است.

و نبود خدای که گمراه کند گروهی را پس از آن که راه داد ایشان را تا بیان کند ایشان را آنچه پرهیزند[۴] که خدای به هر چیزی

داناست.

که خدای او راست پادشاهی آسمانها و زمین، زنده کند و بمیراند و نیست شما را از جز خدای از دوستی و نه یاری» (۵).
«۶» [۱۱۰-پ]

توبه پذیرفت (۷) خدای بر پیغامبر و یاران او- مکی و مدنی- آنان که پی او گرفتند در وقت دشواری (۸) از آن پس که نزدیک بود که بچسبد (۹) دل‌های گروهی از ایشان پس توبه پذیرفت (۱۰) برایشان که وی بدیشان مهربان و بخشاینده است.

(۱). آج، لب: نسزد.

(۲). آو، بم: آوردند.

(۳). آج، لب: که وعده دادند.

(۴). آو، بم، مج: بپرهیزند.

(۵). آج، لب: خدای هیچ دوستی و نه هیچ یاری دهنده.

(۶). اساس: تزیغ، به قیاس با قرآن مجید، تصحیح شد.

(۷). آج، لب: به حقیقت بازگشت و توبه داد خدای.

(۸). آج، لب: دشواری.

(۹). آو، بم: بخنبد، آج، لب: میل کند.

(۱۰). آج، لب: بازگشت.

صفحه: ۲۳

و بر آن سه کس آنان که باز پس افگندند (۱) ایشان را آنکه که تنگ شد برایشان زمین با فراخی آن و تنگ شد برایشان تنهای ایشان، و پنداشتند که پناه نیست از خدای مگر به او، پس توبه پذیرفت (۲) از ایشان تا توبه کنند که خدای توبه پذیرنده و بخشاینده است.

قوله: وَمَنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ، حق تعالی چون طرفی ذکر نیکان و بزرگان صحابه از مهاجر و انصار بکرد و آنچه ایشان را خواهد بودن، ذکر جماعتی از منافقان کرد که بعضی در مدینه بودند و بعضی بیرون مدینه بر پیرامن. مفسران گفتند: مراد به منافقان بیرونی چند قبیله‌اند: مزینه و جهینه و اسلم و اشجع و غفار، و اینکه جماعت پیرامن مدینه بودند. وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا، در کلام حذفی هست و اختصاری و تقدیر آن است که: و من اهل المدینه قوم، او منافقون مردوا علی النفاق، و نیز در مدینه قومی هستند یا منافقانی هستند که ایشان مرداند (۳) بر نفاق، یعنی طاغی و باغی، يقال: مرد یمرد مردوا، فهو مرد و مرید، و منه: الشیطان المرید، و اصل کلمه از ملاست است، و منه: الامر و منه: الصیرح الممرد، ای المملس، و ارض جرداء مرداء لا- تنبت شیئا. و المرءاء (۴)، الصیرخه الملساء، و نسبت آن کلمه به اینکه از آن جا باشد کانه لا- خیر فیه، پنداری او را از همه خیری ساده بکرده‌اند. ابن زید گفت:

مردوا، ای اقاموا علیه و لم یتوبوا. و أنشد أبان بن تغلب:

مرد القوم علی جنتهم اهل بغی و ضلال و اشر

ای، اصروا (۵) علیه. ابن اسحاق گفت: لَجُوا فیه، لجاج بردند در او. فراء گفت:

مرنوا علیه، خوگوار و معتاد شدند بر آن. زحیاج گفت: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدیر: و ممن حولکم من الاعراب منافقون مردوا علی النفاق و من اهل المدینة كذلك. حق تعالی گفت: از اینان که پیرامن شمااند [۱۱۱-ر] منافقانی هستند، و

(۱). آج، لب: باز گذاشته بودند.

(۲). آج، لب: باز گشت [.....]

(۳). اساس: تمارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). آو، آج، بم، معج، لب: المرادة.

(۵). آج، لب: اصبروا.

صفحه : ۲۴

نیز [از] «۱» اهل مدینه جماعتی متمرد، طاغی، مصر بر کفر و نفاق، تو ایشان را ندانی ای محمّد؟ ما دانیم ایشان را، برای آن که نفاق «۲» اظهار ایمان باشد با ابطان «۳» کفر، و ایشان کفر در باطن دارند و عالم به باطن منم، تو ظاهر شناسی و بس. آنکه «۴» گفت: سَتُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ، ما ایشان را دوبار عذاب کنیم. قتاده گفت: در اینکه آیت چه «۵» بوده است گروهی را که در حق مردمان زبان دراز کرده‌اند و می‌گویند: فلان از اهل بهشت است و فلان از اهل دوزخ است. چون ایشان را گویی تو کیستی! «۶» گوید:

ندانم، آن کس که احوال خود نداند، احوال دیگران کمتر داند. در اینکه باب تکلف چیزی می‌کنی که پیغامبران نکردند، نبینی که نوح- علیه السلام- می‌گوید: ... وَ مَا عَلِمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ «۷». و شعیب- علیه السلام- می‌گوید: [... وَ مَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِخَفِيظٍ «۸»، و حق تعالی می‌گوید با رسول علیه السلام «۹»] «۱۰» که: لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ.

اما قوله: سَتُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ، مفسران در اینکه دو عذاب خلاف کردند، بعضی گفتند، و آن روایت سدی است از ابو مالک از عبد الله عباس که: یک عذاب آن بود که، رسول- صلی الله علیه و آله- روز آدینه‌ای بر منبر خطبه می‌کرد، برخاست و اشارت کرد و گفت: یا فلاّن؟ برون شو از مسجد که تو منافقی؟ و یا فلاّن و یا فلاّن؟ و جماعتی را نام برد، و ایشان را به نفاق گواهی داد و از مسجد بیرون کرد و رسوا کرد ایشان را. اینکه فضاحت یک عذاب است، و عذاب دوم عذاب گور است.

مجاهد گفت: عذاب اول قتل و سبی است و عذاب دوم عذاب گور است.

قتاده گفت: عذاب اول دویله است و دوم عذاب گور. ابن زید گفت: عذاب اول مصائب است در اموال و اولاد، و دوم عذاب دوزخ است.

(۱۰-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). آو، آج، بم، لب و.

(۳). معج: من ابطان.

(۴). همه نسخه بدلها: پس آنکه.

(۵). آو، آج، بم: حثّه.

(۶). همه نسخه بدلها: چستی.

(۷). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۱۲.

(۸). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۴، و هود (۱۱) آیه ۸۶.

(۹). آج، لب منع غیبت گفتن.

صفحه : ۲۵

عبد الله عباس گفت: عذاب اول زکات مال ستن است از ایشان بر کره ایشان، و دوم عذاب گور. محمد بن اسحاق گفت: عذاب اول آن است که، ایشان را به تیغ در اسلام آورد «۱» بر رغم ایشان بی آن که ایشان را در آن خیری و نفعی مأمول است. دوم عذاب گور. سهام «۲» عذاب دوزخ.

بعضی دگر گفتند: عذاب اول آن است که فریشتگان بر روی و پشت ایشان می زدند عند قبض روحشان، دوم عذاب گور و گفتند: تفسیر او در سوره النحل است، فی قوله: ... زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ «۳».

مقاتل بن حیان گفت: عذاب اول تیغ بود برایشان روز بدر، و عذاب دوم بنزدیک مرگ.

حسن بصری گفت: عذاب اول قوله: مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِلُوا تَقْتِيلًا «۴».

و عذاب دوم عذاب گور.

عطا گفت: عذاب اول امراض و محن دنیا است بر سیل عقوبت بی عوض، و بیان آن که، در آخر سورت گفت: أُولَٰئِكَ يَرْوَنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَّرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ «۵» ...، و المعنى: يعذبون بالامراض. آنکه گفت: ایشان را در آن لطفی و اعتباری نبود، بیان: ... ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَكَّرُونَ «۶»، بل لطف دیگران را بود.

ضحاک گفت: عذاب اول عذاب گور است، و عذاب دوم عذاب دوزخ.

و گفتند: عذاب اول به احراق مسجدی که کرده بودند، رسول- علیه السلام- بفرمود تا بسوختند، و دوم عذاب دوزخ.

و گفتند: عذاب اول مال خرج کردن در طاعت تو، و عذاب دوم خویشان و دوستان را کشتن به فرمان تو. ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابِ عَظِيمٍ، آنکه ایشان را در قیامت با عذابی بزرگ برند، و آن عذاب دوزخ است.

قوله: وَ آخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ، مفسران گفتند: آیت در جماعتی آمد که ایشان از رسول- علیه السلام- باز پس استادند در غزات تبوک. چون رسول برفت، پشیمان

(۱). آو، آج، بم، مل، لب: آوردند.

(۲). آو، بم: سیم، آج، مل، مج، لب: سیوم. [.....]

(۳). سوره نمل (۱۶) آیه ۸۸.

(۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۱.

(۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۶.

(۶). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۶.

صفحه : ۲۶

شدند گفتند: ما در سایه و راحت و آسایش، و رسول خدای و صحابه او در جهاد و شدت و رنج سفر؟ به خدای تعالی که ما خویشان را در استونهای مسجد بندیم و خود را بازنگشاییم تا رسول ما را باز نگشاید «۱» و توبه ما قبول نکند «۲» و عذر ما نپذیرد «۳». همچنین کردند، چون رسول- علیه السلام- در آمد، گفت: اینان کیستند و چرا خویشان را در اینکه جا بسته اند! گفتند: اینان آنان اند

که با تو [۱۱۱-پ]

به غزات نیامدند «۴»، سوگند خورده‌اند که، خویشتن باز نگشایند تا تو ایشان را باز گشایی «۵»، گفت: من نیز سوگند می‌خورده‌ام «۶» که ایشان را باز نگشایم تا مرا نفرمایند «۷». اینان تنعم کردند و از من باز ایستادند و از صحبت من و از جهاد رغبت نمودند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد بر «۸» رسول- علیه السلام- بفرمود: تا ایشان را باز گشادند. ایشان بیامدند و گفتند: یا رسول الله؟ مالهای ما فدای تو است، بفرمای تا بردارند و به صدقه بده برای ما تا کفارت گناه ما باشد و برای ما استغفار کن. رسول- علیه السلام- گفت: مرا نفرموده‌اند که از مال شما چیزی بردارم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا. خلاف کردند در عدد ایشان که چند کس بودند، روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی و عبد الله عباس که: ده کس بودند، از جمله ایشان ابو لبابه الانصاری. سعید حیر گفت و زید اسلم که: هشت کس بودند، از ایشان هلال بود و ابو لبابه و [کردم و مرداس و ابو قیس. قتاده و ضحاک گفتند: هفت کس بودند، از جمله ایشان جد بن قیس بود و ابو لبابه] «۹» و حرام و اوس جمله از انصار بودند. عطیه گفت از عبد الله عباس که: پنج کس بودند، یکی از ایشان ابو لبابه بود. و بعضی دگر گفتند: آیت در ابو لبابه آمد خاص. مجاهد گفت: آیت در ابو لبابه آمد آنکه که قریظه

(۱). مل، مج: باز گشاید.

(۲). همه نسخه بدلها: کند.

(۳). همه نسخه بدلها: بپذیرد.

(۴). مل و.

(۵). مل رسول- علیه السلام.

(۶). آو، آج، بم، مج، لب: سوگند می‌خورم، مل: سوگند خورده‌ام.

(۷). مل: بفرمایند.

(۸). همه نسخه بدلها: لفظ «بر» را ندارند.

(۹). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

صفحه: ۲۷

را گفت: اگر بر حکم سعد معاذ فرود آیی ذبح و کشتن باشد چنان که در سوره الانفال برفت. زهری گفت: آیت در ابو لبابه آمد چون به غزات تبوک نرفت پس پشیمان شد خویشتن به ستون مسجد باز بست و گفت «۱»: طعام و شراب نخورم تا بمیرم: یا خدای توبه‌ام بپذیرد. هفت شبان روز هیچ نخورد تا بیوفتاد و هوش و قوت از او برفت، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و توبه او قبول کرد. و رسول- علیه السلام- به نفس خود بیامد و او را باز گشاد. ابو لبابه گفت: یا رسول الله؟ آن سرای که در وی اینکه گناه کردم به جایگاه رها کنم، و آن مال که به دوستی او تو را رها کردم از آن به در آیم. رسول- علیه السلام- گفت: جمله مال نه و لکن یک ثلث. حق تعالی گفت:

وَ آخِرُونَ يَعْنِي: و آخرون من المتخلفين. و جماعتی دیگر از جمله باز ایستادگان از غزات تبوک آنان‌اند که: اعتراف دادند به گناهشان. خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا، عملی صالح در آمیختند با عمل بد. عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ، مفسران گفتند: عسی از خدای تعالی واجب باشد، و ما بیان کردیم که: «لعل» و «عسی» را چه تفسیر باشد از خدای تعالی، و برای آن گفت: تا مکلف قطع نکند، بل متردد می‌باشد بین الخوف و الطمع، همانا خدای توبه ایشان بپذیرد که خدای تعالی غفور و رحیم است، آمرزنده گناهان و

بخشاینده بر بندگان.

آنگاه گفت: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ، فراگیر ای محمّد از مالهای ایشان. و من تبعیض راست برای آن مال ایشان جمله برنگرفت به صدقه. بعضی گفتند:

زکات است، بعضی دگر گفتند: مانده کفّارت است، بعضی گفتند: صدقه تطوّع است. تَطَهَّرْهُمْ وَ تَزَكِّهِمْ، ایشان را پاکیزه بکنی به آن و مزکی بکنی ایشان را به آن و دو «۲» قول است، یکی آن که: هر دو به یک معنی است، و لکن عطف کرد یکی را بر دیگر «۳» لاختلاف اللفظین کالتّای و البعد و الکذب و المین. و قولی دیگر آن است: تزکیهم تزیدهم «۴» و تمنیهم «۵» تا مالهاشان برکت در او پدید آید «۶»، من الزکاء و هو النماء و الزیادة. وَ تَطَهَّرْهُمْ، به رفع و محلّ او نصب است بر حال، ای مطهّرا لهم

(۱). همه نسخه بدلها هیچ. [.....]

(۲). آو، آج، بم، مل، لب: دراو

(۳). همه نسخه بدلها: دیگری.

(۴). اساس: تزینهم، به قیاس با نسخه او، تصحیح شد.

(۵). اساس: تمنیهم، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). آو، آج، بم، لب: تا مالشان بیفزاید و برکت دهد.

صفحه : ۲۸

و مزکیا. و اگر بها در آیت نبود، محلّ او رفع «۱» بودی بر صفت صدقه، ای: صدقه مطهّره مزکیه، و لکن بها ضمیر صدقه است شاید «۲» تا فعل او بود و جواب نیست تا محلّ او جزم باشد، و مثله قوله تعالی: فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا، يَرْثُنِي «۳» ...، به رفع، و مثله قول الشّاعر:

متی تأته تعشو «۴» الی ضوء ناره تجد خیر نار عندها خیر موقد

ای: متی تأته عاشیا. و مسلمة بن محارب «۵» در شاذّ خواند: تطهّروهم و تزکهم به جزم به جواب امر، و گفته‌اند: معنی آن است که: تصلحهم، که ایشان را به آن باصلاح آری. و گفتند: [۱۱۲-ر]

ترفع منازلهم، منزلت ایشان رفیع بکنی از منازل منافقان، وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ، دعا کن ایشان را، وَ الصَّلَاةُ فِي اللُّغَةِ الدَّعَاءُ، کقول الاعشى:

صلی علی دنیا و ارتسم

«۶».

ای، دعا لها، و منه

قول النّبی - علیه السلام: «۷: ۸» اذا دعی احدکم الی طعام «فلیجب فان کان مفطرا فلیاکل و ان کان صائما فلیصل»،

ای: فلیدع له، گفت: چون یکی را از شما دعوت کنند با طعام «۹»، باید تا اجابت کند «۱۰»، اگر روزه‌دار نباشد طعام بخورد، و اگر روزه‌دار باشد دعا کند آن کس را، إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ، کوفیان خواندند:

صلاتک بر واحد، و باقی قرّاء خواندند: انّ صلواتک بر جمع سلامت و کسر «تا». در قراءت اول به نصب «تا». ابو عبید اختیار وحدان «۱۱» کرد و گفت: صلاة اگر چه واحد است از جمع سلامت بیش باشد. برای آن که جنس است و مصدر است، و مصدر بر

جمع افتد، نبینی که خدای تعالی جمله مکلفان عالم را به لفظ واحد نماز

- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها و چاپ مرحوم شعرانی، براساس قواعد نحوی محلی از اعراب دارد و محل آن تابع موصوفش است، بنابر اینکه محل «تطهرهم» نصب است گرچه لفظ آن مرفوع می‌باشد.
- (۲). آو، بم: شاید.
- (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۵ و ۶.
- (۴). اساس: تعشوا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۵). اساس: محارم، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۶). آج: وارتشم.
- (۷). اساس: طعامه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۸). آو، آج، بم: فلیصلی.
- (۹). همه نسخه بدلها: طعامی. [.....]
- (۱۰). آو، آج، بم: لب: کنند.
- (۱۱). مل: جمع.

صفحه : ۲۹

فرمود بقوله: وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ «۱» ...، و در جمع گویند: خمس صلوات الی عشر، و اینکه جمع قلیل «۲» باشد، و ابو حاتم اختیار جمع کرد و گفت: آن کس که ظن برد که واحد «۳» از جمع بلیغتر است غلط افتاد او را، الا تری الی قوله: مَا نَفْتَدَتْ كَلِمَاتِ اللَّهِ «۴»، و قوله: وَ صَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا «۵»، حق تعالی گفت: دعای تو ایشان را سکونی و طمأنینتی باشد. عبد الله عباس گفت: رحمة لهم. قتاده گفت:

وقار «۶» لهم. کلبی گفت: طمأنینة لهم بان الله قبل منهم، دلهاشان ساکن شود به آن که خدای تعالی [از ایشان] «۷» قبول کرد، و گفتند «۸»: صلاة آن است که، والی چون مال بستاند بگویند: آجرک الله فیما اعطیت و بارک «۹» لک فیما ابقیت، آنچه دادی خدایت به مزد کناد، و آنچه رها کردی خدای بر آن برکت کناد.

عبد الله بن ابی اوفی روایت کرد که: چون کسی صدقه‌ای پیش رسول آوردی، او گفتی:

اللهم صل علی ال فلان.

روزی پدرم صدقه‌ای بتزدیک رسول برد علیه السلام، گفت:

اللهم صل علی ال ابی اوفی.

عکرمه گفت: اینکه صدقه فرض است، و حسن گفت: کفارت است، و ابو علی جبائی گفت: واجب است بر هر ساعی که دعا کند متصدق را چنان که رسول - علیه السلام - گفت «۱۰»: وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، و خدای تعالی می‌شنود گفتار ایشان و می‌داند کردار ایشان. أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ، عکرمه گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون خدای تعالی توبه ایشان پذیرفت و اینان را با منازل و درجات خود برد، منافقان طعنه زدند و گفتند: اینان همان قوم‌اند که دیروز «۱۱» با ایشان حدیث نمی‌شایست کردن «۱۲» و مسالمة «۱۳» و مکالمة با ایشان روا نبود، و اکنون

- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۴۳.
- (۲). آو، آج، بم، لب: قلت.
- (۳). آو، آج، بم، لب او.
- (۴). سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۷.
- (۵). سوره تحریم (۶۶) آیه ۱۲.
- (۶). اساس: وقاراً، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلهای، تصحیح شد.
- (۷). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۸). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۹). آو، آج، بم، لب الله.
- (۱۰). آو، آج، بم، لب: کرد.
- (۱۱). اساس: دی روز، آو، بم: دین روز.
- (۱۲). آو، آج، بم، لب: نمی یاریست گفتن. [.....]
- (۱۳). آو، بم: مسأله.

صفحه : ۳۰

با پایه خود رفتند، چه افتاد ایشان را! خدای تعالی بیان کرد که: سبب، توبه و صدقه ایشان بود که توبه ایشان به موقع قبول افتاد و صدقه ایشان به جای حق «۱» و اینکه آیت فرستاد: أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ، گفت: آن خدای است که توبه قبول کند از بندگانش و صدقات بستاند، أَلَمْ يَعْلَمُوا «۲»، نمی دانند اینکه منافقان که اینکه طعن می زنند که قبول توبه به خدای است - جل جلاله - صدقات او ستاند و او گیرد. و معنی اخذ، قبول باشد و ایقاع آن به موقع استحقاق ثواب. ابو هریره گوید، از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست که هیچ بنده‌ای نباشد که صدقه‌ای دهد از کسبی حلال، و خدای تعالی جز حلال و پاک نپذیرد، و بر آسمان نشود الا صدقه پاک، و الا آن صدقه در دست کرم خدای می نهد خدای ازو بستاند آن را و می پروراند چنان که یکی از شما اسب کره «۳» را پروراند، یک لقمه که برای خدای داده باشد مانند کوهی عظیم شود. آنگه اینکه آیت بر خواند: أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ. وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ، و تواب، رجاع باشد که بنای مبالغت کثیر الرجوع باشد، در صفت بنده آن باشد که، بسیار توبه کند و با در خدای شود، و در صفت خدای تعالی آن باشد که، بسیار قبول توبه کند [۱۱۲-پ]

و رحمت با سر بنده آرد، و رحیم و بخشاینده است.

قوله: وَقُلْ اَعْمَلُوا، حق تعالی در اینکه آیت امر کرد مکلفان را به طاعت، گفت:

بکنی آنچه شما را فرموده‌اند بر آن وجه که فرموده‌اند، و روا بود که: اَعْمَلُوا، بر سبیل تهدید گفت، چنان که گفت: اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ «۴»، آنچه خواهی می کنی که لا محال عمل شما را عرض «۵» خواهد افتادن بر خدای و بر پیغامبر و امامان، اما قوله: فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ، «سین» برای خلوص فعل آمد به استقبال و اخراج او از معنی

(۱). آج، لب: ایشان به موقع اجابت استحقاق قبول افتاد.

(۲). آو، بم او، آج، لب: ای.

(۳). آج، لب: کره اسبی.

(۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰.

(۵). آو، آج، بم، لب: عوض.

صفحه : ۳۱

حال، که خدای تعالی عملهای شما بخواد دیدن. آنگاه در «یری»، دو قول گفته‌اند:

یکی آن که، به معنی علم و معرفت است، و یکی آن که به معنی رؤیت بصر است، و درست آن است که، به معنی رؤیت بصر است برای آن که متعدی است به یک مفعول، و اگر به معنی علم بودی، متعدی بودی به دو مفعول، و از اینکه عذر خواستند [به] «۱» آن که گفتند «۲»، چنان که رؤیت بر دو ضرب است، یکی به معنی ابصار و یکی به معنی علم. علم همچنین بر دو ضرب است، یکی به معنی معرفت و یقین و آن متعدی الی مفعول واحد، کقولک: علمت زیدا، یعنی معرفت شخصی، و آن که متعدی باشد به دو مفعول، به معنی ظن بود، چنان که: علمت زیدا فاضلا، یعنی ظننته فاضلا، و چون علم اینکه جا به معنی معرفت است و متعدی به یک مفعول است.

و بر اینکه قول اعتراضی دیگر هست، و آن آن است که: فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ، خدای ببیند، اگر بر علم تفسیر دهند لازم آید که خدای تعالی عالم بود به علمی محدث، برای آن که «سین»، استقبال راست چنان که بگفتیم معنی آن باشد که: خدای بداند یا بخواد دانستن چنان که آن جا معنی «۳» آن است که: خدای تعالی عمل شما بخواد دیدن به آن معنی که بر او عرض خواهد افتادن. پس معنی آیت آن است که:

خدای تعالی اما بر سیل حث و ترغیب امر فرمود که طاعت کنی و محرض و باعث اینکه کرد که گفت: عمل شما بر خدای و رسول عرض خواهد افتادن تا مکلفان را داعی باشد به آن که طاعت کنند، و اما بر سیل تهدید، گفت: آنچه خواهی می کنی که عمل شما عرض خواهد افتادن بر خدای و رسول و مؤمنان. و اینکه عرض و وقت او را در او دو قول است: یکی آن که به قیامت باشد، و یکی آن که در اخبار آمده است که: اعمال امت هر شب دو شبی «۴» و پنج شبه بر رسول - علیه السلام - عرض کنند و بر ائمه. و مراد به مؤمنان امامان «۵» معصوم باشد برای آن که، معطوف اند بر خدای و رسول چنان که فرمود در آیت ولایت:

(۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). آو، آج، بم، لب: به معنی.

(۴). اساس: دوشنبه‌ای، آو، آج، بم، لب: دوشنبه.

(۵). اساس: امام، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۳۲

إِنَّمَا وَرِثَكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا «۱» - الاية، و قوله: ... فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ مَوْصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ... «۲»، و قوله:

... أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ... «۳»، و مانند اینکه بسیار است.

و ستردو، و شما را باز گردانند با خدای که داناست. علم غیب داند و به نهان «۴» و آشکارا عالم باشد. فَيَبِّئُكُمْ، خبر دهد خدای شما را به آنچه کرده باشی «۵»، خبر دادن کنایت است از جزا و پای داشت «۶» و عقوبت، چنان که یکی از ما گوید: خبر به تو رسد،

و اینکه خبر (۷) به تو آید و با تو بگویند و من با تو بگویم، و آنچه مانند اینکه باشد.

وَ آخِرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ، مدنیان خواندند و حمزه و کسائی و خلف و حفص، و کسائی راوی عن ابی بکر: مرجون، بی همزه، و باقی قراء خواندند: مرجئون، به همز علی وزن «مفعولون» و وزن قراءت اول «مفعون» باشد برای آن که «لام» است که از او بیفتاده است از «۸» همزه ساقط «۹». بر قراءت «۱۰» اول «۱۱» ارجیت باشد «۱۲»، بر قراءت دوم ارجات، و علی هذا قریء: ارجه و اخاه، و ارجئه [و] «۱۳» اخاه و الارجاه، التأخیر. و اصل همزه است و قراءت اول محمول است علی تخفیف الهمزه. حق تعالی گفت:

وَ آخِرُونَ، گروهی دیگر هستند مؤخر و باز پس داشتند «۱۴» برای فرمان خدای، و کار ایشان در مشیت است. اما عذاب کند ایشان را اگر خواهد و اما توبه ایشان بپذیرد.

مفسران گفتند: اینکه جماعت آن سه کس بودند که در حق ایشان آمد: وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا «۱۵» - الایه، و قصه آن بیاید در جای خود - إن شاء الله. و ایشان آنان بودند [۱۱۳-ر]

که از غزات تبوک باز استادند «۱۶» لا عن نفاق و لکن از توانی و تقصیر و آنکه قوله: آن اجتهاد و مبالغه نکردند در توبه که ابو لبابه و اصحابش کردند،

(۱). سوره مائده (۵) آیه ۵۵.

(۲). سوره تحریم (۶۶) آیه ۴.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۵۹. [...]

(۴). آو، بم، مل، لب: به پنهان.

(۵). آو، آج، بم، مل، لب و.

(۶). همه نسخه بدلها: پاداشت.

(۷). همه نسخه بدلها: حدیث.

(۸). همه نسخه بدلها: آن.

(۹-۱۲). همه نسخه بدلها و.

(۱۰). مج: و وزن قراءت.

(۱۱). آو، آج، بم، لب از.

(۱۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: باز پس داشته.

(۱۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۸.

(۱۶). آو، بم، مل، مج: ایستادند.

صفحه : ۳۳

رسول - علیه السلام - بفرمود تا ایشان را برانند و هجران کردند از ایشان، و فرمود صحابه را: تا با ایشان سخن نگویند، ایشان مهجور و متروک شدند و کس با ایشان سلام و صباح و مکالمت و مخالطت نکرد. زنان ایشان بیامدند و گفتند: یا رسول الله، ما از خانه ایشان بیرون آییم! گفت: نه، و لکن ایشان را تمکین مکنی از مقاربت.

ایشان بر اینکه قاعده پنجاه روز بمانند با حزن و گریه و خوف و اضطراب و قلق، آنکه قبول توبه‌شان آمد، حق تعالی گفت:

کار» ۱) ایشان به خدای است، اگر خواهد عذاب کند ایشان را، و اگر خواهد عفو بکند ایشان را. و اینکه آیت دلیل است بر آن که، خدای را باشد که قبول توبه نکند [و] ۲) او به قبول آن متفصل است، چه اگر واجب بودی موقوف نبودی بر مشیت، چه آنچه واجب باشد، بر مشیت موقوف نبود، و فاعلش را از آن که کردن ۳) محیص نباشد. و اما در کلام عرب لوقوع احد الشیئین [باشد] ۴)؛ يقال: فعلت اما هذا و اما ذاك. و در امر تخییر را باشد، افعلا اما هذا و اما ذاك، و خدای تعالی عالم است [به آنچه خواهد کردن، اینکه ابهام بر مکلفان کرد تا مغری نشوند به قبیح] ۵) و از میان خوف و رجاء باشند. و خدای تعالی عالم است [۶] به مصالح بندگان و آنچه ایشان را با صلاح آرد، و حکیم است آنچه فرماید به حکمت و مصلحت فرماید قوله:

وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا - الْآيَةَ، مفسران گفتند: بنو عمرو بن عوف مسجد قبا به نماز گاه خود گرفتند و رسول را - علیه السلام - آن جا بردند تا یک روز نماز جماعت کرد. بنو اعمام ۷) ایشان را حسد آمد بر ایشان، گفتند: ما نیز مسجدی کنیم ۸) در پهلوی مسجد ایشان و از رسول در خواهیم تا آن جا نماز کند به ما، و چون ابو عامر الزاهد آید از شام، او را به امام آن مسجد کنیم. و اینکه ابو عامر از ایشان بود، و پدر حنظله بود - که او را غسل الملائکه گفتند ۹). روز احد او را بکشتند و در معرکه او

-
- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج توبه. (۶-۴-۲). اساس: ندارد، به قیاس او، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]
- (۳). آج، مج، لب: آن کردن.
- (۵). آج، لب: به قبح.
- (۷). همه نسخه بدلها: بنی اعمام.
- (۸). مل: بکنیم.
- (۹). همه نسخه بدلها، بجز مج: گفتندی.

صفحه : ۳۴

را شسته یافتند، رسول را بگفتند، گفت: من دیدم فریشتگان را که از غسل او پرداخته بودند با ابریق زرین با آسمان می شدند، و اینکه ابو عامر ترسا بود و راهب بود در جاهلیت، چون رسول - علیه السلام - بیامد و به پیغامبری ۱)؛ بنزدیک رسول آمد و او را گفت: اینکه دین چیست که آوردی! رسول - علیه السلام - گفت: دین حنیفی است، دین ابراهیم، گفت: من بر آن دینم. رسول او را گفت: تو بر آن دین نه‌ای. او گفت:

اینکه دین ابراهیم است و لکن تو چیزی در آورده‌ای ۲) که از آن نیست.

رسول - علیه السلام - گفت: نه چنین است که تو گفتی،

و لکن جئت بها بیضاء نقیة،

و لکن دینی است پاکیزه روشن که آورده‌ام. ابو عامر گفت: امات الله الکاذب منا ۳) طریدا وحیدا غریبا، آن را که از ما دروغ می گوید، خدای او را بمیراند غریب، تنها، رانده. پیغامبر - علیه السلام - گفت: آمین؟ و او را ابو عامر الفاسق خواندی ۴). چون اینکه برفت، گفت: هیچ قوم را نیابم که با تو کارزار کنند و الا ۵) با ایشان باشم بر تو، در احد، و چند غزات ۶) در میان کافران با رسول و لشکر رسول کارزار کردی تا روز حنین. چون روز حنین بود و هوازن بگریختند، او نیز بگریخت و به شام شد و کس فرستاد به منافقان که: چندانی که توانی ساز و سلاح به دست بنهی و برای من مسجدی بنا کنی که من بنزدیک قیصر روم می شوم ۷) تا از او لشکری بستانم و بیایم با محمد کارزار کنم و ایشان را از مدینه بیرون کنم. اینکه جماعت بیامدند - و دوازده مرد بودند: ثعلبة بن خطاب بود و معتب بن قشیر، و ابو حبیبة بن الازعر، و عباد بن حنیف برادر سهل بن حنیف، و حارثة بن عامر ۸) و

پسرانش مجمع، و زید، و نبتل بن الحارث «۹»، و بجاد بن عثمان، و بخدج، و ودیعۀ بن ثابت، و مسجدی بنا کردند در پهلوی مسجد قبا. و مجمع بن حارثه امام مسجد بود، چون فارغ شدند پیامدند و رسول

(۱). مل: پیامد به پیغمبری، دیگر نسخه بدلها: پیامد پیغامبری.

(۲). معج: در او آورده‌ای.

(۳). آو، آج، بم، لب: عنا.

(۴). همه نسخه بدلها: خواندندی.

(۵). آو، آج، بم، لب: الّا و من.

(۶). مل: کزات.

(۷). آو، آج، بم، مل: می روم.

(۸). آو، آج، بم، مل: حارث بن عامر، چاپ مرحوم شعرانی: جاریۀ بن عامر.

(۹). اساس: نفیل بن الحارث، به قیاس با نسخه معج، تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۳۵

را گفتند: یا رسول الله؟ یک روز آن جا آی «۱» و نماز کن آن جا برای ما، و اینکه آن وقت بود که رسول- علیه السلام- ساز آن می کرد تا به غزات تبوک شود.

رسول- علیه السلام- گفت: من مشغولم، چون باز آیم آنگاه بگویم که چگونه باید کرد «۲». چون رسول- علیه السلام- باز گشت، ایشان آمدند و گفتند: ما می [۱۱۳-پ]

خواهیم تا به مسجد ما آیی و آن جا نماز کنی و دعا کنی ما را به برکت. رسول به در «۳» مدینه بود هنوز در شهر نرفته بود، پیراهنی «۴» بخواست تا در پوشد و آن جا رود. جبریل آمد- علیه السلام- و اینکه آیات «۵» آورد: وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ، گفت: آنان که بگیرند مسجدی، یعنی بنا کنند و سازند «۶» مسجدی برای ضرار و مضرت. و ضرار، مضاره باشد و نصب او بر مفعول له است. و کُفْرًا، عطف است بر ضرار. و تَفْرِيقًا، و برای تفریق و پراگندن میان مؤمنان. و إِرْصَادًا، انتظار، و انتظار و راه پاییدن آن کس که او کارزار کرده است با خدای و پیغامبرش پیش از اینکه، یعنی ابا عامر الزّاهب تا از شام بیاید و از روم لشکر آرد.

آنگاه باز گفت کفر و نفاق ایشان که: ایشان سوگند می خورند «۷» که ما الا خیر و نیکویی نمی خواهیم. و «حسنی»، تأنیث احسن باشد، و از «۸» آن بود که ایشان را رسول گفت: چرا خود به مسجد من نیایی به نماز کردن! گفتند: ما اینکه مسجد برای بیماران و پیران و ضعیفان کرده‌ایم که نتوانند به مسجد تو آمدن، و برای شبهای زمستان و روزهای باران. و بر اینکه سوگند خوردند که: غرض ما در اینکه باب جز خیر و صلاح نیست، حق تعالی تکذیب کرد ایشان را گفت: وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ، خدای گواهی «۹» می دهد که ایشان دروغزن اند.

آنگاه نهی کرد رسول را، گفت: لا- تَقُمْ فِيهِ أُيُودًا، هرگز آن جا مرو و آن جا مه ایست «۱۰»، و نهی به ظاهر رسول راست و به معنی رسول را و جمله مؤمنان را که در آن

(۱). مل: آیی.

(۲). آو، آج، بم، لب: چه باید کرد.

(۳). همه نسخه بدلها: و رسول- علیه السلام- بر در.

(۴). آو: پرهن، آج، بم، مل، مج، لب: پیرهن.

(۵). مل: آیت.

(۶). مل مسجد را بنا کردند و بسازیدند.

(۷). مل، مج: می خوردند.

(۸). آو، آج، بم، مج، لب: آن.

(۹). آو، آج، بم، مل، لب: گواهی، مج: گواهی.

(۱۰). مه ایست/ مایست.

صفحه : ۳۶

مسجد ضرار شوند. آنکه مدح کرد مسجد دیگر را، رسول- علیه السلام- چون اینکه آیات «۱» آمد، مالک بن الدخشم را- و او از بنی عوف بود- و معن بن عدی- را و عامر بن البکیر «۲» را گفت: بروی و به مسجد اینکه ظالمان شوی و ویران «۳» بکنی و بسوزی. برفتند، تا آن جا رسیدند. و مالک بن الدخشم را آن جا قبیله‌ای بود، برفت و پاره‌ای آتش آورد، و آتش در او نهادند و کسانی که آن جا بودند بگریختند. و گفتند: بعضی اهل آن «۴» مسجد مقام کردند آن جا [تا] «۵» آتش به ایشان رسید و بعضی را از ایشان بسوخت، و مسجد ویران «۶» شد. و رسول- علیه السلام- فرمود تا: به خاک افکن کردند و مزبله‌ای شد آن. و ابو عامر الزاهب به شام بمرد غریب، وحید، تنها «۷»، و کعب بن مالک در حق او می گوید:

معاذ الله من فعل خبیث کسعیک «۸» فی العشیره عند «۹» عمرو

و قلت بان لی شرفا و ذکرا فقدما بعت ایمانا بکفر

و در خبر هست که: مجّع بن حارثه که امام آن مسجد بود. در عهد عمر خطاب «۱۰» بیامد و از او امامت مسجد قبا خواست، گفت: لا- و لا- کرامه، نه تو امام مسجد ضرار بودی؟ گفت: مهلا یا امیر المؤمنین، لا تعجل علی، ساکن باش و تعجیل مکن بر من ای امیر المؤمنین؟ و الله که من جوان بودم و ایشان پیران بودند و من قرآن دانستم و ایشان ندانستند، و من بر احوال ایشان مطلع نبودم و اگر احوال ایشان و آنچه در دل داشتند من دانستمی، یک ساعت با ایشان مقام نکردمی. عمر او را معذور داشت، و امامت مسجد قبا بفرمود او را.

و عطا روایت کند که در عهد عمر خطاب «۱۱» شهرها که گشاده می شد مسلمانان

(۱). آو، آج، بم، لب: آیت.

(۲). آو، آج، بم، مج، لب: عامر بن السکر، مل: عامر بن السکیر.

(۳-۶). مل، مج: بیران.

(۴). آو، آج، بم از. [...]

(۵). اساس: ندارد، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۷). آو، آج، بم، لب: و طرید.

(۸). آو، آج، بم، لسعیك.

(۹). مل، مج: عبد.

(۱۰-۱۱). اساس رضی الله عنه.

صفحه: ۳۷

را او می فرمود تا آن جا مسجدها بنا [می] کردند، و نهی کرد ایشان را که رها کنند که کسی مسجدی در بر «۲» مسجدی بنا کند، یا پهلوی مسجدی بر سیل حسد و ضرار و منازعت.

آنکه حق تعالی فرمود رسول را که: در آن مسجد مقام مکن «۳»، آنکه مدح مسجدی دیگر کرد و گفت: لَمَسَجِدُ أُسِّسَ عَلَی التَّقْوَى، مسجدی را که بنا بر تقوی و پرهیزگاری کرده باشند از اول روز در آن جا سزاوارتر باشد که باستی «۴»، در آن جا مردانی هستند که دوست دارند پاکیزگی «۵»، و خدای تعالی پاکیزگان را دوست دارد.

مفسران خلاف کردند در آن که آن مسجد کدام است، عبد الله عمر «۶» و زید بن ثابت و ابو سعید الخدری گفتند: مسجد رسول است در مدینه. ابو سلمه گفت، از عبد الرحمن بن «۷» ابی سعید الخدری پرسیدم، [۱۱۴-ر]

گفتم: از پدر «۸» چه شنیدی در اینکه مسجد که خدای تعالی گفت: أُسِّسَ عَلَی التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ یَوْمٍ، گفت، از پدر «۹» شنیدم که گفت: یک روز رسول - علیه السلام - در حجره بعضی زنان بود. من در نزدیک او شدم، گفتم: یا رسول الله؟ آن مسجد کدام است که خدای تعالی گفت آن را: أُسِّسَ عَلَی التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ یَوْمٍ، مثنی سنگ ریزه بر گرفت و بینداخت و اشارت کرد به مسجد خود، گفت:

مسجد کم هذا مسجد المدینه،

گفت: اینکه مسجد شماس است مسجد مدینه، هم ابو سعید الخدری روایت کرد گفت: یک روز مردی از بنی خدره و مردی از بنی عوف با یکدیگر خصومت کردند در باب اینکه مسجد تا اینکه مسجد که بنا کرده بر تقوی است! خدری گفت: مسجد رسول است. عوفی گفت: مسجد قباست. پیش رسول آمدند به حکومت، رسول - علیه السلام - گفت:

مسجد مدینه است. ابن بریده و ابن زید و عروه بن الزبیر گفتند: مسجد قباست، و

(۱). اساس: ندارد، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: برابر.

(۳). همه نسخه بدلها: قیام مکن.

(۴). آو، آج، بم، مل، لب: بایستی، مج: بائستی.

(۵). آو، آج، بم، مج، لب: دوست دارنده پاکیزی اند.

(۶). مل: عبد الله عوف.

(۷). اساس: عبد الله بن، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). مل، مج، لب: پدرت.

(۹). همه نسخه بدلها: پدرم. [...]

صفحه : ۳۸

اینکه روایت علی بن ابی طلحه است از عبد الله عباس. قوله: من اول يوم احق، «من»، ابتدای غایت است، و گفته‌اند: «من» در امکانه باشد و «مذ» در ازمه، و لکن توسع کرد چنان که زهری گفت:

لمن الدیار بقنّه (۱) الحجر اقوین من حجج و من شهر

قوله: أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ، سزاوارتر و حق تر آن است که اینکه جا باشی با آن که آن جا بودن قبیح (۲) و معصیت است بر معنی آن که، اگر قیام در آن مسجد حق بودی هم آن اولیتر بودی که [در مسجد] (۳) اینکه جات مقام کردی، و علی هذا قولهم: فعل الواجب اولی من ترکه، و فعل الندب خیر من فعل القبیح. و اگر چه در قبیح و ترک واجب خیری و صلاحی نباشد. و گفته‌اند علی ظاهر الحال، پیش از آن که حال ایشان در آن ظاهر شد و پرده نفاق ایشان دریده شد آن مسجدی بود و عبادتگاهی فی القیام فیه (۴) خیر و صلاح و قیل علی ظنهم و اعتقادهم انّ لهم فیما (۵) فعلوه خیرا، برای آن که ایشان برای ظن و اعتقاد خیر و صلاح می کردند، و اگر چه ظن خطا بود و اعتقاد جهل، و علی هذا قوله: أذَلِكَ خَيْرٌ نَزْلًا أَمْ شَجَرَةُ الرَّقُومِ (۶)، و قوله: ... أذَلِكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ (۷).

قوله: فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ، اول ظرف قیام است و دوم ظرف کون الرجال. و قوله:

يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا، در جای صفت مردان (۸) است، ای محبوبون للتطهر. وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ، ای المتطهرین، آنکه ادغام کرد چنان که در نظایر او برفت.

قوله: أَمْ مَنْ أُسِّسَ بُنْيَانَهُ، قراء خلاف کردند، نافع خواند و ابن عامر: اسس، به ضم همز (۹) و کسر «سین» علی ما لم یسم، فاعله بُنْيَانَهُ به رفع. باقی قراء، اسس، به فتح همزه «و سین» علی الفعل المستقیم، بُنْيَانَهُ به نصب علی المفعول به. و در شاذّ عماره خواند: آسس علی وزن آمن. و افعال و فعل در تعدیه یکی باشند (۱۰) بر قراءت آن

(۱). اساس: نقیه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). آو، آج، بم، مل، مج: قبیح.

(۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، مج، لب: فیها.

(۵). آو، آج، بم: فیها.

(۶). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۲.

(۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۱۵.

(۸). اساس: مراد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۹). همه نسخه بدلها: همزه.

(۱۰). آو، مل، لب: باشد.

صفحه : ۳۹

کس که بر فعل مستقیم خواند، اسس معنی آن باشد که: آن کس که بنای خود یعنی بنای مسجد بر تقوی و پرهیزگاری نهد و رضای خدای تعالی، بهتر باشد یا آن که بنای بنیت خود بر کرانه چاهی (۱) ویران (۲) یا چاله‌ای ویران نهد که فرو شود و یا [او] (۳) را

با خود به دوزخ فرو برد. و قراءت آن کس که بر فعل مجهول خواند، معنی همان باشد برای آن که، اگر چه او تولای بنا کند بر نفس خود یا دیگران کنند هم برای او کنند و به امر او کنند، و اینکه جا تقدیر محذوفی بیاید کردن تا معنی روشن شود، و تقدیر آن باشد که: افمن اسس بنیانه له، آن کس بهتر باشد که بنا برای او که کنند بر تقوی و رضوان کنند، یا آن که بنای «۴» شفا جُرْفِ نهند، یا تقدیر بر حذف مضاف باید کردن و اقامه المضاف الیه مقامه، و التقدير: ابناء من اسس بنیانه علی تقوی [من الله و رضوان خیر] «۵» گفت: بنای آن کس که بنای او بر تقوی کنند به باشد یا بنای آن کس که بر خلاف اینکه باشد! و بر هر دو قراءت اینکه تقدیر مطرد باشد و معادله «۶» و مساوات روا بود که بین البانیین باشد [علی ظاهر الکلام. و روا باشد که بین البنائین «۷» باشد] «۸» علی هذا التقدير. و همزه در اول آیت استفهام راست به معنی انکار. و «اس»، قاعده و بنیاد دیوار باشد، و كذلك الاساس. و جمع لاس، اساس.

و بنیان مصدر است، چون: سبحان و غفران، و واحدش بنیانه «۹» باشد، کضرب و ضربته، قال اوس:

کبنیانه القرى موضع رحلها «۱۰» و آثار نسعیها من الدف ابلق

[۱۱۴-پ]

ابو علی گفت اینکه، و گفت: روا نباشد که «بنیان» جمع «بنا» باشد که آن جمع که بر وزن فعلا ن باشد، کقضبان و زغفان واحدش «۱۱» بر فعلیل باشد، کقضیب و رغیف، و «تا» ی وحدان در او نشود چنان که شاعر گفت: در بنیانه، و

(۱). آو، آج، بم، لب یا گوی.

(۲). آو، آج، بم، مج: بیران.

(۳-۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، مل، مج او. [.....]

(۵). اساس: ندارد، به قیاس دیگر نسخه بدلها و با توجه به قرآن مجید، افزوده شد.

(۶). مل: معادات.

(۷). آج: بنانین.

(۹). مل: بنیت.

(۱۰). آو، آج، بم: رجهها.

(۱۱). اساس: جمعش، به قیاس با نسخه لب، تصحیح شد.

صفحه : ۴۰

انما در مصادر باشد، کضرب و ضربته، و قطع و قطعه، و قال أبو زید: بنیت ابنی بنیا و بنیانا و بناء و بنیه، و جمعها «۱» بنی، و انشد «۲»:

بنی السماء فسویها بنیتها و لم تمد باطناب و لا عمد

پس، بنا و بنیه، مصدر است و برای اینکه بنا در برابر فراشا نهاد، فی قوله: جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً «۳» ...، و البنیة البقعة المبنیة، فعلیه «۴» بمعنی مفعول «۵»، و تسمى «۶» الکعبه بنیه، و بناء وضع آلت باشد بعضی بر بعضی به وجه «۷» التزاق، و اس الحایط حیفته «۸» باشد. و قوله: عَلی تقوی مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٍ جَارٍ وَ مَجْرُورٍ اسْتِ در محل حال است، و التقدير: افمن اسس بنیانه متقیاً مرضیاً

لله تعالی. و كذلك قوله:

عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ، وَ التَّقْدِيرُ: مخاطرا، مجارفا، مغررا، ملقيا نفسه و بناه فى الخطر.

و رضوان مصدر است، و مراد به او رضای خدای است - جل جلاله. و لفظ «خیر» و «شر»، صالح باشد دو معنی را: یکی تفضیل و یکی بلا تفضیل را. و در آیت تفضیل «۹» راست، هر کجا قرینه «من» باشد معنی تفضیل بود، [یقال] «۱۰»: هذا خیر من ذلك و فلان شر من فلان. و آن جا که «من» نباشد، تفضیل نباشد، چنان که شاعر گفت:

و الخیر «۱۱» و الشر مقرونان فى قرن فالخیر متبع و الشر محذور

اما قوله تعالی: وَ افْعَلُوا الْخَيْرَ «۱۲» ...، محتمل است هر دو را: الفعل الخیر، و الافضل من الافعال. و شفا، کرانه چاه باشد، یقال: شفا البئر، و شفیر الوادی و ضفة النهر. و حافة الشیء و جانبه «۱۳». و حد الدار و حاشیة الكتاب و طرة الثوب. و التثنیة شفوان، و «الف» او منقلبه «۱۴» است از «واو»، به دلالت تثنیه [که] «۱۵» گفتیم. و در جُرْفٍ، دو قول گفتند، یکی: «بئر لم تطو»، چاهی ناپیراسته و به سنگ برنیاورده.

(۱). اساس: جمعا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). مج شعر.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۲.

(۴). اساس: فعیل، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: مفعولة.

(۶). آو، آج، بم، مل، لب: یسَمی.

(۷). همه نسخه بدلها: بر وجه.

(۸). مل، لب: جنبه، لب: حینه. [.....]

(۹). مل: بلا تفضیل.

(۱۰-۱۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۱). آو، آج، بم: فالخیر.

(۱۲). سوره حج (۲۲) آیه ۷۷.

(۱۳). آو، آج، بم، لب: الشیء جانبه.

(۱۴). آو، آج، بم، لب: منقلب.

صفحه : ۴۱

و الجرف، ایضا: الهوة، چاله‌ای باشد کنارها به باران ویران شده «۱»، و اصله من اجتراف الشیء و اقتلاعه، یقال: جرف السیل الارض و اجترفه، آن باشد که زمین بکند و خاک از و ببرد. [و منه: المجرفة لآلة الجرف.] «۲» و قوله: هار، از مقلوب است، و اصله: هائر من هار یهور هورا، فهو هائر و تهوّر تهورا و انهار «۳» انهیارا، و یقال ایضا: هار یهار، کهاب یهاب، و خاف یخاف. و «الف» او، منقلبه است از «واو» و معناه سقط. و الهائر الساقط، و مثله فی القلب من قول «۴» الشاعر:

لم یعقنی عن هواها عاق
ای عائق، و قوله ایضا [شعر] «۵».

اث به الأشاء و العبری

ای، لائث، ای دائر مطیف، و الأشاء «۶» النخل، و العبری السیدر ألدی علی شاطی «۷» الانهار. و منه قولهم: شاکی السیاح و شائک السیاح، ای تام «۸» السیاح. فأنهار به، ای سقط بصاحبه و اوقعه من الانهیار «۹»، و آن کناره حوض و جوی بریهیدن «۱۰» باشد صاحبش را و بنا کننده‌اش را در آتش دوزخ افگند و فرو [شود] «۱۱» آن با صاحبش به آتش دوزخ.

روایت کرده‌اند از جابر عبد الله الانصاری که او گفت: آن جا بگذشتم دود دیدم که از آن جا می‌برآمد «۱۲». روایت «۱۳» کردند که: مردی بقعه‌ای از آن جا بر کند دود از او بر آمد.

خلف بن یاسین الکوفی گوید: با پدرم به حج رفتیم به آن مسجد رفتیم که پیغامبر - علیه السلام - «۱۴» به دو قبله در او نماز کرد «۱۵»، و محراب او به جانب بیت المقدس بود و

(۱). همه نسخه بدلها: بیران شده.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: و انها را.

(۴). همه نسخه بدلها: القلب قول.

(۵). اساس: ندارد، از معج، افزوده شد.

(۶). اساس: الأشیاء، به قیاس به نسخه معج، تصحیح شد.

(۷). اساس: ساق، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۸). معج: تمام. [.....]

(۹). بم: الانهار.

(۱۰). آو، بم: ریهیدن، آج، لب: رهیدن.

(۱۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۲). آو، آج: بر می‌آمد.

(۱۳). همه نسخه بدلها: و روایت.

(۱۴). مل در او بود.

(۱۵). مل: کرده بود.

صفحه : ۴۲

اینکه در روزگار بنی امیه بود. چون کار با ابو جعفر المنصور «۱» افتاد، بفرمود تا قبله بگردانیدند، گفت «۲»: نباید «۳» که «۴» کسی که نداند «۵» به آن قبله نماز کند یعنی مسجد قبا، و اینکه عمارت که امروز هست آن است که منصور کرد بر دست عبد الصمد بن علی گفت: و مسجد ضرار دیدم ویران شده «۶» و دود از وی بر آمد و امروز مزبله است. وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ، خدای راه ننماید به بهشت کافران را.

لا یزالُ بُنیانَهُمُ الَّذِی بَنُوا رِیْبَةً فِی قُلُوبِهِمْ، حق تعالی باز نمود در اینکه آیت که: کردن آن مسجد علامتی است ایشان را بر نفاق [۱۱۵-ر]

و کفرشان، و کردن آن بنا در دل ایشان شکی و نفاقی شده است ثابت که زایل نشود تا دل ایشان بر جای باشد مگر دلهاشان پاره پاره کنند، و اینکه خبر باشد از آن که: ایشان بر کفر میرند (۷) و رجوع و نزوع نکنند از کفر. بعضی گفتند، مراد آن است که: ایشان مولع بودند بر آن کردن و پنداشتند که می‌کنند چنان که قوم موسی را گمان بود در عبادت عجل. اینکه قول عبد الله عباس است و ابن زید. کلبی گفت: حسرة و ندامت (۸)، برای آن که ایشان پشیمان شدند بر آن بنا کردن، نه پشیمانی توبه، پشیمانی آن که رنجشان ضایع شد و مال تلف و مقصود نا حاصل. سدی گفت و میرد و حبیب: لا یزال هدم بنیانهم ریبة، ای حزازة و غیظا، ویران کردن (۹) آن بنا در دلهاشان خشمی و اندوهی گشت ثابت، دایم و مقیم که زایل نشود از دلهای ایشان. إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ، ابن عامر و حمزه و حفص و ابو جعفر و یعقوب، به فتح «تا» خواندند، بر آن که فعل دل را باشد باسناد الفعل اللمازم الی القلوب، و الاصل: الا ان تتقطع (۱۰)، به «تائین»، اَلَا که دلهای ایشان پاره پاره شود، و باقی قراء به ضم «تا» خواندند بر فعل مجهول اسناد کرده با مفعول: إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ، اَلَا که دلهای ایشان پاره پاره کنند پس آن زایل شود به زوال القلوب. و براین وجه که تفسیر دادیم استثنای متصل باشد، و اگر تفسیر بر آن نهند

(۱). آو، آج، بم، لب: ابو جعفر منصور.

(۲). همه نسخه بدلهای: گفتند.

(۳). آو، آج، بم، مل: بیاید.

(۴). آو، آج، بم، لب: تا.

(۵). آو، آج، بم، لب: باز نداند.

(۶). آو، آج، بم، مل، مج: بیران.

(۷). لب: می‌بمیرند. [.....]

(۸). آو، آج، بم: حسرت و ندامت.

(۹). همه نسخه بدلهای: بیران کردن.

(۱۰). اساس: تقطع، به قیاس نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه : ۴۳

که: الا ان یموتوا (۱)، اَلَا که بمیرند. و قوت اینکه قول، قراءت ابی است: فی قلوبهم حتی الممات، و قوله: تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ، عبارت باشد از آن که بمیرد و دلهاشان بیوسد و بریزد. بر اینکه وجه (۲)، استثنای منقطع باشد، و اگر به جای (۳) اَلَا در اینکه آیت که به معنی استثناست «الی» بنهند، معنی (۴) همان باشد برای آن که «الی» انتهای غایت را بود، و استثنا اینجا از زمان مستقبل باشد، و زمان مستقبل را نهایت به او رسد، و مثله قولهم (۵): لالزمَنَّک او تعطینی حقی. معنی (۶) محتمل است هر دو وجه را، الی ان تعطینی و الا ان تعطینی حقی. وَ اللّٰهُ عَلِیْمٌ حَکِیْمٌ و خدای تعالی داناست به آنچه در دلهای ایشان است، حکیم است در آنچه فرمود از هدم و احراق مسجد ضرار.

قوله: إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَّهُمُ الْجَنَّةَ، خدای - جل جلاله - چون حدیث کافران و منافقان بکرد و باز نمود که ایشان به آنچه می‌کنند مستحق کشتن‌اند، مسلمانان را ترغیب کرد بر جهاد ایشان، گفت: إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرَى، خدای بخرد از

مؤمنان جانها و مالشان به آن که به بها بهشت بدهد.

محمّد بن کعب القرظی گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون انصاریان لیلۃ العقبه با رسول الله بیعت کردند به مکه- و ایشان هفتاد مرد بودند- عبد الله رواحه گفت: یا رسول الله؟ شرطی که خدای را با ما هست و شرطی که تو را هست با ما بگو، گفت: امّا شرط خدای من آن است که: [او را پرستی و به او شرک نیاری و انباز نگیری. و شرط من آن است که:] «۷» آنچه جان و مال خود را از آن حمایت کنی مرا از آن حمایت کنی. گفتند: کردیم یا رسول الله؟ فما لنا، ما را چیست! گفت: الجنة، بهشت شما راست. گفتند: ربح البیع لا نقیل و لا نستقیل، ما قیله نکنیم و قیله نخواهیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. اهل اشارت گفتند: قیمت متاع به سه چیز پیدا شود: به مشتری و دلال و بها.

(۱). مل، مج: تموتوا.

(۲). آو، بم: دو وجه.

(۳). آو، آج، بم، لب اینکه.

(۴). آو، آج، بم، لب: به معنی.

(۵). اساس: قوله، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). آو، آج، بم، لب: به معنی.

(۷). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

صفحه : ۴۴

چون مشتری جلیل «۱» بود و دلال نبیل بود و بها جزیل بود، لا جرم متاع نفیس شد پس از آن که خسیس بود. جلیل «۲» شد پس از آن که ذلیل بود، کثیر شد پس از آن که یسیر بود، کبیر شد پس از آن که صغیر بود، رفیع شد پس از آن که وضعیع بود، مالک شد پس از آن که هالک بود، شریف شد پس از آن که ضعیف بود، کامل شد پس از آن که خامل بود، عظیم شد پس از آن که ذمیم «۳» بود، علی شد پس از آن که دنی بود، ثمین شد پس از آن که مهین بود، اینکه اوصاف نفس مؤمن است و مالش. إن الله اشتری، [خدای] «۴» خریدار است و دلال محمد مختار است، و بها بهشت دار القرار است، به آن «۵» مشتری و دلال و بها، متاع قیمتی شد «۶».

بعضی اهل [۱۱۵-پ]

اشارت گفتند: نعم المشتري المولى، و نعم الدلال المصطفى، و نعم الثمن جنۃ المأوی، نعم المشتري ربّ البریة، و نعم الدلال خیر البریة، و نعم الثمن عیشة رضیة، نعم المشتري الملك الجبار، و نعم الدلال سید الابرار، و نعم الثمن دار القرار، نعم المشتري الرب «۷» الرحیم، و نعم الدلال الرسول الکریم، و نعم الثمن جنۃ النعیم.

سؤال کردند که: چرا نگفت که بهشت می‌فروشم، گفت: بنده می‌خرم، گفتند: برای آن که آن کس که چیزی فروشد یا از حاجت فروشد یا برای سود، و اینکه هیچ دو بر خدای روا نیست. گفت: مرا بهشت بهای نیست و لکن بنده در خور است. پس او بنده خراست از آن کش بنده در خور است. دگر آن که، اگر گفتم من بهشت می‌فروشم، که زهره داشتی که گفتم من بهشت می‌خرم، یا من بهای بهشت دارم؟ بهشت ناخریده ماندی و بنده از اینکه خیر بریده، پس یأس پدید آمدی و افلاس پیدا شدی. قوله: من المؤمنین، گفت: مرا اینکه مبیعت و مشارات با مؤمنان است که کافر مرا نشناسد، و آن که کسی را نشناسد چیزی قیمتی از او به بهای اندک بخرد.

دگر آن که، کافر را آن منزلت ننهم که با او مبیعت کنم. تا از تو متابعت نباشد از او

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: خلیل.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: خلیل.

(۳). آو، آج، بم: دمیم.

(۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: به اینکه.

(۶). مل، لب: باشد.

(۷). آو، آج، بم، لب: الولی.

صفحه : ۴۵

مبیعت نباشد، چون تو از متابعت «۱» فرمان او استنکاف کنی، او از مبیعت مال و جان تو رغبت نماید. دگر آن که [اینکه] «۲» مبیعت در سرای شرع می‌رود و شارع در اینکه میانه دلال است، آن که به اینکه سرای حاضر نیاید و به اینکه دلالت «۳» معرفت ندارد، اینکه دلال او را کی رسد که مبیع ما باشد نه مبیع ما نبود تا متابعت «۴» ما نبود، فَاتَّبِعُونِي يُحِبُّكُمْ اللَّهُ... «۵»، دعوی دوستی او می‌کنی کمر خدمت ما بر میان بند تا از او به جزا «۶» محبت یابی. قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبُّكُمْ اللَّهُ «۷»، آن که خواهد که چیزی خرد اول به دلال شود تا دلالش دلالت کند، و آن که چیزی بهایی دارد، به دلال تسلیم کند تا دلال عرض کند تا که را [رغبت] «۸» ثابت باشد. کافر را جان و مال بهای «۹» نیست، لا جرم بر اینکه در گاهش «۱۰» روای «۱۱» نیست. و آن جان و مال که به اینکه بها بهای نیست در خود بس «۱۲» بهای نیست. هر که چیزی با بها دارد در اینکه در گاه پر بها دارد، پس اول از تو معرفت باید تا از دلالت شفقت بود که: ... وَ كَانِ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا «۱۳». تا از مشتریت «۱۴» صفقه [بود] «۱۵» که: إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، تا تو بیگانه باشی او را چه کرا «۱۶» کند که با تو شراء کند، و چون آشنا شدی او را چه منع کند از آن که با تو بیع کند. پس اول قدم در نه، دست بیعت «۱۷» بده تا به نوبت دوم به صفقه بیع دست بر دست زنند، پای در نه و دست بده و جان و مال از دست بده تا چو مالت نباشد، مالت باشد، و چون جانت نباشد جنانت باشد. تا تو مالک خودی، تو را جز مالک مالکی نباشد، و آن را که مالک، مالک بود «۱۸» به غایت هالک بود. چو «۱۹» از

(۱). آو، آج، بم و. (۱۵-۸-۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: دلال.

(۴). اساس: تو، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۷-۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۳۱.

(۶). آو، آج، بم، لب: از او جزای.

(۹). آو، آج، بم، لب: بهایی.

(۱۰). آو، آج، بم: دکانش.

(۱۱). آو، آج، بم، لب: روایی.

(۱۲). آو، بم، لب: او را بر خودش.

(۱۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۳. [.....]

(۱۴). بم: مشتری.

(۱۶). کرا/ کری.

(۱۷). آو، آج، بم، لب: دست به بیعت.

(۱۸). اساس: نبود، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۹). همه نسخه بدلها، بجز مج: چون.

صفحه ۴۶:

ملک خود بیزار شدی، به ملک من در آمدی لا جرم فردا مالک را با ملک و ملک [من] «۱» کار نبود و بر مملوکان راه نبود که: ... ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ «۲».

قوله: أَنْفُسِهِمْ، تنها و جانهای ایشان. نفس مؤمن با مدینه‌ای ماند یا شهرستانی است «۳» و جوارح او سواد و رستاق «۴» آن است، و عروقتش مجاری میاه و جویهای آن است، و حواسی «۵» که بر روی اوست «۶»، بروج آن است و آن شهرستانی است خوش و آبادان، نزه و جامع. قال الله تعالى: وَالْبَلَدِ الطَّيِّبِ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ «۷».

آنکه اینک مدینه را چهار حد است: یکی، با آدم «۸» ابو البشر است: خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ «۹» ...، و یکی با ابراهیم: مَلَّةٌ أُبَيِّكُمْ إِبْرَاهِيمَ «۱۰»، یکی با محمد مصطفی:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ «۱۱» ...، یکی با پدرت: ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ «۱۲».

و اینک مدینه را چهار در است: یکی، بر توحید و شهادت گشاده، و دیگر به راه صدق «۱۳» و زهدات نهاده، و یکی با اخلاص و طاعت، و یکی با جمعه و جماعت. ای عجب اگر مدینه خربه تو را چهار در می‌باید «۱۴»، علم رسول را یکی «۱۵» نباید! نیز مالت را چهار حد است: یکی با زکات، یکی «۱۶» با صدقات، یکی «۱۷» با نفقات، چهارم با صلوات.

بعضی اهل علم گفتند: اشتری، به معنی اختار «۱۸» است، چنان که گفت:

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى «۱۹» ...، ای اختاروا الضلالة علی الهدی، گفت: نفس مؤمن اختیار کردم که او مرا اختیار کرد، و او را [۱۱۶-ر]

خواستم که

(۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). سوره توبه (۹) آیه ۹۱.

(۳). آو، آج، بم، لب: با شهرستانی و.

(۴). آج، لب: روستاق.

(۵). آج، مل، مج، لب: حواسی.

(۶). آو، بم: بروی است، آج، لب: بر او بست.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۵۸.

(۸). آو، آج، بم، لب: که.

(۹). سوره نساء (۴) آیه ۱. [.....]

- (۱۰). سوره حج (۲۲) آیه ۷۸.
 (۱۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۸.
 (۱۲). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵.
 (۱۳). آو، آج، بم، لب: مصدق، مل، مج: راه به صدق.
 (۱۴). همه نسخه بدلها مدینه.
 (۱۵). همه نسخه بدلها: یک در.
 (۱۶-۱۷). همه نسخه بدلها: دیگر.
 (۱۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: اختیار.
 (۱۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۶ و ۱۷۵.

صفحه : ۴۷

او مرا خواست، منافق مرا نخواست، نخواستمش، وَلَٰكِن كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ «۱» ... چون مالش مرا نشایست، گفتمش: اقل أنفقوا طوعاً أو كرهاً لَنْ يُتَقَبَلَ مِنْكُمْ «۲» ... «۳»، مؤمن چون مرا اختیار کرد، منش اختیار کردم. هُوَ اجْتَبَاكُمْ «۴» ... و مال برای چون من دارد «۵» من بستدم از او، وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ «۶» ... نه هر درختی بستان را شاید، نه هر نباتی ریحان باشد، و نه هر تنی و مالی درگاه ما را شاید.

اشارهٔ آخری: عزیز مصر یوسف را بخريد و خواص اهلش را به خدمت او مشغول کرد و اهلش را گفت: اَكْرِمِي مَثْوَاهُ «۷» ... همچنین حق تعالی چون تو را بخريد ملائکه ملکوت را به خدمت تو مشغول کرد تا بهری حافظان تواند، و بهری دبیران تواند. و بهری خازنان تواند، و بهری پایمردان و وکیل دران «۸» و عذر خواهان تواند، ... وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا «۹». اشارهٔ آخری: زلیخا یوسف را بخريد و به خانه برد و همه دل بدو داد و او را به منزل کرامت و لطافت فرود آورد و آنکه محبوسش کرد، آنکه مملکت بدو «۱۰» افتاد بعد الحبس حق تعالی همچنین تو را بخريد، به انواع اکرام و اعزاز بنواخت، وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ «۱۱» ... در دنیات بازداشت که.

الدنيا سجن المؤمن.

آنکه در زندان با توبه راز «۱۲» در آمد، از سر ناز با تو راز کرد که:

«۱۳» «۱۴» من دعانی اجبته، و من سألتني اعطيته، و من اطاعني «شکرته»، و من عصاني سترته، و من قصدني ابقيته «»، و من عرفني حيرته، و من احبني ابتليتته، و من احبته قتلته، و من قتلته فعلى

- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۴۵.
 (۲). سوره توبه (۹) آیه ۵۳.
 (۳). اساس: ندارد، به قیاس نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.
 (۴). سوره حج (۲۲) آیه ۷۸.
 (۵). همه نسخه بدلها: چون برای من داد. [.....]
 (۶). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۴.
 (۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۱.

- (۸). مل: وکیلداران.
 (۹). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۷.
 (۱۰). مج: با او.
 (۱۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷۰.
 (۱۲). اساس: برانوا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
 (۱۳). آج، لب: اعطانی.
 (۱۴). مل: ابغته.

صفحه : ۴۸

الله دیته، و من علی دیته فأنا دیته {

گفت هر که مرا بخواند اجابت «۱» کنم، و هر که از من بخواهد بدهمش، و هر که طاعت من دارد شکرش کنم، و هر که در من عاصی شود پیوشم «۲» او را، و هر که قصد من کند «۳» مقصودش در کنار «۴» نهم، و هر که مرا شناسد متحیرش «۵» کنم، و هر که مرا دوست دارد به بلاش «۶» ابتلا کنم، و هر که را دوست دارم او را بکشم، و هر که را «۷» من کشم دیت من دهم، و آن را که دیت من دهم، دیت او من باشم، قال الشاعر:

و لقد هممت بقتلها من حبها كيما تكون خصيمتي في المحشر

طمعا يطول على الصراط وقوفنا فتلد عيني من فنون المنظر

فنكون اول عاشقين تحاكما يوم القيامة و الخلايق حصرى

آنگه پس از حبس و قتل، پادشاهی به دست تو دهد که: وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمَلَكًا كَبِيرًا «۸».

اشاره آخری: تو را بخرید تا ابلیس طمع بردارد و بداند که تو ملک اویی، گرد تو نگردد، پس اگر ابلهی از جمله شما با او بیعی «۹» کند «۱۰»، بیع او باطل باشد که بیع بر «۱۱» بیع باطل باشد «۱۲» چنانستی که حق تعالی گفت: تو را نفسی هست و مالی و هر دو محنت و آفت تو است، نفس دشمن تو است و مال فتنه تو و مرا بهشتی است که مرا از آن به «۱۳» چیزی نیست، و لکن مرا به کار نیست. آن آفت بیار و به اینکه نعمت «۱۴» بدل کن، جان بده «۱۵» و جنان «۱۶» بستان، و مال بده و رضای خدای رحمن بستان. اشاره آخری: آن رفوگر جامه خلق بخرد، و آن رایض اسب توسن بخرد، و آن

(۱). همه نسخه بدلها بجز بم: اجابتش.

(۲). همه نسخه بدلها: باز پوشم.

(۳). همه نسخه بدلها: هر که به من آید.

(۴). آو، آج، بم، لب: کنارش.

(۵). آو، آج، بم، لب: والهش. [.....]

(۶). آو، آج، بم، مج: لب: به بلایش.

- (۷). آو، آج، بم، مج، لب: آن را که، مل آن که را.
- (۸). سوره انسان (۷۶) آیه ۲۰.
- (۹). آو، آج، بم، لب: بیعتی.
- (۱۰). همه نسخه بدلها آن.
- (۱۱). همه نسخه بدلها سر.
- (۱۲). همه نسخه بدلها اشاره آخری.
- (۱۳). آو، آج، بم، مل، لب: بهتر.
- (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: اینکه نعمت ببر.
- (۱۵). اساس: بدیه، به قیاس نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد، همه نسخه بدلها: تن بده.
- (۱۶). مل: جان.

صفحه : ۴۹

صاحب بصیرت متاع بد بخرد، چه گویند ایشان را چه خواهی کردن «۱»! گویند:

اصلاح «۲» اینکه به دست ما راست شود، آنگه آن را به ریاضت و اصلاح به حد صلاح برند. همچنین حق تعالی بنده بر عیب بخرد و او را بپسندید و عیبا بر او پوشید و گنااهش «۳» بیامرزید.

اشاره آخری: پادشاه چون ضیعتی ویران «۴» بخرد چون به دست او افتد، معماران بر گمارد و آن را تیمار بدارد و به حال عمارت باز آرد تا هر که ببیند باز نشناسد.

همچنین حق تعالی بنده‌ای بر عیب «۵» بخرد و او را به توفیق موفق کرد و به تأیید مؤید و به تسدید مسدد کرد، و بر جمله «۶» مکرم کرد تا آثار رحمت و حسن نظر او بر آن پیدا شد.

اشاره آخری: در خبر است که جابر روایت کرد که: در بعضی سفرها «۷» با رسول - علیه السلام - بودیم «۸». مردی شتری داشت ضعیف بد مرد بازو «۹» در مانده بود نمی رفت و تکلیف مرد شده بود «۱۰» و کس نمی خرید و کاری نمی کرد. بر رسول آمد و بازو «۱۱» شکایت کرد «۱۲». رسول - علیه السلام - گفت: مرا فروش «۱۳» [۱۱۶-پ] گفت: یا رسول الله چه خواهی کردن آن را! آن به هیچ کار نیاید، گفت: رواست.

رسول - علیه السلام - آن را «۱۴» بخرد. در خبر است که چون از ملک آن مرد با ملک رسول افتاد، قوت گرفت و به نشاط شد و در لشکر از پیش همه اشتران بودی «۱۵». اگر حسن «۱۶» ملک رسول بر شتری پیدا شد، حسن ملک مالک الملوک «۱۷» بر بنده عاصی پیدا شد چه عجب «۱۸».

(۱). آو، آج، بم، لب اینکه، مل، مج اینکه را.

(۲). همه نسخه بدلها: صلاح.

(۳). همه نسخه بدلها: گنااهش. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: بیران.

(۵). مج: پر عیب.

(۶). همه نسخه بدلها: به رحمت.

- (۷). آو، آج، بم: سفر.
- (۸). همه نسخه بدلها، بجز مع: بودم.
- (۹). آو، آج، لب: با او، مل: به آن، مع، تا او.
- (۱۰). مع: نشده بود.
- (۱۱). مل، مع: با او.
- (۱۲). مع: استکانت کرد.
- (۱۳). مل: به من فروش اینکه را.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: او را.
- (۱۵). آو، آج، بم، لب: رفت.
- (۱۶). مع: حق.
- (۱۷). مع، لب اگر. [.....]
- (۱۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مع بود.

صفحه : ۵۰

جابر بن عبد الله الانصاری می گوید: اینکه شتر پیش من «۱» بود و رسول آن را به من سپرد، به بدر حاضر آمد و به احد حاضر آمد و به حدیبیه حاضر آمد. رسول - علیه السلام - او را به من بخشید، من داشتم او را تا پیر شد تا در عهد عمر خطاب «۲». آنگه در پیش عمر شدم، گفتم: چه گویی شیخی را که به بدر و احد و حدیبیه با ما حاضر بود، و امروز از او کاری نمی آید! گفت: آن کیست! گفتم: اینکه شتر رسول است، آن را از من به بهای گران بخرید و آزاد کرد و در میان شتر صدقه کرد تا می چرید و کس را بر او سبیل «۳» نبود، اگر خریده رسول و آزاد کرده عمر، کس را بر او راه نبود «۴»، تو خریده خدایی و امید است که آزاد کرده او باشی، همانا در دنیا شیطان را بر تو راه نبود و در قیامت نیران را.

اشارهٔ اخری: کسی چیزی خرد معیوب «۵» و او عیب [آن] «۶» نداند در شرع او را بود که به عیب او را رد کند چون عالم باشد به عیب آن پیش از عقد بیع او را نرسد که به عیب رد کند، حق تعالی تو را بخرید و عالم بود به عیوب تو، اشتراک «۷» علام الغیوب بسائر العیوب، امید آن است که چون تو را با همه عیب قبول کرد، به گناهت رد نکند تا در بندگی او بمانی که تو را بندگی او به از آزادی دیگران - شعر:

آزاد مکن ز بندگی هیچ مرا کاین «۸» بندگی از هزار آزادی به

اشارهٔ اخری: مردی بنده ای خرد «۹» و آنگه او را به نام آزاد «۱۰» بخواند «۱۱»، بنزدیک بعضی فقها آن است که آن عتق «۱۲» است، [به آن آزاد شود] «۱۳». حق تعالی تو را بخرید و به نام خود [ت] «۱۴» بخواند، او را نام مؤمن است. تو را مؤمن خواند، امید آن است که همانم خود را از آتش دوزخ آزاد کند.

اشارهٔ اخری: بو بکر و راق «۱۵» گفت: بنده را هیچ نباشد که بدان تقرب کند به

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: بر من.

(۲). اساس رضی الله عنه.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: سیلی.

(۴). لب: نبودی.

(۵). همه نسخه بدلها: معیب. (۱۴-۱۳-۶). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۷). مل: اشتری.

(۸). مج: آن.

(۹). آج، لب: خرید.

(۱۰). آو، آج، بم، مل، لب: آزادان، مج: آزان.

(۱۱). مل، مج: برخواند.

(۱۲). آج: عتیق.

(۱۵). همه نسخه بدلها: أبو بكر وراق. [.....]

صفحه : ۵۱

خدای جز مال و جان، حق تعالی گفت: هر دو به من فروش تا آن طاعت که بدان هر دو کنی بدو معجب نشوی که تصرف در ملک غیري کرده باشی، عجبت نرسد تا عجب تو طاعت تو را حقیر نکند،
 ۲۱ «لو لم تذنبوا فخشیت» علیکم ما هو اشد من ذلك العجب العجب.

اشارهٔ اخری: نفس و مال از تو بخرید تا بدان با مردم خصومت نکنی، نگویی:

مالي و حالي و احوالی و جمالی، و فی ارتقاء المنازل جلالی و افراسی و جمالی و شائی «۳» و غنمی و ماشیتی و مالی و نعمی و جودی بها و کرمی، برای آن که کس برای کس با مردمان «۴» خصومت نکند تا از اینکه در دسر مسلم باشی و بر مردمان عزیز و مکرم باشی.

اشارهٔ اخری: تن و مال از تو بخرید تا از هر دو به [در] «۵» آیی، تو مانی و دل، به دل تا بر او ناز کنی، و به دل باز و «۶» راز کنی از دل بر او ذل کنی، دلت بدو متطلع «۷» باشد و او بر دلت مطلع باشد.

اشارهٔ اخری: هر که او بنده‌ای خرد و بنده را مالی باشد، مال و بنده سید را باشد جز که سید مال بر حال خود رها کند تا بنده آزاد شود مال او را باشد، حق تعالی گفت: مرا به مال تو حاجت نیست، و ما تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا نَفْسِكُمْ... و ما تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوفَّ إِلَيْكُمْ «۸»...، إِنْ أَحْسَيْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ «۹»...، [گفت] «۱۰»: مال مبتذل دار که تو راست و من با تو رد کرده‌ام، و نفس عزیزدار که مراست.

اشارهٔ اخری: اینکه کرم نگر؟ بنده بنده او، و مال مال او، و بهشت بهشت او، [و مالک او] «۱۱» و ملک او و بها از نزدیک او، بنده خود و مال خود از بنده خود به بهشت خود بخرید، هم او صاحب، هم او مالک، هم او مشتری.

(۱). اساس: اولم، به قیاس با نسخه او، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها: لخشیت.

(۳). آج، مج: شاتی.

(۴). آو، آج، بم، لب: برای آن کس که برای مال مردمان با کسی، مل، مج: برای آن که کس برای مال دیگران با مردمان. (۱۱)-

(۵-۱۰). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: بر او.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز میج و لب: مطلع.

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۲.

(۹). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷.

صفحه: ۵۲

فیک الخصام و انت الخصم و الحکم اشاره اخری: مردی بنده‌ای خرد به بهای اندک یا بسیار، و او را کاری فرماید یا خوار یا دشخوار، و او را اجرت نباید دادن برای آن که او بها بداد یک بار، کرم او نگر که بنده خود به مال خود بخرد آنگه او را [۱۱۷- ر]

کاری فرمود که به مصلحت او باز گردد، آنگه می گوید بنده من مزدت بر من است، رنجت ضایع نیست، إِنَّا لَا نُضِيعُ بِعِ أَجْرِ الْمُصْلِحِينَ «۱»، إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا «۲».

اشاره اخری: هر «۳» که بنده‌ای خرد برای کاری، از دو کار خرد: یا باز فروشد یا آزاد کند. اگر مرد محتاج بود بفروشد، و اگر کریم باشد با احتیاج هم بنه فروشد «۴»، پس حاجت بر من روا نیست و من اکرم الا-کرمین ام، چه منع است از آن که تو را آزاد کنم؟ اشاره اخری: مخلوقان بنده برای آن خرنند «۵» تا ایشان را نگاه دارد، بنده من؟ تو را بخردم تا تو را نگاه دارم.

کل یرید رجاله لحيوته یا من یرید حیاته لرجاله در سایر احوالت نگاه می‌دارد، در خواب و بیداری و تنهایی و سفر و حضر «۶».

یا نائما و الخلیل یحرسه

من کل سوء یدب فی الظلم

کیف تنام العیون عن ملک یاتیک منه فوائد النعم

قُلْ مَنْ يَكَلِّفُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ «۷».

اشاره اخری: عادت چنان رفتست «۸» که، آن کس که بنده خرد و فرزند ندارد و خویشی و وارثی، چیزی که دارد به نام او بکند «۹». حق تعالی گفت: صورت حال من با تو اینکه «۱۰» است تو بنده منی و مرا خویش و پیوند نیست و زن و فرزند نیست، هر چه مراسم به حکم تو است، الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ «۱۱».

(۱). اساس: اجر المحسنين با توجه به آج و ضبط قرآن مجید تصحیح شد: سوره اعراف (۷) آیه.

(۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۰.

(۳). همه نسخه بدلها کس.

(۴). بنه فروشد/ بنفروشد.

(۵). آو، آج، بم، لب: بخرنند. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها شعر.

(۷). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۴۲.

(۸). رفتست / رفته است.

(۹). آو، آج، بم، لب: نام آن بنده بکنند.

(۱۰). آو، آج، بم، لب: آن.

(۱۱). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۱.

صفحه: ۵۳

اشارهٔ اخری: بنده «۱» هر چه آفریدم با فنا برم از دنیا، آنگاه به آخرت «۲» باز آرم و بهشت باز آفرینم که تو از آن منی و بهشت از آن تو، و دوزخ باز آفرینم که به نام دشمنان تو است تا چندان که تو اینکه جا منعم باشی ایشان آن جا معذب باشند، تا توبه مراد من باشی و ایشان به کام تو.

اشارهٔ اخری: در شرع کسی «۳» کنیزکی خرد چون از او بار بر گرفت، فروخت «۴» از او برخاست برای حرمت حمل «۵». بنده من؟ تو از من بار امانت داری، باری که آسمان و زمین بر نگرفت و کوه قوت آن نداشت، وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ «۶»... تا امانت حلیت تو است بیع بر تو حرام است آمن «۷» باش که از ملک خودت بیرون نکنم.

اشارهٔ اخری: آن که بار دارد تا بار نینند «۸» و ندانند که حملی حقیقی بوده است، او را مادر فرزند نخوانند تو نیز آنگاه بدین مثبت باشی که بر اینکه بمانی، امانت که داری نگاه داری، در امانت خیانت نکنی، چه اگر نه چنین کنی هر چه کرده باشی که صورت فرمان برداری دارد و به معنی بی‌فرمانی باشد، یک ره باد عدل بر او فرستم تا چون خرمن خاک بروید «۹»، باد جایی که آب نباشد در آتش ریزد، وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا «۱۰».

قوله تعالی: بَانَ لَهُمُ الْجَنَّةُ، بدان که «۱۱» بهشت ایشان را باشد. قتاده گفت: بها کرد با ایشان و بها «۱۲» گران کرد. حسن بصری گفت: بنگرید بدان «۱۳» بیع و بیعت که بیعی سودمند است که خدای تعالی با هر مؤمنی کرد [ه] «۱۴» ست به خدای که هیچ مؤمن نماند که در اینکه بیع نه آمد «۱۵». در خبر است که اعرایی به رسول بگذشت و

(۱). مل و.

(۲). آو، آج، بم، مل، لب تو را.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج که.

(۴). آو، آج، بم، لب: فروختن.

(۵). آو، آج، بم، لب: حمله.

(۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۷۲.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل: ایمن، مل: امیدوار.

(۸). آو، بم، مل، مج، لب: ننهد، آج: بنهد. [...]

(۹). مل، مج: بروز، آج: برود.

(۱۰). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۳.

(۱۱-۱۳). همه نسخه بدلها: به آن که.

(۱۲). آو، آج، بم: بهای.

(۱۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۵). آو، آج، بم، لب: نیامد، مل، مج: نیاید.

صفحه : ۵۴

رسول اینکه آیت می‌خواند، گفت: اینکه کلام کیست! گفتند «۱»: کلام خدای. گفت:
بیع و الله مریح لا نقیله و لا نستقیله. آنگه با رسول- علیه السلام- به غزات رفت، بازنگشت تا شهید شد «۲». اصمعی انشا [د] «۳» کرد
اینکه بیتها، [و گفت: صادق راست- علیه السلام]: «۴»

أثافی من بالنفس النفیسة ربّها فلیس لها فی الخلق کلهم ثمن

بها نشتری الجنّات ان انا بعتهها بشیء سواها انّ ذلکم غبن

اذا ذهب نفسی بدنیا اصبتها فقد ذهب الدنیا و قد ذهب البدن «۵»

و گفت، صادق- علیه السلام- گفتی: یا «۶» دون همّت؟ تو خود را نمی‌شناسی، نگر که خویشان جز به بهشت نفروشی که بهای تو
بهشت است، بِأَن لَّهُمُ الْجَنَّةَ، و انشد الحسین بن عاصم الکوفی:

من یشتری قبه فی الخلد عالیة فی ظلّ طوبی رفیعات مبانیها

دلالتها المصطفی و الله بائعها ممن اراد و جبریل منادیها

قوله: يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، در جای حال است، یعنی مقاتلین فی سبیل الله. در آن حال که ایشان مقاتلت و کارزار کنند در سبیل
خدای، یعنی جهاد با کافران.

فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ، می‌کشند ایشان دشمن را و نیز ایشان را می‌کشند و جای هر دو حال است [۱۱۷-پ]، ای قاتلین و مقتولین در
حال که کشنده باشند و کشته، بعضی کشنده و بعضی کشته و روا بود که یک مرد هم کشنده باشد به اول و هم او به آخر کشته. و
اما بر قراءت حمزه و کسائی و خلف که به عکس خواندند: فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ، علی تقدیم المقتولین علی القاتلین، هم اینکه معنی
درست آید، برای آن که «واو» ایجاب ترتیب نکند. و وجهی دیگر از او آن است که: ایشان را بکشند و آنگاه آن باقی مسلمانان
کشنده «۷» ایشان را بکشند. وَعَدَاً عَلَيْهِ حَقًّا، نصب او، در وجه را

(۱). مل: گفت.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: شهید نشد.

(۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد.

(۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۶). آو، آج، بم، لب: ای.

(۵). همه نسخه بدلها: الثمن.

(۷). آو، آج، بم، لب: کشندگان، مج: کشتندگان.

صفحه : ۵۵

محتمل بود «۱». یکی مصدر را «۲» لا من لفظه «۳»، و هو قوله: اشترى، لأن فيه [معنی] «۴» الوعد، كأنه [قال]: «۵» اشترى وعدا كما يقال: اعجبني الشيء حبا شديدا. و دیگر آن که، «وعد» در کلام مقدر باشد، ای وعد ذلك وعدا واجبا علیه الوفاء به، و از دو وجه وفا کردن بدو واجب است: یکی آن که «۶» جزاست بر عمل و ثواب بر جهاد، و اینکه واجب است. و دگر «۷» انجاز وعد است و خلف وعد «۸» قبیح باشد، و اینکه مشتمل بود ثواب و عوض را، ثواب بر یقتلون، و عوض بر یقتلون. فی التوراة و الإنجیل و القرآن. زجاج گفت: آیت دلیل می کند بر آن که جهاد واجب بوده است بر قوم موسی و عیسی چنان که بر امت محمد - صلی الله علیه و آله و علیهم. فاستبشروا بیعکم، شادمانه باشید «۹» به بیعی که کردی که در [او] «۱۰» همه سود است و هیچ زیان نیست. و لفظ بیع و شری در آیت مجاز است و تشبیه، یعنی حق تعالی در اینکه آیات با شما آن می کند که معامل «۱۱» کند با معامل، از آن که چیزی بستاند و چیزی بدهد، و مثله قوله:

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا «۱۲» ...، چون صورت قرض دارد آنچه می ستاند تا بیشتر و بهتر و نیکوتر باز جای دهد، آن را قرض خواند. وَ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، آن فلاح و ظفر «۱۳» بزرگوار است که چیزی در مقابله آن نیوفتد «۱۴».
 آنکه وصف کرد اینکه مؤمنان را که اینکه مبیعت می کنند، گفت: التائبون، و رفع او بر خبر مبتدای محذوف است، و التقدير: هم التائبون، ایشان توبه کارانند و با درگاه من آیند گانند و با طاعت رجوع کنندگان. و وجهی دیگر در رفع او آن است که: مبتدا باشد و خبرش به آخر مقدر، و هو قوله: لَهُمُ الْجَنَّةُ. و وجه سوم «۱۵» آن است که: روا بود که رفع او بر فاعلیت بود بدل ضمیر فاعل آن فی قوله: يُقَاتِلُونَ. کأن سائلا سأل و قال من هم! فقال: التائبون. و در مصحف ابی و عبد الله مسعود جمله منصوب است بر

(۱). آج، بم، لب: بر دو وجه است. [...]

(۲). همه نسخه بدلها: مصدری.

(۳). همه نسخه بدلها: لا من لفظ الفعل.

(۴-۱۰). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۵-۶). همه نسخه بدلها: از آن جا که.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز آج آن که.

(۸). آو، لب است، و خلف وعد.

(۹). آو، بم، لب: باشی.

(۱۱). بم: معامله، مل: معاملی با معامل

(۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۵.

(۱۳). همه نسخه بدلها: ظفری.

(۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مح: نیفتد.

(۱۵). آو، آج، بم، لب: سیم، مل، مح: سیوم.

صفحه : ۵۶

«یا» و «نون»، بر آن که صفت مؤمنان است، و نصب او بر مدح باشد كأنه قال:

اعنی التائبین، یا در محلّ جزّ علی صفة المؤمنین. العابدون، خدای پرستانند، و اصل عبادت بگفتیم که تذلل باشد من قولهم: طریق معبد، ای مدلل موطوء.

الحامدون، شکر گزارند گان نعمت او باشند. السائجون، در او خلاف کردند:

مؤرج گفت: روزه داران باشند به لغت هذیل. و اعمش از ابو صالح روایت کرد از «۱» رسول- علیه السلام- «۲» گفت: سیاحه امتی الصوم،

سیاحت و رفتن امت من روزه باشد، چنان که زهد و عبادت سلف آن بود که در زمین رفتندی، عبادت امت من به جای آن سیاحت، روزه است، و اینکه قول عبد الله مسعود است، و عبد الله عباس و سعید جبیر و مجاهد «۳» و حسن گفتند «۴»: آنانند که روزه فرض دارند. و بعضی دگر گفتند:

آنانند که صایم الدهر باشند. سعید جبیر گفت: دلیل بر آن که سائح، صایم باشد آن است که: آن جا که ذکر سائح کرد، ذکر صایم نکرد، و آن جا که صایم گفت، سائح نگفت تا تکرار نباشد. سفیان بن عینه گفت: روزه دار را برای آن سائح خواند که او عادت خود رها کرده باشد از طعام و شراب و نکاح، قال الشاعر:

تراه یصلی ليله و نهاره یظلّ کثیر الذکر لله سائحا

حسن بصری گفت: آنان باشند که از حلال روزه دارند و از حرام امساک کنند و مردمان عهد ما از حلال روزه می‌دارند و از حرام امساک نمی‌کنند.

بعضی علما گفتند: برای آن روزه دار را سائح خواند که، در خبر می‌آید که، فردای قیامت اهل بهشت را- هر کس «۵» را- منزلتی «۶» [۱۱۸-ر]

و درجه و جای معین باشد، مگر روزه دار را که خدای تعالی او را گوید: تو در بهشت می‌گرد و سیاحت می‌کن تا آن جا فرود آی که تو را دل خوش آید.

عطا گفت: سائحان، غازیان و مجاهدان باشند. عکرمه گفت: سائحان، طالبان علم‌اند که ایشان بروند و سیاحت کنند در طلب علم. الزاکون الساجدون، رکوع

(۱). آو، بم، مج، لب: که.

(۲). آج، مل که او. [.....]

(۳). آو، آج، بم، لب است.

(۴). همه نسخه بدلها: گفت.

(۵). همه نسخه بدلها: کسی.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: منزلی.

کنندگان و سجود کنندگان باشند، یعنی نماز بسیار کنند. الامرؤن بالمعروف، امر «۱» معروف کنندگان و نهی منکر کنندگان مردمان را به طاعت فرمایند و از معصیت باز دارند. وَ الْحَافِظُونَ لِخُدُودِ اللَّهِ، و حدهای خدای نگاه دارند و از آن تعدی نکنند و اوامر و نواهی خدای را مراعات کنند، اوامر او را امتثال کنند و از نواهی اجتناب نمایند. وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ، بشارت و مژده ده ای محمد

مؤمنان را.

قوله: ما كان لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ، بعضی مفسران گفتند، سبب نزول آیت آن بود که: چون ابو طالب را وفات نزدیک رسید، رسول- علیه السلام- به بالین او آمد او را گفت:

يا عم! إِنَّكَ اعْظَمُ النَّاسِ عَلَيَّ حَقًّا وَ احْبَبَهُمَ إِلَيَّ،

گفت: ای عم؟ در همه جهان آن حق که تو راست بر من کس را نیست، و آن دوستی که تو را در دل من است کس را نیست، و حق تو بر من از حق پدرم بیشتر است، مرا به کلمتی یاری ده، یعنی کلمه «۲» شهادت. ابو جهل حاضر بود و عبد الله بن امیه، گفتند: ترغب عن ملة عبد المطلب! ابو طالب گفت: انا على دين عبد المطلب.

و به روایتی دیگر آن است که، او را گفتند: یا با طالب؟ نه ما از تو همه عمرت شنیدیم که تو گفتی من بر ملت ابراهیم ام! گفت: گفتم، و امروز همین می گویم و من بر ملت ابراهیم ام «۳». رسول- علیه السلام- گفت: لا جرم استغفار می کنم برای تو، پس رسول- علیه السلام- استغفار می کرد برای او اینکه آیت آمد، و اینکه باطل است از آن جا که اتفاق است که اینکه سورت [به آخر] «۴» عهد رسول آمد و آخر عمر او، و ابو طالب در ابتدای اسلام فرمان یافت اینکه هر [د] «۵» و اتفاق است، دیگر آن که: اگر اینکه حدیث درست باشد، اینکه دلیل ایمان ابو طالب کند نه دلیل کفر او، برای آن که چون گفت من بر دین عبد المطلب، عبد المطلب بنزدیک ما و در اخبار و روایات ما و مخالفان نیز آن است که مسلمان بود. در «۶» حدیث ابرهه صباح آمد که: چون عبد المطلب بنزدیک او حاضر آمد، او گمان برد که او آمده است تا او را شفاعت کند تا از آن جا برگردد، او گفت: ای ملک؟ من برای آن آمده ام که کسهای «۷» تو شتران من گرفته اند، بفرمای

(۱). مل به.

(۲). مل: به کلمه.

(۳). لب: ابراهیم ام.

(۴-۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: نه در.

(۷). آو، آج، بم، لب: کسان.

صفحه : ۵۸

تا به جای باز دهند، او گفت: من پنداشتم خردی داری، من از راه دراز «۱» آمده ام با لشکرهای «۲» گران و با پیلان تا اینکه خانه که شرف شماس- قدیما و حدیثا- «۳» در اوست ویران «۴» کنم. تو در شتری چند گرگن حدیث می کنی، گفت: چنین است، مرا با شتر خود کار است، از حدیث خانه اندیشه ندارم «۵» که: ان للبيت ربيا يحفظه، خانه را خدای هست که نگاه دارد و اینکه نباشد «۶» الا سخن مؤمنان و موحدان، جز جاهلی نباشد ابلهی که اینکه حدیث روایت کند، آنکه گوید: فرقی نیست در کفر میان ایشان که به خراب خانه آمده بودند و میان عبد المطلب که آن گفت. [و اما به روایت دیگر که گفت: «۷» من بر ملت ابراهیم ام، آن کس که گوید گوینده اینکه کلمت کافر باشد، کافر او باشد برای آن، که رسول- علیه السلام- [را] «۸» می فرماید «۹»: وَأَتَّبِعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا «۱۰» ...، و رسول می گوید:

انا على ملة ابراهيم.

و از یوسف علیه السلام- حکایت اینکه است: وَأَتَّبِعْتَ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ «۱۱» ...، دگر آن که پیغامبر گفت: برای

او استغفار می‌کنم و استغفار می‌کرد، و مسلمانان نیز در رسول نگاه کردند برای پدران مشرک خود استغفار می‌کردند تا خدای تعالی آیت فرستاد و نهی کرد. اگر اینکه روایت درست است، استغفار رسول- علیه السلام- برای ابو طالب- رحمه الله علیه- من ادل الدلیل علی ایمانه باشد، برای آن که، رسول- علیه السلام- که قبله و قدوه همه عالم است در علوم دین چگونه شاید که اینکه مایه نداند از اصول دین که برای مشرکان مصرّ بر کفر، استغفار نشاید کرد که او را واجب آن است که از او تبرّا کند و در امت او کمتر کس اینکه هر دو مسأله «۱۲» داند «۱۳»، اینکه طعن بر رسول است، آنکه اگر درست شود، هم آیت را و هم روایت را، تفسیری [۱۱۸-پ]

ظاهر و تأویلی در خور است. اما روایت ممتنع نباشد که رسول- علیه السلام- برای ابو طالب استغفار کرد. و

- (۱). آو، آج، بم، لب: دور.
- (۲). آو، آج، بم، لب: لشکری.
- (۳). آو، آج، بم، لب: قدیمان و حدیثان.
- (۴). آو، آج، بم: بیران. [.....]
- (۵). آو، آج، بم، لب: نمی‌دارم.
- (۶). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۷-۸). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۹). همه نسخه بدلها: می‌فرمایند.
- (۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۵.
- (۱۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۸.
- (۱۲). آو، آج، بم: ملت.
- (۱۳). آو، آج، بم، مل، مج: دانند که.

صفحه : ۵۹

آنان «۱» که دیدند از رسول- علیه السلام- ایشان را ایمان ابو طالب معلوم نبود، گمان بردند که رسول- علیه السلام- برای مشرکی استغفار می‌کند، ایشان برای مشرکان استغفار کردند، خدای تعالی آیت فرستاد و ایشان را تنبیه کرد. بر گمان بد و ظن- خطا که بر رسول بردند، گفت: ندانی که پیغامبر را نباشد «۲» که برای مشرکان استغفار کند. و اما تفسیر آیت آن است که: اینکه نهی نیست، بل نفی است چنان که گفت: ما کان لکم أن تُنبئوا شجرها «۳»...، و قوله: و ما کان لِنفس أن تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ «۴»...، و ما کان لِنفس أن تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ «۵»...، و محال است گفتن که، اینکه آیات را معنی نهی است برای آن که، انبات درخت و مرگ مقدور ما نیست، ما را از آن چگونه نهی کند و حدیث ایمان ما را به آن امر کرده‌اند نهی، پس اینکه آیت ما را و آن آیات را معنی نفی باشد، یعنی نباشد و نکند و روا ندارد پیغامبر و هیچ مؤمنی که استغفار کند برای مشرکان به علّت خویشی، پس از آن که روشن شده باشد که ایشان را- یعنی پیغامبر را- و مؤمنان را- که ایشان اهل دوزخ‌اند.

آنکه بیان کرد حدیث ابراهیم- علیه السلام- که او برای عمّش چرا استغفار کرد.

و علّت حسن آن پیدا کرد آنان را که ندانستند، گفت: و ما کان استغفار ابراهیم لأبيه إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ، گفت: نبود استغفار ابراهیم برای پدرش- یعنی برای عمّش آزر- چنان که بیان کردیم در آیاتی که رفت- در سوره البقره و سوره الانعام- که: آزر عمّ

ابراهیم بود و پدرش تاریخ نام بود. خلاف از میان راویان در «حا» و «خا» افتاد که: تارح به «حا» ی نامعجمه است یا به «خا» ی معجمه؟ الا از وعده‌ای (۶) داد او را به ایمان ابراهیم- علیه السلام- عمش را دعوت کرد با ایمان. او وعده داد ابراهیم را و گفت: ایمان خواهم آوردن. ابراهیم- علیه السلام- برای او استغفار کرد، استغفار مشروط، و شرط اگر چه در ظاهر لفظ نیست، لابد در نیت باشد که نشاید که ابراهیم- علیه السلام- عالم نباشد به اینکه مسأله، او (۷) استغفار چنین کرده

(۱). آو، آج، بم، لب: اینان.

(۲). مل: نشاید.

(۳). سوره نمل (۲۷) آیه ۶۰.

(۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۴۵.

(۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰۰.

(۶). آو، آج، بم، لب که. [.....]

(۷). آو، آج، بم: و.

صفحه : ۶۰

باشد که: اللهم اغفر لابی اذا آمن.

و روایتی دگر آن است که: او اظهار ایمان کرد بر ابراهیم و گفت: من مؤمنم.

ابراهیم- علیه السلام- برای او استغفار کرد، چنان که گفت: وَ اغْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ (۱)، گفت: بیامرزد پدرم را که او از جمله ضالان بود، نگفت از جمله ضالان است.

و بعضی دگر گفتند: وعده ابراهیم داد پدرش را به استغفار، و اینکه قول نیک نیست برای آن که خلاف ظاهر قرآن است، و اینکه قول مقتضی آن باشد که ابراهیم- علیه السلام- استغفار نکرد بل وعده استغفار داد، و حق تعالی نه چنین گفت، بل گفت: نبود استغفار ابراهیم پدرش را الا از وعده‌ای که داد او را پس استغفار و حسن او معلل بکرد به وعده. و اگر وعده وعده استغفار بودی، معلل بودی به نفس خود، و الشیء لا یعلل بنفسه. و قوله: وَ عَدَّهَا إِيَّاهُ در وعد ضمیر مرفوع مستکن است، و ضمیر پدر باشد و «ها» ضمیر منصوب متصل است برای آن که مفعول اول وعده است و رجوع [او] (۲) با موعده است، و ایاه، ضمیر منصوب منفصل است بر مفعول دوم وعده. آنگه بیان دیگر در آن که وعده از پدر بود به ایمان، آن است که گفت: فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ، چون پیدا شد ابراهیم را- علیه السلام- که او دشمن خدای است و آن وعده خلاف است و آن اظهار (۳) ایمان نفاق است [از] (۴) او تبرأ کرد و بیزار شد. و بعضی مفسران گفتند: اینکه علم ابراهیم و اینکه بیان روز قیامت باشد که او پندارد که عمش مؤمن بود و آن وعده حق بود و در آید و گوید: اللهم ابي اللهم ابي، بار خدایا پدرم پدرم؟ حق تعالی گوید: بیارید او را، بیارندش بر صورت گفتاری، [ابراهیم] (۵) گوید: بار خدایا: اینکه کیست! گوید: اینکه عم تو است آزر بت تراش، و او بر کفر بود با تو دروغ گفت و منافق بود. عند آن حال ابراهیم از او تبرأ کند إِنَّ اِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ که ابراهیم اوآه بود و بردبار.

در معنی اوآه، چند قول گفتند: شهر بن حوشب روایت کرد به روایتی مرسل که، رسول- علیه السلام- گفت: چون او را پرسیدند از اوآه گفت:

الأوَاه، الخاشع

(۵-۴-۱). سوره شعراء (۲۶) آیه ۸۶.

(۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). بم: ظاهر.

صفحه: ۶۱

الله المتضرع {

، [۱۱۹-ر]

گفت: لابه کننده باشد.

انس روایت کند که: زنی بنزدیک رسول- علیه السلام- سخنی گفت که رسول را از آن کراهتی حاصل شد، عمر «۱» بانگ بر او زد «۲»، رسول- علیه السلام- گفت:

«۳» دعوها «فانها اوآهه»،

رها کنی او را که او اوآهه است، گفتند: یا رسول الله؟ اوآهه چه باشد! گفت: خاشعه.

کعب الاحبار را پرسیدند از معنی اوآه، گفت: آن باشد که چون ذکر دوزخ شنود «۴» آه «۵» کند.

عبد الله مسعود و عبید بن عمیر گفتند: اوآه، دعاء باشد، بسیار دعا. عطا گفت:

هو الجامع «۶» الدعاء، مرد جمع کننده «۷» دعا کننده باشد. از عبد الله مسعود پرسیدند، گفت: اوآه، رحیم باشد، و قتاده هم اینکه

گفت و حسن بصری نیز. عبد الله عباس گفت: اوآه توآب باشد، توبه کار. مجاهد گفت: اوآه، موقن «۸» باشد. عکرمة گفت:

مستیقن «۹» باشد به لسان الحبشه، گفت: نبینی که چون حبشی را چیزی گویند او بدانند که آن چیست، گوید: [آوه؟] «۱۰» یعنی

عرفت.

ابن ابی نجیح گفت: مؤتمن باشد. کلبی گفت: اوآه، مرد تسیح کننده باشد در بیابان «۱۱» خالی وحش «۱۲». عقبه بن عامر گفت:

مردی باشد که ذکر خدای بسیار کند. و حکم روایت کرد از حسن بن مسلم که: مردی بود که ذکر خدای بسیار کردی و روزگار

خود بر تسیح و تهلیل مستغرق کرده بودی، حدیث او پیش رسول- علیه السلام- می کردند، گفت: او اوآه است، و گفته‌اند: اوآه،

آن باشد که قرآن بسیار خواند.

(۱). اساس رضی الله عنه.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مج: بر آورد.

(۳). اساس: دعوه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). مل: رود.

(۵). آو، آج، بم، لب: واه.

(۶). مل مع.

(۷). مل با.

(۸). مج: مؤمن.

(۹). اساس: مستقین، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۰). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد، آج، مج: آواه. [.....]

(۱۱). آو، آج، بم: بیان.

(۱۲). آج، لب: خشن.

صفحه : ۶۲

عبد الله عباس گفت در عهد رسول- علیه السلام- مردی بود قرآن بسیار می خواندی، او را وفات رسید. رسول- علیه السلام- بر او نماز کرد و او را دفن کرد، آنکه گفت:

رحمك الله انك كنت لأؤاها،

خدای بر تو رحمت کناد که تو او اه بودی، یعنی قرآن بسیار خواندی. و گفته اند «۱»: آن باشد که آواز بلند بردارد به ذکر خدای و دعا و قرآن، و در آن میانه آه بسیار گوید: و در خبر است که ابراهیم- علیه السلام- [بسیار] «۲» گفتی:

«۳» آه من النار قبل ان لا تنفع»

آه، آه از دوزخ پیش از آن که آه سود ندارد.

شعبه روایت کرد از ابو یونس که او گفت: در مدینه قاضی بود، او روایت کرد از ابو ذر که، ابو ذر گفت: مردی بود که گرد خانه طواف کردی و در میانه دعا گفتی:

آوه آوه «۴»؟ ابو ذر، رسول را گفت: یا رسول الله؟ نیک است اینکه که اینک مرد می کند.

رسول- علیه السلام- گفت:

دعه فانه اوّاه

، گفت: رها کن او را که او اوّاه است.

گفت شبی بیرون آمدم رسول را دیدم که او را به دست خویش به چراغ دفن می کرد.

نخعی گفت: اوّاه، فقیه باشد. فزّاء گفت: آن باشد که از گناه آه کند. سعید جبیر گفت: معلم خیر باشد. عطا گفت: تائب باشد از

جمله معاصی که خدای تعالی آن را کاره بود. ابو عبیده گفت: آن باشد که از سر ترس آه بسیار گوید و از سر نفس «۵» تضرّع کند

و ملازم طاعت باشد. زجاج گفت: اینکه قول جامع است هر چیزی را که در اوّاه «۶» گفتند: و اصل او از تاوّه است، و آن آه گفتن

باشد «۷» از درد دل و فعل از او تاوّه آید تاوّه «۸» آید، و اوّه یاوّه تأویها، قال المثقب العبدی:

إذا ما قمت ارحلها بليل تأوّه آهه الرّجل الحزين

و قال الرّاجز:

أوه الرّاعى و وضوا كلبه

(۱). آو، بم: گفته ان.

(۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: ینفع.

(۴). آج: اوّاه اوّاه.

(۵). همه نسخه بدلها: یقین.

(۶). آو، آج، بم: در واه.

(۷). در اساس، عبارت: هر چیزی را ... آه گفتن باشد، تکرار شده است.

(۸). دیگر نسخه بدلها: تأوّه تیاؤه.

صفحه : ۶۳

و يقول العرب: اوه «۱» من كذا، قال الشاعر:

فأوه «۲» لذكرها اذا ما ذكرتها و من بعد ارض دونها و سماء

و عرب، أوه گوید، و ثلاثی مجرّد نیامده است از او، و اگر آمده بودی، آه یؤوه «۳» علی وزن قال يقول. و الحليم «۴»، بردباری باشد که شتاب نکند به عقاب و مهلت دهد مستحق را به مقتضی حکمت با آن که قادر باشد بر تعجیل عقوبت.

قوله: وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ - الاية، مجاهد گفت: وجه اتصال آیت به آیت مقدم «۵» آن است که خدای تعالی چون مسلمانان را نهی کرد از آن که برای کافران استغفار کنند آنان که پیش از آن استغفار کرده بودند، گفتند: یا رسول الله؟ پس حکم ما چیست که ما ندانستیم که نشاید «۶»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: خدای اضلال نکند گروهی را پس از آن که هدایت داد ایشان را، یعنی حکم نکند به ضلال ایشان پس از آن که توفیق ایمان داد ایشان را، و با ایشان الطاف [۱۱۹-پ] کرد که ایشان عند آن اختیار ایمان و طاعت کردند تا بیان کند ایشان را آنچه ایشان را واجب است از آن اجتناب کردن، پس مجاهد گفت: اینکه آیت خاص است در استغفار برای مشرکان، و عام است در سایر معاصی.

مقاتل و کلبی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، خدای تعالی احکامی در شرع بفرمود از: قبله «۷»، فرایض و جز آن. جماعتی مسلمانان یاد گرفتند و کار بستن گرفتند آن را و غایب شدند بر آن، خدای تعالی آن احکام منسوخ بکرد. چون از سفرها باز آمدند، رسول - علیه السلام - و صحابه بر خلاف آن عمل می کردند، گفتند: یا رسول الله؟ حکم ما چیست در آن که عمل کردیم بر آن و ندانستیم که منسوخ است!

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: من اضلال هیچ قوم نکنم پس از هدایت یعنی ابطال عمل ایشان نکنم که بر منسوخ عمل کرده باشند نه به قصد، بل از سر نادانی تا

(۱). اساس: أوه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). اساس: فأوه، آو، آج، بم: تأوه، با توجه به قرینه فوق: يقول العرب، تصحیح شد.

(۳). آو، آج، بم: یؤه.

(۴). مل: و حلیم. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج: اول.

(۶). آو، بم، لب: نباید کرد.

(۷). همه نسخه بدلها و.

صفحه : ۶۴

بیان کند برای ایشان احکام ناسخ را و اضلال، به معنی ابطال عمل آمد، فی قوله:

وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالُهُمْ» (۱)، ای فلن یبطل اعمالهم. ضحاک گفت: معنی آن است که، خدای تعالی عذاب نکند و اضلال نکند هیچ قوم را از ره بهشت تا بیان نکند برای ایشان و حلال از حرام جدا نکند، و اینکه آیت جاری مجرای آن باشد که گفت: ... وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا» (۲).

إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ خدای تعالی به همه چیز عالم است، مصالح او داند، بیان «۳» می کند به حسب مصلحت.

إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، وجه اتصال اینکه آیت به آیات متقدم «۴» آن است که، خدای تعالی چون احکام کفار با اختلاف در آیات اول بگفت و حدیث مسجد ضرار و مانند آن، [گفت] «۵» تا «۶» اینکه احکام مفوض به خدای است از آن جا که ملک آسمان و زمین او راست، خلقا و ایجادا و حکما و تغیرا «۷». و ملک اتساع مقدر «۸» باشد آن را که سیاست و تدبیر او را رسد «۹». و تصرف بر حقیقت خدای راست - جل جلاله - که او قادر است بر احیاء و اماتت، مرده را او زنده کند و زندگان را او بمیراند و شما را که خلقانی بدون او یاری و یآوری نیست، بل ولی و والی و متولی «۱۰» و اولی به شما و کار شما خدای است - جل جلاله - و یاری دهنده به کارهای شما را خدای است «۱۱» - جل جلاله. و فعل، بنای مبالغت باشد از آن جا که قیاس فاعل اقتضا - کند، چون سمیع و علیم و بصیر.

قوله: لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ - الاية، حق تعالی گفت: توبه پذیرفت «۱۲» خدای تعالی از پیغامبر - صلی الله علیه و آله - و بر اصحاب او از مهاجر و انصار - رضی الله عنهم - از آنان که متابع او بودند، بدان که بنزدیک ما توبه پیغامبران

(۱). سوره محمد (۴۷) آیه ۴.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۵.

(۳). مل آن.

(۴). آج، لب: مقدم.

(۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۶). اساس: با، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۷). آو، آج، بم: تغیرا.

(۸). مل، مج: مقدور.

(۹). آو، آج، بم، لب: باشد.

(۱۰). آو، آج، بم، لب: متوالی.

(۱۱). آو، آج، بم، لب: بر کارهای شما خداست. [...]

(۱۲). آو، بم: پذیرفت.

صفحه : ۶۵

- صلوات الله عليهم - نه از گناه باشد، چه گناه برایشان روا نیست «۱» نه صغیره و نه کبیره به هیچ وجه، و بنزدیک ما توبه را اثر نبود در اسقاط عذاب «۲»، و انما اسقاط عقاب خدای کند - جل جلاله - عند توبه به تفضل و حظ توبه در تحصیل ثواب باشد و قبول توبه از خدای تعالی به معنی ضمان ثواب بود بر او. و توبه، طاعتی است از طاعات، و حظ طاعت «۳» ثواب بود نه اسقاط عقاب، و توبه پیغامبران - عليهم السلام - بر سبیل خشوع و خضوع و اجابت و انقطاع بود با خدای تعالی، و توبه معصومان هم بر اینکه وجه باشد، اما توبه مهاجر و انصار آن «۴» که از ایشان عصمت او درست شود توبه او هم بر اینکه وجه بود، و توبه دیگران چون توبه ما باشد از

گناه از کبیره و صغیره.

و حقیقت توبه بیان کردیم که چه باشد، و در لغت رجوع باشد، و تاب الله علی العبد، آن باشد که رحمت بسر او آرد» (۵)، آنگه وصف کرد یاران رسول را از مهاجر و انصار و گفت: آنان‌اند که متابع اویند در وقت عسرت و آن ساعت دشخواری» (۶) بود و تنگی طعام و شراب و نایافت چهار پای در غزات تبوک.

جابر بن عبد الله الانصاری گفت، سه عسرت بود: عسرت آب، و عسرت زاد، و عسرت چهار پای. مردم گرسنه و تشنه، پیاده مانده بود» (۷) به حدی که ده مرد» (۸) را یک شتر بود، به مراوحه بر او نشستندی به نوبت و فرو می آمدندی و زاد ایشان خرما بد» (۹) و جو بود» (۱۰) و روغن گاو طعم بگردانیده، یک خرما از مزاده [۱۲۰-ر]

بگرفتندی و مردی در دهن نهادی و یک دو بار بمزیدی تا» (۱۱) به صاحبش دادی تا بر هر ده بگردیدی، آنگه با استخوان آمده [بودی]» (۱۲) آنگه جرعه آب بر سر آن باز خوردی» (۱۳).

عبد الله عباس گفت: بی آبی و سختی صحابه در غزات تبوک به جایی رسید

(۱). آو، بم: بر ایشان راه نیست.

(۲). همه نسخه بدلها: عقاب.

(۳). آو، آج، بم: توبه.

(۴). آو، آج، بم، مل، لب: آنان.

(۵). آج: با سر آورد.

(۶). معج: دشواری.

(۷). آو، آج، بم، مل، معج، لب: بودند.

(۸). همه نسخه بدلها: به ده مرد.

(۹). آو، بم، معج، لب: خرما بد بود.

(۱۰). مل: خوید، آو، آج، بم، معج: جوید.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بمزیدی و.

(۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۱۳). مل: باز خوردندی. [.....]

صفحه : ۶۶

که، ما یک روز به منزلی فرود آمدیم به گرمگاه، و تشنگی بر ما غالب شد چنان که نزدیک بود که نفس ما منقطع شود، مرد بود که شتر را می کشت و آن آبی و [تر]» (۱) ی که در شکم شتر بود از آن می خورد. صحابه نزدیک رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ ما از تشنگی هلاک می شویم و ما دانیم که خدای تعالی دعای تو رد نکند، چرا برای ما دعا نکنی تا خدای تعالی ما را آبی دهد. رسول- علیه السلام- دست برداشت و دعا کرد، خدای تعالی بارانی عظیم بفرستاد و آبی و سیلی بسیار» (۲) در آمد و ما آنها بر گرفتیم که از لشکرگاه بیرون رفتیم همه زمین خشک بود و اینکه باران جز به لشکرگاه ما نیامده بود، مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبَهُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ، حمزه و حفص خواند [ند]» (۳) یزید به «یا»، دگر قراء به «تا»، و در مصحف عبد الله مسعود «کادت» نوشته است، و حمزه گفت: چون، «کاد» می خوانم، یزید به «یا» بخوانم برای آن که فعل مقدم است و تأنیث نه حقیقی است، و در فاعل «کاد» سه وجه

گفتند: یکی آن که، شأن و امرست، و التقدیر: کاد الشان و الامر. ابو علی گفت اینکه در «کاد» روا باشد، در «عسی» روا نباشد، برای آن که خبر در «کاد» ملازم بود در بیشتر احوال، و در «عسی» نه چنین باشد، بل فاعل «عسی» بیشتر مفرد باشد، نحو: عسی ان یخرج زید، و قوله: وَ عَسَى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ... «۴»، و وجه دوم آن است که: فاعل کاد قلوب باشد، و کلام در تقدیم و تأخیر بود، و التقدیر: من بعد ما کاد قلوب فریق منهم تزیغ، و مثله: تقدیم خبر کان علی اسمها نحو قوله: ... وَ كَانَتْ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ «۵». و وجه سوم «۶» آن است که: در او ضمیر آنان باشد که ذکر ایشان رفته است از رسول- علیه السلام- و صحابه او آن که ایشان را چون یک قبیل و یک جنس کرده «۷» است برای آن که فعل موخّد گفت که ایشان را به منزلت یک شخص فرود آورد، حق تعالی گفت پس از آن که در شدت و سختی کار به جایی رسید که نزدیک بود که بچسبد «۸» و میل کند دل گروهی از ایشان، یعنی از راه بشود. و زیغ، میلی باشد بر جهت فساد، قال الله تعالی:

(۳-۱). اساس ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۲). آو، آج، بم، لب بسیار.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۶.

(۵). سوره روم (۳۰) آیه ۴۷.

(۶). مل، لب: سیوم.

(۷). آو، آج، بم، مل، معج: بچسبند.

(۸). در اساس، لفظ «کرده»، تکرار شده است.

صفحه ۶۷:

فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ... «۱»، و قال: رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا... «۲»، گفتند سبب نزول آیت آن بود که: مردی بود در جمله صحابه، او را ابو خیمه عبد الله بن خیمه گفتند. او از رسول- علیه السلام- باز پس استاد در غزات تبوک ده روز. و اینکه مرد دو زن داشت یک روز به گرمگاه در آمد، اینکه زنان هر یکی عریشی ساخته بودند و برفته و آب زده و جامه فگنده و آب سرد نهاده و طعامی ساخته. او در آمد ایشان پیش او رفتند و او در عریش آمد و بنشست جایی بود خنک و آبی سرد و طعامی «۳»، و زنان به خدمت او ایستاد [ه] «۴». با خویشان اندیشه کرد و گفت: من روا دارم که من اینکه جا بنشینم بر چنین حال «۵» و رسول خدای و صحابه او سلاح در گردن «۶» در گرما و سرما و باد و باران در رنج؟ و الله که من با اینکه زنان حدیث نکنم تا ساز نکنم و از قفای رسول بنشوم.

آنگاه برگ بساخت و زنان با او حدیث می کردند و او جواب نمی داد، و شتر پیش آورد و زادی که داشت و برگی بر او بست و بر نشست و برفت تا به رسول- علیه السلام- رسید به تبوک. مردم گفتند: یا رسول الله؟ سواری می آید از راه. رسول- علیه السلام- گفت:

کن ابا خیمه

، ابو خیمه باشد «۷» که پیش آمد، ابو خیمه بود.

رسول- علیه السلام- گفت: چگونه افتاد که از من باز پس ایستادی و اکنون پیامدی!

گفت: یا رسول الله؟ قصه چنین افتاد و گفت و آنچه رفته بود «۸» حکایت بکرد با رسول- علیه السلام. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و گفت از پس آن که دل گروهی بر «۹» ابو خیمه و مانند او جماعتی که باز ماندند از صحبت رسول. آنگه مدد توفیق

ایشان را دریافت تا برفتند و رضای رسول دریافتند و توبه کردند و خدای تعالی توبه ایشان قبول کرد، و ذلک قوله: ... ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا» (۱۰). و بعضی دیگر گفتند: من بعد ما کاد یزیغ قلوب فریق منهم، مراد آنانند که [۱۲۰-پ] ایشان را فی ساعه العسره، از بی زادی و بی آبی و بی برگی رنج رسید تا نزدیک بود که دل ایشان از راه حق میل-

(۱). سوره صف (۶۱) آیه ۵.

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۸.

(۳). مل نیکو.

(۴). اساس: ندارد، از مل، افزوده شد.

(۵). مل: حسن حال.

(۶). همه نسخه بدلها افکنده.

(۷). آو، معج، مل: باش. [.....]

(۸). آو، آج، بم، معج، لب: آنچه رفت.

(۹). همه نسخه بدلها: چون.

(۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۸.

صفحه : ۶۸

کند و برگردد. آنچه حق تعالی ایشان را به توفیق و لطف مدد کرد تا ثبات کردند، توبه کردند، و خدای توبه ایشان بپذیرفت «۱». چون توبه کردند از آن خطرات وسوس.

إِنَّهُمْ بِهِمْ رَوْفٌ رَحِيمٌ، رأفت بلیغ تر باشد از رحمت، و فیه لغتان: رءوف علی وزن فعول «۲»، قال کعب بن مالک الانصاری:

نطیع نبینا و نطیع ربنا هو الرحمن کان بنا رءوفا

و رءوف، علی وزن فعل، [قال] «۳»:

تری للمسلمین علیک حقا کفعل الوالد الرؤف الرحیم

قوله: وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا- الایه، گفت: و بر آن سه کس که ایشان را باز پس افگندند و باز پس گذاشتند. و در معنی اینکه دو وجه باشد «۴»، یکی آن که: فعل را حواله به خدای بود به معنی خذلان و منع لطف. و افعال ما لم یسم فاعله، بسیار حواله باشد به خدای تعالی، نحو قوله: عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ... «۵»، و وجه دیگر آن که:

حوالت تخلیف و ترک به صحابه رسول باشد که برفتند و ایشان را با پس «۶» رها کردند.

و عکرمه خواند: خلفوا، به فتح «خا» و «لام» و به تخفیف، ای قعدوا خلف رسول الله و بعد خروجه، کما قال: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ «۷»- الایه. و از صادق- علیه السلام- روایت کردند که او خواند: خالفوا به «الف». و اینکه سه مرد یکی کعب بن مالک [الشاعر بود و مراره بن الربیع و هلال بن امیه، و هر سه انصاری بودند. روای خبر گوید:

عبد الرحیم بن عبد الله بن کعب بن مالک] «۸» که او گفت، جدّم گفت: من هرگز از رسول- علیه السلام- باز نه استادم «۹» در بدر و [احد و] «۱۰» حنین و جز آن تا که غزات تبوک آمد. رسول- علیه السلام- ساز رفتن می کرد و گرمای گرم «۱۱» بود و اوان میوه

بود، من نیز دو شتر را ساز راست کردم» (۱۲) و من تندرست بودم و به قوت هیچ عذر نبود مرا. چون

- (۱). آو، بم، مل: بپذرفت.
- (۲). اساس: فعلیل، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۰-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۴). مل: گفتند.
- (۵-۸). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶.
- (۶). آج، مل: باز پس.
- (۷). سوره توبه (۹) آیه ۸۱.
- (۹). نه استادم / ناستادم.
- (۱۱). معج: گرم گرما.
- (۱۲). آو، آج، بم: دو شتر داشتم راست کردم.

صفحه : ۶۹

صحابه برگ خود بساختند و مرا وقت خوش می آمد و میوه و سایه، و عزم داشتم که نرم و چیز کی چند بود از جمله ساز که به دست نبود، هر روز گفتمی: بخرم، دگر باره گفتمی: نتوان خریدن، تا رسول- علیه السلام- بیرون شد، من هر روز گفتمی: امروز بخرم و فردا بروم بر اثر رسول. هر روز که به بازار رفتمی، نیافتمی تا رسول- علیه السلام- برفت و مرا میسر نشد و از آن صحبت باز ماندم. چون ایشان دور برفتند و من [و] «۱» اینکه دو مرد دیگر باز ماندیم، مرا پشیمانی سخت پدید آمد از آن جا که چندان که در مدینه می گشتم از بازماندگان جنس خود کس را نمی دیدم، جماعتی منافقان بودند و جماعتی بیماران و اصحاب «۲» الأعداء و الأمراض، و زنان «۳» و کودکان، و عدد ایشان جمله هشتاد و اند کس بودند و از آن که مردم بسیار بودند با رسول- علیه السلام- نظر وی به هر یک «۴» نرسید «۵»، مرا یاد نکرد تا که به تبوک جمله رسید، گفت: ما فعل کعب بن مالک، [کعب مالک] «۶» چه کرد! یکی از جمله ما گفت: او را تنعم منع کرده است و خویشان داری. معاذ جبل گفت: خلاف آن است که تو گفتمی، ای رسول الله! ما از او الا خیر ندانیم. ایشان در اینکه بودند که ابو خيثمه برسید که قصه او گفته شد. چون رسول- علیه السلام- غزات تبوک تمام کرد و آنچه مقصود بود حاصل کرد «۷»، برگشت از آن جا روی به مدینه نهاد. من با خویشان اندیشه کردم، و گفتم: چه عذر آرم و چه بهانه سازم! چنان که «۸» اندیشه کردم مرا به از آن نیامد که راست گویم چون رسول- علیه السلام- در مدینه آمد اول به مسجد رفت و دو رکعت نماز کرد و عادت او چنین بودی که، چون از سفر در آمدی ابتدا به مسجد کردی «۹»، دو رکعت نماز کردی، مردمان باز مانده می رفتند و هر یکی عذری به دروغ می خواستندی و رسول- علیه السلام- از ایشان قبول می کرد و برای ایشان استغفار می کرد. من در پیش رسول شدم، در روی من تبسمی کرد با خشم و مرا گفت: نه چهار پای خریده بودی تا بیایی! من گفتم: یا رسول الله! اگر به جای تو دیگر کس بودی، من با او عذرها

(۱-۶). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. [...]

(۲). همه نسخه بدلها: من اصحاب.

(۳). آو، آج، بم، لب: مردمان.

(۴). آو، آج، بم، لب: به هر کس.

(۵). آو، آج، بم، مل، لب: نمی‌رسید.

(۷). آو، آج، بم، لب: حاصل شد.

(۸). همه نسخه بدلها: چندان که.

(۹). همه نسخه بدلها و.

صفحه : ۷۰

آورد می که از من قبول کردی، و لکن با تو جز راست «۱» نتوانم گفتن، چه اگر جز راستی «۲» گویم تو را به وحی معلوم کنند و من با تو جز راست نتوانم گفتن، مرا هیچ عذر نبود جز توانی و تکاسل، و امید می‌دارم که برای آن که من با تو دروغ نگفتم خدای تعالی توبه من قبول کند. [۱۲۱-ر]

و مرا عفو کند. رسول- علیه السلام- روی به قوم کرد [و گفت: «۳»]

أما هذا فقد صدقكم

الحديث، أما اینکه مرد راست بگفت.

آنگاه مرا گفت: بر خیز و برو تا خدای را در تو چه حکم است. من برخاستم و از مسجد بیرون آمدم، قوم من روی در من نهادند به ملامت و مرا گفتند: چرا عذر نخواستی که پیغامبر از تو قبول کردی چنان که از دیگران، و برای تو استغفار «۴» کردی و چندان بگفتند که من بر آن گفتن پشیمان شدم، و خواستم تا بروم و خویشتن را دروغزن کنم و از آن قول باز آیم. دگر باره گفتم: علی [کل] «۵» حال، راست به از دروغ باشد، و اگر در دروغ نجاتی بود در راست بهتر بود و از آن جا برفتم. رسول- علیه السلام- صحابه را گفت: با ایشان هیچ سخن مگویید «۶» و اختلاط مکنی و از آن «۷» هجران «۸» نمایی، کس گرد ما نگشت و با ما سخن نگفت و جواب سخن ما باز نداد. من سخت دلتنگ شدم و چنان دانستم که جهان تاریک و متغیر است و پنداشتم خانه‌ها «۹» و منازل نه آن است که بود، و من به نماز در مسجد می‌شدم و رسول- علیه السلام- به گوشه چشم به من «۱۰» نگریدی و روی بگردانیدی، و زنان ما از ما هجران کردند و من و اصحابان من در دلتنگی و گریه و جزع ماندیم تا من شبی برخاستم و به بام سرای پسر عمم فرو شدم از دلتنگی و بر او سلام کردم، مرا جواب نداد و چندان که با او سخن گفتم «۱۱» جوابم نداد [او را گفتم: به خدای بر تو، تو نمی‌دانی که من خدای و رسول را دوست دارم؟ جواب نداد تا] «۱۲» دوم بار، سه‌ام بار «۱۳»

(۱). آو، آج، بم، مج: راستی.

(۲). آو، آج، بم: راست.

(۱۲-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج: استغفاری.

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مج، افزوده شد.

(۶). مل، مج: نگوی.

(۷). همه نسخه بدلها: ایشان. [...]

(۸). آج، مج، لب: هجرت.

(۹). اساس: خانها/ خانه‌ها.

(۱۰). آو، آج، بم، لب: در من.

(۱۱). آو، آج، بم، لب پاسخ نکرد و.

(۱۳). آو، آج، بم، لب: دو سه بار.

صفحه : ۷۱

باز گفتم و سوگند دادم، گفت: خدای به داند «۱». از آن جا به در آمدم، بر دگر روز در بازار مدینه نشسته بودم، مردی ترسا، نبطی، از اهل شام در بازار آمد و می گفت: کعب بن مالک کدام است! او را به من راه نمودند. پیامد نامه‌ای مرا داد از آن ملک غسان «۲»، و در آن جا نوشته بود: امّیا بعد چنین گفتند مرا که، صاحب تو را جفا کرده است و برانده و چون تو مرد ضایع نماند، برخیز و بنزدیک من آی تا آنچه مراد تو است حاصل کرده شود. با خود گفتم: اینکه تمام محنتی «۳» است؟ آن نامه «۴» بسوختم.

چون چهل روز بر اینکه بگذشت، رسول مرا گفت: از زن دور شو، گفتم: یا رسول الله! طلاقش دهم! گفت: نه، و لکن نزدیکی مکن با او. من به خانه رفتم، او را گفتم خیز و به «۵» خانه خود رو، و آن دو کس را نیز هم اینکه فرمود. اما هلال بن امیه، مردی پیر بود، زن او پیامد و گفت: یا رسول الله! هلال بن امیه مردی پیر است و او را اربی نباشد «۶» به زنان، و نمی‌گزیرد او را از خدمتگاری، دستور باشی تا من پیش او باشم و او را خدمت می‌کنم! گفت: روا باشد. بر اینکه کار مدت پنجاه روز بر آمد، من بر بام سرای خود نماز بامداد می‌کردم که از سر کوه سلع «۷» ندایی شنیدم که:

بشارت باد تو را ای کعب مالک! من به روی در افتادم به شکر و دانستم که خدای فرج فرستاد. همان ساعت سواری می‌تاخت و بشارت می‌آورد مرا، من آن جامه‌ها «۸» که داشتم به او دادم و برخاستم و به مسجد رفتم. چون از در مسجد در شدم، طلحه بن عبید الله بر پای خاست و مرا در کنار گرفت و گفت: مبارک باد که خدای تعالی توبه شما پذیرفت. من پیامدم و رسول را سلام کردم و روی رسول - علیه السلام - از بشر و بشاشت روشنایی می‌داد، مرا گفت: بشارت باد تو را به بهتر روزی که در همه عمر تو بوده است تا از مادر زادی؟ گفتم: یا رسول الله: امن عندک أم من عند الله! از نزدیک تو یا از نزدیک خدای! گفت:

لا بل من عند الله،

بل از نزدیک خدای، و اینکه

(۱). مل: بهتر داند.

(۲). آو، بم، مل: غان.

(۳). آو، آج، بم، لب: محنت.

(۴). آج، مج، لب بگرفتم، مل از وی بستدم و.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج: با.

(۶). آو، آج، بم، لب: حاجتی کم باشد.

(۷). اساس: تلغ، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). آج، لب: من از جامه‌هایی.

صفحه : ۷۲

آیت برخواند: لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ - الی قوله: ... وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ «۱».

من گفتم: یا رسول الله؟ از توبه من آن باد که عهد می‌کنم که جز راست نگویم، و آن که از جمله مال خود بیرون آیم و صدقه کنم. رسول- علیه السلام- گفت: جمله نباید صدقه کردن، بعضی بده و بعضی باز گیر. گفتم: همچنین کنم. آنگه گفت: از اینکه حال که رفت ما را بر من هیچ از آن خوشتر نیامد که من با پیغامبر خدای دروغ نگفتم. و نیز آن دو صاحب من هر دو راست گفتند و خدای تعالی به برکت آن صدق «۲»، ما را توبه کرامت کرد و توبه از ما قبول کرد، و امید چنان است که در باقی عمر ما را نگاهدارد، از آن که دروغ گوییم. پس اینکه سه کس آن بودند که از رسول- علیه السلام- تخلف کردند نه از نفاق، و لکن از تکاسل، و توانی [۱۲۱-پ]. آنگه حق تعالی وصف کرد حال ایشان، گفت: حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ، گفت: تا زمین فراخ برایشان تنگ شد. «با»، به معنی مع است، و «ما» مصدر [یه] «۳» است، و تقدیر آن است که: مع رحبها. وَ ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ أَنْفُسُهُمْ، نفس ایشان برایشان تنگ شد، یعنی ایشان را از خود ملال آمد و دل‌های ایشان از غم و اندوه تنگ گشت. وَ ظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ، و گمان بردند، یعنی بدانستند و متیقن شدند که: از خدای تعالی پناهی نیست به کس مگر به او، و اینکه ظن اینکه جا به معنی یقین است، و مانند اینکه در قرآن و اشعار بسیار است، منها قوله: إِنَّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلاقٍ حِسَابِيهٖ «۴»، و قوله: وَ ظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ «۵»، و قوله: وَ ظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ «۶». و قال الشاعر:

فقلت لهم ظنوا بألفي مدجج سراتهم في الفارسي المسرد

یقین شناختند که ایشان را ملاذی و مفری و ملجایی نیست از خدای مگر به او.

ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا، آنگه توبه داد ایشان را تا توبه کردند، یعنی توفیق توبه داد و الطافی

(۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۹. [.....]

(۲). اساس: بر کردن صدقه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۰.

(۵). سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۸.

(۶). سوره ص (۳۸) آیه ۲۴.

صفحه: ۷۳

کرد با ایشان که عند آن اختیار توبه کردند، و اینکه چنان بود که در دعا گویند: تاب الله عليك، ای وفقك الله للتوبة «۱». وجهی دگر آن است که: قبول توبه ایشان کرد تا در مستقبل بر آن مقام کنند و به آن تمسک کنند، لِيَتُوبُوا، ای ليرجعوا «۲» [به] «۳» و يحتجوا به عند الله، تا فردا آن توبه مقبول ایشان را حجتی باشد اذا رجعوا الى الله.

و وجهی دگر آن است که: توبه ایشان قبول کرد تا همچنان شدند که بودند، و اینکه وجه نیکوست و هو

كقوله- عليه السلام: التائب من الذنب كمن لا ذنب له.

إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ، که خدای توبه پذیرنده است و بخشاینده، و اینکه از شأن و کار اوست تا چنان پنداری که او را صنعت است. و فعال و فعیل بنای مبالغت باشد.

[قوله تعالی] «۴»:

[سوره التوبة (۹): آیات ۱۱۹ تا ۱۲۹]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ (۱۱۹) ما كان لأهل المدينة و من حولهم من الأعراب أن يتخلفوا عن رسول الله و لا يرعبوا بأنفسهم عن نفسه ذلك بأنهم لا يصيبهم ظمأ و لا نصب و لا مخمصة في سبيل الله و لا يطؤون موطئاً يعيظ الكفار و لا ينالون من عدو نيلاً إلا كتب لهم به عمل صالح إن الله لا يضيع أجر المحسنين (۱۲۰) و لا ينفقون نفقة صغيرة و لا كبيرة و لا يقطعون وادياً إلا كتب لهم ليجزيهم الله أحسن ما كانوا يعملون (۱۲۱) و ما كان المؤمنون لينفروا كافة فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين و لينذروا قومهم إذا رجعوا إليهم لعلهم يحذرون (۱۲۲) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ و ليجدوا فيكم غلظة و اعلموا أن الله مع المتقين (۱۲۳)

و إذا ما أنزلت سورة فمنهم من يقول أئنيكم زادته هذه إيماناً فأما الذين آمنوا فزادتهم إيماناً و هم يستبشرون (۱۲۴) و أما الذين في قلوبهم مرض فزادتهم رجساً إلى رجسهم و ماتوا و هم كافرون (۱۲۵) أ و لا يرون أنهم يفتنون في كل عام مرة أو مرتين ثم لا يتوبون و لا هم يبدؤون (۱۲۶) و إذا ما أنزلت سورة نظر بعضهم إلى بعض هل يراكم من أحياء ثم انصرفوا صرف الله قلوبهم بأنهم قوم لا يفقهون (۱۲۷) لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمؤمنين رؤوف رحيم (۱۲۸) فإن تولوا فقل حسبي الله لا إله إلا هو عليه توكلت و هو رب العرش العظيم (۱۲۹)

ترجمه

ای آنان که بگرویدی بترسی از خدای و باشی با راستیگران»۵.

[۱۲۲-ر]

نباشد اهل مدینه «۶» را و آنان را که پیرامن ایشان‌اند از اعراب که باز پس استند از پیغامبر خدای و رغبت نکنند به تن خود از تن او، اینکه به آن است که تا نرسد به ایشان تشنگی و نه رنجی و نه گرسنگی در راه خدای، و نهند پای بر جای «۷»، به خشم آرد کافران را، و نیابند از دشمن دریافتنی مگر بنویسند «۸» ایشان را به آن کرداری نیک، که خدای ضایع نکند مزد نیکوکاران «۹».

(۱). اساس: التوبه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). اساس: ارجعوا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۳-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۵). آو، آج، بم، لب: راستگویان.

(۶). آج، لب: نسرزد مر کسان مدینه.

(۷). آج، لب: و نسپردند پی سپردنی که.

(۸). آج، لب: نوشته شود.

(۹). آج، لب را.

صفحه : ۷۴

و نفقه نکنند کوچه کوچک و نه بزرگ، و نبرند «۱» وادی «۲»، الا بنویسند «۳» ایشان را تا پای داشت «۴» دهد ایشان را خدای، نیکوتر آنچه کرده باشند.

[۱۲۲-پ]

و نباشد» (۵) مومنان «۶» که بروند جمله، چرا نروند از هر گروهی از ایشان جماعتی تا فقه آموزند در دین و بترسانند گروه خود را چون باز شوند باز ایشان تا باشد که پرخیزند» (۷).

ای آنان که بگرییدی، کارزار کنی با آنان که بتزدیک شما اند از کفار، و باید تا یابند در شما درشتی، و بدانی که خدای با پرهیزگاران است.

و چون بفرستد «۸» سورت «۹»، از ایشان کس باشد که گوید: کدام را از شما بیفزود اینکه سورت ایمان «۱۰»، فاترآ آنان که ایمان دارند، بیفزاید ایشان را ایمان «۱۱»، و ایشان شادمانه باشند «۱۲».

[۱۲۳-ر]

و اما آنان که در دل‌های ایشان بیماری است، بیفزاید ایشان را کفر با کفر «۱۳»، و بمیرند «۱۴»، و ایشان کافر باشند.

(۱). اساس: نه برند. [.....]

(۲). آج، لب: مسافت هیچ رودخانه.

(۳). آج، لب: نوشته شد.

(۴). آو، بم: پاداشت، آج، مج، لب: پاداش.

(۵). اساس: نه باشد.

(۶). آو، بم: نباشند مؤمنان را.

(۷). همه نسخه بدلها: پرهیزند.

(۸). آج، لب: فرو فرستاده شود.

(۹). آو، بم، مج: سورتی.

(۱۰-۱۱). آو، بم: ایمانی.

(۱۲). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد، آج، لب: مژده یابند.

(۱۳). آج، لب: خبثی با خبث، آو، بم: و اکفرشان.

(۱۴). آو، آج، بم، لب: بمردند.

صفحه : ۷۵

نیینی «۱» که ایشان را بیازمایند در هر سالی یک بار یا دو بار، آنگه توبه نکنند و نه «۲» نیز عبرت گیرند.

و چون بفرستد «۳» سورتی، بنگرند بهری «۴» با بهری، می‌بینند «۵» شما را از کسی! پس برگردند، بر گرداند خدای دل‌هایشان، به آن که «۶» گروهی اند که نمی‌دانند.

[۱۲۳-پ]

آمد به شما پیغامبری از شما سخت بر او و آنچه کفر آری، حریص است بر شما «۷»، به مؤمنان [مهربان و] «۸» بخشاینده است.

اگر برگردند، بگو: بس مرا خدای، نیست خدای مگر او، بر او «۹» اعتماد کردم، و او خداوند ملک «۱۰» بزرگوار است.

قوله تعالی: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ، خدای تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و ایشان را امر کرد به آن که از خدای تعالی بترسند و با صادقان و راستیگران «۱۱» باشند. نافع گفت مع محمد و اصحابه. ابن جریج گفت: مع المهاجرین، دلیلش قوله:

لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ، الی قوله: هُمْ الصَّادِقُونَ» (۱۲). ضحاک گفت: مع النبیین و الصدیقین، گفت: امروز با اینان باش تا فردا با ایشان باشی، ... فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ» (۱۳). بعضی دیگر گفتند: مراد آنانند

- (۱). آج، لب: ای نمی بینند، مج: نبینید.
- (۲). آو، آج، بم، لب ایشان. [.....]
- (۳). آج، لب: فرو فرستاده شود.
- (۴). آو، آج، بم، لب از ایشان.
- (۵). آج، لب: هیچ بینند.
- (۶). آج، لب: به سبب آن که.
- (۷). آو، بم: ور شما، آج: آنچه رنج کشیده باشید در آن، یا رنج کشیدن شما حریص است بر کار شما.
- (۸). اساس: لفظ «بخشاینده» تکرار شده، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.
- (۹). آو، بم: ور او.
- (۱۰). آج، لب: پروردگار عرش.
- (۱۱). آو، آج، بم، لب: راستگویان، مل، مج: راستگیران.
- (۱۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۸
- (۱۳). سوره نساء (۴) آیه ۶۹.

صفحه : ۷۶

که در دیگر آیت ذکر ایشان کرد فی قوله: رجال صدقوا ما عاهدوا الله عليه فمنهم من قضى نحبه و منهم من ينتظر...» (۱)، آنان که قضای نحب کردند: عیبده حارث بود و حمزه» (۲) عبد المطلب و جعفر بن ابی طالب. و آن کس که منتظر بود امیر المؤمنین علی است. کلبی گفت از ابو طالب از عبد الله عباس که او گفت: ای مع علی بن ابی طالب و اصحابه، گفت: با علی ابو طالب باشی و اصحابان او. جابر ابن عبد الله انصاری روایت کرد از ابو جعفر الباقر- علیه السلام- که گفت:

۳ مع الصادقین [ای] مع آل محمد

، با آل محمد باشی. یمان بن ریّان گفت: راستگوی باشی چنان که آن سه کس بودند که خدای تعالی ذکر ایشان گفت: وَ عَلِي الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا- الایة.

عبد الله عباس گفت: با آنان باشی که ایشان صادق النیة، خالص العمل، مستقیم القلوب باشند، راست نیت، خالص عمل، راست دل، آنان که با رسول به تبوک شدند دون آنان که نشدند. عبد الله مسعود گفت: و کونوا من الصادقین، و اینکه قراءت اوست و قراءت عبد الله عباس.

عبد الله مسعود گفت: از دروغ هیچ جدی و هزلی راست نشود به آن» (۴) قدر که پدر فرزندش را چیزی وعده دهد آنکه» (۵) وفا نکند» (۶)، اگر خواهی بخوانی: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ كُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ، هیچ در قرآن» (۷) رخصت می بینی در دروغ گفتن؟

و در خبر می آید که: بنده راست می گوید،

لا يزال يصدق حتى يكتب عند الله صديقا

، تا نزدیک خدای تعالی نام او در جریده صدیقان بنویسند.

و انّ العبد لا يزال يكذب حتى يكتب عند الله كذابا

، و همچنین بنده دروغ می گوید تا چندان دروغ بگوید که بنزدیک خدای نام او در میان «۸» دروغزنان بنویسند. و در خبر است که

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳.

(۲). اساس: حمزه و، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، از مل، افزوده شد. [.....]

(۴). آو، آج، بم: نه آن، مل، لب: نه با آن، مع: نه تا آن.

(۵). اساس: آن کس، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). مل: وفا کند.

(۷). اساس: دروغ، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). آو، آج، بم، مل، لب: جریده.

صفحه : ۷۷

رسول - علیه السلام - گفت:

عليكم بالصدق فان الصدق يهدي الى البرّ و ان البرّ يهدي الى الجنّة، و اياكم و الكذب فان الكذب يهدي الى الفجور و انّ الفجور يهدي الى النار،

گفت: بر شما باد که راست گویی که صدق راه نماید به برّ، و برّ راه نماید به بهشت، و دور باشی از دروغ که دروغ راه نماید به فجور و فجور راه نماید به دوزخ.

و در خبر است که: یک روز ابو ذرّ غفاری - رحمه الله علیه - حدیثی روایت می کرد از رسول - علیه السلام - جماعتی صحابه او را به دروغ می داشتند و تصدیق او نمی کردند. چون رسول - علیه السلام - در آمد او شکایت با رسول کرد، رسول - علیه السلام - گفت: ما اظلت الخضراء و لا اقلت الغبراء [۴۲۱-ر]

اصدق لهجه من ابي ذرّ،

گفت: آسمان سایه بر کس نیفکند و زمین کس را بر نگرفت راستیگرتر «۱» از آن بو ذر. چون اینکه می گفت، امیر المؤمنین علی از در مسجد می درآمد، رسول گفت:

الّا هذا الرّجل المقبل فانه الصّدیق الاکبر و الفاروق الاعظم.

قوله: ما كان لأهل المدينة و من حولهم من الأعراب أن يتخلّفوا عن رسول الله، گفت: نباشد اهل مدینه را: ظاهر او نفی است و معنی نهی، چنان که گفت:

و ما كان لكم أن تؤذوا رسول الله... «۲»، یعنی نشاید و حرام است اهل مدینه را و آنان را که پیرامن مدینه اند از اعراب جهینه و مزینه و اسلم و اشجع و بنی غفار که از پیغامبر - علیه السلام - باز پس استند در غزواتی که او رود. و «ان»، مع الفعل در تأویل مصدر است در محل رفع بر اسم کان. و لا یرغبوا بأنفسهم عن نفسِهِ، و نه آن که رغبت نمایند به خویشتن و تن و جان خود از او، و از تن و جان او، یعنی جان خود را صیانت کنند و جان او را ابتدال و تن و جان خود به فدای او نکنند، يقال: رغبت فيه اذا اراده، و رغبت عنه اذا لم یرده. ذلک بآئهم، اینکه بر سبیل تعلیل «۳» گفت، اینکه برای آن است که: لا یصیبهم ظمًا، نرسد به ایشان تشنگی، يقال: ظمی یظمًا ظمًا، فهو ظمی و ظمآن و اظمأته انا اظماء. و لا نصب، و نه رنجی. و التّصب و الوصب و التّعب واحد، يقال: نصب ینصب نصبًا،

فهو نصب و ناصب «۴»، و قال النابغة:

کلینی لهم یا امیمة ناصب و لیل اقایه بطیء الکواکب

(۱). آو، آج، بم، مل، لب: راستگوتر، مج: راستگیرتر.

(۲). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۳.

(۳). آو، بم: تعلل.

(۴). اساس الکواکب، با توجه به دیگر نسخه‌ها و معنی عبارت زائد تشخیص داده شد.

صفحه : ۷۸

و لَا مَخْمَصَةٌ، و نه گرسنگی، و اصل اینکه کلمه من ضمور البطن باشد، یقال:

رجل خمیص البطن و امرأه خمصانه. فی سبیل الله، ای فی جهاد الاعداء و قتال المشرکین، در راه خدای که غزات است و جهاد با مشرکان. و لَا یَطْوُونَ مَوِطِئًا، و پای بر هیچ جای ننهد و هیچ قدمی بر ندارد که در آن کافران را غیظی و خشمی باشد.

و لَا یَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نِیْلًا، و از دشمنان هیچ اصابتی نکند از قتلی و جراحتی «۱» و آنچه ایشان رنجور شوند و دلتنگ از غارت و سبی و مالی و جز آن. إِلَّا کُتِبَ لَهُمْ، اَلَّا و ایشان را به آن، عمل صالح بنویسند، حق تعالی اینکه آیت بر سبیل ترغیب فرمود مؤمنان را بر جهاد، و باز نمود که: هیچ حالتی از حالات و نه خطوتی از خطوات و هیچ رنجی و اندک و بسیار به ایشان نرسد، و اَلَّا ایشان را به آن حسنتی بنویسند، و خدای - جل جلاله - از عدل او آن است که: رنج نکوکاران ضایع نکند «۲». و اینکه آیت، از جمله آن آیات است که، دلیل می کند بر عدل خدای تعالی، و آن که عمل هیچ عامل به اندک و بسیار بر او فرو نشود.

مفسران در حکم آیت خلاف کردند، قتاده گفت: اینکه حکم خاص است به رسول - علیه السلام. چون او به نفس خود به جهاد رفتی، هیچ کس را از مسلمانان نبودی که از او تخلف کردی، اما آنان که از بعد او بودند از ائمه، واجب نیست بر جمله مسلمانان که با ایشان مساعدت کنند، و اینکه موافق مذهب ماست در آن که جهاد فرض بر کفایت است، چون جماعتی که با ایشان غنا و کفاف باشد، به آن قیام کنند از باقی بیفتند «۳». و او زاعی گفت و عبد الله بن المبارک و الفزاری و الشَّعْبِی «۴» و ابو جابر و سعد بن عبد العزیز، گفتند: آیت عام است جمله امت را اول و آخر ایشان را. ابن زید گفت: اینکه آنگاه بود که در مسلمانان قلتی بود، فاما چون مسلمانان بسیار شدند آیت منسوخ شد بقوله تعالی: وَ مَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً «۵» - الاية، و اینکه قول

(۱). اساس: جراحی، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). آو، آج، بم، لب: ضایع نگزارد.

(۳). آو، آج، بم، لب: بیوفتد.

(۴). اساس: و السعی، آج، لب: الشیعی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۲. [.....]

صفحه : ۷۹

صحیح است از آن جا که درست شد که، جهاد از فرض «۱» کفایات است، و اگر حکم آیت منسوخ نبودی جهاد از فروض اعیان

بود [ی] «۲».

قوله تعالی: «وَلَا يُنْفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً، عطف است بر آیت اول، گفت:

و نفقه نکنند نفقه اندک و بسیار، و کوچک و بزرگ. و لا یقطعون وادیاء، و قطع هیچ مسافت نکنند از اینکه سر که روند و از آن سر که باز آیند. إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ، اَلَّا برای ایشان بنویسند، تا به وقت جزا خدای تعالی ایشان را پاداشت «۳» دهد بیشتر و بهتر از آن که کرده باشند.

جماعتی [۱۲۴-پ]

بسیار روایت می‌کنند از رسول- علیه السلام- چون:

امیر المؤمنین علی- علیه السلام- و ابو الدرداء، و ابو هریره، و ابو امامة الباهلی، و عبد الله بن عمر، و جابر بن عبد الله، و عمران بن حصین که، رسول- علیه السلام- گفت: هر که او نفقه بفرستد برای غازیان و او به خانه بنشیند، به هر درمی هفتصد درم بنویسند او را، و هر که او به نفس خود غذا کند، به هر درمی که در آن خرج کند خدای تعالی او را روز قیامت هفتصد [هزار] درم عوض بدهد، آنکه اینکه آیت برخواند: ... وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ «۴».

قوله: «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً»، کلبی گفت از عبد الله عباس که، سبب نزول آیت آن بود که: چون رسول- علیه السلام- به غذا رفتی هیچ کس از مسلمانان باز نماندی «۵» از او اَلَّا منافقان و معدوران از اصحاب بلایا. چون خدای تعالی در حق منافقان آیات فرستاد و عیب و نفاق ایشان آشکارا کرد. چون از غزات تبوک تخلف کردند، مسلمانان گفتند: ما از اینکه پس هرگز باز نه استیم «۶» از رسول- علیه السلام- اگر او رود و اگر سریتی را فرستد چون پس از آن رسول- علیه السلام- سریتی را نامزد کرد به غزاتی، جمله مسلمانان برون رفتندی و رسول را تنها رها کردند در مدینه، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد:

(۱). آو، بم، مل، مج، لب: فروض.

(۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). مج، لب: پاداش.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱.

(۵). مل، مج: نماندندی.

(۶). نه استیم / ناستیم / نایستیم.

صفحه : ۸۰

«وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً»، گفت: مؤمنان نباید تا جمله بروند، رسول- علیه السلام- را تنها رها کنند، و قوله: كَافَّةً. نصب او بر حال باشد، و او عبارت باشد از جمله و عموم، و اصل او از «کف» باشد که منع بود، برای آن که چون همه باشند، مزاحمت کنند، و بهری بهری را منع کنند، فَلَوْ لَا نَفَرْنَا، ای وهلا، چرا از هر طایفه گروهی بنروند و گروهی با رسول- علیه السلام- مقام نکنند تا از او فقه آموزند و قوم خود را که رفته باشند به غذا، چون باز آیند بیاموزند و وعظ و زجر کنند ایشان را، و [اینکه] قول عبد الله عباس است و ضحاک و اختیار جبائی.

[مجاهد گفت: آیت در حق] «۱» گروهی آمد از صحابه رسول که ایشان به قبایل و احیای عرب رفته بودند به بادیه «۲» تا ایشان را فقه آموزند. چون عتاب [معاتبان از متخلفان] «۳» غزات تبوک بشنیدند، بترسیدند، پس از آن هر سریت که رفت، ایشان آن کار رها کردند و با ایشان برفتند، [خدای تعالی اینکه آیت] «۴» بفرستاد و گفت: چرا به عوض آن که با سریت [می‌روی] «۵»، به نزد رسول

نیایی و از او فقه نیاموزی تا چون بنزدیک قوم خود باز شوی [ایشان را بیاموزی] «۶» و ایشان را وعظ و زجر کنی تا از معاصی بپرخیزند «۷» و حذر کنند.

و کلبی گفت: آیت در بنی اسد آمد که ایشان را قحطی [رسید برخاستند] «۸» و بجمله زنان و کودکان را برگرفتند و با مدینه آمدند و گفتند: ما آمده‌ایم تا فقه آموزیم از رسول - علیه السلام - [سعرها گران بکردند] «۹» و راهها پلید می‌داشتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: نه نیک کردند، چرا گروهی از ایشان نیامدند و فقه [نیاموختند تا چون با قوم] «۱۰» خود رجوع کردند و ایشان را وعظ و تذکیر گفتندی تا ایشان حذر کردند.

و حسن بصری گفت: مراد به اینکه [فرقت جماعت نافراند] «۱۱»، و معنی آیت آن است که: چرا از هر قومی گروهی به غزا نرفتند تا مستیقن و مستبصر شدند به نظر و اعتبار و در [احوال کفار و نصرت خدای] «۱۲» تعالی مسلمانان را و خذلان او کافران را

(۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۶-۵-۴-۳-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). آو، آج، بم، لب: پیاده.

(۷). همه نسخه بدلها: بپرهیزند.

صفحه: ۸۱

تا چون با قوم خود شدند از کافران ایشان را تحذیر کردند و [بترسانیدندی تا ایشان] «۱» از کفر باز آمدندی «۲» تا ایشان را مثل آن نرسد که ایشان «۳» را رسید.

و باقر - علیه السلام - آن قول گفت که از عبد الله عباس [و ضحاک حکایت کردیم] «۴» چون مسلمانان بسیار شدند، خدای تعالی گفت: به مناوبه جهاد کنی، چون جماعتی بروند جماعتی با رسول مقام کنند [تا فقه بیاموزند، دگر] «۵» نوبت اینان بروند و ایشان مقام کنند. و گروهی استدلال کردند به اینکه آیت بر وجوب عمل به خبر واحد، گفتند: خدای [تعالی حث کرد طایفه‌ای] «۶» را بر تفقه تا چون به نزد قوم خود روند انذار کنند ایشان را و فقه آموزند. و طایفه اسمی است واقع بر جماعتی اندک [۱۲۵-ر] که عدد ایشان به حدّ تواتر نباشد، بل جاهی «۷» بود که عبارت بود از یک کس، فی قوله: وَ لِيَشْهَدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ «۸»، و اگر یک کس حاضر «۹» باشد هم روا بود، و اگر قوم ایشان را از ایشان قبول کردن «۱۰» واجب نبود در انذار و اعلام ایشان قوم خود را هیچ فایده نبود، جواب اینکه، آن است که ما گوئیم:

آنچه ظاهر آیت اقتضا می‌کند، بیش از اینکه وجوب نفر نیست بر هر طایفه‌ای از هر جماعتی برای تفقه، مستفاد آیت وجوب تفقه باشد و وجوب طلب او، و تسلیم «۱۱» نکنیم که طایفه واقع اند «۱۲» بر گروه اندک، بل روا بود که طایفه اسمی باشد که بر عددی افتد که ایشان به حدّ تواتر باشند، و خبر ایشان [ایجاب] «۱۳» علم کند، و اگر تسلیم کنیم که اینکه یکی باشد یا جماعتی اندک از آن جا که چون انذار براینان واجب بود قبول بر ایشان واجب بود که می‌شنوند پیش آن که نظر کنند و بحث کنند. و خدای تعالی عند انذار منذران بر شنوندگان ایجاب حذر کرد و حذر قبول نباشد، بل روا بود که حذر «۱۴» بعد البحث عن ذلك باید کردن، نبینی که چون خاطر فراز آید، مکلف «۱۵» را عند

(۱۳-۶-۵-۴-۱). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد.

(۲). آو، آج، بم: استادندی.

(۳). آو، آج، بم، لب: اینان.

- (۷). همه نسخه بدلها: جایی.
- (۸). سوره نور (۲۴) آیه ۲. [.....]
- (۹). همه نسخه بدلها: و اگر یکی حاضر.
- (۱۰). آو، آج، بم، مل، لب: کردند.
- (۱۱). آو، بم: مسلم، آج، لب: حکم.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: باشد.
- (۱۴). اساس، عذر به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۵). لب: متکلف.

صفحه : ۸۲

خطور الخاطر واجب نیست او را که آنچه به دل او بگذرد «۱» اعتقاد کند، آنما واجب بر او نظر است تا چون نظر کند «۲» علم حاصل کند خود را، آنکه موافق ادله باشد قبول واجب بود بر او. همچنین ممتنع نباشد که بر اینکه مستمعان «۳» انذار بحث و نظر و اجتهاد واجب باشد تا از آن اقوال، قبول آن کنند که موافق ادله باشد - و الله اعلم بالصواب.

قوله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ، حق تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و گفت: ای گرویدگان؟ هر گروهی از شما کارزار کنی با آنان که «۴» به شما نزدیکترند و متعلق‌اند از خویشان و همسایگان و نزدیکان، و اینکه در معنی جاری مجرای آن است که خدای تعالی گفت: وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ «۵»، و چنان که رسول - علیه السلام - گفت: «۶» الجار الحق بصقبه».

و آیت دلیل است بر آن که واجب است بر اهل هر [ثغری قتال کردن با] «۷» آن کافران که در نواحی و ولایت ایشان باشند بر سیل دفاع از خویشان و از بیضه اسلام چون بر او خائف باشند [و اگر چه امام حاضر]

نباشد و آن کس که او اقرب را رها کند «۸» و با ابعاد کارزار کند، اگر به اذن امام کند مصیب باشد و اگر [نه به اذن امام کند] «۹» مخطی باشد. وَلِيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً، اینکه امر غایب است و باید تا در شما درشتی یابند «۱۰» و با ایشان رفق [و لین نکنی]. و مفضل عن «۱۱» عاصم خواند: غِلْظَةً، بفتح الغین.

ابو الحسن اخفش گفت: من فتح شناسم، و زجاج گفت در او سه لغت است: فتح، و ضم [و کسر، و کسر فصیح تر است] «۱۲»، یعنی درشت باشی با ایشان که چون چنین

(۱). اساس: بگذرد و، به قیاس با نسخه آو، و جمیع نسخ، تصحیح شد.

(۲). اساس: نظر کنند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۳). اساس: مستمعان، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). اساس: تا از آن، به قیاس با نسخه آو. و دیگر نسخه بدلها. تصحیح شد.

(۵). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۱۴.

(۶). اساس: ناخواناست (نصفه)، آو، بم: یصفه، آج، مل: یصفیه، لب: یصفیه، با توجه به منابع لغت و حدیث تصحیح گردید.

(۷-۹-۱۱-۱۲). اساس: بریدگی دارد، از آو، افزوده شد.

(۸). آو، بم: نکند. [.....]

(۱۰). آو، بم: باشد، مج: یابند.

صفحه : ۸۳

باشی، ایشان شما را چنین یابند برای آن که واجد، موجود در اعلیٰ «۱» ما هو به [یابد].
 وَاعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ «۲» وَإِذَا مَا أَنْزَلَتْ [سوره، بعضی نحویان گفتند: «ما»] «۴» زیادت است.
 بعضی دیگر گفتند: برای آن آورد تا «اذا» بر جزا مسلط شود تشبیها باذ ما و حیثما، و از اینکه جا در جواب او [«فا» باز آمد، فی قوله:
 فمَنهم] «۵». و ضمیر راجع است با منافقان در قول حسن و زحاج. حق تعالی گفت چون سورتی انزال کنند و از آسمان به زمین
 فرستند، [از منافقان کس] «۶» باشد که گوید بعضی بعضی را گوید: ایکم زاده هذہ ایمانا، اینکه سورت که را ایمان بیفزود، بر
 سبیل تهکم و سخریت. [یعنی ما را به نزول اینکه سورت] «۷» هیچ ایمان نیفزود. حق تعالی جواب داد ایشان را و گفت: اما مؤمنان را
 اینکه سورت ایمان بیفزود، و ایشان به نزول اینکه [سورت شادند] «۸»، و حقیقت [«۹» آن است که: ایشان عند نزول سورت ایمان
 نیفزایند، و لکن چون اینکه زیادت عند نزول سورت بود، آن را به سورت اضافه کرد. ضحاک گفت: از عبد الله] «۱۰» عباس:
 مراد به سورت، سورتی است محکم که در او احکام و حلال «۱۱» و حرام باشد.
 وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ، و اما [آنان که در دل ایشان بیماری باشد] «۱۲»
 [۱۲۵-پ]

یعنی شک و نفاق سورت ایشان را رجس باز به رجس «۱۳» فزاید، یعنی کفر با سر کفر، یعنی ایشان عند نزول سورت کفر بیفزایند و
 حوالت با سورت هم از اینکه طریق است که گفته شد، و مثله
 قوله- علیه السلام: کفی بالسلامه داء،
 تو را درد تندرستی بس است، یعنی تندرستی درد است برای آن که درد عند آن حاصل آید و سلامت ادا به درد کند، و قال
 الشاعر:

اری بصری قد رابنی بعد صحه و حسبک داء ان تصح و تسلم

- (۱). کذا در اساس، او، اج، بم، لب: موجود را علی. (۱۲-۱۰-۹-۷-۶-۵-۴-۲). اساس: بریدگی دارد، به قیاس با نسخه آو،
 افزوده شد.
 (۳). کذا: در اساس (!) همه نسخه بدلها: ... باشد که از معاصی او اجتناب کنند.
 (۸). مل، مج: شادمانه‌اند.
 (۱۱). همه نسخه بدلها: احکام حلال.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: رجس بر رجس.

صفحه : ۸۴

وَ مَا تَوَّأ وَ هُم [کافرون] «۱»، «او» اوّل، عطف است و دوم حال، و بمیرند ایشان و کافر باشند، یعنی علی کفرهم، بر کفر میرند.
 اما کلام در زیادت و نقصان ایمان: سلف بر آند که، ایمان زیادت و نقصان پذیرد، و از صحابه روایت کرده‌اند و حدیث رسول-
 علیه السلام- که گفت:

لو وزن ایمان علی بایمان اهل الارض لرجح ایمان علی،

و مثل اینکه، عمر خطاب [گفت]

در حق ابو بکر صدیق. و از امیر المؤمنین روایت کرده‌اند که او گفت:

الایمان یبدو لمظنه بیضاء فی القلب فکلما ازداد الایمان عظمًا ازداد ذلك البیاض حتی بیض القلب کله، و ان التناق یبدو لمظنه سوداء فی القلب فکلما ازداد التناق ازداد ذلك السواد حتی یسود القلب کله،

گفت: ایمان پاره سپیدی باشد [که] «۲» در دل پدید آید، چندان که ایمان زیادت می‌شود آن سپیدی زیادت می‌شود تا همه دل سپید شود، و نفاق پاره سیاهی باشد که در دل پدید آید، چندان که نفاق می‌فزاید آن سیاهی می‌افزاید تا همه دل سیاه شود، آنگاه گفت: و ایم الله، به خدای که اگر دل مؤمن بشکافی سپید یابی، و اگر دل منافق بشکافی سیاه یابی. و از تابعین مانند اینکه حدیثها روایت کردند، و حقیقت او آن است که: آنچه زیادت گردد از ایمان، ادله و طریقی آن باشد که هر گاه که ناظر در دلیلی دگر نظر کند او را علمی دگر به مدلول حاصل شود، و یا «۳» آن کس که او ایمان به علم جمله داند، چون به تفصیل بداند، علم او زیادت شود چنان که یکی از ما چون عدد سورت‌های قرآن بر ندادند «۴» جز که ایمان دارد که جمله قرآن حق است و صدق است و کلام خدای و وحی و تنزیل اوست آنگاه «۵» سورت‌های قرآن یک یک می‌آموزد و می‌شناسد و به هر یک ایمان زیادت «۶» می‌کند و از هر یکی وجه استدلال طلب می‌کند و دلیل می‌انگیزد بر آن که، نه کلام مخلوقان است و کلام خدای است زیادت در ایمان بر اینکه وجه باشد. اما، آن که

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم: انما.

(۴). همه نسخه بدلها: قرآن نداند.

(۵). مل: آنگاه.

(۶). همه نسخه بدلها: تازه.

صفحه : ۸۵

ایمانی باشد ناقص، اینکه نه برای آن که «۱» ایمان عبارتی است از جمله علوم توحید و عدل، و از علوم عدل، [علم] «۲» نبوت و امامت و وعد و وعید که تا مجتمع نبود ایمان نخواند آن را، پس بعضی از اینکه علوم ایمان نباشد و اگر چه علم باشد.

قوله: أَوْ لَا يَرُونَ أَنَّهُمْ، «الف» استفهام راست و «واو»، عطف را و «لا» «۳» نفی را، و «۴» مراد به استفهام تقریر و ملامت است، و گفت: نمی‌بینند! جمله قراء به «یا» خواندند [علی الخبر من الغائب. و حمزه و يعقوب، به «تا» خواندند] «۵» خطاباً للمؤمنین، گفت: نمی‌بینی شما که مؤمنانی! که ایشان را، یعنی منافقان را به سالی در یک دو بار امتحان و ابتلا کنند به بیماری و اوجاع، و اینکه قول عطیه است. مجاهد گفت: به قحط [و] «۶» شدت. قتاده گفت: به غزو و جهاد، و گفتند: به دشمن، و گفتند:

ایشان را امتحان کنند تا یک بار معترف شوند و یک بار منکر، و اینکه سیرت منافقان باشد. مره الهمدانی گفت: فتنه اینکه جا کفر است، و اینکه بعید است. مقاتل حیان گفت: ایشان را رسوا کنند به اظهار نفاق، یمان گفت: به نقض عهد، و اولیتر حمل او باشد بر عموم. مره او مرتین، نصب او بر مصدر بود، کانه قال: فتنه او فتنین. ثم لا يتوبون ولا هم يدركون، آنگاه ایشان نه توبه کنند و نه اندیشه کنند، نه با در گاه من آیند، و نه اندیشه باز آمدن کنند، و نه در آیات و عبر من تأمل و تفکر کنند، و الاصل يتذكرون.

وَ إِذَا مَا أَنْزَلَتْ سُورَةً نَّظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ، حق تعالی در اینکه آیت هم ذکر منافقان کرد و غمز و لمز ایشان، و اظهار نفاق ایشان گفت: چون سورتی فرو فرستد «۷»، بهری از اینکه منافقان با بهری نگرند یعنی با یکدیگر نگرند. هیل یراکم من اَحدٍ، [در او اختصاری هست، و التقدیر: و قالوا هل یریکم من احد] «۸» و گویند: کس شما را می‌بیند «۹»! یعنی [۱۲۶-ر] هیچ کس را از مؤمنان به ما نظر هست، اگر کسی را به

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: اندک / اندک. [.....] (۶-۵-۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). اساس: لام، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). اساس و واو، که به قیاس با آو و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نمود و حذف شد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل: فرو فرستند.

(۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۹). آو، بم: می‌بینند.

صفحه : ۸۶

ایشان نظر باشد، بنشینند و بر جای نباشند. و اگر مسلمانان به خویشان مشغول باشند، برخیزند و بروند و باز گردند تا آن نشوند ترس آن را که نباید که در حق ایشان بود. و بعضی دگر گفتند: ثُمَّ انصیرُوا، عن العمل بذلک، آنکه دعا کرد بر ایشان [و گفت: «۱» صیرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ، خدای دل ایشان بر گرداناد از رحمت خویشان عقبه لهم علی کفرهم و نفاقهم، بیانش: بِأَنَّهُمْ [قَوْمٌ] «۲» لَقَدْ جَاءَ كُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ، حق تعالی گفت: آمد به شما پیغامبری هم از شما نه مجهولی که شما او را شناسی و حسب و نسب او و نفس و اصل او و دیانت و صیانت «۴» او. سدی گفت: من العرب من بنی اسمعیل، از عرب از فرزندان اسمعیل. عبد الله عباس گفت: در عرب هیچ قبیله نیست و الا در نسب رسول افتد از مضرری و ربیعی و یمامی. صادق- علیه السلام- گفت: از ولادت جاهلیت چیزی به او نرسید، یعنی از پدران او هیچ کافر نبودند. ابو الحویرث روایت کند از عبد الله عباس که گفت، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت:

ما ولدنی من سفاح اهل الجاهلیة شیء ما ولدنی الا نکاح کنکاح اهل الاسلام

، گفت: مرا نژاد از سفاح اهل جاهلیت چیزی، و نژاد مرا الا نکاحی چون نکاح اهل اسلام، و اینکه هم دلیل است که از پدران او هیچ کافر نبودند. و در اخبار آمد که بعضی انبیاء بودند و بعضی اوصیا و بعضی ملوک، و جمله قراء خواندند: مِّنْ أَنْفُسِكُمْ، فی جمع نفس، و در شاذ عبد الله عباس [و ابن عتیبه] «۵» و عبد الله بن قسیط المکی «۶» و زهری و ابن محیص «۷»، و نیز روایت کرده‌اند از فاطمه زهرا- علیها السلام- که خواندند: من انفسکم به فتح «فا» بر

(۱). اساس ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم، لب: تأخیر باشد، مل: خبر باشد و دعا، میج: خیر باشد.

(۴). آو، بم: وصایت.

(۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد، مل: ابن عمر.

(۶). اساس: بسیط المکی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۷). مج: ابن محیسن.

صفحه : ۸۷

افعل تفصیل از نفاست، به شما آمد پیغامبری از محشمتترین و نفیستترین شما. قتاده گفت: او را از شریفترین ایشان کرد تا حسد نبرند بر او به نبوت. یمان گفت: عالی نسبت، عزیز علیه^(۱)، سخت است بر او، چنان که گویند: عزیز علی، ای شوق علی، ما عنتیم، «ما» مصدری است، ای عنتکم^(۲) ای کفرکم و ضلالکم، سخت می آید بر او کفر و ضلال شما. ضحاک و کلبی گفتند: اثم و بزه و گناه شما. قتیبی گفت:

رنج شما و زیان شما. عبد الله عباس گفت: ضلال شما. ابن الانباری گفت: هلاک شما. حریص^(۳) علیکم، حریص است بر شما، یعنی بر ایمان و صلاح شما. قتاده گفت: حریص است بر ضلال شما تا ایمان آرید. فراء گفت^(۴): بخیل است به شما که در دوزخ شوی بالمؤمنین رؤف^(۵) رحیم، به مؤمنان مهربان و بخشاینده است.

حسین بن الفضل گفت: هیچ پیغامبر را خدای تعالی به دو نام خود بر نخواند الا رسول ما را که او را گفت: رؤف^(۶) رحیم در اینکه آیت، و خود را گفت: ... إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرؤُفٌ رَحِيمٌ^(۷).

یحیی بن جعدہ گفت: عمر هر کس که او آیتی آوردی از قرآن ثبت نکردی تا دو گواه گواهی ندادی^(۸) مگر اینکه آیت که اینکه دو آیت مردی بیاورد. چون بیاورد بنوشت و گفت: گواه نخواهم، کان و الله كذلك، به خدای که رسول خدای چنین بود. و گفتند: اینکه آخر آیتی است که از قرآن آمد و اینکه سورت آخر سورتی است که تمام فرود آمد از قرآن.

قتاده گفت: آخر القرآن عهدا بالسماء^(۹) الایتان فی خاتمه براءه. و در خبر است که: صلاح صالح مردی در خواب دید رسول را- علیه السلام- که نشسته بود، و جماعتی صحابه با او نشستند^(۱۰). مردی از جمله آشنایان در آمد و خواست تا بنشیند. رسول-

(۱). همه نسخه بدلها: عز. [...]

(۲). اساس: عنتم، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها یعنی.

(۴). سوره حج (۲۲) آیه ۶۵.

(۵). مل، مج: ندادندی.

(۶). اساس: با بم، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). آو: نشسته بودند، آج، مل، لب: نشسته بود، مج: نشسته.

صفحه : ۸۸

علیه السلام- او را دست گرفتش و با بالای صحابه نشانده^(۱) «۱»، مردمان گفتند: یا رسول الله؟ اینکه کیست که او را رفعت دادی بر بزرگان صحابه! گفت: اینکه مردی است که در عقب هر نمازی خاتمه سوره براءت بخواند، لقد جاءکم رسول من أنفسکم- الی آخره^(۲).

فَإِنْ تَوَلَّوْا، اگر برگردند و پشت بر کنند و اعراض کنند از تو و ایمان به تو، فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ، بگو بس است [۱۲۶-پ] مرا خدای و با نصرت او و معاونت او، مرا به کس حاجت نیست، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، به جز او خدای دیگر نیست، عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ [وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ]^(۳)، بر او اعتماد کردم و توکل کردم، و او خداوند عرش بزرگوار^(۴) است، و آنچه در عرش آمده است از اقوال و

اخبار [گفته] «۵» شده است، فلا وجه لإعادته «۶».

- (۱). آو، آج، لب: دست گرفت و بالای دست صحابه بنشانند، مل، مج: دست گرفت بر بالای صحابه نشانند.
- (۲). همه نسخه بدلها: تا آخر سورت.
- (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.
- (۴). مج: بزرگ.
- (۵). اساس: ندارد، از مج، افزوده شد.

(۶). آج تمت المجلدۃ التاسعة و يتلوه فی المجلدۃ العاشره، قوله تعالى عزّ و علا فی اولّ سورة یونس - علیه السلام، و قد جعل المص المفسر قدّس سره فی اصل تصنیفه و تألیفه الاولی مختتمه بآیه: أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ... و الثانية مبتداه به آیه: وَ جَاءَ الْمُعَذَّبُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ... و نحن جعلنا هما كما ترى توفيقاً بين آخر الكتاب و تنصيفاً له فی الكتابه لدى الكتاب بل ذوی الالباب لتسهيل الحفظ و تحمیل العدلین فی کلّ باب وفق الله تعالی. و بورك له فی الدنیا و نفع له فی المرجع و المآب و اديم لصاحبه و وفق لاتمامه العبد الضعیف النحیف المذنب الزاجی بالعمر السّعیّد و العیش الرّغید بمحمّد و آلّه الطّاهرين الشّافعين يوم الحساب، رحمۃ ربّه الروف الباری عبد الغفّار بن عبد الواحد بن کمال الدّین عبد الله القرشی، فی تاریخ ثالث شهر ربیع الأول سنه تسع و اربعین و تسعمائنه من الهجرة النبویه، اللهم اغفر لصاحبه و ساعیه و کاتبه و قاریه و سامعه و مطالعه و ناظره بمحمّد و آلّه الطّیّین الطّاهرين. نیز نسخه لب، پس از عبارت: فی کلّ باب وفق الله تعالی، افزوده است: اللهم اغفر لصاحبه و ساعیه و کاتبه و قاریه، بصاحبه و سامعه و مطالعه و ناظره بمحمد و آلّه الطّیّین الطّاهرين. تحریراً فی تاریخ بیست و پنجم شهر جمادی الاول سنه هزار و هفتاد به اتمام رسید سنه ۱۰۷۰. تمّت و وفق لاتمامه الکاتب العبد الضعیف النحیف المذنب الزاجی، میرزا علی کتاب نویس ولد درویش محمّد مشهدی.

صفحه : ۸۹

[سوره یونس]

«۱» اینکه سورت صد و نه آیت است و هزار و هشتصد «۲» و سی و دو کلمت است، و هفت هزار و پانصد و شست «۳» و هفت حرف است. روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول خدای - صلّی الله علیه و آله - گفت: هر که او سورت یونس بخواند، خدای تعالی به عدد هر کس که ایمان داشتی «۴» به یونس، و آن که نداشت، و با عدد آنان که با فرعون غرق شدند، ده حسنتش «۵» بنویسد «۶».

[سوره یونس (۱۰): آیات ۱ تا ۱۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الر تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (۱) أَمْ كَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَهُمْ قَدَمٌ صِدْقٍ

عِنْدَ رَبِّهِمْ قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُّبِينٌ (۲) إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأُمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (۳) إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ (۴) هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۵) إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ (۶) إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ (۷) أُولَئِكَ مَاوَاهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۸) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (۹) دَعَاؤُهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۰) وَ لَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَفُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجْلُهُمْ فَنَذَرَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۱)

[ترجمه]

به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر

آن «۷» آیتها کتاب محکم است.

بود «۸»

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد، مج: سوره یونس علیه السلام.

(۲). مج: هفصد. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: شصت.

(۴). آو، بم، مل، مج: هر کسی که ایمان داشت.

(۵). آج، لب: ده حسنه در نامه اعمال او.

(۶). اساس: بنویسند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد، مل و الله اعلم بالصواب.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: اینکه.

(۸). آج، لب: آیا بود.

صفحه : ۹۰

مردمان «۱» را عجیبی که وحی کردیم به مردی از ایشان که بترسان «۲» مردمان را و بشارت ده «۳» آنان را که بگرویدند «۴» که ایشان راست سابقه اخلاص نزدیک خدای ایشان، گفتند کافران: اینکه جادوی است روشن.

[۱۲۷-ر]

بدرستی که خدای شما، خدای است آن که بیافرید آسمانها و زمین در شش روز، پس مستولی شد بر عرش، تدبیر می کند کار را،

نیست شفاعت خواهی مگر از پس فرمان او، آن خدای است خداوند شما، بپرستی [او را]، «۵» اندیشه نمی کنید «۶»؟

با اوست «۷» بازگشت شما جمله «۸»، وعده خدای است بدرستی. که او ابتدا کند خلق را آنگه باز آفریند تا پاداشت دهد آنان را که

ایمان دارند «۹» و عمل صالح کنند به راستان و آنان که کافر شدند ایشان را بود شرابی از آبی گرم «۱۰» و عذابی دردناک به آنچه

کافر شده باشند.

[۱۲۷-پ] «۱۱»

او آن خدای است که کرد آفتاب را روشنای «۱۲» و ماه را روشنای «۱۳» و بینداخت «۱۴» آن را جایها تا بدانید عدد سالها و شمار، نیافرید خدای آن مگر براستی،

(۱). آو، بم: مردمانش.

(۲). آو، آج، بم، لب: بیم کن.

(۳). همه نسخه بدلها: مژده ده.

(۴). آو، آج، بم، لب، بگرویده‌اند.

(۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۶). معج: نمی‌کنند.

(۷). آو، وا اوست.

(۸). معج: همه. [.....]

(۹). معج: ایمان آرند.

(۱۰). آج، لب: شراب آب گرم.

(۱۱). اساس: نفصل، به قیاس با قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۲-۱۳). آج، لب: روشن.

(۱۴). آو، بم: به اندازه کرد، آج، لب: به اندازه.

صفحه : ۹۱

تفصیل دهد «۱» آیتها را برای قومی که بدانند.

بدرستی که در گردش شب و روز و آنچه آفرید خدای در آسمانها و زمین دلیلهایی «۲» هست گروهی را که بترسند.

آنان که امید ندارند ثواب ما، و راضی شدند به زندگانی دنیای نزدیکتر و ساکن شدند «۳» به آن، و آنان که ایشان از آیات ما غافل‌اند.

ایشان «۴» جایهای ایشان در دوزخ بود به آنچه کرده باشند [۱۲۸-ر].

آنان که ایمان دارند و کار نیکو کنند، ثواب دهد ایشان را خدای ایشان به ایمانشان، می‌رود در زیر آن جویها در بهشتها «۵» نعمت. دعوی ایشان در آن جا، منزها خدایا که توی، و تحیت ایشان در آن جا درود باشد، و باز پسین دعوی ایشان آن بود که گویند، سپاس خدای را «۶» خداوند جهانیان.

و اگر تعجیل کند خدای برای مردمان بدی تعجیل کردن ایشان [به] «۷» نیکی تا فراز رسد «۸» به ایشان اجل ایشان، رها کنیم آنان را که امید ندارند ثواب ما را در گمراهی ایشان تا متحیر شوند «۹».

(۱). اساس: تفصیل دهیم (با توجه به: نفصل)، با توجه به معنی آیه شریفه قرآن، آورده شد.

(۲). آو، بم، لب و آیتها.

(۳). آج، لب: بیارامیدند، آو، بم: بیارامند.

- (۴). آو، بم: اوشان.
 (۵). آو، آج، بم، لب: پر.
 (۶). آج، لب: مر خدای را.
 (۷). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
 (۸). آو، بم، مج، لب: بگزارند، آج: بگذارند.
 (۹). همه نسخه بدلها: کفرشان می گردند. [.....]

صفحه : ۹۲

قوله تعالی: الر، [الر] «۱» آیتی نشمرند کوفیان [چنان که] «۲»: (الم و طه)، برای آن که اینکه «۳» ملایم سر آیت نیست و آن دو هست. و ابن کثیر و نافع و ابو جعفر «۴»، الر به تفخیم خوانند، و حمزه و کسائی و ابو عمرو و ابن عامر، به امالت خواندند. و از عاصم خلاف است، هبیر «۵» از او امالت «۶» روایت کند و [دیگران تفخیم.

آنچه در حروف] «۷» [۱۲۸-پ]

مقطع آمده است گفته شد در سورة البقره. عکرمه و سعید جبیر و شعبی گفتند: الر و حم و ن «۸» چون جمع کنی، الرّحمن باشد. قتاده گفت: من اسماء القرآن، ابو روق گفت: فاتحة السورة، و گفتند: عزائم الله، و گفتند: قسم و سوگند است. مجاهد و قتاده گفتند: مراد به آیات [آیات] «۹» توریت و انجیل و کتابهای پیشین است، برای آن که، تلک، اشارت باشد به مؤنثی غایب. و دیگر مفسران گفتند: مراد به آیات، قرآن است و کتاب قرآن است، و حکیم و محکم «۱۰» است و اینکه به قرآن لایق است، و دگر آن که ذکر نرفته است توریت و انجیل را، و قرآن را ذکر می رود و، تلک، مانع نیست از آن که اشارت باشد به حاضر چنان که گفت: الم، ذلک الکتاب... «۱۱»، و مراد قرآن است. پس تلک، اینکه جا به معنی هده باشد، و: ذلک آن «۱۲» جا به معنی هذا، چنان که رفته است. و حکیم، و محکم «۱۳» باشد به حلال و حرام و حدود و احکام. مقاتل گفت: [محکم است] «۱۴» از باطل، در او هیچ دروغ نیست، و اینکه فعیل باشد به معنی مفعول، کقول الاعشى فی وصف قصیده:ه:

و غریبه تأتي الملوک حکیمه قد قلتها ليقال من ذا قالها

و گفته اند: مراد حاکم است فعیل به معنی فاعل، دلیله قوله: وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ... «۱۵»، حسن گفت:

حکیم، ای حاکم بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى «۱۶»، و بالنهي عن الفحشاء

۹-۷-۲-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم، لب لام.

(۴). آو، آج، بم، لب: جعفر.

(۵). لب: هبیره، آو، آج، بم، مل، مج: میسره.

(۶). مج: به امالت.

(۸). اساس: نون، با توجه به مج و ضبط قرآن مجید، اصلاح شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها: حکیم محکم.

- (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۱ و ۲.
 (۱۲). اساس: اینکه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: و حکیم محکم.
 (۱۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.
 (۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳.
 (۱۶). مأخوذ از سوره نحل (۱۶) آیه ۶۰.

صفحه: ۹۳

و المنکر و البغی و بالجنه لمن اطاعه و بالنار لمن عصاه، گفت: قرآن کتابی است حکم کننده «۱» به عدل و احسان [عطا] «۲» و دادن خویشان و نهی کردن از کارهای زشت «۳» و منکر، و ظلم کردن و وعده بهشت آن را که طاعت دارد، و وعید دوزخ آن را که نافرمان باشد. عطا گفت: حاکم است به ارزاق و آجال بر وفق ارادت، آو بر حسب مصلحت.

أ کانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون رسول- علیه السلام- بیرون آمد به دعوی پیغامبری، کافران گفتند: خدای از آن بزرگتر است که او را از آدمیان پیغامبری «۴» باشد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت مردمان را- یعنی اهل مکه را: عجب می آید آن که «۵» ما وحی کردیم به مردی از ایشان یعنی محمّد- صلی الله علیه و آله. آن، مع الفعل در تأویل مصدر است در محل رفع [به] «۶» اسم کان، و عجباً، نصب است بر خبر کان، و التّقدیر: ا کان [ایحاؤنا] «۷» الی رجل منهم عجباً، وحی کردن ما به مردی از ایشان عجب است؟ و قوله: أن أنذِر النَّاسَ، آن مع الفعل در محل نصب است [به] «۸» آن که مفعول او حیناست و در جای مصدر است، ای او حینا الیه انذار «۹» النَّاس و تبشیرهم، گفت: مردمان را بترسان، یعنی کافران مکه را [و] «۱۰» مژده ده مؤمنان را که ایشان را بنزدیک خدای ایشان قدم صدق است. و ان مع اسمها و خبرها، در محل نصب است بوقوع البشارة علیه.

عبد الله عباس گفت: معنی قدم صدق، مزدی است نکو به اعمالی «۱۱» صالح که تقدیم کردند. ضحاک گفت: ثواب صدق، مجاهد گفت: اعمال صالح باشد. علی ابن ابی طلحه گفت از عبد الله عباس: آنچه سابق شده باشد ایشان را از سعادت در ذکر اول. قتاده گفت: سلف صدق. زید بن اسلم گفت: شفاعت رسول است- صلی الله علیه و آله. یمان گفت: ایمان ایشان است. عطا گفت: مقام صدق بود که

(۱). اساس: حکم کند، به قیاس آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۱۰-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۳). مع: بنیت.

(۴). همه نسخه بدلها: پیغامبر.

(۵). مل: از آن که. (۹-۸-۷-۶). اساس: انذر، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: اعمال.

صفحه: ۹۴

آن را زوال نبود و در او سختی نبود، بل نعمتی مقیم باشد و خلودی که با آن مرگ نبود. حسن گفت: عملی که تقدیم کرده باشند

صالح بر آن قدوم کنند. ابو حاتم گفت: منزل صدق، نظیره قوله: رَبِّ اَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ... «۱»، عبد العزيز بن يحيى گفت: معناه فى قوله: إِنَّ الدِّينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِّنَّا الْحُسْنَى... «۲»، زجاج گفت: منزلتى رفيع باشد، و گفته‌اند: تقدیم «۳» خداست - سبحانه و تعالى - اینکه امت را بر دیگر امتان در بعث و نشور روز قیامت، و هو من قوله - عليه السلام: نحن الاخرون السابقون يوم القيامة.

و قدم مقدّم، فعل به معنى مفعول، كالتقبض و التّقبض. آنکه اضافت کرد او را با صدق، و آن [از] «۴» صفت است، كمسجد الجامع و حب الحصيد. ابن الاعرابی گفت: القدم المتقدّم فى الشّرف، مرد پیشرو باشد در شرف، قال العجاج:

زل «۵» بنو العوام «۶» عن آل الحكم و تركوا الملك لملك ذى قدم

ای، ذى اقدام، [او] «۷» ذى تقدّم «۸».

ابو عبیده و کسائی گفتند: هر [۱۲۹- ر]

سابقى در خير و شرّ او بنزدیک عرب قدم باشد، يقال: لفلان قدم فى الاسلام «۹»، و له عندى قدم صدق و قدم سوء، و اینکه لفظ مؤنث است حملا على قدم الجارحة، يقال قدم حسنة و قدم صالحه «۱۰»، قال حسان بن الثّابت:

لنا القدم العليا اليك و خلفنا لأؤلّنا فى طاعة الله تابع

و قال ذو الرّمّة:

لكم قدم لا ينكر الناس أنّها مع الحسب العادى طمّت على البحر

و قال آخر:

(۱). سوره بنى اسرائيل (۱۷) آیه ۸۰.

(۲). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰۱.

(۳). آو، آج، بم: قدیم.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۵). مل: قل.

(۶). آج، مل، مج، لب: العرام.

(۷). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد، آج، مج: ای.

(۸). آو، بم: مقدم. [...]

(۹). آو، بم: امساک

(۱۰). اساس: صالح، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

قال الکافرون، کافران گفتند: اینکه سحری است روشن، و «هذا» اشارت باشد به قرآن که ذکر او رفت فی قوله: «۴» تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ، و کوفیان خواندند: إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُّبِينٌ بر وزن فاعل. بر اینکه «۵» قراءت، «هذا» اشارت باشد به رسول - علیه السلام - حاشاه من ذلك.

قوله: إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ، حق تعالی گفت: خداوند شما آن خدای است که آسمانها و زمینها بیافرید در شش روز، به اینکه مدت انشا کرد و اختراع آن را «۶» با چندین انواع بدایع و عجایب. و بیان کردیم که لفظ «رب» در حق خدای تعالی مطلق گویند، و در حق جز خدای مقید. ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، و بر عرش مستولی شد، و مثل اینکه آیت در «۷» سورة الاعراف ذکر برفت، و در خلق آسمان و زمین در اینکه مدّت، با آن که قادر بود که به یک طرفه العین بیافریند، در او دو قول گفتند: یکی آن که، دانست که فریشتگان را در آن لطفی و اعتباری باشد، و روا بود که دیگر «۸» مکلفان را چون بشنوند هم لطف باشد. و وجه دوم آن که: بتدریج آفرید، چنان که آدمی را بتدریج می‌رساند از حال به حال تا دورتر باشند از ابهام «۹» اتفاق و دعوی طبع و ایجاب و آنچه ملحدان و مبطلان گفتند فی قوله «۱۰»: يُدَبِّرُ الْأَمْرَ، کارها به تدبیر و تقدیر می‌فرماید. و ابو القاسم گفت: روا باشد که خلق آسمان و زمین به اینکه مدّت راست شود، و مقدور نبود به یک ساعت آفریدن، کالجمع بین الضدین و ان یکون الحركة ألما فی محل. و اینکه چیزی نیست برای آن که اینکه اختراع جواهر است، و جواهر در وجود موقوف نیست بر وقتی دون وقتی، پس هیچ وقت نباشد و الا قادر الذات قادر باشد بر آن که چندان که خواهد بیافریند مادام تا در ازل نباشد، و نه چنین است جمع ضدین و احتیاج حرکت به «۱۱» محل، آنکه گفت:

(۱). آو، بم، فعدت، آج: فعدت، لب: فعدت.

(۲). آو، آج، بم، به.

(۳). اساس: مرفضة، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). آج، مل، مج، لب الر.

(۵). همه نسخه بدلها: و بر اینکه.

(۶). آو، آج، بم، لب: آنان را.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل تفسیر.

(۸). آج: ذکر.

(۹). آج، بم: ابهام.

(۱۰). مل، مج: و قوله، آو، آج، بم، لب: قوله.

(۱۱). آو، آج، بم، لب: در.

صفحه : ۹۶

ما من شَفِيعٍ، هیچ شفيعی نیست الا از پس فرمان او، یعنی تا او فرمان ندهد، کسی را شفاعت نرسد. و شفيع، سائل باشد در «۱» باب اسقاط مضارّ از غیري، و اصحاب وعید گفتند: سائل باشد در حق غیري زیادتی منافع. حق تعالی بیان کرد که: کس را شفاعت نباشد الا به فرمان خدای تعالی تا آنان که گفتند از مشرکان: ... هُوَ لَا يَشْفَعُ أَوْلَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ «۲»، اینکه بتان ما را شفيع باشند بنزدیک خدای، طمع بردارند و بدانند که اینکه شفاعت نرسد ایشان را و نه هیچ کس را تا خدای دستوری ندهد. و عرش محتمل است در لغت سه معنی را: یکی، به معنی ملک آمد، چنان که شاعر گفت:

أوا عرشی نئلم جانباه

دگر به معنی بناء، من قوله: ... وَمِمَّا يَعْرِشُونَ^(۳)، و منه العریش^(۴). دگر به معنی سریر فی قوله: وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ^(۵)، و عرش خدای تعالی که آن را عرش عظیم خواند از قسمت سیم^(۶) باشد، ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ، او خدای شماست که از شما مستحق عبادت است به^(۷) نعمتهای که با شما کرد از اصول نعم که نعمت منعمان بی آن تمام نشود از حیات و قدرت و شهوت و نفرت و کمال عقل، فَأَعْبُدُوهُ، او را پرستی که سزاوار پرستش اوست به فعل اینکه نعمتها، أَفَلَا تَذَكَّرُونَ، اندیشه نمی کنی؟ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا، حق تعالی به طریق تذکیر نعمت خلق را دعوت کرد در آیت اول، باز در اینکه آیت به طریق ترهیب و تخویف و تحذیر گفت: مرجع و بازگشت شما برای جزا با اوست، و «جمیعا» نصب او بر حال است، ای مجتمعیین.

وَعَدَ اللَّهُ، نصب او بر مصدر است، ای وعد الله وعدا حقا، و قيل: وعد الله وعداء، و حق ذلك الوعد حقا، و روا بود که نصب او، «حقا» بر حال بود. إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ، ابتدای خلق او کند و انشا و آغاز از عدم و هیچ نابوده باز اعادت کند پس از آن که [۱۲۹-پ]

نیست کرده باشد، و مراد به خلق، مخلوق است. و جمله قراء آنه

(۱). اساس حق غیری زیادت، به قرینه نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، چون زاید می نمود، حذف شد. [.....]

(۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸.

(۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۸.

(۴). اساس: العرش، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد.

(۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳.

(۶). آج: سوم، مل، لب: سیوم، مج: سهام.

(۷). مج: با.

صفحه : ۹۷

خواندند به کسر همزه علی الابتداء، مگر ابو جعفر که خواند: «أنه» به فتح همزه، علی تقدیر: لأنه او بانه، كما قال الشاعر:

أ حَقًّا عباد الله ان لست لاقيا بشينه او يلقى الثريا رقيها

فَرَأَى كَفَّتْ: فتح «الف» بر آن «ا» باشد مفعول حَقًّا بود، ای حَقًّا انه، چنان که در بیت هست. لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ، تا خدای - جل جلاله - آنان را که ایمان آورده باشند و عمل صالح کرده، جزا و پاداشت دهد به عدل و داستان^(۲) چنان که از حق ایشان هیچ نقصان نکند، آنکه ابتدای کلامی دیگر کرد [و گفت]^(۳): وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ، اما کافران را، ایشان را، شرابی باشد از حمیم، یعنی محموم، تافته، فعیل به معنی مفعول [باشد]^(۴)، و عرب هر چه بجوشانند^(۵) آن را حمیم خوانند، قال المرقش^(۶):

و كل يوم لها مقطرة فيها كباء معدة و حميم

و عذاب أليم، و نیز ایشان را عذابی بود سخت مولم به درد آرنده بواجب و استحقاق به آن کفر که آورده باشند.

قوله: هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً، او آن خدای است که آفتاب «۷» سبب «۸» روشنای روز ساخت، و ماه «۹» سبب روشنای شب. ابو علی گفت: ضیاء، از دو وجه بیرون نیست، یا جمع ضوء باشد کسوط و سیاط، یا مصدر ضاء یضوء [ضیاء] «۱۰» باشد، کقام «۱۱» قیاما، و عاذ عیادا «۱۲». کلبی گفت: روی آفتاب و ماه اهل هفت آسمان را روشنای می‌دهد و پشتشان اهل هفت زمین را، و گفته‌اند: ضیاء، بلیغتر از نور باشد، برای آن آفتاب را ضیاء گفت و قمر را نور، و يقال: أضاء النهار و انار اللیل و لا يقال: أضاء اللیل، و حق تعالی در آفتاب و ماه [د] «۱۳» و علامت و دلالت نهاد در گردانیدن

(۱). آو، بم: نه آن.

(۲). کذا در اساس و آج و آز و مل.

(۳). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۴). اساس: ندارد، از مل، افزوده شد.

(۵). اساس: بجوشانند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). اساس: امر القیس، به قیاس نسخه مل، و منابع لغت و شعر، تصحیح شد.

(۷-۹). آو، آج، بم، لب را.

(۸). مل: به سبب. [.....]

(۱۰-۱۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۱۱). آج، لب یقوم.

(۱۲). آو، آج، بم، مج، لب: عاد، عیادا، مل: اعاد اعیادا.

صفحه : ۹۸

ایشان در هوا معلّق بی دعامه‌ای از زیر و علاقه‌ای از بالا، آنکه هر دو را به سیر مقدرّ کرد در اینکه بروج «۱» با ستارگان دیگر که آن را وصف کرد: ... بِالْحُنُسِ، الْجَوَارِ الْكُنُسِ «۲»، و سیر اینان چنان نهاد که راجع نشود «۳»، و قوله: وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا، گفتند: قدرّ، به معنی جعل کرد برای آن متعدّی کرد آن را به دو مفعول. و بعضی دگر گفتند «۴»: آن خواست، و قدرّ له منازل، و آن را تقدیر کرد منزلی «۵». بعضی دگر گفتند: ضمیر راجع با قمر است، برای آن که او اقرب المذکورین است، و نیز برای آن که اعتنا به شأن او بیشتر «۶» است از آن که ماههای عرب بر اوست «۷» از محرّم تا به ذو الحیّّه و معاملات و مداینات و آجال «۸» دیون و جز آن بر ماههایی است که علامت آن «۹» اهله باشد. و منازل، بیست و هشت منزل است بر عدد شبهای ماه، جز آن دو شب [که] «۱۰» در سرار «۱۱» در باشد که نبینند او را، و گفته‌اند: در نور آفتاب بود از وقت اجتماع تا به آن وقت که دوازده درج یا کما بیش [از] «۱۲» او باز پس افتد، علی خلاف بینهم فی ذلک، هر شب به یک منزل باشد از اینکه منازل، و نامهای منازل اینکه است:

الغفر، الزّبانی، الاکلیل، القلب، الشّوْله، التّعیام، البلده، سعد الذّابح، سعد بلع، سعد السعود، سعد الاخبیه، فرغ الدّلو المقدم، فرغ الدّلو المؤخّر، بطن الحوت، الشّرطان «۱۳»، البطین، الثّریا، و الدّبران، الهقعه، الهنعه، الدّراع، الثّره، الطّرفه، الجبهه، الزّبره، الصّیرفه، العواء، السّیماک، و اینکه اسماء کواکب است که منازل قمر باشد، و گفتند: اراد و قدرهما، یعنی برای آفتاب و ماه منزلی تقدیر کرد، و لکن اکتفا کرد به ذکر یکی از دگر «۱۴»، و چنان که گفت: وَاللّهِ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ... «۱۵»، و چنان که شاعر گفت:

(۱). همه نسخه بدلها: اینکه دوازده برج.

- (۲). سوره تکویر (۸۱) آیه ۱۵ و ۱۶.
- (۳). آو، بم، مل، مج: نشوند.
- (۴). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۵). آج، لب: منازل.
- (۶). مل: اعتبارشان بیشتر، آو، آج، بم، مج، لب: اعتنا بشأن او بیشتر.
- (۷). آج، لب: بروی است.
- (۸). اساس: اوجال، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۹). مل عدد.
- (۱۰-۱۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۱۱). اساس: سرا، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [...]
- (۱۳). آج، مل، لب: الشرطین.
- (۱۴). اساس: ذکر دو، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۱۵). سوره توبه (۹) آیه ۶۲.

صفحه : ۹۹

رمانی بامر کنت منه و والدی برینا و من جول الطوی رمانی

و منازل شمس با قمر «۱» و زهره و مشتری و مریخ و زحل و عطارد که جمله هفت‌اند، اینکه دوازده است که آن را بروج خوانند، و آن: حمل است و، ثور و، جوزا و، سرطان و، اسد و، سنبله و، میزان و، عقرب و، قوس و، جدی و، دلو، و، حوت.

آنگه از تقدیر او - جل جلاله - آن است که: مقام اینکه کواکب در اینکه بروج مختلف ساخت، مقام ماه در هر برجی دو روز و نیم «۲» باشد، و فلک به یک ماه «۳» ببرد، و مقام [۱۳۰- ر]

آفتاب در هر برجی یک ماه باشد، و فلک به یک سال ببرد، و مقام عطارد در هر برجی پانزده «۴» روز باشد، و فلک به شش ماه ببرد، و مقام زهره در هر برجی بیست و پنج «۵» روز باشد و فلک «۶» ببرد، و مقام مریخ در هر برجی چهل و پنج روز باشد و فلک «۷» ببرد، و مقام مشتری در هر برجی یک سال باشد و فلک به دوازده سال ببرد، و مقام زحل در هر برجی دو سال و نیم باشد و فلک به سی سال ببرد.

و گفته‌اند: آفتاب چند صد و شصت بار ربع «۸» زمین است، و ماه از زمین «۹» مهتر است به سی و نه بار، و آفتاب از ماه مهتر است به هزار و ششصد و چهل و چهار بار علی ما زعم اهل الحساب و الله اعلم بتحقیق ذلك.

آنگه بیان کرد که اینکه چرا کردم، گفت: لِتَعْلَمُوا عَيْدَ السَّيِّئِينَ وَالْحِسَابِ، تا شما عدد سالها بدانی و حساب بشناسی برای آن که حساب از دو گونه است: یکی حساب تازیان است، و آن بر ماه است، و یکی حساب پارسیان است، [و آن بر آفتاب است] «۱۰»، اینکه بر فصول باشد و آن بر اهله.

آنگه گفت: اینکه همه بحق آفریدم نه بباطل. بحکمت آفریدم نه بیبازی، يُفْضَلُ «۱۱» يُفْضَلُ، به «یا» ردّاً علی اسم الله تعالی، و باقی قرآء به «نون» علی اخبار الله تعالی من «۲» نفسه علی سبیل التعظیم، و قوله: ما خَلَقَ اللهُ ذَلِكْ، اینکه اشارت است به خلق دون اعیان، چه اگر اشارت به اعیان بود [ی] «۳» تلك گفتی «۴».

إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، در اختلاف شب و روز، در اینکه سه قول گفتند:

یکی آن که، اختلاف آمد شد «۵» باشد، برای آن که بر خلاف یکدیگر باشند چه قطع مسافت باشد در جهات مختلف، و اکوان «۶» به اختلاف جهات متضاد شوند فصل «۷» بر اختلاف، يقال: اختلفت الی فلان مدّة، آمد شد «۸» کردم بنزدیک فلان مدّتی، یعنی شب می‌آید و روز می‌شود. و روز می‌آید و شب می‌شود. و قولی «۹» دیگر آن است که:

مختلف اند و با یکدیگر نمانند در شکل، چه یکی روشن و نورانی است و یکی تاریک و مظلم، پس از اینکه وجه به خلاف یکدیگرند. و قول سه ام «۱۰» آن است که:

مختلف اند در طول و قصر، گاه روز دراز است و شب کوتاه، و گاه شب دراز است و روز کوتاه، هر چه «۱۱» از شب بکاهد «۱۲» در روز افزاید، و هر چه از روز بکاهد «۱۳» در شب افزاید. و در سال دو روز باشد که شب و روز برابر باشد: یکی آن که، آفتاب به سر حمل فرود آید، و یکی که «۱۴»، آفتاب به میزان فرود آید. وَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، و آنچه خدای تعالی در آسمان و زمین آفریده است. در آسمان: از ماه و آفتاب و ستارگان و بروج منازل و کواکب ثوابت و سیاره و انواع فرشتگان و عرش و

(۱). ترجمه همه نسخه‌ها با توجه به کلمه نفضل، می‌باشد. متن ترجمه قرآن مجید، «تفصیل دهد» است (رک: متن ترجمه آیه ۵ در همین سوره).

(۲). همه نسخه بدلها: عن.

(۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). معج: بودی.

(۵). بم، مل: آمد و شد.

(۶). اساس: و اگر آن، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). کذا در اساس و آو، آج، بم، معج، آز، آل، مل: به دو فصل.

(۸). بم: آمد و شد.

(۹). آو، آج، بم، آز: در قولی.

(۱۰). آو، بم: سیم، آج، مل، معج، لب: سیوم.

(۱۱). آو، آج، مل، معج، از: و هر چه، بم: تا هر چه.

(۱۲-۱۳). لب: بکاهد.

(۱۴). لب، آز: دیگر آن که، آو، آج، بم، مل: یکی آن که.

صفحه: ۱۰۱

کرسی و لوح و قلم و بهشت، و آنچه در زمین آفرید «۱» از انواع: حیوان و جماد از کوهها و دریاها و آدمیان و جنیان و بهایم و سباع و وحوش و طیور، آنچه تفصیل آن جز او نداند. لآیات، در اینکه جمله آیاتی هست و دلالتی و بیناتی آنان را که متقی باشند و از عقاب او بترسند و از معاصی او اجتناب کنند.

عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که، کافران گفتند: ای محمد؟ آیتی بیار ما را تا ما به تو ایمان آریم. حق تعالی، اینکه آیت «۲» بفرستاد و گفت: اینکه همه، آیات و بینات و حجج و دلایل است بر الهیت و وحدانیت من، و لکن کسی را آیات باشد [که] «۳» در او نگیرد.

آنکه گفت: إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا، آنان که «۴» ثواب ما امید ندارند و از عقاب ما نترسند و ایمان ندارند به بعث و نشور، و آن که ایشان را با نزد ما می‌باید آمدن و ملاقات «۵» حساب و کتاب. وَ رَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا، و [به] «۶» زندگانی دنیا که نزدیکتر است راضی شده‌اند «۷» و همت «۸» ایشان از آن برتر نمی‌شود «۹». وَ اطْمَأَنَّنُوا بِهَا، و با دنیا ساکن شده‌اند و پشت به او باز داده و اعتماد کرده بر او، و آنان که از آیات و ادله و حجج ما غافل‌اند، بی‌خبراند.

عبد الله عباس گفت: مراد به آیت ما «۱۰»، قرآن است و محمد [علیه السلام] «۱۱» و حمل آن بر عموم کردن اولیتر باشد. و بعضی اهل لغت «۱۲» گفتند: رجاء، در آیت به معنی خوف است، چنان که هذلی گفت [۱۳۰-پ]:

إذا لسعتہ النحل لم یرج لسعها و خالفها فی بیت نوب «۱۳» عواسل «۱۴»

(۱). آو، آج، بم، لب، آز: آفریده است. [.....]

(۲). آو، آج، بم، لب، آز: آیات.

(۳-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). آو: آنا که / آنان که.

(۵). مل و.

(۷). مل: راضی شدند.

(۸). اساس: همه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۹). اساس: نمی‌شوند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۰). آج: آیات یا.

(۱۱). اساس: ندارد، از مل، افزوده شد.

(۱۲). آو، آج، بم، لب: اهل علم.

(۱۳). اساس: نور، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: عوامل، به قیاس با منابع لغت و شعر، و چاپ مرحوم شعرانی، تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۲

و علی ذلک فیر قوله تعالی: ما لکم لا ترجون لله وقاراً «۱»، - ای لا- تخافون لله عظمته. و تفسیر لقاء، پیش از اینکه مستقصی برفته است.

أُولَئِكَ مَاوَاهُمُ النَّارُ، آنان که به اینکه صفت باشند از کافران، ایشان را ماوا و جای دوزخ است به آنچه کرده باشند، و اینکه هم از [آن] «۲» آیات «۳» است که دلیل می‌کند بر عدل خدای تعالی و آن که جزا بر عمل باشد.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، [گفت: آنان که بگرویدند و عمل صالح کردند، و اینکه آیت و امثال اینکه جمله دلیل است بر آن که عمل صالح از ایمان نباشد.] «۴» يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ، خدای تعالی ایشان را هدایت دهد به ایمانشان.

هدی، در آیت به معنی ثواب است، یعنی ثواب دهد ایشان را به ایمانشان، نظیره قوله: ... وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضَلَّ أَعْمَالُهُمْ، سَيَهْدِيهِمْ وَيُصَلِّحُ بِأَلْهِمُ «۵»، ای سیشیهم، برای آن که پس از کشتن و شهادت، هدایت به ایمان نباشد، و اگر شرح دهند بر هدایت به ره بهشت «۶» هم به معنی ثواب باشد. تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ، در زیر ایشان جویها می‌رود و ایشان در بهشتهای نعیم «۷»

باشند.

مجاهد گفت: یهدیهم بالتور علی الصراط، كما قال [الله] «۸» تعالی: ... وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ «۹».

در خبر است که رسول- صلی الله علیه و آله- جبریل را گفت:

کیف تجوز امتی الصراط،

امت من بر صراط چگونه گذرند «۱۰»! برفت و باز آمد و گفت:

خدایت سلام می کند و می گوید:

انک تجوز الصراط بنوری و علی بن ابی طالب یجوز الصراط بنورک و امتک تجوز الصراط بنور علی، فنور امتک من نور علی، و

نور علی من نورک، و نورک من نور الله

، گفت: تو بر صراط به نور «۱۱» من گذری و علی بن

(۱). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۳. (۱۱-۴-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [.....]

(۳). اساس: آیت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). سوره محمد (۴۷) آیه ۴ و ۵.

(۶). مل، مج: بر بهشت.

(۷). آو، آج، بم: مقیم، آز: در بهشت مقیم.

(۸). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۹). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۸.

(۱۰). همه نسخه بدلها: بجز مل، گذارند.

صفحه: ۱۰۳

ابی طالب بر صراط به نور تو گذرد، و امت تو بر صراط به نور علی گذرند، و نور امت تو از نور علی باشد، و نور علی از نور تو، و نور تو از نور خدای.

و در خبر است که رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: چون بنده سر از گور بردارد، عمل صالحش پیش او آید بر نکوترین صورتی و هیأتی «۱»، او گوید: تو کیستی که من تو را بس نکو روی بینم و نکو سیرت و نکو طریقت مردی بینم! گوید: من عمل صالح توام، آنگه نور او شود و قاید او به بهشت. و کافر، چون سر از گور بردارد و عمل بد او در صورتی زشت و هیأتی زشت پیش او آید، او گوید: تو کیستی که من تو را مردی زشت روی و زشت سیرت می بینم! گوید: من عمل بد توام، [و با توام و] «۲» از تو مفارقت نکنم تا تو را به دوزخ سپارم، و اینکه، بر سبیل مثل گفته است.

و بعضی دیگر گفتند: یهدیهم ربهم بایمانهم، الی الاعمال الصالحه، ای جعل ایمانهم لطفاً لهم فی الطاعات «۳» و الاعمال الصالحات «۴»، خدای تعالی به برکت ایمان ایشان را هدایت داد و لطف کرد تا عمل صالح کردند به ثواب، به بهشتی «۵» رسیدند که: تجری من تحتهم الأنهار، که در آن جا جویها روان باشد از زیر ایشان، یعنی از زیر کوشکها و سریرها و بستانهای ایشان. و گفتند: مراد [آن] «۶» است که: تجری من دونهم و بین ایدیهم، مراد نه آن است که در زیر ایشان رود و ایشان زور «۷» آن، مراد آن است که، در پیش ایشان می رود تا ایشان را نزهت باشد. و بعضی اهل معانی گفتند: در کلام حذفی و اختصاری هست، و تقدیر آن است که: یهدیهم ربهم بایمانهم الی مکان او الی جنه، تجری من تحتهم الأنهار.

و در اخبار هست که: جویهای بهشت در اخادید و شقوق نرود، بل بر روی زمین رود و خدای تعالی بقدرت آن را راست می‌دارد» (۸).

و در خبر است که: هر چهار جوی، به یک جای می‌رود از آب و می و شیر و

(۱). آو، بم، آز: بنیتی.

(۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). آج، لب، آز: فی الطاعة.

(۴). آج، مل، مج، لب، آز: الصالحة.

(۵). همه نسخه بدلها: به ثواب بهشتی.

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۷). آج، بم، لب، آز: زیر. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: می‌راند.

صفحه: ۱۰۴

انگبین، و با یکدیگر آمیخته نشود. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که، تجری من تحت امرهم و فی تصرفهم، چنان که گفت: ... قَدْ جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتِكَ سَرِيًّا (۱)، و معلوم است که جوی در زیر مریم نبود، و آنما در حکم او بود و در تحت امر و فرمان او، و مثله قوله تعالی حکایه عن فرعون: أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِن تَحْتِي ...، ای فی حکمی و تحت تصرفی.

قوله: دَعَاؤُهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ، ای قولهم و کلامهم، سخن ایشان و گفتار ایشان در آن بهشتها آن بود که گویند «۲»: سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ، پاکی و منزهی از هر چه نقص باشد و عیب راه برد «۳». طلحة بن عبید الله «۴» گفت، از رسول - علیه السلام - پرسیدند که: تفسیر سبحان الله چه باشد! گفت:

هو تنزیه الله من كل سوء

تنزیه خدای باشد از همه بدی [۱۳۱- ر]. ابن الکوا از امیر المؤمنین علی پرسید که:

سبحان الله چه باشد! گفت:

«۵» کلمه رضیها الله «لنفسه»

، کلمتی است که خدای تعالی برای خود پسندیده است. مفسران گفتند: اینکه کلمه، علامتی باشد میان اهل بهشت و خدام ایشان در باب طعام، چون ایشان را آرزوی طعام و شراب باشد، گویند:

سبحانک اللهم... ایشان طعام و شراب حاضر کنند بر خوانی نهاده، طول آن میلی در میلی بود، بر آن جا انواع طعام «۶». چون از طعام و شراب فارغ شوند، شکر خدای بگزارند، فذلک قوله: وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. و مراد نه آن است که اینکه آخر سخن باشد [که پس از آن دگر سخن نگویند، یا اینکه سخن دگر نگویند، و لکن به اضافه به اول اینکه آخر باشد] «۷». و حقیقت دعوی قولی باشد که به آن دعوت کنند با کاری. و تحیت، تکرمت باشد به حال نیکو، و از اینکه جا ملک را تحیت خوانند، و قال عمرو بن معدی کرب:

(۱). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۴.

(۲). اساس: گوید، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). مل: عیب را بدان راه بود.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: عبد الله.

(۵). مل: رضی الله.

(۶). مل و شراب بود.

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

صفحه: ۱۰۵

ازور بها ابا قابوس حتی انیخ علی تحیته بجند
ای علی ملکه، و قال زهیر (۱):

من کل ما نال الفتی قد یلته ألا التّحیة

و سلام (۲) و خطاب نکو را تحیت از آن جا خوانند که، معنی او راجع است الی قولهم: احیاک الله حیاة طیبیة و حیاک الله ایضا. و تحیت اهل بهشت، سلام باشد، یعنی به سلامت رسیدی، بر یکدیگر سلام کنند چنان که در اینکه آیت گفت، و فریشتگان بر ایشان سلام کنند چنان که گفت: وَ الْمَلَائِكَةُ یَدْخُلُونَ عَلَیْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ، سَلَامٌ عَلَیْكُمْ... (۳)، و خدای بر ایشان سلام کند چنان که گفت: سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ (۴)، و ابن کیسان گفت: افتتاح کلام به توحید و عدل کنند و اختتام به شکر و حمد، و قوله: اَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، «ان» مخففه است از ثقیله (۵)، و التقدير: اِنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ، و «ها» ضمیر شأن و کار باشد، کقول الشاعر:

فی فتیة کسوف الھند قد علموا ان هالک کل من یحفی و ینتعل

و در شاذ بلال (۶) بن ابی برده و ابن محیص خواندند بتثقیل: اِنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ (۷).

قوله: وَ لَوْ یُعَجَّلُ اللهُ لِلنَّاسِ [الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ، در آیت حذفی و اختصاری هست، و معنی آن است و تقدیر: و لو یجعل (۸) الله للنَّاسِ] (۹) اجابۀ دعائهم فی الشَّرِّ کاستعجاله لهم (۱۰) بالاجابۀ فی الخیر لقضی الیهم اجلهم، ای لفرغ (۱۱) من هلا-کهم و عجل هلا-کهم. حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که، آنچه از باب خیر باشد من به تو معجل دارم (۱۲)، و آنچه از باب شرّ باشد در آن تعجیل ننمایم، بل تأخیر کنم، گفت: اگر خدای تعالی تعجیل کردی در دعای آدمیان خود را یا یکدیگر را به شرّ، اجابت آن چنان که در باب خیر کرده است [و می کند] (۱۳) زود هلاک بر آمدی ایشان را، و اجل

(۱). همه نسخه بدلها: زهیر بن حباب الکلبی.

(۲). اساس: و السلام، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۳). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳ و ۲۴.

(۴). سوره یس (۳۶) آیه ۵۸.

(۵). اساس: ثقیل، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). اساس: هلال، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۷). آج، لب، آز رب العالمین.

(۸). آج، لب، از: يعجل.

(۹-۱۳). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز لب: کاستعجالهم.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: يفرغ.

(۱۲). همه نسخه بدلها: تعجيل دارم.

صفحه: ۱۰۶

مرگ به ایشان رسیدی.

مجاهد گفت: اینکه، آن باشد که مرد در وقت ضجارت بر خود و اهل و مال و ولد خود نفرین کند و گوید: لا بارک الله فیک و عجل الله هلاکک و دمر الله علیک، و آنچه بدین ماند خدای تعالی گفت: من اینکه دعا به تعجیل اجابت نکنم که دانم که اینکه دعا نه از دل کند «۱»، به وقت دوم پشیمان باشد و قتاده هم اینکه گفت.

شهر بن حوشب گفت: در بعضی کتب خوانده‌ام که، خدای تعالی فریشتگان موکل را گوید: آنچه بنده من در حال ضجارت گوید، بر او منویسی [و مثله فی المعنی قوله: وَ يَدْعُ الْإِنْسَانَ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا] «۲» [«۳»]، و قوله: لَقَضَىٰ إِلَيْهِمْ أَجْلَهُمْ، عامه قراء خواندند: لَقَضَىٰ إِلَيْهِمْ، بر فعل مجهول، و رفع [اجل، مگر ابن عامر و یعقوب، و در شاذ عوف و عیسی که ایشان خواندند: لقضى اليهم] «۴» اجلهم، بر فعل مستوی، اسنادا الی اسم الله تعالی، و نصب اجل بوقوع الفعل علیه «۵». و اعمش خواند: لقضينا اليهم اجلهم، و در مصحف عبد الله مسعود چنین است. و بعضی مفسران گفتند: آیت در نظر بن الحارث آمد آن جا که دعا کرد:

اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ «۶»- الایه، و «لام» فی قوله: لَقَضَىٰ، جواب «لو» است، و «لو» چون در اثبات شود و جوابش هم اثبات باشد به معنی امتناع چیزی بود از برای امتناع چیزی دیگر، چنان که در آیت هست، و قوله: استعجالهم، نصب او بر مصدری است لا- من لفظ الفعل، و اضافت مصدر با مفعول است، و مثله قولهم «۷»: ضربته «۸» ضرب زید عمرو، ای ضربا مثل ضرب عمرو زیدا، و قوله: إِلَيْهِمْ، برای آن گفت که در قضی معنی فرغ مضمهر کرد و او را به الی «۹» تعدیه کنند، و مثله قوله: لِلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ... «۱۰»، برای آن که در اینکه «۱۱» «ایلاء»، معنی تبعید است، چون اینکه معنی در او تضمین کرد تعدیه کرد

(۱). آو، آج، بم: کنند.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱.

(۳-۴). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد.

(۵). آو، آج، بم، مج، آز: الیه.

(۶). سوره انفال (۸) آیه ۳۲.

(۷). اساس: قوله، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۸). همه نسخه بدلها: ضربه.

(۹). آو، آج، بم، آز: علی. [.....]

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۶.

(۱۱). همه نسخه بدلها: آن.

صفحه: ۱۰۷

او را به حرفی که بعد را به آن تعدیه کنند. بعضی دگر گفتند: «لام» [و] «۱» «الی»، متعاقب باشد «۲» در باب تعدیه فعل به او، تقول «۳» العرب [۱۳۱- پ]: قضیت الیه، و الاصل: قضیت له، كما يقال: اوجبت له، و الاصل: اوجبت الیه، قال الله تعالی: بِأَن رَّبِّكَ أَوْحَىٰ لَهَا «۴»، و يقال: فرغت الی فلان و لفلان، و قوله «۵» تعالی: سَيَنْفِرُخَ لَكُمْ أَيُّهُ الثَّقَلَانِ «۶». و قضا «۷» در مثل اینکه موضع «۸»، بن در آوردن باشد و تمام بستدن، يقال: قضیت الامر فانقضی، ای اتممته فتم، و منه قوله تعالی: فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ... «۹»، یعنی اجل به ایشان آن جا آمد «۱۰» و بن اجل ایشان بر آرند، و مرگ به ایشان رسانند. فَيَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا «فا»، تعقیب راست، و از پس رها کنیم آنان را که امید لقاء ما ندارند، یعنی به قیامت ایمان ندارند و امید ثواب من «۱۱» ندارند و از عقاب ما نترسند تا در جهل و تعدی و طغیان خود متحیر [و] «۱۲» متردد می گردند و می آیند و می شوند، و اینکه کنایت است از خذلان بر سبیل عقوبت بر «۱۳» کفر متقدم و تخلیت خدای تعالی میان ایشان و میان خود، سخطا علیهم بکفرهم، و قوله: يَعْمَهُونَ، در محل حال است، و العمه التَّحِيرُ و التَّرْدُدُ. قوله تعالی «۱۴»:

[سوره یونس (۱۰): آیات ۱۲ تا ۲۱]

[اشاره]

وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِداً أَوْ قَائِماً فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضُرِّ مَسَّهُ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۲) وَ لَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِن قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ وَ مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ (۱۳) ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِن بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ (۱۴) وَ إِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَن أُبَدِّلَهُ مِن تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنِ اتَّبَعْتُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۱۵) قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَ لَا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُراً مِّن قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۱۶) فَمَن أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِباً أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ (۱۷) وَ يَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَ لَا يَضُرُّهُمْ وَ لَ يَنْفَعُهُمْ وَ يَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتُبْتُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (۱۸) وَ مَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَ لَوْ لَا كَلِمَةُ سَيِّقتٍ مِّن رَّبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۱۹) وَ يَقُولُونَ لَوْ لَا أَنزَلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانظُرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ (۲۰) وَ إِذَا أَدْفَنَّا النَّاسَ رَحْمَةً مِّن بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتْهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلْ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ (۲۱)

[ترجمه]

چون برسد به مردم سختی بخواند ما را بر پهلویش یا نشسته یا ایستاده، چون برگشاییم از او سختیش، برود پنداری که نخواند ما را تا رنجی که رسید به او، همچنین بیاراستند «۱۵» برای اسراف کنندگان آنچه می کردند ایشان.

(۱۴-۱۲-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). مج: باشند.

(۳). آو، آج، بم، مل: یقول.

(۴). سوره زلزله (۹۹) آیه ۵.

(۵). آو، بم، مج: قال، آج، لب، آز: قال الله.

(۶). سوره رحمن (۵۵) آیه ۳۱.

(۷). مل: قضی.

(۸). آو، آج، بم: معنی.

(۹). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۵.

(۱۰). مل، مج، لب: انجامند، آو، آج، بم: بر آرند.

(۱۱). همه نسخه بدلها: ما.

(۱۳). آو، آج، بم: و. [.....]

(۱۵). آو، بم: بیارسته‌اند.

صفحه: ۱۰۸

[۱۳۲-ر]

بدرستی هلاک کردیم ما جماعات را از پیش شما چون ستم کردند و آمد به ایشان پیغامبرانسان به حجتها و ایمان نیاوردند، همچنین پاداشت «۱» دهیم گروه کافران را.

پس کردیم شما را خلیفتان در زمین از پس ایشان تا بنگریم که چگونه می‌کنی.

و چون بخوانند بر ایشان آیتهای ما روشن، گویند آنان که امید ندارند دیدار ما «۲» بیار قرآنی جز اینکه یا بدل [کن] «۳» آن را، بگو: نباشد مرا که بدل کنم آن را از بر خود، من پیروی نمی‌کنم مگر آن را که وحی کند «۴» به من، من می‌ترسم اگر عاصی شوم در خدایم عذاب روزی بزرگ.

بگو اگر خواستی خدای «۵»، نخواندمی «۶» آن را بر شما «۷» و نه بیاگاهانیدی «۸» شما را به آن باستادم در شما عمری از پیش اینکه، خرد نداری.

[۱۳۲-پ]

کیست ستمکارتر از آن که فرو بافد «۹» بر خدای دروغی یا دروغ دارد آیات او را که او ظفر نیابند گنهکاران.

و می‌پرستند از فرود خدای آنچه زیان نکند به ایشان و سود نکند ایشان را، و می‌گویند اینان شفاعت خواهان ما «۱۰» اند بنزدیک خدای، بگو: خبر می‌دهی «۱۱» شما

(۱). آج، لب: پاداش.

(۲). آو، آج، بم، لب: ثواب ما.

(۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، مج: وحی می‌کنند.

(۵). آو، آج، لب: خواهد خدای.

(۶). اساس: نخواندی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد

(۷). آو: ور شما، آج: در شما.

(۸). آو، آج، بم: بیا گاهانیدمی.

(۹). آو: فرابافند.

(۱۰). آو، آج، لب: شفیعان ما.

(۱۱). آج، لب: چه خبر می دهید.

صفحه : ۱۰۹

خدای را به آنچه او نداند در آسمانها و نه در زمین، منزّه است او و بزرگوار از آنچه انباز می گیرند. و نبودند مردمان مگر یک گروه، خلاف کردند «۱» و اگر نه سخنی است سابق شده از خدای تو، حکم کردند «۲» میان ایشان در آنچه در آن خلاف می کردند «۳».

[۱۳۳-ر]

و می گویند چرا فرو نفرستادند بر او آیتی از خدایش «۴» بگو که: غیب خدای راست، گوش داری که من با شما از گوش دارند گانم.

و چون بچشانیم مردمان را رحمتی «۵» از پس سختی که رسد ایشان را چون بنگری ایشان را مگری بو [د] «۶» در آیات [ما] «۷» بگو خدای زود عقابتر «۸» است، و «۹» پیغامبران ما، یعنی فریشتگان می نویسند آن مکر که شما می کنی.

قوله تعالی: وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ، حق تعالی در اینکه آیت جزع آدمی و قَلَّتْ صَبْرُ او بیان کرد و باز نمود که: چون ادنی «۱۰» مایه رنجی به او رسد [در درگاه من آید و خویشتن با دعا و تضرّع دهد علی الحالات، گفت: چون آدمی را رنج رسد] «۱۱» از بیماری و درویشی و هر رنجی که مردم را رسد. و ضَرَّ، بر درویشی و بیماری بیشتر حمل کنند، در دعا گیرد و ما را خواندن گیرد در سایر احوال «۱۲» اگر بر

(۱). آو، آج، لب: اختلاف کردند.

(۲). آو، آج، لب: حکم کردند. [...]

(۳). آو، آج، لب: خلاف می کنند.

(۴). اساس: خدایشان، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). آو: بخشایش، آج، معج، لب: بخشایشی.

(۶-۷). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۸). آو، آج، لب: زود عذابتر.

(۹). آو، آج، لب: که.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز معج: به آدمی.

(۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: احوالش.

صفحه : ۱۱۰

پهلوی خفته باشد و اگر بر جای نشسته باشد و اگر بر پای استاده باشد، از برای کشف ضرر و بلا را، و غرض او آن باشد نه طلب ثواب آخرت. و قوله: لَجْنِبِهِ، ای مضطجعاً لجنبه، یقال: فلان مضطجع لجنبه و علی جنبه، و سقط لجنبه و علی جنبه و خَرَّ علی وجهه و علی وجهه، و نصب همه بر حال است. آنکه «۱» ما کشف ضرر او کنیم و رنج از او برداریم و از بیماری او را شفا دهیم و درویشی و تنگدستی از او ببریم. مَرَّ، ای استمر علی طریقه الاولی، با سر طریقه اول شود باز «۲» دعا رها کند و آن بلا فراموش کند و با سر غفلت و معصیت شود، کَانَ لَمْ یَدْعُنَا، «کاف» تشبیه است و «ان» مخففه است از ثقیله و هر چه امثال اینکه است من قوله تعالی: کَانَ لَمْ یَعْنُوا فِیْهَا... «۳»، و: کَانَ لَمْ تَعْنِ بِالْأَمْسِ... «۴»، و: کَانَ لَمْ یَلْبَثُوا... «۵»، همه اینکه حکم دارد و ضمیر شأن و کار در او مضمربود، و التقدیر: کأنه لم یدعنا، و قال الشاعر:

کان لم یكونوا حمی متقی اذا الناس اذ ذاک من عز بڑ

ای، کانهم لم یكونوا، پنداری هرگز ما را نخوانده است الی ضرر، ای لضرر، برای محنتی که به او رسید و او را پیش آمده. و «الی»، اینکه جا به جای «لام» است، چنان که بیان کردیم که اینکه دو حرف متعاقب «۶» باشند. آنکه گفت: کَذَلِکَ زُیْن، همچنین بیاریند برای مسرفان «۷» و متعدیان عمل ایشان. و «ما» مصدریه است، و معنی آن که: عمل ایشان بر چشم ایشان نکو باشد از آن جا که اندیشه نکرده باشند و ندانسته، چنان که گفت: ... وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً «۸»، و اضافت فعل ممکن است [۱۳۳-پ] که با شیطان حوالت باشد به اغراء و اغواء، و رواست که با خدای بود به خلق شهوت، چه خلاف نیست که شهوت به قبایح خدا آفریند، آنکه یاد دارد «۹» خلقان را هلاک آن ظالمان و کافران که پیش ایشان بودند.

(۱). همه نسخه بدلها که.

(۲). اساس: از، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۹۲.

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۴.

(۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۴۵. [...]

(۶). آو، آج، بم: معاقب.

(۷). اساس: مشرکان، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۰۴.

(۹). همه نسخه بدلها: یاد داد.

صفحه : ۱۱۱

وَ لَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا، به حقیقت «۱» و درست ما هلاک کردیم آن جماعت را. و قرون، جمع قرن باشد، و اهل هر عصر را قرنی خوانند. لَمَّا ظَلَمُوا، چون بیدادی «۲» کردند. چه به کفر و معصیت و ظلم بر خود، و چه به تعدی بر دیگران به انواع عذاب «۳» و نکال و استیصال. وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ، و پیغامبران با ایشان آمدند با معجزات. «با»، روا بود که تعدی را باشد و روا بود که به معنی مع بود، کقولهم: اشتریت الدار بالآلتها، ای مع آلتها. عبد الله عباس گفت قرنی هشتاد سال باشد. وَ مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا،

ایشان ایمان نیاوردند» (۴) و از اهل ایمان نبودند، و اینکه «لام» برای تأکید نفی است، کقولهم: ما کنت لافعل کذا، من از آنان نه ام که اینکه کار کنم، چون خواهند» (۵) که مبالغت کنند» (۶) در نفی. کذلک نَجَزَى الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ، ما چنین پاداشت دهیم گروه گناهکاران را.

حق تعالی گفت: من ایشان را به گناهشان هلاک کردم و شما را از پس ایشان در زمین خلیفه کردم. و خلیفه، فعلیه باشد به معنی مفعله باشد، یعنی باز گذاشته. و «ها» در او مبالغت را باشد، کعلامه و نسابه. و هر که از پس دیگری باشد او را خلیفه خوانند چنان که آدم را چون از پس جان بود. آنگه بیان غرض کرد، گفت: اینکه استخلاف و ایشان را بردن و شما را بر جای ایشان رها کردن برای آن است تا بنگرم» (۷) که چه خواهی کردن، و اینکه بر سبیل تنبیه و زجر و وعظ است، یعنی دیدم که ایشان چه کردند، اکنون بنگرم تا شما چه خواهی کردن، و معنی آن که: نگر؟ آن نکنی که ایشان کردند تا آن نبینی که ایشان دیدند از عذاب و نکال. آنگه با حکایت احوال قوم رسول آمد، گفت: وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ، چون آیات ما بر ایشان خوانند در آن حال که روشن و مبین باشد و در او هیچ اشتباه و التباس» (۸) نباشد. و نصب بَيِّنَاتٍ، بر حال است. قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا،

(۱). مل: به تحقیق.

(۲). همه نسخه بدلها: ظلم و بیداد می کردند.

(۳). مل: عقاب.

(۴). اساس: آوردن، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: خواهد.

(۶). همه نسخه بدلها: کند.

(۷). آج، لب، آز: مگر.

(۸). اساس: قیاس، با توجه نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه: ۱۱۲

گویند آنان که به بعث و نشور و ثواب و عقاب و جزاء و لقاء ایمان ندارند، امید» (۱) ثواب ندارند و ترس عقاب، گویند: ائت بقران غیر هذا، قرآنی دگر بیار جز از اینکه یا بدل کن آن را به قرآنی دگر، جواب ده ای محمد ایشان را و بگوی که: مرا نباشد که آن را بدل کنم از بر خود، و اصل تلقاء، جهت برابر باشد، و مراد آن است که:

من عند نفسی. إِنْ أَتَّبِعْ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ. «ان»، به معنی «ما» ی نفی است، بگو که من متابعت نکنم الا آن را که به من وحی کرده باشند، یعنی که من [جز] «۲» از وحی نگویم و از تلقاء نفس خود هیچ نگویم، چه اگر چنین کنم ایمن نباشم از عذاب روزی عظیم، یعنی روز قیامت. و آن کس که بدین آیت تمسک کرد در آن که نسخ قرآن به سنت نباشد کردن برای آن که رسول می گوید: مرا نباشد که آن را بدل کنم از خود، او را گوییم: اینکه مسلم است که رسول را اینکه نباشد و جز به وحی نگوید، و لکن آنچه او گوید از سنت که قرآن بدان نسخ کنند، نه از او باشد، از خدای تعالی بود، چه او از خویشتن هیچ چیزی نگوید مگر به وحی، بیانه: وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ، إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ «۳»، پس استدلال به اینکه آیت در اینکه باب بعید است.

آنگه تنبیه کرد ایشان را بر نبوت خود و صحت [قول] «۴» خود گفت: بگو ای محمد: [قُل] «۵» وَلَا أَدْرَأُكُمْ بِهِ، و نه خدای شما را به آن اعلام کردی، يقال: ذریت کذا و

(۱). مل: و امید.

(۲-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [...]

(۳). سوره نجم (۵۳) آیه ۳ و ۴.

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، از قرآن مجید افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: تعرض مثل اینکه.

(۷). همه نسخه بدلها اکنون.

صفحه ۱۱۳:

بکذا، و أدرانی فلان، ای اعلمنی «۱». سیبویه گفت: با [یا] «۲» فصیح تر است، برای آن که لغت قرآن بر اینکه است، و حسن بصری خواند در شاذ: و لا ادرأتکم به، [ای] «۳»، و لا اعلمتکم به، و اینکه لغت بنی عقیل است که ایشان با «الف» گردانند، و همچنین لغت طیّ یقولون: اعطأت و لبأت، بمعنی اعطیت و لبیت للجاریه «۴» و التّاصیة جاریة و ناصاء، و انشد المفضّل [۱۳۴-ر]:

ألا اذنت اهل الیمامة طیّ بحرب کناصاة الاغز المشهر

قالوا: بقی و رضی و نهی، بمعنی بقی و رضی و نهی، قال زید الخیل «۵»:

لعمرک ما اخشی التّصلک ما بقا علی الارض قیسی یسوق «۶» الاباعرا

و قال آخر:

لزجرت قلبا لا یزیغ لزاجر انّ الغوی اذا نهی لم یعتب

ای، اذا نهی. و بزّی روایت کرد عن ابی کثیر «۷»: و لأدریکم، بر اثبات و ایجاب، [ای] «۸» و لأعلمکم الله به، اگر خدای خواستی من نخواندمی بر شما، [بل] «۹» خدای اعلام کردی شما را. عبد الله عیّاس خواند: و لا اندرتکم به، من الانذار، و من شما را به آن نترسانیدمی. آنگه بر اینکه قول حجّت آورد، گفت: فقد لبثت فیکم عمرا من قبله، گفت: من پیش از اینکه عمری [در میان] «۱۰» شما زندگانی کردم و آن چهل سال بود، که اتفاق است که: خدای تعالی رسول را به چهل سالگی فرستاد- و به مکه ده «۱۱» سال مقام کرد و به مدینه سیزده سال «۱۲» و چون با جوار رحمت ایزدی شد شست «۱۳» و سه سال بود او را، از اینکه جا گویند: چهل سال عمری باشد اگر اینکه کاری بود [ی] «۱۴» ساخته و انداخته من پیش از اینکه بر من اثر [ی] «۱۵» بودی. أ فلا تعقلون، عقل

(۱). آج، آز، علمنی. (۱۵-۱۴-۳-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). اساس: للحاره، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). آو، آج، بم، لب: زید بن الخیل.

(۶). اساس: یسوی، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد.

(۷). آج، مل، مج، لب، آز: ابن کثیر. (۱۰-۹-۸). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۱-۱۲). کذا در جمیع نسخ، ظاهرا مدّت توقف نبی اکرم (ص) در مکه ۱۳ سال و در مدینه ۱۰ سال بوده است. در کشف الاسرار و عدّة الابرار (ج ۴ ص ۲۶۴) آمده است. قال ابن عباس: نبی رسول الله و هو ابن اربعین سنه و اقام بمکه ثلث عشرة سنه و بالمدينة

توفی و هو ابن ثلث و ستین سنه.

(۱۳). همه نسخه بدلها: شصت.

صفحه: ۱۱۴

نداری شما یا عقل را کار نمی‌بندی! و صورت استفهام است و مراد تقریر است و ملامت.

آنکه گفت بر سبیل تعجب و ملامت: فَمَنْ أَظْلَمُ ظاهر استفهام است و معنی توییخ و تقریر، گفت: کیست بیداد‌گرتر (۱) و ظالمتر از آن کس که او بر خدای دروغ فرو بافد؟ و افتراء، اختراع دروغ باشد از خویشان که کس نگفته باشد، و دروغ ایشان بر خدای آن بود که، با او انباز کنند (۲) و او را زن و فرزند گفتند، و در او جبر گفتند که: لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا... (۳)، به بدل عدل و توحید، جبر و تشبیه گفتند: أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ، [یا] (۴) به آیات او تکذیب کند و آن را دروغ دارد از محمد و قرآن که معجز اوست و دیگر معجزات او. آنکه گفت: اِنَّهُ، و [ها] (۵)، ضمیر شأن و کار راست، یعنی شأن و کار چنین افتاد (۶) که گناهکاران یعنی کافران فلاح و ظفر و نجات نیابند.

و يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، آنکه وصف کرد ایشان را، گفت: می‌پرستند (۷) بدون خدای تعالی یعنی جز او. [و] (۸) گفتند: فرود او بتانی را. و «ما»، نکره موصوفه است و صالح بود لفظ او واحد و تنبیه و جمع را، و التَّقْدِيرُ: و يعبدون من دون الله شیئا، او اشیاء، که از صفت او آن است که: هیچ مضرت نکند ایشان را از آن جا [که] (۹) قادر نباشد بر آن، و هیچ منفعت نکند از آن که نتواند. و آنکه (۱۰) چون ایشان را از آن پرسند که چرا پرستی اینان را! گویند: هُوَ لَا شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ، اینان شفیعان مانند نزد خدای تعالی، و سبب آن بود که ایشان گفتند: عبادات ما خدای را بنشاید، ما از جمله آفریده‌های او چیزی اختیار کنیم و توجیه عبادت کنیم به او تا ما را به او نزدیک کند و شفیع ما باشد پیش او. [و] (۱۱) اینکه اعتقادی باطل است که عقل و شرع مخالف است اینکه را، و ظنی خطاست که ایشان بردند که عبادت غیر او [را بشاید و] (۱۲) ایشان را نافعتر بود از آن که عبادت او. حسن گفت: آن خواستند که اینان

(۱). آو، آج، بم، لب: بیداد کارتر. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: بجز مل: گفتند، مل: گرفتند.

(۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۴۸. (۱۲-۱۱-۹-۸-۵-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۶). آو: افتا/ افتاد.

(۷). اساس: می‌پرستیدند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۰). مل: آنگاه.

صفحه: ۱۱۵

شفیعان مانند در اصلاح معاش ما که ایشان به بعث و نشور ایمان نداشتند و سخن ایشان اینکه بود که، خدای تعالی حکایت کرد: وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ... (۱)، آنکه رسول را فرمود که بگو ایشان را بر سبیل الزام: أَلَمْ تَتَّبِعُوا اللَّهَ، شما آمده‌ای تا خدای را خبر دهی از چیزی که او نداند، و آن شفاعت اصنام است، و اینکه چیزی است که در علم خدای نیست، از آن جا که اینکه را اصلی نیست و اگر اینکه را اصلی بودی خدای دانستی، پس شما آمده‌ای تا خدای را چیزی بیاموزی که خدای نمی‌داند، و اینکه بر سبیل الزام می‌گوید بر طریق تهکم و سخریت. آنکه تنزیه کرد خود را و گفت: سُبْحَانَهِ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ،

منزه است و پاکیزه از آن که با او انباز گیرند.

قوله: «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا»، حق تعالی در اینکه آیت خبر داد که: مردمان همه یک امت بودند، و امت جماعتی باشند مجتمع بر امری و مستمر بر طریقتی «۲»، و اصل او از امّ باشد، و آن قصد است، و مراد در آیت آن است که: مردمان پیش از اختلاف بر یک دین و طریقت بودند.

مفسران خلاف کردند که آن چه دین بود، بعضی گفتند: دین آدم بود- علیه السلام- و خلاف نبود، پس خلاف پدید آمد چون قابیل هابیل را بکشت.

حسن بصری گفت: آن دین شرک بود، چنان که خدای [۱۳۴-پ]

تعالی گفت: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ...» (۳)، و قول اول، قول مجاهد و سدی است.

عبد الله عباس گفت: میان آدم و نوح- علیهما السلام- ده قرن بودند همه بر حق و دین و شریعت و میان ایشان خلاف نبود، در عهد نوح خلاف کردند و گفتند: خدای تعالی نوح را به ایشان فرستاد. و بعضی دگر گفتند: یک قول بودند روز میثاق، و اینکه قول آن کس باشد که به ذر گوید، و بیان کردیم که اینکه معتمد نیست در سوره الاعراف.

بعضی دگر گفتند به اینکه «ناس»، آنان را خواست که در سفینه نوح از غرق

(۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۸.

(۲). آو، بم، مل، مج، آز: طریقی.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳.

صفحه: ۱۱۶

برستند و در همه دنیا جز ایشان آدمی نبود، ایشان همه یک قول و یک ملت بودند بر شریعت نوح- علیه السلام. عطا گفت: در عهد ابراهیم- علیه السلام- مردم همه یک ملت شدند پس از هلاک نمرود و بر دین ابراهیم «۱» بودند تا عمرو بن لحي «۲» خلافتی بکرد و تفریقی در میان مردم افکند. کلبی گفت پیش از ابراهیم «۳» مجتمع بودند بر کفر، خدای تعالی ابراهیم «۴» را بفرستاد، مختلف شدند و بعضی ایمان آوردند و بعضی بر کفر باستاندند. زجاج گفت: مراد عرب است که بر کفر بودند پیش مبعث رسول- علیه السلام. چون رسول- علیه السلام- بیامد، مختلف شدند بعضی ایمان آوردند و بعضی کافر ماندند. و در حرف [مصحف] «۵» عبد الله مسعود آن است که: «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً (علی هدی فاختلّفوا عنه)، و اینکه قراءت، قول آنان را که گفتند: ملت اسلام بود تقوی «۶» کند، و اینکه خبر نیز به قوت اینکه قول توان بردن «۷» که رسول- علیه السلام- گفت:

كل مولود یولد علی الفطرة فابواه یهودانه و ینصرانه و یمجسانه.

چون «۸» جمله مردمان در وقت خلقت بر فطرت اسلام باشند تا مضل و اغراء کننده بر کفر، مادر و پدر باشند، دلیل آن کند که مردم بر اسلام بوده باشند، پس از آن به دخول شبهات و قلت فکر و نظر و دعوت مادر و پدر، و حب «۹» نشوت «۱۰» و عادت تقلید «۱۱» و مانند «۱۲» اینکه اسباب کافر شده باشند، قوله: «فَاخْتَلَفُوا»، اختلاف، ذهاب باشد در دو جهت یا بیشتر از جهات، و حد مختلفین اینکه بود که: یکی قایم مقام صاحبش نباشد «۱۳» فیما یرجع الی ذاته، چون سواد و بیاض و علم و جهل. و لولا کلمة سبقت من ربک، اگر نه کلمتی است سابق شده از خدای تعالی که بندگان را در دنیا به تعجیل عقوبت نکند، اینکه قول کلبی است. ابو روق گفت: کلمت سابق آن است که، خدای تعالی دنیا را مدتی کرده است، و آن مدت را اجل نهاده است. بعضی

- (۴-۳-۱). اساس: ابراهیم.
- (۲). آو، بم، لب، آز: عمرو بن یحیی، مل: عمرو بن لحم.
- (۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۶). لب: بقوی.
- (۷). مع: توان بودن، آو، آج، بم، آز: توان برد. [...]
- (۸). آج، مل، مع، لب، آز: چون.
- (۹). اساس: واجب، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۱۰). اساس: نشود، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.
- (۱۱). آو، آج، بم، آز: تکلیف.
- (۱۲). اساس: تایید، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.
- (۱۳). آو، آج، بم، آز: بود، لب: نبود.

صفحه: ۱۱۷

دگر گفتند: آن کلمت آن است که، خدای تعالی بگفته است که هیچ کس را عقاب نکند الا بعد اقامه الحجه علیه، چنان که گفت: ... وَ مَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا^۱.

حسن گفت: کلمت آن است که، در سابق حکم او رفته است، که حکم نکند میان ایشان در آنچه در آن خلاف می‌کنند به ثواب و عقاب الا روز قیامت. لَقَضَىٰ بَيْنَهُمْ فِي الدُّنْيَا، میان ایشان حکم کرده شدی و کار گزارده هم در دنیا تا مؤمن به بهشت شد [ی و] «۲» کافر به دوزخ.

و ابو روق گفت: لَقَضَىٰ بَيْنَهُمْ، یعنی قیامت برانگیختی بر ایشان، و گفتند:

لفرغ من هلاكهم، هلاك بکردندی «۳» ایشان را و از ایشان فارغ شدند. و عیسی بن عمر خواند: لقضی بینهم، بر فعل مستقیم اسنادا الی اسم الله تعالی، حکم کردی خدای تعالی میان ایشان در آنچه ایشان در آن خلاف می‌کنند. و بر قراءت عامه، حکم کردندی «۴» میان ایشان بر فعل مجهول، و معنی یکی باشد، برای آن که آن حکم [نیز] «۵» با خدای تعالی مسند بود.

و يَقُولُونَ لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا آيَةً مِنْ رَبِّهِ، آنکه حق تعالی از تحکم و تعنت کافران حکایت کرد که، ایشان گفتند: لولا انزل، ای هلا انزل، چرا انزله «۶» نمی‌کند خدای بر محمّد آیتی و دلالتی و علامتی، و مراد ایشان علامتی بود که ایشان عند آن مضطرّ و ملجأ گردند به معرفت، و مرادشان نه معجز بود چه، معجزات رسول - علیه السلام - بی اندازه بود «۷».

ابو علی گفت: آیتی خواستند بیرون قرآن، خدای تعالی گفت بگو ای محمّد:

إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ، غیب خدای راست و او داند که مصلحت مکلفان در چیست از اظهار آیات و ابراز «۸» معجزات و مکلفان عند کدام «۹» [آیات] «۱۰» به صلاح نزدیکتر باشند،

(۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۵. (۱۰-۵-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۳). مل: نکردندی.

(۴). مع: کردی.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مع: انزال.

(۷). مل: انذار نبود.

(۸). اساس: آنرا از، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). آو، آج، بم، آز: کرام. [.....]

صفحه: ۱۱۸

پس شما را نرسد که اقتراح کنی [۱۳۵-ر]

که باشد که در آن مصححت نبود، اینکه با خدای تفویض باید کردن که او عالم الذّات است و عالم به مصالح مکلفان. آنگه گفت، بگو ایشان را که: آنچه خدای وعده داده اس آن را منتظر باشی از نصرت مؤمنان و ظفر ایشان که من نیز نگرانم» (۱) و با شما به یک جای منتظرم. اما لولا، به دو معنی آید: یکی امتناع الشیء لوجود غیره، نحو قوله: فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ، لَلْبَثِ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (۲). و قول عمر: «لَوْلَا عَلَى لَهْلَكَ عَمْرٌ»، و دگر به معنی تحضیض آید، چنان که در اینکه آیت هست. قوله: وَإِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسْتَهْمٍ، حق تعالی در اینکه آیت خبر داد که: چون بچشانیم مردمان را، یعنی کافران را و اینکه عموم [را] (۳) تخصیص است به قرینه می باید کردن (۴)، من قوله: إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا، برای آن که اینکه جز به حال کفّار لایق نباشد. «رحمتی»، یعنی نعمتی و خصیبی. مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ، از پس «۵» قحط «۶» و تنگی و درویشی و سوء حالی «۷» و بیماری که به ایشان رسیده باشد. إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا، اینکه «اذا» ی دوم «۸»، جواب «اذا» ی اول است، و اینکه را «اذا» ی مفاجات گویند، و برای آن صالح است که جواب او «۹» باشد که از سر او جمله می آید متضمّن فعل برای آن که «اذا» ی اول ظرف است، و ظرف را چاره نباشد از عاملی، و عامل در او جواب او باشد، و اینکه جواب فعل باید «۱۰» یا چیزی که در او معنی فعل بود، چنان که در آیت هست من قوله: لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا، و التقدیر: و إذا ادقنا الناس رحمة بعد الضراء مکر و «۱۱» فی آیاتنا، و لکن در معنی فرقی بسیار باشد میان آن که فعل صریح گفتی و میان اینکه که جمله ای گفتی «۱۲» از مبتدا و خبر، برای آن که اینکه جا مبالغتی هست که آن جا نیست، چه اینکه جا معنی آن است که: اذا لهم مکر ثابت

(۱). همه نسخه بدلها: نگران آنم.

(۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۳ و ۱۴۴.

(۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، لب: عموم را تخصیص به قرینه می باید کرد.

(۵). اساس: از سر، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها: قحطی.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: سوء حال.

(۸). آز: دؤم.

(۹). اساس: لو، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب، از: می باید.

(۱۱). مج: مکر.

(۱۲). اساس: گفتند، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

صفحه : ۱۱۹

حاصل مستقر لا یزول، و آنکه آن معنی که: در «اذا» مفاجات «۱» هست از سرعت و فجأت، و معنی آن که: چون ما چنین کنیم به عوض آن که باید «۲» که ایشان شکر کنند و در حمد فزایند که بنگری ناگاه و نااندیشیده ایشان را در آیات ما مکرری باشد. مجاهد گفت: مراد به مکر، استهزاء و تکذیب است. مقاتل بن حیان گفت:

اینکه مکر آن است که، ایشان عند اینکه حال نگفتند «۳» که: اینکه خیر روزی است که خدای تعالی به ما داد، گفتند: سقینا بنوء کذا «۴»، ما را به نوء عقرب و سرطان و حوت [و] «۵» مانند اینکه آب دادند و باران. فرستادن باران «۶» با نجوم حوالت کردند و نوء، بر آمدن ستاره‌ای باشد یا «۷» فروشدنش که ایشان گویند عند آن باران آید، و علی هذا قوله: وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكذَّبُونَ «۸».

قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا، ای محمد «۹»؟ تو جواب ده و بگویی که: خدای تعالی سریع مکرتر است، یعنی زود عقوبت تر است، و مکر از خدای تعالی عقوبت باشد، و برای آن مکر خواند آن را که در برابر مکر ایشان بود، بر ازدواج آن را مکر نام نهاد. و وجهی دیگر آن است که: برای آن مکر خواند آن را که، صورت مکر «۱۰» دارد از امهال و از استدراج، نحو قوله: ... سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ «۱۱». و قوله: ... إِنَّمَا نُمَلِّئُهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا وَ لَٰهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ «۱۲».

آنکه گفت: إِنَّ رُشْدَنَا يَكْتُمُونَ ما تمکرون، رسولان ما، یعنی آن فریشتگان که موکلند بر بنی آدم از نویسندگان، می نویسند آنچه ایشان می کنند و می گویند از باب

(۱). مل: آن معنی که دارد از مفاجا هست.

(۲). آج، لب، از: می باید. [.....]

(۳). آو، بم: گفتندی، آج، لب، آز: گفتند، مل: بگفتندی.

(۴). اساس: بنو کلبی، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: باران فرستادند، آن.

(۷). اساس: تا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۸). سوره واقعه (۵۶) آیه ۸۲.

(۹). مل: محمدا.

(۱۰). اساس: صورت مکر مکر، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۲.

(۱۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸.

صفحه : ۱۲۰

مکر از کفر و استهزاء و حوالت افعال خدای تعالی با نجوم و جز آن. جمله قرآء [به] «۱» «تا» ی خطاب خواندند: تَمَكْرُونَ، مگر روح، که او یمکرون خواند به «یا». و نیز از یعقوب روایت کردند، و در شاذ حسن و مجاهد و قتاده- ردّا علی قوله: إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا.

[اشاره]

هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَيْنَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنِ أَنْجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ (۲۲) فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْعُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغَيْتُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ فَنُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۲۳) إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۲۴) وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۲۵) لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۲۶)

وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطْعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۲۷) وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَاءُكُمْ فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَاءُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تُعْبُدُونَ (۲۸) فَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لِغَافِلِينَ (۲۹) هُنَالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۳۰) قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ (۳۱) فَذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعَدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَإِنِّي تُصْرَفُونَ (۳۲) كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۳۳) قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَإِنِّي تَوَفُّكُونَ (۳۴) قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يَهْدِي فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ (۳۵) وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ (۳۶)

[۱۳۵-پ]

[ترجمه]

او آن است که رواند «۲» شما را در خشک و در دریا تا چون «۳» باشی در کشتی و براند به ایشان به بادی خوش و شادمانه شوند به آن، بیاید به ایشان بادی سخت و آمد به ایشان موج از هر جای و گمان برند که ایشان را گرد در گرفته‌اند به ایشان، بخوانند خدای را خالص بکرده او را طاعت، که اگر برهانی ما را از اینکه، باشیم از شکر کنندگان.
چون برهانید «۴» ایشان را که «۵» بنگری ایشان ظلم می‌کنند در زمین بنا حق، ای مردمان ظلم شما بر خود [است] «۶» برخورداری «۷» زندگانی دنیا، پس با ما «۸» باشد بازگشت «۹» شما، خبر دهیم شما را به آنچه کرده باشی «۱۰».

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۲). آو، آج، لب: می‌راند، مج: می‌رواند.

(۳). آو، آج، لب: شما.

(۴). آو، آج، لب: برهاند. [.....]

(۵). آو، آج، لب: چون.

(۶). اساس: ندارد، از مج، افزوده شد، آو، آج: بر تنهای شماست.

(۷). مج: برخوردارید.

(۸). آو: و اما.

(۹). آو، بم: و از گشت.

(۱۰). آو، آج، لب: می‌کنید، مج: کرده باشیم.

صفحه : ۱۲۱

[۱۳۶-ر]

مثل زندگانی دنیا چون آبی است که ما «۱» فرود آریم از آسمان آمیخته «۲» به آن گیاه زمین از آنچه خورند مردمان «۳» و چهار پایان «۴». تا چون بگیرد زمین زینت خود و آراسته شود «۵»، [و] «۶» گمان برند اهلش که ایشان توانا شوند «۷» بر آن آید به ایشان فرمان ما به شب یا به روز، کنیم آن را دروده، پنداری که نبوده است دی «۸» همچنین، تفصیل دهیم آیتها را برای گروهی [که] «۹» اندیشه کنند.

و خدای می‌خواند با سرای سلامت، و راه نماید آن را که خواهد با راه راست.

و آنان را که نیکوی کنند نیکوتر باشد و بیشتر، و نرسد به روی ایشان گردی و نه خواری، ایشان اهل بهشت‌اند، ایشان در آن جا همیشه باشند [۱۳۶-پ].

و آنان که اندوختند بدیها، پاداشت بدی باشد «۱۰» بمانند آن، و برسد به ایشان خواری، نیامد «۱۱» ایشان را از خدای از نگاهداری، پندا [ر]

ی «۱۲» بپوشیدند رویه‌اشان «۱۳» پاره‌ها «۱۴» از شب تاریک، ایشان اهل دوزخ [اند] «۱۵» ایشان در آن جا همیشه باشند.

(۱). اساس: کما/ که ما.

(۲). همه نسخه بدلها: آمیخته شود.

(۳). آو، آج، بم، لب: مردم.

(۴). آو، آج، بم، لب: چهار پای.

(۵). آو، آج، بم، لب: بیاراید. (۱۵-۱۲-۹-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۷). همه نسخه بدلها: توانا شدند.

(۸). آو، بم: دین. [.....]

(۱۰). آو، آج، بم، لب: یابند.

(۱۱). همه نسخه بدلها: نباشد.

(۱۳). همه نسخه بدلها: رویهای ایشان.

(۱۴). اساس: پارها/ پاره‌ها.

صفحه : ۱۲۲

و آن روز که [گرد] «۱» کنیم ایشان را جمله، پس گوئیم آنان را که انباز گرفتند بر جای خود باشید شما و انبازان شما. جدا کردیم

میان ایشان [و] «۲» گفتند انبازان ایشان ما را نپرستی «۳».

بس است خدای گواه میان ما و میان شما اگر «۴» ما از پرستش شما غافل شدیم.

[۱۳۷-ر]

آن جا بیازماید هر کسی آنچه در پیش او افکنده بود، و باز برند ایشان را با خدایی که خداوند ایشان «۵» است بدرستی، و گم شود از ایشان آنچه فرا بافته باشند.

بگو کیست که روزی می‌دهد شما را از آسمان و زمین، یا کیست که قادرست بر گوشها و چشمها، و کیست که بیرون آرد زنده از مرده، و بیرون آرد مرده را از زنده، و کیست که تدبیر کند کار را، گویند خدای بگو که نمی‌ترسی شما.

آن خدای است خداوند شما براستی، چیست پس «۶» حق مگر گمراهی کجا می‌گردانند شما را!

همچنین واجب شد عذاب خدای تو بر «۷» آنان که فاسق شدند که ایشان ایمان نمی‌آرند.

[۱۳۷-پ]

بگو که هستند از انبازان شما کسی [که] «۸»

(۲-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳-۸). اساس: آنچه ما را می‌پرستید، که با توجه به ترجمه مجدد همین آیه در متن تصحیح شد. آو، بم: می‌پرستند، آج، لب: می‌پرستیدند.

(۴). کذا در اساس، آو، آج، بم، مع، لب.

(۵). آو، آج، بم: با خدای آن که خدای ایشان.

(۶). آو، بم از.

(۷). آو، بم: ور.

صفحه: ۱۲۳

ابتدا کند خلق «۱» و آنگه باز آفریند! بگو خدای است که ابتدا کند خلق را پس آنگاه باز آفریند [ایشان را] «۲» چگونه می‌گردانند شما را.

بگو هستند از انبازان [شما] «۳» کسی [که] «۴» راه نماید به حق! بگو که خدای راه نماید به حق آن که او راه نماید به حق سزاوارتر

که او را پی‌گیر کنند «۵» یا آن کس که راه ننماید «۶» مگر که راهش نمایند! چه بوده است شما را چگونه حکم می‌کنی؟

و پی‌گیری نمی‌کنند بیشتر ایشان مگر گمان را که گمان بنگزیراند «۷» از حق چیزی که خدای داناست به آنچه «۸» می‌کنی «۹».

قوله تعالی: هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ - الایة، قدیم - جل جلاله - در اینکه آیت تذکیر نعمت خود کرد با بندگان، گفت: او آن خدای است

که برد شما را در دریا و خشک «۱۰»، یقال: سار و سیرته، برفت و من بروانیدمش «۱۱»، و آن به تمکین باشد و اقدار و اعداد آلات،

فی البر، در زمین بیابان «۱۲» [۱۳۸-ر].

ابن عامر و ابو جعفر خواند [ند] «۱۳»: ینشركم «۱۴»، به «نون» و «شین» من النشر «۱۵»، او آن [است] «۱۶» که شما را می‌پراگند در زمین

خشک و دریا. ابو علی گفت حجّت اینان که [اینکه] «۱۷» خواندند، قوله تعالی: وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً... «۱۸»، و بث، از

تفریق باشد، [و] «۱۹» قوله تعالی: فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ... «۲۰»، ... ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ «۲۱». و حجّت باقی قراء که یُسَيِّرُكُمْ

خواندند، به «سین» و «یا» من التّسیر،

- (۱). همه نسخه بدلها را. (۱۹-۱۷-۱۳-۴-۳-۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۵). آو، آج، بم، لب: پی گیرند، مج: پی گیری کنند.
- (۶). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، در معنی لازم کلمه به مفهوم «راه نیابد». [.....]
- (۷). آج، مج، لب: بنگریزند.
- (۸). همه نسخه بدلها شما.
- (۹). «می کنی» ترجمه مناسب «تفعلون» به صیغه خطاب است که ضبط برخی از نسخه بدلها ماست.
- (۱۰). آج، لب، از: و در خشکی.
- (۱۱-۱۶). مل: بردمش.
- (۱۲). آو، بم، لب: خشک.
- (۱۴). اساس: نشیر، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.
- (۱۵). اساس: الشر، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.
- (۱۸). سوره نساء (۴) آیه ۱.
- (۲۰). سوره جمعه (۶۲) آیه ۱۰.
- (۲۱). سوره روم (۳۰) آیه ۲۰.

صفحه: ۱۲۴

قوله تعالی: قُلْ سَيُرَوُّوا فِي الْأَرْضِ... «۱»، و هر دو معنی به یکدیگر نزدیکتر است «۲»، حق تعالی منت نهاد بر ما به تمکین او ما را از آن که در زمین او می رویم آنچه محل قدرت است از دست و پای و جوارح خلق اوست و قدرت که فعل به او توان کردن، از فعل اوست. چهار پای که بر پشت او سفر توان کردن از خلق اوست، و راه چنان ساختن که در او بتوان رفتن از فعل اوست. ستاره که به آن راه توان بردن از خلق اوست عقل، که به آن هدایت توان کردن در راه بردن از فعل اوست، برای آن «۳» نکوست که گوید: شما را من می برم در برّ و بحر، و اگر چه سیر فعل ماست. و برّ، زمین خشک باشد و بیابان «۴» فراخ که از میان دو شهر «۵» باشد. و «برّ»، نیکوی باشد. و «برّ»، گندم باشد، و اهل اشتقاق گفتند: اصل کلمه از سعت و فراخی است، و «بر»، [و «برّ»] «۶» هم از فراخی چیز «۷» است. و بحر مستقرّ آبی باشد فراخ، و اشتقاق او هم از فراخی است، و منه البحر المذی هو الشق، و البحیره الابل التی «۸» تشقّ آذانه «۹»، و جمع قلیل بحر، ابحر باشد «۱۰» و جمع کثیرش بحور باشد «۱۱». و مرد فراخ عطا را از اینکه جا به بحر تشبیه کنند، و مرد بسیار علم را. حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ، «حتی»، انتهای غایت را بود، تا چون حاصل آمدی در کشتی. «کان»، روا بود که تامه بود به معنی حاصلتم، اولتر است که ناقصه باشد و جار و مجرور در محل «۱۲» خبر او، و تقدیر [ه] «۱۳» را کین فی الفلک حاصلین فیها. و فلک کشتیها باشد، اسم جنس است و اشتقاق او از فلک است و فلکة المغزل، برای دوران او در آب، و فلک را برای گردش، و بادریسه «۱۴» دوک را برای گردش، و اینکه لفظ [هم] «۱۵» واحد باشد و هم جمع، آن جا که

- (۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۱.
- (۲). همه نسخه بدلها: نزدیک است.
- (۳). آو، آج، بم که. [.....]

(۴). مع خشک.

(۵). اساس: دشمن، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۵-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۷). مع، لب: خیر.

(۸). آو، آج، بم، لب، آز: الذی.

(۹). آو، آج، بم: یشق اذنها.

(۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: و ابحر جمع قلت باشد.

(۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: و بحور جمع کثرت.

(۱۲). آج، آز نصب.

(۱۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد، آو، آج، بم، آز: تقدیر آن که.

(۱۴). آج، آز: باریسه.

صفحه: ۱۲۵

واحدست فی قوله: ... فی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ «۱». و اینکه جا «۲» جمع است لقوله: وَ جَزَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ، حق تعالی اول آیت بر عموم نهاد و خطاب کرد با راکب بز و بحر، آنگه تخصیص کرد راکب بحر را، گفت: حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْکِ وَ جَزَيْنَ بِهِمْ، و عدول کرد از خطاب با غیاب. و کشتیها ببرد ایشان را بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ، به بادی خوش، و چون باد نرم باشد کشتی خوش رود و راست و آسان رود. وَ فَرِحُوا بِهَا، اهل کشتی و سگان او شادمانه شوند به آن باد و گمان برند که همچنان خواهد بودن. جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ بادی سخت برآید و دریا آشفتن گیرد و موجها خاستن گیرد، وَ جَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ، از هر جای، و ایشان فرو مانند و بترسند و گمان برند که عذاب خدای به ایشان محیط شد و وقت هلاک نزدیک آمد. دَعَاؤُا اللَّهِ، در دعا گیرند و دل با خدای راست کنند، و اخلاص کار بندند، و دست به دعا بردارند و گویند: بار خدایا؟ اگر ما را برهانی از اینکه جا، ما از جمله شاکران و شکر کنندگان باشیم.

فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ، چون خدای تعالی ایشان را برهاند از آن ورطه، إِذَا هُمْ يَبْعُونَ، ایشان را بینی که بغی کنند و ظلم و تعدی کردن گیرند در زمین. آنگه گفت: از «۳» بغی انسان مرا چه زیان است؟ ای مردمان ظالم باغی؟ بر خویشتن بغی «۴» می کنی و به جای خود بد می کنی «۵». وَ جَزَيْنَ بِهِمْ، «نون»، ضمیر فلک است که جمع نهاد آن را، و «با»، تعدیه راست فی بهم، و فی قوله بِرِيحٍ، آلت «۶» راست چنان که: کتبت بالقلم، و ریح، مؤنث است برای آن گفت: طَيِّبَةٍ، و بیان کردیم در سوره الاعراف که: عرب بسیار عدول کنند از مخاطبه به مغایبه، و از مغایبه به مخاطبه، منها قول الشاعر:

بات تشککی الی النفس مجهشه و قد حملتک سبعا بعد سبعینا

آغاز به مغایبه کرد و آنگاه با خطاب رجوع کرد، و در آیت همچنین کرد. و قوله:

(۱). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۱۹.

(۲). آج، لب، آز: آن جا که.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: آن. [.....]

(۴). مل: ظلم.

(۵). آج فی قوله، مع، لب، آز قوله.

(۶). اساس: بر حاله، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۶

فَرِحُوا بِهَا، ضمیر راجع است با باد، [و] «۱» جاءَ تها، «ها» ضمیر فلک است که به جمع کرد آن را، و عاصف، از اوصاف مخصوصه است، برای آن «تا» ی تأنیث در او نیارود فی قول الکوفیین: کحایض و طالق و طاهر و طامث، چون اینکه اوصاف مختص است به زنان و مشترک نیست بین الرجال و النساء، به [تا] «۲» ی تأنیث [۱۳۸-پ] حاجت نبود تا فرق کند بین المذکر و المؤنث. و بصریان گفتند: اینکه علت مطرد نیست و آنما بر سبیل نسبت است، ای ذات حیض و طهر و طلاق و ریح ذات عصف «۳»، و العصف شدۀ الریح و لا يستعمل الا فی الریح، قال الشاعر:

حتى اذا عصفت ریح مزعزعه فیها «۴» قطار و رعد صوته رجل

وَ جَاءَهُمُ الْمَوْجُ «هم» ضمیر راکبان دریاست، و موج اسم جنس است و قوله:

أُحِيطَ بِهِمْ، کنایت است از هلاک، و منه قول الله تعالی «۵»: إِنْ بِهِ وَاللَّهِ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ «۶»، ای مهلك لهم «۷». دَعُوا اللَّهَ، جواب «اذا» است، و عامل در او. و مُخْلِصِينَ، نصب بر حال است. و «دین»، طاعت است و نصب او بر مفعول به است، و قوله: لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا، در کلام حذفی و اختصاری هست، و التقدير: يقولون لئن انجيتنا. و عرب حذف بسیار کنند چنان که بسیار جای نظایر آن برفت. و هذه، راجع است با حالت یا شدت و محنت، و «لام» اول در لئن «۸» جواب قسمی مضمراست، و در دوم، لَنُكُونَنَّ، جواب «ان» است. و «نون» تأکید راست، و «من»، تبیین راست و تبعیض نیز محتمل است.

آنکه حق تعالی در آیت دیگر گفت: وفا نکردند به آنچه گفتند، چون با حال سلامت و نجات افتادند با سر بغی و ظلم رفتند. و نجات، رستگاری باشد، و انجیته و نجیته به معنی واحد باشد، و نجوت به همچنین. و قوله: إِذَا هُمْ، مفاجات راست، که بنگری ایشان در زمین بغی می کنند بنا حق. آنکه گفت: اینکه ظلم که بر یکدیگر

(۱-۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). اساس: عاصف، به قیاس با نسخه مع، تصحیح شد.

(۴). آو، آج، بم، آز: منها.

(۵). همه نسخه بدلها بجز بم و آز قوله تعالی.

(۶). سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰.

(۷). آو، آج، لب، آز: ای مهلكهم لهم.

(۸). اساس: اینکه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۷

می کنی، بر خود می کنی از آن جا که وبال آن راجع با شماسست، [... و لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ «۱» ... و مَا ظَلَمْنَا وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ «۴»]، و قوله: فَمَنْ «۵» متاع الحياه الدنيا، حفص خواند: متاع الحيوه الدنيا، به نصب «عين» على التحذير، چنان که الاسد،

و المعنی: احذر الاسد، و وجهی دگر آن که: [به فعلی مضمَر منصوب باشد، کأنه قال: تبغون متاع الحیوة الدنیا، مفعول به باشد. و وجهی دگر آن که مفعول له باشد، لقوله: إِنَّمَا بَعِثُكُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا. و وجهی دگر آن که] «۷» نصب او بر مصدری محذوف الفعل باشد، کأنه قال:

تَمْتَعُونَ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا. و باقی قراء، به رفع خواندند بر خبر مبتدای محذوف، کأنه قال: ذاك متاع الحیوة الدنیا. آنکه گفت: ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ، پس باز گشت شما با ماست، و ما خبر دهیم شما را به آنچه کرده باشی. مورد «۸» اینکه، مورد وعید است و تهدید، و خبر دادن کنایت است از جزا دادن- و اینکه را بیان رفت.

مقاتل گفت: يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ، بغی «۹» ایشان را در «۱۰» زمین به بت پرستیدن بود، و دیگران گفتند: هر چند ما ایشان را نعمت بیش دادیم، ایشان مؤمنان را غوایل بیشتر جستند.

آنکه مثل زد دنیا [را] «۱۱» و تشبیه کرد او را به آنچه مردم را از آن رغبت برد، گفت: إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، و [مثل «۱۲» و] «۱۳» مثل یکی باشد، کسبه و شبهه. و دنیا تأنیث ادنی باشد، افعال تفضیل، و آن صفت حیات است. و اینکه را برای آن حیات دنیا خواند که پس از اینکه حیاتی دیگر خواهد بودن در عقبی. آنکه گفت: با چه

(۱). سوره مائتکه (۳۵) آیه ۴۳.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.

(۳). اساس: ندارد، از مل، افزوده شد.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۵۷. [.....]

(۵). اساس: و من، به قیاس با قرآن مجید، تصحیح شد.

(۶). سوره فتح (۴۸) آیه ۱۰.

(۷). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.

(۸). اساس: یعنی، به قیاس با نسخه مج، لب، بم، مل تصحیح شد.

(۹). همه نسخه بدلها: و مورد.

(۱۰). همه نسخه بدلها: ایشان در.

(۱۱-۱۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۲). مج: مثال.

صفحه: ۱۲۸

ماند! کما، چون آبی است که ما از «۱» آسمان فرود آریم، و حدّ مثل قولی سایر باشد که به او تشبیه کنند حال مذکور دوم را به حال مذکور اول. فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ، نبات و گیاه زمین به آن آمیخته شود. و برای آن گفت که: نبات با آب آمیخته شود، یعنی آب از او جدا نباشد و مادام آب با او باشد، تا نبات نیکوتر و سیرابتر باشد. آنکه تفصیل داد آن نبات را که از هر نوعی باشد. آنچه مردم خورند و آنچه چهار پای خورند. آنچه مردم خورند، چون: بقول و حبوب و فواکه، و آنچه انعام خورد در «۲» سایر انواع گیاه و حشیش. حتی، تا آنکه که در تمامی بغایت رسد و زمین زینت خود بگیرد و آراسته شود، اهل زمین «۳» گمان برند که: آن در دست و ملک و تصرف ایشان حاصل شد و ایشان را مستخلص شد. ناگاهی فرمان ما بیاید به شب و یا به روز، و آن را حصید و دروده کند، کَأَن لَّمْ تَعْنِ بِالْأَمْسِ، تا چنان شود که پنداری دی نبوده «۴» است، من قولهم: غنی بالمکان اذا اقام به، و المغنی المنزل، و

المغانی المنازل، قال النَّابِغَه:

غنیة بذلک إذ هم لک جیره منها بعطف رسالہ و تودد

آنکه خلاف کردند که اینکه تشبیه چیست و از کجاست! بعضی اهل معانی گفتند: تشبیه به آب است چون از آسمان فرود آید اول پاکیزه باشد و صافی و بسیار و خوش طعم، آنکه با نبات مختلط شود و طعم بگرداند [۱۳۹-ر] و بر خاک زمین آید تیره شود، و چون مدتی در غدیر و آبگیر بماند نضوب کند و خشک شود، متاع «۵» دنیا با اینکه ماند و حیات دنیا.

و بعضی دگر گفتند: تشبیه به نبات است که، اول چون بر آید در اوان خود و وقت ربیع که هوا به اعتدال باشد و بارانهای پیاپی باشد، نبات بروید تازه و طری و موق و معجب، تا روزی «۶» چند بر آید و هوا گرم باشد «۷» باران باز ایستد گیاه زرد شود و خشک شود، چنان که در دگر آیت فرمود:

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آرز: که آن را.

(۲). همه نسخه بدلها: از.

(۳). همه نسخه بدلها: و اهل آن زمین.

(۴). اساس: بوده، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج: و متاع.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مج: باز روزی. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: گرم شود.

صفحه: ۱۲۹

... كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيْجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُوْنُ حُطَامًا ﴿۱﴾.

بعضی [دگر] «۲» گفتند: حیات دنیا در قلت لبث «۳» و بقا، به بقای آن آب و گیاه تشبیه کرد، و آنچه ظاهر حال است به آن، به ماند «۴» که تشبیه به گیاه و نبات است - و الله اعلم بمراده، کَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ، ما چنین تفصیل دهیم آیات را برای قومی که اندیشه کنند، و بیان و تفصیل برای همه مکلفان است و لکن اینکه قوم را تخصیص کرد «۵» به ذکر که ایشان منتفع باشند.

قوله: وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ - الایه، حق تعالی رسول را گفت: یا محمد؟ ادعُ اِلٰى سَبِيْلِ رَبِّكَ... «۶»، خلقان را با راه من دعوت کن و به اینکه کار قیام نمای که اینکه کار تو است، دعوت با شریعت و بیان ملت و طریقت حوالت اینکه دعوت به تو است، از آن که در او رنج است چون نوبت به دعوت دار السّلام [رسد] «۷» که همه گنج است بی «۸» رنج، همه راحت است بی «۹» محنت، همه کرامت است بی «۱۰» اهانت، گفت: تو خاموش باش تا اینکه میزبانی من بکنم، وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ، چون سرای، سرای من است و مهمان «۱۱» مهمان من است و میزبان منم، همان اولیتر که دعوت من کنم، بنده «۱۲»؟ دعوتی به تو است و اجابتی به من، و دعوتی به من است و اجابتی به تو. آن دعوت که به تو است، دعای شب تو است تا من به اجابت مقرون کنم، ادْعُوْنِيْ اَسْتَجِبْ لَكُمْ «۱۳»، آن دعوت که به من است و اجابت «۱۴» به تو، اینکه دعوت است و اجابت قوله تعالی: اَسْتَجِبْوْا لِلّٰهِ وَ لِلرَّسُوْلِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيْكُمْ «۱۵»، اَجِبُوْا دَاعِيَ اللّٰهِ «۱۶»، وَ مَنْ اَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا اِلٰى اللّٰهِ... «۱۷»، لکن «۱۸» داعی الله نکو باشد که داعی، الله باشد چگونه باشد! اهل لسان گفتند: اِنَّ السَّلَامَ

- (۱). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۰.
- (۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۳). آو، آج، مج: قلت لبث.
- (۴). لب: بماند.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز آو: کردند.
- (۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۵.
- (۷). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد، مج: رسید. (۱۰-۹-۸). لب: پی.
- (۱۱). آو: میهمان.
- (۱۲). آج، لب، آز: بنده من.
- (۱۳). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۶۰.
- (۱۴). مل، مج، لب: اجابتش.
- (۱۵). سوره انفال (۸) آیه ۲۴. [...]
- (۱۶). سوره احقاف (۴۶) آیه ۳۱.
- (۱۷). سوره فضلت (۴۱) آیه ۳۳.
- (۱۸). آو، آج، مل، مج، لب، آز: اگر.

صفحه : ۱۳۰

دعا الانام من دار الملام الی دار السّلام، فمن ابی فدخولها علیه حرام و من لبّی فله الاکرام و الانعام، آخر: انّ المجید دعا العیید من الوعیید الی المزیید، فمن ابی فهو طریید، و من لبّی فهو للحقّ مرید «۱»، انّ الوهاب دعا الاحباب من الحجاب الی الثّواب، فمن ابی خلد «۲»، للعقاب، و من لبّی اهل للعتاب و یبقی الودّه ما بقی العتاب، یدعو من دار الی دار، و من قرار الی قرار، و من دنیا الی عقبی، و من دنیا دنیّه الی عیشّه رضیّه، و من دار التّکلیف الی دار التّشریف، و من دار البلوی الی جوار المولی، و من دار الفناء الی دار البقاء، و من دار العناء الی دار الغناء، و من دار الرّوال الی دار الثّوال، و من دار اصلها مدر، و وعدھا غرر «۳»، و نفعھا ضرر الی دار اصلها درر، و فرشها سرر، و اهلها غرر «۴»، من دار اولها بکاء، و اوسطها عناء، و آخرها فناء الی دار اولها عطاء، و اوسطها غناء، و آخرها بقاء.

حقّ تعالی گفت: خدای می‌خواند با سرای سلام. مفسران در معنی او خلاف کردند، قتاده گفت: الی دار السّلام لله «۵» با سرای خود می‌خواند، و سلام از جمله نامهای اوست، السّلام المؤمن، سرای سرای او، بنده در فنای او، در سرای بقای او در تشریف عطای او، در وعده لقای او، در او امید لقای او، نعم الدّار و نعم الحال «۶» و نعم الجوار و نعم المیزان «۷». زجّاج گفت: دار السّلامه، مراد به سلام، سلامت است و آن دو لغت [اند: کالرضاع و الرضاعه، و اللذاذ و اللذاذه، و قال الشّاعر] «۸»:

تحییّی بالسّلامه امّ بکر و هل لک بعد قومک من سلام

ای، من سلامه. برای آتش سرای سلامت خواند که در او با سلامت باشند از آفات و عاهات و نکبات و بلیات از اعراض و امراض و صدود و اعراض از سکر «۹» موت و حیرت فوت، قال الله تعالی: ادخّلوها بسّلام آمین «۱۰»، گفتند: مراد به سلام،

- (۱). آذ: حق-المیرید.
- (۲). اساس: خالد، به قیاس با نسخه آو، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۳). همه نسخه بدلها: غدر.
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز آو، بم و.
- (۵). همه نسخه بدلها: الی دار الله
- (۶). همه نسخه بدلها: الجار.
- (۷). همه نسخه بدلها: المزار.
- (۸). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.
- (۹). آو، آج، بم، مل، آذ: سکر.
- (۱۰). سوره حجر (۱۵) آیه ۴۶.

صفحه : ۱۳۱

تحیت است، برای آنش سرای سلام «۱» خواند که اهلش به آن جا که رسیدند به سلام رسیدند، بافشاء السلام و اطعام الطعام و صلة الارحام [من

قوله- علیه السلام: «۲» افشوا السلام و اطعموا الطعام و صلوا الارحام] و صلوا باللیل و الناس نیام تدخلوا الجنة بسلام، ای بسلامه.

و چون در شوند به سلام در شوند، ادخلوها بسلام... «۳»، و فریشتگان در ایشان [۱۳۹- پ]

به سلام در شوند «۴» ... و الملائكة يدخلون عليهم من كل باب، سلام عليكم «۵»، و تحیت ایشان در آن جا سلام بود: تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ... «۶»، و طیب عیش ایشان به سلام بود: لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِيْمًا، إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا «۷»، و از خدای تعالی بر ایشان سلام بود: سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ «۸».

اهل اشارت گفتند: سلام برای آن کند خدای بر ایشان که، ایشان از حقارت گناهکاری خود به عظمت بزرگواری او نگرند نیارند انبساط کردن، حق تعالی بر ایشان سلام کند تا مستأنس «۹» شوند.

جابر «۱۰» عبد الله انصاری روایت کرد که، رسول گفت- علیه السلام: در خواب دیدم که جبریل بر بالین من بودی و میکایل بر پایین من، با یکدیگر می گفتندی که برای او مثلی بزن، آنکه گفت: بشنو که گوشت شنوا باد، و بدان که دلت دانا باد، مثل تو و مثل امت تو، چون «۱۱» پادشایی «۱۲» است که سرایی بنا کند و در آن سرای خانه‌ای سازد و در آن خانه خوانی «۱۳» نهد، آنکه رسولی فرستد و قومی را به دعوت خواند، بعضی اجابت کنند و بعضی نکنند. پادشاه خدای است، و سرای اسلام است «۱۴»، و خانه

(۱). آو، آج، بم، لب، آذ: سلامت. [.....]

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۳). سوره حجر (۱۵) آیه ۴۶.

(۴). آو، آج، بم، لب: در شدند، مل: فریشتگان برایشان سلام کننده شوند.

(۵). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳ و ۲۴.

(۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۴.

- (۷). سوره واقعه (۵۶) آیه ۲۵ و ۲۶.
 (۸). سوره یس (۳۶) آیه ۵۸.
 (۹). آج، مج، لب، آز: مستانش.
 (۱۰). مل: جابر بن.
 (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل مثل.
 (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز آج: پادشاهی.
 (۱۳). آو، بم: خانی.
 (۱۴). آو، آج، لب: سراسرای سلام است، بم، آز: سراسرای سلامت.

صفحه : ۱۳۲

بهشت است، و تو که محمدی رسولی. هر که تو را اجابت کند به اسلام در آید، و هر که به اسلام در آید به سرای سلام در آید، و هر که به سرای سلام در آید به طعام حاضر آید و به آن ممتّع (۱) شود.

یحیی معاذ گفت: یا بن آدم؟ خدای (۲) تو را به سرای سلام دعوت می کند، بنگر تا او را از کجا اجابت کنی. اگر از دنیاش اجابت کنی، به بهشت روی و اگر از گور اجابت کنی ممنوع شوی و محروم مانی. وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، حمل توان کردن علی معینین، بر دو معنی: یکی آن که، چون دعوت کرد لطف کند با آن که او خواهد تا مهتدی شود به راه راست، و حمل توان کردن بر ره بهشت، راه نماید به ره بهشت آن را که خواهد.

اهل اشارت گفتند: دعوت (۳) عام کرد برای اظهار حجت، و هدایت خاص کرد برای استغنائی او از خلقتش، دعوت عام کرد که طریق است به نعمت، و هدایت خاص کرد که طریق است به منعم.

قوله: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَ زِيَادَةٌ - الايه، گفت: آنان را که کارهای نکو کنند از طاعات و ایمان ایشان، را ثواب و جزا از آن (۴) نکوتر باشد. و حسنی، تأنیث احسن بود [و زیادت، حسنی که در برابر احسان است به استحقاق بود، و زیادت مراد به تفضّل] (۵) یعنی قوله تعالی: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا... (۶)، و قوله:

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ (۷) - الايه، و اینکه قول عبد الله عباس است، و گفت: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى، مراد به احسان، گفت: ... لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (۸)، است، و به «حسنی»، بهشت است، و به «زیادۀ»، آنچه وعده داد (۹) یکی را ده و یکی را هفتصد.

(۱). مل: ممتّع. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل تعالی.

(۳). آو، آج، لب، آز: دعوتی.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: جزا آن.

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۰.

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱.

(۸). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۹.

(۹). معج به او.

صفحه: ۱۳۳

امیر المؤمنین علی گفت - علیه السلام: «حسنی»، بهشت است و «زیاده»، غرفه‌ای است از یک دانه مروارید، آن را چهار در است. مجاهد گفت: حسنی، آن است که حسنه «۱» به حسنی، و «زیاده»، مغفرت و رضوان است. ابن زید گفت: «حسنی»، بهشت است و «زیاده» آنچه ایشان را داد در دنیا از نعمت و انواع خیرات که ایشان را بر آن حساب نخواهد. بعضی دگر گفتند: «زیاده»، [آن] «۲» است که، چون در بهشت قرار گیرند ابری بر آید بر ایشان، هر چه مشت‌های «۳» ایشان بود برایشان ببارد، اما قول آنان که گفتند: مراد به «زیاده»، دیدار خدای است، باطل است برای ادله عقل و سمع که برخاسته است «۴» برای آن که اینکه معنی بر خدای تعالی روا نیست. اما در آیت چند دلیل است بر آن که نشاید که مراد رؤیت باشد. یکی آن که: حق تعالی اینکه «حسنی» و «زیاده» را به جزای ایمان و عمل کرد، گفت آنان را که احسان کنند: حسنی باشد و زیاده. و بنزدیک آنان که اینکه معنی بر خدای روا دارند، جزا بر عمل نبود. پس تفسیر آیت دادن بر وجهی که اصلی «۵» از اصول ایشان نقض کنند، وجهی ندارد، پس «۶» واجب بود رجوع کردن از یکی از آن دو. دگر آن که: «زیاده»، بر چیزی هم از جنس آن چیز باشد، چنان که یکی از ما چیزی خرد چون استزاده کند و زیاده خواهد، گوید: «زدنی»، زیادتی بده هم از آن جنس دهد، برای آن که مفهوم از او «۷» اینکه باشد. وجه سه دیگر آن که: «زیاده»، بر چیز کم از آن چیز باشد که اصل بود، نبینی که آن کس که از عطار پاره‌ای آب گل «۸» خرد نکو نباشد که او را گوید: مرا به زیادت

(۱). همه نسخه بدلها: حسنی.

(۲). اساس: ندارد: به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۳). مل: مشت‌های.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: برخاست، مل: برخاست.

(۵). اساس: کاصلی / که اصلی.

(۶). همه نسخه بدلها: چه. [.....]

(۷). آو، بم: ازدیاد.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و معج: گلاب.

صفحه: ۱۳۴

بر سر اینکه نافله‌ای مشک ده، و نیز آن که [از] «۱» بقال پاره‌ای برنج خرد قمطره‌ای «۲» شکر [۱۴۰- ر] بر سر آن زیادت نخواهد «۳». پس معلوم شد که حسنی به استحقاق باشد و زیادت به تفضل. و لا یرهق و جوههم قتر و لا ذلّه، الرهق الغشیان، يقال: رهقه مکروه اذا غشیه و لحقه و رهقه دین اذا رکه، و منه: غلام مراهق اذا قارب «۴» البلوغ، و ارهقه كذلك «۵» اذا غشیته «۶» آیه، قال الله تعالی: ... فَخَشِينَا أَنْ يُرَهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَ كُفْرًا «۷». و القتر، الغبار، واحدها قتره، و القنار رائحة المرق، و الاقتار

التضيق» (۸) فی المعيشة، و ابن قتره نوع من الحيات «۹» سميت بذلك لاغيرارها بالتراب، قال الشاعر:

متوج برداء الملك يتبعه موج «۱۰» ترى «۱۱» فوقه الزايات و القترا

[حق تعالی گفت: نرسد به رویهای ایشان گردی و مذلتی. عبد الله عبّاس و قتاده] «۱۲» گفتند: سیاهی روی خواست، بعضی [دگر] «۱۳» گفتند: کأبه «۱۴» و کسوف گرفتگی و دژمی. و حسن بصری خواند: قتر، بسکون التاء «۱۵»، و هما لغتان، کالقدر و القدر، و نیز مذلتی و صغاری به ایشان نرسد. أولئك أصحاب الجنة، ایشان اهل بهشت باشند و در آن جا همیشه باشند و مخلد «۱۶» باشند. قوله: وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ، و آنان که ایشان کسب سیئات و بدی کنند، حق تعالی بر عادت او در باب ترغیب و ترهیب و وعد و وعید چون ذکر مؤمنان و مطیعان و جزای ایشان بگفت، عقیب آن ذکر کافران و عصاة و پاداشت ایشان گفت، آیت اول در بیان «۱۷» فضل خود کرد بر مؤمنان، و در اینکه آیت بیان عدل خود

(۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: قمطری.

(۳). اساس: خواهد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). آج، آز: اذا اقارب.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج و لب: ارهقه کذا، مج، لب: ارهقته کذا.

(۶). آو، آج، بم، مج، آز: غشیه.

(۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۸۰.

(۸). آو، آج، بم، آز: التضيق.

(۹). اساس: الحيوان، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۰). اساس: هوج، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۱). آج، آز: یری.

(۱۲-۱۳). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [.....]

(۱۴). آو، آج، بم، لب، آز: کابه.

(۱۵). اساس: بسکون تا التاء، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۶). همه نسخه بدلها: همیشه و مخلد.

(۱۷). همه نسخه بدلها: در آیت اول.

صفحه: ۱۳۵

کرد، آن جا که گفت: آنچه حق تو است بدهم و زیادت، از آن جا که حق دادن عدل است و زیادت دادن فضل، تا هم عدل را کار بسته باشد «۱» و هم فضل. در اینکه آیت گفت: آنان که ایشان بدی کنند، چون جزای ایشان دهم یکی را بیش از یکی پاداشت ندهم تا عدل کرده باشم، چه اگر آن زیادت که آن جا دادم اینکه جا بدهم، ظلم کرده باشم، جزاء «۲» مثلا بمثل، سر بسر بر وفق عمل بی زیادت، و اگر نقصان کنم فضل کرده باشم چه حق من است و قبض [و] «۳» استیفاء به من «۴» است و در اسقاط آن اسقاط حق گیری نیست اگر همه اسقاط کنم «۵» اولی و افضل و احسن و اجمل، جز که حکمت اقتضای آن کردش که «۶» عقاب کفار

اسقاط نکنم و قرینه اینکه آیت «۷»: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا... «۸»، دلیل آن است که زیادت در آیت اول فضل است و اکرام، و زیادت بر قدر مستحق، تا معنی هر دو آیت ملایم شود، بر «۹» اینکه وجه که بیان کردیم، چه اگر نه چنین باشد اینکه دو آیت را به یکدیگر نسبت نبود. و «کسب»، هر فعلی بود که به آن جز منفعت یا دفع مضرت کنند، و برای آن فعل سیئات «۱۰» را کسب خوانند که، فاعلش پندارد که به خود «۱۱» سود می‌کند، و سیئه فعلی باشد که یسوء صاحبها، صاحبش را دژم «۱۲» بکند. و رفع جزا را دو وجه باشد، یکی آن که: مبتدا بود و خبرش [مقدر] «۱۳» مقدم بود، و التقدیر: فلهم جزاء سیئه، تا مطابق آیت اول بود فی قوله: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى. وجه دوم آن که: او مبتدا بود و خبرش فی قوله: بِمِثْلِهَا، و التقدیر: کاین [حاصل] «۱۴» بمثلها. وَ تَرَهَّقُهُمْ، ای تغشاهم. ذَلَّةً، ای مذلة، و به ایشان رسد مذلتی و مهانتی تمام، و برای آن تنکیر کرد تا ابهام کند بر

(۱). همه نسخه بدلها: باشم.

(۲). اساس: جز، مل: چه، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۴-۱۳-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). مل: آن من.

(۵). اساس: کنی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). آج، مل، مج، لب، آز: کرد شرعا که.

(۷). همه نسخه بدلها فی قوله.

(۸). اساس: بمثلها، به قیاس با نسخه آج، با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد، سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰.

(۹). اساس: و، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مج: سیئه. [.....]

(۱۱). اساس: به خوف، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۲). آو، آج، بم، لب، آز: اندوهگن.

صفحه : ۱۳۶

مخاطب تعظیم و تهویلش را، پنداری گفت: ذلتی که آن را وصف ندانند، بر عکس آیت اول. ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ، ایشان را از خدای عاصمی و باز دارنده‌ای نباشد «۱» و پناه دهنده‌ای نباشد «۲». كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ، پنداری که رویهای ایشان را در پوشیده‌اند پاره‌هایی «۳» از شب سیاه به تاریک، یعنی رویهایشان سیاه باشد. و قوله: مُظْلِمًا، در نصب او دو وجه است، یکی آن که: حال بود از شب، کانه قال:

من اللیل المظلم، چون «الف» و «لام» از او بیفگند، نصب کرد او را بر حال، چنان که: جاء زید را کبا، و المعنی زید الزاکب «۴». و وجهی دگر آن است که: صفت قطعا باشد، و برای آن مظلمه نگفت که تأنیث نه «۵» حقیقی است و نیز فاصله‌ای هست میان صفت و موصوف، چنان که شاعر گفت:

لو انّ مدحاً حیّ منشرا احدا ابا کنّ یا لیلی الامادیح

و قطع، جمع قطعه، و ابن کثیر و کسائی خواندند: قطع به تسکین «۶» «طا» و هما لغتان. ابو عبیده گفت: القطع ساعة من اللیل، يقال: اتانا لقطع «۷» من اللیل، ای فی ساعة من اللیل، قال الشاعر:

م علینا من قطع لیل بهیم

و بر اینکه قراءت، مُظَلِّماً، صفت باشد لا غیر، کقوله: وَ هَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ ﴿۸﴾.

أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، ایشان اهل دوزخ باشند [۱۴۰-پ]

و ملازمان او بر سبیل تأیید و تخلید.

و یَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعاً، [«یوم»، منصوب است بر اضممار فعلی مقدر کانه «۹»: اذکر یوم نحشرهم جمیعاً،] «۱۰» یاد کن ای محمد چون

ما حشر کنیم ایشان را جمله، و نصب

(۱). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲). دیگر نسخه بدلها: و پناه دهنده‌ای.

(۳). مل: از پاره‌ای.

(۴). اساس: زیدا الراكب، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۵). اساس: تأنیثه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). آو، آج، بم، لب، آز: به سکون.

(۷). اساس: اتانا القطع، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). سوره انعام (۶) آیه ۹۲.

(۹). معج، لب قال.

(۱۰). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

صفحه: ۱۳۷

جَمِيعاً، بر حال باشد از مفعول. و حشر جمع «۱» باشد از هر جانبی، و حشر گویند مردم جمع کرده را از هر نوعی، فعل به معنی مفعول. و محشر، مجمع مردمانی باشند «۲» گرد کرده بر اینکه وجه. آنگه گوئیم مشرکان را: مَكَانَكُمْ، نصب او بر اضممار فعلی باشد مقدر که حذف آن مستمر است در کلام ایشان، و التقدیر: الزموا مکانکم، بر جای خود باشی، قال الشاعر:

اقول لنفسي حين حوذر الٰها مکانک لما تشفقی حين مشفق

مکانک حتی ینطوی «۳» الغم تنجلی غمامه «۴» هذا العارض المتألق

أَنْتُمْ وَ شُرَكَائُكُمْ، قوله: أَنْتُمْ، ضمیر مرفوع منفصل است بدل از ضمیر مرفوع متصل که در فعل محذوف است، من قوله: الزموا، أَنْتُمْ

وَ شُرَكَائُكُمْ، بر جای «۵» باشی شما و انبازان شما، یعنی معبودان شما، یعنی تا میان شما حکم کنیم «۶». آنگه گفت:

فَزَيْلِنَا بَيْنَهُمْ، ای فَرَقْنَا بَيْنَهُمْ، میان ایشان جدا کنیم، يقال: زال الشيء عن مكانه و ازلته انا، و زَيْلْتَهُ «۷» للمبالغة، و لفظ ماضی است و

مراد مستقبل، چنان که نظایر او برفت در بسیار جای و وجهش گفته شد. وَ قَالَ شُرَكَائُهُمْ، و آن معبودان شما ایشان «۸»، گویند شما

را: ما را نپرستی «۹». در او چند قول گفتند، مجاهد گفت:

خدای تعالی بتان را به آواز آرد تا گویند، ما خبر نداریم از عبادت شما ما را، و قولی دیگر آن است که: اینکه شیاطین «۱۰» گویند.

آنگه گویند: اینکه را دو تأویل باشد، یکی آن که: شما ما را نپرستی «۱۱» عبادتی که به آن اعتداد «۱۲» و انتفاع باشد، و دگر آن که:

در حال دهش و تحیر گویند چنان که کودک مذکور گوید. جَبَائِیْ گفتم: عبادت شما ما را نه [به] «۱۳» امر و اختیار و خواست ما بود، و برای آن اینکه تأویل باید کردن که بیان

-
- (۱). آج، لب، آز: جمیع.
 - (۲). مع، لب، آز: باشد. [.....]
 - (۳). مع، لب، آب: تنطوی.
 - (۴). اساس: عمایه، به قیاس با نسخه مع، تصحیح شد.
 - (۵). آج، لب، آز خود.
 - (۶). آو، آج، بم، لب، آز: حکم کنم.
 - (۷). آو، آج، بم، مع، لب، آز انا و زیلته.
 - (۸). همه نسخه بدلها: معبودان ایشان.
 - (۹). آو، آج، بم، لب، آز: شما ما را نپرستیدی، مل: ما نپرستیدی، مع: ما را نپرستید.
 - (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز را.
 - (۱۱). آو، بم: شما را نپرستیدی، مع: شما ما را پرستید.
 - (۱۲). آج، آز: اعتذار.
 - (۱۳). اساس: ندارد، آز آو، افزوده شد.

صفحه: ۱۳۸

کردیم که: روا نباشد که اهل قیامت دروغ گویند، چه ایشان ملجأ باشند به ترک «۱» قبایح از آن جا که دانند به ضرورت که اگر خواهند تا کنند، ... حِلِّی بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ «۲» فَكْفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ، اینکه حکایت گفتار «۴» شرکاء مشرکان است و معبود ایشان که گویند: خدای بس گواه میان ما و شما که ما از عبادت شما غافل بوده ایم «۵». فَكْفَى بِاللَّهِ «با» زیادت است، و المعنى كفى الله، و نصب شهيداً، بر حال باشد، برای آن گفت: بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ، تا شامل بود آن را که شاهد لنا و عليكم.

و بعضی دگر گفتند: نصب شهید، بر تمیز است، و قوله: اِنْ كُنَّا، مخففه است از ثقیله، برای آن «لام» در خبر او باز آمد. و زجاج گفت: اِنْ، به معنی «ما» ی نافی است و «لام» به معنی اَلَّا كَأَنَّهُ قَالَ: ما كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ اَلَّا غَافِلِينَ. اینکه خبر راست است، برای آن که جمادات و بسیار احياء بی خبر بوده اند از عبادت مبطلان ایشان را.

هُنَالِكَ تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ مَا أَسْلَفَتْ، «هنالك» ظرف مکان است، یعنی آن جایگاه بیازماید و مقاسات کند هر کسی آنچه کرده باشد و در پیش افکنده. و اهل کوفه خوانند، مگر عاصم: «تلوا»، به «تا»، یعنی آن جایگاه برخواند «۶» هر نفسی آنچه کرده باشد «۷»، یعنی نامه نوشته او به اعمالش حجت عامه «۸» در قراءت «با» «۹» [قوله] «۱۰» وَ بَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَ السَّيِّئَاتِ... «۱۱»، و حجت آنان که به «تا» خوانند «۱۲»، قوله: فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ... «۱۳»، و قوله: اقْرَأْ كِتَابَكَ «۱۴»، و قوله:

(۱). اساس: نزدیک، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها ذلك.

(۳). سوره سبأ (۳۴) آیه ۵۴. [.....]

(۴). اساس: کفار، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). آو، آج، بم، لب، آز: بودیم.

(۶). آو، آج، بم، لب: برخوانند.

(۷). آج، مج، لب: باشید.

(۸). آج، مج، آز: عاصم.

(۹). اساس: ما، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۸.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز آو: خواندند.

(۱۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷۱.

(۱۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۴.

صفحه: ۱۳۹

... إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ ﴿۱﴾.

و گفتند: معنی «تتلوا»، تتبع باشد، و معنی آن که: تجازی ﴿۲﴾ علی حسب عمله من تلوت الرجل اتلوه تلوا، ای تبعته. وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ و ایشان را با خدای برند که خداوند ایشان ﴿۳﴾ است بدرستی و راستی و آنچه ایشان آن را پرستیده باشند به دروغ و افترا از ایشان گم شود و غنا ﴿۴﴾ و کفافی نکند ایشان را.

قوله: مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، آنکه حق تعالی رسول را- علیه السّلام- بیاموخت طریقت مجادله با ایشان، گفت از طریق مناظره با ایشان بگوی که:

کیست که شما را روزی می‌دهد از آسمان و زمین! از آسمان به باران و از زمین به نبات. و گفتند: از آسمان به تقدیر، و از زمین به تسبیب. أَمَّن يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ، یا کیست که او مالک سمع و بصر شما است که قادر است بر آن و آفریدن آن و درست داشتن آن و صرف [۱۴۱- ر]

آفات و عاهات از او، و خلق آن بر وجهی که به او بینند و شنوند ﴿۵﴾!

در خبر می‌آید که: خدای را تعالی بر چشم ما موکلان‌اند از فریشتگان که شیاطین را از چشمهای ما باز می‌رانند چنان که یکی از ما مگس را از انگبین باز راند. وَ مَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ، و کیست که زنده از مرده بیرون آورد و مرده را از زنده بیرون آورد! بر آن وجوه که تفسیر دادیم در سوره آل عمران. وَ مَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ، و کیست که او تدبیر کارها کند در آسمان و زمین! آنکه جواب اینکه هیچ نباشد آن را که اندیشه کند و انصاف بدهد، الا آن که گوید: خدای.

حق تعالی خبر داد که ایشان عند اینکه حال تسلیم کنند و گویند: اللّٰهُ خدای است که اینکه کند و بر اینکه قادر باشد. فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ، بگو که شما نترسی از او که چون او را شناسی و عبادت نکنی و شکر نعمت او نکنی که نعمت بر شما منقطع کند و شما را مؤاخذت کند عاجلا و آجلا.

آنکه گفت: از که فَذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ، آن که موصوف است به اینکه صفات، و

(۲). آج، لب، آز: نحاذی، مل: تجازی.

(۳). اساس: شما، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [...]

(۴). آج، مج، لب: غنایی.

(۵). همه نسخه بدلها: بشوند.

صفحه : ۱۴۰

فاعل اینکه افعال است، خداوند شماسست بدرستی و سزای خداوندی و مستحق عبادت.

چون درست شد که حق اوست، از پس حق چه باشد جز ضلال و گمراهی؟ از که فَأَنْتَى تُصْرَفُونَ، چگونه می‌گردانند «۱» شما را، و معنی آن که: چگونه می‌گردی از او و معرفت و عبادت او با چندین آیات و دلالات و عبر و عجایب؟ آنگه برای آن به لفظ ما لم یسم فاعله گفت از قوت آن [که] «۲» به هیچ وجه از آن انصراف و عدول و نفعه «۳» نمی‌کنند تا پنداری در آن مختار نه اند «۴». و مورد آیت مورد انکار است، و اگر فعل او بودی، هیچ کس بر فعل خود منکر نشود، پس در آیت دلیل است بر آن که انصراف ایشان و کفر ایشان به فعل و مشیت خدای نیست.

قوله: كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ، اهل مدینه و ابن عامر خواندند اینکه جا و در آخر اینکه سورت و در سورة المؤمن: «کلمات» علی الجمع، و دگر قراء بر وحدان «۵» خواندند: كَلِمَةٌ رَبِّكَ، معنی کلمه، آن خبر است که خدای داد به آنچه در لوح بنوشت از آنچه در سابق علم او رفته بود که: ایشان ایمان نیارند. و آن که بر جمع خواند، گفت: آن «۶» جمله کلمات باشد تا «۷» کلامی از او حاصل آید، و هم اینکه معنی در کلمه که لفظ واحد است برود برای آن که ایشان قصیده‌ای را و خطبه‌ای را کلمه خوانند، و اگر چه لفظ واحد بود بر جنس حمل کنند صالح بود واحد را و جمع را، قوله: كَذَلِكَ، محل «کاف» نصب است، و تقدیر آن است مثل افعالهم جازاهم.

[در آن که] «۸» مشبه به فی كَذَلِكَ چیست دو قول گفتند، یکی آن که: لیس بعد الحق اَلَّا الضَّلَال. آنگه «۹» اینکه حق است کلمه عذاب را و وجوب آن را بر ایشان در حقی و درستی «۱۰» نسبت «۱۱» کرد به آن. دوم آن که: آنچه رفت پیش [از اینکه] «۱۲» از عصیان ایشان جزا بر آن حق است و واجب. همچنین کلمت و حکم کردن به کفر بر اینان

(۱). مل: می گردانند. (۱۲-۸-۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: تعدی.

(۴). آو، آج، بم، آز: مختارند.

(۵). مل: واحد آن.

(۶). مل، مج: از.

(۷). مل، مج: یا.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز آو، مل و مج: آن که.

(۱۰). آج، لب، آز: در حقی و راستی.

(۱۱). همه نسخه بدلها: تشبیه.

صفحه : ۱۴۱

واجب است، از آن جا که معلوم آن است که بر کفر میرند و هیچ اختیار ایمان نکنند.

و فسق، خروج باشد از فرمان خدای تعالی، و فاسق خارج باشد از فرمان خدای تعالی، و مراد به فسق اینکه جا کفر است، و روا بود که مراد به کلمه، کلمه عذاب باشد و تقدیر آن بود که: وجبت «۱» علیهم کلمة العذاب بأنهم لا يؤمنون، کلمت عذاب بر ایشان واجب شد به «۲» آن که ایشان ایمان نخواهند آوردن و از ایشان کفر معلوم است. جزیائی گفت: معنی آن است که، آن که شما ایشان را بر کفر مصرّ یا بی دلیل آن است که، [آنچه] «۳» خدای تعالی گفت در حق ایشان که ایمان ندارند، حق است و صدق.

قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ، آنکه گفت هم از اینکه طریق «۴» مجادله، گفت، بگو «۵» اینکه مشرکان را که: کس هست از اینکه انبازان شما، یعنی از اینکه معبودان شما که آن را انباز کرده‌ای با خدای که ابتدای خلق تواند کرد، و آنکه اعادت اختراع کند چنان که خدای تعالی می‌کند! آنکه «۶» از پس آن چون با فنا شده باشند باز آفرینند، اگر ایشان جواب دهند و تسلیم کنند و گویند: خدای است، فهو المراد، و اما هم تو جواب ده «۷» و بگو که: خدای است که ابتدا خلق کند و بر اعادت عین قادر باشد، از آن جا که قادر الذات است. و قوله: فَأَنْتَى تُؤَفِّكُونَ، هم آن معنی دارد که: از که ... فَأَنْتَى تُصْرَفُونَ «۸». و آنی را اینکه جا دو معنی باشد: کیف، و اینکه. معنی [۱۴۱-پ]

کیف، چنان باشد که «۹».

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ... «۱۰»، و معنی اینکه، چنان که گفت: فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ «۱۱». و الافك، الصّرف و القلب، و زمین قوم لوط [را] «۱۲» برای آن مؤتفکات خواند که، شهرها منقلب بود. و افک، دروغ باشد برای آن که مصروف بود از وجه خود، [فعل] «۱۳» به معنی مفعول.

(۱). همه نسخه بدلهای، بجز مل و میج: وجب.

(۲). همه نسخه بدلهای، بجز مل و میج: با. [...] [۱۳-۱۲-۳]. اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). مل، میج: آنکه هم از طریق، آو، آج، بم، لب، از: آنکه گفت هم از طریق.

(۵). آو، آج، بم، لب، از: مجادله که بگو.

(۶). آو، آج، بم، لب: آن که.

(۷). اساس: خواند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلهای، تصحیح شد.

(۸). سوره یونس (۱۰) آیه ۳۲.

(۹). آو، آج، بم، لب، از: گفت.

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۸.

(۱۱). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۶.

صفحه : ۱۴۲

قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ— الاية، آنکه حق تعالی هم از طریق محاجت و مجادلت رسول را گفت: بگو ایشان را که، از [اینکه] «۱» شریکان [شما] «۲» کس هست که او کسی را به حق راه نماید. کوفیان خواندند، مگر عاصم: یهدی به فتح «یا» و سکون «ها» و تخفیف «دال». و اهل مدینه مگر ورش «۳»: به فتح «یا» و سکون «ها» و تشدید «دال» «۴». و ابن کثیر و ابن عامر و ابو عمرو: به فتح «یا» و «ها» و تشدید «دال». و یعقوب و حفص و اعشی و برجمی خواندند: به کسر «یا» و «ها» و تشدید «دال» یهدی. و اینکه اختلاف فی قوله تعالی: أَمَّنْ لَا يَهْدِي، آن دگر بر جای خود است.

حق تعالی گفت: بگو اینکه کافران را که، از اینکه معبودان شما هیچ هست که هدایت مدله کند» (۵) کسی را به حق! اگر جواب دهند به انصاف، بگویند: نه، بل «۶» الله يَهْدِي لِلْحَقِّ خدای باشد که به حق هدایت کند، [و] «۷» اگر ایشان نگویند و انصاف ندهند، تو بگو: قُلِ اللهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ. آنکه گفت بر طریق حجاج و صورت استفهام و معنی جحد و تقریر که: أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ آن کس که او راه نماید به حق، او اولیتر که متابعتش کنند به «۸» آن که: لَا يَهْدِي، اینکه اختلاف قراء [از] «۹» اینکه جاست بر قراء آنان که: يَهْدِي و يَهْدِي، اینکه هر سه قراء را معنی یهدی باشد، ادغام کردند «تا» را در «دال»، تا «دال» مشدد شد «۱۰». [اما] «۱۱» بر قراءت آن کس که اسکان «ها» کرد و تشدید «دال»، آن نه اختیار است برای آن که جمع ساکنین «۱۲» است علی غیر حده، و آن که یهدی خواند به فتح «یا» و «ها» و تشدید «دال»، مراد یهدی است، و آن کس که یهدی خواند «۱۳»، «ها» را مکسور بکرد حملا علی المجزوم فأنه يحزك الی الكسر، از التقای ساکنین بگریخت با کسر

(۱۱-۹-۲-۱). اساس، ندارد، از آو افزوده شد.

(۳). اساس: و درس، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). مل یهدی.

(۵). همه نسخه بدلها: هدایت کند.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل، لب: قل. [...]

(۷). اساس: ندارد، از مل، افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آج، مل، از: یا.

(۱۰). اساس: شد و شدا، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۲). اساس: ساکن، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۳). آو، آج، بم، مل، لب، آز و.

صفحه: ۱۴۳

گریخت و «۱» «یا» را مکسور بکرد بر اتباع «ها» اتبع الكسرة الكسرة. و گفته‌اند: هو علی لغه من قال: نعبد و نستعین، و اینکه لغتی ضعیف است، و آنان که اینکه لغت گویند در افعال و نفع و تفعّل گویند، در یفعل که به «یا» «۲» باشد نگویند تا دو کسره حاصل نشود و معنی بر اینکه «۳» قراءتهای مشدد الدال [آن] «۴» باشد [که]: «۵» آن کس سزاوارتر بود که متابعت کنند او را [که او] «۶» به حق راه نماید یا آن که برای خود به حق راه نبرد الا «۷» که او را راه نماید، یعنی او در نفع خود به خود مستقل نباشد، پس آن که بر نفع خود قادر نباشد دیگری را چون نفع کند! و بر قراءت آن کس که یهدی خواند، معنی آن باشد که: متابعت آن اولیتر باشد که به حق هدایت کند «۸» یا آن که هدایت نکنند و نتواند الا که او را هدایت کنند، پس فرق اینکه است که: با تشدید، فعل لازم «۹» باشد، [و] «۱۰» با تخفیف متعدی «۱۱»، یقال: هدیه فاهتدی، و مضارع یهدی، آنکه [به] «۱۲» ادغام یهدی شد چنان که بیان کرده شد. و ابو عمرو به اختلاس «۱۳» برخواند بین بین، اعنی بین الحركة و السكون فی «الها»، و نیز قراءت اهل کوفه را حمل توان کردن بر معنی یهدی «۱۴»، برای آن که بعضی عرب گفتند: هدیه فهدی، ای اهتدی، کما یقال: نقصته فنقص، و زدته فزاد، و جبرته فجبر. و اینکه طریقه در فعلی برود «۱۵» که هم لازم باشد و هم متعدی، چون: زاد و نقص و جبر، اگر هدی به هر دو معنی آمده باشد اینکه مطرد «۱۶» بود و الالبته رود «۱۷». آنکه شرکاء را اگر به رؤسای ضلال «۱۸» و ائمه ضلال حمل کنند، بر او سؤال نیاید در باب هدایت و اهتداء، و چون بر اصنام حمل کنند بر او اینکه سؤال بیاید که چگونه گفت «۱۹» اصنام جماد را، که ایشان مهتدی نشوند تا

- (۱). مل، لب: اگنین بگریخت و.
- (۲). مل: تا.
- (۳). همه نسخه بدلها: حاصل شود و معنی بر اینکه. (۱۲-۱۰-۶-۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۵). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.
- (۷). آج، لب، آز آن.
- (۸). آو، بم، مج: کنند.
- (۹). آج، لب، آز: فعلی متعدی لازم.
- (۱۱). آج، آز: لازم. [.....]
- (۱۳). اساس: اختلاف، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۴). لب: تهتدی.
- (۱۵). اساس: نرود، با توجه به نسخه مج و لب تصحیح شده.
- (۱۶). آج، لب، آب: مطرود.
- (۱۷). بنه رود/ بنرود.
- (۱۸). مل: خلال، ۱۹. اساس: حکومه گفتند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۴

هدایت نکنند ایشان را، و اصنام را اگر هدایت کنند [و اگر نکنند] «۱» مهتدی نشوند و نه هدایت کسی توانند کردن، جواب از اینکه آن است که گوئیم: چون مشرکان ایشان را به جای معبود نهادند و توجیه عبادت کردند با آن «۲»، حق تعالی از ایشان به کنایت احیاء عقلا خبر داد و گفت: *إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَ لَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ ...* «۳»، و قوله تعالی: *... لَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَ لَا أَنْفُسِهِمْ يَنْصُرُونَ* «۴». و *إِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا وَ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَ هُمْ لَا يُبْصِرُونَ* «۵». و اینکه جاری مجری آن است که گفت [۱۴۲- ر]: *... فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ* «۶»، و کذلک قوله: *... إِنْ رَأَيْتَ أَحَدَ عَشَرَ كُوفِبًا وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ* «۷». چون خضوع و سجده از کار عقلا باشد، به کنایت عقلا از او کنایت «۸» کرد و نگفت: خاضع و ساجده، و جوابی دیگر از او آن است که: هدی، به معنی حمل آمده است، یقال: هدیته، ای حملته، و علی هذا قول الشاعر:

للفتی عقل یعیش به حیث یهدی ساقه قدمه

ای، حیث یحمل، و معنی آن بود که: نتوانند «۹» رفتن آلا که ایشان را برگیرند، [و] «۱۰» منتقل نشوند آلا که نقل کنند ایشان را، جز که «۱۱» اینکه «۱۲» لغتی است نامعروف و تفسیر قرآن بر اینکه لغت حمل نتوان کردن. *فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ*، چه بوده است شما را و چگونه حکم می کنی! و مورد آیت، مورد تجهیل و تضلیل رای ایشان است که با کمال عقل چگونه روا می داری تسویت کردن در عبادت میان اینکه جمادات و میان خدای تعالی که او اقدر القادرین است.

وَ مَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا، أَنْگه گفت: اینکه کافران که عبادت اصنام می کنند، جز متابعت ظن و گمان نمی کنند، و نیز ظنی است لا عن اماره، که آن را حکمی

- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مج، افزوده شد.
- (۲). آو، بم، مل، مج: به آن
- (۳). سوره مائکة (۳۵) آیه ۱۴.
- (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۹۲.
- (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۱۹۸.
- (۶). سوره شعراء (۲۶) آیه ۴.
- (۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴. [...]
- (۸). آج، لب، آز، کفایت.
- (۹). اساس: توانند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۰). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۱۱). آز: چرا که.
- (۱۲). آج، لب، آز معنی.

صفحه: ۱۴۵

نباشد، برای آن که سر از تقلید «۱» پدران و متابعت رای ایشان می‌کنند، چنان که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد که: ... إنا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ «۲» - الایة. آنکه گفت:

إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا، ظنّ و گمان از حقّ بنگزیراند «۳»، یعنی آن جا که علم باید، چون معرفت خدای تعالی و صفات او و جهت استحقاق و عبادت را و اصول دیانات از عقلیات، جز علم به کار نیاید آن جا، و ظنّ هیچ غنا نکند و انما ظنّ آن جا به کار آید که علم آن جا ممکن نباشد، چون علم حاکم به صدق مدّعی عند اقامه بینه «۴» یا «۵» صدق مدّعی علیه عند یمین، چون آن جا علم ممکن نیست، ظنّ قایم بود «۶» مقام علم [را] «۷»، و هر جا که علم ممکن باشد «۸»، با امکان علم، ظنّ را حکمی نبود، و انما ظنّ را آن جا حکم بود که صادر بود از آن امارات «۹» معروف: از عادت یا خبر یا ردّ او «۱۰» کردن با «۱۱» نظیرش نزدیک آن کس که قیاس از ادلّه به شرع «۱۲» گوید. إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ، خدای تعالی عالم است به آنچه ایشان می‌کنند، و اینکه بر سبیل تهدید و وعید گفت، یعنی «۱۳» عالمم به آن و بر من هیچ از آن پوشیده نیست تا هر کسی را بحسب استحقاق او جزا دهیم «۱۴» از ثواب و عقاب.

[قوله تعالی]

[سوره یونس (۱۰): آیات ۳۷ تا ۵۶]

[اشاره]

وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنَ أَنْ يُفْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۳۷) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۳۸) بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ

تَأْوِيلُهُ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ (۳۹) وَ مِنْهُمْ مَن يُؤْمِنُ بِهِ وَ مِنْهُمْ مَن لَّا يُؤْمِنُ بِهِ وَ رَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ (۴۰) وَإِن كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلِي وَ لَكُمْ عَمَلُكُمْ أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ (۴۱) وَ مِنْهُمْ مَن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَ لَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ (۴۲) وَ مِنْهُمْ مَن يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْى وَ لَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ (۴۳) إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئاً وَ لَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۴۴) وَ يَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَمَا نَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَ مَا كَانُوا مُهْتَدِينَ (۴۵) وَ إِمَّا تُرِيثُكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ تَتَوَقَّعُكَ فَاِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ (۴۶)

وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۴۷) وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۸) قُلْ لَا أَمْرَ لَكُمْ لِنَفْسِي ضَرّاً وَ لَآ نَفْعاً إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَ لَآ يَسْتَقْدِمُونَ (۴۹) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِن آتَاكُمْ عَذَابُهُ بَيَّاتاً أَوْ نَهَاراً مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ (۵۰) أُنْتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ آلَآنَ وَ قَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ (۵۱) ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ (۵۲) وَ يَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَ رَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَ مَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ (۵۳) وَ لَوْ أَن لِّكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَ أَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۵۴) أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۵۵) هُوَ يُحْيِي وَ يُمِيتُ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۵۶)

«۱۵»

[ترجمه]

و نبود اینکه قرآن که فرو بافند «۱۶» از فرود خدای و لکن راستی آنچه پیش اوست و تفصیل کتابی که شک نیست در وی از خدای جهانیان.

- (۱). همه نسخه بدلهای از سر تقلید.
- (۲). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۳.
- (۳). لب: بنگریزاند، مل: بنگریزد.
- (۴). مل: اقامه بینات.
- (۵). آو، آج، بم، آز: با، مل: تا.
- (۶). آج، لب، آز: قایم مقام علم بود.
- (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد.
- (۸). آج، آز: نباشد.
- (۹). همه نسخه بدلهای بجز بم: از امارات. [.....]
- (۱۰). مج: به او.
- (۱۱). همه نسخه بدلهای بجز مل: یا، مل: تا.
- (۱۲). همه نسخه بدلهای ادله شرع.
- (۱۳). همه نسخه بدلهای چون.
- (۱۴). همه نسخه بدلهای جزا دهم.

(۱۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۱۶). آو، آج، بم: فرا بافند.

صفحه : ۱۴۶

یا گویند «۱» فرو بافت «۲» آن را بگو بیاری سورتی مانند او و بخوانی آن را که توانی از جز خدای اگر شما راستیگری.

[۱۴۲-پ]

بل به دروغ داشتند به آنچه محیط نشدند به علم آن «۳»، و نیامد به ایشان تأویل او، چنین دروغ «۴» داشتند آنان که از پیش ایشان بودند، بنگر چگونه بود عاقبت بیداد کاران؟

و از ایشان کس هست که ایمان دارد به آن، و کس هست که ایمان ندارد به آن، و خدای تو داناتر است به تباهی کنندگان. و اگر دروغ دارند تو را، بگو مراست عمل من و شما راست عمل شما، شما بیزاری از آنچه من می‌کنم و من بیزارم از آنچه شما می‌کنی.

[۱۴۳-ر]

و از ایشان کس هست که گوش با تو می‌کنند «۵» تو بشنوانی کران را! و اگر چه «۶» عاقل نباشند.

و از ایشان کس هست که می‌نگرد به تو، تو راه نمایی کوران را! و اگر چه نینند ایشان.

که خدای ستم نکند [بر] «۷» مردمان چیزی و لکن مردمان بر خود ظلم کنند.

«۸»

(۱). آو، آج، بم: می‌گویند.

(۲). آو، آج، بم: فرا بافت.

(۳). آو، آج، بم: به آن.

(۴). آو، آج، بم: به دروغ.

(۵). اساس: می‌کند، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد.

(۶). آو، آج، بم، مج ایشان.

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [...]

(۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: نحشرهم، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۷

و آن روز که حشر کند «۱» ایشان را پنداری که کمتر ناستادند مگر ساعتی از روز آشنایی بدهند میان ایشان، زیان کردند آنان که دروغ «۲» داشتند ثواب خدای را و نبودند راه یافتگان.

و اگر «۳» با تو نمایم بهری «۴» آنچه نوید «۵» می‌دهیم ایشان را یا جان برداریم تو را، با ماست بازگشت ایشان، پس خدای گواه است «۶» بر آنچه کنند ایشان.

[۱۴۳-پ]

و هر گروهی را پیغامبری هست، چون آید پیغامبرشان، حکم کنند میان ایشان به داستان «۷» و بر ایشان ظلم نکنند.

و گویند «۸»: کی باشد اینکه وعده اگر شما راستیگری «۹».

بگو که: من نتوانم برای خود زیانی و نه سودی آما آنچه خدای خواهد، هر اتمتی را وقتی هست چون آید وقتشان، باز پس ندارند «۱۰» یک ساعت و نه فرا پیش «۱۱» دارند.

بگو بینی اگر آید به شما عذاب او به شب یا به روز چه شتاب می کند «۱۲» از او گناهکاران.

«۱۳»

پس چون بیفتد «۱۴»،

(۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: حشر کنیم، با توجه به ضبط کلمه به صورت «نحشرهم» و اصلاح آن به «یحشرهم»، تصحیح شد.

(۲). آو، آج، بم: به دروغ.

(۳). آو، آج، بم، مج ما.

(۴). مج را.

(۵). اساس: نوبه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۶). مج: گواست.

(۷). آو، آج، بم، آز: به عدل، مج: به راستی.

(۸). آو، آج، بم، لب، مج: می گویند.

(۹). آو، آج، بم: راست گوید.

(۱۰). مج: پس باز ندارند ایشان را.

(۱۱). آو، بم، با پیش، آج: باز پیش، مج: ها پیش.

(۱۲). آو، آج، بم، لب، مج: می کنند.

(۱۳). آو، آج، بم، آز، مج: الان. [.....]

(۱۴). آو، مج: بیوفتد، آج، آز: بتوقع.

صفحه : ۱۴۸

ایمان آری به آن اکنون، [و] «۱» بودی به آن شتاب می کردی.

[۱۴۴-ر]

پس گویند آنان را که ظلم کنند «۲» بچشی عذاب جاودانی؟ جزا کنند شما را آلا به آنچه کرده باشی!

«۳»

خبر می پرسند از تو که درست است آن! بگو: آری؟ به خدای من که آن درست است و نیستی شما عاجز کننده.

و اگر آن که هر نفسی «۴» بود که ظلم کرده باشد آنچه در زمین هست فدیة کند به آن، و آشکارا می کنند «۵» پشیمانی، چو «۶» بینند

عذاب و حکم کنند میان ایشان به داستان «۷» و بر ایشان ظلم نکنند.

خدای راست آنچه در آسمانها و زمین است، الا که نوید خدای درست است و لکن بیشترین ایشان ندانند «۸».

او زنده کند و بمیراند و با او شوید «۹».

قوله تعالی: وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنَ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللَّهِ «۱۰»، خدای تعالی در اینکه آیت نفی کرد که اینکه قرآن مفتری و مخلوق و

(۴). همه نسخه بدلها: عقاب.

(۵). مل: تبیین.

(۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۱.

(۸). آو، آج، بم، آز: بقوته.

(۹). همه نسخه بدلها: حجّتی.

(۱۰). آو، بم، مج: انداخته من است، مل: انداخته تو است.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: عربان، مج: عربید.

(۱۲). و فصیحانید، بیارید.

(۱۳). همه نسخه بدلها، بجز بم: نتوانی.

صفحه : ۱۵۰

ترتیب، و هر کس را که خواهی بیاری، در خواهی و بخوانی و [بدو] «۱» استغاثت و استعانت کنی، اگر هیچ راست می گوی؟ اما قوله: فَآتُوا بِسُورَةٍ [مِثْلِهِ] «۲»، و لم یقل:

مثلا، در او دو وجه گفتند، یکی آن که: راجع است با قرآن، و آن «۳» قول اولیترست، و قولی دیگر آن که: فَآتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ، مثل سورت، و اینکه قول هم بر تأویل آن باشد که حمل کنند سورت را بر معنی، و سورت، منزلتی باشد محیط به آیات خدای تعالی چون احاطت سورت که باره «۴» شهر [باشد] «۵» به شهر.

آنکه حق تعالی باز نمود که: ایشان چرا تکذیب کردند اینکه کتاب را، گفت:

برای آن که ندانستند، به دروغ داشتند، و در مثل گفته‌اند: النَّاسُ اَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا، مردم دشمن آن باشند که ندانند، و در قرآن بسیار چیزهاست «۶» که هر کس نتواند بدانستن، آلا، مگر که «۷» اندیشه کند یا رجوع کند با رسول- علیه السلام- برای آن که، قرآن بهری محکم است که مراد از او به ظاهر بدانند، و بهری متشابه است که معنی از او به ظاهر ندانند، بل محتاج باشند به دلیلی و مفسری که بیان مراد کند، كَالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَغَيْرِ ذَلِكَ. وَ لَمَّا يَأْتِيهِمْ تَأْوِيلُهُ، و تأویل آن هنوز به ایشان نیامد، و تأویل آن باشد که یؤول الیه عاقبه الامر. بعضی مفسران گفتند: مراد به تأویل، تفسیر است، و ضحاک گفت: آنچه عاقبت با آن شود از ثواب و عقاب.

آنکه گفت: همچنین تکذیب کردند و دروغ داشتند آنان که پیش ایشان بودند، یعنی نه اول مکذّب اینانند «۸» رسولان را- علیهم السلام- پیش از اینان مکذّبان بوده‌اند، و لکن بنگر تا عاقبت ایشان کجا رسید از هلاک و عذاب استیصال، عاقبت اینان که عمل ایشان بر دست دارند هم اینکه بود، و اینکه بر سیل تهدید و وعید فرمود «۹».

کیف، در محل نصب است به خبر کان، و «انظر» در او عمل نکنند، برای آن که

(۵-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: باروی.

(۶). آج، آز: خبرهاست. [.....]

(۷). آو، بم، مج: الا مگر کسی که، آج، لب، آز: الا کسی که.

(۸). لب و.

(۹). همه نسخه بدلها و.

صفحه : ۱۵۱

استفهام را صدر کلام بود.

آنکه بیان کرد که: از اینکه مکذبان بعضی آن باشند «۱» که به اینکه کتاب ایمان آرند، و بعضی آن باشند که ایمان نیارند، و «من»، تبعیض راست، فی قوله: وَ مِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ، و «من»، نکره موصوفه است و صالح باشد واحد را و جمع را، یعنی قوم یؤمنون به. وَ رَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ، و خدای تو عالمتر است به آنان «۲» که اصرار کنند بر کفر، و به صلاح و ایمان نزدیک نشوند. و قوله: أَعْلَمُ، مراد نه کثرت علوم است، مراد آن است که: معلومات او را نهایت نیست، و او را در عالمی «۳» ذات کفایت است «۴»، محتاج نیست به چیزی دیگر از معنی که بدان عالم باشد.

آنکه گفت: یا محمد؟ اگر چنان باشد که تو را تکذیب کنند و به دروغ دارند، بگو که: عمل من مراست، و عمل شما شما راست، یعنی کفر شما مرا زیان ندارد، و ایمان و طاعت من شما را سود ندارد، و اگر «۵» بد است بر قول شما، هم شما را زیان ندارد، و اینکه همچنان است که گفت: لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينٌ «۶»، و چنان که در مثل گویند: كلّ شاه برجلها ستناط [۱۴۵-ر]. أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلْتُمْ، شما بیزارید «۷» از آنچه من می کنم، و من بیزارم از آنچه شما می کنی، چنان که گفت: قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ، لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ «۸».

آنکه گفت: از اینکه کافران بعضی آیند که گوش با سخن تو می کنند و لکن اندیشه نمی کنند، لا جرم منتفع نمی شوند، بمثابت آنانند که کر باشند، گفت: تو توانی که کران را چیزی بشنوانی، و اگر چه عاقل نباشند؟ و اینکه بر سییل قطع طمع گفت رسول را [عليه السلام] «۹» از ایمان ایشان، تا بداند که ایشان ایمان نخواهند آوردن، و در باب نفی ایمان، اینان بمثابت آنانند که از ایشان مستحیل باشد، و به

(۱). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مج: با آنان.

(۳). مج: عالم.

(۴). آج، لب، آز و.

(۵). آو، آج، بم، لب، آز نیز.

(۶). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۶.

(۷). مل: بیزاری.

(۸). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۱ و ۲.

(۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد.

صفحه : ۱۵۲

نفی عقل کنایت «۱» کرد از قلت فهم و جهل.

آنکه گفت بر طریقی دیگر هم اینکه معنی: وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ، و از اینان جماعتی هستند که در تو می‌نگرند، و لکن بمثابت کوراند که چیزی نبینند» (۲)، از آن جا که آنچه بینند بدان منتفع نشوند» (۳). آنکه گفت بر سبیل یأس رسول از ایمان ایشان که: تو کوران را راه توانی نمودن، و اگر چه ایشان چیزی نبینند» (۴).

آنکه نفی ظلم کرد از خویشتن بر سبیل تمدح، گفت: إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا، خدای تعالی ظلم نکند بر مردمان به هیچ وجه، و لکن مردمان بر خود ظلم کنند، یعنی کفر و معاصی ایشان کنند که بدان مستحق ضرر عقاب شوند، پس بمثابت آن باشند که» (۵) ظلم ایشان کرده باشند بر خود، چون جلب مضرت ایشان کرده باشند به خود، به اختیار خود. و در آیت، دلیل است بر آن که خدای تعالی ظلم نکند اندک و بسیار، برای آن که بر لفظ تنکیر گفت: شَيْئًا، و بر سبیل تمدح گفت. و وجه دلالت از اینکه آیت بر نفی ظلم از او- تعالی- بر آن طریقت باشد که بیان کردیم در نفی رؤیت فی قوله: لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ... «۶»، اگر گویند: چرا نشاید که ظلم کند و بدان ظالم نباشد، چنان که علم کند و بدان عالم غیری باشد، و فعل هلك «۷» کند و بدان هلك «۸» غیری باشد! گوئیم: اینکه طریقتی «۹» مطرد است «۱۰»، آن که فعل کند از او اسم فاعل اشتقاق کنند، چون ضارب و قاطع و قاتل «۱۱»- الی ما لا یحصی. اما، عالم آن باشد که حاصل بود بر صفتی که از برای آن صفت از او صحیح باشد که فعل محکم «۱۲» کند، و اینکه صفت در شاهد از برای آن معنی «۱۳» باشد، و باشد که آن معنی فعل عالم باشد، و باشد که از فعل خدای بود در او، چون معنی حاصل آید،

(۱). مع: کفایت.

(۲). اساس: نه بینند/ نبینند. [...]

(۳). آج، لب، آز: نمی شوند.

(۴). اساس: نه بینند/ نبینند، همه نسخه بدلها، بجز مع: نمی بینند.

(۵). همه نسخه بدلها: باشد که.

(۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۳.

(۷). اساس: ملک، به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: مالک، به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). مع: طریقی.

(۱۰). همه نسخه بدلها که.

(۱۱). آج، لب، آز: قائل.

(۱۲). آو، آج، بم، لب، آز: بحکم.

(۱۳). همه نسخه بدلها: برای معنی.

صفحه: ۱۵۳

ایجاب صفت کند از آن جا که علّت است، سواء اگر فعل او باشد یا فعل غیر او، پس قدیم- جل- جلاله- علم نکند الا در محل- برای احتیاج علم به محل- و چون در محل- باشد، مختص شود به محل- ایجاب صفت آن جمله ادا کند «۱» که محل- علم بعضی از او باشد، و كذلك الكلام فی الهلك، برای آن که در غیری کند آن هلاک، پس اگر چه اسم فاعل بر اینکه وزن اشتقاق نکنند «۲»، قدیم را تعالی هالك و عالم نگویند به خلق علم و هلك در غیری، او را معلم و مهلك گویند، و اختلاف اینکه بنا به وضع لغت تعلق دارد و

عبارت است که مختلف می‌شود- و لا مشاحه فیہ «۳».

و یوم یحشرهم «۴»، معنی آن است که: اذکر یوم نحشرهم، یاد کن ای محمد آن روز که ما ایشان را حشر کنیم. جمله قراء به «نون» خواندند، مگر حفص که خواند:

یحشرهم به «یا»، اضافه‌ی اسم الله تعالی فی قوله: إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا.

و روا بود که، عامل در او یتعارفون باشد، و آنکه نصب او بر ظرف باشد. و روا بود که، معنی کَانَ لَمْ يَلْبَثُوا، عامل باشد در او، ای شبیه حالهم بحال من «۵» یلبث ساعه من النهار یوم نحشرهم. و قوله: کَانَ لَمْ يَلْبَثُوا، در محل او سه قول گفتند، یکی آن که: صفت یوم است، و یکی آن که: صفت مصدری است محذوف، ای حشرًا مشبهًا، و یکی آن که: حال است، و اینکه اولیتر است، و تقدیر چنان بود که: و یوم نحشرهم مشبهًا حالهم حال من یلبث ساعه من النهار. حق تعالی تشبیه کرد حال ایشان را بر حال کسی که یک ساعت از روز مقام کرده باشد «۶» جایی، و اینکه مبالغت باشد در وصف قلت لبث ایشان در دنیا و قلت بقاء و حیات ایشان آن جا، و گر چه عمری دراز بوده باشد ایشان را در «۷» آن جا که مصیر و مرجع با فنا بوده باشد باضافت الی ما لا یتناهی «۸» عمر که ایشان را در آخرت خواهد بودن، آن حیات را به ساعتی از روز تشبیه کرد. و بعضی دگر گفتند: کَانَ لَمْ يَلْبَثُوا فی قبورهم، إِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ،

(۱). آو، آج، بم، مل، مج: آن جمله را کند، لب، آز: جمله‌ای را کند.

(۲). آج، آز: بکنند.

(۳). همه نسخه بدلها: فیها، لب ای لا نزاع. [.....]

(۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: نحشرهم، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

(۵). آج، لب، آز لم.

(۶). لب، آز در.

(۷). آو، آج، بم، مج، لب، آز: از.

(۸). آج، آز: ما یتناهی.

صفحه : ۱۵۴

پندارند که ایشان را در گور یک ساعت مقام بوده است، و نظیره قوله: ... إِذِ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا «۱». یتعارفون بیهم، یکدیگر را بشناسند و آشنایی «۲» بدهند با یکدیگر بمنزلت دو کس که مدتی یکدیگر را ندیده باشند، چون بینند آشنایی بدهند و یکدیگر را بشناسند، و تفاعل از میان جماعت «۳» باشد چنان که مفاعله از میان دو کس باشد، یقال: تقابل «۴» القوم و تضاربوا. آنکه گفت: قَدْ خَسِرَ الدِّينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ، زیان کنند آنان که به بعث و نشور و ثواب و عقاب ایمان ندارند، و ما کأَنَّا مُهْتَدِينَ، و مهتدی و راه یافته به راه بهشت و ثواب نباشند.

وَ إِمَّا تُرِيبُنَّكَ، بدان که: «نون» تأکید در شرط نشود جز که «ما» با او باشد، چنان که «اذ» و «حیث» عمل جزم نکنند «۵» تا «ما» با ایشان نباشد، تقول: حیثما «۶» تجلس اجلس، و: اذما تخرج اخرج. و «نون» تأکید در امر شود و نهی و استفهام و عرض و جواب قسم و جزا مشبه «۷» است به آن. و رؤیت در آیت رؤیت عین است، چه اگر رؤیت قلب بودی، متعدی بودی به سه مفعول «۸». حق تعالی گفت: یا محمد! اگر ما با تو نمایم بعضی از آنچه ایشان را وعده داده‌ایم از عذاب آجلا «۹»، یا تو را با جوار رحمت بریم و قبض روح کنیم. و توفی استیفای خیر باشد علی الکمال. فإلینا، «فا» جواب شرط است، مرجع و مآب ایشان با ماست، و اینکه بر طریق تهدید و وعید باشد، کما قال الله تعالی: إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ «۱۰»، خدای تو بر راه ایشان است.

آنکه گفت: ثمَّ اللهُ، یعنی بیرون از اینکه و پس از اینکه، خدای تعالی بر آنچه ایشان می‌کنند گواست «۱۱»، یعنی بعد ذلک و وراء ذلک، یعنی بدین قناعت نیست که مرجع ایشان با ماست، پس از آن نیز گواهی «۱۲» من است بر افعال ایشان. و بعضی نحویان

(۱). سوره طه (۲۰) آیه ۱۰۴.

(۲). آو: و اشناسی.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: جماعتی.

(۴). مل، مج، لب: تقاتل، آو، بم: یقاتل، آج، آز: یقابل.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مج: نکند.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: حیث ما.

(۷). آو، مل، مج: مشبه.

(۸). آو، آج، بم، آز: به مفعول.

(۹). آو، آج، بم، آز: عاجل، مل، مج، لب: عاجلا. [...]

(۱۰). سوره فجر (۸۹) آیه ۱۴.

(۱۱). مل، لب: گواه است.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: گواهی.

صفحه: ۱۵۵

گفتند: ثمَّ در آیت به معنی «واو» است، برای آن که معنی العطف یجمعها «۱». و مورد آیت، تسلیت رسول است - علیه السلام - اگر آنچه در حق ایشان موعود است از [عذاب و] «۲» نکال، اگر تو بمانی تا ببینی و اگر تو را وفات آید تا نبینی از ایشان فوت نخواهد شدن، مرجعشان «۳» با من است، به هیچ حال محیص نیست ایشان را از آن.

و لِكُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولٌ، گفت: هر جماعتی و امتی و قرنی «۴» و اهل روزگاری را پیغامبری باشد، چون پیغامبر ایشان بدیشان آید و حجت برایشان گیرد، خدای تعالی میان ایشان حکم کند به عدل و داد «۵» و راستی، و القسط العدل، و القسط، التَّصِيبُ بِالْعَدْلِ و السَّوِيَّةُ «۶»، و الاقساط العدل و القسط الجور، و اصلهما واحد لأنَّ المقسط، هو العادل الى الحق، و القاسط العادل عن الحق، و قيل: قسط اذا جاز، و اقسط اذا ازال الجور [۱۴۵-پ]

وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ، و بر ایشان ظلم نکنند و از حق ایشان هیچ نقصان نکنند.

آنکه حق تعالی حکایت کرد استبطای ایشان قیامت را و دوزخ را و آنچه ایشان را وعده داد از بعث و نشور، و گفت، می‌گویند ایشان - یعنی اینکه کافران: مَتَى هَذَا الْوَعْدُ، اینکه وعده کی خواهد بود که «۷» تو می‌گویی از بعث و نشور و حساب و کتاب و ترازو و بهشت و دوزخ! و «متی» سؤال باشد از وقت، و «وعد» خبری «۸» باشد متضمن نفع و راحت، و قوله: إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، شرط تعلق دارد به محذوفی، و التَّقْدِير: فَأَتُوا بِهِ أَنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، بیاری اگر راست می‌گویید «۹»، و «وعید»، خلاف «وعد» باشد، خبری بود متضمن مضرّت و مساءت، و روا بود که محذوف فعل وعد باشد، و تقدیر چنان بود که: مَتَى هَذَا الْوَعْدُ الَّذِي وَعَدْتُمُوهُ أَنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فِيمَا وَعَدْتُمْ «۱۰»، کجاست آن وعده که گفتید «۱۱» اگر راست گفتید «۱۲» در آن وعده [که

(۱). آج، مل: بجمعها.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: که مرجع ایشان.

(۴). آو، آج، بم، لب، آز: فرقی.

(۵). همه نسخه بدلها: داستان.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل: و التّسویه.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: اینکه که.

(۸). مل: چیزی.

(۹). آو، آج، بم، لب، آز: می‌گویی.

(۱۰). اساس: وعدتموه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۱، ۱۲). همه نسخه بدلها بجز مج: گفتمی، مج: گفتند. [.....]

صفحه: ۱۵۶

دادی] «۱». و صدق خبری باشد که مخبرش علی ما هو به باشد.

قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ» در اینکه آیت حق تعالی رسول را فرمود تا: براءت کند از حول و قوت خود، و به خلقان نماید، و ایشان را اعلام کند که خیر و شرّ و نفع و ضرر او به دست او نیست و به امر او نیست «۲»، از آنچه به خدای تعالی تعلق دارد از مرگ و زندگانی و بیماری و تندرستی و قبض و بسط روزی و جذب و خصب زمان و ثواب و عقاب، بل اینکه جمله به خدای تعلق دارد، و آنچه او بر آن مالک است و قادر «۳»، به تملیک «۴» و اقدار اوست، که هر تصرّف که ما توانیم کرد به «۵» حیات و قدرت توانیم کردن، و حیات و قدرت از اوست - جل جلاله.

پس، هر چه ما می‌کنیم از آن که افعال ماست و تصرّفات ما، هم به واسطه «۶» ملک اوست، و اگر او نخواهد ما نتوانیم کردن، بدان معنی که او آلت ندهد و تمکین نکند، و قوله: «إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ» مشیت خدای تعالی تعلق دارد به جمله افعال، که او هیچ فعل نکند که «۷» نه آن را مرید باشد. و اما افعال ما هر چه مأمور است بدان از جهت او آن را مرید باشد، و آنچه منهی است از قبل او از آن آن را «۸» کاره باشد، و آنچه جز اینکه است «۹» از مباحات و قبايح، آن را مرید نباشد، و قبايح را کاره باشد، و مباح را نه مرید باشد و نه کاره، برای آن که جاری مجرای عبث بود. آنگه گفت: «لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ» هر امتی را و جماعتی را، بل هر نفسی را اجلی و وقت وفاتی هست. و بیان کردیم که اجل وقت مضروب باشد، حق تعالی گفت: چون وقت وفاتشان در آید، آن وقت که من زده باشم و نهاده، از آن وقت ایشان را یک ساعت تقدیم و تأخیر نکنند. و استقدام و استئخار، طلب تقدّم و تأخّر «۱۰» باشد، و به معنی تقدیم و تأخیر آید «۱۱» همچنین. و نفع، لذت باشد یا سرور یا آنچه مؤدّی باز آن «۱۲» یا با یکی از آن، و ضرر غم

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۲). آج، لب، آز: نی.

(۳). آج، مل، مج، لب، آز بر آن.

(۴). مل: به تملک.

(۵). آج، آز: از.

(۶). آو، آز: و.

(۷). مل او.

(۸). آج، لب، آز: از قبل او آن را.

(۹). آو، آج: آنچه حرام است.

(۱۰). آو، آج، بم، مج، لب، آز: تقدیم و تأخیر.

(۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: آیت.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: به آن، مل: با آن.

صفحه: ۱۵۷

بود یا الم یا آنچه مؤدی بود باز آن «۱» یا با یکی از آن، و معنی استثناء آن است که: اَلَا مَا شَاءَ اللّٰهُ ان «۲» یملکنی.

قُلْ اَرَايْتُمْ اِنْ اَتَاكُمْ عَذَابُهُ بَيَاتًا اَوْ نَهَارًا، حق تعالی گفت رسولش را: بگو اینکه کافران را که استعجال می کنند عذاب خدای را: اَرَايْتُمْ، می بینید «۳»، و المعنی علمتم، می دانید «۴» که اینکه «۵» کافران گناهکاران به چه می شتابند از عذاب، اگر عذاب ما بدیشان آید به شب یا به روز؟ یعنی شما چه دانید که آن چه آفت و بلاست، آن عذاب که ایشان بدان استعجال می کنند و می خواهند تا به زودی بدیشان رسد، اگر بیاید آن عذاب به شب یا به روز، و در کلام تقدیم و تأخیری هست تا معنی مستقیم شود، و آن آن است که: اُ عَلِمْتُمْ مَاذَا يَسْتَعْجِلُ [منه] «۶» المجرمون من العذاب ان اتیکم العذاب بیاتا او نهارا. و رؤیت، به معنی علم است برای آن که در جمله استفهامی شده است، یعنی می دانید که چه آفت است که ایشان می خواهند که به سر ایشان آید از عذاب خدای اگر به شب آید یا به روز! و عذاب، المی باشد مستمر، و منه: عذبه «۷» اللسان لاستمراره فی الکلام «۸»، و: ماء عذب «۹» اذا کان مستمرًا فی الحلق. و البیات و البیتوته، الايقاع باللیل «۱۰»، و اینکه جایگاه در جای ظرف نهاد «۱۱»، ای لیلا و نهارا، و اشتقاق او از فراخی باشد سَمِیْ بذلک لا تساع الضیاء فیه، و منه النهر لا تساعه، و استنهر الفتق اذا اتسع. ما ذا یستعجل منه، اینکه استفهام «۱۲» به معنی انکار است. زجاج گفت: موضع «ما» رفع است به ابتدا و «ذا»، به معنی الذی است، ای ما الذی یستعجل منه المجرمون، و گفت: روا باشد «۱۳» و «ماذا»، یک اسم باشد، و التقدير: ای شیء يستعجل منه المجرمون، چیست آن عذاب که بدان استعجال

(۱). همه نسخه بدلها بجز مل: به آن، مل: با آن.

(۲). آو، آج، بم، آز: از. [.....]

(۳). آو، آج، بم، لب، آز: می بینی.

(۴). آو، آج، بم، لب، آز: می دانی.

(۵). آج، لب، آز: ای.

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.

(۷). آج، آز: عذابه.

(۸). همه نسخه بدلها: فی استمراره علی الکلام.

(۹). آو، آج، بم، مج، لب، آز: عذاب.

(۱۰). مل: فی اللیل.

(۱۱). آو، بم، لب، آز: نهاده.

(۱۲). آو، بم، آز: استفهامی.

(۱۳). لب که.

صفحه : ۱۵۸

می‌کنند؟ و منه، ضمیر او جایز است که راجع باشد با خدای و جایز است که راجع باشد با استعجال. قوله: «ثم» همزه استفهام در حرف عطف برده است، و استفهام بر حقیقت از وقوع عذاب است. و طبری گفت: ثم را، معنی هنا لک است، و اینکه غلط است برای آن که آن «ثم» باشد به فتح، و برای آن همزه استفهام در حرف عطف برد تا بدانند که اینکه را نیز صدر کلام می‌رسد چنان که جمله اول را که در آیت هست و عامل در ... اذا، امنتم است «۱»، و «ما» صله است، یعنی امنتم «۲» به وقت وقوع العذاب. و قوله: «الذن» «۳»، همزه استفهام «۴» در ظرف شده است و بر حقیقت در فعلی می‌باید که آن جا مضممر است من قوله: «الذن امنتم، و التقدير: امنتم الذن، و «قد»، برای تقریب الفعل الماضي باشد من الحال، و معنی آیت آن است که، خدای تعالی گفت بر سبیل توبیح و ملامت بر استعجال عذاب: پس چون عذاب فرود آید «۵»، ایمان خواهید آوردن به آن! آنکه شما را گویند: اکنون ایمان می‌آید که عذاب فرود آمد، و اینکه ایمانی است که هیچ نفع نکند در چنین وقت، چه وقت نزول عذاب و وقت الجاء باشد، و ایمان در آن وقت سود نکند. و در آیت حذفی هست، و اینکه از جمله آن است که گفتیم: عرب قول بسیار حذف کنند. و تقدیر آن است که: اذا ما وقع العذاب امنتم به «۶»، فیقال «۷» لکم الذن تؤمنون، گویند شما را: اکنون ایمان می‌آید که عذاب بدیدید، و پیش از اینکه استعجال می‌کردید به عذاب؟ ثم قیل، آنکه گویند آن ظالمان کافران را: بچشید عذاب جاودانه، و اینکه ثم، که حرف عطف است، بدو «۸» عطف کرد اینک فعل را بر آن «۹» فعل محذوف که گفتیم که قول است: ثم قیل لهم بعد ما قیل لهم الان، یعنی عند آن که ایشان ایمان آرند در حال الجاء، ایشان را گویند: اینکه نه ایمان است بر آن وجه که شما را فرمودند،

(۱). آو، آج، بم، آز: در اذا استمرار است، مل: در اذا، اسم است.

(۲). آو، آج، بم، آز: استمر.

(۳). همه نسخه بدلها: الآن. [...]

(۴). آو، بم، آز است.

(۵). مل: فرود آمد.

(۶). آو، بم: استمر به، آج، آز: استثنی به.

(۷). آو، آج، بم، لب، آز: فقال.

(۸). همه نسخه بدلها: حرف عطف بدو.

(۹). لب، آز: به آن.

صفحه : ۱۵۹

برای آن که آن در حال اختیار بایست «۱»، چون به حال الجاء و اضطرار رسید، ایمانی است نه واقع به موقع خود. بر اینکه هیچ ثواب نباشد و اینکه را هیچ حکم نباشد، اکنون عذاب بچشید بر آن کفر متقدم «۲» که اینکه ایمان آن کفر را بر نداشت. آنکه گویند ایشان را بر سبیل تقریر و تعزیر «۳»: شما را جزا کردند و پاداشت دادند الا بر آنچه شما کرده بودید! یعنی هیچ ظلمی و حیفی بر شما کردند و یا شما را بر نا کرده «۴» عقوبتی کردند؟ و عجب آن که «۵» او جبر گوید و جزا نه بر عمل گوید با چنین آیتها. و «ذوق»، طلب طعم باشد به دهن، ابتدا تشبیه کرد عذاب را بدان برای آن که ذائق را احساس بیش بود که همّت او آن باشد

که طعم بداند» (۶)، و روا باشد که: اینکه بر سبیل تهکم می‌گوید، یعنی به عوض آن که طمع داشتید که طعمهای لذیذ چشید چون آن عمل نه گردید» (۷) که مستحق آن باشید، اکنون اینکه بچشید به بدل آن؟ و اینکه جاری مجرای آن باشد که گفت: ... فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ» (۸).

آنگه گفت ای محمد: وَ يَسْتَبْشِرُونَكَ، ای و یستخبرونک، از تو می‌پرسند که اینکه عذاب که خدای در آیات مقدم (۹) وعده داد حق است، و درست است! تو جواب ده و بگو: إِي وَ رَبِّي، آری، به حق خدای من که آن حق است و شما را قوت ممانعت قدیم [۱۴۶-]

تعالی نباشد، و بدین قدرت که شما راست خدای را عاجز نتوانید کردن تا عذاب فرود نیارد به شما و از قبضه قدرت او بیرون نتوانید شدن.

وَ لَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ، حق تعالی در اینکه آیت بر سبیل مبالغت در تهدید و وعید و قطع طمع ایشان از خلاص و نجات از عذاب و طریق رشوت و قبول فدیت گفت: اگر هر نفسی ظالم کافر را هر چه در روی زمین او را باشد، از مال و ملک فدا کند تا خویشتن را از عذاب باز خرد بدهد و دلش خوش باشد از سختی و عظم و هول عذاب. و برای آن آن را از پس «لو» مفتوح بگرد» (۱۰) که، لو اقتضای فعل کند،

(۱). آو، آج، بم، آز: اختیار است.

(۲). همه نسخه بدلها: مقدم.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: تقریر.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: را نا کرده.

(۵). همه نسخه بدلها: از آن که.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مج: نداند.

(۷). نه کردید/ نکرید.

(۸). سوره توبه (۹) آیه ۳۴. [...]

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: متقدم.

(۱۰). همه نسخه بدلها: بگردند.

صفحه : ۱۶۰

پس لا- محاله از پی «لو» (۱) فعلی تقدیر باید کردن، و چون فعل آمد، «ان» باید. و «فدا» و «فدیه» و «افتدا»، چیزی در بدل» (۲) چیزی نهادن باشد تا بدان رفع (۳) مکروه کنند از او، يقال: فداه یفدیه و افتداه، و فاداه. و فذاه ای قال (۴) له جعلت فداک و تفادی القوم بینهم. وَ أَسْرَرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ، در او دو قول گفتند: یکی آن که: چون عذاب بینند» (۵) پشیمانی پنهان کنند» (۶) تا شماتت نباشد بر ایشان، و گفته‌اند:

رؤسا، پشیمانی پنهان دارند از سفله تا زفان» (۷) ملامت دراز نکنند بدیشان. و ابو عبیده گفت: اسرار، اظهار باشد و کلمه از اضداد است، و ازهری گفت: اینکه غلط است از او، برای آن که اسرار، اخفا» (۸) و پنهان داشتن باشد، و اسرار به «شین» معجم اظهار باشد. وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ» (۹)، و میان ایشان حکم کنند به راستی و داد» (۱۰)، و بر ایشان هیچ ظلمی نکنند در حکم و قضیت و نه در عذاب و عقوبت، [برای آن که آن] (۱۱) بر ایشان از فعل ایشان آمد. و از رسول- علیه السلام- پرسیدند که ایشان را چه سود دارد

پشیمانی پوشیده داشتن. گفت: ترس شماتت اعدا.

[قوله] «۱۲»: أَلَا- إِنْ لِّلَّهِ «الا» کلمتی «۱۳» است که عرب بدان استفتاح کلام کند، و معنی او تنبیه باشد، و اصل او «لا» ست، همزه استفهام در او شد برای تقریر و تأکید، و از پس او «ان» مکسوره آید تا بدانند که ما بعد او مبتدا باشد و از پس او امر و دعا باشد، چنان که امرؤ القیس گوید:

الا انعم «۱۴» صباحا ايها الطلل البالي «۱۵» و هل ينعمن «۱۶» من كان في العصر الخالي
و وجه اتصال آیت بما قبلها آن است که: چون گفت اگر ظالم همه مال و

(۱). آو، آج، بم، مل، لب، آز: او.

(۲). مج دیگر.

(۳-۱۰). همه نسخه بدلها: دفع.

(۴). مج: قالت.

(۵-۶). آو، آج، بم، آز: کند.

(۷). همه نسخه بدلها: زبان.

(۸). آو، آج، بم، مل، لب، آز: اسرار و اخفاء.

(۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: داستان.

(۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۱۳). اساس: کلمه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۴). آو، آج، بم، آز: العم. [.....]

(۱۵). آو، آج، بم، آز: العالی، مج: التالی.

(۱۶). مج: يتعمن.

صفحه : ۱۶۱

ملک زمین او را باشد به «۱» فدیة خود کند. در اینکه آیت باز نمود که: او را خود چیزی نباشد «۲» تا فدیة کند برای آن که ملک آسمان و زمین خدای را باشد. و سماوات، جمع سماء باشد، و اصل او از سمو بود، و آن رفعت است. آنگه گفت: أَلَا إِنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا و وعده خدای حق و صدق باشد هر چه گوید. و اینکه جا مراد به وعده، عذاب «۳» است کافران را، و لکن بیشتر کافران ندانند از آن جا که ایشان خدای را ندانند، و ندانند که بر خدای چه روا باشد و چه روا نباشد.

آنگه گفت: هُوَ يُحْيِي وَ يُمِيتُ او آن خدای است که زنده کند آن مرده را که در او حیات نباشد به خلق حیات در او، و مرده کند زنده را به نفی حیات از او، و بدان که «۴» بنیت حیات از او ویران «۵» کند و از آن ببرد که حیات در او تواند بودن، پس حیات منتفی شود بعدم «۶» ما يحتاج اليه. وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و شما را به عاقبت باز او «۷» برند، یعنی با جایی که کس را در او حکم «۸» نباشد مگر او را.

[قوله تعالی]

[سوره یونس (۱۰): آیات ۵۷ تا ۷۰]

[اشاره]

يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَ تَكْمٌ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ (۵۷) قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ (۵۸) قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَاماً وَ حَلالاً قُلْ اللَّهُ أَدْنَىٰ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ (۵۹) وَ مَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ (۶۰) وَ مَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَ مَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَ لَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُوداً إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَ مَا يَعُزُّبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي السَّمَاءِ وَ لَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَ لَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (۶۱)

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۶۲) الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ (۶۳) لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۶۴) وَ لَا يَحْزَنُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۶۵) أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ وَ مَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (۶۶) هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لَتَسْكُنُوا فِيهِ وَ النَّهَارَ مُبْصِراً إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (۶۷) قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلِداً سُبْحانَهُ هُوَ الْغَنِيُّ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهَذَا أ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۶۸) قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ لَا يُفْلِحُونَ (۶۹) مَتاعٌ فِي الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ نُذِيقُهُمُ الْعَذابَ الشَّدِيدَ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ (۷۰)

«۹»

[ترجمه]

ای مردمان؟ آمد به شما پندی از خدایان و شفای آن را که در دلهاست و بیانی و رحمتی برای مؤمنان. بگو به فضل خدای و به بخشایش او بدان تا حرم شوند، اوست بهتر از آنچه گرد می‌کنید.

«۱۰»

بگو: دیدید «۱۱» آنچه فرو فرستاد خدای برای شما از روزی! کردید از او حرام و حال، بگو: خدای دستوری داد شما را، یا بر خدای

(۱). لب: و.

(۲). اساس: نه باشد/ نباشد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: خدا.

(۴). همه نسخه بدلها: به آن که.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز بم: بیران، بم: بیرون.

(۶). همه نسخه بدلها: لعدم.

(۷). همه نسخه بدلها: با او.

(۸). همه نسخه بدلها: در آن جا حکم.

(۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۱۰). میج: الله.

(۱۱). آو، آج، بم، لب: بینی / ببینید.

صفحه : ۱۶۲

دروغ می گویند! [۱۴۶-پ]

و چه گمان است آنان را که می گویند بر خدای دروغ روز قیامت «۱»، که خدای، خداوند نعمت است بر مردمان، و لکن بیشترین ایشان شکر نمی کنند «۲».

و نباشی تو در کاری و نخوانی «۳» از آن، از قرآنی و نکنید از کاری «۴» مگر که باشیم بر شما گواهان «۵»، چون در شوید در او و فرو نشود از خدای تو از مقدار مورچه‌ای «۶» در زمین و نه در آسمان و نه کمتر از آن و نه مهمتر مگر در نوشته‌ای «۷» روشن است.

[۱۴۷-ر]

بدرستی که دوستان خدای «۸» ترسی نیست بر ایشان، و نه ایشان دلتنگ شوند.

آنان که ایمان آورند و بودند ترسکار.

ایشان راست بشارت در زندگانی دنیا و در آخرت، بدل نیست گفته‌ها خدای را، آن آن است رستگاری بزرگ.

و دلتنگ مکناد «۹» تو را گفتار ایشان، که عزت خدای راست همه «۱۰»، که اوست شنوا دانا.

(۱). مع: رستخیز. [.....]

(۲). مع: شکر نکنند.

(۳). آج، لب: نخوانید.

(۴). آج، مع، لب: هیچ کاری.

(۵). همه نسخه بدلها: گواه.

(۶). آو، آج، بم، لب خرد، مع: خورد.

(۷). آو، آج، بم، لب: کتاب.

(۸). آو، آج، بم، لب را.

(۹). آو: بمکناد.

(۱۰). آو، آج، بم، لب: جمله.

صفحه : ۱۶۳

که خدای راست هر که در آسمانهاست «۱» و هر که در زمین است و چه پسر وی «۲» می کنند «۳» آنان را که می خوانند «۴» از فرود خدای انبازان! پسر وی «۵» نمی کنند مگر گمان را، و نمی گویند الا دروغ.

[۱۴۷-پ]

او آن «۶» است «۷» که کرد برای شما شب را تا بیارامید در او، و روز را بینا، در آن دلایلی «۸» است گروهی را که بشنوند.

گفتند: فرا گرفت خدای فرزندی، منزّه است او، او بی نیاز است، او راست آنچه در آسمانهاست «۹» و آنچه در زمین است، نیست نزدیک شما از حجتی به اینکه، می گویند بر خدای آنچه ندانید «۱۰»!

بگو: آنان که فرابافند «۱۱» بر خدای دروغ، ظفر و بقا نیابند.

برخورداری است در دنیا، پس با ما باشد باز گشت ایشان، پس بچشانیم ایشان را عذاب سخت بدانچه بودند که کفر آوردند» (۱۲) [۱۴۸-ر].

قوله (۱۳): «يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَ تَكْمٌ» (۱۴)، حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مردمان از مؤمن و کافر، گفت: ای مردمان؟ بحقیقت به شما آمد پندی و وعظی، و

(۱). اساس: آسمان است، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۲-۵). همه نسخه بدلها: پیروی.

(۳). اساس: می کند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۴). مع: می خواهند.

(۶). آو، آج، مع، لب خدا. [.....]

(۷). آج، لب: سزاوار خداست.

(۸). آج، لب: در اینکه دلالتی.

(۹). اساس: آسمان، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۱۰). آو، بم: هیچ ندانی.

(۱۱). مع: فرو بافند.

(۱۲). آو، آج، بم، لب: سخت به آن کفر که آورده باشند، مع: بودند که کافر شدند.

(۱۳). مع تعالی.

(۱۴). آو، آج، بم، لب، آو موعظه من ربکم - الایة.

صفحه : ۱۶۴

آن امری باشد که دعوت کند باصلاح، و زجر کند از قبیح بدانچه (۱) متضمن باشد از رغبت و رهبت، و دعوت کند با زهد و خشوع، و صرف کند از عصیان و فسوق، و مراد بدو (۲) قرآن است. وَ شِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ، و شفای آنچه در دلهاست از درد جهل. و دل را برای آن صدر خوانند که، جای او صدر است، و قرآن را برای آن شفا خوانند (۳) که درد جهل، دردی است که آن را دوا جز به علم نباشد، و قرآن مایه (۴) علم است. وَ هُدًی، و بیانی است و رحمت مؤمنان را، و رحمت، نعمتی باشد بر محتاج برای آن که آن کس که (۵) جوهری به پادشاهی دهد، نگویند او را (۶) رحمت کرد بر او، و مؤمنان را برای آن تخصیص کرد که ایشانند که منتفع شدند بدان.

قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ، بگو ای محمد، به فضل و رحمت خدای شادمانه شوند (۷).

مفسران خلاف کردند در معنی فضل و رحمت در اینکه آیت، بو سعید خدری گفت: فضل الله، قرآن است، و رحمت او آن است که: ما را از اهل قرآن کرد. بنی هلال بن یسار (۸) و مجاهد و قتاده گفتند: فضل الله، قرآن (۹) است، و رحمت ایمان (۱۰) است. عبد الله عمر گفت: فضل الله، اسلام است، و رحمت او تزیین (۱۱) اسلام است در دلهای مسلمانان. خالد بن معدان گفت: فضل الله، اسلام است و رحمتش ستر است که به ما فرو پوشید. کیالی (۱۲) گفت: فضل الله، نعمت ظاهر است، و رحمت نعمتهای باطن، بیانش قوله: وَ أَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَ بَاطِنَةً... (۱۳)، ابو بکر الوراق گفت: فضل الله، التعماء و هو ما اعطى و حبا و رحمة الالاء و هو ما صرف و زوی. ابن عیینة (۱۴) گفت: فضل الله، التوفیق، و رحمة العصمة، و هر دو از باب لطف است، آن لطف که مکلف

عند آن طاعت بکند آن را توفیق خوانند، و آنچه عند آن از

- (۱). آز: یا آنچه.
- (۲). همه نسخه بدلها: به او.
- (۳). آج، بم، لب، آز: خوانند.
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: نامه.
- (۵). همه نسخه بدلها او.
- (۶). مل، مج که. [.....]
- (۷). آو، بم: بشوی.
- (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: هلال بن سفیان.
- (۹). همه نسخه بدلها: ایمان.
- (۱۰). آج، مل، مج، لب، آز: قرآن.
- (۱۱). مج: تزیین.
- (۱۲). مل: کسائی، مج: کتابی.
- (۱۳). سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۰.
- (۱۴). مل، مج: ابو عیینه.

صفحه : ۱۶۵

معاصی امتناع کند، آن را عصمت خوانند. سهل بن عبد الله گفت: فضل الله، اسلام است و رحمته، توفیق اختیار مذهب حق. حسین بن الفضل گفت: فضل «۱» ایمان است، و رحمت بهشت است. ذو النون مصری گفت: فضل الله بهشت و جنان است، و رحمت نجات و رستگاری از دوزخ و نیران است. عمرو بن عثمان الصدفی گفت:

فضل الله رسانیدن است به نعمت، و رحمت داریم داشتن آن نعمت. و باقر گفت - علیه السلام «۲»:

فضل الله، الاقرار برسول الله - صلی الله علیه و آله - و رحمته، الاقرار بولایه علی بن ابی طالب - علیه السلام.

فبذلک، ذلک اشارت است به فضل و رحمت و «۳» هر یکی از ایشان، گفت: بدان باید تا خرم باشند «۴»، و ابو علی گفت: تکرار «فا» برای تأکید است، چنان که شاعر گفت «۵»:

إذا هلك فعند ذلك فاجزعی

و بعضی دیگر گفتند: دوم زیادت است. ابو جعفر المدنی خواند: فلتفرحوا، و رويس همچنین. و روایت کرده‌اند اینکه قراءت از ابی کعب، و کذلک قوله: مِمَّا يَجْمَعُونَ «۶»، به «تا» ی معجم من فوق، و آن «۷» لغت بعضی عرب است که [با] «۸» لام مخاطب را امر کنند، و یعقوب در فلیفرحوا موافقت کرد. و جمله قراء به «یا» خواندند برای آن که «لام» امر غایب را باشد، و «تا» خطاب را، و جمع میان ایشان درست نباشد، و ابو علی گفت: هذا اصل مرفوض، اینکه اصلی است رها کرده و متروک. هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ، او بهتر است از آنچه شما جمع می کنید از اموال و حطام دنیا. اگر گویند: نه خدای تعالی ما را نهی کرد از فرح، و فرح، را ذمّ کرد در چند آیت، منها قوله: ... لا تَفْرَحِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ «۹»، و قوله: إِنَّهُ لَفَرِحَ فَخُورٌ «۱۰». و قوله: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خِلَافَ

رَسُولِ اللَّهِ... «۱۱»، جواب از اینکه، آن

- (۱). آج، مل، لب، آز فضل الله.
- (۲). مل: حضرت امام محمد باقر علیه السلام.
- (۳). همه نسخه بدلها به.
- (۴). آو، آج، لب، آز: شاد باشد.
- (۵). آج، لب، آز مصرع.
- (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل هر دو جا. [...]
- (۷). آج، لب، آز: و اینکه.
- (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.
- (۹). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۶.
- (۱۰). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰.
- (۱۱). سوره توبه (۹) آیه ۸۱.

صفحه: ۱۶۶

است که: آن فرح که آن مذموم است و ما را از آن نهی کرده‌اند بطر و اشر است که به اختیار ماست، و اما آنچه نه بقصد و داعی ما باشد از سرور عند سببی، امر و نهی و تکلیف آن را متناول نباشد، دیگر آن که: آن جا که مطلق گفت مذموم است، و آن جا که مقید گفت به قرینه مدح ممدوح است [کقوله: فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ... «۱»]، و آنچه مقید است به قرینه ذم «۲» کقوله: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ... «۳»]، و از جمله آنچه به قرینه مدح آمد و ممدوح است [«۴» قوله تعالی: يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ، بِنَصْرِ اللَّهِ... «۵»]، و قوله: فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ «۶»]. قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ - الاية، حق تعالی بدین آیت خطاب کرد «۷» با مشرکان عرب بر زفان «۸» رسول - علیه السلام - گفت: أ علمتم، بدانسته‌اید «۹» آنچه خدای تعالی [۱۴۸- پ]

بفرستاد برای شما از روزی شما، از آن جا حرام و حلال کردید، یعنی خدای تعالی برای شما ارزاقی پدید کرد، شما از «۱۰» خویشتن آن را حرام کردید بی حجتی و بینتی از خدای تعالی، چون: بحیره و سائبه و وصیله و حام.

آنگه گفت: یا محمد؟ پیرس از ایشان و بگو ایشان را که: خدای دستوری داد شما را! استفهامی است بر سیل تقریب و ملامت - یعنی بی دستوری خدای می کنید أم عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ، یا دروغ بر خدای می نهید! چون قسمت اول باطل شد، [قسمت] «۱۱» دوم درست شد، و مورد آیت انکار و تقریب است بر آنان که از خویشتن تحلیل و تحریم کردند.

آنگه تهدید کرد ایشان را [که] «۱۲»: وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، گفت: چه گمان می‌برند آنان که دروغ بر خدای نهادند که، روز

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۰.

(۲). آو، آز: دوم.

(۳). سوره توبه (۹) آیه ۸۱.

(۵). سوره روم (۳۰) آیه ۴.

(۱۲-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مج، افزوده شد.

(۶). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۸۳. ظاهراً اینکه آیه برای مورد مدح که مؤلف اراده کرده است، مناسب نمی‌نماید.

(۷). آو، آج، بم، لب، آز: حکایت کرد.

(۸). همه نسخه بدلها: زبان.

(۹). آو، آج، بم، مل، آز: ندانسته‌اید. [...]

(۱۰). لب: بهره.

(۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

صفحه : ۱۶۷

قیامت با ایشان چه خواهد رفتن؟ همانا گمان رحمت و ثواب نبرند «۱»، چه «۲» گمان عقاب و عقوبت نباید «۳» تا برند. و وجهی دیگر در معنی آیت آن است که: کجا گمان ایشان به تفصیل آن رسد که خدای تعالی اعداد «۴» کرده باشد برای ایشان از عقاب. آنگه گفت: خدای تعالی، خداوند فضل و افضال و نعمت است بر خلقان و آنچه بر ایشان آمد از وبال و عقوبت هم از فعل ایشان و از کرد «۵» ایشان، و لکن بیشتر مردمان اینکه ندانند از آن جا که اندیشه نکرده باشند و شکر نعمت او نکنند از اینکه وجه را. قوله: وَ مَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ - الاية، حق تعالی در اینکه آیت تهدید کرد مکلفان را.

گفت: و تو ای محمّد؟ و مراد امت و جمله مکلفان - نباشی در کاری. و شأن، کاری باشد که آن را قدر و منزلتی باشد، و الشأن و الحال «۶» و البال «۷» نظائر، در هیچ کاری نباشی و هیچ قرآنی بر اینان نخوانی و هیچ عملی و کاری نکنی الا ما «۸» بر شما گواه باشیم. چون در آن جا شوی «۹» و خوض کنی برای آن گفت، تا مکلفان متنبه و متعظ باشند و غافل و بی‌خبر نباشند، و بدانند که بر ایشان رقیبان و نگاهبانانند، فساد از سر فرو فکنند «۱۰» و گزافکاری پیش نگیرند، و قوله: وَ لَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ، اینکه «من» اینکه جایگاه زیادت است و برای تأکید نفی آورد، چنان که: ما جاءنی من رجل. قوله: وَ مَا يَعْزُبُ، دور «۱۱» نشود و غایب نشود و فرو نشود بر خدای تعالی. جمله قرآ خواندند:

يعزب بضم الزّاء، مگر کسائی که او خواند: و ما يعزب بالكسر، و هما لغتان. و قوله:

منه من قرآن، اینکه ضمیر راجع است با قرآن، و او ضمیر قبل الذکر است علی شریطه التفسیر، و اینکه برای تفخیم شأن قرآن گفت. و قوله: من قرآن، شاید که تبیین بود و شاید که زیادت بود، و قوله: شهوداً، جمع شاهد، يقال: شهد علیه، و هو نقيض شهد له، و قوله: إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ، يقال: افاض في العمل و افاض في الحديث

(۱). آج، آز: می‌برند.

(۲). آو، آج، بم، لب، آز: جز.

(۳). مل: باید.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: اعتداء.

(۵). آو، آج، بم، لب، آز: کردار.

(۶). اساس: فی الحال، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۷). اساس: و المال، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

- (۸). همه نسخه بدلها: و ما.
 (۹). همه نسخه بدلها در او.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: فرو نکنند.
 (۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: و دور.

صفحه: ۱۶۸

اذا دخل فيه و تفاوضنا «۱» الحدیث، و اصله من فاض الماء اذا سال، و افضته أنا كأنه یسبل «۲» الحدیث و یصبه. و ما یعزب، ای [و] «۳» ما یبعد، و منه العزب للرجل اللمدی لا- زوجة له. و عبد الله عباس گفت: لا یعزب، ای لا یغیب. و قوله تعالی: من مثقال ذرّة، «من»، زیادت است مؤکد نفی، و «مثقال» مفعال باشد من الثقل، یعنی مقدار ذرّة و بثقلها «۴». و ذرّ «۵»، مورچه خرد «۶» باشد، الواحده ذرّة، اینکه حقیقت اوست، و آنکه در هر محقّری و اندکی استعمال کنند تا گفته‌اند «۷»: آنچه در روشنایی آفتاب پیدا شود چون آفتاب در کوی «۸» جهد آن را ذرّة خوانند، حق تعالی بر سیل مبالغت گفت: آن مقدار از من و از علم و مراقبت و محافظت من فرو نشود، و نظیره قوله: فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ، و مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ «۹».

و لا- اصغر من ذلک و لا- اکبر، نه کهتر از آن و نه نیز مهتر از آن و الّا آن در نوشته مبین «۱۰» ثبت کرده‌اند و بنوشته، و آن لوح محفوظ است. حمزه و خلف و یعقوب خواندند: و لا اصغر من ذلک و لا اکبر، به رفع در هر دو لفظ عطفاً علی المحل، برای آن که جار و مجرور در محل «۱۴۹-ر»

رفع است، و معنی آن که: و ما یعزب عن ربّیک مثقال ذرّة، و باقی قراء: خواندند و لا- اصغر من ذلک و لا اکبر عطفاً علی اللفظ، اعنی علی قوله: من مثقال ذرّة، و اگر چه مفتوح است در لفظ، در حکم مجرور است و لکن جرّ بر او ظاهر نشد از آن که لا ینصرف است.

آنکه حق تعالی پس از آن که وعظ امت بگفت، بشارت داد دوستان خود را، گفت: أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ، گفت: الا؟ و فایده [او] «۱۱» استفتاح کلام باشد و تنبیه سامع تا با خبر باشد از خطاب مخاطب، دوستان خدای را، بر ایشان نه ترسی باشد و نه ایشان اندوهگن «۱۲» شوند.

(۱). آو، آج، بم، مل، آز: تفاوضیا. [.....]

(۲). آو: یفیض.

(۱۱-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). آو، آج، بم، یثقلها، مل: و ثقلها.

(۵). آو، مج، لب: ذرّ.

(۶). مل، مج، لب: خورد.

(۷). آو، آج، بم، لب، آز: گویند.

(۸). همه نسخه بدلها: کوه.

(۹). سوره زلزله (۹۹) آیه ۷ و ۸.

(۱۰). همه نسخه بدلها: روشن.

(۱۲). مج، آج، آز: اندوهگین.

صفحه : ۱۶۹

اهل علم خلاف کردند در آن که که باشد که استحقاق اینکه نام دارد، و سعید بن جبیر گفت، از رسول- علیه السلام- پرسیدند که: من اولیاء الله، دوستان خدای کیستند! گفت: آنانند که چون مردمان ایشان را ببینند^(۱)، خدای را یاد کنند دیدار ایشان مردم را لطف باشد در ذکر خدای، و راوی خبر گوید که، از رسول- صلی الله علیه و آله- شنیدم که می گفت: خدای را بندگانی هستند که نه پیغامبرانند و نه شهیدانند، پیغامبران و شهیدان را بر ایشان غبطت باشد روز قیامت به مکان ایشان از خدای، گفتند: یا رسول الله؟ [کیستند]^(۲) ایشان و عمل ایشان چه باشد! ما را بگو تا ما نیز ایشان را دوست داریم، گفت: قومی باشند که با یکدیگر دوستی کنند برای خدای بی آن که میان ایشان رحمی و خویشی باشد و بی مالی که به یکدیگر دهند، و الله که رویهای ایشان به نور تابنده بود و ایشان بر منبرهای نور باشند، چون مردمان ترسند ایشان ترسند، و چون مردمان دژم باشند ایشان نباشند، آنگه برخواند: *أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*، و امیر المؤمنین علی را گفتند: از وصف اولیای خدا چیزی بگویی، گفت:

۳ «عمش» العیون من الشهر، صفر الوجوه من العبر، خمص البطون من الوی، بیس الشفاه من الظما

گفت: چشمهایشان از بی خوابی آب ریزد و رویهایشان زرد باشد از عبرتها که ببینند، شکم باریک دارند از گرسنگی، لب خشک دارند از تشنگی. این کیسان گفت: آنان باشند که خدای تعالی کار ایشان به خود توّل کند از الطاف و توفیق و بیان و ابراز برهان، و ایشان توّل کنند به کار خدای- عزّ و جلّ- از عبادات و دعا.

و روشتر وصف آن است که، خدای تعالی هم در اینکه آیت گفت: *الَّذِينَ آمَنُوا*، گفت: مؤمنان باشند، و *كَانُوا يَتَّقُونَ*، به من ایمان دارند و از من ترسکار^(۴) باشند، و چون به اجماع امت اینکه دو خصلت در امیر المؤمنین علی بر وجه مزیت و تفضیل حاصل بود، او را ولی الله گفتند، اما ایمان او سابق بود^(۵) و در تقوی مقتدا، تا

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: ببینند.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: حمش.

(۴). مج: ترسکارتر. [.....]

(۵). آج، مل، مج، لب، آز در او.

صفحه : ۱۷۰

اول المؤمنین گفتند او را و امام المتّقین. و اهل لغت گفتند: خوف^(۱)، انزعاج القلب باشد لما يتوقّع من المكروه، و الحزن غلظ الهمّ مأخوذ من الحزن، و هو الارض الغليظة^(۲).

آنگه گفت آنان که چنین باشند: *لَهُمُ الْبُشْرَى*، ایشان را بشارت بود در دنیا و آخرت، عبادۀ صامت گفت^(۳)، از رسول- علیه السلام- پرسیدم که: اینکه بشارت چیست که ایشان را باشد! گفت:

۴ «الرّؤيا الصّالحة» يراها المسلم «او تری له

، خواب نیک باشد که مرد مسلمان ببیند یا در حق او ببیند، اینکه بشارت دنیا باشد، و بشارت آخرت بهشت بود. ابو الدرداء، روایت کرد که، اینکه حدیث از رسول- علیه السلام- پرسیدم، گفت: کس مرا از اینکه نپرسید، و آنگه جواب هم اینکه^(۵) گفت که گفتیم. ابو هریره روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و آله- که او گفت: چون قیامت نزدیک رسد، خواب مرد مسلمان خطا

نکند» (۶)، و خواب آن کس راست تر بود که، سخن او راست تر بود.

آنکه گفت: خواب سه گونه باشد، یکی: بشارت بود از خدای تعالی، و یکی:

از حدیث نفس مرد باشد از آنچه در دل او بود، و سیم (۷): خوابی که شیطان نماید. و خواب، جزوی است از چهل و شش جزو از پیغامبری، چون یکی از شما چیزی بیند که از آن کراهتی باشد او را، باید تا باز نگوید و برخیزد (۸) دو رکعت نماز کند، آنکه گفت: من قید دوست دارم در خواب و غل را کاره باشم، چه قید ثبات در دین بود.

زهری و قتاده گفتند: مراد [۱۴۹-پ]

بشارت است که بنده را دهند (۹) در مرگ. حسن بصری گفت: بشارت است به ثواب و بهشت که قرآن بدان ناطق است که گفت: وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ... (۱۰)، وَ بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ... (۱۱)، و ضحاک گفت: آن است که، مؤمن را بنمایند و اعلام کنند

(۱). اساس: چون، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). اساس: الغلیظ، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: گوید.

(۴). اساس: السلام: به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل: چنین.

(۶). آو، آج، بم، مل، لب، آز: کم خطا کند.

(۷). مل، لب، آز: سیوم.

(۸). همه نسخه بدلها و.

(۹). همه نسخه بدلها در.

(۱۰). سوره فضلت (۴۱) آیه ۳۰.

(۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۵.

صفحه: ۱۷۱

که جای او کجاست. عطا گفت: فریشتگان رحمت به وقت نزع روح بنده مؤمن بیایند و او را بشارت دهند، چنان که خدای تعالی گفت: تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ... (۱)، و قال الله تعالى: الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ (۲) - الاية. ابن کيسان گفت: بشارت دنیا آن است که، در کتابهای پیغامبران است از وعده ثواب و بهشت، و بشارت آخرت آن است که در نامه‌های ایشان بود از طاعت که به آن به بهشت شوند. لا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ، ای لا خلف لوعده الله، وعده خدای را تغییر و تبدیل نباشد و در او خلاف نرود، و ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، اینکه ظفری بزرگوار است.

نافع گفت: روزی حجاج خطبه می کرد. خطبه‌ای دراز بکرد، عبد الله عمر سر بر کنار من نهاد، حجاج گفت که: عبد الله زبیر کتاب خدای را تبدیل کرد، عبد الله عمر گفت: نه تو توانی کردن و نه او، لا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ، حجاج گفت: لقد اوتيت علما، تو را علم داده‌اند و از سر آن حدیث برفت.

و لا يحزنك قولهم، نباید تا تو را دلتنگ کند سخن ایشان، ظاهر او نهی است و معنی تسلیت رسول - علیه السلام. و نهی در ظاهر به حزن تعلق دارد و در معنی به اسباب او، یعنی التفات مکن با قول ایشان و اعتداد مکن [به] (۳) سخن ایشان تا تو را دلتنگی نیارد، و

مثله قولهم: لا اریئک «۴» هاهنا، نباید تا من تو را اینکه جا بینم، در ظاهر نهی است خود را از رؤیت، و معنی آن که: نگر تا اینکه جا نباشی که من تو را اینکه جا بینم؟ آنکه ابتدا کلامی دگر کرد و گفت: إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، عزت جمله خدای را باشد که [هر که] «۵» عزیز شود به او عزیز شود، و عزت همه او را باشد و او را رسد، و او شنواست به اقوال ایشان و عالم به احوال ایشان تا جزا کند ایشان را به سزای ایشان.

الْأَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ، آنکه گفت: خدای راست هر که در آسمانها و زمین است، همه او را اند به ملک و ملک، بندگان و پرستاران

(۱). سوره فضلت (۴۱) آیه ۳۰.

(۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۲. [.....]

(۳-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۵). اساس: لاریئک، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه: ۱۷۲

وی اند «۱»، و «من» عقلا را باشد و «ما» لما لا یعقل، و قوله: وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ «ما» محتمل است دو وجه را، یکی آن که: استفهامی باشد، یعنی اینکه مشرکان را که با او انباز گرفته‌اند چه چیز را متابعت می‌کنند، و صورت استفهام باشد و مراد تقریر و تقریر، یعنی هیچ چیز را متابعت نمی‌کنند که آن را اصلی باشد. و وجهی دگر آن که: «ما» نفی را باشد، یعنی متابعت نمی‌کنند اینکه مشرکان شریکانی را که ایشان بر حقیقت شریکان خدایند، جز که ایشان به تسمیه نا واجب نا مستحق ایشان را آله و معبودان خود می‌خوانند و اعتقاد می‌کنند، بیانش: إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ «ان» به معنی «ما» ی نافی است، متابعت نمی‌کنند الا ظن و گمان را و بر هیچ علمی حاصل نشده‌اند- و هر دو وجه به یکدیگر نزدیک است. وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ، و ایشان جز دروغ نمی‌گویند، و معنی آیت تحریر و تقدیر «۲» مکلفان است بر توحید و اخلاص عبادت خدای را تعالی، و آن که با او شرک نیارند که آنان که شرک آرند «۳» حاصلند علی [لا] «۴» شیء و لا بصیره.

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ، تا آنکه «۵» چون خلقان را به توحید و عبادت دعوی می‌کردند «۶» ایشان را تنبیه کرد بر ادله‌ای که به آن توصل توان کردن به توحید او، و آن افعالی است که قدیم تعالی مختص است به قدرت بر آن، گفت: او آن خدای است که شب را به لباس و جامه خواب شما کرد تا در او بیارامی، یعنی چنان که جامه مرد را «۷» و عیبهای اندام او پنهان کند شب همچنین است، به تاریکی بر خلقان و احوال ایشان پردگی کند و پوشیدگی آرد، از اینکه جا گفت شاعر:

اللَّيْلُ لِلْعَاشِقِينَ سَتْرٌ يَأْتِيهِ أَوْ قَاتِهِ تَدْوَمٌ وَقِيلَ: اللَّيْلُ أَخْفَى لِلْوَيْلِ. آنکه گفت: بیرون از آن که پرده و پوشش تو است، جای آرام اوست «۸»، آرامگاه تو است تا تو از رنجهای [ر] «۹» وز و تاختن و رفتن و سعی

(۱). همه نسخه بدلها: او اند.

(۲). همه نسخه بدلها: تقریر.

(۳). آو، آج، بم، مج، لب، آز: آوردند، مل: آورند.

(۴-۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۵). مل: آنگاه.

(۶). همه نسخه بدلها: دعوت کرد.

(۷). آو، آج، بم، لب، آز: مردم را.

(۸). همه نسخه بدلها: تو است.

صفحه: ۱۷۳

کردن در حوایج برآسایی [۱۵۰-ر]، چه اگر شب «۱» روشنای به حدّ روز بودی، حرص تو را رها نکردی که از عمل و سعی و کاری «۲» و رنج بر آسودی، چنان که در شبهای روشن بیشتر مردمان کنند «۳» و النَّهَارَ مُبْصِرًا، و روز را بینا کرد [ه است و] «۴» شب از جهت تاریکی بمثابت نابینایی کرد، و روز را چو «۵» بینایی، و هذا من باب لیل نایم و نهار صایم، ای ینام فیه و یصام، و مثله قوله: فَمَا رَبَّحْتَ تِجَارَتُهُمْ... «۶»، ای فما ربحوا فی تجارتهم «۷»، آنگه بر مجاز و توسّع فعل را با روز داد و با تجارت بر طریق مبالغت، و علی هذا بیت جریر:

لقد لمتنا یا امّ غیلان فی السّری و نمت و ما لیل المطیّ بنائم
و قال رؤبه:

نام لیلی و تجلی همی

و قال آخر:

هدا اذا ما نام لیل الهوجل

و اینکه جعل، به معنی خلق است، برای آن متعدّی است به یک مفعول، و چون به معنی نصب باشد [متعدّی بود به دو مفعول، چنان که گفت: وَ جَعَلْنَا اللَّیْلَ لِبَاسًا، وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا] «۸» «۹». إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ. در اینکه که گفت، از جعل شب و روز به اینکه صفت، آیاتی است و علاماتی و دلالتی گروهی را که ایشان بشنوند و اندیشه کنند و معتبر شوند. قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وُلْدًا، آنگه حکایت کرد از شنیعی «۱۰» قول مشرکان و آنان که خدای را فرزند گفتند، گفتند: خدای فرزند گرفته است، خدای تعالی به اینکه آیت رد کرد بر سه گروه: یکی مشرکان که گفتند: الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ، و فریشتگان دختران

(۱). همه نسخه بدلها در.

(۲). همه نسخه بدلها: کار.

(۳). اساس: کند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. [.....]

(۵). آو، آج، بم: چون.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۶.

(۷). همه نسخه بدلها: تجارتهم.

(۸). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱۰ و ۱۱.

(۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد.

(۱۰). مل: تشنیع، مج: شنیع.

صفحه: ۱۷۴

خدایند، و جهودان که گفتند: عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ... «۱»، و ترسایان که گفتند: الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ... «۲»، و چنان که حقیقت اینکه بر خدای محال است، مجازش هم بر خدای روا نیست از تَبْنِي و به پسری گرفتن، برای آن که پسر و دختر بر حقیقت آن را باشد که از باب «۳» او آفریده باشد و پسری کرده که آن گیرد که او محتاج باشد. آنگه نفی کرد آن را از خود و گفت: او منزّه است و بی‌عیب و دور از آن که در «۴» گمان برند، یعنی او منزّه است از حقیقت اینکه حدیث که اداء به جسمیت کند، و غنی و بی‌نیاز از مجاز اینکه که تَبْنِي باشد و اداء به آن کند که او را به فرزند حاجت باشد برای اعانتی و چیزی مانند اینکه. لَهْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ، هر چه در آسمان و زمین او راست، و آن که همه آسمان و زمین ملک و ملک او باشد او را چه حاجت بود به فرزند؟ آنگه گفت:

إِنْ عِنْدَكُمْ، و المعنى ما عندكم مِنْ سُلْطَانٍ، اى مِنْ حِجَّةٍ. بِهَذَا، اى بِهَذَا الْقَوْلِ، شما را بر اینکه که می‌گویی حَجَّتِي و برهانی نیست، چون چنین است، أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ، روا می‌داری که بر خدای چیزی گویی «۵» که ندانی؟ قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ، بگو ای محمّد و اعلام کن اینان را که: آنان که بر خدای تعالی دروغ می‌نهند و فرو می‌بافند «۶» آن را، و گفتیم که: اصل فری، قطع باشد، و فعل و افتعال اینکه جا به یک معنی است، يقال: فریت الشَّيْءَ و افتريته، و فریت الحديد مثل فریت الاديم، چه ادیم چون ببرد از او نعلی سازد، آن کس نیز که دروغ می‌گوید از آن مقصودی می‌رساند «۷» خود را. لَا يُفْلِحُونَ، ایشان ظفر نیابند و ایشان را بقای و فلاحی نباشد. کلبی گفت، معنی آن است که: لَا يُؤْمِنُونَ، ایمان نیارند، و گفتند: رستگاری نیابند.

و قوله: مَتَاعٌ فِي الدُّنْيَا، مرفوع است به آن که خبر مبتدای محذوف است، اى هُوَ مَتَاعٌ، یعنی آن دروغ که بر خدای می‌نهند «۸» متاعی است و برخوردارى در دنیا، و

(۲-۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۳). آو، بم، مج: آب، آج، لب، آز: آل، مل: آن.

(۴). همه نسخه بدلها او.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل: می‌گویی.

(۶). آو، آج، بم، لب، آز: فرا می‌بافند.

(۷). همه نسخه بدلها: می‌سازد.

(۸). اساس: می‌نهد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

صفحه: ۱۷۵

اینکه بر سبیل تحقیر و تقلیل «۱» گفت، یعنی اینکه زود بگذرد. آنگه گفت: مرجع و بازگشت ایشان با ما باشد، پس آنگه بچشانیم ایشان را عذاب سخت به آن کفر که آورده باشند، و مورد آیت مورد تهدید و وعید است «۲» و تحذیر از کفر «۳» و دروغ بر خدای - جل - جلاله - و آن که اینکه را عاقبتی ذمیم خواهد بودن از عذاب دوزخ.

[قوله تعالى] «۴»:

[سوره یونس (۱۰): آیات ۷۱ تا ۹۲]

[اشاره]

وَ اتلّٰ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِن كَانَ كُذِبَ عَلَيْكُمْ مَقَامِي وَ تَذَكِيرِي بِآيَاتِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَ شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقضُوا إِلَيَّ وَ لَا تَنْظُرُونِ (۷۱) فَإِن تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَاءَلْتُمْ مِن أَجْرٍ إِن أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَ أَمِرْتُ أَن أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۷۲) فَكَذَّبُوهُ فَجَبَّيْنَاهُ وَ مَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَ جَعَلْنَاهُمْ خَلَائِفَ وَ أَعْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنذَرِينَ (۷۳) ثُمَّ بَعَثْنَا مِن بَعْدِهِ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِن قَبْلُ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ (۷۴) ثُمَّ بَعَثْنَا مِن بَعْدِهِم مُّوسَى وَ هَارُونَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ بِآيَاتِنَا فَاسْتَكْبَرُوا وَ كَانُوا قَوْمًا مُّجْرِمِينَ (۷۵)

فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِن عِنْدِنَا قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسِحْرٌ مُّبِينٌ (۷۶) قَالَ مُوسَى أَ تَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ أَسِحْرٌ هَذَا وَ لَا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ (۷۷) قَالُوا أَ جِئْتَنَا لِنَلْفِتْنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا وَ تَكُونَ لَكُمْ الْكِبْرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ وَ مَا نَحْنُ لَكُمْ بِمُؤْمِنِينَ (۷۸) وَ قَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ (۷۹) فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ قَالَ لَهُم مُّوسَى أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُّلقُونَ (۸۰)

فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ مُوسَى مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَيَبْطِلُهُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ (۸۱) وَ يَحِقُّ لِلَّهِ الْحَقُّ بِكَلِمَاتِهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ (۸۲) فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِّن قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِّن فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِمْ أَن يُفْتَنَهُمْ وَ إِن فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ (۸۳) وَ قَالَ مُوسَى يَا قَوْمِ إِن كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُّسْلِمِينَ (۸۴) فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۸۵)

وَ نَجَّيْنَا بَرَحْمَيْتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ (۸۶) وَ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى وَ أَخِيهِ أَن تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَ اجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَ اقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ (۸۷) وَ قَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ زِينَةً وَ أَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوهُ عَن سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَ اشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ (۸۸) قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا وَ لَا تَتَّبِعَانَّ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۸۹) وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَ جُنُودُهُ بَغْيًا وَ عَدَاوًا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۹۰)

آلآن وَ قَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَ كُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ (۹۱) فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لَتَكُونَ لِمَن خَلَفَكَ آيَةً وَ إِن كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ عَن آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ (۹۲)

[۱۵۰- پ]

[ترجمه]

بخوان (۵) بر ایشان خبر نوح - علیه السلام - چون گفت قومش را ای گروه من اگر بزرگ شد «۶» بر شما مقام من و یاد دادن من به آیات خدای بر خدای توکل کردم بیاری «۷» کارتات و انبازتان، پس نباید تا باشد کار شما بر شما پوشیده، پس کار من تمام کنی و مرا مهلت مدهی.

اگر برگردی شما نخواستم از شما از مزدی نیست مزد من مگر بر خدای و فرمودند مرا که باشم از مسلمانان.

دروغ داشتند او را، برهانیدیم [او را] «۸» و آنان که با او بودند در کشتی و کردیم ایشان را خلیفتان و غرق بکردیم آنان را که دروغ داشتند آیات ما را، بنگر که چگونه بوده است عاقبت آ [نا] «۹» ن را که بترسانیدند [۱۵۱- ر].

(۱). اساس: تحقیقی، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلهای، تصحیح شد. [.....]

(۲). آج، لب، آز از عذاب دوزخ.

(۳). اساس: آن که، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹-۸-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۵). آو، آج، بم، لب: و بخوان.

(۶). آو، آج، بم، لب: باشد.

(۷). آج، لب: فراهم کنید، مع: بسازید.

صفحه : ۱۷۶

پس بفرستادیم از پس او پیغامبرانی به قومشان، آوردند به ایشان حجتها، نیاوردند ایمان به آنچه دروغ داشتند به آن از پیش ایشان «۱»، همچنین مهر نهم بر دل‌های کافران «۲».

پس بفرستادیم از پس ایشان موسی را و هرون را به فرعون، و اشراف قومش به حجتهای ما تکبر کردند و بودند گروهی گنهکاران. چون آمد به ایشان حق از نزدیک ما، گفتند اینکه جادوی است روشن.

گفت موسی می‌گوی حق را چون آمد به شما که جادوی است اینکه! و نه ظفر یابند جادوان.

[۱۵۱-پ]

گفتند آمدی «۳» به ما تا برگردانی «۴» ما را از آنچه یافتیم بر آن پدران ما را و باشد شما را «۵» بزرگواری در زمین! و ما نیستیم شما را باور دارنده «۶».

گفت فرعون به من آری هر جادوی دانا را.

چون آمدند جادوان، گفت ایشان را موسی: بیندازی آنچه شما می‌اندازی.

چون بینداختند، گفت موسی آنچه آوردی جادوی است که خدای باطل کند آن را که خدای نیک بانه کند «۷» کار مفسدان.

(۱). مع: آن.

(۲). کذا: در همه نسخه بدلها، از حدود گذرند گان.

(۳). مع: آمدید/ آمدی.

(۴). آو، آج، بم، لب: بر کارگردانی.

(۵). آو، آج، بم، لب: شما دو را.

(۶). آو، آج، بم، لب: باور دارند گان.

(۷). بانه کند/ بنکند.

صفحه : ۱۷۷

و درست کند خدای حق را به کلمات خود و اگر چه نخواهند کافران.

[۱۵۲-ر]

ایمان نیاوردند به موسی مگر فرزندان از قومش بر ترس از فرعون و قومشان که به فتنه افگند ایشان را، فرعون بزرگواری کرد در زمین و او از مسرفان بود.

و گفت موسی: ای قوم؟ اگر ایمان آورده‌ای به خدای، بر او توکل کنی اگر مسلمانی. گفتند بر خدای «۱» توکل کردیم، خدای ما مکن ما را فتنه برای قوم بیداد کاران «۲». برهان «۳» ما را به رحمت تو از قوم کافران.

وحی کردیم به موسی و برادرش که بگیری برای قومتان به مصر خانه‌ها «۴» و کنی خانه‌هایتان «۵» قبله و به پای داری نماز و بشارت ده مؤمنان را.

«۶»

[۱۵۲-پ]

و گفت موسی خدای [ما] «۷» که تو دادی فرعون را و قومش زینتی و مالها «۸» در زندگانی دنیا، خدای ما؟ گمراه «۹» شوند از راه تو، خدای ما؟ هلاک کن بر مالهای ایشان و بند زن بر دلهاشان که ایمان نیارند تا بینند عذاب سخت دردناک.

(۱). آو، بم: ور خدای. [.....]

(۲). آو، آج، بم، لب: بیدادگران.

(۳). آو، آج، بم، لب: و برهان.

(۴). اساس: خانها/ خانه‌ها.

(۵). اساس: جانهایتان/ خانه‌هایتان.

(۶). آج، بم، لب: ملائه.

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد، مج: خدای را.

(۸). آو، آج، بم، لب: خواستها/ خواسته‌ها.

(۹). آو، بم: تا گمراه.

صفحه : ۱۷۸

گفت پاسخ دادند دعای شما [را] «۱»، راست باشی و پیروی مکنی راه آنان را که ندانند. و بگذرانیدیم به فرزندان یعقوب در دریا «۲»، بر پی ایشان برفت فرعون و لشکرش بنا حق و ظلم تا دریافت [او را] «۳» غرق، گفت: ایمان آوردم «۴» که نیست خدای مگر آن که گرویدند بدو پسران یعقوب، و من از جمله مسلمانانم.

«۵» [۱۵۳-ر]

اکنون! و بی فرمانی کردی پیش از اینکه، و بودی از جمله مفسدان.

امروز برهانیم «۶» تو را به تنت تا باشی آنان را که از پس تو آیند علامتی، و بسیاری از مردمان از آیات ما غافلند.

قوله - عَزَّ و علا: وَ اَتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ - الایه، حق تعالی رسول خود را می فرماید که: بر خوان بر ایشان، یعنی بر اینکه کافران منکران خبر نوح - علیه السلام - و قصه او چون گفت قومش را. و تلاوت قراءت «۷» باشد، و اصل او از تتابع است که در قراءت حروف را تتابع «۸» باید کردن. و النبأ، الخبر، و قوم خود را بگفت: یا قوم، ای قوم؟ الاصل، یا قومی، «یا» ی اضافه بیفکنند و اکتفا کرد به کسره، و اگر چنان که بر شما بزرگ است یعنی گران است بر شما مقام من و بودن و استادگی «۹» [من] «۱۰» در

(۱). اساس: ندارد، از مج، افزوده شد، آو، آج، بم، لب: شما دو را.

- (۲). آو، آج، مج، لب: دریا را.
 (۱۰-۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
 (۴). آو، آج، بم، مج، لب: گرویدم.
 (۵). آو، آج، بم، مج، لب: الان.
 (۶). اساس: برهانیدیم، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد. [.....]
 (۷). اساس: قرآن، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
 (۸). آو، آج، بم، آز: تابع.
 (۹). آو: ایستاد، آج، آز: استاد، بم، مج: ایستادن، لب: ستادن.

صفحه : ۱۷۹

میان شما و شما را یاد دادن به آیات خدای، من بر خدای توکل کردم، و اینکه عند آن بود که ایشان گفتند: ما تو را بکشیم از آنچه ایشان را ملال آمد از آن که نوح- علیه السلام- به بامداد «۱» و شبانگاه وقت و بی وقت بر سر ایشان ایستاده بود «۲» و ایشان را دعوت می کردی و به خدای می ترسانیدی و عقاب خدای یاد می دادی و تحذیر می کردی، ایشان او را می زدندی و [می راندندی] «۳» جفا می کردند و هیچ باز نمی استاد «۴» از آن، گفتند: تدبیر آن است که ما او را بکشیم، گفتند: یا نوح؟ از پس کار خود برو «۵»، یا نه ما تو را بکشیم. نوح- علیه السلام- عند اینکه حال اینکه بگفت: ای قوم؟ اگر چنان است که مقام من در میان شما و وعظ من شما را به آیات خدای بر دل شما گران شد و قصد کشتن من می کنی، من توکل کردم بر خدای. فَأَجْمَعُوا أَمْرَكُمْ، شما کار خود بسازی و بسگالی. جمله قراء خواندند: به قطع «الف» من- الاجماع، و هو الازماع و الاعداد، قال الله تعالی: وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ... «۶»، و قال الشاعر:

یا لیت شعری و المنی لا تنفع

هل اغدون یوما و امری مجمع

ای معدّ، مگر نافع در روایت اصمعی، و در شاذّ اعرج و جحدری که ایشان خواندند: فاجمعوا، به «الف» وصل و فتح «میم»، من الجمع، کار خود جمع کنی، و معنی هم آن است، جز آن که آن لفظ در اینکه باب معروفتر است و مستعملتر است. ابو معاذ گفت: جمع و اجمع، به یک معنی آمد، چنان که ابو ذؤیب گفت:

و كأنها بالجزع جزع نبایع و اولات ذی العرجاء نهب مجمع

ای مجموع. و قوله: شُرْكَاءُكُمْ، به قراءت آن کس که خواند: فاجمعوا، به همزه موصوله من الجمع «واو» عطف باشد، و کلام بر ظاهر خود و به محذوفی حاجت «۷» نباشد، و معنی آن که: کار خود و شأن خود را جمع کنی. و بر قراءت آن کس که به قطع همزه خواند، من الاجماع- و آن قراءت عامّه قراست- در او دو وجه باشد، یکی آن که: «واو»، عطف نباشد، بل به معنی مع بود چنان که:

(۱). آج، بم، آز: بیامد.

(۲). بم، مج، لب، آز: بودی.

(۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۴). آو: نمی‌ایستادند، آج، لب: نمی‌استادند.

(۵). آو، آج، مج، لب، آز: بروی.

(۶). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۰۲.

(۷). آو، آج، بم، آز: خاص.

صفحه : ۱۸۰

استوی الماء و الخشبۀ، و جاء البرد و الطیالسة و لو ترکت النافۀ و فصیلها «۱» لرضعها، ای مع الخشبۀ و مع الطیالسة و مع فصیلها، و معنی آن باشد که: شما [و] «۲» معبودان شما به یک جای بنشینی و دست یکی کنی و کار خود بسگالی و بسازی. و وجه دگر آن که: فعلی «۳» را اضمار باید کردن که حال اقتضای او کند، من قولک: و ادعوا شرکاء کم. و در مصحف ابی‌همچنین است، و حذف اینکه فعل در اینکه جای روا باشد برای آن که در کلام دلیل است بر حذف او، چنان که شاعر گفت:

لفتها تبنا و ماء باردا

ای، [و] «۴» سقیتها ماء باردا، برای آن که تعریف در باب آب دادن مستعمل نباشد، و قال «۵» آخر [۱۵۳-پ]:

رَاب البان و تمر و اقط

و شرب، جز در لب «۶» نبود در تمر و اقط نباشد، و تقدیر باید کردن که: اکال تمر و اقط، [و اینکه طریقی است که در دگر جای تقریر] «۷» کرده‌ایم و جمله قراء، شُرکاء کم، به نصب خواندند عطفاً علی قوله: أمرکم یا به «واو» «۸» مع، یا به تقدیر فعلی مضمّر چنان که گفته شد. و یعقوب خواند در شاذ [و] «۹» حسن بصری و عیسی و سلّام و اینکه ابی اسحاق: و شرکاؤکم، [به رفع عطفاً علی الضّمیر فی قوله: فاجمعوا، و التقدیر: فاجمعوا امرکم انتم و شرکائکم] «۱۰» و معنی آن که: شما [و] «۱۱» معبودان شما به یک جای اعداد کنی و بسازی کار خود را. زجّاج گفت: اینکه روا نبودی اگر نه آنستی «۱۲» که در میان ایشان اسمی در اوفتاد که مفعول است، و الّا روا نبودی عطف کردن اسم ظاهر را بر مضیر متّصل که الّا با ضمیر منفصل باز آرند، و همچنین در ضمیر مستکن، چنان که حق تعالی گفت: إِنَّهٗ یَراکُم هُوَ وَ قَبِیلُهُ... «۱۳»، و قال: اسکن أنت و رَوجک «۱۴» الَّذینَ الَّذینَ، فَادْهَبْ أنت و رَبُّک... «۱۶».

(۱). اساس: فصلها، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۱-۱۰-۹-۷-۴-۲). اساس: ندارد، آز آو، افزوده شد.

(۳). آو، آج، بم، لب، آز: فعل.

(۵). آو، آج، بم، لب، آز: قول. [.....]

(۶). آو، آج، بم، لب، آز: آب.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل به معنی.

(۱۲). آو، آج، بم، مل، لب، آز: ندانستی.

(۱۳). سوره اعراف (۷) آیه ۲۷.

(۱۴). اساس: زوجک، به قیاس با نسخه آو، با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۳۵.

(۱۶). سوره مائده (۵) آیه ۲۴.

صفحه : ۱۸۱

ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً، ای مظلماً ملتبساً، پس نباید تا کار شما بر شما پوشیده باشد، من قولهم: غمّ الهلال علی الناس إذ اشتبه، و قال طرفه:

لعمرک ما امری علیّ بغمّة نهاری و لا لیلی علیّ بسرمد

و غمّ از اینکه جاست که دل را بپوشد، و غمّ از اینکه جا گویند ابر را که آسمان را بپوشد، و الغمّة و الغمّاء، الظلام و السّتر، قالت الخنساء:

و ذی کربۀ ارخی ابن عمرو «۱» خناقه و عمّته عن وجهه فتجلّت

ثُمَّ اقضوا إِلَيَّ، آنکه برانی بر من آنچه در دل داری. و القضاء، الفراغ من الامر، يقال: قضی فلان اذا مات «۲» و قضی دینه اذا فرغ منه. ضحاک گفت: انقضوا الیّ، به کار من قیام کنی تا مرا از خود باز داری، و فزّاء حکایت کرد از بعضی فزّاء که خواند: ثمّ افضوا الیّ، به «فا»، و قطع «الف» من الافضاء، ای توجّهوا حتّی تصلوا الیّ، يقال: افضیت «۳» الخلافة الی فلان اذا وصلت «۴» الیه. و لَا تُنظِرُونِ، و مرا مهلت مدهی و تأخیر مکنی. و فایده آیت آن است که خدای تعالی از نوح حکایت کرد که او به اصرار قومش بر کفر و اصرار ایشان او را، به نصرت خدای تعالی «۵» واثق بود و از کید قوم آمن «۶» به وعد خدای او را و اعلام او که ایشان او را زیان و گزند نتوانند کردن. و در او، تسلیه رسول است - علیه السلام - و تقویت دل او.

قوله: فَإِن تَوَلَّيْتُمْ، اینکه هم حکایت قول نوح است که، نوح گفت قوم را: اگر برگردی از من و وعظ «۷» نشنوی و پند من نپذیری، من بر اینکه دعوت که شما را می کنم اجری و مزدی و جعلی طمع ندارم، اجر من و مزد «۸» من و ثواب من بر خدای است - جلّ جلاله - و مرا فرموده اند تا: از جمله مسلمانان باشم و متابعت رای شما نکنم. و معنی آیت، اظهار غنی است از ایشان و آن که باز می نماید که: مرا در اینکه دعوت، غرض نفع شماست نه منفعت خود، و اگر مرا پاداشتی بودی «۹» جز بر خدای تعالی نیست

(۱). آو، آج، بم، آز: عمّی.

(۲). مج: فات.

(۳). اساس: افضت، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۴). اساس: واصلت، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل، مج و ثواب.

(۶). همه نسخه بدلها: ایمن.

(۷). همه نسخه بدلها: بجز مل، مج من. [.....]

(۸). مج: مژد.

(۹). اساس: بودمی، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۲

آنکه خدای تعالی باز نمود که: قوم او با او چه کردند و او چه کرد، گفت:

فَكَذَّبُوهُ، قوم او او را به دروغ داشتند و باور نداشتند او را، فَجَجِنَاهُ، ما او را برهانیدیم و آن قوم را که با او در کشتی بودند، و ایشان را در زمین خلیفه^(۱) کردیم، یعنی بازمانده و قایم مقام آن هلاک شدگان و آن کافران را که به آیات ما تکذیب کردند به طوفان غرق کردیم، بنگر تا عاقبت کار آنان که ما انداز کردیم ایشان را و ایشان نترسیدند و وعظ قبول نکردند به کجا رسید از بوار و هلاک؟ آنکه حق تعالی گفت: ما پس از نوح پیغامبر [آن]^(۲) فرستادیم به قوم خود، هر پیغامبری را به قومی، ایشان بیامدند و قوم خود را بترسانیدند و آیات و بینات و دلایل و حجج بیاوردند، ایشان نیز همان کردند که قوم نوح کردند از کفران و تکذیب، و ایمان نیاوردند به آنچه ایشان تکذیب کرده بودند به آن یعنی کافران پیشین. و «ما»، عبارت است از هر چه ایشان به آن ایمان نیاوردند، از آنچه واجب بود که به آن ایمان آرند از خدای و رسولان او و کتابهای او، و «ما» موصوله است به معنی الّذی. و قوله: مِنْ قَبْلِ، ای من قبلهم، و لکن چون مضاف الیه بیفگند، اسم را بنا کرد بر ضم بنای عارض، کقوله تعالی: لِلّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ، وَ مِنْ بَعْدُ^(۳)، و کوفیان اینکه را رفع علی الغایه خوانند. کَذَلِکَ نَطَبِعُ، ای نختم، ما چنین مهر نهیم بر دل‌های آنان که ظلم کنند و تعدی، [و]^(۴) از راه حق و فرمان [او]^(۵) بگذرند و تجاوز کنند و بیان تأویل اینکه لفظ کرده‌ایم در سورة الاعراف [۱۵۴-]، فلا-وجه لإعادته.

آنکه گفت: از پس [آن]^(۶) پیغامبران موسی و هارون را بفرستادیم به فرعون و قومش، استکبار کردند و ترفع نمودند و پای از حد بنهادند و مجرم و گناهکار شدند به کفر و عصیان. آنکه^(۷) بعضی از قصه موسی و فرعون گفتن گرفت، و بیان کردیم که وجه تکرار چه باشد در قرآن و به جایهای دیگر بیان شافی کرده شود- ان شاء الله و به التّقه.

گفت: فَلَمَّا جَاءَهُمْ، چون به ایشان آمد یعنی به فرعون و قومش

(۱). آرز: خلیف. (۲-۴-۵-۶). اساس: ندارد، از او، افزوده شد.

(۳). سوره روم (۳۰) آیه ۴.

(۷). اساس گفت، به قیاس با نسخه او، و دیگر نسخه بدلها، زاید می‌نماید، لذا حذف شد.

صفحه : ۱۸۳

الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا، حق از نزدیک ما، یعنی امر به ایمان و پیغامبر و کتاب، و عموم بر همه ادله برافتد که خدای تعالی داد موسی را تا بر فرعون و قومش عرض کرد از عصا و ید بیضا و آیات دیگر چون بدیدند هیچ دفع نداشتند آن را جز آن که گفتند: اینکه سحری است ظاهر و روشن. و سحر ایهام معجز باشد بر وجه حیل و تلبیس، و بیان بلیغ را به او تشبیه^(۱) کنند چنان که رسول- علیه السلام [گفت]^(۲):

انّ من الیّان لسحرا،

و کما قال الشّاعر:

و حدیثها السّحر الحلال لو أنّه لم یجن قتل المسلم المتحرّز

و آن ساحر که سحر کند، متقد صحت آن را کافر بود، و آن که اعتقاد صحتش نکند^(۳) فاسق باشد.

موسی- علیه السلام- ایشان را گفت آنچه خدای تعالی از او حکایت کرد:

أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ، صورت استفهام است و مراد تقریح، می‌گویی حق را چون به شما آمد که سحر است اینکه؟ و در تکرار «الف» استفهام فی قوله: أَسِحْرٌ، پس از آن که بیامد فی قوله: أَتَقُولُونَ، چند قول گفتند، یکی آن که: برای تقریر استفهام و تأکید

تقریر گفت، و تقدیر کلام آن «۴» است: أ تقولون للحق أنه سحر، ثم قال: أ سحر هذا، بر اینکه قول مفعول أ تقولون محذوف باشد، و قوله: أ سحر، از کلام موسی بودی «۵» نه از کلام فرعون و قومش. و قولی دیگر آن است که [بر] «۶» تکرار گفت برای تأکید را، چنان که گویند: أ تقولون لی أ عندك مال، و غرض از اینکه قوت استفهام است و تأکید او «۷». قولی دیگر آن است که: اینکه دو استفهام است، یکی از موسی - علیه السلام - و یکی از فرعون و قومش. آن که از موسی است: استفهامی است بر سبیل تقریر، و آن استفهام قول است، یعنی شما چنین می‌گویید، و اینکه قولی منکر باشد که حق را سحر گویند، پس معنی «۸» انکار باشد. و استفهام دوم «۹»: بر حقیقت

(۱). آو، آج، بم، لب، آز: تشبیه.

(۲، ۶). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). مل، لب، آز: بکند.

(۴). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۵). آو، آج، بم: بود، مع، لب، آز: بودند.

(۷). آج، مل، لب، آز: آن.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل او.

(۹). همه نسخه بدلها: قوم. [.....]

صفحه : ۱۸۴

خود باشد، از آن جا که ایشان چیزی دیدند خارق عادت من قلب العصاحیه، بر سبیل سؤال گفتند: اینکه که تو می‌کنی سحر است، یا آن را حقیقتی است! و قوله: أ سحر، حکایت باشد از موسی که اینکه حکایت کرد کلام ایشان را، آنگه کلامی «۱» مستأنف از سر گرفت، گفت: وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ، و ساحران فلاح و ظفر و نجات نیابند. آنگه حکایت کرد آنچه قوم فرعون گفتند موسی را: قَالُوا، گفتند، یعنی فرعون و قومش. أ جئنا. خطاب است از ایشان با موسی - علیه السلام: توبه ما آمده‌ای. و صورت استفهام و مراد تقریر، تا ما را بر گردانی از آنچه ما پدران خود را بر آن یافتیم از دین و اعتقاد و طریقت، يقال: لفته یلفته لفتا، و اللفت، الصّرف فالفتت، قال رؤبه:

لَفَّتْ لَفَاتٍ لَهَا خَضَادٌ

«۲» وَ تَكُونُ، عطف است علی قوله: لَتَلَفْتَنَّا، و «لام» که نصب فعل مضارع کند به اضممار أن [کنند] «۳»، و نیز تا باشد شما را خطاب است با موسی و هارون، کبریا و بزرگواری در زمین گمان بردند که غرض ایشان طلب پادشاهی و جباری است در زمین چنان که ایشان را در دل بود، و هر کس از اعتقاد خود به مردمان نگرد.

آنگه گفتند: ما شما را باور نداریم و تصدیق نکنیم و دین پدران رها نکنیم، آنگه فرعون در آن استاد «۴» تا جواب موسی دهد چون گمان برد که آن سحر است - و روزگار ساحران بود - برای «۵» فرعون را اینکه خیال قوی شد، کس فرستاد در اقطار ممالک خود و گفت: هر کجا ساحری و جادوی دانا هست «۶» به من آری. کوفیان خواندند، مگر عاصم: بکل سحر علیم، وزن فَعَالٍ لِلْمَبَالِغَةِ. و باقی قراء: بِكُلِّ سَاحِرٍ، علی وزن فاعل، و اینکه طلب سحر و سحره از فرعون پیش از آن بود که او بدرست ندانست که موسی با حق «۷» است و آنچه می‌نماید معجز است، و موسی او را گفت: ... لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِصَائِرٍ «۸».

- (۱). آج، بم، لب، آز: حکایت.
- (۲). کذا، در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط لسان العرب: لفتن لفتات لهن خضاد.
- (۳). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۴). آو، آج، بم، لب، آز: در استاد، مل: در ایستاد.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز مج آن.
- (۶). همه نسخه بدلها او را.
- (۷). همه نسخه بدلها: بر حق.
- (۸). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۲.

صفحه : ۱۸۵

و فرعون، اسمی است اعجمی علم لا ینصرف، و منع صرف او از اینکه دو سبب است، یکی عجمه، و یکی: علمیت. و وزن فعلول کفر دوس، و «واو» زاید است. و در کلام محدوفی هست آن جا که گفت: فَلَمَّا جَاءَ السَّحْرَةُ، و آن، آن است که دگر جای ذکر کرد: فارسل فرعون و جاء بالسَّحْرَةَ فحضرُوا «۱» فَلَمَّا جَاءُوا قَالَ لَهُمْ فرعون، کس فرستاد [۱۵۴-پ] و ساحران را از هر جایی جمع کرد و حدیث موسی با ایشان بگفت، ایشان برفتند و حبال و عصا و رسنها و چوبها مار پیکر و ازدها پیکر بکردند و مزبَّق بکردند- چنان که قصه آن برفت- و برابر موسی آمدند موسی ایشان را گفت: بیندازی آنچه خواهی انداختن، و اینکه صورت امر دارد. و معنی اینکه دو وجه دارد، تا نکو بود و الّا القاء ایشان باتفاق قبیح بود، و امر به قبیح، قبیح باشد. یک وجه آن است که: اینکه لفظ صورت امر است و مراد تحدی، چنان که گفت: فَأَتُوا بِسُورَةٍ... «۲»، و چنان که یکی از ما گوید خصمش را، با آن که داند که او بیئت ندارد: هات حججتک و اعرض علينا بینتک، و غرض او تخیل او باشد. و وجه دوم آن که: اینکه امر باشد مشروط، یعنی بیفگنی اگر محقی، چنان که گفت: وَ ادْعُوا شُهَدَاءَ كُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ «۳»، ایشان آنچه داشتند بینداختند. چون موسی- علیه السلام- بدید آن، دانست که آن سحر است گفت: مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحْرُ. «ما» موصوله است، به معنی الذی، گفت: آنچه شما آوردی «۴» سحر است و جادوی. إِنْ اللَّهُ سَيَبْطِلُهُ، خدای تعالی آن را باطل کند. و ابو عمرو خواند: مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحْرُ، علی تقدیر: مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحْرُ، ام لیس سحر به «۵». مَا جِئْتُمْ بِهِ، در جای ابتدا بود، و السَّحْرُ، در جای خبر او، و «ما» هم موصوله بود. و وجهی دگر آن است که «ما» استفهامی باشد و تقدیر آن بود که: ای شیء جئتم به السَّحْرُ هذا ام لیس بالسَّحْرُ، و اینکه در باب تکرار بر استفهام آن باشد که، یکی از ما گوید: کم مالک أَعَشْرُونَ ام ثلاثون، پس «ما» مبتدا بود و جئتم به خبر او باشد، چنان که: مَا اَكَلْتُمْ و مَا فَعَلْتُمْ و مَا قُلْتُمْ، ای ای شیء اکلکم و قولکم و فعلکم. و بر قراءت عامه، مَا جِئْتُمْ صَلَهِ و موصول در محل ابتدا بود، و السَّحْرُ خبر او

- (۱-۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و معج: و حضروا.
- (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۳.
- (۴). آج، مل، لب، آز آن.
- (۵). همه نسخه بدلها: لیس بسحر.

صفحه : ۱۸۶

باشد. آنکه گفت: إِنَّ اللَّهَ سَيُطِئُكَ، خدای آن را به باطل کند. «سین»، برای خلوص فعل است استقبال را. إِنَّ اللَّهَ لَا يُصَلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ، خدای تعالی عمل مفسدان را باصلاح نیارد و اصلاح نکند.

قوله: وَ يُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ، اینکه عطف است علی قوله: سَيُطِئُكَ و يحق، یعنی باطل به باطل کند و حق به حق، یعنی دلیل نصب کند و پیدا کند بر بطلان «۱» باطل و درستی حق. بِكَلِمَاتِهِ، به کلامش «۲». در او سه قول گفتند، حسن بصری گفت: به وعده او موسی را. قول دوم ابو علی گفت: به بیان او «۳» معانی آیات را که برای موسی بیان کرد. سیم «۴»: به آنچه سابق شد در لوح محفوظ از نوشته او به آنچه خواهد بدن «۵» که خلاف آن را روا نبود «۶». وَ لَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ، و اگر چه کافران آن را کاره باشند.

فَمَا آمَنَ لِمُوسَى، ایمان نیاوردند به موسی الا فرزندان از قوم او، یعنی قوم موسی - یعنی مؤمنان بنی اسرائیل. عبد الله عباس گفت ششصد هزار مرد بودند، و گفت: يعقوب - عليه السلام - با هفتاد و دو مرد در مصر آمد، آنکه نسل ایشان و فرزندان ایشان ششصد «۷» هزار شدند.

مجاهد گفت: مراد به فرزندان، قوم موسی اند که موسی را به ایشان فرستادند، پدران بگردند ایمان نیاورده «۸» فرزندان ایشان ایمان آوردند. بعضی دگر گفتند: اینکه جماعتی بودند «۹»، مادران ایشان از بنی اسرائیل بودند و پدران از قبط. بعضی دگر گفتند: «ها» راجع است با فرعون، و آن جماعتی اندک بودند از قوم فرعون. و دختر آسیه بود، و حزیبیل بود مؤمن آل فرعون، و ماشطه دختر فرعون، و دختر او، و زن خازن فرعون. و برای آن ذرّیه خواند ایشان را که، فرزندان کافران بودند و ایشان مستقل نبودند، بل منسوب و مضاف بودند با پدران. عَلَى خَوْفٍ مِّنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ، بر خوف و ترس از فرعون و اشراف قوم او.

(۱). آج، بم، مج، لب، آز: به آن معنی که نصب دلیل کند بر بطلان.

(۲). همه نسخه بدلها: به کلماتش. [...]

(۳). آج، بم، لب، آز و.

(۴). آج، مل، لب، آز: سیوم، مج: سه ام.

(۵). آج، بم، لب، آز: بود، مل، مج: بودن.

(۶). اساس: بود با توجه به آج، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). مل: سیصد.

(۸). آج، لب، آز: نیاوردند.

(۹). مج و.

صفحه : ۱۸۷

و ضمیر در ملائهم در او دو قول گفتند، یکی آن که: راجع است با فرعو [ن و قوا] «۱» مش و یکی آن که: راجع است با ذرّیه، که ایشان فرزندان قبطیان بودند بر قولی. و قولی «۲» سه دیگر آن است که: راجع است با فرعون علی لفظ الملوک لانهم یقولون: قدم الملك فنزلوا «۳» من موضع کذا، ای هو و اصحابه. آنکه گفت: أَنْ يَفْتِنَهُمْ «۴»، بر لفظ واحد برای آن که حکم فرعون را بود و قوم او تبع او بودند و به رای «۵» او.

در «۶» «فتنه»، چند قول گفتند، یکی آن که: یصرفهم عن دینهم، که ایشان را از دین خود بر گرداند، یکی آن که: یعدّبهم، ایشان را

هلاک «۷» کند و یکی آن که یقتلهم، بکشد ایشان را. وَ إِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ [۱۵۵-ر]، و فرعون در زمین متکبری و جبری بود و از جمله مسرفان و متجاوزان بود از حد و قدر و اندازه خود.

آنگه حکایت آن کرد که، موسی - علیه السلام - قومش را گفت از تسلیت و تقویت دل و استمالت، گفت «۸»: یا قوم؟ و الاصل، یا قومی، اگر چنان که ایمان آوردی به خدای، توکل بر او کردی «۹» اگر مسلمانی، برای آن که از حق مؤمنان و مسلمانان آن بود که، بر خدای توکل کنند در کارها، و من توکل علیه کفاه، هر که توکل بر خدای کند مهماتش کفایت کند. و فایده در تقدیم جار و مجرور بر فعل آن است که: توکلوا علیه لا علی غیره، چنان که گفت: إِيَّاكَ نَعْبُدُ «۱۰»، و المعنى، نعبدك و لا نعبد سواك. ایشان جواب دادند هم «۱۱» بر اینکه طریق که: عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا، بر خدای توکل کرده‌ایم لا- غیر، آنگه دعا کردند و تضرع کردن گرفتند، بقولهم «۱۲»:

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.

(۲). آج، بم، لب، آز: قول.

(۳). اساس: فترلوا، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۴). اساس: ان یعینهم الله، به قیاس با نسخه آج، و دیگر نسخه بدلها، و با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: بر رأی.

(۶). آو، بم، مج: و در.

(۷). همه نسخه بدلها: عذاب. [.....]

(۸). آج، لب: گفته.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مج: کنید.

(۱۰). سوره فاتحه (۱) آیه ۵.

(۱۱). آو، بم: و عندهم.

(۱۲). اساس: قولهم، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۸

رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ، بار خدایا؟ ما را فتنه ظالمان مکن «۱». ابو مجلز «۲» و ابو الضحی «۳» گفتند:

معنی آن است که، ایشان را بر ما دست مده که پس گمان برند که ایشان بهتر از ما اند، مفتون ما شوند، ما فتنه ایشان باشیم. عطیه گفت: لا تسلطهم علينا، ایشان را بر ما مسلط مگردان که گمان برند که آن ظفری و فتحی است بر ما مفتون شوند. مجاهد گفت: ایشان را از ما و عذاب ما تمکین مکن و ما را به گناه ما یعلم ایشان عذاب مکن.

آنگه گویند: اگر اینان بر حق بودند، ایشان را عذاب نکردندی، و به رحمت و فضل خود ما را از اینکه کافران برهان. وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ، آنگه حق تعالی حکایت کرد آن وحی را که بر موسی و هارون کرد و [آنچه] «۴» ایشان را فرمود، گفت: وحی کردیم به موسی و برادرش «۵» هارون که برای قوم خود در مصر خانه بسازی، يقال: تَبَوَّأَتِ الْمَنْزِلَ وَ بَوَّأَتْهُ، ای اتَّخَذَتْهُ مَنْزِلًا- و اصل آن «۶» رجوع باشد، من بآء اذا رجع. مَبُوءٌ وَ مَبُوءًا «۷»، منزل باشد که رجوع مرد با آن بود. و بعضی اهل لغت فرقی کردند، گفتند:

تَبَوَّأَ الْمَنْزِلَ لِنَفْسِهِ وَ بَوَّأَ [لِغَيْر]

ه «۸»، و قیل: بؤآته المنزل لغیره فتبؤأ. وَ اجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً، بیشتر مفسران گفتند: سبب آن بود که، خدای تعالی بنی اسرائیل را فرمود که: جز در مسجدها نماز نکنند، و مسجد نمازگاه ایشان بود، چون فرعون مسلط شد بفرمود تا مسجدها و عبادتگاههای ایشان خراب کردند و ایشان را منع کرد [ند] «۹» از نماز در مساجد. حق تعالی گفت: اکنون رخصت است شما را که در خانه‌ها نماز کنی. وَ اجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً، خانه‌ها قبله سازی، یعنی مصلی و نمازگاه، اینکه قول عبد الله عباس است و ابراهیم و ربیع و ابن زید و ابو مالک و عکرمه. مجاهد گفت: ایشان در

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: مکنی.

(۲). اساس: ابو مجاز، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد، آو، آج، بم، آز: ابو محلی، مل: ابو مخزن.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: ابو ضحی.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۵). اساس: بر او و برادرش، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، «براو» حذف شد.

(۶). آج، مج، لب، آز: از.

(۷). اساس: میو، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد.

(۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.

(۹). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. [.....]

صفحه : ۱۸۹

کنایس نماز کردند. چون از فرعون خایف شدند خدای تعالی فرمود تا: در خانه‌ها نماز کنند و روی به کعبه کنند، و حسن هم اینکه گفت. و لفظ مصر، لا ینصرف است برای آن که اعجمی است و مؤنث، و گفتند: برای آن که علم است و مؤنث لانه البلده و البقعه، و اگر برای خفت صرفش کنند روا باشد، کهند و دعد و هود و لوط.

و سعید جبیر گفت: وَ اجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ «۱». یقابل «۲» بعضه بعضا، و خانه‌ها برابر یکدیگر بسازی. وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ، و نماز به پای داری و مواظبت کنی بر آن و مزده ده مؤمنان را.

قوله: رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً، حق تعالی از موسی حکایت کرد: بار خدایا؟ تو فرعون را و اشراف قومش را مال دادی و زینت، یعنی متاع و اثاث «۳» و لباسهای فاخر و حلیهای «۴» گران مایه. بار خدایا تا از ره تو گمراه شوند «۵»، بار خدایا؟ مالهای ایشان مطموس گردان و بند بر دلهای ایشان نه تا ایمان نیارند «۶» تا آنکه که عذاب الیم بینند.

اگر گویند: ظاهر اینکه آیت دلیل قول مجبران می کند که خدای تعالی بنده را آلت و تمکین برای ضلالت و گمراهی دهد و او مرید «۷» باشد [آن را] «۸» از او. دگر آن که: دلهای ایشان را بند کن تا ایمان نیارند، شاید که موسی - علیه السلام - اینکه گوید، و اینکه، خلاف مذهب شماس، جواب گویم: در اینکه آیت چند وجه گفتند، اهل عدل و توحید که هر یک آیت را از آن برد که در او شبهت باشد. وجهی آن که:

معنی آن است که، لئلا یصلوا، بار خدایا؟ تو به آل فرعون اینکه همه برای [آن] «۹» کردی تا ضال نشوند. بار خدایا؟ ضال شدند، و اینکه را امثله بسیار است، منها قوله:

يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ أَنْ تَضِلُّوا «۱۰»، و المعنى لئلا تضلوا، و قوله [۱۵۵- پ]: وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ «۱۱»، و المعنى لئلا تميد بكم، و منها قوله:

(۱). همه نسخه بدلها بجز مل قبله، ای.

(۲). مج: تقابل.

(۳). آج، لب، آز: اساس.

(۴). آج، آز: حله‌های.

(۵). آو، آج، بم، آز: شدند.

(۶). آج، مج، لب، آز: بیارند.

(۷). مج: مرتد.

(۸-۹). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶.

(۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵.

صفحه : ۱۹۰

أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ... «۱»، و المعنى لئَلَّا تقولوا «۲» يوم القيامة، معلوم است که خدای تعالی بیان برای نفی ضلال «۳» کند نه برای ضلال، و کوهها برای آن بر زمین نهاد تا بنه خسبد نه برای آن تا بخسبد «۴» اگر گویند: اینکه آیات وزان آن نیست برای آن که [در آن آیات «لام» و «لا» محذوف است، و در اینکه آیت «ان» و «لا»، جواب گوئیم:

«لا» در هر دو آیت محذوف است که [«۵» تغییر معنی به او متعلق است. و امّا لام کی و «ان» «۶» به یک معنی باشد، نبینی که متعاقب‌اند فی قول القائل: جئتک لتکرمنی، و جئتک ان تکرمنی، چون چنین باشد مطابقه ظاهر شد میان آیت که ما «۷» در اوئیم و میان آیات استشهاد «۸». و وجه دوم، آن است که: «لام»، «لام» عاقبت است بر آن شرح که داده‌ایم پیش از اینکه، و معنی آن که: بار خدایا؟ تا با فرعون [و] «۹» قوم او اینکه همه نعمت بکردی، و تو را معلوم بود که عاقبت کار ایشان کفر و ضلال بود، امثله اینکه «لام» از آیات و ابیات مستقصی در سورة الاعراف و دیگر جای گفتیم، من قوله: فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا... «۱۰»، و قال الشاعر:

دوا للموت و ابنوا للخراب

و وجهی دیگر آن که گفتند: ممتنع نبود که در قوم فرعون جماعتی بودند «۱۱» که مذهب جبر داشتند، خدای تعالی اینکه آیت بگفت رداً عليهم على سبيل التّهكّم، یعنی چنین کرده‌ایم «۱۲» عندکم و على زعمکم و دعواکم و اعتقادکم الباطل و ظنکم الکاذب. وجه چهارم آن که: اینکه بر وجه استفهام باشد، و حرف او که همزه است از کلام ساقط بود و تقدیر آن بود [که] «۱۳» آیت فرعون و ملاء زینه، بار خدایا تو فرعون و قومش را مال و زینت برای آن دادی «۱۴» تا ضال شوند! و اینکه وجه ضعیف است برای آن که عرب حرف استفهام آن جا بیفکنند که در کلام از او عوضی باشد، و اینکه جا عوضی

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۲.

(۲). اساس: يقولوا، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد.

(۳). آو، آج، بم، لب، آز: ضلالت.

(۴). آرز: بجنبد. [.....]. (۱۳-۹-۵). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۶). آج، آرز: «لام» و «ان»، آو، بم: «لام» که «آن».

(۷). آج، لب، آرز: آن که.

(۸). آو، آج، بم، آرز: تو.

(۱۰). سوره قصص (۲۸) آیه ۸.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بوده باشند.

(۱۲). همه نسخه بدلها: کرده‌ام.

(۱۴). لب که.

صفحه: ۱۹۱

نیست، چه اگر نه چنین باشد استفهام به خبر مشتبه شود، و آن جا که به عوض بیفکنند «۱» نیکوست، آن جا که شاعر گفت:

لعمرك ما ادري و ان كنت داريا بسع رمين الجمر ام بثمان

و تقدیر آن است که: اُ بسبع، و لکن همزه استفهام بیفکنند «۲» برای آن که «ام»، بر حذف او دلیل می‌کند، و «ام» معادله همزه «۳»

استفهام باشد. قوله رَبَّنَا اطْمِسْ عَلٰی اَمْوَالِهِمْ، اینکه نفرین «۴» است که موسی - علیه السلام - کرد بر فرعون و قومش، گفت:

بار خدایا؟ طمس کن مالهای اینان، و طمس بردن «۵» اثر باشد، و کاریز آب که انباشته شود آن را مطموس می‌گویند در مبالغت،

یعنی اثر نماند آن را. و قوله: فَإِذَا التُّجُومُ طُمِسَتْ «۶»، ای اذهب نورها «۷»، و قال «۸» تعالی: مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا... «۹»، یذهب

عنها الراحر «۱۰» اثر الانف و الشفة و العين، قال كعب بن زهير:

من كل نضاخة الذفري اذا عرقت عرضتها طامس الاعلام مجهول

قتاده و ابو صالح و ابن زید گفتند: خدای تعالی دعای موسی در ایشان اجابت کرد و مالهای ایشان جمله سنگ کرد، تا در خبر

است که: تماثل و شکر «۱۱» و انواع خوبشان جمله سنگ شد. [زر و سیم و هر چه بود ایشان را از صامت و ناطق و چهار پای و جز

آن همه سنگ شد.] «۱۲» قوله: وَ اَشْدُدْ عَلٰی قُلُوبِهِمْ، در او چند قول گفتند، یکی آن که: بار خدایا؟ دلهای ایشان سخت بکن و به

جای «۱۳» بدار تا ایشان با آن که مالشان مطموس شده باشد هلاک نشوند تا هر روز، هر «۱۴» وقت، به آن مال

(۱). همه نسخه بدلها: بیفکنند.

(۲). آج، لب: آرز.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: حرف.

(۴). اساس: تقدیر، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). آو، آج، بم، مل، لب: ببردن، مج، آرز: بیرون.

(۶). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۸. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: بنورها.

(۸). آو، آج، بم، لب، آرز الله.

(۹). سوره نساء (۴) آیه ۴۷.

(۱۰). کذا در اساس (!)، همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۱). مل: پیکر، آو، آج، بم، لب، آز: تمائیل شکر.

(۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد.

(۱۳). همه نسخه بدلها: بر جای.

(۱۴). آو، بم، مج: هر روز و هر، آج، لب، آز: هر روز و همه.

صفحه: ۱۹۲

فرو می‌نگرند و غم بر غم و حسرت بر حسرت می‌فزاید»^(۱) ایشان را. و وجهی دیگر در او آن است که: فَلَإِ یُؤْمِنُوا جواب و اشدد نیست، و اِنَّمَا عطف است علی قوله:

لِیُضِلُّوا، و تقدیر آن است که: آتیتهم»^(۲) مالا و ذرّیه»^(۳) لیضلوا فلا- یؤمنوا حتّی یروا العذاب الالیم، ربّنا اطمس علی اموالهم، و در کلام تقدیم و تأخیری بود چنان که بینی، آنگه آن وجوه که در لِیُضِلُّوا گفته شد، اینکه جا مطرد باشد، برای»^(۴) آن که لِیُضِلُّوا، در معنی همان باشد که فلا یؤمنوا، و وجهی دگر آن است که، گفته‌اند:

که «لا» بمعنی «لن» است و تقدیر آن که فأنهم لن یؤمنوا، و آیت»^(۵) در معنی چنان بود که نوح- علیه السلام- گفت: ... رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَی الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَیَّارًا، إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ یُضِلُّوا عِبَادَكَ»^(۶)- الایة، فکأنه قال: ربّنا اطمس علی اموالهم و اشدد علی قلوبهم فأنهم لن یؤمنوا ابدًا. و «نون» را بدل کرد به «الف»، چنان که اعشی گفت:

و صلّ علی حین العشیّات و الضّحی و لا تحمد المثرین و اللّهُ فاحمدا اراد فاحمدن، و ابدل النون الخفیفة»^(۷) من الالف، و قال عمر بن»^(۸) ابی ربیعہ [۱۵۶- ر]

و قمیر بدا»^(۹) ابن خمس و عشرین له قالت الفتاتان قوما اراد: قوم»^(۱۰). و قوله- علیه السلام: لن یلدغ المؤمن من حجر مرّین، مؤمن را از یک سوراخ مار دو بار نزند. اگر چه اینکه ظاهر خبر است، معنی نهی است برای آن که اگر خبر باشد دروغ بود که ما مؤمنان را بیشتر به خلاف اینکه می‌یابیم، [و به اینکه کردن از ایمان و حکم مؤمنی بنروند. و ابو علی گفت قومی نحویان گفتند]»^(۱۱): فلا یؤمنوا، جواب حقیقی نیست اینکه را که: ربّنا اطمس علی اموالهم و اشدد علی قلوبهم، و لکن چو»^(۱۲) در جای خبر افتاد مجزوم شد، چنان که قائل گوید: انظر الی الشّمس تغرب، در آفتاب نگر تا فرو شود،

----- (۱). آج، مل، لب، آز: افزایش. (۲). اساس: آتاهم، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها: زینه. (۴). آج، لب، آز: از برای. (۵). آو، آج، بم، لب، آز: اینکه. (۶). سوره نوح (۷۱) آیه ۲۶ و ۲۷. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: فأبدل الالف من النون الخفیفة. (۸). اساس: عمرو بن که با توجه به نسخه بدلها و ضبط مجدّد آن در ص ۲۷۸ همین جلد تصحیح شد. (۹). اساس: ممر بنا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: قومی. (۱۱). اساس ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۱۲). همه نسخه بدلها، چون. صفحه: ۱۹۳ و معلوم است که غروب الشّمس»^(۱) موقوف نباشد بر نظر ناظر، و لکن چون بر جای جواب افتاد مجزوم شد. و ابو مسلم محمّد بن بحر الاصفهانی- در اینکه آیت وجهی غریب گفت و نکو، و آن، آن است که گفت: «لام»^(۲) غرض است، و خدای تعالی آن مال که ایشان»^(۳) را داد بر سبیل عقوبت و عذاب داد، علی کفرهم المتقدّم، و از آن که دانست که در مستقبل ایام بر کفر اصرار کنند، و اینکه آیت جاری مجرای آن آیت باشد که گفت: فَلَإِ تُعْجِبُكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا- أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا یُرِیدُ اللّهُ لَیَعَذِّبَهُمْ بِهَا فِی الْحَیَاةِ الدُّنْیَا وَ تَزْهِقَ أَنْفُسَهُمْ وَ هُمْ

کافرُونَ» (۴). پس موسی - علیه السّلام - گفت: [بار خدایا؟ مرا معلوم است که تو اینکه مال و نعمت نه برای کرامت به اینان داده‌ای بل بر سیل عقوبت در دنیا مفتون شوند و در قیامت از ره بهشت گمراه] (۵). بار خدایا؟ اکنون اینکه مالها مظموس گردان و از اینان بستان تا حسرت شود در «۶» دلهاشان، و دلهاشان سخت کن تا بر اینکه حال مکروه میرند، که در سابق علم تو آن است که: اینان ایمن نیارند مگر به قیامت که عذاب ببینند و ملجأ شوند، و اینکه «۷» ایمانی بود که سود ندارد، و اینکه جوابی قریب است [به صواب] «۸» - و الله اعلم بمراده. حق تعالی گفت: دعای شما که موسی و هارونی به اجابت مقرون شد، قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمْ، اکنون شما به استقامت مشغول باشی. و بعضی دگر گفتند: خطاب با موسی است تنها، و عرب به لفظ تشبیه خطاب کند یک کس را علی عادتهم المستمرّة، برای آن که ایشان در بیشترین احوال در اسفار سه کس باشند: راکی، و ساقی «۹»، و قایدی. پس مادام هر یکی از ایشان با دو کس خطاب کند، و از اینکه جا همه اشعار ایشان بدین لفظ است: خلیلی و یا صاحبی و قفا «۱۰» و اسمعا و بلغا و مانند اینکه، و شاعر گفت: فقلت لصاحبی لا تعجلانا بنزع اصوله و اجتزّ شیحا ----- (۱). همه نسخه بدلها: غروب شمس. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: لا. (۳). اساس: کایشان/ که ایشان. (۴). سوره توبه (۹) آیه ۵۵. (۸) - (۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۶). آو، بم: ور. (۷). همه نسخه بدلها: آن. (۹). آو، آج، بم، آز: سابق. [.....]

(۱۰). اساس: و افقا، به قیاس با نسخه آو، و تصحیح شد، مل: بعاً، مج: فقا. صفحه: ۱۹۴ استقامت کنی و در اوامر راست باشی و بر سر دعوت و ادای رسالت باشی. و اگر حمل کنند بر ظاهر اولیتر بود برای آن که ممتنع نبود که اینکه دعا موسی و هارون کرده باشند. و در خبر چنین می آید که: چون موسی دعا کردی، هارون آمین گفتی، از اینکه جا گفت: أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمْ. و دعوت، طلب فعل باشد به صیغت امر، چنان که گفت: اللهم اغفر لنا و ارحمنا و عافنا و اعف عنا، و نیز به لفظ ماضی آید «۱»: غفر الله لك و عفا عنك. و لا تَتَّبِعَانَّ، و به هیچ وجه متابعت مکنی ره جاهلان را که ایشان چیزی ندانند. و اینکه «نون» تأکید است مثقل. و ابن عامر، به «نون» خفیف خواند و اسکان «تا» ی دوم من التبع. و جاوزنا بِنِیْنِ إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ، خدای تعالی در اینکه آیت خبر داد که: ما بنی اسرایل را چگونه به دریا گذر دادیم، گفت: ما بگذرانیدیم ایشان را به دریا. فَأَتَبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَوَجَدَهُمْ فِرْعَوْنُ و لشکرش به دنبال ایشان بیامدند، و از «۲» آن بود که اهل سیر روایت کردند به الفاظ مختلفه و معانی متفقه که: چون خدای تعالی خواست تا فرعون را هلاک کند، موسی را فرمود تا بنی اسرایل را گفت تا برفتند و جمله حلّی و جواهر قبطیان بستند و گفتند: ما را عروسی هست. قبطیان جمله حلّی خود به ایشان دادند و ایشان آن شب برخاستند و از شهر بیرون شدند، و خدای تعالی شب «۳» دراز بکرد و خواب بر قبطیان غالب شد تا هیچ از رفتن ایشان خبر نداشتند. و موسی - علیه السّلام - ایشان را برد، و ایشان سیصد «۴» هزار مرد بودند «۵» و بیست هزار مرد بودند، و هر که هفتاد ساله بود در اینکه شمار نبود، و هر که بیست ساله بود در اینکه عدد نبود، و آن شب هیچ سرای نبود از آن قبطیان که در آن سرای کودکی «۶» و دو سه «۷» نمرد. ایشان بر دگر روز برخاستند و به تجهیز و دفن ایشان مشغول شدند، و کس با ----- (۱). آو، آج، بم، مج، لب، آز چنان که، مل: چنان که گفت. (۲). همه نسخه بدلها: آن. (۳). آج، لب، آز: آن شب را، آو، بم، مل، مج: آن شب. (۴). آو، بم: شصت، مل: شصت، آج، مج، لب، آز: شصت. (۵). آو، آج، بم، مل، لب، آز: هزار و (۶). آج، لب، آز: کودک. (۷). آو، بم، لب، آز: دو و سه، مل: دو سه. صفحه: ۱۹۵ کس نپرداخت و از بنی اسرایل یاد نکردند تا شب بدان مشغول بودند، به شب بختند «۱»، بر دگر روز برخاستند «۲» انتظار می کردند «۳» تا بنی اسرایل به خدمت ایشان روند بر عادت، کس نمی رفت، [۱۵۶-پ]

و کس «۴» از ایشان پدید نبود، برخاستند و سرایهای ایشان بدیدند کس در «۵» نبود، جمله «۶» برفته بودند، برفتند و فرعون را خبر دادند «۷»، از آن بیاشفت و گفت: إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ «۸» - الایات «۹». آنگه بفرمود: تا لشکر جمع شدند، و فرعون بر نشست با هزار هزار و شصت «۱۰» هزار مرد. محمّد بن کعب گفت: در لشکر او صد هزار اسب سیاه بودند بیرون از دگر شیات، و آن

جماعت که خاصه فرعون بودند برای آن که او شعار و جامه سیاه داشت. اینکه صد هزار مرد جمله با جامه‌های «۱۱» سیاه و اسبان سیاه و با ریاتهای «۱۲» سیاه بودند، و هارون - علیه السلام - بر مقدمه لشکر بنی اسرائیل بود و موسی - علیه السلام - بر ساقه بود، چون موسی و بنی اسرائیل به کنار دریا رسیدند، مقدمه لشکر فرعون به ایشان رسیده بودند «۱۳» هفتصد «۱۴» هزار مرد، هر مردی با اسبی تا زنده و خودی بر سر نهاده و حربهای به دست گرفته، چون قوم موسی ایشان را بدیدند، گفتند: یا موسی؟ چه چاره است! از پیش دریاست و از پس لشکر فرعون؟ اگر در دریا رویم «۱۵» غرق بباشیم «۱۶»، و اگر مقام کنیم بر دست اینان کشته شویم. موسی - علیه السلام - گفت: کَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ «۱۷». آنگه خدای تعالی وحی کرد به موسی که: عصا بر دریا زن، او همچنان کرد. خدای تعالی دوازده راه خشک در دریا پیدا کرد به عدد اسباط بنی اسرائیل تا هر ----- (۱).

آو، آج، بم، لب، آز: بودند نختند. (۲). آو، آج، بم، لب، آز و. (۳). آج، لب، آز: انتظار می‌بردند. (۴). مل، لب، آز: کسی. (۵). همه نسخه بدلها او. (۶). آج، لب، آز: و جمله. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها، بجز آز فرعون. (۸-۱۷). سوره شعراء (۲۶) آیه ۵۴. (۹). آج، لب، آز: الایه. (۱۰). آو، بم، مل: شصد. (۱۱). اساس: جامها/ جامه‌ها. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: ریات، مل: رایت. (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: بود. (۱۴). آو، آج، بم، مج: لب: هفتصد. (۱۵-۱۶). آو، آج، بم، لب: آز: شویم. صفحه: ۱۹۶ سبطی به راهی فرو شوند «۱». چون پاره‌ای برقتند گفتند: ما خیر بنی اعمام خود نداریم «۲» و نباید تا «۳» غرق شده باشند. خدای تعالی فرمان داد تا آن «۴» کوههای آب طاق طاق شد «۵» تا ایشان یکدگر را می‌دیدند. چون ایشان جمله در دریا «۶» آمدند، فرعون به کناره دریا رسید با لشکر خود. چون دریا دید «۷» بر آن جمله بترسید، و دانست که آن از آیات خدای است. لشکر گفتند: فرو باید رفتن. او گفت: نشاید رفتن، و در اینکه باب گفستی بکردند. جبریل - علیه السلام - بیامد بر مادیانی نشسته و در پیش اسب فرعون راند تا به کناره دریا، و اسب در دریا راند. اسب فرعون اسبی فحل بود، از پی مادیان در رفت و فرعون «۸» باز نتوانست داشتن. و میکایل - علیه السلام - بر ساقه لشکر فرعون می‌آمد تا همه را به دریا فرو کرد «۹». چون اینان جمله در دریا آمدند، و ایشان جمله از دریا برآمدند، خدای تعالی آن طاقها «۱۰» بر هم زد و دریا پر آب شد. فرعون بدید که غرق نزدیک رسید، گفت: امانت، ایمان آوردم به خدای بنی اسرائیل. جبریل - علیه السلام - پاره‌ای از گل دریا بگرفت «۱۱» و در دهن او زد و گفت: الن «۱۲» و قد عصیت قبل. کعب الاحبار گفت: روزی جبریل - علیه السلام - بیامد بر صورت مردی به فرعون. و او را گفت: من از راه دور آمدم «۱۳» و مرا فتوی هست، از تو می‌پرسم، مرا فتوی کن، گفت: چیست آن! گفت: چه گویی در بنده‌ای که او را خداوندی باشد منعم بر او بر «۱۴» انواع نعمت، چون نعمت او بر او از حد و اندازه برود به بدل شکر، کفران آرد و گوید: خداوند منم، سزای او چه باشد! گفت: سزای او آن باشد که به دریاش غرق کنند، گفت: بر نویس. او بر نوشت بر «۱۵» خط خود، يقول ابو العباس ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: شدند. (۲). آو، آز، بم، لب، آز: نمی‌داریم. (۳). همه نسخه بدلها: شاید که. (۴). مل همه. (۵). آج، لب، آز: شدند. [.....]. (۶). مل: در آب در. (۷). مل: دریا را بدید. (۸). آج، لب، آز او را. (۹). آو: فرود کرد. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل ی آب. (۱۱). همه نسخه بدلها: بر گرفت. (۱۲). اساس: الان. (۱۳). همه نسخه بدلها: آمده‌ام. (۱۴). همه نسخه بدلها: به. (۱۵). همه نسخه بدلها بجز آز: به. صفحه: ۱۹۷ الولید بن مصعب بن الزّیان: جزاء «۱» العبد الخارج علی سینه ان یغرق فی البحر، جبریل آن نوشته بستند تا آن روز که او در دریا گرفتار شد بر او عرضه کرد، گفت: اینکه خط تو هست! گفت: آری؟ گفت: اینکه صفت «۲» تو هست! گفت: آری؟ گفت: بر فتوای خود بر فعل خود گرفتار آمدی اینکه جا. چون جبریل - علیه السلام - موسی را خبر داد به هلاک فرعون، موسی - علیه السلام - قوم را خبر داد به هلاک فرعون، گفتند: ما را از کجا معلوم شود که فرعون غرق شد! خدای تعالی فرعون را با جمله سلاحها که پوشیده داشت بر سر آورد «۳» تا مرده بر سر آب می‌گردید و موج او را بر ساحل انداخت، و بنی اسرائیل او را مرده بدیدند گفتند: از آن وقت باز آب هیچ مرده را فرو نبرد، قوله تعالی: وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ، ما بگذرانیدیم

بنی اسرائیل را، یعنی فرزندان یعقوب را به دریا. فَأَتَّبَعَهُمْ، يقال: تبعه و اتبعه و اتبعه بمعنی فهو تابع و متبع و متبع. قوله: بَغِيًّا وَعَدُوًّا، ای ظلما و عدوانا و تجاوزا عن المقدار. و نصب ایشان بر تمیز باشد. حسن بصری در شاذ خواند: و عدوًّا، علی فِعُول. حَتَّى إِذَا [۱۵۷-ر] أَدْرَكَهُ [الْعَرَقُ] (۴)، تا غرق او را دریافت، یعنی فرعون را. قال، گفت، یعنی فرعون، او «۵» جواب «اذا» است و عامل در او امت ایمان آورد. أَنَّهُ (۶)، کوفیان خوانند «۷» مگر عاصم، «آن» به کسر همزه، و باقی قراء به فتح. آن که به کسر خواند از صله «قال»، گفت که: هر چه [از پس] «۸» «قال» آید، کلامی مبتدا بود، و در کلام مبتدا «ان» باید به کسر، و آن که «ان» خواند، گفت: از صلت امت باشد. بر قول اول، اینکه هه یک کلام باشد، و بر اینکه قراءت دو کلام باشد، ایمان آورد «۹» بدان خدای که بنو اسرائیل به او ایمان دارند «۱۰»، و ----- (۱). اساس: حری، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۲). مل:

صورت. (۳). آج، لب، آز: بر سر آب انداخت. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد. [.....].
 (۵). آو، آج، بم، لب: از، آز: آن. (۶). اساس: آنگه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: خواندند. (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۹). آو، بم: آورد. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مج: آوردند. صفحه: ۱۹۸ من از جمله مسلمانانم. او را گفتند: الـ «۱»، اکنون می‌گویی! و پیش از اینکه عاصی و مفسد بودی. ابو جعفر من «۲» طریق النهر و ائی و نافع و الـ «۳» ابا طاهر عن اسمعيل و احمد بن صالح عن قالون و الحلواني عن قالون من طریق الحمامی «۴»: در دو جایگاه «الان» به القاء حرکت همزه بر «لام». ابو علی گفت: «لام» تعریف را چون پیش او همزه بود و خواهند که تخفیف همزه کنند، به دو طریق باشد، یکی آن که: همزه بیفکنند اصلا از اینکه، و حرکت او بر «لام» افکنند چنان که گویند: الحمر «۵» فی الاحمر، و دوم آن که: حرکت همزه اصل بر «لام» تعریف افکنند، گویند: الحمر، و انشد الکسائی. فقد كنت تخفی حب سمراء حقبه فبح لان منها بالذی انت بائح اراد فبح الان، و اینکه شاهد طریقه اول است. خلاف کردند در آن که اینکه قول که گفت بر دو قول. بعضی گفتند: جریل، و بعضی دگر گفتند: قول خدای است - جل جلاله - بر وجه اهانت و توییخ. قوله: فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدْنِكَ، حق تعالی گفت: ما امروز تو را برهانیم به تن تو. یعقوب و قتیبه خواندند: ننجیک، به تخفیف من الانجاء، و باقی قراء، به تشدید من التنجیه. گفتند، معنی آن است که: ما تو را بر نجوت «۶» و بلندی اندازیم از زمین تن بی روح تو، تا عبرتی و علامتی و آیتی گردی آنان را که از پس تو آیند. و اشتقاق اینکه کلمه من نجوة الارض باشد، و هو المرتفع منه «۷» قال اوس بن حجر: فمن بنجوته كمن بعقوته و المستكن كمن يمشى بقرواح آى حيث لا- ماء و لا مطر، مراد آن است که گفتیم که «۸»: بنی اسرائیل شک کردند در هلاک فرعون، خدای تعالی او را برانداخت از زمین تنی بی روح تا بنی اسرائیل «۹» را شک برخواست در هلاک او «۱۰». آنگه گفت: و بسیاری مردمان از آیات ----- (۱). اساس: الان، چاپ مرحوم شعرانی: الثن / اء الثن. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: عن، مل: بر. (۳). همه نسخه بدلها: الا. (۴). آج، لب، آز: از اینکه سورت، مل در اینکه سورت. (۵). همه نسخه بدلها: لحم. (۶). مل، لب: نجوتی. (۷). همه نسخه بدلها: منها. (۸). لب: یا. [.....].
 (۹). آو، آج، بم، لب، آز: بنی اسرائیلیان. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز بم، مل: فرعون. صفحه: ۱۹۹ ما غافلند. و غفلت، ذهاب المعنی عن النفس «۱» باشد، و اینکه بر سبیل تنبیه «۲» گفت تا مردمان را و مکلفان را از خواب غفلت بیدار کند. و بعضی دگر گفتند: مراد به بدن درع است و «با» به معنی «مع» است، المعنی مع درعک الحديد، تا معجزی دگر باشد که آهن بر سر آب نیاید.

[سوره یونس (۱۰): آیات ۹۳ تا ۱۰۹]

[اشاره]

وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مُبَوَّأً صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۹۳) فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُتَمَرِّينَ (۹۴) وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونُوا مِنَ الْخَاسِرِينَ (۹۵) إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ (۹۶) وَلَوْ جَاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ (۹۷) فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرِيَةً آمَنَتْ فَفَعَلَهَا إِيْمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ (۹۸) وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَمَأْمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاً أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ (۹۹) وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُوْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ (۱۰۰) قُلْ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۰۱) فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا- مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ قُلْ فَانظُرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ (۱۰۲) ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَجِّ الْمُؤْمِنِينَ (۱۰۳) قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَقَّأَكُمْ وَأَمَرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۰۴) وَأَنْ أَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۰۵) وَلَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذَا مِنْ الظَّالِمِينَ (۱۰۶) وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۱۰۷) قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ (۱۰۸) وَأَتَّبِعْ مَا يُوْحَىٰ إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ (۱۰۹)

[ترجمه]

[و]۳ جای باز کردیم فرزندان یعقوب را جای راستی، و روزی کردیم ایشان را از پاکبها، خلاف نکردند تا آمد به ایشان علم، خدای تو حکم کند میان ایشان روز قیامت در آنچه ایشان در آن خلاف کرده باشند [۱۵۷-ب]. اگر بودی در شک از آنچه ما انزل کردیم بر تو، بپرس آنان را که خوانند کتاب از پیش تو، آمد به تو حق از «۴» خدای تو، مباش از جمله شک کنندگان. و مباش از آنان که دروغ داشتند آیات خدای را که باشی از جمله زیانکاران. آنان که درست شد بر ایشان سخن خدای تو، ایمان نیارند. و اگر آید به ایشان هر دلیلی تا بینند عذاب دردناک. [۱۵۸-ر]

چرا اهل ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: البطن. (۲). اساس: تشبیه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۴). آج، لب نزدیک. صفحه: ۲۰۰ شهری ایمان نیارند تا سود کردی «۱» ایمانشان مگر قوم یونس که چون ایمان آوردند برداشتیم از ایشان عذاب هلاک در زندگانی دنیا، و برخورداری دادیم [ایشان را] «۲» تا به وقت مرگ. و اگر خواستی «۳» خدای تو، ایمان آوردی هر که «۴» در زمین [است] «۵» همه به یک بار، تو اکراه کنی مردمان را تا باشند مؤمن! و نیست هیچ کس را که ایمان آرد مگر به فرمان خدای، و کند پلیدی «۶» بر آنان که خرد ندارند «۷». بگو بنگری تا چیست در آسمانها و زمین، و چه گزیراند «۸» آیتها و پیغامبران از قومی که نیارند ایمان! [۱۵۸-پ]

گوش می‌دارند ایشان مگر مانند روزگار آنان که گذشتند از پیش ایشان! بگو گوش داری که من با «۹» شما [ام] «۱۰» از گوش دارندگان. پس برهانیدیم پیغامبران [ما] «۱۱» را و آنان را که ایمان دارند «۱۲»، همچنین واجب است بر ما که برهانیم مؤمنان را. بگو ای مردمان اگر بودی «۱۳» در شک از دین من، نپرستم «۱۴» آنان را که شما می‌پرستی از فرود ----- (۱). آو، آج، بم، لب ایشان را. (۱۱-۱۰-۵-۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. (۳). آو، آج، بم، لب: خواهد. (۴). اساس: هر چه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آو، آج، بم، لب را. (۷). آو، آج، بم، لب: خرد را کار نبندند. (۸). مع: گزیراند. (۹). آو، بم: و/ا. با. [.....]

(۱۲). آو، آج، بم، لب: آوردند. (۱۳). آو، آج، بم، لب: هستی / هستید. (۱۴). اساس: نه پرستیم / نپرستیم. صفحه: ۲۰۱ خدای، و لکن پرستم خدای را آن که جان بردارد شما را، و فرمودند مرا که باشم از مؤمنان. و آن که راست کن «۱» رویت برای دین «۲» مسلمانی و مباحث از مشرکان. [۱۵۹-ر]

و مخوان از فرود خدای آنچه سودت نکند و زیانت نکند، اگر کنی تو آنگه از بیداد گران باشی. و اگر برساند تو را خدای به آفتی، نباشد گشاینده آن را مگر او، و اگر خواهد تو را نیکی، نباشد باز زنده‌ای «۳» فضل او را، برساند به آن که خواهد از بندگان او «۴»، و او آمرزنده و بخشاینده است. بگو ای مردمان آمد به شما حق از خدایتان، هر که راه یابد بدرستی که راه یافت برای «۵» خود، و هر که گمراه شود، گمراه شود بر آن، و نیستم بر شما نگاهبان مال «۶». و پسر وی کن آن را که وحی می‌کنند «۷» به تو و شکیبایی کن تا حکم کند خدای، و او بهترین حاکمان است [۱۵۹-پ]. قوله تعالی: وَ لَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ «۸»، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد و گفت: ما جای ساختیم فرزندان یعقوب و فرزند زادگان او را، مُبَوَّأً صِدْقٍ، جای راستی. -----

----- (۱). اساس: راست کرد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). مج پاک. (۳). آو، آج، بم، لب: باز دارند. (۴). مج: خود. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: راه یابد، راه یابد برای. (۶). همه نسخه بدلها: شما نگاهبان. (۷). آج، لب: وحی کنند. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج الایه. صفحه: ۲۰۲ خلاف «۱» کردند که مراد چیست، بعضی گفتند: یعنی مصر، و اینکه [پس] «۲» از هلاک فرعون بود که حق تعالی فرعون را هلاک کرد و مصر به بنی اسرائیل داد به میراث، و گفتند: زمین اردن و فلسطین بود، و آن زمین مقدسه «۳» است که خدای تعالی به ابراهیم داد و فرزندانش. ضحاک گفت: زمین مصر و زمین شام است. مُبَوَّأً صِدْقٍ، ای منزل صدق، یعنی پایه‌ای و منزلتی که آن را بدل نبود، چون [سخن] «۴» راست که آن را تغییر و تبدیل نبود، و گفتند: مراد آن است که، پایه تفضیل و تعظیم چنان که سخن «۵» راست معظم باشد، و گفتند: پایه‌ای بسزا و تحقیق، نه بگزاف، و نه به ناواجب. وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ، و ایشان را روزی کردیم از خوشیها «۶». در «طیبات»، دو قول گفتند، یکی: ملاذ و مشتیهات، و یکی: حلالهای پاکیزه. فَمَا اخْتَلَفُوا، خلاف نکردند اینکه جهودان که فرزند زادگان یعقوب بودند، حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ، یعنی البیان و الأدلَّة، تا علم به ایشان آمد، و آن ادله و حجج است که دلیل صحت نبوت رسول - علیه السلام - می‌کند. و گفتند: مراد به «علم»، معلوم است، چنان که مخلوق را خلق گویند، و هذا الدرهم ضرب الامیر، ای مضروبه، قال الله تعالی: هَذَا خَلْقُ اللَّهِ... «۷»، ای مخلوقه، و اینکه معلوم، محمّد است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - یعنی تا آنگه که محمّد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - به پیغامبری بیرون آمد، برای آن که ایشان پیش خروج [او] «۸»، او را شناختند و نبوت او دانستند از توریت و انجیل. و در معنی فَمَا اخْتَلَفُوا دو قول گفتند: حسن گفت: بر کفر بودند یک قول «۹»، و خلاف نکردند تا آنگه که رسول - علیه السلام - بیامد و «۱۰» قرآن و ادله و معجزات بیاورد، آنگه مختلف شدند، بعضی ایمان آوردند و بعضی بر کفر و جحود مقام کردند. و بعضی دگر گفتند: پیش از خروج رسول - علیه السلام - متفق بودند بر آن که پیغامبری بیاید از عرب، من صفة كذی و كذی «۱۱»، همچنان که رسول بود - علیه السلام - و مبعث ----- (۱). مل: در او خلاف. (۲-۸). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.

(۳). مج: مقدس. [.....]

(۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد، مج: سحر. (۵). مج: سحر. (۶). آج، آز: خورشها. (۷). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۱. (۹). مل: یکی قول. (۱۰). همه نسخه بدلها کتاب. (۱۱). همه نسخه بدلها: کیت و کیت. صفحه: ۲۰۳ او مکه باشد و مهاجر او مدینه بود. چون بیامد، در او خلاف کردند. آنگه حق تعالی گفت: خدای تو میان ایشان حکم کند در آن که ایشان در آن خلاف می‌کنند، و اینکه بر سبیل تهدید و وعید باشد. قوله: فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ حَدْ شَكِّ، توقّف مرد باشد در آنچه بر دل او «۱» بگذرد از اعتقاد کردن آن که چنان است یا نه چنان است. حق تعالی گفت: اگر در شکی از آنچه ما بر تو انزله «۲» کردیم، خطاب با رسول است و مراد امت، و گفتند: مراد مخاطبی مبهم است، چنان که یکی از ما گوید: یا هذا و یافتی یا فلان؟ و ایها السامع. مقاتل گفت و جماعتی

مفسران: سبب نزول آیت آن بود که کفار «۳» قریش گفتند: اینکه قرآن بر محمد شیطانی القا می‌کند که او را [ربی] «۴» می‌گویند. جماعتی کفار و جز ایشان به شک افتادند، خدای تعالی خطاب با شاگان کرد، نبینی «۵» که گفت دگر جای: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ... «۶»، خطاب با رسول و مراد امت. و بعضی دگر گفتند: خطاب با رسول است و «ان» به معنی «ما» ی نفی است، یعنی: فما كنت [فی شك] «۷» مِمَّا انزلنا اليك، شك «۸» نبودی در آن که ما بر تو انزال می‌کنیم، جز که با اینکه قول: فَسَلِّ الَّذِينَ يَقْرُؤْنَ، موقع «۹» خود ندارد، و رمیانی از اینکه جواب گفت که معنی آن است که: با آن که تو شك «۱۰» نه ای، پرس تا تو را بصیرت زیادت شود، [چنان که ابراهیم گفت] «۱۱»: وَ لَكِنْ لِيُطَمِّئَنَّ قَلْبِي... «۱۲»، تا دلم «۱۳» بیارامد و اینکه وجه هم قریب باشد. بعضی دگر گفتند: خدای تعالی دانست که رسول - علیه السلام - شك نیست، و لكن خواست تا او بگوید: لا [۱] «۱۴» شك فی هذا و ما كنت شكاً، مرا شك نیست و نبود در اینکه معنی چنان که عیسی را - علیه السلام -

(۱). آو، آج، بم، لب، آز: او را بر دل. (۲). آج، لب، آز: انزال. (۳). اساس: گفتار، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴-۷). اساس: ندارد، از، آو، افزوده شد. (۵). لب، آز: شاگان نبی کرد. (۶). سوره اطلاق (۶۵) آیه ۱. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مج: تو شك. [.....]

(۹). مل: موضع. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: به شك. (۱۱-۱۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۰. (۱۳). اساس را، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، زاید می‌نماید، لذا حذف شد. صفحه: ۲۰۴ گفت بر سیل تقریر: أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ... «۱»، و غرض آن [که] «۲» تا [او] «۳» بگوید: ... سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ الْآيَةِ. فَرَأَى كَيْفَ كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ: اینکه چنان است که یکی از ما گوید: ان كنت ابني فلا تعصني «۴»، و غلامش را گوید: ان كنت غلامی فاطعنی، و او شك نباشد در پسر خود و غلام خود. اگر گویند چه فایده است در اینکه که گفت: فَسَلِّ الَّذِينَ يَقْرُؤْنَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ، پرس از آنان که پیش «۵» تو کتاب خوانده‌اند از جهودان و ترسیان، و قول ایشان حجت نباشد و دلیل را نشاید که رفع شك کند! جواب گوئیم: حق تعالی رسول را فرمود که: جهال اهل کتاب تو را خلاف می‌کنند «۶» [۱۶۰- ر]

و می‌گویند: اینکه کتاب نه از نزدیک خدای است، تو علمای ایشان را پرس چون: عبد الله سلام و بحیرای راهب و جز او تا اقرار دهند و بگویند که: اینکه کتاب از نزدیک خدای است، و تسلیم خصم و اقرار او به حق محاصمش را حجت باشد، اینکه نه منزله گواهی است تا گویند ایشان «۷» نه «۸» اهل گواهی‌اند برای کفرشان، اینکه اقرار است و اقرار عاقل بر نفسش «۹» مقبول و مسموع باشد، اگر مؤمن بود، اگر کافر. دگر آن که: اینکه جماعت اهل علم، مقتدایان بودند، چون مقتدایان و مفتیان تسلیم کنند و اقرار دهند، به خلاف عامه اعتبار نبود. بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: اگر کسی را شکی هست در تو و کتاب تو، و تو را از آن دل تنگ می‌شود، بر آن صبر کن و از اهل کتاب پرس که پیغامبران پیشین چه رنجه کشیدند و چه محتها دیدند و چه صبر و شکیبایی کردند. سؤال «۱۰» از اهل کتاب اینکه است، و اینکه چیزی نباشد که ایشان در آن دروغ گویند اینکه بر وجهی بود در جواب «۱۱» سؤال. آنکه گفت: لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ، حق از خدای تو «۱۲» به تو آمد از جمله شاگان نباشی تو، و -----

(۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶. (۲-۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). آو، آج، بم، آز: تعصینی. (۵). مل پیش از. (۶). همه نسخه بدلها بجز مل: خلاف کردند. (۷). لب، آز: گویندشان. (۸). همه نسخه بدلها از. (۹). اساس: امش، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۰). آو، آج، بم، مع: سؤالی. [.....]

(۱۱). مل: جواز. (۱۲). اساس: بر تو، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد، مع: می‌تو. صفحه: ۲۰۵. قوله: فَلَا تُكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ، هم خطاب با رسول است و مراد غیر، چنان که گفت: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ... «۱»، مراد نه رسول است اگر چه خطاب با اوست، نبینی که گفت: ... فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا «۲»، خطاب با امت او کرد. و وجهی دگر در آیت آن

است که: حق تعالی «ان» گفت و «ان» حرف شرط باشد و [مشروط موقوف بود بر شرط، چون شرط نباشد] «۳» مشروط هم نباشد. در مثل گویند: اگر بکشند «۴» برست «۵»، لا جرم رسول- علیه السلام- چون اینکه آیت آمد گفت: ما کنت شاکاً و لا أشک، گفت: من شاکه نیم، لا جرم نخواهم از ایشان [چیزی] «۶» پرسیدن، و اینکه وجه بهتر از همه وجوه است که با او تعییفی نیست و ظاهر بر جای خود است. و الامتراء، الشک، و كذلك: المریه، و اصله من المری، و هو مسح ضرع الناقه لیعلم أ بها لبن ام لا، او نیز چون شک کند پستان شتر بمالد تا شیر دارد یا نه؟ ثم کثر، آنکه در استعمال بسیار شد تا آن جا بینی «۷» که شک نباشد کسی پستان شتر بمالد تا شیر دوشد مریت گویند، آنکه گفت «۸»: مری، استخراج باشد، یعنی استخراج اللبن من الضرع، و اصل آن است که گفتیم. و لا- تَکُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونُ مِنَ الْخَاسِرِينَ، و مباش از جمله آنان که آیات ما دروغ دارند، که پس، از جمله زیانکاران باشی. و «من»، در هر دو جای تبعیض است، و اگر در دوم گویند تبیین است هم روا باشد، قوله: فتکون، منصوب است به «فا» به جواب نهی به اضممار «ان». و «نون» تأکید راست در نهی، و آیت نیز خطاب است با رسول و مراد جز او، چنان که گفت: لئن أشرت لیحبطن عملک... «۹»، و هم اینکه وجه که در آیت اول گفتیم، اینکه جا توان گفتن، و نیز در آیت استشهاد «۱۰» برای آن که خدای تعالی نهی می کند رسول را تا از جمله مکذبان نباشد، و واجب نبود که نهی آن را کنند که او آن فعل منهی عنه ----- (۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱. (۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۸. (۳-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۴). مج، آو، نکشند. (۵). آو، آج، بم، مج: بر دست، لب: نروست، آو: بروت. (۷). همه نسخه بدلها: نیز. (۸). مل: آنگاه گفتند. (۹). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آو: استشهادی، مل: استفهام. صفحه: ۲۰۶ می کند تا از «۱» حال او معلوم باشد که آن خواهد کردن، بینی که آن مرد که فرزند صالح را وصیت کند، همه او را آن گوید که به مصالح او «۲» باز گردد، و اگر چه معلوم از حال او آن بود که او خود آن کند «۳» و نهی کند او را از انواع فساد و اگر چه معلوم از حال او آن بود که نکند، و لکن از شرط وصیت اینکه است. اینکه جا همچنین قرآن وعظ است و از شرط واعظ آن است که، بر فاجر را وعظ کند، چه «۴» باشد که وعظ او بر «۵» تقی را نافعتر بود از آن که فاجر عاصی را و قوله: لئن أشرت... «۶»، شرط است هر جواب که «۷» باز پس در آیت اول گفتیم اینکه جا بشاید «۸». آنکه گفت: اگر کنی از جمله زیانکاران باشی، حال او را تشبیه کرد به حال بازرگان «۹» که او سعی «۱۰» کند و کد و رنج برد «۱۱» به طمع سود، و آنکه چون به ره هلاک شود، آن کس که به آن عالم باشد او را گوید: نگر؟ آن راه نروی که بیرون آن که سود نکنی سرمایه زیان بود تو را، و آیت وارد است مورد وعظ رسول را- علیه السلام- و جز رسول را، و او به آن متعظ و متقبل. و امت بعضی، و بیشتر عاصی و ناشنونده و ناپذیرنده، آنکه بر سبیل قطع طمع رسول- علیه السلام- تا او دل عزیز خود در بند انتظار ندارد، که: الیأس احدی الزاحتن. گفت: [إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ- الْآيَةُ] «۱۲»، آنان که کلمت ما در عذاب بر ایشان واجب شد، ایشان هرگز ایمان نیارند از آن جا که در سابق علم ما آن است که، اختیار نکنند تا تو دل در بند ایشان نداری. و حَقَّتْ، ای وجبت علیهم و ثبت «۱۳». و اختلاف قراء در کلمه و کلمات برفت و وجه «۱۴» آن. آنکه «۱۵» در آن [۱۶۰-پ]

کلمه خلاف ----- (۱). مل برای. (۲). مل: خود. (۳). آو، بم: نکند. [.....]

(۴). اساس: صبر، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۵). مل: مرد. (۶). سوره زمر (۳۹) آیه ۶۵. (۷). آو، بم: مر جواب که، مل: مر جواب را که. (۸). اساس: نشاید، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). مل: بازارگان. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آو: بیع. (۱۱). مج: و اگر در رنج بود. (۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل: از قرآن مجید افزوده شد. (۱۳). مج، آو: یثبت. (۱۴). آج، لب، آو: وجهی. (۱۵). آج، لب، آو: آن که. صفحه: ۲۰۷ کردند، بعضی گفتند: لعنت اوست کافران را، بعضی گفتند: سخط اوست بر مستحقان سخط. عبد الله عباس گفت: قول اوست و گفت او در لوح محفوظ که: فلان لا یؤمن، آو آن جا که از او کفر معلوم باشد. بعضی دگر گفتند: کلمه آن است که با ابلیس گفت: لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِنْ تَبِعِكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ «۱». قوله: و لَو

جاءتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ مُشْرُوطِ اِيْنِكِهْ شَرْطِ اَزِ پِيْشِ رَفْتِهْ اسْتِ، وَ هُوَ قَوْلُه: لَا يُؤْمِنُوْنَ، وَ مَعْنَى اَنْ كِه: اِيْمَانِ نِيَارَنْدِ اِيْشَانِ، وَ اِگَرِ هَمِهْ اَيْتِ وَ دِلَالْتِ دَرِ جِهَانِ بَا اِيْشَانِ اَيْدِ، وَ اِنْمَا قَال: وَ لَوْ جَاءَتْهُمْ، بِهْ تَأْنِيْثِ، وَ اِگَرِ چِهْ فَعْلِ مَسْنَدِ بَا مَذْكُرِ اسْتِ وَ اَنْ كَلَّ اسْتِ كِهْ اِيْنِكِهْ اسْمِ كِهْ مَسْنَدِ اِلَيْهْ مِضَافِ اسْتِ بَا مُؤَنَّثِي وَ هِي «۲» الْاِيْهْ، وَ مِثْلُهْ قَوْلُهْم: خَرِبْتِ سُوْرَ الْمَدِيْنَةِ وَ ذَهَبْتِ بَعْضِ اَصْبَاعِهْ، حَقِّ تَعَالَى كَفْتِ: اِيْنِهَا اِيْمَانِ نِيَارَنْدِ وَ اِگَرِ چِهْ جَمْلِهْ اَيَاتِ بَا اِيْشَانِ اَيْدِ، اِيْشَانِ رَا لَطْفِ نَخَوَاهْدِ بُوْدَنْ. وَ وَجِهْ حَسَنِ تَكْلِيْفِ «۳» اِيْشَانِ هَمِ اَنْ اسْتِ كِهْ وَجِهْ حَسَنِ تَكْلِيْفِ مِنْ عِلْمِ اللّٰهِ اَنْهْ يُوْمِنُ، وَ اَنْ تَعْرِیْضِ ثَوَابِ اسْتِ، اَزِ خُدَايِ تَعْرِیْضِ هَسْتِ، اَزِ اَنْ كِهْ «۴» اَزِ اَوْ قَبُوْلِ نَبَاشْدِ، اَتِيْ عَلِيْهْ مِنْ قَبْلِ نَفْسِهْ، گِناهِ اَوْ بَاشْدِ بَرِ خُدَايِ تَابَانَ «۵» نَبُوْدِ. حَتّٰی يَرْوُا الْعِذَابَ الْاَلِيْمَ، تا اَنْگِهْ كِهْ عِذَابِ الْيَمِّ بِيْنَنْدِ، اَنْگِهْ اِيْمَانِ اَرَنْدِ چِنَانِ كِهْ فِرْعَوْنَ اَوْرَدْ، وَ اَنْ اِيْمَانِيْ بَاشْدِ كِهْ سُوْدِ نَدَارْدِ دَرِ اَنْ وَقْتِ. قَوْلُه: فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرْيَةٌ اَمَنْتَ - الْاِيْهْ، «لَوْلَا» اِيْنِكِهْ جَا بِهْ مَعْنَى «هَلَّا» اسْتِ، وَ هَلَّا رَا، دُوْ مَعْنَى بُوْدِ، يَكِي: تَحْضِيْضِ، وَ يَكِي: تَوْبِيْخِ. تَحْضِيْضِ چِنَانِ كِهْ كَفْتِ «۶»: هَلَّا تَأْتِيْ زِيْدًا لِحَاجَتِكَ، وَ تَوْبِيْخِ چِنَانِ كِهْ: هَلَّا اَمْتَعْتَ مِنَ الْفِسَادِ «۷» اِذَا دَعِيَ «۸» اِلَيْهْ، وَ اِيْنِكِهْ بِيْتِ يَكِ جَايِ بَرَفْتِ - وَ هُو: تَعَدُّونَ عَقْرَ النَّيْبِ اَفْضَلَ مَجْدُكُمْ بَنِي ضُوْطَرِيْ لَوْلَا الْكُمَى الْمَقْطَرَا اِيْ، هَلَّا عَقَرْتُمُ الْكُمَى الْمَقْطَرُ، وَ هُوَ الشَّجَاعُ الَّذِي [الْقِي] «۹» عَلٰى اِحْدِ قَطْرِيْهْ، اِيْ -----

----- (۱). سُوْرَهْ ص (۳۸) اَيّهْ ۸۵. (۲). اَسَاس: هُو، بِهْ قِيَاسِ بَا نَسْخِهْ اَوْ، تَصْحِيْحِ شَدْ. [.....]

(۳). اَوْ، اَجْ، بَمْ، لَبْ، اَزْ بِهْ. (۴). مَجْ، اَزْ، اَنْگِهْ. (۵). اَجْ، مَلْ، مَجْ، لَبْ، اَزْ: تَاوَانِ. (۶). هَمِهْ نَسْخِهْ بَدَلْهَا: گُوْبِيْ. (۷). مَج: النِّسَاءِ. (۸). رَغْبَتِ. (۹). اَسَاس: نَدَارْدِ، بِهْ قِيَاسِ بَا نَسْخِهْ اَوْ، اَفْزُوْدِهْ شَدْ. صَفْحَهْ: ۲۰۸ جَنِيْبِهْ. وَ دَرِ مَصْحَفِ عَبْدِ اللّٰهِ وَ اَبِيْ، «هَلَّا» نُوْشْتِهْ «۱» اسْتِ، وَ مَعْنَى تَحْضِيْضِ مَتَضَمَّنِ بَاشْدِ مَعْنَى نَفِيْ رَا، بَرَايِ اَنْ كِهْ هَلَّا فَعَلْتِ كَذَا، اَنْ كَسْ رَا گُوْيَنْدِ كِهْ اَنْ كَارِ نَكْرَدِهْ بَاشْدِ، تا تَوْانِ كَفْتَنْ اَوْ رَا كِهْ چَرَا چِنِيْنِ نَكْرَدِيْ. وَ قَوْلُه: قَرْيَةٌ، مَرَادِ اَهْلِ قَرْيَهْ اَنْدِ عَلٰى حَذْفِ الْمِضَافِ وَ اِقَامَةِ الْمِضَافِ اِلَيْهْ مَقَامِهْ، كَقَوْلِه: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ... «۲»، وَ قَوْلِ اَنْ كَسْ كِهْ كَفْتِ: اِلْمَا قَوْمٌ يُؤْنَسُ، اسْتِثْنَايِ مَنْقُطِعِ اسْتِ اَزِ اَنْ جَا كِهْ قَوْمِ مَسْتِثْنَا سْتِ اَزِ قَرْيَهْ، وَ اَنْ چِنِيْنِ «۳» نِيْسْتِ «۴»، غَلَطِ كَرْدِ، بَرَايِ اَنْ كِهْ قَوْمِ اَزِ قَرْيَهْ مَسْتِثْنَا نِيْسْتِ، وَ هَمِ اَزِ «۵» قَوْمِ مَسْتِثْنَا سْتِ، بَرَايِ اَنْ كِهْ اَنْ جَا مِضَافِ مَحْذُوْفِ اسْتِ چِنَانِ كِهْ بِيَانِ كَرْدِيْمِ. وَ بَعْضِيْ دِگَرِ كَفْتَنْدِ: مَنْقُطِعِ اسْتِ اَزِ اَنْ جَا كِهْ اسْتِثْنَايِ مَنْقُطِعِ اسْتِ، نَاجِيَانِ رَا اَزِ مَهْلِكَا نِ اسْتِثْنَا كَرْدِ، وَ اِيْنِكِهْ رَا جَارِيْ مَجْرَايِ اَنْ كَرْدِ كِهْ نَابِغِهْ كَفْتِ «۶»: [وَقَفْتُ فِيْهَا اَصِيْلًا لَا اَسْأَلُهَا عَيْتَ جَوَابًا] «۷» وَ مَا بِالزَّيْعِ مِنْ اِحْدِ اَلَا اَوَارِيْ [لَا يَأْمَا اِيْنِهَا وَ النَّوِيْ كَالْحَوْضِ بِالْمَظْلُوْمَةِ الْجَلْدِ] «۸» وَ اِگَرِ اسْتِثْنَايِ مَتَّصِلِ گُوْيَنْدِ هَمِ رَوَا بَاشْدِ كِهْ مَنْصُوْبِ بُوْدِ بَرَايِ اَنْ كِهْ: مَا جَاءَنِيْ اِحْدُ اَلَا زِيْدٌ وَ اَلَا زِيْدًا رَوَا سْتِ، وَ اِگَرِ چِهْ بَدَلِ نَبَاشْدِ «۹» اِيْنِكِهْ جَا اَزِ اسْتِثْنَا. وَ دَرِ يُوْنَسِ، چِنْدِ لَغْتِ اسْتِ. ضَمُّ «نُونِ» وَ اَنْ لَغْتِ مَشْهُوْرِ اسْتِ، وَ كَسْرِ «نُونِ» وَ اَنْ قَرَاةْتِ طَلْحَهْ بِنِ مَصْرَفِ اسْتِ وَ اَعْمَشِ وَ جَحْدَرِيْ وَ عِيْسَى دَرِ شَاذْ، وَ بَعْضِيْ عَرَبِ كَفْتَنْدِ: بِهْ فَتْحِ «نُونِ». وَ اَبُوْ زِيْدِ الْاَنْصَارِيْ حِكَايَتِ كَرْدِ اَزِ بَعْضِيْ عَرَبِ هَمِ اِيْنِكِهْ كَلِمَهْ مَعَ الْفَتْحِ وَ الضَّمِّ وَ الْكَسْرِ، وَ مَعْنَى اَيْتِ اَنْ اسْتِ: مَا كَانَتْ قَرْيَةٌ اَمَنْتِ، هِيْجِ اَهْلِ شَهْرِيْ نَبُوْدَنْدِ كِهْ اِيْمَانِ اَوْرَدْندِ دَرِ وَقْتِ مَعَايِنِهْ عِذَابِ، كِهْ اِيْشَانِ رَا اِيْمَانِ سُوْدِ دَاشْتِ «۱۰» [مَگَرِ قَوْمِ يُوْنَسِ كِهْ اِيْشَانِ عِنْدِ مَعَايِنِهْ عِلَامَاتِ عِذَابِ] «۱۱» اِيْمَانِ اَوْرَدْندِ وَ خُدَايِ ----- (۱). اَوْ، بَمْ، اَزْ: نَبَسْتِهْ. (۲). سُوْرَهْ يُوْسُفِ (۱۲) اَيّهْ ۸۲. (۳). هَمِهْ نَسْخِهْ بَدَلْهَا، بَجْزِ مَل: جَنْسِ. (۴). اَسَاس: اسْتِ، بِهْ قِيَاسِ بَا نَسْخِهْ اَوْ، تَصْحِيْحِ شَدْ. (۵). مَلْ وَ هَمِهْ. (۶). اَسَاسِ وَ دِيْگَرِ نَسْخِهْ بَدَلْهَا وَ مَا بِالزَّيْعِ مِنْ اِحْدِ اَلَا اَوَارِيْ. (۷-۸). اَسَاسِ وَ دِيْگَرِ نَسْخِهْ بَدَلْهَا: فَاقْدِ شَاهِدِ شَعْرِيْ اسْتِ، تَنْهَا نَسْخِهْ اَجْ، دَرِ حَاشِيَهْ بَا قَلْمِيْ مَتَفَاوُتِ اَزِ مَتْنِ اِيْنِكِهْ دُوْ بِيْتِ رَا اَزِ نَابِغِهْ اَوْرَدْدهْ، بِهْ قِيَاسِ بَا اِيْنِكِهْ نَسْخِهْ وَ چَاپِ مَرْحُوْمِ شَعْرَانِيْ اَفْزُوْدِهْ شَدْ. [.....]

(۹). اَسَاس: بَاشْدِ، بِهْ قِيَاسِ بَا نَسْخِهْ اَوْ، تَصْحِيْحِ شَدْ. (۱۰). اَسَاس: نَدَاشْتِ، بِهْ قِيَاسِ بَا نَسْخِهْ اَوْ، تَصْحِيْحِ شَدْ. (۱۱). اَسَاس: نَدَارْدِ، بِهْ قِيَاسِ بَا نَسْخِهْ اَوْ، اَفْزُوْدِهْ شَدْ. صَفْحَهْ: ۲۰۹ تَعَالَى عِذَابِ كَشْفِ كَرْدِ اَزِ اِيْشَانِ وَ اِيْشَانِ رَا مَهْلَتِ دَادِ وَ تَأْخِيْرِ كَرْدِ تا بِهْ وَقْتِ دِيْگَرِ. وَ قِصَّهْ اِيْنِكِهْ «۱» چِنَانِ بُوْدِ كِهْ: عَبْدِ اللّٰهِ مَسْعُوْدِ وَ سَعِيْدِ جَبِيْرِ وَ سَدْيِ وَ وَهْبِ وَ دِيْگَرِ رَاوِيَانِ كَفْتَنْدِ كِهْ: قَوْمِ يُوْنَسِ [بِهْ نِيْنَوَا] «۲» بُوْدَنْدِ بَدَانَ «۳» زَمِيْنِ مُوَصَّلِ، خُدَايِ تَعَالَى يُوْنَسِ رَا بِهْ اِيْشَانِ فَرَسْتَادِ وَ اِيْشَانِ رَا دَعُوْتِ كَرْدِ، اَبَا كَرْدَنْدِ وَ اِيْمَانِ نِيَاوَرْدَنْدِ. يُوْنَسِ بَا خُدَايِ

شکایت کرد. خدای تعالی گفت: بگو ایشان را که از امروز تا سه روز عذاب به ایشان آید که ایمان نیاورند. یونس - علیه السلام - ایشان را اینکه بگفت و از میان ایشان برفت. آن روز که وعده بود از بامداد آثار و علامات «۴» عذاب پیدا شد، و آن ابری بود در او پاره‌های «۵» آتش، گرد شهر ایشان در آمد. مقاتل گفت: به بالای سر ایشان آمد به مقدار میلی. عبد الله عباس گفت: کمتر از میلی بود. وهب گفت: [۱۶۱- ر]

ابری سیاه با او دودی سیاه بود که بر شهرهای ایشان «۶» افتاد همه در و بام ایشان سیاه کرد. چون آن بدیدند بنزدیک پادشاه دویدند، او را گفتند: چه رای است «۷»! او گفت: بدان که یونس مردی است راستگر «۸»، و ما هرگز از او دروغی نشنودیم «۹»، و آنچه ظاهر حال است، آن است که: اینکه علامت عذاب است، و لکن بروی و او را طلب کنی اگر در میان ماست آمن «۱۰» باشی که اینکه عذاب نیست، و اگر برفته است یقین دانی که عذاب است. برفتند و جستند، او را نیافتند. باز آمدند و گفتند: برفته است. پادشاه مردی عاقل بود، گفت: چون او برفته است اینکه لا محال «۱۱» علامت عذاب است، و لکن من یونس را برای آن طلب می‌کردم تا به او ایمان آرم، و شما نیز ایمان آری، تا باشد که خدای اینکه عذاب را از ما بردارد، اکنون چون او برفته است و غایب شده «۱۲»، خدای او غایب نیست، بیایی و مجتمع شوی تا به صحرا بیرون رویم. آنگاه بفرمود: تا

----- (۱). مل: او. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: از. (۴). اساس: علامت، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۵). اساس: پاره‌های / پاره‌های. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: شهر ایشان. (۷). اساس: راست، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۸). آو، آج، بم، مل، لب، آز: راستگو، مج: راستگیر. (۹). آو، مج: نشنیدیم، آج، لب: نشنیده‌ایم. (۱۰). همه نسخه بدلها: ایمن. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: لا محال اینکه. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: غایب است. صفحه: ۲۱۰ جمله اهل شهر - زن و مرد و کودک و پیر و جوان و خرد و بزرگ - بیرون آمدند و چهار پای و بهایم را بیرون آوردند «۱» و به صحرا بیرون شدند، و بفرمود: تا کودکان را از مادران «۲» جدا کردند، و بچگان چهار پایان را از مادیان «۳» جدا کردند، و او جامه ملو کانه بکند و پلاسی در پوشید، و مردمان را بفرمود تا به یک بار بانگ برآوردند و گریه و ضجه برگرفتند، و چهار پایان به ناله آمدند، و کودکان به گریه آمدند «۴»، و آوازا بلند شد به دعا و تضرع، و ملک سر برهنه کرد و پای برهنه کرد «۵» و روی بر خاک نهاد و گفت: ای خدای یونس؟ ما خواستیم تا یونس را وسیلت سازیم، اکنون یونس به شوم «۶» گناه ما از میان ما برفت، ما به درگاه تو آمدیم و تن تسلیم کرده و فرمان تو را گردن نهاده و به تو ایمان آورده. بار خدایا؟ به رحمت تو بر بندگانت و به قدر [و] «۷» منزلت یونس بر تو که اینکه عذاب از ما برداری. خدای تعالی از ایشان صدق نیت شناخت، عذاب از ایشان برداشت. عبد الله مسعود گفت: از صدق توبه قوم یونس آن بود که، رد مظلّم کردند با یکدیگر تا اگر مردی از آن کسی سنگی «۸» برگرفته بود و در بنایی بسته «۹»، بیامد و آن سنگ بر کند و با در سرای آن کس برد. صالح المرّی روایت کرد عن ابی عمران الجونی «۱۰» عن ابی الجلد که او گفت: چون عذاب به سر قوم یونس آمد، بدویدند [به پیری] «۱۱» از بقیه علما که در میان ایشان بود گفتند: یا شیخ ما و عالم ما؟ عذاب نزدیک رسید «۱۲»، چه کنیم! گفت: ایمان آری، و خدای را به اینکه نامها بخوانی: یا حی یا قیوم؟ یا حی حین لا حی یا حی محیی الموتی، یا حی لا اله الا انت. خدای را بدین کلمات بخوانند، خدای ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بیرون بردند. (۲). آج، بم، لب، آز: مادر. (۳). همه نسخه بدلها: مادران. (۴). مل: به گریه افتادند. (۵). آو، آج، بم، لب، آز: سر و پای برهنه کرد. (۶). آو، آج، بم، مل، لب، آز: به شومی. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۸). آج، لب، آز: حتی اگر کسی سنگی از کسی. (۹). آو، آج، بم، لب، آز: به کار برده، مل، مج: داشته. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: الجوینی، مل: الحوی. (۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۱۲). آو، آج، بم، لب، آز: است. صفحه: ۲۱۱ - عزّ و جل - [عذاب] «۱» از ایشان برداشت. اگر آنان که سالیان بر کفر بودند، خدای را به کلمه توحید بخوانند اجابت آمد و عذاب به رحمت

بدل شد، اولتر که چون مؤمنی خدای را به اینکه نامها بخواند در حاجات دین و دنیا به اجابت مقرون شود، چون خدای تعالی عذاب از ایشان برداشت» (۲)، گفتند: یونس را طلب کنی تا ایمن آریم. یونس - علیه السلام - از آن جا برفت چند روز چون آن مدت (۳) بگذشت و یونس بی خبر بود از احوال قوم، برخاست و به سر کوه [بر] (۴) آمد و فرو نگرید شهر بر جای بود، گمان برد که شهر بر جای است و مردم (۵) هلاک شدند، چون نگاه کرد شبانی از شهر بیرون می آمد (۶) و گوسپند (۷) بسیار از شهر بیرون آورد و بر کوه آمد به گوسپند چرانیدن. یونس او را گفت: مردمان نینوا را چگونه رها کردی! گفت: فی خیر و سلامه، به خیر و سلامت اند. گفت: هیچ عذاب و آفت و هلاک نرسید ایشان را! گفت: نه. یونس گفت: بار خدایا! اینان هرگز مرا به دروغی ندیدند، مرا تکذیب کردند. اکنون چون مرا به دروغ بیازمودند قول من کی باور دارند! از آن جا برفت و روی در بیابان نهاد - و ذلک قوله: وَ ذَا التُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا (۸) - الایه، به کنار دریا رسید، جماعتی در کشتی می نشستند، با ایشان در کشتی نشست و کشتیها بسیار بود همه برفت، اینکه بماند، هیچ بنه رفت (۹) پیری در آن کشتی گفت: در میان ما بنده گریخته هست، تا او اینکه جا باشد اینکه کشتی بنه رود (۱۰). و یک روایت آن است که: چون یونس در کشتی نشست، دریا آشفتن گرفت و موجها متلاطم (۱۱)، کشتیان گفت: در میان ما بنده گریخته هست. یونس گفت: آن بنده گریخته منم، اگر خواهی تا شما سلامت یابی، مرا به آب اندازی. [۱۶۱-پ] گفتند: حاشا! ما بر تو اثر بندگان گریخته نمی بینیم، تو سیمای صالحان داری.

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [...]

(۲). همه نسخه بدلها ایشان. (۳). آج، لب، آز: از آن مدت، مل: از مدت. (۴). همه نسخه بدلها. (۵). آو، آج، بم، لب، آز: مردمان. (۶). همه نسخه بدلها: بیرون آمد. (۷). آو، آج، بم، لب، آز: گوسپندان. (۸). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۷. (۹). بنه رفت/ برفت، آج، لب، آز: نمی رفت. (۱۰). بنه رود/ بنرود. (۱۱). مل بخاست. صفحه: ۲۱۲ گفت: من گفتم، شما به دانی. گفتند: ما تو را به دریا نیفکنیم تا احوال تو نیک بنه دانیم (۱). قرعه بیاوردند و بر انداختند (۲)، چند بار به نام یونس بر آمد، مردمان کشتی گفتند: اینکه جای تعجب است؟ او را بر گرفتند تا به دریا افکنند، خدای تعالی «نون» را گفت: دریاب بنده مرا یونس؟ که من شکم تو روزی چند زندان او خواهم کردن و او طعمه تو نیست، نگر؟ تا هیچ (۳) پوست و استخوان او را نیزاری. نون، بتاختن از اقصای دریا بیامد، چون او را به کنار کشتی آوردند، سر برداشت و دهن باز کرد، گفتند: اگر آن کان (۴) و لا بد است که اینکه مرد صالح را به دریا می باید انداختن، به دهن ماهی نه اندازیم (۵)، او را از آن جانب به دیگر جنبش (۶) بردند، دگر باره ماهی بیامد و دهن باز کرد، تا به هر چهار (۷) جانب (۸) بگردانیدند، گفتند: مگر در زیر اینکه سزی هست، او را بینداختند و ماهی او را فرو برد. و در خبر هست که: ماهی بیامد و آن ماهی را فرو برد، و ماهی دیگر بیامد و آن ماهی را فرو برد، او در شکم سه ماهی محبوس گشت و خدای تعالی شکم آن ماهیان (۹) بر او چون آبگینه کرد تا آن ماهی هفت دریا بگردید و او عجایب هفت دریا بدید. چون او را به قعر دریا رسانیدند، تسبیح اهل دریا بشنید (۱۰)، او نیز موافقت کرد گفت: ... لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ (۱۱). و اینکه قصه به تمامی در جای خود بیاید - ان شاء الله. و او چهل شبان روز (۱۲) در شکم ماهی بماند، چون مت (۱۳) بگذشت، خدای تعالی ماهی را فرمود تا او را به صحرا برانداخت، چنان که گفت: ----- (۱). بنه دانیم/

بندانیم، آو، آج، بم، لب، آز: بدانیم. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: بزدند. (۳). آج: به هیچ. (۴). مل، مج: آن کار. [...]

(۵). نه اندازیم/ ناندازیم/ نیندازیم. (۶). آو، آج، بم، لب، آز: به دگر جای، مل: به جانب دیگر. (۷). مج: چار. (۸). آو، آج، بم، مل، لب، آز: تا به هر جنبش که. (۹). مل، لب: ماهی. (۱۰). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۷. (۱۲). آو، آج، بم، مج، لب، آز: شبانه روز. (۱۳). آج، لب، آز: مدتی. صفحه: ۲۱۳ فَتَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ (۱). آنگه خدای تعالی درخت کدو (۲) برو (۳) یانید تا زود بر آمد و سایه افگند - و از اینکه جاست که درخت کدو سریع الثبات باشد - و (۴) در سایه آن درخت می بود، و خدای تعالی بزی (۵) کوهی را بفرستاد تا او را شیر می داد. چون روزی چند بر

آمد، درخت کدو آب نیافت بخوشید» (۶)، یونس دلتنگ شد، خدای تعالی به او وحی کرد و گفت: برای درخت کدو که خشک شد دلتنگ می‌شوی؟ [از برای صد هزار مرد و زیادت که هلاک شدند دلتنگ نمی‌شوی؟] (۷) و او را اعلام کرد (۸) که ایشان ایمان آورده‌اند و در طلب [و] (۹) آرزوی تواند. یونس - علیه السّلام - بیامد، چون به در شهر رسید شبانی را دید. شبان او را گفت: تو چه مردی! گفت: من یونس متی‌ام. گفت: پادشاه اینکه شهر و مردمان اینکه شهر آرزومند دیدار تواند، چرا در شهر نروی! گفت: نمی‌روم، و لکن چون تو با شهر شوی پادشاه را سلام من برسان. و بگو (۱۰) که: یونس تو را سلام می‌کند. شبان گفت: تو عادت پادشاه و مردمان اینکه شهر دانی که هر کس که بر او دروغی بیند (۱۱) او را بکشند اگر بیئت از من خواهند من چه گویم! گفت: اینکه درخت و اینکه سنگ گواه تواند. شبان برفت و پادشاه را گفت: مردی بر اینکه شکل و بر اینکه هیأت مرا گفت، من یونس متی‌ام، سلام من به پادشاه برسان، و او برفت. پادشاه گفت: یا کذاب؟ ما مدتی دراز (۱۲) است تا یونس را طلب می‌کنیم و او را نمی‌یابیم، تو او را از کجا یافتی! گفت: من او را فلان جایگاه یافتم (۱۳)، و بر اینکه دو گواه دارم، گفت: کیستند آن گواهان! گفت: سنگی است و درختی. پادشاه عجب داشت، وزیر را با جماعتی معروفان گفت: بروی و بررسی و بنگری صحت اینکه حدیث، اگر راست می‌گوید با (۱۴) ----- (۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۵. (۲). آج، لب را، آو، بم: کدوا. (۳). آو، بم، مل برو. (۴). همه نسخه بدلها: او. (۵). مل: بز. [.....]

(۶). آو، آج، بم، لب، آز: خشک شد. (۷-۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۸). مل: الهام کرد. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: برسانی و بگویی. (۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: هر کس که دروغی بگوید. (۱۲). آج، لب، آز: مدید. (۱۳). همه نسخه بدلها: دیدم. (۱۴). آج، لب، آز: باز. صفحه: ۲۱۴ پیش منش آری، و اگر دروغ گوید (۱) گردنش بزنی. و یونس - علیه السّلام - آن جا که آن مرد را پیغام داد، با درخت و سنگ تقریر کرد که: چون او آید [و] (۲) گواهی خواهد بر حضور من، برای او گواهی دهی. و ایشان تقبل کردند، شبان بیامد با کسان پادشاه بنزدیک آن سنگ و آن درخت، و ایشان را گفت: آن گواهی که مرا بنزدیک شماست سوگند می‌دهم بر شما نه یونس اینکه جا حاضر آمد و مرا پیغام داد به ملک! درخت و سنگ گواهی بدادند. مردمان پادشاه باز آمدند و ملک را خیر دادند. پادشاه دست شبان گرفت و او را بر جای خود بنشانند و گفت: اینکه جای به تو سپردم نگه دار و پادشاهی (۳) تو راست، و او برخاست (۴) به طلب یونس، بگردید و او را بیافت و عمر در خدمت او سر برد. عبد الله مسعود گفت: آن شبان چهل سال پادشاهی آن شهر کرد، و ابو عبیده گفت: الا در آیت به معنی «او» عطف است، و تقدیر آن است (۵): «و قوم یونس لما آمنوا کشفنا» [۱۶۲- ر]، چنان که شاعر گفت: و کلّ اخ مفارقة اخوه لعمر ایبک الا الفرقدان ای، و الفرقدان. جبائی گفت: مراد به قریه، شهر قوم صالح است و ثمود (۶). و معنی آن است: فهلا قریه امت فنفعها ایمانها کما نفع قوم یونس - [لما آمنوا] (۷)، تا نفع کردی ایشان را چنان که ایشان (۸) را کرد. و حسن بصری گفت، معنی آیت آن است که گفت: در روزگار گذشته هیچ شهر نبود که اهلش به جمله ایمان آوردند چنان که یکی از ایشان نماند که ایمان نیاورد (۹) الا قوم یونس، فهلا کانت، چرا مردمان دگر شهرها چنان نکردند که ایشان، تا منفع شدند به ایمان چنان که قوم یونس. -----

(۱). آو، بم، مل، مج: می‌گوید. (۲). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. (۳). آج، لب، آز کن که. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). آج، لب، آز که. (۶). آز: و ثمود. [.....]

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۸). آو، آج، بم، لب، آز: اینان. (۹). آو، آج، بم، لب: نیاوردند. صفحه: ۲۱۵ و آنان که خواندند: یونس و یوسف به «کسر»، خواستند تا اسم را تازی (۱) کنند من الایناس و الایساف، فعل مستقبل باشد از او. اگر گویند: چگونه خدای تعالی عند نزول عذاب ایمان قوم یونس قبول کرد، و نزول عذاب ملجیء باشد، و اینکه آیت نه مناقض آن آیت است که گفت: فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا... (۲)، جواب آن است که گوئیم: واجب نبود که عذاب فرود آمده باشد به (۳) ایشان بر وجهی که ملجا شوند، و انما آثار و اعلام عذاب پیدا شد آن جا و

آنچه دلالت عذاب بود، چنان که: علیل مدنف [که] «۴» او [به] «۵» خود گمان مرگ برد و علامات مرگ پیدا شود بر او «۶» نه آن علامات که ملجیء باشد از دیدن فریشته، توبه [کند، توبه] «۷» او قبول کند خدای تعالی، و لکن چون ظنّ یقین شود و فریشته فرو «۸» آید و او را ببیند و جان به حنجر رسد و او منخفق «۹» شود به مرگ توبه از او قبول نکنند، و مثله قوله: وَ كُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا... «۱۰»، و اینکه آیت را معنی نه آن است که: ایشان بر حقیقت بر کنار دوزخ [بودند] «۱۱»، بل معنی آن است که: از فعل قبیح و اصرار بر کفر بمنزلت کسی بودند که بر کنار دوزخ باشد، خدای تعالی به ادله و الطاف و بیان، ایشان را از آن برهانید. همچنین، در آیت ما ممتنع نباشد که کشف عذاب کند «۱۲» و اگر چه عذاب فرو نیامده بود، بل علامات و امارات بود [و ایشان عذاب ندیده باشند، و لکن چون مستحق بودند] «۱۳» و عذاب نزدیک شد به ایشان، آن را در حکم نازل خواند، و جمله آن که لفظ عذاب مجاز باشد و انما کشف امارات و علامات کرد- و الله اعلم بمراده. قوله تعالی: وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا، حق تعالی چون ذکر ایمان قوم یونس بکرد و آن که ایشان بعد ظهور علامات العذاب ایمان آوردند و ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: به تازی. (۲). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۸۵. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: بر. (۴-۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۶). مل: تو را. (۱۳-۱۱-۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: فرود. (۹). آو، آج، بم، لب، آز: مستحق، مج: متحقق. (۱۲). همه نسخه بدلها: گفت. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۳. صفحه: ۲۱۶ نجات یافتند، خواست تا باز نماید که، آنان که ایمان نیاوردند، نه از طریق تعجیز و توهین قدیم تعالی بود و از سر فرط قوت [و] «۱» مغالبت و ممانعت باری- عز اسمه- گفت: اگر خدای تو خواستی هر چه در زمین ایمان آوردندی مشیت اکراه و اجبار، نه مشیت اختیار، و دلیل اینکه قرینه لفظ اکراه است در آیت که گفت: أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ، تو اکراه خواهی کردن مؤمنان را بر ایمان! یعنی تو نتوانی اینکه اکراه کردن، خدای تواند. و معنی آیت، اخبار است از قدرت خدای تعالی بر خلق «۲» ایمان در ایشان و حمل ایشان بر ایمان بر سیل اجبار و اکراه. و اینکه آیت در معنی جاری مجری آن است که گفت: إِنْ نَشَأْ نُزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ «۳». قوله: أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ، معنی آن است که: تو اکراه خواهی کردن مردم را بر ایمان! تو نتوانی و خدای تعالی [که] «۴» تواند نمی کند، برای آن که منافی حکمت و تکلیف باشد. و مورد آیت، مورد تسلیت رسول است از دلتنگی که او را می بود بر کفر ایشان، و حرصی که داشت بر ایمان ایشان و مجبزه چنان گمان بردند که ایشان را از روی شبهت به اینکه آیت متعلقی هست، و جواب از شبهت ایشان آن است که گفتیم در شرح معنی آیت، و در آیت دلیل است بر بطلان قول ایشان از آن جا که خدای تعالی گفت: وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ، اگر خدای خواستی و اینکه دلیل بر آن که نخواستی و نمی خواهی. و چون بعضی مرادات باشد که نه مراد او باشد، او نه مرید الذات باشد و نه مرید به ارادت قدیم، چنان که اگر گوید «۵»: لَوْ قَدَرَ اللَّهُ عَلَيَّ كَذَا وَ لَوْ عَلَّمَ اللَّهُ كَذَا، لازم آید که خدای تعالی قادر نباشد بر آن چیز، و عالم نباشد به آن چیز از آن جا که اقتضای اینکه کند، همچنین در مسأله ما. وَ مَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که ایمان به امر و اذن من است و به اطلاق من. و «اذن» به اینکه دو معنی باشد، يقال: اذنت له فی کذا إذا اطلقت له ذلك، یعنی هیچ کس را نباشد که ایمان آرد بی تمکین و ----- (۴-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [.....]

(۲). آج، لب، آز از. (۳). سوره شعرا (۲۶) آیه ۴. (۵). مل: گویند. صفحه: ۲۱۷ تخلیه و آلت من، و به معنی امر باشد [۱۶۲-پ] و هر دو [معنی] «۱» محتمل است در آیت. و نیز، به معنی علم باشد، يقال: آذنته بكذا إذا اعلمته «۲» به، و بر اینکه وجه معنی آیت آن بود که: هیچ کس نباشد که ایمان آرد و الا خدای تعالی از او ایمان داند. وَ يَجْعَلُ الرِّجْسَ، ابو بکر خواند الا الاعشى و البرجمی: به «نون» علی اخبار المتکلم عن نفسه علی عادة الملوک، و باقی قراء به «یا» خواندند «۳» ردّ الی اسم الله تعالی. گفت: و رجس بر آنان کند که عاقل نباشند، یعنی عقل را کار نبندند. عبد الله عباس گفت: رجس «۴»، سخط است در آیت. دگر مفسران گفتند:

عذاب است و معنی متقارب است، و فرّاء گفت: رجز عذاب باشد، و رجز همان بود، «زا» به «سین» بدل کردند. و رجز به معنی بت آمد، فی قوله: وَ الرَّجْزَ فَاهْجُرَ «۵»، و مراد آن که عبادت او اداء کند به عذاب. قُلْ انظُرُوا مَا ذَا فِي السَّمَاوَاتِ، مراد به نظر در آیت فکر و اندیشه است. حق تعالی گفت: بگو ای محمد اینکه کافران را که: در نگری و اندیشه کنی تا چیست در آسمانها و زمین از آیات و علامات و دلایل، و غیر از آنچه آن را حدی و اندازه‌ای نیست از گردش شب و روز و ماه و آفتاب و ستاره و انواع نبات و حیوان و زروع و ثمار «۶»، آسمان در هوا معلق بی عمادی و زمین مطبق بی سناده تا بدانند که به فعل و صنع من است. آنگه گفت: وَ مَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ، و چه غنا کند و گزیرش آیات و دلالات از قومی که ایمان نیارند چون در او نظر کنند «۷» و تفکر نکنند که علم از نظر متولّد شود، چون نظر نباشد علم نبود. و «ما» روا بود که استفهامی «۸» را بود، و روا بود که نفی را بود، و معنی هر دو یکی باشد. و «نذر»، جمع نذیر، و [هو] «۹» المنذر، فعل به معنی مفعول. ----- (۱).

اساس: ندارد، به قیاس: با نسخه آو، افزوده شد. (۲). اساس: اعلمت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). اساس: خوانند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۴). اساس: رجز، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد. (۵). سوره مدثر (۷۴) آیه ۵. (۶). همه نسخه بدلها و. (۷). آو، آج، بم، مل، لب، آز: نظر نکنند. (۸). همه نسخه بدلها: استفهام. (۹). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. صفحه: ۲۱۸ آنگه گفت: فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ، انتظار می‌کنند «۱» ایشان را، إِلَّا مِثْلَ رُجْزِ الْآنَانِ که رفتند پیش ایشان، یعنی آما مثل آن عذاب که بر ایشان رفت از عذاب استیصال و خسف و مسخ و صاعقه و طوفان و مانند آن. و اینکه استفهام «۲» بر سبیل تقریح است، و معنی نفی، و المعنی: ما ينتظرون إلا العذاب، یعنی هیچ نماند از آیات و ادله و براهین که به ایشان نیامد، اکنون عذاب مانده است. قُلْ فَانْتَظِرُوا، بگو ایشان را که منتظر باشی که من با شما از جمله منتظرانم «۳». آن را که خدای وعده داد. ثُمَّ تَنْجِي رُسُلَنَا، [در کلام محذوفی هست، و آن آن است که: فاذا جاء العذاب فانا نهلك الكافرين ثم ننجي رسلنا] «۴». چون عذاب فرو فرستادیم، کافران را هلاک کنیم و پیغامبران را برهانیم و مؤمنان را. یعقوب خواند و کسائی راوی «۵» عن ابی بکر: ننجی به تخفیف، و باقی قرّاء به تشدید، یقال: نجا فلان ینجو «۶» او انجیته انا و نجیته، و هر دو به یک معنی باشد. حق تعالی گفت: من عذاب به مستحق رسانم اگر چه عذابی عام باشد، پیغامبران و مؤمنان را که با ایشان ایمان دارند از عذاب «۷» برهانم. آنگه گفت: حق است و واجب بر ما که مؤمنان را برهانیم. و نصب حقاً، بر صفت مصدری محذوف باشد، ای نجاه حقاً، ای «۸» قولا حقاً، او حقاً علینا «۹» هذا [الانجاء حقاً] «۱۰». [قوله] «۱۱»: قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ، حق تعالی در اینکه آیت امر کرد رسول را که: بگو مردمان را و مکلفان را که، اگر شما در شکی از دین من و نمی‌دانی که من چه اعتقاد و طریقت دارم، بدانی که بر طریقت و دین شما نه ام، اینکه معبودان را که شما بدون ----- (۱). اساس: می‌کند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر

نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). آو، بم: استفهامی. [.....]

(۳). اساس: منتظرانند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴-۱۰-۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). اساس: راوی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۶). آج، آز: ینجی. (۷). آو، آج، بم، لب، آز: عقاب. (۸). همه نسخه بدلها: او. (۹). اساس: علیک، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. صفحه: ۲۱۹ خدای می‌پرستی از بتان و جز آن «۱» نپرستم، و لکن آن خدای را پرستم که شما را جان بردارد «۲»، و مرا فرموده‌اند که: از جمله مؤمنان باشم. اگر گویند: چگونه گفت، اگر شما در شکی از دین من، و ایشان مذهب و اعتقاد او دانستند، گوئیم، از اینکه چند جواب است، یکی آن که: اینکه بر سبیل تقدیر گفت اگر شما را شکی هست در دین و اعتقاد من [آن شک بردارم به بیان، آنگه بگویم که: دین و اعتقاد من] «۳» چیست. جواب دیگر آن که: روا باشد که ایشان با آن که دانستند اوقاتی ایشان را شک فراز «۴» آمدی از آیات و معجزات که می‌دیدند مضطرب شدند و متزلزل. سیم «۵» آن که: روا باشد که در میان ایشان شاگان بوده باشند، و لکن توجیه «۶» خطاب کرد با جمله علی التغلیب. اگر گویند: فلا اعبد، جواب إن کُنْتُمْ فِی شَكٍّ رَا نَشَائِد، گوئیم: در کلام محذوفی هست «۷». [و] «۸» جواب آن است بر حقیقت، و

آن اینکه است که: فائنی اشرح لکم و ابین «۹» لکم و اکشف عن دینی الی ما شبه ذلک، تا جواب به موقع خود باشد برای آن که، بت ناپرستیدن او - علیه السلام - موقوف نخواهد بودن بر شکّه ایشان، [که او] «۱۰» خود به هر حال معبود ایشان [را] «۱۱» نپرستد «۱۲» اگر ایشان شکّه کنند «۱۳» و اگر نه. اما تخصیص اینکه فعل از جمله افعال خدای تعالی که: الَّذِي يَتَوَقَّأكُمْ، برای اذلال و قهر ایشان گفت که: من آن خدای را می پرستم که دمار از شما بردارد «۱۴» و جان از تن «۱۵» بیرون آرد [۱۶۳-۱]. قوله: وَ أَنْ أَقِم، اینکه آیت معطوف است علی ما قبلها از جهت معنی دون اللفظ، چه اگر از جهت لفظ معطوف بودی بایستی تا ان اقیم بودی عطفاً علی ان اکون، و لکن بر معنی امرت «۱۶» عطف کرد، و التقدير: و قيل لی اقم، و مرا گفتند: رویت -----

----- (۱). همه نسخه بدلها من. (۲). آج، لب: داد، آذ: داده، مج: برداد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). آو، آج، بم، لب، آذ: فراتر. (۵). آج، لب، آذ: سیوم، مج: سه ام. (۶). او، بم: توجه. (۷). مل: نیست. [.....] (۸-۱۰-۱۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. (۹). مل: اتبین. (۱۲). اساس: نپرستند، به قیاس با نسخه آو تصحیح شد. (۱۳). اساس: کند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: بر آرد. (۱۵). آو، آج، بم، مج، لب، آذ: نتان، مل: نتشان. (۱۶). آو، آج، بم، آذ: اقوم. صفحه: ۲۲۰ راست دار به دین «۱» مسلمانی، و نصب حنیفاً بر حال است، و در معنی او دو وجه گفتند، یکی آن که: روی با دین و کار دین کن از ادای رسالت و قیام به اعباء نبوت، و جمله آن را باش چنان که آن کس که روی بر کاری کند و جملگی آن را باشد که چون روی به او باشد جمله تن [و] «۲» دل با او باشد، و [همه] «۳» همت با او مصروف بود. و دگر آن که: [روی] «۴» در نماز «۵» به جانب کعبه آر که از شعار دین حنیفی است، و از جمله مشرکان مباحی «۶». و «من» للتبعیض، و وجوهی که در حنیف گفته اند از پیش برفت. وَ لَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ، نهی است از عبادت اصنام رسول را و جمله امت را، گفت: مخوان بدون خدای تعالی آنچه تو را منفعت و مضرت نکند از آن که جمادی است. فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذَا مِنَ الظَّالِمِينَ، اگر کنی از جمله ظالمان باشی «۷». و اینکه [از] «۸» آن جا [یها] «۹» ست که، اذا، در او ملغی «۱۰» باشد برای آن که در میان مبتدا و خیر افتاد. و در وَ لَا تَدْعُ «۱۱»، دو قول گفتند: یکی آن که: ایشان را به نام خدای بر مخوان و نام اله «۱۲» بر ایشان اجرا مکن چنان که کافران می کنند. دگر آن که: چنان که خدای را خوانی در حاجات و اجابت دعوات، و بر وجه عبادات و قرابات «۱۳» ایشان را مخوان، و گفت: مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ، با آن که اگر نفع و ضرر توانستندی کردن هم قبیح بودی عبادت ایشان، فکیف که از ایشان نفع و ضرر نیاید، فهو اقبیح و اشنع. و وجهی دیگر گفتند: آنچه تو را نفعی و ضرری نکند. چنان که خدای کند، و مراد به ظالم - ----- (۱). اساس: نربی، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸-۹) -

----- (۲-۳-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). آو، آج، بم، آذ: نجات. (۶). همه نسخه بدلها: مباح. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل پس. (۱۰). اساس: مبلغی، مل، لب، آذ: ملقی، مج: طغی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۱). اساس: فلا تدع، به قیاس با نسخه آو، و با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد. [.....]

(۱۲). مل: الهه. (۱۳). اساس: عبادت و قربات، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. صفحه: ۲۲۱ جالب «۱» مضرّة العقاب الی نفسه است به عبادت اصنام. آنگه بیان کرد که: چرا ایشان را که اصنام اند «۲»، پرستیدن روا نیست که قادر نه اند بر نفع و ضرر! نیز «۳» اگر خدای تو را ضرری و بلیتی و آفتی رساند از بیماری و نکبتی، ایشان کشف نتوانند کردن، و کس در جهان کشف نکند مگر خدای - جل جلاله. و اگر او خیری خواهد به تو، ایشان و جز ایشان نتوانند تا آن خیر و فضل از تو بگردانند. و معنی مس، اصل او لمس «۴» باشد، و حقیقت آن بر خدای روا نباشد، و لکن [چون به «با» متعدی بکرد، به منزلت آن باشد گفت: امسه کذا، و معنی او اصابت بود] «۵» قوله «۶»: وَ إِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ، ای یقصدک، اگر تو را «۷» خیری خواهد، و به هر دو وجه توان گفتن، یقال: اراده بخیر و اراد به خیرا. و مراد به فضل، اینکه است که بر او واجب نباشد از نعمت و احسان، یصیب به من یشاء من عباده، با آن کس رساند آن فضل که او خواهد از بند گانش، برای آن که او [را] «۸» مستحقّی نیست معین، فاعلش مخیر «۹» بود آن که آن را خواهد که «۱۰» حکمت

فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ (۶) وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَ لَئِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ (۷) وَ لَئِنْ أَخْرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ إِلَّا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۸) وَ لَئِنْ أَدْقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحِمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَكْفُرُ (۹) وَ لَئِنْ أَدْقْنَاهُ نَعْمَاءً بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسْتَه لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتِ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ (۱۰) إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ أَجْرٌ كَبِيرٌ (۱۱) فَالْعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضٌ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَ ضَائِقٌ بِهِ صِدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كِتَابٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (۱۲) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَ ادْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۳) فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۴) مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زَيَّنَّهَا نُوفًا لِيهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَ هُمْ فِيهَا لَا يُبْخَشُونَ (۱۵) أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَ بَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۶)

[ترجمه]

به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر [دفتری که محکم] ————— (۱). آو، بم: سوره هود- علیه السلام مکی، آج، مل، لب، آز: اینکه صورت مکی. (۲). همه نسخه بدلها: بر. (۳). آج، مج: آز: شصت. (۴). آج، لب، آز: ابو حنیفه. (۵). سوره ۶۹. (۶). سوره ۵۶. (۷). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱. (۸). سوره غاشیه (۸۸) آیه ۱۰. (۹). لب و الله اعلم بالصواب؟ مج قوله عزّ و جل: صفحه: ۲۲۴ بگردند آیه‌های او «۱»، پس مبین «۲» بگردند از نزدیک خدای محکم کار دانا «۳». [که میرستی مگر خدای را که من شما را از او ترساننده «۴» و مژده دهنده «۵»] ام «۶». [۱۶۴-ر]

و آرمزش خواهی از خدایتان پس توبه کنی به او تا بر خورداری دهد شما را دادنی نیکو تا به وقتی نام کرده «۷» و بدهد هر خداوند فضلی را فضل «۸» او را و اگر برگردید که من می‌ترسم بر شما عذاب روزی بزرگ. با خدای است بازگشت شما و او بر همه چیزی تواناست. ایشان بر می‌گردانند سینه‌ها «۹» را تا پنهان شوند از او آنگه که ایشان می‌پوشند جامه‌ها «۱۰» شان داند آنچه پنهان دارند «۱۱» و آنچه آشکار دارند، او داناست به آنچه در دلهاست. و نیست از جانوری در زمین مگر بر خدای است روزی‌اش «۱۲» و داند قرارگاهش و ودیعت گاهش همه در نوشته‌ای روشن. [۱۶۴-پ]

و او آن خدای است که بیافرید آسمانها و زمین در شش روز، و بود عرش او بر آب تا بیازماید شما را که کدامین از ----- (۱). آج، لب، را، [.....]

(۲). آج، لب: تعیین. (۳-۴-۶). اساس: افتادگی دارد، از آو، افزوده شد. (۵). آج، لب: مژدگانگی دهنده، آو: مژدگان دهنده‌ام. (۷). آو، آج، بم، مج، لب: نام نهاده. (۸). آو، آج، بم، مج، لب: فضلش. (۹). آو، آج، بم، لب: دلهاشان. (۱۰). اساس: جامها/ جامه‌ها. (۱۱). اساس: پنهان داری، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۲). آو، آج، بم، لب: روزی او، مج: روزی آن. صفحه: ۲۲۵ شما نکوکارتر است و اگر گویی شما را زنده کنند از پس مرگ، گویند آنان که کافراند «۱»، نیست اینکه مگر جادوی روشن. و اگر باز پس داریم از ایشان عذاب تا به روزگاری شمرده، گویند چه باز می‌دارد آن را «۲» آن روز که آید به ایشان بر نگردد از ایشان و برسد به ایشان آنچه بودند به آن فسوس می‌دارند. اگر بچشانیم مردمان را از ما رحمتی پس بر کنیم آن را از او، [او] «۳» نوید شود و کافر. [۱۶۵-ر]

اگر بچشانیم او را نعمتی از پس محنتی «۴» که به او رسد، گوید: برفت بدیها از من، او خرم «۵» فخر آورنده بود. مگر آنان که صبر کنند «۶» و کار نیکو کنند «۷»، ایشان را بود آمرزشی و مزدی «۸» بزرگ. همانا «۹» تو رها می‌کنی بهی از آنچه وحی کنند «۱۰» به تو و تنگ می‌شود به آن دلت که می‌گویند: اگر «۱۱» فرو نیاید بر او گنجی یا نیاید «۱۲» به او «۱۳» فریشته تو ترساننده‌ای و خدای بر

همه چیز و کیل است. ----- (۱). آج، بم، لب: کافراند. (۲). اساس آن را، به قیاس با
 آو و دیگر نسخه بدلها زاید می نمود و حذف شد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مع، افزوده شد. (۴). آج، بم، لب: سختی.
 (۵). آج، بم، لب: شاد کام و. [.....]

(۶). آج، بم: صبر کردند. (۷). آج، بم: عمل صالح کردند. (۸). مع: مژدی. (۹). آج، بم که. (۱۰). مع: می کنند. (۱۱). آج، بم،
 لب، آز: چرا. (۱۲). بم: آید، مع: بیاید، لب: نیاید. (۱۳). بم: وا او. صفحه: ۲۲۶ یا گویند فرو بافت «۱» آن را، بگو: بیاری ده سورت
 مانند آن فرو بافته «۲» و بخوانی آن را که توانی از فرود خدای اگر راست می گویی [۱۶۵-پ]. «۳» اگر اجابت نکنند شما را، بدانی
 که فرو فرستادند به علم خدای، و نیست خدایی مگر او، هستی «۴» شما مسلمانان «۵»؟ هر که خواهد زندگانی نزدیکتر و آرایش او،
 تمام بدهیم به ایشان کردارشان در آن جا، [و] «۶» ایشان را در آن جا نقصانی نکنند. ایشان آنانند که نیست ایشان را در آخرت مگر
 دوزخ و باطل شود آنچه کرده باشند در آن «۷» جا، و باطل بود آنچه کرده باشند. قوله تعالی: الر کتابُ أُحکمت آیاتُه، اقوال مفسران
 گفتیم در اول سوره البقره در حروف مقطوع، و قول درست تر آن است که: نام سورت است، و بعضی نحویان گفتند: الر، در محل
 رفع است به ابتدا، و گفتند: نام قرآن است، تقدیر چنان بود «۸»: هذا القرآن کتابُ أُحکمت آیاتُه، اینکه کتابی است که آیات او
 محکم بکرده اند. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، اینکه را منسوخ بنکنند به کتابی دیگر چنان که دگر کتب را. ثم فُصِّلَتْ،
 ای بینت بالحلال و الحرام و الشرایع و الاحکام. حسن بصری گفت: اینکه کتاب «۹» محکم بکردند [به امر و نهی و تفصیل دادند او
 را به ثواب ----- (۱). آج، بم: فرابافت. (۲). آج، لب: فرا بافته. (۳). اساس و دیگر
 نسخه بدلها: فان لم، به قیاس با متن قرآن مجید تصحیح شد. (۴). مع: اگر هستید. (۵). مع: مسلمانان. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با
 نسخه آج، افزوده شد. [.....]

(۷). آج، بم: اینکه. (۸). آج، مل، لب، آز که. (۹). مل را. صفحه: ۲۲۷ و عقاب. قتاده گفت: محکم بکردند «۱» اینکه کتاب را از
 باطل، و آنگه تفصیل دادند به حلال و حرام. مجاهد گفت: آیتش بر جمله محکم بکردند آنگه آن را تفصیل دادند آیت آیت. و
 احکام، منع فعل باشد از آن که فساد به او راه یابد. من لدن حکیم خبیر، ای من عند رب حکیم علیم. و لدن، در او چند لغت است:
 لدن «۲» ولدی ولد، و معنی او عند باشد، و چون اضافت کنند او را الی ما بعده [۱۶۶-ر]

مضاف الیه مجرور شود چنان که در اینکه آیت هست. اما قولهم لدن غدوة، سیبویه گفت: لدن را با غدوة حالی هست که با هیچ
 اسم نیست «۳»، و آن آن است که: اینکه «نون» را تشبیه کرده اند به تنوین در اسم فاعل تا «۴» ما بعد از او منصوب بکرده اند، چنان
 که: هذا ضارب زیدا، و اینکه شاذ است بر آن قیاس نکنند. و من، تعلق دارد به فصلت، و معنی او ابتدای غایت است، ای من عند الله
 الحکیم العلیم در آیت دلیل است بر آن که قرآن محدث است برای آن که احکام از صفات فعل بود، یقال: فعل محکم و احکمت
 الفعل احکاما. قوله: أَلَمْ تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ، «ان»، تعلق دارد به فصلت علی احد وجهین بان لا- تعبدوا، و قیل: لئلا تعبدوا، با آن که تا
 نپرستی، یا برای آن که تا نپرستی. و سقوط «نون»، محتمل است نصب را و جزم را، مثال نصب: قولک کتبت الیه ان لا یخرج، و:
 کتبت الیه ان لا- یخرج بالجزم، در جمله اینکه تفصیل آن است که: نپرستی مگر خدای را، آنگه ابتدا کلامی دیگر گفت خبر از
 خویشتن: إِنِّي لَكُم مِّنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ، که من شما را از خدای- جل جلاله- ترساننده و مژده دهنده ای ام که شما را بشارت دهم به
 ثواب و بترسانم به «۵» عقاب. وَ أَنْ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ، و آن که آمرزش خواهی از خدای و پس توبه کنی، با او گریزی و با درگاه او
 شوی. اگر گویند: چگونه عطف کرد توبه را بر استغفار، و در معنی هر دو یکی باشد، و الشی لا- یعطف علی نفسه لا- سیما
 [بحرف] «۶» التراخی! گوئیم: از اینکه چند جواب است: ----- (۱-۶). اساس: ندارد، به

قیاس با نسخه آج، افزوده شد. (۲). مع: لدی. (۳). آج، بم، لب، آز: که هیچ اسم نماند. (۴). آج، بم، مل، لب، آز: یا (۵). آج، لب،
 آز: از. صفحه: ۲۲۸ یکی آن که گفت: طلب مغفرت کنی و آن «۱» را نشانه و مقصد سازی، آنگه توصل بدان به توبه کردن. پس،

از روی معنی در کلام تقدیم و تأخیری باشد، یعنی توبه کنی تا به آن توبه به مغفرت رسی. وجهی دگر آن است که: استغفرُوا، ای اسئلوهُ التَّوْفِيقَ «۲» لِلتَّوْبَةِ، ثُمَّ تَوَبُوا إِلَيْهِ، برای آن که توفیق بر فعل پیش از فعل باشد. وجهی دگر آن که: به زفان «۳» استغفار کنی تا ثواب یابی بر آن، و توبه کنی تا خدای تعالی عند آن اسقاط عقاب کند از شما علی ما وعد به. وجه چهارم آن که: اینکه خطاب با مشرکان است، یعنی از شرک آمرزش خواهی. آنگه به طاعت با در «۴» او شوی، کانه قال: ارجعوا عن الکفر ثم ارجعوا الیه بالطَّاعَةِ. وجه دگر آن که: استغفرُوا، ای توبوا، و توبوا، ای اقموا علی التَّوْبَةِ. وجه ششم آن که: استغفروا عن ذنوبکم الماضیة ثم توبوا، ای اعزموا علی ان لا تعودوا «۵» فی المستقبل، برای آن که توبه به اینکه هر دو درست شود پشیمانی بر گذشته و عزم بر آینده، پس برای آن که «۶» دو معنی است، به دو عبارت بگفت. [یمتعمکم] «۷»، جواب امر است برای آن که مجزوم است، تا شما را ممتّع و برخوردار گرداند تا به وقتی مسمی، که در، خیر است که: استغفار، مال و عمر بیفزاید. متاعا حسنا، نصب او بر مصدری است لا من بناء الفعل، چنان که گفت: وَ اللّٰهُ اَتَبَتَّكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا «۸»، و المعنی انباتا. الی، انتهای غایت باشد، و اجل، وقت باشد، و مراد به اجل وقت مرگ و آخر عمر است. وَ يُوْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ، و بدهد هر خداوند فضلی را فضلش، یعنی هر نفسی مستحق را اجراست «۹»، محتمل است نعمت و رزق دنیا را، و جزا و ثواب قیامت را. اول بر وفق مصلحت و حکمت، و دوم بر حسب استحقاق

----- (۱). آج، بم، آز، لب: آنان. (۲). آج، بم، مل: اسئلوا التَّوْفِيقَ. (۳). مل، لب، مج: زبان، آج، بم، آز: بر آن. (۴). مل: با سر، مج: تا در. (۵). آو، آج، بم، آز: یعودوا. (۶). آو، آج، بم، لب، آز در او. [.....]

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد. (۸). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۷. (۹). همه نسخه بدلها: جزایش. صفحه: ۲۲۹ و معدلت. وَ اِنْ تَوَلَّوْا، اگر چنان که برگردی و روی بر گردانی از من، فَبِئْسَ اِخْفَاءٌ عَلَیْكُمْ، من می ترسم بر شما «۱» عذاب روزی بزرگ «۲» یعنی روز قیامت، و تقدیر آن است که: تتولَّوْا، و لکن برای اجتماع دو «تا» را، یکی بیفکنند. اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ، بازگشت و رجوع شما با خداست بر حسب عملتان «۳»، اگر کفر و معصیت باشد با عقاب، و اگر ایمان و طاعت باشد [با] «۴» ثواب، و او بر اینکه و بر همه چیزی قادر است. عبد الله مسعود گفت: هر که او سیئتی بکند، یکی سیئه بنویسند او را، و هر که حسنتی بکند، او را ده حسنه بنویسند، اگر بر آن سیئه که کرده باشد او را در دنیا عقوبتی کنند، ده حسنه او را بماند «۵» مستخلص، و اگر نکنند «۶» یک حسنه برابر یک سیئه برود «۷»، و نه حسنه بماند او را. آنگه گفت: هلک من غلب آحاده اعشاره، و اینکه حدیث بر مذهب ما درست نیاید، برای آن که در او معنی احباط است. و اما قوله: هلک [۱۶۶- پ]

من غلب آحاده اعشاره، ای سیئاته «۸» حسناته. و عبد الله عباس گفت: هر که را حسنات بر سیئات بیفزاید، به بهشت شود، و هر که را سیئات بر حسنات بیفزاید به دوزخ شود، و هر که را حسنات و سیئات به هم راست بود، از اهل اعراف باشد، مدّتی آن جا باز دارندش، آنگه به بهشت شوند «۹». ابو العالیه گفت: هر که را طاعت بسیار بود در دنیا، درجاتش در بهشت رفیع بود، برای آن که درجات، به حسب اعمال باشد. مجاهد گفت: عام است در هر قولی که بنده به زبان بگوید، یا عملی که به جوارح بکند، یا چیزی که از مالش به صدقه و نفقه کند، بر آتش جزا دهد «۱۰» علی حسب ذلک. قوله: اَلَا اِنَّهُمْ يَتَّبِعُونَ صِدُورَهُمْ، «الا» برای تنبیه آورد، گفت: اینان دلهاشان ----- (۱). آج، بم، لب، آز از. (۲). اساس: بود که، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). آو، آج، بم، آز: عمل به آن. (۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. (۵). مج: نماید. (۶). آج، مل، آز: بکند. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: بود. (۸). اساس: سیئه، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها: شود. (۱۰). همه نسخه بدلها: دهند. صفحه: ۲۳۰ می برگردانند. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که: آنچه در دل از عداوت و شحناء و بغضاء پوشیده می دارند. و گفتند «۱»: آیت در اخنس بن شریق آمد، و او مردی بود شیرین «۲» منظر و شیرین «۳» سخن. چون رسول را دیدی، همه سخن نیکو گفتی و به مراد او و به حسب رای او گفتی، و در دل نه آن داشتی که به زفان می گفتی. سدّی گفت: دل می برگردانند، من قولهم: تثبت عنانی، ای صرفت. عبد الله شداد «۴» گفت: آیت در بعضی از منافقان آمد که هر گه که به رسول

بگذشتی «۵»، در پیمبری «۶» و منحرف شدی تا پیغامبر را نبیند و سر در پیش افگندی و روی بپوشیدی تا پیغامبر نیز او را ندیدی. مجاهد گفت: دلها می برگردانند «۷» از روی شک و نفاق برای آن که شاکه و منافق اند. لَيْسَتْخَفُوا مِنْهُ، الاستخفاء، طلب الخفاء، تا طلب آن کنند که کار خود پوشیده گردانند. قتاده گفت: یتنون صدورهم، معنی آن است که سینه می برگردانند، یعنی اعراض و عدول می کنند تا سخن تو نشنوند و قرآن نشنوند که به آن ایمان نمی دارند. ابن زید گفت: اینکه آنگه بود که بعضی با بعضی مناجات کردند و سر گفتندی در باب رسول - علیه السلام. چون کسی به «۸» ایشان در آمدی، خویشان به هم بر آوردندی تا آن گفته و آنچه در آن بودندی بپوشیدندی. مجاهد گفت: خواستندی تا از خدای بپوشند اگر ممکن بود «۹» ایشان را. الا حین، اینکه آنگاه بودی که: يَسْتَعْشُونَ ثِيَابَهُمْ، ای اتخذوها غاشية لرؤسهم، آنگه که سر در جامه کشیدندی و سر در گلیم پیختندی «۱۰»: قتاده گفت: اینکه جمله برای آن جمع کرد به یک جای که، آدمی آنگه پوشیده تر باشد که به اینکه صفت بود. حسن بصری گفت: صفت «۱۱» عاید ----- (۱). همه نسخه بدلها: گفت. [.....]

(۲-۳). آو، آج، بم، لب، آز: خوش. (۴). اساس: سراد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). آو، آج، بم، مل، آز: که رسول برگزشتی. (۶). آو، بم، مل، مج: سینه در پیخستی، آج، لب، آز: سینه در پیچیدی. (۷). اساس: می برگرداند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۸). آو، آج، بم، مل، مج: بر. (۹). همه نسخه بدلها: بودی. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل: پیچیدندی. (۱۱). همه نسخه بدلها: منه. صفحه: ۲۳۱ است با نام خدای تعالی، و مجاهد هم اینکه بگفت. عبد الله شداد گفت: راجع است با «۱» رسول - علیه السلام، و عامل در «حین» که ظرف است قوله: يعلم، یعنی در آن [حال] «۲» که ایشان به جهد و جهید «۳» خویشان پوشیده می دارند، و سر در گلیم کشیده اند، و خویشان از مردم پنهان کرده و سر در دل بداشته، و خدای می داند که ایشان در دل چه دارند و چه آشکارا کرده اند، که او عالم است و دانا به اسرار دلها. و عبد الله عباس خواند: یتنونی صدورهم، علی وزن یحلولی، ای تلتوی صدورهم، به ضم «را» علی اسناد الفعل الیه. قوله: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ، نیست هیچ جانور «۴» رونده بر زمین، يقال: دب و درج اذا مشى مشياً خفياً، هر چه بر روی زمین برود او را دابّه خوانند. و بعضی علما گفتند: هر چه طعامی خورد او را دابّه خوانند تا مناسب باشد با اینکه که گفت: اِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا، هیچ جانوری نیست الا روزیشان و قوت و غذای ایشان بر خدای است - جل جلاله. بعضی دگر گفتند: «علی»، به معنی «من» است، و معنی آن است که: من الله رزقها، روزی ایشان از خزاین رحمت او صادر است، و معنی متقارب است، اینکه قول مجاهد است گفت: برای آن گفتم که آن روزی که خدای تقدیر کرده باشد برسد، و بود که نرسد از آن جا که او تقدیر نکرده باشد تا مرد به گرسنگی بمیرد. وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا، و مأوی و منزل و قرارگاه او داند به شب و روز از سرا «۵» و خانه و منزل. و مُسْتَوَدَعَهَا، و آن جا که او را دفن کنند هم داند. عبد الله عباس گفت: [مستقرها]، یعنی آن جا که با او شود، و مُسْتَوَدَعَهَا، یعنی گور او. مجاهد گفت: [۶] مُسْتَقَرَّهَا فِي الرَّحْمِ، و مُسْتَوَدَعَهَا فِي الصُّلْبِ، یعنی به ودیعت به صلب پدر داده اند. ربیع گفت: مستقرش [۱۶۷-ر]

در ایام حیات و مستودعش «۷» چون در خاک نهند او را. بعضی دگر گفتند: مستقر او در بهشت یا در دوزخ، بیانش قوله تعالی فی - ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز مل و مج نام. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۳). آو، بم، مل، لب: جهد جهید، مج: جد جهید، آج، آز: جهد خویشان. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: جانوری. (۵). مج: سرای. [.....]

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها: مستودع. صفحه: ۲۳۲ اهل الجنة «۱»: ... حَسُنْتَ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا «۲»، و «۳»: ... سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا «۴» مُسْتَقَرَّهَا، آنچه عمل او بر آن «۶» قرار گیرد، و مُسْتَوَدَعَهَا، و آن جا که بازگشت او باشد با آن. و قوله: كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ، همه در نوشته «۷» روشن ثبت کرده اند، یعنی لوح محفوظ. و حق تعالی آنچه در لوح محفوظ فرمود نوشتن «۸» با آن که او عالم الذات است برای آن کرد تا فریشتگان را لطفی بود که بیند تا آنان را که شنوند از جمله مکلفان. وَ هُوَ

الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، او آن خدای است که بیافرید آسمانها و زمین «۹» در شش روز، با آن که توانست که به یک طرفه العین بیافریند تا بدانند که: از بدایت خلق، کار او بر نسق است، و از آن جا که در آن مصلحتی شناخت مکلفان را چون بینند یا شنوند. و مراد به شش روز [آن] «۱۰» است که: به تقدیر شش روز «۱۱»، برای آن که روز عبارت باشد من طلوع الشمس الی غروبها و آنکه آفتاب نبود. و گفتند: تا خلقان بدانند که تأتی در کارها پسندیده است دون تعجیل. وَ كَانِ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ، و عرش او بر آب بود پیش از آن که آسمان و زمین آفرید، و آب بر باد بود. کعب الاحبار گفت: حق تعالی یاقوتی سبز بیافرید «۱۲»، به او نگرید بهیبت بگداخت و آبی شد لرزان، آنکه عرش بیافرید و بر آن آب نهاد. و ضمیره «۱۳» گفت: خدای تعالی عرش بیافرید بر سر آب مانند کشتی می‌رفت، و آنکه لوح و قلم بیافرید و بفرمود تا: کاینات و هر چه خواست بودن بنوشت، آنکه آن نبشته خدای را تسبیح کرد و هزار «۱۴» سال پیش از آن که حق تعالی موجودات آفرید. لِيُبْلُوَكُمْ، تا بیازماید شما را تا کدام نیکو عملتر است. و نصب عملاً بر تمیز است، و بیان معنی ابتلا و امتحان از خدای تعالی باز نمودیم و آن که معنی آن است که: او در تکلیف معامله -----

----- (۱). همه نسخه بدلها بجز آو، بم، مل و الثار. (۲). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷۶. (۳). لب فی اهل الثار، آو، آج، بم، آز: فی الثار. (۴). آو، آج، بم، آز الی. (۵). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۶. (۶). آج، لب، آز: بدان. (۷). مل: نبشته. (۸). مل: نبستن، آج، فرمود نوشتند، آز: فرموده نوشتند. (۹). آج، لب، آز فی سِتَّةِ أَيَّامٍ (۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۱۱). آج، لب، آز از. (۱۲). همه نسخه بدلها آنکه. [...]

(۱۳). آو، آج، بم، لب، آز: حمزه، مج: ضمیره. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز آز: کرد هزار. صفحه: ۲۳۳ متخبران «۱» کرد با مکلفان که چیزی ندانند تا بدانند، و صورت تکلیف و صورت امتحان است. عبد الله عمر گفت: از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - در اینکه آیت که: لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا، ای اروع «۲» عن محارم الله و اسرع فی طاعة الله، یا «۳» کیست که او «۴» ورعتر است از معصیت و کار کننده تر است بر طاعت. عبد الله عباس گفت: تا که مطیع تر است. مقاتل گفت: تا که متقی «۵» تر است. حسن گفت: تا هر که زاهدتر است و قویتر است بر ترک دنیا. وَ لَئِنْ قُلْتِ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَيِّتِ، و اگر گویی که شما را از پس مرگ زنده خواهند کرد، کافران گویند: اینکه نیست مگر جادوی روشن، آشکارا. هذا، اشارت است به قول و بر قراءت آن کس که خواند ساحر «۶»، اشارت به رسول باشد - علیه السلام. وَ لَئِنْ أَخْرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ، آنکه حق تعالی گفت: اگر ما عذاب باز پس داریم از ایشان، یعنی از آن کافران که اینکه مقالت می گویند تا به مدتی معلوم. و ائمت به معنی مدّت است و حین، و کذا قوله: ... وَ أَذْكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ «۷»، ای بعد حین، و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده. زجاج گفت و فزّاء «۸» و جبائی، گفتند: الی ائمة «۹»، الی جماعه، تا «۱۰» جماعتی که از پس اینان آیند که در تکلیف امثال اوامر نکنند، حکمت اقتضای آن کند که ایشان را هلاک کند و قیامت بر انگیزد. و خلاصه اینکه قول آن است که: اگر ما تأخیر عذاب کنیم تا آنکه که آن ائمت اندک شماره آید «۱۱». رمانی گفت: ای الی جماعه معلومه انه «۱۲» لیس فیها [من] «۱۳» یؤمن، یعنی تأخیر عذاب کند تا جماعتی که معلوم از حال ایشان «۱۴» بود که ----- (۱). همه نسخه بدلها: مختبران. (۲). همه نسخه بدلها: اورع.

(۳). آج، لب، آز: یعنی. (۴). آو، آج، بم، لب، آز با. (۵). اساس: منتقم، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آو، آج، بم: ساحرا. (۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۵. (۸). همه نسخه بدلها: زجاج و فزّاء. (۹). آو، آج، بم، لب، آز ای. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مج: با. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: آیند، مل: اند. (۱۲). مج: آنها. [...]

(۱۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۱۴). همه نسخه بدلها آن. صفحه: ۲۳۴ ایمان نیارند تا عذاب بر ایشان واجب شود. ایشان عند اینکه تأخیر گویند: چه منع [می کند] «۱» اینکه عذاب را که محمد می گوید! آنکه «۲» حق تعالی گفت: آن روز که عذاب به ایشان آید کس صرف و دفع آن نتواند کردن، ای یأتیهم العذاب لیس العذاب مصروفا عنهم و حاق بهم، به ایشان رسد آنچه ایشان از آن فسوس داشتندی «۳». وَ لَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ، بگفتیم که اینکه، «لام» جواب قسمی مضمّر است، ای و الله لئن، گفت:

به خدای که اگر ما بچشانیم آدمی را از ما و خزاین ما رحمتی، آنکه آن رحمت و نعمت از او نزع کنیم و باز گیریم آیس شود و نوید و کافر نعمت. اینکه وصف آدمی است با آن که او با هیچ حال- نه حال نعمت و نه حال شدت [۱۶۷-پ]

به قاعده «۴» نباشد، در نعمت شاکر نبود و بر محنت صابر نبود، تا اگر ما بر او نعمتی کنیم به تفضّل، آنکه آن نعمت از او باز استانیم، او از رحمت ما نوید شود «۵». وَ لَئِنْ أَذَقْنَاهُ نِعْمَاءَ، وَ اگر [ش] «۶» نعمتی بچشانیم پس از محنتی و شدتی، گوید: محنت از من برفت و بطر و فخر کردن پیشه گیرد، و مثله قوله: إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا، إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا، وَ إِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا «۷». آنکه استثنا کرد از اینکه وصف جماعتی را، گفت: إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا، مگر آنان که صابر باشند و صبر پیشه گیرند و عمل صالح کنند از اداء واجبات و مندوبات و اجتناب مقبّحات، که ایشان به اینکه صفت نباشند «۸» ایشان را به ثواب و جزای اینکه آمرزش گناه بود و مزدی و ثوابی بزرگوار. آنکه با رسول- علیه السّلام- خطاب کرد بر سبیل ملامت و تفریح کفّار، گفت: فَلَعَلَّكَ، همانا تو ای محمّد بعضی از اینکه قرآن را که بر تو وحی می‌کنند رها خواهی کردن و دلت تنگ خواهد شدن به محالی و هرزه‌ای که ایشان می‌گویند، و آن آن ---

----- (۶-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). لب: آن که. (۳). آو، آج، لب، آز: فسوس می‌دارند. (۴). مل: تقاعد. (۵). مج: برهیده شود، مل: نا اومید شود. (۷). سوره معارج (۷۰) آیات ۱۹، ۲۰، ۲۱. (۸). آو، آج، بم، لب، آز: باشند. صفحه: ۲۳۵ است که می‌گویند: چرا گنجی فرو نمی‌آید با او یا فریشته‌ای با او به زمین نمی‌آید، نمی‌دانند که تو دعوی پادشاهی و فریشته‌ای نمی‌کنی تا تو را گنجی باشد [یا فریشته‌ای] «۱» قرین و ملازم و معین تو باشد. إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ، تو پیغام بگزارای «۲» و ترساننده‌ای ایشان را از عقاب «۳» خدای، و خدای بر همه چیز «۴» قادر و وکیل است که کارها به او مفوّض باشد. و مورد آیت، حث است رسول را- علیه السّلام- بر ادای رسالت و آن که التفات و اکثرات نکند با گفتار ایشان در محالی که می‌گویند «۵»، تو بر سر کار خود باش که به ایشان و گفتار ایشان هیچ اعتبار نیست- الکلّب ینبح و القوافل تعبر «۶». أم یقولون افتراه، یا می‌گویند «۷» اینکه قرآن فرا بافته تو است. و «ام» اینکه جایگاه معادله اینکه معنی است که از استفهام متضمّن است فی قوله: فَلَعَلَّكَ در آیت اول [و] «۸» منقطع است، [تو] «۹» جواب ده بگوی که شما نیز بیاری مانند اینکه حدیث ده سورت فرو بافته «۱۰» و بخوانی و بیاری، در خواهی هر کس را که توانی بدون «۱۱» خدای از معبودان و همکاران خود را اگر راست می‌گویی در آن که ما معارضه اینکه قرآن خواهیم آوردن. و آیت متضمّن تحدی است، و صورت تحدی امر باشد و مراد تخجیل و تعجیز متحدی «۱۲». و در آیت دلیل است بر اعجاز قرآن و صحّت نبوت رسول- علیه السّلام- برای آن که رسول ما- علیه السّلام- مردی بود از عرب من اعلام «۱۳» و اشرفهم نسبا، در میان ایشان زاده و پرورده، و هرگز پیش استادی و مؤدّبی و معلّمی نرفته، و چیزی نیاموخته و کتابی نخوانده، و اینکه معنی تعاطی نکرده، و مردی امّی بود بر اصل ولادت مادر مانده، و چهل سال بر اینکه طریقت و سیرت می‌بود، آنکه بیامد و دعوی نبوت کرد، از او معجز خواستند گفت: معجز من کلامی است از جنس کلام شما که شما دانی و

----- (۹-۸-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: گزارای. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: عذاب. (۴). همه نسخه بدلها: چیزی. (۵). همه نسخه بدلها گفت. [.....]. (۶). اساس: العیر، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۷). اساس: می‌گویند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: فرا بافته. (۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: برون. (۱۲). همه نسخه بدلها باشد. (۱۳). آو، بم: اعلامهم. صفحه: ۲۳۶ شناسی الفاظ آن و معانی آن، و چون بشنوی گمان بری که مانند آن بتوانی گفتن، آنکه چون قصد کنی از شما متأتی نشود. ایشان گفتند: اینکه ممکن باشد و ما فصحای عربیم و امرای کلامیم و زمام آن به دست ما است چنان که ما خواهیم بگردانیم گاه خطبه و گاه شعر و گاه مثال «۱» از نظم و نثر بر حسب مراد ما، چون خواستند تا بگویند نتوانستند، اینکه دلیل اعجاز قرآن است. اما آن که از چه وجه معجز است، مسلمانان خلاف کردند، بعضی گفتند: اعجاز او از فرط فصاحت است و آن که در درجه علیاست از فصاحت، و هیچ کلام «۲» فصیح به اینکه پایه نرسد. و بعضی دگر گفتند «۳»: وجه اعجاز در او اینکه اسلوب مخصوص است که با شعر نماند و با

خطبه نماند و با هیچ نوع از انواع کلام نماند. بعضی دگر گفتند: از آن جا که متضمن اخبار غایبان است. بعضی دگر گفتند: وجه اعجاز صرفه است، و آن که خدای تعالی صرف کرد عرب را از آن که مانند آن قرآن آرند، و سلب علم کرد از ایشان با آن که پیش از اینکه توانستند، و اینکه در باب اعجاز بلیغتر باشد، و مذهب محققان متأخران اینکه است و سید مرتضی علم الهدی - رحمه الله علیه - «۴» اینکه اختیار کرد و شرح و بسط اینکه اقاویل و وجوه او در کتب اصول مشروح است. رسول - علیه السلام - بیامد [و گفت] «۵»: اگر حوالت می کنی که اینکه کلام من است، شما از زمین منی و از جنس و قبیل و قبیله منی، اینکه را معارضه‌ای و مناقضه‌ای بیاری چنان که شعر را «۶» با یکدیگر [۱۶۸- ر]

معارضه و مناقضه آورده‌اند از: امرؤ القیس و عبید و لیبید و طرفه و زهیر قدیما و حدیثا. چون نمی توانی [آوردن] «۷»، و دانی که [نمی توانی، بدانی که] «۸»: اینکه کلام خدای است که اما «۹» از فصاحت ----- (۱). آو، آج، بم، مل، لب، آز: مثل. (۲). آج، بم، لب، آز: کلامی. (۳). آج، لب، آز که. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: قدس الله روحه. (۸- ۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز لب: شعرا. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۹). مل: انما. [.....]

صفحه ۲۳۷ بعضی اینکه کلام را نظم «۱» داد که علم شما به آن جا نرسید «۲» و نرسد. و اما اگر شما را علمی بود به آن سلب کرد [و] «۳» باز ستد، و علی الوجهین جمیعا معجز باشد. آنکه تمامی دلیل در دگر آیت بگفت: فَأَلَمَ «۴» فَأَعْلَمُوا، بدانی که اینکه به علم خدای است، انزال اینکه قرآن، یعنی خدای تعالی به کمال عالمی خود انزله کرد «۵». نیز از روی تفکر و اندیشه بدانی که بجز خدای خدایی نیست، چه اگر خدای دیگر بودی، خدای منفرد نبودی به مثل اینکه کلام، و چون روا بودی که [از] «۶» جز او متأتی بودی از شما نیز متأتی بودی. و روا بود که وجه اتصال آن باشد که، چون بدانستی که در وسع شما نیست که اینکه را معارضه آری، بدانی که نه اینکه کلام مخلوقان و محدثان است، لابد کلام خدای است به «۷» خلاف خلقان، چون کلام خدای باشد دلیل صحت نبوت محمّد کند و دلیل صدق او در جمله دعاوی و مقالات، و از جمله «۸» دعاوی یکی آن است که: لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، جز او خدایی نیست. فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، شما به هیچ وجه اسلام نخواهی آوردن و گردن نهادن و انقیاد نمودن؟ آنکه گفت: اینان ایمان نیارند که اینان بس حریص و راغب شده‌اند بر زندگانی دنیا و بر زینت او، و هر کس که آن خواهد، ما آن از او دریغ نداریم، و جزای عمل او تمام دهیم، و هیچ نقصان نکنیم او را. قتاده گفت، معنی آن است که: هر کس که همت او و قصارای کار او طلب دنیا باشد، ما از او دریغ نداریم، ما دنیا به او دهیم، او به دنیا مشغول شود، برای قیامت و زاد آن عملی نکند، فردا به قیامت او را ثوابی و جزایی نبود جز آن که در دنیا [به] «۹» او رسیده باشد. و اگر وقتی کاری کند که صورت خیر و حسنه دارد، هم در دنیا عوض مکافات آن بدو دهیم تا فردا او را بر ما حقی نباشد، و نه چنین باشد مؤمن برای ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: نظام. (۲). اساس: رسید، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: فان لم. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مع: انزال کرد. (۶-۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). آو، آج، بم، لب، آز: بر. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل او. صفحه ۲۳۸ آن که حسنات او را یکی را ده و یکی را هفتصد «۱» پاداشت می دهیم تا اندکی از آن در دنیا به او رسد و باقی ذخیره باشد برای قیامت، بیانش قول رسول - علیه السلام - که او گفت: «۲» من احسن فقد وقع اجره علی الله فی عاجل الدنیا و آجل الاخره، گفت: هر که نیکویی کند، مزد او بر خدای واقع شود در عاجل دنیا و آجل آخرت. مفسّران و اهل علم خلاف کردند در آن که مراد به آیت کیست! بعضی گفتند: کافران اند، برای آن که مؤمن طالب دنیا و آخرت باشد، و ارادت آخرت غالب بود او را بر ارادت دنیا، بیان اینکه قوله: أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ - الاية. مجاهد گفت: اصحاب الریاء اند. ماع «۳» الاصبحی گفت: در مدینه شدم مردی را دیدم که خلق بسیار بر او جمع شده بود و او حدیث می کرد از رسول - علیه السلام - و مردم از او می شنیدند، گفتم: اینکه مرد کیست! گفتند: ابو هریره است. من پیش او بنشستم

تا فارغ شد، و مردم برفتند. گفتم: من مردی غریبم، مرا حدیثی گو «۴» از رسول - علیه السلام - که تو از او شنیده باشی و یاد گرفته «۵». گفت: همچنین کنم، حدیثی گویم تو را که از لب و دندان رسول شنیدم در اینکه خانه و جز من «۶» نشنید، چه آن ساعت من با رسول بودم و کسی دیگر نبود. آنگاه گفت: حدیثی حبیبی رسول الله، اینکه بگفت و گریه بر او افتاد و ساعتی بگریست. دگر باره گفت: حدیثی رسول الله، دگر باره گریه بر وی غالب شد. به بار سیم «۷» چون نام رسول برد از هوش برفت و ساعتی همچنان بود، چون با هوش آمد گفت: مرا حدیث کرد که، روز قیامت باشد و خلائق را در زمین قیامت بدارند، حق تعالی خلقان را به حکومت خواند، و خلقان «۸» در زانو افتاده چنان که متحاکمان باشند. اول گروه که ایشان را پیش خدای برند سه کس باشند: مردی که قرآن حفظ ----- (۱). مع، لب: هفصد. (۲). اساس: الاجل، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). اساس: مسع، آو، آج، بم، مل، لب، آز: مانع، مع: ماتع، به قیاس با نسخه مع، تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مع: کن. (۵). همه نسخه بدلها و دانسته. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل کس. [.....]

(۷). آج، بم: سیوم. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل را. صفحه: ۲۳۹ کرده باشد، و مردی که او را در سبیل خدای کشته باشند، و مردی که او را مالی داده باشند «۱» او بذل کرده باشد «۲». صاحب قرآن را گوید: نه من تو را توفیق دادم تا قرآن بیاموختی و یاد گرفتی؟ گوید: بلی، خداوند و مولای من؟ گوید: چه کردی با آن «۳»، چگونه عمل کردی بر آن! [۱۶۸-پ]

گوید: بار خدایا؟ به آن قیام کردم اناء اللیل و اطراف النهار، حق تعالی گوید: بلی؟ کردی و لکن نه برای من کردی، برای آن کردی تا مردمان گویند: فلان قاری است، تو کردی و ایشان گفتند، و مقصود تو حاصل شد، تو را بر من حقی نیست. آنگاه صاحب مال را بیارند، حق تعالی گوید: نه من تو را مال بسیار دادم در دنیا؟ با آن مال چه کردی! گوید: بار خدایا؟ نفقه و صدقه کردم «۴»، حق تعالی گوید: کردی، و لکن برای آن کردی تا مردمان گویند که: فلان جواد است و سخی است، تو کردی و ایشان گفتند، تو را نصیبی نیست پیش من. آنگاه بفرماید تا آن شهید را بیارند، گوید: نه من تو را قوت و شجاعت و جرأت و دلیری دادم؟ چه کردی به آن در دنیا! گوید: بار خدایا؟ در سبیل تو جهاد کردم تا مرا بکشند، گوید: کردی و لکن برای آن کردی تا بگویند که: فلان شجاع است، تو کردی و ایشان گفتند، و تو را بیش از آن «۵» نصیبی نیست، آنگاه بفرماید تا هر سه را به دوزخ برند. آنگاه دست بر زانوی من زد رسول - علیه السلام - و گفت: یا با هریره «۶»؟ ایشان اول کس باشند که خدای تعالی دوزخ به ایشان بتابد. عقبه بن مسلم گفت: این ماتع اینکه حدیث کرد از ابو هریره، آنگاه اینکه آیت بر خواند: مَنْ كَانُ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا، الی قوله: ... وَ بَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ. آنگاه حق تعالی گفت: آن که او زینت دنیا خواهد. و زینت بر وزن «فعله» باشد، و فعله، هیأت را بود، كَالرَّكْبَةِ وَ الْقَعْدَةِ وَ الْجَلْسَةِ وَ الْمَشْيَةِ، يقال: زانه یزینه زینا، ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: بوده باشد. (۲). آو، بم، مل، مع آن را. (۳). همه نسخه بدلها و. (۴). همه نسخه بدلها: نفقه کردم و صدقه دادم. (۵). همه نسخه بدلها: پیش من. (۶). همه نسخه بدلها: بجز مل: ابا هریره. صفحه: ۲۴۰ و نقیضه: شانه یشینه سینا. و البخس النقصان، يقال: بخسه حقه اذا نقصه، و هو يتعدى الی مفعولين. آنگاه گفت: أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الآخِرَةِ إِلاَّ النَّارُ، ایشان آنان اند که ایشان را در آخرت جز دوزخ نبود. وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوا، آنچه کرده باشند «۱» در دنیا محبط بود ایشان را، یعنی واقع بود بر وجهی که بر او هیچ ثواب نباشد از آن جا که علی خلاف ما امر به ایقاع «۲» کرده باشند «۳»، و چون چنین بود وقوعی «۴» ندارد و بر آن استحقاق ثوابی نبود. آنگاه آن را بر توسع حبوط خواند، و اینکه «۵» تفسیر هر لفظی است «۶» در قرآن و اخبار آید که احباط باشد یا آنچه معنی احباط دارد، و آنچه کرده باشند باطل بود از اینکه وجه که گفتیم نه از طریق احباط، که ما بطلان احباط در اینکه مجموع بیان کردیم چند جایگاه - و الله ولی التوفیق.

[اشاره]

أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْتِهِ مِن رَّبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِن قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ
فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ فَلَا تَكْفُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۷) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَٰئِكَ
يُعْرَضُونَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ (۱۸) الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَ
يَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ (۱۹) أُولَٰئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِن دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءٍ يُضَاعَفُ لَهُمْ
العَذَابُ مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ (۲۰) أُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۲۱) لَا جَزْمَ
أَنْتَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمْ الْآخِسِرُونَ (۲۲) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاجْتَبَوْا إِلَىٰ رَبِّهِمْ أَوْلِيَاءَ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ
(۲۳) مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَىٰ وَالْأَصْمَىٰ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيانِ مَثَلًا أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (۲۴) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ
نَذِيرٌ مُّبِينٌ (۲۵) أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمِ أَلِيمٍ (۲۶) فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَوْمِهِ مَا نَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَ
مَا نَرَاكَ إِلَّا تَبَعًا لِلَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بِادِّى الرَّأْيِ وَمَا نَرَىٰ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ بَلْ نَنْظُنُّكُمْ كَاذِبِينَ (۲۷) قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِن كُنتَ
عَلَىٰ بَيْتِهِ مِن رَّبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِهِ فَعَمَّمْتَ عَلَيْهِمْ أَنْ تَلْزِمُوكُمُوهَا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ (۲۸) وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِيَ
إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدٍ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُّلاقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ (۲۹) وَيَا قَوْمِ مَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ أ
فَلَا تَذَكَّرُونَ (۳۰) وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ
اللَّهُ خَيْرًا اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا فِي أَنْفُسِهِمْ إِنِّي إِذَا لَمِنَ الظَّالِمِينَ (۳۱) قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ
الصَّادِقِينَ (۳۲) قَالَ إِنَّمَا يَأْتِيكُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شَاءَ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ (۳۳) وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ
أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۳۴) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنْ افْتَرَيْتُهُ فَعَلَىٰ إِجْرَامِي وَأَنَا بَرِيءٌ مِّمَّا تُجْرَمُونَ (۳۵) وَأَوْحَىٰ إِلَىٰ نُوحٍ
أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِن قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (۳۶) وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحِينَا وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا
إِنَّهُمْ مُّعْرِضُونَ (۳۷) وَيَصْنَعِ الْفُلْكَ وَكَلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأٌ مِن قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ (۳۸)
فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّقِيمٌ (۳۹) حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ
اِثْنَيْنِ وَأَهْلِكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ (۴۰) وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي
لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ (۴۱) وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادَىٰ نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُن مَعَ الْكَافِرِينَ (۴۲)
قَالَ سَأْوَىٰ إِلَىٰ جِبَلٍ يَعْصَتُ مَنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِن أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَّحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُعْرَقِينَ (۴۳) وَقِيلَ
يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْبِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَىٰ الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۴۴) وَنَادَىٰ نُوحٌ
رَّبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِن أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ (۴۵) قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِن أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ
فَلَا تَسْأَلُنِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعْطَكُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ (۴۶) قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَإِلَّا
تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُن مِّنَ الْخَاسِرِينَ (۴۷) قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ أُمَمٍ مِّمَّنْ مَعَكَ وَأُمَّمٌ سَنَنْتَهُمْ ثُمَّ
يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ (۴۸) تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِن قَبْلِ هَذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ
(۴۹) [۱۶۹-ر]

[ترجمه]

آن کس که باشد بر حجّتی از خدایش و از پس او می رود گواهی «۷» هم از او و از پیش اینکه کتاب توریت موسی پیش روی و

رحمتی! ایشان ایمان دارند به آن و هر که کافر شود به آن از جماعت، دوزخ وعده گاه او «۸»، مباش در شک، از آن که آن حق است از خدای تو و لکن بیشتر مردمان ایمان ندارند «۹». و کیست ستمکارتر از آن کس که فرو بافد «۱۰» بر خدای دروغی، ایشان را «۱۱» عرض کنند «۱۲» بر ----- (۳-۱). اساس: باشد، به قیاس با نسخه او، تصحیح شد. (۲). آج، لب، آز: ابقاع. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: وقوع. (۵). اساس: اینکه هر، به قیاس با نسخه او، و دیگر نسخه بدلها، «هر» زاید می نماید و حذف شد. (۶). همه نسخه بدلها: که. (۷). اساس: گواهم، به قیاس با نسخه او، تصحیح شد. [.....]

(۸). آج، بم، لب: اوست. (۹). آج، بم، مج، لب: ایمان نمی آرند. (۱۰). آج، بم، لب، فرابافد. (۱۱). اساس: ندارد، از او، افزوده شد. (۱۲). آج، بم، مج: عرضه کنند، آج، لب: عرضه دارند. صفحه: ۲۴۱ خدایشان، و گویند گواهان: اینان آنانند که دروغ گفتند بر خدایشان، لعنت خدای بر ستمکاران باد. آنان که باز دارند از راه خدای و جویند آن را کژی «۱» و ایشان به قیامت کافر باشند. [۱۶۹-پ]

ایشان نبودند عاجز کننده در زمین و نبود ایشان را بیرون از خدای «۲» از دوستانی حمایت کنند گانی مضاعف کنند ایشان را عذاب، نمی توانستند شنیدن و نمی دیدند. ایشان آنانند که زیان کردند خود را «۳» و گم شد از ایشان آن دروغ که می گفتند. هر آینه که ایشان در آخرت زیانکارتر باشند «۴». آنان که بگرویدند و کردار نکو کردند و تواضع کنند «۵» با خدایشان، ایشان اهل بهشت اند، ایشان در آن جا همیشه باشند. مثل دو گروه چون نابینا است و کر و بینا و شنوا، راست باشند ایشان از روی مثل، اندیشه نمی کنید! بفرستادیم ما نوح را به قومش که من شما را ترساننده ام بیان کرده «۶». [۱۷۰-ر]

که مه پرستی «۷» مگر خدای را که من می ترسم بر شما «۸» عذاب روزی دردناک. -----

(۱). آج: کچی، لب: کنجی. (۲). آج، بم، لب: را از فرود خدای. (۳). آج، بم، لب: به تنهای خود. (۴). اساس: باشد، به قیاس با نسخه او، تصحیح شد. (۵). آج، بم، مج، لب: تواضع کردند. (۶). آج، بم، لب: روشن، مج: بیان کن. (۷). مه پرستی / پرستی. (۸). آج، مج، لب از. صفحه: ۲۴۲ گفتند اشراف قوم او آنان که کافرند «۱» از قومش: ما نمی بینیم تو را مگر آدمی مانند ما، و ما نمی بینیم که پسر و شد «۲» تو را مگر آنان که ایشان فرومایگان [ما] «۳» اند به اول رأی، [و] «۴» نمی بینیم شما را بر ما از فزونی، بل می پنداریم شما را دروغزن «۵». گفت ای قوم دیدی اگر من باشم بر حجت «۶» از خدای من، و بدهد «۷» مرا رحمتی از نزدیک او، پوشیده شده است بر شما، الزام کنیم شما را و شما آن را ناخواهنده «۸» باشی. [۱۷۰-پ]

ای قوم نمی خواهم از شما بر آن مالی «۹» نیست مزد من مگر بر خدای، و نیستم من براننده آنان که ایمان آرند «۱۰» که ایشان ببینند [ه] «۱۱» ثواب خدای باشند، و لکن من بینم «۱۲» شما را گروهی نادان. ای قوم که یاری می کند مرا از خدای، اگر برانم ایشان را اندیشه نمی کنی؟ و نمی گویم شما را که نزدیک من است خزانه های «۱۳» خدای، و ندانم -----

(۱). آج، بم، لب: کافر بودند. [.....]

(۲). آج، بم، مل: پیرو شدند. (۳-۴-۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه او، افزوده شد. (۵). آج، بم، لب: دروغزنان. (۶). آج، بم، حجتی. (۷). آج، بم، لب: آید. (۸). آج، بم، لب: کاره. (۹). آج، بم، خواسته. (۱۰). آج، بم، لب: آوردند. (۱۲). اساس: خزانه های / خزانه های، آج، بم، مج، لب: خزینها / خزینها. (۱۳). آج، بم، لب: می بینم. صفحه: ۲۴۳ غیب، و نمی گویم که من فریشته ام و نگویم آنان را که حقیر می دارند چشمهای شما، ندهد ایشان را خدای نیکی، خدای دانایتر به آنچه در دلهای ایشان است که من آنکه از جمله بیدادکاران باشم. [۱۷۱-ر]

گفتند، ای نوح؟ با ما جدل کردی و بسیار بکردی جنگ با ما، بیار به ما از آنچه وعده می دهی ما را اگر تو از جمله راستگویانی. گفت خود آرد به شما آن خدای «۱» اگر خواهد، و نیستی شما عاجز کننده «۲». سود ندارد شما را نصیحت من اگر من خواهم که به آن نصیحت کنم شما «۳»، اگر خدای خواهد که نومید کند شما را، او خدای شماسست و با او «۴» برند شما را. یا می گویند فرو

بافت «۵» آن را، بگو اگر فرو بافتم «۶» آن را بر من است «۷» گناه من، و من بیزارم از آنچه گناه می کنی شما. وحی کردند به نوح که ایمان نیارند «۸» از قوم تو مگر آنان «۹» که ایمان آوردند «۱۰»، در سختی مباش از آنچه ایشان می کنند. [۱۷۱-پ] بکن کشتی به چشم ما و وحی ما و خطاب مکن با من در آنان که ظلم کردند که ایشان را غرق خواهند کرد «۱۱». -----
 (۱). آو، آج، بم، مج، لب: شما به آن خدای. (۲). آج، لب من. (۳). آو، آج، بم، مج را. (۴). آو، بم: وا او. [.....]

(۵). آو، آج، بم، لب: فرا بافت. (۶). آو، آج، بم، لب: فرا بافتم. (۷). آو، آج، بم: ور من بود. (۸). آو، بم: نیارد. (۹). آو، آج، بم، لب: آن که. (۱۰). آو، آج، بم، لب: ایمان آورد. (۱۱). آو، آج، بم، لب: غرقه خواهند کرد. صفحه: ۲۴۴ و می کرد کشتی و هر که بگذشت «۱» بر او گروهی از قوم او، فسوس داشتند «۲» از او، گفت: اگر فسوس داری «۳» از ما، ما فسوس داریم از شما چنان که فسوس داری «۴». زود بود که بدانی هر که که «۵» آید بدو عذاب «۶»، هلاک کند او را، و حلال شود بر او عذابی ایستاده. تا آنکه که آمد فرمان ما و بر جوشید تنور، گفتیم ما: بر گیر «۷» در آن جا از هر دو جفت دو را و اهلت را الّا آنان که سابق شد بر او «۸» گفتار، و آن که ایمان آورد و ایمان نیارند با او مگر اندک. «۹» و گفت: در نشینی در «۱۰» کشتی به نام خدای راننده و استوار کننده «۱۱» که خدای من آمرزگار و بخشاینده است [۱۷۲-ر]. و آن «۱۲» می رفت با ایشان در موجی چون کوهها، و آواز داد نوح پسرش را- و بود در دوری- ای پسرک من؟ در نشین با ما «۱۳» در کشتی و مباش با کافران. گفت باز شوم «۱۴» با کوهی که نگاه - -----
 (۱). آج، لب: هر که که بگذشتند. (۲). آو، آج، بم، لب: فسوس می داشتند. (۳). آو، بم: می داری. (۴). آو، بم، لب: شما فسوس می داری. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: هر که. (۶). آو، آج، بم، لب ایستاده. (۷). اساس: بر گیریم، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. [.....]

(۸). آو، بم: برایشان. (۹). اساس: مجریها، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۱۰). آو، آج، بم، لب آن. (۱۱). آو، بم: براننده آن، آج، لب: بر آرنده. (۱۲). آو، آج، بم، لب: کشتی. (۱۳). آو، بم: و اما. (۱۴). آو، آج، بم، لب: پناه دهم. صفحه: ۲۴۵ دارد مرا از آب، گفت باز دارنده نیست امروز از فرمان خدای الّا آن را که او ببخشد و بازداشت میان ایشان موج و بود از جمله غرق شدگان. و گفتند: ای زمین فرو بر آبت را، و ای آسمانها باز گیر و فرو بردند آب و باز گزارند کار، و راست شد بر «۱» کوه جودی، و گفتند هلاک باد گروه بیداد کاران را. [۱۷۲-ر]

آواز داد نوح خدایش را، گفت ای خدای من، پسر من است از اهل من، و وعده تو راست است، و تو حاکمتر حاکمانی. گفت ای نوح او نیست از اهل تو که او را کاری است نه نیک، مخواه از من آنچه نیست تو را به آن دانشی، من پند می دهم تو را که باشی از جمله جاهلان؟ گفت: خدای من؟ که من پناه با تو می دهم که خواهم از تو آنچه نیست مرا به آن دانشی و الّا نیامرزی مرا و نبخشایی بر من، باشم از جمله زیانکاران. [۱۷۳-ر]

گفتند: ای نوح فرو شو «۲» به سلامت از ما و بر کتها «۳» بر تو و بر جماعتی از آنان که با تواند و گروهانی «۴» که ما ایشان را ممتّع کنیم پس برسد به ایشان از ما عذابی دردناک. آن از اخبار غیب است، وحی می کنیم آن را به تو «۵»، -----
 (۱). آو، بم: ور. (۲). آج، بم، لب: برو. (۳). آج، بم، لب: بر کتهای ما. (۴). آج، لب، گروهان. (۵). آج، لب: بر تو. صفحه: ۲۴۶ تو ندانستی آن را تو و نه قوم تو از پیش اینکه، صبر کن که عاقبت متقیان «۱» راست. قوله [تعالی] «۲»: أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْتٍ مِنْ رَبِّهِ- الآیة، حق تعالی در اینکه آیت استفهام کرد بر سبیل تقریر، گفت «۳»: أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْتٍ مِنْ رَبِّهِ، گفت: آن کس که او بر بئیت و حجّت و بیان باشد از خدای تعالی، یعنی رسول- علیه السلام. وَ يَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ، و بر پی او می رود گواهی هم از او. مفسران خلاف نکردند «۴» در آن که آن کس که بر بئیت، رسول است- علیه السلام- و ائما خلاف در شاهد کردند. عبد الله عباس و علقمه و ابراهیم نخعی و مجاهد و ضحاک و ابو صالح و ابو العالیه و عکرمة گفتند: مراد جبریل است- علیه السلام. بعضی دگر

گفتند [و آن حسن و قتاده‌اند که: مراد زبان رسول است - علیه السلام. بعضی گفتند] «۵»: مراد صورت رسول است و شمایل او، برای آن که هر کس که رسول را دید - صلی الله علیه و آله - «۶» گواهی داد که: او رسول خدای است که جاحد و معاند نبود، چه صورت و شمایل او گواهی داد بر نبوت او، و اینکه بر سبیل توسع باشد. حسین بن الفضل گفت: اینکه شاهد، قرآن است و نظم و اعجاز او. و ابن جریج و مجاهد گفتند: فریسته بود که او را نگاه داشتی و تأیید و تسدید «۷» او کردی. بعضی دگر گفتند: مراد رسول است - علیه السلام. و اینکه اقوال اگر چه حوالت است بر مفسران، اقوالی مضطرب و فاسداند «۸» برای آن که مخالف ظاهر است، چه حق تعالی گفت: وَ يَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ، گفت: از پی او می‌رود گواهی هم از او. در اینکه معنی سه چیز اعتبار باید کردن، یکی: تلو «۹» و تباعت، و دوم: گواهی «۱۰» [و] «۱۱» شهادت و صحت معنی او، سیم «۱۲»: لفظ منه، و آن که کنایت راجع لا بد با رسول است، و هر قول که ----- (۱). همه نسخه بدلها: پرهیزگاران. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه او، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۳). آج، بم، لب، از عاقبت مر پرهیزگاران را بود. (۴). همه نسخه بدلها، بجز لب: خلاف کردند. (۵-۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه او، افزوده شد. (۶). مع: و علی آله و اصحابه و سلم. (۷). لب، مل: تشدید. (۸). آو، بم، مل، مع: ناسدید، آج، لب، از: ناسدید است. (۹). آو، آج، بم، از: يتلو. (۱۰). همه نسخه بدلها: گواهی. (۱۲). آج، بم، مع، لب: سیوم. صفحه: ۲۴۷ ایشان گفتند مناقض ظاهر قرآن است. اما آن که گفت: مراد جبریل است یا فریسته‌ای که او را تأیید کردی، اینکه قول منتقض است بقوله تعالی: مِنْهُ، از او. و جبریل و آن فریسته از او نباشد، چه ایشان قبیلی دیگراند و رسول - علیه السلام - قبیلی دیگر. و اما قول آن کس که گفت: [مراد قرآن است، منتقض باشد به يتلوه و به منه] برای آن که قرآن از رسول نیست و نیز پسر او نباشد، بل رسول - علیه السلام - پسر او باشد «۱». [اما قول آن کس که گفت] «۲»: مراد زبان رسول است، منتقض باشد به يتلوه و شاهد، برای آن که زبان او تبع او نباشد، و نیز گواهی «۳» را نشاید «۴»، که زبان مرد گواه مرد نباشد بر صحت دعوی او. و اما قول آن کس که گفت: مراد رسول است، خارج است از آن که «۵» کلام را معنی بود [چه] «۶» منتقض «۷» است به يتلوه و به شاهد و به منه، به هر سه منتقض است. و اما معتمد آن است که، روایت کرده‌اند به اسانید «۸» مخالف و مؤلف که: مراد به صاحب «بینت»، رسول است - صلی الله علیه و آله - و به «شاهد»، امیر المؤمنین علی - علیه السلام. دلیل بر اینکه، آن است که: ظاهر را و معنی را و نظم را با اینکه قول خلل نیست، و با آن اقوال خللها است - چنان که گفتیم. اما اخبار من طریق العائمه: ثعلبی امام اصحاب الحدیث در تفسیر بیارد به اسناد از کلبی از ابو صالح از عبد الله عباس «۹»، گفت: أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيْتِهِ مِنْ رَبِّهِ، رسول الله، وَ يَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ عَلَى بَنِي أَبِي طَالِبٍ. هم او آورد به اسناد از حبيب بن يسار از «۱۰» زاذان «۱۱»، گفت: از امیر المؤمنین «۱۲» شنیدم که می‌گفت: وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسْمَةَ - ----- (۱-۲-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه او، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مع: گواهی. (۴). آو، آج، بم، مل، لب: بنشاید. (۵). اساس: دلیل، به قیاس با نسخه او، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷). اساس: متصل، به قیاس با نسخه او، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها مختلف. (۹). همه نسخه بدلها که. (۱۰). همه نسخه بدلها: عن. (۱۱). آو، آج، بم، مل: رادان، مع: زاذان، لب، از: راوان. (۱۲). آج، بم، لب، از علی. «۱» «۲» «۳» صفحه: ۲۴۸ الله لو ثبت لی وساده، او قال کسرت فاجلست علیها «لحکمت بین اهل التوریت بتوریتهم و اهل الانجیل بانجیلهم، و اهل الزبور بزبورهم، و اهل القرآن بقرآنهم، و الذی [۳۷۱-پ]

فلق الحبة و برأ النسمة ما من رجل من قريش جرت عليه المواسي، الا و انا اعرف له [ايه] تسوقه الى جنة او تقوده الى نار. فقام رجل فقال: ما ايتك يا امير المؤمنين التي نزلت فيك! قال: افمن كان على بيته من ربه و يتلوه شاهد منه، گفت: به آن خدای که در زیر زمین دانه شکافد و در رحم صورت نگارد که اگر مخده‌ای دولا «۴» بکنند، یا برگردانند و مرا بر آن جا نشانند، حکم بکنم اهل توریت را به توریت، و اهل انجیل را به انجیل، و اهل زبور را به زبور، و اهل قرآن را به قرآن، به آن خدای که در زیر زمین دانه

شکافد و در رحم صورت نگارد که هیچ مرد نیست از قریش که استره بر سر او برود و الا من دانم در حق او آیتی که او را به بهشت برد یا به دوزخ. مردی برخاست و گفت: آیت تو کدام است یا امیر المؤمنین؟ گفت- علیه السلام: أَمَّنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنِهِ مِنْ رَبِّهِ وَ يَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ، رسول خدای است «۵» که او بر بینه است، و من آن گواهم که از او ام و پسر و اوام. و در کتاب فصیح الخطب «۶» [بیارد] «۷» به اسناد که: یک روز امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: بر منبر کوفه: سلونی قبل ان تفقدونی فان العلم یفیض بین جنبی فیضا لو وجد مستفضا الا- و انکم لن تسألونی عن فئه باغیه و اخری هادیة الا اخبرتکم بهادیهها و باغیهها و سائقها و قائدها الی یوم القیامه، گفت: پرسی مرا از پیش آن که مرا نیابی، که علم از میان پهلوهای من موج می‌زند اگر راه یابد، و الا «۸» مرا نپرسی از هیچ گروهی باغی و دیگری هادی، و الا خبر دهم شما را به هادی ایشان و باغی ایشان و سابق ایشان و قاید ایشان تا به روز قیامت. این الکوا بر پای خاست، گفت: ما ادعی مثله نبی و لا وصی، چنین دعوی هیچ پیغامبر نکرد و هیچ وصی پیغامبر. امیر المؤمنین گفت: -

----- (۱). آج، بم، لب، آز: علیه. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: الی النار. (۴). آو، آج، بم، آز: دو تا. (۵). آو، آج، بم، لب، آز: خدا گفت. (۶). آو، آج، بم، مل، آز: فصیح الخطیب. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: الاو. صفحه: ۲۴۹ [غرض تو علم نیست، تعنت است، گفت: دستور باش تا سؤال کنم! گفت] «۱»: سل تفقها و لا تسأل تعنتا، چیزی که پرسی بر سبیل تفقه پرسی و بر سبیل تعنت مپرس. و سل عما یعنیک، و چیزی پرسی که تو را به کار آید، گفت: جز چیزی نمی‌پرسم که مرا به کار است «۲»، گفت: پرسی. گفت: اخبرنی ما ... الداریات ذروا! «۳» قال: تلک الریاح. خبر ده مرا از ذاریات، گفت: بادهاست، گفت: ... فالحاملات و قرأ «۴» چیست! گفت: ابر است، گفت: ... فالحاریات یسرا «۵» [چيست!] «۶» گفت: کشتیهاست، گفت: فآلمقسّمات امرأ «۷» که اند! گفت: فریشتگان اند. گفت: خبر ده مرا از بیت المعمور، گفت: خانه‌ای است در آسمان هر روز هفتاد هزار فریشته در او شوند که تا قیامت نوبت به اولینان نرسد. گفت: مرا خبر ده از ذو القرنین تا پیغامبر بود یا پادشاه! گفت: نه پیغامبر بود نه پادشاه، و لکن بنده صالح بود، خدای را دوست داشت و خدای او را «۸»، و برای خدای خلقان را نصیحت کرد. گفت: خبر ده مرا از قرنهای او تا زر بود یا سیم! گفت: نه زر بود نه سیم، و لکن او بیامد و قومش را با خدای خواند، بر یک جانب سرش بزدند برفت، دگر باره باز آمد و قوم را دعوت کرد، بر دگر جانبش بزدند، و در میان شما مانده‌ای هست او را. گفت: مرا خبر ده تا اینکه آیت در حق که انزل «۹» کرده بود که گفت: أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ يَدْعُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا ... «۱۰»، گفت: هما الافجران من قریش بنو امیة و بنو المغیره، گفت: آن دو قبیله فاسقاند از قریش یکی بنو امیة و دیگر بنو المغیره. گفت: خبر ده مرا من قوله تعالی: قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا «۱۱»، گفت: اهل حروراء اند «۱۲»، یعنی خارجیان. ----- (۶-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: به کار آید. (۳). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۱. (۴). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲. (۵). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۳. (۷). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۴. (۸). همه نسخه بدلها دوست داشت. (۹). آو، آج، بم، آز: انزال. (۱۰). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۸. (۱۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۰۳. (۱۲). آو، آج، بم، آز: حروفند، مل: جبرو یزید، مج: حروراند. صفحه: ۲۵۰ گفت: خبر ده مرا از معجزة، قال: «۱» اشراج «السّماء و منها» هبط الماء المنهمر. گفت: خبر ده مرا از قوس «۳» قرح، گفت: قرح مگو که آن نام دیو است، و قل قوس الله و هی امان من الغرق، گفت: آن را قوس قرح مگو که قرح نام دیو است، قوس خدای گو آن را، و آن امان است از غرق. گفت: مرا خبر ده از انمحاق قمر، اینکه آیت [بر خواند] «۴»: وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَ جَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً «۵». قال: اخبرنی عن اصحاب رسول الله، مرا خبر ده از اصحاب رسول. گفت: از کدام اصحاب خبر دهم تو را! گفت: از عبد الله مسعود. گفت: قرء القرآن ثم وقف عنده، قرآن بخواند و بنزدیک قرآن باستاد «۶». گفت: اخبرنی عن ابی ذر، گفت: خبر ده مرا از ابو ذر، گفت: عالم شحیح علی علمه، عالمی بود بخیل بر علم خود، یعنی علم جز به اهل نیاموختی. گفت «۷»:

خبر ده مرا [۱۷۴-ر]

از سلمان، گفت: ادرك علم الاوّل و الاخر و هو بحر لا ينزح و من لك بلقمان الحكيم و هو منّا اهل البيت، گفت: سلمان علم اوّل و آخر دریافت، و او دریایی است که بنه رسد «۸» و که ضمان کند تو را به لقمان حکیم، یعنی او مثل لقمان حکیم است، و او از ماست اهل البيت. گفت: مرا خبر ده از حذیفه بن الیمان، گفت: «۹» کان عرّافا بالمنافقين و سأل رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ - عن المعضلات و ان سألتموه وجدتموه بها خبيرا، گفت: منافقان را نیک شناخت و رسول را پرسید از مشکلات، و اگر بررسی او را به آن عالم یابی. گفت: مرا خبر ده از عمّار یاسر، گفت: خالط الاسلام لحمه و دمه و هو محرّم علی النار، گفت: ایمان با گوشت و خون او آمیخته شده است، و او حرام است بر ----- (۱). مل: ابراح. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: السّماء منها. (۳). آج، آز و. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [.....]

(۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۲، همه نسخه بدلها، بجز مج الایه. (۶). مل، مج: بايستاد. (۷). آو هذا. (۸). بنه رسد/ بنرسد. (۹). آج، لب، آز: خبيرا بها. صفحه: ۲۵۱ دوزخ، كيف ما زال الحقّ زال معه، هر کجا حق یافتی «۱» او را با حق رفتی. گفت: اخبرنی عن نفسك، مرا از خود خبر ده، گفت: قال الله تعالى: فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ... «۲»، خدای تعالی گفت: خویشتن را تزکیه مکنی، و لکن هم او گفت: وَ أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ «۳»، به نعمت خدای حدیث کن «۴»، کنت اوّل داخل و آخر خارج و کنت اذا سألت اعطيت و اذا سکت-ابتديت و بين جوانحي علم جم، گفت: اوّل داخل من بودمی و آخر خارج من بودمی، و چون بخواستمی بدادندی، و چون نخواستیم ابتدا کردندی، و میان پهلوهای من علمی بسیار هست. گفت: از قرآن در حق تو چه آمد! گفت: در سورت هود نمی خوانی: أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَ يُتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ، آن که بر بیئت بود از خدای تعالی رسول بود، و من آن گواهم که از اویم و در پی اویم. ابن الکوا گفت: وَ حَقِّكَ لَا- اتَّبَعْتُ احدا بعدك، به حق تو که از پی «۵» کس نروم مگر از پی تو، و اخبار در اینکه معنی بسیار است من طریق الخاصه و العامه. و من قبله، و از پیش او، ضمیر راجع است [با رسول- علیه السلام] «۶» و هو «من»، فی قوله: أَفَمَنْ كَانَ كِتَابَ مُوسَى، یعنی توریت. إماماً وَ رَحْمَةً، پیشرو و مقتدای و رحمت، و نصب او بر حال بود، و عامل در او یکی باشد از اینکه دو، اما آنچه در ظرف «۷» مقدّر است فی قوله: وَ مِنْ قَبْلِهِ، برای آن که لابد در [او] «۸» مقدّری باشد من قوله: ثبت او حصل، ای ثبت او حصل کتاب موسی من قبله اماما «۹»، یا آنچه شاهد بر او دلیل می کند، برای آن که تقدیر چنین که: و يشهد «۱۰» مِنْ قَبْلِهِ كِتَابَ مُوسَى إِمَاماً وَ رَحْمَةً، و در کلام محذوفی هست، و التقدیر: أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَ يُتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ - ----- (۱). همه نسخه بدلها: رفتی. (۲). سوره نجم (۵۳) آیه ۳۲. (۳). سوره ضحی (۹۳)

آیه ۱۱. (۴). مل: حدیث کند. (۵). همه نسخه بدلها: پس. (۶-۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). اساس: طریق، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). آج، لب، آز رحمه. (۱۰). آو: اشهد. [.....]

صفحه: ۲۵۲ کمن لا بینة له و لا شاهد، و مثله قوله: أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَ قَائِمًا يُحَدِّثُ الآخِرَةَ وَ يَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ... «۱»، کمن لیس کذلک، و ایشان مانند اینکه حذف کنند لدلالة الکلام علیه، الا ترى الى قول الشّاعر: و اقسام لوشئی اتانی رسوله سواک و لکن لم نجد عنک مدفعا و التقدیر: لدفعت و لکن لم نجد لك مدفعا، و انشد الفراء: فما ادري اذا يّممت «۲» و جها ارید الخیر ایهما یلینی أ الخیر الذی انا ابتغیه ام الشّرّ الذی هو یبتغینی و تقدیر آن است که: ارید الخیر و احترز من الشّرّ، اینکه بیفکنند برای آن که ایهما بر هر دو «۳» دلیل کرد، و تمام الشرح فی البيت الثانی. أولئکک یؤمنون به، ایشان به آن ایمان دارند. و مَنْ یُکْفُرُ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ، و آن که کافر شود به او از جمله احزاب. «من»، تبیین راست، و مراد به احزاب، کفاراند. فراء گفت: کل کافر حزب، و احزاب عبارت است از کفار. فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ، وعده گاه او دوزخ است، و ایشان را برای آن احزاب خواندند «۴» که تحزّبوا علی عداوة رسول الله، ای اجتمعوا. سعید جبیر روایت کند از ابو موسی الاشعری که او گفت: از رسول- علیه السلام- شنیدم که می گفت: هیچ جهود و ترسا نباشد که نام من شنود و به من ایمان نیارد، و الاّ جای او دوزخ بود. من با خویشتن اندیشه کردم [گفتم رسول- علیه السلام-

اینکه از قرآن گوید، طلب باید کردن تا کجاست، اندیشه کردم تا [۵] «اینکه آیت «۶» یاد آمد که: وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالْتَأْتِ مَوَعِدُهُ» گفت: صدق الله و صدق رسوله. آنگه رسول را گفت: فلا- تک فی مرية، نگر؟ در شک نباشی که اینکه حق است از خدای تو، خطاب با رسول است و مراد امت. و روا بود که رسول- علیه السلام- داخل بود تحت مراد بر آن تفسیر که گفتم که: واجب [۱۷۴-پ]

نکند که نهی آنرا کنند که او تعاطی آن قول [۷] می کند، و لکن بیشتر مردمان ایمان نیارند و باور ندارند. -----
 (۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۹. (۲). آو، مل: تمت. (۳). همه نسخه بدلها: بر او. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: خوانند. (۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها: آیت. (۷). همه نسخه بدلها: فعل. صفحه: ۲۵۳
 آنگه گفت: وَمَنْ أَظْلَمُ، کیست ظالمتر و بیدادگرتر از آن کس که او بر خدای دروغ فرو بافد [۱] از آنان که او را زن گفتند و فرزند گفتند، و ظلم و دروغ و قبايح بر او حوالت کردند ایشان ظالمتر همه جهان اند بر خویشان، و معنی ظلم ایشان بر خویشان بر هر سه معنی ظلم حمل توان کردن، یکی: چون جلب مضرت ایشان می کند [۲] به خود ظالم نفس خود باشند. دگر، چون نقصان و تفویت ثواب ایشان می کند از خود ظالم نفس خود باشد [۳]، یعنی باخس حظ خود از خیر. و ظلم، در لغت نقصان بود. دگر آن که: وضع اینکه حوالات [۴] نه به جای خود کرده اند، پس واضع اند چیز [۵] را نه در جای خود، و اینکه را بر توسیع، اهل لغت ظلم می خوانند. أُولَئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَى رَبِّهِمْ، ایشان را بر خدای عرض کنند. وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ، و گویند گواهان، یعنی فریشتگان حفظه و کتبه که: اینان آنان اند که بر خدای دروغ نهادند. آنگه گفت: أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ، لعنت خدای بر ظالمان باد؟ روا بود که اینکه از کلام فریشتگان بود، و اولیتر آن که از کلام خدای بود، لقوله: الا، که «الا» استفتاح کلام باشد. آنگه وصف کرد ایشان را گفت: الَّذِينَ يَصِفُونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ، آنان که منع کنند مردمان را از راه خدای به اغراء و اغواء و دعوت باضلال و کفر. وَيَعُوذُونَ عَوَجًا، و طلب کژی آن کنند تا آن را کژ کنند و ایشان به قیامت ایمان ندارند. آنگه گفت: أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ، ایشان در زمین خدای [را] [۶] عاجز نتوانند کردن و از خدای نتوانند [گریختن] [۷] و از او فایت نباشند، بل در قبضه قدرت اویند و در تحت بند [۸] قهر اویند که هر گه که خواهند بگیرد ایشان را. وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ، و نباشد ایشان را از فرود خدای از دوستانی و حمایت کنندگانی که تولای کار ایشان کنند، و من اول ابتدای غایت راست برای آن که تعلق دارد به «اولیاء»، چنان که شاعر گوید: نئی لكل امرء من جاره جار ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: فرابافد. (۲). آو، بم، مل، معج: می کنند. (۳). همه نسخه بدلها: باشند. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: حوالت. (۵). آج، مل، لب، آز: چیزی. (۶-۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۸). چاپ مرحوم شعرانی: تخته بند. [.....]

صفحه: ۲۵۴ ای، جار اجیره و احمیه من جار [۱] السوء، یعنی: من الشرّ الوارد من جهة، و من دوم صله است مؤکد نفی. يُضَاعَفُ لَهُمُ الْعَذَابُ مَضَاعِفَ بَكُنْدٍ [۲] ایشان را عذاب. در او دو قول گفتند، یکی: به حسب تضاعیف گناه، چنان که ایشان گناه مضاعف می کنند، ایشان را عذاب مضاعف می کنند، و قولی دگر آن که: هر گه که ضعفی برود ضعفی دگر به دنبال او بود [۳]، و مراد به ضعف بر اینکه قول مقدر باشد، و قوله: مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ، یعنی بر ایشان گران می آید شنیدن و دیدن حق، چنان که یکی از ما گوید: فلان [لا] [۴] يستطيع ان ينظر الي، یعنی يشق عليه، فلان در من نمی تواند نگریدن، یعنی گران و دشخوار می آید بر او، [و] [۵] مراد به نفی استطاعت، [نه] [۶] نفی قدرت است، چه اگر چنین بودی و ایشان را قدرت نبودى تکلیفشان نکو نبودى. و فراء گفت، معنی آن است که: يُضَاعَفُ لَهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ فَمَا [۷] سمعوا و ما كانوا ابصروا، عذاب بر ایشان مضاعف کنند به آنچه توانستند که بشنوند و ببینند، نشنیدند و ندیدند. و «با» بیفگنند [۸] چنان که بیفگنند فی قولهم: جزیه بما عمل و ما عمل [۹]، و قال تعالى: لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ [۱۰]، و قال: ... وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [۱۱]، و آیت در معنی جاری مجرای آن بود که گفت: ... وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ [۱۲]، و «ما»، در اینکه وجه [۱۳] موصوله باشد و در

وجه اول نافیهِ. و سَمِعَ، ادراک صوت باشد به آنچه حی به آن سمیع بود، و ابصار، ادراک مرئی باشد به آنچه حی به آن مبصر بود. **أُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ**، گفت: اینان آنان‌اند که «۱۴» خویشان زیان کرده‌اند، یعنی چیزی کرده‌اند که مستحق عقاب شده‌اند و هلاک به خویشان ----- (۱). اساس: جاره، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۲).

اساس: بکند، به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). آو، آج، بم، مج، لب، آز: آن برود. (۴-۵-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: فیما. (۸). اساس: بیفگندند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی: ما عمل ای بما عمل. (۱۰). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۷. (۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۷. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۰. (۱۳). آج، بم، لب، آز: صورت. (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج به. صفحه : ۲۵۵ آورده‌اند، و چون ایشان را در دنیا به منزلت بازرگان بنهاد، آنچه خیر ایشان بود به مثبت ربح بنهاد، و تن و جان ایشان به جای سرمایه. چون کاری کردند که تن و جان به هلاک دادند، گفت: جان [را] «۱» زیان کردند که سرمایه است. وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كَانُوا يَفْتَرُونَ [۱۷۵-ر]، و گم شد از ایشان آن دروغ که می‌گفتند. در او دو قول گفتند، یکی آن که: [اینکه] «۲» منفعت که ایشان را در دروغ بودی فایت شد، چنان که در دنیا به دروغ منتفع بودندی که در قیامت نباشد، و قولی دگر آن که: مراد به آنچه افترا کردند بتان‌اند، یعنی گم شوند «۳» از ایشان آن بتان که ایشان را به دروغ خدای می‌خواندند. قوله: لا جرم، زجاج گفت: «لا» نفی است، آن را که ایشان ظن بردند که ایشان را سود خواهد داشتن از شفاعت اصنام. آنگه گفت: جرم ای کسب ذلك الفعل لهم الخسران. و بعضی دگر نحویان گفتند: معنی لا جرم، لا بد و لا محاله «۴» باشد، و گفته‌اند: معنی لا جرم حقا باشد. و اصل جرم، قطع و کسب [بود] «۵»، من قول الشاعر: و لقد طعنت ابا عيينة طعنة جرمت فزاره بعدها ان يغضبوا «۶» ای کسبت «۷» الطعنة لهم الغضب، و قيل قطعتم الى الغضب و ادتهم اليه لا- جرم، ای لا- کسب لهم فعلهم الخير. أَنَّهُمْ فِي الآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ، یعنی لا جرم ایشان در قیامت زیان کارتر باشند از دیگران، و «هم»، روا بود که فصل بود و روا باشد که مبتدای دوم باشد. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، وَ أَخْبَتُوا «۸»، ای خشعوا و خضعوا، و خشوع و خضوع [و] «۹» تواضع کنند «۱۰» ----- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه-مل، افزوده شد. (۲). اساس:

ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۳). آو، آج، بم، لب، آز: شدند. (۴). آج، آز: لا محال. (۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۶). آو، آج، بم، لب، آز: تغضبوا. (۷). اساس: کسب، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج الی ربهم. (۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۱۰). آو، وا، آج، بم، لب، آز: با، مج: را. صفحه : ۲۵۶ خدای- عز و جل- و قيل: معناه استقاموا لربهم من الخبت، و هو الارض المطمئن المستوی «۱». و گفته‌اند: اخبات، استقامت باشد، و گفته‌اند: انابت باشد، با خدای گریزند، اینکه قول عبد الله عیاس است. مجاهد گفت: اطمأنوا الیه، با خدای ساکن شوند و آرام ایشان به ذکر خدای باشد. قتاده گفت: خشعوا الی ربهم، مذلت و خواری نمایند خدای را. **أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ**، ایشان اهل بهشت‌اند و ایشان آن جا همیشه باشند. آنگه گفت: **مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ**، مثل اینکه دو گروه یعنی کافر و مسلمان، چون مثل [دو کس است] «۲»: یکی نابینا و یکی بینا، و یکی شنوا و یکی ناشنوا، راست باشد «۳» با یکدیگر؟ صورت، استفهام است و مراد تقریر و جحد، یعنی راست نباشد «۴»، یعنی مؤمن و کافر در حسن حال و سوء حال با بینا «۵» و نابینا مانند، کافر از روی مثل چون کور و کر است، و مؤمن چون بینا و شنوا، که اینکه را حاسه باشد که به آن منتفع باشد، و آن دیگر حاسه ندارد. و مثل، قولی باشد سایر که در وی تشبیه بود حال اول را به حال دویم «۶»، و امثال به صورت خود باید که باشد، چنان که تحسبها حمقاء و هی باخس، و نگفت هی باخسه، و اگر اینکه مثل در حق مردی گویی، همچنین باید گفتن، و كذلك قولهم: لو ذات سوار لطمنتی اگر بر مذکر «۷» رانی اینکه مثل، هم اینکه «۸» لفظ باید گفتن. و عمی و صمم «۹»، عبارت باشد از فساد حاسه بصر و حاسه سمع، و بتزدیک ما معنی نیست، و اشعری گفت: دو «۱۰» معنی

است از قبیل ادراک. آنگه بر سبیل تشبیه «۱۱» و تذکیر و تقریر و ملامت گفت: أَفَلَا تَذَكَّرُونَ، خود هیچ اندیشه نکنی؟ -----
 ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها و چاپ شعرانی به صیغه مذکر. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: باشند. (۴). همه نسخه بدلها: نباشند. (۵). آو: واینا. (۶). همه نسخه بدلها: دوم. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: مذکری. (۸). همه نسخه بدلها: به اینکه. (۹). آز: صم. (۱۰). مل: در او. (۱۱). همه نسخه بدلها: تنبیه. صفحه: ۲۵۷
 آنگه آغاز قصه نوح کرد، گفت: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا، «او»، عطف است و «لام»، تأکید، و «قد»، تحقیق، گفت: بدرستی که ما بفرستادیم نوح را به قومش. إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ: نافع و ابن عامر و عاصم و حمزه خواند [ند] «۱»: «آئی» به کسر همزه بر حذف قول، چنان که دگر جایها بیان کردیم که عرب قول بسیار حذف کنند و التقدیر فقال «۲»: لهم: إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ، گفت ایشان را که: من شما را ترسانندهام بیان کننده، و باقی قراء به فتح همزه خواندند علی تقدیر أَرْسَلْنَا نُوحًا بَأْنِي «۳» لکم، و در اینکه عدول باشد از مغایبه با خبر از خویشتن، و اگر کلام بر وجه خود راندی گفتی: انه لکم نذیر مبین، و مانند اینکه بسیار است، قال الله تعالی: وَ كَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ...، ثم قال: فَخَذَّهَا بِقُوَّةٍ... «۴»، زجاج گفت: بر اینکه قراءت تقدیر آن باشد که: أَرْسَلْنَا نُوحًا بِالْأَنْدَارِ، برای آن که «ان»، مع اسمها و خبرها در تأویل مصدر باشد، الا تری الی قوله: بلغنی ان زیدا منطلق، المعنی بلغنی الانطلاق. و «مبین»، شاید تا ظاهر بود و شاید تا مظهر «۵» بود، برای آن که «ابان»، هم لازم است و هم متعدی، معنی لازم آن باشد که: من پیغامبری ام آشکارا غیر مدفوع و لا خاف، و معنی متعدی آن باشد که من بیان کنندهام، و اینکه قول بهتر است. أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ، «ان»، تعلق دارد به قوله: نَذِيرٌ مُّبِينٌ» [۱۷۵- پ]

شاید که به نذیر تعلق دارد، و معنی آن بود که: من انذار می کنم شما را و تحذیر از آن که خدای را نپرستی «۶»، و روا بود که به «مبین» «۷» تعلق دارد، و معنی آن بود که: من بیان می کنم شما را تا نپرستی جز خدای را، و روا بود که تعلق دارد به أَرْسَلْنَا، یعنی ارسالنا نوحا الی قومه بان لا تعبدوا الا الله، ما نوح را به اینکه فرستادیم که تقریر توحید کند، و گوید: جز خدای را مپرستی. آنگه بر سبیل شفقت گفت: من می ترسم بر شما عذاب روزی مولم به درد آورنده، یعنی روز قیامت چون شما فرمان -----
 ----- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه او، افزوده شد. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: یقال. (۳). مج: بان. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۵. (۵). آو، آج، بم، آز: مضمهر. (۶). اساس: پرستی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۷). اساس: تمیر، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد. صفحه: ۲۵۸ خدای را مخالفت می کنی جای آن است که در حق شما خایف باشند از عذاب آخرت. و «الیم»، به جز، صفت یوم است برای آن که عذاب در او واقع بود، و نصب روا باشد در عربیت جز که هیچ مقری نخوانده است. فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ، حق تعالی در اینکه آیت حکایت قوم نوح کرد که: ملأ- و اشراف ایشان چه گفتند، [گفتند] «۱»: ما تو را نمی بینیم الا آدمی همچون ما، و ایشان را مستبدع «۲» می آمد که آدمی پیغامبر باشد، گفتند: از روی خلقت تو را بر خود مزیتی نمی بینیم، و اینان که اتباع تواند ما ایشان را نمی بینیم الا ارادل ما، جمع [ارذال و هی جمع رذل «۳»، فهو اذا جمع الجمع، و رذل «۴» قیل: خسیس و حقیر باشد و روا باشد که جمع جمع باشد، بر وجهی دگر] «۵»: رذل [و ارذل] «۶» و ارادل، ککلب و اکلب و اکالب. و رؤیت هر دو جای به معنی علم باشد. بادی الرأی، ابو عمیر «۷» و نصیر به همز خواندند، و باقی قراء بی همز. آن که به همز خواند من البدء باشد و هو الابتداء، یعنی اول الرأی، معنی آن که: ما به اول رأی که می بینیم و اندیشه می کنیم چنین می بینیم [و می دانیم. و آن که بی همز خواند من بدی اذا ظهر باشد، ما به ظاهر رأی تو را چنین می بینیم] «۸»، نصب او بر حال است و عامل در او اتبعک. ابو علی الفارسی گفت و زجاج گفت «۹»: معنی آن است که [آنان که] «۱۰» تو را متابعت کرده اند به ظاهر رأی کرده اند یا «۱۱» به اول رأی کرده اند نه رأی سدید، بل «۱۲» رأی بی اندیشه. بر اینکه قول، حال باشد از متابعت او، و گفته اند: حال است از نریک، ای ما نریک اول الرأی. و ما نری لکم علینا من فضل، و ما شما را بر خویشتن فضلی و افزونی نمی بینیم، بل شما

را دروغزن می‌پنداریم. قال یا قوم، نوح- علیه السّلام- قوم را جواب داد و گفت: أ رأیتم، نبینی شما که اگر من از خدای خود بر حیّتی و بینتی و بصیرتی باشم و خدای مرا رحمتی داده باشد ----- (۸-۶-۵-۱).

اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: مبتدع. [.....]

(۳). آج، لب: رذال. (۴). آج، لب: الجمع رذل و ارذل و راذول. (۷). همه نسخه بدلها: ابو عمرو. (۹). آو، آج، بم، لب، آز: ابو علی الفارسی و زجاج گفتند. (۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۱۱). معج: تا. (۱۲). اساس: بلی، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. صفحه: ۲۵۹ از نزدیک او و آن نبوت است و لکن آن بر شما پوشیده باشد. حمزه و کسائی و حفص خواندند: فعَمیت، به ضمّ العین و تشدید المیم علی ما لم یسمّ فاعله، و معنی آن که: بر شما بیوشانیده‌اند من التعمیه، یقال: عمی الرّجل، نایبنا شد مرد، و اعمیته انا و عمیته. و تشدید برای مبالغت باشد. باقی قراء، به تخفیف خوانند من العمی، نظیره قوله: فعَمیت علیهم الأنباء» (۱). أنلزمکموها، ما الزام کنیم شما را از مضطر و ملجا گردانیم شما را به آن به جبر و اکراه! بر آن داریم شما را و شما آن را کاره [باشی] (۲). «او» حال راست یعنی که اینکه روا نباشد و تکلیف از اینکه منع کند، اینکه وجهی است در معنی اینکه لفظ. و وجهی دیگر آن بود که، معنی آن است که: ممکن باشد که ما شما را الزام کنیم، ما (۳) توانیم کردن بر سبیل اضطرار به معرفت، [بر] (۴) بیشتر از بیان و استدلال و ایضاح نباشد، فاما معرفت ضروری اما (۵) بر آن قادر نباشیم، آن کار خداست- جلّ جلاله- و بر هر دو وجه معنی استفهام تقریر و جحد باشد. و در اینکه فعل سه ضمیر است: ضمیر متکلم، و ضمیر مخاطب، و ضمیر غایب (۶). و حق تعالی، بترتیب فرمود نهادن، ابتدا به ضمیر متکلم کرد و آنگه به ضمیر مخاطب و آنگه به ضمیر غایب، و مثله قوله (۷): الزمتکه و لا یقال الزمتهوک، و ضمیر متصل توان گفتن منفصل نشاید، یقال: ضربتک، و لا یقال: ضربت ایاک. و قراء روا می‌دارد: انلزمکموها، به جزم «میم»، نحو: عضد و کبد، و بصریان روا ندارند نقل حرکت در جای اعراب، و اما در امثال اینکه روا دارند در شعر، که امرؤ القیس گفت (۸): فالیوم اشرب غیر مستحب ائما من الله و لا واغل و کقول الآخر: و ناع یخبرنا (۹) بمهلك سید تقطع من وجد علیه الانامل ----- (۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۶۶. (۴-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۳). مل: تا، آو، آج، بم، لب، آز: یا. (۵). اساس: اما، به قیاس با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آج، لب، آز: مغایب. (۷). آو، آج، بم، لب، آز: قولهم. (۸). معج شعر. [.....]

(۹). اساس: نحرنا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. صفحه: ۲۶۰ و یا قوم لا أسئلكم علیه مالا، اینکه حکایت قول نوح است- علیه السّلام- که او گفت با قوم بر سبیل ترغیب ایشان (۱) در ایمان و تقریب [ایشان به آن: ای قوم من؟ بر اینکه ادای رسالت و دعوت شما به] (۲) ایمان از شما مالی طمع ندارم و اجرتی و مزدی نمی‌خواهم، مزد من [۱۷۶-ر]

و ثواب من جز بر خدای نیست. و ما أنا بطارد الدین- آمنوا، سبب اینکه گفتن آن بود که، کافران گفتند: ما را استنکاف باشد از آن که ما به تو ایمان آریم تا ما را برابر اینکه اراذل بیايد نشستن، ما را اینکه برگ نباشد، اینکه او باش را از پیش خود بران تا ما به تو ایمان آریم. او گفت: من بنه رانم (۳) آنان را که به من ایمان آورده‌اند برای وعده‌ای که شما می‌دهی که باشد وفا کنی و باشد که نکنی، چنان که کفار قریش با رسول ما- علیه السّلام- گفتند، تا خدای تعالی آیت فرستاد: و لا تطرد الذين يدعون ربهم بالغداة و العشی (۴)- الاية إنهم ملاقوا ربهم، ایشان را با خدای ملاقات خواهد بودن و در جوار رحمت او خواهند بودن، او را بنشاید راندن، و لکن من شما را سخت جاهل می‌بینم و اینکه هر چه می‌کنی به جهل [می‌کنی] (۵) و می‌گویی. و یا قوم من ینصرنی من الله، هم نوح- علیه السّلام- می‌گوید به تأکید کلام اول گفت: مرا از خدای تعالی که نصرت کند و با پناه گیرد، اگر ایشان را برانم، اینکه اندیشه نکنی! یقال: نصرته من فلان اذا منعه منه و (۶) اجرته علیه. آنگه گفت: و لا أقول لكم عندي خزائن الله، گفت: من نمی‌گویم که خزاین خدای تعالی بنزدیک من است، و اینکه برای آن گفت که ایشان او را به درویشی و قلت ذات الید طعنه زدند، گفت: من دعوی توانگری نمی‌کنم و نیز نمی‌گویم که من غیب دانم، و اینکه برای آن گفتند که چون [او] (۷) خبر دادی از بعضی غایبات به

اعلام خدای تعالی، گفتندی: تو دعوی غیب می‌کنی و فلان چیز ما را خبر ده و فلان احوال ما را بگویی. و لَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ و من نمی‌گویم که من فریشته‌ام، ----- (۱). آو: ایشا/ایشان. (۷-۵-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۳). بنه رانم/برانم، مج: پنداشتم. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۵۲. (۶). مل: و لا. صفحه: ۲۶۱ و سبب آن بود که ایشان اعتقاد کرده بودند که پیغامبر باید تا فریشته باشد، گفتند: چون دعوی نبوت می‌کنی، دعوی فریشته [ای] کرده باشی، او گفت: من اینکه نمی‌گویم، و نیز نمی‌گویم که آنان را که چشم شما ایشان را حقیر می‌دارد، و ایشان (۲) در چشم شما نمی‌آیند از قوم من که ایمان آورده‌اند، نگویم که خدای ایشان را چیزی نخواهد دادن برای آن که من درون ایشان و باطن ایشان ندانم، خدای عالمتر است به آنچه در دل ایشان است، اگر ایمان و نیت خیر در دل دارند، ایشان را خیر و ثواب دهد، و اگر کفر و معصیت در دل دارند، به حسب آنچه مستحق باشند با ایشان کار کند. إِنِّي إِذَا لِمَنِ الظَّالِمِينَ، چه اگر من چنین کنم، از جمله ظالمان و ستمکاران باشم. ایشان به جواب در آمدند و گفتند: ای نوح؟ با ما جنگ و جدال آغاز کردی و از حد و اندازه بردی جدل با ما. و اصل جدل و اشتقاق او من الجدالۃ باشد، و هی الارض، يقال: جادلته فجدلته، ای صارعته فصرعته علی الجدالۃ ما به تو ایمان نخواهیم آوردن، آنچه ما را وعده می‌دهی از عذاب بیار اگر چنان که راست می‌گویی. نوح- علیه السلام- جواب می‌دهد (۳): که: آن به دست من نیست، إِنَّمَا يَأْتِيكُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شَاءَ، آن، به فرمان خداست، بیارد هر گه که خواهد و شما نتوانی دفع آن کردن و در زمین عاصی شدن (۴) و خدای را عاجز کردن و غالب شدن. آنکه گفت: وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي، نصیحت من شما را سود ندارد چون من خواهم که شما را نصیحت کنم، اگر خدای خواهد که شما را غلوی کند. اگر گویند: نه ظاهر اینکه آیت دلیل می‌کند بر آن که نصیحت پیغامبر سود ندارد آن را که خدای تعالی غوایت او خواهد- و اینکه به خلاف مذهب شماس- جواب گوئیم: در اینکه آیت اهل توحید و عدل را چند جواب است: یکی آن که: اولاً- در ظاهر (۵) آیت نیست که خدای تعالی غوایت کرده است یا خواسته، در آیت بیش از اینکه نیست اگر خدای غوایت کند یا خواهد نصح پیغامبر سود -----

----- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو افزوده شد. (۲). آو، ایشا/ایشان. (۳). همه نسخه بدلها: جواب داد. (۴). همه نسخه بدلها: عاصی باز ایستادن. (۵). آج، لب، آز: آن که از. صفحه: ۲۶۲ ندارد، و ما نیز همچنین گوئیم، جز آن است که، خدای تعالی خود اینکه نخواهد از آن جا که منافی حکمت است و قبیح است، و قبیح جاهل کند یا محتاج، و اینکه از آن «اگر» هاست که در مثل گویند: نکشند (۱) برست، و به اینکه، قطع ماده [سؤال] (۲) باشد. جواب دیگر آن است که: مراد به غوایت در آیت، خبیث است و حرمان ثواب، و بیان قول شاعر که گفت: فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا يَحْمَدُ النَّاسَ أَمْرَهُ وَمَنْ يَغْوِلَا يَعْذَمُ عَلَى الْغِيِّ لَا يَمَّا وَ غَوَايَتِ فِي قُرْآنِ بِهِ

معنی عقاب آمد فی قوله: ... فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا (۳)، ای عقابا، [۱۷۶-پ]

و معنی آیت آن بود که، خدای- تبارک و تعالی- گفت: اگر خدای خواهد که شما را عقوبت کند به کفرتان، شما را سود ندارد نصیحت هیچ پیغامبر به اصرار شما بر کفر، الا که توبه کنی و ایمان آری. و جواب سیم (۴) از اینکه آن است که: خدای تعالی جزای غی را به غی بر خواند، چنان که گفت: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا... (۵)، و معنی آن باشد که: نصح ناصح سود ندارد، اگر خدای خواهد تا شما را عقاب کند به جزای اغوا و اضلال شما خلق را. و جواب چهارم از او آن است که: در قوم نوح جماعتی بودند که جبر می‌گفتند و اعتقاد ایشان اینکه بود که، کفر ایشان به مشیت و اراده خدای است، خدای تعالی از نوح اینکه باز گفت که نوح ایشان را گفت بر سیل انکار که: اگر (۶) بر اینکه جمله که شما گفتی که کفر کافر به فعل خدای است یا به خواست او، پس نصیحت من شما را هیچ سودی ندارد، یعنی به خلاف اینکه است. جواب پنجم از او آن است که، حسن بصری گفت: معنی آیت آن است که، نصیحت من شما را سود ندارد عند آن که خدای تعالی هلاک شما خواهد، برای آن که ایمان عند نزول عذاب نافع نباشد و توبه مقبول نبود، برای آن که بنده ملجأ باشد ----- (۱). آو، آج، بم، مج:

بکشند، چاپ شعرانی: اگر بکشند. (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۵۹. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [.....]

(۵). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰. (۴). آج، مج، لب: سیوم، آز: سؤم. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل کار. صفحه: ۲۶۳ به توبه و ایمان، و نسخ، اخلاص العمل من الفساد باشد، و نقیض او غش باشد، و درزی را از آن جا ناصح گویند که او دریده دوز بود «۱» و به اصلاح آرد. و اصل غی، خبیث [باشد] «۲» - چنان که گفتیم. [و در ضدّ رشد استعمال کنند و در جای عذاب و عقوبت به کار دارند، چنان که گفتیم] «۳»، يقال: غوی الرّجل یغوی اذا جهل «۴» و خاب ایضا، و غوی الفصیل «۵» یغوی اذا اتّخم من شرب اللّبن. هُوَ رَبُّكُمْ وَ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ، چه او خداوند و پروردگار شماست و مرجع و مال شما با اوست. اَمْ یَقُولُونَ افْتَرَاهُ، خلاف کردند در آن که اینکه گویندگان چه «۶» بودند و اینکه مفتری کیست! عبد الله عبّاس گفت: قوم نوح بودند که گفتند: او اینکه که می گوید، نوعی دروغ و افتراست. مقاتل گفت: قریش گفتند، رسول ما را که او اینکه قرآن فرو می بافد از خویشتن. آنکه گفت: جواب ده و بگوی که اگر اینکه افترا من می کنم و اینکه نه کلام خدای است گناه اینکه و بزه اینکه بر من است، و من بیزارم از آنان که جرم کنند، و اصل جرم کسب باشد، يقال: اجرم الرّجل اذا اذنب و جرم ایضا معناه کسب الذّنب، قال الثّمری: طرید عشیرتی و رهین ذنبی «۷». بما جرمت یدی و جنی لسانی آنکه حق تعالی گفت: از قبل من «۸» بر نوح وحی کردند که طمع بردار از ایمان اینان که بیش از اینکه که ایمان آوردند نخواهند آوردن. فَلَا تَبْتِئْسَ، در بؤس و سختی و رنج مباش به آنچه ایشان می کنند، و هو الافتعال من البؤس، و البؤس الشّدّة، و كذلك البأس، و منه قوله: ... بِعَذَابٍ بَیِّنٍ «۹»، ای شدید. چون نوح - علیه السّلام - از ایمان ایشان آیس شد، بر ایشان دعا کرد: ... رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَی الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا «۱۰» الایات. ----- (۱).

آو، آج، بم، لب، آز: بدوزد. (۳-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). آو، بم: عمل. (۵). اساس: العصل، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها: که. (۷). همه نسخه بدلها: ذنبی. (۸). آو، آج، بم، لب، آز برمن. (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۵. (۱۰). سوره نوح (۷۱) آیه ۲۶. صفحه: ۲۶۴ آنکه حق تعالی گفت: تو ساز کشتی کن، وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحِیْنَا، بکن کشتی، و فعل «۱» و صنع و عمل نظایراند، و محترف را صنّاع گویند، و صنّاع «۲» و صنعت حرفت باشد که به آن کسب کنند. و فلک جمع است و واحد نیز، و گفتند: جمع است و واحد فلک، کاسد و اسد، و عرب و عرب، و عجم و عجم، سمّیت بذلک لاستدارتها، و منه: فلکة «۳» المغزل. بِأَعْيُنِنَا، به چشمهای ما، یعنی به دیدار ما و چنان که ما بینیم «۴»، و بر سبیل مبالغت اعین گفت به مثبت چیزی که آن به چشمها بینند. وَ وَحِیْنَا، و به فرمان «۵» ما. وَ لَا تُخَاطِبْنِی فِی الدّٰیْنِ ظَلْمُوَا، و با من هیچ سخن مگو در باب اینکه کافران که ایشان را غرق خواهند کردن. آنکه حکایت آن باز کرد که او کشتی می کرد و آن قوم که آن می دیدند و بر او می گذشتند سخریت می کردند. وَ یَصْنَعُ الْفُلْکَ، حکایت حال است، او کشتی می کرد و هر گه که قومی بر او بگذشتند [ی] «۶»، از او فسوس داشتندی و استهزاء کردند. عبد الله عبّاس گفت: نوح - علیه السّلام - کشتی به دو سال بکرد و طول کشتی سیصد گز بود، و عرضش پنجاه گز، و بالا سی گز در هوا، و از چوب ساج بود، و سه طبقه داشت. در طبقه زیرین سباع و وحوش و هوام بود، و در طبقه میانین دواب و انعام و بهایم بود، و در طبقه بالاین «۷» نوح بود - علیه السّلام - و قومی که با او بودند، و چیزی که ایشان را به کار بود [۱۷۷-ر]

از طعام و شراب. رسول - علیه السّلام - گفت: نوح در میان قوم هزار سال کم پنجاه سال مقام کرد، و قوم را با خدای خواند «۸»، به آخر کار خدای تعالی فرمود: تا درختی بکاشت «۹» و آن درخت بزرگ شد و سطر گشت، حق تعالی فرمود او را تا آن ببرید، و از او کشتی می ساخت، و ایشان بر او می گذشتند و می گفتند: نوح خانه‌ای می سازد برای زمستان تا سردش نباشد، و یکی می گفت: ----- (۱). اساس: وقع، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). آو:

صنایع. [.....]

(۳). لب، آز: فلک. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مج: می بینیم. (۵). همه نسخه بدلها و اشارت. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). آز، لب: بالایی، آج، بم: بالایی. (۸). اساس: خوانند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها،

بجز مج: بکشت. صفحه: ۲۶۵ نهانخانه‌ای می‌سازد، و یکی می‌گفت: انبار خانه‌ای می‌سازد، و می‌گفتند: تا بدانی که اینکه مرد دیوانه است، کشتی می‌سازد بر زمین ساده، اینکه جا دریای نیست، کشتی بر زمین خشک چگونه خواهد رفتن؟ از اینکه معنی چیزها می‌گفتند، فهذا معنی قوله: كَلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ سَيْخِرُوا مِنْهُ، یکی می‌گفت: ای نوح؟ پس «۱» آن که دعوی نبوت می‌کردی، درودگری بیرون آمدی. رمانی گفت: سخریت، اظهار خلاف باطن باشد به قولی یا به فعلی که متضمن باشد استضعاف عقل را، و تسخیر، تذلیل «۲» باشد. حق تعالی نوح را گفت: بگو اگر شما امروز از ما افسوس «۳» می‌داری، ما از شما افسوس «۴» داریم، چنان که شما افسوس می‌داری و بدانی چون به شما رسد «۵». مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ، «من»، در او موصوله است، به معنی الَّذِي، آن را که عذاب به او آید و به او رسد، هلاک بکند او را. و گفتند: به معنی «ای» است، و تقدیر آن است که: فسوف تعلمون اینتا یأتیه عذاب یخزیه «۶». بدانی که از ما و شما که باشد که عذاب به او رسد و او را هلاک کند، [و قوله] «۷»: يُخْزِيهِ، در «۸» جای صفت عذاب است و محلّ او رفع است. راوی خبر گوید: چون طوفان پدید آمد و آب عالم بگرفت، مردم سر با کوهها نهادند تا آب به بالای کوهها بر رفت. زنی بود و کودکی داشت، و آن کودک را سخت دوست داشتی و بر او مهربان بود. آن کودک را بربر گرفت «۹» و بر کوه رفت. چون آب بر سینه او برسید، کودک را بر سر نهاد. چون آب بنزدیک سر او رسید، کودک را برداشت، آب در آمد و هر دو را ببرد. رسول- علیه السلام- گفت: اگر خدای تعالی بر کسی از ایشان رحمت خواستی کردن، بر آن کودک رحمت کردی. ----- (۱). همه نسخه بدلها از. (۲). اساس: تذلیلی، به قیاس با نسخه آو تصحیح شد. (۳-۴). آو، آج، بم، آز: فسوس. (۵). آج: رسید. (۶). اساس: عبارت فوق را از «من» در او موصوله است ... تا یخزیه، تکرار کرده است که به قرینه با نسخه آو، حذف شد. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۸). آج، بم، لب، آز دین. [.....]

(۹). آو، آج، بم، مل، لب، آز: برگرفت. صفحه: ۲۶۶ علی بن زید بن جذعان روایت کرد عن یوسف بن مهران عن ابن عباس «۱» که: یک روز حواریان گفتند عیسی را- علیه السلام- ما را کسی بایستی که سفینه نوح دیده بودی تا حکایت آن با ما بگفتی. عیسی- علیه السلام- ایشان را ببرد به پشت‌ای خاک. آنگه کفی از آن خاک برگرفت و گفت: دانی تا اینکه خاک چیست! گفتند: خدای و رسولش عالمتر [اند] «۲». گفت: اینکه کعب «۳» حام بن نوح است، آنگه عصا بران خاک زد و گفت: قم باذن الله، برخیز به فرمان خدای. مردی از آن جا برخاست و خاک از سر می‌فشاند. و سر او سپید بود. عیسی- علیه السلام- او را گفت: تو نه جوان بودی چون بمردی! گفت: بلی، و لکن چون آواز تو به گوش من آمد که گفستی: قم باذن الله «۴»، گمان بردم که قیامت است، از هول و فزع روز قیامت پیر گشتم، و ذلک قوله: ... يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا «۵». گفت: مرا حدیث سفینه نوح بگو، گفت: طولش هزار و دو بیست گز بود، و عرضش ششصد گز بود، و سه طبقه «۶». در یک طبقه طیور بودند، و در یک طبقه آدمیان بودند. چون سرگین چهار پای بسیار شد و مردم را از آن رنج می‌بود، خدای تعالی او را فرمود تا دنبال پیل برپیخت «۷»، خدای تعالی خوگ از او پدید کرد. یک جفت در حال بگردیدند و همه پلیدها بخوردند. و چون موش مردم را رنج می‌داد، خدای تعالی گفت: بینی شیر بمال. او بمالید، گربه از او بیرون آمد و آهنگ موش کرد. عیسی- علیه السلام- او را گفت: نوح چگونه دانست که شهرها جمله «۸» خراب شده است! گفت: کلاغ را بفرستاد تا برود و خبری بیارد. او برفت و به مرداری مشغول شد «۹»، دیر بماند. کبوتر را بفرستاد، او برفت و بگشت و باز آمد و بر پای و منقار او اثر گل بود، او را دعا کرد به الف، برای آن مألوف است و با مردمان -----

(۱). اساس از عبد الله، به قیاس با نسخه آو: «عن عبد الله عیّاس»، لفظ «از عبد الله» در اساس زاید می‌نماید، لذا حذف شد. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۳). آو، آج، بم، آز: لب: گور. (۴). آج، بم، مج، لب، آز بر خیز به فرمان خدای. (۵). سوره مزمل (۷۳) آیه ۱۷. (۶). همه نسخه بدلها داشت. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بر پیچید. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: همه. (۹). آج، بم، لب، آز و. صفحه: ۲۶۷ الف می‌دارد، و کلاغ را دعای بد کرد تا از

مردم نافر شد، برای اینکه مأوای او در خراب باشد و با مردم الف ندارد» (۱). حواریان عیسی را گفتند: بگو تا با ما بیاید و با شهر آید و برای ما حدیث می‌کند. عیسی - علیه السلام - گفت: چگونه آید با شما آن کس [۱۷۷-پ] که او را در زمین روزی نیست؟ آنکه گفت: عد باذن الله، به فرمان خدای همچنان شو که بودی، هم [چنان] «۲» خاک شد. محمد بن اسحق روایت کرد از ابو عمیر «۳» اللیثی که: نوح - علیه السلام - پیامدی قوم را دعوت کردی، گلوی او بگرفتندی و بیفشردندی تا بیفتادی بی هوش، و نفسش منقطع شدی، چون با هوش آمدی گفتی: اللهم اغفر لقومی فانهم لا یعلمون، بار خدایا پیامز اینان را که نمی‌دانند، تا کار سخت شد و مدت دراز گشت «۴» و بلیت عظیم شد و قرن از پس قرن می‌آمدند «۵» و هر قرنی که از پس «۶» آمد بتر بود، تا مرد «۷» پیر پیامدی و «۸» دست کودک طفل گرفته و او را بیاوردی و نوح را به او نمودی [و] «۹» گفتی: یا پسر؟ اینکه مرد را بینی، مردی دیوانه است و جادو «۱۰». اگر من مرده باشم و اینکه تو را دعوت کند، نگر تا اجابت نکنی؟ تا کار به اینکه جا رسید، او شکایت کرد با خدای تعالی، فی قوله: قال رَبِّ اِنِّی دَعَوْتُ قَوْمِی لَیلاً وَ نَهَاراً «۱۱» - الایه، خدای تعالی گفت: وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ بِاَعْيُنِنَا وَ وَحِّینَا، نوح - علیه السلام - اسباب آن پیش گرفت از چوب و آهن و رسن و قیر، و ایشان بر او افسوس «۱۲» می‌کردند و خدای تعالی سه سال پیایی رحمهای زنان عقیم کرد تا هیچ زن نزاد. و جبریل - علیه السلام - پیامد و نوح را پیاموخت که، کشتی چگونه کن «۱۳»، گفت: به قیر بیندای بیرون و درون، چون کرده بود گفت: در او شو و بنشین، و آن آنکه بود که فرمان خدای آمد به بیرون آمدن آب از تنور. فی قوله: ----- (۱). آو، آج، بم، آز، لب: الف نگیرد. (۹- (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج، آز: ابو عمرو، مج، آز: ابو عمر. (۴). آج، بم، لب، آز: دراز کشید. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: می‌آمد. (۶). آج، بم، لب، آز می. (۷). مل: مردی. (۸). آج، بم، لب، آز: تا مرد را که پسر پیامدی. (۱۰). مل، مج: جادوست، آو، آج، بم، لب، آز: جادوگر. (۱۱). سوره نوح (۷۱) آیه ۵. (۱۲). آو، مج: فسوس. (۱۳). همه نسخه بدلها: چگونه کند. صفحه: ۲۶۸ فلما «۱» جاء امرنا و فار التنور «۲»، گفت: چون آمد فرمان ما و بر جوشید تنور، یعنی آب از او بر آمد. بعضی گفتند: از روی زمین آب پدید آمد، و عرب روی زمین را تنور خوانند، اینکه قول عبد الله عباس است و عکرمه و زهری و ابن عیینه. و روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب، که او گفت: فَارَ التَّنُورُ، ای طلع الفجر، یعنی صبح بر آمد، و تنور، گفت: عبارت است از صبح، کانه تفعول «۳» من التور «۴». حسن بصری و دگر مفسران گفتند: مراد تنور است که به او نان پزند، گفتند: آن تنور حوا بود - علیها سلام - و از سنگ بود و به میراث به نوح رسیده بود، خدای تعالی او را گفت: هر گه که بینی که آب از اینکه تنور بر جوشد، تو و قومت در کشتی نشین «۵». آب «۶» از تنور بر آمد، زن نوح بدید. او را خبر داد، اینکه روایت مجاهد است. در جای او خلاف کردند، مجاهد گفت: در سواد کوفه بود، و سدی گفت: شعبی بر اینکه سوگند خورد و گفت: نوح - علیه السلام - کشتی در مسجد کوفه کرد، تنور «۷» که آب از او بر آمد، بر دست راست بود از جانب در کنده «۸»، و حق تعالی بر آمدن آب از تنور بعلامت «۹» کرده بود نوح را - علیه السلام - بر هلاک قومش. مقاتل گفت: تنور آدم بود و به شام بود به جایی که آن را «عین ورده» گویند. عبد الله عباس گفت: اینکه تنور به زمین هند بود. قُلْنَا اَحْمِلْ فِيهَا، خدای تعالی در اینکه آیت حکایت کرد آن «۱۰» امر که کرد نوح را - علیه السلام - به آن که از هر حیوانی جفتی با خود در کشتی نشانند، گفت، ما گفتیم نوح را که: برگیر در اینکه کشتی از هر جفتی دو، هر آن نری و ماده‌ای که ایشان را از یکدیگر بنگرزد «۱۱»، ایشان را زوجین خوانند، و زوجین دو باشد برای آن که هر یکی از آن جفت صاحبش بود، و هر یکی را از نر و ماده زوج گویند - بی «ها» ی تأنیث - یقول العرب: عندی زوجا حمام، و علی التثسیه ----- (۱). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، متن قرآن مجید: حَتَّى اِذَا. (۲). نیز: سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۷. (۳). آج، بم، آز: یفعلون. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: التَّنُور. (۵). آج، بم، مل، لب، آز: نشینید. (۶). آج، بم، لب، آز: چون آب. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها بجز مج: تنوری. (۸). آو، آج، بم، لب، آز: کنده بود. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل، و مج: علامت. (۱۰). آج، بم، لب، آز: به آن. (۱۱). آو، بم: بنگزیرد. صفحه: ۲۶۹ زوجا خف، و زوجا نعل، و زوجا قید. و زن را نیز زوج گویند، برای آن که جمع زوجه زوجات باشد، و قال [اللّه تعالی: عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا] (۱)، و هی جمع زوج، و قال اللّه [۲] تعالی: أَمْسَكَ عَلَيْكَ زَوْجَكَ (۳)، و قال: وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا (۴)، و نیز ماده را زوجه گویند، و بصریان برآند که: «ها» نباید، و الزّوج، الصّنف (۵) ایضا قال اللّه تعالی: سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا (۶)، و قال الاعشى: و كلّ زوج من الدّیاج یلبسه ابو قدامه محبو بذاک معا و حفص خواند: من کُلُّ به تنوین، ای من کلّ حیوان و من کلّ (۷) جنس. زَوْجِینِ اثْنِینِ، مفعول «احمل» باشد، و اثنین تأکید او. و بر اینکه قراءت، «یا» [فی قوله: زَوْجِینِ اثْنِینِ] (۸) علامت نصب بود، و بر قراءت عامه قراء علامت جرّ، [اعنی فی زوجین، و امّا اثنین نصب بود بر مفعول به] (۹). وَ أَهْلَکَ، عطف است علی قوله: زَوْجِینِ اثْنِینِ، ای و احمل اهلک ایضا، و نیز اهل خود را یعنی اهل دین خود را [۱۷۸-ر]

برگیر و متصلانی که هستند. إِلَّا مِنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ استثنا کرد بعضی را از او (۱۰)، اگر چه بظاهر اهل بودند، به معنی نااهل بودند و آن زن او بود واعله و پسرش بود کنعان. وَ مَنْ آمَنَ، محلّ «من» هم نصب است عطفاً علی ما تقدّم، یعنی و احمل ایضا مَنْ آمَنَ، و هر کس را که ایمان آورده است بگیر. آنگه حق تعالی گفت: وَ مَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ، و با او جز اندکی ایمان نیآورده بودند. و در عددشان خلاف کردند، قتاده و حکم و ابن جریج و محمّد بن کعب القرظی گفتند: در سفینه الّا نوح نبود و زنی مؤمنه که داشت و سه پسر: و آن سام و حام و یافث بودند، و سه زن از آن اینکه پسران، اینکه جمله هشت کس بودند. و اعمش -----

(۱-۸). سوره تحریم (۶۶) آیه ۵. (۹-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۷. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱. (۵). اساس: الضعف، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). سوره یس (۳۶) آیه ۳۶. (۷). اساس: کان به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). همه نسخه بدلها که. صفحه: ۲۷۰ گفت: هفت کس بودند: نوح بود و سه پسر او، و سه زن از آن ایشان. و گفتند، نوح پسران را گفت: در کشتی خلوت مکنی، حام مخالفت کرد و با زن قربت (۱) کرد، نوح دعا کرد گفت: اللّهم غیر نطفه، بار خدایا نطفه‌ش (۲) بگردان. خدای تعالی نطفه او را در رحم اهلش سیاه کرد، فرزند که آمد از او سیاه بود (۳). و از نسل او همه سیاهان بودند، از اینکه جا حام را ابو السّودان گویند، پدر سیاهان. محمّد بن اسحاق گفت: ده کس بودند جز زنان: نوح بود، و اینکه سه پسر، و شش مرد دیگر از آنان که به او ایمان داشتند، امّت همان بودند. مقاتل گفت: امّت نوح هفتاد و دو کس بودند، و سه پسر او و زنان ایشان جمله هفتاد و هشت بودند بی نوح (۴)، نیمه‌ای (۵) زنان و نیمه‌ای (۶) مردان. عبد اللّه عبّاس گفت: هشتاد کس بودند، یکی از ایشان جرهم بود. مقاتل گفت: نوح- علیه السلام- تن آدم با خویشان در کشتی برد، صیانه له عن الغرق. و آن را حایلی کرد بین الرّجال و النّساء، و چون آب پدید آمد جمله حیوان زمین سر (۷) به نوح نهادند- علیه السلام- که: ما را با خود بگیر، نوح- علیه السلام- گفت، مرا فرموده‌اند که: از هر جنسی دو را در کشتی بر (۸) که جفت باشند، چه جای بیش از اینکه ندارم، و حق تعالی اینکه برای آن کرد تا حیوانات را نسل بریده نشود. عبد اللّه عبّاس گفت: اوّل چیز (۹) که نوح در کشتی برد، مورچه خرد بود، و آخر چیزی خر بود. چون خر خواست که در کشتی شود (۱۰)، ابلیس در دنبال او آویخت، چندان که خواست که برود نتوانست. و نوح می گفت: در رو، و چون چند بار بگفت، نوح گفت- علی زعمهم فی هذه الرّوایة: ادخل و ان کان الشّیطان معک، از سر ضجارت خر در کشتی رفت و ابلیس با او. چون نوح نگاه کرد، ابلیس را دید گفت: تو به دستوری که آمدی در اینکه جا! گفت: به دستوری تو. گفت: کی! گفت: نه ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: مقاربت. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: نطفه‌اش. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: فرزندان که از او آمدند سیاه بودند. (۴). همه نسخه بدلها: که نوح ایشان را در آن سفینه برد. (۵-۶). مج: نیمی، آو، آج، بم، لب، آز: نیمه. (۷). آو، بم، روی. (۸). همه نسخه بدلها: برم. (۹).

همه نسخه بدلها، بجز آو، بم: چیز. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: رود. صفحه: ۲۷۱ خر را گفتی: ادخل و ان كان الشيطان معك؟ من با خر بودم آن ساعت، به آن آواز در کشتی آمدم. گفت بیرون رو یا عدو الله، ای دشمن خدای «۱»؟ جزع کرد و زاری و گفت: مرا بیرون مکن. نوح- علیه السلام- او را بر پشت کشتی کرد. و در تفسیر مالک بن سلیمان می‌آید که: مار و گزدم «۲» بیامدند، نوح را گفتند: ما را در کشتی بر. گفت: نبرم که شما جهت مضرّتی. گفتند: ما را در کشتی بر که ما با تو عهد کنیم که گزند نکنیم آن را که نام تو برد «۳». نوح به اینکه شرط ایشان را در کشتی نشاند، اکنون هر کس که از مار و گزدم «۴» ترسد، بخواند: سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ، إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ، إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ «۵». هیچ مار و گزدم «۶» او را گزند نکند. وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا، حق تعالی از نوح حکایت کرد که او گفت آنان را که با او بودند و به پناه او آمدند، و او ایشان را در کشتی می‌نشاند، گفت ایشان را «۷»: در اینکه کشتی نشینی، بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا وَ مُرْسَاهَا، به نام خدای است راندن و استادن اینکه کشتی، اگر برود به نام او رود، و اگر بایستد به نام او بایستد. و حمزه و کسائی خواندند: مَجْرَاهَا وَ مُرْسَاهَا، به فتح «میم» از مجری، و ضم «میم» دوم، و اینکه هم مصدر باشد، چنان که مفعول، يقال: ذهب مذهبا و دخل مدخلا و ضرب مضربا، قال [الشاعر] «۸»: تجاوزت احراسا عليها و معشرا على حراسا لو يسرون مقتلى ای قتلی، و مفعول در مزید به «۹» ثلاثی، به معنی مصدر قیاسی مَطْرَد است. و ابو رجاء [۱۷۸-پ]

العطاردی در شاذّ خواند: بسم الله مجریها و مرسیها، علی الفاعل من اجری و ارسی تا صفت نام خدای باشد، به نام خدایی که برانده «۱۰» و بدارنده اینکه کشتی است. و ابن محیص خواند هم در شاذّ: مَجْرَاهَا «۱۱» بِسْمِ اللّٰهِ اجْرَاهَا «۴» و ارساوها، به نام خدای است راندن و بداشتن آن. ابو علی الفارسی گفت: روا بود که بِسْمِ اللّٰهِ، در محلّ حال باشد من ارکبوا، او فیها، و التقدیر: ارکبوا «۵» متبرّکین بسم الله فی حالتی الاجراء «۶» و الارساء. و برای آن گفت: ارکبوا فیها که در او دو معنی حاصل است، یکی: علوّ و ارتفاع، کرکوب الفرس، و فی، برای آن گفت که در او قعری هست که فی لایق باشد در ظرفیت آن. [و] «۷» «با» فی بسم الله، متعلق باشد به یکی از چند چیز: اما ارکبوا، و اما متبرّکین بسم الله، چنان که گفتیم و اما مَجْرَاهَا وَ مُرْسَاهَا، و بر اینکه قول باز پسین «۸» محلّ او رفع باشد بر خیر ابتداء. و مفسّران گفتند و اهل اخبار که: چون خدای تعالی اینکه بگفت، نوح- علیه السلام- اینکه نام را به کشتیان کرد، هر گه که خواست که کشتی برود گفت: بِسْمِ اللّٰهِ برفت و چون خواست که بایستد، گفت: بِسْمِ اللّٰهِ باستاد. و مجری، اجرا [باشد] «۹» فی قول لیبید: و عمرت حینا قبل مجری داحس لو كان للنفس اللّجوج خلود و، رسا یرسوا، اذا ثبت، قال عنتره: فصبرت «۱۰» نفسا عند ذلك حرّة ترسوا اذا نفس الجبان تطاع و مرسا ارسا باشد، اعنی مصدر، قال الله تعالی: یَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَتیان مُرْسَاهَا «۱۱». اِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ که خدای من آمرزنده و بخشاینده است. وَ هِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ، حق تعالی آن کشتی ایشان را می‌برد ----- (۱). اساس: اَنَّمَا، با توجه به نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). آج، لب، آز: بر مصدر. (۳). همه نسخه بدلها: اَمَّا. (۴). آج، لب، آز: اجراها، آو، بم، مل، مج: اجراءها. (۵). همه نسخه بدلها: فیها. (۶). آج، لب، آز: الارساء. (۷-۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: آخرین. (۱۰). اساس: فصرت، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۱). سوره انفال (۷) آیه ۱۸۷. [.....]

صفحه: ۲۷۳ [در] «۱» موجی فی موج، اراد فی امواج، لفظ واحد گفت و مراد جمع، برای آن که جنس خواست، نینی که تشبیه کرد آن را به جبال- به کوهها، بر جمع و باید تا مشبه با مشبه [به] «۲» ماند. و موج، آبی عظیم متراکم باشد، و بیشتر عند باد سخت بود. حق تعالی وصف و شدت آن حال کرد و رفتن کشتی در آن امواج، هر موجی چند کوهی. و نادى نُوحٍ اِبْنَهُ، و ندا کرد نوح پسرش را، و آواز داد او را، و كان فی معزل، و گفتند «۳»: نام اینکه پسر کنعان بود، و گفتند: یام بود و دور بود از او و با او در کشتی نبود «۴». یا بنی، ای پسرک من؟ تصغیر ابن باشد. عاصم خواند: یا بنی: به فتح «یا» و باقی قراء خواندند: به کسر «یا». ابو علی گفت: در بنی سه «یا» هست «۵»: «یا» ی اصلی «۶» لام الفعل است، «یا» ی منقلبه از «واو» که لام الفعل است، و «یا» ی

تصغیر و «یا» ی اضافه و اختیار کسر است، برای آن که چون «یا» ی اضافه بیفکند کسره رها کند تا دلیل «یا» باشد، چنان که: یا عباد (۷)، و فهو المهتد (۸)، چنان که چون «الف» بیفکنند، فتحه رها کردند تا دلیل حذف «الف» باشد، فی نحو قول الشاعر: فلست بمدرك ما فات عني بلهف ولا بليت ولا لو آتني اراد: یا لهفا، و قال: یا لهف نفسي كان جدّه خالد- الیبت. گفت: ای پسرک من؟ با ما در اینکه کشتی نشین و با کافران مباش. قال سَأَوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ، گفت: من با کوهی گریزم تا مرا از آب نگاهدارد. و عصمت [، حفظ باشد و منع، معصوم و محفوظ از مکروه، و در دین، عصمت] [۹] لطفی [۱۰] باشد که مکلف عند آن امتناع کند از معاصی، و معصوم ممنوع ----- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد. (۳). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴). اساس: بود، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۵). اساس: گفتست، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها که. (۷). آج، لب، آز: عبادی. (۸). اساس: و فهو المهتدی، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد، آو، آج، بم، لب، آز: و هذا المهتد. (۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۱۰). اساس: لفظی، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۲۷۴ باشد به لطف «۱» از قیاس نه بر وجه حیلولت. نوح جواب داد و گفت: لا- عاصِمِ الْيَوْمِ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ، امروز عاصم و مانع «۲» نیست از فرمان خدای. إِلَّا مِنْ رَحْمٍ. در او چند قول گفتند، یکی آن که: استثنای منقطع است، و معنی آن است که: لا عاصِمِ الْيَوْمِ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَهُ [به معنی لکن من رحمه] (۳) «الله فله من الله عاصم. و وجهی دیگر آن که: لا عاصِمِ الْيَوْمِ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ، عاصم به معنی معصوم است، چنان که: ... عَيْشِيَّةٌ رَاضِيَةٌ» (۴)، ای مرضیه، التقدیر: لا معصوم الیوم من امر الله الا من رحمه الله، بر اینکه قول، استثنای متصل باشد. قولی دگر آن است که: لا عاصِمِ الْيَوْمِ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمْنَا بِنَجَاتِنَا، یعنی لا عاصِمِ الْيَوْمِ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا اللَّهُ الَّذِي رَحِمْنَا» (۵) و نجانا من العرق، ایشان در [اینکه] [۶] مناظره [۱۷۹- ر]

بودند که موج بر آمد و میان ایشان حایل شد و پسر غرق گشت (۷). اگر گویند: چگونه گفت نوح پسرش را که، با ما در کشتی آی با آن که خدای تعالی او را نهی کرد که کافران را در کشتی برد! گوییم: از اینکه دو جواب است، یکی آن که: اینکه، به شرط ایمان گفت، گفت: ایمان آر و در کشتی آی تا نجات یابی. جواب دوم آن که: او منافق بود، به ظاهر ایمان گفتی با نوح، او گمان برد که او مؤمن است. اگر گویند: پسر نوح چگونه ملجأ نشد (۸) به ایمان [با آن] [۹] احوال هایل که می دید! جواب آن است که گوییم: پسر نوح به آن حال نرسیده بود که ملجأ شود، و ملجأ آن کس شود که او را علم (۱۰) ضروری حاصل شود، به آن که اگر خواهد که آن فعل کند منع کنند او را، یا مضرتی عظیم به او رسد از هلا-ك و تلف، و اما نفعی عظیم عاجل، چنان که [کسی را] [۱۱] گویند: نعم بگوی [در جایی] [۱۲] که تو را زیان ندارد و ملک همه دنیا بستان، و پسر نوح ندانست [۱۳] آن ساعت که هلاک خواهد شدن، ----- (۱). مل: لفظ. (۲). اساس: نافع، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۱-۶-۳). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۱. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: شد. [.....]

(۵). اساس: یرحمنا، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۸). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹-۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۱۰). آو، بم: عاصم. (۱۳). آو، بم: بدانست. صفحه: ۲۷۵ تبیینی که می گوید: سَأَوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ، او مید نجات می داشت و روا می داشت که آن از جمله عجایب جهان است، پس از اینکه وجه ملجأ نشد. آنکه چون مدت بر آمد- و گفتند: چهل روز بود- و گفتند: چهل روز از آسمان آب می آمد و در هوا معلق می استاد، و چهل شبان روز آب از زمین می بر آمد آنکه: ... فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدِ قَدِرَ» (۱)، آنکه هر دو به هم آمد (۲)، چون همه عالم آب بگرفت، و گفتند: از کوهی که از آن بلندتر نبود در زمین، چهل گز بگذشت، و همه عالم خراب شد و همه کافران هلاک شدند، و خدای تعالی از ایشان انتقام کرد و کینه بکشید و نوح متسلی (۳) شد و قضای خدای- جل-جلاله- برفت، وحی کرد بر زمین و آن بر سیبل توسیع باشد بقوله: وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ، گفتند: ای زمین آب خود فرو بر، و ای

آسمان آب باز گیر. و بلع، به گلو «۴» فرو بردن باشد، و اقلاع باز استادن باشد، يقال: اقلع المطرو السحاب اذا امسك. وَ غِيضَ المَاءِ، و آب بکاهانیدن «۵» و بزمین فرو بردن «۶»، وَ اسْتَوَتْ عَلَي الْجُودِي و کشتی نوح بر کوه جودی راست شد و باستاد، و گفتند: هلاک باد گروه ظالمان را. مجاهد گفت: کوهها متناول شدند تا آب به ایشان نرسد، مگر کوه جودی که او سر فرو برد بر سبیل تواضع، [آب] «۷» از بالای همه کوهها برفت و به جودی نرسید، و اینکه بر سبیل تمثیل «۸» باشد و چون رمزی، تنبیها علی التواضع و ترک الترفیح در خبر است که: رسول- علیه السّلام- گفت: نوح- علیه السّلام- اول روز از رجب «۹» در کشتی نشست، و به روایتی: روز دهم از رجب نوح- علیه السّلام- با جمله قومش آن روز روزه داشتند، و کشتی ایشان را شش ماه می گردانید، در اواخر ذو الحجه «۱۰» بر جودی باستاد. و در اخبار اهل البیت آمد که: هژدهم «۱۱» ذو الحجه «۱۲» بود، -----
----- (۱). سوره قمر (۵۴) آیه ۱۲. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: بر هم آمدند. (۳). آج، مج، لب، آز: مبتلا. (۴). گلو/ گلو. (۵). مل: بکاهانید، مج: بکاهانیدند. (۶-۱۲). مل: فرو برد، مج: فرو بردند. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۸). آز: تمثیل. [.....]

(۹). آج، لب، آز: روز رجب. (۱۰). همه نسخه بدلها: ذی الحجه. (۱۱). آج، آز: هشتم، لب: هیجدهم. صفحه: ۲۷۶ آن روز نیز بشکر روزه داشتند، و قوله: بُعِدًا، نصب او بر مصدر است، ای بعد القوم بعدا، و قيل: ابعدهم الله بعدا، علی مصدر محذوف الزوايد. وَ نادى نُوحٌ رَبَّهُ، و ندا کرد و بخواند نوح- علیه السّلام- خدای را و گفت: بار خدایا؟ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي، پسر من «۱» از اهل من است. و وعده تو حق است، یعنی آن وعده که دادی که: وَ أَهْلِكَ، که تو را و اهلت را نجات دهم، و تو حاکمتر و داورتر «۲» از همه داورانی. حق تعالی جواب داد و گفت: يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ، او از اهل تو نیست که او را عملی است نه صالح، از من میخواه چیزی که تو را بدان علمی نیست، و من تو را پند می دهم از آن که از جمله جاهلان باشی «۳»؟ اگر سؤال کنند و گویند: نه در اینکه آیت تکذیب نوح است، که نوح می گوید: إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي، خدای تعالی می گوید: إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ، دیگر گفت: فَلَا تَسْأَلْنِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ، از من میخواه چیزی که «۴» ندانی، و نیز آن که گفت: من تو را پند می دهم تا از جمله جاهلان نباشی، جواب از اینکه چیست! گوئیم: از اینکه سؤال چند جواب است، یکی آن که گفت: إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ، مراد آن است که او نه از آن اهل است که من تو را وعده دادم به نجات ایشان، بل از آنان است که استثنا کردم «۵» به «الَّا» فی قوله: إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ، اگر اینکه وعده مطلق بودی، اینکه ایهام افگندی [۱۷۹-پ]

نوح- علیه السّلام- پنداشت که او از جمله آنان است که موعود است به نجات ایشان فی قوله: قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَ أَهْلِكَ، پس نوح- علیه السّلام- به اهل، آن خواست که فرزند من است و از پشت من است، و خدای تعالی آن خواست که نه از آن اهل است که وعده نجات بدیشان متعلق است، پس خدای نفی کرد «۶» آنچه او اثبات کرد، بر اینکه وجه تناقضی و تنافی نباشد میان اینکه دو خبر «۷»، و اینکه تأویل روایت کرده اند از عبد الله عتّاس و ----- (۱).
همه نسخه بدلها است و. (۲). آو، آج، بم، لب، آز: داد و رتر. (۳). مج: نباشی. (۴). آو تو را به آن علمی نیست، و من تو را پند می دهم از آن که از جمله جاهلان باشی. اگر سؤال کنند. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل او را. (۶). آو، آج، بم، لب، آز بر اینکه وجه. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: چیز. صفحه: ۲۷۷ جماعتی مفسران. جواب دیگر از آن است که: لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ، ای لیس علی دینک، او بر دین تو نیست، و اهل تو آن باشد که بر دین تو باشد، پس کفر او، او را به در آورد از آن که او را حکم اهل باشد، و بیان اینکه وجه آن است که گفت: إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ، بر سبیل تعلیل برای آن که گفت: او عملی «۱» است نه صالح، و بدین تعلیل روشن می شود که مراد نه نفی نسبت است، نفی دین است، و اینکه تأویل نیز روایت کرده اند از جماعتی مفسران. و وجهی دیگر گفتند: مراد نفی نسبت «۲» است، و آن که بر حقیقت فرزند تو نیست، و انما بر فراش تو زاده است، و اینکه وجه روایت کرده اند از حسن و ابن جریج و مجاهد، و اینکه وجه نیک نیست برای آن که منافی ظاهر قرآن است، برای آن که حق تعالی اطلاق کرد و

گفت: وَ نَادَى نُوحٌ ابْنَهُ، اطلاق کرد بر او نام بنوّت، و اگر نوح مطلع نبود بر اینکه خدای دانست «۳»، اگر بر حقیقت پسر او نبود، نگفتی: ابْنَهُ، و آنان که اینکه قول گفتند، خیانت زن نوح و زن لوط را تفسیر بر فجور و زنا کردند، فی قوله: فَخَانَتْهُمَا... «۴»، اینکه معتمد نیست، برای آن که خدای تعالی باید تا ایشان را [از] «۵»، اینکه منزّه دارد که اینکه منفّر است غایت تنفیر. و عبد الله عتّاس تفسیر اینکه خیانت بر آن داد که: زن نوح قوم نوح را خبر دادی به آن که او دیوانه است، و زن لوط قوم لوط را خبر دادی به مهمانان، پس اینکه وجه معتمد نیست، و آن دو وجه اول معتمد است. اما قوله: إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ بعضی مفسّران گفتند که: اینکه «ها» راجع است با سؤال، یعنی سؤال «۶» تو مرا چیزی که تو را بدان علم نباشد عملی است نه صالح، و اینکه قول نیک نیست، بل «ها» راجع است با پسر نوح، یعنی اینکه پسر تو عملی است نه صالح. آنگاه آنها که بنوّت حقیقی نگفتند ولادت فراش گفتند «۷»، معنی آن است که: ----- (۱). آج را. (۲). آو، آج، بم، مل: نسب. (۳). آو، آج، بم، لب، آز: داناست. (۴). سوره تحریم (۶۶) آیه ۱۰. [.....]

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل مکن. (۷). میج گفتند. صفحه: ۲۷۸ آنه من عمل «۱» غیر صالح، یعنی الفجور، و اینکه وجه سدید نیست از آن وجوه که گفتیم پس معنی آن است که: آنه ذو عمل غیر صالح، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، چنان که خنساء گفت: ما امّ سقب علی بوّ تطیف به قد ساعدتها علی التّحنان اظار ترتع ما رتعت حتّی اذا اذکرت فأنما هی اقبال و ادبار ای ذو «۲» اقبال و ادبار. امّیا بر قراءت آن کس که خواند: [آنه عمل غیر صالح] «۳» علی الفعل [معنی «۴» ظاهر باشد که مراد اینکه است، بر اینکه معنی که ما گفتیم و مراد آن باشد که] «۵»: آنه عمل عملا غیر صالح، علی حذف الموصوف و اقامه الصیغه مقامه. و عرب چنین بسیار کنند، چنان که عمر بن «۶» ابی ربیعه المخزومی گفت: ایها القائل غیر الصواب آخر النصح و اقلل عتابی و کقول الاخر: کم من ضعیف العقل منتکث القوی ما ان له نقض و الا ابرام اگر گویند: چون معنی بر اینکه وجوه است که گفتید، چرا گفت: فَلَا تَسْتَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ اِنِّي اَعْظَمُكَ اَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ! و نوح چرا گفت: رَبِّ اِنِّي اَعُوْذُ بِكَ اَنْ اَسْئَلْكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ - الاية! جواب گوئیم: نه ما بیان کردیم چند «۷» جای که واجب نباشد که نهی آن را کنند که او مباشر بود فعل منهی عنه [را] «۸»، و از اینکه جای است که ما گوئیم: رسول - علیه السّلام - داخل است در نواهی قرآن و نهی متعلّق است بدو، و او را در آن لطف است و اگر چه آن است «۹» که هرگز او ارتکاب آن نکرده است، و معلوم از حال او آن است که نکند، و لکن چون ----- (۱). آج، آز: از من عملی.

(۲). همه نسخه بدلها: ذات. (۳-۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). میج هذا. (۶). آو، آج، بم، آمل، آز: عمرو بن. (۷). آو، بم، میج: اند، آج، لب، آز: اندر جایی. (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و لب: دانست. صفحه: ۲۷۹ خدای تعالی داند که او را در آن لطف است اینکه نهی بکند «۱» تا آن لطف حاصل شود. و همچنین در معنی استعاذت نوح واجب نکند که او پناه با خدای از آن دهد که او تعاطی کرده باشد آن را، بل روا بود که پناه با خدای دهد [از چیزی که هرگز نکرده باشد، چنان که یکی از ما پناه با خدای دهد] «۲» از جذام و جنون و علت‌های دیگر، و اگر چه هرگز او را از آن معنی چیزی «۳» نبوده باشد. قوله: قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَ بَرَكَاتٍ - الاية، حق تعالی در اینکه [۱۸۰- ر]

آیت گفت: نوح را گفتند - و اینکه قول یا خدا گفته باشد یا فریشتگان به فرمان خدای: اهبط، از کشتی فرود آی، چون کشتی بمنزلت مرکوبی نهاد، نزول او را هبوط خواند از آن، چون کسی که از بلندی فرود آید. بِسَلَامٍ، ای بسلامه. منّا، یعنی در حالی که حال سلامت بود «۴». و روا بود که «با» به معنی «مع» باشد. وَ بَرَكَاتٍ عَلَیْكَ، و برکاتی بر تو، جمع برکت باشد، یعنی ثبات خیر و منافع، من بروک البعیر و هو ثباته و مقامه. وَ عَلٰی اُمَّمٍ مِّنْ مَّعْكَ، و بر امتانی که با تواند. و «من» تبیین را باشد. وَ اُمَّمٌ سَيَمَّتْهُمْ، و امتانی و گروهی [که] «۵» از فرزندان اینان باشند و از پس اینان آیند که ما ایشان را ممتّع و برخوردار خواهیم گردانیدن از جمله

کافران «۶» که در دنیا باشند، آنگه «۷» از ما ایشان را عذابی الیم، دردناک، مولم رسد. و جماعتی مفسران گفتند: اینکه سلام تناول است آنان را که در کشتی بودند «۸» و فرزندان ایشان را از مؤمنان تا به دامن قیامت. و همچنین در مثل آن عذاب خواهند بود هر چه از فرزندان آن قوم بودند از کافران تا به دامن قیامت. اما قول آن کس که گفت: آن عذاب همه را بر سبیل عقوبت بود بالغ را و طفل را، قول او خطاست، برای آن که عذاب اگر چه عام بود، و جهش مختلف بود، عقلا را و کفار را بر سبیل عقوبت بود بر کفر ایشان «۹»، و اطفال و مجانین و بهایم را و آنان را ----- (۱). اساس: نکند، به قیاس با نسخه آو، و اتفاق جمیع نسخ، تصحیح شد. (۵-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). آو، آج، بم، لب، آز: او را آن علتها. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: باشد. (۶). مل، لب ایشان اند. (۷). مل: آنگاه. (۸). همه نسخه بدلها با او. (۹). آو، آج، بم، لب، آز: عقلا را بر سبیل عقوبت بود و کفار را بر کفرشان. صفحه: ۲۸۰ که عاقل و مکلف نبودند بر سبیل امتحان باشد، و اعتبار آنان که آن شنوند و در برابر آن اعواض عظیم باشد ایشان را. و عذاب مشتمل باشد بر عقوبت و بر امتحان. قوله: تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ، «تلك» «۱»، اشارت است بدان قصص و آیات و اخبار، و «من» تبعیض راست. نُوحِيهَا إِلَيْكَ، ما آن را وحی می کنیم به تو. ما كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَ لَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا، که تو و قوم تو از پیش اینکه ندانستید، صبر کن ای محمد که عاقبت نیک، متقیان و پرهیزگاران را خواهد بودن. و در آیت تنبیه است بر معجزه رسول- علیه السلام- و آن که او خبر داد قوم را از غیب و اخبار گذشتگان، و خبر مطابق مخبر عنه بود «۲»، و معنی وحی اینکه جا القاء و انزال است از آسمان بر او. [قوله تعالی] «۳»

[سوره هود (۱۱): آیات ۵۰ تا ۶۸]

[اشاره]

وَ إِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُفْتَرُونَ (۵۰) يَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَىٰ الَّذِي فَطَرَنِي أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۵۱) وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَ يَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَىٰ قُوَّتِكُمْ وَ لَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ (۵۲) قَالُوا يَا هُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ وَ مَا نَحْنُ بِنَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ وَ مَا نَحْنُ بِلَكَ بِمُؤْمِنِينَ (۵۳) إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ قَالَ إِنْ نِيَّ اللَّهُ وَ أَشْهَدُ اللَّهُ وَ أَشْهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ (۵۴) مِنْ دُونِهِ فَكَيْدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لَا تُنظِرُونَ (۵۵) إِنْ نِيَّ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنْ رَبِّي عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۵۶) فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسَلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَ يَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَ لَا تَضُرُّوهُ شَيْئًا إِنْ رَبِّي عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ (۵۷) وَ لَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَ نَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ (۵۸) وَ تِلْكَ عَادٌ جَحَدُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَ عَصَوْا رُسُلَهُمْ وَ اتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ (۵۹) وَ اتَّبَعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ (۶۰) وَ إِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ (۶۱) قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنْتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا أَتَنْهَانَا أَنْ نَعْبُدَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا وَ إِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٌ (۶۲) قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَ آتَانِي مِنْهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ (۶۳) وَ يَا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذُرُّوْهَا تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَ لَا تَمْسُوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ قَرِيبٌ (۶۴) فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ (۶۵) فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَ مِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ (۶۶) وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ (۶۷) كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لَثَمُودَ (۶۸)

[ترجمه]

و به عاد برادر ایشان هود را گفت: ای قوم «۴»؟ پرستید خدای را، نیست شما را از خدای «۵» جز او، نیستید شما مگر دروغ‌زنان. ای قوم نمی‌خواهم از شما بر او «۶» مزدی، نیست مزد من مگر بر آن که آفرید مرا، خردمند نه اید؟ [۱۸۰-پ]

و ای قوم «۷» آمرزش خواهید از خدایتان، پس توبه کنید با او «۸» تا بفرستد باران بر شما پیایی «۹»، و زیادت کند شما را قوتی با «۱۰» قوت شما، و پشت بر نگردانید «۱۱» گناهکاران. ----- (۳-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: مخبر بود. (۴). مج من. (۵). لب: هیچ خدایی. (۶). آو، آج، بم، مج، لب: آن. (۷). مج: مردمان. (۸). آو، آج، بم، لب: و او. (۹). مج: برنده. (۱۰). آو، بم: وا. [.....]

(۱۱). اساس: پشت بر نگردانیدند، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. صفحه: ۲۸۱ گفتند ای هود نه آوردی «۱» ما را [به] «۲» حجتی و نه ایم «۳» رها کننده خدایان خود را از گفتار تو، و نه ایم به تو باور دارنده. نگوییم «۴» مگر که رسانید «۵» تو را برخی «۶» خدایان ما به بدی، گفت که من گواه می‌گیرم خدای را و گواه باشید که من بیزارم از آنچه شما انباز «۷» گیرید. از فرود او «۸» کید کنید با من جمله پس مهلت مدهید مرا. [۱۸۱-ر]

که من توکل کردم بر خدای، خدای من و خدای شما نیست از جنبه‌ای «۹» مگر او فرا گرفت «۱۰» موی پیشانی او، بدرستی که خدای من بر راهی راست است. اگر برگردید «۱۱» برسانیدم به شما آنچه فرستادند مرا بدو «۱۲» به شما، و خلیفه کند خدای من قومی را جز شما، و زیان مکنید «۱۳» او را چیزی که خدای من بر همه چیزی نگاهبان است. و چون آمد فرمان ما برهانیدیم هود را و آنان را که ایمان آوردند با او «۱۴» به رحمتی از ما، و برهانیدیم ایشان را از عذابی سطر «۱۵». -----

----- (۱). آو، بم، مج، لب، آو، آج، بم، لب: و ما نه ایم. (۴). آو، آج، بم، مج، لب: ما نمی‌گوییم. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: برسانند. (۶). آو، آج، بم، مج، لب: بهری. (۷). آو: انبازان. (۸). آو، آج، بم، لب: جز او. (۹). آو، مج: رونده، آج، بم، لب: دونده. (۱۰). آو، آج، بم، لب: فرا گرفته است، مج: ها گرفته است. (۱۱). آو، آج، بم، لب: برگردند. (۱۲). آو، آج، بم، لب: به آن. (۱۳). آو، آج، بم، مج، لب: شما. [.....]

(۱۴). آو: وا او. (۱۵). آو، آج، بم، لب: درشت. صفحه: ۲۸۲ آن عاد است که منکر شدند به آیت‌های خدایشان و عاصی شدند در پیغامبرانش، و پسر وی «۱» کردند فرمان هر جباری ستیزه کش «۲» را. [۱۸۱-پ]

و در پی «۳» ایشان داشتند در اینکه دنیا لعنت و روز قیامت که قبیله عاد کافر شدند در خدای ایشان «۴»، دور باد «۵» عاد را که قوم هود بودند. و به ثمود فرستادیم «۶» برادرشان را صالح گفت: ای قوم؟ پرستی خدای را، نیست شما را از خدای جز او، پیدا کرد «۷» شما را از زمین و عمارت کننده کرد «۸» شما را در آن «۹» آمرزش خواهید از او، پس توبه کنید با او «۱۰» که خدای من نزدیک و پاسخ کننده است. گفتند: ای صالح بودی تو در ما «۱۱» امید داشته پیش از اینکه، باز می‌داری «۱۲» ما را که پرستیم آنچه می‌پرستیدند پدران ما! و ما در شکی ایم از آنچه می‌خوانی ما را باز آن «۱۳» در گمان «۱۴» افگنده. [۱۸۲-ر]

گفت: ای قوم؟ دیدید «۱۵» اگر باشم من بر حجتی از خدای من، و دهد مرا از او بخشایشی که یاری کند مرا از خدای اگر عاصی شوم در او نه افزایش «۱۶» مرا جز زیانکاری. ----- (۱). آو، آج، بم، لب: پیروی، مج: پی گیری. (۲). مج: ستیزه کن. (۳). آو، آج، بم، لب: پس. (۴). آو، آج، بم، لب: به خدایشان. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: هلاک باد. (۶). همه نسخه بدلها: ندارد. (۷). آو، آج، بم، مج، لب: بیافرید. (۸). آو، آج، بم، لب: انعام کرد. (۹). آو، آج، بم، لب: جا. (۱۰). آو: وا او. (۱۱). آو، آج، بم، لب: در میان ما. (۱۲). آو، آج، بم، لب: نهی می‌کنی. [.....]

(۱۳). آو، آج، بم، مج، لب: به آن. (۱۴). آو، آج، بم، لب: شک. (۱۵). آو، آج، بم، لب: بدیدید که. (۱۶). آو، آج، بم، مج، لب: شما. صفحه: ۲۸۳ «۱» و ای قوم «۲»؟ اینکه شتر خدای است، شما را معجزی، رها کنید او را تا می‌خورد «۳» در زمین خدای، و رسانید او

را به بدی که بگیرد شما را عذابی نزدیک. پی بگردند او را گفت: برخورداری گیرید (۴) در سرایهاتان سه روز که آن وعده‌ای است نه دروغ. چون آمد فرمان ما، برهانی‌دیم صالح را و آنان را که ایمان آوردند با او به بخشایشی از ما و از هلاک آن روز که خدای تو اوست، توانا و عزیز است. [۱۸۲- پ]

و بگرفت آنان را که ستم کردند بانگ، در روز آمدند در سرایه‌هایشان ایستاده. پنداری (۵) که نبودند در آن جا، بدرستی که ثمود کافر شدند در خدایشان، هلاک باد ثمود را. قوله: [تعالی] «۶» وَ إِلَىٰ عَادٍ، تقدیر آن است که: و کذلک ارسلنا الی عاد، عطفاً علی قوله: أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ... «۷»، قوله: «الی»، تعلق دارد بدین فعل محذوف، و هُوداً هم بدین «۸» فعل منصوب «۹» است، و قوله: أَخَاهُمْ، یعنی اخوت نسب نه اخوت دین، برای آن که از یک قبیله بودند و خویشان بودند، چنان که رسول - علیه السّلام - از قریش «۱۰» بود و او را بدیشان فرستادند. او چون بدیشان آمد گفت: یا قوم؟ خدای را ----- (۱). آج، لب: تا کل. (۲). میج: گروه من. (۳). آج، لب: تا بخورد. (۴). آو، آج، بم، لب: برخوردار باشی. (۵). آو: پنداری. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). سوره هود (۱۱) آیه ۲۵. (۸). آج، آز: و هود اسم به اینکه. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: محذوف. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و میج: قومش. [.....]

صفحه ۲۸۴ پرستید که شما را جز او خدای نیست. غیره و غیره خوانده‌اند، و بیان اینکه برفت، و آن که هر یکی که خواند آن که به جز خواند بر صفت مجرور کرد، و آن که به رفع خواند گفت: استثناست من غیر موجب، برای آن که ما نفی است و من زیادت است، و اینکه امر باشد به توحید، یعنی اعبدوا الله و وحدوه «۱». آنگه ایشان را گفت: شما در آنچه می‌گویید جز دروغ و افترا و فرا بافتن نمی‌کنید، یعنی در دعوی الهیت کردن در حق بتان. و خدای تعالی هود را به عاد فرستاد، و مسکن ایشان میان شام و یمن بود، جایی که آن را احقاف خوانند، و ایشان خداوندان باغ و بستان و زروع و اشجار بودند. هود ایشان با خدای خواند و با عبادت خدای. اجابت نکردند و کفران کردند و او را دروغزن «۲» داشتند، خدای تعالی ایشان را به باد هلاک کرد، چنان که در بینهای «۳» ایشان می‌رفت و به زیر ایشان بیرون می‌آمد و احشا و امعای ایشان پاره پاره می‌کرد - و قصه اینکه برفت «۴». قوله: يَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا، خدای تعالی در اینکه آیت حکایت قول هود - علیه السّلام - یاد «۵» کرد که، او قوم خود را چه گفت، گفت: ای قوم من؟ بر اینکه ادای رسالت که من می‌کنم از شما هیچ مزد نمی‌خواهم و هیچ جعلی طمع نمی‌دارم، و مزد و ثواب من نیست مگر بر آن خدای که مرا آفرید، و اجر و اجرت مزد عمل باشد، و فطر آفریدن باشد و شکافتن و خمیر فرا کردن باشد و اصل شکافتن است، قال الله تعالی: إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ «۶»، و قوله: ... هِيل تَرَىٰ مِنْ فُطُورٍ «۷»، ای من شقوق، و آن نیز که به معنی خلق است هم از اینکه جاست برای آن که بدان ماند که مقدره «۸» معدوم در کتم عدم است، حق تعالی آن را می‌شکافد و از او بیرون می‌آرد علی سبیل التوسّع و التشبیه. و نیز آن که خمیر فرا کردن است هم در او معنی شق است، و فطیر فعیل باشد از او به معنی مفطور «۹». و آنگه بر سبیل تقریر و ملامت گفت ایشان را: ----- (۱). آج، بم، آز: وحده. (۲). همه نسخه بدلها: به دروغ. (۳). آو، آج، بم، مل، لب، آز: تنهای، میج: سینه‌ها. (۴). همه نسخه بدلها: رفته است. (۵). همه نسخه بدلها: باز. (۶). سوره انفطار (۸۲) آیه ۱. (۷). سوره ملک (۶۷) آیه ۳. (۸). همه نسخه بدلها: مقدره. (۹). همه نسخه بدلها، بجز میج: مفعول. صفحه

۲۸۵: أَفَلَا تَعْقِلُونَ، خرد ندارید شما؟ یعنی خرد کار نمی‌بندید که اندیشه کنید، که آن کس که او بی طمع «۱» کاری کند و شما را با چیزی دعوت کند، بیاید دانستن که غرض او نفع شماست، نه نفع خود، او را اجابت باید کرد و مخالفت نباید کرد «۲». آنگه گفت: وَ يَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ، ای قوم و ای جماعت؟ استغفار کنید و از خدای تعالی آمرزش خواهید، آنگه توبه کنید با او. و آن

و جوهی که در جواب اینکه سؤال گفتند که: چرا تکرار کرد استغفار و توبه به یک جای، بگفت «۳» و مراد از هر دو [۱۸۳- ر] یکی است، در اول سورت برفت فی قوله: وَ أَنْ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ «۴». يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا، تا باران را فرود آرد بر شما [پای] «۵». و عرب باران «۶» را سماء خواند برای آن که هر چه بالای مردم «۷» باشد و او را سایه کند آن را سماء می‌خوانند. و

باران را سماء خواند برای آن که عرب چیز «۸» را به نام چیز «۹» بخواند چون میان ایشان ادنی ملابستی باشد یا سببی «۱۰». و قوله: يُرْسِلُ، در محلّ جزم است برای جواب امر، و کسر او برای جمع «۱۱» ساکنین است که لا بدّ تحریک بایست کردن، و المجزوم اذا حَرَكَ حَرَكَ بِالْكَسْرِ. و قوله: مَدْرَارًا، مفعال باشد من الدَّرِّ، و اصله اللَّبَنُ، يقال: دَرَّ دَرَّةً، ای کثر لبنه و سأل و دَرَّ اذا سأل و مطر. درور، و مدرار هر دو بنای مبالغت است، قال: اجادت و بل «۱۲» مد جنه فدرت عليهم صوب ساریه درور و نصب او بر حال است. وَ يَزِدُّكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ، و ایشان را استدعا به باران برای آن کرد که ایشان اصحاب زروع و بساتین و اشجار بودند، و نیز بیفزاید شما را قوتی «۱۳» با قوتتان. برای آن گفت که ایشان را قوتی عظیم بود، و باز گفته بودند به قوت -----

----- (۱). آو، آج، بم، مل: از بی طمع. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: مخالفت نا کردن. (۳). مل: بگفتیم. (۴). سوره هود (۱۱) آیه ۳. (۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مل: ابر. (۷). همه نسخه بدلها: مرد. (۸-۹). آج، لب، آز: چیزی. (۱۰). آج، لب، آز: مناسبی. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: برای التقای. (۱۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی: اجاد بوبل. (۱۳). آج، بم، لب، آز: قوت. صفحه: ۲۸۶ و جسامت، و مردمان «۱» بغایت طویل و عریض و قوی بودند. و لا- تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ، و اعراض مکنید از من و عدول از دعوت من در آن حال که مجرم باشید و گناهکار. و نصب او بر حال است. قَالُوا يَا هُوْدُ مَا جِئْتَنَا، ایشان جواب دادند «۲» گفتند: [ای هود] «۳» تو بیستی و حجتی به ما نیاوردی تا ما را گردن باید نهادن تو را و طاعت داشتن، و دروغ گفتند که او آیات و بینات و معجزات و براهین آورد، جز که ایشان گفتند: سحر است و شعبده. و مَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ، و ما خدایان خود را به قول تو رها نکنیم. و بعضی کوفیان گفتند: «عن»، به معنی «با» است، و بدین تعسف حاجت نیست برای آن که کلام با اینکه ظاهر که هست معنی دار است. عَنْ قَوْلِكَ، یعنی از سبب گفتار تو، و ما تو را باور نداریم و تصدیق نکنیم به اینکه که تو می گوی «۴». إِنْ نَقُولُ إِلَّا اعْتَرَاكَ، «ان» به معنی «ما» ی نافیه است، ما نمی گوییم در حق تو الا آن که بعضی خدایان ما تو را بدی رسانیده است «۵»، و مراد بِشِوْءٍ در آیت، جنون «۶» است، یعنی از آن سبب که تو ایشان را دشنام می دهی و می گویی «۷»: خدایان نیستند ایشان تو را دیوانه بکرده‌اند، اینکه دانستند «۸» که دیوانگی به خدای تعلق دارد، و جز خدای تعالی قادر نباشد بر ازاله عقل، اینکه اندیشه نکردند که اینکه بتان جمادند و اینکه نتوانند کردن و نه کمتر از اینکه، و برای آن ایشان پیغامبران را با جنون نسبت کردند که ایشان را بدیع آمد که پیغمبری باشد از بشر، و استبعاد و استبداع که آمد ایشان را، پنداشتند که آن حدیث از حدّ عقل بیرون است، از اینکه جا قدیم- جلّ جلاله- گفت: وَ مَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ «۹». هود- علیه السلام- گفت به جواب ایشان: إِنْ شَهِدَ اللَّهُ، من خدای را گواه می کنم و شما نیز گواه باشید که من بیزارم از آنان که شما ایشان را به انباز خدای کرده‌اید از بتان بدون «۱۰» خدای تعالی و از آنان که از ----- (۱). آو، بم، مل، مج: مردمانی. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۴-۷). می گوی / می گویی. (۵). همه نسخه بدلها: رسانیده‌اند. (۶). همه نسخه بدلها و دیوانگی. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: ندانستند. [.....]

(۹). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۲. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: دون. صفحه: ۲۸۷ فرود اویند اگر گویند، چگونه گفت: خدای را به گواه کردم، و شما گواه باشید، و چه نسبت باشد میان گواهی «۱» ایشان و گواهی «۲» خدای! جواب آن است که: أَشْهَدُ اللَّهَ، برای مبالغت گفت، و نیز گواهی «۳» ایشان که چون خصم گواه باشد، اگر گواهی «۴» بدهد تسلیم کرده باشد و اعتراف داده «۵». آنگه باز نمود که: خدای تعالی یار اوست و صرف کید ایشان کند، گفت: فَكَيْدُونِي جَمِيعًا، همه مجتمع شوید و به یکبار با من کید کنید و مرا مهلت مدهید، و گر چه صورت او امر است، مراد نهی است و تهدید، نحو قوله تعالی: اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ... «۶»، و انظار، امهال باشد من قوله: ... رَبِّ فَمَا نَظَرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ «۷»، و معنی آن است که: اجعلنی ناظرا، ای منتظرا لحوال الاجل بالمهل و لا- تعجل علی- همزه تعدید را باشد، و اصل او از نظر باشد به معنی انتظار. و بعضی مقریان وقف کردند علی قوله: مِمَّا تُشْرِكُونَ، و آن را آیتی

گفتند. آنگه ابتدا کردند: من دونه [۱۸۳-پ]

فَکَیْدُونِی، و معنی آن که شما اگر توانید بدون خدای با من کید کنید، یعنی کید شما بر من کارگر نیاید، چون خدای تعالی با من باشد با شما نباشد، و خدای را در آن کید که شما کنید صنعی «۸» نباشد، یعنی من از کید شما نه اندیشم چون خدای به من خیر خواهد. آنگه گفت که سبب امن من و پناه و التجاء من با کیست: اِنِّی تَوَكَّلْتُ عَلَی اللّٰهِ رَبِّی وَ رَبُّکُمْ، من بر خدای توکل کرده‌ام و پشت به او دادم «۹» که خدای من است و خدای شما، برای آن که هیچ جانور نیست الا «۱۰» ناصیه او به دست قدرت اوست. و ناصیه، موی پیشانی باشد، و اصل کلمه من المناصاء است، و آن اتصال بود، یقال: مفاضة ناصی اخی، ای تتصل «۱۱» باخی، قال الزّاجز «۱۲»: ----- (۱-۳). مل، لب، آز: گواهی. (۲). مل: گواهی. (۴). همه نسخه بدلها: گواهی. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مع: اعتراف آورده. (۶). سوره فضلت (۴۱) آیه ۴۰. (۷). سوره حجر (۱۵) آیه ۳۶. (۸). آج، لب، آز: صنعی. (۹). آو، بم، مع: باز داده، آج، مل، لب، آز: باز داده‌ام. (۱۰). همه نسخه بدلها: و الا. (۱۱). مل: يتصل. (۱۲). مل، مع شعر. صفحه: ۲۸۸ قی تناصیها بلاد قی و نصوته انصوه نصوا اذا اتصلت به، قال ذو الرّمّة: تنصوها «۱» الجماهير «۲» و قال ابو التّجم: ان یمس رأسی اشط العناصی کأما فرقه مناصی ای مجاذب. و تخصیص ناصیه برای آن کرد که، اینکه عبارت باشد بنزدیک ایشان از اذلال و قهر خصم، و آن را که ناصیه او بگیرند او بغایت مذلت و مقهوری باشد. فراء گفت: عبارة عن القدرة، اینکه عبارتی است از آن که او مالک ایشان است و قادر بر ایشان، چنان که گویند: بیده از مة الامور. و ابن جریر گفت: عبارت است از قهر و اذلال، نبینی که عرب آن را که به اسیری بگیرند او را موی پیشانی ببرند و در آن مذلتی دانند، و اینکه خواست شاعر آن جا که گفت: ان لم أنجزها فجزوا لمتی و قوله: اِن رَبِّی عَلَی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ، کنایت است از عدل و راستی «۳»، یعنی بنه گردد «۴» و بنه چسبد «۵»، و از اینکه کار ظالم را جائز خوانند که او بگردد و برگردد. و جار اذا عدل باشد من العدول، یعنی خدای من از عدل و راستی «۶» عدول نکند کالماز «۷» علی سواء السبیل لا یعدل یمینا و لا شمالا. بعضی دیگر گفتند: در کلام اضماری هست، و التّقدیر: ان ربی یهدی الی صراط مستقیم او یحث علی صراط مستقیم، و اینکه وجه ضعیف است برای آن که در کلام دلیلی نیست بر اینکه محذوف. و معنی آیت آن است که: خدای من اگر چه قادر است بر همه چیزها از خیر و شر و نیک و بد، جز فعل حسن و اختیار عدل و خیر نکند. و قوله: فَاِنْ تَوَلَّوْا، در او خلاف کردند، بعضی مفسران گفتند: هم از جمله حکایت کلام هود است- علیه السّلام- که او گفت قومش را: اگر شما تولی و عدول ----- (۱). آو، آج، بم: ینصوها. [.....]

(۲). آج: الحمائر، آز: الحمامر. (۳). مع: داستان. (۴). بنه گردد/ بنگردد. (۵). آو، آج، بم، لب، آز: نیچد. (۶). آو، بم، مع، مل، لب: داستان، مع: راستان. (۷). آج، لب: کالما. صفحه: ۲۸۹ و اعراض کنید از من و از اجابت دعوت من، فَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ، من به شما رسانیدم آنچه مرا بدان فرستاده‌اند. زجاج گفت: اینکه خطاب رسول است که می گوید با قوم خود: فَاِنْ تَوَلَّوْا، و التّقدیر: فان تتولوا، اگر شما اعراض و عدول کنید. و یک «تا» بیفگند «۱» چنان که عادت ایشان است در حذف «تا» ی تفعل. آنگه اضماری باشد، و آن آن بود که: فقل لهم قد ابلغتکم، تو بگو ای محمّد؟ که من به شما رسانیدم آنچه مرا بدان فرستاده بودند «۲». آنگه کلامی دیگر مستأنف آغاز کرد برای آن که «فا» در جواب آن برفت، برای آن فعل مستقبل مرفوع است، و التّقدیر: فان «۳» ربی یتخلف قوما غیرکم، خدای من خلیفه کند قومی دیگر جز شما [را] «۴»، یعنی شما را ببرد [و] «۵» گروهی دیگر «۶» بیارد. و لَا تَضُرُّوْنَهُ شَیْئًا، و شما خدای را هیچ مضرت و گزند نتوانید کردن که خدای [من] «۷» بر همه چیز نگهبان است. آنگه گفت: چون مدّت آن کافران به سر آمد و وقت هلاک ایشان در آمد «۸»، فرمان دادیم به هلاک ایشان، هود را گفتیم: از میان ایشان بیرون شو «۹»، که تا تو اینکه جا باشی من هلاک نفرستم، و حق تعالی هیچ امت را هلاک نکرد و پیغامبر ایشان در میان ایشان بود. و لَمَّا «۱۰» وَ نَجَّیْنَاهُمْ، و برهانیدیم ایشان را از عذابی غلیظ، درشت و سطر، و اینکه عبارت است از عظم و شدت عذاب. آنگه باز نمود که: آن عذاب و هلاک،

ایشان را به ظلم نبود، بل به عدل و استحقاق بود، گفت: وَ تِلْكَ عَادٌ، آن قبیله عاد است. عاد، نام مردی بوده است آنکه نام قبیله شد، و از جمله آن اسماء است که در او مخیر باشند بین الصّرف [۱۸۴-ر]

و ----- (۱). آج، لب: بیفکنند. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: فرستاده‌اند. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: و ان. (۷-۵-۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۶). مل، مج را. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مج ما. (۹). همه نسخه بدلها: ایشان برو. (۱۰). اساس و دیگر نسخه بدلها: فلما، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. [.....]

(۱۱). آو، آج، بم، آز: به او، مج، لب: با او. صفحه: ۲۹۰ ترکه برای خفتش، کنوح و لوط و هند و دعد، و در شعر آمده است غیر منصرف و منصرف «۱»، گفت: آن عاد بودند که جحود کردند به آیات خدای و کافر شدند به معجزات انبیا، و عاصی شدند در پیغام از خدای «۲»، و متابعت کردند فرمان هر جباری، ظالمی، متکبری، عنیدی، ستیزه کشی را. و عنید و عنود ستیزه کش باشد من العنود و العند، و هما مصدران، قال «۳»: نئی کبیر لا- اطبق العنودا آنکه حق تعالی گفت: وَ اتَّبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَتَهُ، گفت: در دنیا بدانچه ایشان کردند لعنت در دنبال ایشان داشتند، و نصب لعنت بر مفعول دوم اتبعوا است. وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، و نیز در روز قیامت، و نصب او بر ظرف است. آنکه گفت: أَلَا إِنَّ عَادًا، عاد به خدای خود کافر شدند، و التّقدیر: برّهم، جز آن است که چون حرف جرّ بیفکنند «۴» فعل برسید «۵» و عمل بکرد، چنان که گفت: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا... «۶» و التّقدیر: من قومه، و کفوله: وَ لَا تَعَزُّوا عَقْدَةَ النِّكَاحِ... «۷»، ای علی عقده النّکاح. [و] «۸» روا بود که حمل کرده باشند «۹» بر معنی، و المعنی جحدوا ربّهم و انکروه، که کفر به معنی جحود باشد. أَلَا- بَعْدًا، ای هلاکا کما یقال: سحقاله و بعدا، هلاک باد او را، دعاء علیهم «۱۰» است به هلاک، و نصب او بر مصدر است. قوله: وَ إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا، گفت: و به ثمود فرستادیم برادر ایشان را صالح، هم آن تقدیر است که بیان کردیم من تقدیر: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا... «۱۱»، او همان گفت قوم خود را که هود گفت قومش را، گفت: ای قوم؟ خدای را پرستید که شما را جز او «۱۲» خدایی دیگر نیست، و کلام در غیره و غیره رفت، آنکه جهت استحقاق عبادت او باز گفت که: از کجا «۱۳» واجب است شما را پرستیدن او. ----- (۱). همه نسخه بدلها، غیر مصروف. (۲). مل شعر. (۳). آو، آج، بم، لب، آز: پیغامبران، مل، مج: پیغامبران خدای. (۴). آو، بم، لب، آز: بیفکنند. (۵). مج: برسیدن. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۵. (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها: کرده باشد. (۱۰). آو، آج، بم، آز: عظیم. (۱۱). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۵. (۱۲). مج خدا. (۱۳). آج، لب، آز: آن جا. [.....]

صفحه: ۲۹۱ هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ، او آفرید شما را از زمین، و مراد خلق آدم است- علیه السّلام- از خاک، و او پدر ایشان و جز ایشان بود. و بعضی دیگر گفتند: مِن، به معنی «فی» است، و المعنی خلقکم فی الارض، و اینکه قول ضعیف است. وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا، ای جعلکم عمّارها و مکّنکم من عمارتها، و شما را عمّار «۱» زمین و ساکنان زمین کرد، و تمکین کرد شما را از عمارت آن. و استعمار، طلب عمارت باشد از کسی. مجاهد گفت: کلمه از عمر است، ای استبقاکم فیها، شما را در زمین معمر کرد و عمر دراز رها کرد. و بر اینکه قول استفعل به معنی فَعَلَ باشد، ای عمّرکم فیها، و در آیت دلیل است بر فساد قول آن کس که تحریم مکاسب گفت، چه اگر حرام بودی خدای تعالی مَتَّ نَهَادی بر بندگانش بدین معنی، و اینکه تمام نشود بی مکاسب و اشتغال بدو. فَاسْتَغْفِرُوهُ، از او آمرزش خواهید و با «۲» در «۳» او گریزید، و کلام در او برفت که خدای تعالی نزدیک است از روی رحمت و اجابت دعوت، و به معنی عالمی و پاسخ «۴» کننده دعاست، یعنی دعای داعیان زود بشنود، و به حسب مصلحت اجابت کند. گفتند: بلاد ثمود به وادی القری بود میان مدینه و شام، و عاد به یمن بودند. آنکه حق تعالی حکایت کرد از جواب «۵» که ثمود دادند صالح را. گفت، گفتند قوم صالح او را که: ای صالح؟ تو در میان ما مردی بودی که ما به تو امیدها داشتیم از باب خیر و

صالح و چیزهایی که راجع باشد با منافع ما، و ما را از تو اینکه توقع نبود که «۶» ما را نهی کنی از عبادت معبودانی که پدران ما آن را پرستیده‌اند. برای آن «۷» گفتند که: به تو امید خیر داشتیم، از آن که او را تربیت در میان ایشان بود، و به همه نوع او را آزموده بودند، او «۸» را امین و استوار و پارسا و جامع یافته بودند خصال خیر را. و خدای

(۱). آو، بم، مج: معیار، آج، لب، آز: معمار، مل: به عمارت. (۲). آج، مج، آز: یا. (۳). بم: در گاه (۴). آج، مل، آز: ناسخ. (۵). آو، آج، بم، مج، لب، آز: آن جواب. (۶). همه نسخه بدلها تو. (۷). اساس: با خطی متفاوت از متن «آن» را در حاشیه آورده است، آو، آج، بم، لب: اینکه. (۸). آو، آج، بم، لب، آز: واو. صفحه: ۲۹۲ - جل جلاله - به هر قومی پیغامبری که فرستاد، آن «۱» فرستاد که ایشان بر احوال او مطلع بودند، او را شناختند و نسب او دانستند، و سیرت و طریقت و صلاح و سداد او معلوم ایشان بود تا به وقت آن که «۲» دعوت کند «۳» قریبت باشد «۴» به اجابت دعوت او. و الرّجاء و الامل و الطّمع نظایر. آنگه از آن نکو سیرتی او، ایشان را بدیع آمد که او کاری نو مستبدع کرد «۵». به صورت استفهام در معنی تفریح گفتند: اُتَنهانا، ما را نهی می کنی به اینکه معنی که توقع بود ما را از تو که تو ما را از دین پدران خود منع کنی؟ آنگه گفتند: ما از آن که تو ما را به آن می خوانی در شکیم، و اینکه برای آن گفتند که: ایشان را اول از دین او و آنچه او خلق را به آن دعوت کرد خبری نبود. چون او دعوی کردی و معجز «۶» و بیئت ابراز کردی، ایشان «۷» [۱۸۴-پ]

نظر نکردندی «۸»، تا علم حاصل شدی ایشان را آن ندیدند «۹» و در آنچه بر آن بودند و از پدران به میراث یافته بودند متردد شدند، شک که پدید آمد ایشان را. آنگه وصف کرد شک را به آن که مریب «۱۰» است، و الزّیّب «۱۱» التّهمه، شکی ایهام افکننده، یعنی شکی که تهمت می افکنند «۱۲» ما را در کار تو، و اینکه بر سبیل مبالغت باشد. صالح - علیه السّلام - جواب داد ایشان را و گفت: یا قوم اَرَأَیْتُمْ، ای قوم؟ بینی «۱۳»، یعنی چه گویی «۱۴» و چه رای بینی! چنان که یکی از ما گوید: ارایت لو کنت صادقاً فیما اقول و انت تکذّبنی الیس یلحقک العتب و الملامه، چه گویی «۱۵» اگر من صادقم در اینکه دعوی، و تو مرا تکذیب می کنی نه مستحق ملامت باشی؟ معنی اینکه لفظ اینکه ----- (۱). آج، لب، آز: آن را. (۲). آو، آج، بم، مج، آز او. (۳). آو، بم، دعوی کند، آج، آز: دعوتی کند، لب: ایشان را دعوت کند. (۴). آج، لب، آز: باشند. (۵). همه نسخه بدلها: مستبدع آرد. (۶). همه نسخه بدلها نمود. [.....]

(۷). لب را. (۸). کذا: در اساس، آو، بم، مج: نکردند، آج، لب، آز: بکردند، که بر متن مرجح می نماید. (۹). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: بدیدند، که بر متن مرجح می نماید. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مج: ریب. (۱۱). همه نسخه بدلها: الرّیبه. (۱۲). اساس: می کند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۳). مج: ببینید، آج، لب، آز: نبینید. (۱۴-۱۵). اساس: چه گوی. صفحه: ۲۹۳ است: هر کجا آمد و خواهد آمدن، و در اینکه چنین «۱»، [جای] «۲» مفعول او «۳» محذوف بود حذفاً لازماً، و التّقدیر: ارایت الرّای [ان کنت علی بیئه من ربّی] «۴» اگر چنان که من بر بیئت و حجّت و برهان باشم از خدای خود. و خدای تعالی مرا از نزدیک خود رحمتی داده است، یعنی نبوت و پیغامبری. و دگر جای، نبوت «۵» را رحمت خواند، [فی قوله] «۶»: اُهم یقیسه مومن رَحْمَتِ رَبِّکَ «۷» - الایه. فَمَنْ یَنْصُرُنِی مِنَ اللّهِ، اینکه «فا» جواب شرط است فی قوله: اِنْ کُنْتَ عَلَی بَیئَةٍ. و «آتینی»، عطف است بر شرط و اینکه جمله که: فَمَنْ یَنْصُرُنِی است در جای جزای شرط اول افتاد. و من، استفهامی است و مراد نفی و جحد، المعنی فلا ناصرلی و لا ینصرنی احد من اللّهِ. و قوله: اِنْ عَصَیْتَهُ، شرطی دگر است و جزای او هم مثل اینکه باشد که رفت. من «۸» قوله: فَمَنْ یَنْصُرُنِی، و لکن دوم بیفگند «۹» اَتکالا علی الاوّل لدلالته علیه، گفت: اگر چنان که من بر حق باشم، و اینکه نبوت من از جهت «۱۰» خدای است - جل جلاله - آنگه من در او عاصی شوم برای شما و نگاهداشت جانب شما، و اینکه رسالت ادا نکنم، کیست که او مرا از خدای با پناه گیرد و یاری کند! آنگه گفت: فَمَا تَزِیدُونِی غَیْرَ تَخَسُّیرٍ، آنگه شما مرا نیفزایی جز خسارت و زیانکاری [به] «۱۱» اینکه حجّت که شما داری از اقتدا به پدران «۱۲»، و در دین به تقلید طریقه ایشان سپردن، اینکه قول مجاهد است. حسن گفت: معنی

آن است که «۱۳»، اگر من اینکه کنم به مثبت کسی باشم که او زیان کند یک بار از پس دیگر تا زیانش بر زیان بیفزاید بر سبیل مبالغت. بعضی دگر گفتند: معنی آن است که، شما نیفزایی مرا مگر ----- (۱). آو، آج، بم، آز: در خبر، لب: و در اینکه خبر. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مج، افزوده شد. (۳). اساس محذوفی، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها زاید به نظر می‌رسد، و حذف شد. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد. (۵). اساس: سورت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۱-۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. [.....]

(۷). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۲. (۸). آج، لب، آز: فی. (۹). آج، لب، آز: بیفگندند. (۱۰). آو، آج، بم، لب: نبوت مرا رحمت. (۱۲). آج، لب، آز خود. (۱۳). مل شما بیفزایید. صفحه: ۲۹۴ نسبت من شما را با خسار «۱»، یعنی مرا اگر فرمان خدای رها کنم و فرمان شما برم در دست من فردا هم «۲» اینکه ماند که شما را خاسر خوانم به آنچه مرا گفته باشی، و هذا من باب کفرته [و فسقته] «۳» و فجرته، ای حکمت بکفره و فسقه و فجوره و سمیته ذلک. آنگه در آمد و حدیث ناچه گفت، پس از آن که «۴» ایشان اقتراح کردند و درخواستند و گفتند: ما را ناچه ای باید از اینکه کوه بر اینکه صفت و بر اینکه شکل - چنان که قصه او در سورت اعراف برفت - گفت «۵»: اینکه ناچه خدای است، و اینکه را اضافت تخصیص گویند، اگر چه همه عالم ملک و ملک خدای است و همه شتران را خدای آفرید، و لکن آن را به خود اضافت کرد برای آن کرد که چنان که آن ناچه را آفرید - مخترع به خرق عادت - دیگر شتران را نیافرید. و بعضی دگر گفتند: آن به خود حوالت و اضافت کرد که آن را مالکی دیگر نبود چنان که دگر نوق را مالکی باشد، و جهت استحقاق ملکی دارند. بعضی دگر گفتند: برای آنش به خود اضافت کرد که در او آیتی و برهانی و معجزه‌ای بود از جهت او مر صالح را - علیه السلام - گفت: اینکه شتری است خدای را، و آیتی است و معجزه‌ای شما را، و نصب او بر حال است، و عامل در او «۶» آن فعل که «ها» ی تنبیه یا «ذا» ی «۷» اشارت متضمن است آن را، و التقدير: انبه علیها و اشیر الیها [آیه] «۸» و اینکه حال باشد از مفعول، کقولک ضربته مجردا من ثیابه «۹». فذروها، رها کنی اینکه شتر را تا در زمین خدای می‌خورد و می‌چرد از آب و گیاهی که خدای تعالی مباح کرده است. و تأکل و تأکل به جزم و رفع خواندند، جزم بر جواب امر و رفع بر حال، و التقدير: فذروها آکل، و مثله [قوله] «۱۰»: ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: خاسر. (۲). اساس: فراد هم، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: پس آنان که. (۵). چاپ مرحوم شعرانی هذه ناقة الله (۶). اساس: او و، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷). اساس: که هذا، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰-۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۹). آج، لب، آز: ثیاب. صفحه: ۲۹۵ و لا تمنن تستکثر «۱»، فی قراءه من رفع، و التقدير: مستکثرا. [و تستکثر فی قراءه من جزم علی جواب النفی] «۲» و لا تمسوها بسوء، و آن را دست دراز مکنی به بدی، و رنج مرسانی بدو از پی کردن و کشتن و نگه داشتن «۳»، يقال: مسسته «۴» بکذا، ای اذا اصبت به «۵»، [۱۸۵-ر]

و مسه کذا من العاهه «۶» اذا اصابه. و «با»، تعدیه راست. فیاخذکم، نصب او بر جواب به «فا» است به اضمار «ان» که او جواب نهی است. و «فا» در جواب شش چیز نصب کند به اضمار «ان» «۷»، و آن امر است و نهی و استفهام و عرض و جحد و تمنی، که پس بگیرد شما را عذابی نزدیک. به اینکه التفات نکردند و اینکه امر را امساک «۸» نکردند، بکشتند اینکه شتر را. فعقروها، پی بکردند اینکه شتر را، صالح - علیه السلام - گفت: تمتعوا فی دارکم ثلاثه ایام، در سرایهاتان سه روز تمتع «۹» و بر خوردار باشی، یعنی بیش از سه روز شما را زندگانی مانده نیست، «۱۰» و اینکه وعده‌ای است نه دروغ. و عقر، قطع رگی باشد از پای که در او تلف نفس بود، و گفته‌اند: عقر، در جای نحر به کار دارند. و تمتع، تلذذ باشد و انتفاع به مشتهیات از «۱۱» مدرکات. و در دارکم، دو قول

گفتند، یکی: فی دیارهم (۱۲) المسکونه، دوم، فی دار الدنيا. و قوله: ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، و الاصل: ایوام فی جمع یوم، کقوم و اقوام، الا آن است که: «واو» را برای مجاورت «یا» قلب کردند با «یا» آنکه ادغام کردند «یا» را در «یا». و قوله: وَعَدُّ غَيْرُ مَكْدُوبٍ ای [غیر] (۱۳) مکذوب فیه، برای آن که «وعد» خبر باشد، یقال: کذبته الحدیث، متعدی باشد به دو مفعول. -----
----- (۱). سوره مدثر (۷۴) آیه ۶. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳).
همه نسخه بدلها: رنجه داشتن. (۴). مل: مسته. (۵). آو، بم، لب، آز: بکذا اذا امسته به، آج: اذا مسه به. (۶). آو، آج، بم، لب، آز: الهامه. (۷). اساس که او جواب نهی است، و «فا» در جواب شش چیز نصب کند، به قیاس با دیگر نسخه بدلها زاید می نمود و حذف شد. (۸). مل: امساک بکردند، دیگر نسخه بدلها: امتثال نکردند. (۹). آو، آج، بم، مل، لب، آز: ممتع. (۱۰). آج، لب، آز: نمانده است. (۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: باشد به مشتبهات و انتفاع از. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: دار کم. (۱۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

صفحه : ۲۹۶ فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا، [چون] (۱) فرمان ما بیامد و موجب هلاک ایشان از طغیان و عصیان بغایت رسید [و] (۲) شتر را بکشند، ما صالح را گفتیم: از میان اینان برو و نیز [آن] (۳) مؤمنان را که با او بودند، و خلاص و نجات دادیم ایشان را [به رحمت خود و برهانیدیم ایشان را] (۴) از خزی و نکال و هلاک آن روز. و قراءه مدینه - الا اسماعیل و کسائی و برجمی و شمونی - خواندند: یومئذ به فتح «میم»، و باقی قراءه: یَوْمِئِذٍ، به جَرِّ «میم» اینکه جا و در سوره المعارج. اما آن که مجرور خواند، گفت: یوم، اسمی است معرب مضاف الیه آنچه به او اضافه کردند آن را مجرور دارند، فی قوله: مِنْ عَذَابٍ یَوْمِئِذٍ... (۵) و: مِنْ خِزْيٍ یَوْمِئِذٍ، و: مِنْ فَرْعٍ یَوْمِئِذٍ... (۶)، و آنان که به فتح «میم» خواندند، مبنی کردند یوم را لاضافه (۷) الی اسم مبنی، و گفتند: کَمَا أَنَّ الْمِضَافَ یُکْتَسَى (۸) مِنَ الْمِضَافِ إِلَيْهِ التَّعْرِيفُ وَ التَّنْكِيرُ وَ مَعْنَى الْأَسْتِفْهَامِ وَ الْجَزَاءِ فِي قَوْلِهِمْ: غَلَامٌ مِنْ يَضْرِبُ، وَ غَلَامٌ مِنْ تَضْرِبُ اضْرِبْ، فَكَذَلِكَ یُکْتَسَى (۹) مِنْهُ الْأَعْرَابُ وَ الْبِنَاءُ إِذَا كَانَ مِنَ الْأَسْمَاءِ الشَّايِعَةِ الْمَبْتِئَةِ، نَحْوُ: إِنَّكَ وَ كَيْفٌ، وَ إِذَا كَانَ الْمِضَافُ مَخْصُوصًا نَحْوُ: رَجُلٌ وَ غَلَامٌ [لَمْ] (۱۰) یُکْتَسَ مِنْهُ الْبِنَاءُ، وَ إِنَّكَ بَيْتٌ بِرِهْرٍ وَ وَجْهٌ رَوَايَةٌ كَرَّرْنَا أَنَّ شَاعِرًا كَرَّرْنَا: عَلِيٌّ حِينَ (۱۱) عَاتَبَتْ الْمَشِيبَ عَلَى الضَّبَا وَ قَلَّتِ الْمَيَّا اصْحَاحٌ وَ الشَّيْبُ وَازِعٌ وَ إِنَّكَ مِنْ جَمَلِهِ ظَرْفٌ مَتَّسِعٌ اسْتِ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ... (۱۲)، برای آن که مکر در شب و روز واقع بود از شب و روز واقع نبود. همچنین خزی و عذاب و فرع در روز واقع باشد از او (۱۳) واقع نبود، و مثله قوله: یا سَارِقَ اللَّيْلَةِ أَهْلَ الدَّارِ ----- (۱۰ - ۴ - ۳ - ۲ - ۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و
دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). سوره معارج (۷۰) آیه ۱۱. (۶). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۹. (۷). اساس: الاضافه، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸-۹). آج، آز: یکتسی. (۱۱). اساس معا، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۲). سوره سبا (۳۴) آیه ۳۳. (۱۳). همه نسخه بدلها: از روز. صفحه: ۲۹۷ المعنی فی اللَّيْلَةِ، و اینکه را شرح رفته باشد (۱) همانا در فاتحه الكتاب، فی قوله: مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۲)، که آن نیز هم در ظرف متسع است (۳). «إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ»، که خدای تو قوی و قاهر است و عزیز و غالب، کس او را غلبه نتواند کردن. آنکه بیان کرد که ایشان را [چگونه] (۴) هلاک کرد، گفت: ایشان را بگرفت صیحت، و آن آوازی عظیم باشد خارج از ذهن حیوانی. گفتند: جبریل - علیه السلام - بانگ بر ایشان زد، - یک بانگ در آخر شب - همه بر جای بمرند، و هو قوله: فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَائِعِينَ (۵)، ای خامدین میتین. و گفته اند: جثوم، بر روی در افتادن باشد، من قولهم: جثم الطائر، چون سینه بر زمین نهد. و گفته اند: جثوم قعود باشد، و در آیت به معنی مرگ است، تا (۶) چنان شدند که پنداشتی نبودند، و وجود و مقام و تصرف ایشان در آن جا و آمد شد ایشان در آن جا نبود خود، من قولهم: غنی بالمکان (۷) اذا اقام به. آنکه گفت: نه به ظلم رفت با ایشان، چه ایشان در خدای خود کافر شدند، بعد و هلاک باد ثمود را - علی وجه الدعاء علیهم [۱۸۵-پ].

[اشاره]

وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبَشْرَى قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامًا قَلْبًا لَمْ يَأْتِهِمْ بِشَيْءٍ لَمَّا جَاءَ بِعَجَلٍ حَيْنِيذٍ (۶۹) فَلَمَّا رَأَى أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ (۷۰) وَامْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ (۷۱) قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ (۷۲) قَالُوا أَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمَتِ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ (۷۳) فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبَشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ (۷۴) إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ (۷۵) يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ (۷۶) وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَاءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ (۷۷) وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلٍ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ قَالَ يَا قَوْمِ هُوَ لَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَعْفٍ أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ وَرَشِيدٌ (۷۸) قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكِ مِنْ حَقٍّ وَإِنَّكَ لَتَعْلَمُ مَا تُرِيدُ (۷۹) قَالَ لَوْ أَن لِي بِكُمْ قُوَّةٌ أَوْ آوَى إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ (۸۰) قَالُوا يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصْرِمُوا إِلَيْكَ فَاسْرِبِ بِالْهَيْكَلِ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرَاتُكَ إِنَّهُ مُصِئَةٌ بِهَا مَا أَصَابَهُمْ إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ (۸۱) فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَابًا مِنْ سَجِيلٍ مَنْصُودٍ (۸۲) مُسَوِّمَةٌ عِنْدَ رَبِّكَ وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بَعِيدٍ (۸۳)

[ترجمه]

آمدند رسولان ما به ابراهیم به بشارت، گفتند: سلام بر تو، گفت: سلام بر شما بنه استاد «۸» که آورد گوساله بریان کرده. «۹» چون دید دستهایشان نمی‌رسد به آن منکر شد «۱۰» ایشان را و یافت ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مج: رفته است. (۲). سوره فاتحه کتاب (۱) آیه ۴. (۳). آو، آج، بم، آز: از ظرف است. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۷۸. (۶). آو، آج، بم: یا. [.....]. (۷). آو، آج، بم، لب، آز: المکان. (۸). بنه استاد/ بناستاد، آو، آج، بم، لب: درنگ نکرد. (۹). اساس: رأی. (۱۰). اساس: منکرند، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. صفحه: ۲۹۸ از ایشان ترسی، گفتند: مترس که فرستاده‌اند ما را به قوم لوط. وزن او ایستاده بود، بخندید. بشارت دادیم او را به اسحاق، و از پس اسحاق یعقوب. گفت: ای وای؟ من بزایم و من «۱» پیرم و اینکه شوهر من پیر است، اینکه چیزی «۲» عجب؟ [۱۸۶-ر]

گفتند: عجب می‌داری از کار خدای! رحمت خدای و برکاتش بر شما اهل بیت که او ستوده و بزرگوار است. چون بشد از ابراهیم ترس، و آمد بدو مژده، مجادله کرد با ما در قوم لوط. که ابراهیم بردباری [است آوه] «۳» کننده و توبه کننده است. ای ابراهیم بگرد از اینکه که او آمد فرمان خدای تو و بدیشان خواهد آمدن عذابی نه مدفوع. و چون آمد «۴» رسولان ما به لوط، دژم «۵» شد بدیشان و تنگ «۶» شد بدیشان از رش و گفت: اینکه روزی سخت است. [۱۸۶-پ]

آمد بد و گروه او می‌شتافتند به او و از پیش بودند «۷» می‌کردند بدیها، گفت: ای گروه اینان دختران من «۸»، ایشان پاکترند شما را، بترسید از خدای و ----- (۱). آو، بم من. (۲). آو، آج، بم، مج، لب باشد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس، با نسخه آو، افزوده شد. (۴). آو، آج، بم، مج، لب: آمدند. (۵). آو، بم: اندوهگن، آج، لب، اندوهگین. (۶). آو، آج، بم، مج، لب: دلتنگ. (۷). آو، آج، بم، لب که. (۸). آو، آج، بم، لب: ای قوم اینکه دختران منند. صفحه: ۲۹۹ شرمسار مکنید مرا در مهمانان «۱» من، نیست از شما مردی صالح! گفتند: بدرستی که دانی تو «۲» نیست ما را در دختران تو از حقی و تو می‌دانی آنچه خواهیم «۳». گفت: اگر مرا باشد به شما قوتی یا پناه باز دهم با جانبی «۴» سخت. گفتند: ای لوط؟ ما رسولان خدای تو «۵»،

نرسند ایشان به تو، بپر «۶» اهلت را به پاره‌ای از شب، و باز پس منگرید «۷» از شما یکی، مگر زن تو که او را برسد آنچه برسد «۸» بدیشان که وعده ایشان صبح است، نیست صبح «۹» نزدیک؟ [۱۸۷-ر]

چون آمد فرمان ما، کردیم بالای آن را زیرش «۱۰»، و ببارانیدیم بر ایشان سنگها از سنگ گل بر هم نهاده. نشان بر کرده نزدیک خدای تو، نیست آن از ستمکاران «۱۱» دور. قوله: وَ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى - الایه، حق تعالی از اینکه پس در قصه ابراهیم و آمدن فریشتگان بنزدیک او به بشارت گرفت، گفت: وَ لَقَدْ جَاءَتْ، بدرستی که آمدند. «او» عطف است جمله را بر جمله، و «لام» تأکید را، و «قد» تحقیق و تقریب الفعل الماضي من الحال [را] «۱۲». رسولان ما - یعنی فریشتگان - -----
----- (۱). آو، آج، بم، لب: مهمانی. (۲). آو، آج، بم، لب: دانستی تو که. [.....]

(۳). آو، آج، بم، لب: آنچه ما را می‌باید. (۴). آو، بم: یا باز شوم و پناهی. (۵). آو، آج، بم، لب: توایم. (۶). آو، آج، بم، لب: به شب. (۷). آو، بم: منگر: آج، لب: ننگرد. (۸). آو، آج، بم، مج: لب: برسد. (۹). آو، آج، بم: نه صبح، مج: آیا نیست صبح. (۱۰). آو، بم: با بالای آن زیرش. (۱۱). آو، بم: نیست و از بیداد گران. (۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. صفحه: ۳۰۰ گفتند: جبریل و میکایل و اسرافیل بودند، و گفتند: جبریل بود با دو فریشته دیگر به ابراهیم آمدند. بِالْبُشْرَى، به بشارت، و اینکه از جمله بناهای مصدر است، و اینکه آنگاه بود که ابراهیم را - علیه السلام - از ساره فرزند نمی‌آمد از آن که او پیر شده بود، و ابراهیم را دل در بند فرزند بود، او را کنیز کی بود - اعنی ساره را - نام او هاجر، کنیز کی «۱» جوان و پاکیزه بود، برای نگاهداشت دل ابراهیم او را به ابراهیم داد. ابراهیم - علیه السلام - با زو «۲» خلوت کرد، خدای تعالی او را اسماعیل بداد و چون اسماعیل حاصل آمد و نور محمدی در پیشانی او بود، ساره را از آن رشک آمد. حق تعالی گفت: اکنون اینکه را از اینکه جا ببر تا ساره ایشان را نبیند «۳». او ایشان را به مکه برد، چنان که برفت، و آن جا بنهاد، و برگردید. حق تعالی خواست تا ساره را بدان احسان که کرد مکافات کند و آن رنج که به دل او رسید از آمدن اسماعیل هاجر را، بر آن «۴» مرهمی کند، جبریل را فرستاد با چند فریشته بدین بشارت، و با هلاک قوم لوط، ایشان بیامدند و ابتدا به ابراهیم کردند و بشارت او. چون در آمدند، به رسم سنت و نهاد شریعت و نگاهداشت او «۵» بر حسب عادت گفتند: سلاماً، و التقدير: نسلم سلاماً، و اینکه مصدری باشد محذوف الزوايد، برای آن که مصدر سلمت، تسلیم باشد. عبد الله عباس گفت: جبریل و میکایل و اسرافیل بودند «۶». ضحاک گفت: نه کس بودند، سدی گفت: یازده کس «۷» بودند از فریشتگان بر صورت امردانی پاکیزه، در آمدند و گفتند: سلاماً، علی تقدیر نسلم سلاماً. و گفتند: بايقاع القول عليه، ای قالوا هذه الكلمة. و سلام تحیت باشد، و سلام سلامت باشد، و سلام نامی است از نامهای خدای تعالی فی قوله: السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيِّمُ «۸». و سلام، درختی است فی قوله: الاسلام و حرم «۹»، و كذلك قوله: ... -----
----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: کنیزک. (۲). همه نسخه بدلها: با او. (۳). اساس: نه بیند/ نبیند. (۴). آو، آج، بم، مل، مج، آز: آن را، لب: او را. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: ادب. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل: بود. (۷). اساس کس، به قیاس با آو، و دیگر نسخه بدلها، زاید می‌نمود و حذف شد. (۸). سوره حشر (۵۹) آیه ۲۳. (۹). آج، لب، آز: حرمک، مل: حرمت لی. صفحه: ۳۰۱ و إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً «۱»، و اینکه چنان بود که شنوی که کسی گوید: ... لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ... «۲»، تو گویی: حقاً، ای حقاً قلت. فَرَأَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يَتَّبِعُونَكَ مِنْ أَجْلِ آلِ هَارُونَ وَ لَا يَفْقَهُوْنَ شَيْئًا «۳»، و بعضی دیگر می‌گویند: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ به «لام» تعریف. و بعضی دیگر گفتند: سلام عليكم، بی «لام» و بی تنوین لكثرة الاستعمال، كقولهم: لم يك و لا ادر «۴»، قال سَلَامٌ حمزه و كسائي خواندند: قال سَلَمٌ، و باقی قراء خواندند: قال سَلَامٌ؛ اما بر قراءت حمزه و كسائي «سَلَمٌ» دو معنی دارد، یکی: هم به معنی سلام باشد كقولهم: حلّ و حلال، و حرم و حرام، و انشد الفراء: وقفنا فقلنا آیه «۵» سَلَمٌ فَسَلَّمْتُ كَمَا اكْتَلَّ «۶» بالبرق الغمام اللّوايح و يروى: كَمَا انكَلَّ «۷»، و يك معنی آن که به معنی الصّٰلِح «۸». و بر قراءت عامّه، قال سَلَامٌ «۱۸۷-پ»

خود جواب سلام «۹» است. و اما رفع بر چند وجه بود: اما علی تقدیر سلام علیکم و اما علی تقدیر قولی سلام و شأنی سلام «۱۰». فزاء گفت: چون ایشان را بدید و بشناخت، ایشان را گفت: سلام او سلم، مرادش آن بود که: امرنا [سلام ای] «۱۱» سلامه- ان شاء الله. فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ، گفتند: محل «ان» مع الفعل نصب است، یعنی فما لبث ابراهیم حتی جاء، او بان جاء، چون حرف جرّ بیفگند «۱۲» فعل در او عمل کرد و فزاء گفت: روا باشد که محل او رفع باشد علی فاعل لبث، ای ما ابطأ حتی جاء ابراهیم او خدمه. بعجل حنیذ، یعنی دیر نماند تا ابراهیم- علیه السلام- بر عادت خود در اکرام مهمان گوساله‌ای بیاورد، و آن را برای آن عجل خواند لتعجیل امره «۱۳» بقرب میلاده. و عَجَّوْلُ لَغَةٌ فِي الْعَجَلِ وَ جَمْعُهُ عَجَاجِيلُ «۱۴». و حنیذ -----

(۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۳. (۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۳۵ و سوره محمد (۴۷) آیه ۱۹. (۳). آو، آج، بم، لب، آز منکرا. (۴). آج، آز: یدری. (۵). آج، بم: ابه. (۶). مج: کما اکیل. (۷). آج، بم، کما اکتل، مج: کما اکمل، آز: کما اتمل. (۸). همه نسخه بدلها: باشد. (۹). اساس: سلامت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [...]

(۱۰). آو، بم، لب: سلم. (۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بیفگندند. (۱۳). لب و. (۱۴). آو، آج، بم، لب، آز: عجاجل. صفحه: ۳۰۲ را در او خلاف کردند، بعضی گفتند: بریان باشد، فعل به معنی مفعول، کقتیل و جریح و طیخ، و گفته‌اند: آن «۱» باشد که بر سنگ بریان کنند، و گفته‌اند: آن باشد که یقطر ماؤه و دسمه، هنوز نیک بریان «۲» نشده «۳» باشد، آب و روغن از او می‌چکد. و گفته‌اند: آن باشد که نیک بریان شده باشد، الا تری الی قول الشاعر: اذا ما اعتبطنا اللحم للطلاب القرى حذناه حتی یمكن «۴» اللحم آكله ای شویناه و انضجناه. در خبر است که: اینکه فریشتگان فراز آمدند به نزد ابراهیم- علیه السلام- بر صورت آمدانی «۵» که چشمها مانند ایشان ندیده بود، و سلام کردند با خوی خوش و با بوی خوش و با روی نیکو، و گفتند: یا خلیل الله؟ مهمان خواهی! گفت: چگونه نخواهم؟ ایشان «۶» را بر گرفت و به خانه برد و بنشانند، و ساره را گفت: مرا امروز مهمانان «۷» آمده‌اند که در عمر خویش از ایشان نکو روی تر و نکو خوی تر و خوش سخن تر ندیده‌ام، برای ایشان طعامی بساز «۸». او گفت: وقت را هیچ «۹» طعام حاضر نیست و هیچ گوشت نیست اینکه جا. آنگه گفت: مرا عجلی هست که آن را می‌پرورم «۱۰» چنان که عادت آن کس باشد که او را فرزند نباشد، او «۱۱» را دست حنّاء در بسته «۱۲» بود و زنگ و مهرک «۱۳» بر گردن بسته، برای دل ابراهیم- علیه السلام- آن را بفرمود تا بکشند و بریان کردند بر تعجیل و پیش ایشان بردند. ابراهیم- علیه السلام- بر عادت خود بنشست و سر در پیش افگند و گمان برد که ایشان طعام می‌خورند، و ایشان خود طعام نمی‌خوردند. ساره از پس پرده نگاه می‌کرد، ابراهیم را- علیه السلام- بخواند، گفت: اینکه مهمانان تو طعام می‌نخورند «۱۴»، بیامد و ----- (۱). آو، بم ران. (۲). مل: برشته. (۳). اساس: نه شده / نشده. (۴). آو، آج، بم: تملک، لب، آز: یملک. (۵). آو، آج، بم، لب، آز: آن مردانی. (۶). آو: ایشا/ ایشان. (۷). آو، آج، بم، لب: مهمانانی، آز: مهمانی. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: بیار. (۹). آج، لب، آز: اینکه وقت هیچ. [...]

(۱۰). آج، لب، آز: پرورده‌ام. (۱۱). همه نسخه بدلها: آن. (۱۲). مل: دست در حنّاء بسته. (۱۳). آج، لب، آز: مهره. (۱۴). آو، آج، بم، لب، آز: نمی‌خورند، مل، مج: نمی‌خوردند. صفحه: ۳۰۳ گفت: چرا طعام نمی‌خورید! گفتند: تو کار خویش کن «۱» که ما [کار] «۲» خود می‌کنیم. ابراهیم با سر طعام شد، ایشان هم نمی‌خوردند «۳». ابراهیم- علیه السلام- عند آن حال از ایشان بترسید و گمان برد که ایشان با زو کیدی و مگری در دل دارند، منکر شد آن را، و ذلک قوله: فَلَمَّا رَأَى أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكَرَهُمْ، چون دید که دست ایشان به طعام نمی‌رسد، انکار کرد «۴» بر ایشان، و ضمیر در الیه راجع است با عجل. و گفته‌اند: نکره «۵» و انکار به یک معنی باشد، و يقال: نکره و انکره بمعنی. و گفته‌اند: نکر، بلیغتر باشد از انکار، و قال الاعشى- و قد جمع بين اللغتين: و انکرتنی و ما كان الذی نکرت من الحوادث الا الشیب و الصلعا و أوجس منهم خيفةً، ای احس و وجد، در دل خود از ایشان ترسی یافت از آن وجه که گفتیم: ایشان چون بدیدند که ابراهیم- علیه السلام- از اینکه معنی اندیشه ناک «۶» شد، گفتند: لا تحف، مترس که ما

فریشتگانیم و ما را به قوم لوط فرستاده‌اند. اگر گویند: ابراهیم - علیه السلام - چگونه باور داشت ایشان را بدان که ایشان فریشته‌اند، گوییم: لا - بد است از آن که علمی «۷» به معجز مقرون باشد بدین که او عند آن بداند که ایشان «۸» در آن دعوی صادق‌اند. و گفتند، معجز اینکه بود که: ایشان دعا کردند تا خدای تعالی آن عجل را زنده کرد به رفتن و چهره کردن در آمد. اهل اشارت گفتند: اشارتی دیگر در اینکه آن بود، تا ساره یقین داند که آن خدای که قادر است که مرده زنده کند، قادر است که او را با پیری و عقیمی فرزند دهد. دگر اشارت آن بود که: چون او عجلی که محبوب او بود بکشت برای رضای ابراهیم، حق تعالی گفت: تو اینکه [۱۸۸-ر]

به هوس فرزند می‌کردی، و آن را به جای ----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: کار خود راست دار. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: هم دگر بار ایشان طعام نخوردند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: انکار برفت. (۵). آو، بم، مل، مج، لب: نکر. (۶). آج، مل، لب، آز: اندیشناک. (۷). مل: عملی. (۸). آو: ایشا/ایشان. صفحه: ۳۰۴ فرزند می‌داشتی، چون ایثار کردی، من تو را عوضی به از آن بدهم، و نیز آن را زنده گردانم تا اینت عاجل باشد و آن آجل؟ اگر گویند: شاید که ابراهیم - علیه السلام - طعام در پیش فریشتگان نهد با آن که داند که ایشان طعام نخورند! گوییم: از اینکه دو جواب است، یکی آن که: ابراهیم - علیه السلام - اینکه پیش از آن کرد که دانست «۱» که ایشان فریشته‌اند، برای آن که ایشان بر صورت بشر «۲» بودند. و جواب دیگر آن که: اینکه معنی به عقل نتوان دانستن «۳»، روا بود که او را اعلام نکرده بودند هنوز که فریشتگان طعام نخوردند. اگر گویند: شاید که فریشتگان به صورت آدمیان باشند با آن که ایشان لطیف‌اند و اینان کثیف! گوییم: بعضی گفتند «۴» ابراهیم را چنان نمود که ایشان بشرانند، چنان که سراب چنان نمایند که آب است - با آن که آب نباشد - و اینکه چیزی نیست، جواب معتمد از او آن است که: خدای تعالی کرد بر سبیل معجزه و در اینکه استبداعی نیست. قوله: وَ امْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحَكَتْ، و ساره بر پای ایستاده بود بخندید - و هی ساره بنت هارون «۵» بن ناحور «۶» بن ساروع بن ارعواء بن فالع «۷» بن غایر، و هو هود النبی - علیه السلام - و او دختر عم ابراهیم بود. قَائِمَةٌ، ایستاده بود، از پس پرده حدیث ایشان می‌شنید، بخندید. و در آن که چرا خندید، چند قول گفتند، قولی آن است که: او را خنده از آن آمد که، ابراهیم بترسید از سه کس با آن که در عز و منعت بود و خدم و حشم بسیار، و اینکه قول کلبی و مقاتل است. بعضی دیگر گفتند: از غفلت قوم لوط بخندید، و آن که هلاک ایشان نزدیک بود، و اینکه قول قتاده است. بعضی دیگر گفتند: از آن بخندید که، او را عجب آمد از طعام نخوردن ایشان با ----- (۱). آو، آج، بم: ندانست. [.....]

(۲). مل، مج: پسر. (۳). آو که ایشان فریشته‌اند. (۴). همه نسخه بدلها: گفته‌اند. (۵). همه نسخه بدلها، بجز آز: هاران. (۶). مج: ناخور. (۷). آو، آج، بم، مج، لب: فالع، مل، آز: قالع. صفحه: ۳۰۵ آن همه اکرام و اعزاز. عبد الله عیاس گفت: از آن تعجب بخندید که او را به پیری بشارت دادند به فرزند، و بعضی دیگر گفتند: به خرمی امن بخندید، چون بدانست که ایشان نه به مکرری و مکروهی آمده‌اند. مجاهد و عکرمة گفتند: ضحکت، ای حاضمت، تقول «۱» العرب: ضحکت الارنب اذا حاضمت، و قال الشاعر: ضحک الارانب فوق الصیفا کمثل دم الجوف يوم اللقاء فَبَشَّرَها بِاسْحاق، ما بشارت دادیم او را به اسحاق و از پس اسحاق به یعقوب که فرزند زاده بود. عبد الله عباس و شعبی گفتند: الوراء، ولد الولد. و مقریان «۲» خلاف کردند در اعراب یعقوب، ابن عامر و عاصم، و یعقوب خواندند. و گفتند: محل - او نصب است به نزع حرف الجر، ای بیعقوب، و گفته‌اند: به اضمار فعلی، و التقدير: وهبنا له یعقوب، و باقی قرء به رفع خواندند به «۳» ابتدا. و من وراء در جای خیرش باشد جار و مجرور. چون بشارت بشنید به فرزند و فرزند زاده، تپنچه «۴» بر روی زد و گفت: یا ویلتی؟ اینکه کلمه‌ای است که عرب گویند عند الامر الفطیع، و حرف ندا برای آن در او شد که پنداری او شخصی است که اینکه مرد او را می‌بخواند و می‌گوید: ای ویل؟ بیا که جای تو است. و اما «الف» در آخر او محتمل است دو وجه را: شاید تا ندبه را بود چنان که «۵»: و ازیدا، و وا عمرا «۶»؟ و شاید که منقلب بود از «یای» اضافت، و التقدير: یا

می‌آید که، مجادله ابراهیم آن بود که گفت: اگر در اینکه شهرهای لوط پنجاه مرد مسلمان باشند، ایشان را نیز هلاک کنید! گفتند: نه، گفت: اگر چهل باشند! گفتند: نه، گفت: اگر سی باشند! ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها و چاپ شعرانی، با توجه به نقل تفسیر تبیان (۶/ ۳۵) «لَمَّا» مرجح می‌نماید. (۲). آج، لب، آز: احدی. (۳). همه نسخه بدلها: اما. (۴). همه نسخه بدلها: و قوله. [.....]

(۵). آج، بم، آز: حث. (۶). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۳۲. (۷). آج، لب، آز: گفت. (۸). آج، لب، آز: شتاب ناکنده. (۹). آج، بم، لب، آز: آینده. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و معج درگاه. (۱۱). معج سر. صفحه: ۳۰۸ گفتند: نه. گفت اگر ده باشند، و همی آمد تا با یکی آمد، گفتند: نه، گفت: پس نه لوط در میان ایشان است! جواب دادند که: «نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهٗ وَأَهْلَهٗ...» (۱)، ابن جریر گفت: در آن شهرهای قوم لوط چهار هزار هزار مرد بود. «وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ،» گفت چون رسولان ما به لوط آمدند سَيِّئًا بِهِمْ، ای احزن بهم، يقال: ساءه یسوءه، و بعضی اهل لغت گفتند: «سِئ» اینکه جا مطاوع ساء است، و نظیره: شغلته فشغل و اینکه چیزی نیست برای آن که، شغلته فاشغل مطاوع او باشد. و ساء فعل متعدی است، چه از لازم فعل نیاید به هیچ وجه. و ضاق بِهِمْ ذُرْعًا، ای ضاق بهم ذرعه. بعضی مفسران گفتند: ضاق قلبه، دلش تنگ شد بدان قوم، و بعضی دیگر گفتند، معنی آن است که: دستش به تنگ رسید، و اینکه عبارتی است از آن که چاره ندانست و حیلت نیافت و در آن کار دست نتوانست زدن، و نصب او بر ظرف است، و او برای آن دلتنگ شد که ایشان بر صورت امر- دانی بودند که در زمین کس به جمال ایشان نبود، و لوط- علیه السلام- خبث عمل قوم خود [۱۸۹-ر]

شناخت، بر ایشان بترسید از آن ظالمان. عمرو بن دینار گفت: پیش از قوم لوط هیچ مرد با مرد مواجه نکرد، و در حیوانات گفته‌اند: هیچ نیست که نر با نر قربت کند. قتاده و سدّی گفتند: آن فریشتگان- علیهم الصلوة و السّلام- از نزد ابراهیم پیامدند و روی به شهرهای قوم لوط نهادند، و آن پنج دیه «۲» بود: سدوم، و غاصورا «۳»، و داد و ما، و صواهم. اینکه چهار ده کافر بودند، و دیه پنج سعد بود، و اهل او به لوط ایمان داشتند آن «۴» را هلاک نکردند، چون پیامدند لوط را در زمینی از آن خود یافتند که کاری می‌کرد، بر او فراز شدند و او ایشان را شناخت که در «۵» صورت بشر بودند و او را گفتند: ما به مهمانی «۶» تو آمده‌ایم. او چون ایشان را دید و حسن و جمال ایشان، دلتنگ شد برایشان از جهت قوم خود که او قوم خود را شناخت، و قوم با او شرط کرده بودند که هیچ غریب را به مهمان «۷» به خانه نیارد تا مهمانی ایشان کنند، و آن معنی از -----

(۱). سوره عنکبوت (۹) آیه ۳۲. (۲). همه نسخه بدلها: ده. (۳). آج، بم، آز: عاصورا، معج، لب: عاصورا. (۴). آج، بم، لب، آز، آنان. (۵). همه نسخه بدلها: بر. (۶). آج، لب، آز: مهمان. (۷). آج، لب، آز: مهمانی. [.....]

صفحه: ۳۰۹ فاحشه ایشان را روان شد «۱». لوط ایشان را در قفا گرفت، و خدای تعالی ایشان را گفته بود تا لوط چهار بار برایشان گواهی ندهد ایشان را هلاک مکنید. چون در راه می‌رفتند لوط با ایشان نگرید، گفت: نیک می‌دانید که اینکه دیهها «۲» و شهرها چه جایگاه است! گفتند: چه جای است! گفت: بترین جای «۳» است که در زمین هست به فساد اهلش، و در همه زمین از اینکه مردمان پلیدتر و مفسدتر نیست، اینکه معنی چهار بار باز گفت. لوط ایشان را بیاورد به راهی که کس ایشان را ندید به بی وقتی، و در خانه برد، و کس ندانست مگر مردمان سرای لوط «۴». زن لوط چون ایشان را بدید، بیرون آمد و قوم را گفت: خبر دارید که در سرای لوط مهمانانی آمده‌اند که چشمهای آدمی به جمال ایشان ندیده «۵» است! ابو حمزة الثمالی گفت: علامت از میان زن لوط و قوم لوط در دلالت بر اسیاف آن بود که، کس «۶» فرستادی و قوم را گفتی: هیئتوا لنا علجا، برای ما علجی بسازید. و علج خرواحش «۷» باشد- اینکه کنایت بود بنزدیک ایشان از دعوت با فاحشه، و اینکه کنایت تا امروز مانده است به زبانی که میان اینکه قوم باشد آن را که بازو «۸» اینکه معاملت می‌رود او را علج می‌خوانند. در خبر می‌آید که: مسخها لله علجا، خدای او را مسخ کرد و با خری کرد او را. و به روایتی دیگر آن است که: دختر لوط- علیه السلام- از سرای «۹» بیرون آمد تا آب گیرد «۱۰»، چون [از شهر

به در آمد آن فریشتگان را دید بر صورت امردان، به جمال، بترسید از آن حال برفت و پدر را خبر داد، لوط - علیه السلام - بیامد و ایشان را به خانه آورد. چون [۱۱] «قوم خبر یافتند از احوال ایشان بیامدند و به در سرای لوط آمدند و لوط - علیه السلام - چون خبر یافت از حال ایشان گفت: اینکه، آن است که من می‌ترسیدم ----- (۱). همه نسخه بدلها: باشد. (۲). همه نسخه بدلها: دهها. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج: بدترین جایها. (۴). همه نسخه بدلها راست که. (۵). آو، آج، بم: ندیده‌اند، لب، آز: به جمال او ندیده. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: کسی را. (۷). همه نسخه بدلها: خروحشی. (۸). همه نسخه بدلها: با او. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: از خانه. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: آب بر کشد. (۱۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. صفحه: ۳۱۰ از آن و دلتنگ می‌بودم از آن، و ذلک قوله تعالی حکایه عنه: وَقَالَ هَذَا يَوْمَ عَصِيْبٍ اَي شَدِيدٍ مِنَ الْعَصْبِ وَ هُوَ الشَّدُّ، وَ مِنْهُ الْعَصَابَةُ لَمَّا يَعْصَبُ بِالرَّأْسِ، وَ قَالَ الشَّاعِرُ: شَدَى «۱» عَلَى الْعَصْبِ اَمْ كَهَمْسٍ وَ عَصِيْبٌ فَعِيْلٌ بِهٖ مَعْنَى مَفْعُوْلٌ، وَ يَجُوْزُ اَنْ يَكُوْنَ بِمَعْنَى فَاعِلٌ كَشَدِيْدٍ. قَالَ عَدِيُّ بْنُ زَيْدٍ: وَ كُنْتُ لِرَازِ خَصْمِكَ لَمْ اَعْرِذْ وَ قَدْ سَلَكَوْكَ فِيْ يَوْمٍ عَصِيْبٍ وَ قَالَ آخِرُ «۲»: يَوْمٍ عَصِيْبٍ الْاِبْطَالَا عَصَبُ الْقَوَى السَّلْمِ الطَّوَالَا وَ قَالَ آخِرُ: فَاِنَّكَ اَنْ لَمْ «۳» تَرْضَ بَكْرَ بَنِ وَاثِلٍ يَكُنْ لَكَ يَوْمَ بِالْعِرَاقِ عَصِيْبٌ وَ تَقُوْلُ «۴» الْعَرَبُ لِلْيَوْمِ الشَّدِيْدِ: هَذَا يَوْمٌ عَصِيْبٌ وَ عَصَبُ «۵». چون قوم بشنیدند، آهنگ سرای لوط کردند و گرد سرای بگرفتند، و لوط - علیه السلام - در سرای بیست و ذلک قوله: وَ جَاءَهُ قَوْمُهُ يَهْرَعُونَ اِلَيْهِ، وَ دَر مَعْنَى اَوْ خِلَافٍ كَرَدْنَد، بَعْضِي كَفْتَنَد: يَسْرَعُونَ اِلَيْهِ. وَ الْاَهْرَاعُ، الْاَسْرَاعُ، وَ كَذَلِكَ الْاَهْطَاعُ. عَبْدُ اللّٰهِ عَبَّاسٌ وَ قَتَادَةُ وَ سَدَى كَفْتَنَد: يَهْرَعُونَ، بِهٖ هَرُوْلَةٌ مِي رَفْتَنَد. مَجَاهِدٌ كَفْتَنَد: يَسْرَعُونَ. ضَحَّاكٌ كَفْتَنَد: يَسْعَوْنَ. سَمْرُ بْنُ عَطِيَّهٍ كَفْتَنَد: يَمْشُوْنَ بَيْنَ الْعَدُوِّ وَ الْمَشْيِ، يَقُوْلُ الْعَرَبُ: اَهْرَعُ الرَّجُلُ يَهْرَعُ اِذَا رَعَدَ «۶» مِنْ بَرْدٍ اَوْ غَضَبٍ، قَالَ مَهْلَهْلٌ: فَجَاؤَا يَهْرَعُونَ وَ هُمُ اسَارِي يَقُوْدُهُمْ عَلٰى رِغْمِ الْاِنْوَفِ وَ قَالَ الرَّاجِزُ: مَعْجَلَاتٍ نَحْوَهَا مَهَارِعَ «۷» وَ مِنْ قَبْلُ كَاثُوْا يَعْْمَلُوْنَ السَّيِّئَاتِ، وَ يَمُشُوْنَ بَيْنَ الْعَدُوِّ وَ الْمَشْيِ، يَقُوْلُ مَشْغُوْلٌ بُوْدْنَدِيْ بِيَامَدْنَد وَ بَر لُوْطَ «۸» الْحَاحُ كَرَدْنَد كَه اَيْنَهَا رَا اَز ----- (۱). مج: سدی.

(۲). همه نسخه بدلها: الرَّاجِزُ. (۳). مل: لا. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: يقول. (۵). آو، آج، بم: عصيب. (۶). آج، لب، آز: اذا رعد. (۷). آو، آج، بم، مل، آز: اهارع. (۸). آج، لب، آز: و لوط را. صفحه: ۳۱۱ سرای بیرون کن. [۱۸۹-پ]

او ایشان را لابه می‌کرد «۱» که برگردید «۲» و مرا بی‌حرمت مکنید. یا قوم، ای قوم اینان دختران من اند. هُنَّ أَطَهَّرُ لَكُمْ، دو وجه را محتمل است، یکی آن که: دو جمله باشد از مبتدا و خبر، هُوَلَاءِ بِنَاتِيْ يَكُ جَمَلُهُ، وَ: هُنَّ أَطَهَّرُ [لَكُمْ] «۳»، جمله دیگر. و روا بود که هُوَلَاءِ مبتدا بود، و بِنَاتِيْ بدل باشد از او، وَ هُنَّ فَصْلٌ بَاشَد، وَ أَطَهَّرُ «۴» خبر مبتدا باشد. آنکه در وعظ گرفت ایشان را و گفت: از خدای بترسید و مرا اذلال و اهانت مکنید و رسوا مکنید مرا در مهمانان من، يقال اخزاه يخرزه اذا اذله، و اخزاه اذا فعل به فعلا يخرزى منه اى يستحى «۵»، يقال: خزى يخرزى خزايه اذا استحيا، قال ذو الرمة: خزايه ادر كته بعد جولته من جانب الدف مخلوطا به الغضب «۶» أليس منكم رجل رشيد، اى صالح، در میان شما هیچ مردی صالح نیست، محمد بن اسحاق گفت، معنی آن است که: در میان شما هیچ مردی نیست که امر معروف کند و نهی از منکر! اگر گویند چگونه گفت: هُوَلَاءِ بِنَاتِيْ هُنَّ أَطَهَّرُ لَكُمْ، و او دو دختر داشت - چنان که در اخبار و تواریخ مذکور است - و ایشان جماعت «۷» بسیار بود! [گویم] «۸» ازین دو جواب است، یکی آن که: ایشان «۹» دو مهر بودند دو رئیس «۱۰» مطاع که پیشوای کار بودند، دیگران اتباع بودند و در تحت رایت ایشان بودند و از فرمان ایشان بیرون نیامدند «۱۱»، خواست تا ایشان را ارضاء کند تا بدیشان دفع شر دیگران کند. و جواب دیگر آن که: مراد بقوله: بِنَاتِيْ، دختران خود را خواست و دختران امت خود را، چه او ایشان را بمنزلت پدر بود چنان که زنان رسول ما را بمنزلت مادرانند «۱۲». --

----- (۱). آو، آج، بم، لب، آز: را خواهش کرد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: بروی / بروید. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد. (۴). آج، لب، آز لکم. (۵). مل: يستحى. (۶). اساس معنی

آن است که، که به قیاس با دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۷). همه نسخه بدلها: جماعتی. (۸). اساس: ناخواناست، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مج را. [.....]

(۱۰). آو، آج، بم، آز: در زمین. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج او. (۱۲). آو، آج، بم، آز: مادر بودند. صفحه: ۳۱۲ اگر گویند: شاید که او دختران خود را به نکاح عرضه کند بر کافران! گوئیم: از اینکه هم دو جواب است، یکی آن که: به شرط اسلام گفت، اول دعوت با اسلام کرد ایشان را و آنکه تعرض «۱» نکاح. و جواب دیگر آن است که: روا بود که در شرع او مناکحت با کافران روا بودی چنان که در پیش اسلام رسول- علیه السلام- دو دختر خود را به کافران داد، یکی را به عتبه بن ابی لهب و یکی را به ابو العاص بن الزبیع. و لوط- علیه السلام- دو دختر داشت، یکی را نام زعوراء «۲» بود و یکی را ریشاء «۳»، و بعضی گفتند: عرثاء «۴». لوط- علیه السلام- به انواع تضرع و شفاعت با ایشان می‌گفت و ایشان از بیرون سرای ابا می‌کردند و قبول نمی‌کردند و نکاح دختران عرضه می‌کرد و نمی‌پذیرفتند و گفتند: لَقَدْ عَلِمْتَ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّ اِى مِنْ رَغْبَةٍ و ارب، ما را به دختران تو هیچ رغبت و حاجت نیست. و اِنَّكَ لَتَعْلَمُ مَا تُرِيدُ، و تو دانی که مطلوب ما چیست و ما را چه می‌باید. او چون از آن «۵» فرو ماند و بدانست که شفاعت قبول نخواهند کردن، گفت: لَوْ اَنْ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ اَوْ اَوْى، اگر چنان که مرا به شما قوتی و زوری باشد و شما را منع توانم کردن، بکنم. و اینکه جواب «لو» است و از کلام محذوف است، و التقدير: لَوْ اَنْ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ لِدَفْعَتِكُمْ. و عرب، جواب «لو» و «لولا» بسیار حذف کنند، قال الله تعالى: و لَوْ اَنْ قُرْآنًا سُرِّيَتْ بِهِ الْجِبَالُ اَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْاَرْضُ اَوْ كَلَّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَلِ لِلّٰهِ الْاَمْرُ... «۶»، و تقدير آن است: لكان هذا القرآن، و قال الشاعر «۷»: فلو اَنها نفس تموت «۸» کریمه «۹» و لکنها نفس تساقط انفسا و التقدير: لتقضت «۱۰» و نیت «۱۱». اَوْ اَوْى اِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ، یا با رکنی قوی گریزم. ----- (۱).

همه نسخه بدلها، بجز مل: بعرض. (۲). آو، آج، بم، آز: عورا، مل: رغورا. (۳). آو، بم، آز: زیبا، آج: رنپا، مج: لب: رشا. (۴). مل، مج: لب: عرسا، آز: عرسا. (۵). مج او. (۶). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۱. (۷). آج، مج، لب، آز شعر. (۸). آج، آز: يموت. (۹). آو، آج، بم، مج، آز: بموته، مل، لب: سوئه. (۱۰). آج، آز: لبغضت. (۱۱). آج، آز: قتلت. [.....]

صفحه: ۳۱۳ [فریشتگان که اینکه بشنیدند، گفتند: اوبت الی رکن شدید، با رکنی قوی گریخته‌ای] «۱». فریشتگان چون جزع لوط دیدند و درماندگی او و تعزز «۲» و «۳» تغلب آن ظالمان، گفتند: یا لوط؟ رها کن میان ما و میان ایشان، که ما رسولان خداییم، [ایشان] «۴» به تو نرسند و به تو هیچ «۵» نتوانند کردن. لوط- علیه السلام- در بگشاد و ایشان آهنگ آن فریشتگان کردند، جبریل- علیه السلام- از خدای دستوری خواست در عذاب و هلاک ایشان، و دستوری یافت، برخاست- بر آن صورت که او هست- و پرها برافراخت «۶» و او دو پر دارد «۷» منظوم به انواع جواهر و یواقیت، و او روشن دندان، پهن پیشانی، بزرگ سر، سپید روی، سبز پای بود- علی ما جاء فی التفسیر- و یک پر بر روی ایشان زد همه را کور کرد، و ذلك قوله: فَطَمَسْنَا اَعْيُنَهُمْ... «۸»، ایشان بانگ داران از آن سرای بیرون آمدند با چشمهای کور، و هیچ گونه راه نمی‌دیدند، می‌گفتند: ای لوط؟ با ما مدارا کن تا «۹» ما فردا کار سازیم تو را. قومی جادوان را در سرای آورده‌ای تا ما را به سحر کور کردند، ما تو را کار سازیم فردا. لوط گفت: اینان مرا رنجه دارند، [۱۹۰-ر]

فریشتگان گفتند: ما ایشان را بدان نگذاریم که تو را برنجانند، گفت: موعد هلاک اینان کی است! گفتند: وقت صبح. گفت: دیر باشد، گفتند: اَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ، صبح نزدیک است و تو ای لوط برو و اهلت را ببر به شب، و ذلك قوله: فَاسْرِ بِاهْلِكَ، اهل حجاز به «الف» وصل خواندند: فاسر باهلك، بر اینکه قراءت «با» تعدیه را باشد، و باقی قراءت به «الف» قطع خواندند. آنکه آن را دو وجه بود: یا «الف» تعدیه را بود و «با» زیادت، یا سری و اسری به یک معنی باشد هر دو لازم و «با» تعدیه را باشد، و روا بود که «با» به معنی «مع» باشد، و اینکه بر قراءت اهل حجاز برود «۱۰»، یعنی اسر «۱۱» ----- (۴-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۲). آج، آز: تعذر، مج، مل، لب: تعزر. (۳). آو، آج، بم، آز:

او. (۵). آو، آج، بم، لب، آز بدی. (۶). مل: بر افلاحت. (۷). همه نسخه بدلها: داشت. (۸). سوره قمر (۵۴) آیه ۳۷. (۹). همه نسخه بدلها فردا. (۱۰). آج، مج، لب، آز: بود. (۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: اسری. صفحه: ۳۱۴ و اهلک معک، و مثله [قوله] «۱»: تَبَيَّنَ بِاللَّهْنِ (۲). بِقَطْعِ مِنَ اللَّيْلِ، در پاره‌ای از شب گذشته «۳»، یقال: خرجنا فی قطع من اللیل و فی قطعاً من اللیل، و وهن و موهن و طایفة من اللیل و [فی] «۴» هزبع «۵» من اللیل بمعنی «۶». ضحاک گفت: بقیة من اللیل، قتاده گفت: بعد ما مضی صدره. اخفش گفت: بعد جنح من اللیل، و قیل: بعد هده من اللیل، و معانی متقارب است، یعنی از پاره شب «۷» گذشته، تو برو و اهلت را ببر. و لا یلتفت منکم اَحدٌ، و نباید که کسی از شما باز پس نگرد. بعضی مفسران گفتند، اینکه حقیقت است، و ایشان منهی بودند از آن که باز پس نگرند. و بهری گفتند: مجاز است و کنایت از آن که اندیشه ایشان مداری و بر ایشان و هلاک ایشان دل تنگ مداری، اِلَّا امرأتک، مگر زن تو. إِنَّهُ مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ، که آنچه به ایشان رسد به او نیز خواهد رسیدن، که او کافر است همچون کافران «۸». قراء خلاف کردند در اعراب امراتک، ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: اِلَّا امراتک به رفع، استثناء عن غیر موجب، کقولهم: لا یخرج احد الا زید. و باقی قراء به نصب خواندند: اِلَّا امراتک استثناء عن موجب عن قوله: فَأَسْرِبُ بِأَهْلِكَ بِقَطْعِ مِنَ اللَّيْلِ اِلَّا امراتک، [کانه قال: احمل اهلک معک اِلَّا امراتک] «۹»، اینان گفتند: زن مستثناست در باب خروج از اهل، و ایشان [گفتند] «۱۰»: مستثناست در التفات، و او منهی نبود از التفات. و گفتند: لوط - علیه السلام - چون از شهر بیرون آمد، زن را با خویشان بیرون آورد، علی هذه القراءة و علی هذا القول. و بر قول «۱۱» باقی قراء که به نصب خواندند، زن را رها کرد آن جا و بیرون نیامد. آنکه قوم را گفت: نگر تا باز پس نگیری که جبریل مرا گفت: بگو «۱۲» تا کس باز پس نگیرد، چه آن که باز پس نگرد ----- (۱۰) -

گذشت. (۵). آو، آج، بم، آز: هریع، مل: تقریع، مج: هرنع. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها واحد. (۷). همه نسخه بدلها: از شب پاره‌ای. (۸). همه نسخه بدلها: ایشان. (۱۱). آو، بم، آج، لب، آز: قراءت. (۱۲). آو، بم، لب، آز: نگر. صفحه: ۳۱۵ عذاب به او رسد. و ایشان برفتند چون از شهر بیامدند پاره‌ای، هده‌ای عظیم بشنیدند، کس باز پس ننگرید [مگر زن لوط که او باز پس نگرید] «۱» و گفت: وا قوماه؟ و بر ایشان تأسف خورد، سنگی بیامد و بر سر او آمد و او را هلاک کرد. و درست‌تر آن است که: لوط - علیه السلام - زن را با خود بیرون نیامد، چه دانست که او کافره است و لابد هلاک شود و لوط اینکه حمایت نتواند کردن. آنکه فریشتگان گفتند: موعد عذاب ایشان وقت صبح است، چون لوط استبطاء کرد، ایشان گفتند: چه تعجیل است، صبح نزدیک نیست؟ چون صبح بر آمد و فرمان خدای در آمد، جَعَلْنَا عَلَيْهَا سَافِلَهَا، اینکه دیهها «۲» را زیر و زیر کردیم جبریل را امر کرد، به اهلاک آن «۳»، او «۴» بیامد و گوشه پر فرو کرد و اینکه پنج شهرستان «۵»، و به روایت دیگر آن هفت شهرستان بود «۶»، از بیخ بکند و بر پر گرفت و در هوا چندان بیبرد تا آواز مرغان و سگان ایشان اهل آسمان دنیا بشنیدند، آنکه برگردانید و بریخت، فذلک قوله تعالی: فَجَعَلْنَا عَلَيْهَا سَافِلَهَا... «۷»، برای آن، آن شهرها را مؤتفکات خواندند. و روایت کرده‌اند که: رسول - علیه السلام - جبریل را گفت: خدای تعالی تو را به اوصافی وصف کرد فی قوله: ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ، مُطَاعٌ ثَمَّ أَمِينٌ «۸»، مرا خبر ده از قوت خود و تمکین و طاعت خود و از امانت خود. گفت: اَمَّا قُوَّةٌ، خدای تعالی مرا فرمود: تا هفت شهرستان قوم لوط از بیخ بر کندم و بر پر گرفتم و در هوا چندان بیبرد که آواز مرغانشان اهل آسمان دنیا بشنیدند، و آنکه آنرا برگردانیدم و زیر و زیر کردم. و امرا مکانت و طاعت من در آسمان چنان است که، اگر من گویم رضوان را و مالک را به هر وقت که خواهم که در بهشت و دوزخ بگشایی، مرا خلاف نکنند و بگشایند. -----

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۲). مل، مج: دهها. (۳). مل: ایشان. (۴). اساس: از آو، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، لفظ «از» زاید می‌نماید و حذف شد. (۵). آو، آج، بم، لب، آز را. (۶). مل: بودند. (۷). سوره حجر (۱۵) آیه ۷۴. (۸). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۰ و ۲۱. صفحه: ۳۱۶ و امرا امانت من تا آن جاست که، خدای تعالی هر

پیغامبری را که فرستاد هیچ کس را بر وحی ایشان امین نداشت الا مرا. وَ اَمْطَرْنَا عَلَیْهَا [۱۹۰-پ]

حِجَارَةً، و بر ایشان بارانیدیم سنگها من سَجَّیل، یقال: مطر فی الرَّحْمَةِ و فی العذاب امطر «۱»، قال الله تعالی: اَمْطَرْنَا مَطَرَ السَّوَاءِ... «۲»، گفتند: خدای تعالی پس از آن بفرمود تا سنگ بر ایشان بیاید، و بعضی دگر گفتند: سنگ بر ایشان نیاید و انما سنگ بر آنان آمد که ایشان به شهرها و سفرها و راهها رفته بودند، تا در خبر است که: مقاتل سلیمان گفت، از مجاهد پرسیدم که: از قوم لوط کس نماند! گفت: نه مگر یک مرد که او چهل روز بماند، گفت: چگونه: گفت: در حرم بود به مکه سنگی بیامد تا بر او آید، فریشتگان رد کرد [ند] «۳» و گفتند: برو که او در حرم است، و آن که در حرم بود آمن «۴» بود سنگ برفت و بیرون حرم در هوا بیستاد «۵» تا مرد از پس چهل روز بیرون آمد سنگ بر او آمد و او را بکشت. ابو سعید الخدری گفت: آنان که عمل قوم لوط کردند سی و اند مرد بودند، به چهل نرسیدند، خدای تعالی چهار هزار هزار مرد را هلاک کرد برای آن که امر معروف و نهی منکر نکردند، و رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: «۶» «۷» «۸» لتأمرن «بالمعروف و لتنهون» عن المنکر او لیعلمنکم «العقوبه جمیعا، گفت: اگر امر معروف و نهی منکر کنی و الا خدای تعالی عقوبتی عام فرستد شما را. ابو بکر عیاش گفت، باقر را- علیه السلام- پرسیدم که: خدای تعالی زنان را به گناه مردان بگرفت «۹» در عهد لوط! گفت: نه «۱۰»، چنان که مردان به مردان مشغول بودند «۱۱»، زنان به زنان مشغول بودند «۱۲». قوله: حِجَارَةً مِنْ سَجَّیل، مفسران در او خلاف کردند، بعضی گفتند: سنگی

----- (۱). مل، معج، لب، آز: و امطر فی العذاب. [.....]

(۲). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۰. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: ایمن. (۵). آو، آج، بم، مل، معج: بایستاد، لب، آز: باستاد. (۶). مل: لیأمرون، آو، آج، بم، معج، لب، آز: لتأمرون (۷). مل: لینهون. (۸). آو، آز: لیعلمنکم. (۹). مل: نگرفت. (۱۰). مل و لکن. (۱۱-۱۲). مل: شدند. صفحه: ۳۱۷ بود، اولش سنگ بود و آخرش گل، و اینکه قول مجاهد است. عبد الله عباس و وهب و سعید جیر گفتند: لفظ معرب است، یعنی سنگ و گل «۱». قتاده و عکرمة گفتند: گل بود، بیانش قوله: لِنُرْسِلَ عَلَیْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِینٍ «۲». حسن گفت: اصل او طین بود و گل، خدای تعالی سنگ گردانید آن را. ضحاک گفت: آجر بود. ابن زید گفت: سَجَّیل، نامی است از نامهای آسمان، یعنی من السماء، و عکرمة گفت: نام دریایی است در هوا معلق میان آسمان و زمین، و سنگ از آن جا فرود آمد. و اهل لغت گفتند: سَجَّیل و سَجَّین، از ابدال است، «لام» را به «نون» بدل کردند لقب المخرج، کالمدح و المده، قال ابن مقبل. ربا تواصت به الابطال سَجَّینا ای شدیداً صلباً، و عرب میان «لام» و «نون» معاقبه کنند، تقول: هتلت العین و هتنت اذا بکت، و قیل: هو فَعَّیل به معنی مفعول، من قولهم: اسجلته اذا ارسلته و منه السَّجَّلُ للدُّلُو، و قیل: هو من سجلت له سجلاً- اذا اعطیته عطیةً، پنداری آن عذاب به ایشان دادند و آن نیز هم از سَجَّل «۳» باشد، و هو الدُّلُو العظیم، قال العباس بن عبد المطلب: من یساجلنی یساجل ماجدا یملاً الدُّلُو الی عقد الکرب مَنْصُودٍ، عبد الله عباس گفت: متتابع. قتاده گفت: بهری بر بالای بهری. عکرمة گفت: مصفوف «۴»، به هم باز نهاده. ابو بکر هذلی گفت: معد و اصل او من نضد المتاع باشد، و هو وضع بعضه علی بعض. مُسَوِّمَةٌ، علامت بر کرده و فَرَّاء گفت: نصب او بر حال است. قتاده و عکرمة گفتند: مطوِّفَةٌ، طوق در گردانیده، گفتند: بر آن جا «۵» علامتی بود. از حمزه، ابن جریج گفت: بر او سیمایی بود که دگر سنگها را نبود. حسن و سدی گفتند: مختوم بود و مهر بر نهاده، و گفته‌اند: یعنی مشهوره. ربیع گفت: بر هر سنگی نام صاحبش بر نوشته بود، عِنْدَ رَبِّکَ، یعنی معلوم و معروف و مشهور بود بنزدیک خدای تعالی. ----- (۱). همه نسخه بدلها: سنگ گل. (۲). سوره ذاریات (۵۱)

آیه ۳۳. (۳). آو، آج، بم، آز: سَجَّیل. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و معج: مصفوق. [.....]

(۵). آو، آج، بم: برای. صفحه: ۳۱۸ وَ مَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بَبَعِيدٍ، و آن از ظالمان دور نیست. در او دو قول گفتند، یکی آن که: مراد ظالمان قوم لوط اند، دگر آن که: مراد ظالمان امت رسول مانند. و آیت تهدید است قریش را. انس روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: من جبریل را پرسیدم از اینکه آیت گفت: مراد ظالمان امت تواند، هیچ ظالم نیست از ظالمان امت تو و الا او بر

عرض سنگی از سنگهاست تا که فرود آید به او [۱۹۱-ر]. [قوله تعالی] «۱»:

[سوره هود (۱۱): آیات ۸۴ تا ۹۵]

[اشاره]

وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَهٍ غَيْرُهُ وَلَا تَتَّقُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ إِنِّي أُرَاكُمْ بِخَيْرٍ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُّحِيطٍ (۸۴) وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (۸۵) بَقِيَّتَ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ مُّؤْمِنِينَ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِخَفِيظٍ (۸۶) قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصْلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ (۸۷) قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِن كُنتَ عَلَىٰ بَيْنَةٍ مِن رَّبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَمْلِكُكُمْ إِلَىٰ مَا أَنهَاكُمْ عَنْهُ إِن أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ (۸۸) وَيَا قَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَنْ يُصَيِّبَكُمْ مِثْلَ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمَ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ (۸۹) وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ (۹۰) قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَا رَهْطًاكَ لَرَجْمَانِكَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ (۹۱) قَالَ يَا قَوْمِ أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَاتَّخِذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظَهْرِيًّا إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُّحِيطٌ (۹۲) وَيَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ سَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ وَارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ (۹۳) وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ (۹۴) كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا بُعْدًا لِّمَدْيَنَ كَمَا بَعَدَتِ ثَمُودُ (۹۵)

[ترجمه]

به مدین برادرشان [را] «۲» شعیب [را] «۳» گفت: ای قوم پرستی خدای را نیست شما را از خدای جز او، مکه‌ای از پیمان‌ه و ترازو که من می بینم شما را به خیر و نیکی، و من می ترسم بر شما «۴» عذاب روزی گرد در آمده. و ای قوم؟ تمام بدهی پیمان‌ه و ترازو به داستان «۵»، و کم مدهی مردمان را چیزهاشان و تباهی مکنی در زمین فساد کننده. مانده خدای بهتر باشد شما را اگر ایمان داری، و نیستم من بر شما نگاهبان. [۱۹۱-ر]

گفتند ای شعیب؟ نماز تو می فرماید تو را که رها کنیم «۶» آنچه می پرستیدند پدران ما، یا بکنیم در مالهای ما آنچه خواهیم که تو بردباری، صالحی. ----- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها. افزوده شد. (۲-۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۴). مج از. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: راستان. (۶). آو، آج، بم، لب: که ما دست به داریم. صفحه: ۳۱۹ گفت: ای قوم؟ بینی «۱» که اگر من باشم بر حجّتی از خدایم و روزی دهد مرا از او روزی نیکو، و من نمی خواهم که خلاف کنم شما را با آنچه نهی می کنم شما را از آن من نمی خواهم «۲» مگر نیکی تا توانم، و نیست توفیق من مگر به خدای، بر او توکل کردم و با او شوم. ای قوم؟ گناهکار نکند شما را بی فرمان «۳» من که برسد به شما مانند آنچه رسید به قوم نوح یا قوم هود یا قوم صالح، و نیست قوم لوط از شما دور. [۱۹۲-ر]

و آمرزش خواهی از خدایتان، پس توبه کنی با او «۴» که خدای من آمرزنده و دوست دارنده است. گفتند ای شعیب؟ ما ندانیم بسیاری از آنچه تو می گویی، و ما می بینیم تو را در میان ما بی قوت، و اگر نه قومت بودندی سنگسار کردمانی «۵» تو را، و نیستی تو بر ما عزیز. گفت ای قوم؟ قوم من عزیزترند بر شما از خدای! و گرفتی او را از پس پشت شما که خدای من [به] «۶» آنچه شما

می‌کنی عالم است (۷). ای قوم؟ بکنی بر توانایتان (۸) که من کننده‌ام، زود بود که بدانی شما هر آن کس که آید بدو عذابی که دلیل بکند او ----- (۱). آو، بم: دیدی/ دیدید. (۲). اساس: می‌خواهم، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۳). آو، آج، بم، لب: نافرمانی. (۴). آو، بم: وا او توبه کنی. (۵). آو، آج، بم، لب: کردیمی. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). آج، لب: گرد آورنده است. (۸). توانایتان/ توانایتان. [.....]

صفحه: ۳۲۰ را، و آن را که او دروغزن باشد گوش داری که من با شما منتظر [م] (۱). [۱۹۲-پ]

و چون آمد فرمان ما، برهانیدیم شعیب را و آنان که مؤمن بودند باو به رحمتی از ما و بگرفت آنان را که ظلم کردند بانگ به آن که در روز (۲) آمدند در سرایه‌اشان مرده. پنداری نبودند در آن جا، هلاک باد مدین را چنان که هلاک شدند نمود. قوله تعالی: وَ إِلَىٰ مَدَیْنٍ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا، همان تقدیر است که در آیات اول من العطف علی قوله: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا... (۳)، إِلَىٰ مَدَیْنٍ گفتند: مدین، نام قبیله‌ای است. و گفته‌اند: هو مدین بن ابراهیم، [اخاهم فی النسب، برادرشان را در نسب شعیب را، و هو شعیب بن یثرون بن نوب بن مدین بن ابراهیم] (۴). او گفت: ای قوم؟ خدای را پرستی که شما را جز او خدای نیست، و پیمان و ترازو کم مداری. و ایشان را عادت بود که سنگ کم و پیمان کم می‌داشتند، خدای تعالی نهی کرد ایشان را، و اینکه نیز هم از ظرف متسع است برای آن که بر حقیقت منقوص متاع باشد نه مکیال و میزان، و تقدیر آن است که: فی المکیال و المیزان. إِنِّي أَرَأُكُمْ بِخَيْرٍ، من شما را با خیر می‌بینم، اعنی با مال بسیار و رخص اسعار و غنی و یسار (۵) و خفض العیش. و اینکه اختلاف الفاظ مفسران است، تحذیر می‌کند ایشان را از زوال نعمت و غلاء و گرانی و بدل شدن خصب و فراخی به قحط و تنگی، یعنی شما اینکه مکنی که شما را به اینکه حاجت نیست و نباید تا آفت اینکه به شما برسد و بال اینکه به شما باز گردد. وَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ، و من بر شما می‌ترسم از عذاب روزی که آن روز محیط شود به شما و گرد شما در آید، و آن عبارت است از آن که روزی خواهد بود که شما را از آن -----

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). آج، لب: بامداد. (۳). سوره هود (۱۱) آیه ۲۵. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). مل: غنای بسیار. صفحه: ۳۲۱ روز و عذاب آن روز محیصی و خلاصی نباشد تا پنداری که آن روز بر شما محیط و مشتمل شود چون حصاری. آنگه به امر معروف کردن در آمد و می‌گوید: ای قوم؟ ترازو تمام داری (۱) و پیمان تمام داری. و ایفاء، تمام بدادن باشد، و اینکه نیز هم از ظرف متسع است چنان که بیان کردیم، برای آن که ایشان پیمان و ترازو نمی‌دادند، [و آن] (۲) متاع بود که ایشان را فرمود به ایفاء آن بِالْقِسْطِ، به داستان و راستی. و قسط، عدل باشد و نصیب را قسط از اینکه جا گویند که در او زیادت و نقصان نباشد [و لَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ] (۳)، و چیزی که به مردمان دهی کم مدهی، و اینکه فعل به دو مفعول متعدی باشد، يقال: بَخَسْتَهُ حَقَّهُ وَ لَا تَعْتَوَا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ، و عتوا و عیث، فساد بلیغ باشد. و نصب مُفْسِدِينَ بر حال است، و فساد مکنی در آن حال که مفسد باشی، اول نهی (۴) است از فساد، و دوم نهی است از آن که فساد پیشه (۵) مکنی تا به منزلت حال و صفت شما گردد. بَقِيَّتِ اللَّهُ خَيْرٌ لَّكُمْ، بقیة خدای یعنی آنچه خدای تعالی برای شما باقی بگذاشته است از حلال، شما [را] (۶) آن بهتر است اگر هیچ ایمان داری، و من بر شما حفیظ و نگاهبان نه‌ام. و اینکه برای آن گفت که او را قتال (۷) نفرموده بودند، یعنی بر من جز بلاغ و رسانیدن نیست و خدای است که نگاهبان (۸) اعمال بندگان است. ایشان گفتند شعیب را بر سبیل تهکم و سخریت (۹) که: نماز تو (۱۰) می‌فرماید تو را، و اینکه برای آن گفت که او بسیار نماز بود، که ما [۱۹۳-ر]

رها کنیم معبودانی را که پدران ما آن را می‌پرستیدند از اصنام. اعمش گفت: مراد به صلات، قراءت (۱۱) است، -----

(۱). مل: ترازو راست داری. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مل، افزوده شد. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، از قرآن مجید افزوده شد. (۴). آو، آج، بم، آز: نفی. (۵). اساس: بیشتر، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). اساس: افعال، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه

بدلها، تصحیح شد. (۸). آج، لب، آز به. (۹). همه نسخه بدلها: استهزاء. [...]

(۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: نماز کن. (۱۱). همه نسخه بدلها: قرآن. صفحه: ۳۲۲ و او کتب و علوم بسیار خواندی، یا آن که ما با مال خود آن کنیم که خواهیم. و بعضی قراء خواندند: ما تشاء، به «تا»، یا ما با مال خود آن کنیم که تو خواهی. بعضی مفسران گفتند: از جمله آنچه شعیب ایشان را از آن نهی کرد، یکی آن بود که: ایشان زر و درم درست می‌بریدند، شعیب بر ایشان انکار کرد، فرمان نبردند و آن سخن بگفتند، و خدای تعالی ایشان را به اینکه سبب عذاب فرستاد. آنگه بر سیل تهکم و سخریت گفت: «۱»: آری؟ تو مردی حلیمی، رشیدی، عاقل و بردبار، و بر صلاح. او جواب داد و گفت: ای قوم؟ اُرَیْتُمْ، بینی و دانی! بر صورت استفهام «۲» و مراد تنبیه و تقریر، اگر من بر حجت و بیئت و بصیرت باشم از خدای خود، و خدای مرا روزی دهد روزی نیکو. بهری گفتند: یعنی حلال پاکیزه بی آن که مرا بخشی و تطفیفی باید کردن. بعضی دگر گفتند: مراد علم و معرفت است. و گفته‌اند: مراد نبوت است. و گفته‌اند: ایمان و هدایت است، برای آن که به اعلام و تمکین و تسبیب اوست. و مَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفُكُمْ إِلَىٰ مَا أَنْهَأَكُمُ عَنْهُ، و من نمی‌خواهم تا خلاف کنم شما را با آن که شما را نهی می‌کنم از آن، یعنی من نمی‌خواهم تا شما را چیزی فرمایم و آن نکنم یا «۳» شما را از چیزی نهی کنم و آن را ارتکاب کنم، چنان که شاعر گفت: لا- تنه عن خلق و تأتی مثله عار علیک اذا فعلت عظیم إن أُرِیدُ، و المعنی ما ارید، من نمی‌خواهم الا خیر و صلاح و رشد تا توانم، یعنی همیشه تا زنده باشم، و اینکه بر سیل تمدح می‌گوید، و به پیغامبران خود اینکه لایق باشد، چون به پیغامبر جز اینکه لایق نباشد به خدای تعالی که مرسل و مسد پیغامبر است، جز اینکه چگونه لایق باشد؟ و مَا تَوْفِیْقِیَ إِلَّا بِاللَّهِ، و توفیق من نیست مگر به خدای و توفیق، هر آن لطفی باشد که مکلف عند آن اختیار طاعت کند. عَلَیْهِ تَوَكَّلْتُ، بر او توکل و اعتماد کردم و با درگاه او گریختم و رجوع با او کردم. قوله: وَا يَا قَوْمِ لَا یَجْرِمَنَّكُمْ، حسن و قتاده گفتند: لَا یَحْمِلَنَّكُمْ. زجاج گفت: لَا یَكْسِبَنَّكُمْ. شقاقی، ای مشاقتی و مباحثتی عنکم. أَنْ یُصِیْبَكُمْ، «ان» مع الفعل ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مع: گفتند: ۲. آو، آج، بم، لب، آز است. (۳).

آو، بم، مع، لب، آز: تا. صفحه: ۳۲۳ در محل نصب است علی المفعول به، گفت: عداوت من با شما و مباحثت من از شما برای کفرتان، و عداوت شما با من از آن جا که من شما را دعوت می‌کنم با خدای تعالی و منع می‌کنم از تطفیف و تبخیس، شما را بر آن ندارد که به شما رسد عذابی مانند آن که به قوم نوح رسید از طوفان، یا به قوم هود رسید از باد، یا به قوم صالح رسید از صیحت. و مَا قَوْمٌ لَوْ طُ مِّنْكُمْ بَعِیدِ، و قوم لوط از شما دور نه اند، یعنی بس «۱» عهدی نیست که قوم لوط هلاک شدند، و شما دیار ایشان می‌بینی و بر آن می‌گذری. و بر قول زجاج که، جرم را بر کسب [تفسیر کرد] «۲» معنی آن باشد که: نه مباحثت و مشاقت من است که شما را کسب عذاب کند و جلب عذابی چون عذاب اینکه گروه که ذکر ایشان برفت. آنگه بر سیل وعظ و نصیحت گفت ایشان را که: استغفار کنی و آمرزش خواهی از خدای، و توبه کنی با او و یا در او گریزی که خدای من بخشاینده است و دوست دار «۳» مطیعان. و فعیل و فعیل، فی قوله: رَجِیمٌ وَدُوْدٌ، به معنی فاعل است. ایشان جواب دادند که: ای شعیب؟ ما ندانیم بسیاری از آنچه تو می‌گویی، و اینکه عبارتی است از قطع سخن کسی و قطع طمع او از آن که شنونده قبول قول او خواهد کردن، و ما تو را در میان خود ضعیف و بی‌یار می‌بینیم. و لَوْ لَا رَهْطُکُمْ، اگر نه قوم تواندی که خویشان تو اند- و ما را از ایشان شرم می‌آید- تو را رجم کردمانی و سنگسار، و تو بر ما بس عزیز نه ای. او جواب داد و گفت: ای قوم؟ رهط و قبیله من بر شما عزیزتراند از خدای- عَزَّ و جَلَّ- و شما خدای را با پس پشت انداخته‌ای؟ و مراد به وراء، خلف است در آیت. و ظهري، منسوب است با ظهر، و کسر «ظا» از تغییرات نسب «۴» است، و عرب کار متروک را گوید: جعلت ذلک تحت قدمی و دبر اذنی و وراء ظهري، و جعلته ظهریاً و ظهراً، ایضا قال الشاعر: تمیم بن قیس لا تکونن «۵» حاجتی یظهر و لا- یعیا علی جوابها

(۱). مل، مع، لب، آز: پس. (۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۳). آو، بم: دوستار. (۴). مل، مع: نسبت. (۵). آج، مل: یکونن. صفحه: ۳۲۴ که خدای من به آنچه شما می‌کنی عالم است. آنگه گفت: ای قوم؟ آنچه توانی و در مقدور و

امکان شماسست بکنی که من نیز بکنم آنچه توانم کردن. آنگه بدانی پس از اینکه آن را که، عذاب به او فرود آید [۱۹۳-پ]، عذابی که او را به خزی و هوان آرد» (۱). و مَنْ، به معنی «الذی» (۲) است موصوله، و داند نیز آن کس را که او دروغزن است. و فزاء گفت که: روا بود که من استفهامی باشد و محلّ او رفع، و التّقدیر: تعلمون ایهم ينزل به العذاب المحزى و ایهم الکاذب. و چون موصوله گویی، محلّ او نصب باشد. امّا هُوَ، فی قوله: وَ مَنْ هُوَ كاذبٌ فزاء گفت: برای آن است که ایشان گویند: من قام و من يقوم و من القائم، و نگویند «۳»: من قائم و من قاعد، چون استفهام بر اینکه وجه باشد الا در معرفه یا در فعل نشود، هو در «۴» آوردند تا هر دو اسم به جای فعل باشد، و در شعر آمده است «۵» بی «هو»، قال الشاعر: من شارب مریح بالكأس نادمنی لا بالحصور و لا فیها بسوار و ارتقیوا اینی معکم رقیب» و انتظار کنی که من با شما هم «۶» منتظرم، كما قال الله تعالى: قُلْ فَاَنْتَظِرُوا اِنِّیْ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظَرِینَ «۷». و لَمَّا جَاءَ اَمْرُنَا نَجِّنَا شُعَبِيًّا، حق تعالی گفت: چون فرمان ما آمد، برهانیدیم شعیب و آن مؤمنانی را «۸» که با او بودند به رحمت و بخشایش از ما. و اخذت الذین ظلموا الصّیحه، و صیحت و بانگ بگرفت آنان را که ظالم بودند، یعنی کافر. فأصبحوا، در روز آمدند در سراهای «۹» خود مرده، تا چنان نیست و بی نام و بی خبر و اثر شدند که پنداشتی هرگز نبودی «۱۰». ألا بعداً، الا هلاک باد مدین را چنان که ثمود را بود- که قوم صالح بودند؟ ----- (۱). مل: دارد.

(۲). آج، لب، آز: الذین. (۳). اساس: نگوید، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴). آو، آج، بم، لب، آز او در، مل او. [.....]
 (۵). همه نسخه بدلها منکر. (۶). آج، لب، آز: من هم با شما. (۷). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰۲. (۸). آو، مؤمنان را / مؤمنان را. (۹). آو، بم، مج: سرایهای. (۱۰). همه نسخه بدلها: نبودند. صفحه: ۳۲۵ [قوله تعالی] «۱۰»:

[سوره هود (۱۱): آیات ۹۶ تا ۱۲۳]

[اشاره]

و لقد ارسینا موسیٰ بآیاتنا و سلطان مبین (۹۶) إلى فرعون و ملائیه فاتبعوا أمر فرعون و ما أمر فرعون برشید (۹۷) یقدم قومہ یوم القیامه فأوردہم النار و بسّ الورد المورود (۹۸) و اتبعوا فی هذه لعنة و یوم القیامه بسّ الرّفد المرفود (۹۹) ذلک من انباء القرى نقضه علیک منها قائم و حصید (۱۰۰) و ما ظلمناهم و لکن ظلموا انفسهم فما اغنت عنهم الیهم التي یدعون من دون الله من شیء لَمَّا جَاءَ اَمْرُ رَبِّکَ و ما زادوهم غیر تیب (۱۰۱) و کذلک اخذ ربک اذا اخذ القرى و هی ظالمة ان اخذہ الیم شدید (۱۰۲) ان فی ذلک لآیة لمن خاف عذاب الآخرة ذلک یوم مجموع له الناس و ذلک یوم مشهود (۱۰۳) و ما تؤخره الا لاجل معدود (۱۰۴) یوم یأت لا تکلم نفس الا یاذنه فمنهم شقی و سعید (۱۰۵) فأما الذین شقوا ففی النار لهم فیها زفیر و شهیق (۱۰۶) خالدین فیها ما دامت السموات و الأرض الا ما شاء ربک ان ربک فعال لما یرید (۱۰۷) و اما الذین سعیدوا ففی الجنة خالدین فیها ما دامت السموات و الأرض الا ما شاء ربک عطاء غیر مجدود (۱۰۸) فلا تک فی مریة مما یعید هؤلاء ما یعیدون الا کما یعید آباؤهم من قبل و انا لمؤفوفهم نصة بیهم غیر منقوص (۱۰۹) و لقد آتینا موسیٰ الکتاب فاختلف فیہ و لو لا کلمة سبقت من ربک لفضی بینهم و انهم لفی شک منه مریب (۱۱۰) و ان کلا لمیاً لیوفینهم ربک اعمالهم انهم بما یعملون خبیر (۱۱۱) فاستقم كما أمرت و من تاب معک و لا تطعوا انهم بما یعملون بصیر (۱۱۲) و لا ترکوا الی الذین ظلموا فتمسکم النار و ما لکم من دون الله من اولیاء ثم لا تنصرون (۱۱۳) و اقم الصلاة طرفی النهار و زلفاً من اللیل ان الحسنات یدهب السیئات ذلک ذکری للذاکرین (۱۱۴) و اصبر فان الله لا یضیع أجر المحسنین (۱۱۵) فلو لا کان من القرون من قبلكم اولوا بقية ینهون عن الفساد فی الارض الا قلیلاً ممن اتبع الذین ظلموا ما اترفوا فیہ و کانوا مجرمین (۱۱۶) و ما کان ربک لیهلک القرى بظلم و أهلها مصلحون (۱۱۷) و لو شاء ربک لجعل الناس أمة

وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ (۱۱۸) إِلَّا مَنْ رَجِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (۱۱۹) وَكَأَلَّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ (۱۲۰) وَقُلْ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ أَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنَّا عَامِلُونَ (۱۲۱) وَانْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ (۱۲۲) وَاللَّهُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهَا فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۱۲۳)

[ترجمه]

و بفرستادیم موسی را به آیاتها و معجزات ما و حجتی روشن. به فرعون و قومش، پی گیری «۲» کردند فرمان فرعون را و کار فرعون صلاح «۳» نبود. در پیش قوم خود باشد «۴» روز قیامت، بیارد ایشان را به دوزخ، و بد جای است که فرو شدند «۵». بر «۶» پی ایشان داشتند در اینکه سرای لعنت و روز قیامت بد عطایی است داده [۱۹۴-]. آن از خبرهای شهرهاست که ما قصه کنیم «۷» بر تو از آن ایستاده و دروده. و ما بیداد نکردیم بر ایشان و لکن ایشان بر خود ظلم کردند، نگزیرانید «۸» از ایشان خدایان ایشان آن که می خوانند بدون خدای از «۹» چیزی، چون آمد فرمان خدای تو و نیفزود «۱۰» ایشان را جز هلاک کردن. و همچنین باشد گرفتن «۱۱» خدای تو چون بگیرد شهرها را، و ایشان ظالم باشند، گرفتن او دردناک و سخت بود. در آن دلیلی هست آن را که بترسد از عذاب سرای «۱۲» باز پسین، آن ----- (۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۲). آو، آج، بم، مج، لب: پیروی. (۳). آو، آج، بم، لب: به صلاح. (۴). آو، بم: باشند. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: فرو شوند آن جا. (۶). آو، آج، بم، لب: و در. (۷). آو، آج، بم، مج، لب: قصه می کنیم. (۸). آو، آج، لب: بی نیازی نکرد، مج: نگزیرانید. [.....]

(۹). مج: هیچ. (۱۰). کذا: در اساس، بم، آج، آل، مج: نفروند. (۱۱). آو، آج، بم، لب: بگرفتن. (۱۲). آو روز. صفحه: ۳۲۶ روزی باشد که جمع کند «۱» در او «۲» مردمان را، و آن روزی باشد که با او حاضر آیند. باز پس نمی داریم [آن را] «۳» الا برای وقتی شمرده. [۱۹۴-پ]

آن روز که آید سخن نگوید کس الا به فرمان او، از ایشان بدبخت و نیکبخت باشد. اما آنان که بدبخت باشند در دوزخ ایشان را در آن جا آوازه‌های «۴» منکر باشد. همیشه باشند در آن جا تا بماند «۵» آسمانها و زمین، الا آنچه خواهد خدای تو، که خدای تو کننده است آنچه خواهد. و امیا آنان که نیکبخت باشند، در بهشت همیشه باشند در آن جا تا بماند «۶» آسمانها و زمین الا آنچه خواهد خدای تو عطایی نابریده. مه باش «۷» در شک از آنچه می پرستند اینان نمی پرستند الا چنان که می پرستیدند «۸» پدران ایشان از پیش اینکه، و ما تمام بدهیم بهره ایشان ناکاسته «۹». [۱۹۵-ر]

و بدرستی که بدادیم موسی را ----- (۱). آو، آج، بم، مج، لب: جمع کنند. (۲). آو مر. (۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مج، افزوده شد. (۴). مج: ناله. (۵). آو، آج، بم، لب: باشد. (۶). اساس: سعدوا، به قیاس با ضبط قرآن مجید اصلاح شد. (۷). مه باش / مباش. (۸). اساس: می پرستد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۹). مج: ناکاست. صفحه: ۳۲۷ تورتیت، خلاف کردند در او و اگر نه سخنی سابق شدی «۱» از خدای تو، حکم کردند میان ایشان، و ایشان در شکی اند از او به تهمت آورنده. «۲» همه را تمام بدهد خدای تو کارهاشان، او به آنچه می کنند داناست. راست باش چنان که فرمودند تو را و هر که توبه کند با تو از اندازه مگذری که او به آنچه شما می کنی بیناست. ساکن مشوی با آنان «۳» که ظلم کنند که به شما رسد دوزخ «۴»، و نباشد شما را بجز «۵» خدای از یارانی، پس یاری نکنند شما را. [۱۹۵-پ]

و به پای دار نماز را در دو کناره روز و ساعاتی از شب که نیکبها ببرد بدیها را، آن یاد کردی «۶» است یاد کنندگان را. و صبر کن که خدای ضایع نکند مزد «۷» نیکو کاران «۸». چرا آنان «۹» که بودند از جماعات پیش از شما خداوندان بقیت، نهی نکردندی از فساد

شک‌فیه - آنچه هنوز نبوده است، به مثبت بوده و گذشته بنهاده «۲» فکان قد وجد. اما قوله: بِئْسَ «۳» وَ أَتَّبِعُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةً، و بر پی ایشان ببرند در اینکه سرای دنیا لعنتی. وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، نصب او بر ظرف است و عطف است علی قوله: فِي هَذِهِ، برای آن که جار و مجرور در محل نصب است علی الظرف «۷»، و لعنت منصوب است بر مفعول دوم أَتَّبِعُوا، و مفعول اول ضمیر مرفوع متصل است برای آن که اتباع، به دو مفعول متعدی باشد، یقال: اتبع زيد عمروا خالدا، و اتبع زيد «۸» عمرا مثال «۹» اینکه است. حق تعالی گفت: در دنیا و آخرت لعنت به دنبال ایشان برند «۱۰»، و لعنت و عذاب خدای از ایشان مفارقت نکند نه در دنیا و نه در آخرت. بِئْسَ الرَّفْدُ الْمَرْفُودُ، یعنی بئس العطاء ----- (۱). اساس: نهاده، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها که. [...]

(۳). اساس: من، به قیاس با نسخه مل و با توجه به متن قرآن مجید اصلاح شد. (۴). مل: جایی، مج: آن آب. (۵-۶). اساس: ندارد، از آو افزوده شد. (۷). آو، آج، بم، مج، لب، آز امکان. (۸). اساس: زیدا، به قیاس با نسخه مل، تصحیح شد. (۹). آج، مج، لب، آز: و امثال. (۱۰). همه نسخه بدلها: می‌برند. صفحه: ۳۳۱ المعطی اللعنه، بد عطایی داده است لعنت. و الرفد، العون. زجاج گفت: هر چیزی که به عماد و دعامة چیزی کنی آن را رفق خوانند، و هر عطایی که بر سبیل معاونت باشد تا مرد به کاری قوی شد «۱» آن را [۱۹۷-ر]

رفد گویند، یقال: رفته بكذا اذا اعانه به، و رفته اذا اعطاه علی وجه المعاونة. ذلك، اشارت است با آن خبر و کلام و گفتار که پیش از اینکه برفت. من أنباء القرى، «من» تبعیض راست، گفت «۲»: آنچه «۳» رفت بعضی است و طرفی از انباء و اخبار شهرها. و نبأ، خبری عظیم فطیع باشد که ما بر تو قصه می‌کنیم و با تو می‌گوییم، و اصله «۴» من قصص اثره. منها، از آن شهرها. قائم و حصید، یعنی بر پای مانده است و بعضی ویران «۵» و فتاده چون کشت درو ده. و گفتند: «قائم»، عبارت است از عمران، و «حصید» از خراب. و گفته‌اند: «قائم» آن است که بعضی بناهای او بر جای باشد، و حصید «۶» افتاده تشبیها بالزرع الحصید، ای المحصود، فعل به معنی مفعول، یقال: حصده «۷» بالسيف اذا قتله به، فکانه عبارة عن استیصال «۸». و ما ظلمناهم، آنگه باز نمود که: اینکه عذاب و هلاک که بر ایشان رفت از امت سلف، نه بظلم رفت بل به استحقاق رفت و بواجب، چه ما بر ایشان ظلم نکردیم، ایشان بر خود ظلم کردند و جلب مضرت کردند به خود، به اصرار بر کفر و بر فسق. آنگه آن معبودان ایشان از ایشان غنای نکردند با آن که ایشان را خوانده بودند و عبادت کرده و پرستیده بودن خدای - عز و جل - و هیچ دستگیری و فریاد رسی نکردند، چون فریاد رسی نکردند فرمان ما در آمد: و ما زادوهم، و ایشان را نیفزودند «۹» مگر خسارت و زیان [و الثباب] «۱۰»، الخسران، و الثباب، الهلاک، قال الله تعالی: ----- (۱). همه نسخه بدلها: شود. (۲). آو، آج، بم، لب که، مل به. (۳). آو، آج، بم، لب که. (۴). اساس: امثله، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: بیران. (۶). اساس: حقیقت، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷). آو، آج، بم، مج، آز: حصیده. [...]

(۸). همه نسخه بدلها: الاستیصال. (۹). اساس: نیفزود، با توجه به آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. صفحه: ۳۳۲ تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ... «۱»، ای خسرت - و نیفزودند آن معبودان مر «۲» عابدان خود را الا زیانکاری و هلاک. و «زاد»، متعدی به دو مفعول باشد، مفعول اول «هم» است، و دوم «غیر»، و قوله: مِنْ دُونِ اللَّهِ، «من» شاید تا ابتدای غایت بود، علی تقدیر: من منزله ادنی من منزله عبادة الله، و شاید که زیادت بود و التقدير: دون الله، ای غیر الله یقال: خذها «۳» دون ذلك. و قوله: مِنْ شَيْءٍ زِيَادَتٍ است، و قال جرير في الثباب: عرابه «۴» من بقیة قوم لوط الا- تبا لما فعلوا تبابا و كذلك أخذ ربك، و همچنین باشد گرفتن خدای تو چون بگیرد شهرها را، یعنی اهل آن را و ساکنان آن شهرها را. و هی ظالمه، «واو»، حال راست، گفت: همچنان بگیرد به عذاب ظالمان شهرها را که آن قوم را گرفت که پیش ایشان بودند. إِنَّ أَخَذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ، که گرفتن او مولم «۵»، سخت باشد. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَأَيَّةٌ، در اینکه معنی که رفت آیتی هست و دلالتی و حجتی و علامتی آن را

که از عذاب قیامت بترسد، و اگر دیگران را نیز دلالت باشد و حجت، ایشان [را] «۶» تخصیص کرد بذکر که برای آن که ایشان منتفع باشند به آن. ذلک یوم مجموع له الناس، آن روزی است که جمع کنند مردمان را برای آن روز. و «ناس» مرفوع است به عمل المفعول فیه، ای یجمع له الناس كما يقول: زید مضروب غلمانه و مکرم جیرانه و معظم «۷» اخوانه. و ذلک یوم مشهود، و آن روزی که حاضر آیند به او. و ما تؤخره، و ما تأخیر نمی‌کنیم آن روز را الا برای اجلی و وقتی که مشتمل باشد بر ایامی و ساعاتی و اوقاتی، معدود «۸»، شمرده. یوم یأت، ابن عامر خواند و کوفیان مگر کسائی: یأت به حذف «یا» اکتفاء -----

----- (۱). سوره مسد (۱۱۱) آیه ۱. (۲). اساس: هر، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). آو، آج، بم، مج، لب: هذا. (۴). چاپ مرحوم شعرانی: عداوة. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و آز و. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۷). اساس: عظم، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸). آو، آج، بم، لب: معدودة. صفحه: ۳۳۳ بالكسرة عن الیاء، كقوله: فَهُوَ الْمُهْتَدِ... «۱»، و كقوله: ... وَ لَمْ يَكْ «۲» شینا «۳»، و قوله: وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِر «۴»، و لا ادر. و گفتند: اینکه لغت هدیل است، و ایشان همه جای روا دارند که اینکه «یا» حذف کنند، قال شاعر هم: كَفَاكَ كَفَ لَا تَلِيقُ «۵» درهما جودا و اخرى تعط «۶» بالسيف دما «یا» از تعطی «۷» بیفگند و موجبی نیست حذف او را، و باقی قراء که خواندند به «یا» بر اصل خواندند. گفت: آن روز که آید آن روز مشهود، و التقدير: حين یأتی، و ظروف من بین الاسماء اضافه کنند با جمل، اگر [جمله فعلی باشد و اگر] «۸» جمله اسمی، برای مناسبتی که میان ایشان هست از احتیاج تا وقتی که واقع آید در او. و هم، آن قیام «۹» دارد که فعل دارد از ماضی و حال و استقبال، و آن که او بنیاید چنان که افعال بیشتر بنیاید بیش از یک وقت، و نصب او بر ظرف است از یأتی، [و در یأتی ضمیر مرفوع مستکن است، التقدير: هو، ای یأتی] «۱۰» ذلک الیوم الموصوف المشهود. لا تَكَلَّمُ نَفْسٌ و التقدير: لا تتكلم نفس، یک «۱۱» «تا» بیفگند استقالا لاجتماعهما «۱۲»، و روا بود که عامل در «یوم» لا تکلم باشد، هیچ نفس سخن نیارد گفتن جز به فرمان او. در خبر است که: فردای قیامت «۱۳» چون خلایق را در صعيد سیاست بدارند از قبل رب العزه، [۱۹۷-پ]

ندا کنند، همه انبیا و اولیا و صدیقان و شهیدان حاضر، فریشتگان صفها کشیده، گوید: من عبدنی حق عبادتی، کیست که او مرا پرستیده است حق پرستیدن! هیچ کس زهره ندارد که جواب دهد، یا «۱۴» اینکه دعوی یا رد کردن. -----

----- (۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۷. (۲). اساس و همه نسخه بدلها: اک، به قیاس، ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۶۷. [.....]

(۴). سوره فجر (۸۹) آیه ۴. (۵). آو، آج، بم، مج، لب: یلیق. (۶). آو، آج، بم، مج، لب: يعط. (۷). همه نسخه بدلها: يعطی. (۱۰) - (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۹). اساس: اقسام، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۱). اساس: که، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۱۲). همه نسخه بدلها: لاجتماعها. (۱۳). آو، بم: فردا دقیامت. (۱۴). همه نسخه بدلها: به. صفحه: ۳۳۴ دگر باره «۱» باز گوید، آن فریشتگانی که ایشان همه عمر خود از بدایت خلق عالم تا نهایت فنای او همه عمر خود در یک طاعت به سر برده باشند آواز بردارند و به زبان عجز و مدلت اقرار دهند و گویند: سبحانک ما عبدناک حق عبادتک، منزها خدایا که تویی؟ ما تو را نپرستیدیم چنان که ببايست حق پرستیدن تو. اینکه سخن آن فریشتگان گویند که همه عمر خود در یک رکوع و یک سجده و یک تسبیح به سر برده باشند «۲»، و در وصف ایشان قرآن مجید می گوید که: يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ «۳». اگر گویند، چگونه گفت در اینکه آیت: لا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ، و در دگر آیت گفت: یوم تاتی کل نفس تجادل عن نفسها... «۴»، و در آیتی گفت: وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ «۵»، و در آیت دیگر گفت: فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ «۶»، نه اینکه آیات متناقض است! چنان که می بینی که در یکی گفت: سخن نگوید، در دگر آیت گفت: هر نفسی مجادله کند از خود، و در آیتی گفت: مردم را بخوانند «۷» پرسیدن، و در دگر آیت گفت: کس را نخواهند پرسیدن، اینکه مناقضه باشد، گوئیم، از اینکه چند جواب گفتند، یکی آن که: در اینکه آیت نفی کلام نکرد از ایشان نفی عام، و ائما، استثنا کرد در او و گفت: إِلَّا بِإِذْنِهِ، و آن

مجادله و مدافعه از خویشتن به اذن او باشد، بی اذن او نباشد. و بر اینکه وجه مناقضه زایل بود. [و معنی هر دو آیت مطابق بود، چنان است که گفت: کس سخن نیارد گفتن در اینکه روز الّا آن که من دستوری دهم، چون دستوری دادم، به مجادله در آید و از خویشتن خصومت کند تا باشد که حاجتی آرد که عذاب از او دفع شود، و نشود. و جواب دیگر از او آن است که: آن روز، روزی دراز باشد و در او موافق باشد. و اهل روز مختلف باشند: بهری گویند و بهری نگویند، و بهری مأذون باشند در گفتار و بهری نباشند، و بهری را سؤال کنند و بهری را نکنند، و در جایی سخن گویند و در جایی نگویند، و همچنین در سؤال. و بر اینکه وجه هم مناقضه زایل ----- (۱). همه نسخه بدلها: بار دیگر. (۲). اساس: باشد، به قیاس با نسخه

آو، تصحیح شد. (۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۲۰. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۱۱. [.....]

(۵). سوره صافات (۳۷) آیه ۲۴. (۶). سوره رحمن (۵۵) آیه ۳۹. (۷). آو، بم: مردم نخواهند، معج، لب، آز: مردم را نخواهند. صفحه : ۳۳۵ شود «۱» [۲]. جواب دیگر از او آن است که: نفی کلام اگر چه بر اطلاق کرد در اینکه آیت، و فی قوله: ... یوم لا ینطقون «۳»، مراد آن است که: کلامی نگویند که از ایشان مقبول و مسموع باشد و ایشان را در آن نفعی بود، و چون چنین بود، به مثبت آن باشد که نگفته باشند که گفتاری که صاحبش را سود ندارد و غنا نکند از او، و فعلی که آن را ثمرتی نباشد، به منزلت نیست باشد، چنان که یکی «۴» از ما چون در مناظره و مجادله چیزی گوید که نه جواب [خصم] «۵» باشد او را، گویند: ما قلت شیئا و ما تکلمت بشیء و لا اوردت «۶» شیئا، و اگر چه او نوبتی دراز داشته باشد و کلام بسیار گفته. و همچنین، آن کس که فعلی کند که از او مقصودی حاصل نبود، او را گویند: ما فعلت شیئا و لا قطعت شعرة، چیزی نکردی و مویی نبریدی، و آنچه مانند اینکه بود. آنگه گفت: مردمان در اینکه روز بر دو ضرب باشند، بهری شقی و بدبخت، و بهری سعید و نیکبخت. و مراد به شقی کافر و عاصی است که به فعل خود شقی شده باشد، و [به] «۷» سعید، مؤمن «۸» مطیع که سعادت یافته باشد به اختیار نیک خود. آنگه بیان کرد که: آنان «۹» که شقی باشند به کفر و عصیان، ایشان اهل دوزخ باشند و ایشان در دوزخ باشند و ایشان را در دوزخ زفیر و شهیق باشد. اهل لغت گفتند: «زفیر»، اول بانگ خر باشد، و «شهیق» آخر بانگ او، قال رؤبة: حشرج فی الجوف سهیلا «۱۰» او شهق حتی یقال «۱۱» ناهق و ما نهق و اصل زفیر از شدت بود من قولهم: للشدید «۱۲» الخلق «۱۳» مزفور. و الزفر، الحمل علی الظهر، و الزفر، السید لانه یطیق حمل الثقیل. و الزفیر، صوت النار اذا التهب «۱۴» بشده. ----- (۱). معج: باشد. (۲-۵-۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). سوره مرسلات (۷۷) ۳۵. (۴). آج، لب، آز را. (۶). آو، آج، بم، آز: اردت. (۸). آو، آج، بم، لب، آز و. (۹). اساس: آن را، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: سهیلا، لسان العرب و منابع شعر و لغت و تفسیر: سهیل. (۱۱). آو، آج، بم، آز: یقول. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: للشدید. (۱۳). لب: الحلق. [.....]

(۱۴). آو، آج، بم، آز: اذا لهبت. صفحه : ۳۳۶ و الشهیق، صوت فطیح یخرج من الجوف بمدّ النفس، و اصل او طول مفرط باشد من قولهم: جبل شاهق، ای ممتنع «۱» لطوله. خالّیدین فیها، در آن جا همیشه باشند. ما دامت السّماوات و الأرض، تا آسمان و زمین دایم باشد. اگر گویند: چگونه خلود اهل بهشت و اهل دوزخ معلق بگرد «۲» به دوام آسمان و زمین، و آسمان و زمین فانی شوند! گویم «۳»: مراد از اینکه تمثیل است، و اینکه طریقی است عرب را معروف، یقولون: لا- افعل «۴» ذلک ما دامت السّماوات و ما ثبت «۵» الارض، و ما لاح کوب، و ما لاح الجدیدان، و ما اطرّد الخافقان، و ما اضاء فجر، و ما ادلهم ظلام، [۱۹۸- ر]

و ما اختلف اللیل و النهار، و ما بل بحر صوفه، و ما لا لألغفر [له] «۶» الی امثال ذلک. و غرض از اینکه، آن باشد که [الی] «۷» ابد الدهر، برای آن که تا جهان باشد اینکه باشد. چون بسیار شد مستعمل شد تا در اینکه جای نیز به کار داشت حق تعالی، و غرض همه «۸» تخلید و تأیید. جواب دیگر از اینکه آن است که: روز قیامت نیز آسمان و زمین باشد. که کل ما کان فوقک فاطلک فهو سماء، و کل ما کان تحتک فأقلک فهو ارض، هر چه تو را سایه کند آسمان تو باشد، و هر چه تو را بردارد زمین تو باشد، چنان که

بیان کردیم اینکه طریقت را در جای دیگر از اینکه کتاب بر اینکه وجه و بر اینکه ترتیب «۹» تعلیق درست باشد و اینکه دوام بر آن دوام شاید تا موقوف بود. فاما قوله: إلی ما شاء ربک، آلا آنچه خدای خواهد. در اینکه استثنا چند قول گفتند، یکی آن که: آلا به معنی سوی است، و مراد بدو استثنای نیست که اخراج البعض من الجملة «۱۰» باشد، و تقدیر اینکه است که: آلا ما شاء ربک من الزیادة علی ----- (۱). آو، آج، بم، آز: منیع. (۲). مع: بگردید. (۳). لب، آز: گویم.

(۴). آو، آج، بم: لأفعل. (۵). آو، بم، مع، لب، آز: ثبت، آج: ثبت. (۶-۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: هم. (۹). همه نسخه بدلها: تفسیر اینکه. (۱۰). آو، آج، بم، لب، آز: الكل. صفحه: ۳۳۷ دوام السموات و الارض، و مثال اینکه چنان بود که کسی گوید که: [لی] «۱» علیک الالف آلا الفین الذی «۲» اقرضتکها «۳» وقت کذا، مرا هزار دینار بر تو است آلا آن دو هزار، یعنی جز آن دو هزار را که به قرض به تو دادم فلا من وقت، و لا بد است از اینکه تأویل برای آن که استثنا بیشتر از کمتر درست نباشد، و اینکه جواب اختیار فراء است و جماعتی مفسران. وجهی دیگر آن است که: مراد به استثناء، آن اوقات است که ایشان در دنیا باشند و در برزخ و «۴» موقف قیامت، پیش از آن که به بهشت یا به دوزخ شوند، برای آن که چون ذکر خلود کرد در حق ایشان- و اینکه از خلود بیرون است- به استثنا بایست کردن که داخل نیست در آن جمله. و وجه سه ام [آن است] «۵» که: مراد به آلا «واو» عطف است، [و المعنی: و ما] «۶» شاء ربک من الزیادة علیه، و از جمله استشهدات از اینکه وجه، قول شاعر است: و کل- اخ مفارقه اخوه لعمر ایبک آلا الفرقدان یعنی و الفرقدان، و قول الآخر «۷»: و اری لها دارا باغدره السی دان لم یدرس لها رسم آلا رمادا هامدا دفعت «۸» عنه الزیاح خوالد سحم مراد به آلا در اینکه بیت اگر «واو» نبود، کلام متناقض باشد برای آن که گفت: رسم سرای مندرس شده است آلا رمادی که مانده است به دفع «۹» سنگهای دیگ پایه بادها را از او. اگر آلا استثناء باشد کلام متناقض بود آنگه راست بدی که گفته بودی که: رسم مندرس شده است تا «آلا» به جای خود بود «۱۰». و وجه چهارم آن است که: اینکه استثناء [از] «۱۱» دوام «۱۲» آسمان و زمین نباشد، و آتما -----

(۱۱-۶-۵-۱). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: آلا الفین الذین. (۳-۴). همه نسخه بدلها: و در. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مع: قال آخر. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز لب: رفعت. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: رفع. (۱۰). مل: بودی. (۱۲). اساس: دوم، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. صفحه: ۳۳۸ از زفیر و شهیق باشد، و آن [دو] «۱» نوع عذاب است، و معنی آن که: ایشان را زفیر و شهیق باشد آلا ما شاء ربک من انواع العذاب، جز آنچه خدای خواهد به ایشان از انواع عذاب. و در اینکه وجه «آلا» به معنی سوی باشد. و وجه پنجم آن است که: اینکه استثناء، نه به معنی نقصان باشد از مدت خلود، و آتما تنبیه بود بر آن که، آنچه باشد از عذاب و ترک عذاب به مشیت و ارادت و اختیار خدای باشد، چنان که یکی از ما گوید: و الله لأضربنک آلا ان اری غیر ذلک، و او را همه عزم ضرب او باشد و لکن معنی آن بود که: اگر خواهیم که نزنم «۲» [تو را توانم] «۳» و متمکنم از آن، و معنی آیت آن بود که: من عذاب کنم ایشان را مگر خواهیم که نکنم، چه من از آن متمکنم و بر آن قادر، و آیت عبارت از قدرت و نفاذ مشیت بود. و وجه ششم «۴» آن است که: مراد به استثناء به مشیت آن است که تا خلود مؤکد و مؤبّد کند، نه آن که نقصان کند و اخراج کند چیزی از او، و آتما تعلیق می کند آن را به جاری مجرای محال تا محال شود، برای آن که خدای تعالی نخواهد آلا تخلید و تأبید ایشان در ثواب و عقاب، و مثال «۵» چنان بود که کسی گوید: و الله لاهجرنک «۶» آلا ان یشیب الغراب و بیض القار، یعنی هرگز با تو وصلت نکنم، تعلیق کرد به آنچه معلوم است که نباشد. و وجه هفتم آن است که: آیت اول خاص «۷» بود به فساق اهل صلوات که ایشان مستحق عقاب باشند [بر معاصی و مستحق ثواب باشند بر ایمان و طاعت. پس ایشان در دوزخ مخلد باشند] «۸»، یعنی طویل المدّة «۹»، آلا ما شاء ربک من اخراجهم الی الجنة للثواب علی ایمانهم و طاعتهم «۱۰»، و روا باشد که گویند: مراد به آیت «۱۱»، عموم است و آیت عام است در کفار و فساق آلا ما شاء ربک من اخراج من اخراج ----- (۸-۳-۱).

اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). مل: بزئم. (۴). مل: شیشم. (۵). مل: حال. (۶). آو، آج، بم، مج، لب، آز: لاهجرتک. (۷). اساس: خلوص، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها باشند. (۱۰). آج، لب، آز: طاعتهم. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: آیات. صفحه: ۳۳۹ للثواب، یا آن که «ما» ۱ گویند به معنی [۱۹۸-پ]

«من» است، و المعنی الا- من شاء ربک، لقرب معنی احدهما من الاخر. فاما در اهل بهشت مراد آن ایام متقدم (۲) و روزگار گذشته باشد که ایشان در آن ایام در دوزخ باشند، و تقدیر اینکه باشد که مخلد باشند ایشان الا آن ایام که خدای خواهد که ایشان را در دوزخ معذب دارد. پس بر اینکه وجه شقی و سعید هر دو یک قوم باشند در آن حال که در دوزخ باشند [شقی باشند] (۳) و در آن حال که در بهشت باشند سعید باشند تا حال شقاوت از سعادت مستثنی بود و حال سعادت از شقاوت. و ابو روق روایت کند از ضحاک از عبد الله عباس که او گفت: مراد به استثناء در آیت قومی اند مخصوص از اهل توحید که خدای تعالی ایشان را به دوزخ برد و به مقدار گناهشان عقوبت کند، و آنگه فرماید تا: با بهشت آرند ایشان را، پس ایشان در حالی شقی باشند و در حالی سعید، و اینکه آن قول است که ما معنی او بگفتیم در وجه آخر- و الله اعلم بمراده. إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ، که خدای تو همه آن کند که او خواهد، و او را هیچ مانع منع نکند از فعل آنچه خواهد. وَأَمَّا الَّذِينَ شِيعُوا (۴) خَالِدِينَ فِيهَا، همیشه باشند آن جا. و نصب او بر حال است از عامل مقدر در ظرف من قوله: فَفِي الْجَنَّةِ، و قوله: مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ، «ما» در او امد راست و اینکه را «ما» ی امد خوانند و «ما» ی مدتِ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ، إِلَّا أَنْ مَقْدَارِ كِه خدای خواهد بر آن تأویل که رفت. عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ، عطای نابریده بل مخلد و مؤبد، و نصب او بر مصدر باشد از فعلی مقدر، كَأَنَّهُ قَالَ: فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا وَيُعْطُونَ عَطَاءً. وَالْجَذُّ الْقَطْعُ، و كَذَلِكَ الْجَذُّ وَالْجَزُّ وَالْجَزُّ وَالْجَزْمُ (۵) [۶]. و الخذ، الشق (۷)، و هو من باب القطع ايضا. فَلَا تَكْفِي مَرِيئُهُ، آنگه رسول را- عليه السلام- نهی کرد از آن که شاکه باشد و شک کند در بطلان عبادت اصنام، و مراد رسول است و امت به یک جای. و هؤلا، اشارت است به آن بت پرستان. آنگه [گفت] (۸): مَا يَعْبُدُونَ، اینان نمی پرستند اینکه اصنام (۹) اَلْمَا چنان که پدرانشان پرستیدند علی العمی و الجهالة و التقلید، و وجدان الالباء علیها بطریقه الاقتداء، نه بر رشدی و بصیرتی. وَإِنَّا لَمَوْفُؤُهُمْ، و ما بحق به ایشان برسیم و نصیب ایشان از عقاب تمام بدهیم بی نقصانی، و آیت مشتمل است بر نهی از عبادت اصنام و مذمت و ملامت ایشان و تهدید و وعید مر ایشان را. ----- (۸-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۲). آو، آج،

بم: سعدوا و اسعید، آز: سعدوا و اسعدوا. (۳). اساس: آن که، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۴). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۶). مج: و الجزم و الحزم. (۷-۵). آو، آج، بم، آز: العشق. (۹). آج، مل، لب، آز را. صفحه: ۳۴۱ و لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ، بدرستی که ما دادیم کتاب به موسی. و «۱» خلاف کردند، یعنی در کتاب او، و مراد به کتاب تورات است، و مراد به خلاف تکذیب. ایشان است آن را. و مورد آیت تسلیت رسول است- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- تا بدانند که اول «۲» صادق که او را تکذیب کردند و در صحت قول و نبوت او خلاف کردند نه او بود، بل پیش «۳» او امتان دیگر خلاف کردند در کتب اوایل. و لَوْلَا كَلِمَةٌ، و اگر نه سخنی است که سابق [۱۹۹-ر]، شده است از خدای- جل جلاله- و آن، آن است که گفت: عذاب مستحقان تأخیر کنم تا قیامت برای صلاح تکلیف را، حکم بکردندی میان ایشان و کار بگزاردندی. و جزای هر کس «۴» بر وفق عمل او در کنار او کردندی «۵»، و لکن مصلحت اقتضای تأخیر حساب و جزا و ثواب و عقاب می کند. آنگه گفت: ایشان در شکی اند از اینکه کار که تو ایشان را به آن خبر می دهی. مُرِيبٌ، در شک افکننده «۶»، و الریب ابلغ من الشک، يقال را به یریه، و ارابه یریه. و فی المثل: دع ما یریبک الی مالا- یریبک. قوله: وَإِنَّ كُلًّا لَّمَّا لَيُؤْفِقُنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ، قراء خلاف کردند در آن و لما. ابن کثیر و نافع خواندند: به تخفیف «ان» و «لما» جمیعاً، و ابن عامر و حفص عن عاصم خواندند: به تشدید هما معا «و ان کلاً لماً». ابو بکر عن عاصم خواند: به تخفیف اول و تشدید دوم، و ابو عمرو و کسائی «۷» به تشدید اول و تخفیف دوم. و در معنی «لماً» به تشدید چند وجه گفتند، قراء

گفت: [تقدیر او «لمّا» بوده است و] «ا» اصل او «لمن ما» بوده است، «نون» را برای ادغام «میم» کردند، سه میم حاصل آمد یکی بیفگندند و آنکه دو بماند ادغام کردند، و مثله قول الشّاعر: و أنّی لَمّا «۹» اصدر الامر وجهه اذا هو اعیى بالسبیل مصادره ----- (۱). آو، آج، بم، مل، لب، آز: در او. [.....]

(۲). اساس: کاول/ که اول. (۳). مل از. (۴). همه نسخه بدلها: کسی. (۵). مل: نهادندی. (۶). آج، لب، آز: شک افگنده. (۷). آج، مل، معج خواندند. (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۹). چاپ مرحوم شعرانی: لمّا، ایضا: تفسیر طبری (۱۵/۴۹۴). صفحه: ۳۴۲ و بر اینکه وجه معنی آن بود که: همه کس از اینکه مذکوران یا «۱» مختلفان از آنانند که خدای تعالی جزای ایشان بتمامی بخواهد دادن. وجهی دگر زججاج گفت: «لَمّا» به معنی «الّا» است، کقولهم: سألنک لَمّا فعلت و نشدتک لَمّا فعلت کذا، و المعنی الّا فعلت کذا، و مثله قوله: إنّ کُلّ نفسٍ لَمّا علیها حافِظٌ «۲»، و بر اینکه وجه «ان» به معنی «ما» ی نافییه باشد، و التّقدیر: ما کلهم «۳» الّا و الله یوفیهم الجزاء، هیچ کس نخواهد بودن الّا و خدای جزای او بدهد. بر اینکه وجه طعن کرد و گفت: اینکه روا نباشد مگر در قسم، چه اگر روا بودی صحیح بودی گفتن: جاءنی القوم لَمّا زیدا، بمعنی الّا زیدا، و اینکه نشاید بلا «۴» خلاف. [دیگر آن که: «ان» به معنی «ما» ی نافییه نصب اسم نکند الّا علی قول شاذ غیر معروف] «۵». وجه سه ام «۶» مازنی «۷» گفت: ان «۸» مخفّف بوده است مشدّد کردند برای تأکید، و بر اینکه وجه «ما» زیادت بود، و معنی آن بود که: و ان کلاً لَمّا لیوفینهم الجزاء، و بر اینکه وجه چون «ما» صلّه کنند، «لام» مشکل ماند- اعنی «لام» لَمّا. وجه چهارم: زججاج گفت: لَمّا، من «لممت الشیء» اذا جمعته باشد، آنکه آن را بنا کردند علی فعلی، و آن را لا ینصرف کردند چون تتری، و معنی آن باشد: و ان کلاً جمیعاً لیوفینهم، ما همه را جزا بدهیم، و اینکه وجه متعسّف است. وجه پنجم، قراءت زهری: و ان کلاً لَمّا- به تنوین، هم از اینکه اشتقاق که لم است «۹» به معنی جمع و معنی همان باشد «و ان کلاً جمیعاً»، و خلاف در قراءت باشد در معنی موافق بود آن قول را [که] «۱۰» پیش از اینکه از زججاج حکایت کردیم. اما بر قراءت آن کس که «لما» مخفّف خواند، در «لام» چند وجه گفتند، یکی آن که: «لام» قسم است که در «ما» «۱۱» تأکید شد، و شاید که «لام» ابتدا بود که در «ما» ی موصوله شده باشد، و مثله قوله: و إنّ منکم لمن لیبطّن... «۱۲»، و

کما ----- (۱). آج، مل، معج، لب، آز: با. (۲). سوره طارق (۸۶) آیه ۴. (۳). مل: کل قوم. (۴). مل: و لا. (۵-۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۶). آج، مل، معج، لب، آز: سیوم، آو، بم: سیم. [.....]

(۷). اساس: مازن، به قیاس، با نسخه آو و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). معج: اینکه. (۹). آو، آج، بم، لب، آز: راست. (۱۱). معج: در اینکه جا. (۱۲). سوره نساء (۴) آیه ۷۲. صفحه: ۳۴۳ حکى عن العرب: أنّی لیحمد الله لصالح. ابو علی گفت: اما آن کس که او خواند به تشدید «ان» و تخفیف «لما» وجه قراءت او ظاهر است برای آن که «کلاً» منصوب است به «ان»، و آن که «لام» ابتدا برای خبر ان شد و لام دیگر که در فعل شد جواب قسمی مضمّر است، چون دو «لام» ملتی شدند یکی برای خبر ان «۱» و یکی برای جواب قسم، فصل کردند میان ایشان به «ما» «۲» گفت: دلیل بر آن که «لام» دوم قسم راست آن است که، «نون» تأکید در آخر فعل آمد «۳»، و معنی آن که: همه را، به خدای که جزا دهد خدای. و اما بر قراءت آن کس که «ان» مخفّف خواند و «لما» به تشدید، ان مخفّفه باشد از ثقیله و با «۴» تخفیف عمل دادند او را، چنان که شاعر گفت: و وجه مشرق النحر کأن ثدییه حقان [و سیبویه گفت: سمعت عمّن اثنی به من العرب ان عمراً لمنطلق. و اهل مدینه خواندند] «۵»: و ان کلاً لَمّا جمیع لدینا محضرون «۶»، با تخفیف «ان» نصب کردند، گفت: و وجه عمل او با تخفیف آن است که، او در عمل نایب فعل است و فعل با حذف عمل کند. و اما بر قول «۷» آن کس که «ان» مشدّد خواند [یا مخفّف و «لما» به تشدید خواند]

قراءت هر دو مشکل است برای آن که «ان» که مخفّفه باشد از ثقیله باشد با «لما» مشدّد [معنی] «۸» نگیرد برای آن که «لما» به معنی «الّا» بود، و اینکه چنان بود که گویی: ان زیدا الّا منطلق، و اینکه معنی ندارد، اما قول العرب: نشدتک الله لَمّا فعلت و الّا فعلت، خلیل گفت معنی آن است که: اقسمت علیک لتفعلن، و انما الّا و لَمّا برای آن در او شد تا اینکه معنی دهد ما استلک الّا فعل کذا، و اگر

[چه] «۹» حرف نفی در لفظ نیست در معنی هست و در اینکه آیت اینکه معنی [۱۹۹-پ]

صورت نمی‌بندد آن در «۱۰» قراءت مشکل است، اینکه جمله [ای است]

از آنچه شیخ ابو علی الفارسی «۱۱» در کتاب حجت ذکر کرد، و تضعیف کرد -----
 (۱). آج، لب، آز: آن. (۲). مل و. (۳). آو، آج، بم، لب، آز: در آمد. (۴). آو، آج، بم، لب، آز: به ما، میج: ما. (۵-۸-۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، افزوده شد. (۶). سوره یس (۳۶) آیه ۳۲. (۷). آو، آج، بم، مل، لب، آز: قراءت. (۱۰). آو، آج، بم، مل، لب، آز: دو. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: ابو علی فارسی، مل: ابو علی پارسی. [.....]

صفحه ۳۴۴: شیخ ابو علی اینکه وجه را که از فراء حکایت کردیم اولاً به آن که «۱» گفت: در اینکه سورت «۲» «میم» ها بیش از اینکه مجتمع شد که هیچ را حذف نکردند، یعنی آن قول که گفت: اصل «لمن ما» «۳» بوده است، «نون» را «میم» کرده‌اند برای ادغام، و سه «میم» جمع شده است که «۴» نه چهار «میم» جمع شد در اینکه سورت «۵» فی قوله: ... وَ عَلِيٌّ أُمَمٌ مِّمَّنْ مَعَكَ «۶»، و هیچ نیفکنند. و از کسائی حکایت کردند که او گفت- من وجه تثقیل: «لما» در اینکه آیت نمی‌شناسم، و شیخ ابو علی [گوید: کسائی اینکه که گفت دور نگفت از صواب و شیخ ابو علی] «۷» گفت: اگر چنان که «ان» را تخفیف کردند «۸» و «لما» را تثقیل، و آن را بر «ما» ی نفی تفسیر دهند و تفسیر آیت چنین گویند: و ما کلّ الا لیوفیهم الله الجزاء، چنان که دگر جای گفت: ... وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا «۹»، یعنی، ما کل- ذلك الا متاع الحیوة الدنیا، روشن بودی در معنی، اما نصب کلاً مشکل باشد با اینکه معنی- و الله اعلم بمراده. و اینکه جمله نحو، اینکه جا برای آن گفته شد که، خواستم تا معنی آیت بر قراءات «۱۰» روشن شود و قراءت صحیح و معترض پیدا شود، و الا در پارسی اطباب در نحو شرط نیست، و بر جمله معنی آیت آن است که: خدای تعالی همه کس را جزای عمل بتمامی بدهد، یا هیچ کس نباشد و الا او را جزای عمل بتمامی بدهد «۱۱»، و معنی از اینکه دو بیرون نیست بر اینکه اختلاف قراءات و وجوه که ذکر کرده شد. إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ «۱۲» وَ لَا تَطْعَوَا، وَ طغیان مکنی و تجاوز، حد «۵» و اندازه کارها و حدود شرع نگاه داری که خدای تعالی به احوال شما دانا و بیناست. عبد الله عباس گفت: هیچ آیت بر رسول- علیه السلام- نیامد از اینکه آیت سخت‌تر، و برای آن گفت اصحابان را آنکه که او را گفتند: یا رسول الله؟ اسرع الیک الشیب، پیری به تو شتافت، گفت: شیبیتی سوره هود، سوره هود مرا پیر بکرد، و فی روایه: و اخواتها. وَ لَا تَرَکُنُوا، آنکه گفت: ای مکلفان از بندگان و پرستاران؟ پناه با ظالمان مدهی و با ایشان ساکن مشوی، و با ایشان دوستی مکنی که پس آنکه شما را دوزخ برسد و آتش «۶» عذاب او به شما رسد. عبد الله عباس گفت: لا تمیلوا الیهم، میل مکنی به ظالمان. ابو العالیه گفت: لا ترضوا باعمالهم، به عمل ایشان راضی مباشی. قتاده گفت: لا تلحقوا بهم، با ایشان مشوی. سدی و ابن زید گفتند: یعنی مدهنت مکنی با ظالمان، بل حق بگوی «۷». ابن کيسان گفت: لا تسکنوا الیهم، با ایشان آرام مگیری که پس آتش دوزخ به شما رسد، و شما را بدون خدای- یعنی جز خدای- [هیچ] «۸» یاری نباشد و شما را نصرت نکنند «۹». ----- (۱-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و

دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۳). آو، آج، بم: کار بخواهد کردن. (۴-۸). همه نسخه بدلها، بجز مل تو. (۵). آج، لب: از حد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز لب: و. (۷). آج، مل، میج، لب، آز: بگویند. (۹). میج: نکنند. صفحه ۳۴۶ در خبر است که: چون روز قیامت باشد، منادی از قبل رب العزة ندا کند، گوید: اینکه الظلمة و اعوان الظلمة، کجااند ظالمان و اعوانان «۱» ظالمان؟ جمع کنند «۲» ایشان را، حتی من الاق لهم دواة او بری لهم قلم، تا آن کس که برای ایشان دواتی سیاه کرده باشد یا قلمی تراشیده باشد. آنکه همه را در تابوتی کنند از آتش، و به روایتی دیگر در تابوتی از آهن و در قعر دوزخ اندازند، و قوله: فَتَمَسَّكُمْ النَّارُ، برای آن منصوب است که جواب نهی است به «فا»، و «ما» نفی است و «من» زیادت است مؤکد نفی. وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ، آنکه گفت: نماز بر پای دار «۳» در دو طرف روز، یعنی نماز بامداد و نماز شام، اینکه قول عبد الله عباس است. مجاهد گفت: نماز بامداد و نماز خفتن، تا پنج نماز داخل باشد در او. و

قرطی گفت: نماز بامداد [۲۰۰-ر]

خواست و پیشین و دیگر. ضحاک گفت: نماز بامداد و نماز دیگر خواست. مقاتل گفت: در یک طرف روز نماز بامداد و نماز پیشین بکن، و در طرف دیگر [نماز دیگر و] «۴» نماز شام بکن. و زَلْفًا مِنَ اللَّيْلِ، در پاره‌ای از شب نماز خفتن بکن، و اینکه قول قریتر است از همه. حسن بصری گفت: زَلْفًا مِنَ اللَّيْلِ، یعنی نماز شام و نماز خفتن. اخفش «۵» گفت: زلف اللیل ساعاته «۶»، واحدها زلفه، ساعات شب باشد، یکی را زلفه گویند و اصل زلفه منزلت و قربت باشد، و مزدلفه از اینکه جاست که آن منزلی است از پس عرفات نزدیک به او، قال العجاج: ناج طواه الأین ممّا و جفا طیّ اللیالی زلفا فزلفا ماوّه الهلال حتی احقوقفا و ابو جعفر خواند: زلفا، اتبع الضّمّه الضّمّه، و ابن محیص خواند: زلفا، بسکون اللام. مجاهد خواند: و زلفی، به وزن قریبی. إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ، در حسنات خلاف کردند، بیشتر مفسران گفتند: نماز پنج «۷» است. مجاهد گفت: قول -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: اعوان. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل و مج: جمع کنید. (۳). آج، لب، آز: بر پای دارید. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). اساس: حسن، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۶). اساس: ساعته، به قیاس با نسخه آو، تصحیح شد. (۷). آج، لب، آز: پنجگانه. صفحه: ۳۴۷ سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر است. بعضی مفسران گفتند: آیت در مردی آمد نام او ابو الیسر «۱» عمرو بن عربّه «۲» الانصاری- و او خرما فروختی- زنی بیامد تا از او خرما خرد، زن بجمال بود «۳»، گفت: اینکه خرما نیک نیست که اینکه جا هست، به خانه بهتر ازین هست اگر خواهی به خانه من آی. زن با او به خانه رفت، او زن را در آویخت «۴» و در برگرفت و بوسه داد. زن گفت: اتق «۵» الله، از خدای بترس؟ مرد بترسید و پشیمان شد، بیامد گفت: یا رسول الله: چه گویی در مردی که او در زنی آویزد و از او مراد خود حاصل کند مگر جماع! رسول- علیه السلام- هیچ جواب نداد تا وحی آمد، یکی از جمله صحابه گفت: خدای بر تو پوشیده بود اگر تو بر خویشتن «۶» پوشیدی. وقت نماز دیگر در آمد، رسول- علیه السلام- نماز بگزارد و جبریل آمد و اینکه آیت آورد رسول- علیه السلام- گفت: ابو الیسر «۷» کجا است! او پیش آمد، و گفت: با ما نماز کردی! گفت: آری ای رسول الله؟ گفت: خدای تعالی اینکه نماز را به کفارت گناهت کرد و آیت فرستاد که: إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ بعضی دگر مفسران گفتند: مراد به حسنات توبه است و به اذهاب اسقاط الله تعالی عقاب السیئات عندها تفضلاً. بعضی دگر [از اهل] «۸» اصول گفتند که: دوام بر ادای واجبات و نوافل دعوت کند مکلف را با ترک سیئات پس به منزلت اذهاب باشد آن را مقارنه «۹» و تشبیها، و اینکه وجهی است نیکو و معتمد در تأویل آیت. و اما قول آن کس که به اینکه آیت استدلال کرد بر احباط درست نیست کما دلت «۱۰» الأدلّه علی فساد الاحباط عقلا و شرعا. ذلک ذکره للذاکرین، و اینکه یاد- کردی «۱۱» است یاد کنندگان را. و اصبر، آنکه گفت: یا محمد؟ صبر و شکیبایی پیشه کن که خدای تعالی رنج نیکوکاران ضایع نکند. و «صبر»، حبس نفس بود بود علی ما یکره «۱۲»، و نقیضه الجزع، -----

----- (۷-۱). آو، آج، بم، مج، لب، آز: ابو الیسیر، مل: ابو البشیر. [.....]

(۲). مل: عربیه. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مج او. (۴). آو، آج، بم، مج، لب، آز: در زن آویخت، مل: با زن در آویخت. (۵). آو، بم: اتقوا. (۶). آو: خوشتن. (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۹). آو، بم، مج: مقاربه، آج، لب، آز: مفارقه. (۱۰). آو، آج، بم، مج، لب، آز: لما دلالة. (۱۱). آو، آج، بم، لب، آز: یاد کردنی. (۱۲). مج: تکره. صفحه: ۳۴۸ قال الشاعر: فان تصبرا فالصبر خیر مغتیه و ان تجزعا فالامر ما تریان قوله: فَلَوْ لَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ، المعنی: فهلا كان، و لم «۱» کان، چرا نبودند از قرون و امتان گذشته از پیش شما که من ایشان را به هلاک کردم به گناهشان، از عاد و ثمود، خداوند یقین از عدل «۲» و دین که امر به معروف کردند و نهی منکر کردند تا من ایشان را هلاک نکردم به گناهشان «۳». آنکه استثنا کرد از ایشان مؤمنان را و اتباع انبیا را، گفت: إَلْمَا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَبْنَا مِنْهُمْ، مگر اندکی از آنان که ما ایشان را برهانیدیم از جمله ایشان. و «کان» تامه است و فاعل او أُولُوا بَقِيَّةً است. و «اولوا»، جمع «ذو» باشد علی غیر لفظه «۴»، یعنی چون بود که از آن امتان سلف هیچ

بقیّتی نماند که امر به معروف کردند و نهی کردند از فساد در زمین؟ آنکه استدراک کرد، گفت: اندکی بودند که من ایشان را از [هلاک برهانیدم. آنکه گفت: وَ اتَّبِعِ الدِّينَ ظَلْمًا، و پیروی کردند] «۵» ظالمان آن مال و نعمت را و لذت و تنعم را که در آن رها کرده بود «۶»، ایشان را. و المترف، المبقی «۷» فی الملک و التعمه. و اُترَفُوا، نعموا. فیهِ وَ کَانُوا مُجْرِمِينَ، و ایشان خود در اصل مجرم و گناهکار و کافر بودند. آنکه بیان کرد که: من اینکه شهرها که هلاک کردم از جمله قوم نوح و عاد و ثمود، [۲۰۰-پ]

و قوم شعیب و قوم لوط که من ایشان را عذاب کردم، نه بر سبیل ظلم بود که من از آنان نباشم که کسی را هلاک کنم بظلم، و او مصلح و نکوکار باشد. و «واو» فی قوله: وَ أَهْلُهَا مُصْلِحُونَ، «واو» حال است. و قوله: وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً، آنکه گفت: اگر خدای خواستی مردمان همه را یک امت کردی. وَ لَا- يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ، و لکن ایشان به زایل نمی‌باشند مختلف، با یکدیگر خلاف می‌کنند. ----- (۱). اساس: لمن، با توجه به آو، و دیگر نسخه‌ها بدلها،

تصحیح شد. (۲). مل: یعنی از عقل. (۳). همه نسخه بدلها، مجز مل و مج: گناهانشان. (۴). لب، آز: لفظ. [.....]

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها: بودند. (۷). مل: المنقی، چاپ مرحوم شعرانی: المبعی. صفحه: ۳۴۹، إِلَّا مِنْ رَحْمِ رَبِّكَ، اَلَا أَنْ رَا كِه خدای بر او رحمت کند. وَ لِذَلِكَ خَلَقَهُمْ، و برای آن آفرید ایشان را. و در اینکه آیت چند سؤال است، یکی آن که گفت: اگر خدای خواستی مردم یک ملت بودند، یعنی همه مسلمان بودند، چون نبودند دلیل آن کند که نخواست. دگر آن که گفت: وَ لِذَلِكَ خَلَقَهُمْ، و ایشان را برای آن آفرید، از دو بیرون نیست: یا اشارت به «ذلک» راجع است با «رحمت»، یا به «اختلاف». اگر با «رحمت» راجع بودی «تلک» بایستی در کنایت از او، چه «رحمت» مؤنث است و «ذلک» اشارت به مذکر باید «۱»، یا «۲» با اختلاف شود، و اینکه به خلاف مذهب شماست که خدای تعالی خلقان را برای اختلاف آفریند. دگر آن که: اگر رحمت را به رقت قلب تفسیر کنند، لایق نباشد به خدای، و اگر به غفران و اسقاط عقاب تفسیر کنند هم بر مذهب شما راست نیست، برای آن که خلقان را خدای تعالی [نه] «۳» برای اینکه آفرید. اما، جواب از سؤال اول [در باب] «۴» مشیت، گوئیم: خدای تعالی به اینکه مشیت، مشیت قهر و غلبه و إلجاء و اکراه خواست، گفت: اگر من خواستی مردمان همه را یک امت کردم و همه را بر ایمان حمل کردم [و قهر کردم] «۵»، یعنی من بر آن قادرم و ایشان بر اینکه کفر که کردند مرا اعجاز [نکردند] «۶»، و مانند اینکه در قرآن بسیار است، و اینکه طریقت مستقصی رفته است جایهای دیگر. اما اشارت به لفظ «ذلک» راجع است با رحمت دون اختلاف برای دلالت عقل و شهادت لفظ. اما دلالت عقل از آن جا که در عقل مقرر است که نیکو نبود که حق تعالی خلقان را برای اختلاف آفریند، و غرض او در «۷» خلق ایشان اختلاف باشد،

----- (۱). مل: باشد. (۲). اساس: تا، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۳-۴-۵-۶). اساس:

ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مج: از. صفحه: ۳۵۰ چه حق تعالی نهی کرده است از اختلاف و کاره است آن را، و امر کرده است به اتفاق و وعده ثواب داده بر آن و بر آن وعید کرده. و امّا شهادة اللفظ از آن جاست که، کنایت به لفظ رحمت نزدیکتر است از آن که به لفظ اختلاف و ردّ الکنایه الی اقرب المذکورین اولی. اما سؤال سایل بر اینکه که: اگر راجع بودی با رحمت، تلک بایستی که رحمت مؤنث است، از او چند جواب است: یکی آن که: تأنیث رحمت نه حقیقی است، و چون تأنیث نه حقیقی باشد از او به لفظ تذکیر و تأنیث کنایت کنند و وصف کنند، الا تری الی قوله تعالی: ... إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ «۱»، و لم یقل: قریب. جواب دگر آن که: عرب را عادت است که کنایت یک بار با لفظ دهد «۲» و یک بار با معنی. و معنی «رحمت»، فضل و انعام باشد، و گویند: سزنی کلمتک یعنون کلامک، قال الله تعالی: هذا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي... «۳»، اراد هذا فضل من ربی، قالت الخنساء: فذلک یا هند الرزیه فاعلمی و نیران حرب حین شب و قودها ارادت الرزاء، و قال امرؤ القیس. برهره رخصه روده کخرعوبه البانۀ المنظر و لم یقل منظره، لأنه ردّ الی معناه، و هو الغصن «۴»، و قال زیاد الاعجم: انّ السّیماحة و الشّجاعه ضمنا قبرا بمر و علی «۵» الطریق الواضح و لم یقل ضمنا «۶»، برای آن که مصدر را تأنیث نکنند،

و اگر گویند: ردّ کرد با معنی و اراد الجود و البأس «۷» هم نیک باشد. و جواب دیگر آن است که: ردّ کنایت با لفظ فعل کرده است، و لفظ الفعل مذکر ----- (۱). سوره اعراف (۷) آیه ۵۶. (۲). آو، آج، بم: کنند، مل، مج، لب، آز: دهند. (۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۹۸. (۴). همه نسخه بدلها: و منظره نگفت، برای آن که رد کرد با معنی و آن غصن باشد. (۵). چاپ مرحوم شعرانی: فی. (۶). لب: ضمنا. (۷). اساس: الناس، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۳۵۱ و مراد به لفظ فعل قوله: رَحِمَ «۱» و لِتَذَلِّكَ، و المعنی، و لان یرحمهم «۲» خلقهم. جواب دیگر از اصل مسأله آن است که: «ذلک»، راجع نیست با لفظ و معنی «رحمت»، و نه نیز با «اختلاف»، بل راجع است الی کونهم أُمَّةً وَاحِدَةً مجتمعی علی الایمان، و اینکه وجهی لایق است برای آن که اتفاق است که: خدای تعالی خلقان را [۲۰۱- ر]

برای ایمان و طاعت آفرید، فی قوله: وَ مَا خَلَقْتَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ «۳». بعضی دگر از اهل تأویل گفتند: مراد آن است که، اگر من خواهم همه خلقان را یک امت کنم، یعنی همه را به بهشت برم تا همه در اینکه باب یک امت و یک جبلت و یک جنس باشند، و اینکه جاری مجرای آن آیت بود که گفت: وَ لَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى... «۴»، و مراد به اینکه «هدی» راه بهشت «۵»، و لا محال خدای ایشان را لابد برای ایمان و طاعت آفریده است. وَ لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ، و اینان به زایل نباشند «۶»، اختلاف می کنند و مختلف می شوند. مراد اختلاف در دین است و آن که از ره دین می بشوند «۷». و ابو مسلم محمد بن بحر گفت: مراد به اختلاف آن است که، یخلف خلفهم [سلفهم] «۸» فی الکفر، که خلف ایشان در کفر به دنبال سلف می شوند، و منه قولهم: ما اختلف الجدیدان و المعصران، ای جاء کل واحد منهما بعقب صاحبه و خلفه، و مثله قولهم: اقتتلوا «۹»، و المعنی: قتل بعضهم بعضا. اما «رحمت»، رقت قلب نباشد چنان که سایل گفت، و لکن فعل احسان و نعمت باشد به دلیل آن که [اگر] «۱۰» رقیق القلب «۱۱» احسان و فضل «۱۲» نکند او را وصف ----- (۱). آو، بم: الا من رحمه، آج، مج، لب، آز: الا من رحم. (۲).

آو، آج، بم، لب، آز: برحمتهم. (۳). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۶. (۴). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مج است. (۶). همه نسخه بدلها: نمی باشند. (۷). اساس: نشوند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸-۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۹). آج، آز: اقتلوا. (۱۱). همه نسخه بدلها: القلبی. (۱۲). آج، لب، آز: فضلی. صفحه : ۳۵۲ نکنند به رحمت، و ایشان- اعنی عرب- وصف کنند آن را که انعام و افضال کند، به آن که رحیم است و اگر چه از او رقت دل «۱» ندانند، پس معنی رحمت به فضل و احسان قریبتر است از آن که به رقت قلب، نبینی که خدای تعالی قرآن را وصف کرد به آن که رحمت است، و رقت قلب در قرآن صورت نبندد و آنان را که اینکه گفتند، غلط از آن جا افتاد که در بیشتر احوال در حق ما اینکه نعمت و احسان مصاحب باشد رقت قلب را، که یکی «۲» از ما بر کسی دلش رقیق شود بر او نعمتی کند گمان بردند «۳» که رحمت از «۴» رقت قلب است، چنان که گروهی را شهوت به ارادت ملتبس شد برای آن که عند شهوت بیشتر احوال محبت باشد، و رحمت مختص نیست به عفو و اسقاط عقاب، بل عام است فی ضروب النعم و الاحسان، نبینی که منعم را بر کسی راحم و رحیم خوانند و اگر [چه] «۵» هیچ اسقاط مضرّتی نکرده باشد. حق تعالی در اینکه آیت چنین فرمود «۶»: اگر خدای تعالی خواستی خلقان عالم جمله را بر ایمان داشتی و قهر کردی، و لکن نکرد و ایشان را با اختیار خود رها کرد تا ایشان هر کسی سر به رهی نهادند و به مختلف «۷» شدند و بر سر آن اختلاف می بودند. آنکه خواست «۸» تا استثنا کند گروهی را، گفت: اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ، اَلَا آن کس را که خدای بر او رحمت کرده بود، که به رحمت و لطف خدای تعالی از آن اختلاف امتناع کند و نظر کند و ایمان تحصیل کند، و خدای تعالی خلقان را خود برای رحمت آفریده است. وَ تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ، و تمام شد سخن خدای تعالی که گفت: پر باز «۹» کنم دوزخ از جن و انس، از پری و آدمی. و مورد اینکه کلمه تهدید و تحذیر است خلقان را، از آن که از آنان باشند که خدای تعالی دوزخ «۱۰» به ایشان پر باز «۱۱» کند، و تمام کلمه وقوع مخبر خبر باشد علی ما اخبر عنه.

و انما اراد قوله: ----- (۱). مج: قلب. (۲). آو، آج، بم، مل، مج، آز را. (۳). چاپ مرحوم شعرانی: برند. [.....]

(۴). آو، آج، بم، آز: آن، مل: او. (۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۶). آج، مل که. (۷). همه نسخه بدلها: و مختلف. (۸). اساس: خواستند، به قیاس با نسخه آو، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹-۱۱). آج، آز: پر بار. (۱۰). آج، آز را. صفحه: ۳۵۳ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ، لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ... «۱»، و اینکه «لام» جواب قسمی مضمراست، و التقدير: قسما لأملأَنَّ، و يمينا لا ملان، و به جای «لام» گفتند: «أن» بشاید «أ» اینکه جا و هر کجا تأویل آن باشد که: بلغنی او انتهى الی، او قیل لی یقول بدا لی لأضربنک، و بدا لی ان اضربک، و اینکه قول کوفیان است و همانا مطرد نبود همه جای- و الله اعلم. قوله: وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ، التقدير: و كل القصص نقضه عليك. و نصب او بر مفعول به «۳» باشد، ما همه قصه «۴» پیغامبران با تو می گویم. و «من»، تبیین را باشد «۵». ما نُثَبَّتْ بِهِ فُؤَادُكَ، بر اینکه قول بدل باشد از او، بدل البعض من الكل. و گفته اند: اینکه «ما» مفعول به است، و «كُلًّا» مصدر است چنان که: قصصت كل القصص و حکیت كل الحکایه و حق الحکایه و ما ا شبه ذلك. و «انباء»، جمع نبأ باشد، و نبأ خبری بود که در او شائی بزرگ بود، یقولون: لهذا الامر نبأ و شأن و خطب بمعنى «۶». قوله: ما نُثَبَّتْ بِهِ فُؤَادُكَ، آنچه به آن دل تو بر جای داریم. در او دو قول گفتند، یکی آن که: به تسکین و تقویت، و دویم «۷»: به دلالت و حجت و الطافی که تو را در آن بود از نفی شبهت. قوله: وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ، و حق به تو آمد در اینکه. عبد الله عیاس و حسن و مجاهد گفتند: یعنی در اینکه سورت، و جبائی گفت: [۲۰۱-پ]

فی هذه الانباء و الاخبار. زجاج گفت: فی هذه الازمان و الايام. قتاده گفت: یعنی فی هذه الدنيا، و قول اول درست تر است. و مَوْعِظَةٌ، و حق را برای آن تعریف کرد که یکی است، و تنکیر مَوْعِظَةٌ و ذکری برای آن است که، موعظه انواع باشد، حق تعالی نوعی از آن انواع خواست، و «۸» پندی و یاد کردی «۹» و یاد دادنی «۱۰» است مؤمنان را. و قُلْ لِلَّذِينَ لَا- يُؤْمِنُونَ اَعْمَلُوا، و بگو ای محمّد اینکه کافران مصرّ بر کفر را: ----- (۱). سوره ص (۳۸) آیه ۸۴ و ۸۵. (۲).

اساس: نشاید، آج، بم، آز: شاید، به قیاس با نسخه مج، تصحیح شد. (۳). آج، بم، آز: مفعول، مل: مفعول له. (۴). همه نسخه بدلها: قصه های. (۵). چاپ مرحوم شعرانی «ما» فی قوله. (۶). آج، آز: معنی. (۷). آج، بم، مل، مج، آز: دوم. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: در او. (۹). آج، آز: یاد کردنی. (۱۰). مج: یاد دادی. صفحه: ۳۵۴ اَعْمَلُوا عَلَى مَكَائِتِكُمْ، برکنی «۱» بر تمکین «۲» و توانایی خود، یعنی مکنی «۳» آنچه توانی کردن، و اینکه بر سبیل تهدید و وعید است، و مراد نهی است یعنی مکنی، و مثله قوله: ... اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ «۴». اِنَّا عَامِلُونَ، که ما بخوایم «۵» کردن با شما آنچه سزای شماست، و اینکه اخبار است از آنچه خواهد کردن با ایشان. و اَنْتَظِرُوا اِنَّا مُنْتَظِرُونَ، و انتظار کنی که ما منتظریم، یعنی شما انتظار کنی آن خبر را که ما می دهیم که ما منتظریم آن را که شما می گویی و تهدید می کنی. و گفتند، معنی آیت آن است که گفت: شما هر چه خواهی [کنید] «۶» که ما ایمان طاعت خدای خواهیم کردن، و توقع کنی و انتظار و پای داشت آن را که کرده باشی که ما منتظریم جزای عمل خود را. و لَلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، و خدای راست غیب آسمانها و زمین، یعنی هر چه در آسمانها و زمینها پوشیده باشد خدای داند، و مورد اینکه هم وعید است. و اِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهُ، و کارها همه با او شود و مرجع و مال آن با او باشد. فَاعْبُدْهُ، او را پرست و توکل کن بر او، امر است از خدای تعالی به عبادت و پرستش او، و توکل «۷» و اعتماد کردن «۸» بر او. و مَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ، و خدای تو غافل نیست و ساهی از آنچه ایشان می کنند. اهل مدینه و ابن عامر و حفص و یعقوب خواندند: «تعملون» بالتاء علی الخطاب، از آنچه شما می کنی، و باقی قرآء به «یا» خواندند علی الخبر عن الغائب. و نیز خلاف کردند در آن که خدای «۹» گفت: و اِلَيْهِ يُرْجَعُ «۱۰». جمله قرآء خواندند: يرجع، به فتح «یا» و کسر «جیم»، مگر نافع و حفص که ایشان خواندند: به ضم -----

----- (۱). آج، مل، مج، آز: بکنید. (۲). آج، آز: تمکن. (۳). همه نسخه بدلها: بکنید. (۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰. (۵).

آج، مج، آز: نخواهیم. (۶). اساس: ندارد، آج، آز: هر چه می‌خواهید می‌کنید، مل: هر چه می‌کنید، کنید، به قیاس با نسخه مج، افزوده شد. (۷). مل: و توکل علیه. (۸). مل: اعتماد کن. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مج تعالی. (۱۰). همه نسخه بدلها الامر. صفحه: ۳۵۵ «یا» و فتح «جیم» علی ما لم یسم فاعله. قراءت اول: من رجع یرجع باشد، و قراءت دوم: من رجع یرجع «۱» و رجع هم لازم است و هم متعدی، و به مصدر فرق او پیدا شود که مصدر لازم رجوع باشد و مصدر متعدی رجع باشد. کعب الاحبار گفت: خاتمت توریت خاتمت سورت هود است، یعنی اینکه آیت - و الله اعلم و احکم «۲». تمت المجلده العاشرة من «۳» المجلدات العشرين و تلوها سورة یوسف - علیه السلام «۴» [۲۰۲- ر]. ----- (۱). آو، آج، بم، مل، آز باشد. [.....]

(۲). مل بالصواب. (۳). آو، آج، بم، مج، لب: تم الجزء العاشر من التفسیر و يتلوه فی الحادی عشر قوله سورة یوسف - علیه السلام. (۴). مل انشاء الله وحده العزيز، مج الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على خير خلقه محمد و الطيبين الطاهرين اجمعين قد وقع الفراغ من تحرير هذا التفسیر فی يوم الجمعة خامس و العشرين من شهر صفر سنة ثمان و خمسين و الف، به خط اضعف عباد الله غلام علی، اللهم اغفر لصاحبه و لکاتبه و لقارئه و لمن نظر فيه بفضلک و بکرمک و برحمتک یا ارحم الراحمين، تم. (۴). مل انشاء الله وحده العزيز، مج الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على خير خلقه محمد و الطيبين الطاهرين اجمعين قد وقع الفراغ من تحرير هذا التفسیر فی يوم الجمعة خامس و العشرين من شهر صفر سنة ثمان و خمسين و الف، به خط اضعف عباد الله غلام علی، اللهم اغفر لصاحبه و لکاتبه و لقارئه و لمن نظر فيه بفضلک و بکرمک و برحمتک یا ارحم الراحمين، تم.

جلد ۱۱

[جلد یازدهم]

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين

سورة يوسف

- علیه السلام بدان که «۱» اینکه سورت مکی است و عدد آیات او صد و یازده است و هزار و هفتصد و هفتاد و شش کلمت است و هفت هزار و صد و شصت «۲» و شش حرف است.
و روایت است از ابو امامه از ابی کعب «۳»، گفت که: رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: بندگانتان را سورت یوسف بیاموزی که هر مسلمانی که اینک سورت یوسف بخواند و اهلش را بیاموزد و زیر دستانش را، خدای تعالی سکرات مرگ و جان کندن بر او آسان کند و او را توفیق دهد تا هیچ مسلمان را حسد نبرد.

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۱ تا ۲۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۱) إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۲) نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ (۳) إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ (۴)

قال يا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۵) وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رُبُّكَ وَيَعْلَمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُمِئُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَى آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَى أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۶) لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلْسَّائِلِينَ (۷) إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِمَّا نَحْنُ مُعْصِبُهُ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۸) اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهَ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ (۹)

قال قَاتِلْ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَالْقُوَّةُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ (۱۰) قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ (۱۱) أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (۱۲) قال إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذُّئْبُ وَ أَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ (۱۳) قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذُّئْبُ وَ نَحْنُ مُعْصِبُهُ إِنَّا إِذَا لَخَاسِرُونَ (۱۴)

فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَذَا وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۱۵) وَ جَاؤُا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ (۱۶) قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَ تَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذُّئْبُ وَ مَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَ لَوْ كُنَّا صَادِقِينَ (۱۷) وَ جَاؤُا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قال بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَ اللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ (۱۸) وَ جَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قال يا بَشْرِي هَذَا غُلامٌ وَ أَسْرُوهُ بِضَاعَةً وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ (۱۹)

وَ شَرَّوهُ بِبَتْنٍ بِخَسِ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ وَ كَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ (۲۰) وَ قال الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لَامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَ لَدًّا وَ كَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ وَ لِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَ اللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۲۱)

[ترجمه]

اینکه آیت‌های دفتر بیان «۴» کننده است.

ما فرو فرستادیم قرآنی به تازی تا همانا شما بدانید.

ما قصه کنیم «۵» بر تو نکوترین قصه‌ها به آن وحی که

(۱). قم، آو، بم سورت یوسف - علیه السلام.

(۲). قم: شست.

(۳). قم، آو، بم که رسول - علیه السلام - گفت.

(۴). قم: پیدا.

(۵). آو، بم: می کنیم.

صفحه : ۲

کردیم «۱» بر تو اینکه کتاب را و بدرستی که بودی تو از پیش اینکه از جمله نیاگاهان «۲».

چون گفت یوسف پدرش را ای پدر من، من دیدم یازده ستاره و آفتاب و ماه را، دیدمشان که مرا می سجده کردند «۳».

گفت ای پسرک من قصه مکن خوابت را بر برادرانت که بکنند با تو حیلتی که دیو مر مردم را دشمنی است آشکارا.

و همچنین برگزید تو را خدایت و بیاموزد تو را از تأویل خواب و تمام کند نعمتش بر تو و بر آل یعقوب، چنان که تمام کرد آن را بر دو پدرت از پیش اینکه ابراهیم و اسحاق که خدای تو دانا و محکم کار است.

بود «۴» در یوسف و برادرانش دلیلهایی پرسندگان را.

چون گفتند که یوسف و برادرش دوست تر است به پدر از ما و ما گروهی ایم پدر ما در گمراهی است روشن.

بکشی یوسف را یا بیندازی او را به زمینی [تا خالی شود شما] «۵» را روی پدرتان را و باشی از پس او گروهی نیکان.

گفت گوینده‌ای از ایشان: مکشی یوسف را و در اندازی او را در قعر [چاه تا بر آرد او را بهری] «۶» رهگذریان، اگر شما خواهی کردن.

(۱). قم: به آنچه وحی کردیم، آو، بم: به آنکه وحی کردیم.

(۲). قم: غافلان.

(۳). قم: مرا سجده می کردند، آو، بم: مرا سجده کردند.

(۴). قم: بدرستی که بود.

(۵-۶). اساس، زیر برش صحافی رفته، از قم، افزوده شد.

صفحه : ۳

گفتند: [ای پدر] «۱» ما چه بوده است تو را که ایمن نمی داری ما را بر یوسف، و ما او را نصیحت کنیم «۲» [۱-پ].

«۳»

بفرست او را با ما فردا تا بچرد و بازی کند و ما او را نگاهداریم «۴».

گفت دژم کند «۵» مرا آن که ببری شما او را و ترسم که بخورد او را گرگ و شما از او بی خبر باشی.

گفتند: اگر بخورد او را گرگ- و ما جماعتی ایم- ما آنکه زیان کاران باشیم.

چون بردند او را و عزم کردند «۶» که کنند او را در قعر چاه، و وحی کردیم به او که خبر دهی «۷» تو ایشان را به کارشان اینکه، و ایشان نمی دانند.

آمدند به پدرشان شبانگاه می گریستند.

گفتند: ای پدر ما، ما برفتیم «۸» و سبق می بردیم و رها کردیم یوسف را بنزدیک متاع ما، بخورد او را گرگ و تو باور نداری «۹» ما را و اگر چه ما راستیگریم «۱۰».

آوردند بر پیرهن خونی دروغ، گفت: بل بیاراست

(۱). اساس، زیر برش صحافی رفته، از قم، افزوده شد. [...]

(۲). قم: کنندگانیم.

(۳). اساس، قم، آو: نرتع و نلعب، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۴). قم: نگاهداران ایم.

(۵). آو، بم: اندوهگن کند.

(۶). آو، بم، آج: گرد آمدند.

- (۷). آو، بم، آج: خیر کردی.
 (۸). آو، بم: بشدیم.
 (۹). قم: نیستی تو بیاور دارنده.
 (۱۰). قم: هستیم ما راست گویان، آو، بم، آج: راست گویان ایم.

صفحه : ۴

برای شما تنهای شما کاری، صبری نیکو، و از خدای یاری در خواسته است «۱» بر آنچه وصف می کنی.
 آمدند رهگذریانی بفرستادند پیشرو «۲» ایشان را، فرو گذاشت دلوش، گفت: ای مژده من؟ اینکه غلامی است، و پنهان کردند «۳» او را برای بضاعت، و خدای عالم است «۴» به آنچه کردند ایشان.
 بفروختند او را به بهای اندک، در می چند «۵» شمرده، بودند در او از زاهدان «۶» ناخواهان «۷».
 گفت آن که بخريد او را از مصر زنش را: گرامی دار مقام او، باشد «۸» که سود دارد ما را، یا گیریم او را فرزند «۹» همچین تمکین کردیم یوسف را در زمین و تا بیاموزیم او را از تأویل حدیثها «۱۰»، و خدای غالب است بر کارش و لکن بیشتر مردمان ندانند «۱۱»
 قوله تعالی: الر، اختلاف اقوال مفسران رفت «۱۲» در حروف مقطّع که در اوایل سور است. فاما، «الر»، بعضی مفسران گفتند: چو «۱۳»
 اول اینکه سورت را ضم کنی با «حم» «۱۴» و «نون»، الرحمن باشد. و قول بعضی مفسران آن است که نام سورت است. تلک، اشارت است بآیات «۱۵»، و الر، بر قول آن که «۱۶» گفت نام سورت است، در

(۱). قم: و خدای است که از او یاری خواهند.

(۲). قم: به آب آینده.

(۳). آو، بم: کردن.

(۴). قم، آو، بم، آج: داناست.

(۵). آو، بم، آج: به سیمها. [.....]

(۶). قم: ندارد.

(۷). آو، بم، آج: ندارد.

(۸). قم: شاید.

(۹). قم: به فرزند، آو، بم، آج: فرزندی.

(۱۰). آو، بم، آج: خواب.

(۱۱). قم، آو، بم، آج: نمی دانند.

(۱۲). آو، بم، آج: برفت.

(۱۳). قم، آو، بم، آج: چون.

(۱۴). قم: حا و میم.

(۱۵). آو: با آیات.

(۱۶). قم، آو، بم، آج، آز، آن کس که.

صفحه : ۵

محل رفع است به ابتداء، و تقدیره: هذه السورة. تلک، مبتدای دوم است و آیات خبر اوست، و الر آیتی نیست باتفاق برای آن که مضاهی رؤوس آیات نیست بخلاف «طه»، که آن آیتی است برای آن که [۲-ر] مطابق رؤوس آیات است، و آیات دلالات و حجج باشد و روا بود که مراد آیات «۱»، قرآن است و مراد به الکتاب، قرآن است بلا خلاف، و المبین، محتمل است دو معنی را: [یکی روشن] یکی بیان کننده برای آن که «ابان» هم لازم باشد و هم متعدی، يقال: ابان الشيء «۲» و ابنته اذا بینته. مجاهده و قتاده گفتند: «مبین» را معنی آن است که بیان کننده حلال و حرام است و قضایا و احکام است. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ مَا فَرَّوْا فَرَسْتَادِمِ اِیْنِکَ کِتَابِ قُرْآنِ. قُرْآنًا، نصب او بر حال است از ضمیر مفعول به. و بیان کردیم که اشتقاق قرآن من قرأت الشيء اذا جمعته باشد.

عَرَبِيًّا، صفت قرآن است و «یا» نسبت است یعنی به لغت عرب. لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ، تا همانا شما بدانی و تعقل کنی و در فهم معانی و اغراض او عقل کار بندی. و «عقل» عبارت است از مجموع علومی که ممکن بود «۳» که به آن استدلال کنند به شاهد «۴» بر غایب، و فرق کنند به آن میان حسن و قبیح «۵». آنچه بر توسع بر دگر علمها اجرا می کنند، و در آیت دلیل است بر حدوث قرآن برای آن که خدای تعالی وصف کرد آن را به آن که منزل است و مجموع است و منسوب است با لغت عرب. [و اتفاق است که لغت «۶» به مواضعه «۷» شناسد و مواضعه «۸» قدیم نیست پس در آیت سه دلیل است بر حدوث قرآن: یکی قوله: أَنْزَلْنَاهُ و دگر: قُرْآنًا، و سدیگر «۹»: عَرَبِيًّا از اینکه وجه که گفتیم که منزل قدیم نباشد، و قرآن جمع بود و مجموع، بعضی بر بعضی مقدم بود و قدیم را

(۲)

(۱). قم، آو، بم، آج، آز: به آیات.

(۶). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. [...]

(۲). قم، آو، بم، آج، آز اذا تبین.

(۳). قم: باشد.

(۴). قم: از شاهد، آو، بم: به شاهی.

(۵). آز: حسن و قبیح.

(۷-۸). قم: مواضع.

(۹). آج: دیگر، آز: سیثم.

صفحه : ۶

چیزی بر او مقدم نباشد و آنچه منسوب بود با عرب و لغت ایشان، و عرب و لغت ایشان محدث «۱»، محال بود که منسوب با آن قدیم، باشد.

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ، ما قصه خواهیم کردن بر تو و اصل قصه و اشتقاق او، من قص اثره إذا تبعه باشد، و منه: القصص لأنه أتباع القاتل للقوقد، و منه: القصصه للشعر لتتابع «۲» بعضه بعضا على النسق. أحسن القصص، نکوترین قصه‌ها. و خلاف کردند در آن که خدای تعالی اینکه قصه را چرا نکوترین قصه‌ها خواند. بعضی گفتند:

«أحسن» به معنی حسن است تا لازم نیاید که کلام خدای را - جل جلاله - در باب حسن بعضی را بر بعضی مزیتی و تفاضلی هست «۳»، چنان که گویند: هذا اولی بک، چیزی را که جز او «۴» والی نباشد آن را و مالک، و مثله قوله: وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ... «۵»، ای هین، و قول الشاعر:

عمرک ما ادری و انی لاوجل،
ای و جل. و قول الشاعر:

انّ الذی سمک السماء بنا «۶» لنا بیتا دعائمه أعزّ و أطول
ای عزیزه «۷» طویله.

بعضی دگر گفتند: بر ظاهر خود است علی التفضیل. آنگه در وجه آن «۸» خلاف کردند: مقاتل روایت کرد از سعید جبر، که او گفت اصحاب رسول - علیه السلام «۹» - بر سلمان رفتند، گفتند: برای ما از توریت حدیثی گوی که توریت را قصه‌های نیکو در وی است «۱۰». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و بیان کرد که: قصه‌های قرآن نیکوتر است از قصص توریت. بعضی دگر گفتند: برای آنش «أحسن القصص» خوانند که چندان «۱۱» عبر و عجایب که در اینکه قصه است، در هیچ قصه نیست. و از اینکه جا گفت:

لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلْمُتَسَائِلِينَ «۱۲»، و گفت: لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ

(۱). قم بود، آو، بم، آج، آز: و آنچه منسوب بود با عرب و لغت ایشان محدث.

(۲). آز: لتبلیغ.

(۳). آو، بم، آج، آز، باشد.

(۴). بم: جزای او.

(۵). سوره روم (۳۰) آیه ۲۷.

(۶). قم، بم: ندارد.

(۷). آو، بم، آج، آز: عزیز.

(۸). قم: و حد آن. [...]

(۹). قم: صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ.

(۱۰). قم: نیکو است.

(۱۱). قم، آو، آج: چندان.

(۱۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۷.

صفحه ۷:

عِبْرَةٌ لِأُولَى الْأَلْبَابِ «۱» لَا تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ «۲» بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ، «با» متعلق است به «نقص» «۴»، و «ما» مصدریه است، ای بوحنینا، به وحی کردن ما و القای ما بر تو اینکه قرآن را. وَ إِن كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ، و بدرستی که «۵» پیش از اینکه تو از اینکه قصه و اخبار غافل بوده‌ای «۶» و بی علم. و «غفلت»، سهو «۷» باشد، و او عبارت بود از نفی علم، و اگر معنی بودی ضد علم بودی. إِذْ قَالَ يُوسُفُ، عامل در ظرف فعلی «۸» مقدر است، و التقدیر: اذکر یا محمّد، یاد کن ای محمّد، چون گفت یوسف. و «یوسف»

نامی است أعجمی و برای آن لا ینصرف است که هم أعجمی است و هم علم، و هما السببان المانعان من الصرف. و از بعضی علما پرسیدند که: یوسف چه باشد! گفت: «أسف» «۹»، حزن باشد و «أسیف» بنده باشد، و هر دو در یوسف حاصل بود، یعنی اشتقاق می‌کنم آن را، إمّا از أسف، و إمّا أسیف، و قول اول درست‌تر است. أبو هریره روایت کرد «۱۰» که رسول - صلی الله علیه و آله «۱۱» - گفت:

الکریم بن الکریم بن الکریم یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم - علیه السلام.
و یوسف به کسر السین، لغه فیہ، و بر اینکه

(۱). سورة یوسف (۱۲) آیه ۱۱۱.

(۲). سورة یوسف (۱۲) آیه ۹۲.

(۳). آو، بم، آج، آز: حیلت.

(۴). آو، بم، آج، آب: ندارد.

(۵). قم: و اگر، آو، بم، آج، آز: و اگر چه.

(۶). قم، آو، بم، آز: بودی.

(۷). آو، بم، آج: و سهو.

(۸). آو، بم، آج، آز: فعل.

(۹). آز: ندارد.

(۱۰). قم، آو، بم، آج، آز: کند. [.....]

(۱۱). قم، آو، آج، آز: علیه السلام.

صفحه ۸:

لغت ممکن بود که به تازی نزدیک‌تر بود. آنگه سبب منع صرف، علمیت باشد و وزن فعل «۱»، که اینکه لفظ بر وزن یفعل باشد «۲». یاد کن چون گفت یوسف پدرش را - یعقوب: یا اَبْتِ، ای پدر من؟ این عامر و ابو جعفر خواندند اینکه جا و در همه قرآن: یا اَبْتِ، به فتح التا «۳»، و دگر قَراء به کسر «تا» خواندند اینکه جا و در همه قرآن: و ابن کثیر بر «ها» وقف کرد، «یا اَبه»، اما اینکه «تا»، بیشتر نحویان گفتند: بدل است از «یا» ی اضافه الی نفس المتکلم، و بعضی گفتند: به منزله «۴» «ها» ی طلحه و حمزه است، و بعضی دگر گفتند: عوض «۵» است از «واو» ساقط برای آن که اصل «آب» ابو بوده است به دلالت قولک ابوان فی التثنیة و لذلك «۶» لزمت الاسم حتی صارت کانتها من نفس الکلمة «۷» لأنها عوض «۸» حرف أصل. اما از آنان که «۹» به کسر «تا» خواندند، گفتند، «تا» دلیل باشد بر آن که بدل است از اضافه. و بعضی دگر گفتند: چون مستعمل شد و بسیار شد استعمال او، صار کنفس الکلمة حذف منها «یاء» الإضافة «۱۰» و بقی الکسر «۱۱» لیدل «۱۲» علی حذف یاء الإضافة. و آنان که مفتوح خواندند، گفتند: اصل کلمه «یا اَبتا» «۱۳» بوده است چنان که شاعر گفت «۱۴»:

یا اَبتا عَلَک «۱۵» أو عساکا

و اینکه الف بدل «یا» ی اضافه است چون «الف» بیفگنند فتحه «تا» را دلیل حذف «الف» کردند، ای پدر من: اِنِّی رَأیت، من دیدم، من الرؤیا. يقال: رأیت، علی ثلاثة معان: من رؤیة العین، و رأی القلب و رؤیا المنام، اینکه از رؤیای «۱۶» خواب

- (۱). آو، بم، آج: سبب منع صرف و وزن فعل باشد، آز: سبب منع صرف وزن فعل باشد.
- (۲). قم: و وزن فعل اینکه لفظ، یفعل باشد.
- (۳). آو، بم، آج، آز: به فتح تا.
- (۴). قم، آو، بم، آج، آز: به منزلت.
- (۵). قم: عوضی.
- (۶). قم: کذلک.
- (۷). قم: من ینسی الظلمة.
- (۸). قم، آو، آج، بم، آز عن.
- (۹). آو، بم، آج، آز: آن که.
- (۱۰). آو، بم، آج، آز: منها بالاضافه.
- (۱۱). آج: الکسرة.
- (۱۲). آو، بم، آج، آز: لتدل.
- (۱۳). بم: یا ابتاه. [.....]
- (۱۴). آج شعر.
- (۱۵). بم: علیک.
- (۱۶). قم: اینکه رؤیا.

صفحه : ۹

است «۱». اهل علم سیر گفتند: ابتدای قصه یوسف و یعقوب آن بود که در سرای یعقوب «۲» درختی بود هر گه که یعقوب را پسری آمدی از آن درخت شاخی بر آمدی و با آن پسر می‌بالیدی. چون پسر بزرگ شدی شاخ بزرگ شده بودی و قوی گشته، پدر آن «۳» بگرفتی و به او دادی گفتی: اینکه چوب تراست و عصای تو است «۴» که با تو زاد و رست و ببالید «۵». تا آنکه که یوسف آمد او را از آن «۶» هیچ شاخ نرست.

چون یوسف - علیه السلام «۷» - بزرگ شد و برادران او هر یک چوبی و عصایی داشتند - و ایشان ده بودند و یوسف یازدهمین بود و بنیامین «۸» دوازدهمین - یوسف پدر را گفت: ای پدر [۳-ر]

برادران من هر یکی را چوبی هست و مرا نیست چرا چنین آمد! از خدای برای من چوبی بخواه از بهشت. یعقوب دعا کرد خدای تعالی جبریل را فرستاد با عصایی از چوب بهشت، گفت: اینکه به یوسف ده. یوسف - علیه السلام - آن چوب بستد و آن چوبی بود از زبرجد سبز. شبی یوسف - علیه السلام - در خواب دید که آن عصای خود «۹» به زمین فرو زدی «۱۰» و برادران او بیامندی و عصاهای خود در پیرامان آن «۱۱» به زمین فرو زدندی «۱۲». عصای او بلند شدی و برگ بیامندی و شاخها بکشیدی و سایه «۱۳» بگستریدی و سر در اعنان «۱۴» آسمان بکشیدی و عصاهای «۱۵» برادرانش بر حال خود بماندی آنکه بادی برآمدی و عصاهای برادران از بیخ برکنندی و در دریا انداختی و عصای او بر جای بماندی او از خواب در آمد ترسیده. پدر گفت: چه بود تو را ای فرزند من و ای قره العین من! او اینکه حدیث با پدر گفت. برادران بشنیدند از او حقد و کینه در دل گرفتند و گفتند: ای «۱۶» پسر راحیل عجب خوابی دیده‌ای؟ همانا تو سید خواهی بودن و ما بندگان تو و کار تو بلند شود و غالب شود بر کار ما «۱۷».

- (۱). بم: جواب است.
- (۲). قم علیه السلام.
- (۳). آج: آن را.
- (۴). آو، بم، آج، آز: اینکه چوب و عصای تو است.
- (۵). قم: بالید.
- (۶). قم، آو، بم، آج، آز درخت.
- (۷). آو، بم بر، آز نیز.
- (۸). قم: ابن یامین.
- (۹). قم را.
- (۱۰). آو، بم، آج: فرو برد، آز: فرود برد.
- (۱۱). آو، بم، آج: در بر آن، آز: در برابر آن. [.....]
- (۱۲). آج: فرو بردندی.
- (۱۳). آو، بم، آج، آز: برگ.
- (۱۴). قم، آج: عنان.
- (۱۵). آو، بم، آج، آز: عصای.
- (۱۶). آو، بم، آج: اینکه.
- (۱۷). آو، بم، آز، آج: کارهای ما.

صفحه : ۱۰

و هب گفت: یوسف چون «۱» اینکه خواب دید، او را هفت سال بود و چون خواب آفتاب و ماه و ستاره دید او را دوازده سال بود. و یعقوب - علیه السلام - چنان که در اخبار آمد یوسف «۲» را از چشم فرو نگذاشتی یک ساعت، پیوسته پیش او بودی و پیش او خفتی.

شبی از شبها پیش از خفته بود- و گفتند: شب «۳» آدینه بود- در خواب دید که یازده ستاره و ماه و آفتاب از قطب آسمان جدا شدی و پیش او سجده کردند. او از خواب در آمد و گفت: ای پدر خوابی دیدم عجب؟ گفت: چه دیدی! گفت: در خواب دیدم که درهای آسمان گشاده شدی و نوری عظیم پدید آمدی چنان که همه جهان بگرفتی و کوهها و صحرا روشن شدی از او و دریاها موج زدی و ماهیان دریا به انواع لغات تسبیح کردند و مرا جامه‌ای پوشانیدندی که «۴» دنیا از نور و حسن آن «۵» نور گرفتی «۶» و پنداشتمی که کلید گنجهای زمین پیش من بنهادندی و پنداشتمی که یازده ستاره و ماه و آفتاب «۷» مرا سجده کردند، و ذلک قوله: إِنِّي رَأَيْتُهُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا.

ابو جعفر خواند تنها: أحد عشر، به سکون «عین» إلى تسعة عشر، جمله به سکون «عین» گوید کَوْكَبًا، نصب او بر تمیز است بعد تمام الاسم، و تمام اسم اینکه جا تقدیر تنوین است، لأن الاصل «۸» أحد و عشر، من باب قولهم: قدر راحة سحبا و ثلاثة رطل عسلا. رَأَيْتُهُمْ لِي ساجِدِينَ، دیدم که مرا سجده همی کردند «۹». برای آن گفت که: رأيتهم لي ساجدين و لم يقل رأيتها لي ساجدة، برای آن که سجده که «۱۰» کار عقلاست و از شأن ایشان «۱۱» است چون اسناد آن با کواكب کرد آنان را جاری مجرای عقلا

داشت.

سدی روایت کند از عبد الرحمن بن سابط «۱۲» از جابر بن عبد الله الانصاری- که او

(۱). قم: چون یوسف- علیه السلام.

(۲). قم علیه السلام.

(۳). قم: آن شب.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج در.

(۵). قم: او.

(۶). آو، بم، آب، آز، آج: بگرفتی.

(۷). قم: آفتاب و ماه.

(۸). آو، بم، آب، آز، آج: ان الاصل. [.....]

(۹). قم: همی کردند.

(۱۰). آو، بم، آب، آز، آج: سجده کردن.

(۱۱). آج: آن است که.

(۱۲). آو، بم، آب، آز، آج: سلیط.

صفحه : ۱۱

گفت: مردی جهود بنزدیک رسول آمد، گفت: یا محمد؟ مرا خبر ده تا نام آن ستاره‌ها چه بود که یوسف را سجده کردند! رسول- علیه السلام- سر در پیش افگند به انتظار وحی. جبریل «۱» آمد و رسول را خبر داد از نامهای ایشان. رسول- علیه السلام- جهود را گفت: اگر تو را خبر دهم به نامهای ایشان و تو دانی که چنان است، اسلام آری!

گفت: آری «۲» گفت: نامها «۳» اینکه بود: جریان و طارق و ذیال ذو الکتفاف «۴» و ذو القرع و ذناب و عموران «۵» و قابس و ضروح و مصبح و فلیق «۶». چنان دید که در هوا «۷» او را سجده می کردند، سجده حقیقی که معروف و معهود است. و بعضی دگر گفتند [۳-پ]

مراد به سجده خضوع و خشوع است. و گفته‌اند: میان آن خواب که یوسف- علیه السلام- دید در معنی عصا و میان اینکه خواب هفت سال بود آنکه اینکه خواب بدید و با پدر بگفت. یعقوب- علیه السلام- او را گفت: یا پسرک من «۸» نگر تا اینکه خواب با برادرانت «۹» نگویی که با تو کیدی کنند و مکرری سازند و حیلتی، چه دیو، مردم را دشمنی است آشکارا. گفتند یعقوب- علیه السلام- او را گفت: اینکه خواب با کس مگو، و یعقوب برفت و با زن خود بگفت و با او عهد کرد «۱۰» که با کس نگوید. راست که او برفت و فرزندان یعقوب در آمدند آن زن با ایشان بگفت ایشان را حسد زیادت شد. و گفتند: اینکه غلام سر پادشاهی می دارد گاهی خوابش چنان باشد که در عصا او دید «۱۱». گاهی خواب چنین می بیند که ماه و آفتاب و ستاره او را می سجده برد «۱۲». به هر حال ماه و آفتاب مادر و پدر «۱۳» باشد و یازده ستاره ما یازده برادریم، و بر سری پدر او را دوست تر «۱۴» از ایشان داشت. گفتند: با اینکه کیدی باید کردن، چنان که خدای تعالی

(۱). قم علیه السلام.

(۲). قم: آرم، بقیه نسخه‌ها اینکه جا بیش از یک سطر افتادگی دارد.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج: یا محمد نامهای ایشان.

(۴). آو، بم، آب، آج: ذو الکففات، آز: ذو الکففات.

(۵). قم: عمروان، آو، بم، آب، آز، آج: عمودان.

(۶). قم: فیلق.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج: در خواب.

(۸). قم: ای پسرک من، آو، بم، آب، آز، آج: ای پسر من.

(۹). آو، بم، آب، آز، آج: اینکه خواب برادرانت را.

(۱۰). قم: و از او عهد ستند. [.....]

(۱۱). قم: در عصا دید.

(۱۲). قم: سجده می کند، آب، آز، آج: سجده می برد.

(۱۳). قم: آفتاب و ماه، پدر و مادر.

(۱۴). آو، بم، آج: دوستر.

صفحه : ۱۲

حکایت کرد که یعقوب گفت: فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا، «نون» برای آن بیفتاده است که جواب نهی است به «فا» «۱»، و محلّ او نصب است و عمل به اضمار «أن» کند. و کسائی خواند- الّا به روایت ابو الحارث- و قتیبه و ابن البریدی «۲» و العبسی «۳»:
«رؤياك» به اماله، و باقی قرّاء به تفخیم. و قوله: یا بُنَيَّ در او سه «یا» است:

«یا» ی اصلی و «یا» ی تصغیر و «یا» ی اضافه. آنگه «یا» «۴» ی اضافه بیفکنند و قناعت کردند از او به کسره، و یک «یا» را در دیگر ادغام کردند. و اما کسر «یا» و فتح او دو لغت است، يقال: یا بنی و یا بنی، کسر برای آن تا دلیل حذف «یا» ی اضافه کند، و فتح لکونه أخف الحركات «۵»، أو لما ذكرنا فی قوله: یا أبت بالفتح. و «کید» طلب اذی و رنج باشد از صاحب غیظ مر غیري را. آنگه حق تعالی حکایت کرد از یعقوب که او بر سیل مثل در میان قصّه گفت إِنَّ الشَّيْطَانَ، که دیو مر آدمی را دشمنی است آشکارا. و اینکه «لام» اضافه است يقال: هو أب لك و أخ لك و ولی لك و عدوّ لك. و معنی «لام» اضافه آن است که چون اینکه «لام» بیفکنی اضافه حاصل باشد «۶»، آنگه در معنی او دو وجه بود: یکی آن که شیطان ایشان را اغرا کند به کید با تو که شیطان دشمنی است آشکارا آدمی را، و وجه «۷» دگر آن که مراد خود ایشان اند ایشان را شیطان او خواند چون با او فعل شیطان کردند و از شیاطین انس بودند. کمال قال: شَیْطَانِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ «۸» قوله: وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ- الآیه، اجتناء و اصطفاء و اختیار «۹» هر سه «۱۰» یکی باشد. اینکه هم حکایت است از یعقوب- علیه السّلام- که او می گوید در تعبیر خواب یوسف که خدای تعالی تو را برگزیند و تو را تأویل احادیث در آموزد، و اصل «اجتناء» من جباية الخراج باشد، إذا اخلصته لنفسك او لغيرك، و مراد تعبیر خواب است بقول: وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ، فی قول مجاهد و قتاده. و ابن زید

(۱). آو، بم، آب، آز، آج: ندارد.

(۲). قم: ابن الزّبدی.

(۳). آز، العیسی.

- (۴). قم: و «یا» ی.
 (۵). آو، بم، آب، آز، آج: من الحركات.
 (۶). آج، لب: آید.
 (۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: وجهی.
 (۸). سورة انعام (۶) آیه ۱۱۲.
 (۹). قم: ندارد.
 (۱۰). قم: هر دو. [.....]

صفحه: ۱۳

گفت «۱»: در عهد او تاویل و تعبیر خواب به از او کس ندانست. زجاج گفت: مراد تأویل آیات است در ادله توحید و جز از آن از علوم دین «۲». تأویل آن باشد که معنی با او گردد، من الاول و هو الرجوع، و گفت: نیز اینکه خواب دلیل آن می‌کند که خدای تعالی نعمت خود بر تو و بر آل یعقوب تمام کند چنان که بر پدرانت تمام کرد، ابراهیم و اسحاق و آن که ایشان را برگزید و دو پیغامبر «۳» مرسل کرد، آنگه گفت:

خدای محکم کار و داناست آنچه کند به حکمت و مصلحت کند. ابن اسحاق گفت: خدای تعالی هر فصلی «۴» و حالی از احوال یوسف [۴-ر]

برای غرضی «۵» صحیح با رسول - علیه السلام - حکایت کرد، و غرض از اینکه فصل «۶» آن بود «۷» تا رسول - علیه السلام - متسلی شود از کید و حسد قوم او بر او که پیش از اینکه برادران یوسف بر یوسف حسد بردند و با او کید کردند. قوله: لقد كان في يوسف وإخوته آيات للسائلين، آنگه حق تعالی گفت: در یوسف و برادرانش آیاتی و علامات و عبرتی و دلالتی «۸» هست مر پرسندگان را. و برادران یوسف یازده بودند و نامهای ایشان اینکه است: روبیل - و او برادر مهتر است «۹» - و شمعون، و لاعون «۱۰»، و یهودا، و ریالون و یسجر و مادر او، لیا - بنت لیان بود - و او دختر خاله «۱۱» یعقوب بود و چهار پسر دیگر او را آمدند «۱۲» از دو سزیه «۱۳»: نام یکی زلفه و نام یکی بلهه «۱۴»، دان و تفتالی «۱۵» و حاد «۱۶». و اشرف «۱۷» آنگه لیا را وفات آمد یعقوب خواهرش «۱۸» راحیل «۱۹» بزنی کرد از او یوسف آمد او را و بنیامین. پس جمله فرزندان

- (۱). قم: گفتند.
 (۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب، اینکه جا قریب یک سطر افتادگی دارد.
 (۳). بم: پیغمبر.
 (۴). بم، آج، لب: فضلی.
 (۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب: غرض.
 (۶). بم، آج، لب: فضل.
 (۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: آن است.
 (۸). آج، لب: دلالتی.
 (۹). قم: بود.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: لاوی.

- (۱۱). آو، بم، آز، آب، آج، لب: خال.
 (۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: آمد.
 (۱۳). قم، آب، آز: سریت.
 (۱۴). قم بود و، آو، بم، آب، آز، آج، لب و. [.....]
 (۱۵-۱۷). کذا: در اساس و بسیاری از نسخه بدلها.
 (۱۶). آج، لب: جاد.
 (۱۸). جمیع نسخه بدلها را.
 (۱۹). آو، بم، آب، آز، آج، لب را.

صفحه : ۱۴

یعقوب دوازده بودند^۱ و آنان که در آن کار بودند و با یوسف آن کید کردند، ده بودند.

و اهل مکه خواندند: «آیة للسائلین» بر واحد، و باقی قراء بر جمع. و برای آن گفت:

«السائلین» که جهودان رسول را- علیه السلام- پرسیدند از قصه یوسف، او ایشان را خبر داد همچنان که در تورات بود. ایشان عجب بماندند و گفتند: یا محمّد؟ اینکه از کجا دانستی! گفت: از وحی خدای تعالی. و بعضی دگر گفتند: معنی آن است که: آیات للسائلین و لمن لم یسئل. چنان که شاعر گفت^۲:

ما أدری أرشد طلابها

و إنّما المعنی^۳: أرشد طلابها أم غی. و از آیات یوسف- علیه السلام- آن بود که حق تعالی او را تخصیص کرد به بهره‌ای از حسن که از اهل عصر خود ممیّز شد به آن. و گفته‌اند خدای تعالی حسن قسمت کرد میان آدمیان دو ثلث به یوسف داد و ثلثی به همه جهان و گفته‌اند: ثلثی به او داد و دو ثلث به همه جهان^۴.

و أبو سعید خدری روایت کرد^۵ از رسول- علیه السلام- که او گفت: شب معراج^۶ چون مرا به آسمان بردند، یوسف را دیدم جبریل را گفتم: اینکه کیست!

گفت: اینکه یوسف است. گفتند: یا رسول الله چگونه دیدی او را! گفت: چنان که ماه در شب چهارده^۷.

و أنس مالک روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: یوسف را و مادرش را نیمه حسن بدادند. اسحاق بن عبد الله بن اُبی فروه گفت: یوسف- علیه السلام- به جمال تانجا^۸ بود که او در کویهای^۹ مصر می گذشتی^{۱۰} نور روی او بر دیوارها می تافتی چنان که نور آفتاب.

کعب الاحبار گفت: خدای تعالی صورت پیغامبران^{۱۱} به آدم نمود تا او یک یک

(۱). آج، لب: بود.

(۲). لب: گوید.

(۳). قم: و المعنی، آز: أنا المعنی.

(۴). اینکه جمله اخیر در هیچ کدام از نسخه بدلها نیست.

(۵). آو، بم: بکرد.

(۶). قم، آو، بم، آب، آز: که.

(۷). قم: ماه شب چهارده.

(۸). کذا: در اساس و قم، آو، بم، با آن جا، آب، آز، آج، لب: تا آن جا.

(۹). آز: کوچه‌ها.

(۱۰). آو: می گزشتی. [.....]

(۱۱). بم، آج، لب: پیغمبران.

صفحه : ۱۵

را بدید. در طبقه ششم یوسف را به نمود، تاج و قار بر سر «۱» نهاده، و پیرهن «۲» بهاء پوشیده و قضیب «۳» ملک به دست گرفته و ردای کرامت بر دوش نهاده «۴»، بر راست او هفتاد هزار فریشته «۵» و بر چپ او هفتاد هزار فریشته «۶» و جماعتی از امت پیغامبران «۷» در پی او، و ایشان را زجلی و آوازی بود به تسبیح و تهلیل و در پیش او درختی که آن را درخت سعادت می خواندند، هر کجا او می رفت با او می رفت. آدم گفت: بار خدایا! اینکه کیست از فرزندان من! گفت: یا آدم؟ اینکه مردی است محسود بر آنچه من به او خواهم دادن. گفت: بار خدایا؟ او را چه خواهی دادن! گفت: حظی تمام از حسن. آدم او را در بر گرفت و بوسه بر چشم او داد و گفت:

لا تأسف یا بنی و إنه یوسف.

پس اول کس که او را یوسف خواند آدم بود «۸».

و در خبر هست که: او بر صورت آدم بود و بر حسن و بهاء و نور او پیش از آن که «۹» از درخت بخورد، چون از درخت بخورد آن نور و بهاء، از او برفت، و خدای تعالی به یوسف داد. و گفته اند: [۴-پ]

یوسف را چندان نور و بهاء بود که نور روی او در شب چنان بودی که شبه «۱۰»، و سپید لون بود و نکو روی بود و جعد موی بود، فراخ چشم بود راست خلق، ستبر «۱۱» ساق و ستبر «۱۲» ساعد «۱۳»، میان باریک «۱۴»، تیزی «۱۵»، خرد دندان، بر «۱۶» روی راست خالی «۱۷» سیاه داشت و بر میان دو چشم علامتی سپید داشت پنداشتی که ماه تابان است، چون بخندیدی یا سخن گفتی نور از دندانهای او می تافتی. و هیچ و صیاف وصف او ندانستی کردن. و گفتند: او حسن به میراث از جدش اسحاق یافت و اسحاق از مادرش ساره و خدای تعالی ساره را بر صورت حور العین آفریده بود و لکن صفای حور نداشت جز آن که یوسف از صفای لون و رقت و لطافت اندام به آن جا «۱۸» بود که اگر از اینکه

(۱). آج، لب او.

(۲). جمیع نسخه بدلها: پرهن.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج: قصب.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: افکنده.

(۵-۶). آو، بم، آج، لب: فرشته.

(۷). آج، لب به آدم نمود تا او یک یک را بدید.

(۸). آو، بم، آج، لب علیه السلام.

(۹). جمیع نسخه بدلها: پیش از آن که.

(۱۰). کذا در نسخه اساس، قم، آو، آب، بم، آز: روز، آج، لب: روزی.

(۱۱-۱۲). آج، لب: سطر. (۱۵-۱۴-۱۳). آب، آز، آج، لب و.

(۱۶). آو، آب، بم، آز، اج، لب جانب.

(۱۷). آج، لب: خالی. [.....]

(۱۸). آج، لب: تا آن جا.

صفحه : ۱۶

خضر چیزی بخوردی سبزی آن در پوست او پیدا بودی که به گلوش «۱» فرو می شدی «۲». و ساره حسن از حوّا یافت به میراث «۳». عبد الله مسعود روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: جبریل آمد و مرا گفت خدای «۴» می گوید من حسن یوسف از نور کرسی دادم و حسن تو از نور عرش. و بعضی علما را گفتند: یوسف نکوتر «۵» بود یا محمد! گفت: در اولینان «۶» یوسف نکوتر بود و در آخرینان «۷» محمد- صلی الله علیه و علی آله «۸»- و نیز از آیات یوسف- علیه السلام- علم تعبیر خواب بود که هر خواب که از او پرسیدند «۹» او تعبیر آن بگفتی و همچنان بودی که او بگفتی «۱۰».

قوله تعالی: إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِنَ الْآيَةِ عَامِلٌ فِي «إِذْ» أَنْ فَعَلِي مَضْمَرٌ اسْت، نحو: اذْكَر. و روا بود که عامل در او «کان» باشد، فی قوله: لَقَدْ كَانُ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلِّسَّائِلِينَ. «اذ قالوا» اینکه ظرف آن فعل باشد، و «کان» تامه بود به معنی حصل و حدث، چون گفتند برادران یوسف. «لیوسف» «لام» ابتداءست و گفتند: جواب قسمی مقدر است، و التقدير: و الله لیوسف و أخوه، یوسف و برادرش بنیامین، أَحَبُّ إِلَيْنَا مِنَّا، دوست تر «۱۱» است از ما بنزدیک پدر ما، وَ نَحْنُ عُصْبَةٌ، و ما جماعتی ایم، ده کس بودند، و «عصبه» از سه باشد تا به ده و گفتند از میان ده تا چهل، و او را از لفظ خود واحدی نیست، كَالْقَوْمِ وَالرَّهْطِ، و النَّفَرِ «۱۲»، پدر ما در ضلالی است روشن. و مراد به ضلال ذهاب است از ره صواب و رای و تدبیر، و ضلال از دین نخواستند. و گفتند: مراد ایشان به ضلال فرط محبت یعقوب بود یوسف را.

آنکه با یک دیگر بنشستند و رای «۱۳» زدند و تدبیر کردند و گفتند چاره‌ای باید تا

(۱). آو، آب، بم، آز، آج، لب: به گلوش.

(۲). آج، لب: می رفتی.

(۳). آو، آب، بم، آز، آج، لب: میراث یافت.

(۴). آج، لب تعالی.

(۵). قم، آو، بم، آز، آج، لب: نیکوتر.

(۶). آو، بم، آز، آج، لب: اولیان.

(۷). آج، لب: آخرینان.

(۸). آو، آب، بم، آز، آج، لب: علیه السلام.

(۹). جمیع نسخه بدلها: پرسیدندی.

(۱۰). جمیع نسخه بدلها: گفتی.

(۱۱). آو، آب، بم، آز، آج، لب: دوستر.

(۱۲). آب، بم، آز، آج، لب: و النَّصْر.

(۱۳). جمیع نسخه بدلها: رای. [.....]

صفحه : ۱۷

ما او را از پدر دور کنیم، یکی گفت از ایشان: اقْتُلُوا یُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا، یوسف را بکشی یا او را به زمین افگنی دور که روی پدر، شما را خالی و صافی و مستخلص شود. خلاف کردند در آن که اینکه گوینده که بود: بهری گفتند، شمعون گفت. «۱» اینکه قول وهب است. کعب گفت: دان بود که اینکه گفت، و آنکه از پس او یعنی از پس کشتن او گروهی صالح نیک باشی تایب. مقاتل گفت: صالح ما بینکم و بین ابیکم، کار میان شما و پدر سره شود چون او را بکشی.

قال قائلٌ مِنْهُمْ، یکی از ایشان گفت. و بیشتر مفسران بر آنند که اینکه گوینده روییل بود «۲»- و او پسر خاله یوسف بود و در حق یوسف نکو رای «۳» بود و برادر مهین بود و ایشان در حکم او بودند- گفت: لا- تَقْتُلُوا یُوسُفَ، یوسف را مکشی که کشتن برادر عظیم باشد وَ الْقَوَّةُ فِي غِيَابَةِ الْجُبِّ، و او را در چاه افگنی. بعضی «۴» گفتند: مراد به «غیابَةُ الْجُبِّ» طاقی باشد که در چاه بود پیش از آن که به آب رسد. حسن گفت:

غیابت چاه قعر چاه باشد «۵». بعضی دگر گفتند ظلمت و تاریکی چاه باشد، و بعضی دگر گفتند آن جا که خیر «۶» غایب شود. و

اصل «غیابت» «۷» از غیبت و غیوبت باشد و اهل مدینه «غیابات» خواندند «۸» علی الجمع [۵-ر]

و باقی «غیابت» علی الواحد. و «جب» چاهی باشد ناپیراسته و به سنگ بر نیاورده. قتاده گفت: چاه بیت المقدس است. وهب گفت: به زمین اردن بود. کعب گفت: میان مصر و مدین بود. مقاتل گفت: بر سه فرسنگی خانه یعقوب بود، يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ، تا بهری «۹» رهگذریان «۱۰» باشد که او را بر آرند. جمله قراء خواندند: «يلتقطه» به «یا» برای آن که مسند است با «بعض» و حسن بصری تلتقطه به «تا» خواند برای آن که «بعض» مضاف است با مؤنث. و گفت: خبر «۱۱» از «بعض» «۱۲» چون خبر «۱۳» از جمله باشد چنان که شاعر گفت:

(۱). آو، آب، بم، آز، آج، لب و.

(۲). آج، لب: روییل بود گوینده اینکه.

(۳). آج، لب: نیکو رای.

(۴). قم دگر.

(۵). همه نسخه بدلها: بود.

(۶). کذا در نسخه اساس، قم، بم، آج، لب: خبر، آو، آب: خبر.

(۷). آو، بم، آج، لب: غایب.

(۸). آو، آب، بم، آز، آج، لب: خوانند.

(۹). آج، لب: بعضی.

(۱۰). قم: راهگذریان، آو: رهگذریان

(۱۱-۱۳). کذا در اساس، چاپ شعرانی: جزء.

(۱۲). همه نسخه بدلها: بعضی.

صفحه : ۱۸

أرى مَرَّ السنين أخذن مني كما أخذ السرار من الهلال
و قال آخر:

إذا مات منهم سيد قام سيد فدانت له أهل القرى و الكنائس

و «تا» در «سیاره» برای مبالغت است کعلامه و نسابه. و گفتند: صفت موصوفی محذوف است، نحو: العصبه و الطایفه و الفرقه و الجماعة. إن کُنتُم فاعِلین، اگر لا بد اینکه بخواهی کردن.

حسن بصری را گفتند: مؤمن حسد برد! گفت: ای سبحان الله؟ برادران یوسف را فراموش کردی! و از اینکه جا گفتند: الأب جلاب و الأخ سلاب، پدر جمع کننده باشد و برادر رباینده. آنکه گفتند: به هر حال حیلتی باید که میان او و پدر جدا کنیم.

آنکه گفتند: او را از پدر ببايد خواستن تا با ما به چراگاه «۱» آید، دگر باره گفتند: پدر ما را بر او استوار ندارد و او را به ما ندهد، تدبیر آن است که او را بگوییم. اول بیامدند و پیش او با یک دیگر کشتی گرفتند «۲» و انواع بازیها از جستن و سنگ دستی «۳» و

سلاح بازی کردن، او گفت: هر روز به چره گاه «۴» چنین کنی! گفتند: از اینکه بیشتر و خوشتر، و لکن «۵» تو را دل خواهد که با ما بیایی «۶» تا آن جا نظاره ما کنی و تو نیز ساعتی بازی کنی و او را مشوق کردند تا او راغب شد. آنکه جمله بجمع بیامدند و پیش

پدر بر پای ایستادند- و اینکه عادت ایشان بود چون حاجتی بودی «۷»- ایشان را پدر گفت «۸»: چه حاجت است شما را و چه کار را آمده‌ای! گفتند: یا أبانا، ای پدر ما، ما لک چه بوده است تو را!- و «ما» استفهامی است- لا- تأمناً علی یوسف، که ما را مأمون

نمی داری بر یوسف، جمله قراء به ادغام خواندند و اشمام «۹» رفع در «نون»، و ابو جعفر خواند: «لا تأمنا» «۱۰» به جزم «نون» اول. و یحیی بن وثاب «۱۱»

(۴-۱). آج، لب: چراگاه.

(۲). آو، بم: گرفتن. [.....]

(۳). قم: سنگ انداختن، لب: سبک دستی.

(۵). جمیع نسخه بدلها: و اگر.

(۶). قم بیای.

(۷). آج، لب: داشتند.

(۸). آو، آب، بم، آز، آج، لب: پدر ایشان را گفت.

(۹). اساس: اتمام، با توجه به اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آو، آب، بم، آز، آج، لب: لا تأمنا خواند.

(۱۱). قم: روبان. [بی نقطه]

صفحه : ۱۹

در شاذ «۱» لا تیمنا، علی لغه من قال من تعلم و نعلم «۲». وَ إِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ، و ما او را نصیحت گریم و بدو خیر خواهیم و با او خیانت نکنیم، و النَّصْحُ ضِدُّ الْعَشِّ، و أصل او اخلاص عمل باشد از خیانت، و منه: التَّوْبَةُ النَّصُوحُ، الخالصة. و نصح اخلاص «۳» باشد، و منه: النصيحة للخياطة.

أرسله مَعْنَا، يوسف را با ما بفرست «۴»، فردا. يَرْتَع وَيَلْعَب «۵»، این کثیر و أبو عمرو و ابن عامر خواندند: «نرتع و نلعب» به «نون» در هر دو فعل و کسر «۶» «عین» من الارتعاء، افتعال من الرّعی، و جزم که باشد به حذف «یا» باشد برای جواب أمر، و أهل الحجاز- إلّا المالکی- و العطار عن الزّینبی- خواندند به اثبات «یا» در حال وصل «۷» و وقف.

و نافع خواند: «یرتع و یلعب» بالياء فیهما، حکایه عن یوسف- علیه السّلام- بفرست او را تا با ما چره کند و بازی کند، و یعقوب خواند: «نرتع و یلعب» اول به «نون» دوم به «یا»، چنان که «رتع» را اضافت با ایشان باشد که بزرگان بودند و بازی را اضافت کردند «۸» با یوسف «۹» که کودک بود. و باقی قرأ «نرتع و نلعب» به «نون» و جزم هر دو فعل من الرّتع «۱۰» و هو الرّعی. و إنّنا لَه لِحافظون، و ما او را نگاه داریم. [۵-پ] «۱۱».

قالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ، گفت مرا دلتنگ بکند آن که شما او را ببرید. «أن» مع الفعل در محل رفع است، علی أنّه فاعل «یحزنی»، و «نی» ضمیر منصوب متصل است، علی أنّه مفعول به. و أخاف أن يأكله الذّئب، و ترسم که او را گرگ بخورد، و أنّتم عنه غافلون، و شما از او غافل و بی خبر «۱۲» باشی. خلاف کردند در آن که «۱۳» یعقوب- علیه السّلام- چگونه گفت ایشان را که او را گرگ بخورد و اینکه

(۱). همه نسخه بدلها خواند.

(۲). قم، لب، آز: قال، تعلم و نعلم، آو، بم، آج: قال يعلم و تعلم، آب: قال نعلم و نعلم.

(۳). آو، آب، بم، لب، آز، آج: اصلاح.

(۴). قم غدا.

(۵). اساس، قم، آو، آب، بم، آز: نرتع و نلعب، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). قم «تا» و. [.....]

(۷). بم، لب، آج: وصف.

(۸). آز: کردن.

(۹). قم: اضافت با یوسف- علیه السّلام- کرد.

(۱۰). لب: من ارتع.

(۱۱). نسخه اساس از اینکه جا یک برگ افتادگی دارد.

(۱۲). آو، آب، لب، بم، آز، آج: بی خبر و غافل

(۱۳). آو، آب، لب، بم، آز، آج: در آیت که.

صفحه : ۲۰

غیب است اگر به وحی تقریر کرد و به فرستادن «۱» گوئیم، از اینکه چند جواب گفته‌اند «۲»: یکی آن که زمین مسبعه بود و گرگ بسیار بود آن جا، برای اینکه گفت.

وجهی دیگر آن است که بر دل او بگذشت و بر زبان او براند «۳» خدای تعالی، تا وقت احتجاج و اعتلال [ایشان] «۴» را دست افزار «۵» نباشد. بعضی دگر گفتند: در خواب دید که او را گرگ خورده بود، و گفتند: در خواب دید که ایشان او را بردند و باز نیاوردند و چون پرسید که او را کجا بردی! گفتند: او را گرگ بخورد، و گفتند: در خواب دید که ده گرگ گرد یوسف- علیه السّلام- در آمده بودند و او را تعرّض می کردند و بر او حمله می کردند «۶» و یکی از آن جمله از او ذب و دفع می کرد و زمین

بشکافت و یوسف به زمین فرو شد و از آن جا بر نیامد إلّا از پس سه روز. چون یعقوب اینکه خواب بدید او را از برادران نگاه می‌داشت، چون استدعا کردند گفت: وَ أَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذُّبُّ. عبد الله عمر (۷) روایت کرد از رسول - علیه السّلام (۸) - که او گفت مردمان را دروغ تلقین مکنی (۹) که فرزندان یعقوب ندانستند که گرگ آدمی را خورد (۱۰) چون یعقوب بگفت: وَ أَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذُّبُّ، ایشان (۱۱) پیاموختند و آن را دست افزار خود کردند و گفتند: فَأَكُلَهُ الذُّبُّ، و اینکه آن است که در مثل گفتند: أَذْكَرْتَنِي الطَّعْنَ وَ كُنْتُ نَاسِيَا. پدر را گفتند: لَئِنْ أَكَلَهُ الذُّبُّ، اگر چنان که گرگ او را بخورد و ما، ده مرد (۱۲) با او، پس ما زیانکار باشیم، و «لام» جواب قسمی مضمّر است فی قوله: لَئِنْ، و «او» حال راست، فی قوله: وَ نَحْنُ مُعْصِبَةٌ، و إِذَا مَلْغَاسْتُ، لوقوعه بین المبتدأ و الخبر. فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ - الآیة، در کلام حذفی و اختصاری هست، تقدیره: فَأَجَابَهُمْ إِلَى مَلْتَمَسِهِمْ وَ أَرْسَلَهُ مَعَهُمْ، فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ. یعقوب - علیه السّلام - ایشان را اجابت کرد و

(۱). آو، آب، لب، آز، آج: تقریر باشد به فرستادن او، بم: تقدیر باشد به فرستادن او.

(۲). آو، آب، لب، بم، آز، آج: جواب است.

(۳). بم: بر آمد.

(۴). قم: ندارد، از آو افزوده شد.

(۵). آو، لب، آج: به اقرار، آز: اقرار.

(۶). لب، آج: می بردند.

(۷). آو، بم رضی الله عنهما. [...]

(۸). آب، آز: صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ.

(۹). آو، آب، لب، بم، آز: مکن، آج: نکن.

(۱۰). آو، آب، لب، بم، آز، آج: آدمی خورد.

(۱۱). آو، لب، بم، آز، آج از او.

(۱۲). بم: ده برادر.

صفحه : ۲۱

یوسف را با ایشان بفرستاد.

راویان اخبار گویند سدّی و عبد الله عباس و عبد الله مسعود و کعب الاحبار و حسن بصری به اختلاف الفاظ و اتّفاق معانی، که: چون برادران یوسف را از پدر بخواستند (۱) به حیل و دستان، و پدر ایشان را گفت: من ترسم که او را گرگ بخورد، ایشان گفتند: گرگ او را چگونه بخورد؟ و نحن عصبه، و ما، ده مرد با اویم و شمعون با ماست. و او مردی بود که چون خشم گرفتی نعره‌ای بزدی (۲) هیچیز (۳) نبود از حیوانات که آواز او بشنیدی نه بیوفتادی (۴)، و اگر آبستنی (۵) بودی بچه بیفگندی - و یهودا در میان ماست و او چون خشم گرفتی (۶) شیر را بدریدی از هم (۷).

چون یعقوب - علیه السّلام - از ایشان چون (۸) اینکه سخن بشنید ساکن شد، یوسف - علیه السّلام - بیامد و پیش پدر بایستاد و گفت: ای پدر مرا با برادران بفرست، یعقوب گفت: تو را می‌باید! گفت: آری.

گفت: دستوری دادم. چون روز دیگر (۹) بود، یوسف - علیه السّلام - جامه در پوشید و کمر بر بست و قضیب به دست گرفت و

بیرون شد با برادران. یعقوب- علیه السلام- سلّه‌ای بگرفت و آن بندی که ابراهیم زاد اسحاق- علیهما السلام- در آن جا نهادی و چند گونه طعام «۱۰» برای یوسف در آن جا نهاد «۱۱» و فرزندان را وصایت خیر کرد به یوسف و گفت: ای فرزندان من؟ اینکه پسرک من یوسف امانت است از من به شما، از خدای بترسی و در او هیچ خیانت مکنی. به خدای بر شما که اگر گرسنه شود طعامش دهی و اگر آب خواهد «۱۲» آبش دهی و بر او شفقت و مهربانی کنی «۱۳» و او را رها مکنی و از چشم فرو مگذاری «۱۴» و در رفتن بر او رنج منهی. گفتند: یا پدر او ما را برادر است و ما

-
- (۱). آو، آب، بم و.
 - (۲). آو، آب، بم، لب، آز، آج و نعره زدی.
 - (۳). همه نسخه بدلها: هیچ چیز.
 - (۴). همه نسخه بدلها: و الّا یفتادی.
 - (۵). همه نسخه بدلها: آبستن.
 - (۶). همه نسخه بدلها: گیرد.
 - (۷). همه نسخه بدلها: شیر را از هم بدرد.
 - (۸). همه نسخه بدلها: ندارد.
 - (۹). همه نسخه بدلها: دگر روز. [.....]
 - (۱۰). همه نسخه بدلها: برای یوسف چند گونه طعام.
 - (۱۱). آو، بم بیجارد، آب، آز بجارد.
 - (۱۲). آج، لب: تشنه باشد.
 - (۱۳). همه نسخه بدلها: به جای آری.
 - (۱۴). آو: نگزاری، آب، آز: نگزاید.

صفحه : ۲۲

را بر او شفقت برادران است «۱» و یکی از ماست بل مفضل است بر ما برای دوستی تو او را، یعقوب- علیه السلام- با ایشان به صحرا پاره‌ای بیرون رفت و ایشان را به خدای سپرد و یوسف را در بر گرفت و بوسه بر چشم «۲» داد و گفت: تو را به خدای و برادران سپردم و عهد وثیقت «۳» کردم با آن که ترسم که تو را ضایع می‌کنم و برگردید. ایشان او را به صحرا بیرون بردند تا پدر با ایشان بود و به چشم پدر بودند او را بر دوش گرفته بودند و اکرام می‌کردند. چون پاره‌ای نیک برفتن و او را به بیابان فرو بردند و دور شدند از شهر، سخن بگردانیدند و او را جفا کردن «۴» و زدن گرفتند، و هر گه که برادری او را بزدی او به استعانت به دیگری شدی او نیز او را بزدی و آن طعامی که پدر برای او ساخته بود چیزی بخوردند و چیزی به سگان دادند و او را چیزی ندادند و او را پیاده می‌تاختند گرسنه و تشنه «۵» و می‌زدند، او می‌گریست و می‌گفت پدر را: بی‌خبری که با یوسف تو چه می‌کنند؟ عند آن حال فریشتگان بگریستند «۶» به رحمت بر یوسف- علیه السلام.

اینکه حال نیک با حال «۷» حسن و حسین- علیهما السلام- ماند که تا رسول- صلی الله علیه و آله «۸»- در حال حیات «۹» بود برای تقرب او ایشان را اکرام می‌کردند تا آن روز که از حظیره بنی النجار «۱۰» ایشان را می‌آورد بر دوش گرفته، یک یک به تقرب می‌رفتند که یکی را به ما ده، رسول- علیه السلام- می‌گفت:

نعم المطیئة انا و نعم الزاکبان هما و أبوهما خیر منهما.

چون رسول- علیه السلام- با جوار رحمت ایزدی شد یکی را «۱۱» به زهر بکشتند و یکی را «۱۲» به تیغ. چون خواستند که او «۱۳» را بکشند و رای ایشان بر اینکه درست شد، یهودا «۱۴»- و او

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: برادری است.

(۲). آج، لب: بر سر و چشمش.

(۳). اصل متن: شفقت، با توجه به همه نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد.

(۴). آو، آب، آز، آج، لب: کردند.

(۵). آج، لب: پیاده و گرسنه و تشنه می تاختند.

(۶). آو: بگرستند، آز: بکاء بستند.

(۷). همه نسخه بدلها: ماند به حال.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آج و لب: علیه السلام.

(۹). همه نسخه بدلها: در حیات. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها رسول.

(۱۱). همه نسخه بدلها: اینکه را.

(۱۲). همه نسخه بدلها: و آن را.

(۱۳). همه نسخه بدلها: یوسف را.

(۱۴). آو، بم، آج، لب که.

صفحه : ۲۳

پسر خاله یوسف بود- گفت: نه با من عهد کرده‌ای که یوسف را نکشی! گفتند: بلی عهد کرده‌ایم اکنون چه کنیم او را! گفت: او را در چاهی افگنی که «۱» رهگذر کاروان است، باشد که از اینکه رهگذریان «۲» کسی او را بر آرد.

و ذلک قوله: فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أجمعُوا أَن يَجْعَلُوهُ، «لَمَّا» در جای ظرف افتد «۳» و «با» تعدیت راست و «ها» ضمیر یوسف است و إجماع «۴» عزم باشد. يقال: أجمع علی کذا و أزمع، و عزم بمعنی، و بی حرف جر نیز «۵» گویند، يقال: أزمع و أجمع أَن يفعل کذا. وَ أوحینا إِلَیْهِ، در اینکه وحی خلاف کردند، بعضی گفتند: وحی پیغامبری بود و خدای تعالی عند آن حال او را پیغامبری داد و جبرئیل آمد و او را خبر داد و بشارت بآنچه «۶» خواست بودن و او را تسلیت داد، و بعضی دگر گفتند: القاء القلب «۷» است، در دل او افگند خدای تعالی. و قول اول قول حسن بصری است و جماعتی مفسران و اینکه ظاهر آیت است. و قوله: لَتَسْبِئَنَّهُمْ، که خبر دهی ایشان را به کار ایشان و آنچه با تو می کنند. و مورد اینکه کلمه تهدید و وعید است. وَ هُم لَا يَشْعُرُونَ، «واو» حال است، یعنی در حالی که ایشان ندانند. عبد الله عباس و حسن و ابن جریج گفتند:

یعنی ندانند که او یوسف است. مجاهد و قتاده گفتند: یعنی ایشان ندانند که او را وحی آمده است. و «شعور» إدراک علم دقیق بود، مشبه بالشعر. و دو قول گفتند در جواب «لَمَّا»: یکی آن که محذوف است و تقدیر آن است که: وَ لَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أجمعُوا أَن يَجْعَلُوهُ فی غیابت الجب عظمت فتنتهم و کبر ما قصدوا له. و بعضی دگر گفتند: «أوحینا» جواب «لَمَّا» ست و «واو» صله است و التقدیر: لَمَّا ذَهَبُوا بِهِ أوحینا إِلَیْهِ، تا جواب را بشاید «۸» [«۹»]، چه اگر «واو» بود عطف باشد و جواب نتواند بودن، و اینکه مذهب کوفیان است. و

گفتند: مانند اینکه بیت امرؤ القیس است.

فلما أجزنا ساحه الحی و انتحی بنا بطن خبت ذی قفاف «۱۰» عقنقل

(۱). همه نسخه بدلها بر.

(۲). آو: رهگریان.

(۳). همه نسخه بدلها: افتاد.

(۴). بم: اجتماع.

(۵). بم: جزم و نیز.

(۶). آو، بم: با آنچه.

(۷). آو، آج، لب: القاه فی القلب، بم: القاه القلب، آب، آز: القیناه فی القلب.

(۸). بم: نشاید.

(۹). نسخه اساس تا اینکه جا افتادگی دارد، از قم آورده شد. [...]

(۱۰). قم: حقاف، آج: قفاق.

صفحه : ۲۴

و التقدير: انتحی. و قال آخر:

حتی إذا ثملت بطونکم و رأیتم أبناء کم شبو «۱»

و قلبتم ظهر المجن لنا إن اللئیم لعاجز خب

التقدير: قلبتم، و بصریان روا نمی دارند «۲».

چون یوسف را به کنار چاه آوردند پیرهن «۳» از او بر کردند «۴»- و اینکه چاهی بود میان اردن و مصر «۵». و گفتند: تا به خانه یعقوب از آن جا سه فرسنگ بود و بر ره کاروان بود و چاهی بود تاریک و وحش «۶» و سر او تنگ «۷»، تنگ بود و بن چاه فراخ «۸» و برای آن کردند «۹» تا بر نتواند آمدن «۱۰». و گفتند: آب اینکه «۱۱» چاه شور بود، و سام بن نوح کنده بود آن چاه «۱۲» پس دستهایش ببستند و پیراهنش بکنند. گفت: ای برادران؟ پیراهن «۱۳» با من دهی تا عورت پوش من باشد در حیات من و کفن من باشد در مماتم «۱۴»، و دستم بگشایی تا هوام زمین را از خود باز دارم. به «۱۵» او گفتند: آن یازده ستاره را و ماه و آفتاب را که تو را در خواب سجده می کردند بخوان تا دستهای تو «۱۶» بگشایند و پیرهن «۱۷» با تو دهند «۱۸». آنگه رسنی در میان او بستند و او را فرو گذاشتند «۱۹» چون به نیمه رسید رسن ببریدند و او را در چاه افکندند. خدای تعالی از میان آن آب سنگی بر آورد بزرگ و لین تا یوسف بر آن سنگ آمد و رنج «۲۰» نرسید او را. و در روایتی دیگر آمد که خدای تعالی جبریل را گفت: دریاب یوسف را، به یک پر زدن به زمین آمد و یوسف

(۱). قم، لب: شبو.

- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: روا ندارند.
- (۳). قم: پیراهن، آو، بم: پرهن.
- (۴). قم: برکشیدند، آو، بم، آز، آج، لب: به در کردند، آب: از بر او به در کردند.
- (۵). آج، لب: مصر و اردن.
- (۶). آب، آز: وحشی، آج، لب: موحش.
- (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم: سر تنگ.
- (۸). آو، بم، آج، لب: بن فراخ، آب، آز: بن او فراخ.
- (۹). آو: کردن.
- (۱۰). قم: آمد، آو، آب، آز، آج، لب: بر نتوان آمدن، بم: بر نتواند آمدند.
- (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: آن.
- (۱۲). قم، آب، آز، آج، لب را.
- (۱۳). آو، بم، آج، لب: پرهن. [.....]
- (۱۴). قم، آو، آز، آج، لب: ممت من.
- (۱۵). قم، آو، بم، آب، آز: او را.
- (۱۶). همه نسخه‌ها بجز قم: دستهایت.
- (۱۷). آو، بم، آج، لب: پرهن، آز: پیراهن.
- (۱۸). آو، بم: دهد.
- (۱۹). آو، بم: گزاشتند.
- (۲۰). قم: رنجی.

صفحه : ۲۵

را در میان چاه گرفت و باسانی بر آن سنگ نهاد و او را تسلیم داد و احوالی که بر سر او «۱» خواست رفتن با او بگفت. چون ایشان آواز وقع او نشنیدند او را آواز دادند، او جواب داد. گفتند: او زنده است هنوز، خواستند تا او را سنگسار کنند یهودا رها نکرد و گفت: نه عهد شما با من آن است که او را نکشی! رها کردند.

در خبر است که: چون یوسف را- علیه السلام- به چاه افکندند چاه تاریک بود روشن شد و آتش شور بود خوش شد و او از آن آب می‌خورد، آن آب او را به جای طعام و شراب بود، خدای تعالی فریشته‌ای را بفرستاد تا آنیس او شد تا مستوحش نباشد و آن بندها از او بر گرفت و پیرهنی «۲» از حریر بهشت فرستاد خدای تعالی تا در او پوشانیدند «۳».

و روایتی دیگر آن است که: چون ابراهیم را به آتش انداختند او را برهنه بکردند و بند بر دست و پای او نهادند آتش بندهای او بسوخت و جبریل آمد و پیرهنی «۴» از حریر بهشت بیاورد و در او پوشانید. او به میراث به اسحاق رها کرد و اسحاق به یعقوب و یعقوب آن خواست که به یوسف رسد در تعویذی نهاد و بر گردن او بست. آن فریشته آن تعویذ بشکافت، آن پیرهن «۵» بگرفت و در او پوشانید.

و روایتی دگر آن است که اینکه فریشته او را «۶» بهی بیاورد تا او بخورد. چون شب درآمد فریشته خواست تا برود. یوسف گفت- علیه السلام: اگر تو بروی من تنها مانم و مستوحش شوم «۷» گفت: من تو را دعایی بیاموزم که چون بخوانی وحشت از تو برود.

بگو:

۸) یا صریخ المستصرخین یا غوث المستغیثین یا مفرّج کرب المکروبین قد تری مکانی و تعرف حالی و لا یخفی علیک شیء من امری».

یوسف- علیه السّلام- اینکه بگفت. خدای تعالی هفتاد «۹» فریشته را بفرستاد تا گرد او در آمدند و او را انس

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب. با او.

(۲). آو، بم، آج، لب: پرهنی، آز: پیراهنی.

(۳). آج: پرهنی از حریر بهشت بیاورد و در او پوشید، لب: پرهنی از حریر بهشت بیاورد و در او پوشانید، آو، بم، آب: پرهنی از حریر بهشت فرستاد تا در پوشید.

(۴-۵). آو، بم، آج، لب: پرهن، آز: پیراهن.

(۶). همه نسخه بدلها از بهشت.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.

(۸). آج، لب برحمتک یا رب. [...]

(۹). همه نسخه بدلها هزار.

صفحه : ۲۶

می دادند و یهودا هر روز بیامدی و طعام و شراب بیاوردی و به چاه فرو گذاشتی.

[۶-ر].

چون سه روز در چاه بود روز چهارم جبرئیل آمد و گفت: تو را که در اینکه چاه افکنند! گفت: برادرانم گفت: چرا! گفت: بر من حسد کردند برای دوستی پدر مرا.

گفت: خواهی تا از اینکه چاه بر آیی «۱»! گفت: آری. گفت، بگو:

۳ «۲» «یا صانع کلّ مصنوع، و یا جابر کلّ کسیر، و یا حاضر کلّ ملا، و یا شاهد کلّ نجوی، و یا قریبا غیر بعید، و یا مونس کلّ وحید و یا غالبا غیر مغلوب، و یا حیّا لا یموت، و یا محیی الموتی، یا لا إله إلا أنت، اللهمّ! انّی أسئلك بانّ لک الحمد لا إله إلا أنت بدیع السموات و الارض ذو الجلال و الإکرام أن تصلّی علی محمّد و آل محمّد و أن تجعل لی من امری فرجا و مخرجا، و أن ترزقنی» من حیث لا أحتسب».

یوسف- علیه السّلام- اینکه کلمات بگفت خدای تعالی او را فرج داد از چاه و ملک مصر به او داد از آن جا که او اندیشه نکرد. مجاهد گفت: یوسف «۴» از پدر جدا شد شش ساله بود چون با پدر رسید چهل ساله بود.

قوله: وَ جَاؤُاْ اَبَاهُمْ عِشَاءً یَبْکُونُ- الایة، در آیت محدوفی هست و آن اینکه است:

و لَمَّا فَعَلُوا «۵» ما أجمعوا علیه من إلقاءه فی الجب جاءوا اباهم عشاء. چون آنچه در دل داشتند و بر آن عزم کرده بودند از آن که او را در چاه افکنند بکردند، آمدند با نزدیک «۶» پدر نماز شام گریان. «أباهم» در محل نصب است به مفعول به «۷». «عشاء» نصب بر ظرف است. یَبْکُونُ، محل او نصب است بر حال. آن روز برفتند همه روز و یعقوب- علیه السّلام- در بند انتظار می بود و دل مشغول تا ایشان با یوسف چه کردند.

چون ایشان یوسف را به چاه افکندند، حسن بصری گفت: در اینکه وقت او را هفده «۸» سال بود و در بندگی و زندان و پادشاهی

هشتاد سال بماند و بیست و سه سال دیگر بماند از آن پس، و چون فرمان یافت او را صد و بیست سال بود.

(۱). بم: بر آهی.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج: و ارزقنی.

(۳). بم: لا یحتسب.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم علیه السلام.

(۵). قم، آب، آز: و فعلوا، آو، بم، آج، لب: و افعلوا ۶. بم، آب، آز: تا بنزدیک.

(۷). قم: لمفعول به، آو، بم، آب، آز، آج، لب: مفعول به.

(۸). آو، بم: هوده، آب، آز: هژده.

صفحه : ۲۷

آنکه بیامدند و بزغاله‌ای را بگرفتند» (۱) از گله و بکشتند و پیرهن یوسف در خون «۲» آغشتند و روی با خانه نهادند. یعقوب - علیه السلام - به سر راه آمده بود به انتظار ایشان، چون پدر را دیدند جمله به یکبار بانگ بر آوردند و گریستن گرفتند. یعقوب بدانست که ایشان را کاری افتاده است و «۳» یوسف را ندید، گفت: یوسف کجاست!

ایشان به یکبار دست بزدند و جامه‌ها بدریدند و خروش و ناله کردند گرفتند «۴». و گفتند: إنا ذهبنا نستبق، ما برفتم تا سبق بریم بر یکدیگر، و قوله: «نستبق» در جای حال است، ای مستبقین. وَ تَرَ كُنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا، و یوسف را بنزدیک متاع و ثقل خود رها کردیم، فَأَكَلَهُ الذُّبُّ، گرگ او را بخورد. وَ مَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا، تو ما را به راست گوی نداری «۵» و اگر چه ما راستیگریم «۶» در اینکه گفتار. و اصحاب ما به اینکه «۷» آیت استدلال کردند «۸» بر آن که ایمان تصدیق باشد «۹» که خدای تعالی در اینکه آیت ایمان گفت. و مراد او تصدیق بود به اتفاق. و جواب «لو» محذوف است. برای دلالت کلام بر او، و التقدير: و لو كُنَّا صَادِقِينَ مَا صَدَّقْتَنَا «۱۰». و اهل اشارت گفتند: برای آن نماز شام آمدند تا وقت تاریک باشد، ایشان را از آن دروغ گفتن «۱۱» شرم نیاید در سخن فرو نمانند. و از اینکه کار «۱۲» گفته‌اند: چون از کسی حاجتی خواهی به شب مخواه «۱۳» که حیا در چشم است و چون تاریک بود چشم نگیرد «۱۴». و چون عذر خواهی به روز مخواه که فرومانی در عذر خواستن. و اینکه گریه دروغ که ایشان می کردند آب از همه گریه‌های براست ببرد.

شعبی گفت: زنی بنزدیک شریح آمد به حکومت و می گریست و جزع می کرد

(۱). آج، لب: بزغاله‌ای از گله بگرفتند.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: در آن خون.

(۳). آج، لب: پس.

(۴). آو، بم: خروش کردن گرفتن، آب: خروش کردن گرفتن، آز: خروش کردند گرفتند، آج، لب: خروش کردند.

(۵). بم: ما را راست نداری. [...]

(۶). همه نسخه بدلها: راست گوییم.

(۷). بم: با اینکه.

(۸). قم: استدلال کردند بدین آیت.

- (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم: بود.
 (۱۰). آو، بم، لب: صدقنا.
 (۱۱). بم: درغ گفتن.
 (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: و از اینکه جا.
 (۱۳). آب، آز: بخواه.
 (۱۴). قم: نیند، آج، لب: تاریک باشد ایشان را از آن خواستن،

صفحه : ۲۸

پس از آن که حجت بر او متوجه شد، یکی گفت «۱»: بنگر که اینکه مسکینه چگونه می‌گرید [۶-پ]
 همانا مظلومه است، شریح گفت: برادران یوسف ظالم بودند و با ظلم می‌گریستند و اینکه آیت بخواند. و شاعر در اینکه معنی
 گوید «۲»:

أغرک من شیخ بکاء «۳» و مملقة أم اللحية البيضاء للنتف مطلقه

فان بنی یعقوب جاءوا أباهم عشاء و هم یبکون زورا و مخرقه
 آنکه آن پیرهن «۴» خونالود عرضه کردند و گفتند «۵»: اینک پیرهن «۶» او خون آلود است.
 و ذلک قوله: وَ جَاؤُ عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ، ای مکذوب فیه، و آوردند «۷» بر پیرهن «۸» او خونی دروغ «۹». اگر گویند «دروغ» صفت
 قول باشد و در خبر شود چون مخبر او بر خلاف خبر باشد، چگونه در خون استعمال فرمود! جواب گوئیم که: مراد به «کذب»
 مکذوب فیه است لفظ مصدر است و معنی مفعول «۱۰»، کقولهم: رجل رضا، ای مرضی، و ماء سكب، و شراب صب، ای مسکوب و
 مصبوب، و به معنی فاعل نیز استعمال کنند چنان که: ماء غور و رجل صوم و فطر، و بر عکس اینکه مفعول گویند و مراد ایشان
 مصدر، یقولون: ما له معقول، ای عقل، و ماله علی هذا الأمر مجلود، ای جلد، قال الشاعر:

حتى إذا لم يتركوا لعظامه «۱۱» لحما و لا لفؤاده معقولا
 و قال آخر:

قد و الذی «۱۲» سمک السماء بقدره «۱۳» بلغ العزاء و أدرك المجلود

- (۱). آو، بم، آب که.
 (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: گفته.
 (۳). بم، آج: یکاف.
 (۴). آو، آب، آز: پیراهن، بم: پراهن.
 (۵). آو، بم: گفتن. [...].
 (۶). آو، بم: پراهن.

- (۷). آو، بم: آوردن.
 (۸). آو، بم: پرهن.
 (۹). آب، آز: خونین به دروغ، آج، لب: به خون دروغ.
 (۱۰). اساس به، که با توجه به معنی و نسخه بدلها زائد می‌نمود.
 (۱۱). یتروکا العظامه، با توجه به معنی به قیاس قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: قدر الذی.
 (۱۳). آج، لب: بقدرته: آو، بم: بقدره.

صفحه : ۲۹

و فزاء گفت و دیگر نحویان که: بدم کذبا، به نصب «۱» روا باشد «۲» در نحو جز که نخوانده‌اند و نصب او بر مصدری «۳» باشد محذوف الفعل، کانه قال: بدم کذبوا فیه کذبا، و روا بود که نصب او بر تمیز «۴» بود، و برای آن دروغ گفت آن را که آن، خون «۵» یوسف نبود خون بزغاله بود. یعقوب - علیه السلام - پیره «۶» به دست گرفت و گفت: چه حلیم گرگی بود «۷» که یوسف را بدرید «۸» و پیرهش «۹» نیازرد «۱۰» و ندرید «۱۱»؟ ایشان فرو - ماندند. گفتند «۱۲»: لای بل قتله اللصوص، بل دزدان او را بکشند. گفت: ای سبحان الله؟ دزدان او را بکشند و پیره او «۱۳» رها کردند و حاجت ایشان به پیره «۱۴» بود نه به کشتن او؟ و گفته‌اند در پیره «۱۵» یوسف سه آیت بود: یکی اینکه روز که بیاوردند خونالود و یعقوب از آن جا بدانست که دروغ می‌گویند. دوم آن جا که زلیخا در او آویخت و پیره «۱۶» او بدرید از پس «۱۷» و سهام «۱۸» آن روز که بیاوردند و بر روی «۱۹» یعقوب فگندند «۲۰» او بینا شد، آنگه پیره «۲۱» بستد و بر سر و چشم نهاد و ببوید «۲۲» و نعره‌ای بزد و بیوفتاد «۲۳» و هوش از او برفت. روز دیگر «۲۴» که با چهره گاه «۲۵» رفتند گفتند: دیدی که پدر ما را چگونه «۲۶» خجل و دروغزن کرد «۲۷»! تدبیر آن است که برویم و یوسف را از «۲۸» چاه بر آریم و پاره پاره کنیم و استخوانهای «۲۹» او با پیش «۳۰» پدر بریم تا قول ما راست شود.

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: نصب.
 (۲). قم: بود.
 (۳). آج، لب: مصدر.
 (۴). آج، لب: تمیز.
 (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: که خون. (۱۶ - ۱۵ - ۱۴ - ۹ - ۶). آو، بم، آج، لب: پرهن. [.....]
 (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: بوده.
 (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: بدریده.
 (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: نیازرده: قم: نیازرد.
 (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: ندریده.
 (۱۲). بم: گفتن.
 (۱۳). آو، بم، آج، لب: پراهنش.
 (۱۷). همه نسخه بدلها بجز قم: پشت.
 (۱۸). آو، آج، لب: سیوم، بم، آب: سیم.

- (۱۹). آج، لب: در روی.
- (۲۰). همه نسخه بدلها: افگندند.
- (۲۱). بم: پراهن، آز، آب: پراهن، آج، لب: پرهن.
- (۲۲). همه نسخه بدلها بجز قم: ببوسید.
- (۲۳). همه نسخه بدلها بجز قم: بیفتاد.
- (۲۴). آو، آب، آز: روزی دیگر، آج، لب: روزی دگر. [.....]
- (۲۵). همه نسخه بدلها بجز قم: چراگاه.
- (۲۶). همه نسخه بدلها بجز قم: چون.
- (۲۷). همه نسخه بدلها بجز قم: دروغزن و خجل کرد. ۲۸. همه نسخه بدلها بجز قم آن.
- (۲۹). همه نسخه بدلها: استخوانهای. ۳۰. آب، بم، آج، لب: او پیش.

صفحه : ۳۰

یهودا گفت: نه «۱»، با من عهد کرده‌ای که یوسف را نکشی، و ایشان را از آن منع کرد. نماز شام چون با خانه «۲» شدند، پدر گفت ایشان را: اگر چنان است که راست می‌گویی اینکه گرگ که او را بخورد بگیری و پیش من آری. ایشان برفتند و چوب و رسن بر گرفتند «۳» و به صحرا شدند و گرگی را بگرفتند و دست و پای «۴» بستند و پیش یعقوب آوردند و بیفگندند. یعقوب - علیه السلام - گفت: دست و پای او بگشایی، او را بگشادند «۵»، یعقوب «۶» گفت: ای گرگ بیای، او بیامد و پیش یعقوب بایستاد، یعقوب گفت: ای گرگ شرم نداری که فرزند مرا و میوه دل مرا و روشنایی چشم مرا بخوری «۷»! گرگ به آواز آمد و گفت: لا، و حق شیتک یا نبی الله ما أكلت لك ولدا و انّ لحومکم و دماءکم، معاشر الانبیاء محرّمه علینا و انّی لمظلوم مکذوب علیّ و انّی غریب فی بلاد مصر،

به حق شیت تو که من فرزند تو را نخوردم [۷-ر]

و گوشت و خون شما که پیغامبرانی «۸» بر ما حرام است و من مظلومم و دروغ بر من نهاده‌اند و من بدین «۹» زمین غریبم. گفت: برای چه به اینکه زمین آمده‌ای! گفت: مرا اینکه جا خویشان‌اند به زیارت ایشان آمده بودم، اینکه پسران تو مرا بگرفتند و بستند و پیش تو آوردند و اینکه دروغ بر من نهادند.

عند آن یعقوب گفت: بَل سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً، «تسویل» تزیین نفس باشد کاری «۱۰» که نیکو نباشد، علی قول قتاده. و گفته‌اند: تقریر المعنی فی النفس باشد. گفت: «بل»، و اینکه کلمه إضراب را باشد و اعراض را از کلامی به کلامی دیگر. سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ، نفس شما اینکه کار بیاراست در چشم شما. فَصَبْرٌ جَمِيلٌ، ای صبری صبر جمیل، او شأنی «۱۱» صبر جمیل، مرفوع است بر خبر مبتدای محذوف، کار من امروز و شأن من صبری است نکو «۱۲». و صبر نکو «۱۳» آن باشد که در

(۱). بم که.

(۲). آج، لب: به خانه.

(۳). آو، بم: بر گرفتن.

(۴). آج، لب: پایش.

(۵). آو، بم، آب، آز: بگشادند او را.

- (۶). آج، لب او را.
 (۷). بم، آج، لب: بخوردی.
 (۸). آو، بم، آب، آز: گروه پیغامبران. [.....]
 (۹). همه نسخه بدلها: در اینکه.
 (۱۰). آو، بم، آج، لب: به کاری.
 (۱۱). آو، بم، آب، آز: شأن.
 (۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: نیکو.

صفحه : ۳۱

خلال آن جزعی «۱» نباشد. وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ و خدای است که از او یاری «۲» خواهند و به او «۳» استعانت کنند بر آنچه شما وصف می‌کنی، یعنی من به خدای استعانت می‌کنم و یاری می‌خواهم از او.

قوله: وَجَاءت سَيَّارَةٌ- الآیة، یوسف- علیه السّلام- سه روز در آن چاه بماند، روز چهارم کاروانی می‌گذشت آن جا از مدین می‌آمدند «۴» و به مصر می‌شدند «۵» به تجارت از جاده راه بگردیده بودند بنزدیک اینکه چاه فرود آمدند و اینکه چاه بر جاده راه نبود، مردی را بفرستادند از عرب از بلاد مدین نام او مالک بن الذّعر «۶» تا آب آرد برای ایشان، او به کنار «۷» چاه آمد و دلو فرو گذاشت «۸» تا آب بر کشد. یوسف- علیه السّلام- دست در رسن زد و از چاه بر آمد مرد آب کش نگاه کرد کودکی را دید، من اجمل «۹» اهل زمانه.

و ذلک قوله تعالی: وَجَاءت سَيَّارَةٌ، صفت موصوفی محذوف است، ای رفقه سیاره، فَعَالَهُ مِنَ السَّيْرِ. و روا بود که «ها» «۱۰» برای مبالغت باشد که داب و عادت کاروان رفتن باشد. فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ، حق تعالی گفت: کاروانی به آن جا رسیدند وارد ایشان را بفرستادند، و وارد آن کس باشد که به آب آید، یقال: ورد «۱۱» الماء، إذا أتاه، و صدر عنه إذا رجع عنه، و رائد گویند آن را که از پیش بیاید به طلب آب و گیاه.

فَأَدَلِي دَلْوَهُ، ای اُرسَلها، و دَلَّها «۱۲» إذا أخرجها و نزعها، و دَلَّها «۱۳» لتكثير الفعل. و دلو آلت سقی باشد و فعل از او بر گرفته‌اند. قال یا بُشْرَى «۱۴»، در کلام حذفی و اختصاری هست و التقدير: فأدلی دلوه فتعلق یوسف بالحبل و خرج من البئر فلما راه الوارد قال: یا بشرای «۱۵»، اهل کوفه خواندند: «یا بشری» بی «یا» علی وزن فعلی من

- (۱). آج، لب: جزع.
 (۲). آو، بم، آج، لب: یاوری.
 (۳). آو، بم: وی را، آج، لب: و بر او.
 (۴). آو، بم، آج، لب: می‌آمد.
 (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: می‌رفتند.
 (۶). آو، بم، آب، آز: الزّعر، آج، لب: الزّعیر.
 (۷). آو، آب، آز: به کناره.
 (۸). آو: فرو گذاشت.
 (۹). بم: اجل.

(۱۰). آب: تا. [.....]

(۱۱). اساس: آورد، با توجه به قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). آب، بم: دلالتها.

(۱۳). بم، آز: دلالتها.

(۱۴-۱۵). بم، آب، آز، آج، لب: بشری.

صفحه : ۳۲

غیر اضافه‌ی «یا» «لمتکلم» (۱)، و باقی قرا خواندند: یا بشرای (۲)، به «الف» و «یا» علی‌الاضافه‌ی «یا» «لمتکلم» (۳)، کقولهم: هوای و عصای. آنگه در معنی او دو قول گفتند: قتاده و سدی گفتند: معنی آن است که: ای بشارت من، یعنی بشارتی است مرا اینکه (۴)، کانه نادی بشارته، پنداری مژده و بشارت خود را می‌بخواند. و شاید که «یا» در (۵) اسمی محذوف شده باشد کانه قال: یا هذا و یا صاحب بشرای. و التقدير: هذا بشرای، اى هذا الغلام أو هذه الحال بشرای (۶)، چنان که: یا عافاك الله، و مانند اینکه.

و قول دوم آن است که «بشری» (۷) نام رفیق او باشد، او را ندا کرد گفت: یا بشرای، بمثابة قولهم: یا صاحبی. و بر قراءت کوفیان یا بشری، یعنی یا فلان، هذا غلام، اینکه کودکی است و أسروه بضاعة، و او را پنهان کردند برای بضاعت.

در او دو قول گفتند: یکی آن که اینان که آب می‌کشیدند پنهان کردند او را از دیگران تا طمع نصیب نکنند. و قول دیگر (۸) آن است [۷-پ]

که برادران کار او پنهان کردند و نگفتند او برادر ماست، و قول اول درست تر است، لقوله: «بضاعة» یعنی أعدوه بضاعة، و نصب او بر مفعول له باشد. و روا بود که تمیز بود و روا بود که حال بود (۹) «علی تأویل» (۱۰): و أعدوه بضاعة، و البضاعة، القطعة من المال يتجر بها، و اشتقاقه من البضع و هو القطع و البضعة من اللحم، القطعة منه، و البضع ما بين الثلاثة الى العشرة، و ما بين العقدین (۱۱) فهو بضع. و نیش را مبضع برای آن گویند که به آن رگ زنند آلت قطع باشد. بعضی دگر گفتند: معنی آن است که کار او پوشیده کردند. و گفتند:

اینکه غلام بضاعتی است که اهل اینکه آب به ما داده‌اند تا برای ایشان بفروشیم. آنگه حق تعالی گفت بر سبیل تهدید و وعید که آن حال پوشیده نماند بر خدای تعالی و او عالم است به آنچه ایشان کردند (۱۲).

(۳-۱). همه نسخه بدلها: یا المتکلم.

(۲). آز: بشری ای، آج: بشرا.

(۴). آج، لب: معنی آن است که بشارت است مرا.

(۵). بم: یاد را.

(۶). بم، آج، لب: بشری.

(۷). آو، بم، آب، آز: بشرای.

(۸). آج، لب: دگر.

(۹). آب، آز: حال تمیز بود.

(۱۰). بم: تقدیر، آج، لب: تقدیر تأویل.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: العقدین. [.....]

(۱۲). بم: کردن.

صفحه: ۳۳

وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ، ای باعوه. بر دگر روز یهودا به سر چاه آمد بر عادت و طعام بیاورد تا یوسف را طعام دهد، آواز داد. یوسف جواب نداد و در چاه نبود. بیامد به طلب او، آن کاروان را دید و یوسف در میان ایشان بنزدیک مالک ذعر «۱». برادران را خبر داد، بیامدند و مالک را گفتند: اینکه غلام ماست از ما گریخته است. مالک گفت: اگر خواهی «۲» با شما دهم او را و اگر خواهی «۳» بخرم از شما. گفتند: نخواهیم او «۴» را که با ما دهی، بخر او را تا بفروشیم و لکن «۵» اینکه غلامی است دزد و گریزنده و ما اینکه را به اینکه عیب می‌فروشیم. مالک گفت: با اینکه «۶» عیبها به چند می‌دهی «۷»!

گفتند! به چندان که تو می‌خواهی، به شرط آن که او را از اینکه ولایت ببری تا با نزدیک «۸» ما نیاید. گفت: آخر به چند بفروشی «۹» اینکه را! گفتند: بر حکم تو، و ذلک قوله: وَشَرَوْهُ بِفُرُوحَتِهِ و بخریدند او را، یعنی برادران. و «شری» هم بیع باشد و فروختن و هم خریدن و منه قوله: وَكَيْسٌ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ «۱۰» ... ای باعوها «۱۱»، و قال الشاعر:

و شربت بردا لیتنی من بعد برد کنت هامه «۱۲»

بِثَمَنٍ بَخْسٍ، ای باخس، و هو من «۱۳» باب رجل صوم و عدل، به بهای اندک، آنگه آن را شرح داد که: درمی چند شمرده بود، و در عدد و مبلغ آن علما خلاف کردند:

عبد الله عباس و عبد الله مسعود و قتاده و سدّی گفتند: بیست درم بود، مجاهد گفت:

بیست و دو درم بود، عکرمه گفت: چهل درم بود، و بعضی دگر گفتند: هژده «۱۴» درم بود، بعضی اهل معانی گفتند: زیر ده درم بود برای آن که «دراهم» آن را گویند زیر ده باشد تا به ده، چون بر ده بیفزاید درهما گویند. آن درمها بستند و با یک دیگر

(۱). قم، لب: مالک بن ذعر، آب، آز: مالک بن زعر، آج: مالک بن زعیر، آو، بم: مالک بن زعرا، آج، لب آمد و.

(۲-۳). آب، آج، لب: خواهید.

(۴). آج، لب: که او را.

(۵). آج، لب: و لیکن.

(۶). آب، آز، آج، لب: به اینکه.

(۷). آب، آز، آج، لب: می‌دهید.

(۸). آج: بنزدیک: لب: نزدیک.

(۹). آو، بم: فروشی، آب، آز: فروشید، آج، لب: می‌فروشی.

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۲.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: باعوا.

(۱۲). بم، آب، آز: هامد.

(۱۳). آج، لب: ندارد.

(۱۴). آو، بم: هیژده، آج: هشته، لب: هیجده. [...]

صفحه : ۳۴

ببخشیدند. یوسف- علیه السلام- می‌نگرید»^(۱) و نیارست گفتن که خلاف آن است که ایشان می‌گویند که از کشتن می‌ترسید. و برای اینکه او را به اینکه بهای اندک بفروختند»^(۲) که ایشان از جمله زاهدان بودند در او، یعنی ایشان را به او رغبت نبود، یقال: زهد فی کذا، إذا رغب عنه و لم یرده، و زاهد را برای اینکه»^(۳) خوانند که در دنیا و مال دنیا رغبت نکنند»^(۴).

و در خبر می‌آید که یوسف- علیه السلام- یک روز در آینه نگرید جمال او او را به عجب»^(۵) آورد، گفت: اگر من بنده‌ای بودمی بهای من کس ندانستی که چند است، امتحان کردند او را و بهای او به او نمودند درمی چند شمرده.

و فی قوله: مَعْدُودَةٌ دو قول گفتند: یکی آن که عادت نبود که درم سنجند، به عدد شمردندی و هنوز در بعضی شهرها چنین است»^(۶)- و قولی دگر آن»^(۷) که «معدودة» کنایت است از قَلت و حقارت چنان که «أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ»^(۸) در باب روزه، و كذلك قوله حکایه عن اليهود: وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّاماً مَّعْدُودَةً...»^(۹) آنکه»^(۱۰) کاروان از آن جا بار بر گرفت و برادران یوسف با ایشان می‌رفتند [۸-ر]

و می‌گفتند اینکه غلام را نگاه داری که اینکه غلامی گریزنده دزد»^(۱۱) دروغزن است و ما اینکه را به اینکه عیبها فروخته‌ایم. مالک او را بر شتری نشانند و روی به مصر نهادند و ره ایشان بر گور مادر یوسف بود- راحیل- یوسف چون از دور گور مادر بدید خویشتن از شتر به زیر افگند»^(۱۲) و به سر گور مادر آمد و زیارت کرد و بگریست و می‌گفت: ای مادر اگر هیچ توانی سر از خاک بردار و بنگر که با فرزند تو چه معامله کردند»^(۱۳)، و آنچه با او کرده بودند از سر دل تنگی در آن گور می‌گفت: ای مادر بی خبری که برادران بی رحمت»^(۱۴) مرا از پدر

(۱). آج، لب: می‌نگریست.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: فروختند.

(۳). همه نسخه بدلها زاهد.

(۴). قم، آو، بم، آب، آز: نکند.

(۵). بم، آج، لب: تعجب.

(۶). بعضی نسخه بدلها و از آن جمله: بم، آج، لب، در اینکه جا قدری مغشوش است.

(۷). همه نسخه بدلها است.

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۴.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۸۰.

(۱۰). آو، بم، آب، آز، لب: آنگاه آن.

(۱۱). آج، لب: دزد و گریزنده و.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: در افگند.

(۱۳). بم: کردن.

(۱۴). بم: بی حرمت، آج، لب: بی رحم. [...]

صفحه : ۳۵

جدا کردند و در چاه افگندند و روی من به تیپچه»^(۱) سیاه کردند و مرا در بیابان سنگسار کردند و در «من یزید» چنان که بندگان را

فروشدند، بفروختند و چنان که اسیران را از شهری به شهری (۲) برند بر شتر (۳) مرا می‌برند (۴).

کعب الاحبار گوید: چون یوسف اینکه می‌گفت از پس پشت او هاتفی آواز داد:

وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ (۵). مالک ذعر (۶) باز نگرید او را بر شتر ندید، گفت:

آه (۷)؟ آن که گفتند اینکه غلام گریزنده است، راست گفتند. آنگه در کاروان افتاد و بانگ می‌کرد و یوسف را طلب می‌کرد و می‌گفت: اینکه غلام را که بخریدم بگریخت و با خانه اهل خود رفت. آنگه در آن میانه طلب کردن برسیدند (۸) او را دیدند بر سر آن گور، آمدند و او را بگرفتند و زدند و گفتند: ما را باور نبود از آنچه ما را گفتند که تو گریزنده‌ای تا بدیدیم تو را که بگریختی. او گفت: من نگریختم و لکن اینکه گور مادر من است چون بدیدم خواستم تا آن را زیارتی کنم (۹). باورش نداشتند و بندی گران بیاوردند و بر پای او نهادند و او را بر شتر نشانند و به مصر آوردند (۱۰).

مالک ذعر (۱۱) گفت: ما به هیچ منزل فرود نیامدیم و الا برکت او بر من و رحل من و مال من پدید آمد، و به بامداد و شبانگاه می‌شنیدم که فریشتگان بر او سلام می‌کردند، آواز ایشان می‌شنیدم و شخصان (۱۲) نمی‌دیدم، و تا در راه بودیم هر روز ابری سپید بیامدی و بر بالای سر او بایستادی و او را سایه می‌کردی. چون برفتی با او برفتی و چون بایستادی با او بایستادی. چون در شهر آمدند مالک ذعر او را به گرماوه برد و بر آورد و جامه‌ای نو کرد

(۱). آج، لب: طپانچه.

(۲). آو، آب، آز، آج، لب: از شهر به شهری، بم: از شهر به شهر.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). لب: می‌بردند.

(۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۷.

(۶). قم: مالک به ذعر، آو، بم، آب، آز، آج، لب: مالک زعر.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.

(۸). آو، آب، آز: در آن میان برسیدند، بم، آج، لب: در آن میان برسیدند.

(۹). آج، لب: خواستم که زیارت کنم آن را.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: بردند.

(۱۱). بم، آب، آز، آج، لب: زعر.

(۱۲). قم: شخص‌شان، دیگر نسخه بدلها: شخصشان.

صفحه : ۳۶

برای او و او از شکلی (۱) به شکلی (۲) دگر شد. او را به بازار آورد و عرض کرد بر بیع.

مردی او را بخرید که خزینه دار ملک (۳) بود و او را لقب عزیز بود و نام قطفیر، و گفته‌اند: اظفر بن رحیب. و ملک مصر در آن روزگار الریان (۴) بن الولید بن ثروان بن اراشه بن عمرو بن عملان بن لاوذ بن سام بن نوح بود. و گفته‌اند: اینکه پادشاه به یوسف ایمان آورد و اینکه ملک پیش از یوسف (۵) فرمان یافت. (۶) از پس او پادشاهی به قابوس بن مصعب افتاد و یوسف - علیه السلام - او را به اسلام دعوت کرد، ابا کرد و ایمان نیاورد.

عبد الله عباس گفت: چون کاروان به مصر رسید اینکه قطفیر به استقبال کاروان رفت و یوسف را به بیست دینار و جفتی نعلین و دو

پاره کمان بخرید. وهب متهه گفت: چون یوسف را در بازار آوردند و بر بیع عرض کردند، چشمها در او متحیر بماند که مانند او به جمال ندیده بودند، در بهای او زیادت می کردند «۷» تا بهای او به آن جا رسید که گفتند «۸»: او را برابر به زر بردارند و به سیم و به مشک و به حریر به اینکه چهار جنس او را برابر برداشتند. و قطفیر العزیز او را بخرید و به خانه برد، و زنی داشت نام او فکا بنت ینوس «۹»، او را گفت: آنچه خدای تعالی از او حکایت کرد:

وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِمَرْأَتِهِ أَكْرِمِي [۸- پ]

مَثْوَاهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَوَلَدًا، گفت اینکه را نکو دار که ما را در اینکه «۱۰» خیری و نفعی باشد یا اینکه را فرزند «۱۱» گیریم که ما فرزند نداریم. و ذلك قوله تعالی: وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ. چون عزیز او را بخرید و با خانه «۱۲» برد، زنش را گفت: أَكْرِمِي مَثْوَاهُ، اینکه را گرامی دار و مقام او جای نیکو باز کن. و المثوی، المقام، من قولهم: ثوی بالمكان إذا أقام به، و قال: «۱۳»

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: شکل.

(۲). آو، بم، آز: به شکل. [.....]

(۳). بم ملک.

(۴). آج، لب: الولید بن الزّیان.

(۵). آج، لب: آن.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم و.

(۷). همه نسخه بدلها و می فزودند.

(۸). بم، آج، لب: گفت.

(۹). آب، آز: بیوس.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: از اینکه.

(۱۱). قم: تا اینکه فرزند، آو، بم، آب: اینکه را به فرزند، آج، لب: اینکه را به فرزند.

(۱۲). آج، لب: به خانه.

(۱۳). قم الشاعر.

صفحه : ۳۷

ربّ ثاو یملّ منه الثواء و الثاوی، المقیم، و الثوی، المقام. و «عسی» کلمتی است که برای مقاربت دارند، و فیها طمع و اشفاق، طمع در آن که باشد، و اشفاق از آن که «۱» نباشد، که باشد که ما را از اینکه سود بود، و انما برای آن گفت که در فراست او می دید. و عبد الله مسعود گفت، سه کس فراست نکو کردند: یکی عزیز چون زن را گفت در حق یوسف:

أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا. و دیگر، دختر شعیب چون پدر را گفت «۲»: يَا أَبْتَ اسْتَأْجِرْهُ «۳» ... و أبو بکر «۴» آنگاه که عمر بن الخطاب «۵» را خلیفه کرد.

أَوْ نَتَّخِذَهُ وَوَلَدًا، یا «۶» باشد که او را فرزند گیریم، که ایشان را فرزند نبود.

آنگه حق تعالی گفت: وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ، و ما همچنین تمکین کردیم یوسف را در زمین. گفتند: وجه تشبیه در «کاف» آن است که چنان که عزیز او را ممکن کرد و مملک بر اسباب «۷» خود، پس از آن که او را به بها بخرید، ما او را به اسباب

توفیق تمکین دادیم تا از اینکه چاهش «۸» به سر گاه بر آوریم. وَ لِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ، اینکه «لام» معطوف است علی تقدیر قوله: دَبَّرْنَا ذَلِكَ لَتَمَكِينِهِ، وَ لِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ، و مراد به تأویل احادیث «۹» تعبیر خواب است. وَ اللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ، و خدای - جلّ جلاله «۱۰» - غالب است بر کارش، مغلوب نیست، کس او را غلبه نتواند کردن. و در «ها» که ضمیر مجرور است، فی أمره، خلاف کردند که راجع با کیست «۱۱»: بعضی گفتند، راجع است با نام خدای تعالی، و بعضی گفتند: راجع است با یوسف. و مرجع غلبه و غالبی «۱۲» راجع است با قادری.

وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ، و لکن بیشتر مردمان ندانند.

(۱). قم: در آن که.

(۲). آب، آز در حق موسی.

(۳). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۶. [.....]

(۴). بم رضی الله عنه، آب: و دیگر أبو بکر.

(۵). قم رضی الله عنهما: بم رضی الله عنه.

(۶). آج، لب: تا.

(۷). آو، بم، آب، آز: مملک اسباب.

(۸). آج، لب: چاه.

(۹). آج: ندارد.

(۱۰). همه نسخه بدلها: تعالی.

(۱۱). آب: راجع است با کیست، آج: راجع کیست.

(۱۲). آج: غالباً.

صفحه : ۳۸

قوله تعالی:

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۲۲ تا ۴۲]

[اشاره]

وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۲۲) وَ رَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْت لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۲۳) وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ الشُّؤْمَ وَ الْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ (۲۴) وَ اسْتَبَقَا الْبَابَ وَ قَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَ أَلْفَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۲۵) قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي وَ شَهِدْتُ شَاهِدًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَ هُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (۲۶)

وَ إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَ هُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۲۷) فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ (۲۸)

يُوسُفَ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ (۲۹) وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۳۰) فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتْ أَخْرِجْ عَلَيهِنَّ فَلَمَّا رَأِيته أَكْبَرْتَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيهِنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ (۳۱) قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنِنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاودْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِن لَّمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيَسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاعِرِينَ (۳۲) قَالَ رَبِّ السَّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُن مِنَ الْجَاهِلِينَ (۳۳) فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۳۴) ثُمَّ يَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ (۳۵) وَدَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَتَيَانٍ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا وَقَالَ الْآخَرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزًا تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (۳۶) قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ (۳۷) وَاتَّبَعَتْ مَلَّةٌ أَبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (۳۸) يَا صَاحِبِي السَّجْنَ أَرَبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (۳۹) مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمِيئُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۴۰) يَا صَاحِبِي السَّجْنَ أَمَا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبُّهُ خَمْرًا وَأَمَّا الْآخَرُ فَيُصَلِّبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ (۴۱) وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنَسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السَّجَنِ بِضْعَ سِنِينَ (۴۲)

[ترجمه]

چون برسید به قوتش، بدادیم او را حکمت و علم و هو چونین «۱» پاداشت «۲» دهیم نکوکاران را. مطالبه کرد او را آن که او در خانهش «۳» بود از نفس او و در بست درها، و گفت: بیای «۴»، گفت: پناه با خدای می‌دهم که او خداوند من است، نیکو بکرد جای من که فلاح نیابند بیدادگران «۵». همت کرد زن به او و همت کرد یوسف به زن اگر نه آن بود که بدید حجت خدای، هم چنین «۶» تا گردانیم از او بدی و زشتی که «۷» از بندگان خالص ماست «۸».

بدویند «۹» به در، بدرید پیرهن «۱۰» او از پس و یافتند شوهر «۱۱» او را بنزدیک در، گفت: چیست «۱۲» پاداشت آن کس «۱۳» که خواهد به اهل تو بدی! الا آن که در زندان کنند او را، یا عذابی دردناک.

گفت: او فریفت مرا از خود «۱۴»، و گویای «۱۵» داد

(۱). قم، آو، بم، آج، لب: همچنین.

(۲). قم: آج، لب: پاداش.

(۳). آج، لب: خانه‌اش.

(۴). قم: فراتر آی، آو، بم، آج، لب: بیا.

(۵). قم، آو، بم: ظالمان، آج، لب: ستمکاران. [...]

(۶). قم: همچنین، آو، بم، آج، لب: چنین.

(۷-۸). قم: خالص کرده ماست، آو، بم، آج، لب: خاص من است.

(۹). آج، لب: بدوید.

- (۱۰). آو، بم، لب: پراهن، آج، پیراهن.
 (۱۱). آو، بم، آج، لب: خداوند.
 (۱۲). آو، بم، آج، لب: چه باشد.
 (۱۳). قم: جزای آن کس، آو، بم، آج، لب: جزای آن که.
 (۱۴). آو، بم، آج، لب: از تن من.
 (۱۵). آو، بم، آج، لب: گواهی.

صفحه : ۳۹

گواهی «۱» از اهل زن اگر پیرهن «۲» او دریده شده است از پیش زن راست گفت و مرد از جمله دروغ‌زنان است.
 و اگر پیرهن «۳» او دریده شده است از پس، زن دروغ گفت، و او از راستی‌گران «۴» است.
 چون بدید پیرهن «۵» او که دریده بود از پس، گفت: اینکه از کید شما «۶» ست که کید شما بزرگ است.
 ای یوسف بگرد از اینکه و آمرزش خواه ای زن برای گناهت که تو از جمله گناهکارانی.
 گفتند زنانی در شهر، زن عزیز می‌فریید غلامش را از نفس او غلبه کرد او را دوستی ما می‌بینیم او را در گمراهی روشن.
 چون بشنید مکر ایشان، بفرستاد به ایشان و بساخت برای ایشان تکیه گاهی و بداد هر یکی را از ایشان، کاردی و گفت: برون شو «۷»
 بر ایشان «۸»، چون بدیدند او را بزرگ داشتند او را و ببریدند دستهایشان و گفتند:
 دور باد خدای «۹» نیست اینکه آدمی، نیست اینکه مگر فریشته‌ای گرامی «۱۰».
 گفت: اینکه آن است که ملامت

- (۱). آو، بم، آج، لب: گواهی دهنده. (۲-۳-۵). آو، بم، لب: پرهن.
 (۴). قم، آو، بم، آج، لب: راست گویان.
 (۶). آو، بم، آج، لب: زن.
 (۷). قم: بیرون شو، آو، بم: برون آی، آج، لب: بیرون آی. [.....]
 (۸). آو: ورایشان.
 (۹). آو، بم، آج، لب: حاش لله.
 (۱۰). قم، آو، بم، آج، لب: بزرگوار.

صفحه : ۴۰

کردی مرا در اینکه و من مطالبه کردم «۱» او را از نفس او، خود را نگاه داشت، و اگر نکند آنچه من فرمایم او را، باز دارند او را
 و «۲» باشد از ذلیلان «۳».
 گفت: بار خدایا «۴» زندان دوست‌تر است به من از آنچه می‌خوانند مرا به آن «۵» و اگر بر نگردانی از من کید ایشان میل کنم به
 ایشان و باشم از نادانان «۶».
 اجابت کرد او را خدایش، بگردانید از او «۷» کید ایشان که او شنوا و داناست.
 پس پدید آمد ایشان را از پس آن که بدیدند آیتها که باز دارند او را تا مدتی.

و در رفت با او در زندان دو جوان، گفت یکی از ایشان: من می‌دیدم خود را که می‌فشارم «۸» می «۹»، و گفت دیگر: من می‌بینم «۱۰» خود را که بر گرفتم «۱۱» بالای «۱۲» سر خود نان، می‌خوردم مرغ از او. خبر ده ما را به تأویل آن که ما می‌بینیم تو را از نکوکاران.

گفت:

نیارند «۱۳» به شما طعامی که به روزی کنند شما را، الا خبر دهم شما را به تأویل آن پیش از آن که آید به شما، آن آن است که بیاموخت مرا خدایم، من رها کردم «۱۴» دین

(۱). آو، بم، آج، لب: بفریتم.

(۲). قم هر آینه.

(۳). قم، آو، بم، آج، لب: خواران.

(۴). قم: ای خداوند من.

(۵). قم: با آن، آو، بم: وا آن.

(۶). آو، بم، آج، لب: جاهلان.

(۷). آو: از ایشان، بم: ازشان.

(۸). آو، بم: می‌فشاردم، آج، لب: می‌فشردم.

(۹). آو، بم، آج، لب: خمی.

(۱۰). قم، آو، بم، آج، لب: می‌دیدم.

(۱۱). آو، بم: بر گرم، آج، لب: بر گیرم. [...]

(۱۲). آو، بم: زور/زبر.

(۱۳). بم: نیارد، آج، لب: بنیارند.

(۱۴). آو، بم، آج، لب: دست برداشتم.

صفحه : ۴۱

گروهی که ایمان ندارند «۱» به خدای و ایشان به قیامت کافران‌اند.

و پیروی «۲» کردم ملت پدرانم را ابراهیم و اسحاق و یعقوب، نباشد ما را که شرک آریم به خدای هیچ چیزی، آن از فضل خداست بر ما و بر مردمان، و لکن بیشترین مردمان شکر نکنند.

ای دو رفیق زندانی، خداوندانی پراکنده بهتر باشند یا خدای که یکی است و قهر کننده!

نمی‌پرستی شما از فرود او «۳» مگر نامهایی که نام نهادی آن را شما و پدران شما، نفرستاد خدای به آن هیچ حجتی، نیست حکم مگر خدای را فرمود که نپرستی مگر او را، آن دینی است راست و لکن بیشتر مردمان ندانند.

ای دو رفیق زندانی؟ اما یکی از شما بدهد خداوندش را می «۴» و اما دگر «۵» را بردار کنند، خورد مرغ از سر او براندند آن کار که در او فتوی می‌پرسی «۶».

گفت آن را که گمان برد که او رستگار خواهد بود «۷» از ایشان: یاد کن مرا نزدیک خداوندت که فراموش گردانید او را دیو «۸» یاد خدای او، بماند «۹» در زندان‌اند سالها.

- (۱). آو، بم، آج، لب: نگروند.
- (۲). قم، آو، بم: پسروی.
- (۳). آو، بم، آج، لب: از جز او.
- (۴). آو، بم، آج، لب: خمر.
- (۵). قم، آو، بم، آج، لب: دیگر.
- (۶). آج، لب: فتوی می‌نوشتی.
- (۷). قم: رستگار بود، آو، بم، آج، لب: خواهد بود.
- (۸). آج، لب: شیطان.
- (۹). آج، لب: درنگ کرد.

صفحه : ۴۲

قوله: وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ الْآيَةُ، «لَمَّا» در او معنی ظرف باشد، «آیناه» جواب او باشد و عامل در او به منزلت «إِذَا». چون برسید به «أشُدَّ» خود. در «أشُدَّ» خلاف کردند، مفسران و اهل لغت نیز، بعضی گفتند: أَشَدَّ جمع است و واحد او شَدَّ. کفلس و أفلس، و بهری دگر گفتند: واحده شد کود و اود یقال فلان و دى و القوم اودى.

و بهری دگر گفتند: واحد او شدت باشد، کنعمه و أنعم، و بهری گفتند: هی «۱» جمع لا واحد له، و اینکه از بناء قلت باشد. اما معنی او: بهری گفتند هژده «۲» سال باشد تا شست «۳» سال. عبد الله عباس گفت: بیست سال باشد. مجاهد گفت: سی و سه سال «۴» باشد. آئیناه حُكْمًا وَعِلْمًا، ما او را حکمت و علم دادیم و اینکه حکم به معنی حکمت است چنان که رسول- علیه السلام- گفت:

ان من الشعر لحکما

، و حکم حکومت و قضا باشد میان مردمان، و حکم قولی باشد فاصل «۵» قاطع که دعوت کند با حکمت، اینکه قول رمانی است. و اصل او منع باشد من حکمه اللجام. و علم اعتقادی باشد که اقتضای سکون نفس کند. و بهری دگر در حد علم گفتند: معنی باشد که یتبین به الشیء علی ما هو به «۶». وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ، و هم چنین جزا کنیم و پاداشت دهیم «۷» و وجه تشبیه آن است که همچنان که یوسف را پاداشت دادیم، دگر نیکوکاران «۸» را پاداشت دهیم.

قوله: وَ رَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنِ نَفْسِهِ- الْآيَةُ، چون یوسف- علیه السلام- با خانه عزیز رفت و عزیز او را به زن «۹» سپرد، و جمال و حسن او به آن حد بود که شرح داده شد زن عزیز را و نام او «۱۰» زلیخا بود چشم در او افتاد و او را دوست بداشت و هر چه روز آمد «۱۱» جمال یوسف زیادت بود [۱۰-ر]

و عشق زلیخا زیادت، تا صبر و طاقت

- (۱). قم ندارد.
- (۲). آج: هشته، لب: هیجده. [...]
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: شصت.
- (۴). آو، بم، آز، آب: سی سال.
- (۵). آب، آز و.

(۶). آج، لب قوله.

(۷). آو، بم، آب، آز نکو کاران را، آج، لب نیکو کاران را.

(۸). آو، بم، آب، آز: نکو کاران.

(۹). آب، آز: بازن.

(۱۰). آب، آز: که به نام.

(۱۱). قم: بود، آج، لب: هر روز.

صفحه ۴۳:

و قوت داشت، پنهان می‌داشت چون از حد بگذشت «۱» و به غایت رسید بر او اظهار کرد «۲» و او را مرادوت کرد، و مرادوت مخادعه باشد، و گفتند: مطالبه باشد برای کاری به نوعی حیل تا «۳» کاری کند، و مرود «۴» گویند میل را برای آن که آلت عملی که به حیل و تدبیر توان کردن، و اصل او من راد یروود باشد إذا جاء و ذهب، آمد و شد «۵» کند تا آن کار به چنگ آرد به حیل و خدیعت. «الَّتِي» اسمی است موصول، و ما بعده صلۀ له، و صلۀ او همیشه جمله‌ای باشد از مبتدا و خبر، یا فعل و فاعل. «هو» ضمیر مرفوع منفصل است و کنایت است از یوسف - علیه السلام - فی بیتهای، یعنی بیت زلیخا، یعنی بفریفت و مطالبه کرد او را آن کس که او در خانه او بود به غلامی، از نفس او، یعنی خواست تا او را از دست اوها گیرد «۶». یقال: راودته «۷» عن کذا، بمعنی خادعته «۸» عنه. و در تفصیل «۹» مرادوت او مر یوسف را، مفسران بسیار سخنها گفتند.

عبد الله عباس گفت: از جمله مرادوت او آن بود که با یوسف بنشست و او را گفت: ای یوسف چه نیکوست اینکه موی تو؟ گفت: اول چیز که در خاک پراکنده شود «۱۰»، اینکه موی باشد. گفت: یا یوسف؟ چه نیکوست اینکه روی تو؟ گفت: خدای در رحم مادر نگاهت اینکه را. گفت: یا یوسف؟ حسن صورت تو تن من «۱۱» لاغر بکرد؟ گفت: شیطان تو را بر اینکه معاونت می‌کند. گفت: یا یوسف؟ عشق تو آتش در دل من زد آن آتش را بنشان. گفت: اگر آتش تو بنشانم به آتش دوزخ سوخته شوم. گفت: خیز «۱۲» در آن خانه شو و آبی بیار که من تشنه شده‌ام. گفت: در آن خانه آن کس شود که کلید خانه به دست اوست. گفت: یا یوسف؟ در آن خانه بستر حریر باز کرده‌ام، خیز در آن خانه آی و مراد من از خود بده. گفت: پس نصیب من از بهشت بشود. گفت: یا یوسف؟ خیز با من در آن پرده آی که کس را در آن پرده راه نیست. گفت:

(۱). آو: بگزشت.

(۲). قم: ظاهر کرد.

(۳). آو، بم، آج، لب: یا.

(۴). آو: مراد.

(۵). قم: ندارد، دیگر نسخه بدلها: آمد شد. [...]

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: فراز گیرد.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: راوده.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: خادعه.

(۹). آب، آز: تفسیر، آج، لب: تفضیل.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: بریزد.

(۱۱) - همه نسخه بدلها: مرا.

(۱۲). آب، آز: برخیز.

صفحه : ۴۴

هیچ پرده مرا از خدای نپوشد. گفت: یا یوسف؟ دست بر دل من نه تا از دست تو شفا یابم» (۱)، گفت: عزیز به اینکه اولیتر است. گفت: چه گویی اگر من عزیز را شربه‌ای» (۲) دهم که در آن شربه» (۳) زیق باشد و زرّ سوده» (۴) تا بمیرد و اعضایش پاره پاره شود، آنکه در چیزی پیچم او را و در نهان خانه فگنم او را تا کس نبیند او را نیز و ملک او به تو دهم! گفت: پس چگونه رستگاری یابی از عقاب» (۵) خدای! گفت: یا یوسف، چندانی که در شمار تو آید» (۶) تو را زر و جواهر دهم تا در رضای خدای خود صرف کنی. گفت: یا هذ، ای زن مرا مسلم کن.

سدی و ابن اسحاق گفتند: مراودت او یوسف را آن بود که خویشان می آراست و بر او عرضه می کرد» (۷) و محاسن خود پیش او می گفت و ذکر می کرد و او را با خود دعوت می کرد، یک بار به رغبت، یک بار به رهبت، می گفت: یا یوسف، اینکه روی من نه به جمال است! گفت: در خاک پوسیده شود. می گفت: اینکه موی من نه نیکوست! گفت: با خاک بر آمیخته شود. و چون پیش یوسف بنشستی یوسف روی بگردانیدی به جانب دیگر با آن» (۸) جانب شدی» (۹) بایستادی. و خانه‌ای بساخت از آینه» (۱۰)، زیر و بالا و دیوارها همه از آینه افروخته» (۱۱) و یوسف را گفت: اینکه خانه بنگر تا هیچ چنین دیده هستی» (۱۲)؟ یوسف در آن خانه رفت او بیامد» (۱۳) پیش او بنشست. یوسف روی بگردانید [۱۰-پ]

با دگر جانب» (۱۴)، چون در نگرید زلیخا را دید از عکس آینه و به هر جانب که نگرید هم چونین» (۱۵) زلیخا را می دید خواست تا بیرون آید از آن جا،

(۱). قم: یاوم.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: شربتی.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: شربت.

(۴). بم: در سوده، آب، آز: زیر سوده، آج، لب: زرد شود.

(۵). همه نسخه بدلها: عذاب.

(۶). همه نسخه بدلها: نیاید.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: عرض می کرد. [.....]

(۸). بم، آز: به آن.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم و.

(۱۰). قم، آبگینه.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: دیوارها همه افروخته.

(۱۲). آو، بم، آب، آز، لب: تا هیچ چنین دیدستی، آج: تا هیچ دیدستی چنین خانه‌ای.

(۱۳). آب، آز: در آمد.

(۱۴). بم، آج، لب شد.

(۱۵). همه نسخه بدلها: همچنین.

صفحه : ۴۵

درها بسته یافت. و ذلك قوله: وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ، و در بست درها، و تشدید عین الفعل برای تکثیر فعل است، يقال: أغلقت الباب و غلقت الابواب «۱»، برای آن که أبواب جمع است. و گفته‌اند برای آن مشدد گفت تا فایده آن بود که سخت بیست و نیک بیست و استوا بکرد، اینکه تشدید برای مبالغت است. وَقَالَتْ هَيْت لَكَ، ابو عمرو «۲» و عاصم و حمزه و کسائی خواندند: هیت لک به فتح «ها» و «تا». این کثیر خواند: هیت لک به فتح «ها» و ضم «تا». نافع و ابن عامر خواندند: هیت لک به کسر «ها» و فتح «تا». و هشام بن عمار «۳» روایت کرد از ابن عامر: هت به معنی تهیات به همز «۴»، و أبو عمرو «۵» و کسائی همز «۶» را منکرند. أمّا قراءت ابن کثیر هیت، شاهد «۷» او قول طرفه است:

ليس قومي بالأبعدين إذا ما قال داع من العشيرة هيت

هم يجيئون ذا هلم «۸» سراعاً «۹» كالأبائيل لا يغادر بيت

ابو عبيده «۱۰» گفت: معنی «هیت لک» هلم باشد کلمت حث و تحریض، و مجاهد گفت: لغت تمیم است و معنی دعای غیر است با «۱۱» خود، معناه إلیّ إلیّ.

حسن گفت: اینکه کلمتی است سریانی، سدی گفت: قبطی است، و عکرمه گفت:

لغت اهل حوران «۱۲» است، و معنی یکی است. و آنان که گفتند: کلمت تازی نیست، گفتند حکایت قول اوست، و آنان که گفتند: کلمه تازی است، گفتند:

أصل او من هيت فلان بفلان إذا صاح به «۱۳»، قال الشاعر:

قد رابني «۱۴» أن الكرى أسكتنا «۱۵» لو كان معنيا «۱۶» به لهيتنا

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم، اینکه سطر اخیر را ندارند.

(۲). بم، آب، آز: ابو عمر.

(۳). آب، آج، لب: عامر.

(۴-۶). آب، آز، آج، لب: همزه.

(۵). آب: ابو عمر.

(۷). بم: ندارد، آز: شاهد. [.....]

(۸). آز: إذا هم.

(۹). آب، آز: مراعا.

(۱۰). آب، آز: این عبيده.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: یا.

(۱۲). قم: حوزان، آو، آج، لب: حوزان، آب، آز، جوازان.

(۱۳). قم باشد.

(۱۴). آو، بم، آج، لب: رأتنی.

(۱۵). آو، بم، آج، لب: اسکتنا.

(۱۶). بم، لب: مغینا، آب، آز: معینا، آج: مغینا.

صفحه : ۴۶

ای، صاح به، و أما حجت ابو عمرو و موافقان او در قراءت «هیت» قول شاعری است که امیر المؤمنین - علیه السلام - را می گوید:

أبلغ أمير المؤمنين أخوا العراق إذا أتينا^(۱)

إن العراق و أهله عنق^(۲) إليك فهیت هیتا

ای، اقبل اقبل، و معنی قراءت آن کس که او خواند: «هیت لک» بالكسر، و ضمّ التاء، گفت معنی آن است که تهیات لک، برای تو ساخته بجا رده ام^(۳)، ساخته ام خود را. و ابو القاسم بن حبيب گفت: در بعضی تفاسیر دیدم که معنی آن است^(۴): هل لک رغبة فی جمالی، و ابو عبیده گفت: اینکه کلمت را تنییه و جمع و تذکیر و تأنیث نباشد، بل در جمله به یک صورت آید^(۵): یوسف - علیه السلام - گفت: به جواب^(۶) او: معاذ الله، و نصب او بر مصدر است و تقدیر او آن است که: أعوذ بالله معاذا، پناه با خدای می دهم^(۷) پناه دادنی. آنکه فعل بیفگند و مصدر را اضافه کرد با مفعول، کفوله: صنع الله، و کتاب الله، و فطره الله فی اضافه المصدر إلى الفاعل^(۸). یعنی پناه با خدای می دهم از آن که من چنین فعل بکنم و مرا^(۹) اینکه اندیشه باشد. إنه ربی، او سید و خواجه من است و ولی نعمت من، یعنی شوهر تو عزیز. و «رب» اینکه جا به معنی سید است أحسن مثنوی، ای آنزلنی^(۱۰) منزلا حسنا. و المثنوی، المنزل و المقام. و روا بود که مصدر بود، و روا بود که موضع بود، مرا نیکو^(۱۱) داشت و اکرام کرد، و اگر من اینکه اندیشه کنم ظالم باشم و ظالمان را بس^(۱۲) فلاحی و ظفری و بقایی نباشد. زجاج گفت: روا باشد که به «رب» خدای^(۱۳) را خواست یعنی خدای من - جل جلاله - با من نیکویی کرد و مقام و منزلت^(۱۴) رفیع کرد. و قول اول اولتر است.

(۱). آو، بم، آج: اتینا.

(۲). قم: عنو، آو: عنف، بم، آب، آز، آج، لب: عتق.

(۳). قم: ساخته ام، آو، آب، آز، آج، لب: بیجا رده ساخته ام.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم که.

(۵). قم: به یک صورت اند. [...]

(۶). همه نسخه بدلها: جواب.

(۷). قم: می خواهم.

(۸). قم: المصدر الفاعل.

(۹). همه نسخه بدلها: تو را.

(۱۰). بم: آنزلتی.

(۱۱). قم، آو، بم، آب، آز: نکو.

(۱۲). آز، آج، لب: پس.

(۱۳). همه نسخه‌ها بجز قم تعالی.

(۱۴). قم: منزل من، دیگر نسخه بدلها من.

صفحه : ۴۷

قوله: وَ لَقَدْ هَمَّتْ بِهٍ وَ هَمَّ بِهَا- الْآیَةُ، آنکه خدای تعالی حکایت کرد فعل ایشان را که زلیخا به یوسف همت کرد و یوسف نیز همت کرد به زلیخا، أَمَا أَصْحَابُ حَدِيثِ [۱۱-ر]

و حشویان گفتند: شیطان بیامد و یک دست بر پهلوی اینکه نهاد و یک دست بر پهلوی آن دگر، و ایشان را جمع کرد در یک خانه، و چون ایشان با یک دیگر حاضر آمدند، زلیخا چندانی مراودت و مخادعت کرد و تضرع و لابه که یوسف را نرم کرد و یوسف اجابت کرد او را و عزم کرد بر معصیت. و همت هر دو را بر یک وجه تفسیر کردند و آن عزم است. گفتند: هر دو بر معصیت عزم درست کردند و یوسف- علیه السلام- جلس منها مجلس الخائن، او از زلیخا «۱» آن جا بنشست که جای خیانت کنندگان و جای زانیان باشد و کار میان ایشان تا حل «۲» سراویل برسد «۳» و چون یوسف عزم درست کرد بر معصیت و خواست تا «۴» با او خلوت کند، خدای تعالی برهانی به او نمود، و آن برهان را- علی قولهم الفاسد- به چند وجه تفسیر کردند «۵»:

یکی آن که جبریل بانگ بر او زد و او را بترسانید و منع کرد، و قولی دگر «۶» گفتند:

فریشته‌ای بانگ بر او زد و گفت: نام تو در آسمان از جمله صدیقان است و پیغامبران و جای تو در زمین جای خیانت «۷» کنندگان است. و قولی دگر «۸» به روایتی دگر که دریچه‌ای پیدا شد و صورت یعقوب پدید آمد از او «۹» انگشت می کشت «۱۰» بر او بر وجه تهدید.

و به روایتی دگر «۱۱» آن که: فریشته‌ای بر صورت یعقوب از پس پشت او در آمد و لگدی بر پشت او زد چنان که آب پشت او به پیشانی «۱۲» بیرون آمد و از اینکه ترهات و محاللات، آنچه عقل و شرع و قرآن و اخبار، پیغامبران خدای «۱۳» را از آن منزّه کرده است، و اینکه هیچ بنزدیک ما روا نیست بر پیغامبران- علیهم السلام- از آن جا که

(۱). آو، آب، آز: او با زلیخا.

(۲). قم، بم: خد.

(۳). بم: برسد.

(۴). بم: که.

(۵). قم، آو، بم، آب، آز: کردند. [...]

(۱۱-۶). آو، بم، آب، آج: قولی دیگر، آز، لب: قول دیگر.

(۷). بم: خیانت.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: دیگر.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: بر او.

(۱۰). همه نسخه بدلها: می گزید.

(۱۲). آز: شتابی، آج: بتائی.

(۱۳). آب، آز تعالی.

صفحه : ۴۸

ایشان معصومان و مطهرانند و پاکیزگان «۱»، و صغیره و کبیره بر ایشان روا نیست از آن جا که ادله عقل دلیل کرده است بر عصمت ایشان، چه در عقل مقرر است که تجویز صغایر و کبایر «۲» بر ایشان منفر بود مکلفان را از قبول قول ایشان [و استماع و عطف ایشان «۳»، و غرض قدیم تعالی از بعثت ایشان قبول قول ایشان است] «۴» و امثال امر و اجابت دعوت ایشان، آنچه قدح کند در آن، واجب بود که حق «۵» تعالی ایشان را از آن معصوم و منزّه دارد، و تجویز زنا، که من أكبر الکبایر است و اعظم الخطایا و امهات الذنوب است واجب بود که از آن منزّه باشند که حظّ او در تنفیر بغایت و نهایت است.

امّا تفسیر آیت بر وجهی که مطابق ادله عقل بود و موافق مذهب حق آن است که: حق تعالی همّت با هر یک «۶» از ایشان اضافه کرد جز که از قراین ادله خالی نکرد آن را، عقلی و قرآنی، اگر چه مورد هر دو یکی است «۷» از قراین همّت یوسف را حمل کنند، علی أحسن الوجه، و همّت او را علی وجه غیر حسن، کما یلیق بهما «۸» و حکّی الله عنهما «۹». و اول آن است که گوئیم: هم و همّت در کلام عرب بر معانی مختلف آمد: منها، از آن جمله عزم بر کاری، کقوله تعالی: إِذِ هَمَّ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ «۱۰» ... و کما «۱۱» قال الشاعر:

هممت «۱۲» و لم أفعَل و کدت و لیتنی ترکت «۱۳» علی عثمان تبکی حلاله
و کما قالت «۱۴» الخنساء.

و فضل مرداسا علی الناس جمله «۱۵» و أن کلّ هم همه فهو فاعله

- (۱). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: کبایر و صغایر.
- (۳). قم: بر ایشان منع استماع و عطف ایشان کند.
- (۴). اساس: ندارد، از آو، افزوده شد.
- (۵). همه نسخه بدلها: خدای.
- (۶). قم: به هر یک، بم: بر هر یک.
- (۷). آو، بم، آز، آج که. [...]
- (۸). آو، بم، آب، آز، آج: بها.
- (۹). بم، آب، آز: عنها.
- (۱۰). سوره مائده (۵) آیه ۱۱.
- (۱۱). اساس: کمال، که با توجه به دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت تصحیح شد.
- (۱۲). بم، آب، آز: همّت.
- (۱۳). آو، بم، آب، آز: تراکت.
- (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: قال.
- (۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: جمله.

صفحه : ۴۹

و از جمله وجوه «هم» خطور «۱» الشیء بالبال باشد و اگر چه عزم نبود بر آن، چنان که خدای تعالی گفت: إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا «۲» ...

و اینکه هَمَّتْ عزم نیست برای آن که اگر عزم بودی عزم بر معصیت بودی و خدای تعالی والی «۳» آن کس نباشد «۴» که او عازم بود «۵» بر معصیت، نبینی که خدای تعالی در حق آنان که اینک عزم کردند «۶» چه گفت! وَمَنْ يُؤْلِهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرُهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ «۷»، و چون فرار رجف «۸» معصیت باشد عزم بر معصیت هم معصیت باشد، تا گروهی گفتند: عزم بر کبیره کبیره باشد «۹» و عزم بر کفر کفر باشد، و از جمله شواهد اینکه وجه قول کعب بن زهیر است که گفت:

فكهم فيهم من سيد متوسع و من فاعل للخير إن هم أو عزم

نبینی که عطف کرد عزم را بر هَمَّتْ [اگر نه آنستی که هَمَّتْ] «۱۰» در بیت جز عزم است و أَلَّا [۱۱-پ]

تکرار بودی بلا فایده. و از وجوه «۱۱» «هم» آنست که به معنی مقاربت «۱۲» استعمال کنند، گویند: هم بكذا إذا كاد أن يفعل، كما قال ذو الرمة:

أقول لمسعود بجرعاء مالك و قد هم دمعى أن تلج أو ايله

أى كاد و قارب. و قال أبو الاسود الدؤلى:

و كنت متى تههم يمينك مرّة لتفعل «۱۳» خيرا تقتفيها شمالكا

و عزم بر دست روا نباشد بر مقاربه حمل کردند «۱۴» و اگر بر عزم حمل کنند، على التوسع لا على الحقيقة، روا باشد. و از وجوه «هم» شهوت باشد، يقول العرب: هذا الأمر من همى و أربى و وطرى «۱۵» و هذا أهم الأشياء إلى، اینکه به معنی میل طباع باشد،

(۱). آج: خطر.

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۲.

(۳). همه نسخه بدلها: ولی.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: نبود.

(۵). قم: باشد.

(۶). لب: عزم کردند بر معصیت. [...]

(۷). سوره انفال (۸) آیه ۱۶.

(۸). قم، آب، آز، لب: زحف، آو، بم، آج: رحف.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: بود.

(۱۰). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۱۱). آز: وجه.

(۱۲). بم، آج است.

(۱۳). آو، بم، آب: لیفعل، آز، آج، لب: لنفعل.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: کردن.

(۱۵). آو، بم، آب، آز، لب: و فطری، آج: و فطرتی.

صفحه : ۵۰

و حسن بصری آیت بر اینکه حمل کرد در حق یوسف - علیه السلام - و در حق زلیخا بر عزم.

حسن را از اینکه آیت سؤال کردند، گفت: «أَمَّا هَمَّهُمَا فَكَانَ أَحْبَثَ لَهُمَا» و «أَمَّا هَمَّهُ فَمَا طَبَعَ عَلَيْهِ الرَّجَالُ» (۱) من شهوة النساء. و چون وجوه «هم» مختلف باشد چنان که می بینی در حق یوسف - علیه السلام - بر آن تفسیر باید داد (۲) که به او لایق باشد و از اینکه وجوه شهوت و میل طباع روا باشد، و خطوره (۳) بیاله روا باشد، و مقاربه هم روا باشد، علی بعض الوجوه، ما دام تا عزم با او (۴) نباشد، و عزم روا نباشد به هیچ وجه، (۵) «إِلَّا أَنْ آتَى» که اگر بر عزم (۶) حمل کنند، آیت را بر وجهی تفسیر باید داد (۷) که همت و عزم متعلق نباشد به معصیت و آن وجه چنین بود: «و لقد همت به و هم بها» (۸) و دفعها عن نفسه، او همت کرد به یوسف که در او آویزد و یوسف همت کرد به او، به آن معنی که او را بزند و براند و از خویشتن دور کند (۹) اگر گویند بر اینکه (۱۰) «تفسیر که شما دادی چه تأویل بود اینکه را که گفت: لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ، و دفع او از خویشتن طاعت باشد برهان از آن منع نکند! گوئیم ممتنع نباشد (۱۱) که چون یوسف - علیه السلام - خواست تا او را بزند و دفع کند (۱۲) و بعنف، براند او را خدای تعالی برهانی بنمود که یوسف از آن امتناع کرد چه در معلوم چنان بود که اگر او را بزدی اهل او یوسف را بکشتندی یا تهمت بردندی (۱۳) بر او به زنا و او آن را حجت خود کردی گفتی (۱۴) او مرا استدعا کرد با زنا، چون من امتناع کردم (۱۵) مرا بزده، پس بر اینکه وجه معنی اینکه بود اینکه آیت را (۱۶). كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ، ما هم

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: طبع الرجال.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: داد.

(۳). قم: خطور.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: به او.

(۵). آج، لب و. [.....]

(۶). بم، آج، لب: اگر عزم.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: کرد.

(۸). آو، بم، آب، آج: یضربها.

(۹). آج، لب و به عنف براند او را.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: که اینکه.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: نبود.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: و براند و از خویشتن دور کند.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: به تهمت بردندی.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم که.

(۱۵). قم او.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم: معنی بود آیت را.

صفحه : ۵۱

چونین «۱» صرف کنیم سوء و فحشاء، یعنی قتل و مکروه را «۲» یا تهمت و گمان زنا را «۳» چه اینکه معنی از ضرب و زجر «۴» نابوده او می گوید اعنی زلیخا آن جا که یوسف از او بگریخت و او در یوسف آویخت و پیراهن «۵» او بدرید.

ما جزاء من أراد بأهلك سوءاً إلا أن يسجن أو عذاباً أليماً: اگر گویند:

جواب «لو لا» بر اینکه وجه کجاست! گوییم: جواب «لو لا» با اینکه وجه محذوف است و تقدیر آن است: و لقد همت به «۶» و هم بضربها «۷» و دفعها لو لا- أن رأی برهان ربّه لفعلهما «۸» و أقدم علیهما «۹». و جواب «لو لا» از کلام بسیار حذف کنند چنان که حق تعالی گفت: و لو لا- فضل الله علیکم و رحمته و أن الله رؤفٌ رحیم «۱۰». و تقدیر آنست که: «و لو لا- فضل الله علیکم و رحمته لهلکتُم»، و مثله قوله: کَلِمَا لَوْ تَعَلَّمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، لَسَرُّونَ الْجَحِيمَ «۱۱»، و تقدیر آن که: لو تعلمون علم اليقين لم تحرصوا «۱۲» علی حطام الدنيا و لم تنافسوا «۱۳» فیها.

و قال امرؤ القیس:

فلو أنّها نفس تموت «۱۴» سوئیّه «۱۵» و لکنها نفس تساقط أنفسا

أراد: لتقضت و فیت. اگر گویند اینکه وجه که شما گفتی مخالف ظاهر است، گوییم: چنین نیست برای آن که باتفاق ما و خصم همت «۱۶» تعلق دارد به چیزی که روا نباشد که عزم متعلق بود به او، و آن ذوات باقیه موجوده است، و عزم تعلق ندارد الّا به امری معدوم که حدوثش صحیح بود [۱۲-ر]

پس لا بدّ است ما را «۱۷» تعلق عزم کردن

(۱). همه نسخه بدلها: همچنین.

(۲). آو، بم، آج، لب: تو را.

(۳). قم: گمان را به زنا. [...]

(۴). آو، بم، آج، لب: جرّ و ضرب، آب، آز: جبر و ضرب.

(۵). آو، بم، آج، لب: پرهن، آز، آب: پیرهن.

(۶). آو، بم، آب، آز: همته.

(۷). آو، بم، آز: یضربها.

(۸). آو، بم، آب، آز: لفعلهما.

(۹). بم، آب، آز: علیها.

(۱۰). سوره نور (۲۴) آیه ۲۰.

(۱۱). سوره تکاثر (۱۰۲) آیه ۵ و ۶.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: لم یحرصوا.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: یتنافسوا.

(۱۴). آو، بم، آب، آز، آج: یموت.

(۱۵). آو، بم، آب، آج، لب: هویه، آز: موته.

(۱۶). بم، لب در آیت.

(۱۷). همه نسخه بدلها و او را. [...]

صفحه : ۵۲

به امری که صحیح بود که متعلق باشد به او از ایقاع فعلی به او جز که ایشان گفتند متعلق بود به زنا، و ما گفتیم متعلق بود به ضرب و دفع، پس ظاهر نیست با ما و ایشان و چون ما را و ایشان را عدول می‌باید کردن از ظاهر، ایشان چه اولترند از ما که حمل کنند بر زنا؟ از آن که ما حمل کنیم بر ضرب و دفع، بعد ما که ما اولتریم که ما حمل به دلیل می‌کنیم و ایشان بی دلیل، و با حمل ما پیغامبر مسلم است و منزّه و با حمل ایشان پیغامبر ملوم و مذموم و متهم. اگر گویند هر دو همت وارد است یک «۲» مورد، چرا یکی «۳» حمل کردی بر وجهی نیکو- و آن ضرب و دفع است- و یکی علی الزنا و القبیح «۴»! گوئیم: برای دلیل چنین کردیم که ادله عقل و قرآن و آثار «۵» بر اینکه دلیل کرد و آما هر دو را حمل کردند علی وجه واحد، امّا من حیث العقل دلیلی نیست بر عصمت زلیخا، حمل کردیم بر آنچه گفتند در حق او از همت قبیح و زنا، و اما در حق یوسف- علیه السلام- چون ادله عقل راه نمود به عصمت او و تنزیه «۶» او از صغایر و کبائر، لا- بد حمل بایست کردن بر وجهی که لایق باشد به حال او. اما ادله قرآن که دلیل می‌کند بر عصمت یوسف و براءت او از گناه و بر اتهام زلیخا، چند آیت است:

منها قوله تعالی: وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَن نَّفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ «۷»، و قوله: وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا [عَنْ نَفْسِهِ] «۸» الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ «۱۰»، و قوله ايضا: فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِن لَّمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيَسْجَنَ وَ لَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ «۱۱»،

(۱). بم: به زنا.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: به یک.

(۳). آج، لب را.

(۴). آو، بم، آز، آج، لب: القبح.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: آیات، آو، بم که.

(۶). همه نسخه‌ها بجز قم: عصمت و تنزیه.

(۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۰.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به قرآن مجید افزوده شد.

(۹). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۳.

(۱۰). سوره یوسف (۱۲) آیه ۵۱.

(۱۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۲.

صفحه : ۵۳

قال: رَبِّ السِّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ- الى قوله: فَصَيَّرَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ «۱»، و قوله: كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ «۲»... و قوله: ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ «۳»، و منها قول العزيز: إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ يُوسُفُ أَعْرِضْ عَن هَذَا وَاسْتَغْفِرِي

لَذَنبِكَ» (۴)، و بر قول ایشان کید مصروف نبود از او و سوء و فحشاء مدفوع نبود و او خاین «۵» و به جای خیانت «۶» کنندگان بنشسته «۷»، و چنان که زن را «۸» استغفار فرمود اگر دانستی که او نیز گناهکار است او را نیز استغفار فرمودی. و اینکه آیتها جمله دلیل می‌کند بر براءت ساحت یوسف - علیه السلام - و بر تهمت «۹» زلیخا، برای اینکه تعلیق کردیم همت هر یکی بدانچه دلیل به آن راه نمود.

پس آیت را بر دو وجه تفسیر کردند اهل حق: یکی آن که جواب «لولا» «۱۰» در او محذوف باشد و همت واقع «۱۱»، و لکن متعلق به ضرب و دفع و مانند اینکه، و تقدیر آیت چنین: و لقد همت بالزنا و هم - علیه السلام - بضربها و دفعها «۱۲» عن نفسه و لولا - أن رأى برهان ربّه لفعّل ما هم به، و وجه دیگر آن که جواب «لولا» متقدم «۱۳» باشد بر لولا، و تقدیر آن که: و لقد همت به، و لولا ان رأى برهان ربّه، لهم بها، و بر اینکه تقدیر همت واقع نباشد برای آن که برهان از او منع کرد، پس همت از زلیخا حاصل بوده باشد و از یوسف به هیچ وجه حاصل نباشد. و مثال اینکه کلام چنان بود که: قد كنت هلك لولا - أن تداركتك و قتلت لولا - أنى خلصتك، و معنی آن که لولا تدارکی لهلك و لولا تخلصی «۱۴» لقتلت، و كقول الشاعر:

- (۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۴.
- (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۴.
- (۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۵۲. [...]
- (۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۸ و ۲۹.
- (۵). همه نسخه‌ها بجز قم بود.
- (۶). بم و کار.
- (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: بنشست.
- (۸). آو، بم، آب: آن را، آز: او را.
- (۹). آو، بم، آب، آز، آج: همت بد.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.
- (۱۱). قم: دافع.
- (۱۲). آو، بم، آب، آز: بالضرب و الدفع.
- (۱۳). بم، آب، آج، لب: مقدم.
- (۱۴). آو، بم، آب، آز: تخلصنی.

صفحه : ۵۴

فلا «۱» يدعني «۲» قومی صریحا «۳» لحرّة لئن كنت مقتولا و تسلّم «۴» عامر «۵» [۲۱ - پ]
و قال آخر:

فلا يدعني «۶» قومی لیوم کریهة لئن لم أعجل ضربه او أعجل

و بر هر دو وجه در آیت شرطی هست باتفاق که وقوع همت با آنچه همت به آن تعلق داشت بر آن موقوف بود، چون برهان حاصل

آمد آنچه بر او موقوف بود باید تا نباشد که قضیت معنی «لو لا» اینکه است، نبینی که: لو لا علی لهلک عمر، چون وجود علی هست هلاک عمر واجب است که نباشد (۷). و کلام در لو و لا (۸) بیان کردیم که با نفی معنی إثبات دهد (۹) و با اثبات نفی. اگر گویند: آن برهان چه بود که خدای تعالی بنمود تا یوسف عند آن امتناع کرد از قبیح! گوییم: اما آنچه ایشان گفتند از مشاهده فریشته و یا صورت یعقوب و ندای فریشته و مانند اینکه، ر [و] نبود (۱۰) برای آن که اینکه اسباب إلجا باشد و تکلیف بالجا (۱۱) روا نباشد و اگر ملجا بودی او را در آن هیچ مدحی و ثوابی نبود و اینکه قول فاسد باشد. اما برهان روا بود که لطفی باشد که خدای تعالی با او بکرد عند آن حال که او منصرف (۱۲) شد از آنچه خواست کردن از ضرب و دفع با (۱۳) همت آن. و آن لطف که مکلف عند آن از قبیح امتناع کند، آن است که ما آن را عصمت می خوانیم (۱۴). و گفته‌اند: برهان آن ادله و حجج بود که خدای تعالی نصب کرده بود او را بر تحریم زنا و آن که فاعل آن مستحق عقاب (۱۵) عظیم بود برای آن که آن نیز صارف باشد از فعل

-
- (۱). آب، آز: فلو لا.
 - (۲). همه نسخه بدلها: تدعی.
 - (۳). آو، بم، آب، آز، آج: حریصا. [...]
 - (۴). اساس: و لیسلم، با توجه به قم و مآخذ بیت تصحیح شد.
 - (۵). آو، بم، آج، آب: عامرا.
 - (۶). بم، آب، آج، لب: تدعی.
 - (۷). قم: واجب نیست، آج: واجب است.
 - (۸). آو، بم، آج: لو و لا.
 - (۹). قم: معنی باشد.
 - (۱۰). قم: روا نبود.
 - (۱۱). همه نسخه بدلها: بالجا.
 - (۱۲). قم، آب، آز، آج: متصرف.
 - (۱۳). لب: یا.
 - (۱۴). آو، بم، آب، آز، لب: خوانیم.
 - (۱۵). آج، لب: عذاب.

صفحه : ۵۵

قبیح و مقوی باشد داعی امتناع را. و روا بود که رؤیت به معنی علم بود چنان که بسیار جایها هست. و الله أعلم بمراده. کذلک لِنَصْرِفِ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ، حق تعالی گفت: ما چنین کنیم که کردیم برای آن که تا (۱) از او صرف کنیم، یعنی چنان که نمودیم اینکه برهان و کردیم اینکه لطف، نیز الطاف کنیم و آیات (۲) نماییم تا سوء و فحشاء از او صرف کنیم و برگردانیم. و در سوء و فحشاء چند قول گفتند: یکی قتل و مکروه، بر قول آن کس که گفت: همت تعلق داشت به ضرب و دفع یا به تهمت (۳) و ظن خطا و زنا به او، و گفتند سوء، گمان بد است و فحشاء، زنا. إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخَلَصِينَ، که او از بندگان خالص کرده ماست.

مکیان و بصریان مخلصین خواندند به کسر لام، و باقی قرآ به فتح لام، «۴» به کسر، فاعل باشد و به فتح، مفعول. قوله: وَ اسْتَبَقَا الْبَابَ - الآیة، چون زلیخا یوسف را در آن خانه پیخت «۵» و درها بیست و در او آویخت و بر او إلحاح کرد و یوسف - علیه السّلام - از او امتناع می کرد، عبد الله بن احمد الطّایبی روایت کرد از پدرش از جدّش از زین العابدین علی بن الحسین - علیهما السّلام - که گفت: چون زلیخا بر یوسف إلحاح کرد، بتی در گوشه خانه نهاده بود برفت و جامه‌ای بر روی آن بت افگند، یوسف «۶» گفت: چرا چنان کردی! گفت: او معبود من است شرم دارم از او که به مشاهده او معصیت کنم. یوسف - علیه السّلام - گفت: عجب از تو؟ شرم می داری از جمادی که لا یسمع و لا یبصر و لا یغنی عنک شیئاً «۷»، و من شرم ندارم از خدایی که خالق و رازق و منعم «۸» من است و عالم به سر «۹» و علانیه من است! گفتند: برهان «۱۰» اینکه بود. قولی دیگر اینکه است «۱۱»: یوسف از دست او بجست و از دری از درهای خانه بیرون «۱۲» آمد و زلیخا به

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم سوء و فحشاء.

(۲). آج، لب: الطاف و آیات. [.....]

(۳). آج: با تهمت.

(۴). آو، بم، آز، آج، لب و.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج: یافت، لب: تافت.

(۶). قم او را.

(۷). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۲، آب است.

(۸). آج، لب: من است و منعم من.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: عالم سر.

(۱۰). بم: برها.

(۱۱). همه نسخه بدلها: آن است که.

(۱۲). آو، بم: برون.

صفحه : ۵۶

قفای او. و استباق، افتعال باشد از سبق، ای تبادرا و تسارعا، می شتافتند به جانب در خانه تا که سبق برد؟ یوسف بر وجه گریختن از او «۱» و زلیخا به دنبال او در بر در - آویخته «۲».

چون به در خانه رسید «۳»، زلیخا به او رسید و در پیرهن «۴» او آویخت. یوسف - علیه السّلام - پیرهن «۵» از او در کشید، پیرهن «۶» یوسف دریده شد. یوسف از خانه بدر جست [۱۳- ر]

و زلیخا بر پی او و پیرهن «۷» یوسف دریده. چون نگاه کردند عزیز را که خواجه یوسف بود او را «۸» بر در خانه یافتند. و ذلک قوله: وَ أَلْفَا سَيِّدَهَا لَمَدَى الْبَابِ، ای وجدا زوجها. و اینکه جا «۹» سید به معنی شوهر است. زلیخا پیش دست شد و سبق «۱۰» برد به سخن گفتن، برای آن که آن حرکات متهمان بود «و حرکه المریب «۱۱» لا تخفی». گفت: ما جزاء من أراد بأهلك سوءاً، چه «۱۲» جزا و مکافات باشد آن را که به اهل و خانه تو بدی خواهد، یعنی زنا. إِلَّا أَنْ يُسَجِّنَ أَوْ عَذَابَ أَلِيمٍ، إِلَّا أَنْ که او را به زندان باز دارند یا عذابی مولم کنند او را «۱۳».

عبد الله عباس گفت: ضرب تازیانه خواست و اینکه آن مثل سایر است که گفته‌اند: «رمتنی بدایها و انسلت» و دگر مثل که گفته‌اند:

«خذ اللص من قبل» (۱۴) «أن يأخذك»، و ما گوئیم: «دزد باش و مرد باش».

یوسف - علیه السلام - گفت: هی راوَدَتْنی عَنْ نَفْسِی، او مراوده کرد مرا از خود و مخادعه و مطالبه کرد، و چون از او بگریختم در من آویخت و پیرهن (۱۵) من بدرید.

یکی از جمله علما، نام او نوف (۱۶) «الشامی» گفت: اگر زلیخا نگفتی:

(۱). قم: گریخت بر او.

(۲). قم: به دنبال او در او آویخته، آو، آب، آج، لب، آز: به دنبال او در آویخته.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: برسید.

(۴-۵). قم: پیراهن، آو، بم، آج: پرهن، لب: پراهن. [.....]

(۶-۷). قم: پیراهن، آو، بم، آج، لب: پرهن.

(۸). در هیچکدام از نسخه بدلها نیست.

(۹). آج: آن جا.

(۱۰). بم: سبقت.

(۱۱). قم: المسترب.

(۱۲). لب: و.

(۱۳). بم، آب: آن را.

(۱۴). آو، بم، آب، آج، آز: ندارد.

(۱۵). قم، آب، آز: پیراهن، آج، لب: پراهن.

(۱۶). قم: یوف، اساس هم نقطه ندارد.

صفحه : ۵۷

ما جزاء من أراد بأهلك سوءاً، یوسف نگفتی: هی راوَدَتْنی عَنْ نَفْسِی، جز آن که چون او یوسف را (۱) «متهم بکرد، یوسف برای نفی تهمت و براءت ساحت واجب شناخت اینکه قدر گفتن. عزیز که شوهر زلیخا بود گفت: یا یوسف؟ شما هر دو مدعی، تو بر دعوی خود گواهی (۲) «داری! گفت: بلی. و ذلك قوله (۳): وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا.

در اینکه گواه خلاف کردند: سعید جبیر و ضحاک گفتند: کودکی بود در گاهواره (۴)، یوسف - علیه السلام - گفت: گواهی (۵) من آن کودک است. عزیز گفت: آن کودک در گاهواره (۶) چگونه گواهی (۷) دهد! گفت: او برای من گواهی (۸) دهد. آنکه بنزدیک گاهواره (۹) کودک شدند، یوسف - علیه السلام - گفت: یا کودک؟ چنان که دیدی بگو. به فرمان خدای کودک به سخن در آمد و به زبانی درست گفت: إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قَبْلِ فَصِيءَتْ وَ هُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ، اگر پیراهن (۱۰) یوسف از پیش دریده است زن راست می گوید و مرد دروغ، و اگر پیرهن (۱۱) از پس دریده است مرد راست می گوید و زن دروغ. چون بنگریدند پیرهن (۱۲) از پس دریده بود. عزیز گفت زن را: إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ، اینکه جمله از کید (۱۳) شماست و کید شما عظیم باشد.

و دلیل اینکه قول حدیث (۱۴) عبد الله عباس (۱۵) است. گفت، چهار کس پیش از وقت سخن گفتند: پسر ماشطه (۱۶) دختر فرعون، و گواهی (۱۷) یوسف - علیه السلام - و صاحب جریح الزاهب و عیسی - علیه السلام - و قصه اینان در جای خود بیاید (۱۸).

و در خبر می آید که: یوسف - علیه السلام - چون پادشاهی با او فتاد (۱۹) و خدای تعالی او را به پیغامبری به اهل آن ولایت فرستاد،

یک روز جبریل بنزدیک «۲۰» او نشسته بود،

- (۱). قم: یوسف را چون او.
 (۲-۷). بم، آب، آز: گواهی.
 (۳). آج: ندارد.
 (۴-۶). همه نسخه بدلها: گهواره. [.....]
 (۵-۱۷). آب، آز، آج، لب: گواه.
 (۸). آز، آب، آج، لب: گواهی.
 (۹). قم، آج، لب: گهواره. (۱۰-۱۱-۱۲). قم: پیراهن، آو، بم، آب، آج، لب: پرهن.
 (۱۳). قم، آو، بم، آب، آز: اینکه از جمله کید.
 (۱۴). قم: ندارد.
 (۱۵). آب، آز و صاحب جریح.
 (۱۶). آو، بم، آز: ماشط.
 (۱۸). همه نسخه‌ها بجز قم ان شاء الله.
 (۱۹). قم: با او افتاد، آو، بم، آب، آز: به او افتاد، آج، لب: یافت.
 (۲۰). قم: نزد، آج، لب: پیش.

صفحه : ۵۸

جوانی از در سرای در آمد، چاکر بعضی مطبخیان او، و جامه شوخگن پوشیده و چیزی از آلت مطبخ به دست گرفته و بگذشت «۱». جبریل - علیه السلام - گفت: یا یوسف؟ اینکه برنا را شناسی! گفت: نه. گفت: اینکه آن کودک است که برای تو در گاهواره گوی داد «۲». یوسف - علیه السلام - گفت: چون چنین است او را حقی بر ما «۳» ثابت شده است «۴». بفرمود تا او را بیاوردند و آن جامه از او برکنند «۵» و خلعتی گران مایه در او پوشانید «۶» و او را وزارت خود داد.

اینکه جا اشارتی است و در آن اشارت تو را بشارتی است «۷»، و آن آن است که: اگر کودکی نا بالغ نه باختر «۸» گواهی داد «۹» به حق، درجه وزارت یافت، ای موخیدی که هفتاد سال است که بر توحید و عدل باری و تنزیه او از قبایح گوی «۱۰» می دهی [۱۳-پ]

عجب باشد که در بهشت درجه امارت و ولایت یابی!

اشارتی دیگر: اگر کودکی گوی «۱۱» داد تنها بر براءت ساحت یوسف، وزارت یافت، چه عجب که آن کس که با خدای گوی «۱۲» دهد بر نبوت رسول - علیه السلام - فی قوله: قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ «۱۳»، اگر استحقاق وزارت و خلافت «۱۴» یابد؟ اشارت اخری «۱۵»: آن که بر عصمت یوسف گوی «۱۶» داد وزارت یوسف یافت اگر آن کس که بر توحید و عدل خدای - عز و جل - گوی «۱۷» دهد، فی قوله: شَهِدَ اللَّهُ - إِلَى قَوْلِهِ: وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ «۱۸». ... و از جمله اولوا العلم باشد بل سر ایشان و مقدم

(۱). بم: بگذشت.

- (۲). آو، بم، آب، آز: اینکه است که از برای تو در گهواره گواهی داد، آج، لب: اینکه است که از برای تو گواهی داد در گهواره.
- (۳). قم: بر ما حقی. [.....]
- (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: شده باشد.
- (۵). همه نسخه بدلها: بجز قم: برکشیدند.
- (۶). همه نسخه بدلها: پوشانیدند.
- (۷). قم: ندارد، دیگر نسخه بدلها: اشارت بشارتی.
- (۸). قم خود.
- (۹). آب، آز: گواهی.
- (۱۰-۱۱). قم، آز، آب: گواهی.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: گواهی.
- (۱۳). سوره رعد (۱۳) آیه ۴۳.
- (۱۴). آج، لب: یا بدو خلافت، آب، آز چه عجب باشد.
- (۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: دگر.
- (۱۶-۱۷). همه نسخه بدلها: گواهی.
- (۱۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸.

صفحه : ۵۹

ایشان «۱»، چه عجب اگر وزارت و خلافت یابد؟ گفتم «۲»: علما را سر بود آز آن که مدینه علم را «۳» در بود، اخری «۴» چو «۵» مدینه را باب بود، خلافت را بابت «۶» بود. اخری در مدینه بود، و اصل سفینه بود، و صاحب سکینه بود، و مرد هزینه بود، و چونین «۷» مناقب او کمینه بود.

حسن و عکرمه و قتاده گفتند: کودک نبود، بل مردی بود بزرگ حلیم با وقار که مردم گواهی مثل او بشنوند «۸» و قبول کنند «۹»، و از جمله خواص ملک بود. سدی گفت: یکی از بنی اعمام را عیل بود که با قطف «۱۰» بر در خانه نشسته بود که اینکه سخن گفت و اینکه حکم کرد خدای تعالی از آن خبر داد.

و قوله: قَدْ، ای شق «۱۱»، و القَدْ، القطع و الشق، و كذلك الخَدْ و الجَدْ و الجَدْ و الحدَّ «۱۲» و الجَزَّ و الحَزَّ، و کلها متقاربة اللفظ و المعنی، و القبل و القبل «۱۳» بالتخفیف و التثقیل، و كذلك الدَّبر و الدَّبر «۱۴» بمعنی کالحلم و الحلم «۱۵» و الخلق و الخلق «۱۶». یوسفُ أَعْرَضَ عَن هَذَا، و التَّقْدیر: یا یوسف، از اسم منادی چون علم باشد حرف ندا روا بود که بیفکنند «۱۷»، چنان که زید و عمرو، برای آن که بناء بر ضم در اسمای معربه دلیل کند بر حذف حرف ندا. گفت: ای یوسف؟ از سر اینکه حدیث برو و اینکه حدیث پوشیده دار، و زن را «۱۸» گفت: وَ اسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ، استغفار کن و آمرزش خواه برای گناهانت. اگر خواجگان روزگار ما را معلوم شد که یوسف گناه کرد و خطاب کرد و همت و عزم معصیت کرد، عزیز را معلومتر بودی که مشاهد «۱۹» حال بود او

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم آن نیز. [.....]

(۲). قم، آب، آز: گفتیم.

(۳). بم: علم ر/ علم را.

- (۴). بم: آخر.
- (۵). همه نسخه بدلها: چون.
- (۶). بم: نایب، آج: ثابت.
- (۷). همه نسخه بدلها: چنین خصال در.
- (۸). آو، آج، لب: بشنودند، قم: بشنود.
- (۹). آج، لب: کردند.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: قطفیر.
- (۱۱). آب، آز: شد.
- (۱۲). قم: الخدّ و الجذّ و الجزّ، آو: بم، آج: الحد و الحد و الحد و الحد و الحد و الجذ و الجذّ و الجزّ و الجز، لب: الخدّ و الجذّ و الجذّ و الحد و الحر و الجز و الجز. (۱۶-۱۵-۱۴-۱۳). قم: ندارد.
- (۱۷). آو، آب، بم، آز: روا باشد که حرف ندا بیفکنند، آج، لب: روا باشد که حرف ندا.
- (۱۸). آز: زن ر/ زن را. [.....]
- (۱۹). همه نسخه بدلها، بجز قم: شاهد.

صفحه : ۶۰

را نیز گفتمی تو هم استغفار کن که توی «۱» عزمی کردی. چون استغفار زن را بفرمود پس «۲» و نسبت به خطا او را کرد بس «۳» که: *إِنَّكَ كُنْتَ مِنَ الْخَاطِئِينَ*، که تو از جمله خطا کنندگانی.

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ، و گفتند زنانی در شهر، یعنی شهر مصر. و برای آن «قال» گفت که فعل «۴» مقدّم است و اگر مؤخر بودی «قلن» بایستی «۵» و اگر گفتمی «قالت» هم روا بودی، لاجل الجمع، برای آن که جمع مؤنث است، و آن زنان گفتند «۶». مفسران گفتند: زن ساقی ملک بود و زن نانوائی ملک و زن صاحب زندان و زن صاحب دواب ستور دار، چنان که عادت زنان باشد در مثل اینکه حدیث که باز گویند با یکدیگر، گفتند: زن عزیز یعنی عزیز «۷» خزینه دار که قطفر «۸» نام بود. و بعضی مفسران گفتند: عزیز در کلام عرب ملک باشد، کما قال أبو داود «۹»:

دَرَّةٌ غَاصَ عَلَيْهَا تَاجِرٌ جَلَبَتْ «۱۰» عِنْدَ عَزِيزٍ يَوْمَ طَلَّ

أَي، ملک. تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنِ نَفْسِهِ، ای تخادع «۱۱» غلامها الکنعانی می بخواند «۱۲» و بخواند و بفریبد غلامش را. و الفتی، الغلام، ها هنا. همانا اهل آن روزگار که مشاهدان «۱۳» حال بودند آن حال ایشان را مصوّرتر بود که مردمان اینکه روزگار را، ایشان حوالت به راعیل کردند که زلیخا بود و بر یوسف «۱۴» هیچ حوالت نکردند، گفتند: امْرَأَتِ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنِ نَفْسِهِ. و الفتی، الغلام الشّاب و الفتاة، الجارية الشّابة، قال الشاعر:

كأنا يوم قرى إن - نما نقتل «۱۵» إيانا -----

- (۱). کذا در اساس و آو، جز اینکه که در آوروی «ی» خطی کشیده شده و بالای آن «نیز» افزوده اند، قم: توهم، دیگر نسخه بدلها: تو نیز.
- (۲-۳). قم: و بس.

- (۴). قم: بر او.
 (۵). آج، لب گفتن.
 (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم اینکه جمله را ندارند.
 (۷). قم: زن.
 (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: قطفیر.
 (۹). قم: أبو دؤاد.
 (۱۰). قم: حیلت، آو، بم، آب، آز، آج: حلبت.
 (۱۱). آو، بم، آب، آز، آج: یخادع.
 (۱۲). آو: می خواهد.
 (۱۳). آج: شاهد.
 (۱۴). همه نسخه بدلها: به یوسف. [.....]
 (۱۵). قم: نقتله، آو، بم، آب، آز: یقتل.

صفحه : ۶۱

قتلتا منهم «۱» کل فتی أبيض حسانا «۲»

[۱۴-ر]

و نیز حوالت عشق و محبت و غلبه آن بر دل هم به زلیخا کردند. قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا، ای دخل شغاف قلبها، ای داخله. و قيل شغاف القلب، حجابها. سدی گفت: شغاف. پوستکی تنک باشد بر دل، آن را «لسان القلب» گویند، يقال: شغفه الحب، اذا علاه من شعاب «۳» الجبل و هو أعلاه، و شغفه الحب اذا دخل جوف قلبه، قال النابغة الذبیانی:

و قد حال هم دون ذلك داخل دخول الشغاف تبغیه الأصابع «۴»

عبد الله عباس گفت: شغفها، ای علقها، حسن و قتاده گفتند: بطنها و استبطنها، دوستی او در دل گرفت پنهان، و عطاردی و شعبی و اعرج در شاذ خواندند:

«شغفها» بالعین غیر المعجمه، و الشَّعْفُ «۵»، الحب. و قال الفراء: أصله من شعف «۶» الجبل، و معنی آن که: ذهب بها کل مذهب، و هذا من شعف «۷» الدَّابَّةُ «۸»، چون او را به هر جانب بتازی و ببری. و قال امرؤ القیس:

أ تقتلنی و قد شعفت «۹» فؤادها كما شعف «۱۰» المهنوءة «۱۱» الرّجل الطّالی

أخفش گفت «۱۲»: بَرَحَ بها، ای شدّد بها الحب، دوستی کار بر او سخت کرد.

محمّد بن جریر گفت: غمها، دل «۱۳» تنگ بکرد او را. إنا لَنراها فی ضلالٍ مُّبِينٍ، ما او را در ضلال «۱۴» و گمراهی و ذهاب از ره صواب می بینیم و می دانیم، من الرّأى و الرّؤیة. و ضلال نیز حوالت به زن کردند «۱۵» دون یوسف.

فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ چون راعیل که زن عزیز بود مکر ایشان و حدیث و گفتار ایشان بشنید، دعوتی ساخت برای ایشان و کس

فرستاد و ایشان را بخواند و دیگر زنان

- (۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: قبلنا منهم، لسان (۱۳/۱۱۵): قیاما بینهم.
- (۲). قم: حسابانا. آو، بم، آب، آز، آج، لب: حیانا.
- (۳). قم، آب، آز، لب: شغاف، آو، بم: شعاف.
- (۴). آز: الاصابع.
- (۵). همه نسخه بدلها: و الشغف.
- (۶-۷). قم، آب، آز: شغف.
- (۸). آب، آز: الدار.
- (۹-۱۰). آو، بم، آب، آز، آج: شغف.
- (۱۱). آو، بم، آب، آز: المبهوّه، آج: المبهوّه.
- (۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب ای.
- (۱۳). آو، بم، آب، آز، آج: دلها.
- (۱۴). قم: ضلالی.
- (۱۵). بم: کرد. [.....]

صفحه : ۶۲

را تا جمله خوانندگان و حاضران از آن مهمانی چهل زن بر آمدند، و محمد بن اسحاق گفت: برای آن، حدیث ایشان را مکر خواند که ایشان به آن حدیث مکر کردند و حیلت تا یوسف را ببینند، که یوسف از خانه بیرون نیامدی «۱» و ایشان را مراد «۲» بود که او را ببینند از آنچه می شنیدند از جمال او، اینکه حدیث بگردند تا باشد که راعیل «۳» ایشان را بحاضر «۴» کند و او را به ایشان «۵» نماید آن چنان آمد که ایشان انداختند و نیز «۶» اندیشه ایشان خطا نشد، او دعوت «۷» بساخت و ایشان را بخواند. وَ أَعْتَدْتُ لَهُنَّ مَتَكًا، و بساخت برای ایشان مجلسی در او بالشها نهاده که بر او تکیه کنند. و «أعتدت» أفعلت من العتاد و أعتد و أعدّ بمعنی واحد، قال الله تعالی: إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا «۸» وَ آتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سَكِينًا، و «۱۴» هر یکی را از ایشان «۱۵»

(۱). آب، آز: بیامدی.

(۲). بم آن.

(۴). همه نسخه بدلها: حاضر.

(۵). آو، بم، آب، آز: با ایشان.

(۳-۶). بم، آب، آز، آج، لب: و نیز.

(۷). همه نسخه بدلها: دعوتی.

(۸). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۹.

(۹). بم: خورده.

(۱۰). بم: آن.

(۱۱). قم خوردن.

(۱۲). قم: ندارد.

(۱۳). آو: به کار.

(۱۴). بم: او.

(۱۵). آو، بم، آز: ایشان. [.....]

صفحه: ۶۳

کاردی به دست داد، ایشان کارد به دست گرفتند و او یوسف را جامه سپید^۱ پوشانید و او را گفت: اگر هیچ مرا بر تو حقی هست از اینکه جای خود برون آیی^۲ و بر اینان گذری کن که تو را در اینکه زبانی نیست. و گفتند: ایشان را در خانه‌ای نشانده بود^۳ و دو در که^۴ آن جا رهگذر یوسف بود به کاری که او را بودی او را گفت به آن خانه در رو و گذر کن و فلاں کار بکن. او به خانه در آمد و به ایشان بگذشت.

گفتند: برای آنش جامه سپید^۵ پوشانید تا نگویند که او به جامه گرانمایه نکوست که حسنی که به جامه بود حسنی^۶ عاریتی باشد، چو^۷ جامه بکنند^۸ برود.

حسن یوسف چنان بود که اگر جامه گرانمایه پوشیدی جامه از او آراسته شدی، چنان که شاعر گفت:

و تزیدین طیب الطیب طیباً إن تمسّیه^۹ این مثلک اینا

و إذا الدّرّزان^{۱۰} حسن وجوه کان للدّرّ حسن وجهک زینا

و گفتند: ایشان را در صفّه‌ای بنشانند^{۱۱} که بر آن صفّه خانه‌ای بود و یوسف در آن خانه بود و یوسف را گفت: اخرج علیهن^{۱۲} برون^{۱۳} آو بر اینان. در کلام حذفی و اختصاری هست، و التقدير: فخرج علیهن فلما رأینہ، یوسف - علیہ السلام - بیرون^{۱۳} آمد. گفتند، زلیخا ایشان را گفت: که من اینکه جوان را خواهم گفتن که بر شما گذری کند، اکنون چون او بگذرد هر یکی از شما از اینکه ترنج که به دست داری^{۱۴} پاره‌ای ببری^{۱۵} و او را^{۱۶} دهی^{۱۷} برای من. فَلَمَّا رَأَيْتَهُ أَكْبَرْتَهُ، چون او را بدیدند بزرگ آمد او در چشم ایشان. عبد الله عباس گفت: «حُضِنَ لِأَجَلِهِ»، حیض پدید آمد ایشان

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: سفید.

(۲). آب، آز، آج، لب: بیرون آو.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج: بودند.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج: و دری که.

(۵). بم، آب، آز، لب: سفید.

(۶). بم، آب، لب: حسن، آج: چون.

(۷). همه نسخه بدلها: چون.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: برون کنند.

(۹). بم، آب، آز: یمسه.

(۱۰). بم: الدرن.

(۱۱). آو، بم، آب، آج، لب: بنشانند، آز: بنشانند.

(۱۲). آج، لب: بیرون.

(۱۳). آو، بم: برون.

(۱۴). آب، آز، آج، لب: دارید. [...]

(۱۵). آب، آز، آج، لب: بیرید.

(۱۶). آو، بم، آب، آز، آج، لب: و به او.

(۱۷). آب، آز، آج، لب: دهید.

صفحه : ۶۴

را چون او را دیدند. و قال: الاكبار الحیض، قال الشاعر «۱»:

تأتی «۲» النساء لدی أطهارهن- و لا تأتي «۳» النساء إذا اکبرن «۴» إكبارا
و بر اینکه تأویل تقدیر آن باشد که: «أكبرن له» «۵»، ای لاجله، و مثله قول عنتره:

و لقد أتیت علی الطوی و أظله حتّی أنال «۶» به کریم المطعم «۷»

ای، و أظله علیه. اصمعی گفت: اینکه بیت پیش رسول بخوانند گفت: هیچ شاعر نبود در جاهلیت که مرا بایست که او را بینم مگر
عنتره را «۸» برای اینکه بیت.

وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ دستها بیریدند از دهش و تحیر، چنان که بی خبر شدند «۹» و هوش از ایشان برفت «۱۰» که دست می‌بریدند و از
نظاره جمال یوسف خبر الم «۱۱» نداشتند. وهب گفت: از آن چهل زن، نه بمردند، قتاده گفت: بعضی از ایشان دست جدا کردند،
مجاهد گفت: ایشان از دست بریدن آنکه خبر داشتند که خون دیدند «۱۲» آنکه از سر تعجب و تحیر گفتند: حاش لله، پر گست
باد «۱۳»؟ ابو عبیده گفت، اینکه کلمت را دو معنی است: یکی تنزیه، یکی استثناء، پس بر اینکه قول معنی آن باشد که: سبحان الله؟
و التنزیه لله و المحاشاء له عمّا لا یلیق به، یعنی منزها خدایا که چنین خلق آفریند؟ عامه قرآء خواندند: «حاش لله» بی الف.

آنکه در او چند قول گفتند:

یکی آن که «۱۴» اصل «حاشی» بوده است به الف، برای کثرت استعمال الف بیفگندند، چنان که گفتند: لا- أب لك و لا- أب
لشایک، و الاصل: لا أب لك،

(۱). آج، لب شعر.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج: یأتی، لب: نأتی.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج: یأتی.

(۴). آب، آز: اکبرت.

(۵). آو، بم، آج: اکبرنه، آب: اکبرن.

(۶). همه نسخه بدلها: اتاک.

- (۷). آو، بم، آب، آج، آز: المعظم.
 (۸). آو، بم، آج، لب: عنتره برای.
 (۹). قم: بی خود شدند، دیگر نسخه بدلها: بی هوش‌ند.
 (۱۰). قم: بشد، آج، لب چنان.
 (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: خبر نداشتند از الم. [...]
 (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: بدیدند.
 (۱۳). آو، بم، آب، آج، لب: برکت باد، آز: برگشت باد.
 (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم در.

صفحه : ۶۵

و چنان که حذف کردند از «لم» «۱» و «بم» و «عم». و ابو علی گفت: حاش و حشا و حاشی «۲» سه لغت است، قال: «۳»:

حشا رهط النَّبِيِّ فَإِنْ فِيهِمْ
 بحورا لا يَقْطَعُهَا الدَّلَاءُ
 و اما «حاشی» فکقول «۴» الشَّاعِرُ:

حاشی اَبی «۵» ثوبان إِنْ به ضمنا «۶» عن الملحاه «۷» و الشَّتم

و ابو علی گفت: اینکه کلمت دو معنی دارد [۱۵-ر]: یکی حرف جرّ و یکی فعل ماضی. أمّا حرف جرّ صورت نبندد اینکه جا، پس فعل ماضی باشد و فاعل او یوسف باشد، یعنی: حاش یوسف - علیه السّلام - ممّا قرف «۸» به لله تعالی، ای صار فی حشا و ناحیه من ذلك لما نرى «۹» فيه من العفة و الصّلاح. گفتند: ما او را از اینکه کار که بر او تهمت می‌کنند «۱۰» دور می‌بینیم «۱۱» و بر کناره می‌بینیم از آنچه در او دیدیم از سیمای خیر و علامت رشد و عفت و صلاح. ما هذا بَشْرًا، اینکه نه آدمی است، و اینکه «ما» عمل «لیس» کند، رفع اسم و نصب خبر «۱۲»، و أعمش خواند: «ما هذا بشر» بر آن که «۱۳» اعمال «ما» نکرد، و اینکه لغت اهل نجد است و بنی تمیم، و أنشد الفراء:

و يزعم حسل «۱۴» أنه فرع قومه و ما أنت فرع يا حسيل «۱۵» و لا اصل
 و أنشد أيضا:

لشّان ما أنوی و بنوی بنو اَبی جميعا فما هذان مستویان

تمنّوا لی «۱۶» الموت الذی يشعب الفتی و کلّ فتی و الموت يلتقیان

(۱). آو، بم، آب، آز، آج: الم.

(۲). قم: حاشا.

(۳). آرزو شاعر.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: فلقول.

(۵). قم، آو، بم، آز، آج: ای، لب: بی.

(۶). قم، آو، بم، آج: ضئا، آب، آز: صبا.

(۷). قم، لب: المحاء، بم، آج: الملجاه.

(۸). آو، بم، آب، آز: حرف، آج: صرف.

(۹). آز: یری.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: می نهند.

(۱۱). آو، بم، آب، آز: می بینم. [.....]

(۱۲). اساس: جر، با توجه به قم و فحوای جمله تصحیح شد.

(۱۳). قم: بدان که.

(۱۴). بم، آج: حل، آب، آز: جیل.

(۱۵). آب، آز: جیل، بم، آج: حل.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز بم: تمّوا الی.

صفحه : ۶۶

و أبو الحویرث «۱» الحنفی خواند: «ما هذا بشری» «۲» ای بمشتری «۳»، چنین شخص خریده نباشد و بنده نتواند بودن. *إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ* اینکه نیست *إِلَّا* فریشته‌ای کریم، و «ان» به معنی «۴» حرف نفی است، و المعنی: ما هذا *إِلَّا* ملک کریم. *قَالَتْ فَمَذَلِکُنَّ الَّذِي لُمْتِنِّي فِيهِ* زلیخا گفت: آن زنان ملامت کننده را که تا یوسف را ندیده بودند زبان ملامت دراز کرده بودند و چون او را بدیدند روی ملامت به ملامت خود نهادند و بدانستند که ایشان به ملامت اولی ترند، و زلیخا دست یافت و عذرش روشن شد «۵». *فَذَلِکُنَّ الَّذِي*، «ذا» «۶» اشارت است به یوسف و «کن» خطاب ایشان است، گفت: اینکه آن شخص است که شما «۷» مرا در حق او ملامت می کردی «۸».

أقول قول زلیخا من عواذلها هذا العزیز الذی لمتنی فیہ

آنکه بر «۹» خویشتن اقرار داد «۱۰»: *وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ* و من او را مراودت کردم و مطالبه از نفس او. *فَاسْتَعْصَمَ* خویشتن نگاه داشت از من و امتناع کرد، از همه جهان به کار یوسف در اینکه مسأله زلیخا نزدیک تر بود، او می گوید:

فاستعصم، و مجبران می گویند: فاستعصمی. آن زنان او را گفتند: چرا فرمان او نکنی!

گفت: فرمان خدای رها نکنم و فرمان او کنم عند آن زلیخا گفت: *وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ* اگر آنچه منش فرمایم نکنند *لَيَسْجَنَنَّ* به زندانش باز دارند و از جمله ذلیلان و خواران شود. او را تهدید کرد به زندان و مدلت، و «نون» تأکید «۱۱» ثقیله و خفیفه و «لام» فی قوله: *لَيَسْجَنَنَّ* و *لَيَكُونَنَّ* «۱۲» *رَبِّ السَّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ* روی از ایشان و حدیث ایشان بگردانید و با خدای تعالی به مناجات گفت: «۱» خداوند «۲» من و پروردگار من؟ من «۳» زندان دوست تر می دارم از آنچه ایشان مرا با آن می خوانند. و اینکه دلیل آن می کند که هر یکی از ایشان در او طمع کرد «۴» و استدعا کرد «۵» او را، یا بر عموم «۶» می گوید برای آن که زلیخا از ایشان بود، یعنی اگر هر یکی از ایشان «۷» هم آن «۸» دست یابند که زلیخا، همان کنند از استدعا که او کرد «۹».

اگر گویند چگونه گفت: السَّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي «۱۰» وَإِلَّا تَصْرِفَ عَنِّي كَيْدَهُنَّ» و اگر کید ایشان از من برنگردانی به الطاف و مرا با خود رها کنی، أَصَبَ إِلَيْهِنَّ» من میل کنم به ایشان و الصَّيْبُ، المِيلُ، يقال: صَبَا إِلَيْهِ يَصْبُو صَبْوًا «۶»، و منه الصَّبِيُّ لميله إلى اللهو و اللعب، قال الشاعر:

إلى هند صبا قلبي و هند مثلها بصبي «۷»

و قال آخر:

صبا قلبي و مال إليك ميلا و أرقني خيالك يا أثيلا «۸»

و اگر لطف تو مرا در نیابد من از جمله جاهلان باشم «۹»، یعنی ممکن بود که اگر تو لطف نکنی من ارتکاب اینکه معصیت کنم چه در مقدور او بود، و آنکه از جمله جاهلان باشم.

حق تعالی گفت: فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ خدای او را اجابت کرد و کید ایشان صرف کرد از او «۱۰». و اگر چنانستی که مجتبران «۱۱» گفتند، نه دعا را اجابت بودی و نه کید مصروف، برای آن که آنچه «۱۲» معصیت بود از عزم بر قبیح، و جلوسه «۱۳» منها مجلس الخائن حاصل بود، علی قولهم الفاسد الشنيع. و اینکه آیت نیز از جمله ادله است بر

(۱). آب، آز: تقدیم.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج: ضربی.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم دلیل.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: نیکو.

(۵). قم: باشند.

(۶). آب، آز: صبا.

(۷). مل: تصبی، همه نسخه بدلها و أَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ

(۸). آج: ابتلا. [.....]

(۹). آج: هم.

(۱۰). آو، بم، آب، آز، آج، لب: از او صرف کرد.

(۱۱). آو، بم، آب، آز، آج: مجتبره.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: ندارد.

(۱۳). آج، لب: جلوسها.

صفحه : ۶۹

عصمت یوسف - علیه السلام - إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، که او شنواست اقوال ایشان «۱» را و عالم است به احوال ایشان. و اهل معانی گفتند، در آیت حذفی هست و تقدیر آن است: و إِلَّا تَصْرِفَ عَنِّي ثَمْرَةَ كَيْدِهِنَّ - أو عاقبه کیدهن، برای آن که کید ایشان دعوت و مراودت و مطالبه بود و آن حاصل بود و آنچه مدفوع و مصروف بود از او، معصیت بود که ثمره کید ایشان بود و اینکه «۲» از جمله حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه باشد.

قوله: ثُمَّ يَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الْآيَاتِ، آنکه روی رای ایشان چنان راه داد و بدا لهم، ظهر لهم باشد پس از آن که آیات و دلالات بدیدند و بدانستند که مجرم زلیخاست- که یوسف را محبوس کنند- تا ایهام (۳) کنند بر مردمان که گناهکار (۴) یوسف است و زلیخا بی گناه. و أمّا فاعل «بدا»، رمانی گفت: فاعل او مضمّر است، اى بدا لهم رأى، و اگر چه ذکر زنان رفته است چون عزیز و دگر کس با ایشان مضاف شدند، «لهم» گفت (۵)، تغلیبا للمذکر علی المؤنث. و كذلك: لَيْسَ جُنَّةً، فعل جماعت مردان (۶) است با «نون» تأکید مشدّد (۷) و «نون» تأکید هم برای إضمار قسم است، و التّقدیر:

بدا لهم ان أقسموا لیسجنّنه. و روا بود که «أن» مع الفعل که مقدر است فاعل «بدا» باشد. امّا آیات: پیرهن دریده و گواهی (۸) گواه و قطع الایدی و اعتراف المرأة. و «حتی» حرف جرّ است به معنی «إلی». و «حین» اینکه جا مدّتی است نا معین چنان که ما گوئیم: روزی چند تا بادی به سر اینکه کار بجهد (۹).

وَدَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَتَيَانٍ، در کلام حذفی هست [۱۶-ر]

و التّقدیر: فسجن (۱۰) و دخل معه، اینکه بگفتند و یوسف را به زندان فرستادند. سدّی گفت: سبب حبس یوسف آن بود که زلیخا گفت شوهرش را: اینکه غلام کنعانی مرا رسوا بکرد (۱۱) در میان

(۱). آو، بم، آب، آز، آج: اینان.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج: ندارد.

(۳). آو، بم، آج: اتّهام.

(۴). مل: گناه.

(۵). بم: ندارد.

(۶). بم: مرد.

(۷). بم: نون مشدّد، آب، آز: نون تأکید، آج، لب: نون تأکید ثقیله مشدّد.

(۸). آو، بم، آب، مل، آز: گواهی.

(۹). مل: در گذرد. [.....]

(۱۰). آو، بم، مل، آز، آج، لب: فیسجن، قم: ندارد.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: کرد.

صفحه : ۷۰

مردمان، او می گوید من مراودت کردم او را، و من نمی توانم با هر یکی تقریر عذر خود کردن (۱)، یا مرا دستور باش تا برون (۲) روم و عذر خود ظاهر کنم یا او را محبوس کن (۳) تا نیز حدیث من نکند (۴)، و مردم اینکه حدیث نیز (۵) از زبان فرو نهند (۶).

عزیز پیش ملک رفت و گفت: مرا غلامی است اکنون از او گناهی (۷) در وجود آمد بفرمای (۸) تا او را به زندان برند. ملک بفرمود تا یوسف را به زندان (۹) بردند (۱۰) و با او دو جوان (۱۱) را به زندان بردند: یکی خوان سالار ملک بود و یکی شراب دار، و گفتند: دو غلام بودند ملک را (۱۲)، نام خوان سالار (۱۳) مجلث (۱۴) بود و نام شراب دار نبو (۱۵)، و ملک بر ایشان خشم گرفته بود، و سبب خشم او آن بود که او را خبر دادند که (۱۶) خوان سالار تدبیر آن می کند که او (۱۷) را زهر دهد و ساقی در آن (۱۸) خبر می دارد و با هم راست کرده اند.

و سبب اینکه آن بود که جماعتی که ایشان را از ملک رنج بود از اهل مصر و رعایا خواستند تا ملک را زهر دهند، ممکن نشد

ایشان را آلا از ره طعام و شراب. اینکه هر دو غلام را بفریفتند و ایشان را مالهای بسیار وعده دادند، خوان سالار مال بستد و زهر بستد» ۱۹ و در طعام کرد و ساقی پشیمان رسید» ۲۰ و مال بستد و زهر بستد. چون وقت طعام و شراب آمد خوان سالار به عادت طعام پیش آورد» ۲۱ و بنهاد. شراب دار

(۱). قم: با هر یکی عذر خود کردن، دیگر نسخه بدلها: عذر خود تقریر کردن.

(۲). آب، مل، آز، آج، لب: بیرون.

(۳). بم: او محبوس کن.

(۴). آج: نکنند.

(۵). آو، بم، آب: ندارد.

(۶). آو، بم، آب: از زبان بنهند، مل: من از زبان مردمها او فتم.

(۷). آز: مناهی.

(۸). آز: بفرمایی.

(۹). آو، بم: ندارد.

(۱۰). آب: یوسف را بزدند.

(۱۱). مل، آج، لب دیگر.

(۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: دو غلام ملک. [...]

(۱۳). قم: نام یکی.

(۱۴). آب، آز: مجلب.

(۱۵). قم: نام دیگر که شراب دار بود نیو، آب، آز: نمو (بی نقطه)، لب: بنو.

(۱۶). آب، آز: که گفتند.

(۱۷). آو، بم، آب، آج، لب: تو.

(۱۸). همه نسخه بدلها بجز مل: از آن.

(۱۹). آو، بم، آب، آز، آج، لب: ندارد.

(۲۰). قم: ساقی را پشیمانی رسید، دیگر نسخه بدلها: پشیمان شد.

(۲۱). مل: پیش آورد به عادت.

صفحه : ۷۱

بیامد و گفت: أیها الملک؟ لا تأکل هذا الطعام فإنه مسموم، اینکه طعام مخور که زهر آلود است. خوان سالار گفت: أیها الملک؟ آن شراب که او دارد نیز زهر آلود است آن مخور. ملک گفت: چنین است! گفت: دروغ می گوید. گفت: او نیز دروغ می گوید. ملک ساقی را گفت: آن شراب باز خور. او «۱» شراب باز خورد، او را گزند نکرد که در او زهر نبود. صاحب طعام را گفت: اینکه طعام بخور، نخورد و ابا کرد. ملک گفت: تا بهیمة‌ای را بیاوردند و آن طعام به او دادند. بخورد و در حال بمرد. ملک فرمود تا هر دو را به زندان بردند و یوسف - علیه السلام «۲» - در زندان تعبیر خواب کردی چه زندانیان از دل تنگی و دل مشغولی خوابهای آشفته بسیار بینند و برای اینکه صالح بن عبد القدوس می گوید اینکه «۳» ایات، چون مهدی او را در زندان کرد به تهمت

زندیقی «۴»:

خرجنا من الدنیا و نحن من أهلها فلسنا من الأحياء فيها و لا الموتى

إذا دخل السجان يوما لحاجة عجبنا و قلنا جاء هذا «۵» من الدنیا

و نفرح «۶» بالرؤیا «۷» و جلّ حدیثنا اذا نحن اصبحنا «۸» الحدیث عن الرؤیا «۹»

فإن حسنت لم «۱۰» تأت «۱۱» عجلی و أبطأت و ان قبحت لم تحتبس و أتت عجلی

طوی دوننا الأخبار «۱۲» سجن ممّع له حارس تهدي «۱۳» العيون و لا يهدی «۱۴»

قبرنا و لم ندفن فنحن بمعزل من الناس لا نخشی «۱۵» فنغشی و لا نغشی «۱۶»

ألا أحد یأوی لأهل محلّة مقيمين فی الدنیا و قد فارقوا الدنیا

و گفته‌اند در وصف زندان و زندانیان «۱۷» به از اینکه ابیات نگفته‌اند.

(۱). مل: اینکه، آج، لب: از آن.

(۲). آب، آز: علیه الصلاة و السلام.

(۳). آو، بم، آج، لب: از.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: زندقه.

(۵). مل: جاهدا. [.....]

(۶). بم، آج، لب: تفرح.

(۷). بم، آج، لب: بالدنیا.

(۸). آو، بم، مل، آج، لب: اصبحت.

(۹). آو، بم، آج: من الحدیث الرؤیا، مل: من الرؤیا، لب: من الحدیث عن الرؤیا.

(۱۰). آج، لب: فلم.

(۱۱). مل: یأت.

(۱۲). آز: الاخبار.

(۱۳). بم: یهد، آز، آج: یهدی.

(۱۴). مل: تهدي.

(۱۵). آو، بم، مل، آج، لب: لا تخشی.

(۱۶). آو، بم، آج: فیعشی و لا نعشی، مل: فبغشی و لا یغشی، آب، آز: فنغشی و لا یغشی، لب: فنغشی، و لا تغشی.

(۱۷). آج: زندانبان.

صفحه : ۷۲

چون زندانیان بامداد برخاستند «۱» هر یکی چند خواب مختلف دیده و روی به یوسف نهادندی «۲» و خوابها پرسیدن گرفتندی «۳» و او تعبیر می کردی. ایشان خواستند تا تجربه کنند اینکه خوابها [۱۶-پ] بینداختند و گفتند: ما در خواب دیدیم- و ندیده بودند- خوان سالار گفت «۴»: در خواب دیدم که نان بر سر داشتمی «۵» و مرغان هوا نان از سر من می خوردندی «۶» و شراب دار گفت: من در خواب دیدمی «۷» که انگور می فشاردمی «۸» و به خداوند گار «۹» می دمی.

عکرمه روایت کرد از عبد الله عباس از رسول- صلی الله علیه و علی آله، که هر که او خوابی «۱۰» ندیده باشد گوید «۱۱» دیدم، و در خواب دیده دروغ گوید «۱۲»، روز قیامت دو جو «۱۳» به دست او دهند و او را تکلیف کنند تا بر یک دگر «۱۴» بندد. و هر که او گوش با حدیث قومی «۱۵» کند که ایشان نخواهند که او آن شنود «۱۶»، فردا «۱۷» قیامت سرب در گوش او گدازند «۱۸»، اینکه قول عبد الله مسعود است «۱۹».

بهری «۲۰» دگر گفتند: خواب راست بود و آن را حقیقتی بود و آنچه گفتند در خواب دیدند. محمد بن جریر الطبری گفت: خواب بر عکس دیدند بدل کردند آن را، او خواب اینکه بر خود بست «۲۱» و او خواب آن بر خود. چون یوسف- علیه السلام- تعبیر کرد، آن که صاحب خواب بد «۲۲» بود گفت:

(۱). قم، مل: برخاستندی.

(۲). لب: روی یوسف کردند، آج، روی به یوسف کردند. [...]

(۳). مل: خوابها پرسیدندی.

(۴). قم من.

(۵). آج: داشتی.

(۶). مل: می ربودند.

(۷). همه نسخه بدلها: دیدم.

(۸). آج، لب: می فشاردمی.

(۹). آج: خداوند.

(۱۰). آج، لب: خواب.

(۱۱). آو، آج، لب خواب، آب، آج در خواب.

(۱۲). آب، آج: گوید در خواب دیدم به دروغ.

(۱۳). آو، ب: جودانه، آب، آج، لب: دانه جو.

(۱۴). مل: تا گره بر او.

(۱۵). مل: کسی.

(۱۶). آب، آج، لب: بشنود. [...]

(۱۷). قم، مل، آب، آج، لب: فردای، آو، ب: فردا قیامت/ در قیامت.

(۱۸). قم، آز: گذارند، مل: ریزند گداخته.

(۱۹). مل: عبد الله مسعود اینکه قول گفت.

(۲۰). آب، آز: بعضی. ۲۱. مل: نهاد.

(۲۲). قم: نیک.

صفحه: ۷۳

حاشا آن خواب نیک من دیده‌ام و خواب بد او، یوسف - علیه السلام - گفت: قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ. مجاهد گفت: اول که اینکه دو غلام آمدند که «۱» از او خواب پرسند، او را گفتند:

ای جوان تو سخت نیکو روی «۲» و بخرد و بخیر جوانی «۳»، ما تو را «۴» دوست می‌داریم. او گفت: به خدای بر شما که مرا دوست نداری «۵» که هر «۶» که مرا دوست داشت من از محبت او بلا دیدم «۷». عمه من مرا دوست داشت و خواست تا مرا بر خود باز گیرد کمری از ابراهیم به میراث یافته بود بر میان من بست و من خفته «۸» و بی خبر از آن، آنکه مرا تهمت دزدی نهاد «۹» تا بعلت آن یک سال مرا بنزد خود باز گرفت - و شرع ایشان، چنان بود که چون کسی از کسی چیزی بدزدیدی یک سال سارق را خدمت مسروق منه بایستی کردن - و اگر پدر مرا دوست داشت «۱۰» در محنت برادران افتادم تا مرا به چاه افکنند و به بندگی بفروختند. و اگر زلیخا گفت: تو را دوست دارم مرا به محنت زندان افکند «۱۱». زنهار «۱۲» مرا دوست مدارید «۱۳». گفتند: ما تو را دوست داریم «۱۴» و ما را با تو الف «۱۵» می‌باشد.

آنکه همه روز «۱۶» بیامندی «۱۷» و حدیث او می‌شنیدندی و بر او «۱۸» آفرین می‌کردندی، تا شبی در خواب دیدند آنچه خدای حکایت کرد از ایشان، بر دگر روز بیامندند و پیش او بنشستند «۱۹» و گفتند: أيتها العالم؟ ما دوش هر یکی خوابی دیده‌ایم اگر دستور

(۱). همه نسخه بدلها: تا.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: نیکو روی.

(۳). آو، بم، مل، آج، لب: بخرد جوانی.

(۴). مل سخت.

(۵). آو، آب، آز: مدارید، قم، بم: مداری.

(۶). مل کس.

(۷). مل: مرا به بلای عظیم افکند اول.

(۸). مل: که من خفته بودم. [.....]

(۹). مل: بنهاد.

(۱۰). مل: داشتی.

(۱۱). آب، آز: گرفتار کرد.

(۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: زینهار.

(۱۳). آو، بم: مداری.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: می‌داریم.

(۱۵). آج، لب: الفت.

(۱۶). بم: هر روز.

(۱۷). آج، لب: همه آمدندی.

(۱۸). مل ثنا.

(۱۹). آو، بم: آمدند، آب، آز: شدند، آج، لب: ندارد.

صفحه: ۷۴

باشی «۱» پیرسیم و تو آن را تعبیر فرمایی «۲». گفت: بگو «۳».

ساقی گفت: من در خواب دیدم که پنداشتمی که در بستانی‌ام «۴»، رزی بود «۵» و تا کی «۶». از آن آن رز سه خوشه انگور داشت من بگرفتمی و کأس ملک به دست من «۷» بودی در آن جا فشردمی و ملک را دادمی تا باز خوردی «۸».

و خوان سالار گفت: من در خواب دیدمی «۹» که سه سبد نان بر سر نهاده بودمی و بر آن جا ألوان طعامها بودی سباع الطیر و مرغان شکاری از سر من آن نان می خوردندی، فذلک قوله: وَ دَخَلَ مَعَهُ السَّجْنَ فَتَيَانٍ. زجاج گفت: ایشان مملوک را «فتی» خوانند اگر پیر باشد و اگر جوان، و دگر اهل لغت گفتند: «فتی» جوان با قوت باشد، قال الشاعر:

يا عَزَّ «۱۰» هل لك في شيخ فتى أبدا و قد يكون شباب غير فتیان

قال- أَحَدُهُمَا، یکی از ایشان گفت: إِنِّي أَرَانِي، حکایت حال است و أفعال شک و یقین از میان همه افعال متعددی باشد به نفس فاعل بی آن که ذکر نفس کنند، يقول القايل [۱۷- ر]: رأيتني و علمتني و وجدتني «۱۱» و زعمتني و كذا الباقي، و رأيتك و زعمتك و وجدتك، و لا يقال ضربتني و «۱۲» قتلتي و اكرمتني، إِنَّمَا يُقَالُ:

ضربت نفسي و قتل نفسي. أَعَصِرُ خَمْرًا، أَى عِنْبًا. و گفتند: «خمر» به لغت عمان انگور باشد برای آن که خمر نتوان فشردن چه خمر خود فشرده باشد «۱۳». و در قراءت عبد الله مسعود چنین است که: أَعَصِرُ عِنْبًا. اصمعی گفت، معتمر «۱۴» بن سلیمان گفت: اعرایی را دیدم که انگور داشت.

(۱). آز، آج، لب: باشد.

(۲). مل: کنی.

(۳). مل، آب: بگویید. [...]

(۴). آو، بم، آب، آج، آز، لب: در بستانم، مل: در بستانی بودمی.

(۵). قم: بودی.

(۶). مل: شاخی، آج: ندارد.

(۷). قم: بر من.

(۸). آو، بم، آب، آز، آج، لب: باز خورد.

(۹). مل: دیدم.

(۱۰). آج: ندارد.

(۱۱). قم: و حدثتني.

(۱۲). بم لا.

(۱۳). مل: فشرده است.

(۱۴). مل: مقیم.

صفحه : ۷۵

گفتم: ما معک! قال: خمر، چه داری! گفت: خمر، و از اینکه جا سر که انگور «۱» را، «خل خمر» خوانند، یعنی خل العنب، و بعضی دگر گفتند: خمر بر جای خود است و اینکه چنان است که گویند: فلان یعصر الدهن و الزيت، و إنما هو یعصر «۲» ما یتخرج منه الدهن و الزيت، یعنی تعاطی افعال «۳» می کند «۴» از عصر که از آن جا خمر و دهن و زیت حاصل شود، و اینکه قول سدید «۵» است. وَقَالَ الْآخِرُ، آن دیگر گفت: من دیدمی که نان بر سر گرفته‌ام «۶» و از بالای سر من مرغان می خوردند، تَأْكُلُ الطَّيْرُ، در جای صفت خبز «۷» است. تَبَيَّنَا، ما را خبر ده به تأویل آن. إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ، که «۸» ما تو را از جمله محسنان می بینیم. در او چند قول گفتند:

فَرَأَى كَفْتًا، من المحسنين لتأويل الرؤيا، یعنی ما تو را می بینیم که تأویل خواب نیک «۹» می دانی، و عرب کسی را که صنعتی داند و نیک «۱۰» داند گویند: فلان يحسن كذا، فلان اینکه صنعت نکو می داند. و بعضی دگر گفتند: من المحسنين إلينا و المنعمين علينا ان عبرت رؤيانا «۱۱». ما تو را از جمله محسنان و منعمان دانیم اگر تأویل خواب ما بگویی، و اینکه قول محمد بن اسحاق است. ضحاک گفت: مراد آن است که ما تو را از جمله نکوکاران می بینیم با «۱۲» زندانیان و او همه روز تعهد ایشان کردی، بیماران را معالجه کردی و آنان را که «۱۳» جامه دریده بودی بدوختی و جامه ایشان بشستی و ایشان را تسلی دادی.

در خبر است که: چون یوسف - علیه السلام - در زندان شد «۱۴» اهل زندان را یافت دلتنگ و پژمرده «۱۵»، ایشان را گفت: آبشروا و ابشروا، صبر کنی و بشارت باد شما را

(۱). همه نسخه بدلها: انگوری.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: یتعصر.

(۳). قم: ندارد، مل: افعالی. [.....]

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: می کنند.

(۵). آو، آب، آز، آج: سدی.

(۶). مل: بر گرفته‌ام.

(۷). قم، بم، آو، مل، آج: خیر، آب، آز: خمر، لب: خیر.

(۸). قم: یعنی.

(۹). آو، بم، آج، لب: نکو، آب: نیکو.

(۱۰). قم: صنعتی نیک.

(۱۱). آو، آج، لب: رؤیا، مل: الرؤیا.

(۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: از.

(۱۳). مل: کسی را که.

(۱۴). آج، لب: رفت.

(۱۵). مل: در مانده.

صفحه : ۷۶

که خدای شما را بر اینکه مزد «۱» دهد و فرج عاجل و ثواب آجل «۲»، و رنج و صبر شما ضایع نیست. ایشان دل خوش و آسوده شدند و گفتند: رحمت خدای بر تو باد که تا «۳» تو اینکه جا نبودی ما دلتنگ و رنجور بودیم «۴». چون تو در آمدی ما را به دیدار تو راحت و انس «۵» حاصل شد «۶» و متسلّی شدیم، چه نکوست «۷» روی تو و خوی تو و حدیث تو، ما را خبر می دهی «۸» از مزد ما و کفّارت ما و طهارت ما از گناه، و تا تو اینکه جایی ما نخواهیم تا «۹» از صحبت تو مفارقت کنیم. فمن أنت یافتی! تو کیستی ای جوانمرد!

گفت: أنا یوسف بن یعقوب صفی الله بن اسحاق ذبیح الله بن ابراهیم خلیل الله. عامل زندان او را گفت: ای پیغامبرزاده؟ و الله اگر من توانستمی تو را رها کردمی و لکن به آنچه «۱۰» ممکن باشد در خدمت «۱۱» و مراعات تو تفصیر نکنم هر کجا «۱۲» که اختیار کنی و خواهی بنشین. فهذا معنی قوله: إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ «۱۳».

قال لا- یأتیکما طعامٌ تُرْزَقَانِهِ، گفت نیاید به شما طعامی که به روزی «۱۴» شما کنند «۱۵» و إلیما من خبر دهم شما را به تأویل آن پیش «۱۶» آن که به شما آید، اینکه از جمله آن است که خدای تعالی مرا آموخته است. گفتند: اینکه برای آن گفت که دانست که از آن خوابها که ایشان «۱۷» پرسیدند یکی بد است، و از حق معبر «۱۸» آن است که چون از او خوابی پرسند که بد باشد آن را تعبیر نکند [۱۷-پ]

و از آن عدول کند و نگوید برای آن که ابو رزین العقیلی «۱۹» گفت که از رسول- صلی الله علیه و علی آله- شنیدم که

(۱). بم: ندارد.

(۲). آج، لب دهد. [...]

(۳). آج، لب: اگر، آو، بم، آب، آز: ندارد.

(۴). مل: ما را همه غم دل تنگی بود.

(۵). او، بم، آب، آز، آج، لب: راحتی و انسی، مل: انس و راحت و تسلّی.

(۶). آو، آب، آز، آج، لب: پیدا شد.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: نیکوست.

(۸). قم، آو، بم، مل، آج، لب: خیر دهی.

(۹). مل: که.

(۱۰). آج، لب: تا آنچه.

(۱۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب تو، مل: خدمت کردن.

(۱۲). همه نسخه بدلها: هر جای که.

(۱۳). قم، مل قوله.

(۱۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: که روزی.

(۱۵). مل: کند.

(۱۶). آو، بم، آب، آز، آج، لب از، مل: از پیش. [...]

(۱۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: ندارد.

(۱۸). آو، بم، آب، آز، آج: عابر.

(۱۹). مل: أبو ذر العقیلی.

صفحه : ۷۷

گفت:

«۱» (۲/۳) انّ الزویا علی رجل طائر ما لم یعبّر «فاذا عبّرت وقعت و إنّ» الزویا جزء من ستّه و أربعین «جزءا من النبوة فلا تقصیرها إلّا علی ذی رأی

، گفت: خواب بر پای مرغ «۴» پرنده باشد تا تعبیر نکرده باشند، چون تعبیر بکنند بیوفتد «۵». و خواب جزوی است از چهل و شش جزء از پیغامبری، خوابی که بینی جز با خداوند رای مگو. انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت:

الزویا لأوّل عابر

، خواب اوّل تعبیر کننده «۶» راست، برای اینکه سبب یوسف - علیه السلام - تعلل کرد و از تعبیر کردن «۷» عدول کرد و برای آن آغاز «۸» حکایت علم خود کرد تا ایهام نیفکند «۹» که او تعبیر آن خوابها نمی‌داند. گفت وقت مرا «۱۰» اینکه تعبیر ناگفتنی است و شما را نباید «۱۱» که هم آید که من به تأویل اینکه «۱۲» خواب عالم نیم «۱۳» که هیچ طعام به شما نیارند. خلاف کردند «۱۴» در آن که در خواب خواست یا در بیداری:

محمّد بن اسحاق گفت: مراد آن است که هیچ طعامی به شما نیارند در خواب برای آن که او علم تعبیر می‌گفت. و بیشتر مفسران بر آنند که در بیداری خواست و غرض او آن بود تا «۱۵» بنماید که او احوال ایشان و علم غیب در باب طعام و شراب ایشان در بیداری داند، یا اعلام الله تعالی.

ابن جریر گفت: عادت آن ملک آن بود که کسی را «۱۶» از زندانیان «۱۷» بخواستی کشتن، طعامی مخصوص فرستادی او را تا بخوردی، آنگاه او را بفرمودی کشتن. و ابو علی گفت: سبب اینکه گفتار آن بود تا نبوت خود و علم خود و معجز «۱۸» و دلالت

(۱). آز: لم تعبر.

(۲). قم: فان.

(۳). آب، آز: من سبعین.

(۴). قم: برنا مرغی.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: بیفتد، قم: ندارد.

(۶). آو، بم: کنند.

(۷). همه نسخه بدلها: گفتن.

(۸). مل: برای آغاز آن.

(۹). بم، مل، آب، آز، آج، لب: بیفکند.

(۱۰). همه نسخه بدلها: وقت را.

(۱۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: مبادا، قم، مل: نبادا. [...]

(۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: آن.

(۱۳). آو، بم، مل، آب، آز، آج، لب: نه ام.

(۱۴). قم: کرده‌اند.

(۱۵). آو، بم، آب، آج، لب: که.

(۱۶). مل، آب، آز که.

(۱۷). قم که.

(۱۸). همه نسخه بدلها بجز آج: علم معجز.

صفحه : ۷۸

نبوت «۱» با ایشان تقریر کند، و اول دعوت کند ایشان را با معرفت خدای «۲» و توحید او، ألا تری «۳» إلی قوله: ذلکما «۴» إنی ترکته مله قوم لا یؤمنون بالله، و من رها کرده‌ام دین و طریقت قومی که ایشان به خدای ایمان ندارند و به سرای باز پسین، یعنی به قیامت کافرنند. و اتبعت مله آبائی ابراهیم و اسحاق و یعقوب، آن جا «۱۱» کشف کرد هم از نسب و هم از مذهب، و من پیروی می‌کنم دین و ملت پدران خود را که ابراهیم و اسحاق و یعقوبند. ما کان لنا أن نشرک بالله من شیء، ما را نیست که هیچ چیز را «۱۲» انباز و شریک او کنیم «۱۳». و قوله: «من شیء»، «من» زیادت است تأکید نفی را «۱۴»، و التقدير: شرک «۱۵» بالله شیئا، «ذلک» اشارت است به اینکه که گفت: من فضل الله، «من» تبیین راست، اینکه از فضل خداست بر ما و بر جمله خلائق و لکن بیشتر مردمان شکر اینکه نعمت نکنند، اریا فضل او بر ما از آن جاست که ما را پیغامبر کرد، بر مردمان از آن جا که ما را بایشان «۱۶» فرستاد تا ایشان را دعوت کنیم و بیان شرایع کنیم برای ایشان. آنکه با ایشان تقریر توحید کرد و نقض شرک، صورت استفهام است و مراد تقریر. گفت: یا صاحبی السجن، ای دو رفیق زندان؟ أأرباب متفرقون خیر، خدایان پراکنده بهتر باشند یا یک خدای «۱۷» قهر کننده! و برای آن گفت ایشان را اینکه سخن

(۱). لب خود.

(۲). آج، لب: ایشان را به خدای تعالی.

(۳). مل: یری.

(۴). مل: ذلک.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج: در آموخت.

(۶). آج، لب: با آنچه.

(۷). آب، آز: اینکه. [...]

(۸). مل: صاحب السجن.

(۹). آب، آز: به تبیین.

(۱۰). آب، آز: باشد.

(۱۱). آو، آب، آز، آج، لب: اینکه جا.

(۱۲). آج، لب به خدای.

(۱۳). مل: شریک گیریم او را.

(۱۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: تأکید را.

- (۱۵). آو، بم، آب، آز، آج: یشرک.
 (۱۶). آو، بم، آب، آز، آج، لب: با ایشان.
 (۱۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: یا خدای.

صفحه : ۷۹

که ایشان در زندان «۱» بتان داشتند «۲» و آن را می‌پرستیدند [۱۸-ر]

و سجده می‌کردند، و برای آن پراگنده گفت که در شکل و صفت «۳» متفاوت بودند از کوچک و بزرگ و میانه از هر نوعی ساخته، و گفتند: معبودان مختلف را خواست از اصنام و آتش و آفتاب و نجوم و جز آن، و آنان که چنین باشند مقهور و مغلوب باشند و خدای تعالی یکی است بی همتا و «۴» انباز، و بی مثل و مانند و قاهر و غالب است و قادر بر هر چه خواهد.

آنگه تنبیه کرد ایشان را بر آنچه می‌کردند از فساد رای «۵»، چون اندیشه کنی «۶» شما بدون «۷» خدای نمی‌پرستی إلیا نامهایی که بر نهاده‌ای شما و پدران شما، یعنی شما اینکه اصنام را آلهه «۸» می‌خوانی. و «إله» آن باشد که مستحق عبادت بود و تا اصول نعم نکند مستحق عبادت نشود و تا قادر نبود بر آن نتواند کردن «۹» و از او صحیح نبود، و تا حی نباشد «۱۰» محال است که قادر بود «۱۱»، چون اینان جمادند اجرای نام «إله» بر اینان «۱۲» جز نام بی‌معنی نباشد. و اینکه دلیل است بر آن که اسم مسمی نباشد. چه «۱۳» اگر اسم مسمی بودی به نام إله که بر ایشان نهادند «۱۴» ایشان إله بودندی و عبادت ایشان واجب بودی و ایشان به صفت إله بودندی، و اینکه محال است. آنچه ادا کند به اینکه هم باطل باشد.

اگر گویند: چگونه گفت که شما نام می‌پرستی «۱۵» و ایشان مسمی می‌پرستیدند از اصنام و او ثان! گوئیم: غرض إلهیت «۱۶» است یعنی چیزی می‌پرستی «۱۷» که بر او از الهیت و استحقاق عبادت جز نام بی‌معنی نیست و آن نامها «۱۸» که شما و پدران شما بر

- (۱). مل: و فرزندان.
- (۲). آز: در زندان داشتند.
- (۳). آج، لب: صورت.
- (۴). قم بی. [.....]
- (۵). همه نسخه بدلها بجز لب گفت.
- (۶). اساس: که، با توجه به قم تصحیح شد.
- (۷). آز: بدان.
- (۸). قم، بم، مل: اله.
- (۹). بم: نتواند کردند.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مل: نبود.
- (۱۱). آج: تا حی نبود قادر نبود.
- (۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: نام اله بر ایشان اجرا کردن.
- (۱۳). آو، بم، آج، لب: چرا.
- (۱۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: نهادندی.
- (۱۵). قم، پرستی، آب، آز، آج، لب: نام پرستی.

(۱۶). آو، بم، آلهه.

(۱۷). آز: می پرسید.

(۱۸). قم، آب، لب: نامهای، آز: نامی، آج، نامهایی. [.....]

صفحه : ۸۰

اینکه بتان نهاده‌ای (۱) که خدای تعالی به آن حجّتی نفرستاد. و قوله: سَمَّيْتُمُوهَا و قوله: مَا أَنْزَلَ اللَّهُ، هر دو در جای صفت اسماست. آنگه گفت: اینکه احکام که شما کردی باطل است حکم نیست إلاً خدای را- عزّ و جل- و او فرمود به حکم و به حکمت خود که جز او را نپرستند (۲).

آنگه اشارت کرد به اینکه جمله که ذکر او برفت و گفت: ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ، اینکه دینی و طریقتی است راست مستقیم و لکن بیشتر مردمان ندانند از آن جا که نظر و تفکر نکرده باشند در دلیل، و اینکه علمی است که إلاً به طریق نظر حاصل نشود.

چون یوسف- علیه السلام- در اینکه حدیث خوض کرد در اینکه معنی اطّاب و استقصا کرد و بکلی از سر جواب سؤال ایشان برفت، ایشان گفتند: جواب سؤال ما و تعبیر خواب ما بگو (۳). او گفت: توقّف کنی از آن که مصلحت در اینکه است، ایشان الحاح کردند، او گفت: أَمَا أَحَدُكُمْ فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا، گفت: أَمَا يَكِي از شما- و آن ساقی ملک بود و نام او مجلّت بود- تأویل خواب او آن است که او بر سر کار خود رود و ملک را خمر دهد، أَمَا آن سه خوشه انگور که دید (۴) تأویل او آن است که سه روز در زندان بماند (۵). و أما تعبیر خواب آن دیگر که سه سبد (۶) دید در خواب و نان بر او مرغان (۷) می خوردند او سه روز در زندان بماند پس از آن او را بر دار کنند و مرغان (۸) مغز سر او بخورند.

عبد الله مسعود گفت: چون اینکه شنیدند پشیمان شدند گفتند: ما خوابی (۹) چیزی ندیدیم (۱۰) ما بازی می کردیم تا تو را بیازماییم. یوسف- علیه السلام- گفت: آن رفت و قضا کرده شد (۱۱). قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ، برانند و حکم بکردند به آن کار

(۱). قم، بم، آو، نهادی، آج: نهادید، لب: نهادند، آب: نهاده آید.

(۲). آو، بم، آج، لب: نپرستیدند.

(۳). قم: بگوی، آو: بگزار، بم، آب، آز، آج، لب: بگذار.

(۴). آج، لب: دیده بود.

(۵). آب، آز: بمانی.

(۶). مل: که سه نان سپید، آج، لب: سبد.

(۷). قم، مل از آن، آب، آز، آج، لب از او.

(۸). آج، لب از.

(۹). قم: در خواب:

(۱۰). مل: ما هیچ خواب ندیدیم، آو، بم، آب، آز: ما خوابی ندیدیم، آج، لب: ما خوابی ندیده بودیم.

(۱۱). مل: گفت: قضا کردند.

صفحه : ۸۱

که شما در او فتوی پرسیدی (۱).

چون مدت برفت و سه روز بر آمد روز چهارم گماشتگان ملک آمدند «۲» و ایشان را از زندان برون «۳» بردند. یوسف - علیه السلام - گفت ساقی را که خواب نیک دیده بود [۱۸-پ]، و یوسف دانست که او را نجات خواهد بود: اذْکُرْنِی عِنْدَ رَبِّکَ، گفت: حدیث من یاد ده ملک را و پیش او ذکر من و حدیث من بگو. و در آن حال شیطان از یاد یوسف ببرد که نام خدای برد «۴». جبریل آمد و دست یوسف گرفت و او را با گوشه‌ای برد از زندان و بر زمین زد «۵» و زمین اول بشکافت، گفت: فرو نگر «۶» تا چه می‌بینی «۷». او فرو نگرید، گفت: زمین دوم می‌بینم، آن نیز بشکافت. گفت:

فرونگر. در نگرید زمین سه ام «۸» بدید، و هم چونین «۹» تا هفت زمین بشکافت. گفت:

فرونگر. تا چه می‌بینی «۱۰». فرو نگرید سنگی دید عظیم. گفت: سنگی می‌بینم بزرگ جبریل پر بر آن سنگ زد و سنگ «۱۱» بشکافت. از میان آن سنگ گرمی بیرون آمد «۱۲» برگی سبز «۱۳» در دهان گرفته. جبریل گفت: خدایت سلام می‌کند و می‌گوید: چه گمان بردی! پنداشتی من تو را فراموش کرده‌ام در زندان و اینکه کرم را در زیر هفتم زمین در میان اینکه سنگ فراموش نکردم! «۱۴» اکنون به عزّ عزّت «۱۵» که هفت سال اینکه جا بمانی. یوسف گفت: و خدای از من راضی باشد! گفت: آری. گفت: اگر اینکه که هفت است «۱۶»، هفتاد باشد، باک ندارم.

در خبر است که چون یوسف - علیه السلام - جبریل را دید در زندان، او را گفت:

(۱). قم: فتوی کردی.

(۲). آو، بم: گماشتگان می‌آمدند.

(۳). آو، مل، آب، آز، آج، لب: بیرون. [.....]

(۴). مل: بردی، آو، بم، لب: ببرد.

(۵). قم: پر بزد بر زمین، آب، آز، آج، لب: پر بر زمین زد، که بر متن رجحان دارد.

(۶). آب، آز: فرو نگرید.

(۷). آو: تا چه بینی، بم، آب، آج، لب: تا چه بینی.

(۸). قم: سوم، بم، مل: سیم، لب: سیوم.

(۹). همه نسخ بدلها: همچین.

(۱۰). قم، آج، لب: چه بینی.

(۱۱). آج، لب نیز.

(۱۲). آو، بم، آب، آز: برون.

(۱۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: سبزی.

(۱۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: نکرده‌ام.

(۱۵). همه نسخه بدلها من.

(۱۶). آو، آب، آز، آج، لب: اینکه که هفت است اگر، بم: اینکه هفت است، اگر.

صفحه : ۸۲

۱ «یا أخوا المندرین مالی اراک بین» الخاطین،

جبریل او را گفت:

۲» یا طاهر الطاهرین یقرأ علیک السّلام ربّ العالمین، و یقول لکّ اما استحییت منّی اذ استعنت بالآدمیین» و عزّتی لألبتکّ فی السّجن بضع سنین.

و کعب الاحبار گفت: جبریل آمد- علیه السّلام- و او را گفت: خدایت سلام می‌کند و می‌گوید: تو را که آفرید! گفت: خدای. گفت: صورتت در رحم «۳» که نگاشت! گفت: خدای. گفت «۴»: بر پدر دوست و محبوب داشته «۵» که گردانید! [گفت: خدای، گفت تو را از محنت و کربت چاه که رهانید! گفت: خدای.

گفت: تو را علم تعبیر خواب که آموخت!] «۶» گفت: خدای. گفت: چرا استعانت کردی به جز خدای! اکنون بدان که در اینکه اعتراضی نیست بر یوسف برای آن که حبس او در زندان معصیت بود، و بر او بود که به هر طریق که گمان برد که او را در آن خلاص «۷» خواهد بود تمسّک کند. امّا عتاب خدای تعالی با او در اینکه معنی برای ترک اولی بود و پیغامبران ترک اولی و اخلال به مندوبات بسیار کنند و معاصی ایشان محمول بود بر اینکه و مأول «۸» باشد به اینکه معنی. و امّا سبب بماندن او در زندان «۹» روا بود که مصلحت بگشته باشد، عند اینکه سؤال، پس از سؤال صلاح او در اینکه بود و اگر چه پیش از سؤال به خلاف اینکه بوده باشد. و اگر گویند: سبب طول مقام او در حبس نه اینکه بود هم روا باشد برای آن که در آیت نه بر سیل تعلیل است بل خبر مطلق است فی قوله: فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ، و اگر معلّل بودی بر وجه عقوبت بودی و از فعل خدای بودی و بر سیل مجازات بر فعل او بودی، و خدای تعالی نسیان او را با شیطان حواله کرد و حبس او معلوم است که از قبل «۱۰» آن ظلمه بود. چگونه توان گفتن که حبس او از خدای بود بر

(۱). قم، مل، آج، لب: بین. [.....]

(۲). آو، بم، آب، آج، لب: بالادمین، مل: بالادتین.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم مادر.

(۴). همه نسخه بدلها تو را.

(۵). همه نسخه بدلها: دوست داشته و محبوب.

(۶). نسخه اساس افتادگی دارد، از قم آورده شد.

(۷). قم، لب: خلاصی.

(۸). مل: مأول.

(۹). آو، بم، آب، آز، آج، لب هفت سال.

(۱۰). لب: قیل.

صفحه : ۸۳

جزای فعل شیطان!

امّا در اینکه معاتبات روا باشد «۱» که لطف باشد او را و بسیاری مکلفان را در عهد او و پس از او چون بشنوند. کلبی گفت: پنج سال بود تا محبوس بود از آن پس هفت سال دیگر بماند تمامی دوازده سال، چون مدّت محنت «۲» به سر آمد، و از ره فرج بر سیل بشارت خبر آمد، حق تعالی سبب ساخت «۳» ملک در خواب دید که هفت گاو لاغر هفت گاو فربه را بخوردندی «۴» و هفت خوشه سبز دیدی که هفت خوشه خشک گرد آن در آمدی و آن را نیست کردی. او از خواب در آمدی «۵» ترسیده و مذعور «۶» و کس فرستاد و سحره و کهنه و قیافان را بخواند و خواب برایشان عرضه کرد «۷» [۱۹-ر].

قوله تعالى:

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۴۳ تا ۵۷]

[اشاره]

وَ قَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَ سَبْعَ سُبُلَاتٍ خُضِرٍ وَ أُخْرَ يَابِسَاتٍ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُءْيَايَ إِن كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ (۴۳) قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَ مَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ (۴۴) وَ قَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَ اذْكُرْ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ (۴۵) يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَ سَبْعِ سُبُلَاتٍ خُضِرٍ وَ أُخْرَ يَابِسَاتٍ لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ (۴۶) قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ (۴۷) ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَحْصِتُمْ (۴۸) ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَ فِيهِ يَعْرِضُونَ (۴۹) وَ قَالَ الْمَلَكُ أَتُوتَنِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَسْأَلْهُ مَا بَالُ النُّسُوءِ اللَّاتِي قَطَعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ (۵۰) قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَاوَدْتَنِي يُوسُفُ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتْ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ الْآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ (۵۱) ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَ أَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ (۵۲) وَ مَا أُبْرِيْ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵۳) وَ قَالَ الْمَلِكُ أَتُوتَنِي بِهِ أَسْتَخْلِصُكَ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ (۵۴) قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ (۵۵) وَ كَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوهُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَ لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (۵۶) وَ لَأَجْرُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ (۵۷)

[ترجمه]

گفت پادشاه: من دیدمی «۸» در خواب هفت گاو فربه را که بخوردی «۹» ایشان را هفت گاو لاغر و هفت خوشه سبز و هفت دیگر خشک، ای جماعت فتوی کنی مرا در خواب من اگر شما خواب را تعبیر می کنی. گفتند آمیخته خوابهاست، و نیستیم ما به تأویل خوابها دانا «۱۰».

گفت آن کس که برست از آن دو و یاد آمد او را پس روزگاری، من خبر دهم شما را به تأویل آن «۱۱» بفرستی مرا.

(۱). همه نسخه بدلها: بود.

(۲). آو، بم، آب، آز، لب: چون محنت، آج: چون اندوه و محنت.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب که.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: بخوردی.

(۵). آو، بم، آج، لب: در آمد. [...]

(۶). مل: مدهوش.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: عرض کرد.

(۸). آو، بم، آج، لب: دیدم.

(۹). قم: می خوردی.

(۱۰). قم: به دانایان.

(۱۱). قم: او.

صفحه : ۸۴

ای یوسف ای راستگیر «۱» فتوی کن ما را در هفت گاو «۲» فربه که می خورد «۳» ایشان را هفت گاو لاغر و هفت خوشه سبز و دیگر خشک تا مگر من باز شوم «۴» با مردمان تا مگر ایشان بدانند.

گفت: بکاری هفت سال پیوسته آنچه بدروی رها کنی در خوشه الّا اندکی از آنچه «۵» بخوری.

پس آید از آن پس «۶» هفت سال سخت بخورند «۷» آنچه از پیش «۸» نهاده باشی «۹» آن را الّا اندکی از آنچه نگاه داری.

پس آید از پس آن سالی که در او فریاد رسند مردمان را و در او انگور فشارند.

گفت پادشاه: بیاریدش به من، چون آمد به او رسول، گفت: باز گرد با خداوندت بپرس از او «۱۰» که چه بود آن زنان را که بریدند دستهایشان «۱۱» که خدای من به کید ایشان داناست؟

گفت: چه کار بود شما را چون مطالبت کردی یوسف را از تن او «۱۲»!

گفتند: پرگست باد «۱۳»؟ ندانیم بر او هیچ بدیی «۱۴». گفت زن عزیز: اکنون پیدا شد «۱۵» حق

(۱). قم، آو، بم، آج، لب: راستگوی.

(۲). قم: گاوان.

(۳). قم: می خوردند، آو، بم، آج، لب: بخوردند.

(۴). بم، آج، لب: گردم.

(۵). بم: که از آن.

(۶). قم، آو، بم، آج، لب: از پس آن.

(۷). آج، لب: بخورد.

(۸). آج، لب: از پس. [.....]

(۹). بم: باشند.

(۱۰). آو، بم: او را.

(۱۱). قم: دستهای خود را، آو، بم، آج، لب: دستها.

(۱۲). آو، بم، آج، لب: نفس او.

(۱۳). قم: پرگست بادا، آو، آج، لب: باز دارد، بم: یاد دارد.

(۱۴). قم، آو، بم، آج، لب: بر او از بدی.

(۱۵). آو، بم، آج، لب: شود.

صفحه : ۸۵

من مطالبت کردم او را از تن او، و او از جمله راستیگران «۱» است.

آن تا بدانند «۲» که من خیانت نکردم «۳» با او «۴» در غیبت و خدای ره نماید «۵» کید خیانت کنندگان را.

بری نمی‌کنم تن «۶» خود را که تن «۷» فرماینده است به بدی الّا آنچه ببخشاید خدای من که خدای من آمرزنده و بخشاینده است. گفت پادشاه «۸» بیارید «۹» او را به من تا برگزینم «۱۰» او را برای خود. چون سخن گفت با او، گفت: تو امروز بنزدیک ما ممکن «۱۱» و استواری.

گفت: کن مرا بر خزینه‌های «۱۲» زمین که من نگاه دار «۱۳» و دانام.

هم چونین «۱۴» تمکین کردیم یوسف را در زمین تا مقام کند از آن، آن جا که خواهد برسانیم رحمت ما به آن که خواهیم و ضایع نکنیم مزد نکو کاران.

و مزد سرای پسین «۱۵» بهتر است آنان را که ایمان آرند «۱۶» و ترس کار باشند «۱۷».

(۱). قم، آو، بم، آج، لب: راستگویان.

(۲). آو، بم، آج، لب: بدانند.

(۳). آج، لب: کردم.

(۴). قم: او را.

(۵). لب: به راه ننماید.

(۶). آج، لب: نفس.

(۷). آو، بم، آج، لب: نفیس [.....] ۸. آو، بم، آج، لب: ملک.

(۹). آو، بم: بیاری، که با استعمال متن هم سازگارتر می‌نماید.

(۱۰). آو، بم، آج، لب: برگزینم.

(۱۱). قم: مکین، بم، آج، لب: با تمکین.

(۱۲). اساس، قم، آو، آج، لب: خزینها، بم: خزینها.

(۱۳). آو، بم، آج، لب: نگاه‌داری.

(۱۴). قم، آو، بم، آج، لب: همچنین.

(۱۵). قم: باز پسین، آو، بم، آج، لب: آخرت.

(۱۶). قم: آوردند.

(۱۷). قم: و بودند که پرهیزگاری می‌کردند.

صفحه : ۸۶

قوله تعالی: وَقَالَ الْمَلِكُ «۱»، گفت ریان بن ولید، یعنی ملک مصر که من در خواب دیدمی «۲» هفت گاو فربه که ایشان را هفت گاو لاغر می‌خوردندی «۳» و هفت خوشه گندم سبز و هفت «۴» دیگر خشک که اینکه خشک آن تر را بخوردی و نیست کردی. فتوی کنی «۵» مرا در خواب من، اگر شما تعبیر خواب می‌دانی «۶». اِنِّیْ اُرِیْ، مِنَ الرَّؤْیَا. سَبْعَ بَقَرَاتٍ، بِرَاۤیِ اَنْ «سبع» گفت بی «ها» که معدود مؤنث است و بقرات جمع بقره باشد، جمع سلامت، و اصل او از «بقر» باشد و آن شق بود.

سمان، جمع سمین باشد و فعال در جمع فعیل به معنی فاعل «۷» قیاسی مَطْرَدٌ باشد، نحو: طویل و طوال، و قصیر و قصار، و عریض و عراض، و کریم و کرام. یَا کُلُّهِنَّ سَبْعٌ عَجَافٌ جمع عجیف. وَ سَبْعٌ سَبِیْلَاتٍ خُضْرٍ، «واو» عطف است علی «اری»، ای و اری سبع سبيلات خضر، جمع سنبله خضراء، و فعل «۸» فی جمع افعل صفة و فعلاء للمؤنث قیاسی است مَطْرَدٌ نحو: احمر و حمراء و حمر، و

أَصْفَرُ و صَفْرَاءُ و صَفْرٌ. وَ أَخْرَ، ای سبع سنبلات اخر، جمع اخر و اخری، و او لا ینصرف است و علت منع صرف او صفت است و عدل چه او صفت سنبلات محذوف است، و معدول است از اخریات.

آنکه ایشان را گفت: یا أَيُّهَا الْمَلَأُ، ای جماعت معروفان؟ أَفْتُونِي فِي رُءْيَايَ، فتوی کنی مرا در خواب من، اگر شما تعبیر خواب می‌کنی.

قالوا، ایشان گفتند: أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ، جمع ضغث، و ضغث دسته گندم «۹» باشد و

(۱). قم ایتونی به، چون مدت محنت یوسف - علیه السلام - به سر آمد و از ره فرح بر سیل بشارت خبر آمد، حق تعالی سبب ساخت تا ملک دید که هفت گاو لاغر هفت گاو فربه را بخوردندی و هفت خوشه سبز دیدی که هفت خوشه خشک گرد آن در آمدی و آن را نیست کردی، او از خواب در آمد ترسیده و مذکور کس فرستاد و سحره و کهنه و قیافان را بخواند و خواب بر ایشان عرضه کرد، پس گفت، یعنی ملک مصر.

(۲). همه نسخه بدلها: دیدم.

(۳). قم، آب: بخوردی، آو، بم، آز، آج، لب: می خوردی.

(۴). قم: که هفت خوشه. [.....]

(۵). آب، آز، آج، لب: کنید.

(۶). قم قوله.

(۷). قم بود.

(۸). آج، لب: فعلیل.

(۹). بم: جمع ضغث دسته گندم.

صفحه : ۸۷

رفع او بر خبر مبتدای محذوف است، ای رؤیایک اضغاث احلام، و ما ذکرت اضغاث احلام، و ما تأویل خواب ندانیم. عند آن حال ساقی را یاد آمد که در زندان مردی هست «۱» که او علم تعبیر «۲» نیک داند، و ذلک قوله: وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا، گفت آن کس که برسته بود از ایشان، یعنی از آن دو صاحب سجن: وَادَّكَّرَ بَعْدَ أُمَّةٍ، افتعل من الذکر. و اصله اذتکر، «تا» را «ذال» کردند لقرب المخرج، آنکه «ذال» را «دال» کردند هم برای اینکه علت، آنکه ادغام کردند، و یاد آمد او را از پس مدتی. و «أمت» اینکه جا به معنی «حین» است و در شاذ خواندند: بعد آمد، ای بعد نسیان «۳».

أَنَا أُبَيِّنُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ، من خبر دهم شما را به تأویل آن، مرا بفرستی پس از اینکه. در کلام حذفی و اختصاری هست، و التقدير: فارسلوه فلما وصل الى السجن.

قال لیوسف: يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ، او را بفرستادند چون به زندان رسید، یوسف را گفت: ای یوسف؟ و حرف ندا بیفگند «۴» لدلالة الکلام علیه و التقدير، یا یوسف، ای صدیق راستیگر «۵» در آنچه گویی از تعبیر خواب. و فعلیل بنای مبالغت باشد کخمیر و سکیور و شریب. أفتینا، فتوی کن ما را. رمانی گفت: فتوی و فتیا دو لغت است، و حدّ او جواب باشد از حکم معنی «۶»، گفت: برای آن که جواب از نفس معنی آن را فتوی نخوانند، یقال: استفتیته فافتانی «۷»، در هفت گاف فربه که ایشان را می‌خورد هفت گاف لاغر، و در هفت خوشه سبز و هفت دیگر خشک تا بین مردم «۸» شوم و ایشان را «۹» خبر دهم تا بدانند.

یوسف - علیه السلام - گفت: تعبیر اینکه خواب آن است و تدبیر اینکه کار «۱۰» که در اینکه هفت سال تخمی که کاری «۱۱» آنچه

حاصل آید از «۱۲» دخل [۲۰-ر]

در خوشه رها

-
- (۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: است.
 - (۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: که او تعبیر خواب.
 - (۳). آج: ای نسیان.
 - (۴). قم: بینداخت.
 - (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: راستگوی.
 - (۶). آج، لب: یعنی.
 - (۷). آو، بم: و افتانی.
 - (۸). قم، مل: تا با مردم، آو، بم، آب، آز، آج، لب: تا بر مردمان.
 - (۹). آو، بم، آز، آب، آج، لب: بایشان. [.....]
 - (۱۰). قم، آب، آز آن.
 - (۱۱). مل، آب، آز: کارید.
 - (۱۲). آج، لب: از او.

صفحه : ۸۸

کنی تا بماند «۱»، الا اندکی که برای قوت به کار باید «۲». آنگه از پس آن هفت سال قحط آید قحطی سخت که هر چه در اینکه هفت سال نهاده باشی «۳» ذخیره، همه خرج شود و خورده شود «۴» جز اندکی از آنچه نگاه داری. آنچه پس از آن سالی آید سال فراخی و خصب «۵»، سالی که در او فریاد مردمان رسند و در او عصر «۶» کنند و انگور فشارند و آنچه در او آبی و «۷» روغنی باشد. قوله: قال تَزْرَعُونَ، زرع هم «۸» کشتن باشد، يقال: زرعت «۹» البذر، و هم رویانیدن، يقال: زرع الله، ای اُنبتَه، و الزرع، الثبات. قال الله تعالى: كَزَّرَعِ أَخْرَجَ شَطْأَهُ «۱۰» ذَابًا، ای، عادة، قال الله تعالى: كَدَّأَبِ آلِ فِرْعَوْنَ «۱۱» فَمَا حَصَدْتُمْ، حصد و حصاد، قطع زرع باشد، و برای آن فرمود که در سنبل رها کنی تا سوس و شیشه «۲۰» در او نیفتد و مدتی دراز «۲۱» بماند. ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ سَعٍ، ای سع سنین. شداد، جمع شدید. و قوله:

-
- (۱). آو، بم: نماند.
 - (۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: آید.
 - (۳). آب، آز: باشید.
 - (۴). قم: خورده آید.
 - (۵). آو، بم، آب، آج، لب: خصیب.
 - (۶). قم، بم، آب، آز، آج، لب: عصیر.
 - (۷). آب، آز: یا.
 - (۸). بم، آب، آز، آج، لب تخم.

(۹). آرز: ذرعت.

(۱۰). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۹.

(۱۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱ و سوره انفال (۸) آیه‌های ۵۲ و ۵۴. [.....]

(۱۲). آو، بم، آب، آرز: دابنا.

(۱۳). آرز: نفعل.

(۱۴). آرز: و الدّواب.

(۱۵). آو، بم، آب، آرز، آج: سمع.

(۱۶-۱۹). همه نسخه بدلها: همزه.

(۱۷). آج: خوانند.

(۱۸). آج، لب: به تخفیف.

(۲۰). کذا در اساس و قم، آو، بم، آب، آرز، آج، لب: شیشه.

(۲۱). آرز: در آن.

صفحه : ۸۹

یأکلن، یعنی یفنین «۱»، بخورند اینکه سالهای قحط آنچه نهاده باشی «۲» در سالهای پیشین.

و اینکه بر دو وجه بود: یکی آن که «اکل» به معنی افنا «۳» باشد چون سال قحط بود و تخم نرویانند و مدد نباشد و خرج «۴» بود پنداری «۵» سال قحط آن را به فانی کرد. آنگه آن افنا و اهلاک «۶» را کل خوانند. و وجه دوم «۷» آن که مراد آن است: تأکلون «۸» فیها، که شما در اینکه سالها بخوری. آنگه سالها را به اکل و صف کرد، لوقوع الاکل فیها، کما یقال: نهار صایم و لیل قایم، و کما قال الشاعر:

نهارک بطل و لیلک نایم و عیشک یا مغرور عیش البهائم

و شدت در وصف سال، کنایت است از قحط. و گفته‌اند: شدت در هفت جای استعمال کنند: در کزت «۹» و در مدّ و زمان «۱۰» و خشم و الم و شراب و تن. و الاحسان، الاحراز، و الجعل فی الحصن.

ثمّ یأتی من بعد ذلک عام فیهِ یُعَاثُ النَّاسُ العام، السنّه، و اشتقاقه «۱۱» من عام فی الماء یعوم عوما، اذا سبّح «۱۲» فیهِ، برای سیرش «۱۳» را. و «الف» او منقلب است از «واو» بدلالة «۱۴» قولهم فی الجمع اعوام، و الحول «۱۵»، السنّه لحوله و دوره «۱۶» علی الناس.

یُعَاثُ النَّاسُ، غوث نفعی باشد بر سر شدتی و سختی. و غوث، فریاد رسیدن باشد، و اغاثته، مصدر او باشد. و استغاثته، فریاد خواستن باشد، و غیث بارانی باشد که در وقت حاجت بارد. و آن گیاه که به آن باران روید آن را «غیث» خوانند. وَ فِیهِ یَعِصَةُ رُونَ، جمله قرآ به «یا» خواندند خبرا عن الغایب. و حمزه و کسائی به «تا» ی خطاب خواندند و مراد به «عصر»، هر چیزی که از او شرابی بگیرند چون: انگور و

(۱). آرز: یفتین.

(۲). آو، بم، آب، آرز، آج، لب: بنهاده باشی.

(۳). آج: فنا.

- (۴). آو، بم، آب، آز: خروج.
 (۵). همه نسخه بدلها: پنداری. [.....]
 (۶). قم، آب، آز: هلاک.
 (۷). آج، لب: دگر.
 (۸). آو، بم، آب، آز، آج: یاکلون.
 (۹). آو، بم: کر، آب، آز: کوه.
 (۱۰). آو، بم، زبان، آج: زبان.
 (۱۱). قم: و استعامه.
 (۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: سبج، مل: شح.
 (۱۳). آو، بم، آب، آز: شیرش.
 (۱۴). قم: بدلا عن.
 (۱۵). آو، بم: الحوال.
 (۱۶). بم، آج، لب: لدوره.

صفحه : ۹۰

سیب و بهی و هر چی «۱» که از او روغنی بگیرند، چون: کنجید «۲» و زیتون و جز آن «۳».

یعنی چنان که در سالها خصب بودی، «۴» هم چنان «۵» شود.

و روایتی کردند «۶» از عبد الله عباس که او گفت: مراد به عصر «۷»، حلب است، یعنی شیر بسیار دوشی از گاف «۸» و گوسپند «۹» و

شتر برای آن که چون گیاه بسیار باشد ایشان را شیر بسیار باشد «۱۰». معنی سهام «۱۱»، [۲۰-پ]

ابو عبیده و زجاج گفتند:

تعصرون، ای تنجون، نجاه المعتصر، ای الملتجی، و العصره، الملبأ، و الاعتصار «۱۲»، الالتجاء. قال عدی بن زید:

لو بغیر «۱۳» الماء حلقى «۱۴» شرق کنت کالغصان بالماء اعتصاری «۱۵»

و قال ابو زبید «۱۶» الطائی:

صادیا یستغیث «۱۷» غیر معان و لقد کان عصره المنجود

و اصل اینکه هم «۱۸» از «عصر» است برای آن که تشنه چون اعتصار کند به آب، اندک اندک می خورد او بمثابة عاصر باشد، فی

عصر الماء فی فیه. و نیز آن کس «۱۹» که التجا کند به کسی یا به جایی بمنزلت آن باشد که: يتخلص من مضیق الی سعة

کالمایع «۲۰» المعصور. و روایت کرده اند از بعضی قرآ: یعصرون، علی الفعل المجہول، ای یمطرون و یغاثون. ابو القاسم بلخی گفت:

آیت دلیل بطلان قول آنان می کند که گویند: الحکم للمعبر الاوّل، حکم آن را باشد که اوّل خواب را تعبیر کند، برای آن که ایشان

گفتند: «اضغاث احلام» آنگه از پس آن یوسف آن را تعبیر کرد و حکم

(۱). قم: چیز، آو، آب، بم، مل، آج، لب: هر چه، آز: هر جا.

- (۲). همه نسخه بدلها: کنجد.
- (۳). قم: غیر آن. [.....]
- (۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: بود.
- (۵). همه نسخه بدلها: همچنان.
- (۶). آو، بم، آب، آز، آج، لب: روایت کردند.
- (۷). قم: عصیر.
- (۸). همه نسخه بدلها: گاو.
- (۹). آب، مل، آج، لب، آز، گوسفند.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز آب: بود، قم و.
- (۱۱). آب، آز: سیوم.
- (۱۲). آو، بم، آب، آز: الاعصار.
- (۱۳). آو: یغیر.
- (۱۴). آب، آب: خلقی.
- (۱۵). آو، بم، آج، لب: اعصاری.
- (۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم: ابو زید.
- (۱۷). قم، لب: تستغیث، دیگر نسخه بدلها: مستغیث. [.....]
- (۱۸). مل: اینکه همه.
- (۱۹). آو، بم، آب، آز: و هر آن کس.
- (۲۰). مل: کالمانع.

صفحه : ۹۱

تعبیر او را بود. و ممکن باشد که از اینکه جواب «۱» گویند که: ایشان تعبیر نکردند، ایشان دفع تعبیر کردند «۲» که تعبیر ندانستند. گفتند: اینکه نه خوابی است که آن را تعبیر کنند. پس از اینکه در «۳» کلام حذفی هست و اختصاری، و تقدیر آن است که: فرجع الّذی نجا منهما الی الملک و اخبره بما قال یوسف.

و قال «۴» ما خَطْبُکُنَّ و الخطب، الامر العظیم. و البال، الحال، يقال: ما بالک، ای ما حالک.

و ما خطبک و ما شأنک بمعنی واحد. گفت: چه حال بود شما را با یوسف، چون او را مرادوت کردی و مطالبت از نفس او، و او شما را مرادوت کرد یا نه! گفتند: حاش لله، پرگست «۶» باد؟ که ما از او الا خیر و صلاح ندانیم و بر او هیچ بدی و تهمتی ندیدیم.

[۲۱-ر]

عند آن حال زلیخا «۷» مقر آمد و گفت: الآن حصحص الحق، ای بان و ظهر.

عبد الله عباس و مجاهد و قتاده گفتند: حصحص الامر، اذا حصل علی «۸» أمکن وجوهه، و کلمت از مضاعف رباعی است، و أصله من حص شعره اذا استأصله بالقطع، و منه الحصّة، القطعة من الشیء، فمعنی حصحص، انقطع، بظهوره «۹» عن غیره. و مثله:

کبکبوا و کبوا و کف الدّمع و کفکفه، و رده و رده. و يقال: حصحص البعیر بثفناته فی الارض، اذا حکه بها «۱۰» فیستبین آثارها «۱۱» فیها. و قال حمید بن ثور الهلالی:

و حصحص فی صم «۱۲» الحصى ثناته و رام القیام ساعه ثم صمما «۱۳»

- (۱). همه نسخه بدلها بجز مل: آی.
- (۲). بم، آج، لب: مدتی.
- (۳). آو، بم، آز، آج: دستها بریدند.
- (۴). آز: باز پیش.
- (۵). آز، آج: بدانی.
- (۶). آج: ندارد، دیگر نسخه بدلها: برگشت.
- (۷). مل نیز.
- (۸). آو، بم، آب، آز، آج، لب ما.
- (۹). اساس: و ظهوره، با توجه به آب تصحیح شد.
- (۱۰). آز: بما.
- (۱۱). آو، بم، آج: مستنیرا نارها، مل: فیسیر لنارها، آب، آز: فتیر آثارها. [...]
- (۱۲). قم: ضمیر، آو، بم، مل، آب، آز، آج: ضم.
- (۱۳). قم، مل، آب، آز، آج: ضمما.

صفحه: ۹۳

و انحص «۱» الوبر «۲» عن جنب البعیر و انحت «۳» اذا انحسر. انا راودتته عن نفسه، مراودت و مطالبت من کردم او را از نفس او و یوسف در آنچه می گوید راستیگر است «۴».

ذالك ليعلم اني لم اخنه بالغيب، اینکه برای آن است تا بداند که من با او در غیبت «۵» خیانت نکردم. خلاف کردند در آن که اینکه «۶» کلام کیست. بعضی مفسران گفتند چون حسن و مجاهد و قتاده و ضحاک که: اینکه حکایت کلام «۷» یوسف است، گفت: اینکه استکشاف برای آن کردم تا عزیز بداند که من در غیبت او با او خیانت نکردم در حق زلیخا. و ان الله لا يهدي كيد الخائنين، و خدای تعالی کید خیانت کنندگان را هدایت نکند و رها نکند که بر کار شود و پوشیده ماند.

و ما أبرئ نفسي، آنکه گفت: من نفس خود را مبرا نمی کنم که نفس مردمان را به بدی فرماید. و اینکه کلام بر سبیل خضوع و خشوع و کسر نفس گفت و انقطاع با خدای تعالی. و بعضی دگر گفتند: اینکه از کلام زلیخاست برای آن که به کلام او متصل است و بر اینکه تأویل «۸» کلام از نسق خود بنمی رود «۹»، و معنی آن بود که تا یوسف بداند که من در غیبت او با او خیانت نکردم و چون مرا پرسیدند از حدیث او، راستی بگفتم «۱۰» و خدای هدایت نکند کید خائنان را، پس برای اینکه خیانت نکردم با یوسف - آنکه گفت: و ما أبرئ نفسي، و من خویشتن را مبرا نخواهم کرد از بدی تا دیگران متهم شوند که نفس مردم را کار بد فرماید و مردم به آن مسرع باشند «۱۱» که نفس فرماید از بدی. اِلَّا مَا رَجِمَ رَبِّي، اَلَّا آنچه خدای رحمت کند، یعنی اگر بعضی مردمان از آفت «۱۲» نفس اماره به معصیت سلامت یابند به لطف و رحمت خدای بود، و

(۱). قم: و الحص.

(۲). مل: الوتر.

(۳). مل: و الحب.

(۴). قم، مل، راست می‌گوید، آو، بم، آز، آج، لب: راست گوی است.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب: من در غیبت او، مل: من در غیبت با او.

(۶). آو، بم، مل، آز از.

(۷). آو، بم، آز: اینکه از کلام، آج، لب: از کلام.

(۸). آب، آز: تقدیر.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: نمی‌رود.

(۱۰). آو، بم، آب، آز، آج، لب: او را راست بگفتم.

(۱۱). قم، مل: باشد.

(۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: ندارد. [.....]

صفحه : ۹۴

آن لطف آن است که آن را عصمت می‌خوانند، و خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده است.

و در خبر است که: چون یوسف - علیه السّلام - خواست تا از زندان بیرون آید، اهل زندان جزع کردند از مفارقت او و گفتند: ما را وجود تو اینکه جانس بود و راحت و فواید، اکنون می‌بروی ما چه کنیم و که باشد ما را که غمگسار ما بود! یوسف - علیه السّلام - ایشان را دعا کرد و گفت:

۱ «اللّهم اعطف علیهم بقلوب الاخیار و لا تعم علیهم الاخبار،

بار خدایا دل‌های ولات و نیکان بر اینان مشفق گردان و اخبار بر اینان پوشیده مدار برای» ۲ «اینکه در همه شهرها خبر» ۳ «شهر ایشان بهتر دانند. چون بیرون آمد» ۴ «بر در زندان بنوشت:

۵ «هذا قبر الاحیاء و بیت الاحزان و تجربه الاصدقاء و شماتة الاعداء،

اینکه گور زندگان است و خانه اندوهان است و تجربت دوستان است و شماتت» ۶ «دشمنان» ۷ «است. آنگه به گرماوه» ۸ «رفت و غسل کرد و خویشتن پاکیزه کرد از درن و وسخ زندان [۲۱- پ]

و خلعت ملک در پوشید. چون به در سرای ملک رسید بر در سرای بایستاد و گفت:

۹ «۱۰» ۱۱ «۱۲» حسبی ربّی من دنیای» و حسبی ربّی من خلقه عزّ جاره» و جلّ ثناؤه» و لا اله غیره»،

چون در پیش ملک رفت، گفت:

اللّهم انّی أسئلك بخیرك من خیره و أعوذ بك من شرّه و شرّ غیره.

چون چشمش بر ملک افتاد، سلام کرد بر ملک و او را تحیت کرد به زبان عرب. ملک او را گفت: اینکه چه زبان است!

گفت: زبان عمّ اسماعیل. آنگه در میانه زبان بگردانید و او را به عبرانی دعایی گفت» ۱۳ «، ملک گفت: اینکه چه زبان است! گفت: زبان پدران من است.

و هب متبه گفت: ملک هفتاد زبان دانست به هر زبان که با یوسف سخن گفت، یوسف جواب داد و به آن لغت» ۱۴ «سخن گفت. ملک به عجب فرو ماند از او - و.

- (۱). آد: لا یعم، آب، آز، آج، لب: لا تکتم.
- (۲). قم: از برای.
- (۳). قم: ندارد.
- (۴). آو، بم: برون آمد.
- (۵). همه نسخه بدلها: قبور.
- (۶). آب، آز: شاد کامی.
- (۷). آو، بم: اعداء.
- (۸). قم، آب، آز، آج، لب: گرمابه.
- (۹). آو، بم، آب، آز، آج: زیبایی.
- (۱۰). قم: جازک.
- (۱۱). قم: ثناء ک.
- (۱۲). قم: غیر ک.
- (۱۳). قم: بگفت.
- (۱۴). آج، لب: ندارد. [.....]

صفحه : ۹۵

یوسف را آن روز سی سال بود- ملک در جمال او می‌نگرید و حادثات سن او و غزارت علم او. با ندیمان خود نگرید، گفت: اینکه آن است که تأویل خواب من بگفت، و کس ندانست. آنکه او را گفت: یا یوسف من می‌خواهم تا تأویل اینکه خواب از زبان تو بشنوم، یوسف- علیه السلام- گفت «۱»: «اول» خواب تو به تفصیل بگویم که تو چه دیدی و چگونه دیدی! گفت «۳»: روا باشد. گفت: ای ملک؟ تو هفت کاف «۴» دیدی فربه نیکو سپید روشن دیم «۵»، که رود نیل بشکافت و ایشان از آن جا برآمدند پستانها پر شیر. تو در ایشان می‌نگریدی و از حسن ایشان متعجب می‌بودی که نگاه کردی آب نیل به زمین فرو شد و زمین پدید آمد و از میان گل و خر «۶» او هفت گاف «۷» بر آمدند لاغر و گرد گن موی، «۸» خاک رنگ، شکمها با پس «۹» شده، بی پستان و بی شیر، دندان و پنجه «۱۰» داشتند چون دست و پنجه سگان و خرطومها داشتند چون خرطومهای «۱۱» سباع با آن گاوان دیگر آمیخته شدند و ایشان را بدریدند و بخوردند و استخوانهای «۱۲» ایشان بشکستند و مغز استخوانهای «۱۳» ایشان بمکیدند و تو در آن «۱۴» می‌نگریدی و متعجب می‌بودی. از آن پس هفت خوشه گندم از زمین بر آمد سبز و هفت دیگر سیاه خشک در یک جایگاه «۱۵»، تو به تعجب با خود می‌گفتی که اینکه خوشه‌های گندم عجب است در یک جای رسته «۱۶» هفت سبز سیر آب، و هفت سیاه خشک بی بر «۱۷». در اینکه میانه بادی بر آمد و آن خوشه‌های سیاه خشک را بر آن خوشه‌های سبزتر زد «۱۸» و آتش در آن زد و آن را بسوخت. اینکه آخر «۱۹» خواب تو است. آنکه از خواب در آمدی ترسیده «۲۰» مذکور. ملک از آن

(۱). در اساس دو بار تکرار شده است.

(۲). آو، بم، آب، آز: به اول.

(۳). آو، بم: گفتند.

(۴). همه نسخه بدلها: گاو.

(۵). کذا در اساس و مل، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۶). قم: ندارد، آو، بم، آب، آز، آج: حمأ.

(۷). همه نسخه بدلها: گاو.

(۸). قم، مل، آب، آز، آج، لب: گر کن موی، یا گرگن موی، آو: گروکن موی، که روی واو با قلم مشابه متن خط کشیده شده است.

(۹). آب، آز: باز پس.

(۱۰). مل، آب، آز: پنجه‌ای.

(۱۱). آو، بم، آب، آز، لب: خرطوم.

(۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها: استخوانهای.

(۱۴). مل: در ایشان.

(۱۵). آو، بم، آب، آز: جای. [.....]

(۱۶). قم: برسته.

(۱۷). قم: بی برد.

(۱۸). همه نسخه بدلها بجز قم: بر زد.

(۱۹). آو، بم، آج جواب.

(۲۰). آو، بم، آب، آز، آج، لب: می ترسیدی و.

صفحه : ۹۶

به تعجب فروماند و گفت: اینکه گفت «۱» تو عجب تر از خواب من است تا پنداری که اینکه خواب تو دیدی «۲»، و به خدای که هیچ خلل نکردی و هیچ خطا نگفتی. اکنون ای صدیق روزگار؟ چه رای است تو را در اینکه خواب که من دیده‌ام! گفت:

مصلحت در آن است که بفرمایی تا گندم و جو بسیار چندان که به دست آید بیارند و بکارند و هر چه تو را در خزینه است همه خرج کنی بر تخم کار و عمارت زمین «۳»، چه اضعاف اضعاف آن بازیابی. چون به بر آید «۴» و برسد، بفرمایی تا بدروند و در خوشه رها کنند تا به زیان نیاید و آفت و سوس به او راه نبرد و نیز تا دانه او قوت آدمیان باشد و گاه او علف چهار پای «۵» بود. و از اینکه طعامی که حاصل آید خمسی برداری برای قوت سال و أربعة أخماس در انبارها بنهی، در اینکه هفت سال چنین کنی. چون اینکه سالها «۶» برود، هفت سال آید سالهای قحط و قحطی عام باشد و به اطراف عالم برسد از اقصای جهان «۷» بیایند و از تو طعام خواهند و بخرند. تو آنچه در اینکه سالها نهاده باشی به حکم و مراد خود بفروشی از آن جا خزینه‌هایی «۸» نهی و گنجهایی که کس ندیده است و نشنیده «۹». ملک گفت: به اینکه کار که قیام کند و اینکه که داند کردن که تو گفتی! یوسف - علیه السلام -

[۲۲- ر]

عند آن گفت:

اجعلنی علی خزائن الأرض اِنِّی حَفِیْظٌ عَلِیْمٌ، ای کاتب حاسب، من نویسنده و محاسبم به کتابت «۱۰» و حساب نگاه دارم و اینکه علم مرا حاصل است. و گفتند: من حفیظم آن را که به من سپاری و عالمم به احوال سالهای قحط.

عبد الله عباس گفت، رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت:

رحم الله اخی یوسف لو لم یقل اجعلنی علی خزائن الارض اِنِّی حَفِیْظٌ عَلِیْمٌ

، اگر نگفتی مرا به عامل خزاین کن، هم در حال عمل به او خواست دادن «۱۱». چون استدعا کرد، یک سال با پس «۱۲» افتاد تا یک سال نرفت عمل به او نداد. و رسول- علیه السلام- گفت:

أَنَا لَا

- (۱). مل: گفتار.
- (۲). مل: خود تو دیده‌ای، بم، آب، آز، آج: دیده‌ای.
- (۳). آج، لب: ندارد.
- (۴). آب، آز: چون بر آید.
- (۵). همه نسخه بدلها بجز مل: چهار پایان.
- (۶). قم، آج، لب: اینکه هفت سال.
- (۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: جهان.
- (۸). قم: خزانه‌هایی.
- (۹). آو، بم، مل، آب، آز، آج، لب: ندیده باشد. [...]
- (۱۰). لب کردن.
- (۱۱). آو، آب، آز، آج، لب: داد.
- (۱۲). آو، بم، مل، آب، آج، لب: باز پس.

صفحه : ۹۷

الله نستعمل علی عملنا من اراده {

، ما عمل به آن ندهیم که او خواهد. یوسف- علیه السلام- یک سال پیش او می‌بود و با او مجالست «۱» می‌کرد و او از او علوم و آدابی می‌دید «۲»، در او «۳» متعجب می‌بود. یک روز یوسف را گفت: مرا با تو به هر نوعی می‌باید تا «۴» اختلاط کنم، جز آن است که مرا استنکاف می‌باشد از آن که با تو طعام خورم.

یوسف- علیه السلام- گفت: من اولیتر «۵» که استنکاف کنم از اینکه «۶». من پسر یعقوبم، اسرایل الله، پسر اسحاق، ذبیح الله، پسر ابراهیم، خلیل الله. گفت: راست گفתי و از آن پس با او مؤاکله و مشاربه کرد.

عبد الله عباس گفت: چون یک سال بر آمد، ملک یوسف را بخواند و تاج بر سر او نهاد و شمشیر خاص خود حمایل کرد او را «۷» و او را بر سریری نشاند از زر مرصع به درّ و یاقوت و کله‌ای استبرق بر بالای آن بزد. طول آن سریر سی گز بود و عرضش ده گز. بر او سی بستر او گنده بود و شست «۸» مفرمه کرده «۹» و او را بر آن سریر نشاند و ملوک را و امرا را در فرمان او کرد و ملک در خانه بنشست و پادشاهی به دست یوسف «۱۰» داد و کار مصر با او گذاشت «۱۱» و قاطر «۱۲» را از آن عمل که داشت معزول بکرد و عمل او نیز به یوسف داد. قاطر «۱۳» روز کی چند بماند آنگه بمرد. ملک زلیخا را به یوسف داد. چون یوسف در نزدیک زلیخا شد و با او بنشست، او را گفت: اینکه بهتر است یا آنچه تو مرا به آن استدعا می‌کردی! زلیخا گفت: ای صدیق؟ تو مرا بر آن ملامت مکن که من زنی بودم جوان، در نعمت، با جمال و مال چنان که تو دیدی. و شوهر مرا شهوت به زنان نبود و پیرامن «۱۴» نگشتی و آنگه تو نکوترین اهل روزگار بودی.

من از محبت تو مبتلا شدم به امری که مانند آن کس را نبود. چون یوسف دست به او یازید او را بکر یافت، دانست که او راست

گفت. و یوسف را از او دو فرزند آمد: یکی

- (۱). مل: محاسبه.
 (۲). قم، مل، لب که.
 (۳). مل بود.
 (۴). قم: که.
 (۵). همه نسخه بدلها: اولی ترم.
 (۶). آو، بم، مل، آب، آز، لب که.
 (۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: حمایل او کرد.
 (۸). همه نسخه بدلها: بجز قم: شصت.
 (۹). مل، آب، آز بود.
 (۱۰). لب: به یوسف.
 (۱۱). آو، بم: گزاشت. [.....]
 (۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها: قطفیر.
 (۱۴). همه نسخه بدلها من.

صفحه : ۹۸

افراییم (۱) و یکی میشا (۲)، و ملک مصر بر یوسف راست گشت (۳)، در میان رعیت عدل آشکارا کرد و همه زنان و مردان (۴) مصر او را دوست گفتند و شکر گفتند، فذلک قوله تعالی: لا که و قال الملک ائتونی به استخلصه لنفسی - الی قوله: و کأنوا یتقون، و قال البحتری:

اما فی رسول الله [یوسف] (۵) اسوة لمثلک محبوسا علی الظلم و الافک

اقام جمیل الصبر فی السجن برهه قال (۶) به الصبر الجمیل الی (۷) الملک و کتب بعضهم الی صدیق له:

وراء مضیق الخوف متسع الأمن و اول مفروح (۸) به آخر الحزن

فلا تیأسن فالله ملک یوسفا خزائنه بعد الخروج من السجن

قوله: لا- که و قال الملک ائتونی [به] (۹) لا استخلصه لنفسی، ملک گفت: اینکه مرد را که علم (۱۰) چنین داند، او را در زندان رها نکنند، او را به من آری تا من او را بخاصه و خالصه خود کنم. او سزای (۱۱) آن باشد که (۱۲) وزارت من کند، چه جای آن است که او در زندان با زندانیان عمر می گذارد! [۲۲-پ]

و الاستخلاص، استفعال من الخلاص و من الخلوص ایضا، و هر دو معنی را محتمل است، بیاری او را از بند و زندان برهانم برای

خود تا او را بخالص و خاصه خود کنم از همه جهان، و اینکه قریب «۱۳» تر است. لا- که فَلَمَّا كَلَّمَهُ، در کلام حذفی و اختصاری هست، و التقدیر فأتوا به فلما جاءه کلمه، او را بیاوردند. چون بیامد و ملک با او سخن گفت و او را در سخن بیازمود، بدانست که بیش از آن است که گفته‌اند، چنان که «۱۴» گفت:

-
- (۱). لب: افرایم.
 - (۲). بم، آج: مشا.
 - (۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: شد.
 - (۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: همه مردمان.
 - (۵). آو، بم، آج، لب: البحری، آب، آز شعر.
 - (۶). اساس: ندارد! از قم، افزوده شد.
 - (۷). قم: علی.
 - (۸). بم، آب، آز، آج، لب: مفروج.
 - (۹). اساس و آز، ندارد، با توجه به ضبط قرآن مجید افزوده شد.
 - (۱۰). مل علم خواب داند.
 - (۱۱). مل: سزاوار.
 - (۱۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب او. [.....]
 - (۱۳). آب: قرین.
 - (۱۴). آج، لب شاعر.

صفحه : ۹۹

و استکبر «۱» الاخبار قبل لقائه فلما التقینا صغر «۲» الخبر الخبر

تا می شنید روا داشت «۳» که چنان است «۴» یا نه چنان است، چون بدید او را و بدیدن او را شناخت تا با او سخن گفت و از او سخن شنید. و تکلیم، خطاب باشد، فرقی نبود میان کلمه و خاطبه، چون استنطاق کرد او را و او به سخن در آمد، از سخن او مایه علم او بشناخت و از مایه علم او پایه قدر او بدانست. و از اینکه جا گفت امیر المؤمنین «۵»- علیه السلام:

«۶» المرء مخبوءٌ تحت لسانه

، مرد در زیر زبان پنهان است.

و هم او گفت- علیه السلام:

لسان المرء ترجمان عقله

، زبان مرد ترجمان عقل او بود «۷». صورت عقل از روی مثل به حاسه سمع بینند، تا نکوید «۸» ندانند که داناست یا نادان، چون به گفتار در آید اگر چه غرض او خبر از غیر باشد نهاد کلام اول از مقدار عقل او و اندازه علم او خبر می دهد، اگر نیک گوید ثمره اینکه باشد که:

فلما التقینا صغر الخبر الخبر و اگر بد آید و بد گوید «۹»، بر او اینکه مثل زنند که «۱۰»:

و انّ لسان المرء ما لم تكن «۱۱» له حصاءً علی عوراته لدلیل

و از اینکه جا گفت امیر المؤمنین «۱۲» علیه السلام:

لا تنظر الی من قال و انظر الی ما قال،

گفت: به گوینده منگر که کیست! به سخن او نگر که او را از سخن او بشناسی. و شاعر «۱۳» پارسیان هم اینکه معنی گفت «۱۴»:

سخن آرای هر چه بر دارد مایه خویش «۱۵» از او «۱۶» پدید آرد

بنماید به خلق پایه خویش «۱۷» آگهیشان دهد ز مایه خویش «۱۸»

(۱). قم، آو، بم، آج: و استکثر.

(۲). آو، بم، آب، آج، لب: استصغر.

(۳). قم، بم، آب، آز، آج، لب: می داشت، آو: می داشتم.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مل: بود.

(۵). آو، بم، آب، آز علی، مل، آج، لب علی بن ابی طالب.

(۶). آز، مل: مخبوء.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج، لب: اوست.

(۸). قم، آج: نگویند.

(۹). آج، لب: بد گوید و بد آید.

(۱۰). آب، آز، آج، لب شعر.

(۱۱). همه نسخه بدلها: یکن.

(۱۲). آج، لب: علی علیه الصلوة و السلام. [.....]

(۱۳). آز: شاعران، آو، بم، آب، لب: شاعر پارسیان گوید.

(۱۴). آب، آز بیت، آج، لب نظم. (۱۸-۱۷-۱۵). آو، بم: خوش.

(۱۶). آج، لب: آن.

صفحه : ۱۰۰

گر چه مردی بزرگوار بود در معانی سخن گذار «۱» بود

تا نگوید سخن ندانندش خیره و عمر «۲» سار «۳» خوانندش

مرد زیر زیان بود پنهان سایر است اینکه مثل به گرد جهان

چون از سخن او مایه او بدید، در خور آن او را پایه «۴» نهاد، گفت: لا که إِنَّكَ-الْيَوْمَ لَمَدِينَا مَكِينٌ «أمین» تو امروز بنزدیک ما مکین و امینی. عذر آن خواست که پیش از اینکه تو را نشناختم، چون تو را امروز شناختم «۵» لا- جرم به قدر امانتت «۶» پایه مکانتت «۷» نهادیم.

اگر آن کس که او خوابی را تعبیر بگفت مستحق وزارت ملک «۸» شد بل «۹» ملک مصر به او دادند و بر سریر ملکش «۱۰» بنشانند و تاج مملکت «۱۱» بر سرش نهادند و نگین ملک در انگشت او کردند. آن که توریت و انجیل و زبور و قرآن «۱۲» را تفسیر و تأویل بگفت سزاوار وزارت و خلافت نباشد! او در هفت گاف «۱۳» سخن گفت و راست گفت، از آن گفت «۱۴» پادشاهی صد هزار هزار مرد یافت. آن کس که او حکم هر «۱۵» آدمی صورت گاف «۱۶» سیرت بشناخت آن بر پادشاه حاکم شد کم از آن که او بر اینکه گاف «۱۷» سیرتان خر بصیرتان حاکم شود. گفت چون امینی است در خویشتن از قبل ما مکین باید که نیکو نباشد در عدل پادشاه مرد مؤمن و از قبل او نا ممکن، نکو گفت امام زمخشری «۱۸»:

امتحونه فکان مؤتمنا ثم استشاروه بعد ما امتحنوا

ثم دعوه لذاک «۱۹» مؤتمنا للملک و المستشار مؤتمن

(۱). کذا در اساس، آب، آز، آج، لب، دیگر نسخه بدلها: گزار.

(۲). قم، آو، از، غمر.

(۳). آز: ساز، آج: سای.

(۴). آب، آز: مقام.

(۵). آو: بشناختم.

(۶). آب، آز: امانت.

(۷). آب، آز: مکانت.

(۸). آج: ملک.

(۹). مل: بل که.

(۱۰). آج: لب: مملکتش. [...]

(۱۱). آج، لب: ملک.

(۱۲). آب، آز: فرقان. (۱۷-۱۶-۱۳). گاف / گاو، همه نسخه بدلها: گاو.

(۱۴). مل: گفت خود.

(۱۵). مل: هزار.

(۱۸). آب، آز شعر.

(۱۹). آو، بم، آج، لب: لذلک.

صفحه : ۱۰۱

یوسف- علیه السلام- چون آن تمکین دید، درآمد و گفت: اجعلنی علی خزائن الأرض. اگر گویند: شاید تا او از قبل ظالم و از

دست او ولایت خواهد، گوئیم:

ولایت به صورت، ملک مصر را بود، به معنی یوسف را بود، جز که ممکن نبود [۲۳-ر]

او که خواست حق خود خواست و آن را که حقی بود او را به هر وجه که تواند بود که توصل «۱» کند به آن، آنگه آن خواست از پادشاه که قوام ملک به آن باشد و آن خزانه است «۲»، گفت: مرا به سر خزانه زمین موکل کن و کار خزانه به من مفوض کن، آنگه چون کسی نبود که آن جا او را شناختی و تزکیه او کردی او خود تزکیه «۳» خود کرد، گفت: إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْمٍ من نگاه دارم و ضایع نکنم و عالمم به وجوه دخل و خرج آن به علم حاصل کنم و به حفظ نگاه دارم و ضایع نکنم و چون وقت خرج باشد، به جای خود بنهم، چه عالمم به مصالح آن و حافظم آن را از نا اهل.

آنگه حق تعالی گفت: وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا، اگر چه ملک می گفت تو نزد ما مکینی، حق تعالی می گفت تو از جهت من با تمکینی، تمکین تو من کنم و مکان و مکانت تو من دهم که تو را به حقیقت من شناسم، لا جرم او را در زمین تمکین کرد، يَتَّبِعُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ، تا جای سازد آن جا که خواهد، يقال: تَبَوَّأَ الْمَوْضِعَ إِذَا اتَّخَذْتَهُ «۴» منزلاً و مأوى، و اصله من «باء» «۵»، إذا رجع، و منه البواء في الدِّمِّ لِأَنَّهُ يَرْجِعُ إِلَيْهِ فِي الْقِصَاصِ. آنگه بیان فضل خود گفت که عام است با همه کس، گفت:

نَصَبِ يَبِ بِرَحْمَتِنَا مِنْ نَشَاءٍ، برسانیم به رحمت خود آن را که خواهیم. وَلَا نُضَاعِبُ بِعِجْرِ الْمُحْسِنِينَ، و مزد نکوکاران ضایع نکنیم، و قوله: مَكَّنَّا يُوسُفَ، اینکه «لام» صله است و زیاده، كقوله: رَدِفَ لَكُمْ «۶» إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ «۷» مَكَّنَّاكُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ «۸» يَتَّبِعُ مِنْهَا، فی موضع النَّصَبِ، علی الحال.

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: توصل.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: خواست.

(۳). قم، آج: تزکیت.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مل، منه.

(۵). همه نسخه بدلها: با.

(۶). سوره نحل (۲۷) آیه ۷۲.

(۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۳. [.....]

(۸). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۶.

صفحه: ۱۰۲

قوله: وَ لَمَّا جُرِّ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا، آنگه گفت: مزد آخرت که ثواب است به از اینکه ملک مصر باشد «۱» که به یوسف دادیم آنان را که ایمان دارند و متقی باشند مجتنب از معاصی.

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۵۸ تا ۸۰]

[اشاره]

وَ جَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَ هُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ (۵۸) وَ لَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ قَالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ أَلَا تَرَوْنَ أَنِّي

أَوْفَى الْكَيْلِ - وَأَنَا خَيْرُ الْمُتَزَلِّينَ - (۵۹) فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ فَلَا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي وَلَا تَقْرَبُونِ (۶۰) قَالُوا سَنُرَاوِدُ عَنْهُ أَبَاهُ وَإِنَّا لَفَاعِلُونَ - (۶۱) وَ قَالَ لِفَتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا إِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ - (۶۲) فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَىٰ أَبِيهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأَرْسِلْ مَعَنَا آخَانًا نَكْتَلُ وَإِنَّا لَهُ لِحَافِظُونَ - (۶۳) قَالَ هَلْ آمَنْتُمْ عَلَيَّ إِلَّا كَمَا آمَنْتُمْ عَلَىٰ أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ - (۶۴) وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَحَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا نَبْغِي هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا وَنَمِيرُ أَهْلَنَا وَنَحْفَظُ أَخَانًا وَنَزِدَادُ كَيْلَ - بَعِيرٍ ذَلِكَ كَيْلٌ يَسْتَبِيرُ (۶۵) قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّىٰ تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ (۶۶) وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِن بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِن أَبْوَابٍ مُّتَفَرِّقَةٍ وَ مَا أَغْنَىٰ عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ - (۶۷) وَ لَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُمْ مَا كَانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا حَاجِيَةً فِي نَفْسٍ يَعْقُوبُ قَضَاهَا وَإِنَّهُ لَدُوٌّ عَلِيمٌ لَمَّا عَلِمْنَاهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ - (۶۸) وَ لَمَّا دَخَلُوا عَلَىٰ يُوسُفَ آوَىٰ إِلَيْهِ أَخَاهُ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ - (۶۹) فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رِجْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَتَتْهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ - (۷۰) قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقَهُونَ - (۷۱) قَالُوا نَفَقِدُ صُوعَ الْمَلِكِ وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ - (۷۲) قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ - (۷۳) قَالُوا فَمَا جَزَاؤُهُ إِنْ كُنْتُمْ كَاذِبِينَ - (۷۴) قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وَجَدَ فِي رِحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ - (۷۵) فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وَعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وَعَاءِ أَخِيهِ كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَّشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ - (۷۶) قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ فَأَسْرَهَا يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَ لَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ قَالَ أَنْتُمْ شَرُّ مَكَانًا وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ - (۷۷) قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ - (۷۸) قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ إِنَّا إِذًا لَظَالِمُونَ - (۷۹) فَلَمَّا اسْتِيسَأُوا مِنْهُ خُلِّصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ - (۸۰)

[ترجمه]

قوله - عز و علا «۲»:

آمدند برادران یوسف و در «۳» شدند بر او، بشناخت ایشان را و ایشان او را نشناختند «۴».

«۵»

چون بجمارد «۶» ایشان را سازشان، گفت به من آری برادری را از «۷» شما از پدرتان، نمی بینی که من تمام می دهم پیمودن «۸» و من بهترین فرود آرنده گانم.

اگر «۹» نیاری به من او را، کیل «۱۰» نیست شما را بنزدیک من و پیرامن [من] «۱۱» مگردی.

گفتند: بخوایم «۱۲» از او پدرش را و ما بکنیم اینکه کار.

و گفت غلامانش «۱۳» را: کنی بضاعت ایشان «۱۴» دربارشان تا همانا ایشان بشناسند آن را، چون باز گردند با اهل خود یا باشد که باز آیند «۱۵».

(۱). مل: است.

(۲). آو، بم، آج، لب: قوله تعالی، آب، آز: قوله: تبارک تعالی، مل: قوله تعالی و تقدس.

(۳). قم: پس درآمدند.

- (۴). قم: نمی شناختند، آب: نشناسند.
- (۵). اساس، آب، آرز: فلماً، که با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد.
- (۶). قم: بساخت، آب: آماده کرد.
- (۷). قم آن.
- (۸). قم، آب، پیمانہ را.
- (۹). قم: پس اگر.
- (۱۰). آب: پیمانہ.
- (۱۱). ساس ندارد، از قم، افزوده شد.
- (۱۲). آو، آب، آج، لب: بخواهش.
- (۱۳). قم: مر غلامش. [.....]
- (۱۴). قم، آب را.
- (۱۵). قم: تا مگر ایشان باز گردند.

صفحه: ۱۰۳

چون باز گشتند با پدرشان «۱»، گفتند: ای پدر ما؟ باز داشتند از ما پیمودن «۲»، بفرست با ما برادر ما را تا ببیمایم و ما او را نگاه داریم.

گفت: ایمن باشم «۳» از شما بر او مگر چنان که ایمن بودم از شما بر برادرش از پیش اینکه! خدای بهتر است نگاهبان «۴» و او بخشاینده تر بخشایندهگان «۵» است.

چون بگشادند بارشان، یافتند بضاعتشان داده بودند «۶» با ایشان، گفتند: ای پدر ما؟ چه جوییم! اینکه بضاعت ماست «۷»، باز دادند با ما و طعام آریم اهل ما را و نگاه داریم برادرمان و بیفزاییم پیمودن شتری، آن پیمودنی اندک است.

گفت: نفرستم او را با شما تا بدهی مرا استواری «۸» از خدای که به من آری او را مگر گرد در آیند به شما، چون بدادند «۹» به او عهدشان، گفت: خدای بر آنچه ما می گوئیم و کیل است.

گفت: ای پسران من؟ مشوی «۱۰» از یک در و در شوی از درهای پراکنده و بنگزیرانم «۱۱» از شما از خدای از چیزی «۱۲» نیست حکم و الا «۱۳» خدای را، بر او توکل کردم و بر او باید تا توکل کنند «۱۴» توکل کنندگان.

- (۱). آو، بم: وا پدرشان.
- (۲). قم: پیمانہ را.
- (۳). قم: ای آمن باشم.
- (۴). قم: نگاه داشتن را.
- (۵). قم: مهربانان، آو، بم، آب: رحمت کنندگان.
- (۶). قم: که باز داده بودند.
- (۷). قم: اینکه است بضاعت ما.
- (۸). قم، آو، بم: استواری.

- (۹). قم: پس چون دادند.
 (۱۰). قم، آو، بم: در مشوی.
 (۱۱). قم: بنه گزیرانم، آج، لب: بنگزیرانیدن.
 (۱۲). قم که. [.....]
 (۱۳). قم: مگر.
 (۱۴). قم: کنندا.

صفحه: ۱۰۴

چون در شدند از آن جا که فرمودشان «۱» پدرشان بنگزیرانید «۲» از ایشان از خدای از چیزی «۳» مگر حاجتی در تن یعقوب که روا کرد آن را و او خداوند علم است به آنچه ما او را آموختیم و لکن بیشترین مردمان ندانند.
 چون شدند «۴» بر یوسف، باز گرفت با او «۵» برادرش را گفت: من برادر توام، در سختی مباش به آنچه ایشان می «۶» کنند.
 چون بیچاره «۷» ایشان را به سازشان، کرد آنچه به آن آب خوردی «۸» ملک دربار برادرش، پس بانگ کرد کننده‌ای «۹» که ای کاروان «۱۰» شما دزدانی.
 گفتند و روی کردند «۱۱» بر ایشان، چه «۱۲» گم کرده‌ای!
 گفتند: گم کرده‌ایم صاع پادشاه و آن را «۱۳» که بیارد آن «۱۴»، بار شتری است و من به آن پایندانم.
 گفتند: به خدا که دانی شما که ما نیامدیم تا فساد کنیم در زمین و ما نبودیم دزد «۱۵».
 گفتند: چه پاداشت بود او را «۱۶» اگر دروغزن

-
- (۱). قم: فرمودند ایشان را.
 (۲). قم: نبود که بگزیراند، آو، بم، آج، لب: بنگزیرانیدن، آب: مستغنی نکرد.
 (۳). آو، بم: چیزی.
 (۴). قم، آو: و چون در شدند.
 (۵). قم: خود.
 (۶). قم: بودند که.
 (۷). قم: ساخت.
 (۸). قم، آو، بم: خورند.
 (۹). قم، آو، بم: بانگ کننده‌ای.
 (۱۰). قم بدرستی که.
 (۱۱). قم: روی فرا کردند.
 (۱۲). قم: چه چیز. [.....]
 (۱۳). قم: راست.
 (۱۴). قم را.
 (۱۵). قم، آو، بم: دزدان.

(۱۶). قم: چیست پاداش او.

صفحه: ۱۰۵

باشی «۱»!

گفتند:

جزای «۲» او آن بود که هر که را یابند «۳» دربار او، آن بود جزایش «۴»، همچنین پاداشت دهیم بیدادگران را. ابتدا بکرد به جوالها «۵» ایشان پیش جوال «۶» برادرش، پس بیرون آورد آن را از جوال «۷» برادرش، همچونین کید کردیم برای «۸» یوسف نگرفتی «۹» برادرش را در طریقت پادشاه الّا آنکه «۱۰» که خواست خدای، برداریم، پایها آن کس که خواهیم و بالای «۱۱» هر خداوند علمی، دانایی «۱۲» هست.

گفتند: اگر دزدی کرد او، دزدی کرد برادری او را «۱۳» از پیش اینکه پنهان داشت «۱۴» یوسف در نفس «۱۵» خود و نکرد آشکارا برایشان، گفت: شما بدی «۱۶» به جایگاه و خدای عالمتر است به آنچه می گوید «۱۷».

[۲۴- ر]

گفتند: ای عزیز؟ او را پدری هست پیر، بزرگ، بگیر یکی «۱۸» از ما به جای او که ما می بینیم تو را از جمله نکوکاران. گفت:

(۱). قم: اگر باشی شما دروغزنان.

(۲). قم: پاداش، آو، بم: پاداشت.

(۳). آو، آن که یافت شود، بم: آن که یافته شود.

(۴). قم: پاداشت او.

(۵). قم: به باردانهای.

(۶-۷). قم: باردان.

(۸). قم: از بهر.

(۹). قم: نبود که بگیرد.

(۱۰). قم: مگر که.

(۱۱). آو، بم: زور، آج، لب: زبر. [.....]

(۱۲). قم: داناست.

(۱۳). قم: پس بدرستی که دزدی کرد برادر او.

(۱۴). قم آن را.

(۱۵). قم: تن.

(۱۶). قم، آو، بم: بتر.

(۱۷). قم: وصف کنی.

(۱۸). قم: فرا گیر یکی را.

صفحه : ۱۰۶

پناه دهیم به خدای که نگیریم» (۱) «آ آن را که یافتیم متاع ما بنزدیک» (۲) «او که ما بس» (۳) «بیدادگر باشیم. چون نوید شدند از او، تنها برفتند رازگویان، گفت مهتر» (۴) «ایشان: نمی‌دانی» (۵) «که پدرتان ها گرفت» (۶) «بر شما عهدی از خدای و از پیش آنچه تقصیر کردی» (۷) «یوسف، نروم» (۸) «از اینکه زمین تا دستوری دهد مرا پدرم یا حکم کند خدا» (۹) «و او بهترین حکم کنندگان است.

قوله تعالی: «وَ جَاءَ إِخْوَهُ يُوسُفَ» چون یوسف - علیه السلام - ممکن گشت و بر سیل نیابت ملک بر سریر ملک بنشست و تدبیر و ترتیب سیاست می‌کرد تا سالهای خصب و فراخی بگذشت و سال جذب» (۱۰) «آغاز کرد، شبی از شبها بفرمود تا برای ملک در میانه شب طعام ساختند. طبّاخان و اصحاب طعام گفتند: ملک عادت ندارد که باین وقت طعام خورد. یوسف گفت: شما ندانی، طعام بسازی، بساختند.

نیم شب ملک از خواب در آمد و گفت: طعامی بیاری، هر چه باشد که مرا گرسنگی غالب شد و می‌گفت: الجوع الجوع. یوسف - علیه السلام - بفرمود تا طعامها که ساخته بودند بیاوردند. او گفت: اینکه طعام کی ساختی! گفتند: درین شب. گفت: چه دانستی که مرا طعام خواهد بایست! گفتند: ما را یوسف فرمود. او را گفت: تو چه دانستی! گفت: من دانستم که امشب اول سالها قحط است و از اسباب قحط، یکی آن بود که خدای تعالی شهوت طعام بیشتر آفریند، من دانستم که تو را بر خلاف عادت، در میان شب طعام باید. بفرمودم تا بساختند. ملک بتعجب فرو

(۱). قم، آو، بم: فرا گیریم.

(۲). قم: متاع خود را نزدیک.

(۳). قم، آو، بم: آنگاه.

(۴). قم: میهین، آو، بم، آج، لب: بزرگشان.

(۵). قم: ای نمی‌دانی.

(۶). قم، آو، بم: فرا گرفت.

(۷). قم، آو، بم: در. [.....]

(۸). قم: پس فراتر نروم، بم: نرویم.

(۹). قم، آو، بم: مرا.

(۱۰). آو، بم، آب، آز و قحط.

صفحه : ۱۰۷

مانند از علم او در هر کاری. چون سال قحط در آمد و آن سال دخلی نبود و بارانی نیامد و نباتی نرست، مردم در آن سال آن ذخیره‌ای که داشتند بخوردند و آنان که ذخیره نداشتند آمدند» (۱) «و از یوسف طعام خریدند به زر و سیم. سال اولشان به زر و درم بفروخت به نرخی که مقرر بود، و سال دوم به حلّی و جواهر. سال سه‌ام» (۲) «به چهار پای از اسب و ستر» (۳) «و شتر» (۴) «و گاف» (۵) «و گوسپند، سال چهارم به بنده و پرستار و ممالیک که داشتند، و سال پنجم به ضیاع و عقار و سرایها و املاک، تا با اهل مصر هیچ چیز» (۶) «از مال نماند، سال ششم چیزی نداشتند، فرزندان را بیاوردند و به او فروختند و طعام بستند، سال هفتم هیچ نماند ایشان را، خود را به یوسف فروختند و همه مردان و زنان» (۷) «بنده او شدند و او ایشان را بخرد و طعام بدادشان تا یوسف را ملکی حاصل شد

که کس را نبوده بود، و خزانه‌ای بنهاد که کس چنان ندیده بود. ملک را گفت: چگونه دیدی صنع خدای و نعمت او! ملک گفت: رأی ما تبع رأی تو است.

و در خبر آورده‌اند که: در اینکه سالهای قحط، یوسف- علیه السلام- طعام سیر بنخوردی. گفتند: چرا چنین کنی! گفت: تا گرسنگان را فراموش نکنم. آنگاه طبّاخان ملک را گفت: در شبان روز «۸» یک بار طعام سازی برای ملک، نماز پیشین تا نماز پیشین. ملک گفت: من گرسنه می‌باشم، چرا بر عادت دو بار طعام نمی‌فرمای «۹» ما را! گفت: تا تو نیز طعم گرسنگی بیابی «۱۰»، درویشان و گرسنگان را فراموش نکنی. گفت نکو رأی دیده‌ای، همچنین باید کردن «۱۱»، از آنگه عادت شد که ملوک یک بار خوان نهند در شبان روز «۱۲»، و چون قحط عام شد، در دیار و اقطار و نواحی زمین به کنعان نیز برسد و یعقوب را [۲۴-پ] و فرزندان او را رنج عظیم رسید. چون شنیدند که در همه ولایات «۱۳» طعام جایی نمی‌توان یافتن «۱۴» الا بتزدیک عزیز مصر،

(۱). قم: بیامدند.

(۲). قم: سوّم، آو، بم: سیّم.

(۳). آو، بم، آب: استر.

(۴). قم: آو، بم: اشتر.

(۵). همه نسخه بدلها: گاو.

(۶). قم: هیچیز.

(۷). آو، بم: آب جمله.

(۸). قم: شباروز، آو، بم، آب: شبانه روزی.

(۹). آو، بم، آب، آج، لب: نفرمایی.

(۱۰). آج، لب و.

(۱۱). قم: همچنین کن، آو، بم، آب: همچنین باید کرد. [.....]

(۱۲). قم: شباروز، آو، بم، آب، آز، شبانه روزی.

(۱۳). قم: ولایت.

(۱۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: یافت.

صفحه: ۱۰۸

پسران را گفت: لا بدّ است شما را از آن که به مصر روی و چیزی که «۱» میسر شود از بضاعت ببری و پاره‌ای طعام بیاری. ایشان را گسیل کرد و بنیامین «۲» را- برادر یوسف را- از مادر نزد خود باز گرفت که او غم یوسف به او گساردی «۳» و ده پسر را گسیل کرد و منزل ایشان به عنرات «۴» بود از زمین فلسطین به غور شام، و «۵» بدوی بودند و چهار پای داشتند و یوسف- علیه السلام- منتظر می‌بود مقدم ایشان را. ایشان چیزکی بساختند که آلت شبانان باشد از ماستینه «۶» و ترف و گلیمی چند و پاره‌ای پشم رنگ- کرده، برگرفتند و روی به مصر نهادند.

عبد الله عیّاس گفت: بضاعت ایشان ادیم بود و نعلها «۷». قتاده گفت: درم داشتند دربار «۸» تعبیه کرده، و ذلک قوله تعالی: وَ جَاءَ إِخْوَهُ يُوسُفَ، آمدند برادران یوسف. گفتند: «اخوة»، برادران نسب باشند، و «اخوان» برادران مودّت. فَ دَخَلُوا عَلَيْهِ، در پیش او شدند. فَ عَرَفَهُمْ، یوسف- علیه السلام- ایشان را بشناخت و ایشان او را نشناختند.

عبد الله عتّاس گفت: میان آن که ایشان یوسف را به چاه افکندند «۹» و تا اینکه روز که با پیش یوسف رفتند «۱۰» به مصر، چهل سال بود، برای آن باز نشناختند او را. و گفتند: برای آن او را نشناختند که او را کودکی «۱۱» طفل رها کرده بودند، چونش بدیدند «۱۲»، پادشاهی را دیدند بر سریر ملک بر مرتبت «۱۳» پادشاهی در زی پادشاهان مصر، جامه‌های «۱۴» گرانباه پوشیده و تاج زر مرصع به انواع جواهر بر سر نهاده، طوقی زرین در گردن کرده.

(۱). همه نسخه بدلها: چیزی که.

(۲). قم: ابن یامین.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: گذاردی.

(۴). قم: بعراق، آو، بم: بغزیات، آب، آز، بغزیات، مل: عرفات، آج: بعیر باب.

(۵). قم ایشان.

(۶). آج: ماسینه.

(۷). قم: نعال.

(۸). آو، بم: پای، آج: درباری، لب: در بادی.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: انداختند.

(۱۰). قم: شدند.

(۱۱). قم: کودک. [.....]

(۱۲). قم: چون بدیدندش، آو، بم، آج: چون بدیدند.

(۱۳). همه نسخه بدلها: مرتبه.

(۱۴). قم: جامه.

صفحه : ۱۰۹

و گفته‌اند: برای آن نشناختند او را که او برقع به رو «۱» فرو گذاشته بود. و گفتند:

برای طول عهد که میان ایشان شست «۲» سال بود. و بعضی حکما گفتند: برای آن او را نشناختند که، معصیت، نکره بار آرد و دیده شناخت را تاریک کند. چون یوسف در ایشان نگرید و با ایشان سخن گفت، و ایشان به زبان عبرانی با او سخن گفتند، یوسف- علیه السلام- چنان نمود که شما را نمی‌شناسم، گفت: شما چه مردمانی!

گفتند: ما جماعتی شبانانیم، ولایت ما را قحط رسیده است و ما آمده‌ایم تا ما را طعامی فروشی. یوسف گفت: نباید تا «۳» شما جاسوس باشی، آمده‌ای تا ملک من بنگری و عورات ولایت من نشان کنی! گفتند: لا- و الله؟ که ما جاسوس نه‌ایم، و لکن ما برادرانیم و ما را پدری پیر هست پیغامبری از پیغامبران خدای یعقوب گویند او را. گفت: شما چند برادر بودی! گفتند: ما دوازده برادر بودیم. گفت: اکنون چندی! گفتند: ما یازده مانده‌ایم. گفت: آن یکی کجا رفت! گفتند: روزی با ما به بیابان آمد، آن جا هلاک شد. گفت: آن دیگر کجاست! گفتند: پدر ما آن برادر را از همه دوست تر «۴» داشتی، چون او غایب گشت از پدر، اینکه برادر را بیادگار او از چشم فرو نگذارد برای آن که برادر او بود «۵» از مادر. یوسف گفت: کیست که گوی «۶» دهد برای شما که چنین است که شما می‌گوی! گفتند: ایها الملک؟ ما درین شهر غریبیم و کس ما را نشناسد. یوسف- علیه السلام- گفت: من آنکه دانم که شما راست می‌گوی که آن برادر را که گفتم بر پدر است از اینکه نوبت او را با خود بیاری.

و ذلك قوله: وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ قَالَ اِثْنُونِي بِأَخٍ لَّكُمْ مِّنْ أَيْكَمِ. «جهاز» متاع فاخر باشد که از شهری به شهری برند، و مرد «۷» مجاهز از اینکه جا «۸» گویند، و منه جهاز المرأة. حق تعالی گفت: چون ساز برادران بکرد و طعام بداد ایشان را، چون

(۱). قم، بم، آج، لب: به روی، آو، آب، آز: بر روی، مل: که معصیت نکرده او را که او برقع به روی.

(۲). آو، بم، آب، آز، مل، آج، لب: شصت.

(۳). قم: که.

(۴). همه نسخه بدلها: دوستر.

(۵). قم: هم از آن مادر بود.

(۶). آو: گواهی، بم، آب، آز، مل، آج، لب: گواهی.

(۷). آج، لب را.

(۸). آج: آن جا.

صفحه: ۱۱۰

بخواستند آمدن، گفت: آن برادر را که گفتم، با خود «۱» بیاری تا من کیل شما تمامتر بدهم. وَأَنَا خَيْرُ الْمُتَزِلِّينَ، ای، المضيفین، و شما می‌دانی که من بهترین مهمان دارانم.

فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ، اگر او را نیاری، شما را بنزدیک من کیل نیست [۲۵- ر]

و روی طعام دادن نیست و نیز پیرامن «۲» مگردی.

ایشان جواب دادند: سَنَرَاوُدُ عَنْهُ أَبَاهُ، بکوشیم و چاره سازیم تا او را از پدر بخواهیم و آنچه توانیم در اینکه معنی به جای آریم. وَقَالَ لِفَتِيَانِهِ، اهل کوفه «لفتیانه» خواندند و باقی قراء: «لفتیته» و هما جمعان، کالاحوه و الاخوان. و تفسیر «بضاعت» بگفتیم. و «رحال»، جمع رحل باشد.

آنگه غلامان خود را فرمود و عاملان را که: آن چیزی که ایشان آورده‌اند در میان بار ایشان کنی تا چون با خانه شوند متاع خود بشناسند، ایشان را به باز آمدن داعی قویتر باشد که دانند که طعام رایگان داده‌اند ایشان را. و گفته‌اند: برای آن فرمود که متاع ایشان در میان بار ایشان کنند «۳» که گفت: نباید که به علت آن که چیزی ندارند باز مانند «۴»، اگر خواهند تا بیایند نتوانند. گفت: بضاعت ایشان با ایشان دهی پوشیده، و برای آن «لعل» در دو جایگاه بگفت که، هر یک از آن «۵» مجوز بود غیر مقطوع علیه، پس حرف ترجیحی و اشفاق در او برد.

و بعضی دگر گفتند: برای آن بضاعت ایشان رد کرد با ایشان تا بدانند که استعدادی برادر نه برای طمع است در مال ایشان. بعضی دگر گفتند: برای آن رد کرد که روا نداشت که پدر را و برادران را طعام ببها دهد، و خزاین زمین در دست او.

بعضی دگر گفتند: برای آن رد کرد که، دانست که دیانت یعقوب او را رها نکند که آن بضاعت آن جا باز گیرد، ایشان را باز پس فرستد تا بضاعت باز پس برند.

ایشان از آن جا برفتند، چون به خانه رسیدند، پدر گفت: چون بودی و احوالتان چون بود! گفتند: ای پدر؟ ما از بر مردی می‌آیم که فضل و کرم او را وصف ندانیم

(۱). قم: خویشتن.

(۲). آو، آج، لب: پرامن، همه نسخه بدلها من.

(۳). قم: کنی، آو، بم، آز، آج، لب: نهند. [.....]

(۴). آج، لب و.

(۵). قم: ایشان.

صفحه: ۱۱۱

کردن، و با ما آن کرد از انعام و اکرام که اگر یکی بودی از فرزندان یعقوب همانا بیش از آن نکردی؟ گفت: پس برادران کجاست شمعون که با شما نیست! گفتند:

ملک مصر او را بگرو دارد تا ما باز پس شویم و بنیامین (۱) را از اینکه نوبت با خود ببریم. گفت: او چه داند که شما را برادری هست! گفتند: ما گفتیم. گفت:

چرا گفتی! گفتند: برای آن که ما را به جاسوسی متهم کردند، چون ما شرح حال خود بگفتیم و او می پرسید، ما حدیث برادر کردیم. گفت: اگر راست می گوی، در اینکه نوبت دیگر او را با خود بیاری و آن قصه که آن جا رفت با پدر بگفتند، آنکه پدر را در آن (۲) گرفتند که بنیامین (۳) را با ما بفرست.

و ذلک قوله: فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَىٰ أَبِيهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ، ای پدر منع کردند کیل از ما- و گفته‌اند: اینکه برای آن گفتند تا تحریض کنند پدر را بر فرستادن برادر با ایشان. اکنون برادر ما را با ما بفرست، نکتل، تا کیل تمام بیاریم. جمله قرآ «نکتل» خواندند به «نون» خبرا عن انفسهم، و حمزه و کسائی، «یکتل» خواندند به «یا» خبرا عن أخیهم. و کال الطعام و اکتال، فعل و افتعل گفتند: به یک معنی باشد، و گفتند: کال لغیره و اکتال لفسه، کما یقال: خبز و اختبز (۴)، و شوی و اشتوی، یعنی تا او نیز به نصیب خود کیلی بیارد. و إِنَّا لَهُ لِحَافِظُونَ، و ما او را نگاه داریم، برای آن گفتند که ایشان به کار یوسف متهم بودند، گفتند: ما او را نگاه داریم و آنچه در کار یوسف تقصیر کردیم، در کار او و حفظ او و مراعات او به جای آریم.

قال هیل آمَنُکُمْ عَلَیْهِ- الایة: یعقوب گفت- علیه السّلام: ایمن باشم بر او؟ صورت، استفهام است و مراد نفی، یعنی ایمن «۵» نباشم مگر چندان که «۶» بر یوسف. و اینکه بر سیبل توبیخ گفت، آنکه گفت: فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا، علی تقدیر فالله خیر کم حافظا. و نصب او بر حال است، و حمزه و کسائی و حفص، علی خلاف عنه حافظا خواندند، و باقی قرآ، حفظا بی «الف»، و نصب او علی التمییز «۷» باشد. وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، حق تعالی گفت: یوسف را به برادران سپردی، ضایع کردند او را

(۳-۱). قم: ابن یامین.

(۲). قم: در میان.

(۴). آو، بم، آب، آز: اخبر و اختبر، آج: خبر و اختبر.

(۵). قم: آمن.

(۶). همه نسخه بدلها: چنان که.

(۷). آو، بم، مل، آج، لب: تمیز.

صفحه: ۱۱۲

[۲۵-پ]

و بنیامین را به من سپردی فی قولک: فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا، یوسف بر سری با او «۱» با تو دادم تا بدانی که من خدایی‌ام که آنچه به من سپارند ضایع نشود، وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، و او رحیمتر از همه رحیمان است.

وَ لَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ، آنکه چون متاع و بار خود بگشادند، متاع خود دیدند برمت که «۲» در میان بار بود، و قوله: رُذِّتْ إِلَيْهِمْ، در جای نصب است، بگونه مفعول الثانی لوجدوا، ای مردوده‌ی الیهم. قَالُوا يَا أَبَانَا، گفتند: ای پدر ما؟ ما بُغِيَ، ما چه جویم و چه خواهیم پس از اینکه که اینک مرد کرد! از کرمش ما را طعام بداده است و متاع ما با ما داده، و اینکه برای آن گفتند تا دل پدر نرم کنند بر آن که بنیامین را با ایشان بفرستد. و «ما» استفهامی است و معنی او جحد، یعنی چیزی دگر نماند که کار ما بر آن موقوف باشد و ما از تو چیزی دگر نمی‌خواهیم، چه ما را برای «۳» اینکه نوبت اینک که داریم کفایت است. هَذِهِ بَضَاعَتُنَا، اینک بضاعت ماست که با ما داده‌اند. وَ نَمِيرُ أَهْلُنَا، و برای اهل خود طعام آریم، یقال: ما رهم می‌رهم میرا اذا اتاهم بالطعام من بلد غیر بلده و غارهم یغیرهم «۴» ایضا، و الغیره «۵» و المیره، الطعام، و امتر یمتار امتیارا، مثله قال الشاعر:

بعثتك ما یرا فذهبت حولا متی یأتی «۶» غیاثک من تغیث «۷»

و قال آخر:

أتی قریه فیها کثیرا طعامها کعقر «۸» التراب کل شیء یمیرها
و برای اهل خود طعام آریم. وَ نَحْفَظُ أَخَانَا، برادر بنیامین را نگاه داریم، وَ نَزْدَادُ کَیْلِ بَعِیرٍ، و کیل یک شتر وار بیفزاییم به نصیب او که اینک کیلی اندک است، و اینک جمله بر سیل مرادوت می‌گفتند، و مرادوت ایشان اینک بود که خدای تعالی حکایت کرد از ایشان در اینک آیت.

قال لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ، یعقوب - علیه السلام - گفت: نفرستم او را با شما تا مرا

(۱). آب، آز: بر سر او، آج، لب: با او.

(۲). مل: همچنان، آج: پر هست.

(۳). قم: در اینک.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: یغیرهم.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب: العیره.

(۶). آب، آز: تأتی. [...]

(۷). قم، آو، بم، آج، لب: یغیث.

(۸). بم، آب، آز، آج، لب: کعقر.

صفحه: ۱۱۳

و یقینی بندهی «۱» از عهد و پیمان و سوگند به خدای که او را با نزدیک من آری، آنکه استثنا کرد، گفت: إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ، الا که گرد شما در آیند، و اینک کنایتی است از آن که الای که خدای تعالی شما را فرو گیرد به هلاکی، چنان که گفت:

إِنْ هُوَ اللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ «۲»، یا جز خدای تعالی، و معنی آن که: به اختیار خود او را رها نکنی و ضایع نکنی جز که کار از دست شما بشود. اینک قرار بدادند و اینک شرط بکردند. و در کلام حذفی هست، و التقدیر: فاجابوه الی ما التمسه من ایتاء الموثق.

فَلَمَّا آتَوْهُم مِّوْثِقُهُمْ، چون سوگند بخوردند و آنچه او خواست بکردند از عهد و پیمان و سوگند به خدای، او دگر باره- اعنی یعقوب- بر سری خدای را گواه کرد و گفت:

وَ اللَّهُ عَلَيَّ مَا تَقُولُ وَ كَيْلٌ، و خدای بر آنچه ما می‌گوییم و کیل ای شاهد و حفیظ، گواه است و نگاهدار. و بعضی دگر گفتند: کفیل، پایندان است.

عبد الله عباس گفت، اینکه وثیقه و سوگند که بر سری ایشان را داد، آن بود که گفت: بگوی «۳» به حق محمد مصطفی - صلی الله علیه و آله «۴»- که خیانت نکنی «۵».

ایشان به حق محمد سوگند بخوردند.

آنکه چون خواستند تا «۶» بیایند، ایشان را وصایت کرد و گفت: یا بنی، ای پسران من؟ چون به مصر رسی همه به یک بار بجمع به یک دروازه در شهر مروی. و ادخلوا من أبوابٍ مُتَفَرِّقَةٍ، و از درهای پراکنده در شوی. گفتند: برای آن گفت که ایشان یازده برادر بودند، نکو روی، تمام قامت، مردان نیک. گفت تا چشم بد در ایشان نرسد.

آنکه گفت: نه آن که اگر خدای خواهد که شما را چیزی رساند اینکه که من گفتم سود دارد و غنا کند، و قوله: مِنْ اللَّهِ، «من» تبیین راست «۷»، و قوله: مِنْ شَيْءٍ، «من» زیادت است مؤکد نفی. إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ، «ان» به معنی «ما» ی نفی است، حکم نیست مگر خدای را- جل جلاله [۲۶- ر]، بر او توکل کردم و توکل

(۱). قم: ندهی، آب، آز: بندهید.

(۲). سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰.

(۳). آب، آج، لب: بگویید.

(۴). قم، آز: صلی الله علیه و آله، آو، بم: علیه السلام.

(۵). آب، آز: نکنیم.

(۶). قم: که.

(۷). قم: تبیینی است.

صفحه: ۱۱۴

کنندگان بر او توکل کنند.

و مصر را چهار دروازه بود، ایشان پراکنده شدند و به هر چهار دروازه در مصر شدند، چنان که یعقوب فرموده بود. ما کان یغنی عَنْهُمْ مِنْ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ، از خدای تعالی هیچ غنا نکرد آن دخول ایشان از درهای پراکنده مگر حاجتی که در دل یعقوب بود که آن حاجت روا شد، و آن شفقت پدران بود بر فرزندان و ترس و اندیشه او از چشم بد.

آنکه یعقوب را وصف کرد به علم، گفت: او عالم بود به آنچه ما او را آموختیم، و گفتند: حافظ بود آن علم را که ما آموختیم او را، و گفتند: عامل بود بر آنچه عالم بود به آن، یعنی بر علم عمل کردی و لکن بیشتر مردمان ندانند اینکه حال.

و لَمَّا دَخَلُوا عَلَيَّ يَوْسُفَ، چون برادران به مصر رسیدند و در نزدیک یوسف شدند و گفتند: ایها العزیز آن چنان که فرمودی بکردیم و آن برادر را که خواستی بیاوردیم. گفت: نکو کردی و صواب کردی و پاداشت اینکه از من بیایی.

آنکه بفرمود تا ایشان را جایی فرود آوردند و اکرام کردند و مهمانداری فرمود ایشان را، و بفرمود تا برای هر دو برادر خوانی بیاوردند «۱» در پیش ایشان بنهادند، بنیامین تنها بماند، گفت: اگر برادر من یوسف بر جای بودی، با من بنشستی و من تنها نبودمی.

اینکه می گفت و می گریست. یوسف - علیه السلام - گفت: خواهی تا من برادر تو باشم! گفت: تو خود پادشاهی و عزیز مصری، و لکن مرا به جای او کس نباشد. گفت: اکنون تا تنها نباشی، خیز بر من آیی «۲» و با من نان بخور، و او را بر سریر برد و با خود بنشانند تا با او طعام خورد. چون شب را «۳» به طعام بنشستند، هم چنین کرد. چون وقت خفتن بود برای هر دو برادر از ایشان بستری بگستردند، بنیامین «۴» تنها ماند، گفت «۵»: با من به جامه من در آی، و او را با خود بخوابانید. بر دگر روز گفت: ای فرزندان یعقوب؟ من شما را جفت می بینم و همه را با یکدیگر الف «۶» می بینم «۷»،

(۱). بم، آب، آز، آج و.

(۲). همه نسخه بدلها: آی.

(۳). قم: در آمد.

(۴). قم: ابن یامین.

(۵). همه نسخه بدلها تو. [.....]

(۶). آز، لب: الفتی.

(۷). قم: می یابم.

صفحه : ۱۱۵

جز اینکه فرد «۱» را که او تنهاست و یار ندارد، من او را با خود گرفتم تا پی من می باشد. و ایشان را جایی باز کرد «۲» و اجرا بفرمود ایشان را «۳»، و بنیامین را با خود گرفت، و ذلک قوله: آوی إليه أخواه، یقال: اویته الی نفسی، ای ضممته الی فآوی ای انضم. چون به خلوت با او بنشست، گفت: نام تو چیست! گفت: ابن یامین.

گفت: ابن یامین چه باشد! گفت: ابن المثلک، پسر مرد مصیبت رسیده. گفت: چرا چنین نام نهاد پدر «۴» تو را! گفت: برای آن که چون من بزادم، مادرم با پیش خدای شد. گفت: مادرت که بود! گفت: راحیل بنت لیان بن ناحور. گفت: هیچ فرزند داری! گفت: ده پسر دارم. گفت: چه نام است ایشان را! گفت: یکی را «بالعا» «۵» نام است و یکی را «اخیرا» «۶» و یکی را «اشکل» و یکی را «احیا» «۷» و یکی را «خیر» و یکی را «نعمان» و یکی را «ارد» و یکی را «ارس» و یکی را «حبتم» و یکی را «میتم». گفت: اینکه چه نامهاست! گفت: اشتقاق اینکه نامها از احوال برادر یوسف گرفته ام:

اما «بالعا» «۸»، از آن جا گرفتم که او ناپیدا شد، کان الارض ابتلعت، پنداشتی زمین او را فرو برد.

و اما «اخیر» «۹» را برای آن که او بکر فرزندان مادرم بود، یعنی اول فرزند بود او را.

و اما «اشکل»، برای آن که همشکل «۱۰» بود و از مادر و پدر من بود و همسن من بود.

و اما «خیر» «۱۱»، برای آن که او بهینه ما بود هر کجا بودیم.

و اما «نعمان»، برای آن که او متنعم و با ناز بود بنزدیک مادر و پدر.

و اما «ارد»، برای آن که او در میان [۲۶- پ]

ما چون ورد بود، یعنی گل.

(۱). همه نسخه بدلها: مرد.

(۲). قم: راست کرد.

- (۳). قم: فرمودشان.
 (۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: نهادند.
 (۵-۸). آو، بم، آب، آز: بلعا.
 (۶). قم: اخیرا.
 (۷). قم، آو، آب: اخیا.
 (۹). قم: احیرا، آو، بم، آب، آز، آج، لب: اخیرا.
 (۱۰). همه نسخه بدلها من.
 (۱۱). آب و اما احیا.

صفحه : ۱۱۶

و اما «ارس» (۱)، برای آن که بمنزلت رأس بود و سر بر تن.
 و اما «حیتم» (۲)، برای آن که گمان ما و امید ما آن است که او حی است و زنده.
 و اما «میتم» (۳)، برای آن که اگر او را باز بینم خورمی (۴) من آنکه تمام شود.
 یوسف - علیه السلام - گفت: خواهی تا من برادر تو باشم به بدل برادرت! گفت:
 یا عزیز؟ چون تو برادر که را باشد! و لکن اگر تو برادر من شوی (۵)، چگونه برادر من باشی، و تو را یعقوب و راحیل نزاده‌اند! عند
 آن یوسف - علیه السلام - بگریست و برقع از روی دور کرد و گفت: إِنِّي أَنَا أَخُوكَ، من یوسفم برادر تو و تو با ایشان هیچ مگوی و
 پوشیده‌دار. فَلَا تَبْتَسْ، ای لا تکن فی بؤس و شدۀ و حزن، دلتنگ مباش و بر تو سخت مباد آنچه برادران با تو و برادرت کردند.
 وهب متبه گفت: او آنکه اعلام نکرد او را که من یوسفم و پیش از اینکه بگفت که: أَنَا أَخُوكَ، من تو را برادرم، یعنی به جای
 برادرم، و قول اول درست تر است.
 آنکه بفرمود تا ساز ایشان بکردند و برگشان بساختند و برای هر برادری شتر واری گندم بفرمود، و برای ابن یامین همچونین
 شتر واری گندم بفرمود، آنکه بفرمود تا سقایه در رحل ابن یامین نهادند، و ذلک قوله: فَلَمَّا (۶) أَنَا أَخُوكَ، من برادر توام، ابن یامین
 سخت شادمانه (۱۰) شد به دیدار او و خدای را شکر گزارد (۱۱)، و یوسف را گفت: من به هیچ وجه از تو مفارقت نکنم. گفت: پس
 چگونه

- (۱). بم، مل، آج: آرس.
 (۲). بم، آب، آز، آج: حیثم. [.....]
 (۳). آب، آز، میثم: میثم.
 (۴). همه نسخه بدلها: خرمی.
 (۵). مل هیچ مگو و پوشیده و تو را یعقوب و راحیل.
 (۶). اساس: و لَمَّا، که با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد. (۷-۸-۹). قم: ابن یامین.
 (۱۰). آو، بم، آب، آز، آج، لب: شاد.
 (۱۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: کرد.

صفحه: ۱۱۷

باشد احوال پدر که او را تسلی از من به دیدار تو بود! تو نیز اینکه جا باز ایستی! گفت:

فرج او نیز نزدیک است. گفت: اینکه میسر نشود الا به تهمت که آن بر تو نیکو نباشد، و آن تهمت دزدی باشد. گفت: همه رنجی تحمل کنم اندی^(۱) که از تو جدا نشوم. و اینکه قول بعید نیست برای آن که بر اینکه وجه سؤال سایل ساقط شود که گوید: چگونه روا باشد که او برادر را متهم کند به دزدی از وجهی که او نداند و غم و دلتنگی بر او^(۲) راه دهد! و چون بر اینکه جمله^(۳) باشد، اینکه سؤال لازم نیاید.

اما سؤال که گویند: چگونه روا باشد که او غم پدر بیفزاید با آن که داند که تسلی پدر به دیدار ابن یامین است او را باز گیرد تا پدر رنجورتر شود! جواب از اینکه، آن است که گوئیم: یوسف - علیه السلام - اینکه به فرمان خدای^(۴) کرد، نه از خویشتن، و خدای تعالی خواست که کار یعقوب و محنت او بنهایت رسد تا برسد که هر چیز که آن بغایت رسد، برسد، چنان که شاعر گفت:

إذا تم امر دنا نقصه توقع زوالا إذا قبل تم
و دیگری گفت^(۵):

إذا الحادثات بلغن المدی و کادت لهنّ تذوب^(۶) المهج

و حلّ البلاء و قلّ العزا و عند^(۷) التناهی یکون الفرج

و منه

قوله - علیه السلام: اشتدی ازمه تنفرجی

، سخت شوای سختی تا بشوی، وای تنگی تا گشاده شوی.

اما: «صواع» و «صاع» و «سقاییت»^(۸)، اشتباهند و مفسران در او خلاف کردند:

بهری^(۹) گفتند، شکل سقراقی^(۱۰) بود که او به آن آب خوردی، زرّین^(۱۱) - اینکه قول ابن زید

(۱). آج، لب: آن دمی.

(۲). قم: به او.

(۳). آج: حمل.

(۴). همه نسخه بدلها تعالی.

(۵). آب، آز، آج، لب شعر.

(۶). آو، بم: یدوب، آز: یتدوب.

(۷). قم، آب، آز: فعند. [.....]

(۸). مل: سقا.

(۹). آج، لب: بعضی.

(۱۰). آب، آز، مل، لب: سقراقی، قم، در حاشیه افزوده: یعنی مشربه بود.

(۱۱). مل: ذرّین، آز: زترین.

صفحه : ۱۱۸

است. و گفتند: سیمین بود. و گفتند «۱»: شکل چهار یکی «۲» بود سیمین. و بعضی دگر گفتند: شکل کاسی بود زرین «۳»، جوهری گرانمایه در میان او. ملک به آن آب خوردی چون طعام عزیز شد برای عزت طعام و حرمت او به اینکه سقایت می‌پمودند.

[۲۷- ر]

و «رحل»، متاع مسافر باشد و بنگاه او. ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ ای نادى مناد، پس منادى ندا کرد، للايدان «۴»، و هو الاعلام واللقاء فى الاذن، پس منادى ندا کرد که: ای کاروانیان؟ شما دزدانی و دزد آن باشد که چیزی از حرزی بر گیرد که نه او را باشد بر خفیه «۵» و پوشیدگی، اما «۶» در شرع تا به مقداری معلوم نرسد، بر فاعلش «۷» قطع واجب نبود- و بیان اینکه رفته است در سورة المائدة. امّيا، جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ، تعريض برادر نباشد به دزدی برای آن که وجود «صاع» در رحل او محتمل بود وجوه را حمل کردن بر دزدی بی دلیلی وجه ندارد، و گناه آن کس را بود که اینکه حمل کند.

و اما ندای منادی بی اذن و دستوری او بود، و اگر چه جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ به فرمان و علم او بود، در او چند قول گفتند: یکی آن که: منادى ایشان را نشناخته «۸»، چون صواع بر جای ندید «۹»، گفت: شما دزدی، بر سیل خبر «۱۰»، و گفتند: مراد استفهام است، و حرف استفهام برای آن بیفکند که حال بر او دلیل کرد، برای آن که ایشان را نیز قطعی نبود، و آن جا که قطع «۱۱» نباشد استفهام نیکو بود.

و گفتند، مراد آن است که: انکم تشبهون السراق، شما با دزدان مانی «۱۲»، و معنی آن که: همانا شما دزدیده باشی اینکه صواع. و گفتند، مراد آن بود که: شما دزدانی که یوسف را از پدر بدزدیدی، و اینکه قول بعید است برای آن که لایق اینکه حال نیست، و بدین جای در خور نیست.

(۱). آو، بم، آو، آز، آج بر.

(۲). بم، آج: خارکی، لب: چارکی، آز: چادرکی.

(۳). آو: رزین، مل، آز: ذرین.

(۴). قم: نادى مناد، من الايدان.

(۵). مل: به حقیقت.

(۶). آب، بم: ولها.

(۷). آو، بم، آج، لب: فاعلین.

(۸). همه نسخه بدلها: نشناخت.

(۹). آب، آز: بدید.

(۱۰). آب، آز: خیر. [.....]

(۱۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: قطعی.

(۱۲). آب، آز، مل، آج، لب: مانید.

صفحه : ۱۱۹

ایشان گفتند: ما ذا تَفْقِدُونَ، چرا چنین می‌گوی و چه مفقود کرده‌ای! و ذلك قوله: قَالُوا وَ أَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ، گفتند: یعنی برادران یوسف.

وَ أَقْبَلُوا، «واو» حال است.

عَلَيْهِمْ، علی اصحاب یوسف در آن حال که روی در ایشان نهادند و گفتند: چه گم کرده‌ای، ایشان گفتند: نَفَقْدُ صُوعِ [الْمَلِكِ] «۱»
وَ لِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ، و آن را که آن با میان آرد شترواری گندم بدهیم، وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ، و من به آن پایندانم «۲». اینکه منادی
گفت که او مهتر آن کیلان و کسانی بود که تولای آن کار می کردند. و الزعیم، و الضمین و الکفیل و القبیل، واحد، قال الشاعر «۳»:

فلست بآمر فیها بسلم «۴» و لکننی علی نفسی زعیم

و «زعیم» «۵»، رئیس قوم باشد برای آن که او ضامن جریره «۶» ایشان باشد، چنان که لیلی اخیلیه «۷» گفت:

حتی اذا برز اللواء رأیته یوم اللقاء علی الخمیس زعیما «۸»

و مصدره: الزعامة، و اصله: الزعم و الزعم، الذی هو القول لأن الزعیم هو القايل عنهم و الذاب عن حریمهم.

ایشان در اینکه معنی سوگند خوردند و از اینکه حال تبرا کردند، بقولهم: تالله، به خدای سوگند خوردند، و اصل اینکه «با» است،
آنکه «واو»، آنکه «تا»، يقال:

حلفت بالله و تالله لأفعلن- کذا، آنکه «واو» از «تا» بدل کنند و فعل با او بیفکنند، يقال: و الله لأفعلن، آنکه «تا» از او بدل کنند، و
«با» «۹» عامتر است برای آن که در ظاهر و مضمهر شود «۱۰»، يقال بالله و بحیاتک و بک و به. اما «واو» در ظاهر شود، در مضمهر
نشود، يقال: و الله، و لا يقال: وک، و وه «۱۱»، آنکه «تا» از همه خاصتر است برای آن که در یک اسم شود و آن «الله» است، يقال:
تالله، و لا يقال: تا الرحمن و لا تره

(۱). اساس ندارد، با توجه دیگر نسخه‌ها و معنی عبارت آورده شد.

(۲). آج: یا بنده‌ایم.

(۳). مل شعر.

(۴). قم: بلم، آو، بم، آز، آج، لب: مسلم، مل: مسلم.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج، مل قوم.

(۶). آج: جریده.

(۷). بم، آز: احلیه، آج: اصله.

(۸). اساس: زعیما، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آو، بم، آب، آز: تا.

(۱۰). قم در مظهر و در مضمهر شود.

(۱۱). قم، آو، بم: وه، آب، آز: وه.

صفحه : ۱۲۰

الکعبه. گفتند: به خدای که شما دانی که ما نه به آن «۱» آمده‌ایم تا در زمین فساد کنیم، یعنی راه زنیم، لقوله: وَ یَسْعَوْنَ فِی الْأَرْضِ
فَسَادًا «۲» ...، وَ مَا کُنَّا سَارِقِينَ، و ما دزد نبوده‌ایم.

قَالُوا فَمَا جَزَاؤُهُ إِنْ کُنْتُمْ کَاذِبِينَ، گفتند: چه جزا و پاداشت بود آن را، یعنی آن دزدی را [۲۷-پ]

یا آن کار که ذکر آن می‌رفت اگر دروغ گوی!

ایشان گفتند: جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ، و تقدیر آن است که:

جَزَاؤُهُ استرقاق من وجد فی رحله فهذا الجزاء. جَزَاؤُهُ، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه لوضوح «۳» الکلام و دلالة الحال علیه، گفت «۴»: جزای او آن بود که آن را که اینکه صاع «۵» در رحل او بیابند، بندگی کند خداوند صاع «۶» را، اینکه جزای چونین «۷» جزای او باشد.

و وجهی دگر گفتند، و آن آن است که: جَزَاؤُهُ مبتدا باشد، مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ مبتدای دوم باشد، فَهُوَ جَزَاؤُهُ، ای الاسترقاق جزاؤه - و اینکه جمله در جای خبر مبتدای دوم باشد. و از استرقاق بهو کنایت برای آن کرد که حال بر او دلیل کرد.

و وجهی دگر آن است که: جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ عندنا فهو كجزائه عندكم، گفت: جزای آن کس که در رحل او یابند اینکه صاع، آن است که او را بنده آن کنند که خداوند صاع «۸» است، همچنان که بنزدیک شما هست، یعنی در اینکه حکم از میان ما و شما خلاف نیست. و قوله: مَنْ وُجِدَ، «من» محتمل است دو وجه را: یکی آن که موصوله باشد، و یکی آن که مجازات را باشد، نبینی «۹» که در جواب او «فا» می‌آید فی قوله: فَهُوَ جَزَاؤُهُ. كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ، چنین جزا دهیم ستمکاران را. اینکه حکایت قول ایشان است که گفتند: ما جزای هر ظالمی چنین کنیم «۱۰» و در تأویل آیت دو وجه گفتند: یکی آن که اینکه حکم، اعنی استرقاق السارق

(۱). آو، بم، آج: برای. [.....]

(۲). سوره مائده (۵) آیه ۶۴.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: لوضع.

(۴). قم، مل: گفتند.

(۵-۶). آو، آج: متاع.

(۷). همه نسخه بدلها: چنین.

(۸). آب، آز: متاع.

(۹). مل: نمی‌بینی.

(۱۰). مل: دهیم.

صفحه: ۱۲۱

در شرع پیغامبری بود از پیغامبران، و گفتند: عادت ملوک ایشان بود بر سبیل عقوبت، لقوله: ما كان لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ، ای فی عادة الملک.

آنکه بفرمود تا بارهای ایشان جستن گرفتند و ابتدا به باردان «۱» برادرانش بکردند پیش از وعاء ابن یامین «۲»، آنکه چون به وعاء او رسید، از وعاء او بیرون آوردند، و ذلک قوله: ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا، و برای آن به لفظ تأنیث گفت - با آن که صواع مذکر است - که رد کرد با معنی و آن سقاییت است. و زجاج گفت: صواع یدکر و يؤنث. و از اینکه جا گفت: وَ لَمَنْ جَاءَ بِهِ، و لم يقل: بها، و مثله قوله: الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ «۳»، ای فی الجنة، ذهب الی المعنی، و قوله: وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أَلِی قَوْلِهِ: فَارزُقُوهُمْ مِنْهُ «۴» كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ، دلیل آن می‌کند که آن به امر خدای بود. گفت:

همچونین «۶» ما کید کردیم، یعنی تدبیر ساختیم برای یوسف. عبد الله عباس گفت:

صنعنا. ربیع گفت: الهمنا. ابن‌النباری گفت: اردنا. ما كان لِيَأْخُذَ أَخَاهُ «ما» نفی است و «لام»، مؤکد نفی است، کقولہ تعالیٰ: ما كان الله لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ «۷»...، و ما كان الله لِيُعَذِّبَهُمْ «۸»...، و ما كان الله لِيُطِيعَكُمْ عَلَىٰ الْغَيْبِ «۹» فِي دِينَ الْمَلِكِ، ای فی سلطانه، و قیل: فی طاعة الملك. و برای آن گفت فی دین الملک، که عادت ملک آن بود که دزد را اند «۱» تازیانه بزدی «۲» و دو «۳» ضعف آنچه دزدیده بودی غرامت کردی «۴». و گفتند: عادت او آن بود که دزد را بر کشیدی «۵» و چشمها به مسمار بدوختی، پس کید خدای آن بود که بر زبان برادران براند، تا گفتند: جزای دزد [۲۸-ر]

بنزدیک ما آن باشد که او را به بندگی به صاحب متاع دهند، و اینکه مراد یوسف بود، فذلک معنی قوله: كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ، ای کدنا اختوه ما كان لِيَأْخُذَ «۶» نَرَفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّشَأٍ، یعقوب خواند: یرفع، به «یا» کنایت عن اسم الله، یعنی خدای رفع کند «۸» درجات آن کس که او خواهد. و کوفیان، «درجات» به تنوین خواندند، و باقی قرآء به اضافه. بر قراءت اول معنی آن بود که: رفیع گردانیم آن را که خواهیم به درجاتی و پایه‌هایی «۹». و نصب او بر ظرف بود و «من» در محل نصب بود، علی انه مفعول «۱۰» لیرفع. و بر قراءت دوم، «درجات» مفعول به «۱۱» باشد، یعنی رفیع گردانیم درجات آن کس که ما خواهیم. وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ و از بالای هر عالمی، عالمی هست. یعنی، عالمان متفاوت الدرجات اند، از بالای هر یکی دیگری باشد که از او عالمتر بود. در خبر هست که: برادران یوسف چون در مصر آمدند، دهنهای چهار پایان بیسته بودند تا زرع کسی نخورند. چون حدیث «صاع» رفت، گفتند: ما کی روا داریم اینکه

(۱). آرز: اندک.

(۲). آج، لب: بزندی.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم، لب: دزد را.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: کردند.

(۵). قم: پی کشیدی، مل: پی بر کشیدی.

(۶). اساس: یاخذ، که با توجه به متن قرآن مجید و سایر نسخ تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها: آمر، قم: ندارد.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: رفیع کند.

(۹). همه نسخه بدلها: پایها/ پایه‌ها.

(۱۰). همه نسخه بدلها: مفعول به. [...]

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: مفعول.

صفحه: ۱۲۳

که می‌گوی «۱»! و گفتند: آن صاعی بود که آن را جام گیتی نمای گویند «۲»، و آن جامی بودی که ایشان به آن کهانت کردند و ملک در او نگریدی و به آن کهانت کردی، اینکه مرد که اینکه صاع به او سپرده بودند، بیامد و گفت: ای قوم؟ اگر اینکه صاع گم شود و با دید نیاید، خون من در اینکه برود، اینکه صاع کهانت ملک اکبر است، و آن کس که اینکه با من آرد شترواری گندم از خاص خود به او دهم، و من ضامن و کفیلیم به اینکه که می‌گویم: گفتند: معاذ الله که ما دزدی کنیم و روا داریم؟ و اینک بارهای ما پیش تو است، بجوی اگر خواهی. مرد بایستاد و هر گه که باریکی بجستی و نیافتی، استغفار کردی و تشویر خوردی تا همه بجست و چیزی نیافت. چون به بار ابن یامین رسید، رها کرد و گفت: به هر حال اینکه جا نباشد که او از اینکه معنی دورتر است و

از او نیاید. ایشان گفتند «۳»: نه، ممکن نیست که رها کنیم تا بار او نیز بنگری «۴» تا تو را براءت ساحت ما معلوم شود و دل تو و دل ما خوشتر باشد. چون بار او بگشادند، صاع دربار او بود. ایشان خجل شدند و روی در او نهادند و گفتند: یابن یامین؟ اینکه چیست که بجای ما کردی! روی ما سیاه کردی و حرمت ما برداشتی. اینکه چه محنت است که ما را از پسران راحیل پیش آمد؟ اینکه صاع کی برگرفتی! ابن یامین گفت: لا، بل بلائی شما همیشه بر پسران راحیل می‌باشد، برادری را از آن من ببردی و در بیابان هلاک کردی و اکنون می‌خواهی تا مرا تهمت دزدی نهی. گفتند: آخر اینکه صاع در بار تو چه می‌کند! گفت: اینکه صاع دربار من هم آن کس نهاد که درم و بضاعت دربار شما نهاد، نه شما از آن بی‌خبر بودی و تا با خانه نشدی از آن خبر نداشتی؟ آنگه روی به یوسف کردند و گفتند: إن یسرق، اگر او دزدی کرد- یعنی ابن یامین. فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَّهُ مِنْ قَبْلِهِ، او را برادری بود پیش از اینکه او نیز دزدی کرد- یوسف را گفتند و او را خواستند. و اینکه، آن مثل است که گویند: عذره شرّ من جرّمه، عذرش از گناه بتر است.

(۱). آو، بم، آج، لب: می‌گویی، آب، آز: می‌گویند، مل: می‌گویند:

(۲). قم: گفتندی، آو، بم، آب، آز، آج، لب: خوانند.

(۳). در اساس، عبارت «ایشان گفتند» تکرار شده است.

(۴). مل: بنگرید.

صفحه: ۱۲۴

مفسران خلاف کردند در آن سرقت که ایشان بر یوسف حواله کردند.

سعید جبیر گفت و قتاده: او را پدر «۱» مادری بود، او صنمی داشت زرّین. یوسف- علیه السلام- از آن که از کودکی بت را و بت پرست را دشمن داشتی، آن بت از او بدزدید و بشکست و بر راه بیفگند.

ابن جریر گفت: مادرش فرمود که بتی از آن خال او- برادر مادرش- بدزدید و بشکست.

مجاهد گفت: سایلی روزی سؤال می‌کرد و یوسف کودک بود، خایه مرغی بدزدید و به آن سایل داد.

وهب متبه گفت: او را عادت بود «۲» که چون خوان بنهادندی، طعام پنهان برگرفتی و بنهادی برای سایلان.

ضحاک و جماعتی دیگر [۲۸- پ]

گفتند «۳»: اول محنت که یوسف را بود، آن بود که مادرش فرمان یافت و او کوچک بود، یعقوب او را به خواهر خود داد- دختر

اسحاق- تا او را تربیت کند، او را بستد و می‌داشت و اسحاق را کمری بود «۴» که بمیراث فرزندان مهین «۵» ابراهیم داشتند. به حکم

آن که اینکه خواهر، مهین «۶» فرزندان بود، کمر او برگرفت. چون یوسف بزرگ شد، یعقوب بیامد و گفت: ای خواهر؟ یوسف را

به من ده. گفت: ندهم که من از او نشکیم. گفت: من اولیترم، و الحاح کرد. عمه یوسف گفت: اگر لا بد است رها کن تا یک دو

روز دیگر اینکه جا باشد تا من او را «۷» بینم، آنگه ببر او را اگر خواهی. و شبی یوسف خفته بود، او بیامد و آن کمر اسحاق بر میان

او بست و او بی‌خبر. چون یعقوب آمد که یوسف را باز خواهد، گفت: آن کمر من دزدیده‌اند و من به طلب آن دل مشغولم.

یعقوب نیز دلتنگ شد، آنگه او در سرای می‌جست، آنگه گفت آنان را که در اینکه سرای‌اند: برهنه باید شدن؟ یک یک را برهنه

می‌کردند تا به یوسف رسید، کمر بر میان او بود و از دین ابراهیم استرقاق الشارق بود. یعقوب گفت: اکنون بر تو می‌باشد چندان

که تو خواهی. تا زنده بود،

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: پدری.

(۲). قم: بودی.

(۳). قم که: ۴. قم از آن ابراهیم - علیهما السلام.

(۴-۵). قم: میهین.

(۷). همه نسخه بدلها نیک.

صفحه: ۱۲۵

یوسف بر او بود بعلت کمر، فهذا معنی قولهم: *إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلِهِ*؛

فَأَسْرَهَا يُوسُفُ فِي «۱» أَنْتُمْ شَرُّ مَكَانًا، و نصب او بر تمیز است بعد تمام الاسم، اما بظاهر التثوين، او بتقدير الاضافة، ای انتم شر الناس مکانا و منزله، شما بترین «۳» مردمانی به پایه و منزلت. و قوله: فَأَسْرَهَا، برای آن به کنایت تأنیث گفت که کلمت خواست یا مقالت. و گفتند: سرقه خواست، و گفتند: آن حالت خواست.

آنکه در آن کلمت خلاف کردند: بعضی گفتند اینکه بود که: أَنْتُمْ شَرُّ مَكَانًا، اینکه در دل گفت «۴»، به زبان نگفت. بعضی دگر گفتند: آن حالت و حکایت و حواله که ایشان کردند از سرقه بر یوسف. و برای آن گفت که: أَنْتُمْ شَرُّ مَكَانًا که آن حدیث اگر راست بودی، سعایت بود و غیبت، و اگر دروغ بود، بهتان بود، آن حدیث در آن جا مهم نبود گفتن و ایشان را به آن حاجت نبود. وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ «۵» أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا - الاية. در خبر می آید که: چون صاع پیش یوسف بردند، یوسف - علیه السلام - در صاع نگرید «۹» و انگشت بر صاع زد و آوازی بیامد از او، روی به برادران کرد و گفت بر طریق تعریض: دانی تا

(۱). اساس: عن، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۲). قم: اینکه سخن پوشیده داشت در دل و اظهار نکرد و گفت.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بدترین. [.....]

(۴). قم: گرفت.

(۵). اساس و قم: یصفون، که با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). اساس: اوصف، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد، مل: ما اوصف.

(۷). قم: فهو.

(۸). همه نسخه بدلها: سرقه.

(۹). قم: نگریست.

صفحه: ۱۲۶

اینکه صاع من چه می گوید! گفتند: نه. گفت: می گوید، شما دوازده برادر بودی، یکی را بریدی و بفروختی. ابن یامین چون اینکه شنید، برخاست و گفت: أَيُّهَا الْمَلِكُ؟ برای خدای از اینکه صاع بپرس تا برادر من زنده هست! یوسف - علیه السلام - صاع بزد، گفت:

می گوید زنده است و تو او را بینی. گفت: اکنون هر چه خواهی می کن که چون او حال من بداند مرا برهاند. یوسف - علیه السلام - برخاست و وضو تازه کرد و باز آمد.

ابن یامین گفت: ایها الملک؟ از اینکه صاع پیرس تا او را دربار من که نهاد! گفت:

صاع من خشمگین است از اینکه پس «۱» نگویید، و فرزندان یعقوب چون خشم گرفتندی کس طاقت ایشان نداشتی. روبیل گفت: ایها الملک [۲۹-ر]

رها کن ما را و آلا نعره‌ای زخم که هیچ آبستن نماند و آلا بچه بیفگند- و موی بر اندام او برخاست و از پیراهن «۲» او برون آمد، و خدای تعالی عادت چنان رانده بودی که چون یکی از ایشان خشم گرفتی، یکی از آن نژاد ایشان «۳» دست بر او نهادی خشم او ساکن شدی.

یوسف- علیه السلام- پسرش را گفت: برو و دست بر روبیل نه. کودک از پس پشت او درآمد و دست بر او نهاد، خشم او ساکن شد، گفت: از فرزندان یعقوب کسی اینکه جاست! یوسف گفت: یعقوب که باشد! گفت: یعقوب اسرائیل «۴» الله بن ذبیح الله بن خلیل الله. یوسف گفت: اینکه سخن راست است «۵»، چون به حکم برادران چنان آمد که بنیامین «۶» بر یوسف باشد «۷»، یوسف گفت: بروی و برادر را اینکه جا رها کنی به حکم شرع شما.

گفتند: یا ایها العزیز، ای عزیز اینکه شهر؟ إن له أبا شیخاً کبیراً، او پدری دارد پیر، و مردی بزرگوار است، اگر هیچ ممکن باشد یکی را از ما به جای او باز گیر که ما تو را از جمله محسنان و نکوکاران «۸» می بینیم، و احسان تو عام است با ما و با دیگران.

ابن اسحاق گفت، معنی آن است که: اگر اینکه بکنی از جمله محسنان باشی.

یوسف گفت: معاذ الله، پناه با خدای می دهم که آن را که متاع ما بنزدیک او

(۱). مل: بیش.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و آرز: پرهن.

(۳). قم، آو، بم، آب، آرز، آج، لب: کسی، مل: یکی.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: اسرائیل.

(۵). قم پس.

(۶). قم، مل: ابن یامین.

(۷). قم: شد.

(۸). همه نسخه بدلها: نیکوکاران. [.....]

صفحه: ۱۲۷

بود رها کنیم و آن را گیریم که متاع ما بنزدیک او نبود. إِنَّا إِذَا لَطَّالْمُونَ، اگر چنین کنیم از جمله ظالمان باشیم. و بیان کردیم که معاذ الله، نصب «۱» او بر مصدر است، ای نعوذ بالله معاذاً فحذف الفعل ثم اضافة المصدر الى المفعول، و مثله: سبحان الله و ربما يضاف المصدر الى الفاعل، نحو وعد الله و صبغته الله، ای وعد الله وعدا و صبغ الله صبغة «۲».

فَلَمَّا اسْتَيَّأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا، چون نوید شدند از آن که یوسف اجابت ایشان خواهد کردن، برفتند و با یکدیگر به خلوت بنشستند و به راز با هم سخن گفتند، و قوله: اسْتَيَّأَسُوا، استفعلوا، من اليأس. و قوله: خَلَصُوا، ای صاروا الى جانب بحيث لم يكن معهم من لم يكن منهم فكانوا بمثابة الشيء الخالص، و قوله:

نَجِيًّا، ای متناجین «۳»، و نصب او بر حال است از فاعل. خَلَصُوا، از خلوص است و «نجی»، مصدر است واحد را و جمع را و تشبیه و مؤنث و مذکر «۴» را به یک لفظ باشد کعدل وزود «۵». و اصل «نجی» من النجو باشد، و هو الارض المرتفع، و اینکه از جمله آیات

مشار الیهاست در فصاحت، برای آن که معانی بسیار در لفظ اندک بیاورد با جزالت لفظ و حسن نظم. و اینکه آیت و چند آیت چونین «۶» عمده آنان است که وجه اعجاز، فرط فصاحت گویند. قال کبیرهم، ای اکبرهم، برادر مهترین از ایشان گفت. قتاده و ابن اسحاق گفتند: روبیل بود- و او پسر خاله یوسف بود و به سال از ایشان مه بود و او آن بود که رها نکرد ایشان را که یوسف را بکشند.

کلبی و وهب گفتند: یهودا بود- و او عاقلترین ایشان بود، بعضی دگر گفتند: لاوی بود. گفت: نمی‌دانی که پدر بر شما عهد گرفته است، عهد خدای و سوگند به خدای و پیش از اینکه آن تقصیر که کردی در حق یوسف، و من قبل ما فرطتم فی یوسف، در موضع «ما» خلاف کردند: بعضی گفتند: در محل نصب است بوقوع العلم «۷» علیه، یعنی الم تعلموا ما فرطتم فی یوسف من قبل هذا! و بعضی گفتند: محل او رفع است

(۱). قم: نصبی.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: صبغ صبغاً.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و لب: مناجین.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: تذکیر و تأنیث.

(۵). کذا در اساس و قم، آو، آب، آز، آج، لب: زور، مل: روز.

(۶). همه نسخه بدلها: چنین.

(۷). آو، بم، آب، آج، لب: الفعل.

صفحه: ۱۲۸

به ابتداء و خبر او من قبل است مقدم بر او، یعنی، و من قبل هذا تفریطکم فی یوسف.

و «ما» بر اینکه هر دو وجه مصدری باشد. و وجه سهام «۱» در او آن است که «ما» زیادت است [۲۹-پ]

و او را محلی نیست از اعراب. فلن أبرح الأرض، من از اینکه زمین بنشوم «۲» تا پدر دستوری ندهد «۳» یا خدای تعالی حکم کند «۴» برای من، و او «۵» بهترین حاکمان است. و گفتند، در میانه آن مشاورت «۶» گفتند: اگر «۷» جنگ باید کردن ما را تا برادر را باز ستانیم، اختیار کنیم و اگر چه کشته شویم اینکه جا. دگر باره گفتند: رنج پدر در اینکه بیشتر باشد. پس یک معنی اینکه گفتند: او یحکم الله لنا بالمحاربة و ردّ اخینا. و بعضی دگر گفتند: او یحکم الله لنا بالانصراف و ترک الاخ ها هنا «۸»، تا «۹» خدای حکم کند ما را برویم و برادر را رها کنیم یا حکم کند که کالزار «۱۰» کنیم و باز ستانیم او را.

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۸۱ تا ۱۰۱]

[اشاره]

ارجعوا إلى آبيكم فقولوا يا أبانا إن ابنك سرق وما شهدنا إلا بما علمنا وما كنا للغيب حافظين- (۸۱) و سئل القرية التي كنا فيها و العير التي أبقنا فيها و إنا لصادقون- (۸۲) قال بيل سولت لكم أنفسكم أمراً فصبر جميل عسى الله أن يأتيني بهم جميعاً إنه هو العليم الحكيم (۸۳) و تولّى عنهم و قال يا أسفى على يوسف و ايضت عيناه من الحزن فهو كظيم (۸۴) قالوا تالله تفتوا تذكر يوسف حتى

تَكُونُ حَرَضًا أَوْ تَكُونُ مِنَ الْهَالِكِينَ (۸۵)

قالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَ أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۸۶) يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنَ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْكَافِرُونَ (۸۷) فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ (۸۸) قالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ (۸۹) قَالُوا أَإِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفَ قالَ أَنَا يُوسُفَ وَ هَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَنْ يَتَّقُ وَيَصْبِرُ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (۹۰)

قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ أَتَرَكْنَا اللَّهَ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ (۹۱) قالَ لا- تَشْرِبْ عَلَيْكُمْ اليَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (۹۲) اذْهَبُوا بِقِمِيصِي هَذَا فَالْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَ أَتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ (۹۳) وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْ لَا أَنْ تُفَنِّدُونِ (۹۴) قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ (۹۵)

فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْفَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا قالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۹۶) قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ (۹۷) قالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۹۸) فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ (۹۹) وَ رَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُءْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَ جَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَيْدِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَ بَيْنَ إِخْوَتِي إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (۱۰۰)

رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَ عَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَنْتَ وَ لِي فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ تَوْفَى مُسْلِمًا وَ الْحَقِّي بِالصَّالِحِينَ (۱۰۱)

[ترجمه]

قوله تعالى:

باز شوی «۱۱» با پدرتان، بگوی: ای پدر ما؟ پسر دزدی کرد و ما گوی «۱۲» ندادیم الا به آنچه دانستیم و نبودیم ما غیب را نگاه دارنده.

پرس از اینکه شهر که ما در آن جا بودیم و آن کاروان که آمدیم در او، و ما راستیگرانیم «۱۳».

گفت: بیاراست برای شما «۱۴» هوای شما کاری، صبری نیکو باید کرد تو را، باشد که خدا بیارد همه را «۱۵» به هم که او دانا و محکم کار است.

(۱). قم: سوم، آو، بم، مل: سیم، آب، آز، لب: سیوم.

(۲). قم، مل: بنه شوم.

(۳). آز، آب: بندهد.

(۴). آو، بم، آب، آز: نکند.

(۵). آو، بم، آب، آز: که او.

(۶). آو، بم: در میان مشورت.

(۷). آو، بم، آب، آز، لب چه. [.....]

(۸). آو، بم، آب، آز، لب: ههنا، مل: هیهنا.

(۹). آب، آز، لب: یا.

- (۱۰). همه نسخه بدلها: کارزار.
 (۱۱). قم: بازگردی، آب: بازگردید.
 (۱۲). قم، آو، بم، آب، آج، لب: گواهی.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: راستگویانیم.
 (۱۴). قم: مر شما را.
 (۱۵). قم: ایشان را، آج، لب: مرا.

صفحه : ۱۲۹

برگردید از ایشان و گفت: ای انده‌ها «۱» بر یوسف؟ و سپید «۲» شد چشمهای «۳» او از غم «۴» و خشم فرو می‌برد «۵». گفتند: به خدا که تو پیوسته یاد کنی یوسف را تا باشی بیمار و لاغر یا «۶» باشی از هلاک شدگان. گفت:

شکایت می‌کنم غم و اندوهم با خدا و می‌دانم از خدای آنچه شما نمی‌دانی.

ای پسران من بروی و خبر پژوهی «۷» از یوسف و برادرش و نومید مشوی از راحت خدای که نومید نشود از راحت خدای مگر گروه کافران.

چون در شدند بر او، گفتند: ای عزیز؟ به ما رسید و به «۸» اهل ما سختی، و آورده‌ایم «۹» بضاعتی اندک، تمام بده ما را کیل «۱۰» و صدقه کن بر ما که خدای جزا دهد صدقه دهندگان را. گفت: دانی «۱۱» که چه کردی به یوسف و برادرش آنکه که نادان بودی.

(۱). قم، آو، بم، آب: اندوها، آج، لب: اندها.

(۲). لب: سفید.

(۳). همه نسخه بدلها: دو چشم، مل: ترجمه آیات را ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز لب: اندوه، لب: ای اندوه.

(۵). قم: خشم فرو خورنده، آو، بم، آب، آج، لب: فرو می‌خورد.

(۶). آو، بم، آج: تا. [.....]

(۷). آب: برسید.

(۸). آو، بم، آب، آج، لب: با.

(۹). آو، بم، آب، آج، لب: آوردیم.

(۱۰). قم: پیمانہ.

(۱۱). قم: ای دانی.

صفحه : ۱۳۰

گفتند: تو که توی یوسفی «۱»! گفت:

من یوسفم و اینکه برادر من است «۲»، منت نهاد خدای بر ما هر که پرهیزگار باشد «۳» و صبر کند، خدای ضایع نکند رنج

نکوکاران» (۴).

گفت» (۵): به خدای که برگزید تو را خدای بر ما، و ما خطا کردیم.
گفت:

سرزنش» (۶) نیست بر شما امروز، بیامرزاد خدای شما را» (۷)، رحیمتر رحمت کنندگان است.

ببری پیرهن» (۸) من اینکه برافگنی بر روی پدرم تا باز بینا شود و به من آری اهلتان را جمله [۳۰-۳۱].
چون بازگشت کاروان، گفت پدرشان که: من می‌یابم بوی یوسف اگر نه آنستی که مرا ملامت کنی» (۹).
گفتند: به خدای که تو در محبت» (۱۰) قدیم دیرینه‌ای.

چون آمد مژده دهنده بر انداخت» (۱۱) آن را بر روی او، بازگشت» (۱۲) بینا، گفت: نگفتم» (۱۳) شما را که من دانم از خدای آنچه شما ندانی؟

گفتند: ای پدر ما؟ آمرزش

(۱). قم: ای تو تو، آب: آیا تو توی.

(۲). قم بدرستی که.

(۳). آو، بم، آب: بپرهیزد.

(۴). قم، آب: مزد نیکوکاران.

(۵). همه نسخه بدلها: گفتند.

(۶). آو، بم، آب، آج، لب: سرزنشی.

(۷). همه نسخه بدلها و او.

(۸). قم: پیراهن، آو، بم، لب: پرهن.

(۹). قم: به حرفی منسوب کنی مرا، که مناسبتر می‌نماید. [.....]

(۱۰). آب، آج، لب: محنت.

(۱۱). قم: بیفگند، آو، بم، آب، آج، لب: بر افگند.

(۱۲). قم: پس گشت.

(۱۳). قم: ای نگفتم.

صفحه : ۱۳۱

خواه برای ما گناه» (۱) ما را که ما خطا کردیم.

گفت» (۲): آمرزش خواهم برای شما از خدایم که او آمرزنده و بخشاینده است.

چون در شدند بر یوسف [باز گرفت با خود مادر و پدرش را]» (۳) و گفت در شوی در مصر اگر خواهد خدای ایمن» (۴).

برداشت پدر مادرش به سریر، به رو در افتادند برای او به سجده و گفت: ای پدر؟ اینکه تعبیر» (۵) خواب من است از پیش بکرد آن
را خدای من درست و نیکوی کرد با من چون بیرون آورد مرا از زندان و آورد شما را از بیابان از پس آن که تباہ کرد دیو میان من
و میان برادران من، خدای لطف کننده است آن را که خواهد و او دانا و محکم کار است.

بار خدایا؟ بدادی مرا از پادشاهی و پیاموختی مرا از تعبیر خواب» (۶) ای آفریننده آسمانها و زمین؟ تو خداوند» (۷) منی در دنیا و

آخرت، جان بردار مرا مسلمان «۸»، و در رسان مرا به نیکان «۹».
 قوله تعالی: ارجعوا إلی آبیکم - الایه، اینکه حکایت قول بعضی برادران است که

- (۱). همه نسخه بدلها: گناهان.
- (۲). قم، آو زود بود، آب، آج زود باشد.
- (۳). اساس: ناخواناست، از قم، افزوده شد.
- (۴). قم: آمان.
- (۵). آو، بم، آب: تفسیر.
- (۶). قم: خوابها.
- (۷). آو، بم، آب: خدای.
- (۸). آب: جان مرا بردار به مسلمانی.
- (۹). قم: به نیکمردان.

صفحه: ۱۳۲

با یکدیگر گفتند عند آن که رای می‌زدند و مناجات می‌کردند، یکی از ایشان گفت:

چون حال چنین است، باز گردی و با نزدیک پدر شوی و بگوی که پسر - یعنی ابن یامین - دزدی کرد، یعنی صاع ملک بدزدید. و عبد الله عباس و ضحاک، در شاذ خواندند: سرق، به تشدید «را» علی الفعل المجهول، ای نسب «۱» الی السرقة، او را دزد کردند و بر او تهمت دزدی نهادند. و از بعضی قراء شاذ روایت کردند که او خواند: ان ابنک سرق، علی الفعل المجهول و التخفیف، پسر را بدزدیدند. و ما شهدنا إلا بما علمنا، و ما گوی «۲» ندادیم الا به آنچه دانستیم، یعنی ما گوی «۳» نمی‌دهیم الا بردانسته، و «الا» «۴» قول محمد بن اسحاق است.

ابن زید گفت، پدر ایشان را گفت: ایشان چه دانستند که دزد را به بندگی باید گرفتن! گفتند: و ما شهدنا إلا [بما] «۵» و ما کنا للغیب حافظین، و ما غیب یاد نداریم «۷» که باید گفتن که او دزدی کرد یا به دروغ باید گفتن که حکم دزد آن است که او را به بنده گیرند. و بعضی دگر گفتند: معنی آن است که ما اینکه گوی «۸» بر ظاهر حال می‌دهیم، و غیب خدای داند، ما حافظ غیب نه‌ایم.

قولی دگر از عبد الله عباس آن است که مراد به «غیب»، شب است، یعنی مگر شب «۹» کرده باشد و ما ندیدیم. و «غیب» به لغت «حمیر»، شب باشد. قتاده و مجاهد گفتند: ما ندانستیم که کاری چونین «۱۰» پیش خواهد آمدن، و آنچه گفتیم:

و نحفظ أختانا «۱۱» ما شهدنا إلا بما علمنا. ایشان از آن جا برفتند و با نزدیک پدر شدند و پدر را خبر دادند «۴» به قصه ابن یامین و صاع و آنچه رفته بود. پدر گفت: همانا نه چنین باشد. ایشان گفتند: ما گوی «۵» از علم دادیم و ما غیب ندانیم و ندانستیم.

آنکه به شاهد قول خود و صحت خبر خود گفتند: و سئل القریة الّتی کنا فیها، بپرس از اینکه دیه «۶» که ما آن جا بودیم، یعنی اهل مصر، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، و لکن اینکه طریقت هر جای مطرّد نبود مگر آن جا که در کلام دلیل بود و لبسی و شبهتی نباشد و نه هر جای توان گفتن تا «۷» اگر گوی جاعنی زید، و آنکه دعوی کنی که من غلام زید خواستم، محال باشد. و العیر الّتی أقبلنا، و نیز از اهل اینکه کاروان بپرس که ما با ایشان بودیم. و إنا لصادقون، و ما راستی‌گیریم «۸» در آنچه می‌گوییم، و به اتفاق مفسران، مراد به «قریت» اینکه جا مصر است، و قریه هر جای باشد مشتمل بر سراها «۹» و خانه‌ها، و اشتقاق او

من قریت الماء فی الحوض باشد اذا «۱۰» جمعتہ.

یعقوب- علیه السلام- ایشان را باور نداشت از آنچه با یوسف کرده بودند و دروغها گفته و خیانت ایشان ظاهر شده، گفت: بَل سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسِكُمْ، نه چنین است همانا، بَل سَوَّلَتْ. قتاده گفت: زینت، و دیگران گفتند: سهلت، بیاراست یا آسان کرد بر شما نفس شما کاری، یعنی گمان چنان است که اینکه کاری است که

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: گواهی.

(۲). آب، آز، آج، لب: گواهی.

(۳). قم: اخبروا له.

(۴). آج، لب: خبر کردند.

(۵). مل، آب، آز، آج، لب: گواهی. [.....]

(۶). قم، بم، آج، لب: ده.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج: یا.

(۸). آز، بم، آب، آج: راست گوییم.

(۹). قم، آو، بم، آب، آز، آج، لب: سرایها.

(۱۰). همه نسخه بدلها: اذ.

صفحه : ۱۳۴

شما انداخته‌ای با خود و نفس شما، شما را به اینکه دعوت کرده‌است و اینکه کار مزین بکرده در چشم شما، و لکن من چه توانم کردن و چاره من چه باشد مگر صبری نیکو، ای شأنی و امری صبر جمیل، کار من و تدبیر من جز صبری نکو نیست، یعنی صبری که در خللال آن جزع نبود. آنگه اندیشه کرد و اندیشه بس صواب آمد، گفت: همانا غم من بغایت رسیده چون بغایت رسید نهایتش باشد. عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِنِي بِهِمْ جَمِيعًا، باشد، و امید است که خدای تعالی همه را با من آرد. و برای آن به جمع گفت که، یوسف را خواست و بنیامین «۱» را و روبیل «۲» که او نیز آن جا مقام کرد تا پدر چه فرماید، حیث قال: فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ «۳» حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي «۵» وَ تَوَلَّى عَنْهُمْ، از ایشان برگشت و روی در گردانید از ایشان، یعنی یعقوب- علیه السلام- سخن ایشان در برید و روی از ایشان بگردانید و گفت: یا أَسْفَى، ای اندوها؟ و «اسف»، گفته‌اند: خشم باشد و اندوه، و گفته‌اند: سخت‌تر اندوهی باشد، و اینکه کلمت و مانند اینکه، نحو: یا اسفا، و یا عجباً، و یا ویلی، و یا حسرتی، همه آن است که اینکه چیزها را ندا می‌کند و می‌گوید: بیایی «۶» که اینکه حال، حال آن است که تو بیایی «۷» و جای تو است، و اینکه کنایت باشد از شدت حال، پنداری «۸» که او اندوه را ندا می‌کند و می‌گوید: بیا که اینکه جای تو است و وقت تو است، يقال:

اسف، یا اسف، اسفا و تأسفا، تأسفا. و قوله: وَ ابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ، و سپید شد چشمهای «۹» او از اندوه.

آنگه در معنی او خلاف کردند، بیشتر مفسران گفتند: معنی آن است که از غم و اندوه و گریه نابینا شد، [۳۱-ر]

و گروهی گفتند: اینکه کنایت است از طول انتظار، چه نشاید که پیغامبر نابینا باشد، و قول اول درست‌تر است برای آن که با آن کلام بر ظاهر خود است و بر حقیقت خود. فاما امتناع از آن که پیغامبر نابینا باشد اگر

(۱). قم، مل: ابن یامین.

(۲). همه نسخه بدلها را.

(۳-۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۰.

(۴). قم: بنه روم.

(۶). قم: و از.

(۷). قم: همه نسخه بدلها: بیای.

(۸). همه نسخه بدلها: پنداری.

(۹). قم: چشمه‌اش.

صفحه : ۱۳۵

ممتنع بود «۱»، برای آن بود که منفر باشد، و مرجع در آنچه منفر باشد یا نباشد، با عادت است، ممتنع نبود که در آن روزگار نابینای منفر نبوده باشد، پس منع کردن از اینکه وجهی ندارد. فَهَوَ كَظِيمٌ، او غم در دل می‌داشت و فرو می‌خورد و اظهار نمی‌کرد، و منه قوله: وَ الْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ «۲» إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ «۵» یا أَسْفَى عَلَى يُوسُفَ.

حسن بصری گفت: میان آن که یوسف از پدر غایب شد تا آن روز که او را دید، هشتاد سال بود که در اینکه هشتاد سال چشم او از گریه نیاسود و اجفان او خشک نشد و بر همه روی زمین از او گرامیتر بر خدای تعالی نبود.

فرزندان یعقوب عند آن حال گفتند: تَاللَّهِ، به خدای تَفْتُوًّا تَذَكُّرُ يُوسُفَ، ای لا تزال تَذَكُّرُ يُوسُفَ، حرف نفی مضمراست، برای آن که قسم را لا بد جواب باید «۶»، جواب او یا نفی باشد یا اثبات، اگر اثبات بود، در او «لام» باشد یا انّ، و از اینکه خالی نشاید که باشد، نحو قولهم: وَاللَّهِ لأُفْعَلْنَ كَذَا وَاللَّهِ انّ زيدا منطلق، و نفی را لا بد باشد از حرف نفی، نحو: وَاللَّهِ لا اخرج و وَاللَّهِ لن افعل كذا، و وَاللَّهِ ما فعلت.

چون جواب او از «لام» و «انّ» خالی بود در آیت لا محال گفتند: باید تا حرف نفی مقدر باشد، و نیز معنی چنین راه می‌دهد و دلیل می‌کند و مانند اینکه در اشعار عرب بسیار است، قال امرؤ القیس:

(۱). قم: نبود، دیگر نسخه بدلها: باشد. [...]

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۴.

(۳). قم: فرو می‌برند، آج: می‌خورند.

(۴). اساس: العمد، خوانده می‌شود، با توجه به قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۵۶.

(۶). قم و.

صفحه : ۱۳۶

فقلت يمين الله ابرح قاعدا و لو قطعوا رأسي لديك و أوصالي
ای، لا ابرح، و قال آخر:

الیت ائقف منهم ذالجبۃ ابداء فینظر عینه فی مالها
ای، لا ائقف، و قولهم: ما فتی، ای ما زال، و یقال: فتأ (۱) یفتأ فتأ (۲) و فتوؤا، و قال أوس بن حجر:

فما فتئت خیل تثوب و تدعی و یلحق منها لاحق و تقطع (۳)

فما فتئت حتی کان غبارها سراق یوم ذی ریح ترفع

و او، از اخوات «کان» باشد و عمل او عمل «کان» بود، من رفع الاسم و نصب الخبر، و قوله: تَذْکُرُ یُوسُفَ، در جای خبر اوست، و التقدیر: لا تزال ذاکرا یوسف، حتی تَکُونُ (۴) حتی تَکُونُ حَرَضًا، تا خود را به حدّ هلاک رساننی و مرگ، یا خود هلاک شوی. یعقوب- علیه السلام- عند اینکه حال گفت: مرا اینکه (۲) با شما نیست و من از شما با شما شکایت نمی‌کنم، چه شکایت با شما به منزلت، شکوی الجریح الی الغربان و الرحم باشد، بل شکایت با خدای می‌کنم. و گفتند: سبب اینکه آن بود که، یک روز همسایه‌ای در نزدیک او شد، او را گفت: یا یعقوب؟ بس شکسته و درهم افتاده می‌بینم تو را، و تو به آن سن (۳) نه‌ای که چونین (۴) شوی، گفت: آنچه خدای مرا به آن مبتلا کرد از غم یوسف مرا به اینکه حد رسانید. خدای تعالی جبریل را فرستاد و گفت:

یا یعقوب؟ تشکونی الی خلقی

، شکایت من با بندگان من می‌کنی؟ گفت: بار خدایا خطا کردم و توبه کردم. از آن پس هر که او را (۵) پرسیدی که تو را چون است! (۶) گفتی:

أشکوا بّنی و حزنی إلی اللّهِ.

و در خبر آورده‌اند که: در اینکه مدّت یعقوب- علیه السلام- خانه‌ای ساخت و آن را بیت الاحزان نام نهاد (۷) و در آن جا رفت و با کس نگفت و نخورد و نیاسود. و گفتند:

چشم او را آفت نبود، او چشم بر هم نهاد، گفت: نیز نخواهم تا پس از یوسف کس (۸) را بینم و جهان بینم.

در خبر می‌آید که، روزی مردی یعقوب را گفت: چشم تو به چه آفت چنین شد! گفت: به گریه یوسف (۹). گفت: پشتت چرا دو تا شد! گفت: به غم یوسف.

گفت: چرا چونین (۱۰) در هم افتاده‌ای و ضعیف شده! گفت: به فراق یوسف.

خدای تعالی وحی کرد به او، گفت: ا تشکونی الی خلقی، شکایت من با بندگان من می‌کنی؟ بعزّت و جلال من که اینکه غم از تو کشف نکنم تا مرا بنخوانی عند آن

(۱). آب: اراد.

(۲). بم، لب: از اینکه.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: پیری.

(۴). همه نسخه بدلها: چنین.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب: از او.

(۶). مل: چیست.

(۷). همه نسخه بدلها: نام کرد.

(۸). آب، آز، آج، لب: کسی.

(۹). قم، مل، آز، آج، لب: بر یوسف.

(۱۰). قم: چنین.

صفحه : ۱۳۸

يعقوب - عليه السلام - گفت:

اشكو بئى و حزنى الى الله

، خدای تعالی وحی کرد و گفت: بعزت من که اگر مرده بودندی اینکه فرزندان تو، من ایشان را زنده کردمى و با تو دادمى. و سبب اینکه امتحان آن بود که، روزی گوسپندی در سرای تو بکشتند، درویشی آمد و چیزی خواست، چیزش «۱» ندادند، و من از همه خلقان، پیغامبران را دوست تر دارم. پس درویشان را اکنون طعامی بساز و درویشان را بخوان تا بخورند.

يعقوب - عليه السلام - طعامی بساخت و فرمود تا منادی در شهر ندا کرد که: هر که امروز روزه دار است باید تا «۲» به خانه يعقوب روزه گشاید. جماعتی حاضر آمدند و طعام بخوردند، خدای تعالی کشف آن محنت کرد.

و هب متبه و سدى روايت کردند «۳» که: چون يوسف - عليه السلام - در زندان بود، جبریل بنزدیک او آمد و او را گفت: ايها الصديق؟ مرا می شناسی! گفت: نه، جز که روی نکو می بینم و بوی خوش می یابم، گفت: «۴» روح الامین و رسول رب العالمین ام.

يوسف گفت: چون آمدی به اینکه جای گناهکاران، و أنت اطيّب الاطیبين و رأس المقربین و رسول رب العالمین! جبریل گفت: یا یوسف؟ تو نمی دانی که خدای تعالی جایها «۵» به مردان پاک بکند، و هر آن زمین که شما در آن جا باشی بهترین زمینها باشد، و

خدای تعالی اینکه زندان و پیرامن او پاک بکرد به حصول تو در وی «۶»، ای سید پاکیزگان و پسر صالحان و مخلصان؟ یوسف گفت: یا جبریل؟ مرا چگونه به نام صدیقان می خوانی و از جمله مخلصان و پاکان می شماری! و من در جای گناهکاران گرفتارم و

به قهر مفسدان در زندانم! گفت: برای آن که تو مخالفت هوای نفس کردی [۳۲-ر]

و فرمان آن که تو را با معصیت خواند نکردی، برای آن نام تو در صدیقان نوشتند و تو را از جمله مخلصان شمردند و درجه پدران ارزانی داشتند. گفت: ای روح الامین؟ خبر يعقوب چه داری! گفت: خدای او را صبر نکو «۷» داد بر مفارقت تو، و او را ابتلا

کرده است به حزن و اندوه تو، فَهُوَ كَظِيمٌ

(۱). بم، آب، آز، آج، لب: به چیزش. [.....]

(۲). بم، مل: که.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: گفتند.

(۴). قم آنا، آو، بم، آب، آز، آج، لب من.

(۵). قم: خانها.

(۶). آب: آن، لب: درون.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج: صبری نیکو.

صفحه : ۱۳۹

او دلی غمگین دارد «۱». گفت: ای جبریل؟ حزن او چه قدر «۲» است! گفت: هفتاد چندان که مادری را باشد که فرزندش بمیرد. گفت: یا جبریل؟ چه مزد است او را!

گفت: مزد صد شهید. گفت: مرا ملاقات خواهد بودن! گفت: آری؟ یوسف- علیه السلام- گفت: لا ابالی بعد ذلك بما یصیبنی، پس از اینکه بار باز نگیرم» (۳) به هر چه به من رسد، و دل خوش شد.

قوله: إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي، شکایت و شکوی، وصف آن باشد که آدمی یابد از بلیت، و «بث»، حزنی و اندوهی باشد که خداوندش بر کتمان او «۴» صبر ندارد تا آن را باز نگوید «۵» و پراگند «۶». و اصل «بث»، تفریق «۷» باشد، یقال: بث الشيء إذا فرقه بئنه بئنا. آنچه نام «بث» که تفریق است بر اینکه حزن «۸» نهادند تا گفتند: ابثه در جای احزنه، كما قال ذو الرمة:

وقفت «۹» علی ربع لئمة «۱۰» ناقتی فما زلت ابکی عنده و اخاطبه

و اسقيه حتى كاد ممّا ابثه تكلمنی «۱۱» احجاره و ملاعبه

حسن بصری گفت: «بثی»، ای حاجتی، حاجت من. محمد بن جریر گفت:

یعنی آنچه من در وی ام. و أعلم من الله ما لا تعلمون، و من از خدای آن دانم که شما ندانی. عبد الله عباس گفت، معنی آن است که گفت: من دانم که خواب یوسف درست است، و بس بر نیاید تا من و شما او را سجده بکنیم. بعضی دگر گفتند: مراد آن بود که، من دانسته‌ام که یوسف زنده است. آنچه خلاف کردند که از کجا گفت، بعضی گفتند: بالهام الله، خدای در دل او افکند «۱۲»، و بعضی دگر گفتند: خدای اعلام کرد او را، و بعضی دگر گفتند: او ملک الموت را در خواب دید، گفت: جان یوسف برداشتی! گفت: لا والله؟ و هو فی الاحیاء، لا والله او زنده است. بعضی دگر گفتند: از آن جا گفت که روزی گرگی بیامد و بر او سلام کرد و

(۱). همه نسخه بدلها: دلی دارد غمگین.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: به چه حد.

(۳). قم، مل: باک ندارم.

(۴). قم: آن.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج: گوید.

(۶). قم: تبراً نکند، آو، بم، آب، آز، آج: پراگند.

(۷). آج: نفرین.

(۸). قم: بر حزن. [.....]

(۹). آو، بم، آب، آز، آج، لب: وقعت.

(۱۰). قم، آو، بم، آب، آز، آج، لب: لبثه.

(۱۱). آو، آز، مل، آج: یکلمنی.

(۱۲). آج، لب: انداخت.

صفحه : ۱۴۰

با او سخن گفت، یعقوب او را گفت: شما آنی «۱» که قره العین مرا و میوه دل مرا بخوردی! گرگ گفت: لا- و الله؟ ای یعقوب تو ندانسته‌ای که گوشت پیغامبران و پیغامبرزادگان بر ما حرام است.

اما سؤال سایل «۲» که: شاید که یعقوب- علیه السلام- اینکه جزع و تهالک کند و ترک صبر و تماسک «۳» کند! و از شأن «۴» انبیا- علیه السلام- آن است که، صبر کنند و جزع نکنند، چه جزع کار سخیفان باشد. گوییم: یعقوب را- علیه السلام- در کار یوسف- علیه السلام- واقعه‌ای «۵» عجب افتاد و محتنی غریب اول آن که خدای تعالی او را از یوسف فرزندی «۶» داد، من احسن الناس و اجملهم خلقا و خلقا و اکملهم فضلا و علما و ادبا و عفافا. در اینکه جمله خصال یگانه روزگار بود. آنگه او را مصیبتی افتاد عجبتر مصیبتی «۷»، و آن، آن بود که: او را از پیش او بردند و حوالت کردند که مانده نیست، او ندانست که او زنده است تا امید «۸» دارد، و ندانست که مرده است تا نومید شود و طمع بردارد، و اینکه صعبرت حالی باشد که آدمی را بود، و یکی از ما قادر نباشد بر دفع غم و حزن. و از اینکه جا منهی نیست از آن، بل منهی از نوحه کردن و جامه دریدن و روی خراشیدن و تپنجه «۹» بر روی زدن باشد، و آن که بر زبان چیزی «۱۰» گوید که روا نباشد. و از اینکه جا گفت رسول- صلی الله علیه و علی آله- چون پسرش ابراهیم با جوار [۳۲-پ]

رحمت ایزدی شد- و او می گریست، و می گفت:

«العين تدمع و القلب يخشع» و لا نقول «ما نسخط» الزب

، با آن که یعقوب- علیه السلام- اندکی پیدا کرد از بسیاری که در دل داشت و اظهار نکرد. دگر آن که: صبر کردن بر مصیبت، و حزن پنهان داشتن از مندوبات است، واجب نیست. و پیغامبران

(۱). آز: آئید.

(۲). مل: سالی.

(۳). آج: متماسک.

(۴). آج، لب: نشان.

(۵). آو، بم: واقع.

(۶). قم: او را چنو فرزندی آو، بم، آب، مل، آز، آج، لب: او را چون فرزندی.

(۷). آو، بم، آب، آز: مصیبتها.

(۸). مل می.

(۹). آج، لب: طیانچه، مل: تپانچه.

(۱۰). مل: کبایری. [...]

(۱۱). آو، بم، مل: یخشع.

(۱۲). قم، لب: نقول.

(۱۳). قم: تسخط، آب، آز: یسقط.

صفحه : ۱۴۱

- عليهم السلام- از مندوبات بسیار به جای آرند و بسیاری رها کنند و بر ایشان لومی و ذمی و عقابی نبود.

آنگه یعقوب- علیه السلام- پسران را گفت: يا بَنِي اِذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوْسُفَ وَ اٰخِيهِ، ای پسران من؟ بروی و خبر یوسف و برادرش بجوی و بپرسی و تفحص کنی و «تحسس» تفعل باشد از «حس»، يقال: تحسس و تحسس و تبحث و تفحص، اذا تطلبت «۱»، پس تحسس، طلب چیزی باشد به حاسه، و اینکه لفظ برای مبالغت باشد در طلب. و لا- تياسوا من روح الله، نومید مشوی از رحمت

خدای و راحت او. و «الرَّوْح»، الفرج «۲»، و آن نفعی باشد مقرون به لذت و اصل و اشتقاق او من الرِّيح الَّتِي فِيهَا الرِّاحَةُ، از بادی باشد که در او راحت «۳» بود. إِنَّهُ لَا يَبِئْسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ، چه آیس و نوید نشود از رحمت خدای اَلَّا گروه کافران. و اینکه آیت دلیل می‌کند بر آن که فاسق از رحمت خدای نوید نباشد، و اَلَّا آیت از فایده بشود.

فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ، در کلام حذفی هست و اختصاری و آن، آن است «۴»: فامتلوا امره و خرجوا الی مصر قاصدین لیوسف، آنچه پدر گفت به جای آوردند و روی به مصر نهادند به بر یوسف. چون در پیش او شدند، او را خطاب چنین کردند که: يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ، ای عزیز مصر؟ مَسْنَا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ، ما را و اهل ما را سختی و تنگی رسیده است. و «ضُرٌّ»، لفظی است مستعمل در جای رنج و بیماری و قحط و درویشی. و الضُّرُّ، خلاف النَّفْعِ، و الضُّرُّ خلاف النَّعْمَةِ. وَ جِئْنَا بِبِضَاعِيهِ مُزْجَاةً، و بضاعتی آورده‌ایم اندک بد «۵»، و اصل مزجات، مفعله باشد من الازجاء، و هو الشَّوْق.

قال الله تعالى: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَيِّحَابًا «۶» فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ، تمام بده ما را کیل، «ایفاء» تمام بدادن باشد، آنکه دانستند که به استحقاق نرسد، گفتند: وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا، صدقه کن بر ما که خدای تعالی مکافات کند صدقه دهندگان را. حق تعالی در اینکه آیت ما را حاجت خواستن بیاموخت تا اگر از خدای خواهیم و اگر از مخلوقان، اینکه شرط ادب به جای آریم، اول، مدح و ثنای مسؤل، فی قوله: أَيُّهَا الْعَزِيزُ، آنکه شرح حال خود و حکایت ضعف حال، فی قوله: مَسْنَا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ، و ذم «۴» آنچه هدیه برده باشند [۳۳-ر]

از طاعتی و عملی، بقوله: وَ جِئْنَا بِبِضَاعِيهِ مُزْجَاةً، آنکه بنمود که: از کریمان حاجت در خور ایشان باید خواستن، چنان که لایق کرم ایشان باشد، بقوله:

فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ، آنکه بیان کرد که اعتراف باید دادن که آن بر سبیل تَفَضُّلٌ باشد دون استحقاق، بقوله: وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا، آنکه بر سبیل ترغیب و تقریب به نجح حاجت ایشان گفتند: إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ.

و قوله: وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا، در او دو قول گفتند: یکی آن که نقصان سعر خواستند برای آن که صدقه بر ایشان حرام بود، و اینکه قول سعید جبیر است و سفیان عیینه گفت: در شرع ایشان صدقه حلال بود پیغامبران را. مجاهد گفت، نشاید گفتن:

اللَّهُمَّ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا، برای آن که بر صدقه توقع ثواب باشد، و درست آن است که بر حقیقت نشاید گفتن، بر سبیل توسع و مجاز شاید گفتن، بمعنی التَّفَضُّلِ. و بعضی

(۱). قم: و منفی.

(۲). آب، آز، آج، لب: گاو.

(۳). بم: از اینکه.

(۴). بم، آب، آز، لب: و دوم تحقیر، مل: و دوم. [.....]

دگر گفتند: معنی آن است که: صدقه کن بر ما به آن که برادر ما را ابن یامین را با من «۱» دهی. و گفتند: برای آن بر عموم گفتند: يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ، و نگفتند: انَّ اللَّهَ يَجْزِيكَ، که ندانستند که او مؤمن است و جزا بر عمل گوید.

قوله: قَالَ هَيْلَ عِلْمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ يُّوسُفَ وَ أَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ، چون کار به اینکه جای رسید، یوسف - علیه السَّلام - خویشتن بر برادران اظهار کرد و گفت ایشان را: هَلْ عِلْمْتُمْ، شما دانی تا چه کردی با یوسف و برادرش آنکه که جاهل بودی؟ خلاف کردند در آن که سبب چه بود که یوسف - علیه السَّلام - اظهار کرد خود را بر برادران، محمّد بن اسحاق گفت: سبب آن بود که چون

برادران شرح حال خود دادند و ذکر بر بی برگی و سختی حال خود و آن پدر کردند، او را رقت آمد و دلش تنگ شد و گفت: از پس اینکه خویشتن را پوشیده داشتن معنی «۲» ندارد، ایشان را گفت: هیل علمتم، شما دانی که با یوسف و برادرش چه کردی؟ کلبی گفت:

سبب آن بود که یوسف گفت با ایشان که، مالک بن الذعر «۳» گفت: من در فلان سال غلامی را یافتم در چاهی به اینکه صفت و اینکه صفت، او را به چند درم بخریدم از قومش. ایشان گفتند: ایها الملک؟ آن غلام را ما فروختیم. یوسف- علیه السلام- از آن به خشم آمد و گفت: اینان را ببری و گردن بزنی. چون خواستند تا ایشان را بکشند، یهودا گفت: ایها الملک؟ یعقوب را فرزندی بود نام او یوسف، از او غایب شد. امروز چند سال است تا او از گریه بیاسوده نیست «۴»، چندان بگریست که چشمهایش تباہ شد. در بیت الاحزان رفته است و روی به دیوار کرده، با کس نگوید و کس بر او نشود، و با کس انس نباشد او را، به فقد یک فرزند آن کرد، چگونه باشد چون خبر قتل ده فرزند به او رسد او چه کند! همانا خویشتن هلاک کند. آنگه گفتند: ایها الملک؟ اگر لا بد ما را بخواهی کشتن، اینکه متاعک ما پیش پدر ما فرست که او فلان جای است. عند آن حال او را رحمت آمد و دلش رقیق شد و بگریست و ایشان را گفت: هل علمتم ما فعلتم یوسف.

بعضی دگر گفتند: سبب آن بود که، چون یوسف- علیه السلام- ابن یامین را باز

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آرز: با ما.

(۲). همه نسخه بدلها: معنی.

(۳). آب، آرز، آج، لب: مالک زعر.

(۴). همه نسخه بدلها: نیاسوده است.

صفحه : ۱۴۴

گرفت و برادران با پیش پدر شدند- و او با ایشان نبود- او یک بارگی رنجور شد. چون خواستند تا باز گردند و با پیش «۱» او شوند، او نامه‌ای نوشت به او: من یعقوب اسرائیل الله بن اسحاق ذبیح الله بن ابراهیم «۲» خلیل الله، بدان ای ملک که ما اهل البیتی‌ایم که بلا موکل است به ما. اما جد ما را- ابراهیم «۳» را- نمرود دست و پای بیست و به آتش انداخت، خدای تعالی آتش را بر او «برد و سلام «۴» کرد. و اما پدر مرا دست و پای بیستند تا برای خدای قربان کنند و کارد بر گلوی او نهادند، خدای تعالی [۳۳-پ] او را فدا کرد به کبش. و امیا من، مرا فرزندی بود من احسن خلق الله و احب اولادی الی» از همه جهان نیکوتر و از همه فرزندان بنزدیک من دوست‌تر، «۵» او «۶» را از پیش من بردند بامداد. نماز شام آمدند و پیرهنی «۷» خونالود «۸»، پیش من آوردند و گفتند: او را گرگ بخورد. من در محنت او بماندم و بر او چندان بگریستم که چشمهام «۹» برفت. او را برادری بود از مادر او، من او را بر خویشتن باز گرفته بودم و غم آن فرزند به او می‌گساردم، هم برادران او را از پیش من بردند و باز آمدند و گفتند: او دزدی کرد و تو او را از من باز گرفتی، و ما اهل البیتی‌ایم که در میان ما دزد نباشد و از فرزندان ما دزدی نیاید. اگر اینکه فرزندک مرا با من فرستی و الا تو را دعا می‌کنم «۱۰» که به هفتم بطن از فرزندان تو برسد. چون یوسف- علیه السلام- نامه بر خواند، خویشتن بر جای نتوانست داشتن تا بسیار گریست، عند آن خویشتن آشکارا کرد.

بعضی دگر گفتند: اینکه برای آن کرد که او بنیامین «۱۱» را گفت: هیچ فرزند داری! گفت: سه پسر دارم. گفت: چه نام کرده‌ای ایشان را! گفت: فرزند مهین «۱۲» را یوسف نام کرده‌ام. گفت: چرا! گفت: برای آن که مرا برادری بود یوسف نام، برادران او را بردند و هلاک کردند. از دوستی او فرزند را یوسف نام کردم و دیگر «۱۳» را «گرگ» نام کردم. گفت: چرا! گفت: برای آن که

حوالت کردند که او را

- (۱). آب، آ، آز، آج، لب: مصر.
- (۲-۳). اساس: ابراهیم.
- (۴). اشاره است به سوره انبیا (۲۱) آیه ۶۹.
- (۵). همه نسخه بدلها برادران.
- (۶). قم او.
- (۷). قم: پیراهنی، آو، بم، آب: پرهنی.
- (۸). همه نسخه بدلها: خون آلود.
- (۹). قم: چشمها، بم، آب، آز، آج، لب: چشمهای من.
- (۱۰). قم: گویم.
- (۱۱). قم، مل: ابن یامین. [.....]
- (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: مهتر.
- (۱۳). آج، لب: دیگری.

صفحه : ۱۴۵

گرگ بخورد. و سهام «۱» را «خون» نام کردم. گفت: چرا! گفت:

برای آن که ایشان پیرهن «۲» خونالود «۳» آوردند، چون حوالت خون او بر گرگ کردند. عند آن، آن حال گفت اگر دگر باره اینان باز آیند من بیش از اینکه ایشان را ور «۴» بند ندارم، جز که خویشان اظهار کنم. چون برادران باز آمدند و گفتند: *أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسْنَا وَ أَهْلَنَا الضَّرُّ،* او گفت: *هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ يُّوسُفَ وَ أَخِيهِ،* گفت:

شما دانی که با یوسف و برادرش چه کردی در وقتی که جاهل بودی. بعضی گفتند:

یعنی جاهل بودی و ندانستی که کار او به کجا رسد؟ و بعضی دگر گفتند: آنکه که گناهکار بودی که گناهکار همه جاهل باشد برای آن که کار جاهلان کند. عبد الله عباس گفت: یعنی آنکه که شما کودک بودی که کودک جاهل باشد. حسن گفت: آنکه که برنا بودی و برنا جاهل بود،

لقوله- عليه السلام-: *الشَّابُّ شَعْبَةٌ مِنَ الْجَنُونِ*

، برنای «۵» شاخی «۶» دیوانگی است، و آنچه درست است، آن است که او به فرمان خدای «۷» پوشیده داشت و به فرمان خدای خود را اظهار کرد، چه پیغامبران مانند اینکه به فرمان خدای کنند.

اگر گویند: چگونه گفت: *يُّوسُفَ وَ أَخِيهِ،* چه کردی با یوسف و برادرش! و ایشان با برادر یوسف هیچ نکردند، آنچه کردند با یوسف کردند، گوئیم: از اینکه چند جواب است:

یکی آن که چون یوسف را از بر پدر بردند، پدر را و برادر را به فراق او ممتحن کردند که از برادران فقد «۸» یوسف ابن یامین را سخت آمد، دیگران شادمانه بودند به آن.

جواب دیگر آن که: چون حدیث صاع افتاد، و صاع دربار بنیامین «۹» یافتند، زبان دراز کردند و او را دشنام دادند و سفاهت کردند و گفتند: ای بنی راحیل؟ ما را از

- (۱). قم: سوم، آو، آب، لب: سیوم، آج: سثوم، بم، مل: سیم.
- (۲). قم، از، آج، لب: پیراهن، مل: پرهن، آو، آب، بم: پراهن.
- (۳). همه نسخه بدلها: خون آلود.
- (۴). همه نسخه بدلها: در.
- (۵). آو، بم، آب: برنایی، آز: برنایی.
- (۶). قم است از، مل، آو، بم، آب، آج، لب از.
- (۷). همه نسخه بدلها خود را.
- (۸). آج، لب: فرقت.
- (۹). قم، مل، آج، لب: ابن یامین.

صفحه : ۱۴۶

شما چند محنت خواهد بودن؟ جواب دیگر آن است که: چون ایشان برفتند، یوسف ابن یامین را گفت: اینان با تو چه کردند و چگونه بودند! گفت: همچنان دشمنی و معادات که با تو کردندی با من هم از آن کردند و پیوسته مرا جفا کردند و دشنام دادند، و اگر تمکین یافتندی از من، با من همان کردندی که با تو.

چون یوسف - علیه السلام - اینکه بگفت، ایشان گفتند: أَيْنَكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ، ابن کثیر خواند: إِنَّكَ لَأَنْتَ، علی الخبر، به یک «الف» بر وجه خبر، و باقی به دو «الف» خواندند بر وجه استفهام.

خلاف کردند در آن که برادران عند اینکه حال او را چگونه بشناختند: ضحاک گفت از عبد الله عباس [۳۴-ر] که: یوسف - علیه السلام - مبرقع بودی چون بیرون آمدی، از فرط جمال و صیانت و سیاست ملک. چون اینکه بگفت، برقع از روی بر گرفت، ایشان در نگریدن او را بشناختند.

بعضی دگر گفتند: یوسف - علیه السلام - چون بخندیدی از برق دندانهای او نوری پیدا شدی، اینکه بگفت و باز خندید، به برق دندان «۱» او را بشناختند.

روایتی دگر «۲» از عبد الله عباس آن است که، یوسف - علیه السلام - بر سر علامتی داشت، و یعقوب همچونین و اسحاق همچونین «۳» و ساره همچونین «۴». یوسف - علیه السلام - اینکه بگفت و تاج از سر بنهاد. ایشان در نگریدن آن علامت دیدند، او را به آن بشناختند، گفتند: أَيْنَكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ، تو یوسفی! گفت: من یوسفم، و اینکه برادر من است - ابن یامین. قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا، خدای مَنّت نهاد بر ما به آن که جمع کرد میان ما از آن پس که شما تفریق کردی. و اصل المَنَّةُ، القطع من قوله تعالى: لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ «۵» إِنَّهُ مَنْ يَتَّقْ وَيَصْبِرْ، «ها»، ضمیر شأن

- (۱). آو، بم، آج، لب: دندانها.
- (۲). قم، آو، بم، مل، آب: دیگر.
- (۳). همه نسخه بدلها: همچونین. [.....]
- (۴-۵). سوره فضلت (۴۱) آیه ۸، و سوره انشقاق (۸۴) آیه ۲۵.
- (۶). قم: نعمته.

صفحه: ۱۴۷

و کار است، یعنی شأن و کار چنین آمد که هر کس که او متقی باشد و از معاصی بپرهیزد^(۱) و واجبات بگذارد و صبر کند از محارم، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ، خدای تعالی رنج نکوکاران ضایع نکند و مزد ایشان بدهد. اگر گویند نه چون جزاء شرط جمله آید، لابد باید که در او ضمیری باشد عاید با جمله شرطی! گوییم: لابد باید اما به لفظ و اما به معنی. و اینکه جا اگر چه در لفظ نیست، در معنی هست، و معنی آن است که: إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ، فَإِنَّهُ مُحْسِنٌ وَاللَّهُ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ، او، إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ، لَأَنَّهُ مُحْسِنٌ.

ایشان چون اینکه حال دیدند و اینکه شنیدند، از دست در افتادند و گفتند: تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا، به خدای که خدای تو را برگزید بر ما به انواع خصال خیر از «۲» علم و عقل و فضل و حلم و حسن و ملک. وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ، و ما مخطی و خطا کننده بوده ایم، «ان» مخففه است «۳» از ثقیله «۴»، و اینکه «لام» ملازم باشد با خبر او. و تقدیر آن است که: وَأَنَا كُنَّا خَاطِئِينَ. و کوفیان گفتند: «ان»، به معنی «ما» ینفی است و «لام» به معنی الّا، و تقدیر آن است که: و ما كُنَّا إِلَّا خَاطِئِينَ، يقال: خَطَأٌ، يَخْطَأُ، يَخْطِئُ، وَ خَطَأٌ، أَخْطَأَ، يَخْطِئُ، اخْطَأَ به معنی «۵» و بعضی اهل لغت فرق کردند، گفتند: اخْطَأَ، اذا لم يتعمد، و خطيء، اذا تعمد، قال الشاعر:

و انّ مهاجرین تکفاه غداتئذ لقد خطئا و خابا «۶»

و عبد الله عباس را گفتند، چرا گفتند ایشان: وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ، و ایشان آن به قصد کردند! گفت: اخْطَأُوا الْحَقَّ و ان تعمدوا، اگر چه فعل به قصد کردند، از حق تخطی و تجاوز کردند، و هر کس او گناهی کند ره صواب و صلاح خطا کرده باشد. یوسف- علیه السلام- حلم کار بست و گفت: لَا تَثْرِبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ، امروز بر شما سرزنش نیست و آن گناه با روی شما نمی آرم من. و «تثريب»، سرزنش و ملامت باشد و اینکه لغت اهل حجاز است، و از اینکه جاست قول رسول- علیه السلام:

(۱). همه نسخه بدلها: پرهیزد.

(۲). قم: و.

(۳). قم: مخفف است.

(۴). آج، لب: مثقله.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بمعنی واحدا.

(۶). اساس و دیگر نسخه بدلها، بجز آج: خانا، به قیاس نسخه آج تصحیح شد.

صفحه: ۱۴۸

اذا زنت امه احدكم فليجلدها ولا يثر بها

، ای لا یعیرها «۱»، گفت: چون پرستار یکی از شما زنا کند، باید تا به تازیانه اش بزند و سرزنش نکند. يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ، آنگاه به اینکه رها نکرد تا دعا کرد ایشان را، و گفت: خدا بیامرزاد شما را. لفظ خبر است و معنی دعا. وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، و او رحیم تر از همه رحیمان است. عطا روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: روز فتح مکه حلقه در خانه به دست گرفت و مردم مکه پناه با خانه

[۳۴-پ]

داده بودند. رسول- علیه السلام- گفت:

الحمد لله الذي صدق وعده و نصر عبده و هزم الاحزاب وحده

، آنکه گفت: ای اهل مکه که مرا رنجانیده‌ای و تکذیب کرده و از زاد و بود خود بیرون کرده؟ چه گمان می‌بری به من که با شما خواهم کردن! گفتند: گمان خیر می‌بریم به تو، اخ کریم و ابن اخ کریم، تو برادری کریمی و پسر برادری کریم، و امروز قادری و مالکی، دست قدرت تو راست. رسول- علیه السلام- گفت: من امروز همان خواهم کرد «۲» که برادرم یوسف کرد، و گفت: لا تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ.

سدی گفت، چون یوسف- علیه السلام- خویشتن بر ایشان اظهار کرد، اول حدیث اینکه کرد که گفت: پدرم چون است! گفتند: چشمهایش برفته است. پیرهن از تن بر کشید و گفت: اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا، پیرهن من ببری و بر روی پدرم افگنی تا بینا شود. و آنان که گفتند: یعقوب- علیه السلام- نابینا نشد، و آن کنایت است از طول انتظار، گفت: يَأْتِ بِصَيْرًا، معنی آن است که: يرجع قریر العین تا پس از آن که سخین العین بود قریر العین شود، چشمش به امید دیدار او روشن شود. و آنان که وَاَبْتَضَّتْ عَيْنَاهُ بر عمی حمل کردند، گفتند: يَأْتِ بِصَيْرًا، معنی آن است که: يعد بصیرا، بینا «۳» شود.

ضْحَاكُ گفت آن پیرهن از جامه بهشت بود. مجاهد گفت: یوسف- علیه السلام- دانست که پیرهن چشم رفته باز ندهد، و لکن آن پیرهن از بهشت آورد جبریل- علیه السلام- آن روز که ابراهیم را به آتش انداختند پیرهن از او بر کشیدند و او را بند و غل نهادند. چون خدای تعالی آتش بر او «برد و سلام» «۴» کرد، جبریل آمد

(۱). لب: يعثرها.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز بم: کردن.

(۳). آج: بعد بصیر و بینا.

(۴). اشاره است به سوره انبیا (۲۱) آیه ۶۹.

صفحه : ۱۴۹

و او را از بهشت آن پیرهن آورد. ابراهیم «۱» به اسحاق رها کرد و اسحاق به یعقوب و یعقوب در میان تعویذی نهاد و بر گردن یوسف بست. چون برادران او را به چاه انداختند، پیرهن از او بر کشیدند و به خون ملطخ کردند و او را برهنه به چاه افگندند.

جبریل آمد و آن تعویذ بشکافت و آن پیرهن «۲» بگرفت و در یوسف پوشانید. چون یوسف خواست که پدر را بشارت دهد، جبریل گفت: اینکه پیرهن به او فرست «۳» و گفتند، برای آن گفت: اذْهَبُوا بِقَمِيصَتِي هَذَا، که سبب محنت یعقوب اول از پیرهن بود، آنکه پیرهن خون آلود «۴» آوردند، یعقوب را گفت تا راحت هم از آن جا باشد که محنت بود. وَ أَتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ، و اهل خود را جمله به من آری. و اجمعین، نصب او بر حال است.

وَ لَمَّا فَصَّيَلْتِ الْعَيْرُ، چون کاروان بر گرفت. و «فصل»، قطع باشد و او خلاف وصل بود، یعنی، و لَمَّا فَارَقَتْ وَ خَرَجَتْ مِنْ مِصْرَ. چون کاروان بگسست از آن جا، حق تعالی باد شمال را فرمود- اعنی فریشتگان باد را: تا بوی پیرهن «۵» در ربودند «۶» و به شام «۷» یعقوب رسانیدند.

در خبر است که چون کاروان از مصر بیرون آمد، برادران یوسف پیرهن «۸» بر افلاختند «۹»، باد در آمد و بوی پیرهن «۱۰» بر بود و به یعقوب رسانید.

آنکه خلاف کردند که یوسف را بوی مخصوص بود «۱۱»، بعضی گفتند: یوسف را بوی بود مخصوص، و اینکه بعید است برای آن که بسیاری مردمان متنعم باشند که اندام ایشان را بوی مخصوص بود که همه کس بیابد «۱۲»، و بهری دگر گفتند: یوسف را بوی

بود و لکن جز یعقوب نشناختی. مجاهد گفت: بوی بهشت می‌آمد از پیره‌ن «۱۳»، و یعقوب - علیه السلام - چون آن بوی بیافت، بدانست که بوی پیره‌ن «۱۴» یوسف است،

(۱). قم به میراث.

(۲). قم: از او. [.....]

(۳). قم که از او بوی بهشت می‌آید، بر هیچ بیمار مبتلا و ممتحن نیاید الا که شفا یابد.

(۴). اساس: خونالود/ خون آلود.

(۵). قم یوسف.

(۶). آو، بم، آب: بر ربودند، آج، آز، لب: بر بودند.

(۷). همه نسخه بدلها: به مشام. (۱۴-۱۳-۱۰-۸). قم: پیراهن، آو، بم: پره‌ن.

(۹). قم: می‌آوردند، مل: بر افراختند، دیگر نسخه بدلها: بیفشاندند.

(۱۱). قم و اگر نه.

(۱۲). آو، بم، مل، آج: نیابند.

صفحه: ۱۵۰

برای آن که در آن وقت بوی بهشت جز از آن پیره‌ن «۱» نبود. عبد الله عباس گفت:

میان ایشان هشت روزه راه بود، به روایتی دیگر هم از عبد الله عباس که او گفت:

میان یوسف و یعقوب چندان بود که میان کوفه و بصره، حسن گفت: میان ایشان هشتاد فرسنگ راه بود، برای آن که یعقوب به وادی کنعان بود از زمین فلسطین.

[۳۵-ر]

و گفته‌اند: به زمین جزیره بود و یوسف به مصر بود. یعقوب راست که بوی پیره‌ن «۲» یوسف [بیافت] «۳» مضطرب شد، گفت بوی آشنایان می‌شوم «۴». گفتند: چه بوی می‌شنوی «۵»! گفت: بویی که اگر بگویم مرا ملامت کنی. گفتند: آخر [بگوی] «۶» گفت: بوی یوسف می‌یابم. لولا أن تُفندون، اگر نه آنستی که شما مرا ملامت کنی.

مجاهد گفت: اگر نه آنستی که مرا سفیه خوانی. عبد الله عباس گفت: مرا جاهل خوانی. ابن جریج گفت: گوی «۷» عقلت برفته است. سعید جبیر و سدّی و ضحاک گفتند: مرا به دروغ داری. ضحاک گفت: مرا گوی «۸» خرف گشته است. ابو عمرو بن العلاء گفت: بر من زشت «۹» کنی «۱۰». کسائی گفت: مرا عاجز خوانی. اخفش گفت: مرا ملامت کنی. و اصل «فند»، فساد باشد، من قول الشّاعر:

الّا سلیمان اذ «۱۱» قال الملیک له قم فی البریة فاحدها عن الفند

ای امنها من الفساد، و قال الشّاعر فی معنی التفنید، بمعنی اللوم «۱۲»:

یا صاحبی دعا لومی و تفنیدی

فلیس ما فات من امر بمرود

و قال جریر بن عطیة (۱۳):

یا عاذلی دعا الملام و اقصرنا

طال الهوی و اطلتما التّفنیدا

و یقال: افنده الدّهر اذا افسده، و قال ابن مقبل (۱۴):

دع الدّهر یفعل (۱۵) ما اراد فأنه اذا کلف الإفناد بالنّاس افندا

(۲-۱). آو، بم، آب: پرهن، آج، لب: پیراهن.

(۶-۳). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۴). قم: می‌یابم.

(۵). قم: می‌یابی.

(۷-۸). گوی / گویی / گوید. [.....]

(۹). آو، بم، آب، لب: زشتی.

(۱۰). قم: گوی / گویی.

(۱۱). اساس: اذا، با توجه به قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴-۱۳-۱۲). آب شعر.

(۱۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و لب: تفعل.

صفحه : ۱۵۱

حاضران چون اینکه شنیدند، گفتند: تَاللهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ، گفتند:

ضلال در آیت به معنی محبت (۱) است، یعنی تو هنوز در آن محبت (۲) قدیمی. و گفته‌اند:

مراد به ضلال، خروج است از ره صواب، و ایشان چنان اعتقاد کرده بودند که آن افراط (۳) محبت، به منزلت ضلال است برای افراط را، و اینکه قول قتاده است. و گفتند: اینکه مقالت، پسران او گفتند و پیرهن جماعتی دگر آوردند در وقتی که فرزندان یعقوب به کنعان بودند. و هر متقدم الوجودی را، علی التوسّع و التشبیه، عرب قدیم خواند، و در عرف متکلمان عبارت باشد از ذاتی که در ازل موجود بود. حسن گفت: اینکه برای آن گفتند که پنداشتند که یوسف مانده نیست، آنکه او آنچه می‌گوید نه از سر بصیرت می‌گوید.

بس بر نیامد که مبشّر در آمد. و «بشیر»، فعیل باشد به معنی فاعل. و «تبشیر»، تکثیر فعل را باشد، مژده دهنده در آمد و آن پیرهن (۴) بر روی یعقوب افگند، خدای تعالی چشم با یعقوب داد. عبد الله عبّاس گفت: آن بشیر، یهودا بن یعقوب بود، یهودا گفت: آن پیرهن (۵) خونالود که سبب محنت یعقوب بود، من بردم پیش او و آن خبر گرگ خوردن من دادم، اکنون اینکه خبر هم من برم و اینکه بشارت، و مژدگان (۶) هم من دهم.

عبد الله عبّاس گفت: یهودا چون پیرهن بستند، سر برهنه کرد و پای برهنه کرد و بتاختن پیاده بیامد و کاروان را بازگذاشت (۷) و از زاد هفت نان داشت هنوز تمام نخورده بود که به (۸) یعقوب رسیده بود و بشارت داده. جویرر گفت از ضحاک از عبد الله عبّاس که: آن مبشّر مالک ذکر (۹) بود، در آمد و آن پیرهن بر روی یعقوب افگند (۱۰)، یعقوب - علیه السلام - بینا شد و چشم بر کرد (۱۱)

و آن ملامت کنندگان را گفت: أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ، نه من گفتم شما را که من از خدای آن

(۱). اساس و همه نسخه بدلها: و الله، که با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج: محنت.

(۳). قم: فرط.

(۴). آو، بم، آب: پرهن.

(۵). بم: پرهن، آب، آز: پیراهن.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: مژدگانگی.

(۷). آو، بم: باز گزاشت.

(۸). آز، آب: با.

(۹). آب، آز، آج، لب: زعر. [.....]

(۱۰). آو، آج: پیش یعقوب انداخت.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: باز کرد.

صفحه : ۱۵۲

دانم که شما ندانی! چه خوش باشد مرد متردد را، بین الیاس و الطمع معلقا بین الباب و الدار، که نزدیک آن باشد که یأسش بر امید غالب شود همی نابیوسانی برید بشارت به سرعت ملاقات محبوب اشارت کند، اگر چشم رفته باز آید چه عجب «۱»؟

جاء البشير مبشرا بقدمه فملتت من قول البشير سرورا

فكأنني يعقوب من فرح به اذا «۲» عاد من شم القميص بصيرا

و الله لو قنع البشير بمهجتي اعطيته و رأيت ذاك يسيرا [۵۳-پ]

یحیی بن سلیم روایت کرد که: یعقوب - علیه السّلام - من اکرم خلق الله بود بر ملک الموت، و ملک الموت دستوری خواست از خدای تعالی تا به زیارت یعقوب شود «۳»، دستوری یافت. چون بیامد، یعقوب او را گفت: یا ملک الموت؟ به آن خدای که تو را آفرید که بگوی تا جان یوسف در میان جانها قبض کردی! گفت: نه.

گفت: من رنجور از آنم که هیچ خبر «۴» او نمی دارم «۵». ملک الموت - علیه السّلام - گفت: تو را کلماتی بیاموزم که به برکات آن ممکن بود که میان شما ملاقات بود، گفت، بگو «۶»:

یا ذا المعروف الذی لا ینقطع ابدا و لا یحصیه غیرک.

یعقوب - علیه السّلام - آن شب اینکه کلمات بگفت. صبح بر آمده نبود «۷» که مبشّر آمد و پیرهن بر روی او «۸» افگند و او بینا شد. ضحاک گفت: چشمش باز آمد پس از آن که نابینا بود و قوتش باز آمد پس از آن که ضعیف شده بود، و جوان شد پس از آن که پیر «۹» شده بود، و شادمانه شد پس از آن که دلتنگ بود. روی در ایشان نهاد و گفت: أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ.

قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ، عند آن حال، فرزندان تضرع کردند و گفتند: ای پدر ما؟ برای ما استغفار کن و آمرزش خواه که ما خطا کردیم.

يعقوب- عليه السلام- ایشان را وعده استغفار داد و گفت: استغفار کنم برای شما و

(۱). آب شعر.

(۲). قم، آب، مل، آز: اذ.

(۳). قم، مل: رود، آو، بم، آب، آز، آج، لب: رود.

(۴). بم، خیری از، آو، آب، مل، آز، آج، لب: خبر از.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: نمی‌داند.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم گفت.

(۷). قم: بر نیامد، آج، لب: بر نیامده بود.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: بروی.

(۹). آب، آو: پر.

صفحه: ۱۵۳

آمرزش خواهیم از خدای - جل جلاله.

اگر گویند چرا چون از یعقوب استغفار خواستند، وعده داد «۱» و توقف نمود، و یوسف - علیه السلام - که صاحب واقعه بود توقف نکرد و گفت: لا- تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ، گوییم: از اینکه دو جواب گفتند، یکی آن که: از کار جوانان تعجیل باشد و از کار پیران تأنی. جواب دیگر آن که گفتند: برای آن تأخیر کرد تا وقت سحر در آید برای آن که وقت سحر، وقت استغفار باشد، نبینی که حق تعالی چند جای در قرآن استغفار به وقت سحر باز بست، فی قوله: وَ بِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ «۲» وَ الْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ «۳» سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي! عبد الله عباس روایت کرد از رسول - علیه الصلوة والسلام - که او گفت: وعده ایشان به شب آدینه داد «۷». وهب گفت: بیست و اند سال هر شب آدینه‌ای برای ایشان آمرزش می‌خواست. عطاء الخراسانی گفت: حاجت از جوانان خواستن اولیتر باشد که از پیران، نبینی که یوسف به اول و هلت برادران را گفت: لا- تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ، و یعقوب گفت: سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي. و شعبی گفت: برای آن

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم و مل و گفت استغفار کنم، آو، آب، آز برای شما.

(۲). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۱۸.

(۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷. [...]

(۴). آب: بگذارد.

(۵). از قم افزوده شد.

(۶). بم: با او.

(۷). قم: بود.

صفحه : ۱۵۴

توقف کرد تا بداند که یوسف از ایشان راضی شده است (۱) یا نه.

در خبر است که چون مبشّر بشارت داد، یعقوب را به حیات یوسف، یعقوب گفت: چون است او! گفت: ملک مصر است. گفت: ملک را چه خواهم کردن؟ بر چه دین است! گفت: بر دین اسلام. گفت: نعمت تمام آن است. یوسف - علیه السلام - بر دست مبشّر هر ساز و عدت که ایشان را به کار بایست بفرستاد، و دویت راحله بچارده و پیغام فرستاد به یعقوب که: بیای، و اهلت را بیار. یعقوب برگ (۲) بکرد و روی به مصر نهاد با جمله اهل البیت خود [۳۶- ر]. چون بنزدیک رسیدند، یوسف - علیه السلام - (۳) پادشاه را که یوسف نایب او بود، گفت: مرا پدری است که او پیغامبر خداست، و پیغامبر زاده است و پدران من پیغامبراناند، و او از کنعان به دیدار من می آید، توقع آن است که به استقبال او آیی. ملک با چهار هزار مرد از خواص خود بر نشست و یوسف با اهل مصر جمله به استقبال یعقوب رفتند.

یعقوب - علیه السلام - پیاده می رفت، چون نگاه کرد، یوسف را دید با لشکر جهان، و اهل مصر در زی ملوک. یعقوب یهودا را گفت: اینکه فرعون مصر است. گفت: اینکه پسر تو است یوسف. چون به یکدیگر رسیدند، یوسف خواست تا سلام کند بر یعقوب، یعقوب سبق برد و گفت:

السلام علیک یا مذهب الاحزان،

سلام بر تو باد ای ببرنده (۴) اندوهان؟ اگر گویند: چرا یعقوب را گفتند بر یوسف رو، و یعقوب پدر بود و پیر بود، اولتر آن بودی که یوسف بر یعقوب رفتی! جواب گفتند: اگر یوسف بر یعقوب رفتی، بیت الاحزان دیدی و درویشی و دست تنگی و بی نوایی، یوسف نیز از راحت به رنج افتادی و دلتنگ شدی. یعقوب را گفتند تو دیر است که در بند و رنجی، بر یوسف رو تا مملکت و ولایت بینی که کودکی طفل را از (۵) تو بردند، امروز پادشاه مصرش با تو خواهم دادن.

در خبر است که: چون خبر منتشر شد به آمدن یعقوب و استقبال یوسف او را،

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: راضی هست.

(۲). مل: ترک.

(۳). آب آن.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: برنده.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب بر، مل پیش.

صفحه : ۱۵۵

زلیخا پیر (۱) شده (۲) بود و نابینا شده بود و درویش شده بود و از یوسف جدا مانده و در غم یوسف چونین (۳) شده، کسی را شفاعت کرد تا دست او گرفت و او را به راه یوسف برد و بنشانند (۴). هر گه که کوکبه لشکر بر آمدی، قاید او گفتی: بر خیز که یوسف آمد، او گفتی: اینکه نه یوسف است، گفتی: تو چه دانی! گفتی: من بوی او شناسم، تا چند فوج بگذشت (۵) راست که آن کوکبه پدید آمد که یوسف در آن میان بود، آواز داد و گفت: بوی یوسف می شنوم، اِنِّی لَأَجِدُ رِیحَ یُوسُفَ، مرا پیش بر، او را پیش بردند، یوسف - علیه السلام - بنگرید، از دور زلیخا را بشناخت. از روی حرمت اسپ باز داشت و او را گفت: زلیخا؟ چونت است (۶)! گفت: چنین که می بینی. گفت: که آن مالیت کجا شد! گفت: رفت و تلف شد. گفت: جمالت کجا شد! گفت: در فراق تو نیست شد. گفت: چشم (۷) را چه کردی! گفت: از گریه تباه شد. گفت: ملک نماند و مال نماند و جمال نماند، آن معنی که

می‌گفتی از محبت هیچ مانده هست! گفت: هر چه روز می‌آید زیادت است. آنکه گفت:

سبحان من جعل العبيد ملوكا بطاعته و جعل الملوك عبيدا بمعصيته،

سبحان آن خدای که به طاعت بندگان را پادشاه گرداند و به معصیت پادشاهان را بنده گرداند. یوسف- علیه السّلام- گفت: چه خواهی و چه آرزو کنی!

گفت: آن که خدای را دعا کنی تا چشم با من دهد «۸» تا یک باری «۹» جمال تو باز بینم. یوسف- علیه السّلام- دعا کرد تا خدای تعالی جوانی و جمال و چشم با او داد و او را به نکاح به زنی کرد و از او دو فرزندش آمد نرینه «۱۰».

فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ أَوَى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ، حق تعالی حکایت ملاقات ایشان کرد، گفت: چون در پیش یوسف شدند، پدر و مادر را با خویشتن گرفت، ای ضم، و مراد به مادر باتفاق خاله است، چه مادرش در اینکه وقت بر جای نبود. و عرب، عم را پدر خواند و خاله را مادر. وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ، اگر گویند، چگونه

(۱). آو، آب: پر.

(۲). قم: گشته.

(۳). همه نسخه بدلها: چنین.

(۴). قم: آورد و بایستاد.

(۵). آو: بگزشت. [.....]

(۶). آج، لب: چونی.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: چشمت.

(۸). قم، مل: باز دهد.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم، آو، بم: یک بار دیگر.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم و لب: پسرینه.

صفحه : ۱۵۶

گفت ایشان را پس از آن که در مصر رفته بودند: ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ، بعد قوله تعالی: فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ، و چگونه استثنا به مشیت در آورد، بقوله: إِنْ شَاءَ اللَّهُ، و آن در مستقبل شود، دون ماضی! گوئیم، از اینکه چند جواب گفتند:

یکی آن که، اینکه سخن آنکه گفت که هنوز بیرون بودند و او به استقبال رفته بود و آن را دخول خواند، و معنی ملاقات.

و بعضی دگر مفسران گفتند: [۳۶-پ]

استثنا به مشیت از استغفار است. و در کلام تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر آن است: «قال سوف استغفر لكم ربی، ان شاء الله انه هو

الغفور الرحيم، فلما دخلوا على يوسف اوى اليه ابويه و قال ادخلوا مصر امنين.»

بعضی دگر گفتند: استثنا به مشیت واقع است از «امن» «۱» نه بر دخول.

گفت: در مصر شوی و اگر خدای خواهد ایمن باشی. عبد الله عباس گفت برای آن گفت آمین، که ایشان پیش از آن از ملوک

مصر خایف بودند و در مصر نیارستندی شدن الا به جواز. و قوله: أَبَوَيْهِ، مُحَمَّد بن اسحاق گفت: مادرش بود و پدرش، و دیگر

مفسران گفتند: مادر «۲»، خاله بود- چنان که گفتیم- چه مادر او راحیل بود و او به نفاس ابن یامین فرمان یافت و او را ابن المثلک

خواندند، و یعقوب پس از او خواهر او را- لثیا را- به زنی کرد و خدای تعالی اینکه جا خاله را مادر خواند، چنان که عم را پدر

خواند، فی قوله: قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ ﴿۳﴾ وَرَفَعَ أَبُوبِهِ عَلَى الْعَرْشِ، يوسف - عليه السلام - بر سریر ملک بنشست و پدر را و خاله را با خود بر سریر بنشانند. راست چون ایشان بر سریر بنشستند و گفتند سریر به میدان برده بودند و جمله اهل مصر از مردان و زنان حاضر بودند - آلا ما شاء الله - چون ایشان بر سریر بنشستند، جمله زنان و مردان اهل مصر پیش او به سجده شدند و برادران پیش سریر او بر پای ایستاده بودند به سجده شدند. پدر و مادر چون چنان

(۱). قم، مل: آمین.

(۲). قم: مراد به مادر، بم، آب، آج، لب: پدر و، مل مادر و.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۳.

صفحه : ۱۵۷

دیدند، ایشان نیز به سجده شدند، و ذلک قوله تعالی: وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا، خور ﴿۱﴾، به روی در آمدن باشد، السَّقُوطُ عَلَى الْوَجْهِ، قال الله تعالی: فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ ﴿۲﴾ هذا تَأْوِيلٌ رُءْيَايَ مِنْ قَبْلِ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا، گفت: اینکه تأویل آن خواب است که من دیدم پیش از اینکه خدای تعالی به درست کرد. یعقوب - علیه السلام - گفت: یا یوسف؟ اینان که اند که تو را سجده کردند! گفت: اینان همه بندگان و پرستاران من اند، همه را بخبرده‌ام به طعام در ایام قحط ﴿۴﴾، امروز از کرامت دیدار تو همه را آزاد کردم. در خبر است که: جبریل - علیه السلام - اینکه قصه با رسول می گفت. رسول را عجب آمد از کرم یوسف. جبریل برفت و باز آمد، گفت: خدایت سلام می کند و می گوید: عجب می داری؟ به عزّ عزّت من که فردا قیامت ﴿۵﴾ چندانی شفاعت دهم ﴿۶﴾ که تو می گویی: حسبی حسبی، مرا بس، مرا بس، و ذلک قوله: وَكَسُوفٌ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى ﴿۷﴾ له با یوسف کردن اولتر است برای آن که کنایات جمله راجع است با او. و دگر آن که له سجدا گفت، الیه نگفت. و گفته‌اند: در عهد ایشان ملوک را بر وجه تحیت سجده کردند،

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: خروا.

(۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۶.

(۳). آب شعر.

(۴). قم: گذشته.

(۵). قم، مل، آز، آج، لب: فردای قیامت، آب: فردا قیامت / در قیامت.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم تو را. [.....]

(۷). سوره ضحی (۹۳) آیه ۵.

(۸). بم، آب، آز، آج، لب: بعضی.

(۹). آو، مل: در.

صفحه : ۱۵۸

چنان که شاعر گفت ﴿۱﴾:

فلما اتانا بعید الکرى سجدنا له و رفعنا العمادا

و قال یا اَبْتِ، یوسف - علیه السّلام - عند آن حال گفت: یا اَبْتِ، در اصل یا ابه [بود] «۲» به «های» ی استراحت «۳». آنگه در حال وصل با «تا» کردند، آنگه آن را به «تا» ی تأنیث «۴» تشبیه کردند، آنگه به «یا» اضافه الی المتکلم یا ابتی کردند، آنگه «یا» بیفکنند و کسره «۵» رها کردند تا دلیل کند بر «یا».

گفت: پدر را «۶» اینکه تأویل آن خواب است [۳۷- ر]

که من پیش از اینکه دیدم. و آن، آن بود که: اِنِّی رَأَیْتُ أَحَدَ عَشَرَ کَوکَبًا «۷» قَدْ جَعَلَهَا رَبِّی حَقًّا، خدای - عزّ و جل - آن را درست کرد، و قَدْ أَحْسَنَ بَیِّ إِذِ أَخْرَجَنِی مِنَ السَّجْنِ، و با من احسان کرد چون مرا از زندان بیرون آورد.

در خبر است که چون یعقوب را با یوسف ملاقات افتاد، گفت: یا یوسف؟ بگو تا برادران با تو چه کردند! گفت پدر «۹»: از من چه پرسى که برادران با من چه کردند، از من آن پرس که خدای با من چه کرد. گفت: چه کرد! گفت: و قَدْ أَحْسَنَ بَیِّ إِذِ

(۱). آب شعر.

(۲). از قم افزوده شد.

(۳). بم، آب: استراحة باید، آو، بم، مل، آز، آج باید.

(۴). بم، آب، آز: به تأنیث.

(۵). آو، آب: به کسره.

(۶). آج، لب که.

(۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴.

(۸). همه نسخه بدلهای بجز قم، آو، مل: وقت.

(۹). پدر/ پدر را، با ادغام دو حرف همجنس که در اینکه نسخه‌ها نمونه‌های بسیار دارد.

صفحه : ۱۵۹

أَخْرَجَنِی مِنَ السَّجْنِ وَ جَاءَ بِکُمْ مِنَ الْبَدْوِ، با من نکویی کرد چون مرا از زندان بیرون آورد، و شما را از بیابان نزدیک من آورد. اهل اشارت گفتند، یوسف - علیه السّلام - گفت: إِذِ أَخْرَجَنِی مِنَ السَّجْنِ وَ لَمْ یَقُلْ: مِنَ الْجَبِ «۱» من کرمه، از کرم گفت: مرا «۲» از زندان بدر آورد، و نگفت مرا از چاه بر آورد تا تذکیر گناه برادران نباشد و تعبیر ایشان، پس از آن که ایشان را عفو کرده بود، بقوله: لَا تَثْرِيبَ عَلَیْکُمْ الْیَوْمَ. و برای آن گفت: وَ جَاءَ بِکُمْ مِنَ الْبَدْوِ، که یعقوب و فرزندان بدوی بودند و اهل بادیه و گوسپنددار و طالب آب و گیاه. مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَعَ الشَّیْطَانُ بَیْنِی وَ بَیْنَ إِخْوَتِی، پس از آن که شیطان میان من و برادرانم وحشت و فرقت افکند و دوستی تباه کرد. وَ النَّزْعُ، التَّحْرِیثُ بَیْنَ الْاِثْنِیْنِ وَ اِفْسَادُ مَا بَیْنَهُمَا، و منه قوله: وَ اِمَّا یَنْزَعَنَّکَ مِنَ الشَّیْطَانِ نَزْعًا «۳» اِنَّ رَبِّی لَطِیْفٌ لِّمَا یَشَاءُ، یعنی لطیف تدبیر است و لطف کننده. و لطف آن بود که مکلف را به فعل واجب نزدیک گرداند و از قبیح دور کند، و عالم است و محکم کار.

مفسران خلاف کردند در مدّت غیبت یوسف از یعقوب. کلبی گفت: بیست دو سال بود. سلمان پارسی و عبد الله شداد گفتند: چهل سال بود. حسن بصری گفت:

هشتاد سال بود. محمّد بن اسحاق گفت: هژده «۴» سال بود، و عمر یوسف - علیه السّلام - صد و بیست سال بود و از زلیخا او را سه فرزند آمد: افرایم و میشا، دو پسر، و دختری نام او رجمه «۵» که زن ایوب پیغامبر بود - علیه السّلام.

و هب متبه گفت: یعقوب - علیه السلام - و فرزندانش و خویشان او که در «۶» مصر آمدند، هفتاد و دو کس بودند، و آنکه که با موسی از مصر بیرون شدند «۷»، شصت «۸» هزار

(۱). اشاره است به آیات ۱۰ و ۱۵ سوره یوسف (۱۲).

(۲). در اساس تکرار شده است. [.....]

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۲۰۰ و سوره فصلت (۴۱) آیه ۳۶.

(۴). بم: هیژده، آج: هشتده، لب: هیجده.

(۵). کذا در اساس، قم: دخمه، آو، بم، آب، آز، آج، لب: رحمه، مل: دو رحمه.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: به.

(۷). آب، آز: آمدند.

(۸). کذا، در اساس، آو، بم، قم، آب، آز، آج، لب: ششصد، مل: سیصد، ضبط اساس به دو وجه قابل قراءت و توجیه است: شصد / شصت (با تبدیل «د» به «تا»)، یا: شصد / شصت (با ادغام دو حرف قریب المخرج).

صفحه : ۱۶۰

و پانصد و هفتاد و اند مرد مقاتل بودند، جز زنان و کودکان و پیران و بازماندگان و ممتحنان. و اینان که بازمانده بودند از کودکان و زنان، هزار هزار و دویست هزار بودند، جز آنان که گفتیم که مقاتلان بودند.

اهل تاریخ گفتند: یعقوب پس از آن که با مصر آمد و اهل را با مصر آورد، بیست [۳۷-پ]

و چهار سال بماند در راحت و آسایش و غبطت حال و هناءت عیش. و به مصر فرمان یافت و چون وفاتش نزدیک رسید، وصایت کرد یوسف را که: مرا بنزدیک «۱» پدرم بر اسحاق، به شام و آن جا دفن کن. یوسف - علیه السلام - همچنان کرد، او را ببرد و آن جا دفن کرد و با مصر آمد.

سعید جبیر گفت: یعقوب را - علیه السلام - در تابوتی از ساج نقل کردند با «۲» بیت المقدس، و چون یعقوب را از مصر به بیت المقدس آوردند، هم آن روز «۳» با اتفاق برادرش عیص فرمان یافته بود، هر دو را در یک گور نهادند و هر دو بهم زاده بودند و عمرشان صد و چهل و هفت سال بود. گفتند: چون خدای تعالی یوسف را آنچه مراد و آرزوی او بود بداد و شمل ایشان «۴» جمع کرد و ملک و نعمت دنیا بر او تمام کرد اندیشه کرد دانست که آن بنماند و لا بد از آن مفارقت باید کردن. تمنای بهشت کرد و اندیشه آن گرفت او را نفسش آرزومند بهشت شد، تمنای مرگ کرد، و هیچ پیغامبر پیش از او و پس از او تمنای مرگ نکردند «۵». گفت: رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ، «من»، تبعیض راست اینکه جا، بار خدایا مرا بدادی از ملک بهره‌ای تمام. برای آن که همه ملک به او نداد خدای - عز و جل - وَ عَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ، و مرا بیاموختی از تأویل خواب، فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ [ای] «۶» یا فاطر، ای آفریننده آسمانها و زمین؟ أَنْتَ وَلِيَّتِي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، تو خداوند منی و به من اولیتری در دنیا و آخرت، تَوَفَّنِي مُسْلِمًا، جان من بردار بر مسلمانی. و اگر آنان که گفتند که یوسف تمنای مرگ کرد از اینکه آیت گفتند در آیت اینکه نیست. برای آن که تَوَفَّنِي مُسْلِمًا دعا نیست به طلب مرگ،

(۱). آب: با نزدیک.

(۲). بم، آج، لب: تا.

- (۳). قم، آج، لب: همان روز.
 (۴). آب: ایشا/ایشان.
 (۵). قم، بم: نکرد.
 (۶). از قم افزوده شد، آب تقدیره.

صفحه: ۱۶۱

دعاست به استدامت لطف و توفیق که او با آن برایمان بایستد تا مرگ به او رسیدن «۱»، تَوَفَّيْنِي مُسْلِمًا، یعنی بار خدایا آن الطاف «۲» که من با آن برایمان بمانم با من پیایی دار. و مُسْلِمًا، نصب بر حال است از مفعول، وَ أَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ، و مرا به «۳» صالحان و نیکان در رسان، یعنی مرا با پدران خود حشر کن و به پایه و درجات ایشان برسان. خدای تعالی او را به مصر وفات داد و او را در رود نیل دفن کردند در صندوقی از رخام، و سبب آن بود که چون فرمان خدای به او رسید مردمان مصر در او مشاقت «۴» کردند و گفتند هر کس: که به محلّه ما «۵» دفن کنیم او را تاخیر و برکه او با ما «۶» باشد. در اینکه معنی گفتاگوی «۷» بسیار کردند تا کار به آن جا انجامید که خواستند تا کالزار «۸» کنند به اینکه سبب آخر قرار دادند که او را در رود نیل دفن کنند آن جا که بخشش آب نیل بود تا آب بر او می‌رود و به هر محلّه‌ای می‌شود و برکت و خیر او «۹» آن جا می‌رساند تا مردم در اینکه معنی راست باشند- بر اینکه قرار دادند و هم چونین «۱۰» کردند.

انس مالک روایت کرد که: چون کار یوسف و یعقوب و برادران یوسف به مصر منتظم شد و شمل ایشان مجتمع، مدّتی بودند آنکه برادران یک روز گفتند با یکدیگر که: ما می‌دانیم که چه کارها کرده‌ایم و چه گناهان کبایر ارتکاب کرده‌ایم؟ گفتند: همچونین است، و اگر چه یوسف ما را عفو کرد و پدر دل خوش کرد، ما ندانیم که خدای ما را عفو کرده هست «۱۱» یا نه! بیایی تا طلب عفو خدای کنیم. آنکه پیامدند به یک بار پیش پدر آمدند و یوسف- علیهما السّلام- در پهلوئی پدر نشست بود، و گفتند «۱۲»: ای پدر؟ ما را کاری افتاده است که از آن سخت‌تر «۱۳» نباشد. گفت: و آن چه کار است! گفتند: آنچه ما با تو و با برادر «۱۴» کرده‌ایم و اگر چه شما عفو کرده‌ای

(۱). قم: تا رسیدن مرگ به او.

(۲). آب: لطف. [...]

(۳). آب: با.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: مناقشه، مل: مشاجره.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: خویش.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: به ما، مل: ما به او.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: گفت و گوی.

(۸). همه نسخه بدلها بجز آو: کار زار.

(۹). آو، بم، آب با.

(۱۰). همه نسخه بدلها: همچونین.

(۱۱). همه نسخه بدلها: کرده است.

(۱۲). قم: گفت.

(۱۳). آو، بم، آب، مل، آز: سخرت.

(۱۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: با تو و برادر.

صفحه : ۱۶۲

ما را [۳۸-ر]

و لکن ما را عفو شما سود ندارد، اگر خدای تعالی ما را عفو نکند از خدای در خواهی تا ما را عفو کند، و چون عفو کرده باشد به وحی معلوم شما کند تا چشم ما روشن شود و دل ما بیارامد. یعقوب- علیه السلام- برخاست و یوسف «۱»، و در محراب ایستادند و فرزندان دیگر در قفای ایشان ایستادند تا یعقوب دعا کرد و ایشان آمین کردند، اجابت نیامد تا بیست سال دعا کرد «۲»، صالح المرّی گفت: تا بیست سال بر آمد دعای ایشان را اجابت آمد و ایشان دلخوش «۳» شدند- اینکه طرفی است از قصه یوسف که به آیات متعلق بود «۴».

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۱۱]

[اشاره]

ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَ هُمْ يَمْكُرُونَ (۱۰۲) وَ مَا أَكْثَرَ النَّاسَ وَ لَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ (۱۰۳) وَ مَا تَسْتَلْهُمُ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ هُوَ إِلَّا- ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (۱۰۴) وَ كَذَّابِينَ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَمْزُونَ عَلَيْهَا وَ هُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ (۱۰۵) وَ مَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِكُونَ (۱۰۶) أَ فَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۱۰۷) قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِي وَ شَيْحَانِ اللَّهِ وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۰۸) وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى أَ فَلَمْ يَسْتَبِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لَمُدُّوا الْأَعْرَافَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَمْ لَا تَعْقِلُونَ (۱۰۹) حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّى مَنْ نَشَاءُ وَ لَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ (۱۱۰) لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَ لَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ تَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۱۱۱)

[ترجمه]

قوله «۵»:

آن از خبرهای غیب است وحی می کنیم به تو و نبودی تو بنزدیک ایشان چون عزم کردند بر کار خود و ایشان مکر می کردند. و نیستند بیشترین مردمان و اگر چه تو حریص باشی به مؤمن «۶».

نمی خواهی از ایشان بر او هیچ «۷» مزدی، نیست آن الا یاد کردی «۸» جهانیان را.

و بس دلیلی «۹» که هست در آسمانها و زمین، می گذرند «۱۰» بر آن و ایشان از آن عدول می کنند.

ایمان نمی آرند بیشترین «۱۱» ایشان به خدای، الا و ایشان مشرکند.

(۱). قم: یعقوب و یوسف برخاستند، آج، لب: برخاست با یوسف.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: کردند. [.....]

(۳). قم: خوش دل.

(۴). آو، بم، آج، لب: است، قم علیه السلام.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز قم تعالی.

(۶). قم: به مومنان.

(۷). قم، آو، بم: از.

(۸). قم، آو، بم، آب: یاد کردنی.

(۹). قم: چندا از دلیلی.

(۱۰). آو، بم: می گزرنند.

(۱۱). قم، آو، بم، آب، آج، لب: بیشتر.

صفحه: ۱۶۳

یشعرون، ایمن «۱» شده‌اند از آن که آید به ایشان پوششی از عذاب خدای یا به ایشان آید قیامت بناگاه و ایشان ندانند! بگو اینکه راه من است، می‌خوانم با خدای بر علم و بینایی من و آنان که پسرو منند «۲»، و متزه است خدای و نیستم من از جمله مشرکان.

نفرستادیم ما از پیش تو مگر مردانی را که وحی کردند به ایشان از اهل شهرها، «۳» نمی‌روند اینان در زمین تا بنگرند که چون بوده است آخر کار آنان که از پیش ایشان بودند! و سرای باز پسین بهتر است آنان را که پرهیزگار باشند، «۴» خرد نداری شما! تا آن که نومید شوند «۵» پیغامبران و بدانند که ایشان را دروغ خواهند داشتن، آمد به ایشان یاری ما، برهانیم آنان را که ما خواهیم و باز ندارند عذاب ما از گروه گناهکاران.

بود در قصه‌های ایشان عبرتی خداوندان عقلها را، نبود حدیثی که فرو «۶» بافند و لکن راستی آنچه از پیش اوست و تفصیل هر چیزی و بیانی و بخشایشی گروهی را که ایمان آرند.

قوله «۷»: ذلک من أنباء الغیب - الایه، ذلک، اشارت است به آنچه رفت از

(۱). قم: ای ایمن.

(۲). قم: پسروی کرد مرا.

(۳). قم ای.

(۴). قم، آو، آب، آج: کذبوا.

(۵). قم، آو، آب، بم، آج، لب: شدند. [.....]

(۶). قم، آو، بم، آب، آج، لب: فرا.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز قم تعالی.

صفحه: ۱۶۴

حدیث یوسف و یعقوب و برادران یوسف، یعنی آنچه رفت از اخبار غیب است و «من» تبعیض را «۱». و «أنباء»، اخبار باشد، واحدها

«نبأ». نُوحِيهِ إِلَيْكَ، که به تو وحی می‌کنیم و القا می‌کنیم بر تو. و «غیب»، ذهاب چیز «۲» باشد از حس «۳»، یعنی اخبار غایبات بر تو وحی می‌کنیم بر زبان جبریل. آنکه گفت: وَ مَا كُنْتَ لَمَدِيهِمْ، و تو بنزدیک ایشان نبودی، چون ایشان اجماع کردند و عزم درست کردند و سازکار جمع کردند و با یوسف - علیه السّلام - مکر کردند به آن که «۴» او را در چاه افکندند، یعنی اینکه خبر که تو اهل کتاب را بگویی. و مخبر بر وجه خبر باشد و تو ایشان را ندیده و حاضر نبوده و کتب ناخوانده و از کسی نشنیده و نگرفته دلیل آن کند که اینکه از وحی گفتی که بر تو کرده‌اند «۵» تا دلیل صدق تو کند در نبوتت [۳۸-پ].

وَ مَا أَكْثَرَ النَّاسِ وَ لَوْ حَرَصْتَ، یعنی تو اینکه ابلاء «۶» جهد و افراغ و وسع در دعوت برای آن می‌کنی بر «۷» اظهار معجزات، تا اینان ایمان آرند، و حریصی بر ایمان اینان، و احوال ایشان ندانی و آنچه در دلها و ضمائر ایشان است و آنچه مال کار ایشان با آن شود تو را خبر می‌دهم به آن تا دل عزیز تو در بند نباشد و دل به ایشان رنجور نداری که بیشترین «۸» ایشان ایمان نخواهند آوردن، و اگر چه تو حریصی بر ایمان ایشان. و گفته‌اند: اشتقاق «ناس»، از نوس است، و هو الحركة، و حرص طلب چیز «۹» باشد بغایت اجتهاد. وَ مَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ، و تو ای محمد از ایشان مزدی نمی‌خواهی بر ادای اینکه رسالت تا ایشان را صارف باشد از اجابت دعوت. و سؤال، قول القايل لمن هو فوقه افعال او اسئلک «۱۰» ان تفعل. و اگر سؤال استخبار باشد، طلب خبر بود، و «اجر»، جزای عمل بود به خیر. و «ذکر»، حضور المعنی للنفس باشد، اینکه یاد کردی «۱۱» است برای جهانیان که تا جهان باشد اینکه بخوانند و بدانند و باز گویند.

(۱). قم، بم، مل، آج، لب است.

(۲). آب، آز: چیزی.

(۳). آو، بم، آج، لب: چشم.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: تا آن که.

(۵). آو، بم، آب، آز: از وجهی گفتی که بر تو وحی کرده‌اند، آج، لب: از وجه گفتی.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز قم: ابلاغ.

(۷). همه نسخه بدلها: و.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بیشتر.

(۹). همه نسخه بدلها بجز، آو، مل: چیزی.

(۱۰). مل: یسأل.

(۱۱). مل: یا ذکر.

صفحه : ۱۶۵

آنکه صفت غفلت و جهالت ایشان گفت، اعنی کافران: گفت. وَ كَأَيِّنْ أَى كَمْ، مِنْ آيَةٍ، بس آیت و دلیل و حجّت. و «کم» و «کاین» با «من» استعمال کنند بیشتر، و اینکه «من» زیادت باشد. فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، که در آسمانها و زمین هست «۱» که اینکه کافران به آن می‌گذرند «۲» و از آن اعراض و عدول می‌کنند و در آن اندیشه نمی‌کنند آیات آسمان آفتاب و ماه و ستاره و سیر و دور ایشان است، علی وتیره لا یختلف «۳» الحال فیها. و آیات زمین انواع حیوان و نبات و اشجار و انوار و ازهار «۴» و ثمار هر چیزی در وقت و اوان «۵» خود.

حسن بصری گفت: مراد به آیات، اهلاک امم ماضی «۶» است که ایشان از اندیشه در آن اعراض می‌کنند، چنان که گفت: وَ اِنَّكُمْ

لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ، وَ بِاللَّيْلِ أَفْلاَ تَعْقِلُونَ» (۷) «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ، وَ بِيَشْرِينَهُ» (۸) ایشان به خدای ایمان نیارند، آلا و ایشان مشرک باشند.

عبد الله عباس و مجاهد و قتاده گفتند: مراد به آیت مشرکانند که ایشان را چون «۹» گفتندی: مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ «۱۰» مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» (۱۲) «هُؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ» (۱۴) «مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى» (۱۵) «عَزِيزُ ابْنِ اللَّهِ» (۳) «الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ» (۴) «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِكُونَ، یعنی فی التلییه. و گفتند: سبب نزول آیت آن بود که مشرکان چون آنچه پیش اینکه آیت است بشنیدند، گفتند: ما ایمان داریم که

(۱). آو، بم: می گویم، آج، لب: می گرویم.

(۲). قم، بم، مل، آز: باو.

(۳-۴). سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۵). مل: مّا.

(۶). کذا در اساس و قم، آو، بم، آب، آز، آج، لب: عجبا، مل: نجیحا.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز لب: بلادک.

(۸). مل: بعیدا.

(۹). آو، بم، آج، تلقین.

(۱۰). قم: التوق، مل: الریق.

(۱۱). آو، بم: یغادی.

(۱۲). آب، آز، و ردّ.

صفحه : ۱۶۷

خدای آفریننده اینکه چیزهاست، و لکن گویم او را «۱» شریکانند.

عطا گفت: آیت در دعا آمد که ایشان در حال رخا «۲» و امن و وسعت و صحت، خدای را فراموش کردند، چون ایشان را رنجی و تنگی «۳» و بیماری پدید آمدی «۴»، در دعا آویختندی و در دعا گرفتندی، چنان که گفت: وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أَحِيطَ بِهِمْ دَعَاؤُا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (۵) «وَ إِذَا غَشِيَ بِهِمْ مَوْجٌ كَأَلْظَلِّ دَعَاؤُا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (۶) «وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ» (۷) «وَ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَدَّوْا دُعَاءِ عَرِيضٍ» (۸) «رَبَّنَا اكشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ» (۱۰) «إِنَّكُمْ عَائِدُونَ» (۱۲) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ» (۱۳) «فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» (۱۶) «أَفَأَمِنُوا، ایمن شده‌اند اینان که به ایشان آید پوششی! یعنی عذابی «۲» عام، عذاب استیصال که به ایشان برسد «۳» و جمله ایشان را باز پوشاند. و مراد به «غشیان» «۴»، اصابت است، و قوله: مِنْ عَذَابِ اللَّهِ، «من» تبیین راست. «أَوْ تَأْتِيهِمْ السَّاعِيَةُ بَغْتَةً، ای فجاءه، یا «۵» قیامت به ایشان آید ناگاه. نصب او بر حال است، و بغته و فلتة و فجاءه، ناگاه باشد، و قال الشاعر:

وَ لَكِنَّهُمْ بَانُوا «۶» وَ لَمْ ادر بغته و افطع «۷» شیء حین یفجؤک «۸» البغت

و حق تعالی، قیامت را برای آن، ساعت نام نهاد، و ساعت آن وقت باشد که تو در وی «۹» باشی و نیز عبارت بود از مدتی اندک از زمان، کساعات «۱۰» اللیل و النهار، یا عبارتی باشد منبئ از قرب و سرعت او و تعجیل او در آمدن، چنان که گفت: ... وَ مَا أَمْرُ

السَّاعَةَ إِلَّا كَلِمَاحِ الْبَصْرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ» (۱۱) «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا [إِلَى]

اللَّهِ، خطاب است با رسول- علیه السلام- و امر است او را به آن که: بگوی که، اینکه راه من است، یعنی اینکه دین مسلمانی راه من است که من با آن دعوت می‌کنم شما را بر بصیرت و علم و یقین. سَبِيلِي، ابن زید گفت: سنتی و منهاجی. ربیع گفت: دعوتی. ضحاک گفت: دعوی. مقاتل گفت: دینی. نظیره قوله: ادعُ إلى [۳۹-پ]

سَبِيلِ رَبِّكَ» (۱۲) «أَنَا وَمَنْ اتَّبَعَنِي، یعنی دعوت با اینکه دین من می‌کنم و آنان که بر دین و ملت من اند، همچونین» (۱) «دعوت با اینکه دین کنند، اینکه قول کلبی است و این زید. بعضی دگر گفتند: معنی آن است که من بر هدایت و بصیرتم و اتباع من نیز همچونین» (۲). عبد الله عباس گفت: مراد صحابه رسولند که ایشان بر نکوتر طریقتی‌اند و فاضلتر هدایتی، و معدن علم بودند و کثر ایمان و لشکر خدای رحمان. وَ شَيْحَانِ اللَّهِ وَ مَنْزَهُهُ است خدای از آن که به او «۳» شرک آرند. آنگه گفت: وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ، اگر شما مشرکی «۴»، من نیستم از جمله ایشان.

آنگه حق تعالی به ردّ بر آنان که گفتند: خدای چرا پیغامبر از بشر «۵» فرستاد و چرا پیغامبران او فریشتگان نبودند! و نشاید که خدای تعالی رسالت دهد «۶» آدمی را، گفت: بگو اینکه محمّد که: وَ مَا أَرْسَلْنَا، ما نفرستادیم از پیش تو، إِلَّا رِجَالًا، الّا مردانی را از جمله آدمیان، دون فریشتگان، مِنْ أَهْلِ الْقُرَى، از اهل شهرها دون اهل بادیه، که مردمان شهرها عاقلتر و رحیمتر «۷» و مجزّبر باشند. أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ، اینکه کافران جاحدان در زمین نمی‌روند و سفر نمی‌کنند تا بنگرند عاقبت آنان که پیش «۸» ایشان بودند! و همان کردند که ایشان می‌کنند از کفر و تکذیب که ما با ایشان چه کردیم از عذاب استیصال به انواع عذاب، و به آن «۹» اعتبار بر گیرند؟ وَ لَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ، و سرای باز پسین که سرای ثواب است بهتر باشد متقیان را که ادای واجبات کنند و از معاصی اجتناب «۱۰» کنند، أَ فَلَا تَعْقِلُونَ» (۱۱) «و لَمَدَارُ الْآخِرَةِ، اضافت کرد دار را با آخرت، لاختلاف اللفظین، كقوله تعالى: إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ» (۱۲)، و قولهم «۱۳»: عام الاول و بارحه الاولی و یوم الخمیس و ربیع الاخر، و اینکه جمله بمنزلت اضافه الشیء الی نفسه

(۲-۱). همه نسخه بدلها: همچین.

(۳). قم، مل: با او.

(۴). مل: مشرکانید. [.....]

(۵). مل: از پس.

(۶). مل جز.

(۷). همه نسخه بدلها: حلیمتر.

(۸). مل از.

(۹). مل: تا به آن.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز آج: احتراز.

(۱۱). اساس و بسیاری از نسخه بدلها: يعقلون، ترجمه و تفسیرهم با توجه به همین ضبط صورت گرفته است.

(۱۲). سوره واقعه (۵۶) آیه ۹۵.

(۱۳). مل: قوله.

و لو اقوت عليك ديار عبس (۲)» عرفت الدل عرفان اليقين

اینکه قول ضعیف است، مذهب درست آن است که بصریان گفتند به هیچ وجه اضافه الشیء الی نفسه روا نباشد (۳)، و لا اضافه الموصوف الی صفته. و اینکه چیزها و امثال اینکه بر تأویل حذف الموصوف و اقامة الصیفة مقامه باشد، و كذلك يوم الجمعة و بارحة الأولى و جانب الغربی و دار الآخرة و صلاة الاولى و مسجد الجامع و بقله الحمقاء، و انما هو علی تأویل يوم صلاة الجمعة و بارحة الساعة الأولى و جانب المكان الغربی و دار الحیوة الآخرة و صلاة الساعة الاولى و مسجد الوقت الجامع و بقله الحبة الحمقاء، و همچونین (۴) اضافه صفت با موصوفش نشاید، فاما قولهم، علیه سحق (۵) عمامة و جرد قطیفة (۶)، و اخلاق (۷) ثياب، و هل عندك جائیة خیر (۸) بر تأویل انفصال (۹) اضافه به معنی «من» و التقدير: سحق من عمامة و جرد من قطیفة و اخلاق (۱۰) من ثياب، كقولك: خاتم فضة و باب ساج، ای من فضة و من ساج.

حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ، تا نومید شدند رسولان و پیغامبران از ایمان ایشان.

وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا، و گمان بردند که ایشان را تکذیب خواهند کردن و به دروغ داشتن. و ابو جعفر المدني خواند به تخفیف: کذبوا، که با ایشان دروغ خواهند گفتن، یعنی در خبر دادن از خویشان به ایمان، و ایمان ندارند، بل منافق باشند. و قولی دگر گفتند که: وَظَنُّوا، یعنی امتان پیغامبران گمان بردند که پیغامبران با ایشان دروغ گفتند در آنچه وعده دادند ایشان را، و گفتند: از نزول (۱۱) عذاب به ایشان، و اینکه قول سعید بن جبیر است [۴۰- ر]

و عبد الله عباس گفت به روایت ابن ابی ملیکه که معنی آن است: فَظَنُّوا، یعنی امتان پیغامبران گمان بردند که آنچه ایشان را وعده دادند از نصر و فتح دروغ است و با ایشان دروغ گفته‌اند، و مثله قوله:

(۱). بم: دانستند.

(۲). آو، بم، مل، آج: عیش.

(۳). قم: درست نباشد.

(۴). همه نسخه بدلها: همچنین.

(۵-۷). آب، آج، لب من. [...]

(۶). قم: قطنه، آب: قطیعت.

(۸). مل: خیبر.

(۹). همه نسخه بدلها بود.

(۱۰). بم: اختلاف.

(۱۱). آو، آب، آز، آج: زوال.

صفحه : ۱۷۱

حَتَّى يَقُولَ الرُّسُلُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ (۱) وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا، و رسولان را گمان چنان بود (۳) که ایشان را دروغ دارند و تصدیق نکنند در آنچه می گویند، و چنین گفتند که قراءت به تخفیف، قراءت امیر المؤمنین علی است و زین العابدین و باقر و صادق - علیهم السلام - و زید بن علی و محمد بن عبد الله بن الحسن و عبد الله عباس و عبد الله مسعود و سعید بن جبیر و ابو عبد الرحمن السیلمی و عكرمه و ضحاک و علقمه و مسروق و نخعی و محمد بن كعب القرظی و اعمش و طلحة بن مصرف. جاءهم، به

ایشان آمد نَصْرُنَا، نصرت ما. و سیاق آیت دلیل قراءت به تشدید می‌کند «۴»، و بر قراءت به تشدید، ظن، به معنی علم باشد چون با پیغامبران مسند خواهد بودن، و یأس با علم اولیتر بود، و اینکه قول قتاده است. و بعضی دگر گفتند، معنی آیت آن است بر تشدید قراءت تا رسولان نومید شدند از کافران قوم خود و گمان بردند که آنان که بگرویده‌اند نیز بر خواهند گشتن «۵». از استبطاء نصرت و ظفر. و مجاهد خواند: و ظنوا انهم قد کذبوا، یعنی ظنّت الامم انّ الرّسل قد کذبوا، به فتح الکاف و الدّال و التّخفیف. و وجهی دگر اینکه قراءت را حتّی اذا استیأس الرّسل من ایمان قومهم و ظنّت الرّسل انّ قومهم قد کذبوا «۶» و افتروا علی اللّهِ. و بر اینکه قول، «ظن»، به معنی علم باشد. جاءهم نَصْرُنَا، یعنی عند یأس و نومیدی از نصرت، نصرت به ایشان آمد، چنان که یعقوب را- علیه السّلام- عند اشرافه علی الیأس، اشارت آمد به حیات یوسف و آن که ایشان را ملاقات خواهد بودن. فَنَجّیَ مَنْ نَشَاءُ، برهانیم آن را که خواهیم.

عاصم و ابن عامر خواندند: فَنَجّیَ، به ضمّ «نون» و فتح الیا، علی وزن فَعَلَ بر بنای ماضی علی ما لم یسم فاعله، برهانیدند آن را که ما خواستیم. و باقی قراء

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۴.

(۲). بم، آو، آو.

(۳). آب، آز: بردند.

(۴). بم، آب، مل، آز، آج، لب و لَا يُرَدُّ بِأَسْنَانِنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ و عذاب ما بر نگردانند از گروه مجرمان گناهکاران.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: گشت.

(۶). آب، مل، آج، لب که.

صفحه : ۱۷۲

خواندند: فَنَجّیَ «۱»، برهانیم آن را که خواهیم از آنان که مستحقّ نجات باشند به ایمان. و لَا يُرَدُّ بِأَسْنَانِنَا، و عذاب ما کس بنتواند «۲» گردانیدن از گروه کافران و گناهکاران.

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ، در قصّه‌های اینکه پیغامبران گذشته عبرتی و پندی و عظمتی هست خداوندان عقل را که عقل کار بندند و اختیار خیر کنند. و گفتند: ضمیر راجع است با یعقوب و فرزندان او از یوسف و جز او. ما كان حَدِيثًا يُفْتَرَى، اینکه حدیثی نبوده است که فرا بافته‌اند و دروغ بر نهاده، و لکن اینکه تصدیق و باور دارنده «۳» آن است که پیش از اینکه بود از کتابها و در اینکه کتاب تفصیل و گزارش هر چیز که مردمان را به آن حاجت باشد هست با آن که در او نیز هدی است، و اینکه بر دو وجه محمول بود: لطف و بیان و رحمتی است. نیز گروهی را که ایمان آرند. و تخصیص کرد مؤمنان را با آن که قرآن لطف است و بیان کافر را و مؤمن را، برای آن که مؤمنان منتفع شدند به آن دون کافران.

(۱). آو، آب، آج: فَنَجّیَ.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز قم: نتواند.

(۳). مل: یاد دارنده. [...]

صفحه : ۱۷۳

سوره الرعد

بدان که اینک سورت مکی است بر قول بیشتر مفسران. و قتاده گفت: مدنی است، مگر یک آیت که مکی است و آن اینک است: وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ ﴿١﴾

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۱ تا ۱۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْمَر تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ (۱) اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَدَّدٍ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ (۲) وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجِينَ اثْنين يُغْشَى اللَّيْلُ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۳) وَفِي الْأَرْضِ قَطْعٌ مُّتَجَاوِرَاتٍ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَنْعَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صَوَّانٌ وَغَيْرُ صَوَّانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفُّصٌ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأَكْلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۴) وَإِنْ تَعْجَبَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ إِذَا كُنَّا تُرَابًا أَوْ إِنْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْمَاءَ يُصْبِغُكَ وَأَنْزَلْنَا الْأَمْطَارَ وَتَجَارَى الْأَعْيُنُ أَعْيُنُهُمْ لِيَلْجَأَ الْبَصِيرُ إِلَى اللَّهِ وَإِنْ يَسْتَعْجِلُونَ (۵) وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثَلَاتُ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ (۶) وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهِ آيَةً مِنْ رَبِّهِ إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ (۷) اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ (۸) عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ (۹) سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ (۱۰) لَهُ مَعْقِبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ (۱۱) هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنزِلُ السَّحَابَ الثِّقَالَ (۱۲) وَيَسْجُدُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ (۱۳) لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ إِلَّا كَبَاسِطٍ كَفِيهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ وَمَا دَعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (۱۴)

[ترجمه]

اینکه آیتها «۵» قرآن است و آنچه فرو فرستادند به تو از خدای تو حق است و لکن بیشتر مردمان ایمان نمی آرند.

(۱). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۱.

(۲). از قم، افزوده شد با توجه به اتفاق نسخه بدلها.

(۳). قم، آو، بم، آب، آز: حسنه، مل: حسنه اش، آج، لب: در نامه اعمال او ده حسنه.

(۴). آج، لب امت پیغمبر.

(۵). بم، آج، لب: آیات.

خدای آن است که برداشت آسمانها را بی ستونی که می بینی آن را، آنگه مستولی شد بر عرش و مسخر کرد آفتاب و ماه را، همه می روند» (۱) برای وقتی نام زد» (۲)، تدبیر می کند کار را، گزارش می دهد آیتها را تا همانا شما به ثواب خدایتان به یقین شوی. او آن خداست که بکشید زمین را و کرد» (۳) در آن کوهها و جویها و از همه میوها کرد در آن جا دو جفت، می پوشاند شب را به روز، در اینکه دلیلهایی هست گروهی را که اندیشه کنند.

و در زمین پاره‌هاست پیوسته به یکدیگر و بستانهایی از انگور و کشتزار و درختان خرما همتا و ناهمتا» (۴)، آب می دهند آن را به یک آب و فزونی می دهیم بهری را بر بهری در میوه. در آن دلالاتی هست گروهی را که خرد دارند. و اگر بشگفت می باشی، شگفت سخن ایشان است که چون ما خاک شویم، ما در آفرینشی نو خواهیم بودن! ایشان آنانند که کافرند به خدایشان و ایشان را غلها در گردن باشد و ایشان اهل دوزخ‌اند، ایشان همیشه آن جا بمانند. تعجیل می کنند بر توبه بدی» (۵) پیش نیکی و گذشت» (۶) از پیش ایشان عقوبتها و خدای تو خداوند آمرزش است» (۷)

(۱). آو، بم، آج، لب: می رود.

(۲). قم: نام برده، آو: نام زده.

(۳). آو، بم، آج، لب: بکرد.

(۴). قم: نه همتا، آج، لب: غیر همتا.

(۵). آو، بم، آج، لب: به تو بدی را.

(۶). آو، بم: بگزشت.

(۷). قم مر.

صفحه : ۱۷۵

مردمان را بر بیدادشان، و خدای تو سخت عقوبت است.

و می گویند آنان که کافر شدند، چرا نفرستادند بر او دلیلی از خدایش! تو ترساننده‌ای و هر گروهی را رهنمای باشد» (۱).

خدای داند آنچه بار بردارد هر ماده‌ای و آنچه بکاهاند» (۲) رحما و آنچه بیفزاید و هر چیزی بنزدیک او به اندازه است.

دانای» (۳) نهران و آشکار است، بزرگوار است و افراشته» (۴).

راست باشد» (۵) از شما آن که پنهان کند سخن، و آن که آشکارا گوید و آن که او پوشیده بود به شب و رونده» (۶) بود به روز.

او را بندگانی» (۷) هستند بر پی یکدیگر از پیش او و از پس او که نگاه می دارند او را از فرمان خدای، خدای بنگرداند آنچه به قومی

باشد تا بنگرداند» (۸) ایشان آنچه به ایشان باشد، و چون خواهد خدای به گروهی بدی، ردّ نباشد» (۹) آن را، و نیست ایشان را از

فرود او از خداوندی.

او آن است که با شما می نماید بخنوه» (۱۰) را به ترس و امید و می آفریند ابرها گران.

(۱). قم: راهنمایی است.

(۲). آو، بم، آج، لب: بکاهد. [...]

(۳). قم: داننده.

(۴). قم: برتر از همه چیزها.

(۵). قم: یکسان است.

(۶). آو، بم، آج، لب: دزدیده.

(۷). آو، بم، آج، لب: آیندگان.

(۸). آو، بم، آج، لب: بگردانند.

(۹). قم: بازگردانیدن نبود.

(۱۰). آج، لب: برق.

صفحه: ۱۷۶

تسبیح می‌کند رعد به شکر او، و فریشتگان از ترس او و فرو فرستد صاعقه‌ها، برساند به آن، آن را که خواهد، ایشان جلد می‌کنند در خدا، و او سخت عذاب است.

او راست خواندن حق و آنان که می‌خوانند جز او را «۱» اجابت نکنند ایشان را به چیزی الا چون گسترده‌ای دستهایش را به آب تا برسد به دهنش و آن نرسد، و نیست دعای کافران مگر گمراهی «۲».

قوله «۳»: المر، هیچ کس اینکه را آیتی نشمرد، و کوفیان طه و حم را آیت شمردند، برای آن که بروزان «۴» سرهای آیت است، کلام در حروف مقطّع در اول سورة البقرة باستقصا برفت.

و عبد الله عباس گفت در اینکه سورة، که معنی المر آن است: انا الله اعلم و اری، من آن خدایم که احوال شما می‌دانم و می‌بینم. تلک آیات الکتاب، در او دو قول گفتند: یکی آن که، تلک، به معنی هذه است، و مراد به کتاب، قرآن است، یعنی اینکه آیات که می‌بینی و می‌خوانی آیتهای کتاب قرآن است. و قولی دگر آن است که، اینکه اخبار و قصه‌ها که رفت، آیات کتاب اوایل است از توریت و انجیل.

وَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ الْحَقُّ، و اینکه قرآن که بر تو فرستاده‌اند «۵» از خدای تو، حق است و درست است و صدق است، وَ الَّذِي در محل رفع است بر ابتدا، و الحق خبر اوست، یعنی بر آن کار کن و به آن تمسک کن و آن را دست آویز خود کن، اینکه معنی قول مجاهد و قتاده است. و بعضی دگر گفتند: وَ الَّذِي در محل جر است، عطفاً علی قوله: الکتاب، یعنی، و آیات الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ، و الحق مرفوع باشد، خبر

(۱). قم: از فرود او.

(۲). د گمراهی / در گمراهی.

(۳). همه نسخه بدلها تعالی.

(۴). کذا در اساس و مل، قم: ما بعد آن، آو: بر وزن آن، بم، آب، آج، لب، آز: بر وزن.

(۵). همه نسخه بدلها بجز، قم و مل: فرستاده آمد.

صفحه: ۱۷۷

ابتدای «۱» محذوف، و التقدير: ذلك الحق، او هو الحق. و فراء گفت: روا بود که گویی محل او جر است علی صفة الکتاب و اگر چه «واو» در اوست، چنان که گوی: اخذت هذا الحديث عن ابي الحسن و ابي تراب، و امیر المؤمنین، و مراد علی بن ابی طالب باشد، و مثله قول الشاعر:

الی الملك القرم و ابن الهمام و لیث الکتیبه فی المزدحم

و اینکه عطف الشیء علی نفسه نباشد، بل اختلاف صفات را جاری مجرای اختلاف موصوفان کرد، و اینکه وجه «۲» ضعیف است، و وجه اول درست «۳» است و ظاهر بر آن دلیل می‌کند، و لکن اکثر الناس لا یؤمنون، آنکه گفت: با آن که حق است و درست است، بیشترین مردمان آن را تصدیق نمی‌کنند و باور نمی‌دارند. [مقاتل گفت: آیت در مشرکان مکه آمد، چون گفتند: محمد اینکه قرآن از بر خود می‌گوید] «۴» و آیات الکتاب، چنان است که گفتیم: مسجد الجامع و یوم الخمیس. و کتاب، صحیفه‌ای باشد که در او چیزی نوشته بود. و مصدر «کتبت» باشد و «انزال»، نقل باشد من علو الی سفلی.

اللّه الذی رَفَعَ السَّمَاوَاتِ، او آن خداست که اینکه هفت آسمان معلّق در هوا بداشت بی عمادی که از زیر او هست یا علاقه‌ای که از بالای او هست.

گفتند: اینکه آیت از جمله صد و هشتاد آیت است که به جواب مشرکان کرد خدای تعالی، چون گفتند رسول را که خدای تو چه کرد و چه صنع «۵» است او را!

عمد گفتند، جمع عمود باشد، مثل: ادیم و ادم، و عمد همچونین «۶» جمع اوست، کرسول [و رسل] «۷» و گفتند: عمد، جمع عماد باشد، [۴۱-پ]

کاهاب و اهب، قال التّابغة «۸»:

و خیس الجن «۹» انی قد اذنت لهم یبنون «۱۰» تدمر بالصّفاح و العمد

(۱). قم، آب: به خبر مبتدای. [...]

(۲). اساس: دو وجه، که با توجه به اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها بجز، قم و آو، درست‌تر.

(۴). اساس، ندارد، از قم، آورده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: فعل.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز لب: همچنین.

(۷). از قم، افزوده شد.

(۸). آب شعر.

(۹). آب، بم، آج: جيش الحق.

(۱۰). آب، آز: تبون.

صفحه : ۱۷۸

قوله: بَغِیرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا، در او دو قول گفتند: قولی آن که، آسمان برداشت بی عمادی که شما می‌بینی، یعنی عمادی هست آسمان را و لکن شما نمی‌بینی «۱».

اثبات عماد کردند «۲» و نفی رؤیت.

فراء گفت: اینکه تأویل بر مذهبی باشد که عرب را هست که تقدیم حرف جحد کنند از آخر کلمت به اول، چنان که شاعر گفت:

و لا أراها تزال» (۳) ظالمه تحدث لی نكبه و تنكأها

اراد و أراها، لا تزال» (۴) ظالمه. و بر اینکه قول تقدیر آیت چنین باشد که: رفع السموات بعمد لا ترونها.

ایاس» (۵) بن معاویه گفت: آسمان بر مثال قبه‌ای بر سر زمین نهاده است» (۶)، و گروهی بسیار از اوایلیان و مسلمانان گفتند: آسمان محیط است از جمله جوانب به زمین، و زمین بر سیل کره‌ای است گویی» (۷) در میان آسمان نهاده و آسمان بر مثال دو طاس است که بر روی یکدیگر نهند و زمین در میان او چون نقطه دایره است، جز که مسلمانان گفتند: آسمان و زمین به خدای بر پای است، و اوایلیان - علیهم لعائن الله» (۸) - گفتند: زمین به دور فلک» (۹) ساکن است به اعتمادات متکافی» (۱۰)، و فلک به اعتماد فلکی دگر که بالای آن است تا به فلک نهم که آن را «فلک الافلاک» می‌گویند و فلک اثر می‌گویند» (۱۱)، و بر اینکه قاعده ما لا یتناهی از افلاک به کار باید تا هر یکی آن دیگر را نگاه می‌دارد، و آن خباطی است که ایشان گفتند. و نیز قول آن کس که اثبات عماد کرد و نفی رؤیت، قولی رکیک است، و درست آن است که مراد به نفی رؤیت عماد، نفی عماد است برای آن که اگر عمادی بودی دیدندی، برای آن

(۱). بم، آب، آز، آج، لب: ما نمی‌بینیم.

(۲). آب، آز: کرد.

(۳). آو، بم، مل، آج: یزال.

(۴). مل، آز: لا یزال.

(۵). آب، آز: ایناس. [.....]

(۶). آو، آب، آز، آج، لب: قبه است بر سر زمین نهاده.

(۷). اینکه عبارت در نسخه بدلها به صورتهای گوناگون و نا موافق ضبط شده است بدین ترتیب، قم: و زمان و مثال کره است گویی، آو، بم، آب، مل، آز، لب: و زمین بر مثال کره است که، آج: و زمین بر مثال کوره است که.

(۸). مل: علیهم اللعنه.

(۹). آز: به دو فلک.

(۱۰). مل: ساکن به اعتماد ذات متکافی.

(۱۱). آو، بم: و فلک را تأثیر می‌گویند، آب، آز: و فلک را تأثیر اثر می‌گویند.

صفحه : ۱۷۹

که عمادی که هفت آسمان را بدارد به کثافت در خور آن باشد و محال باشد که آن باشد» (۱) و نبینند. پس نفی رؤیت، نفی عماد است، و مثله قول الشاعر:

علی لا حب لا یهتد [ی]» (۲) بمناره

ای، لا منار هناک فیهتدی به، پس نفی اهتداء به عبارت کرد از نفی منار، چه اگر مناری بودی آن جا اهتدا کردند به او، و قوله:

ثل الزجاجه لم تکحل من» (۳) الرمذ

ای لا رمد بها فتکحل «۴» لاجله، مراد به نفی کحل، نفی رمد است، چه اگر رمد بودی، کحل بایستی. و اینکه را نظایر بسیار است و کلام در اینکه معنی برفته است. ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ، ای استولی «۵» علیه و اقتدر و لم یعجزه خلقه و لا ضبطه «۶»، و کلام در اینکه برفت. وَ سَبَّحَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ، و آفتاب و ماه را مسخر بکرد و مدلل تا به فرمان و ارادت او می‌روند، چنان که او خواهد. كُلُّ يَجْرِي، هر یکی از ایشان می‌روند به وقتی مسمی، معین. در او دو قول گفتند: یکی آن که به برجی «۷» و منازلی معین مسمی می‌رود، آفتاب به یک سال اینکه دوازده برج ببرد، و ماه به یک ماه، و هر یکی هر روز به مطلعی «۸» دگر بر آیند و به مغربی دگر فرو شوند. و قولی دگر آن است که، تا به وقتی مسمی یعنی، تا به روز قیامت که آفتاب منکسف شود و ماه منکسف و ستارگان منکدر. يُدَبِّرُ الْأَمْرَ، کار جهان را تدبیر می‌کند به خلق و موت و ارزاق و آجال، گروهی را از کتم عدم به وجود می‌آرد و گروهی را از اصلا بآبا به ارحام امهات می‌رساند و گروهی را از شکم مادران به پشت زمین می‌کرد و گروهی را از پشت زمین به شکم زمین «۹» می‌برد به تدبیر و تقدیر بر وفق حکمت و صلاح. يُفَصِّلُ «۱۰» لَعَلَّكُمْ، تا همانا باشد که شما به ایمان نزدیک شوی و ایمان آری، و «لعل» برای آن گفت که اینکه دلالات موجب نیست برای آن که علم عند او «۲» موقوف است بر نظر، و نظر از فعل تو است، و فعل تو موقوف بر قصد و داعی «۳» تو باشد، بود که کنی و باشد که نکنی. و مراد به «لقاء» اینکه جا ثواب است، برای آن که لعل ترجی را باشد، و رجاء، در ثواب و منافع شود، و اگر حمل کنند «لقاء» را علی لقاء الجزاء، شامل باشد ثواب و عقاب را. و مراد به یقین، تحقیق است، یعنی بدانی بر وجهی که از شک دورتر باشد «۴» و از اینکه کار یقین را در نقیض شک نهند «۵». قوله: وَ هُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ، او آن خداست که بکشید زمین را، یعنی بگسترده و بسط کرد، و حق تعالی در بدایت خلق زمین «۶» بیافرید بر جای کعبه، و آنگه بفرمود تا جمله زمین از زیر کعبه بیرون آوردند چنان که جامه نوشته، لا از زیر لا «۷» بیرون آرند، فهذا معنی قوله: مَدَّ الْأَرْضَ. آنگه زمین بر متن آب بود به مانند آن که کشتی باشد بر سر آب، می‌جنبید و آرام نمی‌گرفت، حق تعالی کوهها را بیافرید و به مثقله زمین کرد و به مثبت سنگهای گران که بر کنارهای «۸» بساط بنهند تا باد در نوردد آن را، یا به منزلت میخ که آن را بدوزد به زمین «۹». و قوله: رَوَّاسِي، ای ثوابت، من قوله: وَ الْجِبَالِ أَرْسَاهَا «۱۰» فیها، ای فی الارض. و أَنهَارًا، ای و جعل فیها انهارا. و همچونین در زمین جویها ساخت از آب روان، جمع نهر، و اشتقاق او از فراخی باشد، و منه النَّهَارُ لِاتِّسَاعِ الضُّوءِ فِيهِ، يقال: انهر الفتق ای وسَّعه و استنهر، ای اتَّسع. وَ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ، ای و جعل، بمعنی خلق، بیافرید از هر نوعی از میوهها، زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ، دو جفت، یعنی دو صنف

(۱). آج، لب از.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: عند آن.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: دواعی.

(۴). آو، بم، آب، آج: دور باشد.

(۵). قم: آرند.

(۶). قم را.

(۷). آو، بم، آج، لب: تو از زیر تو.

(۸). آو، بم، آب، آز، آج، لب: کناره.

(۹). قم، آو، بم، آب، آز، آج، لب: بر زمین.

(۱۰). سوره نازعات (۷۹) آیه ۳۲.

صفحه : ۱۸۱

و دو نوع. قتیبی گفت: دو لون خواست: ترش و شیرین. حسن بصری گفت: یعنی دولون از هر نبات که خدای آفرید، و زوج گفتند یکی باشد و دو باشد، یقول العرب.

عندی زوجان من الحمام، مراد ایشان به اینکه، نر و ماده باشد. و کل واحد من القرینین زوج لصاحبه و زوج المرأة بعلها و زوج الزجل عرسه و زوج النعل قرینته. یُعیشی اللیل النهار، شب را در روز می پوشاند، یعنی شب به سر روز می درآرد» (۱)، یعنی یکی را می آرد و یکی می برد، و مثله قوله: یُکَوِّرُ اللیلَ عَلَی النَّهَارِ [برای ما «۲» وَ فِی الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٍ] آنکه گفت: و در زمین پاره‌هایی هست متقارب متدانی بهری به بهری نزدیک همسایه یکدیگر به شکل و صورت و مسافت به هم نزدیکند، و لکن در تفاضل [برای ما «۴» مختلف‌اند، بهری خوش است و بهری شوره است و بهری رویاند و بهری نرویند، وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ، و بستانهایی هست از انگور، و زرع، و کشتزار، وَ نَخِیلٍ صِنَوَانٍ، ابن کثیر و اهل بصره و حفص خواندند: و زرع و نخیل صنوان و غیر صنوان، به رفع [عظفا]] [برای ما «۵» علی قوله: قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٍ] و التقدیر: و فی الارض أيضا زرع و نخیل. و باقی قراء به جز خواندند عطفاً علی قوله:

من أعناب، گفت: در زمین نیز درختان خرمانند، صِنَوَانٍ وَ غَیْرُ صِنَوَانٍ، از یک بنه [برای ما «۶» بر آمده و بعضی دگر نه از آن اصل [۴۲-پ]

یُسْقَى [برای ما «۷» وَ نُفَضِّلُ بَعْضَهَا، آنکه گفت: بهری را بر بهری در میوه تفضیل می دهیم. و حق تعالی ما را در اینکه آیت وجه استدلال باز آموخت] [برای ما «۹» بر ملحدان و دهریان و طبایعیان و هر که او اثبات صانعی حکیم نکنند. گفت: اگر چنانستی که از زمین بودی یا از آب یا از هوا، بایستی تا چون آب و هوا و زمین هر سه یکی بودی،

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: پس روز می دارد.

(۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۵. [...]

(۳). آج، لب: دلالاتی.

(۴). قم، آب، مل، آز، لب: تفصیل.

(۵). با توجه به اتفاق نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آب، آز: تنه.

(۷). اساس: تسقی، با توجه به قرآن مجید و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). مل: به یک بار.

(۹). آو، بم، آب، آز، آج، لب: بیاموخت.

صفحه : ۱۸۲

از او یک نوع میوه بیشتر نیاموردی، نه آن که از یک آب و یک زمین و یک هوا هزار نوع نبات و گیاه و درخت و میوه پدید آرد [برای ما «۱»؟ اگر طبع بودی یا امری موجب اینکه قضیه [برای ما «۲» در او محال بودی، چون بر اینکه جمله می باشد، دلیل کند که اینکه را صانعی و مدبری هست قادر [برای ما «۳» مختار که به حسب اختیار و ارادت خود چنان که می خواهد می آرد و می آفریند. و عاصم خواند و ابن عامر: یسقی بماء واحد، به «یا» خواندند، علی معنی یسقی ذلک کله بماء واحد، و باقی قراء، تسقی خواندند، ای تلک الجنات و النخیل تسقی، و اینکه اختیار ابو عبید است. و گفت: دلیل آن که مؤنث است و تأنیث وجه

است [برای ما «۴»]، قوله تعالی: بَعْضُهَا عَلِيٌّ بَعْضٌ، و نگفت بعضه. و جابر عبد الله انصاری گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که علی را گفت:

النَّاسُ مِنْ شَجَرٍ شَتَّى و انا و انت من شجرة واحدة

، آنگه بخواند: وَ فِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٍ - الی قوله:

نسقی [برای ما «۵»] بِمَاءٍ وَاحِدٍ، به «نون» مضموم، ما را به یک آب آب می دهند. قوله: وَ نُفِضُّ بِبَعْضِهَا عَلِيٌّ بَعْضٌ فِي الْأَكْلِ. ابو هریره گفت، رسول - علیه السلام - گفت:

مراد تفاضل است از میان انواع خرما و میوه چون: ناری [برای ما «۶»] و دقل و ترش و شیرین.

مجاهد گفت: در میوه‌ها همچنان تفاضل نهاد که در بنی آدم همه از یک پدر و مادرند و آنگه اینکه همه اختلاف در ایشان: یکی دراز و یکی کوتاه، و یکی سیاه و یکی سپید، و یکی سرخ و یکی زرد، و یکی مستوی الخلق و یکی متفاوت الخلق، و یکی خوشخوی و یک بدخوی، و یکی عاقل و یکی ابله، و یکی سعید و یکی شقی، و یکی سازنده [برای ما «۷»] و یکی ناساز، الی غیر ذلك من الاختلاف.

حسن بصری گفت: اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد برای دل‌های ما. زمین

(۱). بم: پدیدار آورد.

(۲). قم: قصه.

(۳). همه نسخه‌ها بجز، قم و بم: قادری.

(۴). قم: و وجه تأنیث او، که از ضبط متن و اتفاق دیگر نسخه بدلها روشن تر می نماید.

(۵). کذا، در اساس و همه نسخه بدلها، متن قرآن مجید: یُسْقَى. را

(۶). کذا، در اساس و قم، آو: فارسی، که با قلمی بعدی به «بارسی» تصحیح شده است، بم، آب، آز، آج: انار ملبسی، لب: چیز دیگری بوده که با خطی بعدی به «انار ملبسی» تصحیح شده است. در لهجه سبزوار «پرسی» به معنی نوعی زردآلو و در فرهنگ آندراج «بارسین» و در زبان امروز شمال افغانستان «پارسی» به معنی «کدوی تلخ» رایج است. کلمه مورد بحث می تواند «نارسی» / نارس، و یا «پارسی» باشد.

(۷). آز، آج، لب: سازمند، آو، بم: نیازمند. [...]

صفحه: ۱۸۳

در اصل یکی [برای ما «۱»] گل بود، خدای تعالی بگسترده آن را و آن را پاره‌های متجاور ساخت متقارب، پس [برای ما «۲»] باران بر او بارانید، بهری نبات رویانید و بهری رویانید، اگر آب باران بهری خوش بودی و بهری شور [برای ما «۳»]، گفتندی: اینکه اختلاف زمین در انبات نبات از آب آمد همچونین [برای ما «۴»] دل‌های بنی آدم، حق تعالی ما را از یک پدر آفرید و یک مادر، آنگه از آسمان بر ایشان کتاب فرستاد و با ایشان الطاف کرد، بعضی را دل رقیق شد ایمان آوردند و بهری [برای ما «۵»] را دل قاسی بود بر کفر اصرار کردند، آنگه گفت: و الله که هیچ کس نباشد که جلیس و همنشین او قرآن باشد و الا چون برخیزد با زیادتی برخیزد یا [برای ما «۶»] نقصانی. قال الله تعالی: وَ نُزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ، وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا [برای ما «۷»] إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ، در اینکه جمله که بر شمرد، آیاتی و دلالاتی و علاماتی هست آنان را که عاقل باشند و عقل کار بندند در نظر و تفکر.

قوله: وَإِنْ تَعْجَبَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ، آنکه حق تعالی خطاب کرد با رسولش و گفت: یا محمد! اگر تو را عجب می‌آید از اینکه کافران که با اینکه همه ادله و براهین و حجج و آیات و علامات کفر می‌آرند و بر کفر اصرار می‌کنند و چیزهایی می‌پرستند از

-
- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: یک.
 - (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل از آن.
 - (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل و ناخوش.
 - (۴). همه نسخه بدلها: همچنین.
 - (۵). همه نسخه بدلها: بعضی.
 - (۶). آو، بم، آب، آز، آج: بی.
 - (۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۲.
 - (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: برآیند.
 - (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: مثله.
 - (۱۰). کذا در اساس و همه نسخه بدلها: لسان العرب: ما تصل.

صفحه: ۱۸۴

جمادات که هیچ نفعی و ضرری نتواند کردن، نیز عجب دار از گفتارشان که می‌گویند: إِذَا كُنَّا تُرَابًا أَوْ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ، که ما چون خاک شده باشیم و در زیر خاک پوسیده گشته و خاک‌وار شده، ما را دگر باره خلقی نو باز خواهند آفریدن!

ابن عامر و ابو جعفر خواندند: اذا به یک همزه و باقی قرآ به دو همزه خواندند، یکی برای استفهام. و کوفیان بر دو همزه محقق برای ما «۱» کردند و روح نیز همچین کرد. و نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و رويس به تحقیق برای ما «۲» اول و تلبین دوم خواندند، و نافع میان هر دو همزه فصل کرد به الفی تا مدی حاصل شد: أئذا، و قوله: إنا، نافع و کسانی و یعقوب به یک همزه خواندند علی الخبر، و باقی به دو همزه خواندند علی الاستفهام.

آنکه ابن عامر و عاصم و حمزه و خلف، هر دو همزه محقق برای ما «۳» کردند، و هشام میان هر دو فرق کرد به الفی، و ابن کثیر و ابو جعفر و ابو عمرو به تحقیق برای ما «۴» اول و تلبین دوم خواندند، و ابو عمرو و ابو جعفر فصل کردند به «الف» و ابن کثیر نکرد. **أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ**، آنکه گفت: اینان آنانند. که به خدای کافر شدند، و **أُولَئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ**، و ایشان آنانند که فردا قیامت در گردنهای ایشان غلها باشد، و **الَّذِينَ**، مقدر است اینکه جا، و **التقدير**: و **أُولَئِكَ الَّذِينَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ**، برای آن که در جمله اول بیاورد، در دوم اکتفا کرد به ذکر او در اول و اگر اینکه تقدیر نکنند برای ما «۵» روا باشد، چه **أُولَئِكَ** اول مبتدا باشد و **الَّذِينَ** خبر او باشد، **الصِّلَةُ** مع الموصول: و **أُولَئِكَ** دوم مبتدا باشد و **الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ** جمله‌ای مبتدا و خبر باشد در جای خبر او، **أُولَئِكَ** سه‌ام برای ما «۶» مبتدا باشد و **أَصْحَابِ النَّارِ** خبر او، و **هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ** مبتدا و خبری دیگر. و **أُولَئِكَ أَصْحَابِ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ**، و ایشان اهل دوزخ‌اند و همیشه آن جا باشند مخلد مؤبد عقبه علی کفرهم.

قوله: وَ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ، حق تعالی در اینکه آیت گفت اینکه مشرکان استعجال می‌کنند به عذاب پیش احسان و نعمت، و آن آن بود که ایشان بر

-
- (۱). قم، آو، مل، آج، لب: مخفف.

- (۲). قم، آو، بم، مل، آج، لب: به تخفیف.
 (۳). قم، آو، آج، لب: مخفف.
 (۴). قم، آو، مل، آج، لب: به تخفیف. [.....]
 (۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب: تا اگر تقدیر کنند.
 (۶). قم: سوم، آو، بم، آب، آز: سیم، آج، لب: سیوم.

صفحه: ۱۸۵

سبیل استهزا گفتند [برای ما «۱»]: اگر اینکه عذاب که ما را وعده می‌دهی «۲» آن را اصلی هست بیار، چنان که حکایت کرد از ایشان: *وَ إِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِن كَان هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ «۳» که که.*
وَ قَدْ حَلَّتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمُثَلَّاتُ و از پیش ایشان بر امتان گذشته عقوبتها رفت از انواع عذاب. و واحد مثلات، مثله باشد بفتح المیم و ضم الثاء، و مثله: صدقه و صدقات. و بنو تمیم گفتند: مثلات به دو ضمّه، و واحدش مثله باشد. مثل: *غَرْفَةٌ* و *غرفات*، و فعل او مثلت به مثلاً کضربته ضربا، آید. *وَ إِنَّ رَبَّكَ لَمَذُومٌ مَغْفِرَةٌ لِلنَّاسِ عَلَى ظَلْمِهِمْ*، و خدای تو ای محمد! خداوند آمرزش است مردمان را بر ظلمشان، و اینکه از جمله آیاتی است که به او استدلال کردند بر اصحاب وعید برای آن که خدای تعالی بر اطلاق گفت: من بیامرمز مردمان ظالم را، و توبه شرط نکرد، آنکه بر عادت خود وعید با اینکه وعد «۵» مقرون کرد و گفت: خدای سخت عقوبت است تا بدانند که هر دو باوست «۶» و متعلق به مشیت و ارادت اوست.
 سعید بن المسيّب گفت، چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- گفت: اگر نه عفو خدای بودی و تجاوز او، هیچ آدمی را عیش خوش نبودی [۴۳-پ]

و اگر نه وعید و عقاب او بودی، همه آدمیان پشت با عفو «۷» او گذاشتندی «۸».
وَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةٌ، حَقُّ تَعَالَى كَقَوْلِكَ گفت، کافران می‌گویند:
لَوْ لَا أَنْزَلَ، وَ الْمَعْنَى، هَلَمَا أَنْزَلَ، وَ إِنَّكَ كَلِمَةٌ تَحْضِيضُ است. اینکه حکایت قول ایشان است که گفتند بر سبیل طعن: چرا آیتی و دلالتی از خدای فرو نمی‌آید بر او اگر پیغامبر است تا حجت نبوت او باشد و دلیل صحت قول او باشد! حق تعالی برای او جواب داد، گفت: *إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ، تُوِيبُ إِلَى رَبِّكَ* تو پیغامبری و ترساننده‌ای، آنچه به تو تعلق دارد ادای رسالت و اعدار و انذار است، نه انزال آیات، چه آن به خدای تعلق دارد و به حسب مصلحت انزال کند. *وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ، وَ هُرْ* گروهی را رهنمایی و دعوت

(۱). همه نسخه بدلها: می‌گفتند.

(۲). آو، بم، آز، آج، لب: می‌دهند.

(۳). اساس: عندنا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۴). سوره انفال (۸) آیه ۳۲.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب: وعده.

(۶). مل، آج، لب: با اوست.

(۷). آج، لب: به عفو.

(۸). آو، بم: گزاشتنی.

صفحه : ۱۸۶

کننده‌ای باشد و امامی که به او اقتدا کنند.

کلبی گفت: داع يدعوهم الى الضلال او الى الحق، و اینکه نیک نیست برای آن که داعی با ضلالت را هادی نخوانند. سعید جبیر گفت: مراد به هادی، خداست - جل جلاله. عکرمه و ابو الضحی گفتند: مراد رسول خداست - محمد مصطفی صلی الله علیه و علی آله. امیر المؤمنین علی «۱» - علیه السلام - گفت که، رسول - علیه السلام - گفت «۲»: هادی مردی است از بنی هاشم، و اشارت به خود کرد، گفت: رسول مرا «۳» خواست. عبد الله عباس گفت: چون اینکه آیت آمد، رسول - علیه السلام - دست بر سینه خود نهاد، گفت:

انا المنذر

، و دست بر دوش علی نهاد و گفت:

«۴» انت الهادی یا علی بک یهدی «المهتدون من بعدی».

و حذیفه بن الیمان «۵» روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: اگر اینکه کار، یعنی کار خلافت با «۶» علی فگنی «۷» او هادی «۸» مهدی «۹» است. اینکه جا اشارتی است و در آن اشارت تو را بشارتی است، و آن آن است که: چون امام اولت هادی است و امام آخرت مهدی، دلیل نجات و خلاص تو آن است «۱۰»،
 لقله - علیه السلام: «۱۱» لن یهلك «الرعیة و ان كانت ظالمة مسیئة اذا كانت الولاة هادیة مهدیة»
 ، نبینی که شاعر چگونه می گوید «۱۲»:

تلقى الامان على حياض محمد ثولاء مخرفة و ذئب اطلس

لاذی تخاف «۱۳» و لا لذلك جرأة تهدي «۱۴» الرعیة ما استقام «۱۵» الریس و ثاقت به اینکه هدایت که را باشد، جز آن که امامش معصوم باشد.

(۱). مل، آج، لب بن ابی طالب.

(۲). مل: از رسول - علیه السلام - شنیدم، آج، لب: رسول - علیه السلام - فرمود که.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل خدا.

(۴). قم: تهتدی. [.....]

(۵). آج، لب: الیمانی.

(۶). آج، لب امیر المؤمنین.

(۷). قم، مل: افگنی، آب، آج، لب: فگنید.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم، مل و.

(۹). بم: مهتدی، مل تو.

(۱۰). همه نسخه بدلها: تو است.

(۱۱). ساس و قم نقطه ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها ضبط کامل شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: گفت، آب آج شعر.

(۱۳). آو، بم، آب، آز، لب: یخاف.

(۱۴). آو، بم، آب، آز، لب: یهدی.

(۱۵). آو، بم، آب، آز، لب: ما استدام.

صفحه : ۱۸۷

آنکه حق تعالی از کمال قدرت خود و کمال عالمی «۱» خود خبر داد، گفت: *اللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ*، خدای داند که هر ماده‌ای از حیوانات چه بار برگیرد و کی بار برگیرد، یعنی حملی که در شکم دارد، نر است یا ماده، تمام است یا نا تمام، نیک است یا بد، سعید است یا شقی، نیز عالم است به آنچه در رحم او حاصل آید از نطفه، آنکه علقه شود، آنکه مضغه شود، آنکه استخان «۲» در او پیدا شود، آنکه گوشت بر او پوشند، آنکه حیات در او آفرینند. قدیم - جل - جلاله - به اوقات و مقادیر اینکه و کمیت و کیفیت اینکه عالم است که چند گاه نطفه بود و چند گاه علقه و چند گاه مضغه بوده و *مَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ* و آنچه بکاهاند «۳» رحمها و حمل، به فتح «حا»، بار آستن بود در شکم، و آنچه مردم بر سر گیرد و «۴» پشت از بار، حمل باشد به کسر «حا»، و آنچه بر سر درخت بود، آن را نیز حمل گویند به فتح «حا»، و امرأة حامل و حامله اذا كانت «۵» جلی فاذا حملت شیئا علی ظهرها او رأسها فهی حامله لا غیر فاذا بنیت علی «حملت» قلت حامله فیهما «۶» اعنی فی الحمل و الحمل، قال «۷»:

تَمَخَّضَتِ الْمُنُونُ لَهُ بِيَوْمِ انِي وَ كَلَّ حَامِلَةٌ تَمَامٌ

و قوله: *وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ* در او سه قول گفتند: یکی آن که گفتند معنی آن است که: آنچه از مدّت حمل بکاهد از نه ماه تا شش ماه و از نه ماه بیفزاید تا به یک سال و دو سال و بیشتر علی خلاف فیه بین الفقهاء، اینکه قول ضحاک است.

قول دوم حسن بصری گفت: داند آنچه بکاهد به سقط و بی وقت از شکم بیفتد یا بیفزاید بر مدّت نقصان تا بتامی «۸» نه ماه رسد [۴۴-ر]. قول سهام «۹» آن است که ابن زید گفت: *مَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ* آنچه رحم بکاهاند از نطفه به ظهور خون حیض آن مدّت که در او خون بیند معدود نباشد در ایام حمل.

و اصحاب شافعی به اینکه آیت استدلال کردند بر آن که، زن آستن حیض بیند و

(۱). آج، لب: علم.

(۲). همه نسخه بدلها: استخوان.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بکاهد. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم بر.

(۵). اساس، آو، بم، آب، آز، آج، لب: کان، به قیاس با قم تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز قم جمیعا.

(۷). آب، آز الشاعر شعر.

(۸). همه نسخه بدلها: بتمام.

(۹). بم، آب، مل: سیم.

صفحه : ۱۸۸

در آیت اینکه دلیل نیست برای آن که در آیت بیشتر از زیاده و نقصان نیست، اما آن که به حیض باشد یا بجز حیض در آیت نیست، اما مدت حمل بنزدیک ما کمتر از شش ماه نباشد و بیشتر از نه ماه نباشد و به یک روایت یک سال. و مذهب ابو حنیفه و جماعتی آن است که: بیشتر مدت حمل دو سال باشد، و مذهب شافعی آن است که: چهار سال باشد و چنین گفت که، حماد بن سلمه گفت هرم بن حیان به چهار سال بزاد، و چون بزاد دندانهایش تمام بر آمده بود. و در خبر است که در عهد عمر خطاب زنی را پیش او آوردند که به شش ماه بار بنهاده بود و بر او دعوی کرد شوهر که کودک نه مراست «۱» به علت آن که به شش ماه وضع افتاده بود. عمر «۲» فرمود تا زن را رجم کنند. امیر المؤمنین علی گفت - علیه السلام: ان خاصمتک بکتاب الله خصمتک، اگر اینکه زن به کتاب خدای با تو خصومت کند تو را غلبه کند. گفت: چگونه! گفت: قال الله تعالی: وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا «۳» وَ الْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ «۴» وَ مَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ، اِی مَا تَنْقُصُ، وَ الْغِيضُ، التَّقْصَانُ، یقال: غاض الماء یغیض غیضا [، و منه الحدیث: لا تقوم الساعه حتی یكون الولد غیظا «۸» و المطر قیظا و یغیض الکرام] «۹» و تفیض اللئام فیضا، و قال «۱۰» تعالی: وَ غِيضُ الْمَاءِ «۱۱» وَ كُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ، و هر چیزی بنزدیک خدای - جل جلاله - به اندازه باشد. در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که،

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: از من نیست.

(۲). قم رضی الله عنه.

(۳). سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۵.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۳.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: دو سال باشد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: گفت.

(۷). آو، بم راست گفتی، آج، لب: فرمودی.

(۸). دیگر نسخه بدلها: غیضا. [.....]

(۹). اساس، افتادگی دارد، از قم آورده شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل الله.

(۱۱). سوره هود (۱۱) آیه ۴۴.

صفحه : ۱۸۹

هر چه خدای تعالی کند به مقدار آن کند که حکمت اقتضا کند بی زیادت و نقصان.

قول دیگر قتاده گفت: آجال و ارزاق بنزدیک او مقدر است به مقداری معلوم، و المقدار، مفعال من القدر و هو مثال یقدر به غیره. آنچه بیان کرد که: او عالم است به غیب، یعنی به کارهای پوشیده و نهانی، وَ الشَّهَادَةُ، و آنچه آشکارا و مشاهد بود. غیب آن بود که چیز «۱» آن جا بود که غایب بود از حس. و «شهادت»، مصدر شهد اذا حضر باشد، و در آیت مراد حصول الشیء بحیث یظهر للحس، یعنی معدوم و موجود داند. و گفتند: نهان و آشکارا داند، الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ، و او خداوندی بزرگوار است که همه چیزی در منزلت و مرتبت دون او باشد، قاهر و مستعلی بر همه چیز و متعالی از آنچه مشرکان گفتند و نادانان در حق او.

ابن کثیر خواند: المتعالی به «یا» در حال وصل و وقف، و یعقوب همچونین «۲»، و دیگران بی «یا» در حال وصل و وقف. ابو علی گفت: قیاس آن است که «یا» بیارند در حال وصل و وقف، و گفت: حکم اسمی که در او «الف» باشد، به خلاف اسمی است که

در او «الف» و «لام» نباشد، نحو: قاض و غاز. سیبویه گفت: چون اسم فاعل نه در جای تنوین باشد، نحو: القاضی و الدّاعی، بالالف و اللّام، اثبات «یا» اولیتر باشد از حذفش در وقف، و کذلک نحو: العمی فی قولک عم، اما چون «الف» و «لام» نباشد در او و اسم در جای تنوین باشد، «یا» بیفگنند در وصل، و چون در وصل بیفگنند در وقف اولیتر، و علت حذف التّقاء ساکنین باشد «نون» تنوین و «یا». اما آن جا که «الف» و «لام» باشد، ضرورت نیست، پس قیاس آن بودی [۴۴-پ] که نکردندی و لکن لرأس الایة، برای آن که سر آیتها چون فواصل بود.

قوله: سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسْرَرَ، آنکه خواست تا بیان کند و بند زند و تأکید کند آن آیت گذشته را در باب عالمی، گفت: سَوَاءٌ، راست است بنزدیک او آن کس که سخن پنهان گوید از شما و آن که آشکارا گوید و آن که او به شب پوشیده باشد در تاریکی شب، و الاستخفاء، طلب الاخفاء، وَ سَارِبٌ بِالنَّهَارِ، ای ظاهر، و آن که به

(۱). آو، بم، آج، لب: جز، آز: خیر، مل: خبر.

(۲). همه نسخه بدلها: همچین.

صفحه: ۱۹۰

روز پیدا باشد.

ابو عبید «۱» گفت: سَارِبٌ بِالنَّهَارِ «۲» برای ما «۴» فی حوائجه، آن که او به روز به حاجتهای خود می‌رود و تصرّف می‌کند، و قال «۵»:

اری کل قوم قاربوا قید فحلهم و نحن خلعنا قیده فهو سارب

زجاج گفت معنی آیت آن است که: نهان و آشکارا و پوشیده و ظاهر و آن که در تاریکی شب باشد و یا در روشنایی روز در علم و معلوم او «۶» یکی است، به بعضی عالمتر نیست از آن که به بعضی، و چون درست شد که عالمی، قدیم را تعالی صفت ذات است، صفت ذات متزاید نباشد.

عبد الله عباس گفت، مراد آن است که: من عالم به آن کس که او به شب در تاریکی و پوشیدگی به ریبتی و تهمتی رود، و آنکه به روز نماید که من از آن تهمت بری‌ام و اظهار حسن سمت کند. و بر اینکه تفسیر آیت بر وجه وعید و تهدید باشد آنان را که اینکه معنی کنند، و بر اینکه معنی گفت شاعر:

و جاءنی فی قمیص اللیل مستترا مستعجل الخطو من خوف و من حذر

و لاح ضوء هلال «۷» کاد یفضحه مثل القلامه قد قصت من الظفر

و بعضی دگر از مفسران گفتند: مستخف باللیل، ای ظاهر و بارز من خفیت الشیء، اذا اظهرته، و سارب ای متوار داخل فی السرب، و اینکه بر عکس معنی اول باشد، یعنی آن که به شب بیرون آید و به روز در جای پوشیده شود.

لَهُ مُعَقَّبَاتٌ، او را، یعنی خدای را- جل جلاله- فریشتگانی هستند متعاقب در شب و روز که چون جماعتی بروند به عقب ایشان جماعتی دیگر بیایند و ایشان

(۱). همه نسخه بدلها: ابو عبیده.

- (۲). آب، مل، آز ای ظاهر و انک.
- (۳). اساس و همه نسخه بدلها: الحطیم، با توجه به ضبط اسم در کتب عربی مربوط تصحیح شد.
- (۴). آو، بم، آب، آز، آج: منصرف.
- (۵). آو، بم، آب، آز، آج، لب الشاعر.
- (۶). آو، بم، آب، آز، آج، لب: مرا.
- (۷). آو، بم، آز، آج، لب: هلالی.

صفحه: ۱۹۱

فریشتگان شب و روز باشند که چون فریشتگان روز بشوند، از آن شب بیایند و چون فریشتگان شب بروند، فریشتگان «۱» روز بیایند به عقب یکدیگر، برای آن معقبات «۲» خواند ایشان را. و تعقیب، چیزی به عقب دیگر آوردن باشد، و منه التعقیب فی الصیلا، و برای آن به لفظ تأنیث گفت که، معقبات جمع معقبه باشد و معقبه جمع معقب، پس اینکه لفظ جمع جمع است و گفتند: اینکه مبالغت در جمع باشد، کرجالات و بیوتات. من بین یدیه، از پیش او، و ضمیر، راجع است با هر یکی از مستخفی «۳» به شب و سارب به روز، و من خلفه، و از پس او، یحفظونه من أمر الله، او را نگاه می‌دارند به فرمان خدای. گفتند: «من» به معنی «با» است، و کوفیان گفتند: عرب حروف صفات بعضی به جای بعضی بنهد، منها قوله تعالی:

وَأَصِيْلُكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ (۴) عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ (۵) مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ (۲) لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ، و فریشته‌ای دیگر هست موی پیشانی توبه دست اوست، یعنی مسلط است بر تو. چون تو تواضع کنی تو را رفیع کند، چون تکبر کنی تو را فرو شکند، و دو فریشته دیگر که بر لب تو موکل اند، هیچ چیز نگاه ندارند جز صلوات «۳» تو بر محمّد و آل محمّد، و فریشته‌ای دیگر بر دهن تو موکل است رها نمی‌کند که مار در دهن تو شود، و دو فریشته بر چشمهات موکل اند. اینکه ده فریشته‌اند موکل بر هر آدمی. به شب ده دیگر بیایند و دهگانه روز بروند، فریشتگان شب بروند ده دیگر برای روز بیایند، جمله بیست فریشته‌اند ده به روز و ده به شب، و ابلیس به روز متعرض و سوسه آدمیان باشد و فرزندانش به شب. قتاده و ابن جریح گفتند: اینکه فریشتگانی اند متعاقب که به شب و روز به آدمیان آیند و در نماز بامداد و نماز شام جمله مجتمع شوند و به هم حاضر آیند.

همام بن متبه روایت کند از ابو هریره که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - گفت:

خدای را فریشتگانی هستند برای شب بر ما موکل و فریشتگانی برای روز بر ما موکل، به نماز دیگر و نماز بامداد مجتمع شوند چون با آسمان شوند. فریشتگان شب، خدای تعالی گوید ایشان را: بنده مرا چگونه رها کردی! گویند: بار خدایا؟ تو عالمتر «۴»، در نمازش رها کردیم. اینکه دیگر فریشتگان را گوید: بنده مرا چگونه دیدی! گویند: بار خدایا؟ «۵» که آمدیم در نمازش یافتیم «۶». سعید جبر گفت: از عبد الله عباس که: مراد بقوله: له، پادشاهی است که او را

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: پشیمان.

(۲). سوره ق (۵۰) آیه ۱۸.

(۳). بم، آز، آج، لب: صلوات.

(۴). قم، آو، بم، آب، آج، مل: عالمتری.

(۵). بم، آز، آب، آج، لب ما.

(۶). بم، آج، لب: دیدیم.

صفحه: ۱۹۳

نگاهبانان و حرس باشند، به شب و روز. عکرمه گفت: مراد «۱» امراند. ضحاک گفت: مراد پادشاهان کافراند «۲» که گمان برند که حرس ایشان را از خدای نگاه توانند داشتن، و بر اینکه قولها، من بر ظاهر خود باشد و تعلق به حفظ دارد. آنگاه مورد آیت تهکم باشد و خیر از قلت غنای ایشان از او با قضای مقدر.

لیث روایت کرد از مجاهد که: هیچ بنده یا پرستاری نبود الا و بر او فریشته‌ای موکل باشد که او را در خواب و بیداری نگاه می‌دارد و جن و انس و هوام زمین را از او دور می‌کند. اگر چیزی آید که «۳» او را برنجاند، اینکه فریشته گوید: بازگرد از او، الا چیزی که به فرمان خدای آید که آن به او رسد.

و کعب الاحبار گفت: [۴۵- پ]

اگر نه آنستی که خدای - عز و جل - فریشتگانی را برگماشته است به نگاه داشتن شما در وقت طعام خوردن و شراب خوردن و قضاء حاجت کردن، که شیاطین را از شما باز می‌رانند، جنیان شما را بر بودندی.

بدان که آنچه خدای تعالی بر بنده قضا کرده باشد از افعال او، چون: مرگ و بیماری و آنچه مختص است «۴» به قدیم تعالی، آن بر دو ضرب باشد: بعضی آن که حتم «۵» بود بر او، آن لا بد برسد و آن را مردی نبود، و ذلك قوله تعالی: وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ، و ضربی دگر آن بود که مشروط بود حصول آن به امری چنان که در معلوم چنان بود که اگر دعایی کند یا طاعتی کند یا صدقه‌ای بدهد آن مکروه از او بگردد، و اگر چه در لوح بر او نوشته باشند بسترند و به بدل آن دیگری بنویسند، و ذلك قوله: يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ «۶» برای ما «۷» الفارس الحامی حقیقه جعفر آنگه از مدینه برون رفت و در صحرا می «۸» تاخت و می «۹» گفت: یا ملک الموت؟ در میدان آیی تا طعن و ضرب مردان «۱۰» بینی، و اینکه بیتها بگفت:

الاقرب «۱۱» المرنوق اذ جد «۱۲» ما اری لتعریض یوم شره غیر خامد

الاقرباه ان غایه حربنا اذا قرب المرنوق بین الصفايد

بنو عامر قومی اذا ما دعوتهم اجابوا و لبي «۱۳» کل- ابيض ماجد

و می گفت: به حق لات و عزى اگر محمّد با من به صحرا برون آید و صاحبش، یعنی ملک الموت، هر دو را به نیزه بدوزم. خدای تعالی فریشته‌ای را بفرستاد تا یک پر بزد او را و بینداختش و در حال غده‌ای از زانوی او بر آمد بزرگ «۱۴»، او با خانه آن زن سلولی آمد و می گفت: غده کغده البعير و موت فی بیت سلولیه. آنگه اسب بخواست و

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: نزول کرد.

(۲). چاپ شعرانی (۶/۴۶۹): کب.

(۳). بم، آب، آز، لب: برخواست.

(۴). آز: المستر.

(۵). قم: مقصر، آو، بم، آب، آج، آز: مقعر.

- (۶). قم، آو، لم تیل.
 (۷). آز، آب، آج: انّ.
 (۸-۹). همه نسخه‌ها بجز قم و مل: همی. [.....]
 (۱۰). آب، آز: میدان.
 (۱۱). قم: فرت.
 (۱۲). لب: اوجد.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: لرأی.
 (۱۴). آج، لب: و بزرگ شد.

صفحه : ۱۹۶

بر نشست و خواست تا با قبیله خود شود، در راه بر پشت ستور «۱» بمرد و به دوزخ رفت، و خدای تعالی دعای رسول «۲» اجابت کرد در هر دو: عامر را به ضرب فریشته بکشت و اربد را به صاعقه. ولید بن ربیعہ چند مرثیہ گفت برادرش را اربد را، از جمله آن اینکه بیتهاست «۳»:

قضى اللبانه لا انا لك فاذهبنی «۴» و الحق باسرتك الكرام الغیب

ذهب الذین يعاش فی اكنافهم و بقیت فی خلف كجلد الاجرب

يتلذون لذاده و مجانة و يعاب قائلهم «۵» و ان لم يشغب

فتعد عن هذا و قل فی غیره و اذكر شمایل من اخ لك معجب «۶»

ان الرزیه لا رزیه مثلها فقدان كل اخ كضوء الكوكب «۷»

من معشر سنت لهم آباءهم و العز لا یأتی بغير تطلب

یا اربد الخیر الکریم جدوده

افردتنی امشی بقرن اعضب «۸»

و از جمله مرثی او مرا [ر]

بد را اینکه بیتهاست:

ما ان یبقی «۹» المنون من احد لا والد مشفق و لا ولد

اخشی «۱۰» علی اربد الحتوف «۱۱» و لا اربب نوء السماک و الاسد

عینی هلا بکیت اربد اذ قمنا و قام الخصوم فی کبد

فَجَعَنِي الزُّعْدَ وَ الصَّوَاعِقَ بِال فِارِسِ يَوْمَ الْكُرَيْهَةِ النَّجْدِ

خدای تعالی اینکه آیات در اینکه قصه بفرستاد، من قوله تعالی: سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسْرَ الْقَوْلِ وَ مَنْ جَهَرَ بِهِ، الی قوله: وَ مَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ.

قوله: إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ، آنکه حق تعالی باز نمود که خدای حال بر هیچ کس بنگرداند تا او حال بر خود بنگرداند، یعنی تا ایشان بر استقامت باشند خدای با ایشان بر سر فضل و رحمت باشد، چون نیت بگردانند،

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: اسپ.

(۲). همه نسخه بدلها را.

(۳). قم: اینکه بیتهای از جمله آن است.

(۴). قم: فاذهبی، دیگر نسخه بدلها: فاذهبن.

(۵). همه نسخه بدلها غیر از قم و مل: قاتلهم.

(۶). آو، بم، آب، آج، آز: محجب.

(۷). آب، آز: الكواكب.

(۸). قم: اعصب، آو، بم، آب، آز، آج: اغضب، لب: اغضب.

(۹). آب، آز: تبقی. [.....]

(۱۰). قم: اخش، آو، آب، آج: اخنی.

(۱۱). آو، بم، آج: الحتوق.

صفحه : ۱۹۷

خدای تعالی حال بگرداند، و اگر بر سر ناقوامی و ناراستی باشد «۱» و نیت نیکو کند «۲» خدای تعالی حال با او «۳» بگرداند. در خبر است که: چون آیت تحریم خمر آمد و تحریم خمر مؤکد شد، رسول- علیه السلام- زجر می فرمود آن را که خمر می خورد، و هر کجا می یافتند می ریختند.

یک روز- رسول- علیه السلام- در کوی از کویهای «۴» [۴۶-پ]

مدینه می رفت، برنایی انصاری از آن سو می آمد قرابه ای خمر بر سر گرفته چون رسول را بدید بترسید و متعیر شد و مفزای طلب کرد تا بگریزد یا راه بگرداند، راه نبود. در دل نیت با خدای تعالی راست کرد و گفت: بار خدایا اگر اینکه یک بار دیگر پرده فرو گذاری «۵»، دگر با سر اینکه خطا نروم. آنکه ترسان و لرزان می آمد تا به رسول رسید، سلام کرد، رسول- علیه السلام- گفت: ای فلان؟ چیست اینکه که داری! نیارست گفتن که خمر است، گفت: پاره ای سرکه است یا رسول الله؟ رسول- علیه السلام- گفت: مرا ده. او قرابه از سر بگرفت «۶» و با دلی خایف و دستی لرزان پاره ای بر دست رسول ریخت. راوی خبر گوید که: سرکه صافی پاکیزه بود. رسول- علیه السلام- از آن بچشیت «۷» و یاران بچشیتند «۸». مرد متعجب فرو ماند و گفت: یا رسول الله؟ به آن

خدای که تو را بحق به خلقان فرستاد که من خمر در اینکه قرابه کردم. گفت: راست می‌گویی «۹»، و لکن چون مرا دیدی در دل چه نیت کردی! گفت: توبه نصوح کردم و گفتم: بار خدایا؟ اگر اینکه یک بار دیگر مرا رسوا نکنی، با سر مانند اینکه نروم. گفت: لا جرم چون خدای تعالی از نیت تو صدق شناخت حال بگردانید و خمر در قرابه سرکه کرد، آنگه اینکه آیت برخواند: إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ.

مفسران گفتند: لا یغیر ما بقوم، من النعمه و العافیه، حتی یغیروا ما بانفسهم، من حسن النیة، تا تو به عصیان حال بنگردانی، حق تعالی نعمت به نعمت بدل نکند و

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: باشند.

(۲). آب، آج، لب: کنند.

(۳). بم، آج، لب: حال ایشان را.

(۴). مل: در کوجه‌ای از کوجه‌های.

(۵). آو: گزاری.

(۶). مل: بر گرفت: دیگر نسخه بدلها بجز قم: فرو گرفت.

(۷). همه نسخه بدلها: بچشید.

(۸). همه نسخه بدلها: بچشیدند.

(۹). همه نسخه بدلها: بجز قم و مل: گفتی.

صفحه: ۱۹۸

عافیت به بلیت. و اینکه آیت دلیل است بر فساد قول مجبّره که گفتند: خدای تعالی نامستحق را عقوبت کند و ثواب و عقاب نامعلّل باشد، اگر خدای تعالی در دنیا نعمت و عافیت بر بنده بنمی‌گرداند «۱» تا او حال بر خود بنگرداند اولیتر که ثواب ابد و عقاب مخلّد نامستحق را «۲» نامعلّل نباشد. و «ما»، موصوله است در هر دو جایگاه. و إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا، مراد به اینکه «سوء»، «۳» هلاک است و عذاب، چون خدای تعالی به قومی بدی خواهد از عذابی و هلاکی و قحطی و مانند اینکه، فَلَا مَرَدَّ لَهُ، آن را مردی و مدفعی نباشد. و السوء، خلاف الحسن «۴»، و السؤی، خلاف الحسنی، و السوء، البرص فی قوله: تَخْرُجُ بَيضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ «۵»... و مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنَ الْوَالِ، و ایشان را بدون خدای والی نباشد که آن بلا بگرداند از ایشان و حمایت کند ایشان را. و «والی»، ولیّ بود، کعالم و علیم من ولیّ کذا یلی ولایة.

قوله: هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا، آنگه گفت: او آن خدای است که برق از ابر در مقدمه باران با شما می‌نماید که «۶» هم خوف است و هم طمع. و نصب او بر مفعول له است، و اراءت از قدیم تعالی به دو چیز بود: یکی آن که بیننده را چنان کند که دیدنی بیند از آن که او را حیات دهد و حاسه درست و «۷» مدرک بیافریند و موانع زایل گرداند «۸»، یقال: رأیته اراه رؤیة، و اریته کذا اریه اراه. و «برق»، آتشی بود که از ابر پدید آید، و جمعش بروق بود، و فعل از او برقت السیماء تبرق برقا. و «برق»، هم است باشد و هم مصدر. و «الخوف»، انزعاج النفس لتوهم وقوع الضرر، تقول «۹»: خافه یخافه خوفا، فهو خائف و ذاک مخوف. و «الطمع»، تقدیر النفس لوقوع ما يتوهم من المحبوب، و مثله: الرجاء و الامل. و در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که: خوفا من الصواعق و طمعا فی «۱۰» الغیث. به ترس از صاعقه آتش و به طمع در باران که قحط را ببرد.

- (۱). آو، آب، بم، آز، آج، لب: بنگرداند، مل: همی گرداند.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: و.
- (۳). قم در ایت آیت. [.....]
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: الخیر.
- (۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۲ و سوره قصص (۲۸) آیه ۳۲.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز قم و مل در او.
- (۷). قم دیگر آن که.
- (۸). مل: ذیل کند.
- (۹). قم: يقال، آو، آب، بم، آز: يقول.
- (۱۰). آو، بم، آب، آز، آج: من.

صفحه : ۱۹۹

قتاده گفت: خوفا للمسافر من اذاه^(۱)، مسافر خایف باشد از آن که رنج بود او را از بارانش، و طمع بود مقیم را در روزی. وَ يُنْشِئُ السَّحَابَ الثَّقَالَ [۴۷-ر]، و بیافرید^(۲) مبتدا^(۳) و مخترع ابرهای گران را به باران، و ابر را برای آن سحاب خوانند که خویشتن در هوا می کشد، و «ثقال»، جمع ثقیل^(۴)، کشراف و شریف و کرام و کریم، و «ثقل»، اعتمادی باشد لازم از جهت سفل.

وَ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ، و رعد به حمد و شکر [۱]

و تسبیح می کند، «تسبیح»، تنزیه خدای تعالی باشد از آنچه بر او روا نبود.

و در «رعد»، چند قول گفتند: یکی آن که رعد تسبیح کند، یعنی یدل علی خالق^(۵) له مستحق للتسبیح، کقوله تعالی: وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا لِيُسَبِّحَ بِحَمْدِهِ^(۶) وَ لِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ^(۷) اللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ^(۸) وَ الْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ، و فریشتگان تسبیح کنند از ترس او. گفتند^(۸): مراد فریشتگان اند که موکل ابراند و اعوان رعدند، ایشان جمله خایف و خاضع اند و مطیع فرمان او را.

جویر^(۹) روایت کرد^(۱۰) از ضحاک، از عبد الله عباس که گفت: «رعد»، نام

(۱). مل: یر دست.

(۲). آو، بم، آز، آج، لب: چنان که خدای.

(۳). مل: برابر.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مل را.

(۵). آز: بخواندی.

(۶). قسمت اخیر سخن پیامبر ناظر است بر آیه ۱۳ سوره رعد (۱۳).

(۷). آز الرعد.

(۸). مل: گفت.

(۹). قم: جییر، آو، بم، آب، آج: چونین جییر، مل، لب: جوهر، آز: چون جییر.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: کند.

صفحه : ۲۰۱

فریشته‌ای است که ابر می‌راند به آن جا که فرمایند او را، و او خدای را تسبیح می‌کند.

چون او تسبیح کند، هیچ فریشته در آسمان بنماند و آلا آواز بردارد» (۱) به تسبیح، عند آن خدای تعالی باران فرستد. قوله: وَ يُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ، بفرستد صواعق، و آن جمع صاعقه باشد، و آن آتشی بود که از آسمان فرود آید، بر هر جای که آید بسوزد» (۲) [۴۷-پ] و گفته‌اند: به زمین فرو شود. فَيَصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ، به آن رساند که خواهد.

باقر- علیه السّلام- گفت: صاعقه به مؤمن و کافر رسد، به ذاکر نرسد که ذکر خدای کند- جل- جلاله. وَ هُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ، «او» حال است، در آن حال که ایشان جدل می‌کنند. گفتند که: آیت در قصه اربد آمد و عامر- چنان که برفت. و گفتند: در بعضی کفار عرب آمد، و آن آن است که، اسحاق الحنظلی روایت کرد عن زیاد بن سعید الشّامی عن عبّاد بن منصور التّاجی که او گفت، از حسن بصری پرسیدم «۳» اینکه آیت «۴»، گفت: مردی بود از طواغیت عرب. رسول- علیه السّلام- جماعتی را بر او فرستاد تا او را با اسلام دعوت کنند، برفتند و او را با خدای خواندند «۵» و با رسول او، گفت: مرا بگوی تا اینکه خدای محمّد که شما مرا با او می‌خوانی چیست!

از زر است یا از سیم یا از مس یا از آهن! ایشان گفتند: اینکه چه سخن است؟ او خدایی است بی مثل و مانند، او را به هیچ چیز تشبیه نشاید کردن. او گفت: من ندانم تا شما چه می‌گوی. برگشتند و با نزدیک رسول آمدند و گفتند: یا رسول الله؟ ما از اینکه کافرتر مرد ندیدیم، ما را چنین گفت. رسول- علیه السّلام- گفت: بروی و دگر باره او را دعوت کنی. برفتند و او را دعوت کردند، او گفت: من اجابت نکنم محمّد را تا خدای او را نبینم و ندانم که چیست. باز آمدند و رسول را خبر دادند. رسول- علیه السّلام- گفت: دگر باره بروی تا حجّت بر او متوجه تر باشد، بیامند و با او در دعوت و مناظره و مجادله گرفتند و او هم آن «۶» مقالت اول می‌گفت که: من تا خدای را نبینم اجابت نکنم دعوت کسی را با او اینکه می‌گفت و جدل می‌کرد، ابری بر آمد و

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: بردارند. [...]

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: بسوزاند.

(۳). قم از.

(۴). مل را.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: دعوت کردند.

(۶). قم، مل، آز: همان، آو، بم: هم.

صفحه : ۲۰۲

رعدی پدید آمد و برقی، و یکی شرر از آن برق بیوفتاد و بر آن کافر آمد» (۱) و او را بسوخت. یاران باز گشتند تا رسول را خبر دهند. در راه جماعتی صحابه پیش ایشان بر- افتادند «۲» و گفتند: چگونه سوخت صاحب شما به صاعقه! گفتند: شما چه دانی! گفتند: خدای تعالی آیت فرستاد که: وَ يُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيَصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَ هُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ، یعنی آن کافر را، وَ هُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ. حسن را گفتند:

«شدید المحال»، چه باشد! گفت: شدید الحقد، سخت کینه است. امیر المؤمنین علی «۳» گفت: شدید الاخذ، سخت گرفتن است. مجاهد گفت: شدید القوّه، سخت قوّت است. ابو عبید «۴» گفت: سخت عقوبت است. و «محال»، ماحله «۵» بود، و آن ممالکه و

مغالبه باشد، و اصل او از سختی و قوت است، تقول العرب: مَحْلَى عَلَى فُلَانٍ، اى قَوْنَى عَلَيْهِ، و المحل، شِدَّةُ القحط، و قال الاعشى:

فرع نبع يهتَزُّ «۶» فى غضن المَج ... د عزيز «۷» التدى شديد المحال

لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ، او راست، يعنى خدای را - جل و عز - دعوت حق و صدق و درستی و راستی. و اضافت دعوت با حق، چنان است که اضافت يوم الجمعة و مسجد الجامع، لاختلاف اللفظین. و روا بود که، معنی آن باشد که: له دعوة الى الحق، او را دعوتی است با حق، يعنى او دعوت می کند با حق و پیغامبران او به فرمان او.

امير المؤمنين على - عليه السلام - گفت: دعوت حق توحيد است، و عبد الله عباس گفت: شهادة ان لا اله الا الله. و الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ و آنان را که ایشان می خوانند، - يعنى مشرکان - از اینکه اصنام خود بدون خدای - عز و جل، لا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ، اجابت نکنند ایشان را، يعنى داعیان را از خیری و نفعی و دفع مضرّتی، اِلَّا كَبَّاسِطٍ كَفَّيْهِ اِلَى الْمَاءِ لِيُبْلَغَ فَاهُ، اَلَا چون کسی که دست به آب

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: افتاد.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: باز آمدند، مل: باز بودند.

(۳). آو، بم عليه السلام.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: ابو عبیده.

(۵). اساس: محاوله، که با توجه به اجماع نسخه بدلها و کتب لغت تصحیح شد.

(۶). آج: يهز.

(۷). کذا در اساس و نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۶/۴۷۵): غزیر.

صفحه: ۲۰۳

گسترده تا به دهندش رسد، و نرسد. در معنی او خلاف کردند [۴۸-ر]، امير المؤمنين على گفت و عطا: يعنى مثال او چنان باشد که مرد تشنه بر کنار چاه نشسته، دست به چاه فرو می کند به آب نرسد و هیچ سود ندارد او را و هیچ غنا نکند، همچونین «۱» مرد بت پرست گمان برد که او را در عبادت اصنام سودی خواهد بودن، و سودش هم چندان بود که اینکه کس را که وصف کرد.

مجاهد گفت: يعنى عابد اصنام چنان باشد که آن کس که او آب را به دست به خویشان خواند به اشارت تا به دهندش رسد، و نرسد، چه «۲» آب به دعوت او اجابت نکند او را و پیش او نیاید.

على بن ابی طلحه «۳» گفت از عبد الله عباس که او گفت: اینکه مثل مشرک است که با خدای انباز گیرد، او را مثل زد به مردی تشنه که او بر کنار آب بنشیند خیال خود در آب می بیند چندان که خواهد که او را به دست گیرد نتواند.

عطیه گفت از عبد الله عباس: مثل اینکه اصنام که مشرکان می پرستند در عدم نفع و قلت خیر به عابدان خود، با تشنه‌ای مانند که دست او در آب باشد و او از تشنگی بر هلاک مشرف بود و آب به دهن او نرسد، دست او در آب، او را سود ندارد.

ضحاک گفت هم از عبد الله عباس که: مثال او چون کسی باشد که تشنه دست در میان آب نهد کفها گسترده «۴»، آب به دهن او نرسد اَلَا که دست چنان کند که آب در او بایستد و آنگه آب بر گیرد و غرف کند آنگه به دهن رساند و باز خورد تا سود دارد او را، و اَلَا مادام تا کف او مبسوط باشد، سود ندارد او را، همچونین «۵» اند اصنام در آن که نفع و ضرر نتوانند.

و اهل معانی گفتند: معنی آن است که: چون کسی باشد که خواهد که آب در قبض گیرد، آب در دست او بنایستد. و اینکه مثلی است عرب را معروف: فلان كالفابض على الماء اذا طلب امرا مستحيلا. و گفته‌اند امير المؤمنين على - عليه السلام - به اینکه بیت

تمسک «۶» کردی:

- (۱). همه نسخه بدلها: همچنین.
- (۲). بم، آب، آز، آج، لب آن. [...]
- (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: علی بن طلحه.
- (۴). قم: بگسترده.
- (۵). همه نسخه بدلها: همچنین.
- (۶). قم، آو، بم، تمثّل، آب، مل، آج، آز، لب: تمثیل.

صفحه : ۲۰۴

و من یصحب الدّینا یکن مثل قابض علی الماء خاتته فروج الاصابع
و قال الشّاعر فی هذا المعنی:

فأنی و ایاکم و شوقا الیکم کقابض ماء لم تسقه انامله
و قال آخر:

فاصبحت ممّا کان بینی و بینها من الودّ مثل القابض الماء بالید

و ما دعاء الکافرین إلّا فی ضلال، یعنی نیست خواندن کافران آن بتان را الّا در گمراهی، یعنی به ایشان نرسد و آن را اجابتی نباشد چون کسی که بر بی راهی می‌رود به مقصد نرسد.

و ضحاک گفت از عبد الله عبّاس که: مراد آن است که، دعای کافران خدای را نیست الّا در ضلال و گمراهی، به حکم آن که دعای ایشان محبوب باشد از خدای تعالی و آن را اجابت نبود.

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۱۵ تا ۳۰]

[اشاره]

و لِلّٰهِ یَسْجُدُ مَنْ فِی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا وَ ظَلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ (۱۵) قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ قُلْ اللَّهُ قُلْ أ فَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَ لَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَ الْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَ النُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلْ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَ هُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (۱۶) أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَهُ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَ مِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِی النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلَهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَ الْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَ أَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِی الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ (۱۷) لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنَى وَ الَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِی الْأَرْضِ جَمِيعًا وَ مِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ وَ مَا وَاهُمْ جَهَنَّمَ وَ بَسِ الْمِهَاذُ (۱۸) أ فَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّ

أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَىٰ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ (۱۹)

الَّذِينَ يُؤْفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ (۲۰) وَالَّذِينَ يَصْتَلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ (۲۱) وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرُؤْنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ (۲۲) جَنَّاتٍ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ (۲۳) سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ (۲۴)

وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ (۲۵) اللَّهُ يَسِيطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ (۲۶) وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أُنَابَ (۲۷) الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (۲۸) الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحَسَنَ مَا بِ (۲۹) كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لِنَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابٍ (۳۰)

ترجمه

قوله تعالى: و خدای را سجده کند هر که در آسمانها «۱» و زمین است به اختیار و خواست و ناخواست «۲» و سایه‌های ایشان به بامداد و شبنگاه «۳».

بگو که کیست خدای آسمانها و زمین! بگو که خدای. بگو: بگرفتی «۴» فرود «۵» او خداوندانی که نتوانند برای خود سودی و نه زیانی! بگو راست باشد نابینا و بینا! یا راست باشد تاریکی «برای ما «۶» و روشنای «برای ما «۷»! یا کردند خدای را انبازان، آفریدند چون آفریدن او، پوشیده گشت آفرینش بر ایشان! بگو:

(۱). اساس: آسمان، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.

(۲). قم: و غیر اختیار.

(۳). قم، آو، بم، آج، لب: شبانگاه.

(۴). قم، آو، بم، آج، لب: فرا گرفتی.

(۵). قم، آو، بم، آج، لب: از فرود.

(۶). قم، آو، بم، آج، لب: تاریکیها.

(۷). قم: روشنی.

صفحه: ۲۰۵

خدای آفریدگار همه «برای ما «۱» چیز است، و او یکی است قهر کننده.

«برای ما «۲»

بفرستاد از آسمان آبی، روان گشت رودهای به اندازه خود، بر گرفت رود کفی بر آمده و از آنچه می برافروزی «برای ما «۳» بر او در آتش طلب آرایش «برای ما «۴» را یا متاعی کفی مانند آن، همچونین «برای ما «۵» بزند خدای درست و نادرست، اما کف برود به رود آورد «برای ما «۶» و اما آنچه سود دارد مردمان را، بایستد در زمین، همچونین «برای ما «۷» بزند خدای مثلها.

آنان را که پاسخ کنند خدای «برای ما» (۸) را نیکوتر باشد و آنان که اجابت نکنند او را اگر ایشان را بود هر چه در زمین هست جمله و مانند آن با آن «برای ما» (۹) فدا کنند به آن، ایشان آیند که ایشان را بود بدی حساب «برای ما» (۱۰) و جای ایشان دوزخ بود و بد بستر «برای ما» (۱۱) است.

آن کس که داند که آنچه فرستادند به تو از خدایت، درست است، چنان باشد که نابینا بود اینکه اندیشه کند «برای ما» (۱۲) خداوندان خردها.

آنان که وفا کنند به عهد خدای و نشکافند «برای ما» (۱۳) پیمان.

(۱). قم، آو، بم، آج، لب: آفریننده هر.

(۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: توقدون، به قیاس با متن قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). آو، بم، آج، لب: بر می‌افروزند. [.....]

(۴). آو: جستن آرایشی.

(۵-۷). آو، بم، آج، لب: همچنین.

(۶). آو: بر آورد.

(۸). قم، آو، آج، لب خود.

(۹). آب: وا او، آج، لب: با او.

(۱۰). آو، آج، لب: شمار.

(۱۱). قم: جای، آو، آج، لب: جایگاه.

(۱۲). آو، آج، لب: کنند.

(۱۳). قم: بشکنند، آو، آج، لب: بشکنند.

صفحه : ۲۰۶

و آنان که بیبوندند آنچه فرمود خدای به آن که بیبوندند «برای ما» (۱) و ترسند از خدایشان و ترسند از بدی شمار. و آنان که صبر کردند طلب روی «برای ما» (۲) خدایشان و به پای داشتند نماز و هزینه کردند از آنچه روزی دادیم ایشان را پنهان و آشکارا، و باز دارند به نیکی بدی را، ایشان را بود عاقبت سرای «برای ما» (۳).

بهشتهای مقام در او شوند «برای ما» (۴) و آنان که نیک باشند «برای ما» (۵) از پدر ایشان «برای ما» (۶) و زنانشان و فرزندانشان و فریشتگان در می‌شوند «برای ما» (۷) بر ایشان از هر دری.

سلام بر شما باد به آنچه صبر کردی که نیک عاقبت سراسر «برای ما» (۸).

و آنان که بشکافند عهد خدای از پس استواریش «برای ما» (۹)، و ببرند آنچه فرمود خدای که بیبوندند و تباهی کنند در زمین، ایشان را بود لعنت، و ایشان را بود بدی سرای.

خدای بگسترد «برای ما» (۱۰) روزی آن را که خواهد و تنگ کند «برای ما» (۱۱)، شادمانه شدند به زندگانی نزدیکتر، و نیست زندگانی نزدیکتر در آخرت مگر برخورداریی.

و می‌گویند آنان که کافر شدند: چرا نفرستادند بر او حجّتی از

- (۱). قم، آو: بیوند.
- (۲). آو، آج، لب: کردند رضای.
- (۳). آج، لب: خانه.
- (۴). قم: می شوند در آن جا، آو: می درآید در آن.
- (۵). قم، آو، آج، لب: آن که نیک باشد. [.....]
- (۶). قم، آو، آج، لب: پدرانشان.
- (۷). آو، آج، لب: می درآید.
- (۸). آو، آج، لب: عاقبتی است اینکه سرا.
- (۹). قم: پیمان او.
- (۱۰). قم: بگستراند.
- (۱۱). آو، آج، لب: اندازه کند.

صفحه: ۲۰۷

خدایش، بگو که خدای گمراه بکند آن را که خواهد، و راه نماید به او آن را که با او شود. آنان که بگروند «برای ما (۱)» و بیارآمد دلهايشان به ذکر «برای ما (۲)» خدای، به ذکر «برای ما (۳)» خدای بیارآمد دلها. آنان که ایمان آرند «برای ما (۴)» و کار نکو کنند «برای ما (۵)»، خنک ایشان را و نیکو باز گشتگاه «برای ما (۶)». همچنین بفرستادیم [تو را] «برای ما (۷)» در امتی که بگذشتند از پیش ایشان جماعاتی تا بخوانی بر ایشان آنچه وحی کردیم به تو، و ایشان کافر شدند «برای ما (۸)» به خدای، بگو او خدای من است، نیست خدای مگر او، بر او توکل کردم و با اوست باز گشت من. قوله تعالی: وَ لِلّٰهِ یَسْجُدُ مَنْ فِی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا- الایه، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که: هر که هست از عقلا در آسمانها و زمین [۴۹- ر]، همه خدای را سجده می کنند اما بطوع و رغبت و اما بکراهت و جبر. و در او چند قول گفتند: حسن بصری و قتاده و ابن زید گفتند: مؤمنان خدای را سجده می کنند بطوع و رغبت بی اکراه و اجباری، و کافران بر رغم و کراهت خود از بیم شمشیر. و عبد الله مبارک گفت از سفیان ثوری که: ربیع خثیم چون اینکه آیت خواندی، گفتم: بل طوعا یا ربا، بل ما تو را سجده بطوع و رغبت می کنیم ای خدای. قولی دگر آن است که: مؤمنان خدای را سجده کنند بطوع، و کافران از روی حاجت و افتقار به او و مذلت و انقیاد او را در حکم ساجدند، از آن جا که خاشع و

-
- (۱). قم: ایمان آوردند، آو، آج، لب: بگرویدند.
 - (۲-۳). قم، آو، آج، لب: یاد کرد.
 - (۴). قم، آو، آج، لب: ایمان آوردند.
 - (۵). آو، آج، لب: کردند.
 - (۶). قم: باز گشتگاهی: آو، آج، لب: باز گشتن.
 - (۷). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد.
 - (۸). قم: می شوند، آو، آج، لب: شوند.

صفحه: ۲۰۸

ذلیل اند به احتیاج به او.

و قول سهام^۱ آن است که ابو علی گفت: سجود کره به تذلیل و تسخیر بود و تصریف از حال محبوب به حال مکروه، چنان که تندرست را بیمار کند و توانگر را درویش کند و زنده را بمیراند، کذلک الاکم للحوافر، فی قول الشاعر:

ری الاکم فیها سجدا للحوافر

و زجاج گفت، معنی آن است که: بعضی مردمان آنند که ایشان را سجده کردن آسان بود، و بعضی آنند که بر ایشان سخت آید تا چون کارهی بود آن را، و مثله قوله: حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا^۲ وَ ظَلَّالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ و سایه‌های ایشان به بامداد و شبانگاه.

عبد الله عباس گفت: مراد سایه‌های ساجدان است که چون ایشان سجده کنند سایه‌های مؤمنان چنان که ایشان طایع باشند بطوع سجده کنند، و آنان که کافر باشند و سجده بکره کنند، سایه‌های ایشان هم بطوع سجده کنند^۳. و کلبی هم اینکه گفت. و قولی دیگر آن است که: مراد به سجده آن است که، سایه ایشان بر زمین افتاده باشد بر مثال ساجد که روی بر خاک نهد. و قولی دیگر آن است که: مراد به سجده سایه تصریف و تذلیل آن است در طول و قصر. و «ظلال»، جمع ظل باشد، و ظل، باز پوشیدن شخص باشد آن را که به برابر او بود از آفتاب یا از روشنایی. و آن را که بامداد تا نماز پیشین بود آن را ظل^۴ خوانند، و آنچه از نماز پیشین تا نماز شام بود آن را فیء خوانند، چنان که شاعر گفت:

فلا الظل من برد الصّحی نستطیعه^۵ و لا الفیء من برد العشی ندوق^۶

و گفته‌اند: «ظل»^۷، آن باشد که لازم باشد^۸ و بنرود و فیء آن باشد که گاهی برود و باز^۹ باز آید، و اشتقاقه من فاء، اذا رجع. و «آصال»، جمع اصل باشد، و اصل

(۱). قم: سوم، آب، آز، لب: سیوم. [.....]

(۲). سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۵.

(۳). قم: کند.

(۴). آو، بم، آب، آز، آج: ضلال.

(۵). قم، بم، آب: یستطیعه، آج، لب: تستطیعه.

(۶). قم، آو، بم، آب، آز، آج: یدوق.

(۷). آو، بم، آب، آز، آج: ظلال.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: بود.

(۹). مل: گاه.

صفحه: ۲۰۹

جمع اصیل، پس او جمع جمع است، و اصایل جمع اوست، فهو اذا جمع جمع الجمع، و آن از وقت نماز دیگر باشد تا به آفتاب فرو

شدن، قال ابو ذؤیب:

لعمری لانت المرء اکرم اهله و اقعد فی افيائه بالاصایل

قوله: قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ اللَّهُ، حق تعالی در اینکه آیت رسول خود را - محمد را - می‌فرماید که: بگو اینکه کافران و مشرکان و جاحدان را بر سیل حجاج و مجادله «۱» که: کیست خدای آسمانها و زمین! صورت استفهام است و مراد تقریر. آنکه گفت: اگر ایشان جواب ندهند و حق بنگویند، تو بگو که: خداست.

آنکه گفت: بگو: أَفَاتَّخَذْتُمْ، که شما بگرفته‌ای، مِنْ دُونِهِ، از جز او، و گفتند: از فرود او اولیاء! و آن جمع «ولی» باشد، و ولی آن بود که تولیای کار کند و اولیتر او بود به آن. آنکه، باز نمود که: آن اولیا که شما گرفتی بدون او از بتان که می‌پرستی ایشان را، مالک نباشند برای خود و قادر نباشد بر هیچ نفعی «۲» [۴۹-پ]

و ضرری و سودی و زیانی و بدی و نیکی، و آن که او برای خود مالک خیر و شر و نفع و ضرر نباشد «۳»، برای دیگران هم نبود «۴». آنکه مثل زد برای ایشان، گفت، بگو ای محمد که: هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَ الْبَصِيرُ، راست باشد بینا و نابینا، یا: راست باشد تاریکی و روشنایی! لفظ استفهام است و مراد نفی و جحد، یعنی راست نباشد. و غرض از اینکه مثل زدن آن است که، مثل کافران به نابینا زد و تاریکی، و مثل مؤمنان به بینا «۵» زد و روشنایی، چه مؤمن چون بیناست در روشنایی که منتفع باشد به روشنایی چشم خود در روشنایی، و کافر منتفع نباشد به آن، از آن جا که بمنزلت کوری است در تاریکی شب. و اگر از دو گانه یکی بودی، اینکه فایده حاصل بودی، و لکن هر دو جمع کرد تأکید و مبالغت را. و تلخیص معنی آن که: لَا يَسْتَوِي الْكَافِرُ وَ الْمُؤْمِنُ، کافر با مؤمن راست نباشد.

کوفیان خواندند، مگر حفص: يَسْتَوِي الظُّلْمَاتُ، به «یا» برای آن که فعل مقدم است و تأنیث غیر حقیقی. و باقی قراء، به «تا» خواندند علی تأنیث اللفظ.

(۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب: جدال و حجاج.

(۲). مل: چیزی از.

(۳). مل: برای خود قادر نباشد بر هیچ خیر و شر و نفع و ضرر، نیز قادر نباشد.

(۴). آو، بم، آب، آز، نباشند، آج، لب: نباشد.

(۵). قم: به بینای.

صفحه : ۲۱۰

أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ، یا اینکه مشرکان با خدای انبازان بداشتند. آنکه بر سبیل انکار بر ایشان گفت: خَلَقُوا كَخَلْقِهِ، اینکه بتان شما چیزی آفریدند چون آفریده‌های او از آسمان و زمین و کوه و دریا و جماد و حیوان و اصناف خلق از جواهر و اعراض مخصوص «۱» که قدیم تعالی مختص است به قدرت بر آن که پس مشتبّه شد خلق ایشان به خلق او. آنکه گفت، بگو که: خدای آفریدگار همه چیز است و مجبّر را به اینکه «۲» تمسّك نیست در اضافه فعل بندگان با خلق خدای، که اینکه مخصوص است به افعالی «۳» که خدای تعالی به آن مستحقّ عبادت است و به آن اله است از قرینه آیت.

دگر آن که فحوای آیت دلیل می‌کند بر خلاف اینکه، و آن آن است که: آیت وارد است مورد ذمّ و توبیخ بت پرستان «۴»، آنکه اگر خالق کُلِّ شَیْءٍ حمل کنند بر آن که خالق عبادت اصنام است، اینکه عذری باشد ایشان را و ملامت کردن و عذر خواستن

متناقض «۵» باشد. و در کلام خدای تعالی مناقضه روا نباشد، پس مراد آن افعال است که خدای تعالی متفرد «۶» است به آن، کالجواهر و الاعراض المخصوصه.

قوله: أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، حق تعالی در اینکه «۷» دو مثل زد حق و باطل را، یکی آن که گفت: خدای تعالی فرو فرستاد از آسمان آبی به اندازه، یعنی آب باران.

فَسَأَلَتْ أَوْدِيَةً بِقُدْرِهَا، برفت رودهایی به مقدار آن باران، یا به مقدار رودها «۸» در مسیل تنگ آب کم باشد به حسب انحدار آب و در مجرا و مسیل فراخ که سیل رود «۹» آن جا دارد، آب بسیار بود، فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبْدًا رَابِيًا، آنگه سیل آن رود بر گرفته باشد کفی بر سر آمده. و قوله: رَابِيًا، ای عالیا، من قوله تعالی: اهْتَرَّتْ وَرَبَّتْ... «۱۰» مِمَّا يُوقِدُونَ «۱۲» وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ، و لقوله: أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ. و باقی قرءاء، به «تا» خواندند علی الخطاب لقوله: قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ، و از آنچه بر آن آتش می کنی از زر و سیم، ابْتِغَاءَ حَلِيَّةٍ، طلب حلی را. و نصب او بر مفعول له است، أَوْ مَتَاعٍ، یا برای متاعی از اوانی که از برنج و رود «۱» و مس و ارزیز باشد، و التَّقْدِيرُ: او ابْتِغَاءَ مَتَاعٍ. «زید»، کفی باشد آن را، یعنی اینکه چیزها را که بگذارند آن را خبثی بود و صافی، چنان که آب رود را کفی باشد و صافی [۵۰-ر]، و رفع او بر ابتداست و خبر او فی قوله: وَمِمَّا يُوقِدُونَ «۲» مِثْلَهُ، ضمیر راجع است با زید آب، ای مثل زید الماء. كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ، خدای تعالی حق و باطل را مثل چنین زند «۳»، فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً، اما کف برود و باطل شود و نیست شود. و قیل: سربعا متفرقا، پراکنده شود. ابو عمرو گفت: من قولهم: اجفأت القدر و جفأت اذا غلت فالقت زبدها، چون دیگر بجوشد و کف بیندازد. و قتیبی گفت: جفاء، آن کف بود که به کناره‌های رود باز ایستد، چون رود کم شود، آن نیست شود. و «جفاء»، از اینکه جا باشد که تو کسی را از دوستی و خیر خود دور کنی. ابن الانباری گفت: جفاء، ای بالیا متفرقا، من قولهم: جفأت الزَّيْحُ الغيم اذا فرقته، و اینکه فعال، به معنی مفعول است، و مثله: القماش و الحطام و الدقاق و الغناء. و أمّا ما يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمُكِّثُ فِي الْأَرْضِ، و آنچه مردمان را سود دارد در زمین بایستد، معنی آیت آن است که، خدای تعالی حق و باطل را دو مثل زد: یکی، به آبی که از باران بیاید و سیل شود و در مسیل و مجرای خود کف برآرد. و نیز آن را مثل زد به چیزهای گداختنی که از معادن برون آید «۴» که از آن حلی و متاع سازند مردمان، چون: زر و سیم و رود «۵» و مس و برنج و ارزیز که چون بگدازند آن جا نیز کفی باشد و صافی.

آنچه کف آب و خبث آهن و مس و رود «۶» باشد، مثل باطل است، با باطل ماند که برود

(۱). آو، بم، آب، مل، لب: رود، آز، آج: رو.

(۲). اساس و همه نسخه بدلها: توقدون، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). قم، مل، آج، لب: زد. [.....]

(۴). قم: آرند.

(۵-۶). آو، بم، آب، آز، لب، مل: رود.

صفحه : ۲۱۲

و پراکنده و ناچیز شود، و آنچه از آن آب صافی و زر و سیم صافی باشد و صافی از دگر اجناس آن مثل حق است که نافع بود مردمان را همچنان که اینکه چیزها نافع است. كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ، چنین زند «۱» خدای تعالی مثلها برای مردمان تا در او تأمل کنند و فرق بشناسند میان حق و باطل. و کلام تمام شده است آن جا که گفت: يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ. و بهری مفریان آیتی شمردند اینکه را «۲».

آنکه ابتدا کرد، گفت: لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنَى، آنان را که خدای را اجابت کنند به آنچه ایشان را با آن خوانده است از اسلام و راه حق و قبول شرع و عمل به ارکان او، ایشان را چه باشد: الْحُسْنَى، و آن تأنیث احسن بود، نیکوتر (۳)، یعنی نیکوتر آنچه ایشان کرده باشند، چنان که گفت: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَ زِيَادَةً (۴) ...

وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ، و آنانی که او را اجابت نکنند و بر کفر اصرار کنند، حال (۵) ایشان چه باشد، لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا، اگر ایشان را بود آنچه در همه زمین است، یعنی آن که ملک و ملک زمین است. وَ مِثْلَهُ مَعَهُ، و مانند آن با آن باشد، یعنی ملک زمین مضاعف (۶). و ضمیر راجع است با لفظ «ما». لَفَتِدُوا بِهِ، ایشان خویشتن را به آن فدا کنند و خواهند تا باز خردند، و اگر در دست ایشان باشد، بدهند و فدیة کنند سود ندارد ایشان را. و اینکه تهدیدی است که از اینکه بلیغتر ممکن نباشد و یاسی و نومیدیی مر کافران را از خلاص و نجات. آنکه گفت: أُولَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ، ایشان آنند (۷) که ایشان را سوء الحساب باشد. و حساب و شمار بد کنند و مناقشت کنند و مسامحه نکنند و هیچ فرو نگذارند و محابا نکنند. جنائی گفت: معنی آن است که حساب ایشان بر وجه توبیخ و تفریع کنند، و مأواهم جهنم، و جای ایشان دوزخ باشد، و آن بد بستری است و جایی (۸)، که جای مبیّت و

(۱). آج، لب، زد.

(۲). آز، آب: اینکه را آیتی شمردند.

(۳). آو، بم، آب: نیکی تر.

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۶.

(۵). آو، بم، آب، آز، آج: مثال.

(۶). آب، آز گردد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مل: آنان اند.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بد بستری و جایی است که.

صفحه : ۲۱۳

مقام ایشان باشد. و مأوی [۵۰-پ]

جایی باشد که مرد با او شود، و «مهاده»، فراش باشد.

آنکه هم بر طریق مثل گفت: أَمْ مَنْ يَعْلَمُ، آن کس که او داند که آنچه خدای تعالی فرو فرستاد، و آنچه از قبل او به فرمان او فرود آوردند، حق است و صدق است و درست و راست است، چنان باشد که او نایبنا بود، یعنی او کافر و جاهل و نادان. و عمی و کوری، کنایت است از اینکه چیزها. و لفظ استفهام است و مراد جحد و تفریع، یعنی، اینکه چونان (۱) نباشد. آنکه گفت: إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ، اینکه اندیشه و تفکر و تذکر خداوندان عقل کنند.

الَّذِينَ يُؤْفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ، محلّ الذّین، رفع است برای آن که صفت اولوا الالباب است، و صفت اینکه عاقلان (۲) آن است که به عهد خدای وفا کنند و بر اوامر او کار کنند و از مناهی (۳) او اجتناب کنند و عهد و میثاق بنشکافند. و «میثاق»، مفعال باشد از وثیقت و استواری.

وَالَّذِينَ يَصِّمُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ، و نیز صفت ایشان آن بود که پیوندند به آنچه خدای فرمود که پیوند کنند. بعضی مفسران گفتند: مراد ایمان است به جمله پیغامبران و جمله کتابها، چنان که گفت: لا تَفْرُقْ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ (۴) نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ (۵) برای ما (۱) بیرم.

ابو ایوب انصاری روایت کرد که، مردی رسول را- علیه السّلام- گفت: مرا خبر ده ای رسول الله، به عملی که مرا به بهشت رساند. مردمان گفتند: مال ببخش.

رسول- علیه السّلام- گفت: خدای را پرست و با او شرک میاور و نماز به پای دار و زکات بده و رحم بیوند تا همچنان باشد که بر راحله‌ای باشی که به بهشت می‌رود.

کعب الاحبار گفت: به آن خدای که دریا بشکافت برای موسی که در توریت نوشته است که: ای فرزند آدم از خدای بترس و با پدر و مادر نیکویی کن و رحم بیوند تا عمرت دراز و کارهایت آسان کنم و بلا از تو بگردانم.

مکحول روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و علی آله- که گفت:

اعجل الطاعة ثوابا صلة الرحمن

، زودتر طاعت به ثواب، رحم پیوستن باشد و زودتر معصیت به عقاب، بغی باشد و سوگند به دروغ سرایها خالی و بیران(۲) کند. وَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ، از خدای خود بترسند و از حساب بد بترسند.

وَ الَّذِينَ صَبَرُوا، و آنان که صبر کنند بر طاعت و صبر کنند از معصیت. عبد الله عباس گفت: صبر کنند بر آنچه خدای فرمود. عطا گفت: بر مصایب. ابتغاء وجه ربهم، ای طلب ثواب ربهم، طلب ثواب خدای را. و نصب او بر مفعول له بود(۳).

وَ أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ، و نفقه کنند از آنچه ما ایشان را روزی دادیم. سِرًّا وَ عَلَانِيَةً، نصب او بر تمییز است و شاید که در جای حال بود، ای مسرین و معلنین، و شاید که مصدری محذوف الفعل باشد، ای و اسرّوا سرّا و اعلنوا علانیه. وَ يَدْرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ، و به حسنه سیئه باز دارند، و الدرء، الدّفع. ابن زید گفت، معنی آن است که: مکافات شر به شر نکنند و لکن دفع شر به خیر کنند. قتیبی گفت معنی آن است که: چون برایشان سفاهت کنند، ایشان حلم کار بندند [۵۱-۵]. ر. قتاده گفت:

جواب نکو باز دهند، نظیره قوله: وَ إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا(۴) حسن بصری گفت: آنان باشند که چون ایشان را ندهند، ایشان بدهند، و چون بر ایشان ظلم

(۱). آو، بم، آب، آز، مل، آج، از او.

(۲). قم، آج، لب: ویران.

(۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب و أَقَامُوا الصَّلَاةَ و نماز به پای دارند.

(۴). سوره فرقان (۲۵)، آیه ۶۳.

صفحه : ۲۱۵

کنند، عفو بکنند و چون از ایشان بپزند، ایشان بیوندند. ابن کيسان گفت: آنان باشند که، اذا اذنبوا تابوا و اذا هربوا اتابوا، چون گناه کنند، توبه کنند و چون از درگاه بشوند باز آیند تا به توبه معرت(۱) گناه از خویشتن بگردانند، و اینکه روایت ضحاک است از عبد الله عباس که گفت: به عمل صالح عمل بد دفع کنند. و قوت اینکه قول آن است که معاذ جبل گفت: یا رسول الله؟ مرا وصیتی کن. گفت: چون گناهی کنی، عقیب(۲) آن طاعتی کن تا آن را محو کند، اگر گناه به سرّ باشد، طاعت به سرّ کن، و اگر آشکارا باشد آشکارا کن. عبد الله مبارک گفت: اینکه هشت خصلت است اشارت کننده به هشت در بهشت. ابو بکر و راق گفت: اینکه هشت پل است، هر که خواهد که به ثواب خدای رسد، اینکه هشت پل باز گذارد، أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ، اینان آنان اند که خدای تعالی عاقبت سرای ثواب به ایشان دهد که(۳) و عده داد صابران را. جَنَاتِ عَدْنٍ، رفع او بر یکی از دو وجه باشد، اما بدل عُقْبَى الدَّارِ بود و امّا خبر مبتدایی بود محذوف، و التقدير: أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ و هی جَنَاتِ عَدْنٍ، یا مبتدای بود محذوف الخبر ای لهم

جنات عدن، ایشان را بهشتها «۴» مقام باشد، من قولهم: عدن بالمكان اذا اقام به يدخلونها، که ایشان در آن جا شوند.

قراءت عامه قراء يدخلونها، به فتح «یا» و ضم «خا» علی الفعل المستقیم.

و ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: به ضم «یا» و فتح «خا»، علی الفعل المجهول، یعنی ایشان را در آن جا برند. و يدخلونها، در محل رفع است به صفت جنات «۵». گفت:

ایشان به آن بهشتها شوند. و من صلح من آبائهم، و آنان که نیکان بوده باشند از پدران ایشان و زنان ایشان و فرزندان ایشان، و الملائكة يدخلون عليهم من كل باب، و فریشتگان بر ایشان در می‌شوند از هر دری و می‌گویند ایشان را: سلام عليكم. و اینکه از جمله آن جایهاست که قول در و حذف کردند و آن محذوف در محل حال است، و التقدير: يقولون لهم ای قائلین لهم: سلام عليكم. و رفع او بر ابتداست، و عليكم در جای خبر. و برای آن روا داشتند که مبتدا نکره گویند «۶»، و اگر چه شرایط

(۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: مضرت.

(۲). آو، بم، آب، آج، آز، لب: عقب.

(۳). مل: آنکه.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل عدن.

(۵). آب، آز: خیرات.

(۶). قم: بود. [.....]

صفحه : ۲۱۶

جواز او هیچ نیست که مورد کلام مورد دعاست، و التقدير: اسلم عليكم سلاما، آنکه خواست تا کلام را از دعا ببرد و سلام را ثابت مستقر کند، رفع کرد بر ابتدا و گفت:

سلام عليكم، هم بر آن تنکیر که در حال مصدریه بود رها کرد. بما صبرتم، «ما»، مصدریه است، ای بصبرکم. مقاتل گفت: به مقدار هر روزی از روزهای دنیا، سه بار «۱» فریشتگان در پیش مؤمنان روند با تحفه‌ها و هدیه‌ها، می‌گویند: سلام عليكم بما صبرتم. در خبر است که انس مالک اینکه آیت بخواند: جنات عدن يدخلونها- الی قوله:

فنعمة عقبی الدار، گفت: اینکه جنات عدن، خیمه‌ای «۲» است از درّی مجوف، طولش در هوا شست «۳» میل است. در آن جا شکافی و پیوندی نباشد. در هر ذابوه «۴» از او اهلی باشد و آن را چهار هزار مصراع بود از زر، به «۵» هر دری هفتاد هزار فریشته باشند، با هر فریشته‌ای تحفه‌ای و هدیه‌ای باشد که با صاحبش «۶» آن نباشد، و ایشان همه در فرمان او باشند، میان ایشان و او حجاب باشد «۷».

ارطاء بن المنذر روایت کرد از یکی [از] «۸» جمله مشایخ جند «۹»، از [۵۱-پ]

ابو الحجاج، که او گفت از ابو امامه شنیدم که او گفت: مؤمن در بهشت بر سریر بنشیند و در صف «۱۰» خادمان از پیش بایستند و آن جا که کنار صف بود، دری بود گشاده، فریشته بیاید و دستوری خواهد، آن را که نزدیک در باشد از خدم، او را بگوید، او دیگری را بگوید، یک دیگر «۱۱» را می‌گویند تا به مؤمن رسانند، او دستوری دهد باز یک دیگر «۱۲» را می‌گویند تا به فریشته‌ای رسد. او در آید و سلام کند و باز گردد.

و عبد الله بن عمرو «۱۳» روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت صحابه را: شما

(۱). آو، بم، آب، آز، آج: صد بار.

- (۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: چشمه.
- (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: شصت.
- (۴). قم: زاویه.
- (۵). آو، بم، آب: و از زبر، مل: بر.
- (۶). همه نسخه بدلها از.
- (۷). آو، بم، آز، آج: نباشد، آب: نباشند.
- (۸). از قم افزوده شد.
- (۹). مل: چند، دیگر نسخه بدلها، از یکی از مشایخ.
- (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مل: دو صف.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: یک یک را.
- (۱۲). قم: یک یک، بم، آب، مل، آز، آج، لب: یکدیگر.
- (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: عبد الله عمر.

صفحه: ۲۱۷

دانی که به بهشت که شود! گفتند: الله و رسوله اعلم، خدای و پیغامبر عالمتر.

گفت: آن مهاجران «۱» که سدّ ثغور کنند به ایشان و دفع مکاره کنند، یکی از ایشان بمیرد و حاجت او در دل او باشد که قضای آن نتواند «۲» کردن. فریشتگان بیابند و از هر دری می درآیند «۳» و می گویند: سلامٌ عَلَیْکُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ. محمد بن ابراهیم روایت کند از رسول- علیه السّلام- که «۴»: هر سال یک بار با جماعت صحابه بیامدی به زیارت گور شهیدان، و گفتی: سلامٌ عَلَیْکُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ.

وَالَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ، آنکه گفت: آنان که عهد خدای بشکافند «۵» پس از آن که استوار کرده باشند، و ببرند از آن که خدای فرمود که با ایشان پیوندند و در زمین تباهی کنند. بیشتر مفسّران بر آنند که: مراد به اینکه آیت، خارجیان اند که بغی کنند و بر امام عدل بیرون آیند، و آن، آنان اند که رسول- علیه السّلام- با امیر المؤمنین علی گفت:

يا علي- انك ستقاتل النّاکثین و القاسطین و المارقین.

و اگر حمل کنند بر عموم، اولیتر باشد. و يَقَطْعُونَ ما أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ، هم بر عموم گرفتن اولیتر باشد. و يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ، گفتند: مرا محاربان اند، فی قوله: إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ يَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا «۶» اللَّهُ يَسِطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ، حق تعالی در اینکه آیت ذکر آن کرد که رازق بر حقیقت اوست، و قبض و بسط آن به فرمان اوست. گفت: خدای بگستراند روزی بر آن که «۷» خواهد، و تنگ کند بر آن که «۸» خواهد. و القدر و القتر، التّضییق، و منه قوله تعالی: وَ مَنْ قَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ «۹» وَ أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ «۱۰» برای ما «۲». وَ فَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا، و ایشان به زندگانی دنیا شادمانه اند.

مجاهد گفت: مراد مشرکان مکّه اند. وَ مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ، و حیات دنیا در جنب آخرت نیست الا متاعی که به او تمتّع کنند و بر بگیرند. ابن سابط گفت: یعنی به مقدار کفی از خرما که مردم به مزد شبان دهند «۳» یا قدری آرد.

کلبی گفت: مانند متاعی خسیس است که آن را قدری و قیمتی و بقایی نبود، چون کاسه‌ای و سکره‌ای و قدحی و آنچه به اینکه ماند.

و يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا، آنکه حکایت آن کرد که کافران مکّه گفتند: لَوْ لَا أَنْزَلَ، ای هلا «۴» انزل، چرا فرو نفرستد بر او آیتی و دلالتی

و علامتی که دلیل صدق او کند در اینکه دعوی که می‌کند!

مفسران گفتند: مرا به آیت، عبد الله بن ابی امیه است و اصحابش. و لولا، اینکه جا کلمت تحضیض است. قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ، بگو که خدای تعالی اضلال کند آن را که خواهد به تمکین و تخلیت یا به خذلان بر وجه عقوبت یا به حکم و تسمیه یا به معنی اهلاک، نحو قوله: وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ ﴿۵﴾ وَ يَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنْابَ ﴿۵۲﴾- ر]، و هدایت کند به خویشتن، یعنی به ثواب خود آنان را که ایشان ﴿۷﴾ انابت کنند و با خدای شوند و با درگاه او. و مراد به هدایت اینکه جا لطف است.

الَّذِينَ آمَنُوا، محلّ او نصب است برای آن که بدل است از من، فی قوله: وَ يَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنْابَ، و از صفت ایشان آن است که ایمان دارند. وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ، و دل‌های ایشان بیارامد به ذکر خدای. آنکه گفت: أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ ﴿۸﴾ به ذکر خدای و نام خدای دل‌ها بیارامد. عبد الله عباس گفت: مراد سوگند است که آن

(۱). سوره فجر (۸۹) آیه ۱۶.

(۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب: یضیق.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: دهد.

(۴). مل: هذا.

(۵). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۸.

(۶). اساس و همه نسخه بدلها: بغیره، با توجه به چاپ شعرانی و معنی عبارت تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل را. [.....]

(۸). اساس: ندارد، با توجه به نسخه بدلها، افزوده شد.

صفحه: ۲۱۹

کس را که هزار دینار بر کسی باشد یا بیشتر، او منکر شود و اینکه مرد بر او گواه ندارد دلش به هیچ آرام نگیرد چون او گوید: «۱» الله، که نباید دادن آن «۲» یک سوگند از او بستاند «۳» و دلش خوش شود از آن که واثق باشد به عوض آن بر خدای. و گفتند: چون کسی سخنی گوید و مردم از آن در شک باشند، چون گوید: و الله که چنین است، او را باور دارند و دلشان ساکن شود. قولی دگر آن است که: چنان که دل دوستان به یاد کرد دوستان ساکن شود، دل مؤمنان به خدای و نام خدای و ذکر خدای ساکن شود تا «۴» به ذکر او از همه رنجها متسلّی شوند. مجاهد گفت: آیت خاص است در اصحاب رسول.

الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، مبتداست، طُوبَى لَهُمْ، خبر اوست. گفت:

آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند از ادای واجبات و اجتناب مقبحات، طُوبَى لَهُمْ، جمله‌ای است از مبتدا و خبر، در جای خبر مبتدای اول.

اهل علم خلاف کردند در معنی طُوبَى، والبی گفت از عبد الله عتّاس: فرح لهم و قرّة اعین، خورمی «۵» باشد و روشنایی چشم.

عکرمه گفت: نعم ما لهم، نیک نعمتی باشد ایشان را، ضحاک گفت: غبطة لهم، خورمی «۶» باشد ایشان را. قتاده گفت:

حسنى لهم، نکوتر باشد ایشان را. معمر گفت، معنی او آن است که: اصبت خیرا، به خیری رسیدی. ابراهیم گفت: خیر و کرامت

باشد. شمیط گفت: دوام الخیر. فزّاء گفت: من الطیب، ألّا آن که برای ضمّه «طا»، «یا»، «واو» کردند، یقول العرب: طوباک و

طوبی لک. سعید جبیر گفت از عبد الله عباس: طُوبَى، نام بهشت است به لغت حبشه. سعید مسجوح گفت: نام بهشت است به لغت

هند. ربیع گفت: بستان باشد به لغت هند. ابو سعید خدری گفت، از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که: مردی از او پرسید که:

«طوبی» چه باشد یا رسول الله! گفت: نام درختی است در بهشت سایه او چندان که صد ساله راه است جامه‌های اهل بهشت از اکمام آن بیرون آید. معاویه بن قزّه روایت کرد از پدرش که رسول - صلی الله علیه و

(۱). مل.

(۲). مل: از.

(۳). مل: نستاند.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: یا.

(۵). قم: فرح، دیگر نسخه بدلها: خرّمی.

(۶). همه نسخه بدلها: خرّمی.

صفحه: ۲۲۰

علی آله - [گفت] «۱»: «طوبی» درختی است در بهشت که خدای جلّ جلاله - به دست قدرت خود «۲» غرس کرد و روح خود در او دمید. بار و میوه او حلّی و حلل اهل بهشت باشد، شاخهای او از ورای باره بهشت بینند. ابو هریره گفت: طوبی درختی است در بهشت، خدای تعالی گوید او را که شکافته شو برای بنده من از هر چه او خواهد. آن درخت بشکافد و از او ساخت مراکب و انواع جامه‌ها و حلّی و حلل و هر چه بنده تمنا کند از آن جا بیرون آید. مغیث بن سمیّ گفت: طوبی درختی است در بهشت که اگر سواری بر شتری «۳» حقه یا جذعه نشیند خواهد تا گرد او بگردد پیر شود و بمیرد با آن جای نرسد که از او رفته باشد، و در بهشت هیچ جایی و بقعه‌ای و خطّه‌ای نباشد و الا شاخی از شاخهای آن درخت سر آن جا دارد، چون ایشان را میوه آن درخت آرزو کند، شاخ سر فرود آرد تا میوه بچینند «۴» و بر آن درخت مرغانی باشند چندان که شتران بختی. چون مرد را آرزو کنند «۵» آن مرغان [۵۲-پ]

برشته شوند «۶» و پخته تا مؤمن از او بخورد و لذت خود بر دارد، و آنکه زنده شوند و بپرند. عیید بن عمر «۷» گفت: درختی است اصل آن در سرای رسول است - صلی الله علیه و علی آله - و هیچ سرای و کوشکی و غرفه‌ای در بهشت نیست و الا شاخی از آن درخت سر آن «۸» جا دارد و خدای تعالی هیچ شکوفه و بهار و میوه نیافرید و الا بر آن جا باشد و هیچ لون نیست و الا بر آن درخت باشد، مگر سیاهی. و از اصل آن درخت دو چشمه بیرون می آید:

یکی کافور و یکی سلسبیل. مقاتل گفت: هر برگی از او خلایقی «۹» را سایه کند فریشته‌ای بر او موکل است که خدای را تسبیح می کند به انواع لغات تسبیح «۱۰». عتبه بن عبد السلام گفت، اعرابی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ در بهشت میوه باشد! گفت: آری، در بهشت درختی است که آن را «طوبی» گویند برابر فردوس است. گفت: یا رسول الله؟ از درختان زمین هیچ با او «۱۱» ماند! گفت: نه، و لکن به

(۱). از قم، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مل آن را.

(۳). همه نسخه بدلها بجز مل و قم: اشتری.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: باز کنند.

(۵). مل: شود.

(۶). آب، آرزو: آن مرغ بریان شود.

(۷). قم: عبد اللّٰه عمر، دیگر نسخه‌ها بجز مل، عبید بن عمیر. [.....]

(۸). بم در.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: خلقی.

(۱۰). قم و مل: ندارد.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: آن.

صفحه : ۲۲۱

شام رسیده‌ای! گفت: نه. گفت: از درختان شام با درخت جوز ماند آن را یک ساق باشد، آنگه «۱» از آن جا شاخها منتشر و متشعب «۲» شده باشد. گفت: یا رسول الله؟ عظم اصل آن چند باشد! گفت: چندان که اگر شتری جذعه از شتران قبیله تو خواهد تا گرد آن در گردد پاهایش و دستهایش شکسته شود از ضعف و پیری. وهب متبه گفت: در بهشت درختی است که آن را «طوبی» گویند که سوار «۳» نیکرو اگر صد سال در سایه او می‌رود آن را نبرد. شکوفه او ریاط «۴» و چادرها باشد و برگهایش برود باشد و شاخهایش عنبر باشد و زمینش یاقوت باشد و خاکش کافور باشد و گل او مشک باشد از اصل آن جوی می و شیر و انگبین بیرون می‌آید و آن نشستگاه «۵» اهل بهشت بود ایشان در مجلس خود نشسته باشند که فریشتگانی با ایشان آیند با نجیبانی از نور به زمامهای زر، رویه‌اش «۶» چون چراغ رخشان بود و پر ایشان چون خزّ مرغزی «۷» بود به نرمی بر پشتهای ایشان رحلهایی باشد که الواح آن از یاقوت بود و دفهای آن از زر بود و جامه‌های آن از سندس و استبرق بود. اشتران «۸» فرو خوابانند و گویند:

خدای تعالی ما را به زیارت شما فرستاده است تا بر شما سلام کنیم. آنگه بر آن شتران نشینند و ایشان از مرغ پرنده سریعتر باشند و از بستر نرم خوارتر «۹» در پهلوی یکدیگر چنان می‌روند که سواران ایشان با یکدیگر سخن می‌گویند و راز می‌گویند و هیچ رکاب ایشان در یکدیگر نساید. و اگر درختی در راه ایشان افتد «۱۰»، چون ایشان آن جا رسند از ره ایشان دور شود تا ایشان از یکدیگر جدا نشوند بیابند «۱۱» به جوار رحمت ربّ العزّه، چون به مقرّ عزّ خود برسند، گویند:

اللّٰهُمَّ اِنْتَ السَّلَامُ و مِنْكَ السَّلَامُ و حَقَّ لَكَ الْجَلالُ و الْاِكْرَامُ،

حق تعالی گوید: «۱۲» انا السّلام و منّی السّلام و علیکم رحمتی ----- (۱). آو، آب، آرزو: که. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم: منشعب. (۳). بم: سواری. (۴). بم، آو، آب، مل، آرزو، آج: رباط. (۵). آو، بم، آب، آرزو، آج، لب: نشست، مل: نشستگاه. (۶). مل: رویشان. (۷). آب، آرزو: پر مرغزی، آج، لب: چون مرغزی. (۸). قم: شتران. (۹). قم: تن نرم خوارتر، آو، نرمتر و خوارتر، بم: نرمتر خوارتر، آب، آرزو: نرم تو خوارتر، مل: نرم خوارتر، آج: نرمتر و رهوار، لب: نرم خوارتر و رهوار. (۱۰). قم: اوفتد. [.....]

(۱۱). قم، مل تا. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل السّلام. ۱. صفحه : ۲۲۲ اللهو محبّتی مرحبا، «بندگان من که در غیب از من بترسیدند و طاعت من داشتند، گویند: بار خدایا؟ ما تو را نپرستیدیم حقّ پرستیدن تو و تو را تعظیم نکردیم حقّ تعظیم تو. بار خدایا؟ دستور باشی تا تو را سجده کنیم. حق تعالی گوید: اینکه نه سرای رنج و تعب است، اینکه سرای ملک و نعیم است من رنج عبادت از شما برداشته‌ام هر چه خواهی بخواهی از من تا آرزوهاتان بدهم. ایشان آرزوها می‌کنند و حاجتها می‌خواهند و خدای تعالی می‌دهد تا آن کس که آرزوی او کمتر بود، گوید: بار خدایا؟ اهل دنیا در دنیا نشان منافسه «۲» و محاسده کردند. بار خدایا؟ هر چه ایشان در آن منافسه «۳» کردند، مرا مانند آن بده. حق تعالی گوید: آرزوی تو بس مختصر است و اینکه که خواستی دون منزلت تو است، من آنچه خواستی بدهم تو را و تو را به پایه خود برسانم [۵۳- ر]

که تو مستحق آنی برای آن که در عطای من تنکید «۴» و تقلیل «۵» نبود. آنگه حق تعالی گوید: عرض کنی بر بندگان من آنچه و هم و خاطر ایشان به آن نرسد «۶» و به دل ایشان نگذرد. برایشان عرض کنند. ایشان بدانند که آنچه در دل ایشان بود از امانی و آرزو هیچ نیست. در جمله «۷» آنچه برایشان عرضه کنند «۸» اسپانی باشند و شترانی، بر هر جهاز از ایشان سریری نهاده از یاقوتی به یکی «۹» پاره بر هر سریری قبه‌ای از زر ریخته «۱۰»، در هر قبه‌ای فرشی از فرشهای بهشت گسترده باظهاره «۱۱» و بطانه در هر قبه‌ای دو کنیزک از حور العین بر هر کنیزکی دو جامه از جامه‌های بهشت که هیچ لون در بهشت نباشد که نه بر آن جامه بود و هیچ بوی خوش نباشد و الا از آن می‌دمد روشنایی روی ایشان از ورای قبه می‌تابد، و ایشان به لطافت چنان باشند که مغز استخوان «۱۲» ایشان در استخوان «۱۳» پیدا بود بمانند مروارید سپید که بتابد از میان یاقوت سرخ، فضل او بر دیگران در حسن چنان بود که آفتاب بر سنگ. آنگه مؤمن در ----- (۱). قم، آز به. (۳-۲). همه نسخه بدلها، بجز قم: مناقشه.

(۴). آب، آز: تنکیر. (۵). آو، بم، آب، آز، آج: تثقیل. (۶). آب: باز برآید. (۷). آب، آز: از جمله. (۸). قم، مل، آج، لب: عرض کنند، آب، آز: عرض کردند. (۹). همه نسخه بدلها: به یک. (۱۰). آو، بم، آج: بخته. (۱۱). قم: ظهار، آو، بم، آب، آز: ظهارت و بطانت، آج، لب: ظهارت و لطافت. (۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها: استخوان. صفحه: ۲۲۳ نزد ایشان شود، ایشان برخیزند و دست در گردن او کنند و او را گویند: و الله که ما گمان نبردیم که خدای تعالی چون تو خلقی آفریده است. آنگه حق تعالی فرماید تا فریشتگان در پیش ایشان روند و ایشان را به منازل و درجات خود رسانند و با اجلال و اکرام آن جا فرود آرند. کلبی روایت کرد از ابو صالح از عبد الله عیاس که او گفت: «طوبی» نام درختی است در بهشت، اصل آن در سرای علی است و در سرای هر مؤمنی شاخی از آن باشد. قوله: وَحَسَنٌ مَّآبٍ، ای حسن المرجع، و نیز ایشان را باشد حسن مرجع. جابر روایت کرد از ابو جعفر الباقر- علیه السلام- که او گفت، رسول را «۱» پرسیدند عن «۲» قوله: طُوبَى لَهُمْ وَحَسَنٌ مَّآبٍ، گفت: «طوبی»، درختی است در بهشت اصل آن در سرای من است و شاخهای آن بر «۳» اهل بهشت. پس از آن یکی دیگر درآمد و هم اینکه سؤال کرد که «طوبی» چیست! رسول- علیه السلام- گفت: درختی است در بهشت اصل آن در سرای علی و شاخهای آن بر «۴» اهل بهشت. گفتند: یا رسول الله؟ نه تو را پرسیدند هم اینکه ساعت گفتم: درختی است اصل آن در سرای من است و اکنون می‌گوی اصل آن در سرای علی است! چگونه باشد! گفت: نه سرای من و سرای علی در بهشت یکی است و ما هر دو در یک سرای باشیم! قوله: كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ، حق تعالی در اینکه آیت با رسول- علیه السلام- خطاب کرد گفت: یا محمد! ما تو را بفرستادیم به پیغامبری، فی أُمَّةٍ، در جماعتی که پیش ایشان جماعات و امتان دیگر گذشته بودند، یعنی تو نه اول پیغامبری تا اینان تعجب نمایند از کار تو، و مثله قوله: قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَاٍ مِنَ الرُّسُلِ «۵» لَتَتْلُوهُ «۶» وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ، و ایشان به رحمن ----- (۱). آج، لب: از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم. [...]

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: من. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: در سرای. (۴). آز: در خانه‌های، آج، لب: در سرای. (۵). سوره احقاف (۴۶) آیه ۹. (۶). اساس: لیتلو، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. صفحه: ۲۲۴ کافران برای آن گفت که چون عرب را گفتندی رحمن، گفتندی ما الله شناسیم، رحمن شناسیم. و از اینکه جا گفت حکایت از ایشان: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا «۱» عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ، بر او توکل کردم، وَإِلَيْهِ مَتَابٍ، ای مرجعی، و با اوست بازگشت من. و الاصل: متابی، فاسقط الياء و اكتفى بالكسرة عنها لموافقته رؤوس الآي. قوله تعالی:

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۳۱ تا ۴۳]

[اشاره]

وَلَوْ أَن قُرْآنًا شِئِرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُتِّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَلِ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا أَلَمْ يَأْسِرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا وَلَا يَزَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصَِّبُهُمْ بِمَا صَيَّرْنَا قَارِعَةً أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ (۳۱) وَ لَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلِهِ مِنْ قَبْلِكَ فَأَمَلَيْتَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتَهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ (۳۲) أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ أَمْ بَظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ بَلْ زَيْنٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرَهُمْ وَ صَدُّوا عَنِ السَّبِيلِ وَ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (۳۳) لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ وَ مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ (۳۴) مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَ ظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ عُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ (۳۵) وَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَ مِنَ الْأَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَ لَا أُشْرِكَ بِهِ إِلَيْهِ أَدْعُوا وَ إِلَيْهِ مَأْبٍ (۳۶) وَ كَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا وَ لَنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا وَاقٍ (۳۷) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ وَ جَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَ ذُرِّيَّةً وَ مَا كَانَ لِرُسُلٍ أَنْ يَأْتِيَ بَأْيُتَهُ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ (۳۸) يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يُثَبِّتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ (۳۹) وَ إِنْ مَا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ تَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَ عَلَيْنَا الْحِسَابُ (۴۰) أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا وَ اللَّهُ يَحْكُمُ لَا مَعْقَبَ لِحُكْمِهِ وَ هُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۴۱) وَ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ وَ سَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ (۴۲) وَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ (۴۳)

[ترجمه]

و اگر قرآنی برفت آرنده «۲» به آن کوهها را یا ببرند به آن زمین را یا سخن گویند به آن با مردگان، بل خدا راست کار همه نمی‌دانند آنان که ایمان آوردند که اگر خواهد خدای ره نماید مردمان همه را به زایل «۳» نباشند آنان که کافراند می‌رسد به ایشان به آنچه کردند مصیبتی یا فرود می‌آید نزدیک از «۴» سرایشان تا آید نوید خدای، خدای خلاف نکند وعده را. افسوس داشتند به رسولانی از پیش تو، فرو گذاشتم «۵» آنان را که کافر ----- (۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۰. (۲). قم، آو، بم، آج، لب: به رفتن آرنند. (۳). آو، بم، آج، لب: و آنان که. (۴). اساس: او خوانده می‌شود، با توجه به قم تصحیح شد. (۵). آو: فرو گذاشتم. صفحه: ۲۲۵ شدند، پس بگرفتم ایشان را، چون بود عقوبت من! آن کس که او ایستاده باشد بر هر تنی به آنچه کند «۱»! و کردند خدای را انبازان، بگو نام ببری ایشان را یا خبر می‌دهی او را به آنچه نداند در زمین، یا به پیدایی از گفتار، بل بیاراستند برای کافران دستان ایشان و باز داشتند ایشان را از ره و هر که را گمراه کند خدای نیست او را رهنمایی. ایشان را عذابی است در زندگانی دنیا و عذاب آخرت سخت تر است و نیست ایشان را از خدای «۲» نگاه داری. مثل بهشت آن که نوید دادند پرهیزگاران را می‌رود از زیر آن جویها، میوه «۳» آن همیشه بود و سایه آن، آن عاقبت آنان است که پرهیزگاران باشند و عاقبت کافران دوزخ است. و آنان که ما دادیم به ایشان کتاب، شادمانه‌اند بر آنچه فرستادند به تو و از جماعت هستند که انکار می‌کنند بهری را، بگو که فرموده‌اند مرا که پرستم خدای را و انباز نگیرم «۴» با او، با او دعوت کنم و با اوست بازگشت من. و همچونین «۵» بفرستادیم آن را حکمی تازی و اگر پیروی «۶» کنی هواهای ایشان را، پس آن که آمد به تو از دانش، نیست تو ----- (۱). قم، آو، بم، آج، لب: کنند. (۲). آج، لب: خدای. (۳). آو، بم، آج، لب: میوه‌های.

(۴). قم: نه انباز گیرند، آو، بم، آج، لب: شرک نیارم. [...]

(۵). قم، آو، بم، آج، لب: همچنین. (۶). آو، بم، آج، لب: پسروی. صفحه: ۲۲۶ را از خدای هیچ یاری و نه نگاه داری. بفرستادیم پیغامبرانی از پیش تو و کردیم ایشان را زنانی «۱» و فرزندانی و نباشد هیچ پیغامبر را که بیارد آیتی مگر به فرمان خدای. هر وقتی را

نوشته‌ای هست. بسترده (۲) خدای آنچه خواهد و درست کند و بنزدیک اوست اصل نوشته، یعنی لوح محفوظ. و اگر با تو نمایم بهری آنچه نوید می‌دهیم ایشان را یا جان برداریم تو را، بر تو رسانیدن است و بر ما حساب کردن است. نمی‌بینند که ما می‌آییم (۳) به زمین، می‌کاهانیم آن را از کنا [ر]

هایش (۴) و خدای حکم کند بر گرداننده نیست حکم او را، و او زود شمار است. دستان (۵) کردند آنان که پیش ایشان بودند خدای راست دستان (۶) همه، داند آنچه کند هر تنی و بدانند کافران که راست عاقبت سرای. و می‌گویند آنان که کافر شدند، نیستی پیغامبر بگو بس است خدای گواه میان من و شما و آن کس که بنزدیک او علم کتاب است [۵۴-ر]. قوله: وَ لَوْ أَنْ قُرْآنًا سُبِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ - الایه، حق تعالی در اینکه آیت عظم شأن قرآن بیان فرمود و آن که قرآن در علو منزلت و رفعت طبقت به جایی است که ورای آن ----- (۱). آو، بم، آج، لب: جفتان. (۲). قم: ببرد. (۳). آو، بم، آج، لب: بیایم. (۴). آو، بم، آج، لب: کناره‌هاش. (۵-۶). آو، بم، آج، لب: مکر. صفحه: ۲۲۷ چیزی نباشد، تا گفت: اگر قرآنی باشد که کوهها را به او به رفتن آرند یا زمین به او ببرند یا «۱» مردگان را به آن به سخن آرند اینکه قرآن باشد، و جواب «لو» از کلام محذوف است و التقدير: لکان هذا القرآن، و عرب جواب «لو» و «لولا» بسیار بیفکنند چون در کلام بر او دلیلی بود، و منه قولهم فی المثل: لو ذات سوار لطمتی، ای لو لطمتی ذات سوار لهان علی، و منه قول امرء القیس: فلو أنّها نفس تموت (۲) سوئے و لکنها نفس تساقط انفسا و جواب «لو» از کلام بیفکنند برای آن که اینکه آخر بیت است از قصیده و تقدیر آن است که: لهان (۳) علی، و منه قول الاخر: فاقسم لو شیء اتانا رسوله سواک و لکن لم تجد لک مدفعا یعنی لدفعناه و ردناه. و بعضی دگر گفتند: تقدیر جواب «لو» که محذوف است اینکه است که: وَ لَوْ أَنْ قُرْآنًا سُبِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلَّمَ بِهِ الْمَوْتَى لَكَفَرُوا بِالرَّحْمَنِ أَيْضًا، و اینکه جواب برای آن بیفکنند (۴) که ما قبل الآیه دلیل اینکه حذف کرد (۵)، من قوله: وَ هُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ.. جماعتی مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، ابو جهل هشام و عبد الله بن ابی امیه با جماعتی مشرکان قریش بیامدند و در پس خانه کعبه بنشستند و کس فرستادند و رسول را حاضر کردند و گفتند: اگر تو دعوی می‌کنی که اینکه قرآن را بر خدای قدری و منزلتی هست، به قرآن اینکه کوههای مکه را از اینکه زمین ما بروان (۶) که زمین ما تنگ است و اینکه زمین بشکاف به او تا چشمه‌های (۷) آب روان گردد تا ما بر آن کشت کنیم و غرس نشانیم که تو دعوی می‌کنی که من بر خدای گرامیترم که داود که کوهها او را مسخر کردند تا با او می‌رفت و تسبیح می‌کرد علی زعمک (۸)، یا بادها را مسخر ما کن تا ما بر او نشینیم و به شام و دیگر سفرها رویم تا ما را مؤونت ----- (۱). مل: تا. (۲). مل: بموته. (۳). آو، بم، آب، آز، آج: لکان. (۴). مل: بیفکنند. (۵). مل: می‌کند. (۶). کذا در اساس و قم، دیگر نسخه بدلها: بران، مل: دور کن. (۷). مل از او. [.....]

(۸). آب، آز: رزمک. صفحه: ۲۲۸ کرا و رنج چهار پای (۱) نباشد و از شهرها طعام و آلت تجارت بیاریم (۲) که تو می‌گویی من بهتر از سلیمانم، و باد را مسخر سلیمان بکردند و با ما بیایی به گورستان تا قصی را - جدت را (۳) - یا بعضی مردگان را زنده کنی تا ما از او پرسیم تا اینکه که تو می‌گویی حق است یا نه، که تو دعوی می‌کنی که من از عیسی بهترم و بر دست او مرده زنده شد. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد بر اینکه قصه. آنگه به جواب اینکه گفت: بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا، اینکه معانی به من نیست و به فرمان من نیست، بل (۴) فرمان همه خدای راست. أَ فَلَمْ يَبْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا، عبد الله عباس گفت و حسن و مجاهد و قتاده و ابن زید و ابو عبید (۵) که: معنی آن است که: افلم يعلم، نمی‌دانند مؤمنان! و گفتند: «یأس» به معنی علم در کلام عرب آمده است. کلبی گفت: لغت نخع است و قاسم (۶) گفت: لغت هوازن است، و منه قول الشعراء: اقول لهم بالشعب اذ یأسرونی (۷) [الم] (۸) تیسوا انی ابن فارس زهدم معناه الم تعلموا، و قال آخر: الم یبأس الاقوام انی انا ابنه و ان كنت عن ارض العشیره نائیا و دلیل اینکه تأویل قراءت عبد الله عباس است که خواند: افلم یتبین، و گفت: نویسنده چون اینکه کلمت نوشت ناعس بود یک دندان ز یادت نوشت. فزاء گفت: معنی «یئس» بر جای خود است و هو انقطاع الطمع، یعنی طمع ایشان منقطع نشد از خلاف اینکه از بهر علم به صحت اینکه، و انشد

[۵۴-پ]

قول لیبید: حتی اذا یئس الزمّاء فارسلوا غضفا دواجن قافلا اعصامها ای یسوا من خلاف ذلك علما بصحة ما ظهر لهم، و علم به چیزی ایجاب یأس و نومیدی کند از خلاف او، در اینکه نیز تعریفی هست و قول اول در معنی ظاهرتر است و از روی لغت بر آن شواهد شعر هست، پس معنی آن بود که نمی‌دانند مؤمنان که ----- (۱). مل: تا ما را از رنج سفرها و چهار پای. (۲). آب: بیارم، مل: سازیم. (۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: که جد تو بود. (۴). مل: بلک. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: ابو عبیده. (۶). اساس، قم و مل: قسم، دیگر نسخه بدلها: قتیبه. (۷). اساس: یامرونی، با توجه به اتفاق نسخه بدلها و منابع شعر تصحیح شد. (۸). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. صفحه: ۲۲۹ اگر من خواهم جمله مردمان را و کافران را هدایت دهم بر سبیل الجاء و اکراه و ایشان را بر آن «۱» دارم به خلق علم ضروری در ایشان. آنگه گفت: کافران بی نصیب نیستند از عذاب عاجل، نیز و لا یزال الذین کفروا، به زایل نمی‌باشند کافران، یعنی پیوسته می‌رسد به ایشان آنچه کرده ایشان است نه مبتدا نه به ظلم و ستم. قارعه، گفتند: داهیة، و قیل: مصیبة، و هی الخصلة القارعة «۲»، من القرع، چیزی که ایشان را بکوبد. و کوفت و شکست ایشان باشد، و منه: المقرعة لآله القرع، و القرعة فعله، بمعنی مفعوله خشیبة یقرع بها، و القراع، المقارعة. أو تحل قریباً من دارهم، مفسران گفتند: مراد به قارعه، نزول رسول بود- علیه السلام- در وقت غزا و سرایای او در وقت قتال به فناء ایشان یا اینکه قارعه بر ایشان آید یا بنزدیک سرایشان فرود آید. و گفتند: مراد انواع بلاست از جذب «۳» و قحط که آن جا بودی، پس مادام ممتحن می‌بودند یک بار به قحط و یک بار به درویشی و یک بار به حرب و یک بار به اسر و یک بار به قتل، حتی یأتی وعد الله، تا وعده خدا بیاید. قتاده گفت: مراد فتح مکه است، و بعضی گفتند: أو تحل قریباً من دارهم، ضمیر «قارعه» است. و بعضی گفتند: خطاب رسول است- علیه السلام- یا تو بنزدیک ایشان فرود آیی و هم اینکه سرایا و بلایا و قوارع بر ایشان متتابع می‌باشد تا وعده خدای آمدن که فتح مکه است بر قول قتاده. و گفتند: مراد نصرت و ظفر است که خدای تعالی رسول را وعده داد. و حسن بصری گفت: مراد قیامت است، یعنی تا روز قیامت. إن الله لا یخلف المیعاد، خدای خلف وعده نکند. و المیعاد، مفعال من الوعد. آنگه بر سبیل تسلیت رسول- علیه السلام- اینکه آیت فرستاد و گفت: دل خوش دار که اینکه معنی که اینان می‌کنند نه با تو تنها کرده‌اند، با رسولان «۴» که پیش تو بوده‌اند هم استهزا کردند به ایشان و از ایشان فسوس «۵» داشتند و سخریت کردند. من تعجیل عقوبت نکردم و ایشان را امهال کردم و فرو گذاشتم «۶». و الاملاء، الامهال و اطالة ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: اینکه. (۲). آو، بم، آب، آز، آج، لب فعله. (۳). مل: حرب. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: رسولانی. (۵). آب، آز، وسوس، مل: افسوس. [...]

(۶). آو، بم: فرو گذاشتم. صفحه: ۲۳۰ المدة، و منه قوله: أنما نملی لهم «۱» و أملی لهم «۲» ثم أخذتهم، پس بگرفتم «۴» ایشان را به عقوبت. آنگه بر سبیل تعجب گفت: فكيف كان عقاب، چگونه بود عقاب من، و عقاب مضرتی بود مستحق مقرون به استخفاف «۵» و اهانت، و «یا»، از «عقابی» بیفگند اکتفاء بالكسرة عنها لمطابقة رؤوس الای تا با سر آیتها مطابق بود. أفمن هو قائم، آنگه بر سبیل تهدید و وعید گفت: آن کس که او قائم بود و استاده بود بر هر نفسی به آنچه کرده باشد و کند. و جواب او حذف کرد، لدلالة الكلام علیه، و تقدیره: کمن لیس كذلك، و مثله: أمّن هو قانت آناء اللیل ساجداً و قائماً یحذر الآخرة و یرجوا رحمة ربّه «۶» و جعلوا لله شركاء، آنگه گفت «۸»: بگو تا نامهای ایشان بگویند [۵۵-ر]

تا ایشان به چه چیز استحقاق اهلیت عبادت دارند و سزاوار پرستش‌اند! أم تُبْتُونَهُ بما لا یعلم فی الأرض، یا شما آمده‌ای تا خدای را خبر دهی به چیزی که او نداند در زمین از آن که او را شریکی است یا شبیهی «۹»، و خدای تعالی خود را شریکی نمی‌داند در زمین. أم بظاهر من القول، یا خبر خواهی دادن به ظاهر قول «۱۰» و مجرد دعوی، عاری از دلیل و حجت، اینکه قول مجاهد و قتاده است. ابو علی گفت، معنی بظاهر من القول آن است: یا خبر «۱۱» خواهی دادن به آنچه خدای بر پیغامبران انزل کرد «۱۲». ابو القاسم

حیسی گفت، ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۳ و قلم (۶۸) آیه ۴۵. (۳). آو، بم: بنگزاشتم. (۴). آج، لب: بگرفتم. (۵). بم، آب، آز: استحقاق. (۶). سوره زمر (۳۹) آیه ۹. (۷). آو، آز: آن که. (۸). همه نسخه بدلها ای محمّد. (۹). قم: شبهی، دیگر نسخه بدلها بجز لب: شبهتی. (۱۰). آب، آز: بظاهر من القول (۱۱). بم: که یا خبری. (۱۲). آز: انزال کرده. صفحه: ۲۳۱ معنی آیت آن است «۱»: أ تَبْتُؤنَ اللّٰهَ، خدای را خبر می‌دهی به باطنی و پوشیده‌ای «۲» که او نداند یا به ظاهری که او داند! اگر گویند: به باطنی که او نداند، محال گویند که او عالم الذات است، و معلومات جمله، معلوم اوست به جمیع وجوه و حقایق، و اگر گویند: به ظاهری که خدای داند، بگو ایشان را که: نامهای ایشان بگویی و صفتشان پیدا کنی تا بدانی که اهلیت الهیت ندارند و سزاوار عبادت نیستند. آنگه گفت: بَلْ زُیِّنَ لِلَّذِیْنَ كَفَرُوا مَكْرَهُمْ، بیاراسته‌اند برای کافران مکرشان و کیدشان، یعنی نفس ایشان و هوای ایشان و شیاطین ایشان از جن و انس می‌آریند برای ایشان، و اینکه فعل مجهول «۳» حوالت کردن به شیطان و دعوات و پیشوایان کفر «۴» اولتر است که به خدای تعالی، چه او به خلاف اینکه کرده است و گفته فی قوله: وَلَٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ «۵» وَصَدُّوا عَنِ السَّبِيلِ، کوفیان خواندند: و صدوا، بر فعل مجهول مطابقه لما قبله من قوله: بَلْ زُیِّنَ، و باقی قراء خواندند: و صدوا به فتح «صاد» علی الفعل المستوی. ابو علی گفت: «صد» هم لازم است و هم متعدی، چون رجوع، جز که به مصدر پیدا شود، «صدود» مصدر لازم بود و «صد» مصدر متعدی، كالرجوع و الرجوع، و «صدود» اعراض باشد و «صد» منع، يقال: صددته فصدد كما يقال: رجعته فرجع. [بر قراءت آن] «۶» که صدوا خوانند، معنی آن بود که: ایشان از ره خدای بگردیدند و بر قراءت کوفیان معنی آن باشد که ایشان را از ره خدای برگردانیدند. وَ مَنْ يُضِلِلِ اللّٰهَ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ، و هر که خدای او را گمراه کند، او را هادی و رهنمای نباشد. و اضلال اینکه جا خذلان و تخلیت بود او بمعنی الحکم علیهم بالاضلال علی وجه الذم و التوبیخ، یا به معنی اضلال از ره بهشت و ثواب «۷»، کس را بر هدایت او راهی نبود. ----- (۱). همه نسخه بدلها که. [.....]

(۲). آو، بم، آج، لب: پوشیدگی، آز، آب: پوشیدنی. (۳). همه نسخه بدلها را. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: کافران. (۵). سوره حجرات (۴۹) آیه ۷. (۶). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و. صفحه: ۲۳۲ آنگه گفت: لَهُمْ عَذَابٌ ایشان را یعنی اینکه کافران را که ذکر ایشان رفت، ایشان را عذابی بود در زندگانی دنیا از قتل و اسر و نهب و غارت و استرقاق، و لعذاب الآخرة، و عذاب دوزخ در سرای آخرت، أَشَقُّ سَخْتِ تَر «۱» باشد. و مشقت، رنجی بود که نزدیک بود که دل را بشکافد، و الشق، الصیدع، و الشق، النصف، و الشق، المشقة ایضا. و ما لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَاق، و ایشان را از خدای حامی «۲» و مانعی نبود. «من» اول استدعای «۳» غایت است، و دوم زیادت است برای تأکید نفی. مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ، خلاف کردند در رافع «۴» مثل، بعضی گفتند: مرفوع است بر ابتدا و خبر او محذوف است، و تقدیر آن است که: مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ، مثل جنّه تجری من تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، گفت: مثل آن بهشت که متقیان و پرهیزگاران را وعده کردند، مثل بستانی است پر درخت که در زیر آن جویها می‌رود. و بعضی دگر گفتند: «مثل» به معنی صفت است، ای صفة الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ صفة جنّه تجری، و تقدیر همان که در اول گفتیم، و نظیر مثل بمعنی صفة، قوله: وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى «۵» ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ «۶» الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ [۵۵-پ]

تجری خبر اوست. گفت: آن بهشت که متقیان را وعده کردند در زیر آن جویها می‌رود. و عرب مثل و مثل بسیار صله کنند «۸»، نحو قوله: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ «۹» مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فِي الْخُلُودِ وَالدَّوَامِ وَالبقاء، كمثل النار الَّتِي وُعِدَ الْكَافِرُونَ. گفت: صفت اینکه بهشت که متقیان را وعده دادند در دوام و خلود و بقا، چون مثل و صفت دوزخ است که کافران را وعده دادند، و اینکه وجهی «۱۰» ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: سخرت. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: حایلی. (۳). همه نسخه بدلها: ابتدای. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: رفع. (۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۶۰. (۶). سوره

فتح (۴۸) آیه ۲۹. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: صفت. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: کند. [.....]

(۹). سوره شوری (۴۲) آیه ۱۱. (۱۰). بم: وجه. صفحه: ۲۳۳ بعید است برای آن که اینکه حذفی است که در کلام بر او دلیل نیست. اُكُلْهَا دَائِمٌ میوه او همیشه باشد، و «أَكَل» و «أَكَلَ» دو لغت است، كالخلق و الخلق، و الجبن و الجبن، و به معنی مفعول است. و در معنی او دو قول گفتند، یکی آن که: میوه او به اوقات منقطع نشود، چنان که میوه دنیا که جز به وقت خود نباشد، چون آن وقت برود منقطع «۱» شود، و قولی دگر آن است که: منقطع نشود به فنا و انقطاع اهلش. وَ ظُلُّهَا، و سایه اش نیز دایم بود، چنان نباشد که سایه دنیا، که به زوال و انتقال آفتاب زایل و منقطع شود. تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا، آن که وصف «۲» برفت عاقبت متقیان و پرهیزگا [را]

ن باشد و عاقبت کافران دوزخ بود. قوله: وَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ، آنان که ما ایشان را کتاب دادیم، یعنی قرآن، شادمانه می‌باشند به آنچه بر تو فرو می‌آید از قرآن و وحی و شرایع، وَ مِنَ الْأَحْزَابِ، و از آن جماعت که بر رسول - علیه السلام - متحزب «۳» شدند از جهودان و ترسایان کس هست که انکار می‌کند بهری را، اینکه قول مجاهد و قتاده است، و دگر علما گفتند: مراد به اهل کتاب فی قوله: آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ، عبد الله سلام است و اصحاب او، و سبب نزول آیت آن بود که حق تعالی در بدایت کار در قرآن ذکر رحمن کمتر کرده بود. چون عبد الله سلام ایمان آورد و جماعتی اصحاب او، گفتند: یا رسول الله؟ در تورات ذکر رحمن بسیار است و در قرآن اندک است، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى «۴» وَ هُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ هُمْ كَافِرُونَ «۵» وَ هُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ «۶» وَ مِنَ الْأَحْزَابِ، یعنی قریش. مَنْ يُنْكِرْ بَعْضَهُ، هستند که انکار می‌کنند بعضی را از آن، یعنی ذکر رحمن. قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ، تو جواب ----- (۱).

همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: چون از وقت منقطع. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: وصفش. (۳). مل: متحرف. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱۰. (۵). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳۶. (۶). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۰. صفحه: ۲۳۴ ده ای محمّد و بگو که: مرا فرموده‌اند که خدای را پرستم و با او شرک «۱» نگویم و انباز نگیرم، إِلَيْهِ أَدْعُوا، من خلقان را با او دعوت می‌کنم، وَ إِلَيْهِ مَيَّابٌ، و مرجع و بازگشت من با اوست. وَ كَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ، و همچونین «۲» انزله کردیم و فرو فرستادیم. وجه تشبیه آن است که چنان که اهل کتاب را کتاب دادیم، همچونین «۳» قرآن بر تو انزال کردیم و آن حکمی است عربی، یعنی دینی عربی. و برای آن دین را عربی گفت که، بر رسولی عربی انزله کرد، احزاب به اینکه حکم و دین و شرع کافر شدند. و «ها» راجع است با قرآن و نصب «حکما» بر حال است، و حکم، حکمت باشد فی قوله - علیه السلام: وَ أَنْ مِنَ الشَّعْرِ لِحَكْمًا، و حکم نیز قضا باشد میان دو مخاصم «۴»، وَ لَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ، و اگر تو متابعت هوا و مراد ایشان کنی، یعنی احزاب، بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ، پس از آن که علم به تو آمد و حجت و بینت. در متابعت هوا خلاف کردند که در چه معنی بود، بعضی گفتند: فی شأن القبله، و بعضی گفتند: فی باب المله ما لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَليٍّ وَ لَا وَاقٍ، تو را از خدای یاری و مانعی و حامی نباشد که حمایت کند و با پناه گیرد. وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ - الایه، سبب نزول آیت آن بود که: [۵۶-ر]

عبد الله ابی امیه و جماعتی مشرکان گفتند: اینکه چه پیغامبر باشد که او را زن بود و فرزند «۵» بود! و هم بر اینکه جمله که ما را حاجت و شهوت بود او را بود! چرا فریشته‌ای نبود یا او به طبع فریشتگان نیست! حق تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: ما پیش «۶» تو پیغامبران فرستادیم و ایشان را زنان دادیم و فرزندان همه همچون تو آدمی بودند و شهوانی، و ایشان را زنان بودند و فرزندان. وَ مَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، اینکه جواب آن کافران مفتح «۷» است که اقتراح آیات و بینات و معجزات کردند، من قوله: وَ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَبُوعًا «۸» لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ، هر اجلی و وقتی را نوشته‌ای هست، یعنی هر اجلی و وقتی از آجال اعمار بنی آدم و جز آن بر لوح محفوظ نوشته است، و ضحاک گفت: اینکه مقلوب است و تقدیر چنان است که، لِكُلِّ كِتَابٍ أَجَلٌ، هر نوشته‌ای را وقتی هست که چون به آن وقت رسد آنچه نوشته باشند در وجود آید. آنگه بیان کرد که همه نوشته بر

یک حد بنماند، بهری آن بود که بماند و بهری آن بود که محو کنند و بسترند و به جای آن چیزی دگر اثبات کنند و بنویسند. **يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ**، گفت: بسترده خدای آنچه خواهد و بنویسد آنچه خواهد از آجال و ارزاق. این کثیر و ابو عمرو و یعقوب خواندند: **يُثَبِّتُ** به تخفیف من الاثبات، و باقی قراء به تشدید من التثبیت و معنی تکثیر فعل بود، و **عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ**، و بنزدیک اوست **أُمُّ الْكِتَابِ** و «اصل الکتاب» که لوح محفوظ است. مفسران خلاف کردند در معنی آیت، عبد الله عمر روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: خدای تعالی همه چیز محو کند و اثبات از آنچه او خواهد چنان که خواهد، مگر شقاوت و سعادت و مرگ. عکرمه گفت از عبد الله عمر که: بر آسمان دو نوشته است، یکی لوح محفوظ و چیزی دیگر که بر او نویسند. آنچه بر لوح محفوظ نویسند آن را تغییر و تبدیل نبود و آنچه بر نوشته دیگر نویسند آن را تغییر و تبدیل کنند به محو و اثبات. ابو صالح و ضحاک گفتند: **يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ** معنی آن است که خدای تعالی بسترده از دیوان حفظه اعمال ما آنچه بر آن ثواب و عقابی نبود از مباحات. کلبی گفت: اینکه محو در «۲» دو چیز باشد «۳»، در ارزاق و آجال، بسترده آن نوشته را و زیادت کند. همام گفت، او را گفتیم: اینکه که گفت تو را! گفت: ابو صالح عن جابر بن عبد الله عن النبي - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - پس از آن کلبی را دیدم از اینکه آیت سؤال کردم او را، گفت: معنی آن است که، کرام الکتابین در نامه اعمال ما همه چیز بنویسند «۴» از اقوال و افعال. چون روز پنج شنبه باشد هر چه در او ثواب و عقاب نبود از مباحات بیفکنند و محو کنند و ----- (۱).

قم: آرد. (۲). آب، آز او. (۳). قم: بود. (۴). آب، آز: بنویسد. صفحه: ۲۳۶ آنچه در او ثواب و عقاب بود رها کنند. کلبی روایت کرد از باذان «۱» از جابر عبد الله انصاری که رسول - علیه السلام - گفت: خدای تعالی محو کند آنچه خواهد و اثبات کند آنچه خواهد بی استثنا. و در خبر می آید که رسول - علیه السلام - گرد خانه طواف می کرد و می گریست و می گفت: بار خدایا! اگر من از اهل سعادتم مرا بر آن ثابت دار و اگر از اهل شقاوتم و تو چنین نوشته‌ای، بفرمای تا بسترند و از اهل سعادت بنویسند «۲»، فانک تمحوا [ما تشاء]

و تثبت و عندک ام الکتاب. و غرض از اینکه گفتن او را - علیه السلام - آن بود تا ما بیاموزیم و در دعا بگوییم، و الّا او از اهل شقاوت نبود و ممکن بود که او را تعبد «۳» کرده باشند به گفتن اینکه، تا در اینکه گفتن [۵۶-پ]

او را ثواب بود چنان که ما را فرمود گفتن که بگوییم: **رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ** «۴». **يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يُثَبِّتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ**. و از امیر المؤمنین - علیه السلام - روایت کردند در تفسیر اینکه آیت که گفت: احوال قرون خواست قرنا بعد قرن «۶»، در هر عصری قرنی باشند «۷» چون مدت ایشان به سر آید نام ایشان بسترند و نام قرنی دیگر بنویسند. سعید -----

----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: ندارد. (۲). آج، لب: بنویس. (۳). آب: متعبد. (۴). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۱۲. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: گفتار. (۶). آب، آز که. (۷). همه نسخه بدلها: باشد. صفحه: ۲۳۷ جبر و قتاده گفتند: مراد شرایع است و نسخ «۱» آن که خدای تعالی آنچه خواهد محو کند به نسخ و آنچه خواهد به بدل آن اثبات کند تا به محو «۲» منسوخ باشد و مثبت «۳» ناسخ، یا آنچه خواهد نسخ کند و آنچه خواهد بر حکم خود رها کند. حسن بصری گفت: آجال بندگان است لقوله: **لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ** همه را آجال نوشته باشد، آنکه آنچه خواهد از آن محو کند به نقصان یا اثبات کند به زیادت. مجاهد گفت: سبب نزول آیت آن بود که، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: **وَ مَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا يَأْذِنَ اللَّهُ** «۴» **لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ** اگر چه آجال نوشته است، تصرف آن به خدای است و تغییر و تبدیل آن به اوست تا آنچه خواهد محو کند و آنچه خواهد اثبات کند که لوح محفوظ بنزدیک اوست و به فرمان و حکم اوست، تصرف او را باشد در آن. به هر ماه رمضان قسمت ارزاق و تقدیر آجال بفرماید و فریشتگان را اعلام کند. محمد بن کعب القرظی گفت: چون کودکی از مادر بزاید، اجل و رزق او بنویسند، چون بمیرد، اجل و رزق او بسترند. سعید جبر گفت: مراد آن است که محو سیئات کند «۷» و به بدل آن حسنات بنویسند «۸» چنان که گفت: **فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ** «۹» **يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ** محو کند یعنی پدران را ببرد و فرزندان را بیارد. سدی گفت: محو کند،

یعنی قمر را و اثبات کند آفتاب را، و ذلك قوله تعالى: وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ - وَ النَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَ جَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً ﴿۱۰﴾ اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا ﴿۱﴾ - الآية. ابو الدردا روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: خدای تعالی را نوشته‌ای باشد، در آخر شب از شب سه ساعت مانده پیش خواهد و در او نظر کند، و آن نوشته‌ای باشد که جز او کس را بر آن اطلاع نبود، از آن جا آنچه [خواهد] ﴿۲﴾ محو کند و آنچه خواهد اثبات کند. ابن جریج گفت از عطا از عبد الله عباس که گفت: خدای تعالی لوحی آفریده است که آن را لوح محفوظ گویند، از درّی سپید طول آن پانصد ساله راه است آن را دو دفعه هست ﴿۳﴾ از یاقوت هر روز سیصد و شصت بار به آن لوح نظر کند آنچه خواهد بسترد و آنچه خواهد رها کند ﴿۵۷﴾ - [ر]. قیس بن عبّاد گفت: روز دهم رجب باشد آن روز که خدای تعالی محو و اثبات کند. وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ، یعنی اللّوح المحفوظ. و أمّ کل شیء، اصله، و منه: أمّ الولد، و أمّ الكتاب، و أمّ القرى لمکة، و أمّ المثوی للمضیف. و حق تعالی اینکه محو و اثبات بحسب ﴿۴﴾ مصلحت فرماید و آنچه تعلق به مصلحت دارد به اوقات و اشخاص و اسباب بگردد، کمصلحه المریض و التاجر و غیرهما. حق تعالی اجلی بنویسد بنده‌ای را، آنگاه مصلحت در آن داند که اگر او را دعایی کند یا صدقه‌ای دهد یا طاعتی کند مدّتی در عمر او فزاید ﴿۵﴾ آن نوشته بفرماید ستردن و به جای آن دیگری بنویشتن چنان که در خبر آورده‌اند که: یک روز عیسی مریم - علیهما السلام - ﴿۶﴾ نشسته بود و جبریل بنزدیک او نشسته بود. و حواریان پیش او بودند، مردی می آمد پشته‌ای هیزم در پشت گرفته و نانی چند در هم پیخته ﴿۷﴾ و می خورد و نشاط می کرد. جبریل - علیه السلام - گفت: عجب از اینکه مرد که نشاط می کند و او را یک ساعت عمر بیشتر مانده نیست ﴿۸﴾. عیسی - علیه السلام - به تعجب حواریان را بگفت ﴿۹﴾. روز دیگر آن مرد را دیدند رسن بر دوش افکنده به هیزم آوردن می رفت، گفتند: یا روح الله؟ نگفتی که اینکه مرد را یک ----- ﴿۱﴾. سوره زمر ﴿۳۹﴾

آیه ۴۲. ﴿۲﴾. با توجه به قم و اتفاق نسخه بدلها آورده شد. ﴿۳﴾. قم: باشد. ﴿۴﴾. مل: به حکم. ﴿۵﴾. بم: افزایند، آب: بیفزاید، مل: افزایش. ﴿۶﴾. همه نسخه بدلها: عیسی - علیه السلام. [.....]

﴿۷﴾. آو، بم، آب، آز، آج، لب: پیچیده. ﴿۸﴾. قم، آو، بم: عمر بیش نمانده است، آب: از عمر بیش نمانده است، مل: بیش از عمر نمانده، آج، لب: عمر بیش نمانده. ﴿۹﴾. مل: عیسی - علیه السلام - اینکه با حواریان بگفت بتعجب. صفحه: ۲۳۹ ساعت عمر مانده است ﴿۱﴾! گفت: مرا جبریل گفت. گفتند: از خدای درخواه تا معلوم کند که سبب چه بود. عیسی - علیه السلام - دعا کرد، جبریل آمد و گفت: من که بیامدم در لوح نگاه کردم عمر او یک ساعت مانده بود، چون از پیش ما بگذشت، از آن نان که می خورد نواله‌ای در دست او مانده بود، سالی بر او سؤال کرد، او آن نواله نان به او داد: خدای تعالی بفرمود تا انقضای اجل او از لوح محو کردند و پنجاه سال در عمر او بیفزود. و سبب مرگ ﴿۲﴾ از آن خواست بودن که در آن پشته هیزم ماری سیاه قتال بود ﴿۳﴾ و هنوز در پشته هیزم است چون خواست که او را بزند، خدای به آن صدقه از او دفع کرد. عیسی - علیه السلام - آن مرد را باز خواند و گفت: آن پشته هیزم دینه ﴿۴﴾ را چه کردی! گفت: همچنان ﴿۵﴾ نهاده است. گفت: همچنان پشته ﴿۶﴾ پیش من آر. او برفت و پیش عیسی آورد. بفرمود تا بگشادند، ماری سیاه عظیم از میان آن ﴿۷﴾ بیرون آمد. حواریان از آن بعجب ﴿۸﴾ ماندند و مرد را قصه بگفتند و او شادمانه گشت و در صدقه بیفزود - و اخبار مانند اینکه بسیار است. و محو، اذهاب اثر باشد، و اثبات، اخبار باشد به وجود چیزی، و نقیض او نفی ﴿۹﴾ بود و مراد اینکه جایگاه نوشتن است، و مفعول محو بگفت و مفعول اثبات حذف کرد، اکتفاء بالاول، و التقدير: و ثبت ما یشاء، و مثله قوله: وَ الْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَ الْحَافِظَاتِ ﴿۱۰﴾ وَ الذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَ الذَّاكِرَاتِ ﴿۱۱﴾ وَ اِمَّا ﴿۱۲﴾ ما ﴿۱﴾ نیست که لا بد باید تا تو بینی، انما بر تو بلاغ و رسانیدن است پیغام ما را، و بر ما شمار کردن ایشان است. و آیت وارد است مورد تهدید و وعید کافران، عاجلا - و آجلا - قوله: أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ - الآية، حق تعالی گفت: نمی بینند اینکه کافران، یعنی نمی دانند، أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ، که ما به زمین آییم، یعنی قصد کنیم به زمین، نَنْقُضُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا ﴿۵۷﴾ - پ، و آن را ﴿۲﴾ کم باز می کنیم از کنارهایش، یعنی از دیار کفر کم می کنیم و در دیار اسلام می فزاییم ﴿۳﴾ به فتح و ظفر، و اینکه قول عبد الله عتّاس و حسن و ضحاک است. مقاتل

سلیمان گفت: مراد به زمین مکه است، و مراد به نقصان اطراف، فتح پیرامن آن، و بر اینکه وجه آیت را مورد تنبیه و تهدید بود، یعنی نترسند اهل مکه که با ایشان همان کنیم که با دیگران کردیم! مجاهد گفت: مراد به زمین جمله زمین است، نقصها بموت اهلهای آن را نقصان و بیران (۴) کنیم به مرگ اهلیش، و عکرمه هم اینکه گفت که. نقص زمین به هلاک اهلیش باشد، و چندانی نقصان می‌کند خدای تعالی زمین (۵) تا مانند اینکه گردد و به دست عقد نود بیست (۶). و روایتی دیگر از عبد الله عباس و عطا که گفتند: خراب و نقصان (۷) زمین به مرگ (۸) علما و فقها باشد. ابو الدردا روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: خذوا العلم قبل ان یذهب، علم بیاموزی پیش از آن که بشود. گفتند: علم چگونه بشود و قرآن در میان ما بشاد و در دل‌های ما می‌خوانیم و فرزندان را می‌آموزیم! رسول - علیه السلام - خشم گرفت و گفت: جهودان و ترسایان که ضال شدند، کتاب در میان ایشان نبود! (۹) ذهاب العلم ذهاب العلماء، رفتن علم به رفتن عالمان باشد. عبد الله بن عمرو (۱۰) روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و علی آله - که گفت: ان ----- (۱). قم: آن از جمله آن. (۲). قم، مل: آنان را. (۳). آو، بم، آج، لب: می‌افزاییم، آب، آز، بیفزاییم. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: ویران. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم را. (۶). بم: بود بگرفت، آج: عقل بود بگرفت، بم، لب: عقد بود بگرفت، مل: عقد بود نیست. (۷). مل: خراب نقصان. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: نقصان. (۹). آب، آز، لب: بذهاب، آج: یذهب. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: عمر. (۱۱) (۲) (۳) صفحه: ۲۴۱ الله الله لا یقبض العلم انتزاعا ینتزع من الناس و لكن یقبض العلم بقبض العلماء، گفت: خدای تعالی علم باز نگیرد چنان که از میان مردمان بر کند و لكن علم بر دارد و باز گیرد به باز گرفتن عالمان، حتی اذا لم یبق عالم اتخذ الناس رؤساء جهالا فافتوا بغير علم فضلوا و اضلوا، تا آنکه که عالمی نماند، مردمان رئیسان جاهل گیرند ایشان فتوی کنند بی علم گمراه شوند و گمراه کنند. ابو الدردا گفت اهل حمص را: یا اهل حمص؟ عالماتان (۴) می‌روند و جاهلاتان علم نمی‌آموزند، اقبال کرده‌ای بر آنچه شما را به آن ضمان کرده‌اند، و ضایع فرو گذاشته‌ای (۵) آنچه شما را فرموده‌اند. علم بیاموزی پیش از آن که برود، که رفتن علم به رفتن علما باشد. و عبد الله مسعود روایت کند که، رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت: موت العالم ثلثة فی الاسلام لا یسدھا شیء الی یوم القیامة، مرگ عالم رخنه‌ای باشد در مسلمانی (۶) که آن را هیچ چیز بنبندد تا به روز قیامت. اهل اشارت گفتند: موت الانبیاء یقرح به العین و موت الابهاء مصیبة للبنین، و موت الابناء یقطع الوتین و موت الأكفء یعرق منه الجبین، و موت العلماء ثلثة فی الدین، و قیل: موت النّسوان خلل الاوطان، و موت الولدان حرقة الجنان و موت السّلمطان تشویش البلدان، و موت الاخوان مهیج الاحزان، و موت الاقران هدّ (۷) الارکان، و موت العالم ثلثة فی الایمان. انس مالک روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: مثال علما در زمین مثال ستاره است در آسمان به او راه برند در بر و بحر. وَ اللَّهُ یَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ، و خدای حکم کند و حکم او را معقب و مغیر نباشد. و معقب آن باشد که چیزی به عقب چیزی بیارد، یعنی کس حکم او را مخالفت نتواند کردن به چیزی که آن را بشکافد. وَ هُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ، و او زود شمار است. قوله: وَ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، آنکه برای تسلی رسول را می‌گوید: آنان که ----- (۱). مل: لا ینقص. [.....]

(۲-۳). مل: نقص. (۴). آب، آز، عالماتان/عالماتان. (۵). آو: ضایع گذاشته. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: در اسلام و دین. (۷). آو، بم: هدام، آب، مل، آز، آج، لب: هدم. صفحه: ۲۴۲ پیش اینان بودند نیز مکر کردند و هیچ اثر نکرد و هیچ غنا نکرد با مکر خدای که مکر همه خدای راست. در «مکر خدای» چند قول گفتند: یکی آن که، مراد به مکر، عذاب است که از عذاب او بهری آن است که صورت مکر دارد، چنان که چند جای بیان کردیم. و گفتند: اسباب مکر خواست، چه مکر همه ما کران به اسباب او میسر شود [۵۸-ر]

از اقدار و تمکین و تخلیت و مانند اینکه. و گفتند: مراد جزای مکر است، چنان که در دگر جا شرح داده شده است. یَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ، او داند آنچه هر نفسی کند، و مورد او (۱) مورد وعید است. وَ سَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ، و بدانند کافران که عاقبت

سرای که را خواهد بودن. ابن کثیر و ابو عمرو و نافع خواندند: الکافر، علی لفظ الواحد، و باقی قراء علی لفظ الجمع کفار خواندند. ابو علی گفت: قوله: سَيَعْلَمُ، از آن بابست که تعدی کند به دو مفعول به دلالت آن که از پس او جمله استفهامی می آید، و تقدیر آن است که: و سيعلم الکافر انّ عقبی الدار لایهما، او «۲» لای الفریقین تکون. و آن که «الکافر» خواند، گفت: «لام» جنس است و جنس مشتمل بود بر واحد و جمع. پس در معنی فرق نیست میان هر دو قراءت. و يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا، حق تعالی در اینکه آیت انکار کرد بر کافرانی که منکر بودند نبوت رسول را- صلوات الله علیه و علی آله- گفت می گویند کافران که: تو پیغامبر نه‌ای. تو جواب ده و بگو: كَفَى بِاللّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ، بس است خدای گواه میان من و شما و آن کس که علم کتاب بنزدیک اوست. بعضی مفسران گفتند: عبد الله سلام است، و بیشتر مفسران از قدما و محدثان و اهل اخبار و اسناد و روایات از موافقان و مخالفان بر آنند که امیر المؤمنین علی است. عبد الله بن عطا گفت که، از باقر- علیه السلام- پرسیدم که: و من عنده علم الكتاب، کیست آن که علم کتاب بنزدیک اوست! گفت: علی بن ابی طالب، ----- (۱). او، بم، آب، بم، آج، لب: آیت. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: ای. صفحه: ۲۴۳ و محمّد بن الحنفیه هم اینکه گفت. و راوی خبر گوید که با ابو جعفر در مسجد نشسته بودم، عبد الله سلام در گوشه‌ای نشسته بود، گفتم ابو جعفر را که، مردمان می گویند که: و من عنده علم الكتاب اینکه است. گفت: نه، ذاک علی بن ابی طالب. و در شاذ حسن بصری و سعید جبیر خواندند: و من عنده علم الكتاب، چنان که «من» حرف جرّ باشد، و «علم» فعل ما لم یسم فاعله، بود، و معنی آن که از او بدانستند کتاب، و ضمیر راجع است با نام خدای «۱» من عند الله علم الكتاب. و روایت کرده‌اند که: اینکه قراءت رسول- علیه السلام- خوانده است. و الله اعلم «۲». ----- (۱). قم، آب ای، دیگر نسخه بدلها، بجز مل او. (۲). همه نسخه بدلها بصخته. صفحه : ۲۴۴ سورة ابراهیم - علیه السلام اینکه سورت مکی است در قول مجاهد، و قتاده گفت: مکی است الا دو آیت، و هما قوله: أَلَمْ تَر إِلَى الَّذِينَ بَدَلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا «۱» وَ بَنَسَ الْقَارَأُ «۲» ما «۳» دو آیت است در عدد کوفیان، و پنجاه و چهار در عدد مدنیان، و پنجاه و یک در عدد بصریان. و هشتصد و سی و یک کلمت است، و سه هزار و چهار صد و چهار حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: هر که سورت ابراهیم بخواند، خدای تعالی «۴» از مزد بدهد ده حسنه به عدد هر که بت پرستند «۵» و به عدد هر که بت نپرستند «۶».

[سوره ابراهیم (۱۴): آیات ۱ تا ۱۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الرِّكَابِ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (۱) اللّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ (۲) الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (۳) وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۴) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللّهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (۵) وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (۶) وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ (۷) وَقَالَ مُوسَى إِنَّ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللّهُ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ (۸) أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبُؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللّهُ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ

بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ (۹) قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَلِئِنَّ اللَّهَ شَكٌّ فَأَطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَ يُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصْيدُونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأَتُونَا بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (۱۰) قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَىٰ اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۱) وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَىٰ اللَّهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا وَلَنْصَبِرْنَ عَلَىٰ مَا أَذَيْتُمْنَا وَعَلَىٰ اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ (۱۲) (۷)

[ترجمه]

دفتری که فرو فرستادیم (۸) به تو تا بیرون آری مردمان را از تاریکیها به روشنایی به فرمان خدایشان به راه (۹) خدای بی همتا ستوده (۱۰). ----- (۱) و ۲. سوره ابراهیم (۱۴) آیات ۲۸ و ۲۹. (۳). از قم افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل او را. (۵). آب، آز: پرستیدند، آج: پرستید. (۶). آب، آز: نپرستیدند، آج: نپرستید، بم، آب قوله تعالی، مل و الله اعلم بصوابه، آج، لب قوله. [.....]

(۷). آج، لب ترجمه کرده است به: به نام خدای بخشاینده مهربان. (۸). آو، بم، آج، لب آن را. (۹). قم: با راه. (۱۰). آو، بم: بستوده، قم: سزاوار حمد. صفحه: ۲۴۵ خدای است آن که او راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، و وای کافران را از عذابی سخت. آنان که بگریزند (۱) زندگانی نزدیکتر (۲) بر باز پسین، و بگردند از راه خدای و طلب کنند آن را کژی، ایشان در گمراهی دورند. نفرستادیم ما هیچ (۳) پیغامبری مگر به زبان قومش تا بیان کند ایشان را. اضلال کند خدای آن را که خواهد و راه نماید آن را که خواهد، و او خدای قادر است و محکم کار. بفرستادیم موسی را به حجتهای (۴) ما که بیرون آر قومت را از تاریکیها به روشنایی، و (۵) یاد ده ایشان را روزهای خدای، در آن دلیلهایی هست هر صبر کننده‌ای شکر کننده را. چون گفت موسی قومش را. یاد کنی نعمت خدای بر شما، چون برهانید شما را از آل فرعون که می‌نهادند بر شما (۶) بدی عذاب، می‌کشند پسرانتان را و زنده می‌کردند زنانتان را، و در آن محنتی بود از خدایتان بزرگ. و چون آگاه کرد خدای شما، اگر شکر کنی، بیفزایم شما را و اگر کفران کنی عذاب من سخت است. ----- (۱). قم: برگزیدند. (۲). قم: دنیا را، آو، بم، آج، لب: دنیا. (۳). قم، آو، بم، آج، لب: از. (۴). قم: به نشانه‌ای. (۵). قم، آو، بم، آج، لب با. (۶). قم: می‌نمودند شما را. صفحه: ۲۴۶ گفت موسی: اگر کفر آری شما و آنان که در زمین اند همه، خدای بی نیاز و ستوده است. نیامد به شما خبر آنان که از پیش شما بودند امت نوح و قوم هود (۱) و قوم صالح (۲) و آنان که از پس ایشان بودند! نداند ایشان را مگر خدای آمد به ایشان پیغامبرانشان به حجتها، باز بردند (۳) دستهایشان در دهانهایشان، و گفتند ما کافریم به آنچه فرستاده اند شما را به آن و ما در شکیم از آنچه می‌خوانی ما را با آن به تهمت آورده. گفتند پیغامبرانشان: در خدای شک است آفریننده آسمانها و زمین، می‌خواند شما را تا بیامزدتان از گناهانتان و باز پس دارد شما را تا به وقتی نام زد (۴)! گفتند: نیستی شما مگر آدمی همچو ما، می‌خواهی که برگردانی ما را از آنچه پرستیدند پدران ما، بیاری به ما حجتی روشن (۵). گفتند ایشان را پیغامبرانشان: نیستیم ما مگر آدمی مانند شما و لکن خدای منت نهد بر آن که خواهد از بندگانش، نباشد ما را که آریم به شما حجتی مگر به فرمان خدای، و بر خدای باید که توکل کنند مؤمنان. و چیست (۶) ما را که توکل نکنیم بر خدای و بنمود ما را ----- (۱). قم، آو، بم، آج، لب: و عاد. (۲). آو، بم، آج، لب: و ثمود. (۳). آو، بم، آج، لب: بازردند. (۴). قم، آج، لب: نام برده، بم: نام زده. [.....]

(۵). قم: هویدا. (۶). قم: نیست. صفحه: ۲۴۷ راه ما، و صبر کنیم بر آنچه رنجه داشتی (۱) ما را، و بر خدای باید تا توکل کنند توکل کنندگان. قوله تعالی: الر، بنزدیک آن که گفت، «الر» نام (۲) سورت است، گفت: محل او رفع است بر ابتدا، و قوله: کتاب، خبر اوست. و آن که گفت نام قرآن است، همچونین. و آن که جز اینکه گفت، گفت: او را موضعی نیست از اعراب و مبتدای مقدری

است، و «کتاب» خبر اوست، ای هذا کتاب، اُنزلناه صفت اوست. حق تعالی گفت: در اینکه آیت و خطاب کرد با رسول که: اینکه کتاب قرآن، کتابی است که ما فرو فرستادیم آن را به تو تا تو مردم را برون آری به او از تاریکیهای کفر به نور ایمان. و ظلمت و نور، کنایت است از کفر و ایمان. بِإِذْنِ رَبِّهِمْ، به فرمان خدایشان، إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ، با راه خدای، و آن اسلام است. رَمَانِي گفت: «ظلمت»، تاریکی بود در هوا که منع کند از رؤیت مرئیات، گفت: و «نور» بیاضی باشد شعاعی که با آن رؤیت صحیح بود. قتاده گفت: مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، یعنی مِنَ الضَّلَالَةِ إِلَى الْهُدَى، و اما «عزیز»، مرجع او با قادری است [۵۹-ر]، و عزیز گویند مرد قاهر و غالب را من قولهم: من عَزَّ بَزَّ، ای من غلب سلب، و نیز عزیز گویند آن را که ممتنع بود از آن که بر او ظلم کنند، و اینکه هر دو در حق خدای تعالی روا بود. و عزیز نیز، سخت صعب باشد، یقال: عَزَّ عَلَى كَذَا، ای شق و صعّب، و عزیز نیز نیافت باشد، من قولهم: اعَزَّ مِنَ الْكِبْرِيَةِ الْإِحْمَرُ، و اینکه به استقصا تر «۳» اینکه رفته است «۴». و «حمید»، محمود باشد، فعیل به معنی مفعول. اللَّهُ الَّذِي، ابن عامر و نافع خواندند «۵» مرفوع بر ابتدا و خبر و الّذی و آنچه از پس اوست از صله او. و باقی قرآء خواندند: «اللَّهُ» به جر علی آنه بدل من الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ، خدای آن است که هر چه در آسمان و زمین هست او راست به ملک و ملک، ملک از آن جا که آفریده اوست، به ملک از آن جا که تصرّف او راست در (۱). آو، بم، آج، لب:

برنجانید. (۲). قم: سر. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل بیشتر از. (۴). قم: برفته است. (۵). همه نسخه بدلها الله. صفحه: ۲۴۸ آن «۱». آنگه گفت: وای بر کافران از عذاب سخت که برایشان خواهد بود در دوزخ. آنگه وصف کرد کافران را به آن که اختیار می کنند دنیا را و منافع آن را بر آخرت. و محلّ «الَّذِينَ» «۲» جز «۳» است برای آن که صفت «کافرین» است. و استحباب، طلب محبت چیز باشد به تعرّض آن، و محبت ارادت منافع محبوب باشد. و استحباب اینکه جا به معنی اختیار است به قرینه «علی» «۴»، یقال: استحَب كَذَا عَلَى كَذَا، اذا اختاره عليه، و منه قوله: وَ أَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى «۵» وَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ، بیان کردیم که: «صدّ»، هم لازم است و هم متعدی، از راه خدای می برگردند و دیگران را بر می گردانند، یعنی مسلمانی. و سبیل و طریق یکی باشد، و هم مذکر است و هم مؤنث. وَ يَبْغُونَهَا عِوَجًا، و طلب کنند آن را کژی، یعنی خواهند تا کژ کنند آن را و در دین و کار و کلام «عوج» گویند به کسر «۱۰» و در چوب و دیوار و آنچه اجسام باشد به فتح «عین» عوج گویند.

فصلت (۴۱) آیه ۱۷. (۶). آو، بم، فردا د قیامت / در قیامت. (۷). آج، لب: گذارده. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: باز جستندی. (۹). قم: حریصی. (۱۰). آو، بم، آب، از عین. صفحه: ۲۴۹ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ، ایشان در گمراهی اند دور از ره راست. و «ضلال»، ذهاب باشد از ره صواب، و اصل او هلاک باشد- و کلام در او به استقصاء برفته است. وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِبَلْسَانٍ، «ما» نفی است و «من» مؤکد اوست، حق تعالی گفت: ما نفرستادیم هیچ پیغامبر را الا به زبان قومش، یعنی به لغت ایشان، تا چون با ایشان خطاب کند، خطاب او بدانند. و «لام» در او لام غرض است، گفت: پیغامبران را برای بیان فرستادیم «۱». آنگه گفت: فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ، و خدای اضلال کند، و وجوه آن بگفتیم از: خذلان و تخلیت و حکم و تسمیت «۲» و حرمان ثواب و منع از طریق بهشت، و اهلاک. وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ، و هدایت دهد آن را که خواهد، و معنی لطف باشد و توفیق و بیان [۵۹-پ]

و حکم و تسمیت و راه بهشت و ثواب نمودن. و «فا» برای استیناف آورد، نه برای عطف، و مثله: لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَ نُقَرِّ فِي الْأَرْحَامِ «۳» وَ هِيَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، و او عزیز و حکیم است. مجاهد گفت: مورد آیت، مورد منت است بر رسول- علیه السّلام- که خدای تعالی گفت: هر پیغامبری را که فرستادم به قومی فرستادم که بر لغتی و زبانی بودند، مگر تو را که به کافئه الناس فرستادم از عرب و عجم و ترک و روم و هند و سایر بلاد، علی اختلاف السننهم و الوانهم. وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا، و بفرستادیم ما موسی را به آیات ما و دلالات و معجزات، و قوله: أَنْ أُخْرِجَ، در کلام مخدوفی هست، و التقدير: و قلنا له ان اخرج قومك، و گفتیم او را: بیرون آر قومت

را از ظلمات کفر به نور ایمان به دعوت به طریق ترغیب و ترهیب. وَ ذَكَرَهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ، و یاد ده ایشان را ایتا [م] «۴» خدای. «با» زیادت است. و در معنی او دو قول گفتند، حسن و قتاده و مجاهد و سعید جبر گفتند: ای

----- (۱). همه نسخه بدلهای، بجز آج: فرستادیم. (۲). قم و اقدار و تمکین، دیگر نسخه بدلهای، بجز لب: و حکمت و تسمیت. (۳). سوره حج (۲۲) آیه ۵. (۴). به قیاس با نسخه بدلهای افزوده شد و نیز فحوای عبارت. صفحه: ۲۵۰ بنعم الله، ایام کنایت کرد از نعم، و اینکه کنایت معروف است عرب و عجم را «۱»، یکی از ما گوید: آن روزگار ما، و دریغا روزگار ما؟ تأسف خورند بر ایام در نعمت گذشته، و قول الشاعر: قی الله ایامنا باللوی و قوله: قی الله ایامنا لنا و لیالیا و قوله: و «۲» ایامنا باللوی هل تعود و قول ابی تمام من هذا الباب: ء ایامنا ما کنت «۳» الما مواهبا و کنت باسعاف الحیب حبایا و قول دیگر آن است: و ذکرهم بنعم الله فی اعدائه، و یاد ده ایشان را که خدای با امت سلف چه کرد از کافران، و منه قول الشاعر: و ایامنا مشهوره فی عدونا لها غرر معلومه و حجول و قول عمرو بن کلثوم: و ایام لنا غر طوال عصینا الملک فیها ان ندینا «۴» و اگر حمل کنند بر هر دو، اولیتر باشد لاستغراقه المعینین، و اینکه شاملتر بود فایده را، چنان که گویند: خذ بالشده و اللین. آنگه گفت: در اینکه تذکیر و یاد دادن، یا در آن احوال که در آن ایام بود، آیاتی و علاماتی و دلالاتی و عجایبی هست، هر صبر کننده‌ای شکر کننده را، و فعال و فاعول، هر دو بنای مبالغت است. و اذ قال موسی لقومه، آنگه گفت: یاد کن ای محمد چون گفت موسی قومش را: اذکروا نعمه الله علیکم، یاد کنی نعمت خدای بر شما، چون برهانید شما را از فرعون و قوم او چون بر شما می نهادند، یقال: سامه الخسف اذا کلفه احتمال الضیم و الظلم، و محل اینکه جمله نصب است علی الحال. سوء العذاب، ای شده الضیم ----- (۱). همه نسخه

بدلهای، بجز قم چنان که. (۲). از، دا افزوده شد. (۳). آو، آز، آب، آج: هل کنت. (۴). آز، آب: تدینا. صفحه: ۲۵۱ ظلم سخت. آنگه تفسیر داد آن را بقوله: وَ یَذْبُحُونَ أَبْنَاءَهُمْ، و اگر آن را مستقل «۱» کنند به فایده اولیتر باشد برای «واو» عطف، چه میان بدل و مبدل «واو» عطف نباشد، و قبطیان، اسرائیلیان را استخدام کرده بودند و خدم خود گرفته، هر کاری سخت ایشان را فرمودندی «۲»، چون: سنگ کشیدن و کار گل کردن و ستور داری و بار گران بر گرفتن و مانند اینکه. آنگه گفت «۳»: و نیز پسران ایشان را می کشتند به تهمت وجود موسی - چنان که قصه آن برفته است «۴» - و دختران را رها می کردند. و الاستحیاء، استبقاء الحی حیا، و زنان را نمی کشتند که از اینکه تهمت بری بودند، و نیز تا نسل بنی اسرائیل به یک بار منقطع «۵» نشود. وَ فِی ذَلِکُمْ بَلَاءٌ، و در اینکه که گفته شد، امتحانی و ابتلایی عظیم بود از خدای تعالی. و «بلاء»، مستعمل بود در نعمت و محنت برای آن که مراد از او ابتلاست، و ابتلا به هر دو باشد، و اینکه جا «۶» هر دو محتمل است، یعنی به نجات از آن بلا از خدای نعمتی عظیم بود بر ایشان، یا صبر کردن بر آن، امتحانی بود از خدای تعالی. وَ اِذِ تَأَذَّنَ رَبُّکُمْ، و یاد کن ای محمد؟ اینکه آیت عطف است [۶۰-ر]

بر آیت اول به «واو»، و نیز یاد کن چون اعلام کرد خدای تعالی شما را. و تفعل، به معنی افعال آمده است، نحو قولهم: توعدته و اوعدته، پس تأذن به معنی آذن «۷» است، و الايدان، الاعلام، و اصله: ايقاع الشئ فی الاذن، و اینکه نیز نعمتی است از خدای تعالی که اعلام کرد شما را که اگر شکر من کنی، نعمت بر شما زیادت کنم. و گفته اند: الشکر، قید النعمه و صید لها، قید است و صید است نعمت حاصل را، قید است و بند است. رها نکنند «۸» تا برود، و نا آمده را صید است بگیرد و به دام آرد، و از اینکه جاست حدیث امیر المؤمنین - علیه السلام - که گفت: اذا وصلت الیکم اطراف النعم فلا تنفروا اقصاها بقلبه الشکر لها، گفت: چون اوایل نعمت به شما رسد، اواخر آن را بمرمانی به اندکی شکر کردن. و بیان کردیم که: شکر، اعتراف

----- (۱). بم، آب، آز: مستقبل. (۲). قم: و ایشان را کارهای سخت فرمودندی. (۳). آز، آب: که همه گفت. [.....]

(۴). آو، بم، آب، آز، آج، لب: برفت. (۵). همه نسخه بدلهای، بجز مل: بریده. (۶). آب، آز: آن جا. (۷). قم، آو، بم: آذن. (۸). آو، بم، آب، آز، آج، لب آن را. صفحه: ۲۵۲ بود به نعمت منعم با ضربی تعظیم او، و وجوب او از بدیهه عقل دانند بضرورت. و وجه وجوب او آن است که شکر نعمت است، خدای تعالی وعده داد به شکر کردن زیادت نعمت، و تهدید کرد به کفران نعمت انقطاع

او، گفت: و اگر کفران کنی، عذاب من سخت است، یعنی عذاب کنم» (۱). آن را که کفران نعمت می‌کند، چه بر ترک واجب مستحق عقوبت باشد. وَقَالَ مُوسَىٰ إِنَّ تَكْفُرًا، آنکه حکایت کرد از آن که موسی - علیه السلام - با آن کافر نعمتان گفت: إِنَّ تَكْفُرًا، اگر کفران کنی نعمت خدای را شما، و هر که در زمین هست به یک بار، خدای (۲) هیچ نقصان نبود (۳) که خدای بی نیاز است از شکر شما. ابو ادریس الخولانی گفت از ابو ذر الغفاری از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ - که گفت: خدای تعالی وحی کرد به بعضی انبیاء در بعضی کتب خود: (۴) «عبادی لو انَّ اُولَکُم و آخِرکم و انسکم و جنکم اجتمعوا علی اتقی قلب رجل لم یزد ذلک فی ملک شیئا، عبادی لو انَّ اُولَکُم و آخِرکم و انسکم و جنکم اجتمعوا علی افجر قلب رجل منکم لم ینقص ذلک من ملک شیئا، عبادی لو انَّ اُولَکُم و آخِرکم و انسکم و جنکم اجتمعوا فی صعید واحد فسألونی حوائجهم». فاعطیت کلاً منهم ما سأل» لم ینقص ذلک من ملک شیئا الا بمقدار ما یغمس احدکم الابرة فی الیم فلینظر بم یرجع، گفت: بندگان من؟ اگر اولتان و آخرتان و انستان و جنتان (۶) مجتمع شوند بر پرهیزگارت تر دل مردی، در ملک من هیچ نیفزاید. بندگان من؟ اگر اولتان و آخرتان و انستان و جنتان (۷) مجتمع شوند بر فاجرت تر دل مردی، از ملک من هیچ نکاهد. بندگان من؟ اگر اولتان و آخرتان و انستان و جنتان (۸) در یک صعید، و جمله از من حاجتهای خود بخواهند و من همه را حاجت روا کنم، از ملک من هیچ نکاهد (۹) الا به --- (۱). آب، آرز: کنیم. (۲). همه نسخه بدلها را. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: نکند. (۴). قم: حوائجکم. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: سالوا. (۶). آو، بم، آج، لب: پری و آدمیان، آب: آج، آرز: آدمی و پری. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم: آدمی و پری تان جمع شوند. (۸). آو، بم: آدمی و پری تان جمع شوند. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم: بنکاهد. [.....]

صفحه ۲۵۳: مقدار آن که یکی از شما سوزنی در دریایی زند، بنگر تا چه آب برگیرد به سوزن از دریا. و قوله: حَمِيدٌ، محتمل است که به معنی مفعول باشد و به معنی فاعل، و به معنی مفعول، چنان است که بیان کردیم که مستحق حمد و شکر باشد و ستوده و پسندیده، و به معنی فاعل چنان باشد که حمد کند آنان را که شکر نعمت او کنند، و غنی است از شکر شاکران تا اگر نکنند او را نقصانی نباشد، و اول لا یقدر است اینکه جا برای آن که معنی آن بود که: اگر خلائق همه کافر شوند و شکر او نکنند، او بی نیاز است از شکر ایشان و در ذات خود حمید است، اگر حمد او کنند و اگر نه. او مستحق حمد است، و به کفران کافران او از آن بشود که مستحق حمد و شکر باشد. قوله: أَلَمْ یَأْتِکُمْ، آنکه حق تعالی بر سبیل تنبیه گفت: أَلَمْ یَأْتِکُمْ، به شما نیامد و به شما نرسید خبر آنان که پیش شما بودند از امم سالفه و قوم گذشته (۱)! آنکه بدل کرد بر سبیل بیان ایشان را گفت: قوم نوح بودند و قبیله عاد بودند - که قوم هود پیغامبر بودند - و قبیله ثمود - که قوم صالح بودند، و آنان که پس از ایشان (۲) بودند که عدد ایشان و تفصیل احوال ایشان کس [۶۰- پ]

نداند مگر خدای - جل جلاله. جاءَ تَهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَیِّنَاتِ، پیغامبران ایشان به ایشان آمدند با (۳) حجج و بینات و آیات و علامات و ادله و معجزات، ایشان رد کردند دستهایشان با دهنهایشان. در او چند قول گفتند، عبد الله مسعود گفت و ابن زید: معنی آن است که، انگشت به خشم بر ایشان بکشند (۴)، چنان که گفت: وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَیْکُمْ الْأَنَامِلَ مِنَ الْعِیْظِ (۵) وَقَالُوا إِنَّا کَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ، و گفتند: اینکه کافران پیغامبران را که: ما کافریم به آنچه شما را به آن فرستاده‌اند، و ما در شکیم از آنچه شما ما را با آن دعوت می‌کنی، شکمی مریب، یعنی موجب ریب و تهمت. قَالَتْ (۱) «أَفِی اللَّهِ شَکٌّ» در خدای شکمی هست که آفریدگار آسمانها و زمینهاست! برای آن گفتند که ایشان مقرّ بودند که: آسمان و زمین خدای آفرید نه بتان جماد، فی قوله: وَلَئِن سَأَلْتَهُم مِّن خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ لَیَقُولُنَّ اللَّهُ (۲) مِّن دُنُوبِکُمْ، اولیتر آن است که «من» صله باشد، و سیویه گفت: شاید در (۳) موجب «من» زیادت کردن. و ابو علی گفت: تبعیض است، و گروهی گفتند: «من» بدل است، یعنی با مغفرت بدل کند از گناه شما [۶۱- ر]. و آن که گفت: «من» تبعیض است، گفت: تا بعضی گناهانتان بیامرزد، و شاید که «من»، تبیین باشد و شما را تأخیر کند تا به وقتی مسمی و

نام برده، یعنی آجال وفات «۴» ایشان و وقت مرگشا «۵» تا تعجیل نباید کردن عذاب برایشان به کفرشان پیش حلول اجل مرگشان «۶»، ایشان جواب دادند پیغامبران را و گفتند: شما هم چون «۷» ما آدمیانی، فریشتگان نه‌ای «۸»، و غرض شما در اینکه آن است تا ما را از دین و طریقت پدران ما برگردانی و از معبودانی که ایشان می‌پرستیدند «۹». بر اینکه دعوی که می‌کنی حجتی روشن بیاری. رسولان ایشان را جواب دادند و گفتند: همچنین است، ما آدمیانیم همچون شما ----- (۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، قرآن مجید لهم. [.....]

(۲). سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۵ و زمر (۳۹) آیه ۳۸. (۳). قم: که. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: اوقات آجال. (۵). مرگشا مرگشان، همه نسخه بدلها: مرگشان. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: آجالشان. (۷). قم، آو، بم، آب، آز: همچون، آج، لب: همچو. (۸). آو، بم، آج، لب: فرشتگان نه، آب، آز: نه‌اید. (۹). آو، بم، می‌پرستیدند. صفحه: ۲۵۶ و لکن ما را بر شما مزیتی هست از فضل و منت خدای که خدای منت نهد بر آن که خواهد از بندگانش، و آن نعمت اختیار و اجتناب ماست به تحمیل رسالت و تخصیص ما به نعمت نبوت. و آنچه گفتم حجتی بیاری، ما را نباشد که از خویشتن حجت آریم مگر به فرمان خدای، چه آنچه شما اقتراح می‌کنی از معجزات جز مقدر خدای نیست. آنگاه گفتند: مؤمنان بر خدای توکل کنند و بر جز او توکل نکنند برای اینکه معنی ذکر خدای بر توکل تقدیم کرد، کقوله: **إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ** «۱» و ما لنا، ما را نباشد که توکل نکنیم بر خدای، و خدای تعالی ما را هدایت داد از الطاف و توفیق و تمکین و از إزاحت علت و نصب ادلت که ما به اینکه آلات و اسباب طریق حق و ره راست یافتیم به نظر در ادله. قوله: **وَقَدْ هَدَانَا** «واو» حال است، یعنی تا حال اینکه باشد، ما را نرسد که توکل بر جز خدای کنیم و ما تن بر آن نهادیم که بر رنج و بلا و مشقت شما صبر کنیم، و جمله متوکلان که خواهند که متوکل ایشان معتمد بود و بر جای، بر خدای توکل کنند. قوله تعالی:

[سوره ابراهیم (۱۴): آیات ۱۳ تا ۳۴]

[اشاره]

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ (۱۳) وَلَنَسْكَنَنَّكُمْ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ (۱۴) وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ (۱۵) مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ (۱۶) يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ (۱۷) مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالَةُ الْبَعِيدُ (۱۸) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ (۱۹) وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ (۲۰) وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرَعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ (۲۱) وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلْمُزُونِي وَلَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِي إِنْ كَفَرْتُمْ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۲۲) وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ (۲۳) أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ (۲۴) تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۲۵) وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ (۲۶) يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ (۲۷) أَلَمْ تَرَ إِلَى

الَّذِينَ يَدُلُّوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ كُفْرًا وَّ اَحْلَوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ (۲۸) جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَّ بئْسَ الْقَرَارُ (۲۹) وَّ جَعَلُوْا لِلّٰهِ اُنْدَادًا لِّيُضِلَّوْا عَنْ سَبِيْلِهِ قُلْ تَمَتَّعُوْا فَاِنَّ مَصِيْرَكُمْ اِلَى النَّارِ (۳۰) قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يَقِيْمُوا الصَّلَاةَ وَّ يُنْفِقُوْا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَّ عَلَانِيَةً مِنْ قَبْلِ اَنْ يَّاتِيَ يَوْمٌ لَا يَبِيْعُ فِيْهِ وَّلَا خِلَالَ (۳۱) اللّٰهُ الَّذِيْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَّ الْاَرْضِ وَّ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ وَّ سَيَخَّرْ لَكُمْ الْفُلُوكَ لِيَتَّجِرَ فِي الْبَحْرِ بِاَمْرِهِ وَّ سَيَخَّرْ لَكُمْ الْاَنْهَارَ (۳۲) وَّ سَيَخَّرْ لَكُمْ الشَّمْسَ وَّ الْقَمَرَ دَائِبِيْنَ وَّ سَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَّ النَّهَارَ (۳۳) وَّ اَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوْهُ وَّ اِنْ تَعَدُّوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا اِنَّ الْاِنْسَانَ لظَلُوْمٌ كَفَّارٌ (۳۴)

[ترجمه]

گفتند: آنان که کافر شدند پیغامبران را «۲» بیرون کنیم شما را از زمین ما، یا باز آیی در دین ما، وحی کرد به ایشان خدایشان که ما هلاک کردیم «۳» ظالمان را. و بنشانیم شما را در زمین از پس ایشان، آن آن راست که بترسد از مقام من و بترسد او وعید من. طلب فتح کردند و نومید «۴» شد هر متکبری ستیزه گری. از پس او دوزخ است، و آب دهند او -----
----- (۱). سوره فاتحه (۱) آیه ۵. (۲). قم تا. (۳). آو، بم، آج، لب: هلاک بر آریم. (۴). بم، آج، لب: نومید شدند. صفحه
: ۲۵۷ را از آبی ز [ر]

دابه «۱». فرو برد آنرا و نزدیک نبود که آسان فرو شود آید به او مرگ از هر جایی و او نباشد مرده و از پس او عذابی بود درشت. مثل آنان که کافر شدند به خدایشان کارهایشان چون خاکستر «۲» بود که سخت شود به او باد در روز باد سخت «۳»، توانایی ندارند از آنچه کرده باشند بر چیزی آن است گمراهی دور. نبینی که خدای بیافرید آسمانها و زمین را به حق و درستی! اگر خواهد ببرد شما را و بیارد خلقی دگر را «۴». و نیست آن بر خدای دشخوار «۵». برون آیند برای خدای جمله، گویند ضعیفان آنان را که تکبر کردند «۶»: ما بودیم شما را پسرو، هستی شما بگزیراننده «۷» از ما از عذاب خدای! چیزی گویند اگر راه نمودی ما را خدای، راه نمودمانی شما را راست است بر ما اگر زاری کنیم یا شکیبایی کنیم، نیست ما را جای گریزی. -----
----- (۱). قم، آو، بم، آج، لب: زرداب. (۲). قم، آو، بم، آج، لب: خاکستری. [.....]

(۳). قم: روزی که باد سخت جهد. (۴). قم: خلقی نو، آو، بم: خلقی دگر نو. (۵). آج، لب: دشوار. (۶). قم: گردن کشی کردند. (۷). قم: کفایت کنندگان، آو، بم، آج، لب: بگریزنده. صفحه: ۲۵۸ گوید ابلیس چون گزارده شود «۱» کار خدای وعده داد شما را وعده‌ای درست، و من وعده دادم شما را و خلاف کردم و نبود مرا بر شما دستی و قوتی «۲» جز آن که بخواندم شما را اجابت کردی مرا، و ملامت مکنی مرا و ملامت کنی خود را، من نیستم فریادرس شما «۳»، و شما نیستی فریادرس من، من کافر شدم به آنچه انباز کردی مرا از پیش، اینکه بیدادگران را بود عذابی دردناک. و ببرند «۴» آنان را که ایمان آرند و کار نکو کنند «۵» در بهشتهایی که می‌رود از زیر آن «۶» جویها، همیشه باشند در آن جا به فرمان خدایشان، تحیت ایشان در آن جا سلام بود. نبینی چگونه زد خدای مثل، سخنی پاکیزه چون درختی پاکیزه اصل آن درست بود و شاخ آن در آسمان! بدهد میوه‌اش «۷» هر سال به فرمان خدای، بزد خدای مثلها برای مردمان تا مگر ایشان اندیشه کنند. و مثل سخنی پلید چون درختی پلید باشد که بکنند از بالای زمین، نبود آن را «۸» قراری. بدارد خدای آنان را که ایمان آرند به سخن درست در زندگانی دنیا و در آخرت و گمراه کند خدای بیدادگران را، و بکند خدای آنچه خواهد. -----
----- (۱). آج، لب: گذارده بود. (۲). قم:

از حجتی. (۳). آو، بم، آج، لب را. (۴). آو، بم: در آرند. (۵). قم: کردند نیکیها. (۶). آو، بم: در زیر آن، آج، لب: از فرود آن. (۷). قم، آو: میویش، آج، لب: بار دهد میوه‌اش. (۸). قم، آو، آج، لب از. صفحه: ۲۵۹ نبینی آنان را که بدل کردند «۱» نعمت خدای را به کفران، فرود آورند قوم خود را به سرای هلاک. «۲» دوزخ ملازم شوند آن را، و بد جای «۳» است آن. کردند خدای را همسران «۴» تا گمراه شوند از راه او، بگو که برخوردار شوی که بازگشت شما با دوزخ است. بگو بندگان مرا آنان که ایمان

آوردند تا نماز به پای دارند و نفقه کنند از آنچه روزی کنیم ما ایشان را پنهان و آشکارا از پیش آن که آید روزی که فروخت نبود در او و نه دوستی. خدای آن است «۵» که بیافرید آسمانها و زمین را و بفرستاد از آسمان آبی، بیرون آورد به او از میوه‌ها روزی برای شما و فرمانبردار کرد برای شما کشتی تا بروی «۶» در دریا به فرمان او، مسخر بکرد شما را جویها. و مسخر بکرد «۷» شما را آفتاب و ماه دو ایستاده، و مسخر بکرد «۸» شما را شب و روز. بداد شما را از هر چه خواستی از او و اگر بشماری نعمت خدای، بنشماری آن را که آدمی بیداد کار «۹» کافر نعمت است. ----- (۱). اساس: بدل کردیم، با توجه به اصل عربی و ضبط نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۲). آو، بم، آج، لب در. (۳). قم قرار. (۴). قم، آو، بم، آج، لب: همتایان. (۵). آو، بم: خدای راست، آج، لب: خداست آن. (۶). قم، آو، بم، آج، لب: برود. (۷-۸). قم: رام کرد. (۹). قم، آج، لب: بیداد گر. صفحه: ۲۶۰ قوله تعالی [۶۲- ر]: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ «۱» أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا، یا با دین ما آیی. اینکه «او» به معنی «الی ان» او «الما ان» است، نظیر قول القائل: لالزمتک او تعطینی حقی، المعنی الی ان تعطینی، او الما ان تعطینی حقی، و اینکه جا «الما» لا- یقتر است. و اگر گویند که بر قاعده خود است، بمعنی التخییر «۳» روا باشد، و معنی آن بود که شما مخیری، خواهی با دین ما آیی و در شهر «۴» مقام کنی، و خواهی بر دین خود می‌باشی و از زمین ما بروی. چون ایشان از اینکه دلتنگ شدند، خدای تعالی وحی کرد «۵» که من اینکه کافران را هلاک بر آرم و شما را در زمین بنشانم به جای ایشان از پس مرگ ایشان تا آنچه ایشان را تمنا بود در حق پیغامبران، پیغامبران در حق ایشان بدیدند. من بعدهم، ای من بعد موتهم. ذلک لمن خاف مقامی، اینکه آن راست که از مقام من بترسد، یعنی من قیامه بین یدی «۶»، از ایستادن او پیش من، و مثله قوله: وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ «۷» لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانَ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ «۸» وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ «۹» لِمَنْ خَافَ مَقَامِي، ای قیامی علیه و حفظی اسبابه و اعماله، اینکه آن راست که بترسد از قیام من بر او و حفظ من «۱۱» احوال و اعمال او، بیانیه قوله: أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ «۱۲» ...، ای حافظ علیها اعمالها. ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل الآیة. (۲). قم، آو، آب، آز: برون. (۳). آو، بم، آب، آز، آج: التخییر. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل ما. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل ایشان. (۶). قم الساعه. (۷). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۰. [...]

(۸). سوره فصلت (۴۱) آیه ۹. (۹). سوره واقعه (۵۶) آیه ۸۲. (۱۰). همه نسخه بدلها که ذلک. (۱۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب به، مل بر. (۱۲). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۳. صفحه: ۲۶۱ اخفش گفت: ذلک لمن خاف مقامی، ای عذابی. و مراد به «مقام» دوزخ باشد، ای مقامی «۱» المخلوق المعد للعداب. و خاف و عید، و از وعید من بترسد. قوله: وَاسْتَفْتَحُوا، ای استصروا و طلبوا الفتح و النصر، و مثله قوله: وَكَانُوا مِنْ قَبْلِ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا «۲» رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا «۳» ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ «۴» وَ إِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ «۵» ... رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ «۷» أَنِّي مَغْلُوبٌ فَأَنْتَصِرُ «۸» وَ خَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ، و خائب و نومید شد هر جباری معاند حق که با حق بستهد و از حق برگردد، اینکه قول مجاهد است. قتاده گفت: عنید آن بود که استنکاف کند از گفتن: لا اله الا الله. مقاتل گفت: متکبر باشد. ابن زید گفت: مخالف حق باشد، و «عنید» و «عنود» و «معاند»، هر سه یکی باشد، و اصله من العند و هو الجانب، قال الشاعر: اذا نزلت فاجعلانی وسطا ائی کبیر لا اطیق العندا قوله: مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ، لفظ «وراء»، مستعمل است هم در پیش و هم در پس، و اینکه جا نیز محتمل است هر دو را. و خلف، لا یقتر است، یعنی [۶۲- پ]

دوزخ از ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم، لب: مقام. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۸۹. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۸۹. (۴). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۲۹. (۵). سوره انفال (۸) آیه ۳۲. (۶). همه نسخه بدلها: استعانت. (۷). سوره اعراف (۷) آیه ۸۹. (۸). سوره قمر (۵۴) آیه ۱۰. صفحه: ۲۶۲ پیش ایشان است و بر ره ایشان است، و ایشان را گذر بر آن جا «۱» ست، و اینکه چنان است که گویند: الموت وراک «۲»، مرگ در پیش تو است. و بر امام تفسیر دادند اینکه آیت را که: وَكَانَ

وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ (۳) وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ (۵) وَ يُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ، و (۱). قم: برنجا/ بر آن جا، دیگر نسخه بدلها، بر اینکه جا. [.....]

(۲). آب، آرزو: ورائك. (۳-۵). سوره كهف (۱۸) آیه ۷۹. (۴). قم: قال. (۶). همه نسخه بدلها: ابو عبيده. (۷). قم: او. (۸). آب، آرزو: وراءك. صفحه: ۲۶۳ ایشان را آب دهند از آبی که زردآبه باشد از خون و ریم که از زیر کافران بیاید. قتاده گفت: آنچه از قروح و ریشهای ایشان پالوده شود. محمد بن کعب و ربیع انس گفتند که: غسله اهل دوزخ باشد، و آن خون و ریمی باشد که از فروج زانیان بیاید (۱). در خیر می آید که: ولید عبد الملک روزی در بعضی حجره‌های زنان رفت مست، جامعی قرآن نهاده بود، بر گرفت و باز کرد بر سیل تفأل تا چه بر آید، بر آمد: وَ اسْتَفْتَحُوا وَ خَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ، از آن به خشم آمد و جامع بنهاد و کمان بخواست و تیر و چندان تیر بر آن جا زد تا (۲) پاره پاره کرد، و اینکه بیتها می خواند: أ توعده عد كل جبار عنيد فها انا ذاك جبار عنيد اذا ما جئت ربك يوم حشر فقل يا رب مرقى الوليد و بعضی اهل سیر گفتند که اینکه ولید یزید عبد الملک مروان بود. و از جمله زنداقه بود، و از جمله اشعار او در زنداقه اینکه بیتهاست: أ توعدهني الحساب و لست ادرى أحقاً (۳) ما تقول من الحساب فقل لله يمعنى طعامي و قل لله يمعنى شرابي قوله: يَتَجَرَّعُهُ، فرو برد آن را، یعنی اینکه کافران جرعه و شربه را، من الجرع، و هو شرب الماء جرعة جرعة. وَ لَا يَكَادُ يُسَيِّغُهُ، و نزدیک نباشد که فرو برد آن را. بعضی گفتند: یکاد، زیادت است، یعنی و لا یسیغه، و اینکه قول نیک نیست برای آن که یکاد را فایده‌ای جلیل هست، و آن آن است که: نه گوارانده بود و نه نزدیک آن بود که (۴) بگوارد، و مانند اینکه در کلام عرب و قرآن بسیار است، قال الله تعالى: وَ لَا يَكَادُ يُبِينُ (۵) لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا... (۷) وَ سَقُوا مَاءً حَمِيمًا فَفَطَعَ أَمْعَاءَهُمْ (۲)، و قال: يَشْوِي الْوُجُوهُ بِشِبْسِ الشَّرَابِ (۳) [۶۳-ر]. وَ يَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ، عبد الله عباس گفت: من كل جهة، از هر جهتی و جانبی. حق تعالی گفت: مرگ به او آید از هر جانبی و از هر جایی از جهات ست، از پیش و پس و چپ و راست و زیر و بالا. ابن جریج گفت و ابراهیم التیمی که: از هر جایی از اندامش تا از زیر (۴) هر موی مرگی بر آید او را، و اینکه بر طریق مبالغت است. ضحاک گفت: حتی من ابهام رجله (۵)، تا انگشت پایش، و اینکه را که موت خواند گفتند: مراد شداید و بلا یاست. وَ مَا هُوَ بِمَيِّتٍ، با اینکه همه مرده نباشد و بنمیرد تا باز رهد، و جمع کردن میان اینکه و آن، اعنی نفی و اثبات از دو وجه بود: یکی از اینکه وجه که گفتیم که مراد به موت، نه مرگ است، بل مراد احوال و شداید است، آن را مرگ خواند بر توسع تا مناقضه نباشد به نفی و اثبات، و اما اگر موت بر حقیقت حمل کنند، خدای تعالی هر گه (۶) که او بمیرد او را زنده می کند، چنان که گفت: كُلَّمَا نَفَخَتْ جُودُهُمْ بَدَلْنَا لَهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا (۷) وَ مِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ، و در پیش او عذابی ستر (۸) باشد. و گفتند: از پس او عذابی باشد عظیم. و گفتند: از پس اینکه عذاب او را عذابی بود غلیظ. مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ - الاية، حق تعالی در اینکه آیت مثل زد اعمال کافران را و تشبیه کرد آن را به خاکستری که بادی سخت بر او مسلط شود تا هیچ بر جای نماند. و در رفع «اعمالهم» دو قول گفتند: یکی آن که بدل «مثل» است - بدل اشتمال - و التقدير: مثل اعمال الذين كفروا، و از حق بدل اینکه (۹) باشد که آن را اصل

..... (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: شرتی. (۲). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۵. (۳). سوره كهف (۱۸) آیه ۲۹. (۴). همه نسخه بدلها: بن. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: رجليه. (۶). مل که خواهد. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۵۶. (۸). آل: سطر. (۹). آب، آرزو بدل اشتمال. صفحه: ۲۶۵ کنند و مقصود، چنان که سلب زید ثوبه، ای سلب ثوب زید. و جاءني القوم اشرافهم، ای جاءني اشراف القوم، و قوله: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ (۱) اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ، باد به او سخت شود، در روزی که باد سخت آید کس نتواند که از آن چیزی باز دارد، و غرض (۲) تشبیه آن است که: آن عمل که ایشان می کنند، همچنان باطل و بی حکم باشد و آن را اثبات (۳) و ثوابی نبود که چنان که خاکستر خرد را در روز باد سخت. و قوله: يَوْمٍ عاصِفٍ، در او دو قول گفتند: یکی آن که یوم عاصف ریحه، روزی که بادش سخت باشد، و یکی آن که: یوم ذی ریح عاصف، کقولهم: لیل نائم و یوم ماطر، ای ذات نوم و ذو مطر، و ظاهر آیت صورت احباط دارد و عند تأمیل دلیل است بر بطلان احباط، و آن که هر کجا در قرآن احباط

است، مراد نفی وقوع «۴» و قبول است از اصل و بن، برای آن که باتفاق اعمال کافران را هیچ وقوعی نباشد تا «۵» چیزی باید «۶» که آن را احباط کند، با اینکه همه حق تعالی بر توسع آن را تشبیه کرد به رماد حاصل که باد آن را متفرق کند به ظاهر حصول اعمال نه به وقوع حکم و استحقاق ثواب بر او، و کذلک قوله: وَ قَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا «۷» ذَلِكُمْ هُوَ الضَّلَالَةُ البُعِيدُ، اختیار کفر و اصرار بر او ضلالی و گمراهی باشد دور «۸». أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ گفت: نبینی که خدای تعالی آسمان و زمین بیافرید بحق و حکمت، نه به عبث و «۹» بازی! ----- (۱).

سوره بقره (۲) آیه ۲۱۷. (۲). قم به. (۳). قم، لب: اثبات. (۴). آب، آز: ندارد. (۵). آب، آز: یا. [...]

(۶). آب، آز: باشد، آو، بم، آج: ماند. (۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۳. (۸). اساس: درو، که تحریف به نظر رسید، با توجه به معنی و نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). آب، آز به. صفحه: ۲۶۶ حمزه و کسائی: خالق السموات و الارض خواندند بر اسم فاعل، و باقی قراء خواندند: خلق، بر فعل ماضی. إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ [۶۳-پ]، اگر خدای خواهد شما را ببرد و خلقی و جماعتی دگر را بیارد نو. و مَا ذَلِكُمْ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ، و اینکه بر خدای تعالی دشخوار «۱» نیست. وَ بَرُّوْا لِلَّهِ جَمِيعًا، حق تعالی گفت: بیرون آیند از گورها روز قیامت برای خدای، یعنی برای عرض بر خدای. آنکه وصف آن مناظره و مجادله کرد که میان ایشان رود، گفت: فَقَالَ الضُّعْفَاءُ، ضعيفان و مستضعفان گویند متکبران و جباران را: ما در دنیا تبع شما بودیم و به شما اقتدا کردیم ما را از عذاب هیچ کفایت خواهی کردن و بعضی از عذاب ما بر خواهی داشتن! و تبع جمع تابع باشد کحارس و حرس و غایب و غیب و راصد و رصد و باقر و بقر. زجاج گفت: روا باشد که مصدر بود به جای وصف نهاده. متبوعان و مستکبران «۲» گویند: لَوْ هَدَانَا اللَّهُ، اگر خدای ما را هدایت دادی و راه نمودی به خلاصی، ما نیز شما را راه نمودمانی «۳» چون ما را برای خود ره خلاص پیدا نیست برای شما چه خواهیم کردن؟ سَوَاءٌ عَلَيْنَا، راست است بر ما و بنزدیک ما، اگر جزع و زاری کنیم و اگر صبر و شکیبایی کنیم. مَا لَنَا مِنْ مَّحِيصٍ، ما را محیصی و مهربی نیست، يقال: حاص فلان عن كذا يحيص حيصا و حيوصا و حيصانا، و منه قولهم: وقع فلان في حيص بيص، ای فی امر لا یدری یتقدم او یتأخر. مقاتل گفت: اینکه آنگاه گویند که در دوزخ با یکدیگر قرار دهند که بیایی تا جزع کنیم. پانصد سال جزع کنند هیچ سود ندارد، گویند: بیایی تا صبر کنیم، پانصد سال صبر کنند هم سود ندارد، عند آن گویند: سَوَاءٌ عَلَيْنَا أجزعنا أم صبرنا ما لنا من محيص. وَقَالَ الشَّيْطَانُ، لفظ ماضی است و مراد مستقبل، یعنی سيقول الشيطان، ابليس گوید: لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ، چون کار گزارده «۴» شود و میان مردمان حکم بکنند و اهل بهشت را به بهشت برند و اهل دوزخ را به دوزخ برند. مقاتل گفت: اینکه سخن در دوزخ گویند چون اهل دوزخ گرفتار شوند، منبری از آتش در دوزخ بنهند، -----

----- (۱). بم، آج، آب، لب، آل: دشوار. (۲). قم، آب، آز: متکبران. (۳). بم: نمودیمی، آج، لب: می نمودیم. (۴). آب، آز، آج، لب، مش: گذارده. صفحه: ۲۶۷ ابلیس بر آن منبر شود و کافران و اهل دوزخ در زیر منبر او بنشینند و او را ملامت کردن گیرند در آن اضلال و اغواء که او کرده باشد او گوید: إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ، خدای شما را وعده داد، وعده حق و نوید درست «۱»، و من نیز شما را وعده‌ای دادم و آن وعده خلاف کردم و مرا بر شما دستی و حجتی و سلطانی نبود بیش از آن که شما را دعوت «۲» کردم مرا اجابت کردی. فَلَا تُلْمُونِي، مرا ملامت مکنی، خود را ملامت کنی. و اینکه آیت من ادلّ الدلیل است علی فساد مذهب المجتبره، که اگر خدای تعالی کفر و معاصی در ایشان آفریده بودی، ابلیس نگفتی: وَ لَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ، گفتی: خدای را ملامت کنی که مرا و شما را گناهی نیست. مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ، من فریاد شما نرسم، و شما نیز فریاد من نرسی، چه هر یکی از ما به جرم خود گرفتار است، من به دعوت و شما به اجابت، يقال: استصرخنی فأصرخته، ای استغاثنی فأغثته، و اصله من الصیراخ و هو الصیاح، و الصیریح، المصرخ. إِنِّي كَفَرْتُ، من کافر امروزم به آن شرک که به من آوردی و مرا شریک خدای گفتی، شما در دنیا به من ایمان داشتی، من امروز به ایمان شما کافر. و حمزه خواند: بمصرخی، به کسر «یا» و اصل بمصرخینی بوده است، «نون» جمع برای اضافه بیفتاد، دو «یا» مجتمع شدند: یکی «یا» ی جمع و یکی «یا» ی اضافه. آنکه «یا» در «یا» ادغام کردند و «یا» ی دوم را تحریک

بایست کردن برای ادغام. آن که تحریک به کسر کرد، حمل کرد علی المجزوم، فانه اذا حرّك حرّك الی الکسر» (۳)، و آن که به فتح خواند، اختار اخف الحركات» (۴). آنچه حق تعالی از «۵» حکایت بگذشت «۶» [۶۴-ر]

از خود می‌گوید که ظالمان و کافران را عذابی مولم سخت باشد. عقبه بن عامر روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و علی آله- که او گفت در حدیث شفاعت که عیسی- علیه السلام- گوید: ذلکم ----- (۱). همه نسخه بدلها: وعده و نوید حق و درست. (۲). اساس: وعده، با توجه به معنی آیه و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: بالکسر. (۴). قم، مل، آل، مش: اختیار أخف الحركات کرد، آج، لب کرد. (۵). آب، آز، آج، لب، آل، مش اینکه. (۶). آو، بم: بگزشت. [.....]

صفحه ۲۶۸: النبی الأُمّی، اینکه آن پیغامبر مکی است که من بشارت دادم به او. خدای تعالی مرا گوید: برخیز و شفاعت کن، من برخیزم برای شفاعت، از مجلس من بویی بر آید که شنوندگان از آن خوشتر هیچ بوی نشنیده باشند و شفاعت کنم، خدای تعالی قبول شفاعت من کند و مرا نوری دهد از فرق تا قدم و کافران گویند ابلیس را که: مؤمنان را شفیع پدید آمد و برای ایشان شفاعت کرد و ایشان را بخواست و مشفع شد» (۱) ما را شفیع نیست جز تو، برخیز و برای ما شفاعت کن که ما به تو اقتدا کردیم. او برخیزد از مجلس «۲» تننی و گندی بر آید که کس چنان نشنیده باشد. آنچه ایشان را به طعمه دوزخ کنند، عند آن ابلیس گوید: إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ قَوْلُهُ: وَأَدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا، آنچه حق تعالی وصف کرد جای مؤمنان را، گفت: اِنَّمَا مُؤْمِنَانِ كَمَا عَمِلَ صَالِحٌ كُنْتُمْ إِيشَانِ رَا بَه بَهْسْتَهَائِي بَرَنْد كَه دَر زِيَر دَرخْتَانِ آن جوبها می‌رود و ایشان در آن جا مَخْلَدٌ «۳» مؤبَد باشند، بِإِذْنِ رَبِّهِمْ، به فرمان خدای «۴». و «با» تعلق دارد بقوله: وَأَدْخِلَ، یعنی ایشان را به بهشت به فرمان خدای برند، و روا بود که به خَالِدِينَ تعلق دارد. تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ، تحیت ایشان با یکدیگر سلام باشد که بر یکدیگر کنند. و تحیت فریشتگان ایشان را سلام بود، و تحیت خدای ایشان را سلام بود. آنچه حق تعالی ایمان و کفر را مثل زد به دو درخت، گفت: نمی‌بینی ای محمّد؟ یعنی نمی‌دانی که چگونه مثل زد خدای تعالی، گفت: کلمتی پاکیزه چون درختی پاکیزه «۵» است. مفسران گفتند: مرا به کلمت پاکیزه، گفتن لا اله الا الله است، بیانه: إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ «۶» أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ. آنچه انس گفت: روزی رسول را- علیه السلام- قناعی بسر بیاوردند، او «۶» اینکه آیت برخواند، غرض آن بود که درخت پاکیزه درخت خرماسست. و در کلام محذوفی هست، و التّقدير: كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ ثَمَرَتِهَا، برای آن که معلوم است که درخت خوش نباشد، میوه او خوش باشد، و اگر بر عموم حمل کنند و گویند: طيب «۷» منظرها «۸» و نضارتها و ظلّها «۹» و ثمرتها، بهتر باشد. و بعضی دگر گفتند که: مرا به «کلمت» دعوت رسول است خلق را با ایمان و عمل صالح، و برای آن «کلمت» خواند آن را که آن دعوت به کلمات و کلام راست شود. ابو ظبيان گفت از عبد الله عيّاس که: اینکه درختی است در بهشت، اصل آن ثابت و راسخ است در زمین، چه اگر اصلی ثابت ندارد در زمین بر جای بنماند و برگ و بر نیارد، چه درخت آب از عروق خورد و عروق او در زمین باشد، و فرعها فی السماء، و شاخ آن درخت گفت از بلندی و رفعت در آسمان است، اصلها ثابت و فرعها نابت، اصلها راسخ و فرعها شامخ، اصلها اصیل و فرعها طویل، اصلها منیع و فرعها رفیع، اصلها [غیر]

بال و فرعها متعال، اصلها راس و فرعها نام، شعر [۶۴-پ]: رسا اصله تحت الثرى و سماه الی النجم فرع لا ینال طویل همچنین اینکه کلمت، اعنی شهادت: ان لا اله الا الله در دل مؤمن ثابت و راسخ ----- (۱). مل:

نگزارد بودم. (۲). آو، بم، آب، آز، مل: برخاستم، آج، لب، آن: برخواستیم، مش: برخواستم. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: بیاورد. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: بنهاد. (۵). آج، لب، مش: ابو العالیه. (۶). آب، آز، مل: و. (۷). قم: طیبه. [.....]

(۸). مش: منظرتها. (۹). آو، بم، آب، آز، آج، آل: ظلّتها، مل: طلعتها. صفحه: ۲۷۰ است اصل او، و آن ایمان است «۱»: توحید و عدل و نبوت و امامت، تصدیق آن به دل است، و فرع او که گفت اوست «۲» بر زبان است چون از زبان بر آید تا به آسمان رسیدن

او را هیچ حجاب نباشد» (۳)، بیان: إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ (۴) تَوْتِي، ای تعطی. و اکل، میوه باشد، و در «حین»، خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: به یک روایت مراد به «حین» شش ماه است، و اینکه قول سعید جبیر و قتاده و حسن است، و روایت از باقر و صادق - علیهما السلام - و مذهب ما اینکه است. و اگر کسی نذر کند که حینی روزه دارد بنزدیک ما شش ماه روزه باید داشتن (۲) او را برای اینکه آیت و بما ثبت عن آل محمّد علیه و علیهم السّلام. و مجاهد و عکرمه و ابن زید گفتند: مراد یک سال است. عکرمه گفت: عمر عبد العزیز کس فرستاد به من و گفت: من نذر کرده‌ام که غلامی در خیانتی (۳) که کرده است یا دستش ببرم یا حینی باز دارم او را. گفت: دستش میر و لکن یک سال باز دارش که من از عبد الله عباس شنیدم که «حین» دو است: حینی است که شناسند و حینی که نشناسند. اما آن حین که نشناسند قوله: وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۴) وَ لَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ (۵) تَوْتِي أَكَلَهَا كُلِّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا، از میان یک سال تا سر (۶) سال باشد. ربیع انس گفت: هر بامداد و شبانگاه (۷) باشد برای آن که هر بامداد و شبانگاه اینکه کلمت با عملی که مؤمن کرده باشد به آسمان برند. سعید بن المسيّب گفت: مراد دو ماه است برای آن که خرما بر درخت بیشتر از دو ماه نباشد. و ضحاک گفت: هر ساعتی از ساعات شب و روز اگر تابستان باشد و اگر زمستان آن را «حین» خوانند و مراد آن است که مؤمن خالی نباشد در هیچ وقتی از اوقات از اعمال خیر. اهل اشارت گفتند: وجه حکمت (۸) در تشبیه اسلام و ایمان به درخت از ----- (۱). مل: درختی. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: داشت. [.....]

(۳). قم، مل: جنایتی. (۴). سوره‌های بقره (۲) آیه ۳۶ و اعراف (۷) آیه ۲۴ و انبیاء (۲۱) آیه ۱۱۱. (۵). سوره ص (۳۸) آیه ۸۸. (۶). قم: به سر، مل، مش: سه. (۷). قم: شبانگاهی. (۸). آو، بم، آب، آز، مش: حکم. صفحه: ۲۷۲ آن جاست [۶۵-ر] که درخت تمام نباشد الا به سه چیز: عرقی ثابت و اصلی قایم و فرعی عالی، همچونین (۱) ایمان و اسلام به سه چیز تمام شود: تصدیق بالقلب، و اقرار باللسان، و عمل بالارکان، بیانش حدیث رضا - علیه السّلام - از پدرش از پدرانش - علیهم السّلام - از امیر المؤمنین از رسول - علیه السّلام - که گفت: الإیمان معرفة بالقلب و اقرار باللسان و عمل بالارکان. حمید طویل روایت کرد از انس مالک که رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت: (۲) (۳) (۴) (۵) (۶) مثل هذا الدّین کمثل شجرة «نابتة» الايمان اصلها و الزکوة فرعها، و الصّیام عرقها، و التّأخّی «فی الله ثباتها» و حسن الخلق و رقها و الکف عن محارم الله ثمرها فکما لا یکمل الشجرة الا بثمره طيبة لا یکمل الايمان الا بالکف عن محارم الله، گفت: مثل اینکه دین چون درختی است رسته، ایمان به خدای اصل اوست و زکات شاخ اوست، و روزه بیخ اوست. و برادری کردن (۷) برای خدای ثبات اوست، و خوی نیکو برگ اوست، و باز ایستادن از محارم (۸) میوه اوست چنان که درخت تمام نشود الا به میوه همچونین (۹) ایمان تمام نشود الا به باز ایستادن از محارم. و حکمت در آن که آن را به درخت خرما تشبیه کرد آن است که از همه درختان درخت خرماست که با آدمی (۱۰) به ماند (۱۱) از آن جا که هر درخت را که سر ببرند بار (۱۲) دیگر شاخه‌ها از او و پیرامن او برآید جز درخت خرما را که چون سر او ببرند خشک شود و نیز برگ بر (۱۳) نیارد چون آدمی که بعد آن که سرش ببرند نیز زنده نماند، دگر آن که تا او را بر (۱۴) بر نیفکنند و پیوند نکنند بر (۱۵) نیارد، و آدمی هم چونین (۱۶) بود. و رسول ----- (۱). همه نسخه بدلها: همچین. (۲). مل طيبة. (۳). آج، آل: ثابتة. (۴). همه نسخه بدلها: عروقها. (۵). آج: التّأخّی، مل: و الاخ. (۶). بم، مش: نباتها، آز: ثيابها. (۷). قم، آو، آج، لب، بم، آز با یکدیگر. (۸). آج، لب: حرام. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: همچین. (۱۰). آو، لب، بم، آج، آب، مل، آز، مش: به آدمی. (۱۱). مش: بماند. (۱۲). آو، بم، آج، لب، آب، آز، آل، مش: بارهای. (۱۳). لب: برگ و ب ر، مل: برگ و بار. (۱۴). کذا در اساس و بسیاری نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۷) (۲۳): ابر. (۱۵). آج، آل بر. (۱۶). قم، آو، بم، آب، آز، مش: همچین. صفحه: ۲۷۳ - علیه السّلام - گفت: «۱» خیر المال سکه مأبورة و فرس مأسوره، گفت: بهترین مال رده‌ای (۲) نخل بود پیراسته بر (۳) بر افکنده و اسپی که بسیار زاید. و عبد الله عمر گفت روزی

رسول - علیه السّلام - صحابه را گفت: آن کدام درخت است که برگ بنیفگند «۴» و آن درخت مانده تر چیز است به مؤمن! هر کسی از درختان بدوی چیزی می‌گفتند، مرا در دل آمد که درخت خرما باشد، شرم داشتم گفتن. رسول - علیه السّلام - گفت: درخت خرماست. من پدر را گفتم اینکه حال «۵»، گفت: اگر بگفته بودی، کان احب «۶» الی من حرم النعم، دوستر داشتمی از شتران سرخ موی. دگر آن که درخت خرما از فضله تربت آدم بر آمد، چنان که روایت کردند از رسول - علیه السّلام - که گفت: اگر ما عمتکم، عمگان خود را گرامی داری. گفتند: یا رسول الله! عمگان ما کدامند! گفت: درختان خرما. گفتند: چگونه یا رسول الله! گفت: خدای تعالی چون آدم را بیافرید از گل او فضله‌ای بماند، خدای تعالی از آن درخت خرما آفرید. وَ یَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ، و خدای تعالی برای مردمان مثل می‌زند تا همانا ایشان اندیشه کنند. آنکه کفر و شرک را در برابر آن بر عکس آن مثل زد به درختی پلید، گفت: وَمَثَلٌ كَلِمَةٌ حَبِیْثَةٌ، و هی کلمه الکفر و الشرک، كَشَجَرَةٍ حَبِیْثَةٍ، با درختی ماند پلید که بیخ آن از زمین بر کنده باشند. و الاجتاث، الاستیصال، بر کنند «۷» و بر زمین بیندازند آن را قراری نباشد و از او هیچ نیاید اگر چه برگ سبز دارد و شاخ تر «۸» دارد چون بیخ آبخور ندارد، نه برگش سبز بماند نه شاخش تر بماند. مؤرّج گفت: اشتقاق «اجتثت» از «جثه» است ای اخذت جثتها، ای اصلها و نفسها، او را ثباتی و بقایی نباشد، همچونین «۹» اعتقاد و مذهب و طریقت کافر «۱۰» را هیچ اصلی و بقایی نبود [۶۵- پ]. ----- (۱). آب، آرز، مأبوره. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: رسته. (۳). قم: پر (با سه نقطه در اصل متن)، آرز: تره. (۴). آب، آرز، آل، مش: نیفگند. (۵). قم: من پدر را اینکه حال بگفتم. (۶). آو: لعب. [.....]

(۷). آب، آرز، آل: برکنده. (۸). بم، آج، آب: بر. (۹). همه نسخه بدلها: همچین. (۱۰). آو، بم، آج، لب، آب، آرز، آل، مش: کافران. صفحه: ۲۷۴ آنکه گفت: يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ، گفت: خدای - جل جلاله - به فضل و کرمش مؤمنان را بر جای بدارد به سخن درست، یعنی قول لا اله الا الله. چون اینکه قول از ایشان درست و بر جای باشد لطف گردد ایشان را و قدم ایشان بر جای بدارد و آن لطف از قبل خدای بود برای آن که مکلف اوست و ممکن و مبین، برای آن با خود حوالت کرد. فی الحیاة الدُّنْیَا، در زندگانی دنیا و در آخرت. و گفتند: در آخرت عند سؤال گور که گور اول منزل است از منازل آخرت. و گفته‌اند: فی الحیاة الدُّنْیَا، فی القبر، در گور می‌خواهد که گور در دنیا باشد، وَ فِی الْآخِرَةِ عند البعث، چون برانگیزد «۱» او را. مقاتل گفت: اینکه «ثبیت»، آن است که چون بنده مؤمن را در گور نهند و خاک بر او راست کنند، خدای تعالی فریشته‌ای را فرستد نام او «دومان» «۲»، تا بیاید و بر او سلام کند و گوید: هم اینکه ساعت دو فریشته سیاه «۳» منکر به بالین تو خواهند آمدن تا تو را از دین و اعتقاد تو بپرسند. نگر تا ترسی از ایشان و چنان که در دنیا دانستی جواب ده «۴» از خدای و رسول و امام و کتاب، اینکه بگوید و برود. بر اثر او دو فریشته می‌آیند: سیاه غلیظ منکر، از رق چشم، چشمهای ایشان چون برق خاطف باشد و آواز ایشان چون باد قاصف. هر یکی مقمعه‌ای از آتش به دست گرفته ایشان را منکر و نکیر گویند، در گور آیند و خدای تعالی بنده را زنده کند. او را باز نشانند و گویند: من ربّیک و من نبّیک و من امامک و ما دینک و ما کتابک!، خدایت کیست و پیغامبرت کیست و امامت کیست و دینت چیست و کتابت کدام است! او چنان که داند بگوید که: اللَّهُ رَبّی و مُحَمَّدٌ نَبِیّی، و الإسلام دینی و القرآن کتابی و علیّ امامی. آن فریشتگان او را گویند: مرحبا بک عشت سعیدا و مت شهیدا، تا زنده بودی سعید بودی و چون بمردی شهیدی. اللَّهُم ارضه کما ارضاک، بار خدایا خشنودش کن چنان که تو را خشنود کرد. آنکه دریچه‌ای از بهشت در گور او گشاید تا نسیم بهشت بر او می‌جهد «۵» و ----- (۱). آرز: برانگیزاند. (۲). بم: دودمان، آب، آرز: دوما، مل: رومان. (۳). قم و. (۴). آو، بم، آج، آب، آرز، آل، مش: دهی. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: می‌وزد. صفحه: ۲۷۵ تحفه‌های بهشت به او «۱» می‌آرند. آنکه او را گویند: نم نومه العروس، بخسپ چنان که عروسان در خوابگاه خود، فذلک قوله: يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِی الْحَیَاةِ الدُّنْیَا وَ فِی الْآخِرَةِ. و اگر مرد کافر بود، خدای تعالی اینکه تلقین نفرماید و آن فریشته را

نفرستد، ناگاه منکر و نکیر بیایند» (۲) و او را گویند: من ربّک و من نیّک و ما دینک و ما کتابک و من امامک! او گوید: لا ادری، ندانم. او را گویند: لا دریت و لا کنت» (۳)، مداناش و مباداش» (۴)، عشت عصیا و مت شقیئا، تا زنده بودی عاصی بودی، چون بمردی شقی مردی، نم نومۀ المنهوس» (۵)، بخسپ چنان که مار گزیده خسپد. آنگه دری از درهای دوزخ بر گور او گشایند و از آن مقمعه آتش یکی به سر او فرو کوبند که همه گور او آتش فرو گیرد. او شهقه‌ای بزند که همه حیوانات بشنوند الا جن و انس، و هر چه بشنود او را لعنت کند، فذلک قوله: وَ یُضِلُّ اللّٰهُ الظّٰلِمِیْنَ، یعنی خذلان کند کافران را و با خود رها کند. و گفتند: مراد آن است که خدای هلاک کند ظالمان را. عبد الله عباس گفت در اینکه آیت: چون بنده مؤمن را وفات رسد، فریشتگان به بالین او حاضر آیند و بر او سلام کنند و او را به بهشت بشارت دهند. و چون جنازه او برگیرند تشییع کنند [۶۶-ر]. چون وقت نماز کردن بود بر او نماز کنند. چون او را دفن کنند، با او در گور شوند و خدای او را زنده باز کند، او را در گور باز نشانند و از او سؤال کنند که: من ربّک و من نیّک و ما شهادتک! خدای تو کیست و پیغامبر تو کیست و گواهی» (۶) تو چیست! گوید: اللّٰه ربّی و محمّد نبیّی اشهد» (۷) ان لا اله الا اللّٰه و ان محمّدا رسول اللّٰه. آنگه گور بر او فراخ کنند، مدّ بصره، چندان که چشم زخم او باشد. ابو سعید خدری» (۸) روایت کند که: ما با پیغامبر بودیم در جنازه‌ای، گفت: ایها الناس؟ بدانی که اینکه امت را ابتلا» (۹) کنند در گور. چون مرد» (۱۰) را در گور نهند و قوم ----- (۱). آب، آرز، بر او. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: در آیند.

(۳). قم، لب: لا ابتلیت. (۴). لب: راه میاباش. (۵). قم، آو، بم، آرز، آل، آج: النّهوس، مل: المنهوش، مش: النّموس. [.....]

(۶). آو، بم، آرز، مش: گواهی. (۷). آل، آج: شهادت. (۸). آو، بم، آب: خودری. (۹). قم: مبتلا. (۱۰). آب، مل، آرز: مرده. صفحه: ۲۷۶ از او برگردند، فریشته‌ای می آید به دست او مطراق» (۱) سر کجی باشد و خدای او را زنده کند و آن فریشته او را باز نشانند و گوید: چه می گویی! اگر مرد مؤمن بود گوید: اشهد ان لا اله الا اللّٰه وحده لا شریک له و اشهد ان محمّدا عبده و رسوله. آن فریشته گوید: صدقت، راست گفتی. آنگه دری از دوزخ برگشاید و گوید: بنگر اگر کافر بودیت» (۲) اینکه جای تو بودی اما چون مؤمنی خدای تعالی آن جای بدین جای بدل کرد برای تو، و دری از بهشت در گور او گشاید» (۳) و گور بر او فراخ کند» (۴). و اما کافر و منافق را گوید: چه می گویی! او گوید: لا ادری، ندانم. او را گویند: لا دریت» (۵) و لا اهتدیت، مداناش و راه میاباش» (۶). آنگه دری از بهشت برگشایند و او را گویند» (۷): در نگر اگر مؤمن بودیت» (۸) اینکه جای تو بودی، اما چون کافر شدی بدل کردند جای تو را به اینکه جای و دری از دوزخ بر او گشاید» (۹). آنگه آن فریشته از آن مطراق یکی به سر او فرو کوبد که همه خلائق بشنوند مگر جن و انس. بعضی اصحابان» (۱۰) گفتند: یا رسول الله؟ هیچ کس نباشد که فریشته‌ای با مطراقی بر سر او بایستد و الا بترسد او و چیزی نتواند گفتن. رسول- علیه السّلام- گفت: یثبت الله المذین امنوا بالقول الثّابت فی الحیوة الدّنیاء و فی الاخرة. ابو هریره گفت: مرد در گور آواز نعل آنان که از گور» (۱۱) او باز گردند بشنود، اگر مرد مؤمن باشد، نماز او بر سرینانش» (۱۲) باشد و زکات او بر راستش و روزه او بر چپش و افعال خیر و صدقه و صله» (۱۳) و فعل معروف و احسان با مردمان بر پائینانش» (۱۴). چون -----

(۱). همه نسخه بدلها: مطرقة. (۲). قم، آب، مل، آرز، آل، مش: بودی، آو، بم: بودیتی. (۳). آو، آب، آرز، آل، مش: گشایند. (۴). آو، بم، آب، آرز، آل: کنند. (۵). آب، آرز، لا ادریت. (۶). آو، بم، آب، آرز، آل: مدانیا و راه میابا. (۷). قم: برگشاید و او را گوید. (۸). قم، آب، آرز، آج: آل، بودی، بم: می بودی، آو، بودیتی. (۹). قم: بم: برگشاید، آب، برگشایند، مل، آرز، آل، آج، مش: بر او گشایند. [.....]

(۱۰). آو، بم، آرز، آل، آب، آج، لب، مش: صحابه. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز آب: جنازه. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل و لب: بر بالینش. (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز قم رحم. (۱۴). آو، آب، آرز، آل: پائینش، بم، آج، لب، مش: پائینش، مل: پائینش. صفحه: ۲۷۷ فریشته عذاب خواهد تا از قبل سرینان» (۱) او فراز شود، نمازش گوید تو را از قبل من بر او مدخل نیست و من رها نکنم تو را و راه ندهم به او. به دست راست شود زکات گوید: از پس» (۲) من راه نیست تو را بر او. به دست چپ فرو شود» (۳) روزه بر

گرداندش، به پاینان «۴» شود، فعل خیرات رها نکند او را، گویند: باز نشین. او باز نشیند. او را چنان نماید که آفتاب فرو خواهد شدن، گویند: رها کنی تا نماز کنم که نباید که فایت شود. گویند: نماز بتوان «۵» کردن. آنچه ما تو را پرسیم جواب ده تا چه می‌گویی. گویند: چه می‌پرسی! گویند: چه گویی در اینکه مرد که بیامد و اینکه دعوت «۶» کرد! گویند: محمد را می‌گویی! گویند: آری. گویند که: گویی «۷» دهم که او پیغامبر خداست، صادق و راستیگر «۸» است در آنچه گویند. گویند: بر اینکه بودی و بر اینکه مردی و بر اینکه خیزی- ان شاء الله. آنگه گور بر او فراخ کنند مقدار هفتاد گز و نورانی کنند. آنگه دری از بهشت بر گور او گشایند و گویند: بنگر که خدای تعالی برای تو چه بجارده است «۹». او شادمانه شود. آنگه دری از دوزخ بر گشایند و گویند: بنگر که خدای تعالی از تو چه صرف کرده است، اگر کافر و عاصی بودیت «۱۰»، جای تو اینکه جا بودی. او را غبطت و سرور «۱۱» بیفزاید. آنگه روح او در مرغی از مرغان بهشت نهند [۶۶-پ]

که در بهشت می‌پرد و جسم او خاک شود تا باز آفریدن، و ذلك قوله: يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ. ابو رافع روایت کرد که: رسول- علیه السلام- در بقیع غرق می‌رفت و من با او بودم، سه بار گفت: «۱۲» لا هدیة، لا هدیة» ابو رافع گفت: من پنداشتم که مرا می‌گوید، گفتم: یا رسول الله! چه جرم کرده‌ام! گفت: خطاب با تو نیست، خداوند اینکه گور را ----- (۱). همه نسخه بدلها: بجز مل و قم و لب: بالین. (۲). آب، آج، مش: پیش. (۳).

آب، آج، آج، آل، مش: فرار شود. (۴). آو، بم، آج، آل، آج، لب، مش: به پائین. (۵). مل: بتواند، دیگر نسخه بدلها: نتوان. (۶). آو، آب، آج، آل، بم، مش که. (۷). آو، بم، مل، آج، آل، لب، مش: گواهی. (۸). آو، بم، آب، آج، آل، لب، مش: راست گوی، مل: راست گر. (۹). آو، بم، آب، آج، آل، لب، مش: معهد نهاده است، [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها: بودی. (۱۱). آو، بم: سووری (!)، مش: غیظ و سروری. (۱۲). آو، بم، آب، آج، آل، مش لا-هدیت. صفحه: ۲۷۸ از من می‌پرسند، می‌گویند: شناسم او را. چون نگاه کردند گوری بود که آن ساعت آب بر او ریخته بودند و صاحبش را دفن کرده. سهل بن عمار العتکی «۱» گفت: یزید بن هارون را پس مرگ او در خواب دیدم، گفتم: ما فعل الله بک، خدای با تو چه کرد! گفت: دو فریشته به بالین من آمدند- غلیظ، منکر- مرا گفتند: خدای تو کیست و دین تو چیست و پیغامبر تو کیست! من محاسن سپید به دست گرفتم و گفتم: اینکه از من می‌پرسی، و من هشتاد سال خلقان را با اینکه دعوت کرده‌ام؟ برگشتند و برفتند. وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ، و اضلال کند خدای «۲» ظالمان را، بمعنی الخذلان و الحرمان و التخلية و التمكين و المنع من الثواب و الاهلاك. وَ يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ، و خدای آن کند که او خواهد. قوله: أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا «۳» وَ أَحْلَوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبُورِ، و فرود آوردند قوم خود را به سرای هلاک. ----- (۱). آب، مش: العتلی، مل، آل، آج:

العکی. (۲). آب، آج، آو، بم، آب، آج، لب، آج، آل، مل، مش گفت. (۴). قم: می‌بایست. (۵). قم، کشته شدند، آو، بم، آج، لب، آل: کشته آمدند. (۶). آب، آج، خدای تعالی بدر ایشان را به روی در آورد. (۷). آو، بم، آب، آج، آل، مش: فرا گذاشت. صفحه: ۲۷۹ آنگه بیان کرد آن سرای هلاک را، گفت: دوزخ است، جَهَنَّمَ يَصَلَوْنَهَا، که ایشان ملازم آن باشند «۱»، و بد جای قرار است آن، و «بور»، هلاک بود، يقال: بار الشیء بیور بورا و بورا، اذا هلك و بطل، قال ابن الزبیری: یا رسول الملک ان لسانی راتق ما فتقت اذ انا بور و جَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا، و کردند خدای را انداد، جمع ند، و الند، المثل، و الند، الضد. و گفتند: کلمت از اضداد است. و گفتند: ید، مثلی باشد که مقاومه و مقابله دیگری را بشاید «۲» که با او مضادت کند تا جمع بود میان هر دو معنی. لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ، کوفیان خواندند به ضم «یا» و کسر «ضاد»، من الاضلال، یعنی تا مردمان را گمراه «۳» می‌کنند از راه او. و باقی قراء خواندند: لِيُضِلُّوا، به فتح «یا» و کسر «ضاد» من الضلال، تا گمراه شوند از راه او. قُلْ تَمَتَّعُوا، بگو که برخوردار شوی روزی چند به متاع دنیا که باز گشت شما با دوزخ است، و اگر چه صورت امر است، مراد تهدید است. قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا، آنگه امر کرد رسول را- علیه السلام- تا مردمان را نماز فرماید، گفت: بگو بندگان مرا- آنان که ایمان آورده‌اند- تا نماز به پای دارند و از

آنچه ما ایشان را روزی کرده‌ایم نفقه کنند پنهان و آشکارا، پیش از آن که روزی آید [۶۷-ر] که در آن روز نه بیع و فروختن باشد و نه دوستی با یکدیگر. و فعال مصدر فاعل باشد، يقال: خاله یخاله مخالّه و خلّالا، من الخلّة، و هی المودّة، قال امرؤ القیس: «۴» صرفت الهوی عنهنّ من خشیة الزّدی و لست بمقلی الخلال و لا قالی و مثله قوله: من قبل أن یأتی یوم لا بیع فیهِ و لا خلّة «۵» الله الذی خلق السّماوات و الأرض و أنزل من السّماء ماءً، خدای تعالی داین «۶» آیت نعمتهایی که به آن متّ نهاد بر خلقان بر شمرد، گفت: او آن ----- (۱). آب، آز و جماعتی. (۲). آب، مل، آز، لب: نشاید. (۳). آو، بم، آب، آز، آج، لب: اضلال. (۴). آز، آل، آج، لب شعر. [...]

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۴. (۶). همه نسخه بدلها: در اینکه، داین/ در اینکه. صفحه: ۲۸۰ خدای است که بیافرید آسمانها و زمین و فرو فرستاد از آسمان آبی، یعنی آب باران، و به آن آب درختان برویاند، و از درختان میوه بر آورد «۱» تا روزی بود شما را. و نصب او بر مفعول له باشد، و روا بود که مصدری بود در جای حال، ای رازقا لکم. و از نعمتهای او بر شما آن است که مسخر بکرد شما را کشتی تا در دریا می‌رود به فرمان او، و نیز جویهای آب شما را مسخر بکرد از: فرات و نیل و جیحون و سیحون و جز آن، تا می‌رود به آن جا که شما خواهی و می‌رانی به آن جا که خواهی. و نیز آفتاب و ماه را مسخر بکرد، دائبین، دؤوب، مرور الشیء علی عاده «۲» باشد من الدّاب، و هو العاده. عبد الله عباس گفت: دؤوبهما فی طاعة الله، و دگر مفسران گفتند: دؤوب و سیر ایشان در منافع خلقان است از میوه پختن و کشت پروردن و جز آن، و نیز شب و روز شما را مسخر بکرد و مدلل تا متعاقب می‌باشند، چون شب برود روز در آید، و چون روز برود شب در آید با تعاقب ضیاء و ظلمت و زیادت و نقصان. و آتاکم من کلّ ما سألتموه، و بداد شما را از هر چه خواستی از او، و «من» تبعیض راست و در محل نصب افتاد، علی انه مفعول به، و التقدير: و اتاکم بعض ما سألتموه، بداد شما را بعضی آنچه از او خواستی. و گفتند: مفعول به از کلام محذوف است، و التقدير: و اتاکم من کلّ شیء سألتموه شیئا. و «ما» نکره موصوفه است، چنان که می‌بینی. و گفته‌اند مراد به «کلّ» جلّ الشیء و معظمه است، چنان که گفت: و أُوتیت من کلّ شیء «۳» فَتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ «۴» و إن تعدّوا نعمت الله لا تحصوها، و اگر ----- (۱). آو، بم، آب، آز، آج، لب، آل، مش: بیاورد. (۲). قم: عاده، مش: عادات. (۳). سوره نمل (۲۷)، آیه ۲۳. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۴۴. (۵). کذا، در اساس و قم و مل، دیگر نسخه بدلها ما. (۶). آو، بم، آج، آل، مش: راه به آن بنمود. صفحه: ۲۸۱ نعمت خدای خواهی تا بشماری «۱» به آن نرسی «۲» و نتوانی شمردن آن را از کثرتش، و به شکر آن نرسی «۳» به دل و زبان و جهد جهید. إن الإنسان لظَلُومٌ كَفَّارٌ، آدمی از داب «۴» و عادت او آن است که ظلم کند و چیز نه به جای خود نهد، و نعمت بر او خدای کند، او دیگری را شکر و عبادت کند. و گفتند: ظالم نفس خود است و کافر است به نعمت منعمش. و بنای فاعول و فَعَال مبالغت را باشد، و گفته‌اند معنی آن است که: آدمی موصوف است به اینکه دو صفت: فی حالتی النعمه و الشده، در شدت ظلوم است به جزع و شکایت، و در نعمت کفار «۵» است به جمع و منع. قوله تعالی:

[سوره ابراهیم (۱۴): آیات ۳۵ تا ۵۲]

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ (۳۵) رَبِّ إِنَّهُمْ أَضَلُّنَا كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعْنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَ مَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۶) رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْتِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَ ارزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ (۳۷) رَبَّنَا إِنَّكَ تَعَلَّمُ مَا نُخْفِي وَ مَا نُعْلِنُ وَ مَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ

شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ (۳۸) الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ (۳۹) رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ (۴۰) رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ (۴۱) وَلَا تَحْسِبَنَّ اللَّهُ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ (۴۲) مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُؤُسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْنِدْتُهُمْ هَوَاءَ (۴۳) وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخْرْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُنِجْ دَعْوَتَكَ وَتَتَّبِعَ الرُّسُلَ أَوْ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ (۴۴) وَسَيَكُنْتُمْ فِي مَسَاكِنَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمْ الْأَمْثَالَ (۴۵) وَقَدْ مَكَرُوا مَكَرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكَرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكَرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ (۴۶) فَلَا تَحْسِبَنَّ اللَّهُ مُخْلِيفًا وَعِدَهُ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ (۴۷) يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (۴۸) وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ (۴۹) سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهُهُمُ النَّارُ (۵۰) لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۵۱) هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذِرُوا بِهِ وَيَلْعَلُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (۵۲)

[ترجمه]

چون گفت ابراهیم بار خدایا؟ کن اینکه شهر را ایمن «۶» و بپهیزان «۷» مرا و پسران مرا از آن که پرستیم «۸» بتان را. بار خدایا؟ «۹» ایشان گمراه بکردند «۱۰» بسیاری را از مردمان، هر که پسروی کند مرا، او از من است و هر که عاصی شود در من «۱۱» تو آمرزنده «۱۲» و بخشاینده‌ای. [۶۷-پ]

بار خدای ما؟ من نشاندم «۱۳» از فرزندان خود به بیابانی «۱۴» بی کشت بنزدیک خانه حرمت، بار خدایا تا نماز به پای دارند کن دلها از مردمان که فرو ----- (۱). آو، بم، آب، آز، آل، آج، لب، مش: بر شمارید. (۲). آو، بم، آب: برسی. (۳). آو، بم، آج، آب: نرسد، مش، لب: نرسید. (۴). آو، بم، آب، آج، آل، آز، مش: ذات. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: کافر. (۶). قم: امن. [.....]

(۷). قم، آج، آل، لب، مش: بپهیزان، آو، بم: بپهیزان. (۸). آو، بم، آج، لب، آل: نپرستیم. (۹). قم، بم، آج، آل، لب که. (۱۰). آو، بم: بپهیزان کردند. (۱۱). قم: نافرمانی کند، آو، آج، لب، آل، مش: فرمان نبرد مرا. (۱۲). آو، بم، آج، لب، آل، مش: آمرزگاری. (۱۳). آو، بم، آج، آل: بیارمیدم. (۱۴). آو، بم، آج، آل، لب، ش: رود کده. صفحه: ۲۸۲ شود «۱» به ایشان، و روزی ده ایشان را از میوه‌ها تا همانا «۲» ایشان شکر کنند. خدای ما تو دانی آنچه پنهان داریم و آنچه آشکارا د [۱]

ریم و پوشیده نباشد «۳» بر خدای هیچ چیز در زمین و نه در آسمان. سپاس خدای را که داد «۴» مرا بر پیری اینکه دو فرزند «۵»، خدای من شنونده دعاست. بار خدای من کن مرا به پای دارنده نماز و از فرزندانم بار خدایا بپذیر دعای من. بار خدای ما بیامرز مرا و پدر و مادر مرا و مؤمنان را آن روز که برخیزد «۶» شمار. و مپندار خدای را غافل [از] «۷» آنچه می کنند ستمکاران باز پس می داریم ایشان را «۸» برای روزی که متحیر ماند «۹» در او چشمها. شتابنده برداشته سرهایشان باز نیاید با ایشان چشم ایشان و دلهاشان معلق بود «۱۰». و ترسان مردمان را از روزی که آید به ایشان عذاب. گویند آنان که ظلم کردند «۱۱»: خدای ما؟ باز پس دار «۱۲» ما را تا به وقتی نزدیک تا اجابت کنیم دعای «۱۳» تو، و ----- (۱). آو، بم،

آج، لب، آل، مش: آرزو کند. (۲). قم، آو، بم، آج، لب، آل، مش: مگر. (۳). آو، بم، آج، لب، آل، مش: نپوشد. (۴). آو، بم، آج، آل، لب: پیدا کرد. (۵). آو، بم، آج، لب، آل، مش: اسماعیل و اسحاق که. (۶). آو، بم، آج، لب، آل، ش: به پای خیزد. [.....]

(۷). جای اینکه کلمه در اساس خالی است، از قم افزوده شد. (۸). آو، بم، آج، لب، آل، مش: همی باداریمشان. (۹). آو، بم، آج، لب، آل، مش: بیرون خیزد. (۱۰). آو، بم، آب، آج، لب، آل: آرزوی باشد. (۱۱). آو، بم، آب، آج، لب، آل: آن کسها که ستم کردند. (۱۲). آو، بم، آب، آج، لب، آل: باز هل. (۱۳). آو، بم، آب، آخ، لب، آل: خواندن. صفحه: ۲۸۳ پسروی کنیم پیغامبران

او به کفر و عبادت اصنام باشد، آنکه اینک مشروط بود به توبه، یعنی تو بیماری و رحمت کنی چون توبه کند که تو آمرزنده و بخشاینده‌ای. و وجه دیگر آن که «عصیان» را حمل کنند به دون «۸» کفر، و گویند مراد آن است که: هر که به من ایمان آرد «۹» و آنکه نافرمانی کند مرا به آنچه دون کفر باشد تو خدای او را بیماری و وجه سهام «۱۰» در آیت آن است که: روا بود که در شرع ابراهیم قطع نمود بر عقاب کفار لا محال، چه اینکه به عقل ندانند به سمع دانند، و روا بود که در شرع او قطع نمود بر اینکه. و قوله: فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ «۱۱» رَبَّنَا، بار خدای ما «۱۱»؟ من بنشاندم از فرزندان خود بعضی را. و «من»، تبعیض راست، ای اسکنت بعض ذریتی، شاید که معنی آن بود که از فرزندان خود یکی را بنشاندم، بر اینکه وجه «من» تبیین بود «۲»، و التقدير: اسکنت واحدا من ذریتی، چنان که پیش از اینکه بیان کردیم. بخواه، به وادی که در آن جا زرعی «۳» و کشتی نیست، یعنی زمین مکه، عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ، بنزدیک خانه حرام تو. قتاده گفت: یعنی خانه‌ای که تو حرام کرده‌ای آن را به حرمت تا استحلال نکنند محرمات تو آن جا از صید و قطع اشجار و جز آن. اگر گویند، چگونه گفت: عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ، و آن جا خانه نبود، خانه از آن پس بنا کردند، جواب گوئیم معنی آن است که: به جای خانه حرام که در اول بیت المعمور آن جا نهاده بود تا به عهد طوفان نوح با آسمان بردند. و جواب دیگر آن که: بنزدیک جایی که آن جا خانه حرام بنا خواهند کردن. و قصه آیت آن است که سعید جبیر روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: چون ابراهیم را - علیه السلام - از ساره فرزند نمی‌بود - از آن جا که او پیر شده بود - و ابراهیم - علیه السلام - دل در فرزند بسته بود، ساره کنیزکی داشت جوان و پاکیزه با ابراهیم داد و گفت: اینکه را به تو دادم تا باشد که خدای تعالی تو را از اینکه «۴» فرزند دهد که از من نمی‌باشد [۶۸-پ]. ابراهیم - علیه السلام - با هاجر خلوت کرد، خدای تعالی او را از هاجر اسماعیل داد، و آن نور محمدی که در پیشانی پدران پیغامبر - علیه و علیهم السلام - بودی انتقال افتاد به اسماعیل. ساره را از آن رشکی پدید آمد عظیم «۵»، و دلتنگ شد که او را «۶» بایست که آن شرف او را بودی و آن فرزند از نسل و نژاد او بودی. با ابراهیم ناخوش شد و گفت: نخواهم تا هاجر پیش من باشد، و نیز او را بینم. حق تعالی گفت ابراهیم را که: او را دو رنج منم، و چون او با تو اینکه مرورت کرد با او مانند اینکه کن، اینان را از پیش او ببر. ابراهیم - علیه السلام - گفت: بار خدایا! کجا برم اینان را! گفت: آن جا که تو را فرمایم. آنکه جبریل را فرستاد و ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بار خدایا. (۲). قم: باشد، او، بم، مل، آب، آز، مش: را بود. (۳). آو، بم، آب، آز، ذرعی. (۴). قم: از او، دیگر نسخه بدلها، بجز مل: ندارد. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: رشک عظیم آمد. (۶). آو، بم، آب، آج، آز، آل، لب، مش می. صفحه: ۲۸۷ گفت: ایشان را به زمین مکه بر. جبریل «۱» در پیش ایستاد و می‌رفت، و ابراهیم - علیه السلام - بر اثر «۲» می‌رفت با هاجر و اسماعیل. هر کجا به جایی خوش برسد آبی و گیاهی و عمرانی و آبادانی و خصبی و نعمتی بودی، گفتی: یا جبریل! اینکه جا فرود آرم اینان را! گفتی: نه، که فرمان نیست، تا برسد «۳» به زمین مکه، و آن زمینی است که در او آبی و گیاهی نباشد، و زمینی است شوره سنگلاخ که کشت «۴» نروید. جبریل گفت: اینکه جا فرو نه اینان را و برو. ابراهیم - علیه السلام - ایشان را آن جا بنهاد و برگردید به فرمان خدای، هاجر گفت: یا خلیل الله! ما را بر که رها می‌کنی! او هیچ جواب نداد. آخر گفت: خدای فرمود تو را که ما را «۵» اینکه جا رها کن «۶»! گفت: آری. گفت: خدای تعالی ما را ضایع نکند «۷». آنکه آن قدری آب که در بن «۸» مشک می‌مانده بود «۹» به ایشان رها کرد و برفت. ایشان آن آب باز خوردند و تشنه شدند، و کودک تشنه شد و او را شیر نماند. نگاه کرد نزدیکتر کوه به او و کوتاهتر صفا بود. بر آن جا دوید تا هیچ کسی را بیند و یا آوازی شنود. کس «۱۰» را ندید. از آن جا فرود «۱۱» دوید «۱۲» تا همچونین «۱۳» هفت بار بگرد «۱۴» در بار هفتم آوازی شنید «۱۵» از اینکه جانب و از آن جانب بنگرید «۱۶» کس را ندید. دگر باره هم آن «۱۷» آواز بشنید، گفت: ای خداوند اینکه آواز؟ من تو را نمی‌بینم و آوازت می‌شنوم، اگر توانی تا فریاد رسی «۱۸» بکنی بکن که ما هلاک شدیم. آن فریشته ظاهر شد و بنزدیک اسماعیل آمد و پای او بگرفت و پاشنه او در زمین مالید، چشمه‌ای آب از زیر پای او روان شد و سر در بیابان نهاد. ----- (۱). قم، مش علیه السلام. (۲). قم، آز

او. (۳). آو، بم، آب، آج، آز، آل، لب، مش: برسیدند ۴. همه نسخه بدلها، بجز قم و آل بر او. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: مرا. (۶). آو، بم، آب، آج، آز، آل. لب: کنی، مش: کنید. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: نگذارد. (۸). مش، آز، آب، آل: در اینکه. (۹). قم، آو، آب، آج، بم، مل، آز، آل، لب: مشک مانده بود، مش: مشک بود. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: هیچکس. (۱۱). همه نسخه بدلها: فرو. (۱۲). همه نسخه بدلها و بر کوه مروه دوید، کس را ندید، دگر باره بر کوه صفا دوید و دگر باره با کوه مروه دوید. (۱۳). قم، مل: همچین، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بگردید. (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز آب ضعیف. (۱۶). آو، آج، بم، مل، آل، لب، مش: نگرید، آب، آز: بگردید. (۱۷). قم: هم از آن، مل، آل، آج، لب، مش: همان. (۱۸). قم، آو، بم، مل، آز، آل، مش: رسی. صفحه: ۲۸۸ هاجر از آن «۱» رنج که دیده بود و عزت آب در آن جای پاره‌ای ریگ گرد آن بر کرد تا ضایع و پراکنده نشود. رسول- علیه السلام- گفت: رحم الله امی هاجر، خدای بر مادرم هاجر رحمت کناد، اگر آن آب رها کردی همه بادیه برسیدی و آب روان بودی در همه بادیه. چون خاک گرد آن بر کرد آب بایستاد، از آن جا آب می گرفت تا چاله‌ای «۲» شد، اینکه است که امروز چاه زمزم است و اینکه «۳» فریشته او را بشارت داد و گفت: اینکه چاهی خواهد بودن که حاجیان اینکه جا از اینکه جا «۴» آب خورند، و اینکه جا خانه‌ای کند پدر اینکه کودک که خلاق عالم از جوانب «۵» به زیارت اینکه خانه آیند. پس حق تعالی از آن رفتن هاجر از صفا به مروه و از مروه به صفا آن را رکنی کرد از ارکان حج، و آن سعی است بین الصفا و المروه. جماعتی از قبیله جرهم آن جا می گذشتند «۶» از دور مرغان را دیدند که گرد آن جایگاه می پریدند، گفتند: به هر حال «۷» باید که آن جایگاه آب بود، که مرغان جایی گردند «۸» که آب بود. کسی را بفرستادند تا بنگرند «۹». زنی را دید و کودک را تنها. بیامد و ایشان را خبر داد. ایشان بیامدند و گفتند: ای زن؟ تو کیستی! و اینکه جا چه کنی تنها «۱۰»! و آن کودک که راست! و اینکه آب از کجا آمد اینکه جا! که اینکه زمینی است که تا سیصد چهارصد گز نکنند آب نباشد. گفت: اینکه پسر ابراهیم است- خلیل خدای، و او ما را اینکه جا آورد به فرمان خدای. گفتند: اینکه آب که راست! گفت «۱۱»: آب مراست، و خدای تعالی برای ما پدید کرده است اینکه جا، [۶۹-ر]

گفتند: شاید تا اینکه جا فرود آییم و تو ما را از اینکه آب نصیب کنی «۱۲»، و ما تو را متاعی که ما -----

----- (۱). آو، بم، آب، آز: آنچه، آج، آل، لب: از آن جا. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: غدیری. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: آن. (۴). قم: اینکه جای از اینکه جا، آو، بم، آب، آج، آلب، لب، مش: اینکه جا از اینکه چاه، مل: اینکه جای. (۵). مل: از همه جانب. (۶). آو: می گزشتند. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل می. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: گرد آیند. (۹). کذا در اساس و مل، دیگر نسخه بدلها: بنگرد، آب، بم، آو، آج، آز، آل، لب، مش چون بیامد. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: تنها چه می کنی! ۱۱. بم، آج، آل، لب اینکه. (۱۲). آج، لب: دهی. صفحه: ۲۸۹ داریم نصیب کنیم، و همسایه تو باشیم تا تو تنها نباشی! گفت: روا باشد. ایشان آن جا فرود آمدند- و باقی قصه در سوره البقره گفته شده است- و آن که اسماعیل از ایشان زنی بخواست، و هاجر فرمان یافت، و ابراهیم آن جا آمد، فی قوله: وَ اتَّخَذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرَاهِيمَ مُصَلًّی «۱» رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ، از جمله دعای ابراهیم یکی دگر آن بود که گفت: بار خدایا؟ برای آن تا فرزندان من نماز به پای دارند، چنان ساز که دلهای گروهی مردمان به ایشان مایل شود. «من» تبعیض راست. سعید جبیر گفت: اگر نگفتی من الناس، و گفستی: افئدة الناس، همه عالم از گیر و جهود و ترسا و مسلمان به حج آن جا رفتندی. و قوله: تَهْوِي اِلَيْهِمْ، ای تمیل الیهم و تنحدر الیهم، من هوی اذا انحدر، يقال: هوی یهوی هویا اذا سقط، و هوی یهوی هوی، اذا اشتهی «۲» و احب. مجاهد گفت: اگر دعا بر اطلاق بودی، پارس و روم و ترک و هند مزدحم شدند آن جا. وَ ارزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ، بار خدایا؟ و از میوه‌هایی که اهل دگر شهرها را- که خداوندان آبنده «۳»- روزی کرده‌ای، روزی کن ایشان را تا همانا شاکر شوند نعمت تو را. رَبَّنَا اِنَّكَ تَعْلَمُ، آنکه گفت: بار خدایا؟ تو دانی آنچه

ما پنهان داریم و آنچه آشکارا داریم. عبد الله عباس گفت: مراد یأس و اندوه کار هاجر و اسماعیل است، اگر بر زبان رانیم و یا نرانیم تو دانی. و دگر مفسران حمل بر عموم کردند از همه نهانها و آشکارها (۴)، و آن اولیتر است، لعموم الفائدة. آنگه گفت: وَ مَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ، «ما» نفی است، و پوشیده نماند بر خدای - جل جلاله - هیچ چیز در آسمان و زمین. و «من» زیادت است مؤکد نفی. آنگه اسپاس (۵) داری کرد خدای را و شکر گزارد (۶)، گفت: اسپاس (۷) آن خدای را که مرا بر پیری اسماعیل و اسحاق بداد - اسماعیل از هاجر و اسحاق از ساره - و اینکه از ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه

۱۲۵. (۲-۷). آج: اشهی. (۳). آو، بم، آب، آج، آز، آل، مش: آند. (۴). آب، آج، آز: آشکارها. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: سپاس. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: شکر کرد. صفحه: ۲۹۰ آن پس گفت که خدای تعالی او را اسحاق بداد از ساره - و قصه آن در سورت هود برفت. إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ، که خدای من شنونده دعاست، یعنی اجابت کننده دعاست، و منه قولهم: سمع الله لمن حمده، ای اجاب الله لمن دعاه. رَبِّ اجْعَلْنِي، بار خدایا؟ مرا چنان کن که نماز به پای دارم، یعنی آن الطاف که به آن نماز به پای دارم با من پیایی دار (۱). وَمَنْ ذُرِّيَّتِي، و از فرزندان من، و «من» تبعیض راست. رَبَّنَا وَ تَقَبَّلْ دُعَاءِ، بار خدایا بپذیر دعای من، یعنی نماز و عبادت من، و از اینکه جاست قول رسول - علیه السلام -: الدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ، و فی روایهٔ اخری (۲): «الدُّعَاءُ مَخَّ الْعِبَادَةُ، و بعضی دگر گفتند: چنان که دعا را نماز خواند» (۴)، فی قوله: وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ (۵) رَبَّنَا اغْفِرْ لِي، بار خدای ما (۶)؟ بیامرز مرا و مادر و پدر مرا، و اینکه دلیل می کند بر آن که مادر و پدر ابراهیم مؤمن بودند، چه نشاید که او کافران مصر را بر کفر دعا کند به غفران. وَ لِلْمُؤْمِنِينَ، و مؤمنان را نیز بیامرز آن روز که حساب بایستند، و مراد به «قیام» ظهور است، كَقِيَامِ السَّاعَةِ و قِيَامِ السُّوقِ و قِيَامِ الْحَرْبِ عَلَى سَاقِهَا، روزی که حساب ظاهر شود و سخت گردد. آنگه حق تعالی بر سبیل تهدید و وعید گفت: وَ لَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا، گمان مبر که خدای غافل است از آنچه ظالمان می کنند. و سهو و غفلت یکی باشد و مرجع هر دو با انتفای (۷) علم باشد، و معنی آیت آن است که: به حق ایشان برسم و جزای ایشان بسزا بدهم، و لکن تأخیر می کنیم. إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ، جمله قراء «يؤخرهم» به «یا» خواندند، خبرا عن الله تعالی، و ابو عمرو خواند: تؤخرهم، به «نون»، خبرا منه تعالی [۶۹-پ]

عن نفسه على سبيل التعظيم، و تأخیر می کنم ایشان را برای روزی که چشمها در او شاخص و متحیر شود. و شخوص البصر، آن باشد که چشم گشاده بماند که بر هم نیاید، و چشم متحیر چنین باشد، و اینکه کنایت است از هول و فزع و شدت روز. ----- (۱). آو، آب، آز، با آن نماز پیایی دارم. (۲). آب: آخر. (۳). مل: هو. (۴). قم: گویند، دیگر نسخه بدلها: خوانند. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۳. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم: بار خدایا. (۷). همه نسخه بدلها: نفی. صفحه: ۲۹۱ مُهْطِعِينَ، ای مسرعین، شتابزدگان باشند، و نصب او بر حال باشد. سعید جبیر گفت: دویدنی باشد چون دویدن گرگ. مجاهد گفت: مدیمی «النظر. کلبی گفت: ناظرین. ضحاک گفت: شدید النظر» (۲) من غیر ان یطرف، می نگرند و چشم برهم نزنند. مقاتل گفت: مقبلین الی النار، روی به دوزخ نهاده باشند. و اصل اهطاع، اسراع بود، قال الشاعر: فی مهطع سرح كأن زمامه فی رأس جذع من اوال (۳) مشدب مُقْبَعِي رُؤْسِهِمْ، سرها برداشته. قتیبی گفت: مقنع آن باشد که سر بردارد و چشم در پیش دارد و در چیزی می نگرد چنان که چشم از او بر ندارد، و منه: الاقناع فی الصلوة. حسن بصری گفت: روز قیامت همه کس را روی به جانب آسمان بود، کس با کس ننگرد. و اصل کلمت من قنع باشد و اقنع غیره، من باب حفرت «۴» بئرا و احفرت زیدا بئرا، اذا جعلته حافرا لها، همچونین «۵» اقنع، ای جعل نفسه قانعاً «۶» فی النظر الی السماء او الی ما بین یدیه لا یرفع طرفه منه. آنگه استعمال کردند فی الرأس و النظر الی السماء، قال الشماخ: بیاکرن العضاة «۷» بمقنعات نواجذهن - كالحدا «۸» الوقیع یصف ابلا - ترعی شجر العضاة، یقول بیاکرن العضاة بابل مرفوعات الرؤس، مواجدها كالفؤوس الواقعة علیها، و قال الزجاج: انغض «۹» نحوی رأسه و أقنعا كأنما أبصر شیئا اطمعا لا یرتد إلیهم طرفهم، نظر ایشان با ایشان نیاید، كالتشاخص ببصره، چشم بر هم نزنند. وَ أَفْنِدْتُهُمْ هَوَاءً، عبد الله عباس گفت: یعنی دلها

ایشان خالی باشد از همه خیر «۱۰». مجاهد گفت و ابن زید: دل‌های ایشان چون هواست، در او هیچ خیری و -----
 ----- (۱). آج: مدین. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و لب: شدید النظر. (۳). مل: او اک. (۴). مل: حفر. (۵).
 همه نسخه بدلها، همچین. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: قانعا. (۷). اساس و بیشتر نسخه بدلها: العضاء، با توجه به منابع بیت و لغت و مل، تصحیح شد. (۸). قم، آب، آج، لب: کالحد. (۹). اساس و لب، انقض، قم: ابعض، آو، بم، آب، آز، آل، آج، ابعض، مش: ابغض، با توجه به معنی بیت تصحیح شد. (۱۰). آو، بم، آج، لب، مش: چیز، آب، آز: چیزها. صفحه: ۲۹۲ علمی «۱» جای نمی‌گیرد. سعید جبر گفت: دل‌های ایشان مضطرب «۲» است، آن را قراری نیست در سینه ایشان از خوف و فرع، و اینکه همه وصف روز قیامت است به شدت و صعوبت و هولناکی. وَ أَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ و بترسان مردمان را ای محمد از روزی که عذاب با ایشان آید. و نصب «یوم»، بر مفعول دوم «انذر» است نه بر ظرف. قناده گفت، معنی قوله: وَ أَفْتَدَتْهُمْ هَوَاءٌ، گفت: دل‌های ایشان به حلق رسیده است «۳»، کقوله تعالی: وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبَ الْحَنَاجِرَ «۴» فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا، گویند ظالمان و کافران: رَبَّنَا أَخْرْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ، بار خدایا؟ ما را باز پس دار تا به وقتی نزدیک. معنی آن است که ما را با دنیا بر و در دنیا ما را مهلتی ده. نُجِبْ دَعْوَتَكَ، تا ما اجابت دعوت تو کنیم و متابعت پیغامبران کنیم «۱۰»، و جزم اینکه فعلها بر جواب امر است، ایشان را بر سبیل تقریب و ملامت گویند: نه سوگند خورده بودی پیش از اینکه که ما را از والی «۱۱» نخواهد بودن از دنیا و انتقالی با سرای آخرت! و آیت دلیل است بر آن که اهل آخرت مکلف نباشند، چه اگر مکلف ----- (۱). بم، آز، آل، آج: علمی و چیزی. (۲). آو، بم، آب، آ، مش: سطر. (۳). قم: رسیده باشد. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۰. (۵). آو، بم، آب، آج، آز، آل، مش: الرّجل. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: الظلمات. (۷). نسخه اساس با خط اصلی در حاشیه اینکه کلمه افزوده: ای خالی. (۸). کذا در اساس و قم و بم و آج و لب، آب، آز، مش: النار، آل: الباب، چاپ شعرانی (۳۷/۷): البان. (۹). کذا در اساس و آو، بم، آب، آج، آز، آل، مش، قم، لب: مکاسره. [.....]

(۱۰). قم: متابعت کنیم پیغامبران را. (۱۱). از والی: از زوالی، با ادغام دو حرف همجنس، همه نسخه بدلها: زوالی. صفحه: ۲۹۳
 بودندی، ایشان را [۷۰-ر]

حاجت نبودی به آن که از خدای خواستندی که ما را با دنیا بر تا ما توبه کنیم و عمل صالح کنیم، بل «۱» هم آن جا «۲» توبه بکردندی و ایمان آوردندی و به مقصود رسیدندی. فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا، جز به رفع نشاید برای آن که اگر به نصب خوانند جواب باشد، و جواب لایق نبود به معنی، برای آن که قول ایشان موقوف نباشد «۳» بر انذار رسول - علیه السلام - ایشان را، فی قوله: وَ أَنْذِرِ النَّاسَ. قوله: وَ سَيَكُنُّمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ، حق تعالی گفت: شما در خانه آن ظالمان که [بر خود] «۴» ظلم کردند بنشستی. وَ تَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ، و روشن شد شما را که ما با ایشان چگونه کردیم «۵» انواع عذاب. و قوله: كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ، در جای فاعل تبیین است، ای و تبیین لکم «۶» کیفیة عذابهم. وَ ضَرَبْنَا لَكُمْ الْأَمْثَالَ، و برای شما مثلها زدیم. وَ قَدْ مَكَّرُوا مَكْرَهُمْ، و ایشان - یعنی کافران - مکر خود بکردند، وَ عِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ، و بنزدیک خداست مکر ایشان، یعنی جزای مکر ایشان یا ابطال مکر ایشان، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه. وَ إِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتُرُولِ مِنْهُ الْجِبَالِ، قراءت عامه به کسر «لام» است، «لام» اول، و نصب «لام» دوم. و «ان» به معنی «ما» ی نفی است، و المعنی: و ما کان مکرهم لتزول منه الجبال، و «لام» برای تأکید نفی است، مثل قوله: ما کان الله لیذّر المؤمنین «۷» ...، و ما کان الله لیعذبهم «۸» و إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً «۳» وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ «۴» وَ مَكَّرُوا مَكْرًا كَبِيرًا «۵» تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَ تَخْرُ الْجِبَالُ هَرَدًا «۶» برای ما «۷» و عبد الله مسعود و ابی خواندند: و ان کاد «۸» مکرهم، و اگر چه نزدیک آن است که از مکر ایشان کوهها زایل شود. و در بعضی تفسیرها آورده‌اند از امیر المؤمنین «۹» و جماعتی مفسران که: مراد به اینکه مکر، مکر نمود است که خدای تعالی به آن مثل زد، و آن آن بود که ابراهیم - علیه السلام - «۱۰» گفت: من تو را

دعوت می‌کنم با خدای آسمان. او گفت: من خدای زمینم و نمی‌دانم که در آسمان خدایی هست. او گفت: خدای آسمان و زمین خدای من ----- (۱). آو، آب، آج، آز، آل، لب: مش که. (۲). آو، بم، آب، آج، آز، لب، مش، آل: اینکه. [.....]

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۴۵. (۵). سوره نوح (۷۱) آیه ۲۲. (۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۰. (۷). آو، بم، آب، آج، آز، آل، لب، مش، مل علی. (۸). آج، آل: کان. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم علی. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل او را. صفحه: ۲۹۵ است و اگر تو در ملک زمین دعوی می‌کنی دانی که تو را در ملک آسمان هیچ بنرود (۱)، چه (۲) اینکه آفتاب و ماه و ستارگان بر اینکه صفت به فرمان خدای روانند. او گفت: به آسمان روم و بنگرم تا اینکه خدای آسمان چیست، آنگه [۷۰-پ]

چهار بچه کرکس بگرفت و ایشان را می‌پرورد و گوشت می‌داد تا بزرگ شدند و قوی گشتند، و تابوتی بساخت و آن را دو در ساخت: یکی به بالا (۳)، یکی به زیر. و در آن تابوت نشست و دیگری را با خود در آن جا نشاند و آن تابوت در پای آن کرکسان بست و عصای‌ها گرفت (۴) و پاره‌ای گوشت بر سر آن عصا بست و از بالای آن تابوت بر بست (۵) چنان که آن کرکسان به آن گوشت می‌نگریدند و به طمع آن گوشت به جانب بالا (۶) می‌پدیدند. چون در هوا دور برفتند، نمرود صاحبش (۷) را گفت: آن در که بر بالاست بگشای و بنگر تا به آسمان نزدیک شدیم یا نه! او در بگشاد و بنگرید، گفت: آسمان هم آن جاست که بود و هیچ اثر نکرده است اینکه رفتن ما. گفت: در زیر بگشای و بنگر تا از زمین چون افتاده‌ایم. او در بگشاد و فرو نگرید، گفت: زمین مانند دریایی سپید (۸) می‌بینم و کوهها مانند دودی سیاه. گفت: رها کن تا برویم. درها فرو کردند و کرکسان می‌پدیدند تا چندان پدیدند که باد منع کرد ایشان را از پدیدن. گفت: درها بگشا و بنگر. او در بالا بگشاد و بنگرید، گفت: آسمان همچنان (۹) می‌نماید که از زمین می‌نمود، و در زیر بگشاد و بنگرید، گفت: زمین چون دودی سیاه می‌نماید، و آوازی شنید که گفت: ایتها الطاغیة (۱۰) اینکه ترید، ای طاغی کجا می‌روی! عکرمه گفت (۱۱): با او در تابوت غلامی بود با کمان و تیر. چون به آن جا رسید -----

----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: نرود. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: جز. (۳). همه نسخه بدلها و. (۴). کذا در اساس و قم، مل: و عصایی ترتیب داد، دیگر نسخه بدلها: عصایی فرا گرفت. (۵). آو، بم، آب، آج، آل، آز، لب، مش: آن تابوت بر پشت تابوت فرو برد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بر با، مل: قصد بالا می‌کردند. [.....]

(۷). آج، آل، لب: مصاحبش. (۸). آو، بم، آب، آج، آل، آز، لب، مش: سبز. (۹). آج، لب، آل: همان. (۱۰). کذا، در اساس و قم و مل، دیگر نسخه بدلها: ایتها الطاغی. (۱۱). آو، بم، آب، آج، لب، آل، مش که. صفحه: ۲۹۶ که بیش از آن نتوانست (۱) رفتن، تیر بینداخت، باز پس آمد خونالود او گفت: کیفیت امر السّماء، کار آسمان کفایت شد مرا. فرّاء گفت: تیر در مرغی آمد که در هوا بود، و گفتند: در ماهی آمد که در دریایی از دریاها هوا بود. آنگه نمرود بفرمود تا عصا باشگونه (۲) کردند و آن سرکه بر او گوشت بود به زیر کردند. کرکسان سر به زیر نهادند (۳)، حق تعالی اینکه مکر را وصف کرد به آن که به حدی است که کوه از او زایل شود، علی سبیل التّوسّع و المبالغة. فلا تحسبنّ اللهَ مُخَلِّفَ وَعِدِهِ رُسُلَهُ، گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التّقدیر: فلا تحسبنّ اللهَ مُخَلِّفَ رُسُلِهِ وَعِدِهِ، و مثله قول الشّاعر: تری الثّور (۴) فیها مدخل الظّل رأسه و سائره باد الی الشّمس اجمع و التّقدیر: مدخل رأسه الظّل، و اگر اینکه تقدیر نکنند در آیت روا باشد (۵)، چه وعد متعدی است به دو مفعول، اضافت فاعل روا باشد با هر یکی از او. و اگر چه معنی آنگه روشنتر بود که اضافت با مفعول اول (۶) کنند، چنان که با فعل صریح (۷) هر کدام تقدیم کنی رواست، يقال: اختلفت فلانا الوعد و اختلفت (۸) الوعد فلانا. و در شاذ خواندند: مخلف وعده رسله، علی تقدیر: مخلف رسله وعده، و استشهاد کردند بر اینکه قراءت به قول شاعر: فزجتها بمزجة زج القلوص ابی مزادة ای زج ابی مزادة القلوص، و اینکه قراءت معتمد نیست برای آن که فصل نشاید کردن بین المضاف و المضاف الیه الّا بالظرف، کقول الشّاعر: کان اصوات من ایغالهن بنا

اواخر المیس اصوات الفرایج «۹» حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با رسول، گفت: میندار که خدای تعالی وعده‌ای که داد «۱۰» پیغامبران خود را، خلاف کند چه خلف و عد بر او روا نباشد و وعده ----- (۱). آب، آز: توانستن. (۲). آج، آل، مل: واژگونه. (۳). آج، لب: رو به زیر نهادند، آل: رو به زیر کردند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و قم و لب: الظل. (۵). آو، بم، آج، آل، مش: نباشد، آب، آز، نبود. (۶). آو، بم، آب، آز: او. (۷). آج، لب، آل، با، آو، بم، آب، آز تا. (۸). آج، آل: اختلافت، آز: اخلف. (۹). قم: الفرایج. [.....]

(۱۰). آب، آز: وعده داد که. صفحه: ۲۹۷ او پیغامبران را نصرت و ظفر و دولت دادن بر کافران بود. إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ، که خدای تعالی عزیز است، ظلم به او راه نبرد «۱» و خداوند انتقام و کینه کشیدن است از ظالمان. یَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَیْرَ الْأَرْضِ، گفتند: عامل در «یوم» انتقام است، ای یتقم من الظلمة یوم. حق تعالی گفت: من انتقام کشم از ظالمان روزی که زمین را بدل کنند بجز اینکه زمین [۷۱-ر]، یعنی روز قیامت. و در تبدیل زمین خلاف کردند، بعضی گفتند: صورت اینکه زمین بگرداند با صورتی و شکلی دیگر، و مرجع اینکه قول با اختلاف تألیف «۲» بود. عبد الله عباس و عبد الله مسعود و انس مالک و مجاهد گفتند: زمین را بدل کنند به زمینی از سیم سید که بر او گناه نکرده باشند. و روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت: زمین را سیم گرداند خدای تعالی و آسمان را زر «۳». سعید جبیر و محمد بن کعب گفتند: زمین را بدل کنند به زمینی چون قرص سید تا مؤمن «۴» از زیر پای خود می‌گیرد «۵» آن «۶» نان و می‌خورد، و اینکه از آن جاست که سهل بن سعد گفت که رسول - علیه السلام - گفت: «۷» یحشر الناس یوم القیامة علی ارض بیضاء عفراء «کقرصة التقی» لیس فیها معلم لاحد. روایتی دیگر از عبد الله مسعود آن است که زمین قیامت از آتش باشد و اهل قیامت از آن جا می‌نگرند و غرفات بهشت می‌بینند و حوریان «۸» را می‌بینند، و مردم از گرمای آن آتش چنان شوند که عرق لگام بر دهن ایشان کند. عبد الله عباس گفت: زمین همان باشد «۹» آکا [م] «۱۰» و جبال «۱۱» بلندی «۱۲» و کوههای او بدل کنند، چنان که شاعر گفت: ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل، ظلم را به او راه نبود. (۲). آب، آز، مش: تأویل. (۳). آب، مش سید. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: مؤمنان. (۵). آب، آج، آل، لب، مش: می‌گیرند. (۶). آو: از. (۷). آو، آج، آل، لب، مش: غزء، آز، اغز. (۸). قم، آب، آز: حوران. (۹). مش که. (۱۰). با توجه به قم افزوده شد، آو، آب، آز، مش آجام، آج، آل: آهام. (۱۱). کذا در اساس و قم، آو، بم، آب، آز، دیگر نسخه‌ها و. (۱۲). آز، مش: بلند. صفحه: ۲۹۸ فما الناس بالناس اللذین عهدتهم ولا الدار الّتی کنت اعراف و بیان اینکه قول، قوله تعالی: وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ یَنْسِفُهَا رَبِّی نَسْفًا، فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا، لَا تَرَى فِیْهَا عِوَجًا وَ لَا اَمْتًا «۱» یَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَیْرَ الْأَرْضِ، گفتیم: یا رسول الله؟ خلقان در اینکه وقت کجا باشند که زمین را بدل کنند! گفت: بر صراط. وَ السَّمَاوَاتِ، و تقدیر آن است که: و تبدل السموات غیر السموات، و لکن برای دلالت کلام بر او بیفکند و تبدیل آسمان به انتشار کواکب و تکویر آفتاب و خسوف قمر و انفطار و انشقاق آسمان باشد، و قرآن به اینکه جمله ناطق است. وَ بَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ، و خلقان بیرون «۲» آیند از گورها برای خدای، یعنی عرض بر خدای و برای محاسبت با او و برای ثواب و عقاب او، و اینکه حذف کرد لدلالة الکلام علیه. آنگه وصف کرد خدای را به آن که یکی است بی مثل و مانند، و قهار است مسلط بر قهر بندگان، و معنی او راجع باشد با قادری. وَ تَرَى الْمُجْرِمِینَ، حق تعالی در اینکه آیت گفت که «۳»: از احوال و شداید اینکه روز، یعنی روز قیامت، آن باشد که تو خلقان را بینی و گناهکاران را. و مجرم فاعل جرم باشد، کالمذنب فاعل الذنب «۴». مُقَرَّنِینَ فِی الْأَصْفَادِ، که دستهای ایشان به غل با گردن بسته باشند. و گفته‌اند: مقرّنین، ای مشدودین الی قرنائهم، هر یکی را از ایشان با قرینی از آن او در هم بسته باشند. و گفته‌اند: هر یکی را با دیوی در سلسله‌ای با هم بسته باشند، و قرنت الشیء بالشیء و قرنت بینهما، ای جمعت بینهما. و التقرین، تکثیر الفعل منه، و هذا قرین ذلک، ای مثله و ممّا «۵» یقرن «۶» الیه. فِی الْأَصْفَادِ، جمع صفد، و صفد قید باشد و غل باشد همچنین. و صفدت الرّجل اذا قیدته و صفدته لتکثیر الفعل. و قال عمرو بن کلثوم: ----- (۱). سوره طه (۲۰) آیات

۱۰۵ تا ۱۰۷. [.....]

(۲). آو، بم، آب، آز: برون. (۳). آو، بم، آب، آج، لب، آز، مش: یکی. (۴). قم: ندارد. (۵). آو، بم، آب، آز: کما. (۶). مل: لب: یقرب. صفحه: ۲۹۹ فابو بالتهاب و بالسبایا و ابنا بالملوک مصفدینا [۷۱-پ]

و اصفدته اذا اعطيته، و قال الأعشى: تضيفته يوما فاكرم مجلسی «۱» و اصفدنی علی الزمانه قائدا و قال الذبیانی: هذا التناء فان تسمع لقائله فما عرضت آیت اللعن بالصفد و عطا را از اینکه جا صدف خوانند که بند پای معطی شود، چنان که متببی گفت: من وجد الاحسان قیدا تقیدا سیرابیلهم من قطران، پیرنه‌های «۲» ایشان از قطران باشد، واحدها سربال، قال امرؤ القیس: عوب تنسینی اذا قمت سربالی و قطران اینکه «۳» باشد که در شتر مالند. و در او چند لغت است: قطران، و قطران، و قطران، به فتح «قاف» و کسر او و اسکان «طا»، و فتح «قاف» و کسر «طا»، قال ابو النجم: جون كأن العرق المنتوحا «۴» البسه القطران و المسوحا و برای آن گفت که پیرهن «۵» ایشان از قطران باشد که آتش به او مسرعتر باشد. و از عبد الله عباس روایت کردند که او خواند: سیرابیلهم من قطران، ای من نحاس ذائب، پیرنه‌های «۶» ایشان از مس گداخته باشد، و القطر، النحاس، من قوله: آتونی أفرغ علیه قطراً «۷» و تعشى و جوههم النار، و آتش روی ایشان باز پوشد. لیجزی الله كل نفس ما كسبت، تا خدای جزا کند هر کس را به آنچه کرده -----

----- (۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها و تفسیر طبری و تفسیر مجمع البیان، دیوان اعشی (بیروت ۱۹۸۰) ص ۱۰۳ و لسان العرب: قمر مقعدی. (۲). آو: پرهنا، قم، مل، لب: پیراهنها. (۳). همه نسخه بدلها، بجز آج و لب: آن. (۴). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، ضبط قرطبی و طبری نیز چنین است، چاپ شعرانی: المسفوحا. (۵). آو، بم، پراهن، دیگر نسخه بدلها: پیراهن. (۶). بم: پرهنها، آو، پراهنها، دیگر نسخه بدلها: پیراهنها. (۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۹۶. صفحه: ۳۰۰ باشد «۱»، و آیت دلیل استحقاق می کند و آنچه «۲» جزا بر عمل باشد. إن الله سیریع الحساب، که خدای تعالی زود شمار است بر آن معانی که گفته شده است. هذا بلاغ للناس، ابن زید و جماعتی مفسران گفتند: هذا، اشارت است به قرآن، اینکه قرآن بلاغ است، یعنی بیان است مردمان را. و گفتند: تبلیغ است از توبه مردمان و رسانیدن. و لئندروا، و تا ایشان را به آن بترسانند و اعلام کنند با تخویف. و لیعلموا أنما هو إله واحد، و تا بدانند که او یک خداست، او را مثل و مانند و شریک و شبیه نیست. و لئذ ذکر أولوا الألباب، و تا اندیشه کنند خداوندان آن «۳» عقلها که فکر و اندیشه و نظر برایشان واجب است - و الله ولی التوفیق. -----

----- (۱). قم: بود، آو، آب، مل، آز، مش: باشند. (۲). همه نسخه بدلها: بجز قم و مل: بر آنچه. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد. صفحه: ۳۰۱ سوره الحجر اینکه سورت مکی است فی قول قتاده و مجاهد، و عدد آیاتش نود و نه است و کلماتش شصده «۱» و پنجاه و چهار کلمت است، و حروفش دو هزار و هفصد «۲» و شست «۳» حرف است. و روایت است از زر حیش، از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی آله گفت: هر که سوره الحجر بخواند خدای تعالی او را ده حسنه بنویسد به عدد مهاجر و انصار و به عدد آنان که به «۴» رسول استهزا کردند.

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۱ تا ۴۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ (۱) رَبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ (۲) ذرهم يأكلوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِمُ الْأَمْلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۳) وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْنِهِ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ (۴) مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجْلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ (۵) وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ (۶) لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۷) مَا نُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذًا

مُنْظَرِينَ- (۸) إِنَّا نَحْنُ نَنْزِلُ الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ- (۹) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شَيْخِ الْأُولَئِينَ- (۱۰) وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ- (۱۱) كَذَلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ- (۱۲) لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأُولَئِينَ- (۱۳) وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ- (۱۴) لَقَالُوا إِنَّمَا سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ مُوقِنُونَ- (۱۵) وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ- (۱۶) وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ- (۱۷) إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شَهَابٌ مُمْسِكٌ- (۱۸) وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ- (۱۹) وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ- (۲۰) وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ- (۲۱) وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ- (۲۲) وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ- (۲۳) وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ- (۲۴) وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ- (۲۵) وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- (۲۶) وَالْحَيَانَ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلِ مِنْ نَارِ السَّمُومِ- (۲۷) وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- (۲۸) فَبَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَنَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ- (۲۹) فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ- (۳۰) إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ- (۳۱) قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ- (۳۲) قَالَ لَمْ أَكُنْ لَأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- (۳۳) قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ- (۳۴) وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ- (۳۵) قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمٍ يُبْعَثُونَ- (۳۶) قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ- (۳۷) إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ- (۳۸) قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ- (۳۹) إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ- (۴۰) قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ- (۴۱) إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ- (۴۲) وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ- (۴۳) لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ- (۴۴)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان] «۵» اینکه آیت‌های کتاب است و قرآنی روشن. بود که تمنا کنندا کافران «۶»، اگر بودندی مسلمان. رها کن ایشان را تا ----- (۱). قم، آج، لب، مش: ششصد، مل: سیصد. (۲). قم، آو، بم، آب، مل، آل، مش: هفتصد. (۳). قم: شش، دیگر نسخه بدلها: شصت. (۴). قم، آج، لب، مش، آل: بر. (۵). اساس ترجمه ندارد، از قم آورده شد، مش: به نام خدای بسیار بخشایش و بسیار آمرزش. (۶). قم: کند آنان که کافر شدند، آو، بم، آج، لب، آل، مش: کنند آنان که کافر شدند. صفحه: ۳۰۲ بخورند و برخوردار شوند، و مشغول کند ایشان را امید که «۱» بدانند. و به هلاک نکردیم «۲» هیچ شهری و الا آن را نوشته‌ای بود دانسته. سبق نبرد «۳» هیچ گروه وقتش را و باز پس نمانند. و گفتند: ای آن که فرو فرستادند بر او قرآن، تو دیوانه‌ای. چرا نیاری به ما فریشتگان را اگر هستی از جمله راست گویان. نفرستیم ما فریشتگان را مگر به راستی، و نباشند ایشان مهلت داده «۴». [۷۲- ر]

ما بفرستادیم قرآن و ما آن را نگاه می‌داریم. بفرستادیم از پیش تو در جماعات پیشین «۵». نیامد به ایشان هیچ «۶» پیغامبری الا بودند از او فسوس دارنده «۷». همچونین «۸» بریم آن را در دل «۹» گناهکاران. ایمان نیارند به آن و گذشت «۱۰» ----- (۱). قم: آو، بم، آج، لب: زود بود که، مش: زود باشد که. (۲). قم، آو، بم، آج، لب، آل، مش: و هلاک نکردیم. (۳). قم از. (۴). قم: پس مهلت دادگان. (۵). قم: جماعت پیشینان، آو، بم، آج، لب، آل: جماعت پیشین، مش: جماعات پیشینان. (۶). قم: آو، بم، آز: از. (۷). قم: به او افسوس می‌داشتند. [.....]

(۸). قم: همچونین. (۹). قم، مش، آو، بم، آج، لب، مش، آل: دل‌های. (۱۰). قم: بدرستی که بگذشت، آو: گزشت. صفحه: ۳۰۳ ره پیشینگان «۱». و اگر گشاییم برایشان دری از آسمان، همه روز باشند در او بر بالا می‌شوند. گویند: بفسوده‌اند «۲» چشم‌های ما «۳» بل ما مردمانی بییم «۴» با ما جادوی کرده. کردیم ما در آسمان برجها و بیاراستیم آن را برای نگرندگان. نگاه داشتیم آن را از هر دیوی رانده. الا آن که بدزدد سمع را از پی او برود ستاره‌ای روشن. و زمین، بکشیدیم آن را و افگندیم در او کوهها و برویاندیم در او هر

چیزی سخته. کردیم شما را در آن جا وجوه معیشت و آن را که شما او را روزی ندهی «۵». و نیست هیچ چیز و آلا و نزدیک ماست خزینه‌های او، و ما فرو نفرستیم آن را مگر به اندازه‌ای شناخته. و بفرستادیم بادها «۶» باردار، فرود آوردیم از آسمان آبی به شما دادیم آن را و نیستی شما آن را نگاهدارنده. ما زنده کنیم و مرده «۷»، و ما میراث گیریم. -----

----- (۱). قم، آج، لب: پیشینیان. (۲). کذا در اساس، قم: بیسته‌اند، آو، بیسوده‌اند، بم، مش: پسوده‌اند، آج، لب، آل: پوششی بر نهاده‌اند. (۳). آو، بم، آج، لب، مش را. (۴). قم، گروهی‌ایم، آو، بم، آج، لب: مردمانیم. (۵). قم: که نیستی شما او را روزی دهنده. (۶). قم، آو، بم، آج، لب: مش را. (۷). قم: بمیرانیم، آو، بم، آج، لب کنیم. صفحه: ۳۰۴ بدانسته‌ایم ما پیشینگان را از شما و بدانسته‌ایم باز پسینان «۱». را. خدای تو اوست که حشر کند ایشان را، که او محکم کار و داناست. بیافریدیم آدم را از گل خشک از خری «۲» سالخورد «۳». و جنیان «۴» را بیافریدیم از پیش اینکه، از آتش بغایت گرمی. چون گفت خدای تو فریشتگان را: من آفریننده‌ام آدم را از گل خشک از خزی «۵» سالخورده. چون راست کنم «۶» او را و در دم در او از روح خود در افتی «۷» برای او سجده کننده. سجده کردند فریشتگان همه بجمله، مگر ابلیس که سر با زد «۸» که باشد «۹» با سجده کنندگان. گفت: ای ابلیس؟ چه بوده است «۱۰» تا که نمی‌باشی با سجده کنندگان! گفت نکنم سجده خلقی را که بیافریده‌ای او را از گل خشک از خزی «۱۱» سالخورده. ----- (۱). آو، بم، آج، لب: باز پسین نیان. (۲). آو، بم، آج، لب، آل:

لوش. (۳). قم، بم، آج، لب، مش، آل: سالخورده. (۴). قم: پری. [.....]

(۵). آج، لب، مش، آل: لوش. (۶). آو، بم، آج، لب: راست کردیم. (۷). قم، آو، بم، در اوفتی، مش، آج، لب: در افتید. (۸). کذا در اساس با ادغام دو حرف همجنس، قم، آو، بم، آج، لب، مش، آل: سرباز زد. (۹). کذا در اساس و قم، آو، بم، نبوده است، آج، لب: نبود. (۱۰). قم: چو بودست تو را. (۱۱). آو، بم، آج، لب، آل، مش: لوش. صفحه: ۳۰۵ گفت: برو از اینکه جای که تو ملعونی «۱». و بر تو باد لعنت تا به روز شمار «۲». گفت: خدای من مهلت ده مرا تا به آن روز که بر انگیزند ایشان را. گفت: تو از جمله مهلت دادگانی، تا به روز وقت دانسته. گفت: بار خدایا به آنچه مرا گمراه کردی بیارایم برای ایشان در زمین و گمراه کنم ایشان همه را «۳». مگر بندگان «۴» تو را از ایشان خالص «۵». گفت: اینکه راهی است بر «۶» من راست. بندگان من نیست تو را برایشان حجتی آلا آن که پسر وی کنند تو را از گمراهان. و دوزخ وعده‌گاه ایشان است جمله. آن را هفت در است هر دری را از آن جزئی بخشیده هست [۷۲-پ]. و قوله تعالی: الر، تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُّبِينٍ، «تلك» به معنی «هذه» است، اشارت به آیات قرآن. اگر گویند، چگونه عطف کرد قرآن را بر کتاب، و هر دو یکی است و اینکه عطف الشیء علی نفسه باشد- جواب آن است که گوئیم: لاختلاف اللفظین، كقوله: هند اتی من دونها التّأی و البعد ----- (۱). قم:

رانده. (۲). قم: نفرین تا به روز قیامت. (۳). قم: بجمله. (۴). قم: آو، بم، آج، لب: بندگان. (۵). قم: ویژگان. (۶). آو: ور. صفحه: ۳۰۶ و مبین، من ابان باشد «۱»، و او هم لازم است و هم متعدی که «۲» لازم بود، معنی آن باشد که، کتابی روشن، و چون متعدی باشد «۳»، معنی آن بود که، روشن کننده. رَبِّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا، اهل مدینه و عاصم خواندند: رَبِّمَا به تخفیف «با»، و باقی قراء به تشدید. و از ابو عمرو هر دو روایت کرده‌اند. قطرب گفت و سگری «۴»: رَبِّ و رَبَّت و ربت و رَبِّمَا و رَبِّمَا ربتما، همه لغت است. سیبویه گفت که، «ما» در رب بر دو وجه شود: یکی نکره موصوفه باشد، یکی کافه. چون نکره موصوفه باشد مفصّل «۵» نویسند ربّ ما «۶»، كقول الشاعر: ربّ ما تکره النفوس من الأمر له فرجه كحلّ العقال ای ربّ شیء تکره النفوس، و «ما» در اینکه وجه اسم باشد، و چون کافه بود «ما» در او حرف بود و پیوسته نویسند. چنان که شاعر گفت: ربما اوفیت فی علم یرفعن ثوبی شمالات و برای آن کافه گویند که اینکه حرف را از عمل منع کند و او را معدّد کند «۷» للدّخول علی الفعل، چه ربّ از خصائص اسماست و در فعل نشود، چون «ما» ی کافه به او پیوندد در فعل شود، چنان که بینی چنان که «۸» در «انّ» و اخواتش، فی قولک: انّما و انّما و کاتّما و لکنّما و لیتمّما «۹» و لعلّما هم منع کند اینکه حروف را از عمل و همچنان کند او را که در افعال شود. و «ربما» در فعل

ماضی شود، چنان که در بیت دیدی. بما اوفیت فی علم و در آیت در فعل مستقبل شده است برای آن که آن حکایت حالی است آینده که در حکم و معنی چون ماضی است، یعنی انگار که احوال قیامت از آنچه لا محاله ----- (۱). قم: است. [.....]

(۲). کذا در اساس و قم و آو بم و آج و لب و مش و آل، آب، آز، اگر، مل: چون. (۳). قم: بود. (۴). کذا در اساس و قم و لب و مل، دیگر نسخه بدلها: سدی. (۵). کذا در اساس و قم: دیگر نسخه بدلها: منفصل. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم: ربّ ما (بدون تشدید). (۷). کذا در اساس و قم و مل، دیگر نسخه بدلها: مقید کند. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم «چنان که» دوم را ندارد. (۹). اساس: لَمَّا، با توجه به نسخه قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۰۷ خواهد بودن، در وجود آمد و ماضی و منقضی «۱» شد و کان قد «۲» از اینکه جا حق تعالی بسیار جایها خبر داد از احوال قیامت به لفظ ماضی چنان که «۳»، قوله: وَ نَادَى أَصْحَابَ النَّارِ «۴» ... وَ نَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ «۵» ... وَ نَادَى أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ «۶» الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ، و معنی آن باشد که: ای بس تمنّا که خواهند کردن کافران که کاشک «۷» ایشان مسلمان بودندی در دنیا، تا ایشان را به قیامت سود داشتی. اما تخفیف، بر قراءت آن که تخفیف کرد برای آن کرد که حرف مضاعف است، و حروف مضاعف را تخفیف بسیار کنند، چون: «ان» و «ان» و «کان» و «لکن». قال الهذلي في التّخفيف: از هیر، ان يشب القذال فأنّی رب هيضل لجب لفتت بهيضل و «۸» معنی «رب» تقلیل باشد بر عکس معنی «کم» که تکثیر باشد، چنان که ابو تریام گفت: عسی وطن یدنو بهم و لعلّما و ان تعتب الأیام فیهم فریما یعنی که اعتبار و ارضای روزگار کم باشد، و معنی آن که گویند: ربّ رجل لقیته، یعنی منکر مباش که من نیز مردی را دیده باشم. و معنی آن بود آیت را که: مستبدع «۹» نبود اگر چه اندک بود که کافران از آن حال که در قیامت بینند تمنّا آن کنند «۱۰» که کاشک «۱۱» ایشان مسلمان بودندی. ابو موسی روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و علی آله - که او گفت: روز قیامت چون اهل دوزخ را به دوزخ برند در میان ایشان فاسقان اهل نماز و قبله باشند. ----- (۱). آو، بم، آب، آز، آل، آج، مش: مقتضی. (۲). کذا در همه نسخه بدلها، بجز قم که ندارد، مل: قدام، چاپ شعرانی: قد وقع. (۳). لب: نحو. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۵۰. (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۴۸. [.....]

(۷). سوره نسخه بدلها، بجز قم: کاشکی. (۸). مل: و لکن. (۹). همه نسخه بدلها: بجز قم، مبتدع. (۱۰). مل: تمنّا کنند. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: کاشکی. صفحه: ۳۰۸ کافران بر سبیل طعن گویند آن مسلمانان را: نه شما مسلمان بودی و نماز می کردی و روزه می داشتی امروز آن اسلام شما و نماز و روزهتان «۱» از شما غنایی نکرد با ما گرفتاری اینکه جا! ایشان را سخت آید، حق تعالی برای ایشان خشم گیرد [۷۳- ر]

بفرماید تا همه مسلمانان را که اهل قبله باشند از دوزخ بیارند، عند آن اهل دوزخ از کافران تمنّا کنند که کاشک «۲» تا ایشان مسلمان بودندی تا از دوزخ بیامدندی، چنان که مسلمانان بیامدند. و آنگه رسول - علیه السلام - اینکه آیت بخواند. عبد الله عباس گفت: روز قیامت خدای تعالی چندان رحمت کند بر مسلمانان و رسول شفاعت کند و مومنان به بهشت شوند که کافران تمنّای آن کنند که کاشک «۳» تا مسلمان بودندی. آنگه حق تعالی بر سبیل تهدید و وعید با رسول می گوید: ذرهم، رها کن اینکه کافران را، لفظ امر است و مراد تهدید و وعید. یأکلوا و یتمتّعوا، تا بخورند و برخوردار شوند و آرزوهای خود بدهند و کام برانند، و یلهمّ الأمل، و امید ایشان را مشغول کند، فسوف یعلمون، که روز آید «۴» که ایشان بدانند و بال عاقبت فعلشان، و آن روز قیامت باشد که احوال خود و احوال مؤمنان بینند. و آنان که گفتند اینکه آیت منسوخ است به آیت قتال خطا گفتند، برای آن که گمان بردند که، مراد به اینکه صیغت امر است، یعنی که اوّل در بدایت کار، خدای رسول را گفت: اینان را فرو گذار «۵» تا هر چه خواهند می کنند. آنگه اینکه به آیت قتال منسوخ کرد و گفت: «۶» ع که ع که ...، و اینکه آنگه بودی که ذرهم یأکلوا و یتمتّعوا، امر بودی بر حقیقت، و اینکه امر نیست تهدید است و مراد نهی است، چنان که گفت: اعملوا ما شئتم «۸» و استغفر من استطعت منهم بصوتک «۹» و ما أهلكنا

مِنْ قَرِيْبِهِ إِلَّا وَ لَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ، حق تعالی گفت: ما هیچ شهر هلاک نکردیم الا و آن را نوشته‌ای معلوم بود و اجلی مسمی که ایشان را تا به آن وقت مهلت داده بود [ند، از مقتضای حکمت پیش از آن هلاک نفرمود ایشان را و نیز باز پس نداشت، و ذلك قوله: «۱»] «ما تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَ مَا يَسْتَأْخِرُونَ» «۲» وَ قَالُوا، گفتند، یعنی کافران: يَا أَيُّهَا الَّذِي «۴» إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ، تو دیوانه‌ای. از استبعاد ایشان دعوی نبوت را اینکه سخن گفتند، و عجب از ایشان که یک بار می‌گفتند ساحر است و یک بار می‌گفتند دیوانه است، و دیوانگی به آن لایقتر باشد که یک شخص را به آن دو وصف «۵» متناقض وصف «۶» کند، چه سحر به غایت زیرکی و حیل و عقل کار بستن توان کردن و دیوانگی ضدّ اینکه باشد؟ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ، چرا به ما نیاری فریشتگان را؟ «لو لا» و «لو ما» کلمت تحضیض باشد و «ما» نفی است و معنی هر دو «الا» «۷» باشد. قال الشاعر: تعدّون عقر النّیب افضل مجدکم بنی ضوطری لو لا الّکمی المقطرا «۸» و قال ابن مقبل: لو ما الحیاء و لو ما الدّین عبتکما ببعض ما فیکما اذ عبتما عوری و اگر چه «لو ما» در اینکه بیت نه به معنی تحضیض است، برای آن آورد تا بدانند ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به اجماع نسخه بدلها از قم افزوده شد. [.....]

(۲). اساس: تستأخرون، با توجه به قرآن مجید و اجماع نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: باز پس دارند ایشان را. (۴). اساس: یا ایّه الذی. (۵-۶). آو، بم، آب، آز، آل، آج، صفت. (۷). همه نسخه بدلها: هلا. (۸). قم: المسعفا، لسان و قرطبی: المقنعا. صفحه: ۳۱۰ که «ما» به جای «لا» به «لو» پیوندد، یعنی اگر راست می‌گویی در اینکه دعوی نبوت، چرا فریشتگان را به ما نیازی! حق تعالی جواب داد و گفت: ما نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ، حمزه و کسائی و حفص عن عاصم خواندند به «نون»، خبرا عن الله تعالی، علی سبیل التعظیم، و باقی قرآء به «تا» خواندند: ما تنزل، علی وزن تفعل، و التقدير: تنزل، و ملائکه مرفوع خواندند به اسناد اینکه فعل با او. و أبو بکر عن عاصم خواند: ما تنزل الملائکه، به ضم «تا» و فتح «نون»، علی ما لم یسم فاعله، و رفع الملائکه، باسناد [۷۳- پ]

الفعل المجهول الیه. حجّت حمزه و کسائی، قوله: إِنَّا نَحْنُ نُنَزِّلُ الذِّكْرَ «۱» وَ لَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ... «۲» تَنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ وَ الرُّوحُ فِيهَا «۳» وَ نُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا «۴» إِلَّا بِالْحَقِّ، ما فریشتگان را فرو نفرستیم مگر به حق و راستی. در اینکه حق خلاف کردند «۵»، بعضی گفتند: مراد «حق» است که خلاف «باطل» باشد، یعنی برای حکمت «۶» و مصلحتی که ما دانیم، نه برای اقتراح محال ایشان. و بعضی گفتند: مراد به اینکه حق مرگ است، یعنی ما فریشتگان را برای جان سندن «۷» ایشان فرستیم. حسن و مجاهد گفتند: مراد عذاب استیصال است، چنان که در عهد پیغامبران متقدم بود. وَ مَا كَانُوا إِذَا مُنْظَرِينَ، آنکه ایشان را مهلت و تأخیر نباشد برای آن که چون فریشتگان را معاینه بینند ملجا شوند و چون ملجا شوند تکلیف از ایشان زایل شود وقت هلاکشان باشد ایشان را هیچ مهلت نبود. و «اذا» اینکه جا ملغاست عمل نیست او را، برای آن که میان اسم و خبر «کان» افتاده است، و ممکن است که «انظار» که به معنی امهال است از روی اشتقاق افعال بود از «نظر» که انتظار باشد، ای جعله منتظرا لذلك الاجل المؤخر. و روا بود که مشتق بود ----- (۱). سوره حجر (۱۵) آیه ۹. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۱۱. (۳). سوره قدر (۹۷) آیه ۴. (۴).

سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۵. (۵). آج، لب: اختلاف کردند. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: حکمتی. (۷). مل: ستاندن. صفحه: ۳۱۱ از نظر «۱» تفکر، و همزه ازلت را باشد، ای ازلت عنه الفکر فی ذلك الشیء لترفیهه و امنه منه لاجل الامهال. و در وجه اول من باب: احفرت زیدا بثر باشد، و در وجه دوم من باب: عربت معرته و اعربتھا، اذا اصلحتها. إِنَّا نَحْنُ نُنَزِّلُ الذِّكْرَ، آنکه گفت: ما مییم که اینکه قرآن فرو فرستاده‌ایم نه آن که شما گمان بردی که بافته و انداخته محمد است، یا اساطیر اولیان است. وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ، و ما نگاهدارنده اویم از زیادت و نقصان و زوال و بطلان. چنان که گفت: لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ «۲» وَ اللَّهُ يَعَصِمُكَ مِنَ النَّاسِ «۳» وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شِيعِ الْأَوَّلِينَ، گفت: ای محمد ما از پیش تو رسولان فرستادیم در امم سالفه، مفعول به بیفگند از کلام، لدلالة الكلام عليه، و التقدير: و لقد ارسلنا من قبلك رسلا. و شیع جمع «شیعت» باشد، و هی

الفرقة و الطائفه. عبد الله عباس و قتاده گفتند: شیع، امم باشد، لمتابعة بعضهم بعضا. و ما يأتيهم من رسول إلا كانوا به يستهزؤن، و از ایشان هیچ پیغامبر به امتش نیامد، الا به او استهزا کردند و از او فسوس داشتند، و اینکه برای تسلیت رسول - علیه السلام - گفت تا او بداند که اینکه معامله که کافران با او می کنند پیش از اینکه با دگر پیغامبران کرده اند. كَذَلِكَ نَسْأَلُكَ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ، همچنین بریم در دل کافران. «سلوک» لازم باشد و سلک متعدی، يقال: سلک فلان الطریق و سلکته انا. و فرق میان ایشان به مصدر پیدا شود، چنان که گفتیم. و مراد به «سلک» ادخال است، علی تأویل الاخطار «۴» بالقلب، ما «۵» به دل ایشان بگذرانیم «۶» و ما در دل ایشان افکنیم. ----- (۱). لب و. [.....]

(۲). سوره فضیلت (۴۱) آیه ۴۲. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۶۷. (۴). آج، لب، آز، آل، مش: الاحضار. (۵). آو، آب، مش، تا. (۶). آو: بگزرانیم. صفحه: ۳۱۲ و در ضمیر خلاف کردند که راجع با کیست، حسن بصری گفت و بلخی و جبائی که: ضمیر راجع است با «ذکر» که قرآن است، یعنی: ما حدیث قرآن و اندیشه در او در دل ایشان افکنیم تا به او ایمان آرند و نیارند، چنان که با امت سلف کردیم برای بلاغ حجت راه، تا حجت برایشان متوجه شود، و اینکه از باب لطف باشد. [۷۴- ر]

و بعضی دگر گفتند: ضمیر عاید است با «استهزا»، یعنی ما استهزا به قرآن به دل «۱» ایشان بگذرانیدیم «۲» تا اجتناب کنند نه برای آن تا استعمال کنند، ایشان بر کار گرفتند و اجتناب نکردند، و نشاید تا اینکه «سلک» به معنی خلق کفر باشد در دل ایشان چنان که مجبران «۳» گفتند، برای آن که لا-يؤمنون به نفی ایمان حواله به ایشان «۴» است و اضافت با ایشان، و دگر مورد اینکه لفظ مورد ملامت و مذمت است و اگر خلق کفر او کردی در دل ایشان، بایستی تا ایشان معذور بودندی نه ملوم. و يقال: سلکه یسلکه سلکا، و سلک هو سلوکا. قال عدی بن زید: و كنت لزاز خصمك لم اعرد و قد سلوك في يوم عصب و قال آخر: حتى اذا سلوكهم «۵» فی قتائده شلا كما تطرد الجماله الشردا و قد حلت سنيته الأولين، و سنت و طریقه پیشینگان بر اینکه گذشته «۶» است. در معنی اینکه دو قول گفتند: یکی آن که در هلاک آنان که بر کفر اصرار کردند بعد ظهور آیات و اعلام معجزات، و گفته اند «۷» سنت اولین بر اینکه رفته است که اینان می کنند از تکذیب رسولان و کفران نعمت خداوند جهان. و لو فتحنا عليهم بابا من السماء - آیه، حق تعالی در اینکه آیات «۸» قطع طمع رسول کرد از ایمان ایشان عند نزول آیات و ظهور معجزات، گفت: اگر ما دری از درهای آسمان بر گشاییم و اینکه کافران همه روز بر آسمان می شوند بر وجه خرق ----- (۱).

قم، مل: بر دل، دیگر نسخه بدلها: در دل. (۲). آو: بگزرانیم. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: معجزه. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: با ایشان. (۵). کذا در اساس، آو، بم، آز، آج، مش، قم، لب: اسلکوهم، ضبط چاپ شعرانی (۷/ ۵۲)، لسان العرب (۱۰/ ۴۴۲)، طبری (۸/ ۱۴) هم «اسلکوهم» است. (۶). آو، بم: گرسنه. (۷). قم: دگر آن که. (۸). همه نسخه بدلها: آیت. [.....]

صفحه: ۳۱۳ عادت، هم ایمان نیارند. بل گویند: إِنَّمَا سُرِّكِرَتْ أَبْصَارُنَا، ابو عبید «۱» گفت: معنی «سکرت» غشیت باشد، چشم ما را پوششی بر نهاده اند، و اینکه آن است که در عبارت ما گویند: چشم افسا می کند «۲» فلان، یعنی چشم ما را به جادوی چیزی بکرد که ما مرئیات، علی حقائقها، ادراک نمی توانیم کردن «۳»، و اینکه اصلی ندارد، اینکه حدیث عوام است و در اینکه آیت حکایت کافران است. عبد الله عباس گفت: سکرت ابصارنا ای سدت، چشمهای ما بسته اند، من السكر، و هو سد البق «۴»، و السكر، خلاف البق «۵». و حسن گفت: سحرت، ما را مسحور کرده اند و با ما جادوی کرده اند. قتاده گفت: اخذت، چشمهای ما فرو گرفته اند. و ابن کثیر تنها خواند: سکرت، به تخفیف «کاف»، من السكر الذي هو السد، و هو سكر التهر. و السكر، الفعل بمعنى المفعول، بند «۶» بسته را سکر خوانند و سکر، به فتح «سین» [مصدر] «۷» باشد، كَالْقَبْضِ وَالْقَبْضِ، وَ النَّفْضِ وَ النَّفْضِ «۸». و بعضی مفسران «۹» گفتند: معنی آیت آن است که اگر در آسمان بر گشاییم بر آنان «۱۰» که گفتند: لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ «۱۱» فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرِجُونَ نسبت اینکه فعل با فریشتگان کردند، اینکه قول عبد الله عباس است و بیشتر مفسران. بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ، بل ما مردمانی ایم با ما سحر کرده، و اینکه محمّد بر ما سحر و جادوی کرده است. وَ لَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا، حق تعالی در اینکه آیت دلایل و آیات و آثار بیان

کرد که به آن استدلال کنند بر خدای تعالی، گفت: ما کردیم در آسمان برجها و منازل کواکب، و آن دوازده برج است که منازل کواکب سیاره است، و آن: حمل و ثور و جوزا و سرطان و اسد و سنبله و میزان و عقرب و قوس و جدی و [دلو] (۱۲) و حوت ----- (۱). کذا در اساس و قم و مل، دیگر نسخه بدلها: ابو عیبه. (۲). آو، بم، آز، آل: می کنند. (۳-۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: کرد. (۴). آو، آب، آز، الثیف، آل، آج، الثیق. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل و قم: بند بر بسته. (۷). اساس ندارد، با توجه به اتفاق نسخه بدلها افزوده شد. (۸). قم: التفض (معا)، بم، آب، آج، آل: و التفض و التفض. (۹). بم: مفسرا/ مفسران. (۱۰). بم، آب، آز: آنا/ آنان. (۱۱). سوره حجر (۱۵) آیه ۷. (۱۲). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. صفحه: ۳۱۴ است. وَ زَيَّنَّاهَا لِلنَّيَاطِرِينَ، و ما بیاراستیم آسمان را به اینکه ستارگان، برای آنان که نظر کنند و تأمل کنند در آن. وَ حَفِظْنَاهَا، و ما نگاه داشتیم آن را از هر شیطانی و دیوی ملعون مطرود. إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ، إِلَّا آن کس از شیاطین که او سمع دزد که از پس او [۷۴-پ]

برود ستاره‌ای روشن. و استثنا منقطع است اینکه جا، به معنی «لکن»، برای آن که حکم مستثنی به خلاف مستثنی منه است. و روا بود که استثنا متصل بود برای آن که از ایشان نیز محفوظ باشد و اگر چه به شهاب ممنوع باشند. عبد الله عباس گفت: شیاطین از آسمان محجوب نبودند بر آسمان شدند و خبر آسمان به زمین آوردندی و القا کردند به کهنه. چون عیسی - علیه السلام - از مادر بزاد ایشان را از سه آسمان منع کردند. چون رسول ما - علیه السلام - به رسالت بیامد، ایشان را از همه آسمانها منع کردند، هیچ کس از ایشان نبود که خواست تا خبری از اخبار آسمان دزدیده بشنود الا و ستاره‌ای که آن را شهاب می خوانند، چون آتشی در آسمان کشیده شود و او را بسوزد. چون اینکه حال پدید آمد شیاطین بر ابلیس آمدند و اینکه حال با او «۱» بگفتند. او گفت: در زمین حادثه‌ای پدید آمده است. در زمین بگردیدند چون به مکه رسیدند رسول را دیدند که قرآن می خواند. بعضی دگر گفتند که: اینکه شهاب ایشان را بنسوزد چنان که بکشد، بل عضوی از اعضای ایشان تباہ کند و بهری را مخبل «۲» گرداند تا «۳» غول بیابانی شود که مردم را در بیابان گمراه کند. یعقوب بن عتبۀ بن المغیرة بن الاخنس بن شریق «۴» گفت: اول کسی که از اینکه قذف «۵» نجوم بترسید «۶» قبیله ثقیف «۷» بود، بنزدیک عمرو بن امیه آمدند - و او مردی بود از بنی علاج و داهی و زیرک بود - او را «۸» گفتند که اینکه حادثه که در آسمان پدید آمده ----- (۱). بم، به او. (۲). قم، آو، بم، آب،

مش، مختل، آل، آج: مخبل. (۳). آو، بم، آب، آج، مل، آز: با. [.....]

(۴). قم: یعقوب عتبۀ بن المغیرة بن الاخنس بن شریق، آو، بم، آب، آج، آز، آل، مش: یعقوب بن عتبۀ بن اخنس ابن شریف. (۵). بم: ندارد. (۶). قم: پرسید، مل: پرسید، دیگر نسخه بدلها: پرسیدند. (۷). آز، سقیف. (۸). اور/ او را، همه نسخه بدلها: او را. صفحه: ۳۱۵ است عجب است از قذف نجوم. او گفت: بنگری اگر از اینکه نجوم معروف است که مردم شناسند و به آن راه برند. و از جمله انواء «۱» باشد در تابستان و زمستان، اینکه آخر دنیاست و هلاک خلق خواهد بودن، و اگر آن بر جای خود است و اینکه دگر ستاره‌هاست آن کاری است که خدای تعالی به اینکه خلق «۲» می خواهد. وَ الْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا، وَ زَمِينَ رَا بَكْشِيدِيم، یعنی بگسترديم. وَ أَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِي، وَ بَرَاوِ افگندیم کوههای برجا «۳». و «رواسی» جمع راسیه باشد، مِنَ الرَّسْوِ، وَ هُوَ الثَّبُوت. وَ أُنْبِتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ، وَ بَرَوِيَانِيدِيم در زمین هر چیزی سخته و وزن کرده. این زید گفت: مراد جبوب است که موزون باشد. و گفته اند «۴»: فیها، ای فی الجبال، در کوهها برویاندیم معادن چون زر و سیم و رود «۵» و مس و آرزیز و سرمه و زرنیخ و هر چه از معادن بیرون آرند «۶». اگر گویند چرا موزون گفت و مکیل و معدود نگفت - و بیشتر از اینکه نبات و جبوب مکیل باشد یا معدود - گویم: اما ابو مسلم محمّد بن بحر او گفت: برای آن که غایت و انتهای مکیلات هم با وزن شود چون طعام گردد، و همچونین «۷» معدودات چون مغز او برون کنند. و جواب معتمد از اینکه سؤال آن است که مراد به موزون نه سخته بر حقیقت است، انما مراد آن است که حاصل و واقع بود به مقدار حاجت من غیر زیاده علیها و لا نقصان منها، تا پنداری بقصد بر سخته‌اند بر وفق حاجت به حسب اقتضاء

مصلحت، و از اینکه جاست قول مالک بن اسماء بن خارجة الفزاری، که گفت: و حدیث الذّه هو ممّا یعت التّاعون یوزن وزنا منطق صائب و تلحن احيانا و خیر الحدیث ما کان لحناً ----- (۱). آج: نوا. (۲). قم: از اینکه خلق. (۳). قم: بر جای بداشته. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: و گفت. (۵). قم: روی، مل: رو، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۶). آو، بم، هر چه و از معادن بیرون آید، آج، لب: هر چه او از معادن بیرون آید. (۷). همه نسخه بدلها: همچین. صفحه: ۳۱۶ ای تعریضا غیر مصرّح به، و مثله فی المعنی قول الشّاعر: لها بشر مثل الحریر و منطق رقیق الحواشی لا هراء و لا نزر «۱» و جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ، و کردیم شما را در زمین وجوه معایش «۲»، و معایش جمع معیشه «۳» باشد، یعنی وجوه مکسب و تجارت و آنچه [۷۵- ر] به آن چیزی به دست آرند و تعیش کنند. وَ مَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ، و نیز آنان را که شما روزی ایشان ندهی، یعنی وحوش و دواب و انعام، و «من» در آیت به معنی «ما» باشد برای آن که نه عقلا راست اینکه جا، چنان که گفت: فَمِنْهُمْ مَنْ يَمِشِي عَلَى بَطْنِهِ «۴» لَكُمْ، ای و لمن لستم، یعنی شما را و وحوش را، اینکه قول کوفیان است، و انشدوا فيه: هَلَّا سَأَلْتُ بَدَى الْجَمَاجِمِ عَنْهُمْ وَ ابِي نَعِيمِ ذِي اللُّوَاءِ الْمَحْدِقِ «۵» و اینکه بنزدیک بصریان درست نیست چه عرب نگویند: مررت به و زید تا حرف جرّ باز نیارند و گویند: و بزید. و گفتند: محل «من» رفع است عطفا علی محل «قوله: مَعَايِشَ»، یعنی، و لکم معایش و من لستم له برازقین من الوحوش و الدّواب و الأنعام. و اگر گویند: محل «او نصب است، عطفا علی قوله: معایش، اولیتر باشد و روشنتر و بی تعسف تر، و التّقدیر: و جعلنا ای خلقنا «۶» لکم فی الارض معایش و انعاما و دواب «۷» لستم له برازقین. وَ اِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ، و هیچ چیز نیست و الا خزائن آن بنزدیک ماست. گفتند: مراد به خزائن خدای مقدورات اوست، و از اینجاست در دعاء ائمه - علیهم السّلام: «۸» یا من لا تنفد خزائنه، یعنی مقدوراته، و مقدورات او را نهایت نیست تا در هر وقت چندان که خواهد ایجاد کند از هر جنسی. آنگه با آن که در مقدور چنین است ایجاد جز به حسب مصلحت باندازه نفرماید، و ما نفرستیم آن را الا به -----

----- (۱). کذا در اساس و قم و آو، و بم و آب و لب، آج، آل: یرد، آز: یند، مش: نور. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: معایش. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: معیشت. (۴). سوره نور (۲۴) آیه ۴۵. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها: تفسیر طبری (ج ۱۴ ص ۱۳) المخرق. (۶). کذا در اساس و قم، مل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: جعلنا. (۷). دواباه. (۸). همه نسخه بدلها: لا ینفد. صفحه: ۳۱۷ اندازه‌ای معلوم «۱» مقدّر. وَ اَرْسَلْنَا الرِّیَاحَ لَوَاقِحَ، حمزه تنها خواند: الرّیح، بر لفظ واحد. ابو عبید «۲» گفت: اینکه را وجهی نشناسم که موصوف واحد باشد و صفت جمع من قوله: و ارسلا الرّیح لواقح، جز که اختلاف باد در جهات به جاری مجری جمع کند. مبرد گفت: روا بود که ریح به جنس کند «۳». آنگه آن صالح بود جمع را و واحد را و هذا علی ضعف، گفت: اینکه هم ضعیف است. و کسائی گفت: هذا من باب قولهم ارض اعفار «۴» و ثوب اخلاق است و اینکه وجهی باشد برای آن که موصوف واحد است و صفت جمع، و اینکه را نظایر دگر هست، و اگر چه بسیار نباشد، منها قولهم: ارض سباسب «۵». و فراء هم اینکه وجه گفت، و انشد: جاء الشّتاء، و قمیصی اخلاق شرادم، یضحک منه التّواق «۶» اسم ابنه، و باقی قراء «ریاح» خواندند به جمع، اما قوله: لَوَاقِحَ، جمع لاقح «۷» باشد و آن آبستن بود و اینکه جا ملقح بایست از روی معنی، یعنی آبستن کننده، جز که عن «۸» باب لیل نائم و سرّ کاتم باشد. و گفته‌اند «لقح» هم لازم است و هم متعدی، و ریح لواقح آن بود که میغ را جمع کند تا از او باران زاید و درخت را باردار کند، و آن که ابر پیرا کنند و برگ ریزد ضدّ اینکه باشد، آن را عقیم خوانند. و گفته‌اند لواقح به معنی ملاقح است، چنان که نهشل بن حری گفت: لیبک یزید ضارع لخصومه و مختبط ممّا تطیح الطّوائح ای، المطاوح. و گفتند: علی معنی التّسبه «۹» باشد، کقولهم: حائض و طاهر و طامث، ای ذات حیض و طهر و طمّث. و منه: هم ناصب، ای ذو نصب، قال التّابغة: کلینی لهم، یا امیمة، ناصب و لیل افاسیه بطی الکواکب ای، منصب ذی «۱۰» نصب. ----- (۱). آب و. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: ابو عبیده. (۳). آب: کنند. (۴). قم: اعقال، آو، آب، آز، آل، مش: اعقال، مل، لب: اغفال. (۵). قم: سباب. (۶). همه نسخه

بدلها: النواق. (۷). آو، آج، مش: لاقحه. (۸). کذا در اساس و قم: دیگر نسخه بدلها: من. [.....]

(۹). آو، آب، آز، آج، مش، آل، مل: التشبیه. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: ذو. صفحه: ۳۱۸ ای، و ارسلنا الریح ذوات القاح (۱).

قتاده و ابراهیم و ضحاک گفتند: یعنی باد آب در ابر نهد، و اینکه بر آن قول باشد که لاقح به معنی ملقح بود، چنین که گفتیم. و

عبد الله مسعود گفت: باد هم لاقح باشد و هم ملقح، لاقح بود چون آب بردارد، [۷۵-پ]

ملقح بود چون القا کند (۲) برابر. فَأَنْزَلْنَا (۳) فَأَسْقَيْنَا كُؤْمَهُ، و آن را به سقی و شرب (۴) و خوره (۵) زمین و کشت شما کردیم، يقال:

سقیته لما (۶) یشر به بقیه، چون به دست بدهی تا به دهن باز خورد «سقیته» گویی، و چون بدهی تا بکشت دهد، «اسقیته» گویی. و

گفتند: هر دو یکی (۷) معنی دارد، چنان که سری و اسری. قال الشاعر: سقی قومی بنی مجد، و اسقی نمیرا و القبائل من هلال و روا

بود که مراد آن است که مکناکم، ما تمکین کردیم شما را از خوردن، پس اسقا به معنی تمکین باشد از خوردن و دادن. و مَا أَنْتُمْ

لَهُ بِخَازِنِينَ، و شما آن را نگاه نتوانی داشتن، چه در مقدور شما اینکه نباشد، و سفیان گفت: یعنی منع نتوانی کردن آن را. و إِنَّا

لَنَحْنُ نُحِی وَ نُحِیةً و ما زنده کنیم مردگان را و مرده کنیم زندگان را، و مرگ و زندگانی به امر ماست، و چون خلائق عالم را

بمیرانیده باشیم، میراث ایشان برداریم و آنچه ایشان دارند از اموال و املاک به ما بماند، ما به منزلت وارث باشیم آن را و لَقَدْ عَلِمْنَا

الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ، و ما دانیم از شما (۸) هم متقدمان را و هم متأخران را. عبد الله عباس گفت: [مراد به متقدمان مردگانند و به

مستأخران زندگانند. ----- (۱). قم: لقاح. (۲). اساس: بود، با توجه به اجماع نسخه

بدلها، تصحیح شد. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: و انزلنا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۴). آو، آب، آز، مش: غرب. (۵).

کذا در اساس با همین اعراب، قم: خورده، آو، آب، آز، آج، آل، مش: خورد. (۶). آو، آب، آز، آل، آج، لب: ای، مش: آن. (۷).

همه نسخه بدلها، بجز مل: یک. (۸). آب: شمان. صفحه: ۳۱۹ عکر مه گفت: [۱] «مستقدمان آنانند که آفریده نه‌اند و مستأخران

آنانند که آفریده‌اند» (۲). قتاده گفت: مستقدمان گذشتگانند (۳) و مستأخران آنان که در اصلا بپدرانند. شعبی گفت: اوایل و اواخر

خلقان را خواست. مجاهد گفت: مستقدمان قرون اولند (۴) و مستأخران امت محمدند. حسن گفت: مستقدمان مقدمانند (۵) در طاعت

و مستأخران آنانند که متخلف بودند در عمل صالح. و گفته‌اند: مراد متقدمان در صفهای نماز و قتالند و متأخران در آن صفوف.

عبد الله عباس گفت: در عهد رسول - علیه السلام - مردان به نماز جماعت آمدندی و زنان نیز، مردان در صفهای اول بایستادندی (۶)

و زنان به صفهای آخر، آن کس که در دل او ریبتی و تهمتی بودی از مردان، خویشتن باصف آخر داشتی تا دزدیده به زنان نگاه

می‌کند (۷)، از زنان همچونین آن که در دل او تهمتی بودی خود را در صف اول زنان بداشتی تا به مردان نگاه کند (۸). و در میان

آن زنان زنی بود سخت بجمال و مردان در حق او بر دو وجه بودند: بعضی آن بودند که خویشتن به صف اول انداختندی بقصد تا

او را ندیدندی و دل به او مشغول نبودی، و بعضی آن بودندی که خود (۹) را با صف آخر افگندندی (۱۰) تا دزدیده به او نگاه

کنند (۱۱). چون مردم به سجود شدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: من به احوال هر دو عالم و قصد و نیت هر دو

گروه می‌دانم (۱۲)، از اینکه جا رسول - علیه السلام - گفت: خیر صفوف الرجال اولها و شرها آخرها، و خیر صفوف النساء آخرها و

شرها اولها. ربیع انس گفت: سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه السلام - مردمان را تحریض کرد (۱۳) بر صف اول، مردم

مبادرت و مزاحمت کردند و بنو عذرة سرایهای ایشان دور بود از مسجد چون ایشان رسیدندی صف اول و دوم بگرفته بودندی.

ایشان ----- (۱). اساس: افتادگی دارد، از قم افزوده شد. (۲). قم، مل: در اصلا بپدرانند. (۳). آو، گذشتگانند. (۴). آو، بم، آج، لب: اول را خواست. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: متقدمانند. (۶). آو، آب، باستانندی. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم: می‌کردی و. (۸). قم: می‌کند. (۹). همه

نسخه بدلها، بجز قم و مل: خویشتن. (۱۰). همه نسخه بدلها: افگندندی. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: کردند. (۱۲). همه نسخه

بدلها: دانم. (۱۳). قم: می‌کرد، مل: رسول - علیه السلام - گفت مردمان را و تحریض کرد. صفحه: ۳۲۰ گفتند: یا رسول الله؟ ما آن

سرایها بفروشیم و در نزدیک مسجد سرایها بخریم تا فضل صف اول ما را فوت نشود، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: من عالمم به احوال و نیت شما و نیز به احوال آنان که پیش از شما به مسجد آیند. به اینکه حاجت نیست، چه «۱» اگر سرای شما دور است تا به مسجد، خطوات شما بیشتر است [۷۶-ر]

در رفتن تا به مسجد، به هر خطوه‌ای خدای تعالی شما را حسنتی می‌فرماید. ایشان دلخوش شدند. اوزاعی گفت: مراد آن است که من دانم که‌اند که «۲» نماز تقدیم کنند به اول وقت و آنان که‌اند که نماز تأخیر کنند با «۳» آخر وقت؟ مقاتل گفت: مراد متقدمان و متأخرانند در صف قتال و کارزار «۴». ابن عیینه گفت: مراد به آیت کافر و مسلمان است یعنی آن که اقدام کند بر اسلام یا متأخر شود از «۵» اسلام. آنکه گفت: خدای تو با اختلاف احوال و درجات و منازل اینان از تقدّم و تأخّر همه را بمیراند و باز همه را زنده کند و در موقف عرض جمع کند، که او خدایی است که آنچه کند به حکمت کند و در آنچه کند مصلحت داند. آنکه از آنجا به قصه آدم آمد تا چون واسطه احوال و آخر کار بگفت از اول چیزی گفته باشد تا مکلفان در همه اندیشه کنند. گفت: وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ، ما بیافریدیم آدم را، مِنْ صِلْصَالٍ، از گلی خشک شده که آن را صلصله‌ای و صوتی باشد. پیش «۶» آن که آتش به او رسد [چون آتش به او رسد] «۷» آن را فخار خوانند. عبد الله عباس گفت: «صلصال» گلی پاکیزه باشد که آب از او برود «۸» متشقق شود، چون بر هم زنند آن را قعقه‌ای باشد و آوازی. مجاهد گفت: گلی باشد بوی بگردانیده، من قولهم: صلّ اللحم اذا اتن «۹»، گوشت را چون بوی ناخوش کند، گویند: صلّ، پس اینکه بنا مضاعف رباعی باشد از او،

(۱). آب، آج، لب: که. (۲). آب، آز: آنان که اندک، قم: آنان که اندکی. (۳). همه نسخه بدلها: تا. (۴). همه نسخه بدلها: کارزار. (۵). قم: بر. [.....]

(۶). قم، آل، مل از. (۷). اساس: ندارد، از قم آورده شد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل و. (۹). قم: اذ اتن. صفحه: ۳۲۱ من حَمًا، از خری «۱»، گلی باشد آب بسیار با او ملازمت کرده تا سیاه شده باشد، مَسْنُونٌ، سالخورده «۲»، من السّنین. عبد الله عباس گفت: گلی باشد متغیّر اللون و الزّائحه، معنی همین است که خری «۳» بوی بگردانیده. و مجاهد و قتاده هم اینکه گفتند. فزّاء گفت: اصله من سنت الحجر بالحجر، اذا حککت «۴» به، چون سنگ بر سنگ ساینند سنت گویند، و آن را که حاصل آید از آن سونش «۵» آن را سنین و سنامه گویند، یعنی از گلی «۶» سوده که در او هیچ سنگی و ریگی نبود «۷»، و منه المسن، آبسان را از اینکه جا مسن گویند که کارد با او بسایند. سیبویه گفت: المسنون، المصور من سنّه الوجه «۸»، و آن نهاد روی «۹» باشد، و قال ذو الرّمّة: تریک سنّه وجه غیر مرفهه ملساء، لیس بها خال و لا ندب ابو عبیده «۱۰» گفت: مسنون، ای مصبوب، من سنت الماء اذا صببته. وَ الْجَانُ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلِ مَنِ نَارِ السَّمُومِ، عبد الله عباس گفت: جان، ابو الجن است، پدر جّیان. مقاتل گفت: ابلیس است، او را خدای تعالی بیافرید پیش آدم «۱۱» از آتش و سموم «۱۲». عبد الله عباس گفت: گرمی گرم باشد، چنان که گرمای او کشنده بود. کلیبی گفت از ابو صالح، از عبد الله عباس که: «سموم» آتشی باشد که آن را دود نبود و صواعق از آن بود، و آن آتشی است میان آسمان و زمین حجاب «۱۳». چون خدای تعالی عذابی فرماید حجاب بدرد و به زمین «۱۴» آید و بسوزد آن را که فرموده باشند، و آن هدهای «۱۵» که پیش از آن شنوند او از خرق حجاب باشد. ضحاک گفت از عبد الله

آو، آب: خزّی، مل: حری. (۲). آو، بم، آج، آز: سالخورد. (۳). آب، مل: خزّی، همه نسخه بدلها، بجز مل بود. (۴). آج، لب: اذا احککت. (۵). مل: سوندش. (۶). آب، مل: آن گلی. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: نباشد. (۸). آو، آب: الوجوه. (۹). آب: و آنها در وی. (۱۰). قم، مل: ابو عبیده. [.....]

(۱۱). آج، لب، آل پیش از آدم. (۱۲). قم: او را بیافرید از آتش و سموم پیش از آدم. (۱۳). آب باشد. (۱۴). آو، آب، آج، لب: بر زمین. (۱۵). قم: مدهای، آب، مل، آز: هده. صفحه: ۳۲۲ عباس: ابلیس از جمله حیی است از احیای فریشتگان که ایشان را جان خوانند و برای آن او را جان خواند «۱» که از چشم ما پوشیده است، من، جّنه اذا ستره. ابو اسحاق گفت: در نزدیک عمر [و]

بن «۲» الا صم شدم، گفت: تو را حدیثی گویم! گفتم: بگو. گفت: از عبد الله مسعود شنیدم که او گفت: اینکه باد سموم که می‌بینی جزوی است از هفتاد جزء آن سموم که خدای تعالی گفت وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ. وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ، [۷۶-پ]

عامل در ظرف مضممر است، یعنی و اذکر، یاد کن ای محمد چون گفت خدای تو فریشتگان را: إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا، من بخواهم آفریدن خلقی را، حیّی از صلصال و حمأ مسنون، بر آن تفسیر که گفتیم. فَإِذَا سَوَّيْتَهُ، چون راست بیافرینم «۳» او را و تمام کنم خلق او، و منه خلق سوی، ای تام. وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي، و روح خود در او دمم، و اضافت «روح» با او اضافه الفعل الی فاعله باشد، چه او مختص است به قدرت بر آن. فَفَعَّلُوا لَهُ سَاجِدِينَ، به روی در آیی پیش او به سجده، امر، من وقع يقع وقوعاً، و نصب «ساجدین» بر حال باشد «۴». و سجود فریشتگان آدم را سجود اکرام و اجلال بود نه سجود عبادت. فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ، فریشتگان جمله به یک بار پیش آدم به سجده در آمدند «۵»، و قوله: «كُلُّهُمْ» تأکید است «ملائکة» را و «اجمعون» همچونین «۶» تأکید تأکید است «۷». و فرق میان «کل» و «اجمعون» آن است که کل یک بار تأکید باشد و یک بار نباشد، و «اجمعون» هرگز نبود که نه تأکید بود. يقال: جاءني كل القوم و جاءني القوم كلهم، و لا يقال: جاءني اجمعين، و لا رأيت اجمعين، حتى يكون تأکید تابعا لما قبله. -----

(۱). آب، آز، مش: خوانند. (۲). با توجه به اتفاق نسخه بدلها و پاره‌ای منابع تفسیری تصحیح شد. (۳). آب، آز، بیافریدم. (۴). قم: است. (۵). قم: سجود کردند، دیگر نسخه بدلها: به سجود در آمدند. (۶). همه نسخه بدلها: همچونین. (۷). قم: اینکه جمله را ندارد، مل: همچونین تأکید است. صفحه: ۳۲۳، إِبْلِيسُ، همه سجده کردند مگر ابلیس که ابا کرد و امتناع از آن که سجده کند، و کلام در آن که ابلیس از جمله فریشتگان بود یا نه به استقصا برفته است و نیز اینکه قصه بتامی در سوره البقر [ة]، امّا اجماع است بر آن که مأمور بود به سجود آدم. آنان که گفتند از فریشتگان بود، گفتند: استثناء متصل است و آنان که گفتند نبود، گفتند: استثناء منقطع است. قال یا ابلیس، خدای تعالی «۱» گفت: ای ابلیس چیست تو را که با «۲» ساجدان سجده نکردی آدم را! جواب داد که: لَمْ أَكُنْ لِأَسْجُدْ، من سجده نکنم خلقی را که تو او را از گلی خشک آفریده‌ای «۳»، از خری «۴» سالخورده «۵»، یا «۶» بر آن اقوال که برفت. حق تعالی گفت او را: فَاخْرُجْ مِنْهَا، برون رو از بهشت، و گفتند: از آسمان. فَإِنَّكَ رَجِيمٌ، که تو رانده و ملعون و مطرودی. و لعنت بر تو است تا به روز جزا، یعنی روز قیامت. ابلیس گفت: رَبِّ فَأَنْظِرْنِي، بار خدایا اکنون که مرا براندی و لعنت کردی، مرا مهلت ده و تأخیر کن تا به روز قیامت. حق تعالی گفت: فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ، تو از جمله مهلت دادگانی تا به روز وقت معلوم «۷». بعضی گفتند: مراد روز قیامت است بر حسب سؤال «۸»، و بعضی گفتند: مراد نفخ اول است، چه به نفخ اول تکلیف زایل شود و به دوم خلقان همه هلاک شوند، و به سهام «۹» بعث باشد ایشان را. و ابلیس را، من بین الخلائق، تنها به اجماع تا آنکه ابقا نکند خدای تعالی. و بعضی دگر گفتند: اینکه وقتی است که خدای را معلوم است ما را «۱۰» معلوم نیست. و حق تعالی اینکه را بیانی نفرمود و ما روا داریم «۱۱» که آن وقت -----

(۱). قم، آو، آب، مل، آز، مش او را. (۲). قم، آو، آب، آج، لب، آز، آل، مش اینکه. [.....]

(۳). مل: آفریدی. (۴). آو، آب، آز، مش: لوشی. (۵). مل: سیاه سالخورده. (۶). قم: ندارد، مل: تا. (۷). آل، مل: به روز قیامت. (۸). قم، آو، آز، آج، لب، مش او. (۹). قم، آل، آج، سوم، مل، لب، سیوم، مش: سیم. (۱۰). مل او. (۱۱). آب: دارم. صفحه: ۳۲۴ بگذشت «۱» و ابلیس هلاک شد چه ما را طریقی نیست بر ابقاء او «۲»، و اینکه هر دو قول قریب است. و گفتند: شاید که خدای تعالی اعلام کند مکلف را مدت اجل او تا مغری «۳» نشود به قبیح «۴»، امّا آن که شاید که دعای کافر «۵» اجابت کند «۶» یا نه! اجابت او بر سییل مصلحت بود نه بر وجه تعظیم. و همانا «۷» اگر او دعا نکردی صلاح در بقای او بودی، ابلاغاً للحیة و اعدارا و اندارا و تعریضا فی التکلیف لعظم المنزلة «۸». آنکه گفت ابلیس: رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي، بار خدایا به آن اغوا و اضلال که مرا کردی تا بدانی که اول کس که جبر گفت ابلیس بود و اول کس که عدل گفت آدم بود، فی قوله: رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا... «۹» یَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أَنْاسٍ

درکه اول اهل توحید باشند ایشان را بر اندازه گناه عقوبت کنند، آنکه «۸» بیایند و در درکه دوم «۹» جهودان «۱۰» باشند و در سیم «۱۱» ترسایان «۱۲» باشند و در چهارم صابیان باشند و در پنجم گیرکان «۱۳» باشند و در ششم مشرکان عرب باشند و در هفتم منافقان باشند، و ذلك قوله: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ «۱۴» وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ، لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ، اینکه کلام خداست «۹» یا کلام تو است! گفت: لا بل کلام خداست «۱۰». اعرابیه گفت: واویلاه، هر عضوی از اعضای من بخشیده خواهد بودن بر دری از درهای دوزخ! رسول- علیه السلام- گفت: خلقان را بر هر دری از درهای دوزخ عذاب کنند، علی قدر اعمالهم، بر اندازه عملشان. گفت: یا رسول الله؟ من زنی درویشم و مالی ندارم جز هفت بنده دارم «۱۱» تو را گواه کردم یا رسول الله که همه را آزاد کردم، هر یکی را بر دری از درهای دوزخ. جبریل «۱۲» آمد و گفت: یا رسول الله؟ بشارت ده اعرابیه را «۱۳» که خدای تعالی درهای دوزخ بر تو حرام کرد و «۱۴» درهای بهشت بگشاد «۱۵» بر تو.

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۴۵ تا ۹۹]

[اشاره]

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ (۴۵) ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ (۴۶) وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ (۴۷) لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ (۴۸) تَبَّىٰ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۴۹) وَأَنْ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ (۵۰) وَتَبَّتْهُمْ عَن ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ (۵۱) إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجَلُونَ (۵۲) قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ (۵۳) قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَىٰ أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمِمْ تُبَشِّرُونَ (۵۴) قَالُوا بَشِّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِنَ الْقَانِطِينَ (۵۵) قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ (۵۶) قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ (۵۷) قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ (۵۸) إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنْجُوهُمْ أَجْمَعِينَ (۵۹) إِلَّا أَمْرًا تَقَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ (۶۰) فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ (۶۱) قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُّنْكَرُونَ (۶۲) قَالُوا يَلِٰلَآئِ جِنَّاتِكِ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ (۶۳) وَآتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (۶۴) فَاسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ (۶۵) وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنْ دَايِرَ هُوَ لَا مَقْطُوعَ مُصْبِحِينَ (۶۶) وَجَاءَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ يَسْتَبِشِرُونَ (۶۷) قَالَ إِنَّ هَٰؤُلَاءِ ضَافِرِي فَلَا تَفْضَحُون (۶۸) وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُون (۶۹) قَالُوا أَوْ لِمَ نَنْهَىٰكَ عَنِ الْعَالَمِينَ (۷۰) قَالَ هَٰؤُلَاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ (۷۱) لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ (۷۲) فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ (۷۳) فَجَعَلْنَا عَلَيْهِمْ سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ (۷۴) إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّالْمُتَوَسِّمِينَ (۷۵) وَإِنَّهَا لِبَسْبِيلٍ مُّقِيمٍ (۷۶) إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ (۷۷) وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لظَالِمِينَ (۷۸) فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمَا لِيَٰمَامٍ مُّبِينٍ (۷۹) وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ (۸۰) وَآتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (۸۱) وَكَانُوا بَيْنَحْنُونَ مِنَ الْجِبَالِ يُؤْتُونَ آمِنِينَ (۸۲) فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ (۸۳) فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۸۴) وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَاصْفَحَ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ (۸۵) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ (۸۶) وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ (۸۷) لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَخَفَضْنَا جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ (۸۸) وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ (۸۹) كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ (۹۰) الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ (۹۱) فَوَرَبُّكَ لَنَسْتَلْتَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ (۹۲) عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۹۳) فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ (۹۴) إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ (۹۵) الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۹۶) وَلَقَدْ نَعَلَّمَ أَنَّكَ يَٰضَيْقُ صِدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ (۹۷) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُن مِنَ السَّاجِدِينَ (۹۸) وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ (۹۹)

پرهیزگاران در بهشتها باشند و چشمه‌ها. ----- (۱). آو، بگزشت. (۲). مل: که از پس او کسی. (۳). مل: به خواندن گرفت. (۴). آو، آز، آل، آب، مل، آج، لب، مش: بیفتاد. (۵). آب، مل، آز، و بیهوش شد. (۶). مل: حالت بود. [.....]

(۷). آو: بگزشتم. (۸). مل: خواندی. (۹). مل به ما. (۱۰). مل زن. (۱۱). کذا در اساس و قم: دیگر نسخه بدلها اینکه کلمه را ندارد. (۱۲). قم، ملی، مش علیه السلام. (۱۳). مل: اینکه زن را. (۱۴). مل: درهای دوزخ حرام کرد از بهر تو. (۱۵). قم: بر گشاد، آل، آج، لب: بر روی تو بگشاد، آو، مل، آز، آل، آج، لب قوله تعالی. صفحه: ۳۲۸ در شوی در آن جا بسلامت، ایمن «۱». بکنیم ما آنچه در دلهای ایشان باشد از کینه، برادران باشند بر سریرها «۲» برابر یکدیگر. نرسد به ایشان در آن جا رنجی و نباشند ایشان از آن جا برون کرده «۳» خبر ده بندگان مرا که من آمرزنده بخشاینده‌ام. و عذاب من «۴» عذابی است دردناک. و خبر ده ایشان را از مهمانان «۵» ابراهیم. چون در شدند «۶» در او، گفتند «۷»: سلام بر تو. گفت: ما از شما ترسانیم. گفتند: مترس که ما تو را مژده می‌دهیم به پسری دانا. گفت: مژده دادی مرا با آن که به من رسید پیری! به چه بشارت می‌دهی مرا! گفتند: مژده دادیم تو را به درستی «۸»، میاش از نو میدان. گفت: و که «۹» نو مید شود از رحمت خدایش مگر گمراهان! گفت: چیست کار شما ای فرستادگان! گفتند: ما را فرستاده‌اند به گروه «۱۰» ----- (۱). قم: آمان. (۲). قم، آل، آج، لب، مش: بر تختها،

آو: در تختها. (۳). قم: بیرون کردگان. (۴). قم آن. (۵). آو، مش، مهمانی، آل: مهمان. [.....]

(۶). قم: در آمدند. (۷). قم: پس گویند. (۸). آج، لب، آل: به راستی. (۹). مش: و کیست که. (۱۰). قم، آو، مش، آج، لب: به گروهی. صفحه: ۳۲۹ گناهکاران. مگر آل لوط که ما برهانیم ایشان را جمله. مگر زنش را که ما تقدیر کردیم که او از جمله ماندگان باشد «۱» در عذاب «۲». چون آمدند به قوم لوط فرستادگان. گفت: شما گروهی «۳» ناشناخته. [۷۸-ر]

گفتند «۴»: آورده‌ایم به تو آنچه در آن شک می‌کنند. و آورده‌ایم «۵» به تو حق و ما راستی‌گیریم «۶». بپر اهلت «۷» به پاره‌ای از شب و برو از پی ایشان، و نباید که باز نگرد «۸» از شما کسی، بروی «۹» آن جا که می‌فرمایند شما را. و وحی کردیم به او آن کار «۱۰» که اصل ایشان بریده است «۱۱» در بامداد آمده. آمدند اهل شهر شادی کننده «۱۲». گفت: ایشان مهمان «۱۳» من‌اند مرا رسوا مکنی. و بترسی از خدای و مرا خوار مکنی. گفتند: نه ما نهی کردیم تو را از جهانیان! گفت: اینان دختران من‌اند اگر -----

----- (۱). قم: است. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). قم: گروهی ای، آج، لب: گروهی‌اید. (۴). قم بل، مش بلکه. (۵). مش: آمده‌ایم. (۶). قم، آو، آل، آج، لب، متن: راستگویی‌ایم. (۷). قم، آو، آج، لب، آل، مش را. (۸). آو، آج، لب، آل، مش: و باید که باز نگرد. (۹). آج، لب: مش: بروید. [.....]

(۱۰). مش را. (۱۱). آو، آج، لب، آل، مش: بریده شود. (۱۲). قم، مش: شادی می‌کردند. (۱۳). قم: مهمانان. صفحه: ۳۳۰ کننده‌ای «۱». به جان تو که ایشان در مستی‌شان سر در نهاده‌اند «۲». بگرفت ایشان را بانگ در بامداد آمده «۳». کردیم زبرش «۴» زیرش، ببارانیدیم برایشان سنگها «۵» بی از سنگ گل. در اینکه دلیلهایی هست «۶» اندیشه کنندگان را. و آن به راهی است ایستاده. در اینکه دلیلی هست گروندگان را «۷». و «۸» بودند مردمان بی‌بیشه بیدادگر. ما کینه کشیدیم از ایشان و آن هر دو به راهی است روشن. «۹» دروغ داشتند مردمان شهرهای ثمود پیغامبران را. بدادیم ایشان را حجتها، بودند از آن برگشته «۱۰». و می‌تراشیدند از کوهها خانه‌ها ایمن «۱۱». بگرفت ایشان را آواز در بامداد آمده «۱۲». نگریزانید از ایشان آنچه اندوخته بودند «۱۳». -----

----- (۱). قم: اگر هستی شما کنندگان. (۲). آن: در یک مستی و جهالت متخیر شوند. (۳). قم: در روشنی دور آمده: آو، مش: در بامدادان، آل: در وقت آفتاب بر آمدن. (۴). آو: زورش. (۵). آو، آج، لب، مش: سنگ. (۶). قم: دلیلی است، آو، آج، لب، مش: دلیلهاست. (۷). قم: مؤمنان را. (۸). اساس و برخی نسخه بدلها: ندارد، با توجه به اصل آیه از مش افزوده شد. (۹). قم بدرستی که. (۱۰). قم: برگردیدگان. [.....]

(۱۱). قم: آمان. (۱۲). آج، لب: آمدن. (۱۳). قم: آنچه بودند که کسب می کردند، آو، آج، لب: آنچه کسب کرده بودند. صفحه: ۳۳۱ و نه آفریدیم آسمانها را و زمین را و آنچه در میان آن است الا به حق، و قیامت آمدنی است عفو کن عفو کردنی نیکو. خدای تو آفریننده و دانا است. ما بدادیم تو را هفت آیت از «الحمد» و قرآن بزرگوار. مکش چشمهایت به آنچه ما متمتع کردیم» (۱) به آن اجناسی را از ایشان، و اندوه مدار برایشان، فرو نه (۲) «بالت برای مؤمنان. بگو که من ترساننده‌ام بیان کننده. چنان که فرستادیم بر قسمت کنندگان. آنان که کردند قرآن را پاره پاره. به حق خدای تو که پرسیم ایشان را جمله. از آنچه کرده باشند. برخیز به آنچه تو را فرمودند و برگرد از مشرکان. ما کفایت کردیم تو را فسوس دارندگان» (۳). آنان که کنند با خدای خدایی دیگر» (۴) بدانند. ما دانیم که تو را تنگ می شود دلت به آنچه می گویند. تسبیح کن به شکر خدایت و باش از سجده کنندگان. و پرست خدایت را تا به تو آید مرگ. ----- (۱). قم: متمتع گردیم، آو، آج، لب، آل: متمتع کردیم. (۲). آو،

آج، لب با. (۳). قم، آج، لب، آل: افسوس دارندگان. (۴). قم، آو، آج، لب، آل زود بود که. صفحه: ۳۳۲ قوله تعالی: إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ، حق تعالی چنان که دأب اوست در ترغیب و ترهیب مکلفان چون ذکر دوزخ [۷۸-پ]

بگرد و وعید او، ذکر بهشت کرد و نعیم او، گفت: إِنَّ الْمُتَّقِينَ، متقیان و پرهیزگاران و خدای ترسان فردای قیامت در بهشتهایی باشند پر درختان و چشمه‌ها از آب و می و شیر و انگبین. ادخلوها بسلام، اینکه از جمله آن جایهاست که گفتیم عرب اضمار قول کنند (۱)، و التقدير: يقال لهم، گویند ایشان را که در اینکه بهشتها روید (۲) «به سلامت امن» (۳) از همه آفت. و حسن بصری در شاذ خواند: ادخلوها، علی الخبر عما لم یسم (۴) «فاعله، یعنی ببرند» (۵) ایشان را به آن جا، و باقی قراء بر امر. و نزعنا، ما بکنیم آنچه در دلهای ایشان باشد از حقد و کینه و حسد و خیانت (۶)، از آنچه در میان ایشان بوده باشد. إخواناً، نصب بر حال است از مفعول، و ایشان در آن حال برادرانی باشند یکدیگر را بر سریرها روی به روی کرده. و «سرر» جمع سریر باشد، کجدید و جدد. لا یمسهم فیها نَصَبه ایشان را در آن جا رنجی نرسد و ایشان را از آن جا بیرون نکنند. و «نصب» تعب و ماندگی باشد از کار گران کردن. نبی عبادی، آنکه رسول را گفت: خبر ده بندگان مرا که من غفور و رحیم و آمرزگار و بخشاینده‌ام و عذاب من عذابی سخت است. و اینکه غایت وعد و وعید است که حق تعالی مختصر در اینکه دو آیت بگفت. ابن ابی رباح روایت کند- و از جمله صحابه است (۷)- که رسول- علیه السلام- یک روز در بنی شیبیه در مسجد الحرام آمد، و ما جماعتی حدیثی (۸) می کردیم و می خندیدیم. ما را گفت: چرا می خندی! و بگذشت (۹). چون بنزدیک سنگ سیاه ----- (۱). قم، آو، آب، آج، لب، آل: کند. (۲). مل: روند. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: ایمن. (۴). کذا در اساس و مل، آب، لب، آو، آج، لب، آل: ما لم یسم، دیگر نسخه بدلها: علی ما یسم. (۵). مل: ببرد. (۶). همه نسخه بدلها و. (۷). قم: ابن ابی رباح که از جمله صحابه است روایت کند. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: حدیث. (۹). آو: بگزشت. صفحه: ۳۳۳ رسید باز گردید و گفت: جبریل آمد اینکه ساعت و گفت خدای می گوید چرا بندگان مرا نومید می کنی! و اینکه آیت آورد: تَبَّیْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ. قاده گفت، ما را روایت کردند از رسول- علیه السلام- که او گفت: اگر بندگان قدر عفو خدای بدانند هیچ کس از هیچ حرام نپرخیزد (۱)، و اگر مقدار عذاب او بدانند خویشتن در عبادت هلاک کنند. وَ تَبَّيْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ، آنکه در قصه ابراهیم- علیه السلام- و آمدن فریشتگان به او بر صورت مهمانان گرفت، گفت: خبر ده نیز ایشان را از مهمانان ابراهیم. و لفظ «ضیف» صالح باشد واحد را و تشبیه و جمع را و مذکر و مؤنث را، برای آن که مصدر است من ضافه یضیفه ضیفا اذا نزل به، و اضافه یضیفه اضافه، اذا نزله، مهمان ضیف باشد و میزبان مضیف، و اینکه جایگه مراد جمع است، لقوله: إِذِ دَخَلُوا عَلَيْهِ، و مراد آن فریشتگانند که به ابراهیم آمدند به بشارت اسحاق- علیه السلام- و به اهلاک (۲) قوم لوط. إِذِ دَخَلُوا، یعنی و اذکر حین دخلوا علیه، و شاید تا «تَبَّيْهُمْ» عامل باشد در او یعنی و تَبَّيْهُمْ وقت دخولهم، ای عن وقت دخولهم، آنکه ظرف متسع فیه باشد (۳) بمعنی مفعول به، چون در پیش ابراهیم رفتند و سلام کردند، ای (۴)

قالوا نسلم سلاما، نصب او بر مصدری باشد محذوف الزوائد، ای قالوا نسلم تسلیم. ابراهیم - علیه السلام - گفت: إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ، ما از شما می‌ترسیم. و سبب ترس او بگفتیم در سورت هود. و آن آن بود که ایشان طعام نمی‌خوردند و گمان برد که ایشان مکرری خواهند کردن. فریشتگان جواب دادند: لا- تَوَجِّلْ، مترس که ما آمده‌ایم تا تو را بشارت دهیم به پسری عالم دانا. ابراهیم - علیه السلام - گفت: أَبَشَّرْتُمُونِي، مرا بشارت می‌دهی! عَلِيٌّ أَنْ مَسْنَى الْكَبِيرِ، ای مع ان مَسْنَى الْكَبِيرِ، کقولهم: فلان علی صغر سنّه يقول الشّعر، ای مع صغر سنّه، چگونه بشارت می‌دهی مرا! «۵»، و من پیر شده‌ام! و به چیز مرا بشارت می‌دهی! -----

(۱). همه نسخه بدلها: نپرهیزد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: و اهلاک. (۳). آب: است. (۴). آب: و. (۵). آب: ما را. صفحه: ۳۳۴ نافع خواند: فبم تبشرون، علی تقدیر: فبم تبشرونی، من البشر [۷۹-ر]

من الثلاثی-المجرد من الزیاده، و اکتفا کرد به یک «نون» از «نون» جمع و به کسره او از «یا» ی اضافت، و باقی قراء تبشرون، ای تبشرونی، بتشدید «ا»، من التبشیر، یعنی عجب باشد که ما را پس از اینکه پیری و عمر که بر ما گذشت «۲» فرزند باشد. ایشان گفتند: بَشْرِنَاكَ بِالْحَقِّ، ما تو را بشارت به حق و راستی و درستی می‌دهیم، نگر که «۳» از جمله نومیدان نباشی. ابراهیم - علیه السلام - گفت: و که باشد که از رحمت خدای نومید شود الا گمراهان؟ آنگه گفت: فَمَا خَطْبُكُمْ، چه حال است شما را و چه قصیه است ای فرستادگان ایزد تعالی! گفتند: بدان که ما را به قومی کافران فاسقان فرستاده‌اند، و آن قوم لوط بودند تا ایشان را هلاک کنیم مگر آل لوط را از پیوستگان و خویشان مؤمن و اتباعی که او را هستند از مؤمنان که ما ایشان را برهانیم و نجات دهیم از آن عذاب الا زن لوط را از جمله آل او که او نیز در عذاب گرفتار خواهد بودن. و اینکه استثناست از استثنا، برای آن که قوم مهلکند مگر آل لوط، و زن از ایشان مستثنی است و ملحق به هالکان، برای آن که مستثنای دوم ملحق باشد به جمله اول. و مثال او چنان بود که گویند: لفلان علی عشره الا خمسه الا ثلاثه، اول پنج بیرون باید بردن تا پنج ماند بر او، آنگه از آن پنج سه بیرون باید آوردن و اضافه کردن با پنج مستثنی تا بر او هشت درم بماند «۴». قَدَرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ، که ما تقدیر کردیم که او از جمله گذشتگان و هالکان باشد، و قیل: من الغابرين، ای باقین فی العذاب، که او در عذاب بماند. و این کثیر خواند، قدرنا بتخفیف، و هما لغتان: قدرت الشیء اقدره و اقدره قدره، و قدرته «۵» تقدیرا. فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ، چون فریشتگان به خانه لوط آمدند. لوط ایشان را گفت: شما قومیی «۶» که من شما را نمی‌شناسم. ایشان جواب دادند که ما آن کار را آمده‌ایم که اینکه کافران قوم تو در آن شک - -----

(۱). قم خواند. (۲). آو: گزشت. (۳). قم: که تا، دیگر نسخه بدلها: تا. (۴). قم: تا هشت درم باشد. (۵). قم: قدره. (۶). قم: قومی ای، مل: قومید. صفحه: ۳۳۵ می‌کنند، و آن عذاب است. و أَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ و ما راستی و درستی به تو آورده‌ایم، و ما در اینکه خبر از جمله راستی‌گرانی «۱». از حق تو آن است ای لوط که از میان اینکه قوم بروی و اهلت را که مؤمنانند و به تو گرویده‌اند با خود ببری. آنگه گفت: «با» تعدیه راست فی قوله: فَأَسْرٍ بِأَهْلِكَ، گفت «اسری» لازم است به «با» متعدی کرد و آن که گفت «اسری» متعدی است، گفت «با» به معنی «مع» است، کقولهم: اشتریت الدار بالآلاتها، ای مع آلاتها. بِقَطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ، ای فی قطع من اللیل، در پاره‌ای از شب شده «۲». وَ اتَّبَعُوا أَدْبَارَهُمْ، یعنی تو نیز بر پی ایشان برو و نباید «۳» تا از شما کسی باز پس نگیرد. بعضی گفتند: «۴» حقیقت است و ایشان منهی بودند از آن که باز پس نگرند «۵»، چه اگر باز پس نگریدندی عاصی بودندی. و درست آن است که بر توسیع و مجاز است یعنی تیمار باز پس ماندگان مبری و به هیچ وجه باز نه ایستی «۶». وَ امْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ، و بروی به آن جا که شما را فرموده‌اند. عبد الله عباس گفت: شام بود. مقاتل گفت: جایی بود آن را صغر «۷» خواندند. وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ، و ما بپرداختیم از آن کار، یعنی کار اهلاک قوم لوط. و گفتند: «قضا» «۸» به معنی وحی است، یعنی اوحینا الیه، و دلیلش آن که به صله «الی» تعدیه فرمود. نظیره قوله: وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ «۹» أَنْ دَابِرَ هُوَلَاءِ، و «ان» مع اسمها و خبرها، در محل نصب باشد، علی انه بدل من «ذلك الأمر» و روا بود که فعلی دگر اضممار کنند، و التقدير: و اخبرنا ان دابر هؤلاء، و خبر دادیم که بیخ ایشان بریده باشد و عذاب استیصال به ایشان «۱۰» رسیده، -----

----- (۱). کذا در اساس و قم، مل: راستگیرانیم، دیگر نسخه بدلها: راست گویانیم. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: از شب. (۳). آب: نباشد. (۴). آو، آب، مش امر بر. (۵). آب: نگرده. (۶). قم: باز مه ایستی. (۷). کذا در اساس و لب با همین اعراب، قم: صمغ، آو، آب، مل، آز: بجمع، آج، آل: اصجع. (۸). قم: قضی. (۹). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه (۱۰). آب: با ایشان. صفحه: ۳۳۶ چون در صبح آیند، و نصب مصبحین بر حال است از مفعول، چون اهل شهر خبر یافتند [۷۹-پ]

که جماعتی مهمانان به لوط فرود آمده‌اند شادمانه شدند. و در شادی ایشان دو قول گفتند: یکی آن که اینکه فریشتگان بر صورت امر دانی «۱» پاکیزه بودند، و قول بعد آن که ایشان اینکه معامله خبیث از فجور با غریبان کردند. و قوله یَسْتَبْشِرُونَ، محل او نصب است بر حال یعنی مستبشرین. لوط - علیه السلام - گفت: اینان مهمانان منند، مرا رسوا مکنی عند آن که ایشان به در سرای آمدند و الحاح کردند که اینان را به دست ما ده. وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ، و از خدای بترسی و مرا به خزی و شرمساری میاری و خجل مگردانی، من الخزیه، و قیل من الخزی، یقال: خزاه الله فهو مخزی-فاخزاه فهو مخزی، لغتان: فعل و افعال، بمعنی. قالوا أ و لم ننهک عن العالمین، گفتند: نه ما تو را از جهانیان نهی کرده‌ایم! و آن آن بود که ایشان با لوط شرط کرده بودند که آن معنی از فجور که کردند با اهل شهر نکنند و لوط را گفتند: ما را با تو «۲» شرط آن است که غربا را حمایت نکنی و در خانه خود نبری تا دست ما برایشان مطلق باشد، مراد به عالمین، غربانند. قال هؤلاء بناتی إن کنتم فاعلین، لوط - علیه السلام - گفت: من اینکه دختران خود را فدا می‌کنم تا مهمانان من محروس باشند. اینکه دختران را به نکاح به شما «۳» دهم بر مهری که شما خواهی، اگر شما آنچه من گویم بکنی. گفتند: مراد ایمان است، یعنی اگر اول ایمان آری. روا باشد که معنی آن بود که اگر اینکه معنی که من می‌گویم بکنی من نکاح البنات. و اما اسلام ایشان، روا باشد که مشروط بود در ضمن آیت و ذکر نکرد برای آن که ایشان را معلوم بود. و نیز روا باشد که از شرع او تحریم انکاح الکفار نبود، دختر به کافر شایستی دادن. و گفتند: اینکه خطاب با یک دو رئیس کرد، چه دختران او به همه قوم بنرسیدندی. و گفتند: دختران امت را خواست که پیغامبر پدر امت باشد، تا جواب سؤال سایل باشد اگر گوید دختران او به همه قوم نرسیدندی به نکاح. ----- (۱). مل: مردانی. (۲). آب: به تو. (۳).

آب: به نکاح شما. صفحه: ۳۳۷ و گروهی به اینکه «۱» آیت تمسک کردند، فی جواز اتیان النساء فی ادبارهن، و تفسیر چنین دادند که: ان کنتم فاعلین لما انتم فاعلون من موقعة الغلمان. و آن درست نیست برای آن که در آیت اینکه شرح و تفصیل نیست، وجهی ندارد حمل کردن بر آن. آنکه قدیم تعالی برای قبیل لوط - علیه السلام - به جان او قسم یاد کرد گفت: لَعْمُرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ، گفت: به جان تو که اینان در اینکه مستی و جهالت متحیر شوند و راه نبرند. و گفتند: خطاب با رسول ماست و بیشتر مفسران بر اینند. و اینکه حدیثی باشد معترض «۲» در میان «۳» اینکه قصه، علی سیل الاعذار و الانذار. و العمر و العمر لغتان، یقول العرب: اطال الله عمرک و عمرک. و رفع او بر ابتداست و خبر مضممر، و التقدير: لعمرک. قسمی چنان که لزید منطلق، و اینکه را «لام» ابتدا گویند و «لام» تأکید گویند. و اگر به جای «لام»، «واو» قسم بودی اسم مجرور بودی، چنان که: [و] «۴» عمرک و حیاتک، و مراد به «سکرت» جهل و غفلت است و العمه: التَّحِيرُ وَ التَّرْدُدُ. مجاهد گفت: یترددون، عبد الله عباس گفت: یتمادون «۵». قتاده گفت: یلعبون. ابو الجواز روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: خدای تعالی هیچ خلقی نیافرید گرامی تر بر او از محمد - صلی الله علیه و علی آله - نبینی که به حیات هیچ کس از انبیا و ملائکه قسم نکرد «۶» مگر به جان او، گفت: لَعْمُرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ. فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ، بگرفت ایشان را بانگ و آواز، و آن «۷» آن بود که جبریل - علیه السلام - بانگ بر ایشان زد، مُشْرِقِينَ، در وقت آفتاب بر آمدن. و «اشرق» «۸» اینکه جا به جای «اصبح» است، و نظیره: اضحی و امسی، اذا دخل -----

----- (۱). آب: با اینکه. (۲). مل: متعرض. [.....]

(۳). قم: شأن. (۴). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی: یتمارون. (۶). قم، مل: قسم

یاد نکرد، دیگر نسخه بدلها: سوگند یاد نکرد. (۷). قم: واو. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل و مش: اشراق. صفحه: ۳۳۸ فی الشروق و الصّباح و الصّحی و المساء، و مثله: اعرق و انجد و اغار، اذا دخل العراق و نجدا [۸۰-ر]

و الغور، و نصب او بر حال است از مفعول. فَجَعَلْنَا عَلَیْهَا سَافِلَهَا، ما آن شهرهای ایشان «۱» زیر و زبر کردیم- و اینکه قصّه در سورت هود بتامی بگفته‌ایم- وَ اَمَطْنَا عَلَیْهِمْ، بیارنیدیم «۲». بر ایشان سنگهایی از سنگ گل. گفته‌اند: معرّب است، و گفته‌اند: مراد به سَجِیل موسوم است من السّجل، و هو الكتاب، و منه السّجل لكتاب العهده، بیانه قوله: حِجَارَةٌ مِنْ طِینٍ مُسَوَّمَةٌ «۳» إِنَّ فِی ذَٰلِكَ لآیَاتٍ، در اینکه که رفت آیاتی و علاماتی هست و اعتباری متوسّمان را. مجاهد گفت: للمتفرّسین. قتاده گفت: للمعتبرین، يقال: توّسمت فیه الخیر و تفرّست، بمعنی. ابن زید گفت: للمتفکرین. ضحاک گفت: للنّیاطرین. ابو عیبه گفت: للمتبصّیرین و اقوال از روی معنی متقارب است و «متوسّم» متفعل باشد از وسّم و وسّم نشان بود، یعنی آن که در علامات نگاه کند تا از او استدلال کند. و مرجع معنی با تفکر بود. قال الشّاعر: او کَلَّمَا وردت عکاظ قبیله بعثوا الی عریفهم یتوسّم و قال آخر: توّسمت فیه الخیر لَمَا عرفته و قلت لعرسی المرء من آل هاشم ای تطلّبت «۴» الوسم، و هو العلامة. وَ اِنَّهَا لِسَبِیلٍ مُّقِیمٍ، و آن، یعنی مدینه سدوم که هلاک کردند به عذاب، راهی است مقیم «۵» ثابت. و گفتند: «انها» یعنی آن آیات و دلالات زایل نیست بل بر جای است آن را که خواهد که در او اندیشه کند. إِنَّ فِی ذَٰلِكَ لآیَةً لِلْمُؤْمِنِینَ، در اینکه حدیث که رفت آیتی و دلالتی «۶» هست

----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل را. (۲). آب، آرز: بیارنیدیم. (۳). سوره ذاریات (۵۱) آیات ۳۳ و ۳۴. (۴). آب، آرز: تطلّب، آل: یطلب. (۵). آب، آرز: مستقیم. (۶). آب، آرز، مش: دلالتی. صفحه: ۳۳۹ مومنان را، و تخصیص ایشان به آن کرد که منتفع ایشانند. وَ اِنْ كَانَ اَصْحَابُ الْاَیْکَةِ لظَالِمِینَ، و جماعت و اصحاب ایکه و ریشه «۱» و درختان ظالم بودند و «ان» مخفّفه است از ثقیله به دلالت لزوم «لام» در خبر او، و التّقدیر: و اِنَّه کان، ای اِنَّ الشّأن و الأمر کان اصحاب الایکه لظالمین. حسن گفت: «ایکه» درختان باشد و جمعش ایک بود، کَشَجْرَةٌ و شَجْرٌ. و گفته‌اند درختان درهم- پیخته «۲» باشد، و گفته‌اند: ویشه «۳» باشد. قال امیّه: کبکاء «۴» الحمام علی فروع الایک فی الطّیر الجوانح و مراد قوم شعیب اند که ایشان اصحاب درختستان و ویشه‌ها «۵» بودند و وجه معاش «۶» ایشان از آن بود و خدای تعالی شعیب را به ایشان فرستاد و به اهل مدین، اما اهل مدین چون ایمان نیاوردند خدای ایشان را به صیحه هلاک کرد و اصحاب ایکه را به ظلّه، و آن ابری بود که بر آمد و از او آتشی بیامد و ایشان را بسوخت. فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ، ما از ایشان کینه بکشیدیم به عذاب، و آن آن بود که خدای تعالی «۷» گرمایی بر ایشان گماشت هفت روز، که هیچ آسایش نبود ایشان را از آن ایکه «۸» ابری بر آمد ایشان به سایه آن ابر گریختند و چنان دانستند که ایشان را در آن آسایشی و راحتی خواهد بودن. از آن ابر آتشی بیامد «۹» و ایشان را بسوخت. وَ اِنَّهُمَا، و آن هر دو، یعنی اینکه دو مدینه: یکی مدین و یکی سدوم، که شهر قوم لوط بود، لَبِیْمَ مِیْنِ، راهی روشن است «۱۰». و راه را «امام» خواند برای آن که بدو اقتدا کنند. وَ لَقَدْ کَذَّبَ اَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِینَ، و اصحاب حجر رسولان ما را دروغزن داشتند «۱۱». گفتند: شهرهای ثمود را «حجر» خوانند، و آن «۱۲» میان شام و مدینه است. ----- (۱). کذا در اساس و مل، دیگر نسخه بدلها: بیشه. (۲). آو، آل، آج، مش:

به هم در شده، آب، آرز: به هم شده، لب: به هم ریخته. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: بیشه. (۴). مل: کبکبا. (۵). همه نسخه بدلها: بیشه. (۶). آو، آب، آرز، آج: معایش. (۷). مل شعیب (!). (۸). کذا در اساس و مل، قم، آو، آج، لب: از آن آنکه، دیگر نسخه بدلها: از آنکه. (۹). آب، آرز: بر آمد. (۱۰). آب، آرز: بود. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: به دروغ داشتند. (۱۲). آب، آرز: اینکه. صفحه: ۳۴۰ قتاده گفت: «حجر» نام وادبی است. جابر بن عبد الله الانصاری و عبد الله عمر «۱» و گفتند: ما با رسول- علیه السّلام- به حجر ثمود بگذشتیم «۲». ما را گفت: در سرای اینکه ظالمان مشوی الا گریان، ترس آن را که نباید که به شما رسد آنچه به ایشان رسید. آنکه گفت: اینکه قوم صالح بودند، خدای تعالی همه را هلاک کرد [۸۰-پ]

الّا یک مرد که او در حرم خدای بود، که به حرمت حرم او را هلاک نکردند. گفتند: یا رسول الله؟ او چه مردی بود! گفت: نام او أبو رغال^(۳) بود. آنگه رسول- علیه السّلام- بانگ بر ناقه زد و او را بجنابید و سبک از آن جا برفت. وَ آتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا، ما آیات و دلالات خود به ایشان دادیم، یعنی به اصحاب حجر، و مراد ناقه است که قصّه آن فته است. فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ، ایشان از آن عدول و اعراض کردند، یعنی از تفکر در آن. وَ كَانُوا يَنْجُتُونَ مِنَ الْجِبَالِ يَبُوتًا أَمِينٍ، و بایستادند و از کوه خانه‌ها در سنگ کنند ایمن از آن که آب آن را بیران^(۴) نکند و آتش نسوزد و به گشت روزگار بیران^(۵) نشود، و نصب «آمین» بر حال باشد از فاعل. فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ، آواز بگرفت ایشان را، یعنی صیحه عذاب و هلاک در وقت آن که در بامداد آمدند. يقال: أصبح إذا دخل في الصّباح، و نصبش بر حال است از مفعول. فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْتَبُونَ، هیچ غنا و کفایت^(۶) نکرد از ایشان آنچه ایشان می کردند از کسب مال و ملک. و گفته‌اند: آن^(۷) عمل که پنداشتند که چیزی هست از عبادت اصنام. آنگه چون طرفی از قصص اوایل بگفت، خلقان را بر نعمت خود تنبیه کرد گفت: وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، ما نیافریدیم آسمان را و زمین را و آنچه در میان آن است الّا به حق و راستی و درستی. وَ إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ، و قیامت لا محال

(۱). مل، آل: عبد الله بن عمر. (۵-۲). آو: بگرتشیم. (۳). مل: ابو رغان. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: ویران. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: کفاف. (۷). همه نسخه بدلها: از. صفحه: ۳۴۱ خواهد آمدن. فَاصْفَحَ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ، تو اینان را عفو کن عفو کردنی نکو^(۱). گفتند: اینکه آیت منسوخ است به آیت قتال. إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ، که خدای تو آفریننده‌ای داناست، آنچه کند به علم و حکمت و مصلحت فرماید کردن. آنگه بر طریق منت نهادن بر رسول- علیه السّلام- گفت: وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ، ما دادیم تو را ای محمّد، سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي، هفت از مثنایی. مفسران در معنی اینکه خلاف کردند. بعضی مفسران گفتند: مراد سورت فاتحه است، برای آتش سبع المثنایی خواند که هفت آیت است و الفاظش مثنی و مکرر است. و گفته‌اند برای آتش مثنایی خواند که در دو رکعت نماز قراءتش مثنی شود، و اینکه قول روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی و عمر خطّاب و عبد الله مسعود و ابو هریره و سعید جبیر و کلبی و ابن جریج و عطا و حسن و ابو العالیه و ابراهیم و ابن ابی ملیکه و عبد الله بن عبید بن عمیر و مجاهد و ضحاک و ربیع^(۲) انس. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السّلام- گفت: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ^(۳) هفت آیت است: یک آیت از او، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، و آن سبع المثنایی است و امّ القرآن است و فاتحه الكتاب است. ابی کعب گفت: من نماز می کردم نمازی تطوّع، رسول- علیه السّلام- مرا آواز داد. من جواب ندادم. چون فارغ شدم پیش رسول- علیه السّلام- رفتم گفتم: لیبیک یا رسول الله؟ گفت: چرا جواب ندادی مرا چون تو را بخواندم! گفتم: یا رسول الله نماز می کردم. گفت: الم تسمع الله تعالی يقول: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ^(۴)، آنگه مرا گفت: تو را خبر دهم به عظمت^(۵) سورتی که در قرآن هست پیش آن که از مسجد بیرون شوی. چون ساعتی بود دست من گرفت و بر پای خاست. من گفتم: یا رسول الله؟ آن وعده که مرا دادی. گفت: آری، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ^(۶) هی سبع المثنایی، سورت فاتحه است که سبع المثنایی است.

----- (۱). همه نسخه بدلها: نیکو. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل و. (۳-۶). سوره فاتحه (۱) آیه ۲.

(۴). سوره انفال (۸) آیه ۲۴. (۵). همه نسخه بدلها: بجز مل و قم و لب: عظیمترین. صفحه: ۳۴۲ هم ابی روایت کرد که رسول-

علیه السّلام- گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست که خدای تعالی در توریت و انجیل و زبور و قرآن هیچ سورت [۸۱-ر] از اینکه فاضلتر و بزرگوارتر ازله نکرد که تو بر خواندی، و من فاتحه الكتاب بر رسول خوانده بودم. آنگه گفت: انها السبع المثنایی و القرآن العظيم الذي اعطيت، اینکه سبع مثنایی است و قرآن عظیم آن که مرا دادند، و اخبار در اینکه معنی بسیار است، و اگر اینکه سورت را هیچ فضل نبودی جز آن که خدای تعالی اینکه را در یک حیّز نهاد و همه قرآن را در یک حیّز، گفت: وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ، کفایت بودی. و عباده صامت روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که او گفت: فاتحه الكتاب عوض است از همه قرآن، و هیچ سورت از او عوض نیست، از اینکه جاست که اگر مثلاً همه قرآن در یک رکعت نماز بخواند^(۱)

بی فاتحه، آن رکعت درست نباشد، و اگر فاتحه بخواند تنها و هیچ دگر نخواند نماز درست باشد، لقوله- علیه السلام: لا صلاة الا بفاتحة الكتاب. و بعضی دگر گفتند: اینکه سورت را برای آن «مثنی» خواند (۲) که بخشیده است میان خدای تعالی و بنده به دو قسمت در آن خبر که روایت کردند که، خدای تعالی گفت: قسمت الصلوة بینی و بین عبدی نصفین، فنصفها لی و نصفها لعبدی. چون بنده گوید: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، خدای تعالی گوید: مَجْدِنِیْ عبدی. چون گوید: الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ (۳)، خدای گوید: حمدنی عبدی، بنده من شکر من گفت. چون گوید: الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ (۴)، خدای تعالی گوید: اثنی علی عبدی، بنده من بر من ثنا گفت. چون گوید: مَالِكِ (۵) اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۱)، گوید: هذا بینی و بین عبدی، اینکه میان من و میان بنده من است. چون گوید: اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۲)، حق تعالی گوید: هذا لعبدی و لعبدی ما سأل (۳)، اینکه بنده مراست و بنده مراست آنچه خواست. و گفته‌اند: برای آن که منقسم است به دو قسمت، یک نیمه ثنا و یک نیمه دعا، یک نیمه حق ربوبیت و یک نیمه حظ عبودیت. و گفته‌اند: برای آن که اهل آسمان نماز به آن کنند چنان که اهل زمین نماز به آن کنند. و گفته‌اند: برای آن که دو بار انزل بود، یکی بار (۴) به مکه و یکی بار (۵) به مدینه. حسین بن الفضل گفت: هر یک بار که اینکه سورت فرود آمد (۶)، هفتاد هزار فریشته (۷) با آن فرود آمد (۸). و سبب آن بود که هفت کاروان به یکبار از بصری و اذرعان از آن جهودان بنی قریظه و بنی النضیر به یک روز در آمدند در مدینه و در آن جا انواع مال بود از جواهر و طیب و متاع دریا و انواع اموال مسلمانان گفتند: کاشک (۹) اینکه هفت کاروان ما را بودی تا در سبیل خدای صرف کردمانی (۱۰). جبریل آمد و یک بار دیگر فاتحه الكتاب بیاورد و گفت: اینکه هفت آیت شما را بهتر است از آن هفت کاروان، و دلیل اینکه تأویل قوله تعالی: لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ (۱۱) - الايه. و گفته‌اند: برای آن سبع المثنی خواند آن را که اول او الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ است، و اینکه اول کلمتی بود که آدم گفت چون او را عطسه‌ای آمد، و آخر کلمتی باشد که اهل بهشت گویند، چنان که گفت: وَ اٰخِرُ دَعْوَاهُمْ اَنْ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ (۱۲). و گفته‌اند: برای آن که خدای تعالی اینکه سورت مستثنی کرد و مدخر برای اینکه

(۱). سوره فاتحه (۱) آیه ۴. [...]

(۲). سوره فاتحه (۱) آیه ۵. (۳). آب، آز: ساله. (۴). همه نسخه بدلها: یک بار. (۶). قم: فرو آمد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم: فرشته. (۸). قم: فرو آمد، دیگر نسخه بدلها: فرود آمدند. (۹-۵). همه نسخه بدلها: کاشکی. (۱۰). آل: کردیمی. (۱۱). سوره حجر (۱۵) آیه ۸۸. (۱۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰. صفحه: ۳۴۴ امت، چنان که در چند خبر برفت. و گفته‌اند: برای آن که تننی، ای تصرف (۱) اهل الزعارة الشراة عنها، اهل شر را از شر باز دارد. و گفته‌اند: برای آن که نیمه او ثناست بر خدای تعالی. و بعضی دگر از علما گفتند: مراد به «سبع مثنی» اینکه هفت سورت دراز است و آن: «سورة البقرة» و «آل عمران» و «النساء» و «المائدة» و «انعام» و «اعراف» [۸۱-پ]

و «انفال» و «توبه» به یک جاست. و مجاهد روایت کرد از عبد الله عباس که: سبع المثنی، هی السبع الطوال، و اینکه قول عبد الله عمر است و ابو بشر و جعفر بن المغیره و مسلم بن المطیر (۲)، و سعید بن جبیر در یک روایت و مجاهد و عیید بن سلیمان (۳) از ضحاک. ثوبان روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: ان الله تعالی اعطانی السبع الطوال مکان التوریه و اعطانی المثنی مکان الانجیل و اعطانی المثنی مکان الزبور و فضّلنی بالمفصل، گفت: خدای تعالی مرا به جای نوریت اینکه هفت سورت دراز داد، و به جای انجیل مرا «مثنی» داد، یعنی سورت‌هایی که کما بیش صد آیت است، و به جای زبور مرا «مثنی» داد و آنکه مرا تفضیل داد به سورت‌های مفصل. عایشه (۴) روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او اینکه هفت سورت دراز (۵) بگیرد، او حبر باشد، یعنی عالمی. عبد الله عباس گفت: اینکه هفت سورت را برای آن «سبع مثنی» خواند که فرایض و احکام و حدود در او مثنی است. طاووس گفت و ابو مالک و عوفی از عبد الله عباس که قرآن همه مثنی است، گفت: نبینی که خدای تعالی می گوید: اللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِي (۶). (۱). اساس: یصرف، به قیاس با نسخه

بدلها تصحیح شد. (۲). کذا در اساس و قم، مل: البطر، دیگر نسخه بدلها: البطین. (۳). کذا در اساس و قم، دیگر نسخه بدلها: سلمان. (۴). قم رضی الله عنها. [.....]

(۵). آب، مل، آرز، مش یاد. (۶). سوره زمر (۳۹) آیه ۲۳. صفحه: ۳۴۵ و گفتند: قرآن را برای آن مثنائی خواند که احکام و قصص در او مثنائی است، و بر اینکه قول مراد به سبع مثنائی هفت سبع قرآن باشد. آنکه در کلام محذوفی باشد و هو: و هی القرآن العظیم. و بعضی اهل معانی گفتند: بر اینکه قول «واو» مقحم «۱» است، و التقدیر: و لقد آتیناک سبعا من المثنائی القرآن العظیم، علی البدل بدل الكل من الكل. و بعضی دگر گفتند: عطفه علی نفسه لاختلاف اللفظین، كما قال: هند اتی من دونها النأی و البعد و كما قال آخر: الی الملك القرم و ابن الهمام و لیث الکتیبیة فی المزدحم و بعضی دگر گفتند: مراد به سبع مثنائی هفت معنی «۲» است که قرآن بر آن مشتمل است از: امر و نهی و بشارت و انذار و مثل و قصص و تذکیر النعم. قوله: لا تَمِيدَنَّ عَيْنِيكَ، حق تعالی بر سیل دلخوشی و تسلیت رسول گفت: یا محمد: خطاب با او- و مراد او و امت- گفت: چشم کوتاه دار، چشم مکش به آنچه «۳» ما اینکه کافران را به آن ممتع کرده‌ایم. أرواجاً مِنْهُمْ، ای اصنافاً من الکفار. و مراد به «زوج» صنف و نوع است اینکه جا، کقوله تعالی: سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا «۴». انس مالک روایت کرد که یک روز در ایام ربیع گله‌ای شتر «۵» به رسول- علیه السلام- بگذشت سخت نکو، بغایت حسن. رسول- علیه السلام- دست بر چشم نهاد و گفت: خدای تعالی مرا چنین فرمود و اینکه آیت بخواند. وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ، و اندوه مدار بر ایشان. در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که اندوه مدار بر نعمتی که ایشان را دادم و تو را ندادم، و قول دگر آن که اندوه مدار بر ایشان که مال ایشان با چه خواهد بودن. وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ، و نرم دار بالت، یعنی جانب با ایشان نرم دار و به رفق و مدارا با ایشان زندگانی کن، با آنان که پسر و تواند از مؤمنان. وَ قُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ، و بگو ای محمد که: منم آن ترساننده بیان کننده. ----- (۱). مل: معجم. (۲). آب آن. (۳). آو، آب، آرز: با آنچه. (۴). سوره

یس (۳۶) آیه ۳۶. (۵). قم، آو، آب، آرز، آج، لب، مش: اشتر. صفحه: ۳۴۶ در خبر است که یک روز عبد الله مسعود به در حجره رسول آمد و در بزد. رسول گفت: من علی الباب! کیست بر در! گفت: انا یا رسول الله، منم ای رسول خدا، رسول- علیه السلام- به خشم آمد و می گفت: «۱» انا و انا و هل «لمخلوق يقول انا!». چون در بگشادند و عبد الله مسعود در آمد و اثر خشم به روی رسول دید، گفت: یا رسول الله: [۸۲-ر]

چه گناه «۲» کرده‌ام! گفت: یابن مسعود؟ ندانی که هیچ مخلوق را نرسد که گوید: انا! گفت: یا رسول الله توبه کردم که نیز نگویم. حق تعالی چون او اینکه ادب نگاه داشت، گفت: اینکه همه جهان را حرام است جز تو را، بر اطلاق بگو که: ائی انا التذیر المبین، كما انزلنا علی المقتسمین. فزاء گفت: وجه تشبیه آن است که: ائی اندرکم عذابا كعذاب المقتسمین، گفت: من شما را از عذابی می ترسانم که فرود آید بر شما چنان که به مقتسمان فرود آمد «۳». آنکه خلاف کردند «۴» که مقتسمان که بودند. عبد الله عباس گفت: مقتسمان جهودان و ترسایان اند که قرآن مجزاً و مبعوض کردند و مقسم، به بعضی ایمان آوردند و به بعضی کافر شدند، و گفتند: نُؤْمِنُ مِنْ بَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ «۵». عکرمه گفت: مقتسمان کافران قریش بودند که بر طریق استهزاء قرآن بر خود ببخشیدند سورت سورت، یکی می گفت: اینکه سورت مراست، و دیگری می گفت: آن سورت مراست. مجاهد گفت: جهودان و ترسایان اند که کتاب خود مقسم و مبدد بکردند. مقاتل گفت: شانزده مرد بودند که ولید مغیره ایام موسم ایشان را بفرستاد تا راههای مکه ببخشیدند «۶» تا چون حاج روی به مکه نهادند، می گفتند: نگر دعوت اینکه مرد که برخاسته است قبول نکنی که او جادوست «۷»، و یکی می گفت: شاعر است، و یکی می گفت: کاهن است، و یکی می گفت: عراف «۸» است. و ولید مغیره بر در مسجد الحرام نشسته بود، چون او را پرسیدندی از رسول، ----- (۱). مل: و علی. (۲). آب: چگناه. (۳). آج، لب: آید. (۴). قم، لب، مل در آن. (۵). سوره نساء (۱۴) آیه ۱۵۰. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: ببخشیدند. (۷). همه نسخه بدلها: ساحر است. [.....]

دیگر آن است که عکرمه گفت از مولام (۴) پرسیدم عبد الله عباس (۵) اینکه سؤال، گفت: روزی (۶) قیامت روزی است دراز و در او موافق باشد. مکلفان را در یک موقف نپرسند و در دیگر موقف بپرسند، گفت نظیر اینکه آیتها قوله تعالی: هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ. وَ لَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ (۷)، و قوله: ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ (۸). جوابی دیگر اینکه گفتند (۹) نپرسند ایشان را از آنچه در حال طفولیت و نقصان عقل کرده باشند، و بپرسند ایشان را از آنچه در حال تکلیف و کمال عقل کرده باشند. فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ، قِيَامٌ كُنْ بِهِ أَنْجَحُ تُو را فرموده‌اند. عبد الله عباس گفت: اظهار کن آنچه تو را فرموده‌اند. ضحاک گفت: اعلم، اعلام کن. اخفش گفت: افرق. مؤرج گفت: افصل، فصل کن. سیبویه گفت: اقض، حکم کن. و اصل کلمت من الصدع، و هو الفصل و الفرق، قال ابو ذؤیب: و کانهن ربابه (۱۰) و کانه یسر فیض علی القداح و یصدع و «ما» مصدریه است، و التقدير: اصدع بالأمر، و تحقیق معنی آن است که قیام کن به آنچه تو را فرموده‌اند که آن کار که مأمور به است بشکافی به بیان و روشن کنی آن را. ----- (۱) همه نسخه بدلها: نپرسند. (۲). آل، مل، آج، لب: کریدید. (۳). آب، مل، آج، لب:

کریدید. (۴). قم، مل: مولام. (۵). مل از. (۶). همه نسخه بدلها: روز. [.....]

(۷). سوره رسالات (۷۷) آیات ۳۵ و ۳۶. (۸). سوره زمر (۳۹) آیه ۳۱. (۹). قم: جوابی دگر گفتند، مل: جواب دیگر آن که. (۱۰). اساس: ریابه، خوانده می‌شود، با توجه به اجماع نسخه‌ها و منابع بیت تصحیح شد. صفحه: ۳۵۰ عبد الله بن (۱) عبیده گفت: رسول- علیه السلام- کار نبوت پوشیده می‌داشت تا اینکه آیت فرود آمد، برخاست و اظهار دعوت کرد. مجاهد گفت: مراد آن است که در نماز به قراءت آواز بردار. وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ، و از مشرکان اعراض کن و برگرد. آنکه اینکه را به آیت قتال منسوخ کرد، و ممکن است حمل کردن آیت را بر وجهی که نباید گفتن که منسوخ است، و آن چنان بود که گویند: مراد به اعراض نه آن است که ایشان را با خود رها کن تا هر چه خواهند کنند، بل مراد آن است که از دوستی و خویشی و طمع به ایمان ایشان و استمالت ایشان بر اینکه وجه اعراض کن. و آیت مخصوص بود به مشرکانی که معلوم از حال ایشان آن بود که ایمان نیارند، به قرینه قوله: إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ، ما کفایت کردیم تو را کار اینکه مستهزیان. و نظم معنی آیت آن است که، قیام کن به اظهار دعوت چنان که تو را فرموده‌ام، و (۲) از کس مترس [۸۳- ر]

که ما کفایت کنیم تو را شرّ و اذیت دشمنان، چنان که کفایت کردیم تو را شرّ مستهزیان- و ایشان پنج کس بودند از رؤسای قریش: ولید مغیره مخزومی، و عاص وائل سهمی، و الاسود بن المطلب- و او آن بود که رسول- علیه السلام- بر او دعا کرد و گفت: اللَّهُمَّ اعم بصره، بار خدایا چشمش کور کن و او را به مرگ فرزند بنشان- و اسود بن عبد یغوث بود و الحارث بن قیس بن الطلاله (۳). راوی خبر گوید که: اینان هر پنج گرد خانه طواف می‌کردند. جبریل آمد و رسول را گفت: کیف تجد هذا، چگونه می‌یابی اینکه را! و اشارت کرد به ولید مغیره، گفت: بد بنده‌ای است؟ گفت: خدای کفایت کرد تو را شرّ اینکه (۴). او از آن جا بیامد، بردی یمنی پوشیده و جامه به پای می‌زد (۵). به مردی تیر تراش بگذشت از خزاعه. پاره‌ای از آن چوبها که از تیر بیوفتاده (۶) بود در دامن او نوسید (۷). او را کبر رها نکرد که بچسبد (۸) و آن از دامن بگیرد. همچنان برفت، آن -----

(۱) همه نسخه بدلها: بجز قم: عبیده بن. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل تو. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: الطلاله. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: او. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: جامه در پای می‌کشید. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بیفتاده. (۷). کذا در اساس و قم، مل: دوسید، دیگر نسخه بدلها: آویخت. (۸). کذا در اساس و قم و آط و مل: بچسبد میل کند، خم شود، آب، آز، بجنبد، آج، لب، مش: بخسبد، آل: بنشیند. صفحه: ۳۵۱ برایه (۱) تیر به ساق او بسود و بخراشید و ریش شد و سرایت کرد و از آن بیمار شد و بمرد. کلبی گفت: تیری در دامن او آویخت، پیکان تیر به ساقش در شد از آن بمرد. عاص وائل بگذشت، جبریل گفت: یا محمد! چگونه می‌یابی اینکه را! گفت: بد بنده‌ای است خدای را اینکه؟ جبریل- علیه السلام- اشارت کرد به زیر پای او و گفت: کفایت هذا، تو را کفایت کردند شرّ اینکه. او بر نشست و با دو پسر خود (۲) به تماشا

رفت. چون به جای مقصد «۳» رسیدند، فرود آمد و پای بر زمین نهاد، تیهی «۴» در پای او شد، او بانگ بر گرفت که: مرا کزدم بزد. بجستند چیزی نبود، پایش از آن بیاماید «۵» تا چند گردن شتری شد و از آن بمرد بر جای. اسود بن المطلب بگذشت «۶»، جبریل گفت: یا رسول الله! چگونه می‌یابی اینکه را! گفت: بد بنده‌ای است اینکه خدای را. جبریل گفت: تو را کفایت کردند و اشارت کرد به چشم او، خدای تعالی او را کور کرد. عبد الله عباس گفت: جبریل برگی سبز بر چشم او زد او کور شد و چشمش درد گرفت چنان که سر بر دیوار می‌زد تا بمرد. کلبی گفت: جبریل بیامد- و او در زیر درختی نشسته بود- او جبریل را بدید که آهنگ او کرد. غلامی با او بود «۷»، او استغاثه کرد به غلام، گفت: مرا از اینکه نگاه دار، و سر بر آن درخت می‌زد و روی بر خار و خاشاک می‌زد و فریاد می‌خواست. غلام می‌گفت: ما کس را نمی‌بینیم که به تو «۸» چیزی می‌کند، مگر تو را «۹»، چندان سر بر آن درخت می‌زد تا «۱۰» بمرد و می‌گفت: قتلنی ربّ محمّد، خدای محمّد مرا بکشت. و اسود بن عبد یغوث بگذشت، جبریل- علیه السلام- گفت: چگونه مردی است اینکه! گفت- علیه السلام: بد بنده‌ای است خدای را با آن که خال من است. گفت: ----- (۱). کذا در اساس، قم، آو، آب، مل: پرانه، آج، لب، مش، ال: پیرایه. برایه، جمع «براء» به

معنی تراشه. (۲). آج لب: بر نشست با دو پسر خود و. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و صل: چون به مقصد. (۴). کذا در اساس و قم، دیگر نسخه بدلها: خاری. (۵). مل: بیاماسید. (۶). آو: بگزشت. (۷). آب با. (۸). آو، آب، آج، لب: با تو. (۹). آو، آب، آج، لب: مگر تو. (۱۰). قم، مش: زد که، آو، آب، آج، لب، آو: زد تا. صفحه: ۳۵۲ شَرّ اینکه نیز کفایت شد از تو، و اشارت کرد به شکم او، مستسقی شد و آب «۱» آما «۲» بر او پیدا گشت «۳» و از آن بمرد. کلبی گفت: از سرای به در آمد، باد سمومش بزد، سیاه شد تا چون حبشی گشت، با خانه آمد. او را بنشناختند «۴» و از سرایش بیرون کردند و او در کویها «۵» و بازارها می‌گشت و می‌گفت: قتلنی ربّ محمّد، خدای محمّد مرا بکشت، تا آن گه که بمرد. حارث بن قیس آمد بگذشت «۶»، جبریل گفت: چگونه می‌یابی اینکه را! گفت: بد بنده‌ای است اینکه خدای را. جبریل اشارت به سر او کرد و گفت: کفایت کردند تو را. چندان خون و ریم از بینی او بیامد «۷» که بمرد. عبد الله عباس گفت: او ماهی شور بخورد، تشنگی بر او غالب شد، چندان آب باز خورد تا شکمش بطرکید «۸» و بمرد، فذلک قوله: إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ، محلّ او نصب است بر بدل «مستهزیان»، آنان که با خدای تعالی خدای دگر بدارند «۹» در عبادت. فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ، بدانند ایشان آنچه [۸۳- پ]

کرده باشند. و مورد او تهدید و وعید است. آنگه بر سبیل تسلیت رسول- علیه السلام- گفت: وَلَقَدْ نَعَلَمَ ما می‌دانیم و بر ما پوشیده نیست که تو را دل تنگ می‌شود به آنچه اینکه کافران می‌گویند از تکذیب تو و استهزاء بر تو. پناه با من ده که خدای توام، و تسبیح کن به شکر و حمد من و از جمله سجده کنندگان باش. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که نماز کن به فرمان خدای و از جمله نماز کنان باش. و در خبر آمده است که: چون رسول را کاری پیش آمدی، پناه با نماز دادی، به ----- (۱). مل: از آب، قم: و آب می‌خورد. (۲). کذا در اساس، قم، مل: و آماس، دیگر نسخه بدلها: آما. (۳). آو، آج، لب، آل: آمد، دیگر نسخه بدلها، بجز قم: شد. (۴). آو، آو، آل، آج، لب: نشناختند. (۵). مل: کوچها. (۶). آو: بگزشت. [.....]

(۷). آل، آج، لب: آمد. (۸). آو، آب، مش، آو، آب، آج، لب، آل: بترکید. (۹). آو، آب، آج، لب، آو، آل: گیرند. صفحه: ۳۵۳ نماز مشغول شدی. وَاعْبُدْ رَبَّكَ، و خدای را پرست تا آنگه که یقین به تو آید، یعنی مرگ، و تقدیر او آن که یقین به او تعلق دارد. امّ العلاء روایت کند- زنی از جمله انصاریان- که: عثمان بن مظعون را وفات آمد. ما او را تجهیز کردیم «۱»، و رسول- علیه السلام- در آمد، من گفتم: رحمت بر تو باد ای عثمان مظعون، گوایی «۲» دهم که خدای تو را اکرام کرد. گفت: تو چه دانی که خدای با او چه خواهد کردن! ما گفتیم: چگونه باید گفتن یا رسول الله! گفت: اَمَّا هَذَا فَقَدْ جَاءَ الْيَقِينُ، اما اینکه را یقین به او آمد، یعنی

مرگ. و الله انی لأرجو له الخیر، به خدای که من برای او خیر امید می‌دارم. آنکه گفت: «۳» من مات علی خیر عمله فارجو [۱] له خیرا، و من مات علی سئی «عمله فخافوا علیه و لا تیسوا، هر که بر عمل خیری میرد، برای او امید خیر داری، و هر که بر عمل بد میرد، بترسی بر او و نوید مشوی. و امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: ما رأیت یقینا اشبه بالشک من الموت، من هیچ یقین ندیدم که به شک بهتر ماند از مرگ، یعنی یقین است به حقیقت، و مردمان با او چنانند که کسی که شک باشد، یعنی نه عمل آنان می‌کنند که مرگ به یقین دانند. و در خبر است که چون اینکه آیت آمد، رسول - علیه السلام - گفت: مرا نفرمودند که مال جمع کنم و از جمله تاجران باشم و لکن مرا وحی چنین آمد که: تسبیح کن به حمد خدای و از جمله ساجدان باش و مرا پرست تا مرگ به تو آمدن. و بعضی اهل معانی گفتند: یعنی تا آنکه که علم ضروری حاصل آید تو را به نزول مرگ به تو، چه عمل تا آنکه نافع باشد و پس از آن عمل را اثری نبود، و در معنی فرقی نیست - و الله یوقنا لما یحب و یرضی عنه «۴».

----- (۱). قم: تحیه کردیم. (۲). آو، آب، آج، لب، مش: گواهی. (۳). آو، آب، آز، آج، لب، مش: شز. (۴). قم: نحب و ترضی. صفحه: ۳۵۴ تمت المجلده الحادیه عشر، و یتلوه فی الثانیه عشر سورة التحل. و وقع الفراغ منه فی العاشر من صفر سنه ثلاث و ثلاثین و خمس مائه، و الله المستعان علی اتمامه و هو المتفضل باحسانه و فرغ منه فی یوم الخامس الثانی من صفر سنه تسع و سبعین و خمس مائه. و هذا خط احقر عباد الله، الحسین بن محمّد بن الحسن بن ابراهیم بن محمّد بن منکا «۱» العمار «۲»، حامدا لله و شاکرا لنعمة و مصلیا علی نبیه محمّد و آله. [۸۴-ر]

----- (۱). کذا بدون نقطه در اساس (!). (۲). در اساس، العیار هم می‌توان خواند. صفحه: ۳۵۵ استدراک و توضیح ص ۶۶ س ۱۹: عبارت «یرجع الی لفرقة الملحقة» درست به همین صورت در اساس آمده و در هیچ کدام از نسخه بدلها و چاپهای موجود دیده نمی‌شود. خود عبارت هم خالی از ابهام نیست. شاید در اصل بوده است: «یرجع الی الورقة الملحقة»، که در اینکه صورت محتمل است عبارات و ابیات زیر در ورقه‌ای جداگانه به نسخه اصلی که اساس ما از روی آن نوشته شده منضم بوده و کاتب از آن غفلت کرده است - و الله اعلم بالصواب. هر چند حذف عبارات و ابیات زیر به کلیت متن داستان لطمه‌ای نمی‌زند و احتمال الحاقی بودن آن هست، لکن نظر به اینکه که در همه نسخه بدلها موجود است، ما آن را از روی نسخه قم در اینکه جا آورده‌ایم و به شیوه معمول با دیگر نسخه بدلها مقابله کردیم تا نکته‌ای فرو گذاشته نیاید. و از قصه یوسف تا اینکه جا که رسیده‌ایم من قوله: «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٍ وَ هَمَّ بِهَا» (۱) «إِنْ كَيْدُ كُنَّ عَظِيمٌ» (۱۴). و در اخلاق زنان نیک گفته است متببی، آن جا که می‌گوید «۱۵»: «اذا غدرت حسناء اوفت بعهداها و من عهداها أن لا یدوم لها عهد و ان عشقت کانت اشد صبابه و ان فکرت فاذهب فما فکرها قصد و ان حقدت لم یبق فی قلبها رضا و ان رضیت لم یبق فی قلبها حقد کذلک اخلاق النساء و ربما یضل بها الهادی و یخفی بها» (۱۶) الرشد ----- (۱). آو، بم، آز: ازنیها، آج، لب: ازنتها. [.....]

(۲). آو، آب، آج، بم، آل: ازمانا. (۳). آو، آل، آج، لب، کیتانا. (۴). آو، بم، آج، لب، آز، آز: اغترر. (۵). آو، بم، آج، آل، آز: یملک. (۶). قم: رأی، با توجه به آو، تصحیح شد. (۷). آج، آل: فیتانا. (۸). آج، آل: الفتی. (۹). قم: لیعمری، با توجه به آو، تصحیح شد. (۱۰). قم: ندارد، با توجه به آو، و دیگر نسخه بدلها آورده شد. (۱۱). آج، آل: الفتا. (۱۲). همه نسخه بدلها: یغرکم. (۱۳). آج، لب، آل: او از، آو، آز، آب، بم: او در. (۱۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۸. (۱۵). آج شعر. [.....]

(۱۶). همه نسخه بدلها: به. (۱۶). همه نسخه بدلها: به.

جلد ۱۲

[جلد دوازدهم]

بسم الله الرحمن الرحيم

سوره النحل

بدان که اینکه سورت مکی است الا قوله: وَ اِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوْا بِمِثْلِ مَا عُوْقِبْتُمْ بِهِ... (۱)

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱ تا ۲۳]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اَتٰی اَمْرُ اللّٰهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوْهُ سُبْحٰنَهُ وَ تَعَالٰی عَمَّا يُشْرِكُوْنَ (۱) يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوْحِ مِنْ اَمْرِهِ عَلٰی مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ اَنْ اَنْذِرُوْا اَنْتُمْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا فَاتَّقُوْنَ (۲) خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالٰی عَمَّا يُشْرِكُوْنَ (۳) خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ نُّطْقِهٖ فَاِذَا هُوَ خٰصِیْمٌ مُّبِیْنٌ (۴)

وَ الْاَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيْهَا دِفْءٌ وَ مَنَافِعٌ وَ مِنْهَا تَاْكُلُوْنَ (۵) وَ لَكُمْ فِيْهَا جَمَالٌ حِیْنَ تُرِیْحُوْنَ وَ حِیْنَ تَسْرَحُوْنَ (۶) وَ تَحْمِلُ اَثْقَالَكُمْ اِلٰی بَلَدٍ لَّمْ تَكُوْنُوْا بِالْغِیَةِ اِلَّا بِشِقِّ الْاَنْفُسِ اِنَّ رَبَّكُمْ لَرَوْفٌ رَّحِیْمٌ (۷) وَ الْخَیْلِ وَ الْبِغَالِ وَ الْحَمِیْرِ لِتَرْكَبُوْهَا وَ زِیْنَةً وَ یَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ (۸) وَ عَلٰی اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِیْلِ وَ مِنْهَا جَآئِزٌ وَ لَوْ شَآءَ لَهَدَاكُمْ اَجْمَعِیْنَ (۹)

هُوَ الَّذِیْ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً لَّكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَ مِنْهُ شَجْرٌ فِیْهِ تُسْمِیْمُوْنَ (۱۰) یُنَبِّئُكُمْ بِهَ الْزَّرْعِ وَ الزَّیْتُوْنَ وَ النَّخِیْلِ وَ الْاَعْنَابِ وَ مِنْ كُلِّ الثَّمَرٰتِ اِنَّ فِیْ ذٰلِكُمْ لَآیٰةً لِّقَوْمٍ یَّتَفَكَّرُوْنَ (۱۱) وَ سَیَخَّرْ لَكُمْ اللَّیْلَ وَ النَّهَارَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُوْمَ مُسَدِّخٰتٍ بِاَمْرِهِ اِنَّ فِیْ ذٰلِكُمْ لَآیٰاتٍ لِّقَوْمٍ یَعْقِلُوْنَ (۱۲) وَ مَا ذَرَّآ لَكُمْ فِی الْاَرْضِ مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهُ اِنَّ فِیْ ذٰلِكُمْ لَآیٰةً لِّقَوْمٍ یَذَّكَّرُوْنَ (۱۳) وَ هُوَ الَّذِیْ سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَاْكُلُوْا مِنْهُ لَحْمًا طَرِیًّا وَ تَسْتَخْرِجُوْا مِنْهُ حَلِیَّةً تَلْبَسُوْنَهَا وَ تَرٰی الْفَلَکَ مَوَآخِرَ فِیْهِ وَ لَتَبْتَغُوْا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ (۱۴)

وَ اَلْقٰی فِی الْاَرْضِ رَوَاسِیًا اَنْ تَمِیْدَ بِكُمْ وَ اَنْهَارًا وَ سُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ (۱۵) وَ عَلٰمٰتٍ وَ بِالنَّجْمِ هُمْ یَهْتَدُوْنَ (۱۶) اَفَمَنْ یَخْلُقُ كَمَنْ لَا یَخْلُقُ اَفَلَا تَذَكَّرُوْنَ (۱۷) وَ اِنْ تَعَدُّوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا اِنَّ اللّٰهَ لَغَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ (۱۸) وَ اللّٰهُ یَعْلَمُ مَا تُسْرُوْنَ وَ مَا تُعْلِنُوْنَ (۱۹)

وَ الَّذِیْنَ یَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ لَا یَخْلُقُوْنَ شَیْئًا وَ هُمْ یُخْلَقُوْنَ (۲۰) اَمْوَاتٌ غَیْرُ اَحْیَآءٍ وَ مَا یَشْعُرُوْنَ اَیَّانَ یُعِیْتُوْنَ (۲۱) اِلٰهٌ وَّاحِدٌ فَالَّذِیْنَ لَا یُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ قُلُوْبُهُمْ مُنْكَرَةٌ وَ هُمْ مُسْتَكْبِرُوْنَ (۲۲) لَا جَرَمَ اَنَّ اللّٰهَ یَعْلَمُ مَا یُسِیْرُوْنَ وَ مَا یُعْلِنُوْنَ اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِیْنَ (۲۳)

(۱۰)

[ترجمه]

آمد فرمان خدای «۱۱»، مشتابی به او، منزه است او و بزرگوار از آن که «۱۲» با او انباز گیرند.

- (۲). آج: هجده، لب: هیجده.
- (۳). آط، آب، آج: هفتصد.
- (۴). آط، آب، آج، لب: علیه السلام.
- (۵). قم، آط، آب، آج، لب او.
- (۶). آط، آب، آج، لب آن.
- (۷). آج، لب: ندارد.
- (۸). آج، لب: وصیتی.
- (۹). جمیع نسخه‌ها: نیکو کنند.
- (۱۰). قم، آج، لب به نام خدای بخشاینده مهربان، آب خدای بسیار بخشایش بسیار دانش.
- (۱۱). قم، آج، لب پس.
- (۱۲). قم: از آنچه.

صفحه : ۲

بفرستد فریشتگان را بر وحی «۱» از فرمان او بر آن کس که «۲» خواهد از بندگان او که آگاه کنی، نیست خدای مگر من، بترسید «۳» از من.

بیافرید آسمانها «۴» و زمین «۵» به درستی، بزرگوار است از آن که با او انباز گیرند.
بیافرید آدمی را از آب، چون بنگری او خصمی است روشن.
و چهار پا «۶» بیافرید برای شما در آن گرمایی هست و سود «۷»، و از آن می خوری.
و شما راست در او «۸» نیکویی چون نماز شام باز آیی «۹» و چون آنگاه «۱۰» به چهره بری.
و بر می گیرد «۱۱» بارهای شما به شهری که نرسی «۱۲» به آن جا اَلَّا به رنج تن «۱۳»، خدای شما مهربان و بخشاینده است.
[و زینة] «۱۴»، و اسپان و ستران «۱۵» و خران تا بر نشینی «۱۶» [و برای آرایش] «۱۷» و بیافریند آنچه شما ندانی.
و بر خداست راستی راه و از آن باشد که کژ بود اگر خواهد ره نماید «۱۸» شما را همه «۱۹».

(۱). قم، آط، آب، آج، لب: به وحی. [.....]. ۲. قم، آط، آب، آج، لب: بر آنکه

(۳). قم، آط: بترسی.

(۴-۵). قم را.

(۶). قم، آط، آب، آج، لب: چهار پایان را.

(۷). قم، آت، آج، لب: سودها.

(۸). قم، آط، آب، آج، لب: در آن.

(۹). قم، آط، باز آری، آب، لب: باز آرید.

(۱۰). قم: و آنگاه که به چهره بری، آج، لب: به چرا برید.

(۱۱). آط، آب، آج، لب: برمی گیرند.

(۱۲). قم: نباشی شمار سنده.

(۱۳). قم، آب که.

(۱۴). اساس: ندارد، با توجه به قرآن مجید و دیگر نسخه‌ها آورده شد.

(۱۵). جمیع نسخه‌ها: استران.

(۱۶). قم، آط، آب، آج، لب آن را. [.....]

(۱۷). از قم، افزوده شد.

(۱۸). قم، آط، آب، آج، لب: راه نماید.

(۱۹). آط، آب، آج، لب: جمله.

صفحه ۳:

او آن است که فرو فرستاد [از آسمان] «۱» آبی، از اوست شراب خوردن «۲» را و از اوست درختان «۳» در او می‌چری «۴». می‌رویاند برای شما با آن «۵» کشت را و زیتون و درخت خرما «۶» و انگورها و از هر میوه‌ها «۷» در آن «۸» دلیلی است «۹» گروهی را که اندیشه کنند.

و مسخر کرد «۱۰» برای شما شب و روزها را «۱۱» و آفتاب و ماه و ستارگان مسخر کرد «۱۲» به فرمان او، در آن دلیلهایی است «۱۳» گروهی را که دانند «۱۴».

و آنچه بیافرید برای شما در زمین رنگارنگ گونه‌های آن «۱۵»، در آن دلیلی «۱۶» است گروهی را که اندیشه کنند. او آن است که مسخر کرد «۱۷» برای شما دریا را تا می‌خوری «۱۸» از او گوشت تازه و بیرون می‌آری «۱۹» از او حلی «۲۰»،

(۱). اساس محو شده است، از قم افزوده شد.

(۲). قم، آط، آب، آج، لب: از او خوردن است.

(۳). آط، آب، آج، لب که.

(۴). قم، آط: می‌چرانی، آب، آج، لب: می‌چرانید.

(۵). قم: بدو، آط، آب، آج، لب: به آن.

(۶). قم: درختان خرما را.

(۷). قم: همه میوه‌ها، آط، آب، آج، لب: هر میوه.

(۸). قم، آط، آج، لب: در اینکه، آب: بدرستی که در اینکه.

(۹). قم: آیتی است، آط، آب، آج، لب: آیتی هست.

(۱۰). قم: رام کرد.

(۱۱). قم: شب را و روز را. [.....]

(۱۲). قم، آط، آب، آج، لب: مدلل کرده.

(۱۳). قم: در اینکه دلیلهایی است، آط، آج، لب: در اینکه آیاتی هست، آب: در اینکه آیتی هست.

(۱۴). قم: اندیشه کنند.

(۱۵). قم: او.

(۱۶). قم، آط، آب، آج، لب: آیتی.

- (۱۷). قم، آط: مسخر بکرد.
 (۱۸). آط: تا بخوری، آب، آج، لب: بخورید.
 (۱۹). آط: برون می آری، آج: برون می آرید.
 (۲۰). قم، آط، آب، آج، لب: آرایشی.

صفحه : ۴

می پوشی «۱» آن را، و بینی کشتی «۲» را شکافده «۳» در او تا طلب کنی «۴» از روزی او «۵» تا همانا شما شکر کنی [۸۴-پ].
 بر- افگند «۶» در زمین کوهها تا نخسپند «۷» به شما و جویها و راهها تا همانا شما راه- یافته شوی «۸».
 و نشانها و به ستاره ایشان راه برند «۹».
 آن کس که «۱۰» آفریند «۱۱» چنان باشد که نیافریند! اندیشه نمی کنی «۱۲»!
 و اگر بشماری نعمت خدای نتوانی شمردن «۱۳» که خدای آمرزنده و بخشاینده است.
 و خدا «۱۴» داند آنچه پنهان داری «۱۵» و آنچه آشکارا داری «۱۶».
 و آنان که می خوانند «۱۷» از دون «۱۸» خدای نیافریند چیزی را و ایشان را آفریده اند «۱۹».
 مردگان اند جز «۲۰» زندگان و ندانند «۲۱» که کی برانگیزند «۲۲» ایشان را.

- (۱). قم، آط: در پوشی، آب: در پوشیدند، آج، لب: در پوشید.
 (۲). آط، آب، آج، لب: کشتیهای.
 (۳). قم: شکافنده، آط، آب، آج، لب: شتابنده.
 (۴). آط: بجویی، آب، آج، لب: بجوید.
 (۵). جمیع نسخه بدلها و. [...].
 (۶). آج، لب: برافگندن.
 (۷). قم: نخسپد، آط: بخشپد، آب: نچسبد، آج، لب: نجنبد.
 (۸). قم، آط: راه یابی، آج، لب: راه یابید.
 (۹). آط، آب: راه یابند، آج، لب: راه یابید.
 (۱۰). قم، آط، آب، آج، لب: آن که.
 (۱۱). آج، لب: آفرید.
 (۱۲). آط، آب، لب: نمی کنند.
 (۱۳). قم آن را.
 (۱۴). قم، آط، آب، آج، لب: خدای.
 (۱۵). قم: نهان دارند.
 (۱۶). قم: آشکارا کنند.
 (۱۷). آج، لب: آنان را که می خوانید، آط: آنان را که می خوانی، قم: آنان را که می خوانند.
 (۱۸). قم: از جز، آط، آب، آج، لب: بجز.

(۱۹). قم، آط، آب، آج، لب: بیافرینند. [...]

(۲۰). قم، آط، آب، آج، لب: نه.

(۲۱). قم، آب: نمی‌دانند.

(۲۲). آج، لب: برانگیزانند.

صفحه ۵:

خدای شما «۱» یک خداست و آنان که ایمان نیارند «۲» به روز باز پسین «۳» دل‌های ایشان منکر «۴» است و ایشان متکبرانند.

حق است و درست «۵» که خدا داند آنچه پنهان دارند و آنچه آشکارا دارند، او دوست ندارد متکبران را.

قوله - عَزَّ و علا «۶» که اَتَى أَمْرُ اللَّهِ، قتاده گفت: سورت مکی است الی قوله:

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا... «۷»، و بر قول دیگران «۸» اَوَّلُ سورت به مکه فرود آمد، الی قوله: كُنْ فَيَكُونُ «۹»، و باقی به مدینه فرود آمد.

مجاهد گفت: اولش مکی است و آخر مدنی. شعبی گفت: همه مکی است، الا «۱۰» قوله: وَإِنْ عَاقَبْتُمْ «۱۱».

حق تعالی گفت: که اَتَى أَمْرُ اللَّهِ، آمد فرمان خدای. در اینکه فرمان خلاف کردند:

عبد الله عباس گفت، مراد قیامت است و گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون خدای تعالی آیت فرستاد، اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ و انشَقَّ

الْقَمَرُ «۱۲»، کافران یک دیگر را گفتند: محمد می‌گوید: قیامت نزدیک رسید اینکه که می‌کنی «۱۳»، دست بداری «۱۴» تا بنگریم تا

چه خواهد بود؟ چون روزی چند «۱۵» بر آمد اثری نبود، با سرکار خود شدند و گفتند «۱۶»: چیزی نمی‌بینیم ما از اینکه حدیث.

خدای تعالی آیت فرستاد که: اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ «۱۷»، بترسیدند و روزی چند مترصد می‌بودند، چون

چیزی نبود گفتند: ای محمد؟ ما اثر نمی‌بینیم آن را که می‌گفتی،

(۱). قم خدای است.

(۲). قم، آط، آب، آج، لب: ندارند.

(۳). قم، آط، آب، آج، لب: به قیامت.

(۴). قم: انکار کننده.

(۵). آط، آب، آج، لب: و هراینه.

(۶). جمیع نسخه‌ها: تعالی.

(۷). سوره نحل ۱۶ آیه ۴۱.

(۸). قم: دیگر از، آط، آب، آج، لب از.

(۹). سوره نحل ۱۶ آیه ۴۰.

(۱۰). آج، لب: الی.

(۱۱). سوره نحل ۱۶ آیه ۱۲۶. [...]

(۱۲). سوره قمر ۵۴ آیه ۱.

(۱۳). آط، آب، آج، لب: می‌گویی، آج، لب: می‌گویی.

(۱۴). آج، لب: نداری.

(۱۵). آج، لب: روز چند.

(۱۶). آج، لب ما.

(۱۷). سوره انبیا ۲۱ آیه ۱.

صفحه : ۶

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: که اَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ، فرمان خدای آمد، یعنی «۱» آن که آید «۲» و خواهد آمدن «۳». و اگر چه لفظ ماضی است، مراد استقبال است و لکن «۴» برای آن که لا محال خواهد بودن «۵» و زود خواهد بودن. حق تعالی گفت: فَكأن قد «۶»، پندار «۷» که حاصل آمد، چنان که احوال قیامت بیشترین «۸» بر لفظ ماضی گفت، من قوله: وَ نَادَىٰ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ «۹» وَ نَادَىٰ أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ رِجَالًا «۱۰» که فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ، تعجیل مکنی «۱۲» آن را، مردم ساکن شدند، آنگه رسول - علیه السلام - گفت:

بعثت أنا و السَّاعَةَ كهاتين و أشار باصبعيه

، گفت: مرا و قیامت را «۱۳» به یک جا فرستادند چنانکه اینکه دو انگشت «۱۴» به یک جا اند. عبد الله عباس گفت: از اشراط و اعلام قیامت «۱۵» یکی بعثت رسول است تا در خبر است که: چون جبریل از آسمان به زمین می آمد به وحی بر رسول ما «۱۶»، فریشتگان آسمانها گفتند:

اللَّهِ اكْبَرُ قَدْ قَامَتِ السَّاعَةُ

، قیامت برخاست، یعنی نزدیک شد. بعضی دگر از مفسران گفتند مراد به فرمان خدای عذاب به تیغ «۱۷» است، و اینکه جواب نضر بن الحارث بود [۱۰۱-ر]

چون گفت: اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ «۱۸» - الایه. چون استعجال عذاب کرد خدای تعالی اینکه آیت فرستاد:

(۱). قم، آط، آب، آز، آج، لب: و معنی.

(۲). آط، آز: آمد.

(۳). آط، آج، لب: آمد.

(۴). آج، لب: لیکن.

(۵). آج، لب: برای آن که خواهد بود، آب، آز: لا محاله خواهد بود.

(۶). آز، آج، لب حصل، آط، آب در حاشیه افزوده اند: حصل.

(۷). قم: پنداری.

(۸). قم، آط، آب، آج، لب: بیشتر. [.....]

(۹). سوره اعراف ۷ آیه ۴۴.

(۱۰). سوره اعراف ۷ آیه ۴۸.

(۱۱). قم، آط، آب، آز، آج، لب: همان ساعت قیامت.

(۱۲). آب، آز، آج، لب: مکنید.

(۱۳). قم، آب، آز: ندارد.

(۱۴). آز من.

(۱۵). قم، آب، آز: ساعت.

(۱۶). آط، آب، آز، آج، لب: برسول ما، قم: برسول ما- علیه السلام-

(۱۷). آط، آز، آج، لب: عذاب تیغ.

(۱۸). سوره انفال ۸ آیه ۳۲.

صفحه : ۷

که آتی أمرُ الله فلا تستعجلوه، [فرمان خدای، یعنی عذاب خدای آمد تعجیل مکنی.

نضر بن حارث را روز بدر به صبر بکشتند، ضحاک گفت: امر الله، احکام و حدود و فرایض است، و قوله: که فلا تستعجلوه [۱] چنان است که گفت: و لا- تعجل بالقرآن من قبل ان یقضی [۲] که سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ، منزّه است [۶] و متعالی از آن که باو [۷] شرک آرند. و تسیح در لغت بر چهار قسمت [۸] آمد:

یکی به معنی تنزیه و تبعید، مثل قوله: سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ [۹] لَوْ لَا تُسَبِّحُونَ [۱۱]، ای هَلَّا یَسْتَنُونَ [۱۲]، و سهام [۱۳] به معنی نماز، فی قوله: فَلَوْلَا- [أَنَّهُ] [۱۴] سَبِّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى [۱۶]، و قوله: فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ... [۱۷]، چهارم به معنی نور، چنان که در حدیث آمد:

لولا سبحات وجهه

، ای نور وجهه. حمزه و کسائی خواندند. تشرکون، به «تا» ی خطاب، حملا علی قوله: که فلا تستعجلوه، و باقی قراء به «یا».

يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ، عامّه قراء خواندند: «ینزل» به ضم «یا» و کسر «زاء» من التنزیل و اضافه الفعل إلى الله تعالی، و بیشتر مکیان و بصریان به تخفیف

(۱). اساس: افتادگی دارد، از قم آورده شد.

(۲). آب: یقیضی.

(۳). آز: پیش از آن که.

(۴). قم: فرو آمد. [.....]

(۵). قم، آط، آب، آز، آج، لب: از مشرکان.

(۶). قم، آط، آب، آز، آج، لب او.

(۷). قم، آج، لب: با او.

(۸). قم، آز: قسم.

(۹). سوره بنی اسرائیل ۱۷ آیه ۱.

(۱۰). آط، آب، آز: جاء فی.

(۱۱). سوره قلم ۶۸ آیه ۲۸.

(۱۲). قم: تستنون.

(۱۳). آب، آز، آج، لب: سیم.

(۱۴). اساس: ندارد، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۵). سوره صافات ۳۷ آیه ۱۴۳.

(۱۶). سوره اعلیٰ ۸۷ آیه ۱.

(۱۷). سوره نصر ۱۱۰ آیه ۳.

صفحه ۸ :

«زا» خواندند من الإنزال. و روح و کسائی و سهل خواندند: تنزل الملائکة، به ضم «تا» «۱» و فتح «زا» بر «۲» فعل مجهول و رفع الملائکة باسناد الفعل المجهول إليها. فرو- فرستند فریشتگان را بالروح، ای بالوحي «۳». و برای آن وحی را روح خواند که دلها به آن «۴» زنده شود، چنان که تن به روح زنده شود. عطا گفت: به نبوت، نظیره: یُلَقَى الرُّوحُ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ «۵» مِنْ أَمْرِهِ، از فرمان او «من» به معنی ابتدای غایت است، یعنی نزول ایشان از فرمان خدای باشد، عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ، بر آن که خواهد از بندگانش و «من» «۶» به معنی تبیین است. أَنْ أَنْذِرُوا، که بترسانی. أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا، خلقان را اعلام کنند که جز من خدایی نیست، و محل «ان» مع الفعل، نصب است بنزع الخافض، و التقدير:

يُنزِلُ الْمَلَائِكَةُ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا، محلّه النَّصْبُ بوقوع الانذار عليه. «أن» با اسم «۷» و خبر در محلّ نصب است به آن که مفعول انذار است. فَأَتَقُونَ، از من بترسی و از معاصی من اجتناب کنی. خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِالْحَقِّ، که او آفرید آسمان و زمین را بحق. تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ، او متعالی است از آن که با او شرک «۸» گویند.

حمزه و کسائی اینکه جا «۹»، «تشرکون» خواندند به «تا».

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ، آدمی را بیافرید از آب، اینکه که «۱۰» از میان پشت و سینه بیرون آید که خدای «۱۱» از او به عادت فرزند آفریند و هر آب «۱۲» اندک را به تازی نطفه خوانند «۱۳» و اشتقاق او من «نطف» إذا قطر باشد. فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ، اینکه «إذا» را اذاء مفاجات «۱۴» خوانند، کقولهم: فتحت الباب فاذا زيد بالباب، یعنی بس نبود

(۱). آط، آب، آز، آج، لب: یا. [...]

(۲). آج، لب: ندارد.

(۳). قم به وحی.

(۴). قم، آط، آب، آز، آج، لب: باو

(۵). سوره مومن ۴۰ آیه ۱۵.

(۶). لب: ندارد.

(۷). آط، آب، آز، آج، لب: باسم.

(۸). جمیع نسخه بدلها: شریک.

(۹). قم: اینکه جا نیز، آط، آب، آز، آج، لب: نیز اینکه جا.

(۱۰). قم، آط، آب، آز، آب: آبی که، آج، لب: آبی که.

(۱۱). قم تعالی.

(۱۲). جمیع نسخه بدلها: نیز آب.

(۱۳). جمیع نسخه بدلها: خواندند.

(۱۴). قم: اینکه را «إذا» مفاجا.

صفحه : ۹

میان آن که ما آدمی را از آبی اندک مهین حقیر بیافریدیم که نگاه کرد که «۱» خصمی جدل از میان برون آمد. و خصیم، فعیل است به معنی مفاعل، کالاکیل و الجلیس و التمدیم و الصیدیق. و قوله: «مبین»، ای ظاهر، من أبان اذا تبین. گفتند: آیت در ابی‌ابن خلف الجمحی آمد که استخوان پوسیده [۸۵-پ]

گرفت و پیش رسول- علیه السلام- آورد و آن را به دست بمالید تا خرد «۲» شد و بر باد داد، آنکه گفت: تو می‌گویی که اینکه زنده خواهد شدن «۳»! خدای تعالی آیت فرستاد: أَوْ لَمْ يَرِ الْإِنْسَانَ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ «۴» در سوره یس تا به آخر سورت، و اینکه آیت نیز در اینکه قصه آمد.

و الأنعام خلَقَهَا، و چهار پای بیافرید برای شما از شتر و گاو و گوسپند. لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ، شما را در آن گرمی هست، یعنی در اصواف و او بار و اشعار از چیزها که از او بیافند پوشش را و لحاف را و جامه‌هایی که شما را به زمستان گرم دارد و منافع، ای، و لکم فیها منافع، و شما را در اینکه چهار پایان «۵» نیز منافع است. و مِنْهَا تَأْكُلُونَ، و از آن گوشتشان می‌خوری «۶».

و لَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ و شما را در آن جمالی هست، حِينَ تُرِيحُونَ، آنکه که نماز شام به خانه آری. وَ حِينَ تَسْرَحُونَ، و بامداد چون به چره بری، یعنی شما را بر دیگران به آن «۷» فخر است که شما را گله شتر یا گاو یا گوسپند به چره روند بامداد «۸»، و شبانگاه با پیش شما آیند «۹»، يقال: أراح الماشية يريحها إذا رجع بها رواحا إلى مراجعها «۱۰» فراحت هی، و سرحها يسرحها إذا اذهب بها. و السرح إذهابها إلى المرعى و التيروح ذهابها. «سرح» هم لازمست و هم متعدی به مصدر فرق توان کرد «۱۱»، كالرجع و الرجوع و النشر و التثور «۱۲».

(۱). آج، لب: کردید. [.....]

(۲). آط، آب، آز، آج، لب: خورد.

(۳). آط، آب، آز، آج، لب: خواهد شد.

(۴). سوره یس ۳۶ آیه ۷۷.

(۵). جمیع نسخه‌ها و انعام.

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: و از گوشت آن می‌خورید.

(۷). قم: دیگران.

(۸). آط، آب، آز، آج، لب: به چره رود بامداد.

(۹). جمیع نسخه بدلها: آید.

(۱۰). قم: رواحها، آط، آب، آز، آج، لب: مراحها.

(۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: توان فرق کرد.

(۱۲). جمیع نسخه بدلها قال الشاعر: اذ المرء لم يسرح سواما و لم يرح || سواما و لم تعطف عليه اقاربه.

صفحه : ۱۰

و تَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ، و اینکه چهار پایان رخت و بنه و بار گران شما به شهرها برند «۱» که اگر ایشان نبودندی «۲» و شما را بایستی بردن نرسیدی به آن جا «۳» الا به جهد و رنج تن، و الشَّقُّ المشقَّة. عکرمه گفت: مراد به شهر، مکه است که بر پشت چهار پای نهاد است. آن جا زرع و نبات و میوه نباشد. و شقّ الشیء، نصفه.

و نیز آیت را بر اینکه معنی تفسیر دادند، یعنی آن به شهر نرسی و إلاً و نیمه «۴» قوت شما برود. و شقّ بفتح الشّین مصدر، شققت الشّیء شقّاً، و قیل: الشّقّ و الشّقّ لغتان کالزّطل و الزّطل و الجصّ و الجصّ. و ینشد «۵» قول الشاعر بالفتح و الکسر:

[و ذی إبل یسعی و یحسبها له أخی نصب من شقّها «۶» و دؤب] «۷»

إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَوْفٌ رَحِيمٌ «۸» خدای تعالی بر شما مهربان و بخشاینده است بر شما «۹» که اینکه همه حیوانات برای شما بیافرید تا اینکه رنجها بردارد از شما و شما را اینکه منافع باشد در او.

وَ الْخَيْلِ وَ الْبِغَالِ، و اینکه نامی است جنس را نر و ماده و سایر انواع در او داخل باشند. و او را از لفظ او واحد «۱۰» نیست و چون لفظ واحد است جمعش کنند بر خیول، و مثله: الابل و الحمیر و النّساء و البقر و الرّهط. وَ الْبِغَالِ، استران، جمع «بغل» باشد و «حمیر» اسم جنس است، همچنین «۱۱» خر را. لَتَرْكَبُوهَا، تا بر نشینی، و نصب زَيْنَةً «۱۲» وَ يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ، خدای تعالی چیزهایی آفریند «۵» که شما ندانی. بعضی مفسران گفتند: مراد آن است که در بهشت چیزهایی بیافریند که شما ندانی و فهم و وهم شما بر آن «۶» نرسد. مِمَّا لَا عَيْن رَأَتْ و لَا أذن سمعت و لَا خطر علی قلب بشر.

قتاده گفت: مراد آن است که در میوه کرم آفریند و در جامه لنبک «۷» از آن جا که شما ندانی. ضحاک گفت از عبد الله عباس که مراد آن است که: بر راست عرش جویی هست از نور چندان که هفت آسمان و هفت زمین و هفت دریا، جبریل هر وقت سحر در او شود و غسل کند نورش بر نور بیفزاید و جمالش بر جمال و عظمتش بر عظمت، آنگه خود را بیفشاند خدای تعالی به هر قطره‌ای که از پر بیفگند هزار فریشته «۸» بیافریند که از ایشان «۹» هفتاد هزار در بیت المعمور شوند و در خانه کعبه که تا به روز قیامت نوبه «۱۰» با ایشان «۱۱» نرسد.

وَ عَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ، بر خداست بیان راه «۱۲» کردن. و قصد، ره «۱۳» راست باشد

(۱). آط، آب، آز، آج، لب: و اینکه درست نبود.

(۲). جمیع نسخه بدلها است.

(۳). اساس: بینهما، با توجه به قم و فحوای عبارت تصحیح شد. [.....]

(۴). قم: خلاف است، آط، آب، آز، آج، لب: خلافی نیست.

(۵). قم: چیزها آفریند، آط، آب، آز، آج، لب: چیزها را آفریند.

(۶). جمیع نسخه بدلها: به آن.

(۷). کذا در اساس، قم، آط، آب، آز، آج، لب، مش، مل: لنبک، آل: کیک.

(۸). آج، لب: فرشته.

(۹). قم هر روز.

(۱۰). جمیع نسخه بدلها: نوبت.

(۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: بایشان.

(۱۲). جمیع نسخه بدلها: ره حق.

(۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: راه.

تشبیهاً بالقصد» (۱) الّذی هو واسطه الامور بین الاسراف» (۲) و التّقصیر» (۳)، همچنین راه راست که میانه دو بی راه «۴» باشد آن را قصد خواندند همانا اصل او از «قصد» بود که فعل است برای آن که قصد سالکان به آن باشد. پس قصد به معنی مقصود باشد، کالرضا» (۵) بمعنی المرضی. و گفتند معنی آن است: و علی الله القصد بکم الی الطریق المستقیم، بر خداست که شما را به ره حق رساند و ره راست به معنی لطف و بیان و آنچه مقدمات تکلیف باشد از اقدار «۶» و تمکین و إزاحت علمه و نصب ادله. و منها جائز، و از راهها بعضی هست که جائز است و از ره حق برگردیده. و «من» تبعیض راست. و قوله: جائز، من باب: لیل نائم و نهار صائم باشد برای آن که راه عدول نکند از استقامت، رونده عدول کند «۷». و روا بود که راه چون کثر باشد آن را جائز خوانند لاینه یجور» (۸) و یمیل بصاحبه عن سنن الصّواب فهو إذا جائز بسالکة. بر اینکه وجه بر ظاهر خود باشد و از ظاهر عدول نباید کردن «۹». و سیل مؤنث است در لغت و اهل حجاز «۱۰» گفته‌اند: لفظش واحد است و معنی جمع برای آن مؤنث باشد و مراد «به قصد السبیل» دین مسلمانی است، و مراد به «جائز» از او «۱۱» جهودی و ترسایی و هر چه جز ره حق باشد از ملل کفر.

جابر عبد الله انصاری «۱۲» گفت: مراد به «قصد السبیل» بیان شرایع است. عبد الله مبارک گفت: مراد سنت است و به «جائز» مراد هوا «۱۳» و بدع. بیانیه قوله: و أنّ هذا صراطی مُستقیماً فَاتَّبِعُوهُ «۱۴»- الآیة. و در مصحف عبد الله هست: و منکم جائز، و اینکه قوت آن قول باشد که کلمت من باب: نهار «۱۵» صائم باشد. و لو شاء لهداکم أجمعین،

(۱). قم: مشبها لقصد، آط: مشبها بالقصد، آج، لب: شبها بالقصد.

(۲). آج، لب: الاشراف.

(۳). اساس: المعصر، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد.

(۴). آب، آز: میانه روی راه. [.....]

(۵). قم، آط، آب، آز، آج، لب: کالرضی.

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: اقرار.

(۷). آط، آب، آز، آج، لب: نکند.

(۸). اساس: یجیر، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: کرد.

(۱۰). جمیع نسخه‌ها: در لغت اهل حجاز و.

(۱۱). جمیع نسخه‌ها: به جائز او.

(۱۲). جمیع نسخه‌ها: ندارد.

(۱۳). جمیع نسخه‌ها: اهوا.

(۱۴). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۳.

(۱۵). قم، آط، آب، آج، لب: نهاره.

صفحه: ۱۳

و اگر خدای خواهد همه را هدایت دهد. اینکه مشیت قهر و جبر «۱» است چنان که بیان کردیم فی قوله: و لو شاء ربک لآمن من فی الأرض کلّهم جمیعاً فَأَنْتَ تُکْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ یُکُونُوا مُؤْمِنِینَ «۲». تو اکراه خواهی کردن «۳» ای محمد! یعنی اکراه نه کار تو است اکراه خدای تواند کردن و «۴» لکن نکند از آن جا که حکمت راه ندهد. و گفته است: لا- اکراه فی

الدِّينِ» (۵) و لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً» (۸). و قوله: وَ لَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا» (۹) هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، او آن خداست که فرود آورد برای شما از آسمان آبی، یعنی آب باران، لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ، شما را از آن خورش است و از آن درختان شما را پرورش است بهری (۱۱) شرب شماس و بهری شرب درختان شماس تا آن را به آب (۱۲) باران می‌پرورد و بهری از آن میوه‌دار باشد و بهری از آن برای هیزم (۱۳). و در برگ او چهار پای (۱۴) شما را [۸۶-پ] علف است.

و قوله: فِيهِ تَسِيمُونَ، ای ترعون أنعامكم. يقال: سامت السائمة، اذا رعت و اسمتها انا (۱۵) إذا رعتها. و «رعى» هم لازم است (۱۶) و هم متعدی و «سوم» جز لازم نباشد. و قال الاعشى:

و متی (۱۷) القوم بالعماد إلى الزحى (۱۸) و أعياء المسيم أين المساق (۱۹)

-
- (۱). جميع نسخه‌ها: جبر و قهر.
 - (۲). سوره يونس (۱۰) آیه ۹۹.
 - (۳). آط، آب، آز، آج، لب: کردیا. [.....]
 - (۴). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد.
 - (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۶.
 - (۶). قم: اینکه است، آط، آب، آز، آج، لب: آن است.
 - (۷). جميع نسخه‌ها: تفسیر او.
 - (۸). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۸.
 - (۹). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳.
 - (۱۰). جميع نسخه‌ها: کرده است.
 - (۱۱). قم ازان.
 - (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: تا آن را آب.
 - (۱۳). آط بود.
 - (۱۴). قم: چهار پایان.
 - (۱۵). قم: و اسمتها، آط، آب، آز: اسميتها انا، آج، لب: اسميتها.
 - (۱۶). قم، آب، آز: باشد.
 - (۱۷). قم، آب، آز: مشی. [.....]
 - (۱۸). اساس: الدرعى، با توجه به قم و دیگر نسخ و مآخذ شعر تصحيح شد.
 - (۱۹). قم: المسام.

صفحه : ۱۴

و اصل او ابعاد السائمة (۱) فی المرعى (۲). و منه: السوم فی البيع لارتفاع فی الثمن و الزيادة فيه. و منه قوله- عليه السلام: لا يدخلن أحدكم فی سوم أخيه

، اى لا يزيد عليه فى الثمن إذا أراد شراءه «۳». و منه قولهم «۴»: سامه الخسف إذا كلفه لأنه العلوّ و الشطط. يُنبت لكم، مى‌رويانند- على الحال- یا برويانند- بر استقبال «۵» برای شما. عامه قرا خواندند: ينبت، بالياء «۶». و المعنى: ينبت الله. و عاصم به روایت مفضل و حماد و يحيى: به «نون» خواندند. على إخبار الله عن نفسه. به، به آن، يعنى به آن آب باران. الزرع، انواع كشت و زيتون و درختان خرما و انگور و از همه میوه‌ها. إن فى ذلك، در اینکه آیاتى و علاماتى و دلالاتى هست [آنان را كه نظر و تفكر كنند.

و سَيَخَّرْ لَكُمْ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ، و مسخر بکرد برای شما شب و روز و آفتاب و ماه و ستارگان تا برای منافع شما مى‌گردد به علم او به مصالح شما. و قوله: مُسَخَّرَاتٍ، نصب بر حال است از مفعول. و حفص خواند عن عاصم: و النجوم مسخرات بأمره، بر ابتدا و خبر، و باقى قراء به نصب هر دو خواندند، عطفاً «۷» على ما فى قوله من: اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ.

و التسخير، التذليل و منه السخرية لأن السخرية يدلل المسخور منه. إن فى ذلك، در اینکه آیاتى و دلالاتى هست [۸] عاقلان را. و ما ذرأ لكم، «ما» موصوله است و محل او نصب است، عطفاً على قوله: و سَيَخَّرْ لَكُمْ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ و نیز مسخر بکرد آنچه آفرید برای شما. و «الذراء»، الخلق، يقال:

ذرأ الله الخلق و برأهم، اى خلقهم. و اصل كلمات اظهار الشىء بالايجاد «۹» باشد، و منه، ملح ذرأنى، اذا كان ظاهر البياض: مُخْتَلِفًا ألوانه، نصب او بر حال است از مفعول و رفع «۱۰» «الوانه» به مختلفاً «۱۱» است، لأن اسم «۱۲» الفاعل يعمل عمل الفعل. به الوان «۱۳»

(۱). اساس: الشامة با توجه به قم تصحيح شد.

(۲). اساس: الرعى، به قياس نسخه قم، تصحيح شد.

(۳). قم: شراوه.

(۴). قم: قوله.

(۵). آط، آج، لب: و استقبال.

(۶). قم: به «يا».

(۷). آط، آب، آز، آج، لب: عطف.

(۸). عبارات داخل قلب [] از اساس ساقط است، از قم آورده شد.

(۹). آج، لب: الايجاب.

(۱۰). قم: رافع.

(۱۱). قم: مختلفاً، آب، آز، آج، لب: به مختلف.

(۱۲). قم، آب، آز: الاسم. [...]

(۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: با الوان.

صفحه : ۱۵

و انواع مختلف كه يك با يك نماند. «الوان» شاید تا حمل کنند بر حقیقت و شاید تا حمل کنند بر انواع و شاید كه حمل کنند بر هر دو وجه بنزدیک ما، چه لفظ به یک «۱» عبارت توان کردن از دو معنی مختلف و از حقیقت و مجاز و اینکه مسأله‌ای است از اصول الفقه كه يعبر باللفظة الواحدة «۲» عن المعنيين المختلفين و عن الحقيقة و المجاز، كقولهم: إذا غاب الشفق فصل العشاء الآخرة، و أراد الحمرة و البياض معا.

و إذا لمست جاريتك فأعد الطَّهارة، و أراد باللمس «۳» و الجماع معاً. إن في ذلك لآية، در اینکه آیتی و علامتی هست گروهی را که اندیشه کنند. و قوله يذَّكَّرُونَ اصله:

يتذكَّرون، قلبت التاء ذالا، ثم ادغمت في الدال.

وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ، او آن خداست که مسخر بکرد دریا را تا از آن جا «۴» گوشت تازه می خوری، مراد ماهی است. و از اینکه آیت نتوان دانستن «۵» که هر ماهی که در دریا باشد «۶» حلال است بل بیشتر انواع ماهی اِمَّا حرام است او مکروه است، و از ماهی حلال آن باشد که فلوس دارد و آنچه بر او فلس «۷» نباشد نشاید خوردن. و طریا، به همز نشاید برای آن که اصل او از طرو و طراوت «۸» است: وَ تَسَخَّرِ الْجَوَّ، و نیز تا بیرون آری از او یعنی از دریا، حَلِيَّةٌ، حلیتی «۹» که در پوشی از لؤلؤ و مرجان و انواع خرز که از دریا بر آرند.

یحیی بن اسماعیل گفت: مردی بنزدیک باقر - علیه السلام - آمد او را گفت: مرا بر حلی زنان زکات باید دادن! گفت: نه، هی کما قال الله تعالی: حَلِيَّةٌ تَلْبَسُونَهَا.

وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ، و کشتیها بینی در او مواخر. عبد الله عباس گفت: جواری یعنی رونده. سعید جبیر گفت: معترضه، پدید آمده. قتاده و مقاتل گفتند: مقبله و مدبره، روی ها کرده «۱۰» بهری، و بهری پشت بر کرده به یک بار. حسن بصری

(۱). قم: چه به یک لفظ، آط، آج، لب: هر چیزی که لفظ به یک بار، آب، آز: چه چیزی که لفظ به یک بار.

(۲). قم: باللفظ الواحد.

(۳). جميع نسخه‌ها: اراد اللمس.

(۴). آط، آب، آز، آج، لب که.

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: دانست.

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: درد ریاست.

(۷). آز: فلوس.

(۸). اساس: طورات، با توجه به اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: حلی.

(۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: فرا کرده.

صفحه : ۱۶

گفت: موافر، گران بار. فزاء و أخفش گفتند: شقاقه «۱» للماء بصدورها، به سینه آب می شکافد «۲»، مجاهد گفت: مواخر، و دافع الزیاح «۳» و الزیاح «۴» لا تدفعها «۵»، او باد را دفع کند و باد او را دفع نکند. ابو عبید «۶» گفت صوایح، آواز کنند، و مواخر، فواعل باشد، واحدتها ماخرة من المخر، و هو الدفع و الشق، و المخر صوت هبوب الزیاح «۷» إذا اشتد، و مخر الأرض، شقها. و يقال: امتخرت الزیاح و تمخرتها [۸۷- ر]

إذا نظرتها «۸» من أين تهب. و منه

الحديث: إذا أراد احدكم البول فليتمخر الزیاح

، أی لينظر «۹» من أين مجراها «۱۰» و هبوبها فيستدبرها لئلا ترد «۱۱» عليه البول. و اصل كلمت دفع و شق است چنان که گفتیم. وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ، و نیز مسخر بکرده است برای شما «۱۲» تا طلب کنی از فضل و نعمت او «۱۳»، یعنی طلب روزی کنی «۱۴» در او بر

طریق «۱۵» تجارت.

وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ، و تا همانا شاکر باشی و شکر خدای کنی.

وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ، و از جمله نعمتهای او بر شما آن است که کوهها را بر زمین افگند تا زمین را چون میخ باشد، و رواسی صفت محذوفی است، ای جبالا رواسی، من رست، ای ثبت، واحدها راسیه. أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ، ای لثلا تمید بکم. تا شما را بنخسپاند «۱۶» و ماد یمید، ای مال یمیل. و مثله قوله: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَصِلُوا «۱۷» و أَنهَارًا، ای و جعل لكم أَنهَارًا.

وَسُبُلًا، و برای شما راهها و جویها کرد، و نصب او بر فعل مقدر باشد چنان که گفتیم من قوله: و جعل، و معطوف نباشد علی قوله: و أَلْقَى که معنی ندارد، و مثله قول الشاعر:

لَفْتَهَا «۱۰» تَبْنَا وَمَاءَ بَارِدًا

ای و سقیتها ماء باردا. و منه قول الشاعر: «۱۱»

تسمع فی أجوافهن- صردا و فی الیدین جساءً و نددا «۱۲»

ای، و تری فی الیدین، برای آن که درشتی دست و شکافهای او مسموع «۱۳» نباشد مرئی باشد. لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ، تا باشد که شما راه بری به مقاصدی که شما را باشد.

وَعَلَامَاتٍ [ای، و جعل لكم علامات] «۱۴»، و شما را در زمین علاماتی و نشانی «۱۵» کرد از کوهها و جز کوهها که شما راهها به آن بشناسی «۱۶». بعضی مفسران گفتند: اینکه-

(۱). آط، آج، لب: الارکفاء، آز: الاکفاء.

(۲). آط، آب، آز، آج، لب: و میخ.

(۳). جمیع نسخه‌ها: کوهها.

(۴). قم علی.

(۵). قم، آط، آب، آز، آج زمین.

(۶). جمیع نسخه‌ها: بر من.

(۷). آج، لب: مؤید.

(۸). قم، آب، آز: تمثّل، آط، آج، لب: تمثیل.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: قول.

(۱۰). آب: عفلقتها.

(۱۱). قم: و مثله قول الآخر، آط، آب، آز، آج، لب: و مثله ... [.....]

(۱۲). قم: بددا، آط، آج، لب: بدادا، آب، آز: بردا.

(۱۳). اساس: ممنوع، با توجه به قم و نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۱۵). جمیع نسخه بدلها: نشانها.

(۱۶). قم: باز شناسی.

صفحه : ۱۸

جا کلام تمام است که: وَعَلَامَاتٍ أَنْگه ابتدا کرد و گفت: وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ، و به ستاره ره برند» (۱) ایشان. و مُحَمَّد بن کعب و کلبی گفتند: اینکه همه یک حدیث است و معنی «۲» آن است که کوهها علامات روز باشد و ستاره علامات شب، مجاهد و ابراهیم گفتند: مراد به هر دو، نجوم است که بهری علامات‌اند و بهری هدایت را شایند. سَدَى گفت: مراد ثَرِيًّا و بنات النَّعْش است و فرقدین و جدی که مردم به او راه برند و قبله بشناسند. قتاده گفت: خدای تعالی ستاره سه کار را آفرید: یکی از بهر زینت آسمان را، و دوم رجوم شیاطین را، و سهام «۳» علاماتی که به او «۴» راه برند. هر که جز اینکه گوید برای خود گوید چیزی که او را به آن علمی نباشد.

أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ، أَنْگه ملامت کرد و توییح آنان را که عبادت اصنام کردند، گفت: آن که خالق باشد و قادر باشد بر خلق اشیا [۸۷-پ]

چونان باشد که «۵» نیافریند «۶» و نتواند آفریدن. أَفَلَا تَذَكَّرُونَ، هیچ اندیشه نکنی تا چگونه تسویت کنند «۷» میان قادر و عاجز و عالم و جاهل و زنده و مرده! و اینکه «۸» هر دو جمله را صورت استفهام است، و مراد تقریر و توییح، نظیره قوله: هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ... «۹» أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ «۱۰» وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا، اگر خواهی تا نعمت خدای بشماری و آن را در عدد آری نتوانی چه آن نه چندان است که محصور و معدود باشد «۱۳». و اصل احصا، افعال باشد من الحصى که سنگ ریزه است. أَنْگه معنی آن باشد که: احصى، أَى جعل مع «۱۴» الحصى، برای

(۱). جميع نسخه بدلها: راه برند.

(۲). جميع نسخه بدلها: مراد.

(۳). آط، آب، آز، آج، لب: سیم.

(۴). قم: بدو.

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: چنان که باشد که.

(۶). آج، لب: بیافریند.

(۷). آط، آب، آز، آج، لب: کنید.

(۸). آط، آب، آز، آج، لب: چون اینکه.

(۹). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۱. [...]

(۱۰). سوره فاطر (۳۵) آیه ۴۰.

(۱۱). جميع نسخه بدلها بر خلقان.

(۱۲). جميع نسخه بدلها: حدّ و حصر.

(۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: چه آن را حدّی و حصری نیست.

(۱۴). قم: منه، آط، آب، آز، آج، لب: معه.

صفحه : ۱۹

آن که آن کس که چیزی شمارد که به انگشت نداند گرفتن حساب «۱» آن به حصى و سنگ ریزه نگاه دارد پس شاید که من باب:

احفرت زیدا بئرا باشد، ای جعل معه حصی، و شاید که «الف» ازاله را باشد که سنگ ریزه شمرده در دست به هر عدد مقصود یکی بیندازد من باب: عربت «۲» معدتها «۳» و اعربتها إذا ازلت فسادها، باشد.

وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُسَبِّحُوْنَ وَ مَا تُعَلِّمُوْنَ، آنکه بر سبیل تهدید و وعید گفت: خدای داند آنچه پوشیده داری و آنچه آشکارا داری. و اسرار و اعلان مصدر باشد و سرّ و علانیه اسم باشد، یعنی بر من پوشیده نیست «۴» احوال و اقوال شما آنچه در دل داری و آنچه بر زبان رانی «۵» و آنچه در شب در «۶» پوشش کنی و آنچه آشکارا کنی. و مثله قوله: سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَ مَنْ جَهَرَ بِهِ «۷»- الآیة. وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، یعقوب خواند و حفص عن عاصم و سهل و یحیی و عیسی «۸»: یدعون، بالیاء خبرا عن الغائب، و دگر قرّا به «تا» ی خطاب.

آنکه حق تعالی به نوعی دگر تنبیه کرد، گفت: آنان را که شما می‌خوانی و می‌پرستی خالق نه‌اند و هیچ نتوانند آفریدن و ایشان را آفریده‌اند.

أمواته آنکه آن را بند زد، گفت: مردگان‌اند و جمادات‌اند «۹»، آنگاه آن را بند دیگر زد، گفت: غَیْرُ أَحْیَاءٍ، زنده نیستند. و قوله: أمواته مرفوع است به خبر ابتدای محذوف، ای هم اموات، و غَیْرُ أَحْیَاءٍ بر سبیل تأکید است. و گفتند: مراد آن است که مردگانی‌اند که هرگز زنده نبوده‌اند. قوله: وَ مَا یَشْعُرُونَ أَیَّانَ یُبْعَثُونَ، در او دو قول گفتند: یکی آن که مراد اصنام‌اند یعنی اصنام ندانند که ایشان را کی زنده کنند. آنکه از ایشان خبر چنان داد که از عقلا، برای آن که کفار ایشان را به جاری مجرای عقلا کردند و علما، و آن را «۱۰» معبود «۱۱» ساختند. و اینکه مسأله چند جایگاه «۱۲»

(۱). آط، آب، آز، آج، لب: حساب برنتواند گرفتن.

(۲). اساس: عربت، با توجه به قم و دیگر نسخ تصحیح شد.

(۳). جمیع نسخه بدلها: معدته.

(۴). جمیع نسخه بدلها افعال و.

(۵). قم: می‌رانی، آط: برانی، آب، آز، آج، لب: برانید.

(۶). قم: به شب در.

(۷). سوره رعد (۱۳) آیه ۱۰.

(۸). قم: حلیمی، آط، آب، آز، آج، لب: حلمی.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: جماداتند. [...]

(۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: ایشان را.

(۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: معبودان.

(۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: جای.

صفحه : ۲۰

برفت. و قولی دیگر «۱» آن که «۲» مراد کافران‌اند، یعنی کافران ندانند که ایشان را کی زنده خواهند کردن «۳». و قول اول اولیتر است و قریبتر به معنی، برای آن که تا چنان که نفی حیات و قدرت کرد از ایشان، نفی علم کرده باشد تا تنبیه بود بر آن که ایشان «۴» نه قادرند، نه عالم، نه حی، نه داند «۵» که مردگان را کی زنده خواهند کردن و اَیَّانَ را معنی «متی» باشد.

إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ، خدای شما یک خداست خلاف آن که جمله فرق اهل باطل گفتند- علی اختلاف أصنافهم: مِنَ التَّوْبَةِ وَ النَّصَارَى

و المجوس و عبده الأصنام و أصحاب الطبايع و غیرهم.

فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ، آنان که به قیامت ایمان ندارند دل‌های ایشان منکر است «۶» حق را و حق نمی‌شناسند از آن جا که نظر نمی‌کنند و اندیشه «۷» نمی‌کنند.

و اضافت إنکار با دل کرد در آیت- و اگر چه فعل از جمله ایشان صادر باشد- از آن جا که محل فعل و آلت فعل اعنی إنکار، دل است و معانی را که آلت در او دل باشد بر توسع گویند از فعل دل است [۸۸- ر]

وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ، و ایشان متعظم و متکبراند و مستکف از آن که سر به حق فرود آرند.

لَا جَرَمَ، ای حق و وجب، واجب است و درست که خدای تعالی داند آنچه ایشان پنهان دارند و آنچه آشکارا دارند و خدای تعالی «۸» دوست ندارد متکبران را. و در کتب اوایل هست که خدای تعالی گفت:

الكبرياء ردائي و العظمة إزاري فمن نازعني واحدا منهما ألقيته في النار

، کبریا ردای من است و عظمت إزار من، هر که منازعه کند با من در یکی از اینکه دو گانه «۹» او را در دوزخ افکنم «۱۰».

[سوره النحل (۱۶): آیات ۲۴ تا ۴۰]

[اشاره]

وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ- (۲۴) لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ- (۲۵) قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَآتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَحَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَ أَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ- (۲۶) ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ وَ يَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِي الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقِقُونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَ الشُّوَاءَ عَلَى الْكَافِرِينَ- (۲۷) الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ فَأَلْفَوْا السَّلَامَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- (۲۸) فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَيْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ- (۲۹) وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَ لِمَادَرُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَ لَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ- (۳۰) جَنَّاتٍ عِدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ- (۳۱) الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- (۳۲) هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرٌ رَبِّكَ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ مَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ- (۳۳)

فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا عَمِلُوا وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ- (۳۴) وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَ لَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ- (۳۵) وَ لَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسَبَّوْا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ- (۳۶) إِنْ تَحَرَّصَ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ- (۳۷) وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَى وَ عَدَا عَلَيْهِ حَقًّا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ- (۳۸)

لَيَبِينَ لَهُمُ الَّذِي يُخْتَلِفُونَ فِيهِ وَ لَيَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنََّّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ- (۳۹) إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ- (۴۰)

[ترجمه]

چون گویند ایشان را

- (۱). جميع نسخه بدلها: دگر.
- (۲). آط، آب، آز، آج، لب اینکه معبودان ندانند که عابدان ایشان را زنده کنند.
- (۳). آط، آب، آز، آج، لب: کرد.
- (۴). آج، لب نیز.
- (۵). آط، آب، آز، آج، لب: ندانند.
- (۶). آط، آب، آز، آج، لب: منکراند.
- (۷). آط، آب، آز، آج، لب: نظر و اندیشه.
- (۸). آط، آب، آز، آج، لب: حق تعالی.
- (۹). قم: از اینکه، آط، آب، آز، آج، لب: از اینکه دو.
- (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: لب قوله تعالی.

صفحه : ۲۱

چه فرستاد خدای شما! گویند: فسانه پیشینگان» (۱).
تا برگیرند گناهان ایشان تمام روز قیامت و از گناهان آنان که ایشان را گمراه کردند بی‌دانشی، بد چیز است که برمی‌گیرند؟» (۲)
مکر کردند آنان که پیش» (۳) ایشان بودند قصد کرد خدا بناهای» (۴) ایشان از قاعده‌ها» (۵) فرو افتاد» (۶) بر ایشان آسمانه خانه از بالای» (۷) ایشان و آمد به ایشان عذاب از آن جا که ندانستند» (۸).
پس روز قیامت ذلیل کند» (۹) ایشان را و گویند» (۱۰): کجااند آن انبازان من که شما خلاف می‌کردی در ایشان» (۱۱)! گویند: آنان که بدادند ایشان را علم که عذاب امروز و بدی بر کافران است.
آنان که جان بردارند ایشان را فریشتگان بیداد کنان بر خود» (۱۲)، بینداختند دست بدادن نبودیم که می‌کردیم از بدی، بلی خدای داناست به آنچه شما می‌کنی» (۱۳).
در روی در درهای دوزخ، همیشه باشی در آن جا، بد جای است» (۱۴) متکبران را.
گویند آنان را که پرهیزگار بودند: چه

-
- (۱). قم: افسانه‌های پیشینیان. [.....]
 - (۲). قم بدرستی که.
 - (۳). قم، آب: از پیش، آط، آج، لب: پیش از.
 - (۴). قم، آط، آج، لب: بنیانهای.
 - (۵). اساس و جميع نسخه بدلها: قاعدها.
 - (۶). قم: پس فرو او افتاد، آط، آب، آج، لب: فرو فرستاد.
 - (۷). قم: از زبر.
 - (۸). قم: ندانند.
 - (۹). قم: بکند.
 - (۱۰). آط: گویند.

(۱۱). قم: بودی شما خلاف می‌کردی در حق ایشان.

(۱۲). قم: تنهای خود.

(۱۳). قم: بودی شما می‌کردی.

(۱۴). قم جایگاه.

صفحه : ۲۲

فرستاد خدای شما! گویند «۱»: نیکی، آنان را که نیکوی کنند در اینکه دنیا نیکویی و سرای باز پسین بهتر است و نیک سرای است پرهیزکاران را.

بهشتهای مقام «۲» می‌روند در آن جا، می‌رود از زیر آن جویهایی ایشان راست در آن جا آنچه خواهند. هم‌چونین «۳» پا داشت کند خدا پرهیزکاران را.

«۴»

آنان که جان بردارند از ایشان فریشتگان پاکان، می‌گویند: سلام باد بر شما «۵»؟ در روی «۶» در بهشت به آنچه شما کرده‌ای «۷».

چشم می‌دارند الا «۸» آن که آید به ایشان فریشتگان یا آید فرمان خدای تو! هم‌چنین کردند آنان که پیش «۹» ایشان بودند بیداد نکرد بر ایشان خدای و لکن بودند ایشان بر خود «۱۰» بیداد کنندگان.

برسد «۱۱» به ایشان بدیها آنچه کرده بودند و برسید به ایشان آنچه بودند به آن فسوس دارنده «۱۲».

گفتند آنان که شرک آوردند: اگر خواهد «۱۳» خدای نپرستیدمانی «۱۴» از جز او «۱۵» از چیزی ما و نه پدران ما و حرام نکردمانی «۱۶» از دون او «۱۷» از چیزی هم‌چونین «۱۸» کردند که از پیش ایشان بودند هست «۱۹» بر بیغامبران مگر رسانیدن روشن!

(۱). قم، آط، آج، لب: گفتند. [...]

(۲). قم است.

(۳). قم، آط، آب، آج، لب: هم‌چنین.

(۴). قم: جان بردارد ایشان را.

(۵). قم: بر ایشان.

(۶). قم، آط: در شوی، آب، آج، لب: در شوید.

(۷). قم: بدانچه بودی شما که می‌کردی.

(۸). قم، آط، آج، لب: مگر.

(۹). قم، آط، آب: از پیش.

(۱۰). قم: بر تنهای خود.

(۱۱). قم، آط، آب، آج، لب: در رسید.

(۱۲). قم: افسوس می‌کردند.

(۱۳). قم: اگر خواستی.

(۱۴). قم، آط، آب: نپرستیم.

(۱۷-۱۵). جمع نسخه بدلها: از فرود او. [...]

(۱۶). قم: نه حرام کردمانی، آط: نه حرام کردمی، آب: نه حرام کردیمی، آج، لب: نه حرام کرد ما را.

(۱۸). قم، آب: همچین، آط، آج، لب: چنین.

(۱۹). قم: پس نیست.

صفحه : ۲۳

[۸۸-پ] «۱»

فرستادیم در هر گروهی رسول که پرستی خدای را و پیرخیزی «۲» از آنچه بدون او پرستند، «۳» از ایشان کس بود که هدایت داد خدا، و از ایشان کس بود که واجب شد بر او گمراهی، «۴» بروی در زمین «۵» بنگری که چگونه بود عاقبت دروغ دارندگان. اگر حریص باشی بر ایمان ایشان، خدای ره ننماید «۶» آن را که گمراه کند «۷» و نیست ایشان را از یارانی. سوگند خوردند «۸» به خدا غایت سوگندشان که زنده نکند خدای آن را که بمیرد، بلی «۹» نویدی است بر او واجب و لکن بیشتر مردمان نمی دانند.

تا بیان کند برای ایشان آنچه خلاف کردند «۱۰» در او و تا بدانند آنان که کافر شدند که ایشان بودند دروغزنان «۱۱».

«۱۲»

گفتار ما چیزی را چون خواهیم آن را گوئیم او را: باش «۱۳»، باشد.

قوله تعالی: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أُنزِلَ رَبُّكُمْ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که چون گویند اینکه کافران را که: اینکه چیست که خدای شما فرستاده است، یعنی اینکه قرآن! ایشان گویند: اینکه فسانه پیشینگان است. و اینکه برای آن گفتند که از «۱۴» قرآن

(۱). قم: و بدرستی که.

(۲). قم، آب، آج، لب: پرهیزید، آط: پرهیزی. (۵-۴-۳). قم پس.

(۶). قم، آط، آب، آج، لب: هدایت ندهد.

(۷). قم، آط، آب، آج، لب: گمراه باشد.

(۸). آط، آج، لب: خورند.

(۹). قم، آط، آب، آج، لب: آری.

(۱۰). جمیع نسخه بدلها: می کنند.

(۱۱). آط، آج، لب: دروغزن، آب: دروغ گویان.

(۱۲). قم بدرستی که.

(۱۳). قم، آط، آب: باش. [.....]

(۱۴). آط، آج، آب، لب: در.

صفحه : ۲۴

بعضی قصص اوایل است، و خدای تعالی «۱» اینکه قصص به نوعی از معجز فرستاد بیرون «۲» از مصلحت و لطف که در او هست، برای آن که ایشان عالم بودند به احوال رسول- علیه السلام- «۳» و ولایت او در میان ایشان بود و نشو و تربیت پیش ایشان بود و دانستند که او هرگز پیش کسی نرفت که قصه اوایل داند و بر کسی نخواند و از «۴» کسی نشنید و با استادی اختلاف «۵» نکرد در «۶»

چیزی، نوشت و نوشته‌ای بر نخواند آنکه همچنان که در کتب ایشان بود از قرآن، بر ایشان می‌خواند تا بدانند که آنچه او می‌گوید، از وحی می‌گوید و الا او غیب از کجا داند؟ آنچه او بر سبیل اظهار معجز ایراد می‌کرد «۷»، ایشان بر سبیل طعن باز گفتند که آنچه خدای بر محمد فرستاد، نیست الا فسانه پیشینگان.

و «اساطیر» افاعیل باشد، من السّطر و هو الكتابه و واحدها «۸» اسطره و اسطره، و اینکه بناهای «۹» مبالغت است یعنی آنچه اوایل نوشتند در کتابهای ایشان. «۱۰»

لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ، اینکه «لام» صورت «لام» غرض دارد و به معنی «لام» عاقبت است بدان «۱۱» وجه که شرح دادیم که پنداری «۱۲» غرض اینکه کافران آن بوده است تا حمل اوزار خود کنند و بعضی، اوزار آنان که اتباع ایشان بودند از آن جدّ و استقصا و مبالغت که می‌کردند در اضلال ایشان و دعوت ایشان به اضلال.

و «اوزار» اُنْقَالَ باشد واحدها وزر. آنکه گناهان را به آن تشبیه کرد «۱۳». از آن جا که آن نیز بر گردن و پشت بار گران باشد و سلاح را از اینکه جا «اوزار الحرب» گویند، فی قوله: حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا «۱۴» اَوْزَارُهُمْ كَامِلَةً، نصب او بر حال است. و برای آن گفت: کامله، که وزر گناه ایشان و بار آن و وبال «۱۵» عقوبت آن بتمام و کمال بر ایشان باشد که ایشان کرده‌اند

(۱). جميع نسخه بدلها: حق تعالى.

(۲). آط، آج، لب: برون.

(۳). قم: صلی الله علیه و آله که.

(۴). آج، لب: و با.

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: اختلاط.

(۶). جميع نسخه بدلها: و.

(۷). آج، لب: ایراد کرد.

(۸). جميع نسخه بدلها: واحدها.

(۹). آب، آز، لب: بنای.

(۱۰). جميع نسخه بدلها: کتابهاشان.

(۱۱). جميع نسخه بدلها: بر آن.

(۱۲). قم، آط، آب، آز: پنداری، آج، لب: پندارید.

(۱۳). آط، آب، آج، آز، لب: کردند. [.....]

(۱۴). سوره محمد ۴۷ آیه ۴.

(۱۵). جميع نسخه بدلها و.

صفحه : ۲۵

و از ایشان صادر بوده است بجمع وجوه و حقایق. قوله: وَ مِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ، «من» تبعیض راست و نیز بهری اوزار و اثقال اتباع خود که ایشان را اضلال می‌کنند و با اضلال «۱» می‌خوانند اینکه جا برای آن بهری گفت و در اول جمله که اینکه جا «۲» بر داعیان به اضلال بیشتر از وبال دعوت نباشد وبال فعل بر فاعلان باشد بر حمل «۳» متبوعان اوزار اتباع بر سبیل توسع و مجاز باشد و مراد حمل مثل اوزار ایشان باشد.

و مثل اینکه در معنی

قول النَّبِيِّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ: «۴» من سنَّ سنَّةً حسنةً فله أجرها و أجر من عمل بها [۹۸- ر]

إلى يوم القيامة من غير أن ينقص من أجره شيء، و من سنَّ سنَّةً سيئةً فله وزرها و وزر من عمل بها إلى يوم القيامة من غير أن ينقص من وزره شيء

، هر که او سنتی نیکو نهد مزد آن او را باشد و مزد آن کس که برا عمل «۵» کند یعنی مثل مزد آن که بر آن عمل کند تا به روز قیامت بی آن که از مزد او چیزی بکاهانند، و هر که سنتی بد نهد وزر و وبال آن او را باشد و وزر و وبال آن کس که بر آن عمل کند، یعنی مثل وزر آن تا به روز قیامت بی آن که از وزر و عقاب آن «۶» چیزی بکاهانند. ألا ساء ما يزرؤن، الا بد چیزی است آنچه ایشان حمل می کنند، یعنی بد می کنند آن اضلال که می کنند اتباع خود را و «ما» نکره موصوفه است، و المعنى و التقدير: بئس شيئاً؟ أى بئس الشئىء شيئاً يحملونه «۷».

قَدْ مَكَرَ، آنکه حق تعالی گفت: مکر کردند آنان که پیش ایشان بودند. و اصل «مکر» قتل باشد به حيله یا جهت مضرت، و منه: امرأة ممكورة إذا كانت محكمة الخلق.

فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ، حق تعالی به بنیان ایشان آمد یعنی قصد

(۱). جميع نسخه بدلها: باضلال.

(۲). آط، آز، آب، آج، لب: آن جا.

(۳). قم: و حمل، آط، آب، آج، آز، لب: و عمل.

(۴). آط: من اجره، که در حاشیه با خطی دیگر تصحیح شده است به من وزره.

(۵). قم: بر عمل، آط، آب، آز، آج، لب: بر آن، بر/ بر آن.

(۶). قم: او.

(۷). قم: مخلوقه.

صفحه : ۲۶

کرد. «اتیان» اینکه جا به معنی قصد باشد «۱». حق تعالی بناهای ایشان را قصد کرد از قاعده خود و بیران «۲» کرد تا سقف و آسمانه خانه به سر ایشان فرود افتاد «۳» از بالا. سؤال کردند در مطاعن قرآن «۴» چون بگفت:

فَحَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ، آسمانه بر ایشان فرود افتاد «۵»، مِنْ فَوْقِهِمْ، «۶» چه فایده باشد!

و آسمانه خانه جز از جهت فوق نباشد پس اینکه چون حشوی است که در تحت او معنی نیست. گوییم از اینکه چند جواب است «۷» گفتند اهل توحید: یکی آن که فایده «من فوقهم» آن است که سقف بیفتاد «۸» و ایشان در زیر آن بودند برای آن که روا باشد که سقف فرود آید «۹» و ایشان در زیر «۱۰» نباشند، چنان که یکی از ما گوید: خَرَّتْ «۱۱» علی داری، و اگر چه او در زیر آن نباشد «۱۲» به معنی: فسد علی. پس اینکه فایده‌ای بزرگ باشد و معنی «۱۳» که اگر اینکه لفظ نبود، مفهوم نشدی «۱۴». و وجهی دیگر «۱۵» آن که «علی» به معنی «عن» آید «۱۶»، ای عنهم، و المعنى: عن كفرهم و ضلالهم، چنان که شاعر گفت «۱۷»:

أرْمِي عَلَيْهَا وَ هِيَ «۱۸» فَرَعٌ «۱۹» أَجْمَعُ وَ هِيَ ثَلَاثُ أَذْرَعٍ وَ اصْبَعُ

«عليها»، ای عنها، لأن العرب يقول رميت «۲۰» عن القوس و لا- يقول رميت عليها، پس «علی» به جای «عن» بنهاد چون چنین باشد از

کلمت «من فوقهم» چاره نباشد تا بدانند که ایشان را اینکه عذاب به استحقاق بود. وجه سهام «۲۱» آن است که «علی» به معنی «لام» است برای آن که «لام» خلاف «علی» باشد و نقیض او، و عرب

-
- (۱). قم: است.
 - (۲). قم: بران، آج، لب: بیرون.
 - (۳-۵). قم: فرو افتاد.
 - (۴). جمیع نسخه بدلها و گفتند.
 - (۶). جمیع نسخه بدلها گفتن. [.....]
 - (۷). جمیع نسخه بدلها: ندارد.
 - (۸). قم: بیوفتاد.
 - (۹). قم: بیوفتد.
 - (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب آن.
 - (۱۱). جمیع نسخه بدلها: حزب.
 - (۱۲). قم: باشد.
 - (۱۳). جمیع نسخه بدلها: معنی.
 - (۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: نگشتی.
 - (۱۵). آط، آب، آز، آج، لب: دگر.
 - (۱۶). قم: بود، آط، آب، آز، آج، لب: باشد.
 - (۱۷). آب، آز شعر.
 - (۱۸). اساس: تری، با توجه به قم تصحیح شد.
 - (۱۹). آج، لب: فراغ.
 - (۲۰). قم: ارمیت. [.....]
 - (۲۱). قم: سوم، آط، آب، آز، آج، لب: سیم.

صفحه : ۲۷

نقیض بر نقیض حمل کنند چنان که نظیر را بر نظیر حمل کنند، یقول «۱»: خَرَّ فَلَانَ لَوَجْهَهُ، اِی عَلِی وَجْهَهُ. قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی: یَجْرُونَ لِلْأَذْقَانِ سُجْدًا «۲». وَ قَالَ الطَّرْمَاحُ فِی وَصْفِ نَاقَةٍ: «۳»

کأن مخوآها علی ثفناها معرس خمس وقعت للحناجر

ای علی الحناجر، و هی عظام الصدر. و عرب لفظ «علی» در مثل اینکه مواضع در شرّ به کار دارند. یقولون: شهد علیه، و دعا علیه، و فسد علیه امره، و خرب علیه منزله.

و قیل علیه، ای کذب فی حقّه، قال الشّاعر «۴»:

و لكن قد أتاني أن يحيى يقال عليه في بقعاء» (۵) شر

و اینکه طریقت بیان کرده‌ایم فی «۶» سوره البقره، فی قوله: وَ اتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ (۷) وَ لَكِن تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (۸) و دل جز در سینه نباشد- و الله اعلم بمراده. وَ اتَّاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ، و عذاب از جایی به ایشان (۹) [۸۹-پ]

آمد که ایشان ندانستند و گمان نبردند و توقع نکردند. چنان که در مثل گفته‌اند «۱۰»: من ما منه يؤتى الحذر، مرد حذر کننده را از آن جا گیرند که ایمن باشد و از آن جا که حذر نکند. ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ (۱۱). آنکه حق تعالی گفت: اینکه که در آیت اول رفت در دنیاست پس از آن روز قیامت حق تعالی ایشان را به خزی و نکال کند و ایشان را ذلیل و مهین کند. وَ يَقُولُ، و گوید ایشان را: أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ، کجااند آن شریکان من یعنی آن شریکانی که با من بداشتی و در حق ایشان خصومت (۱۲) و مخالفت می کردی چرا امروز حاضر نه‌اند (۱۳) تا از شما دفعی بکنند. و «مشاقه» مخالفت باشد چنان که تو در شقی و نیمه‌ای باشی و خصمت

(۱). آب، آز: تقول.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۷.

(۳-۴). آب، آز شعر.

(۵). آط: بقعا.

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: در.

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۲.

(۸). سوره حج (۲۲) آیه ۴۶.

(۹). آز: بر ایشان.

(۱۰). آز: گفتند.

(۱۱). اساس: یخزیه، با توجه به قرآن مجید و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد.

(۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: مخاصمت.

(۱۳). آج، لب: نه‌اید.

صفحه : ۲۸

در شقه‌ای دیگر (۱)، و نافع خواند: «تשאقون» (۲) به کسر «نون» علی تقدیر: تشاقونی (۳).

آنکه یک «نون» بیفگند برای تخفیف را و «یا» بیفگند اجزاء (۴) بالكسره عنه (۵). قال الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ، عند اینکه حال «۶» عالمان گویند و آنان که ایشان را علم داده باشند، یعنی پیغامبران و ائمه و مؤمنان: إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ، که امروز عذاب و نکال و خزی و لعنت بر کافران خواهد بود (۷).

الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ، آنکه وصف کرد ایشان را گفت: آنان که فریشتگان جان ایشان بردارند- و ایشان ظالم نفس خود باشند- و قوله: ظالمی أَنفُسِهِمْ، نصب او بر حال است از مفعول به «۸». فَأَلْقُوا السَّلْمَ، گردن بنهادند و تن بدادند و ذلیل شدند و با مرگ حیلت نداشتند، جز آن که گفتند: مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ، [ما شرکی نیاوردیم و بدی نکردیم و اینکه از آن جایهاست که اضممار قول کردند در او، و التقدیر:

فَالْقَوَا السَّيْلِمَ وَقَالُوا مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ [۹]، «ما» نفی است و کان برای آن آورد تا دلیل کند که فعل ماضی است و اینکه را «۱۰» حکایت حال «۱۱» گویند یعنی ما بد کردار نبودیم، و المعنی: عندنا و فی اعتقادنا و ظننا، تا جواب آنان «۱۲» باشد که سؤال کنند و گویند: چه «۱۳» روا باشد که عند ملاقات فریشتگان و اعلام مرگ که وقت إلجا باشد دروغ گویند! بلی إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، بلی خدای تعالی عالم است به آنچه شما کرده‌ای «۱۴».

فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ، اینکه جا نیز «۱۵» قول مضمر است و التقدير: وقيل لهم ادخلوا، گویند ایشان را «۱۶» به درهای دوزخ در شوی، خَالِدِينَ فِيهَا، نصب او بر حال است. فَلَيْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ، بد جای است متکبران را دوزخ، مخصوص بالذم

(۱). قم، آب، آط، آز: شقی دگر، آج، لب: شقی دیگر. [.....]

(۲). اساس: یشاقون، با توجه به قم تصحیح شد.

(۳). آط، آب، آز، آج، لب: یشاقونی.

(۴). آط، آب، آز، آج، لب: اکتفاء.

(۵). جمیع نسخه بدلها: عنها.

(۶). قم: آن حال.

(۷). آط، آب، آز، آج، لب: بود.

(۸). آط، آب، آز، آج، لب: از مفعول.

(۹). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۱۰). قم: آن را.

(۱۱). قم، آب، آز، آج، لب: حکایت الحال.

(۱۲). قم: آن.

(۱۳). جمیع نسخه بدلها: چگونه.

(۱۴). آب، آز، آج، لب: کردید.

(۱۵). قم، آط، آج، لب هم. [.....]

(۱۶). قم که.

صفحه : ۲۹

از کلام بیفگند لدلالة المعنى عليه، و التقدير: بس مثنوی المتكبرين جهنم.

آنکه وصف متقیان «۱» و حکایت کلام ایشان کرد «۲» چون پرسیدند ایشان را که خدای «۳» چه فرستاده است «۴»، یعنی در کتاب خدای «۵» چه گویی! قالوا خيراً، گفتند:

خیر و نیکی، و نصب او بر فعلی مقدر است یعنی، أنزل ربنا «۶» خیرا. و دقّصه «۷» اول ما بعد قول رفع آورد من قوله: أساطير الأولين، ای هی اساطیر الأولین، چه مؤمنان مقرّ بودند به نزول «۸» و کافران مقرّ نبودند بل گفتند: منزل نیست از آسمان، چه اساطیر اولینان است و اساطیر منزل نباشد.

سیبویه گفت: در رفع «۹» که «ذا» به معنی «الذی» است و «ما» استفهامی است، ای ما الذی انزل ربکم! قالوا اساطیر «۱۰» علی تقدیر:

هو اساطیر. و در دوم «۱۱» «ذا» و «ما» «۱۲» بمنزلت یک «۱۳» اسم است، و التقدير: أي شيء أنزل ربکم! قالوا:

خیرا، علی تقدیر: انزل خیرا، پس در اوّل بدل مرفوع است و در دوم بدل منصوب «۱۴»، هر دو قول نکوست «۱۵».

آنکه حق تعالی حکایت «۱۶» کرد و در کلامی گرفت مستأنف «۱۷»: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ، آن را که «۱۸» نیکوی کند «۱۹» در اینکه سرای دنیا نیکوی باشد ایشان را، و لَمَدَارُ الْأَخِرَةِ خَيْرٌ، و سرای آخرت بهتر باشد ایشان را یعنی در هر دو سرای نیکو کاران را نیک «۲۰» باشد [۹۰-ر]

جز که در آخرت بهتر باشد «۲۱» ایشان را.

(۱). قم کرد.

(۲). قم: ندارد.

(۳). قم شما.

(۴). جمیع نسخه بدلها: فرستاد، قم و قیل للذین اتقوا و گفتند: متقیان را که خدای شما را چه فرستاد!

(۵). آج، لب: خود.

(۶). آج، لب: انزلنا.

(۷). دقّصه / در قصّه، جمیع نسخه‌ها: در قصه.

(۸). آط، آب، آز، آج، لب قرآن.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: دفع.

(۱۰). جمیع نسخه بدلها الاوّلین.

(۱۱). قم: و دوم.

(۱۲). قم: ما و ذا، آط، آب، آز، آج، لب: ماذا.

(۱۳). آج، لب: یکی. [...]

(۱۴). قم و.

(۱۵). جمیع نسخه بدلها: نیکوست.

(۱۶). جمیع نسخه بدلها رها، آج، لب حق رها.

(۱۷). جمیع نسخه بدلها گفت.

(۱۸). قم: آنان که، آط، آب، آز، آج، لب: آنان را که.

(۱۹). جمیع نسخه بدلها: کنند.

(۲۰). آط، آب، آز، آج، لب: نیکوی.

(۲۱). جمیع نسخه بدلها: بود.

صفحه : ۳۰

آنکه گفت: و لَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ، و مخصوص بالمدح بیفکنند از کلام، لدلالة المعنى عليه، و التّقدیر: و لنعْم دار المتّقین الجنّة، چنان که مقدّر است آن جا که: و لبس مثنوی المتکبرین النار «۱»، و نیک سراسر «۲» متقیان و پرهیزکاران را بهشت.

آنکه وصف کرد آن بهشت را گفت: جَنّاتٍ عَدْنٍ، و رفع او بر بدل دار المتّقین، است، و روا بود که مخصوص بالمدح او باشد چنان که نعم عون الرّجل غلام زید.

بهشتهای مقام، و «عدن» اقامت باشد یقال: عدن بالمکان اذا اقام به، یدخلونها، که اینکه «۳» پرهیزکاران در آن جا شوند. و از صفت او آن است که از زیر «۴» درختان او جویها می‌رود. لَهِمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ، ایشان را باشد در آن جا هر چه خواهند، کقوله تعالی: لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهُيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلذُّ الْأَعْيُنُ، «۵» كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ، چنین پاداشت دهد خدای متقیان را. الَّذِينَ، محلّ او نصب است بر صفت «۶» متقیان آنان که فریشتگان جان ایشان بردارند طَيِّبِينَ، در آن حال که ایشان پاکیزه باشند و نصب او بر حال است از مفعول: يَقُولُونَ، گویند فریشتگان ایشان را که: سلام بر شما باد؟ در بهشت شوی به آنچه «۷» کرده‌ای از ایمان و عمل صالح. و در هر دو «۸» دلیل است بر آن که جزا و ثواب «۹» و عقاب بر عمل است «۱۰»، فی قوله: بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، جماعتی مفسران گفتند: سبب نزول آیت «۱۱» آن بود که مشرکان عرب در ایام موسم مردان را بر راهها نشانده بودند «۱۲» تا مردمانی که از احیای «۱۳» عرب آمدندی ایشان را تنفیر «۱۴» افکندندی از رسول- علیه السلام- پس چون ایشان گفتندی «۱۵» کفار مکه را که: ما ذا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ! ایشان گفتندی: أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ، و چون به مکه آمدندی و «۱۶»

-
- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: جهنم.
 - (۲). جمیع نسخه بدلها: سرایی است.
 - (۳). آج، لب: ای.
 - (۴). قم: در زیر.
 - (۵). سوره زخرف ۴۳ آیه ۷۱، با اندکی تفاوت.
 - (۶). آط، آب، آز، آج، لب: وصف. [...]
 - (۷). آط، آب، آز، آج، لب: با آنچه.
 - (۸). جمیع نسخه بدلها آیت.
 - (۹). قم: جزا از ثواب، آط، آب، آز، آج، لب: جزا از ثواب.
 - (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: بود.
 - (۱۱). قم: اینکه آیات.
 - (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: بودند.
 - (۱۳). آج، لب: که احیای.
 - (۱۴). قم: سفیر، آط: بنفیر، آج، لب: بنفیر.
 - (۱۵). آز: گفتند.
 - (۱۶). جمیع نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۳۱

از صحابه رسول «۱» پرسیدندی که: ما ذا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ! قَالُوا خَيْرًا «۲»، گفتندی: خیراً. آنکه حق تعالی در اینکه آیات ذکر هر دو گروه کرد «۳» و ذکر حیات و ممات و منقلب و باز گشتن ایشان «۴» الی قوله: طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ. محمد بن کعب القرظی گفت: چون جان مؤمن «۵» به حنجر «۶» رسد و کار بر او سخت شود، فریشته‌ای بیاید و گوید: السّلام علیک «۷» یا ولیّ الله، سلام بر تو ای دوست خدای؟ خدایت سلام می‌کند و بشارت باد تو را به بهشت. آنکه حق تعالی با حدیث کفار شد و تویخ ایشان گفت: هَلْ يَنْظُرُونَ، و المعنى: هل ينتظرون! و اینکه «نظر» اینکه جا به معنی انتظار

است چه گوش می‌دارند» (۸) اینکه کافران اِلَّا آن که فریشتگان بایشان «۹» آیند، در او چند قول گفتند: یکی آن که به انزال عذاب بر ایشان. قول دیگر به قبض ارواح ایشان. قول دیگر «۱۰» بر حسب «۱۱» اقتراح ایشان که ایشان گفتند: لو ما تأتینا بالملائکه ان کنت من الصادقین. قول دیگر «۱۲» علی سبیل الاستعظام و الاحاله «۱۳»، كما قال تعالی: هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ... «۱۴» اَوْ يَأْتِيْ اَمْرٌ رَبِّكَ، یا «۱۸» فرمان خدای تو آید، یعنی روز «۱۹» قیامت. حق تعالی گفت: كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ، آن کافران که پیش اینان «۲۰» بودند هم چنین کردند «۲۱» یعنی

-
- (۱). قم، آج، لب علیه السلام.
 - (۲). جمیع نسخه بدلها آیه ندارد.
 - (۳). قم، آط، آب، آز: بکرد.
 - (۴). قم: بازگشتشان، آط، آب، آز، آج، لب: بازگشتگان. [.....]
 - (۵). قم: مردم.
 - (۶). آط، آب، آز، آج، لب: حنجره.
 - (۷). آج، لب: علیکم.
 - (۸). آز: مدارید.
 - (۹). آج، لب: با ایشان.
 - (۱۰). آط، آج، لب: دگر.
 - (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب و.
 - (۱۲). قم، آب، آز: قولی دیگر، آط، آج، لب: قولی دگر.
 - (۱۳). آط، آج، لب: و الاحال.
 - (۱۴). سوره بقره ۲ آیه ۲۱۰.
 - (۱۵). قم: طریقت.
 - (۱۶). آج، لب: کردیم.
 - (۱۷). آج، لب: و.
 - (۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: تا. [.....]
 - (۱۹). آز: به روز.
 - (۲۰). آط، آب، آز، آج، لب: ایشان.
 - (۲۱). آج، لب: همچنین بودند.

صفحه : ۳۲

اینکه کافران در اینکه کفر آوردن «۱» و اقتراح محال کردن «۲» با یکدیگر مانند، نظیره قوله: كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ... «۳». و قوله: كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوْبُهُمْ... «۴»، آنکه گفت: خدای تعالی بر ایشان ظلم نکرد- تعالی علوا کبیرا «۵»، و لکن ایشان بر خود ظلم کردند «۶» به ترک نظر و تفکر و کفران نعمت و اختیار کفر بر ایمان [۹۰- پ]

و ضلال بر هدی.

فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتٌ مَا عَمِلُوا، به ایشان رسید بدی آنچه کردند [یعنی عقاب آنچه کردند] «۷» و مراد به سئئه اینکه جا عذاب است، نظیره قوله: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا... «۸»، سئئه اول معصیت است و دوم عقوبت «۹»، وَ حَاقَ بِهِمْ، و فرود آمد و در رسید به ایشان جز [۱۰] «۱۰» و وبال آن «۱۱» استهزا که می کردند.

وَ قَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که مشرکان جبر «۱۲» چگونه گفتند مشرک که جبر گوید - مع کفره - قدری باشد، گفتند: اگر خدای خواستی ما نپرستید مانی بدون او هیچ چیز را یعنی معبودی دیگر نگرفتمانی جز او، نه ما و نه پدران ما و حرام نکردمانی «۱۳» آنچه کردیم از بحیره «۱۴» و سایه و وصیله و حام.

حق تعالی گفت: كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ، همچنین کردند آنان که پیش اینان «۱۵» بودند. آنکه گفت: در اینکه که ایشان کردند و گفتند خدای را هیچ «۱۶» صنع نیست و پیغامبر «۱۷» او را هیچ تقصیر «۱۸» نیست، بر پیغامبران چه باشد مگر بلاغی روشن که برسانند آنچه خدای فرموده باشد ایشان را!

(۱). آج، لب: آوردند.

(۲). آط: اقراح محال کردن، آج، لب: اقراح محال کردند.

(۳). سوره انعام ۶ آیه ۱۴۸.

(۴). سوره بقره ۲ آیه ۱۱۸.

(۵). سوره بنی اسرائیل ۱۷ آیه ۴۳ با اندکی تفاوت.

(۶). آج، لب: نکردند.

(۷). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۸). سوره شوری ۴۲ آیه ۴۰.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: عقاب.

(۱۰). با توجه به نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). لب: اینکه. [...]

(۱۲). آط، آج، لب: خبر.

(۱۳). آج، لب: نگردانی.

(۱۴). اساس: حیره، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد.

(۱۵). جمیع نسخه بدلها: ایشان.

(۱۶). قم منع.

(۱۷). قم، آط، آب، آز، آج: پیغامبران، لب: پیغامبران.

(۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: تقصیری.

صفحه : ۳۳

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا، حق تعالی گفت: من در هر امتی «۱» و گروهی و قرنی و جماعتی پیغامبری فرستادم از ایشان «۲»، أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ، أَى بَأَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ به آن که خدای پرستی. و گفتند، معنی آن است: فقالوا و أمروا أَنْ اعْبُدُوا، گفتند قوم خود را که:

خدای را پرستی. در وجه اول «با» (۳) محذوف است و در وجه دوم قول، لدلالة الکلام علیه، و از طاغوت بیرخیزی «۴» و طاعت «۵» هر چه بدون «۶» خدای آن را پرستند. «۷» و گفته‌اند: فعلوت باشد من الطغیان. فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ: بهری از آن امتان آن بودند که خدای ایشان را هدایت داد «۸» به الطاف و تمکین و مقرببات و مسهلات ایمان تا ایمان آوردند و اختیار طاعت کردند و مستحق ثواب شدند، و بهری آن بودند که بر کفر اصرار کردند تا عذاب بر ایشان واجب شد، و ضلالت «۹» اینکه جا «۱۰» مراد ضلال «۱۱» باشد از ره «۱۲» بهشت، و روا باشد که خبر باشد «۱۳» از آن که ایشان ایمان نخواهند آوردن و بر کفر خواهند مردن «۱۴» عبارت از اینکه معنی به لفظ حَقَّتْ گفت «۱۵»، ای وجبت. آنچه گفت: بروی در زمین و بنگری تا چگونه بود عاقبت کار آن مکذبان «۱۶» که پیغامبران را تکذیب کردند و به دروغ داشتند.

إِنْ تَحْرِصَ عَلَىٰ هُدَاهُمْ، آنچه خطاب کرد با رسول و گفت: اگر چه تو حریصی «۱۷» بر ایمان ایشان، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ، کار در حرص «۱۸» تو بسته نیست خدای هدایت نکند آن را که «۱۹» گمراه باشد، یعنی الطافی که با مؤمنان کند با کافران نکند از آن جا که داند ایشان را لطف نباشد. و وجهی دیگر «۲۰» آن که حکم

-
- (۱). آج، لب: ائت.
 - (۲). قم: ندارد.
 - (۳). آج، لب: ما.
 - (۴). آط، آب، آز، آج، لب: برخیزی.
 - (۵). جمیع نسخه بدلها: طاغوت.
 - (۶). آج، لب: بدان.
 - (۷). قم باشد. [.....]
 - (۸). آط، آب، آز، آج، لب: کرد.
 - (۹). آط، آب، آز، آج، لب: ضلال.
 - (۱۰). آب، آج، لب: آن جا.
 - (۱۱). آج، لب: ضلالت.
 - (۱۲). قم، آب، آز: راه.
 - (۱۳). قم: بود.
 - (۱۴). جمیع نسخه بدلها: مرد.
 - (۱۵). جمیع نسخه بدلها: کرد.
 - (۱۶). جمیع نسخه بدلها: مکذبان.
 - (۱۷). قم: حریص باشی.
 - (۱۸). آط، آز، آج: حریصی، لب: حریص.
 - (۱۹). جمیع نسخه بدلها او.
 - (۲۰). آج، لب: دیگر.

نکند به هدایت آن کس که حکم کرده باشد به ضلال او. و وجهی دیگر آن که هدایت نکند «۱» اهل دوزخ را به ره بهشت «۲». کوفیان خواندند: فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي، به فتح «یا» و کسر «دال» علی إضافة الفعل إلى اسم الله «۳»، و باقی قرآ خواندند: لا يهدى، به ضم «یا» و فتح دال بر فعل مجهول، و بر اینکه قراءت معنی آن بود که: انّ الله لا يهدى من يضلّه، علی تقدیر: لا يهدى مضلّه، یعنی آن را که خدا اضلال کند- بر آن معنی که گفتیم- کس او را هدایت نتواند کردن «۴»- خلافا علی الله- و خلاف نکردند در «یضل» که «یا» مضموم است و «ضاد» مکسور، من الاضلال، و تقدیر اعراب او اینکه است: فانّ الله مضلّه غیر مهدی «۵» بر آن که «الله» مبتدا باشد و «مضل» مبتدای دوم و «غیر مهدی» «۶» خبر مبتدای دوم، و مثال او اینکه بود که: انّ زیدا لا یضرب من مکرمه «۷» [۹۱-ر]

علی تقدیر: انّ زیدا غیر مضروب «۸» من مکرمه «۹». و ما لهم من ناصرین، و ایشان را هیچ یاری و ناصری نباشد «۱۰»، «ما» نفی است و «من» زیاده جاءت لتأكيد النفي.

وَأَفْسِدُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ، ابو العالیه گفت: سبب نزول آیت آن بود که مردی مسلمان را بر مردی مشرک دینی بود با هم گفتگوی «۱۱» کردند. مسلمان گفت: بآن خدای که خلقان را زنده کند پس از مرگ که چنین و چنین کنم. مشرک گفت: تو امید می داری «۱۲» که پس از «۱۳» مرگ کسی زنده خواهد شدن «۱۴» آنگه سوگند «۱۵» خورد مغلظ به خدای که «۱۶» هیچ مرده زنده نشود «۱۷». خدای تعالی

- (۱). آط، آز، آج، لب: حکم نکند. [...]
- (۲). قم: به راه بهشت، آط، آب، آز، آج، لب: به بهشت.
- (۳). قم تعالی.
- (۴). قم: دادن.
- (۵). قم: غیر مهد، آط، آب، آز، آج، لب: غیر مهدی.
- (۶). قم: غیر مهد.
- (۷-۹). آط، آب، آز، آج، لب: من یکرمه.
- (۸). قم: غیر ضارب، آط، آب، آز، آج، لب: غیر ضروب.
- (۱۰). قم: نبود.
- (۱۱). جمیع نسخه بدلها: گفت و گویی.
- (۱۲). قم، آط، آب، آز: امید داری، آج، لب: امیدواری.
- (۱۳). قم: از پس.
- (۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: شد.
- (۱۵). آط، آج، لب: سوگندی.
- (۱۶). آط، آج، لب: اگر. [...]
- (۱۷). قم، آج، لب و.

الفعل، و مثله: أرسلها العراک، ای ارسل الابل معترک «۲» العراک. حق تعالی گفت: بلی وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا، نصب او بر مصدری است محذوف الفعل، و التقدير: بلی وعد الله وعدا واجبا، بلی خدای وعده داد وعده واجب بر او، و لکن «۳» بیشترین «۴» مردم ندانند. و روا بود که نصب او بر مفعول له باشد، و التقدير: بلی یبعثهم لوعده وعدهم بالبعث. و در خبر هست «۵» که خدای تعالی گفت:

«۶» ۷ کذّبنی ابن آدم و لم یکن له ان یکذّبنی، و شتمنی و لم ینغ له ان یشتمنی

گفت فرزند آدم مرا به دروغ داشت، و او را نبود که مرا بدروغ دارد، و مرا دشنام داد، و نشاید او را که مرا دشنام دهد. اما تکذیب او مرا اینکه است «۸» که سوگند خورد که: من مردگان را زنده نخواهم کردن فی قوله: وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ، و اما شتم او مراد آن است «۹» که گفت: اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا... «۱۰» لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يُخْتَلَفُونَ فِيهِ، اینکه «لام» تعلق دارد به فعلی که بلی وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا، بر وی دلیل است «۱۲»، و التقدير: و اقساموا بالله جهد ايمانهم لا يبعث الله من يموت بلی ليعتن وعدا عليه حقا ليبين. گفت کافران گفتند: خدای مردگان را زنده نکند! جواب داد که: بلی زنده کند ایشان را تا بیان کند برای ایشان آنچه ایشان در آن خلاف کردند «۱۳»، و ليعلم الذين كفروا، و نیز تا بدانند کافران که ایشان

(۱). جميع نسخه بدلها و.

(۲). قم: معترك، لب: معتراک.

(۳). آط، آب، آز، آج، لب: صبر کردند.

(۴). جميع نسخه بدلها: بیشتر.

(۵). آط، آز، آج، لب: است.

(۶). اساس: ینغی، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۷). لب: لأن.

(۸). جميع نسخه بدلها: آن است.

(۹). جميع نسخه بدلها: مراد آن است.

(۱۰). سوره یونس ۱۰ آیه ۶۸.

(۱۱). آج، لب: لم یلد و لم یولد و لم یکن له

(۱۲). جميع نسخه بدلها: دلیل است بر او.

(۱۳). آج، لب: آنچه خلاف کردند. [...]

صفحه : ۳۶

دروغزن بودند در آن دعوی که کردند و سوگند که خوردند فی قولهم: لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ.

إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ، - الآية، معنی آیت آن است که ما چون خواهیم که چیزی «۱» کنیم از احیاء موتی و جز آن، مرا «۲» رنجی نرسد و مشقتی نباشد، از طریق مثل بیش از آن نباشد که گوید «۳»: کُن، بباش، بباشد. و اینکه بر سیل تقریب است به خاطر ما و بر طریق تشبیه، چون «۴» یکی از ما چون کاری مأمور به حاصل آید هم چونین «۵» کاری خواهد بفرماید به لفظ امر و عقیب آن مأمور به حاصل آید هم چونین «۶» عقیب «۷» ارادت او مراد حاصل آید چون از فعل او باشد و اینکه بیان که کردیم «۸» باطل شود «۹». طاعنانی «۱۰» که طعن زدند و گفتند از دو بیرون نباشد یا مقدور را در حال عدم گوید: کُن، یا در حال وجود، اگر در حال وجود گوید «۱۱»، موجود را گفتن «۱۲» بباش وجهی ندارد، و اگر معدوم باشد «۱۳» خطاب حکیم با معدوم نیکو نباشد «۱۴»، جواب آن

است که گفتیم اینکه نه بر سیل حقیقت است بر توسع و مجاز و تشبیه است. و بعضی متکلمان محقق «۱۵» از اصحاب اشعری به اینکه آیت تمسک کردند و استدلال کردند به او بر قدم قرآن، و گفتند: چون خدای تعالی خلق که آفریند و فعل که کند به اینکه قول کند که: کن، اگر اینکه کلام محدث باشد آن را «۱۶» نیز کلامی و قولی باید و آن «۱۷» قول را نیز قولی - حتی یؤدی الی ما لا یتناهی - پس باید تا فعل محدث به کلام نا محدث [۹۱-پ]

کند و اینکه گوینده فاضل را شرم نیامد «۱۸» از چنین فضل و عرض کردن اینکه فضل، و گمان برد که خدای تعالی فعل به کلام کند، ندانست «۱۹» که خدای تعالی فعل به قادری کند، إِمَّا به قدرت بنزدیک

- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: فعلی.
- (۲). قم: ما را.
- (۳). قم: گوئیم.
- (۴). جمیع نسخه بدلها: چنان که.
- (۵-۶). جمیع نسخه بدلها: همچین.
- (۷). آج، لب: عقب.
- (۸). قم: به اینکه که گفتیم، آط، آب، آز، آج، لب: و به اینکه بیان که کردیم.
- (۹). جمیع نسخه بدلها سؤال.
- (۱۰). جمیع نسخه بدلها: طاعنان.
- (۱۱). قم: بود.
- (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: کن.
- (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: را گوید.
- (۱۴). قم: نبود.
- (۱۵). قم: ندارد، آط، آب، آز، آج، لب: محققان. [.....]
- (۱۶). جمیع نسخه بدلها: اینکه را.
- (۱۷). جمیع نسخه بدلها: اینکه.
- (۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: نیاید.
- (۱۹). آط، آب، آز، آج، لب: نداند.

صفحه : ۳۷

ایشان، به دلیل آن که اگر قادر نبودی بر فعل اجسام و اعراض و سالیان می گفتی: کن، فعل حاصل نشدی با اتفاق، پس او را در فعل کردن به گفتار «۱» حاجت نیاید چه اینکه قول نه مقتضی فعل است نه آلت فعل، بل بر- سیل توسع و تشبیه است چنان که گفتیم. دگر آن که اگر چنین بودی قدم عالم لازم آمدی برای آن که چون قول «کن» قدیم باشد «۲» عقیب آن بلا- فصل فعل حاصل بود باید تا فعل با قول به یک جای حاصل باشد در ازل، و آن که در ازل موجود بود «۳» قدیم بود و قدیم را بر محدث تقدیم باشد «۴» - بما لا یتناهی از تقدیر اوقات - و آن که به تقدیر بر یک وقت متأخر نباشد از قدیم محدث نباشد و چون محدث نباشد به «کن» حاجت نبود او را.

[سوره النحل (۱۶): آیات ۴۱ تا ۶۵]

[اشاره]

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ لَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۴۱) الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۴۲) وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسَأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۴۳) بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (۴۴) أَمْ مِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ (۴۵)

أَوْ يَأْخُذَهُمْ فِي تَقْلِبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ (۴۶) أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُوفٌ رَحِيمٌ (۴۷) أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَكَّرُونَ ظَلَالَهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَالِ شَرِجْدًا لِلَّهِ وَ هُمْ دَاخِرُونَ (۴۸) وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَ الْمَلَائِكَةُ وَ هُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ (۴۹) يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (۵۰)

وَ قَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهِينَ اثْنَيْنِ إِئِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإِذَا يَفِيأى فَاَرْهَبُونَ (۵۱) وَ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَهُ الدِّينُ وَاصِبًا أَ فَعَبَّرَ اللَّهُ تَتَّقُونَ (۵۲) وَ مَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْرُونَ (۵۳) ثُمَّ إِذَا كُشِفَ الضُّرُّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ (۵۴) لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (۵۵)

وَ يَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيْبًا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ تَاللَّهِ لَتَسْتَلْنَ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ (۵۶) وَ يَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَ لَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ (۵۷) وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهَهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ (۵۸) يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أ يُمَسِّكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ (۵۹) لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السُّوءِ وَ لِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۶۰)

وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَّ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَخِرُونَ سَاعَةً وَ لَا يَسْتَقْدِمُونَ (۶۱) وَ يَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَ تَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكُذْبَ أَنْ لَهُمُ الْحُسْنَىٰ لَا جَرَمَ أَنْ لَهُمُ النَّارُ وَ أَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ (۶۲) تَاللَّهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَرِيقٍ لَّهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَلَهُمْ فَهُوَ وَيُّهِمُ الْيَوْمَ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۶۳) وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۶۴) وَ اللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْبَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَةٌ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (۶۵)

[ترجمه]

آنان که هجرت کردند در خدای از پس آن که بر ایشان ظلم کردند، جای دهیم ایشان را در دنیا نیکوی، و مزد آخرت «۵» بزرگتر است اگر دانند «۶».

آنان که شکیبایی کردند و بر خدایشان توکل کنند «۷».

نفرستادیم از پیش تو الا «۸» مردانی «۹» را که وحی کردند به ایشان، پرسی اهل ذکر اگر شما ندانی.

به دلیلها و کتابها و فرو فرستادیم بر تو «۱۰» قرآن تا بیان کنی مردمان را آنچه فرستادند به ایشان تا همانا ایشان اندیشه کنند.

(۱). جميع نسخه بدلها کن.

(۲). جميع نسخه بدلها و.

(۳). جميع نسخه بدلها: باشد.

- (۴). جميع نسخه بدلها: باید.
- (۵). قم: سرای باز پسین.
- (۶). قم: اگر بودند دانستندی.
- (۷). آب: کردند.
- (۸). قم، آط، آب، آج، لب: مگر.
- (۹). قم، لب: مردمانی.
- (۱۰). قم، آط، آب، آج، لب: به تو. [.....]

صفحه : ۳۸

ایمن شده‌اند آنان که حیلت کردند بدیها» ۱) که فرو برد خدای ایشان را به زمین! یا آید به ایشان عذاب از آن جا که ندانند! یا بگیرد ایشان را در گشتن ایشان، نیستند ایشان عاجز کننده» ۲).
یا بگیرد ایشان را بر نقصان» ۳)، خدای شما مهربان و بخشاینده است.
نمی بینند» ۴) آنچه آفریده است خدای از چیزی می فکند سایه‌های او از راست و از چپ سجده برنده» ۵) خدای را و ایشان ذلیل» ۶) باشند!

و خدای را سجده کند آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از جنده» ۷) و فرشتگان و ایشان تکبر نکنند.
می ترسند از خدایشان از بالای ایشان و می کنند آنچه فرمایندشان.
گفت خدای: مگیری دو خدای که اوست یک خدای» ۸)، از من بترسی.
و او راست آنچه در آسمانها و زمین است» ۹) او راست دین همیشه، از جز خدای» ۱۰) می ترسی!
و آنچه هست به شما از نعمت خدای، از خداست» ۱۱) پس چون به شما رسد رنجی با او گریزی.

- (۱). قم، آب: به بدیها، آط، آج، لب: به بدی.
- (۲). قم: عاجز کنندگان.
- (۳). قم بدرستی که.
- (۴). آب، آج، لب: نبینید.
- (۵). قم: سجده کننده، آب: برند.
- (۶). قم: ذلیلان.
- (۷). کذا، در اساس و آط و لب، قم، آب، آج: جنبنده.
- (۸). قم: خدای است یکی.
- (۹). قم: آسمانهاست و در زمین، آط، آب، آج: در آسمانهاست و در زمین است.
- (۱۰). قم: پس جز از خدای.
- (۱۱). قم: نعمتی از خدای است.

صفحه : ۳۹

پس چون بردارد (۱) رنج (۲) از شما که نگه کردی (۳) گروهی از ایشان (۴) به خدایشان شرک می‌آرند. تا کافر شوند به آنچه دادیم ایشان را، بر خوردار شوی (۵) که بدانی. و کنند آن را که ندانند بهره‌ای از آنچه روزی کردیم ایشان را، به خدای که بپرسند (۶) از آنچه دروغ می‌گفتی. [۹۲-ر]

و کردند (۷) خدای را دختران، منزّه است او و ایشان راست آنچه خواهند. چون مژده دهند یکی را از ایشان به مادینه‌ای (۸) باشد همه روز رویش سیاه (۹)، و او خشم فرو می‌برد (۱۰). پنهان می‌کند از مردمان (۱۱) از بدی آنچه مژده داده باشند (۱۲) به آن (۱۳) بداردش بر خواری یا پنهان کند او را در خاک! بد است آنچه حکم می‌کنند؟ آنان را که ایمان نیارند به آخرت مثل بد بود و خدای را (۱۴) مثل بلندتر، و او بی‌همتا و محکم کار است (۱۵).

(۱). قم: بگشاد، آط، آب، آج، لب: بر گشاید.

(۲). قم را.

(۳). کذا در اساس و قم، آط، آب، آج، لب: آنکه گردد. [...]

(۴). قم، آط، آب، آج، لب: از شما.

(۵). قم پس زود بود.

(۶). قم، آط، آب، آج، لب شما را.

(۷). قم: می‌کنند، آط، آج، لب: کنند، آب: می‌گردانند.

(۸). آط، آب، آج، لب: به ماده.

(۹). آط، آب، آج، لب: سیاه باشد هر روز روی او.

(۱۰). قم: خشم فرو خورنده بود.

(۱۱). قم: گروه.

(۱۲). آط، آب، آج، لب او را.

(۱۳). قم یا .

(۱۴). قم، آج، لب: خدای راست.

(۱۵). قم: و اوست عزیز محکم کار، آط، آب، آج، لب: و او عزیز محکم کار است.

صفحه : ۴۰

و اگر بگیرد خدای مردمان را به بیدادشان (۱)، رها نکند بر زمین از هیچ رونده‌ای و لکن باز پس می‌دارد ایشان را تا به وقتی نام زده (۲)، چون آید وقتشان باز پس ندارد (۳) یک ساعت و نه در پیش دارند.

و می‌کنند خدای [را] (۴) آنچه نخواهند و وصف می‌کند (۵) زبانهایشان دروغ (۶) که ایشان را باشد نکوتر (۷)، حَقّاً که ایشان را باشد آتش دوزخ و ایشان را تقدیم کند (۸).

به خدای که فرستادیم به امتانی پیش از تو (۹) بیار است برای ایشان دیو عملهایشان (۱۰)، او دوست ایشان است امروز و ایشان را بود (۱۱) عذاب دزدناک.

و نفرستادیم» (۱۲) بر تو قرآن (۱۳) مگر تا بیان کنی ایشان را آن که (۱۴) خلاف کردند در او و بیانی و رحمتی برای گروهی (۱۵) که ایمان دارند.
و خدای فرو فرستاد (۱۶) از آسمان آبی زنده کرد به آن زمین را پس از مردنش، در آن دلیلی است (۱۷) گروهی را که بشنوند.

(۱). قم: به بیداد ایشان، آط، آب، آج، لب: به ظلمشان.

(۲). قم، آط، آج، لب: نام زد. [.....]

(۳). قم، آب: ندارند.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه قم، افزوده شد.

(۵). قم، آط، آج، لب: کند.

(۶). قم را.

(۷). قم، آط، آب، آج، لب: نیکویی.

(۸). قم، آط، آب، آج، لب: کنند.

(۹). قم: از پیش تو پس.

(۱۰). قم: کارهای ایشان پس.

(۱۱). قم: ایشان راست.

(۱۲). قم ما.

(۱۳). قم: کتاب را، آط، آب، آج، لب: کتاب.

(۱۴). قم، آط، آب، آج، لب: آنچه.

(۱۵). آط، آب، آج، لب: قومی.

(۱۶). قم، آط، آب، آج، لب: بفرستاد. [.....]

(۱۷). قم: بدرستی که در اینکه آیتی است.

صفحه : ۴۱

قوله تعالی: وَ الَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ - الْآيَةُ، الَّذِينَ، در موضع رفع است به ابتدا و قوله: لَتَبُؤُنَّهُمْ، در جای خبر اوست. حق تعالی گفت: «۱) آنان که هجرت کردند در ره (۲) خدای و برای خدای از مکه به مدینه آمدند، و «هجر» و «هجران» مفارقت باشد و «هجرة» فعله باشد از او (۳)، اینکه بنا هیأت را بود کالحلیه (۴) و المشیه (۵) و القعدة (۶). و در شرع مخصوص است به رفتن از مکه به مدینه پیش از فتح مکه. از اینکه جا گفت رسول - علیه السلام:
لا هجرة بعد الفتح.

اینکه هجرت شرعی است و آن که گفت:

لا هجرة بعد ثلاث،

آن هجرت لغوی است یعنی نشاید که مسلمانان از یک دیگر ببرند و یک دیگر را رها کنند بالای سه روز، پس اینکه اسم از اسماء مخصوصه است، كَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ (۷). مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا، پس از آن که بر ایشان ظلم کردند.

مفسران گفتند: آیت در شأن بلال و صهیب و عمار و خباب و عابس و ابو جندل ابن سهل (۸) آمد و جماعتی که مشرکان مکه (۹)

ایشان را عذاب کردند. قتاده گفت:

مراد امت محمداند- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ «۱۰»- که از ظلم اهل مکه بجستند و به حبشه شدند، آنکه خدای مدینه را به دار الهجرة «۱۱» رسول کرد، تا رسول- عَلَيْهِ السَّلَام- با آن جا شد و صحابه «۱۲»، و آن جا انصار پدید آمدند او را، و ایوا کردند «۱۳». لَبَّوْهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسْبَهُمْ، گفتند: انزلهم المدينة و اطعمهم الغنيمه، ایشان را به مدینه فرود آورم «۱۴» و غنیمت به طعمه ایشان کنم، يقال: بوأت «۱۵» موضع كذا فتبوا، أى أنزلته فنزل. و «لام» و «نون» «۱۶» تأکید جواب قسمی مقدر است، ای و الله لنبوئنهم.

(۳-۱). همه نسخه بدلها و.

(۲). همه نسخه بدلها: راه.

(۴). قم، آط، آب، آز، آج: كالجلسه.

(۵). قم: و الزكبه و المشيه، آب، آز: و المشيده، آج، لب: و المشيه.

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: و العقده.

(۷-۸). كذا در اساس، قم: ابو جندل بن سهيل، آط، آج، لب: ابو جنده ابن سهيل، آب، آز: ابو جنده بن سهيل

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: به مکه.

(۱۰). قم: عليه السلام.

(۱۱). قم: به دار هجرت.

(۱۲). قم: با صحابه.

(۱۳). آج، لب: دیوار کردند.

(۱۴). آج، لب: آوردم.

(۱۵). همه نسخه بدلها: بواته. [...]

(۱۶). آط، آب، آز، آج، لب: و لا و نون، قم: و نون.

صفحه : ۴۲

در خبر است که: عمر خطاب «۱» چون چیزی به مهاجری «۲» دادی، گفتمی: خذ بارك الله لك فيه «۳»، هذا ما وعدك الله في الدنيا، اینکه آن است که خدای تعالی تو را وعده داد در دنیا و آنچه برای تو نهاده است «۴» [۹۲-پ] در بهشت بهتر است.

آنکه اینکه آیت برخواندی، و معنی آیت آن که با ایشان در دنیا احسان کنیم، و لأجر الآخرة، خیر و ثواب آخرت مهتر و بهتر باشد اگر بدانند ایشان.

آنکه وصف کرد ایشان را، گفت: الَّذِينَ صَبَرُوا، آنان که صبر کردند بر بلا و مشقت کافران مکه و بر خدای توکل کنند، در نجات و رستگاری از ایشان.

قوله: وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي «۵» إِلَّا رِجَالًا، تخصیص کرد مردان را که ایشان اعتقاد کرده بودند که فریشتگان زنانند و دختران خداوند چنان که گفت: وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا «۹». فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، پرسی «۱۰» از اهل ذکر اگر ندانی. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: مراد به «اهل ذکر» اهل کتاباند، و بعضی دگر گفتند:

مؤمنان اهل کتاباند چون عبد الله سلام و جز او. عبد الله عباس «۱۱» گفت: مراد اهل قرآنند. رمانی و ازهری و رماح «۱۲» گفتند:

مراد به اهل ذکر اهل علم‌اند به اخبار امتان

- (۱). قم، آط، آب رضی الله عنه، آج، لب علیه ما يستحق.
- (۲). آط، آب، آز، آج، لب: به مهاجر.
- (۳). قم: بارک الله فیک.
- (۴). همه نسخه بدلها: نهاد.
- (۵). همه نسخه بدلها: یوحی، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۶). همه نسخه بدلها: ما.
- (۷). قم: به پیغامبری.
- (۸). قم را.
- (۹). سوره زخرف ۴۳ آیه ۱۹.
- (۱۰). اساس: پیرس، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: ابن زید.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: زجاج.

صفحه : ۴۳

گذشته از مؤمن و کافر. و «ذکر» ضدّ سهو باشد و مرجع او با علم است. جابر الجعفی روایت کرد از باقر- علیه السلام- که گفت:

نحن اهل الذکر

، ما اهل ذکریم از ما باید پرسیدن.

بالبینات، خلاف کردند در آن که اینکه «با» تعلق به چه دارد. بعضی گفتند:

تعلق به ارسلنا دارد و «إلّا» معنی غیر «۱» است و تقدیر آن «۲» است: و ما ارسلنا بالبینات و الزّبر غیر رجال، و مثله قولهم: ما ضرب إلّا

اخوک عمرا «۳»، ای ما ضرب عمرا «۴» غیر اخیک. و قال اوس بن حجر: «۵»

ابنی لبینی لستم بید إلّا ید لیست لها عضد

ای، غیر ید. و قال الله تعالی: لو کان فیهما آلّهة إلّا الله... «۶»، ای، غیر الله، و قال الشاعر «۷»:

تبتّهم عدّوا بالنار جارتهم و هل یعذب إلّا الله بالنار

ای، غیر الله. بعضی دگر «۸» گفتند فعلی دگر «۹» مقدّر است: و ما ارسلنا من قبلك إلّا رجالا- ارسلناهم بالبینات، و مثله قول

الاعشى «۱۰»:

و لیس مجیرا إن أتى الحی خائف و لا قائل «۱۱» إلّا هو المتعبیا

و المعنی: فانه «۱۲» یجیر «۱۳» المتعبیب. بالبینات، ای، بالدلائل و الحجج و الزّبر، ای الکتب «۱۴»، یعنی ما پیغامبران «۱۵» را که فرستادیم

از آدمیان به حجّتها و کتابها فرستادیم. و «زبر» جمع زبور باشد فعول به معنی مفعول. و اشتقاق او از «زبر» است و آن نوشت باشد. و

أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ، و ما فرستادیم به تو اینکه قرآن تا بیان کنی برای مردمان آنچه بر تو فرستاده‌اند. وَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ، و تا باشد که اندیشه کنند.

(۱). اساس: خیر، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۳). اساس: عمرو، با توجه به قم تصحیح شد.

(۴). آط، آب، آز: عمرو.

(۵). آز شعر.

(۶). سوره انبیا ۲۱ آیه ۲۲.

(۷). آب، آز شعر.

(۸-۹). آج، لب: دیگر.

(۱۱). آب، آز: و ما قائل.

(۱۲). قم: انه.

(۱۳). آط، آج، لب: الخیر، آب، آز: الخیر.

(۱۴). آج، لب: بالکتب.

(۱۵-۱۰). آز، آب، آج، لب: پیغمبرانی.

صفحه : ۴۴

أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ، همزه استفهام است و معنی تفریع و تخویف «۱»، گفت: ایمن شده‌اند آنان که مکر می‌کنند و بدیها می‌اندازند از کافران مکه و جز ایشان از مشرکان که خدای تعالی زمین فرو برد بایشان «۲»! و گفته‌اند «۳»: از مقلوب است یعنی ایشان را به زمین فرو برد و آن «۴» در تازی راست است، در پارسی مقلوب می‌نماید برای آن که در مفعول اول «با» در آمده است، يقال: خسفت عینه «۵»، اذا غارت خسفا و خسف القمر اذا اسودّ خسوفا و خسف الله به الارض خسفا. أو يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ، یا عذاب به ایشان آید از آن جا که ایشان ندانند.

أَوْ يَأْخُذُهُمْ فِي تَقْلُبِهِمْ، یا بگیرد ایشان را در گشتن ایشان و آمد شدشان «۶» در راهها و سفرها و شبها و روزها «۷». فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ، ایشان خدای را عاجز نتوانند کردن.

أَوْ يَأْخُذُهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ، یا بگیرد ایشان را بر تَخَوُّفٍ. کلبی و ضحاک گفتند: «تَخَوُّفٍ» تَفَعَّلَ باشد از خوف، یعنی گروهی را بگیرد به عذاب و گروهی را رها کند [۹۳-ر]

تا آنان که مانده باشند که بترسند به عذاب از «۸» هلاک شدگان که مبادا که مثل آن به ایشان رسد، و دگر مفسران گفتند: مراد به تَخَوُّفٍ، تَنْقُصُ است و مراد نقصان ایشان است به هلاک، یعنی تَنْقِصُهُم «۹» من اطرافهم و نواحیهم شیئا بعد شیء، يقال: تَخَوَّفَهُ الدَّهْرُ و تَخَوَّنَهُ إِذَا تَنْقَصَهُ و أَخَذَ مَالَهُ، و تَخَوَّفَهُ إِذَا تَنْقَصَهُ و أَخَذَ مِنْ حَافَاتِهِ، و قال الشاعر «۱۰»:

تَخَوُّفُ السَّيْرِ «۱۱» منها [تامکا] «۱۲» قردا كما تَخَوُّفُ «۱۳» عود النَّبْعَةِ السَّفِينِ

و قال آخر:

تخوّف غدرهم ما لی و اهدی سلاسل فی الحلوق «۱۴» لها صلیل

- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: توییخ.
- (۲). قم: با ایشان. [.....]
- (۳). قم که اینکه، بقیه نسخه بدلها اینکه.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: اینکه.
- (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: عنه.
- (۶). آط، آمدشان، آب، آز، آج، لب: آمدنشان.
- (۷). همه نسخه بدلها بجز قم و آز: پشته‌ها ورودها، قم، آز: به شبها.
- (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: آن.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: نقصهم.
- (۱۰). آب، آز شعر.
- (۱۱). اساس: الناس، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.
- (۱۲). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
- (۱۳). اساس: ترمو و، که با توجه به قم دیگر نسخ و مآخذ شعر تصحیح شد.
- (۱۴). آج، لب: الخلوف.

صفحه : ۴۵

و از عبد الله عباس روایت کردند که او گفت: علی تخوّف، ای علی تفریح. فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَوْفٌ رَحِيمٌ که خدای شما بر شما مهربان و بخشاینده است، برای آن تعجیل نمی فرماید به عقاب و مهلت داده است اینکه کافران را تا باشد که اندیشه کنند و با راه حق آیند. أَوَلَمْ يَرَوْا، حمزه و کسائی و خلف خواندند: أو لم تروا، به «تا» ی خطاب و باقی قرآ به «یا» خواندند، خبرا عن الغایب حملا علی قوله: أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الْأَرْضَ، و قوله: أَوْ يَأْتِيَهُمْ، و قوله: أَوْ يَأْخُذَهُمْ. حق تعالی گفت: نمی بینند و نظر نمی کنند «۱» و اندیشه نمی کنند «۲»، إلی ما خَلَقَ اللَّهُ، بآنچه «۳» خدای آفریده است بر عموم گفت و اگر چه لفظ صالح است خصوص را، آنکه به «من» تبیین تخصیص کرد گفت: مِنْ شَيْءٍ، از چیزی و مراد به اینکه شیء جسمی قائم است که آن را سایه باشد به قرینه يَتَفَيَّؤُوا ظِلَّاهُ. و معنی لفظ آن است که یرجع، من فاء إذا رجع.

عبد الله عباس گفت: یرجع من موضع إلی موضع، از جایی به جایی «۴» می شود سایه آن به گردیدن آفتاب از او. و بعضی دگر گفتند «۵»: يَتَفَيَّؤُوا، ای يقع فيه، من الفیء، و هو الظل بعد الزوال، و آن سایه را که بامداد باشد پیش از آفتاب عرب آن را ظل خوانند «۶» و آن که از پس زوال باشد آن فیء خوانند من فاء إذا رجع قال الشاعر «۷»:

فلا الظل من برد الصّحی تستطيعه و لا الفیء من برد العشی «۸» تذوق «۹»

عَنْ الیمین وَ الشّمائل، از راست و چپ برای آن که بامداد که آفتاب بر آید سایه چیزها از دست راست قبله بیفتد «۱۰» باز چون زوال آفتاب بباشد سایه آن چیزها از دست چپ بیفتد. و برای آن یمین به وحدان گفت و شمائل به جمع، که آن واحد در جای جمع

نهاد، چنان که شاعر گفت:

بفی الشَّامَتین التُّرب إن «۱۱» کان هدنی رزیة شبلی مخدر فی الصُّراغم

(۲-۱). آج، لب: نمی کنید.

(۳). آط، آج، لب: با آنچه. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: با جای.

(۵). آط: گفتن.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: گویند.

(۷). آب، آز شعر.

(۸). اساس: العشا، با توجه به نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). قم: یدوق.

(۱۰). قم: بیوفتد.

(۱۱). قم: لئن.

صفحه : ۴۶

أراد: بأفواه، و قال آخر:

الواردون و تیم «۱» فی ذری «۲» سیا قد عضّ أعناقهم جلد الجوامیس «۳»

اراد: جلود الجوامیس. و وجهی دگر آن است که یمین بر جنس گفت و جنس صالح باشد واحد «۴» و جمع را. و ابو عمرو و یعقوب خواندند: تنفیوا، به «تا» و باقی قرآ به «یا». آن که به «تا» خواند برای آن که گفت که «۵» جمع است و جمع مؤنث باشد. و آن که به «یا» خواند برای آن که گفت: ظلال بر وزن واحد است، چون جدار و حمار. و قوله: سَجَدًا لِلَّهِ، ای مایلات، من قوله «۶»: سجدت التخلّة اذا مالت، و اسجدت النّاقه إذا أملتھا لترکبها. آنکه آن مثل «۷» را بر سبیل تشبیه سجده خواند.

مجاهد و قتاده و ضحاک گفتند: به اول روز همه سایه‌های چیزها خدای را سجده کنند «۸» و به آخر روز هم چونین «۹». عبد الله عمر گفت که رسول- علیه السلام- گفت:

هیچ چیز «۱۰» نباشد و إلا خدای را پیش از نماز «۱۱» و پس از زوال سجده کند، آنکه اینکه آیت برخواند: يَتَفَتَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ. و هم چونین «۱۲» در خبر آمد: که چون کافر سجده کند بت را سایه او سجده کند خدای را و تأویل آیت و اخبار آن است که گفتیم. وَ هُمْ دَاخِرُونَ، ای، صاغرون خاضعون. يقال: دخره دخرا إذا ذلّ «۱۳»، و دخر هو إذا ذلّ «۱۴»، قال ذو الرّمّة:

فلم يبق إلّا دآخر «۱۵» فی مخیس و منجر فی غیر أرضک فی جحر

و وجهی دگر گفتند، در تأویل آیت که سجدا و قوله:

وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ. و قوله:

- (۱). آذ: الواردون يتم.
- (۲). آط، آب، آذ، آج، لب: ذراء.
- (۳). آط، الحواميش، آب، آذ: الجواميش.
- (۴). قم را.
- (۵). قم: ندارد.
- (۶). همه نسخه بدلها: قولهم. [.....]
- (۷). قم: ميل، بقيه نسخه بدلها: ميل.
- (۸). همه نسخه بدلها: کند.
- (۹). همه نسخه بدلها: همچنين.
- (۱۰). قم: هيچيز، لب: هر چيز.
- (۱۱). همه نسخه بدلها پيشين.
- (۱۲). همه نسخه بجز قم، همچنين، قم: در خبر چنين آمد.
- (۱۳). همه نسخه‌ها: اذل.
- (۱۴). آب، آذ: اذل.
- (۱۵). قم: داخرا.

صفحه : ۴۷

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ (۱) مِنْ دَابَّةٍ، «من» تبیین راست (۳)، از رونده‌ای. وَ الْمَلَائِكَةُ، و از (۴) فریشتگان او را سجده کنند، وَ هُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ، و تکبر نکنند و بزرگواری.

يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ، ترسند از خدای خود از بالای ایشان. و در تأویل او دو قول گفتند: یکی آن که یخافون عقاب ربهم من فوقهم، علی حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه. و عقاب که آید از بالای سر ایشان آید. و وجه «۵» دیگر آن که چون خدای تعالی موصوف است بآنه علی و متعال، بر سبیل توسع، فوق در حق او اجراء کرد. و وجهی دگر آن است که اینکه کنایت است از قدرت و قهر و غلبه چنان که ما قاهر را گوئیم زبر دست «۶» است، و مثله قوله: وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ (۷)، و قوله: حكاية عن فرعون: وَ إِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ (۸). وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (۹) بکنند اینکه فریشتگان آنچه ایشان را فرمایند و هیچ نافرمانی نکنند، چنان که گفت: لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (۱۰).

و گفتند: معنی آیت آن است که هر چه دون اوست همه خاشع و خاضع اویند چنان که گفت: مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا (۱۱). اما قوله: وَ الْمَلَائِكَةُ، تخصیص به ایشان به ذکر با آن که ایشان از جمله آنان‌اند که در آسمان و زمین‌اند، جاری مجرای آن است که گفت: وَ مَلَائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِيلَ وَ مِيكَالَ... (۱۲)، و قوله: وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ... (۱۳)، و وجهی دگر آن است که ملائکه را برای آن عطف کرد بر دابّه که ملائکه

(۱). سوره بنی اسرائیل ۱۷ آیه ۴۴.

(۲). همه نسخه بدلها: کند.

(۳). قم: تبیین است.

- (۴). همه نسخه بدلها: و نیز.
- (۵). آط، آب، آز، آج، لب: وجهی. [.....]
- (۶). آط: زور دست.
- (۷). سوره انعام ۶ آیه ۶۱.
- (۸). سوره اعراف ۷ آیه ۱۲۷.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز آب و.
- (۱۰). سوره تحریم ۶۶ آیه ۶.
- (۱۱). سوره هود ۱۱ آیه ۵۶.
- (۱۲). سوره بقره ۲ آیه ۹۸.
- (۱۳). سوره احزاب ۳۳ آیه ۷، جمیع نسخه بدلها و اینکه را تخصیص بالذکر خوانند.

صفحه : ۴۸

را بر زمین دیب «۱» نباشد. و وجهی دگر آن که اعتقاد ایشان در فریشتگان آن بود که دختران خداوند. خدای تعالی گفت: ایشان نیز مرا بندگان خاضع «۲» ساجدند.

وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ، آنکه حکایت آن کرد که خدای تعالی خلقان را به توحید فرمود گفت: خدای تعالی گفته است «۳»: لَا تَتَّخِذُوا، دو خدای مگیری «۴» چه او بر حقیقت یک خداست. فَايَا فَاْرَهْبُونَ، از من بترسی و ضمیر منصوب متصل «۵» برای آن تقدیم «۶» کرد تا دلیل کند که معنی آن است که از من بترسی و از جز من مترسی، و مثله قوله: اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ «۷»، نعبدك لا نعبد غيرك و نستعينك لا غيرك. و مثله قول الشاعر «۸»:

يَاكَ اَدْعُو فَتَقْبَلْ مَلْقَى

و قولهم في المثل: اِيَّاكَ اَعْنَى «۹» و اسمعی یا جاره.

وَلَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، او راست هر چه در آسمانها و زمین است، وَلَهُ الدِّينُ وَاَصَابًا، ای الطَّاعه. دین او راست، یعنی طاعت و اخلاص او راست. وَاَصَابًا، ای دائما ثابتا. عبد الله عباس گفت: واصبا ای واجبا، و اینکه قول مجاهد و قتاده و ضحاک و ابن زید است، و منه قوله: ... وَ لَهُمْ عَذَابٌ وَاَصِيبٌ «۱۰»، ای دائم، يقال: منه و صب الدین یصب و صبا و وصوبا. قال أبو الاسود:

لَا اَبْتغِي الْحَمْدَ الْقَلِيلَ بِقَاوِهِ يَوْمَا بَدَمَ الدَّهْرَ اَجْمَعَ وَاَصْبَا

ای دائما. و قال حسان: «۱۱»

غَيَّرْتَهُ الرِّيحَ تَسْفَى «۱۲» به و هزیم رعد و واصب

و و صب، ألم باشد از رنج خستگی به دوام عمل، يقال: منه و صب یو صب و صبا، فهو و صب. قال الشاعر «۱۳»:

(۱). آز: دیب، آج، لب: دست.

- (۲). آط، آب، آز، آج، لب و.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: خدای فرموده است.
- (۴). قم، آب، آز، آج، لب: مگیرید دو خدای، آط: مگیری دو خدای.
- (۵). همه نسخه بدلها: منفصل.
- (۶). اساس: تقدیر، با توجه به قم و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. [.....]
- (۷). سوره فاتحه ۱ آیه ۴، همه نسخه بدلها ای. (۱۳-۱۱-۸). آب، آز شعر.
- (۹). همه نسخه بدلها: بجز قم: عنی.
- (۱۰). سوره صافات ۳۷ آیه ۹.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: یسقی.

صفحه : ۴۹

لا یغمر الساق من اینکه و لا وصب «۱» و لا یعض علی شرسوفه الصفر بعضی اهل معانی گفتند معنی آیت آن است که: طاعت او را رسد که دارند و اگر چه در او وصب و تعب باشد، چه طاعت بر وجه عبادت جز خدای را نرسد که منعم است بر مکلفان به اصول نعم. أَفَعَبَّرَ اللَّهُ تَتَّقُونَ، از جز خدای می‌ترسی! استفهام است بر سبیل انکار و تفریح و تهدید «۲».

وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ، در «ما» دو وجه گفتند: یکی آن که به معنی الذی است و لکن متضمن است معنی جزا را، برای آن در جواب او «فا» می‌آید، و مثله قوله: قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ... «۳»، و يقول القائل: مالک فھولی، و شاید تا گوید: [۹۴-ر]

«مالک» به رفع «لام»، فھولی با «فا»، برای آن که چیزی است «۴» نه بر طریق جزا. و وجه دوم آن است که «ما» جزاست و فعلی در او مضمرب باشد و تقدیر آن که: و ما یکن من نعمه بکم فمن الله. و هر چه هست به شما از نعمت «۵» خدای است - جل جلاله - چه منعم بر حقیقت اوست و نعمت همه منعمان موقوف است بر نعمت او از اصول نعم که حیات و قدرت و شهوت و نفرت و کمال عقل است پس همه نعمتها مضاف است با او بهری به اصالت بهری با آن که به واسطه «۶»، همه نعمت اوست. ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ، پس آنکه چون بلایی برسد و آفتی و بیماری، فَإِلَيْهِ تَجَرُّونَ، با او گریزی و فرع با او کنی و او را بخوانی و استغاثه با او کنی. و اصل او از «جوار» باشد و آن آواز گاو باشد «۷» چون آواز «۸» منکر کند از ترس یا از گرسنگی. و قال الاعشى یصف بقرة «۹»:

و طافت «۱۰» ثلاثا بین یوم و لیلہ و کان النکیر أن تضیف و تجأرا
و قال ایضا «۱۱»:

(۱). اساس: نصب، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.

(۳). سوره جمعه ۶۲ آیه ۸.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: اینکه خبر است.

- (۵). همه نسخه بدلها از.
 (۶). قم: و بهری به واسطه پس، دیگر نسخه بدلها: و بهری با آن که به واسطه.
 (۷). همه نسخه بدلها: بود.
 (۸). همه نسخه بدلها: آوازی.
 (۹-۱۱). آب، آز شعر. [.....]
 (۱۰). قم، آب: فطافت، آج، لب: وظافت.

صفحه : ۵۰

و ما ایلی علی هیکل بناه و صلّب»۱) فیه و صارا

یراوح من صلوات الملیک طورا سجودا و طورا جؤارا
 و قال عدی بن زید»۲):

إِنِّي وَاللَّهِ فَاقْبَلْ حَلْفِي «۳» بَابِل «۴» كَلَّمَا صَلَّى جَارٌ
 ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضَّرَّ عَنْكُمْ، چون آن بلا كشف کند و بردارد و برگشاید از شما که بنگری جماعتی از شما باو»۵) شرک آرند تا در
 رنج و بلا باشند اخلاص بیشتر کنند چون بلا برود با سر کفر و شرک روند.
 لِيَكْفُرُوا، تا کفران آرند به آن نعمت که ما ایشان را داده باشیم. فَمَتَّمَعُوا، برخوردار شوی که بدانی عاقبت و مال کفر خود، و اینکه
 بر سیل تهدید و وعید گفت.

وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ، آنکه باز نمود که اینکه کافران از مال و آنچه ما ایشان را نصیب داده‌ایم و روزی کرده نصیبی می‌کنند آن
 را که نمی‌دانند از بتان که ایشان مستحق آنند چه در ایشان خیری و شری و نفعی و ضرری نیست و شرح اینکه در سوره الانعام رفته
 است، فی قوله: وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا «۶»- الایه. آنکه قسم یاد کرد و سوگند خورد و گفت: تَاللَّهِ، به خدای
 که ایشان را پیرسند از آنچه می‌کنند و آن دروغ که می‌گویند و فرو می‌بافند»۷). آنکه حق تعالی بیان کرد آن محال را که ایشان
 گفتند و اعتقاد کردند از آن که فریشتگان را دختران»۸) خدای خواندند.

گفت «۹»: وَجَعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ، می‌کنند خدای را دختران. و اینکه جعل به معنی قسمت»۱۰) است و مثله قوله: وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ
 الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا»۱۱)،

(۱). اساس: صلت، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.

(۲). آب، آز شعر.

(۳). قم: خلفتی، آط: حلقتی، آب، آز، آج، لب: خلقتی.

(۴). اساس: باشل، که با توجه به دیگر نسخه‌ها و مآخذ بیت تصحیح شد.

(۵). قم: با او.

(۶). سوره انعام ۶ آیه ۱۳۶.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: فرا می‌بافند.

(۸). لب: دختر.

(۹). قم: گفتند.

(۱۰). همه نسخه بدلها: تسمیت.

(۱۱). سوره زخرف ۴۳ آیه ۱۹.

صفحه : ۵۱

حق تعالی خود را از آن تنزیه کرد، گفت: سُبْحَانَهُ، منزّه است او و دور از آنچه به او لایق نباشد. وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ، و ایشان را باشد آنچه خواهند و آرزوی ایشان بود «۱» از پسران و فرزندان نرینه. و محل «ما» از اعراب محتمل است دو وجه را: یکی نصب، حملاً علی قوله: وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ، من البنين، تا مفعول «يجعلون» باشد. و وجه دیگر رفع، بر ابتدا، «و لهم» در جای خبر او باشد، و التقدير:

و لهم البنون.

وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ، چون بشارت دهند یکی را ایشان را به فرزندی [مادینه] «۲» همه روز سیاه روی باشد از اندوه. و «ظل» از اخوات «کان» باشد در عمل، و معنی آن باشد که همه روز کاری کند، و مصدر او «ظلول» باشد. وَ هُوَ كَظِيمٍ «۳»، عبد الله عباس گفت: حزين. ضحاک گفت: کمید، و آن دل تنگی باشد «۴» که دم نزنند «۵» از دل تنگی. و اشتقاق او از کظامه بود و آن بیستن سر قره باشد.

يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ—الايه، پنهان می‌شود از مردمان از بدیء آن بشارت که او را داده باشند آنگاه اندیشه می‌کند که از دو کار بد با او چه کند «۶». أَيْمِسْكُ عَلَى هُونٍ، بدارد او را بر هوان و مذلت و خواری، أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ، یا در خاک پنهان کند او را! یعنی واد کند «۷» و او را زنده در گور کند. و الهون [۹۴-پ]، الهوان، قال الشاعر «۸»:

ست بوقاف علی الهون

و قال الحطيئة: «۹»

فلما خشينا «۱۰» الهون و العير «۱۱» ممسك علی رغمة «۱۲» ما أثبت الحبل «۱۳» حافره

(۱). قم: باشد.

(۲). با توجه به سیاق عبارت از قم افزوده شد. [...]

(۳). اساس: کضم.

(۴). قم از اندوه.

(۵). قم: که مردم نزنند.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: کنند.

(۷). آط: و اداء کند، آج، لب: داده کند.

(۸-۹). آج، آج شعر.

- (۱۰). همه نسخه بدلها: خشیت.
 (۱۱). آج، لب: الغیر.
 (۱۲). آز، آج، لب: زعم.
 (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: الخیل.

صفحه : ۵۲

أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ، الا و بد حکم «۱» است آنچه ایشان می کنند. و آن آن بود که در جاهلیت کسی را دختر «۲» آمدی او را زنده در گور کردند «۳» از دو وجه: یکی از ترس «۴» درویشی چنان که خدای تعالی گفت: وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشِيَةَ إِمْلَاقٍ «۵» أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ، نظیره قوله: أَلْكُمْ الذَّكْرَ وَلَهُ الْأُنثَى، تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى، «۱۸».

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: حکمی.
 (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: دختران.
 (۳). همه نسخه بدلها: کردی.
 (۴). همه نسخه بدلها: یکی ترس. [.....]
 (۵). سوره بنی اسرائیل ۱۷ آیه ۳۱.
 (۶). قم: شاعرشان، دیگر نسخه بدلها: شاعر ایشان.
 (۷). همه نسخه بدلها بجز قم و آج: تشنگی.
 (۸). همه نسخه بدلها: منّا.
 (۹). همه نسخه بدلها: اکبر.
 (۱۰). آط، آب، آز: مزریّا.
 (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: زاریا.
 (۱۲). آط: تطلینها.
 (۱۳). قم: الذی.
 (۱۴). آج، لب: انوقنا.
 (۱۵). همه نسخه بدلها: یافتی.
 (۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم و آط: کردی.
 (۱۷). اساس: تؤید، به قیاس نسخه آج تصحیح شد.
 (۱۸). سوره نجم ۵۳ آیات ۲۱ و ۲۲. [.....]

صفحه : ۵۳

لِّلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ، گفت: آنان را که به قیامت ایمان ندارند از کافران، ایشان را مثل بد باشد از احتیاج به فرزند و شهوت فرزند نرینه و کراهت مادینه و خوف درویشی و رغبت نا کردن اکفاء در وی و اقرار دادن بر خود به بخل چنان که رسول- علیه السلام- گفت:

«أَكْبَرُ الْكِبَائِرِ أَنْ تَجْعَلَ لِلَّهِ نَدَاءً» و هو خلقك، «ثم تقتل، ولدك خيفة، أن يأكل، معك ثم أن تزني بحليلة جارك»، گفت:

بزرگتر کبیره‌ای آن است که با خدا همتا (۸) بداری و او آفریدگار تو است و فرزندت را بکشی ترس آن را که با تو نان خورد، پس آنکه (۹) با زن همسایه‌ات (۱۰) زنا کنی. وَ لِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى، و خدای را باشد و او را رسد مثل بلندتر، بعضی مفسران گفتند: مراد شهادت آن لا إله إلا الله، است (۱۱). و بعضی اهل تأویل گفتند: مراد به مثل صفت است، یعنی صفات بد مذمومه کافران راست و صفات علیا و مثل اعلی و اسماء حسنی خدای راست از آن جا که لایق به او اینکه است و لایق به ایشان آن است. وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، و او خدایی است عزیز و محکم کار.

وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ، (۱۲) اگر چنان که خدای تعالی مردمان را بگیرد به ظلمی که می‌کنند از کفر و معصیت و ظلم بر خود و ظلم بر غیر، رها نکند بر پشت زمین هیچ رونده‌ای را. و قوله: عَلِيهَا، کنایت (۱۳) است از زمین، کنایه عن غیر مذکور، کقوله: حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ، (۱۴). وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ، و لکن به فضل و کرم خود تأخیر می‌کند ایشان را و مهلت می‌دهد تا بوقتی مسمی، نام زده کرده و آن منتهای آجال و انقضای اعمار ایشان باشد. چون آن وقت آمده باشد که در سابق علم ما، صلاح ایشان در حیات تا آن جا بود، یک ساعت ایشان را باز پس ندارد، و نه نیز یک

(۱). آج، لب: يجعل، آز: نجعل.

(۲). آط، آب، آز: اندادا.

(۳). قم: خالقك، دیگر نسخه بدلها: خلقكم.

(۴). آج، لب: يقبل.

(۵). همه نسخه بدلها: خشيء.

(۶). اساس: تأكل، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد.

(۷). قم: جارتك.

(۸). قم، همتای، آج، لب: همسایه.

(۹). قم، آط: آن که.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: همسایه.

(۱۱). قم: هست.

(۱۲). همه نسخه بدلها گفت و.

(۱۳). قم: کنایت.

(۱۴). سوره ص (۳۸) آیه ۳۲. [...]

صفحه : ۵۴

ساعت در پیش دارد (۱).

وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ، و می‌کنند خدای را آنچه ایشان کاره‌اند آن را از دختران، یعنی آنچه به خود نمی‌پسندند به خدای می‌پسندند. وَ تَصِفُ أَلْسِنَتَهُمُ الْكَاذِبِ، و زبانشان وصف دروغ می‌کند یعنی زبانشان دروغ می‌گوید. و اضافت فعل با آلت برای

تحقیق اضافت فعل کرد با فاعلش، كما قال الله: بِمَا قَدَّمْت يَدَاكَ، «۲»: فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ، «۳». أَنْ لَّهُمْ الْحُسْنَى، دروغ اینکه است «۴» که ایشان می گفتند که: ایشان را نیکویی خواهد بودن. و محل «أَنْ» مع اسمها و خبرها [۹۵-ر] نصب است بر بدل «كذب».

و عبد الله عباس و حسن بصری در شاذ خواندند: و تصف السنتم الكذب، به ضم «كاف» و «ذال» و رفع «ه» «با» بر صفت السنه، و هو جمع كذوب، كرسول و رسل و صبور و صبر و شكور و شكر، یعنی وصف می کنند [زبانهای] «۶» دروغ نشان که ایشان را نیکی خواهد بودن لا جرم، حقا که ایشان را دوزخ خواهد بودن. و أَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ، عبد الله عباس گفت: انهم منسيون في النار، ایشان را در دوزخ فراموش کنند. و سعید جبیر گفت: «مبعدون»، بدور کرده باشند. مقاتل گفت: متروكون، رها کرده باشند. قتاده گفت: معجلون الى النار، ایشان را به دوزخ شتابانند «۷». فزاء گفت: مقدمون إلى النار، ایشان را تقدیم کنند و پیش از همه کس به دوزخ برند. نافع خواند: «مفراطون» به کسر «را» مخفف، ای مسرفون. و ابو جعفر خواند: به کسر «را» مشدد ای مقصرون مضیعون امر الله، تقصیر کرده باشند و فرمان خدای ضایع کرده.

تالله، به خدای، و اینکه «تا» از جمله حروف قسم است و بدل «واو» است و در هیچ اسم نشود مگر در اینکه یک اسم که الله است. لَقَدْ أَرْسَلْنَا، به خدای که ما

(۱). همه نسخه‌ها بجز قم: ندارد.

(۲). سوره حج ۲۲ آیه ۱۰.

(۳). سوره شوری ۴۲ آیه ۳۰.

(۴). همه نسخه بدلها بج قم: آن است.

(۵). قم: ندارد.

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با قم، افزوده شد.

(۷). قم: ایشان به دوزخ شتابند، آز: ایشان را به دوزخ شتا باشد کذا.

صفحه : ۵۵

فرستادیم پیغامبران را به امتان «۱» که از پیش تو بودند، چنان که تو را به اینان فرستادیم شیطان برای ایشان اعمال ایشان بیاراست، اعمالی خبیث که ایشان بر آن بودند از روی إغراء و إغواء و وسوسه. فَهَوَّ وَ لِيَهُمْ، و «۲» امروز دوست ایشان است و متولی کار ایشان و به ایشان اولی تر. وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، و ایشان را در آخرت عذابی سخت مولم باشد.

وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ، آنکه حق تعالی باز نمود که غرض من در کتاب فرستادن به تو چیست. گفت: ما نفرستادیم کتاب قرآن به تو إلبا برای آن تا بیان کنی آن چیزها «۳» که در آن خلاف می کنند از دین و احکام. وَ هُدًى، و بیانی باشد ایشان را و لطفی و رحمتی بر خصوص گروهی را که ایمان آرند. محل «هدی» و «رحمه» نصب است عطفاً علی محل قوله «۴»: (لیبین)، برای آن که تقدیر آن است که: إلبا بیانا و هدی و رحمه. و نصب جمله بر مفعول له باشد.

وَ اللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، و خدای تعالی فرو فرستاد از آسمان آبی، یعنی آب باران، و زمین را زنده کرد به او پس از آن که «۵» مرده بود. اینکه بر سبیل توسیع و تشبیه است، زمین خشک بی بر و بی منفعت را مرده خواند برای آن که در او خیری و نفعی «۶» نباشد، و زمین با زرع و نبات را زنده خواند برای نفع و نمو و زیادت را «۷». إِنَّ فِي ذَلِكَ، در اینکه فعل که بیان کرد از باران فرستادن از آسمان و زمین شکافتن به نبات «۸»، آیاتی و بیناتی و علاماتی و دلالتی هست آنان را که بشنوند به گوش دل و در او

اندیشه کنند.

[سوره النحل (۱۶): آیات ۶۶ تا ۷۷]

[اشاره]

وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبْنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ (۶۶) وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَ رِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۶۷) وَ أَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمَّا يَعْرِشُونَ (۶۸) ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۶۹) وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ (۷۰)

وَ اللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ أَ فَبِعَمَلِهِ اللَّهُ يَجْحَدُونَ (۷۱) وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَ حَفَدَةً وَ رَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَ فَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَ بِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ (۷۲) وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ شَيْئًا وَ لَا يَسْتَطِيعُونَ (۷۳) فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۷۴) ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَ مَنْ رَزَقْنَاهُ مِنْ آدَمِ رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَ جَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۷۵)

وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمٌ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَ هُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَ مَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ هُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۷۶) وَ لِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحٍ الْبَصِيرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۷۷)

[ترجمه]

و شما راست «۹» در چهار پایان عبرتی، می دهیم «۱۰» شما را

(۱). قم، آط، آج، لب: امتانی.

(۲). همه نسخه بدلها: او.

(۳). قم، آط، آب، آز را.

(۴). قم: علی قوله.

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: پس آن که.

(۶). آج، لب: نفعی و خیری، آز: چیزی و نفع.

(۷). قم: نمود زیادت را، آط، آز، آب، آج: نمو و زیادتی، لب: نمود زیادتی. [.....]

(۸). قم: ندارد.

(۹). قم: و بدرستی که شما را.

(۱۰). قم: شراب می دهیم.

صفحه : ۵۶

از آنچه در شکمهای آن است از میان سرگین و خون شیری ویژه گوارنده برای خوردگان.
و از میوه‌ها درخت «۱» خرما و انگورها می‌گیری «۲» از او آنچه مستی کند و روزی نکو «۳» در آن «۴» دلیلی است گروهی را که خرد «۵» دارند.

وحی کرد خدای تو به مگس «۶» انگین که بگیری از کوهها خانه‌ها و از درختان «۷» و از آنچه چفته می‌بندند.
پس بخوری از هر «۸» میوه‌ها و بروی «۹» بر راههای خدایت مسخر بیرون آید «۱۰» از شکمهای ایشان شرابی بخلاف یک دیگر گونه‌های آن در وی شفا است «۱۱» مردمان را «۱۲» در آن دلیلی هست گروهی را که اندیشه کنند.
و خدای بیافرید «۱۳» شما را پس جان بستاند شما را و از شما کس باشد که باز برند با خسیس تر عمری تا نداند «۱۴» از پس دانش چیزی که خدای دانا و تواناست.

[۵۹-پ]

و خدای تفضیل «۱۵» داد بهری را از شما بر بهری در روزی، نیستند آنان که ایشان را

(۱). قم، آط، آب، آج، لب: درختان.

(۲). قم شما.

(۳). قم، آط، آب: نیکو.

(۴). قم: بدرستی که در اینکه.

(۵). قم: خیر.

(۶). قم: منج.

(۷). قم، آط، آب: درخت.

(۸). قم، آط، آب: همه.

(۹). قم: پس بروی.

(۱۰). آط، آب: برون آرد.

(۱۱). قم: در او شفای است. [.....]

(۱۲). قم بدرستی که.

(۱۳). آط، بیافریده.

(۱۴). آط: نداند.

(۱۵). آب: فضل.

صفحه : ۵۷

تفضیل دادند، باز دهنده «۱» روزیشان بر آنان که مالک است دستهایشان «۲» ایشان در آن باشند راست «۳»، به نعمت خدای انکار می‌کنند «۴»؟

و خدای کرد برای شما از تنهای شما جفتان «۵» و کرد برای شما از جفتان شما پسران «۶» و نوادگانی و روزی داد شما را از

پاکیها» (۷)، به باطل می‌بگروند و به نعمت خدای ایشان کافر می‌شوند!
 می» (۸) پرستند از فرود خدای آنچه ندارد» (۹) برای ایشان روزی از آسمانها و زمین چیزی و نتوانند.
 نرنی» (۱۰) برای خدای «۱۱» مثلها» (۱۲) که خدا داند» (۱۳) و شما ندانی» (۱۴).
 بزد خدای مثلی بنده‌ای در ملک» (۱۵) قادر نباشد» (۱۶) بر چیزی و آن که» (۱۷) روزی داده باشیم او را از ما روزی نکو و هزینه» (۱۸)
 کند از آن پنهان و آشکارا [ای راست باشند]» (۱۹)، سپاس خدای را بل بیشترین» (۲۰) ایشان ندانند» (۲۱).

-
- (۱). اب رد کنند.
 - (۲). قم، آط، آب، آج، لب: دستهای ایشان.
 - (۳). قم: به آراستند، آط: راست‌اند، آب: برابرند.
 - (۴). اساس: می‌کنی، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.
 - (۵). قم: جفتانی.
 - (۶). قم: پسرانی.
 - (۷). قم: آط، آب، آج، لب: خوشیها.
 - (۸). قم، آط، آب، آج، لب: و می‌پرستند.
 - (۹). قم: قادر نیست.
 - (۱۰). قم: پس مزنی شما، آب: مزنی. [...]
 - (۱۱). قم، آط: خدای را.
 - (۱۲). قم: ماندها.
 - (۱۳). اب: خدای می‌داند.
 - (۱۴). قم: نه ندانی، آب: نمی‌دانید.
 - (۱۵). آط: نتواند و، آب: نتواند و.
 - (۱۶). آب: نباشند.
 - (۱۷). قم، آط، آب، آج، لب: آن کس که.
 - (۱۸). قم، آط، آب: نفقه.
 - (۱۹). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
 - (۲۰). قم، آط، آب: بیشتر. ۲۱. قم: نمی‌دانند.

صفحه : ۵۸

و بزد خدای مثلی: دو مرد یکی از ایشان گنگ باشد قادر نبود بر چیزی و او گران باشد بر خداوندش هر کجا فرستد او را نیاید به چیزی. راست بود او و آن کس که فرماید داد» (۱) و او بر ره راست باشد!
 و خدای راست نهان» (۲) آسمانها و زمین و نیست کار قیامت الا چون نگریدن» (۳) چشم یا آن نزدیکتر» (۴) که خدای بر همه چیزی تواناست» (۵).

قوله تعالی: وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ قَدِيمًا - جَلَّ جَلَالُهُ - در اینکه چند آیت تذکیر کرد ما را و یاد داد بعضی نعمتهای او بر ما، تا ما

شکر آن کنیم تا اینکه «۶» نعمت بر ما پاینده شود و زیادت گردد، و نیز برای آن تا ما نظر و اندیشه کنیم «۷» در او و ما را علم بر علم و بصیرت بر بصیرت زیادت شود تا مستحق ثواب شویم. گفت: شما را در اینکه چهار پایان عبرتی هست از شتر و گاو و گوسفند، و عبرت آن باشد که چون در او نگرند «۸» به او اعتبار بر گیرند «۹». و اینکه جا «۱۰» در جای دلالت است نُسَقِیْکُمْ، شراب می‌دهیم شما را. نافع و ابن عامر و ابو بکر عن عاصم خواندند: «نَسِیْکُمْ» به فتح «نون»، آنگاه اهل لغت خلاف کردند در آن که فرق چه باشد بین سقی و اسقی.

بعضی گفتند: هر دو به یک معنی باشد و هر دو لغت است، کقولهم: سری و اسری، و به قول لیبید استشهاد کردند که گفت:

سقی قومی بنی نجد «۱۱» و أسقی نمیرا و القبائل من هلال

-
- (۱). قم: به داد.
 - (۲). قم، آط، آج، لب: نهانی.
 - (۳). قم: برهم زدن، آط، آج، لب به. [...]
 - (۴). قم، آط، آب، آج، لب است.
 - (۵). آط، آب، آج، لب: قادر است.
 - (۶). همه نسخه بدلها: تا آن.
 - (۷). قم: نظر کنیم و اندیشه کنیم، دیگر نسخه بدلها: اندیشه و نظر کنیم.
 - (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: در نگرند.
 - (۹). قم: اعتبار گیرند.
 - (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: و آن جا.
 - (۱۱). همه نسخه بدلها: بنی مجد.

صفحه : ۵۹

کسائی گفت: سقیته آن باشد که او را یک شربت دهی، و اسقیته آن باشد که او را شربی «۱» دائم کنی «۲» از جویی یا از شیر چهار پای «۳». بعضی «۴» گفتند: سقیته ماء و اسقیته، جعلت له شربا، ای نصیبا، پس آنچه به دست بدهی تا به دهن باز خورد فعل از او سقیته آید، و آنچه بدهی تا زرع او بخورد «۵»، اسقیته کذی «۶». بعضی «۷» گفتند: سقیته بیدی و اسقیته، دعوت له بالسقیا «۸»، ای قلت له سقاك الله. قال ذو الرمة:

وقف علی ربع [لمیة] «۹» ناقتی فما زلت أبکی عنده و أحاطبه

و اسقیه «۱۰» حتی کاد ممّا أبته تکلمنی أحجاره و ملاعبه

و قوله: مِمَّا فِی بُطُونِهِ، در آن که چرا کنایت مذکر گفت و در پیش جمع رفته است و جمع مؤنث باشد خصوصا جمع تکسیر، سه قول گفتند: [۹۶-ر]

یکی آن که انعام و نعم به یک معنی آمده است او رد «۱۱» کنایت با واحد کرد. سیبویه گفت: اسم واحد بر افعال آمده است و

أنشد:

طاب ألبان «۱۲» اللقاح فبرد

«۱۳» ذهب إلى اللبن. دوم آن که حمل بر معنی کرد، یعنی بطون ما ذکرناه من الأنعام» كما قال الصّلبان العبدی «۱۴»:

إنّ السّماحة و المروءة ضمّنا قبرا بمر و علی الطّریق الواضح

و لم تقل ضمّنتا لأنّه ذهب الی الجود و الاحسان. سیوم «۱۵» آن که او در معنی «ای» است، یعنی نسقیکم من بطون ایّ الأنعام لها «۱۶» لبن، برای آن که همه چهار-

(۱). آط، آز: شربتی.

(۲). آط، آج، لب: کند.

(۳). قم: از شتر و چهار پای.

(۴-۷). همه نسخه بدلها: بهری دگر.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: از او باز خورد.

(۶). قم: گویی، دیگر نسخه‌ها: گویند. [.....]

(۸). اساس السقیا با توجه به همه نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۱۰). اساس: و اسقیته، به قیاس با نسخه قم و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۱). آب، آز: و ردّ، آج، لب: در او ردّ.

(۱۲). آز، آب: البات.

(۱۳). آز، آب: فیرد.

(۱۴). آب، آز شعر.

(۱۵). قم، آط، آج، لب: سهام، آب، آز: سیم.

(۱۶). همه نسخه بدلها: بها.

صفحه : ۶۰

پایی شیر ندارد «۱». ابو عبیده و اخفش گفتند: «نعم» را هم تذکیر کنند و هم تأنیث.

آن که تأنیث کند برای جمع کند، و آن که تذکیر کند برای لفظ کند. قال الشّاعر فی تذکیره:

اکل «۲» عام نعم یحوونه یلحقه «۳» قوم و ینتجونه

ربابه نوکی «۴» فلا یحملونه

«۵» و بعضی تفسیر دادند علی الشّیء و الشّخص، چنان که گفت: شاعر: «۶»

و عفراء أدنى النَّاسِ مَنى مودّة و عفراء عنى «۷» المعروض المتوانى
و قال آخر «۸»:

إذ النَّاسِ ناس و البلاد بعبطه و إذ أمّ عمّار صديق مساعف

من بين فرث و دم، از میان سرگین و خون شما را شیرى دهد خالص گوارنده خوردگان را، نه بوى سرگین دراد و نه رنگ خون دارد.

عبد الله عباس گفت: چهار پای چون علف بخورد و در کرش او قرار گیرد، سرگین در زیر باشد و خون بر بالا و شیر در میانه «۹». پس قدیم تعالی جگر را بر اینکه قسمت «۱۰» مسلط کرده است تا اینکه هر سه ببخشد: خون به رگها فرستد و شیر به پستان و فرث در کرش رها کند. و نصب او بر مفعول دوم «نسقیکم» است.

و قوله: وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنَابِ، «۱۱»، و نیز شراب می دهیم شما را از میوه‌ها، جمع «ثمره» باشد و درختان خرما و انگور، یعنی انواع خرما و انگور. و روا باشد که «واو» استیناف بود، و التقدير: و يتخذون من ثمرات النخيل و الأعناب، تا «من» تعلق دارد به اینکه فعل محذوف اتکالا «۱۲» علی بیان من بعد، بقوله: تَتَّخِذُونَ مِنْهُ، و بر اینکه قول «واو» عطف نباشد. تَتَّخِذُونَ، می گیری از او. ضمیر عاید است با

(۱). همه نسخه بدلها: نه همه چهار پایى شیر دارد.

(۲). همه نسخه بدلها: فى كل.

(۳). اساس: يلحقه، با توجه به قم و معنى بيت تصحيح شد.

(۴). اساس: او بآته نرکه، با توجه به قم تصحيح شد، آج، لب: له بآته نوکى.

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: فلا يخونه. [...]

(۶). همه نسخه بدلها: چنان که شاعر گفت، آب، آز شعر.

(۷). قم: مَنى.

(۸-۹). همه نسخه بدلها بجز قم: میان.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم و آز: قسم.

(۱۱). قم، آط، آج ای، و نسقیکم من ثمرات النخيل و الاعناب.

(۱۲). اساس: ان الا، به قیاس نسخه قم، تصحيح شد.

صفحه : ۶۱

معنى، و هو ما يخرج من الشجر من الثمر، برای آن تذکیر کرد. سَكَراً، قومى گفتند:

مراد به «سکر» خمر است و به روزى نیکو سرکه است و دوشاب و خرما و میویز «۱» و آنچه حلال است از آنچه از خرما و انگور گیرند. گفت: از او خمر می گیری و روزى نیکو. و آنان که اینکه قول گفتند، گفتند: اینکه آیت پیش از تحریم خمر آمد، هنوز خمر حرام نبود برای آن که نشاید که خدای تعالی به حرام منت نهد چه حرام محظور و ممنوع باشد، و در آیت دلیل است بر آن که حرام روزى نباشد که چرا «۲» حرام را قسمتى کرد و روزى را قسمتى. اگر حرام روزى باشد «۳» اینکه قسمت محال باشد. و اینکه

قول که گفتیم که مراد به «سکر» خمر است، قول عبد الله مسعود است و عبد الله عمرو سعید جبیر و ابو رزین و ابرهیم و حسن و مجاهد و کلبی و ابن ابی لیلی. و یک روایت از عبد الله عباس که گفت: «سکر» آن است که از میوه ایشان حرام است و رزق حسن آنچه حلال باشد» (۴) قتاده گفت: «اما «سکر» خمرهای [اعاجم]» (۵) باشد و روزی نیکو اینکه سرکه و دوشاب. شعبی گفت: «سکر» آن باشد که باز خورند و رزق حسن آنچه بخورند» (۶)، آن را بر مشروب» (۷) تفسیر داد و اینکه را بر مأکول.

عوفی روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: حبشه سرکه را «سکر» خوانند.

بعضی دگر گفتند: «سکر» نیند مسکر (۸) باشد از نقیع (۹) خرما و میویز (۱۰) چون [۹۶-پ]

سخت شود و عصیر مطبوخ. و اینکه قول ضحاک و شعبی است (۱۱) به روایت مجالد و قول نخعی و ابو روق است. والبی گفت از عبد الله عباس که: «سکر» نیند التمر باشد. و گفت: رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفته است: خمر آن بود که از انگور گیرند و سکر از خرما و نقیع (۱۲) از انگبین و مرز (۱۳) از گاورس (۱۴). ابو عبیده

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: مویز.

(۲). همه نسخه بدلها: خدای، آز تعالی.

(۳). قم: بودی.

(۴). همه نسخه بدلها: است.

(۵). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد.

(۶). آط، آج، لب: نخورند.

(۷). آط: مشرب.

(۸). آج، لب: سکر. [...]

(۹). آج، لب: نفع.

(۱۱-۱۰). قم: ضحاک است و شعبی.

(۱۲). همه نسخه بدلها: بتع.

(۱۳). قم، آط: مزر، که بر متن راجح می‌نماید.

(۱۴). همه نسخه بدلها و غیرا از گندم. و من که رسول‌ام، نهی می‌کنیم شمارا از هر چه مستی کند.

صفحه: ۶۲

گفت: سکر طعم باشد، يقال: هذا سکمر لک، أي طعم و «أنشد»:

علت عیب «۱» الأکرمین سکرا

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ، در اینکه آیتی هست و علامتی و دلیلی مر عاقلان را که خرد کار بندند.

و أَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ، وحی کرد خدای تو به نحل یعنی إلهام داد ایشان را، و مرجع معنی «۲» إلهام با علم بود جز که علم در عقلا مستعمل باشد و به إلهام در جز عقلا «۳»، و نحل، منج انگبین باشد و یکی «۴» را نحلۃ گویند من باب تمر و تمرۃ. أَنْ اتَّخِذِي، که بگیری از کوهها خانه‌ها برای خود و نیز از درختان. وَمِمَّا يَعْرِشُونَ، و از آنچه مردم چفته می‌بندند. ابن زید گفت: مراد چفته رز است، و بعضی دگر گفتند: مراد سقفهاست «۵». ابو عبیده گفت: وحی در کلام عرب بر وجوه است: وحی نبوت، کقوله تعالی: إِنَّا

أَوْحِينَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحِينَا إِلَى نُوحٍ... (۶)، و وحی به معنی امر باشد، کقولہ تعالی: وَ أَوْحِينَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِ عِيَهُ... (۷)، و گفته‌اند: اینکه وحی هم إلهام است و القای فی القلب، و وحی به معنی اشارت است، فی قوله: فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَ عَشِيًّا (۸)، اى أشار اليهم. وحی به معنی اسرار آمد، یقال:

أَوْحَى إِلَيْهِ كَلَامًا، اِذَا أَسْرَّ إِلَيْهِ، وَ مِنْهُ قَوْلُهُ: يُوحَى بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا... (۹)، و الوحی، الکتابه أيضا، كما قال لبيد:

كما ضمن الوحى سلامها

و اصل «وحی» القاء الشیء إلى الغير على وجه الاسرار. و وحی را تعدیه هم به «لام» کنند و هم به «الی». قال الله تعالى: بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا (۱۰). و بیشتر به «الی» تعدیه کنند، و قال العجاج:

حی لها القرار، فاستقرت

(۱). اساس: عنب، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.

(۲). آب، آز: و معنی، آج، لب: منها.

(۳). قم: جز در عقلا.

(۴). آج، لب از آن.

(۵). آج، لب: اسقفهاست، آب، آز: چفته در است.

(۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۳.

(۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۷.

(۸). سوره مریم (۱۹) آیه ۱۱.

(۹). سوره انعام (۶) ۱۱۲. [...]

(۱۰). سوره زلزله (۹۹) آیه ۵.

صفحه : ۶۳

ثُمَّ كَلِمَةٍ مِنْ كُلِّ الشَّجَرَاتِ، و نیز از جمله وحی که نحل را داد، آن است که گفت: گفتیم او را که از هر میوه پاکیزه بخور و اینکه «کل» اینکه جا به معنی استغراق نیست، بل چنان است که گفت: ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا... (۱)، و قوله: وَأَوْتَيْتُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ... (۲)، و قوله: تُدْمِرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا... (۳) فَاسْأَلِكِ سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا، و بر راه خدا برو (۴) ذلول (۵)، یعنی مطیع و فرمان بردار. بعضی دگر گفتند: حال است از «نحل». و بعضی دگر گفتند: حال است از «سبل» (۶). بر قول اول حال باشد از فاعل، و بر قول دوم حال باشد از مفعول، یعنی، هیچ راه بر تو دشخوار (۷) نباشد که خواهی تا آن جا روی.

آنکه گفت: يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ، از شکم او بیرون می آید شرابی به رنگهای گوناگون: از سپید و زرد و سرخ (۸). فیه شفاء للناس، در او شفاست مردمان را. در ضمیر خلاف کردند که عاید با کیست! مجاهد گفت: با قرآن، یعنی در قرآن شفاست مردمان را، و باقی مفسران گفتند: راجع است با شراب، یعنی غسل و اینکه لایق است به ظاهر.

در خبر است که مردی به نزدیک رسول - علیه السلام - آمد و گفت: یا رسول الله؟ برادرم را از درد شکم رنج می‌باشد، گفت:

اسقيه عسلا،

برو انگبین ده او را برفت و او را انگبین داد، باز آمد و گفت: یا رسول الله؟ سود نداشت. گفت: برو انگبینش ده، صدق الله و کذب بطن اخیک،

که خدای راستیگر «۹» است و شکم او دروغزن.

برفت و انگبین داد او را، نیک شد. عبد الله مسعود گفت: العسل شفاء للناس و القرآن شفاء لما فی الصدور، انگبین شفای مردمان است و [۹۷-ر]

قرآن شفای دلهاست، یعنی من الشک و الشبهه «۱۰». و هم او گفت: علیکم بالشفائین: القرآن «۱۱» و العسل،

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۰.

(۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۳.

(۳). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۵.

(۴). لب: برود.

(۵). قم: ذلیل.

(۶). قم: سیل.

(۷). آج، لب: دشوار.

(۸). همه نسخه بدلها: سپید و سرخ و زرد.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: راستگو.

(۱۰). همه نسخه بدلها: و الشبهه.

(۱۱). آط، آب، آز: بالشفاء من القرآن، آج، لب: بین القرآن.

صفحه : ۶۴

بر شماست که اینکه دو شفا به کار داری: یکی قرآن «۱»، یکی انگبین. و لفظ «ناس» اگر چه ظاهر او عموم است حمل «۲» بر اغلب باید کردن «۳» و شفا دهنده بر حقیقت خداست «۴» - جل جلاله - و لکن به اسباب. *إِنَّ فِي ذَلِكَ* در اینکه که رفت آیاتی و علاماتی هست گروهی را که اندیشه کنند.

و الله خلقکم، خدای بیافرید شما را، *ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ*، پس وفات دهد شما را و جان «۵» بردارد بر اختلاف احوالتان، بهری را به طفولیت و بهری را به برنایی و بهری را به کهلی و بهری را به پیری، و بهری را رها کند *إِلَى أَرْدَلِ الثُّمْرِ*، تا به عمری رذال تر «۶» و فرومایه تر. *يَقَالُ*: رذل یرذل رذال و رذالته «۷» *أَنَا فَهُوَ* مردول. عبد الله عباس گفت: معناه *أَسْفَلَ الْعَمْرِ*. مقاتل گفت: پیری بغایت، ابن زید گفت: یعنی، خرفی و فرتوتی. بعضی دگر گفتند: هفتاد سال «۸» باشد، بعضی دگر گفتند: هفتاد پنج سال «۹» باشد. و اینکه روایت اصبع نباته است از امیر المؤمنین علی - علیه السلام:

«۱۰» لکی لا یعلم بعد علم شیئا،

تا نداند چیزی پس از آنکه دانست، یعنی در اینکه عمر از پیری و خرفی که باشد باز با حال طفولیت شود از نادانی هم چنان نادان شود که اول بود، «۱۱» ذکر و حفظ و ذهن و عقل نقصان یابد، و اینکه «لام» به صورت «۱۲» «لام» غرض دارد و «لام» عاقبت است بر آن تفسیر که بیان کردیم چند جایگاه. *إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* «۱۳»، که خدای تعالی بر همه چیز قادر است، از تغییر و تصریف خلقان بر آن جمله که می خواهد.

وَ اللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ، آنکه بیان تفاوت ارزاق کرد به

- (۱). همه نسخه بدلها و.
- (۲). آج، لب: ظاهر عموم است حمل او. [.....]
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: کرد.
- (۴). آط، آج، لب: و شفا دهنده خداست بر حقیقت.
- (۵). آز، آب: چنان.
- (۶). همه نسخه بدلها: رذل تر.
- (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: رذلت.
- (۸). قم: هفتاد ساله.
- (۹). قم: هفتاد پنج ساله، دیگر نسخه بدلها: هفتاد و پنج سال.
- (۱۰). اساس و همه نسخه بدلها بجز لب من، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۱۱). لب و.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: اینکه «لام» صورت.
- (۱۳). کذا در اساس، قم، آط، آب، آز، آج، لب: إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ که با ذیل آیه انطباق دارد.

صفحه : ۶۵

حسب مصالح، گفت: خدای تفضیل می دهد بهری را از شما بر بهری در باب روزی به حسب مصلحت. چه حق تعالی قسمت روزی متفاوت فرموده است چنان که صلاح خلق شناخته است در اندکی و بسیاری و آن «۱» را که روزی فراخ است به آن که «۲» صلاح او در آن است، لقله تعالی: وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَ لَكِنْ نُنزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ، «۳» آنکه بخل مردمان را وصف کرد گفت:

فَمَا الَّذِينَ فَضَّلُوا بِرَأْدِي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ، آنان را که ایشان را در روزی فضله «۴» کرده اند و زیادتى داده، آن زیادت «۵» و فضله بآنان «۶» نمی دهند که زیر دستان ایشانند از بندگان و پرستاران «۷» و رعایا و خدمتکاران تا متساوی شوند. در اینکه باب اینکه روا نمی دارند و روا می دارند که اصنام و طواغیت را در عبادت با من مساوات کنند و انباز دارند، و اینکه بر سیل مذمت و ملامت گفت در حق ایشان. اینکه قول عبد الله عتیراس است و قتاده و مجاهد. و وجهی دگر گفتند معنی آن است که اینان و ایشان «۸» که مفضل و منقوص اند در باب مرزوقی یکی اند هر دو گروه مرتزق اند از جهت من چه بی قوت و معونت من کس کس را روزی نتواند دادن «۹»، أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ، اینان به نعمت خدای انکار می کنند! و عاصم به روایت ابو بکر خواند:

«تجحدون» به «تا» ی خطاب حملا- علی قوله: وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَ دِيَّكَرَانِ بِه «یا» خواندند، خبرا عن الغائبین، لقله تعالی: فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ.

عبد الله عباس گفت: آیت در ترسایان نجران آمد که ایشان گفتند:

المسيح ابن الله «۱۰» ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءِ

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: آنان.

- (۲). همه نسخه بدلها: یا تنگ.
- (۳). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۷. [...]
- (۴). قم، آط: فضله‌ای.
- (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: زیادتی.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: با آنان.
- (۷). آج، لب را.
- (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: بر ایشان.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: داد.
- (۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۳۰.
- (۱۱). قم، آط، آز، آب و با خود در روزی روا نمی‌دارند، آج، لب و با خود روزی روا نمی‌دارند.

صفحه : ۶۶

فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ ۝۱۰. وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا، حق تعالی به اینکه آیت مَنَّتْ نِهَادِبِرِ خَلْقَانِ، گفت: خدای-
جل-جلاله- بیافرید برای شما هم از شما «۲» [۶۷-پ]

زنانی که در استیناس جفت شما باشند و شما را ور ایشان «۳» قضای شهوت و نسل «۴» اولاد باشد، و ایشان را هم از جنس شما آفرید
تا شما را انس باشد.

و گفته‌اند: مراد حوَّاست که خدای تعالی او را از پهلوی چپ آدم آفرید. وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ، و کرد شما را از زنان شما
فرزندان نرینه، و برای آن تخصیص کرد پسران را که ایشان به پسران شادمانه بودند و به دختران دلتنگ. وَ حَفَدَهُ، عبد الله مسعود
و نخعی و سعید جبیر و أبو الضَّحی گفتند: مراد به حفده اصهاراند، یعنی اختان «۵» الرَّجُلِ عَلِيَّ بِنَاتِهِ، دامادان یعنی شوهران دختران
مرد «۶». زَرَّ حَيْشِ «۷» گفت: بر عبد الله مسعود قرآن می‌خواندم به اینکه آیه رسیدم مرا گفت: دانی تا «حفده» چه باشد! گفتم:
حشم مرد «۸». گفت: نه، و لکن دامادان او باشند، و اینکه روایت والبی است از عبد الله عباس. عکرمه گفت و حسن و ضحاک و
مجاهد «۹»:

خدم و حشم باشند، و ابو مالک گفت و مجاهد به روایتی «۱۰»: أنصار و أعوان مرد باشند «۱۱»، من قول العرب: حفده، إذا أعانه. قال
جمیل:

حفد الولائد حولهنّ و أسلمت بأكفهنّ- أزمّة الأجمال

عطا گفت: فرزندان و فرزند زادگان مرد باشند. قتاده گفت: چاکران مرد باشند، مقاتل و کلبی گفتند: «بنین» فرزندان کوچک‌اند و
«حفده» فرزندان بزرگ.

مجاهد و سعید جبیر گفتند: فرزند فرزند باشد. ابن زید گفت: پسران زن باشند از شوهر دیگر، قتیبی گفت: اصل او از حفد است و
آن متابعت گام باشد و سرعت مشی، یعنی اینان مسرع «۱۲» باشند در خدمت و نصرت مرد. و در دعای وتر آمده است:

اللَّهُمَّ إِنَّا إِلَيْكَ نَسْعِي وَ نَحْفَدُ،

أَي نَسْرَعُ، قَالَ الرَّاعِي:

- (۱). سوره روم (۳۰) آیه ۲۸.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: برای شما هم از شما بیافرید.
- (۳). همه نسخه بدلها: در ایشان.
- (۴). همه نسخه بدلها و.
- (۵). آط: اختار.
- (۶). آب، آز، آج، لب: خرد. [.....]
- (۷). قم: آط، آب: زرین جیش، آز: زرین حبش.
- (۸). قم، آج، لب: چشم.
- (۹-۱۰). قم که.
- (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم و آج: باشد.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: مسروع.

صفحه : ۶۷

كَلَّفَتْ مَجْهُولَهَا نَوْقًا يَمَانِيَةً إِذَا الْحِدَاءُ عَلَى أَكْسَائِهَا حَفَدُوا

و «فعله» از جمله بناهای جمع فاعل باشد، كَالسِّفْرِه و البرره و الحمله. وَ رَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ و روزی کرد شما را از ملاذ و مشتهیات حلال پاکیزه. أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ، به باطل ایمان می آرند! عبد الله عباس گفت: مراد اصنام است و به نعمت خدای کافرند یعنی «۱» توحید او! و گفته اند: مراد به باطل شیطان است که ایشان را بحیره و سائبه و وصیله و حام فرمود. و بنعمت الله، یعنی محلات که خدای تعالی مباح کرده باشد کافرند.

وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، و می پرستند فرود خدای، و گفته اند: جز خدای را ما لا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا. «ما» نکره موصوفه است، چیزی که مالک و قادر نیست بر ایشان که «۲» ایشان را روزی دهد از آسمان و زمین، نه از آسمان باران تواند «۳» آوردن «۴» و نه از زمین نبات رویاند «۵». و قوله: شَيْئًا، فَرَأَى گفت: نصب او بر آن است که مفعول «رزق» است مصدر در او عمل فعل کرده است، کأنه قال: أن يرزقوهم شيئاً، و مثله قوله: أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ، يَتِيمًا... «۶»، و قوله: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا أَحْيَاءَ وَ أَمْوَاتًا «۷»، جز که اینکه نصب بر حال است و آن بر مفعول به و التقدير: تكفتمهم احياء و امواتا. و وجهی دگر در نصب او آن است که بدل «رزقا» باشد، و التقدير:

لا يملك لهم رزقا لا قليلا «۸» و لا كثيرا. و لا يستطيعون، و نتوانند و قادر نباشند.

فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ، با خدای تعالی امثال و اشباه «۹» فرو مداری بل او «۱۰» را یکی دانی که خدای داند خطای آن کس که او با خدای مثل و مانند بدارد و شما ندانی خطای آن از صواب، برای آن که نظر نکرده‌ای تا شما را به علم رساند.

آنکه حق تعالی مثل زد و گفت: ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا، خدای مثلی بزد و آن آن است که بنده مملوک که بر هیچ قادر نباشد، یعنی مالک خود نباشد [۹۸-ر]

و

(۱). قم به.

(۲). قم: نیستند بر آن که، آج، لب: بر آن که.

(۳). آج، لب: توانند.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: آورد.

(۵). آج، لب: رویانند، آب: رویانید.

(۶). سوره بلد (۹۰) آیه ۱۴ و ۱۵.

(۷). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۲۵.

(۸). قم: رزقا قلیلا.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: اشباه و امثال. [...]

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: واو.

صفحه : ۶۸

تصرفاتش مملوک بود بر او و آن را که ما «۱» او را روزی دهیم از خزاین خود روزی نیکو «۲» و او از آن جا نفقه می کند پنهان و آشکارا راست باشند با هم! یعنی «۳» نباشند، استفهامی است به معنی جحد.

در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که خدای تعالی مثل زد بنده بی مال بی تصرف مملوک را به کافر، و مؤمن را مثل زد به مرد «۴» سخی مال دار، یعنی چنان که آن دو با یک دیگر «۵» راست نباشند اینان نیز با یک دیگر راست نباشند، اینکه قول عبد الله عباس است و قتاده. مجاهد گفت: مثل زد خدای تعالی اصنام ایشان را به بنده چونین «۶» و خود را مثل زد به آزادی سخی بسیار مال بسیار خرج.

آنکه گفت: راست باشند «۷» با یک دیگر و اینکه بر سبیل تقریر و توییح «۸» کافران گفت [تا تنبیه کند ایشان را بر خطایشان «۹» در عبادت اصنام و ترک عبادت خدای آنکه گفت: الحمد لله، یعنی لا یتوون و الحمد لله، راست نباشد بحمد الله و منه. بعضی دگر گفتند: الحمد لله، برای آن گفت که اینکه اصنام را که ایشان می پرستند مستحق هیچ حمد نیستند إنما حمد و سپاس بر حقیقت خدای راست - جل جلاله.

آنکه گفت «۱۰»: بل أکثرهم لا یعلمون، بل بیشتر مردمانند، یعنی کافران که اینکه اندیشه نکرده باشند و تفکر ندانند و ایشان بیشترین قوم بودند.

آنکه مثلی دیگر زد، گفت: وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ، مثل زد دو مرد را:

یکی گنگ که «۱۱» قادر نباشد بر سخن گفتن و عاجزی و مدبری باشد [و او وبال و بار گران بود بر پسر عمش هر کجا فرستد او را چون باز آید خیری «۱۲» نیارد از مدبری و عاجزی] «۱۳» و بی آلتی و بی زبانی که نداند که مردمان چه گویند و او را چه جواب باید دادن «۱۴». او راست باشد با مردی عادل که عدل کند و عدل فرماید و بر ره راست

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: و آن که ما.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: نیک.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم راست.

(۴). قم: مردی.

(۵). آب، آز: آن به یک دیگر.

(۶). قم، آب، آرز، آج، لب: چنین.

(۷). آب، آرز، به سیاست باشند، آج، لب: راست باشد.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: توییخ و تقریع.

(۹). آط، آب، آرز، آج، لب: خطای ایشان.

(۱۰-۱۳). اساس افتادگی دارد، از قم، افزوده شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: که او.

(۱۲). آط، آب، آرز: چیزی.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: داد. [...]

صفحه : ۶۹

باشد! اینکه مثل یاست که خدای «۱» زد اصنام بی حیات «۲» بی قدرت بی علم را با خود که قادر بی الت است و عالم بر کمال است و حی بی آفت است. قادر است بر هر چه خواهد چنان که خواهد. اینکه دو بهم راست نباشند «۳»، یعنی کدام عاقل باشد که عبادت خدای موصوف به اینکه صفات کمال رها کند و بت پرستد! و گفته‌اند: مثل مؤمن و کافر زد چنان که گفتیم در آیت اول و هر دو وجه محتمل است - و الله أعلم بمراده. و قوله: وَ هِيَ كَلْبٌ فَالْکَلُّ، الثَّقَل. آنگه بر سیل مبالغت وصف کرد مرد را به «۴» مصدر، کقولهم: بسر «۵» و عدل و صوم. و کل عن الامر «۶»، اذا ثقل عنه فلم ينبعث اليه کلاً. و کل لسانه، اذا ثقل فلم ينبعث في الكلام. و کل الرجل من الإعياء کلالاً [بهذا المعنى، و کل السکین کلولا] «۷»، و کله إذا لم یطرد. پس أصل همه یکی است. عطا گفت: آیت در ابی خلف آمده و در حمزه عبد المطلب.

و لله غیب السَّمَاوَاتِ، آنگه گفت، خدای راست علم غیب در آسمانها و زمینها و او مختص است به علم غیب و جز او نداند. و ما أمر السَّاعِيَةَ، و کار قیامت نیست، در سرعت، الا چنان که یکی از شما چشم برهم زند، یا نزدیک تر. و اینکه تشبیهی است بر سیل مبالغت و خدای بر همه چیز قادر است از اینکه و جز اینکه «۸». آیت در کافرانی آمد که استعجال می کردند قیام ساعت را و از رسول - علیه السلام - می پرسیدند که: آیا نمرساها «۹»، کی خواهد بود! [گفت، بگوی ای محمد که: اینکه غیب است و غیب جز خدای نداند، جز آن است که زود خواهد بود] «۱۰» از «۱۱» چشم زخم زودتر خواهد بودن «۱۲» بر طریق مثل «۱۳».

[سوره النحل (۱۶): آیات ۷۸ تا ۱۰۰]

[اشاره]

و الله أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْتِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۷۸) أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوْ السَّمَاءِ مَا يَمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۷۹) وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَ يَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَ مِنْ أَصْوَابِهَا وَ أَوْبَارِهَا وَ أَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَ مَتَاعًا إِلَى حِينٍ (۸۰) وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا وَ جَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ بَأْسَكُمْ كَذَلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ (۸۱) فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۸۲)

يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ- (۸۳) وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ (۸۴) وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ- (۸۵) وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَائُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ فَأَلْقُوا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ- (۸۶) وَالْقَوْلَ إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَامُ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۸۷)

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ- (۸۸) وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ- (۸۹) إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ- (۹۰) وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ- (۹۱) وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا تَتَخَذُونَ آيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ وَلِيُبَيِّنَ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ- (۹۲)

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلِتَسْتَلْنَ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- (۹۳) وَلَا تَتَّخِذُوا آيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَرِلَ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا الشَّوَاءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ- (۹۴) وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ- (۹۵) مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّهُ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ- (۹۶) مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ- (۹۷) فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ- (۹۸) إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ- (۹۹) إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ- (۱۰۰)

[ترجمه]

خدای بیرون آورد شما را از شکمهای

- (۱). همه نسخه بدلها تعالی.
- (۲). آط، آب، آز، بی صوت، آج، لب: بی صورت.
- (۳). همه نسخه بدلها: نباشد.
- (۴). آج، لب: وصف کرده هر دو را.
- (۵). همه نسخه بدلها: بر.
- (۶). آج، لب: عن المراد.
- (۷-۱۰). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
- (۸). آط، آب، آز، آج، لب: از اینکه.
- (۹). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۲.
- (۱۱). قم: و آن.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: خواهد بود.
- (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب قوله تعالی.

صفحه : ۷۰

مادرانتان، ندانستی چیزی و کرد شما را گوش و چشمها و دلها تا همانا شما شکر کنی.

«۱»

نبینی «۲» مرغان را مذلل کرده «۳» در هوای آسمان «۴»!

نمی‌دارد ایشان را جز خدای «۵» در آن هست آیاتی گروهی را که ایمان آرند.

«۶»

و خدای «۷» کرد برای شما از خانه‌هایتان «۸» آرامگاهی و کرد برای شما از پوستهای چهار پایان خانه‌هایی که سبک داری آن را

روز رفتنتان «۹» و روز مقامتان و از پشمهای آن و پشمهای شتر «۱۰» و موهای ایشان «۱۱» آلاتی و متاعی تا به وقتی «۱۲».

[۹۸-پ]

و خدای کرد برای شما در آنچه «۱۳» بیافرید سایه‌ها و کرد برای شما از کوهها و خانه‌ها و کرد برای شما پیراهنها «۱۴» که بپاید «۱۵»

شما را از گرما و پیرهنها «۱۶» که بپاید شما را از کالزار «۱۷»، هم‌چونین «۱۸» تمام کرد «۱۹» نعمت او «۲۰» بر شما تا همانا شما اسلام

آری «۲۱».

(۱). قم: الم تروا.

(۲). قم: نمی‌بینند، آب: نبینند، آج، لب: نبینید. [.....]

(۳). قم: بکرده.

(۴). قم نگاه.

(۵). قم بدرستی که.

(۶). اساس: اوصافها، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۷). آط: الله.

(۸). قم: خانه‌های شما.

(۹). قم: رفتن شما.

(۱۰). قم از آن، آط، آب، آج، لب: ایشان.

(۱۱). قم: موهای بز.

(۱۲). آب: تا وقت.

(۱۳). آب، آج، لب: از آنچه.

(۱۴). قم، آج، لب: پیرهنها.

(۱۵). قم، آب: نگاه دارد.

(۱۶). قم: پیرهنها. [.....]

(۱۷). قم، کارزارتان، آط، آب، آج، لب: حربتان.

(۱۸). همه نسخه بدلها: همچنین.

(۱۹). همه نسخه بدلها: تمام کند.

(۲۰). قم، آب: نعمت خود را، آط، آج، لب: نعمتش.

(۲۱). آط: سلامت یا وی، آب، آج، لب: سلامت یابید.

صفحه : ۷۱

پس اگر برگردند «۱» بر تو رسانیدن است و روشن کردن «۲».

می‌شناسند نعمت خدای پس انکار می‌کنند آن را و بیشترین «۳» ایشان کافراند «۴».

«۵»

و آن روز که برانگیزیم از «۶» هر امتی گواهی پس دستوری ندهند آنان را که کافر شدند و نه رها کند «۷» تا طلب رضای خدای کند «۸».

و چون بیند آنان که ظالم‌اند «۹» عذاب را «۱۰»، سبک بار نکنند از ایشان و نه بر ایشان رحمت کنند.

و چون بیند آنان که مشرکان باشند «۱۱» انبازانشان را «۱۲»، گویند: خدای ما اینان انبازان مااند «۱۳» که ما بودیم می‌خواندیم «۱۴»

ایشان را از فرود تو بینداختند به ایشان سخن «۱۵» که شما دروغزنی «۱۶».

و بینداختند به خدای آن روز سلام «۱۷» و گم شد از ایشان آنچه فرو بافته بودند «۱۸».

(۱). قم بدرستی که.

(۲). قم: بر تو است رسانیدن روشن، آط، آج، لب: بر تو رسانیدن روشن است، آب: بر تو رسانیدن روشن.

(۳). قم: بیشترین.

(۴). قم: کافران‌اند.

(۵). اساس: فی، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). اساس: در، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). قم، آج، لب: و نه ایشان را رها کنند.

(۸). قم: رضا کنند.

(۹). آط، آب، آج، لب: ظلم کردند. [...]

(۱۰). آط: عذاب خدا تو را، آج، لب: عذاب خدا.

(۱۱). قم: شرک آورند، آط، آب، آج، لب: مشرک باشند.

(۱۲). آج، لب: مر انباز ایشان را.

(۱۳). قم، آج، لب آنان.

(۱۴). آط، آب: آنان که خواندمانی.

(۱۵). قم را.

(۱۶). قم: دروغزانی.

(۱۷). قم، آج، لب: اسلام.

(۱۸). قم: آنچه بودند که فرا می‌بافتند، آب، آج، لب: آنچه فرا بافته بودند.

صفحه : ۷۲

آنان که کافر شدند و منع کردند از ره خدای، بیفزایم «۱» ایشان را عذاب «۲» بر بالای عذاب به آن فساد که کردند «۳».

و آن روز که برانگیزیم در هر امتی گواهی بر ایشان از نفس ایشان «۴» و بیاریم تو را گواه بر اینان و فرو فرستادیم بر تو قرآن بیان هر چیزی و لطفی و رحمتی و مژده‌ای مسلمانان را.

خدای می فرماید عدل «۵» و داد و نیکوی و دادن خداوندان نزدیکی و نهی می کند از زشتی و منکر و ظلم و بیداد، پند می دهد شما را تا همانا اندیشه کنی.

وفا کنی به عهد خدای چون عهد کنی و مشکافی «۶»، سوگند پس سختیش و کرده‌ای خدای را بر شما «۷» پایندان «۸» که خدای داند آنچه شما می کنی «۹».

و مباشی چون آن زن «۱۰» که باز شکافت ریسمانش از پس قوت «۱۱» تابها باز داده می گیری سوگندتان «۱۲» مکر و خدیعت میان شما که باشند

-
- (۱). قم، آط، آب، آج، لب: بیفزاییم.
 - (۲). قم: عذابی.
 - (۳). قم: به آنچه بودند که تباهی می کردند.
 - (۴). قم: از تنهاشان، آج، لب: نفسهای ایشان.
 - (۵). قم، آج، لب: به عدل. [.....]
 - (۶). آط: نشکافی، آج، لب: مشکیند.
 - (۷). قم: و بدرستی که کرده‌ای شما خدای را بر خود.
 - (۸). آط، آج، لب: کفیل.
 - (۹). قم: می کند.
 - (۱۰). قم: مباشی شما چنان زن.
 - (۱۱). قم، آط، آب، آج، لب: سختی.
 - (۱۲). قم: می گیری شما سوگندهاتان را.

صفحه : ۷۳

گروهی بیشتر «۱» از گروهی می آزماید «۲» شما را خدا و بیان کند شما را روز قیامت آنچه «۳» در او خلاف کرده باشی.

و اگر خواستی «۴» خدای کردی شما را یک گروه «۵»، و لکن گمراه کند آن را که خواهد و ره نماید آن را که خواهد و پرسید «۶» از شما آنچه شما کرده باشی «۷».

مگیری سوگندتان «۸» خیانتی «۹» نهانی میان شما که بخیزد «۱۰» پای پس «۱۱» از آن که بر جای باشد و بچشی بدی به آنچه منع کرده باشی از ره خدای، و شما را عذابی بود بزرگ.

[۹۹- ر]

و مخری پیمان خدای بهای اندک که آنچه بنزدیک «۱۲» خداست، آن بهتر است شما را اگر شما دانی «۱۳».

آنچه بنزدیک «۱۴» شماست، برسد و آنچه بنزدیک خداست بماند و پاداشت دهند «۱۵» آنان را که صبر کردند مزدشان نیکوتر آنچه کرده باشند «۱۶».

هر کس که عمل صالح کند «۱۷» از نر یا ماده «۱۸». و او

- (۱). قم: گروهی آن زیادت تر.
- (۲). قم: بیازماید، آج، لب: بیان کند.
- (۳). قم بودی شما که.
- (۴). آط، آج، لب: خواهد.
- (۵). قم، آط، آب، آج، لب: امت.
- (۶). قم، آط، آب، آج، لب: پرسند.
- (۷). قم: از آنچه بودی می کردی. [.....]
- (۸). قم: می گیری شما سوگندهان را.
- (۹). قم، آط، آب، آج، لب: مکر و خدیعت.
- (۱۰). اساس: بخیزند، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.
- (۱۱). آط، آب، آج، لب ثابت شدن.
- (۱۲-۱۴). آط، آب، آج، لب: نزد.
- (۱۳). قم: اگر هستی شما که می دانی، آج، لب: کرده بدانید.
- (۱۵). آط، آب، آج، لب: جزا دهد، قم: پاداشت دهیم.
- (۱۶). قم: آنچه بودند که می کردند.
- (۱۷). قم: هر که کند نیکی.
- (۱۸). قم: از نرینه و مادینه.

صفحه : ۷۴

مؤمن بود، زندگانی دهیم او را، زندگانی خوش و پاداشت کنیم «۱» ایشان را مزدشان به نیکوتر آنچه کرده باشند.

پس چون خوانی «۲» قرآن، پناه با «۳» خدای ده از دیو ملعون «۴».

که نیست او را دستی بر آنان که ایمان آرند «۵» و بر خدایشان توکل کنند.

بر حقیقت دست او «۶» بر آنان بود که به او توکل کنند و آنان که ایشان به او انباز گیرند «۷».

قوله «۸»: وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِّنْ بُطُوْنِ اُمَّهَاتِكُمْ، - الایه، در اینکه آیت خدای تعالی مَنّت نهاد بر بندگانش، گفت: و خدای بیرون آورد

شما را از شکم مادران «۹».

لَا تَعْلَمُوْنَ شَيْئًا، شما چیزی ندانستی برای آن که شما را عقل «۱۰» و علمی نبود و اینکه جمله که لَا تَعْلَمُوْنَ، «۱۱» است، در محل-حال

است، ای غیر عالمین. وَ جَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَ الْاَبْصَارَ وَ الْاَفْئِدَةَ، و شما را گوش و چشم و دل بیافرید که آلت بینایی و شنوایی و دانایی

است تا همانا «۱۲» شاکر «۱۳» شوی و شکر اینکه نعمت بگزاری «۱۴». و «جعل» به معنی خلق است در اینکه آیت، متعدی به یک

مفعول.

أَلَمْ يَرَوْا «۱۵» فِیْ جَوِّ السَّمَاءِ، جوّ اینکه فتق و گشادگی است میان آسمان و زمین. قال الانصاری:

ویل امها فی هواء (۲) الجوّ طالبة (۳) و لا هکذا (۴) الّذی فی الارض مطلوب
 ما یمسکهنّ إلاّ الله، جز خدای تعالی کیست که قادر است بر آن که امساک ایشان کند، و آن آلت دهد ایشان را از جناح و بال که
 ایشان (۵) در هوا بایستند. إن فی ذلک لآیاتٍ، در اینکه آیاتی و علاماتی و دلالاتی هست آنان را که به خدای (۶) ایمان دارند.
 آنکه منت نهاد بر بندگانش به نوعی (۷) از نعمت، گفت: وَ اللّٰهُ جَعَلَ لَکُمْ مِنَ بُیُوتِکُمْ مَسَکِنًا، گفت: خدای آن است که کرد شما را
 از اینکه خانه‌ها که در او نشسته ای سکنی (۸). و «سکن» جایی مسکون باشد، و بنای فعل در مفعول بسیار است، کالقبض و
 التّقص (۹) و الخلف. و اینکه مساکنی است که شما را باشد در حضره.
 وَ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُیُوتًا، و شما را نیز کرد از پوست چهار پایان خانه‌ها که سبک باشد بر شما و سبک داری آن را شما.
 یومَ ظَعْنِکُمْ، روز رحلت و سفرتان، یعنی «۱۰» ادیم و جز ادیم از پوستهای چهار پایان، و نیز آنرا شاید «۱۱» که در سرایها و جایها «۱۲»
 بنا کنند و بزنند برای خفت را. نافع و ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: [یوم ظعنکم، به تحریک «عین»، و باقی قرآء به تسکین «عین»
 خواندند، و هما لغتان] «۱۳» مثل: سمع و سمع «۱۴» و شعر، و شعر و نهر و نهر «۱۵»، یقال: ظعن الرّجل ظعنا، اذا ارتحل

(۱). آط، آب، آز، آج، لب: خبر غایب.

(۲). لب: سواء.

(۳). آج، لب: طاله. [...]

(۴). آط، آب، آز، آج، لب: و لا کهذا.

(۵). همه نسخه بدلها به آن.

(۶). آج، لب تعالی.

(۷). قم دیگر، آط، آب، آز، آج، لب دگر.

(۸). قم: مسکن.

(۹). آط، آز، آب، آج، لب: کالقبض و القبض.

(۱۰). همه نسخه بدلها خیمه‌های.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بشاید.

(۱۲). قم، آب: خانه‌ها.

(۱۳). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۱۴). قم، آب: شمع و مع، آط، آز، آج، لب: سمع و شمع.

(۱۵). آج، لب: بهر و بهر.

صفحه : ۷۶

و الظعینة، الزّوج (۱)، و بذلک سمیت المرأة فی الیهودج ظعینة و جمعها ظعاین. و من أصوافها (۲)، أی (۳) جعل لکم من اصوافها. و
 أوبارها و أشعارها أاثًا، «صوف» گوسپند را باشد، و شعر، بز را، و وبر، شتر را، و «اثاث» متاع خانه باشد و اینکه جا مراد گلیم و
 زیلو (۴) و نمد است و آنچه از اینکه مویها کنند و بافند. خلیل گفت: اصل او از کثرت است [۹۹-پ]
 و اجتماع بعضی با بعضی، من قولهم: شعر ائیث، ای کثیر و ائث شعره یأث. أئا اذا کثر «۵» و التف «۶»، قال امرؤ القیس:

ثبت كفنوا النَّخْلَةَ المتعشکل

و قال الشَّاعر فی الاثاث «۷»:

اهاجتک «۸» الطَّعائن یوم بانوا «۹» بذی الرّیء «۱۰» الجمیل من الاثاث

وَمَتَاعًا، و آلتی که به آن تمعّ کنی، إلی حین؛ تا به روزگار «۱۱» یعنی ایام حیات تا به وقت وفات، و گفته‌اند تا آنکه که کهن شود و از کار بیفتد.

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا، آنکه نوعی دیگر «۱۲» نعمت یاد داد و گفت:

خدای تعالی کرد برای شما از آنچه آفریده است سایه‌ها [تا شما را به آن استراحت باشد از گرمای آفتاب از سایه درختان و سقفها و دیوارها «۱۳»] «۱۴» وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا، و شما را از کوه غارها ساخت که شما را باز پوشد و آسایش بود از سرما و گرما، واحدها «کن» و هو ما واراک «۱۵». وَ جَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ، واحدها سربال، و کرد شما را پیراهنها «۱۶» که شما را وقایت کند و باز پاید از گرما از انواع ملابس از پنبه

(۱). همه نسخه بدلها: الهودج.

(۲). اساس: اوصافها، که با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. [...]

(۳). همه نسخه بدلها و.

(۴). زیلوا/ زیلو.

(۵). قم، آط، آز، آج، لب: اکثر.

(۶). قم، آط، آب: و التفت.

(۷). اساس: الایات، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۸). اساس: اناجیک، به قیاس نسخه آط، تصحیح شد.

(۹). اساس: یأتی، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.

(۱۰). اساس: و ایدی الذی، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد چاپ شعرانی: بذی الرّیء.

(۱۱). همه نسخه بدلها: به روزگاری.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: دگر.

(۱۳). آط، آج، لب: سقفهای دیوارها.

(۱۴). اساس افتادگی دارد، از قم آورده شد.

(۱۵). آط، آز، آب، آج: وراءک.

(۱۶). آط، آز، آج: پیرهنها. [...]

صفحه : ۷۷

و کتان و خزّ و قرّ. أهل معانی گفتند: أراد تقيکم الحرّ و البرد، فاکتفی بذکر أحدهما عن الآخر. مراد آن است که اینکه پیراهنها «۱» شما را باز پاید از گرما و سرما «۲» جز که اکتفا کرد به ذکر یکی «۳» از دیگر. و سَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بِأَسْكُمْ، و نیز پیراهنها «۴» که شما را در کالزار «۵» نگاه دارد از زره و جوشن و آنچه در کالزار «۶» دارند [و أراد تقيکم مضرّةً بِأَسْكُمْ فحذف المضاف و أقام المضاف اليه

مقامه یعنی آفت کارزار از شما بگرداند[۷] و شما را نگاه دارد از وقع سلاح و طعن نیز [ه]

و ضرب شمشیر.

عطاء خراسانی^۸ گفت: قرآن بر حسب عادت و آلت^۹ «عرب آمد، نبینی که خدای گفت: من الجبال أکنانا! و آنچه برای ما^{۱۰}» پدید کرد بیشتر و بهتر است و لکن ایشان اصحاب جبال‌اند و زمین ایشان کوهستان است هم‌چونین^{۱۱} گفت: «وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَ أَوْبَارِهَا وَ أَشْعَارِهَا، و آنچه برای ما پدید کرد^{۱۲}» ابریشم و خز و قز و قطن و کتان بیشتر و بهتر است و لکن ایشان اهل بادیه‌اند و ایشان را چهار پایان باشند^{۱۳} و اثاث ایشان^{۱۴} از موی چهار پایان^{۱۵} بود و هم‌چونین^{۱۶} گفت: «تَقِيكُمْ الْحَرَّ، و آنچه سرما باز دارد بهتر باید و لکن بلاد ایشان گرمسیر است برای آن منت^{۱۷}» نهاد به باز داشت گرما^{۱۸}.

کذلک قوله: «مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ...»^{۱۹}، و اینکه ثلج و برف که ما را باشد بیش از آن و به از آن و بی آفت‌تر از آن است، و لکن در بلاد ایشان نباشد و شناسند^{۲۰} آن را. اینکه جواب طاعنی^{۲۱} است اگر به اینکه چیزها بر قرآن طعن زند. کذلک يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ، نعمت خویشتن بر شما^{۲۲} هم‌چونین تمام می‌کند تا باشد که شما اسلام آری و گردن بنهی و طاعت داری او را. و از عبد الله عباس روایت کردند که او خواند:

(۴-۱). آط، آب، آج، لب: پرهنها.

(۲). آط، آب، آز، آج، لب: سرما و گرما.

(۳). قم. بر یکی.

(۵-۶). همه نسخه بدلها: کارزار.

(۷). اساس افتادگی دارد، از قم آورده شد.

(۸). آط: خوراسانی.

(۹). قم: آلت و عادت.

(۱۰). همه نسخه بدلها در زمین سهل.

(۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: همچنان.

(۱۲). همه نسخه بدلها از.

(۱۳). قم، آط، آب، آز: چهار پای باشد.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم بیشتر.

(۱۵). قم: آن چهار پایان بیشتر بود.

(۱۶). همه نسخه بدلها: همچنین. [.....]

(۱۷). همه نسخه بدلها که.

(۱۸). قم، آط، آب، آز نهاد، آج، لب نها.

(۱۹). سوره نور (۲۴) آیه ۴۳.

(۲۰). قم: و نعمتی شناسند.

(۲۱). قم: طاعن، آب، آج، لب: طاعتی.

(۲۲). همه نسخه بدلها: همچنین بر شما.

تمکین نکنند از آنچه توبه کنند و رضای خدا حاصل کنند و نیز ایشان را تمکین نکنند از آن که با دنیا آیند و توبه کنند و رضای خدای حاصل کنند و نه نیز ایشان را تمکین کنند از آن که با دنیا آیند و توبه و رضای خدای حاصل کنند» (۲) و اینکه آیت دلیل است بر بطلان مذهب نجار، و آن که گوید در قیامت تکلیف باشد و خلقان مکلف باشند و ایمان و توبه قبول کنند چه آنجا خلقان ملجأ باشند و با إلجاء تکلیف نبود، و بر اینکه مذهب لازم آید که هیچ کافر و فاسق به دوزخ نشود برای آن که چون بهشت و دوزخ و منافع و مضار آن بینند ملجأ شوند به توبه و ایمان، توبه کنند و ایمان آرند لا محال و همه به بهشت شوند.

وَ إِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ، و نیز ظالمان چون عذاب بینند و دوزخ عیان شود ایشان را بعد از آن که به خبر شنیده باشند، از ایشان تخفیف عذاب نکنند و نه نیز ایشان را مهلت دهند» (۳) و اینکه آیت نیز دلیل بر بطلان آن مذهب است.

وَ إِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ، گفت: و چون «۴» مشرکان شریکان خود را یعنی بتان را که عبادت کرده باشند بینند، قائلوا، گویند: رَبَّنَا، خدای ما؟ هؤُلَاءِ، اینان انبازان مانند در عبادت تو که ما اینان را خوانده‌ایم و پرستیده بدون تو. فَأَلْقُوا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ، ایشان جواب دهند و گویند: دروغ می‌گوی، ما شما را دعوت نکردیم با الهیت خود و عبادت خود و شما را نگفتیم ما را پرستی! إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ، شما در اینکه دعوی دروغ‌زنی، يقال: أَلْقَيْتَ إِلَيْهِ الْقَوْلَ إِذَا خَاطَبْتَهُ و إلقاء القول، عبارة عن الكلام لأنه يلفظه «۵» عن فيه أي یرمیه.

وَ أَلْقُوا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَامَ، ای الاسلام، و بیندازند ایشان آن روز به خدای اسلام و استسلام، یعنی کافران روز قیامت به خدای ایمان آرند و گردن نهند و

(۱). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۳۶.

(۲). چنین است نسخه اساس و ظاهراً معنی عبارت مکرر شده است.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: و نیز ایشان را مهلت ندهند.

(۴). همه نسخه بدلها بینند.

(۵). آط، آز، آب، آج، لب: یلفظ.

صفحه : ۸۰

فرمان «۱» او را خاضع شوند، چو روز قیامت علوم ضروری باشد و هیچ کس را شک و شبهت نماند» (۲) چه هر چه به خبر «۳» شنیده باشند، به عیان بینند، چنان که گفت: ثُمَّ لَتَرُونَهَا عَيْنَ الْبَاقِينَ «۴». وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ، و گم شود از ایشان آنچه در دنیا «۵» ساخته و فرو بافته «۶» باشند به دروغ از اصنام و اوئان و آنچه بدون خدای پرستیده باشند. و از ایشان هیچ غنا نکند و سود ندارد. الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، آنان که کافر شوند و از ره «۷» خدای که شرع و منهاج مسلمانی است «۸» صدود «۹» و اعراض نمایند یا دیگران را منع کنند از آن که در اسلام آیند: یکی از صدود باشد «۱۰» و یکی از صد. زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ، ما بیفزاییم ایشان را عذاب بر بالای عذاب.

عبد الله مسعود گفت در اینکه آیت که: زیادت عذاب کثر [د]

مانی «۱۱» باشند که ایشان را دندانهایی باشد «۱۲» چون درختان «۱۳» خرما. عبد الله عباس و مقاتل گفتند «۱۴»:

اینکه زیادت عذاب، پنج جوی باشند «۱۵» از مس گداخته چون آتش، از زیر عرش بیرون می‌آید، ایشان را به آن «۱۶» عذاب کنند: سه بر مقدار روز و دو «۱۷» «۱۰۰-پ]

بر مقدار شب. سعید جبر گفت: مارانی باشد و کژدمانی که مینه ماران چند شتری بختی

- (۱). آط، آز، آب، آج، لب: گردن نهند فرمان.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: نباشد.
- (۳). آب، آز: به خیر.
- (۴). سوره تکاثر (۱۰۲) آیه ۷. [.....]
- (۵). قم، آط بر.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: فرا بافته.
- (۷). قم، آج، لب: راه.
- (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: مسلمانان است.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.
- (۱۰). اساس: باشند، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخه‌ها، تصحیح شد.
- (۱۱). کذا در نسخه اساس با سه نقطه، قم، آط، آب، آج، لب: کز دمان، آز: کز مردمان. با توجه به استعمال کلمه در چند سطر بعد، دال داخل قلاب افزوده شد.
- (۱۲). قم، آط، آج، لب: دندانها باشد، آب، از: دندانها باشند.
- (۱۳). آز: دختران.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: عبد الله عباس گفت و مقاتل.
- (۱۵). همه نسخه بدلها: باشد.
- (۱۶). قم: ندارد.
- (۱۷). آز: بر مقدار دو روز.

صفحه : ۸۱

باشد» (۱) و کیمنه کژدمان» (۲) چند شتری باشد» (۳) که یک زخم که بزند تا چهل سال ساکن نشود» (۴)، و گفتند» (۵) آن باشد که ایشان از گرمای دوزخ بنالند و بستوه آیند خدای تعالی زمهریری پدید آرد و سرمایی که ایشان از آن بگریزند و در میان آتش شوند. و گفته‌اند: «۶» زیادت عذاب آن است که امثال آن عذاب که بر اتباع ایشان باشد، بر ایشان نهند برای اضلال ایشان اتباع را، چنان که گفت: «وَأَثْقَالًا» (۷) «مَعَ أَثْقَالِهِمْ...» (۸)،

و گفته‌اند: مراد آن است که عذاب ایشان مضاعف کنند، بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ، به آن فساد که ایشان در زمین کرده باشند» (۹) از کفر و منع مردمان از ایمان. و «ما» مصدریّه است، ای بفسادهم.

و یَوْمَ نَبْعَثُ و یاد کن ای محمّد آن روز که ما برانگیزیم در هر امتی گواهی بر ایشان هم از ایشان، یعنی روز قیامت که ما پیغمبران را برانگیزیم تا بر امت گواهی» (۱۰) دهند، و برای آن گفت که از ایشان که هر پیغامبر که خدای فرستاد به قومی از ایشان، از قبیله ایشان و شهر ایشان فرستاد. وَ جِنًا بَكَ شَهِيدًا عَلٰی هٰؤُلَاءِ و تو را بیاریم تا گواهی» (۱۱) دهی بر اینان که تو پیغامبر اینانی، و از اینانی و «شهیدا» اول منصوب است بر مفعول به، و دوّم منصوب است بر حال. وَ نَزَّلْنَا عَلَیْكَ الْكِتَابَ، و بفرستادیم کتاب قرآن بر تو، تَبَيَّنًا لِّكُلِّ شَيْءٍ، بیان و شرح هر چیزی. و تفعّال بنای» (۱۲) مبالغه باشد و نصب او بر مفعول له است، ای للبیان و الهدایه و روا بود که مصدری بود در جای حال، ای مبینا» (۱۳) و هادیا. وَ هُدٰی، و لطفی» (۱۴) مقرب به طاعت» (۱۵) و خیرات،» (۱۶) و رحمتی و بخشایشی از

خدای تعالی بر بندگانش به عاجل و آجل. و بُشری، و بشارتی و مژده‌ای مسلمانان را که فرمان خدای را گردن نهاده

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: باشند. [.....]
- (۲). قم: کژدمانی که باشند.
- (۳). همه نسخه بدلها: باشند.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: نشوند.
- (۵). قم، آب، آز، آج، لب: گفته‌اند.
- (۶). قم اینکه.
- (۷). اساس: اثقالند، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۸). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱۳.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: کرده‌اند.
- (۱۰-۱۱). قم: گواهی.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: به تای.
- (۱۳). اساس: متبنا، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد.
- (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: لطف.
- (۱۵). همه نسخه بدلها: طاعات.
- (۱۶). قم و رحمه. [.....]

صفحه : ۸۲

باشند. آنکه گفت: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ، خدای تعالی عدل و دادستان «۱» می‌فرماید با مردمان. و عدل در کلام عرب راستی باشد، و معادله مناصفه باشد، و عدل تنگ بار باشد برای آنکه معادل صاحبش بود. والبی گفت از عبد الله عباس که: عدل توحید است اینکه جا و احسان ادای فرایض. روایتی دیگر «۲» از او آن است که: عدل شهادت ان لا اله الا الله است و احسان اخلاص به جای آوردن در او. عطا «۳» گفت: عدل آن است که با او انباز نداری، و احسان آن است که او را به راستی «۴» چنان «۵» پنداری که او را می‌بینی مقاتل گفت: عدل توحید است و احسان عفو بکردن «۶» از مردمان و گفته‌اند: العدل فی الافعال «۷»، و الاحسان فی الأقوال. آن که در فعل عادل باشد «۸» و در قول محسن. اینکه قولها که مفسران گفتند دلیل آن است که عدل از توحید جدا نیست تا بدانند که موحد نباشد «۹» آن که عدلی «۱۰» نبود. وَ إِيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَى، و صلّت رحم کردن به صلوات و عطیات، و إِيْتَاءِ إعطا باشد یعنی خویشان را برّ کردن و عطا دادن. وَ يَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ، و نهی می‌کند از فحشا. عبد الله عباس گفت: مراد به فحشا زناست و به منکر آنچه در شریعت اسلام نشناسند، و بغی کبر «۱۱» و ظلم است این عینه گفت: عدل استواء السرّ و العلانیة آن بود که نهان و آشکارا «۱۲» راست بود، و احسان آن بود که سرّت «۱۳» از علانیه نیکوتر باشد. و فحشاء و منکر گفت آن است که آشکارا «۱۴» و از نهان نیکوتر «۱۵» باشد. يَعْظُمُکم، پند می‌دهد شما را تا باشد که متعظ شوی. قتاده گفت: خدای تعالی ما را در اینکه آیت مکارم اخلاق می‌فرماید و معالی آن و ما را نهی می‌کند از دنیای اخلاق و مذام و سفاسف آن. عبد الله مسعود گفت: از

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: دادستان، قم: راستی.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: دگر.
- (۳). آج، لب: عطفًا.
- (۴). قم، آط، آب، آز: پرستی، آج، لب: پرسی.
- (۵). همه نسخه بدلها که.
- (۶). همه نسخه بدلها: عفو کردن.
- (۷). قم: العدل فی الاحوال.
- (۸). قم، آب، آز: باشی.
- (۹). همه نسخه بدلها: بجز قم: نبود.
- (۱۰). قم: عادل، آز، لب: عدل.
- (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: ظلم و کبر.
- (۱۲). قم: آشکارات.
- (۱۳). آط، آب، آج، آز: سیرت.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: اشکارات. [...]
- (۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: نیکوتر.

صفحه : ۸۳

اینکه جامع تر در قرآن آیتی نیست. شهر «۱» بن حوشب گفت از عبد الله عباس که:

یک روز رسول - صلی الله علیه و علی آله - در سایه خانه کعبه «۲» نشسته بود عثمان بن مظعون بگذشت - و هنوز ایمان نیاورده بود - تبسمی کرد با رسول - علیه السلام - گفت: «۳» [۱۰۱- ر]

بیا بنشین. بیامد و در برابر رسول - علیه السلام - بنشست و با رسول - علیه السلام - حدیث می کرد. رسول - علیه السلام - چشم در آسمان زد و می نگرید «۴» و چشم بتدریج فرود می آورد «۵» تا به جانب دست راست چشم فرود آورد و روی به آن جانب کرد - کالمصغی الی أحد، چون کسی که گوش با کسی دارد، و سر می جنبانید چون کسی که مستفهم باشد چیزی را، آنگه دگر باره «۶» [چشم رها کرد در آسمان چون کسی که از پی چیزی نگردد ساعتی نیک. آنگه «۷» روی با من کرد و راست بنشست. عثمان بن مظعون گفت: یا محمد تا من با تو می نشینم ندیدم که چونین «۸» کردی که امروز، اینکه به رای «۹» کردی! اینکه چشم در آسمان رها کردن به دو نوبت و گوش باز کردن و سر جنبانیدن چرا بود! با که می گفتمی و از که می شنیدی! رسول - علیه السلام - «۱۰» گفت بدان که رسول خدای به من آمد و پیغامی آورد مرا از خدای. گفت: چه پیغام آورد! گفت: اینکه آیت که: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ - الی قوله: لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ. آیت بر او خواند. عثمان مظعون گفت: از آن روز اسلام در دل من قرار گرفت و رسول را - علیه السلام - دوست بداشتم. عکرمه روایت کرد که رسول - علیه السلام - اینکه آیت بر ولید «۱۱» خواند، گفت:

یابن اخ باز خوان «۱۲». رسول - علیه السلام - باز خواند، گفت:

«۱۳» إِنَّ لَهُ وَ لِلَّهِ لِحَاوَةٌ وَ إِنَّ عَلَيْهِ لَطَرَاوَةٌ، وَ إِنَّ اعْلَاهُ لِمَثْمَرٌ، وَ إِنَّ أَسْفَلَهُ لِمَغْدُقٌ، وَ مَا هُوَ بِقَوْلِ الْبَشَرِ،
گفت:

و الله که در او حلاوتی و شیرینی هست و بر او طراوتی «۱۴» و تازگی هست و بالای

- (۱). اساس: سهل، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخه‌ها، تصحیح شد.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: در خانه کعبه.
- (۳). قم: رسول گفت - علیه السلام.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: می نگریست.
- (۵). همه نسخه بدلها: فرو می آورد.
- (۶). همه نسخه بدلها: دگر بار.
- (۷). اساس افتادگی دارد، از قم آورده شد.
- (۸). همه نسخه بدلها: چنین.
- (۹). همه نسخه بدلها: برای چه.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: رسول خدای.
- (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم مغیره.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم چون.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: لطلاؤه. [...]
- (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: طلاوتی، قم: طلاوت.

صفحه : ۸۴

آن میوه‌دار است و زیر او شاخ آور است «۱». و اینکه نه کلام آدمیان است: قوله: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ امر به عدل، بر سییل و جوب است و احسان بر سییل ندب و در آیت دلیل است بر آن که امر از حکیم هم به واجب باشد و هم به مندوب. و ایتاء ذی القربی، در تفسیر اهل البیت چنان است که مراد به «ذی القربی» اهل بیت رسول‌اند - علیه السلام و الصلوة - و مراد «ایتاء» دادن خمس است آن جا که گفت:

فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِلذِي الْقُرْبَى ... «۲»، و گفته‌اند: و ينهى عن الفحشاء، مراد معصیتی است که مرد کند با نفس خود که ظاهر نبود بر دیگران، و «منکر» معصیتی بود که ظاهر بود «۳» بر دیگران تا «۴» بر ایشان واجب بود که از آن نهی کنند. و بغی معصیتی باشد متعدی به غیری، و اینکه لفظ بلیغ‌تر است در اینکه معنی از ظلم، چه ظلم هم بر نفس خود باشد و هم بر غیر. و در اینکه قول جواب است از سؤال سائل، اگر گویند «۵»: نه فحشا و منکر و بغی یکی باشد چرا تکرار کرد!

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ، خدای تعالی در اینکه آیت مکلفان را فرمود که چون عهد «۶» کنی با خدا به آن عهد وفا کنی و آن عهد که وفا کردن «۷» واجب بود به آن هر فعلی باشد نیکو که او عهد کند در آن با خدای و نذر کند که بکند یا نکند و بر آن عزم کرده باشد وفا به آن «۸» واجب بود و خلاف آن نشاید کردن. أمّا چون چیزی به از آن پیش آید بنزدیک فقهاء کفارت عهد و سوگند بکند و بنزدیک ما بر او کفارت نباشد. و لا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا، و سوگند را نقض مکنی. بَعْدَ تَوْكِيدِهَا، پس از آن که استوار و مؤکد کرده باشی «۹»، و «توکید» لغت اهل حجاز است، فَأَنْهَم يَقُولُونَ: وَكَدَّت الْأُمْرُ تَوْكِيدًا. و لغت اهل نجد: اَكَّدت تَأْكِيدًا. نهی است ما را از نقض عهد و مخالفت سوگند - أَلَا مَا أَخْرَجْنَا لِدَلِيلِ «۱۰» من نذر المعصية و عهدها. و در آیت دلیل است بر آن که نذر معصیت را وفا واجب نبود و منعقد نباشد، چه اگر منعقد

- (۱). قم: بر آور است.
- (۲). سوره انفال (۸) آیه ۴۱.
- (۳). همه نسخه بدلها: شود.
- (۴). قم: یا .
- (۵). قم: گوید.
- (۶). قم: عهدی.
- (۷). قم، آط، آب، آز آن.
- (۸). آط، آج، لب: بر آن.
- (۹). همه نسخه‌ها. بجز قم: بکرده باشید.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: اخرجہ الدلیل.

صفحه : ۸۵

بودی به ظاهر اینکه آیت نقضش روا نبودی، و نقض در بنا معلوم است و در رسن، فَأَمَّا در معانی، معنی او مخالفت «۱» باشد، كَالْفِعْلِ وَ التَّرْكِ وَ الْأَمْرِ وَ التَّوْبَةِ وَ الْعُودِ «۲». آنچه اگر آن چیز حق باشد نقضش باطل بود و اگر باطل بود نقضش حق باشد. وَ قَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا، «واو» حال است یعنی نقض عهد مکنی «۳»، و حال آن که خدای را بر خود کفیل و ضمین و حسیب کرده باشی. و در ضمان و کفالت کرده که وفا کنی [۱۰۱-پ]. بعض مفسران گفتند: اگرچه حکم آیت عام است، آیت در آنان «۴» آمد که با رسول- علیه السلام- بیعت کردند. خدای فرمود ایشان را که: وفا کنی. مجاهد و قتاده و ابن زید گفتند: آیت در سوگند اهل الجاهلیه «۵» آمد آنچه حق تعالی «۶» مثل زد ناقض عهد را، گفت:

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَضَتْ غَزْلَهُمَا، گفت مباحی چنان که آن زن که «۷» ریمان خود را تاب باز دهد پس از آن که محکم کرده باشد. و در قوت دو قول گفتند: یکی آن که به معنی إبرام و إحکام است، یکی آن که: الْقُوَّةُ، الطَّاقَةُ مِنَ الْجَبَلِ، یک تو از رسن را قوت خوانند و جمعها: القوی. کلبی و مقاتل گفتند: اینکه زنی بود کم خرد از قریش او را ریطه بنت عمرو گفتند و هو عمرو بن سعد بن کعب بن زید بن مناه «۸» بن تمیم، و لقب او جعل بود. او دوکی بکرده بود مقدار یک ارش «۹»، نهکی در سر آن کرده به مقدار انگشتی و باد ریشه‌ای بزرگ در خور آن در او افکنده و پشم و موی رشتی به آن و پرستاران را فرمودی تا از آن می‌رشتندی از بامداد تا نماز پیشین، چون نماز پیشین بودی بفرمودی تا آنچه رشته بودندی تاب باز دادندی. خوی و عادت او بر اینکه بود. أَنكَاتًا، أی انقاضا، واحدا: نکت و نقض، و هما فعل، بمعنی مفعول.

حق تعالی مثل زد آنان را که عهد و سوگند بیستند و بشکستند «۱۰» به اینکه زن که قصه او برفت. تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ، سوگندان خود را به دخل می کنی در میان

- (۱). همه نسخه بدلها: مخالفت.
- (۲). آج، لب: و العهد.
- (۳). آط: نکنی، آب، آز، آج، لب: نکنید. [...]
- (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: آن.
- (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: اهل جاهلیت.

- (۶). قم گفت و.
 (۷). قم: چنان زن که.
 (۸). آب، آز: مسابن، آج، لب: میان بن.
 (۹). همه نسخه بدلها و.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: ببندند و بشکنند.

صفحه : ۸۶

شما. و دخل چیزی باشد که در میان کاری برند بر وجه فساد. و گفتند: دخل و دغل به یک معنی باشد، و هو من الابدال کالمدح و المده، برای آن که «خا» و «غین» از یک مخرج‌اند و از جمله حرف حلق است، و برای آن دخل گویند آن را که داخل القلب باشد، و هو فعل، به معنی مفعول، کالقبض و التقض. دخل به معنی مدخول. و گفته‌اند: دخلا ای غلاً و غشاً، و يقال: انا اعلم دخل فلان و دخله و دخله و دخلته و دخلته «۱»، ای سرّه و باطنه. حق تعالی وصف حال ایشان کرد که ایشان سوگند را به دست او زار کنند و آنکه خلاف آن در دل دارند که بر زبان رانند و آن سوگند بر سیبل غل و غش خوردند. و گفتند: آیت در شأن کسانی آمد که ایشان با قومی سوگندی خوردندی چون قومی «۲» را بیش از ایشان و به از ایشان «۳» یافتندی، آن سوگند «۴» رها کردند و با ایشان سوگند خوردندی. و نصب او بر مفعول دوم باشد از اتخاذ. اَنْ تَكُونَ اُمَّةً هِيَ اَرْبِي مِنْ اُمَّةٍ، برای آن که گروهی از گروهی بیشتر باشند، چنان که گفتیم. و «ربا» زیادت باشد، و منه الربا فی البیع، و منه قوله: اهتزت و ربت... «۵»، ای انتفخت و زادت. اِنَّمَا يَلُوكُمُ اللّٰهُ بِهٖ خَدَايَ شَمَا رَا بٖهٖ اَنْ اَمْتَحَانَ مِي كُنْد، یعنی در تکلیف با شما معامله آنان می کند که چیزی ندانند بیازمایند تا بدانند. و اینکه امتحان از اینکه جاست که مردی با جماعتی عهدی کند آنکه جماعتی را یابد به «۶» از ایشان و بیش از ایشان، دلش «۷» مطالب آن کند که: کاشک تا عهد با اینان کرده بودمی. خدای تعالی گفت: من آن جایگه امتحان ثبات قدم شما می کنم تا کیست از شما که ثابت قدم است و جانب خدای را مراعات می کند و عهد نگاه می دارد. آنکه بر سیبل تهدید و وعید گفت: خدا بیان کند روز قیامت برای شما آنچه در آن خلاف می کنی.

قوله: وَ لَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَّاحِدَةً، گفت اگر خدای خواستی شما را یک امت کردی، یعنی همه را جمع کردی به قهر برایمان تا میان شما خلاف نبودی

- (۱). همه نسخه بدلها: دخیله.
 (۲). قم: قومش.
 (۳). همه نسخه بدلها: به از آن.
 (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: سوگندها.
 (۵). سوره فضلت (۴۱) آیه ۳۹.
 (۶). قم: بیش.
 (۷). قم: نه دلش. [...]

صفحه : ۸۷

و همه یک ملت و یک مقات بودیتان «۱»، چنان که گفت: وَ لَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلٰی الْهُدٰی... «۲»، و چنان که گفت: وَ لَوْ شَاءَ

رُبُّكَ لَجَعَلِ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً... «۳» و اینکه مشیت جبر و اکراه است چنان که بیان کردیم در دگر جایها. وَ لَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ، و لکن اضلال کند به خذلان یا بر طریق حکم به ضلال و تسمیه و گمراهی «۴» و یا به معنی اضلال از ره بهشت و ثواب. وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ، و هدایت دهد آن را که خواهد به انواع الطاف و تکثیر «۵» و زیادت «۶» الطاف.

آنگه بر سبیل وعید گفت: پیرسم شما را روز قیامت از آنچه کرده باشی.

قوله [۱۰۲-ر]: وَ لَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ، آنگه گفت: اینکه سوگندها را دست افزار مکنی «۷» و خدیعه و غل- و خیانت سازی در آنچه میان شما باشد چنان که سوگندی خوری با کسی تا بر شما اعتماد کند و از مکر و غوائل شما ایمن گردد، آنگه سوگند را خلاف کنی و عهد بشکافی.

فَتَرَلْ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا، تا پای بخیزد پس از آن که بر جای باشد. و اینکه عبارت باشد از هلاک. عرب آن «۸» را که مبتلا شود پس از سلامت یا در ورطه‌ای اوفتد، او را گویند: زلت «۹» قدمه، و قال الشاعر:

سيمنع منك السبق إن كنت سابقا و تقتل إن زلت بك القدمان «۱۰»

مراد آن است که سوگند به دروغ مخوری و در عهد و سوگند خیانت مکنی که پس هلاک شوی و در معصیت افتی. و نصب او علی جواب التهی بالفاء باشد و به اضممار «أن» و التقدير: فتزل قدم لکم «۱۱» بعد ثبوتها، یعنی قدم شما، و روا بود که به قدم معاهد ایشان خواست، یعنی او نیز دلیر شود بر سوگند خلاف کردن و نقض عهد کردن و اینکه زلت قدم ایشان باشد، وَ تَدُوقُوا السُّوءَ، ای العذاب، و عذاب بچشی.

بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، «با» مجازات راست و «ما» مصدری است، ای

(۱). آط، آب، آز، آج، لب: بودی.

(۲). سوره انعام (۶) آیه ۳۵.

(۳). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۸.

(۴). قم، آز، آج، لب: به گمراهی.

(۵). همه نسخه بدلها: تمکین.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: زیادات.

(۷). قم: مکر.

(۸). آط، آب، آز، آج، لب کس.

(۹). آط، آب، آج، لب: زل.

(۱۰). همه نسخه بدلها یعنی ان اخطأت.

(۱۱). قم: فتنزل لکم قدم.

صفحه : ۸۸

بصدکم «۱»، به منع که کردی مردمان را از ره خدای، یعنی از دین مسلمانی. وَ لَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ و شما را عذابی عظیم باشد. وَ لَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا، و مخری به عهد خدای بهای اندک، یعنی عهد خدای مفروشی به بهایی اندک. و اینکه از جمله مقلوب باشد. و «اشتری» به معنی بیع باشد، و مقلوب را امثله بسیار گفته‌اند «۲» من قولهم: «استوی العود علی الحرباء» و غیر ذلک، و

التقدير: استوی الحبراء علی العود. و وجهی دیگر که تا آن کلام (۳) بر ظاهر ماند آن است و لا تبدلوا بعهد الله ثنا قليلا، بدل مکنی به بهای اندک از حطام دنیا به عهد خدای، یعنی عهد خدای از دست رها مکنی و حطام دنیا مستانی. و اینکه وجهی سدید است برای آن که در مبیعت معنی معاوضه باشد که خریدار و فروختار هر دو معاوضه می‌کنند، اینکه متاع می‌دهد و او به عوض بها می‌دهد. إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ، که آنچه بنزدیک خداست شما را بهتر است از ثواب خدای - جل جلاله - اگر شما دانی. و «ما» موصوله است برای آن که «ما» از «إِنَّ» جدا باید نوشتن که اسم است و آن جا که «ما» کافه بود و حرف باشد پیوسته نویسند، فرقا بینهما، و هذا من علم الخط (۴)، قوله: إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ، دو وجه دارد: یکی آن که اگر شما چیزی دانی. و دوم آن که اگر شما دانی فضل ما بین العوضین، که چه تفاوت است ثواب خدای را بر اینکه که شما اختیار کرده‌ای از حطام دنیا.

آنکه تفصیل داد آن را و بیان کرد، گفت: ما عِنْدَكُمْ يَنْفَعُ، آنچه بنزدیک شماست برسد و آن را بن در آید از حطام دنیا، و آنچه بنزدیک خدای است از ثواب و نعیم بهشت، آن باقی ماند (۵). وَ لَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا، عاصم خواند به «نون» علی اخبار الله عن نفسه، و باقی قرآ به «یا» خواندند، اسنادا الی اسم الله (۶)، و ما پاداشت دهیم یا خدای پاداشت دهد آنان را که صبر کنند بر عهدهای خدای و وفا کنند در سزاء و سزاء مزد و ثواب ایشان، بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ، به نیکوتر آنچه ایشان

(۱). آط، آب، آز، لب: یصدکم.

(۲). قم: گفتیم، آط، آب، آز، آج، لب: گفته‌ایم.

(۳). آط، آب، آز، آج، لب: به آن. [.....]

(۴). قم: الخطا.

(۵). قم، آط، آج، لب: بماند.

(۶). همه نسخه بدلها تعالی.

صفحه : ۸۹

کرده باشند، چه ثواب خدای به هر حال (۱) بهتر و بیشتر از عمل ماست.

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا، آنکه گفت: هر کس که او عمل صالح کند و کار نیکو از مردان و زنان، وَ هُوَ مُؤْمِنٌ «واو» حال است (۲)، و او مؤمن باشد، ما او را زنده داریم زندگانی خوش.

مفسران خلاف کردند در اینکه حیات طیبه: سعید جبر و عطا و ضحاک گفتند:

مراد روزی حلال است برای آن که مرد عاجلا دراحت (۳) بود و آجلا از تبعه ایمن (۴) بود.

و اینکه روایت ابو مالک و ابو الزبیر (۵) است [۱۰۲-پ]

از عبد الله عباس.

حسن بصری گفت و زید بن وهب بن مته: مراد قناعت است. اینکه روایت عکرمة است از عبد الله عباس.

مقاتل بن حیان (۶) گفت: العیش فی طاعة الله، زندگانی در طاعت خدای.

ضحاک گفت: هر که او ایمان دارد و عمل صالح کند اگر درویش باشد اگر توانگر (۷)، زندگانی او خوش بود [و هر که او تارک باشد عمل صالح را و ذکر خدای را، زندگانی او ناخوش بود] (۸) ابو روق (۹) گفت: مراد حلاوت طاعت است. والبی گفت از عبد الله عباس: سعادت است. مجاهد و قتاده و ابن زید و حسن گفتند: مراد حیات بهشت است که زندگانی الا در بهشت خوش نباشد. وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ [أَجْرَهُمْ] (۱۰) مَنْ عَمِلَ صَالِحًا.

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: حالی.
- (۲). همه نسخه بدلها: راست.
- (۳). کذا در اساس، دراحت/ در راحت، دیگر نسخه بدلها: در راحت.
- (۴). قم: تبعث آمن.
- (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: ابو ربیع.
- (۶). آط، آج، لب: مقاتل حیّان، آب، آز: مقاتل.
- (۷). آط، آب، آز: تونگر.
- (۸). اساس ندارد، از قم افزوده شد.
- (۹). همه نسخه بدلها: ابو بکر وراق.
- (۱۰). اساس ندارد، با توجه به ضبط قرآن مجید و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها و [...]...
- (۱۲). همه نسخه بدلها: آنچه.
- (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: فاضل ترایم.

صفحه : ۹۰

فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ، تقدیر آیت آن است که: فاذا اردت قراءة القرآن، چون قرآن خواهی خواندن «۱». و مثله قوله: إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ... «۲»، یعنی إذا اردتم القيام إلى الصلوة، چون به نماز بر خواهی خاستن. و مثله قول الشاعر:

إذا «۳» طحنت فابدئي «۴» بالميمنة

«۵» یعنی، إذا أردت «۶» الطحن، فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ، پناه با خدای ده از شیطان رجیم، یعنی از دیو لعین. و «استعاذت»، طلب پناه کردن باشد و اینکه را «سین» طلب گویند، و گفتند: «عاذ» و «استعاذ» به یک معنی باشد و «با» از صله اینکه فعل است و هم چونین «۷» يقال: عاذ بكذا من فلان. و «شیطان رجیم» را شرح داده ایم «۸» در اول کتاب.

فاما «۹» حکم آیت نیز آن که «۱۰» اینکه امر، امر است به مندوب به دلالت اجماع و اگر دلیل نبودی از روی ظاهر محمول بودی بر وجوب، چه حکم او امر قرآن اینکه باشد که حمل او بر وجوب کنند. و اتفاق جمله فقهاست [که استعاذت پیش از قراءت قرآن در نماز و جز نماز سنت است] «۱۱» جز مالک که او گفت: استعاذت در نوافل ماه رمضان باید کردن «۱۲» و تمسک کرد به حدیث که از رسول - علیه السلام - روایت کردند که:

«۱۳» إِنَّهُ كَانَ يَفْتَتِحُ «الصلوة بالحمد لله رب العالمين

: و تأویل اینکه حدیث آن است که یفتتح القراءة. او افتتاح قراءت «۱۴» به اینکه سورت کردی، نبینی که اجماع است که افتتاح نماز به تکبیر کنند! پس معلوم شد که خیر متروک الظاهر است و دلیل صحّت اینکه قول که گفتیم پس از اجماع حدیث جبیر بن مطعم است که او گفت، رسول را دیدم که نماز می کرد گفت:

الله اكبر كبيرا والحمد لله كثيرا وسبحان الله بكرة واصيلا اعوذ بالله من الشيطان الرجيم من نفخه و نفثه و همزه.

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: خواند.
- (۲). سوره مائده (۵) آیه ۶.
- (۳). قم: فاذا.
- (۴). اساس: فابری، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.
- (۵). آط، آج، لب: بالهمینه.
- (۶). آج: اردتم.
- (۷). همه نسخه بدلها: همچنین.
- (۸). قم، آب، آز: برفته است، آط، آج، لب: رفته است.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: و اما.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: بدان که.
- (۱۱). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
- (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: باید کرد. [.....]
- (۱۳). قم، آط، لب: یفتح.
- (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: قرآن.

صفحه : ۹۱

عبد الله مسعود گفت نَفَخَ شیطان، کبر باشد، و نَفَثَ او، شعر باشد، و هَمَزَ او، دیوانگی «۱».

استعاذت پیش از قراءت باشد. و ابو هریره گفت: پس از قراءت باشد و اینکه مذهب داود است، و مالک در قیام ماه رمضان هم اینکه گفت که پس از قراءت باشد و احتجاج به ظاهر قرآن کردند، و دلیل صَحَّتْ اینکه قول حدیث ابو سعید خدری است که گفت «۲»، رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - پیش از قراءت گفتی:

اعوذ بالله من الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ.

أما «۳» محلّ او در نماز، مذهب ما و مذهب شافعی و عامّه فقها آن است که محلّ او در اوّل رکعت باشد پیش از قراءت. و شافعی گفت: اگر در هر رکعتی بگوید «۴» پیش «۵» قراءت، نیکو باشد جز که امر «۶» نیامده است به او. و ابن سیرین گفت: در هر رکعتی بگوید «۷» پیش از قراءت [أما جهر و إخفات به استعاذت اگر نماز از آن باشد که قراءت «۸» در او به إخفات خوانند به اتفاق آواز برنبايد داشتن به استعاذت، و اگر نماز «۹» آن باشد که جهر کنند به او به استعاذت جهر نباید کردن بنزدیک ما و بیشتر فقها و شافعی را در او دو قول است و اختیار اصحاب او بر إخفات است تا فرق باشد میان قرآن و جز قرآن. أمّا لفظ استعاذت بنزدیک ما و بنزدیک شافعی و بیشتر فقها آن است که بگوید: اعوذ بالله من الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ [۱۰۳-ر]

چه نصّ قرآن اینکه است و اخبار متواتر بر اینکه لفظ آمد و در اخبار مسلسلات می آید به اسناد از زرّ حبیش «۱۰» که او گفت: بر عبد الله عباس «۱۱» خواندم اعوذ بالسمیع «۱۲» العلیم، گفت: نه چنین «۱۳»، بگو: اعوذ بالله من الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، چه من بر رسول - علیه السلام - خواندم چنین که تو خواندی، مرا گفت: بگو اعوذ بالله من الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ. و رسول - علیه السلام - گفت: من بر جبریل «۱۴» خواندم و جبریل گفت: من در لوح محفوظ چنین دیدم و بعضی مقربان بر آنند که: استعید بالله من الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ.

(۱). قم، آط، آب باشد، همه نسخه بدلها آنکه علما خلاف کردند وقت استعاذت، جمهور علما گفتند وقت.

- (۲). آط، آج، لب: گفتند.
- (۳). آج، لب در.
- (۴-۷). همه نسخه بدلها بجز قم: بگویند.
- (۵). همه نسخه بدلها از.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: اثر.
- (۸). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
- (۹). قم، آج، آب از.
- (۱۰). آط، آج، لب: حبش.
- (۱۱). قم: عبد الله مسعود.
- (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم بالله السميع.
- (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم است. [.....]
- (۱۴). همه نسخه بدلها چنین.

صفحه : ۹۲

إِنَّهٗ لَيْسَ لَهُ سُلْطٰنٌ «إِنَّهٗ» ضمير شأن و کار است، گفت: شأن و کار چنین افتاد که او را سلطان و دست «۱» قهر نیست بر مؤمنانی «۲» که توکل بر خدای کنند.

سفیان ثوری «۳» گفت: مراد آن است که او به قهر کس را حمل نتواند کردن بر گناهی «۴» در دست او جز وسوسه‌ای نیست. انما سلطان او و «۵» فرمان او بر آنان روا «۶» باشد که توکلاً به او کنند. وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ، در ضمیر خلاف کردند فی قوله «به»: بعضی گفتند راجع است با نام خدای یعنی، و الَّذِينَ هُمْ بِاللَّهِ مُشْرِكُونَ. سلطان او بر متولیان او باشد و بر آنان که به خدای شرک آرند، بعضی دگر گفتند: کنایت راجع است با شیطان «۷» برای آن که به سیاق آیت «۸» لایق تر است. آنگه آن را دو معنی گفتند: یکی آن که، شرک صورت نبندد جز میان دو کس فرقی نباشد میان اینکه قول و قول اول در معنی، برای آن که به خدای شرک، معنی آن باشد که شیطان را شریک خدای گویند و بر اینکه قول معنی آن باشد که خدای را شریک شیطان گوید. و اینکه هر دو از روی معنی یکی باشد. و وجه دیگر آن است که «به»، اى بسببه و غروره و وسوسه، و آنان که «۹» به غرور و وسوسه شیطان مشرک شوند، و مثله قولهم «۱۰»: صار فلان بی رئیساً، فلان به من رئیس شد «۱۱»، یعنی به سبب من و سعی من «۱۲».

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱۰۱ تا ۱۲۸]

[اشاره]

وَ إِذَا يَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزَّلُ قَالُوا إِنَّمَّا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۱۰۱) قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هُدًى وَ بُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ (۱۰۲) وَ لَقَدْ نَعَلِمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَ هَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ (۱۰۳) إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۰۴) إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَاذِبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ أَوْلِيكَ هُمُ الْكَافِرُونَ (۱۰۵)

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۱۰۶) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اسْتَحْبَبُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (۱۰۷) أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ سَمِعِهِمْ وَ أَبْصَارِهِمْ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ (۱۰۸) لَا جَزَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۱۰۹) ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَ صَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۱۰)

يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَ تُوْفَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا عَمِلَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۱۱۱) وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمَنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ (۱۱۲) وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَ هُمْ ظَالِمُونَ (۱۱۳) فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمْ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَ اشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (۱۱۴) إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ مَا أَهْلٌ لِعَیْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَ لَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۱۵)

وَ لَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمْ الْكُذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَ هَذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ لَا يُفْلِحُونَ (۱۱۶) مَتَاعٌ قَلِيلٌ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۱۷) وَ عَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَ مَا ظَلَمْنَاهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۱۱۸) ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَ أَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۱۹) إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَ لَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۲۰)

شَاكِرًا لِأَنْعَمِهِ اجْتَبَاهُ وَ هَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۱۲۱) وَ آتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (۱۲۲) ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۲۳) إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ إِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۱۲۴) ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (۱۲۵)

وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَ لَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ (۱۲۶) وَ اصْبِرْ وَ مَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَ لَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَ لَا تَكْهُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ (۱۲۷) إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ الَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ (۱۲۸)

[ترجمه]

چون بدل کنیم آیتی «۱۳» به جای آیتی و خدا داناتر است، به آنچه فرستد، گویند «۱۴»: تو فرو می‌بافی «۱۵»، بل بیشرینه «۱۶» ایشان نمی‌دانند.

(۱). همه نسخه بدلهای و.

(۲). همه نسخه بدلهای بجز قم: مؤمنان.

(۳). همه نسخه بدلهای: ندارد.

(۴). همه نسخه بدلهای بجز قم: حمل نکند بر گناه.

(۵). قم، لب: انما سلطانه که.

(۶). همه نسخه بدلهای بجز آز: روان.

(۷). اساس و قم: شیطان، به قیاس با سایر نسخه بدلهای و فحوای عبارت تصحیح شد.

(۸). همه نسخه بدلهای بجز آز اینکه.

(۹). آج، لب: آنان را که.

(۱۰). قم: قوله.

(۱۱). قم: رئیسی گشت.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم و آب قوله تعالی، آب: قوله تعالی، گفتار خدای تعالی.

(۱۳). آط، آب را، [.....]

(۱۴). آط، آب، آج، لب: گفتند.

(۱۵). آط، آج، لب: فرا می‌بافی، آب: فرا بافنده.

(۱۶). همه نسخه بدلها: بیشتر.

صفحه : ۹۳

بگو فرو فرستاد آن را جبریل از خدای تو، بدرستی تا بر جای بدارد آنان را که ایمان آوردند و لطفی باشد و بشارتی مسلمانان را. ما دانیم که ایشان می‌گویند که می‌آموزد «۱» و او را کسی «۲» زبان آن کس که میل کند به او اعجمی است و اینکه زبانی است عربی روشن.

آنان که ایمان ندارند به آیتهای خدای، ره ندهد ایشان را خدای و ایشان را عذابی بود دردناک.

فرو بافند «۳» دروغ آنان که ایمان ندارند به آیتهای خدای، و ایشان دروغزن «۴» باشند.

هر که کافر شود به خدای از پس ایمانش الّا «۵» آن کس که ستم کنند بر او و دل او ساکن بود به ایمان و لکن آن کس که شرح کند به کفر دل را، بر ایشان باشد خشم از خدا و ایشان را بود عذابی بزرگ.

آن به آن است که ایشان «۶» اختیار کردند زندگانی دنیا بر آخرت و خدای ره «۷» ننماید گروه کافران را.

[۱۰۳-پ]

ایشان آنانند که مهر نهاد خدای بر دلهایشان و گوشهایشان و چشمهایشان و ایشان غافلان اند «۸».

(۱). آط، آب: می‌آموزند.

(۲). لب: یکی.

(۳). آط، آب، آج، لب: فرا، قم: فرو بافد.

(۴). قم، آط، آب، آج، لب: دروغزنان.

(۵). آج، لب: مگر.

(۶). لب: بر ایشان.

(۷). آط، آب، آج، لب: راه، قم: راه ندهد.

(۸). آط، آج، لب: غافل اند

صفحه : ۹۴

لا جرم ایشان در آخرت زیانکار باشند.

پس خدای تو آنان را «۱» که هجرت کردند از پس آن که به فتنه آوردند «۲»، پس جهاد کنند و شکیبایی کنند «۳». خدای تو از پس آن آمرزنده و بخشاینده است.

آن روز «۴» که آید هر تنی جدل کند «۵» از خود «۶» و تمام بدهند هر نفسی را «۷» آنچه کرده باشد «۸» و بر ایشان ظلم نکنند.

بزد خدای مثلی دهی که ایمن بوده است ساکن می‌آید به او روزی او گوارنده از هر جای «۹»، کافر شدند به نعمتهای خدای، بپوشانید خدای ایشان را لباس گرسنگی و ترس به آنچه کرده بودند «۱۰».

آمد به ایشان پیغامبری از ایشان به دروغ داشتند او را، بگرفت ایشان را عذاب و ایشان ستمکاره بودند «۱۱».

بخوری از آنچه روزی کرد شما را خدای حلال پاکیزه «۱۲» و شکر کنی نعمت خدای را اگر شما او را می‌پرستی.

(۱). قم، آط، آب، آج، لب: راست.

(۲). آط، آب، آج، لب: ایشان را به فتنه آرند، قم: آرند ایشان را.

(۳). قم که. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب: روزی.

(۵). آط، آج، لب: می‌کنند، قم: می‌کند.

(۶). قم، آب، آج، لب: خویشان.

(۷). آط، آب، آج، لب: تنی را.

(۸). آط، آب، آج، لب: باشند.

(۹). آط، آج: جایی، قم: جایگاهی پس.

(۱۰). آط، آب، آج، لب: کردند، قم: بودند می‌کردند.

(۱۱). آط، آب، آج، لب: ستمکارانند، قم: ستمکاران بودند.

(۱۲). آط، آب، آج، لب: پاک.

صفحه : ۹۵

حرام کرد بر شما مردار و خون و گوشت خوک و آنچه آواز کرده باشند بجز خدای به آن، هر که مضطر شود «۱» جز بیرون آمده «۲» و جز ره زننده «۳» خدای آمرزنده و بخشاینده است.

مگویی آن را که وصف می‌کند زبانهای شما دروغ، اینکه حلال است و اینکه حرام است تا فرو بافی «۴» بر خدای دروغ، که آنان که فرو می‌بافند «۵» بر خدای دروغ، ظفر و بقا «۶» نیابند.

متاعی است اندکی و ایشان را عذابی بود دردناک «۷».

و بر آنان که جهود شدند، حرام کردیم آنچه قصه کردیم بر تو از پیش اینکه «۸» و ما ظلم نکردیم بر ایشان و لکن ایشان بر «۹» خود ظلم کردند.

پس خدای تو آنان را که کردند بدیها «۱۰» به نادانی پس توبه کردند از پس آن و نیکی کردند «۱۱»، خدای تو از پس آن آمرزنده و بخشاینده است.

ابراهیم «۱۲» بود امامی فرمانبردار خدای را مسلمان «۱۳»، و نبود از جمله مشرکان «۱۴».

(۱). آج، لب: شده.

(۲). آط، آب: برون آینده بر امام، آج، لب: به روزه آینده بر امام، قم، بیرون آمده بر امام.

(۳). آط: راه زننده، آب: راننده، آج، لب: راه بنده.

- (۵-۴). آط، آب، آج، لب: فرا بافند، قم: فرو بافند.
- (۶). آط، آج: فلاح، آب: فلاح، لب: فتح. [.....]
- (۷). آط، آب، آج، لب: عذاب دردناک بود، آب: عذابی دردناک بود.
- (۸). آط، آب، آج، لب: ندارد.
- (۹). آط، آب، آج، لب: تنهای.
- (۱۰). آط، آب، آج، لب: آنان را که عمل بد کردند، قم: که کنند بدی.
- (۱۱). آط، آب، آج، لب: و بر اصلاح آمدند.
- (۱۲). اساس: ابرهیم.
- (۱۳). آط: مسلمانان.
- (۱۴). قم، آط، آب، آج، لب: از مشرکان.

صفحه : ۹۶

شاکر «۱» بود نعمتهای او را برگزید او را وره نمود «۲» او را به ره «۳» راست.
و دادیم «۴» او را در دنیا نیکوی «۵» و او در آخرت از جمله نیکان است «۶».
پس وحی کردیم به تو که پیروی کن «۷» دین ابراهیم «۸» را مسلمان و نبود از آنان که انباز گرفتند «۹» او را.
کردند شبیه بر آنان که خلاف کردند «۱۰» در او و خدای تو حکم کند میان ایشان روز قیامت در آنچه در آن خلاف می کنند «۱۱».
بخوان با ره خدایت «۱۲» به سخن درست و پند نیکو، و خصومت کن با ایشان «۱۳» به آنچه آن نیکوتر بود که خدای تو اوست که
داناتر است «۱۴» به آن کس که گمره شود «۱۵» از ره «۱۶» او و اوست داناتر «۱۷» به ره یافتگان «۱۸».

[۱۰۴-ر]

و اگر عقوبت کنی «۱۹»، عقوبت کنی به مانند آنچه عقوبت کردند «۲۰» شما را

-
- (۱). آب: شکر کننده.
- (۲). آط، آب، آج، لب: راه نمود.
- (۳). آط، آج: راه، قم: با راهی.
- (۴). آط، آب، آج، لب: بدادیم.
- (۵). آط، آب، آج، لب: نیکی.
- (۶). آط، آب، آج، لب: از نیکان باشد. [.....]
- (۷). آط، آب، آج، لب: متابعت کن، قم: پسروی کن.
- (۸). اساس: ابرهیم.
- (۹). آط، آب، آج، لب: کنند. آب: باز گیرند.
- (۱۰). آب: اختلاف کردند.
- (۱۱). آط، آب، آج، لب: می کردند.
- (۱۲). قم، آط، آب، آج، لب: راه خدای تو، آب: راه خدای خود.

- (۱۳). آط، آج، آب، لب: به ایشان.
 (۱۴). آط، آب، آج، لب: خدای تو عالم‌تر است.
 (۱۵). آج، لب: گمراه شد.
 (۱۶). قم، آب، آط، آج، لب: راه.
 (۱۷). آط، آب، آج، لب: او عالم‌تر است.
 (۱۸). قم، آط، آب، آج، لب: به آنان که راه یابند.
 (۱۹-۲۰). قم، آط، آب، آج، لب: کنند.

صفحه : ۹۷

به آن و «۱» صبر کنی آن بهتر بود صابران را.
 و صبر کن و نیست صبر تو مگر به خدای و اندوهگن مباش بر ایشان و مباش در تنگی از مکر ایشان «۲».
 که خدای با آنان «۳» است که پرهیزکار «۴» باشند و آنان که ایشان نیکوکار باشند «۵».
 قوله تعالی: وَ إِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ، حق تعالی در اینکه آیت احوال کفار گفت و قول ایشان «۶» بر ایشان عیب کرد. گفت: چون ما بدل کنیم آیتی «۷» به آیتی، یعنی آیتی منسوخ کنیم به آیتی دیگر، إِمَّا قَرَأْتَهُ أَوْ حَكَمًا، إِمَّا از روی قراءت یا از روی حکم یا از هر دو وجه، چنان که بیان «۸» رفته است. و تبدیل رفع چیزی باشد از جای خود و وضع دیگری به جای او، وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ، «واو» إِمَّا حال را باشد، و إِمَّا استیناف کلامی دیگر را. و خدای «۹» عالم‌تر است به آنچه فرو فرستد از آسمان که صلاح مکلفان در چیست آنچه فرماید کردن به حسب صلاح مکلفان فرماید در تکلیف. قَالُوا، اینکه کافران گویند: إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ، تو نیستی مگر دروغزنی که اینکه کلام از بر خود «۱۰» می‌نهی. آنگه گفت: بَلْ أَكْثَرُهُمْ، «بل» اضراب «۱۱» باشد، یعنی آن نیست که ایشان می‌گویند سبب آن است گفتن ایشان را که بیشترینه «۱۲» ایشان نمی‌دانند که اینکه آیات «۱۳» وحی خداست و اینکه نسخ احکام و قراءت به فرمان اوست «۱۴».

بگو ای محمد: نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ، که «۱۵» قرآن جبریل فرود آورد از خدای

- (۱). قم، آط، آب، آج، لب اگر. [.....]
 (۲). آب، آج، لب: از آن مکر که ایشان می‌کنند، قم: از آنچه بد می‌سگالند.
 (۳). آط: با آن.
 (۴). آط، آب، آج، لب: متقی.
 (۵). آط: آنان که نیکو کنند، آب: آنان که نیکوکارانند، قم، آج، لب: نیکویی کنند.
 (۶). آج، لب را.
 (۷). آط، آب، آج، لب را.
 (۸). همه نسخه بدلها آن.
 (۹). آج، لب تعالی.
 (۱۰). آط، آب، آج، لب: از خود.
 (۱۱). همه نسخه بدلها را.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: بیشتر.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: آیت.

(۱۴). همه نسخه بدلها قل.

(۱۵). همه نسخه بدلها اینکه. [.....]

صفحه : ۹۸

– جلّ جلاله «۱» – به حق و درستی و راستی «۲»، لِيُنَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا، تا مؤمنان را لطف «۳» و توفیق بر جای بدارد. وَ هُدًى وَ بُشْرَى «۴»، و تا هدایت و لطف باشد و بشارت و مژدگان «۵» مسلمانان را، یعنی اینکه قرآن. و موضع «هدی» و «بشری» نصب باشد، علی آنه مفعول له. و روا باشد «۶» که دو مصدر «۷» باشد در جای حال، ای هادیا و مبشرا.

آنکه رسول را- علیه السّلام- تسلیت کرد و دلخوشی «۸» داد و گفت: ما می دانیم، وَ لَقَدْ نَعَلِمُ، بر ما پوشیده نیست که ایشان می گویند که تو را که محمدی اینکه قرآن آدمی می آموزد «۹». علما در اینکه بشر خلاف کردند: عبد الله عباس گفت، مردی بود آهنگر در مکه نام «۱۰» او بلعام ترسا بود و اعجمی زبان بود، رسول- علیه السّلام- او را دعوت می کرد و چیزی می آموخت، وقتها بنزدیک او شدی. مشرکان مکه گفتند: اینکه قرآن محمد را بلعام می آموزد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۱۱».

و عکرمه و قتاده گفتند: غلامی بود ولید مغیره را، نام او بغنس «۱۲» و چیزی دانستی خواندن. رسول- علیه السّلام- او را قرآن می آموخت.

مشرکان گفتند: محمد را اینکه قرآن آن غلام «۱۳» می آموزد. فزّاء گفت: غلامی بود حویطب بن عبد العزّی را، نام او عایش و اعجمی بود «۱۴» و مسلمان شد و نیک مسلمانی بود. بنزدیک رسول- علیه السّلام- بسیار آمدی و از او قرآن آموختی «۱۵». قریش گفتند:

محمد اینکه قرآن از او می آموزد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

محمد بن اسحاق گفت: غلامی بود نصرانی رومی «۱۶»، بنده مردی «۱۷» حضر می.

(۱). آط، آب، آز، آج: عزّ و جلّ.

(۲). همه نسخه بدلها: و راستی و درستی.

(۳). همه نسخه بدلها: به لطف.

(۴). اساس: بشرا، با توجه به ضبط قرآن مجید و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: مژدگانی.

(۶). همه نسخه بدلها: بود.

(۷). اساس: در مصدر، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد.

(۸). آط، آج، لب: دلخوشی.

(۹). همه نسخه بدلها تو را.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: به نام.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم، اینکه جمله اخیر را ندارند.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: نفیس.

(۱۳). قم: غلامی.

(۱۴). قم: شد. [.....]

(۱۵). آز: آموختی.

(۱۶). قم: رومی نصرانی.

(۱۷). آط: ندارد.

صفحه : ۹۹

رسول- علیه السلام- بنزدیک مروه با او بسیار نشست مشرکان حوالت قرآن بر او کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. طلحه بن عمرو «۱» گفت: خدیجه وقتها بنزدیک اینکه غلام رفتی به مهماتی که او را بودی. مشرکان گفتند: اینکه غلام خدیجه را می آموزد و خدیجه محمد را «۲».

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

عبد الله بن مسلم الحضرمی گفت: ما را دو غلام بودند از اهل عین التمر: یکی را یسار گفتند و یکی را جبر «۳»، و شمشیر گر بودند در مکه و توریت و انجیل دانستند و خواندندی «۴». وقتها رسول- علیه السلام- به ایشان بگذشتی و بایستادی و قراءت ایشان می شنیدی، مشرکان گفتند: از ایشان می آموزد. سدی گفت: در مکه غلامی ترسا بود او را ابو میسره گفتند و رومی زبان بود، رسول- علیه السلام- وقتها بر او بنشستی، مشرکان گفتند: محمد اینکه قرآن «۵» از او می آموزد. ضحاک گفت: مراد به اینکه بشر سلمان [۱۰۴-پ]

پارسی «۶» است، و بعضی علما گفتند: اینکه قول سدید نیست، برای آن که سلمان به مدینه اسلام آورد و اینکه آیت به مکه فرود آمد، قوله: لِسَانِ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ زبان آن کس که ایشان به او میل می کنند و بر او حوالت می کنند پارسی است، و مراد به لسان لغت است، من قولهم، فلان يتكلم بلسان العرب و بلسان الروم، ای بلغتهما «۷». و منه قوله تعالی: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ... «۸»، ای بلغه قومه. و قال الشاعر:

لسان السوء تهديها «۹» إلينا و حنت «۱۰» و ما حسبتك أن تحينا «۱۱»
و قوله: يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ حمزه و كسائي خواندند: يلحدون، بفتح «يا» «۱۲» و باقی

(۱). آط، آج، لب: عمر.

(۲). آط، آب، آز تا.

(۳). قم: حبر، آط، آج، لب: حبل.

(۴). قم: دانستندی و خواندندی، دیگر نسخه بدلها: دانستندی خواندن.

(۵). قم: اینکه قرآن محمد، آط، آب، آز، آج، لب: اینکه قرآن محمد را.

(۶). همه نسخه بدلها: فارسی.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: بلغتها.

(۸). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۴.

(۹). آط: تهدینا، آب: بهدینا، آج، لب: یهدینا.

(۱۰). آط، آج، لب: حیث.

(۱۱). اساس: تجنیما، به قیاس نسخه قم تصحیح شد. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها و «حا» از بنای ثلاثی.

صفحه : ۱۰۰

قراء یلحدون خواندند، به ضم «یا» و کسر «حا»، من الالحاد، يقال: الحد، یلحد إلحادا، فهو ملحد و لحد، یلحد، لحدا فهو لاحد و ذاک ملحد لغتان، و قیل لحده فی القبر، فهو ملحد و ألحد فی الدین فهو ملحد. و الإلحاد، المیل عن الصواب و منه اللحد لمیله عن سنن القبر. حق تعالی گفت: زبان آن کس که ایشان میل می کنند به او و نسبت با او می کنند «۱» اینکه قرآن را أعجمی است، يقال: رجل أعجم و أعجمی إذا کان غیر فصیح و إن کان من العرب. و رجل عجمی، منسوب إلى العجم و إن کان فصیح اللسان. و هذا لسان عَرَبیٌّ مُبِینٌ» و اینکه قرآن لغتی است عربی منسوب با عرب و روشن و مبین است در او اشکالی نیست.

إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ، آنکه حق تعالی خبر داد که آنان که به خدا ایمان ندارند خدا «۲» ایشان را هدایت ندهد، یعنی لطف نکند با ایشان لطفی که با مؤمنان شاید کردن، چه اگر با ایشان کند، ایشان را لطف نباشد، یا حکم نکند به هدایت ایشان، و ایشان را مهتدی نخواند، تا «۳» ایشان را هدایت نکند به بهشت. اینکه هر سه تأویل محتمل است. وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» [و ایشان را عذابی مولم دردناک باشد و حمل کردن هدایت را بر ثواب در اینکه آیت اولی تر است به قرینه وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ] «۴» چه اینکه از احکام آخرت باشد.

إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَاذِبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، گفت: ائما به حقیقت آن کس دروغ فرو «۵» بافد بر خدای که به آیات خدای ایمان نیارد. رد است اینکه آیت بر آنان که گفتند: إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ، و گفتند: محمد فرو می بافد اینکه قرآن، وَ أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ، و آنان که چنین کنند، دروغزن «۶» باشند، و «هم» عماد باشد و بصریان فصل خوانند او را، و معنی او تحقیق باشد چنان که قایل «۷» گوید: هُوَ لَهُمُ الرِّجَالُ. عبد الله بن جراد گوید، رسول را- علیه السلام- گفتم: یا رسول الله؟ مؤمن زنا کند! گفت: باشد که کند. گفتم: دزدی کند! گفت باشد که کند. گفتم:

(۱). آط، آج، لب: نسبت می کنند، با او.

(۲). قم، آط، آب: خدای.

(۳). آط، آب، آج، آج: یا.

(۴). اساس ندارد، از قم، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: فرا.

(۶). قم: دروغزنان.

(۷). همه نسخه بدلها: قایل.

صفحه : ۱۰۱

دروغ گوید! گفت: نه، إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَاذِبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ، اگر خبر درست باشد، اینکه کذب مخصوص باشد بالكذب علی الله، به دروغ بر خدای با اعتقاد جواز آن. و از بعضی صحابه روایت کردند که او گفت: ایاکم و الکذب فأنه بجانب للإیمان، گفت: دور باشی از دروغ گفتن، که دروغ گفتن بجانب ایمان است، یعنی با ایمان به یک جا نباشد بر اینکه تاویل که گفتیم.

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ، نحویان خلاف کردند در اینکه «من» و محلّ او از اعراب.

کوفیان گفتند: «من» شرط است و محلّ او رفع است به ابتداء، و قوله: مَنْ شَرَحَ بِالْكَفْرِ صَدْرًا، بدل است از او، و قوله: فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ، اینکه جمله جواب هر دو شرط است برای آن که دو جمله است شرطی، متعلق به یک دیگر، قالوا و مثله قول القائل: مَنْ يَأْتِنَا فَمِنْ يَكْرُمْنَا، منهم فله مَنَّا الاکرام.

و بصریان گفتند: «من»، موصوله است و او بدل است از آن جمله که در پیش رفت من قوله: إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ، «من» بدل الّذین است، یعنی انّما یفتري الکذب غیر المؤمنین الکافرون. آنکه استثنا کرد از ایشان مکرهان را، گفت [۱۰۵-۱]: إِيْمَانًا مِنْ أُوْكَرِهٍ، مگر آن را که «۱» مکره باشد که حکم او مخالف اینکه حکم باشد و روا بود که «من» استفهامی باشد و معنی آن بود «۲» که باشد که کافر شود از پس ایمان! إلا آن کس که «۳» مکره بود «۴»، یعنی هیچ عاقل اختیار ارتداد نکند و نه اظهار کلمت کفر از پس ایمان، الا بر سبیل اِکراه. و اینکه وجهی قریب است - و الله اعلم بمراده.

عبد الله عباس گفت: آیت در عَمَّارِ یاسر آمد که مشرکان مکه او را بگرفتند و پدرش «۵» یاسر را و مادرش سمیه و صهب «۶» را و خَبَاب را و بلال را و سالم را و ایشان را عذاب می کردند به انواع عذاب. اما سمیه را در میان دو شتر بسته بودند و عذاب

(۱). قم، آط، آب او: آج، لب او را

(۲-۴). همه نسخه بدلها بجز قم: باشد.

(۳). همه نسخه بدلها او.

(۵). قم: پدرش را یاسر را، آط، آب، آج، لب: پدرش را یاسر.

(۶). قم، آط: صهبها.

صفحه: ۱۰۲

می کردند و گفتند: رسنی از لیف تافته «۱» و سر آن گره بر زده «۲»، بر سر او می زدند تا کور شد و او می گفت: خدا یکی است، تا او را بکشند. و گفتند نیزه ای «۳» بر اندام او زدند و او را بکشند. و یاسر را نیز در زیر عذاب بکشند. عَمَّارِ یاسر چون چنان دید، گفت: بس «۴» فسوس باشد که مرا در اسیری بکشند «۵»، آنچه ایشان می خواستند از دشنام و نا بایست در حق رسول - علیه السلام - بگفت. او را رها کردند. و یاسر و سمیه اول کس «۶» بودند در اسلام که ایشان را بکشند. قتاده گفت بنو المغیره عَمَّارِ را بگرفتند و در چاه میمون کردند او را و گفتند: اگر به محمد کافر شوی و الا اینکه چاه بر تو بینباریم. او آنچه ایشان می خواستند از او، بگفت به اکره ایشان «۷» و دلش به ایمان مطمئن و ساکن بود. رسول را - علیه السلام - گفتند «۸» که: عَمَّارِ کافر شد، گفت:

«۹» كَلَّا إِنَّ عَمَّارًا مَلِئَ إِيمَانًا مِنْ قَرْنِهِ إِلَى قَدَمِهِ وَ اخْتَلَطَ الْإِيمَانُ لِحَمِهِ وَ دَمِهِ

، گفت: عَمَّارِ پر از ایمان است از سر تا پای «۱۰» و ایمان با گوشت و خون او آمیخته است. عَمَّارِ با نزدیک رسول آمد - علیه السلام - گریان و می گفت: یا رسول الله؟ شرمسارم از کلمتی که نه به اختیار، بل به اکره بر زبان من رفته است.

رسول - علیه الصلاة والسلام - «۱۱» چشم او می سترد و می گفت: «۱۲» باکی نیست اگر دگر بار در مثل اینکه حال گرفتار شوی و از تو خواهند تا مانند آن گویی، بگو که بر تو حرج نیست. خدای تعالی در حق او اینکه آیت فرستاد و عَمَّارِ از جمله اَجَلًا و بزرگان صحابه «۱۳» است و او را در اسلام قدمی «۱۴» و قدمی «۱۵» تمام است.

راوی خبر گوید که: آن روز که مسجد رسول - علیه الصلاة والسلام - بنا می کردند، رسول صحابه را تحریض و ترغیب می کرد و می گفت: هر کس که او

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: بافته بودند. [.....]
- (۲). قم: و سر آن را گره زده.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: نیزه.
- (۴). آرز، لب: پس.
- (۵). آج، لب: بکشتند.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: کسی.
- (۷). همه نسخه بدلها او را.
- (۸). همه نسخه بدلها: خبر دادند.
- (۹). همه نسخه بدلها: بلحمه.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: به پای.
- (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم آب.
- (۱۲). همه نسخه بدلها هیچ.
- (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم بوده.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: قدم.
- (۱۵). قم: قدمتی. [.....]

صفحه : ۱۰۳

خشتی برگیرد، فله کذا و کذا، او را چندین و چندین «۱» ثواب باشد. هر یکی از صحابه می‌رفتند و یک یک خشت «۲» می‌آوردند، مگر عمار که او می‌رفت و دو دو خشت می‌آورد. رسول - علیه الصلوة و السلام - گفت چرا تو دو دو خشت می‌آری، که رنجور شوی؟ گفت: یا رسول الله؟ واحده منی «۳» و واحده منک «۴»، یکی برای خودم می‌آرم و یکی برای تو، چه قدر تو از آن رفیعتر است که تو را رها کنند تا خشت برداری و نمی‌خواهم که [آن ثواب که] «۵» گفתי تو را نباشد یکی به نصیب خود می‌آرم و یکی به نیابت تو. رسول - علیه السلام - گفت:

جزاک الله خیرا

، خدای تو را جزای خیر کند. و رسول - علیه السلام - او را خبر داد گفت:

«۶» «۷» سیقتلک «الفئة الباغية و آخر زادک ضیاح» من لبن،

گفت تو را گروه باغیان کشند و آخر زاد تو شربه‌ای «۸» شیر باشد با آب آمیخته، و اینکه حدیث از رسول «۹» «صلی الله علیه و علی آله - بیشتر صحابه بشنیدند» «۱۰» تا روز صفین عمار در لشکر امیر المؤمنین علی بود و منادی برآمد و آواز داد «۱۱»:

یا خیل الله ارکبی،

ای لشکر خدای برنشینی. عمار پاره‌ای خطمی بر سر نهاده بود و سر خواست شستن روا نداشت که چندان «۱۲» توقف کند که آن خطمی از سر فرو شوید. سلاح خواست و بپوشید و به کالزار «۱۳» آمد و اسپ را نورد می‌داد «۱۴» و می‌گفت:

نحن ضربناکم علی «۱۵» تنزیهه فالیوم نصر بکم علی تأویله

ضربا یزیل الهام عن مقيله و یذهل الخلیل عن خلیله

أو یرجع الحقّ إلى سبيله یا ربّ إتی مؤمن بقيله [۵۰۱-پ]

- (۱). آط، آج، لب: چندینی.
- (۲). همه نسخه بدلها: و یک خشت.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: منک.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز قم: منی.
- (۵). اساس ندارد، از قم، افزوده شد.
- (۶). دیگر نسخه بدلها: ستقتلک.
- (۷). لب: صالح، آز، آج: صیاح.
- (۸). دیگر نسخه بدلها: شربت.
- (۹). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد.
- (۱۰) آط، آب، آز: بیشتر بشنیدند، آج، لب: پیش نشنیدند.
- (۱۱). قم که، آط، آب، آز، آج، لب و گفت.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: چندانی.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: کارزار.
- (۱۴). قم: می زد. [.....]
- (۱۵). آج، لب: عن.

صفحه : ۱۰۴

و مبارز می افکند از چپ و راست تا مجروحش بگردند»۱ و جراحات بسیار بر اندامش کردند»۲ بیامد و آبی خواست شربه‌ای»۳ شیر به او دادند. او آن شربه»۴ شیر بستد و گفت: صدق الله و صدق رسوله»۵. خدا و پیغامبر راستیگرند»۶ چون او را بکشتند هر دو لشکر را معلوم شد که معاویه و لشکرش باغی‌اند، از قتال امیر المؤمنین باز ایستادند. عمرو عاص گفت: نمی‌دانی شما که او را علی کشت که اگر علی او را به کالزار»۷ نیاوردی او کشته نشدی. ایشان دل خوش شدند و با سر کالزار»۸ شدند. امیر المؤمنین را بگفتند که: عمرو چه گفت! گفت: ای ملعون که اوست اگر چنین باشد پس هر کس»۹ را که رسول به کالزار»۱۰ برد در بدر و»۱۱ حنین و احد و دیگر وقایع همه را پیغامبر کشته باشد. و در مسائل پسر کوّا که امیر المؤمنین را پرسید، از عمارش پرسید، گفت:

خالط الايمان لحمه و دمه و هو محرّم علی النار،

گفت: ایمان با گوشت و خون عمار آمیخته شده است و او»۱۲ بر آتش حرام است. و اخبار در فضایل عمار بسیار است. مجاهد گفت: آیت در جماعتی مسلمانان آمد از اهل مکه که ایمان آورده بودند»۱۳ مهاجریان گفتند: اگر هجرت نکنی»۱۴ و با مدینه نیایی»۱۵ از ما هیچ نه»۱۶ ای.

برخواستند تا با مدینه آیند، قریش ایشان را در راه بگرفتند و عذاب کردند. ایشان کلمت کفر گفتند «۱۷» بر کراهت خود. محمّد بن سیرین گفت: آیت در عیاش بن اُبی ربیعہ آمد و او از جمله مهاجران اول بود و او سخت طاعت دار مادر و پدر بود و «۱۸» بر بود به مادر، مادرش از مکه پیغام فرستاد و گفت: من نذر کرده‌ام که طعام سیر نخورم و در سایه ننشیم تا تو را

(۱). آب، آز: کردند.

(۲). آط، آج، لب: بکردند.

(۳). آب، آز، آج، لب: شربت.

(۴). آط، آب، آز، آج، لب: شربت.

(۵). آب، آز: رسول الله.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم، عبارت عربی را معنی نکرده‌اند. (۱۰-۸-۷). همه نسخه بدلها: کارزار.

(۹). آج، لب: هر کسی.

(۱۱). قم در.

(۱۲). همه نسخه بدلها: آن.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: آوردند.

(۱۴). آز: نکند.

(۱۵). قم: نیای، آز: نیاید. [.....]

(۱۶). آز: نه آید.

(۱۷). آط، آب، آز، آج، لب: بگفتند.

(۱۸). همه نسخه بدلها بجز قم او.

صفحه : ۱۰۵

بنیم، و اینکه پیغام بر دست برادری فرستاد از آن عیاش، برادر او بود که از مادر و کافر بود و کافری دگر با او بود او از آن جا که بر مادر مهربان بود گفت: بروم و مادر را بینم «۱». صحابه او را گفتند: مرو که مادرت چون گرسنه شود «۲» طعام بخورد «۳» و چون از آفتابش «۴» رنج بود با سایه شود «۵». گفت: بروم و با برادر «۶» که فرعون نام بود «۷» و کافر «۸»، در راه افتاد و با کافری دیگر «۹» مکی، چون به میانه راه رسیدند، آن کافران تیغ بر آهختند «۱۰» و گفتند: اگر به محمّد کافر شوی، و الّا «۱۱» تو را بکشیم او چون دید که حال حال اِکراه است کلمت کفر یا کراه بر زبان راند، خدای تعالی آیت فرستاد.

مقاتل گفت: آیت در جبیر «۱۲» آمد بنده عامر الحضرمی که او مسلمان بود و سیدش او را بر کفر اِکراه می کرد، او برای دل سید اظهار کلمت کفر کرد و دلش به ایمان ساکن بود. خدای تعالی در حق او اینکه آیت فرستاد و پس از آن خواجه او نیز ایمان آورد، ایمان او نیکو بود.

قوله: وَ لَکِن مِّن شَرَحٍ بِالْکُفْرِ صِدْرًا، و لکن آن کس که دل خود «۱۳» مشروح کرده باشد به کفر و دل باز گشاده بر قبول کفر. و اینکه عبارت است از آن که «۱۴» او عمد «۱۵» و قصد کند به کفر و عامدا کافر شود، فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ، در اول ضمیر با لفظ بود «۱۶» و در دوم با معنی، برای آن «۱۷» یکی موخّید است و یکی مجموع، بر ایشان خشم باشد از خدا، و خشم از خدای ارادت عقاب بود به مستحقّش «۱۸». وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ، و ایشان را عذابی عظیم بود، و در آیت دلیل است بر آن که ایمان و کفر به

- (۱). همه نسخه بدلها و باز آیم.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: بود.
- (۳). اساس: نخورد، با توجه به قم و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد.
- (۴). آب، آز: آفتاب.
- (۵). همه نسخه بدلها او.
- (۶). آط، آج، لب: برادری.
- (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: داشت.
- (۸). همه نسخه بدلها بود.
- (۹). آب، آز: کافر دیگر.
- (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: بر آهیختند.
- (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: و اگر نه. [.....]
- (۱۲). قم: جبر، آط: حر، آج، لب: خبر.
- (۱۳). لب را.
- (۱۴). قم: آن کس که، آط، آب، آز، آج، لب آن کس که.
- (۱۵). قم: عهد.
- (۱۶). همه نسخه بدلها: برد.
- (۱۷). همه نسخه بدلها که.
- (۱۸). قم: مستحقش را، آج، لب: به مستحق.

صفحه : ۱۰۶

دل تعلق دارد و آنچه بر زبان رود «۱» حکایت کفر و ایمان باشد.

اما حکم آیت اجماع علماست بر آن که آن را که او را اکراه کنند بر کفر یا بر معصیتی از معاصی: به تهدید قتل و ضرب و ایذا و ایلام، او را روا باشد که آنچه او را بر آن اکراه می‌کنند، بکند [۱۰۶-ر]

و آنچه دون قتل بود اولیتر آن بود که تحمل کند برای خدای تا ثوابش بیشتر باشد.

اما اکراه در بیع و عقد «۲» و سایر عقود شرعی آن عقد به اکراه «۳» نبندد «۴» باتفاق.

اما طلاق، فقها در او خلاف کردند: اهل عراق طلاق مکره روا دارند و گویند:

واقع باشد، و هم‌چونین «۵» گویند: در اکراه بر ندور «۶» و سوگند و رجعت و آنچه مانند اینکه بود. و مذهب اهل البیت «۷» و مالک و اوزاعی و شافعی آن است که طلاق مکره و ندور «۸» سوگند او بر نیوفتد «۹» و اینکه قول بیشتر صحابه است. و شعبی را در طلاق قولی است «۱۰» مخالف اجماع، و آن آن است که گفت: چون «۱۱» اکراه از سلطان باشد واقع نبود و چون از سلطان نباشد واقع بود.

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، «ذَلِكَ» اشارت است به عذاب و غضب، گفت آن برای آن است که ایشان اختیار کردند زندگانی دنیا «۱۲» بر آخرت و خدای تعالی هدایت ندهد کافران را بر آن تاویلها که گفته شد «۱۳» از لطف یا «۱۴» حکم و «۱۵» تسمیت یاره «۱۶» بهشت.

ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ، پس خدای تو ای محمّد آنان راست یعنی رضای خدای تو و ثواب او، علی حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه، آنان راست که هجرت کنند و وطن خود رها کنند و از مکه در موافقت «۱۷» رسول به «۱۸» مدینه آیند پس از آنکه ایشان را

-
- (۱). آط: بود.
 - (۲). همه نسخه بدلها: عتق.
 - (۳). همه نسخه بدلها: با اکراه.
 - (۴). آز: بندد.
 - (۵). همه نسخه بدلها: همچنین.
 - (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: نذر
 - (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: اهل بیت. [.....]
 - (۸). همه نسخه بدلها: نذر و.
 - (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: بر نیفتد.
 - (۱۰). همه نسخه بدلها: هست.
 - (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: چو.
 - (۱۲). همه نسخه بدلها را.
 - (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: گفته شده.
 - (۱۴). آط، آج، لب: و، آب، آز: و یا.
 - (۱۵). آب، آز یا.
 - (۱۶). قم، آب، آز: و یا راه، آط، آج، لب: یا راه.
 - (۱۷). قم: به موافقت.
 - (۱۸). همه نسخه بدلها بجز قم: با.

صفحه: ۱۰۷

مفتون بکرده باشند «۱» و ممتحن به عذاب، چنان که قصه آن گذشت «۲» در حدیث عمّار و جز او. ثُمَّ جَاهِدُوا وَ صَبِرُوا، آنکه جهاد کنند و صبر کنند بر ایمان و هجرت و جهاد. إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا، ای «۳» بعد الفتنة، خدای تو از پس آن فتنه، غفور و رحیم است آمرزنده و بخشاینده است پیامرزد ایشان را و رحمت کند.

گفتند: آیت در عیاش بن ابی ربیع آمد، برادر ابو جهل بود از رضایت و ابو جندل بن سهیل بن عمرو بن الولید بن المغیره و سلمه بن هشام [و عبد الله بن «۴» اسد «۵» الثقفی] مشرکان ایشان را عذاب کردند تا بعضی التماس ایشان بجای آوردند و اینکه فتنه در آیت اینکه است. آنکه هجرت کردند تشویر زده، حق تعالی برای تسلیت ایشان چون از ایشان اخلاص دانست اینکه آیت فرستاد در حق ایشان. حسن و عکرمه گفتند:

آیت در عبد الله بن سعید بن «۶» ابی سرح آمد- و او کاتب پیغمبر بود. مرتد شد و برگشت و با مکه شد. رسول- علیه السلام- روز فتح مکه بفرمود تا او را بکشند. «۷»

عثمان «۸» در حق او شفاعت کرد رسول او را رها کرد او پس از آن اسلام آورد و اسلامش درست شد. خدای تعالی اینکه آیت

فرستاد. و اگر اینکه روایت درست باشد از «۹» اول منافی بوده باشد، چه ارتداد از مؤمنان در وجود نیاید برای جوهری که گفتیم. عبد الله عامر خواند: فتنوا، به فتح «فا» و «تا» اعتباراً بقوله: ثُمَّ جَاهِدُوا وَ صَبِرُوا. و باقی قرآ خواندند فتنوا، بر فعل مجهول اعتباراً بقوله: إِلَّا مَنْ آكْرَه، آنکه جهاد کنند و صبر کنند بر جهاد و بلیات. یوم تأتی كل نفس تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا، گفت: یاد کن ای محمد آن روز که آید هر نفسی و جدل می کند از خویشتن و خصومت می کند برای خود. و «عن»، برای آن آورد کانه قال: دفعا عن نفسها. وَ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ وَ بدهند هر نفسی را تمام آنچه کرده باشند. وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ، و بر ایشان ظلم نکنند و حق ایشان نقصان نکنند.

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: کرده باشند.

(۲). آط: گزشت.

(۳). آز من. [...]

(۴). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۵). قم، آط، آج، لب: اسید.

(۶). قم: مسعود بن، آز، آج، لب: سعد بن.

(۷). قم، آب، آز، آج، لب: بکشند.

(۸). آج، لب علیه ما يستحق، آط رضی الله عنه.

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: او.

صفحه: ۱۰۸

صالح المرّی روایت کرد «۱» عن جعفر بن زید که، یک روز عمر خطّاب «۲»، کعب احبار را گفت: یا کعب؟ ما را وعظی کن و تنبیهی. گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست اگر فردای قیامت مثل عمل هفتاد پیغامبر بیاری، [۱۰۶-پ] بر تو تاراتی «۳» و حالاتی آید و تو را در آن حال هیچ همت نباشد مگر نفس خود «۴» و دوزخ نفیری «۵» زند که هیچ فریشته مقرب و پیغامبر مرسل منتجب نماند و الا به زانو در آید تا ابراهیم «۶» در آید و می گوید: بار خدایا؟ تو دانی که من خلیل توأم و از تو هیچ نمی خواهم با درجه خلّت که مراست الّا نفس خود نمی خواهم. و تصدیق اینکه در کتاب خداست آن جا که گفت: یوم تأتی كل نفس تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا.

عکرمه روایت کرد از عبد الله عتّاس که: فردا «۷» قیامت میان مردمان به انواع خصومت باشد تا خصومت با جان و تن افتد، جان گوید: بار خدایا مرا تو آفریدی و از فعل تو صادر شدم، مرا دستی گیرنده بدادی «۸» و پای «۹» رونده «۱۰» و چشمی بیننده. تن گوید: بار خدایا؟ مرا بیافریدی به مانند پاره ای هیزم و در دستم گیرایی نبود و در پایم روایی «۱۱» نبود و در چشمم بینایی نبود، اینکه روح آمد چون شعاع نور، به او «۱۲» زبانم گشاده «۱۳» شد و «۱۴» دستم گیرنده شد و پایم رونده شد. بار خدایا؟ عذاب او را کن. خدای تعالی برای ایشان مثلی زند که: نایبایی و مبتلایی در دیوار بستی شدند «۱۵» که در او درختان خرما بود. نایبنا گوید: [من نمی بینم که خرما کجاست! مبتلا گوید:

من می بینم و لکن نمی توانم گرفتن] «۱۶» نایبنا گوید مبتلا- را: من تو را برادرم تا تو خرما بگیری. نایبنا مقعد را بردارد تا او خرما بگیرد، عذاب بر هر دو باشد که هیچ دو، بی - یک دیگر به کار نیامدندی.

- (۱). همه نسخه بدلها: کند.
- (۲). آج، لب علیه ما يستحق.
- (۳). آط، آز، آج، لب: بارانی.
- (۴). آط، آب، آز، آج، لب را.
- (۵). همه نسخه بدلها: زفیری.
- (۶). اساس، آط: ابرهیم.
- (۷). قم، لب: فردای.
- (۸). آط، آب، آز، آج، لب: ندادی. [.....]
- (۹). آج: پایی.
- (۱۰). آط، آز، آب، آج ندادی.
- (۱۱). قم، آط، آب، آز، لب: روالی.
- (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: نور او یافتم.
- (۱۳). قم: بگشاده.
- (۱۴). قم او.
- (۱۵). همه نسخه بدلها: شوند.
- (۱۶). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

صفحه : ۱۰۹

وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً، حق تعالی گفت: بزد خدای تعالی مثلی «۱»، دیهی و شهری، یعنی مکه. کانت آمِنَةً، ایمن «۲» بود. هذا من باب نهاره صائم و ليله قائم، یعنی مردم در او ایمن «۳» بودند «۴»، کس را در او خوفی نبود. مُطْمَئِنَّةً، شهری آرامیده، حاجت نبود مردم را به انتقال کردن از شهر «۵» برای انتجاع، چنان که عرب را عادت بود. يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَعَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ، روزیشان می آمد نوش و گوارنده و بسیار از هر جای «۶» که اندیشه نبود ایشان را از بز و بحر آن جا می بردند. نظیره قوله: يُجِيبُ إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا «۷».

فَكَفَّرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ، به نعمت خدای کافر شدند. خدای تعالی بچشانید ایشان را لباس گرسنگی و ترس و ایشان را امتحان کرد به گرسنگی هفت سال. و رسول- علیه السلام- بفرمود تا عرب طعام آن جا «۸» نبرند «۹» بر عادتی که ایشان را بود چه انواع طعام مکه از بیرون آرند که آن جا زرع نباشد تا کار ایشان در تنگی «۱۰» و سختی به جایی رسید که استخان «۱۱» سوخته می خوردند و مردار و خون تا رؤسای مکه «۱۲» با رسول اینکه سخن گفتند، و گفتند: انگار که تو را با مردان «۱۳» معاداتی «۱۴» هست زنان و کودکان از گرسنگی می میرند. رسول- علیه السلام- بفرمود تا طعام آن جا بردند «۱۵»، تا طعام فراخ شد بر ایشان، و ایشان هنوز مشرک بودند. وَالْخَوْفِ، و ترس، و ترس ایشان هم از رسول- علیه السلام- بود و از بعوث و سرایای او که پیراهن «۱۶» مکه می گردیدند. و یک روایت از ابو عمرو آن است که: الخوف خواند، به نصب، عطفاً علی قوله: «لباس».

و در «قریه»، سه قول گفتند: عبد الله عباس و قتاده و مجاهد گفتند: مکه است. و روایت کردند از حفصه که او گفت: مدینه است. سلیمان بن عشر «۱۷» گفت

- (۱). همه نسخه بدلها قریة.
- (۲-۳). قم: امن.
- (۴). آج، لب: بود.
- (۵). همه نسخه بدلها: شهری.
- (۶). آب، آز، آج، لب: جایی.
- (۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۵۷. [.....]
- (۸). آط، آب، آج، لب: با آن جا.
- (۹). آط، آب، آز: بردند، آج، لب: ببرند.
- (۱۰). قم: ازنگی، آط، آب، آز، آج، لب: به تنگی.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: استخوان.
- (۱۲). همه نسخه بدلها در اینکه باب.
- (۱۳). آط، آب، از، آج، لب: مردمان.
- (۱۴). آط، آز، آج، لب: معادلتی.
- (۱۵). آج، لب: برند.
- (۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم: گرد.
- (۱۷). آط، آز: حشر، آج، لب: حسن.

صفحه : ۱۱۰

که: ما در آن وقت که مردم «۱» بر عثمان خروج کردند با حفصه بنت عمر از مکه می آمدیم. او در راه خیر عثمان پرسید از دو سوار که از مدینه می آمدند. گفتند: هو محصور بالمدينة، او در مدینه محبوس «۲» است. سرای بر او حصار کرده اند. حفصه گفت: مدینه آن شهر است که خدای گفت: ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً - الآية. و دیگر مفسران گفتند: مراد مدینه است نا معین، هر شهر که باشد، چه «۳» غرض خدای مثل است نه تعیین شهر. فَمَا قَوْلُهُ: بِأَنْعَمِ اللَّهُ، [۱۰۷-ر]

در واحد او دو «۴» قول گفتند:

یکی نعمه، کشده و اشده، و یکی نعم، من قول العرب: كُنَّا فِي أَيَّامِ «۵» نَعْمٍ وَ طَعْمٍ. و مثله قولهم «۶»: وَدَّ وَ أَوَدَّ. يقال: فلان وَدَّى وَ الْقَوْمِ أَوَدَّى. و قول سهام «۷» جمع نعماء باشد، كبأساء و أبؤس و ضراء و أضر، قال الشاعر:

و عندی قروض «۸» الخیر و الشرّ کلّه فبؤس «۹» لذی بؤسی «۱۰» و نعمی بأنعم

و اینکه جمع قلیل باشد. قوله: بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ، [اینکه را «با» ی مجازات «۱۱» خوانند و یا بدل، ای جزاء ما كانوا يصنعون] «۱۲» و بدله، و برای آن لباس گفت که اینکه عذاب بر ایشان مشتمل بود، كاللباس علی لایسه كانه قال: فاذا قههم «۱۳» عذابا، شاملا بهم مشتملا علیهم.

وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ، به ایشان آمد، یعنی به اهل مکه پیغامبری هم از ایشان، یعنی محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ. فَكَذَّبُوهُ، بدروغ داشتند او را و دروغزن خواندند او را. يقال: كَذَّبْتَهُ إِذَا نَسَبْتَهُ إِلَى الْكُذْبِ. فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ، عذاب ایشان را بگرفت. وَ هُمْ ظَالِمُونَ، «واو» حال است «۱۴»، در آن حال که ایشان ظالم بودند و عذاب ایشان به دست رسول بود، چون ایشان را بکشت به بدر و

دیگر وقایع. و

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: مردمان.
- (۲). همه نسخه بدلها: چون محبوسی.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: که.
- (۴). همه نسخه بدلها: سه، که با توجه به دنباله مطلب بر متن مرجح می نماید. [.....]
- (۵). همه نسخه بدلها: ایام.
- (۶). قم، آج، لب: قوله.
- (۷). آط، آز، آب، آج، لب: سیم.
- (۸). آب، آز: فروض.
- (۹). آط، آج: فیوسا.
- (۱۰). آط: بوسا، آج، لب: یوسا.
- (۱۱). آط، آز، آج، لب: اینکه را مجازات.
- (۱۲). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
- (۱۳). قم: ندارد.
- (۱۴). قم: حال راست.

صفحه: ۱۱۱

اینکه عذاب که گفت: فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسِ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ.

آنگه ایشان را بر سیلِ اباحت به صورت امر گفت: فَكُلُوا، بخوری «۱» از آنچه خدای شما را روزی کرده است، حلالاً، نصب او بر حال است از مفعول، طیباً، پاکیزه، وَ اشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ، و نعمت خدای را شکر کنی اگر او را می پرستی، و إضافت نعمت با او می کنی. و معنی نه آن است که اگر او را عبادت نمی کنی شکر جز او کنی، بل معنی آن است که چون دعوی عبادت او می کنی شکر او را کنی که نعمت شما از اوست. و برای آن گفتیم که اینکه اباحت است به صورت «۲» امر، چه «۳» خدای تعالی اینکه را مرید نیست که در ارادت اینکه غرضی نیست، و اینکه ارادت عبث باشد، و خدای تعالی منزّه است از عبث. چون اباحت کرد آنچه روزی است بیان کرد و آنچه نه روزی است، بل حرام است، تا از آن اجتناب کنند.

گفت: إِنَّمَا حَرَّمَ، بحقیقت خدای حرام کرد بر شما مردار آنچه جان از او برفته باشد نه به تذکیه و «۴» کشتن. وَ الدَّم، و خون و گوشت خوک، وَ مَا أُهْلٍ لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ، و هر ذبیحه که عند آن نام جز خدای برده باشند و نه به نام خدای کشته باشند، اینکه جمله حرام است. فَمَنْ اضْطُرَّ، هر که او مضطر شود و ضرورت او را به آن آرد که از اینکه چیزهایش «۵» تناول باید کرد «۶»، غَيْرَ بَاغٍ وَ لَا عَادٍ، که او باغی و عادی نباشد، و نصب «غیر» بر حال است، و شاید که استثنا بود. و اختلاف اقوال در باغی و عادی بگفتیم در سورة المائدة، و درست تر «۷» اقوال آن است که «باغی» آن باشد که خروج کند بر امام عادل، و «عادی» آن که تعدی کند بر غیری «۸» در راه زدن. و گفته اند:

«غیر باغ»، أی غیر طالب للمیتة «و لا عاد» أی لا یتعدی شعبه، یعنی بی آن که طلب کند یا از رخصت در گذرد و آن مقدار که «۹» امساک رمق بود بی آنکه که به سیری رساند خود را. فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، خدای غفور و رحیم است، بیامرزد او را و بر او

- (۱). آط: بخری.
- (۲). قم: صورت.
- (۳). قم: ندارد.
- (۴). قم: به کشتن و تذکیت. دیگر نسخه بدلها: نه به کشتن و ترکیه. [.....]
- (۵). همه نسخه بدلها: چیزهاش.
- (۶). همه نسخه بدلها قم: کرد.
- (۷). آط: درستتر.
- (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: بر غیر.
- (۹). قم، آط، آب: را.

صفحه: ۱۱۲

رحمت کند» ۱). نه اینکه جا بر او حرج باشد و نه به قیامت بر او تبعه‌ای» ۲) باشد.

وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ، «ما» موصوله است و گفته‌اند:

مصدری است. حق تعالی گفت: مگوی آن را که وصف می‌کند زبانهای شما آن را به دروغ. و نصب «کذب» به وصف است،
 يقال: و صفته کذا و بکذا، و التقدير: و لا تقول «۳» لوصف ألسنتکم الکذب. اگر «ما» مصدریه گویند و اگر موصوله گویند، تقدیر
 اینکه «۴» باشد: و لا تقولوا للذی «۵» تصفه ألسنتکم الکذب بدل ضمیر باشد، و قوله:

هذا حلالٌ و هذا حرامٌ محل او نصب است بوقوع القول «۶» علیه. و عبد الله عباس خواند: الکذب به ضم «کاف» و «ذال» و رفع «با»
 علی أنه نعت لللسنة، و هو جمع کذوب، یعنی آنچه زبان دروغزنتان «۷» می‌گویند و وصف می‌کند. و حسن بصری [۱۰۷-پ]
 خواند: «الکذب» بالجر علی أنه صفة ل «ما»، أي لا تقولوا للکذب «۸» الذی «۹» تصفه «۱۰» ألسنتکم هذا حلال و هذا حرام. و اینکه
 وجوه از روی معنی قریب است جز که در قراءت «۱۱» مشهور نیست در شواذ است. خدای تعالی «۱۲» نهی کرد عرب را و جز عرب
 را از آن که از خویشتن تحلیل و تحریم کنند. آنگه گفت:

اینکه وصف که شما می‌کنی اشیا «۱۳» را به حلال و حرام «۱۴» دروغ است، چه آنچه حلال است حرام می‌گویی «۱۵» و آنچه حرام
 است حلال می‌گویی «۱۶» آن را. و آن به خلاف راستی است «۱۷» دروغ باشد چه دروغ چیزی بود که مخبر به خلاف آن بود «۱۸» و
 مراد آنچه ایشان حرام کردند از بحیره و سائبه و حام و وصیله. و قولهم: ما فی بطون هذه الانعام خالصة لذكورنا و محرم علی
 أزواجنا، إلی غیر ذلك من الجهالات. آنگه

(۱). همه نسخه بدلها: و رحمت کند بر او.

(۲). قم: تبعت.

(۳). همه نسخه بدلها: و لا تقولوا.

(۴). قم. آط، آج، لب: آن.

(۵). آج، آج، آج: و لا تقولوا الذی.

(۶). آب، آج، آج، لب: الفعل.

- (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: دروغزانتان.
 (۸). آط: ولا يقولو الكذب.
 (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: للذی. [.....]
 (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: یصفه.
 (۱۱). قم: قرات.
 (۱۲). همه نسخه بدلها: حق تعالی.
 (۱۳). آذ، آج، لب: ایشان.
 (۱۴). آج، لب: به حرام.
 (۱۵). قم: گویی، آذ: می گویند.
 (۱۶). قم: خوانی، آط: می خوانی، آب، آذ، آج، لب: می خوانید.
 (۱۷). آب، آذ، آج، لب: پس.
 (۱۸). قم: آط، آج، لب: باشد.

صفحه: ۱۱۳

حق تعالی باز نمود که غرض شما در اینکه باب آن است تا دروغ بر خدای فرو می‌بافی «۱». آنگه گفت: آنان که دروغ بر خدای فرو بافند «۲» ایشان فلاح و ظفر و بقا نیابند «۳» و از اینکه خیر محروم باشند. و قوله: متاع قلیل خبر مبتدای محذوف است، و التقدير: ما هم فيه من حطام الدنیا متاع قلیل، آن را که «۴» ایشان در آنند از متاع دنیا، متاعی است اندک و تمتعی که عن قریب با فنا شود. وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ و ایشان را در آخرت عذابی سخت مولم باشد به تحلیل حرام و به تحریم «۵» حلال.

مولم باشد به تحلیل حرام و به تحریم «۶» حلال.

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا، آنگه بیان کرد و گفت: ما حرام کردیم بر جهودان، ما قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ، آنچه قصه آن بر تو گفتیم «۷» و مراد آن که قصه آن برفته است در سورة الانعام فی قوله: وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا، ۷- الایة «۸». و مَا ظَلَمْنَاهُمْ، ما به اینکه که «۹» کردیم بر ایشان ظلمی و ستمی نکردیم و بخشی و نقصانی نکردیم حظ ایشان را. چه تحلیل و تحریم در شرع به حساب مصلحت «۱۰» باشد، و لکن «۱۱» ایشان بر خود ظلم کردند «۱۲» به کفر و معصیت که کردند عند آن مصلحت ایشان بگشت، بعضی محلات بر ایشان حرام کردند «۱۳»، عقوبه لهم علی ذلک. ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ، گفت پس از اینکه که رفت، خدای تو ای محمّد آنان را که ایشان به جهالت و داعی جهل «۱۴» اعتقادات باطل و ظنون بد که ایشان را بود کفر و معصیت کردند آنگه توبه کردند از آن و «۱۵» پشیمان شدند و عزم

(۱). قم: فرو بافی، آط: فرابافی، آب، لب: فرابافید، آج، آذ: فرابافند.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: فرابافند.

(۳). قم: نیاوند.

(۴). همه نسخه بدلها: اینکه که.

(۵). همه نسخه بدلها: تحریم. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: با تو بگفتیم.

(۷). سوره انعام (۶) آیه ۱۴۶.

(۸). آج، لب: آنکه گفت، قم، آط، آب، آز آنکه گفت.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: ما اینکه که.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: مصالح.

(۱۱). آج، لب: و لیکن.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: ستم کردند.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: کردیم.

(۱۴). آج، لب اند.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: و از آن.

صفحه: ۱۱۴

کردند که با مانند آن رجوع نکنند، و مصلح شدند، ایشان را آمرزنده و بخشاینده است. و قوله: [مِنْ بَعْدِهَا، ضَمِيرٌ عَائِدٌ اسْتِ بِا تَوْبَةٍ وَ قَوْلُهُ] (۱): لَعْفُورٌ رَحِيمٌ خَيْرٌ (۲) هر دو مبتدأست، الْمَذِي هُوَ قَوْلُهُ: إِنَّ رَبَّكَ. وَ كَفْتُنْد: خَيْرٌ فِي جُمْلَةٍ اَوَّلِ مَحْذُوفٍ اسْتِ، حَذْفُهُ اِتِّكَالًا عَلٰی الْخَبْرِ الثَّانِي، وَ قَوْلُهُ: لِلَّذِينَ، تَعَلَّقَ دَارِدُ اَيْنَكَةَ «لَام» بِه قَوْلُهُ: لَعْفُورٌ رَحِيمٌ، اَيْ غَفُورٌ رَحِيمٌ لِهَمْ. إِنَّ اِبْرَاهِيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتًا لِلّٰهِ، كَفْت: اِبْرَاهِيمَ خَلِيلٍ - عَلَيْهِ السَّلَام - اُمَّتِي بُوْد.

آنکه در او خلاف کردند: بعضی مفسران گفتند (۳): اماما یقتدی به، ابراهیم (۴) امامی بود مقتدی (۵) که خلقان در خیر به او اقتدا کردند.

عبد الله مسعود گفت: کان معلما للخیر، و او بعضی صحابه رسول را وصف [کرد] (۶) بانه، کان اُمَّةً قَانِتًا. او را گفتند اینکه ابراهیم (۷) بود گفت: دانی تا معنی «امیه قانتا» چه باشد! گفتند: بگو. گفت: «امت» معلم خیر باشد و «قانت» مطیع، و اینکه مرد چنین است.

مجاهد گفت: برای آتش امت خواند که در عهد او، مؤمن، او بود (۸) و در (۹) عصر او همه کافر بودند از اینکه جا که (۱۰) منفرد بود بدین مسلمانی، حق تعالی او را امت خواند.

و منه

قول النبی - علیه السلام: یبعث زید بن عمرو بن نفیل اُمَّةً وَحِدَهُ یَوْمَ الْقِیَامَةِ.

قتاده گفت: برای آتش امت خواند که اهل هیچ دین نبودند و اِلَّا او را پسندیدند (۱۱) از جهودان و ترسایان و گبران و مسلمانان.

شهر بن حوشب گفت: در هر روزگار خدای تعالی زمین به بکرت و دعای چهارده کس بدارد [۱۰۸-۱] ر

جز در عهد ابراهیم - علیه السلام - که در روزگار او جز او مؤمن نبود که خدای به برکت او زمین برجای بداشت و اهل زمین را روزی داد،

(۱). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۲). آط، آج، لب: ندارد.

(۳). همه نسخه بدلها ای.

- (۴). اساس: ابرهیم. [.....]
- (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: مقتدی بود.
- (۶). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.
- (۷). اساس، آط: ابرهیم.
- (۸). قم: مومن بود.
- (۹). همه نسخه بدلها: اهل.
- (۱۰). قم، آب، آز: از آن جا که، آط، آج، لب: آن جا که.
- (۱۱). آج، لب: نپسندیدند.

صفحه : ۱۱۵

برای اینکه او را اَمّت خواند «۱»، که هر خصلت که در اَمّتی و عالمی باشد پراکنده «۲» در او مجموع بود، چنان که شاعر گفت «۳»:

و لیس لله بمستنکر أن «۴» یجمع العالم فی واحد
و گفتند: برای آنش اَمّیت خواند که قوام اَمّت به او بود، و اَمّت، فعله باشد من اَمّه، إذا تبعه «۵» و قصده، پس فعله باشد به معنی
مفعول كالطعمه و الاكله و اللقمه و الخبره «۶» و غیر ذلك. و اینکه قوت آن قول است که گفتند به معنی امام است.
قائماً، ای دائم الطاعة، دائم طاعت بود، و القنوت، دوام الطاعة و دوام القيام فی الصلاه. آنگه به عرف شرع عبارت است از «۷» دعا که
در رکعت دوم نماز، قبل الزکوع و بعد القراءه، خوانند «۸»، لله، مطیع بود خدای را، حنیفاً، مسلمان بود. آنگه اشتقاق او یا از میل
باشد یا از استقامت، چنان که بیان کرده ایم «۹». و أحنف گویند مایل القدم را، و نیز آن را که همه پای او بر زمین نشیند، و از جمله
مشركان نبود.

شاکراً لِأَنْعَمِهِ، و نیز شاکر بود نعمتهای خدای را. و «شکر» اعتراف باشد به نعمت منعم با ضربی تعظیم او. اجتنابه، برگزید خدای
تعالی او را، «۱۰» و هداه، و راه نمود او را به انواع الطاف و توفیق بر ره «۱۱» راست که ره «۱۲» مسلمانی است و دین حق.

وَ آتِنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، و ما او را در دنیا نیکوی «۱۳» دادیم از رسالت و خلت «۱۴» و ثنای نیکو.

مقاتل حیّان «۱۵» گفت: یعنی آن نمازها که او را فرمودند و به آن تخصیص کردند او را. و گفتند: به تکلیف اَمّت ما «۱۶» که بر او
صلات «۱۷» فرستند فی قولهم:

اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی

(۱). آط، آب، آز: آج: خواندند، همه نسخه بدلها بجز قم بعضی دگر گفتند: برای آنش اَمّت خواند.

(۲). قم: پراکنده باشد.

(۳). آب، آز، آج، لب شعر.

(۴). آج، لب: و ان.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: اتبعه.

(۶). آط، آج، لب: كالطعمه و اللقمه.

(۷). همه نسخه بدلها آن. [.....]

- (۸). قم: خواندند.
 (۹). همه نسخه بدلها: کردیم.
 (۱۰). قم: او را خدای تعالی.
 (۱۱). قم: به راه، آط، آب، آز: به ره.
 (۱۲). قم، آج، لب: راه.
 (۱۳). آج، لب: نیکی.
 (۱۴). آط، آب، لب: رسالت خلت.
 (۱۵). آط، آج، لب: چنان.
 (۱۶). قم: ندارد.
 (۱۷). آط، آب، آج، لب: صلوات.

صفحه: ۱۱۶

الله محمد و آل محمد كما صلّيت على إبراهيم و آل إبراهيم.

و گفتند: مراد به اینکه حسنه فرزندان مطیع اند که او را داد در وقت پیری و نومیدی. و گفتند که: قبول عام خواست که او را بود در همه امتان. و إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ، و او در آخرت از جمله صالحان و نیکان «۱» باشد و بنزدیک خدای تعالی «۲» درجه و منزلت ایشان دارد تا جمع باشد او را خیر دنیا و آخرت و بعضی دگر گفتند: در آیت تقدیم و تأخیری هست و مجاز او اینکه است: و آتیناه فی الدنیا و فی الآخرة «۳» حسنه و انه لمن الصالحین.

ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ، گفت: «۴» وحی کردیم به تو، أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ، که ملّت و دین او را متابعت کنی، «۵» یعنی اقتدا کن به او در دعوت با دین خدای از توحید و عدل و نفی «۶» از کفر و شرک بر طریق و سیرت او برو. و مراد آن است «۷» که بر شرع او عمل کن، چه رسول «۸»- علیه السّلام- به شرع هیچ پیغمبر متعدّد نبود، علی وجه الاقتداء به و المتابعة له، چه اگر چنین بودی از امت او بودی و آن پیغامبر به از او بودی، چه پیغامبر به از امت باشد و مقتدا به از مقتدی «۹»، و اینکه خلاف اجماع است.

اما اگر بعضی مسایل «۱۰» به اتفاق موافقت باشد آن را با شرع «۱۱» دیگر پیغامبران، پیغامبر- علیه السّلام- مکلف «۱۲» باشد که به آن نه بر سبیل متابعت و اقتدا به ایشان «۱۳» باشد بل بر سبیل اتفاق الشرعین «۱۴» باشد. و لفظ اتّباع بر توسّع و تشبیه باشد، لاتّفاق الفعل «۱۵» فی الصّورة. و گفتند «۱۶»: مراد به «ملّت» تکالیف عقلی است، علی هذا التّأویل.

حَنِيفًا، نصب او بر حال باشد و روا بود که از فاعل بود یا «۱۷» حال باشد از رسول

- (۱). همه نسخه بدلها: باشد و نیکان.
 (۲). همه نسخه بدلها بجز قم در.
 (۳). آب، آج، لب: و الآخرة، آط: ندارد.
 (۴). همه نسخه بدلها آنگه. [...]
 (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: کن.
 (۶). همه نسخه بدلها: نهی.
 (۷). همه نسخه بدلها: نه آن است که.

- (۸). همه نسخه بدلها ما.
 (۹). قم، آط، آج، لب: مقتدی به از مقتدی.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: مسائل.
 (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: دیگر شرع.
 (۱۲). همه نسخه بدلها که.
 (۱۳). قم: به آن.
 (۱۴). آط، آب: اتفاق شرعین.
 (۱۵). همه نسخه بدلها: الفعلین.
 (۱۶). آط، آج، لب: گفتن.
 (۱۷). همه نسخه بدلها: تا.

صفحه: ۱۱۷

- علیه السلام- و روا بود که از مفعول بود یا «۱» حال بود از ملت ابراهیم «۲»، و ما کان من المشرکین، و ابراهیم «۳»، - علیه السلام- از جمله مشرکان نبود. و برای آن تکرار فرمود نفی شرک را از ابراهیم «۴»، که مشرکان گفتند: ما بر ملت ابراهیم ایم، و جهودان و ترسایان همین «۵» گفتند تا خدای تعالی رد کرد بر ایشان، بقوله: ما کان ابراهیم یهودیاً و لا نصرانیاً و لکن کان حنیفاً مسلماً [۱۰۸-پ]

و ما کان من المشرکین «۶».

آنکه گفت: إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ، گفت: روز شنبه تو را به آن «۷» کردند که در او خلاف کردند، حسن بصری گفت: معنی آن که یعنی «۸» بر ایشان کردند یعنی بد بود بر ایشان، و ایشان را نبود بل بر ایشان بود از آن جا که ایشان را در اینکه روز لعنت کردند و مسخ کردند برای آن که در اینکه روز تعدد [ی]

کردند و ماهی گرفتند که بر ایشان حرام بود، فی قوله تعالی: كَمَا لَعْنَا أَصْحَابَ السَّبْتِ... «۹»، و فی قوله: وَلَقَدْ عَلَّمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ «۱۰»- الآیه.

و اختلاف ایشان در اینکه روز آن بود که بعضی گفتند: اینکه روز حلال است، و بعضی گفتند: حرام است، بعضی گفتند: اعظم الأیام است به حرمت، و بعضی گفتند: نیست، بل یک شنبه است. و بعضی دگر گفتند: معنی آیت آن است که خدای تعالی تعظیم روز شنبه «۱۱» نکرد إلّا بر آنان که در او خلاف کردند از جهودان.

و آن بود که خدای تعالی تعظیم روز آدینه بر ایشان واجب کرد «۱۲» و عباداتی «۱۳» فرمود ایشان را در اینکه روز، ایشان خلاف کردند و گفتند: ما اینکه تعظیم روز شنبه را کنیم که خدای تعالی در شش روز آسمان و زمین بیافرید، «۱۴» روز آدینه نماز دیگر فارغ شد و روز شنبه بیاسود، ما آن روز «۱۵» را تعظیم کنیم. خدای تعالی عند آن تکلیف تعظیم

(۱). همه نسخه بدلها: تا. [.....] (۲-۳-۴). اساس، آط: ابراهیم.

(۵). قم: هم اینکه.

(۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۷.

(۷). همه نسخه بدلها: روز شنبه بر آنان.

- (۸). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۹). سوره نساء (۴) آیه ۴۷.
- (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۶۵.
- (۱۱). همه نسخه بدلها واجب.
- (۱۲). آرز، لب: نکرد، آج: بکرد.
- (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: عبادتی.
- (۱۴). همه نسخه بدلها و.
- (۱۵). قم: اینکه روز.

صفحه : ۱۱۸

روز شنبه بر ایشان سخت کرد. و بر اینکه قول تقدیر آیت آن بود که: *إِنَّمَا جَعَلَ اللَّيْلُ فَرَضًا عَلَى الَّذِينَ اٰخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْيَهُودِ*. و گفتند: اختلاف ایشان در شنبه و یک شنبه افتاد «۱». جهودان گفتند: شنبه فاضلتر است، و ترسایان گفتند: یک شنبه. کلبی گفت: خدای تعالی موسی را فرمود تا بنی اسرائیل را فرماید که تعظیم روز آدینه کنید «۲». گفتند: ما جز شنبه را تعظیم نکنیم که شنبه آن روز است که خدای تعالی در او بیاسود از خلق اُشیا، و خلاف کردند بر موسی - علیه السلام - چون عیسی بیامد - علیه السلام - و ترسایان را تعظیم روز آدینه فرمود، خلاف کردند و گفتند: ما اینکه روز نخواهیم، چه ما را نباید که عید ما پس از عید ایشان باشد «۳». ما از اول اسبوع روز یک شنبه عید خود کنیم «۴»، فهذا هو اختلافهم فيه فی قوله الكلبي. همّام ابن مته روایت کند از ابو هریره که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت:

نحن الآخرون السابقون يوم القيامة

، ما آخرین امتان و پیغامبرانیم «۵» و سابقانیم روز قیامت، *إلا «۶» أنهم اتوا الكتاب «۷» قبلنا*، جز آن است که ایشان را کتاب پیش از ما دادند و ما را پس از ایشان مردمان تبع مانند، امروز ما را، یعنی آدینه، و فردا جهودان راست، یعنی شنبه، و پس فردا ترسایان را، یعنی روز یک شنبه.

مکحول گفت: عمر خطاب را بر جهودی چیزی بود او را مطالبت کرد و سوگند خورد به خدایی که محمّد را بر همه آدمیان بگزید که مفارقت نکند از او تا حق خود نستاند از او. جهود گفت: خدای محمّد را بنگرید «۸» بر خلقان «۹». عمر تپنچه‌ای بر روی او زد، جهود گفت: میان من و تو حاکم ابو القاسم باشد، یعنی رسول - علیه السلام. آمدند پیش رسول جهود حکایت کرد آنچه رفته بود، رسول - علیه السلام - گفت «۱۰» عمر را: *أَمَّا بِرِآن لَطْمَةٍ* که بر او زدی دل او خوش کن، و *أَمَّا تَوَايُوهُ يَهُودِيٌّ* بشنو بدان که آدم صفی الله بود، و ابراهیم خلیل الله، و موسی نجی الله، و عیسی روح الله، و أنا

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: بود، همه نسخه بدلها که ۲. همه نسخه بدلها: کنند. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: بود.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: عید کنیم.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: پیغامبران.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: غیر.

(۷). اساس: موتوا الكتاب.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: برنگزید.

(۹). آب، آرز: از خلقان.

(۱۰). همه نسخه بدلها: عمر را گفت.

صفحه : ۱۱۹

حبيب الله. بلی یا یهودی؟ خدای تعالی «۱» مرا دو نام از نامهای خود اشتقاق کرد، او را «سلام» نام است و امت مرا «مسلم» خواند، و او را مؤمن نام است و امت مرا مؤمن خواند. بلی یا یهودی شما روزی طلب کردی که آن روز خدای - تعالی - ذخیره کرده بود ما را، و آن روز آدینه است، امروز ما راست و فردا شما را و پس فردا ترسایان را.

بلی یا یهودی؟ شما در روزگار «۲» پیش از ما ای «۳» و ما پس از شما ایم در مدّت، و لکن پیش شما ایم در قیامت. بلی یا یهودی؟ بهشت بر پیغامبران حرام است، تا من در او شوم «۴»، و بر اوصیای پیغامبران «۵»، تا وصی من در او شود «۶» و بر امتان، تا امت من در شوند «۷».

ادعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ، [۱۰۹- ر]

آنکه حق تعالی رسول را امر کرد، گفت: دعوت کن خلقان را با راه خدای تعالی، یعنی با دین خدای. بِالْحُكْمِ، به سخن «۸» درست. وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ، و پند نیکو «۹»، وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ، و مجادله کن و مناظره با ایشان بر وجهی که نیکوتر باشد. مفسران گفتند: معنی آن است که ایذا مکن ایشان را، و رسالت گزاردن رها مکن. و بعضی مفسران گفتند: اینکه آیت منسوخ است به آیت قتال. إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ خدای تو عالمتر است به آن کس که گمراه شود از راه او که دین حق است و عالمتر است به آن که بر راه راست و بر طریق «۱۰» هدایت باشد، و اینکه بر سبیل تهدید و وعید است «۱۱».

وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ، مفسران گفتند: اینکه سورت مکی است مگر اینکه سه آیت که در آخر اوست من قوله: وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ، تا به آخر سورت که در حق کشتگان احد آمد، و سبب نزولش آن بود که مسلمانان چون بدیدند که

(۱). همه نسخه بدلها امت.

(۲). قم: در اینکه روزگار.

(۳). آب، آج، لب: پیش مایید.

(۴). همه نسخه بدلها: در شوم.

(۵). قم حرام است.

(۶). همه نسخه بدلها آط: در شود. [.....]

(۷). قم: در او شوند، آط، در او شود، آب، آرز، آج، لب: در شود، همه نسخه بدلها قوله.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: با سخن.

(۹). همه نسخه بدلها: نیکو.

(۱۰). همه نسخه بدلها: و طریق.

(۱۱). همه نسخه بدلها قوله.

صفحه : ۱۲۰

مشرکان چه قتل کرده‌اند (۱) از مسلمانان و چه مثله کرده‌اند (۲) و کسان را شکم بشکافته‌اند، (۳) و خصوصاً حمزه (۴) عبد المطلب را (۵). و گفتند از مسلمانان کس نماند که او را مثله نکردند مگر حنظله بن الزّاهب را که پدرش أبو عامر الزّاهب بود و با أبو سفیان (۶) بود برای او حرمت حنظله (۷) از مثله رها کردند.

مسلمانان چون چنان دیدند گفتند: اگر ما را دست باشد بر اینان (۸)، بتر (۹) از اینکه و بیشتر از اینکه کنیم که ایشان کرده‌اند (۱۰)، و مثله‌ای کنیم که در عرب کس به کس نکرده است (۱۱). و حمزه بن عبد المطلب را هنده (۱۲) بنت عتبه مثله کرده بود و شکم بشکافته (۱۳) و جگر او بگرفته (۱۴)، خواست تا بخورد در دهنش سنگ شد تا بپنداخت.

رسول را- علیه السلام- بگفتند. رسول- علیه السلام- گفت: حمزه از آن گرامیتر است بر خدای که بعضی از او به آتش بسوزد، چه حمزه اهل بهشت است و هند اهل دوزخ، خدای تعالی نخواست که تا (۱۵) خون حمزه به أحشای (۱۶) هند مختلط شود. آنگه گفت:

رحم الله حمزه

، خدای بر حمزه رحمت کناد که من او را نشناختم إِلَّا فَعَالَ خَيْرٍ بُوِدَ وَ رَحِمَ پِیُوند بُوِدَ، (۱۷) و اگر نه آنستی که قومی محزون شوند بر اینکه، رها کردمی تا خدای او را از شکم (۱۸) جانوران حشر کردی.

آنگه گفت: اگر خدای مرا ظفر دهد بر اینان (۱۹)، هفتاد کس را به عوض حمزه مثله کنم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ إِنِ عَاقَبْتُمْ، اگر عقوبت کنی عقوبت به

(۲-۱). همه نسخه بدلها بجز قم: کردند.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: بشکافتند.

(۴). همه نسخه بدلها بن.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم رضی الله عنه.

(۶). همه نسخه بدلها: الزّاهب با ابو سفیان.

(۷). کذا: در اساس، قم: برای حرمت او حنظله را مثله نکردند، دیگر نسخه بدلها: برای آن حنظله را از مثله رها کردند.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: ایشان.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: بدتر.

(۱۰). آب، آز، آج، لب: کردند. [.....]

(۱۱). قم: در عرب کس نکرده است، اط، آز، آج، لب: نکرده بود، آب: نکرده باشد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: هند.

(۱۳). قم: شکافته.

(۱۴). همه نسخه بدلها و.

(۱۵). همه نسخه بدلها: نخواست تا.

(۱۶). قم: با احشای.

(۱۷). همه نسخه‌ها بجز قم: ندارد.

(۱۸). آج، لب: او را شکم.

(۱۹). همه نسخه بدلها بجز قم: ایشان.

صفحه : ۱۲۱

مثل «۱» آن کنی که ایشان کرده باشند شما را. و لفظ «عقوبت» فی قوله: بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ، مجاز است چه آن از ایشان ابتدا بود و ابتدا عقاب نباشد، عقاب آن بود «۲» که عقیب «۳» فعلی «۴» باشد بر وجه استحقاق جز که برای ازدواج لفظ آن را «عقاب» خواند، مثل قوله: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا... «۵»، و قوله: فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ... «۶»، و اینکه را نظایر بسیار است. و اگر صبر کنی، لَهْوٌ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ، آن بهتر باشد «۷» صابران را. رسول- علیه السلام- گفت: صبر کنم و آنچه عزم کرده بود «۸» رها کرد. عبد الله عباس و ضحاک گفتند: اینکه از پیش نزول سورت براءه بود. [آنگه «۹» خدای تعالی رسول را فرموده بود که قتال با آن کس کن که او با تو قتال کند و ابتدا به قتال مکن] «۱۰» چون سورت براءه فرود آمد و خدای تعالی جهاد فرمود، اینکه آیت منسوخ بکرد. آنگه او را حث کرد بر صبر کردن و ترغیب کرد، گفت: وَ اصْبِرْ، صبر کن که صبر تو «۱۱» نیست مگر به خدای، ای بمعونه الله و توفیقه، به توفیق خدای «۱۲» توانی کردن «۱۳». وَ لَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ، و دلنگ مباح بر اعراض و عدول ایشان از تو. وَ لَا تَكُفْ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ، و مباح در تنگی از مکرری که ایشان می کنند. ابن کثیر خواند اینکه جا و در سورة التَّمَلُّ: «فی ضیق» به کسر «ضاد» و باقی قرا به فتح «۱۴» خواندند. بعضی گفتند: دو لغت است به یک معنی. و بعضی فرق کردند، گفتند:

الضیق فی القلب و الصدر «۱۵»، و الضیق فی المعاش «۱۶» و المساکن. و أبو عمرو گفت، بصریان گفتند: ضیق به فتح، غم باشد و به کسر، شدت. فراء گفت، کوفیان گفتند: هر

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: باشد.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: عقب.

(۴). همه نسخه بدلها: فعل.

(۵). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰. [...]

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم یعنی صبر بهتر باشد.

(۸). قم، آط، آب، آز: آن عزم که کرده بود، آج، لب: آن عزم که کرده.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم که.

(۱۰). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد.

(۱۱). قم: به تو.

(۱۲). همه نسخه بدلها صبر.

(۱۳). قم: توان کردن.

(۱۴). همه نسخه بدلها ضاد.

(۱۵). آج، لب: و الصدور.

(۱۶). آط، آز، آج، لب: فی العیش.

صفحه : ۱۲۲

دو لغت است، مثل: رطل و رطل «۱» [۱۰۹-پ]

و قتیبی گفت: ضیق تخفیف ضیق باشد، کھین و هین و لین و لین، و بر اینکه تأویل صفت موصوفی محذوف باشد، کأنه قال: ولا تک فی أمر ضیق ممّا یمکرون. «ما» مصدریه است، ای من مکرهم.

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا، که خدای با متقیان و پرهیزکاران است، وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ، و با آنان که نیکوکار «۲» باشند. هرم بن حیان «۳» را گفتند: ما را وصایتی «۴» کن. گفت: اوصیکم بالآیات الأواخر «۵» من سورة النحل، ادعُ إلى سبیل ربک- إلى آخر السورة. گفت: بر اینکه آیات کار کنی که در آخر سورة النحل است، اینکه سه آیت. و قوله: «مع»، به معنی نصرت است و معاونت «۶».

(۱). آز: رطل یرطل.

(۲). همه نسخه بدلها قم: نیکو کاران.

(۳). آز: جنان. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: وصیتی.

(۵). آج، لب: الآخر.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: نصرت و معاونت است.

صفحه: ۱۲۳

سورت بنی اسرائیل

بدان که اینکه سورت صد و یازده آیت است و هزار و پانصد و سی و سه کلمت است و شش هزار و چهار صد و شست «۱» حرف است.

و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، رسول- صلی الله علیه و علی آله «۲»- گفت «۳»: هر که او سورت بنی اسرائیل بخواند دلش رقیق شود «۴»، آن جا که ذکر مادر و پدر است «۵»، خدای تعالی او را در بهشت دو قطار مزد بدهد، و قطاری هزار و دو بیست اوقیه باشد، هر اوقیه «۶» بهتر باشد از دنیا و هر چه در دنیاست.

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱ تا ۱۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شَبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۱) وَ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَ جَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكَيْلًا (۲) ذُرِّيَّةً مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا (۳) وَ قَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَ لَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا (۴)

فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَى بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَ كَانُوا وَعْدًا مَفْعُولًا (۵) ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَ أَمَدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَنِينَ وَ جَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا (۶) إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَ إِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَ لِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ لِيَتَّبِعُوا مَا عُلُوًّا تَبِعُوا (۷) عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَ إِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا وَ جَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ

حَصِيْرًا (۸) إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا (۹)
 وَ أَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (۱۰) وَيَدْعُ الْإِنْسَانَ بِالْشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا (۱۱) وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ
 وَ النَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَ جَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسَابَ وَ كُلُّ شَيْءٍ فَضْلَانَا
 تَفْصِيْلًا (۱۲) وَ كُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا (۱۳) اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ
 حَسِيْبًا (۱۴)

مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَ مَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا (۱۵)
 ﴿۷﴾

[ترجمه]

منزه است آن خدای که ببرد بندهش «۸» را به شب از مسجد الحرام به مسجد دورتر، آن که ما بر که کردیم «۹» پیرامن آن «۱۰» تا باز
 [به او] «۱۱» نمایم از آیتهای [ما] «۱۲» که او شنوا و بیناست.

- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: شصت.
- (۲). قم، آط، آج، لب: علیه السلام، آب، آز: علیه الصلوات و السلام.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز قم که.
- (۴). آط و.
- (۵). قم و.
- (۶). قم: هر اوقیه‌ای.
- (۷). قم، آج، لب ترجمه کرده است به: به نام خدای بخشاینده مهربان.
- (۸). قم: بنده خویش، دیگر نسخه بدلها: بنده‌اش.
- (۹). قم، آج: برکت کردیم، آب: برکت کرده‌ایم، آط، لب: بر که کرده‌ایم.
- (۱۰). قم: او.
- (۱۱). از آج، افزوده شد. [.....]
- (۱۲). از آط، افزوده شد.

صفحه : ۱۲۴

و دادیم «۱» موسی را کتاب «۲» و کردیم آن را بیانی و لطفی «۳» پسران یعقوب را که مگیری از دون «۴» من و کیلی.
 فرزندان آنان که بر گرفتیم با نوح «۵» - علیه السلام - که او بود بنده‌ای شکر کننده.
 و خبر دادیم پسران یعقوب را در کتاب فساد می کنی «۶» در زمین دو بار و بلندی شوی بلندی بزرگ.
 چون آید وعده یکی از آن دو بار، بر انگیزیم بر شما بندگانی «۷» از آن ما خداوندان شجاعت سخت تا در شوند در میان سرایها و
 اینکه وعده‌ای باشد کرده «۸».

پس برگردانیم «۹» شما را دولت بر ایشان و مدد کنیم «۱۰» شما را به مالها و پسران و کنیم شما را بیشتر به یاران.
 اگر نیکوی کنی «۱۱» نیکوی کنی با خود «۱۲» و اگر بدی کنی و را باشد، چون آید وعده باز پسین تا دژم کند «۱۳» رویهای شما و تا

در مسجد شوند» (۱۴) چنان که شدند» (۱۵) در او

- (۱). همه نسخه بدلها: بدادیم.
- (۲). همه نسخه بدلها: توریت.
- (۳). همه نسخه بدلها: بیان و لطف.
- (۴). همه نسخه بدلها: از فرود.
- (۵). قم: و انوح، آط، آب، آج، لب: ما با نوح.
- (۶). قم، آط: که فساد کنی، آب، آج، لب: که فساد کنید.
- (۷). قم را.
- (۸). قم: و بود وعده‌ای کرده، آج، لب: و باشد اینکه وعده کرده.
- (۹). قم ما.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: و مدد دهیم.
- (۱۱). قم شما.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: برای خود.
- (۱۳). آط، آب: اندوهگن کند، آج، لب: اندوهگین کند. [...]
- (۱۴). اساس: شوی، به قیاس با نسخه آب و معنی عبارت، تصحیح شد.
- (۱۵). اساس: شدی، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

صفحه : ۱۲۵

نخست بار تا هلاک کنند آنچه بلند کرده باشند هلاک کردنی.

باشد که خدای شما» ۱) رحمت کند و اگر باز آیی» ۲) باز آیم و کردیم دوزخ برای کافران باز دارنده.

» ۳) اینکه قرآن ره نماید به آنچه» ۴) راست تر» ۵) است و مژده دهنده» ۶) مومنان را، آنان که عمل نکو کنند» ۷) که ایشان راست مزدی بزرگ.

[۱۱۰-ر]

و آن که آنان که ایمان ندارند به آخرت بنهادیم» ۸) برای ایشان عذابی دردناک.

و بخواند آدمی به بدی خواندنش» ۹) به نیکی و بود آدمی شتاب زده.

و کردیم شب» ۱۰) و روز را دو علامت، بستریم» ۱۱) علامت شب» ۱۲) و کردیم» ۱۳) علامت روز بینا تا طلب کنی فزونی» ۱۴) از خدایتان و بدانی شمار سالها و حسابها» ۱۵)، و هر چیزی را جدا کردیم» ۱۶) جدا کردنی.

و هر آدمی را الزام کنیم عمل او در گردنش و بیرون آریم برای او روز قیامت نامه‌ای که بیند» ۱۷) آن را افلاخته» ۱۸).

(۱). آج، لب: بر شما.

(۲). اساس: و اگر نه باز آیی، با توجه به اتفاق نسخ و معنی آیه، لفظ «نه» حذف شد.

(۳). قم که.

- (۴). قم آن.
- (۵). قم، آط: راستر.
- (۶). همه نسخه بدلها: مژده دهد.
- (۷). قم: آنان که کنند نیکیها، آط، آب، آج، لب: آنان را که عمل صالح کنند.
- (۸). آط: بیجاریم، قم: بنهاده‌ایم، آب: آماده کنیم، آج، لب: مهیا کنیم.
- (۹). آط، آج، لب: خواندش.
- (۱۰). قم را.
- (۱۱-۱۳). قم ما.
- (۱۲). آج، لب را. [.....]
- (۱۴). قم: افزونی.
- (۱۵). آط، آب، آج، لب: شمار.
- (۱۶). قم ما آن را.
- (۱۷). آط، آب، آج، لب: بینند.
- (۱۸). قم، آب: افراشته، آط، آج، لب: افراخته.

صفحه : ۱۲۶

بخوان نامهات «۱» بس باد به تو «۲» امروز بر تو محاسب «۳».

هر که راه یابد «۴» برای خود راه یابد و هر که گمراه شود «۵» گمراه شود بر خود و بر نگیرد «۶» بر گیرنده‌ای بار دیگری، و نبودیم ما عذاب کننده تا نفرستیم «۷» پیغامبری را.

قوله: سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا، «سبحان» مصدر است از بنای سَبَّحَ يَسْبُحُ تَسْبِيحًا و سبحانا. و نصب او بر مصدر است، و تقدیر او آن است که: اسْبَحَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ سُبْحَانًا. آنچه فعل بیفگند و مصدر را اضافه کرد با مفعول، و مثله: وعد الله، و کتاب الله، ای وعد الله وعدا «۸» و کتب کتابا. جز که اینکه جا اضافه مصدر است با فاعل «۹»، و أبو عبیده گفت، أهل مدینه گفتند: سبحان اسمی است به جای مصدر نهاده چون کفران، و قال امیة بن أبی الصلت:

سبحانه ثم سبحانا نعوذ به و قبلنا سبح الجودی و الحمد

و بعضی دیگر گفتند: نصب او بر نداست، و التقدير: یا سبحان الله، و معنی او تنزیه باشد و تبعید از هر چه لایق نباشد به او «۱۰». طلحة بن عبد الله گفت از رسول - علیه السلام - پرسیدم که: معنی سبحان الله چه باشد! گفت: تنزیه الله من کل سوء،

دور بکردن از خدای هر بدی، و به معنی نماز آمده است، کقوله: فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ «۱۱»، أي من المصلين، و نماز نافله را سبحه گویند. و در حدیث آمده است: کان ابن عمر [یصلی] «۱۲» سبحته فی المسجد الذی یصلی فیہ المکتوبه، یعنی عبد الله عمر نماز نافله هم در آن مسجد کردی که نماز فریضه کردی. و به معنی

(۱). قم: نامه خویش را.

(۲). قم: بس است به تن تو، آط، آج، لب: بسی تو، آب: بس است نفس تو.

(۳). قم: شمار کننده.

(۴). آط، آج، لب: راه نماید.

(۵). همه نسخه بدلها بجز آز: گمراه شود، قم بدرستی که.

(۶). آب هیچ.

(۷). آج، لب: بفرستیم.

(۸). آط، آب، آج، آز، آج، لب: وعد وعدا.

(۹). همه نسخه بدلها: اضافت مصدر با فاعل است. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم به او لایق نباشد.

(۱۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۳.

(۱۲). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد.

صفحه: ۱۲۷

استثنا آمده است [فی قوله: لَوْ لَا تُسَبِّحُونَ] (۱)، اى هَلَّا تَسْتَثْنُونَ (۲). و اینکه لغت بعضی یمنیان است، و سبحة به معنی «نور» آمده است [۳] در آن خبر که: لولا- ذلك لأحرق سبحات وجهه، اى نور وجهه. و مبرّد گفت: وجه اینکه آن باشد که اگر بیننده‌ای بدیدی بگفتی: سبحان الله، و در جای تعجب آمد «۴»: چنان که اعی «۵» گفت «۶»:

أقول لما جاءني فخره سبحان من علقمة الفاخر

و در بعضی احادیث آمد که یکی از جمله بزرگان گفت: هرگز ندانستم که گفتن سبحان الله معصیت باشد، حتی دخت علی فلان، تا در نزدیک فلان کس شدم، مردی حاضر بود آن جا، نامه‌ای در آوردند و پیش صاحب صدر بنهادند او برگرفت و می‌خواند. اینکه مرد که حاضر بود گفت: سبحان الله؟ صاحب صدر گفت:

چه خواستی به اینکه تسبیح! گفت: تعجب آن که چون فلانی چونین مخاطبه به تو نویسد؟ مرد در خشم شد و بفرمود تا او را حاضر کردند و بر او استخفاف کرد و او را برنجانید. من گفتم: اینکه آن جای است که سبحان الله گفتن بر اینکه وجه معصیت باشد.

الذی أسرى، که ببرد بنده‌یش را «۷»، يقال: سری یسری سری، [۱۱۰-پ]

و أسرى یسری إسرائ، لغتان، و هو سیر اللیل، و بر اینکه قول «با» تعدیه را باشد. بعضی دگر گفتند: و سریت سری لازم باشد، و أسریت غیرى إسرائ [متعدی] «۸»، بر اینکه قول «با» زیادت باشد، و مثله: تنبت باللّهن، قال الشّاعر:

و ليلة ذات دجى سریت و لم یلتنى عن سراها لیث

نصب او بر ظرف باشد، و بعضی علما گفتند: تنکیر او دلیل کرد بر آن که اینکه اسرا در بعضی شب بوده است و دلیل اینکه قول قراءت حذیفه و عبد الله مسعود است من اللیل، من المسجد الحرام، «من» ابتدا غایت راست و «إلی» در برابر او انتها

(۱). سوره قلم (۶۸) آیه ۲۸.

(۲). دیگر نسخه بدلها: یستثنون، که با توجه به ضبط آیه در قرآن کریم درست تر بنظر می‌آید.

(۳). اساس: افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۴). آز، آج، لب: آمده است.

(۵). قم: علقمه، آج، لب: عیسی.

(۶). آب، آز شعر.

(۷). قم: خویش را، دیگر نسخه بدلها: بنده‌اش را.

(۸). نسخه بدلها: ندارد، به قیاس چاپ مرحوم شعرانی، افزوده شد، شاید نظر ابو الفتح آن بوده است که با ذکر کلمه «غیری» که قطعاً مفعول «اسریت» است جمله بی‌نیاز از ذکر کلمه متعدی است.

صفحه : ۱۲۸

غایت را.

در اینکه دو روایت است: یکی آن که، رسول- علیه السلام- گفت من در مسجد الحرام بودم در حجر میان خفته و بیدار که جبریل آمد و براق آورد، و اینکه روایت انس است و مالک بن صعصعه. و روایت دیگر آن است که، رسول- علیه السلام- گفت: مرا از حجره امّ هانی به آسمان بردند، و تأویل کردند اینکه آیت را بر آن که حرم را جمله مسجد خوانند، و اینکه روایت کلیبی است و ابو صالح از امّ هانی که او گفت: رسول را- علیه السلام- از حجره من به آسمان بردند نماز خفتن [بکرد و من با او نماز خفتن] «۱» بکردم و بخفتم و او را در نماز گاه رها کردم بیدار نشدم تا او مرا بیدار کرد «۲» برای نماز بامداد، مرا گفت: برخیز یا امّ هانی تا تو را حدیثی کنم «۳».

گفتم: یا رسول الله؟ احادیث و احوال «۴» تو همه عجایب «۵» باشد.

آنکه نماز بامداد بکرد. چون فارغ شد، گفت: بدان که دوش «۶» نماز خفتن بگزاردم جبریل آمد و من هم اینکه جا نشسته بودم، مرا گفت: برخیز و بیرون آی «۷»، برخاستم و بیرون شدم، فریشته‌ای ایستاده بود و اسپی، مرا گفت: بر نشین. من بر نشستم، هر کجا به نشینی رسید «۸»، دستهایش دراز شد «۹» و پایها کوتاه، و هر کجا به فرازی رسیدیم «۱۰» پایهایش دراز شدی و دستها «۱۱» کوتاه تا به بیت المقدس رسیدم و آن جا نماز بکردم- و ساق الحدیث الی آخره- و اکنون نماز بامداد با شما بکردم. مقاتل گفت: شب معراج پیش از هجرت بود به یک سال، و گفتند: یک بار بود، و گفتند: دو بار بود، یک بار از مسجد الحرام و یک بار از خانه «۱۲» امّ هانی بنت اُبی طالب. و گفته‌اند: بسیار بارها بود.

(۱). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۲). اساس: نکرد، به قیاس قم و اتفاق همه نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). قم، آط، آج، لب: گویم، آب، آز: گویم. [.....]

(۴). آج، لب: اقوال.

(۵). قم: عجب.

(۶). همه نسخه بدلها چون.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز قم من.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: رسیدی، قم: رسیدم.

(۹). آط، آج، لب: شدی.

(۱۰). قم: رسیدم، دیگر نسخه بدلها: رسیدی.

(۱۱). آب، آز: دستهاش.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: حجره.

صفحه: ۱۲۹

إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى، به مسجد دورتر، یعنی به مسجد بیت المقدس. برای آتش «۱» «أَقْصَى» خواند که دو [ر] تر مسجدی است که آن را زیارت کند. الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ، آن مسجد که ما برکه کردیم «۲» بر پیرامن «۳» آن. گفتند: از جویها و آبها و درختان میوه خواست. مجاهد گفت: برای آتش مبارک خواند که مقرّ أنبیا بود و مهبط فریشتگان و وحی خدای تعالی. و آن صخره و سنگ که خدای تعالی خلقان را روز قیامت از او حشر کند «۴» آن جاست، لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا، تا با او نماییم از آیات و علامات و عجایب ما، إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ، که او خداوندی شنوا و بیناست. اما قَصِيَه معراج قصه‌ای دراز است و در او اختلاف بسیار کرده‌اند «۵»، و روایات واهی ضعیف. و ما آنچه معتمد است بر سیبل اختصار بگوییم - إن شاء الله تعالی.

بدان که مسلمانان خلاف کردند در معراج: بعضی نفی کردند «۶»، و گفتند: نبود و رفتن رسول - علیه السّلام - بیشتر تا به بیت المقدس نبود که ظاهر قرآن بیش از اینکه نیست، و آن معتزلیان اند «۷» - و جماعتی دگر گفتند: رسول - علیه السّلام - اینکه در خواب دید، و آن نجاریانند «۸». و بعضی حشویان گفتند: روح او به معراج بردند و تن او در مکه «۹» بود. و آنچه درست است آن است که رسول - علیه السّلام - را به آسمان بردند به نفس و تن او و آسمانها به او عرضه «۱۰» کردند و بهشت و دوزخ بر او عرض کردند و او معاینه بدید چنان که گفت: [۱۱۱-ر]

عرضت علی الجنّه حتّی هممت ان اقطف من ثمراتها و عرضت علی النار حتّی اتقيت حرّها بیدی، چنان که در سیاق قصه بیاید.

اما سیاق «۱۱» قصه به روایت انس بن مالک و ابو هریره و عبد الله عباس و عایشه و

(۱). آط، آج، لب: بر آتش.

(۲). قم: برکت کرده‌ایم، آط، آج، لب: برکت کردیم، آز: برکت گردانیم.

(۳). آط، آب، آج، لب: پیرامن.

(۴). همه نسخه بدلها: کنند.

(۵). همه نسخه بدلها: ندارد، قم و نیز حشو بسیار آورده‌اند، دیگر نسخه بدلها و در او حشو بسیار آورده‌اند و خلاف بسیار کرده‌اند.

[.....]

(۶). آط، آج، لب: بعضی گفتند: نبود و نفی کردند، آب، آز: بعضی گفتند و نفی کردند.

(۷). آط، آج، لب: معتزله‌اند.

(۸). اساس: نجار باشد، با توجه به نسخه قم و اتفاق همه نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). قم: به مکه.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: عرض.

(۱۱). آط: ساق.

صفحه : ۱۳۰

امّ هانی و مالک بن صعصعه به اختلاف الفاظ و اتفاق معانی، و حدیث بعضی داخل است در حدیث بعضی، آن است که: رسول-صلی الله علیه و علی آله- گفت: من به مکه بودم «۱»، بین النائم و اليقظان، میان خفته و بیدار «۲». به یک روایت گفت: در حجر بودم و آن جایی است در پس «۳» خانه کعبه، و به یک روایت در خانه امّ هانی. و مرا گفتند «۴»: برخیز «۵»، برخاستم و بیرون آمدم و مرا فرمودند «۶» تا به آب زمزم غسل کنم. و به یک روایت اینایی بیاوردند و آب کوثر با خود داشتند «۷» با آب زمزم پیامیختند «۸» مرا فرمودند تا از آن آب وضو کردم.

و اما حدیث «۹»

«۱۰» شقّ البطن و غسل «القلب»

اینکه «۱۱» حدیثی منکر است عقلا و شرعا و وجوه فساد آن گفته شود- إن شاء الله فی قوله: أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صِدْرَكَ «۱۲» ... وَ لَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ- الآية «۱۸».

(۱). همه نسخه بدلها: شدی.

(۲-۵). همه نسخه بدلها: همچین.

(۳). همه نسخه بدلها: ای.

(۴). همه نسخه بدلها ناکرده.

(۶). همه نسخه بدلها بجز آز رقعته‌ای از.

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: می‌رانند.

(۸). آط، آب، آج، لب: ندادند.

(۹). همه نسخه بدلها گرفتارند.

(۱۰). قم: کال. [.....]

(۱۱). آج، لب: باشد.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: همچین.

(۱۳). قم: میل مردان.

(۱۴). قم: خاری.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: از آن جا بگذشت.

(۱۶). قم: جامش، آط: جامه یش.

(۱۷). آج، لب: به راهها.

(۱۸). سوره اعراف (۷) آیه ۸۶.

صفحه : ۱۳۴

آنکه به مردی بگذشتم «۱» که او پشته‌ای «۲» هیزم بسیار جمع کرده بود «۳» و در هم بسته، می‌خواست تا برگیرد نمی‌توانست «۴» پاره‌ای دیگر بر سر می‌نهاد. گفتم: ای جبریل اینکه کیست! گفت: اینکه مثال مردی است از امت تو که امانات مردمان «۵» پیش او

باشد و او به آن قیام نتواند کردن، دگر می‌ستاند و اضافت می‌کند با آن.

گفت: از آن جا بیامدم» (۶) جماعتی را دیدم که لبهای ایشان و زبانهای ایشان به مقاریض آهن» (۷) می‌بریدند، هر گه که ببریدند باز هم چنان شد» (۸) که بود. من گفتم:

اینان کیستند» (۹) ای جبریل! گفت:

«۱۰ هؤلاء خطباء الفتنه»

گفت: اینان» (۱۱) خطیبان فتنه‌اند.

گفت: آنگاه» (۱۲) پرسیدم به جایی که سوراخی بود کوچک از او گاوی بزرگ بیرون» (۱۳) می‌آمد باز می‌خواست تا با جای» (۱۴)

شود نمی‌توانست. گفتم: ای جبریل اینکه چیست! گفت: اینکه مثال» (۱۵) مردی است که سخنی از دهن بیرون اندازد [۱۱۲-ر]

بزرگ پس پشیمان شود، باز خواهد تا رد کند و باز جای برد» (۱۶)، نتواند.

گفت: از آن جا بیامدم به وادی رسیدم بویی شنیدم» (۱۷) خوش و آوازی. گفتم:

ای جبریل اینکه چه بوی است و اینکه چه آواز است! گفت: اینکه بوی بهشت است و آواز خازنان اوست، می‌گوید: بار خدایا

آنچه مرا وعده کرده‌ای انجاز فرمای که شرف و غرف» (۱۸) من بلند شد و سندس و استبرق و حریر من بسیار شد و لؤلؤ و مرجان و

زر و سیم من بسیار شد» (۱۹) و اکواب و اباریق من و آب و شیر و می و انگبین من به غایت رسید. آنچه مرا وعده کرده‌ای بفرمای تا

به من آرند. گفت:

لک کل مؤمن و مؤمنه،

(۱). اساس: بگذشت، با توجه به قم و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها: پشته.

(۳). آج، لب و دیگر بر آن بالا می‌نهاد.

(۴). آب و دیگر بر آن بالا می‌نهاد.

(۵). آط، آج، لب: مردمانی

(۶). همه نسخه بدلها: بگذشتم. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم: آهنین.

(۸). همه نسخه بدلها: می‌شد.

(۹). آط، آب: کنید، آج، لب: که‌اند

(۱۰). لب: القصه.

(۱۱). همه نسخه بدلها بجز آز: اینکه.

(۱۲). همه نسخه بدلها: آنگه.

(۱۳). آط، آج، لب: برون.

(۱۴). قم، آط، لب، آز: باز جای، آج، لب: باز جایی.

(۱۵). آج، لب: امثال.

(۱۶). همه نسخه‌ها بجز قم: خواهد تا باز پوشد.

(۱۷). قم: یافتم.

(۱۸). قم: غرف و شرف.

(۱۹). قم: از حد بگذشت.

صفحه : ۱۳۵

گفت: تو راست هر مؤمنی و مؤمنه‌ای که ایمان دارد «۱» به من و پیغامبر «۲» من و شرک نیارد به من «۳» و عمل صالح کند. هر که از من ترسد، ایمن «۴» شود و هر که از من چیزی خواهد، بدهمش و هر که قرضی به من دهد، مکافاتش کنم [و هر که بر من توکل کند کفایتش کنم] «۵» که من خداوندی‌ام که جز من خدایی نیست و وعده خلاف نکنم. قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ «۶»، فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ «۷». بهشت گفت راضی شدم «۸».

از آن جا بگذشتم آوازی منکر شنیدم از وادی و بویی کریه «۹»، گفتم: ای جبریل؟ اینکه چه بوی است و اینکه چه آواز است! گفت: اینکه بوی دوزخ است و آواز بانیکان «۱۰» که می‌گویند: بار خدایا! آنچه وعده بکرده‌ای ما را، بده که سلاسل و اغلال و زقوم و حمیم من، و سعیر و ضریع من، و غساق و عذاب من بسیار شد. قعر من دور شد و گرمای من سخت شد. گفت: تو راست هر مشرک و مشرکه‌ای و کافری و کافره‌ای و خبیثی و خبیثه‌ای و کلّ جبار لا یؤمن بیوم الحساب. گفت: راضی شدم. پس رسیدم به جایی، جبریل مرا گفت: فرود آی و نماز کن. اینکه جا من فرود آمدم و نماز کردم. مرا گفت: دانی تا کجا نماز کردی! گفتم: نه. گفت: به طیبه، یعنی «۱۱» مدینه، و ایها المهاجر- ان شاء الله- و آن هجرت گاه تو باشد- ان شاء الله.

از آن جا برفتم چندان که خدای خواست، مرا گفت: فرود آی و نماز کن من فرود آمدم و نماز کردم، مرا گفت: دانی تا کجا نماز کردی «۱۲»! به طور سینا که خدای تعالی با موسی مناجات کرد.

از آن جا برفتم به جایی رسیدم جبریل مرا گفت: فرود آی و نماز کن من فرود آمدم و نماز کردم. مرا گفت: دانی تا کجا نماز کردی «۱۳»! به بیت اللحم که مولد عیسی است- علیه السلام-.

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: آرد. [.....]

(۲). قم: پیغامبران.

(۳). قم: و هر که به من شرک نیارد.

(۴). قم: آمن.

(۵). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۶). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱.

(۷). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۴.

(۸). همه نسخه بدلها گفت.

(۹). قم یافتم از وادی.

(۱۰). آواز بانیکان/ آواز بانیکان (زبانیه) که ضبط اغلب نسخه بدلها نیز چنین است.

(۱۱). آج، لب به.

(۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم گفتم: نه، گفت.

صفحه : ۱۳۶

از آن جا برفتم تا به بیت المقدس رسیدم جماعتی فریشتگان را دیدم آن جا که از آسمان فرود آمده بودند بر من سلام کردند و مرا تحیت کردند» (۱) و بشارت دادند به کرامت از جهت خدای تعالی. مرا گفتند:

السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا أَوَّلَ يَا آخِرَ يَا حَاشِرَ،

من جبریل [را] (۲) گفتم: اینکه چه خطاب است که اینان می گویند! گفت: می گویند:

سلام بر تو (۳) ای اول، یعنی تو اول کسی که فردا (۴) قیامت از گور برخیزد (۵). و آخری (۶) به آن معنی که ختم و آخر پیغامبرانی، و حاشری بآن معنی که حشر قیامت به تو و امت تو برخیزد.

برفتم تا (۷) در مسجد بیت المقدس رسیدیم (۸). جبریل - علیه السلام - گفت: فرود آی. من فرود آمدم او اسپ مرا در حلقه در مسجد بست به خطامی از حریر بهشت [و گفت: اینکه آن حلقه است که پیغامبران چهار پایان خود در او بستندی، چون اینکه جا آمدندی]. (۹) چون در مسجد شدم پیغامبران را دیدم آن جا.

و در حدیث ابو العالیه چنان است که گفت: ارواح پیغامبران (۱۰) دیدم آن جا از عهد ادریس و نوح تا به روزگار عیسی - علیه السلام (۱۱) - خدای تعالی ایشان را جمع کرده بود، بر من سلام کردند و مرا همان تحیت کردند که فریشتگان کرده بودند. من گفتم: ای جبریل اینان که اند! گفت: اینان برادران تو اند از انبیا و رسولان، قریش دعوی می کنند که خدای را انباز است، و جهودان و ترسایان می گویند خدا را (۱۲) فرزند است. بپرس از پیغامبران تا خدا را شریک هست! و ذلک قوله (۱۳): «وَسَأَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مَنْ رُسُلِنَا أَ جَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ» (۱۴). ایشان اقرار دادند خدای را به ربوبیت و توحید.

آنکه همه را جمع کرد و با فریشتگان [۱۱۲-پ]

به صفها بداشت و دست من گرفت و مرا در پیش ایشان داشت تا بایشان (۱۵) امامت نماز کردم، دو رکعت نماز

(۱). قم: گفتند.

(۲). از قم، افزوده شد.

(۳). قم باد. [.....]

(۴). قم، آج، لب: فردای.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: برخیزی.

(۶). همه نسخه بدلها: و آخر.

(۷). همه نسخه بدلها به.

(۸). آب، آز: رسیدم.

(۹). اساس: ندارد، از قم افزوده شد.

(۱۰). آط، آز، آج، لب را.

(۱۱). قم، آب، آز: علیهم السلام.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم زن و.

(۱۳). همه نسخه بدلها تعالی.

(۱۴). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۵.

(۱۵). همه نسخه بدلها: با ایشان.

صفحه : ۱۳۷

بگردم. آنگه پیغامبران - صلوات الله علیهم «۱» - بر خدای تعالی ثنا گفتند «۲» به آن نعمت که بر ایشان کرد. ابراهیم «۳» گفت: اسپاس «۴» آن خدای را که مرا خلیل خود گرفت و مرا ملکی عظیم داد و مرا امتی «۵» قانت کرد که خلقان به من اقتدا کنند و آتش «۶» بر من برد و سلام کرد.

آنگه موسی - علیه السلام - بر خدای ثنا گفت، گفت: اسپاس «۷» خدای را که با من سخن گفت و هلاک فرعون و قومش بر دست «۸» من کرد و بنی اسرائیل را به من نجات داد و از امت من قومی را کرد «۹» که به حق راه نمایند و به حق داد دهند.

آنگه داود - علیه السلام - بر خدای ثنا گفت، گفت: اسپاس «۱۰» خدای را که مرا ملکی عظیم داد و مرا زبور پیاموخت و آهن نرم بکرد برای من و کوهها را مسخر کرد تا با من تسییح کردند و مرا حکمت داد و فصل الخطاب.

آنگه سلیمان بر خدای ثنا گفت، و گفت: سپاس آن خدای را که باد «۱۱» مسخر من کرد و شیاطین را در فرمان من کرد تا برای من محاریب و تماثیل «۱۲» کردند، و ذلک قوله: یعملون له ما یشاء من محاریب و تماثیل و جفان کالجواب و قلدور راستیات... «۱۳»، و منطق الطیر مرا پیاموخت و مرا بداد از هر «۱۴» فضلی و مرا ملکی داد که کس را از پس من نباشد.

آنگه عیسی - علیه السلام - بر خدای ثنا گفت، بقوله: الحمد لله الذی جعلنی کلمه منه، سپاس آنخدا را که مرا کلمتی کرد از او، و مثل من چون مثل آدم کرد که او را از خاک بیافرید و مرا کتاب و حکمت پیاموخت و توریت و انجیل و بر دست من مرده زنده کرد و اُکمه و اُبرص را به دعای «۱۵» من شفا داد و مرا رفیع «۱۶» کرد و پاک

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم اجمعین.

(۲). قم: کردند. [.....]

(۳). اساس، قم، آط، آز، آج: ابراهیم.

(۴). همه نسخه بدلها: سپاس.

(۵). آز، آج، لب: امت.

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم نمرود.

(۷-۱۰). همه نسخه بدلها: سپاس آن.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: به دست.

(۹). قم: کرد قومی را.

(۱۱). همه نسخه بدلها را.

(۱۲). اساس: محاربت، با توجه به قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۳). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۳.

(۱۴). قم: از بهر.

(۱۵). قم: بر دست.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم: رفع.

صفحه : ۱۳۸

بکرد و مرا و مادرم را پناه داد از شیطان رجیم.

آنکه من گفتم: شما همه بر خدای ثنا گفتی و من نیز بر خدای ثنا گویم»^(۱) به احسانی که با من کرد سپاس خدا را که مرا به رحمت جهانیان کرد و مرا به کافّة الناس فرستاد به بشارت و اذار»^(۲) و قرآن بر من اَنْزله کرد که در او بیان همه چیز است»^(۳)، و اَمّت مرا بهترین اَمّتان کرد و اَمّت مرا اَمّتی»^(۴) وسط کرد و اَمّت مرا اولینان و آخرینان کرد، و مرا شرح صدر کرد و بار گران از من فرو نهاد، و ذکر من رفیع کرد»^(۵) و مرا به فاتح»^(۶) و خاتم کرد. ابراهیم»^(۷) - علیه السّلام - گفت

بهذا فضلکم محمّد،

محمّد را اینکه»^(۸) بر شما فزون آمد آنکه سه انا بیاوردند سر پوشیده: یکی را آب در بود و یکی را شیر و یکی را می. من اِنای آب بستدم و باز خوردم اُنَدکی و اِنای شیر بستدم و باز خوردم تمام. چون خمر عرضه کردند»^(۹) من گفتم: مرا حاجت نیست که من سیراب شدم. مرا گفت: اینکه بر اَمّت تو حرام خواهند کردن»^(۱۰)، گفتند: اگر آب بسیار باز خوردیت»^(۱۱) اَمّت»^(۱۲) به غرق مبتلا شدن»^(۱۳)، و اگر خمر می باز خوردیت»^(۱۴) اَمّت به خمر مولى شدنی و اجتناب نکردندی»^(۱۵).

آنکه جبریل - علیه السّلام - دست من گرفت»^(۱۶) و مرا بتزئیک آن سنگ برد که پایه معراج بر او نهاده بود، و آن صخره بیت المقدّس است پای معراج بر آن سنگ»^(۱۷) بود و بالای آن»^(۱۸) به آسمان پیوسته بر صفتی که از آن نکوتر هیچ ندیده بودم یک قایمه او از یاقوت سرخ بود و یک قایمه از زمرد سبز و پایهای او یک از سیم و یکی از زر بود و یکی از زمرد و مکّلل»^(۱۹) به درّ و یاقوت و آن، آن معراج»^(۲۰) است که ملک الموت از او

(۱). اساس: گوئیم، با توجه به قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۲). قم: نذارت.

(۳). آط، آب، آج: کرده، آز، لب: کرده است.

(۴). همه نسخه بدلها بجز قم: اَمّت.

(۵). قم: مرا ذکر رفع کرد، آب، آج: ذکر من رفع کرد.

(۶). آب، آز: مرا فاتح.

(۷). اساس، قم، آط، آب، آز: ابرهیم.

(۸). همه نسخه بدلها: محمّد به اینکه.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: عرض کردند.

(۱۰). همه نسخه بدلها: مرا.

(۱۱-۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: می خوردی.

(۱۲). آب، آز، لب: اَمّت تو.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: می شدند.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: می شدند و اجتناب نمی کردند.

(۱۶). آج، لب: بگرفت. [.....]

(۱۸). قم، آط، آب، آز: او.

(۱۷). قم نهاده.

(۲۰). همه نسخه بدلها: و اینکه آن معراج.

(۱۹). همه نسخه‌ها: زمرد مکّلل.

صفحه : ۱۳۹

پدید آید چون قبض ارواح کند و آن نگاه «۱» بود که بیمار را چشم رها شود و متحیر بماند آن بود که اینکه معراج بر او ظاهر شود او از حسن او «۲» متحیر بماند جبریل - علیه السلام - از آن جا مرا بر پر گرفت «۳» و بر آن معراج مرا به آسمان دنیا برد و در نزد گفتند: کیست «۴»! گفت: جبریل است. گفتند: با تو کیست! «۱۱۳-ر» گفت:

محمد است. گفتند: محمد را بفرستادند گفت: آری. گفتند:

مرحبا به حیاة الله من اخ و من خلیفه فنعم الاخ و نعم الخلیفه و نعم المعجیء جاء، تحیت کناد خدای او را از برادری و خلیفت «۵» که نیک برادری «۶» و نیک خلیفه‌ای، و نیک آمدی «۷»، و در بگشادند و ما در رفتیم. من در آسمان دنیا می‌رفتم، خروهی «۸» را دیدم موی گردن او سبز و سر و تن او سپید که از آن نکوتر سبزی و سپیدی ندیدم «۹». پایهای او در زیر هفتم زمین بود و سر او در زیر عرش، گردن دو تا کرده دو بال داشت که اگر بر افلاختی «۱۰» به مشرق و مغرب برسدی. چون شب به آخر رسد «۱۱» او پرها بر افلاجد «۱۲» و به هم باز زند «۱۳» و خدای تسبیح کند و گوید «۱۴»:

«۱۵» سبحان الملك القدوس الكبير المتعال لا اله الا الله الحي القيوم.

چون آواز او بشنوند خروهان زمین «۱۶»، جمله به آواز آیند و خدای را تسبیح کنند و بال برهم زنند. چون او ساکن شود، خروهان «۱۷» زمین نیز ساکن شوند.

چون دگر باره او بجنبد و آواز کند به تسبیح، خروهان زمین هم چونین «۱۸» کنند به موافقت او و جواب او. رسول - علیه السلام - گفت تا او را بدیدم «۱۹»، مرا آرزوی دیدار اوست تا دگر باره باز بینم او را. از آن جا بگذشتم به فریشته‌ای رسیدم که نیمه تن او از آتش بود و نیمه‌ای از

(۱). قم: آنگه.

(۲). همه نسخه بدلها بجز آب: آن.

(۳). آط، آب، آز، لب: بر گرفت.

(۴). قم: تو کیستی.

(۵). همه نسخه بدلها: از خلیفه‌ای.

(۶). قم: برادر.

(۷). قم: نیک آینده که آمد.

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: خروسی.

(۹). قم: ندیده بودم، دیگر نسخه بدلها: ندیده‌ام.

(۱۰). قم: بر افراختی، دیگر نسخه بدلها: بر افراشتی. [...]

(۱۱). قم، آز: رسید.

(۱۲). قم: بر افراخت، دیگر نسخه بدلها: باز کند.

(۱۳). قم: باز زد.

(۱۴). قم: خدای را تسبیح کرد و گفت.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: الله.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم: چون خروسان زمین آواز او بشنوند.

(۱۷). همه نسخه بدلها بجز قم: خروسان.

(۱۸). قم، آط: هم‌چنین، دیگر نسخه بدلها: هم‌چنین.

(۱۹). آج، لب: ندیدم.

صفحه : ۱۴۰

برف، که نه آتش برف را می‌گداخت «۱» و نه برف آتش را می‌کشت. تسبیح او اینکه بود که به آوازی بلند فصیح «۲» می‌گفت:

«اللهم مؤلفا» بین الثلج و النار ألف بین قلوب عبادك المؤمنین

، گفتم: ای جبریل اینکه کیست! گفت: اینکه فریشته‌ای است او را حبیب «۴» گویند. خدای تعالی او را موکل بکرده است «۵» بر اکناف آسمان و اطراف زمین و او نصیحت کند اهل زمینی «۶» را و تسبیح او آن است که گفتم از آنکه که خدای تعالی او را آفریده است.

گفت: آنگاه «۷» از آن جا بگذشتم به فریشته‌ای رسیدم «۸» بر سریری نشسته که «۹» همه دنیا جمع کرده بود «۱۰» و در پیش او نهاده و در دست او لوحی بود از نور، او در آن لوح می‌نگرید، از چپ و راست نگاه نمی‌کرد «۱۱» و بر هیأت «۱۲» مردی دلتنگ حزین بود. گفتم: ای «۱۳» جبریل؟ اینکه کیست! که من به هیچ فریشته بنگذشتم «۱۴» که مرا از او خوفی در دل آمد جز اینکه فریشته. گفت: ما همه چونین «۱۵» خایفیم از او «۱۶»، او ملک الموت است موکل به قبض ارواح و از همه فریشتگان کار او با رنج‌تر است. من گفتم «۱۷»:

كفى بالموت طامة فقال ما بعد الموت اطم و اعظم

، گفتم: مرگ «۱۸» بس باد طامه و انبارنده. گفت: آنچه از پس مرگ است، از مرگ عظیم‌تر است و هایل‌تر.

گفتم: یا جبریل؟ هر که بمیرد لا- بد او را بیند! گفت: آری. گفتم: من می‌خواهم تا نزد او روم و بر او سلام کنم و از او چیزی بپرسم «۱۹». جبریل- علیه السلام- مرا پیش «۲۰» برد. من بر او سلام کردم. او جبریل را به اشارت گفت: اینکه کیست! جبریل گفت: اینکه محمد است- نبی الزحمة-، پیغامبر رحمت و رسول عرب. مرا گفت:

مرحبا بنی الزحمة

، و مرا تحیت نیکو کرد و بشارت داد به کرامت و مرا گفت: بشارت باد تو را

(۱). قم: می‌بگداخت.

(۲). همه نسخه بدلها بجز قم: به آواز فصیح.

(۳). اساس: مؤلف، با توجه به آب، تصحیح شد.

(۴). اساس: حنف، با توجه به قم و بیشتر نسخه ها تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: کرده است. [...]

(۶). همه نسخه بدلها: زمین.

(۷). همه نسخه بدلها: آنگاه.

(۸). قم: رسیدیم.

- (۹). قم گفتی.
 (۱۰). قم: بودند.
 (۱۱). قم، آط، آب، آز: می کرد.
 (۱۲). آج، لب: هیبت.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: یا .
 (۱۴). آط: بنگزشتم.
 (۱۵). قم: هم چنین، دیگر نسخه بدلها: همه چنین.
 (۱۶). همه نسخه بدلها بجز قم و.
 (۱۷). همه نسخه بدلها بجز قم که.
 (۱۸). لب: هر که.
 (۱۹). آز: پرسم. [.....]
 (۲۰). همه نسخه بدلها او.

صفحه : ۱۴۱

ای محمد که من همه آثار خیر در امت تو می بینم. من گفتم:

الحمد لله المئان بالتعم،

گفتم: اینکه لوح چیست که در دست داری! گفت: لوحی است آجال خلاق در او نوشته. گفتم: نام آنان که قبض ارواح «۱» ایشان [کرده‌ای] «۲» در روزگار گذشته!

گفت: آن در لوحی «۳» دیگر است. گفتم: یا ملک الموت؟ تو چگونه توانی قبض ارواح اهل زمین کردن «۴» و تو بر جای خود نشسته‌ای! گفت: نمی بینی که همه دنیا در پیش من است از مشرق تا به مغرب و دست من به همه جای برسد «۵»، دنیا در پیش من بمنزلت خوانی است پیش کسی نهاده تا چنان که خواهد دست دراز می کند و از آن جا که خواهد می گیرد. [۱۱۳-پ]
 چون بنده‌ای را اجل بنزدیک «۶» رسد «۷»، من در او نگرم و در اعوانان «۸» خود نگرم، اعوانان «۹» من بشناسند، نظر «۱۰» من در او و در ایشان بدانند که قبض روح او می باید کردن «۱۱»، معالجه قبض روح او کنند چون روح او به حلق «۱۲» رسد، از پیش من باشد «۱۳»، بر من پوشیده نبود. دست دراز کنم «۱۴» و جان او بستانم تولی «۱۵» قبض روح او جز من کس نکند کار من چنین بود با خلقان خدای در قبض ارواح. من از حدیث او بگریستم.

چون از او بگذشتم «۱۶» برسیدم «۱۷» به فریشته‌ای دیگر عابس الوجه، کریه المنظر، شدید البطش، ظاهر الغضب، من در او نگریدم از او بترسیدم سخت. گفتم: یا جبریل؟ اینکه فریشته کیست که من از او سخت بترسیدم! گفت: ما همه در ترس از او به اینکه منزلت ایم، اینکه مالک «۱۸» است، خازن دوزخ تا خدای او را بیافرید باز خندیده نیست «۱۹» و هر چه روز آید خشم و عبوس او زیادت است بر دشمنان خدای و بر اهل معصیت

(۱). همه نسخه بدلها: روح.

(۲). در اساس جای اینکه کلمه سفید است، از قم افزوده شد.

(۳). قم: آن لوحی.

(۴). قم: توانی کردن.

(۵). قم، آط: به همه جای می‌رسد، آب، آرز، آج، لب: به همه جا می‌رسد.

(۶). همه نسخه بدلها: نزدیک.

(۷). لب: رسید.

(۸-۹). همه نسخه بدلها، بجز قم: اعوان.

(۱۰). همه نسخه بدلها: به نظر.

(۱۱). همه نسخه بدلها: کرد.

(۱۲). همه نسخه بدلها او.

(۱۳). همه نسخه بدلها و.

(۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم: فراز کنم. [.....]

(۱۵). همه نسخه بدلها آن.

(۱۶). آط: بگزاشتم.

(۱۷). قم، آط، آب: برسیدیم.

(۱۸). آج، لب: مالکی.

(۱۹). همه نسخه بدلها: نخندیده است.

صفحه : ۱۴۲

او «۱» تا از ایشان انتقام کشد «۲». گفتم: مرا نزدیک او بر تا از او چیزی پیرسم مرا نزد «۳» او برد. من بر او سلام کردم و جبریل سلام کرد، او سر بر نداشت. جبریل گفت:

یا مالک؟ هذا محمد رسول العرب،

اینکه محمد است رسول «۴» عرب. او سر برداشت و مرا تحیت کرد و بشارت داد. گفتم: چند گاه است تا دوزخ می‌تابی! گفت: از آنگاه که خدای تعالی دوزخ آفرید تا به اکنون و هم‌چونین «۵» تا قیامت ساعت «۶» خواهم تافتن. جبریل [را] «۷» گفتم: بفرمای تا طرفی از دوزخ به من نماید. او گفت:

طرفی «۸» دوزخ به محمد نمای. او یک گوشه برگشاد در فشی برآمد از دوزخ آتشی سیاه «۹» دودی کدر تاریک با او که آفاق از او پر شد «۱۰»، از آن هولی عظیم دیدم و کاری منکر که وصفش ندانم بگفتن «۱۱» هوش از من برفت و نزدیک بود تا جانم هلاک شود.

از آن جا بگذشتم «۱۲» فریشتگان بسیار را دیدم که عدد ایشان جز خدای نداند فریشتگان بودند در میان ایشان که ایشان را رویها بود بر سینه و «۱۳» پشت و بر هر «۱۴» روی دهنها بود و در هر دهنی زبانها بود و ایشان به هر زبانی خدای را «۱۵» تسبیح می‌کردند به انواع لغات.

و در خبری آمد که رسول- علیه السلام- گفت:

«۱۶» رأیت لیلۃ اسری بی ملکاً له الف الف رأس، علی کل رأس الف الف وجه علی کل وجه الف الف فم فی کل فم الف الف لسان یسبح الله تعالی بكل لسان بالف الف لغة،

گفت: شب معراج فریشته‌ای را دیدم که او را هزار هزار سر «۱۷»، هر سری هزار هزار روی «۱۸»، بر هر روی هزار هزار دهن بود، در

هر دهنی هزار هزار زبان بود، تسبیح می کرد خدای «۱۹» به هر زبانی به هزار هزار لغت. یک روز بر خاطر اینکه فریشته بگذشت «۲۰» که همانا در

-
- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد.
 - (۲). قم: کشند.
 - (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: نزدیک.
 - (۴). قم، آط، آج: پیغامبر، دیگر نسخه بدلها: پیغمبر.
 - (۵). همه نسخه بدلها: همچنین.
 - (۶). قم: قیام الساعه، دیگر نسخه بدلها: تا به قیام ساعت ۷. از قم، افزوده شد.
 - (۸). همه نسخه بدلها بجز آ از.
 - (۹). قم و. [.....]
 - (۱۰). همه نسخه بدلها من.
 - (۱۱). قم گفتن.
 - (۱۲). قم، آب، آج، لب: بگذشتیم، آط: بگزشتیم.
 - (۱۳). همه نسخه بدلها بر.
 - (۱۴). قم: هر دو.
 - (۱۵). قم تعالی.
 - (۱۶). اساس: الف، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد.
 - (۱۷-۱۸). همه نسخه بدلها بود.
 - (۱۹). همه نسخه بدلها را.
 - (۲۰). آط: بگزشت.

صفحه: ۱۴۳

آسمان و زمین کس نباشد که تسبیح و عبادت او برابر تسبیح و عبادت من باشد.

حق تعالی گفت: مرا بنده‌ای است که تسبیح و عبادت او و ثواب تسبیح او بیش از تسبیح و ثواب «۱» تو است گفت: بار خدایا دستور باش تا من به زمین روم و او را بینم. حق تعالی او را دستور «۲» داد، و پیامد «۳» بر آن «۴» بنده موکل بود سه شبان روز «۵» او را یافت که جز فرایض نمی کرد «۶» جز که به عقب «۷» فرایض کلماتی می گفت، گفت: بار خدایا من نمی بینم که او عبادتی «۸» گران می کند، گفت: بلی او در تعقیب «۹» نماز کلماتی می گوید که آن بلیغ تر از تسبیح تو است و آن کلمات اینکه است:

«۱۰» «۱۱» سبحان الله کَلِمَا سَبَّحَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَسْبَحَ وَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عِزِّ جَلَالِهِ. وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ كَلِمَا حَمِدَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَحْمَدَ وَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عِزِّ جَلَالِهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ كَلِمَا هَلَّلَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَهْلَلَ وَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عِزِّ جَلَالِهِ [۴۱۱-ر]

و الله اكبر كَلِمَا كَبَّرَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَكْبِرَ وَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عِزِّ جَلَالِهِ.

اینکه کلمات در باب تسبیح و تهلیل «۱۲» از گفتار و تسبیح تو بلیغ تر است. رجعنا الی سیاقه الحدیث. گفت: از آن جا بگذشتم

برسیدم» (۱۳) به مردی تمام خلق نکو (۱۴) صورت داد در او هیچ ضعفی و نقصانی نبود، چنان که در مردمان تمام سال باشد. بر دست راست او دری بود از آن جا بوی خوش می‌دمید (۱۵) و بر دست چپ او دری بود از آن جا بوی کریه می‌آمد هر گه (۱۶) با دست راست نگریدی با آن (۱۷) در شادمانه شدی و بخندیدی و چون (۱۸) با دست چپ نگریدی دل‌تنگ شدی (۱۹) و بگریستی. گفتم: ای

- (۱). قم: عبادت.
- (۲). همه نسخه بدلها بجز مل: دستوری.
- (۳). همه نسخه بدلها: او بیامد.
- (۴). همه نسخه بدلها: بر اینکه. [...]
- (۵). قم: سه شبان، دیگر نسخه بدلها شبانه روز.
- (۶). قم، آط، آب، آز: نمی‌گزارد، آج، لب: نمی‌گذارد.
- (۷). همه نسخه بدلها: در تعقیب.
- (۸). آز، آج، لب: عبادت.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: عقب.
- (۱۰). آج، لب: کما.
- (۱۱). آج، لب: اکبر.
- (۱۲). قم: ندارد.
- (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: بگذشتیم پرسیدیم.
- (۱۴). همه نسخه بدلها بجز مل: نیکو.
- (۱۵). آب، آز: می‌رسید.
- (۱۶). مل: هر گاه، دیگر نسخه بدلها: هر گه که.
- (۱۷). همه نسخه بدلها: به آن.
- (۱۸). مل: هر گاه. [...]
- (۱۹). مل: غمناک گشتی.

صفحه : ۱۴۴

جبریل اینکه کیست (۱)! گفت: اینکه پدر تو است آدم، و اینکه در که بر (۲) راست اوست در بهشت است و اینکه (۳) در که بر چپ اوست در دوزخ است، چون بنگرد (۴) از فرزندان او یکی را به بهشت آرند شادمانه شود و بخندد (۵) و چون بیند که یکی را از فرزندان او (۶) به دوزخ برند دل‌تنگ شود و بگرید.

گفت: از آن جا برفتم (۷) تا به آسمان دوم. جبریل - علیه السلام - گفت: در بگشای (۸). گفتند: تو کیستی! گفت: جبریل. گفتند: با تو کیست! گفت: محمد.

گفتند: خدای او را بفرستاد! گفت: آری. گفتند (۹):

«۱۰ حیاة الله من اخ و» خلیفه فنعم الاخ و نعم الخلیفه و نعم المجیء جاء.

و در بگشادند و ما در رفتیم در آسمان دوم، دو برنا را دیدم. من گفتم: یا جبریل؟ اینکه دو برنا کیستند! گفت: یکی عیسی مریم

است و یکی یحیی زکریا، پسران خاله یک دیگراند.

از آن جا برفتم «۱۱» تا به آسمان سهام «۱۲». جبریل گفت: در بگشای، همان گفتند و جبریل همان جواب داد و اهل آسمان سهام «۱۳» مرا همان تحیت کردند. در آسمان سهام «۱۴» رفتم، مردی را دیدم که او را بر خلقان در حسن چندان تفضیل بود که ماه را در شب بدر «۱۵» بر ستارگان. گفتم: ای جبریل؟ اینکه کیست! گفت: اینکه برادر تو است یوسف - علیه السلام. از آن جا برفتم «۱۶» به آسمان چهارم. جبریل در بزد و بگفتند «۱۷» که: با تو کیست! او بگفت «۱۸» که: محمد نبی الرحمة و رسول العرب، و ایشان مرا تحیت کردند و در بگشادند و ما بر آسمان چهارم رفتیم. در آن جا مردی را دیدم پشت باز داده به جایی، گفتم: یا جبریل؟ اینکه کیست! گفت: ادریس است که خدای تعالی او را رفیع

(۱). مل: اینکه کیست، ای اخی جبریل.

(۲). قم دست.

(۳). همه نسخه بدلها: آن.

(۴). قم، آب، آز که.

(۵). اساس: بخندند، با توجه به قم، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها، از فرزندان او یکی را.

(۷). همه نسخه بدلها بجز آز: برفتم.

(۸). آج، لب: بگشایند.

(۹). قم، آج، لب: گفت.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز مل من.

(۱۱). همه نسخه بدلها: برفتم.

(۱۲-۱۳). قم: سوم، آط، آج، لب: سیم، آب، مل، آز: سیوم.

(۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: سیم، مل: سیوم. [.....]

(۱۵). قم: ندارد.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز مل: برفتم. ۱۷ همه نسخه بدلها: گفتند.

(۱۸). همه نسخه بدلها: گفت.

صفحه: ۱۴۵

بکرده است به اینکه جای بلند و او پشت به دیوان خلایق باز نهاده است که در آن جا امور و احوال ایشان است.

از آن جا برفتم «۱» به آسمان پنجم رسیدم «۲». در بزد و بگشادند و مرا تحیت کردند چنان که به دگر «۳» درهای آسمان کرده بودند و من در آسمان پنجم رفتم، مردی را دیدم نشسته و پیرامن او قومی را، و «۴» برای ایشان حدیث می کرد و قصه می گفت، گفتم: یا جبریل؟ اینکه مرد کیست و اینان که اند! گفت: اینکه هارون است که محبوب بود به «۵» بنی اسرائیل و اینکه قوم پیرامن او بنی اسرائیل اند امت او و «۶» موسی.

از آن جا بر آسمان ششم رفتم «۷» و جبریل استفتاح کرد و در بگشادند و مرا تحیت کردند. در آسمان ششم مردی را دیدم نشسته، چون مرا دید بگریست. گفتم: ای جبریل؟ اینکه کیست! گفت: اینکه موسی عمران است. گفتم: چرا می گرید! گفت:

برای آن که بنی(۸) اسرایل دعوی کردند که از او گرامی تر خدای را بنده‌ای نیست و تو از پس او به سالهای دراز آمدی(۹) و پایه تو اینکه است، و نیز می‌گوید: هر پیغامبری(۱۰) به اُمت باشد و نیز اُمت تو از اُمت او بیشترند و بهتر. از آن جا برفتم(۱۱) به آسمان هفتم و در بزد و بگشادند و مرا تحیت کردند، هم چونان که(۱۲) آنان که پیش(۱۳) ایشان بودند. در آسمان هفتم مردی کهل دیدم(۱۴) بر در بهشت بر کرسی نشسته. بنزدیک او جماعتی نشسته بودند با جامه‌های سپید و رویهای سپید و جماعتی دیگر که در گونه‌های(۱۵) ایشان کدرتی(۱۶) بود برفتند و در آبی رفتند و از آن(۱۷) آب خویشتن بشستند، گونه ایشان صافی شد بعضی صفا، و از آن جا برآمدند و

(۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: برفتم.

(۲). همه نسخه بدلها: رسیدیم.

(۳). قم: به دیگر، مل: بر دگر.

(۴). همه نسخه بدلها: واو.

(۵). مل: بر.

(۶). همه نسخه بدلها اُمت.

(۷). قم: رفتم.

(۸). همه نسخه بدلها بجز مل: بنو.

(۹). قم: آمده‌ای به سالهای دراز.

(۱۰). آط، آب، آز، آج، لب را فخر. [.....]

(۱۱). همه نسخه بدلها: برفتم.

(۱۲). قم: هم چنان که، دیگر نسخه بدلها: همچنان که.

(۱۳). مل از.

(۱۴). قم: مردی را دیدم کهل، آط، آب، آز، آج، لب: مردی کهل را دیدم، مل: چون نگاه کردم مردی کهل را دیدم.

(۱۵). همه نسخه بدلها: گونه.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز آب: کدورتی.

(۱۷). مل: به آن.

صفحه : ۱۴۶

در جوی(۱) دیگر(۲) [۱۱۴-پ]

شدند و از آن جوی غسل کردند. الوان ایشان نیک نیک صافی شد. بیامدند و با نزدیک اصحاب خود آمدند. من گفتم: یا جبریل؟ اینکه مرد کیست و اینان که‌اند پیرامن او و اینکه جویها چیست! گفت: اینکه پدر تو است ابراهیم(۳) خلیل - علیه السلام - و او اول کسی است که بر زمین پیر شد. اما اینکه جماعت که روی ایشان سپید است(۴) و صافی آنان‌اند که: آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ... (۵)، که ایمان آوردند و ایمان خود به ظلم و فسق(۶) پوشیده نکردند و اما آنان(۷) که در الوان ایشان چیزی(۸) بود، آنان‌اند که خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخِرَ سَيِّئًا، عمل صالح با عمل بدر بر آمیختند آنگه(۹) توبه کردند. خدای تعالی توبه ایشان قبول کرد. و اما اینکه جویهای سه گانه: یکی رحمت خداست و یکی نعمت او و یکی شراب ظهور. و ابراهیم(۱۰) - علیه السلام - پشت به خانه باز

داده بود، گفتم: یا جبریل؟ اینکه خانه چیست! گفت: بیت المعمور است که هر روز هفتاد هزار فریشته در او شود تا قیامت نوبت با اولیان» (۱۱) نرسد.

از آن جا برفتم» (۱۲) تا به سدره منتهی رسیدیم، درختی دیدم بر او برگهایی بود هر برگی چندان که دنیا و اهل دنیا را سایه کند و بر او بری بود و میوه‌ای چون نبق» (۱۳) به بزرگی چندان که «۱۴» تلهای «۱۵» هجر، از بن «۱۶» آن درخت چهار چشمه بیرون می‌آمد «۱۷» دو ظاهر و دو پنهان، اما «۱۸» دو ظاهر: نیل بود و فرات و آن دو جوی پنهان به بهشت می‌رفت و از اصل «۱۹» چهار جوی به در می‌آمد از آب و شیر و می و انگبین، و هی قوله تعالی:

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ «۲۰» - الآیة. و اینکه درخت بر حد آسمان هفتم است از جانب بهشت و شاخهای آن در زیر کرسی است.

(۱). آط، آج، لب: جویی.

(۲). قم، مل: دگر.

(۳). اساس، قم، آط، آب، آز: ابرهیم.

(۴). آط، آب، آز، آج، لب: شد.

(۵). سوره انعام (۶) آیه ۸۲.

(۶). قم، آب، آط، آج، لب مخلط، مل، آز مختلط.

(۷). همه نسخه بدلها: اینان. [.....]

(۸). قم: کدورتی.

(۹). مل: آنگاه.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز لب: ابرهیم.

(۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: به اولیان.

(۱۲). قم: برفتم.

(۱۳). لب: طبق.

(۱۴). قم: چون، آط، آج، لب: چند.

(۱۵). آط، آج، لب: قله‌ها.

(۱۶). آط، آب، آز، آج، لب: زیر.

(۱۷). آز: می‌آید.

(۱۸). آط، آب، آز، آج، لب، مل آن.

(۱۹). همه نسخه بدلها او.

(۲۰). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۵.

صفحه : ۱۴۷

رسول- علیه السلام- گفت: چون به سدره منتهی رسیدم می‌شناختم که آن درخت سدره است به شاخ و برگش جز که نوری بر آن درخت نشست از نورهای خدای تعالی که وصف آن کس نداند و هو قوله: إِذِ يَغْشَى السَّدْرَةَ مَا يَغْشَى «۱» وَ مَا مِنَّا إِلَّآ لَهُ مَقَامٌ

مَعْلُوم» (۱۱).

و روایت دگر «۱۲» آن است که جبریل - علیه السّلام - رسول را پیش کرد و او بر اثر «۱۳» می‌رفت، گفت تا برسیدیم «۱۴» به حجابی که آن را «حجاب فراش» (۱۵) زر گویند. جبریل - علیه السّلام - حجاب بجنابانید. گفتند «۱۶»: کیست! گفت: جبریل است و محمّد با من است، فریشته موکل «۱۷» بر حجاب گفت: اللّٰه اکبر و دست از حجاب بیرون کرد و مرا در بر گرفت «۱۸» و جبریل - علیه السّلام - از من باز ایستاد. من جبریل [را] «۱۹» گفتم در چنین جای مرا رها می‌کنی! گفت: یا محمّد؟ اینکه جای

(۱). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۶. [.....]

(۲). قم: فریشتگانی.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم: چندان.

(۴). همه نسخه بدلها: بودند.

(۵). قم، مل: گرد بر گرد، دیگر نسخه بدلها: گرداگرد.

(۶). قم را.

(۷). مل: و بر هر یک برگی.

(۸). قم و دیگر نسخه بدلها: و گفت.

(۹). قم، آط، آز، آج، لب: رسیدم.

(۱۰). مل تو در.

(۱۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۶۴.

(۱۲). همه نسخه بدلها: دیگر.

(۱۳). مل رسول علیه السّلام.

(۱۴). آز: برسیدم.

(۱۵). قم: فرش. [.....] ۱۶ اساس: گفت، با توجه به قم، تصحیح شد.

(۱۷). قم: فریشته‌ای که موکل بود.

(۱۸). مل: مرا بر گرفت.

(۱۹). از قم، افزوده شد.

صفحه: ۱۴۸

نهایت مقام خلقان است هیچ کس را نیست که از اینکه حجاب در گذرد و هیچ فریشته زهره ندارد تا پیرامن اینکه حجاب گردد و مرا به حرمت تو دستوری دادند تا نزدیک حجاب رفتم. گفت: آن فریشته که صاحب «حجاب الذهب» بود مرا برد تا به حجابی که آن را «حجاب اللؤلؤ» گویند. حجاب بجنابانید، صاحب حجاب «۱» گفت:

تو کیستی! گفت: من صاحب حجاب زرم و محمّد با من است، رسول العرب. فریشته موکل بر حجاب [۱۱۵-ر]

تکبیر کرد و دست از حجاب بیرون کرد و مرا از آن فریشته بستد و ببرد تا به حجاب دیگر هم چونین «۲» حجاب بجنابانید و آن فریشته بگفت:

کیست! گفت: صاحب حجاب لؤلؤ و محمّد که رسول عرب است با من است. او تکبیر کرد و مرا از او بستد و به دگر «۳» حجاب

رسانید و به صاحب حجاب سپرد و هم‌چونین «۴» مرا از حجاب به حجاب می‌بردند تا هفتاد حجاب بیریدم سطبری هر حجایی پانصد ساله راه، و از حجاب تا حجاب پانصد ساله راه. پس از آن جا رفرفی سبز فرو گذاشتند «۵» که نور آفتاب را غلبه می‌کرد چشم من در آن نور خیره شد «۶» و مرا بر آن رفرف نهادند و به عرش رسانیدند. چون عرش بدیدم هر چه پیش از آن دیده بودم در چشم من حقیر گشت. خدای تعالی مرا به مسند «۷» عرش مقرب کرد «۸» و آن جا که مستند «۹» اوست مرا برسانید و از عرش قطره‌ای بچکید و بر زبان من آمد به طعمی که چشندگان از آن شیرین تر هیچ نچشند «۱۰» و خدای تعالی مرا خبر داد از خبر اولینان و آخرینان و زبان من برگشاد. پس از آن که زبان من «۱۱» کند گشته بود «۱۲». از آن هیبت و عظمت، من گفتم،

«۱۳» التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ [و] الصَّلَوَاتُ الطَّيِّبَاتُ الطَّاهِرَاتُ.

خدای تعالی گفت:

السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ.

من گفتم:

السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ،

خدای تعالی مرا گفت: یا محمد؟ دانی تا ملاً اعلی در چه

(۱). قم، مل: صاحب الحجاب، آط، آب، آز، لب: صاحبش.

(۲). قم، آط، آب، آز، آج، لب: هم‌چنین، مل: هم‌چنین.

(۳). قم: دیگر.

(۴). قم، مل: هم‌چنین، آج، لب: چنین.

(۵). آط: گذاشتند.

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: می‌شد.

(۷). اساس: سند، با توجه به قم، تصحیح شد.

(۸). قم، آب، مل: بکرد.

(۹). مل: مسند.

(۱۰). قم: نچشیدند، مل: نچشیده بودند. [...]

(۱۱). قم، مل: زبانم.

(۱۲). مل: گنگ بود.

(۱۳). از قم، افزوده شد.

صفحه: ۱۴۹

خصوصت کردند! گفتم: بار خدایا تو عالم‌تری که علّام الغیوبی. گفت: خلاف ایشان در درجات و حسنات بود. ای محمد تو دانی تا درجات چه باشد و حسنات چه باشد! گفتم: بار خدایا تو عالم‌تری «۱».

«۲» اَمَّا الدَّرَجَاتُ فَاسْبَاغُ الْوُضُوءِ [فِي الْمَكْرُوَهَاتِ وَالْمَشْيِ عَلَى الْاِقْدَامِ اِلَى الْجَمَاعَاتِ وَ اِنْتِظَارُ الصَّلَوَاتِ بَعْدَ الصَّلَوَاتِ] «و اَمَّا الْحَسَنَاتُ فَافْشَاءُ السَّلَامِ وَ اطْعَامُ الطَّعَامِ وَ التَّهَجُّدُ بِاللَّيْلِ وَ النَّاسِ نِيَامٍ

، گفت: درجات، اسبغ وضو باشد در مکروهات و به پای رفتن به جماعات و انتظار نماز از [پس] «۳» نماز. و اَمَّا حَسَنَاتُ: سلام

کردن بر همه کس و طعام دادن به هر کس و بیدار بودن در شب که خلقان خفته باشند. آنکه گفت: [یا محمد] «۴»، آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ... «۵»، من گفتم:

«۶» نعم ای ربّ

وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ «۷» كما فرق «۸» اليهود و النصارى «۹»، مؤمنان ایمان دارند به خدا و فریشتگان و کتابها و پیغامبران، و جدا نمی‌کنیم «۱۰» میان پیغامبران چنان که جهودان و ترسایان کردند. گفتند: نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَ نَكْفُرُ بِبَعْضٍ... «۱۱»،

گفت: مؤمنان چه گفتند! گفتم گفتند: سَمِعْنَا وَ أَطَعْنَا «۱۲» ای، و سَمِعْنَا قَوْلَكَ وَ اطعنا امرک. گفت: راست گفتی،

سل تعط

، بخواه تات بدهند. من گفتم:

غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ «۱۳». گفت:

غفرت لك و لا امتك

، بیامرزیدم تو را و امتت را.

سل تعط

، بخواه تات بدهند، گفتم: رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا... «۱۴»، گفتم: بار خدایا؟ ما را مگیر اگر فراموش کنیم یا خطا کنیم، گفت:

قد رفعت الخطا و النسیان عنک و عن امتک و ما استکرهوا علیه.

گفت: بیامرزیدم تو را و امتت تو را خطا و نسیان، و از ایشان برگرفتم اینکه دو چیز و آنچه ایشان را بر آن دارند به کره. من گفتم: رَبَّنَا وَ لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِيصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا... «۱۵»، بار خدایا؟ بر ما منه بار گران، چنان که نهادی بر آنان که پیش ما بودند،

(۱). همه نسخه بدلها گفت. (۴-۳-۲). اساس ندارد، از قم افزوده شد. (۱۳-۱۲-۷-۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۵.

(۶). قم، اط، مل، آج، لب گفت.

(۸). قم، مل: فرقت.

(۹). همه نسخه بدلها بار خدایا رسول تو و.

(۱۰). اساس و قم نمی‌کنند، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۵۰.

(۱۴-۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۶.

صفحه : ۱۵۰

یعنی جهودان. حق تعالی گفت:

ذَلِكَ ذلِكَ وَ لا اَمَّتِكَ

، آن «۱» تو راست و امتت تو را. من گفتم: رَبَّنَا وَ لَا تُحْمِلْنَا مَا لا طاقَةَ لَنَا بِهِ... «۲»، بار خدایا چیزی بر ما منه که ما طاقت آن نداریم.

حق تعالی گفت: بکردم آن به تو و امتت تو. من گفتم: ربنا؟ وَ اعف عَنَّا وَ اعفِرْ لَنَا... «۳»، ما را عفو کن «۴» از خسف،

و اغفر لنا من القذف
 ، و ما را بیامرز از قذف،
 و ارحمنا من المسخ
 ، و ما را ببخشا از مسخ. اَنْتَ مَوْلَانَا، تو [۱۱۵-پ]
 خداوند ما ای، نصرت ده ما را بر کافران. حق تعالی گفت: بکردم اینکه به تو و اَمّت تو.
 گفتم: بار خدایا پیغامبرانی را که پیش از من «۵» بودند کرامتها دادی، ابراهیم «۶» را خلیل گرفتی «۷» و با موسی سخن گفتی و اردیس
 را مکان «۸» بلند دادی و سلیمان را مکی عظیم دادی و داود را زبور دادی. بار خدایا؟ مرا چیست! گفت:
 یا محمّد؟ تو را حبیب «۹» گرفتم چنان که ابراهیم را خلیل گرفتم و با تو سخن گفتم چنان که با موسی، و تو را فاتحه کتاب دادم و
 خواتیم «۱۰» سوره البقره- و آن از کنزهای عرش است- و از پیش تو به هیچ پیغامبر «۱۱» ندادم. و تو را به جمله اهل زمین فرستادم
 [به سیاه و سپید و انس و جن، و از پیش تو هیچ پیغامبر را چنین نفرستادم] «۱۲» و بَرّ و بحر «۱۳» را مسجد «۱۴» و طهور تو کردم «۱۵» و
 اَمّت تو [و اَمّت تو را فیء و غنیمت حلال کردم و پیش از تو کس را نبود] «۱۶» و تو را به ترس نصرت کردم تا دشمنان تو از تو
 می ترسند بر یک ماهه راه، و قرآن که سید کتابهاست بر تو انزله کردم و ذکر تو رفیع کردم تا هر چه تو را یاد دادم از شرایع و دین
 تو «۱۷» همه یاد داری و تو را به جای توریت «مثنی» دادم و به جای انجیل «مایین» «۱۸» دادم و به جای زبور «حوامیم» «۱۹» و تو را
 بمفصل

(۱). آذ: اینکه.

(۲-۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۶. [.....]

(۴). قم: بکن.

(۵). همه نسخه بدلها غیر از مل: پیش من.

(۶). اساس، قم، آط، آذ، مل: ابرهیم.

(۷). مل: کردی.

(۸). قم: مکانی.

(۹). آج، لب خود.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: خواتم.

(۱۱). مل: هیچ پیغامبر را، آج، لب: به هیچ اَمّت.

(۱۲). اساس، افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۱۳). همه نسخه بدلها زمین، از قم، افزوده شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: به مسجد.

(۱۵). آط، آج، لب: کرده‌ام.

(۱۶). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۱۷). همه نسخه بدلها: خود. [.....]

(۱۸). آط، آج، لب: ماین، مل: مائی، آب، در حاشیه با خطی متفاوت با متن: یس.

(۱۹). قم دادم.

صفحه : ۱۵۱

تفضیل دادم و شرح صدر کردم تو را و بار گران از تو فرو نهادم» (۱) و اَمّت تو را بهتر» (۲) اَمّتان کردم و اَمّت تو را اَمّتی وسط کردم و ایشان را اوّل و آخر کردم، فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ» (۳)، آنچه تو را دادم بستان و از جمله شاكران باش» (۴).
 آنکه با من چیزهایی گفت که مرا فرمود» (۵) که با شما گویم. آنگاه بر من و بر اَمّت من پنجاه نماز فرض کرد» (۶). چون برگشتم مرا بر آن رفر سبز نهادند تا به سدره» (۷) فرود آمدم. جبریل را می‌دیدم از پس پشت خود به دل چنان که از پیش روی می‌دیدم او را به چشم. جبریل مرا گفت: بشارت باد تو را ای محمّد که تو بهترین خلقانی و گزیده خدای» (۸) از پیغامبران خدا» (۹). آنچه خدا تو را داد کس را نداد از [فریشتگان مقرب و پیغامبران مرسل و تو به جایی رسیدی که هیچ کس از اهل آسمان و زمین آن جا نرسید گوارنده باد تو را اینکه کرامت، و آنچه تو را داد از]» (۱۰) رفع منزلت. اینکه بستان و خدای را بر آن شکر کن که او» (۱۱) شاكران را دوست دارد.

آنکه جبریل گفت: یا محمّد؟ بیا» (۱۲) تو را به بهشت برم و با تو نمایم آنچه خدای تو را نهاده است تا تو را رغبت بیفزاید در آخرت و زهدات بیفزاید در دنیا. آنکه فرود می‌آمدیم» (۱۳) از باد سبک‌تر و از تیر سریع‌تر تا به بهشت رسیدیم. به فرمان خدای مرا دل ساکن شد و هوش با من آمد و جبریل را می‌پرسیدم» (۱۴) از آن عجایی که در علّیین دیده بودم از دریاها و آتشفها و نورها و جز آن. او گفت: سبحان الله؟ آن سرا پرده‌های حرس» (۱۵) ربّ العزّه» (۱۶) که به عرش او محیط است آن پرده‌ای است میان خلایق و میان عرش و حجابهایی از نور و اگر نه آن حجابها استی، هر چه زیر عرش است از نور عرش بسوختی و آنچه تو ندیدی بیشتر است و عجبت. من گفتم:

سبحان الله العظيم ما اكثر عجایب خلقه.

(۱). مل: و با دگران از تو فرق نهادم.

(۲). همه نسخه بدلها: بهترین.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۴.

(۴). همه نسخه بدلها و.

(۵). مل، آج، لب: بفرمود.

(۶). قم: فریضه کرد.

(۷). قم المنتهی.

(۸). قم، آط: خدایی.

(۹). قم، آط: خدای.

(۱۰). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۱۱). قم: خدای.

(۱۲). قم، آط، آج، لب: بیای. [...]

(۱۳). قم: آمدم.

(۱۴). قم: پرسیدم.

(۱۵). مل: حریر.

(۱۶). همه نسخه بدلها است.

صفحه : ۱۵۲

آنکه گفتم: یا جبریل؟ آن فریشتگان که بودند که من ایشان را دیدم در آن دریا «۱» صف در صف کشیده، پنداشتی بناهایی اند «۲» از ارزیز ریخته! گفتند «۳»: یا رسول الله؟ ایشان روحانیانند «۴» که خدای تعالی می گوید: یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلَائِكَةُ صَفًّا... «۵»، الرُّوحُ الْعَظْمُ از ایشان است که روز قیامت یک «۶» صف بایستند «۷» و همه فریشتگان یک صف. آنکه از پس آن اسرافیل است. گفتم: یا جبریل؟ آن یک صف چیست که از بالای همه صفهاست در بحر اعلی که از گرد عرش در آمده است «۸»! گفت: آن کر و بیانند که اشراف و عظمای فریشتگان اند و هیچ فریشته زهره ندارد که در ایشان نگیرد و شأن ایشان از آن عظیم تر است که من وصف ایشان توانم «۹» کردن و وصف ایشان آن بس که تو معاینه دیدی.

آنکه جبریل مرا در بهشت بگردانید، هیچ جای نماند در بهشت و الا بر من عرضه کرد و به من نمود. کوشکها دیدم از در و یاقوت و زبرجد. و درختان دیدم «۱۰» از زر سرخ شاخهای آن از لؤلؤ سپید «۱۱» [۱۱۶-ر]

و بیخ آن از سیم سپید «۱۲» در زمین مشک اذفر فرو شده تا چنان بدیدم و بشناختم که گویی درج و غرف «۱۳» و اشجار و قصور و منازل آن بهتر شناسم از اینکه مسجد که سالهاست که در او می آیم و می شوم «۱۴». و در بهشت جویی دیدم از آب، سپیدتر از شیرین و شیرین تر از انگبین. ریگ «۱۵» آن از در و مرجان و گل او از مشک اذفر. جبریل گفت: اینکه حوض «۱۶» است که خدای تعالی به تو داده است، فی قوله: إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ «۱۷»، و مادّت او از تسنیم است که از زیر عرش بیرون می آمد و از آن جا منشعب «۱۸» می شود به سرایها و کوشکها و غرفه‌های

(۱). همه نسخه بدلها: دریاها.

(۲). همه نسخه بدلها: بناها اند.

(۳). همه نسخه بدلها: گفت.

(۴). قم، آب، آز، آج، لب: روحانیان اند، آط: روحانیانند، مل: روحانیانند.

(۵). سوره نبأ (۷۸) آیه ۳۸.

(۶). همه نسخه بدلها: به یک.

(۷). آج، لب: باشند.

(۸). همه نسخه بدلها: در آمده اند.

(۹). همه نسخه بدلها بجز قم: بتوانند.

(۱۰). مل: گندم. [.....]

(۱۱). مل: اسپید، آج، لب: سفید.

(۱۲). مل، آج، لب: سفید.

(۱۳). همه نسخه بدلها و انها.

(۱۴). مل: می روم.

(۱۵). قم، آج، لب: رنگ.

(۱۶). آب، آز: حوضی.

(۱۷). سوره کوثر (۱۰۸) آیه ۱.

(۱۸). قم: متشعب.

صفحه: ۱۵۳

مؤمنان. و ذلک قوله: عیناً یَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ «۱» طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ «۹»، و بسیاری از امت تو را در سایه آن «۱۰» مقیل «۱۱» باشد و در بهشت آن دیدم از نعیم که:

لا عین رأّت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر

، که هیچ چشم چنان دیده نیست و هیچ گوش چنان شنیده نیست و بر خاطر هیچ بشر چنان گذشته نیست، از همه پرداخته و تمام کرده و معدّ نهاده گوش صاحبش می‌دارند تا به او سپارند. مرا عظیم آمد آنچه دیدم «۱۲»، گفتم: لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ «۱۳». آنگه از آن جا بیامدم «۱۴»، دوزخ بر من عرضه کردند تا من سلاسل و اغلال او «۱۵» بدیدم و ماران و کژدمان «۱۶» او و حمیم و زقوم «۱۷» و غَسَّاق و یحوموم او. در دوزخ قومی را دیدم لبهای ایشان چون لبهای شتر «۱۸» و جماعتی «۱۹» موکل بر ایشان که لبهای ایشان می‌بریدند سنگها از آتش در دهان ایشان می‌نهادند «۲۰» و از زیر ایشان می‌فتاد. من گفتم: ای جبریل؟ اینان که‌اند! گفت: اینان آنان‌اند که مال یتیمان خورده‌اند به

(۱). سوره انسان (۷۶) آیه ۶.

(۲). همه نسخه بدلها: می‌رفتیم.

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: لونی.

(۴). قم: یافتم.

(۵). قم: بوی نیافته بودم.

(۶). اساس: تلها، به قیاس نسخه آط، تصحیح شد. [.....]

(۷). قم: به رنگ و طعم.

(۸). مل، آج، لب: متعجب بماندم.

(۹). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۹.

(۱۰). همه نسخه بدلها حسن.

(۱۱). مل، آج، لب: مقبل.

(۱۲). همه نسخه بدلها و.

(۱۳). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۱.

(۱۴). قم، آط، آز، آج، لب: آب: بیامدیم.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: آن.

(۱۶). کذا در اساس، آط، مل، لب، با سه نقطه، قم، آب، آز، آج: کردمان.

(۱۷). همه نسخه بدلها او.

(۱۸). آط، آب، مل، آز: اشتر.

(۱۹). قم را دیدم.

(۲۰). قم: و بر سنگهایی از آتش می نهادند. [.....]

صفحه: ۱۵۴

ظلم، و ذلك قوله: إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا... «۱»

از ایشان بگذشتم» (۲)، جماعتی را دیدم که شکمهای ایشان، مانند خانه‌های فراخ بود و ایشان بر ره گذر (۳) قوم فرعون بودند. چون آل فرعون به ایشان رسیدندی که (۴) ایشان از ثقل آن شکمهاشان بیوفتادندی (۵) تا آل فرعون بر ایشان برفتندی و ایشان را در پای گرفتندی هر بامداد و شبانگاه که آل فرعون را بر دوزخ عرض کردند (۶)، کما قال:

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا... «۷»، گفتم: ای جبریل؟ اینان که اند! گفت:

اینان آنان اند که ربا خورده اند (۸) در دنیا، و ذلك قوله: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ... «۹»، از آن جا برفتم (۱۰)، زانی را دیدم (۱۱) به پستانها آویخته و بعضی به پایها آویخته نگوسار (۱۲). گفتم: اینان که اند! گفت: اینان آنان اند که در دنیا زنا کرده اند و فرزندان (۱۳) کشته (۱۴).

آنکه از آن جا بیرون آمدیم و روی به جانب زمین نهادیم و فرو (۱۵) می آمدیم از آسمانی تا به آسمانی. چون بنزدیک موسی رسیدیم (۱۶)، مرا گفت: چه کردی و چه دیدی و چه فرمودند تو را و امت تو را! گفتم: هر خیر (۱۷) و کرامتی. و بر من و امت من پنجاه نماز فریضه کردند (۱۸). گفت: من مردمان را بهتر از تو آزموده‌ام و با ایشان مقاسات بیشتر از تو کرده‌ام. امت تو طاقت پنجاه نماز ندارند که ایشان [۱۱۶-پ]

ضعیف ترین امتان اند. مراجعت کن با خدای تا تخفیف کند. من مراجعت کردم و

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۰.

(۲). آط: بگذشتم.

(۳). آط: ره گزر.

(۴). قم، آط: ندارد.

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: بیفتادندی.

(۶). مل: عرضه کردند.

(۷). سوره مومن (۴۰) آیه ۴۶.

(۸). مل: خوردند.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۷۵.

(۱۰). قم: برفتم.

(۱۱). قم: دیدیم.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز آب: سرنگوسار، آب: سرنگوسار.

(۱۳). همه نسخه بدلها را.

(۱۴). آط، آب، آج، لب: کشته‌اند، مل: و از اطاعت و فرمان شوهران بدر آمده‌اند، و روی خویش و آواز خویش از نا محرم

نپوشیده‌اند. [.....]

(۱۵). آج، لب: فرود.

(۱۶). آط، آج، آز، لب: رسیدم.

(۱۷). همه نسخه بدلها: خیری.

(۱۸). آط: فرض کردن.

صفحه : ۱۵۵

تخفیف خواستم. ده نماز مرا نظر کرد «۱» تا چهل شد. باز آمدم. گفت: چه کردی!

گفتم: ده تخفیف افتاد و چهل ماند. گفت: اَمّت تو طاعت چهل نماز ندارند. مراجعت کردم تخفیف خواستم «۲». ده دیگر «۳»

تخفیف افتاد همی «۴» هم چنین مراجعت می کردم تا با پنج آمد «۵». موسی گفت: از اینکه نیز تخفیف خواه. من گفتم:

از خدای شرم دارم بیش از اینکه مراجعت «۶» کردن. خدای تعالی گفت: اینکه پنج نماز فرض کردم «۷» و هر نمازی را ده ثواب

باشد. هر که اینکه پنج نماز به جای آرد، هم چنان «۸» باشد که پنجاه نماز گزارده «۹» و اینکه خبر «۱۰» ضعیف است و ما برای سیاق

حدیث آوردیم و آن که در روایت آمده است و اگر چه اینکه را تأویل گفته اند که روا بود «۱۱» مصلحت به اول پیش از مراجعت

اقتضای پنجاه نماز کرده باشد آنکه عند «۱۲» مراجعت مصلحت بگردد و هم چونین «۱۳» تا پنج آمدن هر بار که مراجعت نباشد

مصلحت آن مقدار بود. چون مراجعت کنند، مصلحت بگردد، چه آنچه متعلق باشد به مصلحت به اوقات و اشخاص اسباب مختلف

شود. و اینکه وجهی است که مشایخ ما در تأویل اینکه حدیث گفتند «۱۴».

و سید- رحمت الله علیه- در تنزیه الانبیا هم اینکه وجه گفت «۱۵» که اینکه خبر باطل است از وجهی دیگر «۱۶»، و آن آن است که:

نسخ الشیء قبل دخول وقته یكون بداء «۱۷»، نسخ چیز «۱۸» قبل فعل «۱۹» روا باشد «۲۰» و قبل دخول وقته روا نباشد که بداء بود، و بداء

بر آن کس روا بود که عالم بود به علم محدث. و قدیم- جلّ جلاله- از اینکه منزّه است، پس اینکه حدیث از اینکه وجه که گفته

شد معتمد نیست.

(۱). قم: نظر کردند، مل: طرح کرد ۲. قم: مراجعت کن و تخفیف خواه، من مراجعت کردم ده دیگر تخفیف کرد.

(۳). آز، ده نماز دیگر.

(۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۵). مل: نماز.

(۶). قم نتوان.

(۷). قم: فریضه کردم.

(۸). آز: همچنین.

(۹). قم بود.

(۱۰). مل سخت. [...]

(۱۱). همه نسخه بدلها که.

(۱۲). مل آن.

(۱۳). قم، آج، لب: همچنین، آط: هم چنین.

(۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: گفته اند.

(۱۵). همه نسخه بدلها جز.

(۱۶). همه نسخه بدلها: دگر.

(۱۷). آج، لب: ابا.

(۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: چیزی.

(۱۹). همه نسخه بدلها: فعله.

(۲۰). آج، لب: نباشد.

صفحه : ۱۵۶

گفت: آنگه باز گشتم «۱» و جبریل در صحبت من بود تا آنگاه که با خوابگاه «۲» آورد مرا، و اینکه همه در یک شب بود از اینکه شبهای «۳» عادتی که هست. من سید ولد آدمم و لا فخر

، و لوای حمد به دست من باشد و لا- فخر، و آدم و هر که دون آدم است [روز قیامت] «۴» در زیر لوای من باشند و لا- فخر، و کلیدهای بهشت و دوزخ در دست «۵» من باشد و لا- فخر. و اجل من نزدیک است پس از آن که من آیات و عجایب خدا دیدم و همه هوا و مراد من آن است که با جوار رحمت خدای شوم و با «۶» مرافقت آن دوستان از اولیای خدای- عزّ و جل. و آنچه دیدم از لقای ثواب خدای تعالی برای «۷» اولیایش و مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَ أَبْقَى ... «۸»

رسول- علیه السلام- گفت: چون باز «۹» از معراج باز آمدم، به وادی «ذی طوی» جبریل را گفتم: ای «۱۰» جبریل! اینکه قوم مرا باور ندارند چون با ایشان اینکه حدیث کنم.

عبد الله عباس گفت: بامداد آن «۱۱» شب که رسول را به معراج بردند، نشسته بود دلتنگ از آن که دانست که کس «۱۲» او را باور ندارد که به یک شب به آسمان شد و هفت آسمان ببرد و بهشت و دوزخ بدید. ابو جهل به او بگذشت، بیامد و به پهلوی او بنشست و بر طریق استهزا او را گفت: بتازگی تو را از خدا چه فایده بود! گفت: آری دوش مرا به بیت المقدس بردند. گفت: به یک شب به بیت المقدس شدی و باز آمدی! گفت: بلی. ابو جهل گفت: که با من نگویی! گفت: نگویم «۱۳». آواز داد و گفت: یا معشر بنی کعب بن لوی! بیایی بشنوی که محمد چه می گوید؟ می گوید:

دوش مرا به بیت المقدس بردند و باز آوردند؟ قوم گرد آمدند و گفتند: چه می گویی یا محمد! گفت: هم چونین بود، دوش مرا به بیت المقدس بردند و باز آوردند. ایشان به

(۱). قم: باز گشتم.

(۲). همه نسخه بدلها: تا با خوابگاه خود.

(۳). قم، آب، مل، آز: از شبهای.

(۴). از قم، افزوده شد. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: به دست.

(۶). آج، لب: تا.

(۷). قم: بر.

(۸). سوره قصص (۲۸)، آیه ۶۰ و سوره شوری (۴۲)، آیه ۳۶.

(۹). قم: ندارد، آط، آب، آز، آج، لب: ما، مل: من چون.

(۱۰). همه نسخه بدلها: یا .

(۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: اینکه.

(۱۲). آج، لب سخن.

(۱۳). قم: اینکه که با من گفتی با قوم بگویم! گفت: بگوی، دیگر نسخه بدلها: اینکه که با من گفتی با قوم بگویی! گفت: بگویم، مل او.

صفحه : ۱۵۷

تعجب و تکذیب یکی دست برهم می‌زد و یکی دست بر سر می‌نهاد و یکی صغیر می‌زد و یکی «۱» منکری می‌کرد «۲» و جماعتی از آن مستضعفان که مظهر ایمان بودند و مبطن «۳» نفاق برگشتند و مرتد شدند و گفتند: اینکه دروغی صریح است. مشرکان اینکه جماعت محققان اصحاب «۴» را گفتند: نبینی «۵» تا محمد چه می‌گوید، می‌گوید که: مرا به یک شب به بیت المقدس بردند و باز آوردند. گفتند: راست می‌گوید و ما او را بیش از اینکه و بدیع تر از اینکه باور داریم. گفتند: چگونه! گفتند: ما او را اخبار آسمان و وحی خدای - عز و جل - باور می‌داریم [۱۱۷- ر]

رفتن «۶» به بیت المقدس به یک شب او را باور نداریم! آنکه در میان قوم جماعتی بسیار بودند که آن جا سفر کرده بودند و آن راه دیده و علاماتی که در آن راه بود و مسجد دیده بودند مرا گفتند: اگر راست می‌گویی نشانهای آن راه با ما بگوی، من گفتم «۷»: علامات مسجد هم چنین نزدیک آن بود که بعضی مشتبه شود «۸» بر من. حق تعالی مثال آن در برابر من بداشت در پیش سرای عقیل تا من در او می‌نگردم و می‌گفتم، گفتند: و الله امّا التّعت فقد اصاب، امّا وصف همه راست می‌گوید و نشان راست می‌دهد و ایشان دانستند که او آن راه «۹» نکرده است.

و ایشان را کاروانی به شام بود، گفتند: یا محمد؟ خبر کاروان ما چه داری!

گفت: ایشان را به روحا رها کردم شتری گم کرده بودند و جایها به طلب شتر می‌گشتند و در رحل ایشان قدحی آب بود و من تشنه بودم برسیدم و آن قدح آب باز خوردم و قدح تهی با جای نهادم. چون در آیند بررسی از ایشان تا در قدح آب یافتند. گفتند: اینکه آیتی است، گفت: فلان و فلان بر شتری نشسته بودند شتر ایشان از من برمید و فلان را بیفگند «۱۰» و دستش بشکست. چون در آیند بنگری تا هم چنین باشد که گفتم. گفتند: اینکه آیتی دگر است. گفتند: اینکه کاروان که با خاص ما تعلق دارد، خبر ایشان چیست و نشان ایشان بگوی! گفتم: ایشان را به تنعیم رها

(۱). قم، آب، مل، آز، لب: هر یکی.

(۲). قم: می‌کردند، آط، آج، لب: هر منکری که بود می‌کردند.

(۳). آج، لب: بطن.

(۴). قم: اصحاب، آط، آب، آز، آج، لب: صحابه.

(۵). آب، آز، آج، لب: ببینید، قم که. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: به رفتن.

(۷). همه نسخه بدلها: می‌گفتم.

(۸). آز: شوند.

(۹). آب، آز سفر.

(۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: بینداخت.

صفحه: ۱۵۸

کردم و مشغول بودم از وصف ایشان، آنکه حق تعالی مثال ایشان نصب چشم می کرد تا من در او می نگریدم و نشانها یک یک می گفتم که عدد ایشان و عدد شتران ایشان چند است و چه بارها دارند، و گفتم «۱»: اکنون به جزوره رسیده باشند «۲» و مردان «۳» را نام می گفتم که در کاروان بودند و در پیش کاروان شتری هست نر «۴» خاک رنگ بر او دو غراره دوخته نهاده است، چون آفتاب برآید ایشان در آیند از پس اینکه کوه. گفتند: اینکه آیتی دگر است.

آنکه برفتند «۵» و راه ثبیه «۶» مراقبت می کردند و بر آمدن آفتاب «۷» و می گفتند: و الله که محمّد قصّه‌ای عجب می گوید. آنکه انتظار طلوع شمس می کردند تا باشد که آفتاب بر آید و کاروان نیاید تا او را دروغزن کنند. یکی از میان قوم گفت «۸»: هذه الشمس قد طلعت، و الله که آفتاب بر آمد. و دیگر «۹» گفت: و الله هذه الأبل «۱۰» قد طلعت يقدمها جمل اورك و فيها «۱۱» فلان و فلان كما قال، گفت: اینک کاروان بر آمد «۱۲» با طلوع آفتاب، شتری اورك در پیش ایشان ایستاده و آنان را که گفت همه در کاروانند چنان که او گفت: و الله که ما مانند اینکه ندیدیم و نشنیدیم. *إن هذا إلا سحرٌ مبين* «۱۳»، اینکه سحری است مبین «۱۴»، اگر گویند خدای تعالی گفت: *أسرى بعبده ليلاً من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى*، او را گفت به مسجد اقصی بردم نگفت او را به آسمان بردم، جواب آن است که گوییم: ابتدای معراج، اسری بود به مسجد اقصی، از آن جاش بر «۱۵» معراج به «۱۶» آسمان بردند. و اگر اول بار «۱۷» گفتمی او را به آسمان بردم ایشان را تعجب بیش بودی و در تکذیب مبالغت بیش «۱۸» کردند اول گفت در

(۱). همه نسخه بدلها: گفت.

(۲). همه نسخه بدلها: رسیده‌اند.

(۳). قم، آط، آب، مل، آج: مردمان.

(۴). مل، آج، لب: بر.

(۵). همه نسخه بدلها: بدویدند.

(۶). آط، آج، لب: ره بنه.

(۷). قم، آج، مل، آز، لب را.

(۸). قم و الله.

(۹). همه نسخه بدلها: دیگری. [...]

(۱۰). اساس: امل، با توجه به قم و اتفاق نسخ، تصحیح شد.

(۱۱). آط: آنها، آز، آج، لب: آنها.

(۱۲). آط، آج، لب: بیامد، آب: بیاید.

(۱۳) سوره مائده (۵) آیه ۱۱۰ و سوره انعام (۶) آیه ۷. و سوره هود (۱۱) آیه ۷.

(۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: روشن.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز مل: به.

(۱۶). همه نسخه بدلها بجز مل: بر.

(۱۷). قم: بدیا.

(۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: بیشتر.

صفحه : ۱۵۹

اینکه سورت که او را به مسجد اقصی بردم چون اینکه در دلشان «۱» قرار گرفت حدیث معراج و آن که او به آسمان شد و به عرش نزدیک شد در سوره و النجم بگفت فی قوله:

ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى، فَكَانَ «۲» وَ آتَيْنَا «۴» وَ جَعَلْنَاهُ وَ كَرَدِيمِ آن را، یعنی کتاب توریت را، هُدَى، بیان و لطف بنی اسرائیل [۱۱۷-پ] و شاید که ضمیر راجع بود با موسی و مراد لطف باشد، چه پیغامبر امت را لطف بود «۶» تا «۷» «هدی» به معنی هادی بود، کقولهم: رجل عدل و زور و صوم و فطر، لفظ مصدر باشد و معنی «۸» فاعل أَلَّا تَتَّخِذُوا، «ان» مع الفعل در محل نصب باشد، بتضمین «۹» هذا الفعل الظاهر قولاً يليق «۱۰» به و ينصبه، و التقدير: و اوحينا اليهم ان لا تتخذوا، عامه قَرَأَ تَتَّخِذُوا خواندند به «تا» ی خطاب و ابو عمرو و عبد الله عِيَّاس و مجاهد خواندند به «یا» و اینکه اختیار ابو عبیده است. گفت برای آن که خبر است از ایشان، و در مثل اینکه جایگاه هر دو روا باشد.

و مثله قوله: قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَيِّغْلِبُونَ وَ تُحْشَرُونَ... «۱۱»، هر دو خواندند «۱۲» به «تا» و «یا» «۱۳» و هر دو محتمل است و معنی دار، ما ایشان را گفتیم و وحی کردیم به ایشان که و کیلی نگیرند بدون من، یا گفتیم «۱۴» که: مگیری و کیلی بدون من. ذُرِّيَّةً مِّنْ حَمَلْنَا، در نصب او دو وجه گفتند: یکی آن که مفعول اول «لا تتخذوا» است و التقدير «۱۵»: لا تتخذوا ذُرِّيَّةً مِّنْ حَمَلْنَا مع نوح [و کیلا، و وجه دوم آن که

(۱). قم: ایشان.

(۲). اساس: و کان، که با توجه به ضبط قرآن مجید اصلاح شد.

(۳). سوره نجم (۵۳) آیات ۸ و ۹.

(۴). همه نسخه بدلها: قوله و اتینا.

(۵). قم: بر. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: باشد.

(۷). قم، مل، آز، لب: یا .

(۸). همه نسخه بدلها بجز قم: به معنی.

(۹). اساس: تتضمَّن، با توجه به نسخه آب تصحیح شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها: فالأ يليق.

(۱۱). سوره آل عمران (۳)، آیه ۱۲.

(۱۲). همه نسخه بدلها: خوانده‌اند.

(۱۳). قم: هم به «تا» و هم به «یا» .

(۱۴). مل، آج، لب: گفتیم.

(۱۵). همه نسخه بدلها: و تقدير آن که.

صفحه : ۱۶۰

منصوب است بر ندا و اینکه وجه بهتر است، کانه قال: یا ذَرَّیَّةُ من حملنا مع نوح لا تَتَّخِذُوا من دونی وکیلا. و برای آن گفت: ذَرَّیَّةُ من حملنا مع نوح، [۱] که نوح را [۲] - علیه السَّلام - آدم دوم خوانند [۳] چه در عهد او جهان به طوفان خراب شد و مردم همه هلاک شدند جز آنان که در کشتی بودند پس از ایشان هر چه در عالم هستند از نسل ایشان‌اند.

پس اینکه خطاب بمثابت آن است که: یا بنی آدم، و تقدیر چنان [۴] است که: یا ذَرَّیَّةُ من حملنا مع نوح فی السَّیفِینَه. و مورد آیت مورد تهدید و توییخ است، کانه قال:

یا بقیَّةَ الهالکین، چنان که ما گوئیم: یا بقیَّةَ السَّیفِ.

آنکه نوح را مدح کرد، گفت: إِنَّه کانَ عَبْدًا شُکُورًا، که نوح بنده‌ای شکور [۵] بود مرا، و فعول بناء مبالغت باشد در فاعل. و در خبر است که شکر او آن بود که او [۶] طعام خواستی خوردن گفتی: بسم الله، و چون فارغ شدی گفتی: الحمد لله، و اینکه مطابق آن [۷] خبر است که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - گفت:

۸ ان الله يرضى عن العبد ان يأكل الأكلة فيحمده عليها او يشرب الشربة فيحمده عليها،
گفت:

خدای از بنده [۹] راضی شود که طعامی بخورد و شرابی باز خورد، خدای را بر آن شکر کند [۱۰]. و در خبری دیگر آمد که او را برای آن شکور خوانند [۱۱] که چون طعامی خوردی [۱۲] گفتی:

الحمد لله الذى اطعمنى و لو شاء اجاعنى،

و چون شربه‌ای [۱۳] باز خوردی گفتی:

۱۴ الحمد لله الذى سقانى و لو شاء اظمانى

، و چون جامه در پوشیدی گفتی:

الحمد لله الذى كسانى و لو شاء اعرانى،

و چون نعلین در پای کردی گفتی:

الحمد لله الذى حذانى و لو شاء احفانى.

و چون قضاء حاجت کردی گفتی:

الحمد لله الذى اخرج عنى اذاه فى عافيه و لو شاء حبسه.

(۱). اساس، افتادگی دارد، از قم افزوده شد.

(۲). قم آدم.

(۳). آط، مل، آج، لب: خواندند.

(۴). قم: آن. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: شاکر.

(۶). قم: ندارد، آط، آج، لب: او چون مل، آز: چون او.

(۷). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۸). قم: فحمده.

(۹). آط: بنده‌ای.

(۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: گوید.

(۱۱). اساس: خواندند، با توجه به قم، تصحیح شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: بخوردی.

(۱۳). آب، آذ: شربتی، مل: شربت آب.

(۱۴). آج، لب: اسقانی.

صفحه: ۱۶۱

قوله: وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ «قضى» در لغت بر چند قسمت «۱» است: یکی به معنی خلق و احداث، فی قوله: فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ... «۲»، و به معنی فصل «۳» حکم، فی قوله: وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ... «۴»، و به معنی امر، فی قوله: وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ... «۵» و به معنی اخبار و اعلام، فی هذه الآية، قوله: وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ و اصل کلمت من الاحکام و الاتمام باشد، فی قوله: فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ... «۶»، و من قوله: فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ... «۷»، و مرجع اینکه اقسام همه با اوست، من قوله: فَقَضَاهُنَّ، ای اتم خلقهن، و احکمه «۸». وَقَضَىٰ رَبُّكَ، ای امر، علی وجه الالزام و الابرام، و قضی القاضی بكذا، اذا احکمه و انفذه. وَ قَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ، ای اعلماهم، علی وجه المبالغة و اتمام البیان لهم، و الدلیل علیه، قول الشاعر «۹»:

و علیهما مسرودتان قضاها داود، او صنع الشوابع تبع

ای احکمهما و اتم نسجهما.

حق تعالی در اینکه آیت گفت: ما خبر دادیم بنی اسرایل را در توریت که شما دو بار در زمین فساد کنی و خون بناحق ریزی و ظلم کنی و علو و عتو کنی و تجبر و تکبر «۱۰». و اینکه خبری است که خدای تعالی داد ایشان را بر سبیل معجز برای آن که «۱۱» خبر است از غایبات [۱۱۸- ر]

و مخبر بر وفق خبر آمد و اینکه نتوان دانستن جز به اعلام علام الغیوب، و هم چونین «۱۲» خبر دادن رسول ما- صلی الله علیه و علی آله- ایشان را به اینکه قصه «۱۳» هم بر وجه معجز بود.

آنکه گفت: فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا، چون وعده مره اول «۱۴» و کزت نخست آید یعنی چون ظلم و تعدی بنی اسرایل به غایت رسد ما بفرستیم بر ایشان. خطاب «۱۵» با

(۱). مل، لب: قسم.

(۲). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۲.

(۳). اساس: فصل و، با توجه به نسخه قم، تصحیح شد.

(۴). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۲۰. [.....]

(۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۲۳.

(۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۳.

(۷). سوره قصص (۲۸) آیه ۱۵.

(۸). قم: و احکم.

(۹). آب، آذ شعر.

(۱۰). اساس: کتم، با توجه به نسخه قم، تصحیح شد.

(۱۱). آب، آز، آج، لب اینکه.

(۱۲). همه نسخه بدلها: همچین.

(۱۳). مل: قضیه.

(۱۴). مل آید.

(۱۵). مل نه.

صفحه: ۱۶۲

ایشان کرد که: بفرستیم بر شما، و معنی بعث در آیت تخلیت و تمکین است بر سیبل خذلان به جزای «۱» کفر و معصیت ایشان چنان که گفت: *أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَزُّهُمْ أَزًّا* «۲». اینکه قول حسن بصری است، و ابو علی گفت: معنی امر است پیغامبران و پادشاهان بنی اسرائیل را به قتال ایشان بر سیبل جهاد، عباداً لنا اُولی باس شدید، بندگانی از آن ما خداوند «۳» قوت و شجاعت سخت. عبد الله عباس و قتاده گفتند: آن که مبعوث و مسلط بود بر ایشان در نوبت «۴» اول جالوت بود، تا آنگاه که خدای تعالی او را هلاک کرد بر دست داود «۵». سعید بن المسیب «۶» گفت: بخت - نصیر بود. سعید جبیر گفت: سنخاریب «۷» بود «۸». قوله: *فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ*، بجستند میان ساریها «۹»، و *الجؤس*، تخلل الدیار طالبا ما فیها، و الجوسان، ایضا مصدر له، و قال حسان:

و مَنَّا الَّذِي لَاقَى «۱۰» بسيف محمد فجاس به الاعداء عرض العساكر و گفته‌اند: «جوس «۱۱»» طلب «۱۲» به استقصا باشد. و كان وعداً مفعولاً، و آن وعده‌ای بود لا محال «۱۳» کائن و بودنی و کردنی، و در قرب وجود بمثابة «۱۴» کرده. آنگه گفت: *ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ*، پس از آن «۱۵» ما شما را بر ایشان دولت و کزت و رجعت دادیم و شما را دست بر ایشان قوی کردیم و مدد کردیم شما را به مالها و فرزندان نرینه، یعنی شما را مدد و عده «۱۶» دادیم تا توانگر «۱۷» و بسیار شدی. و *جَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا* «۱۸»، و شما را کردیم بیشتر به انصار و اعوان، و نصب او بر تمیز است. زجاج گفت: روا بود که نفیر جمع نفر باشد، کعبید. فراء گفت، گفته‌اند: نام مردی است که خدای تعالی او را برگماشت تا بخت نصیر را بکشت و ملک با -----

– (۱). مل: گناه. (۲). سوره مریم (۱۹) آیه ۸۳. (۳). قم، آط، آب، آز، آج، لب: خداوندان. [.....]

(۴). مل: توریت. (۵). همه نسخه بدلها در مملکت طالوت. (۶). مل: سعید جبیر. (۷-۱۸). قم، آط، آب، آز، آج، لب: سنخاریب.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مل حسن بصری گفت عمالقه بودند. (۹). آط، مل، آج، لب: سراها. (۱۰). آج، لب: لافی. (۱۱). آط،

آج، لب: چون. (۱۲). آط، آج، لب: طالب. (۱۳). همه نسخه بدلها: لا محاله. (۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: نشانه. (۱۵). آط، آب،

آز، آج، لب: ایشان. (۱۶). همه نسخه بدلها: عدد. (۱۷). آط، آب، آز: تونگر. [.....]

صفحه: ۱۶۳ بنی اسرائیل داد. حذیفه بن الیمان «۱» گفت: در قصه اینکه آیات، من قوله: *قَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ، الی قوله: وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا* «۲»، که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - گفت: چون بنی اسرائیل تعدی و ظلم از حد بردند و پیغامبران را کشتن گرفتند، خدای تعالی ملک پارس «۳» بخت نصیر را بر ایشان مسلط کرد و ملک و پادشاهی او هفتصد سال بود بیامد با لشکری بسیار به در بیت المقدس فرو آمد و آن را حصار داد «۴» و بگشاد و هفتاد هزار مرد را بر خون یحیی زکریا بکشت و اهل بیت المقدس را برده کرد و آن شهر «۵» به غارت داد و سلب و حلّی بیت المقدس بیاورد در «۶» آن «۷» صد «۸» هفتاد هزار «۹» گردون گران بار از مالها و «۱۰» حلّی ایشان، از آن جا بیاورد. حذیفه گفت، من گفتم: یا رسول الله بیت المقدس همانا جایی بزرگوار بوده است. گفت: اصل آن را سلیمان بن داود بنا کرد از در «۱۱» و یاقوت و زبرجد و ملاطش زر بود و انکرش «۱۲» سیم بود و ستونهایش زر «۱۳» بود از آن مالها که خدای داده بود سلیمان را و شیاطین مسخر او بودند تا آنچه او خواست می آوردند از اقصای عالم، بخت

نصیر اینکه همه مالها ببرد و به بابل آمد و اسیران بنی اسرائیل را با خود به آن جا برد و ایشان در دست او صد سال بماندند (۱۴). ایشان را به بندگی می‌داشت و بخت نصیر و لشکرش گبرکان (۱۵) بودند و در میان اینکه بنی اسرائیل بعضی صالحان و پیغامبر زادگان بودند خدای تعالی بر زبان بعضی (۱۶) پیغامبران امر کرد پادشاهی را از پادشاهان پارس نام او کورش - و او مردی مؤمن بود - که: برو و بنی اسرائیل را از دست بخت نصر بستان و حلّی [۱۱۸-پ]

بیت المقدّس از او بستان و باز جای بر. ----- (۱). آرز: الیمان. ۲. سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸. (۳). آط، آب، مل، آرز، آج، لب را. (۴). مل: کرد. (۵). مل، آج، لب را. (۶). آط، آب، آرز، آج، لب: از. (۷). همه نسخه بدلها جمله. (۸). همه نسخه بدلها هزار و. (۹). آب، آرز، آج، لب از. (۱۰). آط، آب، آرز، آج، لب از. (۱۱). قم، آط، آب، مل، آرز: زر. (۱۲). آط، آب، آرز، آج، لب: خشتش. (۱۳). مل: در. (۱۴). قم: بودند، مل: بماند. [.....]

(۱۵). آط، آب، آرز، آج، لب: گبر. (۱۶). قم: مردی از. صفحه: ۱۶۴ او برفت با بخت نصر کالزار (۱) کرد و بنی اسرائیل را از دست او بست و حلّی بیت المقدّس باز گرفت (۲) و باز جای آورد و بنی اسرائیل پس از آن صد سال (۳) بر طاعت و استقامت بایستادند. باز دیگر باره (۴) با سر معصیت شدند، خدای تعالی پادشاهی را بر ایشان (۵) مسلط کرد ناماوانطیا (۶). چون به غفزی بنی اسرائیل با بیت المقدس آمد و اهلش را به برده بیاورد (۷) و بیت المقدس (۸) بسوخت و ایشان را گفت: ای بنی اسرائیل! اگر با سر معصیت شوی ما با شما با سر سبی و غارت شویم. بنی اسرائیل با سر معصیت شد (۹) خدای تعالی (۱۰) بر ایشان پادشاهی را مسلط کرد از روم، نام او فاقس بن اسپانوش (۱۱)، بیامد و با ایشان کالزار (۱۲) کرد در بَر و بحر، و بر ایشان غارت کرد و حلّی بیت المقدس بیاورد و بیت المقدس (۱۳) بسوخت. آنگه رسول گفت - صلی الله علیه و علی آله - که: مهدی - علیه السلام - در روزگار خود حلّی بیت المقدس باز جای (۱۴) فرماید بردن در هزار و هفتصد کشتی، و خدای تعالی خلق اولین و آخرین را در بیت المقدس جمع کند. محمّد بن اسحاق بن یسار گفت: از جمله آنچه بر موسی - علیه السلام - انزله کرد خدای تعالی در جمله اخبار بنی اسرائیل و احداثی که ایشان کنند، اینکه بود که در اینکه آیات بگفت، من قوله: وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ، الی قوله: وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا، و بنی اسرائیل چون احداث در ایشان (۱۵) بسیار شدی خدای تعالی پیغامبری فرستادی به ایشان تا اعدار و انذار کند و تجدید احکام تورات کند تا چون عذاب به ایشان آید خدای تعالی عذر انگیخته باشد و اولّ وقعتی که ایشان را -----

----- (۱). قم، مل، آرز، آج، لب: کارزار، آط، لب: ندارد. (۲). قم: بر گرفت، آرز: بگرفت. (۳). آط، آب، آرز، آج، لب: به چند سال. (۴). قم: بار دگر، آب، آط، آرز، آج، لب: باز دگر. (۵). آج، لب: بر او. (۶). قم، مل: انطیا خونش، آط، آب، آرز، آج، لب: انطیا حورس. (۷). آط، آب، آرز: به بردگی ببرد، آج، لب: به بردگی برد. (۸). آج، لب را. (۹). آط، آب، آرز، آج، لب: شدند. (۱۰). مل دیگر باره. (۱۱). قم: ندارد، آط: اسبانوش، آب، آرز: اسابوس، آج، لب: اسابوش. (۱۲). همه نسخه بدلها: کارزار. [.....]

(۱۳). آج، لب را. (۱۴). همه نسخه بدلها: با جایگاه. (۱۵). آط، آب، آرز، آج، لب: احداث ایشان. صفحه: ۱۶۵ افتاد به سبب احداث و جنایات که می‌کردند، آن بود که پادشاهی نام او صدیقه (۱) هم از ایشان پادشاه شد و در روزگار او خدای تعالی شعیا بن امضیا را به پیغامبری بفرستاد و او از پیش زکریا و یحیی و عیسی آمد، و او آن بود که بنی اسرائیل را بشارت داد به عیسی - علیه السلام - و به محمّد - صلی الله علیه و علی آله - گفت: ۲ «ابشری اوری شلم» الآن یأتیک راکب الحمار و من بعده صاحب البعیر، گفت: بشارت و مژده باد تو را ای پادشاه که مردی بیاید که بر خر نشیند و از پس او مردی که صاحب شتر (۳) باشد. مدّتی اینکه مرد پادشاهی کرد در بنی اسرائیل و مقام او در بیت المقدس بود، چون مدّت (۴) او به سر آمد و او را وفات (۵) نزدیک رسید و شعیا پیغامبر با او (۶) بود، خدای تعالی سنخاریب (۷) را، ملک بابل را، بر ایشان مسلط کرد بیامد با سیصد (۸) هزار سوار گرد بیت المقدس بگرفتند و صدیقه ملک را بیماری (۹) رسیده بود و قرحه‌ای به پایش (۱۰) بر آمده بود، چون خبر سنخاریب (۱۱) بشنید دلتنگ شد. شعیا پیغامبر بنزدیک او آمد و گفت: یا ملک بنی اسرائیل چه تدبیر می‌داری در کاری سنخاریب (۱۲)! گفت: من بیمارم چنان

که «۱۳» تو می بینی و لکن خدای بر تو هیچ وحی کرد در باب سنخاریب «۱۴»! گفت: نه. ایشان در اینکه بودند خدای تعالی وحی کرد به شعیا پیغامبر که پادشاه را بگو که وصیت بکن و خلیفه‌ای فرو دار «۱۵» بر قوم. شعیا گفت «۱۶»: خدای وحی کرد به من تا «۱۷» تو را بگویم که وصیت بکن و خلیفتی فرو دار «۱۸» از اهل البیت خود کسی را که اهلیت اینکه دارد «۱۹». چون پادشاه اینکه بشنید از شعیا، روی به قبله آورد و بگریست و دعا و ----- (۱). ضبط اساس قدری نا روشن است و «صد نغنه» خوانده می شود، به قیاس استعمال آن در سطرهای بعد، و ضبط همه نسخه بدلها در تمام موارد بدین صورت آورده شد، در هر حال امکان تحریف در اینکه کلمه می رود. (۲). آط، آب، آز: اوزی شلم، قم، مل: ندارد. (۳). قم: اشتر. (۴). قم پادشاهی. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: وفات او. (۶). قم: پیغامبر او. (۷). آط، آب، مل، آز: سنجاریب، آج، لب: سنخاریب. (۸). همه نسخه بدلها: ششصد. (۹). قم: بیماری. (۱۰). قم: از پایش قرحه، آط: به یالیش، آج، لب: به بالش. (۱۱-۱۲-۱۴). آط، آب، مل، آز: سنجاریب، آج، لب: سنخاریب. [.....]

(۱۳). همه نسخه بدلها: چنین که. (۱۵-۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: فرادار. (۱۶). قم، آط، آب، مل یا ملک، آج، لب ای ملک. (۱۷). همه نسخه بدلها: که. (۱۹). بجز مل، دیگر نسخه بدلها اینکه جمله اخیر را ندارد. صفحه: ۱۶۶ تضرع کرد و به دلی «۱» مخلص و یتیمی صادق خدای را بخواند، و گفت: اللهم رب الأرباب و اله الالهة قدوس المقدسين «۲» یا رحمن یا رحیم یا رءوف الذی لا تأخذه سنة و لا نوم اذکرک «۳» بفعلی و عملی و حسن قضائی علی بنی اسرایل و کان ذلک کله منک و انت اعلم به منی سرّی و علانیتی. خدای تعالی دعای او بشنید و صدق یت و شناخت [۱۱۹-ر]

وحی کرد به شعیا که پادشاه را بگو که صدق یت تو بشناختم «۴» و بدانستم، دعای تو اجابت کردم و «۵» اجل تو تأخیر کردم «۶» پانزده سال، و او را و لشکر او را «۷» از سنخاریب «۸» برهانیدم. شعیا بیامد و پادشاه را خبر داد «۹»، او در حال تندرست شد و درد از او «۱۰» برفت و او در شکر خدای بیفزود و در تضرع، و پیغامبر را گفت: از خدای در خواه تا باز نماید ما را به وحی تا ما با اینکه «۱۱» پادشاه ظالم سنخاریب «۱۲» که به ما آمده است چه کنیم. او درخواست. خدای تعالی وحی کرد که من شرّ او کفایت کنم «۱۳» شما را و فردا که شما برخیزی همه لشکر او مرده باشند مگر سنخاریب «۱۴» با پنج کس که زنده باشند «۱۵». چون بر دگر روز بود منادی ندا کرد که: یا ملک بنی اسرایل؟ خدای تعالی تو را شرّ دشمن کفایت کرد و ایشان را هلاک کرد. پادشاه از شهر بیرون آمد لشکرگاه بر جای بود و هیچ آدمی زنده نبود آن جا. بفرمود تا سنخاریب «۱۶» را طلب کردند. او را نیافتند در میان مردگان کس فرستاد در طلب «۱۷» او تا او را بگرفتند با آن پنج کس که مانده بودند، و از آن پنج کس یکی بخت نصیر بود، و ایشان را بند بر نهادند و پیش او آوردند. او چون ایشان را بدید به روی در آمد «۱۸» پیش خدای سجده «۱۹» شکر آن نعمت را و از بامداد تا نماز دیگر در آن سجده بود. آنگه سر برداشت و [سنخاریب را گفت: چون دیدی نعمت خدای بر ما و -----

----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: و به دل. (۲). قم، آط، آب، مل، آز: المتقدّسین، لب: المقدّس. (۳). قم، آط، آب، مل، آج، لب: اذکرنی. (۴). همه نسخه بدلها: ندارد. (۵). قم در. (۶). آج، لب تا. (۷). قم: تو را و لشکر تو را. (۱۶-۱۴-۸). آط، آب، مل، آز: سنجاریب، آج، لب: سنخاریب. (۹). لب، آج، خبر کرد. [.....]

(۱۰). قم: درد او. (۱۱). قم: از اینکه، آط، آب، آز، آج، لب: به اینکه. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مل: کردم. (۱۵). همه نسخه بدلها بجز مل: که او زنده ماند. (۱۷). همه نسخه بدلها: به طلب. (۱۸). قم، مل: به روی در افتاد، دیگر نسخه بدلها: به روی افتاد. (۱۹). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد. صفحه: ۱۶۷ نصرت او ما را و دمار و هلاک که چون از شما بر آورد «۱»، و ما و شما از آن غافل! «۲» سنخاریب او را گفت: من شنیده بودم که نعمت خدای شما بر شما عظیم است و نصرت و رحمت او شما را پیایی است. پیش «۳» آن که اینکه جا «۴» آدم و نصیحت کنندگان مرا گفتند که مرو آن جا که تو با خدای بنی اسرایل بر نیایی «۵». من نصیحت نشنیدم و «۶» نپذیرفتم و شقاوت مرا دامن گرفت و قلت «۷» عقل کار بستم لا جرم در بلا افتادم. صدیقه خدای را شکر زیادت

کرد» (۸). آنگه امیری «۹» فرمود که: اینکه اسیران را با پادشاهانشان «۱۰» هم چونین «۱۱» با بند «۱۲» در اینکه شهرها بگردان و بر ایشان ندا کن که اینکه جزای آن کس است که بر خدای بیرون آید «۱۳» و دلیری کند. ایشان را ببرند و هفتاد روز در شهرها بگردانیدند و هر روز هر یکی را دو نان جوین «۱۴» بیش ندادند. سنخاریب کس فرستاد به پادشاه بنی اسرائیل و گفت ما را کشتن از اینکه آسان ترست بفرما تا ما را بکشند که ما را زندگانی چونین به کار نیست «۱۵». او بفرمود تا ایشان را با زندان بردند بر آن که بکشند. خدای تعالی وحی کرد به پیغامبر که بفرمای پادشاه را تا سنخاریب را با اینکه پنج کس رها کند تا به بابل روند و خبر دهند مردمان را به «۱۶» آنچه خدای کرد با ایشان. ملک ایشان را رها کرد و گفت: بروی و مردمان را خبر دهی از آنچه خدای با شما کرد و با ما کرد «۱۷». برفتند و با بابل شدند و سنخاریب قوم خود را جمع کرد و آن قصه «۱۸» ایشان بگفت. دانایان قوم گفتند: ما تو را گفتیم که «۱۹»: مرو که کسی «۲۰» با خدای بنی اسرائیل بر «۲۱» نیاید. اینکه در مَرّت اول بود و سنخاریب از

----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: دمار و هلاک بر آوردن. (۲). اساس افتادگی دارد، از قم افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها از. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: آن جا. (۵). مل: نه ایستی، دیگر نسخه بدلها: نه بسی. (۶). قم پند. (۷). آج، لب: قلب. [.....]

(۸). آط، آب، آز، آج، لب: کرد زیادت. (۹). همه نسخه بدلها را. (۱۰). آط، آب، آز: پادشاهان، قم، مل، آج، لب: پادشاه ایشان. (۱۱). همه نسخه بدلها: همچین. (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: در بند، مل: پابند. (۱۳). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۴). آط: جوین. (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز مل: چنین نمی آید. (۱۶). همه نسخه بدلها: از. (۱۷). همه نسخه بدلها ایشان. (۱۸). قم، مل با، آط، آب، آز، آج، لب به. (۱۹). آج، لب: ندارد. (۲۰). همه نسخه بدلها: کس. ۲۱. قم: بس. [.....]

صفحه : ۱۶۸ پس آن هفت سال بماند آنگاه بمرد و پسر زاده اش را بخت نصر را خلیفه کرد بر قوم، و بخت نصر نیز در ملک او در بابل هفده «۱» سال مقام کرد. آنگه خدای تعالی صدیقه را که ملک بنی اسرائیل بود وفات داد و بنی اسرائیل در هرج و مرج افتادند و برای ملک قتال کردند و یکدیگر را بکشند «۲» و خونهای نا حق «۳» بسیار ریخته شد و شعیا ایشان را وعظ می کرد و پند می داد، از او قبول نکردند و خدای تعالی وحی کرد به شعیا که برخیز «۴» و اینکه وحی من به بنی اسرائیل رسان «۵» و از قبل من اینکه پیغام «۶» به ایشان «۷» گذار «۸». او برخاست و گفت: یا سماء استمعی و یا ارض انصتی فان الله یرید ان یقص شأن بنی اسرائیل. گفت: ای آسمان بشنو و ای زمین گوش دار «۹» که خدای تعالی می خواهد تا قصه بنی اسرائیل گوید. آنگه گفت: بدانی «۱۰» که خدای تعالی بنی اسرائیل را به نعمت پرورد «۱۱» و برای خود برگزید و به کرامت بداشت «۱۲» [۱۱۹-پ]

و بر بندگان تفضّل کرد «۱۳» و ایشان چون گوسپند «۱۴» ضایع بودند که شبان ندارد «۱۵». رمنندگان «۱۶» را باز آورد و گم شدگان را جمع کرد و شکستگان را باز بست و بیماران را دوا کرد و لاگران را فربه کرد و فربهان را نگاه داشت. چون اینکه همه نعمت بکرد با ایشان، ایشان را بطر گرفت و با یکدیگر به سرو زدن در آمدند و یکدیگر را بکشند تا از ایشان استخوانی درست نماند که شکسته ای پناه با او دهد. وای «۱۷» بر اینکه امت گناهکار که نمی دانند که آفت ایشان از کجاست، و شتر داند که گیاه زار او کجاست تا «۱۸» آن جا می شود «۱۹» و چهار پای داند که آخر علف او کجاست، روی آن

----- (۱). آط، آج، لب: هوده، آب، آز: هژده. (۲). قم: کشتن گرفتند. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد. (۴). قم: خیز. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: برسان. (۶). آج، لب: ندارد. (۷). آج، لب: بر ایشان. (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: بگذار. (۹). قم: وادار. (۱۰). آب، آز، آج، لب: بدانید. (۱۱). آب: پرورد. (۱۲). قم، مل: تخصیص کرد، آط، آب، آز، آج، لب: برگزید. (۱۳). همه نسخه بدلها: تفضیل داد. (۱۴). آط، آب، آز: گوسپندان، آج، لب: گوسفندان، مل: گوسفند. [.....]

(۱۵). آط، آب: نداشتند، آج، لب: ندانستند. (۱۶). آط، آب، مل، آز، آج، لب: رمیدگان. (۱۷). قم: اینکه. (۱۸). همه نسخه بدلها بجز مل: با. (۱۹). همه نسخه بدلها بجز مل: شود، مل: تا کجاست. صفحه : ۱۶۹ جا نهد «۱» و گاو داند که معلق او کجاست، قصد

آن جا «۲» کند و اینکه قوم از اینکه «۳» بهائم باز پس تراند که نمی‌دانند که خیر شان «۴» از کجا می‌آید و ایشان خداوندان عقل و خرد و بصایراند خر و گاو نه‌اند، من برای ایشان مثلی خواهم زدن باید تا گوش و هوش دارند. بگو ایشان را چه گویی در زمینی که مدتی دراز خراب و موات «۵» باشد در او عمران نبود و آن را خداوندی بود «۶» قوی «۷» حکیم، روی به آن زمین کند به عمارت و نخواهد تا زمینش بیران باشد «۸» دیواری محکم گرد آن براند و در آن جا کوشکی بنا کند و کاریزی آب «۹» بیارد و در آن زمین درختان نشانند «۱۰» از انواع غرس از خرما و نار و زیتون و انگور و انواع میوه و اینکه عمارت به نفس خود توّل کند بر وجه مبالغت و بر آن جا نگاهبانان بر گمارد، حفیظ، امین قوی، و منتظر می‌باشد میوه «۱۱» آن را. چون وقت آن آید «۱۲» که درختان به برآیند درختان به جای میوه خزّوب «۱۳» برآرند «۱۴»، گویند: بد زمین «۱۵» است اینکه؟ سزای آن است که دیوارش بیران «۱۶» کنند و کوشکش پست کنند و جویش بانبارند و غرسش «۱۷» بسوزند تا باز همچنان شود که بود، موات خراب که در او عمران نباشد. آنگه گفت: خدای می‌گوید اینکه دیوار بست ذمّت «۱۸» من است و اینکه کوشک شریعت من است و اینکه جوی کتاب من است و اینکه قیم پیغامبر من است و درخت نشانده «۱۹» ایشانند و بر درختان که خزّوب آمد «۲۰» اعمال «۲۱» خبیث ایشان است و من در اینکه باب بر ایشان آن حکم کنم که ایشان بر خود کنند، و اینکه مثلی است که خدای تعالی برای ایشان بزد. تقرّب می‌کنند «۲۲» به گاو و گوسپند کشتن و گوشت و خون آن به من ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: قصد آن جایگاه کند. (۲). آب، آز، آج، لب: جایگاه. (۳). آز، آج، لب: ندارد. (۴). همه نسخه بدلها: خیر ایشان. (۵). مل: بیات، آج، لب: موات. (۶). اساس: نبود، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد. (۷). قم و. (۸). قم، آط، آب، آج، لب: ویران شود، آز: بیرون شود. (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: ندارد. [.....]

(۱۰). قم: درخت بنشانند. (۱۱). قم: ندارد. (۱۲). آج، لب: در آید. (۱۳). آب: حرود، مل: حرق، آز: محروب. (۱۴). قم: بر آید، دیگر نسخه بدلها: به برآید. (۱۵). قم، آط، آب، آز: زمینی. (۱۶). همه نسخه بدلها بجز مل: ویران. (۱۷). آج: عرشش. (۱۸). آج، لب: اّمّت. (۱۹). قم، آط، آب، مل، آز: نشاننده. (۲۰). مل: بر آمد. (۲۱). آج، لب: افعال. (۲۲). قم، آط، آب، مل، آز به من. صفحه ۱۷۰ نرسد و من گوشت آن نخورم. و تقرّب به من آن باشد که پرهیزکار باشند و دست کشیده دارند از خون ناحق ریختن که دستهای ایشان از آن آلوده است و جامه‌های ایشان از آن رنگین. مسجدها می‌نگارند و پاکیزه می‌کنند و دل‌های ایشان پلید است، و تنهای ایشان مدّس است، مرا چه حاجت است به مسجد نگاشتن و آن جای نشست من نیست؟ و بناهای آن رفیع کردن و مرا در آن جا آمد و شد «۱» نیست. من فرمودم تا مسجدها رفیع کنند به ذکر من و تسبیح من و عبادت و نماز برای من. می‌گویند اگر خدای قادر بودی بر آن که دل‌های ما را الفت دهد بدادی، و اگر توانستی تا دل‌های ما را علام کردی بکردی. ای شعیا؟ دو چوب بگیر خشک «۲» و آن را به مجمع ایشان بر و آن چوبها برابر ایشان بدار. بگو که: ای چوبها، خدای شما را می‌فرماید تا یکی شوی. همچنان کرد. آن دو چوب یک چوب گشتند «۳». خدای تعالی گفت: بگو ایشان را که من قادرم بر آن که دو چوب خشک را که عقل ندارند «۴» الفت دهم قادر باشم بر آن که میان شما الفت دهم! و چگونه نتوانم تا دل‌های شما را اعلام کنم «۵» و دل‌های شما من نگاشته‌ام و «۶» آفریده. می‌گویند ما روزه می‌داریم، روزه ما پذیرفته «۷» نمی‌شود و نماز می‌کنیم و نماز ما مقبول نمی‌شود، و صدقه می‌دهیم صدقه ما نماز و زکا «۸» نمی‌پذیرد «۹». دعا می‌کنیم بمانند ناله مرغان و می‌گوییم «۱۰» به آواز، به آواز بهائم و از «۱۱» ما مسموع نیست و دعای ما اجابت نمی‌کنند «۱۲» بترس «۱۳» از اینان تا چه منع است از اجابت دعای ایشان! نه من اسمع السّامعین ام و ابصر النّاظرین و اقرب المحببین و ارحم الرّاحمین «۱۴»؟ [۱۲۰- ر]

برای آن است که خزانه «۱۵» من کم شده است تا دستهای من از خیر بسته ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: آمد شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: دو چوب خشک بگیر. (۳). آط، آب، آز، آج: گشت. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد، همه نسخه بدلها

میان ایشان. (۵). مل: آگاه کنم. (۶). آب، آز من، آج، لب من تو را. (۷). همه نسخه بدلها: پذیرفته. (۸). قم: زکا و نما، آط، آب، آز، آج، لب: زکات. (۹). همه نسخه بدلها بجز مل و. (۱۰). قم، آب، مل، آز: می‌گیریم. (۱۱). قم، آب، مل، آز: آواز ما، آط: آوازمان. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: کند، مل: اجابت نیست. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز قم: بپرس. (۱۴). آب، آز اینکه نه. (۱۵). آط، آب، آز، آج، لب: خزینه. [.....]

صفحه : ۱۷۱ شده است، دستهای رحمت و روزی من به خیر گشاده است «۱»، تا چنان که خواهم می‌بخشم و می‌بخشایم؟ نه کلیدهای خزاین بنزدیک من است؟ جز از من کس نداند گشادن یا برای آن است که رحمت من تنگ «۲» است؟ لا بل رحمت من فراخ است بر همه چیزها و از «۳» رحمت من همه رحمت کنندگان بر یکدیگر رحمت کنند، یا بخلی مرا دریافته است؟ نه من اکرم الاکرمین ام؟ و نَفَّاح «۴» به خیراتم، اگر اینان برای خود نظر کنند و بر خود رحمت کنند، دل‌هایشان «۵» منور شود به رحمت، و لکن ایشان دین به دنیا بفروخته‌اند و به دنبال هوای نفس می‌روند «۶» و نمی‌دانند که دشمن تر دشمن «۷» ایشان را نفس ایشان است، من روزه ایشان چگونه پذیرم و آن به دروغ و ریب منسوب «۸» است و روزه گشادن ایشان بر طعام «۹» حرام است و نماز ایشان چگونه مقبول «۱۰» کنم و دل‌های ایشان مایل است به دشمنان و محاربان با من، و صدقات ایشان چگونه مقبول کنم و زاکی شود و ایشان «۱۱» مال دیگران به صدقه می‌دهند، نه مال خود. مزد و ثواب که «۱۲» باشد خداوندان «۱۳» مال را باشد که از ایشان غصب کردند «۱۴»، یا دعای ایشان چگونه اجابت کنم، و آن قولی است به «۱۵» زبان، بی‌یقین «۱۶»، دل با آن مصاحب «۱۷» نیست. من دعای آن کس اجابت کنم که از صدق دل او دعا کند مرا، و آواز ضعفا و مساکین بر درگاه من مسموع باشد. و علامت رضای من رضای درویشان باشد. اگر اینان بر درویشان رحمت کنند و ضعیفان را به خود نزدیک دارند، و انصاف مظلوم بدهند، و مغضوب «۱۸» را نصرت کنند و بر غایبان عدل کنند و حق یتیم و یتیم و بیوه به «۱۹» ایشان دهند «۲۰» و هر حق وری را با حق خود رسانند، من نور چشم ایشان باشم ----- (۱). همه نسخه بدلها: نه دستهای من به روزی و رحمت گشاده است. (۲). آط، آب، آز، آج، لب شده. (۳). آط، آب، آز سبب. (۴). قم: فتیاح. (۵). قم، آط، آب، آج، لب: دل‌هایشان. (۶). همه نسخه بدلها: می‌شوند. (۷). آط، آب، آز: دشمنی. (۸). مل: ریب و غیبت منسوب. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: به طعام. (۱۰). قم، مل: منور، آط، آب، آز، آج، لب: قبول. (۱۱). مل: که ایشان. (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب را. (۱۳). قم، آط، آب، آز آن. (۱۴). قم: کرده‌اند. [.....]

(۱۵). آط، آب، آز، آج، لب: بر. (۱۶). همه نسخه بدلها: که یقین. (۱۷). مل: موافق. (۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: مظلوم. (۱۹). مل: با. (۲۰). آط، آب، آز، آج، لب: رسانند. صفحه : ۱۷۲ و سمع گوش ایشان باشم و عقل دل‌های ایشان باشم و قوت دست و پای ایشان باشم و دلها و عقل‌های ایشان بر جای دارم. چون کلام من نشنوند «۱» و رسالات «۲» من به ایشان می‌رسد، می‌گویند: اقاویلی منقول است و احادیثی متوازن «۳» است و تألیف سحره و کهنه است. و می‌گویند: اگر ما خواهیم چنین بگوییم در «۴» علم غیب از وحی شیاطین مطلع شویم. آنگه می‌خواهند تا از من پوشیده دارند و من بر اسرار و ضمائر ایشان مطلعم و پنهان «۵» و آشکارای ایشان دانم. من حکم کرده‌ام آن روز که آسمان و زمین آفریدم، حکمی که بر خود واجب کردم و در پیش آن اجلی مؤجل نهادم، اگر دعوی علم غیب می‌کنند بگو تا بگویند که آن کی خواهد بودن «۶»، و چگونه خواهد بودن «۷»! و انصار و اعوان او کی «۸» خواهند بودن «۹»! چه در قضای من رفته است آن روز که آسمان و زمین آفریدم که نبوت در مزدوران کنم و مملکت در شبانان «۱۰»، و عزت در ذلیلان و قوت در ضعیفان و توانگری «۱۱» در درویشان و بسیاری در اندکان، و شهرها در بیابان، و علم در جاهلان، و حکم در امیان «۱۲»، و من از اینکه جمله پیغامبری خواهم فرستادن امی از میان جماعتی جاهلان گم شده در امیان «۱۳» ایشان، مردی که درشت نباشد و بد خو «۱۴» نباشد و بلند آواز نباشد در بازارها بخصوص بر زبان او فحش نرود و جامع باشد خصال خیر را و به خوی کریمان باشد، سکینه لباس او باشد «۱۵» و بر شعار او، و تقوی ضمیر او باشد، و حکمت معقول او باشد، و

صدق و وفا طبیعت او باشد، و عفو و معروف خلق او باشد، و عدل سیرت او باشد، و هدی پیشرو او باشد، و اسلام ملت او باشد، و احمد نام او باشد. به او راه نمایم گم شدگان را و بیاموزم به او جاهلان را، و به او رفیع گردانم بی‌نامان را، و به او معروف گردانم مجهولان را، و به او بسیار کنم اندکان را و عزیز کنم ذلیلان ----- (۱). قم: می‌نشنوند، آط، آب، آج، لب: من می‌شنوند، مل: من شنوند. (۲). آط، آب، آج، لب: رسالت. (۳). مل: متواتر. (۴). همه نسخه بدلها: بر. (۵). همه نسخه بدلها بجز مل: نهان. (۶-۷-۹). آط، آب، آج، لب: بود. (۸). همه نسخه بدلها: که. (۱۰). آط، آب، آج، لب: لب کنم. [.....]

(۱۱). آط: تونگری. (۱۲). مل: امتان، آج: امینان. (۱۳). همه نسخه بدلها: در میان. (۱۴). همه نسخه بدلها: بدخوی. (۱۵). آط، آج، لب: بود. صفحه: ۱۷۳ را، و جمع کنم پراگندگان را و جمع کنم «۱» دلهاى مختلف را و هواهاى پراگنده را و امتان متفرّق «۲» را، و امت او را بهترین امتان کنم که امر معروف کنند و نهی منکر کنند از سر ایمان و توحید و اخلاص، نماز برای من کنند [۱۲۰-پ]، در عبادت «۳» من گاهی در قیام باشند و گاه در قعود و گاه در رکوع و گاه در سجود، و در ره من جهاد کنند صف زده، برای رضای من هجرت کنند و نشیمن خود رها کنند، در رفتن و نشستن و خفتن و «۴» گشتن و مقام کردن خود مشغول باشند به تسبیح و تهلیل و تحمید و تکبیر و توحید من، طهارت «۵» نماز نکو کنند و برای پاکیزگی جامه از ساق بردارند، قربان به خونهای خود کنند، کتابهای ایشان دلها باشد «۶»، به شب عابدان باشند، به روز «۷» شیران، و اینکه فضل من است به آن کس دهم «۸» که من خواهم. چون شعیا «۹» از اینکه خطبه برداخت و اینکه کلام به آخر آورد، بنی اسرایل «۱۰» آهنگ او کردند تا او را بکشند، از ایشان بگریخت. خدای تعالی درختی بر «۱۱» او بشکافت تا او در آن جا گریخت و درخت فراهم آمد. شیطان بیامد و گوشه جامه او از درخت بیرون کشید، تا ایشان بدیدند «۱۲» تدبیری ندانستند در بیرون آوردن او از آن جا «۱۳» جز آن که ازّه بیاوردند و او را در آن درخت بریدند. خدای تعالی از پس او بر «۱۴» بنی اسرایل «۱۵» خلیفتی فرو داشت «۱۶» نام او ناشیه بن اموص «۱۷» و در عهد او خضر را به پیغامبری بفرستاد و نام او ارمیا بن «۱۸» حلیقا «۱۹» بود و از «۲۰» سبط هارون بن عمران بود و او را برای آن خضر خواندند که او بر پرستینی سپید نشست، چون برخاست سبز بود «۲۱». و گفتند: برای آن ----- (۱). در اساس لفظ «کنم» تکرار شده است، قم به او. (۲). مل: متفرق. (۳). مقم: عبادتگاه. (۴). آط: خواستن و، آج: خواستن. (۵). آج، لب: و طهارت. (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: دلهاى ایشان بود، قم: دلها بود. (۷). همه نسخه بدلها: و به روز. (۸). آط، آب، آج، لب: خواهم. (۹). قم علیه السلام. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: بنی اسرایل. (۱۱). همه نسخه بدلها: برای. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: بدانستند. (۱۳). مل: آن درخت. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: در. (۱۵). همه نسخه بدلها بجز قم: بنی اسرایل. (۱۶). آط، آب، مل، آج، لب: فرا داشت. (۱۷). قم، آب، آج: امرص. (۱۸). آط، مل، آج، لب: ارمیا بن. (۱۹). قم: حلیقا، آط، آب، آج، لب: حلیقا، آج: حلیقا. (۲۰). آط، آج، لب: و او از. ۲۱. مل: شد. صفحه: ۱۷۴ خضر خواندند او را که هر کجا بنشستی زمین به گیاه سبز شدی. خضر در میان ایشان برخاست به دعوت و وعظ و تبلیغ رسالت و تجدید عهد و احکام توریت. و در عهد او بخت نصیر بیرون آمد و چندانی از ایشان بکشت تا آسیا بر خون بگردانید- و قصه او در سورة البقره برفته است. اینکه نبوت دوم بود که بنی اسرایل «۱» در زمین فساد کردند و علو و تکبر. چون حجال چنین بود، «ارمیا» بگریخت و در بیابان شد، جایی که جز وحوش نبودند «۲» و بخت نصیر «۳» بیامد و ولایت شام بستد و بنی اسرایل را بکشت و بیت المقدس خراب کرد، و وقت آن که بر خواست «۴» گشتن، لشکر را بفرمود تا هر یکی سپری «۵» که داشت پر از خاک بیاورد و در بیت المقدس انداخت تا اثر آن ناپدید شد و کوهی «۶» خاک پدید آمد آن جا، آنکه برگشت با غنیمتی بسیار و بزرگان «۷» بنی اسرایل «۸» آنکه از آن اسیران و بردگان هفتاد هزار کودک را برگزید. چون وقت قسمت غنیمت بود، ملوک و امرای لشکر او گفتند «۹» که: نصیب ما از غنیمت تو را، اینکه کودکان بنی اسرایل را بر ما قسمت

کن. همچنان کرد، هر یکی را از ایشان چهار کودک برسد، و از جمله کودکان یکی دانیال بود و خانیا «۱۰» و عزاریا «۱۱» و میشابیل «۱۲»، و هفت هزار از اهل بیت «۱۳» داود پیغامبر بودند «۱۴»، و یازده هزار از سبط یوسف بن یعقوب و برادرش بنیامین «۱۵»، و سه هزار از سبط اراسمر بن «۱۶» یعقوب، و چهار هزار «۱۷» از سبط بالون «۱۸» بن یعقوب و نفتالی «۱۹» بن یعقوب و چهار هزار «۲۰» از سبط یهودا «۲۱» بن یعقوب. و چهار هزار «۲۲» از سبط روبیل «۲۳» و لایوی پسران یعقوب و بخت نصر جمله بنی اسرائیل را ----- (۱). همه نسخه بدلها به جز قم: بنی اسرائیل. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: نبود. [.....]

(۳). اساس، قم، آط، آز: بخت نصر. (۴). آج، برخاست. (۵). مل: شتری. (۶). آب: کوی. (۷). آط، مل، آج، لب: بردگان، آب، آز: بردن کار. (۸). قم اسیر گفت. (۹). قم، مل بخت نصر را. (۱۰). قم، آب، مل، آز: حنایا، آط: جنایا. (۱۱). قم: عزازیا، مل، آج، لب: عراریا. (۱۲). آط، آج، لب: میشابیل، مل: هشابیل. (۱۳). آط، آج، لب: ندارد. (۱۴). قم: بود. (۱۵). قم، آز، آج، لب: ابن یامین. (۱۶). قم، آط، آب، آز، آج، لب: اشربن. [.....]

(۱۷). قم: یازده هزار، آط، آب، مل، آج، لب: چهارده هزار. (۱۸). قم، آب، ریالون، آز: دبالون. (۱۹). اساس: بدون نقطه، آب: تفتالی، آز: تفتال، مل: بعنالو. (۲۰). قم، آط، آب، آج، لب: چهارده هزار. ۲۱. آط، آج، لب: یهودا. (۲۲). آج، لب: چهارده هزار. ۲۳. اساس: و بیل، با توجه به قم تصحیح شد. صفحه: ۱۷۵ به سه گروه بنهاد «۱»، گروهی را بکشت «۲» و گروهی را اسیر و برده کرد «۳» و با خود به بابل برد، و گروهی را به شام رها کرد. بهری گفتند: اینکه واقعه دوم بود. بعضی گفتند: اینکه «۴» واقعه اول بود، که خدای تعالی گفت: فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا، چون نوبه وعده «۵» اول آمد «۶»، از آن دو گروه «۷» و اولی تأیید اول باشد «۸» و فعلی «۹» مقصور در- تأیید افعال تفضیل قیاسی مطرّد است کالاکبر و الکبری و الاصغر و الصغری. بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَى بَأْسٍ شَدِيدٍ، ای ذوی قوه «۱۰» منیعۀ و شجاعۀ شدیده «۱۱» و الباس و البوس الشده، یعنی بخت نصیر و اصحاب او. و ابتدای کار بخت نصر آن بود «۱۲» که: ابن جریج روایت کرد از یعلی بن مسلم از سعید جبیر، که، او گفت مردی از بنی اسرائیل اینکه قصه می خواند در توریت که خدای تعالی حکایت آن در قرآن «۱۳» باز گفت: فی قوله: فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا- الآیه. بگریست و دفتر در «۱۴» هم زد و گفت بار خدایا «۱۵» اینکه مرد را که هلاک بنی اسرائیل بر «۱۶» دست او خواهد بودن «۱۷» با من نمای. [۱۲۰- ر]

او «۱۸» در خواب دید مردی را که او را گفت «۱۹»: اینکه مرد را که تو می خواهی تا «۲۰» بینی او را «۲۱» درویشی ضعیف «۲۲» است به بال. او را بخت نصیر خوانند «۲۳»، و اینکه اسرائیلی «۲۴» مردی توانگر بود، برخاست «۲۵» و مالی برگرفت و غلامانی که داشت، و ساز «۲۶» سفر کرد. مردم او را گفتند: کجا می روی! گفت: به تجارت، ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: نهاد. (۲). آز: بکشتند. (۳). مل: اسیر کرد و برده. (۴). آج، لب: ندارد. (۵). همه نسخه بدلها: وعده نوبت. (۶). قم، آط، آب، آز، آج، لب: بود. (۷). قم، کرت، آز: گره. [.....]

(۸). قم: است. (۹). آط، آج، لب: فعل، مل: اینکه جمله را تا اول آیه ندارد. (۱۰). همه نسخه بدلها: ذی قوه. (۱۱). آج، لب: سدیده. (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: «آن بود» ندارد. (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: حکایت آن. (۱۴). قم: بر. (۱۵). آط، آج، لب: ندارد. (۱۶). آج، لب: در. (۱۷). قم، آط، آج، لب: بود. (۱۸). آط، آج، لب: ندارد. (۱۹). آج، لب: می گفت. (۲۰). آج، لب: ندارد. (۲۱). کذا در اساس. قم، مل: او، دیگر نسخه ها: ندارد. [.....]

(۲۲). آط، آب، آز: ضعیفی. (۲۳). همه نسخه بدلها: گویند. ۲۴. آز: اسرائیل. (۲۵). آب، آز، لب: برخاست. (۲۶). آط، آب، آز، آج، لب: قصد. صفحه: ۱۷۶ و آمد تا به بال و سرای «۱» به مزد گرفت و کس فرستاد و درویشان آن شهر را می خواند و با ایشان بز و اکرام می کرد تا درویشان سر به او «۲» نهادند، او پرسید که در اینکه شهر هیچ درویش «۳» ماند که اینکه جا نیامد و از من چیزی نستد «۴»! گفتند: کس «۵» نماند مگر «۶» یک درویش که «۷» به فلان محلّه باشد، او را بخت نصیر گویند، بیمار است، به آن سبب «۸» بر تو توانست آمدن «۹». غلامان را گفت: خیزید تا آن جا رویم، برخاستند و آن جا رفتند و او را بدید و پرسید و گفت: نام تو

چیست! گفت: بخت نصر. غلامان را گفت: اینکه را برگیری و با خانه ما بری تا اینکه را تعهد کنیم که بس اسیر و درمانده است. او را برگرفتند و با خانه «۱۰» بردند و تعهد کردند تا نیک شد. او را جامه «۱۱» کرد و برگ داد «۱۲»، چون خواست تا از آن جا بیاید «۱۳»، او را گفت: من بخواهم رفتن، هیچ کاری و حاجتی هست تو را! بخت نصر بگریست، مرد گفت: چرا می‌گیری! گفت: از مفارقت تو و از آن که تو اینکه همه نعمت «۱۴» کردی بجای من، و مرا دسترس «۱۵» نیست که «۱۶» تو را مکافات کنم «۱۷». اسرائیلی گفت: بلی؟ در دست تو چیزی هست با من عهد کن که «۱۸» تو پادشاه شوی سخن من بشنوی و جانب من مراعات کنی. او گفت: ای مرد بر من استهزا می‌کنی از آن که من درویشم! گفت: استهزا نمی‌کنم، حقیقت می‌گویم. چندان که می‌گفت او بیش از آن نمی‌گفت که استهزا می‌کنی بر من و عهد نکرد با او. مرد بگریست و گفت: همانا خدای را در اینکه چیزی هست که من اینکه همه رنج بردم و مقصود من حاصل نشد و اینکه حدیث بر کتاب خود نیست «۱۹».

(۱). آج: سرایی. (۲). مل: سر و پا. (۳). قم: کس. (۴). آط: نستند. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: کسی. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: آلا. (۷). همه نسخه بدلها او. (۸). مل: اما از سستی. (۹). قم: آمد. [.....]

(۱۰). آط، آب، آز خود. (۱۱). آب: جامه‌ای. (۱۲). آج، لب: جامه داد و برگ کرد. (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: یاز جای رود. (۱۴). قم، آط، آب، آز، آج، لب: که. (۱۵). مل: دسترسی. (۱۶). قم، آط، آب، آز، آج، لب: تا. (۱۷). مل: باز کنم، لب: کنی. (۱۸). آط، آب، آز، آج، لب چون. (۱۹). آط، آب، آز، آج، لب: نوشت. صفحه: ۱۷۷ چون روزگار به اینکه «۱» برآمد. صیحون «۲» پادشاه پارس بود و در بابل بود. گفت: تدبیر آن باید ساخت که طلیعه‌ای «۳» به زمین شام فرستم «۴» تا بنگرد تا هیچ فرصتی باشد «۵» ما را بر آن. گفتند: روا باشد. آنگه یکی را اختیار کرد «۶» و صد هزار مرد به او داد. او برفت با برگ و ساز تمام. اینکه بخت نصیر در مطبخ او بود به طمع آن «۷» تا چیزی به او دهند تا بخورد. چون به شام رسیدند ولایتی دیدند آبادان با لشکر بسیار. سوار و پیاده، بی حد، دندان‌ش کند شد و دانست که هیچ نتواند کردن «۸». بخت نصیر بیامد و در شام رفت و به مجالس ایشان می‌گردید و ایشان را می‌گفت: چه منع می‌کند شما را از آن که بروی و به زمین بابل روی و آن شهر بستانی و خزانه‌های «۹» جهان نهاده است آن جا برداری، چه آن شهر «۱۰» حصنی ندارد و آن جا بس لشکر «۱۱» نیست. ایشان گفتند: ما اهل کالزار «۱۲» نه‌ایم «۱۳» و ما کالزار «۱۴» عادت نکرده‌ایم «۱۵». بخت نصیر بیامد و صاحب طلیعه را اینکه حدیث بگفت تا «۱۶» او باز گشت و صیحون را گفت «۱۷»: آن «۱۸» شهری است بس قوی و لشکرهای بسیار «۱۹»، و من هیچ مطمح «۲۰» ندیدم آن جا. صیحون از سر کار برفت. بخت نصیر در لشکر می‌گردید و همی «۲۱» گفت: بنزدیک من خبری «۲۲» هست از اخبار «۲۳» شام و سزی از اسرار آن با کس نگویم مگر با ملک. اینکه می‌گفت تا زبان به زبان به ملک رسید. او را بخواند و گفت: اینکه «۲۴» چیست که از تو می‌گویند! گفت: بلی، یا ملک؟ من در شام رفته‌ام و احوال ایشان تفحص کرده و بدانسته و بشناخته، و آن قصه با او بگفت «۲۵»، اما «۲۶» فلان که تو او را فرستادی او بر ظاهر شهر «۲۷» فرود آمد و از احوال

آب: صخون، آز: صیحون. (۳). لب: طلعه. (۴). قم، آط، مل، آج، لب: فرستیم. [.....]

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: هست. (۶). مل: کردند. (۷). قم، آط، آب، مل، آب، لب: که. (۸). قم: کرد. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: که خزینه‌های. (۱۰). مل حصار و. (۱۱). آب، مل، آز: لشکری. (۱۲-۱۴). همه نسخه بدلها: کارزار. (۱۳-۱۵). آط: نه‌ییم. (۱۶). آج، لب: با. (۱۷). همه نسخه بدلها بجز مل: بگفت. (۱۸). مل: اینکه. (۱۹). آط، آب، آز، آج، لب: لشکر بسیار. (۲۰). آط، آب، آز، آج، لب: طمع. [.....]

(۲۱). همه نسخه بدلها: می. (۲۲). آب، آز: چیزی. (۲۳). آط: اخباری. (۲۴). آط، آب، از، آج، لب: آن. (۲۵). آط: بگفته، لب: می‌گفت. ۲۶. همه نسخه بدلها: و اما. ۲۷. آج، لب: و شوهر. صفحه: ۱۷۸ شهر خبر نداشت و اینکه تفحص که من کردم او نکرد. مدتی «۱» به اینکه «۲» برآمد، یک روز پادشاه گفت: اگر چنان باشد که لشکری فرستم بر بغته، ناگاه تا به شام روند اگر بگشایند و

الّا باشد که اثری کنند و نکایتی. گفتند: روا باشد. آنگاه گفتند «۳» که «۴»: اینکه کار «۵» را که شاید «۶»! هر کس می‌گفت: فلان و فلان. ملک گفت: [۱۲۱-پ]

آن مرد باید که مرا آن خبر داد، که همانا در او کفایتی هست و دهایی «۷» به آن نبوت «۸» آن کرد که گفت مرا، او را «۹» بخواند و گفت: لشکری بگیر «۱۰» و به شام رو. او بیامد از میان لشکر چهار هزار مرد خیاره را «۱۱» بگزید و به شام رفت و شام بستد و غارت کرد بر ایشان، و سرایبهای «۱۲» ایشان و نهانیهای «۱۳» ایشان بیرون «۱۴» آورد، و ذلک قوله: فَجَاشُوا خِلَالَ الدِّيَارِ. در مدّت آن که بخت نصیر به شام بود، صیحون ملک پارس «۱۵» فرمان یافت، لشکر خواستند تا خلیفه‌ای اختیار کنند تا بر «۱۶» جای او بنشیند. گفتند: توقّف باید کردن تا اینکه قوم از شام باز آیند که ایشان وجوه لشکرانند و خیار قوم‌اند. چون بخت نصیر باز آمد شام بگشاده بود و غنیمت «۱۷» بسیار آورده، به «۱۸» لشکر اندک، گفتند: پادشاهی اینکه را شاید، او را پادشاه کردند. سدّی گفت به اسنادش «۱۹» که: در بنی اسرائیل یکی در خواب دید که هلاک بنی اسرائیل و خراب «۲۰» بیت المقدّس بر دست غلامی یتیم خواهد بودن «۲۱»- بیوه ----- (۱). قم: تا مدتی. (۲). مل: بر اینکه. (۳). آط، آب، آج،

لب: گفت. (۴). قم، مل، آب، آج، آب، آط، آب، آج، لب: بشاید. (۷). آب، آج، رهایی. [.....]
(۸). قم، آط، آب، مل: آج، لب: با نبوت. (۹). قم، آج، لب: مرا و راه، آط، آب، آج، لب: مرا و او را. (۱۰). آب، آج، برگیرم. (۱۱). آط، آب، آج، لب: ندارد. (۱۲). آط، آج: سرهای، مل، لب: سراهای. (۱۳). مل: نهانها. (۱۴). آط، آب، آج: برون. (۱۵). قم، آط، آب، آج: فارس. (۱۶). آط، آب، مل، آج، لب: به. (۱۷). آج، لب: خبر. (۱۸). قم: با. (۱۹). آط، آج، لب: به استادش. (۲۰). مل: خرابی. (۲۱). آط، آب، آج، لب: بود. [.....]

صفحه : ۱۷۹ زاده‌ای «۱» از اهل بابل «۲»، او را بخت نصیر گویند، و اینکه خواب کسی دیده بود که خوابهای او راست بودی «۳». اینکه مرد برخاست و به بال آمد و نشان او می‌پرسید تا راه نمودند او را به اینکه غلام. برفت و به خانه مادر او فرود آمد، گفت: پسرت بخت نصیر کجاست! گفت: برفته است تا همیشه کند «۴». ساعتی بود، غلام «۵» می‌آمد و پشته‌ای همزم می‌آورد. اینکه اسرائیلی «۶» سه درم به او داد، گفت: برو برای ما طعامی و شرابی بیاور «۷». او برفت و به درمی نان بخريد و به درمی گوشت و به درمی خمر. آن «۸» طعام بخوردند و شراب باز خوردند. روز دوم و سیوم «۹» همچنین کرد. چون از طعام و شراب خوردن فارغ شدند، اسرائیلی «۱۰» گفت: من سه روز است که تو را در سرای تو میزبانی می‌کنم «۱۱»، مرا حقّی واجب شد. گفت: بلی. گفت: مرا بر تو آرزوی «۱۲» هست و آن آن است که، برای من امانی بنویسی که اگر وقتی تو پادشاه شوی مرا از تو امان باشد. گفت: سخریه «۱۳» می‌کنی از من! گفت: نه، حقیقت می‌گویم، گفت: اینکه چه حدیث است! مرا پادشاهی از کجا باشد! گفت: تو را از اینکه هیچ زیان نیست و بسیاری الحاح کرد. مادرش گفت: مراد او بده، اگر تو را پادشاهی باشد «۱۴» هیچ زیان نبود بر تو از آن. او امانی بنوشت برای او، که او ایمن «۱۵» است از بخت نصیر. مرد گفت: اگر من اینکه امان خواهم که بر تو عرضه کنم و نتوانم به تو رسیدن از زحمت لشکر، گفت: اینکه نوشته «۱۶» بر سر کله‌ای کن «۱۷» برادر تا من بینم. آنگاه مرد او را جامه داد و عطا داد و برگشت و با بنی اسرائیل شد «۱۸». پادشاه بنی اسرائیل یحیی زکریّا را «۱۹» مقرب داشتی و اکرام کردی و با او در کارها مشورت کردی و از او فتوی پرسیدی و از فرمان او در نگذشتی، و اینکه پادشاه زنی داشت و آن زن را دختری بود از شوهری دیگر، و اینکه زن پیر شده بود، پادشاه خواست تا زنی جوان کند، زن گفت: چرا اینکه دختر مرا -----

(۱). آط، آج، لب: بیوه زادی، آج: بیوه زاده. (۲). همه نسخه بدلها که. (۳). آط، آب، آج، لب: بود. (۴). آط، آب، آج، لب: گرد کند. (۵). آط، آب، آج، لب: غلامی. (۶-۱۰). لب: اسرائیل. (۷). همه نسخه بدلها: بیار. (۸). همه نسخه بدلها بجز قم: اینکه. (۹). قم: سه‌ام، آج، لب: سیم. (۱۱). آط، آب، آج، لب: کردم. (۱۲). آب، آج، لب: آرزویی. (۱۳). قم: سخریت. (۱۴). همه نسخه بدلها: نباشد. (۱۵). قم: امن. [.....]

(۱۶). قم: نبشته. (۱۸-۱۷). همه نسخه بدلها و. (۱۹). قم علیهم السّلام. صفحه: ۱۸۰ به زنی نکنی که جوانی با جمال «۱» است! گفت: نکنم تا از یحیی زکریّا نپرسم. اگر او رخصت دهد همچین «۲» کنم. از یحیی پرسید: یحیی گفت: تو را حلال نباشد بر او نکاح بستن. پادشاه «۳» گفت: یحیی می‌گوید، تو حلال نباشد. آن زن حقد یحیی در دل گرفت، و گفت: من با او کیدی کنم که از آن باز گویند؟ رها کرد تا پادشاه به شراب بنشست، دختر را بیاراست به انواع جامه‌ها و زیورها، و او را گفت: برو و پادشاه را ساقی «۴» کن تا مست شود، چون مست شود، خویشتن بر او عرض «۵» کن و در خود طمع افکن او را. چون خواهد که تعرّض تو کند منع کن و گو «۶»: حاجت تو روا نکنم تا حاجت من روا نکنی. چون گوید، حاجت تو چیست! بگو «۷»: سر یحیی زکریّا خواهم که پیش من آرند در طشتی. او برفت و پادشاه را شرب داد تا مست شد «۸». تعرّض کرد. دختر «۹» گفت: ممکن نیست تا حاجت من روا نکنی! گفت: حاجت تو چیست! گفت: سر یحیی زکریّا در اینکه طشت بفرمایی تا «۱۰» پیش من آرند. او گفت: و یحکک؟ [۱۲۲-ر]

چیزی دگر «۱۱» خواه که اینکه ممکن نیست، گفت: مرا حاجت جز اینکه نیست، چندان بگفت تا پادشاه کس فرستاد تا یحیی را «۱۲» بکشند و سر او در طشتی پیش او بردند و آن سر به زبانی «۱۳» فصیح می‌گفت: لا یحل «۱۴» لک لا یحل «۱۵» لک: اینکه تو را حلال نیست و خون او در آن طشت می‌جوشید. بفرمود تا پاره‌ای خاک بر آن جا ریختند، خون از بالای خاک بر آمد. پاره‌ای دیگر خاک بر او ریختند، از بالای آن نیز بر آمد «۱۶». چندان که خاک بیشتر می‌ریختند بر او، خون غالبتر «۱۷» می‌شد بر آن تا چندان «۱۸» خاک بر او ریختند که با باره شهر راست شد. اینکه خبر به صیحون رسید، لشکری ساخت تا آنجا فرستد به کالزار «۱۹» پادشاه چون خواست ----- (۱). آط، آب، جوان با جمال. (۲). همه نسخه بدلها بجز

قم: چنین. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم زن را. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: ساقی گری. (۵). قم، آط، آب، مل، آج، لب: عرضه. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: او را و بگو. (۷). قم که. (۸). همه نسخه بدلها بجز مل چون مست شد. (۹). قم را. (۱۰). مل ببرند، آن دختر همچنان کرد و حاجت از او بخواست. (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: دیگر. [...]. (۱۲). قم علیه السّلام. (۱۳). قم: زفانی، آط، آب، مل: زبان. (۱۴-۱۵). قم، مل: تحل. (۱۶). قم، آط، آج، لب: به زیر آمد. (۱۷). آط، آب، مل، آج، لب: غالب. (۱۸). قم: چندان. (۱۹). همه نسخه بدلها: کارزار. صفحه: ۱۸۱ تا بر ایشان امیری بدارد، بخت نصّر بیامد و گفت: مرا بر اینکه لشکر امیر کن «۱» که آن مرد را که از آن بار «۲» فرستادی مردی ضعیف بود و من در شام رفته‌ام و احوال شهر و مردمان شناخته «۳». او را امیر کرد و لشکر «۴» به او سپرد و او برفت و به در شهر فرود آمد. ایشان شهر حصار کردند «۵» و بخت نصّر بر در شهر فرود آمد و شهر را حصار می‌داد، هیچ ممکن نبود گشادن. مقامش دراز شد و لشکر بی برگ شدند، خواست تا باز گردد پیر زنی بیامد «۶» از شهر و در لشکرگاه آمد و گفت: مرا پیش امیر بری. او را پیش بخت نصّر بردند، گفت: شنیدم که باز خواهی گشتن اینکه شهر ناگشاده و مقصودی حاصل ناکرده. گفت: آری؟ که مقام دراز شد «۷» اینکه جا و لشکر را برگ نماند، گفت: من تو را تدبیری بیاموزم که اینکه شهر تو را گشاده شود، به شرط آن که آن را کشی که من گویم، و آن را رها کنی که من گویم. گفت: همچین کنم. گفت: تدبیر آن است که فردا لشکر «۸» به چهار قسمت کنی و به چهار گوشه شهر فرستی «۹»، هر قسمتی را به گوشه‌ای بداری، بگوی تا دست بر آسمان دارند و گویند «۱۰»: بار خدایا به حق خون [یحیی] «۱۱» زکریّا که اینکه شهر گشاده کنی تا گشاده شود. و روایت دیگر «۱۲» آن است که گفت: بگوی: انا نستفتحک بالله لدم یحیی بن زکریّا، ما گشادن «۱۳» تو ای شهر برای خون یحیی زکریّا می‌خواهیم. گفت: چون اینکه بگفتند از چهار سوی باره شهر بیفتاد «۱۴» و لشکر در شهر شد. آن زن بیامد و او را به سر خون یحیی زکریّا آورد «۱۵»، گفت: خون بر سر اینکه خون می‌ریز «۱۶» و مردم را بر اینکه خون می‌کش تا ساکن شود. او چندان مردم بر سر آن خون کشت تا هفتاد هزار آدمی را بکشت، ساکن نمی‌شد تا آنگاه که آن زن را که زن پادشاه بود با دست «۱۷» آوردند، خون او بر آن خون ریختند تا ساکن شد. آنگاه آن عجز گفت: اکنون دست بدار از اینکه

خون ریختن که خدای تعالی چون پیغامبری را بکشند راضی نشود تا کشندگان او را و هر چه «۱۸» در خون او -----
 ----- (۱). قم: به امیر کن. (۲). قم: کز آن باز. (۳). همه نسخه بدلها: بدلها بجز قم: شناخته‌ام. (۴). آط،
 آب، آز، آج، لب: لشکری. (۵). قم، مل: گرفتند. (۶). آط، آب، آز: از زنی بدر آمد. (۷). قم: دراز گشت. [.....]
 (۸). همه نسخه بدلها: لشکرت را. (۹). قم چون. (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: بگویند. (۱۱). از قم، افزوده شد. (۱۲). قم: دگر،
 آط، آب، آز، آج، لب: و به روایتی دیگر. (۱۳). قم: اینکه شهر برای. (۱۴). قم: بیوفتاد. (۱۵). همه نسخه بدلها و. (۱۶). آب، آز:
 می‌ریزم. (۱۷). آج، لب: به دست آوردند. (۱۸). همه نسخه بدلها: هر که. صفحه: ۱۸۲ سعی کرده باشند «۱» و رضا داده «۲»
 نکشند «۳» او را. ایشان «۴» جمله کشته شدند و علامتش آن است که اینکه خون ساکن شد و آن مرد که آن امان «۵» نامه داشت
 بیامد و عرض کرد و او را و اهل البیت او را امان دادند «۶». بخت نصر «۷» بیت المقدس خراب کرد و فرمود تا جتتهای «۸» آن
 کشتگان درو «۹» انداختند و او «۱۰» وجوه و معروفان بنی اسرایل را بخود به بابل برد به اسیری، و دانیال در میان ایشان بود و رأس
 الجالوت و قومی از فرزندان پیغامبران چون به زمین بابل رسید، پادشاه بابل مرده بود، او را به پادشاه کردند، و چون دانیال را بدید و
 بیاموزد و عقل و رای و علم و دیانت او بدید، او را اکرام کرد و مقرب بکرد تا ممکن «۱۱» شد. وهب متبه «۱۲» گفت: بخت نصر در
 آخر عمرش در خواب دید صنی سرش از زر و سینه‌اش از سیم و شکمش از مس و رانهایش از آهن و پایهاش «۱۳» از گل
 خشک، آنگه سنگی دید که از آسمان بیفتاد «۱۴» و بر او آمد و آن را پست کرد، آنگه «۱۵» آن سنگ بزرگ می‌شد تا چندان شد
 که از مشرق تا مغرب برسد و درختی دید که بیخ آن در زمین بود و سرش در آسمان، و مردی بر سر آن درخت توری «۱۶» به
 دست گرفته و منادی ندا می‌کرد که شاخهای [۱۲۲-پ]

اینکه درخت بزَن تا مرغان از او پیراگند «۱۷» و سباع و وحوش از زیرش بشنوند. اینکه خواب از دانیال پرسید. دانیال گفت: تعبیر
 خواب آن است که اینکه صنم که دیدی تویی «۱۸» و فرزندان تو و پادشاهانی که از پس تو باشند. اما سرش که از زر بود تویی «۱۹»
 که بهترین ایشانی، و اما سینه «۲۰» که از سیم بود، پسر تو باشد که از تو به او چندان فرق باشد که از تا سیم «۲۱»، و اما شکم او که
 از مس بود، ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: بود. (۲). آب باشد. (۳). آز، آج، لب:
 بکشند، آط: بکشتند. [.....]

(۴). قم، مل: اکنون. (۵). مل: امانت. (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: داد. (۷). همه نسخه بدلها: و بخت نصر. (۸). همه نسخه بدلها:
 جیفه‌های. (۹). مل: فرو، آج، لب: در. (۱۰). مل: از. (۱۱). آج، لب: تا نزدیک او متمکن. (۱۲). همه نسخه بدلها: وهب بن متبه.
 (۱۳). قم، مل: ساقهاش، آط، آب، آز، آج، لب: ساقها. (۱۴). قم: بیوفتاد. (۱۵). مل: آن ساعت. (۱۶). تور/ تبر، آط، آج، لب: تبر،
 آب، آز: تبر. (۱۷). قم: پر کند. [.....]

(۱۸). اساس و قم: توی. (۱۹). آط، آب، آز، آج، لب: آن تویی. (۲۰). مل: سینه‌اش. (۲۱). مل: به سیم. صفحه: ۱۸۳ پادشاهی
 است «۱» که از پس او باشد بتر از او، و رانها «۲» که از آهن بود، دیگری «۳» باشد پس از او و فروتر از او، و پایهاش «۴» که از گل
 کوز گران «۵» بود پادشاهی باشد ضعیف و او باز پسین «۶» ایشان بود، و امیا آن سنگ که از آسمان بیامد و بر او آمد و او را
 بشکست «۷» و آنگه بزرگ شد «۸» تا همه زمین بگرفت، پیغامبری باشد که خدای تعالی او را بفرستد در آخر زمان «۹» که ملک و
 ملت او از شرق تا غرب «۱۰» برسد، و امیا آن درخت که دیدی «۱۱» مرغان بر شاخهای او و سباع در زیر او، و آن که فرمودند
 که «۱۲» آن درخت بزَن، تعبیر «۱۳» او آن است که: خدای تو را به مسخ «۱۴» با مرغی کند که کرکس باشد، که پادشاه مرغان است.
 آنگه خدایت «۱۵» با شیری کند که پادشاه سباع است، آنگه مسخ «۱۶» کند با گاوی که قویترین دواب است. هفت سال همچنین
 در اینکه باشی و دلت داند آنچه بر تو می‌رود، تا بدانی که ملک آسمان و زمین خدای راست و او قاهر است هر چیز «۱۷» را که
 دون اوست، و آنچه دیدی که اصل درخت بر جای بماند ملک تو باشد که بر جای باشد «۱۸»، بس «۱۹» بر نیامد «۲۰» اینکه حدیث تا

گیران «۲۱» حسد بردند بر دانیال و تقریب «۲۲» بخت نصر او را به خود. بیامدند و گفتند: یا ملک «۲۳» دانیال را چنین مقرب می‌داری و او «۲۴» خدای را «۲۵» پرستد و ذبیحه شما نخورد و دین شما ندارد. او و اصحاب او بخت نصر کس فرستاد و او را حاضر کرد و گفت: مرا ----- (۱). مل: باشد. (۲). آب، آرز: رانهایش. (۳). آرز: دیگری. (۴). آط، آب، آرز، آج: پایها، لب: پایهای. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: کوزه گران. (۶). قم: باز پس. (۷). قم، آب، مل، آرز، آج، لب: پست کرد، آط: به پست کرد. (۸). آط، آج، لب: می‌شد. (۹). آط، آرز: آخر الزمان. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: تا به غرب. [.....]

(۱۱). آب: دیدیدی. (۱۲). مل، افزوده: درختان بجنابند و مرغان را و سباع را از وی دور کنند. (۱۳). آرز: تفسیر. (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: مسخ. (۱۵). قم: مسخ، دیگر نسخه بدلها: به مسخ. (۱۶). مل: به مسخ، آط، آب، آرز، آج، لب: مسخت. (۱۷). آط، لب، آج: همه چیزی. (۱۸). آط، آب، آرز، آج، لب: بماند. (۱۹). آب، آرز: بسی. (۲۰). قم، آط، آب، مل، آرز، آج، لب: به. (۲۱). آط، آب، آرز، آج، لب: گبرکان. (۲۲). قم، آب، آرز: تقرب، آط، آج، لب: قربت. (۲۳). همه نسخه بدلها تو. ۲۴. آب، آرز: او را. [.....]

(۲۵). مل: خدای می‌پرستد. صفحه: ۱۸۴ چنین «۱» گفتند که شما دین من نداری «۲» و معبود مرا نپرستی «۳» و ذبیحه ما نخوری «۴». دانیال گفت: اجل، آری «۵»، همچنین است. ما خدای آسمان و زمین را می‌پرستیم «۶» و دین شما نداریم و ذبیحه شما نخوریم. او به خشم آمد و بفرمود تا چاله‌ای فراخ بکنند و دانیال را با پنج کس از قوم او در آن جا کردند. آنگاه شیران را گرسنه بکردند و در آن جا کردند «۷» و ایشان به صید رفتند، گفتند: چون ما باز آییم از اینان جز استخوان مانده نباشد «۸». چون باز آمدند، در «۹» نگریدند، ایشان را دیدند «۱۰» نشسته و شیران پیش ایشان خفته و دیگری با «۱۱» ایشان نشسته، ایشان «۱۲» هفت کس بودند. بخت نصر گفت: اینان شش «۱۳» بودند، اینکه هفتم از کجا آمد! گفتند: ما نمی‌دانیم. آن هفتم فرشته‌ای بود که خدای تعالی فرستاده بود او را، تا ایشان را نگاه دارد «۱۴». از آن جا برآمد «۱۵» و پنجه‌ای «۱۶» بر روی بخت نصر زد و خدای تعالی او را مسخ کرد و از او «۱۷» برمید در بیابان با وحوش و سباع مختلط شد و هفت سال مسموخ می‌بود گاهی به صورت کرکس و مدّتی به صورت شیر و مدّتی به صورت گاو. چنان که دانیال گفته بود و تعبیر خواب او کرده «۱۸». وهب گفت: از آن پس خدای ملک او با او داد. وهب را پرسیدند که: ایمان آورد یانه! گفت، اهل کتاب در او خلاف کردند، بعضی گفتند: ایمان آورد و توبه کرد «۱۹»، و بعضی گفتند: او پیغامبران را کشته بود و مسجدها سوخته. خدای توبه او قبول نکرد. سدّی گفت: سبب هلاک او آن بود «۲۰» در نوبت دوم که بخت نصر دانیال ----- (۱). آط، آب، آرز، آج، لب: ندارد. (۲). آب، مل، آرز، آج، لب: ندارید. (۳). آب، مل، آرز، آج، لب: نپرستید. (۴). آب، مل، آرز، آج، لب: نخورید. (۵). مل: بلی. (۶). آج، لب: می‌پرستم. (۷). آرز: و آن جا کردن. (۸). مل: ایشان را استخوان نمانده بود. (۹). قم، مل: فرو. (۱۰). قم، آط، آب، مل، آرز، آج: لب یافتند. (۱۱). مل: بر. (۱۲). همه نسخه بدلها: جمله. (۱۳). آط، آب، مل، آرز کس. [.....]

(۱۴). مل: می‌داشت. (۱۵). لب: بر آمدی. (۱۶). قم، آط، آب، مل، آرز، آج، لب: تپنجه. (۱۷). همه نسخه بدلها: واو. (۱۸). قم، آط، آب، مل، آج، لب: در تعبیر خواب او. (۱۹). قم: ایمان آورده بود و توبه کرده، لب: آوردی توبه کرد. (۲۰). آب، آرز، آج، لب: که. صفحه: ۱۸۵ را سخت مقرب داشتی. گبرکانه او را «۱» حسد کردند. گفتند: دانیال مردی است که بول باز نتواند داشتن «۲» و او مجالست ملوک را نشاید. بخت نصر خواست تا «۳» بیازماید «۴» کس فرستاد و او را بخواند، در شب. و طعام بخوردند و دربان را گفت: اگر کسی بیرون آید تا اراقتی کند اینکه چوب بر سر او زن، و اگر گوید: من «۵» بخت نصرم، گو مرا بخت نصر فرمود «۶». خدای تعالی آن رنج بر دانیال آسان کرد تا او را حاجت نبود به اراقت «۷» [۱۲۳-ر]

و بخت نصر را حاجت آمد برخاست «۸» و از سرای بیرون آمد. تبختر کنان «۹» جامه در پای فگنده و شبی تاریک بود. دربان بر پای

جست «۱۰» و آن چوب بزد بر سر او «۱۱». گفت من بخت نصیرم. گفت: مرا بخت نصیر فرمود و چندان چوب «۱۲» بر سر او می‌زد تا او را بکشت. اینکه روایت سدی است. محمّد بن اسحاق گفت: سبب هلاک او آن بود که چون ملک زمین او را مسخر شد، خواست تا تعرض ملک آسمان کند و آن قصه در سوره البقره گفته‌ایم در حدیث نمرود. مثل آن روایت کرد در حق بخت نصیر و گفت: هلاک او به سراسکی «۱۳» بود که در دماغ او شد و دماغ او می‌خورد و همه راحت او در آن بودی «۱۴» که چیزی بر سر او می‌زدندی «۱۵» تا او بیاسودی «۱۶»، گفت «۱۷»: چون من بمیرم مغز من بشکافی تا خود چیست در او! همچنان کردند، از مغز او سراسکی «۱۸» پیرید. خلقان بدانستند که کس با خدای مصادت «۱۹» نتواند کردن. خدای تعالی بنی اسرائیل را از آن محنت برهانید و توریت که سوخته بود بر ایشان مجدد کرد بر زبان «۲۰» عزیر- علیه السلام. گفتند: آنان را که کشته بودند، بخت نصیر و قومش ایشان ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد. (۲). قم، آج، لب: داشت، مل: باز نتواند بست. (۳). مل او را. (۴). آز: بیان نماید. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: فرموده است. (۷). مل، ندارد. [.....]

(۸). آب، آز، لب: برخاست. (۹). آب، آز: بیخت نصر کنان. (۱۰). قم، آج: خاست، آط، آب، آز، لب: خواست، مل: برخاست. (۱۱). مل: بخت نصیر. (۱۲). قم، مل: از آن چوب چندان. (۱۳). مل: سر اشک، آط، آب، آز، آج، لب: پشه. (۱۴). آج، لب: بود. (۱۵). آط، آز، آج، لب: می‌زدند، مل: زدندی. (۱۶). آط، آب، آز، آج، لب: تا آسایش یافتی، مل: تا ساعتی بیاسودی. (۱۷). آط، آب، آز، آج، لب: گفתי. (۱۸). آط، آب، آز، آج، لب: پشه، مل: سر اشک. (۱۹). مل: عداوت. (۲۰). آج: به زمان. صفحه: ۱۸۶ را به دعای عزیر زنده کرد و از آن پس مدتی در نعمت بودند و ذلک قوله: *ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ* - الایه. اینکه قصه بخت نصیر است و بدایت کار او و سبب هلاکش، جز آن است که بیشتر اهل سیر و تواریخ و اخبار انبیا برآند که اول گفتیم که بخت نصیر به کالزار «۱» بنی اسرائیل. آنگه آمد که: ایشان شعیا را بکشتند در «۲» عهد ارمیا بن «۳» حلقیا «۴» و آن وقعه اولی «۵» بود. آنگه حق تعالی گفت: *فَإِذَا جَاءَ وَعَدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَىٰ بَأْسٍ شَدِيدٍ*، یعنی بخت نصیر و لشکر او. و گفتند: از عهد ارمیا و تخریب بخت نصیر بیت المقدس را تا به قتل یحیی زکریا، چهار صد «۶» سال بود و شصت و یک سال. برای آن «۷» گفتند: از عهد خراب بیت المقدس تا آنگه که آبادان کردند «۸» در عهد کیرش «۹» ابن احشو «۱۰» برش «۱۱» اصفهد «۱۲» بابل از قبل بهمن بن اسفندیار هفتاد سال بود و از آنگاه که آبادان کردند تا آنگاه که اسکندر رومی بستد و حوز «۱۳» کرد با ملک خود هشتاد و هشت سال بود و از مملکت «۱۴» اسکندر تا به مولد یحیی زکریا - علیهما السلام - سیصد و شصت «۱۵» سال بود و آنچه صحیح و معتمد است در اینکه باب، آن است که محمّد بن اسحاق بن یسار روایت کرد که: چون بنی اسرائیل با شام رفتند و بیت المقدس آبادان کردند - پس از آن که بخت نصیر خراب کرده بود، و بنی اسرائیل را به برده برده و عزیر فرمان یافته بود - بنی اسرائیل احداث بسیار کردند و خدای بر ایشان نعمت می‌کرد و پیغامبران را می‌فرستاد و اعذار و انذار می‌کرد و ایشان بر اینکه نمی‌فروزدند «۱۶» که خدای تعالی گفت: *فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ* «۱۷». تا به آخر پیغامبران که فرستاد به ایشان زکریا بود و یحیی و عیسی - علیهم السلام. و اینان از نبیره «۱۸» داود بودند، زکریا ----- (۱). همه نسخه بدلها: کارزار. [.....]

(۲). آز: و در. (۳). آط، آج، لب: ارمیای بن. (۴). آط، آب، آج، لب: حلفیا، آز: خلفیا، مل: خلقیا. (۵). قم: واقعه، مل: وقعه اول. (۶). قم، آط و شصت و یک سال. (۷). آط، آج، کردن. (۸). قم، آط، آب، آز، آج، لب: که. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: کرش. (۱۰). قم، آب، اخشو، مل: احسو. (۱۱). آط، آج، لب: برس. (۱۲). قم: اصپهد. (۱۳). قم: جوز، آط، آج، لب: حور، آز: حو، آب: چو. (۱۴). آط، آب، آز، آج، لب: ملک، مل: ملک. (۱۵). همه نسخه بدلها سه. [.....]

(۱۶). قم مگر تکذیب پیغامبران و کشتن ایشان چنان. (۱۷). سوره مائده (۵) آیه ۷۰. (۱۸). آط، آز، آج، لب: نبیرگان. صفحه: ۱۸۷ بمرد و یحیی را بکشتند [به سبب نهی او از نکاح دختر زن. عبد الله عباس گفت: نهی او از دختر برادر بود. محمّد بن اسحاق گفت:

چون عیسی را - علیه السلام - را به آسمان بردند و یحیی را بکشند»^(۱) و بعضی اهل سیر گفتند: زکریا را نیز بکشند، خدای تعالی پادشاهی بر ایشان مسلط کرد از پادشاهان بابل که او را خردوس گفتند. او با لشکری عظیم پیامد تا در شام رفت و شام بگشاد، آنگاه امیری را نصب کرد که او را بیورزادان^(۲) گفتند و او را به شهر فرستاد و گفت: من با خدای خود عهد کردم که اگر بر اهل بیت المقدس ظفر یابم از ایشان چندان بکشم که خون ایشان در میان^(۳) لشکرگاه من برود^(۴) «آلما که دگر کس نماند از ایشان. اکنون تو به شهر رو و از ایشان چندان^(۵) بکش که^(۶) خون ایشان^(۷) به لشکرگاه من رسد. اینکه امیر به شهر آمد و به قربانگاه ایشان آمد، خونی دید که از آن جایگاه می‌برجوشید^(۸)، پرسید که اینکه خون چیست^(۹)! گفتند: اینکه خون قربانی^(۱۰) است که ما بکردیم، از ما قبول نکردند، برای اینکه می‌جوشد. و ما هشتصد^(۱۱) سال است که اینکه جا قربان می‌کنیم، هیچ قربان مردود نشد بر ما مگر اینکه یکی. گفت دروغ می‌گویی^(۱۲). آنگاه بفرمود تا بر آن خون مردم^(۱۳) کشتن^(۱۲۳-پ)

گرفتند تا هفتصد^(۱۴) هزار و هفتاد هزار مرد را از جمله رؤسا و معروفان ایشان و زنان ایشان را [نیز]^(۱۵) بکشند و خون ساکن نشد، بفرمود تا هفت هزار دیگر را از مردان و زنان بر سر آن خون کشتند، هم ساکن نشد. چون بدید که خون ساکن نمی‌شود گفت: ویلکم یا بنی اسرائیل؟ با من راست گویی^(۱۶) و آلا چنان کنم که از شما کس بنماند که باد در آتش کند که دیر است^(۱۷) که شما به مراد خود ----- (۱). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۲). قم: بتورزادان، آب، آز، سوززادان، آج، لب، سوززادان. (۳). آط، آب، آج، لب: در جوی به. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: رسد. (۵). قم، آز، آج، لب: چندان. (۶). مل جوی. (۷). قم، آز، آج، لب در جوی. (۸). همه نسخه بدلها: بر می‌جوشید. (۹). قم: کیست! ۱۰. آج، لب: قربان. (۱۱). مل، لب: هشتصد. [.....]

(۱۲). آط، آج، لب: می‌گویی، آب، می‌گوئید، مل، آز: می‌گویند. (۱۳). مل: مردمان. (۱۴). لب: هفتصد. (۱۵). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد. (۱۶). آط، آب، آج، لب: دیری است. (۱۷). آط، آب، مل، آج، لب: گوئید، آز: گویند. صفحه: ۱۸۸ زندگانی می‌کنید. اکنون بلا به سرتان آمد. چون بدیدند که فایده^(۱) نیست، گفتند: راستی آن است که ما را پیغامبری بود که ما را نهی کردی از کارهای بسیار^(۲) که در آن سخط خدای بود، و اگر ما فرمان او کردمانی ما را بهتر بودی ما او را بکشیم اینکه خون اوست از آنگاه در^(۳) می‌جوشد و ساکن نمی‌شود و او ما را خبر داده است به اینکه وقعت و بلیت که ما در آنیم و ما او را باور نداشتیم. بیورزادان گفت: نام او چه بود! گفتند: یحیی زکریا. گفت: اینکه حدیث راست است، دیدی خدای تعالی انتقام کشید^(۴) برای اولیای خود. آنگاه به روی در افتاد به سجده و خواص خود را گفت: بروی و اینکه لشکر خردوس را بیرون^(۵) کنی از شهر و درهای شهر ببندی. آنگاه پیامد و بر سر آن خون بایستاد^(۶) و گفت: اینکه خون یحیی^(۷) زکریا؟ خدای تو و آن ما داند که چه رسید به بنی اسرائیل^(۸)؟ برای تو ساکن شو به فرمان خدای پیش از آن که از بنی اسرائیل کس نماند، آن خون ساکن شد به فرمان خدای و بیورزادان^(۹) قتل از ایشان برداشت و گفت: ایمان آوردم به آنچه بنی اسرائیل^(۱۰) ایمان داشتند به آن و گواهی^(۱۱) دادم که جز خدای، خدای^(۱۲) نیست، و خدای تعالی وحی کرد به پیغامبری^(۱۳) که آن وقت^(۱۴) بود که: بیورزادان^(۱۵) حیون صدوق، و حیون به زبان^(۱۶) عبرانی حدیث الایمان باشد، گفت: ای مردی^(۱۷) نو مسلمان، مردی راستینه است. آنگاه بیورزادان^(۱۸) گفت که اینکه دشمن خدای خردوس، مرا گفته است که: از شما چندان^(۱۹) بکشم تا خون در اینکه جوی به لشکرگاه او رسد و من نتوانم فرمان او را عصیان کردن. آنگاه بفرمود تا خندقی عظیم بکنند و گفت: بروی و هرچه داری از گاو و گوسپند و شتر^(۲۰) بیاری، ----- (۱). قم: فایده‌ای. (۲). مل: زشت. (۳). آط، آب، آز، آج، لب: بر. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: چنین کشد، مل: چگونه کشد. (۵). آط، آب، آج، لب: برون. (۶). آط: بستاد، آب، آز: باستاد. (۷). مل: یحیی بن. (۸). آط: اسرائیل را، مل، آورده: که آنچه سزای بنی اسرائیل بود به ایشان رسید. [.....]

(۹). آط، آز، بنورزادان، آج، لب: بنورزادان. (۱۰). آز: بنو اسرائیل. (۱۱). همه نسخه بدلها: گواهی. (۱۲). آط، آج: خدایی. (۱۳).

خراب کردن/ کردند. (۱۱). قم: دگر. (۱۲). قم: رویم. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز مل سر، مل: بر سر. (۱۴). آط، آب، آز: بار دگر، آج، لب: بار دیگر. (۱۵). قم: پادشاهی راه، مل: پادشاهی. (۱۶). قم: روم اوزن، آط، آج، لب: اوروم اوزن، آب: رزم اوزن، مل، آز: رزم اوزن. [.....]

(۱۷). آط، آب، آز، آج، لب: ذو الاکناف. (۱۸). آط، آج، لب: آیت. (۱۹). اصل آیه چنین است: فَجَاسُوا... است پ، پس دولت با ایشان دادر سوله برای ما «۱» در ایام داود- علیه السلام- که او جالوت را بکشت. آنکه پس از آن چون با سر معصیت شدند و تغییر و تبدیل شدند، بخت نصیر بر ایشان مسلط شد، فی قوله: فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيُسُوفُوا وَجُوهَكُمْ. پس باز بر ایشان رحمت کرد، فی قوله: عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يَرْحَمَكُمْ، باز «۲» با سر معصیت شدند، خدای تعالی رسول را «۳» بر ایشان مسلط کرد تا بهری را بکشت و بهری را جزیت بر نهاد و اینکه مذلت بر ایشان بماند تا به قیامت. و قوله: لَتَفْسِدُنَّ «لام» و «نون» تأکید جواب قسمی محذوف است، و التقدیر، و الله لتفسدن و لتعلن «۴» ای لتستکبرن. فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا، عبد الله مسعود گفت: فساد اول ایشان، کشتن زکریا بود، و اینکه روایت ابو صالح است از عبد الله عباس «۵». محمد بن اسحاق گفت: زکریا به مرگ خود مرد «۶»، و انما «۷» شعیا بود که او را بکشتند، فَجَاسُوا خِلال الدِّیَارِ، ای دخلوا الدِّیَارِ و تخللوا طالبین ما فیها، و عبد الله عباس خواند: «فحاسوا» بالحاء غیر المعجمه و معناهما واحد، و كان وَعْدًا مَفْعُولًا، ای، کائنا واقعا لا محاله. ابن جریر گفت: طافوا، یعنی می گردیدند. قتیبی گفت: عاشوا «۸» و افسدوا. ابو عبیده گفت: طلبوا. ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمْ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ، ای الرِّجْعَةَ وَ الدَّوْلَةَ. حق تعالی گفت: ما پس از آن شما را یعنی بنی اسرائیل را- و خطاب با ایشان است- دولت دادیم و روزگار با شما دادیم و شما را مدد دادیم به مالها و فرزندان «۹»، وَ جَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا، و کردیم شما را در بیشتر به عدد «۱۰». مجاهد گفت: اکثر رجالا، بعضی دگر گفتند: اکثر انصارا، و اصل او آن باشد «۱۱» که جماعتی که چون «۱۲» استغاثه «۱۳» کند در نصرت «۱۴» برمند «۱۵» و مسارعت نمایند، و اینکه فعل به معنی فاعل است، کالتقدیر و القادر و العليم و العالم. ----- (۱). قم: آمد. (۲). آط، آب، مل، آز، آج، لب: پس. (۳). قم علیه السلام. (۴). اساس: و، با توجه به نسخه قم تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها و. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: به مرگ بمرد. (۷). مل: آن. (۸). آط، آب، مل، آج، لب: عاقوا، آز: عاقرا. (۹). آط، آب، مل، آج، لب: به فرزندان. (۱۰). مل: به عر، آج، لب: و عدد. (۱۱). قم: بود. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها: چون او. (۱۳). همه نسخه بدلها: استعانت. (۱۴). همه نسخه بدلها او. (۱۵). لب: برهند. صفحه: ۱۹۲. إِنَّ أَحْسَنَ نَفْسٍ أَحْسَنَتْ لِنَفْسِهَا، حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که: هر کس که چیزی «۱» کند از نیک و بد، با خود کند، نیکی برای خود و بدی برای «۲» خود. گفت: اگر نیکی «۳» کنی برای خود کنی، یعنی خیر آن و «۴» ثواب آن شما را باشد، و اگر اساءت و بدی کنی عقاب و وبال آن بر شما باشد، و قوله: فَلَهَا «۵»، اهل معانی گفتند: مراد آن است که «فعلیها». و «لام» به معنی علی است، برای آن که عرب نقیض بر نقیض حمل کنند «۶»، چنان که نظیر [۱۲۴-پ]

بر نظیر حمل کنند «۷»، و مثله قوله: فَسَيَلَامُ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ «۸». ای، علیک. محمّد بن جریر گفت: فلها، ای فالیها أساء، من قولهم: احسن الی فلان و اساء الیه، کما قال: بَانَ رَبُّكَ أَوْحَىٰ لَهَا «۹»، ای، الیها، ای فالیها جزاؤها، جزای آن اساءت با او کند «۱۰». اگر بر ظاهر حمل «۱۱» کنند روا باشد و معنی آن که: فلها عقابها، عقاب آن اساءت او را باشد نه دیگری را. و حسین بن الفضل گفت: ای فلها رب يغفر «۱۲» الإساءة، او را خدای «۱۳» هست که اساءت بیامزد «۱۴». اینکه قول خوشترست «۱۵»، جز آن که ظاهر بر او دلیل نمی کند. فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ، ای المرّة الاخره، چون وعده بار دیگر آمد از آن دو بار که گفت: لَتَفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ، و نوبت اول را گفت: فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا، اینکه نوبت باز پسین بود و اینکه «۱۶» نوبت دیگر بر قولی «۱۷» قتل یحیی زکریا بود و بر قولی دیگر قصد کشتن عیسی مریم «۱۸» تا خدای تعالی او را به آسمان برد از میان ایشان «۱۹»، خدای تعالی ----- (۲). آط، مل، آج، لب: خیری. (۱). قم، آط، آب، آز، آج، لب: بر. (۳). قم: نیکوی، آط، آب، مل،

آز، آج، لب: نیکویی. (۴). قم: جز او. (۵). قم، مل بعضی، آط، آب، آز، آج، لب بعضی از. (۷-۶). قم: کند. (۸). سوره واقعه (۵۶) آیه ۹۱. (۹). سوره زلزله (۹۹) آیه ۵. (۱۰). همه نسخه بدلها: کنند و. (۱۱). همه نسخه بدلها: رها. [.....]

(۱۲). اساس: رب لا یغفر، که با توجه به نسخه قم، تصحیح شد. (۱۳). آط، آج: خدایی. (۱۴). اساس: نیامرزد، به قیاس با قم و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۱۵). همه نسخه بدلها: قولی خوش است. (۱۶). قم: آن. (۱۷). اساس: قول، با توجه به نسخه قم، تصحیح شد. (۱۸). قم، آط، آز، آج، لب: علیه السلام، آب: علیهما السلام. (۱۹). قم و. صفحه: ۱۹۳ پارس را و روم را بر ایشان مسلط کرد^۱. خردوس را و ططوس را که قصه ایشان برفت^۲. «لِیَسُوْا وُجُوْهُكُمْ، اینکه [لام]»^۳ تعلق دارد به محذوفی که نسق کلام بر او دلیل می‌کند و هو قوله: بَعَثْنَا عَلَیْكُمْ عِبَادًا لَنَا، چون در نوبت اول «بعثنا» در ظاهر کلام بود در وعده کزّه آخری^۴ اینکه فعل بیفکنند، اعتمادا علی الموجود فی الکلام، و التقدير: فاذا جاء وعد الاخره، ای الکزّه الاخره، بَعَثْنَا عَلَیْكُمْ عِبَادًا لَنَا، لِیَسُوْا وُجُوْهُكُمْ، [علی قراءت من قرأ بالجمع او عبدا لنا لیسوء وجوهکم، یعنی چون نوبت وعده دوم آمد و شما با سر فساد رفتی] «۵» بر سر شما فرستادم^۶، بنده مسلط را تا روی شما دژم^۷ کنند. کسائی خواند: لنسوء وجوهکم، به «نون» اضافت با خدای تعالی بر سبیل تعظیم، اعتبارا بقوله: بَعَثْنَا، وَقَضَيْنَا، وَرَدَدْنَا، و امددنا. و اینکه قراءت از امیر المؤمنین «۸»- علیه السلام- روایت کردند^۹ و بیان اینکه قراءت ابی است. لنسوء وجوهکم، به نون تأکید خفیف^{۱۰}، کفوله: لنسفعن بالناصیه، و دگر قراء کوفه خواندند: لیسوء، به «یا». آنکه آن را دو تأویل بود: اما آن که اضافت با خدای بود، ای، لیسوء الله وجوهکم و اما لیسوء الوعد و العبد الملك المسلط، و باقی قراء خواندند: لیسوءا وجوهکم، بر جمع^{۱۱} اسنادا الی عبادنا لَنَا اُولی بَأْسٍ شَدِیدٍ. و علامت نصب حذف نون است، یعنی ما ایشان را برانگیختیم تا رویهای شما دژم^{۱۲} کنند، یقال: ساء اذا احزنه مساءء. وَ لَیَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ، و تا در مسجد بیت المقدس شوند، چنان که نوبت اول شدند. وَ لَیَتَّبِعُوا مَا عَلَوْا، و تا هلاک کنند آن را که بر او غالب شده باشد از دیار و اموال شما هلاک کردنی من التبار و هو الهلاک، و «لام»، روا بود که «لام» غرض باشد، علی سبیل العذاب و العقوبه لهم، و شاید که «لام» عاقبت بود- بر آن تفسیر که گفته‌ایم. فاما قوله: لِیَسُوْا وُجُوْهُكُمْ، به وجه کنایت کرده است از جمله تن، کما قال «۱۳» تعالی: کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ... «۱۴» و،

(۴). قم: آخر، آج، لب: آخرین. (۵). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۶). قم، مل، لب: فرستادیم. [.....]

(۷-۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: غمگین. (۸). قم، آط، آب، آز، آج، لب علی. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: کرده‌اند. (۱۰). قم: به نون تأکید تخفیف خواند. (۱۱). آب، آز: بر جمیع. (۱۳). آط، آب، آز، مل الله. (۱۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸. صفحه: ۱۹۴ کفوله: وَجُوْهُ یَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ «۱»، وَ وَجُوْهُ یَوْمَئِذٍ بِاسِرَّةٍ «۲»، وَ وَجُوْهُ یَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ، ضَاحِكَةٌ... «۳»، و غیر ذلک. و کقول الشاعر و هو النَّابِغَةُ: اقارع عوفا لا- احاول غیرها وجوه قروود تبتغی من تجادع «۴» مراد در آیات و بیت ذوو الوجوه «۵» است. عَسَى رَبُّكُمْ اَنْ یَّرْحَمَکُمْ، آنکه رسول را گفت، بگو بنی اسرایل را که: همانا خدای بر شما رحمت کند، اگر توبه کنی و رجوع کنی به اطاعت او. و برای آن عسی گفت تا اعتماد نکنند و اتکال و تقصیر نکنند در طاعت خدای، بل تا میان خوف و رجا باشند و قطع نکنند بر رحمت تا مغرا نشوند بر قبیح «۶». مفسران گفتند: عسی، در قرآن از خدای واجب باشد. و وجه اول معتمد است. وَ اِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا، و اگر با سر گناه شوی ما با سر عقوبت شویم، بر قول عبد الله عباس. قتاده گفت: با سر معصیت شدند، خدای تعالی بر دست رسول ایشان را عقوبت کرد به قتل و اسر و جزیت و مدلت و مسکنت. وَ جَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْکَافِرِیْنَ حَصِیْرًا، اما «۷» دوزخ را به زندان کافران کردیم [۱۲۵- ر]

من الحصر «۸» الّذی هو الحبس و الحصر احتباس البطن، و منه الحصار لانه «۹» یحتبس من فیها، و الحصور البخیل لحبسه «۱۰» المال و سمی الملك حصیرا لاحتجابه عن الناس، قال الشاعر: و مقامه غلب الرقاب کأنهم «۱۱» جن لدی باب الحصر قیام ای، باب الملك، و الحصر «۱۲» الّذی هو الجمع و العد من هذا لأن فیهما «۱۳» المنع «۱۴». و حسن بصری گفت: مراد حصیر «۱۵» است که باز فگنند «۱۶»،

ای فراشا و مهادا، و گفتند «۱۷»: ----- (۱). سوره قیامه (۷۵) آیه ۲۲. (۲). سوره قیامه (۷۵) آیه ۲۴. (۳). سوره عبس (۸۰) آیات ۳۸ و ۳۹. (۴). اساس: تجاور، قم، آط، آج، لب: تجاود، آب، آز: یجاور، با توجه به دیوان شاعر و مآخذ معتبر تصحیح شد. (۵). قم، آب، آز: ذو الوجوه، آط، مل، آج، لب: ذو الوجوه. (۶). اساس: تقبیح، با توجه به قم، تصحیح شد، آج، لب: قبح. (۷). همه نسخه بدلها بجز مل: ما. [.....]

(۸). آج، لب: الحصر. (۹). اساس: لا، که با توجه به نسخه قم تصحیح شد. (۱۰). اساس: حبسه، که با توجه به نسخه قم، تصحیح شد. (۱۱). قم: کانه. (۱۲). اساس: الحصر، که به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد. (۱۳). همه نسخه بدلها معنی. (۱۴). قم: الجمع. (۱۵). قم، آط: حصر. (۱۶). قم: افگند، آط، آج، لب: باز فگند. (۱۷). همه نسخه بدلها: گفت. صفحه: ۱۹۵ عرب [بساط] «۱» خود را حصیر خوانند «۲». إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ، گفت: اینکه قرآن هدایت کند و راه نماید و لطفل باشد به طریقتی و ملتئی که آن راست تر «۳» است و مستقیم تر «۴»، وَ يُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ، و مژده «۵» دهد مؤمنان را که عمل صالح [کنند به آن که ایشان را مزدی بزرگ و ثوابی عظیم بود بر عمل صالح که «۶» کرده باشند «۷». وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا، و نیز خبر می دهد که: آنان را که به قیامت ایمان ندارند ما نهاده ایم و بجارده «۸» برای ایشان عذابی سخت دردناک. وَ يَدْعُ الْإِنْسَانَ بِالشَّرِّ، و دعا می کند آدمی دعای بد، یعنی نفرین. همچنان که دعای خیر کند یعنی در حال ضجارت و ملالت بر خویشتن و بر دیگران از فرزندان و اقربای خود، و اگر چه در وقت دوم پشیمان بود. و اینکه قول عبد الله عباس است نحو قوله «۹»: اللَّهُمَّ الْعَنهُ وَ اهْلَكَ وَ دَمْرُ عَلَيْهِ، و اگر خدا اجابت کند بر او سخت آید. و قول دیگر آن است که: آدمی به تعجیل طلب چیزهایی کند که او را بتر باشد به گمان انتفاع، چنان که دعا کند به آن چه او را بهتر باشد، و آیت در معنی جاری مجرای آن بود که گفت: وَ عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ «۱۰»...، وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا، و آدمی همیشه شتابزده بوده است. بعضی مفسران گفتند مراد آن است که: در جمله کارها مستعجل است. و بعضی دگر گفتند، مراد آن است که: آدمی عجول است در دعای بد که وقت دوم بر آن پشیمان باشد. اینکه قول مجاهد است و جماعتی مفسران. عبد الله عباس گفت: عجول است، یعنی ضجر است، صبر ندارد بر سزاء و سزاء. بعضی دگر مفسران گفتند: مراد به انسان، آدم است. سلمان پارسی «۱۱» گفت: خدای تعالی از آدم، اول سرش بیافرید که حواس بر اوست تا او می نگرید و دیگر اندامهای او می آفرید و او اعتبار می گرفت. و نماز دیگر بود، خدای تعالی پایهای او را ----- (۱). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: خوانند. (۳). قم، آز: راست. (۴). قم بود. [.....]

(۵). آج، لب: مزد. (۶). اساس، ندارد، از قم افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها بجز مل: کنند. (۸). قم، آط، آب، مل، آج، لب: بیجارده. (۹). قم علیه السلام. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۶. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز قم: فارسی. صفحه: ۱۹۶ روح می در آفرید، یعنی حیات، او گفت: اللَّهُمَّ عَجِّلْ خَلْقِي قَبْلَ غُرُوبِ الشَّمْسِ، بار خدایا تعجیل فرمای در آفریدن من پیش از آن که آفتاب فرو شود، فذلک قوله: وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا. ضحاک گفت از عبد الله عباس: چون روح به نام آدم رسید تعجیل کرد، خواست تا برخیزد نتوانست، فذلک قوله: وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا، و حمل کردن بر عموم اولی تر باشد. وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ آيَاتِينَ، گفت: ما شب و روز را دو آیت و دو علامت و دلالت کردیم بر وجود و وحدانیت ما، و بر کمال قادری و عالمی ما. فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ، بستردیم آیت شب. ابو الطفیل گفت: پسر کوا پرسید از امیر المؤمنین - علیه السلام - از اینکه سواد «۱» که در میان ماه است «۲»، گفت: آن آیت شب است «۳» که خدای تعالی آن را محو کرد، آن اثر محو است. عبد الله عباس گفت: خدای تعالی نور آفتاب هفتاد جزو کرد، و نور ماه همچنین و آنگه از نور ماه شست «۴» و نه جزو محو کرد و به آفتاب داد، اکنون آفتاب را صد و سی و نه جزو است از نور، و ماه را یک جزو. وَ جَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً، و آیت روز را بینا کردیم، یعنی روشن و تابنده. ابو عمرو بن العلاء گفت: [یعنی] «۵» بیضیر بها، و هذا من باب ليله قائم و نهاره صائم. کسائی گفت: هو من قول العرب: ابصر النهار اذا اضاء و صار بحاله يبصر

بها. بعضی دگر اهل علم گفتند: هذا من باب قولهم: رجل مجرب اذا كان ذا ابل جربی و رجل معطش اذا كان ذا ابل عطاش. و قال «۶»: كقرية «۷» ذی الثلثة المعطش. و رجل مضعف «۸»، اذا كان اصحابه ضعفاء «۹»، و كذلك النهار مبصر [۱۲۵-پ] اذا كان اهله بصراء «۱۰». لَتَبْتَغُوا، آنکه غرض پیدا کرد، گفت: تا طلب کنی در اینکه روز روشن فضل و نعمت و روزی خدای، وَ لَتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسَابِ، و تا بدانی عدد سالها و حساب [۱۱]، وَ كُلُّ شَيْءٍ فَضْلَانَاهُ تَفْصِيلًا، و هر چیزی را تفصیل دادیم و روشن کردیم روشن کردنی. ----- (۱). مل: سؤال: آج، لب: سودا. (۲). اساس و دیگر نسخه‌ها: ماهست / ماه است. (۳). مل: چیست. (۴). آط، مل، آز، آج، لب: شصت. (۵). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۶). آب، آز شعر. (۷). آج، لب: کفر به. [.....]

(۸). آز: معطش. (۹). آب، آز: ضعیفا، آج، لب: ضعفا. (۱۰). اساس: بصیرا، به قیاس نسخه قم تصحیح شد. (۱۱). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. صفحه: ۱۹۷ عکرمه گفت از عبد الله عتّاس، از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که گفت: خدای تعالی چون چیزها بیافرید، از نور عرش دو آفتاب بیافرید، اما آن که در سابق علم او آن بود که آفتاب خواهد بودن آن چندان بود که همه دنیا از مشرق تا مغرب «۱»، و امّیا آنچه در سابق علم او بود که آن را «۲» نخواهد کردن تا ماه شود و محو کند نور آن را دون آفتاب آفرید در جرم و برای آن «۳» ما کوچک می بینیم آن را که مسافت بس «۴» بعید است. و اگر خدای نور ماه بر حدّ نور آفتاب رها کردی، مردم شب از روز نشناختندی، و مزدور ندانستی که از کی تا کی کار کند، و روزه دار ندانستی که از کی تا کی روزه دارد، و زن ندانستی که عدّه «۵» چند گاه دارد «۶»، و مسلمانان ندانستندی که وقت نمازشان کی باشد و وقت حجّشان کی باشد، و وام دار ندانستی «۷» که حلول اجل «۸» کی باشد، و ندانستندی که وقت زرع و حصادشان کی باشد، و ندانستندی که کی بیاسایند و کی طلب روزی کنند. خدای تعالی به حسن نظرش برای بندگان جبریل را بفرستاد تا پزّ خود سه بار بر روی ماه بمالید تا روشنای «۹» او با اینکه مقدار آمد که می بینند «۱۰» تا شب از روز جدا شود «۱۱»، و ذلك قوله: وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ آيَاتٍ - الايه. وَ كُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ، عبد الله عتّاس گفت: معنی آیت آن است که هر آدمی را عمل و کردارش در گردن او کنند «۱۲» تا از او جدا نباشد «۱۳». بعضی دگر گفتند: آنچه تقدیر کرده اند او را و بر او، طائره، ای ماله و علیه. مقاتل و کلبی گفتند: طائره، ای خیره و شره، نیک و بدش با او باشد، از او مفارقت نکند «۱۴» تا حساب او بر آوردن. حسن گفت: یمنه و شؤمه، خجستگی و ناخجستگی او، آنکه گفت: یا بن آدم؟ تو را نامه ای هست افلاخته «۱۵» و دو فریشته «۱۶» موکل یکی بر دست راست و -----

----- (۱). قم، آط: به مغرب. (۲). همه نسخه بدلها محو. (۳). مل: برا آن. (۴). همه نسخه بدلها: سخت. (۵). همه نسخه بدلها: عدت. (۶). مل: تا چه وقت باید داشتن. (۷). مل: نداند. (۸). همه نسخه بدلها او. (۹). آط، آز، آج، لب: روشنایی، مل: رو سیاهی. (۱۰). آج، لب: می بیند. [.....]

(۱۱). قم، مل: شد، آط، آب، آز، آج، لب: باشد. (۱۲). مل: افگند. (۱۳). آط، آز، آج، لب: نشود. (۱۴). قم، مل: نکنند. (۱۵). آط، آب، آز، آج، لب: بر افراخته. ۱۶ مل مقرب. صفحه: ۱۹۸ یکی بر دست چپ، چون فعلی بکنی بر تو نویسند و در گردن تو فگندند. مجاهد گفت طایره «۱»، عمله و رزقه، مراد عمل و روزی مرد است، و گفت: هیچ کس از مادر نزیاد و آبا بر گردن او رقی «۲» باشد بر او «۳» نوشته «۴» که او شقی است یا سعید. اهل معانی گفتند: مراد به طائر، آن حکم است که بر او کنند «۵». از سعادت و شقاوت به حسب استحقاق او، و از آن به طائر عبارت کرد بر عادت «۶»، من سوانح الطیر و بوارحها. ابو عبیده و قتیبی گفتند: مراد حظّ اوست از خیر و شر، من «۷» قولهم: طارسهم فلان بكذا و جرى له الطائر بكذا. در شاذ حسن و مجاهد و ابو رجا، خواندند: طیره، بی الف و تخصیص گردن برای آن کرد که آن جای علامت و داغ بود، و جای قلاده «۸» طوق بود. و گفتند: جای بر آن که «۹» عرب به او کنایت کنند از ذمت و جوب، نبینی که گویند: مرا بر گردن او وامی است و در گردن او عهدی و سوگندی است. و کذا: فَكُنْ رَقَبَةً «۱۰» و عتق رقبة. وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، يحيى بن وثاب خواند: يخرج به «یا» ی اضافت الی الله تعالی، یعنی

خدای بیرون آرد، و نخرج بر قرآت عامه قراء به نون ما بیرون آریم حملاً علی قوله: أَلزَّمانه طائرَه فی عُقْبِه. و یعقوب خواند و در شاذ حسن و مجاهد و ابن محیصن (۱۱) یخرج به «یا» مفتوح و ضم «را» علی الفعل الثلاثی علی تقدیر: و یخرج الطائر له یوم القیامه فیصیر کتابا. و ابو جعفر خواند یخرج به ضم «یا» و فتح «را»، علی الفعل المجهول التقدیر و یخرج الطائر له یوم القیامه کتاباً، نصباً علی الحال، یلقاه مَشُوراً، که آدمی آن نامه را افلاخته (۱۲) بیند و ابن عامر و ابو جعفر خواندند: یلقاه به ضم «یا» و تشدید قاف یعنی، یلقى الانسان ذلك الكتاب منشورا. چنان که مفعول اول که (۱۳) فعل با او مسند است مقدر باشد و ها ضمیر کتاب باشد و محل او نصب بود علی المفعول الثانی. ابو السوار العدوی اینکه [۱۲۶- ر]

آیت بخواند و گفت: نشرتان و طیه (۱۴)، سه حال (۱۵) است. گفت: نامه تو را در دو حال -----
 ----- (۱). آب، آز ای. (۲). مل: برقی. (۳). همه نسخه بدلها: بر آن جا. (۴). قم: نبشته. (۵). همه نسخه بدلها: کنند. (۶). همه نسخه بدلها عرب. (۷). آج، لب: و. (۸). همه نسخه بدلها و. [...]

(۹). همه نسخه بدلها: برای آن که. (۱۰). سوره بلد (۹۰) آیه ۱۳. (۱۱). قم، آط: محیص، آج، لب: مختص. (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: افراخته. (۱۳). قم، مل اول. (۱۴). آط، آج، لب گفت. (۱۵). قم: حالت. صفحه: ۱۹۹ افلاخته (۱) باشد و در یک حال پیخته (۲)، تا زنده‌ای نامه تو افلاخته (۳) است. هر چه خواهی املا می‌کن، (۴) چون بمیری نامه‌یت (۵) در بیچند. باز چون به قیامت تو را زنده کنند باز نامه‌یت (۶) بر افلاچند (۷). اقرأ کتابیک، مضمی هست در آیت و هو قوله یقال (۸) له گویند او را (۹): از آن جایها است که گفتیم که، اضمار قول کنند لدلالة الکلام علیه. خداوند نامه را گویند: بر خوان نامه‌یت (۱۰). قتاده گفت: فردای قیامت آن کس نیز که خواننده نباشد نامه او خود خواند (۱۱)، کفی بنفیک الیوم علیک حسیباً، بس است نفس تو بر تو محاسب تو، یعنی، تو خود حساب خود کن (۱۲). حسن بصری گفت: عدل کرده باشد آن که ترا به محاسب تو کند و حساب تو با تو افکنند (۱۳). من اهتدی فإِنما یَهتدی لِنَفْسِهِ، هر که (۱۴) اجتهاد کند و نظر و ره راست یابد برای خود کند یعنی ثواب آن او (۱۵) را باشد و من ضلّ و هر که (۱۶) گمراه شود به ترک نظر و طلب علم بر خود گمراه شود و بال آن (۱۷) بر او باشد و لا- تَزُرُّ وَاِزْرَهُ وِزْرُ اُخْرَى، و هیچ برگیرنده (۱۸) بار دیگری برنگیرد. یعنی به گناه (۱۹) گناهکاری، دیگری را عقوبت (۲۰) نکنند و بیان کردیم که اصل وزر ثقل و گرانی باشد. و ما کُنَّا مُعَذِّبِينَ، (۲۱) و ما عذاب نکنیم هیچ امت را تا پیغامبری به ایشان نفرستیم که عذار و انذار کند و تنبیه کند ایشان را اقامت حجت و قطع عذر را تا حجت ما بلیغ باشد بر مکلفان. قوله تعالی:

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱۶ تا ۲۹]

[اشاره]

وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَمَدَّ مَرْنَاهَا تَدْمِيراً (۱۶) وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَ كَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيراً بَصِيراً (۱۷) مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُوماً مَدْحُوراً (۱۸) وَ مَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً (۱۹) كَلَّا نَبَدُّ هُؤْلَاءِ وَ هُؤْلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُوراً (۲۰) انظر كيف فضلنا بعضهم على بعض و للآخرة أكبر درجات و أكبر نفضة يلا (۲۱) لا تجعل مع الله إلهاً آخر فتقعد مذموماً مخذولاً (۲۲) وَ قَضَى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقْصِلْ لَهُمَا أُفٍّ وَ لَا تَنْهَرُهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلَا كَرِماً (۲۳) وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَ قُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيراً (۲۴) رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُوراً (۲۵) وَ آتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ

ابن السبیل و لا تُبذَر تَبذیراً (۲۶) إِنَّ الْمُبذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَ كَانِ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُوراً (۲۷) وَ إِمَّا تُعْرِضْنَهُ عَنْهُمْ يَبْغِ عَنْهُمْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُوراً (۲۸) وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَ لَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً (۲۹) إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبيراً بَصِيراً (۳۰) وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشِيعَةً إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَ إِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيراً (۳۱) وَ لَا تَقْرَبُوا الزَّوْجَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَ سَاءَ سَبِيلاً (۳۲) وَ لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَاناً فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُوراً (۳۳) وَ لَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَ أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُلاً (۳۴) وَ أَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَ زِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِيلاً (۳۵) وَ لَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُلاً (۳۶) وَ لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحاً إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَ لَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولاً (۳۷) كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُهاً (۳۸) ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَ لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهاً آخَرَ فَتَقْتُلَنِي فِي جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدْحُوراً (۳۹)

[ترجمه]

----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: بر افراخته، لب: بر افروخته. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: نور دیده. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: افراخته. (۴). آز، آج، لب که. (۵-۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: نامهات. (۶). همه نسخه بدلها: نامهات. (۷). قم: بر افلاخند، آط، آب، آج، لب: باز واکند، آز: بارو کنند. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: فیقال. (۹). قم اینکه. (۱۱). قم، آط، آب، مل، آز: خود او خواند، آج، لب: خود را خواند. (۱۲). همه نسخه بدلها: بکن. (۱۳). همه نسخه بدلها: فکنند. (۱۴). مل: هر چه. (۱۵). لب: ندارد. (۱۶). لب: ورکه. (۱۷). همه نسخه بدلها: عقاب و وبال. (۱۸). آب، آج، لب: برگزیده. (۱۹). مل، آج، لب: ندارد. (۲۰). آج، لب: عقوبت و وبال آن. (۲۱). قم: حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولاً علاوه دارد. صفحه: ۲۰۰ چون خواهیم که هلاک کنیم شهری را، بفرماییم منعمان آن جای را فاسق شوی «۱» در آن جا «۲» واجب شود بر ایشان گفتار، هلاک بر آریم «۳» ایشان را «۴» هلاک بر آوردن «۵». و بس که هلاک کردیم از جماعات «۶» از پس نوح و بس باد «۷» خدای توبه گناههای «۸» بندگانش آگاه «۹» و بینا. هر که «۱۰» خواهد دنیا زود کنیم برای او در آن جا آنچه خواهیم آن را که خواهیم پس کنیم برای او دوزخ ملازم بود با آن نکوهیده و رانده. و هر کس که خواهد آخرت «۱۱» و سعی کند برای آن سعیش و او مؤمن بود ایشان را سعی و عملشان به موقع شکر باشد. همه را مدد دهیم اینان را و ایشان را از عطای «۱۲» خدایت و نبوده است عطای «۱۳» خدای تو باز داشته. بنگر که چگونه تفضیل دادیم بهری را «۱۴» بر بهری و آخرت مهتر است به پایها «۱۵» و بزرگتر به فضل. مکن «۱۶» با خدای خدای دیگر که بنشین «۱۷» نکوهیده رها کرده.

----- (۱). قم، آط، مل، آز، آج: شوند. آب و لب: شدند. [.....]

(۲). قم: پس. (۳). مل: گردانیم. (۴). قم: آن را. آج، لب: از ایشان. (۵). قم، آط، آب، آج، لب: بر آوردنی. (۶). قم، آط، آب، آج، لب: قرنهای. مل: گروه. (۷). قم، آب، آج، لب: است. مل: کفایت است. آط: بسند. (۸). آط، آب، مل، آج، لب: گناه. (۹). قم، آب، مل: دانا. (۱۰). قم بود. (۱۱). قم: سرای باز پسین. (۱۲). آط، آب، مل، آج: دهش. (۱۳). مل: دهش. (۱۴). قم از ایشان. (۱۵). پایها/ پایه‌ها. [.....]

(۱۶). آط، آب، آج، لب: مگیر. (۱۷). مل: بنشینید. صفحه: ۲۰۱ بفرمود خدای تو که: نپرستی الا- او را و به پدر و مادر نکوی کنی «۱»، اگر برسند نزدیک تو به پیری یکی از ایشان یا هر دو، مگو ایشان را اف و باز مز «۲» ایشان را و بگو ایشان را گفتاری کریم. فرو نه برای ایشان بال مذلت از بخشایش و بگو بار خدایا رحمت کن بر ایشان چنان که پیوریدند «۳» مرا کوچک «۴». خدای شما دانتر است به «۵» آنچه در نفس شماست اگر باشی صالح «۶» او توبه کاران را آمرزنده است. و بده خویشاوند «۷» را حقش «۸» و

درویش را و رهگذری «۹» را و اسراف مکن اسراف کردنی. [۱۲۶-پ]

که اسراف کنندگان باشند برادران دیوان و بوده است دیو خدایش را کافر. و اگر بگردی از ایشان طلب رحمتی از خدای تو و امید داری «۱۰» آن را بگو ایشان را گفتاری نیکو. و مکن دستت «۱۱» بسته با گردنت و مگستر آن را همه گسترده «۱۲»، [پس] «۱۳» بنشین نکوئیده «۱۴» و حسرت زده. ----- (۱). مل، آج، لب: نیکوی کنید. (۲). مل:

باز مران. (۳). قم: پروردند، آط، آب، آج، لب: پروردند. (۴). آط، آب، خرد، آج، لب: خورد، مل: کوچکی. (۵). قم: بدانچه، مل: بر آنچه. (۶). قم: نیکان. (۷). همه نسخه بدلها: خویشاوندان. (۸). قم، آط، آب، آج، لب: حق-او. (۹). مل: راهگذریان. (۱۰). آج، لب: امیدوارید. (۱۱). قم، آب: دستت را. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز مل: گسترده. [.....]

(۱۳). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۱۴). آط، آب، آج، لب: ملامت زده. صفحه: ۲۰۲ خدای «۱» تو بگسترده «۲» روزی آن را که خواهد و تنک کند که او به بندگانش آگاه است و بینا. مکشی فرزندان را ترس «۳» درویشی را ما روزی دهیم ایشان را و شما را که کشتن ایشان خطای بزرگ است. و مگردی گرد «۴» زنا که آن زشت بوده است و بد راه است. و مکشی آن نفس «۵» را که به حرام کرد خدای مگر بحق، و هر که را بکشند به ستم، ما کردیم ولی-او را دستی، اسراف نکنند در کشتن که آن باشید یاری کرده. مگردی گرد مال یتیم الا به آنچه نکوتر باشد تا برسد به حد بلوغ، وفا کنی به عهد که عهد از «۶» آن بپرسند. تمام بدهی پیمودن «۷»، چون پیمایی «۸» و برسنجی «۹» به ترازو «۱۰» راست آن بهتر بود و نیکوتر به تأویل. به دنبال آن مرو «۱۱» که نباشد تو را به آن علمی که گوش و چشم و دل اینکه همه را از او «۱۲» بپرسند. ----- (۱). قم، مل: بدرستی که خدای. (۲). قم، آج، لب: بگستراند. (۳). مل: از ترس، آط، آج، لب: ترسیدن. (۴). مل: و نزدیکی نکنید به زنا. (۵). قم: تن. (۶). قم: که عهد بود که از. (۷). قم: پیمان. (۸). آط، آب، آج، لب: پیماید، مل: پیمان. (۹). مل، آج، لب: برسنجید. (۱۰). آج، لب: ترازوی. (۱۱). قم آنچه را. (۱۲). قم: بود از او که. [.....]

صفحه: ۲۰۳ و مرو در زمین به نشاط که تو بندری زمین را و نرسی بر کوهها به درازی. اینکه همه را بدیش «۱» بنزدیک خدایت ناخواست «۲» باشد. اینکه از آن است که وحی کرد به تو خدایت از حکمت «۳» و مکن با خدای، خدای دگر که پس در اندازند تو را در دوزخ و سرزنش کرده و رانده. قوله- تبارک و تعالی و إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا- الایه. بدان که: ظاهر اینکه آیت به آن ماند که خدای تعالی می گوید: چون ما خواهیم که شهری هلاک کنیم، بفرماییم مترفان و منعمان آن شهر را تا فاسق شوند «۴» در آن جا «۵»، عذاب بر ایشان واجب شود و ما ایشان را هلاک «۶» بر آریم. و اگر چنین باشد، خدای تعالی امر به فسق کرده باشد، و نشاید که خدای تعالی امر به فسق کند. گوئیم: از اینکه چند جواب است. یکی آن که: مأمور به از کلام محذوف است، و تقدیر آن است که: امرناهم بالطاعة ففسقوا فیها، ما ایشان را طاعت فرماییم ایشان نافرمانی کنند. و واجب نبود که برای آن که ذکر فسق عقیب امر باشد که او مأمور به باشد، نبینی که گویند: امرته فعصی و دعوته فابی. [امرته بالطاعة فعصی و دعوته الی الرشد فابی] «۷»، و اهلاک، به مجرّد خود نه حسن باشد و نه قبیح، بل اگر واقع بود بر وجهی که ظلم باشد قبیح باشد، و اگر بر وجه استحقاق یا امتحان بود، حسن باشد و اراده خدای تعالی تعلق ندارد الا باهلاکی مستحق نیکو. اگر گویند: چه فایده است در تعلیق اهلاک «۸» به امر «۹» و گفتن: اذا اردنا امرنا، و امر، او، ارادت «۱۰» را حسن بنکند اگر قبیح باشد و اینکه ارادت یا تعلق دارد با هلاکی مستحق یا نا مستحق. اگر مستحق بود به معاصی متقدم نه به اینکه فسق که در آیت ذکر کرده است فایدتی نباشد تعلق «۱۱» او را به امر، و اگر تعلق دارد با هلاکی که مستحق ----- (۱). آط، آج، لب: بد است.

(۲). آب: ناخواسته. (۳). آط، آب، آج، لب: از سخن درست. (۴). آج، لب: فسق کنند. (۵). قم تا. (۶). مل: دمار از ایشان. (۷). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۸). قم: اهلاکش. (۹). آط، آب، آج، لب: به اول. (۱۰). قم، آط، مل: امر و ارادت. (۱۱). همه نسخه بدلها: تعلیق. صفحه: ۲۰۴ باشد به اینکه فسق که در آیت هست، اینکه آن است که از آن می گریزی شما، برای آن مؤدّی

است با آن که خدای تعالی [۱۲۷-ر]

مرید بود اهلاک نا مستحق را و جواب از اینکه آن است که گوئیم: اینکه ارادت تعلق ندارد الا باهلاکی مستحق به معاصی متقدم و آنچه وجه حسن تعلیق اینکه ارادت است به امر مذکور در آیت فی قوله: إِذَا أَرَدْنَا ... امرنا، آن است که در تکرار امر به طاعت اعذار و انذار است و تنبیه و اقامت حجت بر فاسقان تا چون عصیان کنند پس از تکرار امر مستحق وعید و اهلاک باشند، فکانه تعالی، قال: وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً، بما استحقوا من الهلاک بما فعلوه من الکفر و العصیان امرناهم مره بعد اخری و کزنا علیهم الامر اعذارا لهم و انذارا و ایجابا للحجه علیهم. و جواب دوم در تاویل آیت آن است که: أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا از صفت قریه باشد، و جواب «اذا» نبود، فکانه قال: إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً، من صفتها اَنَا أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا بِالطَّاعَةِ فَفَسَقُوا فِيهَا و بر اینکه جواب، «اذا»، را جوابی نبود ظاهر در آیت، برای آن که در کلام دلالت است بر حذف او، و نظیر اینکه آیت فی حذف جواب «اذا» قوله: حَتَّى إِذَا جَاؤَهَا وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَ قَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ» (۱) - الایات. و جوابی نیست «اذا»، را در طول اینکه کلام برای آن که او مستغنی است (۲)، و مثله قول الهذلی: حَتَّى إِذَا سَلَكَوْهُمُ فِي قِتَائِدَةٍ شَلًّا كَمَا تَطْرُدُ «الجماله الشردا و جواب «اذا»، نیامد در اینکه کلام برای آن که بیت آخر قصیده است. و وجه سهام (۴) در جواب آیت آن است که ذکر ارادت در آیت مجاز و اتساع است و اینکه عبارت باشد از آن که معلوم بود از حال قوم و مال کار ایشان. و تفسیر «۵» آیت چنین باشد که: چون ما شهری را هلاک خواهیم کرد، و مثله قوله: جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ...» (۶)، دیواری که بخواست افندان. و مثله: إِذَا ارَادَ التَّاجِرُ أَنْ يَفْتَقِرَ اتَّهَتْ «الْتَّوَابِ مِنْ كُلِّ وَجْهٍ» (۸). چون بازرگان «۹» زیان خواهد کرد، و اینکه آن ارادت است که آن را بر «کاد» تفسیر می کنند، یعنی إذا کدنا ان نهلك قریه، و معنی آن که: إذا قرب ----- (۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۳. (۲). همه

نسخه بدلها: از او مستغنی اند. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم: یطرد. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها بجز مل: سیم، مل: سیوم. (۵). مل اینکه. (۶). سوره کهف (۱۸) آیه ۷۷. (۷). قم: اتیه. (۸). آج، لب: وجهه. (۹). قم: بازارگان. صفحه: ۲۰۵ هلاک اهل قریه، جددنا علیهم الامر و کزنا ففسقوا فیها فحق علیها العذاب. و وجه چهارم آن که: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و تلخیص و تقدیر او آن که: إذا امرنا مترفی قریه بالطاعة ففسقوا فیها فحق علیها القول اردنا، یعنی چون اهل شهری را بفرماییم تا طاعت کنند، ایشان به بدل آن فسق و عصیان کنند تا عذاب بر ایشان واجب شود، ما خواهیم تا ایشان را هلاک کنیم، پس هلاک بر آریم ایشان را. یعقوب خواند و در شاذ حسن و قتاده و ابو حیوه: أَمَرْنَا بِالْمَدِّ «۱» ای اکثرنا من قولهم امر القوم یا مرون امرا إذا کثروا و امرتهم، ای اکثرتهم، و قال لیبید «۲»: کل بنی حره مصیرهم قل و ان اکثروا من العدد ان یغبطوا یهبطوا و ان امروا یوما یصیروا للهلاک و الفند «۳» و ابو رجاء العطاردی و ابو عثمان النهدی و ابو العالیه و الزبیع و مجاهد، خواندند: امرنا، به تشدید «میم» ای سلطانهم و جعلناهم امراء، و اینکه هر دو قراءت برای آن اختیار کردند که گفتند: امر و تکلیف عام است همه مکلفان [را] «۴»، اختصاص ندارد به مترفان دون درویشان، و دگر فرارا من ذلك السؤال. و اما قول الرسول «۵» - علیه السلام: خیر المال سکه مأموره و مهره مأموره، دلیل نکند بر آن که امر متعدی باشد، بل مراد مأموره، مؤمره، امر است «۶»، من آمرته «۷» إذا اکثرته، و لکن برای ازدواج مأموره را با مأموره کرد و مراد بسیار نسیل است و مأموره درخت خرما پیراسته برافکنده باشد، یعنی پیوند کرده، و المترف، المنعم، المبقی فی الملک آن باشد که او را در میان مال و ملک و نعمت رها کنند. فَحَقَّ عَلَیْهَا الْقَوْلُ» [۱۲۷-پ]

ای. و جب علیها العذاب. فدمرناها، ای اهلکناها من الدمار «۸»، و هو الهلاک. زهری گفت: یک روز رسول - علیه السلام - در نزدیک زینب شد و گفت: لا اله الا الله ویل للعرب من شرّ قد اقترب، و ای عرب «۹» از شری که نزدیک رسید، آنکه گفت: از سدّ یاجوج، امروز آن مقدار گشاده شد و انگشت سبابه حلقه کرد بر انگشت ابهام. زینب گفت: یا رسول الله ما هلاک شویم و در میان ما صالحان ----- (۱). قم: بکندی. (۲). آب، از شعر. (۳). اساس: و الفساد، به قیاس با

نسخه قم، تصحیح شد. (۴). اساس ندارد، از قم افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: النبی. (۶). همه نسخه بدلها: مؤمره است. (۷). اساس: امراته، که با توجه به نسخه قم، تصحیح شد. (۸). اساس: الدیار، که با توجه به نسخه قم، تصحیح شد. [.....]

(۹). آط، آب، آز، آج، لب: بر عرب. صفحه: ۲۰۶ باشند! گفت: بلی؟ چون فساد بسیار شود. قوله: وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ، حق تعالی گفت: بس که هلاک کردیم از قرن‌ها و جماعات کفار که پیغامبران ما را تکذیب کردند از پس نوح - علیه السلام. و مورد آیت تهدید و وعید است کفار مکّه را. وَ كَفَى بِرَبِّكَ، و بس است، خدای تعالی به گناه بندگان دانا و بینا، و معنی تهدید و وعید است. قرون، جمع قرن باشد. خلاف کرده‌اند در معنی قرن. عبد الله ابی «۱» اوفی گفت: صد «۲» سال باشد، آنکه گفت: رسول را در اول «۳» قرن فرستادند، و آخر قرن یزید بن معاویه بود. محمد بن القاسم روایت کرد «۴» از عبد الله «۵» بن بشر المازنی که گفت: رسول - علیه السلام - دست بر سر من نهاد و گفت: اینکه غلام قرنی بماند، گفتند: یا رسول الله؟ قرن «۶» چند باشد! گفت: صد سال. محمد بن القاسم «۷» گفت: ما سال او می‌شمریم تا به صد رسید، آنکه بمرد. کلبی گفت: هشتاد سال باشد. ابن سیرین گفت: چهل سال باشد. مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ، یعنی الدار العاجله، گفت: هر که او اینکه سرای معجل خواهد، یعنی دنیا، عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ، تعجیل کنیم برای او آنچه خواهیم آن را که خواهیم بر وفق مصلحت، یعنی، چندان که مفسدت نباشد، چه اگر کسی در دنیا تمنای مال و ملک کند و ما دانیم که صلاح او نیست، ندهیم او را آنچه او خواهد، آن دهیم که «۸» خواهیم به مقدار آن که ما خواهیم [آن را که ما خواهیم] «۹» یعنی «۱۰» بنزدیک ما بس محل ندارد. اگر بعضی کافران را مراد و آرزوی ایشان بدهیم نه کرامت ایشان باشد که پس از آن عاقبتی ذمیم باشد، چه اگر برای کرامت ایشان بودی چونان «۱۱» بودی «۱۲» که رسول - علیه السلام - گفت: لو كانت الدنيا تزن عند الله جناح بعوضة ما سقى كافرا منها شربة ماء، و مثله: قوله - عزّ و جل: -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: عبد الله بن ابی اوفی. (۲). همه نسخه بدلها: صد و بیست. (۳). همه نسخه بدلها بجز مل آن. (۴). همه نسخه بدلها: کند. (۵). آج، لب: عبد الله عباس. (۶). قم، آز، آج، لب: قرنی. (۷). مل: محمد بن ابی القاسم. (۸). همه نسخه بدلها ما. (۹). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۱۰). همه نسخه بدلها دنیا. (۱۱). همه نسخه بدلها: چنان. (۱۲). قم: نبود. صفحه: ۲۰۷ وَ مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَ مَا لَهُ فِي الآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ «۱». ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ، آنکه دوزخ «۲» به جای «۳» و باز گشت نصیب او کنیم. یصلاها، تا ملازم شود با آن، مِذْمُومًا، نکوهیده، مِذْحُورًا، رانده و خوار کرده، يقال: ذمته و ذمته فهو مذیم و مذووم و مذموم، و الدحر، اللعن «۴» و الطرد و التباعد، ایشان را از رحمت خدا دور کردیم «۵». و نصب هر دو بر حال باشد از فاعل. وَ مَنْ أَرَادَ الآخِرَةَ، و هر که او آخرت خواهد و سرای باز پسین. وَ سَعَى لَهَا سَعِيهَا، و سعی آن سرای کند از ایمان و عمل صالح، فَأُولَئِكَ كَانَ سَعِيهِمْ مَشْكُورًا، سعی ایشان مشکور باشد و عمل مقبول «۶» و به موقع جزا و ثواب افتاده. قتاده گفت: ایشان را به محل مشکور فرود آرند «۷» در حسن جزا، و ذکر شکر مجاز است، چنان که ذکر قرض مجاز است، فی قوله: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا... «۸»، و روا بود که شکر، به معنی حمد باشد تا محمول بود بر حقیقت، یعنی سعیشان محمود و مرضی باشد. قوله: كُلًّا نُمِدُّ نَصَبًا كُلًّا بِرُؤْمَدٍ «۹» است مفعول به، همه را مدد دهیم هَوْلًا و هَوْلًا، اینان را و ایشان را، یعنی مریدان «۱۰» دنیا را و مریدان «۱۱» آخرت را از عطای ما، یعنی هر کس را آنچه خواهد بدهیم به حسب مصلحت، و من تبیین راست. وَ مَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا، «ما»، نفی است و عطای خدای تو ممنوع نباشد، یعنی روزی او از کافر و مؤمن و برّ و فاجر، و قوله: هَوْلًا و هَوْلًا بدل کل است و محل او نصب است علی البدل. انظر كيف فضلنا بعضهم على بعض، آنکه گفت: بنگر [که چگونه تفضیل دادیم بهری را بر بهری در روزی و عطای دنیا و لآخره، و «لام»، جواب قسمی محذوف است و آخرت بزرگ تر است به درجات و پایها و نصب او بر تمیز است، و أكبر تفضيلاً یعنی علی الدنيا، و تفضیل او بر دنیا بیشتر است از آن که علم شما به -----

----- (۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۰. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها را. (۳). آب، آز، جای، مل: مقام. (۴). قم: و اللعن. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: خود دور کنیم. (۶). مل:

مقبوله. (۷-۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۵. (۹). قم: تمیز. (۱۱-۱۰). قم، مل: فرزندان. صفحه: ۲۰۸ آن محیط شود [۱] و نصب او [۲] بر تمیز است. لا- تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ، با خدای، خدای [۳] دیگر مدار، یعنی با او هم‌تا و انباز [۴] مگیر. فَتَقَعُدَ، که پس بنشین، مذموم [۵]، نکوهیده. مخذول [۶]، رها کرده از نصرت. و نصب تقعد، بر جواب نهی است به «فا». و نصب اینکه هر دو اسم بر حال است از فاعل. اینکه خطاب با رسول است- علیه السّلام- و مراد امت، و مراد نه قعود است که خلاف قیام باشد، بل مراد صیوروت است، یعنی چنین شوی. وَ قَضَىٰ رُبُّكَ، گفتند: قضی در آیت به معنی امر است، یعنی، خدای فرمود که: جز او را نپرستی، و اینکه قول عبد الله عباس است و حسن و قتاده. زکریّا بن سلام گفت: مردی بنزدیک حسن بصری آمد، گفت: یا حسن؟ زن را سه طلاق دادم، گفت: در خدای عاصی شدی و زن جدا شد از تو. مرد گفت: خدای بر من قضا کرد. حسن گفت: ما قضی الله علیک، خدای تو بر تو اینکه قضا نکرد، انما قضای خدا بر بندگانش آن است که گفت: وَ قَضَىٰ رُبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ- الایه. مجاهد و ابن زید گفتند: معنی آن است که: اوصی ربّک، خدای وصیت کرد. و دلیل اینکه تأویل قراءت علی [۷] و عبد الله مسعود [۸] و ابی است که ایشان خواندند: و وصی. و ضحاک گفت: قراءت و وصی است، خلل از نویسنده افتاد که «واو» در «صاد» بست تا به «قضی» بخوانند، و اینکه شاذ است. و قراءت عامه قراء «و قضی» است. ربیع بن انس گفت: اوجب ربّک أَلَّا تَعْبُدُوا، «ان» مع الفعل در محل نصب است، [۱۲۸-ر]

علی آنه مفعول به، ای نفی عبادۀ غیر الله. و «ایاک» را فعل در او عمل نکند، اَلَّا که مؤخر باشد از مفعول جز که فاصله‌ای باشد میان فعل و مفعول [به] [۹] «أَلَّا». يقول العرب: ایاک عنیت و ایاک دعوت و ما عنیت أَلَّا ایاک و ما دعوت أَلَّا ایاه [۱۰]. و بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا، و آن که با مادر و پدر نیکوی کنی، و نصب او بر اضممار فعلی بود، و التقدیر: و ان تحسنوا بالوالدین احسانا، و روا بود که عطف بود علی ----- (۱). اساس ناخواناست، از قم، افزوده شد. (۲). قم هم. (۳). آط: خدایی.

(۴). آط: هنباز. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: مذموم، قم: مذموم و. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: مخذولا. [.....]

(۷). آب، آز علیه السّلام. (۸). قم: است و ابی. (۹). ساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: ایاک. صفحه: ۲۰۹ محل آن مع الفعل، ای نفی عبادۀ غیر الله و احسانا بالوالدین اما یبلغان [۱]: و التقدیر: ان ما [۲]، ان، حرف شرط است و «ما» زیادت. حمزه و کسائی و خلف خواندند: یبلغان به «الف» تثنیه و کسر «نون»، و باقی قراء خواندند: یبلغن بر وحدان بی «الف» به «نون» تأکید مشدد. بر اینکه قراءت أَحَدُهُمَا، مرفوع است بر فاعلیت. و بر قراءت اول بدل باشد از الف تثنیه، و مثله قوله: وَ أَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا... [۳]، و آن [۴] بدل بعض باشد از کل برای آن که یبلغان تثنیه بود، و احدهما، یکی و یکی از دو بعضی باشد، و مثاله قولهم: جاءنی القوم اشرافهم. و روا بود که مرفوع باشد احدهما به فعلی محذوف که یبلغان بر او دلیل کند، و التقدیر: یبلغ احدهما او کلاهما، و شاید که مرفوع بود علی السّؤال و الجواب، کانه لما قال اما یبلغان عندک الکبر فسأل [۵] سائل و قال [۶] من ذلک قال احدهما او کلاهما و علی هذا یحمل، ایضا قوله: ... وَ أَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا... [۷]، و مراد به «کبر» شیخوخت [۸] است، گفت: اگر مادر و پدرت یا یکی از ایشان به پیری رسند و تو بر جای باشی و ایشان پیش تو و بنزدیک تو پیر شوند، فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ ایشان را اف مگو [۹]. و ابن کثیر و ابن عامر و یعقوب خواندند: اف به فتح «فا» بی تنوین، و اهل مدینه و حفص خواندند: اف به کسر «فا» با [۱۰] تنوین، و باقی قراء به کسر «فا» بی تنوین اف. و در سورت الاحقاف هم چونین [۱۱] خلاف بر اینکه گونه است. و در «اف»، هفت لغت است: اف و «اف» [۱۲] و «اف» [۱۳] و «افا» [۱۴] و «اف» [۱۵] و «اف» و «افی» با ماله [۱۶]. و ابن الانباری لغتی دیگر در [۱۷] افزود و آن «اف» است به سکون، «فا»، و اصل اینکه کلمت آن است که در جای مصدر استعمال کنند، يقال: افأله و تفأ [۱۸] و افئه و تفئه، ای دفرا و نتنا، چون به اسم ----- (۱). کذا در اساس و قم، دیگر نسخه بدلها: یبلغن. (۲). آب، آز، اما. (۳-۷). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۳. (۴). قم: ان، بقیه نسخه بدلها: اینکه. (۵). آج، لب: فیقال. (۶). آج، لب: قائل. (۸). مل: شیخوخیه، آز: شیخوخه. (۹). قم، آط، آب، آز، مگوی. (۱۰). آط، آب، آز، آج، و. (۱۱). همه نسخه

بدلها: همچین. [.....]

(۱۲). آ، آب: اف. (۱۳). آب، آ، اف: مل، آج: آفا. (۱۴). آب، آ، اف: مل: اف. (۱۵). آب، آ، آفا، مل، لب: اف. (۱۶). قم: امالت. (۱۷). آب، آ، در او. (۱۸). آط، آب، آ، آج، لب: آفه له. صفحه: ۲۱۰ فعل کردند، بنا کردند بر فتح، نحو قولهم: سرعان و شتان و روید. اینکه حجت ابن کثیر است و موافقان او، و آن که به تنوین خواند، گفت: تنوین برای تنکیر است کرویدا و صه و مه، و آنان که «اف» خواندند به کسر بی تنوین، گفتند: اسمی است مبنی معرف، کصه «۱» و غاق «۲»، و موضع او موضع جمله است، جمله فعلی. و اف، به کسر، بی تنوین بیشتر است و معروفتر، معنی او در اصل لغت وسخ الاذن باشد، چرک گوش و تف و سخ الاظفار باشد، چرک ناخن و در جای تبرم و تضجر استعمال کنند. مقاتل گفت: کلامی غلیظ ردی باشد. ابو عبید گفت: اف و تف، وسخ انگشتان باشد، و گفته‌اند: اف، عرق مغابن باشد و تف وسخ انگشتان. و رضا- علیه السلام- روایت کرد از پدرش کاظم- علیه السلام- از صادق- علیه السلام- که او گفت: اگر خدای تعالی دانستی که در مکروهات کلمتی هست خوارتر و اندک‌تر از اف، مکلفان را از آن نهی کردی. اگر گویند ظاهر آیت دلیل «۳» آن می‌کند که پیش از آن که ایشان به کبر و پیری رسند ایشان را اف گفتن روا باشد. برای آن که مشروط است به اینکه شرط. گوئیم: همچونین باشد اگر دلیل الخطاب درست بود، چون دلیل الخطاب درست نیست، اینکه لازم نباشد مگر آنان را که به دلیل الخطاب گویند. و اگر گویند: ظاهر آیت دلیل آن می‌کند که ما را نهی کرده‌اند از اینکه کلمت و ما سوی ذلک دلیلی نیست بر آن که منهی است، گوئیم آنچه جز اینکه کلمات است [۱۲۸-پ] که رنج آن بیشتر از گفتن اف باشد، نهی آن بفحوی الخطاب دانند، برای آن که عقلاً بضرورت دانند که چون ایشان را عن ادنی المکاره نهی کنند در ضمن آن نهی باشد از آنچه از آن بیشتر باشد و اینکه معنی از عرف بضرورت داند آن کس که او تعارف «۴» شناسد. اگر گویند: چون بر اینکه جمله است که شما گفتی چرا قید زد اینکه معنی را به حال کبر، گوئیم: برای آن تخصیص کرد حالت «۵» کبر را که آن حالت ضعف باشد و مساس حاجت به خدمتکار و مراعی، و برای اینکه در مثل آورده‌اند که: فلان ابر من النسر، برای آن که کرکس چون پیر شود ----- (۱). اساس: کقصه، که با توجه به نسخه قم تصحیح شد. (۲). آج، لب: عاف. (۳). آط، آب، آ، آج، لب: دلالت. (۴). مل: تفاوت. (۵). قم، آب، آ، آج: حال. صفحه: ۲۱۱ و او را نهوضی نباشد بچگان او او را زقه کنند بمانند آن که مادر و پدر ایشان را زقه کرده باشند، و مثله قوله: تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَ كَهْلًا... «۱» سخن در گاهواره «۲» عجب است و معجز، اما «۳» حال کهولت «۴» همه کس سخن گوید، گوئیم: فایده اینکه آن است که او را بمانند تا کهل شود و با مردمان سخن گوید و دعوت کند ایشان را و مانند «۵» آیت ما در معنی قوله تعالی: وَالْأُمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ «۶». اگر گویند بر قول آن کس که گفت و آن قول بیشتر مفسران است که قضی به معنی امر است، امر امر نشود الا به ارادت آمر مأمور به را و ارادت به نفی تعلق ندارد، جواب آن است که گوئیم، معنی آن است که: خدای نهی کرد از آن که جز او را پرستند و کاره است آن را، پس امر به معنی نهی باشد و ارادت به معنی کراهت. اگر گویند: با بجه تعلق دارد فی قوله: وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا، گوئیم: روا بود که به امر تعلق دارد، یقال: امرته کذا و بکذا. و گفتند: به تقدیر اوصی است، یعنی، وَ قَضَى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ و اوصی احسانا بالوالدین، قوله: وَ لَا تَنْهَرُهُمَا، ای و لا تزجرهما، زجر مکن ایشان را و باز مزن ایشان را، یعنی سخن درشت مگو ایشان را و بانگ بر ایشان مزن، وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا، و ایشان را سخنی نیکو، کریم، شریف گوی، که ایشان را به آن اکرام کنی. وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ، و فرو نه برای ایشان بال مذلت از روی رحمت و اینکه از استعارتی لطیف است، یعنی تواضع کن با ایشان، غایت تواضع. و سعید جیبیر خواند: جناح الذل، و هما لغتان: و قيل: الذل مصدر الذلول، و الذل مصدر الذليل، یقال: دایة ذلول بین الذل و رجل ذلیل بین الذل و المذلة. وَ قُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا، و بگو که: بار خدایا بر ایشان رحمت کن چنان که مرا پروردند و من کوچک بودم. بعضی مفسران گفتند: آیت منسوخ است بقوله: مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أَوْلَىٰ قُرْبَىٰ... (۷) و درست آن است که آن آیت ناسخ اینکه نیست و ائما مخصیص اینکه

است. ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۰. (۲). همه نسخه بدلها: گهواره. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها در. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم عجب نیست. (۵). آب، مل، آز اینکه. (۶). سوره انفطار (۸۲) آیه ۱۹. (۷). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۳. صفحه: ۲۱۲ عبد الله عمر روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: «۱» رضا «اللّه مع رضا» الوالدین و سخط اللّه مع سخط الوالدین، رضای خدا با رضای مادر و پدر است، و خشم خدا با خشم مادر و پدر است. عایشه «۳» روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت، خدای تعالی عاق را گوید: که هر چه خواهی می کن که تو را بیمارزم، و باز را گوید هر چه خواهی می کن که تو را بیمارزم، و اینکه بر طرق مثل و مبالغت گفته است. عطا روایت کرد از عبد الله عیّاس که، رسول - صلی اللّه علیه و علی آله - گفت: هر که در روز آید و مادر و پدر از او خشنود باشند «۴» دو در از بهشت بر او گشایند، و اگر یکی باشند از ایشان در یکی باشد «۵». و هر که در روز آید و مادر و پدر بر او به خشم «۶» باشند، دو در از دوزخ بر او گشایند، و اگر یکی باشند یکی «۷» در. یکی گفت: یا رسول اللّه؟ و ان ظلماه، و اگر چه اینکه مادر و پدر «۸» او ظلم کنند! گفت، و اگر چه اینکه مادر و پدر «۹» ظلم کنند، سه بار تکرار کرد. ابو عمر «۱۰» الیحصبی «۱۱» روایت کرد از رسول علیه السلام که: مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول اللّه؟ مرا عملی بیاموز که مرا به رحمت خدای نزدیک گرداند، گفت: مادر و پدر داری! گفت: آری یا رسول اللّه؟ [۱۲۹-ر]

گفت: برو و با ایشان مبرّت «۱۲» کن که با بزریشان عمل اندک کفایت باشد. رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ، آنکه گفت خدای شما عالمتر است به آنچه در دلها شماسست از نیکوی «۱۳» با مادر و پدر و از عقوق در ایشان، اِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ، اگر شما صالح بشی و نیک مرد «۱۴» و نیکوکار با مادر و پدر و قیام کننده به دیگر طاعات، فَإِنَّهُ كَانَ لِلأَوَّابِينَ غَفُورًا، خدای تعالی آمرزنده توبه کاران است، یعنی، اگر پیش از آن در حق مادر و پدر شما راه فوتی یا جفای «۱۵» رفته باشد «۱۶»، توبه کنی و با -----

----- (۱). آب، آز: رضی. (۲). آب، آز، آج، لب: رضاء. (۳). قم: رضی اللّه عنها. (۴). قم، آط، مل، آج، لب: باشد. (۵). قم: یک در. (۶). آج، لب: به خشمی. (۷). قم: یکی باشد از ایشان، یک در، آط، آب، آز، آج، لب: در یکی باشد. (۸). همه نسخه بدلها بر او. (۹). قم، آط، آب، مل، آز، بر او، آج، لب: بروی. [.....]

(۱۰). آط، آب، آج، لب: عمرو. (۱۱). قم، آط، آب، آز: الیحصبی. (۱۲). آز: مودّت. (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب: نیکویی. (۱۴). آب، از: نیکو مرد. (۱۵). آط، آب، مل، آج، لب: جفایی. (۱۶). قم، آط، آب، آز، آج، لب آنکه، مل آنگاه. صفحه: ۲۱۳ سر صلاح شوی، خدای بیامرزد شما را که «۱» آمرزنده توبه کاران است. و فایده «کان»، آن است که گفتیم چند جای، که معنی آن است که: لم یزل كذلك. سعید جبیر گفت: آیت در حق کسانی است که از ایشان در حق مادر و پدر هفوتی باشد و غرض ایشان خیر بود و اگر «۲» ایشان کاره باشند آن را خدای تعالی بیامرزد آن «۳». و مفسّران در معنی «اوّاب»، خلاف کردند: سعید مسیب گفت: آن بود که گناه کند پس توبه کند، پس گناه کند پس توبه کند. سعید جبیر گفت: اوّاب، رجّاع باشد، یعنی کثیر الرجوع. مجاهد گفت: آنان باشند که گناه خود یاد کنند در خلوت استغفار کنند از آن. عمرو بن دینار گفت: آن باشد که چون جایی بنشیند در آن مجلس حدیثها رود و گفتاگوی «۴»، چون بر خواهد خاستن «۵»، گوید: بار خدایا بیمارم ما را از آنچه در اینکه مجلس گفتیم و کردیم. و اوّاب، فعّال باشد من اب «۶» اذا رجع، قال عبید بن الابرض: و کلّ ذی غیبه یؤوب و غائب الموت لا یؤوب عمرو بن شرییل گفت: تسبیح کنندگان باشند، و اینکه روایت سعید جبیر است از عبد الله عباس، گفت: دلیلش قوله تعالی: یا جِبَالُ أَوَّیْبِ مَعَهُ... «۷» ای سبّحی. والبی گفت از عبد الله عباس «۸»: مطیعان و محسنان باشند. قتاده گفت: نماز کنان باشند، بیان آن که از امیر المؤمنین - علیه السلام - روایت کردند که: مردی بنزدیک رسول آمد، گفت: یا رسول اللّه؟ گناهی کردم «۹» و نمی دانم که از آن گناه چگونه توبه کنم! و بر آن پشیمانم. گفت «۱۰»: تا آن گناه کردی نماز کردی هیچ! گفت: بلی؟ گفت: نماز توبه باشد از گناه: چه او رجوع است با درگاه خدای تعالی. محمّد بن المنکدر گفت: آنان باشند که نماز نافله کنند، میان نماز شام و خفتن. روایتی

پس بنشین ملامت زده سرزنش کرده و غمناک و حسرت زده. و گفتند: نظم آیت بر سبیل تقسیم است. گفت: بخل مکن که از عاقلانت ملامت و مذمت رسد، و در عطا اسراف مکن که باز متحسر «۵» و غمگین شوی، چون تو را هیچ نماند و محتاج باشی. جابر عبد الله گفت: سبب نزول آیت آن بود که روزی رسول - علیه السّلام - نشسته بود، کودکی بیامد و گفت: یا رسول الله! مادرم تو را دعا می کند و می گوید پیرهنی «۶» ده مرا که به آن نماز کنم. رسول - علیه السّلام - گفت: وقتی دگر بیای «۷» که وقت را ----- (۱). همه نسخه بدلها: گفت. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۳. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: کاری. (۴). همه نسخه بدلها، بجز آط: همه. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: متحیر. (۶). قم، آط، مل، آج، لب: پیرهنی، آب، آز: پیرهنی. (۷). آط، آج، لب: بیایی، آب، آز: بیاید، مل: بیا. صفحه: ۲۱۶ چیزی نیست که او را شاید. برفت و باز آمد و گفت، می گوید: اینکه پیرهن «۱» که تو پوشیده داری بده. و رسول - علیه السّلام - شرم داشت، برخاست و در خانه شد و پیرهن «۲» بر کند «۳» و به او داد و برهنه بنشست. وقت نماز در آمد و بلال بانگ نماز بکرد، رسول - علیه السّلام - بیرون نمی آمد «۴». صحابه «۵» دل مشغول شدند، یکی برخاست «۶» و در حجره شد، رسول - علیه السّلام - پیرهن «۷» نداشت، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و قوله: مَحْسُورًا، من قولهم حسرتة بالمسألة اذا الححت علیه فاخرجت جميع ما فی یده من قولهم: بعیر حسیر اذا کان معییا كأنه استخرج جميع سیره فبقی و لا سیر عنده، و قوله: يَنْقَلِبُ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَ هُوَ حَسِيرٌ «۸»، ای کلیل، كأنه قد اعییا من النظر. و قتاده گفت: محسورا، ای نادما بر اینکه قول لفظ «۹» از حسرة باشد. إِنَّ رَبَّكَ، خدای تو «۱۰» بگستراند روزی آن را که خواهد از بندگانش و یَقْدِرُ، و تنگ کند بر آن که خواهد يقال قدر علیه و قتر علیه «۱۱» اذا ضیق علیه، و القدر و القتر، التّضییق فی التّفقه و التّقدير و التّقتیر مبالغة فی ذلك. إِنَّه کان بعباده خَبِيرًا بَصِيرًا، که او به بندگانش دانا و بینا بوده است همیشه. حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که مالک روزی اوست «۱۲». بر وفق مصالح و او به احوال ایشان عالم است که صلاح هر - یکی در چیست از فراخ روزی و تنگ روزی «۱۳» [۱۳۰- ر]

و مثله قوله: وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ «۱۴» - الايه. آنکه گفت: چون می دانی «۱۵» که روزی به امر و فرمان من است فرزندان را از بیم درویشی چرا بکشی، نهی کرد ایشان را گفت: وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ، مکشی فرزندانان «۱۶» را از بیم درویشی. آیت در حق آنان آمد از عرب که ایشان دختران «۱۷» را زنده در گور کردند و ذلك قوله تعالی: ----- (۷-۲-۱). آط، آب، مل، آج، لب: پیرهن. [.....]

(۳). آط، آب، آز، آج، لب: بر کشید. (۴). آط: برون نیامد. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل رسول. (۶). آب، آز، لب: بر خواست. (۸). سوره مل (۶۷) آیه ۴. (۹). قم که. (۱۰). قم بیسط الرزق لمن یشاء. (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد. (۱۲). قم، آط، آب، مل، آج، لب و قبض و بسط آن به امر و فرمان اوست. (۱۳). همه نسخه بدلها: فراخ روزی و تنگ روزی. (۱۴). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۷. (۱۵). آب، آز: می دانند. (۱۶). قم، آز، آج، لب: فرزندان را. (۱۷). آط، آب، آز، آج، لب: فرزندان را. [.....] صفحه: ۲۱۷ و إِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ، «۱» و اینکه از بیم «۲» درویشی کردند و قوله: حَشِيَّةٌ إِمْلَاقٍ، نصب او بر مفعول له است و (الاملاق)، الفقر و اصل «۳»، الحمل علی الملق فان الفقير يملق. نَحْنُ نَرُزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ، که ما روزی می دهیم ایشان را و شما را إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطَاً كَبِيراً، که ککشتن ایشان خطای «۴» بزرگ است. ابو جعفر و ابن عامر خواندند خطا به فتح «خا» و «طا» علی وزن فعل. و ابن کثیر خواند خطاء به کسر «خا» و به مدّ، علی وزن فعال و باقی قراء «۵»، خطا، به کسر «خا» و سکون «طا»، علی وزن فعل. هر سه لغت است. ابو علی گفت: قراءت این کثیر «۶» بر آن حمل توان کردن خطاء مصدر خاطاً مخاطأه و خطاء باشد، و يقال: خطيء يخطأ خطأ و اخطأ يخطئ اخطاء. بعضی گفتند: هر دو لغت به یک معنی است و بعضی فرق کردند. گفتند: خطيء اذا تعمّد الدّنب فهو خاطيء، و اخطأ اذا لم يتعمّد و يستعمل احدهما فی معنى الاخر، قال الشاعر فی اخطا به معنى خطيء «۷»: عبادك يخطئون و انت ربّ كريم لا يليق بك الدّموم و قال اخر فی خطيء، بمعنی اخطا. و النَّاسُ يَلْحُونَ لِامِيرِ اِذَا هُمْ خَطِئُوا الصُّوَابَ وَ لَا يَلَامُ الْمُرْشِدُ

وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجِيَّ، و گرد زنا مگردی. يقال قريت الشَّيءَ اقربه قربانا و قريت من «۸» الشَّيءَ اقرب قربا، إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً، که زنا همیشه در قدیم ایام کاری «۹» زشت بوده است و راهی بد. معنی آیت نهی است از زنا و مذمت زنا است و نصب سَبِيلًا، بر تمیز است. وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ، و نهی کرد مکلفان را از خون نا حق ریختن «۱۰»، مکشی آن نفس «۱۱» را که خدای تعالی کشتن او به حرام کرد. إِلَّا بِحَقِّ يَعْنِي الَّا «۱۲» که مستحق کشتن باشد اما بقود و قصاص و اما به وجهی از وجوه که شرع سائغ بکرده باشد از زنا ی پیر یا محصن «۱۳» و لواط و قطع الطَّرِيقِ و مانند اینکه. ----- (۱). سوره التکویر (۸۱) آیه ۸ و ۹. (۲). آب، آرز، ندارد. (۳). همه نسخه بدلها: اصله. (۴). آب، آرز، خطایی. (۵). قم خواندند. (۶). آط، آب، آرز، آج، لب را. (۷). آط، آب، آرز، آج، لب: خطا. (۸). آج، لب: ندارد. (۹). آط، آب، آرز، آج، لب: ندارد. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مل: گفت. (۱۱). آط، آب، آرز، آج، لب: نفسی. (۱۲). آط، آب، آرز، آج، لب: مگر. (۱۳). قم، آب، مل، آرز: زنا ی پیر محصن. صفحه : ۲۱۸ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا، و هر که او را بکشند مظلوم. و نصب او بر حال است از مفعول. فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا، ما ولی او را دستی «۱» و ولایتی کردیم بر قاتل، و شارع را فرمودیم تا دست او قوی دارد که او منصور و یاری کرده بود از جهت شرع تا اگر خواهد قصاص جوید و اگر خواهد دیت خواهد اگر قاتل بدهد. و قوله فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ، حمزه و کسائی و خلف خواندند: فلا تسرف، علی نهی المخاطب بالتاء. آن که یا خطاب قاتل باشد یا خطاب رسول- علیه السَّلام- و مراد اَمَّت، و شاید «۲» که خطاب با طالب قود بود یعنی به بدل یک کشته بیشتر از یکی باز مکشی «۳» و یا آن را که مجرم نباشد و قاتل او را مکشی و باقی قراء خواندند: فلا يسرف، بر نهی مغایبه. رسول را می گوید بگو تا اسراف نکنند «۴» قاتل و یا طالب قصاص، و قوله: إِلَّا بِالْحَقِّ، تفسیر او خبر رسول است- علیه السَّلام- که گفت: امرت ان اقاتل النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَإِذَا قَالُوا ذَلِكَ عَصَمُوا دِمَائِهِمْ و اموالهم الَّا بحقها و حسابهم علی الله قیل و ما حقها یا رسول الله! قال: «۵» زنا بعد احصان و کفر بعد ایمان و قتل نفس فیقتل «بها». گفت: مرا فرمودند که با مردمان کالزار کنم تا بگویند: لا اله الا الله. چون بگفتند، [۱۳۰-پ]

خون و مال خود در حمایت گرفتند الَّا به حَقِّش، و حسابشان بر خداست. گفتند: یا رسول الله؟ و حَقِّش چیست! گفت: کفر از پس «۶» ایمان و زنا از پس احصان و کشتن نفسی که او را باز کشند او را به او «۷». و مفسران خلاف کردند در اسراف در قتل، بعضی گفتند: مراد آن است که جز قاتل را باز نباید کشتن «۸». اینکه قول عبد الله عباس است. حسن و ابن زید گفتند: عرب چون در جاهلیت کسی را بکشتندی از آن ایشان «۹» طلب آن کردند که کسی شریف تر از مقتول خود باز کشتندی و قاتل را رها کردند. خدای تعالی از آن نهی کرد و رسول علیه السَّلام گفت: عاتی «۱۰» تر کسی و عاصی تر کسی بر خدای تعالی سه کس باشند آن کس که او در طلب قصاص نه قاتل را باز کشد و کسی که او به کینه جاهلیت کسی را بکشد و کسی که کسی را در حرم ----- (۱). قم: دستی و قوتی و ..، آط، آب، مل، آرز، آج، لب: قوتی و دستی و ... [.....]

(۲). آط، آب، آرز، نباید. (۳). قم: مه کشی، آب، مل، آرز، آج، لب: مکشید. (۴). همه نسخه بدلها: نکند. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم: یقتل. (۶). قم: پس از. (۷). قم: باز کشند به او. (۸). قم: کشت. (۹). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: «از آن ایشان» ندارد. (۱۰). مل: عادی تر. صفحه : ۲۱۹ بکشد. ضحاک گفت: اینکه آیه به مکه فرود آمد. و رسول- علیه السَّلام- به مکه بود و اینکه اول آیتی است که در شأن قتل فرود آمد. مشرکان صحابه رسول را می کشتند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اگر چه «۱» ایشان شما را می کشند نباید تا کینه آن شما را حمل کند بر آن که پدر و برادر و خویش از «۲» قاتل را بکشی که او جانی باشد «۳» و اگر چه مشرک باشد و اینکه آیت پیش از سورت برات آمد که در او مردمان را فرمودند «۴» که: فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ «۵». سعید جبیر گفت: معنی آن است که به یک کشته دو را یا بیشتر باز مکشی. و قتاده گفت و طلق بن حبيب «۶» و ابن کيسان: مراد آن است که قاتل را مثله مکنی. و در خبر است که چون عبد الرحمن ملجم را که قاتل امیر المؤمنین «۷» بود پیش او بردند، گفت: «۸» ان

عشت رایت فیه رأیی و ان مت-فاقتلوه فی «ضربته بضربه و لا تمثلوا بالرجل فان رسول الله صَلَّى الله عليه و على آله نهی عن المثلثه و لو بالکلب العقور، گفت: اگر من زنده مانم رأی خود در او بینم و اگر بمیرم بکشی او را ضربه‌ای به ضربه‌ای» (۹) و مثله مکنی او را که رسول- علیه السلام- گفت: مثله مکنی و اگر همه سگ گزنده را بود إِنَّه کان مَنْصُوراً، مجاهد گفت: در دنیا منصور است به قصاص و در آخرت به ثواب یعنی عوض «۱۰». و لا- تقرُّبوا مال الیتیمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ؛ و گرد مال یتیم مگردی، اَلَّا بر وجهی که نیکوتر باشد از آن که به او تصرف کنند و تجارت کنند تا او را در آن نفعی باشد حَتَّى یَبْلُغَ أَشُدَّهُ، تا آنکه که «۱۱» او به بلوغ رسد، و اختلاف «۱۲» مفسران در معنی أَشُدَّهُ برفت. بعضی گفتند: بلوغش باشد و بعضی گفتند: هژده «۱۳» سال باشد و قول اول درست تر است که چون بالغ شود کمال عقلش پدید آید و رشدش ظاهر شود. و أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً، و وفا کنی به عهد که از عهد بخواهند پرسیدن شما را. گفتند: مراد به عهد، وصیت است در حق یتیم و مال او بعضی دگر گفتند: مراد ----- (۱). آط، آب، آز، چند. آج، لب: چندان. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: اینکه. مل: آن. (۳). همه

نسخه بدلها بجز مل: نباشد. مل: نیست. (۴). آط، آب، مل، آز، آج، لب: فرمود. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۵. [.....]

(۶). آط، آج، لب: طلق بن حسین. (۷). همه نسخه بدلها علی. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: بی. (۹). مل، آز، آج، لب: ضربه بضربه. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: به عوض. (۱۱). آط، آب، آج، لب: تا آن که او. (۱۲). مل: خلاف. (۱۳). آج، لب: هیژده. صفحه : ۲۲۰ جمله اوامر و نواهی خداست- و اقسام عهد پیش از اینکه گفته‌ایم- و قوله: إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً. در او دو قول گفتند: یکی آن که مراد مسئول عنه است برای جزا، ای یسئل «۱» عنه للجزاء و قولی دیگر آن است که از عهد پرسند، گویند: لم نقضت «۲»، چرا بشکافتند تو را. کقوله تعالی: وَإِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ «۳». و أَوْفُوا بِالْكَفَالِ إِذَا كَلَّمْتُمْ، گفت: کیل تمام پیمایی «۴» چون خواهی پیمودن، و زِنُوا بِالْقِسَاسِ الْمُسْتَقِيمِ، و آنچه سنجی به ترازو «۵» راست سنجی. کوفیان خواندند «۶»- اَلَّا ابو بکر عن عاصم: بالقسطان، به کسر «قاف» و باقی قراء به ضم «قاف» «۷»، و هر دو لغت: قپان باشد. مجاهد گفت: عدل باشد به زبان رومی و آن قسطون باشد. و بعضی دگر گفتند: شاهین ترازو باشد [۱۳۱]. ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا، که آن بهتر باشد. یعنی کیل تمام و ترازو راست بهتر باشد و نیکوتر «۸» به عاقبت و تاویل تفعلیل باشد از اول و آن رجوع باشد «۹». آنکه گفت: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ، و به دنبال آن مشو که تو را به آن علمی «۱۰» نباشد. یعنی آنچه ندانی تتبع مکن. يقال: قفاه يقفوه «۱۱» قفوا اذا تبعه، و منه القیافه و منه القافیه، و اصله من القفا. برای آن که تابع به قفا سابق شود. ابو عبید گفت و مبرد: قفوا، غیبت باشد و سخن بد گفتن و در شاذ خواندند: و لا تقف ب، به سکون «فا»، من قاف يقوف. و اینکه از مقلوب باشد. چنان که جذب و جذب. يقال: قفا يقفوه و قاف يقوف، یعنی غیبت و عصبیت مکنی و بد مسلمانان مگوی. إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ، که گوش و چشم و دل را از او پرسند یعنی مکلف را از اینکه اعضا پرسند که به گوش چه شنیدی! و چرا شنیدی! و به چشم چه دیدی! و چرا دیدی! و به دل چه اندیشه کردی! و چرا کردی! كَلِّمْ أَوْلِيَّكَ. برای آن گفت و کل ذلك، نگفت که اولاء، برای جمع قلیل باشد مذکر و مؤنث را. و اقل «۱۲» جمع سه باشد. قال: ----- (۱). قم، مل: سئل عنه. (۲). لب: لم يقصب. (۳). سوره

التکویر (۸۱) آیه ۹-۸. (۴). قم: دهی. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: به ترازوی راست. (۶). آج، لب: گفتند. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها بجز قم خواندند. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: نکوتر. (۹). همه نسخه بدلها: بود. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز مل: علم. (۱۱). اساس: قفا يقفوه. (۱۲). مل: اول. صفحه : ۲۲۱ ذم «۱» المنازل بعد منزله اللوی و العیش بعد اولئك الايام چون جمع کثیر خواهند، لفظ تأنیث آورند، گویند: هذه و تلک، و به اینکه آیت استدلال «۲» کردند بر بطلان قیاس و عمل به خیر واحد، برای آن که اینکه هر دو ایجاب علم «۳» نکند، ایجاب ظن کند. و لا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا، نهی کرد رسول را، و مراد امت، از آن که در زمین رود به بطر و نشاط. و نصب مرحا بر مفعول له باشد، یعنی: تکبر مکن و مثله قوله: و اقصِدْ لِي فِي مَشِيكِ... «۴» إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ، که تو به قوت زمینی «۵» بنتوانی «۶» دریدن و به بالای کوه نباشی به درازی. و قوله: طُولًا، نصب او بر تمیز است، كَلِّمْ ذَلِكَ

کان- سَيِّئُهُ، ابن کثیر و ابو عمرو و نافع خواندند: سَيِّئُهُ به «تا» و تنوین نصب بر خبر «کان» و اسمش مضمَر باشد ای کان هو سَيِّئُهُ مَكْرُوهاً و برای آن مکروهه نگفت، که حمل کرد بر معنی، ای اثما و ذنبا و حرجا. و باقی قراء خواندند: سَيِّئُهُ، به اضافه با ضمیر و رفع او بر اسم «کان» باشد و نصب مکروها بر خبر او. و گفت: اینکه جمله که برفت «۷» از شنیدن باطل به گوش و نگریدن حرام به چشم و اندیشه محال به دل، اینکه همه سَيِّئِی است مکروه ناخواست نزدیک خدای تعالی که خدای تعالی آن را کاره بود. و آیت دلیل است بر بطلان مذهب مجبزه از دو وجه: یکی آن که ایشان علی اختلافهم اثبات کارهی نکنند «۸» خدای را و خدای تعالی در اینکه آیت اثبات کارهی کرد خود را. دگر آن که گفت: من کارهم اینکه جمله را از شنیدن باطل و نگریدن حرام و اندیشه معصیت. و مجبزه گفتند: خدای مرید باشد اینکه همه «۹» را. ذَلِكْ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمِ، اینکه از جمله آن است که خدای تعالی وحی کرد به تو از حکمت. و ذَلِكْ اشارت است به آنچه ذکر او «۱۰» برفت در آیات مقدم. آنگه «۱۱» گفت: وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ، و با خدای، خدای «۱۲» دیگر مپرست و فرو مدار که پس تو را در دوزخ افکنند ملامت رسیده، رانده، دور کرده از ----- (۱). آط، آج، لب: دام. (۲). قم: دلیل کردند. (۳). قم: عمل. (۴). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۹. (۵). همه نسخه بدلها: زمین. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: نتوانی. (۷). آط، آب، آز، آج، لب: رفت. (۸). آج: کارهی نکنید، لب: کاری نکنید. [.....]

(۹). آب، آز: اینکه سه را. (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: آن. (۱۱). مل: آن گاه. (۱۲). آط، آج، لب: خدایی. صفحه: ۲۲۲ رحمت خدای. و نصب هر دو بر حال است از مفعول. و قوله قَتَلْتَنِي، محلّ او نصب «۱» بر جواب نهی به «فا».

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۴۰ تا ۵۷]

[اشاره]

أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ- وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا (۴۰) وَ لَقَدْ صَيَّرَفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَ مَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا (۴۱) قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَابْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا (۴۲) سُبْحَانَهِ وَ تَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا (۴۳) تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِيهِنَّ وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا (۴۴) وَ إِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا (۴۵) وَ جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَ إِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا (۴۶) نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَ إِذْ هُمْ نَجْوَى إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا (۴۷) انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا (۴۸) وَ قَالُوا أَ إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَ زُفَاتًا أ إنا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا (۴۹) قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا (۵۰) أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْتُمُونَ فِي صُدُورِهِمْ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُؤُوسَهُمْ وَ يَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا (۵۱) يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَ تَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا (۵۲) وَ قُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا (۵۳) رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنْ يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَأْ يُعِيدْكُمْ وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا (۵۴) وَ رَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا (۵۵) قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَ لَا تَحْوِيلًا (۵۶) أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَ يَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَ يَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا (۵۷)

[ترجمه]

بگزید شما را خدای شما به پسران و بگرفت از فریشتگان دختران! شما می‌گوی سخن «۲» بزرگ. بگردانیم «۳» ما در اینکه قران تا تأمل کنند «۴» و نمی‌فزاید ایشان را مگر رمیدن. بگو اگر بودی با او خدایانی چنان که شما می‌گوی، پس طلب کردندی به خداوند عرش راهی منزّه «۵» است او و بزرگوار از آنچه ایشان «۶» می‌گویند بلندی «۷» بزرگوار. [۱۳۱-پ]

تسبیح می‌کند او را آسمانهای هفت «۸» و زمین و آنان «۹» که در او اند، و نیست «۱۰» چیزی و الا تسبیح می‌کند «۱۱» به حمد «۱۲» او و لکن شما ندانی تسبیح ایشان که او «۱۳» بردبار و آمرزنده «۱۴» بوده است «۱۵». و چون خوانی قران، کنیم «۱۶» میان تو و میان آنان که ایمان ندارند به قیامت حجابی پوشیده. ----- (۱). تمام نسخه بدلها است. (۲). مل: گفتاری. (۳). قم: بدرستی که بگردانیدیم. آط، آج، لب: بگردانیدیم. مل: به حقیقت ما بگردانیدیم. (۴). آج، لب: یاد کنید. آط، آب: یاد کنند. (۵). مل: شریف. (۶). همه نسخه بدلها «ایشان» ندارد. (۷). قم، آط، آب، آج، لب: بلندی. (۸). مل: آسمانها هفتگانه. (۹). آط، آب، آج، لب: آن که. مل: آنچه. (۱۰). قم، آب: از چیزی. [...]

(۱۱). آج: الا به تسبیح می‌کند. (۱۲). قم: به شکر او. آط، آب، مل، آج، لب: به ستایش او. (۱۳). قم، آج، لب: او بود. مل: او باشد. (۱۴). قم: آمرزگار. (۱۵). تمام نسخه بدلها «بوده است» ندارد. (۱۶). قم: گردانیم. صفحه: ۲۲۳ و کنیم بر دل‌های ایشان «۱» پوششها «۲» در آن که ندانند و در گوشه‌هایشان گرانی و چون یاد کنی خدایت را در قران تنها پشت بر کنند بر پشت‌های ایشان به گریختن «۳». ما داناییم «۴» به آنچه گوش باز کرده‌اند با آن «۵». چون گوش باز می‌دارند «۶» با تو و چون ایشان راز می‌گویند چون می‌گویند ظالمان «۷» متابعت نمی‌کنی مگر مردی جادوی کرده «۸». بنگر که چگونه زدند برای تو مثلها، گمراه شدند نمی‌توانند راهی. گفتند چون ما باشیم استخوانها «۹» پوسیده، ما برانگیخته خواهیم شد خلقی نو! گو «۱۰» باشی سنگها یا آهن. یا خلقی از آنچه بزرگ آید در دل «۱۱» شما می‌گویند که باز آرد ما را! بگو آن که بیافرید شما را اول بار، می‌جنابند به تو سرهایشان «۱۲» و می‌گویند کی باشد آن. بگو که شاید نزدیک باشد. آن روزی که بخواند شما را اجابت کنی به سپاس «۱۳» او، گمان بری که بنه ایستادی الا اندک. ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز مل: دلهاشان. (۲). اساس: نوشته‌ها، که با توجه به نسخه قم، تصحیح شد. (۳). مل: بگریخت. (۴). آط، آب، آج، لب: ما دانیم. (۵). قم: استماع می‌کند آن را. (۶). قم: باز کرده‌اند. (۷). مل: ستمکاران. (۸). آط، آب، آج، لب: جز مردی جادو کرده را. [...]

(۹). همه نسخه بدلها: استخوانها. (۱۰). تمام نسخه بدلها: بگو. (۱۱). قم، آب: دلهاشان. (۱۲). قم: سرهای خویش را. (۱۳). قم: شما به شکر او. آط، آب، آج، لب: به ستایش. صفحه: ۲۲۴ بگو بندگان مرا تا گویند آنچه نیکوتر باشد که دیو «۱» تباہ کند میان ایشان که دیو «۲» آدمی را دشمنی بوده است آشکارا «۳». خدای «۴» شما داناترست به شما اگر خواهد بیخشايد «۵» شما را و اگر خواهد عذاب کند شما را و نفرستادیم تو را بر ایشان و کیل. و خدای تو عالم تر «۶» است به آن که در آسمانها و زمین است. ما تفصیل دادیم بهری پیغامبران را بر بهری، و دادیم داود را زبور. بگو بخوانی آنان را که دعوی کردی از فرود او که نتوانند برگردانند آفت از شما و نه بگردانیدن. ایشان آنانند که می‌خوانند طلب می‌کنند به خدایشان سبب تا کدام نزدیکتر است امید می‌دارند رحمتش «۷» ترسند از عذابش که عذاب خدای تو حذر کرده بود. قوله: أَلْأَصْفَاكُم، همزه، استفهام راست و معنی انکار. آیت ردّ است و انکار بر آنان که گفتند: فریشتگان دختران خدای اند. خدای تعالی گفت: خدای تعالی بر گزید شما را به پسران و فرزندان نرینه، و از فریشتگان دختران گرفت برای خود. اینکه تنبیه است ایشان را بر خطایشان، يقال: اصفیته بكذا، ای اخترته به، و صفو الشیء و صفوته خیاره، یعنی که اینکه هیچ کس نکند که شما بر خدای حکیم حواله «۸» می‌کنی. آنگه گفت: إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا، شما سخنی بزرگ می‌گوی ----- (۱-۲). مل: شیطان. (۳). آط، آب و روشن.

(۴). مل: پروردگار. (۵). مل: بیامرزد، آب، آج، لب: رحمت کند. (۶). قم، آج، لب: داناترست، مل: داناست. (۷). مل: آمرزش خدای. (۸). قم، آط، آب، آج، لب: حواله. صفحه: ۲۲۵ و چیزی بر خدای روا «۱» می‌داری که بر او روا نیست. وَ لَقَدْ صَرَّفْنَا،

حمزه و کسائی به تخفیف خوانند در همه قرآن من الصیرف، از ثلاثی مجرد. و باقی قرء به تشدید عین الفعل من التصریف، و اینکه برای تکلیف «۲» فعل باشد. لِيَذْكُرُوا، ای لیتذکروا، آنگه «تا» را در «ذال» ادغام کردند. و بصریان گفتند: اول قلب کردند «تا» را با «ذال»، [۱۳۲-ر]

آنگه در ذال ادغام کردند. حق تعالی گفت: ما در قرآن از هر گونه‌ای مثلی زدیم و بگردانیدیم و بیان کردیم تا مکلفان تأمل و تدبّر کنند. و «لام»، غرض راست. و در معنی او، دو قول گفتند: یکی آن که ما اینکه قرآن را یک نوع نکردیم، بل انواع از وعد و وعید و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و امر و نهی، کتصریف الافعال ماضیا و حالا- و مستقبلا و فاعلا- و مفعولا- و امرا و نهیا، و کتصریف الریاح شمالا و جنوبا و صباء و دبورا. قول دوم آن که: به یک بار فرو نفرستاد بل نجما بعد نجم، چنان که گفت: وَ قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ- الآیه «۳»، و در آیه «۴» دلیل است بر بطلان قول مجبران، که گفتند: خدای تعالی از کافران کفر می‌خواهد، و خدای تعالی گفت: من از ایشان تأمل و تدبّر می‌خواهم. آنگه گفت: وَ مَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا، و نمی‌فزاید اینکه قرآن یا تصریف امثال در او ایشان را، مگر نفور و رمیدن، یعنی ایشان نمی‌فزایند عند نزول قرآن و تصریف امثال در او الا نفار و رمیدن، چنان که بیان کردیم در سوره التوبه، فی قوله: وَإِذَا مَا أَنْزَلْنَا سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيْمَانًا- الآیات «۵». قُلْ لَوْ كَانُ مَعَهُ آلِهَةٌ، آنگه گفت: بگو ای محمّد که: اگر با خدای خدایانی بودند، چنان که شما گفتی: لَابْتَغُوا، پس آنگه طلب کردندی به خداوند عرش راهی، و اینکه معنی دلیل ممانعت است، و مثله قوله: لَوْ كَانُ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا... «۶»، و اینکه هم دلیل ممانعت است. آنگه در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که، لَابْتَغُوا، ای طلبوا الیه و الی قربه و الدنوّ منه سیلا، ایشان طلب آن کردند که راه آن جستندی که به خدای رسند و به او نزدیک شوند از آن که راغب باشند به اینکه معنی از عظمت و جلالت خدای بنزدیک ایشان. و اینکه قول قتاده و زجاج است. و ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: فرا. (۲). همه نسخه بدلها: تکثیر.

[.....]

(۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۶. (۴). همه نسخه بدلها: آیت. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴. (۶). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۲۲. صفحه ۲۲۶: حسن بصری و جبائی گفتند: لابتغوا، الی مغالته و مضادته سیلا. و اینکه قول است که از او دلیل ممانعت برانگیخته‌اند متکلمان. آنگه گفت: سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى، منزّه است او و متعالی از آنچه ایشان می‌گویند، علوی و رفعتی بزرگ. ابن کثیر و حفص خواندند: تقولون به «تا» علی تقدیر: قل لهم یا محمد سُبْحَانَهُ، و تعالی عما تقولون انتم، و قوله: عَلُوًّا كَبِيرًا، مصدر، لا من لفظ الفعل كقوله: وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتَلًا «۱». تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ، ابو عمرو و يعقوب و حمزه و كسائی و حفص خواندند: تسبّح به «تا» و باقی قرء به «یا». آن که به «تا» خواند، برای جمع و تأنیث خواند، و آن کس که به «یا» خواند، لتقدّم الفعل علی الفاعل خواند. آنگه حق تعالی بر سبیل تعظیم و اجلال و ثنا بر خود گفت: آسمانها «۲» هفت و زمین «۳» خدای را تسبیح کند «۴». وَ مَنْ فِيهِنَّ، و هر که در آسمانها و زمین است، یعنی خلق آسمانها و زمینها دلیل می‌کند بر آن که آسمانها و زمینها را خالق و آفریدگاری هست مستحقّ تسبیح. پس بمنزلت آن است که آن تسبیح ایشان کرده‌اند برای آن که حامل و باعث بر «۵» تسبیح اوست. از آن جا که نظر در او است و معنی تسبیح تنزیه است چنان که گفتیم: وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ، و هیچ چیز نیست و الاّ به حمد او تسبیح کند. عبد الله عتّاس گفت: ان من شئ حی، آیت مخصوص است به احياء، دون جمادات، یعنی هیچ چیز نیست از جمله زندگان و الّا به حمد او تسبیح کند. حسن و ضحاک گفتند: مراد هر چیزی است که در او روح «۶» بود. قتاده گفت: مراد حیوانات است و نباتات «۷» و چیزهای فزاینده چون: درخت و نبات. عکرمة گفت: درخت تسبیح کند و ستون تسبیح نکند «۸» ابو الخطّاب گفت: ما با یزید قاشی بودیم و حسن بصری بر طعام، چون خوان بنهادند، یزید حسن را گفت: یا با سعید؟ اینکه خوان تسبیح کند خدای را! گفت: وقتی تسبیح کردی، از آن خبری که روایت کردند که، رسول ----- (۱). سوره مزمل (۷۳) آیه ۸. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: آسمانهای. (۳). آط، آب، مل، آج، لب: زمینها. (۴). آط، آب، آج، لب: می‌کند. (۵).

همه نسخه بدلها، بجز قم نظر. (۶). مل: روحی. (۷). قم، مل: نامیات، آط، آب، آز، آج، لب: نامیان. (۸). آط، آب، آج، لب: کند.

صفحه: ۲۲۷ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - گفت: ما عضهت عضاه آلًا بتركها التسييح، گفت: هیچ [۱۳۲-پ]

درخت تاه «۱» بنبرند آلًا برای آن که تسييح نکند. ابراهيم گفت: طعام تسييح کند. زيد اسلم روايت کرد از عبد الله، که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - گفت: خبر دهم شما را به چیزی که نوح - عليه السلام - پسرش را فرمود. گفتند: بلی یا رسول الله؟ گفت، نوح گفت: یا بنی، بگو: سبحان الله و بحمده، که اينکه نماز خلق است و تسييح ايشان، و ايشان را به آن روزی دهند. قال الله تعالى: وَ إِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا لِيُسَبِّحَ بِحَمْدِهِ، وَ هب متبه «۲» گفت «۳»: بقعه نباشد که آن را به مسجد کنند و آلًا سيصد سال خدای را تسييح کرده باشد. مقدم بن معدی کرب گفت: خاک خدای را تسييح کند مادام تا تر نشده باشد، چون تر شد تسييح رها کند و مهرگ «۴» تا بر جای خود باشد تسييح کند، چون از آن جا بردارند تسييح رها کند، و برگ تسييح کند مادام تا بر درخت باشد، چون از درخت بیفتد «۵» تسييح رها کند «۶». و آب تسييح کند، مادام تا روان باشد، چون بایستد تسييح رها کند «۷». و جامه «۸» تسييح کند مادام تا نو باشد، چون چرکن شود تسييح رها کند. و وحش تسييح کند مادام تا بانگ کند، چون خاموش شود تسييح رها کند. و جامه خلق در اول روز ندا می کند: بار خدایا بیا مرز آن را که مرا «۹» بدل کند. انس مالک گفت: ما بنزدیک رسول بودیم، او کفی سنگ ریزه برگرفت، آن سنگ ریزه بر دست او تسييح کرد، چنان که ما تسييح او بشنیدیم. آنچه بر دست ما کرد، بر دست ما تسييح نکرد. ابو يزيد العکلی روايت کرد از عمرو بن احب «۱۰»، از صادق - عليه السلام - از پدرانش، که: رسول - عليه السلام - بیمار بود، جبریل آمد و از بهشت او را طبقی نار «۱۱» و انگور آورد. رسول - عليه السلام - از آن بخورد، بر دست رسول -----

----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: تاق. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: وهب بن متبه. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها هیچ. (۴). کذا: در اساس و آب، مهرگ/ مرگ/ مرغ. (۵). قم، آط، آب، آز، آج، لب: بیوفند. (۶). آج، لب و مرغ تسييح کند تا بانگ کند، چون خاموش شود، تسييح رها کند. (۷). آط، آب، مل، آز مرغ تسييح کند مادام تا بانگ کند، چون خاموش شود، تسييح رها کند. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: نو. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: ما را. (۱۰). آج، لب: احسب. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: انار. صفحه: ۲۲۸ تسييح می کرد و امیر المؤمنین علی «۱» از آن بخورد، بر دست او نیز تسييح کرد. و حسن و حسین - علیهما السلام - از آن بخوردند، بر دست ايشان نیز تسييح کرد. یکی از جمله صحابه دست دراز کرد و یکی از آن برگرفت بر دست او تسييح نکرد. جبریل - عليه السلام - گفت: اينکه طعام بهشت است و طعام بهشت در دنیا نخورد آلًا پیغامبری یا وصی پیغامبری یا فرزند پیغامبری. وَ لَكِن لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ، وَ لَكِن شَمَا تَسْبِيحِ اِيشَانِ نَدَانِي. و تأویل اينکه از دو وجه باشد: اما من حيث الدلالة چنان که گفتیم، و اما از وجه تخصيص به عقلا و مکلفان، إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا، که خدای تعالی همیشه حلیم و آمرزنده بوده است. وَ إِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ - الايه، حق تعالی گفت: چون تو قرآن خوانی ما از میان تو و کافرانی که به قیامت ایمان ندارند حجابی کنیم پوشیده. قتاده گفت: مراد به اينکه حجاب آن اکنه است که ايشان گفتند: قُلُوبُنَا فِي أَكْنِهِ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ... «۲» و اينکه قول نیک نیست برای آن که اگر بر اينکه حمل کنند در آیت تکرار «۳» باشد که حدیث اکنه عقیب اينکه آیت می آید «۴». و گفتند: مستور، به معنی ساتر است، کقوله تعالی: إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًا «۵» ای، آتیا، مفعول به معنی فاعل است. و بعضی دگراز مفسران گفتند: مراد به حجاب، حجابی است که حقیقت باشد، و مراد به مستور آن «۶» است که از چشم شما «۷» پوشیده باشد. و بیان اينکه قول، آن خبر است که سعید جبر روايت کرد که چون تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ «۸» فرود آمد زن ابو لهب بیامد تا رسول را ایذا کند و او زنی سلیطه دراز زبان بود «۹». یکی از جمله صحابه گفت: یا رسول الله، اينکه زن آهنگ تو دارد و زنی بد «۱۰» است و پلید زبان نباید تا سخنی گوید که تو را رنجی با دل آید، اگر بر وی و احترازی «۱۱» بکنی. رسول - عليه السلام - گفت: سبحان الله بینی و بینها، گفت: اينکه تسييح میان من و اوست، یعنی تا حجاب کند. او بیامد رسول را ندید. اينکه صحابی را گفت اينکه صاحب تو ما را هجو کرده است. صحابی گفت: او شعر نگوید ----- (۱). قم،

آز، آج، لب علیه السّلام. (۲). سوره فضلت (۴۱) آیه ۵. (۳). آط: بتکرار. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: آید. (۵). سوره مریم (۱۹) آیه ۶۱. [.....]

(۶). آط، آب، آز، آج، لب: اینکه. (۷). قم: ما. (۸). سوره تبت (۱۱۱) آیه ۱. (۹). قم، آط، آب، آز، آج، لب: سلیطه بود دراز زبان. (۱۰). قم، آط، آب، آز، آج، لب: بدیه. (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: احتراز کنی. صفحه: ۲۲۹ و شاعر نیست. گفت راست می‌گویی. آنگه برگشت. صحابی گفت: یا رسول الله او تو را ندید. گفت «۱». فرشته‌ای پیامده بود و مرا از او در حجاب کرده «۲» [۱۳۳-ر]

و میان من و او حایل شده «۳» تا او برفت. کلبی روایت کرد از مردی شامی از کعب که او گفت: رسول علیه السّلام خویشتن را از مشرکان به سه آیت پوشیده داشتی یکی اینکه آیت. دگر آیتی مثل اینکه در سوره الکهف و آن آیه که در سوره النحل است، *أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَحَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ سَمِعِهِمْ وَ أَبْصَارِهِمْ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ* «۴»، و آن آیت که در سوره الجاثیه است، *أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ* «۵»- الایه، چون رسول- علیه السّلام- اینکه آیات برخواندی از کافران پوشیده شدی. کعب گفت: من اینکه آیات مردی را از اهل شام بیاموختم او را به روم به اسیری بگرفتند. بگریخت از ایشان. از قفایش برفتند. او اینکه آیات برخواند او را ندیدند و او از آن جا خلاص یافت. کلبی گفت: من اینکه خبر بگفتم مردی را از اهل ری. او را دیلمان «۶» به اسیری بگرفتند، از ایشان بگریخت از پی «۷» او بیامدند تا به او رسیدند. او اینکه آیات بخواند، به او بگذشتند تا جامه ایشان به جامه او بسوده شد «۸» و او را ندیدند. *وَ إِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ،* چون تو ذکر خدای خود کنی در قرآن به یگانگی و وحدانیت. مفسران گفتند: چون گوی لا اله الا الله و لولا علی ادبارهم نفورا، پشت برگرداندن گریزان. و ذکر ادبار که جمع دبر باشد برای تقبیح حال ایشان کرد که در حق دشمنان چنین الفاظ اجرا کند تهجینا لهم و تقبیحا لحالهم. و نفور، جمع نافر باشد، کتعود و قاعد و جلوس و جالس، و نصب او بر حال است، از فاعل. عبد الله عباس گفت: مراد شیاطین اند. و روا بود که نفور مصدر باشد، لا من لفظ الفعل، برای آن که «ولوا» در معنی نفروا باشد. و مثله قولهم اعجینی حبا شدیداً، و دگر مفسران گفتند: مراد کافرانند. نحن اعلم بما يستمعون به، گفت: ما عالمتریم به آنچه ایشان استماع می‌کنند ----- (۱).

آط، آب، آز، آج، لب نه، که، قم: که. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: گرفته. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: شد. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۸. (۵). سوره الجاثیه (۴۵) آیه ۲۳. (۶). آج، لب: به دیلمان. (۷). مل: پس. (۸). آط: بسود، آج و لب: سود. [.....] صفحه: ۲۳۰ و گوش می‌دارند از قراءت، *إِذِ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ* «۱» آنگه یعنی در وقت استماع ایشان «۲» قراءت تو را، *وَ إِذْ هُمْ نَجْوَى،* و آنگه که ایشان با یکدیگر سر گویند در حق تو. بعضی گویند: دیوانه است، و بهری گویند: کاهن است، و بهری: گویند شاعر است و بهری گویند، ساحر است و قوله نجوی، مصدری است در جائی «۳» اسم فاعل و لفظ مصدر واحد و تشبیه و جمع را بشاید، *يَقَالُ: رَجُلٌ عَدْلٌ وَ رَجُلَانِ عَدْلٌ وَ كَذَلِكَ امْرَأَةٌ عَدْلٌ وَ امْرَأَتَانِ عَدْلٌ وَ نِسْوَةٌ عَدْلٌ. إِذِ يَقُولُ الظَّالِمُونَ،* چون گفتند ظالمان، مفسران گفتند: مراد به اینکه ظالمان، ولید مغیره است و اصحابش. چون کفار مکه با ایشان رجوع کردند در کار رسول- علیه السّلام- و با او مشورت کردند، او گفت: *إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا،* پیروی نمی‌کنی شما الا مردی مسحور را. و ان به معنی «ما» نفی است. و در «مسحور» چند قول گفتند: یکی آن که با او جادوی کرده‌اند تا مختلط عقل شده است. و قیل: «مخدوعا» مردی فریفته با او خدیعه کرده، و قیل: مصروفا عن الحق، از حق برگردانیده. *يَقَالُ: سَحْرَةٌ عَن كَذَا إِذَا صَرَفْتَهُ عَنْهُ وَ قِيلَ: مَسْحُورًا. اِي بَشَرًا لَه سَحْرُورِيَةٌ* یعنی: آدمی است چون ما که سحر «۴» دارد در شکم یعنی شش، و گفتند: مسحورا: ای مغذی مربی بالطعام و الشراب، *يَقَالُ: هُوَ مَسْحُورٌ وَ مَسْحَرٌ. وَ قَالَ لَيْبِدٌ: فَان تَسْأَلِينَا فِيمَ نَحْنُ فَانَمَا* «۵» عصافیر من هذا الانام المسحر و قال آخر: نَسَحْرُ بِالطَّعَامِ وَ بِالشَّرَابِ اِي نَغْذَى وَ نَعْلَلٌ. انظر كيف صرَبُوا لك الأمثال: بنگر که برای تو چگونه [۱۳۳-پ]

مثلا زدند. و گفتند: مراد آن است که تو را چه «۶» تشبیه‌ها مختلف کردند. بهری گفتند: ساحر است، و بهری گفتند: شاعر است و

بهری گفتند: کاهن است و بهری گفتند: مجنون است. فَضَلُوا: ای فضلوا (۷) عنک، گمراه شدند از تو و به سر تو نیوفتادند و تو را نشناختند، فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا: نتوانند راهی یعنی سر گشته و متحیرانند در کار تو،

(۱). قم: چون گوش باز کرده‌اند با تو. (۲). آط، آب، آج، لب: ندارد. (۳). همه نسخه بدلها: جای. (۴). آب، آج، سحروریه. (۵). آط، آج، لب: فائنا. (۶). آط، آب، مل، آج، لب: چند. (۷). مل: یضلوا. صفحه: ۲۳۱ ایشان را به تو هدایتی نیست و راهی راست، و تو را نمی‌توانند شناخت، از آن که نظر نمی‌کنند در احوال و معجزات تو. پس برای آن که سخت دورند از شناخت تو، پنداری نمی‌توانند. و قیل، فضلوا فیک، در تو گمراه شدند. یعنی به تو ایمان (۱) نیاوردند تا برای تو در ضلال افتادند. وَقَالُوا إِذَا كُنَّا عِظَامًا، گفتند: اینکه کافران. إِذَا هَمْزَه اسْتِفْهَامِ رَاسِتْ كِه آنْگِه کِه مَا اسْتِخَانُ (۲) شَوِیم و پوسیده گردیم و رفات هر چیزی بود که از چیزی بریزد (۳)، و مثله: الحطام و الرضاض (۴). عبد الله عباس گفت: مراد گرد است. مجاهد گفت: مراد خاک است. أِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا، ما را پس از اینکه برانگیزند خلقی نو! و اینکه سخنی است که ایشان گفتند به تعجب و استبعاد بعث و نشور. قُلْ، بگو ای محمد: كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا، که شما سنگ شوی یا آهن بشدت و صلابت. یا خلقی که در دل شما بزرگ آید، در آن خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد کوه است، و بیشتر مفسران گفتند: مراد مرگ است. مجاهد گفت: مراد آسمان و زمین است. و معنی آن که اگر شما از روی مثل چیزی (۵) شوی که از آن سخت تر و عظیم تر نباشد از اینکه چیزها که من شما را بمیرانم و زنده کنم و اگر به مثل مرگ شوی که شما را مرگ بچشانم و بمیرانم. عبد الله عباس گفت و سعید جبیر، کافران رسول را گفتند: أَرَأَيْتَ لَوْ كُنَّا الْمَوْتِ: چه گوی اگر ما مرگ (۶) باشیم ما را که بمیراند! خدای تعالی گفت: از مرگ بزرگتر چیزی نیست در دل شما، اگر شما خود مرگ باشی که همه (۷) بمیری و باز زنده شوی. فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا، ایشان سر بجنبانند بر سبیل استهزاء، يقال: انغض (۸) کردن! بگوی: آن خدای که اول بار شما را بیافرید. فَسَيَنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُؤُوسَهُمْ، ایشان سر بجنبانند بر سبیل استهزاء، يقال: انغض (۹) راسه اذا حرّ که مستهزئا به و نغضت سنّه اذا تحرّكت و انقطعت من اصله (۱۰)، قال الشاعر: نغضت من هرم اسنانها

(۱). قم، مل، آج، لب: روی به تو نیاوردند. (۲). همه نسخه بدلها: استخوان. (۳). مل: بیوفتد. (۴). آط، آب، آج، لب: الرصاص. (۵). آط، آب، آج، لب: مرگ. (۶). آط، آج، لب: موت. (۷). همه نسخه بدلها: هم. [.....]

(۸). آط، آب، آج، لب: کرد. (۹). آج، لب: نغض. (۱۰). قم: اصلها. صفحه: ۲۳۲ و قال آخر: مَا رَأَيْتِي انْغَضْتُ لِي الرُّؤُوسَ وَ يَقُولُونَ مَتَى هُوَ، گویند: کی خواهد بودن (۱) اینکه بعث و نشور و اعادت. قُلْ، بگو ای محمد: که همانا نزدیک خواهد بودن (۲). و لعل- برای آن نگفت (۳) تا ابهام وقت کند بر مکلفان تا مغری به قبیح نباشند و ملجأ. و اند جای (۴) که ذکر قیامت کرد لعل- در آورد، من قوله: وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعِيَةَ تَكُونُ قَرِيبًا (۵) و قوله: لَعَلَّ السَّاعِيَةَ قَرِيبًا (۶)، برای اینکه معنی گفت- و الله اعلم بمراده (۷). يَوْمَ يَدْعُوكُمْ، یاد کن ای محمد آن روز که خدای تعالی شما را بخواند (۸) از گورهایتان تا به موقف قیامه (۹) آیی. فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ، اجابت کنی به حمد و سپاس خدای. عبد الله عباس گفت: بامر، به فرمان او. قتاده گفت: به معرفت و طاعت او. و بعضی نحویان گفتند: محل- او نصب است بر حال، اتی حامدین لله، کما يقال: جاء فلان بغضبه، ای جاء غضبان. و گفته‌اند: معنی آن است که، اجابت کنند خدای را بر وجهی که اقتضای حمد کند. و گفتند: معترفند به آن که حمد خدای راست- جل- جلاله. برای آن که معارف اهل قیامت ضروری باشد، یعنی اینکه حمد (۱۰) را که امروز منکرند [۱۳۴- ر]

فردا معترف باشند (۱۱). و گفته‌اند: مراد آن است که شما را زنده کنیم بر رغم شما، و خدای محمود است بر [هر] (۱۲) حالی، چنان که یکی از ما گوید: چون او را مرادی (۱۳) بر آید، فلان کار تمام شد بحمد الله، چون آن کار از نعمت خدای شناسد بر خود، چنان که شاعر گفت: فإني بحمد الله لا ثوب فاجر لبست ولا من غدره اتقنع واستجابت واجابت به یک معنی باشد، وَ تَتَّظُنُّونَ إِن لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا. و گمان بری که مقام شما اندکی بوده است. و در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که: چون

(۱-۲). همه نسخه بدلها: بجز قم: بود. (۳). همه نسخه بدلها: گفت. (۴). کذا در اساس و قم، لب: آن جا، آب،

آز: هر جا. (۵). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۳. (۶). سوره شوری (۴۲) آیه ۱۷. (۷). قم، آب، مل، از قوله. (۸). مل: بر خواند، آج، لب: خواند. (۹). آب، مل، آج، لب: قیامت. (۱۰). مل: خدای. (۱۱). آب، از: باشید. (۱۲). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. [.....]

(۱۳). قم: کاری، لب: مردی. صفحه: ۲۳۳ سرعت بعث و رجوع (۱) ببینند، گمان برند که مقام ایشان در گور اندک بوده است، چنان که حق تعالی گفت: **إِن لِّشِّمِّ إِلَّا عَشْرًا** (۲)، و **إِن لِّشِّمِّ إِلَّا يَوْمًا** (۳). و وجه دوم: آن که مراد تقریب حال است، چنان که گفتند. حسن بصری گفت: کآنک بالدنیا لم تکن و بالآخره لم تزل. و چنان که شاعر گفت: شباب کان لم یکن و شیب کان لم یزل قتاده گفت: اینکه حدیث بر وجه احتقار حیات دنیا گویند. حسن گفت: مراد آن است که گویند: مقام در دنیا به اضافت با مقام در «۴» آخرت- لا الی آخر- اندک است. و **قُلْ لِعِبَادِي**، خطاب کرد با رسول و گفت: بگو ای محمّد اینکه بندگان مرا «۵»: تا چیزی گویند که نکوتر «۶» باشد، یعنی آن فرمایند که خدای فرمود، و از آن نهی کنند که خدای نهی کرد. قولی دگر «۷» آن است که خطاب با یکدیگر «۸» بر نکو «۹» تر وجهی کنند، کقولهم: **رحمک اللّٰه و عافاک** «۱۰» اللّٰه و غفر اللّٰه لک، و مانند اینکه و نباید تا «۱۱» متابعت شیطان کنند، که شیطان میان شما تباهی کند و فساد، آنگه از او «۱۲» دشمنی آغازد، چنان که گفت: **إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعِدَاوَةَ وَ الْبَغْضَاءَ - الْآیة ۱۳**، که شیطان همیشه آدمی را دشمنی ظاهر بوده است، قدیما و حدیثا، از عهد آدم و تا به دامن قیامت. آنگه گفت: **رَبُّكُمْ أَعْلَمُ** احوال شما و مصالح شما خدای بهتر داند، اگر خواهد بر شما رحمت کند، و اگر خواهد عذاب کند شما را. اگر رحمت کند تفضل «۱۴» و کرم کند، و اگر عذاب کند به عدل کند. و او عالم است به تفصیل «۱۵» اعمال شما و مقادیر استحقاق شما، آنگه خطاب کرد با رسول، گفت: ما نفرستادیم تو را تا و کیل ایشان باشی و موکل بر ایشان و ایشان را به قهر و جبر منع کنی از کفر و معاصی ----- (۱). قم: نشور. (۲-۳). سوره طه (۲۰) آیات ۱۰۳ و ۱۰۴. (۴). آط، آج، لب: به. (۵). قم: را. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم: نیکو. (۷). همه نسخه بدلها: دیگر. (۸). آط، یکدیگر. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: نیکو. (۱۰). آج، لب: عافک. (۱۱). آط، آب، آج، لب: که. (۱۲). آط، آب، آج، لب: انگیزد و. (۱۳). سوره مائده (۵) آیه ۹۱. (۱۴). همه نسخه بدلها: به فضل. [.....]

(۱۵). آج، لب: تفاضیل. صفحه: ۲۳۴ بل به دست تو جز اعدا و انذاری نیست، اگر اجابت کنند و آما بر تو تاوانی «۱» نیست، عقوبت و ملامت بر ایشان باشد. و **رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ**، و خدای تو عالمتر است به آنچه در آسمان و زمین است، یعنی احوال و اعمال و ضمائر ایشان او بهتر داند هر کسی را بر حسب آنچه او را صلاح باشد می دارد از رفعت و ضعت و ضیق و سعه «۲»، چنان که تفضیل دادیم بعضی «۳» پیغامبران را بر بعضی، آدمی را صفوت دادیم «۴»، و نوح را اجابت دعوت دادیم، و ابرهیم را خلّت دادیم و موسی را درجه مناجات دادیم و عیسی را انواع معجزات دادیم، و سلیمان را ملک «۵» دادیم و داود را زبور دادیم. آنگه تنبیه کرد ایشان را بر خطایشان «۶» در عبادت اصنام، گفت بگو ای محمد: **قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ**، بگو بخوانی آنان را که دعوی می کنی «۷» که خدایانند بدون «۸» خدای تا بدانی که ایشان نتوانند بلایی و آفتی از شما بگردانیدن و دفع مضرّتی کردن و کشف بیماری و درویشی و آفتهای دیگر. و نیز نتواند تحویل کردن و بگردانیدن «۹». آنگه گفت: **أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ**، تقدیر آن است که: **يدعونهم**، آنان را که کافران می خوانند به خدای و می پرستند به الهیت، و در ایشان اعتقاد محال کرده اند، ایشان که معبودانند طلب و سیلت به خدای خود می کنند و تقرّب به خدای می کنند هر کدام که [۱۳۴-پ]

از ایشان نزدیکتر است، امید «۱۰» رحمت او می دارند و از عذاب او می ترسند، که عذاب خدای حذر کردنی است. مفسران در اینکه دو قول گفتند: **عبد اللّٰه عیّاس** و مجاهد و بیشتر مفسران گفتند: مراد عیسی است و مادرش و فریشتگان که کافران ایشان را می پرستیدند، و ایشان خدای را می پرستیدند. **عبد اللّٰه مسعود** گفت: جماعتی «۱۱» کافران، آنان بودند که ایشان جماعتی جنیان را می پرستیدند، آن جنیان ایمان آوردند و خدای پرست شدند، و اینان ندانستند، اینان بر -----

--- (۱). مل: تابانی. (۲). همه نسخه بدلها: سعت. (۳). آج، لب: بر او. (۴). همه نسخه بدلها ادریس را رفعت دادیم. (۵). قم:

مکت. (۶). مل، آز: خطای ایشان، قم، آط، آب، آج، لب: خطاشان. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: می کردی. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: دون. (۹). اساس: بدوانیدن، از قم آورده شد. (۱۰). مل به. (۱۱). آب، آز: جماعت. صفحه: ۲۳۵ سر عبادت ایشان بودند و اینان به عبادت خدای مشغول بودند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را بر آن [تر] «۱» غیب کرد:

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۵۸ تا ۸۲]

[اشاره]

وَإِنْ مِنْ قَرْنِيهِ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا (۵۸) وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأُولُونَ وَآتَيْنَا ثُمُودَ النَّاقَةَ مُبْصَرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا (۵۹) وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُحُوفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا (۶۰) وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا (۶۱) قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا (۶۲) قَالَ إِذْ هَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا (۶۳) وَاسْتَفْزَزَ مِنْ اسْتِطْعَتِ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلَبَ عَلَيْهِمْ بَخِيلَتِكَ وَرَجَلِكَ وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدَهُمْ وَمَا يَعْتَدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا عُرُورًا (۶۴) إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلًا (۶۵) رَبُّكُمْ الَّذِي يُرْجِي لَكُمْ الْفَلَكَ فِي الْبَحْرِ لِيَتَّبِعْتُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّه كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا (۶۶) وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا (۶۷) أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يُخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا (۶۸) أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا (۶۹) وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا (۷۰) يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فِيهَا (۷۱) وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا (۷۲) وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُوكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِيُفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ وَإِذًا لَا تَخْذُوكَ خَلِيلًا (۷۳) وَلَوْ لَا أَنْ جَبْتْنَاكَ لَقَدْ تَرَكْنَا إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا (۷۴) إِذَا لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا (۷۵) وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبِثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا (۷۶) سُبُّهُ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِنُسُوتِنَا تَحْوِيلًا (۷۷) أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوكَ الشَّمْسُ إِلَى عَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّهُ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا (۷۸) وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا (۷۹) وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا (۸۰) وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا (۸۱) وَنُزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا (۸۲)

[ترجمه]

نیست هیچ شهری و آما ما هلاک کنیم آن را پیش روز قیامت یا عذاب کنیم آن را عذابی سخت بوده است آن در لوح محفوظ نوشته. و باز نداشت ما را از آن که فرستیم معجزات آلا آن که دروغ داشتند آن را پیشینگان «۲»، و بدادیم قوم صالح «۳» را شتر، پیدا کفر آوردند به آن و ما نفرستیم «۴» آیات و معجزات مگر به ترسانیدن. یاد کن چون گفتیم تو را که خدای تو محیط است به مردمان، نکردیم آن خواب که با تو نمودیم مگر آزمایش مردمان و درخت لعنت کرده در قرآن و می ترسانیم ایشان را، نمی افزاید «۵» ایشان را مگر عصیانی بزرگ. و چون گفتیم فریشتگان را که سجده کنی آدم را، سجده کردند مگر ابلیس، گفت:

سجده کنم آن را که آفریدی از گل. گفت: بینی تو اینکه را که گرامی کردی بر من اگر باز پس داری مرا تا روز قیامت، ببرم فرزندان او را مگر اندکی را. گفت: برو که هر کس که متابعت «۶» تو کند از ایشان، دوزخ پاداشت شماس، پاداشتی تمام «۷». ---
----- (۱) از قم، افزوده شد. (۲). قم، مل: پیشینیان. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب: نمود. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: فرستادیم. (۵). همه نسخه بدلها: نیفزاید. (۶). قم: پسروی. (۷). قم: تمام کرده، آج، لب: جزای تمام. صفحه: ۲۳۶ و بر انگیز آن را که توانی از ایشان به آواز تو گرد آر بر ایشان سوار و پیادهات را، انبازی کن «۱» با ایشان در مالها و فرزندان و وعده ده ایشان را و نوید ندهد «۲» ایشان را دیو، مگر فریفتن. بندگان من نیست تو را بر ایشان دستی، و بس است خدای «۳» تو و کیل. خدای شما آن است که می‌راند «۴» برای شما کشتی در دریا تا بجوی «۵» از روزی «۶» او که به شما بخشاینده بوده است. و چون برسد به شما سختی در دریا، گم شوند «۷» آنان که خوانی مگر او را چون برهاند شما را به بیابان برگردی، و بوده است آدمی کافر نعمت «۸». ایمن شده‌ای «۹» که فرو برد به شما کناره بیابان یا فرو فرستد بر شما بادی سخت، پس نیابی شما را و کیلی. یا ایمن شده‌ای که باز برد «۱۰» شما را در او یک بار دیگر فرو گذارد «۱۱» بر شما شکننده‌ای از باد. غرق کند «۱۲» شما را به آن کفر که آوردی، پس نیابی خود را بر ما به آن پسروی. -----

--- (۱). آج، لب: انبازی می‌کن. (۲). قم: وعده. (۳). قم: خدات، آط، آج، لب: به خدای. (۴). اساس: می‌فزاید، با توجه به نسخه آط، تصحیح شد. (۵). آج، لب: بگویند. (۶). همه نسخه بدلها: روزی. (۷). قم، آج، لب: گم شود. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: نا سپاس. (۹). مل، آج، لب: یا ایمن شدید. [.....]

(۱۰). آج، لب: اعادت کند. (۱۱). آج، لب: بفرستد. (۱۲). آط، آب، آج، لب: غرقه کند. صفحه: ۲۳۷ [۱۳۵-ر]

گرامی کردیم ما فرزندان آدم را و برگرفتیم ایشان را در خشک «۱» و دریا و روزی دادیم ایشان را از خوشیها «۲» حلال و فضل دادیم «۳» ایشان را بر بسیاری از آنان که آفریدیم فضل دادنی. آن روز که «۴» باز خوانیم هر آدمی را به امامش «۵» هر که را دهند نامه‌اش «۶» به دست راست ایشان برخوانند نامه ایشان و ستم نکنند بر ایشان اندکی. و هر که باشد در دنیا نابینا، او در آخرت کورتر باشد و گمراهتر. و نزدیک آن بود که بفریند تو را از آن که وحی کردیم به تو تا فرو بافی «۷» بر ما جز آن و پس آنگه تو را دوست گیرند. و اگر نه آنستی «۸» که بر جای بداشتیم تو را، نزدیک بود که ساکن شدی «۹» با ایشان چیزی اندک. پس آنگه بچشاید مانی تو را دو چندان عذاب که در حیات و «۱۰» ممات باشد، پس نیابی خود را بر ما «۱۱» یاری. و نزدیک آن بود که برانگیزند تو را از زمین یا «۱۲» تا بیرون کنند تو را از آن جا و بس بنمانند از پس تو آلا اندکی. طریقت آنان که فرستادیم پیش «۱۳» تو از پیغامبران ما و نیابی طریقه ما را برگردانیدنی. ----- (۱). قم، آط، آج، لب: بیابان.

(۲). مل: پاکیزه‌ها. (۳). آط، آج، لب: تفضیل دادیم. (۴). آج، لب: روزی که. (۵). آط، آب، آج، لب: به امامشان. (۶). آط، آب، آج، لب: نامه او. (۷). قم، آط، آب: فرابافی، آج، لب: فرا بافتی. (۸). آط، آب، مل، آج، لب: ندانستی. (۹). قم، آب: میل کنی، آط، آج، لب: ساکن شوی. (۱۰). قم دو چندان عذاب که در. (۱۱). اساس: ایشان، با توجه به قم، تصحیح شد. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۳). قم، آب، آج، لب از. صفحه: ۲۳۸ به پای دار نماز به زوال آفتاب «۱» تا به تاریکی شب که نماز بامداد حاضر آیند به او «۲» فریشتگان و روز. و از شب بیدار شو «۳» سستی تو را باشد که برساند تو را خدای تو به جای پسندیده. بگو بار خدایا در بر «۴» مرا به جای راستی و بیرون آر مرا بیرون آوردن راستی، کن مرا از نزدیک تو حجتی یاری دهنده. بگو: آمد حق و باطل شد باطل، که باطل همیشه باطل بوده است «۵». فرو فرستیم از قرآن آنچه او شفا باشد و رحمتی مؤمنان را، و نیفزاید کافران را آلا زیانکاری. قوله تعالی: وَ إِن مِّن قَرْيَةٍ - الايه، [ان] «۶»، به معنی «ما» ی نفی است و «من»، زیادت است برای تأکید نفی، و نیست هیچ شهری. و اشتقاق «قریه» من قریت الماء فی الحوض باشد، اذا جمعت، برای آن که مردم در او مجتمع باشند. اِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوها، «ان» چون به معنی «ما» ی نفی باشد در بیشتر احوال، آلا از پس او آید، آلا، و ما آن را هلاک کنیم بیشتر «۷» از روز قیامت، یا عذاب

کنیم آن را عذابی سخت به کفر و معصیت اهلش. بعضی گفتند: مراد شهرهای کافران است، و بهری گفتند: اینکه در آخر زمان باشد. و در اینکه معنی، خبری دگر روایت کردند از امیر المؤمنین «۸» - علیه السلام - از -----
 ---- (۱). قم: کشتن آفتاب. (۲). آج، لب: حاضرانند بر او، آط: حاضرانند به او، آب: حاضر آیند در او. (۳). لب: در شب بیدار باش، قم بدو. (۴). قم: در آر. (۵). قم: مل: باطل شده. (۶). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۷). آط، آب، آج، لب: پیش. (۸). همه نسخه بدلها علی. صفحه: ۲۳۹ جنس ملاحم و آن در خطبه‌ای «۱» کرد- و اینکه آیت از او پرسیدند- او خبر داد که: هر شهری از شهرها به چه هلاک شود کافران را بر سیل عقوبت باشد و مؤمنان را بر سیل امتحان، اینکه قول مقاتل است. عبد الله مسعود گفت: در هر شهری که زنا و ربا در او ظاهر شود، خدای تعالی دستوری دهد در هلاک آن شهر. آنگه بیان کرد که آن لا محال خواهد بودن، و آن در لوح محفوظ نوشته است. قوله: وَمَا مَنَعْنَا، گفت: منع نکرد ما را از آن که آیات و معجزات و دلالات فرستیم، الا آن که اولیان آن را تکذیب کردند. عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که اهل مکه، رسول را- علیه السلام - گفتند: اگر تو پیغامبری [۱۳۵- پ]

کوه صفا برای ما با زر کن «۲». خدای تعالی گفت: از اینکه مانعی نیست الا آن که مانند اینکه اقتراح اولیان کردند، و چون بدادیم تکذیب کردند. و اگر اینکه که ملتس شماسست بدهیم «۳»، هم اینکه کنی. آنگه حکمت اقتضای آن کند که شما را پس از آن مهلت ندهم و تعجیل عقوبت کنم، چنان که با امت سلف کردم، و اینکه قول قتاده و ابن جریح است. و «منع»، وجود چیزی باشد که با او فعل در وجود نیاید از آن که بر او قادر باشد، و اینکه در حق خدای تعالی مجاز «۴» بود. و معنی آن باشد که ما آیات برای آن نفرستادیم تا اینان تکذیب نکنند- چنان که اولیان کردند- و قوله: أَنْ تُرْسِلَ، محل او نصب است بوقوع المنع علیه. و قوله: أَنْ كَذَّبَ، محل او رفع است باسناد المنع الیه، و تقدیر آن است که: و ما منعنا ارسال الایات الا تکذیب الاولین، و بعضی اهل معانی گفتند: «الا» زیادت است و معنی آن که: و ما منعنا ارسال الایات تکذیب الاولین، و معنی بر عکس معنی اول باشد. و گفتند: «الا» به معنی «او» است، کقوله: لِيَلْمَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةً إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ... «۵» معناه: و الَّذِينَ ظَلَمُوا، و معنی آن باشد که: ما منعنا ارسال الایات شیء مع ان كَذَّبَ ضيبيها الاولون. و اینکه هر دو قول تعسف «۶» است و حاجت نیست در ظاهر آیت به اینکه تکلف «۷»، چه آیت بر ظاهر خود نیک است، و مانعی نیست از حمل «۸» او بر ظاهر خود. -----
 ---- (۱). آب یاد. (۲). مل: برای ما زر کن. (۳). آط، آج، لب: بدهم، آب: بدیدیم. (۴). مل: محال. [.....]

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۵۰. (۶). آط، آج، لب: متعسف. (۷). مل: تکلیف. (۸). اساس: جمله، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد. صفحه: ۲۴۰ قوله: وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً، و ما دادیم قوم صالح را ناقه که خواستند ظاهر و روشن، گفتند: مُبْصِرَةً «۱»، ای مضيئه «۲» بینة، کقوله: وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا... «۳» ای، مضيئا. و قيل: مُبْصِرَةً، ای مبصیره، به بصیرت رساننده آن را که در او نظر کنند. و گفتند: مُبْصِرَةً، ای ذات ابصار علی وجه النسبه، کقولهم: امرأه حایض و طاهر و طامث و طالق، ای ذات هذه الامور، و معنی هم آن باشد که مبصره. و زجاج روایت کرد که در شاذ خواندند: مبصره، علی وزن مفعلة، به معنی مفعوله، ای، يبصرها الناس و يتحققها. فراء گفت: مبصره، ای موضع ابصار و استدلال کقوله- علیه السلام: الولد مبخله مجبئه، قال: و الكفر مخبئه لنفس المنعم. فَظَلَمُوا بِهَا، ظلم کردند، یعنی کفر آوردند به آن. اینکه ظلم به معنی کفر است به قرینه [با] «۴»، لِأَنَّهُ لَا- يقال ظلمت به انما يقال ظلمته. کفر آوردند به او و او را پی بکردند «۵»، وَمَا تُرْسِلُ بِالْآيَاتِ، و ما آیات و دلالات نفرستیم «۶» الا بر وجه تخويف و انذار و ترسانیدن، تا بترسند و ایمان آرند. قتاده گفت: خدای تعالی بندگان را می ترساند به آنچه خواهد از آیات تا باشد که اندیشه کنند و با درگاه او شوند. و در خبر است که در کوفه زلزله ای بود، و عبد الله مسعود آن جا بود، گفت: ای بندگان خدای؟ ان الله يستعجبكم فاعتبوه. خدای تعالی توبه بر شما عرض می کرد توبه کنی و شما را با رضای خود می خواند، او را به توبه و طاعت خوشنود کنی. و إِذْ قُلْنَا لَكَ، یاد کن ای محمّد؟ چون گفتیم که: خدای تو محیط است به مردمان. در او دو قول گفتند: یکی آن که علم او محیط است به

احوال بندگان، داند که هر کس چه کند و چه گوید، و مستحق چه باشد، و یکی آن که خلقان در قبضه قدرت اویند، از مشیت او برون نتوانند شدن» (۷)، کقوله: «إِنَّ بِهِ وَاللَّهِ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ» (۸)؛ یعنی از ایشان اندیشه مدار و آنچه تو را گفته‌اند برسان، وَ مَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ، و ما نکردیم آن خواب که با تو نمودیم، الّا فتنه و امتحان و آزمایش. -----

(۱). قم، آط، آب: مبصر. (۲). قم: مضيّا، آط، آب، آز: مضيئته. (۳). سوره یونس (۱۰) آیه ۶۷ و سوره نمل (۲۷) آیه ۸۶ و سوره مؤمن (۴۰) آیه ۶۱. (۴). قم: بها. (۵). قم: واو با ابی کردند. (۶). آط، آب، آز، آج، لب الّا تخویفا. (۷). آط، آب، آز، آج، لب: بیرون نتوانند شد. (۸). سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰. صفحه: ۲۴۱ مردمان در آن رؤیا خلاف کردند، عبد الله عباس و حسن و سعید جبیر و قتاده و ضحاک و مجاهد و ابن جریج و ابن زید گفتند: [۱۳۶-ر]

مراد رؤیا معراج است. آنکه در تأویل آن خلاف کردند، بعضی گفتند: معراج خود به خواب دید و بعضی دگر گفتند: یک بار به خواب دید و یک بار به بیداری، و بعضی دگر گفتند: مراد به رؤیا رؤیت عیان است. ابو رجاء العطاردی روایت کرد از سمره بن جندب الفزاری «۱» که او گفت: رسول را- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- عادت بود که چون نماز بامداد بگذاردی روی به مردم کردی و گفتی: هیچ کس خوابی دیده است دوش! اگر کسی خوابی دیده بودی بگفتی، رسول- عَلَيْهِ السَّلَام- تعبیر آن بگفتی. روزی روی به ما کرد و گفت: هیچ کس از شما دوش خوابی دید! ما گفتیم: نه، یا رسول الله؟ رسول گفت: اما من دوش چنان دیدم که دو کس بیامدندی و مرا گفتندی برخیز و با ما بیای. من برخاستم و با ایشان برفتم. مرا ببردند تا به زمینی «۲» راست در بیابانی مردی را دیدم، سنگی بزرگ به دست گرفته و مردی را بیفکنده و به آن سنگ سر او «۳» می کوفت. چون سنگ از دست بینداختی باز سر او همچنان شدی که اول بودی، او دگر «۴» باره «۵» سنگ برداشتی و سر او بکوفتی، همچنان می کرد. ایشان را گفتم: اینکه چیست! مرا گفتند: برو. از آن جا برفتم، مردی را دیدم به قفا باز افکنده «۶» و مردی را دیدم کلّوبی «۷» آهنین به دست گرفته و به آن دهن او می درید و گوشت از روی او باز می گرفت «۸». چون از یک جانب پیرداختی با دگر «۹» جانب آمدی که او از من «۱۰» پیرداختی. آن جانب درست شده بودی، همچنین می کرد، من گفتم: سبحان الله! اینکه چیست! گفتند «۱۱»: برو، از آن جا برفتم، خانه‌ای دیدم مانند تنوری بالای او تنگ و زیر او فراخ و در او آتش «۱۲» می شخید، در او نگریدم، جماعتی مردان و زنان را دیدم برهنه و آتشی -----

(۱). آط، آج، لب: القراری، مل: الفزازی، آز: الفرادی. (۲). آب، آز: زمین.

[.....]

(۳). همه نسخه بدلها بجز قم و مل را. (۴). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: دیگر. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: ندارد، قم: بار. (۶). آط، آب، آز: فکنده. (۷). مل: کلّابی. (۸). قم: بر می گرفت، مل: باز می کرد. (۹). آط، آب، آج، لب: یک. (۱۰). آط، آج، لب: اینکه جانب. (۱۱). قم از اینکه جا. (۱۲). قم: و درونش. صفحه: ۲۴۲ از بن آن تنور می برآمد «۱». چون آتش برآمدی، ایشان فریاد بر گرفتندی. گفتم: اینان که‌اند! گفتند: برو. از آن جا برفتم به جویی آمدم از خون سرخ، و در آن جوی مردی شنا «۲» می کرد، و بر کنار «۳» جوی مردی نشسته بود و سنگهای بسیار پیش او نهاده، آن مرد سابع هر ساعت از آن آب برآمدی. اینکه مرد که اینکه سنگ پیش داشت سنگی از آن سنگها در دهن او نهادی، او فرو بردی و دگر باره در آن جوی شدی. همچنین می کرد «۴»، گفتم: اینکه چیست! گفتند: برو، از آن جا برفتم «۵». مردی را دیدم کریه المنظر، بغایت جهامت و آتشی می کرد و گرد آن آتش می گردید، گفتم: اینکه کیست! گفتند: برو. از آن جا برفتم به بستانی رسیدیم «۶» بغایت خوش و خورم «۷»، در او انواع درختان و انوار و ازهار و شکوفه بسیار، و درختی بزرگ بود و در زیر آن درخت پیری نشسته بود و پیرامن «۸» او کودکان بسیار نشسته بودند، گفتم: اینکه پیر کیست و اینکه کودکان کیستند «۹»! مرا گفتند: برو. از آن جا برفتم، درختی روح «۱۰» دیدم سخت بزرگ که از آن بزرگتر ندیده بودم و از آن نکوتر. مرا گفتند: بر اینکه درخت شو. من بر آن درخت شدم و ایشان با من برآمدند، از آن جا به شهرستانی رسیدم بنا کرده به خشتهای زرّین و سیمین. به در آن شهرستان رسیدم «۱۱» و در زدند «۱۲» و آن در بگشادند، ما در آن

جا رفتیم، مردمانی را دیدم در آن جا «۱۳» یک نیمه ایشان بغایت نکو و یک نیمه بغایت زشت، و جوی بود آن جا، آبی در او از شیر سپیدتر در او می‌رفت. اینکه دو مرد که با من بودند، ایشان را گفتندی به اینکه جوی فرو شوی. ایشان به آن جوی فرو شدند و برآمدندی و آن قبح و دمامت «۱۴» از ایشان زایل شده بودی و در «۱۵» نکوتر صورتی «۱۶» حاصل شده، ایشان را گفتم: اینکه عجایب چیست که من امشب بدیدم! گفتند: ما تو را بگوئیم که اینکه چیست. -----

(۱). همه نسخه بدلها بجز قم: بر می‌آمد. (۲). قم: آشنا. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: کناره. (۴). همه نسخه بدلها: می‌کردند. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها بجز قم: برفتم. (۶). آط، آب، مل، آج، لب: رسیدم. (۷). خورم/خرم. (۸). آط، آب: پرامن. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: که‌اند. (۱۰). آج، لب: روح. (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب: رفتیم. (۱۲). مل: بزدم. (۱۳). قم نشسته. (۱۴). آط، آب، مل، آج، لب: ذمامت، آز: ذمامت. (۱۵). آط، آب، آز، آج، لب: بر. (۱۶). قم: صورت. صفحه: ۲۴۳ اما آن دو مرد «۱» را که دیدی که سر او به سنگ [۱۳۶-پ]

می‌شکستند: او مردی است که قرآن داند «۲» و به نماز فریضه تقصیر کند. و آن مرد را که دیدی که به کلوب «۳» گوشت از روی او می‌گرفتند «۴» و دهن او می‌دریدند «۵»، او مردی است که از خانه بیرون آید، دروغی گوید «۶» که به آفاق عالم برسد. و اما آن زنان و مردان برهنه که در شکل آن تنور دیدی، ایشان زنا کنندگان‌اند. اما آن مرد را که دیدی که سنگ در دهن او می‌نهادند، او ربا خوار است. و اما آن مرد کربه المنظر که آتش می‌افراخت «۷» او مالک است - خازن دوزخ. و اما آن مرد پیر دراز بالا که در بن «۸» آن درخت نشسته بود، آن ابراهیم «۹» خلیل است و آن کودکان که گرد او در بودند، آن هر کودکی است «۱۰» که بر فطرت اسلام وفات به او برسد «۱۱». و اما آن قوم که یک نیمه ایشان نکو بود و یک نیمه زشت، ایشان جماعتی‌اند که خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا... «۱۲»، هم طاعت کرده‌اند و هم معصیت. و آن جوی که ایشان در آن جا رفتند و پاکیزه برآمدند، آن توبه است. و اما آن روضه که دیدی، بهشت عدن است. و آن شهرستان که دیدی، سرای شهیدان است. آنگه مرا گفتند: بر بالا-نگر. بر نگر دیدم، کوشکی دیدم مانند ابری سپید. گفتم: اینکه چیست! گفتند: آن «۱۳» جای تو است، و من جبریل‌ام، و او میکائیل «۱۴» است. گفتم: بارک الله فیکما، پس رها کنی تا من به «۱۵» جای خود روم. گفتند: وقت نیست، چه تو را در دنیا عملی مانده است که تمام نکرده‌ای، چون کنی خود به اینکه «۱۶» جا رسی «۱۷». اینکه قولی است از عبد الله عیاس و جماعتی مفسران. و قولی دیگر از او به روایت علی بن طلحه آن است که آن خواب بود که رسول ----- (۱). آط، آب، آز،

آج، لب: اینکه مرد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: می‌داند. [.....]

(۳). مل: کلاب. (۴). قم: بر می‌گرفتند، آط، آب، آج، لب: فرود می‌گرفتند. (۵). قم: و در دهن او می‌نهادند. (۶). مل: که خیانت کند و دروغ کند، لب: دروغ می‌گوید. (۷). همه نسخه بدلها: می‌افروخت. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: زیر. (۹). اساس: ابرهیم. (۱۰). مل: آن هر دو کودکی است، آط، آب، آز، آج، لب: کودکانی‌اند. (۱۱). آط، آج، لب: یافته‌اند، آب، آز: به ایشان رسیده است. (۱۲). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۲. (۱۳). قم، آط، آب: اینکه، مل: خانه تو است. (۱۴). آب، مل، آز، آج، لب: جبرئیل و او میکائیل. (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: با. (۱۶). آب، آج، لب: آن جا. [.....]

(۱۷). مل آن را تمام کرده باشی. صفحه: ۲۴۴ علیه السّلام عام الحدیبه «۱» دید که او در مسجد الحرام شده است با صحابه، و بهری «۲» صحابه سر «۳» تراشیده‌اند و بهری تقصیر کرده «۴». رسول - علیه السّلام - آن خواب با صحابه بگفت و آهنگ مکه کرد. مشرکان بیامدند، و رسول را منع کردند. او از راه برگشت، برگشتن رسول جماعتی را فتنه شد. سالی «۵» دیگر برفت و مکه بگشاد و در مکه «۶» رفت. خدای تعالی آیت فرستاد. لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ «۷» - الایه. در «۸» خبر می‌آید که: چون رسول - علیه السّلام - ایمر المؤمنین علی را به طایف فرستاد، او برفت. چون باز آمد، رسول استقبال کرد. و چون او را بدید در کنار گرفت او را،

و دست او گرفت و او را با کناری «۹» برد تنها و با او سزای «۱۰» دراز گفت. یکی از جمله قوم گفت: ینتجیه من دوننا: با او سزای می‌گوید بی ما. رسول را بگفتند، گفت: ما انتجیته «۱۱» بل الله انتجاه «۱۲»، من با او سزای نگفتم، خدای با او سر گفت. گفت: اینکه همچنان است که گفتی: لَتَدُخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ... «۱۳»، شما در مسجد الحرام شوی آمین «۱۴»، حلق کرده و تقصیر کرده. گفت: من نگفتم که امسال در مسجد الحرام شوی، گفتم: من در خواب دیدم و خواب من درست باشد، اگر امسال نبود، سال «۱۵» دیگر باشد. و از صادق و باقر - علیهما السلام - روایت کردند که: اینکه خواب آن بود که رسول - علیه السلام - در خواب دید که جماعتی بوزنگان بر منبر او می‌شدند و فرود «۱۶» می‌آمدند، او دلتنگ شد. جبریل آمد و او را خبر داد که بنی امیه بر منبر او تغلب کنند. سهل بن سعد الساعدی «۱۷» گفت: تا رسول - علیه السلام - اینکه خواب دید، هیچ کس -----

(۱). آط، آج، لب: الحدیبه. (۲). همه نسخه بدلها: بعضی. (۳). مل: موی. (۴). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: کرده‌اند. (۵). قم: سال. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل را. (۷). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۷. (۸). مل آیت. (۹). آط، آج، لب: با کناره، آب، آز: با کناره‌ای، مل: بر کناره‌ای. (۱۰). آب، آز: سزای. (۱۱-۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: انتجیه. (۱۳). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۷. (۱۴). قم، مل: امن، آط، آب، آز، آج، لب: ایمن. [.....]

(۱۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: سالی. (۱۶). مل: فرو. (۱۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: الصاعدی. صفحه: ۲۴۵ لب او خندان ندید تا با پیش خدای شدن «۱». حق تعالی گفت: ما آن خواب که با تو نمودیم نکردیم الا برای فتنه و اختبار مردمان و اینکه معنی را شرح رفته است، اند جای در اینکه کتاب، وَالشَّجَرَةُ الْمَلْعُونَةُ فِي الْقُرْآنِ، نصب او بر عطف است بر رؤیا که محل نصب است بوقوع الفعل علیه. گفتند، تقدیر آن است که: وَالشَّجَرَةُ الْمَلْعُونَةُ الْمَذْكُورَةُ فِي الْقُرْآنِ. عبد الله عباس و حسن و ابو مالک و سعید جبیر و ابرهیم و مجاهد و قتاده و ضحاک و ابن زید گفتند: [۱۳۷- ر]

درخت «۲» زقوم است که خدای تعالی گفت: إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ، طَعَامُ الْأَثِيمِ «۳»، و فتنه مردمان به او آن بود که، چون اینکه آیت آمد ابو جهل گفت: از دروغ محمد یکی اینکه است که، می‌گوید: در میان آتش درختی خواهد بودن و آتش درخت سوزد، چگونه در او درخت روید! عبد الله بن الزبیری «۴» گفت: که زقوم به لغت بربر، کره «۵» و خرما باشد. ابو جهل گفت: زقمینا «۶»، ما را زقوم ده. برفت و کره «۷» و خرما بیارود و در پیش ایشان نهاد «۸»، گفت: بخوری اینکه زقوم که اینکه، آن است که محمد شما را «۹» می‌ترساند، و الله که ما زقوم نمی‌شناسیم الا کره و خرما. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ، طَعَامُ الْأَثِيمِ «۱۰»، و در سوره و الصافات و صفش کرد، إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ «۱۱». و باقر - علیه السلام - گفت: درخت ملعون، بنو امیه «۱۲» اند، وَنُحَوِّفُهُمْ، ما می‌ترسانیم ایشان را به آنچه بر ایشان می‌خوانیم از هلاک امت سلف. فَمَا يَزِيدُهُمْ، آن تخویف ما ایشان را نمی‌فزاید مگر طغیانی و عسیانی بزرگ و طغیان مجاوزة الحد باشد. وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ، و یاد کن ای محمد چون ما گفتیم فرشتگان را که سجده کنی آدم را، سجده کردند مگر ابلیس که او گفت: من سجده کنم کسی را که تو او را از گل آفریده‌ای! و قصه آدم و ابلیس و ترک او سجده آدم را و آن که ابلیس از جمله فرشتگان بود یا نبود و استثنا متصل است یا منقطع، رفته است در سوره البقره و جهی ندارد باز گفتن. ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: شد، مل:

رفتگی. (۲). مل درخت. (۳). سوره دخان (۴۴) آیه ۴۳ و ۴۴. (۴). آج، لب: عبد الله عباس، مل: عبد الله بن الزبیری. (۵-۷). آط، آب، آز، لب: زبده، آج: زبده. (۶). مل: زقمنا. (۸). مل، آج، لب: بنهاد. (۹). آط، آب، آز، آج، لب به اینکه. (۱۰). سوره دخان (۴۴) آیه ۴۳ و ۴۴. (۱۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۴. (۱۲). مل، بنی امیه‌اند. [.....]

صفحه: ۲۴۶ قال أَرَأَيْتَكَ، گفتند: عرب اینکه کلمه استعمال کنند در جای اخبرنی و قل لی، گفت: بگو مرا. و کاف را محلی نیست از اعراب، و اینکه برای تأکید خطاب آورد. يقولون أَرَأَيْتَكَ لو كان كذا، و المعنى أَرَأَيْتَ. و در معنی آیت دو قول گفتند: یکی آن که معنی اینکه است که خبر ده مرا تا اینکه را که بر من تفضیل دادی چرا تفضیل دادی و او را از خاک آفریده‌ای و مرا از

آتش. اینکه جمله بیفکند. لدلالة الكلام عليه. و اینکه وجه «۱» ضعیف است، لمخالفته الظاهر. و وجه «۲» دیگر آن است که: بینی اینکه را که بر من تکریم و تفضیل دادی اگر مرا تأخیر کنی و مهلت دهی تا به روز قیامت فرزندان او را ببرم و به معصیت راه نمایم و با آن دعوت کنم، مگر اندکی راه، و آن معصومانند. و الاحتناک، الاجتیاح «۳» و الاستیصال. یقال: احتنک فلان ما عند فلان من مال او علم او غیر ذلک اذا استقصاه «۴» و اخذه کله و احتنک الجراد الزرع اذا اكله کله. قال الشاعر: نشکوا الیک سنه قد اجحفت و احتنکت اموالنا و جلفت و اصل او من قول العرب: حنک الدابة یحنکها، چون رسنی در «۵» حنک زیرین او بندند تا به منزلت لگام باشد. یعنی ایشان را چنان که من خواهم رسن در حنک بسته می گردانم الا معصومانی که خدای تعالی استثنا کرد، فی قوله: إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ... «۶»، عبد الله عیاس گفت: لَأَحْتَنِكَنَّ لِاسْتَوْلِينِ، مجاهد گفت: یعنی لأحتوین و لاجمعن، ابن زید گفت: لا ضللتهم، حق تعالی جواب داد. گفت: اذهب، برو ای ابلیس که هر کس که پسرو تو باشد از ایشان فإِنَّ جَهَنَّمَ، دوزخ جزا و پاداشت ایشان باشد. جزای تمام. و الوفور، الإتمام، و الوافر، التام «۷». یقال: وفرت علیه حقه افره «۸» و فورا «۹» و وفورا، فهو موفور، قال زهير: و من يجعل المعروف من دون عرضه يفره و من لا يتق الشتم يشتم قوله: وَ اسْتَفْرَزْ، آنگاه خطاب کرد با شیطان به لفظ امر و مراد تهدید، وَ اسْتَفْرَزْ، ----- (۲-۱). آط، آب، آز، آج، لب: وجهی. (۳). همه نسخه بدلها بجز مل: احتیاج. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: استقصیه. (۵). قم، آط، مل زیر. (۶). سوره حجر (۱۵) آیه ۴۲. (۷). آط، آب، آز، آج، لب: تمام. (۸). قم: اوفره. (۹). قم، فرا. صفحه: ۲۴۷ برانگیز و سبک گردان و از جای ببر، هر کس را که توانی به آوازت. در او دو قول [۱۳۷-پ]

گفتند: عبد الله عیاس و قتاده گفتند: بصوتک، ای بدعائک الی معصیه الله، به دعوت ایشان را با معصیت، و هر داعی که با معصیت دعوت کند او از لشکر ابلیس باشد. مجاهد گفت: مراد او از مزامیر است و غنا. وَ أَجْلِبَ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَ رَجْلِكَ، و گرد آر بر ایشان سوار و پیادهیت «۱» را. مفسران گفتند: هر سواری و پیاده‌ای که در معصیت خدای سعی «۲» کند، و از لشکر ابلیس باشد. عبد الله عیاس و قتاده و مجاهد گفتند: ابلیس را سواران و پیادگانند از جن و انس. هر سوار و پیاده‌ای که در معصیت خدای کالزار «۳» کند، او از لشکر ابلیس باشد «۴». حفص خواند: و رجلک به کسر «جیم» و باقی قرآء به سکون «جیم» «۵». اما آنان که به کسر «جیم» خواندند، من قولهم: رجل یرجل رجلا، فهو رجل و راجل، بر اینکه قراءت لفظ واحد باشد، و آنان که به سکون «جیم» خواندند، گفتند: جمع راجل باشد، کرب و راکب و سحب و صاحب. وَ شَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ، و مشارکت کن با ایشان در مال و فرزندان. مجاهد و حسن و سعید جبیر و عبد الرحمن بن زید و علی بن طلحه عن ابن عباس گفتند: مراد هر مالی است که از معصیت به دست آرند. عطا گفت: مراد ربا است «۶». قتاده گفت: آن است که مشرکان بر خود به حرام کردند، از بحیره و سایه و وصیله و حام. و اینکه روایت عوفی است از عبد الله عیاس «۷». ضحاک گفت: مراد آن ذبایح است که ایشان برای معبودان خود بکشتندی. وَ الْأَوْلَادِ، بعضی مفسران گفتند: مراد اولاد زنانند. و اینکه قول مجاهد است و ضحاک و روایت عطیه از عبد الله عیاس. والبی گفت «۸» از عبد الله عیاس «۹»: مراد آن فرزندانند که از حرام حاصل آیند، «۱۰» مادران بکشند ایشان را. حسن و قتاده گفتند: مراد آن است که هر مولود که «۱۱» بر فطرت اسلام زاید باغرا و اغواء «۱۲» شیطان گبر و جهود و ترسا شود. چنان که رسول - علیه السلام - گفت: کل مولود یولد علی الفطرة فابواه یهودانه و ینصرانه و یمجسانه، -----

(۱). آب، آز، آج، لب: پیاده‌ات. (۲). قم، آط: کارزار. (۳). قم، آط، آب، آز، آج، لب: کارزار. (۴). قم: بود. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم خواندند. (۶). همه نسخه بدلها: رباست. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها و. (۸). آط، آج، لب: روایت کرد. (۹). آب، آز، آج، لب که. (۱۰). آب، آز، آج، لب و. (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب زاید. (۱۲). قم، آط، مل، آج، لب: اغوای. صفحه: ۲۴۸ ابو صالح گفت از عبد الله عیاس: مشارکت او در اولاد آن است که ایشان فرزندان را عبد الحارث و بعد شمس و عبد فلان نام نهادندی. وَ عِدَّهُمْ، نوید ده ایشان را، و مراد به اینکه جمله

تهدید و وعید است. چنان که گفت: اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ... (۱)، آنگه بیان کرد که نوید و وعده شیطان نباشد الا غرور و فریفتن و باطل. برای آن که هیچ غنا نکند از عذاب خدای چون به ایشان فرود آید. و محصول وعده شیطان آنچه فرمود فی قوله: إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ (۲) - الآية. إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ بندگان من آنان که در حمایت عصمت من باشند، تو را بر ایشان راهی و دستی و تسلطی نیست. و اینکه بر سیبل مذلت و خواری شیطان گفت: تا بنماید که بندگان من آنان که در حمایت عصمت من باشند تو را بر ایشان راهی و دستی و تسلطی نیست، و اینکه بر سیبل مذلت و خواری شیطان گفت تا بنماید که بندگان مخلص دعوت او را اجابت نکنند و او را متابعت نکنند. آنگه بر سیبل تهدید و وعید گفت: هم داعی را که شیطان است و هم مجیب را که بشر است که: وَ كَفَىٰ بَرْبُكَ وَكَيْلًا، و بس است خدای تعالی و کیل بندگان که کارها با او گذارند (۳). و الوکیل الذی یوکل الیه الامر، فاعیل به معنی مفعول. رَبُّكُمْ الَّذِي يُزْجِي لَكُمْ الْفُلُوكَ فِي الْبَحْرِ، آنگه بندگان را تذکیر بعضی نعمتهای خود کرد، گفت: خدای شما آن است که برای شما کشتی در دریا می‌راند تا شما طلب روزی او کنی در تجارت. و اگر نه تسخیر او بودی. آبی که (۴) یک جو سنگ و آهن بر سر بندارد از اینکه هر دو صد هزار من در کشتی نهند فرو نشود. چنین نبودی. آنگه گفت: اینکه نه اول رحمتی و نعمتی است که با شما کرد (۵)، بل او همیشه بر شما مهربان و بخشاینده (۶) بوده است. آنگاه [۱۳۸- ر]

احوال دریا و شدت آن یاد داد ایشان را. گفت: وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ، چون شما را سختی رسد در دریا و (۷) دریا مضطرب شود و بادهای مختلف جستن گیرد و امواج متلاطم شود و شما از غرق بر جان خود بترسی، آن ----- (۱). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰. (۲). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۲. (۳). آط، آج، گزارنده. (۴). آج، لب برای. (۵). همه نسخه بدلها: بجز قم و مل: کردم. (۶). آج، لب: شایسته. (۷). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: یا. صفحه: ۲۴۹ معبودان را که اینکه جا می‌خوانی از بتان و هر چه دون خداست از شما گم شود و از یاد و خاطر شما فراموش (۱) شوند، کس را نخوانی در آن حال مگر خدای را - جل جلاله. و تقدیر آن است که: ضل من تدعونه الا آياه، یعنی الا الله تعالی و «ایا» ضمیر منصوب منفصل است بر استثناء. فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ، چون به فضل و رحمت خود شما را برهاند، و به خشک رساند و ایمن (۲) شوی اعراض کنی و برگردی. وَ كَانِ الْإِنْسَانُ كَفُورًا، و آدمی همیشه کافر نعمت بوده است و اینکه بر سیبل مثل گفت. آنگه گفت: أَفَأَمِنْتُمْ، ایمن شده‌ای که خسف کند به شما کناره زمین و شما را به زمین فرو برد. چنان که قارون را فرو برد، أَوْ يُرْسِلْ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا، یا فرو فرستد بر شما بادی سخت که سنگ ریزه آرد. چنان که بر عاد فرو فرستاد. و در «حاصب»، دو قول گفتند: یکی آن که بادی باشد که حصبا آرد و آن سنگ ریزه باشد و هو من باب تامر و لابن، قال الفرزدق: مستقبلین شمال الشام تضربنا (۳) بحاصب کندید القطن منثور و قولی دیگر آن است که: حاصب خود سنگ (۴) باشد من قولهم، حصبه بالحصبا (۵)، اذ رماه (۶) بها. آنگه حاصب به معنی را می‌باشد، اسند الفعل الى الحجارة على وجه التوسع ثم لا تجدوا لكم وکیلًا، پس شما آنگه و کیل در (۷) نیابی که برای شما سخن گوید و از شما دفع کند. أم امنتم، یا ایمن (۸) شده‌ای از آن که شما را بار دیگر با دریا برد. فَيُرْسِلْ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ، فرو فرستد بر شما بادی شکننده من القصف، و هو الكسر، بادی که به سختی درختان بشکند و آنگه غرق کند شما را به جزا و مکافات آن کفر که بر آن اصرار می‌کنی. آنگه شما (۹) بر ما تابعی و لشکری و ناصری نیابی که شما را نصرت کند بر ما و تبع فاعیل به معنی فاعل باشد. در معنی او دو قول گفتند: یکی لشکر (۱۰) که تابع رایت باشد یکی تاثیر کینه خواه که ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: فرو. [.....]

(۲). قم: آمن. (۳). آط، آب، آج، لب: یضربنا. (۴). قم: سنگ ریزه. (۵). آج: بالحصا. (۶). آط، آج، لب: رمته. (۷). آج، لب: درین. (۸). قم: امن. (۹). قم را. (۱۰). قم، لب: لشکری. صفحه: ۲۵۰ تتبع کینه کند و قراء در اینکه آیت خلاف کردند. بعضی خواندند و آن ابو عمرو است و ابن کثیر: نعیدکم و غرقکم و نخسف بکم و نرسل علیکم، جمله به «نون»، اخبارا من الله تعالی عن نفسه، لقوله: عَلَيْنَا، و باقی قوا به «یا» خواندند اخبارا عن الغائب حملا على قوله: إِلَّا آياه، مگر ابو جعفر که او خواند: فتغرقکم، بالتاء،

رداً الى الزَّيْح. قوله: وَ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ، آنگه از جمله نعمت‌ها بعضی دگر یاد کرد، گفت: ما گرامی «۱» کردیم فرزندان آدم را. مفسران خلاف کردند در اینکه تکریم: میمون بن مهران گفت، از عبد الله عتاس پرسیدم، گفت: اینکه اکرام آن است که همه حیوان «۲» آنچه خورد «۳» به دهن خورد «۴» مگر آدمی که به دست بردارد و در دهن نهد. روایتی دیگر از پسر عتاس «۵» آن است که: ایشان را اکرام کردیم به عقل. ضحاک گفت: به نطق و تمیز «۶». عطا گفت: به آن که قامت راست و منتصب «۷» است ایشان را، و دگر حیوانات به روی در افتاده و منبطح آید. یمان گفت، به نیکوی صورت. محمد بن کعب گفت: به آن که محمد مصطفی را- صلی الله علیه و آله- از جمله ایشان کرد. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که مردان را اکرام کرد به محاسن، و زنان را به گیسو. محمد بن جریر گفت: به آن که ایشان را بر همه حیوانات مسلط کرد، و همه را مسخر ایشان کرد، و اگر بر عموم حمل کنند جمله وجوه داخل باشد تحت او آنگه تفصیل آن تکریم بداد، گفت: وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ، ما ایشان را حمل کردیم و برگرفیم در برّ و بحر، یعنی برّ و بحر مسخر [۱۳۸-پ]

کردیم ایشان را تا اگر خواهند تجارت شهرها کنند و اگر خواهند تجارت دریا. و روزی دادیم ایشان را از هر طعامی و شرابی لذیذ، خوش پاکیزه. مقاتل گفت: مراد کره است «۸» و خرما و انواع شیرینها و بعضی دگر گفتند: مراد روزی حلال است و روزی دیگر حیوانات از آن کرد که ما می دانی. وَ فَضَّلْنَاهُمْ، و تفصیل دادیم بنی آدم را، علی کثیر مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفَضُّلاً، بر بسیاری از آنان که ما آفریده‌ایم فضل دادنی. گروهی به اینکه آیت استدلال کردند بر تفصیل فریشتگان «۹» بر پیغامبران، گفتند: خلاق مکلفان سه ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: اکرامی. (۲). قم: حیوانات. (۳). قم: خورند. (۴).

قم: بردارند، آط، آب، آز، آج، لب: بردارد و خورد. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: عبد الله عباس. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها، بجز آب و مل: تمیز. (۷). آط، آج، لب: منصوب است. (۸). آط، آب، آز: کرم است. (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: فرشتگان. صفحه: ۲۵۱ جنس اند: فریشتگان «۱» و آدمیان و جنیان، اگر پیغامبران را فضل بودی بر فریشتگان «۲»، نگفتی: علی کثیر مِمَّنْ خَلَقْنَا، بل گفتی: علی من خلقنا، او علی جمیع من خلقنا، و اینکه معتمد نیست برای آن که حق تعالی در آیت اکرام و تفصیل، جمله بنی آدم گفت و ما نگفتیم همه آدمیان از فریشتگان بهترند و انما «۳» پیغامبران را- علیهم السّلام- گفتیم که از فریشتگان بهترند. دیگر آن که اگر تسلیم کنیم که برای آن علی کثیر گفت، تا فریشتگان از او بدر شوند، گوئیم: در تفصیل «۴» مراد آدمیانی باشند که نه پیغامبرانند و پیغامبران در «۵» تفصیل بر فریشتگان مستثنی اند به ادله دیگر، و جواب معتمد از اینکه آن است که مراد به لفظ کثیر، عموم و جمله است چنان که گویند: کثیرا ما یفعل «۶» فلان کذا، و کثیرا ما یقول، چون عادت او آن باشد که آن گوید و آن کند «۷»، و الدلیل علی هذا قوله تعالی: هَلْ أَنْبَأُكُمْ عَلَى مَرْنِ تَنْزَلِ الشَّيَاطِينِ «۸»، الی قوله: وَ أَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ «۹»، و مراد جمله شیاطین اند و عکس هذا قولهم: انّ فلانا لقلیل النظیر «۱۰»، و قل- ما رأیت مثله، ای عدیم النظیر «۱۱» و ما رأیت مثله. کلبی گفت: بنی آدم مفضّلند «۱۲» بر هر چه خدای آفرید، مگر بر طایفه فریشتگان و آن جبریل و میکایل و اسرافیل و عزریایل «۱۳» است و جماعتی کزویان، و اینکه قول بر آن تأویل باشد که مراد به کَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ، آدمیانی باشند که پیغامبران از آن «۱۴» مستثنا باشند. زید اسلم گفت در اینکه آیت که: فریشتگان خدای را گفتند: بار خدایا؟ تو آدمیان را «۱۵» در دنیا انواع نعمت دادی که از آن می خورند و تنعم و تمتع می کنند، ما را عوض آن در آخرت بده. خدای تعالی گفت: من فرزندان او را که: خَلَقْتَهُ بِيَدِي «۱۶»، تولّی خلق او به خودی خود کردم و راست نکم با آنان که ایشان را گفتم: «کن» «۱۷» بودند و اینکه قول آن کس باشد که تفصیل پیغامبران گوید بر فریشتگان. جز که اینکه ----- (۱-۲). همه نسخه بدلها بجز قم: فرشتگان. (۳). مل: اما. (۴). آط، آب، آج، لب: در اینکه تفصیل بر فرشتگان. (۵). قم: به. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: یعمل. (۷). همه نسخه بدلها همیشه. (۸). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۲۱. (۹). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۲۳. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: النظر. (۱۱). مل: النظر. [.....]

(۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: متفصلند. (۱۳). همه نسخه بدلها: عزرائیل. (۱۴). همه نسخه بدلها: ایشان. (۱۵). همه نسخه بدلها: بنی آدم. (۱۶). سوره ص (۳۸) آیه ۷۵. (۱۷). قم: بباشید. صفحه: ۲۵۲ را تأویل باید کرد تا مستقیم شود. چه ظاهر حدیث مشوش است. روایت کردند که ابو هریره را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: المؤمن اکرم علی الله من الملائكة الذین عنده. مؤمن بر خدای گرامی تر است از فریشتگان که نزدیک اویند. یوم ندعوا کل أناس یا ما هم، یاد کن ای محمد آن روز که ما باز خوانیم هر مردمانی را به امامشان. زجاج گفت: عامل در یوم هم آن است که در یوم اول بود فی قوله: یوم یدعوکم... «۱»، و عامل آن جا اینکه است: فَسَیَقُولُونَ مَنْ یُعِیدُنَا قُلِّ الذی فَطَرْنَا... «۲»، و گفته‌اند: عامل در او فضلنا هم است، برای آن که فضل اینکه روز پدید آید. مفسران خلاف کردند در آن که مراد به امام چیست، مجاهد و قتاده گفتند: یعنی پیغامبران، و اینکه قول روایت کرده‌اند از ابو هریره از رسول- علیه السلام. و ابو صالح و ابو نصره «۳» و ضحاک گفتند: بکتابهم الذی انزل علیهم، به آن کتاب که خدای بر ایشان فرستاده باشد. جهودان را به توریت و ترسایان را به انجیل و مسلمانان را به قرآن. حسن بصری و ابو العالیه گفتند: باعمالهم، به عملهای ایشان که کرده باشند و اینکه روایت عوفی است از عبد الله عباس، که او گفت: ای بما عمل و املی فکتب علیه، آنچه کرده باشند و املا کرده و فریشتگان بر او نوشته [۱۳۹-ر]

قتاده گفت: به نامه عملشان، و دلیل اینکه تأویل قوله فی سیاق الایه: فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بَیْمِنِهِ، و نظیرها قوله: وَكُلَّ شَیْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِی إِمَامٍ مُّبِیْنٍ «۴»، نامه عمل را امام خواند. ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: هر که او مالی در سیل خدای نفقه کند روز قیامت او را از بهشت ندا کنند که اینکه عوض بهتر است تو را یا آن مال که خرج کردی! آنگه از هر دری از درهای بهشت داعیان دعوت می کنند اهل آن در را، اهل نماز را از در نماز و اهل روزه را از در روزه و اهل جهاد را از در جهاد و اهل صدقه را از در صدقه. یکی از جمله صحابه گفت: یا رسول الله؟ و کس «۵» باشد که او را از اینکه همه درها ندا کنند! گفت: بلی؟ و امید است که تو از آنانی. بعضی دگر گفتند: مراد به امام لوا است و عرب امام خواند لوا را برای آن که لشکر به او اقتدا کنند. بعضی دگر گفتند: به مادرانشان باز خوانند، و گفتند: در اینکه ----- (۲-۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۵۲ و ۵۱. (۳). آب، آز: ابو نصر. قم، آط: ابو نصره. (۴). سوره یس (۳۶) آیه ۱۲. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: کسی. صفحه: ۲۵۳ سه حکمت است: موافقت عیسی- علیه السلام- و اظهار شرف حسن و حسین- علیهما السلام- و پرده فرو گذاشتن است بر اولاد زنا. سعید جمیر گفت از عبد الله عباس که: به امامشان که ایشان را با هدی یا با ضلالت خوانده باشد. علی بن طلحه گفت: بائمتهم فی الخیر و الشر، قال الله تعالی: وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً یَهْدُونَ بِأَمْرِنَا... «۱»، وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً یدعون إلی النار «۲»- الایه، و گفته‌اند: بمعبودهم، ایشان را به آن معبودان باز خوانند که پرستیده باشند ابو القاسم عبید الله «۳» بن عامر الطائی. روایت کرد از پدرش از رضا- علیه السلام- از پدرش از پدران از امیر المؤمنین- علیه السلام- که، رسول- علیه السلام- در اینکه آیت گفت: فردا «۴» قیامت هر قومی را به چند چیز باز خوانند: به امام زمانشان که به او اقتدا کرده باشند و به سنت پیغامبران و به کتاب خدایشان. فضاله بن ایوب روایت کند: از صادق جعفر بن محمد- علیهما السلام- از پدران از رسول- صلی الله علیه و علی آله- که گفت: چون روز قیامت باشد و خلائق را در سعید سیاست بدارند، منادی از قبل رب العزه ندا کند: اینکه فلان بن فلان الامام العادل و شیعه! فیقبل الامام العادل و شیعه حوله قد اظلتهم غمامه من نور العظمه و علی رأس الامام العادل لواء مکتوب علیه لا اله الا الله محمد رسول الله الامام العادل ولی الله، امن هو و شیعه من سخط الله گفت: منادی ندا کند از قبل رب العزه که: کجاست فلان بن فلان! امام عادل او روی فراز کند و شیعت او پیرامن او ابری از نور عظمت سایه بر ایشان فگنده لوای بر بالای سر او، بر آن جا نوشته: لا اله الا الله محمد رسول الله الامام العادل ولی الله، ایمن «۵» است او و شیعت او از خشم خدای. آنگه منادی ندا کند از قبل قدیم جل جلاله: اینکه فلان بن فلان امام الضلاله و شیعه! کجاست فلان بن فلان امام ضلالت و شیعه او! او روی فراز «۶» کند و شیعه او پیرامن او، ابری سیاه سایه بر ایشان فگنده بر بالای سر او لوایی بر وی نوشته: لا اله الا الله محمد رسول الله فلان بن فلان و

شیعته آئسون من رحمه الله، فلان پسر فلان و شیعت او نومیدند از رحمت خدای آنگه او را و اتباع او را در دوزخ اندازند. آنگه رسول- علیه السلام- اینکه آیت بخواند «۷»: یَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ. ----- (۱).
سوره انبیاء (۲۱) آیه ۷۳. (۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۴۱. (۳). آط، آب، آز، آج، لب: عبد الله. (۴). قم، آج، لب: فردای، آط: فردا و قیامت. [.....]

(۵). قم: امن است. (۶). همه نسخه بدلها: فرا کند. (۷). قم: بر خواند. صفحه: ۲۵۴ شیخ ما- رحمه الله علیه- اعنی الشیخ ابا محمد بن عبد الرحمن بن الحسینی الفارسی ثم الخزاعی گفتی «۱»: گروهی گمان برند «۲» که اینکه آیت وعد است و به خلاف آن است، چه اینکه آیت وعید است به آن معنی که دعوت دو است: دعوت با ثواب و دعوت با حساب. اما دعوت با ثواب- قوله تعالی: وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ... «۳»، و دعوت با حساب اینکه آیت است: یَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ، بیانش آن است که مفضل بن عمر «۴» روایت کند از صادق جعفر بن محمد- علیهما السلام- که او را از اینکه آیت پرسیدم، گفت: یا مفضل؟ چون روز قیامت باشد، منادی ندا کند: یا ایها المقتدون بالبررة المعصومین هلموا الی الحساب [۹۳۱- پ]

فو الله لدعائکم بنا و انتسابکم الینا أشدّ علینا من حسابکم و عذابکم، ای آنان که در دنیا «۵» اقتدا به معصومان کردی به شمار گاه آیی. آنگه گفت: به خدای که اینکه که شما را به ما باز خوانند و با ما نسبت کنند در آن مجمع بر ما سخت تر آید از حساب شما و عذاب شما برای آن که اینکه چو «۶» تشویری و خجالتی باشد که نا پاکی را به پاکی نسبت کنند و آلوده‌ای را به نا آلوده‌ای «۷» باز خوانند و عاصی را در پی معصومی دارند. و باقر- علیه السلام- گفت: کونوا لنا زینا و لا تكونوا علینا شینا، ما را زین باشی و بر ما شین م باشی که به خدای خدا که حیای ما از عصاء شیعت ما در قیامت سخت تر باشد. از حیاء ایشان از گناهشان تا فردا قیامت یکی را از شیعه ما بنزدیکتر از او آرند و بدارند با نامه سیاه و حالی تباہ. او سر در پیش فکنده از شرم گناه با راست نگرد، مصطفی را بیند- علیه السلام- گوید او را: بد امت بودی مرا و با چپ نگرد مرتضی را بیند گوید بد شیعت «۸» بودی مرا بیان اینکه آن خبر است که، نافع روایت کند از عبد الله عمر که رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: الا- من طلبنی یوم القیامة فلیطلبنی عند المیزان محمداً و وجهی عرفاً جبینی حیاء ممّا احدثت امتی بعدی، گفت: هر که مرا جوید روز قیامت، گو مرا بنزدیک تراز جوی روی سرخ شده و پیشانی خوی گرفته به شرم آنچه امتان من از پس من کرده باشند، یا عجب «۹» -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: گفت. (۲). همه نسخه بدلها: بردند. (۳). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۵. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: عمرو. (۵). قم: دار دنیا. (۶). قم: چون. (۷). آب، آز، آج، لب: نالوده‌ای. (۸). آب، آز: شیعتی. (۹). همه نسخه بدلها اگر. صفحه: ۲۵۵ آن معصومان را از کرده تو شرم خواهد بودن تو را از کرده خود شرم نیست؟ باش تا فردا که تو را در موقف محاسبت بدارند، وَ لَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ... «۱»، سرها در پیش افکنده، روی آن ندارند «۲» که سر بردارند و چشم آن ندارند که چشم باز کنند، بر راست نگرند انبیا را بینند، و بر چپ نگرند اوصیا را بینند [از پیش نگرند ملائکه مقرب را بینند] «۳» قاضی که رشوت نگیرد، گواهان «۴» که میل نکنند، ترازویی که در او شططی نباشد، شماری که در او غلطی نباشد، محاسبی که او را سهو نباشد، خطابی که در او لغو نباشد. آن بیچاره در چنان حالتی «۵» بر چنان مثالی هیچ فریاد رس ندارد و هیچ منفسی «۶» ندارد جز امید به رحمت خدای و شفاعت معصومانی که او امروز خود را بر فتراک ولایت ایشان بسته است، امید آن را که فردا نسبتش با او و دعوتش با او کنند که، یَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ، امید است که بدوش «۷» باز خوانند و نامش از جریده او برخوانند. بیماری را چاره از طیب گشاید. به شرط آن که طیب بیمار نبود، چه اگر طیب بیمار بود او را نیز طبیعی باید «۸» یب یداوی و الطیب مریض محمد بن سنان روایت کند از علی بن موسی الرضا- علیهما السلام- که او گفت: یک روز مردی بنزدیک من آمد و گفت: یابن رسول الله؟ من تو را و پدران تو را دوست دارم، دوستی «۹» که به احسان نیفزاید «۱۰» و با ساءت کم نشود، فردا قیامت مرا هیچ سود دارد! گفت: بلی که مرا روایت است از پدرانم از زین العبادین علی بن الحسین که او گفت: روز قیامت بنده‌ای را بیارند از

شیت ما که او از دنیا برفته باشد، علی اسوء الحال و حسابش بر آرند، حق تعالی فرماید که: به دوزخش برند «۱۱»، او گوید: بار خدایا را «۱۲»؟ مرا وسیلتی هست بنزدیک تو. گوید چیست آن وسیلت! گوید: دوستی محمد و آل محمد. حق تعالی گوید: نعمت الوسیله، نیک «۱۳» وسیلت است اینکه، و ----- (۱). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۲. (۲). قم: ندارد. [.....]

(۳). اساس ندارد، از قم، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: گواهی. (۵). همه نسخه بدلها: حالی. (۶). اساس: متنفس، با توجه به نسخه آط، تصحیح شد. (۷). آط، آج، لب: بدویش. (۸). آذ شعر. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم: دوستی. (۱۰). آذ: بیفزاید. (۱۱). قم: برید. (۱۲). همه نسخه بدلها: بار خدایا. (۱۳). قم: بزرگ. صفحه: ۲۵۶ بفرماید تا او را به بهشت برند. مرد چون اینکه بشنید، بیوفتاد «۱» و از هوش برفت از اینکه بشارت و می گفت: یوم ندعوا کُلَّ اُناسٍ یامهم، چون ساعتی بود، بدیدند جان داده بود. فَمَنْ اوتی کتابه بیمینه، هر که را نامه «۲» به دست راست دهند، فاولئک یقرؤن کتابهم، ایشان نامه‌های «۳» خود بر خوانند و بر ایشان هیچ فیتیلی ظلم نکنند، و فیتیل آن باشد که مردم انگشت به هم «۴» بمالد، آنچه حاصل آید از چرک چو «۵» پلته‌ای خرد «۶» و باریک [۱۴۰- ر]، آن را فیتیل خوانند، فعیل به معنی مفعول. و گفته‌اند: چیزکی «۷» باشد باریک در میانه «۸» شکاف استخوان «۹» خرما و نقیر «۱۰» آن گو «۱۱» باشد چو «۱۲» نقطه‌ای بر پشت استخوان «۱۳» خرما. و قظمیر پوستکی تنک باشد که لفاف استخوان «۱۴» خرما بود و اینکه همه عبارات و کنایات باشد از قَلت و حقارت چیزی. و ظلم در لغت نقصان باشد، یعنی ایشان نامهشان «۱۵» بر خوانند و حق ایشان چیزی باز نگیرند و بخش نکنند. اگر گویند نه ظاهر آیت اقتضای آن می کند که آنان را که نامه به دست چپ دهند بر ایشان ظلم کنند، گوئیم: اینکه قول به دلیل الخطاب باشد و آن درست نیست بنزدیک بیشتر اهل علم. جواب دیگر از اینکه آن است که: در جمله آنان که ایشان را نامه به دست چپ دهند، کافران باشند و ایشان را خود بنزدیک خدای حقی نباشد که از ایشان باز گیرند یا نقصان کنند. و مَنْ کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی، حق تعالی گفت: هر که «۱۶» در اینکه سرای کور باشد، او در قیامت کور باشد. مفسران خلاف کردند در آن که هذه، اشارت به چیست. بعضی گفتند: راجع است با آن نعمتها که در آیات مقدم رفته است. عکرمه گفت: جماعتی از یمن بنزدیک عبد الله عیاس آمدند و او را پرسیدند از اینکه آیت و از اینکه اشارت، گفت: بر خوان از پیش آیت: رَبُّكُمْ الَّذِي يُزجي لَكُمْ الفلک فی البحر الی قوله: تَفَضِّلًا. آنگه گفت: معنی آیت آن است که: هر کس که او در اینکه آیات و دلالات که مشاهد ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: بیفتاد. (۲).

آذ، آج، لب: نامه‌ای. (۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: نامه/ نامه‌ها، با حذف‌های بیان حرکت. [.....]

(۴). مل: بدان. (۱۲-۵). همه نسخه بدلها: چون. (۶). لب: خورد. (۷). آذ، آج، لب: چرکی. (۸). قم، آب، مل، آذ، لب: میان. (۱۴-۱۳-۹). همه نسخه بدلها: استخوان. (۱۰). آب: نقسیر، آج، لب: تفسیر. (۱۱). آب، آذ: کر. (۱۵). آط، مل: ایشان. (۱۶). آط، آذ، آج، لب او. صفحه: ۲۵۷ است و محسوس و معاینه می توان دیدن و بضرورت دانستن نابینا باشد و نادان در آنچه نبیند «۱» از احوال قیامت و بعث و نشور و حساب و کتاب، اولیتر که نابینا باشد و گمراهتر. بعضی دگر گفتند: اشارت به دنیاست و انما برای آن مصرح نگفت که قرینه آخرت با او خواست بودن، یعنی هر که در دنیا نابینا باشد از نظر کردن در آیات خدای، در آخرت هم نابینا باشد «۲». اگر گویند ظاهر آیت نه آن است که هر که در دنیا نابینا باشد، در آخرت هم نابینا، باشد و گمراهتر «۳»، چگونه روا باشد که خدای تعالی کسی را نابینا آفریند، آنگه او را به قیامت بر آن عقوبت کند به نابینای «۴»! دگر آن که در آخرت چگونه نابینا باشد و خدای تعالی می گوید: فَصَبْرُكَ الْیَوْمِ حَدِيدٌ «۵»، و می گوید: کَمَا بَدَأْنَا اَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ... «۶»! جواب گوئیم، در اینکه آیت چهار وجه گفتند: یکی آن که: هر که او در دنیا نابینا باشد از آن که نظر و تفکر کند در آیاتی که او را به معرفت خدای رساند، او در نظر کردن در آیاتی که او را به علم رساند به حصول آخرت و بعث و نشور و ثواب و عقاب نابیناتر بود و از آن گمراهتر. و اینکه معنی قول عبد الله عباس است که ما گفتیم و بر اینکه قول هذه، کنایت باشد از آیات، یعنی عن النظر فی هذه الایات و العبر.

فَهُوَ فِي الآخِرَةِ، ای فی النَّظَرِ فی الأدلَّة الموصلة الی الآخرة اعمی. و جواب دوم آن است: وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ، ای فی الدُّنْيَا، هر که او در دنیا نابینا «۷» باشد از ایمان و معرفت خدای تعالی، او در آخرت نابینا باشد «۸» از ره بهشت و «۹» طریق نجات. و معنی آن که کافر روز قیامت ذلیل و مهین و عاجز و منقطع الحجة و آیس باشد از رحمت خدای. جواب سه‌ام «۱۰» آن است که: هر که او در دنیا نابینا باشد از ایمان «۱۱» و معرفت او در ----- (۱). اساس: ببیند، به قیاس نسخه قم، تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و گمراهتر. (۳). آب، آز اگر گویند به ظاهر آیت، آج، لب اگر گویند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: نابینایی. [.....]

(۵). سوره ق (۵۰) آیه ۲۲. (۶). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰۴. (۷). قم: کور. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم مل: نابیناتر. (۹). قم از. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: سیم. (۱۱). قم: ایمه. صفحه: ۲۵۸ آخرت سبب الحال و بغایت نکال و وبال باشد. و لفظ «اعمی» دوم «۱» عبارت است و کنایت از خسارت و زیانکاری و یأس و نومیدی، چنان که عرب گوید آن را که از کاری برگردد به یأس و خبیت و خسارت: رجع عن ذلك الامر اعمی سخن «۲» العین، چنان که آن را که مظفر و منصور برگردد. او را گویند: رجع قریر «۳» العین، و منه قوله تعالی: فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ «۴». و وجه چهارم آن است که: «عمی» اول از ایمان و معرفت است، و معنی ترک نظر در آیات خدای. و دوم «عمی» «۵»: بصر است در قیامت بر سیل عقوبت [۱۴۰-پ]، و بیان اینکه وجه، قوله: وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى، قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا، قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَ كَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى «۶». اما جمع میان آیات و میان آنچه سایل گفت من قوله: كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ... «۷»، آن است که اینکه کنایت است عن سهولة الاعادة عليه تعالی و نفی التعداد و المشقة عنه، نه «۸» مراد کیفیت شکل و هیأت است و نظیر «۹» او در معنی قوله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنَ عَلَيْهِ... «۱۰» و قوله: فَبَصِّرْ رُكَّ الْيَوْمَ حَدِيدًا «۱۱»، معنی آن است که امروز تو را علم ضروری حاصل است که کافر بودی در دنیا به آنچه به دلیل ندانستی «۱۲» آن جا الاتری الی قوله: فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَ كَ «۱۳»، پس مراد به بصر علم است و منه قولهم: فلان بصیر بكذا «۱۴» و فلان ابصر بهذا من فلان. اگر گویند: مراد اعمی در آیت در هر دو جایگاه عمی «۱۵» بصر است یا عمی «۱۶» قلب یا حقیقت است یا کنایت، جواب گوییم: به هیچ وجه عمی اول نشاید تا آفت عین باشد که نابینایی بود برای آن که آن آفت از جهت خدای بود یا از جهت غیر. و نشاید که خدای او را بر فعل غیر موأخذت کند. پس عمی «۱۷» اول را معنی ----- (۱). آط، آج، لب: در آیت، آب، آز در آیت. (۲). همه نسخه بدلها: سخن. (۳). مل: قدیر، آج، لب: قرین. (۴). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۷. (۵). آط، آب، آز: در عمی دوم، آج، لب: عمی دوم. (۶). سوره طه (۲۰) آیات ۱۲۴ تا ۱۲۶. (۷). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰۴. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: بجز قم و مل: به. (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: نظر. (۱۰). سوره روم (۳۰) آیه ۲۷. (۱۱). سوره ق (۵۰) آیه ۲۲. (۱۲). آط، آب، آز، آج، لب: بدانستی، مل: دانستی. (۱۳). سوره ق (۵۰) آیه ۲۲. (۱۴). قم: بک. (۱۵). آط، آب، آز، آج، لب: اعمی. (۱۶). آط، آج، لب: اعمی. (۱۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: اعمی. صفحه: ۲۵۹ غفلت باشد «۱» و تغافل از نظر و تفکر در آیات و بینات و اعلام معجزات و ادله موصله به معرفت آنچه معرفت او واجب بود. و هذا من عمی القلب لأن الجاهل الغافل یسمی اعمی القلب. اما «عمی» دوم در وجهی بیان کردیم که ضلال «۲» است از طریق بهشت و ثواب. و در «۳» وجهی بگفتیم که کنایت است از یأس و فوت نظر «۴» و در وجهی که مراد او «عمی» بصر است و آفت چشم علی سبیل العقوبة و به هیچ وجه نشاید که «عمی» دوم کنایت باشد از جهل و کور دلی. برای آن که معارف اهل آخرت ضروری باشد. چنان که بیان کرده‌اند در کتب اصول. اختلاف «۵» قراء در اینکه آیت: بدان که قراء خلاف کردند در تفخیم و اماله اعمی فی الموضعین، ابن کثیر و نافع و ابن عامر، به فتح میم خواندند در هر دو جای «۶» و حمزه و کسائی و عاصم فی روایت ابی بکر به کسر «میم» خواندند. فی الموضعین، و به روایت حفص، هر دو به فتح آمد «۷» از عاصم، اما ابو عمرو اول را اماله کرد و دوم مفتوح خواند «۸»، و هر گروهی

را حجتی هست در قراءت، امّا آنان که اماله نکردند «۹» که بسیاری از عرب آنند «۱۰» که اماله نکنند و تفخیم اصل است و الامالۀ طرأت علیه لعلّه، امّا حجت آنان که اماله کردند آن است تا بدانند که اینکه الفی است که منقلب گردد با «یا»، الا تری الی قوله: عمیت عینه، و جمع الأعمی عمی و عمیان «۱۱». و امّا ابو عمرو برای آن اماله نکرد دوم را که او «۱۲» اعمی دوم را افعال تفضیل گفت لقوله: وَ أَضَلُّ سَبِيلًا، و چون چنین باشد اماله نکنند که اماله در اواخر «۱۳» کلمات باشد بیشتر، و اینکه جا مصدری «۱۴» مضمّر است، من قوله «۱۵»: فَهَيَّوْا فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى، منه فی الدّنیاء او اعمی من غیره، و مثله: يَعْلَمُ السَّرَّ وَ أَخْفَى «۱۶»، یعنی اخفی من السِّرِّ. و افعال تفضیل را من کذا به دنبال باشد. از اینکه وجه را ابو عمرو اماله نکرد دوم را. اگر گویند از اینکه دو لفظ هیچ «۱۷» افعال تفضیل --- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بود. (۲). همه نسخه بدلها: ضلالت. (۳). آج،

لب: درو. (۴). همه نسخه بدلها: ظفر. [.....]

(۵). آج: اما خلاف. (۶). همه نسخه بدلها بجز قم: فی الموضعین. (۷). همه نسخه بدلها: بجز قم: آید. (۸). قم: کرد. (۹). قم گفتند، بقیه نسخه بدلها برای آن نکردند. (۱۰). آج، لب: عریانند، مل: عرب باشد. (۱۱). آج، لب: عمیا و عمیانا. (۱۲). همه نسخه بدلها: ندارند. (۱۳). آج، لب: آخرت. (۱۴). همه نسخه بدلها: مقدری. (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: لقوله. (۱۶). سوره طه (۲۰) آیه ۷. (۱۷). قم، آط، آب، مل، آج، لب: دو. آج: در. صفحه: ۲۶۰ هست! جواب گویم: لفظ اول را معنی ره نهد به هیچ وجه که حمل کنند بر تفضیل، و امّا لفظ دوم بر قول آن که عمی «۱» آفت بصر گوید بر تفضیل حمل نتوان کرد «۲». برای آن که عرب الوان و عیوب را به لفظ افعال تفضیل نکنند او را و تعجب نکنند از او، لا یقولون هذا احمر من هذا و لا فلان اعور من فلان و لا احوال منه، و فی التّعجب ما احمره و اسوده و اعوره و احواله، و لکن ما اشدّ عوره و اظهر سواده و هذا اشدّ سوادا من ذلك. و علّت اینکه گفتند

که اینکه خود بر صیغت افعال است بی زیادت و تعجب. چون زیادت خواهد بود «۳» در او آید و تعجب صیغتی دگر «۱۴۱-ر] باید «۴» تا به آن بدانند اینکه معنی نو را و نه چنین است فاضل و افضل و عالم و اعلم. و علّتی دیگر اینکه گفتند که: الوان و عیوب از لزوم و دوامش مشتبه گشت به اسماء لازمه کالید و الرّجل فکما لا یقال ما ایداه و ما ارجله، کذلک لا یقال: ما احمره و اعوره. و یقال ما اشدّ سواده و اظهر حوله، کما یقال: ما اشدّ یده و رجله. و علّتی دگر گفتند، و آن آن است که گفتند ایشان تعجب و تفضیل نکنند از فعلی که زیادت باشد بر سه حرف و الوان و عیوب بر افعال و افعال آید، نحو «۵»: احمرّ و احمازّ و احوال و احوال. اگر گویند: چه گوی «۶» در حولت عینه و عورت! گویم: او منقول است من احوال و اعورّ به دلالت آن که واوش منقلب نمی شود با الف، لا- یقولون: حال و عار، کما قالوا: خاف و هاب. امّا قراءت ابو عمرو که «اعمی» دوم بر تفضیل حمل کرد، بر قول او آیت را تفسیر نشاید دادن بر آن که: من کان فی الدّنیاء جاهلا باللّه فهو فی الآخرة اجهل، برای آن که معارف اهل آخرت ضروری باشد «۷»، یستوی فیهِ المؤمن و الکافر. پس تفسیر «۸» بر اینکه شاید دادن که: اسوء حالا و اجهل بطریق النّجاة «۹» و الرّشاد الی سبیل الخلاص. و اللّه اعلم بمراده، فامّا قول الشّاعر: امّا الملوک فانت الیوم الأهم «۱۰» لؤما و ابیضهم سربال طبّاخ جواب از اینکه است که اینکه ابیض [نه «۱۱» بر تفضیل است، بل مراد آن است که: و --- (۱). قم: اعمی. [.....]

(۲). قم: توان کرد. بقیه نسخه بدلها: نتوان کرد. (۳). آط، آب، آج، لب: خواهد بود. (۴). قم: باشد. (۵). آط، آب، آج، لب: چون. (۶). همه نسخه بدلها: گویی. (۷). آط، آب، آج، لب: بود. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: تفسیرش. (۹). آج، لب: النّجار. (۱۰). اساس: المهم، به قیاس با نسخه قم، تصحیح شد. (۱۱). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. صفحه: ۲۶۱ میبضهم کقولهم فلان حسن النّاس وجها و شریفهم «۱» خلقا و وجهی دگر اینکه گفتند: اینکه را بر معنی حمل کرد شاعر، و اگر چه در لفظ «ابیض» گفت. مراد او نه لون است و بیاض او، و امّا مراد او بخل است و خساست. فکانه قال: ابخلهم و اخسهم. و امّا قول المتنبی: ابعده بعدت بیاضا لا بیاض له لأنّ اسود فی عینی من الظلم اینکه نیز هم تفضیل نیست و معنی آن است: لانت اسود فی عینی و انت من الظلم، ای من عمله «۲» الظلم. و «من» تبیین راست چنین که گفتیم. و از صله افعال نیست، و هم اینکه تأویل توان گفتن «۳» فی قول

الشاعر: یا لیتنی مثلک فی البیاض ایض من اخت بنی اباض ای من قومها و جملتها، و اما قول الشاعر: و ایض من ماء الحدید کانه شهاب یدای اللیل داج عساکره خود از اینکه باب نیست که ما در اویم «۴»، برای آن که ایض اینکه جا نام شمشیر «۵» است، ای سیف ایض کاین «۶» من ماء الحدید مطبوع منه و از صله افعل نیست. اینکه جمله برای آن گفتیم تا کسی چیزی نیارد که آن اصل را که ما مقنن «۷» کردیم قدح کند. قوله تعالی: وَ إِن کَادُوا لَیَفْتِنُونَکَ عَنِ الَّذِیْ أَوْحِینَا إِلَیکَ، مفسران خلاف کردند در سبب نزول اینکه آیت. سعید جبیر گفت: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَیْهِ وَ عَلَیْ آلِهِ- استلام حجر اسود می کرد در طواف خانه. مشرکان او را منع کردند و گفتند: رها نکنیم تو را که استلام سنگ کنی الا آن که اینکه اصنام ما را استلام کنی، بر دل او بگذشت که اگر من چنین کنم و دلم به ایمان مطمئن، همانا باکی نباشد تا من از عبادت استلام باز نمانم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. قتاده گفت: قریش شبی با رسول- علیه السلام- خلوت کردند و همه با او حدیث کردند و او را تعظیم و تبجیل ----- (۱). آب، آج، لب: شرفهم، آز: اشرفهم. (۲). همه نسخه بدلها: جمله. (۳). آط، آج، لب: توان گفت. (۴). قم: درورایم. [.....]

(۵). قم: سیف. (۶). آز: کان. (۷). قم: معین، آ، آج، لب: متیقن. صفحه: ۲۶۲ می کردند و می گفتند: تو سید مایی و پیشوای مایی و تو چیزی آورده‌ای که در عرب و عجم کس مانند آن نیاورد و غرض ایشان آن بود تا او را مخادعت کنند و بفرینند تا باشد که او مقاربت کند و بسازد با ایشان در بعضی مراد ایشان، خدای تعالی او را از آن عصمت کرد و اینکه آیت فرستاد. عبد الله عباس گفت: وفد ثقیف بنزدیک رسول آمدند و گفتند: با ما سه کار بکن تا ایمان [۱۴۱-پ]

آریم، رسول «۱» گفت: آن چیست! گفتند در نماز دولاً بنباشیم و اصنام را به دست خود نشکنیم «۲» و یک سال ما را به لات ممتع داری. رسول- علیه السلام- گفت: خیری نباشد در نمازی که در او رکوع نبود و سجود «۳» و ایا آن که اصنام به دست خود نشکنی «۴» اینکه روا باشد، و اما تمتع «۵» به لات. من اینکه نکنم. گفتند: یا محمد ما را می باید که از میان عرب «۶» تخصیصی باشد که از دیگران ممیز باشیم. اگر گویند: چرا کردی! گو: مرا خدای فرمود. رسول- علیه السلام- ایشان را رها کرد و آب بخواست و وضو نماز کرد. گفتند: یا محمد «۷»؟ اکنون ما را یک سال مهلت ده تا ما برای بتان خود هدیه‌ای سازیم. آنگه ایمان آریم. رسول- علیه السلام- اندیشه کرد که «۸» ایشان را مهلت دهد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ إِن کَادُوا لَیَفْتِنُونَکَ، و نزدیک بود که اینکه کافران تو را مفتون کنند و از جای خود ببرند. از اینکه قرآن که ما به تو وحی کردیم تا چیزی دگر بر ما فرو «۹» بافی. و إِذَا لَاتَخَذُواکَ خَلِیلًا، پس آنگه تو را دوست گیرند. زجاج گفت: «ان» و «لام»، صله است برای تأکید و «ان»، مخفف است از ثقیله برای آن «لام» در خبر او است و التقدير: و انهم کادوا، و معنی آن است که: کادوا یفتنونک، نزدیک بود که تو را بفرینند و کاد فعل مقاربه است و اینکه فتنه اینکه جا استدلال «۱۰» و مکر و خدیعه است. و گفتند: مراد اضلال «۱۱» است، و اصل فتنه نوعی امتحان باشد که به آن طلب کنند خلاص چیزی از آنچه با او ملابسه کرده باشند. آنگه حق تعالی منت نهاد، گفت: -----

(۱). قم علیه السلام. (۲). آج، لب: بشکنیم. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: رکوعی و سجودی نبود. (۴). آب، آز: نشکنید، لب: نشکند. (۵). همه نسخه بدلها: تمتع. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم ما را. (۷). مل: رسول الله. (۸). قم: تا. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: فرا. (۱۰). قم: استرلال. (۱۱). آج، لب: ضلال. [.....]

صفحه: ۲۶۳ و کولاً- أَن تَبْتَنَّاکَ، و اگر نه آنستی که ما تو را بر جای بداشتیم به عصمت «۱». لَقَدْ کَدتْ تَرکنَ إِلَیْهِمْ شَیئًا قَلِیلًا، نزدیک بود که ساکن شدی با ایشان. اندکی «۲» از آن اقوال که گفتیم. إِذَا لَادَقْنَاکَ، جواب شرطی محذوف است. یعنی اگر چنان کردی پس بچشانیدمانی «۳» تو را ضعف عذاب الحیوة، دو چندان عذاب که در حیات باشد، و دو چندان عذاب «۴» که در ممات باشد. یعنی عذاب مضاعف کردمانی تو را در دنیا و آخرت از عظم موقع اینکه معصیت و کثرت وقوع مفسدت «۵» عند آن از ضلال مردمان. قتاده گفت: چون «۶» آیت آمد رسول- علیه السلام- دعا کرد و گفت: اللَّهُمَّ لَا تکلنی الی نفسی طرفه عین، بار خدایا مرا با

من مگذار یک چشم زخم. ثم لا تجد، آنکه گفت: اگر چنین بودی تو بر ما یاری و پستی نیافتی که تو را بر ما یاری کردی و عذاب «۷» ما از تو باز داشتی. و إن کادوا لیستفزونک من الأرض، و اینکه «ان» نیز مخفف است از ثقیله. برای اینکه، «لام» با او ملازم «۸» است و نزدیک بود که تو را سبک گردانند از زمین لیخرجوک منها، تا تو را از آن جا بیرون کنند، یعنی «۹» زمین مدینه. کلبی گفت: مراد آن است که چون رسول - علیه السلام - از مکه به مدینه آمد. جهودان را خوش نیامد آمدن رسول - علیه السلام - به آن جا. و دانستند که از او بلا کشند. گفتند: یا محمد، نه تو پیغامبری «۱۰»! گفت: بلی گفتند: پس تو دانی که اینکه نه «۱۱» زمین پیغامبران است «۱۲» و زمین پیغامبران شام است و ابراهیم آن جا بود «۱۳» و دیگر پیغامبران. اگر تو پیغامبری تو را به شام باید رفتن «۱۴» و اگر تو را آن جا از روم خوفی باشد خدای تو را نگاه دارد اگر پیغامبری و آن زمین مقدسه است و اینکه «۱۵» جا نه جای پیغامبران است چه اینکه شهری ----- (۱). مل: توفیق. (۲). آط، آب، آج، لب: اندک. (۳). آط، آج، لب: بچشاندی، مل: بچشاندیدی. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و آج: عقاب. (۵). آط، آب، آج، لب: مضرت. (۶). قم، آب، آج، لب: حق. (۸). قم، آج، لازم. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل از. (۱۰). مل: پیغمبر، آج: پیغامبر مایی. (۱۱). آب، آج: نه «ندارد». (۱۲). آب، آج: نیست. (۱۳). قم: بودی. (۱۴). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: رفت. [.....]

(۱۵). آب، آج، لب: آن. صفحه: ۲۶۴ مجهول است. رسول - علیه السلام - خیمه به در زد. سه چهار میل از مدینه و در بعضی روایات تا به ذو الحلیفه «۱» بیامد و منتظر می بود تا اصحاب مجتمع شوند تا به شام رود چه گمان برد که جهودان اینکه به طریق نصیحت «۲» و مودت «۳» می گویند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و إن کادوا لیستفزونک من الأرض، ای ارض المدینه [۱۴۲-]. مجاهد و قتاده گفتند: مراد اهل مکه اند، و مراد به زمین، زمین مکه است. مجتمع شدند تا رسول را بقره از مکه بیرون کنند، و اگر بگردندی خدای ایشان را امهال نکردی به غدای تا خدای پس از آن فرمود رسول را که: هجرت کند از مکه به مدینه. شهر بن حوشب گفت از عبد الرحمن بن غنم «۴» که: جهودان بیامدند و گفتند: یا با القاسم «۵»؟ اگر تو پیغامبری تو را به شام باید رفتن «۶» که آن زمین حشر و نشر است و جای پیغامبران است. رسول - علیه السلام - ایشان را باور نداشت «۷» برخاست «۸» به غزا به تبوک رفت و قصد او شام بود. چون به تبوک رسید، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: و إن کادوا لیستفزونک من الأرض لیخرجوک منها، و رسول را فرمود تا با مدینه رفت و گفت: محیا و ممات تو اینکه جاست و مبعث تو از اینکه جاست، و إذا لا یلبثون خلافک، و آنکه گفت از پس تو ایشان مقام نکردندی و بنماندندی الا روزگاری اندک. و اهل حجاز و ابو عمرو خواندند: «خلافک»، و باقی قراء خواندند: «خلافک» اعتبارا به قوله: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعِدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ... «۹»، و معنی یکی باشد، قال الشاعر: عَقَبَ الرَّذَاذُ «۱۰» خلافها فکأنها بسط الشواطئ بینهن حصيرا و مثله قوله: و إذا لا تمتعون إلا قليلا. «۱۱» سِنَّهُ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا، نصب او بر فعلی مقدر باشد که لا یلبثون بر او دلیل می کند، یعنی لا یلبثون بعدک الا قليلا حتی یهلكوا هلاک من کذبوا ----- (۱). آط، آب، آج، لب: ذی الحلیفه. (۲). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: «نصیحت» ندارد. (۳). قم: تودد. (۴). آط، آب، آج، لب: علم. (۵). همه نسخه بدلها: ابا القاسم. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: رفت. (۷). همه نسخه بدلها: باور داشت. (۸). مل، آج، لب: برخاست. (۹). سوره توبه (۹) آیه ۸۱. (۱۰). آط، آج، لب: المراد. (۱۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۶. صفحه: ۲۶۵ بالرسول و کستنا فیمن أرسلنا قبلك من رسلنا، همچنان که عادت و طریقت ماست، در پیغامبرانی که ما ایشان را پیش تو «۱» فرستادیم، چون امت ایشان را تکذیب کردند «۲»، ما ایشان را هلاک کردیم، با اینان نیز هم آن «۳» کنیم که با ایشان کردیم. و آن سنت و عادت آن بود که، تا پیغامبران در میان ایشان بودی عذاب نکردمانی ایشان را. چون پیغامبر از میان ایشان برون آمدی، ایشان را عذاب آمدی، یعنی که ایشان «۴» از عادت و سنت ما اینکه شناخته اند، چرا اختیار آن می کنند که تو از میان ایشان بروی، نه «۵» عذاب بر ایشان فرود آید، چه ایشان و جز ایشان در حمایت تواند از عذاب. و ذلک قوله:

وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ ﴿٦﴾- الايه. وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا، و تو سنت ما را تحویل و تغییر و تبدیل نیابی، یعنی کس آن نتواند بگردانیدن ﴿٧﴾. و در نصب «سنه» کوفیان گفتند: بنزع الخافض ای کسنه من قد ارسلنا، و ربما قالوا بعدم الخافض و المعتمد ما قدمناه. قوله: أقيم الصلاة لِدُلُوكِ الشَّمْسِ، اینکه ﴿٨﴾ امر است رسول را- عليه السلام- و امت را به اقامت نماز از وقت دلوک آفتاب. و در «دلوک»، خلاف کردند، ابراهیم النخعی ﴿٩﴾ و مقاتل ﴿١٠﴾ حیان و ضحاک و سدّی و یمان و ابن زید گفتند: «دلوک»، غروب باشد، فرو شدن آفتاب ﴿١١﴾. و بر اینکه قول امر به نماز شام باشد، قال الشاعر ﴿١٢﴾: هذا مقام قدمی رباح ﴿١٣﴾ غدوة ﴿١٤﴾ حتی دلکت براح «رباح»، اسم سائق الابل و «براح»، اسم للشمس، علم مبنی علی الکسر، کقطام و حدام و رقاش و یروی «براح» بکسر الباء جمع راحه، یعنی ان الناظر یضع کفه علی حاجبه ﴿١٥﴾ من شعاعها لینظر ما بقی الی ﴿١٦﴾ غروبها، و یقال: ذلك النجم اذا غاب. قال ذو الرمة:

----- (١). آب، آز: پیش از تو. (٢). آز: گردن/ کردند. [.....]

(٣). قم: اینکه، آب، آز: همان. (٤). مل، آز را. (٥). قم: تا. (٦). سوره انفال (٨) آیه ٣٣. (٧). قم: کسی آن را بتواند گردانیدن. (٨). قم: اینکه جا. (٩). مل، آج، لب: النجعی. (١٠). همه نسخه بدلها: مقاتل بن. (١١). آز: اقات. (١٢). آز شعر. (١٣). آز، آج، لب: رباح. (١٤). آط، آب، آج، لب: غدوة، آز: غدوة. (١٥). آط، آب، آز، آج، حاجیه. (١٦). آز: من. [.....]

صفحه: ٢٦٦ مصابیح لیست «١» باللواتی تقودها «٢» نجوم و لا بالافلات الدو [١]

لك و دلیل اینکه تأویل، حدیث عبد الله مسعود است که او گفت: کان- علیه السلام- اذا غرب حاجب الشمس صلی المغرب و أفطر إن کان صائماً. چون ابرو ﴿٣﴾ آفتاب فرو شدی، رسول- علیه السلام- نماز شام [١٤٢- پ] کردی و اگر روزه داشتی، روزه بگشادی و سوگند خورد که اینکه ساعت وقت اینکه نماز است، و هی الّتی قال الله تعالی: أقيم الصلاة لِدُلُوكِ الشَّمْسِ. و عبد الله عباس و عبد الله عمر و جابر عبد الله انصاری و ابو العالیه و عطا و قتاده و مجاهد و حسن و مقاتل و عبید بن عمیر گفتند: دلوکها، زوالها. و اینکه روایت باقر و صادق است- علیه السلام- و دلیل اینکه تأویل حدیث ابو مسعود عقبه بن عمرو ﴿٤﴾ است که او گفت، رسول- علیه السلام- گفت: اتانی جبریل لدلوک الشمس حین زالت فصلی بی الظهر، گفت: جبریل به من آمد در وقت دلوک آفتاب چون زوال بیوده بود ﴿٥﴾ و در پیش ایستاد و ﴿٦﴾ نماز پیشین بکرد و من در پی او. و ابو برزه گفت: چون زوال آفتاب بودی، رسول- علیه السلام- نماز پیشین بکردی و اینکه آیت برخواند: أقيم الصلاة لِدُلُوكِ الشَّمْسِ. جابر ﴿٧﴾ عبد الله انصاری گفت: رسول را- علیه السلام- به دعوت خواندم با جماعتی صحابه. چون طعام بخوردند وقت زوال بود، رسول- علیه السلام- از سرای ﴿٨﴾ بیرون آمد و گفت: اخرجوا فهذا حین دلکت الشمس، که اینکه آن وقت است که آفتاب به زوال رسید. و اینکه قول اولیتر است برای آن که جامع است نماز فرایض را جمله، برای آن که چون دلوک را بر زوال تفسیر دهند، نماز پیشین و دیگر در ﴿٩﴾ شود، و قوله: [إلی]

عَسَقَ اللَّيْلِ، نماز شام و خفتن در او شود. و قرآن الفجر، نماز بامداد باشد. پس آیت هر پنج نماز را مستغرق بود. و دلیل دیگر بر صحّت اینکه قول آن است که: جبریل- علیه السلام- چون رسول را نماز آموخت، ابتدا به نماز پیشین کرد، چنان که ابو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: جبریل به من آمد، آنکه که زوال آفتاب -----

----- (١). آط، آب، آج، لب: لیت، آز، لب: لست. (٢). آط، آب، آز، آج، لب: یقودها. (٣). قم: برو/ ابرو. (٤). آج، لب: ابو سعید عقبه بن عمر. (٥). آز: شده بود. (٦). آز: استاده. (٧). همه نسخه بدلها، بجز مل: جابر بن. (٨). مل، آج، لب: سرا. (٩). همه نسخه بدلها: در او. صفحه: ٢٦٧ بود و نماز پیشین بکرد و من در پی او. برفت چون سایه هر چیز همچند آن شد، باز آمد و نماز دیگر بکرد و من در پی او. چون آفتاب فرو شد باز آمد و نماز شام بکرد و من در پی او. چون شفق ﴿١﴾ فرو شد باز آمد و نماز خفتن بکرد و من در پی او. چون صبح برآمد و نماز بامداد بکرد و من در پی او. آنکه روز دیگر آمد، آنکه ﴿٢﴾ سایه هر چیز ﴿٣﴾ همچندان بود و نماز پیشین ﴿٤﴾ کرد و من در پی او، و چون سایه دو چندان شد باز آمد و نماز دیگر کرد و من در پی او. و چون آفتاب فرو

شد نماز شام کرد و چون دو دانگ «۵» از شب برفت باز آمد و نماز خفتن کرد. و چون روز روشن شد دگر روز باز آمد و نماز بامداد کرد و گفت: ای محمد «۶» نماز پیغامبران است که از پیش تو «۷» بودند. آنگه گفت: «ما بین هاتین الصّیلاتین وقت»، از میان اینکه وقت تا آن وقت، وقت است، یعنی روز اول نمازها به اول وقت کرد، و روز دوم به آخر وقت نماز کرد تا بدانند که اول کدام است و آخر کدام، و از میان اول و «۸» آخر نماز توان کردن، و مانند اینکه خبر به روایت جابر عبد الله انصاری آمد و به روایت عبد الله عباس، جز که در روایت جابر آمد که: صلّی بی جبریل و انا خلفه و الناس خلفی، جبریل نماز کرد و من در پی او و مردم در پی من، و باقی حدیث بر آن سیاق که گفتیم: *إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ*، قیل: غسق اللیل ظلامه، و قیل: اول ظلامه. عبد الله عباس گفت: بدو اللیل. قتاده گفت: صلاة المغرب. مجاهد گفت: غروب الشمس. ابو عبیده گفت: سواده. قال ابن قیس الرقیات «۹». انّ هذا اللیل قد غسقا و اشتکیت لهم و الارقا و غسق اللیل، یغسق غسوقا «۱۰» اذا اظلم. و قرآن الفجر، ای قراءه الفجر، یعنی صلاة الغداة. بگفتیم «۱۱»: نماز شام و خفتن داخل است در غسق اللیل [۱۴۳-ر]

و مراد به قرآن الفجر، نماز بامداد است. و کنایت کرد از او به قرآن، و مراد قراءت «۱۲»، چه قراءت، از جمله ارکان او رکنی است. و در نصب او دو وجه گفتند: یکی آن که ----- (۱). قم آفتاب. (۲). همه نسخه بدلها که. (۳). همه نسخه بدلها هر چیزی. (۴). قم، مل: دیگر. (۵). قم، آز: دنگ. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها اینکه. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: پیش از تو. (۸). قم: تا. (۹). آط، آج، لب: الزّومان. (۱۰). آب، آز: غسقا. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل که. (۱۲). مل است. صفحه: ۲۶۸ عطف است بر صلات، ای اقم قرآن «۱» الفجر. و دگر بر اغرا، ای، علیک بصلاة الفجر، ای الزمها و لا تقصیر «۲» فیها، *إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ* کان مشهوداً، که نماز بامداد نماز مشهود «۳» است. یعنی فریشتگان شب و روز حاضر باشند به او برای «۴» آن که وقت نزول اینان باشد و صعود ایشان «۵». فریشتگان شب در آخر دیوان عملش بنویسند، و فریشتگان روز در اول دیوان، اگر به اول وقت کند. و «۶» اینکه دلیل است بر آن که تغلیس نماز بامداد مستحب است، چنان که مذهب ماست، و در آیت دلیل است بر آن که وجوب نماز به اول وقت تعلق دارد، چنان که مذهب ماست و مذهب شافعی و بیشتر فقها خلافا لاهل العراق. و ابو سلمه روایت کرد از ابو هریره که، رسول - صلّی الله علیه و علی آله «۷» - گفت: نماز جماعت را تفضیل داده‌اند بر نماز تنها به بیست و پنج نماز، و نماز بامداد را فریشتگان شب و روز حاضر آیند، اگر خواهی بخوانی: *إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ* کان مشهوداً، و *مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ*، «من» تبعیض راست از شب، یعنی در بعضی از شب بیدار شو به، باللیل. مفسران گفتند: «تهجد» بیداری باشد پس از خواب، یقال: هجد اذا نام و تهجد اذا سهر، و قال بعض اهل اللغة: تهجد اذا نام و اذا سهر، و هو من الاضداد. یکی از جمله انصاریان گفت: من با رسول - علیه السلام - بودم در سفری، شب در آمد. گفتم، بنگرم تا رسول نماز چگونه می کند، گفت: رسول - علیه السلام - بخفت، چون بیدار شد. سر سوی آسمان کرد و پنج «۸» آیت از آخر آل عمران بخواند «۹». *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ - أَلَى قَوْلِهِ: إِنَّكَ لَا تُخَلِّفُ الْمِيعَادَ* «۱۰». آنگه مسواک بر گرفت و کار بست، آنگه قربه آب بر گرفت و وضوی نماز باز کرد و نماز کرد - ما شاء الله، آنگه بخفت، آنگه برخاست «۱۱»، همچنان کرد که اول کرده بود. ----- (۱). آب، آز: قراءت. (۲). آج، لب: تقصیر. (۳). اساس، آج، لب: مشهور. با توجه به معنی عبارت و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). مل: تا و رای آن که. (۵). آج، لب باشد. (۶). قم او. (۷). قم، آط، آج، لب: علیه السلام، آب، آز: علیه الصلوة و السلام. [.....]

(۸). اساس: چهار، با توجه به نسخه آب و اشاره مجدد نسخه اساس در دو صفحه بعد، تصحیح شد. (۹). مل: بر خواند. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۰ تا ۱۹۴. (۱۱). مل: و پس برخاست، آب، لب: خواست. صفحه: ۲۶۹ بدان که: نماز شب از جمله سنتهای مؤکد است، و رسول - صلّی الله علیه و علی آله - در وصیتش امیر المؤمنین «۱» را می گوید: یا علی علیک بصلاة اللیل، علیک بصلاة اللیل، علیک بصلاة اللیل، بر تو باد که نماز شب کنی، و تکرار کرد سه بار برای تاکید. و رسول - علیه السلام - گفت: «۲» من کثر»

صلاته باللیل حسن وجهه بالنهار، گفت: هر که را نماز بسیار بوده به شب، به روز رویش نکو باشد. و همچونین «۳» گفت - علیه السلام: بَشِّرِ الْمَشَّائِينَ إِلَى الْمَسَاجِدِ فِي ظِلِّ اللَّيْلِ بِالنُّورِ التَّامِّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، مژده ده روندگان را به مسجدها در تاریکی شب به نور تمام روز قیامت. و وقت نماز شب آنکه بود که شب به نیمه رسد، در نصف آخر مستحب آن است که برخیزد و بر جامه خواب بنشیند تا ساکن شود و دعای مخصوص که هست بخواند من قوله: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَدَّ عَلَيَّ رُوحِي لِأَعْبُدَهُ وَأَحْمَدَهُ - تا به آخر. آنکه مساوک بر گیرد و کار بندد، آنکه به میان سرای آید و در اطراف آسمان نگرد و بگوید: الهی غارت «۴» التَّجُومِ وَ نَامَتِ الْعُيُونُ وَ أَنْتَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُكَ سَنَةٌ وَ لَا نَوْمٌ - تا به آخر دعا چنان که در کتب عبادات مسطور است. آنکه پنج آیت «۵» آخر آل عمران بخواند: إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ - الی قوله: إِنَّكَ لَا تُخَلِّفُ الْمِيعَادَ «۶». آنکه برخیزد و وضوی نماز باز کند به شرایط خود. آنکه به نمازگاه آید و روی به قبله آرد و بگوید: اللَّهُمَّ أَنْتَ اتَّوَجَّهَ إِلَيْكَ بِنَبِيِّكَ نَبِيِّ الرَّحْمَةِ وَ آلِهِ وَ اقْدَمَهُمْ بَيْنَ [یدی] «۷» حَوَائِجِي لِلدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ - الی اخر الدعاء: آنکه به هفت تکبیر نماز بندد «۸» وَ وَجَّهْتَ «۹» بخواند، وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ «۱۰» بخواند وَ: قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ، «۱۱» و در «۱۲» دوم الحمد «۱۳». وَ: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۱۴»، و میان هر دو رکعت دعای هست مخصوص، اگر داند بخواند [۱۴۳-پ]

و آنکه شش رکعت نماز دیگر بکند به آنچه خواهد و داند. و مستحب آن است که سورت‌های دراز بخواند در او، چون سوره «الانعام» و «الکهف» و ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب علی، مل: علی بن ابی طالب. (۲). قم. کثرت. (۳). همه نسخه بدلها: همچنین. (۴). آط، آب: غادت. (۵). مل: آنگاه اینکه آیت‌های. (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۰ تا ۱۹۴. (۷). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۸). قم: بیوندد، آط، آب، آز، آج، لب: بندد. (۹). اشاره است به سوره انعام (۶) آیه ۷۹. (۱۰-۱۳). اشاره است به سوره فاتحه الكتاب (۱). [.....]

(۱۱). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۱. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل رکعت. (۱۴). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. صفحه: ۲۷۰ «الانبیاء» و مانند اینکه. اگر داند و وقت دارد آنکه دو رکعت نماز شفع کند «۱»، رکعت اول به «الحمد» و «سوره الملک» و دوم به «الحمد» وَ: هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ «۲»، و اگر وقت ندارد بر معوذتین اختصار کند، آنکه فصل کند میان شفع و وتر به سلام و دعای هست مخصوص بخواند آنکه نماز وتر کند. یک رکعت به آنچه خواهد از قرآن. آنکه دعای وتر بخواند و اگر دعا معین نداند، آن چه داند بخواند و خیر خود را و مسلمانان را از خدای بخوهد «۳» و مستحب است که چهل مؤمن را نام بگوید یا بیشتر و خدای بخوهد. آنکه رکوع کند و چون سر بردارد از رکوع دعای مخصوص بخواند و نماز تمام کند. اگر صبح اول برآمده باشد رکعتی الفجر بکند و الا تسبیح و تهلیل می کند تا صبح بر آمدن. چون صبح دوم بر آید نماز بامداد کند فریضه، فهذا معنی قوله: فَتَهَجَّدْ بِهِ وَ قوله: نَافِلَةٌ لَكَ. عبد الله عباس گفت: خاصه لك. مقاتل حیان گفت: کرامه و عطیه لك. و به روایتی دگر «۴» عبد الله عباس گفت: فریضه لك و گفت: نماز شب بر رسول - علیه السلام - واجب بود و بر دیگران سنت. و اینکه قول اصحاب ظاهر است و اصحاب اخبار «۵». بعض دگر گفتند: در اول شرع نماز شب بر رسول - علیه السلام - واجب بود. آنکه خدای تعالی تخفیف کرد از او. قتاده و فراء گفتند: تطوعاً لك و فضیله، و عامه فقها بر این اند و اصل نافله «۶» ای زیادت و غنیمت را برای آن نفل خواندند که اینکه زیادت کرامتی بود که خدای تعالی داد اینکه امت را. و آنان که گفتند: فریضه بود بر رسول، گفتند: معنی آن است که زیاده لك علی الفرائض. عسی أن یبعثک، ای رجاء ان یبعثک ربك، امید آن را که خدای تعالی تو را به مقام محمود رساند و مفسران گفتند: «لعل» و «عسی» از خدای واجب باشد. و ما آنچه تحقیق آن است گفتیم در چند جای از اینکه کتاب و آن که اینکه طمع و رجا راجع نیست با خدای تعالی بل با مکلف تا مغری نشود به قبیح «۷» به اینکه امان «۸». و اما مقام محمود بیشتر اهل علم بر آنند که، مقام شفاعت است و آن مقامی است که یغبطه «۹» ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل در. (۲). سوره انسان (۷۶) آیه ۱. (۳). آج، لب: بخواند. (۴). قم: از عبد الله عباس. (۵). آج، لب: اخبار. (۶). همه نسخه بدلها زادت بود

من قوله تعالى: وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً. (۷). آج: قبح، لب: فتح. (۸). قم: اما، مل: امامان. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: یغبط بها، مل: یغبط به. صفحه: ۲۷۱ به الاُولون و الآخرون، و او را بر آن مقام تمنّا کنند اولیان و آخرینان. عبد الله مسعود را پرسیدند از اینکه، گفت: مقام خلت است. حذیفه بن الیمان را پرسیدند که: مقام محمود چیست! گفت: فردای قیامت خلائق را در صعیدی بدارند. هر کس سخن نیارد گفتن، اول کسی که او را بخوانند رسول ما باشد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آله - چون او را بخواند او گوید: لبيك و سعديك و الخير في يدك و الشر ليس اليك و المهدي من هديت و عبدك بين يدك منك و بك و لك و اليك لا- ملجأ و لا- منجا منك الا اليك تباركت و تعاليت سبحانك رب البيت. فذلك قوله: عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا. قتاده روایت کرد «۱» از انس مالک از رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - که او گفت: روز قیامت مؤمنان گناهکار مجتمع شوند. خدای تعالی ایشان را الهام دهد تا گویند: بیای تا شفيعی انگیزیم به خدای تعالی، تا باشد که مرا از اینکه مقام برهاند. آنکه بیایند، نزدیک آدم آیند «۲» و گویند: یا آدم صفي؟ تو بنده‌ای که خدای تعالی تو را برگزید و به دست قدرت خودت «۳» بیافرید و فریشتگان را پیش تو به سجده «۴» آورد و تو را نامها بیاموخت، اگر شفاعت کنی خدای را برای ما. آدم گوید: لست هناك «۵»، من اینکه پایه ندارم، مرا خود خطیبتی هست که از آن شرم می‌دارم. از آن جا بیایند به «۶» نوح آیند. گویند ای نوح؟ تو اول پیغامبری که خدای تعالی او «۷» را به کافه خلقان فرستاد، اگر شفاعت کنی ما را. گوید: من اینکه پایه ندارم، به ابراهیم روی «۸». نزدیک ابراهیم خلیل آیند، و گویند: ما را شفيع باش نزدیک خدای تعالی، گوید: لست هناك، من اینکه قوت «۹» ندارم، به موسی روی «۱۰». بیایند به موسی آیند، او نیز جواب دهد «۱۱» همچونین [۴۴-ر]

به عیسی آیند او گوید: اینکه پایه «۱۲» کس را نباشد مگر محمّد را، که او سید اولین و آخرین است. ایشان پیش «۱۳» من آیند و پیش من صف کشند و مرا گویند: ای سید اولین و آخرین؟ ما را شفيع باش نزدیک خدای که آن پایه که تو -----
----- (۱). قم: کند. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۳). آج، لب: خود. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: به سجود. (۵). آط، آب، آز، آج، لب نیستم. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: بر. (۷). آط، آب، مل، آز: ترا. (۸-۱۰). آب، مل، آز، آج، لب: روید. (۹). قم: پایه. (۱۱). آط، آب، آز، آج، لب که به عیسی روید. (۱۲). مل: پایه و منزلت. (۱۳). قم: به نزد. صفحه: ۲۷۲ راست امروز کس را نیست. گفت: من برخیزم و ایشان دو صف کشیده پیش من و من در میان ایشان بروم و پیش خدای روم و دستوری خواهم، چون دستوری یابم به روی در آیم پیش خدای - عزّ و جل. حق تعالی گوید: سر بردار و بخواه تا چه می‌خواهی تا بدهند تو را. و شفاعت کن تا ببخشند. من سر بردارم و خدای را بستایم به تحمیدی که مرا آموخت. آنکه شفاعت کنم چندانی که مرا حد بر زده باشند به من بخشند باز دگر باره مراجعت کنم و پیش خدای تعالی به روی در آیم. خدای تعالی گوید: سر بردار و بگو تا بشنوند و بخواه تا ببخشند و شفاعت کن تا قبول کنند من دگر باره به شفاعت در آیم. از خدای تا به حدی شفاعت کنم و قبول افتد و من ایشان را به بهشت فرستم، دگر باره به روی در آیم و شفاعت خواهم گویند: سر بردار و بخواه، بخواهم، جهانی دیگر را به من بخشند. بار چهارم گویم: بار خدایا؟ جماعتی مانده‌اند که ایشان را قرآن محبوس بکرده است. یعنی به حکم قرآن محبوس‌اند. به حق چندانی شفاعت می‌کنم تا هر کس را که گوینده «لا اله الا الله» باشد و در دل او مقدار جوی ایمان بوده باشد بخواهم و به من بخشند، تا چندانی شفاعت کنم که در دوزخ جز کافری «۱» محض نماند. یزید بن صهیب الفقیر گفت: من مردی برنا بودم و بر رای خوارج بودم که «فاسق» را کافر گویند، بر خاستم با جماعتی بسیار به حج رفتیم. چون به مدینه رسول آمدیم «۲»، جابر عبد الله انصاری را دیدم پشت به ستونی باز داده و ذکر دوزخیان می‌کرد من از سر جوانی گفتم: یا صاحب رسول الله اینکه چه حدیث است که تو می‌گویی و خدای تعالی می‌گوید: رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلُ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ «۳» و می‌گوید: كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا... «۴»، مرا گفت: ای جوان تو قرآن دانی! گفتم: آری. گفت: مقام محمود خوانده هستی «۵». رسول را علیه السَّلَام فی قوله تعالی: عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا

مَحْمُوداً، گفتم: آری آن چه مقام است! گفت: آن مقامی است که خدای تعالی او را آن جا بدارد و به شفاعت او خلایقی «۶» را از دوزخ بیارد. آنگه در اینکه حدیث گرفت و آنچه از رسول ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: کافر. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: در آمدیم، مل: آمدم. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۲. (۴). سوره سجده (۳۲) آیه ۲۰. [.....]

(۵). آط، آب، آز، آج، لب: خوانده هستی، مل: خوانده‌ای. (۶). آط، آج، لب: خلقی. صفحه: ۲۷۳ شنیده بود تا به آن جا رسید که صراط چگونگی بر دوزخ نهند و خلقان چگونه بر او گذر کنند! آنگه گفت: رسول- علیه السّلام- گفت: گروهی را از دوزخ بیارند پس از آن که سوخته شده باشند و سیاه گشته چون چوب آب‌نوس و ایشان را به جوی از جویهای بهشت برند و بشویند از آنجا برآیند به مانند کاغذ به سپیدی «۱»، ما از بر او بیامدیم و گفتیم: همانا اینکه پیر دروغ می‌گوید بر رسول «۲» روز کی چند در مدینه مقام کردیم، وبایی در ما افتاد که از ما جز یک مرد از مدینه بیرون نیامد باقی بمردند. زهری روایت کرد از زین العابدین علی بن الحسین از پدرش از جدش از رسول- صلی الله علیه و علی آله- که او گفت: چون روز قیامت باشد، خدای تعالی فرماید تا زمین را بکشند همچنان که ادیم، تا هیچ آدمی را بیش از آن جای نباشد که قدم بر او نهد «۳» اول کس که او را «۴» بخوانند من باشم و جبریل بر راست عرش «۵» باشد. من گویم: بار خدایا! اینکه خبر داد مرا که تو او را فرستادی بر من به پیغام. خدای تعالی گوید: راست گفت، من فرستادم او را. آنگه به شفاعت درایم، گویم: بار خدایا! بندگان تواند و تو را پرستیده‌اند در اطراف زمین، مرا اجابت کنند، آن مقام محمود است. ابو الزّعر «۶» روایت کند از عبد الله سلام که او گفت: اول شفیع «۷» روز قیامت روح القدس باشد. جبریل پس ابراهیم پس موسی و عیسی پس پیغامبر شما برخیزد و شفاعت کند و کس را آن شفاعت نباشد که او را، آن مقام محمود است. قتاده گفت: از انس مالک که، رسول- علیه السّلام- گفت: [۱۴۴-پ]

فردا قیامت براق را پیش من آرند، گویند: به آن خدای که تو را به حق به خلقان «۸» فرستاد «۹» که بر من نشینی تا ضمان شفاعت نکنی مرا، و روایاتی «۱۰» دگر آن است که: مراد به مقام محمود، مقام رسول است بر عرش یا بر کرسی. عبد الله عمر روایت کرد که رسول- علیه السّلام- اینکه آیت برخواند آنگه گفت: ----- (۱). آط، آب، آج، لب: کاغذی سفیدی، آز: کاغذ سفید. (۲). همه نسخه بدلها: دروغ می‌گوید بر رسول. (۳). آط، آب، آز، آج، لب: پای بر زمین نهد. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: اول کس را که. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: من. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: ابو الزّعر «۷». آج، لب: شفیع. (۸). آط، آب، آج، لب: خلق. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: فرستاده است. (۱۰). آب، آز: روایتی. صفحه: ۲۷۴ خدای تعالی مرا چندانی نزدیک گرداند تا مرا بر عرش نشاند. و لفظ دیگر تا مرا بر سر بر نشاند. ابو وائل «۱» روایت کرد کرد از عبد الله مسعود که، رسول- علیه السّلام- گفت: خدای تعالی ابراهیم را خلیل گرفت و صاحب شما را یعنی مرا، او خلیل خدای است و گرامی‌ترین خلقان بر خدای، آنگه برخواند: عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً، گفت: تا مرا بر عرش نشاند. سیف الشّدوسی روایت کرد از عبد الله سلام، که او گفت: روز قیامت کرسی «۲» بیارند «۳» و در پیش عرش بنهند و پیغامبر شما بر آن جا بنشینند. و لیث، از مجاهد، حدیث عرش روایت کرد و از اینکه امتناعی نیست، چه عرش خدای را- جل جلاله- نه جای نشست است. وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ، عَامَهُ قَرَأَ «مدخل» و «مخرج» خواندند به ضم هر دو «میم» به معنی ادخال و اخراج. و حسن بصری مدخل و مخرج خواند، به معنی الموضع «۴»، و مفسران در تأویلش خلاف کردند. عبد الله عبّاس و حسن و قتاده گفتند: ادخلنی مدخل صدق، بار خدایا! مرا در جای صدق بر، یعنی مدینه و از جای صدق برون بر، یعنی مکه، و مفعول هم مصدر باشد، هم موضع باشد، هم مفعول باشد. و آیت گفتند، آنگه آمد که رسول «۵» را- علیه السّلام- هجرت فرمودند. ابو حمزه الثّمالی روایت کرد از صادق جعفر بن محمد- علیهما السّلام- از پدرانش از رسول- علیه السّلام- که: رسول- علیه السّلام- اینکه آنگه گفت که در غار شد از مکه بیرون آمده «۶». پس مراد به مدخل، غار است، و به مخرج مکه. و گفتند:

مُدخَلِ صِدْقٍ، مدینه است، و مُخْرَجِ صِدْقٍ غَار است. ضحاک گفت: ادخلنی مدخل صدق، گفت: مرا از مکه بیرون آر، و أَخْرِجْنِي مُخْرَجِ صِدْقٍ، و مرا باز مکه (۷) بر. در اوّل ایمن و در دوّم ظافر (۸). عطیه (۹) گفت، از ----- (۱). آب، آز: ابو وابل. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: کرسی را. [.....]

(۳). مل: سازند. (۴). آز: وضع. (۵). آز، آج، لب: ندارد. (۶). قم بود. (۷). قم، مل: با مکه، آط، آب، باز با مکه، آز: باز به مکه، آج، لب: باز در مکه. (۸). آز: ظاهر. (۹). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: عطا. صفحه: ۲۷۵ عبد الله عباس: ادخلنی مدخل صدق فی القبر، مراد آن است که مرا در گور بر، و آن جای صدق است، و مرا از گور بیرون آر به قیامت به محشر و آن جای صدق است. مجاهد گفت: ادخلنی فی امرک الذی أرسلتني به، مرا در آن کار بر که مرا برای آن فرستادی از ادای شریعت و تبلیغ رسالت، و مرا از عهده تکلیف و تبعیت گذارد آن (۱) بیرون آر، در هر دو جای (۲) با صدق. کلبی گفت: اینکه آنگه گفت که از تبوک باز گشت. گفت مرا در مدینه بر، و از مدینه بیرون آر و با مکه بر فتح بر آورده برای (۳) من. عطا گفت: ادخلنی فی طاعتک، مرا در طاعت خود بر به صدق و اخلاص و از عهده آن بیرون آر چون گذارده باشم بی تقصیر (۴). قتاده گفت از حسن: ادخلنی مدخل صدق، مرا به بهشت بر، و أَخْرِجْنِي مُخْرَجِ صِدْقٍ، مرا از مکه به مدینه بر تا دعا جامع (۵) باشد دنیا و آخرت را. بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: هر کار که مرا در او خواهی بردن به صد (۶) در بر و (۷) به صدق بیرون آر، و مرا از آنان مکن که یدخل بوجه و یخرج بوجه، که بر وی در شود و بر وی بیرون آید، فان ذا الوجهین لا یكون امینا عند الله، که دو روی بنزدیک خدای امین نباشد، و اجعل لی من لدنک سُلطاناً نصیراً، و مرا از نزدیک تو (۸) سلطانی و حجتی کن منصور. مجاهد گفت: سُلطاناً نصیراً، ای حجه بینة. حسن گفت: ملکا قویاً، ملکی قوی که مرا به آن نصرت کنی بر آنان که با من دشمنی کنند (۹) و عزّی ظاهر که دین تو به آن راست دارم. خدای تعالی او را به اینکه دعا ملک پارس و روم وعده داد. قتاده گفت: رسول- علیه السلام- دانست که او را بر آن کار قوت نباشد الاّ به سلطانی (۱۰) از قبل خدای تعالی، از خدای سلطانی خواست. منصور قوی مؤید من قبل الله. برای کتاب خدای و اقامت حدود او، و اینکه سلطان، رحمتی باشد از خدای تعالی که اگر نه آن رحمت بودی بهری بر بهری غارت کردند، [۱۴۵- ر]

و قوی ----- (۱). آب، مل، آز، آج، لب: گذاردن. (۲). همه نسخه بدلها: حال. (۳). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: برابر. (۴). آج، لب: بی تقدیر. (۵). مل: خاضع. (۶). قم: درو. آط، آب، آز، آج، لب: به صدق بر. (۷). همه نسخه بدلها بجز قم: ازو. [.....]

(۸). مل: خود. (۹). آج، لب: بر من دشمنی کردند. (۱۰). قم: سلطان. صفحه: ۲۷۶ ضعیف را بخوردی. بعضی دگر گفتند: فتح مکه خواست (۱). کلبی گفت: مراد به اینکه سلطان نصیر، عتاب (۲) بن اسید بن ابی العیص بن امیه است که رسول- علیه السلام- او را بر مکه عامل کرد و گفت: برو که من تو را عامل کردم علی اهل الله، یعنی اهل حرم خدای. و او مردی سخت بود بر فاسقان، و لّین بر مؤمنان. او گفت: و الله که اگر کسی از نماز جماعت باز ایستد گردنش بزنم، که تخلف نکند از نماز جماعت الاّ منافقی. اهل مکه گفتند: بر اهل خدای عامل کرده ای (۳) عتاب (۴) بن اسید را و او اعرابی جلف جافی (۵) است. رسول- علیه السلام- گفت: من در خواب دیدم که عتاب (۶) بن اسید به در بهشت فراز آمد و در بجنانید، جنانیدنی سخت. در بگشادند و او در رفت خدای به او اسلام را نصرت کرد و او مسلمانان را نصرت کرد بر کافران پس «سلطان نصیر» آن است. و قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ، ای جاء القرآن و ذهب الشیطان. زهق، ای بطل و هلک، اینکه قول قتاده است. سدّی گفت: حق، اسلام است، و باطل شرک. و گفتند: حق، دین (۷) خداست، و باطل اصنام و اوثان. ابن جریر گفت: حق، جهاد است و قتال. إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا، که باطل، مادام زاهق بوده است و هو من قولهم: زهقت نفسه اذا خرجت، و زهق السهم اذا جاوز الغرض، چون تیر از نشانه بگذرد و ضایع شود. عبد الله مسعود و عبد الله عباس گفتند: چون رسول- علیه السلام- مکه بگشاد، پیرامن کعبه سیصد و شست بت نهاده بودند و هر قومی روی به صنم خود کرده. رسول- علیه السلام- بر آن بتان می گردید و چوبکی (۸) در دست داشت. آهنی در سر آن زده و در چشم و روی

پهلوی آن بتان می‌زد و می‌خواند: وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا، به هربت که بگذشت «۹» به روی در آمد. مشرکان با یکدیگر می‌گفتند: به سرّ: سخت ساحر است اینکه محمّد؟ وَنُزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ، آنکه خدای تعالی گفت: ما ----- (۱). قم: است. (۶-۴-۲). همه نسخه بدلها بجز قم: غیاث. (۳). مل، آج، لب: کرد. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: عامی. (۷). مل: بر. (۸). مل: شفتکی. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: آن بت. صفحه: ۲۷۷ فرو می‌فرستیم از قرآن آنچه او شفاست و رحمت مؤمنان را. و وجه تسمیت «۱» قرآن شفا سه معنی دارد: یکی آن که بر دست آن کس که ظاهر شد دلیل نبوت و صدق او کرد تا مردم از حیرت «۲» ضلالت به او هدایت یافتند و خلاص، چون بیمار «۳» که از علّت شفا یابد، و وجه دوم آن که در او بیان است و ادلّه واضحه که صاحب شک و شبهت چون در او نظر کند به علم رسد و علم، شک او زایل گرداند و چون قدیم - تعالی - شک و نفاق را به بیماری تشبیه کرد. فی قوله: فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ «۴»، ای شک و نفاق، علوم و ادلّه را وصف کردن به شفا، من احسن الوصف و اوقع التشبیه باشد. و وجه سهام آن که ممتنع نبود که مردم به او تبرک کنند و استشفاء، و به او طلب شفا کنند، چه اخبار به اینکه وارد است و از جمله نامهای فاتحه کتاب یکی «سورة الشفا» است. و صادق - علیه السلام - گفت: هر که را بیماری باشد باید که بامداد چون روی از نماز برگرداند، هفت «۵» بار الحمد بخواند و باز بر او دمد و اگر به نشود روز دیگر هفتاد «۶» بار بخواند، من ضامنم به شفا، الا که بیماری باشد که اجل او در آن باشد. رسول - علیه السلام - گفت: القرآن هو الدواء. و رجاء الغنوی گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت: من لم يستشف بالقرآن فلا شفاه الله، هر که او به قرآن طلب شفا نکند خدای او را شفا مدهاد. وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا، و اینکه قرآن کافران را نیفزاید «۷» جز زیانکاری، برای آن که به او انتفاع برنگیرند و در او اندیشه نکنند تا به او مهتدی شوند. همام گفت، از قتاده شنیدم که او گفت: هیچ کس نباشد که با قرآن مجالست کند و الا از نزدیک او با زیادتی یا نقصانی برخیزد، یعنی قرآن شفا و رحمت است مؤمنان را و خسار «۸» و تباب است ظالمان را و کافران را و اینکه آیت برخواند. قوله تعالی - عزّ و جلّ:

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۸۳ تا ۱۱۱]

[اشاره]

وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يُوسِئًا (۸۳) قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرْبُكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا (۸۴) وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَ مَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا (۸۵) وَ لَئِنْ سَأَلْتُمْ لَنَنْبِئَنَّ بِالَّذِي أُوْحِينَا إِلَيْكُمْ ثُمَّ لَا تُجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَ كَيْلًا (۸۶) إِلَّا رَحْمَةً مِن رَّبِّكَ إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا (۸۷) قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا (۸۸) وَ لَقَدْ صَدَقْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا (۸۹) وَ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَبُوعًا (۹۰) أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجَّرَ الْأَنْهَارُ خِلَالَهَا تَفْجِيرًا (۹۱) أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمَتِ عَلَيْنَا كَيْفًا أَوْ تَأْتِيَنَا بِاللَّهِ وَ الْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا (۹۲) أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرَفٍ أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِزَيْتِكَ حَتَّى تُنْزِلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُؤُهُ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا (۹۳) وَ مَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى إِلَّا أَنْ قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَسُولًا (۹۴) قُلْ لَوْ كَانَ فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةٌ يَمشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا (۹۵) قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا (۹۶) وَ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَ مَنْ يُضِلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَ نَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمِيًّا وَ بُكْمًا وَ صُمًّا مَا وَاهُمْ جَهَنَّمَ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا (۹۷) ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ بِمَا كَفَرُوا بِآيَاتِنَا وَ قَالُوا إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَ زُرْفَاتًا أِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا (۹۸) أَوْ لَمْ يَزُوا أَنَّهُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ

قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَ جَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا - لَا رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلَّا - كُفُورًا (۹۹) قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا (۱۰۰) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَسَأَلَ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا (۱۰۱) قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَمَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ بِصَاوِرٍ وَ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا (۱۰۲) فَأَرَادَ أَنْ يَنْتَفِزَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَعَزَّنَاهُ وَ مَنْ مَعَهُ جَمِيعًا (۱۰۳) وَ قُلْنَا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ اسْكُنُوا الْأَرْضَ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا (۱۰۴) وَ بِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَ بِالْحَقِّ نَزَّلَ وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا (۱۰۵) وَ قرآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا (۱۰۶) قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا - تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا (۱۰۷) وَ يَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا (۱۰۸) وَ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَ يَزِيدُهُمْ خُشُوعًا (۱۰۹) قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَ لَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَ لَا تَخَافُوا بِهَا وَ ابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا (۱۱۰) وَ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَّلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَ كَبْرَهُ تَكْبِيرًا (۱۱۱) (۹)

[ترجمه]

----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: تشبیه. (۲). آط، آب، آج، آج. و. (۳). آط، آب،

آج، لب: بیماری. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۰ و مائده (۵) آیه ۵۲. [.....]

(۵). مل: یک بار. (۶). آط، مل، آج: هفت. (۷). آط، آب، آز: بنی‌فزايد. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: خسارت. (۹). اساس: یووسا،

که با توجه به رسم الخط قرآن مجید تصحیح شد. صفحه: ۲۷۸ چون نعمت کنیم بر آدمی، برگردد و دور کند جانب خود چون به

او رسد بدی، باشد نومید. [۱۴۵-پ]

بگو همه کس کار کند بر خوی خود، خدای شما داناتر است به آن که او راه یافته‌تر است. می‌پرسند تو را از روح، بگو که روح از

فرمان خدای من است و ندادند «۱» شما را از علم مگر اندکی. و اگر خواهیم ببریم آنچه «۲» وحی کردیم به تو، پس نیابی تو را به

آن بر ما و کیلی. مگر بخشایشی از خدای تو که فضل او بر تو بزرگ بوده است. بگو اگر گرد آیند انسیان «۳» و جتیان «۴» بر آن که

بیارند مانند اینکه قرآن، نیارند مانند «۵» آن، و اگر باشد بهری بهری را پشت. بگردانیدیم برای مردمان در اینکه قرآن از هر مثلی،

سر باز زدند «۶» بیشترین مردمان مگر کفران نعمت. گفتند: باور نداریم تو را، تا بر آری «۷» برای ما از زمین چشمه‌ای. یا باشد تو را

بستانی «۸» از درختان خرما و انگور. برانی «۹» جویها میان آن راندنی «۱۰». ----- (۱).

آط، آب، مل، آج، لب: ندادیم، قم: نه دادند. (۲). قم، آط، آب، آج، لب: به آنچه. (۳). قم، مل: آدمیان، آط، آب: آدمی. (۴).

قم، مل: پریان، آط، آب، آج، لب: پری. (۵). قم: به مانند. (۶). قم، مل: سر باز زدند / سر باز زدند با ادغام دو حرف همجنس در

یکدیگر. (۷). قم: روان کنی. (۸). قم: بهشتی. (۹). قم: بر آری. [.....]

(۱۰). قم: روان کردنی. صفحه: ۲۷۹ یا بیفگنی آسمان را چنان که گفتی بر ما پاره پاره یا بیاری خدای را و فریشتگان را گروه

گروه یا باشد تو را خانه‌ای از زر، یا بر آسمان شوی «۱» و نگریم «۲» از رفتن تو تا فرو آری «۳» بر ما دفتری «۴» که ما خوانیم «۵»،

بگو: منزّه است خدای من، بودم الا «۶» آدمی فرستاده «۷». و چه باز داشت مردمان را از آن که ایمان آرند چون آمد به ایشان بیان،

الا آن که گفتند: فرستاده است خدای آدمی پیغامبر! بگو اگر بودندی در زمین فریشتگانی که می‌رفتندی ساکن «۸»، بفرستادمانی بر

ایشان از آسمان فریشته‌ای پیغامبر. بگو: بس «۹» خدای گواه میان من و میان ایشان، او به بند گانش دانا و بینا بوده است. «۱۰» هر که

را راه نماید خدای، او راه یافته است، و هر که را گمره کند نیابی ایشان را یارانی [از فرود او] «۱۱»، و برانگیزیم ایشان را روز قیامت

بر رویه‌اشان کوران و گنگان و کران، جای ایشان دوزخ بود، هر که فرو مرد بیفزاییم آن را درفش «۱۲». -----

----- (۱). قم: بر شوی تو بر آسمان. (۲). قم: باور نداریم. (۳). آط، آب، آج، لب: فرود آری. (۴). قم: ذکری.

(۵). قم او را، مل: خانیم. (۶). قم: هیچ بودم من مگر. (۷). قم: پیغامبر. (۸). قم: ساکنان. (۹). قم است. (۱۰). اساس: یهدی، که با توجه به رسم الخط قرآن مجید تصحیح شد. (۱۱). اساس: از من، با توجه به معنی آیه از آج، آورده شد. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز قم: آتش. صفحه: ۲۸۰ آن جزای ایشان است به آن که کافر شدند به آیتهای ما، گفتند: چون باشیم ستخانها» ۱ و پاره پاره» ۲، ما را زنده کنند خلقی نو! نمی‌دانند» ۳ که خدای آن است که بیافرید آسمانها و زمین، تواناست بر آن که بیافریند مانند ایشان و کرد» ۴ ایشان را وقتی که در آن شک نیست، منع کردند کافران الّا کفران نعمت. بگو اگر شما داری» ۵ «خزینها» ۶ بخشایش خدای من، پس نفقه نکنی ترس درویشی» ۷ را، و بوده است آدمی تنگ فرا گیرنده. دادیم ما موسی را نه معجز» ۸ «روشن، پیرس از بنی اسرائیل چون آمد به ایشان، گفت او را فرعون: من می» ۹ «پندارم تو را ای موسی جادوی رسیده. [۱۴۶-ر]

تو دانی که نفرستاد اینکه آیات مگر خدای آسمانها و زمین به بصیرتها و من گمان می‌برم تو را ای فرعون دیوانه‌ای ملعون. خواست تا برانگیزد ایشان را از زمین مصر، غرق» ۱۰ «کردیم او را و آنان که با او بودند جمله. گفتیم از پس او بنی اسرائیل» ۱۱ «را: بنشین در زمین چون آید وعده آخرت بیاریم شما را در هم پیخته» ۱۲. ----- (۱). همه نسخه بدلها: استخوانها. [.....]

(۲). آج، لب: پوسیده. (۳). آط، آب: نینند، آج، لب: نه ببینید. (۴). آط، آب، آج، لب: کند. (۵). قم: درای. (۶). قم: خزانهای. (۷). آط، آب، آج، لب: فرونی. (۸). آط، آب، آج، لب: آیات. (۹). اساس: نمی، با توجه به اصل عربی کلمه و نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آط، آب، مل، آج، لب: غرقه. (۱۱). آط، آب: فرزندان یعقوب، آج، لب: پسران یعقوب. (۱۲). آج، لب: در هم پیچیده. صفحه: ۲۸۱ و به حق فرستادیم آن را، و به حق فرود آمد، و نفرستادیم تو را مگر مژده دهنده و ترساننده. و قرآنی که پیراگندیم آن را تا بخوانی بر مردمان بر نهادگی» ۱ «و فرو فرستادیم آن را فرستادنی. بگو ایمان آری به آن یا نیاری آنان که دادند ایشان را علم از پیش او چون بخوانند بر ایشان در آیند بر زنخها به سجده. و گویند: منزّه است خدای ما [که]» ۲ «نوید خدای ما کرده خواهد بود. و در افتند به زنخها، می‌گیرند و بیفزاید ایشان را فروتنی. بگو بخوانی خدای را یا» ۳ «رحمان را هر کدام که خوانی او را نامهای نکوتر است. آواز برمدار به نمازت و پوشیده مدار آواز به آن و بجوی میان آن راهی. و بگو: سپاس خدای را آن که نگرفت فرزندی و نبود او را انبازی در پادشاهی و نبود او را یاری از خواری و بزرگ‌دار او را بزرگ داشتنی. قوله تعالی: وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ - الْإِيه، حق تعالی در اینکه آیه صفت کفران نعمت آدمی گفت، که چون ما نعمت کنیم بر آدمی از انواع نعمت: از تندرستی و روزی فراخ و کار روانی» ۴ «و کامربایی» ۵ «و نظام امور و اتساق احوال بطر ----- (۱). قم: تأنی. (۲). اساس: اگر باشد، به قیاس با نسخه آج و معنی آیه، آورده شد. (۳). همه نسخه بدلها بخوانی. [.....]

(۴). مل: کار روایی. (۵). آط، آب، آج، لب: کامروایی، مل: کامرانی. صفحه: ۲۸۲ گیرد او را و برگردد و اعراض کند و نأی بجانیه، جانب خود از ما دور دارد ما را نخواند و از ما نخواهد و چون مستغنی شود، قیام به حق ما رها کند. و «النأی»، «البعده» قراء در اینکه کلمت» ۱ «خلاف کردند، ابو عمرو و عاصم و نافع و حمزه، فی بعض الروایات عنهم خواندند: «نأی»، به فتح «نون» و اماله «الف» به «یا». و کسائی و حمزه و خلف در سایر روایات از ایشان خواندند: «نأی»» ۲ «، به کسر «نون» و «الف»» ۳ «بر طریق اتباع کسره از پی کسره بردند، و باقی قراء خواندند: به فتح «نون» و «الف» علی التّفخیم، و اینکه لغت اهل حجاز است. و ابو جعفر و ابن عامر خواندند: «و ناء» به وزن «شاء»، آنکه آن را دو وجه باشد: یکی آن که، مقلوب نای بود چون: راء و رأی، دوم آن که: از نوء باشد و آن نهوض بود، یعنی مستقل» ۴ «شود به خود و نماید که من به جانب خود قیام خواهم کردن، و انشد المبرّد» ۵ «: اغلام معلّل راء رؤیا فهو یهدی بما رأی فی المنام ازاد، رأی. اینکه همه» ۶ «شاهد وجه اول است از قلب، و بعضی اهل لغت گفتند: ناء، اذا نهض و اذا جلس، و هو من الاضداد، ای جلس بجانیه» ۷ «، یعنی به سر خود بنشینند. وَ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانِ يُوَسَّأُ» ۸ «، و چون او را شری و آفتی

و مضرتی و بیماری و درویشی رسید، نو مید شود، و آن علامت لوم باشد و دناوت «۹» نفس باشد که مردم در نعمت بطر باشد و در شدت جزوع و یؤوس «۱۰». قُلْ، آنکه گفت: بگو ای محمد اینان را که به اینکه صفتند: كُذِّبَ يَعْمَلُ عَلٰی شَاكِلَتِهِ، هر کس کار در خور «۱۱» خود کند بر عادت و جبلت «۱۲» و سجدت خود علی ما یشاکله، چنان که با او ماند و در او برآزد «۱۳». ابن عباس گفت: علی ناحیته، مجاهد گفت: علی حدته، حسن و قتاده گفتند: علی نیتته، ابن زید گفت: علی دینه، مقاتل -----

----- (۱). آج، لب: کلیمه. (۲). آج، لب: یای. (۳). آج، لب علی التّفخیم. (۴). آج، لب: مستقبل. (۵). همه نسخه بدلها عن ابی عیبه. (۶). همه نسخه بدلها، بجز مل: بیت. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بجانب. (۸). اساس: یؤوسا، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۹). مل: کساه. (۱۰). آط، آب، آج، لب: یؤوس. (۱۱). مل: خورد. (۱۲). آط، آب، آج، لب: حالت. [.....]

(۱۳). آط، آب، آج، لب: خورد. صفحه: ۲۸۳ گفت: علی جبلته، فزاد گفت: علی طریفته، ابو عیبه گفت: علی خلیفته، و اینکه اقوال متقارب است و معنی آن که در پیش بگفتم. قولی دگر گفتند، و آن آن است که: علی شاکلته، ای علی اشتباهه، من قولهم: اشکل علیه الامر. بر قول اول، آن «۱» شکل باشد، و آن مثل است، و دوم «۲» از اشکال که اشتباه است، و قول اول [۱۴۶-پ] روشتر است برای آن که مورد اینکه مورد، آن مثل است که گفتند: کل امرء یشبهه فعله و کل رجل و ضیعه و کل اناء یترشح بما فیه. فَرُبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْدٰی سَبِيْلًا، خدای شما عالمتر است به آن که بر راه راست مستقیمتر و مهتدی تر است. و برای آن گفت عقیب آن آیت که: قُلْ كُذِّبَ يَعْمَلُ عَلٰی شَاكِلَتِهِ، تا نو مید نشوند اگر در حال نعمت کفران و بطر کرده باشند، که خدای نعمت باز نگیرد از ایشان، اگر چه ایشان مستحق هر عقوبت باشند، چه هر کس کار در خور «۳» خود کند و آنچه به او لایق باشد. و قوله: سَبِيْلًا، نصب او بر تمیز است. قوله: وَ يَسْئَلُوْنَكَ عَنِ الرُّوْحِ - الآیة، ای محمد؟ تو را از روح می پرسند، بگو که: روح از «۴» فرمان خداست. عبد الله مسعود گفت: با رسول - علیه السلام «۵» - می رفتم در مدینه، به جماعتی جهودان بگذشتیم، بعضی گفتند: از روح پرسیدی او را، بعضی دگر گفتند: پرسیدی از او. عبد الله گفت: من از پس او بودم «۶»، وحی بر او فرود آمد، او روی به جهودان کرد و اینکه آیت بر ایشان خواند. ایشان گفتند: ما بگفتیم «۷» که نباید پرسیدن «۸»، آنکه گفتند: ما در تورات همچین یافتیم که: روح از فرمان خداست. عبد الله عباس گفت، جهودان رسول را گفتند: یا محمد؟ ما را خبر ده تا روح چه باشد، و روح را در تن چگونه عذاب کنند! رسول - علیه السلام - جواب نداد، برای آن که چیزی فرو نیامده بود در اینکه معنی. جبریل - علیه السلام - آمد و اینکه آیت آورد. و روایت کرده اند که جماعتی جهودان گرد آمدند و قریش را گفتند: از محمد پرسیدی تا روح چه باشد، و از جماعتی که در اول زمان مفقود شدند، و از مردی که به شرق و غرب زمین «۹» رسید! اگر از همه جواب دهد، پیغامبر است، و اگر از هیچ «۱۰» جواب -----

----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: از. (۲). همه نسخه بدلها: و بر. (۳). مل: در خورد. (۴). مل، آج، لب: در. (۵). مل: رسول الله. (۶). قم: نزدیک رسول بودم - علیه السلام که. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم: نگفتم. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: پرسید. (۹). آج، لب: جهان. (۱۰). آط، آب، آج، لب: همه، مل: بعضی. صفحه: ۲۸۴ ندهد پیغامبر نیست، و اگر از بعضی جواب دهد و از بعضی ندهد «۱» پیغامبر است. پیامدند و پرسیدند. خدای تعالی «۲» فرو فرستاد در باب مفقودان اول زمان: اَمْ حَسِبْتَ اَنْ اَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيْمِ «۳» - الآیة، و در باب آن مرد که به شرق و غرب زمین رسید، فرود آمد: وَ يَسْئَلُوْنَكَ عَنِ الْقَرْنَيْنِ... «۴»، و در روح فرود آمد: وَ يَسْئَلُوْنَكَ عَنِ الرُّوْحِ قُلِ الرُّوْحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّي. مفسران خلاف کردند در آن که اینکه روح چیست که ایشان پرسیدند: حسن و قتاده گفتند: جبریل است - علیه السلام. از امیر المؤمنین «۵» - علیه السلام - روایت کردند در اینکه آیت که او گفت: روح نام فریشته‌ای است که او را هفتاد هزار روی است، بر هر روی هفتاد هزار «۶» زبان است، به هر زبانی به هفتاد هزار لغت تسبیح می کند، از هر تسبیحی از تسبیحات او، خدای تعالی فریشته‌ای می آفریند که با فریشتگان می پرد تا به روز قیامت. عبد الله عباس گفت: روح، خلقی است از خلقان خدای تعالی، که خدای ایشان

را بر صورت بنی آدم آفریده است» (۷) و پای و سر و روی دارند، طعام و شراب خوردند، فریشته نیستند سعید جبیر گفت: خدای را هیچ خلقی نیست عظیمتر از روح جز عرش، و اگر خواهد تا هفت آسمان و هفت زمین فرو برد به یک لقمه» (۸) تواند. به یک روی بر صورت فریشتگان است، و به یک روی بر صورت آدمیان. روز قیامت بر راست عرش بایستد و فریشتگان دیگر دون او، و او نزدیکتر فریشته‌ای است به «۹» خدای تعالی امروز، و جای او بنزدیک حجاب هفتادم» (۱۰) است، و روز قیامت هم مقربتر فریشته‌ای باشد و او از جمله آنان باشد که «۱۱» شفاعت کند برای اهل توحید. اگر نه آنستی که میان او و میان فریشتگان حجابی هست از نور، اهل آسمان از نور او سوخته شدند. بعضی دگر گفتند: اینکه روح است که در آدمی مرکب است که قوام حیات به آن است که آدمی ----- (۱). همه نسخه بدلها: نه. (۲). قم آیت. (۳). سوره کهف ۱۸ آیه ۹. [.....]

(۴). سوره کهف ۱۸ آیه ۸۳. (۵). آط، آب، آز، آج، لب علی. (۶). آط، آب، آز، آج، لب دهان، در هر دهنی هفتاد هزار. (۷). اساس: آفریدست. (۸). آز: لقمه‌ای. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل نزدیک. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: هفتم، مل: هفتاد دوم. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل روز قیامت. صفحه: ۲۸۵ با او زنده باشد و با فقد او زنده نماند. و بعضی دگر گفتند: مراد به روح، قرآن است. و قوله: *مِنْ أَمْرِ رَبِّي*، برای آن گفت که ایشان گفتند خبر ده ما را از اینکه قرآن [۱۴۷-ر]

که بر تو فرو می‌آید تا قدیم است یا محدث! او گفت: *مِنْ أَمْرِ رَبِّي*، از فرمان خدای است، یعنی محدث است و از فرمان خدای صادر است. بعضی دگر گفتند: مراد عیسی است - علیه السلام - که ایشان را در او شبهت افتاد تا چگونه بی پدر پدید آمد، خدای گفت: بگو که از فرمان خدای پدید آمد و روح نامی است مشترک میان اینکه چیزها. *وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا*، آنکه باز نمود که شما را که آدمیانی، از علم نصیب ندادند الا اندکی. قوله: *وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ*، آنکه گفت: اگر ما خواهیم اینکه قرآن که بر تو وحی کرده‌ایم ببریم، آنکه تو بر ما به آن و کیلی نیابی که پایمردی و و کیلی دری» (۱) کند تو را. در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که، اگر ما خواهیم اینکه شرع که بر تو فرستادیم ببریم آن را به طریقت نسخ، چنان که با پیغامبران دگر کردیم. و قولی دیگر آن است که، اگر ما خواهیم اینکه قرآن از میان شما برداریم و از دل‌های مردمان، چنان که در خبر آمد از هشام بن عروه عن ابیه، عن عبد الله بن عمرو «۲»، که: رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - یک روز بیرون آمد و سر باز بسته بود از رنجی که می‌بود او را، و بر منبر شد و خطبه کرد و حمد و ثنای خدای کرد و صلوات داد بر محمد و آل محمد، آنکه گفت: اینکه کتابها چیست که شما می‌نویسی! کتابی است جز کتاب خدای! نزدیک است که خدای تعالی خشم گیرد برای کتاب خود؟ هیچ ورقی برها نکند و «۳» هیچ دلی که در او آیتی قرآن باشد الا بردار آن را. گفتند: یا رسول الله! احوال مؤمنان چگونه بود آن روز! گفت: هر که خدای به او خیر خواهد «۴»، او را توفیق دهد بر ثبات بر کلمت توحید، که «لا اله الا الله» است. عبد الله مسعود گفت: اول چیزی که شما از دین خود نیابی امانت باشد، و آخر چیزی که نیابی نماز باشد، و قومی باشند که نماز کنند و ایشان را دین نباشد، و روز «۵» آید که شما در روز آیی و از قرآن در میان شما هیچ نباشد. گفتند: چگونه بود یا با عبد الرحمن! و ما در ----- (۱). مل: و کیلی دری، آز: روی. (۲). مل: عبد الله بن عمرو. (۳). قم در. (۴). قم: خیری

دهد. (۵). آط، آب، آز، آج، لب: روزی. صفحه: ۲۸۶ دلها یاد داریم آن را و پدران ما را آموخته‌اند! و ما فرزندان را می‌آموزیم و در مصحف‌ها نوشته‌ایم! گفت: از دل‌های شما بردارند، آنکه اینکه آیت برخواند: *وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ*. هم از او روایت کردند که او گفت: طواف خانه بسیار کنی، پیش از آن که اینکه خانه از میان شما بردارند و مردم جای او فراموش کنند، و قرآن بسیار خوانی پیش از آن که از میان شما بردارند. گفتند: «۱» هب؟ که اینکه «۲» مصاحف بردارند، آنچه در دل‌های مردان است چگونه بردارند! گفت: در روز آیند و فراموش کرده باشند، و نیز قول «۳» لا اله الا الله، بر قول اهل جاهلیت حاصل آیند و بر اشعار «۴» ایشان، و اینکه آنکه باشد که عذاب بر ایشان واجب شود. عبد الله بن عمرو «۵» گفت: قیامت برنخیزد تا قرآن با آن جا نشود که از او فرود آمد، و آن را دویی باشد چون دوی منج انگین. حق تعالی گوید: تو را چه بوده است! گوید: بار خدایا! از تو

آمدم» (۶) و با تو آمدم، مرا می‌خوانند و بر من کار نمی‌کنند. و اینکه آنکه باشد که خدای تعالی تکلیف بردارد و دامن قیامت باشد، و الا تا تکلیف بر جای بود باید تا ادله شرع بر جای باشد. آنکه گفت: *إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ*، تو را هیچ و کیل در، نباشد که اینکه حمایت کند الا رحمت خدای که فضل و رحمت او همیشه بر تو بزرگ بوده است. *قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ، أَنْكَهَ بَارِئٌ مِنْهُمْ* که تا قرآنی مانند اینکه بیارند، نیارند و نتوانند آوردن، امّا از جهت فقد علم به نظم و ترتیب آن، بر قول آنان که وجه اعجاز فرط فصاحت گویند، و امّا از آن جا که «۸» رها نکنیم و علم نیافرینیم ایشان را به آن بر مذهب آنان که صرفه گویند، و *لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا*، و اگر بهری یار «۹» بهری باشند، و اگر چه متظاهر و متعاون باشند. گفتند: اینکه آیت آنکه آمد که *كَفَّارٌ* گفتند: [۱۴۷-پ]

لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا... (۱۰)، و اینکه آیت جواب آن کس است که ما را گوید: چه

— (۱). قم: که هب. [.....]

(۲). مل: گفت: اگر اینکه. (۳). آ: قوله. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: شعار. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: عبد الله عمر. (۶). آط، آج، لب: آمده‌ام. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: برای. (۸). همه نسخه بدلها ما. (۹). مل: پشت. (۱۰). سوره انفال ۸ آیه ۳۱. صفحه: ۲۸۷ ایمنی «۱» از آن که در اقصای بلاد معارضه قرآن آورده باشند، و لکن به ما نرسیده باشد، یا «۲» اگر انسیان نیاورند چرا نشاید تا جنان آورده باشند! جواب آن است که گوئیم: امّا اگر در بعضی بلاد آورده بودند می‌توانستیم که به ما نرسیده بودی. از توفّر «۳» دواعی به نشر و اذاعت آن چنان که اینکه محالات و جزافات «۴» که گفته‌اند چون: فصول و غایات و مانند آن. و امّا حدیث جنان: ما وجود ایشان به سمع دانیم همان سمع آمد و ما را ایمن کرد به اینکه آیت از آن که ایشان اینکه قرآن را معارضه آورده باشند، بقوله: *قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ إِلَّا يَهُدُوا لِيَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ*، و لَقَدْ صَدَّقَ رَبُّنَا لِلنَّاسِ، و ما بگردانیدیم برای مردمان [در] «۵» اینکه قرآن از هر گونه مثلها. در او دو قول گفتند: یکی آن که هر نوع مثل زدیم تا مکلفان معتبر و معتظ شوند، و قولی دیگر آن است که: ما اینکه قرآن را به انواع فرستادیم، از حکم و امثال و مواضع «۶» قصص و اخبار و «۷» نواهی تا فایده او عام بود، جز آن است که بیشترین مردمان ابا کردند و سر باز زدند، امّا آنان که کافر باشند و جحود کنند. *وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَبُوعًا*، عکرمه روایت کند از عبد الله عباس که «۸»: عتبه و شیبیه پسران ربیع و ابو سفیان بن حرب و نصر بن الحارث و ابو البختری بن هشام و اسود بن المطلب و زمعه بن الاسود «۹» و الولید بن مغیره و ابو جهل ابن هشام و عبد الله بن ابی امیه بن خلف و العاص بن وائل و نبیه «۱۰» و متبه پسران حجاج مجتمع شدند در پس خانه «۱۱» پس از آن که آفتاب فرو شد. و گفتند: کس «۱۲» فرستی تا محمد حاضر آید تا با او سخن گوئیم و او را عذر برانگیزیم. کس فرستادند که اشراف قوم تو مجتمع شده‌اند و می‌خواهند تا با تو سخن گویند، رسول- علیه السلام- ----- (۱). قم: امنی. (۲). قم: آط، مل، آج، لب: تا.

(۳). آج، لب: توفیر. (۴). همه نسخه بدلها، بجز لب: خرافات. (۵). با توجه به معنی از نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها و. (۷). قم، آب، آ: اوامر. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل گفت. (۹). آط، آج، لب: ربیع بن الاسود. (۱۰). اساس: بدره، با توجه به نسخه قم و اتفاق نسخ، تصحیح شد. (۱۱). همه نسخه بدلها کعبه. (۱۲). همه نسخه بدلها: کسی. صفحه: ۲۸۸ به ایشان ظن خیر برد و گفت: همانا ایشان را دل نرم شده است، «۱» بعضی نرم شدن «۲». برخاست و آن جا رفت و او بغایت حریص بود بر ایمان و رشد ایشان، و «۳» میان ایشان بنشست، گفت: چه کار را خواندی مرا! گفتند: ای محمد؟ ما تو را برای آن خواندیم تا با تو عذر «۴» برانگیزیم، و الله که ما در عرب هیچ کس را نمی‌دانیم که بر قوم خویشان آن آورد «۵» که تو پدران و سلف را دشنام می‌دهی و دین ایشان را عیب می‌کنی و تسفیه احلام می‌کنی و خدایان را دشنام می‌دهی و تفریق الفت و جماعت می‌کنی، هیچ کار قبیح نماند که تو با ما نکردی. اگر اینکه «۶» به طمع مالی می‌کنی، ما هر کسی از مال خود تو را نصیبی دهیم، و اگر برای ریاست و سیادت می‌کنی، ما تو را سید خود کنیم، و اگر برای ملک می‌کنی ما تو را مملک گردیم «۷». و اگر تو را از

جَنَانِ خِیالی می‌باشد، تا طلب طیب و «۸» دارو کنیم. رسول - علیه السلام - گفت: از اینکه معانی هیچ نیست. مرا نه مال می‌باید و نه ملک و نه ریاست، و لکن خدای تعالی مرا به شما فرستاده است و کتابی به من داده و مرا فرموده است تا: شما را بشارت دهم و بترسانم. من رسالت خدای برسانیدم و شما را نصیحت «۹» کردم. اگر از من بشنوی و قبول کنی، خیر دنیا و آخرت است شما را. و اگر رد کنی من نیز صبر کنم تا خدای تعالی میان من و شما حکم کند. گفتند: یا محمد!؟ تو می‌دانی که اینکه زمین ما تنگترین زمینهاست و کم آبر. اگر تو پیغامبری، از خدای درخواه تا اینکه کوهها «۱۰» از ما براند و زمین بر ما فراخ کند و جویهای آب پدید آرد روان، چنان که در شام و عراق هست. و اینکه پدران ما را که رفته‌اند باز آرد و زنده کند، و از جمله ایشان قصی بن کلاب را خواهیم تا زنده کنی که او پیری راستگیر «۱۱» بوده است، تا احوال تو از او پرسیم تا اینکه که می‌گویی حق است یا باطل! اگر اینکه بکنی و اینکه مردگان زنده شده تو را تصدیق کنند، ما تو را به راست داریم «۱۲» [۱۴۸-ر]

و بدانیم که تو را از خدای ----- (۱). آط، آج، لب: با. (۲). آج، لب: شدند. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: آمد و. (۴). مل: عذری. (۵). مل: اف آورد. (۶). مل که تو می‌کنی. (۷). آب، آج، مل: مل کردیم، مل: گردانیم. [.....]

(۸). قم دوا و. (۹). آط، آب، آج، لب: نصیحت شما. (۱۰). آط، آب، آج، لب: کوههای ما، آج، لب: کوهها و ما. (۱۱). مل: راستگیر، آط، آب، آج، لب: راستگو. (۱۲). آج، لب: به راست بداریم. صفحه: ۲۸۹ منزلتی هست و تو رسول خدای «۱». رسول - علیه السلام - گفت: مرا نه برای «۲» اینکه فرستاده‌اند، مرا برای آن چه فرستاده‌اند گفتم و گزاردم «۳»، اگر قبول کنی، حظ دنیا و آخرت است شما را، و اگر قبول نکنی صبر کنم تا خدای میان من و شما حکم کند. گفتند: یا محمد!؟ اگر اینکه نکنی از خدای در خواه تا فریشته‌ای بفرستد از آسمان که تو را تصدیق کند، و در خواه تا تو را بستانهای بدهد، و تو را راه نماید به گنجها زمین، و تو را کوشکها بدهد از زر و سیم و تو را مستغنی کند از آن که در بازار طلب معاش باید کردن تو را، چنان که ما را. یا آسمان را پاره پاره بر ما فرو فگن «۴». رسول - علیه السلام - گفت: خدای به من «۵» اگر خواهد اینکه همه بکنند، چه قادر است بر اینکه و بیشتر از اینکه. گفتند: ما شنیدیم که: اینکه قرآن تو را مردی می‌آموزد به یمامه «۶» که او را رحمن گویند، و ما به رحمن بنگرویم. و عذر «۷» برانگیختیم با تو، و ما دست از تو بداریم «۸» تا تو را هلاک نکنیم، یا تو ما را هلاک کنی «۹». یکی از جمله ایشان گفت: ما به تو ایمان نیاوریم تا خدای را به ما نیاری با «۱۰» جماعتی فریشتگان. رسول - علیه السلام - از میان ایشان برخاست دلنگ و بیرون آمد، و عبد الله بن ابی امیه بن عبد الله بن عمرو بن مخزوم «۱۱» با او برخاست - و او پسر عمه رسول بود - عاتک «۱۲» بنت عبد المطلب، گفت: یا محمد!؟ قوم تو بر تو عرضه کردند آنچه شنیدی، قبول نکردی از ایشان و از تو کارهایی درخواستند که به آن منزلت تو بدانند اگر تو پیغامبری! نکردی «۱۳». آنگه از تو هلاک و تعجیل آن خواستند، نکردی، به خدای که من به تو ایمان نیارم هرگز الا که راهی «۱۴» سازی خود را بر آسمان و بر آسمان شوی به آن راه، و از آسمان نامه‌ای افلاخته «۱۵» بیاری و جماعتی فریشتگان را که بر آن گوی «۱۶» دهند برای ----- (۱). قم، آط، مل، آج، لب: خدایی. (۲). مل: به سوی. (۳). مل، آج، لب: گذاردم. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: افگن. (۵). همه نسخه بدلها: خدای من. (۶). آج، لب: تمامه. (۷). آج، لب: عذری. (۸). اساس و قم: بنه داریم. (۹). آط، آب، آج، لب: نکنی. [.....]

(۱۰). آط، آب، آج، لب: یا. (۱۱). قم، آج، لب: محزوم. (۱۲). آط، آج، لب: عایله. (۱۳). آط، آب، آج، لب: بکردی، مل: بگوی. (۱۴). آج، لب: رهی. (۱۵). مل: اولاخته، آط، آب، آج، لب: بر افراخته. (۱۶). همه نسخه بدلها: گواهی. صفحه: ۲۹۰ تو، و آنگه که اینکه همه کرده باشی، گمان چنان است که هم تو را باور نداریم ما. رسول - علیه السلام - برفت از آن جا، ابو جهل گفت با «۱» جماعت: شنیدی آن چه ما بر محمد عرضه کردیم و هیچ قبول نکرد و او به هیچ وجه از دشنام ما و دشنام خدایان ما و تسفیه احلام ما و تضعیف آرای ما باز نخواهد ایستادن! من هیچ چاره نمی‌دانم با او الا آن که فردا چون او آید و روی به کعبه

کند در نماز چون به سجده شود، سنگی بردارم» (۲) به آن مقدار که توانم گرفتن (۳) و بر سر او زخم و او را بکشم و از جور او باز رهیم ما و همه جهان. رسول- علیه السلام- از آن جا دلتنگ باز گشت (۴) و خدای تعالی اینکه آیات فرستاد به تسلیم رسول- علیه السلام. و قالوا، گفتند اینکه کافران که ما ذکر ایشان کردیم: لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ، ما تو را باور نداریم و به تو نگریم (۵)، حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا، تا بنگشایی برای ما از زمین چشمه‌ای آب، چنان که بر روی زمین روان گردد. کوفیان خواندند: حَتَّى تَفْجُرَ بِفَتْحٍ «تا» و ضم (۶) «جیم» مخفف، من فعل یفعل از ثلاثی مجزّد، و حجت ایشان آن است که ینبوع واحد است. و باقی قرآء به تشدید «جیم» خواندند از بنای تفعیل، اما دوّم اعنی قوله: فَتَفْجُرَ الْأَنْهَارَ، مفریان خلاف نرکندند در تشدید آن، برای آن که انهار جمع است. و جمع دلیل تکثیر کند، نحو قوله تعالی: وَ غَلَقَتِ الْأَبْوَابَ... (۷) و ینبوع، یفعل باشد، من ینع الماء اذا خرج (۸) من الارض نبوعا. و اینکه بنا برای مبالغت گویند، چون یعسوب و یغفور (۹)، و جمعه ینایع. و الفجر، الشّق و التفجیر، تکثیر منه و منه: الفجر للّصیح لِأَنَّهُ ینشقّ، و منه الفجور لِأَنَّهُ خروج الی الفساد بشقّ عمود الحقّ. أو تَکُونُ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ، یا تو را بستانی باشد بسیار درخت، که درختان او زمین را بپوشد از آفتاب، از درختان خرما و انگور و آنگه تو جویها در او روان کنی در میان آن درختان. و نصب خِلالها، بر طرف است و نصب الْأَنْهَارَ، بر مفعول به است، و نصب تَفْجِرًا، بر مصدر. و بیان کردیم که از پی فعل مصدر چرا آرند. اما للتأکید و تحقیق الفعل، او لیان کیفیت الفعل، و او لیان العدد. ----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: ای. (۲). قم: برداریم. (۳). قم: بر توانم گرفتن. (۴). آز: با گشت. (۵). همه نسخه بدلها: بنگرویم. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: به فتح و ضم. (۷). سوره یوسف ۱۲ آیه ۲۳. [...]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل اذا اخرج. (۹). قم، مل: یعقوب. صفحه: ۲۹۱ أو تُسْقِطُ السَّمَاءَ [۱۴۸- پ]، یا آسمان فرو افگنی (۱) بر ما، چنان که دعوی کرده‌ای پاره پاره. اهل مدینه و ابن عامر و عاصم خواندند: کسفا، به فتح «سین» جمع کسفه، کقطعه و قطع و خرقة و خرق. و باقی قرآء به سکون «سین». قال ابو زید: کسفت الثوب اکسفه کسفا، اذا قطعت. و آن کس که او به تسکین «سین» خواند، جعله کسدره و سدر، من باب تمره و تمر. و الکسفه، القطعه من الثوب، و کسوف آفتاب از اینکه جاست، لانقطاع نورها. و شاید که اشتقاق او من کسفت الشیء إذا اغطیته (۲) باشد. و منه قولهم: فلان کاسف البال اذا کان مغتمًا (۳) کان الغم کسف باله، ای ستره. بر اینکه وجه معنی آن بود که: تسقط السیما علینا طبقا، أو تَأْتِي بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا، یا خدای را به ما آری با فریشتگان، قبیل. گفت: کفیلا بذلک ضمینا، یعنی پائندان، و قبلت بذلک، ای کفلت به، و منه القباله (۴)، لِأَنَّهَا الْكِفَالَةُ بِالْمَالِ. و بعضی دگر گفتند: قَبِيلًا، ای مقابله، یعنی برابر. قتاده و ابن جریح گفتند: معنی آن است که نعاينهم معاینه، که ما ایشان را بینیم معاینه، و القبیل القباله (۵) فکأنها ضامنۀ بالولد، قال الشاعر، نصالحکم حتی (۶) تبوءوا بمثلها کصرخه جلی بشرتها قبیلها ای قابلتها، و بعضی دگر گفتند: قَبِيلًا، ای جماعات جمع قبیله، و نصب او بر حال است، و آیت دلیل است بر آن که ایشان با کفرشان مشبهی بودند، چه اینکه معنی روا ندارد الا آن که خدای را جسم گوید- تعالی علوا کبیرا. و قوله: أو یَکُونُ لَكَ بَیْتٌ مِنْ زُخْرَفٍ، یا تو را خانه‌ای باشد از زر، فی قول ابن عباس و قتاده و مجاهد، أو ترقی فی السماء، یا بر آسمان شوی. و قرآء گفت: برای آن فی السماء، گفت: و علی السماء نگفت که، مرادشان آن بود که: به نردبان (۷) بر روی، و عرب گوید: رقیق فی السیلم ارقی رقیقا، و لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقَیْقِكَ، ای لصعودک. و رقی بر وزن فاعول است، و در اصل (۸) رقویک بود، جز آن که برای مجاورت «یا»، «واو» را (۹) «یا» کردند و در «یا» ادغام کردند، کما فعلوا فی دلی، جمع (۱۰) «دلو». و با ----- (۱). همه نسخه بدلها: فرود افگنی. (۲). قم، آط، مل، آج، لب: اذا اغطیته. (۳). مل: مقیما. (۴). قم: کفاله. (۵). آب، آز: مقابله. (۶). آب، آز: حین. (۷). همه نسخه بدلها بجز قم و مل: نردبانی. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: و اصل او. (۹). مل: با. (۱۰). آط، آب، مل، آز: لجمع. صفحه: ۲۹۲ اینکه همه برای آن که تو بر آسمان شوی ایمان نیاریم، تا برای ما کتابی یا نامه‌ای فرود آری، که ما خوانیم، که در آن کتاب باشد که ما را (۱) واجب است متابعت تو کردن. قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي، بگو منزه است خدای من. مکیان و شامیان

خواندند: (قال سبحان ربی)، بر خبر از ماضی، و باقی قرآ بر امر، و اینکه لفظ بر سیل تعجب فرمود خدای تعالی و گفتند: لفظ تنزیه برای نفیة تشبیه آورد، از آنچه ایشان گفتند: أو تأتي بالله و الملائكة قبيلاً. هل كنت إلا بشراً رسولاً، من هستم الا آدمی فرستاده! و اینکه که شما گفتی در مقدور بشر نباشد و جز فعل قادر الذات «۲» نبود. و ما منع الناس أن يؤمنوا، آنکه بر سیل تعجب گفت: چه منع کرده است مردمان را از آن که ایمان آرند؟ إذ جاءهم الهدى، چون قرآن و بیان و ادله و معجزات به ایشان آمد، الا آن که می گویند: خدای آدمی «۳» را به پیغامبری فرستاده است! «ان» اول با فعل در محل نصب است بوقوع الفعل علیه مفعول دوم منع است، و «ان» دوم اعنی قوله: إلا أن قالوا، در محل رفع است باسناد المنع الیه، و قوله: إذ جاءهم الهدى، محل او نصب است بر ظرف. قل، بگو و جواب ده، یا محمد؟ بگو که: اگر در زمین فریشتگانی بودندی ساکن، یعنی اگر ساکنان زمین فریشتگان بودندی «۴»، ما از آسمان برای ایشان پیغامبری فرستادمانی «۵» فریشته تا از جنس ایشان بودی، چه هر پیغامبری باید تا از جنس امت بود تا امت را با او الف باشد و به او مستأنس شوند و عند نزول او ملجأ نشوند. و قوله: مُطْمَئِنِّينَ، نصب او بر حال است. حسن گفت: معناه قاطنین «۶» مقیمین. جبائی گفت: مخلصین عاصمین «۷»، کما قال: أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ... «۸» برای آن که پیغامبر «۹» آن جا بهتر به کار باید «۱۰» که مردم و اهل عصر روی به عصیان نهاده باشند [۱۴۹- ر]. آنکه گفت: یا محمد چون طمع تو از ایمان و رشد و صلاح ایشان منقطع شد، ----- (۱). قم: بر ما. (۲). قم: بالذات. [.....]

(۳). آط، آج، لب: آدمی، آب، آز: آدمین. (۴). آز: بودی. (۵). قم، آج، لب: فرستادی. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: قانتین. (۷). همه نسخه بدلها: عاصین. (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۶. (۹). آط، آب، آز: پیغامبری. (۱۰). قم، آط، آب، آز: آید. صفحه: ۲۹۳ قل، بگو که: كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً، خدای بس گواه میان من و شما تا گناه از شماست یا تقصیر از من است، که او به بندگانش دانا و بیناست. و مَنْ يَهْدِ اللَّهُ، و هر کس را که خدای هدایت دهد و الطاف با او پیایی دارد و کتاب فرستد به او و پیغامبر فرستد به او، او مهتدی و ره یافته باشد. و مَنْ يُضِلِّ، و هر که را او اضلال کند، یعنی خذلان کند او را. و اینکه را یا بر لطف تفسیر باید دادن یا بر حکم و تسمیه و یا بر ره بهشت و اضلال از ره ثواب شرح باید دادن، گفت: هر که را خدای تعالی هدایت دهد به آن تفسیرها که گفته شد، او مهتدی باشد، یعنی ملطوف یا محکوم به هدایت یا واصل به ثواب. و هر که را اضلال کند بر آن اقوال که گفتیم، فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ، نیایی ایشان را دوستانی از فرود او. وَ نَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ، و روز قیامت حشر ایشان بر رویهایشان کنم «۱». قتاده گفت از انس مالک، که او گفت: از رسول- علیه السلام- پرسیدم که خدای تعالی کافران را چگونه حشر کند بر رویها! گفت: آن خدای که قادر است که ایشان را بر پایها بدواند «۲»، ایشان را بر رویها برواند. و اوس بن خالد روایت کرد از ابو هریره که، رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: روز قیامت خلقان را حشر کنند بر سه صنف، صنفی از ایشان پیاده باشند و صنفی سوار و صنفی را بر روی حشر کنند. گفتند: یا رسول الله؟ بر روی چگونه روند! گفت: همان خدای که ایشان را بر پایها روان کرد، ایشان را به «۳» روی برواند. قوله: عُمِيًّا وَ بُكْمًا وَ صُمًّا، کوران و گنگان و کران. و نصب او بر حال است بر «۴» مفعول. اگر گویند، چگونه گفت که: ایشان کور و کر و گنگ باشند و خدای تعالی می گوید: وَ رَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ... «۵»، و می گوید: سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّطًا وَ زَفِيرًا «۶»، و می گوید: دَعَا هُنَالِكَ ثُبُورًا «۷»، و اینکه آیات مناقض اینکه آیت است! جواب گوئیم، عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، ایشان کور باشند. از آن که چیزی نبینند که ایشان را باید، و کر باشند چیزی نشنوند که ایشان را خوش آید، و لال «۸» باشند از حجّت، سخنی نگویند که ایشان را در آن خیری باشد، ----- (۱). قم: کنیم. (۲). همه نسخه بدلها: برواند. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: بر روی. (۴). همه نسخه بدلها: از. (۵). سوره کهف (۱۸) آیه ۵۳. (۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۱۲. [.....]

(۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۱۳. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: گنگ. صفحه: ۲۹۴ چنان که مسکین الدار می گوید: اعمی اذا ما جارتی خرجت حتی یواری جارتی الخدر و یصم عمّا کان بینهما سمعی و مالی غیره وقر و قال آخر: ان یسمعوا رتبه طاروا بها فرحا

مَنی و ما سمعوا من صالح دفنوا صم. اذا سمعوا خیرا ذکرک به و ان ذکرک بسوء عندهم اذنوا و قال آخر: صم عما ساءه سمیع حسن بصری گفت: اینکه آن وقت باشد که، فریشتگان جان ایشان بردارند و آنگه که ایشان را به موقف رانند رویها سیاه، چشمها کور. و بهری را چشمها ازرق. مقاتل گفت: اینکه آنگه باشد که ایشان را گویند در دوزخ: اخسوا فیها و لا تکلمون^(۱)، پس از آن نه چیزی بینند، نه چیزی گویند، نه چیزی شنوند. و گفته‌اند: در بعضی مواقع چنین باشند^(۲) و در بعضی مواقع چنان باشند^(۳) ما واهم جهنم، جای ایشان دوزخ باشد کُلَّمَا خَبِثَ زِدْنَاهُمْ، هر گه که فرو میرد^(۴)، ما آن را درفش و لهب و بشخیدن بیفزاییم. ذلک جزاؤهم، اینکه جزا و پاداشت ایشان است، بَأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا، «با»، مجازات و بدل راست و «ان» مع اسمها، و خبرها در جای مصدر است، یعنی بکفرهم بایاتنا، به آن که کافر شدند به آیات ما و قالوا اِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا، و گفتند: چون ما استخوانهای^(۵) پوسیده باشیم، ما باز دگر باره خلقی نو خواهیم شدن و ما را باز خواهند آفریدن، اینکه چه تعجب است و استعظام. نمی‌بینند، ا و لم یروا که خدای تعالی آسمانها و زمینها بیافرید با عظم و رفعت و سعت و به آن فرو نماند به خلق شما با ضعفتان، و صغر و حقارتتان هم فرو نماند، و مثله قوله: لَخَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ...^(۶) و قوله: أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا^(۷). [۱۴۹-پ]

وَجَعَلَ لَهُمْ أَجْلاً لَا رَيْبَ فِيهِ و ایشان را یعنی، کافران را اجلی کرد و وقت هلاکی و عذابی که در او شکی نیست -----
 (۱). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۰۸. (۲-۳). قم، مل: باشد. (۴). آج، لب: می‌رود. (۵). همه نسخه بدلها: استخوانها، آب، آز و. (۶). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۵۷. (۷). سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۷. صفحه: ۲۹۵ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إِلَّا كُفُورًا، ظالمان سر باز زدند یعنی کافران بجز کفران نعمت و جحود آیات و بینات چیزی نکردند. قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي، آنگه گفت^(۱): یا محمّد؟ اگر شما مالک شوی بر خزاین و ملک زمین، و مراد به رحمت روزی است اینکه جا. اِذَا، پس هم باز گیری و بخل کنی خَشِيَةَ الْإِنْفَاقِ، ترس درویشی را، و نصب او بر مفعول له است کقولهم^(۲): فعلت ذلك مخافة الشر، و مراد به انفاق ما يؤدّي اليه الانفاق است، و هو الاملاق. چه انفاق مؤدّی بود با املاق و درویشی، و كان الإنسان قَتُورًا، و آدمی همیشه بخیل و ممسک بوده است، چه اینکه معنی در جبلت آدمی مرکوز^(۳) است. و لقد آتينا موسى تسع آيات بينات، ما بدادیم موسی را نه آیت روشن، در او خلاف کردند، عبد الله عباس و ضحاک گفتند: مراد عصاست و دست بیضا^(۴) و آن عقده^(۵) که بر زبانش^(۶) بود که خدای تعالی برگشاد، فی قوله: وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي، يَفْقَهُوا قَوْلِي^(۷)، و فلق دریا و طوفان و ملخ و کراهه^(۸) و بزغ^(۹) و خون. و عکرمه گفت و قتاده و مجاهد و شعبی و عطا و مطر الوراق: طوفان بود و ملخ و کراهه^(۱۰) و بزغ و خون^(۱۱) و عصا و ید بیضا و قحط و نقصان میوها^(۱۲). محمّد بن کعب القرظی گفت، عمر عبد العزیز از من پرسید که: آن نه آیات کدام بود که آیات موسی بود! من گفتم: طوفان بود و ملخ و کراهه بزغ و خون، آیات مفصلات و عصا و ید بیضا و طمس و^(۱۳) دریا. عمر گفت: من دانسته‌ام که طمس از جمله آیات نه^(۱۴) است. محمّد بن کعب گفت: مرد^(۱۵) با زن در بستر خفته بود، خدای تعالی هر دو را با سنگ کرد، عمر گفت: فقه، چنین باشد. آنگه کس فرستاد و کیسه‌ای پیش خواست در او چیزهای بود از آن عبد العزیز مروان^(۱۶) که او در مصر یافته بود از بقایای^(۱۷) آل فرعون. در آن جا خایه مرغ بود ----- (۱).

همه نسخه بدلها، بجز قم و مل بگو. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: کقوله: ۳. آج، لب: مذکور. (۴). مل: ید بیضا. (۵). مل: عقده‌ای. (۶). قم: زفانش. [.....]

(۷). سوره طه (۲۰) آیه ۲۷ و ۲۸. (۸). آج: کراتنه. (۹). مل: وزغ. (۱۰). قم، آط، آب، مل، آز: کراهه. (۱۱). مل آیات مفصلات. (۱۲). میوها/ میوه‌ها. (۱۳). آط، آب، آز، آج، لب فلق. (۱۴). همه نسخه بدلها: نه گانه. (۱۵). آج، لب: مرد. ی (۱۶). عبد العزیز بن مروان. (۱۷). آز، آب: بقاهای. صفحه: ۲۹۶ از سنگ و جوز بود از سنگ، و انواع میوه‌ها بود از سنگ و مشتی زر و سیم بود سنگ گشته، بر اینکه اقوال، آیات، به معنی معجزات و دلالات باشد. و بعضی دگر از مفسران گفتند: مراد آیات کتاب است. عبد الله بن سلمه روایت کرد از صفوان بن عسال^(۱) المرادی که جهودی گفت جهودی دیگر را: بیایی تا از اینکه پیغامبر چیزی پرسیم. برفتند،

مفعول، یقال: لفتت الشیء بالشیء اذا خلطته به، قال الشاعر (۱): لفننا البيوت بالبيوت فاصبحت (۲) بنی عمنا من یرمهم (۳) یرنامعا مجاهد و ضحاک گفتند: لَفِينًا، ای جمیعاً. کلبی گفت: فَاِذَا [جاء] (۴) وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۷). وَ بِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَ بِالْحَقِّ نَزَّلْ، آنکه گفت: ما اینکه قرآن را بحق فرستادیم و اینکه قرآن بحق فرود آمد، و ما تو را نفرستادیم الا بشارت دهنده و ترساننده، و نصب او بر حال است از مفعول. وَ قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ، و قرآنی که آن را مفزق و منجم کردی (۸)، نجم نجم و آیت آیت و سورت سورت بفرستادیم به حسب (۹) مصلحت و احتیاج، و نصب او بر فعلی مقدر است محذوف که اینکه فعل بر او دلیل می‌کند. و تقدیر آن (۱۰) است: و فرقا قرءانا فرقناه، ————— (۱). آب، آز شعر. (۲). مل: و اصبحت. (۳). قم، مل: یومهم.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به دیگر نسخه‌ها و متن قرآن مجید، آورده شد. (۵). آط، آب، آز، آج، لب و. (۶). همه نسخه بدلها: همچنین. (۷). سوره توبه (۹) آیه ۳۲، و مؤمن (۴۰) آیه ۱۴. و سوره صف (۶۱) آیه ۸. (۸). همه نسخه بدلها: کردیم. (۹). مل: حکم. (۱۰). مل: اینکه. صفحه: ۲۹۹ چنان که گفت: وَ الْقَمَرُ قَدَرْنَا مَنَازِلَ... (۱)، عبد الله عباس مشدد خواند (۲)، عبد الله عباس گفت: فَصِيْلِنَاهُ، بعضی دگر گفتند: بِيْنَاهُ. حسن گفت: فَرَّقَ اللَّهُ بَيْنَ الْحَقِّ وَ الْبَاطِلِ. لِقَرَأَةِ عَلِيٍّ النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ، تا تو بر مردمان می‌خوانی به تائی و نهادگی در بیست و سه سال. وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا، و فرو فرستادیم آن را [۱۵۰-پ]

فرو فرستادنی. قُلْ آمَنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا، آنکه گفت: بگو ای محمد اینکه کافران را که: اگر شما ایمان آری به اینکه قرآن یا نیاری، إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ، آنان را که علم دادند ایشان را پیش از اینکه و پیش از نزول قرآن، و آن مؤمنان اهل کتابند، چون عبد الله سلام و اصحابش. إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ، چون اینکه قرآن بر ایشان خوانند، به روی در آیند به سجده (۳)، بر سبیل تواضع و تذلل. عبد الله عباس گفت: مراد به «اذقان»، وجوه است، رویها. و بعضی دگر گفتند: تخصیص «اذقان»، برای آن کرد که آن جای محاسن بود و عزت مردان (۴) در او بود، و آن را که در کسی غایه تواضع کند (۵)، او را گویند: محاسن (۶) پیش او در خاک می‌مالد. وَ يَقُولُونَ، می‌گویند: سُبْحَانَ رَبَّنَا، منزّه است خدای ما، إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا، و (ان)، مخففه است از ثقیله، و التقدير: انّه كان وعد ربنا لمفعولاً. و «ها»، ضمیر شأن و کار باشد، یعنی، وعده‌های خدای تعالی کرده خواهد شد، بدرستی. وَ يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ، و به روی در آیند و سجده کنند گریان و محلّ بیکون، نصب است بر حال وَ يَزِيدُهُمْ خُشُوعًا، و بیفزاید ایشان را نزول قرآن خضوع و خشوع. یکی از جمله بزرگان گفت: هر کس که او را علمی باشد که آن علم او را به گریه نیارد علم او نافع نباشد او را. و اینکه آیت بخواند نظیر اینکه آیت قوله تعالی: إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا (۷)، و نصب خشوعا بر تميز است بعد تمام الكلام (۸). قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ، عبد الله عباس گفت: رسول- عليه السلام- شبی از ————— (۱). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. [.....]

(۲). آط، آب، آز، آج، لب گفت، مل و گفت. (۳). آز: بر سجده‌ای. (۴). مل: مراد ان. (۵). قم: نماید. (۶). قم در. (۷). سوره مریم (۱۹) آیه ۵۸. (۸). قم: العلامة. صفحه: ۳۰۰ شبها نماز می‌کرد و در نماز می‌گفت: یا رحمن یا رحیم، مشرکان گفتند: محمد تا به اکنون یک خدای را می‌خواند، اکنون دو خدای را می‌خواند؟ «الله» را و «رحمن» را. ما «رحمن»، شناسیم الا رحمن یمامه (۱) را، مسیلمه کذاب را خواستند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: بگو ای محمد که اینکه چه انکار است به آن که من خدای به نام رحمن می‌خوانم! خدای را خواهی به نام الله خوانی، و خواهی به نام رحمن (۲). آيَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى. به هر نام که خوانی او را، او را نامها (۳) نیکوست. اینکه قول (۴) که مشرکان گفتند از ایشان، دلیل آن می‌کند که اعتقاد چنان داشتند که: اسم و مسمی یکی باشد، و الا به اختلاف اسماء، حوالت نکردندی با اختلاف مسمی. وَ لَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ، میمون بن مهران گفت، رسول- عليه السلام- در اول شرع فرمودی نوشتن بسمک (۵) اللهم، بر عادت عرب در جاهلیت. چون بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، فرود آمد بفرمود نوشتن: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، مشرکان گفتند: «رحیم» شناسیم، «رحمن» را نمی‌شناسیم. خدای اینکه آیت فرستاد. ضحاک گفت: سبب آن بود که جهودانی که ایمان آورده بودند، گفتند: یا رسول الله؟ ما در قرآن ذکر «رحمن» کمتر می‌یابیم و

در تورات بسیار است، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و قوله: أَيَا مَا تَدْعُوا، «ما» زایده است، چنان که: اینما و متیما و اذما و حیثما، و محل-او جزم است. بایا، و علامه جزم سقوط نون است از تدعون، برای آن که خطاب با جماعت است، و از پس «واو» «الف» باید نوشتن، تا فرق بود میان «واو» جمع و میان تدعو در خبر از واحد که «واو» لام الفعل باشد، و نصب «ایا» بر مفعول تدعو است، و «فاء» برای جزای شرط، فی قوله: فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا، عبد الله عباس گفت: سبب نزول اینکه «ع»، آن بود که رسول- علیه السلام- چون نماز کردی، به قراءت آواز برداشتی. مشرکان بر قرآن طعن زدند و دشنام دادند رسول را و منزل قرآن را. آنکه در آن میانه صغیر زدندی و دست بر دست زدندی و شعر خواندندی، تا رسول را به غلط افگندندی. -----

----- (۱). آج، لب: تمامه. (۲). آط، آب، آج، لب: خوانی، آج: خوانید. (۳). همه نسخه بدلها: نامهای. ----- (۴). آط، آب، آج، لب: قولی. (۵). اساس: اسمک، به قیاس، با قم، تصحیح شد. (۶). آط، آب، آج، لب: آیت. صفحه: ۳۰۱ رسول آواز نرم کرد، چنان که صحابه نیز نمی شنیدند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ، به نماز جهر مکن و آواز برمدار، جهری که مشرکان بشوند و طعنه زنند، و اخفات مکن، اخفاتی که یاران تو نشنود، و میان اینکه و آن طریقی بجوی. سعید جبر گفت: پیغامبر در مسجد الحرام نماز کردی، آواز برداشتی به قراءت «۱». مشرکان گفتند: به قراءت آواز برمدار که خدایان ما را رنج است از آواز تو و الا ما خدای تو را هجو کنیم، اینکه آیت آمد. مقاتل گفت: رسول- علیه السلام- در سرای ابو سفیان بن حرب نماز می کرد بنزدیک صفا و آواز به قراءت برداشته «۲»، ابو جهل بگذشت [۱۵۱-ر]

و گفت: دروغ مگو بر خدای. رسول آواز نرم کرد. او پیامد «۳» مشرکان را گفت: من محمّد را از قراءت منع کردم، خدای اینکه آیت فرستاد. ابن سیرین گفت: آیت در حق دو صحابی آمد که یکی قراءت نماز سخت نرم خواندی، گفتی: اناجی ربّی، من با خدای مناجات می کنم، چه حاجت است به رفع صوت و دیگری نماز کردی و در جهر اسراف کردی، گفتی تا شیطان برمد و خفته بیدار شود، اینکه آیت آمد. رسول هر دو را گفت: طلب واسطه کنی از میان اینکه هر دو کار «۴». عایشه گفت: آیت در قومی اعراب آمد که در تشهّد جهر بی قاعده می کردند. حسن گفت: معنی آن است که، ریا مکن به نمازت در علانیه، و نیز پوشیده مدار چنان که کس نداند. عبد الله عباس گفت: نماز به ریا مکن، و برای ترس مردمان رها مکن. ابن زید گفت: اهل کتاب را عادت آن بود که، در نماز اخفات کردند، آنکه در میانه به حرفی آواز برداشتندی، هر کس که آن بشنیدی به آن حرف آواز برداشتی، خدای تعالی نهی کرد رسول را از آن که چنان کند که ایشان «۵». نخعی و مجاهد و مکحول گفتند: اینکه در دعا بود، و مراد به صلوات دعاست. محمّد بن جریر گفت: محتمل است که جهر «۶» در نماز روز است و اخفات در نماز ----- (۱). آج، آب، آج، لب: قرآن. [.....]

(۲). آط، آب، آج، لب بود. (۳). آج، لب و. (۴). آط، آب، آج، لب اینکه و آن. (۵). قم کردند. (۶). قم، آط، آب، آج: نهی از جهر، آج، لب: نهی از در جهر. صفحه: ۳۰۲ شب، یعنی به روز اخفات مکن «۱» و به شب جهر، و اینکه آن است که عمل طوایف بر اوست، و اصحاب ما حدّ جهر «۲»: آن نهادند که دیگران بشنوند، و حدّ اخفات آن که نشوند «۳». بعضی دگر گفتند: اینکه در استغفار است که، اعراب بیامدندی و به آواز بلند گفتندی: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي الذَّنْبَ الْفُلَانِيَّ وَ ذَنْبَ كَذَا وَ كَذَا، و تصریح و جهر می کردند به گناهی که کرده بودند. خدای تعالی نهی کرد ایشان را از آن. وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي، آنکه فرمود رسول را تا بگوید «۴»: سپاس آن خدای را که او فرزند نگرفت، چه اینکه از صفات اجسام است اگر بر ولادت حمل کنند، و اگر بر طریق تبنی گویند، هم از سر شهرت یا احتیاج باشد، و لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ، و او را در ملک انبازی نیست، چه اینکه همه «۵» از علامت ضعف و احتیاج باشد، و لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الدُّنْيَا، و او را دوستی و یاری و همکاری و حلیفی «۶» نیست تا به او متعزز شود از مذلت. آنکه گفت: تعظیم کن خدای را غایت تعظیم، چه «۷» مستحقّ غایت تعظیم است. محمّد بن کعب القرظی گفت: اینکه آیت، ردّ است بر جهودان و ترسایان و ثنویان و مشرکان عرب و هر کس که با خدای شریک گفت، و بر صابیان که گفتند: لو لا

اولیاء الله لذل الله، اگر خدای را اولیا نبودندی ذلیل بودی، خدای تعالی رد کرد به اینکه آیت بر همه. و در خبر است که رسول- علیه السلام- اینکه آیت اهل خود و اهل بیت خود را باز آموخت «۸» و به اینکه وصیت کرد ایشان را. در خبر است که «۹» بنده گوید: الله اکبر، ثواب او بیشتر بود از دنیا و هر چه در دنیا است. معاذ جبل گفت: رسول- علیه السلام- گفت: «۱۰» علیکم به آیه العز «بر شما باد که آیت عز بسیار خوانی، گفتند: یا رسول الله؟ ما آیه العز «۱۱»! آیت عز کدام است! گفت، قوله: وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا- الايه. ----- (۱). قم، آز: کن. (۲). آط، آب، آز، آج، لب بر. (۳). آط، آب، آز، آج، لب: او بشنود. (۴). همه نسخه بدلها که. (۵). همه نسخه بدلها: هم. (۶). قم، مل: خلیفتی، آز: خلیفی. (۷). همه نسخه بدلها او. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: بیاموخت. (۹). قم چون. [.....]

(۱۰). قم، آط، آب، آز: العزیز. (۱۱). آب، آز: العزیز. صفحه: ۳۰۳ عمرو بن «۱» شعیب روایت کرد، عن ایبه عن جدّه که: رسول- صلی الله علیه و علی آله- چون کودکی از فرزندان عبد المطلب چنان شدی که سخن توانستی گفتن، او را اینکه آیت بیاموختی. عبد الحمید بن واصل گفت: هر که او آخر بنی اسرایل بخواند، خدای تعالی او را از ثواب چندانی بنویسد که آسمان و زمین و کوهها پر شود به آن، برای آن که خدای تعالی گفت: تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرْنَ مِنْهُ وَ تَشْتَقُّ الْأَرْضُ وَ تَخِرُّ الْجِبَالُ هَرَدًا، أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا «۲»، چون از گفت اینکه کلمت «۳» که اتخاذ ولد است نزدیک آن بود که اینکه چیزها از آسمانها و زمینها و کوهها شکافته گردد از عکس او آبادان شود و بر جای بماند «۴»، پس ثواب خداوندش، به مقدار آن بود. اگر گویند: چرا خدای را حمد باید کردن بر آن که او فرزند نگیرد، و او را شریک نباشد! گوییم: از اینکه دو جواب است، یکی آن که، بر قول آنان که فرق کردند میان شکر و حمد، اینکه «۵» لازم نیست، برای آن که ایشان گفتند، عرب گوید: حمدته علی فصاحته و شجاعته و شکرته علی نعمته، و تفسیر حمد به اینکه کردند که: الحمد رضا فعل الغیر، پس حمد بر خصال نکو باشد، و شکر بر نعمت. و جواب دیگر آن است که: حمد نه بر اینکه چیزهاست، بل اینکه چیزها صفت خدای است که او مستحق حمد و شکر است به نعمتهایی که کرد، چنان که یکی از ما گوید: [۱۵۱-پ]

حمدت فلانا «۶»، الطویل الجمیل، من فلان را حمد کردم که او طویل و جمیل است، شکر بر نعمت باشد نه بر طول و جمال. جواب دیگر آن است که: اگر فرزند داشتی خیر و نعمت همه برای او خواستی دون ما و جوابهای اول بهتر است. ----- (۱). مل، آج، لب: عمر بن. (۲). سوره مریم (۱۹) آیات ۹۰ و ۹۱. (۳). آج، لب: کلیمه. (۴). آب، آز: نماند. (۵). قم: آن. (۶). آج: فلان. صفحه: ۳۰۴ سوره الکهف مجاهد و قتاده گفتند: اینکه سورت مکی است و صد و ده آیت است در کوفی و یازده در بصری، و پنج در مدنی و هزار و پانصد و هفتاد و هفت کلمت است، و شش هزار و سیصد «۱» و شست «۲» حرف است. و روایت است از سمره بن جندب از پدرش که او گفت: رسول- علیه السلام- گفت: هر که او ده آیت از سوره الکهف از بر خواند، فتنه دجال او را زیان ندارد و هر که «۳» سورت جمله برخواند به بهشت شود. اسحاق بن عبد الله ابن ابی فروه روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: شما را راه نمایم بر سورتی که چون فرود آمد هفتاد هزار «۴» فریشته به تشییع او از آسمان فرود آمدند و عظمت او ما بین السیما و الارض مملو بگرد! گفتند: بلی یا رسول الله؟ گفت: سوره الکهف است، هر که او روز آدینه بخواند هر گناه که در «۵» اینکه آدینه تا به آن کرده باشد بیامرزند او را و سه روز دیگر بر سری، و چندانی نور دهند او را که تا به آسمان برسد «۶» و او را از فتنه دجال نگاه دارد.

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۱ تا ۲۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا (۱) قَيِّمًا لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِمَّنْ لَمْ يُدْعُوا إِلَى اللَّهِ وَمِيْشِرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا (۲) مَا كُنْتُمْ فِيهِ أَبَدًا (۳) وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا (۴) مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا (۵) فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا (۶) إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (۷) وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صِيعِدًا جُرْزًا (۸) أَمْ حَسِبْتَ أَنْ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا (۹) إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا (۱۰) فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِتْرِينَ عَمَدًا (۱۱) ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْجَزِينِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمِيدًا (۱۲) نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى (۱۳) وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا (۱۴) هُوَ لَا يَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَوْ لَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيْنَ يَدَيْهِمْ فَتَشْكُرُوا عَلَى اللَّهِ مَا كَذَبُوا (۱۵) وَإِذِ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْوُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرفَقًا (۱۶) وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَتَرَاوَرُّ عَنِ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا (۱۷) وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشَّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بِسِيطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَ لَمَلَّيْتَ مِنْهُمْ رُعبًا (۱۸) وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا (۱۹) إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا (۲۰) وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَأَنَّ السَّاعِيَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذِ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَى أَمْرِهِمْ لِنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا (۲۱) سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا (۲۲) وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكِ غَدًا (۲۳) إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَاذْكَرْ رَبِّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبٍ مِنْ هَذَا رَشَدًا (۲۴) وَكَلِّبُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِتِّينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا (۲۵) قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصَرَ بِهِ وَاسْمِعَ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا (۲۶)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان] (۷) سپاس خدای را آن که بفرستاد به (۸) بنده اش «۹» قرآن «۱۰» نکرد آن را کزی.

----- (۱). آط، آب، آج، لب: ششصد. (۲). همه نسخه بدلها بجز قم: شصت. (۳). آط، آب، آج،

آج، لب: هر کس که. (۴). آط، آب، آج، لب: هزار. (۵). همه نسخه بدلها: از. (۶). آط، آب، آج، لب: رسد. [.....]

(۷). اساس: ندارد، از قم آورده شد. (۸). همه نسخه بدلها: بر. (۹). قم: خویش. (۱۰). قم را. صفحه: ۳۰۵ راست تا بترساند عذاب

سخت از نزدیک او و مژده دهد مؤمنان را آنان را که کار نکو کنند «۱» که ایشان راست مزدی نکو. ایستاده باشند در آن همیشه. و

بترساند آنان را که گفتند: گرفت خدای فرزندی. نباشد ایشان را به آن علمی «۲» و نه پدران ایشان را، بزرگ سخن «۳» است که

بیرون می آید از دهنها «۴» ایشان، نمی گویند الا دروغ. همانا تو هلاک خواهی کرد خود را بر اثر ایشان «۵» اگر ایمان نیارند به اینکه

حدیث به غم. ما کردیم آنچه بر زمین است زینت «۶» آن را تا بیازماییم [ایشان را] «۷» تا کدام نکو کارترند «۸». ما کنیم آنچه بر

زمین «۹» است، زمین ساده خشک. یا پنداشتی که اصحاب غار و رقیم بودند از دلالات «۱۰» ما عجب. چون باز شدند جوانمردان به

غار، گفتند: بار خدای ما بده ما را از نزد «۱۱» تو رحمتی و بساز برای ما «۱۲» از کار ما صلاحی.

----- (۱). قم: آنان که می‌کنند نیکیها. (۲). قم: از علم. (۳). آط، آج، لب: سخنی. (۴). همه نسخه بدلها: دهنهای. (۵). قم: اثرهاشان. (۶). قم: آرایش. (۷). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد. (۸). قم: نیکوترست به کار. (۹). قم: آنچه بر آن است ساده خشک. (۱۰). آط، آج، لب: از آیتهای ما شگفت، آب از آیتهای ما عجب. [.....]

(۱۱). قم، نزدیک، آب: نزدیک خود. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز قم: ما را. صفحه: ۳۰۶ بزیدیم «۱» بر گوشهای ایشان در غار سالها به شمار. پس بیدار کردیم ایشان را تا بدانیم که کدام دو گروه شمارنده‌تر است، آن را که ایشان مقام کردند به غایت. ما بگویم «۲» بر تو خیر ایشان به درستی «۳» ایشان، جوانمردانی بودند که ایمان آوردند «۴» به خدا و بیفزودیم ما ایشان را لطف. و باز بستیم بر دلهای ایشان «۵» چون بایستادند «۶» و گفتند: خدای ما خدای آسمانها و زمین است. نخوانیم جز او خدای را که گفته باشیم، بس بی‌قاعده‌ای. «۷» اینان آن قوم مانند «۸» که گرفتند به خدایی «۹»، خدایانی، چرا نیارند بر آن «۱۰» حجتی روشن. کیست ظالم‌تر از آن که فرو بافد «۱۱» بر خدای دروغ «۱۲». و چون دور شدی از ایشان و آنچه می‌پرستیدند مگر خدای را باز شوی «۱۳» با غار تا برافلاج «۱۴» برای شما خدای شما از بخشایش، ببجارد «۱۵» برای شما از کارتان روزی. [۱۵۲- ر]

----- (۱). آب: صدای بزیدیم. (۲). آب، آج، لب: قصه کنیم. (۳). آط، آج، لب: بحق. (۴). آط، آب، آج، لب: بگرویدند. (۵). قم، آط، آج: دلهاشان، آب، لب: دلهاشان. (۶). آط، آب، آج، لب: برخاستند. (۷). قم: بس دروغی. (۸). اساس: قومند، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها: گرفتند از فرود او. (۱۰). آج، لب: بر ایشان. (۱۱). همه نسخه بدلها: فرا بافد. (۱۲). همه نسخه بدلها: دروغی. [.....]

(۱۳). آب: باز گردید. (۱۴). قم: بپراگند، آط، آج، لب: باز کند، آب: پراگنده کند. (۱۵). قم، آط، آج، لب: بسازد، آب: آماده کند. صفحه: ۳۰۷ بینی آفتاب را چون برآمدی فرو می‌گردیدی از غارشان به جانب دست راست، و چون فرو شدی «۱» می‌گذشتی از ایشان به جانب دست چپ، و ایشان در فراخی بودند از او آن از آیات خداست، هر که راه دهد او راه یافته بود و هر که را گمراه کند نیابی او را یاری ره نماینده. و پنداری ایشان را بیدار «۲»، و ایشان خفته «۳» بودند و می‌گردانیدیم ایشان را به جانب «۴» راست و چپ و سگشان گسترده بود بازوهایش «۵» بر آستانه در اگر مطلع شدی تو بر ایشان پشت بر کردی «۶» از ایشان گریزان و پر باز کردندی تو را از ایشان به ترس. همچونین بیدار کردیم ایشان را تا بپرسند میان ایشان، گفت گوینده‌ای از ایشان: چند مقام کردی! گفتند: مقام کردیم روزی یا بهری از روزی «۷». گفت «۸»: خدای شما داناتر است به آنچه مقام کردی شما، بفرستی یکی را از شما «۹» به اینکه درهما «۱۰» به شهر، بگو تا بنگرد که کدام پاکتر طعامی است، گو بیارد شما به روزی از او و لطف کند و آگاه مکناد به شما کسی را. که اگر ایشان مطلع شوند بر شما، سنگسار کنند شما را یا باز برند شما را در دین خود، و فلاح نیابی «۱۱» پس هرگز. ----- (۱). آب: فرو رفتی. (۲). قم: خفتگان. (۳). همه نسخه بدلها: بیداران.

(۴). قم، آب دست. (۵). قم: دو بازو را، آط، آج، لب: بازویش، آب: هر دو بازویش. (۶). آب: برمی‌گردیدی. آج، لب: برگردندی. (۷). قم: روز. (۸). همه نسخه بدلها: گفتند. (۹). آب: خود. (۱۰). قم: به درمهای شما. (۱۱). قم: نرهی شما. [.....]

صفحه: ۳۰۸ و همچونین اطلاع دادیم بر ایشان تا بدانند که وعده خدا حق است و قیامت را شکی نیست در او، چون منازعت می‌کردند میان ایشان کارشان، گفتند: بنا کنی بر ایشان بنایی «۱» خدایی ایشان عالمتر «۲» است به ایشان. گفت، آن کس «۳» که غالب بود «۴» بر کار ایشان: بگیریم بر ایشان «۵» نماز گاهی «۶». گویند: سه بودند، چهارمشان سگ بود، و گویند: پنج بودند و ششم سگ «۷» بود انداختن پنهانی «۸» گویند: هفت بودند و هشتمشان سگشان «۹» بود. بگو خدای من داناتر است به عدد ایشان، نداند ایشان را الا اندکی، خصومت مکن در ایشان الا خصومتی ظاهر، و فتوا مپرس در ایشان، از ایشان «۱۰» کسی را. و مگو چیزی را که من بکنم «۱۱» آن را فردا. الا که گوی اگر خواهد خدای، یاد کن خدایت را چون فراموش کنی، و بگو: همانا ره نماید مرا خدای من به نزدیکتر از اینکه به صلاح. مقام کردند در غارشان سیصد سال، و بیفزودند نه سال. بگو خدای داناتر «۱۲» است به آنچه ایشان

----- (۱). قم: بنا کردنی. (۲). قم، آج، لب: داناتر. (۳). قم، مل: آنان. (۴). قم، مل: بودند. (۵). آط: ورایشان. (۶). قم: مسجدی. (۷). قم: سگ ایشان، آط، آب، آج، لب: سگشان. (۸). قم: انداختنی پنهانی. مل، آج، لب: انداختند. (۹). آط، آج، لب: کلبشان. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: ندارد. (۱۱). قم: کننده‌ام. (۱۲). آط، آج، لب: داند. صفحه: ۳۰۹ مقام کردند. او راست غیب «۱» آسمانها و زمین. چه نیک می‌بیند «۲» و نیک می‌شنود، نیست ایشان را جز او «۳» یاری و انباز نگیرد «۴» در حکم خود کسی را قوله تعالی: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيَّ عَبْدِهِ الْكِتَابَ، گفت: سپاس خدای را که کتاب قرآن بر بنده‌اش محمد انزل «۵» کرد، قِيَمًا، ای مستقیماً، در کلام تقدیم و تأخیری هست و تقدیر آن است که: انزل علی عبده الكتاب قیما و لم يجعل له عوجا. و قِيَمًا «۶»، حال است از کتاب و او حال باشد از مفعول. وَ لَمْ يَجْعَلْ لَهُ عَوْجًا، و اینکه کتاب را کژی نکرد. و در معنی «قیم»، دو قول گفتند: یکی آن که راستی است که در او کژی نیست و دگر معنی آن که «قیم» بر دگر کتابها که حکم می‌کند به تصدیق آن، و در بعضی قراءت آمد: أَنْزَلَ عَلَيَّ عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَ لَمْ يَجْعَلْ لَهُ عَوْجًا، و لکن جعله قِيَمًا. و «عوج»، گویند آن را که بتوان دیدن «۷»، کالبدین و الامر و عوج فی العصا و الحایط بفتح العین لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا، تا بترساند خلقان را از عذابی «۸» سخت از نزدیک او [۱۵۲-پ]. مِنْ لَدُنْهِ، ابو بکر خواند عن عاصم تنها: مِنْ لَدُنْهِ، به اسکان «دال» با اشمام ضمه و کسر «نون» و «ها» و «یا» ی در لفظ از پس‌ها. وَ يُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ، و بشارت دهد مؤمنانی «۹» را که عمل صالح و کار نیکو کنند. أَنْ لَهُمْ، به آن که ایشان را خواهد بودن مزدی نیکو یعنی ثواب بهشت. و محلّ انّ مع اسمها و خبرها نصب است بوقوع البشارة علیه، چه او متعدی بود به دو مفعول، یقال: بَشْرَتُهُ كَذَا و بكذا. مَا كُنْتُمْ فِيهِ أَعْدَاءُ، و ایشان در آن مقیم باشند همیشه که آن را زوال نبود از ایشان و ایشان را فنا نبود از آن. و نصب مَا كُنْتُمْ، ای مقیمین، بر حال است از فعلی مقدر در لهم، ای تحصيل «۱۰» لهم و تثبت «۱۱»، و شاید که عامل در او اجرا حسنا باشد و التقدیر: يُؤجرون اجرا حسنا ما کُنْتُمْ فِيهِ ابدا. -----

----- (۱). قم: نهان. (۲). قم: به او. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: از فرود او. (۴). قم: و نه انباز گیرد، آج، لب: نه انبازی. (۵). آط، آب، آج، لب: انزال. (۶). قم: واو. (۷). آط، آب، آج، لب: بتوان دید. (۸). آب، آج، لب: عذاب سخت. (۹). همه نسخه بدلها، بجز مل: مؤمنان. (۱۰). مل: حصل، لب: يحصل. (۱۱). آط، آب، آج، لب: ثبت. صفحه: ۳۱۰ وَ يُنذِرُ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا، و بترساند «۱» آنان را که گفتند: خدای گرفت فرزندی که ایشان را به اینکه که می‌گویند علمی نیست بل از سر جهل و اعتقاد باطل می‌گویند و تقلید پدران، و نیز پدر ایشان را به آن علمی نیست. كَبُرَتْ كَلِمَةً، بزرگ سخنی است اینکه که از دهن ایشان بیرون می‌آید. و نصب كَلِمَةً، شاید که بر تمیز بود و شاید که بر حال بود، ای کبرت الکلمة کلمة. آنچه اول بیفگند «۲» و هو کقولهم: نعم رجال زید، ای نعم الرجل رجلا، و اینکه تمیزی بود بعد تمام الکلام. و روایت کردند از بعضی مکیان «۳»، خواندند: کبرت کلمة، کقولهم: کبر شأنک و کبر قولک. تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ، در جای صفت کلمت است، إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا، ای ما یقولون، «ان» به معنی «ما» ی نفی است، نمی‌گویند در اینکه گفتار آما دروغ، و اینکه آیات بر سبیل طعن گفتند «۴» بر ایشان و ردّ قولشان. آنچه رسول را- علیه السلام- تسلیت داد و دلخوشی، گفت فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ، همانا تو خویشتن را هلاک خواهی کردن بر اثر ایشان. یعنی اینکه کافران که گفتند: لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَبُوعًا «۵»، یقال: بخ «۶» نفسه بینعها بخعا، قال ذو الرمة: أَلَا أَيُّهَا الْبَاخِعُ الْوَجْدُ نَفْسَهُ بَشَىءٍ نَحْتَهُ عَنِ يَدِيهِ الْمَقَادِرُ ارَادَ نَحْتَهُ فَخَفَّفَ، إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا، اگر ایمان نیارند ایشان به اینکه قرآن. و به اتفاق مراد به «حدیث» قرآن است، و چون خدای تعالی قرآن را «حدیث» خواند اند جای در کتاب، آن را قدیم گفتن خلاف بر خدای تعالی باشد. أَسِفًا، ای غضبا و حزنا. مجاهد گفت: جزعا و نصب او بر تمیز است. إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا، آنچه گفت: ما کردیم هر چه بر زمین آفریدیم زینت «۷» زمین. ضحاک گفت: یعنی مردان را خاصه به زینت زمین کردیم، و حمل او بر عموم اولتر باشد. دگر آن که «ما» لما لا یعقل باشد و من لما یعقل گفت: «ما» هر چه بر پشت زمین است از انواع مخلوقات، حیوانات و جمادات و نبات، و -----

----- (۱). اساس: بترسان، با توجه به معنی و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها: بیفگندند.

(۳). همه نسخه بدلها که. (۴). همه نسخه بدلها: گفت. (۵). سوره بنی اسرائیل (۱۱۷) آیه ۹۰. [...]

(۶). آط، آب، مل، آز: نخع. (۷). آط، آب، آز، آج، لب: به زینت. صفحه: ۳۱۱ آنچه جز آن است. زینة لها، زمین را به آن بیاراستیم و آن را زینت زمین کردیم. لَبَلُوهُمْ، تا بیازماییم ایشان را تا کدام نیکو عمل تر است، و نصب عملاً بر تمیز است، و مراد از ابتلا تکلیف است، چه تکلیف صورت امتحان دارد. وَ إِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صِيعِدًا جُرْزًا، «صعید»، زمین راست باشد و «جرز»، زمینی که باران بر او نیاید و بر او نبات نروید، یعنی ما پس از آن که آراسته باشیم و آبادان کرده، بیران «۱» کنیم و زمین ساده کنیم و بناها از او برداریم. مجاهد گفت: جُرْزًا، ای بلقعا یابسا لا نبات علیها، و مثله قوله: فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا، لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا «۲». و عرب سال قحط را «سنه جرز» گویند، و «سنون اجراز»، قال الرّاجز: قد جرفتهنّ السنون الاجراز و يقال: اجرز القوم اذا صارت ارضهم جرزا، و جرزوا ارضهم اذا اكلوا نباتها. قوله: أم حَسِبْتَ أَنْ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ، گفت: ای محمد تو می‌پنداری که قضه‌صحاب الکهف و اصحاب الرّقیم [۱۵۳- ر]

از آیات و عجایب ما عجب است، یعنی در جنب عجایی که در آیات و دلالات ماست از کمال قادری «۳» ما بس عجب نیست، چه آنچه من آفریده‌ام «۴» از آسمانها و زمینها و کوهها و دریاها و اصناف مخلوقات، در او عجایب بیشتر است. و «کهف»، غبار باشد در کوه. و در «رقیم»، خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: وادی «۵» است میان غضبان «۶» و وایله «۷» بیشتر از فلسطین و آن نام آن وادی است که، اصحاب الکهف در او بودند. کعب الاحبار گفت: نام دیه ایشان است، و بر قول عبد الله عباس من رقمه الوادی باشد، و آن، آن جا بود که آب در او باشد. عرب گوید کسی را که امر کند که در میان کاری «۸» شو: عليك بالرقمة و دع الصفة و صفتا الوادی، جنباه، یعنی در میان رو و کناره رها کن، یعنی اصل کار جوی و حواشی رها کن. سعید جبر گفت: «رقیم»، لوحی بود از ارزش نام ایشان و تاریخ ایشان و تاریخ غیبت ایشان بر ----- (۱). قم: ویران. (۲).

سوره طه (۲۰) آیات ۱۰۶ و ۱۰۷. (۳). همه نسخه بدلها: قادری. (۴). قم: ما آفریده‌ایم. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: وادی. (۶). مل: عصان. (۷). قم، مل، آز: وایله. (۸). قم: باری. صفحه: ۳۱۲ آن جا نقش کرده بر در غار بنهادند تا مردم ببینند و از آن معتبر شوند. و بر اینکه تأویل «رقیم»، فعیل باشد، به معنی مفعول من الرّقم، و هو الکتابه. قولی دگر آن است که، نافع روایت کرد از عبد الله عمر «۱»، و وهب روایت کرد از نعمان بشیر، از رسول - صلی الله علیه و علی آله - که او گفت: اصحاب الرّقیم، سه مرد بودند که از شهر بیرون آمدند به بعضی حوایج خود. باران بگرفت ایشان را، کوهی بود و در او غاری، گفتند: در اینکه غار شویم تا باران کم شود. چون در آن غار شدند، سنگی عظیم از کوه در افتاد و در در آن غار افتاد، و در غار بگرفت چنان که هیچ شکافی نماند که روشنایی در او فتادی «۲». ایشان فرو ماندند و گفتند: یا قوم؟ اینکه کاری عظیم است و جز خدای تعالی کشف اینکه بلا نتواند کردن «۳». بیاید تا هر یکی از ما عملی که در عمر خود کرده است خالص برای خدای، آن را شفیع سازیم، باشد که خدای تعالی بر ما ببخشد. یکی از جمله ایشان گفت: من در عمر خود حسنتی می‌دانیم که کرده‌ام، و آن، آن بود که من جماعتی مزدوران را به مزد گرفتم تا برای من کاری کنند. مردی دیگر آمد نماز پیشین، او را گفتم تو نیز کار کن تا مزد یک روزه بدهم تو را. چون نماز شام بود و هر یکی را مزدی می‌دادم به سویت «۴». یکی از جمله ایشان گفت: مرا همچند آن می‌دهی که آن را از نیمه روز کارد کرد. گفتم: یا سبحان الله؟ تو را با مال من چه سیل است که من به آن چه کنم! تو مزد خود تمام بستان و تو را با کسی دگر کاری «۵» نیست. از من نشنید و به خشم برفت و مزد رها کرد. من آن مزد او نگاه می‌داشتم تا روزی گاو بچه‌ای می‌فروختند، من آن مزد او به آن بدادم «۶» در گله کردم بزرگ شد و آبتن شد، براد و از بچگان او بسیار پدید آمدند تا گله‌ای گاو شد. پس از مدتی دراز که سالها به اینکه «۷» بر آمد، پیری را دیدم ضعیف شده، بیامد و گفت: مرا بنزدیک تو حقی هست. گفتم: چیست آن! گفت: من آن مزدورم «۸» که آن روز «۹» مزد رها کردم. من در «۱۰» نگردیم، او را بشناختم، دست او -----

----- (۱). آط، آب رضی الله عنه. (۲). قم: افتادی، مل: یافتی. (۳). همه نسخه بدلها: بجز مل: کرد. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بر تسویه. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: کار. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و. (۷). آط، آب، مل، آز، آج، لب: بر اینکه. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: مرد. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم آن. (۱۰). قم آن، آط: در او. صفحه: ۳۱۳ گرفتیم «۱» و او را به صحرا بردم و گفتم: اینکه گاو گله تورا است. گفت: یا هذا؟ بر من استهزا مکن. گفتم: و الله که اینکه حق تو است و تورا است، و کس را در اینکه نصیبی نیست. او آن بگرفت و بسیار دعا کرد. بار خدایا؟ اگر دانی که آن برای تو کردم، ما را خلاص «۲» ده، در حال، بهرانی «۳» از آن سنگ بیامد و بطرکید «۴» و ثلثی از او بیفتاد «۵» و روشنایی پدید آمد. دیگری گفت: من در عمر خود حسنتی کرده‌ام و آن، آن بود که سالی قحطی عظیم بود. زنی با جمال بنزدیک من آمد و از من گندم خواست به بها. گفتم: ممکن نیست الا به تمکین «۶» از نفس خود. ابا کرد و برفت، باز دگر باره «۷» باز آمد و طعام خواست، گفتم: ممکن نیست بدون نفس تو. تا سه بار برفت و از روی ضرورت باز آمد و من او را طعام ندادم. به بار چهارم گفت: اکنون تو را ممکن «۸» کردم از آنچه می‌خواهی. چون با او بنشستم به خلوت، خواستم تا دست به او دراز کنم، او را یافتم که می‌لرزید «۹». گفتم: اینکه چه حال است! گفت: از خدای می‌ترسم. من گفتم: [۱۵۳- پ]

یا سبحان الله؟ زنی در حال شدت و سختی و ضرورت از خدای می‌ترسد و من در نعمت و رخا از خدای نترسم؟ گفتم: بر خیزی ای زن که تو را مسلم بکردم، و بیش از آن طعام که او می‌خواست بدم او را. بار خدایا؟ اگر دانی که آن برای تو کردم، اینکه بلا از ما کشف کن. پاره‌ای دیگر از آن سنگ شکسته شد و غار روشن شد. سدیگر «۱۰» گفت: من نیز حسنتی کرده‌ام و آن، آن بود که مرا پدری و مادری پیر بودند، و من گوسپند داشتم «۱۱». نماز خفنتی «۱۲» پاره‌ای شیر بر گرفتم برای ایشان و بیاوردم. ایشان خفته بودند مرا دل نیامد که ایشان را بیدار کنم و خواب بر ایشان پیشورم «۱۳». بر بالین ایشان بنشستم، گفتم: تا خود بیدار شوند و گوسپندان «۱۴» ضایع بودند و مراد دل به ----- (۱). قم: بگرفتم. (۲). قم، آج، لب: خلاصی. (۳). آب، آز: بر بهرانی خانی. (۴). مل: طراقی. (۵). قم: بیوفتاد. (۶). قم: که متمکن شوی. (۷). قم، آب، آز: بار دیگر، آط: باری دیگر. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: تمکین. [.....]

(۹). آب: لژزید. (۱۰). قم، آط، آب، آج، لب: سه دیگر، آز: سیم دیگر. (۱۱). آب، آز: می‌داشتم. (۱۲). آب، آز: خفنتی. (۱۳). قم: بشورم، آط، آز، آج، لب: بیاشورم، آب: بیاشورم. (۱۴). آط: گوسپندان. صفحه: ۳۱۴ گوسپند «۱» مشغول بود. با آن همه از بالین ایشان برنخاستم تا صبح برآمد، و ایشان بیدار شدند، و من آن شیر به ایشان دادم. بار خدایا؟ اگر دانی که من اینکه برای تو کردم، اینکه بلا از ما کشف کن. سنگ به یک باره «۲» از در غار بیوفتاد «۳» و ره گشاده شد و ایشان از آن جا به سلامت بیرون آمدند. اینکه قصه اصحاب الرقیم است. اما قصه اصحاب الکهف، قال الله تعالی: إِذْ أَوْىءَ الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ، اصحاب سیر خلاف کردند در سبب رفتن ایشان به کهف: محمد بن اسحاق بن یسار گفت: سبب آن بود که اهل انجیل تعدی از حد بردند، و فواحش در میان ایشان ظاهر شد، و پادشاهان طاغی شدند و به بت پرستیدن مشغول شدند، و برای طواغیت قربان کردند. و در میان ایشان جماعتی بودند بر دین عیسی - علیه السلام - متشدد و متمسک به آن، و پادشاه شهر ایشان مردی بود نام او دقیانوس، بت پرست بود و ظالم و قتال، و طالب آنان که بر دین مسیح بودند تا ایشان را عذاب کردی و از دین مسیح منع کردی و مادام در تتبع اینکه بود و در اطراف و نواحی مملکت «۴» خود می‌گردید، و هر کجا کسی بود «۵» بر دین عیسی - علیه السلام - او را می‌کشت و عذاب می‌کرد، و از آن دین منع می‌کرد تا به اینکه شهر آمد که اصحاب الکهف در آن جا بودند. مردم بگریختند و پنهان شدند و او مردم را می‌گرفت. هر که در دین او می‌رفت رها می‌کرد او را، و هر که اجابت نمی‌کرد، او را می‌کشت و عذاب می‌کرد و دستها و پایهای ایشان می‌برید. و از باره «۶» شهر می‌درآویخت. خدای پرستان چون دیدند، تضرع کردند با خدای تعالی و در عبادت بیفزودند و پناه

با خدای دادند و می گفتند: رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا» (۷)، اینکه جماعت بگریختند و از بیرون شهر (۸) نماز گاهی بود. آن جا رفتند، «۹» به عبادت و تضرع مشغول شدند و می گفتند: بار خدایا؟ شر اینکه طاغی کفایت کن. جماعتی از شرط «۱۰» دقیانوس که ایشان را بر اینکه کمار گماشته بودند، بر ایشان مطلع شدند، و ایشان را گفتند: شما ----- (۱). آط، مل، آج، لب: گوسفند. (۲). همه نسخه بدلها: بار. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: بیفاد. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل: ملک. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: بودی، مل: یافتی. (۶). آط، آب، آز، آج، لب: با روی، مل: دیوار. (۷). آج، لب الایة. (۸). قم: از شهر بیرون. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها و. (۱۰). مل: شرطگان. صفحه: ۳۱۵ چرا از ملک بگریخته‌ای و از دین او رغبت نموده‌ای و برفتند و دقیانوس را خبر دادند از احوال ایشان. او کس فرستاد و ایشان را حاضر کرد بر آن هیأت که بودند با جامه عتیاد (۱۱). رویها در خاک کالیده (۲) از سجده، و چشمها پر آب شده. ایشان را تهدید کرد و گفت: چرا به خدمت من نیامدی و برای اصنام قربان نکردی! اکنون مخیری، خواهی به دین من در آیی و خواهی اختیار کشتن کنی. ایشان را مهتری بود نام او مکسلمینا، او گفت: بدان که ما خدای را می پرستیم که خدای آسمانها و زمینهاست، و ما جز او را عبادت نکنیم، آن دگر تو دانی هرچه خواهی می کن، که ما از دین خود نگردیم، باقی همان قول گفتند «۳» که او گفت. دقیانوس بفرمود تا جامه‌های «۴» ایشان بکنند و ایشان را جامه‌ای دگر پوشانیدند، و ایشان را گفت: مرا دل نمی آید که شما را بکشم. مهلت دادم شما را چند روز [۱۵۴- ر]

تا اندیشه کنی و صلاح خود ببینی و با دین من آیی، و گر نیایی خود در دست منی و خون شما ریختن بر من آسان است، و آنگه برخاست و از آن شهر به شهری دیگر رفت و ایشان را باز نداشت و حرس بر ایشان نگماشت «۵». چون دقیانوس از آن جا برفت، ایشان را در مهلت «۶» فرو گذاشت «۷». ایشان با یکدیگر گفتند: تدبیر آن است که تا اینکه طاغی غایب است، ما هر کسی از خانه پدران زادی برداریم و بگریزیم. آنگه برفتند و هر یکی از خانه پدر «۸» زادی برگرفتند و از شهر بیرون شدند و بر در «۹» آن شهر کوهی بود آن را ینجلوس «۱۰» گفتند «۱۱». بر آن کوه غاری بود، در آن غار شدند و خدای را عباد می کردند. کعب الاحبار گفت: در راه سگی را دیدند، سگ در دنبال ایشان افتاد. چندان که راندند او را و زدند، برنگشت تا به آواز آمد و گفت: چرا مرا می زنی! من از شما برنگردم که من دوستان خدای را دوست دارم، و من شما را به کار آیم چون بخشی شما را پاسبانی کنم. سگ را بخود بردند. عبد الله عتیاس گفت: ----- (۱). مل: عبادت. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: مالیده. (۳). آط: گفتن. (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: جامهای / جامه‌های، با توجه به ادغام دو حرف همجنس. (۵). آز: بگماشت. (۶). مل: مهلت داد. (۷). آط: گزاشت. (۸). مل: خویش، آط، آب، آز، آج، لب: پدران. (۹). آط، آب، آز، آج، لب: بیرون. (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: بیخاوس. (۱۱). مل دو مرد مؤمن بودند. صفحه: ۳۱۶ در راه شبانی را دیدند با سگی، ایشان را گفت: شما چه مردمانی و کجا می روی! گفتند: ما از اینکه طاغیه «۱» روزگار می گریزیم. گفت: من نیز همکار شمایم و با ایشان برفت، سگ نیز در دنبال ایشان بود «۲». او را گفتند: ای جوانمرد؟ اگر تو مصاحب مایی، سگ نیست، سگ را از ما جدا کن. او گفت: اینکه سگ با من صحبت دیرینه دارد، شما برانی او را که من شرم دارم از او. ایشان او را براندند، نرفت. چون بزدند او را، آواز داد و گفت: مرا چرا زنی «۳» که من از شما به جفا برنگردم! ایشان در غار شدند و سگ بر در «۴» غار بخت و ایشان به عبادت مشغول شدند و آن نفقه خود در دست یکی از ایشان کردند، نام او یملیخا «۵». او هر روز به شهر رفتی و چیزی که ایشان را بایستی بیاوردی و تفحص اخبای [ر]

بگردی و ایشان را خبر دادی، تا روزی در بازار آمد، خبر دادند که: دقیانوس باز آمده است و طلب ایشان کرده «۶». باز آمد و ایشان را خبر داد، و ایشان سخت مضطرب شدند و اینکه نماز دیگر بود عند غروب الشمس. با یکدیگر گفتند: اینکه طعامکی «۷» که هست بخوری «۸» و پناه با خدای دهی «۹» تا خدای تعالی چه تقدیر کرده است. طعام «۱۰» بخوردند و به عبادت مشغول شدند و سر

بر سجده نهادند، خدای تعالی خواب بر ایشان افکند. سیصد و نه سال خفته بودند «۱۱». دقیانوس ایشان را طلب کرد و کس فرستاد و پدران ایشان را حاضر کرد و گفت: پسران شما کجا آمد! ایشان را پیش من آری «۱۲». گفتند: ما احوال ایشان ندانیم. بر ما آن است که ما در طاعت توایم، و اما ایشان مالهای ما برگرفتند و از شهر برفتند. کسها «۱۳» که ایشان را دیده بودند، گفتند: ایشان در غاری شده‌اند که بر در اینکه شهر است. بر کوهی که آن را ینجلوس «۱۴» می‌گویند «۱۵». او برخاست «۱۶» با لشکر آن جا آمد. هر ----- (۱). مل: طاغی. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: برفت. (۳). قم: چه می‌زنی. (۴). آج، لب: دردر. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: تملیخا. (۶). مل: می‌کند. (۷). مل: طعامی. (۸). آط، آب، آج، لب: بخوریم. (۹). آط، آب، آج، لب: دهیم. (۱۰). اساس: استطعام، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخ تصحیح شد. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بختند. (۱۲). آط، آب، آج، لب: لب ایشان. (۱۳). آط، آب، آج، لب: کسانی، مل: کسهای. (۱۴). آط، آب، آج، لب: بیخاوس. (۱۵). آط، آب، آج، لب: می‌خوانند، قم، مل: می‌خوانند. [.....]

(۱۶). آط، آب، آج، لب: برخاست. صفحه: ۳۱۷ کس که خواست آن جا «۱» فرو شود از ترس نتوانست. آخر گفتند: یا ملک، اگر تو ایشان را به چنگ آری، چیزی «۲» نخواهی کردن جز کشتن! گفت: بلی «۳». گفتند: در اینکه غار بر باید آوردن تا اینان در آن جا بمیرند، و اینکه غار گور ایشان باشد. گفت: صواب است، و بفرمود تا در غار بر آوردند و ایشان خفته بودند و از آن بی خبر. در ملک دقیانوس دو مرد بودند مؤمن: یکی، بندروس «۴» نام و یکی، رویاس. نامه‌های ایشان و نسبهاشان «۵» بر لوحی نوشتند از ارزیز، و در بنای آن سد نهادند. گفتند: تا باشد که وقتی کسی اینکه بنا بشکافد، از احوال ایشان خبر دهد مردمان را تا عبرتی باشد و شنوندگان را، تا آنگه که دقیانوس هلاک شد و از پس او چند قرن بگذشت «۶»، خدای تعالی ایشان را بیدا کرد. عبید بن عمیر «۷» گفت: اصحاب الکهف، جوانانی بودند از فرزندان ملوک با طوق و یاره و گوشواره «۸» زرین. روزی از روزهای عید، ایشان بیرون آمدند و سگ صید با خود داشتند، خدای تعالی تنبیه کرد ایشان را و ایمان [۱۵۴-پ]

در دل ایشان افکند. ایمان آوردند هر یکی علی حده، به تنبیهی که خدای کرد ایشان را، و هر یکی ایمان خود از صاحبش پنهان داشت. چون با شهر آمدند در اینکه اندیشه افتادند و هیچ کس از ایشان اطلاع نداد صاحبش را بر سر خود. آنگه هر یکی «۹» اندیشه کرد که از اینکه شهر بیرون باید شدن تا شوم «۱۰» کفر و معاصی اینان به ما نرسد. هر یک از شهر بیرون آمدند، علی خفیة من صاحبه. چون به صحرا رسیدند، با هم افتادند «۱۱». هر یکی صاحبش را گفت: چرا بیرون آمده‌ای! او گفت: تو چرا بیرون آمده‌ای! «۱۲»! آخر اتفاق کردند بر آن که هر دو به کناره‌ای شوند و راز خود با صاحبش بگویند. همچونین «۱۳» کردند و راز بر یکدیگر آشکارا کردند. رأی همه بر ایمان متفق بود، و سگ صید با خود داشتند، گفتند: اکنون بیایی «۱۴» تا امشب با غاری شویم و آن جا بخشیم، ----- (۱). مل: در غار. (۲). آط، آب، آج، لب: کاری. (۳). آج، آری. (۴). آج، لب: سدروس، آب، آج، لب: بیدروس. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: نسبهای ایشان. (۶). آط: بگزشت. (۷). مل، آج، عمر، آج، لب: عبیده بن عبیر. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: گوشوار. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم از ایشان، آج از اینکه. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم: شومی. (۱۱). آط، آب، آج، لب: رسیدند. (۱۲). اساس: افتادگی دارد، از قم افزوده شد. (۱۳). همه نسخه بدلها: همچین. [.....]

(۱۴). آط، مل، آج، لب: بیاید. صفحه: ۳۱۸ و فردا تدبیر خود سازیم «۱». آن شب در غار شدند و بختند و خدای تعالی خواب بر ایشان مستمر کرد تا سیصد و نه سال بختند و کس راه با ایشان نبرد «۲»، جز آن که ایشان را مفقود یافتند. جماعتی «۳» که ایشان را همت بود لوحی بگرفتند و نامه‌های ایشان و انسابشان و عددشان و تاریخ غیبتشان بر «۴» نوشتند که: فلان و فلان، و چند کس از معروفان و جوانان شهر مفقود شدند، و کس ایشان را باز نیافت، و خدای تعالی آن غار پوشیده کرد از چشم خلقان. و آن

لوح در خزانه «۵» پادشاه بنهادند، و گفتند: همانا اینان را شأنی «۶» باشد. چون قرنها بر آن بگشت «۷» و مدّت به سر آمد. خدای تعالی اطلاع داد بر ایشان، چنان که گفت: وَ كَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِم «۸» - الآیة. وهب متبه «۹» گفت: یکی از حواریان عیسی به در شهر اصحاب الکهف آمد و خواست تا در آن جا شود، او را گفتند: بر در اینکه شهر بتی نهاده است، کس را رها نکنند که در شهر شود تا آن بت را سجده نکنند. او در شهر نرفت و بیرون «۱۰» شهر گرماوه‌ای بود، در آن گرماوه رفت و آن جا کار می‌کرد و مزدی می‌ستد و نفقه می‌کرد، و خدای را می‌پرستید. گرماوگان «۱۱» از قدوم او خیر و برکت بسیار دید، او را اکرام کرد، و مردم او را از حسن سیرت و صلاح او دوست گرفتند، و او اخباری که از عیسی «۱۲» شنیده بود مردم را می‌گفت: و با خیر و با طاعت دعوت می‌کرد. جماعتی به او بگریه‌اند و او را با صاحب حمام شرط آن بود که به روز، کار او کند «۱۳» و به شب به کار خود مشغول باشد. تا یک روز پسر پادشاه آن شهر، زنی را برگرفت و بفرمود تا: گرماوه خالی کردند، و خواست تا در گرماوه شود. اینکه مرد او را پند داد «۱۴» و گفت: شرم نداری، و تو پسر ملک شهری و اینکه کار به تو زشت باشد؟ پسر پادشاه خجل شد و برگشت، باز آمد «۱۵» و خواست تا در گرماوه شود. مرد دگر باره نهی کرد و وعظ ----- (۱).

همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بسازیم. (۲). مل: نبردند. (۳). قم را. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل او. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: خزینه. (۶). آج، لب: نشانی. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و آط: بگذشت، آط: بگشت. (۸). سوره كهف (۱۸) آیه ۲۱. (۹). آج: وهب بن متبه. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بر در. (۱۱). قم: گرماوه بان، آط، آب، آج، لب: صاحب گرماوه. (۱۲). لب: موسی. (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بکند. [.....]

(۱۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: راه بناد. (۱۵). مل: پس دگر باره باز آمد، آج: باز پس آمد. صفحه: ۳۱۹ کرد «۱»، برگشت. به بار سدیگر «۲» باز آمد و بانگ بر او زد و او را براند و در گرماوه رفتند. او دعا کرد، خدای تعالی هر دو را در آن گرماوه هلاک کرد و ببردند. ملک گفت: حال پسر من چه بود! گفتند: صاحب حمام «۳» او را بگشت. اینکه حواری با گرماوگان «۴» با جماعتی که مصاحب ایشان بودند از آن جا بگریختند. شب ایشان را دریافت. در غاری شدند و بختند و در راه مردی را دیدند صاحب زرعی، و سگی با خود داشت که زرع اونگاه داشتی. ایشان را گفت: شما چه قومی! گفت «۵»: ما مردمانیم که از دست ظالمی گریخته‌ایم. او گفت: مرا می‌باید که با شما موافقت کنم. با ایشان برفت و سگ در دنبال ایشان. به شب در غار شدند و بختند، خدای تعالی خواب بر ایشان افگند، تا سیصد و نه سال بختند و کسان ملک که در طلب ایشان بودند، راه با ایشان بردند و چو ایشان را خفته یافتند، خواستند تا در آن جا شوند. ترس، منع کرد ایشان را، [۱۵۵- ر]

آخر گفتند: تدبیر آن است که، در اینکه غار برآرند «۶» تا اینان در آن جا «۷» بمیرند از گرسنگی و تشنگی. همچنان کردند. وهب گفت: ایشان در آن غار مدّتی بماندند. وقتی شبانی به آن جا رسید و بر آن کوه گوسپند «۸» می‌چرانید، باران بگرفت. او را اندیشه کرد، گفت: در اینکه غار ببايد شکافتن تا به شب گوسپندان «۹» را در اینکه غار می‌برم. در آن غار باز کرد و خدای تعالی ایشان را از خواب بیدار کرد. محمّد بن اسحاق گفت: پس از آن پادشاهی پدید آمد آن شهر را، مردی صالح، که او «۱۰» را تندوسیس «۱۱» گفتند، و او در ملک خود سی و هشت «۱۲» سال بماند و در ملک او هر گونه مردمان بودند، مؤمن و کافر و بت پرست. و پادشاه از آن رنجور بود، و ایشان را با خدای می‌خواند و تخویف می‌کرد به بعث و نشور، و ایشان می‌گفتند: ما هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا... «۱۳»، ما حیات هم اینکه دانیم که در دنیا هست و پس از ----- (۱). قم: داد، او.

(۲). آط، آج، لب: با سه دیگر. آب، آج: با سه کس دیگر. (۳). مل: گرماوگان. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: حمامی و. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: گفتند. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم: برآریم. (۷). قم، آط، آب، آج: اینکه جا. (۸-۹). مل، آج، لب: گوسپند. (۱۰). قم: نام او. (۱۱). آط، آج: بندوسیس، لب: بندوسیس، مل: بندوسیس. (۱۲). آج، لب: هفت. (۱۳). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۴. [.....]

صفحه : ۳۲۰ حیات دنیا حیاتی «۱» نشناسیم. چون پادشاه صالح از ایشان آن دید، با خدای تعالی تضرع کرد و گفت: بار خدایا؟ آیتی به اینان «۲» نمای که بدانند که بعث و نشور حق است. خدای تعالی خواست تا اظهار آیتی کند برایشان. در دل یکی از مردمان آن شهر افگند نام او اولیاس «۳» تا آن بنا بشکافد و برای گوسپند «۴» حظیره‌ای کند، بیامد و آن بنیان بشکافت «۵» تا در غار گشاده شد. جماعتی را دید آن جا خفته و سگی بر در غار خفته. هر کس که خواست که آن جا فراز شود، نیارست فراز شدن «۶». اهل آن شهر به تعجب به نظاره آن جا آمدند، خدای تعالی ایشان را از خواب بیدار کرد تا بنشستند شادمانه، مستبشر، و بر یکدیگر سلام کردند و گمان بردند که یک روز خفته‌اند یا بهری از روزی. و خدای تعالی بعث ایشان دلیل ساخت بر آن که بعث و نشور قیامت حق است. وهب گوید: ایشان بیدار شدند و احوال ایشان همچنان بود که آنکه که بختند، هیچ تغییری پذیرفته نبود «۷» تا جامه ایشان شوخگن نشده بود. ایشان برخاستند «۸» و گمان بردند که در عهد دقیانوسند. برخاستند و نماز بگزاردند و یملیخا که صاحب طعام ایشان بود. او را گفتند: برو و آن درمی چند ببر برای ما طعامی آر که ما گرسنه شده‌ایم و بنگر تا اینکه طاغیه «۹» طلب ما می کند و خویشتن بر احتراز دار. یملیخا «۱۰» گفت: دی همه روز در طلب ما بودند و امروز بی شک آن است که ما را ببرند، و اینکه آخر روزی است ما را از دنیا. مهتر ایشان گفت: ما تو گل بر خدای کردیم، و بر دین حق مقام کنیم و جان به فدای دین کنیم. آنکه یملیخا «۱۱» برخاست «۱۲» و آن درمها برگرفت و از کوه به زیر آمد تا به شهر آید. در شهر آثار و اعلامی که او رها کرده بود به خلاف آن دید که او بگذاشته «۱۳» بود متورای وار به شهر درآمد، ترسان و مترقب از خوف دقیانوس. چون در شهر آمد، مردمان را دید بر شعار ملت عیسی، و نام ----- (۱). مل دیگر. (۲). آط: آیاتی به اینکه جماعت،

آج، لب: آیتی بدین جماعت. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: الیاس. (۴). مل، آج، لب: گوسفند. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: بنا بگشاد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: نتوانست شدن. (۷). آط، آب، آز، آج، لب: تغیر پذیرفته بودند، مل: تغییری نرفته بود. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: برخاستند. (۹). مل: طاغی. (۱۰-۱۱). آط، مل، لب: تملیخا. (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: برخاست. (۱۳). آط: بگذاشته. صفحه : ۳۲۱ عیسی می گفتند و بر او صلوات می دادند. به عجب «۱» فرو ماند، گفت: من دوش از اینکه شهر برفتم و در اینکه شهر کسی نام عیسی نیارست بردن، اکنون شعار او آشکارا می گویند و می دارند، و او را خبر نبود که دقیانوس هلاک شده است از مدّت سیصد «۲» سال باز «۳»، گرد آن شهر می گشت، کس را نمی شناخت و رسم و آیین ایشان به خلاف آن دید که او رها کرده بود. با خود گفت: همانا شهر غلط کرده‌ایم یا در خوابم؟ آخر اندیشه کرد و گفت: در اینکه نزدیکی، شهر هم اینکه است. آخر مردی را گفت: اینکه شهر را چه خوانند! گفت: دفسوس «۴». بدانست که شهر آن است، و لکن مردمان آن شهر نه آن بودند. آخر، آن درمها که داشت بیرون کرد و آن درمها بود به نام و مهر دقیانوس از سیصد «۵» سال زده و بر شکل پای شتر بود به بزرگی. [۱۵۵-پ]

آن درمی چند بداد تا طعام خورد. مرد آن درم بستند و در او نگرید، [و نقش و سکه آن بخواند و تاریخ آن، عجب فرو ماند، در مرد نگرید] «۶»، مرد «۷» غریب و مجهول دید، او را گفت: اینکه درم از کجا آوردی! گفت: ای مرد تو را با آن «۸» چه کار؟ درم بستان و طعامی بده مرا به نرخ وقت. آن مرد، آن درم به دیگری نمود و دیگری به دیگری انداخت، و دست به دست بدادند «۹» و گفتند: اینکه «۱۰» مرد همانا گنجی یافته است «۱۱». او را گفتند: راست گو «۱۲» تا اینکه گنج کجا یافتی! و با ما مشترک کن تا ما راز تو با کس نگویم، که اینکه گنج تنها بر توان داشتن و به هر حال تو را در اینکه کار یاوران «۱۳» بایند «۱۴»، چه اگر نه چنین کنی سلطان وقت را بگویم و تو را از آن رنج رسد و چیزی به تو بنماند. او گفت: ای قوم شما چه می گوی! گنج چه باشد! اینکه درمی چند است که من دیروز «۱۵» داشتم و هر روز از اینکه خرج می کنم و کس مرا به گنج یافتن متهم نکرد. گفتند: محال مگو که اینکه درمها از تاریخ سیصد «۱۶» سال زده‌اند، و آواز برآوردند و خبر ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: تعجب. (۲). آج، لب ونه. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: تا، مل: واو. (۴). مل: دقینوس. (۵). قم واند، آج، لب و نه. (۶). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: مردی. (۸). همه نسخه بدلها، بجز مل: اینکه. (۹). مل: می‌دارند. (۱۰). مل: ای. (۱۱). مل: یافته‌ای. (۱۲). لب: گویی. (۱۳). قم: یاروان، مل: یاران. (۱۴). قم: باید، آج، لب: یابند. (۱۵). قم: دی. (۱۶). قم واند، آج، لب و نه. [.....]

صفحه : ۳۲۲ به پادشاه وقت رسید، و مردم بر او جمع شدند و او هیچ جواب نداشت آن حدیث ایشان را جز که خاموش می‌بود و آن خاموشی در تهمت او زیادت می‌کرد. و در شهر دو پیشوای بودند، دو مرد صالح: یکی اریوس نام و یکی اسپوس «۱» نام. او را بردند تا پیش ایشان، و او گمان برد که او را پیش دقینوس می‌برند، و او می‌رفت دل بر مرگ نهاده، مدهوش، و مردم از «۲» او فسوس می‌داشتند، چنان که از دیوانگان. و او در دل خدای را می‌خواند و می‌گفت: ای خداوند آسمانها و زمینها؟ فریاد رس تویی در سختیها، مرا فریاد رس و با خود می‌گفت: کاشک ما به یک جای بودمانی و یا اصحاب من حال من بدانستندی؟ که ما را عهد چنان است با یکدیگر که به یک جای باشیم در حیات و ممات. آه دریغا؟ که اینکه جبار مرا بکشد و من ایشان را باز نبینم. همه راه اینکه اندیشه می‌کرد و شهادت می‌آورد و خدای را یاد همی کرد و پناه با خدای می‌داد. چون او را پیش اینکه دو رئیس «۳» صالح بردند، او در نگرید، دقینوس نبود. ساکن شد. او را بداشتند آن جا و آن درمها به ایشان دادند. ایشان گفتند «۴» راست بگو تا اینکه گنج کجا یافتی! او گفت: گنج چه باشد! گفتند: اینکه نقش درم گویی «۵» می‌دهد بر تو که تو گنجی یافته‌ای از گنجهای قدیم و مهر باستان. یملیخا «۶» گفت: و الله که من هیچ گنجی نیافته‌ام و اینکه درم از خانه پدرم برگرفته‌ام و ضرب اینکه شهر است. من همین می‌دانم. گفتند: تو کیستی و پدر تو کیست! او نام خود بگفت «۷» و نام پدر، کس نبود که او را شناخت، چه مدت دراز در میان افتاده بود- سیصد و نه سال. گفتند: دروغ می‌گویی و با ما راستی بنمی‌گویی. او چیزی نمی‌توانست گفتن، جز که ساعتی خاموش می‌بود و ساعتی سوگند می‌خورد که او گنجی نیافته است. و مردم بهری می‌گفتند: دیوانه است، و بهری می‌گفتند: ابله است، و بهری می‌گفتند: طرّار است، و از راستی خبر نمی‌دهد. آخر یکی از آن رؤسای بانگ بر او زد و او را تهدید کرد و گفت: گمان می‌بری که ما تو را باور خواهیم داشتن به آن دروغ و محال که می‌گویی، که اینکه مال پدر تو است، و نقش اینکه ----- (۱). آب، آج، آط، اسطوس، مل: سطیوس، آط، آج، لب: بسطیوس. (۲). مل: بر. (۳). قم: مرد.

(۴). همه نسخه بدلها ای جوانمرد. (۵). آط، آب، مل، آج، لب: گواهی. (۶). آط، مل، آج، لب: تملیخا. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: ببرد. صفحه : ۳۲۳ درم از سیصد «۱» سال زده است؟ و تو کودکی، چون «۲» آمده‌ای تا بر ما پیران فسوس داری، و اعیان و معروفان اینکه شهر اینانند که اینکه جا حاضرند و خزاین اینکه شهر به دست ماست و ما از اینکه ضرب یک درم نداریم، ما تو را به اینکه رها نکنیم، اگر راست گفتی، فهو المراد، و الا ضرب و حبس و تعذیب «۳» باشد. یملیخا «۴» گفت: به خدا بر شما که من از شما چیزی پرسم مرا خبر دهی. گفتند: بگو. گفت: مرا بگویی تا دقینوس الملک چه کرد، و او کجاست که اینکه شهر در دست او بود دیروز! گفتند: ما بر پشت زمین پادشاهی را ندانیم دقینوس نام، و اینکه نام پادشاهی است [۱۵۶-ر] که سالیان دراز است تا هلاک شد. یملیخا «۵» گفت: کس با من راست نمی‌گوید، بدان که «۶» ما چند یار بودیم و پادشاه اینکه شهر بر ما ستم کرد و اکراه تا ما را از دین مسیحی بر گرداند، ما از او بگریختیم دیروز، و دوش بختیم و امروز من به شهر آمدم تا برای اصحاب «۷» طعامی خرم، در من آویختی و حوالت گنج می‌کنی بر من. اگر مرا باور نداری بیایی تا غار ما ببینی و اصحابان مرا بر کوه ینجلوس «۸». چون اریوس «۹» اینکه سخن بشنید، گفت: همانا اینکه مرد راست می‌گوید، و اینکه آیتی باشد از آیتهای خدای تعالی. و آنگه برخاستند آن دو رئیس و جمله اهل شهر و یملیخا «۱۰» در پیش ایشان ایستاد تا بنزدیک کوه ینجلوس «۱۱». آنگه ایشان را گفت: من از پیش می‌روم تا ایشان را خبر دهم تا بنترسند که همانا خلقی عظیم به سر ایشان شویم. گفتند: روا باشد. و چون باز گشتن یملیخا «۱۲» بنزدیک ایشان دیر شد، گفتند ایشان: به هر حال چنان می‌نماید که دقینوس یملیخا «۱۳» را بگرفته است

و هر ساعت مترصد می‌بودند که لشکر آید و ایشان را نیز ببرد. چون آواز وقع سم اسپان و جلبه «۱۴» مردم شنیدند، قاطع شدند که لشکر دقیانوس است که به گرفتن ایشان آمده‌اند. با یکدیگر وصیت کردند و یکدیگر را وداع کردند و خویشتن به خدای تسلیم کردند. چون نگاه کردند یملیخا «۱۵» در آمد. او را گفتند: ما وراثتک، چه حال است! ما را خبر ده. یملیخا «۱۶» ایشان را از ----- (۱). قم واند، مل ونه. (۲). همه نسخه بدلها: جوان. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: تهدید. (۴-۵). آط، مل، آج، لب: تملیخا. (۶). قم: بدانید که. (۷). قم خویش. (۸). آط: بنجاوس، آز، مل: بنجلوس، لب: پنجاوس. [.....]

(۹). مل: اربوس. (۱۰-۱۱-۱۲-۱۳-۱۴-۱۵-۱۶). آط، مل، آج: تملیخا. (۱۱). آب: بنجلوس. (۱۴). همه نسخه بدلها: غلبه. صفحه: ۳۲۴ آنچه رفته بود خبر داد، و آن رئیسان و آن مردم بیامدند و ایشان را بدیدند و از آن حال شگفت «۱» فرو ماندند. چون نگاه کردند در آن بنیان که بعضی شکافته بود و بعضی بر جای، تابوتی دیدند از آهن، قفلی از سیم بر او زده. آن تابوت از آن جا، بر آوردند و آن قفل بگشادند. در آن جا دو لوح دیدند از ارزیز بر او نقش کرده که در فلان تاریخ در عهد مملکت دقیانوس، مکسلمینا «۲»، و محسلمینا «۳»، و یملیخا «۴»، و مرطونس «۵» و سوطوس «۶»، و نیورس «۷»، و بکریوس «۸» و بطینوس «۹»، جوانانی بودند بر اینکه شکل و بر اینکه هیأت، از فتنه پادشاه وقت بگریختند که قصد ایشان می‌کرد برای دین، و در اینکه غار شدند. چون خبر یافتند از ایشان بدانستند که ایشان در غارند، در غار بر آوردند به سنگ و سخت کردند، و ما نامهای ایشان بر نوشتیم و احوال ایشان، تا اگر کسی بر ایشان مطلع شود بداند که حال ایشان چونین «۱۰» بود. چون آن بخواندند، به شگفتی فرو ماندند و مؤمنان را یقین بر یقین زیادت شد به قدرت خدای تعالی بر احیاء موتی، و از آن شگفت ماندند که ایشان همچنان جوان و تازه و بقوت مانده بودند، نه رنگ رویشان بگردیده بود و نه جامه ایشان شوخگن شده. آنگه اینکه دو رئیس نامه نوشتند به آن پادشاه صالح که نام او تندوسیسی «۱۱» بود که: به تعجیل بیایی تا آیتی بینی از آیات خدای تعالی که با خلقان نمود بر صحت و نشور. و آن قصه در نامه شرح دادند. چون ملک صالح نامه بر خواند، از سریر ملک فرود آمد و روی بر خاک نهاد پیش خدای تعالی و بسیار بگریست و تضرع کرد و شکر گزارد «۱۲» خدای تعالی بر اظهار آن آیت، و برخاست با لشکر و با اهل آن شهر آن جا آمد و آن حال بدید، و ایشان در غار به عبادت و تسبیح و تهلیل مشغول بودند. آنگه او را پرسیدند و بر او سلام کردند و گفتند: ما تو را وداع می‌کنیم که خدای تعالی ما را با حال اول خواهد بردن که ما از خدای درخواستیم. و پهلو بر زمین نهادند و بخفتند، و خدای تعالی جان ایشان ----- (۱). همه نسخه بدلها: به شگفت. (۲). آج، لب: مسلسلنا. مل: ملسلیجا. (۳). آط، آج، لب:

محسلمینا. (۴). آط، مل، آج، لب: تملیخا. (۵). مل: مرطوس، آز: مرطوفس. (۶). مل: سوطوس. (۷). آب، مل، آز: بیورس. (۸). آط، آب: بکریوس، آز، آج، لب: بکروس. (۹). آط، مل: بطینوس. (۱۰). همه نسخه بدلها: چنین. [.....]

(۱۱). آط، آب، آج، لب: بندوسیسی، مل: انیدوسیسی. (۱۲). مل، آج، لب: گدارد. صفحه: ۳۲۵ برداشت. پادشاه بفرمود تا ایشان را بر کفن «۱»، جامه‌های «۲» گرانمایه ساختند و تابوتهای زرین، و خواست تا ایشان را در آن جا نهد. در خواب دید که زر و دینا «۳» گرد ایشان مگردان، ایشان را همچنان در غار رها کن. او ایشان را همچنان رها کرد و خدای تعالی ایشان را محبوب کرد [۱۵۶-پ]

به رعب، که کس نیارست گرد ایشان گردیدن و تعرض ایشان کردن. و بفرمود تا، بر در آن غار مسجدی بنا کردند که مردم در آن جا نماز کردند «۴»، و آن، حاجتگاهی شد. و آن وقت که احوال ایشان ظاهر شد، آن روز عیدی ساختند و در عبادت بیفزودند. اینکه حدیث اصحاب الکهف است. و در خبر می‌آید که رسول - علیه السلام - گفت: بار خدایا من ایشان را توانم دیدن، خدای تعالی گفت: تو ایشان را «۵» نبینی و لکن وصی خود را با جماعت «۶» صحابه آن جا فرست تا ایشان را دعوت کنند با دین تو و ایمان آوردن «۷» به تو. گفت: بار خدایا! چگونه روند آن جا! حق تعالی گفت: بساطی بیار و ایشان ر بر آن جا نشان و باد را بفرما تا

ایشان را بردارد و آن جا برد. رسول- علیه السّلام- فرمود تا: بساطی بگسترند «۸» و ابو بکر را گفت: بر یک گوشه بنشین و عمر را گفت بر یک گوشه و سلمان را بر یک گوشه و ابو ذر را بر یک گوشه، و علی را گفت: بر میان بساط بنشین. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ خدای تو را فرمود که وصی خود را با قومی صحابه «۹» آن جا فرست از میان اینان وصی تو کیست! گفت: وصی من آن است که چون بر ایشان سلام کند، جوابش دهند و چون سخن گوید، با او مناظره کنند، و آنان که وصی من نه‌اند ایشان را دستور «۱۰» نیست که با او سخن گویند و جواب سلام او دهند. آنگاه رسول- علیه السّلام- باد را فرمود «۱۱» تا آن بساط «۱۲» برداشت- وقت آن که از نماز بامداد فارغ شده بود- باد بساط برگرفت و آن جا برد. امیر المؤمنین علی چون آن جا رسیدند «۱۳»، باد را گفت: بساط فرو نه «۱۴»، بساط بنهاد، و اوّل «۱۵» گفت ابو بکر را که: ----- (۱).

آط، آب، آج، لب: کفنشان. (۲). آط، آب، آج، لب فاخر کردند. (۳). کذا در اساس با سه نقطه، دیقا/ دیفا/ دیبا، همه نسخه بدلها، بجز مل: دیبا، مل: دینار. (۴). همه نسخه بدلها: کردند. (۵). همه نسخه بدلها در دنیا. (۶). قم، آب، آج: جماعتی. (۷). آط، آب، آج، لب: آورند. (۸). همه نسخه بدلها: بگسترند. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم و آج به. (۱۰). آط، آب، مل، آج، لب: دستوری. (۱۱). قم، مل: بفرمود. (۱۲). همه نسخه بدلها را. [.....]

(۱۳). همه نسخه بدلها: رسید. (۱۴). همه نسخه بدلها باد. (۱۵). آج، لب: امیر اوّل، قم، آط، آب، آج: او اوّل. صفحه: ۳۲۶ برخیز و بر ایشان سلام کن، برخاست «۱» و سلام کرد، جواب ندادند. و عمر نیز سلام کرد، جواب ندادند و سلمان و ابو ذر سلام کردند، نیز جواب ندادند. امیر المؤمنین علی بر «۲» خاست «۳» و به در غار فراز شد و گفت: السّلام علیکم ایها الفتیة. گفتند: و علیک السّلام و رحمة الله «۴». گفت: من رسول رسول خدایم- محمّد مصطفی- صلی الله علیه و علی آله- به شما. دعوت می کنم شما را با او و با دین مسلمانی. گفتند: مرحبا به و بک امنا و صدقنا، گفت: رسول خدای شما را سلام می کند. گفتند: علی محمّد رسول الله السّلام ما دامت السّماوات و الارض و علیک بما بلّغت. آنگاه گفتند: رسول خدای را از ما سلام کن و درود ده که ما با خوابگاه خود رفتیم تا آنگاه که مهدی از اهل بیت محمّد خروج کند و ما در زمره او باشیم. امیر المؤمنین گفت: چرا جواب ایشان ندادی! گفتند: ما را گفته‌اند که: جواب ندهیم الّا پیغامبری را یا وصی پیغامبری را. آنگاه گفتند: ما با خوابگاه خود رفتیم و تو را وداع می کنیم. امیر المؤمنین باد را گفت: بساط بردار. باد بساط برداشت و با مسجد رسول آورد و جبریل آمد و رسول را خبر داد به آنچه رفت میان ایشان. رسول- علیه السّلام- علی را گفت: یا علی من گویم یا تو گوی! گفت: یا رسول الله آن نکوتر که تو گوی. رسول- علیه السّلام- ایشان را خبر داد به آنچه رفته بود «۵»، فذلک قوله: إِذِ أَوْى الْفِئْتَةُ إِلَى الْكَهْفِ، یاد کن ای محمّد چون آن جوانمردان با غار شدند. سدید «۶» الصیرفی روایت کرد از باقر- علیه السّلام- که او گفت: اصحاب الکهف صیرفیان «۷» بودند. يقال: اوی الیه یاوی، اذا انضم الیه و صار الیه و اویته الیه، ای ضمته الیه و «کهف»، شکافی باشد در کوه، و جمعه کهوف. گفتند: نام آن غار جبرم بود. فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً، گفتند: بر خدا بده ما را از نزدیک تو و از خزاین رحمت تو رحمتی، وَ هَيَّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا، و بساز ما را از کار ما رشدی و صلاحی. عبد الله عباس گفت، معنی آن است که: با ما الطافی کن که عند آن طلب رضای تو کنیم، و به روایتی دگر هم از او رَشَدًا، ای مخرجا من الکهف [۱۵۷-]، ما را به سلامت از اینکه غار بیرون بر. و گفتند: رَشَدًا، ای صوابا. الرَّشْد ----- (۱-۳). آج، آب، آج، لب: برخواست. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل پای. (۴). قم و برکاته. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل میان ایشان. (۶). همه نسخه بدلها: سدید. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: صیارفیان. صفحه: ۳۲۷ و الرَّشْد، لغتان، به معنی «۱» کالبخل و البخل. فَصَّرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِتِّينَ عَشْرًا، بزدیم بر گوشهای ایشان در آن غار سالهای بسیار، و اینکه کنایت است از آن که خواب بر ایشان افگندیم، گفتند: معنی «ضرب»، اینکه جا ابتلاست چنان که گویند: ضربه الله بالفالج، ای ابتلاه به. و گفتند: معنی آن است که، ما به خواب گوشهای ایشان را از سمع منع کردیم. و هذا من قولهم: ضرب الامیر علی ایدی الرّعیة اذا منعهم من الفساد، و قال الاسود بن یعفر و کان ضریرا: و من الحوادث لا

ابالک اننی ضربت علی الارض بالاسداد و منه: ضرب «۲» الخیام و ضرب السرداق و ضرب السد، برای آن که اینکه همه موانع است. و نصب «سنین» بر ظرف است و نصب «عدد» بر بدل او، و شاید که تمیز باشد. و العدد، المعدود و العد، المصدر، کالقبض و القبض و التفض و التفض. ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ، پس برانگیختیم ایشان را. و «بعث»، از خواب بر کردن «۳» باشد و فرستادن و تحریض «۴» کردن، يقال: بعثته من رقدته، قال الله تعالى: مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا... «۵» نواز بعث فرستادن، قوله: فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ «۶»، و قوله: فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا... «۷»، و از بعث تحریض «۸» قولهم: بعثته علی کذا، و به معنی نصب و اقامت آمد. فی قوله: وَ بَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَبِيًّا... «۹»، و اینکه جا به معنی تنبیه «۱۰» است. لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمِيدًا، تا بدانیم، و معنی آن که در اینکه باب معامله آنان کردیم «۱۱» که ندانند تا بدانند چنان که در معنی امتحان گفتیم اند جای که، از آن دو گروه که خلاف کردند در مدت مقام ایشان در غار، قول «۱۲» که به صواب نزدیکتر است و که شمارنده تر است غایت مقام ایشان را آن جا. آنگه در آن دو گروه خلاف کردند، گروهی گفتند: هر دو کافر بودند، و گروهی گفتند: یکی ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل واحد. (۲). اساس: ضربت، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخه تصحیح شد. (۳). مل: بر کنند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم: تحریض. (۵). سوره یس (۳۶) آیه ۵۲. [.....]

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۳. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۳۱. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم: تحریض، قم: و بعث به معنی تحریض آمد. (۹). سوره مائده (۵) آیه ۱۲. (۱۰). قم: تقریب. (۱۱). آط، آج، لب: کردم. (۱۲). مل: قولی. صفحه: ۳۲۸ مسلمان بودند «۱» و یکی کافر. مجاهد گفت: اینکه خلاف فیما بینهم بود، خود اصحاب الکهف با یکدیگر خلاف کردند. گروهی دیگر گفتند: حزبی «۲» ایشان بودند و حزبی از قوم ایشان بودند. و قوله: أَحْصَى، افعال تفضیل است، و اینکه بنا در ثلاثی باید «۳»، در مزید نیاید از افعال «۴» و جز آن، الّا آن است که بر معنی حمل فرمود به معنی حفظ و اضبط و اصوب. و لبث، مقام باشد. و در نصب «امدا»، دو وجه گفتند، یکی: تمیز، کانه قال: ایّ الحزبین اصوب عددا، و دوم: بر مفعول به، کانه قال: ایّ الحزبین احصى غایة للبتهم فی الکهف «۵» و الامد، الغایة، قال النّابغة: الّا لمثلک او من انت سابقه سبق الجواد اذا استولى علی الامد نحن نقصّ علیک نبأهم بالحق» قدیم - جل - جلاله - گفت: یا محمّد؟ ما قصّه و خبر ایشان بر تو قصّه کنیم و بگویم بدرستی و راستی. و اصل القص «۶»، اتباع الاثر، و النبأ، الخبر. إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ، ایشان جوانمردانی بودند که به خدای ایمان آوردند. از اینکه جا گفتند: اصل جوانمردی ایمان به خداست، اگر آن را که از سر کفر ایمان آرد او را جوانمردی رسد، آن را که ایمان آرد لا عن کفر «۷»، لا جرم چنان که در ایمان رجحان داشت در فتوت آن رجحان دادند او را که از همه جهان نفی کردند و او را اثبات بر زبان جبریل که: لا سیف الّا ذو الفقار و لا فتی الّا علی و فتیت، جمع قلیل باشد، کعلمه و صبیّه، و زِدْنَاهُمْ هُدًی» و ما ایشان را هدی بیفزودیم. و اینکه «هدی» اینکه جا لطف است و بیان، و ما ایشان را الطافی بیفزودیم که ایمان و معارف ایشان عند آن بیفزود «۸». وَ رَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ، و دلهای ایشان باز بستیم به اثبات «۹» توفیق و لطف تا بر ایمان و عمل صالح استقامت کردند و استدامت نمودند. إِذْ قَامُوا فَقَالُوا، چون «۱۰» پیش دقیانوس بایستادند، و گفتند او را چون ایشان را دعوت کرد با عبادت اصنام و قربان -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: بود. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل از. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: آید. (۴). آج، لب: فعل. (۵). قم: الکهفهم. (۶). آج، لب: القصص. (۷). قم زیادت بود. [.....]

(۸). آج، لب قوله. (۹). قم و. (۱۰). قم در. صفحه: ۳۲۹ طواغیت که: خدای ما خدای آسمانها و زمینهاست، ما بدون او و جز او و فرود او خدای «۱» را نخوانیم و نپرستیم [۱۵۷-پ]. لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا، در کلام محذوفی هست که «اذا» جواب اوست، و تقدیر آن که: لو دعونا من دونه إلهاً لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا، چه اگر بدون او خدای را پرستیم، شطط گفته باشیم. عبد الله عباس و مقاتل گفتند: «شطط» جور باشد. قتاده گفت: دروغ باشد، و اصل او مجاوزة الحد و الافراط باشد، و منه شطّ التهر لجانبه، و منه الشطّ الذی هو البعد، و يقال: اشطّ فی الامر، اذا بالغ فی الاسراف، قال الشّاعر: الا یا لقومی قد اشطت عواذلی و تزعم «۲» ان اودی بحقی باطلی هوّلاء

قَوْمًا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً، اینکه هم حکایت کلام ایشان است که ایشان عیب می‌کنند قوم خود را به عبادت اصنام، گفتند: اینان که قوم مانند بدون خدای تعالی اصنام را خدایان گرفته‌اند، لَوْ لَا يَأْتُونَ [عَلَيْهِمْ] «۳» علی که وَ إِذِ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ، آنکه حکایت آن کرد که ایشان با یکدیگر گفتند که: چون شما از اینکه کافران اعتزال کردی و دوری جستی و از آن معبودان که بدون خدای می‌پرستند از اصنام. و قوله: علی که إِلَّا اللَّهُ، در دو قول گفتند، یکی آن که: «الها»، به معنی غیر و سوی است. کقوله: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ... «۶»، و قول دیگر آن که: استثنای منقطع است که ایشان اعتزال از معبودانی کردند که نه خداست تعالی. و قول سهام، آن است که: روا بود که استثنای متصل باشد، و در ایشان کسانی بودند که با عبادت اصنام خدای را پرستیدندی، جز که عبادت چنان، ایمان نباشد- و الله اعلم بمراده. و در وجه اول، تقدیر آن باشد که: و ما يعبدون من دون الله و سواه. و وجه دوم را، معنی آن باشد که: لكن الله لا يعترف فانه معبودنا. علی که فَأَوْوَا إِلَى الْكَهْفِ، با غار ----- (۱). مل: خدایی. (۲). آط، آب، آج، لب: یزعم. (۳). اساس: ندارد، با توجه به متن قرآن مجید آورده شد. (۴). قم سلطانی. (۵). آج، لب: کلیمت. (۶). سوره انبیا (۲۱) آیه ۲۲. صفحه: ۳۳۰ گریزی و با آن جا شوی تا خدای تعالی رحمت خود بر شما نشر کند و برافلاجد «۱». و نشر، پراگندن باشد، و نشر خلاف طی باشد، و جزم او به جواب امر است و «من» روا بود که تبعیض بود و روا بود که تبیین بود. علی که وَ يُهَيِّئُ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرْفَقًا، و بیچاره «۲» برای شما از کارتان روزی حلال. و «مرفق»، هر چیزی باشد که به آن انتفاع بگیرند. و در او لغت است: مرفق «۳» و مرفق. و بعضی گفتند: مرفق مصدر باشد، و مرفق آلۀ الارتفاق. ابن عامر و اهل مدینه و ابو بکر خواندند: مرفقا به فتح «میم» و کسر «فا»، و باقی قراء به کسر «میم» و فتح «فا». قوله: وَ تَرَى الشَّمْسُ، اکنون خطاب می‌کند با رسول، می‌گوید: ای محمد؟ تو آفتاب بینی در وقت بر آمدن. تَتَرَاوُرُ، ای تزاور، ای، تمایل که ها گردیدی «۴» از غار ایشان به جانب دست راست. و ابن عامر و یعقوب خواندند: تَزَوَّرُ، علی وزن تحمَّرُ، من الازو [ر] «۵» رو هو الميل و العدول. و باقی قراء، «تزاور»، به حذف «تا» ی تفاعل، استثقالا لاجتماع التائین. و إِذَا غَرَبَتْ، و چون آفتاب فرو خواستی شدن، یعنی بعد الزوال تَقْرَضُوهُمْ، بگذشتی از ایشان به جانب دست چپ. و اصل «قرض»، قطع بود، و قوله: ذَاتَ الْيَمِينِ وَ ذَاتَ الشَّمَالِ، صفت موصوفی محذوف است، ای جهه ذات الیمین و جهه ذات الشَّمَالِ. وَ هُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ، و ایشان در متسعی «۶» و فراخی بودند از غار، و جمعه: فجوات و فجا «۷». حق تعالی در اینکه آیت وصف آن کرد که ما ایشان را در آن غار از گرمای آفتاب نگاه می‌داشتیم تا ایشان را نرنجانند و گونه روی ایشان بگرداند و جامه ایشان کهنه نشود، چه به بامداد و شبانگاه آفتاب از ایشان می‌بگردانید. آنکه گفت: ایشان در غاری فراخ بودند که باد در او جستی و نسیم بر ایشان آمدی تا هوا عفن نشدی که ایشان را از آن رنجی رسیدی. [۱۵۸-ر]

ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ، آن از آیات و علامات و عجایی است که خدای تعالی به خلقان نمود تا دلیل صنع لطیف او باشد، و آن که کمال علم و قدرت و حکمت او راست. ----- (۱). قم: بر افراجد. (۲). آج: بیچاره.

(۳). آب، آج، لب: مرفق. (۴). آط، آب، آج، لب: فردا گردیدی. (۵). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد. [.....]

(۶). آج، لب: مستسعی. (۷). آج، لب: فجا. صفحه: ۳۳۱ آنکه گفت: هر که را خدای هدایت دهد به بیان و لطف و توفیق و تمکین، او ره یافته باشد. و هر که را او اضلال کند به خذلان، تو او را هیچ یاری راه نماینده به صلاح نیابی، یعنی نباشد، چه اگر بودی یافتندی. وَ تَحَسَّبُوهُمْ، و تو پنداری ای محمد که، ایشان بیدارند، و بر حقیقت ایشان خفته‌اند «۱». و «ایضا»، جمع یقظ و یقظ باشد، کانجاد فی جمع نجد و نجد، للشجاع. و «رقود» جمع راقد، سجود فی جمع ساجد و «قعود» فی جمع قاعد. گفتند: برای آن گفت که: ایشان خفتگانی «۲» بودند چون بیداران که ایشان با آن که خفته بودند چشمها گشاده بودند، وَ نُقَلَّبُوهُمْ ذَاتَ الشَّمَالِ، و ما ایشان را از اینکه دست در آن دست می‌گردانیدیم تا پهلوهاشان رنجور نشود. عبد الله عباس گفت: در سال یک بار فریشته‌ای بیامدی و ایشان را از اینکه پهلو در آن پهلو گردانیدی تا پهلویشان ریش نشدی. ابو هریره گفت: در سال دو بار ایشان را بر گردانیدندی. وَ كَلَبُوهُمْ بَاسِطًا، عبد الله عباس گفت: سگ ایشان سرخ بود، و مقاتل گفت: زرد بود. محمد بن کعب القرظی گفت:

سخت زرد بود، چنان که با سیاه (۳) می‌زد، کلبی گفت: خلنج بود. بعضی دگر گفتند: بر لون آسمان بود. در خبر هست که متعنتی (۴) از امیر المؤمنین علی (۵) پرسید که: سگ اصحاب الکهف چه رنگ بود! او دانست که اگر به لونی معین اشارت کند که او را معلوم بود او بر آن برهانی خواهد و اقامت برهان بر اینکه معنی متعذر بود، گفت: بر رنگ سنگ بود (۶) برای آن که همه رنگ در سنگ توان یافتن. و از امیر المؤمنین علی روایت کردند که: نام او زیان (۷) بود. عبد الله عباس گفت: قطمیر (۸) نام بود. اوزاعی گفت: تنو (۹). جزیائی گفت: حمران. عبد الله بن کثیر گفت: قطمور بود. سدی گفت: ثور بود. عبد الله سلام گفت: مسبط (۱۰). کعب الاحبار گفت: صبها (۱۱) بود. وهب گفت: نع (۱۲) بود، و گفتند: قطنفیر (۱۳) بود. از بعضی صحابه روایت کردند که او گفت: اگر کسی ----- (۱). قم: خفتگانند. (۲). آط، آب، آز، آج، لب:

خفتگان. (۳). همه نسخه بدلها، بجز مل: سیاهی. (۴). مل: شخصی. (۵). مل، آز، آج، لب علیه السلام. (۶). قم او. (۷). آط، آب، آز: زبان، مل: ریان. (۸). آج، لب: قطمیر. (۹). آج، لب: منو. (۱۰). (۱۱). همه نسخه بدلها: صبها. (۱۲). قم: نفی. [.....]

(۱۳). قم: قطنفیر. صفحه ۳۳۲ از کژدم (۱) ترسد، بگوید: سلام علی توح فی العالمین (۲)، کژدم (۳) او را گزند نکند. و اگر از سگ گزنده ترسد، بگوید: وَ كَلْبُهُمْ بِاسِطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ، سگ او را نگزد (۴). روایت کردند که (۵) صادق - علیه السلام - خواند: و کالبهم باسط ذراعیه، ای صاحب کلبهم بالوصید. مجاهد و ضحاک گفتند: «وصید»، فنا و پیرامن (۶) خانه باشد و اینکه روایت ابو طلحه است از عبد الله عباس. و سعید جبیر گفت: «وصید»، صعید باشد، و آن خاکی (۷) بود بلند و اینکه روایت عوفی است. سدی گفت: «وصید»، در خانه باشد، و اینکه روایت عکرمه است از عبد الله عباس، و قال الشاعر: بارض فضاء لا یسد (۸) و صیدها علی و معروفی (۹) بها غیر منکر عطا گفت: «وصید»، آستانه در باشد. قتیبی گفت: بنا باشد، و اصل او من قول العرب: آصدت الباب و اوصدته اذا اطبقته و اغلقته. حق تعالی گفت: و سگ ایشان بر (۱۰) در غار دستها گسترده (۱۱) بود و سر بر میان دو دست نهاده و می‌نگرید. آنگه بر طریق مثل گفت رسول را: لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَیْهِمْ، ای محمد؟ اگر تو بر ایشان مطلع شدی از ایشان بگریختی و تو را پر از ترس کردند از ایشان. و خدای تعالی ایشان را به ترس ممنوع و محجوب کرده بود تا هیچ جانور از ترس قصد ایشان نیارست کردن. و قوله: فراراً، نصب است، علی انه مفعول له. و شاید که مصدری بود لا من لفظ الفعل، کانه قال: لفررت منهم فراراً، و شاید که مصدری بود در محل حال کانه قال: فراراً، و قوله: رُعباً، نصب بر تمیز است. کلبی گفت: خفته بودند، چشمها گشاده (۱۲) چنان که گفتی (۱۳) سخن خواهند گفتن. عبد الله عباس گفت با معاویه به غزوه المضیق بودیم به روم [۱۵۸- پ]

به غار اصحاب الکهف بگذشتیم (۱۴). معاویه گفت: اگر برویم و اصحاب الکهف را ببینیم! ----- (۱-۳). اساس: کژدم. (۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۷۹. (۴). قم: گزند نکند. (۵). آج، لب امام الهمام جعفر بن محمد. (۶). آط، آب: پیرامن. (۷). قم: جای. (۸). آز: سید، آج، لب: لاستدو. (۹). آج، لب: معروف. (۱۰). آط، آب، آز، آج، لب: نیز. (۱۱). آط، آب، لب: گسترانیده. (۱۲). مل: باز کرده. (۱۳). مل: کسی، همه نسخه بدلها، بجز مل: گفتی. (۱۴). آط: بگرفتیم. [.....] صفحه ۳۳۳ من گفتم: تو را بر ایشان سیل نیست که آن کس را که به (۱) از تو بود، گفتند: لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَیْهِمْ لَوَلَّيْتُ مِنْهُمْ فِرَاراً وَ لَمَلَّيْتُ مِنْهُمْ رُعباً. معاویه گفت: من بنوم از اینکه جا تا احوال ایشان بندانم. آنگه قومی را بفرستاد، گفت: بروی و بنگری و خبری با ما دهی. برفتند چون پای در در غار نهادند، خدای تعالی بادی بفرستاد که همه را بیرون (۲) کرد از آن جا. قوله: وَ كَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ، و همچونین (۳) از خواب بر کردیم (۴) ایشان را، یعنی همچنان که ایشان را در غار بردیم و بخوابانیدیم و به ترس ایشان را ممنوع کردیم، همچونین (۵) ایشان را از خواب بیدار کردیم تا یکدیگر را بیرسند. قال قائل: مِنْهُمْ، گفت گوینده‌ای از ایشان - و آن مهتر ایشان بود - مکسلمینا: کم لبثتم، چند گاه است تا شما اینکه جا مقام کرده‌ای! گفتند: روزی یا بهری از روزی. گفتند: رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ، خدای شما عالمتر است به مدت مقام شما. «ما»، مصدری است، ای بلبثکم (۶)، و المعنی بمدّه لبثکم چون گفتند: یوماً، روزی، بر نگریدند هنوز آفتاب مانده بود، گفتند: أَوْ بَعْضُ يَوْمٍ، یا بهری از روزی تا دروغ نباشد (۷). آنگه مهتر ایشان گفت:

فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ، یکی را از شما بفرستی با اینکه درمها که داری. گفتند: «ورق»، درم باشد زده و مهر «۸» نهاده، و گفتند: سیم باشد زده و نازده را «ورق» خوانند. و قراء در اینکه لفظ خلاف کردند، ابو عمرو و حمزه و خلف و ابو بکر عن عاصم خواندند: بورقکم، به فتح «واو» و سکون «را» و ابو عمرو، ادغام کرد «قاف» را در «کاف»، لقرب المخرج، بورقکم «۹»، و باقی قراء به فتح «واو» و کسر «را». در او چهار لغت است: ورق، و ورق، و ورق، و ورق، ایضا: و الورق، ورق الشجر لا غیر. و قيل: الورق، المال من الابل، قال: اغفر خطایای و ثمر ورقی ای مالی، و قال: کان ایدیهن بالقاء الفرق ایدی جوار یتعاطین الورق

----- (۱). آط، آب، آز، آج، لب: بهتر. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: برون. (۳-۵). همه نسخه بدلها: همچنین. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: برانگیختیم. (۶). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: یلبثکم. (۷). قم: دروغزن نباشند. (۸). مل بر او. (۹). کذا در همه نسخه‌ها. صفحه: ۳۳۴ هذیه، اشارت است به آن درمها، اِلَى الْمَدِينَةِ، به شهر یعنی آن شهر که کوه بر در آن بود. گفتند: نام او «دفسوس» «۱» بود، و گفتند: «افسوس». و گفته‌اند: اینکه شهر است که آن را «طرسوس» می‌خوانند. فَلْيَنْظُرْ، گو بنگر. أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا، ای ای الاطعمه «۲» از کی و اطيب. و نصب طعاماً، بر تمیز است. عبد الله عیاس گفت: مراد آن بود که احل «۳» ذبیحه، حلالتر گوشتی که مسلمانان کشته باشند که «۴» در آن شهر بعضی مسلمانان بودند و بیشتر گبرکان بودند. و بعضی مفسران گفتند: مراد بزنج «۵» بشیر بود. و اصل «زکا»، نما و زیادت بود، قال الشاعر: قَبْلُنَا سَبْعٌ وَ اَنْتُمْ ثَلَاثَةٌ وَ لَلسَّبْعِ از کی من ثلاث و اطيب فليأتكم برزق منه، بگو تا به شما آرد روزی و طعامی که شما را قوت باشد، وَ لِيَتَأْتِفَ، و بگو تا رفیق و مدارا کند وَ لَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا، و نباید تا کسی را اعلام کند و از کار شما آگاه کند. إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ، که اگر بر شما ظاهر و مطلع شوند و جای شما بدانند. و گفتند، معنی آن است که: ان يظفروا بكم، يقال: ظهر «۶» علیه، اذا ظفر به. قال الله تعالى: فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ «۷»، ای ظافرين. يَرْجُمُوكُمْ، شما را سنگسار کنند. و گفتند: شما را دشنام دهند و قذف کنند. و گفتند: شما را بکشند. و گفتند: بزنند شما را. أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ، یا «۸» شما را با دین و کیش خود برند، وَ لَنْ تُلْفُوا إِذَا أَبَدًا، آنکه شما فلاح و ظفر و نجات نیابی پس از آن هرگز اگر با دین ایشان شوی. وَ كَذَلِكَ أَعْرَنَّا، و همچونین «۹» که آن دیگر کارها کردیم با ایشان، اَطَّلَع دَادِيمُ بر ایشان. يقال: عثرت على الشيء، ای «۱۰» اطلعت عليه. و اعثرت غیری، ای اطلعت عليه، یعنی ما مردمان را برایشان اطلع دادیم و احوال ایشان بر مردم ظاهر کردیم تا بدانند که وعده خدا حق است، یعنی وعده بعث و نشور. و نیز بدانند که قیامت

----- (۱). مل: دقینوس. (۲). آز: الطعمه. (۳). آب، آز، آج، لب: اجل. (۴). قم: چه. (۵). آز: بزنج. (۶). اساس: اظهر، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۷). سوره صف- (۶۱) آیه ۱۴. (۸). اساس: تا، به قیاس نسخه قم و اتفاق نسخ تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها: همچنین. (۱۰). آط، آب، آج، لب: اذا. صفحه: ۳۳۵ [آمدنی] «۱» است و در او شکی نیست [۱۵۹- ر]. إِذِ يَتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ، عامل در «اذ»، أَعْرَنَّا باشد، و روا بود که فعلی محذوف بود چون اذکر، چون منازعت می‌کردند و خلاف افتاد میان ایشان، یعنی مردمان آن شهر را که بر ایشان مطلع شدند، أَمْرَهُمْ، در کار ایشان، یعنی اصحاب الکهف. و خلاف و منازعه میان ایشان در آن بود که مردم دو گروه شدند، کافران گفتند: ما بر «۲» اینان بنیانی و صومعه‌ای بکنیم که اینان از نسب ما اند. و مسلمانان گفتند: بر اینان مسجدی بکنیم که اینان از اهل دین ما اند. قال الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ، گفت، آن کس که بر کار ایشان غالب بود یعنی «تندوسیس» «۳» الملك» و اصحابش که: ما بر اینان مسجدی بنا کنیم که در آن جا نماز کنند، و همچنان کردند. قوله: سَيَقُولُونَ، اینکه خبر است از غیب که خدای تعالی رسول را «۴» داد، گفت: جماعتی خواهند آمدن «۵» ترسایان بنزدیک تو و حدیث اصحاب الکهف خواهند کردن، و در عدد ایشان خلاف کردند «۶» تا پیش از آن که آمدند رسول صحابه را خبر داد تا ایشان را یقین زیادت شد. آنکه پس از آن وفد نجران آمدند و حدیث عیسی کردند و پس از آن حدیث اصحاب الکهف کردند و مهتر ایشان دو مرد بودند: یکی سید نام، و یکی عاقب. سید گفت: ایشان سه کس بودند، و چهارمشان سگ بود و اینکه سید نام، یعقوبی بود. و عاقب گفت: پنج

بودند، و ششم ایشان سگ بود، و عاقب، نستوری بود. و مسلمانان گفتند: هفت بودند، و هشتم ایشان سگ بود. خدای تعالی قول مسلمانان را محقق بکرد و تصدیق قول ایشان کرد. پس آنکه حکایت قول ترسایان باز گفت «۷»، و قوله: رَجَمًا بِالْغَيْبِ، ای ظَنَّا مِنْهُمْ علی غیر تحقیق، و قیل: قَذَا بِالظَّنِّ مِنْ غَيْرِ یَقِینٍ، قال: اجعل منی الحق غیباً مرجماً اما قوله: وَ تَامِنُهُمْ، بعضی کوفیان گفتند اینکه «واو» ثمانیه است، و اینکه را چند مثال آوردند «۸»، منها قوله: التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ، الی قوله: وَ التَّائِبُونَ عَنِ الْمُتَكَبِّرِ... «۹»، که ----- (۱). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۲). مل: برای. (۳). مل: بیدوسیسی. (۴). آج، لب خبر. (۵). قم از. (۶). آط، آب، آز: کردن. (۷). مل: کرد. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: گفتند. (۹). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۲. صفحه: ۳۳۶ اینکه هشتم است. و منها قوله فی صفة ازواج النبی: مُسَلِّمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ الی قوله: وَ أَبْكَارًا «۱»، اینکه هشتم است که «واو» در اوست. و منها قوله: فی ابواب الجنّة: حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا... «۲»، و در درهای دوزخ که هفت است، فتحت «۳» گفت، بی «واو». و گفتند: سبب آن است که عقد بنزدیک عرب اول هفت بود، چنان که اکنون ده است. قالوا: واحد، اثنان، ثلثة، اربعة، خمسة، ستة، سبعة و ثمانیه. بعضی دگر گفتند: اینکه «واو» حکم و تحقیق است، خدای تعالی اختلاف ایشان بگفت. آنکه آنچه حقیقت بود خبر داد به آن، «واو» «۴» برای اینکه آورد، و اینکه هیچ دو قول را حقیقتی نیست، و بر او برهانی نیست. و آنچه درست است بنزدیک محققان، آن است که: «واو» عطف است جمله‌ای را بر جمله‌ای. و آن جا که «واو» نیست، صفت و موصوف است. و گفتند: اینکه هر سه، قول ترسایان بود، اول، سید گفت، و دوم عاقب، و سهام عبدالمسیح. و ظاهر با اینکه ماند برای آن که هر سه بر یک حد حکایت کرد، بقوله: یَقُولُونَ. و آنچه رسول را فرمود، اینکه است که گفت: بیان مکن و بگو که مرا به اینکه علمی نیست، خدای عالمتر است به عدد ایشان. ما یَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ مِنَ النَّاسِ، جز از اندکی از مردمان ندانند که عدد ایشان چند بود. عطا گفت: آن قلیل اهل کتابند. از عبد الله عباس روایت کردند، که او گفت: انا من ذلك القلیل، من از جمله آن اندکم که عدد ایشان داند. و آنکه نامهای ایشان بگفت، چنان که گفتیم پیش از اینکه هفت کس را و هشتم سگ بود- و نام او قمطیر «۵»، سگی پلنگ رنگ بود. بالای سگی «۶» زینی «۷» بود و زیر کردی، یعنی نه بزرگ بزرگ بود و نه خرد خرد. قوله: فَلَا تَمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا، تو در باب ایشان جدل و خصومت مکن، الا خصومتی ظاهر. و «المراء» و «الممارة»، الجدل. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ضحاک گفتند: [۱۵۹-پ]

مراد به «مراء»، ظاهر آن است که چیزی مگو در باب ایشان الا آنچه ما تو را ظاهر کرده‌ایم و بر آن اطلاع داده. بعضی دگر گفتند: - ----- (۱). سوره تحریم (۶۶) آیه ۵. [.....]

(۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۳. (۳). اشاره است به سوره زمر (۳۹) آیه ۷۱. (۴). قم: و. (۵). کذا در اساس، در صفحه ۳۳۱ به صورت «قمطیر» ضبط شده، قم، آب، مل، آز: قمطیر، آط، آج، لب: قمطر. (۶). آب: سگ. (۷). آج، لب: زهی. صفحه: ۳۳۷ مراد آن است که: مجادله مکن الا به حجت. و در آیت دلیل است بر آن که مجادله به حق روا بود، به باطل روا نبود. وَ لَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا، و فتوی مپرس در حق ایشان از هیچ کس. گفتند: سبب نزول آیت آن بود که: مشرکان رسول را گفتند: ما را خبر ده از اصحاب الکهف. رسول- علیه السلام- گفت: فردا خبر دهم شما را، و نگفت: ان شاء الله. جبریل بر دگر روز نیامد، و تا چند روز بر آمدن «۱» جبریل نیامد، و ایشان پیغامبر را- علیه السلام- طعن می زدند. او خواست تا از بعضی اهل کتاب پرسد که: در کتاب چه یافتی در حدیث اصحاب الکهف! جبریل آمد و قصه ایشان با رسول گفت. و او را نهی کرد از آن که از کسی فتوی پرسد. و قوله: وَ لَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكُمْ غَدًا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ، آنکه رسول را ادب آموخت و آنچه مندوب الیه است گفت: مگو که من فردا کاری کنم الا آنکه که بگویی: ان شاء الله. بدان که ظاهر اینکه لفظ نهی است و مراد امر بر سبیل ندب، برای آن که به اجماع اگر کسی گوید: من فردا فلان کار کنم و نگویم، ان شاء الله، به اتفاق ارتکاب محظوری نکرده باشد، و انما مأمور به رها کرده باشد. و بر آن جمله که گفتیم فی قوله: وَ لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ... «۲»، آنکه در معنی آیت خلاف کردند. فزء گفت: معنی آن است که مگو

که من چیزی خواهم کردن فردا، الا آنچه خدای خواهد و خدا نخواهد الا طاعت. پس معنی آن است که عزم نیت جز (۳) بر طاعت مصمم مکن، و مگو که: من فردا کاری خواهم کردن الا طاعت، تا مردمان به تو اقتدا کنند، و اینکه وجهی لطیف است که آیت با او بر ظاهر خود بماند و بر او هیچ سؤال (۴) نیاید مجبره را. وجهی دیگر اینکه گفتند که: در آیت محذوفی هست و آن، آن است که: «وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكُمْ غَدًا، اَلَا اِنْ تَقُولُ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ. و عرب اضمار قول بسیار کنند، چنان که نظایر او برفت در بسیار جایها. وجهی دیگر آن است که ابو علی ----- (۱). قم: برآمد. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۳۵. (۳). آج، لب: جزم. (۴). آط، آب، آز، آج، لب: نبود. و. صفحه: ۳۳۸ گفت: برای آن فرمود گفتن: اَلَا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ، تا مردم ایمن (۱) باشند از آن که دروغ نیست آنچه می‌گویند، چه اگر مطلق گوید، ایمن (۲) نباشد که مانعی از موانع پیدا شود و آن خبر دروغ بود. و وجهی دگر آن است که گفتند: معنی آن است که: اَلَا اِنْ شَاءَ اللّٰهُ، ان یمیتنی او یعجزنی، اَلَا که خدای که (۳) مرا بمیراند یا عاجز کند یا ملجا (۴). و وجهی دیگر آن است که گفتند: اَنْ شَاءَ اللّٰهُ، در کلام برای آن است تا کلام را منع کند از نفوذ (۵) و مطلق نباشد که اینکه خبر غیب را می‌ماند، چنان که در سوگند آرند تا منع کند از حث (۶) و وقوع سوگند. اما سؤال مجبران (۷) بر اینکه که: لِشَيْءٍ، عام است بر طاعت و معصیت و مباح برافتد، باید تا خدای مرید باشد همه را، جواب گوئیم: اینکه وجهی که گفتیم، جواب است از اینکه سؤال، خصوصا جواب فزاء. دگر آن که: آیت وارد است مورد خشوع و خضوع و انقطاع با خدای. و به معصیت و مباح فرع نکنند با خدای، نبینی که به اجماع مستقیح دارند بل روا ندارد (۸) هیچ مسلمان که گوید: انا ازنی غدا ان شاء الله، من فردا زنا کنم ان شاء الله، دگر آن که: غرض گوینده از اینکه، لطف و تسهیل است، نبینی که فرق نباشد میان آن که گوید: انا افعل کذا ان شاء الله، و میان آن که گوید: اگر خدای توفیق دهد من چنین کنم. دگر آن که فرقی (۹) نباشد میان آن که گوید: من چنین کنم ان شاء الله و میان آن که گوید: اگر در اجل تأخیر باشد من چنین کنم، و اگر خدای فرو گذارد، من چنین کنم. و اینکه جمله دلیل آن است که اینکه لفظ بر وجه فرع و انقطاع گوید با خدای تعالی، و اینکه در معصیت بنرود. و در آیت دلیل است بر آن که: لفظ «شیء»، اجرا کنند بر معدوم، برای آن که خدای آن را که فردا خواهد بودن شیء خواند. دگر آن که امر و نهی تعلق ندارد الا به معدوم [۱۶۰-ر]

اکنون بدان که استثنا به مشیت (۱۰) را در کلام اثر است در تخصیص او و منع او از نفوذ، و در طلاق ----- (۲-۱). قم: امن. (۳). قم، آط، آب، مل، آز خواهد. (۴). قم: ناملجا. (۵). آج، لب: نفور. [.....]

(۶). مل: حیث. (۷). آط، آج، لب: مجبره، آب، آز: مجبران، مل: مخیران. (۸). آط، آب، آج، لب: ندارند. (۹). قم، آط، لب: فرق. (۱۰). آط، آز، آج، لب: استثنای مشیت. صفحه: ۳۳۹ بنزدیک فقها، و در سوگند بنزدیک ما و ایشان. اما در مدت، خلاف کردند، حسن بصری گفت: استثنا را اثر بود در کلام مادام تا از جای برخاسته نباشد. و از عبد الله عباس حکایت کردند که او گفت: تا یک سال او را اثر باشد، و اینکه قول، معتمد نیست. و مذهب درست (۱) آن است که: استثنا را اثر باشد در کلام مادام تا متصل باشد و یا در حکم متصل. و استثنا چون از کلام منقطع شد، انقطاعی که سامع را معلوم نشود که اینکه استثنا با اینکه کلام است، آن را اثر نبود. و دلیل بر صحت اینکه مذهب، آن است که: اگر نه چنین بودی، هیچ عقد از عقود منعقد نشدی، چه ایمن (۲) نبودندی که او بعد از مدتی استثنا کند و وثاقت برخاستی به خبر و به سوگند، و اینکه خلاف اجماع است. اما استثنا در خبر و امر و نهی و سوگند شود، و او را در همه اثر باشد چون متصل بود، قوله: «وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ» و چون فراموش کنی [ذکر خدای کن. حسن گفت: معنی آن است که چون ذکر مشیت فراموش کنی] (۳) آنگه یادت آید، بگو: ان شاء الله. اینکه ذکر خداست که مراد است اینکه جا. بهری دگر گفتند، مراد آن است که: چون ذکر مشیت فراموش کنی، به توبه و تلافی آن بگو: عسی ان یهدین ربی لأقرب من هذا رَشَدًا. و بعضی دگر گفتند: اینکه کلامی است مستأنف و متعلق نیست به اول، و عند قوله: «إِذَا نَسِيتَ» وقف باید کردن. آنگه رسول را گفت: «وَقُلْ، اَنْتَ يَا مُحَمَّدُ. عَسَى اِنْ يَهْدِيَنَّ رَبِّي لأقرب من (۴) قَصَّةُ اصْحَابِ الْكُهْفِ رَشَدًا، من امید دارم که خدای مرا ره نماید

به بهتر از قصه اصحاب الکهف و از آن به صلاح نزدیکتر از آیات و معجزات، تا جواب آنان باشد که تو را پرسیدند از قصه ایشان، و تو توقّف «۵» نمودی از آن جا که تو را علمی نبود به آن. و نصب رَشَدًا، بر تمییز است. وَ لَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ، خلاف کردند در آن که اینکه از کلام کیست! بعضی گفتند: از کلام جهودان است و «قالوا»، در کلام مقدر است، ای قالوا، یعنی اليهود. جهودان گفتند که: ایشان در غار سیصد و نه سال مقام کردند، چه اگر نه چنین باشد اینکه را معنی نبود که گفت: قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا، چه اول قطع است و ----- (۱). همه نسخه بدلها: بجز قم و مل: صحیح. (۲). قم: امن. (۳).

اساس: ندارد، از قم، افزوده شد. (۴). آج، لب: هذا. (۵). مل: وقف نمودی. صفحه: ۳۴۰ دوم ابهام، و اینکه قول قتاده است، گفت: و دلیل «۱» صَحَّتْ اینکه، قراءت عبد الله مسعود است که خواند: فَقَالُوا وَ لَبِثُوا «۲». و مطر الوردی گفت: اینکه جایگاه قول جهودان است. خدای بر ایشان رد کرد، بقوله: قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا. دیگر مفسران گفتند: اینکه کلام خداست - جل جلاله - و خبر است از مدّت مقام ایشان در غار اینکه مقدار. اما قوله: قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا، برای آن گفت که جهودان در عهد رسول گفتند: از آنکه که ایشان در غار شدند، الی یومنا هذا، سیصد و نه سال است. خدای تعالی گفت: شما را به اینکه علمی نیست، من دانم که ایشان چه مقدار آن جا بودند، و اینکه که شما گفتی خود مدّت مقام ایشان است در غار. حمزه و کسائی خواندند: ثلاث مائة سنين، به اضافه. و باقی قراء به تنوین. اما آنان که به تنوین خواندند، گفتند: ثلاث مائة، نصب بر ظرف «۳» است، و سنين، بدل است از او. و بعضی دگر گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست و آن، آن است که: و لَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ سنين ثلاث مائة چنان که صمت ایاما خمسة و سرت سنين عشرة. و گفتند: «سنين» تمییز است از آن جا که کلام محتمل بود، ایام و شهور و سنين را تمییز «۴» کرد به سنين. و اینکه وجه ضعیف است برای آن که، آنچه ما بعد «مأة»، باشد و بالای آن از عقود به اضافه گویند و ممیز مفرد، چنان که ثلاثمائة سنه. وجهی دگر گفتند، و آن آن است که: علی جواب السائل آمد، اینکه، کأنه لما قال: ثلاث مائة سأل سائل. و قال: هذا العدد من الايام او الشهور او السنين، فقال: سنين، و مثله قوله: يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ، رجال... «۵»، علی قراءه من قرأ بالفعل المجهول، کأنه لما قال يسبح فقال [۱۶۰-پ]

قائل من ذلك المسبح، فقال رجال. اما بر قراءت آنان که به اضافه خواندند، این خالویه گفت: اینکه قراءت ضعیف است از آن جا که ممیز مفرد بایست. و ابو علی الفارسی گفت: اینکه هم «۶» آمده است که اضافه تمییز «۷» با جمع کنند، چنان که گفت: ----- (۱). همه نسخه بدلها: بر. (۲). آط، آج، لب: فقالوا او لبثوا. (۳). آط، آب، آج، لب: تمیز. (۴). قم: متمیز. [.....]

(۵). سوره نور (۲۴) آیه ۳۶ و ۳۷. (۶). اساس: همه، به قیاس نسخه قم و اتفاق جمیع نسخ، تصحیح شد. (۷). اساس: سنين، به قیاس نسخه آط، تصحیح شد. صفحه: ۳۴۱ فما زودنی غیر سحق عمامة «۱» و خمسمیء منها قسی یمان و قوله: تسعاً، نصب او بر ظرف است، ای تسع سنين. و شاید که مفعول به باشد. و اینکه روشنتر است برای آن که، زاد و ازداد، هر دو به یک معنی آمده است. و حسن بصری خواند: تسعا و كذلك تسعون، به فتح «التا» فیهما، و آن لغت است جز که کسر بیشتر است و معروفتر. قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا، گفتند: اول خبر داد رسول را به مقدار آن علی التحقيق، آنکه گفت: اگر جهودان از تو پرسند ایشان را مگو «۲»، حوالت بر علم من کن، بگو: اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا، که صلاحی به اینکه متعلق است. لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، غیب آسمان و زمین او راست، او داند آنچه از امور و احوال اهل آسمان و زمین پوشیده و غایب است از شما. أَبْصَرَ بِهِ وَ أَسْمِعَ. اینکه صیغت «۳» امر دارد، و معنی تعجب است، یعنی ما اسمعه و ابصره، چه بینا و شنواست او اعمال و اقوال بندگانش را، بر او هیچ پوشیده نماند. ما لَهُمْ مِنْ دُونِهِ، نیست ایشان را، یعنی اهل آسمان و زمین را بدون او یاری و ناصری، وَ لَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا، و او انباز نگیرد در حکم خود هیچ کس را. جمله قراء چنین خواندند علی الخبر عنه تعالی، مگر ابن عامر که او خواند: وَ لَا تُشْرِكُ بِهِ «تا» ی خطاب و جزم «کاف» علی نهی المخاطب «۴»، یعنی ای مخاطب مکلف انباز مگیر با او در احکام او، و کس را انباز او مشناس. و قوله تعالی:

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۲۷ تا ۵۱]

[اشاره]

وَ اتل ما أوحى إليك من كتاب ربك لا مبدل لكلماته و لن تجد من دونه ملتحداً (۲۷) و اصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم بالغداة و العشي يريدون وجهه و لا تعد عيناك عنهم تريد زينة الحياة الدنيا و لا تطع من أغفلنا قلبه عن ذكرنا و اتبع هواه و كان أمره فرطاً (۲۸) و قل الحق من ربكم فمن شاء فليؤمن و من شاء فليكفر إنا أعتدنا للظالمين نارا أحاط بهم سرادقها و إن يستغيثوا يغاثوا بماء كالمهل يشوي الوجوه بئس الشراب و ساءت مرتفقاً (۲۹) إنا الذين آمنوا و عملوا الصالحات إنا لا نضيع أجر من أحسن عملاً (۳۰) أولئك لهم جنات عدن تجري من تحتهم الأنهار يحلون فيها من أساور من ذهب و يلبسون ثياباً خضراً من سندس و إستبرق متكئين فيها على الأرائك نعم الثواب و حسنت مرتفقاً (۳۱) و اضرب لهم مثلاً رجلين جعلنا لأخيهما جنتين من أعناب و حفنأهما بنخل و جعلنا بينهما زرعاً (۳۲) كلتا الجنتين آتت أكلها و لم تظلم منه شيئاً و فجرتا خلالهما نهراً (۳۳) و كان له تمر فقال لصاحبه و هو يحاوره أنا أكثر منك مالاً و أعز نفراً (۳۴) و دخل جنته و هو ظالم لنفسه قال ما أظن أن تبعد هذه أبداً (۳۵) و ما أظن الساعة قائمه و لن رددت إلى ربي لأجدن خيراً منها منقلباً (۳۶) قال له صاحبه و هو يحاوره أ كفرت بالذي خلقك من تراب ثم من نطفة ثم سواك رجلاً (۳۷) لكننا هو الله ربى و لا أشركه ربى أبداً (۳۸) و لو لا- إذ دخلت جنتك قلت ما شاء الله لا قوة إلا بالله إن ترن أنا أقل منك مالاً و ولداً (۳۹) فعسى ربي أن يؤتين خيراً من جنتك و يرسل عليها حسباناً من السماء فتصبح صعيداً زلقاً (۴۰) أو يصبح ماؤها غوراً فلن تستطيع له طلباً (۴۱) و أحيط بثمره فأصبح يقلب كفيه على ما أنفق فيها و هى خاوية على عروشها و يقول يا ليتنى لم أشرك بربى أحداً (۴۲) و لم تكن له فئة ينصرونه من دون الله و ما كان منتصراً (۴۳) هنالك الولاية لله الحق هو خير ثواباً و خير عقاباً (۴۴) و اضرب لهم مثل الحياة الدنيا كماء أنزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض فأصبح هشيماً تذروه الرياح و كان الله على كل شىء مقتدرأ (۴۵) المال و البنون زينة الحياة الدنيا و الباقيات الصالحات خير عند ربك ثواباً و خير أملاً (۴۶) و يوم نسير الجبال و ترى الأرض بارزة و حشرناهم فلم نغادر منهم أحداً (۴۷) و عرضوا على ربك صفاً لقد جئتمونا كما خلقناكم أول مرة بل زعمتم أن نجعل لكم موعداً (۴۸) و وضع الكتاب فترى المجرمين مشفقين مما فيه و يقولون يا ويلتنا ما لهذا الكتاب لا يغادر صغيرة و لا كبيرة إلا أحصاها و وحيدوا ما عملوا حاصراً و لا يظلم ربك أحداً (۴۹) و إذ قلنا للملائكة اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس كان من الجن ففسق عن أمر ربه أفتتخذونته و ذريته أولياء من دونى و هم لكم عدو بئس للظالمين بدلاً (۵۰) ما أشهدتهم خلق السموات و الأرض و لا خلق أنفسهم و ما كنت متخذ المصلين عضداً (۵۱) «۵»

[ترجمه]

بر خوان آنچه وحی کردند به تو از کتاب خدایت که گرداننده نیست سخنها او را، نیابی از فرود او جای میلی. صبر کن و باز دار خود را از «۶» آنان که خوانند خدای را به بامداد و شبانگاه، می‌خواهند روی او نیاید «۷» که برگردد چشمهایت از ایشان، ----- (۱). اساس: امامه، به قیاس نسخه قم و اتفاق جمیع نسخه تصحیح شد. (۲). آج، لب: بگو. (۳). آط، آج، لب: صفت. (۴). آط، آج، لب: الخطاب. (۵). همه نسخه بدلها، بجز مل و. (۶). همه نسخه بدلها: با. (۷). قم: مبادا صفحه : ۳۴۲ می‌خواهی «۱» زینت «۲» زندگانی نزدیکتر، فرمان مبر آن را که ما غافل کردیم دل او را از ذکر ما به دنبال «۳» هوای خود رفت و بد کار او ضایع کردن. بگو که حق از خدای شماسست، هر که خواهد گو ایمان آر و هر که خواهد گو کفر آر «۴»، ما بنهادیم «۵» برای کافران «۶» آتشی که گرد درآید به ایشان سرا پرده‌هایش، و اگر فریاد خواهند، فریاد رسند ایشان را به آبی چون

دردی زیت بریان کند رویها را، بد شراب» (۷) است آن و بد جای است آن تکیه گاه» (۸). آنان که ایمان آوردند و کار نکو» (۹) کردند ما ضایع نکنیم مزد آن کس که کار نکو کند. آنان که بود ایشان را بهشتها مقام، می رود از زیر ایشان جویها، به حلّی ایشان کنند در آن جا از دستورنجهها» (۱۰) از زر و درپوشند جامه‌های سبز از دیبایی تنک و ستمبر، تکیه زده باشند در آنجا بر تختها، نیک ثواب است و نیکو تکیه گاه است، بزن برای ایشان مثلی، دو مرد کردیم یکی را از ایشان دو بستان از انگور» (۱۱) گرد آن گرفتیم» (۱۲) به درختان خرما و کردیم میان آن کشتی. هر دو بستان بداد میوه‌ایش و نکردی نقصانی» (۱۳)، از او چیزی. بگشادیم میان آن جوی. —
 ----- (۱). آط، آج، لب: می‌خواهند. (۲). قم، آب: آرایش. (۳). قم: پس روی، آط، آب:

از پس، آج، لب: از پی. (۴). آط، آب، آج، لب: کافر شو. [.....]

(۵). قم: ساخته‌ایم. (۶). مل: ظالمان. (۷). قم، آط، آب، آج، لب: شرابی. (۸). آط، آب: و بد جای تکیه گاه را. (۹). همه نسخه بدلها، بجز قم: عمل صالح. (۱۰). قم: دستور نجهها. (۱۱). قم: انگورها. (۱۲). قم: گرد در گرفتیم. (۱۳). قم: کم نکردی از او چیزی، آط، آج، لب: ظلم نکرد از او چیزی. صفحه: ۳۴۳ و بود او را مالی» (۱)، گفت برادرش» (۲) را و او مناظره می‌کرد با او: من بیشترم از تو به خواسته» (۳) و عزیزتر به گروه. [۱۶۱-ر]

در- شد در بستانش و او ظالم خود بود، گفت: نپندارم که هلاک شود اینکه هرگز. و نپندارم که قیامت برخیزد و او را باز برند با خدایم یابم بهتر از آن بازگشتنگاه» (۴). گفت او را رفیقش» (۵) و او مناظره می‌کرد با او کافر شدی» (۶) به آن که بیافرید تو را از خاک پس از آب» (۷)، پس راست کرد تو را مردی! لکن مرا او خدای پروردگار شرک نیارم به او کسی را» (۸). چرا چون در بستانت شوی بگو» (۹) آنچه خدای خواهد قوت نیست الّا به خدای. اگر می‌بینی تو مرا کمتر از تو به مال و فرزندان» (۱۰). باشد که خدای بدهد مرا بهتر از بستان تو و بفرستد بر آن عذابی از آسمان در روز آید خاکی» (۱۱) نرم شود. یا در روز آید آب او به زمین فرو شده نتوانی تو او را طلب کردن. ----- (۱). قم: میوه‌ها، بقیه نسخه بدلها: میوه. (۲). آط،

آب، آج، لب: رفیق. (۳). آط، آب، آج، لب: مال. (۴). قم: بازگشتن جای. (۵). مل: برادرش. [.....]

(۶). اساس: شد، به قیاس با نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آج، لب: نطفه. (۸). قم: لکن من او خدای است پروردگار من و شرک نیارم به خدایم یکی را. (۹). آط، آب، آج، لب: گفتمی. (۱۰). قم: فرزند. (۱۱). آط، آب، آج، لب: خاک. صفحه: ۳۴۴ گرد در آیند به میوه او» (۱) در روز آید می‌گرداند دستهایش بر آنچه هزینه» (۲) کرده بود در آن و آن افتاده بود بر چفتهایش» (۳) گوید کاشک» (۴) من انباز نگرتمی به خدایم کسی را. و نبود او را گروهی که یاری او کنند از فرود خدا، نباشد او کینه کش» (۵). آن جا ولایت خدای را باشد که او حق است، او بهتر است به ثواب دادن و بهتر است به عاقبت. بزن برای اینان مثل زندگانی نزدیکتر» (۶) چون آبی که بفرستادیم آن را از آسمان آمیخته شد به او گیاه» (۷) زمین در روز آمد خشک شده می‌برد آن را بادها و بوده است خدای بر همه چیزی توانا» (۸). خواسته و پسران، زینت» (۹) زندگانی نزدیکتر است و آنچه باقی است و نیک است بهتر است به نزدیک خدای تو به ثواب و بهتر به امید و آن روز که برانیم کوهها را و بینی زمین را ظاهر و گرد کنیم ایشان را، رها نکنیم از ایشان کسی را. عرضه کنند ایشان را بر خدای تو ایستاده آمدی به ما چنان که آفریدیم شما را نخست» (۱۰) بار بل دعوی کردی که نکنیم ما شما را وعده‌ای. ----- (۱). قم: به میوه‌هاش. (۲). قم: مل: نفقه کند، آج، لب:

بدنیت. (۳). آط: چفتهایش. (۴). آب، آج، لب: کاشکی. (۵). قم: کینه کشی. (۶). آط، آب، آج، لب: دنیا. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم: نبات. (۸). آط، آب، آج، لب: قادر. [.....]

(۹). قم، آط، آب: آرایش. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز قم: اول. صفحه: ۳۴۵ بنهند نامه را بینی گناهکاران را ترسند» (۱) از آنچه در اوست. گویند: ای وای ما؟ چیست اینکه نامه را که رها نکرده است هیچ گناه خرد و بزرگ الّا بشمرده است آن را و یابند آنچه کرده باشند حاضر، و بیداد» (۲) نکند خدای تو بر کس. چون گفتیم فریتشگان را که سجده کنی آدم را سجده کردند مگر ابلیس که

بود از جن «۳»، برون آمد از فرمان خدایش می‌گیری او را و فرزندان او را دوستان به خلاف من «۴» و ایشان شما را دشمن‌اند، بد است «۵» او ظالمان را بدلی. حاضر نیاوردم ایشان را به آفریدن آسمانها و زمین و نه به آفریدن نفسهای ایشان. نبودم گیرنده گمراه کنندگان را بازو و یار «۶». قوله: وَ اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ، خطاب است با رسول - علیه السّلام - گفت: بخوان ای محمّد؟ آنچه بر تو وحی کرده‌اند از اخبار «۷» اصحاب الکهف و جز آن، [اتل] «۸»، امر باشد از تلاوت. و بعضی دگر گفتند: «اتل»، متابعت کن آن را که خدای بر تو وحی کرده است در قرآن از اوامر و نواهی و هر دو معنی محتمل است [۱۶۱-پ]، يقال: تلوت الرّجل اذا تبعته اتلوه تلوا و تلوت القرآن تلاوه، و معنی هر دو با تتبع راجع است، چه قرآن خوان تتبع آیات و کلمات می‌کند، لا مِئِدَل لِكَلِمَاتِهِ، کلام او را تغییر و تبدیل نکنند، یعنی در وعد او خلف نیاید و در خبر او کذب نرود «۹»، چه وعده او درست باشد و خبر او صدق. وَ لَنْ تَجِدَ، نیابی فرود او جز او پناهی و ملجائی. و گفتند: معدلی که از او میل کنی، و بر هر دو قول موضع باشد. وَ اصْبِرْ نَفْسَكَ، ای ----- (۱). قم: ترسندگان، آط، آب، آج، لب: ترسیده. (۲). آط، آب، آج، لب: ظلم. (۳).

قم، آط، آج، لب: پری. (۴). قم: آط، آب، آج، لب: فرود من. (۵). قم: بئس است. (۶). قم، مل: به بازو، آط: به بازی، آب: بسازد، آج، لب: به یاری. (۷). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: قصه. (۸). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۹). قم، نبود. صفحه: ۳۴۶ احبس نفسک، خویشتن بازدار. و الصّبر، حبس النّفس علی ما یکره «۱»، با آنان که خدای را می‌خوانند به بامداد و شبانگاه. یُریدون وَ جَهَّه، روی او می‌خواهند، یعنی رضای او می‌جویند، یعنی طاعت به اخلاص می‌کنند لله، برای خدا، دور از ریا. قتاده گفت: مراد نماز بامداد و نماز شام است. کعب الاحبار گفت: و الله که مراد، اهل نماز فریضه‌اند. وَ لَا تَعُدُّ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ، و نباید که چشم تو از ایشان برگردد، یعنی باید تا پیش تو باشند و به چشم تو باشند. و قوله: تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، در محلّ حال است، ای مریدا، در آن حال که مرید و طالب زینت دنیا باشی، وَ لَا تُطِيعْ، و فرمان مبر آن کس را که ما دل او غال کرده‌ایم از ذکر خود «۲» به خذلان و تخلیت «۳» و او تابع هوای نفس خود است، نه تابع رضای ما. وَ كَانَ أَمْرُهُ فُزُطًا، و کار او ضایع کردن است. و اینکه قول قتاده و مجاهد و ضحّاك است. داود گفت: فرط، ای ندما، پشیمانی. ختّاب گفت: هلاکا. ابن زید گفت: مخالفا للحق. مقاتل حیّان گفت: سرفا. فزّاء گفت: متروکا. ابو زید بلخی گفت: قدما فی الشّر. ابو عبیده گفت: هو من قول العرب فرس فرط، ای سابق، و فرط منی قول، ای سبق. و منه قوله - علیه السّلام - انا فرطکم علی الحوض، ای رائدکم و سابقکم، گفتند معنی آن است که: روزگار ضایع کرده باشد و کار خود معطل «۴». عبد الله عباس گفت: آیت در عینه بن حصن الفزّاری آمد که او بنزدیک رسول آمد پیش از آن که ایمان آورد جماعتی درویشان بنزدیک رسول بودند، چون: سلمان پارسی و عمار و ختّاب و عامر ابن فهیره و مهجع «۵» و صهیب و سلمان، گلیمی داشت عرق بر آورده و بوی کریه «۶» از او می‌آمد و او پاره‌ای برگ خرما بگرفته بود و زنبیلی می‌بافت. عینه گفت: ای محمّد؟ تو را از اینان ننگ نمی‌آید و از بوی اینان کراهت نمی‌باشد که ما را یک ساعت وجه نیست با اینان نشستن! ما اشراف و سادات مضریم «۷» و نظر مردمان به ماست، اگر ما ایمان آریم به تو، مردمان ایمان آرند، و اگر «۸» نیاریم، نیارند. و ما را برگ نباشد که با اینان به یک جای بنشینیم، برای ما مجلسی ساز و برای ایشان مجلسی دیگر و وقتی -----

----- (۱). همه نسخه بدلها بجز مل: تکره. (۲). آط، آب، آج، لب: خدا. (۳). آج، لب: تحلیه. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب: کرده، مل گذاشته. (۵). آج: مهج. (۶). مل: بوی عرق و آب چشم. (۷). آط، آب، مل، آج، لب: مضریم. (۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل ایمان. صفحه: ۳۴۷ دگر. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ابو العالیه گفت: آیت در امیّه بن خلف الجمحی آمد و اینکه قول او گفت. قتاده گفت: آیت در اصحاب صفّه آمد و ایشان هفتصد مرد درویش بودند ملازمان مسجد رسول - علیه السّلام. ایشان را ملکی و ضیعتی و زرعی و ضرعی و تجارتی نبود. نماز می‌کردندی و منتظر نمازی دیگر بودند. قتاده گفت: چون اینکه آیت آمد، رسول - علیه السّلام - گفت: الحمد لله که در امت من کسانی هستند که خدای مرا گفت: خود را با اینان بازبند، آنکه گفت: بیان کن برای اینان که کافر و جاحدند، و بگو که: الحقّ من ربّکم، گفتند: الحقّ، خبر

مبتدای محذوف است، یعنی اینکه قرآن و آنچه در اوست از اخبار و آیات و اوامر و نواهی و وعد و وعید حق است از خدای تعالی. و گفتند: الحق مبتداست و من ربکم، در جای خبر اوست، یعنی الحق صادر من ربکم وارد منه و آت من قبله، حق از خدای تعالی صادر گشت از کتاب و پیغامبر و بیان و آنچه خلقت در تکلیف به آن محتاجند. اکنون اختیار به ایشان است و عنان اختیار به دست ایشان است هر که خواهد، گو ایمان آر، و هر که خواهد گو کافر شو. و صورت امر است، و مراد تخییر بر وجه تهدید، چه خدای را به ایمان ایشان حاجت نیست. اگر ایمان آرند ایشان را به آید «۱» به ثواب [۱۶۲- ر]

و نعیم ابد رسند، و اگر کفر آرند ما بجارده ایم «۲» برای کافران آتشی که سرا پرده‌های آن محیط است به ایشان و گرد ایشان در آمده است. و قوله: أعتدنا، من العتاد، و هو العدة، آن سازگار باشد و «سرادق»، سرا پرده «۳» باشد به مانند دیواری گرد خیمه، و خیمه در میان آن باشد. ابو سعید خدری روایت کرد «۴» که، رسول - علیه السلام - گفت: دوزخ را چهار سرا پرده است، کثافت «۵» هر یکی چهل ساله راه. عبد الله عباس گفت: دیواری است از آتش گرد کافران در آمده باشد. کلبی گفت: کژدمی باشد که روز قیامت از دوزخ برآید از آتش و در عرصه قیامت گرد کافران در آید به مانند حظیره‌ای، قال رؤبه: -----

----- (۱). آز: برآید. (۲). قم: مل: بیجارده ایم، آج، لب: بیجارده ایم. (۳). قم: مل: سرای پرده. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل از. (۵). آج، لب: کسافت. صفحه: ۳۴۸ یا حکم بن المنذر بن الجارود سرادق المجد علیک ممدود و قال سلامه بن جندل: هو المدخل النعمان بیتا سماؤه صدور الفیول «۱» بعد بیت مسردق «۲» بعضی دگر گفتند دودی باشد که روز قیامت از دوزخ برآید و گرد کافران در آید، و هو قوله: انطلقوا إلى ظل ذي ثلاث شعب، لا ظلیل ولا یغنی من اللهب «۳» - الاية. و ان یسعیثوا یغاثوا بماء کالمهل، و اگر فریاد خواهند فریاد ایشان رسند از تشنگی که ایشان را رسیده باشد به آبی چون دردی زیت. و اینکه روایت ابو سعید خدری است از رسول - علیه السلام - که گفت: «مهل»، دودی زیت باشد به گرما «۴»، به صفتی بود که کافر بنزدیک روی برد گوشت روی او در آن جا فتد. عبد الله عباس گفت: آبی ستبر باشد بمانند دردی زیت. اعمش گفت: عصاره زیت باشد. مجاهد گفت: خون و ریم باشد. ضحاک گفت: آبی سیاه باشد چه دوزخ سیاه است و هر چه در او باشد سیاه بود از درخت و آب و لباس و اهل او، ابو عبیده گفت: جواهر زمین باشد گداخته، یعنی مس و روی و آهن و ارزیز و مانند آن، گداخته و آمیخته. قتاده گفت: عبد الله مسعود به کوفه بود، مردی آمد و او را جامی آورد سیمین «۵» زر بر او زده. او بفرمود تا چاله‌ای برکنند در زمین و در آن جا نهادند، و آتشی عظیم بر او افروختند «۶» بگداخت «۷» و سرخ شد چون آتش. آنکه گفت غلام را: برو و اینکه جماعتی را که هر روز بر ما آیند، ایشان را بخوان. او برفت و ایشان را بخواند. جماعتی بسیار بیامدند. او گفت: در نگری اینکه بینی. گفتند: اینکه چیست! گفت: هذا شبه شیء بالمهل الذی وعد «۸» الله الکفار به فی النار، اینکه بهتر چیزی است به مانند گی به آن مهل که خدای وعید کرد کافران را در دوزخ به آن. سعید جبیر گفت: مهل، چیزی باشد که گرمای او به غایت رسیده باشد. ابو عبیده گفت، از منتجع بن «۹» نبهان شنیدم که ----- (۱). آج، لب: القبول. (۲). آج، لب: ممدود. (۳). سوره رسالات (۷۷)

آیات ۳۰ و ۳۱. (۴). قم: گرمی. [.....]

(۵). قم: مسین. (۶). همه نسخه بدلها: برافروختند. (۷). قم، مل، آج، لب: تا بگداخت، آط، آب، آز: آنکه بگداخت. (۸). همه نسخه بدلها: اوعد. (۹). آط، مل، آج، لب: مسجع بن. صفحه: ۳۴۹ گفت: فلان ابغض الی من الطلیاء و المهل، گفتم: مهل چه باشد! گفت: آن که خمیر در میان آتش کنند، آنکه بردارند و انگشتهای آتش و جمرات در کنار «۱» آن آویخته باشد. یشوی الوجوه، بریان کند رویها را و بسوزد. سعید جبیر گفت: اهل دوزخ چون گرسنه شوند، استغاثه «۲» کنند و فریاد خواهند از گرسنگی ایشان را اغاثه «۳» کنند به درخت زقوم، از آن بخورند، آن در تن ایشان چون آتش شود، و گوشت و پوست ایشان پخته گرداند، چنان که عرق برآرند، پاره‌های گوشت ایشان با عرق بریزد «۴»، آنکه تشنگی بر ایشان افتد، چند سال فریاد می کنند از تشنگی، ایشان را اغاثه «۵» کنند به آبی چون مهل، و آن آبی بود «۶» گرمای آن بغایت رسیده که چون بنزدیک دهن برند گوشت روی ایشان در آن

جا فتد «۷». بِئْسَ الشَّرَابُ، بد شراب «۸» باشد آن مهل، وَ سَاءَتْ مُرْتَفَقًا، و بد جای تکیه باشد دوزخ و «مرتفق»، متکا باشد که مرفق بر آن جا نهند. عبد الله عباس گفت: منزلاً. ضحاک «۹» گفت: مجتمعاً. عطا گفت: مقراً «۱۰». گفتند: مهادا، و گفتند: منزلاً، و اصل او متکا بود که بر او و چایند «۱۱» به مرفق، قال الشاعر: قالت له و ا [ر] «۱۲» تفقت الافرقتی يسوق بالقوم غزالات الصّحی و ارتفق الرّجل گویند، چون تکیه کند و خوابش نباشد. قال ابو ذؤيب الهذلي [۱۶۲- پ]: نام الخلی و بت اللیل مرتفقا کان عینی فیها الصّاب مذبوح و گفتند: روا بود که از رفق باشد، و آن منفعت بود. إِنَّ الدّینَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصّالِحَاتِ، آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند. در خبر آن خلاف کردند، بهری گفتند: إِنَّا لَا نُضِيعُ، در جای خبر اوست، چنان که شاعر گفت: انّ الخلیفه انّ الله سربله سربال ملک به ترجی الخواتیم ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: کناره، مل: کنارهای.

(۲). قم، آط، آج، لب: استغاثت. (۳). قم: آط، آب، آج، لب: اغاثت. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مل و قم: برود. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: اجابت. (۶). آط، آب، آج، لب که: (۷). همه نسخه بدلها: فتد. (۸). آط، آب، آج: شرابی. (۹). همه نسخه بدلها: مجاهد. [.....]

(۱۰). قم بعضی. (۱۱). قم: بروچایند، آط، آب، آج، لب: بیاسایند. (۱۲). اساس: ندارد، از قم آورده شد. صفحه: ۳۵۰ و آن ضمیر که باید که در جمله خبری باشد، عاید با مبتدا در او مقدر است، و التقدیر: انا لا نضیع اجر من احسن منهم عملاً، چنان که: السّیمن منوان بدرهم، التقدیر منه، و گفتند: أولئک لهم جنّات عدن، در جای خبر اوست. خدای تعالی گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، ما مزد نیکوکاران ضایع نکنیم، یعنی ایشان نیکوکار باشند و ما مزد نیکوکاران ضایع نکنیم. أولئک، ایشان آنانند که ایشان را باشد بهشتها مقام. و العدل، الاقامة. تجری من تحتهم الأنهار، در زیر ایشان جویها می رود، یعنی در زیر کوشکها و درختان بستانهای ایشان، یُحَلَوْنَ فیها، در پوشانند ایشان را به حلّی و زینت، من أساور، گفتند: «من» اولّ زیادت است و دو «۱» تبیین. و گفتند: هر دو تبیین است، دستفرنجهای «۲» زرین. و «اساور»، جمع سوار باشد و گفتند: جمع اسوار «۳»، علی حذف الزیاده، چه اگر «یا» «۴» زیادت بودی «۵»، اساور بودی. و گفته اند: جمع اسوره باشد، و اسوره جمع سوار بود، فهو جمع الجمع. و یقال: سوار و سوار، بالكسر و الضّم. و گفتند: اینکه از عادت ملوک بودی، یعنی اهل بهشت به زی و زینت ملوک باشند. سعید جبیر گفت: هر یکی از اهل بهشت سه دستفرنج «۶» دارند: یکی از سیم، یکی از زر، یکی از لؤلؤ و یاقوت. و یلبسون ثیاباً خضراً، و جامه های سبز پوشند از سندس و آن دیبای تنک باشد. و استبرق، و آن دیبای «۷» سبتر «۸» باشد، و گفته اند: معرب است. مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ، تکیه زده باشند در بهشت بر سریرها. و «اریکه»، سریری باشد که از بالای او قبه ای یا کله ای زده باشند. و نصب متکین، بر حال است. نعم الثّواب، التقدير، نعم الثّواب الجنّة، نیکو ثواب است بهشت. وَ حَسِبْتَ مُرْتَفَقًا، و نکو تکیه گاهی است او، یا منتفعی «۹» و انتفاعی و منتفع گاهی. وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ - الایه، گفتند: اینکه آیات در حق دو برادر آمد از اهل مکه از بنی مخزوم: یکی مؤمن و یکی کافر. مؤمن، ابو سلمه بود - عبد الله بن ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: دوم.

(۲). قم، آط، آب، آج: دستفرنجها، لب: دستفرنجها. (۳). قم: اسور. (۴). آج، لب: با. (۵). آط، آب، آج: نبودی. (۶). آط، آج، لب: دستفرنج، آج: دست و برنج، مل: دست فرنج. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل تخین. (۸). آط، آج، لب: سطر. (۹). همه نسخه بدلها بجز قم: با منتفعی. صفحه: ۳۵۱ عبد الاسد بن عبد یالیل بود، و او شهر امّ سلمه بود پیش از رسول - علیه السلام. و کافر، الاسود بن عبد الاسد بن عبد یالیل بود. و گفتند: آیات بر سبیل مثل در رسول آمد - علیه السلام - و مشرکان مکه. و گفتند: اینکه مثل برای عینه بن حصن زد، و برای سلمان پارسی «۱»، که قصه ایشان برفت. خدای مثل زد ایشان را به دو مرد در بنی اسرایل، دو برادر: یکی مؤمن «۲» یکی کافر. نام یکی، یهودا بود در قول عبد الله عباس. مقاتل گفت: یملیخا «۳» و نام کافر فطروس «۴» بود. وهب گفت: قطرف «۵» بود، و ایشان آنانند که خدای وصف ایشان کرد در سوره و الصّافات. عبد الله مبارک گفت: از معمر از عطاء خراسانی «۶» که او گفت: در بنی اسرایل دو برادر بودند: یکی مؤمن، یکی کافر. ایشان را از پدر «۷» مالی رسید، هشت هزار دینار.

قسمت کردند و هر یکی چهار هزار دینار برگرفتند. اما برادر کافر به هزار دینار سرای خرید، اینکه برادر مؤمن گفت: بار خدایا؟ برادرم در دنیا به هزار دینار سرای (۸) خرید و من از تو در بهشت سرای (۹) می‌خرم به هزار دینار. و آنگه آن هزار دینار به صدقه بداد. برادرش به هزار دینار ساز و تجمل آن سرای (۱۰) بخرد، او گفت: بار خدایا؟ برادرم هزار دینار به ساز و تجمل سرای کرد، و من آن سرای را که از تو خریده‌ام در بهشت، آن را ساز و تجملی (۱۱) می‌خرم و خدمتکار به هزار دینا [ر] (۱۲) و آنگه به صدقه بداد. برادرش به هزار دینار ضیعتی خرید [۱۶۳-ر]

از دشت و آب و باغ و بستان. او گفت: بار خدایا؟ من از تو به هزار دینار ضیعتی می‌خرم در بهشت و هزار (۱۳) دیگر به صدقه داد. برادرش زنی خواست و هزار دینار در خرج آن (۱۴) کرد. او گفت: بار خدایا؟ برادرم زنی خواست و هزار دینار در راه آن کرد (۱۵)، من از تو زنی می‌خواهم از حور العین و اینکه هزار دیگر (۱۶) ----- (۱). قم، آط، آج، لب: فارسی. (۲). همه نسخه بدلها، بجز قم و. [.....]

(۳). آط، آب، مل، آز، لب: تملیخا. (۴). آط: طوس. (۵). آط، آب، مل: فطیر، آز: قطیر، آج، لب: قطفه. (۶). آج: خوراسانی. (۷). قم، مل، آز به میراث، آط، آج، لب: را به میراث از پدر. (۸). آط، آب، آز، آج، لب: سرایی. (۹). آز، آج: سرایی. (۱۰). آط، آز: سرا. (۱۱). همه نسخه بدلها: تجمل. (۱۲). به قیاس دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۱۳). همه نسخه بدلها دینار. (۱۴). قم: در راه آن. (۱۵). آط، آز، آج، لب: خرج کرد، مل: در باب خرج او کرد. (۱۶). قم: دینار، آط، آب، آز: دینار دگر. [.....]

صفحه : ۳۵۲ باقی در راه آن کردم و آن نیز به صدقه داد. چون روزگار برآمد او محتاج شد و فرو ماند، با خود گفت: اگر بروم و احوال و حاجت [خود] (۱) برادرم [را] (۲) بگویم، همانا مرا یاری (۳) کند و بڑی بیامد و بر راه بنشست، چون بر (۴) آمد، او را گفت: مرا شناسی! گفت: برادر منی فلان! گفت بلی. گفت: چه کار است تو را! گفت: حاجت مرا پیش تو آورد. گفت: آن مال را چه کردی! گفت: به صدقه بدادم، و قصه خود با او بگفت. او بر طریق استهزا او را گفت: إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ (۵). آنگه گفت و الله که جوی ندهم تو را. و او را براند، و ذلک قوله: قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ، يَقُولُ أَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ (۶) - الی قوله: فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ (۷) - الایات. و در قصه ایشان اینکه آیات بفرستاد. وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا، گفت: ای محمد! مثلی بزن برای اینکه کافران رَجُلَيْنِ، بدل مثل است. و گفتند: محل او جز است، ای مثل رَجُلَيْنِ. جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا، که کردیم ما یکی را از ایشان دو بستان از انگور، یعنی رز. وَ حَفَفْنَاهُمَا بِبَنَخْلٍ، و گرداگرد آن درختان خرما، وَ جَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زُرْعًا، و در میان آن کشتزار گندم و جز آن. كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ، هر دو بستان. «کلا»، مَوْحِدَ اللَّفْظِ مَثْنَى الْمَعْنَى است، چنان که کل بنزدیک بعضی، برای آن گفت: ات، و نگفت: اتنا، قال الشَّاعِرُ: وَ كِلْتَاهُمَا قَدْ خَطَّ لِي فِي صَحِيفَتِي فَلَا الْعِشَّاهُوهَ وَ لَا الْمَوْتَارُوحَ وَ كَفْتُنْدُ: تقدیر آنست که: كل واحدٌ منهما. آتت أُكُلَهَا، ای اعطت ثمرتها (۸). هر یکی از آن بستانها میوه خود بدادی و بر برآوردی، وَ لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا، و هیچ کم نکردی از آن که سال اول بودی، وَ الظُّلْمُ فِي اللُّغَةِ، هو التَّقْصَانُ، يقال: ظلمه حقه إذا نقصه (۹)، قال الشَّاعِرُ: يَنْقُصُنِي (۱۰) مالی کذا و لوی یدی لوی یده الله الذی لا یغالبه ----- (۱-۲). اساس: ندارد، از قم آورده شد. (۳). قم، آط، آج،

لب: یاری. (۴). آب، آز، آج، لب: برادر. (۵). سوره صافات (۳۷) آیه ۵۲. (۶). سوره صافات (۳۷) آیات ۵۱ و ۵۲. (۷). سوره صافات (۳۷) آیه ۵۵. (۸). همه نسخه بدلها: ثمرها. (۹). آج، لب: اذا انقصه. (۱۰). کذا، در اساس و جمیع نسخ، در منابع چاپی به صورت «یظلمنی» و «تظلم» نیز ضبط شده است که با فحوای عبارت مناسبتر می‌نماید. صفحه : ۳۵۳ و یروی: الذی هو غالبه. وَ فَجَّرْنَا، براندیم و برگشادیم در میان آن بستانها جویی (۱) از آب روان. وَ كَانَ لَهُ ثَمْرٌ، و اینکه مرد صاحب بستان را از آن جا میوه‌ها بود، و ثمر (۲) جمع ثمار باشد، کحمار و حمر. و گفتند: ثمر و جمعه ثمر، کخشب و خشب، و گفتند: ثمر جمع ثمره، کتمر و تمره، و گفتند: ثمر همه جنس مال باشد. مجاهد گفت: مراد زر و سیم است، یعنی صاحب اینکه بستانها را (۳) زر و سیم بود. عبد الله عباس گفت: انواع مالها خواست. قناده گفت: كل المال ثمر، همه (۴) را ثمر گویند. فَقَالَ لِصَاحِبِهِ، اینکه مرد مالدار آن برادر درویش را

گفت: من به مال از تو بیشترم و به چشم و خدم از تو عزیزتر. وَ دَخَلَ جَنَّتَهُ، آنکه خدای تعالی حکایت حال او کرد که او در بستان خود شد، وَ هُوَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ، «او» حال راست، در آن حال که «۵» ظالم نفس خود بود به آن که کافر بود به خدا، گفت: نپندارم که اینکه بستان هرگز هلاک شود و نپندارم که قیامت خواهد بود. پس اگر چنان است که شما می‌گوی که ما را بعضی و نشوری خواهد بودن «۶» و ما را با خدای مردی و مرجعی است، باز گشت من با «۷» جای باشد به از اینکه. خدای تعالی از حماقت و اعتقاد باطل او و ظن خطا و تمّای محال او اینکه حکایت کرد. و اهل حجاز و ابن عامر خواندند: منهما منقلبا، ای من الجبّین، در مصاحف ایشان چنین است. قال له صاحبه، [گفت] «۸» او را رفیق و برادر مسلمان او، وَ هُوَ يُحَاوِرُهُ، «او» حال است، در آن حال که با او مناظره می‌کرد. أَكْفَرْتَ، کافر شدی به آن خدای که تو را از خاک بیافرید؟ یعنی اصل تو را که آدم بود! قولی دگر آن که آب «۹» نطفه از طعامی و غذایی بود که از خاک روید، پس اصل نطفه هم از خاک [۱۳۶-پ]

بوده باشد. ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ، پس از اینکه آب معهود که خدای از او خلق آفریند. و اصل نطفه -----
----- (۱). آز: جویی. (۲). آج: لب: ثمره. (۳). همه نسخه بدلها جز اینکه بستانها. (۴). قم مال. (۵). همه نسخه بدلها بجز قم و مل او. [.....]

(۶). آط، آب، آز، آج، لب اگر. (۷). قم: باز. (۸). اساس ندارد، از قم آورده شد. (۹). در اساس لفظ «آب» تکرار شده است. صفحه: ۳۵۴ آب اندک باشد، من نطف اذا قطر. فعله به معنی مفعوله «۱» باشد، که قطر هم لازم است و هم متعدی. ثُمَّ سَوَّاکَ رَجُلًا، پس تو را مردی تمام سوی کرد، و اینکه حکایت تدریج خلق برای آن گفت، تا بدانند که اینکه، فعل قادری مختار است نه به طبع بوده است، چه اگر به طبع بودی به یک بار بودی، چنان که کتابت به قالب که به یک بار برآید. اما آن که به اختیار فاعل «۲» بود، حرف حرف در وجود آید به حسب ارادت او. قوله: لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي، تقدیر آن است که: لکن انا هو الله ربی گفت، و لکن من نگویم که با خدای شریکی هست، بل گویم: او که الله است خدای من است. پس همزه از میان بیفکنند دو «نون» به هم آمد ادغام کرد، چنان که شاعر گفت: و ترمیننی بالطرف ای انت مذنّب و تقلیننی لکن ایاک لا اقلی ای، لکن انا. نافع در روایت مسیبی و ابو جعفر و ابن عامر و رویس و برجمی در حال وصل به الف خواندند. چنان که شاعر گفت: انا سیف العشیره فاعرفونی حمید قد تذریت السنما و در آن که در حال وقف اثبات باید کردن خلاف نیست. کسائی گفت: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدیر: لکن الله هو ربی. و ابی خواند: لکن انا هو الله [ربی] «۳» بر اصل چنان که اظهار الف نکرد در لفظ در حال وصل. وَ لَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا، و من کس را انباز خدای نگیرم و کس را به شریک او نکنم. وَ لَوْ لَا، ای هلا. قلت، چرا نگفتی چون در بستان خود شدی: ما شاء الله لا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، روا بود که «ما» در محل رفع بود بر خبر مبتدای محذوف، و التقدیر: هی ما شاء الله. و شاید که محل او نصب بود بوقوع شاء علیه، ای ما شاء الله کان. و بر اینکه وجه «ما»، مجازات را بود، و التقدیر: ای شیء شاء الله کان. و بر اینکه تقدیر هم روا بود که «۴» محل «ما» رفع بود بر ابتدا، چه «ما» مجازات را بود، و التقدیر: ای شیء، به رفع. آنگاه او مبتدا باشد، و کان خبر او باشد. اگر گویند نه امت اجماع کرده‌اند بر اطلاق اینکه قول که: ما شاء الله کان و ما لم یثأ لم یکن، آنچه خدا خواهد بباشد و ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: مفعول. (۲). قم: کاتب. (۳). اساس:

ندارد، از قم افزوده شد. (۴). اساس ما، که زاید به نظر می‌رسد. صفحه: ۳۵۵ آنچه نخواهد نباشد، و اینکه به «۱» خلاف مذهب شماست! جواب گوییم که: اینکه بر تأویل باشد، چنان که اجماع امت است بر اطلاق آن که: لا مردّ لامر الله، فرمان خدای را رد نیست، چنان که تأویل اینکه کردند بر آن که صورت خیر است و مراد نهی، یعنی لا- تردّوا امر الله، و الواجب ان لا یرد، هم چونین آن کلمت مأول است بر آن که: ما شاء الله من فعل نفسه او من فعل غیره علی سبیل الاکراه کان و ما لم یثأ من هذین لم یکن، آنچه خواهد از فعل خود به اختیار و از فعل غیر بامشیت اکراه لا محال «۲» بباشد، و آنچه نخواهد بر اینکه وجه نباشد. لا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، قُوَّة نیست مگر به خدای، چه بر خلق قدرت «۳» جز خدای قادر نیست. قدیم- جل جلاله- قادر است به خود، و هذا معنی

قولنا: قادر لنفسه او لما هو عليه في نفسه، و هر قادر که جز اوست به اقدار او قادر است، تا او قدرتش ندهد قادر نباشد. پس اینکه است معنی آن که: لا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ انس مالک روایت کند که، رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- گفت: هر که چیزی ببیند که او را نیکو در چشم آید بگوید: ما شاءَ اللهُ- لا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، چشم بد به آن چیز نرسد. إِنْ تَرَنْ أَنَا، اگر می بینی مرا کمتر از تو به مال و فرزندان. و «انا»، دو وجه را محتمل است، یکی تأکید ضمیر متصل را، و یکی آن که فصل باشد، چنان که گفت «۴»: كنت انا القائم و كنت انت «۵» الخارج. و «اقل»، منصوب است بر آن که مفعول دوم «ترن» «۶» است، و مَالًا وَ وَلَدًا، نصب هر دو بر تمیز است. و عیسی بن عمر در شاذ خواند: انا اقل، به رفع بر ابتدا و خبر، آنگه جمله در محل نصب باشد [۱۶۴-ر]

بر مفعول دوم «ترن» «۷». فَعَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِي، امید است که خدای من مرا بدهد بهتر از بستان تو، برای آن که مرا با او ایمان و اعتقاد است. وَ يُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ، و فرو فرستد بر بستان تو حسابانی از آسمان. قتاده و ضحاک گفتند: عذابا. عبد الله عباس گفت: آتشی. ابن زید گفت: قضایی از خدای تعالی بخشم. اخفش گفت: تیری «۸» ناوکی، واحدها حسابانه. و گفتند: برای اینکه تیر ناوکی «۹» را حسابان خوانند، و حسابان، حساب ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز قم: بر. (۲). آط، آب، آز، آج، لب: لا محاله. (۳). آز، آج، لب: قوت. (۴). آب گفت. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: کنت انا. (۶-۷). اساس: ترنی، به قیاس آط، تصحیح شد. [...]

(۸). آب، آز: تیر. (۹). آب، آز، آج، لب: ناوک. صفحه: ۳۵۶ باشد که آن بسیار بود در یک مجری. فشبَّهها بكثره الحساب. زجاج گفت: حُسْبَانًا، ای عذابا حساب ما کسبت یداک، عذابی بر وفق و حساب آنچه کرده باشی نه بیشتر و نه کمتر تا عدل باشد، و اینکه وجهی لطیف است. فَتُصْبِحُ صَعِيدًا زَلْفًا، در روز آید اینکه بستان تو خاکی املس ساده که بر او نبات نباشد، و اینکه قول قتاده است. مجاهد گفت: رملا هائلا و ترابا، ریگی روان. عبد الله عباس گفت: او مانند جرز است در معنی. أَوْ يُصْبِحُ مَأْوَاهَا غَوْرًا، ای غائر، یا در روز آید و آبش به زمین فرو شده، و برای مبالغت مصدر به جای اسم فاعل بنهاد، چنان که عنتره گفت: تظلّ جیادهم نوحا علیهم مقلّدة اعتنتها صفونا «۱» فَلَئِنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا، تو نتوانی آن را طلب کردن و با دست نتوانی آوردن. وَ أُحِيطَ بِثَمَرِهِ، و محیط شوند و گردمیوه او در آیند. و اینکه عبارتی است از اهلاکی بر وجهی که از او هیچ سلامت نیاید، پنداری اهلاک به مانند حایطی محیط گشت به آن، و منه قوله: قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا... «۲»، و قوله: أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا... «۳»، و قوله: إِنْ بِهِ وَ اللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ «۴»، و قالوا: احاط بهم العدو إذا هلكوا عن آخرهم. فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ، در روز آید و دست می گرداند. و اینکه عبارتی است از حسرت و پشیمانی. و گفتند: یعنی دست بر دست می زند و اینکه از عادت متحیر «۵» و متلهّف «۶» باشد، قال بعض المحدثين: و آئی اذا ما فاتنی الامر لم ابت اقلب کفّی اثره متدما و لکنه ان جاء عفوا قبلته و ان فات لم اتبعه هلا و لیتما وَ هِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا، «واو» حال است، در آن حال که آن فرو فتاده باشد بر چفتهایش، و گفته اند: بر سقفهایش. و گفته اند: خالیة من سقوفها و بنائها. و علی، به معنی «من» باشد. و بر طریق پشیمانی گوید: یا لَيْتَنِي، کاشک تا من با خدای انباز نگرفتمی. -----

----- (۱). اساس: صفوفا، که به قیاس قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲) و سوره فتح (۴۸) آیه ۲۱. (۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۹. (۴). سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: متحیر. (۶). اساس: متلهّف، که به قیاس نسخه قم و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۵۷ آنگه حق تعالی حکایت کیفیت حال او کرد، گفت: و او را نباشند گروهی و لشکری که یاری او کنند: وَ لَمْ تَكُنْ «۱» وَ مَا كَانَ مُنْتَصِرًا، و او انتقامی نتواند کشیدن. هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ، آن جایگه به یقین بدانند که ولایت خدای راست- جل جلاله- بحق، که او حق است و ما دون او از معبودان باطل. حمزه و کسائی خواندند: الولاية، به کسر الواو، و باقی قرآء به فتح «واو». بعضی گفتند: هر دو لغت است، کالدلالة و الدلالة، و بعضی دگر گفتند: الولاية به کسر، مصدر والی باشد، و به فتح مصدر ولی. يقال: ولی بین «۲» الولاية و وال بین «۳» الولاية. و بعضی دگر گفتند: الفتح للمصدر، و الکسرة للصنع «۴»، برای آن که بناء فعالة مصدر را باشد، کالتیماحة و الظرافة و الكرامة، و فعالة صنعت «۵» را باشد، کالخیاطة و التّساجة و الحیاکة،

ولایت خدای راست. ابو عمرو و کسائی خواندند: الحق به رفع بر صفت ولایت، و باقی به جر بر صفت نام خدای - جل - جلاله - چنان که گفت: ثُمَّ رُدُّوْا اِلَى اللّٰهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ... (۶)، و در مصحف عبد الله هست: لله و هو الحق، و آن که (۷) حق صفت خدای باشد. و در مصحف ابی - هست: هنالك الولاية الحق لله، چنان که حق صفت ولایت باشد. هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا، او بهتر است به ثواب دادن [۱۴۶-پ]. اگر گویند اینکه آنگاه باشد که ثواب دهنده دگر باشد، گوئیم: اینکه بر دو وجه بود، یکی آن که ممتنع نبود که ایشان اعتقاد کرده باشند که جز خدای ثواب دهنده‌ای هست. دگر آن که ثواب جزا باشد، یعنی از هر جزا دهنده‌ای خدای بهتر است و جزای او و عاقبت آن. وَ خَيْرٌ عَقْبًا، و بهتر به عاقبت. عاصم و حمزه خواندند: عقبا، به سکون «قاف» و باقی قرآء به دو ضمّه. و هما لغتان للعاقبة، و هُنَالِكَ، اشارت است به روز قیامت. و ولایت به فتح «واو»، ضدّ عداوت باشد، و به کسر «واو» امارت. و نصب او بر تمیز است. وَ اَصْرِبْ لَهُمْ مَثَلِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، آنگه گفت: یا محمد؟ برای اینکه کافران مثلی بزن زندگانی دنیا را. و بگو: که او چون آبی است که ما آن را از آسمان فرو ----- (۱). اساس: یکن، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲-۳). آط، آب، آز، آج، لب: من. (۴). آب: للصفه. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم: صفت. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۶۲. (۷). قم، آط، آب، مل، آز: بر آن که، آج، لب: بدان که. [.....]

صفحه : ۳۵۸ فرستیم. به آن آب باران، نبات بروید از زمین انواع «۱» و آمیخته شود و به هم بریخته شود. آنگه بس برنیاید که بینا که آن را تازه و سبز و مؤنق و با طراوت می‌بینی، زرد شود و خشک گردد و باد آن را در جهان ببرد. دنیا با اینکه ماند، بینا که مرد در او بر سر عیش و عشرت و کامرانی و کاروانی و جوانی و مال و فرزندان و نظام امور کارها ساخته و مرادها حاصل کرده، برگردد از اینکه روی بر آن روی [توانگری با درویشی بدل شود و تندرستی به بیماری و کارروانی] «۲» به فرو ماندگی و زندگانی به مرگ تا هر چه دیده باشی به خلاف آن شود، چنان که اگر ببینی بازنشاسی. مطرف بن عبد الله بن الشخیر گفت: در خفض عیش ملوک منگر و درجه «۳» ملوکانه ایشان در آن نگر که عن قریب یا حال ایشان منقلب شود و ملک منتقل، یا ایشان از «۴» ملک و ملک زایل و مرتحل «۵». محمد بن الحسین بن عبید «۶» گفت، بر کوشکی دیدم نوشته - باعالی الحجار «۷» - اینکه بیتها: بالله ربك كم قصر مررت به قد كان يعمر باللذات و الطرب طارت عقاب «۸» المنایا فی جوانبه فصار من بعده للویل و الخرب یکی از جمله صالحان گفت: مرا به سواد کوفه شغلی بود به خورتنق و سدیر بگذشتم آن سرایهای نعمان مندر دیدم بیران شده و از او آلا رسوم و آثار نمانده، بایستادم ساعتی اعتبار را. آنگه گفتم: اینکه سگانک! اینکه جیرانک! ما فعل قطنک! هاتفی آواز داد: افناهم حدثان الدهر و الحقب و غالبهم زمن فی صرفه نوب كانوا فبانوا و فی الايام معتبر حتى تصرف فی اطوارها العقب مساءً و سرور تلوه ترح و غبطه شوبها هم له «۹» کرب علی بن ابی مریم گفت: به سویقه عبد الوهاب بگذشتم و خراب شده بود، بر دیواری نوشته دیدم: ----- (۱). قم: به انواع. (۲). اساس: ندارد، از قم افزوده شد. (۳). قم: هر چه صفت. (۴). قم: تا ایشان را. (۵). قم هیچ نماند. (۶). آط، آب، آج، لب: العیید. (۷). آط، آج، لب: الحجاب. (۸). اساس: عفات، که به قیاس دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس: قوله، که به قیاس دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه : ۳۵۹ هذا منازل اقوام عهدتهم فی خفض عیش و عزّ ما «۱» له خطر صاحب بهم صائحات الدهر فانقلبوا الى القبور فلا عين و لا اثر یکی از جمله صالحان در خواب دید یحیی «۲» خالد برمکی را، در آن وقت که وزیر بود که: در جانب غربی بغداد ایستاده بود، از جانب شرقی آواز آمد و گوینده‌ای اینکه بیت «۳» بخواند: کان لم یکن بین الحجون الی الصیفانیس و لم یسمر بمکة سامر یحیی خالد جواب داد «۴»: بلی نحن کنا اهلها فابادنا «۵» صروف اللیالی و الجودود العواثر چهل روز تمام نشد تا ایشان را نکبت رسید، و ابو العتاهیه «۶» گوید: جمعوا فما اكلوا الذی جمعوا و بنوا مساکنهم فما سکنوا و کأنهم كانوا بها ظعنا لَمَا «۷» استراحوا ساعة ظعنوا عبد الملک بن عمیر گفت: سر حسین بن علی - علیهما السلام - دیدم پیش عبید الله زیاد «۸» نهاده و در قصر الاماره کوفه، و سر عبید الله زیاد دیدم پیش مختار ابو عبیده نهاده، و سر مختار ابو عبید دیدم پیش مصعب زبیر نهاده و سر مصعب زبیر دیدم پیش عبد الملک مروان نهاده [۱۶۵-ر]، اینکه همه در مدّت

دوازده سال بود. و رسول- علیه السلام- گفت: ما امتلأت دار حبره آلا امتلأت عبره، هیچ سرای پر از خورمی «۹» نشد آلا پر از آب چشم شد. هشام الکلبی گفت: چون خالد ولید، عین التمر بگشاد، احوال دختران نعمان بن المنذر پرسید، گفتند: یکی بمرد و یکی در بعضی حجره‌هاست به عبادت «۱۰» مشغول است. نزد او رفت و بر او سلام کرد و گفت: حال شما چگونه اینکه جا رسید پس از آن که پادشاهان عرب بودی! گفت: مجمل گویم یا مفصل! گفت: مجمل. گفت: روزی آفتاب برآمد و هیچ رونده نبود در خورنق و ----- (۱). اساس: ممّا، که با توجه به نسخه قم تصحیح شد. (۲). قم، آط، مل، آج، لب: یحیی بن. (۳). همه نسخه بدلها، بجز قم: بیتها. (۴). مل: یحیی خالد چون اینکه بشنید به جواب او اینکه بگفت. (۵). اساس و قم: فاذا دنا، که با توجه به نسخ آط، آب، مل، آج، تصحیح شد، آج، لب: ابادها. [...]

(۶). اساس: ابو العالیه، به قیاس قم و اتفاق نسخه‌ها تصحیح شد. (۷). دیگر نسخه بدلها، بجز قم: قد. (۸). قم لعنه الله، دیگر نسخه بدلها علیه اللعنه. (۹). همه نسخه بدلها: خرمی. (۱۰). آط، آج، لب: صلوات. صفحه: ۳۶۰ سدید و آلا زیر دست ما بود، و هم آن روز آفتاب فرو نشد تا هر که ما را دید بر ما رحمت کرد. آنکه گفت: فینا «۱» نسوس الناس و الامر امرنا اذا نحن فیهم سوقة تنتصف فأف لدنیا لا یدوم نعیمها تقلب تارات بنا و تصرف قوله: فأصبح هشیمًا، ای مهشوما مکسورا، فعل به معنی مفعول، و الهشم، الکسر. تذروه الریاح، ای تسفیه. و الذایات، بادهایی باشد که به آن غله پاک کنند و گاه از او جدا کنند و آلت آن کار را مذرات گویند، باد آن گیاه خشک را از اینکه روی بر آن روی می‌زند. و كان الله على كل شئ مؤتدرا، و خدای تعالی بر همه چیز قادر است. المال و البئون زینة الحیاة الدنیا، آنکه حق تعالی برای تزهید مردمان در سرای فانی و زینت آن و اغترار به غرور آن گفت: مال و فرزندان، زینت اینکه زندگانی نزدیکتر است تا به مال مستظهر باشد و به فرزندان معتز «۲». چون بنگری آن اعتزاز، اغترار است، پنداری از مصحف محصف برخواند. از حق تو آن است که چشم به مال داری. همت تو همه به مال است و کمتر چیز بر تو کار مآل است، نمی‌دانی که مال را زوال بود و مرجع با مال بود، بر تو مرد آن است که او را مال است، و بر خدای مرد آن است که او نیکو حال «۳» است. عبد الله عمر گفت از رسول- صلی الله علیه و علی آله- شنیدم که او گفت: امت من در دنیا بر سه طبقه‌اند، اما طبقه اول، جماعتی‌اند که رغبت نکنند در جمع مال و ادخار او و سعی نکنند در اقتنا و احتکار او. از دنیا به سدّ جوعت و ستر عورت راضی باشند، و توانگری ایشان در آن بود که ایشان را به آخرت رساند. ایشان آنان باشند که: فلا خوف علیهم و لا هم یحزنون «۴». و اما طبقه دوم آنان باشند که مال دوست دارند و لکن جمع او از پاکتر طریقی کنند و از حلالتر وجهی و صرف آن با نکوتر راهی کنند، به آن مبرّت کنند و صلت رحم کنند و با درویشان مواسات کنند و در اجتناب -----

----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها، بجز لب: بینا، لب: فینا، که بر دیگر نسخه بدلها مرجح می‌باشد. (۲). اساس، قم، مل: مغتر، به قیاس با دیگر نسخه و معنی عبارت تصحیح شد. (۳). در حاشیه نسخه آط: مال. (۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۶۲، نیز اشاره است به: سوره بقره (۲) آیات ۳۸ و ۶۲ و ۱۱۲ و ۲۶۲ و ۲۷۴ و ۲۷۷، و آل عمران (۳) آیه ۱۷۰، و مائده (۵) آیه ۶۹، و انعام (۶) آیه ۴۸، و اعراف (۷) آیه ۳۵، و احقاف (۴۶) آیه ۱۳. صفحه: ۳۶۱ حرام چنان باشد که یکی از ایشان دوست‌تر دارد اگر سنگ خورد از آن که درمی از حرام به «۱» دست دارد «۲» یا نه در ره طاعت صرف کند یا از حق منع کند یا خازن آن باشد تا به وقت مرگ. ایشان آنان باشند که اگر خدای با ایشان مناقشت کند عذاب کند ایشان را و اگر عفو کند ایشان را برهند. و طبقه سهام «۳» آنان باشند که جمع مال دوست دارند از حلال و حرام و منع کنند آن را از واجبات، اگر نفقه کنند، اسراف کنند و اگر «۴» امساک کنند به «۵» بخل و احتکار کنند، ایشان آنان باشند که، دنیا زمام دلهای ایشان را به دست گرفته باشد تا ایشان را به دوزخ رساند. و الباقیات الصّالحات، و آن اعمال نیک که بماند. مفسران خلاف کردند در «باقیات صالحات»، عبد الله عباس و عکرمه و مجاهد گفتند: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر است. چون بنده اینکه کلمات گوید، گناه از او ریختن گیرد، چنان که برگ از درخت. اینکه خبر، ابو الدرداء روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و علی آله. عبد الله [۱۶۵- پ]

[عمر (۶)»، و سعید بن المسیب و عطاء بن ابی رباح گفتند: «باقیات صالحات»، آن است که بنده گوید: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر و لا حول و لا قوه الا بالله (۷)». خالد بن عمران روایت کرد که: یک روز رسول - علیه السلام - بیرون آمد و صحابه را گفت: خذوا جنتکم، سپرها برگیری. گفتند: یا رسول الله؟ دشمنی حاضر آمده است! گفت: نه، و لکن سپرهایی که شما را از دوزخ نگاه دارد. گفتند: یا رسول الله؟ و آن سپر (۸) کدام است! گفت: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر و لا حول و لا قوه الا بالله، که اینک کلمات مقدماتند و معقباتند و مجتباتند (۹) و باقیات صالحاتند ابو سعید خدری از رسول - علیه السلام - روایت کرد که او گفت: باقیات صالحات بسیار گوی. گفتند: باقیات صالحات کدام است! گفت: ملت است. گفتند: آن چیست! گفت: ملت است، تا چهار بار بگفت، آنکه [گفت] (۱۰): تکبیر و تهلیل و ----- (۱).

مل: در. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: آرد. (۳). قم: سوم، مل: سیوم، آط، آب، آز، آج، لب: سیم. (۴). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل نه. (۵). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل: و. [.....]

(۶). از اینکه جا، اساس افتادگی دارد، از قم آورده شد. (۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۹. (۸). آط، آب: سپرها. (۹). قم، آب: مجتبات، که با توجه به معنی نسخه آط، تصحیح شد. (۱۰). از آط، آورده شد. صفحه: ۳۶۲ تسیح و تحمید است، و لا حول و لا قوه الا بالله. عبد الله بن عبد الرحمن مولی سالم بن عبد الله گفت: سالم مرا بنزدیک محمد بن کعب القرظی فرستاد، گفت: یک ساعت فلان جای حاضر آی تا حدیثی کنیم (۱). حاضر آمد، یکدیگر را پرسیدند، آنکه سالم، محمد بن کعب را گفت: باقیات صالحات را معنی چیست! گفت: لا اله الا الله و الحمد لله و سبحان الله و الله اکبر و لا حول و لا قوه الا بالله (۲). سالم گفت: لا حول و لا قوه الا بالله (۳) را از کی باز در اینکه (۴) آورده‌ای! گفت: از آنکه که ابو ایوب انصاری را دیدم، او مرا گفت که از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت: شب معراج مرا به آسمان بردند، ابراهیم خلیل را دیدم مرا تقریب و ترحیب کرد. من جبریل را گفتم: اینکه کیست! گفت: اینکه ابراهیم خلیل است. ابراهیم مرا گفت: امت را بگوی تا در زمین بهشت غرس بسیار نشانند که تربتش پاکیزه است و زمینش فراخ. من گفتم: غرس بهشت چه باشد! گفت، گفتن: لا حول و لا قوه الا بالله (۵). سعید جبر و عمرو بن شرحبیل و ابراهیم مسروق گفتند: باقیات صالحات، نمازهای پنج است و آن، آن حسنات است که سیئات را ببرد. علی بن ابی طلحه گفت از عبد الله عباس که او گفت: اعمال صالحه است (۶) گفتن: لا اله الا الله و استغفر الله، و صلوات بر محمد و آتش و نماز و روزه و حج و عتق و جهاد و صلت رحم، و جمله حسنات که ثواب آن ابد الدهر بماند. عطیه گفت از عبد الله عباس که: آن سخن نیکوست. حسن بصری گفت: نیات است که به آن اعمال قبول کنند. قتاده گفت: هر طاعت باشد که برای خدای کنند. ابو جعفر الباقر - علیه السلام - گفت: قیام اللیل لصلوة اللیل، به شب برخاستن (۷) است برای نماز شب. امیرا قوله: کما أنزلناه من السماء، ظاهر (۸) چنان می نماید که تشبیه حیات دنیا به آب است، و اهل اشارت گفتند: حکمت در آن که خدای تعالی دنیا را به آب تشبیه کرد، آن است که آب قرار نگیرد در یک جای، [بل رونده باشد چون راه ----- (۱).

آط، آب، آز، لب: سخنی گوئیم. (۵-۳-۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۳۹. (۴). آج، لب: آن جا، مل، آط، آب، آز جا. (۶). آط، آز، آج، لب: صالحات است از. (۷). آط، آب، آز، آج، لب: برخاستن. (۸). همه نسخه بدلها: به ظاهر. صفحه: ۳۶۳ یابد (۱). دنیا همچنین است بر کس (۲) بنماند. دگر آن که (۳) بر یک حال بنماند، چون در جای باز دارند، لون و طعم و رایحتش متغیر گردد، دنیا همچنین بر یک حال بنماند، یک بار اقبال کند و یک بار ادبار. دگر آن که، آب در جای بدارند، روزی چند بماند باز خوشد، بهری به زمین فرو شود و بهری هوا ببرد، دنیا همچنین است، روزی چند بماند و باز فانی شود. دگر آن که، آب ممکن نباشد که کسی در او شود و بعضی از آن آب در او نگیرد و تر نشود، دنیا همچنین است، هیچ کس نباشد که از فتنه و بلیت او سلامت یابد (۴). دگر آن که، چون آب به اندازه بود نفع (۵) کند، چون از اندازه بشود، همه مضرت بود. اما درست آن است که خدای تشبیه دنیا که کرد به اینکه جمله، حدیث کرده به آب باران که از آسمان بیاید در وقت ربیع و بر زمین آید و از زمین نبات بروید،

تا فصل ربیع باشد و هوا به اعتدال بود و باران می‌آید و نبات سبز می‌باشد، چون فصل تابستان در آید و باران از آسمان نیاید، آن نبات بخوشد» (۶) و زرد شود و بیوفتد» (۷) و باد آن را در جهان پراکنده کند. و آن که اول گفتیم، سخن اهل تذکیر است. قوله: وَ یَوْمَ نُسِیْرُ الْجِبَالِ، و یاد کن ای محمد آن روز» (۸) که ما کوهها را به رفتن آریم. وَ تَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً، و تو زمین را ظاهر بینی در او هیچ کوهی و بنایی و حصنی و شهری و عمارتی نباشد، همه زمین ساده بود. گفتند: وَ تَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً را معنی آن است که: ما باطن زمین را ظاهر کنیم، برگردانیم تا آنچه در بطن او بود بر ظهر آید. و گفتند: مراد آن است که، مردگان را از او برانگیزیم. وَ حَشَرْنَا هُمْ، و ما خلقان را جمع کنیم و برانگیزیم و هیچ کس را رها نکنیم که حشر نکنیم. در خبر می‌آید که: چون روز قیامت باشد و اسرافیل صور در دمد، خدای تعالی اینکه کوهها را به رفتن آرد تا بر زمین می‌روند، آنگه بادی در آید و آن را بردارد و در هوا برد» (۹) به مانند پشم زده، و ذلک قوله: وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ (۱۰).

(۱). از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: کسی. (۳). آط، آب، مل، از آب. [...]

(۴). آط، آب، از، یابد. (۵). آب، آج، لب: نافع. (۶). آط، آب، از، آج، لب: خشک شود. (۷). همه نسخه بدلها: بیفتد. (۸). همه نسخه بدلها: روزی. (۹). همه نسخه بدلها: ببرد. (۱۰). سوره قارعه (۱۰۱) آیه ۵. صفحه: ۳۶۴ ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: یسیر الجبال، به فتح «یا» و رفع جبال بر فعل مجهول، و باقی قراء: نسیر علی الخیر منه تعالی علی وجه التعظیم. وَ عَرَضُوا عَلٰی رَبِّكَ صِفًّا، و اینکه خلقان را عرضه کنند بر خدای تو صف صفا. و گفتند: صفا، ای قیاما. در کلام محدوفی هست و التقدير: ثم یقال لهم، پس گویند ایشان را. ظاهر عام است و معنی خاص، یعنی کافران را گویند همچنان آمدی بنزدیک ما که ما اول آفریدیم شما را. گفتند: معنی تشبیه در کما، آن است که همچنان زنده آمدی که اول آفریدیم شما را و آن استبعاد زنده شدن امروز زایل است. بعضی دگر گفتند: بر ما برهنه آمدی همچنان که در دنیا برهنه آمدی. و گفتند: غرلا، همچنان ختنه ناکرده آمدی، بیانش قوله - علیه السلام: یحشر الناس یوم القیمه حفاة عراة غرلا، گفت: پای برهنه و تن برهنه و ختنه ناکرده باشند. در خبر است که عایشه گفت: یا رسول الله؟ و زنان نیز برهنه باشند! گفت: آری. گفت: و سواتاه، و رسواتیا؟ رسول - علیه السلام - گفت: روز قیامت هر کسی را چندان در پیش باشد از احوال قیامت که نداند که مرد کدام است و زن کدام، لکل امرئ منهن یومئذ شأن یغنیه (۱). بل زعمتم، بل دعوی کردی شما که کافرانی که شما را وعده گاهی نخواهد بودن و معاد و مرجعی نیست که شما برای جزا با آن جا شوی. قوله: وَ وُضِعَ الْكِتَابُ، و بنهند نامه، یعنی نامه‌های اعمال خلقان به حاضر کنند، تو گناهکاران را بینی ترسان از بیم آنچه در آن نامه باشد. چون نامه به دست ایشان دهند و فرو نگرند، همه عملهای خود بینند از نیک و بد در او ثبت کرده، گویند: یا ویلتنا، ای وای بر ما؟ اینکه چه نامه است که هیچ گناه خرد و بزرگ در او رها نکرده‌اند و الا در اینکه نامه جمع کرده‌اند و بر شمرده؟ اهل علم در «صغیره» و «کبیره» خلاف کردند، عبد الله عباس (۲) گفت: تبسم صغیره باشد و قهقهه کبیره، و اینکه بر سیل مثل گفت. سعید جبر گفت: صغیره چشم زدن و اشارت کردن و لمس کردن باشد، و کبیره زنا. و مشایخ معتزله گفتند: صغیره هر گناهی باشد که عقاب آن در جنب اجتناب کبایر محبط شود، و اینکه مذهب را بنابر احباط باشد، [چون احباط باطل بود، اینکه حد باطل باشد] (۳). و بنزدیک ما،

(۱). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۷. (۲). مل: عبد الله مسعود. (۳). از آط، افزوده شد. صفحه: ۳۶۵ صغیره و کبیره به اضافه با یکدیگر باشد، هر گناهی که به اضافه با گناه دیگر (۱) صغیره بود عقابش کمتر باشد، و آنچه (۲) بیشتر بود آن کبیره باشد. پس یک گناه به اضافه هم صغیره باشد هم کبیره (۳) بالاضافه الی ما هو اکبر منه صغیره باشد و بالاضافه الی ما هو اصغر منه کبیره باشد. و آن چه از سلف حکایت کردیم، دلیل صحت اینکه قول می‌کند، چه به معنی فرقی نیست. وَ وَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا، و آنچه کرده باشند حاضر یابند (۴)، یعنی نسخت و تفصیل (۵) نوشته آن با جزای آن از ثواب و عقاب. وَ لَا یَظِلُّمُ رَبُّكَ أَحَدًا، و خدای تو بر کسی ظلم نکند، حق او باز نگیرد و نقصان نکند و به گناه کسی دیگری را نگیرد و بار کسی بر کسی دیگر نهد. وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ، آنگه حدیث آدم کرد و ابلیس در اینکه میانه، برای آن تا تشبیه کند آن

متکبران را که استنکاف می‌کردند از مجالست صحابه، که یاد کنی حدیث ابلیس متکبر که تعظیم کرد از آن که آدم را سجده کند به علت اصل خلقت که من با او چه کردم از طرد و لعنت و عقاب «۶» ابد که او را خواهد بودن، گفت: وَ إِذْ قُلْنَا، و یاد کنی. چون گفتیم ما فریشتگان را که سجده کنی آدم را. همه سجده کردند الا ابلیس، که او از جن بود. علما خلاف کردند در آن که ابلیس فریشته بود یا جنی - و اینکه فصل به استقصا گفتیم در سوره البقره. امیرا قوله: كَانِ مِنَ الْجِنِّ در او قول گفتند: عبد الله عباس گفت: جن، قبیله‌ای (۷) اند از فریشتگان ایشان را جن خواندند، خدای تعالی ایشان را از آتش سموم آفرید و دیگر فریشتگان را از نور. و نام ابلیس [به سریانی عزازیل بود و به تازی حارث، و او از جمله خازنان بهشت بود] «۸» در پیش فریشتگان آسمان دنیا بود و فرمان آسمان دنیا و فرمان زمین به دست او بود و خدای را در آسمانها عبادت بسیار کردی، جز آن که منافق بود چنان که بیان کرده‌ایم فی قوله: وَ كَانِ مِنَ الْكَافِرِينَ، تکبر ----- (۱). همه نسخه بدلها عقابش کمتر

باشد آن. (۲). همه نسخه بدلها عقابش. (۳). همه نسخه بدلها صغیره. (۴). همه نسخه بدلها: باشد. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها و. (۶). آب، آرز: عذاب. (۷). قم: قبیلی / قبیله‌ای، آج، لب: قبیله. (۸). قم: ندارد، از آط آورده شد. صفحه: ۳۶۶ کرد از اینکه سبب و گفت: أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ... «۱»، خدای تعالی او را مسخ کرد، آنگه گفت: اگر کسی خطیئی کند که از باب کبر باشد و در [درون] «۲» کبر دارد امید مداری به او، و اگر خطیئی باشد نه از باب کبر، امید داری که خطیئه آدم کبر نبود و خطیئه ابلیس کبر بود. و از اینکه جاست آن خبر که رسول - علیه السلام گفت: «۳» لو لم «تذنبوا لخشيت عليكم ما هو اشد من ذلك العجب العجب، و آنچه تحقیق است در اینکه باب بیان کرده‌ایم پیش از اینکه. روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است که: ابلیس را برای آن جن و جنی خواند که او از خازنان بهشت و جنان بود، او را نسبت کرد با آن چنان که کوفی و بصری و مکی و مدنی. و حسن بصری گفت: ابلیس - علیه اللعنه - هرگز فریشته نبود و او پدر جئان است چنان که آدم پدر بشر است. و در اخبار اصحاب ما هر دو آمده است و اختیار سید - رحمه الله - آن است که: ابلیس فریشته نبود و او «ابو الجن» است، چنان که آدم «ابو البشر» است، و استثنای منقطع است فی قوله: إِلَهًا ابْلِيسُ، چنان که برفته است. شهر بن حوشب گفت: ابلیس از آن جن بود که در زمین بودند، فریشتگان بیامدند و ایشان را آواره کردند و ابلیس را به اسیری به آسمان بردند. قتاده گفت: از آن جا جن خواندند او را که جن عن طاعة الله، از طاعت خدای جنون و دیوانگی کرد، فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ، فاسق شد از فرمان خدایش و بیرون آمد. و «فسق»، خروج باشد در لغت، يقال: فسقت الزبطة عن قشرها اذا خرجت. و موش را از اینکه جا «فویسقه» گویند لخروجها عن جحرها، و در عرف شرع هر معصیتی باشد که دون کفر بود، پس ابلیس به آن که کرد از نافرمانی و ترک سجده آدم فاسق بود و به اعتقاد صواب داشتن آن و تعلیل دیگر در [آن که در حکمت] «۴» نیکو نباشد «۵» که آن را که از نار بود فرمایند که سجده کن آن را که از خاک آفریده باشند، کافر بود، و در اصل خود کافر بود، لقوله: وَ كَانِ مِنَ الْكَافِرِينَ «۶». و از ادله عقلی که برخاسته «۷» است بر بطلان ارتداد و احباط آن بیان رفته است در اینکه کتاب. آنگه ----- (۱). سوره اعراف (۷)

آیه ۱۲. (۲). از آط، افزوده شد. (۳). آرز: همه نسخه بدلها: لو لا. (۴). از آط، افزوده شد. (۵). قم: باشد، با توجه به دیگر نسخ تصحیح شد. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۳۴. (۷). همه نسخه بدلها، بجز مل: برخاسته. صفحه: ۳۶۷ خطاب کرد با آن کافران، گفت: أَ فَتَجِدُ ذُنُوبَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي، او را و فرزندان او را به دوستی «۱» گرفتی دون من، وَ هُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ، ایشان شما را دشمن اند. «او»، حال راست. حسن گفت «۲» جئان جمله، عن آخرهم فرزندان ابلیس اند. مجاهد گفت: ابلیس را چند فرزند بود، «لا قیس» است و «ولهان» و ایشان صاحب طهارت و نمازاند که بنی آدم را منع و تشیط کنند از طهارت و نماز، و «هفاف» است و «مزه»، و مزه آن است که ابلیس را به او کنیت کنند و «ابو مزه» خوانند او را و «زلنور» است و او صاحب اسواق است، به هر بازاری رایتی دارد، مردم بازار را بر فتنه و فساد حمل کند. و «نبر» «۳» است و او صاحب مصائب است که مصیبت رسندگان را بر جزع و جامه دریدن حمل کند، و «اعور» است و او صاحب ابواب زنان «۴» است، دعوت کند با زنا کردن «۵»، و «مسوط» «۶» است و او صاحب اخبار

است، خبرها دروغ افکند که آن را اصلی نبود. و «داسم» (۷) است و او آن است که چون مرد در خانه شود سلام نکند و نام خدای نبرد و چون طعام خورد نام خدای نبرد تا با او طعام خورد. مجالد (۸) روایت کرد از شعبی که گفت: روزی حمالی بیامد و خنبی در پشت گرفته و بنهاد و مرا گفت: شعبی تویی! گفتم: آری. گفت: ابلیس را زن بود! گفتم: به آن عرس (۹) من حاضر نبودم. دگر باره اینکه آیتم یاد آمد: أَفْتَحِّذُونَہُ وَ ذُرِّیَّتَہُ دَانِسْتُمْ که فرزند بی زن نباشد، گفتم: بلی زن بود او را و فرزندان. قتاده گفت: ایشان را توالد باشد چنان که بنی آدم را. ابن زید گفت: آدم، «ابو البشر» است و ابلیس، «ابو الجن»، و آدمی نیست الّا با او یکی است از فرزندان ابلیس که او را اغرا و اغوا می کند. بِئْسَ لِلظَّالِمِینَ بَدَلًا، بد بدل است ابلیس و فرزندانش کافران را از خدای تعالی که فرمان او رها کند و فرمان ایشان پیش گیرند. ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مل: به دوستان. (۲). آب، از جمله شیاطین. (۳). مل: بتر. [.....]

(۴). آط، آب، آز، زنا. (۵). مل و از خانه به در رفتن. (۶). قم: مبوط، با توجه به دیگر نسخه بدلها آورده شد. (۷). آط، آج: داسمها، لب: در اسم. (۸). قم، آز، آج، لب: مخالف، که با توجه به دیگر نسخ تصحیح شد. (۹). مل: عروس. صفحه: ۳۶۸. قوله: ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، سبب نزول آیت و وجه اتصال او به آیت متقدم آن است که: ایشان تولد ابلیس برای آن کردند که اعتقاد کرده بودند که ابلیس و شیاطین غیب دانند تا ایشان را از غیب خبر دهند و اخبار آسمان دارند و بر اصول آن واقفند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: از کجا آمد شما را که ایشان علم آسمان و زمین و اصول اشیاء دانند و من ایشان را حاضر نکردم [به خلق آسمان و زمین، و نه] (۱) «به خلق خود» (۲)! مفسران بر آنند که ضمیر راجع است با شیاطین، فی قوله: ما أَشْهَدْتُهُمْ. کلبی گفت: راجع است با فریشتگان. و بعضی دگر گفتند: راجع است با کافران. و لَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ، و لَا خَلْقَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا. ابو جعفر خواند: ما اشهدناهم (۳) بر خبر از جمع علی التّعیظیم. و وجهی دگر در معنی آیت، آن گفتند که: من ایشان را حاضر نکردم در وقت خلق آسمان و زمین و خلق ایشان، استعانه بهم، تا مرا یاری دهند (۴)، و مَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا، و من گمراه کنندگان را به بازو و یار و معاون نگیرم. و در «عضد»، پنج لغت است: عضد و عضد و عضد و عضد و عضد. [قوله تعالی] (۵):

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۵۲ تا ۵۹]

[اشاره]

و یوم یقول نادوا شرکائی الذین زعمتم فدعوهم فلم یتستجیبوا لهم و جعلنا بینهم موبقاً (۵۲) و رأى المجرمون النار فظنوا انهم مواقعوها و لم یجدوا عنها مصرفاً (۵۳) و لقد صیرفنا فی هذا القرآن للناس من کلّ مثل و کان الانسان اکثر شیء جدلاً (۵۴) و ما منع الناس ان یؤمنوا اذ جاءهم الهدی و یتغفروا ربهم الا ان تأتیهم سئئته الاولین او یأتیهم العذاب قبلاً (۵۵) و ما نرسل المرسلین الا مبشّرین و منذرین و یجادل الذین کفروا بالباطل لیدحضوا به الحق و اتخذوا آیاتی و ما انذروا هزواً (۵۶) و من اظلم ممن ذکر آیات ربّه فأعرض عنها و نسی ما قدّمت یداه انا جعلنا علی قلوبهم اکنه ان یفقهوه و فی آذانهم وقرأ و ان تدعهم الی الهدی فلن یهتدوا اذاً أبداً (۵۷) و ربک العفور ذو الرّحمه لو یؤاخذهم بما کسبوا لعجل لهم العذاب بل لهم موعده لکن یجدوا من دونه مؤثلاً (۵۸) و تلک القرى اهلکناهم لما ظلموا و جعلنا لملکهم موعداً (۵۹)

[ترجمه]

و آن روز که گوئیم بخوانیدشان انبازان مرا آنان که دعوی کردی بخوانندشان پس جواب ندهند ایشان را و کنیم میان ایشان

هلاک گاهی. و بینند گناهکاران دوزخ را گمان برند که ایشان درافتند در آن جا و نیابند از آن [برگشتنگاهی] (۶). و بدرستی که بگردانیدیم در اینکه قرآن مردمان را از هر مثلی و بوده است آدمی بیشتر چیزی به خصومت. -----

(۱). از آط، آورده شد. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مل: خودشان. (۳). قم: اشهدتهم، که با توجه به دیگر نسخ تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها بیانش. (۵). قم: ندارد: با توجه به آط، و دیگر نسخه بدلها آورده شد. (۶). ضبط قم مخدوش است، از آط، آورده شد. صفحه: ۳۶۹ «۱» و چه منع کرد مردمان را که ایمان آرند چون آمد به ایشان قرآن و آمرزش خواهند از خدای خود مگر نه آن که آید به ایشان سنت پیشینگان «۲»، یا آید به ایشان عذاب روبروی. و نفرستادیم پیغامبران را الا مژده دهنده «۳» و ترساننده «۴»، و جدل کنند آنان که کافر شدند به ناحق تا به باطل کنند به آن حق را و گرفتند آیتهای من و آنچه ترسانیدند ایشان را به آن سخریت. و کیست ظالمتر از آن که او را یاد دهند آیات خدایش، برگردد از آن و فراموش کند آنچه پیش داشته بود دستهای او، ما کردیم بر دلهای ایشان پوششها از آن که بدانند آن را و در گوشهای ایشان گرانی، و اگر بخوانی ایشان را با راه راست راه نیابند پس هرگز. و خدای تو آمرزنده است و خداوند بخشایش اگر بگیرد ایشان را به آنچه اندوخته باشند، تعجیل کند ایشان را عذاب، بل ایشان را وعده‌ای هست که نیابند از خلاف آن پناهی «۵». و آن شهرهاست که ما هلاک کردیم آن را چون ظلم کردند و کردیم هلاک ایشان را وعده‌ای. قوله تعالی: وَ یَوْمَ یَقُولُ: یَا کُنْ ای محمّد؟ آن روز که ما گوئیم اینکه کافران و مشرکان را: نأدوا، بخوانی و ندا کنی، امر است از منادات. شُرْکَائِی الدِّینِ زَعَمْتُمْ، آن انبازان مرا که دعوی کرد که در الهیت انبازمند و ایشان را بدون من ----- (۱). اساس، تا اینکه جا افتادگی داشت، که از قم نقل گردید. (۲). قم، مل: پیشینان. [.....]

(۳). قم، آط، آب: دهندگان. (۴). قم: بیم کنندگان. (۵). قم: پناهگاهی. صفحه: ۳۷۰ عبادت کردی، و اینکه صورت امر دارد و مراد تهکم و سخریت است، برای آن که ارادت مقرون نیست با اینکه. فَدَعَوْهُمْ، آن کافران بخوانند معبودان خود را، ایشان جواب ندهند. آنکه گفت: وَ جَعَلْنَا بَیْنَهُمْ مَوْبِقًا، کنیم از میان ایشان مهلکی و هلاک گاهی. و اینکه قول عبد الله عباس است و قتاده و ضحاک و ابن زید و هو من أوبقته ذنوبه اذا القته فی الهلکة. حسن گفت: مَوْبِقًا، ای عداوة، میان ایشان دشمنی او کنیم «۱» بین العابد و المعبود. انس مالک گفت: «موبق»، نام وادی است در دوزخ پر از خون و ریم. کسائی گفت: وبق یبق وبقوا، مثل وثق یثق وثوقا، و زجاج گفت: وبق یوبق، کوجل یوجل. و موبق، مصدر باشد از او. وَ رَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ، و گناهکاران و کافران دوزخ بینند، فَظَنُوا، یقین دانند که در آن جا خواهند فتادن. و اینکه «ظن» اینکه جا به معنی علم است، چه آنچه معاینه بینند به ضرورت دانند، ظن آن جا صورت نبدد، و ظن به معنی علم بسیار آمده است در قرآن و اشعار «۲»: فَقُلْتُ لَهُمْ ظَنُّوا بِالْفِی مَدَجِّجِ سِرَاتِهِمْ فِی الْفَارَسِ الْمَسْرَدِ ای استیقنوا. و لَمْ یَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا، ای معدلا و جای عدول و برگردیدن نیابند از آن. وَ لَقَدْ صَيَّرْنَا فِی هَذَا الْقُرْآنِ، آنکه گفت: ما بگردانیدیم در اینکه قرآن برای مردمان از هر مثلی بر وجه بیان که ایشان به آن محتاج باشند، وَ کَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شِیءٍ حِدَلًا، و آدمی بیشتر چیزی است به جدل و خصومت. و اصل «جدل»، شدة الفتل عن المذهب بطریق الحجاج باشد، و منه: الاجدل، لِلصِّقْرِ لشدته و قوته، و روا بود که اشتقاق او از جدالت باشد و هی الارض، یقال: جادلته فجدلته، مثل: صارعته فصرعته كأنه اوقعه علی الجداله، و نصب او بر تمیز است. وَ مَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ یُؤْمِنُوا، آنکه گفت بر طریق انکار و تقریر: چه منع کرده است مردمان را؟ لفظ، عام است و معنی خاص، یعنی کافران را از آن که ایمان آرند. إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى، چون بیان و قرآن و پیغامبر به ایشان آمد. وَ یَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ، و از خدای تعالی طلب مغفرت و آمرزش کنند، إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ، الا آن که سنت اولینان به ایشان آید از عذاب استیصال. و «ان»، مع الفعل در محل رفع است ----- (۱). همه نسخه بدلها: افکنیم. (۲). اساس به آن، با توجه به اتفاق نسخ، ظاهرا زاید به نظر می رسد. صفحه: ۳۷۱ به آن که فاعل «منع» است، أَوْ یَأْتِيَهُمْ الْعَذَابُ قُبُلًا، یا عذاب به ایشان آید، قُبُلًا، ای مقابله و معاینه، چنان که ایشان معاینه بینند و به ضرورت دانند [۱۶۶- ر]. کوفیان

خواندند: قُبُلًا، به ضم «قاف» و «با»، آنکه آن را دو معنی باشد، یکی: مقابله و معاینه، و یکی: جمع قبیل، کقمیص و قمص، یعنی انواع عذاب. و باقی قراء خواندند: «قبلا» به کسر «قاف» و فتح «با»، و آن را معنی مقابله [و]

معاینه باشد. کلبی گفت: مراد، قتل به تیغ است که روز بدر بود، یعنی هیچ عذر نماند اینکه کافران را در توقّف از ایمان، از آمدن کتب و رسل و اعدار و انذار و انواع بیان، مگر عذاب استیصال که به ایشان آید، چنان که طریقت و عادت پیشینگان بود یا عذاب تیغ یا عذاب قیامت به ایشان آید، یعنی ایشان به منزلت آنانند که طالب عذاب باشند، آنکه ایمان آرند. عند آن بر سبیل الجا ایمانی که سود ندارد ایشان را، چنان که یکی از ما گوید: ما منعک من الصّیاح الّا أنّک لم تضرب (۱). و وجهی دگر آن که، هر چه التماس کردند و اقتراح از آیات و بینات بدیدند مگر اقتراح عذاب، آن ماند و بس، از جمله آنچه خواستند فی قولهم: اللّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ابْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۲). و ما نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ، آنکه گفت: ما پیغامبران را نفرستادیم الا تا بشارت دهند و ترساننده باشند. و نصب هر دو بر حال است از مفعول. آنکه گفت: وَ يُجَادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ، و اینکه کافران به باطل خصومت می کنند تا حقی را به باطل کنند به آن جدل. و دحض، ابطال و ازاله باشد، و اصل دحض، زلق باشد، قال طرفه: ابا (۳) منذر رمت [الو] (۴) فاء فهبت و وحدت كما حاد البعير عن الدّحض اراد المزلق. وَ اتَّخَذُوا آيَاتِي، و آیات و دلالات و بینات من که فرو فرستاده‌ام و آنچه ایشان را به آن می ترسانند آن را سخریت گرفته‌اند. وَ مَنْ أَظْلَمُ، آنکه گفت: کیست در همه جهان از آن ظالمتر و ستمکارتر که او ----- (۱). آط، آج،

لب: يضرب. (۲). سوره انفال (۸) آیه ۳۲. (۳). اساس: انا، که با توجه به نسخه قم و دیگر نسخ تصحیح شد. (۴). اساس ندارد، از قم افزوده شد. صفحه: ۳۷۲ را تذکیر و تنبیه کنند به آیات (۱) و بینات من (۲) و معجزه رسولان من (۳) از آن اعر [اض] (۴) کند و عدول نماید و بگردد از آن و آنچه کرده باشد از اعمال بد فراموش کند، و ما بر دل‌های ایشان پوشش کرده‌ایم از آن که بدانند آن را. و ضمیر فی قوله: أَنْ يَفْقَهُوهُ، محتمل است که راجع باشد با «ما»، فی قوله: مَا قَدَّمْت يَدَاہُ، و روا بود که راجع بود با معنی آیات، چه مراد از او قرآن است جمله [نه] (۵) بر ابعاض آن. و در گوشه‌هایشان گرانی از آن که بشنوند- و اینکه را بیان کردیم اما بر خذلان محمول بود و اما بر تسمیت و حکم. و بلخی گفت: روا بود که اینکه بر سبیل حکایت است از ایشان، و «قالوا»، در کلام مقدر بود، چنان که حکایت کرد از ایشان: وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَ فِي آذَانًا وَقْرٍ وَ مِنْ بَيْنِنَا وَ بَيْنِكَ حِجَابٌ... (۶)، آنکه گفت: ای محمد اگر ایشان را با مسلمانی دعوت کنی هر گز مهتدی نشوند و اجابت نکنند. و إذا، اینکه جا جزاست و ملغاست از عمل برای آن که جایی فتاد که ما بعد او معمول نتواند بودن، من قوله: أَيْدِئاً آنکه گفت: وَ رَبُّكَ الْعَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ، خداوند تو آمرزگار و بخشاینده است اگر به استحقاق و وفق (۷) عمل ایشان، ایشان را مؤاخذت کردی عذاب معجل کردی بر ایشان و ایشان را هلاک بر آوردی چه مستحق آنند، بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ، بل ایشان را موعدی و وقت و عده‌ای هست و مدت مهلتی برای ابلاغ عذر و ابلاغ حجت که ایشان را از آن موئلی و منجائی و رستگاری نبود، من و آل یثیل اذا نجا، و یقال: لا و آلت نفسه، ای لا نجت، و منه قول (۸) علی- علیه السلام: ۹ و قد سئل ما بال درعک لا ظهر لها، قال: «اذا ولیت فلا و آلت، ای لا نجت. قال الاعشی: و قد اخلس ربّ البيت غفلته و قد يحاذر منی ثم ما یثیل و قال آخر [۱۶۶- پ]: [لا] (۱۰) و آلت نفسک خلیتها للعالمین و لم تکلم -----

(۱). آط، آب، آج، لب خدای. (۲-۳). آط، آب، آج، آج. او. (۴-۵). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۶). سوره فصلّت (۴۱) آیه ۵. (۷). آب: وقت. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز قم و مل امیر المؤمنین. (۹). آط، آب، آج، لب علیه السلام. (۱۰). اساس: افتادگی دارد، از قم افزوده شد. صفحه: ۳۷۳ وَ تِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا، «تلك»، اشارت [است به شهرهای هلاک شده و ع] (۱) ذاب رسیده، گفت: و آن شهرهاست که ما آن را هلاک کردیم چون ظلم و بیدادی کردند و کفر آوردند به ما و بر [خود و بر دیگران ظلم کردند] (۲)، وَ جَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ، و کردیم اهلاک ایشان را موعد و وقت وعده‌ای. و «مهلك»، اینکه جا مصدر است، اما فی غیر [هذا الموضع. مفعول

را سه [۳] معنی باشد: مصدر و مفعول و موضع، و هر بنایی را که از مزید بر «۴» ثلاثی بود. قال الله تعالى: رَبِّ ادْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ... [۵]، و قال [۶] الله تعالى: هَذَا مُعْتَسَلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ [۷]، ای موضع اغتسال. عاصم به روایت ابو بکر خواند: لمهلکهم، به فتح «میم» و [لام]، و به روایت حفص به فتح [۸] «میم» و کسر «لام». و باقی قراء به ضم «میم» و فتح «لام». آن که «میم» و «لام» مفتوح خواند، گفت: و مصدر است من هلک یهلک هلا [کا و مهل] [۹] «کا»، مثل: طلع [یطلع] [۱۰] «مطلعا». و روا بود که مصدر اهلک باشد چه بیشتر مفعل که آید در مزید ثلاثی آید، نحو: اکرمته [اکرا] [۱۱] «ما و مکرم»، ای جعلنا لإهلا-کهم موعدا، و اینکه اولیتر است به قرینه اهلکناهم در آیت. و آن کس که «لام» مکسور خواند، [گفت] [۱۲]: وقت هلاک باشد یا جای هلاک، مثل المشرق و المغرب. و سیویه گفت، عرب گوید: رأیت الناقة علی مضرب [ها و منت] [۱۳] جها به کسر، ای وقت ضربها و نتاجها، و: ان فی الألف [درهم] [۱۴] لمضربا بالفتح، ای ضربا. و هر فعلی که بر فعل یفعل با [شد مصدر] [۱۵] راز او به فتح بود و موضع به کسر، و نیز وقت به کسر، نحو: ضربه ضربا و مضربا، و المضرب الموضع. و هر فعلی که بر فعل یفع [ل بود به ضم «عین» مضاً] [۱۶] رع نحو: یدخل و یخرج، موضع و مصدر از او به فتح بود، کالمدخل و المخرج، ألا آنچه شاذ باشد، کالم [سجد من سجد یسجد] [۱۷] «و ربما که از فعل یفعل مصدر به کسر آید، کالمرجع، قال الله تعالى: ----- (۱۳-۱۱-۹-۸-۶-۳-

۲-۱). اساس: افتادگی دارد، از قم افزوده شد. (۴). دیگر نسخه‌ها: ندارد. (۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰. (۷). سوره ص (۳۸) آیه ۴۲. (۱۲-۱۰). اساس و قم: ندارد، از آط افزوده شد. (۱۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، به قرینه منابع و مآخذ مربوط، افزوده شد. (۱۷-۱۶-۱۵). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد. صفحه: ۳۷۴ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ... [۱]، ای رجوعکم، و قوله [و یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ]

... [۲]، ای الحيض، و قوله: وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا [۳]، گفتند: مصدر است و اولیتر آن که وقت باشد، و المصدر المعيشة و المعيش، ایضا قال [۴] الشاعر: الیک اشکو شدة المعيش و حرّ ایام نتفن ریشی و اما بر قراءت عامه قراء [که مهلک خواندند به ضم] [۵] «میم» و فتح «لام»، بیان کردیم که اینکه بنا سه معنی دارد، اعنی مفعول. و اینکه جا هم مصدر را محتم [ل است و هم وقت را، بقوله] [۶]: مَوْعِدًا [۷] و موعده نیز محتمل است اینکه دو معنی را، مصدر را و وقت را، و قوله: اهلکناهم، در مح [ل رفع است به خبر ابتداء، و قوله] [۸]: لَمَّا ظَلَمُوا، در محل نصب است علی الطرف ای وقت ظلمهم [۹]. تَمَّتِ الْمَجْلُدَةُ الثَّانِيَةَ عَشْرَةَ [و يتلوه فی الثالث عشر] [۱۰]. قوله: وَ إِذِ قَالَ مُوسَى لِقَتَاهُ-الآیة. و وقع الفراغ منه وقت الع [۱۱] [...] الثالث و [...] [۱۲] من سنة ستة و خمسين و خمس مائة. و فرع من کتابته وقت الظهر فی يوم الاثنين الحادی عشر من ربيع الاول سنة تسع و [سبعين و خمس مائة] [۱۳]. و هذا خط اصغر عباد الله و افقرهم الحسين بن محمد بن الحسن بن ابراهیم بن محمد العیاری [۱۴] و الحمد لله حمد الشاکرین و الصیلموه علی محمد و عترته الطاهرين غفر الله لمصنّفه و کاتبه و قاریه بحق محمد و علی و اولاد علی الطاهرين [۱۶۷-ر].

----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۴۸ و ۱۰۵، و هود (۱۱) آیه ۴. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۲. (۳). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱۱. (۴-۵-۷-۸). اساس: ندارد، از قم، افزوده شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها بجز قم: و قوله. (۹). آج، لب: ظلمها. (۱۰). اساس: افتادگی دارد، به قیاس از نسخه آط، آورده شد. (۱۱). اساس: ناخواناست، ظاهرا باید کلمه‌ای باشد مثل: العصر، العشاء، الضحو. (۱۴-۱۲). اساس: بریدگی دارد و با هیچ نسخه‌ای قابل قیاس و تطبیق نیست. (۱۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به برگ [۸۴-ر]

از همین نسخه که به خط کاتبی واحد است، و احتمال قریب به یقین آورده شد. (۱۳). اساس: افتادگی دارد، با توجه به برگ [۸۴-ر]

[ر]

از همین نسخه که به خط کاتبی واحد است، و احتمال قریب به یقین آورده شد.

جلد ۱۳

[جلد سیزدهم]

[ادامه سوره كهف]

[بسم الله الرحمن الرحيم]

[سوره كهف]

ن(۱) [قوله تعالى:

[سوره الكهف (۱۸): آیات ۶۰ تا ۸۲]

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا (۶۰) فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنَهُمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا (۶۱) فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا (۶۲) قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا (۶۳) قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغُ فَارْتَدَّ عَلَىٰ آثَارِهِمَا قَصَصًا (۶۴) فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتِيَاهُ رَحِيمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا (۶۵) قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُسُدًا (۶۶) قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا (۶۷) وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا (۶۸) قَالَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا (۶۹)

قَالَ فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ أَحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا (۷۰) فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا (۷۱) قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا (۷۲) قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتَ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا (۷۳) فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتَنِي نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا (۷۴) قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا (۷۵) قَالَ إِنْ سَأَلْتَهُ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا (۷۶) فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَا أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَنْ يُصَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ فَاقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا (۷۷) قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا (۷۸) أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدَتْ أَنْ أَعْيِبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا (۷۹)

وَ أَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنِينَ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا (۸۰) فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا (۸۱) وَ أَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَ مَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا (۸۲)

[ترجمه]

و چون گفت موسی جوانش را بنایستم تا بنرسم» (۲) به مجمع دو دریا، یا بروم» (۳) سالها. چون برسیدند به جای اجتماع هر دو دریا را فراموش کردند ماهیشان، پس بگرفت ره خود در دریا راه‌گذری. چون بگذشتند، گفت جوانش را: بده ما را چاشت ما که بدیدیم از اینکه سفرمان رنجی. گفت دیدی چون برسیدیم به سنگ! من فراموش کردم ماهی را و از یاد من نبرد مگر ابلیس که یاد آرم، و بگرفت راه خود در دریا عجبی.

گفت که ما طلب می‌کنیم» (۴) برگشتن بر پی ایشان پی گرفتند.

[پس]

«۵»

(۱). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آط، افزوده شد.

(۲). آج، لب: نرسیم.

(۳). همه نسخه بدلها: برویم، با توجه به معنی کلمه، تصحیح شد.

(۴). آب: گفت اینکه آن است که ما در طلب آنیم، آج، لب: گفت ما طلب کنیم.

(۵). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

صفحه : ۲

یافتند» (۱) بنده‌ای را از بندگان ما که دادیم او را رحمتی از نزدیک ما» (۲)، و بیاموختیم او را از نزدیک ما» (۳) علمی. گفت او را موسی پی تو گیرم بر آن که بیاموزی مرا از آنچه آموخته‌اند تو را» (۴) صلاح! گفت تو نتوانی با من صبر کردن.

و چگونه صبر کنی بر آنچه گرد نگرفته‌ای به آن آزمایشی.

گفت: یابی مرا اگر خواهد خدای شکبیا و نافرمانی نکنم تو را هیچ فرمانی.

گفت اگر پسرو من» (۵) باشی مپرس مرا از چیزی تا بیارم» (۶) تو را از او یاد کردی.

برفتند تا چون در نشستند» (۷) در کشتی بشکست آن را [گفت» (۸)]

: بشکستی اینکه» (۹) را تا غرق شود اهلش، آوردی چیزی عجب.

گفت نگفتم که تو نتوانی با من صبر کردن!

گفت مگیر مرا به آنچه فراموش کردم، و بر من» (۱۰) منه از کار من دشواری.

«۱۱»

برفتند تا بدیدند کودکی را بکشت او را، گفت: بکشتی نفسی

(۱). آب: یافتن.

(۲-۳). آب: خود.

(۴). آب از. [.....]

(۵). آج، لب: پیرو من.

- (۶). آج، لب: پیاموزم.
 (۷). آج، لب: در نشینند.
 (۸). آط: ندارد، از آب افزوده شد.
 (۹). آج، لب: آن.
 (۱۰). آب: بر سر من.
 (۱۱). اساس: تا اینکه جا افتادگی دارد، از نسخه آط، آورده شد.

صفحه ۳:

پاکیزه «۱» بی نفسی! آوردی چیزی منکر.
 گفت نگفتم تو را که تو نتوانی با من صبر کردن!
 گفت اگر پیرسم تو را از چیزی پس از اینکه، با من صحبت مکن «۲» بر سیدی از نزدیک من به عذر «۳».
 برفتند تا آمدند به اهل دیهی «۴» طعام خواستند از اهلش، منع کردند از میزبانی «۵» ایشان، یافتند در آن جا دیواری که ویران «۶»
 خواست شدن، راست باز کرد «۷» گفت: اگر خواهی فراگیری بر او مزدی.
 [۱-ر]

گفت اینکه جدای است میان من و تو، خبر دهم «۸» به تأویل آنچه نتوانستی بر آن صبر کردن.
 اما کشتی بود درویشان را که کار می کردند در دریا، خواستم تا آن را عیناک کنم، و بود از پس ایشان پادشاهی که می گرفت هر
 کشتی را بزور.
 اما غلام، بودند پدر و مادرش مؤمن، ترسیدیم که در ایشان پوشد «۹» عصیان و کفر.
 خواستیم که بدل دهد

- (۱). آب را.
 (۲). آب، آط: سخن مکن، آج، لب: سخن مگوی.
 (۳). آب: عذری.
 (۴). آب، آط، لب: دهی.
 (۵). آب، آط: ایشان از مهمانی.
 (۶). آط: بیران.
 (۷). آط آن را. [.....]
 (۸). آب، آط، آج، لب تو را.
 (۹). آب: پوشند، لب: تو شد.

صفحه ۴:

ایشان را خدای ایشان بهتر از آن دهی «۱» و نزدیک «۲» به خویشی.

[۱-پ]

و اما دیوار بود از دو کودک بی پدر در [شهر]

«۳» و بود زیر آن گنجی از آن ایشان، و بود پدرشان نیکمردی، خواست خدای تو که برسند «۴» به بلوغ مردان، و بیرون آورند گنج ایشان «۵»، بخشایشی از خدای تو، و نکردم آن را از فرمان خود، آن تأویل آن است که نتوانستی بر وی «۶» صبر کردن. قوله تعالی: وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ «عبد الله بن عباس گفت: سبب «۷» اینکه «۸» آن بود که، چون موسی - علیه السلام - از دریا بازگشت و فرعون و قومش در دریا غرق گشته بودند، و ملک مصر و ولایت، موسی را و بنی اسرائیل را مستخلص شده بود، خدای تعالی وحی کرد به موسی که: خطبه‌ای کن و بنی اسرائیل را نعمتهای من یاد ده، وَ ذَكَرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ «۹» وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ «حق تعالی گفت: یاد کن ای محمد؟ چون گفت موسی جوانش را، در او خلاف

(۱). آج، لب: دستوری باش. [.....]

(۲). آب، آز: جزیره.

(۳). آب، آز: رسید.

(۴). همه نسخه بدلها: کجا یابم.

(۵). همه نسخه بدلها: برداشتند.

صفحه : ۶

کردند، بعضی گفتند: وصی او بود - یوشع بن نون بن افراییم «۱» بن یوسف، و گفتند:

برادر یوشع بود. و گفتند: غلامی بود درم خریده او. و گفتند: خدمتگاری بود از آن او، و عرب غلام را و خدمتگار را «فتی» می خواند «۲»، و اگر چه پیر بود. و کنیزک خدمتگار را «فتاه» خواند «۳»، و اگر چه عجز بود. و برای آن اضافه کرد یا «۴» بر اقوال پیشین که ملازم بودی با او برای تعلّم. لا أَبْرَحَ «۵»، لا ازال، من زال یزال، لا - من زال یزول، برای آن که اول را خبر باید و دوم را نباید، و خبر مقدر است، و تقدیر آن که:

(لا ابرح سائرا او طالبا)، من پیوسته طالب و مسافر خواهم بودن تا آنکه که خضر را بیافتن «۶». و (حتی)، انتهای غایت را باشد، یقال:

سرت حتی أدخلها. «دخول»، غایت انتهای سیر باشد، گفت: پیوسته می خواهم رفتن تا به «مجمع البحرين» رسم.

خلاف کردند در او، قتاده گفت: دریای پارس و روم است، آن جا که جانب مشرق است. محمد کعب «۷» گفت: طنجه است. ابی

کعب «۸» گفت: افریقیه است. أو أمضی حُقباً، در «او» دو وجه رواست، یکی آن که: افعال هذا [۱]

و ذاک «۹»، یا برسم یا روزگاری دراز می روم. و وجه دوم آن که: «او» به معنی الی آن باشد چنان که: لالزمنک او تعطینی حقی، می روم تا برسم و تا آنکه که روزگار دراز بر اینکه رفتن من برآید، و وجه اول به معنی لا یقتر است. حُقباً، عبد الله عباس گفت: دهرا، روزگاری، و جمعه احقاب «۱۰». عبد الله عمر گفت: حقب، هشتاد سال باشد. مجاهد گفت: هفتاد سال، گفت: تا برسم یا عمری تمام در راه رو «۱۱» کنم.

فَلَمَّا بَلَغَا، چون برسیدند موسی و صاحبش «۱۲»، مَجْمَعٌ بَيْنَهُمَا «۱۳» نَسَبًا حُوتَهُمَا، ماهی که داشتند فراموش کردند، و ماهی صاحب

موسی فراموش کرد تنها، و لکن اضافه نسیان با هر دو کردند چنان که گفت: يَخْرُجُ مِنْهُمَا

- (۱). لب: افراهمیم.
- (۲-۳). همه نسخه بدلها: خوانند.
- (۴). آط و همه نسخه بدلها: با او.
- (۵). همه نسخه بدلها ای.
- (۶). همه نسخه بدلها: بیافتم ۷. همه نسخه بدلها: محمد بن کعب.
- (۸). همه نسخه بدلها: ابی بن کعب.
- (۹). همه نسخه بدلها گفت.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: احقبا.
- (۱۱). آج، لب: او. [.....]
- (۱۲). دیگر نسخه بدلها: مصاحبش.
- (۱۳). همه نسخه بدلها ای مجمع البحرین.

صفحه : ۷

اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ «۱»، لؤلؤ و مرجان از دریای شور بر آرند «۲» از عذب برنیارند «۳» و چنان که گویند: خرج القوم الی موضع کذا، فاخذوا زادهم، و «زاد»، بعضی از ایشان دارند، پس برای آن که هر دو به یک جای بود «۴» اضافت با ایشان کرد که ماهی زاد هر دو بود. فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا، ای مسلکا و مذهبًا، راهی بکرد در دریا.

و در کیفیت آن خلاص کردند، ابی کعب گفت از رسول- علیه السّلام- شنیدم که گفت: چندان که ماهی می‌رفت راهی پیدا می‌شد در دریا و آب از اینکه جانب و از آن جانب بماند، با هم نیامد، موسی- علیه السّلام- بر آن راه برفت تا به خضر رسید. عبد الله عباس گفت: آب شکافته شد تا ماهی به گل رسید، بر گل برفت، اثر رفتن او در گل پیدا شد. موسی بر آن اثر برفت و هر کجا ماهی بر آن «۵» برفت خشک شد مانند سنگ. عبد الله عباس روایت کرد از ابی کعب که رسول- علیه السّلام- گفت: چون به صخره رسیدند، [۲-پ]

سر بر صخره نهادند و بخفتند، ماهی در زنبیل بجنید. موسی خفته بود و جوان بیدار بود، می‌نگرید تا ماهی شور بریان کرده از زنبیل بر آمد و در دریا شد و چندان که در آب می‌رفت «۶» طاقی پیدا می‌شد چنان که سرب باشد. چون موسی از خواب برخاست، جوان فراموش کرد که موسی را بگوید، از آن جا «۷» برفتند و آن شب برفتند تا بر دگر روز چاشتگاه. موسی- علیه السّلام- خسته «۸» بود و گرسنه شده بود، گفت: آتِنَا عَدَاءَنَا، او را به حدیث موسی- حدیث ماهی رفتن «۹» در دریا- یاد آمد.

قتاده گفت: خدای تعالی ماهی را زنده کرد تا از سفره بیرون آمد و سر به دریا نهاد و در دریا برفت، چندان که «۱۰» او برفت آب بیفسرد تا مانند راهی از یخ بر آب پیدا شد تا موسی بر آن جا رفت و به خضر رسید. کلبی گفت: یوشع بن نون وضو می‌کرد از آب دریا، و در دریا چشمه‌ای بود که

(۱). سوره رحمن (۵۵) آیه ۲۲.

(۲). همه نسخه بدلها: بر آید.

- (۳). همه نسخه بدلها: برنیاید.
- (۴). همه نسخه بدلها: بودند.
- (۵). همه نسخه بدلها: به راه.
- (۶). همه نسخه بدلها مانند.
- (۷). همه نسخه بدلها برخاستند و.
- (۸). همه نسخه بدلها: مانده.
- (۹). همه نسخه بدلها: و رفتن او.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: چنان که.

صفحه : ۸

آن را «عین الحیوان» گفتند، به هر جانوری بی جان که رسیدی زنده شدی. آب از دست یوشع بر ماهی چکید، ماهی زنده شد و در آب برفت و راهی بکرد تا بر سر «۱» آب راهی خشک پیدا شد. و گفتند: ماهی سخت شور بود و از وی بهری خورده بودند. و موسی خفته بود، یوشع ماهی بیاورد تا در آب بشوید تا شوری او کمتر شود در آب چشمه حیوان بود، چون آب به ماهی رسید زنده شد و از دست یوشع به آب در «۲» شد و راهی بکرد. موسی - علیه السلام - برخاست و از حرص صاحب را گفت: «خیز» تا برویم که اینکه راه ما را می یابد برید «۴»، و او حدیث ماهی فراموش کرده بود. برفتند از آن جا تا به وقت چاشتگاه رسید. موسی حدیث چاشت کرد و ذلک قوله: فَلَمَّا جَاوَزَا، چون از آن جا که صخره بود بگذشتند که منزل دینه «۵» بود که در او ماهی فراموش کرده بودند، و به دگر منزل رسیدند، قال موسی لِفَتَاهُ [گفت]

«۶»: رَفِيقِشْ رَا: آتِنَا غَدَاءَنَا، طعام چاشت ما بیاور. گفتند: خدای تعالی گرسنگی بر موسی افگند تا گفت: آتِنَا غَدَاءَنَا، و الغداء طعام الغداء، و العشاء طعام العشاء، به ما آر طعام چاشت ما. لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا، که ما از اینکه سفر رنج و ماندگی دیدیم. گفتند: آن رنج که آن روز رسید موسی را در آن سفر، هیچ روز نرسید، برای آن که شبان روزی «۷» و روزی دگر تا وقت چاشت می رفتند که نیاسودند. و النَّصَبُ، التَّعَبُ.

چون موسی - علیه السلام - حدیث چاشت کرد، یوشع را «۸» ماهی و رفتن او در دریا یاد آمد، گفت: أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ، دیدی آنگه که ما بنزدیک آن سنگ رسیدیم، و محل «إِذْ» نصب است على الظرف، ای وقت وصولنا الى الصخرة. فَإِنِّي نَسِيتُ الحوت، چون «۹» ماهی فراموش کردم. وَ مَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ، و از

(۱). همه نسخه بدلها: به زیر.

(۲). همه نسخه بدلها: اندر. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: برخیز.

(۴). آز: می باید رفت.

(۵). همه نسخه بدلها ایشان.

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخ، افزوده شد.

(۷). همه نسخه بدلها: شبانه روزی.

(۸). همه نسخه بدلها حدیث.

(۹). همه نسخه بدلها: من.

صفحه : ۹

یاد من نبرد «۱» الّا ابلیس، یعنی به وسواس «۲» او که مرا از آن مشغول کرد که یاد دارم، فراموش شد. «۳».

و هفل «۴» بن زیاد گفت: اینکه صخره آن است که، از پیش نهر الزّیت است. و «نسیان» را بر دو وجه تفسیر دادند، یکی: ضدّ ذکر، و دوم: ترک. و اتّخذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا، گفتند: اینکه از کلام یوشع است، و گفتند معنی آن است: و اتّخذَ سَبِيلَهُ، فعجبت من ذلک عجباً.

عبد الرّحمن بن زید گفت: جای تعجب باشد که ماهی بریان کرده از مدّت «۵» دراز زنده شود و در دریا برود و از رفتن او راهی پیدا ماند. ابن زید گفت: نیمه‌ای ماهی بود. عبد الله عبّاس گفت: و اتّخذَ موسی سبیل الحوت فی البحر عجباً، یعنی عجب آمد موسی را از رفتن ماهی برشته «۶» در دریا.

و هب گفت: از رفتن [ماهی]

«۷» راهی بریده «۸» گشت در دریا مانند جویی.

موسی - علیه السّلام - چون آن شنید، گفت: ذلک ما کُنّا نَبِغُ، اینکه، آن است که ما در طلب آنیم، آن است که ما می‌جوییم [و «یا» همه از «نبغ» بیفگندند به تخفیف اکتفاء بالكسره عنها، کقوله: أُجِيبَ دَعْوَةَ الدّاعِ إِذَا دَعَانِ «۹» ...، اتّباعاً للمصحف، چنین یافتند نبشته] فارتدّا، باز گشتند علی آثارهما، بر «۱۰» آن پی که آمده بودند قَصَصاً. ای اتّباعاً للآثر، يقال: قصص - اثره، یقصّه «۱۱» قصّاً، و منه القصّة و القصص و القصاص، باز پس آمدند هم بر آن راه که رفته بودند، [۳- ر]

با نزدیک «۱۲» صخره رفتند، ماهی در دریا و ره کردن او بدیدند.

موسی - علیه السّلام - بدانست که آن آیتی است و دلالتی که خدای تعالی کرد او را، بر اثر آن برفت تا بنزدیک خضر رسید، و ذلک قوله: فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا،

(۱). آب، آط: بنبرد.

(۲). همه نسخه بدلها: وسوسه.

(۳). همه نسخه بدلها: فراموش کردم.

(۴). آب، آز: هفاین.

(۵). آب، آط، آز: بعد از مدّتی، آج، لب: بود از مدّتی.

(۶). همه نسخه بدلها: بریان.

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با آط، و اتّفاق نسخه‌ها، افزوده شد. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: پیدا.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۶.

(۱۰). همه نسخه بدلها هم.

(۱۱). همه نسخه بدلها: یقصّ؛

(۱۲). همه نسخه بدلها: تا بنزدیک.

صفحه : ۱۰

بنده‌ای را یافتند از بندگان ما، یعنی خضر را- و نام اولیا بن ملک‌ان «۱» بود- و خضر لقبش بود برای آتش خضر خواندند «۲».

أبو هریره روایت کرد از رسول- علیه السّلام- که: او را برای آن خضر خواندند که او بر پوستینی «۳» سپید نشست در بر «۴» او سبز شد.

مجاهد گفت: برای آتش خضر خواندند که چون نماز کردی پیرامن «۵» او به گیاه سبز شدی.

عبد الله بن المبارک گفت که، این جریج گفت: موسی- علیه السّلام- خضر را یافت بر طنفسه‌ای «۶» سبز نشسته بر روی آب، بر او سلام کرد.

عبد الله عباس گفت از ابی کعب که: موسی- علیه السّلام- به خضر رسید- و او خفته بود- جامه‌ای بر خویشتن گرفته- موسی بر او سلام کرد، او برخاست و گفت: و علیک السّلام یا نبی بنی اسرائیل. موسی او را گفت: تو چه دانی که من پیغامبر بنی اسرائیل! گفت: آن که تو را به من ره نمود، مرا اعلام کرد احوال تو.

سعید جبیر گفت: چون موسی به خضر رسید، خضر نماز می کرد. چون سلام بداد «۷» موسی بر او سلام کرد، او گفت: سلام عادت شهر ما نیست. آنکه بنشستند و حدیث می کردند، مرغکی بیامد و منقار در آن دریا زد و قطره‌ای آب برداشت و در پر مالید و برفت. خضر موسی را گفت: دانی که اشارت در اینکه چیست! گفت: نه.

گفت: جهانیان در علم بنی اسرائیل عاجزاند، و بنی اسرائیل در علم تو، و تو در علم من. آنکه علم همه جهان و علم بنی اسرائیل و علم تو و علم من به اضافه با علم خدای تعالی نیست الا به مقدار آن که اینکه «۸» قطره آب که اینکه مرغک از دریا برداشت. در خبر است که: موسی جعفر «۹» را- علیهما السّلام- پرسیدند که: خضر عالمتر بود

(۱). آب، آرز: بلیا بن ملک‌ان، آج: بلیا بن ملک‌ان، لب: بلسا بن ملک‌ان.

(۲). همه نسخه بدلها که.

(۳). همه نسخه بدلها: پوستین.

(۴). همه نسخه بدلها: در زیر.

(۵-۶). همه نسخه بدلها: طبقه‌ای.

(۷). همه نسخه بدلها: سلام باز داد.

(۸). آب، آرز: آن یک.

(۹). همه نسخه بدلها: موسی بن جعفر.

صفحه : ۱۱

یا موسی! گفت: موسی از خضر پرسید که خضر آن را جواب نداشت، و خضر از موسی پرسید و موسی جواب نداشت، اگر هر دو بر من حاضر باشند، من از ایشان پرسم جواب من ندانند، و «۱» ایشان از من پرسند و من جواب ایشان دانم، فذلک قوله:

فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا، بنده‌ای یافتند، یعنی موسی و صاحبش را، و آن بنده خضر بود که ما او را رحمتی داده بودیم از نزدیک ما، و او را از نزدیک ما علمی آموخته «۲».

قال له، گفت موسی خضر را: هل أتبعك، من پس روی کنم تو را بدان شرط که ما را «۳» بیاموزی از آنچه تو را آموخته‌اند به رشاد و هدایت، و ابو علی گفت که:

نصب او بر مفعول له است، آنگه عامل در او روا باشد که أَتَّبِعُكَ باشد، یعنی أَتَّبِعُكَ لِلرَّشَدِ، و روا بود که تَعَلَّمَنِي باشد، آنگه مفعول به باشد، و روا بود که عُلِّمْتُ بود و هم مفعول به باشد «۴»، موسی را گفت: تو با من صبر نتوانی کردن، و اینکه نفی استطاعت است نه نفی قدرت است، انما مراد آن است که: بر تو گران آید و دشخوار «۵»، چنان که گویند: فلان لا يستطيع أن ينظر الیٰ ای یثقل علیه رؤیتی، فلان مرا نمی‌تواند دیدن، یعنی دیدار من بر او گران است.

وَ كَيْفَ تَصْبِرُ، و چگونه صبر کنی بر آنچه خبرت و آزمایش تو به آن محیط نیست. موسی - علیه السلام - گفت: إِنْ شَاءَ اللَّهُ، که مرا صابر یابی و هیچ فرمان تو را عصیان نکنم. گفتند: خضر بر اطلاق گفت بی استثناء که: تو صبر نکنی، و موسی - علیه السلام - به مشیت استثنا کرد، برای آن که خضر را اعلام کرده بودند که: موسی صبر نکند، او اطلاق کرد اینکه سخن را اما موسی در شک بود که صبر دارد بر آن یا نه، برای آن استثنا کرد تا خلاف نباشد.

آنگه خضر - علیه السلام - گفت: اگر مصاحبت و متابعت [۳- پ]

من خواهی کردن، از آنچه من کنم مرا پرس که چرا کردی تا من تو را از آن یاد کردی و ذکری

(۱). همه نسخه بدلها: و اگر. [...]

(۲). لب: آموخته‌ایم.

(۳). همه نسخه بدلها: مرا، که با ظاهر عبارت سازگارتر می‌نماید.

(۴). آط و همه نسخه بدلها خضر.

(۵). همه نسخه بدلها: دشوار.

صفحه: ۱۲

که از آن یاد کنند «۵» حاصل کنم. او قبول کرد هم بر شریطه «۶» اول، از آن جا برفتند. فَانطَلَقَا، و انطلق «۷» مطاوع اطلاق باشد، يقال «۸»: اطلقته فانطلق، و روا بود که مطاوع طلقت باشد من الطلاق فان فيه معنى الاطلاق، و بر قیاس باید «۹» تا مطاوع ثلاثی بود قیاسا علی اخواتها كقولهم: قطعته فانقطع، و كسرتة فانكسر و جبرته فانجبر. به کنار دریا رسیدند، کشتی دیدند خواستند تا در آن جا نشینند، اصحاب کشتی رها نکردند گفتند: نباید تا دزدان باشند؟ دگر باره چون نگاه کردند، گفتند: اینان سیمای اهل صلاح «۱۰» دارند ایشان را در کشتی نشانند.

بعضی دگر گفتند: صاحب کشتی خضر را شناخت تقرّب کرد و ایشان را بی اجرت در کشتی نشانند. چون کشتی به میان دریا رسد، خضر - علیه السلام - تبری داشت «۱۱»، لوحی از الواح کشتی بشکست، آب در کشتی آمد. موسی - علیه السلام «۱۲» - چنان دید صبر نداشت تا گفت: أَخْرَقْتُهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا، بشکستی اینکه کشتی تا اهل او «۱۳» غرق شوند. کوفیان خواندند مگر عاصم: لیغرق اهلها، به «یا» و فتح «۱۴» و رفع اهل، چنان که فعل مسند باشد با اهل. و باقی قراء خواندند: لتغرق اهلها، به ضم «تا» و کسر «را» و نصب اهل از اغراق، چنان که فعل خضر را باشد و اهل منصوب بود به وقوع الفعل علیه. گفت: اینکه کشتی بشکستی تا اهلش را غرق کنی! لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا، کاری منکر آوردی، و قيل الامر، الداهیه العظیمه، و قيل: العجب الذی یكثر التعجب «۱۵» منه من امر اذا کثر «۱۶»، و انشد ابو عبیده:

قد لقی الاقران منه نکرا داهیه دهباء ادا امرا

و اینکه بر سبیل استفهام گفت به دلالت همزه استفهام که در او هست تا سؤال

- (۵). همه نسخه بدلها: باز گویند.
- (۶). همه نسخه بدلها: شرایط.
- (۷). همه نسخه بدلها: انطلاق.
- (۸). همه نسخه بدلها: یعنی.
- (۹). آج، لب، آز: ماند.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: سیمای صالحان.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: تبر برداشت.
- (۱۲). همه نسخه بدلها چون.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: آن.
- (۱۴). همه نسخه بدلها او و کسر «را» توضیح آن که به فتح «را» صحیح به نظر می‌رسد زیرا غرق از باب علم یعلم است. [.....]
- (۱۵). همه نسخه بدلها: العجیب الذی یتعجب.
- (۱۶). آب، آز: کبر.

صفحه : ۱۳

بکنند» (۱) که چرا گفتی «۲» منکر کردی، و اینکه بر حقیقت منکر نبود چه غرض او «۳» صلاح بود. اما قوله: شیناً إمرأً او نکرا، مشروط است، یعنی اگر برای آن کردی تا مردمان کشتی غرق شوند منکر باشد. و گفتند: کاری کرد «۴» که ظاهرش منکر است و ما باطنش نمی‌دانیم. گفتند: او چند جای «۵» کشتی را سوراخ کرد و موسی - علیه السلام - جامه در او می‌افکند «۶». چون چند جای شکسته بود باستاد و اصلاح می‌کرد به خرقة و قیر و آنچه آلت آن باشد. موسی را از آن به عجب آمد که ندانست غرض او چیست. و گفتند: إمر، کاری باشد فاسد که يؤمر بترکه، فعل به معنی مفعول، کالدَّبْحِ و النَّقْضِ و النَّكْثِ، و منه رجل إمر اذا كان ضعیف الزَّأی یحتاج الی أن يؤمر بصلاحه. - و اینکه وجهی قریب است از روی اشتقاق.

خضر او را گفت: نگفتم تو را که صبر نداری و دشخوار «۷» آید بر تو صبر کردن؟ موسی گفت: لا تُؤاخِذْنی بِمَا نَسِیتُ، مرا مؤاخذه و معاتبه مکن به آنچه فراموش کردم.

عبد الله عباس گفت: نسیان به معنی ترک است اینکه جا، ای بما ترک من عهدک، چنان که در قصه آدم گفت: فَنَسِیَ «۸» ...، ای ترک و گفتند: مراد آن است:

لا تُؤاخِذْنی بما یشبه «۹» التَّسْیَانِ، برای آن که با قرب آن مدت موسی فراموش نکرده «۱۰» بود. و گفتند: موسی نگاه کرد آن جا که او کشتی بشکست چند جای و آب در کشتی نمی‌آمد بدانست که آن معجز است و او برای صلاح «۱۱» کرد عذر خواست. و لا تُرْهِقْنی مِن أَمْرِ عُسْرًا، ای لا تکلفنی عسراً، مرا تکلیف سخت مکن. و قیل:

لا تلحقنی. و اصل «۱۲» تغشیه است من قولهم: رهقه الفارس اذا غشیه و رهقه الدین «۱۳» اذا

(۱). همه نسخه بدلها: نکنند.

(۲). همه نسخه بدلها: گفت.

(۳). آج، لب: از آن.

- (۴). همه نسخه بدلها: کردی.
 (۵). همه نسخه بدلها آن.
 (۶). همه نسخه بدلها: می آگند.
 (۷). همه نسخه بدلها: دشوار.
 (۸). سوره طه (۲۰) آیه ۱۱۵.
 (۹). اساس: نسیه، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: بکرده.
 (۱۱). آب، آط، آز: از برای صلاحی.
 (۱۲). آط کلمه. [.....]
 (۱۳). آط: الذین، آج، لب: الذی.

صفحه: ۱۴

رکبه، و غلام مراهق اذا قارب البلوغ [و کاد یغشیه]
 «۱».

فَانطَلَقَا، از آن جا برفتند و به ساحل رسیدند و بر خشک شدند. جماعتی کودکان بازی می کردند آن جا. [۴-ر]
 خضر برفت و کودکی را از میان ایشان بیرون آورد که از او نکو روتر نبود در میان ایشان. بیرون آورد و او را به کناره‌ای برد و بیفکند و به کارد حلق او ببرد و او را بکشت «۲». و گفتند: سر او بر دیوار می زد تا او را بکشت. و گفتند: او را لگدی بزد و بکشت. ضحاک گفت: نام او «خوش» بود، و شعيب الجیائی گفت: نام او «خنسور» «۳» بود. وهب گفت: نام پدرش ملاس «۴» بود و نام مادرش رحمی بود. عبد الله عباس گفت: کودکی که نا بالغ بود. [ضحاک گفت: غلام بالغ بود]
 «۵» و مفسد و مادر و پدر از وی در رنج بودند. کلبی گفت: برنایی بود، ره زدی و مال با مادر و پدر بردی، ایشان سوگند بخوردندی که او نکرد.

ابی کعب گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که «۶». آن غلام کافر بود. چون موسی - علیه السلام - چنان دید گفت: أَقْتَلْتِ نَفْساً زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ، نفسی زکی بی گناه را بکشتی که او کسی را نکشته است!
 کوفیان خواندند و ابن عامر: زَكِيَّةً، بی «الف» و دیگران خواندند: زاکیه، به «الف».
 آنکه در معنی خلاف کردند. بعضی گفتند: هر دو به یک معنی است، کفاسیه و قسیه، و فاکهین و فکهین، و حاذرین «۷» و حذرین «۸». ابو عمرو گفت: زاکیه، آن باشد که گناه نکرده باشد، و زکیه آن باشد که گناه کرده بود و توبه کرده. بعضی دیگر گفتند، زکیه پارسای [بی]

«۹» گناه باشد، و زاکیه، ای نامیه «۱۰» کودکی «۱۱» جوان که

(۱). اساس بریده شده، با توجه به ضبط همه نسخه بدلها، از آط افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: و بکشش.

(۳). آب، آط، آز: حیسور، آج، لب: جیسود.

(۴). آب، آط، آز: هلاس، آج، لب: هداش.

(۹-۵). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها گفت.

(۷). آج، لب: جادرین.

(۸). آج، لب: حدرین.

(۱۰). همه نسخه بدلها ناشیه.

(۱۱). اساس: کودکانی، با توجه به فحوی عبارت و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه: ۱۵

روی در زیادت «۱» داشت و می‌افزود «۲» لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا، کاری منکر آوردی، یعنی ظاهر او منکر است، چه کشتن نفسی که او را گناه ندانند صورت منکر دارد تا بدانند که مستحق کشتن است.

اما بر قول آن که گفت: غلام بالغ [بود]

«۳» و کافر و راهزن و مفسد و مستحق کشتن، در آیت سؤالی نباشد. و اما بر قول آن کس که گفت: غلام نا بالغ بود، جواب او از او «۴» آن است که، بلا خلاف خضر او را به فرمان خدای کشت، و هیچ فرقی نباشد میان آن که خدای تعالی فریشته‌ای را بفرماید تا جانش را بردارد و میان آن که پیغامبر را گوید به تیغ بکش او را، که در هر دو حال بعضی مکلفان را در آن اعتبار و لطف باشد و مقتول را بر خدای تعالی عوض.

و ابن عامر و نافع فی روایة الاصمعی و ابو بکر عن عاصم خواندند: نکرا، به ضم «نون» و «کاف» و باقی قرآء به تسکین «کاف» خواندند، و هما لغتان: کالزعب و الزعب، و الخلق و الخلق.

خضر موسی را گفت: أَلَمْ أَقُلْ لَكَ، نگفتم «۵» تو را که تو با من صبر نداری؟ گفت: اکنون شرط میان من و تو آن است که، اگر تو را چیزی دیگر پرسم یا بر تو اعتراض کنم، دگر با من صحبت مکن «۶» که تو در کار من به عذر رسیدی و معذور باشی به ترک صحبت من، چه آن از من باشد نه از تو.

فَانطَلَقَا، از آن جا برفتند تا به دهی رسیدند. اسْتَطَعَا أَهْلَهَا، از اهل آن دیه «۷» طعامی خواستند بر سبیل ضیافت. ایشان را طعام ندادند و میزبانی نکردند. از آن دروازه در رفتند تا به دیگر دروازه بیرون آمدند که کس ایشان را یک تا «۸» نان نداد.

بنزدیک آن دروازه دیواری بود ویران «۹». وهب گفت: طول آن دیوار در هوا صد گز بود.

قتاده گفت: کانت شرّ قرية، بترین دهها «۱۰» دهی بود که مهمان را حرمت نداشتند «۱۱» و

(۱). همه نسخه بدلها: زیادتی ۲. همه نسخه بدلها: می‌فزود.

(۳). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: جواب از او.

(۵). همه نسخه بدلها: نه من گفتم.

(۶). همه نسخه بدلها: صحبت مدار.

(۷). همه نسخه بدلها: ده.

(۸). همه نسخه بدلها: تای.

(۹). همه نسخه بدلها: ویران.

(۱۰). آب، آز: دیهها.

(۱۱). همه نسخه بدلها: نداشتندی.

صفحه : ۱۶

ابن السبیل را حق نشناختند «۱».

ابی کعب گفت: از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت: اهل آن دیه لثیمان بودند، و قوله: يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ می خواست تا بیفتد «۲»، از مجازات قرآن است، و اینکه عبارت به لغت ما نیز آید، گویند: دیواری که بخواست افتادن و یا بخواهد افتادن. و معنی یُرِيدُ، یکاد باشد، نزدیک آن بود که بیفتد، و اما قول الشاعر:

یرید الرّمح صدر بنی «۳» براء و یرغب عن دماء بنی عقیل

یعنی، یرید الیهم دون بنی عقیل و یقصدهم. و مانند اینکه مجازات بسیار آید در کلام عرب، و منها قول الشاعر «۴» [۴- پ]

:

[انّ دهرًا یلف شملی بجمل «۵» لزمان یهم «۶» بالاحسان]

و مثله «۷»:

یشکو «۸» الی جملی طول السری صبرا جمیلا فکلانا مبتلی

و قال عنتره:

شکی الی بعبره و تحمحم

اینکه جمله بر طریق تشبیه و مقاربه باشد. انّ یَنْقُضَ انقضاض، سقوط باشد بسرعت، کانقضاض الطائر، قال ذو الرّمّة:

انقضّ کالکوکب الدّری منصلتا

سعید جبیر گفت: دیوار خسیده «۹» بود، خضر - علیه السلام - دوش بر آن نهاد و راست باز کرد «۱۰». عبد الله عیّاس گفت: باز شکافت و از بن بنا کرد «۱۱». موسی گفت: لَوْ شِئْتَ لَأَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا، اگر خواستی «۱۲» تو بر آن مزدی بستدی، یعنی اگر ما را بر سبیل مهمانی طعام ندادند، باری مزد اینکه کار بخواه از ایشان اگر خواهی.

(۱). آب، آط، آج، لب: نشناختندی.

(۲). همه نسخه بدلها: بیوفتد اینکه.

(۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: آبی، به قیاس با مفهوم «یرید الیهم»، و منابع شعر و لغت، تصحیح شد.

(۴). اساس: از اینکه جا به بعد تا چند صفحه بعدی افتادگی دارد که از نسخه آط، افزوده می شود.

(۵). آب: بجمیل.

(۶). آب، آج، بهم. [.....]

(۷). آج، لب: و کمله.

(۸). آب: یشکور.

(۹). آج، لب: جنبیده.

(۱۰). آج، لب: و باز راست کرد.

(۱۱). آج، لب: در بنا کرد.

(۱۲). آج، لب: اگر خواهی.

صفحه : ۱۷

ابو عمرو و ابن کثیر خواندند: لتخذت، و باقی قراء لا اتخذت «۱». و ابو عمرو، «ذال» در «تا» ادغام کرد لقرب المخرج. و تقی یتقی، و اتقی یتقی، دو لغت است، و کذلک: تخذ یتخذ «۲» علی فعل و افتعل، قال الشاعر:

وقد تخذت رجلی الی جنب غرزها نسیفا كأفحوص القطاء المطرق
و قال آخر:

جلاها الصیقلون فاخلصوها خفافا کلها یتقی بأثر

قال هذا فراق بِنِی وَ بِنِکْ، خضر - علیه السّلام - گفت: اینکه وقت آن است که میان من و تو مفارقت باشد بر شرطی که کردی. لاحق بن حمید در شاذّ خواند: هذا فراق، به تنوین. و در خبر است که رسول - علیه السّلام - گفت: رحم الله اخی موسی لو صبر لرأی العجائب، اگر صبر کردی عجایب دیدی.

در خبر است که: موسی را گفتند «۳» از شداید چه آمد بر تو! گفت: بسیار سختی دیدم، بر من از آن سخت تر نیامد که خضر مرا گفت: هذا فراق بِنِی وَ بِنِکْ، اینکه وقت آن است که من از تو جدا شوم و اینکه کاری عظیم است و محنتی شدید. یکی از جمله بزرگان گفت «۴»: و الله لو الهمت الجمادات و سائر الحيوانات مراره الفراق و حراره الاشتیاق لوقعت المیاه عن جریها و امسکت الشّمس عن سیرها و لذابت الجواهر فی معاندنها و تقلّعت الجبال عن اماکنها و لما انتفع النّاس بالنّهار المضی و لا اهدی احد بالکوکب الدّری، و قال الشاعر:

انّ یوم الفراق قَطَعَ قلبی قطع الله قلب یوم الفراق

لو وجدنا الی الفراق سیلا لاذقنا الفراق طعم الفراق
و قال آخر:

شیثان لو بکت الدّماء علیهما عینای حتّی تؤذنا بذهاب

لم يبلغ المعشار من حقيهما فقد الشباب و فرقة الاحباب
سأبئئك، خبر دهم تو را به تأویل آنچه من کردم و تو بر آن صبر نداشتی.

(۱). آج، لب: لتخذت.

(۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، ظاهراً طبق قاعده «اتخذ» درست است.

(۳). آج: گفته‌اند.

(۴). آج، لب: گفته.

صفحه : ۱۸

أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينٍ، اما کشتی جماعتی درویشان را بود که در دریا کار کنند برای ایشان.
عکرمه گفت از عبد الله عباس که: آن کشتی هزار دینار ارزید، و آیت دلیل آن می‌کند که مسکین آن باشد که او را چیزی باشد و
کفافش «۱» نباشد و زکات به او توان دادن، چون چیزی دارد و به آن تصرف نتواند کردن. و در اخبار ما چنین آمد «۲» که: اگر
هفتاد درم دارد، و تصرف نتواند کردن به آن زکات فرا او «۳» نشاید دادن. و اگر هفتصد «۴» درم دارد و تصرف نتواند کردن زکات
فرا او «۵» شاید داد.

کعب گفت: آن کشتی از میان ده برادر بود، پنج بر زمین بودند و پنج در کشتی کار کردند. و در شاذ خواندند: کانت لمساکین،
به تشدید «سین» ای بخلاء. آن کشتی جماعتی بخیلان را بود، و اینکه قراءت وجهی ندارد. فَأَرَدْتُ أَنْ أُعِيْبَهَا، من خواستم تا آن را
عیبناک کنم، چه از پیش روی ایشان پادشاهی ظالم بود که کشتیهای درست به غضب می‌ستد.
و در «وراء»، خلاف کردند، بعضی گفتند: قدام است، و بعضی گفتند: خلف است، و در لغت هر دو هست و از اسماء محتمله است،
اما اینکه جا دو قول گفتند «۶»، یکی آن که: امام خواست، دوم آن که: خلف خواست، جز آن که «۷» ره ایشان در وقت بازگشتن بر
او بود. و گفته‌اند: وراء، آن را خوانند که در پیش تو بود بر وجهی که به تو رسد و تو را باز گذارد و باز پس تو افتد، چنان که
گویند: البرد وراءك، سرما در پیش «۸» تو است، قال الشاعر:

الیس ورائی ان تراخت متیتی لزوم العصا یحیی علیها «۹» الاصابع

و قال الله تعالى: مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ... «۱۰» مِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ «۱۱» كُلُّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٌ، ای کل سفینه صالحه، اینکه از آن است که به فحوی
الخطاب دانند «۲» برای آن که معلوم است به ضرورت که چون او «۳» کشتی بشکند، بشکستن از آن بنشود «۴» که کشتی باشد؟ پس
اگر پادشاه کشتی درست و شکسته به یک جای گرفتی، در شکستن کشتی فایده نبودی. پس به فحوی الخطاب دانند که مراد آن
است که: يَا خُدُّ كُلِّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٌ. غَصْبًا، نصب او بر تمییز است.

و گفتند: نام آن پادشاه جلیدا بود و او پادشاهی کافر بود. جبائی گفت: نام او هدد بن بدد بود.

وَأَمَّا الْغُلَامُ، و اما آن غلام را که بکشند مادر و پدر او مؤمن بودند، خدای مرا فرمود که: او را بکش و الا به وجود او ایشان کافر
شوند. و معلوم آن بود که اگر او نباشد، بر ایمان بمانند و آنچه چنین باشد مفسدت باشد و برای آن که مفسدت آن بود که فساد
عند آن حاصل آید، و اگر آن نباشد فساد نبود و از باب تمکین نبود. قوله:

فَحَشِينَا، گفتند به معنی کراهت است اینکه خشیت، چنان که یکی از ما گوید:

فَرَّقَتْ بَيْنَ رَجُلَيْنِ خَشِيَةً أَنْ يَقْتُلَا، ای کراهه ان يقتلا. بعضی دگر گفتند: خشینا، ای علمنا، به معنی علم است، و در مصحف ابی

هست: فخاف ربك ان يرهقهما، ای یغشیهما، در ایشان پوشاند. کلبی گفت: کلفهما «۵»، ایشان را تکلیف کند. سعید جبیر گفت، معنی آن است که: ایشان از دوستی او در دین او شوند موافقت او را، و گفتند: یُرهِقُهُمَا، ای یهلکهما و یقتلها «۶»، اگر بماندی ایشان را بکشتی، من قولهم: رهقه الفارس اذا غشیه مکروه او قتل او ضرب، و اینکه وجهی نیکو است، و بر اینکه قول

(۱). آط و دیگر نسخه بدلها: لموتم، به قیاس با چاپ مرحوم شعرانی و مآخذ شعر و تفسیر تصحیح شد.

(۲). آج، لب: دانید.

(۳). آز: آن.

(۴). لب: می‌شود.

(۵). کذا: در همه نسخه بدلها و چاپ شعرانی، مناسبتر است ضبط کلمه به صورت «یکلفهما» باشد، به قیاس با «یرهقهما».

(۶). آج، لب: یقتلها.

صفحه : ۲۰

طُغْيَانًا وَ كُفْرًا، مفعول دوم یُرهِقُهُمَا نباشد، بل نصب او بر مفعول له باشد، ای لطغیانه و کفره، و روا بود که نصب او بر تمیز بود بر اینکه.

فَأَرَدْنَا أَنْ يُبَدِّلَهُمَا رُبُّهُمَا، خواستیم تا خدای تعالی بدل بدهد مادر و پدر او را از او بهتر. اهل مدینه و ابو عمرو خواندند: به تشدید من التبدیل اینکه جا و در سورة النحل و در سورة القلم. و باقی قراء به تخفیف، من الابدال، و هما لغتان معنا هما واحد، يقال: ابدله الله بكذا و كذا، و بَدَّلَ به كذا. خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً، ای صلاحا و طهاره.

وَ أَقْرَبَ رُحْمًا، ای اوصل للرحم. و ابو جعفر و یعقوب خواندند: رحما به ضمّین، و باقی قراء به سکون «حا» و هما لغتان: کالعمرو العمر و الزعب و الزعب، و نصب هر دو بر تمیز است، یعنی کسی که از او به اسلام و شعار او آراسته‌تر باشد. و در صلت رحم اشتها کرده تر «۱»، قال الشاعر فی الرحم:

لم تعوّج رحم من تعوّجا

و قال:

یا منزل الرّحم الی ادريس

و بعضی اهل لغت فرق کردند میان ابدال و تبدیل، گفتند: ابدال، بدل به جای اول نهادن باشد، و تبدیل تغییر چیز باشد عمّا هو علیه. و بعضی گفتند: فرقی نیست، و اینکه جا فرق نیست دلیلش قوله: وَ إِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ... «۲» بَدَّلْنَا هُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا «۳» أَقْرَبَ رُحْمًا، ابر «۵» بوالدیه، با مادر و پدر نیکوکارتر. قراء گفت: ای اقرب ان یرحمها، و نزدیکتر به آن که مادر و پدر را بر او رحمت و شفقت باشد. و ابن جریج همین گفت، و رحم از رحمت گفتند نه از رحم، یعنی فرزندی دهد ایشان را که مادر و پدر او را دوست‌تر دارند از اینکه یکی. جعفر بن محمد الصادق - علیه السلام - گفت عن ابيه - از پدرش باقر - علیه السلام - که: خدای تعالی مادر و پدر را به بدل آن پسر متخلف دختری بداد که

(۱). آج، لب: اشهاد کرده‌تر: چاپ مرحوم شعرانی (۷/ ۳۶۵): اجتهاد کرده‌تر. [.....]

(۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۱.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۵۶.

(۴). آج، لب باشد.

(۵). آب، آز: ابن، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۲۱

از نسل او هفتاد پیغامبر پدید آمدند. ابن جریر گفت: پسری مسلمان بداد ایشان را به بدل آن کافر. قتاده گفت: چون او بزاد مادر و پدر خرم شدند، و چون او را بکشتند دلتنگ شدند، و اگر بماندی ایشان را هلاک کردی. پس بنده باید تا به قضای خدای راضی بود که آن قضا که خدای کند او را به باشد، و اگر چه او کاره باشد آن را.

وَأَمَّا الْجِدَارُ، و اما دیوار که آبادان کردیم از آن دو کودک یتیم بود در آن شهر و در زیر آن گنجی بود ایشان را.

خلاف کردند در آن گنج، سعید جبیر گفت: صحیفه‌ای بود در آن جا علم بود.

عبد الله عباس گفت: در آن جا آلا علم نبود. صادق جعفر بن محمد الباقر - علیهما السلام - گفت: لوحی بود از ارزیز (۱) بر او نوشته:

۳۲ «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، عَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالرِّزْقِ» كَيْفَ يَتَعَبُّ،

عجب از آن کس که روزی به یقین داند، چرا رنج برد (۴). و

عَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالرِّزْقِ كَيْفَ يَتَعَبُّ

، و عجب از آن کس که روزی به یقین داند چرا رنج برد؟

و عَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالْحِسَابِ كَيْفَ يَغْفُلُ

، و عجب از آن که ایمان دارد به حساب چگونه غافل شود؟

و عَجِبْتُ لِمَنْ يَعْرِفُ الدُّنْيَا وَ تَقَلُّبَهَا بِأَهْلِهَا كَيْفَ يَطْمَئِنُّ إِلَيْهَا

، و عجب از آن که دنیا بیند و داند و تقلب او به اهلهش شناسد، چگونه ساکن شود با آن؟

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

، و اینکه از رسول - علیه السلام - روایت کردند.

عکرمه گفت: آن گنج مالی بود، و ابو درداء روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: زر و سیم بود. وَ كَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا،

و پدرشان صالح بود. گفتند نام او کاشح بود، و گفتند: هفتم پدرشان بود که صالح بود، و او مردی سیاح بود، محمد بن المنکدر

گفت: خدای تعالی به صلاح مردی صالح نگاه دارد فرزندش را، و فرزند فرزندش را، و آن سرایی که او در آن جا باشد، و

همسایگانی که پیرامن سرای او باشند.

(۱). آج، لب: از زر.

(۲). آب، آز: بالقدر.

(۳). آب، آز، مش: یحزن.

(۴). آب، آز: او به قضا و قدر ایمان دارد، چگونه غم خورد.

صفحه: ۲۲

یحیی بن اسماعیل بن سلمه بن کهیل (۱) گفت: مرا خواهری بود مهتر از من، عقلش را خلل رسید، او را بر غرفه‌ای بنشاندم مدت یازده سال، و با ذهاب عقل بر نماز و آبدست حریص بودی. شبی خفته بودم، نیم شب در سرای من می کوفتند، گفتم: کیست! آواز داد که من. گفتم: تو فلانه‌ای (۲)! گفت: بلی. من عجب داشتم که او سالیان بود که از آن جا به زیر نیامده بود، در بگشادم تا در آمد، گفتم: خیر (۳) است؟ گفت: خیر، دوش خفته بودم در خواب دیدم که: کسی بیامد و بر من سلام کرد و مرا گفت: خدای تعالی پدرت اسماعیل را برای صلاح جدت نگاه داشت که سلمه بود، تو را برای صلاح پدرت اسماعیل نگاه داشت، اگر خواهی دعا کنم تا خدای تو را عافیت دهد، و اگر خواهی بر اینکه بلا- صبر کن و بهشت تو راست. من گفتم: من بهشت خواهم جز آن که (۴) رحمت خدای فراخ است اگر جمع کند مرا هر دو بس عجب نباشد، گفت: خدای جمع کرد برای تو میان هر دو، و اینکه جا عافیت داد تو را، و آن جا بهشت برای صلاح پدرانت. فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا، خدای خواست تا ایشان به بلوغ رسند و به شدت و قوت رسند، و گفتند: آن هژده سال باشد و آن گنج پدر بردارند از زیر آن دیوار. وَ مَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي، و من آنچه کردم از فرمان خود و از نزدیک خود نکردم، بل به فرمان خدای کردم. ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا، اینکه تأویل آن است که تو بر آن صبر نداشتی، و استطاع و استطاع، به معنی واحد. قوله تعالی:

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۸۳ تا ۱۱۰]

[اشاره]

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا (۸۳) إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَ آتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا (۸۴) فَأَتْبَعَ سَبَبًا (۸۵) حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَ وَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّمَا أَنْ تَعَذَّبَ وَإِنَّمَا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا (۸۶) قَالَ أَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نَعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ إِلَىٰ رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نَكْرًا (۸۷)

وَ أَمَّا مَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جِزَاءُ الْحُسْنَىٰ وَ سَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا (۸۸) ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا (۸۹) حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطَّلِعُ عَلَىٰ قَوْمٍ لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًا (۹۰) كَذَلِكَ وَ قَدْ أَحْطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا (۹۱) ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا (۹۲)

حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا (۹۳) قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَ مَاجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهُمْ سَدًّا (۹۴) قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ رَدْمًا (۹۵) آتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قَطْرًا (۹۶) فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَ مَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا (۹۷)

قال هذا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَ كَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا (۹۸) وَ تَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا (۹۹) وَ عَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا (۱۰۰) الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنِ ذِكْرِي وَ كَانُوا لَا يَسْتَفِيدُونَ سَمْعًا (۱۰۱) أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا (۱۰۲)

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا (۱۰۳) الَّذِينَ ضَلَّ سَبِيلُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ يُحْسَبُونَ أَنَّ هُمْ يُحْسَبُونَ ضَالِّينَ (۱۰۴) أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَ لِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا (۱۰۵) ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا وَ اتَّخَذُوا آيَاتِي وَ رُسُلِي هُزُوعًا (۱۰۶) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا (۱۰۷)

خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا (۱۰۸) قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَ لَوْ جِئْنَا بِمِثْلِ مَدَدًا

(۱۰۹) قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (۱۱۰)

[ترجمه]

و پرسند تو را از ذوالقرنین، بگو بخوانم بر شما از او یاد کردی. ما تمکین کردیم او را در زمین و دادیم او را از هر چیزی سببی. پسروی کرد سبب را.

(۱). آج، لب: تحمیل.

(۲). آج، لب: فلان نه‌ای.

(۳). آج، لب: نه خیر.

(۴). آج، لب: چرا که.

صفحه : ۲۳

تا چون برسید به فرو- شد نگاه «۱» آفتاب، یافت آن را که فرو می‌شد در چشمه‌ای گرم و یافت نزدیک آن گروهی، گفتیم ای ذوالقرنین، اما عذاب کنی و اما «۲» گیری در ایشان نیکویی.

گفت اما آن که ظلم کند، عذاب کنیم او را پس باز برند او را با خدای که عذاب کند او را عذابی منکر. و اما آن که ایمان آورد و کار نیکو کند، او را باشد جزای نیکوتر، و گوئیم او را از کار ما آسانی «۳».

پس پسروی کرد سبب را.

تا برسید به بر آمد نگاه «۴» آفتاب، یافت آن را که بر می‌آمد بر گروهی که نکردیم ایشان را از پیش او پرده‌ای «۵».

همچنین گرد آوردیم با آنچه نزدیک او بود علم.

پس، پسروی کرد سببی را.

تا آنکه که برسید به میان دو سد، یافت از پیش آن «۶» گروهی را که نزدیک بود که ندانند سخن [گفتن را] «۷».

گفتند: ای ذوالقرنین؟ اینکه جماعت یا جوج و مأجوج تباهی کننده‌اند در زمین «۸» کنیم تو را خراجی بر آن که بکنی میان ما و

(۱). آج، لب: فرو شدن.

(۲). آب: یا. [...]

(۳). آج، لب: گوئیم با او از کار آسان.

(۴). آج، لب: بر آمدن.

(۵). آج، لب: پیش ایشان پرده حجاب.

(۶). آج، لب: از فرود آنان.

(۷). ط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۸). آب آیا.

صفحه : ۲۴

ایشان، سدّی دیواری.

گفت آنچه تمکین کرد در او مرا خدای من بهتر است، یاری دهی مرا به قوتی که بکنم میان شما و میان ایشان دیواری. به من آری پاره‌های آهن تا آنکه که راست کرد میان دو سر کوه «۱»، گفت: بدمی تا آن که کرد آن را آتشی، گفت [بدهی] «۲» مرا تا بر او ریزم مس گداخته.

نتوانستند که بر بالای او آیند، و نتوانستند که آن را بسنبد «۳».

گفت اینکه بخشایش از خدای من «۴» چون آید نوید خدای من کند آن را پاره پاره، و بوده است نوید خدای من درست. و رها کنیم بعضی را آن روز موج می‌زنند «۵» در بهری و بدمند در صور، گرد آریم ایشان را گرد آوردنی. و عرضه کنیم دوزخ را آن روز برای کافران عرضه کردنی.

آنان که بوده است چشمهای ایشان در پوششی از یاد کرد من، و نمی‌توانستند ایشان شنیدن. پنداشتند آنان که کافر شدند که بگیرند بندگان مرا از جز من به

(۱). آط، آج، لب: دو گروه، به قیاس با نسخه آب، آورده شد.

(۲). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۳). آب، آج، لب: بسنبد.

(۴). آب است.

(۵). آج، لب: می‌راند.

صفحه : ۲۵

دوستان! ما بیچاره‌ایم «۱» دوزخ را برای کافران منزل.

بگو خبر دهیم «۲» شما را به زیانکارترین به عملها.

آنان که باشند که گم شود رنج ایشان در زندگانی نزدیکتر، و ایشان پندارند که نیکو می‌کنند کاری.

اینان آنانند که کافر شدند به آیتهای خدایشان و ثوابش، تباه شد کارهاشان، نداریم ایشان را روز قیامت سنگی.

آن پاداشت ایشان است دوزخ به آنچه کافر شدند و گرفتند آیتهای من و رسولان مرا فسوس.

آنان که بگرویدند و کار نیکو کردند باشد ایشان را بهشتهای فردوس منزل.

همیشه باشند در آن جا نجویند از آن جا برگشتن «۳».

بگو اگر باشد دریا مداد «۴» برای سخنهای خدای من، برسد دریا پیش از آن که برسد سخنهای خدای من و اگر چه آریم به مانند آن به مدد.

بگو که من آدمی‌ام مانند شما، وحی می‌کنند به من که خدای شما یک خداست هر که امید دارد ثواب خدای او گو بکن کار نیکو و انباز مگیر به پرستش خدایش «۵» کسی را.

قوله تعالی: وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ - الایه، حق تعالی گفت: می‌پرسند تو

(۱). آب: آماده کردیم، آج، لب: مهیا کردیم.

(۲). آب: خبر دهم.

(۳). آب: برگشتنی. [.....]

(۴). آب: سیاهی.

(۵). آب: خدای خود هیچ.

صفحه : ۲۶

را از ذو القرنین، بگو ای محمد که: من بر شما خوانم از او ذکری.

خلاف کردند در آن که او پیغامبر بود یا نه. بعضی گفتند: پیغامبر بود، و بعضی دگر گفتند: پادشاهی بود صالح، عاقل [«۱» مجاهد گفت: چهار کس بر زمین مالک شدند، دو مؤمن و دو کافر. امّیا دو مؤمن: سلیمان بود و ذو القرنین، و امّیا دو کافر: بخت - نصر بود و نمرود.

خلاف کردند در آن که او را چرا ذو القرنین خوانند، بعضی گفتند: برای آنش ذو القرنین خواندند که پادشاه روم بود و پارس. و گفتند: برای آن که بر سرش مانند دو سرو بود. و بعضی دگر گفتند: برای آن که بر سر او دو گیسوی بود «۲»، و گیسو را به تازی قرن خوانند. و گفتند: برای آن که او در خواب دید که سروهای آفتاب به دست گرفته بود، تأویل بر آن کردند که او بر مشرق و مغرب پادشاه بود. و گفتند: برای آن که کریم الطرفین بود من قبل الألب و الأم. و گفتند: برای آن که در عهد او دو قرن مردم بگذشتند و او زنده بود. [و گفتند: برای آن که او چون کارزار کردی، به دست و رکاب کردی]

«۳» و گفتند: برای آن که او را علم ظاهر و باطن دادند. و گفتند: برای آن که در نور و ظلمت رفت.

و پسر کوا از امیر المؤمنین «۴» پرسید در مسائلی که: ذو القرنین پیغامبر بود یا پادشاه! گفت: بنده‌ای صالح بود خدای را، احب الله فاحبه و نصح لله فنصح له

، خدای را دوست داشت، [خدا او را دوست داشت]

«۵» و نصیحت کرد برای خدای، خدای او را نصیحت کرد. گفت: خبر ده مرا از قرنهاى او، از زر بود یا از سیم! گفت: نه از زر بود و نه از سیم، و لکن او قوم را دعوت کرد با توحید، برجانبی از سرش بزدند «۶» و برفت و غایب شد و باز آمد و دعوت کرد. بر جانب دیگر بزدند «۷» او را،

و انّ فیکم مثله

، و در میان شما مانند او یکی هست، خود را خواست.

(۱). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، آنچه در متن آوردیم از نسخه آط بود.

(۲). همه نسخه بدلها: شود.

(۳-۵). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با آط و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها علی علیه السلام.

(۶-۷). آب: زدند.

صفحه : ۲۷

إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ، ما او را تمکین کردیم در زمین، وَ آتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا، و از هر چیزی او را سببی و وصلتی «۱» دادیم، یعنی هر چه او به آن محتاج بود. و گفتند: هر چه ملوک را به کار باید «۲» [از]

«۳» ساز و آلت و سلاح و لشکر و سبب، هر آن چیز «۴» باشد که بدو به چیزی رسد تا پاره‌ای «۵» رسن را که در سر رسن بندند تا به آب رسد آن را سبب خوانند، و راه را سبب خوانند [و در راه سبب خوانند]

«۶» و اسباب السَّمَوَاتِ ابوابها.

فَاتَّبَعَ سَبَبًا، ای طریقاً یوصله الی بغیته، رهی که او را به مقصود رساند. اهل کوفه و ابن عامر خواندند: «اتبع» در هر سه جایگه به قطع «الف»، و باقی قراء: اتَّبِع [خواندند، یقال: تبع]

«۷» يتبع، و اتباع يتبع، [و اتَّبِع يتَّبِع]

«۸»، ثلاث لغات بمعنی واحد، و گفتند: آتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا، آن است که اقطار زمین او را مسخر کردیم چنان که باد سلیمان را. بر اینکه قول هر دو سبب را معنی طریق باشد، یعنی سَهَّلْنَا عَلَيْهِ طَرِيقَ كُلِّ شَيْءٍ کان یطلبه فاتَّبِع ذلك الطَّرِيق.

حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ، تا آن جا رسید که آفتاب فرو می‌شد. وَجَدَهَا، یافت آفتاب را که به چشمه‌ای گرم فرو می‌شد. کوفیان خواندند و ابن عامر و ابو جعفر: فِی عَيْنِ حَامِيَةٍ، به «الف»، یعنی در چشمه‌ای گرم. [و در شاذ، عبادله و حسن بصری هم به «الف» خواندند. دلیل اینکه قراءت ایشان آن است که سعید بن جبیر گفت عن الحكم بن عتيبة عن اصم عن ابراهيم التيمي عن ابيه عن ابي ذر، که أبو ذر گفت: من ردیف رسول بودم، وقت آفتاب فرو شدن مرا گفت: یا اباذر؟ دانی تا اینکه آفتاب کجا فرو می‌شود! گفتم: الله و رسوله اعلم. گفت:

تغرب فی عین حامیه

، به چشمه گرم]

«۹» فرو می‌شود. و عبد الله بن عمر گفت: رسول - علیه السلام - در آفتاب نگرید، چون فرو می‌شد گفت:

فی نار الله الحامیه

، آنگه گفت: اگر نه آن است که خدای تعالی نگاه می‌دارد آفتاب را، هر چه بر زمین است بسوختی. و باقی

(۱). آرز: وصلیتی: چاپ مرحوم شعرانی (۸ / ۳۷۱): وسیلتی.

(۲). همه نسخه بدلها: آید. (۹-۸-۷-۶-۳). اساس: ندارد، با توجه به معنی به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). آب: چیزی.

(۵). آط، آج: به آن.

صفحه : ۲۸

. قراء خواندند: فِی عَيْنِ حَمِيَّةٍ، بی «الف» به همزه، یعنی در چشمه خَرّ [هلوش]

«۱» ناک. عبد الله عِيَّاس گفت، بر ابی «۲» کعب خواندم: حَمِيَّةٍ او گفت: بر رسول - علیه السلام - خواندم: فِی عَيْنِ حَمِيَّةٍ کعب

الاحبار گفت: در تورات چنین است که: فی عین سوداء، در چشمه سیاه. عبد الله عباس گفت: بنزدیک معاویه حاضر بودم، اینکه

آیت بخوانند آن جا، فی عین حامئه [به «الف». معاویه مرا گفت: چگونه می‌خوانی اینکه کلمه را! گفتم: فِی عَيْنِ حَمِيَّةٍ]

«۳»، و جز چنین نمی‌خوانم. معاویه، عبد الله عمر را گفت: چگونه می‌خوانی! گفت: حامیه. عبد الله عباس گفت:

قرآن به خانه ما فرود آمد، من از تو و از او به دانم. معاویه کس فرستاد و کعب الاحبار را حاضر کرد و از او پرسید که: در توریت چگونه یافتی که آفتاب کجا فرو می‌شود! کعب گفت: اما تازی شما به دانی [و اما]

«۴» در تورات چنین است: فی ماء و طین، به میان آب و گل فرو می‌شود. مردی از قبیله ازد حاضر بود، او گفت که عبد الله عباس اینکه حکایت می‌کرد، گفت: اگر من حاضر بودمی آن جا ایاتی بخواندمی که قوت قول تو است. [۵-ر]

گفتم: آن ایات چیست! گفت: اینکه ایات است که تبع می‌گوید، شعر:

قد کان ذو القرنین قبلی مسلماً ملکا تدین له الملوک و تسجد

بلغ المشارق و المغرب یتبعی اسباب امر من حکیم مرشد

فرای مغاب «۵» الشمس عند غروبها فی عین ذی خلب و ثأط حرمه
عبد الله عباس گفت: خلب چه باشد! گفت: گل باشد به لغت ایشان. گفت:
ثأط چه باشد! گفت: خز «۶» باشد. گفت: حرمه چه باشد! گفت: سیاه. یکی را بخواند و گفت: اینکه بیتها بنویس.
ابو العالیه گفت: آفتاب به چشمه‌ای فرو می‌شود که آن چشمه او را به مشرق می‌اندازد. وَ وَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا، و نزدیک آن
گروهی «۷» را یافت. قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ، ما گفتیم ای ذو القرنین؟ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ، با اینان دو کار کن به حسب استحقاق، اگر

(۴-۳-۱). اساس: ظاهراً افتاده است، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق همه نسخه‌ها، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: برای. [...] ۵. همه نسخه بدلها: مغار.

(۶). همه نسخه بدلها: خزّه.

(۷). همه نسخه بدلها: قومی.

صفحه : ۲۹

ایمان نیارند ایشان را عذاب کنی و بکشی، وَ إِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا، و اگر ایمان آرند در ایشان طریقه نیکو و سیرتی «۱» نیکو
گیری و ایشان را اکرام کنی.

قال، [گفت]

«۲» یعنی ذو القرنین: اما آن کس که کافر باشد و ظلم کند، او را عذاب کنم «۳»، آنگه او را با خدای برند و خدای او را در دوزخ
عذابی منکر کند «۴»، و امّا آن که ایمان آرد فَلَهُ جَزَاءٌ الْحُسْنَى، او را جزا و مکافات نیکوتر باشد. کوفیان خواندند «۵»: فله جزاء
الحسنی به نصب و تنوین علی تقدیر فله الحسنی جزاء علی عمله، آنگه نصب او بر مفعول له باشد یا بر مصدر از فعلی محذوف، ای
فله الحسنی یجزی به جزاء، و باقی قرآء خواندند: جزاء الحسنی، به رفع و اضافت. آنگه آن را دو وجه باشد، یکی آن که: مراد به
حسنى [اعمال صالحه باشد، ای فله جزاء الأعمال الصالحة. و وجه دیگر آن که: مراد به حسنى]

«۶» بهشت باشد، ای فله جزاء الدار الحسنی، او را جزای بهشت باشد. و اضافت جزا با بهشت چنان بود که: ... وَ لَدَارُ الْآخِرَةِ... «۷»،
... وَ ذَلِكِ دِينِ الْقَيِّمَةِ «۸».

وَ سَتَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا، یعنی با او سخن نکو و آواز نرم در کلام «۹» به رفق گوئیم. مجاهد گفت: يُسْرًا، ای معروفًا.

ثُمَّ أُتِيعَ سَبِيًّا، آنکه متابعت منازل و طریق کرد، یعنی ساز رفتن.

حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ، تا به آن جا رسید که آفتاب می‌برآمد، آفتاب را یافت که می‌برآمد بر «۱۰» قومی که میان ایشان و آفتاب حجابی و پوششی نبود. قتاده گفت: برای آن چنان بود که ایشان بر زمینی بودند که بر آن زمین بنا بنه ایستادی «۱۱». و ایشان را مسکنهایی بود «۱۲» که در زیر زمین کرده بودند. چون آفتاب برخواستی آمدن، به آن سنبها «۱۳» فرو شدند تا آفتاب بگردیدی از ایشان، آنکه برون آمدندی و طلب

(۱). آب، آرز، مش: سیرت.

(۶-۲). اساس: ظاهرا افتاده است، به قیاس با آط و اتفاق همه نسخه بدلها، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: عذاب کنیم.

(۴). همه نسخه بدلها: عذاب کند عذابی منکر.

(۵). همه نسخه بدلها: گفتند.

(۷). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۰.

(۸). سوره یئنه (۹۸) آیه ۵.

(۹). همه نسخه بدلها: و کلام.

(۱۰). همه نسخه بدلها: و.

(۱۱). بنه ایستادی / بنا ایستادی.

(۱۲). همه نسخه بدلها: را مسکن در سرایهایی بود. [.....]

(۱۳). آج، لب: سرایها.

صفحه : ۳۰

معاش کردند.

حسن بصری گفت: زمین ایشان محتمل بنا نبود، چون آفتاب بر آمدی به آب فرو شدند، چون آفتاب از ایشان بگشتی بر آمدندی و گیاه زمین چره کردند چون بهایم.

ابن جریج گفت: وقتی لشکری آن جا رسید، اهل آن زمین ایشان را گفتند:

زنهار نباید که شما را آفتاب دریابد که هلاک شوی؟ گفتند: ما نرویم تا آفتاب بر- آید تا بدانیم که اینکه که شما گفتی راست است یا نه. آنکه نگاه کردند استخوانهای بسیار دیدند، گفتند: اینکه چیست! گفتند: لشکری وقتی اینکه جا برسید، آفتاب بر ایشان بر آمد، هلاک شدند، اینکه استخوانهای ایشان است، بگریختند و آن جا باز- ناستادند. قتاده گفت: چنین گویند که ایشان زنگیانند.

کلبی گفت: ایشان بارس «۱» و تاویل و منسک «۲» اند- سه گروه، تن برهنه و پای برهنه باشند و خدای را ندانند.

عمرو بن مالک بن امیه گفت: مردی را دیدم که حدیث می‌کرد و قومی بر او گرد آمده، می‌گفت: من بر زمین صین «۳» رسیدم به اقصای زمین، مرا گفتند: میان تو و مطلع آفتاب یک روزه راه است. مردی «۴» از ایشان به مزد گرفتم، و آن شب رفتیم.

چون به آن جا رسیدیم گروهی را دیدم که گوشهای ایشان به بالای ایشان بود، یکی لحاف کردند و یکی دواج به وقت خفتن. و اینکه مرد که با من بود زبان ایشان می‌دانست، ایشان را گفت: ما آمده‌ایم تا ببینیم که آفتاب چگونه می‌برآید، گفت:

ما در اینکه بودیم «۵» آوازی شنیدیم چون صلصله آواز آهن. گفت: من بیفادم از آن هیبت بی‌هوش. چون با هوش آمدم، ایشان

مرا به روغن می‌اندودند، آفتاب دیدم بر آن آفتاب «۶» افتاده، به رنگ روغن زیت. و کناره آسمان دیدم چون دامن خیمه. چون آفتاب بالا گرفت، ما را در سنبی «۷» بردند و آن مرد را که با من بود. چون روز نیک بر آمد و آفتاب [۵-پ] بگردید، ایشان به کنار دریا آمدند و ماهی می‌گرفتند و در

(۱). پارس هم می‌توان خواند، آب: تارس، آج، لب: یا رسن.

(۲). آب، آز: مسک، آج، لب: میک.

(۳). همه نسخه بدلها: چین.

(۴). همه نسخه بدلها را.

(۵). همه نسخه بدلها که.

(۶). آب، آز: آب.

(۷). آب، آز: سربی، آج، لب: سربی.

صفحه : ۳۱

. آفتاب می‌فکندند تا بریان می‌شد.

قوله: کَذَلِکَ، همچنین. در اینکه تشبیه خلاف کردند، بعضی گفتند معنی آن است که: چنان که او را به مغرب رسانیدیم، همچنین او را به مشرق رسانیدیم. و بعضی دگر گفتند: چنان که آن جا تتبع سبب و آلت و ساز کرد، اینکه جا همچنان کرد. بعضی دگر گفتند: چنان که به مغرب گروهی را یافت، به مشرق گروهی را یافت. نیز [گفتند]

«۱» چنان که در ایشان حکم کرد در اینان حکم کرد. و گفتند:

چون خدای تعالی قصه او با ایشان بگفت، گفت: کَذَلِکَ، یعنی «۲»، امرهم و خیرهم کما قصصنا، حال و قصه ایشان چنین بود که گفتیم. آنچه ابتدا کرد و گفت: وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا، علم ما به احوال وی محیط شد «۳».

ثُمَّ أَتَعَ سَبَبًا، حَتَّى إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ، ابن کثیر و ابو عمرو و عاصم سَدَّيْنِ به فتح «سین» خواندند، و باقی قراء به ضم «سین». کسائی گفت: اینکه هر دو لغت است و آن دو کوه است که ذو القرنین میان «۴» دو کوه سد کرد میان یا جوج و مأجوج و اهل آن شهرها. عکرمه گفت: فرقی هست میان سد و سَدَّ، هر چه آن از صنعت آدمی باشد، آن را سَدَّ گویند به «فتح»، و آنچه «۵» خلق خدای باشد آن را سَدَّ گویند. عبد الله عباس گفت: اینکه سد میان ارمینیه «۶» است و آذربایجان «۷». وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا، قومی را یافت «۸» که نزدیک «۹» آن نبود که سخنی بدانند.

حمزه و کسائی خوانند «۱۰» و اعمش و وثاب: يَفْقَهُونَ، به ضم «یا» و کسر «قاف» به معنی اعلام، یعنی کسی را سخنی معلوم نتوانستند کردن، یعنی کس زبان ایشان ندانست. و بر قراءت عامه که يَفْقَهُونَ «۱۱»، به فتح «یا» و «قاف» به معنی آن است که: گفتن زبان کس ندانستند.

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها کذلک.

(۳). همه نسخه بدلها: باشد.

(۴). آب، آط، آج، آز اینکه، لب آن.

(۵). همه نسخه بدلها از.

(۶). آب، آز: ارمینه، لب: ارمینه. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: آذربایجان.

(۸). همه نسخه بدلها آن جا.

(۹). آج، لب: بنزدیک.

(۱۰). همه نسخه بدلها: خواندند.

(۱۱). همه نسخه بدلها خواندند.

صفحه : ۳۲

قالوا یا ذَا الْقَرْنِینِ، گفتند: ای ذَا الْقَرْنِینِ «۱»؟ اگر گویند چگونه گفت که ایشان هیچ زبان ندانند، آنکه خبر داد که: ایشان ذُو الْقَرْنِینِ را «۲» گفتند، و اینکه مناقضه باشد، گوییم: از اینکه چند جواب است، یکی آن که: ممتنع نبود که میان ایشان ترجمانان بودند که هر دو زبان دانستند، از ایشان خبر داد «۳» دگر آن که: روا بود که اغلب ندانستند، بعضی دانستند، از ایشان خبر داد «۴». و روا بود که: اگر چه به زبان و لغت اینان ندانستند، رموزی و اشاراتی بوده باشد که ایشان از آن بدانند، آنکه آن را بر مجاز قول خواند «۵»، گفتند: ای ذُو الْقَرْنِینِ؟ إِنَّ یَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ، عاصم و اعرج، مهموز خواندند هر دو اسم، و باقی قراء بی همزه. مُفْسِدُونَ فِی الْأَرْضِ، در زمین فساد می کنند و تباهی. گفتند: اصل یأجوج و مأجوج من اجیج النَّارِ، از درفش آتش، یعنی به کثرت و اضطراب چون درفش آتشند. وهب بن متهب گفت و مقاتل سلیمان: از فرزندان یافث بن نوح اند. ضحاک گفت: جماعتی اند از ترک. کعب گفت: ایشان نادره «۶» فرزندان آدم اند، برای آن که ایشان فرزندان آدم اند نه از حوّا، و سبب آن بود که آدم را وقتی احتلام افتاد، آب از او جدا شد، او از خواب در آمد متأسف شد بر فوت و ضیاع آب، خدای تعالی از آن آب یأجوج و مأجوج «۷» بیافرید و آن نطفه‌ای بود با خاک آمیخته شده، ایشان متصل اند به ما از جهت پدر دون مادر. مُفْسِدُونَ فِی الْأَرْضِ، سعید بن عبد العزیز «۸» گفت: فساد ایشان در زمین آن بود که مردم خوار بودند. کلبی گفت: در وقت ربیع از زمین خود بیامدندی هر سبز که یافتندی بخوردندی، و هر چه خشک بودی برداشتندی و با زمین خود بردندی، و گفتند معنی آن است که: چون بیابند در زمین فساد کنند.

اعمش روایت کرد از شقیق بن عبد الله که او گفت: من از رسول - علیه السلام - پرسیدم حدیث یأجوج و مأجوج، گفت: یأجوج، امتی اند [و مأجوج امتی، هر امتی از ایشان چهار صد هزار امت اند] «۹»

«۱۰»، هیچ کس از ایشان بنمیرد تا از صلب خود هزار

(۱). آب: ذُو الْقَرْنِینِ، آز: ذُو الْقَرْنِینِ.

(۲). آز اینکه سخن.

(۳-۴). همه نسخه بدلها، بجز آب و آز: دادند.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آب و آز: خوانند.

(۶). آب، آط، آج، لب: بادسره، آز: بادمره.

(۷). همه نسخه بدلها را.

(۸). همه نسخه بدلها: سعید بن جبیر.

(۹). آج، لب: هزار است.

(۱۰). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. [.....]

صفحه : ۳۳

فرزند نرینه نبینند که سلاح بردارند و کارزار کنند. گفتند: یا رسول الله؟ وصف ایشان ما را بگوی. گفت: ایشان سه گروه‌اند: صنفی از ایشان به بالای درخت صنوبر، و آن را به تازی ارز» (۱) خوانند. گفتند: یا رسول الله؟ ارز چه باشد! گفت:

[۶-ر]

درختی است در شام بالای او صد و بیست گز [در هوا. و صنفی دیگر را طول و عرض یکی است، صد و بیست گز] «۲» طول و صد و بیست گز عرض، و صنفی از ایشان بزرگ گوشند، چنان که یک گوش ایشان را لحاف باشد و یک گوش دواج، و به هیچ چیز گذر نکنند از پیل و خوک و جمله حیوان الا» (۳) بخورند آن را، و هر که از ایشان بمیرد بخورند او را. مقدمه» (۴) ایشان به شام آید و ساقه ایشان به خراسان، جویهای مشرق باز خورند و دریای طبرستان.

وهب بن متبه گفت: ذو القرنین مردی بود از روم پسر عجوزی، و او را فرزند هم او بود، و نام او اسکندر رومی» (۵) بود. چون به بلوغ رسید بنده‌ای صالح بود، خدای تعالی او را گفت: ای ذو القرنین؟ من تو را به امتان زمین خواهم فرستادن- و ایشان امتانی‌اند با زبانهای مختلف، و از» (۶) جمله اهل زمین» (۷) دو امت‌اند» (۸) که عرض زمین در میان ایشان است، و امتانی هستند در میان زمین که جن- و انس از جمله» (۹) ایشان‌اند، و نیز یاجوج و ماجوج از آن جمله‌اند.

اما آن دو امت که طول زمین میان ایشان است، یک امت بنزدیک مغرب‌اند، ایشان را «ناسک» گویند، و گروهی به مشرق‌اند ایشان را «منسک» گویند.

و امّا آن دو گروه که عرض زمین میان ایشان است، امتی‌اند در جانب راست از زمین، ایشان را «هاویل» گویند، و امتی در جانب چپ زمین، ایشان را «تاویل» گویند.

ذو القرنین گفت: بار خدایا؟ اینکه کاری عظیم است که تو مرا می‌فرمایی، و کس

(۱). آج، لب: آزر.

(۲). اساس: ظاهراً افتادگی دارد، از آط افزوده شد.

(۳). آج، لب: که.

(۴). آج، لب: مقدم.

(۵). آب، آط، آزر: اسکندروس، آج، لب: اسکندر روی.

(۶). همه نسخه بدلها: و اینکه.

(۷). همه نسخه بدلها: اند.

(۸). همه نسخه بدلها: آند.

(۹). آج، لب: از میان.

صفحه : ۳۴

قدر اینکه کار نداند جز تو. بار خدایا؟ من به کدام قوت مقاسات اینان کنم، و به کدام جمع مکاثرت کنم با اینان، و به کدام حیلت تدبیر اینان کنم، و به کدام صبر ممارست کنم با اینان، و به کدام زبان سخن گویم، و لغات ایشان چگونه دانم، و به کدام سمع

اقوال ایشان شنوم، و به کدام چشم بینم ایشان را، و به کدام حجت با ایشان خصومت کنم، و به کدام عقل احوال ایشان بدانم، به کدام حکمت تدبیر کار ایشان کنم، و به کدام عدل میان ایشان حکم کنم، و به کدام صبر با ایشان به سر برم، و به کدام معرفت میان ایشان فصل کنم، و به کدام علم احوال ایشان دانم، و به کدام دست بر ایشان حمله کنم، و به کدام پای ره «۱» ایشان سپرم، و به کدام لشکر با ایشان کارزار کنم، و به کدام رفیق با ایشان بسازم! و بنزدیک من، بار خدایا [اینکه نیست] «۲» [۳]، و من [از]

«۴» ساز و آلت اینکه کار چیزی ندارم، و اینکه قوت و طاقت ندارم، و تو خداوندی کریم و رحیم، تکلیف ما لا یطاق نکنی. و «۵» هر نفسی را کمتر از آن بر نهی که قوت او باشد.

خدای تعالی گفت: من تو را چندان قوت و طاقت دهم که به اینکه کار قیام کنی، و شرح صدرت کنم، و دلت را «۶» ثبات دهم و سمعت تیز کنم، و بصرت قوی کنم، و زبانت رونده کنم و بازوت «۷» قوی کنم، و دلت را ثبات دهم و بر جای دارم تا از هیچ نترسی، و تو را نصرت کنم تا هیچ چیز تو را غلبه نکند، و راهت گشاده دارم تا سطوت کنی چنان که خواهی، و هیبت تو در دلها افکنم، و نور و ظلمت مسخر تو کنم تا دو لشکر باشند از لشکرهای تو، نور از پیش تو را هادی و ره نماینده باشد، و ظلمت از پس پشت تو را حصار باشد.

چون خدای تعالی اینکه بگفت، او گفت: سمیع و مطیع فرمان تو را. آنگه قصد مغرب زمینی «۸» کرد به آن امت که ایشان را «ناسک» گویند. چون آن جا رسید جمعی دید که عدد ایشان جز خدای نشناخت، با زبانهای مختلف و احوای متفرق.

(۱). همه نسخه بدلها: راه به.

(۲). آج، لب: اینکه است.

(۳-۴). اساس: ندارد، به قیاس با آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: و بر.

(۶). همه نسخه بدلها روشن کنم. [.....]

(۷). آط، آج، لب، آز: بازویت.

(۸). همه نسخه بدلها: زمینی مغرب.

صفحه : ۳۵

چون چنان «۱» ظلمت بر ایشان گماشت تا گرد ایشان در آمد سه پاره، به مانند سه سرای پرده تا ایشان را با یک جای بهشت «۲»، آنگه نور را ره داد در میان ایشان، و او پیامد و ایشان را با خدای دعوت کرد، قومی ایمان آوردند و بیشترین بر کفر مقام کردند. او مومنان را با لشکر خود آورد و ظلمت بر کافران گماشت تا به ایشان محیط شد در جایها و خانه‌ها. ایشان اسیر شدند و متحیر فرو ماندند و ره به هیچ چیز نبردند «۳» از طعام و شراب. به زهار آمدند و ایمان آوردند، و به دعوت اندر آمدند و جمله زمین مغرب او را مسخر شد.

او از مغرب روی نهاد «۴» با لشکری عظیم به جانب راست زمین، و نور قائد لشکر او بود و ظلمت سابق و نگاه دارنده از پس «۵» ایشان، و روی به آن قوم نهاد که آن را «۶» «هاویل» گویند تا به کنار جویهای بزرگ و دریا رسید. حق تعالی او را الهام داد «۷» تا الواح بسیار ساخت و با هم زد و از آن کشتی ساخت به مقدار حاجت. چون دریا بگذاشتند «۸»، بفرمود [۶-پ] تا از هم بگشادند و هر یکی از آن لوحی بر گرفتند بر ایشان آسان بود. دگر باره چون به جوی یا به دریا «۹» رسیدند، با هم

نشاند «۱۰» و کشتیها ساخت «۱۱» تا دریا بگذاشتند. همچنین می‌کرد تا به مقصد رسید، همان معامله کرد با ایشان که با اهل مغرب کرد، و آن زمین نیز مسخر کرد.

از آن جا بیامد و روی به مشرق نهاد و همان معامله کرد، و زمین مشرق نیز مستخلص کرد. به جانب چپ زمین آمد و آن زمین نیز مسخر کرد.

آنکه به میانه زمین روی نهاد که یا جوج و مأجوج و جن و انس در او بودند، در بعضی ره برسید به جماعتی مردمان مصلح، او را گفتند: ای ذو القرنین؟ در پس «۱۲» کوه، خدای را خلقی هست که به آدمیان نماند، مانند بهایم‌اند، گیاه می‌خورند و چون

(۱). همه نسخه بدلها دید.

(۲). همه نسخه بدلها: جمع کرد.

(۳). آب، آط، آز: ندیدند.

(۴). آب، آط، آز: روی باز پس نهاد.

(۵). همه نسخه بدلها: پس پشت.

(۶). همه نسخه بدلها: ایشان را.

(۷). آط، آز: الهام کرد.

(۸). همه نسخه بدلها: بگذاشت.

(۹). آب، آط، آز: به جویی یا به دریایی.

(۱۰). آب، آط، آج، لب، آز: نشانند.

(۱۱). آز: ساختند.

(۱۲). همه نسخه بدلها اینکه. [.....]

صفحه : ۳۶

سباع و دده، و حوش را می‌درند و هر چه بر زمین بجنبند از جانور، می‌بخورند و هیچ خلق نیست خدای را که آن زیادت می‌پذیرد که ایشان. اگر مدتی بر اینکه برآید و ایشان همچنین می‌فزایند، جهان بستانند و زمین فرو گیرند و اهل زمین را از زمین برانند، و هر وقت ما منتظر می‌باشیم که به بالای اینکه کوه برآیند، و ذلك قوله: قالوا يا ذا القرنين إنَّ يَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا، ما خراجی بر خود نهیم که به تو می‌گزاریم «۱» تا از میان ما و ایشان سدی کنی. کوفیان خواندند مگر عاصم: خراجا، به «الف» و باقی «۲» خَرْجًا بی «الف». و خراج، اسم باشد و خرج مصدر.

قال، گفت، یعنی ذو القرنین: ما مَكْنَى فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ، آنچه خدای مرا تمکین داده است در آن بهتر است شما مرا یاری دهی به قوتی تا من از میان شما و ایشان سدی بکنم. بروی و سنگ بسیار و آهن و روی و مس چندان که توانی جمع کنی، آن «۳» جمع کردند چندان که او گفت: آنکه گفت: تا من بروم و یک بار ایشان را بنگرم، بالای کوه بر آمد و در نگرید گروهی را دید بر یک شکل نر و ماده، ایشان به قد نیم مرد بودند، دو بهری «۴» امیر المؤمنین علی - علیه السلام - «۵» گفت: بالای ایشان یک بدست بیش نیست، و بهری از ایشان دراز درازند، و ایشان دندان و چنگال دارند چنان که سباع. چون چیزی خورند، آواز دندانهای ایشان به مانند شتر «۶» باشد که نشخواره «۷» کند یا ستور که علف خورد. و به مانند چهار پایان موی دارند بر اندام، پوشش ایشان از موی است از سرما و گرما، به آن موی خویشتن پوشیده دارند. و گوشهای بزرگ دارند یکی پر موی چون پشم گوسپند، و یکی اندک موی،

یکی چون بخوسپند^(۸)، لحاف کنند و دیگر دواج سازند، و هیچ از ایشان نباشد که بمیرد الا آنکه که هزار فرزند بزاید، چون هزار تمام بزاید

(۱). کذا در اساس و آط، دیگر نسخه بدلها: می گذاریم.

(۲). همه نسخه بدلها قراء.

(۳). آج، لب را.

(۴). آب، آط، آز: نیم مرد و بهری بودند.

(۵). آب، آط، آز علیه السلام.

(۶). همه نسخه بدلها: اشتر.

(۷). همه نسخه بدلها: نشخوار.

(۸). همه نسخه بدلها: بخسپند.

صفحه : ۳۷

آنکه بداند که وقت مرگ است او را. و به وقت «۱» چنان که ما را باران آید، ایشان را از دریا ماهی آید چندان که حد و اندازه آن جز خدای نداند. ایشان بگیرند آن ماهیان را و ذخیره کنند تا سال دیگر، و یکدیگر را به آواز کبوتر خوانند، و آواز بلندشان چون که بانگ گرگ باشد، و جفت چنان گیرند که بهایم.

چون ذو القرنین ایشان را بدید، بازگشت و قیاس گرفت آن جایگاه را، و آن به آخر زمین ترکستان بود از جانب شرق، ما بین الصدفین، صدفه، سنگ «۲» بود، بفرمود تا اساس آن چندان بکنند که به آب رسیدند، آنکه به سنگ بر آورد صد فرسنگ در عرض پنجاه فرسنگ، و هر که «۳» صافی سنگ بنهاد، بفرمود تا به جای گل، مس و روی گذاخته در او ریختند تا همچون عرق کوه شد در زمین. آنکه همچنین بر آورد و سنگ بر هم می نهاد و روی و مس و آهن در میان آن می نهاد و به آتش می دمیدند تا گذاخته می شد تا آنکه که از بالای آن کوهها ببرد مقدار آن که «۴» هزار گز، آنکه آن را شرف از آهن «۵»، بر نهاد، اکنون آن سد به مانند برد یمانی است خطی سیاه و یکی سرخ و یکی زرد از سیاهی آهن و سرخی مس.

آنکه روی به میانه زمین نهاد که در او انس بودند، در زمین می رفت و شهرها می گشاد و دعوت می کرد تا به جماعتی رسید، مردمانی را یافت مصلح، نیکو سیرت، با انصاف، حکم به عدل و قسمت بسویت، حالشان یکسان بود، و کلمتشان یکی بود، و طریقتشان مستقیم بود، و دلهاشان متألف بود و احوالشان مستوی بود، سرایهای ایشان را در نبود، و گورستانهاشان بر در سرای بود، و در شهرهایشان والی نبود و حاکم نبود، [۷-ر]

و در میان ایشان ملوک نبود و اشراف نبود، مختلف نبودند و متفاضل نبودند، و یکدیگر را دشنام ندادندی، و با هم جنگ نکردندی، و نخندیدندی و کینه نداشتندی، و آفاتی که به مردمان رسیدی بدیشان نرسیدی، و عمرشان دراز بود و در میان ایشان درویش نبود، و فظ و غلیظ و بدخوی نبود «۶».

ذو القرنین از ایشان تعجب «۷» فرو ماند و گفت: ای قوم؟ شما چه مردمانی که در

(۱). همه نسخه بدلها ربیع.

(۲). آب، آط، آز: صد فرسنگ.

- (۳). همه نسخه بدلها: هر گاه.
 (۴). همه نسخه بدلها: مقدارند.
 (۵). همه نسخه بدلها: آهو.
 (۶). همه نسخه بدلها: نبودند. [.....]
 (۷). آط: به تعجب.

صفحه : ۳۸

اقطار زمین من بگشتم مانند شما مردمانی ندیدم «۱»! احوال خود مرا خبر دهید «۲». گفتند:
 چه خواهی تا تو را خبر دهیم! گفت: چرا گورستان بر در سرای ساخته‌ای! گفتند:
 تا مرگ فراموش «۳» نکنیم.
 گفت: چرا سرایهاتان «۴» در ندارد! گفتند: برای آن که در میان ما دزد و خاین و متهم نباشد.
 گفت: چرا در میان شما امیر نیست! گفتند «۵»: برای آن که ما چیزی نکنیم که ما را امیر باید تا ادب کند.
 گفت: چرا در شهر شما حاکم نیست! گفتند «۶»: برای آن که ما انصاف یکدیگر دهیم «۷».
 گفت: در میان شما توانگران نیستند. گفتند «۸»: زیرا که «۹» ما افتخار نکنیم به کثرت مال.
 گفت: چون است که شما را با هم منازعت و مخالفت نیست! گفتند: از سلامت سینه ما.
 گفت: چرا شما را با هم خصومت نباشد! گفتند: برای آن که ما خویشان را به حلم «۱۰» ساکن کرده‌ایم.
 گفت: چرا در میان شما ملوک و پادشاهان نه‌اند «۱۱»! گفتند: زیرا که «۱۲» ما فخر نکنیم.
 گفت: چون است که کلمه شما یکی است! گفتند «۱۳»: برای آن که ما مخالفت و خصومت «۱۴» نکنیم با یکدیگر.

- (۱). همه نسخه بدلها از.
 (۲). آط: دهی
 (۳). آز: فرموش.
 (۴). همه نسخه بدلها: سراها. (۱۳ - ۸ - ۶ - ۵). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آط و فحوای عبارت و اتفاق همه نسخه بدلها،
 تصحیح شد.
 (۷). آط، آز: یکدیگر بدهیم.
 (۹). همه نسخه بدلها: برای آن که.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: خویشان از حکم.
 (۱۱). آج، لب: نیستند.
 (۱۲). آط، آج، لب: برای آن که.
 (۱۴). آب، آز: خصومت.

صفحه : ۳۹

گفت: چون است که شما چنین افتاده‌ای «۱»! گفتند «۲»: از آن جا که دلهای ما سلیم است خدای تعالی غل و حسد از دلهای ما بیرون

کرده است.

گفت: چرا در میان شما درویشان نه‌اند! گفتند: برای آن که ما بر حق کار کنیم، آن «۳» ایشان به ایشان دهیم.

گفت: چرا «۴» عمرتان دراز است! گفتند: برای آن که ما بر حق کار کنیم و حکم به عدل کنیم.

گفت: چرا شما باز نخندی «۵»! گفتند: از برای آن که از گناه می‌ترسیم، به استغفار مشغولیم.

گفت: چرا شما غمناک و خشمناک نه‌ای «۶»! گفتند: برای آن که ما تن بر بلا موطن کرده‌ایم.

گفت: چون است که آفاتی به مردمان رسد، به شما نمی‌رسد! گفتند: برای آن که ما توکل جز بر خدای نکنیم و بر «۷» نجوم کار نکنیم.

گفت: پدران شما چگونه «۸» بودند! گفتند: بلی ما اینکه طریقه از پدران گرفته‌ایم که طریقه ایشان آن بود که بر درویشان رحمت

کردندی و با محتاجان مواسا کردندی، و از ظالمان عفو نکردندی «۹»، و احسان نکردندی «۱۰» با آنان که با ایشان اساءت کردندی،

و با جاهلان حلم کردندی و امانت نگه داشتندی، و وقت نمازها محافظت کردندی، و به عهد وفا کردندی و وعده را انجام

کردندی، خدای تعالی لا جرم کارهای ایشان بر «۱۱» صلاح بداشت، و برکت «۱۲» صلاح ایشان به ما رسانید.

و قتاده روایت کرد از ابو رافع از ابو هریره که، رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: یا جوج و مأجوج بیایند و اینکه سد

می‌شکافند تا نزدیک آن باشد که شعاع

(۱). آب، آج، لب، آز: افتاده‌اید.

(۲). اساس: گفت، با توجه به نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: حق.

(۴). آب، آط، آز: چون.

(۵). آب، آج، آز: نخندی.

(۶). آب، آج، لب، آز: نه‌اید.

(۷). همه نسخه بدلها انواء و.

(۸). همه نسخه بدلها: پدرانتان هم چنین.

(۹-۱۰). همه نسخه بدلها: کردندی.

(۱۱). همه نسخه بدلها: به.

(۱۲). همه نسخه بدلها و.

صفحه : ۴۰

آفتاب ببینند. چون شب در آید، گویند: باز گردی «۱» که فردا تمام بشکافیم و در شهرها شویم، خدای تعالی «۲» همچنان باز کند که

بوده باشد. هم بر اینکه قاعده، همه روزه اینکه کار کنند تا آنکه که وقت آمدن ایشان باشد. آن که بر سر کار ایشان بود، گوید:

باز گردی که فردا تمام کنیم و در شهرهای اینان شویم - ان شاء الله تعالی.

بر دگر روز که باز آیند، همچنان باشد که رها کرده باشد، تمام «۳» بشکافند و در شهرها آیند و آنها باز خورند بجمله، و مردم از

ایشان بگریزند و با حصنها شوند تا «۴» جمله زمین برسند، آنکه گویند: جمله زمین ما را «۵» مسخر شد، اکنون قصد آسمان باید کرد،

تیر در آسمان انداختن گیرند، تیرهاشان خون آلود باز آیند «۶». برای امتحان، خدای - عزّ و جلّ - کسی را بر ایشان گمارد تا همه را

بکشد، و دواب زمین و سباع گوشت‌های ایشان بخورند، از آن همچنان فربه شوند که چهار پایان از نبات ربیع. ابو سعید خدری گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که: یأجوج و ماجوج سد بگشایند و بیرون آیند چنان که خدای تعالی گفت: ... وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ ﴿۷﴾ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَراجاً وَ خَرجاً. ابو عمر و بن العلاء گفت: فرق از میان خرج و خراج آن است که، خرج آن باشد که به مراد خود به طوع و رغبت بدهی، و خراج آن باشد که لازم باشد تو را ادای آن، و اگر چه کاره باشی آن را، تا از میان ما و ایشان سدی کنی چنین که گفتیم. او گوید «۲»: آنچه خدای مراد داد بهتر از خرج شماست، مرا به قوتی یاری دهی. آتونی، ای اعطونی، به من دهید زَبْرُ الْحَدِيدِ، جمع زبره، و هی القطعه منه، و زبره به آهن مختص باشد. و اهل مکّه خوانند «۳»: ما مکننی، به دو «نون» ظاهر بر اصل، و باقی قراء خوانند: مکننی، به ادغام و الراء الحاضر مثل الحایط و السد. فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ. گفتند: آن قوت چیست! گفت: آلت و مردمان که یاری دهند، و مزدوری کنند و آنچه می‌فرمایند «۴» بکنند بکردند و او کار بست. حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ، گفتند: بین الطرفین، و گفتند: بین الجبلین. سعید بن ابی صالح گفت، ما را چنین روایت کردند که: سافی «۵» سنگ و آهن و روی می‌نهاد و سافی «۶» هیزم، همچنین آنگه آتش در آن جا نهاد تا آن هیزم بسوخت و به آتش او آن آهن و مس گداخته شد و در یکدیگر «۷» ریخته و بسته گشت. و صدفین و صدفین به دو فتح و دو ضم، هر دو لغت است. و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر به ضم «صاد» و «دال» خوانند، و باقی قراء به فتح. و ابو بکر عن عاصم خواند: صدفین به ضم «صاد» و سکون «دال». قَالَ انْفُخُوا، گفت ذو القرنین ایشان را که: بدمی به دمها بر اینکه آتش. حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَاراً، در کلام محذوفی هست،

(۱). آط: چویی.

(۲). همه نسخه بدلها: گفت.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز آذ: خوانند.

(۴). همه نسخه بدلها: من فرمایم.

(۵-۶). آب، آط، آذ: شافی، آج، لب: شاخی.

(۷). آط: دیگ دیگر.

صفحه : ۴۲

و هو: فنفخوه حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَاراً، چندان بدم بر او دمیدن «۱» تا هیزم آتش گشت. و گفتند: «ها»، راجع است با حدید، تا آهن چندان «۲» بدمیدند تا از قوت آتش آهن چو آتش گشت، چنان که بینی کز «۳» کوره آهنگر بیرون آید. قَالَ آتُونِي، اهل کوفه الّا حفص خوانند به قصر، و باقی «۴» به مدّ آتونی، اعطونی، مرا دهی قطراً، ای نحاساً دائباً، یعنی مس گداخته. و گفتند: ارزیز گداخته، و اصل او من القطر من قطر یقطر.

بچکید. و القطر، فعل منه بمعنی كالذَّبْحِ وَ النَّقْضِ وَ النَّكْثِ، بمعنی مقطور، فرو چکانیده. و قطراً، منصوب «۵» أُفْرِغَ است، چه اگر به فعل اول بودی افرغه بایستی، و معنی افرغه اصب علیه، تا بر او ریزم. و اصل الافراع، جعل الشیء فارغاً من باب احفرت زیدا بئرا، ای جعله فارغاً، برای آن که آن کس که چیزی بریزد جای او فارغ کند.

فَمَا اسطاعُوا، حمزه تنها خواند به ادغام «سین» در «طا»، و اینکه قراءت پسندیده نیست برای آن که جمع ساکن است علی غیر حدّه. و در اسطاع سه لغت است: اسطاع و استاع «۶» و استطاع. و گفتند: اصل اسطاع، اطاع بوده است، «سین» به عوض حرکت عین الفعل آوردند، نتوانستند یأجوج و ماجوج، أَنْ يَظْهَرُوهُ، که بر بالای آن شوند، يقال: ظهرت البيت و ظهرت علی البيت، ای علوت علی

ظهره. وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا، و نتوانستند که آن را سوراخ کنند [۸-ر]

قال هذا رَحْمَةً مِنْ رَبِّي، ذو القرنین گفت: اینکه سد کردن و پرداختن او رحمت «۷» است از خدای من چون وعده خدای آید که نزدیک قیامت «۸» و اشراف ساعت پیدا کرد، جَعَلَهُ دَكَّاءَ. آن که به تنوین خواند، گفت: مصدر به معنی مفعول است، ای مدکوکا، و قیل: اراد دَكَّاهُ دَكَّاءَ، و آن که خواند دَكَّاءَ، گفت: به معنی آن است که جعل السدّ ارضا دَكَّاءَ من قولهم: ناقهٌ دَكَّاءٌ اذا كانت مستویة السنام، چون

-
- (۱). همه نسخه بدلها: بدمیدند.
 - (۲). همه نسخه بدلها: چندانی.
 - (۳). همه نسخه بدلها: که از. [.....]
 - (۴). همه نسخه بدلها قراء.
 - (۵). همه نسخه بدلها به.
 - (۶). همه نسخه بدلها: استتاع.
 - (۷). همه نسخه بدلها: رحمتی.
 - (۸). همه نسخه بدلها: که قیامت نزدیک شود.

صفحه : ۴۳

سنامش بر آمده نباشد، یعنی چون وقت آن آید که خدای وعده داده است، آن سد «۱» دویت گز معارضه صد «۲» فرسنگ در طول، و پنجاه در عرض، چون زمین ساده «۳» کند. وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا، و وعده خدای حق و درست و صدق است. وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ، و آنکه که وعده خدای آید، ما خلقان را رها کنیم چون «۴» مضطرب و مختلط گشته، بهری به بهری در آمیخته «۵»، زنان با مردان و هر جنسی با ناجنس «۶» خود از دهش و حیرت. و معنی «ترک» از خدای امّا تخلیه بود و امّا «۷» وجدان، چنان که گویند: ترک القوم یقتلون «۸» ای وجدتهم کذلک، و روا بود که مراد تبقیه بود، یعنی آن گروه را که بمیرانیده باشیم، و بهترینه وجوه آن است که خبر «۹» عن کونهم کذلک مختلطين مضطربین کموج الماء. وَنُفِخَ فِي الصُّورِ، و بفرماییم تا در صور دمند، و اینکه عند ظهور اشراف و علامات قیامت باشد.

عبد الله عمر و عبد الله عباس گفتند: صور شبه سرو «۱۰» است، یک سر او در دهن اسرافیل و یک سر او در زیر عرش. رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، فریشته‌ای را دیدم چیزی در دهن بگرفته به مانند سرو گاو «۱۱»، و آن را چهل هزار سر بود در اقطار و جوانب عرش برفته و او پای در پیش نهاده و پای باز پس نهاده و چشم در زیر عرش کشیده، گفتم: یا جبریل؟ اینکه کیست و چه کار را استاده است! گفت: اینکه اسرافیل است، از آنکه [که] «۱۲» خدای تعالی او را بیافرید استاده است منتظر فرمان خدای «۱۳» تا که گوید که «۱۴» در صور دم. ابو عبیده گفت: صور، جمع صورت باشد من باب تمر و تمره، و مراد به نفخ، نفخ

-
- (۱). آط در.
 - (۲). همه نسخه بدلها: در هوا و صد.

(۳). آط، آب: چون سپاره، آز: چون پاره پاره.

(۴). آط موج.

(۵). همه نسخه بدلها: در شده.

(۶). آب، آز: با جنس، آط، آج، لب: با جنسی.

(۷). آط، آج، لب به.

(۸). آج، لب: تقتلون.

(۹). همه نسخه بدلها بود. [...]

(۱۰). همه نسخه بدلها: سروی.

(۱۱). همه نسخه بدلها: مانند گاو.

(۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۱۳). همه نسخه بدلها: خداست.

(۱۴). آب، آط، آج، آز: تا کی گوید او را که.

صفحه : ۴۴

ارواح است، یعنی آنکه [که]

«۱» روحها در کالبدها دمند تا زنده شود، یعنی روز قیامت. فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعاً، و ما ایشان را جمع کنیم جمع کردنی.

وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضاً، و دوزخ عرضه کنیم آن روز بر کافران عرضه کردنی «۲».

الَّذِينَ، آن کافرانی که چشمهای ایشان در غطا و پوشش باشد از ذکر من و توحید و آیات من، یعنی غافل بوده باشد از نظر کردن

در ره معرفت من. و گفتند: مراد به ذکر، توحید است، و گفتند: قرآن است تا از جهل و بی علمی به مثبت کسی باشند که بر چشم

او پوششی باشد. وَ كَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً، و به مثبت کسی باشند که چیزی نتواند شنیدن، و مثله قوله تعالی: خَتَمَ اللَّهُ عَلَى

قُلُوبِهِمْ «۳»- الایه، و گفتند: معنی آن است که شنیدن کلام من برایشان گران آید، چنان که بیان کردیم فی قوله: ... إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ

مَعِيَ صَبْرًا «۴». و بلخی گفت: روا بود که معنی آن باشد که اختیار شنیدن نکنند، چنان که گفت: هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ «۵» ... ای هل

يفعل، خدای تو تواند «۶» تا خوانی بفرستد، یعنی اختیار کند، همچنین در اینکه آیت وَ كَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً، معنی آن است که:

بنا شنوند و گوش با آن نکنند نه نفی قدرت است.

قوله تعالی: أَوْ فَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ، حق تعالی گفت: کافران می پندارند که بندگان مرا بدون من

اولیا و انصار گیرند! یا ایشان «۷» از من حمایت کنند و از عقاب من با پناه گیرند، اینکه بد گمانی است که ایشان برده اند چه اینکه

نباشد هرگز. و اعشی خواند اَلَّا التَّنْفَارَ «۸»: أَوْ فَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا، به سکون «سین» و رفع «با»، و اینکه قراءت امیر المؤمنین علی است،

و معنی

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: عرض کردنی.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۷.

(۴). سوره کهف (۱۸) آیه ۶۸ و ۷۵.

(۵). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۲.

(۶). همه نسخه بدلها: خدای تواند.

(۷). همه نسخه بدلها را.

(۸). همه نسخه بدلها: اَلَا الدیار.

صفحه : ۴۵

آن باشد که: بس کافران را آن که بیرون «۱» من اولیا و انصار بگیرند! یعنی ایشان را جهل و شقاوت اینکه بس. آنکه گفت: از عذاب من کجا جهند که من بچاردهام «۲» دوزخ برای کافران مأوی و منزل «۳»، اینکه، قول زجاج است. و بعضی دگر گفتند: نزل طعام باشد، و نزل، ریع و زیادت او باشد.

و خلاف کردند فی قوله: عِبَادِی، بعضی گفتند: مراد عیسی است و فریشتگان، یعنی نمی دانند که «۴» فردا تبراً کنند «۵» از ایشان [۸-پ]

عبد الله عباس گفت: مراد شیاطین اند، مقاتل گفت: مراد اصنام اند، و ایشان را عباد خواند «۶» چنان که گفت: إِنَّ الدِّینَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادًا أَمْثَلُكُمْ «۷».

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ، بگو ای محمد که خبر دهم شما را به آنان که زیانکارترین همه جهانند به کردار، و نصب او بر تمیز است، و برای آن ذکر خسران کرد که حال ایشان را تشبیه کرد به حال بازار گانی که رنج برد و کار کند امید سود را، چون بنگرد به بدل سود زیان باشد، سعیش در ضلال باشد «۸» و امیدش در خیبت، آنان که اند!

الدِّینَ ضَلَّ سَعِيَّتُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، آنانند که سعی و رنج ایشان و آمد و شد و تاختن ایشان در ضلال و گمراهی باشد در دنیا، یعنی نه به جای خود و نه بر حدّ خود کنند و نه بر وجه مأمور به در وجود آرند، و آنکه پندارند تا نکومی گویند «۹».

خلاف کردند در آن که مراد به آیت کیست، بعضی گفتند: مراد قَسَّ پسان «۱۰» و رهبانان «۱۱» اند: عابدان ترسایان، و اینکه روایتی است از امیر المؤمنین - علیه السلام.

عبد الله عباس گفت: جهودان و ترسایان اند. و سلمه بن کهیل روایت کرد عن ابی الطفیل که عبد الله بن الکوا امیر المؤمنین علی را از اینکه آیت پرسید، گفت: مراد اهل حروراء اند، یعنی خارجیان. آنکه گفت:

انت و اصحابک منهم

، و تو و اصحاب تو از ایشانی.

(۱). همه نسخه بدلها: بدون. [.....]

(۲). آط، آج، لب: بیچاردهام.

(۳). آز: مأوی و منزلی.

(۴). همه نسخه بدلها اینان.

(۵). آط: پیرا کنند.

(۶). آب، آز: خوانند.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۱۹۴.

(۸). آج، لب: ضلالت ماند.

(۹). همه نسخه بدلها: که نیکو می‌کنند.

(۱۰). آب، آذ، قسیس، اط، آج، لب: قسیسه.

(۱۱). همه نسخه بدلها: رهبان.

صفحه : ۴۶

أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ، ایشان آنانند که به آیات خدای و جزای او کافرند از ثواب و عقاب، برای آن که منکرند بعث و نشور را. فَحَبِطَتِ أَعْمَالُهُمْ، عمل ایشان باطل است، یعنی واقع نیست به موقع قبول برای آن که نه بر وجه مأمور به می‌کنند، و ایمان ایشان درست نیست. فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا، ما فردای قیامت ایشان را وزنی ننهیم، و اینکه عبارت باشد از تحقیر و تذلیل ایشان، چنان که جاهل را سبک خوانند از آن که در او سرعتی و طیشی باشد.

ابو القاسم بلخی گفت: معنی آن است که اعمال ایشان را در ترازوی طاعت «۱» وزنی نباشد، از آن جا که نه به موقع خود باشد و نه چنان کرده باشند که مقبول باشد.

و ابو سعید خدری گفت: روز قیامت جماعتی می‌آیند با اعمالی که نزدیک بود که از کوههای تهامه عظیمتر باشد، چون در ترازو نهند به وزن در نیاید، فذلک قوله: فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا. و ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: روز قیامت مردی بزرگ فربه را بینی که می‌آید، آنکه چندان بسنجد وزن ندارد که پر پشه‌ای نیفزاید، اگر خواهی که مصداق، اینکه آیت بخوانی که: فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا.

ذَلِكَ جَزَاءُهُمْ جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا، اینکه جزا و پاداشت ایشان «۲» است به آن کفر که آوردند، و «ما» مصدری است، ای بکفرهم. وَ اتَّخَذُوا آيَاتِي وَ رُسُلِي هُزُوًا، ای و اتخاذهم، و آن که ایشان آیات مرا از قرآن و ذکر کتابها و پیغامبران مرا افسوس گرفتند. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، آنکه گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، بهشتهای فردوس منزل ایشان بود. در فردوس خلاف کردند، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: بهشت صد درجه است، میان هر دو درجه چندان باشد که آسمان تا زمین «۳»، بلندترین درجه‌ها «۴» فردوس باشد. و جویهای بهشت از او فرود آید، و بالای آن عرش خدای بود، چون از خدای بهشت خواهی بهشت فردوس خواهی.

(۱). همه نسخه بدلها هیچ.

(۲). همه نسخه بدلها دوزخ.

(۳). همه نسخه بدلها: که از آسمان.

(۴). همه نسخه بدلها ی بهشت. [.....]

صفحه : ۴۷

ابو بکر بن عبد الله بن نفیس روایت کرد از پدرش از رسول- صلی الله علیه و آله- که او گفت: بهشتهای فردوس چهار است، دو از سیم است و هر چه در آن جا است از آلات و اوانی از زر است، و دو «۱» از زر است و هر چه در او هست از آلات و اوانی از سیم است.

و بعضی «۲» صحابه گفتند: خدای تعالی بهشت فردوس به خودی خود آفرید. در شبان روزی «۳» بفرماید تا پنج بار درش باز گشایند، و گوید:

ازدادی طیباً و حسناً لاولیائی،

بیفزای طیب «۴» و حسن، خوشی و نیکویی برای دوستان من.

قتاده گفت: فردوس فاضلتر جاست «۵» در بهشت و خوشتر و بلندتر. ابو امامه گفت: فردوس سرّه بهشت است، یعنی ناف بهشت، یعنی میانه او. کعب الاحبار گفت: از فردوس بلندتر جایی نیست در بهشت، و آن جای [۹-ر] آنان است که امر معروف کنند و نهی منکر.

مجاهد گفت: فردوس به لغت روم، بستان باشد. کعب الاحبار گفت: بستانی بود که در او انگور باشد. ضحاک گفت: بستانی بود بسیار درخت «۶» گفتند: مرغزار نیکو باشد، و گفتند: جایی باشد که در او انواع نبات بود و جمعش فرادیس بود، و قال امیه:

کانت منازلهم اذ ذاک «۷» ظاهره فیها الفرادیس و الفومان و البصل

خالدین فیها، در آن جا همیشه باشند. لا یبغون عنها حولاً، از اینکه «۸» جا طلب تحویل نکنند و تمنای آن نکنند که از آن جا به دگر جا شوند از حسن و طیب آن جایگاه. و حول مصدر است، چون صغر و کبر و عوج.

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَدًا، عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که جهودان گفتند تو می گویی که: ما را حکمت داده‌اند و در کتاب تو هست:

(۱). همه نسخه بدلها: اوانی، و دو.

(۲). همه نسخه بدلها: و اوانی و بعضی.

(۳). همه نسخه بدلها: شبانه روزی.

(۴). همه نسخه بدلها: خوبی.

(۵). همه نسخه بدلها: فاضلترین جایی است.

(۶). آط و.

(۷). اساس: اذ کانت، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). همه نسخه بدلها: آن.

صفحه : ۴۸

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا «۱» ... وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا «۲»، اینکه چگونه باشد! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۳»، گفت: بگو ای محمّد که اگر از روی مثل دریا مداد باشد برای کلام حکمت نزدیک «۴» است که دریا برسد و کلمات «۵» حکمت من بنه رسد «۶». وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا، و گر چه همچندان که آن دریا باشد آن را مدد و زیادت دهیم. و البحر، مستقرّ «۷» الماء الواسع، و اصل کلمت از سعت و فراخی است، و فلائن متبحر فی العلم اذا كان واسع العلم، و اصله من البحر الذی هو الشّق، و منه البحیره و جمعه أبحر و بحور و بحار.

و مداد، چیزی باشد که می آید بر اتصال از مددی که آن را باشد. و کلمات، جمع کلمه باشد: یک سخن. و عرب خطبه را و قصیده را «۸» کلمه گویند برای آن که بمنزلت یک چیز باشد که جمله‌ای ساخته باشند، و اینکه مثلی است که خدای تعالی زد!

مقدورات و معلومات [خود را علی قدر خاطرهم و ادراکهم، چه مقدورات و معلومات]

«۹» او نهایت ندارد و اگر اینکه که یک دریا گفت یا مثل آن به صد هزار دریا باشد، هم در جنب ما لا یتناهی بس چیزی نباشد، و

لکن علی حسب قرائنهم مثل زد حق تعالی. و نصب مَدَدًا، بر تمیز است. و کوفیان خواندند اَلَا عاصم: قبل ان ینفد، بالیا، و باقی قراء تنفد بالتاء لتأنیث الکلمات. و اهل کوفه گفتند: برای آن که تأنیث نه حقیقی است و فعل مقدّم است «۱۰» و نظیر آیت در معنی قول خدای تعالی «۱۱»:

وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ ﴿۱۲﴾ - الایة.

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحى، عبد الله عباس گفت: آیت در جندب بن زهیر العامری «۱۳» آمد که او گفت: یا رسول الله؟ من عملی می‌کنم برای خدای تعالی، چون

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۹.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۵.

(۳). همه نسخه بدلها و.

(۴). همه نسخه بدلها: که نزدیک.

(۵). همه نسخه بدلها: کلمه.

(۶). بنه رسد/ بنرسد. [.....]

(۷). لب: مقرّ.

(۸). همه نسخه بدلها یک.

(۹). اساس: افتادگی دارد، به قیاس به نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۱۰). همه نسخه بدلها: است بر فعل مقدّم.

(۱۱). همه نسخه بدلها: قوله تعالی.

(۱۲). سوره لقمان (۳۱) آیه ۲۷.

(۱۳). آب، آط، آز: الغامدی، آج، لب: العابدی.

صفحه : ۴۹

کسی بر آن مطلع شود «۱» مرا بر آن عمل بیند مرا خوش آید، چگونه باشد آن! رسول- علیه السلام- گفت:

«۲» اِنَّ اللّٰهَ طَيِّبٌ لَا يَقْبَلُ اِلَّا الطَّيِّبَ وَلَا يَقْبَلُ مَا شُرِكَ بِهِ، فيه،

گفت: خدای پاک است، جز پاک نپذیرد و آنچه در آن شرکت باشد نپذیرد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَلَا يُشْرِكُ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا.

طاووس گفت: سبب آن بود که مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من در سبیل خدای جهاد می‌کنم و می‌خواهم تا مردمان جای «۳» من ببینند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

عبد الله عباس گفت: خدای تعالی به اینکه آیت رسول را تواضع می‌آموزد تا او را کبر و نخوت در سر نشود. بعضی دگر گفتند: جواب آنان است که رسول را عیب کردند به آن که گفتند: مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ «۴» ...،

گفت بگو ای محمد که: من آدمی ام همچون شما از روی خلقت، فرقی نیست میان من و شما، همچون شما محتاج طعام و شرابم، فرق آن است که: یوحى اِلَىّ، وحى می‌کنند به من، که خدای یکی است. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ، هر که امید ثواب خدای تعالی دارد، گو عمل صالح کن و با اخلاص کن، و نگر در طاعت او از روی ریا شرک نیاری که آن شرک اصغر است. بعضی دگر

گفتند: رجاء، به معنی خوف است، و لقاء به معنی عقاب، و مصیر با شمار کار «۵». فمن كان يخاف «۶» المصير الى الله، چنان که گفت: ما لكم لا ترجون لله وقاراً «۷»، ای لا تخافون «۸» لله عظمة. و «رجاء»، محتمل است هر دو معنی: هم امید و هم خوف را، و قال الشاعر - وقد جمع المعنيين:

و لا «۹» كل ما ترجو «۱۰» من الخير كائن و لا كل ما ترجوا من الشر واقع

(۱). همه نسخه بدلها و.

(۲). لب: سوئک.

(۳). آج، لب: جهاد.

(۴). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷.

(۵). همه نسخه بدلها یعنی، چاپ شعرانی: (۳۹۰ / ۷) شما با درگاه خدا یعنی.

(۶). اساس: خاف، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۷). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۳. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: يخافون.

(۹). لب، آز: فلا.

(۱۰). آب: یرجی، آط، آج، لب: یرجوا.

صفحه : ۵۰

فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا، امر مغایبه است. وَ لَا يُشْرِكْ، نهی مغایبه است. [۹-پ]

و بیان کردیم پیش از اینکه که «لقاء»، به معنی دیدار نباشد، چه قدیم تعالی مدرک نیست به هیچ حاشه از حواس، دگر آن که آنان که دیدار بر خدای روا دارند جزا بر عمل «۱» نگویند، و در آیت «لقاء» به عمل صالح باز بست و بر او موقوف کرد، و معلوم شد که مراد ثواب است، که بر عمل صالح ثواب باشد. وَ لَا يُشْرِكْ، و در عبادت باید تا با خدای شرک نیارد «۲»، یعنی عمل به اخلاص کند و از ریا دور باشد.

شهر بن حوشب گفت: مردی بنزدیک عبادۀ بن صامت آمد، گفت: چه گویی در مردی که او نماز می کند و روزه می دارد و حج و جهاد می کند و می خواهد تا او را بر آن حمد کنند! چگونه باشد کار او! گفت: هیچ نباشد، خدای تعالی عمل به شرک نپذیرد، و هر که او عمل به شرک کند، خدای تعالی «۳» گوید: اینکه عمل همه آن راست که برای او می کنی و مرا به آن حاجت نیست.

و جندب روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت:

«۴» من سمع الله سمع الله به و من یراء یری الله به،

گفت: هر که با خدای سمعت کند، خدای با او سمعت کند، و هر که ریا کند خدای با او ریا کند، یعنی جزای ریا و سمعت او کند. و رسول - علیه السلام - گفت:

من سمع الناس بعمله سمع الله به سامع خلقه يوم القيامة و حقره و صغره،

گفت: هر که عمل خود مردمان را بشنواند، خدای تعالی نام او را به ریا در سمع مردمان افگند و او را حقیر و صغیر کند.

و ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام «۵» - گفت:

اتَّقُوا الشِّرْكَ الاَصْغَرَ،

از شرک کهتر پیرخیزی (۶)، گفتند: یا رسول الله؟ شرک کهتر کدام است! گفت: ریا باشد آن روز که خدای تعالی خلقان را به عمل جزا دهد.

و رسول- علیه السلام- گفت: چون اینکه آیت فرود آمد (۷):

۸ «انْخَوْفُوا مَا اتَّخَوْفُوا عَلَيْكُمُ الشِّرْكَ الْخَفِيَّ وَ اِيَّاكُمْ وَ شِرْكَ السَّرَائِرِ فَاِنَّ الشِّرْكَ الْخَفِيَّ فِي امْتِي مِنْ دَيْبٍ

(۱). آط، آج، لب: جزای عمل.

(۲). آب، آج، لب، آز: نیاری.

(۳). همه نسخه بدلها او را.

(۴). آب: یرا الله، آج، لب: تری الله.

(۵). آب، آج، لب، آز که.

(۶). آب، آج، لب، آز: پرهیزید، آط: پرهیزی.

(۷). همه نسخه بدلها: فرو خواند.

(۸). آب، آز: اخاف.

صفحه : ۵۱

الله التَّمَلُّ عَلَى الصَّفَا فِي اللَّيْلَةِ الظُّلْمَاءِ،

گفت: بتر چیزی که من بر شما می ترسم (۱)، شرک پوشیده است، و دور باشید از شرک در سر که شرک پوشیده تر است [در امت من]

(۲) از رفتن مورچه بر سنگ نرم در شب تاریک. آنکه گفت: هر که او نماز کند به ریا شرک آورده باشد، و هر که روزه دارد به ریا یا صدقه دهد به ریا، او شرک آورده باشد، اینکه حدیث سخت آمد بر صحابه. رسول- علیه السلام- گفت: ره نمایم شما را بر چیزی (۳) که شرک صغیر و کبیر از شما ببرد! گفتند: بلی یا رسول الله؟ گفت، بگویی:

اللَّهُمَّ اِنِّي اَعُوذُ بِكَ اَنْ اَشْرِكَ و اَنَا اَعْلَمُ و اَسْتَغْفِرُكَ بِمَا لَا اَعْلَمُ.

و بعضی مفسران گفتند: اینکه آیات آخر آیتی (۴) است از قرآن که آمد.

سعید بن المسیب گفت: از عبد الله عمر که گفت، رسول- علیه السلام- گفت:

هر که اینکه آیت بخواند از بالای سر او نوری پدید آید تا به مکه که حشوش فرشتگان باشد.

معاذ جبل گفت: هر که او اول سورة الكهف بخواند و آخرش، او را نوری باشد از سر تا به قدم، و هر که سوره جمله بخواند نوری باشد (۵) از زمین تا به آسمان.

(۱). همه نسخه بدلها مخوفتر چیزی.

(۲). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: به چیزی. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: آیاتی.

(۵). آب، آرزو او را.

صفحه : ۵۲

سوره مریم علیها السلام

اینکه سوره مکی است، و نود و هشت آیت است، و نهصد و شست «۱» و دو کلمه است و سه هزار و هشتصد و دو حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب، گفت که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او سوره مریم بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر که زکریا را به راست داشت «۲» و به دروغ داشت، و یحیی را و عیسی را و مریم را و موسی را و هارون را و ابراهیم و اسحاق و یعقوب و اسماعیل را «۳» ده حسنه بنویسد «۴»، و به عدد هر کس که خدای را فرزند گفت و نگفت «۵» ده حسنه بنویسد «۶» او را «۷» و خدای تعالی بیامرزد روز قیامت.

[سوره مریم (۱۹): آیات ۱ تا ۳۸]**[اشاره]**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کهیصص (۱) ذِکْرَ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا (۲) اِذِ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا (۳) قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا (۴)

وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا (۵) يَرِثُنِي وَيَرِثْ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا (۶) يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا (۷) قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتَ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا (۸) قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَى هَيْئٍ وَوَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُنْ شَيْئًا (۹)

قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا (۱۰) فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا (۱۱) يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتِنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا (۱۲) وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا (۱۳) وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا (۱۴)

وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا (۱۵) وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرِقِيًّا (۱۶) فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا (۱۷) قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا (۱۸) قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا (۱۹)

قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا (۲۰) قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَى هَيْئٍ وَنَجْعَلُهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا (۲۱) فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا (۲۲) فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًّا مَنْسِيًّا (۲۳) فَوَدَّعَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا (۲۴)

وَهَزِي إِلَيْكَ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رَطْبًا حَبِيًّا (۲۵) فَكُلِي وَاشْرَبِي وَقَرِّي عَيْنًا فَإِمَّا تَرِينِ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا (۲۶) فَآتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُ قَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا (۲۷) يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأًا سَوْءًا وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَعْجًا (۲۸) فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا (۲۹)

قال إني عبد الله أتاني الكتاب وجعلني نبياً (۳۰) وجعلني مباركاً أين ما كنت وأوصاني بالصلاة والزكاة ما دمت حياً (۳۱) وبراً بوالدي ولم يجعلني جباراً شقيماً (۳۲) والسلام على يوم ولدت ويوم أموت ويوم أبعث حياً (۳۳) ذلك عيسى ابن مريم قول الحق الذي فيه يمتزون (۳۴)

ما كان لله أن يتخذ من ولد سبحانه إذا قضي أمراً فإنما يقول له كن فيكون (۳۵) وإن الله ربي وربكم فاعبدوه هذا صراط مستقيم (۳۶) فاختلف الأحزاب من بينهم فويل للذين كفروا من مشهد يوم عظيم (۳۷) أسمع بهم وأبصر يوم يأتوننا لكن الظالمون اليوم في ضلال مبين (۳۸)

[ترجمه]

به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر
ذکر «۸» رحمت خدای تو بندیش «۹» را زکریا.

[۱۰-ر]

چون ندا کرد خدایش را ندایی پوشیده.

(۱). آب، آط، آج، آز: شصت.

(۲). همه نسخه بدلها او را.

(۳). مش علیهم السلام.

(۴-۶). آب، آط، آز، مش: بنویسند.

(۵). اساس و جمیع نسخه بدلها: نه گفت.

(۷). آب، آج، آط، مش و الله اعلم.

(۸). آب، آط، آج، لب: یاد کرد.

(۹). بندیش / بنده اش.

صفحه : ۵۳

گفت: بار خدایا؟ که من ضعیف شد استخوان از من و بر بشخید «۱» سر به پیری، و نبودم به خواندن تو بار خدایا بدبخت.

و من می ترسم از پسران عم از پس من، و زن من نازاینده است بده مرا از نزدیک تو وارثی.

که میراث من گیرد و میراث گیرد از آل یعقوب، کن او را بار خدایا پسندیده.

ای زکریا؟ ما تو را بشارت «۲» می دهیم به پسری «۳» نامش یحیی، نکردیم او را پیش از اینکه «۴» همنامی.

گفت: خداوند من «۵» چگونه باشد مرا پسری و بود زن من نازاینده شده است، و من برسیده ام از پیری به غایت.

[۱۰-پ]

«۶»

گفت همچین، گفت خدای تو آن بر من آسان است، و بیافریدم تو را از پیش و نبود چیزی.

گفت:

بار خدایا؟ کن مرا نشانی، گفت: نشان تو آن است که سخن نگویی با مردمان سه شب درست. برون آمد بر قوم خود از محراب و اشارت کرد به ایشان که نماز کنی بامداد و شبانگاه. ای یحیی؟ بگیر کتاب بجد، و

(۱). مش: بشخیده.

(۲). آب، آط، آج، لب، مش: مژده.

(۳). آب، آط، آج، لب، مش: به کودکی.

(۴). آب، آط، آج، لب، مش: او را از پیش. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آ: بار خدایا.

(۶). اساس: از اینکه جا صفحاتی افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

صفحه : ۵۴

دادیم او را حکمت به کودکی.

و رحمتی از نزدیک ما و پاکیزگی و بود پرهیزگار.

و نیکوکار «۱» با مادر و پدر، و نبود متکبری نافرمان.

و سلام بر او باد آن روز که بزاد و آن روز که بمیرد و آن روز که بر انگیزند او را [زنده]

«۲».

و یاد کن در کتاب مریم [را]

«۳»، چون کناره گرفت از اهل خود جایی آفتابگاه.

بگرفت از پیش ایشان حجایی، بفرستادیم به او جبریل ما را، مثال شد او را آدمی راست خلق.

گفت من پناه با خدای می دهم از تو اگر تو پرهیزگاری.

گفت: من رسول خدای توام تا بدهم تو را پسری پارسا.

گفت: چگونه باشد مرا پسری و نپسود مرا آدمی «۴» و نبودم «۵» زنا کننده.

گفت همچنین، گفت خدای تو آن بر من آسان است تا کنم آن را نشانی مردمان را و بخشایشی از ما و بود کاری حکم کرده.

بر گرفت [او را]

«۶» و با کناره برد جایی دور.

(۱). آج، لب بود.

(۲-۳). آط: ندارد، به قیاس با نسخه مش، افزوده شد.

(۴). آج، لب: و دست آدمی به من نرسیده.

(۵). مش: نبوم.

(۶). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

صفحه : ۵۵

آورد» ۱) او را درد زادن به درختی خرما، گفت: کاشکی من بمردمی پیش از اینکه و بودمی فراموش شده. آواز داد او را آن که در زیر او بود، گفت که: اندوه مدار که کرد خدای تو در زیر تو جویی. و بجنابان با خود» ۲) درخت خرما تا بیفتد بر تو رطب» ۳) تازه.

بخور و بیاشامان» ۴) و روشن دار چشم اگر بینی از آدمیان کسی را بگو که من نذر کردم خدای را روزه که سخن نگویم امروز با هیچ آدمی.

آورد او را به قومش برگرفته، گفتند» ۵): [ای مریم]

» ۶) آوردی چیزی منکر.

ای خواهر هارون، نبود پدر تو مردی بد، و نبود مادر تو نا پارسا.

اشارت کرد به او، گفتند: چگونه سخن گوئیم با آن که در گهواره است کودک است.

گفت: من بنده خدایم، آمد به من کتاب و کرد مرا پیغامبری.

و کرد مرا مبارک هر جا که باشم و وصیت کرد مرا به نماز و به زکات تا باشم زنده.

و نیکوکار» ۷) به مادرم، و نکرد مرا

(۱). آج، لب: رو داد.

(۲). آج، لب: پای خود به.

(۳). آب، مش: خرما.

(۴). آج، لب: بیاشام.

(۵). آط: گفت، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۶). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۷). آج، لب: نیکو کاری. [.....]

صفحه : ۵۶

جباری بدبخت.

و سلام بر من آن روز که بزادم و آن روز که بمیرم و آن روز که بر انگیزند مرا زنده.

آن عیسی پسر مریم است، گفتار درست آن که در او شک می کنند» ۱).

نباشد خدای را که بگیرد از فرزندی» ۲)، پاک است» ۳) چون حکم کند کاری، گوید آن را بباش باشد.

و خدای، او خدای من است و خدای شما، پرستی او را، اینکه راهی است راست.

مختلف شدند جماعات از میان ایشان، وای بر آنان که کافر شدند از حضور روزی بزرگ.

چه نیک شنوند و نیک بینند آن روز که به ما آیند لکن کافران امروز در گمراهی اند روشن.

قوله تعالی: کَهِيعَصْ، ذِكْرٌ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكْرِياً، ابو عمرو خواند به کسر «ها» و فتح «یا»، و شامیان به عکس اینکه خواندند، و

حمزه و خلف هر دو «ها» و «یا» مکسور خواندند. کسائی هر دو به اماله خواندند. ابن کثیر و عاصم و یعقوب بین - بین خواندند. باقی

قراء، هر دو مفتوح خواندند. و حروف مقطوع خواند ابو جعفر، و «دال» و «صاد» اظهار کردند اهل حجاز و عاصم و یعقوب.

و مفسران در معنی او خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: نامی است از نامهای خدای تعالی. بعضی دیگر گفتند: نام سورت است. بعضی دیگر گفتند: نام مهمترین است که خدای تعالی سوگند خورد به اینکه «۴». کلبی گفت: ثناست که خدای تعالی

(۱). آط: می کنی، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۲). آج، لب: هیچ فرزندی.

(۳). آج، لب او.

(۴). آب، آز، مش: آن.

صفحه : ۵۷

گفت خود را. سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: اینکه حروفی است مشتق از نامهای خدای، «کاف» از کریم و کافی و کبیر، و «ها» از هادی، و «یا» از رحیم، و «عین» از علیم و عظیم، و «صاد» از صادق.

کلبی گفت، معنی آن است که: اشارت در «کاف» آن است که: کاف لخلق، و در «ها»: هاد لعباده، و در «یا»: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ «۱»، «عین»: عالم بتدبیره، صاد: صادق فی وعده.

قوله: ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ، مرفوع است به خبر مبتدا بر «۲» قول آنان که گفتند: نام سورت یا نام قرآن یا نام خداست، گفتند: محل کهبیص، رفع است بر ابتداء، و ذِكْرُ خبر اوست، التقدير: هذا الاسم او هذا القرآن، او هذه السورة ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ، و بر قول آنان که ثنا گفتند، گفتند «۳»: مبتدای مقدر باشد، ای هو ذکر رحمت ربیک. و عبده منصوب است به «رحمت»، و گفتند: به «ذکر» بر تقدیم و تأخیر، و تقدیر آن که: ذکر ربیک عبده زکریا برحمته.

حق تعالی گفت: اینکه سورت، یا اینکه قسم، یا اینکه قرآن، یا اینکه حدیث، یا اینکه ثنا، یاد کردن خداست تعالی رحمتی و بخشایشی را که بر بنده اش زکریا کرد، یا ذکر زکریاست که خدای کرد او را به رحمت.

«اذ»، محل و نصب است بر ظرف، و عامل در او «ذکر» باشد یا «رحمت»، و رحمت اولیتر، برای آن که رحمت آنکه بود «۴» وقت ندا و ذکر یاد کردن او رحمت است با رسول چون ندا کرد زکریا خدایش را، یعنی بخواند و دعا کرد ندای پوشیده در سر دور از ریا.

آنکه حکایت آن ندا و دعا کرد، گفت: قال، یعنی زکریا گفت: رَبِّ و الاصل رَبِّي، جز که «یا» بیفگند و اکتاف به کسره کرد. اِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ، گفت: بار خدایا؟ استخوان من ضعیف شد، یعنی بی قوت شدم. و تخصیص استخوان برای آن کرد که در اندام آدمی استخوان سخت تر باشد، چون او سست شود حال گوشت و

(۱). سوره فتح (۴۸) آیه ۱۰.

(۲). آج، لب: اینکه.

(۳). آج، لب: که گفتند ثناست.

(۴). همه نسخه بدلها در.

صفحه : ۵۸

عصب و عروق چه باشد. وَ اشْتَغَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا، و سرم به پیری بپخشید «۱»، آتش پیری در سرم گرفت، اینکه عبارت است از آن که: پیری همه سرم بگرفت، و پیری را به آتش وصف کردن از غایت تشبیه است برای آن که سواد موی به ظلمت ماند، و ظلمت به نور

آتش منتفی شود، دگر آن که: آتش چون در جایی افتد، بر یک جای بنه استد» (۲)، بل پیرامن بگیرد، همچنین پیری» (۳) سرایت کند و همه پیرامن بگیرد.

و در نصب شیئاً دو وجه گفتند، یکی: تمیز، نحو قولهم: تصبب عرقاً و تفقاً» (۴)، و یکی: مصدر لا- من لفظ الفعل، کانه قال: و شاب الرأس شیئاً. و لم اکن بدعائک رب شقیئاً بار خدایا و من هرگز بهدعا و خواندن تو بدبخت نبوده‌ام، یعنی هرگز نبود که من تو را خواندم اجابت نکردی، بل هر گه که تو را خواندم از درگاه تو با سعادت و کامروایی بر گشتم.

چون ضعف حال خود بگفت و نیاز عرضه کرد شرح حال می گوید: و اِنّی خفت الموالی من ورائی، بار خدایا من می ترسم از بنی اعمام من. و مولی، معانی بسیار دارد و مرجع همه با اولی است چنان که بیان کرده‌ایم در سورة المائده، و اینکه جا مراد بنو اعمام اند، و مثله، قول الشاعر:

هلا بنی عمنا مهلا موالینا

مراد عصبه‌اند. مجاهد گفت: برای آن ترسید از ایشان که شرار بنی اسرایل بودند من ورائی، ای من خلفی، و اینکه «وراء» اینکه جا خلف است، یعنی من می ترسم که اینکه بنو اعمام من از پس من در ترکه من حسن الخلافه به جای نیارند و آن را ضایع کنند و در معصیت صرف کنند. و کانت امرأتی عاقراً، و اینکه اهل من نازاینده است، و گفتند: خود او را هرگز فرزند نبود. و اصل عاقر من العقر است یقال: عقر الناقه، پنداری او را از زادن پی بکرده‌اند، تا از زادن فرو مانده است، چنان که شتر پی کرده از رفتن فرو ماند. بر اینکه اشتقاق، عاقر من باب لابن و تامر باشد، و مرد و زن نازاینده را عاقر گویند، قال الشاعر:

(۱). آج، لب: ببیخید.

(۲). بنه استد/ بناستد.

(۳). آج بدین طریق.

(۴). آج شحما.

صفحه : ۵۹

و لبس» (۱) الفتی ان کنت اسود عاقرا جباناً فما عذری لدی کل محضر

عاقر، در بیت صفت مردی است. اکنون دعا و مسأله» (۲) اینکه است که: فهب لی من لدنک ولیّاً، مرا از نزد تو» (۳) ولیّی ده، ایشان که موالی‌اند امروز که فرزند نیست اولتراند به میراث من، مرا فرزندی ده که ولی باشد، یعنی اولی بمیراثی منم، که به میراث من از ایشان اولتر باشد. و گفتند: مراد آن است که مرا فرزندی ده که ولیّی باشد از اولیای تو، مرا فرزند باشد [

«۴» و تو را ولی.

یرثنی، ابو عمرو و کسائی خواندند به جزم: یرثنی، علی جواب الدعاء الذی صورته الامر» (۵)، و باقی قرآ خواندند به رفع: یرثنی، علی صفة الولی، ای ولیّیا وارثالی. گفتند: اینکه برای آن است که، اسم نکره است و اگر معرفه بودی جزم وجه» (۶) بودی، و درست آن است که تعلّق به آن» (۷) دارد، بیش از آن نیست که چون اسم نکره باشد و فعل به دنبال او آید در جای صفت او افتد که افعال نکرات باشند و صفت» (۸) وفق موصوف باید فی التعریف و التّنکیر» (۹). اگر اسم معرفه باشد و صفت او نکره نشاید اگر جواب نکند» (۱۰) در جای حال افتد، نحو قوله: فَذَرُّوْهَا تَأْكُلْ فِي اَرْضِ اللّهِ» (۱۱).

و یرث من آل یعقوب، و میراث آل یعقوب بر گیرد، یعنی یعقوب بن ماثان و آل یعقوب احوال زکریا بودند، و زکریا از فرزندان هارون بن عمران «۱۲»، برادر موسی عمران. مقاتل گفت: یعقوب بن ماثان برادر عمران بود پدر مریم که مادر عیسی بود. و اجعله رب رزقیًا، و بار خدایا اینکه کودک را مرضی و پسندیده کن، یعنی توفیق ده او را و لطف کن با او تا مرضی و پسندیده باشد، و در آیت دلیل است بر آن که از پیغامبران میراث گیرند که زکریا گفت: یرثنی و یرث من آل یعقوب، و حقیقت

(۱). آط و دیگر نسخه‌ها: لیس، به قیاس با منابع شعر و تفسیر و لغت، تصحیح شد.

(۲). آز: مسئل. [.....]

(۳). مش: نزدیک خود.

(۴). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط، آورده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: هو صورة الامر.

(۶). آج، لب: اوجه.

(۷). همه نسخه بدلها: نه به اینکه.

(۸). همه نسخه بدلها بر.

(۹). همه نسخه بدلها و.

(۱۰). همه نسخه بدلها: اگر به جواب کنند.

(۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۷۳.

(۱۲). همه نسخه بدلها بود.

صفحه : ۶۰

میراث در مال باشد، چه «۱» او انتقال مال الموروث باشد «۲» الی الورثة بعد موته «۳» بحکم الله. و قول آن کس که گفت: وراثت نبوت یا علم خواست باطل است، برای آن که علم و نبوت به میراث نرسد، چه علم به اجتهاد توان یافتن و نبوت به مصلحت، پس عدول کردن از ظاهر آیت وجه نیست.

و اما شبهت آنان که گفتند که: دختر حجب نکند عصبه را از میراث، آن است که زکریا پسر خواست، گفت: ولیا، و لم یقل: ولیه، چه اگر ولیه گفتی، حجب نکردی و از عصبه صرف نکردی چیزی نیست، برای آن که در طباع بشر مرکوز آن است که فرزند نرینه خواهند. دگر آن که مسلم نیست که لفظ ولی خاص باشد به مردان دون زنان، بل لفظ ولی مشترک است میان مردان و زنان، پس ظاهر آن است که او طلب فرزند کرد سوا اگر نرینه بودی «۴» و اگر مادینه «۵».

یا زکریا، خدای تعالی دعای او به اجابت مقرون کرد و گفت: ای زکریا؟ ما تو را مژده می دهیم بَغْلَامٍ «۶»، به فرزند نرینه نام او یحیی که پیش از اینکه او را همنام نبوده است، یعنی اینکه نام بر او خاص است و کس پیش از او یحیی نام نبوده است، و اینکه روایت عکرمة است از عبد الله عباس. و سعید جبیر و عطا گفتند «۷»: لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا، ای شبیها و مثلا، ما او را مثلی و شبیهی نکردیم پیش از آن، و دلیله قوله تعالی: ... هَلْ تَعْلَمُ لَهُ «۸» قَبْلَ الْبَرَاءِ، ای شبیها و مثلا، ما او را بهتر از او بود «۲»، و اینکه هم درست نیست برای آن که از پیش او پیغامبران به از او بودند چون: نوح - علیه السلام - و ابراهیم و موسی «۳» علیهما السلام «۴».

قال رَبِّ اَنْتَ يَكُونُ لِي غُلَامًا زَكْرِيَا - عليه السلام - گفت: بار خدایا؟ [مرا]

«۵» چگونه پسری باشد، وَ كَانَتْ امْرَأَتِي عَاقِرًا، و اهل من عاقر است، نازاینده، و من از پیری و علوّ سن از حدّ فرزند گذشته‌ام، یعنی پشت من از آب خشک شده است. قتاده گفت: مراد آن است که، استخوانهای من از گوشت خشک شده است، یقال: ملک عات «۶» اذا كان قاسی القلب، و عبد الله عباس [خواند]

«۷»: عسیئا، و هو متجاوز الحد «۸» را در سخت دلی گویند: عتیا و عسیئا «۹». و حمزه و کسائی خواندند: عتیا و جتیا و صلیئا و بکیئا، به کسر اوایل اینکه کلمات، و در شاذّ یحیی بن وثاب هم چنین خواند، و آنان که کسر خواندند برای مقاربت «یا» اختیار کردند، و اصل کلمه عتوی و جتوی بوده است، علی وزن فعول فی جمع فاعل، کساجد و سجود و راکع و رکوع. آنگه برای مجاورت «یا» آخر، «واو» را [۱۱-ر]

«یا» کردند، و در «یا» ادغام کردند، فصار عتیا و جتیا.

قال کذلک، خدای تعالی گفت: همچنین «۱۰» که بینی، و گفتند: همچنان که تو را بیافرید و تو هیچ نبودی. چه آن خدای که از لا شیء شیء کند، یعنی از ناموجود وجود «۱۱» کند، و آن را هیچ اصلی نه، قادر باشد بر آن که بر خلاف عادت از مردی پیر و زنی نازاینده فرزندی پدید آرد. آنگه گفت: هُوَ عَلِيٌّ هَيْئًا «هو» راجع باشد با فرزند یا با خلق، آن بر ما «۱۲» آسان است. وَ قَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ، و تو را بیافریده‌ام «۱۳» پیش از

(۱). مش: آن بود که گفت که پس.

(۲). همه نسخه بدلها: پس رسول ما بهتر از او نبود.

(۳). آژ، مش و عیسی.

(۴). مش: علیهم الصلاة والسلام.

(۵-۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۶). آج، لب: عاقرًا.

(۸). آج، لب: مجاوز الحد. [...]

(۹). همه نسخه بدلها: عتیا و عتیا.

(۱۰). همه نسخه بدلها یعنی همچنین.

(۱۱). همه نسخه بدلها: موجود.

(۱۲). همه نسخه بدلها: من.

(۱۳). همه نسخه بدلها: بیافریدم.

صفحه : ۶۲

اینکه. کوفیان خواندند: خلقناک، بر جمع علی سبیل التعظیم. وَ لَمْ تَكُنْ شَيْئًا، ای موجودا، و تو شیء نبودی، یعنی موجود نبودی، و «شیء»، اسم «ا» است بر موجود و معدوم مشتمل، اینکه جا به قرینه خَلَقْتُكَ حمل باید کردن بر موجود دون معدوم، کأنه قال: و قد او جدتک من قبل، ای من قبل هذا و لم تک موجودا.

قال رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً، زکریا گفت: بار خدایا؟ مرا آیتی و علامتی کن.

خدای تعالی گفت: آیت و علامت و دلالت تو آن است که، تو با مردمان نتوانی گفتن سه روز بی آفتی و خرسی که در زبانت باشد، و ذلک قوله: سَوِيًّا، ای صحیحا سلیمنا من غیر آفة، و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد، و نصب او بر حال بود فی قوله:

أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ، یعنی و انت سوی سلیم «۲».

مردم بر عادت بر در مسجد منتظر بودند تا او در بگشاید و نماز کنند با او. او در بگشاد و از ره «۳» محراب بیرون آمد، فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ، اشارت کرد با ایشان که تسبیح کنی بامداد و شبانگاه، یعنی نماز کنی، و السَّبْحَةُ الصَّلَوَةُ.

یا یحیی خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ، گفتیم یا یحیی کتاب هست «۴» و آن، آن است ففعل «۵» ذلک و آتیناه یحیی، و قلنا له: یا یحیی خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ، گفتیم: یا یحیی؟ کتاب‌ها گیر به قوتی که ما دادیم تو را، و قیل: بجدّ و اجتهاد. و آتیناه الْحُكْمَ صَبِيًّا، و ما او را حکمت دادیم و او کودک بود. و نصب «صَبِيًّا» بر حال است از مفعول، و قیل: آتیناه الفهم، و قیل: التَّبَوُّة. و نزدیک ما نشاید «۶» که در حال صبی خدای تعالی پیغامبری دهد کسی را برای آن که اینکه به کمال عقل تعلق ندارد، و روا بود که خدای تعالی در حق پیغامبران به معجز خرق عادت کند یحیی را و عیسی را از «۷» حال کودکی پیغامبری دهد «۸»، خرق عادت در حق پیغامبران بدیع نیست.

و روایت کرده‌اند که، کودکان یحیی را گفتند: بیا تا بازی کنیم «۹»، گفت:

ما

(۱). همه نسخه بدلها: اسمی.

(۲). آج، لب، آز، مش: سلیم سوی.

(۳). آب، آط، آز: رده، مش: پرده.

(۴). همه نسخه بدلها: بقوّة، در کلام محذوفی هست.

(۵). آج، لب: که فعل.

(۶). آب، آز، مش: شاید، آج، لب: باشد.

(۷). همه نسخه بدلها: در.

(۸). آب، آط، آج، لب، آز چه، مش که.

(۹). همه نسخه بدلها او. [.....]

صفحه : ۶۳

اللَّهُ لَلْعَبِّ خَلَقْنَا {

، ما را نه برای بازی آفریده‌اند. و در خبر است که: چندانی بگریست «۱» که گوشت از روی او بشد «۲» و اصول اسنان او پیدا شد «۳»، پدر از آن که مادام گریان بودی دلتنگ می‌شد، گفت: بار خدایا؟ از تو فرزندی خواستم تا مرا به او تسلّی باشد، مرا فرزندی دادی که در دل «۴» من است، گفت: تو از من ولی خواستی، و اولیا «۵» چنین باشند.

وَ حَنَّانًا مِنْ لَدُنَّا، ای رحمه من لدنّا، ای و آتیناه رحمه عطف است علی قوله:

الْحُكْمَ. عبد الله عباس گفت و حسن و قتاده که: «حنان» رحمت باشد، مجاهد گفت: تعطفّا. عکرمة گفت: محبّیه، یقال: حنانک و حنانیک، قال امرؤ القیس:

و یمنحها بنو شمجی «۶» بن جرم معیز هم حنانک ذا الحنان

و بیشتر «۷» مثنی استعمال کنند، چنان که: لئیک و سعديک و حنانیک، قال طرفه:

ابا منذر افنیت فاستبق بعضنا حنانیک بعض الشراھون من بعض
و تحنن اذا ترخم، قال الشاعر:

تحنن علی هداک الملیک فان لکل مقام مقالا
و منه الحنین الّذی هو الشوق، و حنین الناقه. و زکاء، ای طاعه لله «۸»، و اینکه قول عبد الله عیّاس است. حسن گفت: مراد تزکیه
است، یعنی ما او را تزکیه کردیم به حسن ثنا بر او، چنان که شهود «۹» را تزکیه کنند، و قیل: زکوة، ای طهاره، و قیل: نماء و برکه. و
کان تقیاً، و یحیی - علیه السلام - پرهیزگار بود.
و براً بوالدیه، و نیکوکار بود با پدر و مادر. و البرّ و البازّ واحد. و لم یکن جباراً عصیاً، و مردی متکبر عاصی نبود. و عصی بر وزن
فعلیل است بنای مبالغه باشد به

(۱). آج، لب: بگریستی.

(۲). آج، لب: بشدی.

(۳). آج، لب: پیدا شدی.

(۴). کذا: در اساس و آز، دیگر نسخه بدلها: درد دل.

(۵). همه نسخه بدلها من.

(۶). اساس: بنو شجم، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها بر.

(۸). اساس: الله، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۹). همه نسخه بدلها: مشهود.

صفحه : ۶۴

معنی فاعل است.

و سَلامَ عَلَیْهِ، و سلام بر او باد، آن روز که او را بزادند و آن روز که «۱» بمیرد، و آن روز که او را زنده کنند. و نصب حیّاً، بر حال
است از مفعول. و گروهی گفتند:

و سَلامَ عَلَیْهِ، معنی آن است که: سلامت است او را از آن عبث «۲» شیطان [در]

«۳» ولادت و اغرا و اغوای او در وقت بلوغ، و آن روز که بمیرد از هول [۱۱-پ]

مطلع، و آن روز که او را زنده کنند از احوال قیامت و عذاب دوزخ.

حسن بصری گفت: یک روز یحیی و عیسی به یکدیگر رسیدند، یحیی عیسی را گفت: شفیع من باش نزد خدای که تو از من
بهتری. عیسی گفت: تو از من بهتری، برای آن که سلام بر خود من کردم، و سلام بر تو خدای کرد.

قوله: و اذکر فی الکتاب مریم، و یاد کن ای محمّد در اینکه کتاب قرآن مریم را - و هی مریم بنت عمران بن ماثان، إذ انتبذت، ای
اخذت نبذه، ای ناحیه، آنگه که با کناره‌ای شد. مکاناً شرقیاً، جایی که متصل بوده است به جانب مشرق. و گفتند: جایی که آفتاب
دیمه «۴» بود برای آن که در فصل زمستان بود یقال: جلس نبذه و نبذه، ای ناحیه.

حسن بصری گفت: ترسایان برای آن روی به مشرق کنند که مریم مکان شرقی گرفت، گفتند: برای آن گوشه‌ای گرفت که غسل

خواست کردن. عکرمه گفت:

مریم در مسجد بودی مادام تا طاهر «۵» بودی، چون حیض «۶» رسیدی او را با خانه‌ای خالی «۷» رفتی اینکه وقت خالی شده بود «۸» گوشه‌ای گرفت تا غسل کند.

فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا، گفتند: پرده‌ای بیست، و اینکه قول عبد الله عباس است. مقاتل گفت: در پس کوه شد چون برهنه شد و غسل می‌کرد، نگاه کرد جبریل را دید در صورت برنای «۹» امرد نکو روی جعد موی با او در حجاب، و ذلك قوله:

(۱). آج، لب، مش او.

(۲). همه نسخه بدلها: از عبث.

(۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). آج، لب: دمیده.

(۵). همه نسخه بدلها: طاهره. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: حیض.

(۷). همه نسخه بدلها: خاله.

(۸). همه نسخه بدلها: پاک شده بود.

(۹). آب، آز، مش: برنایی.

صفحه : ۶۵

فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا، ما روح خود را یعنی جبریل را به او فرستادیم. فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا، ممثل شد او را، یعنی بر مثال آدمی تمام خلق، نکو صورت. و برای آن بر صورت آدمی پیش او شد که اگر بر صورت خود پیش او شدی، او بر میدی «۱» با او آرام نگرفتی. و بعضی دگر گفتند: مراد به «روح» عیسی است - علیه السلام - یعنی، خلقنا منها عیسی، ما عیسی را به او فرستادیم، یعنی عیسی را از او پدید آوردیم و بیافریدیم. و قول اول درست تر است و به ظاهر لایقتر.

چون مریم علیها السلام - او را بدید، گفت: إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا، پناه با خدای می‌دهم از تو اگر پرهیزگاری. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت:

دانست که پرهیزکار باشد که از خدای بترسد. و گفته‌اند. تقی، نام مردی بود در آن روزگار که از جمله مصلحان بود، گفت: اگر تو طریقه آن مرد داری، من از تو پناه با خدای می‌دهم. و گفتند: تقی، نام مردی بود در آن روزگار مفسد که به بامهای مردمان فرو شدی و دنبال زنان مردمان داشتی که او را بر عکس تقی خواندندی، گفت: اگر تو آن مردی من پناه با خدای می‌دهم از تو.

جبریل گفت: إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ، من رسول خدای توام لِأَهَبَ لَكَ غُلَامًا، «لام» تعلق دارد به محذوفی، المعنی جئتک او ارسلنی الیک لِأَهَبَ لَكَ، برای آن آمده‌ام تا تو را فرزندی بدهم پارسا و پرهیزگار. و ابو عمرو خواند: لیهب لک، یعنی تا خدای بدهد تو را، و بر اینکه قراءت محذوف، ارسلنی الله الیک باشد.

مریم گفت: أُنِّي يَكُونُ لِي غُلَامٌ؟ مرا چگونه باشد فرزندی؟ و لَمْ يَمَسِّنِي بَشَرٌ، و دست هیچ آدمی به من نارسیده، و لَمْ أَكُ بَغِيًّا، و من کار ناشایست ناکرده.

و اصل المس، المس «۲» بالید، ثم جعل كناية عن الجماع. و البغی، الزانیة «۳» من البغاء و هو الزناء، قال الله تعالی: وَلَا تَكْرَهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ «۴».

قال كَذَلِكَ، گفت جبریل همچنین، یعنی همچنین که بینی. و گفتند: همچنان که دگر افعال غریب و بدیع می‌کند «۵». هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ، آن بر من آسان است و

- (۱). همه نسخه بدلها از او و.
- (۲). همه نسخه بدلها: اللّمس.
- (۳). اساس: الزّنا، آط و دیگر نسخه بدلها: الزّانی، با توجه به قاعده لغت تصحیح شد.
- (۴). سوره نور (۲۴) آیه ۳۳
- (۵). آج، لب: می‌کنند.

صفحه : ۶۶

اینکه سخن اگر چه جبریل می‌گوید با مریم از آن جا که به رسالت خدای می‌گوید: «علی» می‌گوید تا همچنان است که خدای تعالی می‌گوید. وَ لِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ، و تا آن را آیتی و علامتی کنیم برای مردمان و رحمتی و بخشایشی از ما بر ایشان. وَ كَانَ أَمْرًا مَّقْضِيًّا، و اینکه کاری است قضا کرده و حکم در او برفته، اینکه مناظره‌ای است که میان مریم و جبریل - علیه السّلام - برفت.

فَحَمَلَتْهُ، آنکه جبریل - علیه السّلام - پیرهن «۱» بر تن مریم کرد، و یک روایت آن که پیرهن بر زمین نهاده بود در حال مریم بار بر گرفت چون پیرهن در پوشید. فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا، به جانبی برفت جایی دور از قومش، و ضمیر در هر دو جایگه در آیت راجع است با عیسی - علیه السّلام - و القصی، البعید، و الاقصی الابد، و القصوی تأنیث الاقصی [۱۲-ر]

کلبی گفت: مریم را پسر عم «۲» بود یوسف نام، او را گفتند: مریم آبستن است، پیامد بنگرید همچنان بود، خواست تا او را بکشد جبریل آمد و بانگ بر او زد و گفت: نگر تا او را تعرّضی نکنی که حمل او از روح القدس است، دست از تعرّض او برداشت و بر طریق خدمت با او بود «۳».

فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلِ، بیاورد «۴» او را درد زادن، اجاء متعدّی باشد از جاء، كأذهب من ذهب، و قيل: اجائها الجأها «۵»، و معنی متقارب است. و اصل المخاض، تحرّك الولد في البطن وقت الخروج، و منه المخض لأنه تحرّك، قال الشاعر:

تمخّضت المنون له بيوم انى و لكل حامله تمام

مفسّران خلاف کردند در مدّت حمل مریم و وقت وضعش، بعضی گفتند: نه ماه بود بر عادت دیگر زنان، و بعضی دگر گفتند: هشت ماه بود، و اینکه آیتی دگر بود برای آن که خدای تعالی چنین رانده است که آن که «۶» به هشت ماه زاید بنماند «۷»، و

(۱). همه نسخه بدلها مریم بگرفت و باد در آستین او بدمید. دو روایت است، یکی آن که پیرهن.

(۲). همه نسخه بدلها: عمی.

(۳). همه نسخه بدلها: می‌بود.

(۴). آب، آز، مش: پیامد.

(۵). چاپ مرحوم شعرانی (۴۰۲/۷): ای جاءها. [.....]

(۶). آج، لب، آز، مش: آنان که.

(۷). همه نسخه بدلها: زائید بنمانند.

صفحه : ۶۷

اینکه خاص عیسی را بود- علیه السلام. و گفتند: شش ماه بود، و گفتند: سه ساعت بود، و گفته‌اند: یک ساعت بود، و اینکه قول عبد الله عباس است «۱»، برای آن که خدای تعالی میان حمل و وضع او فصلی نکرد.

مقاتل بن سلیمان گفت: سه ساعت بود حمل به یک ساعت بود و تصویر به یک ساعت، و وضع به یک ساعت. و وقت وضعش پیش «۲» زوال بود همان روز، و مریم را در آن حال ده سال بود و دوبار عذر زنان دیده بود.

و در قراءت عبد الله مسعود، آواها «۳» المخاض، ای ردّها الیه. إلی جذع النخله، به آن درخت خرما- و آن جا درختی بود خشک گشته و سالخورده- و فصل زمستان بود و سرمای سخت. مریم- علیها السلام- پیش آن درخت آمد و پشت به آن درخت باز داد، درخت سبز شد و برگ بر آورد و خوشه‌های «۴» رطب در آویخت از او، و اینکه دو معجز بود، یکی: درخت خشک شده تازه شدن، و دگر: در وقتی که نه آوان رطب بود، رطب بر درخت پیدا شدن.

هلال بن حیّان گفت عن ابی عبد الله که: آن جا درخت خرما نبود، خدای تعالی از جای دیگر درختی آن جا آورد «۵»، تازه کرد و گفت: آن جایگاه را که عیسی را زادند آن را «بیت لحم» «۶» گویند.

مریم- علیها السلام- چون بار بنهاد فرو ماند و اندیشه کرد که «۷» با قوم چه خواهم گفتن، و چه عذر آرم، و اینکه حدیث از من که قبول کند؟ از سر دلتنگی گفت:

کاشکی من پیش از اینکه بمرده بودمی و فراموش مردمان شده؟ حمزه خواند و اعمش و یحیی بن وثّاب: نسیاً، به فتح «نون» و باقی قراء به کسر، و هما لغتان: کحجر و حجر، و وتر و وتر، و نسی مقیستر است برای آن که فعل

(۱). همه نسخه بدلها گفت.

(۲). همه نسخه بدلها از.

(۳). اساس: افجائها، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۴). اساس: خوشهای / خوشه‌های.

(۵). همه نسخه بدلها و

(۶). همه نسخه بدلها: بیت اللحم.

(۷). آب، آط، آز، مش: اینکه اندیشه کرد، آج، لب: در اینکه اندیشه که.

صفحه : ۶۸

باشد به معنی مفعول، کالدّبح و التّفص «۱» و التّقض، و نسی و منسی یکی باشد بمعنی، و لکن جمع برای اختلاف لفظین کرد، کالتّای و البعد.

عبد الله عباس گفت: اراد شیئا متروکا، چیزی بگذاشته، من قولهم: نسی ای ترک.

قتاده گفت: شیئا لا یعرف ولا یذکر! چیزی که کسی نشناسد و نام نبرد. عکرمة و ضحاک و مجاهد گفتند: حیضة ملقاء، ربیع

گفت: سقط باشد، کودک که از شکم مادر بیوفتد. عطاء بن ابی مسلم «۲» گفت: معنی آن است که، لیتنی لم اخلق، کاشکی مرا

نیافریده بودندی. فَرَّاء گفت: آن خرقة باشد که زن حایض بیندازد آن را، و اصل اشتقاق آن است که ما گفتیم، قال الشَّاعر، انشده ابو عبیده:

ا تجعلنا قشرا لکلب (۳) قضاعه و لست بنسی فی معد و لا دخل

فناداها من تحتها، نافع و حمزه و کسائی خواندند و حسن و ابو جعفر و شیبیه: من تحتها، به کسر «میم» و «تا» بر حرف جر، و باقی قراء، به فتح «میم» و نصب «تا» «تحت». فناداها، ندا کرد او را از زیر آن درخت (۴)، و آن جبریل بود- علیه السلام. و آن که «من» خواند، به فتح «میم» گفت: عیسی بود که او را ندا کرد. أَلَّا تحزنی، نگر؟ تا اندوه نداری که خدای تعالی در زیر تو سری کرد. جمله مفسران گفتند: مراد جوی کوچک است، و كذلك الجدول، و الجعفر، قال لیبید:

فتوسطا عرض السری فصدعا مسجورة متجاوزا قلامها (۵)
و قال آخر:

سلم تری (۶) الدالی منه ازورا اذا يعب (۷) فی السری هرهر

- (۱). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، توضیح آن که «النفص» به معنی «منفوض» آمده است، لکن بر وزن فعل چنان که در «ذبح» و «نقض» هست، نیامده.
- (۲). همه نسخه بدلها: ابی سلمه.
- (۳). آب، آظ، مش: قشر الکلب.
- (۴). آب، آظ، آظ، مش باو آن که در زیر آن درخت بود.
- (۵). آب: متجاوز الاقلامها، آظ، آج، لب، مش: متجاوزا اقلامها. [.....]
- (۶). آب، آج، لب، آظ، مش: یری.
- (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: يععب، به قیاس با چاپ شعرانی و منابع شعر و لغت، تصحیح شد.

صفحه : ۶۹

گفتند (۱) برای آن جوی (۲) را سری خوانند، لانه سری ای یجری، فعیل باشد به معنی فاعل. و حسن بصری گفت: مراد به سری، عیسی است- علیه السلام. و سری، مرد [۱۲-پ]
صالح گزیده باشد، و اینکه فعیل باشد به معنی مفعول من سراه (۳) اذا اختاره، پس سری مختار باشد. و قال، شعر:

دیف السنم تستریه (۴) اصابعه
ای تختاره (۵)، و قال:

ان السری هو السری بنفسه و ابن السری اذا سری اسراهما
و خدای تعالی در پیش مریم جوی آب روان پیدا کرد.

وَهُزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ، و بیفشان اینکه خرما. «با»، زیادت است برای تأکید آورد، چنان که: ... تنبت بالدهن «۶» ... و کقول الشاعر:

ضرب بالبيض و نرجوا بالفرج
ای، نرجوا الفرج، و قال آخر:

بواد يمان ينبت «۷» السدر «۸» صدره و اسفله بالمرخ و الشبهان

تُساقط، اراد تتساقط، جز که «تا» ی تفاعل را در «سین» ادغام کردند- چنان که بیان کردیم «۹». و جزم او برای جواب امر است. و یعقوب و نصیر «۱۰» و البراء بن عازب و ابو حاتم و حماد خواندند: يساقط بالياء ردًا الى «۱۱» الجذع. و حفص خواند: تُساقط، به ضم «تا» و تخفیف و کسر «قاف» ردًا الى النَّخْلَةِ. و حمزه و اعمش و ابو عبیده خواندند: تساقط، به فتح «تا» و «قاف» مخفف، اکتفاء «۱۲» باحدى التائين عن الاخرى، و آن که ساقط بود، «تا» ی افتعال بود که «تا» ی مضارعه برای معنی مضارعه آید. تا بیوفتد بر تو رطب تازه، کانه جنی من

(۱). همه نسخه بدلها: و گفتند.

(۲). همه نسخه بدلها آب.

(۳). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، با توجه به ضبط لغت، «استراه» صحیح تر به نظر می‌رسد.

(۴). آب، آز، مش: سریه، آط: سیرته، آج، لب: سربوا.

(۵). آب، آز، مش: مختاره.

(۶). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۰.

(۷). آط، آج، لب: تنبت.

(۸). چاپ مرحوم شعرانی: الشث.

(۹). همه نسخه بدلها از اینکه جنس.

(۱۰). همه نسخه بدلها: نصر.

(۱۱). همه نسخه بدلها: علی.

(۱۲). همه نسخه بدلها: اکتفی. [.....]

صفحه : ۷۰

ساعته، و جنی، مجنی باشد، فعیل به معنی مفعول، میوه بچیده. و الجناء «۱»، الثمره، و قال:

هذا جنای و خياره فيه اذ كل جان يده الى فيه

و در نصب رُطْبًا جَنِيًّا، دو قول «۲» گفتند. مبرّد گفت: مفعول به است تقدیره هزّي رطبا جتيا بجذع النَّخْلَةِ، و بر اینکه قول «با» زیادت نباشد «۳»، متعلق بود به محذوفی، ای حاصل «۴» کائنا بجذع النَّخْلَةِ، و اینکه قول «۵» سدید است تا «با» از فایده بنشود، و نباید گفتن که زیادت است. و وجه دیگر آن است که: نصب او بر تمیز است و به معنی در جای فاعل بود، چنان که طاب نفسا و تصبب «۶»

عرقا، ای طاب نفسه و تصبب (۷) عرقه.

ربیع بن خثیم گفت: زاد [ن زن]

«۸» را بهتر از خرما نیست و بیمار را بهتر از عسل بنزدیک من، یعنی، برای آن که «۹» مریم را خرما داد و «۱۰» گفت: انگبین «۱۱» شفاست مردمان را.

عمرو بن میمون گفت: زن چون دشخوار زاید او را رطب باید دادن. عایشه گفت: از سنت آن است که خرما بجنبانند «۱۲» و در دهن کودک نهند آن ساعت که بزاده باشند او را، که رسول- علیه السلام- همچنین کردی.

و اهل اشارت گفتند: چون مریم را گفتند «۱۳». وَ هُزِّيْ اِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ، گفت: بار خدایا! پیش از اینکه که تندرست بودم و رنجور نبودم و رنج نفاس نبود بر من، روزی من «۱۴» می‌رسانیدی بی آن که مرا سعی بایست کردن، اکنون می‌فرمایی که درخت بجنبان تا خرما بیوفتد؟ گفت: بلی آن وقت مجرّد بودی «۱۵» دلت بکلی به من بود، اکنون گوشه دلت به عیسی متعلق است چون «۱۶» بعضی از دل در فرزند بستی، ما

(۱). چاپ مرحوم شعرانی (۷/۴۰۴): و الْجَنَّةُ وَالْجَنَّةُ.

(۲). همه نسخه بدلها: وجه.

(۳). همه نسخه بدلها: باشد.

(۴). آط، آج، لب، آز، مش: صلاحا.

(۵). آب، آط، آز: قولی.

(۶-۷). آب، آج، لب، آز، مش: نصب.

(۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). همه نسخه بدلها خدای تعالی.

(۱۰). آب، آز، مش در عسل.

(۱۱). همه نسخه بدلها: اندر اینکه.

(۱۲). همه نسخه بدلها: بخایند، در اساس دو حرف اول کلمه نقطه ندارد.

(۱۳). همه نسخه بدلها: گفت.

(۱۴). همه نسخه بدلها: به من.

(۱۵). همه نسخه بدلها: آنکه که به خود بودی. [.....]

(۱۶). همه نسخه بدلها تو.

صفحه : ۷۱

روزی تو به گوشه درخت باز بستیم، سعی کن تا به تو رسد، و شاعر اینکه معنی خوش گفت:

تَوَكَّلْ عَلَى الرَّحْمَنِ فِي كُلِّ حَاجَةٍ وَلَا تَتْرِكَنَّ الْجِدَّ فِي شِدَّةِ الطَّلَبِ

الم تر انّ الله قال لمريم و هزّي بجذع النخلة تساقط «۱» الرطب

و لو شاء ان تجنيه من غير هزة جنته و لكن كل شيء له سبب
و اینکه معنی نیز به پارسی کسی گفت «۲»:

برخیز و فشان «۳» درخت خرما تا شاد شوی رسی به بارش

کان مریم تا درخت نفشاند خرما نفتاد در کنارش

فَكَلِي وَ اشْرَبِي، آنچه جبریل او را گفت: یا مریم؟ از اینکه خرما بخور [و اینکه آب باز خور]

«۴» و چشم به عیسی روشن دار. و نصب او بر تمیز است نحو قوله: فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا «۵».

و در اصل او دو قول گفتند، یکی آن که: من القَرَّ «۶» الّذی هو البرد، برای آن که مردم دژم «۷» دلتنگ راسخین العین گویند، و عرب گوید: آب چشم چون از خرمی باشد سرد بود، و چون از دژمی «۸» باشد گرم بود. و قولی دیگر آن است «۹»: من القرار، چشم در او بند و چشم به او دار، یقال: [۱۳-ر]

قررت به عینا اقر قرة، و قررت فی المکان اقر قرارا. فَاِمَّا تَرَيْنَ مِنَ الْبَشَرِ اَحَدًا، فاما ترین شرط است و «ما» زیادت، و اینکه «نون» تأکید با «ان» شرط آنگاه باشد که «ما» با او بود، چون «ما» نباشد نگویند ان تفعلن «۱۰»، چون که «۱۱» گویند: اما تفعلن «۱۲»، اگر بینی از آدمیان کسی را. فَقُولِي، بگو که: من نذر کرده‌ام خدای را روزه‌ای. گفتند: خدای تعالی

(۱). چاپ مرحوم شعرانی (۷/۴۰۶): تسقط.

(۲). آج، لب: گفته.

(۳). آط: بشان.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با متن عربی و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۵). سوره نساء (۴) آیه ۴.

(۶). همه نسخه بدلها: القراء الذی.

(۷). آج، لب و.

(۸). همه نسخه بدلها: اندوه.

(۹). آج، لب که.

(۱۰). آب، آط، آز، مش: نفع، آج، لب: نفع.

(۱۱). آب، آز، مش: جز که.

(۱۲). اساس: اما ان تفعلن، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۷۲

اول او را گفت: نذر کن روزه خود «۱» با من تا چون خبر دهی که نذر دارم در روزه سخت راست باشد. و گفتند: [مراد]

«۲» به صوم صمت است، و صوم صمت در شرع ایشان روا بود، بل مستحب بود، در شرع ما حرام است، و حق تعالی اینکه نذر برای آن فرمود او را تا مردم با او بسیار نگویند و رنج نمایند او را «۳». بگو که من نذر کرده‌ام که با هیچ آدمی سخن نگویم که من روزه

دارم.

اگر گویند: چون روزه صمت می‌داشت به «۴» نذر به فرمان خدای «۵»، چگونه گفت او را: فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا - الی آخر الایة - و اینکه کلامی «۶» بسیار است نه روزه به اینکه و کمتر از اینکه تباه شدی؟ اینکه مناقضه باشد، گوئیم: از اینکه چند جواب است، یکی آن که: او را رخصت دادند که اینکه «۷» بگوید و اعلام کند ایشان را که روزه‌دار است بر سیل نذر، و آنچه جز اینکه بود از کلام بر او حرام بود. و جواب دیگر از او «۸» آن است که، او را فرمودند که: اینکه معنی به اشارت اعلام کن و به رمز. و بیانش آن است که گفت: فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ... «۹» فَلَنْ أَكَلَمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا، نذر دادم که با هیچ آدمی «۱۰» سخن نگویم امروز.

فَأَتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُ، کلبی گفت: پسر عمّش یوسف او را برگرفت و با غاری برد چهل روز تا ایام نفاس او بگذرد. آنگاه او را برگرفت و با میان قوم آورد، اینکه جا «۱۱» او را متهم بکردند [به]

«۱۲» یوسف پیش از آن که کار او روشن شد «۱۳». فَأَتَتْ بِهِ قَوْمَهَا، یعنی مریم عیسی را برگرفت و با نزدیک قوم برد. قوله: تَحْمِلُهُ، در جای حال

(۱). همه نسخه بدلها: بر خود. [.....]

(۱۲-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها گفت. ۴. همه نسخه بدلها: و.

(۵). آب، آذ، مش بود.

(۶). همه نسخه بدلها: کلام.

(۷). همه نسخه بدلها قدر.

(۸). همه نسخه بدلها: از اینکه.

(۹). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۹.

(۱۰). آب، آط، آذ، مش: انسی، آج، لب: هیچ کس انسی.

(۱۱). همه نسخه بدلها: از اینکه جا.

(۱۳). همه نسخه بدلها: شود.

صفحه: ۷۳

است از فاعل، و التقدیر: حامله له.

در خبر است که: عیسی - علیه السلام - در راه با مادر سخن گفت و او را تسلی داد و گفت:

ابشری یا امّاه فأتی عبد الله و مسیحه

، بشارت باد ای مادر تو را که من بنده خدایم و مسیح اویم. چون مردم مریم را دیدند با کودک دلتنگ شدند و بگریستند، چه او از خانه «۱» نبوت بود و پدران او صالح بودند، و او سخت نکو سیرت بود از او بدیعت آمد ایشان را آن حال، گفتند: یا مریم لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا، کاری بدیع «۲»، غریب، شگفت آوردی. و گفتند: کاری منکر آوردی. و گفتند: فری، قبیح من الامر «۳»، و کسی را که کاری عجب کند عجب «۴» او را گویند، آنه لیفری الفری، و قال الزّاجر:

قد اطعمتني دقلا حوليا مسوسا مدودا حجريا

قد كنت تفرین به الفرینا

ای كنت تعظیمینه «۵» و تكثرین وصفه.

یا أخت هارون، ای خواهر هارون؟ در او چهار قول گفتند: قتاده و کعب و ابن زید گفتند، و مغیره بن شعبه گفت، از رسول- علیه السلام- شنیدم که: هارون مردی بود صالح در بنی اسرائیل معروف به صلاح، صالحان را با او نسبت کردند. سدی گفت: نسبت او با هارون کردند- برادر موسی، برای آن که او از نژاد «۶» او بود، چنان که گویند: یا اخی «۷» تمیم و یا اخی فلان. بعضی دیگر گفتند: مردی بود فاسق و معروف به فسق، او را با او نسبت کردند از آن که گمان بردند که او خطایی کرده است «۸». ضحاک گفت «۹»: هارون برادرش بود از مادر و پدر، و بنی اسرائیل فرزندان «۱۰» به نام پیغامبران بسیار نام نهادندی.

(۱). آب، آز، مش: خاندان.

(۲). مش و.

(۳). همه نسخه بدلها: فری، قبیح باشد من الافتراء. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: عرب.

(۵). اساس: تعمیمینه، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها: نجاد.

(۷). همه نسخه بدلها بنی.

(۸). همه نسخه بدلها: با او خطایی کردند.

(۹). همه نسخه بدلها که.

(۱۰). همه نسخه بدلها را.

صفحه : ۷۴

ما کان أبوک امرأ سوء، پدرت مردی بد نبود و مادرت بی سامانکار نبود، اینکه زبان ملامت به او دراز کردند.

فأشارت إليه، عند آن حال مریم اشارت به عیسی کرد که: از او بررسی. ایشان گفتند: اینکه سخریت بتر است که از ما فسوس می دارد، گفتند: کیف نُکَلِّم، ما چگونه سخن گوئیم با آن که [۱۳-پ]

او کودکی است در گاهواره؟ و در «کان» سه قول گفتند، یکی آن که: زیادت است، و التقدير: من هو صبی فی المهد! و مثله قوله: کُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ «۱» ...، و المعنی، انتم خیر امة، و قولهم: ان كنت صديقي و صلتني، و قول الشاعر:

على كان المسومة العراب

ای علی المسومة العراب، و قول الفرزدق- شعر:

فكيف اذا رأيت ديار قومي و جيران لنا كانوا كرام

و گفته‌اند: «کان» به معنی صار است، چنان که شاعر گفت:

اجرت الیه حرّه ارحبیه و قد کان لون اللیل مثل الارندج

و میزد گفت: «کان» تا مه است، به معنی حدث و وجد. و نصب صبیّاً بر حال است. قتاده گفت: گاهواره «۲» کنار مادرش بود. سدی گفت: سنگها بر گرفته بودند تا مریم را سنگسار کنند، چون عیسی به سخن گفتن در آمد، گفتند «۳»: امر عظیم، کاری عظیم است اینکه. گفتند: چون مریم - علیها السلام - اشارت به عیسی کرد به آن معنی که اینکه حال از او پرسید، گفتند: من انت یا غلام! تو کیستی ای غلام! روی از ایشان بگردانید، زکریّا بیامد و گفت: یا غلام؟ بگو اگر تو را دستوری داده‌اند که سخن گویی «۴» تو کیستی.

گفت: اِنِّی عَبْدُ اللَّهِ، من بنده خدایم. اهل اشارت گفتند: اول سخن که بر زبان عیسی رفت، اقرار به عبودیت بود تا ردّ باشد بر ترسایان که به الهیت او گفتند، و گفتند: او پسر خداست تعالی علواً کبیراً. همچنین امیر المؤمنین علی چون دانست که جماعتی غلاّه - علیهم لعائن الله - در حق او آن گویند که به او لایق نباشد، مادام

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۰.

(۲). همه نسخه بدلها: گهواره.

(۳). همه نسخه بدلها هذا.

(۴). همه نسخه بدلها تا.

صفحه : ۷۵

می گفتی:

انا عبد الله و اخو رسول الله،

من بنده خدایم و برادر رسول او تا ردّ باشد برایشان. و نقش نگین اینکه ساخت:

«۱» سبحان من فخری بانی عبده»،

سبحان آن خدایی که همه فخر علی آن است که بنده اوست، و در کلام اوست:

«۲» کفی لی فخرا ان اکون لک عبدا»، و کفی لی عزّا ان تکون لی ربّا،

مرا فخر آن بس که بنده توام، و مرا عزّ آن بس که تو خداوند منی. در آن که گفت:

انا عبد الله و اخو رسوله لا یقولها بعدی الا کذاب،

جواب دو گروه داد: غال مفرط [و ناصب مفرط، گفت: من بنده خدایم تا ردّ باشد بر غالیان مفرط]

«۳» که افراط کنند و از حدّ خود ببرند او را. و در آن که گفت:

اخو رسوله،

برادر رسولم، ردّ کرد بر ناصبیاں مقصیر که او را به پایه خود نگفتند، گفت: من برادرم و پایه برادری از پایه خلافت برتر باشد برای

آن گفت:

انا عبد الله،

که تا او بود جز خدای را بندگی نکرد و روی جز پیش خدای بر زمین نهاد و بت نپرستید و شرک نیاورد، ایمان آورد لا عن کفر،

و هر که جز او بود ایمان از پس کفر آورد، چنان که عیسی را پیش از بلوغ به وقت تکلیف کمال عقل دادند تا اقرار داد که: اِنِّی

عبدُ الله، و کمال فضل دادند تا بار نبوت با صغر سنّ تحمّل کرد، که:

وَجَعَلَنِي نَبِيًّا.

و او را دستوری دادند تا تزکیه خود کرد که: وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ، مرا مبارک کرد هر کجا باشم، و شرح حال خود داد که: وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا، مرا به نماز و زکات وصیت کرد تا زنده باشم، او را پیش از اوان بلوغ [نه] «۴» به حسب عادت بل به خرق عادت کمال عقل داد تا رسول او را دعوت کرد، و محل او قابل دعوت رسول آمد پیش از وقت «۵» به اسلام در آمد و دیگران را به وقت و پس از وقت به زخم تیغ به اسلام در آورد، و آن که به قدم اختیار بطوع به اسلام در نیامد به تیغ دمار از سر او بر آورد، بازش دستوری دادند تا تزکیه خود بکرد که، شعر:

(۱). آج، لب: بان له عبد، آز: فأنی له عبد، آب، آط، مش: بانی له عبد.

(۲). آج: عبد.

(۳). اساس افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مش: افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها بلوغ.

صفحه : ۷۶

سبقتکم الی الاسلام طرًا غلاما «۱» ما بلغت اوان حلمی

پیش از آن که به حلم رسید، به حلم رسانیدند او را، اعنی عقل قدم او بر اهل اسلام چنان مبارک بود [که] «۲» او همه قدم در نهادند، او سابق بود و دیگران لاحق بودند به آن که «۳» به وصایت نماز و زکات رسید اینکه وصایت او را کردند و جز او را کردند. بعضی هیچ دو نکردند و بعضی یکی کردند و یکی نکردند، و بعضی که هر دو کردند [۱۴-ر] به دو وقت کردند و از دور «۴» دولت آدم تا به «۵» منقرض عمر عالم جز او نبود که میان اینکه هر دو جمع کرد در یک جای [و] «۶» در یک حال که: ... وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ «۷».

آنگاه با آن که عیسی اینکه بگفت که: إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ تارسایان افراط نکنند، و:

آتَانِي الْكِتَابَ وَ جَعَلَنِي نَبِيًّا، تا به آخر، [آیت]

«۸»، تا جهودان تفریط نکنند هم هر دو آنچه از خبث سریرت و اساءت سیرت ایشان بود بکردند، تارسایان گفتند: الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ «۹» ...، اینکه غلو بکردند، و جهودان گفتند: هو ابن يوسف النجار. همچنین امیر المؤمنین - علیه السلام - با آن که در اینکه معنی اطناب کرد و به کرات و تارات از اینکه حدیث تبرا کرد، هم «۱۰» غالیان غلو رها نکردند و افراط، و هم ناصبیان در تقصیر تقصیر نکردند، ایشان گفتند: خود خدای اوست، و اینان گفتند: امام هم نیست، و به اینکه رها نکردند تا گفتند: ایمانش به موقع قبول نیست چه ایمانش در حال صبی بود. و ایمان کودکان را موقعی نباشد. عیسی یک ساعته پیغامبری را می‌بشاید، و از او مقبول است. علی «۱۱» به نه سالگی یا به دوازده سالگی، بر اختلاف روایات، قبول تکلیف را نمی‌شاید بعد دعوت رسول، دگر اینکه طعن بر رسول بیشتر است برای آن که رسول به احوال او عالمتر بود. اگر دانست که او اهل دعوت نیست و او را دعوت کرد تابان «۱۲» بر او باشد نه آن که امیر المؤمنین از اینکه حال مستشعر بود، رسول نبود «۱۳»، رسول

(۱). چاپ شعرانی (۷/۴۰۹): صبیًا.

(۲). با توجه به اتفاق نسخه بدلها و معنی عبارت افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: باز که.

(۴). آج، لب: در.

(۵). همه نسخه بدلها وقت.

(۶-۸). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۷). سوره مائده (۵) آیه ۵۵.

(۹). سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۱۰). آب، آز، مش: همه.

(۱۱). مش علیه الصلوة و السلام.

(۱۲). مش: تاوان.

(۱۳). همه نسخه بدلها بل. [.....]

صفحه : ۷۷

- علیه السلام - همچین بود تا می گوید:

«۲۱» لولا ائی «اشفق ان تقول فیک طوائف من امتی ما قالت النصارى فی المسيح ابن مریم لقلت [اليوم]

«فیک مقالا [لا]

تمرّ بملا من امتی الا اخذوا التراب من تحت قدمیک یتشفون به،
گفت:

اگر نه آنستی که من می ترسم که گروهی از امت من در تو آن گویند که ترسایان گفتند در عیسی مریم، در تو مقالتی گفتمی و گفتاری که «۳» هیچ گروه از امت من گذر نکردیت «۴» الا «۵» خاک قدمت بر گرفتندی و در چشم کشیدندی و به آن طلب شفا کردند.

قوله: آتانی الکتاب، در او دو قول گفتند، یکی آن که: در آن حال که اینکه می گفت، خدای تعالی وحی کرد به او و او را پیغامبری داد، و آن سخن گفتن پیش از وقت معجز او بود، و اینکه ظاهر قرآن است و «۶» مذهب ما آن است. و اینکه قول حسن بصری است و عکرمه و اختیار جبائی «۷».

و قولی دیگر آن است که، معنی آن است که: سیؤتینی الکتاب و سیجعلنی نبیا، مرا کتاب خواهد دادن و مرا پیغامبر خواهد کردن، لفظ ماضی است و معنی «۸» مستقبل، چنان که: وَ نَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ «۹»، وَ نَادَى أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ «۱۰»، ای سینادی.

و آن معجز مریم را [بود]

«۱۱» برای براءت ساحت او، و اینکه نیز روا باشد و به مذهب ما لایق است در آن که معجز جز پیغامبران را روا باشد در آن «۱۲».
ابن الاخشاد گفت: آن «۱۳» مقدمه معجزه ارهاص و ترشیح نبوت او بود، و در آن خلاف کردند که عیسی در اینکه وقت چند گاهه بود. کلبی گفت: چهل روزه بود، و باقی مفسران گفتند: یک ساعته بود.

(۱). همه نسخه بدلها: ان.

(۱۱-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

- (۳). آب، آرز، مش بر.
- (۴). آب، آرز، مش: نکردی.
- (۵). آب، آرز، مش که.
- (۶). اساس: بر، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۷). همه نسخه بدلها است.
- (۸). همه نسخه بدلها: مراد.
- (۹). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴.
- (۱۰). سوره اعراف (۷) آیه ۴۸.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: باشد که بود.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: اینکه.

صفحه : ۷۸

و اصل نبی از نبوت باشد، و آن رفعت باشد، فعلیل به معنی فاعل «۱»، و از نبأ نیست که خبر باشد،

لقلوله - علیه السلام: لا تهمزوا باسمی

، گفت: نام من به همزه مگویی تا از نبوت باشد «۲»، از نبأ نباشد.

وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا، و مرا مبارک کرد. و اصل برکت من بروك البعير باشد، و هو الثبات. این ما گنت هر کجا باشم، و همچنین بود هر کجا بودی بیماران و اصحاب آفات و عاهات بر او آمدندی، او دعا کردی خدای شفا دادی، و اگر جایی فحطی بودی و باران نیامدی به برکت قدوم او باران آمدی و خصب و خیر پیدا شدی.

وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ، و وصیت کرد مرا، و مراد تأکید است، یعنی مرا امر کردی امری مؤکد به نماز و زکات. و اصل نماز در لغت دعا باشد، و اصل زکات نموّ باشد و زیادت و پاکی و طهارت، و در شرع اینکه افعال مخصوص است که ما از شرع می‌شناسیم، مراد در آیت نماز و زکات شرعی است. ما دُمت حَيًّا، مادام تا زنده باشم، اینکه را «ما» ی آمد خوانند، ای مدّه حیوتی.

وَبَرًّا بِوَالِدَتِي، تقدیر آن است که: و اوصانی ان اکون برّا بوالدتی، و نیز مرا فرموده‌اند «۳» که: [۱۴-پ]

با مادرم نیکویی کنم و طاعت دارم او را و رضای او جویم.

وَلَمْ يَجْعَلْنِي «۴»، مرا جباری متکبر متجبر نکرد، و معنی جعل علی احد الوجهین باشد، امّا معنی آن بود که: با من الطافی کرد و خواهد کرد که من عند آن اختیار جبریت و شقاوت نکنم، و امّا بر معنی تسمیه و حکم یعنی مرا جبار و شقی نخواند و حکم نکرد به «۵» جبریت و شقاوت من.

وَالسَّلَامُ عَلَيَّ، و سلام بر من باد از خدای تعالی؟ و اینکه بر سبیل دعا باشد، كأنه قال: اللَّهُمَّ سَلِّمْ عَلَيَّ فِي هَذِهِ الْاِحْوَالِ. یوم وُلِدْتِ آن روز که مرا بزادند، و آن روز که بمیرم، و آن روز که مرا زنده کنند و بر انگیزند. و نصب حَيًّا، بر حال است از مفعول. اینکه تا به اینکه جا حکایت کلام عیسی است - علیه السلام - که گفت در حال طفولیت بر سبیل معجز. و گفتند: عیسی - علیه السلام - در حال صبی همین قدر گفت «۶»

(۱). همه نسخه بدلها: مفعول.

(۲). آج، لب و. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: فرموده است.

(۴). آج، لب جبارا.

(۵). همه نسخه بدلها: بر.

(۶). همه نسخه بدلها: صبی هم گفت.

صفحه : ۷۹

که خدای تعالی از او حکایت کرد، نیز سخن نگفت تا به وقت عبادت.

و روایت کرده‌اند از رسول- علیه السلام- که او گفت: پنج کس سخن گفتند پیش از وقت گواهی «۱» یوسف فی قوله: وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا «۲»- الایة. و کودک ماشطه «۳» دختر فرعون. و عیسی- علیه السلام- و صاحب جریح. و فرزند آن زن [که] «۴» اصحاب الاخدود او را بسوختند.

اما حدیث گواه یوسف «۵» قصه او در سورت یوسف برفت، و حدیث عیسی اینکه است که گفتیم.

اما «۶» فرزند ماشطه دختر فرعون آن است که، سعید جبیر روایت کرد از عبد الله عباس که، رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، بویی شنیدم خوش که از آن خوشتر بویی نشنیده بودم، گفتم: ای جبریل؟ اینکه چه بوی است! گفت: بوی ماشطه دختر فرعون است که او زنی مؤمنه بود و ایمان پنهان داشتی. یک روز سر دختر فرعون شانه می کرد، شانه از دستش بیفتاد «۷»، دست فراز کرد و گفت: بِسْمِ اللَّهِ، و شانه برگرفت. دختر فرعون گفت: پدرم را خواستی!

گفت: نه، خدای خود را، و خدای تو را و خدای پدرت را «۸». گفت: پدرم را بگویم!

گفت: هر چه خواهی می گوی، برفت و پدر را بگفت. او را بخواند، فرعون «۹» گفت:

خدای تو کیست! گفت: رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خدای آسمان و زمین. فرعون بفرمود تا حوضی از مس بیاورند، و آتشی عظیم برافروختند، و فرزندان او را بیاوردند و یک یک را پیش آورد و در آتش می انداختند تا آخرین فرزندان و آن کودکی بود شیرخواره، آواز داد و گفت: اصبری یا امّاه فَأَنَا عَلَى الْحَقِّ، ای مادر صبر کن که ما بر حقیقیم. او را در آتش انداختند و مادر را از پس او، آن بوی سوختن ایشان است.

(۱). آج، لب: گویایی، مش: گواه.

(۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۶.

(۳). آب، آط، آج، لب، مش: مشاطه.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها و.

(۶). همه نسخه بدلها حدیث.

(۷). همه نسخه بدلها او.

(۸). همه نسخه بدلها خواستم.

(۹). آب، آط، آج، مش او را.

صفحه : ۸۰

و امّیا صاحب جریح: ابو رافع روایت کند از ابو هریره، از رسول- صلی الله علیه و سلم- که: مردی عابد بود در صومعه‌ای، او را جریح گفتند. مادرش روزی بیامد تا بر وی سلام کند، او را آواز داد و گفت: یا جریح؟ او نماز می‌کرد، با خویشتن اندیشه کرد، گفت: اختار صلاتی «۱» علی امّی، نماز را اختیار کنم بر مادرم، نماز نبرید و جواب نداد. برفت، دگر باره باز آمد، هم در نماز بود جواب نداد. سیم بار آمد، هم در نماز بود جواب مادر نداد. مادر دلشنگ شد، گفت: اینکه فرزند با من حدیث نمی‌کند، جواب من نمی‌دهد، بار خدایا، او را از «۲» دنیا مبر تا زنان ناپارسای اینک شهر در روی او «۳» نگرند. و بنزدیک دیر او شبانی بود گوسپند چرانیدی و به شب با دیر او شدی. زنی ناپارسا از شهر بیرون آمد، روزی اینک شبان از صومعه به زیر آمد و با اینک زن فساد کرد. زن آبستن شد. چون او را گفتند: اینک کودک که راست! گفت: صاحب اینک صومعه را. مردم از شهر بیرون آمدند و صومعه را ویران «۴» کردند و او را پیش پادشاه شهر بردند.

چون به محلّه زنان ناپارسا برسید، ایشان به نظاره بیرون آمدند. او در نگریت «۵»، ایشان را دید، دانست که دعای مادر اوست که به او رسید، بخندید. مردم گفتند: اینک مرد زانی است، نه بینی «۶» که هیچ جای نخندید جز به محلّه زوانی. چون او را در پیش پادشاه بردند، [۱۵-ر]

و اینک حدیث کردن گرفتند «۷»، گفت او «۸»: کجاست اینک غلام که بر من حوالت می‌کنی! آن کودک را بیاوردند. جریح او را گفت: یا غلام من ابوک، پدرت کیست! گفت به زبانی فصیح: فلان الزّاعی، فلان مرد شبان است.

مردم به عجب «۹» فرو ماندند، و خدای تعالی براءت ساحت او پیدا کرد، مردم گفتند:

دستور باش تا ما دیر تو «۱۰» از سیم و زر بسازیم! گفت: نخواهم، همچنان که بود با جایگاه کنی. باز همچنان که [بود] «۱۱» باز [جایگاه]

«۱۲» کردند، و او به صومعه شد و به

(۱). اساس: صلواتی، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. [...]

(۲). همه نسخه بدلها اینک.

(۳). آج، لب: در وی.

(۴). - آب، آط، آز: بیران.

(۵). آج، لب: و در او نگریدند، آب، آط، آز، مش: آمدند او در نگرید.

(۶). نه بینی / نبینی / نبینید.

(۷). آج، لب: حدیث کردند.

(۸). همه نسخه بدلها: او گفت.

(۹). آب، آز، مش: به تعجب، آج، لب: تعجب کردند و.

(۱۰). آب، آز، مش را.

(۱۱-۱۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

قوله تعالی: ذَٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ، اینکه عیسی بن مریم است. قَوْلَ الْحَقِّ مرفوع است به خبر ابتدای محذوف، ای هو قول الحق، یعنی ذلک الَّذِی قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قِصَّةِ عِيسَى قَوْلَ الْحَقِّ و قیل: قوله قَوْلَ الْحَقِّ بر «۱» اینکه دو وجه باشد، یعنی آنچه من بر تو انزل کردم از حدیث عیسی قولی درست است، و گفتند: قول عیسی، قولی حق [و]

«۲» درست است.

و وجهی دیگر آن است که: اینکه خبر جمله اول است خبر از عیسی - علیه السّلام - و التّقدیر: ذلک عیسی بن مریم کلمة الحق، که از نامهای عیسی یکی کلمه است، و الحق هو الله - عزّ و جلّ، یعنی کلمة الله، و اینکه وجهی نیکوست. و نیز روا بود که، قول الحق بدل اشتمالی بود، چنان که: اعجبنی زید قوله، ای قول زید اعجبنی، ای ذلک قول عیسی بن مریم قول الحق.

و عاصم و ابن عامر و یعقوب [خواندند]

«۳» قول الحق به نصب «لام» علی المصدر، یعنی قال قول الحق، و در قراءت عبد الله آمده است: قال الحق «۴» به معنی قول الحق. و القول و القال و القیل، لغات کالعاب و العیب «۵» و الذّام و الذّیم «۶». الَّذِی فِيهِ يَمْتَرُونَ، آن که در او شک می کنند «۷». و الامتراء المصدر، و المریة الاسم.

ما كان لله أن يتخذ من ولد، آنکه نفی کرد از خویشتن از «۸» آن که او فرزند گیرد، گفت: نباشد خدای را، یعنی محال است در حق او، اتّخاذ فرزند نه بر حقیقت ولادت نه بر طریق تنبّی «۹»، چه هیچ دو بر خدای تعالی روا نیست. و «ما»، نفی

(۱). همه نسخه بدلها: در.

(۲-۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتّفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). آط بمعنی الحق.

(۵). آط، آب، آز، مش: کالعاب و العیب. [...]

(۶). آب، آز، مش: و الذّاب و الذّیب.

(۷). اساس: آن که شما در او شک می کنی، به قیاس با نسخه آط، و اتّفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). اساس: جز، آط، آب، آز، مش: جواز، به قیاس با نسخه آج و ترجمه همین آیه در قسمت مربوط به ترجمه آیات، تصحیح شد.

(۹). مش: بطنی.

صفحه: ۸۲

است و «من» مؤکد او. شُبْحَانَهُ، منزّه است او. إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا، چون [کاری]

«۱» قضا کند و حکم کند و خواهد تا باشد بر او متعذّر نبود، و مثال او در تا [تی]

«۲» و نفی تعذّر بود که یکی از شما گوید: [کن]

«۳»، که مراد او باشد بی رنجی که به او رسد، و اینکه بر طریقه تشبیه گفت. و بعضی دگر گفتند: اینکه حقیقت است و خدای تعالی چون خواهد «۴» چیزی آفریند، گوید: کُن، تا عند آن در وجود آید و فرشتگان را در آن لطف نباشد «۵» و ندانند که هیچ فعل بر او متعذّر نیست.

وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ، ابن کثیر و ابو عمرو و نافع خواندند: إِنَّ اللَّهَ به فتح همزه، و باقی قراء به کسر همزه خواندند.

فتح را چهار وجه است: ابو عمرو گفت: عطف است علی قضی، اذا قضی امرا.

و قضی انّ الله ربّي و ربّکم. وجه دوم «۶» اوصانی انّ الله ربّي و ربّکم. و سیم «۷» فراء گفت: و ذلک انّ الله ربّي و ربّکم عطف بود

علی ذلك قول الحقّ و محلّ او رفع است بر خبر ابتدا. چهارم بر تقدیر «لام»، و لأنّ الله ربّی و ربّکم، و عامل در او فاعبُدوه باشد. و آنان که به کسر خواندند کلامی مستأنف کردند «۸» و قوّت اینکه قراءت، قراءت ابی است إنّ الله بی «واو». و وجهی دگر آن است که: عطف بود علی قوله: إنّی عبدُ الله، و خدای - عزّ و جلّ - خدای من و شماست او را پرستی. آنکه گفت: هذا صراطٌ مُستقیمٌ یعنی اعتقاد بستن «۹» که او خدای جهانیان است و او را همتا و انباز نیست در عبادت، و عبادت او واجب است از آن جا که مستحقّ عبادت اوست، اینکه جمله راه راست است. قوله: فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ، جمع حزب، جماعات از میان ایشان خلاف افتاد، فاختلفوا فیما بینهم فی عیسی. در عیسی خلاف کردند، قومی ترسایان گفتند: او خدای است و آن یعقوبیان

(۳-۲-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها که.

(۵). همه نسخه بدلها: بود.

(۶). آز: دوئم، مش: دویم.

(۷). آج، لب: سیوم.

(۸). آب، آج، لب، آز، مش: خواندند.

(۹). مش: بستند.

صفحه : ۸۳

بودند. و گروهی گفتند: ابن الله «۱» ...، پسر خدای است و آن نسطوریان بودند. و گروهی گفتند: ثلثه ثلاثه «۲» ...، و آن اسرائیلیان بودند. و قومی گفتند: دروغزنی بود که او را پدری پیدا نبود، و آن جهودان بودند. و گروهی گفتند: بنده خدای و پیغامبر خدای بود، و آن مسلمانان بودند.

آنکه گفت: [۱۵-پ]

[۳] قَوْلِ الَّذِينَ كَفَرُوا، وای بر کافران از حضور روزی عظیم، یعنی روز قیامت؟ أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ، چه بینا و چه شنوایان، چه نیکو می بینند و چه نیکو می شنوند، یعنی در دنیا که سرای تکلیف بود از دیدن و شنیدن کور و کر بودند از آن که نظر نکردند و حق نشناختند و علم به او حاصل نکردند. امروز که علوم ضروری است و آنچه خبر بود عیان است، و آنچه گمان بود یقین است، چه نیکو می بینند و نیک «۴» می شنوند؟ و اینکه بنای تعجب است و متضمّن معنی تهدید و وعید است. یَوْمَ يَأْتُونَنَا، نصب است بر ظرف من قوله: أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ، چه نیک بینند و شنوند آن روز که به ما آیند، یعنی روز قیامت؟ لَكِنَّ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، و لکن کافران امروز در ضلال و گمراهی اند از شناختن حق در دار دنیا، برای آن که به دلیل و نظر می باید شناخت، و ایشان نظر نمی کنند.

قوله تعالی:

[سوره مریم (۱۹): آیات ۳۹ تا ۶۵]

[اشاره]

وَ أَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ وَ هُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۳۹) إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْأَرْضَ وَ مَنَ عَلَيْهَا وَ إِلَيْنَا يُرْجَعُونَ (۴۰) وَ اذْكَرَ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا (۴۱) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَ لَا يُبْصِرُ وَ لَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا (۴۲) يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا (۴۳)

يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا (۴۴) يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا (۴۵) قَالَ أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمَ لَئِن لَّمْ تَتَّهَ لَأَرْجُمَنَّكَ وَ أَهْجُرْنِي مَلِيًّا (۴۶) قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا (۴۷) وَ أَعْتَرْتُكُمْ وَ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ ادْعُوا رَبِّي عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا (۴۸)

فَلَمَّا اعْتَرَلْتَهُمْ وَ مَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ هَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ كَلَّامًا جَعَلْنَا نَبِيًّا (۴۹) وَ وَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَ جَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا (۵۰) وَ اذْكَرَ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلِصًا وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا (۵۱) وَ نَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَ قَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا (۵۲) وَ وَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا (۵۳)

وَ اذْكَرَ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا (۵۴) وَ كَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ وَ كَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا (۵۵) وَ اذْكَرَ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا (۵۶) وَ رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا (۵۷) أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَ مِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَ مِنْ ذُرِّيَّةِ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْرَائِيلَ وَ مِمَّنْ هَدَيْنَا وَ اجْتَبَيْنَا إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَ بُكْيًا (۵۸) فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ فَسُوفَ يَلْقَوْنَ عَذَابًا (۵۹) إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَ لَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا (۶۰) جَنَّاتٍ عِدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ بِالعِبَادَةِ بِالْغَيْبِ إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا (۶۱) لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا وَ لَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَ عَشِيًّا (۶۲) تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنَ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا (۶۳)

وَ مَا نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَ مَا خَلْفَنَا وَ مَا بَيْنَ ذَلِكَ وَ مَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا (۶۴) رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَ اصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا (۶۵)

[ترجمه]

و بترسان ایشان را از روز پشیمانی «۵» چون بگذارند کار و ایشان در غفلت باشند و ایشان ایمان نیارند. ما به میراث برداریم زمین را و آن که بر زمین است، و با ما آرند ایشان را. و یاد کن در کتاب ابراهیم را که او راستیگر پیغامبری بود.

(۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۲). سوره مائده (۵) آیه ۷۳.

(۳). اساس: از اینکه جا به بعد صفحاتی افتادگی دارد، از آط افزوده شد. [...]

(۴). آج، لب: و چه نیکو.

(۵). آب: پشیمان.

«۱» کن تا راه نمایم تو را راه راست.

یا پدر «۲»؟ میپرست دیو را که دیو در خدای عاصی بوده است.

ای پدر؟ من می‌ترسم که به تو رسد عذابی از خدای، [پس]

«۳» باشی دیو را یاری.

گفت: رغبت می‌کنی «۴» تو از خدایان من ای ابراهیم! اگر باز نایستی تو سنگسار کنم تو را و ببر از من روزگاری دراز.

گفت: سلام بر تو، آمرزش خواهم برای تو از خدای من «۵» که او به من مهربان بوده است.

و دور شوم از شما و آنچه می‌خوانی از فرود سو «۶» خدای و می‌خوانم «۷» خدای خود مرا «۸»، شاید که نباشم به خواندن خدایم «۹» بدبخت.

چون دور شد از ایشان و آنچه می‌پرستیدند «۱۰» از فرود خدای، بدادیم او را اسحاق و یعقوب، و همه را کردیم پیغامبر.

(۳-۱). آط، ندارد، از آب افزوده شد.

(۲). آب: ای پدر من.

(۴). آج، لب: نفرت می‌نمایی.

(۵). آب، آژ، مش: خود.

(۶). آب، آج، لب: فرود.

(۷). آط: بخوانی، به قیاس با نسخه آب و با توجه به معنی تصحیح شد.

(۸). آب، آج، لب: خود را.

(۹). آب، آج، لب: خدای خود.

(۱۰). آط: پرستیدن، به قیاس با آب، تصحیح شد.

صفحه : ۸۵

و بدادیم ایشان «۱» را از رحمت ما و کردیم ایشان را زبان راستیگری «۲» بلند.

و یاد کن در کتاب موسی [را]

«۳» که او بود باخلاص و بود پیغامبری بزرگ.

و آواز دادیم او را از سوی کوه طور راست، و نزدیک کردیم او را به [راز]

«۴».

و بدادیم «۵» او را از رحمت ما «۶» برادر او را هارون پیغامبری.

و یاد کن در کتاب اسماعیل را که او بود راست وعده و بود پیغامبری بزرگوار.

و بود می‌فرمود اهل خود را به نماز و زکات، و بود نزد خدایش پسندیده.

و یاد کن در کتاب ادريس [را]

که او بود راستیگری «۷» بزرگوار [پیغامبر]

«۸».

و برداشتیم او را جایگاهی بلند.

ایشان آنانند که نعمت کرد خدای برایشان از پیغامبران از فرزندان آدم و از آنان که «۹» ما برگرفتیم با نوح و از فرزندان ابراهیم و یعقوب و از آنان که ره نمودیم و برگزیدیم، چون خوانند بر اینان آیات خدای بر روی درآیند سجده کنان و گریان.

(۱). آط: او را، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۲). آب، آج، لب: راستگوی. (۸-۴-۳). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، آورده شد. [.....]

(۵). آب، آج، لب: بخشیدیم.

(۶). آب، آج، لب: خود.

(۷). آب: راست، آج، لب: راستگوی.

(۹). آط: آن که، به قیاس با نسخه آب، آورده شد.

صفحه : ۸۶

بماند از پس ایشان فرزندان که ضایع کردند نماز را و پی شهواتها «۱» گرفتند [زود باشد که]

«۲» بیند عقاب را.

مگر آن که توبه کرد و بگروید و کار نیکو کرد، آنانند که درآرند ایشان را در بهشت و ستم نکنند برایشان چیزی.

بهشتهای [عدن]

«۳» آن که وعده داد خدای بندگانش به غیب که وعده او کرده بود «۴».

نشوند در آن جا سخنی بی فایده مگر سلامتی و ایشان را بود روزیشان در آن جا بامداد و شبانگاه.

آن «۵» بهشت «۶» آن بهشت است که به میراث دهیم از بندگان ما آن را که پرهیزگار باشد.

فرو نیایم ما آلبا بفرمان خدایت، او راست آنچه پیش ماست و آنچه پس ماست و آنچه میان «۷» است و نبوده است خدای تو فراموشکار.

خدای آسمانها و زمین و آنچه میان آن است، او را پرست و صبر کن برای پرستش او، دانی او را مانندی.

قوله تعالی: وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ، حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با رسول- علیه السلام- و گفت: بترسان اینکه کافران را و

اعلام کن از حدیث روز حسرت، یعنی روز قیامت و شداید و عقوبات آن، و گفتند «۸»: آن روز را برای آن روز حسرت

(۱). آب، آج، لب: شهواتها.

(۲-۳). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). آب، آج، لب و آمده باشد.

(۵). آب، آج، لب: اینکه.

(۶). دیگر نسخه بدلها آن بهشت.

(۷). آب، آج، لب آن.

(۸). آج، لب: گفته‌اند.

صفحه : ۸۷

خواند که هیچ مؤمن و کافر^(۱)، بزّ و فاجر نباشد که اینکه روز حسرت نخورد، کافر و عاصی گوید: چرا معصیت کردیم! و مؤمن و مطیع گوید: طاعت چرا بیشتر نکردم! و ممکن بود که اصل او از یکی باشد از دو چیز که حسرت^(۲) است، و حسرت^(۳) کشف باشد یعنی اینکه روز کشف کنند آنچه پوشیده باشد بر او از احوال و احوال، عند آن حسرت و پشیمانی خورد، نظیره: یوم تَبَلَى السَّرَائِرُ^(۴). و نیز حسر آن باشد، که شتر را بدان برند تا حسر شود، و از رفتن باز ماند و اینکه غایت کار باشد یعنی کار ایشان بر فروماندگی و درماندگی حاصل شوند. إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ، چون کار باز گذارند، و محلّ^(۵) «اذ» نصب است بر ظرف. وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ، «واو» حال راست، و ایشان در غفلت و به ناکامی باشند. وَ هُمْ لَا يُؤْمِنُونَ، اینکه خبر است که می‌دهد از احوال ایشان در مستقبل و آن که ایشان ایمان نیارند و بر کفر می‌روند.^(۵) و اهل دوزخ به دوزخ برند. وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنَ الدُّنْيَا، و ایشان از دنیا غافل باشند.

اعمش روایت کرد از ابو صالح از ابو سعید خدری^(۶) که، رسول- علیه السلام- گفت: روز قیامت مرگ را بیارند کآنه کبش املح، پنداری گوسپند سیاه سپید^(۶) است و از میان بهشت و دوزخ بدارند و اهل بهشت و دوزخ را گویند: اینکه را می‌شناسی! گویند: آری، اینکه مرگ است. آنگه بفرمایند تا او را بکشند، و ندا کنند،

۷ یا اهل الجنة خلود لكم «فلا موت ابداء، و یا اهل النار خلود لكم فلا موت ابداء»

، ای اهل بهشت جاویدانی است شما را که هرگز با آن مرگ نباشد، و ای اهل دوزخ جاویدانی است شما را که هرگز با آن، مرگ نباشد. آنگه رسول- علیه السلام- اینکه آیت برخواند: وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ، ای ذبح الموت وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ، و اشارت کرد به دست فرا دنیا، و ایشان از دنیا غافل باشند.

مقاتل گفت: اگر نه آنستی که خدای تعالی قضا کرده است از تخلید اهل دوزخ و تعمیر ایشان در دوزخ، عند اینکه حال چون اینکه بدیدندی از غم و حسرت بمردندی.

اما حدیث ذبح مرگ علی احد وجهین باشد، اما رسول- علیه السلام- بر طریق

(۱). آج، لب و.

(۲-۳). چاپ مرحوم شعرانی: حسر.

(۴). سوره طارق (۸۶) آیه ۹. [.....]

(۵). آج، لب: می‌روند.

(۶). آج، لب: سیاه و سفید.

(۷). آز: بکم.

صفحه : ۸۸

تمثیل گفت و اما خدای تعالی اینکه که فرماید در قیامت بر طریق تمثیل فرماید، یعنی چنان انگاری که اینکه «کبش املح» مرگ است، چون او را کشتند طمع نیست در آن که باز زنده شود، همچنین طمع نیست کس را در آن که بمیرد و به مرگ از آنچه در اوست برهد، اینکه خبر بر اینکه تأویل باشد.

قوله: إِنْ أَنْحَنُ نَرْتِ الْأَرْضِ، آنگه گفت بر طریق وعظ و تذکیر که: ما زمین را و هر چه بر زمین است به میراث برگیریم از آن جا که جمله اهل زمین بمیرند، و هیچ کس زنده نماند که به میراث ایشان از من اولیتر باشد، پس میراث ایشان به طریق ولاء^(۱) مرا باشد که همه بندگان و پرستاران من اند آزاد کرده و ناکرده. آن را که]

«۲» آزاد کرده‌ام به طریق ولاء میراث ایشان مرا باشد، و آنان را که آزاد نکرده‌ام، ایشان و مال ایشان مرا اند. و برای آن میراث

خواند» (۳) که صورت میراث دارد برای آن که میراث انتقال ملک باشد به غیرى پس از وفات مالکش. وَ اِلَيْنَا يُرْجَعُونَ، و ایشان را با ما آرند تا جزای اعمال ایشان بدهند» (۴) بر وفق عملشان.

وَ اذْکُرْ فِی الْکِتَابِ اِبْرَاهِیْمَ، آنکه با رسول- علیه السلام- خطاب کرد و گفت:

یا مُحَمَّد؟ یاد کن در اینکه کتاب قرآن جدت» (۵) ابراهیم را که او پیغمبری بود راستیگر» (۶).

معنی ذکر اینکه جا تلاوت و قصه» (۷) است، یعنی برایشان خوان و قصه با ایشان گو در اینکه کتاب قرآن- و کتاب، به معنی مکتوب است، کالحساب بمعنی المحسوب- ابراهیم بن تاریخ بن ناخور، و صدیق، بنای مبالغت باشد، ای کثیر الصدق تا همه گفتار او صدق باشد، و كذلك السکیر و الخمیر و الشرب اذا کان من عادته السكر و شرب الخمر.

إذ قال لأبيه، چون گفت پدرش را، یعنی آزر را. مخالفان گفتند: ابراهیم پسر آزر بود، و آزر لقب او بود و نامش تاریخ بود بالحاء و الخاء روایت است، و بنزدیک ما پدرش نبود، عمش بود. و در بعضی اخبار ما هست که: جدش بود من قبل الام، او

(۱). آب: والا.

(۲). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط، آورده شد.

(۳). همه نسخه بدلها اینکه را.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مش: بدهیم.

(۵). همه نسخه بدلها: حدیث.

(۶). همه نسخه بدلها: راستگوی.

(۷). همه نسخه بدلها: تلاوت قصه.

صفحه : ۸۹

بت پرست و بتگر بود. و بنزدیک ما نشاید که پدران پیغمبر» (۱) هیچ کافر باشند لما فيه من التنفر» (۲) و التقص لهم،

لقوله- عليه السلام: لم يزل ينقلني الله من اصلاص الطاهرين الى ارحام الطاهرات

، و کافر را وصف نکنند به طهارت، و لقوله تعالى: وَ تَقَبَّلْكَ فِی السَّاجِدِینَ» (۳)، بر طریق منت و تعداد نعمت، و آن که عم را پدر خوانند [نزد]

«۴» عرب و عجم ظاهر است، و بر اینکه فصلی مستوفی» (۵) برفت در سورة الانعام.

یا اَبْتِ، در اینکه «تا» خلاف کردند، بعضی گفتند: برای مبالغت آورد، كالعلماء و النسابة. و بعضی دگر گفتند: بدل «یا» ی اضافه است، که بیفگندند و کسره رها کردند تا بدل بود از او، آنکه چون بر او وقف کنند. بعضی گفتند:

همچنان بر «تا» بماند و «ها» نشود، برای اینکه به «تا» ی ممدود بنویسند» (۶) تشبیها بالتاء الاصلیه. و زجاج گفت: روا باشد که در حال وقف «ها» کنند و گویند: یا ابه، قیاسا علی التاء الزائدة. لِمَ تَعْبُدُ، چرا پرستی جمادی را که نشنود و از تو هیچ غنا و کفاف نکند! و اینکه بر سبیل تقبیح صورت ایشان می گوید و تسفیه احلام آنان که روا دارند تا جماد را پرستند.

یا اَبْتِ، ای پدر من؟ اِنِّی قَدْ جَاءَنِی مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ یَأْتِکَ، مرا از علم آن نصیب است، و مرا آن دادند و آن به من آمده است که به تو نیامد از علم به خدای تعالی و صفات او و توحید و عدل» (۷) و علم به ثواب و عقاب. فَاتَّبِعْنِی، پسروی کن مرا تا من تو را هدایت کنم و ره نمای به ره راست، و سوی، فعلیل باشد از سوا.

یا اَبْتِ لَا تَعْبُدِ الشَّیْطَانَ، ای پدر من؟ مپرست شیطان را، و او بت می پرستید و لکن چون به اغراء و اغوای شیطان بود، گفت: شیطان

را می‌پرستید که شیطان و دیو همیشه در خدای- عزّ و جل- عاصی و نافرمان بوده است. و عَصَى، فعلیل باشد من العصیان، و اینکه بنای مبالغت است.

یا أَبْتَ إِنِّي أَخَافُ، ای پدر «۸» می‌ترسم؟ فَرَأَ گفت: اینکه خوف به معنی علم

(۱). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: پیغامبران.

(۲). همه نسخه بدلها: التَّنْفِير.

(۳). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۱۹.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط افزوده شد. [...]

(۵). همه نسخه بدلها: مستقصی.

(۶). آذ: مدوّر نویسند.

(۷). همه نسخه بدلها او.

(۸). آب، آط، آذ، مش من من، آج، لب من.

صفحه : ۹۰

است اینکه جا، کقوله تعالی: ... فَخَشِينَا أَنْ يُرَهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا «۱». ای علمنا، و خوف از باب ظنّ باشد- چنان که بیان کردیم در چند جای- و لکن للمقاربه بینهما علم را خوف خواند که عذابی از خدای به تو رسد که تو یار شیطانی، و معنی آن است که: هر گاه که چنین کنی یار شیطان باشی، یعنی هر گاه «۲» شیطان را پرستی یار شیطان باشی، بر اینکه قول فَتَكُونُ مَنْصُوبٌ «۳» علی جواب النَّهْيِ بالفاء، و تقدیر آن که: لا تعبد الشَّيْطَانَ فَتَكُونُ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا. و وجهی دگر در معنی آیت آن است که: من می‌ترسم که عذابی به تو رسد از خدای تعالی از باب خذلان و تخلیه که یار شیطان شوی «۴»، و اینکه بر طریق عقوبت بود و بر اینکه وجه عطف باشد علی يَمَسُّكَ. و گفتند معنی آن است که: تو را ولایت شیطان لازم شود برای آن که او را پرستی، و اینکه معنی قول اوّل است. و گفتند معنی آن است «۵»: فَتَكُونُ مَوْكُولًا إِلَى الشَّيْطَانِ، که آنگاه تو را با شیطان گذارند، و اینکه بر هر دو وجه که گفتیم راست باشد، هم بر عبادت شیطان [۱۶- ر]

و هم بر رسیدن عذاب از رحمان.

قال، گفت یعنی آزر: أُرَاغِبُ أَنْتَ «۶»، تو رغبت همی نمایی از خدایان من!

يقال: رغب «۷» عنه، خلاف رغب فيه، یعنی تو را نمی‌باید و بر کار تو ساخته نیست.

لَئِنْ لَمْ تَنْتَهَ، اگر از اینکه مقاتل باز نیایی «۸»، لَأَرْجُمَنَّكَ، سنگسار کنم تو را، و اینکه قول حسن است. سَدَى و ابن جریج و ضحاک گفتند: قذف کنم «۹» تو را و دشنام دهم «۱۰» و مساوی تو گویم، و گفتند: تو را از خویشتن دور بیندازم. وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا، و اگر باز نخواهی استادن «۱۱» برو و از من ببر مدتی و روزگاری دراز. فَرَأَ گفت:

اشتقاق «۱۲» من الملاوئه است، يقول العرب: كنت عنده مَلُوءٌ و مَلُوءٌ و مِلُوءٌ و مِلُوءٌ و مِلُوءٌ، ای دهر، يقال: تملّيته ای عشت معه ملاوئه، قال الشّاعر:

(۱). سوره كهف (۱۸) آیه ۸۰.

(۲). همه نسخه بدلها: هر گاه که.

- (۳). همه نسخه بدلها: باشد.
- (۴). همه نسخه بدلها: باشی.
- (۵). همه نسخه بدلها که.
- (۶). همه نسخه بدلها عن الهتی.
- (۷). آب، آز، مش: رغبت.
- (۸). همه نسخه بدلها و از اینکه گفتار باز نایستی.
- (۹). آج، لب: کنیم.
- (۱۰). آج، لب: دهیم. [...]
- (۱۱). همه نسخه بدلها از بر من.
- (۱۲). آط او.

صفحه : ۹۱

لو تملّتهم عشیرتهم لاقتناء العزّ او ولدوا

و اینکه قول سعید جبر است، و سدّی و عبد الله عیّاس و قتاده و عطیه و ضحاک گفتند: مَلِیَّا ای سویّا سلیمان^۱، از بر من برو به سلامت بی آزاری تا تو را نباید زدن و جراحت کردن و عقوبت کردن، و هو من قولهم: فلان ملیّی بهذا الامر اذا کان قویّاً علیه مضطلعا به.

قال، گفت، یعنی ابراهیم - علیه السّلام: سیّلام علیک گفتند، معنی آن است که: سلامت باد تو را به حقّ ابوّه و تربیت، و گفتند: بر سیل وداع گفت، که در حال وداع بر یکدیگر سلام کنند و دعا به سلامت کنند یکدیگر را، و گفتند: جواب آن گفت که او گفت: ... لَئِن لَّمْ تَنْتَه لِمَآرْجُمَنَّکَ، تا اینکه را کار بسته باشد که خدای تعالی گفت: ... وَإِذَا خَاطَبْتَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَیْلَامًا^۲ به جواب سفاهت سفیهان حلیمان سلام گویند تا سلامت یابند. سَأَسْتَغْفِرُ لَکَ رَبِّی، در او چند قول گفتند، یکی آن که: در معنی مشروط است اگر چه به صورت مطلق است، و تقدیر آن است که: ان ترک عبادة الاوثان و آمنت بالله، آمرزش خواهم برای تو اگر ایمان آری به خدای و بت پرستیدن رها کنی. قولی دیگر آن که: بر اصل عقل گفت، که از روی عقل عفو کفار نیکوست و در شرع او قطعی نبود علی عقاب الکفار قطعاً، و چون اینکه مجوّز^۳ باشد استغفار نکو باشد برای کافران. و وجهی دگر آن که: پدر او را وعده داد در سرّ که ایمان خواهم آوردن چنان که در سوره التّوبه گفت: وَ مَا کَانَ اسْتِغْفَارُ اِبْرَاهِیْمَ لِاَبِیْهِ اِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَدَهَا اِیّاه^۴ - الاية.

إِنَّه کان بی حَفِیّاً، که خدای تعالی به من همیشه لطیف و مهربان بوده است.

والحفاوة، الثبر و اللطافة يقال: حفی بفلان یحفی حفاوة و تحفّی^۵ به تحفّیا^۶ و احفی بالمسألة^۷ اذا بالغ فیه، و اینکه نیز هم از مهربانی باشد.

(۱). همه نسخه بدلها ای.

(۲). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۳.

(۳). اساس: مجزم، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۴.

(۵). آب، آج، لب: یحفی.

(۶). همه نسخه بدلها: حفیا.

(۷). اساس: بالملء خوانده می‌شود، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

صفحه: ۹۲

وَ أَعْتَرَلُكُمْ، اینکه هم «۱» حکایت حدیث ابراهیم است، گفت: دور شوم از شما و از اینکه بتان که بدون خدای می‌خوانی، و من خدای خود را خوانم که مستحق عبادت و پرستش است که من دانم که به خواندن او بدبخت نشوم، چنان که شما به خواندن اینکه اصنام بدبختی. و گفتند: شقی نباشم «۲» به دعای او برای آن که مرا اجابت کند و نومید نکند.

فَلَمَّا اعْتَرَلَهُمْ، چون از اینکه جا «۳» برید و دور شد. مقاتل گفت: ایشان را به کویی «۴» رها کرد و او به بیت المقدس شد. و ما یَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، و آنچه بدون خدای می‌پرستیدند از اصنام، «ما» موصوله است و محل او نصب است عطفاً علی «هم». و وَهَبْنَا لَهُ «۵»، بدادیم او را در آن هجرت اسحاق، و پسر اسحاق یعقوب. وَ كَلَّا جَعَلْنَا نَبِيًّا، و هر یکی را از اسحاق و یعقوب پیغامبر کردیم. وَ وَهَبْنَا لَهُمْ، بدادیم ایشان را از رحمت ما و انواع نعمت ما، و گفتند: به رحمت، نبوت خواست، کفوله: أ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ «۶»... کلبی گفت: مال و فرزندان خواست. وَ جَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا، عبد الله عباس و حسن گفتند:

ثنای نیکو خواست از «۷» هر ملتی که جمله اهل ملل از جهودان و ترسیان و گبرکان و مسلمانان ایشان را نیک گویند، و يقول العرب: جاءنی لسان فلان، ای رسالته بخیر او شرّ، و اینکه جا برای آن مخصوص آمد «۸» که صدق با او مقرون کرد، و آن جا که قرینه خلاف اینکه باشد بر قرینه حمل کند «۹»، و آن جا که مطلق بود بر عموم، قال الشّاعر:

شعر [۶۱-پ]

أني اتنتی لسان لا أسرّ بها من علو لا عجب منها و لا سخر

جاءت مرجمه قد كنت احذرها لو كان ينفعني الاشفاق والاحذر

و گفتند معنی آن است که: ما ایشان را پیغامبرانی کردیم که به زفان «۱۰» صدق و

(۱). آب، آط، مش: همه.

(۲). مش: نباشیم.

(۳). همه نسخه بدلها: از ایشان.

(۴). آج، لب: کوهی.

(۵). همه نسخه بدلها اینکه جواب «لما» ست، یعنی چون از ایشان اعتزال کرد. [.....]

(۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۲.

(۷). همه نسخه بدلها اهل.

(۸). همه نسخه بدلها به خیر.

(۹). همه نسخه بدلها: کنند.

(۱۰). همه نسخه بدلها: زبان.

صفحه : ۹۳

علو بر خدای تعالی ثنا گفتندی.

وَ اذْکُرْ فِی الْکِتَابِ مُوسَىٰ، و نیز یاد کن و قصه بازگویی ای محمد در اینکه کتاب قرآن موسی را. إِنَّهُ کَانَ مُخْلِصًا، که او مردی بود با اخلاص در عبادت، از ریا دور. کوفیان خوانند «۱» مگر أبو بکر: مُخْلِصًا، به فتح «لام یعنی مختاراً للنبوة، برگزیده‌ای برای پیغمبری. و روا بود «۲» معنی مخلص معصوم باشد، یعنی خالص کرد او را از معاصی به الطاف. وَ کَانَ رَسُولًا نَبِيًّا، و او پیغمبری بود فرستاده به خلقان از قبل خدای تعالی، بلند قدر و بزرگ مرتبه بود.

وَ نَادَيْتَاهُ، ما او را ندا کردیم از جانب راست کوه طور، و آن کوهی است میان مصر و مدین، و ندا آن بود که «۳»: اِنِّیْ اَنَا اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِیْنَ «۴». آنگه با او سخن گفت و اینکه در شب آدینه بود. وَ قَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا، ما او را به حضرت خود نزدیک «۵» گردانیدیم تا کلام ما بشنود.

عبد الله عباس گفت: او را به حجاب اعلی نزدیک گردانید تا صریر «۶» که بر لوح محفوظ می‌رفت و می‌نوشتند بشنید. و گفتند معنی آن است که: محل او از ما محل بنده بود که خداوند در منزل «۷» کرامت به خود نزدیک بکند. و نجی، فعل است به معنی فاعل «۸» کالاکیل و الجلیس و الّندیم، یعنی مناجی ما بود و با ما راز گفت و ما با او، و نصب او بر حال است از مفعول.

وَ وَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا، و ما بدادیم او را از رحمت و فضل خود برادرش هارون و نیز پیغمبر بود، و نصب او هم بر حال است چون او از ما درخواست فی قوله: وَ اجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ اَهْلِي «۹» ... و وزیر مرا از اهل من کن، هارون را که برادر من است.

وَ اذْکُرْ فِی الْکِتَابِ اِسْمَاعِيْلَ، و نیز یاد کن در کتاب قرآن اسماعیل را. إِنَّهُ کَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ، که او راست وعده بود چون وعده دادی انجام کردی و خلاف

(۱). همه نسخه بدلها: خواندند.

(۲). همه نسخه بدلها که.

(۳). همه نسخه بدلها گفت.

(۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۳۰.

(۵). اساس: بزرگ، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها قلم.

(۷). همه نسخه بدلها: منزلت.

(۸). آط: مفاعل، آج، لب: مفاعله.

(۹). سوره طه (۲۰) آیه ۲۹. [...]

صفحه : ۹۴

نکردی. گفتند: مردی او را گفت در بعضی مواضع آن جا باش تا من با نزدیک تو آیم، یک سال آنجا مقام کرد. تا او باز آمد، اینکه قول کلبی است. مقاتل گفت: سه روز مقام کرد. وَ کَانَ رَسُولًا نَبِيًّا، و پیغمبری بلند منزلت بود.

وَ کَانَ يَأْمُرُ اَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ، ای قومه، و او قوم خود را به نماز و زکات فرمودی. و در قراءت عبد الله مسعود «قومه» است، و

اهل او خواص او باشند از قربات او. و کان عند ربّه مرصّه یّاً، و بنزدیک خدای پسندیده بود، و اصل مرضی، مرضوی بوده است، «واو» را «یا» کردند و ضمّه کسر «ا»، آنگه در «یا» ادغام کردند.

وَ اذْکُرْ فِی الْکِتَابِ اِدْرِیْسَ اِنَّهٗ کَانَ صِدِّیْقًا نَبِیًّا، و نیز یاد کن در کتاب ادریس پیغامبر را- و نام او اخنوخ بود- و او را برای درس کتاب ادریس خواندند، و او اول کس بود که خط نوشت و جامه دوخت و جامه دوخته پوشید، و اول کسی بود که در علم حساب و سیر کواکب نظر کرد، اِنَّهٗ کَانَ صِدِّیْقًا نَبِیًّا.

وَ رَفَعْنَاهُ مَکَانًا عَلِیًّا، و او را جای بلند رفیع بکردیم، و بر جای بلند بردیم، گفتند: بهشت خواست. ضحاک گفت: بر آسمان ششم است.

مالک بن صعصعه گفت رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، ادریس را دیدم بر آسمان چهارم. و سبب بردن او بر آسمان، عبد الله عتّاس گفت و کعب الاحبار و علمای سیر که: سبب آن بود که ادریس روزی می‌رفت در گرمای آفتاب رنجور شد، گفت: بار خدایا! من یک روز در گرما «۲» طاقت نمی‌دارم «۳»، آن فریشته که او حامل آفتاب است به یک روز پانصد ساله راه می‌برد «۴»، اثر او به او نزدیک است ثقل و گرمای آفتاب بر او چگونه باشد! بار خدایا! سبک گردان بر او و گرمایش از او بردار، آن فریشته بر دگر روز از راحت و خفت «۵» و استراحت حرارت چیزی یافت «۶» که معهود نبود او را،

(۱). همه نسخه بدلها: و ضمّه را کسره.

(۲). آط، آب، آز، لب: در گرمای آفتاب، آج: در آفتاب و گرمای آن.

(۳). همه نسخه بدلها: نمی‌آرم.

(۴). آط، آب، آز: می‌برد، آج، لب: می‌رود.

(۵). همه نسخه بدلها: راحت خفته.

(۶). آب، آز: دید.

صفحه : ۹۵

گفت: بار خدایا! اینکه چیست که من اینکه راحت ندیده‌ام هرگز! خدای تعالی گفت:

بنده من ادریس تو را دعا کرد، من اجابت کردم. گفت: بار خدایا! چه بلند همت [۱۷-ر]

بنده‌ای است و رحیم و مشفق؟ دستور «۱» باش تا بروم و او را بینم و «۲» سلام کنم و شکر اینکه نعمت بگذارم. خدای تعالی دستوری داد او را، پیامد و ادریس را سلام کرد «۳» و پرسید و بر او بنشست و ادریس از او خبرها «۴» می‌پرسید، آنگه او را گفت: اگر هیچ ممکن باشد که ملک الموت را ببینی و بگویی «۵» در اجل من تأخیری بکن «۶»، تا من در شکر و عبادت خدای بیفزایم. او گفت: اینکه معنی به دست ملک الموت نباشد، و لکن من بگویم تا هر چه ممکن باشد که با آدمی کند از کرامت و تخفیف، در حق تو به جای آرد. آنگه اینکه فریشته او را بر گرفت و به آسمان دنیا برد عند مطلع الشمس- آن جا که آفتاب بر آید- و او را آن جا بنهاد و بنزدیک ملک الموت رفت و گفت: به حاجتی آمده‌ام بر تو، گفت: آنچه به دست من بود مبدول است. گفت: مرا دوستی است، او را ادریس گویند، اگر ممکن باشد که در اجل «۷» تأخیری کنی تا او در عبادت بیفزاید، گفت: اینکه «۸» به من تعلق ندارد، اما اینکه توانم کردن که وقت وفات و اجل او تو را بگویم تا او را معلوم کنی تا او مستعد باشد و کارک «۹» خود ساخته دارد، آنگه دیوان آجال بر گرفت و در «۱۰» نگرید، گفت: نام بنده‌ای گفتمی مرا که «۱۱» همانا که در اینکه عمرهای دراز نمیرد، گفت: چگونه! گفت: برای آن که چنین نوشته است که: اینکه بنده بنزدیک مطلع آفتاب میرد، و او خدای داند که کی آن جا رسد. گفت: من او را

بنزدیک مطلع آفتاب رها کردم. او گفت: اگر چنین است اجل او در آمد، همانا که تو با نزدیک او شوی او مرده باشد. فریشته باز آمد او را «۱۲» مرده یافت، از خدای تعالی در خواست تا او را زنده کرد و به آسمان برد،

(۱). آط، آب، آز: مرا دستور، آج، لب: مرا دستوری.

(۲). همه نسخه بدلها او را.

(۳). آط، آب، آز: سلام گفت.

(۴). همه نسخه بدلها: چیزها.

(۵). همه نسخه بدلها: بینی بگو.

(۶). همه نسخه بدلها: کند.

(۷). همه نسخه بدلها او.

(۸). آب، آط، آز: آن. [.....]

(۹). آب، آج، آز، لب: کار.

(۱۰). همه نسخه بدلها او.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بنده‌ای که گفتی.

(۱۲). همه نسخه بدلها: ادریس را.

صفحه : ۹۶

فذلک قوله: وَ رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا.

و هب متبه گفت: هر روز چندانی عبادت از ادریس به آسمان می بردند که از جمله اهل زمین، فرشتگان از آن عجب بماندند «۱»، ملک الموت را تا سه «۲» دیدار او خاست «۳»، از خدای تعالی دستوری خواست «۴» تا بیاید و او را زیارت کند، خدای تعالی او را دستوری داد، بنزدیک او آمد بر صورت آدمی، و بر او سلام کرد و با او مصاحبت کرد. و ادریس صائم الدهر بودی، و چون وقت افطار بود «۵» طعام پیش «۶» آوردند، او طعام نخورد. سه شب همچنین بود. ادریس را منکر آمد، گفت: مرا بگوی تا تو کیستی! گفت: من ملک الموت ام. از خدای تعالی درخواستم «۷» تا مرا با تو صحبت دهد. دستوری داد مرا، گفت: اکنون که «۸» تو را با من صحبت افتاد مرا به تو حاجتی است، گفت: چیست آن! گفت: قبض روح من کنی. خدای تعالی وحی کرد به وی که: قبض روح او کن. ملک الموت جان او را گرفت «۹» و خدای تعالی او را زنده کرد، پس از یک ساعت ملک الموت گفت: چرا قبض روح خواستی، و فایده در او چه بود! گفت: تا سختی مرگ بچشم بچارده باشم آن را.

آنگاه گفت: مرا آرزوی دیگر است، و آن، آن است که مرا به آسمان بری تا آسمان بنگرم و بهشت و دوزخ ببینم. خدای تعالی دستوری داد، ملک الموت او را بر گرفت و به آسمان برد و در آسمانها بگردانید تا او بدید و او را به [در]

«۱۰» دوزخ برد، گفت: بفرمای تا در دوزخ بگشایند، بگفت تا در بگشودند و او در رفت و بنگرید.

آنگه بیرون آمد و گفت: مرا به بهشت بر تا بهشت بنگرم. او را به بهشت برد و در بزد تا در بگشادند، و او در بهشت می گردید.

چون به آن جا رسید که جای او بود بنشست، گفت: تا ساعتی بیاسایم «۱۱». چون ساعتی بنشست، ملک الموت او را گفت: برخیز

(۱). همه نسخه بدلها و.

- (۲). همه نسخه بدلها: آرزوی.
- (۳). همه نسخه بدلها: خواست.
- (۴). همه نسخه بدلها: خدای در خواست.
- (۵). لب: بودی.
- (۶). آج، لب: پیشش.
- (۷). همه نسخه بدلها: از خدای دستوری خواستم.
- (۸). همه نسخه بدلها: چون.
- (۹). همه نسخه بدلها: او بر گرفت.
- (۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. [.....]
- (۱۱). همه نسخه بدلها: بر آسایم.

صفحه : ۹۷

تا تو را با مقرّ خود برم. او گفت: من نمی‌آیم، تو برو که اینکه جای موافق است مرا. فتحا کما الی الله، به حکومت به خدای رفتند، خدای تعالی گفت: رها کن او را که اگر بلیّات و محن و تکالیف دنیا مقاسات بایست کردن، کرد. و اگر مرگ بایست چشیدن، بچشید. و اگر احیاء و اعادت بایست دیدن، بدید. و اگر بر دوزخ گذر بایست کردن، کرد. و اگر در بهشت به جای خود بایست رسیدن، برسید. او را رها کن که او به جای خود نشسته است، فذلک قوله: وَ رَفَعَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا.

أُولَئِكَ الَّذِينَ، اینان، یعنی اینکه پیغامبران که ذکر ایشان رفت «۱»، أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، آنانند که خدای تعالی نعمت کرد بر ایشان مِنْ النَّبِيِّينَ، از پیغامبران مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ، از فرزندان آدم «من» اول تبیین است، و «من» دوم تبعیض [۱۷-پ]

[۲] «وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ، و از آنان که» (۳) ایشان را برگزیدیم با نوح در کشتی. وَ مِنْ ذُرِّيَّةِ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْرَائِيلَ، و از فرزندان ابراهیم و یعقوب. وَ مِمَّنْ هَدَيْنَا، و از آنان که ما ایشان را هدایت دادیم به اسلام، یعنی به بیان و الطاف. وَ اجْتَبَيْنَا، و ایشان را برگزیدیم. إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ، چون بر ایشان خوانند آیات خدای، خَرُّوا، به روی در آیند سجده کنندگان و گریه کنندگان. سَجَدَ، جمع ساجد باشد، و بکی، جمع باکی باشد، و اصل او بکوی بوده است چنان که گفتیم، و نصب هر دو بر حال است. گفتند: آیت در «۴» مؤمنان اهل کتاب آمد- عبد الله سلام و قوم او. فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ، باز ماندند پس ایشان بازماندگانی بد «۵»، يقال: فلان خلف صدق من ایبه و خلف سوء. نیک را خلف و بد را خلف، قال:

ذهب الدّین یعاش فی اکنافهم و بقیت فی خلف کجلد الاجرب

و خلف، خلاف قدام باشد، و خلف سخن بد باشد، و فی المثل: سکت الفا و نطق خلفا. و فراء و زجاج گفتند: اینکه فرق از جهت لفظ نیست، و هر دو یکی باشد، جز که فرق به قرینه دانند، نبینی که می‌گویند: خلف صدق و خلف سوء، و در آیت

(۱). همه نسخه بدلها الدّین.

(۲). اساس: از اینکه جا صفحاتی افتادگی دارد، از آط افزوده شد.

(۳). لب ما.

(۴). آج، لب شأن.

(۵). آج، لب: اند.

صفحه : ۹۸

گفت: أَضَاعُوا الصَّلَاةَ، نماز ضایع کردند. وَ اتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ، و به دنبال شهوتها رفتند.

گفتند: مراد جهودان اند که از فرزند پیغامبران بودند، نسب با ایشان داشتند و لکن سیرت ایشان نداشتند. مجاهد و قتاده گفتند: در اینکه اَمّت اند أَضَاعُوا الصَّلَاةَ، یعنی نمازهای فریضه رها کردند.

عبد الله مسعود و قاسم بن مخیمره و ابراهیم گفتند: اضاعت الصلوة، تأخیرش باشد از وقت خود. قره بن خالد گفت: یکی از جمله رعایای ضحاک نماز دیگر را تأخیر کرد تا نزدیک بود که آفتاب فرو شود، ضحاک اینکه آیت برخواند و گفت: اگر کسی نماز خود رها کند بر من بهتر باشد از آن کس که ضایع کند. وَ اتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ، مقاتل گفت: آنان اند که نکاح خواهر پدری روا دارند و حلال گویند.

کلبی گفت: مراد لذات است و شرب خمر. مجاهد گفت: اینکه آنگه باشد که قیامت نزدیک رسد و صالحان اَمّت محمد بروند تا جاهلان به زنا و لواط مشغول شوند.

ابو سعید خدری روایت کرد از رسول - علیه السلام - که: او اینکه آیت بخواند و گفت: اینان پس از شصت سال باشند از هجرت من، و امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: اینکه آنگاه باشد که بناها بلند کنند و اسبان «۱» منظور نشینند و جامه‌های مشهور پوشند. وهب گفت: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ، خلف شرابون للقهوات، لَعَابُونَ بالكعبات. رگابون للشهوات، مَتَّبِعُونَ للذات، تارکون للجمعات، مَضِيعُونَ للصلوات، کعب گفت: در آخر زمان گروهی پدید آیند تازیانها «۲» به دست گرفته به مانند دنباله‌های گاوان، مردمان را به آن زنند، آنگه اینکه آیت بخواند: فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا، ایشان غی بینند، و «غی»، ضدّ رشد باشد، یعنی ایشان راشد نباشند، و «غی» بین خیبت و نومیدی بود، یعنی از ثواب ابرار نومید باشند.

عبد الله مسعود گفت: «غی»، نام جویی است در دوزخ. عبد الله عباس گفت:

«غی»، نام وادیی است در دوزخ، اهل دوزخ از گرمای آن پناه با خدای می دهند.

آن وادی برای زانی مصر است و شارب خمر مدمن، و آکل ربا که نزول نکنند از آن،

(۱). چاپ شعرانی (۷/ ۴۲۴): آشیان.

(۲). تازیانها/ تازیانه‌ها.

صفحه : ۹۹

و آنان که در مادر و پدر عاق باشند، و گواه دروغ، و زنی که فرزندی «۱» دیگری بر شوهر بندد، گوید آن «۲» او باشد. و عطا گفت: «غی»، نام وادیی است که به جای آب در او خون و ریم باشد. وهب گفت: جویی است در دوزخ که از آن دورتر نیست، و طعمش خبیث «۳»، کعب گفت: وادیی است در دوزخ که از آن دورتر نیست به قعر و سخت تر نیست به گرما، در او چاهی است آن را بهیم خوانند، هر گه که آتش دوزخ بمیرد، خدای بفرماید تا در آن وادی بگشایند تا آتش دوزخ به او تیز شود. ضحاک گفت: غیّا، ای

تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا، که آن بهشت است اینکه که ما به میراث [دهیم]
 «۵» از بندگان ما به آن که پرهیزگار باشد، و برای آن لفظ میراث گفت که، خدای تعالی - علی ما جاء فی الاخبار - برای هر بنده
 مکلف جایی معین کرده است در بهشت و دوزخ، چون مرد ایمان آرد و اختیار طاعت کند آن جای او به کافران دهند، و چون کفر
 آرد و معصیت کند، او را به دوزخ برند و جای او بر طریق میراث به مؤمنان و متقیان دهند، و اینکه وجهی لطیف است.
 قوله: وَ مَا نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ، عبد الله عباس و ربیع و ضحاک و مجاهد و ابراهیم گفتند، سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه
 السلام - جبریل را گفت: چرا

(۱). سوره یس (۳۶) آیه ۵۸. [.....]

(۳-۲). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.

(۴). آج، لب: گفت اکل بر اینکه وجه به سلامت.

(۵). آط و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه همین آیه در صفحات قبل آورده شد.

صفحه: ۱۰۱

بیش از اینکه که می‌آیی، نیایی بر من! او اینکه آیت آورد که: ما جز به فرمان خدا فرو نیاییم.

مجاهد گفت: جبریل روزی چند باز استاد «۱» و بنزد رسول نمی‌آمد. چون بیامد، رسول - علیه السلام - گفت:

ما حبسک عنّا

، تو را چه باز داشت از ما! گفت: ما چگونه آییم و در قوم تو کسانی هستند که ناخن نمی‌گیرند، و سببت نمی‌پیرایند، و مسواک
 نمی‌کنند! و اینکه آیت فرود آمد که: وَ مَا نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ.

عکرمه و قتاده و ضحاک و مقاتل و کلبی گفتند: اینکه آنگه بود که جهودان رسول را پرسیدند از حدیث اصحاب الکهف و ذو
 القرنین و روح، او گفت:

ساخبرکم غدا

، و لم یقل ان شاء الله، فردا شما را خبر دهم و به مشیت استثنا نکرد. جبریل چند روز نیامد. عکرمه گفت: چهل روز، مجاهد گفت:

دوازده روز، تا مشرکان گفتند: ربّ محمّد ودعه و قلاه. آنگه چون جبریل آمد، رسول - علیه السلام - گفت: ای برادر «۲» مرا

آرزوی دیدار تو سخت شد؟ گفت: یا رسول الله؟ ما بندگان مأموریم، جز به فرمان کاری نتوانیم کرد، آنگه که گویند برو برویم،

چون گویند مرو برویم، و اینکه آیت آورد: وَ مَا نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ، ما فرو نیاییم جز به فرمان خدای تو «۳». لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَ مَا

خَلْفَنَا، او راست آنچه پیش ماست و آنچه پس ماست.

در او چند قول گفتند، مقاتل گفت: آنچه پیش ماست از آخرت و آنچه باز پس گذاشتیم از دنیا. وَ مَا بَيْنَ ذَلِكَ، و آنچه میان آن

هر دو است، و آن زمانی بود که از میان دو نفعه باشد، و آن چهل سال بود. بعضی دگر گفتند، معنی آن است که:

ابتدای خلق ما او راست، و آجال ما را نهایت به اوست. وَ مَا بَيْنَ ذَلِكَ، و آنچه میان آن است از عمر دنیا.

و بعضی دگر گفتند: ما بَيْنَ أَيْدِينَا ما بقی من الدنيا، آنچه از دنیا مانده. وَ مَا خَلْفَنَا، و آنچه باز پس گذاشتیم، وَ مَا بَيْنَ ذَلِكَ، آنچه

میان است از مدت عمر ما. و گفتند: ما بَيْنَ أَيْدِينَا من الثواب و العقاب، وَ مَا خَلْفَنَا ما مضی من اعمارنا، وَ مَا بَيْنَ ذَلِكَ ما نحن فيه الی

یوم القيامة.

- (۱). آج، لب: بایستاد.
 (۲). آج، لب کجایی که.
 (۳). آب، آز، مش: تعالی.

صفحه: ۱۰۲

و بعضی دگر گفتند: ما بین-ایدینا قبل خلقنا، پیش آن که ما را آفرید، و ما خَلَفْنَا بعد آن یمیتنا، پس از آن که ما را بمیراند. و ما بین-ذَلِکَ، آنچه در اویم از زندگانی.

بعضی دگر گفتند: ما بین-ایدینا، آنچه در پیش ماست از آسمان تا به زمین چون فرود آیم. و ما خَلَفْنَا، آسمان چون از او فرود آمده باشیم. و ما بین-ذَلِکَ، ما بین السَّمَاءِ و الارض، و آنچه میان آسمان و زمین است، یعنی اینکه جمله خدای راست و مقدور اوست، و به امر و فرمان اوست. و ما کان رَبُّکَ نَسِیًا، خدای تو فراموشکار نبوده است هرگز، اگر خواستی که وحی فرستد در اینکه مدت، بفرستادی که نسیان بر او روا نیست.

رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ «۱»، بدل رَبُّکَ است، و روا بود که خبر مبتدای محذوف بود، ای هو رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، او خدای آسمانها و زمین است که هر دو ملک و ملک اوست، و آنچه میان آسمان و زمین است هم در ملک اوست. فَأَعْبُدْهُ، او را پرست و بر عبادت او صبر کن، و خود را بر آن به رغم خود جبر کن. هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِیًّا، او را همنامی دانی! عبد الله عباس گفت، یعنی مثلی و عدلی. کلبی گفت، معنی آن است که: کس را دانی که او را الله خواندند جز او را! و حقیقت آن که، که کس را دانی که استحقاق عبادت دارد به آن که قادر باشد بر آن که او قادر است از «۲» اصول نعم!

[سوره مریم (۱۹): آیات ۶۶ تا ۹۸]

[اشاره]

وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتَّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا (۶۶) أَوْ لَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ يَكُ شَيْئًا (۶۷) فَو رَبُّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَ الشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثًّا (۶۸) ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَهْبًا أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِثًّا (۶۹) ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أُولَىٰ بِهَا صِلًّا (۷۰)

وَ إِن مِنْكُمْ إِلَّا-وَارِدُهَا كَان-عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا (۷۱) ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا (۷۲) وَ إِذَا تُلِيٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَ أَحْسَنُ نَدِيًّا (۷۳) وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَانًا وَ رِيًّا (۷۴) قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ-إِمَّا الْعَذَابَ-وَ إِمَّا السَّاعَةَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَ أضعفُ جُندًا (۷۵)

وَ يَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى وَ الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَ خَيْرٌ مَرَدًّا (۷۶) أَوْ فرأيت الذي كفر بآياتنا و قال لأوتين مالا و ولداً (۷۷) أطلع العيب أم اتخذ عند الرحمن عهداً (۷۸) كلاً سينكتب ما يقول و نمُدُّ له من العذاب مدداً (۷۹) و نرثه ما يقول و يأتينا فرداً (۸۰)

وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا (۸۱) كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَ يَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا (۸۲) أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تُوَزُّهُمْ آزًّا (۸۳) فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَذَابًا (۸۴) يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ-إِلَى الرَّحْمَنِ-وَ فِدًّا (۸۵)

وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَرِدًّا (۸۶) لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا (۸۷) وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا (۸۸) لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا (۸۹) تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا (۹۰)
 أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا (۹۱) وَمَا يَتَّبِعِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا (۹۲) إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا (۹۳)
 لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا (۹۴) وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا (۹۵)
 إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا (۹۶) فَإِنَّمَا يَسَّرْنَا بِلِسَانِكَ لِنُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا (۹۷) وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكزًا (۹۸)

[ترجمه]

قوله تعالى: و می گوید اینکه آدمی چون من بمیرم برون آرند مرا زنده!
 (۳)

نمی کند اندیشه اینکه آدمی که ما بیافریدیم او را از پیش و نبودی چیزی!
 به حق خدای

(۱). آب او خدای آسمان و زمین است که هر دو.

(۲). آب، آرز، مش: بر.

(۳). آط: یدگر، به قیاس با نسخه آب، و متن قرآن مجید، تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۳

تو که حشر کنیم ایشان را و دیوان را، پس حاضر کنیم ایشان را پیرامن دوزخ در «۱» زانو افتاده.

پس برون آریم از هر گروهی هر کدام سخت تر است بر خدای به طغیان.

پس ما داناتریم به آنان که ایشان اولترند به دوزخ [جاویدان]

«۲».

و نیست از شما آلا که فرود آید آن جا بود بر خدای تو حکم کرده.

پس برهانیم آنان را که پرهیزگار باشند، و رها کنیم کافران را در آن جا در «۳» زانو افتاده.

و چون خوانند بر ایشان آیات روشن ما، گفتند آنان که کافر شدند آنان را که مؤمن باشند کدام از اینکه دو گروه بهتراند به جای و نیکوتر به مجلس.

و بس که ما هلاک کردیم پیش ایشان از جماعتی که ایشان نیکو بودند به متاع و به منظر.

بگو آن کس که باشد در گمراهی مدد دهد او را خدای زیادتی تا چون ببینند آنچه وعده می دهند [ایشان را]

«۴» اما «۵» عذاب اما «۶» قیامت، بدانند که کیست آن کس که او بتر است به جایگاه و ضعیفتر باشد به لشکر.

و بیفزاید خدای آنان را که راه یافته باشند لطف و مانده‌های نیک، بهتر

(۳-۱). آج، لب: به.

(۲). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، آورده شد، چاپ شعرانی (۴۲۷/۷): سزاوارترند به آن از در آمدن.

(۴). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۵-۶). آب، آزه، مش: یا.

صفحه: ۱۰۴

باشد بنزدیک خدای تو به ثواب و بهتر است به بازگشت.
دیدنی آن را که کافر شد به آیت‌های ما و گفت بدهند مرا خواسته و فرزندان.
مطلع است بر غیب یا فرا گرفت نزدیک خدای پیمانی!
حقاً که بنویسیم آنچه می‌گوید و بیفزاییم او را از عذاب فرودنی.
و میراث برداریم آنچه می‌گوید و آید به ما تنها.
و فرو گرفتند از فرود خدای خدایانی تا باشند ایشان را عزی.
حقاً که کافر شدند به پرستیدن ایشان و باشند بر ایشان ضد.
نینی که ما فرستادیم «۱» دیوان را بر کافران می‌جنباندند «۲» ایشان را جنباندنی!
شتاب مکن بر ایشان ما می‌شماریم برای ایشان شمردنی.
آن روز که حشر کنیم پرهیزگاران را با خدای، سواران.
و برانیم گناهکاران را به دوزخ تشنه و پیاده.
نتوانند شفاعت الا آن کس که گرفته باشد بنزدیک خدای عهدی.
و گفتند بگرفت خدای فرزندی.
آوردی چیزی منکر.

(۱). آط: بفرستیم، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. [...]

(۲). آط: می‌جنباندید به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۵

نزدیک است که آسمانها بترکد از آن و بشکافد زمین و بیفتد کوهها بیران شدنی.
که «۱» خوانند خدای را فرزندی.
و نشاید خدای را که فرا گیرد فرزندی.
نیست هر چه در آسمانهاست و در زمین الا آیند به خدای بنده.
بشمرده ایشان را و شمردشان شمردنی.
و همه‌شان آیند به «۲» او روز قیامت تنها.
آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، بکند ایشان را خدای دوستی.
آسان بکردیم آن را به زبان تو تا مژده دهی به آن متقیان «۳» را و بترسانی به آن گروهی سخت خصومت را.
بس که هلاک کردیم پیش ایشان از گروهی که بینی از ایشان کسی را یا می‌شنوی ایشان را آوازی!
قوله تعالی: وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ: وَمَى كَوَيْدِ أَدْمَى، مراد به انسان. ابی بن خلف الجمحی «۴» است که بیامد و رسول را گفت: إِذَا مَا

میت، آنکه که مرده باشم مرا بیرون خواهند آوردن از «۵» گور، یعنی مرا در گور زنده خواهند کردن و بیرون آوردن؟ و اینکه بر سبیل استهزاء و استبعاد گفت.

حق تعالی به جواب او گفت: «أَوْ لَا يَذْكُرُ» (۶)، ای یتذکر و یتفکر، اندیشه نمی کند

(۱). آج، لب: بر آن که.

(۲). آب، آز، مش: آینده به.

(۳). آب، آج، لب: پرهیزگاران.

(۴). نسخه بدلها: الجحمی، به قیاس با چاپ مرحوم شعرانی و منابع خبر، تصحیح شد.

(۵). آب: در.

(۶). آط: یتذکر.

صفحه: ۱۰۶

اینکه گوینده. ابن عامر و نافع و عاصم و یعقوب خواندند: یتذکر، به تخفیف من الذکر، و باقی قراء: یتذکر به دو شد «۱» من التذکر، و اختیار تشدید است لقلوله: ... إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ «۲».

أَنَا خَلَقْنَا مِنْ قَبْلُ، که ما او را بیافریدیم پیش از اینکه. و لَمْ يَكْ شَيْئًا، و او موجود نبود اگر اول آفریدن بی آن که آن را اثری بود در وجود بر او متعذر نبود اولی و آخری که اعادت بر او متعذر نباشد.

آنکه قسم یاد کرد خدای تعالی، گفت: به حق خدای تو که ما ایشان را حشر کنیم با دیوان، یعنی جمع کنیم میان ایشان و میان دیوان، چه دیوان قرین ایشان بودند که ایشان را اغوا و اضلال کردند، فردا همه را به یک جای برانگیزیم.

در خبر است که: خدای تعالی بفرماید روز قیامت تا هر کافری را به سلسله‌ای با دیوی ببندند. ثُمَّ لَنَحْضِرَنَّ لَهُمْ، آنکه همه را حاضر کنیم گرد بر گرد دوزخ بر زانو «۳» افتاده. عبد الله عباس گفت: جماعات جماعات گروه گروه، بر اینکه قول جمع جثوه باشد. حسن بصری گفت: جثیا علی الزکب «۴»، بر اینکه قول جمع جانی باشد علی فعول، چنان که گفتیم پیش از اینکه، قال الکمیت:

هم ترکوا صراطهم جثیا و هم دون السراة «۵» مقرنینا «۶»

ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ بِس برون آریم از هر گروهی. و شیعت، جماعتی باشند معاون بر کاری، يقال: تشایع القوم اذا تعاونوا، و منه قيل: للشجاع مشیع، ای معان.

أَيُّهُمْ «۷»، در رفع او نحویان خلاف کردند. خلیل گفت بر حکایت مرفوع است، كأنه قال: فيقال أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِيًّا فليخرج. سیبویه گفت: مبنی است علی الضم، و معناه الّذی هو اشدُّ علی الرّحمن، الّا آن است که چون «هو» از او حذف کردند حذفی لازم صار كأنه «۸» بعض الاسم. یونس گفت هو کقولهم: علمت

(۱). آج، لب: تشدید.

(۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۹.

(۳). آب، آج، لب، آز: زانو.

(۴). آب، آز، مش: الزاکب.

(۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: السَّراه، به قیاس با چاپ شعرانی و با توجه به منابع شعری، تصحیح شد.

(۶). آط: معرَبیبا، آج، لب: معرَبیبا، آز، مش: مغربیا، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۷). آج، لب، آز اشد. [.....]

(۸). آج، لب: کأته صار.

صفحه: ۱۰۷

ایهم فی الدار. سیبویه گفت: نصب نیز روا باشد به معنی الّذی، و گفت: اینکه قراءت هارون أعرج است در شاذ. و قوله: عِبَّیَّ، ای عتوّا علی المصدر. و نصب او بر تمیز است و معنی آن که: نبدأ «۱» بالاكثر جرما فالاكثر، یعنی ابتدا به آن کنیم که او طاغیتر و عاتیتر باشد و در طغیان و عتوّ غالبتر.

ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ، پس ما عالمتریم به آن که او اولیتر است که ملازم دوزخ باشد.

و صَلَّى هم مصدر است کالمضی، و اگر گویی: صَلُّوا باشد کالعلوّ، علی فعول و الغلّو و العتوّ، اولیتر باشد. و نصب او بر تمیز باشد، و معنی آن که: ما عالمتریم به مستحقّان دوزخ که کیست که او کافرتر و ظالمتر است و اولیتر به آن که در دوزخ جاوید ماند، یقال: صلی بالنار اذا لزمها.

قوله: وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا- الایة، آنکه گفت: کس نیست و الا وارد دوزخ باشد، و اینکه وعده‌ای است بر خدای واجب، یعنی لا محاله کائن. «إِنْ»، به معنی «ما» ی نفی است. بدان که خلاف کردند مسلمانان در ورود به حسب اختلاف مذاهبشان در وعید، و نیز در ضمیر خلاف کردند فی قوله: وَارِدُهَا، که راجع با چیست. بنزدیک جمله مفسران آن است که: راجع است با دوزخ الا مجاهد که او گفت: راجع است با تب و بیماریها، ذهب الی

قوله- علیه السلام: «۲» الحَمَى حَطَّ «کل مؤمن من النار».

و روا باشد که گوید: ضمیر قبل الذکر، ضمیر چیزی است که آن را ذکر رفته است، نحو قوله: ... حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ «۳». و بعضی دگر مفسران گفتند:

کنایت است از قیامت، ای وارد القیامه، و آنچه لایق معنی آیت است و مطابق ظاهر، قول اول است، لقوله: ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًّا، و اینکه در تب و در قیامت مطرد نباشد.

آنکه در ورود خلاف کردند، بعضی گفتند: ورود خواست، و بعضی گفتند:

ورود، مرور و حضور است و اشراف و اطلاع بر او، و اینکه قول عبد الله مسعود و قتاده است. عکرمه گفت: ورود خواست جز که آیت خاص است به کافران دون مؤمنان.

و روایت کرده‌اند از عبد الله عباس که او گفت: ورود خواست، و از دعایی که از او

(۱). آز، مش: ببدأ.

(۲). آز علی.

(۳). سوره ص (۳۸) آیه ۳۲.

صفحه: ۱۰۸

روایت کرده‌اند آن است که گفت:

اللهم اخرجني من النار سالما و ادخلى الجنة غانما.

و قول درست آن است که: ورود، مرور و حضور باشد من قول العرب: وردت الماء، و فلان وارد، نقيض الصادر. وارد آن باشد که به کنار آب شود، و قال الله تعالى: وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ ﴿١﴾ ... و قول زهير:

فلما وردن ﴿٢﴾ الماء زرقا جمامه ﴿٣﴾ و وضع عصي الحاضر المتخيم
و قال ذو الرمة:

وردت اعتسافا و الثريا كأنها على قمة الرأس ابن ماء محلق

دگر آن که: عموم آیت اقتضای آن می‌کند که هیچ کس نماند از پیغامبران و امامان و صدیقان و شهیدان و صالحان و آلا در دوزخ شود ﴿٤﴾ و آنکه بیرون آید ﴿٥﴾، و اینکه خلاف اجماع است. دگر آن که، خدای تعالی گفت: إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَى أُولَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ، لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا ﴿٦﴾ ...، گفت: ایشان دور باشند از دوزخ، و چگونه دور باشند آنان که در دوزخ شوند، و چگونه حسیس و آواز آتش دوزخ نشوند آنان که در دوزخ شوند؟ و جماعتی سلف اصحاب حدیث گفتند: ورود، به معنی دخول است، و استدلال کردند بقوله تعالی حکایه عن فرعون: يَاقَوْمِ قَوْمِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ ﴿٧﴾ ...، و بقوله: إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ، لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُوهَا ﴿٨﴾ ...، و در اینکه معنی چند خبر روایت کردند، خبری از کثیر بن زیاد الرسانی ﴿٩﴾ عن ابي سمير که او گفت: ما را در بصره خلاف افتاد در ورود. بعضی گفتند: ورود، مرور باشد و هیچ مؤمن به دوزخ نشود.

و بعضی گفتند: ورود، دخول باشد. من جابر عبد الله انصاری را دیدم، از او پرسیدم، اشارت کرد به گوش و گفت: کرباد اینکه گوشها اگر نه از رسول - علیه السلام - شنیدم.

(١). سوره قصص (٢٨) آیه ٢٣.

(٢). همه نسخه بدلها: وردنا، با توجه به منابع دیگر، از آن جمله لسان (٣/٤٥٧) تصحیح شد.

(٣). آط: حمامه، با توجه به ضبط بدلها و لسان العرب (٣/٤٥٧) تصحیح شد.

(٤). آج، لب، آز: شوند.

(٥). آج، لب، آز: آیند.

(٦). سوره انبیا (٢١) آیه ١٠١ و ١٠٢.

(٧). سوره هود (١١) آیه ٩٨.

(٨). سوره انبیا (٢١) آیه ٩٨ و ٩٩.

(٩). آب: الرسالی.

صفحه: ١٠٩

که ورود دخول است، و هیچ بز و فاجر نماند و آلا در دوزخ شود، و لکن دوزخ بر مؤمنان برد و سلام باشد، چنان که بر ابراهیم تا دوزخ فریاد کند از ایشان و گوید:

آتش من سرد کردی ﴿١﴾، آنکه متقیان را برهاند و ظالمان را رها نکند.

عمرو بن دینار گفت: نافع الارزق با عبد الله عباس خلاف کرد در ورود. عبد الله عباس گفت: ورود، دخول باشد و استدلال کرد به آن آیات که گفتیم از قصه فرعون و حدیث اصنام، آنکه گفت: اینان در دوزخ خواهند شدن لا محاله، و من و تو نیز خواهیم شد، اما مرا امید آن است که برون «۲» آرد و تو را برون «۳» نیارد به تکذیب «۴» که می‌کنی. و اینکه نافع از جمله خارجیان بود.

و نیز به خبر أبو هریره که او روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت که:

هیچ مؤمن نباشد که او را سه فرزند بمیرد و الا او در دوزخ بیش از آن نماند که تحله القسم باشد، چندان که سوگند راست شود. آنکه اینکه آیت برخواند: وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا.

و سفیان بن عیینه گفت از حسن بصری که: روزی دو برادر بودند با هم حدیث می‌کردند. یک برادر بخندید، دگر یک او را گفت: ای برادر؟ در قرآن خوانده‌ای که خلقان به دوزخ خواهند شد! گفت: بلی. گفت: آیتی خوانده‌ای که برون آیند! گفت: نه. گفت: پس چرا می‌خندی! نیز «۵» او را خنده «۶» ندیدند تا بمرد.

و ابو اسحاق روایت کرد از أبو هریره که او گفت: کاشکی مادر مرا نزادی؟ اهل او او را گفتند، نه خدای بر ما منت نهاد به هدایت؟ چرا چنین می‌گویی! گفت: در قرآن آیتی می‌یابم که خلقان به دوزخ شوند، و آیتی نمی‌یابم که بیرون آیند، و در اینکه معنی بیستی گفتند، و هو:

و قد اتانا ورود النار ضاحیه حقا یقینا و لما یأتنا الصّدر

اینکه دو حدیث از ابو هریره و حسن بصری بر مذهب اهل وعید راست است، و آن که گفتند آیت صدر «۷» نیست در قرآن، درست نیست [برای آن که صدر عقب آیت

(۱). آج، لب: کردید. [...]

(۲-۳). همه نسخه بدلها، بجز آط: بیرون.

(۴). آب، آج، لب: تکذیب.

(۵). آج، لب: دیگر.

(۶). آب، آج، لب: خندان، مش: پس او را دگر کسی خندان ندید.

(۷). آب: مصدر.

صفحه : ۱۱۰

ورود است، فی قوله: ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا، و اینکه لفظ محتمل است و در او خلاف نیست]

«۱» و در «ورود» خلاف است، و درست آن است که اشراف و مرور است و اخباری برابر اینکه اخبار از عبد الله مسعود و جز او روایت کرده‌اند، منها، از آن جمله خبری که از سدی روایت کرد عن مرّة الهمدانی عن ابن مسعود فی هذه الایة که او گفت: برسند به آن جا و برهند به اعمال خود.

و أحوص روایت کرد از ابن مسعود که او گفت: صراط راهی است بر سر دوزخ نهاده به مانند پلی مانند حد «۲» شمشیر، گذرندگان بر او انواع باشند: گروه اول گذرند، کالبرق الخاطف، چون برق جهنده. و طایفه دوم چون باد بزننده. و گروه سیم «۳» چون اسپان تازی، ایشان می‌روند و فریشتگان می‌گویند: اللهم سلّم سلّم، بار خدایا به سلامت بگذران ایشان را، و اینکه همه مرور است دخول نیست.

و خبری دیگر آن که از حفصه روایت کردند که او گفت که، رسول- علیه السلام- گفت: امید دارم که هیچ کس از آنان که به بدر و حدیبیه حاضر بودند «۴» به دوزخ نشوند. حفصه گفت: یا رسول الله؟ پس اینکه آیت: **وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا** «۵»! گفت: نبینی که خدای می گوید: **ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا- الاية**.

و عباس روایت کرد از کعب «۶» که او گفت: در اینکه آیت که روز قیامت دوزخ بدارند و اقدام خلائق بر او راست شود، منادی ندا کند از قبل رب العزة:

خذی اصحابک و دعی أصحابی

، اصحاب خود را بگیر و اصحاب مرا رها کن. دوزخ هر چه اصحاب او باشد همه را فرو برد، و الله که ایشان را بهتر شناسد از آن که مادر فرزندش را. و دوستان خدای بگذرند بر او که جامه ایشان از عرق نم نگرفته باشد.

و خالد بن معدان گفت که: اهل بهشت در بهشت گویند: نه خدای ما را وعده داد که ما را ورود باشد بر دوزخ؟ ما دوزخ ندیدیم. ایشان را گویند: شما بر دوزخ بگذشتی و آتش او مرده بود و خامد، از آن خبر نداشتی. دیگر آن که: یعلی بن منیه روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت دوزخ روز قیامت گوید:

جز یا مؤمن

(۱). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.

(۲). آز: حدت.

(۳). آج، لب: سیوم.

(۴). مش یکی.

(۵). آج چیست.

(۶). لب: ابی کعب.

صفحه : ۱۱۱

اللهفان نورک اطفی لهبی {

، نیک بگذر ای مؤمن که نور تو درفش آتش من بنشانند. و اینکه جمله اخبار دلیل می کند بر آن که ورود مرور است.

و عثمان بن الاسود روایت کرد از مجاهد که او گفت در اینکه آیت:

من حم من المسلمین فقد وردها،

هر که او را از مسلمانان تب گیرد، او از دوزخ نصیب یافته باشد،

لقلوله- علیه السلام: «۱» الحمی «من فیح جهنم، و الحمی حظ کل مؤمن من النار.

و ممکن است جمع کردن میان هر دو قول، و لفظ «ورود» را تفسیر دادن تاره بر مرور و تاره بر دخول، و گفتن که هر دو حقیقت

است بظاهر الاستعمال، الا آن که آیت را تخصیص کنند به ادله عقل و آیات رجاء و اخبار و اجماع.

فرقه ای گویند: **وَإِنْ مِنْكُمْ** اگر بر عموم حمل کنند مرور باشد، و اگر ورود بر دخول حمل کنند، **وَإِنْ مِنْكُمْ**، مراد مستحقان دوزخ

باشند، آن که معلوم از حق ایشان آن بود لا محاله که به استحقاق فسق به دوزخ شوند، و به استحقاق ایمان و طاعت بیرون آیند- و

الله اعلم بمراده من کلامه.

کان علی ربک حتماً مقضیاً، اینکه بر خدای قضایی است لابد واقع و کائن. و اصل کلمه در لغت قطع باشد، يقال: حتم و حذم و

حزم «۲»، بمعنی، لأن الحزم شدّ یقطع موضعه، و حزم «۳» و جزم و حزم کلها بمعنی قطع.

قوله: ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا، پس برهانیم پرهیزگاران را]

«۴» وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ، ای الکافرین. عبد الله مسعود گفت: نَجَّى الَّذِينَ اتَّقَوْا [الشَّرْكَ]

«۵»، پس که برهانیم هر کس را که از شرک احتراز کرده باشد، و مراد به ظالمان کافرانند، لقوله:

وَ الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ «۶». انس مالک روایت کرد که، رسول- علیه السّلام- گفت: روز قیامت از دوزخ بیارند آن را که او لا اله

إِلَّا اللَّهُ گفته باشد، و در دلش به مقدار جوی ایمان باشد او را بیارند آنکه از دوزخ بیارند آن را که گفته باشد که لا اله

(۱). آب، آز: جزم.

(۲-۳). چاپ شعرانی (۷/۴۳۳): حتم.

(۴). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۵). اساس: ندارد، با توجه به معنی عبارت، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۴.

صفحه: ۱۱۲

إِلَّا اللَّهُ و در دلش مثقال ذره‌ای خیر باشد. جویر «۱» گوید از ضحاک که ضحاک گفت: به من رسید خبری از رسول- علیه السّلام-

که من آن خبر را منکر بودم، برخاستم «۲» برای آن خبر رحلت کردم و به مدینه آمدم تا از صحابه بپرسم. در مسجد رسول آمدم دو

حلقه «۳» دیدم دو پیر را پشت باز داده دیدم، پرسیدم که اینان که‌اند!

گفتند: یکی ابو سعید خدری است و یکی ابو هریره. من ابو سعید را گفتم: یا با سعید «۴»؟ خبری روایت می‌کنند از رسول- علیه

السّلام- و مرا در آن خبر شک است، و برای آن آمده‌ام تا بدانم که رسول- علیه السّلام- آن «۵» گفته است «۶» یا نه! گفت: آن خبر

کدام است! گفتم اینکه که می‌گویند رسول گفت:

إِنَّ قَوْمًا يَخْرُجُونَ مِنَ النَّارِ بَعْدَ مَا صَارُوا حَمَمًا وَ فَحَمًا

، گروهی را از دوزخ بیارند که ایشان سوخته شده باشند و از سوختگی فحم شده باشند. او اشارت به گوش کرد، آنکه گفت:

سمعت رسول الله- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- وَ آلَا صَمْتًا، گفت: از رسول شنیدم اینکه خبر و آلَا کر باد اینکه گوشها. پس گفت رسول-

عليه السّلام- گفت: خلقان در قیامت به دو طبقات «۷» باشند. گروهی آنان باشند که ایشان را صحیفه‌ای بر نه افلاجد، و ترازوی بر

ندارند، و آن انبیا و اوصیا و اولیا و صدیقان و شهدا باشند، و گروهی آن باشند که ایشان را صحیفه بر افلاجد و ترازو بردارند،

ایشان نیز بر سه طبقه باشند: گروهی آن باشند که ایشان را حسنات بیش از سیئات باشد، خدای تعالی ایشان را به بهشت فرستد، و

گروهی آن باشند که ایشان را حسنات و سیئات راست باشد، خدای تعالی بفرماید تا ایشان را مدّتی در عرصات قیامت موقوف

کنند، آنکه به بهشت فرستند ایشان را، و گروهی آن باشند که سیئاتشان بیش از حسنات باشد، حال ایشان از چند وجه بیرون نباشد:

أَمَّا خَدَايَ تَعَالَى بِرِإِثَانِ رَحْمَتِ كُنْدِ وَ إِثَانِ رَا عَفْوِ كُنْدِ وَ بِه تَفْضَلِ إِثَانِ رَا بِه بِهْتِ فَرَسْتَدِ، وَ أَمَّا مِنْ شَفَاعَتِ كُنْمِ يَا كَسَى كَهْ از

اهل شفاعت باشد خدای تعالی ایشان را به او بخشد. اگر اینکه هر «۸» دو نباشد، خدای تعالی بفرماید تا ایشان را به دوزخ برند و به

(۱). اساس: حسن، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد، آب، لب، آز، مش: جوهر.

(۲). آب، آج، لب، آز، مش: برخواستم.

- (۳). همه نسخه بدلها: و حلقه‌ای.
- (۴). همه نسخه بدلها: ابا سعید.
- (۵). آب، آج، آز، مش را.
- (۶). آط، آج، لب: هست.
- (۷). همه نسخه بدلها: بر طبقات.
- (۸). همه نسخه بدلها: هیچ.

صفحه : ۱۱۳

مقدار گناهشان عقوبت کنند و باز با بهشت آرند. آنگه چون خدای تعالی خواهد که ایشان را از دوزخ بیارد»^۱، مالک را بفرماید تا هوای دوزخ صافی کند از دود و کدورت»^۲، آنگه بفرماید تا طبقهای دوزخ بر افکنند، منافقان از درک اسفل برنگردند، مؤمنان را ببینند، ایشان را بر سیل طعن گویند: اَللّٰسْتَمُ مَؤْمِنِیْنَ، اَللّٰسْتَمُ مَصْلِیْنَ، اَللّٰسْتَمُ صَائِمِیْنَ! نه شما مؤمنانی، نه شما نمازکنانی نه شما روزه داری! اینکه جا»^۳ با ما امروز گرفتاری، ایشان گویند: بار خدایا؟ ما را با طعنه اینکه دشمنان طاقت نیست.

حقّ تعالی جبریل را گوید: برو، جمله مؤمنان را از دوزخ بیار. او بیاید و جماعتی بسیار بیارد، دگر باره گوید: برو و هر که در دل او از روی مثل، مِثْقَالِ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ^۴ ثُمَّ نُنَجِّی الدِّیْنَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِیْنَ فِیْهَا جِثًّا در چِثًّا، دو قول گفته‌اند: یکی، جمیعاً من الجثوة، و یکی جائین علی الرّکب من الجثوة.

وَ إِذَا تُلِیٰ عَلَیْهِمْ آیَاتُنَا بَیِّنَاتٍ حَقّ تعالی گفت: چون بر ایشان [۱۸-ر]

خوانند»^۹ یعنی بر کافران چون نضر بن الحارث و خویشان او از قریش آیات ما از

(۱). همه نسخه بدلها: ایشان را با بهشت آرد.

(۲). همه نسخه بدلها: کدورت.

(۳). - آز، مش چرا.

(۴). مأخوذ از سوره انبیاء (۲۱) آیه ۴۷، و سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۶. [.....]

(۵-۸). اساس: افتادگی به نظر می‌رسد، به قیاس با آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: چون.

(۷). همه نسخه بدلها هم.

(۹). همه نسخه بدلها: خواندند.

صفحه : ۱۱۴

قرآن. بَیِّنَاتٍ، نصب او بر حال است از مفعول در حالی که روشن باشد. قَالَ الدِّیْنِ كَفَرُوا لِلَّذِیْنَ آمَنُوا، کافران متنعم گویند مومنان درویش را: أَىُّ الْفَرِیْقِیْنِ خَیْرٌ مَّقَامًا، از ما دو گروه مقام و منزلت که بهتر است؟ بر طریق استهزا، که مؤمنان درویش و خلق جامه و ضعیف حال و رثّ الهیئة بودند، و کافران با جامه‌های فاخر و هیأت نکو و «۱» متنعم بر آمده. خَیْرٌ مَّقَامًا، ای منزلا و مسکنا. اهل مکه خواندند:

مقاماً بضم المیم، ای اقامه. وَ أَحْسَنُ نَدِیًّا، و «۲» که را مجمع و محفل نکوتر است. و ندی و نادى، مجلس قوم بود که حاضر آیند به

حدیث کردن، و منه دار النِّدْوَة، برای آن که مشرکان آن جا بنشستندی و حدیث کردند و مشورت کردند و رای زدندی، و نصب هر دو بر تمیز است.

حق تعالی ردّ بر ایشان گفت: وَ كَمْ أَهْلَكْنَا، از بس که «۳» ما هلاک کردیم پیش ایشان از گروهی و جماعتی که ایشان نکوتر بودند به متاع و آلات و جامه و لباس.

و رِءِیَا، ابن عامر و نافع خواندند: «وریا»، بی همزه، و باقی قراء به همزه. آن که به همزه خواند، گفت: من الرّواء و هو المنظر الحسن باشد، و آن که بی همزه خواند امّا تخفیف همز کرد چنان که در بریئه، بریّه گفت «۴». و روا باشد که من الرّی باشد، و هو نضارة الشّباب، و آن تازگی برنای «۵» بود، و نصب هر دو بر تمیز باشد. و در مصحف ابی، «وزیّا» به زای معجم است.

قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ، بگو ای محمّد که آن کس که او در ضلالت کفر باشد، فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا، رها کن او را تا خدای او را فرو گذارد «۶» و مهلت دهد، و مدد خذلان دهد او را. حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ، تا آنکه که ببینند آنچه ایشان را به آن وعید کردند، یا وعده دادند، که لفظ هر دو را محتمل است. آنکه آن موعود «۷» امّا عذابی باشد که بدیشان رسد در دنیا، و امّا السّاعه، و امّا قیامت بر ایشان «۸»

(۱). همه نسخه بدلها موی جعد کرده و به.

(۲). آج، لب هر.

(۳). آب، آط، آز: ای بس که، آج، لب: ای بسا که.

(۴). چاپ شعرانی (۴۳۵/۷) اما همزه بدل به یاء کرد، و در یاء ادغام کرد، چنان که در بریئه بریّه گفت.

(۵). همه نسخه بدلها: برنایی.

(۶). همه نسخه بدلها: فرا گذارد.

(۷). لب را امّا العذاب.

(۸). آب، آط، آج، لب، آز: به ایشان، مش: با ایشان.

صفحه: ۱۱۵

برخیزد، آنکه بدانند که کیست که بتر است به جایکه و ضعیف تر است به لشکر مؤمنان یا کافران. و نصب هر دو بر تمیز است. وَ يَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى، و بیفزاید خدای تعالی مهتدیان - راه یافتگان - را به هدایت «۱»، يقال: هدیته فاهتدی، و مراد به هدی لطف است، یعنی آنان «۲» را که خدای با ایشان لطف کند و ایشان عند آن لطف طاعت کنند و از معاصی «۳» اجتناب کنند خدای تعالی ایشان را در لطف بیفزاید. و هُدًى، در محل نصب است بر تمیز.

و الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ، و باقیات صالحات بر آن تفسیر که رفت، خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا، بهتر است بنزدیک خدای تعالی به ثواب. وَ خَيْرٌ مَرَدًّا، و بهتر است به بازگشتن، یعنی به عاقبت. و نصب هر دو بر تمیز است.

قوله تعالی: أَمْ فَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا، گفت: دیدی آن را که به آیات ما کافر شد «۴»، و گفت: بدهند مرا مال و فرزندان. مسروق گفت که خَبَاب بن الارث «۵» گفت: مرا دینی بود بر عاص وائل. به تقاضا نزد او شدم، مرا گفت: وام تو ندهم تا به محمّد کافر نشوی. گفتم: و الله که من هرگز به محمّد کافر نشوم، و تو بمیری و زنده شوی و اینکه نبینی «۶» از من. گفت: اکنون برو که چون من زنده شوم مرا آن جا مال و فرزندان باشند آن جا بدهم، خدای تعالی اینکه آیت بفرستد.

کلبی و مقاتل گفتند: خَبَاب بن الارث «۷» آهنگر بود و برای عاص وائل کار کردی، و عاص حقّ او تأخیر می کردی تا به وقت

موسم. و خَیَابِ مردی سهل جانب بود و نیکو تقاضا. روزی برفت و عاص را تقاضا کرد، او گفت: وقت را چیزی ندارم. خَیَابِ گفت: نروم تا حق خود نستانم، و تقاضای سخت کرد. عاص گفت: اینکۀ چه سختی «۸» است و تو هرگز اینکۀ نکردی، گفت: آن رفت «۹» که من و تو هر دو بر یک دین بودیم و من تو را مسامحت کردم، امروز «۱۰» دین تو دیگر است و دین من

-
- (۱). همه نسخه بدلها: را هدایت.
 - (۲). همه نسخه بدلها: آن. [...]
 - (۳). همه نسخه بدلها: معصیت.
 - (۴). آج، لب و قال لأوتین مالا و ولدا.
 - (۵-۷). اساس: خباب بن الازرق، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.
 - (۶). همه نسخه بدلها: بینی.
 - (۸). آط: سخنی.
 - (۹). مش: وقت.
 - (۱۰). همه نسخه بدلها: اکنون.

صفحه : ۱۱۶

مسلمانی است، من نروم تا حق خود نستانم. عاص گفت: نه شما می گویی که در بهشت زر و سیم باشد! گفت: بلی؟ گفت: پس رها کن تا آن جا بدهم- بر طریق استهزاء، اگر اینکۀ شما که می گویی حق است، نصیب من آن جا بیش باشد از نصیب تو، خدای تعالی اینکۀ آیت فرستاد [۱۸-پ]

و گفت: دیدی اینکۀ مرد را که به آیات ما کافر شد! و گفت: مرا مال و فرزندان خواهند دادن در بهشت.

أَطَّلَعَ الْعَيْبُ، همزه مفتوحه همزه استفهام است، و همزه افتعال بیفگندند تا دو همزه مجتمع نباشد، و التَّقْدِيرُ: اِطَّلَعَ، بر غیب مَطَّلَع شده است! عبد الله عباس گفت «۱»: بر لوح محفوظ. مجاهد گفت: علم غیب بدانسته است تا «۲» می داند که او به بهشت خواهد بودن یا به دوزخ. أَمْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا، یا بنزدیک خدای عهدی گرفته است. مجاهد گفت: اینکۀ عهد، گفتن لا اله الا الله است، یعنی او اینکۀ کلمه بگفته است و ایمان آورده، یعنی بهشت آنان را باشد که اینکۀ کلمه گویند.

قتاده گفت: عملی صالح از پیش فرستاده است. کلبی گفت: عهدی دارد از خدای که او را به بهشت برد.

كَلَّمَا، اینکۀ کلمه ردع و زجر است، رد کرد خدای تعالی بر او «۳» بر اینکۀ کلمه، یعنی پرگست «۴» که چنین باشد؟ آنکۀ گفت: سَنَكْتُبُهُ مَا يَقُولُ، ما بنویسیم آنچه او می گوید. وَ نَمِدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا، او را از عذاب مدد دهیم و بیفزاییم «۵». كَلَّمَا، در جای قسم نهاده است، و معناه حقا، که بنویسیم آنچه او می گوید.

وَ نَرِثُهُ مَا يَقُولُ، و آنچه او می گوید مرا خواهد بودن از مال و فرزندان، ما [از]

«۶» او به میراث برداریم، یعنی او بمیرد و مال و فرزندان رها کند. وَ يَأْتِينَا فَرْدًا، و تنها با پیش ما آید.

وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً، و ایشان بدون خدای، خدایان گرفته‌اند تا عزیز باشند، و ایشان را عزت باشد به آن که گمان بردند که اگر به یک خدای عزت باشد، به بسیار خدایان عزت بیشتر باشد.

- (۱). همه نسخه بدلها یعنی.
- (۲). همه نسخه بدلها: یا.
- (۳). آب، آط، آج، لب: بر ایشان، آذ: برای ایشان.
- (۴). اساس: ترکست، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.
- (۵). همه نسخه بدلها و گفته‌اند.
- (۶). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

صفحه: ۱۱۷

کَلَمًا، همچنین، محتمل اینکه دو معنی است از ردع و ردّ بر ایشان، و از «۱» قسم به معنی حَقًّا، چون «۲» معنی زجر باشد بر او وقف کنند، و چون بر قسم حمل کنند ابتدا به او باید کردن، و وقف پیش او باشد. گفت: حاشا که چنین باشد- بر معنی اول، و بر معنی دوم، حَقًّا که آن «۳» معبودان ایشان به ایشان و عبادت ایشان کافر شوند، یعنی تَبْرًا کنند از ایشان، چنان که گفت: إِذِ تَبَّرَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا «۴» ...، و قال تعالی: تَبَّرْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ «۵».

وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا، و اینکه بتان ضِدِّ ایشان باشند بر ایشان، یعنی بر خلاف ایشان باشند و تَبَّرًا کنند از ایشان و لعنت کنند ایشان را، اینکه قول قتاده است. مجاهد گفت: يَكُونُونَ عَوْنًا عَلَيْهِمْ فِي خِصْمَتِهِمْ، در خصومت بر ایشان باشند، با ایشان نباشند، یعنی ظنِّ ایشان در عبادت معبودان بدون خدای خطا آید «۶».

آنگه گفت: أَلَمْ تَرَ، نمی بینی یا محمّد؟ یعنی نمی دانی أَنَا «۷» وَ كَذَلِكَ نُؤَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ «۹». یعنی ما منع نکردیم به طریق الجاء. و ارسال، به معنی تخلیت «۱۰» فی قوله: ... فَيَمْسِكُكَ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى «۱۱» ...، ای یخلی و یترک. و روا بود که مراد آن بود که ما در دوزخ شیاطین را بر کافران گماریم تا ایشان را می جنبانند و می لرزانند و عذاب می کنند. تَوَزُّهُمْ أَزًّا، تا ازعاج می کنند ایشان را و مضطرب می دارند، يقال: ازّه و هزّه، اذا حرّکه و ازعجه، و هو من الابدال.

فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ، تو تعجیل مکن بر ایشان ای محمّد. إِنَّمَا نَعِدُّ لَهُمْ عَذَابًا، که ما روزها و ماهها می شماریم [برای ایشان، یعنی برای عذاب ایشان. و گفتند:

- (۱). آب، آط، آذ، مش: واو. [.....]
- (۲). همه نسخه بدلها: هم به.
- (۳). آج، لب: اینکه.
- (۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۶۶.
- (۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۶۳.
- (۶). آب، آذ، مش: آمد.
- (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: انا، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد.
- (۸). همه نسخه بدلها: لقوله.
- (۹). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۹.
- (۱۰). چاپ شعرانی (۴۳۸ / ۷) آمد.

(۱۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۲.

صفحه : ۱۱۸

انفاس ایشان می‌شماریم]

«۱» برای اجل.

يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ، یعنی اذکر، یاد کن ای محمّد آن روز که ما حشر کنیم متّقیان و پرهیزگاران را. اِلَى الرَّحْمَنِ وَفِدًا»۲، ای جماعات»۳، و قیل: رکبانا، یقال:

وفدت الی فلان فأنا وفد. و الوفد، اسم للجمع، کالركب و الحرب»۴ و الصّیحب. و جمع اینکه کلمه وفود باشد، و نصب او بر حال باشد. و گفتند: وفد، مصدر باشد و مصدر را تشبیه و جمع و واحد به یک لفظ باشد، کأنه قال: یحشر المتّقون فیفدون وفدا. آنکه نصب او بر مصدر باشد.

و در خبر می‌آید: یرکبون علی ضحایاهم، بر اضاحی خود نشینند،

لقوله- علیه السلام: عظموا ضحایاکم فانّها فی القيامة [۹۱- ر]

مطایا کم

، گفت: ضحایا و قربانها»۵ که بکنی»۶ آن را تعظیم کنی که آن در قیامت شتران شما باشند.

ابو هریره گفت: بر شتران نشسته آیند. عبد الله عباس گفت: بر شترانی باشند که پالانهای آن از زر باشد و زمامها از زبرجد، و امیر المؤمنین علی گفت: و الله که ایشان را حشر نکنند، بر اقدام، یعنی پیاده، بل ایشان را اشترانی آرند»۷ پالانهای زر و نجیبانی به زینهای یاقوت، اگر خواهند بروند و اگر خواهند بپرند. صالح بن محمد روایت کرد از امیر المؤمنین علی، که او گفت من رسول را گفتم: یا رسول الله؟ وفد ملوک چندان که باشند سوار باشند، فما وفد الله، وفد خدای چگونه باشند! گفت: یا علی؟ چون مؤمنان از پیش خدای باز گردند، فریشتگان به استقبال ایشان آیند با شترانی به پالانهای و زمامهای زر، بر هر مرکبی حله‌ای افکنده که قیمت از همه دنیا بیش باشند، هر مؤمنی»۸ حله‌ای از آن بپوشد»۹ و بر مرکبی نشیند، مرکبان ایشان روی به بهشت نهند، چون به در بهشت رسند فریشتگان به استقبال آیند، می‌گویند:

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۲). اساس: وفدا الی الرحمن، به قیاس با نسخه آج، و با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۳). آج، لب: جماعه.

(۴). آب، آج، لب، آز، مش: و الشرب، آط: و السرب. [...]

(۵). آب: قربانیها، آز: قربانیها.

(۶). همه نسخه بدلها: بکشی.

(۷). همه نسخه بدلها به.

(۸). همه نسخه بدلها: مؤمن.

(۹). آب، آز: بپوشیند، آط: بپوشند.

صفحه : ۱۱۹

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طَبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ»^(۱)، ربیع گفت: وفد خدای تعالی چون به حضرت او رسند، ایشان را اکرام کنند و عطا دهند و شفاعت دهند.

وَنَشِوِقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرِدًا، و برانیم گناهکاران را به دوزخ. وَرِدًا، منصوب است بر مصر کأَنَّهُ قَالَ: فیردون وردا، و بعضی دگر گفتند: ورد، نام جماعت واردان باشند^(۲). [و گفتند: ورد نام شتران باشد در حال ورود، و ایشان در آن حال تشنه باشند، و اینکه قول عبد الله عباس و حسن و قتاده است، و دیگر]

«۳» مفسران گفتند: مشاء عطاشا، یعنی پیاده و تشنه، گردن ایشان از تشنگی نزدیک باشد که بگسلد، و بر اینکه تفسیر نصب او بر حال باشد.

لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ، مالک نباشند شفاعت را، یعنی کس را از ایشان شفاعت نبود الا آن را که بنزدیک خدای عهدی گرفته باشد. عبد الله عباس گفت: شفاعت نبود الا آن را که گواهی^(۴) دهد خدای را به توحید و از حول و قوت خود بری^(۵) باشد، و امید جز به خدای ندارد. و صادق- علیه السلام- گفت: مراد بدین عهد وصیت است که مرد عند حضور اجل وصیت کند که رسول- علیه السلام- گفت:

من لم يحسن الوصية عند موته كان ذلك نقصا في عقله و مروته.

و عهد را از جمله معانی او یکی وصیت است، يقال: عهد اليه في «۶» كذا اذا اوصى اليه.

و در معنی آیت و محل «من» از اعراب خلاف کردند، بعضی گفتند: «من» در محل نصب است به استثنای منقطع، برای آن که متخذان عهد جز مجرمان باشند، كَأَنَّهُ قَالَ: المجرمون لا يملكون الشفاعة لكن من اتخذ عند الرحمن عهداً، يملكها.

و زجاج گفت: روا بود که محل او رفع باشد علی تقدیر: لا يملك احد من المجرمين، إلا من اتخذ، بدل «واو» و «نون» باشد، «واو» ضمیر مرفوع متصل است، فهو كقولك: ما جاني احد الا زيد. بر اینکه دو وجه معنی آیت آن باشد که: مجرمان

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۳.

(۲). همه نسخه بدلها: باشد.

(۳). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۴). آب، آز، مش: گواهی.

(۵). اساس: برده، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز آط: عهد فی.

صفحه : ۱۲۰

مالک شفاعت نباشند اما متخذان عهد ایشان را شفاعت رسد و مقبول الشفاعة باشند.

و بعضی دگر گفتند: محل «من» نصب است به حذف حرف الجز، كَأَنَّهُ قَالَ: الا لمن اتخذ، آنکه معنی آن باشد که: مجرمان و جز مجرمان از متقیان مالک شفاعت نباشند، و در حق کسی شفاعت نتوانند کردن الا در حق آن کس که او عهدی^(۱) دارد بنزدیک خدای تعالی [از توحید]

«۲»، و بر قولهای اول «من» شافع باشد، و بر اینکه قول «من» مشفوع له باشد، و نظیره قوله: ... وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى «۳» ...، و در «عهد»، اینکه دو قول است: یکی توحید، و یکی وصیت. و أبو وائل روایت کرد^(۴) گفت از رسول- علیه السلام- شنیدم که می گفت اصحابش را روزی:

۵) ايعجز احدكم ان يتخذ كل صباح و مساء عهدا عند الله»،

گفت نتواند یکی از شما «۶» که هر بامدادی و شبانگاهی بنزدیک خدای تعالی عهدی گیرد! گفتند: چگونه! گفت: هر بامداد و شبانگاه بگویند:

۷) اللهم فاطر السموات و الارض عالم الغيب و الشهادة اتي اعهد اليك في هذه الحيوه الدنيا بآتي اشهد ان لا اله الا انت وحدك لا شريك لك و ان محمدا عبدك و رسولك و انك ان تكلني الى نفسي تقربني من الشر و تباعدني من الخير و اتي لا- اثق الا برحمتك فاجعل لي عندك عهدا توفينيهِ «يوم القيامة انك لا تخلف الميعاد

، چون اینکه بگوید مهری [۱۹-پ]

بروی نهند و در زیر عرش بنهند.

چون روز قیامت باشد، منادی ندا کند: أین الذین لهم عند الله عهد، کجاند آنان که بنزدیک خدای عهدی دارند «۸» و ایشان را به بهشت برند.

و قالوا اتخذ الرحمن ولداً، یعنی جهودان و ترسایان و مشرکانی «۹» که گفتند:

فریشتگان دختران خدای اند. و حمزه و کسائی «ولدا» خواندند، و آن در چهار جای است: بضم الواو و سکون اللام دو جای در اینکه سورت، و یک جای در سوره

(۱). همه نسخه بدلها: عهد.

(۲). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۲۸. [.....]

(۴). آط و همه نسخه بدلها از عبد الله مسعود که او.

(۵). همه نسخه بدلها: عند الله عهدا.

(۶). اساس: ما، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها و معنی عبارت، تصحیح شد.

(۷). آب، آز، توفیته.

(۸). اساس: دانند، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مش: مشرکان.

صفحه : ۱۲۱

الزخرف، و یکی جای در سورت نوح و هما لغتان: كالعرب و العرب، و العجم و العجم، و الحزن و الحزن، قال:

فلیت فلانا کان فی بطن امه و لیت فلانا کان ولد حمار

و قال الحارث بن حلزة:

و لقد رأیت معاشرًا قد ثَمروا مالا و ولدا

و به لغت قیس «ولد» به فتح اللام و الواو واحد باشد «۱»، ولد جمع بود. لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئاً إِدًّا، عبد الله عباس گفت: منکرا. قتاده و مجاهد گفتند «۲» عظیما. ضحاک گفت: فظیعا «۳». مقاتل گفت: قولاً- عظیما، نظیره قوله: ... إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا «۴». و «اد»، در

کلام عرب اعظم الدواهی باشد، قال رؤبه - شعر:

طح بنی اذ رءوس الادیاد
ای، الدواهی «۵»، و قال آخر:

فی لهث «۶» منه و خیل ادا
و در او سه لغت است: ادا، و ادا، و ادا.
تکاد السماوات یتفطرن، نافع و کسائی «یکاد» خواندند به «یا» لتقدم الفعل، و باقی قراء به «تا» خواندند لتأنیث السیموات. و عاصم و ابو عمرو خواندند: ینفطرن من الانفطار، و اینکه اختیار ابو عبید است، لقوله: إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ «۷»، و قوله:
السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ «۸»...، و باقی قراء یتفطرن خواندند از بنای تفعل، گفت: نزدیک است که آسمانها از او شکافته شود، یعنی از عظم اینکه گفتار، زمین بشکافد و کوهها درفتند. هدا، ای هدم، اینکه قول عطاست. عبد الله عباس گفت: کسرا، مقاتل گفت:
قطعا. ابو عبیده گفت: سقوطا، و معانی متقارب است، و نصبش بر مصدر است لا من

(۱). آط و.

(۲). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). همه نسخه بدلها: قطیعا.

(۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۰.

(۵). همه نسخه بدلها و قال الراجز: قد لقی الاعداء منی نکرا || داهیه دهیاء ادا امرا

(۶). همه نسخه بدلها: لهب.

(۷). سوره انفطار (۸۲) آیه ۱.

(۸). سوره مزمل (۷۳) آیه ۱۸. [.....]

صفحه: ۱۲۲

لفظ الفعل كأنه قال: و تحزّ الجبال فتهدّ هدا.

أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا، یعنی لادن دعوا، برای آن که خدای را فرزند گفتند ایشان، و من ان قالوا، و برای آن که خدای را فرزند گفتند. عبد الله عباس گفت و ابی کعب: آسمان و زمین و کوهها و جمله خلائق بترسیدند «۱» جن و انس، و فریشتگان به خشم آمدند و دوزخ به زفر آمد چون کافران خدای را فرزند گفتند.
آنکه از خود نفی کرد «۲»: «وَمَا يَتَّبِعِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا، و نباید و نشاید خدای را که فرزند گیرد، چه در حق او اینکه معنی محال باشد.

إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، «ان»، به معنی «ما» ی نفی است، گفت: نیست هر که در آسمان و زمین [است]

«۳» إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا، «آ» پیش خدای آیند به بندگی. و نصب او بر حال است از فاعل. و بعضی اهل معانی گفتند:

حق تعالی انفطار آسمان و انشقاق زمین و خروار کوهها بر سیل مثل گفت برای آن که عرب عند کاری فطیع منکر که استعظام و استهوال آن کنند اینکه معنی گویند و الفاظی که با اینکه ماند، قال الشاعر - شعر:

الم تر صدعا فی السماء مبینا علی ابن لینی الحارث بن هشام
و قال آخر:

و اصبح بطن مکة مقشعرا كأن الارض لیس بها هشام
و قال آخر:

لما اتی خبر الزبیر تواضعت سور المدینة و الجبال الخشع

بعضی دگر گفتند: معنی آن است که، اگر کاری عظیم منکر باشد که از او آسمان بطرکد «۵» و زمین بشکافد و کوهها بیفتند اینکه کلمه باشد، و مثله قوله تعالی: لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصِدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ «۶»... ای لو خشع و تصدع الجبال «۷» لشیء انزل علیه لتصدع «۸» لهذا القرآن. قوله: أَنْ دَعَا، اینکه دعا

(۱). همه نسخه بدلها جز.

(۲). همه نسخه بدلها گفت.

(۳). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها که.

(۵). همه نسخه بدلها: بترکد.

(۶). سوره حشر (۵۹) آیه ۲۱.

(۷). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، به قرینه ضمیر، «جبل» صحیح تر به نظر می‌رسد.

(۸). آط، آب، آز، مش: التصدع، آج، لب: الصدع.

صفحه: ۱۲۳

به معنی تسمیه است و ادعا «۱»، قال الشاعر:

الارِبُّ مَنْ تَدْعُو نَصِيحًا وَ اِنْ تَغَبَّ تَجَدَّه [بغیب]

«۲» غیر منتصح الصدر

و قوله: وَ مَا يَبْغِي، به معنی ما يصلح، كما قال «۳» الشاعر:

فی رأس خلقاء من عنقاء مشرفة ما ينبغى دونها سهل و لا جبل

إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، گفت: کس نیست [۲۰-ر]

در آسمان و زمین و آلا روز قیامت با پیش خدای آیند ذلیل و مهین بنده‌وار.

لَقَدْ أَحْصَاهُمْ، بشمرده است ایشان را، یعنی عالم است به تفصیل ایشان تا پنداری ایشان را بشمرده است، و قوله «۴»: أَحْصَاهُمْ وَ عَدَّهُمْ، برای اختلاف لفظ عطف کرد اینکه را بر آن، كقوله - شعر:

هند اتی من دونها النَّای و البعد

وَ كُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا، و فردای قیامت همه با پیش او آیند تنها، نه با ایشان مال باشد، نه فرزندان، نه لشکر، نه اتباع، همه اسیر و ذلیل و تنها آیند، و آنچه داشته باشند رها کرده «۵» و تنها با پیش خدای آیند، و مثله: [و] «۶» لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ «۷» ... نگر تا مغرور نباشی که بس بر نیاید که گویند: مرد مرد، و آنچه کرد برد، و آنچه داشت بگذاشت.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، خدای تعالی ایشان را در دل مردمان دوستی «۸» کند. در او دو قول گفتند، یکی آن که: سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا، خدای ایشان را دوست دارد. و قولی دیگر آن که: ایشان را محبوب گرداند بر مردمان، یعنی چنان کند که بعضی بعضی را دوست دارند.

(۱). همه نسخه بدلها کما.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و معنی و وزن بیت افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: کقول.

(۴). آج، لب لقد.

(۵). همه نسخه بدلها: کنند.

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و با توجه به ضبط قرآن مجید، افزوده شد. [.....]

(۷). سوره انعام (۶) آیه ۹۴.

(۸). آج، لب: دوست.

صفحه: ۱۲۴

عبد الله عباس گفت: میان ایشان در دنیا دوستی نهد. ابو اسحاق السبیبی روایت کرد از براء بن عازب که او گفت: آیت در شأن امیر المؤمنین علی آمد که یک روز رسول - علیه السلام - او را گفت یا علی؟ بگو:

اللَّهُمَّ اجْعَلْ لِي عَهْدًا وَ اجْعَلْ لِي فِي صَدُورِ الْمُؤْمِنِينَ مَوَدَّةً

، بار خدا یا؟ مرا بنزدیک تو عهدی کن، و مرا در دل مؤمنان دوستی کن. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: چون خدای تعالی بنده‌ای را «۱» دوست دارد، جبریل را گوید: من فلان را دوست دارم، تو نیز او را دوست دار. جبریل او را دوست شود، آنگه جبریل در آسمانها ندا کند و گوید: خدای تعالی فلان را دوست می‌دارد، شما نیز او را دوست دارید، اهل آسمانها او را دوست گیرند. آنگه محبت او بر «۲» زمین افگند تا اهل زمین او را دوست دار شوند، و هر که را دشمن دارد - علی مثل «۳» هذا - با او مانند اینکه معامله کند.

هرم بن حیان گفت: هیچ بنده‌ای نباشد که او در دل در خدای بندد و الا خدای تعالی دل اهل ایمان را روی به او آرد تا او را دوست گیرند و مودتی و رحمتی از او در دل ایشان نهد.

فَإِنَّمَا يَسْتَرْنَاهُ بِلِسَانِكَ، ما اینکه قرآن را بر زبان تو خوار «۴» بکردیم تا به او بشارت دهی متقیان و پرهیزگاران را، و بترسانی به آن گروهی را سخت خصومت، و هو جمع ألد، قال الله تعالی: ... وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ «۵». اینکه قول عبد الله عباس است، و حسن گفت: قوما صمًا، گروهی کران را. ربیع گفت: گروهی را که گوش دل کردارند، و اصل کلمه از شد و سد است، قال الشاعر - شعر:

انّ تحت الاحجار» ۶) عرما و حزما و خصیما الدّ ذا معلاق
و رسول- علیه السّلام- گفت:
انّ ابغض الخلق الی الله الالدّ الخصیم،
خدای

(۱). لب: بنده را.

(۲). همه نسخه بدلها: در.

(۳). همه نسخه بدلها: مثال.

(۴). همه نسخه بدلها: آسان.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۴.

(۶). اساس: الا! جار، دیگر نسخه بدلها: الاشجار، به قیاس با چاپ شعرانی (۷/ ۴۴۳) و مآخذ شعر و لغت، تصحیح شد.

صفحه : ۱۲۵

تعالی از بندگان آن را دشمنتر دارد که او سخت خصومت باشد.

آنکه تهدید کرد کافران «۱» را و گفت: وَ كَم أَهْلَكْنَا، بس که ما هلاک کرده‌ایم پیش ایشان از جماعتی «۲» که گذشتند، و اهل روزگاری که بودند. آنکه گفت: از ایشان هیچ عینی «۳» و اثری نماند. ای محمّد؟ تو هیچ کس را از ایشان می بینی یا آوازی می شنوی! و الرّکز، الصّوت الخفی، هیچ آواز اندک ایشان به سمع تو می درآید! قال ذو الرّمّة:

إذا «۴» تو جّس رکزا من سنابکها او کان صاحب ارض او به الموم
ای، البرسام، و قال لیید:

فتوجّست رکزا لانیس فراعها عن ظهر غیب و الانیس سقامها

با اینان همان معامله رود که با ایشان، که اینان از ایشان بهتر نه‌اند و به قوت بستر [۲۰-پ]

(۱). همه نسخه بدلها مکه.

(۲). همه نسخه بدلها: جماعتی.

(۳). آب، آز، مش: حسی.

(۴). همه نسخه بدلها: وقد.

صفحه : ۱۲۶

«۱» [۲] بدان که اینک سوره مکی است در قول قتاده و مجاهد. و صد و سی و پنج آیت است در عدد کوفیان، و چهار به عدد مدنیان، و دو به عدد بصریان. و هزار و سیصد و چهل و یک کلمت است، و پنج هزار و دویست و چهل و دو حرف است. و روایت است از ابو هریره که رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی طه و یس خواند پیش از خلق آدم به دو هزار سال، چون فرشتگان بشنیدند گفتند:

خنک امتی را که اینک به ایشان فرستند، و خنک زبانی که به اینک لغت سخن گوید، و خنک شکمی که حامل اینک باشد. حسن بصری گفت، رسول- علیه السلام- گفت: اهل بهشت از قرآن هیچ نخوانند الا طه و یس.

[سوره طه (۲۰): آیات ۱ تا ۲۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

طه (۱) ما أنزلنا عليك القرآن لتشقى (۲) إلا تذكرة لمن يخشى (۳) تنزيلاً ممن خلق الأرض و السماوات العلى (۴) الرحمن على العرش استوى (۵) له ما فى السماوات و ما فى الأرض و ما بينهما و ما تحت الثرى (۶) و إن تجهر بالقول فإنه يعلم السر و أخفى (۷) الله لا إله إلا هو له الأسماء الحسنى (۸) و هل أتاك حديث موسى (۹) إذ رأى ناراً فقال لأهله امكثوا إني آنست ناراً لعلى آتيكم منها بقبس أو أجده على النار هدى (۱۰) فلما أتاها نودى يا موسى (۱۱) إني أنا ربك فأخلع نعليك إنيك بالواد المقدس طوى (۱۲) و أنا اخترتك فاستمع لما يوحى (۱۳) إني أنا الله لا إله إلا أنا فاعبدنى و أقم الصلاة لذكري (۱۴) إن الساعية آتية أكاد أخفيها لتجزى كل نفس بما تسعى (۱۵) فلا يصدنك عنها من لا يؤمن بها و اتبع هواه فتردى (۱۶) و ما تلك بيمينك يا موسى (۱۷) قال هى عصا أتوكؤا عليها و أهش بها على غمى و لى فيها مآرب أخرى (۱۸) قال ألقها يا موسى (۱۹) فألقها فإذا هى حية تسعى (۲۰) قال خذها و لا تخف سنعيدها سيرتها الأولى (۲۱) و اضم يدك إلى جناحك تخرج بيضاء من غير سوء آية أخرى (۲۲) لئريك من آياتنا الكبرى (۲۳) اذهب إلى فرعون إنه طغى (۲۴)

[ترجمه]

[به نام خدای بسیار بخشایش بسیار آمرزش]

«۳»

نفرستادیم ما به تو قرآن را تا رنجور شوی.

الا یاد دادنی آن را که بترسد.

تنزیلی «۴» از آن که بیافرید زمین را

(۲-۱). اساس: از اینک جا به بعد صفحاتی افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

(۳). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. [.....]

(۴). آب، فرستادنی.

صفحه: ۱۲۷

و آسمانهای بلند را.

خدای بر عرش مستولی شد.

او راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و آنچه میان ایشان است و آنچه زیر خاک باشد.

و اگر بلند گویی سخن او داند پنهانی و پوشیده‌تر.

نیست خدای «۱» مگر او، او راست نامهای نیکوتر.

و هیچ آمد به تو حدیث موسی!

چون بدید آتشی، گفت اهلش را، درنگ کنی که من بدیدم آتشی، همانا من آرم به شما از آن پاره‌ای یا بیابم بر آتش راهی.

چون آمد به آن ندا کردند که ای موسی.

که من خدای توام بکش نعلین را که تو به وادی پاکیزه‌ای که طوی نام است.

و من برگزیدم تو را، بشنو آنچه وحی می‌کنند.

«۲»

که من خدایم، نیست خدایی جز من، مرا پرست و به پای دار نماز به یاد کردن من.

که قیامت آمدنی است نزدیک است که باز پوشم تا جزا دهند هر تنی را به آنچه کرده باشد.

باز مداراد تو را از آن، آن کس که ایمان ندارد به آن، و پیروی کند هوای خود را که پس هلاک شوی.

و چیست اینکه که به دست راست تو است ای موسی!

(۱). آج، لب: خدای نیست خدایی.

(۲). آب بدرستی.

صفحه: ۱۲۸

گفت: آن عصای من است که تکیه کنم بر آن و برگ فرو کوبم «۱» به آن بر گوسپندم، و مرا در آن حاجتهای دیگر است.

گفت: بینداز آن را ای موسی.

بینداخت آن را، گردیدی «۲» آن ماری بود رونده «۳».

گفت: بگیر اینکه «۴» را و مترس که باز بریم «۵» آن را با شکل اول.

و فراهم گیر دستت را باز «۶» بالت «۷» تا بیرون آید سپید بی عیبی «۸» دلیلی دیگر.

تا به آن نمایم «۹» به تو از آیتهای بزرگ خود.

برو به فرعون که او طغیان کرد.

قوله تعالی: طه، کوفیان طه آیتی شمردند، و دیگران نشمردند. ابو عمرو «طه» خواند به فتح «طا» و اماله «ها». و حمزه و کسائی و

خلف و ابو بکر الاعشی و البرجمی «۱۰» به اماله هر دو «طه» خواندند. و اهل شام و مدینه بین خواندند هر دو، و باقی قراء به

تفخیم هر دو، و عیسی بن عمر در شاذّ بر عکس قراءت ابو عمرو خواند، و حسن بصری در شاذّ خواند: «طه» باسکان الهاء، و گفت

تفسیرش آن باشد که: ای مرد.

مفسران در معنی خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: قسم است به نامی از نامهای خدای تعالی که به او قسم کرد. و مجاهد و حسن و عطا و ضحاک گفتند، معنی اینکه کلمه آن است که: یا رجل، ای مرد. عکر مه گفت: هو بلسان الحبشه «یا

- (۱). آب، آج، لب: فرو کنم.
- (۲). آب: برگردید، آج، لب: که دیدی.
- (۳). آب: ماری که می‌رفت.
- (۴). آب: آن.
- (۵). آج، لب: باز برانم.
- (۶). آب، آج، لب: با.
- (۷). آج، لب: زیر بغل بر.
- (۸). آج، لب: سفیدی بی عیب.
- (۹). آب: تا باز نمایم.
- (۱۰). آج: الرجمی، آج، لب: الرّحمن.

صفحه : ۱۲۹

رجل». سعید جبیر گفت: به نبطی هم اینکه معنی دارد. سدی و ابو مالک گفتند: یا فلان، و کلبی گفت: به لغت عک «یا رجل» باشد، قال:

انّ السّفاهة طه فی خلاقکم لا قدّس الله ارواح الملاعین
و قال آخر:

هتفت بظه فی القتال فلم یجب فنخفت لعمری ان یكون موائلا
مقاتل بن حیان گفت، معنی طه آن است که: طاء الارض بقدمیک، و گفت سبب آن بود که: رسول- علیه السّلام- در نماز یک پای بر گرفتی و بر یک پای باستانی تا رنج بیش بود و ثواب بیشتر باشد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: هر دو پای بر زمین نه.

محّمّد بن کعب القرظی گفت: خدای تعالی قسم کرد به طول و هدایتش، و مقسم علیه که جواب قسم است. قوله: ما أنزلنا علیک القرآن لیتشقی.

جعفر بن محّمّد الصّیّادق- علیهم السّلام- گفت: طه، طهارت اهل البیت رسول است. آنگه اینکه آیت برخواند: ... إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا^(۱).

و گفتند: «طا»، درخت طوبی است، و «ها» هاویه، و عرب کنایت کند به بعضی حروف از اسمی، و کآنه: اقسام بالجنّة و النار، پنداری قسم کرد به بهشت و دوزخ.

سعید جبیر گفت: «طا» ابتدای نام اوست طاهر و طیب، و «ها» افتتاح نام اوست هادی. و گفتند: طه را معنی آن است که: یا طامع الشّفاعة للأمیة و یا هادی الخلق، الی الملمة، رسول را می‌گوید: ای آن که طمع می‌داری به شفاعت امت و هدایت خلق می‌کنی به

مَلَّتْ. گفتند: «ط» (۲) از طهارت است، و «ها» از هدایت، کأنه قال لَنبيّه: يا طاهرا من العيوب و يا هاديا الى علام الغيوب. و گفتند: «ط» طرب اهل بهشت است، و «ها» هوان اهل دوزخ. و گفتند: «ط» در حساب جَمَل نه باشد، و «ها» پنج، پنداری گفت: ای ماه شب چهارده ما أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى،

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۳. [.....]

(۲). آج، لب: طی.

صفحه : ۱۳۰

ما اینکه قرآن به تو نفرستادیم تا تو شقی شوی به او.

مجاهد گفت: رسول- علیه السّلام- و صحابه به شب دستها «۱» بر سینه بستندی در نماز، خدای تعالی به فریضه اینکه حکم منسوخ کرد.

کلبی گفت: چون خدای تعالی وحی فرستاد به رسول- علیه السّلام- در مکه، او در عبادت اجتهاد عظیم کرد تا به شب نخفتی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، پس از اینکه، رسول- علیه السّلام- به شب بعضی بخفتی و بعضی نماز کردی.

مغیره شعبه «۲» گفت: رسول- علیه السّلام- چندان بر پای باستاد در نماز تا پایش بیامهید «۳»، گفتند: یا رسول الله؟ نه خدای تعالی تو را پیامزیده است، اینکه همه رنج بر خود چرا می نهی! گفت:

افلا اكون لله عبدا شكورا

، خدای را بنده‌ای شاکر نباشم!

مقاتل گفت، ابو جهل هشام و نضر بن الحارث رسول را گفتند: چون عبادت او دیدند و اجتهاد او گفتند: اَنْك لَشَقِي، تو شقی، به ترک دین ما بگفتی. در دین ما اینکه همه رنج نیست. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: طه، ما أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى، ما اینکه قرآن نفرستادیم بر تو تا تو شقی شوی به او. و اصل «شقا» در لغت عنا و رنج بود.

إِلَّا تَذَكِّرُهُ، و ما اینکه قرآن نفرستادیم مگر تا یادگاری باشد و تذکیری و یاد دهنده‌ای آنان را که از خدای بترسند، و قرآن مذکر همه مکلفان است، جز آن است که اینان را تخصیص کرد به ذکر، کقوله تعالی: إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مِّنْ يَخْشَاهَا «۴» و قوله: ... هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ «۵».

و تَذَكِّرُهُ، مصدر ذکر باشد، و مثله: التَّبَصُّرَةُ و التَّكْمَلَةُ «۶».

تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ، تنزیلا بدل تذکره باشد، اینکه قرآن تنزیلی است از خدای که خالق زمین است و آسمانهای بلند، و علی جمع علیا باشد، کالکبر فی جمع الکبری، و الصُّغْرُ فِي جَمْعِ الصُّغْرَى.

(۱). آژ، مش: رسنها.

(۲). مش: مغیره بن شعبه.

(۳). مش: بیاماسید.

(۴). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۵.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۲.

(۶). آط: التَّكْمَلَةُ، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۱

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى، ای استولی، خدای تعالی بر عرش مستوی شد یعنی مستولی. و ما اقوالی در سوره البقره گفتیم در تأویل استوی به استشادات.

لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا، او راست هر چه در آسمانها و زمین است و آنچه در میان آن «۱» است. و ما تحت الثرى، و آنچه در زیر خاک است.

و ثرى، خاک نمناک باشد، تقول العرب: شهر ثرى و شهر ندى و شهر مرعى.

عبد الله عباس گفت: زمین بر پشت ماهی است، و ماهی بر روی آب است، و طرفی «۲» ماهی که سر و دنبال اوست در زیر عرش ملتقی اند به هم آمده. و زیر دریا سنگی سبز هست که سبزی آسمان از اوست، و آن سنگ آن است که خدای تعالی در سورت لقمان گفت: فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ «۳» ...، و آن سنگ بر سر «۴» گاوی است و پایهای گاو بر ثری نهاده است، و زیر ثری کس نداند تا چیست مگر خدای تعالی.

و آن گاو دهن باز کرده است چون دریاها همه یکی شود در شکم آن گاو شود و دریاها خشک شود.

وَإِنْ تَجَهَّرَ بِالْقَوْلِ، آنکه گفت: ای محمد؟ اگر سخن بلند گویی او سرّ داند و پوشیده تر از سرّ.

عبد الله عباس گفت: سرّ آن باشد که با کسی بگویی پنهان، و پوشیده تر از سرّ آن باشد که در دل داری و با کس نگویی. و روایتی دگر از او گفت: و اخفی من السرّ حدیث النفس، آنچه با خود اندیشه کنی.

سعید جبر گفت: سرّ آن است که در دل داری، و آنچه از سرّ پوشیده تر است تیت است، چه خدای تعالی عالم است به موجودات و معدومات علی حدّ واحد.

و علی بن ابی طلحه گفت از عبد الله عباس: سرّ آن که در دل دارند، و اخفی آن که در دل ندارد «۵» و پس از آن بکنند «۶»، و اینکه هم معدوم باشد و قریب است به قول اول.

مجاهد گفت: سرّ آن است که پوشیده دارد، و اخفی و سوسه است.

ابن زید گفت: معنی آیت آن است که، او سرّ بندگان داند و سرّ او کس نداند،

(۱). آب: میان آسمان و زمین.

(۲). آب، آرز، مش: دو طرف.

(۳). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۶.

(۴). آج، لب، مش: سر.

(۵). کذا در آط، آج، و لب، آب: ندارند.

(۶). کذا در آط، آج و لب، آب: بکنند.

صفحه : ۱۳۲

برای آن که او پوشیده کرده است از خلق. و بر اینکه قول، أخفی فعل باشد علی وزن أفعّل، و بر اقوال اول، اخفی اسم باشد افعّل تفضیل.

آنکه تقریر «۱» توحید خود کرد، گفت: اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، خدای تعالی بجز «۲» او خدایی نیست، و هیچ مستحقّ عبادت نیست که

اینکه نام به استحقاق بر او اجرا توان کردن مگر او.

لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى، او راست نامهای نیکو برای آن که او مستحق آن است.

آنگه با رسول خطاب می‌کند و می‌گوید: وَ هَلْ أَتَاكَ، صورت استفهام است و مراد تقریب و تنبیه، گفت: به تو آمد حدیث موسی عمران.

إِذْ رَأَى نَارًا، چون آتش دید. وهب متبه گفت: اینکه آنگه بود که موسی - علیه السلام - دختر شعیب را با خود گرفت و مدتی مقام کرد، آنگه از شعیب دستوری خواست تا بیاید و مادر را ببیند. شعیب دستوری داد او را، و او برخاست «۳» و زن را بر گرفت و او برداشت در بعضی راه و او از راه عدول کرده بود در شبی تاریک از شبهای زمستان، و شبی بود سرد [و با باد]

«۴» و باران و رعد و برق، و شب آدینه بود زن را درد در زادن پدید آمد. موسی - علیه السلام - [سنگ و آهن برداشت، چندان که سنگ بر آهن زد، آتش فرو نیامد. موسی - علیه السلام - بخشم]

«۵» سنگ و آهن از دست بینداخت [سنگ و آهن]

«۶» به آواز آمدند و که «۷»: یا موسی؟ ما بازداشتگان تو نه‌ایم، ما جز به فرمان خدای بیرون نیایم. امشب هر آتش که در عالم است نشانند. موسی متحیر فرو ماند، نگاه کرد از دست چپ راه آتشی دید از دور، و ذلك قوله: إِذْ رَأَى نَارًا. اهل و قوم خود را گفت: امكثوا، بر اینکه جای باشی «۸» که من آتشی دیدم. إِنِّي آنست ناراً، ای ابصرت، و الایناس الابصار. لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ، باشد که من پاره‌ای آتش به شما آرم. أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى، یا بر آتش راهی یابم، و گفتند: هُدًى، به معنی هادی است، یا کسی را یابم که مرا به آتش راه نماید.

فَلَمَّا أَتَاهَا، چون بر اثر آتش بیامد، درختی دید از پایان تا سر سبز، از او آتشی افروخته، و تسبیح فرشتگان شنید، و نوری عظیم دید بترسید و به تعجب فرو ماند،

(۱). آج، لب: تقدیر. [...]

(۲). آج، لب: اوست خدای تعالی، بجز.

(۳). همه نسخه بدلها: برخواست. (۶-۵-۴). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۷). آب، آج، لب: و گفتند.

(۸). آب: درنگ کنید.

صفحه: ۱۳۳

خدای تعالی سکینه‌ای بر او افکند و او را بر جای بداشت از آن درخت ندا آمد: یا موسی؟ إِنِّي أَنَا رَبُّكَ، من خدای توام، و کنایت مکرر کرد متصل و منفصل برای تأکید را، و مثله قوله: وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ «۱».

فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ، نعلین از پای بینداز.

عبد الله عباس گفت در حدیثی مرفوع که: سبب آن که او را گفتند نعلین بکش، آن بود که نعلین او از پوست مرداری بود.

ابو الاحوص گفت: عبد الله مسعود به سرای ابو موسی اشعری حاضر آمد. وقت نماز در آمد، ابو موسی عبد الله را گفت: تقدّم فصل، پیش رو و نماز کن. عبد الله گفت: در سرای تو تو را پیش باید رفت. او پیش رفت و نعلین بکشید. عبد الله مسعود گفت او را: بالواد المقدس «۲» انت! تو به وادی مقدسی که نعلین بکشیدی! یعنی خلع نعلین موسی را گفتند که به وادی مقدس بود.

عکرمه و مجاهد گفتند: برای آن گفت موسی را که نعلین بکش که، آن جای مبارک به قدم تو رسد، برای آن که آن زمین را دو

بار پاک بکرده بودند. و بعضی دگر گفتند: برای آن که حفوه و برهنه پای «۳» از امارات تواضع است، چون آن جایگاه را به حرمت مسجد و کعبه کرد، گفت: اینکه جا آن کن که به مسجد کنند.
و اهل اشارت گفتند: نعل، کنایت است از اهل، یعنی دل فارغ کن از شغل اهل و ولد، از اینکه جا گویند آن را که زن را طلاق دهد: القی «۴» نعله.

اگر گویند: موسی - علیه السلام - چون از درخت شنید ه: ائی انا الله، از کجا دانست که آن کلام خداست، و از کجا ایمن بود که آن نه کلام بعضی شیاطین است! گوئیم: لابد باشد که خدای تعالی علمی از اعلام معجزه با آن مقرون بکرده باشد تا به منزلت گواه باشد بر آن دعوی که یکی از ما چون از جمادی کلامی شنود، داند که آن کلام آدمی نیست «۵»، اما روا دارد که کلام بعضی جن است یا بعضی ملایکه، پس لابد باشد از معجزی که با آن بود که به آن بدانند که آن کلام خداست.

(۱). سوره حجر (۱۵) آیه ۸۹.

(۲). آب، آز: القدس.

(۳). آب، آز، مش: پای تهی.

(۴). آج، لب: القسی.

(۵). آج، لب: است.

صفحه : ۱۳۴

و قوله: طوی» در او خلاف کردند، عبد الله عباس و مجاهد و ابن زید گفتند:
طوی» نام وادی است. حسن بصری گفت: برای آن «طوی» خواند آن را که لآئه طوی بالبرکه، آن را به برکت در گرفته‌اند. و قال عدی بن زید:

أعاذل ان اللوم فی غیر کنهه علی طوی من غیک المتردد

ضحاک گفت: برای آن که وادی بود عمیق کالبئر المطوی» فی استدارته، چون چاه به سنگ بر آورده. و گفتند، معنی آن است که:
انک تطوی الوادی طوی، ای طیا. بر اینکه قول طوی مصدر باشد.

امیا اختلاف قراء در آیت: ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: ائی انا، به فتح همزه و «یا»، و باقی قراء به کسر همزه و سکون «یا»، الّا نافع که او همزه مکسور خواند و «یا» ی مفتوح. اما ابو عمرو و ابن کثیر گفتند: پس از ندا، «ان» و «ان» «ا» مفتوح آید، يقال: نادیت فلانا انّ الفعل کذا، لأن المعنی صحت به انّ الأمر کذا. و آنان که مکسور خواندند، گفتند: محمول است علی القول، و از پس قول انّ مکسور آید.

و ابن کثیر و ابو عمرو و نافع، طوی خواندند به ضم «طا» غیر مصروف حمل کردند بر بقعه، و گفتند: سببهای مانع از صرف علمیت است و تأنیث. و باقی قراء:

طوی خواندند به ضم «طا» مصروف حملا علی المصدر.

قوله: و انا اخترتک، حمزه خواند: و انا اخترناک، به تشدید «نون» در جمع، و «نون» و «الف» بر جمع، و باقی قراء و انا، علی الخبر من المتکلم. اخترتک، بالتاء خبر از متکلم، و من تو را برگزیدم. و بر قراءت حمزه: ما تو را برگزیدیم.
فاسمع لما یوحی، گوش به وحی ما دار، يقال: استمعت الی کذا و لکذا.

إِنِّي أَنَا اللَّهُ، وحی اینکه بود که خدای تعالی در آن درخت آفرید از کلام خود، اینکه کلمات: إِنِّي أَنَا اللَّهُ، و منم که خدایم و جز من خدایی نیست. لا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي، مرا پرست و با من در عبادت انباز مگیر. وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي، و نماز به پای دار برای ذکر و تسبیح من. اینکه قول حسن است و مجاهد، و التَّقْدِيرُ: لَذِكْرِكِ أَيُّهَا، اضافت مصدر با مفعول کرد.

(۱). آج، لب: ان و.

صفحه: ۱۳۵

و بعضی دگر گفتند: لَذِكْرِي أَيَّاكَ و اثنائی «۱» علیک، نماز به پای دار تا من تو را ثنا کنم به خیر. و بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: هر گه که تو را یاد آید که بر تو نمازی هست بگزار «۲»، و اینکه قول مقاتل است بیان اینکه قول آن خبر که، قتاده روایت کرد از انس که رسول- علیه السلام- گفت: من نسی صلاة او نام عنها فليصلها اذا ذكرها، ان الله يقول: وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

و بعضی دگر گفتند: راجع است با وحی، كأنه قال: فاستمع لما يوحى و لذكرى، گوش به وحی و ذکر من دار. إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ، که قیامت لامحال آمدنی است. أَكَادُ أَخْفِيهَا، نزدیک آن است که پنهان کنم آن را. در او چند قول گفتند، یکی آن که: أَكَادُ صَلَهِهُ اسْتِزَادَتْ، و عرب «کاد» در کلام آرند و صَمَلَتْ بود، چنان که گفت: ... إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا «۳» ...، و المعنى لم يرها، و قال الشاعر:

سريع الى الهيجاء شاك سلاحه فما إن يكاد قرنه يتنفس

ای، فما يتنفس القرن من خوفه، اینکه قول کوفیان است، و نزد بصریان آن است که: [کاد]

«۴» در آیت و در بیت بر جای خود است و معنی خود دارد و فایده او بر جای است.

عبد الله عباس گفت و بیشتر مفسران که، معنی آن است که: اکاد اخفيها في نفسي، ای فی عینی «۵»، كما قال: تَعَلَّمَ مَا فِي نَفْسِي وَ لَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ «۶» ...، ای تعلم ما فی عینی «۷» و لا- اعلم ما فی عینک «۸»، و در مصحف ابی- چنین است. و در مصحف عبد الله مسعود هست: اکاد اخفيها من نفسي فكيف اظهارها لكم، نزدیک آن است که از خود پوشیده دارم چگونه اظهار کنم بر شما، و اینکه بر طریق توسع باشد مبالغت را، چنان که یکی از ما گوید: اني احفظ سرک من نفسي، و معنی آن که:

(۱). آز: ثنائی.

(۲). آب، آج، لب، آز، مش: بگذار.

(۳). سوره نور (۲۴) آیه ۴۰. [...]

(۴). آط: ندارد، به قیاس با نسخه مش، افزوده شد.

(۵-۷). آب: غیبک.

(۶). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶.

(۸). آب: غیبک.

صفحه : ۱۳۶

احفظه کل الحفظ، و معنی آن که: اخفیها غایه الاخفاء، و مثله قول الشاعر:

انام تعجبني «۱» هند و اخبرها ما اکتتم النفس من حاجي «۲» و اسراری

و حسن بصری و سعید جبیر خواندند: اخفیها، به فتح همزه، ای اظهارها و ابرزها، يقال: خفیت الشيء اذا اظهرته و اخفیته اذا سترته، قال امرؤ القیس:

خفا هن من انفاقهن کأنا خفا هن ودق من سحاب مرکب

ای اخرجهن، نزدیک آن است که اظهار کنم و پدید آرم، چه رسول- علیه السلام- را به دامن قیامت فرستادند، لُجْزِي كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَى، بر اینکه قراءت که گفتیم «لام» تعلق دارد به اظهار، یعنی قیامت ظاهر کنم تا جزای هر نفس به آنچه کرده باشند بدهم، و بر قراءت عامه قراء هم چنین باشد، جز که در او تقدیری باشد، و معنی آن که: من قیامت و وقت ظهور آن پوشیده کرده‌ام تا جزای هر نفس بر وفق عمل او باشد، چه اگر وقتش معین و معلوم بودی مکلفان به اول مغری بودندی و به آخر ملجی، و اینکه در تکلیف خلل باشد. و اصل سعی رفتن به شتاب باشد، و منه السعی بین الصفا و المروءة، و اینکه جا کنایت است از کردار.

قوله: فَلَا يَصِيدَنَّكَ عَنْهَا، اینکه نهی است موسی را- علیه السلام- و مراد جمله مکلفان. و نهی، مغایبه است، یعنی نباید تا تو را منع کنند. و صد، منع باشد از خیر، يقال: صدّه عن الصلوة و الحج، و لا يقال: صدّه عن الشرّ، انما يقال: صرفه و منعه.

عنها، ای عن الساعة، و معنی آن که: عن الاستعداد لها علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه. مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا، آن کس که ایمان ندارد به آن، یعنی نباید که کافران تو را باز دارند از ایمان به قیامت و بیان او کردن و اعمالی که تو را در قیامت سود دارد، و آنان که ایشان از پس «۳» هوای نفس شوند و تابع شهوات باشند. و هوی مقصور شهوت باشد، و ممدود جو باشد. فتردی، ای «۴» تهلک، که پس هلاک شوی من الرّدى، و هو الهلاک، و محل او نصب است علی جواب التّهی بالفاء، جز که نصب او بر ابتدا «۵» نیست، برای آن که «الف» در حرف اعراب افتاد.

(۱). کذا، در همه نسخه‌ها.

(۲). آط: حامی، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۳). مش: پی.

(۴). آج، لب: ان.

(۵). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، مراد آن که نصب «تردی» پیدا نیست.

صفحه : ۱۳۷

قوله: وَ مَا تِلْكَ بِبِمينِكَ، چیست آن که به دست راست تو است ای موسی!

فراء گفت: تِلْكَ اینکه جا به معنی هذه است، و اولیتر آن که بر جای خود باشد، برای آن که عصا با موسی بود، و اینکه «۱» خدای می‌گوید، و اینکه جا جاری مجرای بعدی بود.

و گفتند: به معنی «الذی» است، و التّقدیر: و ما الذی بيمينك یا موسی.

در وجه چنین سؤال دو قول «۲» گفتند، یکی آن که: برای استیناس گفت تا موسی را انس پدید آید با کلام خدای و گستاخ شود، و

وجه دگر آن که: تا تنبیه کند او را بر آن معجزات که از او پدید خواست آمدن خارق عادت.

قال هی عَصَا، موسی - علیه السلام - گفت: اینکه عصا و چوب سفر من است، گفت: چه کنی اینکه را! گفت: اَتَوَكَّلُ عَلَيْهَا، بر آن تکیه کنم در وقت رفتن و در وقت استراحت و در وقت آن که به جویی بجهم «۳». وَ أَهْشُ بِهَا عَلَى عَنَمِي، و برگ از درخت فرو کوبم برای گوسپند، قال الرَّاجِز:

اهش بالعصا على اغنامي من ناعم الاراك و الابشام

و عکرمه خواند: و اهس به «سین» غیر معجم، و گفت: معنی آن است که:

گوسپند رانم به آن، و اقول «۴» لها: هس هس.

نضر بن شمیل گفت: خلیل را پرسیدم از وجه قراءت عکرمه، گفت: عرب بسیار معاقبه کند میان «سین» و «شین»، یقول: سَمَت العاطس و شَمَت، و شَنَ عَلَيْهِ الدَّرَع «۵» و سن، و الزوشم و الزوسم للختم. وَ لِي فِيهَا مَأْرِبَةٌ أُخْرَى، و مرا در اینکه عصا حاجتهای دگر باشد، واحدها مَأْرِبَةٌ و مَأْرِبَةٌ و مَأْرِبَةٌ ثلاث لغات.

عبد الله عیاس گفت: موسی - علیه السلام - زاد و متاع خود بر عصا نهادی و از او برگرفتی او را بمنزلت راحله بود، و چون خسته شدی بر او نشستی، در زیر ران او رهوار می رفتی، و وقتها با او در راه می رفتی و با او حدیث می کردی تا انس بودی او را با او، و جایی که طعام نداشتی بر زمین زدی آنچه او را بایستی از قوت روز برآمدی و چون تشنه شدی بر زمین زدی چشمه آب بر آمدی، و چون جایی فرو «۶» آمدی و از

(۱). مش را.

(۲). مش: وجه.

(۳). آز: بجمیم.

(۴). مش: اقوال.

(۵). آج، لب: الزدع، مش: الزرع. [.....]

(۶). آج، لب: فرود.

صفحه: ۱۳۸

آفتاب رنجش بودی به زمین فرو زدی، در حال شاخ بکشیدی و برگ بیاوردی و سایه گستریدی. و چون میوه آرزو کردی، او را خدای تعالی شاخهای آن بر او پدید کردی و آن میوه بر او پدید آمدی. و چون بخفتی، او را «۱» به شبانی گوسپندان بداشتی تا سباع و هوام را از آن بازداشتی. و چون به چاهی رسیدی که در او آب بودی، و او رسن و دلو نداشتی، آن عصا به چاه فرو گذاشتی «۲» بر طول چاه دراز شدی و شعبه‌های او بر شکل دلو شدی تا او آب برآوردی برای خود و گوسپندان. و چون به شب فرو آمدی، به زمین فرو زدی مانند دو مشعله از او روشنایی بتافتی. و چون در زمین نشیب شدی «۳»، عصا دراز شدی، و چون بر زمین فراز «۴» رفتی کوتاه شدی، فهدا معنی قوله: وَ لِي فِيهَا مَأْرِبَةٌ.

و از روی تازی «آخر» بایست که مأرب جمع است، و از اینکه دو جواب است، یکی آن که: لرأس الایة اخری گفت تا مطابق دگر آیات بود، و جواب دیگر آن است که: ذهب الی تأنیث الجمع، چنان که الجماعه قالت.

قال أَلْقِيهَا يَا مُوسَى، خدای تعالی گفت: بینداز اینکه عصا را ای موسی.

فَأَلْقَاهَا، بینداخت آن را. فَإِذَا هِيَ، اینکه «إِذَا» ی مفاجات گویند، ناگاه که دید ماری شد و تاختن می کرد. اگر گویند: یک جا گفت ثعبانی شد، و یک جا گفت ماری شد، و یک جا گفت: ... كَأَنَّهَا جَانٌّ «۵» ...، و هی نوع من الحیات الصَّغِيرَةَ- نه مناقضه باشد! گوئیم:

از اینکه چند جواب است، یکی آن که: در اول حال ماری کوچک بود، آنکه بتدریج بزرگ می شد تا ثعبانی شد. جواب دیگر آن که: آن معنی کزات و تارات بود، در یک حال مار بود و در یک حال جان بود و در یک حال ثعبان بود، و مناقضه نباشد چون اوقات مختلف بود. جواب سیم «۶» آن است که: در سرعت و نشاط جان بود، و در قبح و استهوال منظر ازدها بود، پس جامع بود اینکه هر دو صفت را از اینکه دو وجه،

(۱). آج، لب: آن را.

(۲). آط: فرو گذاشتی، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). آب، آز، مش: رفتی.

(۴). آب، آز، مش: بالا رفتی.

(۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۳۱.

(۶). آج، لب: سوم.

صفحه : ۱۳۹

چنان که گفت: قَوَارِيرًا مِنْ فِضَّةٍ «۱» ...، یعنی در صفای سیم بود و رِقَّت و لطافت آبگینه.

اهل اشارت گفتند: چون موسی عصا بینداخت و ماری شد، آهنگ موسی کرد.

موسی بگریخت از او، چنان که دگر جای گفت: ... وَلِي مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ «۲» ...،

خدای تعالی گفت: یا موسی؟ اینکه نه آن است که می گفتی، هِيَ عَصَايَ، اینکه چوب من است، کس را دیدی که از کالای خود بگریزد! گفت: بار خدایا؟ اینکه چه حال است! گفت: اینکه برای آن است تا بدانی که جز بر من اعتماد نباید کرد که آن که جز بر من اعتماد کند معتمد او چنین آید «۳».

در قلب العصا حیة، در آن جایگاه دو قول گفتند، یکی آن که: تا موسی - علیه السلام - مستأنس شود و بداند که در آن عصا اینکه معجزه نهاده‌اند تا چون پیش فرعون بیندازد چون معتادی «۴» باشد آن را و نترسد از او. و وجهی دگر آن که: به معجزه «۵» آن کرد تا بداند که آن کلام که از درخت شنید کلام آن است که اینکه خرق عادت فعل اوست.

قال خُذْهَا وَلَا تَخَفْ، خدای تعالی گفت: بگیر اینکه عصا را و مترس که ما او را با حالت اول بریم. سَيُنْعِيذُهَا سَبِيْرَتَهَا الْأُولَى، و اصل سیرت فعله باشد، و آن هیأت بود من السَّيْرِ. و مراد اینکه جا حالت است، یعنی باز عصا گردانیم آن را. و نصب او به حذف حرف جرّ است، و التَّقْدِير: سَنُعِيذُهَا إِلَى سَبِيْرَتِهَا الْأُولَى، چون حرف جرّ بیفگند فعل برسد و عمل کرد در «۶» مفعول.

وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ، و دست با زیر بغل بر «۷»، و گفتند: با زیر بازو. و جناح الطَّائِرِ «۸»، بال مرغ باشد سَمِيْ بَدَلِكْ لِحَنُوحِهِ، ای میله، و جنح لكذا اذا مال اليه.

و بازو را هم برای اینکه جناح خواند که مایل است، یا برای آن که به جای جناح است مرغ را. و دگر جای گفت: قال به وَادْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ «۹»، دست در گریبان کن. و

- (۱). سوره انسان (۷۶) آیه ۱۶.
- (۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۰.
- (۳). مش: باید.
- (۴). آج، لب: معتدا.
- (۵). آج، لب: دگر از معجزه.
- (۶). مش: بر.
- (۷). آج، لب: برد. [...]
- (۸). آب، آج، مش: الطیر.
- (۹). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۲.

صفحه : ۱۴۰

قولی دیگر آن است که: جناح کنایت است از برادر، یعنی دست در آستین برادرت هارون کن. و گفتند معنی آن است که: دست با او یکی دار، و اینکه معنی ضعیف است، لقلوله: تَخْرُجُ بِيضَاءً، تا برون آید دست سپید، مِنْ غَيْرِ سُوءٍ، ای من غیر برص، بی عِلَّتِي و آفتی از پیسی.

به قول جمله مفسران، موسی - علیه السلام - دست در بغل کرد و بیرون آورد چندانی نور از آن می‌تافت که آفتاب را غلبه کرد. آيَةُ أُخْرَى، معجزه دیگر. و نصب او بر حال است، و گفتند: بر فعلی مضمر، ای اجعلها «۱» آیه اخری، و لکن بیفکنند لدلالة الکلام علیه.

لِنُرِيكَ، تا به تو نمایم، مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى، از آیات بزرگترین ما. و مراد به آیات «۲»، معجزه است، و کبر برای آن نگفت با آن که آیات جمع است از آن وجه که گفتیم، فی قوله: مَيَّارِبُ أُخْرَى، و اینکه جا وجهی دیگر زیادت هست، و آن، آن است که: صفت موصوف محذوف باشد، کأنه قال: لنريك من آياتنا الاية الكبرى، تا ما از آیات خود آیت مهترین «۳» به تو نمایم. آنگه چون او را نبوت داده بود و اظهار معجزات کرده بر دست او، او را «۴» گفت:

اکنون بنزدیک فرعون رو و او را دعوت کن که او طاعی شده است و پای از حد خود بیرون نهاده. او بنده ضعیف مدبر است، دعوی خدایی می‌کند.

موسی - علیه السلام - عند آن حال دست به دعا داشت و گفت:

قوله تعالی:

[سوره طه (۲۰): آیات ۲۵ تا ۷۳]

[اشاره]

قال رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي (۲۵) وَ يَسِّرْ لِي أَمْرِي (۲۶) وَ احْلِلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي (۲۷) يَفْقَهُوا قَوْلِي (۲۸) وَ اجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ أَهْلِي (۲۹)

هارون اخی (۳۰) اشدد به ازری (۳۱) وَ اَشْرِكْ فِي أَمْرِي (۳۲) كَي نُسَبِّحَكَ كَثِيْرًا (۳۳) وَ نَذْكُرَكَ كَثِيْرًا (۳۴)

إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا (۳۵) قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى (۳۶) وَلَقَدْ مَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَى (۳۷) إِذِ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ (۳۸) أَنْ اقْدِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْدِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِي وَعَدُوٌّ لَهُ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي (۳۹) إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِتِّينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلٰى قَدَرٍ يَا مُوسَى (۴۰) وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي (۴۱) اذْهَبْ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تِنِّيَا فِي ذِكْرِي (۴۲) اذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ (۴۳) فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ (۴۴)

قالا- رَبَّنَا إِنَّا نَخَافُ أَنْ يُفْرِطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَىٰ (۴۵) قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَىٰ (۴۶) فَأَتِيَاهُ فَقُولَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ قَدْ جِئْنَاكَ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكَ وَالسَّلَامُ عَلٰى مَن اتَّبَعَ الْهُدَىٰ (۴۷) إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلٰى مَن كَذَّبَ وَتَوَلَّىٰ (۴۸) قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَىٰ (۴۹)

قال رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَىٰ كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ (۵۰) قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ (۵۱) قَالَ عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَىٰ (۵۲) الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّىٰ (۵۳) كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَىٰ (۵۴)

مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَىٰ (۵۵) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا آيَاتِنَا عَلَيْهَا فَكَذَّبَ وَأَبَىٰ (۵۶) قَالَ أَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكِ يَا مُوسَىٰ (۵۷) فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِّثْلِهِ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ مَكَانًا سُوًى (۵۸) قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى (۵۹)

فَتَوَلَّىٰ فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَىٰ (۶۰) قَالَ لَهُمْ مُوسَىٰ وَيَلِكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلٰى اللَّهِ كَذِبًا فَيَسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَىٰ (۶۱) فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسْرَبُوا النَّجْوَىٰ (۶۲) قَالُوا إِنْ هٰذَا إِلَّا لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَىٰ (۶۳) فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ آتُوا صَفًا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعَلَىٰ (۶۴)

قالوا يا موسى إنا أن تلقى- وإما أن نكون أول- من ألقى (۶۵) قال بل ألقوا فإذا جبالهم وعصية يمينهم يُخيل إليه من سحرهم أنها تسعى (۶۶) فأوجس في نفسه خيفة موسى (۶۷) قلنا لا تخف إنك أنت الأعلى (۶۸) وألق ما في يمينك- تلقف ما صيغ نعوأ إنما صيغ نعوأ كيد ساحر ولا يفلح الساحر حيث أتى (۶۹)

فألقي السحرة سجدًا قالوا آمنا برب هارون وموسى (۷۰) قال آمنتكم له قبل أن آذن لكم إنه لكبيركم الذي علمكم السحر فلما قطعن أيديكم وأرجلكم من خلاف ولأصيبنكم في جذوع النخل وتعلمن آتنا أشد عذابا وأبقى (۷۱) قالوا لن نؤثرك على ما جاءنا من البينات والذى فطرنا فاقض ما أنت قاض إنما تقضى هذه الحياة الدنيا (۷۲) إنا آمنا بربنا ليغفر لنا خطايانا وما أكرهتنا عليه من السحر والله خير وأبقى (۷۳)

[ترجمه]

گفت: خدای من؟ روشن کن مرادل من.

و آسان گردان «۵» کار من.

و بگشای بند از زبان من.

تا دانند سخن من.

(۱). آج، لب: جعلها.

(۲). آب، آز، مش: آیت.

(۳). آط: مهتری، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۴). آج، لب: بر دست او را.

(۵). آب مرا.

صفحه : ۱۴۱

و کن مرا وزیر از اهل من.

هارون برادر من.

قوی کن به او پشت من.

و انباز گردان او را در کار من.

تا تسبیح کنم «۱» تو را بسیاری.

و یاد کنم «۲» تو را بسیاری.

که تو به ما بینایی.

گفت: بدادم حاجت تو ای موسی.

و ما منت نهادیم بر تو یک بار دیگر.

چون وحی کردیم به مادر تو آنچه وحی کردند «۳».

که در انداز او را در تابوت، پس در انداز آن را در دریا «۴» بیفکنند او را دریا به کناره بگرفت «۵» او را دشمن من و دشمن او، و

افگندم بر تو دوستی از من «۶»، بکنند بر چشم من.

«۷»

چون رفت خواهرت می «۸» گفت:

آیا راه نمایم شما را بر آن کس که او را در خود پذیرد «۹»! باز دادیم تو را با مادرت تا روشن شود چشمش و اندوه ندارد، و

بکشتی تنی را برهانیدیم تو را از غم و بیازمودیم تو را آزمودنی، پس مقام کردی سالها در اهل مدین، آنگه آمدی بر اندازه‌ای

موسی.

(۱-۲). آب: کنیم، که با ظاهر عبارت سازگارتر می‌نماید.

(۳). آب: وحی کرده شد.

(۴). آب تا.

(۵). کذا در آط، آج، و لب، آب: بگیرد.

(۶). آب، مش: خود و.

(۷). لب: یمشی.

(۸). آب، مش: پس. [.....]

(۹). آج، لب: پرورد.

صفحه : ۱۴۲

بیافریدیم» (۱) تو را برای خود.
 برو تو و برادرت به آیت‌های من و سستی مکنی در یاد کردن من.
 بروید به فرعون که او از حدّ در گذشت.
 بگویند او را گفتاری نرم تا همانا او اندیشه کند یا بترسد.
 گفتند خدای ما؟ ما می‌ترسیم که شتاب کند بر ما یا نافرمانی کند.
 گفت: مترسید که من با شما، می‌شنوم و می‌بینم.
 بروید» (۲) به او و بگویی که ما رسولان خدای توایم بفرست و اما بنی اسرائیل را و عذاب مکن ایشان را که ما آورده‌ایم به تو معجزه‌ای از خدای تو و سلام بر آن که پسروی کند هدی را.
 ما را وحی کردند که عذاب بر آن کس است که دروغ گوید و برگردد.
 گفت: کیست خدای شما ای موسی!
 گفت: خدای ما آن که بداد هر چیزی به خلقانش، پس لطف کرد با ایشان.
 گفت: چیست حال امتان پیشین!
 گفت: علم ایشان بنزدیک خدای من است در نوشته که گم نکند خدای من و فراموش نکند.
 آن که کرد برای شما زمین را گهواره و

(۱). آج، لب: بر گزیدیم.

(۲). آط: آمدند، به قیاس با نسخه آب و معنی آیه تصحیح شد.

صفحه: ۱۴۳

بگشاد برای شما در آن جا راهها، و فرو فرستاد از آسمان آبی، پس بیرون آوردیم به او جفتانی از گیاهها، گونه‌های «۱» مختلف.
 بخورید و بچرانید چهار پایانتان را که در اینکه دلیلهاست خداوندان عقل را.
 از آن بیافریدیم شما را و به آن جا بریم شما را و از آن جا بیرون آریم شما را یک بار دیگر.
 و باز نمودیم به او دلیلهای ما همه، پس دروغ داشت و سر باز زد.
 گفت: آمده‌ای به ما تا بیرون کنی ما را از زمین ما به جادوی تو» (۲) ای موسی.
 بیاریم به تو به جادوی مانند آن، بکن میان ما و میان تو» (۳) وعده‌ای که خلاف نکنیم آن را ما و نه تو در جایگاهی راست.
 گفت: موعده شما روز عید است و آن که جمع کنند مردم را چاشتگاه.
 برگشت فرعون و گرد آورد حیلش» (۴)، آنگه بیامد.
 گفت ایشان را موسی: وای بر شما؟ مسگالی» (۵) بر خدای دروغی که بیخ بکنند» (۶) شما را به عذاب و نومید بود آن که دروغ فرا بافد.

پس خلاف کردند در کارشان میان ایشان و پنهان داشتند راز.

(۱). آج، لب، مش: گونه‌های.

(۲). آب، آج، مش: خود.

(۳). آب: خود.

(۴). مش را.

(۵). آج، لب: مبادید.

(۶). آط: بکنند، به قیاس با نسخه آب و معنی آیه تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۴

گفتند: اینکه دو جادواند می‌خواهند تا برون کنند شما را از زمین شما به جادوی ایشان و ببرند طریقه شما را که نیکوتر است.

بسگالید کید خود پس بیایی به یک صف و ظفر یابد امروز آن «۱» که برتر آید.

گفتند: ای موسی؟ یا تو بیفگنی و اما «۲» ما باشیم اول کس که بیفگند.

گفت شما بیفگنی که بدیدی رسنهای ایشان و عصاهاشان چنان نمودند او را از جادویشان که آن می‌رود.

یافت در خود «۳» ترسی موسی.

گفتیم: مترس که تو برتر باشی.

و بیفگن آنچه در دست راست تو است تا فرو برد آنچه ایشان کردند، آنچه ایشان کردند کید جادوی ایست و ظفر نیابد جادوی هر

کجا آید.

در افگندند جادوان «۴» را در سجده، گفتند: بگرویدیم به خدای هارون و موسی.

گفت: ایمان آوردی به او پیش از آن که دستوری دادم شما را! او مهترست شما را آن که بیاموخت شما را جادوی، ببرم دستهای

شما را و پایهای شما را از خلاف، و بر دار کنم شما را بر درختان خرما، و بدانید که کدام از ما سختر «۵» است به عذاب و باقی.

(۱). آب، مش کس.

(۲). دیگر نسخه بدلها: و یا.

(۳). آج، لب: دل خود.

(۴). آج، لب: جادویان.

(۵). سختر / سخت تر. [.....]

صفحه : ۱۴۵

گفتند: نگزینیم تو را بر آنچه به ما آمد از حجتها و آن که آفرید ما را، حکم کن آنچه تو خواهی کرد تو حکم کنی در اینکه

زندگانی دنیا.

ما ایمان آوردیم به خدای ما تا بیامرزد گناهان ما و آنچه تو اکراه کرده‌ای ما را بر آن از جادوی و خدای بهتر و باقیر است.

قوله تعالی: رَبِّ اشْرَحْ لِي صِدْرِي، موسی - علیه السّلام - عند آن حال که او را گفتند: تو را به فرعون باید رفتن به رسالت، گفت:

بار خدای من و پروردگار من؟ دل من روشن گردان و اینکه دلتنگی از من ببر. و شرح الکلام بسطه و کشف المعنی فیه، و تفسیری

که مخالفان دادند در شرح صدر که «۱» مراد سینه شکافتن است و دل شکافتن، چنان که در حق رسول - علیه السّلام - گفتند فی

قوله: أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ «۲»، باطل است به اینکه آیت، برای آن که موسی - علیه السّلام - از خدای اینکه بخواست و خدای

تعالی او را بداد، فی قوله: ... قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى «۳»، مراد بدادیم ای موسی. چون شرح صدر در حق موسی هست و معنی

سینه شکافتن و دل شستن «۴» نه، اولی و احری که در حق رسول ما چون «۵» باشد، معنی اینکه بود نه آن که ایشان گفتند، چه پیغامبر ما- علیه السلام- از موسی و از جمله پیغامبران به بود.

پس موسی- علیه السلام- گفت: بار خدایا؟ دلها به فرمان تو است، اینکه دلتنگی و گرفتگی از من بردار و کارم سهل گردان، یعنی رسالتی که مرا فرمودی بر من آسان کن.

وَ احْلِلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي، و بند از زبان من برگشای تا سخن من بدانند مردمان. و گفتند: در زبان موسی- علیه السلام- رتّه «۶» ای بود که بعضی حروف درست

(۱). آب سینه.

(۲). سوره انشراح (۹۴) آیه ۱.

(۳). سوره طه (۲۰) آیه ۳۶.

(۴). آج، لب: شکافتن.

(۵). چاپ شعرانی (۷/ ۴۵۸): چنین.

(۶). آط: رتّه.

صفحه : ۱۴۶

نتوانست گفت.

عبد الله عباس گفت: سبب آن بود که، آنگاه که او در حجره فرعون بود یک روز دست بر آورد و تپنچه بر روی فرعون زد و ریش او به دست گرفت و بکند. فرعون آسیه را گفت: اینکه آن دشمن من است که مرا گفتند، و من او را در کنار خود می‌پرورم، او را نباید کشتن. آسیه گفت: او کودک است و نداند که چه کرد که نیک از بد نداند، خواهی تا بدانی که او نیک از بد نداند بیازماید. بفرمود: تا طشتی از انگشت «۱» دمیده بیاوردند و طبقی را جواهر پر کرد و هر دو را پیش موسی نهادند، موسی خواست تا دست به جوهر یازد، جبرئیل بیامد و دست او را سوی آتش برد تا او انگشتی برگرفت و در دهن نهاد، زبانش بسوخت و بندی بر زبان او افتاد. گفتند:

دستش نسوخت، و زبانش بسوخت. دستش برای آن نسوخت که تپنچه بر روی فرعون زد. پس او دعا کرد که: بار خدایا؟ اینکه کار زبان است، و مرا زبان بند دارد، و سخن درست نمی‌توانم گفتن، اینکه بند از زبان من بردار تا سخن من هویدا شود و مردم سخن من بدانند.

وَ اجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ اَهْلِي، بار خدایا؟ مرا وزیری کن هم از اهل من که اینکه کار که تو مرا فرمودی نه کاری آسان است که به تنهایی بتوان کرد، مرا وزیری باید که یار من باشد، مرا موازرت کند، یعنی معاونت کند.

و در وزیر دو قول گفتند، یکی آن که: وازره وازره، دو لغت‌اند، بالواو و الهمزه فعیل باشد به معنی مفاعل یعنی معاون، و یکی آن که: من الوزر باشد و هو الثقل هم فعیل باشد به معنی مفاعل چون معادل، یعنی اینکه ثقل با من بردارد، و معنی یکی است و اگر چه اشتقاق مختلف است.

آنکه بگفت که آن وزیر کیست: هارون اخی، هارون که برادر من است، و هارون برادر موسی بود من ابیه و امه، از مادر و پدر. اشدد به ازری، ای ظهري، پشت من به او سخت کن، و آزره، ای اعانه، معنی آن باشد که: پشت او باشد و پشتی او کند، و منه المئزر لانه يشد على الازر، و هو الظهر.

(۱). آب آتش.

صفحه : ۱۴۷

وَ أَشْرِكْ فِي أَمْرِي، و او را در کار من با من شریک کن، یعنی در دعوت کردن فرعون. و گفتند: در نبوت، و اگر چنین بود اینکه سؤال بی دستوری نکرده باشد، یا مشروط بود به شرط مصلحت، یعنی اگر دانی که صلاحیت اینکه کار دارد او را به پیغامبری با من بفرست. خدای تعالی دانست که او آن کار را بشاید، دعای موسی اجابت کرد.

جمله قراء خواندند: اشدُّد بِهِ أُرِّي، به ضم همزه علی امر المخاطب، وَ أَشْرِكْ بِهِ فَتَحْ هَمْزَهُ، مگر ابن عامر، و در شاذ حسن بصری و ابن ابی اسحاق، که ایشان خواندند: اشدد به فتح «الف» علی الخبر من نفسه، و جزم برای جواب امر. و اشركه به ضم همزه و کسر «را» هم بر اینکه خبر از خویشتن تا من پشت خود به او قوی کنم و او را در کار خود شریک کنم، یعنی دعوت. و اگر بر پیغامبری حمل کنند، معنی آن بود که: به اذن و فرمان تو اگر مصلحت دانی.

«کی»، برای تعلیل باشد، تا ما به یک جای تو را تسبیح کنیم بسیاری و ذکر و ثنای تو کنیم بسیاری که تو به احوال ما عالمی. خدای تعالی گفت: اینکه دعای تو «۱» به اجابت مقرون کردند، و مراد تو بدادند. و «سؤل»، آن مراد باشد که سؤال کنند و خواهند، فعل به معنی مفعول، کالخبز بمعنی المخبوز.

ای عجب اگر موسی را یاری بایست در نبوت که او را وزیر باشد و معاون بر ادای رسالت، و او را به فرعون فرستاده بودند، رسول ما را که به کافئه الناس بلکه به جن و انس فرستادند- و هر یکی از صنادید قریش فرعونی بودند- او را وزیری نبایست! بلی؟ او را وزیری بود و هم برادر او بود به فرمان خدای و خلیفه او بود از پس او تا لا جرم گفت او را:

انت منی بمنزله هرون من موسی الا انه لا نبی بعدی،

گفت: یا علی؟ تو را از من منزلت هارون است از موسی، جز پیغامبری. اینکه خبری است متلقی به قبول، و همه طوایف روایت کنند، و اینکه خبر دلیل امامت امیر المؤمنین می کند برای آن که از ظاهر خبر مفهوم آن است که: رسول- علیه السلام-

(۱). آج، لب: بر تو.

صفحه : ۱۴۸

به اینکه خبر اثبات کرد امیر المؤمنین را از خود هر منزلتی که هارون را بود از موسی، جز نبوت که به لفظ استثنا کرد. و اخوت که به «۱» عرف مستثناست، و از منازل هارون یکی وزارت بود و یکی خلافت، وزارت فی قوله: وَ اجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ اَهْلِي، و خلافت فی قوله: هَارُونَ اَخْلَفَنِي فِي قَوْمِي «۲».

قوله: وَ لَقَدْ مَنَّا عَلَیْكَ مَرَّةً اُخْرٰی، گفت: و ما منت نهادیم بر تو یک بار دیگر، تذکیر نعمت می کند او را و با یاد او می دهد که: جز اینکه نعمت ما را بر تو نعمتی دیگر و منتهی دیگر هست، و آن کی بود: إِذْ اَوْحٰنَا، چون وحی کردیم به مادرت. گفتند: وحی الهام بود، و گفتند: القاء فی القلب بود، و در دلش افکند. و جبائی گفت: در خواب با او نمود چون وحی کردیم به مادرت. آنچه کردند، یعنی آنچه کردیم که خدای از خود بسیار خبر دهد به لفظ ما لم یسم فاعله، فی قوله: قُلْ اَوْحٰی اِلَیَّ «۳» ...، و قوله: قَدْ اَوْحٰی اِلَیْنَا اَنَّ الْعَذَابَ «۴» ...، و قوله: عَلَّمْنَا مَنطِقَ الطَّیْرِ «۵» ...، و مانند اینکه.

اَنْ اَقْدِفِیْهِ فِی التَّابُوتِ فَاقْدِفِیْهِ فِی الِیَمِّ فَلِیَلِقَهِ الِیَمُّ بِالسَّاحِلِ، که او را در تابوت افکن، و تابوت را در دریا افکن تا دریا او را به ساحل

افگند. و مراد به دریا رود نیل است، و قوله: فَلْيَلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ، صورت امر دارد و مراد تعلیل است، یعنی لیلقیه الیم بالساحل، تا دریا او را به کنار اندازد، اَلَا آن که صورت اینکه است که دریا را بگو تا او را به کنار اندازد، و مثله قوله: ... اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَ لَنَحْمِلَ خَطَايَاكُمْ «۶» ای لنحمل خطایا کم.

يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِي وَعَدُوٌّ لَهُ، مجزوم است بر جواب امر، تا بردارد او را دشمنی از آن من و دشمنی از آن تو، یعنی فرعون. و اینکه آنکه بود که موسی - علیه السلام - از مادر بزاده بود و فرعون خوابی هایل دیده که: آتشی از محلّه بنی اسرائیل بر آمد «۷»، و به یک روایت از بیت المقدّس و گرد سرای او در آمد و او را بسوخت، و کوشک و سرای

(۱). آج، لب: اخوّت به.

(۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۲.

(۳). سوره جن (۷۲) آیه ۱، آط، و دیگر نسخه بدلها: الیک، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

(۴). سوره طه (۲۰) آیه ۴۸.

(۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶.

(۶). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱۲. [...]

(۷). آب، آز، مش: بر آمده.

صفحه : ۱۴۹

او بسوخت. او معبران را بخواند و اینکه خواب با ایشان بگفت، ایشان گفتند: دلیل آن می کند اینکه خواب که، مولودی آید در اینکه سالها از بنی اسرائیل که ملک تو بر دست او «۱» بشود، و هلاک تو بر «۲» دست او باشد. او بفرمود: تا زنان آبستن را تفحص کردند و کودکانی را که حاصل می شدند هر چه پسر بود می کشتند و هر چه دختر بود رها می کردند، چنان که گفتیم در سوره البقره.

چون سالی چند بر اینکه بر آمد و نسل بنی اسرائیل کم بود «۳»، قبطیان پیش فرعون آمدند و گفتند: نسل بنی اسرائیل کم شد و بیم آن است که ما را بندگان نباشند اگر بنی اسرائیل کم شوند. فرعون گفت: اکنون قرار آن است که، سالی «۴» کشتند و سالی «۵» نکشند، هارون آن سال زاد که نمی کشتند، و موسی آن سال «۶» که می کشتند.

چون مادر موسی بار بنهاد، می ترسید و ندانست تا چه کند. خدای تعالی در دل او افگند که تابوتی بساخت از چوب، و آن تابوت مؤمن آل فرعون کرد حزییل «۷»، و مخلوج در آن جا نهاد و موسی را در آن جا نهاد «۸» و بندها به قیر استوار کرد، به فرمان خدای تعالی به رود نیل انداخت. رود او را ببرد و به شعبه‌ای که رهگذر «۹» آب بود به سرای فرعون به آن جا برد، و فرعون با آسیه بر تختی بود و آب در برکه‌ای می رفت و از راه دیگر بیرون می شد. فرعون نگاه کرد، تابوتی دید مقیّر که آب می آورد، بفرمود که «۱۰» بگرفتند و پیش او بردند. تابوتی دید قفل بر او نهاده، چاره‌ای ساختند و قفل بگشادند، کودکی را دیدند در او. فرعون گفت: اینکه را بیاید کشتن. آسیه گفت:

لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَن يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا «۱۱» ...، مکشی «۱۲» اینکه را که باشد که ما را از اینکه نفع بود، یا اینکه را به فرزندی بپذیریم. فرعون گفت: همچین کنیم. وَاللّٰقِیْتِ عَلَیْكَ مَحَبَّةٌ مِّنِّیْ، و دوستی از خود بر تو افگندیم «۱۳».

(۱). آج، لب، آز: تو از دست تو، تو به دست او.

- (۲). مش: در.
- (۳). آج، لب: بیوندند.
- (۴-۵). مش: یک سال.
- (۶). آج، لب زاد.
- (۷). مش: خریل.
- (۸). لب، مش: بنهاد.
- (۹). آب، آز، مش: راه گذر.
- (۱۰). آب: تا بفرمود تا.
- (۱۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۹.
- (۱۲). آج، لب: مکش.
- (۱۳). کذا در آط، آج، لب، آب: افگندم که به ظاهر عبارت نزدیکتر می نماید.

صفحه : ۱۵۰

در او دو قول گفتند، یکی آن که: تو را دوست گرفتیم «۱»، و یکی آن که: تو را دوست داشته گردانیدیم «۲»، تا چنان کردیم «۳» تو را که هر که تو را ببیند دوست دارد تو را، تا فرعون که از او دشمنتر نبود تو را دوست داشت، اینکه قول عبد الله عباس است. عطیة العوفی گفت: او را مسحای از جمال دادند که هر که او را بدیدی دوست داشتی او را. قتاده گفت: خدای تعالی ملاحظتی در چشم او نهاد که هیچ کس او را ندید و الا دوست داشت او را. وَ لَتَصْنَعَنَّ عَلٰی عَیْنِی، و تا تو را تربیت و غذا و طعام و شراب به نظر من باشد، قاله قتاده، اینکه قول قتاده است.

إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ، آنکه که خواهرت می رفت و می گفت راه نمایم شما را بر اهل بیتی که او را تکفل کنند، و اینکه آن بود که: چون آسیه او را بر گرفت و به فرزندی پذیرفت، کس فرستاد و دایگان را بیاورد. او شیر هیچ کس نگرفت «۴»، و اینکه حدیث در مصر فاش شد و طلب دایه‌ای می کردند که او را شیر دهد.

خواهر موسی - علیه السلام - بیامد. و نام او مریم بود - ایشان را گفت: هَلْ أَدُلُّكُمْ، راه نمایم شما را بر اهل بیتی که او را تکفل کنند و در خویشان پذیرند!

گفتند: بلی؟ مادر موسی بیامد و پستان در دهن او نهاد، او پستان مادر بستد و شیر باز خورد، پس از آن که شیر هیچ کس نمی گرفت. آسیه گفت: تو را بیاید آمدن و اینکه کودک را دایگی کردن. او گفت: من نتوانم اینکه جا آمدن که من دگر کودکان دارم و خانه‌ام ضایع شود، و لکن او را به من دهی ضمان کنم که او را شیر دهم و نکو دارم. چون دیدند که جز از شیر او نمی گیرد، بضرورت او را به مادر او دادند، فذلک قوله: فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا، ما تو را با مادر دادیم تا چشم او روشن شود و غمناک نباشد، و اینکه [از]

«۵» جمله نعمتهایی است که خدای تعالی بر او می شمارد، و نیز از نعمتها آن که: وَقَتَلْتَ نَفْسًا، و مردی را بکشتی، یعنی آن قبلی را که قصه او بیاید در جای خود - ان شاء الله «۶».

فَنَجِّنَاكَ مِنَ الْغَمِّ، ما تو را از غم برهانیدیم، چه او دلنگ و خایف بود که او

(۱). کذا در آط، آج و لب، آب: گرفتم. [.....]

- (۲). کذا در آط، آج و لب، آب: گردانیدم.
 (۳). کذا در آط، آج و لب، آب: کردیم.
 (۴). آب، آز، مش: بنستند.
 (۵). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.
 (۶). مش تعالی.

صفحه : ۱۵۱

را طلب می کرده‌اند تا به قصاص قبیطی بکشند او را. فَتَنَّاكَ فَتُونًا، و امتحان کردیم تو را امتحان کردنی، یعنی با تو معامله آزمایش‌گان کردیم تا تو را خالص کردیم برای نبوت. و گفتند: فتون، آن بود که او را در محنتی می‌افکنند پس از محنتی، یکی آن که: او در سالی زاد که کودکان را می‌کشتند، آنکه: او را در رود نیل افکندند، آنکه: به دست فرعون افتاد، آنکه: قصد فرعون به قتل او چون تپنچه «۱» بر روی او زد، آنکه: القای جمر «۲» و انگشت در دهن و سوختن زبان او، آنکه: کشتن او قبیطی را نه بقصد بر سیل خطا، ما تو را به اینکه همه محنتها امتحان کردیم و از همه برهانیدیم تو را، و اینکه قول عبد الله عباس است.

مجاهد گفت: اخلصناک اخلاصا، ما تو را خالص باز کردیم و از همه برهانیدیم، من قولهم: دینار مفتون، زری پخته که کدارت و شویب از او رفته باشد آن را مفتون گویند، و فتنت الذهب اذا عرضته علی النار. و اصل کلمه امتحان است.

جِئَانِي كُفْتُ، معنی آن است که: تکلیف بر تو سخت کردیم در طلب معاش تا تو را ده سال مزدوری شعیب بایست کردن. فَلَبِثَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ، مقام کردی سالها در اهل مدین. چون بنزدیک شعیب شد، گفتند: ده سال اینکه جا مقام کرد. و مدین آن شهر بود که شعیب در آن جا بود، و از آن جا تا مصر هشت مرحله است.

وهب گفت: بیست و هشت سال در مدین مقام کرد، ده سال مزدوری دختر شعیب «۳» کرد، و هژده سال با او دختر شعیب بود تا فرزندان بزاد. ثُمَّ جِئْتُ عَلَى قَدَرٍ يَأْمُوسَى، مقاتل گفت: علی موعده. محمد بن کعب گفت: بدان قدری مقدر که انداخته بودند که تو بدان قدر بیایی. عبد الرحمن بن کیسان گفت: علی رأس اربعین سنه، بر سر چهل سال، و آن سال وحی پیغمبران باشد. و القدر و القدر، لغتان، قال جریر:

نال «۴» الخلافة او کانت له قدرا كما اتى ربه موسى على قدر

(۱). آب، آز، مش: تپانچه.

(۲). آج، لب: جمره، مش: جواهر.

(۳). مش: مزدوری شعیب.

(۴). آط، آب، آج، لب: بال، مش: مال، به قیاس با چاپ شعرانی (۴۶۲ / ۷) و مآخذ شعر و لغت، تصحیح شد.

صفحه : ۱۵۲

وَاصْطَلَعْتُكَ لِنَفْسِي، یعنی تو را برای خود برگزیدم و به الطاف مخصوص کردم و برای رسالت و نبوت خود تخصیص کردم. و از وجوه افتعال، یکی اتَّخَذَ النَّسِيءَ لِحَاصِ نَفْسِهِ، کالاشتواء و الاختباز و الاطباخ، يقال: شوی لغیره و اشتوی لنفسه، و کذا الباقي،

یعنی تو را برای کار خاص خود آفریدم از ادای نبوت و تحمّل رسالت.

آنکه گفت: اذهب أنت و أخوک بآیاتی، تو و برادرت بروی. بآیاتی، ای مع آیاتی و بیناتی و معجزاتی، به آیات و بینات من و لا تنیا، و سستی مکنی در ذکر و یاد- کرد «۱» من، یعنی آن که ممکن باشد از جدّ و جهد به جای آری، یقال: ونی، ینی ونیا، و ونیه اذا فتر، قال العجاج:

فما ونی محمّد مذ ان غفر له الا له ما مضی و ما غیر

اذهباً إلی فرعون إنه طعی، بنزدیک فرعون شوید که او طاعی و باغی شده است.

فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيْنًا، او را سخن نرم گویی. لَعَلَّه يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى، تا باشد که او تذکر و اندیشه کند یا بترسد، ای علی رجاء و طمع منکما، برای آن که ایشان ندانستند که او ایمان نخواهد آورد. و «لعل» ترجی و طمع را باشد «۲»، و قیل: عاملاه «۳» من اللین و الرّفق معامله راج «۴» طامع فی ایمانه و ان قطعما علی أنه لا یؤمن، با او از رفق و از لین معامله آن کس کنی که او طمع دارد به ایمان او. و اگر چه دانی که ایمان نخواهد آوردن، و اینکه هر دو وجه نیکوست. با او درستی و بدخویی مکنی، فی قول ابن عبّاس. سدی و عکره گفتند: با او خطاب نیکو کنی و گویی: یا ابا- العیاش «۵» و یا با الولید. مقاتل گفت، یعنی قوله: ... هل لك إلی أن تزکی، و أهديک إلی ربک فتخشی «۶». اهل اشارت گفتند: با او سخن لطیف گوی که او بر تو حق تربیت دارد و تو را پدری کرده است، حق خدمت دارد بر تو. گفتند، خدای تعالی او را گفت: فرعون را بر ایمان وعده دهی برنایی که با آن پیری نباشد، و بقای

(۱). آج، لب: کردن.

(۲). آب، آز: شاید.

(۳). آج، لب: علاما.

(۴). آب: راجع.

(۵). آج، لب، آز، مش: ابا العباس. [.....]

(۶). سوره نازعات (۷۹) آیه ۱۸ و ۱۹.

صفحه : ۱۵۳

ملک برای او تا به مردن، و لذت طعام و شراب و نکاح بر او بماند تا به مردن.

مفسران گفتند: هارون در اینکه وقت به مصر بود و موسی به مدین. چون او بیامد و در راه نبوت دادند او را، و موسی از خدای درخواست که او را یار من کن در نبوت تا به یک جای برویم، خدای تعالی او را اجابت کرد و وحی کرد به هارون که: برادرت به پیغامبری می آید به فرعون، و من تو را یار او کردم در نبوت، شما هر دو از قبل من فرستاده‌ای به او تا او را دعوت کنی و موسی در راه است تو را به استقبال او باید رفتن. هارون- علیه السلام- یک مرحله به استقبال او رفت، و یکدیگر را از احوال خود خبر دادند.

محمّد بن علی الوزّاق گفت: از یحیی معاذ شنیدم که اینکه آیت بخواند «۱»، بگریست و گفت: الهی هذا رفقک بمن یقول انا الله فكيف رفقک بمن یقول لا اله الا الله، اینکه رفق و لطف تو است با آن که گفت من خدایم رفق تو چگونه باشد با آن که گوید جز تو خدایی نیست!

ابو القاسم بن حبیب گفت: من نیز بر اینکه منوال لفظی چند ساختم، و هی: هذا رفقک بمن ینافیک فکیف رفقک بمن یصافیک،

هذا رفقك بمن يعاديك فكيف رفقك بمن يناديك، هذا رفقك بمن يسبك فكيف رفقك بمن يحبك، هذا رفقك بمن ضل، فكيف رفقك بمن ذل، هذا رفقك بمن اقترف، فكيف رفقك بمن اعترف، هذا رفقك بمن اصر، فكيف رفقك بمن استغفر، بار خدایا؟ با بیگانگان چنین کرم کنی، با یگانگان چه کنی؟ با دشمنان چنین خطاب کنی، با دوستان چه خطاب کنی؟ قالاً رَبَّنَا، موسی و هارون گفتند «۲»: خداوند ما؟ ما ترسیم که او بر ما تعجیل عقوبت کند و ما را بفرماید کشتن، چه او پادشاهی ظالم است، یقال: فرط علیه اذا سبقه بمكروه، و الفارط، الذي يتقدم القوم الى الكلاء و الماء «۳»، و منه قوله - عليه السلام: انا فرطكم على الحوض، و قال الزجاج:

قد فرط العجل علينا و عجل.

(۱). آج، لب، آز، مش و.

(۲). آج، لب بار.

(۳). آج، لب: الملاء.

صفحه: ۱۵۴

و منه: الافراط الاسراف لأنه تقدم بين يدي الحق.

خدای تعالی ایشان را گفت: لا تخافا، مترسی، إِنِّي مَعَكُمَا، که من با شما، أَسْمِعُ و أَرَى، سخن شما می شنوم و مکان شما می بینم. و گفتند: شنوم آنچه شما گوید و بینم آنچه شما کنید. و گفتند: انما بعینی و علمی، شما به چشم و علم منی. من از شما غافل نه‌ام، شما را ضایع نگذارم تا او بر شما سطوت کند.

فَأْتِيَاهُ، به او شوی و بگویی که ما دو پیغامبریم از خدای، به تو برای آن آمده‌ایم تا دست از بنی اسرائیل بداری، و ایشان را با ما گسیل کنی، و نیز عذاب نکنی ایشان را بر آن جمله که می کردی از بار و بیگار و کارهای گران و استعباد «۱» و بنده گرفتن. قَدْ جِئْنَاكَ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكَ، و ما آمده‌ایم و از خدای تو آیتی و بیستی «۲» و حجتی آورده‌ایم، نه آن است که دعوی می کنیم بی برهان و به ختم سخن بگویی که:

و السَّلَامُ عَلَيَّ مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى، سلام بر آن باد که او پسرو راه راست باشد، و گفتند: سلام، به معنی سلامت است و علی، به معنی «لام» «۳» است، یعنی سلامت در دو جهان آن را باشد که او متابع راه راست بود.

إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا، به ما وحی کرده‌اند که: عذاب بر آن کس خواهد بود «۴» که او خدای را و پیغامبران را «۵» به دروغ دارد، و پشت بر ایشان کند، یعنی فرمان ایشان رها کند و از قبول قول ایشان اعراض نماید.

قالَ فَمَنْ رُبُّكُمْ يَا مُوسَى، در کلام حذفی و اختصاری هست، و تقدیر آن است که: فَأْتِيَاهُ فَقَالَ لَهُ ذَلِكَ فَقَالَ لَهَا مِنْ رَبِّكُمْ يَا مُوسَى، ایشان بنزدیک فرعون آمدند و رسالت و پیغام خدای بگزاردند «۶»، فرعون ایشان را گفت: خدای شما کیست ای موسی! اینکه خطاب با موسی کرد برای آن که با او انبساط داشت. موسی گفت:

خدای ما آن است که هر چیزی بداد خلقش را، گفتند: معنی آن است [که]

«۷» هر خلقی را آنچه صلاح معاش ایشان است بداد، اینکه قول حسن و قتاده است. مجاهد

- (۱). آب، آز: استبعاد.
- (۲). مش: آیاتی و بیناتی.
- (۳). آج، لب: لا.
- (۴). آب، آز، مش: بودن.
- (۵). آب، آز، مش: پیغامبر خدای را.
- (۶). همه نسخه بدلها: بگذارند.
- (۷). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، افزوده شد.

صفحه : ۱۵۵

گفت: هر جنینی «۱» را از آن جنس آفرید که مادر و پدر او باشد، از آدمی بهایم «۲» نیافرید و از بهایم حیوانی دیگر نیافرید. عطیه و مقاتل گفتند: هر چیز را صورت او دادند تا هر حیوانی صورتی دارد بر افراد «۳». ضحاک گفت: معنی آن است که، هر چیز «۴» را از حیوانات آلات مصالح خود بداد از: چشم بینا، و گوش شنوا، و دست گیرنده، و پای رونده، و زبان گوینده آنان را که نطق باشد. بعضی گفتند: مراد الهام معاد و معاش است که هر حیوانی داند که او بامداد به طلب معاش کجا رود و شبانگاه با مراح خود کجا رود. و وجهی دگر هست که کلام محتمل است آن را و به فصاحت کلام لایق، و آن آن است که: أعطی کل شیء من الخلق حقّه، ای خلقه علی احسن ما یمكن و اصلحه، یعنی هر چیزی را حق بگزارد «۵» در باب خلق تا چنان آفرید که لایق حال اوست، اما به حسن و احکام و اتقان، و اما به وجه صلاح. ثم هدی، ای هدا هم، آنکه هدایت داد ایشان را از بیان و الطاف و تسهیل و تیسیر، و بیان اینکه وجه باز پسین روایت نصیر است از کسائی که او خواند: أعطی کل شیء من الخلق حقّه، علی الفعل الماضي، آنکه مفعول دوم محذوف باشد از کلام، و تقدیر آن که: اعطی کل شیء خلقه حقّه من الخلق و الاحکام و الاتقان. قال فما بال القرون الأولى، فرعون موسی را گفت: حال آن امتان گذشته چیست! و اینکه آنکه گفت که موسی گفت: ... یا قوم ائی أخاف علیکم مثل یوم الأحزاب، مثل ذاب قوم نوح و عاد و ثمود و الذین من بعدهم «۶». گفت: حال اینان که گفتمی چیست اکنون! او گفت: علمها عند ربی فی کتاب، علم به احوال ایشان بنزدیک خداست تعالی، یعنی عالم است به احوال ایشان، و آن علم در کتابی «۷» نوشته است، یعنی لوح محفوظ. لا یضل ربی، ای

- (۱). آج، لب: مش: جنسی.
- (۲). آج، لب: از بهایم آدمی.
- (۳). آب، آز، مش: انفراد. [.....]
- (۴). آب، آز، مش: چیزی.
- (۵). همه نسخه بدلها: بگذارد.
- (۶). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۳۰ و ۳۱، اینکه آیات چنان که از متن قرآن مجید بر می آید، سخن مؤمن آل فرعون است، و نه قول حضرت موسی.
- (۷). آج، لب: کتاب.

صفحه : ۱۵۶

لا یخطی، خطا نکند آن را و آن بر او فرو نشود. و لا ینسی، و فراموش نکند و عالم الذّات است، و همه معلومات معلوم اوست علی کل وجه یصح أن یکون معلوما.

اللّٰذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا، اهل کوفه «مهدا» خواندند علی التّوحید، و باقی علی الجمع «مهادا» و مثله: فرش و فراش، او آن خداست که زمین به گهواره شما کرد تا در او بیارامی و در او بگردی و آرامگاه شما باشد. وَ سَلَّکَ لَکُمْ فِیْهَا سُبُلًا، و برای شما در او راهها پیدا کرد تا در او می‌روی به سفرها و مقاصد و حوایج خود می‌جویی. وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، و برای شما از آسمان آبی فرو فرستاد، یعنی باران. آنکه از مغایبه، با خبر دادن آمد از خود بر سبیل تعظیم به لفظ جمع گفت:

فَأَخْرَجْنَا بِهٖ أَزْوَاجًا، یعنی اصنافا و انواعا، انواع و اصناف. مِنْ نَبَاتٍ، از گیاهها.

شَتَّى، مختلف «۱» به جنس و شکل و رنگ و طعم و بوی، بهری «۲» سبز و بهری «۳» سرخ و بهری «۴» زرد و بهری «۵» کبود و بهری لعل و بهری سپید و بهری سیاه و بهری «۶» گرم و بهری «۷» سرد و بهری «۸» تر و بهری «۹» خشک و بهری تلخ و بهری شیرین و بهری شور «۱۰» و بهری نافع «۱۱» و بهری «۱۲» با مضرت و بهری «۱۳» گوارنده و بهری «۱۴» گزاینده و بهری «۱۵» زهر و بهری «۱۶» تریاق و بهری درد و بهری دوا، تا بدانی که به طبع نیست و به دهر «۱۷» نیست و به هوا نیست و به ستاره نیست، جز فعل قادری «۱۸» حکیم مرید نیست که به حسب مصلحت چنان که خواست و مصلحت شناخت بیافرید و بیرون آورد تا تو به فصل ربیع بروی و در او نگاه کنی «۱۹»، راحت چشمت باشد و نزهت دلت و زیادت یقینت و راه نماینده‌ات به خالق و مدبری.

و فی کل شیء له آیه تدلّ علی انه واحد

کُلُوا وَ ارْعُوا أَنْعَامَكُمْ، اینکه از جمله آن جایهاست که قول از او محذوف کردند،

(۱). آب، آرز، مش: مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى از گیاههای مختلف. (۵-۴-۳-۲). آب، آرز، مش: بعضی. (۱۶-۱۵-۱۴-۱۳-۹-۸-۷-۶). آب، آرز، مش: برخی.

(۱۰). آط و بهری و بهری، که چون در هیچکدام از نسخه بدلها نبود، زاید تشخیص داده شد.

(۱۱). آب، آرز، مش با منفعت.

(۱۲). آب ناظر، مش: ضار.

(۱۷). آب، آرز، مش: به تدبیر.

(۱۸). آب، آرز، مش عالمی.

(۱۹). آب، آرز، مش: به او نظر کنی.

صفحه : ۱۵۷

تقدیر آن است که: و قلنا لهم کُلُوا وَ ارْعُوا أَنْعَامَكُمْ، و گفتیم ایشان را که: بخوری، صورت امر است و مراد اباحت، و بچرانید «۱» در او چهار پایانتان را چه اینکه نباتها بعضی طعمه شماس است و بهری «۲» طعمه چهار پایان شماس است، چه آن چهار پایان را هم برای شما می‌پرورم تا بهری «۳» ماکول شما «۴» باشند و بهری را شیرش مشروب تو «۵» باشد و بهری مرکوب تو «۶» باشد، و مثله قوله: وَ فَاکِهَةٌ وَ أَبًا، مَتَاعًا لَکُمْ وَ لِأَنْعَامِكُمْ «۷»، تا متاع باشد شما را و چهار پایان شما را. و اگر مشروح گفتی، تقدیر چنین است: کُلُوا مِنْهَا وَ ارْعُوا أَنْعَامَكُمْ فِیْهَا، او کُلُوا مَا یُؤْکَلُ وَ ارْعُوا أَنْعَامَكُمْ فِیْمَا لَا یُؤْکَلُ، آنچه طعمه تو است تو می‌خورد، آنچه خورد تو را نشاید، چهار پایانت را می‌ده، که: إِنَّ فِی ذَٰلِكَ لَآیَاتٍ، در اینکه که برفت و شرح داده شد آیاتی و دلالتی «۸» هست خداوندان عقلها را، و عقل را برای

آن «نهی» خوانند که او نهی کند خداوندش را از بسیار چیزها. و گفتند:

جمع است، واحدش نهیه باشد، ککشیه و کشی، لشحم «۹» الضب.

از پس تذکیر نعمت به وعظ در آمد و گفت، از جمله منافع زمین آن است که:

مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ، شما را از او آفریدیم، یعنی پدر شما آدم را. و گفتند: نیز نفس شما را به آن معنی که نطفه از طعامها پدید آید و انواع طعام از زمین آفرید. وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ، به ابتدات «۱۰» از او آفریدم و به انتها مراجعت با او باشد، و بار دیگر ازوت بیرون آریم، یعنی روز قیامت. بیان کرد که: ابتدات از او آفریدم «۱۱» تا بدانی که تو را تکبر نرسد که از خاک راه هیچ ذلیتر نیست، اصلت اینکه است که می دانی موطوء بالنعال و الاقدام. و طبع، اینکه که می بینی فی عظمة «۱۲» ذی الجلال و الا-کرام. آنچه اصل تو از آن است، در زیر قدم هر جاهلی نهاده‌اند تا هر که عاقل باشد، در وقت مفاخرت آن را تاج سر نسازد «۱۳». وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ، باز با خاکت خواهیم بردن تا امل دراز نداری،

(۱). لب: بخوارانیدن. [.....]

(۲-۳). آب، آرز، مش: بعضی.

(۴). آج، لب: تو.

(۵). آب، آرز، مش: شما.

(۶-۷). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۱ و ۳۲.

(۸). آط: دلالتی، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد، آج، لب: دلالتی.

(۹). آط: اللحم، با توجه به نسخه آب و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب: ابتدات.

(۱۱). آب، آرز، مش: آفریدیم.

(۱۲). آج: غطمه.

(۱۳). لب: بسازد.

صفحه : ۱۵۸

که اجل کوتاه است، به عمارت قصور چه سعی کنی که جای تو فیما بین القبور است.

رسول- علیه السلام- گفت: تمسحوا بالارض فانها بکم بزة، خویشتن به زمین بمالی که مادری مشفق است بر شما، اصلت از اوست، و نشوت در اوست، و مرجعت با اوست. تا زنده‌ای بر پشت خودت سوار دارد، چون بمیری در شکم خودت استوار دارد، أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا، أَحْيَاءَ وَ أَمْوَاتًا «۱». مقامت در اوست، و معاشت از اوست، و معادت با اوست. اینکه برای آن گفت تا ساز او ساخته داری، خویشتن از آنچه حرام است پرداخته داری. وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ، و شما را از آن جا بیرون آریم باری دیگر، برای آن گفت تا بدانی که جای تو جای دیگر است و سرای تو سرای دیگر است، به عمارت اینکه سرای مشغول نشوی که اینکه سرای ممر است نه سرای مقر،

الدنيا دار ممر و الاخرة دار مقر فخذوا، رحمکم الله من ممرکم لمقرکم و من زادکم لمعادکم و من منزعکم لمرجعکم و من مالکم لمالکم.

تاره اخرى، و التاره و الكرّة و المرّة و الدفعة واحدة.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا آيَاتِنَا كَلِّهَا، آنکه گفت: بدرستی و راستی که ما با فرعون نمودیم آیات و دلالات ما جمله، یعنی آنچه موسی را دادیم. و «آیات»، در محل نصب است بوقوع الفعل علیه، و «کَلِّهَا»، از توابع تأکید اوست، برای آن منصوب است. فَكَذَّبَ وَأَبَى، به دروغ داشت و ابا کرد و سر باز زد و امتناع کرد از قبول حق. و مراد به آیات آن دلالات و معجزات نه گانه است که گفت: وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ ۚ ﴿٢﴾ ... منها: اليد و العصا، آنچه وقت را به روز اول نمود: دست سپید بود و عصا که شعبان گشت.

چون فرو ماند و آن را دفع نتوانست کرد نسبت آن با سحر کرد، گفت: أَجِئْنَا، ای موسی برای آن آمده‌ای به ما تا ما را به جادوی از زمین ما که شهر مصر است بیرون کنی.

فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهِ، ما به تو آریم سحری و جادوی ﴿٣﴾ مانند اینکه که تو آورده‌ای

(۱). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۲۵ و ۲۶.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۱.

(۳). مش: جادویی.

صفحه: ۱۵۹

از میان ما؟ موعدی کن که آن موعد را خلاف نکنیم نه ما و نه تو. مَكَانًا سُوی بدل موعد است، ای مکانا مستویا ﴿۱﴾، بر زمینی راست. مقاتل و قتاده گفتند: عدلا بینک و بیننا. عبد الله عباس گفت: نصفنا، ای انصافا. کلبی گفت: سوی هذا المكان، جز اینکه جایگاه که ما در اویمم اینکه ساعت. ابو عبیده گفت: وسطا بین القریبتین، میان دو شهر، قال الشاعر:

وجدنا ابانا کان حلّ ببلده سوی بین قیس ﴿۲﴾، قیس عیلان، و الفزر

عاصم و حمزه و حسن بصری و اعمش خواندند: «سوی» به ضمّ الشین، و اینکه دو لغت است، مثل: عدی و عدی، و طوی و طوی. قال مَوْعِدُكُمْ یَوْمَ الزَّیْنَةِ، موسی - علیه السّلام - گفت: موعد شما روز زینت است. در او خلاف کردند، مقاتل و کلبی گفتند: روز عیدی بود ایشان را معروف.

سعید بن المسیب گفت: روز بازاری ﴿۳﴾ بود ایشان را که خویشتن بیاراستندی و به آن بازار شدند. بعضی دگر گفتند: روز نوروز بود. حسن بصری خواند و غیره ﴿۴﴾، عن حفص عن عاصم: یوم الزّینة، به نصب بر ظرف و خبر مبتدا در او مقدر باشد. و باقی قراء، به رفع علی الابتداء و الخبر. و أن یحشر الناس ضحی، «ان» مع الفعل در محل جرّ است عطفًا علی الزّینة، ای یوم حشر الناس ضحی، و محلّ «ضحی» نصب است علی الظرف، و آن روز که بر عادت مردمان را جمع کنند در وقت چاشت.

برای آن اینکه وقت اختیار کرد تا نهارا چهارا باشد، لیكون ابلغ فی الحجّة و ابعده من الزّیئة.

فَتَوَلَّى فِرْعَوْنُ، فرعون از مناظره موسی اعراض کرد با طلب سحر و سحره. فَجَمَعَ کیده و کید خود جمع کرد. ثُمَّ أَتَى، آنکه به موعد گاه آمد، و قصه دراز در اینکه دو لفظ اظهار کرد که: فَجَمَعَ کیده ثُمَّ أَتَى، عبد الله عباس گفت: هفتاد و دو مرد ساحر بودند، با هر یکی از ایشان چوبی و رسنی بود. و گفتند: چهار صد مرد بودند و هر یکی خرواری چوب و رسن داشتند.

(۱). آج، لب: مسویا، چاپ شعرانی (۴۶۸ / ۷) سویا. [.....]

(۲). آط و دیگر نسخه بدلها: نفس، به قیاس با چاپ شعرانی (۴۶۸ / ۷) و منابع شعر و لغت تصحیح شد.

(۳). آب: بازاره‌ای.

(۴). آب، آج، لب، آز: نمیره.

صفحه: ۱۶۰

موسی - علیه السلام - چون چنان دید گفت ایشان را: وَيَلْكُم لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا، وای بر شما بر خدای دروغ فرا مبابی. فَيَسْحِكُمْ بِعَذَابٍ، بیخ شما بر کند و شما را مستأصل کند. کوفیان خواندند: فیسحتکم به ضم «یا» و کسر «حا» من الافعال. و باقی قراء: به فتح «یا» و «حا» من السحت، و هما لغتان، يقال: سحته و اسحته، قال الفرزدق.

و عض زمان یا بن «۱» مروان لم يدع من المال الا مسحت او مجلف

و یروی: مسحتا او مجلف. و السحت، الاستیصال. و قد خاب من افتری، و خایب و نومید بود آن کس که او دروغ گوید.

به که فتنازعوا أمرهم بينهم، منازعت کردند در آن کار که میان ایشان بود، یعنی ساحران. و اصل منازعت، چیزی از یکی در کشیدن بود. به که و أسروا النجوى، و راز گفتن گرفتند با یکدیگر پنهان.

عبد الله مسعود خواند: و اسروا النجوى ان هذان، به فتح همزه و تخفیف ساحران «۲»، و قالوا نخواند بر «۳» آن که در محل مفعول «اسروا» باشد، بدلا من النجوى، برای آن که آن را که همزه او مفتوح باشد، متعلقی باید از فعل یا معنی فعل. و جمله قراء، قالوا خواندند، ان هذان لساحران، به کسر همزه و تشدید «نون»، و «لام» در ساحران. و ابن کثیر و حفص خواندند: ان هذان لساحران، به کسر همزه بر آن که مخففه باشد از ثقیله، و برای آن «لام» در خبر ملازم است با او تا فارق باشد میان او و میان آن که شرط باشد، اینکه قول بصریان است. و کوفیان گفتند: اینکه جا و هر کجا که مانند اینکه است، «ان»، به معنی «ما» ی نافی است، و معنی آن که: ما هذان الا ساحران، و مثله قوله: ... و ان تظنك لمن الكاذبين «۴»، ای لا تظنك الا من الكاذبين، و قال الشاعر:

ثكلتك امك ان قتلت لمسلما حلت عليك عقوبة الرحمن

ای ما قتلت «۵» الا مسلما. و دلیل صحت اینکه، قراءت ابی است: ان هذان الا

(۱). چاپ شعرانی (۷/ ۴۶۹): یا ابن.

(۲). مش: لساحران.

(۳). آج، لب: به.

(۴). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۸۶.

(۵). آط: قلت، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

صفحه: ۱۶۱

ساحران. و ابو عمرو بن العلاء و عیسی بن عمر «۱» خواندند: ان هذين لساحران، بر اصل خود به «یا»، و ابو عمرو گفت: شرم دارم از خدای که: «ان هذان» خوانم و باقی قراء «ان هذان» خواندند، و گفتند: از عایشه پرسیدند اینکه آیت، و قوله: وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ «۲» ...، و قوله: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِغُونَ «۳» ...، گفت: اینکه همه خطای است از نویسنده. و ابان گفت: اینکه آیت پیش عثمان بخواندم، گفت: لحن است، گفتم: پس بگردانیم از مصحف، گفت: رها کنی که حلالی و حرامی به او تعلق ندارد، و اینکه

قول ضعیف است لمخالفة الاجماع، برای آن که در امت کس نگفت که در قرآن لحنی هست. و اهل علم در اینکه وجوهی گفتند، یکی آن که: اینکه لغت بلحارث «۴» بن کعب است و خثعم و زبید و کنانه، که ایشان اسم مثنی را در هر سه حال از رفع و نصب و جرّ به «الف» گویند. فزّاء گفت: مردی را دیدم که از او فصیحتر ندیده بودم که اینکه بیت بخواند:

و اطرق اطراق الشّجاع و لو یری مساغا لناباه الشّجاع فصمّا «۵»
و یقولون: کسرت یداه و رکبت علاه، در جای یدیه و علیه، و قال شاعرهم:

تزوّد منّا بین اذناه ضربۀ دعته الی هابی «۶» التّراب عقیم
و بر لغت دگر عرب، بین اذنیه باید، و قال آخر:

ای «۷» قلوّص راکب تراها طاروا علاهن فطر علاها
ای علیهن و علیها، و قال آخر:

انّ اباه و ابا اباه قد بلغا فی المجد غایتها
و بعضی دگر گفتند: «انّ» به معنی نعم است، ای نعم هذان. و گفتند: اعرابی از عبد الله زیر چیزی خواست، نداد او را. اعرابی
گفت: لعن الله ناقه حملتی

(۱). آط: عیسی بن عمرو، به قیاس با نسخه مش، تصحیح شد.

(۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۲.

(۳). سوره مائده (۵) آیه ۶۹.

(۴). آب، آز، مش: أبو الحارث.

(۵). کذا در آط و دیگر نسخه بدلها، اغلب مآخذ شعر «لصمّا» ضبط کرده‌اند.

(۶). آط و دیگر نسخه بدلها: مافی، به قیاس با نسخه چاپی و مآخذ شعر تصحیح شد. [.....]

(۷). مش: ای ان.

صفحه : ۱۶۲

الیک، گفت: انّ و صاحبها، ای نعم و صاحبها، و قال الشّاعر:

بکرت علی عواذ لی یلحینی «۱» و الو مهته

و یقلن «۲» شیب قد علاک و قد کبرت فقلت انه

ای نعم.

فزّاء گفت: در اینکه وجهی دگر هست، و آن آن است که: «الف» چون دعامه‌ای است که زایل نشود، و «الف» در اینکه باب جاری

مجرای «یا» باشد در «الَّذین» که در هر سه حال رفع و نصب و جرّ به یک صورت باشد، فقالوا: الَّذِينَ، فی الاحوال الثلاث، و کنانه گفتند، در حال رفع گویند: اللذون.

اگر گویند بر قول آن کس که به معنی نعم گفت، «لام» را چه جواب کرد که آن در خبر «انّ» آید! جواب گوئیم: عرب «لام» آرند در خبر، و اگر چه «انّ» نباشد، قال (۳):

خالی لانت و من جریر خاله ينل العلاء و یكرم الاخوالا
و قال آخر:

أمّ الحلیس لعجوز شهرةً ترضی من اللحم بعظم الرقبة

یُریدان، می‌خواهند تا شما را از زمین مصر بیرون کنند به سحرشان، و مراد به اینکه دو گانه موسی‌اند و هارون. وَ يَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمْ الْمُثَلِي، و راه و طریقت نیکوتر شما (۴) ببرند. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: مراد آن است که روی مردمان با خود گردانند. عبد الله عباس گفت: مراد آن است که، سادات و اشراف قوم را ببرند.

عکرمه گفت: خیار کم، بهینه شما را ببرند. قتاده گفت: مراد بنی اسرائیل بودند که بنی اسرائیل به از ایشان بودند. کسائی گفت: یعنی سنت و سمت و هدی نیکوترین شما، و «مثلی»، تأنیث أمثل باشد، یعنی اعدل، قال الشاعر:

فكم متفرّقين. (۵) بنوا بجهل حدابهم الی زیغ فزاغوا

و زیغ بهم عن المثلی فتاهوا و اورطهم علی الوحل الرّداغ

فزلت فیہ اقدام فصارت الی نار غلا منها الدماغ

(۱). آب، آج، لب، آز، مش: بلحیتی. ۲- آب: یلقن.

(۳). آج، لب الفتی.

(۴). چاپ شعرانی (۴۷۲ / ۷) را.

(۵). چاپ شعرانی (۴۷۲ / ۷): متفرّقين.

صفحه : ۱۶۳

قوله تعالی: فَأَجْمَعُوا كَيْدَهُمْ، ابو عمرو خواند: «فاجمعوا» به «الف» وصل و فتح «میم» من الجمع، یعنی گرد آری و جمع کنی کیدتان، و هیچ رها مکنید، و قوت اینکه قراءت قوله: ... فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَى (۱)، و باقی قراء خواندند: فَأَجْمَعُوا، به همزه قطع و کسر «میم» من الاجماع، آنکه آن دو معنی دارد یکی: جمع، يقال: جمعت الشیء و اجمعته لغتان بمعنی واحد، قال الشاعر:

فكأنها بالجزع جزع (۲) نبایع و اولات ذی العرجاء نهب مجمع

ای مجموع. دیگر: به معنی عزم و احکام، يقال: از ممت الامر و اجمعته و از ممت علیه (۳) و اجمعت (۴)، قال الشاعر:

یا لیت شعری و المنی لا تنفع هل اغدون یوما و امری مجمع ای محکم قد عزم علیه. و مراد به کید سحر و حیل (۵) ایشان است. ثم ائتوا صفاً، پس بیایی به یک صف (۶)، یعنی یکدست و یکزبان، و قیل: اراد صفوفاً. ابو عبیده گفت: مراد مصلی و نماز گاه است که آن جا به صف بایستند، و حکمی عن بعض الفصحاء: ما استطعت أن اتی الصف-امس، ای المصلی. و گفتند: کنایت است از جمله، یعنی ائتونی جمیعاً. و قد أفلح الیوم من استعلی، و ظفر آن را باشد امروز که غالب شود، و الفلاح الظفر و البقاء. قالوا، گفتند، یعنی سحره و جادوان: إِمَّا أَنْ تُلْقَى، اول تو عصای خود بیندازی یا ما اول بیندازیم! گفتند: برای آن که اینکه پایه ادب نگاه داشتند در استیذان موسی، خدای تعالی ایشان را توفیق هدایت داد. موسی- علیه السلام- گفت: بَلْ أَلْقُوا، بل شما بیندازی. صورت امر است و مراد تحدی، نحو قوله: فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ (۷) ...، بعضی دگر گفتند: امر است و لکن مشروط، یعنی القوا ان كان القائکم بالحق، و فرق کردند میان امر مشروط و تحدی- و اینکه بیان کرده‌ایم دگر جا. فَإِذَا جَبَّالُهُمْ، در کلام محذوفی هست، -----

----- (۱). سوره طه (۲۰) آیه ۶۰. (۲). چاپ شعرانی (۴۷۲/۷) و منابع شعر و لغت: بین. (۳). آب، آز: از ممت الیه علیه. (۴). آب، آز، مش علیه، آج، لب: اجمعته. (۵). آج، لب: حلیت. (۶). آج، لب، آز، مش: صفت. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۳. صفحه: ۱۶۴ و تقدیر آن که: فآلِقُوا فَإِذَا جَبَّالُهُمْ وَعَصِيَّتُهُمْ يُخَيِّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى (۱)، «اذا»، مفاجات است، که نگاه کردی آن چوبها و رسنها چنان می نمود که پنداشتی که از سحر ایشان بخواهند (۲) رفتن. و «الیه» ضمیر (۳)، راجع است با موسی، برای آن تخیل می فرماید که آن را اصلی نبود- و اینکه قصه به استقصا در سوره الاعراف رفته است. فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى، موسی از آن در دل خود ترسی یافت، و ترس موسی نه از آن بود که در بطلان آن شاک (۴) بود، از آن بود که نباید که جاهلان که امعان نظر نکرده (۵) باشند گمان برند که آنچه ایشان کردند جنس آن است که موسی کرد، و فرق ندانند کرد میان شبهت و حجت از آن که نظر نکنند. ما موسی را از اینکه معنی ایمن کردیم و گفتیم مترس که عالیت و غالبتر تو خواهی بود. وَأَلْقَى مَا فِي يَمِينِكْ، و آنچه در دست راست داری بینداز. تَلَقَّفَ، ای تَلَقَّفَ، «تا» ی تَفَعَّلَ بیفکنند تخفیف را، چنان که در اخواتش (۶) بیان کردیم. مَا صَيَّرْنَا، تا فرو برد هر چه ایشان کرده‌اند (۷)، ای ما صنعوا کید شیء. ابن عامر خواند: به تشدید «قاف» و رفع «فا»، و بر اینکه قراءت محلّ او نصب باشد بر حال. و حفص عن عاصم خواند: تَلَقَّفَ، به سکون «لام» من اللَّقْفِ، و هو سرعَةُ الْإِخْذِ وَ الْإِشْرَاطِ (۸). و باقی قراء، «تَلَقَّفَ» به تشدید و جزم «فا» علی جواب الامر. إِنَّمَا صَيَّرْنَا كَيْدُ سَاحِرٍ، حمزه و کسائی، «کید سحر» خواندند بر فعل، و باقی قراء: كَيْدُ سَاحِرٍ، علی الفاعل (۹). خدای تعالی وحی کرد به موسی که: چون ایشان چوبها و رسنهای خود بینداختند، تو نیز عصا بینداز. او عصا بینداخت ازدها شد، به یک ساعت آن چهار صد خروار چوب و رسن مار پیکر ساخته مجوف و مزین فرو برد. ----- (۱). آب بیفکنند، مش بیفکنند. [.....]

(۲). آج، لب: بخواهد، آز، مش: نخواهند. (۳). آج، لب: و ضمیر الیه. (۴). آب، آز: شاکه. (۵). آج، لب: کرده. (۶). مش: احوالش. (۷). آج، لب: کرده باشند. (۸). کذا: آط و همه نسخه بدلها و همچنین چاپ مرحوم شعرانی (۴۷۳/۷). (۹). آب، آز، مش: علی الفعل. صفحه: ۱۶۵ و قراءت آن کس که او خواند: كَيْدُ سَاحِرٍ، اضافه الفعل الی فاعله باشد، و قراءت آن کس که «کید سحر» خواند، از باب مسجد الجامع و یوم الجمعة باشد، چه کید خود سحر است. وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ، و فلاح و ظفر نیابند (۱) ساحران (۲) به هر راه که آیند (۳)، یعنی به هر چیز (۴) که (۵) کند. فَأَلْقَى السَّحْرَةَ سَيِّجِدًا، ساحران را به روی در آوردند به سجده. و برای آن بر فعل مجهول گفت که، چون معجزه موسی بدیدند- و ایشان ساحر بودند و تعاطی سحر کرده سالیان بسیار- به اول نظر بدانستند که آن نه از جنس سحر است، چه انواع سحر بر (۶) ایشان پوشیده نبود، علم حاصل شد ایشان را به حقی (۷) و درستی آن بر وجهی که رفعش وقت را ممکن نبود، به سجده در آمدند چنان که پنداشتی که ایشان را به سجده در آوردند. وجهی دگر آن که:

چون به توفیق خدای و لطف و تمکین و تخلیه او کردند، بمنزلت آن بود (۸) از روی مجاز که خدای کرد، برای آن گفت: فَأَلْقَى. و قوله: شَجَدًا، نصب او بر حال است از مفعول. و قَالُوا آمَنَّا، گفتند ایمان آوردیم به خدای هارون و موسی تا کسی گمان نبرد که ایشان به اینکه خدای فرعون را خواستند. قال آمَنْتُمْ، این کثیر و حفص و ورش خواندند: آمَنْتُمْ، علی لفظ الخبر، و کوفیان الّا حفص به دو همزه خواندند علی الاستفهام. و باقی قراء به همزه‌ای از پس او مدّی. عند آن فرعون گفت ایشان را، اَمَا بِرِخْبِرِي (۹) بر وجه تفریع و تعینف، و اَمَا بر استفهام، هم بر اینکه وجه: ایمان آوردی به موسی پیش از آن که من دستوری دادم شما را، او استاد و مهتر شماس، که اینکه سحر شما را او آموخت، من بفرمایم تا شما را دست و پای ببرند بر خلاف، یعنی دست راست و پای چپ، و آنکه شما را بردار کنم (۱۰) بر درختان خرما، و برای آن درخت خرما اختیار کرد اینکه کار را تا درازتر بود و هایلتر و بلندتر تا همه کس بینند (۱۱). و گفتند: اوّل کس که اینکه عقوبت بر اینکه وجه فرمود ----- (۱).

آب، آرز، مش: نیابد. (۲). آب، آرز، مش: ساحر. (۳). آب: آیند. (۴). لب: خیر. (۵). آب، آرز، مش توجّه. (۶). آج، لب: از. [.....]
 (۷). لب: خفی. (۸). آج، لب که. (۹). آب، آرز، مش: خبر. (۱۰). آرز: کشم. (۱۱). آب، آرز، مش: بیند، آج، لب: بینند. صفحه: ۱۶۶ فرعون بود، أعنی صلب (۱)، دست و پای بر خلاف بریدن. و گفتند: «فی»، به معنی علی است، چنان که شاعر گفت: هم صلبوا العبدی فی جذع نخلة (۲) فلا عطست شیبان الّا باجدعا و گفتند: در آیت و «۳» بیت، «فی» به جای خود است در معنی، برای آن که از جهت ملابستی که میان درخت و مصلوب هست پنداری (۴) که درخت ظرف مصلوب است. و كَلَعَلْمُنَّ و شما بدانی که از میان ما و شما- یعنی او و موسی- که عذاب که سخت تر است و باقیتر؟ و نصب عذاباً، بر تمیز است. قَالُوا لَنْ نُؤْتِرَكَ، ایشان جواب دادند که: ما تو را نگرینیم بر آنچه به ما آمد از بیئت و حجّت، و نه بر خدای که ما را آفرید. بر اینکه قول «واو» عطف باشد، و گفتند: «واو» قسم است، یعنی تو را نگرینیم بر آنچه معلوم شد (۵) از ادله و حجج و بیئات، به حقّ آن خدای که ما را آفرید. فَاَقْضِ مَا اَنْتَ قَاضٍ، آن حکم که خواهی کردن می کن، و گفتند، معنی آن است که: تمّم ما عزمت علیه، فان القضاء فی اللغه هو الاتمام و الاحکام، قال: و علیهما مسرودتان قضا هما داود او صنع السواغ تبع إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، تو حکم در اینکه دنیا توانی کردن که تو را در آخرت حکمی نباشد، و نصب او بر ظرف است. و کوفیان گفتند: نصب است به عدم الخافض. إِنَّا آمَنَّا بِرَبِّنَا، و در خبر است که، آسیه پرسید که: که غالب شد! و دست که را بود! گفتند: موسی را. گفت (۶): آمنت بر ب- موسی و هارون. فرعون گفت: از دل می گویی! گفت: ای و الله؟ گفت: بروی و بنگری سنگی که از آن سنگیتر (۷) نباشد بیاری تا بر او زینم تا بمیرد. برفتند و سنگی بیاوردند. او سر سوی آسمان کرد، خدای ----- (۱). همه نسخه بدلها و. (۲). آط و دیگر نسخه بدلها: النَّخْلَةُ، به قیاس با منابع شعر و لغت، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها در. (۴). آب، آرز، مش: پندارند. (۵). آب: باشد، آرز: ما شد. (۶). آب، آرز، مش: گفتند. (۷). آج، لب، مش: سنگین تر. صفحه: ۱۶۷ تعالی در بهشت جای او باو نمود، او جان بداد (۱)، سنگ بر او زدند و او جسد بلا روح بود. وَاللّٰهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى، خدای- جل- جلاله- بهتر است و باقیتر، و ما اختیار بهتر کردیم بر بدتر، و باقی (۲) بر فانی. قوله تعالی:

[سوره طه (۲۰): آیات ۷۴ تا ۹۹]

[اشاره]

إِنَّهُ مَنْ رِيَاتِ رَبِّهِ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى (۷۴) وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى (۷۵) جَنَّاتٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى (۷۶) وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي فَاصْرَبْ

لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى (۷۷) فَأَتَبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ (۷۸) وَأَصْلَ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ
وَمَا هَدَى (۷۹) يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوَعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى (۸۰) كُلُوا مِنْ
طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى (۸۱) وَإِنِّي لَعَفَاؤٌ لِمَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ
صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى (۸۲) وَمَا أَعَجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى (۸۳) قَالَ هُمْ أَوْلَاءٌ عَلَيَّ أَتْرَى وَعَجَلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى (۸۴) قَالَ فَإِنَّا قَدْ
فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ (۸۵) فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا أَفَطَالَ
عَلَيْكُمْ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي (۸۶) قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا وَلَكِنَّا حَمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ
زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ (۸۷) فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ (۸۸) أَفَلَا
يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا (۸۹) وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ
فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي (۹۰) قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى (۹۱) قَالَ يَا هَارُونُ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا (۹۲) أَلَّا
تَتَّبِعَنِ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي (۹۳) قَالَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَمْ تَرُقُّبُ قَوْلِي
(۹۴) قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ (۹۵) قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي
(۹۶) قَالَ فَادْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ وَانظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ
ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا (۹۷) إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا (۹۸) كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ وَ
قَدْ آتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا (۹۹)

[ترجمه]

آن که او آید به خدای «۳» گناهکار او را دوزخ باشد، بنمیرد «۴» در آن جا و نه زنده باشد. و هر که به او ایمان آرد و عمل صالح کند ایشان را بود درجات بلند. بهشتهای مقام که می رود در «۵» زیر آن جویها، همیشه باشند در آن جا و آن جزای «۶» پرهیزگاران است. و ما وحی کردیم به موسی که ببر به شب بندگان مرا، بزنی برای ایشان راهی در دریا خشک «۷» که نترسی «۸» گرفتاری و نترسی «۹». از پس ایشان ببرد فرعون لشکر «۱۰» پوشید ایشان را از دریا آنچه پوشید. و گمراه کرد فرعون قومش را و راه نمود. ای فرزندان یعقوب برهانیدم «۱۱» شما را از دشمن شما، و وعده دادیم شما را به جانب کوه طور راست، و فرو فرستادیم بر شما ترنجبین و سنبان «۱۲». ----- (۱). آج، لب و. (۲). مش را. [.....]

(۳). آب خود. (۴). مش: بنمیرد. (۵). آج، لب: از. (۶). آج، لب: پاداش. (۷). آب: خشکی. (۸). آج، لب: از. (۹). آج، لب: از غرق. (۱۰). آب، مش خود را پس. (۱۱). همه نسخه بدلها: برهانیدیم، که با ظاهر عبارت سازگارتر می نماید. (۱۲). آج، لب: مرغ بریان. صفحه: ۱۶۸ بخوری از خوشیها آنچه روزی کردیم شما را و طاعی مشوی «۱» در آن که فرود آید بر شما خشم من، و هر که فرود آید بر او خشم من، فرو افتد. و من آمرزنده ام آن کس را که توبه کند و ایمان آرد و کار نیکو کند، آنگه راه یابد. چه شتاب زده کرد تو را از قوم تو ای موسی! گفت: ایشان اینک بر اثر من اند، و بشتافتم به تو ای خدای من تا خشنود شوی. گفت: ما بیازمودیم قوم تو را از پس تو، و گمراه کرد ایشان را سامری. باز گشت «۲» موسی با قومش خشمناک اندوهناک، گفت: ای قوم «۳»؟ نه وعده کرد شما را خدای شما وعده ای نیکو «۴»! دراز شد بر شما روزگار یا خواستی که حلال شود بر شما خشمی از خدایتان، خلاف کردی وعده من «۵»! گفتند: ما خلاف نکردیم وعده تو را به اختیار خود، و لکن ما برگرفتیم بارها از حلی قبطیان، بینداختیم آن را، همچنین بینداخت سامری. برون «۶» آورد ایشان را گوساله، تنی بی جان که او را بانگی [بود]

«۷». گفتند: اینکه ----- (۱). آج، لب: طغیان مکنید. (۲). آب، مش: پس باز گشت.

(۳). آب، مش من. (۴). آج لب و، مش: یا. [.....]

(۵). آب، مش: مرا. (۶). آب، مش: پس بیرون. (۷). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، افزوده شد. صفحه: ۱۶۹ خدای شما «۱» و خدای موسی، فراموش کرد. نمی‌بینند «۲» که باز نمی‌آید به ایشان سخنی، و نتواند برای ایشان زبانی و نه سودی! و گفت ایشان را هارون از پیش: ای گروه بیازمودند «۳» شما را به آن، و خدای «۴» شما خدای رحمان است، پی من گیری و فرمان بری. «۵» گفتند: ما بنجیم بر او مقام کردن تا باز آید بما موسی. گفت: ای هارون؟ چه باز داشت تو را چون دیدی ایشان را که گمراه شدند. به دنبال «۶» من نیامدی، خلاف کردی فرمان مرا! «۷» گفت: ای پسر مادر «۸»؟ مگیر «۹» محاسن من و نه سر من، که من ترسیدم که تو گوی پیراگندی میان پسران یعقوب و نگاه نکنی سخن مرا. گفت: چه کار بود تو را ای سامری. گفت بدیدم آنچه ندیدند ایشان به او «۱۰»، بر گرفتم یک چنگال «۱۱» از نشان پای جبریل «۱۲»، در انداختم آن را و هم «۱۳» بیاراست برای من تن من. -----

----- (۱). آب، مش است. (۲). آط: نمی‌بینی به قیاس با نسخه آب تصحیح شد. (۳). آب، مش: بیاموزند. (۴). آب، مش: و بدرستی که خدای. (۵). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط افزوده شد. (۶). آط: که از پس، آب، مش: چرا از پس، آج، لب: از پی. (۷). اساس: یابن ام. (۸). آط، آب، آج، لب، مش من. (۹). آط، آج، لب: فرا مگیر. (۱۰). اساس: ندیدی شما، به قیاس با نسخه آب و معنی آیه تصحیح شد. (۱۱). آط، آب، آج، لب: مش: کف. [.....]

(۱۲). آب، مش پس. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: همچنین. صفحه: ۱۷۰ [۲۱-ر]

گفت: برو که تو را در زندگانی است گوی که الف مباد «۱» با آدمیان و تو را وعده‌ای است که خلاف نکنند آن را و در نگر به خدایت آن که همه روز بر وی نشسته بودی «۲» بسوزیم او را پس پیراگنیم او را در دریا پیراگندنی «۳». خدای شما، خدای آن است که «۴» نیست خدایی مگر او و فراخ شد هر چیزی را به دانش. و همچنین قصه می‌گوییم بر تو از خبرها آنچه سابق شده است و بدادیم تو را از نزدیک ما «۵» یاد کردی. قوله- عَزَّ و عَلَا «۶»: إِنَّهُ مَن يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا، «أنه» ضمیر شأن و کار راست، یعنی کار چنین فتاد «۷» که هر که او با پیش خدای شود گناهکار. و نصب او بر حال است از فاعل، یعنی در آن حال که می‌شود گناهکار باشد. مفسران گفتند: مراد به مجرم، کافر «۸» است. فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ، «فا» برای جواب شرط آمد، او را دوزخ بود، و نصیب وی دوزخ باشد. لا يَمُوتُ فِيهَا، نمیرد «۹» در آن جا تا باز رهد «۱۰» و زنده نباشد زندگانی که او را در آن خیری و راحتی باشد، بل زندگانی بود که مرگ از آن به بود. وَ مَن يَأْتِهِ مُؤْمِنًا، و هر که با پیش خدای شود مؤمن، قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ، و عمل صالح کرده باشد. و نصب «مؤمن» بر حال است، و «قد» لتقريب الماضي من ----- (۱). آط: مپسای. (۲). آط،

مش: همه روز بودی بر او روی کرده. (۳). آج، لب: دریا فشانیم. (۴). آب: شما حدیث آن خدای که، آج، لب: شما آن خداست که. (۵). آب، مش: خود. (۶). همه نسخه بدلها: قوله تعالی. (۷). همه نسخه بدلها: افتاد. (۸). همه نسخه بدلها: مشرک. (۹). آط، آب، آج، لب، آج: بنمیرد. (۱۰). همه نسخه بدلها و لا یحیی. صفحه: ۱۷۱ الحال باشد. فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى، ایشان را درجات بلند باشد، و وزن علی، فعل باشد، و او جمع علیا بود، کصغری و صغری و کبری و کبر. و مراد به درجات اما منازل و غرف باشد، و اما قدر و منزلت به حسب استحقاق. جَنَّاتٍ عِدْنٍ، «جَنَات» بدل درجات باشد. درجات چه باشد! بهشتهای مقام که در زیر درختان آن جویها روان باشد. وَ ذَلِكَ جَزَاءُ مَن تَزَكَّى، و آن جزا و پاداشت «۱» آن بود که، او مترکمی بود. و «تَزَكَّى»، تکلف زکا «۲» باشد، و تکلف برای آن گفت که اگر طبع بودی بر او ثواب نبود «۳» آنچه «۴» تکلیف متناول باشد آن را تحمل مشقت آن به تکلف توان کردن. و بعضی مفسران گفتند: تَزَكَّى، ای تطهر من الکفر و المعاصی، خویشتن را پاکیزه دارد از کفر و معاصی. کلبی گفت: ای اعطی زکوة نفس، زکات نفس خود بدهد، و قیل: هو قول لا اله الا الله. وَ لَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَن أَسْرِ بِعِبَادِي، ما وحی کردیم به موسی که بندگان مرا در شب از مصر ببر، یعنی بنی اسرایل را و برای ایشان راهی خشک در دریا بزن که در او آب و گل نباشد تا ایشان در او بروند. لا تَخَافْ دَرَكَاءَ، در آن ره نترسی «۵» از دریافت [۲۱-پ]

فرعون شما را. و لا تخشی، و از غرق نترسی «۶»، و حمزه خواند: لا تخف، مجزوم به جواب امر، فی قوله: فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا. و اما قوله: لا تخشی خلاف نکردند «۷» در او که به «الف» است «۸» در وجهش خلاف کردند، گفتند: بر «۹» استیناف مرفوع است، و مثله قوله: يُؤَلُّوْكُمْ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصِرُونَ «۱۰». و فزأ گفت: روا باشد که حمزه در «تخشی» نیت جزم کرده باشد، و لکن «الف» در آورده باشد لرأس الایه، چنان که شاعر گفت: الم یأتیک و الانباء تنمی «۱۱» بما لاقت لبون بنی زیاد -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: زکی. (۲). آط، آب، آز، مش: پاداش. [.....]

(۳). اساس: بودی، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۴). آط، آج، و آنچه. (۵-۶). آج، لب: نترسید. (۷). مش: کردند. (۸). همه نسخه بدلها و محلش رفع. آنگه. (۹). همه نسخه بدلها: برای. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۱. (۱۱). اساس: یامی، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۱۷۲ و قال آخر: هجوت «۱» زبان ثم جئت معتذرا من هجو زبان لم تهجوا «۲» و لم تدع در هر دو بیت «لم» آورد و آن را عمل نداد لضرورة الشعر، و باقی قراء، لا تخاف در کاً و لا تخشی، خواندند مرفوع بر استیناف، و التقدير: و انت لا تخاف در کاً و لا تخشی «۳». و ابو علی گفت: بر قراءت عامه محل «لا تخاف»، و «لا تخشی» حال است، و تقدیر آن است که: فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا، غير خائف در کاً و غير خاش. فَأَتَبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ، آن که او به قطع «الف» خواند، گفت: «با» زیادت است تا جمع نکرده باشد بین حرفی تعدیه. و آن کس که او به «الف» وصل خواند و تشدید «تا» من الاتباع «۴» «با» تعدیه است «۵». گفت: فرعون لشکر از قفای ایشان ببرد، و آن آنگه بود که وقت هلاک فرعون بود و نجات بنی اسرائیل. خدای تعالی گفت: حلیهای ایشان به عاریت بخواهید «۶» و در شب بروی. همچنین کردند و بنی اسرائیل هفتاد هزار مرد بودند. فرعون بفرمود تا لشکر جمع شدند. با سیصد «۷» هزار مرد از پس «۸» ایشان برفت، به کنار دریا به ایشان رسید «۹». از پیش نگاه کردند دریا دیدند و از پس دشمن، موسی را گفتند: چه کنیم! خدای تعالی گفت: فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا، یعنی فاضرب بالعصا علی البحر و اجعل لهم طريقا کانه، قال: فاجعل «۱۰» لهم بضرب العصا علی البحر طريقا یبسا، ای یابسا- و جمعه ایبسا- لا تخاف در کاً من فرعون و لا تخشی غرقاً من البحر. و در کلام حذفی و اختصاری است، و آن آن است که: فعل ما امر به. فَأَتَبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَعَشِيَ بِهِمْ، ای اصابهم، به ایشان رسید از دریا آنچه رسید، و اینکه ابهام برای استعظام و استهوال راست «۱۱»، یعنی آنچه به ایشان ----- (۱). اساس: هجرت خوانده می شود، به قیاس با نسخه آط، و

اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آب، آج، لب، آز، مش: تهجو. (۳). آز خواندند مرفوع. (۴). همه نسخه بدلها گفت. ۵. همه نسخه بدلها: راست. (۶). آط: بخواهی. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: ششصد. (۸). همه نسخه بدلها: بر اثر. (۹). همه نسخه بدلها ایشان. (۱۰). آط، آج، لب، آز، مش: و اجعل. (۱۱). آج، لب: است. صفحه: ۱۷۳ رسید حدی بود که آن را وصف نتوان کردن و باز گفتن جز مبهم رها کردن، چه آن شرح به وصف در نیاید «۱»، و مثله قوله: فَأَوْحِيَ إِلَي عَبْدِهِ مَا أَوْحَى «۲»، و مراد غرق ایشان است در دریا. وَأَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدَى، و فرعون قوم خود را ضال و گمراه کرد، و هدایت نداد ایشان را. اینکه جواب آن است که او گفت: ... وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ «۳» آنگه منت نهاد بر بنی اسرائیل به نعمتها «۴» که کرد بر ایشان، گفت: ای فرزندان یعقوب؟ قَدْ أَنْجَيْنَاكُمْ، برهانیدیم شما را از دشمن، یعنی فرعون. وَوَعَدْنَاكُمْ، و وعده دادیم شما را جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ، جانب راست کوه طور، برای آن که موسی را- علیه السلام- تورات «۵» پس هلاک فرعون دادند و خدای تعالی با او به طور پس از آن مناجات کرد- و آن قصه برفته است. وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى، و من و سلوی «۶»، مرغ بریان کرده و ترنجبین در تیه بر شما فرو فرستاده ایم «۷»- بر آن شرح که رفته است در سورة البقرة. كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ، اینکه از آن جمله «۸» است که قول از او محذوف است، التَّقْدِيرُ: وَوَقَلْنَا لَكُمْ كَلُوا «۹»، و شما را گفتیم «۱۰» بخوری از پاکیها و خوشیها آنچه ما روزی کردیم شما را. و در «طیبات»، دو قول گفتند، یکی: حلالات، و یکی: ملاذ و مشتتهات. وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ، طغیان مکنی در او. عبد الله عیاس گفت: ظلم مکنی در او مقاتل گفت: عصیان مکنی «۱۱»، یعنی در

معصیت صرف مکنی. کلبی گفت: کفران نعمت مکنی، و گفتند: حرام حلال مکنی، و حلال حرام مکنی. و حمزه و کسائی خواندند: انجیتکم و واعدتکم و، ما رزقتکم به «تا» ی بی «الف» علی الخبر عن «۱۲» نفس المخاطب وحده، و در شاذّ یحیی بن وثّاب و اعمش همچنین ----- (۱). همه نسخه بدلها: راست نیاید. (۲). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۰. (۳). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۲۹. (۴). آب، آز، مش: به نعمتهایی. (۵). همه نسخه بدلها از. (۶). همه نسخه بدلها یعنی. (۷). همه نسخه بدلها: فرو فرستادیم. ۸. آج، لب: جمله‌ای. (۹). آج، لب: قلنا کلوا. [...]

(۱۰). مش: گفتم. (۱۱). همه نسخه بدلها در او. (۱۲). همه نسخه بدلها: من. صفحه: ۱۷۴ خواندند، و باقی قراء به «نون» و «الف» خیرا عن المخاطب و غیره معه علی وجه التّعظیم. فَيَحِلُّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي، و کسائی خواند تنها و در شاذّ اعمش، و یحیی بن وثّاب: فیحل- [۲۲- ر]

به ضم «حا»، و من یحلل، به ضم «ا» من الحلول، که پس خشم من به شما فرود آید. و باقی قراء خواندند: (فیحل علیکم. و من یحلل)، من الحلال، که پس خشم من بر شما حلال شود، و هر که را خشم من بر او حلال شود یا به او فرود آید، بر قراءت کسائی: فَقَدْ هَوَى، هلاک شود و در دوزخ افتد. و قوله: فَيَحِلُّ نَصَبُ «لام» بر جواب نهی است به «فا» به اضمار «أن». و اِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ، من بیمارزم آن را که توبه کند و ایمان آورد و عمل صالح کند، توبه کند از گناه و ایمان آورد به الله «۲» و عمل صالح کند از نماز و روزه «۳»، لِمَنْ تَابَ مِنَ الذَّنُوبِ وَ آمَنَ بَعْلَامِ الْغُيُوبِ وَ عَمِلَ صَالِحًا لِيَوْمِ كَشَفِ الْكُرُوبِ، و اِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ و امن بالله الوهاب و عمل صالحا لجزيل الثواب. ثم اهتدى الى ما «۴» ینجیه من الیم «۵» العقاب. قوله: ثم اهتدى، قتاده و سفیان ثوری گفتند: یعنی ملازم اسلام باشد تا بر اسلام میرد. زید اسلم گفت: مراد آن است که علم بیاموزد تا به آن ره برد. شعبی و مقاتل و کلبی گفتند: بدانند که بر آن ثواب خواهد بودن. ضحاک گفت: استقامت کند. و در تفسیر اهل البيت «۶» است: ثم اهتدى الى ولاية علی بن ابی طالب «۷». و ما أعجلک عن قومک یا موسی، چه بشتابانید تو را از قومت- یعنی اینکه هفتاد کس که با او بودند- که او ایشان را برگزید- تا کلام خدای شنوند. موسی- علیه السلام- ایشان را در ره رها کرد و او از پیش برفت و ایشان را گفت: بر اثر من می آیی که «۸» مشتاق شده‌ام به حضرت خدای جل جلاله. چون برسید، خدای تعالی او را گفت: و ما أعجلک، چه بود که تو را بشتابانید از قومت ای موسی! ----- (۱). همه نسخه بدلها لام. (۲). همه نسخه بدلها: خدای. (۳). همه

نسخه بدلها زکات. (۴). همه نسخه بدلها: من. (۵). همه نسخه بدلها: الم. (۶). همه نسخه بدلها علیهم السلام. (۷). آج، لب علیهما السلام. (۸). همه نسخه بدلها من. صفحه: ۱۷۵ قال هُم أَوْلَاءِ عَلِيٍّ أَثَرِي، موسی گفت: اینک ایشان «۱» بر اثر من اند و من برای آن شتافتم تا طلب رضای تو کنم. خدای تعالی او را خبر داد از فتنه سامری، گفت: فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا، ما قوم تو را امتحان کردیم از پس تو، یعنی از پس آمدن تو. وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ، و سامری ایشان را گمراه کرد. نگر تا قدیم- جل جلاله- چگونه فرمود حوالت امتحان که تفسیر او تشدید تکلیف باشد، به خود حوالت کرد «۲» و حواله «۳» اضلال به سامری کرد، اگر اضلال خدای کردی، حوالت به سامری نبودی. مفسران گفتند: ششصد هزار مرد بودند همه به گوساله مفتون و گمراه شدند، جز دوازده هزار مرد که ایشان با هارون بماندند، گوساله پرست نشدند. فَرَجَعَ «۴»، موسی- علیه السلام- با میان قوم «۵» آمد خشمناک و دلتنگ، ایشان را گفت: یا قوم، ای امت من؟ نه خدای تعالی شما را وعده و نوید نکوداد! و آن وعده آن بود که خدای تعالی گفته بود که: من کتابی دهم شما را که در او بیان حلال و حرام باشد، یعنی توریت روزگار دراز شد از پس مفارقت من از شما! صورت استفهام است و مراد انکار، یعنی عهد دراز نشد «۶». «ام»، معادله همزه استفهام است، یا شما خواستی که حلال شود بر شما خشمی از خدای من «۷» و قراء خلاف نکرده‌اند در کسر «حا» اینکه جای که «۸» حل «۹» یحل خواندند «۱۰» من الحلال. فَأَخْلَقْتُمْ مَوْعِدِي، موعده من خلاف کردی. و وعده ایشان موسی را آن بود که: بر عهد او بایستند و مقام کنند و از آن بر نگردند تا آمدن موسی باشد. قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا، ما وعده تو را خلاف نکردیم به ملک و قدرت و طاقت خود، اینکه مؤمنان گفتند که مالک نبودیم و نتوانستیم دفع آن کید

کردن که ----- (۱). آط، آب، آز، ایشان اینک، آج، لب: ایشان را اینک. (۲). همه نسخه بدلها: به خود کرد. (۳). آط، آب، آز، مش: حوالت. [.....]

(۴). آج، لب مُوسیٰ اِلَى قَوْمِهِ (۵). همه نسخه بدلها خود. (۶). آج، لب، مش: نشده. (۷). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: شما. (۸). آط، آج، لب، آز، مش: اینکه جایگه. (۹). همه نسخه بدلها: جمله. (۱۰). همه نسخه بدلها: خوانند. صفحه: ۱۷۶ سامری کرد. قتاده و سدی گفتند: بَمَلِكِنَا ای بطاقتنا. ابن زید گفت، معنی آن است که: لم نملک انفسنا فی تلک الفتنة، ما در آن فتنه بر خویشتن مالک نبودیم. ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر خواندند: بملکنا به کسر المیم، و نافع و عاصم خواندند: بملکنا، به فتح «میم» علی المصدر، و حمزه و کسائی خواندند: بملکنا به ضم «میم»، ای بسلطاننا. وَ لَکِنَّا حُمَلْنَا اَوْزَارًا، ای اثقالا، و لکن ما اثقالی و مبلغی «۱» بسیار چنان که باری گران بود بر گرفتیم از حلی آل فرعون که به ما رسیده بود. ابو عمرو و حمزه و أبو بکر خواندند: [حملنا، به فتح «حا» و «میم» مخفّف من الحمل، بر گرفتیم. و باقی فراء]

«۲» «حَمَلْنَا» به ضم «حا» و کسر «میم» و تشدید علی الفعل المجهول من التفعیل، و لکن بر ما نهادند، یعنی دیگران ما را گفتند که: برداری و ما را بر حمل آن حمل کردند. فَقَدَفْنَاهَا، پیش سامری بیندختیم [۲۲-پ]

«۳» [فَكَذَلِكَ اَلْقَى السَّيِّئِمْرِئُ] و همچنین سامری آنچه داشت از زر و حلی هم بینداخت و بر سر آن نهاد. فَأَخْرَجَ لَهُمْ، برون آورد برای ایشان، یعنی برای قوم، عَجَلًا جَسِدًا، گوساله تنی بی جان. لَهُ خُوَارٌ، که او را آواز گاو بود. در آواز او دو قول گفتند، سعید جبیر گفت: سامری از اهل کرمان بود و منافق بود، چون موسی - علیه السلام - قوم را به سی روز وعده داد که باز آید، چون خدای تعالی ده روز دیگر بیفزود قوم گفتند: موسی به وعده باز نیامد. سامری گفت: دانی تا سبب نیامدن موسی چیست با نزدیک شما! گفتند: نه. گفت: سبب اینکه حلی آل فرعون که شما به عاریت بستدی و با خداوندانش ندادی اکنون بیاری تا من آن را تدبیری سازم. بیاوردند و آنچه او داشت نیز بیاورد و با آن ضم کرد و به سه روز گوساله زرین بپیراست «۴» و مرصّع کرد به انواع جواهر، آنگه از آن خاکی که جبریل - علیه السلام - پای بر او نهاده بود قبضه‌ای داشت، از آن خاک پاره‌ای در شکم آن گوساله افگند از او آوازی آمد چون آواز ----- (۱). همه نسخه بدلها: متاعی. (۲). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). اساس: از اینکه جا به بعد افتادگی دارد، از آط آورده شد. (۴). آب: پیراست، آج، لب: بیاراست. صفحه: ۱۷۷ گوساله. و گفتند: او برای آن جبریل را دید که از جمله آن کودکان بود که در عهد آن که فرعون کودکان را می‌کشت او را در شکافی «۱» کوهی پنهان کرده بودند، جبریل ایشان را از پر خود شیر دادی، از آنجا شعاع قوی بود تا جبریل را بدیدی، وقتی که به موسی آمدی و از موسی - علیه السلام - شنیده بود که خاکی که از قدم جبریل بردارند بر هر کجا زنند به آواز آید از عادت‌ی که خدای رانده است او اینکه چاره چنین ساخت، و برای آن از حیوانات گوساله اختیار کرد که آن روز که کار قبطیان و کسانی که به موسی ایمان نداشتند گاو پرستیدندی و فرعون از جمله ایشان بود پیش از آن که دعوی خدایی کرد از آن جا گفت: اَنَا رَبُّكُمْ اَلْاَعْلٰی «۲»، و از آن جا گفتند قبطیان: وَ يَدْرَكُ وَاَلِهَتِكُمْ «۳» ...، پس سبب آواز گوساله از اینکه جا بود. اینکه قول حسن و قتاده و سدی است و اختیار ابن الاخشاد. مجاهد گفت: سامری آن گوساله به صنعت چنان ساخته بود مخارق گلوی او که چون بادی در زیر او میدندی آن باد در شکم او افتادی از گلوی او آواز گاوی برون آمدی چنان که آواز نی و مزار به اختلاف مخارق مختلف می‌شود. آنگه آن را بیاورد و بر مهب باد نهاد و پرامن «۴» او استوار کرد تا باد به زیر او در شکم او شود، آنگه ایشان را جمع کرد و گفت: بیا «۵» تا بنگری که من از آن حلی چه ساختم؟ بیامدند و بدیدند، گوساله‌ای سخت نیکو پراسته «۶» بود و مرصّع کرده به انواع جواهر. ایشان در آن می‌نگریدند تا ناگاه باد بر آمد و در شکم او افتاد و به گلوی او برون آمد، آوازی حاصل آمد بر شبیه آواز گاو. ایشان که آن دیدند. سجده کردند و گفتند: هَذَا اِلَهُكُمْ وَاِلَهُ مُوسٰی، اینکه خدای شماست و خدای موسی، موسی خدای را اینکه جا فراموش کرده است و به طور رفته است به طلب او و اینکه از سر

کفر و جهل و تقلید و حب-عبادت عجل گفتند، و اینکه قول قریب است به صواب و اگر چه قول اول «۷» ممتنع نیست و آن محمول بود بر تشدید تکلیف و محنت. بعضی دگر گفتند: فَنَسِیَ، ----- (۱). همه نسخه بدلها: شکاف. (۲). سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۴. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲۷. [.....]

(۴). آج، لب، آز، مش: پیرامن. (۵). آب، آز، مش: بیایید. (۶). آب، آج، مش: پیراسته، آز، پیر است. (۷). آج، لب: او. صفحه : ۱۷۸ حکایت کلام ایشان نیست، بل کلام خداست، و معنی آن که: فَنَسِیَ السَّامِرِیَّ عَهْدَ مُوسَى، ای ترک. سامری عهد موسی رها کرد، و قول اول به ظاهر آیت و سیاق او لا- یقتر است. آنکه گفت: أَفَلَا یَرُونَ، صورت استفهام است و مراد تقریر و تقریر و تنبیه ایشان بر خطاشان. نمی‌بینند، یعنی نمی‌دانند که جوابی با ایشان نمی‌آید، یعنی اگر با او سخن گویند جواب ندهد. وَ لَا یَمْلِكُ لَهُمْ صَرْوًا وَ لَا نَفْعًا، و مالک منفعت و مضرت ایشان نیست! وَ لَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلِ، و هارون علیه السلام- گفت ایشان را پیش از آن: ای قوم؟ مکنی اینکه جهل که اینکه فتنه و امتحانی است که شما را کردند به اینکه، و خدای شما خدای رحمان «۱» بخشاینده و روزی دهنده خلقان است، پی من گیری و فرمان من بری. گفتند: ما از بر اینکه «۲» عجل فرازتر «۳» نشویم تا موسی بنزدیک ما آید. هارون از ایشان تبرا کرد و دور شد از ایشان با آن دوازده هزار مرد که با او بودند، و باقی قوم گرد بر گرد عجل بودند، گاهی رقص می‌کردند و گاهی سجده می‌کردند و شهنقه «۴» و نعره می‌زدند و نشاط می‌کردند. موسی- علیه السلام- باز آمد، از دور آواز ایشان شنید. آن هفتاد مرد که با او بودند، ایشان را گفت: هَذَا صَوْتُ الْفِتْنَةِ، اینکه آواز فتنه است. چون هارون را دید، در کنار گرفت و سر او را در کش «۵» گرفت پرسیدن را و او را گفت: یا هارون؟ چه منع کرد تو را از آن که چون اینکه حال افتاد که از پی من بیایی و مرا خبر دهی! أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي، فرمان من عصیان کردی! استفهام است نه خبر، و مورد او عتاب است. هارون جواب داد و گفت: يَا بَنَ أُمِّ، این کثیر و ابو عمرو و عاصم به روایت حفص خواندند: يَا بَنَ أُمِّ بِه فَتَحَ «مِیم»، و باقی قراء: به کسر «مِیم». وجه قراءت اول آن باشد که: این را مع الام- یک اسم کرده است، و آن را بنا کرده بر فتح، نحو: خمسة ----- (۱). آب، آج، لب، آز، مش و. (۲). آج، لب: از اینکه. (۳). آج، لب: فراتر. (۴). آج، لب: شیشه. (۵). آج، کشش، لب، آز، کنار. صفحه : ۱۷۹ عشر، جز آن که خمسة عشر متضمن است معنی «واو» را، و الاصل: خمسة و عشرة، و اینکه لفظ متضمن معنی «لام» است، و التقدير: ابن لامی، و گفتند، تقدیر آن است: یا ابن «۱» امّاه، «ها» و «الف» به ترخیم بیفگند. و گفتند، بر لغت آن گروه است که گویند از عرب: یا ربّاه «۲» و یا امّاه، به معنی یا ربّی «۳» و یا امّی، و اینکه را بیان کرده‌ایم. و وجه قراءت دوم آن است که: اصل یابن امّی بوده است، «یا» بیفگند «۴» و اکتفی بالكسرة عن الیاء، چنان که در اخوات او بیان کردیم. گفت ای برادر من: لا- تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَ لا- بِرَأْسِي، محاسن و سر من در کنار مگیر. در اینکه، دو وجه گفتند: یکی آن که در آن روزگار عادت آن بود که به جای مصافحه و معانقه اینکه معنی کردند و منفر نبود، برای آن که معتاد بود «۵»، و آنچه به عادت بود مختلف شود به اختلاف اوقات و اشخاص و اماکن. وجهی دگر آن است که: اینکه بر وجه کنایت می‌گوید، چنان که یکی از ما گوید: دست از سر و ریش من بدار که من در اینکه کار بی جرمم، یعنی اینکه جرم بر من منه، و مرا به اینکه، مطالبه و مؤاخذه مکن، و دعنی من هذا الحدیث. اِنِّیْ حَسِیْتِی، من ترسیدم که تو گویی تفریق کردی میان بنی اسرائیل و فرقت در میان ایشان افگندی و قول و سخن مرا مراقبت نکردی از آن که واقف نباشی بر کیفیت حال. قَالَ فَمَا حَطْبُكَ یا سَامِرِیَّ، آنکه روی به سامری کرد و او را گفت: چه کردی ای سامری، و چگونه کردی و تو را بر اینکه کار چه حمل کرد! و خطب، کار «۶» عظیم باشد، یعنی اینکه چه کار عظیم است که از دست تو بیامد! سامری گفت: بَصِيرَتِ بِمَا لَمْ یَبْصُرُوا بِهِ، من چیزی دیدم که ایشان ندیدند، یعنی جبریل را. حمزه و کسائی خواندند: بما لم تبصروا به، «تا» ی خطاب، و باقی قراء به «یا» خبرا عن الغائب، یقال: بصرت بفلان و ابصرت لغتان، كما یقال: خرجت به و اخرجته، و دخلت به و ادخلته، و ذهبت به و اذهبت. و گفتند: بصرت به ----- (۱). آب، آز، مش: یابن. (۲). آب، آز، مش: اباه. (۳). آب، آز، مش: ابی. (۴). آج، لب: بیفگندند. (۵). آط: نبود، به

قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. [.....]

(۶). آج، لب: کاری. صفحه: ۱۸۰ بلیغتر باشد از ابصرته، و گفتند: بصرت به، ای علمت به، من البصیره، يقال: ابصر بكذا اذا علم فهو بصیر. فَقبضت قبضه من أثر الرسول، حسن بصری خواند: قبضت به «صاد» نا معجم، و جمله قراء به «ضاد» منقط خواندند. و فرق میان قبض و قبص آن است که قبص به «صاد» نا معجم، گرفتن به سر انگشتان باشد، و به «ضاد» قبض بالكف باشد. من أثر الرسول، از پی و قدم جبریل. فتیدتها، در شکم گوساله انداختم، چنان که شرح دادیم. و كذلك سؤلت لی نفسی، و نفس من مرا بر اینکه کار حریص کرد و آرایش داد اینکه کار را در چشم من، و مرا به اینکه کار دعوت کرد. موسی - علیه السلام - گفت: فاذهب، برو از اینکه جا، فإن لك في الحياة أن تقول لا مساس، که تو را در زندگانی تا زنده باشی، آن باد که گویی: لا مساس، یعنی تو را الف مباد با آدمیان. با دعای «۱» موسی - علیه السلام - الف سامری از آدمیان بیرید تا آبادانی رها کرد و در بیابانها با وحوش و سباع مختلط شد، و اگر هیچ آدمی را دیدی «۲» از دور آواز می‌دادی که: لا مساس لا مساس، زنهار پیرامن [من]

«۳» مگردی و دست به من باز نهدی. بعضی دگر گفتند: موسی - علیه السلام - بنی اسرائیل را نهی کرد از آن که با او مخالطه کنند، او را برانندند و در میان خود و آبادانی جای ندادند و تمکین نکردند. و قول اول درست «۴» است، و قوله: لا مساس، ای لا مماسه و اینکه مبنی است بر فتح با «لا» ی نفی جنس، چنان که لا رجل فی الدار و لا بیع و لا خلّه، و لا شفاعه. و قتاده گفت: هنوز نسل او که مانده‌اند همچین‌اند، و اگر کسی را بیند از دور آواز می‌دهند که: لا مساس. و در بعضی کتب هست که: اگر کسی نه از ایشان، دست به ایشان باز زند، در حال هر دو را تب گیرد، و اینکه لا مساس از او چنان معروف شد تا شعرا در شعر بگفتند، قال: نحایده کائنک سامری تصافحه ید فیها جذام و قال آخر: ----- (۱). آب، آز، مش: تا به دعای.

(۲). آب: آدمی را بدیدی. (۳). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). آب، آج، لب، آز، مش: درست تر. صفحه: ۱۸۱ تمیم کرهط السامری و قوله الا لا یرید السامری مساسا و قال رؤبه: تی یقول الازد لا مساسا و در خبر می‌آید که: موسی خواست تا او را بکشد، خدای تعالی گفت: مکش او را که او سخی است. و رسول - علیه السلام - گفت: «۱» تجافوا عن ذنب السیخی فان الله آخذ بیده کلما عثر. «و ان لك، و تو را یا سامری؟ موعداً لَن تُخلفه، موعدی و نویدی هست از عذاب خدای که آن را با تو خلاف نکنند. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند، و در شاد حسن و قتاده و ابو نهیک: به کسر «لام»، «لن تخلفه» ای لن تتجاوز عنه، و لن تفوته، که تو از آن بنگذری «۲» و فایت نشوی. و انظر إلى الهک الذی ظلت علیه عاکفاً، اینکه معبود خود را نگر که او را به خدای گرفتی و بر او همه روز اقبال کردی و بر او مقام کردی. و اصل «ظلت»، ظلت بوده است، «لام» مکسور بیفگندند کراهت تضعیف را. و عرب را در او دو مذهب است: ظلت، و: ظلت، به فتح «ظا»، و کسر او، آن که «ظلت» گفت به کسر، نقل حرکت «عین» کرد با «فا» تا بدانند که آن حرف که محذوف است مکسور بود. و آن که به فتح گفت، بر اصل خود رها کرد، و مثله: مست و مست «۳»، و همت و همت فی مست و هممت، و «احست»، به معنی احسست، قال الشاعر: خلا ان العتاق من المطایا احسن به فهن الیه «۴» شوس لنحرقته، ما بسوزیم آن را. ثم لئنسفننه فی الیم نسفاً، پس آن را در دریا فشانیم خاکستر آن. و ابو جعفر المدنی «۵» خواند: لنحرقته، من قولهم: حرقته بالمبرد اذا بردته و حرقته «۶» ایضا، یعنی به سوهان بساییم و پس در دریا فشانیم. قال الشاعر: بذی «۷» فرقین یوم بنی «۸» حبیب نیوبهم علینا بحر قونا ----- (۱). آج، لب: اعثر.

(۲). آج، لب: بنگریزی، مش: بنگذری. (۳). آب، آز: مثلث. (۴). آط و دیگر نسخه بدلها: الیوم، به قیاس با چاپ شعرانی (۴۸۶/۸) و منابع شعر تصحیح شد. (۵). آج، لب: ابو جعفر مدنی. (۶). آط و دیگر نسخه بدلها و چاپ شعرانی: ابرده و احرقته، با توجه به معنی عبارت و کتب لغت تصحیح شد. (۷). آط: بذ، به قیاس با نسخه آب تصحیح شد. (۸). چاپ شعرانی (۴۸۷/۷): بنو. صفحه: ۱۸۲ و اصل هر دو کلمه یکی است که هر دو جای «۱» تفریق حاصل آید. و اصل نسف، گندم بر باد دادن باشد تا کاه از او جدا شود، و آلت آن را که ما «جون» گوئیم آن را منسفه خواندند. آنکه بر سبیل رد بر ایشان گفت: إنما الهکم الله الذی لا إله إلا هو،

خدای شما یک خداست که جز او خدایی نیست. وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا، و او واسع است بر همه چیز به علم، یعنی او محیط است به همه چیزها و هیچ چیز از آن خارج نیست، بل همه چیز در علم او گنجد. آنگه رسول را گفت- علیه السّلام: كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ، همچنین قصه کنیم بر تو از اخبار گذشتگان که اینکه قصه کردیم و ما تو را بدادیم از نزدیک ما، یعنی از علمی که نزدیک ما هست، یعنی در غیب ماست یاد کردی. و اینکه، بر طریق منت و تذکیر نعمت می‌فرماید بر رسول- علیه السّلام. قوله تعالی:

[سوره طه (۲۰): آیات ۱۰۰ تا ۱۳۵]

[اشاره]

مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا (۱۰۰) خَالِدِينَ فِيهِ وَ سَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا- (۱۰۱) يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَ نَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا (۱۰۲) يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا (۱۰۳) نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا (۱۰۴) وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا (۱۰۵) فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا (۱۰۶) لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَ لَا أَمْتًا (۱۰۷) يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا (۱۰۸) يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا (۱۰۹) يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا (۱۱۰) وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَ قَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا (۱۱۱) وَ مَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَ لَا هَضْمًا (۱۱۲) وَ كَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَ صَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا (۱۱۳) فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَ لَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَ قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا (۱۱۴) وَ لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَى وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ عِزْمًا (۱۱۵) وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى (۱۱۶) فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَ لِرِزْقِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى (۱۱۷) إِنْ لَكَ مِنَ الْأَلْجُوعِ فِيهَا وَ لَا تَعْرِى (۱۱۸) وَ أَنْتَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَ لَا تَضْحَى (۱۱۹) فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَ مُلْكٍ لَآبِلَى (۱۲۰) فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتَ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى (۱۲۱) ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَ هَدَى (۱۲۲) قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنْهُ هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَ لَا يَشْقَى (۱۲۳) وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى (۱۲۴) قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَ قَدْ كُنْتُ بَصِيرًا (۱۲۵) قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيَتْهَا وَ كَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنسى (۱۲۶) وَ كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَ لَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَ أَبْقَى (۱۲۷) أَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى (۱۲۸) وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّى (۱۲۹) فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَ قَبْلِ غُرُوبِهَا وَ مِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَ اطَّرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى (۱۳۰) وَ لَا تَمِدَّنْ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَ رِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَ أَبْقَى (۱۳۱) وَ أَمْرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ وَ اصْطِرِّ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَ الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى (۱۳۲) وَ قَالُوا لَوْ لَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِنْ رَبِّهِ أَوْ لَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةٌ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى (۱۳۳) وَ لَوْ أَنَا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزَى (۱۳۴) قُلْ كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصُّرَاطِ السَّوِيَّةِ وَ مَنْ أَهْتَدَى (۱۳۵)

[ترجمه]

هر که بر گردد از او، او بر گیرد روز قیامت باری گران. همیشه باشند در آن جا و بد بود ایشان را روز قیامت بار. آن روز که

دردمند در صور و برانگیزیم گناهکاران را آن روز سبز چشم. راز می‌گویند میان ایشان مقام نکردی جز ده روز. ما داننا تریم به آنچه می‌گویند چون گوید نکوترین ایشان به طریقت نستادی «۲» الّا روزی. و می‌پرسند تو را از کوهها، بگو پست کند آن را خدای من پست کردنی. ----- (۱). آج، لب: جابر. [.....]

(۲). آب: نستاید، آج، لب: درنگ نکردید، مش: نه استاید. صفحه: ۱۸۳ پس پراگند «۱» آن را بیابانی «۲» ساده. نبینی «۳» در آن جا «۴» کژی و نه بلندی «۵». آن روز پسروی «۶» کنند خواهنده «۷» را کژی نبود [او را] «۸» و ذلیل شود آوازه‌ها خدای را «۹» نشوی الّا آوازی نرم. آن روز سود ندارد شفاعت الّا آن را که دستوری دهد خدای [و پسندیده باشد او را]

«۱۰» قول. می‌داند آنچه پیش ایشان است و آنچه پس ایشان است و محیط نشوند به او علم اینان. ذلیل شود «۱۱» [رویها برای خدای] «۱۲» زنده پاینده و نومید شد آن که بر گرفت بیدادی. و هر که کند از نیکها «۱۳» و او مؤمن باشد، نترسد از ظلمی و نه نقصانی. و همچنین بفرستادیم «۱۴» قرآنی تازی و بگردانیدیم در او از ترسانیدن تا مگر ایشان بپرهیزند، یا پدید آرد ایشان را یاد کردنی «۱۵». بزرگوار است [خدای]

«۱۶» پادشاهی راستی «۱۷» و شتاب مکنی به «۱۸» ----- (۱). آج، لب: رها کند. (۲). آج، لب: زمین. (۳). آب، مش: که نبینی. (۴). آب هر. (۵). آج، لب: زیر بالای. (۶). آج، لب: پیروی. (۷). آج، لب: خواننده. (۸-۱۶). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، افزوده شد. (۹). آب، مش: که. (۱۰). آط و آب: ندارد، به قیاس با نسخه لب افزوده شد. مش: و پسندد او را. (۱۱). آب، مش: شد. (۱۲). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد. (۱۳). آج، لب، مش: نیکها. [.....]

(۱۴). آب، مش: فرو فرستادیم. (۱۵). آب، مش: یاد کردی. (۱۷). آج، لب: راستی. (۱۸). آب، مش: مشتتاب به. صفحه: ۱۸۴ قرآن از پیش آن که بگذارند به تو وحی او، و بگو بار خدایا بیفزای مرا دانشی. ما عهد کردیم به آدم از پیش پس فراموش کرد و نیافتیم او را عزمی. و چون گفتیم فریشتگان را سجده کنی آدم را، سجده کردند مگر ابلیس «۱» سر باز زد. گفتیم: ای آدم؟ اینکه «۲» دشمن تو و جفت «۳» تو است، بیرون نکند شما را از بهشت که رنجور شوی؟ تو راست که گرسنه نشوی در آن جا و برهنه نشوی. و تو تشنه نشوی در آن جا و بر صحرا نیفتی. و سوسه کرد به او دیو، گفت: ای آدم؟ ره نمایم تو را بر درخت جاویدان و پادشاهی که کهنه نشود! بخوردند «۴» از آن و پدید آمد ایشان را عورتشان، باستاند «۵»، می‌دوختند در «۶» ایشان از برگ بهشت، و نافرمانی کرد آدم در خدایش و نومید شد. آنگه بر گزید او را خدای «۷»، و تو به پذیرفت بر او و لطف کرد. گفت فرو شوی از اینکه جا جمله بهری از شما بهری را «۸» ----- (۱). آب، مش: که. (۲). آب، مش: ابلیس. (۳). آج، لب: زن. (۴). آب: پس بخوردند. (۵). آب: و بایستادند. (۶). آب، آج، لب: بر. (۷). آب او. (۸). آج، لب: بر بهری. صفحه: ۱۸۵ دشمن اگر آید به شما [از من]

«۱» دینی، هر که پسروی «۲» کند دین مرا گمراه نشود و بدبخت. و هر که برگردد از یاد کرد من او را باشد زندگانی تنگ، و برانگیزیم او را «۳» روز قیامت نابینا. گوید بار خدایا؟ چرا برانگیختی مرا نابینا، و من بینا بودم. گوید همچنین به تو آمد آیتهای ما، تو آن را رها کردی «۴» و همچنین تو را رها کنند امروز. و همچنین جزا دهیم آن را که اسراف کند و بنگرود «۵» به آیتهای خدایش و عذاب آخرت سخت «۶» باشد و باقیتر. ره نمود ایشان را که چند هلاک کردیم پیش «۷» ایشان از امتان که می‌روند در جایهای ایشان «۸»! در اینکه آیتهاست خداوندان خرد را. اگر نه سخنی است که سابق شده است از خدای تو «۹»، واجب بودی و وقتی که نامزد. صبر کن بر آنچه می‌گویند و تسبیح «۱۰» به شکر خدایت پیش از بر آمدن آفتاب و پیش از فرو شدن «۱۱» آفتاب و از اوقات - ----- (۱). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، افزوده شد. (۲). آب: پیروی. [.....]

(۳). آب در. (۴). آب: فراموش کردی. (۵). آب: ایمان نیارد، آج، لب: مؤمن نبود. (۶). آب، آج، لب: سخت‌تر. (۷). آب از. (۸).

آب: خود بدرستی که. (۹). آب هر آینه که. (۱۰). آب کن. (۱۱). آج، لب: فرو رفتن. صفحه: ۱۸۶ شب [تسبیح کن]

«۱» و کنارهای روز تا همانا «۲» که خشنود شوی. و مکش «۳» چشمه‌ایت به آنچه برخوردار کردیم «۴» به او جفتانی از ایشان زینت زندگانی دنیا تا بیاماییم ایشان را در او و روزی خدای تو بهتر است و پاینده‌تر. بفرمای اهل خود را به نماز و صبر کن در آن نپرسیم تو را روزی، ما روزی می‌دهیم [تو را]

«۵» و عاقبت پرهیزگاران راست. و گفتند چرا نیارد به ما حجّتی از خدایش، نیامد به ایشان حجّت «۶» آنچه در کتابهای پیشین است! و اگر ما هلاک کردمانی ایشان را به عذابی از پیش [آن]

«۷»، گفتند «۸» [ای]

«۹» خدای [ما]

«۱۰» چرا نفرستادی به ما پیغامبری تا ما پسروی «۱۱» کردیمی آیتهای تو را از پیش آن که ذلیل و هلاک شدیمی. بگو همه منتظریم انتظار کنی، بدانی که است که «۱۲» خداوندان راه راست، و کیست که راه یافته است. قوله تعالی: مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ هَر كَس كَه اعراض کند و برگردد از او، یعنی از آن ذکر که ما تو را کردیم و یاد دادیم و دلیل انگیختیم بر او از ادله توحید و ایمان. ----- (۱۰ - ۹ - ۷ - ۵ - ۱). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، افزوده شد. (۲). آب: شاید. (۳).

آج، لب: مکن. (۴). آب: برخورداری داریم. (۶). آب: حجّتی. [.....]

(۸). آب: گفتندی. (۱۱). آب: پیروی. (۱۲). آب: تا بدانید که کیست. صفحه: ۱۸۷ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا، او روز قیامت بار گران برگردد از بار گناه. خَالِدِينَ فِيهِ، در آن بار گران همیشه باشد، یعنی در عقوبت آن، برای آن که آن خود کنایت است از عقاب. وَ سَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا، و بد باری باشد ایشان را آن روز قیامت. و نصب او بر تمیز «۱» است و فاعل «ساء» مضمّر است، و تقدیر آن است که: و ساء الحمل لهم حملاً. يَوْمَ يُنْفَخُ، بدل روز قیامت است، آن روز که در صور دمند- و بیان اینکه کردیم. وَ نَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ، و گناهکاران را حشر کنیم اینکه روز ازرق چشم، و اینکه علامت دوزخیان باشد، و گفتند: به زرقه چشم کوری خواست، و قول اول ظاهرتر است چه در خیر چنان است که: اهل دوزخ سیاه روی و سبز چشم باشند، و اینکه برای تشویه خلق می‌گوید که خلق ایشان مشوه باشد. يَتَخَفَتُونَ، با یکدیگر چیزی که گویند به سرّ گویند و «۲» آواز نرم، چه زهره ندارند که آواز بردارند از هول آن روز، با یکدیگر به سرّ گویند. إِنْ لَبِثْتُمْ مَقَامَ نَكَرْدِي شَمَا مَكْرَدِي رُوز. «ان»، به معنی «ما» ی نافی است، و برای آن عَشْرًا گفت و عشره نگفت که لیالی خواست، برای آن که عرب حساب بر «۳» ماه کنند و ماه به شب بر آید که مردم او را ببینند. آنکه گفت: اگر چه اینکه حدیث به سرّ گویند، ما عالمتریم به آنچه ایشان گویند. إِذْ يَقُولُ، آنکه گوید کسی که در میان ایشان از او نیکو طریقه‌تر نباشد گوید: إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا، شما بیشتر از روزی مقام نکردی در گور، یعنی ایشان را مدّت مقام در گور اندک آید از آن که ایشان مرده باشند و بی خبر از مرور احوال و سنین. ابو علی جبائی گفت: اینکه از پس عذاب گور گویند، یعنی از آنکه که عذاب گور منقطع شد تا به کنون اینکه مقدار است، و روا باشد که اینکه، آنان گویند که ایشان را عذاب گور نباشد. آنکه رسول را گفت که: اینکه کافران تو را از کوهها پیرسند، بگوی که: خدای آن را نسف کند، یعنی خرد کند همچون ریگ روان که باد بر او گمارد تا در عالم ----- (۱). آب: تمییز. (۲). آب، آز، مش به. (۳).

آب، آز، مش: به. صفحه: ۱۸۸ پیراگند. و گفتند: در دریا ریزد. اگر گویند: اینکه «فا» چرا آمد اینکه جا، و اینکه نه جایگاه «فا» ست، چه اخوات او را هیچ «فا» «۱» در او نیست! جواب آن است که گویم: آن سؤالی بود که از رسول- علیه السلام- کردند، او جواب داد، اینکه سؤال نکرده بودند خدای خبر داد از اینکه متضمّن به حرف شرط، و تقدیر آن که: و ان يسألوك عن الجبال فقل: فَيَذَرُهَا، رها کند آن را، قاعاً صَفِيفَةً، زمینی ساده ملساء. عبد الله عباس و مجاهد و ابن زید گفتند: صفصف آن بود که در او نبات

نمود، و گفتند: مکانی باشد که از «۲» استواء چون صف بود. و قاع همین «۳» زمین ملساء بود، و گفتند: جایی که آب در او بایستد، و قال: كأنّ ایدیهنّ بالقاع القرق ایدی جوار یتعاطین الورق کلبی گفت: صفف، زمینی بود که در او خاک نبود. لا تری فیها عوجاً و لا أمتاً، در او هیچ کژی و بلندی نباشد، یعنی در او هیچ نشیبی و فرازی نباشد، نه وادی بود نه اکمه، چه بلندی «۴» آن با پستی که راست کنند تا در او تفاوتی نبود. و گفتند: امت انشاء بود، يقال: مدّ حبله حتّی ما ترک فیه امنا، و ملأ سقاه حتّی ما ترک فیه امنا، قال: ما فی انجذاب سیره من امت یمان گفت: امت سقف باشد، یعنی هیچ عمارت نباشد «۵» همه خراب شود و پست. یومئذ، آن روز اشارت به روز قیامت است که ذکر او برفت. یتَّبِعُونَ الدّاعی، خلائق متابعت کنند آن داعی را که خلقان را با عرصه قیامت خواند، و آن اسرافیل باشد که به نفخ صور دعوت کند خلق را بر قول بیشتر مفسران. لا عوج له، کژی نباشد او را، گفتند: ضمیر راجع است با دعاء، دعای او را کژی نباشد. گفتند: آن کلام مقلوب است، یعنی لا-عوج لهم من دعائه، و خلائق را از دعای او معدلی و ----- (۱). آب، آز، مش: فایبی. (۲). آب، آز، مش: به. (۳). آب، آز، مش:

هم، لب: همه. (۴). آج، لب: بلند. (۵). در آط، آب: بالای کلمه نوشته شده است «نماند». صفحه: ۱۸۹ محیصی و زیغی و میلی نباشد به خلاف آن باشد که در دار دنیا باشد که ایشان عصیان و مخالفت کردند، آن جا نباشد اینکه معنی برای آن که خلاق ملجأ باشند. وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ، و آوازه‌ها خاشع و ذلیل شود خدای را، کس زهره ندارد که آن جا آواز بردارد از هیبت آن روز. فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا، و آن جا آواز پوشیده نشنوی. عبد الله عبّاس و ابن زید گفتند: صوت الاقدام، بهران «۱» پای باشد. مجاهد گفت: همسأ، ای صوتا خفیا، قال الرّاجز: هنّ یمشین بنا همیسا ای خفیا. یومئذ، آن روز، یعنی روز قیامت شفاعت سود ندارد الا آن را که خدای دستوری دهد که در حق او شفاعت کنند. وَ رَضِيَ لَهُ قَوْلًا، و سخن او بشنیده آید بنزدیک خدای تعالی از انبیاء و ائمه و مؤمنان. آنکه گفت: یَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ، داند آنچه پیش ایشان باشد و آنچه پس ایشان باشد. اختلاف اقوال گفتیم در اینکه کلمه یعنی در سورة البقره. وَ لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا، و خلقان را علم محیط نشود به خدای یعنی به تفصیل مقدرات و معلومات او. و نصب او بر تمیز است. وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ، و رویها آن روز خاشع و ذلیل شود خدای تعالی را. و العانی، الاسیر، قال امیة بن الصّیلت: ملیک علی عرش السّماء مهیمن لعزّته تعنو الوجوه و تسجد و مراد به وجوه، اصحاب وجوه است، چنان که گفت: وَ وُجُوهُ یَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ «۲»، و: وَ وُجُوهُ یَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ «۴»، الی آخر الآیات. و تخصیص وجوه برای آن کرد که شریفتر عضوی اوست حواس بر اوست. وَ قَدْ خَاب، خائب و آیس بود آن روز آن کس که حامل ظلم و بیدادی بود یعنی ابلیس که او ظالم بود. و گفتند: به ظلم شرک خواست. ----- (۱). کذا: در آط، آج، لب، مش، آب، آز:

بمرآن (!)، به رغم جستجوی بسیار، اینکه کلمه بر ما روشن نشد. (۲). سورة قیامت (۷۵) آیه ۲۲. (۳). سورة قیامت (۷۵) آیه ۲۴.

[.....]

(۴). سورة عبس (۸۰) آیه ۳۸. صفحه: ۱۹۰ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصّالِحَاتِ، آنکه گفت: هر کس که او عمل صالح و کار نیکو کند، وَ هُوَ مُؤْمِنٌ «واو» حال راست، و او مؤمن باشد. فَلَا یَخَافُ ظُلْمًا وَ لَا هَضْمًا، او نترسد از ظلمی و نقصانی که حق «۱» او را کنند. عبد الله عبّاس گفت: معنی آن است که، نترسد که از حسنات او چیزی نقصان کنند و یا در سیئاتش بیفزایند. ابو العالیه گفت: گناه دیگری بر او نهند. ضحاک گفت: به گناه دیگری او را نگیرند و عمل او باطل نکنند. و اصل «هضم»، کسر و حطّ باشد، يقال: هضمت حقّه، ای حططت عنه، و منه هضم الطّعام و امرأه هضم الکشح، ای ضامر البطن. وَ کَذَلِکَ أَنْزَلْنَاهُ، و همچنین فرو فرستادیم قرآنی عربی به زبانی «۲» عرب و لغت ایشان. وَ صِرَفْنَا فِیهِ مِنَ الْوَعْدِ، و بگردانیدیم در او انواع وعید، و بیان کردیم تا باشد که اینکه کافران بترسند از عقاب من و احتراز کنند از معاصی. أَوْ یُحَدِّثْ لَهُمْ ذِکْرًا، یا اینکه وعید ایشان را احداث ذکر می کند و به نوبت یاد کردی پدید آرد ایشان را و پندی و عبرتی. قتاده گفت: جدّا «۳» و ورعا. فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِکُ الْحَقُّ، متعالی است خدای تعالی که او پادشاه حق است، و ملک و پادشاهی او حق و صواب است، و هر چه جز آن است باطل است یا باطل شود. وَ لَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ،

بعضی مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، رسول- علیه السلام- را چون جبریل- علیه السلام- قرآن بر او خواندی، او می خواندی. از «۴» حرص او بر آن، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که، اینکه قرآن بر اصحاب خود مگیر و ایشان را میاموز تا نیک بندانی و تمام بنشوی «۵». و بیان کردیم که واجب نکند که آن را که او از کاری نهی کنند، او آن کار کرده باشد یا آن کار می کند، و مانند اینکه بسیار است، منها قوله: يا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ «۶»... و قوله: ... وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا «۷». و منها ----- (۱). آب: به حق، آز: محق. (۲). آط: زبانی / زبان. (۳). آج، لب: حدّا. (۴). آب، آج، لب، آز، مش: بر او خواندی از. (۵). آب، آز: بشنوی، مش: نشنوی. (۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱. (۷). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۴. صفحه: ۱۹۱ قوله: ... وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ «۱». من قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ، پیش از آن که وحی آن به تو گذارند «۲» تمام. وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا، بگو: بار خدایا؟ مرا علم بیفزای. و نصب او بر تمیز است. قوله: وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبِّئَ الْوَلَدَيْنِ مَا بَدَا لَهُمْ مِنْ دُونِ مَا أَنْزَلْنَا فِي الْقُرْآنِ لِقَابِ الْوَالِدِ الَّذِي كَفَرَ، ما با آدم عهد کردیم، و اینکه عهد به معنی امر و وصیت است، يقال: عهد إليه إذا أوصى إليه من قبل، ای من قبل هذا، پیش از آن که با اینان عهد و امر و وصیت کردیم. فَتَسِيءُ، فراموش کرد، و: بنزدیک بیشتر مفسران آن است که: اینکه نسیان ترک است، چنان که گفت: نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ «۳»... ای ترکوا طاعة الله فترك الله ثوابهم. ابن زید گفت: نسیان «۴» است که ضد ذکر باشد. وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا، و ما آدم را بر معصیت عزمی نیافتیم، یعنی غرض او نه مخالف فرمان ما بود، و قتاده گفت: لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا، ای صبرا. و عطیه گفت: حفظا. و عزم، ارادتی باشد متقدم بر فعل برای توطین نفس بر فعل، و یعقوب خواند: من قبل ان نقضی الیک وحیه، به نونی مفتوح، و «یا» ی اول و دوم، منصوب علی اضافه الفعل الی الله تعالی علی لفظ الجمع، پیش از آن که وحی آن به تو گذاریم «۵». و باقی قراء خواندند: مَن قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ، علی الفعل المجهول. و رفع «وحیه» باسناد الفعل الیه، پیش از آن که وحیش به تو گذارند «۶». وَإِذْ قُلْنَا، یاد کن ای محمد چون گفتیم فرشتگان را که سجده کنی آدم را، همه سجده کردند الا ابلیس که او امتناع کرد و سر باز زد. فَقُلْنَا يَا آدَمُ، گفتیم ای آدم اینکه دشمن تو است و دشمن جفت تو «۷» حوّا. فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا، نبادا که شما را از بهشت برون آرد، پس آنکه تو رنجور شوی و وجه معیشت تو به کدّ یمین و عرق جبین باشد. سعید جبیر گفت: چون آدم به زمین آمد، دو گاو فرا پیش او کردند تا زمین می کشت و عرق می ریخت و می گفت: [اینکه]

«۸» آن شقاوت است که خدای تعالی ----- (۱). سوره قلم (۶۸) آیه ۴۸. (۲). آط: گزارند. (۳). سوره توبه (۹) آیه ۶۷. (۴). چاپ شعرانی (۷/۴۹۴) آن. (۵). آط: گزاریم. (۶). آط: گزارند، آز: وحی آن به تو گذاریم. [.....]

(۷). آب، آز، مش است. (۸). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد. صفحه: ۱۹۲ گفت: فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى، و از روی ظاهر «فتشقی» بایستی، و در او سه وجه گفتند، یکی آن که: تا با سرهای آیت مطابق آید، دگر: لتغلب المذکر علی المؤنث، سیوم آن که: چون شقاوت را تفسیر به کدّ و رنج کردند مفسران، اینکه رنج بر آدم بود دون حوّا که آدم را کار بایست کردن و به نفقه حوّا قیام کردن. إِنَّ لَكَ، تو را در بهشت اینکه ملک و مُلک است که تا آن جا باشی گرسنه نشوی و برهنه نباشی و در زمین نه چنین باشد که آن جا گاهی سیر باشی و گاه گرسنه و گاه پوشیده باشی و گاه برهنه. وَأَنْتَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَى، نافع و حفص عن عاصم خواندند: أَنْتَ به کسر همزه علی الاستیناف، و باقی قراء، به فتح آن «۱» عطفنا علی قوله: ان لا تجوع، و تو تشنه نشوی و گرمای آفتاب تو را نرنجانند، يقال: ضحيت للشمس اذا برزت لها، و قال ابن ابی ربيعه: رأيت رجلا إذا الشمس عارضت فيضحى و ایما بالعشى فيخصر و قال: قد كنت لي جبلا الود بظله فتركتني أمسي باجر «۲» ضاح فوسوس إليه الشيطان، ابلیس و سوسه کرد او را و گفت: ای آدم ره نمایم تو را بر درخت جاویدانی «۳» و پادشاهی که کهن «۴» نشود! ابلیس آدم را گفت: احوال تو چون است در بهشت! گفت: همه بهشت مرا مباح است تا هر چه خواهم از او می خورم و آن جا که خواهم می روم جز یک جنس

درخت. ابلیس عند آن گفت: هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَ مَلِكٍ لَا يَمُوتُ، او گفت: کدام است آن درخت! گفت: اینکه «۵» درخت که تو را از آن منع کرده‌اند. او گفت: من از اینکه درخت تناول نکنم. او سوگند خورد که: غرض من نصیحت و خیر تو است. او به سوگند آن ملعون مغرور شد و ظن چنان برد که کس سوگند به دروغ نیارد خورد، و آنچه معتمد است در اینکه باب -----

(۱). آب، آز، مش: ان. (۲). آط و همه نسخه بدلها: باجود، ضبط چاپ شعرانی (۴۹۶/۷) که

در متن آورده‌ایم مرجح دانسته شد. (۳). مش: جاودانی. (۴). آب، آز، مش: کم. (۵). آب، آج، لب، آز: آن. صفحه: ۱۹۳ بیان کرده‌ایم. فَأَكَلَا مِنْهَا، از آن درخت بخوردند. فَبَدَّتْ لَهُمَا سَوَاتُهُمَا، عورت ایشان ظاهر شد، بادی در آمد و حله از تن ایشان بر بود، و بادی در آمد و تاج از سر ایشان بر بود. وَ طَفِقَا، بایستادند و برگ اشجار بهشت بر هم می‌دوختند تا از او عورت پوشی ساختند، يقال: طَفِقَ يَفْعَلُ كَذَا و اخذ يفعل كذا، بمعنى واحد. عَلِيَّهِمَا، ای علی انفسهما و سوءاتهما. مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ، گفتند: برگ انجیر بود. وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى، و آدم عاصی شد و غاوی. اگر گویند: نه شما بر پیغامبران صغیره و کبیره روا نمی‌داری، چون است که خدای تعالی عصیان و غوایت به آدم حواله می‌کند! جواب گوئیم: عصیان، مخالفت امر با ارادت باشد، و امر و ارادت از حکیم تعلق دارد هم به واجب و هم به مندوب، چون به ادله عقل بدانستیم «۱» که مخالفت امر واجب بر آدم روا نباشد، لابد حمل باید کرد بر مخالفت امر مندوب. اگر گویند: بر اینکه «۲» قاعده لازم آید که پیغامبران خدای همیشه عاصی باشند، چه ایشان خالی نباشند از ترک مندوبات، گوئیم: اینکه اطلاق نکنیم در حق پیغامبران، چه اینکه لفظ به عرف مخصوص شده است به فاعل قبیح و تارک واجب، و از اینکه جاست که اسم ذم است اما مقتید روا داریم، گوئیم: اگر مراد به معصیت ایشان ترک مندوب است آری، و اگر فعل قبیح یا ترک واجب است، نه. و اما قوله: فَغَوَى، ای خاب، برای آن که «غی» در کلام عرب به معنی خبیث آمده است [

«۳»، قال الشاعر - شعر: فمن يلق خيرا يحمد الناس امره و من يغو لا يعدم على الغي لائما شاعر می‌گوید: هر که او خیری بیند، یعنی هر که او مالی دارد مردمان او را حمد کنند و کار او پسندیده دارند و اگر چه نباشد، و آن که او غاوی باشد - یعنی خاب - و نوید از مال و درویش باشد، مادام او را ملامت کننده باشند، و مانند اینکه بیت در معنی قول قطامی است که می‌گوید - شعر: -----

(۱). آج، لب: ندانستیم. (۲). آج، لب: آن. (۳). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط،

افزوده شد. صفحه: ۱۹۴ و الناس من يلق خيرا قائلون له ما تشتهي و لأم المخطيء الهبل و در اینکه [بیت]

«۱» مخطی به جای غاوی است در بیت اول. ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ، آنکه خدای تعالی او را برگزید. فَتَابَ عَلَيْهِ وَ هَدَى، و توبه او قبول کرد و او را هدایت داد. اگر گویند: چون آدم گناهی نکرد بنزدیک شما، چرا توبه کرد! و خدای چگونه گفت من توبه او قبول کردم! جواب گوئیم: [توبه]

«۲» بنزدیک ما طاعتی است از طاعات، حَظُّ او حصول ثواب بود بر او، و او را اثری نیست در اسقاط عقاب چه قول به اینکه احباط باشد، و اسقاط عقاب خدای کند - جل جلاله - عند توبه به تفضل، پس بر اینکه قاعده معنی قبول توبه ضمان ثواب باشد بر آن، و توبه پیغامبران - عليهم السلام - بر سیل خشوع و خضوع و اجبات و انقطاع با خدای باشد، و غرض از او تحصیل ثواب. و قوله: وَ هَدَى، اینکه هدایت به معنی لطف باشد، كقوله تعالی: وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى «۳». قال اهبطا منها جميعاً، خطاب است با آدم و ابلیس، گفت: هر دو به زمین شوی بهری دشمن بهری، و جميعاً، نصب بر حال است، و قوله: بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ، هم در جای حال است، و التقدير: متعادين متباغضين. فَأَيُّهَا يَا أَيُّنْكُمْ مَنِّي هُدًى، اگر به شما آید از من هدی، یعنی بیان، از کتاب و رسول و ادله و معجزات، هر که تبع او کند «۴» او ضال نبود در دنیا و شقی نباشد در قیامت. اگر گویند: چون ایشان معصیتی نکردند، چرا ایشان را از بهشت بیرون کرد! جواب گوئیم: اخراج از بهشت عقوبت نباشد، چه عقاب مضررتی باشد مستحق مقرون به استخفاف و اهانت و فوت منافع از عقاب نباشد، چه اگر چنین بودی انبیا و اولیا همیشه معاقب بودند «۵» عاجلا - و آجلا، پس اخراج ایشان از بهشت و اهباط ایشان به زمین بر سیل مصلحت بود، و آنچه تعلق به مصلحت دارد به اوقات و اشخاص و اسباب بگردد، تا تناول درخت

نکرده بودند مصلحت ایشان در تکلیف آن ----- (۲-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۳). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۷. (۴). آط، آب، آج، لب، آز: هر که او تبع آن باشد. (۵). همه نسخه بدلها چه در مقدور منافع را نهایی نیست که به ایشان توان رسانیدن. [.....]

صفحه: ۱۹۵ بود که آن جا باشند، و چون تناول کردند مصلحت بگردید و صلاح آن بود که تکلیف ایشان در زمین باشد، و خدای تعالی آدم را برای زمین آفرید، الا تری الی قوله: ... إني جاعل في الأرض خليفة^۱. قوله تعالی: وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي، هر که اعراض کند و برگردد از ذکر من، در اینکه ذکر خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد توحید است، و بعضی گفتند: مراد قرآن است. و معنی «اعراض» عدول است از ایمان به قرآن و نظر در دلایل و بینات او. فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا، [ای ضیقاً] (۲) او را معیشتی باشد تنگ و سخت، يقال: منزل ضنک و عیش ضنک، ای ضیق. و واحد و جمع و تشبیه و مذکر و مؤنث در او به یک لفظ باشد، گویند: برای آن [که]

«۳» لفظ او لفظ مصدر است، برای اینکه گفت «ضنک»، و نگفت: «ضنکه». و مفسران در «معیشت ضنک» خلاف کردند، أبو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت در تفسیر اینکه آیت که: مراد به معیشت ضنک، عذاب گور است. عبد الله عباس گفت: شقاوت است. مجاهد گفت: تنگی است. حسن و ابن زید گفتند: زقوم و غسلین و ضریع است. قتاده گفت: یعنی فی النار، اینکه معیشت ضنک او را در دوزخ باشد. ضحاک گفت: کسی پلید است. عکرمه گفت: حرام است. عبد الله عباس گفت: هر آن مالی که من به بنده‌ای از بندگان خود دهم، اگر اندک باشد اگر بسیار، مرا در آن خیری نباشد آن معیشت ضنک بود، گفت: معنی آیت نه آن است که هر کس که از ذکر خدای و ره حق عدول کند، معیشت و روزی بر او تنگ باشد که ما بسیار کافران را می‌بینیم که [۲۳-ر]

معیشت بر ایشان فراختر است از آن که بر مؤمنان، و انما معنی آیت آن است که: آنان که به قیامت ایمان ندارند و خدای را ندانند هر خرجی و نفقتی که کنند غرامت شناسند برای آن که بر آن ثوابی نبینند و آن را عوضی طمع ندارند، و گمان ایشان به خدای بد باشد، بر ایشان سخت آید آن خرج و نفقه کردن، تلک «۴» المعیشت الضنک. ----- (۱).

سوره بقره (۲) آیه ۳۰. (۳-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: فتلک. صفحه: ۱۹۶ و ابو سعید خدری گفت: اینکه معیشت ضنک بر او در گور بود که گور بر او تنگ شود چنان که استخوانهای پهلوش «۱» به یکدیگر گذر کند. و بر او مسلط کنند در گور نود و نه ازدها را که هر یک را هفت سر باشد تا او را می‌درند و گوشت او می‌خورند تا به روز قیامت، و اگر یک مار از آن ماران یک دم در زمین دمنده «۲» هرگز زمین نبات نریاند «۳». مقاتل گفت: معیشتش بد باشد برای آن که صرف مال بود بر معصیت. سعید جبیر گفت: قناعت از او بستانند تا سیر نشود. وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى، و روز قیامت او را حشر کنیم نابینا. بعضی گفتند: اعمی البصر، به چشم نابینا باشد، و اینکه ظاهر آیت است و قول عبد الله عباس است. مجاهد گفت: اعمی عن الحجیة، نابینا باشد از حجّت، حجّتی نتواند آوردن. بعضی «۴» گفتند: اعمی عن الخیر، و الثواب، نابینا باشد از خیر و طریق ثواب، یعنی به هیچ خیر نرسد. قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي، او گوید: بار خدای من؟ چرا مرا نابینا زنده کردی و من در دنیا بینا بودم! گوید او را: كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا، چنان که آیات ما به تو آمد تو آن را فراموش کردی، امروز تو را فراموش کردند. و مراد به اینکه نسیان ترک است، یعنی تو آیات من رها کردی و ایمان نیاوردی به آن، امروز تو را رها کردند از ثواب. قوله: وَقَدْ كُنْتَ بَصِيرًا، دلیل آن می‌کند که «عمی» آفت چشم است. مجاهد گفت: من بنزدیک خود بصیر بودم به حجّت خود، آن شبهت که پنداشتم که حجّت است. وَ كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ، و همچنین جزا و پاداشت دهیم آنان را که اسراف کرده باشند و تعدی کرده و پای از حدّ خود بنهاده. وَ لَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ، و ایمان نیارد به آیات خدای. وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ، و عذاب آخرت سخت تر «۵» و پاینده تر باشد، اینکه دلیل آن می‌کند که اینکه عذاب گور است یا عذابی که در دنیا باشد از شقاوت و خرج

معصیت و اعتقاد غرامت در خرج و نفقه» (۶). ----- (۱). آط، آج، لب: پهلوهاش. (۲). همه نسخه بدلها: دمد. (۳). همه نسخه بدلها: در زمین نبات نروید. (۴). همه نسخه بدلها دگر. (۵). آط: سخر. (۶). آط: تفقد. صفحه: ۱۹۷ قوله تعالی: أَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ، قریش به تجارت به شام رفتندی و ایشان را گذر بر منازل عاد و ثمود بودی، خدای تعالی گفت: هدایت نداد ایشان را و ره نمود و لطف نشد که ما چند هلاک کردیم از قرون و امم، و قوله: وَ كَمْ أَهْلَكْنَا، در جای فاعل افتاد، و التقدير: افلم يهد لهم كثرة (۱) ما اهلکنا. و «کم» در محل نصب است به اهلکنا، آنگه فعل و مفعول به یک جای در موضع رفع اند لوقوعه موقع الفاعل علی ما بینا. یمشون فی مساکنهم، ایشان می روند در منازل و مساکن و سرایهای ایشان، و اطلال و آثار آن می بینند. إِنَّ فِي ذَلِكْ، در اینکه، آیاتی و عبرتی است و ادله خداوندان عقلها را. و نهی، جمع نهیه باشد که فعل در جمع فعله قیاسی مطرد باشد. وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ، و اگر نه سخنی است صادر و سابق گشته از خدای تعالی در تأخر (۲) عذاب ایشان و تسمیه آجال ایشان برای بلاغ حجت را، و أَجَلٌ مُّسَيَّمٌ، اوقات هلاک ایشان و مقدار اعمار ایشان. و گفتند: مراد به أَجَلٌ مُّسَيَّمٌ، قیامت است، و در آیت تقدیم و تأخیری است، و تقدیر آن است: و لو لا کلمه سبقت من ربك و اجل مسمی. لکان لزماً، ای لکان العذاب (۳) و الهلاک لهم لازماً، عذاب لازم بودی بر ایشان چنان که بر امت سلف. و گفتند، معنی آن است: لکان لزماً (۴)، ای یلزم کل انسان طائره فی عنقه، هر کسی را جزای کرده خود بدادندی و موجب عمل خود الزام کردند. قول اول اختیار زجاج است، و قول دوم اختیار ابو عبیده. فَاصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ، صبر کن بر آنچه می گویند، و تسبیح کن به حمد و شکر خدای تعالی. قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ، پیش آن که آفتاب برآید. یعنی نماز بامداد (۵)، و پیش آن که آفتاب فرو شود. یعنی نماز دیگر. وَ مِنْ آتَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ، و از ساعات شب، یعنی نماز (۶) خفتن. و اطراف النهار، کناره‌های [۲۳-پ]

روز یعنی نماز پیشین، اینکه قول قتاده است، گفت: خدای تعالی در اینکه آیت مکلفان را امر کرد به پنج نماز. و آتاء اللیل، ساعاته، واحدها انی و انی (۷) و انی، قال السعدی: ----- (۱). آج، لب: کثیره. (۲). همه نسخه بدلها: تأخیر. (۳). آج، لب، آز: العقاب. (۴). آج، لب: لکان العقاب الزاما. (۵). همه نسخه بدلها و قبل غروبها [....]

(۶). همه نسخه بدلها شام و. (۷). اساس کاوانی، با توجه به معنی و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۱۹۸ حلو و مرّ کعطف (۱) القدح مرّته بكل انی قضاة (۲) اللیل ینتعل لعلک ترضی، تا باشد که راضی شوی. کسائی خواند و ابو بکر عن عاصم: لعلک ترضی، من الارضاء، تا باشد که تو را خشنود کنند. قوله: آتاء اللیل و اطراف النهار، آتاء و اطراف، جمع است و اضافت ایشان با واحد (۳). در او چند قول گفتند، یکی آن که: اراد طرف کل نهار، پس (۴) نهار جنس است در جای جمع، دگر بمنزلت آن است که گفت: فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا (۵) ...، و اینکه قول ضعیف است. قوله: وَ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ، خطاب است با رسول - علیه السلام - و مراد جمله مکلفان، گفت: چشم مکش به آنچه ما داده‌ایم اینکه کافران را و ممتع کرده‌ایم ایشان را به آن. أزواجاً، ای اصنافاً و اشکالاً. و نصب او بر مفعول اول است از متعنا، و به در جای مفعول دوم (۶) است، يقال: متعت فلانا بكذا، و معنی آیت آن که: چشم به آن مکش که من اینکه اصناف و انواع کفار را داده‌ام از حطام. زهرة الحیوة الدنیا، نصب او روا بود که بر مفعول له باشد، و المعنی لزینة الحیوة الدنیا، و روا بود که بدل از محل جار و مجرور که مفعول دوم متعنا است، برای آن که محل به نصب است، تقدیر آن که: الی ما متعنا به من زهرة الحیوة الدنیا، و روا بود که حال بود از به، ای فی حال [کون]

(۷) الممتع به زهرة الحیوة الدنیا، و روا بود که بر فعلی مقدر بود، و تقدیر آن که: اعنی زهرة الحیوة الدنیا. و زهره و نور شکوفه باشد، مراد انواع نعمت و ملاحی و ملاذ است، و معنی آن که رسول - علیه السلام - گفت: لا تنظروا الی من هو فوقکم و انظروا الی من هو اسفل منکم فانّه اجدر أن لا تزدروا نعمه الله علیکم، گفت: در آن کس منگرید که بالای شما باشد (۸)، در آن نگرید که فرود شما باشد که آن اولتر بود که نعمت خدای بر خود حقیر نداری، و اینکه معنی شاعری پارسی در بیتی چند گفته ----- (۱). اساس: کعصف، آط، آب، آج، لب: کضعف، به قیاس با چاپ شعرانی (۷/۵۰۰) و

مآخذ شعر و لغت، تصحیح شد. (۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: خداه، به قیاس با چاپ شعرانی (۷/ ۵۰۰) و مآخذ شعر و لغت، تصحیح شد. (۳). آب، آز درست نیست و. (۴). اساس: من، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها آنچه در متن آورده‌ایم مرجح دانسته شد. (۵). سوره تحریم (۶۶) آیه ۴. (۶). آز: دویم. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها به نعمت. صفحه: ۱۹۹ است، و نکو گفته است- شعر: زمانه پندی آزاده «۱» وار داد مرا زمانه را چو نکو بنگری همه پند است زبان ببند مرا گفت و چشم دل بگشای که را زبان نه به بند است پای با بند «۲» است بدان کسی که فزون از تو، آرزو چه کنی بدان نگر که به حال تو آرزومند است ابو رافع گفت، سبب نزول آیت آن بود که: رسول- علیه السّلام- مرا بنزدیک جهودی فرستاد و از او قرضی خواست، گفت: جز به رهن «۳» ندهم. رسول را- علیه السّلام- سخت آمد، خدای تعالی به تسلیت رسول اینکه آیت فرستاد. و یعقوب خواند: زهره الحیاة الدنیا، به فتح «ها»، و باقی قراء به سکون «ها»، و هما لغتان مثل: جهره و جهره، و نهر و نهر، و شعر و شعر. لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ، تا ایشان را در آن امتحان و اختبار کنیم، و ضمیر راجع باشد با «ما». وَ رِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَ أَبْقَى، و روزی خدای تو، یعنی روزی که خدای داد تو را بهتر است و باقتر. وَ أَمْرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ، و اهلت را نماز فرمای، یعنی اهل البیت و زیر دستانت را و قوم و امت را. وَ اصْطَبِرْ عَلَيْهَا، و تو بر آن صبر کن، یعنی بر نماز و «۴» مداومت و اقامت آن به اوقات و شرایطش. لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا، ما از تو روزی نمی‌خواهیم، تو را روزی ما دهیم. وَ الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى، عاقبت پرهیزگاران «۵» راست که مآل آن با ثواب بود. وَ قَالُوا لَوْ لَا يَأْتِنَا بِآيَةٍ مِنْ رَبِّهِ، گفتند اینکه کافران: لَوْ لَا، ای هلا چرا آیتی به ما نیارد محمد آیتی و معجزه‌ای از خدایش. أَوْ لَمْ تَأْتِهِمْ، نیامد به ایشان بیئت و بیان و آیات و آنچه در کتابهای اول است! در معنی او دو قول گفتند، یکی آن که: ایشان می‌گویند چرا آیتی و معجزه‌ای نیارد «۶»، اینکه نه آیت و معجزه‌ای باشد که من خبر دهم «۷»، از آنچه در کتب اوایل است از تورات و انجیل و صحف آن نادیده و ناخوانده و ناشنیده و اخباری که چون بنگرند مخبر مطابق خبر بود در اینکه کتابها اینکه نه آیت باشد! و قولی دگر آن است که: أَوْ لَمْ تَأْتِهِمْ، نه به ایشان [آمد]

«۸» آیات و بیئات کتب اوایل، و ----- (۱). آج، لب: آزاد. (۲). همه نسخه بدلها: در بند. (۳). همه نسخه بدلها قرض. (۴). همه نسخه بدلها بر. [...]

(۵). همه نسخه بدلها: پرهیزگاری. (۶). همه نسخه بدلها: نیارد. (۷). همه نسخه بدلها ایشان را. (۸). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. صفحه: ۲۰۰ ایشان به آن نگرویدند و ایمان نیاوردند! اگر اینکه آیات که ایشان اقتراح کردند بیاریم ایمان نیارند. آنگه ایشان را عذاب آید چنان که امت اول را [۲۴-ر]

. اهل بصره و نافع و حفص و ابو جعفر خواندند: أَوْ لَمْ تَأْتِهِمْ، به «تا» لتأنيث «۱» البینه، و باقی قراء به «یا» لتقدم الفعل و حمل البینه علی معنی البیان- چنان که در نظایر او رفته است. وَ لَوْ أَنَا أَهْلُكُنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِ، و اگر ما ایشان را بهلاک کرده بودمانی به عذاب، یعنی به نوعی عذاب پیش از اینکه، یعنی پیش از آمدن تو. لَقَالُوا، گفتندی: لَوْ لَا «۲» فَتَتَّبِعَ آيَاتِكَ، تا ما متابعت آیات تو کردمانی «۳». و نصب او بر جواب استفهام است به «فا». مِّن قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزِي، «ان»، مع الفعل در تأویل مصدر است، یعنی من قبل الذلّ و الخزی، پیش از آن که ذلیل شویم و هالک. قُل، بگو ای محمد! كَلُّ مَتْرَبُصٍّ، هر یکی از ما هر دو گروه متربص و چشم بر نهاده است، انتظار چیزی می‌کند، ما انتظار فتح و ظفر و نصرت می‌کنیم از قبل خدای تعالی، و شما انتظار مرگ ما می‌کنی. فَتَرَبَّصُوا، انتظار کنی، صورت امر است و مراد تهدید و تقریر. فَسَيَتَعَلَّمُونَ، که فردای قیامت بدانی که کیست که خداوند ره راست است، و کیست که مهتدی و راه یافته است و بر ره حق و صواب است، ما یا شما! و در آیات دلیل است بر وجوب لطف، اعنی فی قوله: لَوْ لَا- يَأْتِنَا، و: لَوْ لَا- أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا، برای آن که در او حجّت است و اگر در او حجّت نبودی جاری مجرای آن بودی که یکی از ما گفתי دیگری را: هلا فعلت بنا ما لا نحتاج إليه في الدين و الدنيا و لا نفع لنا فيه، و اینکه کلامی لغو و ملامتی محال باشد برای آن که در او حجّتی نباشد. و قوله: مَن أَصْحَابِ الصُّرَاطِ السَّوِيِّ وَ مَن اهْتَدَى، «من»، در هر دو جای اگر بر موصول «۴» حمل

کنند، یعنی «۵» الّذی محلّ او نصب باشد [به]

«۶» فَسَتَعْلَمُونَ»۷، و اگر بر استفهام حمل کنند محلّ او رفع باشد- و الله اعلم.

(۱). آط، آب، آز: به تالی تأنیث، آج، لب: به تا در تأنیث. (۲). همه نسخه بدلها ای هلا. (۳). آط، آب، آج، لب: کردیمی. (۴). همه نسخه بدلها: موصوله. (۵). همه نسخه بدلها: به معنی. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها، بجز آب و آز: سیعلمون. صفحه: ۲۰۱

سوره الانبیاء- علیهم السلام

بدان که اینکه سورت مکی است در قول قتاده و مجاهد، و صد و دوازده آیت است به عدد کوفیان، و یازده به عدد بصریان و مدنیان، و هزار و صد و شست «۱» و هشت «۲» کلمه است، و چهار هزار و هشتصد «۳» و نود «۴» حرف است. زرّ بن حبیش روایت کند از ابی کعب از رسول- صلی الله علیه و علی آله- که گفت: هر که «۵» سوره الانبیاء بخواند، خدای تعالی روز قیامت شمار او آسان کند، و هر پیغامبر که در قرآن ذکر ایشان است بر او سلام کنند و دست در دست او نهند.

[سوره الانبیاء (۲۱): آیات ۱ تا ۲۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَ هُمْ فِیْ غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ (۱) مَا یَأْتِیهِمْ مِنْ ذِکْرِ مِنْ رَبِّهِمْ مُّحَدَّثٍ اِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَ هُمْ یَلْعَبُونَ (۲) لَاهِیةً قُلُوبُهُمْ وَ اسْرَوْا النَّجْوٰی الَّذِیْنَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا اِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ اَفْتَاتُونَ السَّحْرَ وَ اَنْتُمْ تُبْصِرُونَ (۳) قَالَ رَبِّیْ یَعْلَمُ الْقَوْلَ فِی السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ وَ هُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ (۴) بَلْ قَالُوْا اَضْغَاثُ اَحْلَامٍ بَلْ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلِیَاْتِنَا بِآیَةٍ كَمَا اُرْسِلُ الْاَوَّلُوْنَ (۵) مَا اَمْنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْیَةٍ اَهْلَكْنَاهَا اَفْهَمْ یُؤْمِنُوْنَ (۶) وَ مَا اُرْسَلْنَا قَبْلَكَ اِلَّا رِجَالًا نُّوحِیْ اِلَيْهِمْ فَسْتَلُوْا اَهْلَ الذِّکْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ (۷) وَ مَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَداً لَا یَأْكُلُوْنَ الطَّعَامَ وَ مَا كَانُوْا خَالِدِیْنَ (۸) ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَاَنْجَبْنَاهُمْ وَ مَنْ نَشَاءُ وَ اَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِیْنَ (۹) لَقَدْ اَنْزَلْنَا اِلَيْكُمْ كِتٰبًا فِیْهِ ذِكْرُكُمْ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ (۱۰) وَ كَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْیَةٍ كَانَتْ ظٰلِمَةً وَ اَنْشَاْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا اٰخِرِیْنَ (۱۱) فَلَمَّا اَحْسَوْا بِاَسْنَا اِذَا هُمْ مِنْهَا یُرْكضُونَ (۱۲) لَا تَرْكضُوا وَ اَرْجِعُوا اِلَیْ مَا اُتْرِفْتُمْ فِیْهِ وَ مَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَسْتَلُوْنَ (۱۳) قَالُوْا یٰ وَاٰلِنَا اِنَّا كُنَّا ظٰلِمِیْنَ (۱۴) فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتّٰی جَعَلْنَاهُمْ حَصِیْدًا خٰمِدِیْنَ (۱۵) وَ مَا خَلَقْنَا السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ وَ مَا بَیْنَهُمَا لِاعِیْنٍ (۱۶) لَوْ اَرَدْنَا اَنْ نَّتَّخِذَ لَهٰوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا اِنْ كُنَّا فٰعِلِیْنَ (۱۷) بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَی الْبٰطِلِ فِیْدَمْعُهُ فَاِذَا هُوَ زٰهِقٌ وَ لَكُمْ الْوَلِیُّ مِمَّا تَصِفُوْنَ (۱۸) وَ لَهُ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ وَ مَنْ عِنْدَهُ لَا یَسْتَكْبِرُوْنَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَ لَا یَسْتَحْسِبُوْنَ (۱۹) یَسْجُدُوْنَ لِلَّیْلِ وَ النَّهَارِ لَا یَفْتُرُوْنَ (۲۰) اَمْ اتَّخَذُوا اِلٰهَةً مِنَ الْاَرْضِ هُمْ یُنشِرُوْنَ (۲۱) لَوْ كَان فِیْهِمَا اِلٰهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحٰنَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا یَصِفُوْنَ (۲۲) لَا یُسْتَلَّ عَمَّا یَفْعَلُوْا وَ هُمْ یُسْتَلُوْنَ (۲۳) اَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ اِلٰهَةً قُلْ هَاتُوْا بُرْهٰنَكُمْ هَذَا ذِكْرٌ مِنْ مَعِیْ وَ ذِكْرٌ مَنْ قَبْلِیْ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ الْحَقَّ فْهَمْ مُّعْرِضُونَ (۲۴)

[ترجمه]

به نام خدای روزی دهنده رحمت کننده «۶» نزدیک آمد مردمان را شمارشان، و ایشان در غفلت «۷» بر می گردند. نیامد به ایشان از قرآن از خدایشان محدث «۸» الا می شنوند آن را و بازی می کنند [۲۴-پ]

..... (۱). آرز: شصت. (۲). آط، آج، لب: هزار و صد و هشت. (۳). آط: هشتصت.

[.....]

(۴). آط، آرز: نوزده. (۵). همه نسخه بدلها او. (۶). آط، آج، لب: بخشاینده مهربان. (۷). آط، آط، لب: بنا گاهی، آج، لب: بی خبری. (۸). آط: آفریده. صفحه: ۲۰۲ بازی کننده دلهاشان و پنهان داشتند راز را آنان که بیداد کردند، هست اینکه الا آدمی همچون شما! می کنی «۱» جادوی و شما می بینی! «۲» گفت «۳» خدای من داند گفتار در آسمان و زمین و او شنوا و داناست. بل گفتند آمیخته خوابهاست، بل او بافته است، بل او شاعر است، گویار به ما حجتی چنان که فرستادند پیشینگان «۴». ایمان نیلورد پیش ایشان از دهی که ما هلاک کردیم آن را، ایشان ایمان خواهند آوردن! [۲۵-ر]

و نفرستادیم پیش «۵» تو مگر مردانی که وحی گردید به ایشان، پرسوی از اهل علم اگر شما ندانی. و نکردیم ایشان را تنی که نخورد «۶» طعام و نبودند همیشه «۷». پس براست کردیم ایشان را نوید، و برهانیدیم ایشان را و آن را که ما خواهیم، و هلاک کردیم اسراف کنندگان را. بفرستادیم «۸» به شما کتابی که در او شرف شماسست، خرد نداری! و بس که ----- (۱). آج، لب: قبول مکنید، چاپ شعرانی (۲/۸): می آیند سحر را. (۲). اساس: قل، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۳). اساس: بگو: با توجه به ضبط نسخه اساس، از آج آورده شد. (۴). آط را. (۵). آج، لب از. (۶). آط، آط: نخوردند: آج، لب: نخوردند. (۷). آج، لب: جاوید. (۸). آط، آط، آج، لب: فرو فرستادیم. صفحه: ۲۰۳ بشکستیم از دهی که ظالم بودند، و بیافریدیم پس از آن گروهی دیگر را. چون بدیدند عذاب ما که دیدی «۱» ایشان از آن جا می تاختند «۲». متازی و باز شوی با آنچه شما را رها کردند «۳» در آن و جایهای شما تا همانا شما [را]

«۴» پرسند. گفتند: وای «۵» ما؟ بودیم ستمکاره «۶». زایل نباشد اینکه گفتار دعوی ایشان تا کنیم ایشان را در و ده «۷» مرده. و نیافریدیم آسمان و زمین و آنچه میان هر دو است بازی کننده «۸». اگر خواستمانی «۹» که گیریم بازی بگرفتمانی آن را از نزدیک خود اگر کردمانی. بل بیفکنیم حق را بر باطل تا مغز بر آرد از او که بینی آن نیست شده باشد، و شما راست وای از آنچه وصف می کنی. و او راست هر که در آسمانها و زمین است و آنان که نزدیک «۱۰» اویند نمایند بزرگی از پرستش او و خسته نشوند. [۲۶-ر]

تسبیح می کنند شب و روز و سست نشوند «۱۱». ----- (۱). آط: که ناگاه. [.....]

(۲). آج، لب: می گریختند. (۳). کذا در اساس، آج، لب: مترف بوده اید. (۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). آط: ای فای. (۶). آط، آط، آج، لب: ستمکاران. (۷). آط، آط: درویده. (۸). آط، آط، آج، لب: خواستیمی. (۹). آط، آط، آج، لب: است بیازی. (۱۰). آج، لب: و روز ساکن نمی شوند. (۱۱). آط، آط، آج، لب: نزد. صفحه: ۲۰۴ یا بگرفتند خدایانی از زمین ایشان زنده می کنند. اگر بود در آسمان و زمین خدایانی الا خدای، تباہ شدند، منزّه است خدای، خداوند عرش از آنچه وصف کنند. پرسند او را از آنچه کند و ایشان را پرسند. یا بگرفتند از فرود او خدایانی، بگو بیاری حجت شما، اینکه قرآن ذکر آن است که با من اند و ذکر آنان که پیش من بودند، بل بیشترین ایشان نمی دانند حق «۱»، ایشان بر گردند «۲». قوله تعالی: اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ، قدیم - جل جلاله - در اینکه آیت وعظ فرمود و تذکیر قیامت مکلفان را، گفت: نزدیک آمد وقت حساب مردمان یعنی قیامت که به قیامت شمار خلقان کنند، و مثله قوله: اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انشَقَّ الْقَمَرُ «۳»، و «قرب» قَلَّتْ مَا بَيْنَ السَّيِّئِينَ باشد از مدّت یا مسافت یا فاصله، از اینکه کار «۴» در مکان و زمان و حال استعمال کنند، و گفته اند: کلّ ما هو آت قریب، و از اینکه بلیغتر: کلّ ما هو آت آت، هر چه آمدنی است [نزدیک بود یعنی لا محال باشد، و هر چه آمدنی است آمده است]

«۵»، یعنی به حکم «۶» آمده است. راوی خبر گوید که: فس بن ساعده را دیدم در سوق عکاظ بر شتری نشسته و مردم را [۲۶-پ]

وعظ می‌کرد و می‌گفت: اِيْهَا النَّاسُ الْا (۷) انّ من عايش مات و من مات فات و كل ما هو آت آت، هر که زنده است بمیرد، و هر که مرد فایت شد، و هر چه آمدنی است آمده است، یعنی به حکم آمده است. و قوله: حِسَابُهُمْ، حساب به دو -----
 (۱). آج، لب را. (۲). آط: بر گردیده‌اند، آب: بر گردنده‌اند. (۳). سوره قمر (۵۴) آیه ۱. (۴). آط، آب، آج، لب، از را. [.....]

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). آج، لب: بهم. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. صفحه: ۲۰۵ معنی آمد «۱»: به معنی محاسبیت چه فعال در مصدر فاعل قیاسی مطرّد است، و به معنی محسوب کالکتاب به معنی المكتوب. وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ «۲»، و ایشان در غفلت و بناگاهی اعراض می‌کنند از آن و عدول می‌نمایند و از آن بر می‌گردند. ما يَأْتِيهِمْ، نیاید به ایشان من ذِكرٍ، از یاد کردی، یعنی کتابی، و مراد قرآن است باتّفاق. من رَبِّهِمْ، از خدایشان. مُحَدَّثٌ، نو، اَلّا و ایشان آن می‌شنوند و بازی می‌کنند. «واو» هم حال راست، و «ما» نفی راست، و مراد به ذکر قرآن است بلاخلاف از «۳» میان مفسّران، و در آیت دلیل است بر حدوث قرآن برای آن که اسم محدث بر او اجرا کرد بر اطلاق، و محدث نقیض قدیم باشد، اگر قرآن قدیم بودی و خدای گفتی محدث است، دروغ بودی. اما قول بعضی اشاعره که گفتند: مراد به «ذکر»، محمّد است از روی تعصب، سماع «۴»، ذکر ایشان اعنی گوش دل ایشان از قرینه اینکه استماع که در آیت است غافل شده است که چنان که ایشان اِلّا اسْتَمَعُوهُ وَ هُمْ يَلْعَبُونَ، بودند، اینان به یک بار لم يستمعوا هذا الاستماع، گوش با اینکه کلمه نداشتند که قرینه اینکه ذکر است، و اندیشه نکردند که پیغامبر مسموع نباشد، کلام مسموع باشد، و لکن آن که خدای نامحسوس را مرئی گوید و از نامعقولی اینکه مقالت اندیشه نکند عجب نباشد که پیغامبر مرئی را مسموع گوید. اگر گویند: مراد آن است که از او می‌شنوند، گوئیم: اگر چنین بودی اَلّا استمعوا منه بودی، برای آن که کلام عرب اینکه است: سمعت الكلام و استمعت الكلام من فلان «۵»، یا: اليه يقال استمعت الى فلان. قوله: وَ هُمْ يَلْعَبُونَ، در محل حال است، التقدير لاعبين. لاهيئة قلوبهم، دلهای ایشان مشغول به لهو و طرب «۶»، و نصب او هم بر حال است، و عرب گوید: الصّيفه اذا تقدّمت على الموصوف انتصبت على الحال، نحو قول الشاعر: عزّة موحشا طلل قدیم -----

--- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مش: آید. (۲). آط «واو» حال راست. (۳). آج، لب: در. (۴). آز: سمع. (۵). آج، لب الیه. (۶). همه نسخه بدلها: بطر. صفحه: ۲۰۶ ای، طلل قدیم موحش «۱»، و قال آخر: لثيئة موحشا طلل يلوح كأنه خلل و اینکه مثال نیک «۲» نیست که آوردند اینکه جا برای آن که در هر دو بیت صفت و موصوف هر دو نکره‌اند، به صفت نشاید. و در آیت، قلوبهم معرفه است جز حال را نشاید، اگر مقدّم بود و اگر مؤخّر، و اگر تأخیر کنی گویی: قلوبهم لاهيئة مبتدا و خبر باشد، پس بیتها بر وزن «۳» آیت نیست. وَ اسْرُوا النَّجْوَى، و پنهان با یکدیگر گویند «۴». پس گفتند: هيل هذا اِلّا بشرٌ مثلكم، اینکه محمّد هست جز یکی از شما آدمی «۵» همچون شما! و نحویان در وجه ضمیر جمع که در پیش فاعل افتاد خلاف کردند. و بر قیاس کلام ایشان، «و اسرّ» بایست برای آن که فعل مسند یا با ضمیر تواند بودن یا با اسم ظاهر «۶»، چون با ضمیر اسناد کردند با ظاهر نتوان کردن. فزاء گفت: «الذین»، در محل جز است علی بدل الناس او صفته، كأنه قال: اقرب للناس الذین ظلموا، ای للناس الظالمین حسابهم، و در اینکه وجه بعدی است لبعده ما بین البدل و المبدل عنه. و بعضی دگر گفتند: بدل ضمیر است که «واو» است فی قوله: وَ اسْرُوا، چنان که گفت: ثمّ عمّوا وَ صمّوا کثیرٌ منهم «۷»...، و اینکه وجهی قریب است. کسائی گفت: در کلام تقدیم و تأخیری است، و تقدیر آن است. الذین ظلموا اسرّوا النَّجْوَى. و وجهی دگر آن است که: خبر مبتدای محذوف است، و التقدير: هم الذین ظلموا. و وجهی دگر آن است که: اینکه بر لغت آنان است از عرب که گفتند: اکلونی البراغیث، قال شاعرهم: بك نال النضال دون المساعی و اهتدین النبال للاغراض -----
 (۱). اینکه عبارت در همه نسخه بدلها، پس از بیت بعدی آمده است. (۲). آب، آز: نیکو. (۳). اساس: برون خوانده می‌شود، به قیاس با نسخه آط و اتّفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۴). آط، آج، لب: به سر گفتن، آب، آز: به سر گفتند. (۵). آط، آب، آج، لب: آدمی. [.....]

(۷). سوره مائده (۵) آیه ۷۱. (۶). همه نسخه بدلها تواند بود. صفحه: ۲۰۷ و وجه نکوتر در آیت آن است که علی جواب السائل «۱» است کأنه لما قال: وَ أَسْرِوا النَّجْوَى، قال قائل منهم قال الّذین ظلموا، و اینکه قول قریب است به قول آن که بدل گفت، بدل البعض من الكل باشد، و قوله: هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ محلّ او نصب است به وقوع الفعل علیه، آنچه ایشان به سر گفتند اینکه بود، و اینکه بدل نجوی است بدل الكل من الكل [۲۷-ر]

صورت استفهام است و مراد جحد، یعنی ما هذا الّا بشر مثلکم، اینکه محمّد نیست الّا آدمی چون شما. أَفَتَيَأْتُونَ السَّحَرَ وَ أَنْتُمْ تُبْصِرُونَ، انه سحر يسحر، و جادوی می شوی و به آن می گروی و می بینی که آن سحر است. قال «۲»، بگو «۳» یا محمّد؟ کوفیان خواندند مگر بو بکر و خلف: قال، علی الخیر، و باقی قراء «۴» خواندند علی الامر. رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ، بگو اینکه کافران را که اینکه حدیث با یکدیگر به راز می گویند که، خدای تعالی داند آنچه در آسمان و زمین گویند، نه «۵» شما به راز گویی او نداند، یا بر او پوشیده شود؟ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، و او شنوا و داناست. بَلْ قَالُوا، «بل»، اضراب را باشد از کلام اول، یعنی کلام اول رها کند و در کلامی دگر گیرد «۶»، اول به بازی گرفتند و استماع آن در جای «۷» آن بازی کردند و به هیچ فرو «۸» نگرفتند، چون بدانستند که هزل نیست جد است، گفتند: أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ، ای هذا القرآن، «اضغاث احلام»، خبر مبتدای محذوف است، و اضغاث جمع ضغث باشد، دسته گیاه بود که بدروند در «۹» هر نوعی باشد مختلف نیک و بد و تر و خشک. آنکه کنایت کنند به او از خوابها «۱۰» که آن را اصلی نبود، چنان که در قصّه یوسف گفت: ... أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَ مَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ «۱۱»، یعنی

آز: قل: با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۳). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، که با قراءت «قل» مناسب است. (۴). آب، آز قل. (۵). آط، آب، آز هر آنچه. (۶). همه نسخه بدلها در. (۷). همه نسخه بدلها: حال. (۸). همه نسخه بدلها: فرا. (۹). همه نسخه بدلها او. (۱۰). آب، آز: خوابهایی. (۱۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۴. صفحه: ۲۰۸ اینکه قرآن سخنی است که آن را اصلی نیست، چون کسی که چیزی بیند در خواب «۱» گوید در خواب، آن را اصلی و معنی نباشد. باز از او باز آمدند و گفتند: بَلْ افْتَرَاهُ، یعنی بل قالوا افتریه، او قالوا بل افتریه، بل او بافته «۲» است و کلام اوست. آنکه از آن بگشتند و گفتند: بَلْ هُوَ شَاعِرٌ، بل او شاعری است، و اینکه کلام شعر اوست، و اینکه همه از سر عجز و تحیر گفتند بی اندیشه برای آن که اقوال متناقض است برای آن که اضغاث «۳» احلام را هیچ معنی نباشد و هیچ تناسب الفاظ، و اینکه کلامی است در درجه علیا از فصاحت با جزالت الفاظ «۴» و جلالت معنی. و آنچه گفتند: بَلْ افْتَرَاهُ، جواب آن یک بار و دوبار و ده بار بشنیدند: فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ «۵» ...، و قوله: فَأَتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِّثْلَهُ مُفْتَرِيَاتٍ «۶» ...، و آنچه گفتند: بَلْ هُوَ شَاعِرٌ هم هرزه گفتند برای آن که ایشان نه آن بودند که شاعر «۷» شناختند، که شعر کلامی باشد موزون مقفی، و اینکه را نه وزن است و نه قافیه، آنکه چون از اینکه همه فروماندند گفتند: فليأتنا به آیه، بگو تا آیتی و دلالتی و معجزه‌ای بیارد «۸»، چنان که پیغامبران پیشتر «۹» را بود. ما آمَنتَ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرِيْبَةٍ أَهْلَكْنَاهَا، گفت: ایمان نیاوردند اهل اینکه شهرها که ما ایشان را هلاک کردیم با آن که آیات و معجزات با ایشان آمد، و در کلام اینکه محذوف «۱۰» است، و تقدیر آن که: ما امت قبلهم من قریه انتها الایات اهلکناها «۱۱»، و برای دلالت فحوی الخطاب بیفگند. أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ، اینان ایمان خواهند آوردن! اگر آیاتی «۱۲» به اینان آید؟ صورت استفهام است و معنی جحد، یعنی «۱۳» نیارند با آن که آیت بیاید، چنان که آنان که پیش اینان بودند آیات و بینات به ایشان آمد «۱۴» نیاوردند تا ما «۱۵»

(۱). همه نسخه بدلها یا چیزی. [.....]

(۲). آط، لب، آز: فرابافته. (۳). همه نسخه بدلها و. (۴). آج، لب: لفظ. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۳. (۶). سوره هود (۱۱) آیه ۱۳. (۷). همه نسخه بدلها: شعر. (۸). آب، آط، آج، آز: به ما آرد. (۹). همه نسخه بدلها: پیشین. (۱۰). آب، آز: محذوفی. (۱۱). همه نسخه بدلها: فاهلکناها. (۱۲). اساس: ایمانی، با توجه به معنی جمله و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴-۱۳). همه نسخه بدلها

ایمان. (۱۵). اساس: من، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۲۰۹ ایشان را هلاک کردیم. و ما أَرْسَلْنَا «۱» هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ، حق تعالی گفت به اینان: اگر به «۲» آیات در پیغامبران گذشته می نگری، چرا به بشریت به ایشان اعتبار نکنی کار محمّد «۳»، آن پیغامبرانی که پیش از اینکه بودند نبودند آلم مردانی از جمله آدمیان که ما با ایشان وحی کردیم. عاصم خواند: اَلَا نُوحِي، به «نون» و کسر «حا» علی اضافه الفعل الی الله علی طریق التعظیم، اَلَا و ما به ایشان وحی کردیم، و باقی قراء خواندند: یوحی، به ضم «یا» و فتح «حا»

«۴» علی الفعل المجهول، مگر مردانی که وحی کردند به ایشان. فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، بررسی از اهل ذکر اگر شما نمی دانی. و مفسران در اهل «ذکر» خلاف کردند در آن که اهل ذکر کیست. از امیر المؤمنین «۵» روایت کردند که او گفت: نحن اهل الذکر، ما اهل ذکریم، و مراد به «ذکر» محمّد است - علیه السّلام - ای، فسئلوا آل محمّد، و مثل اینکه روایت کرده اند از صادق - علیه السّلام. و خدای تعالی رسول را «ذکر» خواند فی قوله: ... ذِكْرًا، رَسُولًا «۶». حسن بصری گفت: مراد اهل توریت و انجیل اند. ابن زید گفت: مراد اهل قرآن اند که خدای تعالی قرآن را «ذکر» خواند فی قوله: مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ «۷» أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ «۹» - الاية. بعضی دگر گفتند: مراد اهل علم اند به اخبار سلف. و در فایده سؤال از ایشان که کافرانند و در قول ایشان [۲۷- پ]

حجتی نباشد خلاف کردند، جبائی گفت «۱۰»: چون اینکه مخبران به صفت تواتر باشند عند خبر ایشان -----
----- (۱). همه نسخه بدلها من. [.....]

(۲). اساس: اگر به اینان، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها را. (۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). آط علی، آب، آز علی - علیه السّلام، آج، لب علی - صلوات الله علیه. (۶). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۰ و ۱۱. (۷). آط، آب، آج، لب: من الرّحمن، که در اینکه صورت اشاره است به: سوره شعرا (۲۶) آیه ۵. (۸). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۲. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۴. (۱۰). همه نسخه بدلها برای آن که. صفحه: ۲۱۰ [علم]

«۱» ضروری حاصل شود چون مسند «۲» بود با ادراک و مشاهده. و بعضی دگر گویند: چون [ایشان]
«۳» به صفت تواتر باشند به قول ایشان علم حاصل آید و اگر چه ضروری نبود. و بعضی دگر گفتند: چون ایشان بمنزلت خصم بودند سخن ایشان بر ایشان حجت باشد. و بعضی دگر گفتند: مراد مؤمنان اهل کتاب اند که گوی «۴» ایشان به موقع قبول باشد. قوله تعالی: وَ مَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا، و ما نکردیم ایشان را - یعنی پیغامبران را - تنی که طعام نخورند تا ایشان را باشد که گویند: مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ «۵» ...، چون ایشان آدمی بودند چون دگر آدمیان ایشان را گزیر نبود از آن که دگر آدمیان را باشد از طعام و شراب. وَ مَا كَانُوا خَالِدِينَ، و ایشان همیشه نماندند، چه هیچ آدمی همیشه نخواهد ماند، و مثله قوله: وَ مَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهَمُ الْخَالِدُونَ «۶». ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ، پس وعده ای که به ایشان کردیم به راست کردیم از وعد و ظفر «۷» و فتح و نجات از دشمن و اهلاک کافران. و «صدق»، متعدی باشد به دو مفعول، يقال: صدقته الحديث، با او حدیث راست گفتم. فَأَنْجَيْنَاهُمْ، برهانیدیم ایشان را و آنان را که ما خواستیم از امتان ایشان، و مسرفان و متعدیان را هلاک کردیم. لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ، حق تعالی گفت: ما فرو فرستادیم کتابی که در آن کتاب ذکر شماست. [گفتند]

«۸»: شرف شماست که «ذکر» به معنی شرف آمده است، فی قوله: وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ، وَ لِقَوْمِكَ «۹» ...، حسن گفت: ما تحتاجون «۱۰»
ایه من امر دینکم، در اینکه کتاب است آنچه شما را به آن حاجت باشد از ----- (۸-
۳-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). آط، آب، آز: مستند. (۴). آب، آج، لب: گواهی. (۵). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷. (۶). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۳۴. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: وعده ظفر. (۹). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴. (۱۰). آط، آج، لب: یحتاجون. صفحه: ۲۱۱ کارهای دینی. و

گفتند: «ذکر» (۱)، «ذکر» و یادگاری است در او از مکارم اخلاق و محاسن افعال. أَفَلَا تَعْقِلُونَ، عقل کار نمی‌بندی و اندیشه نمی‌کنی! وَ كَمْ قَصَبْنَا مِنْهَا، آنگه بر سیل و عظمت و عبرت بیان کرد که: بس شهرهای ظالم که ما پشت ایشان بشکستیم. و «کم» که به معنی خبر باشد تکثیر را، در بیشتر احوال «من» با او باشد چنان که هست: وَ كَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ (۲) ...، وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ (۳) وَ سَأَلْنَا الْقَرِيَةَ (۵) ...، التَّقْدِيرُ: کانت ظالمه الاهل، یعنی ایشان را به گناه خود هلاک کردیم. وَ أَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ، و پس ایشان گروهی دیگر را بیافریدیم مبتدا، و انشاء و احداث و اختراع و ابتداء نظایراند. فَلَمَّا أَحْسَبُوا بِأَسِنَّا، اهل آن شهرها چون عذاب ما به حس و حاسه یافتند (۶)، اثرش بدیدند و آوازش بشنیدند و امارتش (۷) ظاهر شد ایشان را، إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ، اینکه «اذا» مفاجات است، که بدیدی ایشان از آن تاختن و گریختن گرفتند. خدای تعالی عند آن حال بر سیل تفریع و تویخ گفت ایشان را: لا تَرْكُضُوا، تاختن مکنی و مگریزی از عذاب. وَ ارْجِعُوا إِلَيَّ مَا أُرْتَفْتُمْ فِيهِ، و با (۸) آن شوی که در آن مترف و منعم بوده‌ای از مال و ملک و مساکن، و روی با خانه‌های خود نهی. لَعَلَّكُمْ تُسْتَلُونَ، تا همانا از شما سؤال کنند. عبد الله عباس گفت: تا از شما پرسند که پیغامبرانتان را که کشت. مجاهد گفت: تا از شما فتوی پرسند - علی طریق استهزاء. مفسران گفتند: اینکه آیات در حق اهل حضور آمد، و آن بیابند و از شما چیزی بخواهند که شما منعم و متنعمی - بر طریق استهزاء. مفسران گفتند: اینکه آیات در حق اهل حضور آمد، و آن دهی است به یمن و اهل او عرب بودند، خدای تعالی پیغامبری به ایشان فرستاد تا ایشان را با خدای خواند، او را تکذیب کردند و بکشتند، خدای تعالی بخت نصر (۹) را بر ایشان گماشت تا ایشان را ----- (۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۲). سوره نجم (۵۳) آیه ۲۶. (۳). آج، لب قریه. (۴). سوره ص (۳۸) آیه ۳. (۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۶). همه نسخه بدلها: بیافتند. (۷). همه نسخه بدلها: امارتش. (۸). همه نسخه بدلها: باز. (۹). آج، لب: بخت النصر. صفحه: ۲۱۲

بکشت و خانه‌های ایشان غارت کرد و زن و فرزند ایشان به بردگی [ببرد]

«۱». چون چنان دیدند پشیمان شدند در وقتی که پشیمانی سود نداشت، گریختن گرفتند. فریشتگان ایشان را گفتند بر سیل استهزاء: لا تَرْكُضُوا وَ ارْجِعُوا إِلَيَّ مَا أُرْتَفْتُمْ فِيهِ - الایه، و منادی از آسمان ندا کرد: یا لثارات الانبیاء، چون چنان بود به گناه خود مقرر آمدند و گفتند: یا وَايَلَنَّا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ، وای بر ما؟ ما ستمکاره بودیم بر خویشان و نیز بر خلقان. فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ، پیوسته آن (۲) مقال گفتار ایشان می‌بود [۲۸-ر]

تا ما ایشان را دروده شمشیر (۳) و هلاک کردیم چون گیاهی دروده. خام‌دین، مردگان بر جای خود، یعنی تا مردن (۴) اینکه گفتار می‌گفتند. هلاک و عذاب ایشان را تشبیه کرد به حصاد الزرع و خمود الثار، گفت: تر و تازه ستاده (۵) بودند چون زرع، تیغ عذاب ما ایشان را دروده کرد، و دروده و سوزنده ببودند، چون آتش خشم ما ایشان را فرو کشت. وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِأَعْيُنٍ، آنگه گفت: ما اینکه آسمان و زمین و آنچه در میان است به بازی نیافریدیم، بل برای منافع خلقان آفریدیم دینا و دنیا، تا در او نظر کنند و اندیشه، و علم به خدای که خالق و صانع است تحصیل کنند. لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهَوًا، اگر ما خواستمانی (۶) آن را به بازی گرفتمانی از نزدیک خود گرفتمانی چنان که جز ما را بر آن اطلاع نبود چنان نکرده‌مانی که کسی بدیدی یا بدانستی. مجاهد گفت و قتاده: لهو به لغت یمن، زن باشد، و حسن و طاووس همین گفتند. عبد الله عباس گفت: لهو، فرزند باشد برای آن که مردم را در آن (۷) لهو باشد. لَأَتَّخِذَنَاهُ مِنْ لَدُنَّا، اگر ما [زنی]

«۸» گرفتمانی یا فرزندی، علی زعم (۹) من زعم ذلک از نزد خود گرفتمانی نه از آدمیان چون مریم و عیسی و جز ایشان، و به ----- (۸-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: اینکه. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها کردیم. (۴). آط، آب، آز: بمردن، آج، لب: بمرند. (۵). آب، آز: ایستاده. (۶). آط: خواستمانی. (۷). همه نسخه بدلها: او. (۹). آج، لب: رغم. صفحه: ۲۱۳ معنی [آیت]

«۱» هر دو لایق است. إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ، اگر کردمانی جز آن که ما نکردیم و نکینم، برای آن که اینکه معنی بر ما روا نیست اینکه

نکنیم. بَلْ نَقْذِفُكَ^۲، بل حق را بر باطل زنیم تا مغز از او بر آرد. فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ، که بنگری زاهق^۳ ذاهب^۴ باطل باشد، و اینکه بر سبیل تشبیه گفت، یعنی حجت ما شبهت مبطلان را چنان غالب و قاهر باشد که اگر تجسّم^۵ شود بر مغز او آید و دماغ و دمار از او بر آرد. وَ لَكُمْ الْوَيْلُ، وای شما را از اینکه وصف که خدای را می‌کنی و بر او روا می‌داری از زن و فرزند و لهُو و لعب؟ وَ لَهْ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، آنکه گفت: هر چه در آسمان و زمین است خدای راست، و ملک ملک^۶ اوست، و در حوز^۷ تصرف اوست تا چنان که خواهد می‌دارد و می‌گرداند. وَ مَنْ عِنْدَهُ، و آنان که نزدیک^۸ اواند از فرشتگان به معنی رفعت منزلت، نه به معنی قرب مسافت. لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ، استکبار و استنکاف نکنند و بزرگی نمایند از عبادت و پرستش او. وَ لَا يَسْتَحْسِرُونَ، قتاده گفت معنی آن است که: خسته نشوند، من قولهم: بعير حسير ای کلیل معیی، و قال علقمه: بها جيف الحسرى فاما عظامها فيض و اما جلدها فضليب این زید گفت: ملال نیاید^۹ ایشان را، کعب گفت: سهل آید بر ایشان چنان که چشم بر کردن بر ما سهل آید. و بعضی دگر گفتند: لَا يَسْتَحْسِرُونَ، ای لا يطلبون الحسر و هو الكشف، و^{۱۰} من قولهم: حسر عن ذراعيه اذا كشف عنه^{۱۱}، یعنی آن عبادت که می‌کنند دشخوار^{۱۲} ندارند تا با کسی مانند که کاری سخت خواهد کردن آستین فاطر کند.

----- (۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۲). آط، آج، لب، آذ بالحق^{۳-۴}. آب، آذ و. (۵). همه نسخه بدلها: مجسّم. (۶). آط، آب، آذ، و ملک. (۷). همه نسخه بدلها: حرز. (۸). آب، آذ: به نزدیک. (۹). اساس: آید، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۱۰). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۱). کذا، در اساس و همه نسخه‌ها، اگر مرجع ضمیر «ذراعین» باشد، عنهما مناسب است. (۱۲). همه نسخه بدلها: دشوار. صفحه: ۲۱۴ يُسَيِّبُحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ، به شب و روز تسیب می‌کنند و ایشان را فتوری و سستی نباشد، و نصب «لیل» و «نهار» بر ظرف است. أَمْ اتَّخَذُوا، «ام» به معنی بل است اینکه جا، یعنی آن کلام رفت^۱ از آن اضراب کرد و در حدیث کافران گرفت که ایشان خدایانی گرفته‌اند از زمین، و «من» تبیین راست، یعنی از سنگ و چوب و چیزهایی که از معادن باشد از زر^۲ و آهن. آنکه به لفظ استفهام بر سبیل تقریب^۳ گفت: هُمْ يُنْشِرُونَ، احیای موتی ایشان می‌کنند و مردگان را ایشان زنده می‌کنند، يقال: نشر الله الموتى نشرًا فنشروا هم^۴ نشورا، اینکه لفظ هم لازم باشد و هم متعدی و به مصدر جدا شود. و بعضی دگر اهل لغت گفتند: انشر الله الموتى فنشروا هم. و زجاج در شاذ خواند^۵: هم ينشرون^۶، به فتح «شین»^۷، به معنی آن که: يبقون احياء لا يموتون، ایشان خدایانی گرفته‌اند که زنده بمانند^۸ و نمیرند. آنکه حق تعالی گفت: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا، اگر در آسمان و زمین خدایانی بودندی جز خدای تعالی، آسمان و زمین تباه شدی. و «الّا» اینکه جا به معنی «غیر» است، چنان که غیر که اصل او صفت است آوردند به معنی استثناء، «الّا» که معنی او استثناءست آورد اینکه جا به معنی «غیر» که صفت باشد، و التقدير: لو كان فيهما الهة غير الله، ای الهة مغايرة لله. و اینکه معنی دلیل ممانعت است، و متکلمان دلیل ممانعت از اینکه جا گرفتند، گفتند: دلیل بر آن که خدای - جل جلاله - یکی است آن است که اگر روا بودی که دو بودی یا بیشتر میان ایشان ممانعت ممکن بودی و ممتنع نبودی، پس [۲۸-پ]

مؤدی بودی با آن که اگر یکی چیزی خواستی و یکی ضد آن و خلاف^۹، یا مراد هر دو بر آمدی یا مراد هیچ دو بر نیامدی، یا مراد یکی ----- (۱). آج، لب و. (۲). همه نسخه بدلها: از روی. (۳). اساس: تقریر، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها و معنی عبارت، تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: فنشروهم. (۵). همه نسخه بدلها: زجاج گفت در شاذ خواندند. (۶). همه نسخه بدلها علی الفعل المجهول. (۷). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، به قیاس با منابع تفسیر و قراءت، به فتح «یا» صحیح به نظر می‌رسد. (۸). همه نسخه بدلها: نمانند. (۹). همه نسخه بدلها آن. صفحه: ۲۱۵ بر آمدی دون یکی. اگر مراد هر دو بر آمدی مؤدی بودی به اجتماع ضدین. و اگر مراد هیچ دو بر نیامدی مؤدی بودی با آن که فعل ممتنع بودی از دو قادری بی معنی معقول، و اینکه مؤدی بودی با نقض^{۱۰} قادری ایشان، و اگر مراد یکی بر آمدی دون یکی، مؤدی بودی با

نقض «۲» قادری آنکه مراد او برنیامدی، چون همه قسمتها باطل است اینکه بماند که نشاید که با خدای خدای بود، و او را شریکی و انبازی باشد در الهیت- تعالی علواً کبیراً. فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ، منزّه است خدای- جلّ جلاله- که خداوند عرش است. و عرش برای آن تخصیص کرد که عظیمتر چیزی است از مخلوقات او. و گفتند: مراد به عرش، مُلک است، یعنی خداوند پادشاهی است و ملک او راست، نه آنان که ایشان اله «۳» گرفته‌اند. عَمَّا يَصِفُونَ، از آن وصف که ایشان می‌کنند او را، به آن که در عبادت شریک دارد. أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً، و روا بود که معنی «ام»، بل باشد چنان که گفتیم، و روا بود که معادله همزه استفهام باشد که مقدر است فی قوله «۴»: هُمْ يُشْرُونَ، یعنی خدایانی گرفته‌اند اینان که ایشان را نشر و احیا می‌کنند، و ایشان را شریک خدای می‌دانند، و یا خدایانی گرفته‌اند بدون خدای- عزّ و جلّ- چنان که اله ایشان را می‌دانند نه خدای را، و اینکه معنی ظاهرتر است. قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ، ای محمّد! بگو: بر اینکه دعوی که کردی حجّتی و برهانی و بیینی بیاری که هر آن دعوی که از دلیل و حجّت عاری باشد مقبول نبود، و اینکه دلیل است بر بطلان تقلید. هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ، بگو ای محمّد که: اینکه قرآن ذکر آنان است که با من اند از آنچه ایشان را به آن حاجت بود از حلال و حرام و قضایا و احکام و آنچه به مصالح ایشان باز گردد. وَ ذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي، و اخبار و قصه آنان که از پیش من بودند در اینکه کتاب است، چنان که رسول- علیه السّلام- گفت در وصف او: فیه خبر ما قبلکم و نبأ ما بعدکم و فصل ما بینکم، هو الفصل لیس بالهزل. آنکه گفت: بل اینکه هیچ نیست، از «۵» اینکه است -----

----- (۱-۲). آج، لب: نقص. (۳). آج، لب: نه آنان را که به اله. [.....]

(۴). آج، لب: قولهم. (۵). اساس نقطه ندارد، شاید «او» هم بتوان خواند، همه نسخه بدلها: آفت. صفحه: ۲۱۶ [که]

«۱» بیشترین ایشان حق نمی‌دانند، لا جرم از او اعراض می‌کنند و می‌بگریزند «۲». [قوله تعالی]

«۳»:

[سوره الأنبياء (۲۱): آیات ۲۵ تا ۵۰]

[اشاره]

وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ (۲۵) وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَ اللَّهِ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ (۲۶) لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ (۲۷) يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ لَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى وَ هُمْ مِنْ خَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ (۲۸) وَ مَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَذَلِكُنَّ نَجْوَاهُ جَهَنَّمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ (۲۹) أَوْ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ (۳۰) وَ جَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَ جَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (۳۱) وَ جَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَ هُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ (۳۲) وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (۳۳) وَ مَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ (۳۴) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَ نَبَلُّوكُمْ بِالْأَشْرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً وَ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ (۳۵) وَ إِذَا رَأَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا نَكَاحًا إِلَّا هُزُوعًا أَمْ هَذَا الَّذِي يَذَّكَّرُ آلِهَتَكُمْ وَ هُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ هُمْ كَافِرُونَ (۳۶) خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأَرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونَ (۳۷) وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۳۸) لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُونُونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارُ وَ لَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَ لَا عَنْ أَيْمَانِهِمْ وَ لَا عَنْ شَمَائِلِهِمْ لَاسْتَرْجَعُوا وَ هُمْ لَافِكُونَ (۳۹) بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَعِيبُونَ رَدَّهَا وَ لَا هُمْ يُنظَرُونَ (۴۰) وَ لَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلِهِ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۴۱) قُلْ مَنْ يَكْلَأُكُم بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ (۴۲) أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا لَا يَسْتَعِيبُونَ نَصْرَ أَنفُسِهِمْ وَ لَا هُمْ مِمَّنْ يُصْحَبُونَ (۴۳) بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ وَ آبَاءَهُمْ حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَ فَهُمْ الْغَالِيُونَ (۴۴) قُلْ إِنَّمَا

أَنْذِرْكُمْ بِالْوَحْيِ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ- (۴۵) وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ- (۴۶) وَ نَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَ كَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ- (۴۷) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَ هَارُونَ الْفُرْقَانَ وَ ضِيَاءً وَ ذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ- (۴۸) الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَ هُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ- (۴۹) وَ هَذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَ فَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ- (۵۰)

[ترجمه]

و نفرستادیم ما از پیش تو از پیغامبری الا که وحی کردیم به او که نیست خدای «۴» مگر من، مرا پرستید. گفتند «۵»: بگرفت خدای فرزندی، منزّه است او بل بندگانی اند گرامی «۶». سبقت «۷» نبرند او را به گفتار و ایشان به فرمان او کار کنند [۲۹- ر]. داند آنچه پیشین «۸» ایشان است و آنچه پسین «۹» ایشان است و شفاعت نکنند الا آن را که او خواهد، و ایشان از ترس او می ترسند «۱۰». و آن کس که گوید «۱۱» از ایشان که من خدایم بجز او، آن را پاداشت دهیم دوزخ، چنین پاداشت دهیم ستمکاران را. نمی بینند آنان که کافر شدند که آسمانها و زمین بودند بسته، ما بگشادیم آن را و کردیم از آب هر چیزی زنده، نمی گروند؟ و کردیم در زمین کوهها تا بنجسب «۱۲» بدیشان، و کردیم در او راهها تا همانا ----- (۱). اساس: ندارد، برای تکمیل معنی از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: و برمی گردند. (۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴). آج: خدایی. (۵). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آط، آب، آج، لب: گرامی کرده. (۷). همه نسخه بدلها: سبق. (۸). همه نسخه بدلها: پیش. (۹). همه نسخه بدلها: پس. (۱۰). آب: از بیم او ترسانند. (۱۱). آط، آب، آج، لب: و هر که می گوید. (۱۲). آط، آب: بنجنند، آج، لب: بجنند. [.....]

صفحه : ۲۱۷ ایشان راه برند. و کردیم آسمان را سقفی «۱» نگاه داشته، و ایشان از دلایل آن برگردیده اند «۲». و او آن است که بیافرید شب و روز و آفتاب و ماه همه در فلک شنا و می برند «۳». و نکردیم ما هیچ آدمی را از پیش تو همیشه «۴» اگر بمیری تو ایشان همیشه خواهند ماندن «۵»! هر تنی چشنده مرگ است و بیازماییم [شما را]

«۶» به بد و نیک و با ما آرند شما را. و چون بیند «۷» آنان که کافراند نگیرند تو را الا فسوس «۸»، اینکه است آن که دشنام می دهد خدایان شما را و ایشان به ذکر خدای کافراند. بیافریدند آدمی را از شتاب، باز نمایم شما را آیات من، با من تعجیل مکنی. [۳۰- ر] می گویند کی باشد اینکه وعده اگر شما راستگیری. اگر بدانندی آنان که کافراند آنگه که باز ندارند از رویهانشان آتش و نه از پشتهای ایشان، و نه ایشان را یاری دهند. بل آید به ایشان ----- (۱). آج، لب: مسقف. (۲). آب، آج، لب: برگردنده اند. (۳). آب: شنا و می کنند، آج، لب: سیر می کنند. (۴). آج، لب: جاودانی. (۵). آج، لب: جاودانه اند. (۶). آط تو را. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). آب: مگر به فسوس. صفحه : ۲۱۸ ناگاه، متحیر کند «۱» ایشان را نتوانند بازداشتن و نه ایشان را مهلت دهند «۲». و بدرستی فسوس داشتند به پیغامبران از پیش تو، برسید به آنان که فسوس داشتند از ایشان آنچه به آن فسوس می داشتند. بگو کیست که نگاه دارد شما را به شب و روز از خدای، بل ایشان از ذکر خدای خود برگشته اند. یا ایشان راست خدایان «۳» که باز دارد ایشان را بجز ما که نتواند یاری خود و نه ایشان را از ما در صحبت گیرند [۳۰- پ]

«۴» برخوردار دادیم ایشان را و پدرانشان را تا دراز شد بر ایشان عمر، نمی بینند که ما قصد کنیم به زمین و بکاهانیم «۵» آن را از کنارهای آن، ایشان غلبه خواهند کردن؟ بگو که من می ترسانم شما را به وحی و نشوند کزان «۶» خواندن [چون]

«۷» بترسانند «۸» ایشان را. و اگر برسد به ایشان دمی از عذاب خدای تو، گویند ای وای «۹»، ما بودیم ستمکاره. و بنهیم ترازوها

راستان برای روز قیامت، ظلم نکنند بر هیچ کسی چیزی و اگر چه باشد به سنگ دانه‌ای از سپندان» (۱۰)،
----- (۱). آط: مبهوت بمانند. (۲). آط، آب: و ننگرند ایشان را. (۳). آط، آب، آج، لب: خدایانی. (۴). آط بل.

(۵). آج، لب: می کاهانیم. (۶). آط: نشنود کرد. [.....]

(۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). آج، لب: بیم کرده شوند. (۹). آط ما. (۱۰). آط: دانه خردل سپندان. صفحه: ۲۱۹
بیاریم آن را و بس بادیم» (۱) ما شمار کننده. [۳۱- ر]

بدادیم موسی را و هارون را بیان و روشنای» (۲) و یادگاری پرهیزگاران را. آنان که ترسند از خدای» (۳) در نهان، و ایشان از قیامت ترسان باشند. اینکه قرآنی است با برکت که ما فرو فرستادیم آن را، شما آن را منکری؟ قوله تعالی: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ - الاية، «من» اول ابتدای غایت راست، و دوم زیادت است لتأكيد النفي. حق تعالی گفت: ما نفرستادیم از پیش تو هیچ پیغامبری» (۴). «إِلَّا نُوحِيَ» (۵) «أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا، ضمیر راجع است با شأن و کار، یعنی ان الامر و الشأن، کار و شأن چنان است که جز من خدای نیست. فَأَعْبُدُونِ، مرا پرستی که استحقاق عبادت جز مرا نیست. وَقَالُوا، آنگه حکایت آن کرد که کافران گفتند، [گفتند]

(۷): اینکه کافران از جمله مشرکان که گفتند: فرشتگان دختران خدای اند، و جهودان که گفتند: عُزَيْرُ ابْنِ اللَّهِ (۸) ... و ترسایان» (۹) گفتند: ... الْمَسِيحِ ابْنِ اللَّهِ، (۱۰). «أَتَخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا، خدای فرزندی بگرفت. شَيْحَانَهُ، منزّه است او از آن که او را فرزند باشد. بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ، بل اینکه فریشتگان و عزیز و عیسی بندگانی اند ----- (۱). آط: بسیم ما،

آج، لب: بسنده ایم. (۲). آط، آج، لب: روشنایی. (۳). آط ایشان، آب خود، آج، لب شان. (۴). آط: پیغامبر را. (۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: یوحی، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۶). اساس: وحی کردیم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸-۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۹). آط، آب، آج. صفحه: ۲۲۰ خدای را گرامی. لا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ (۱)، نبرند اینان خدای را به گفتار، یعنی زهره ندارند که پیش از آن که خدای گوید و فرماید ایشان سخنی گویند یا کاری فرمایند. وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ، و ایشان آنچه کنند به فرمان خدای کنند. يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ، خدای جل جلاله - داند آنچه پیش ایشان است و آنچه از پس ایشان است، علی اختلاف القول فيه علی ما مضى - چنان که برفت به» (۲) اختلاف مفسران در او. وَ لَا يَشْفَعُونَ، ایشان شفاعت نکنند الا در حق آن کس که خدای خواهد و رضا دهد. عبد الله عباس گفت: یعنی آن را که بگوید لا اله الا الله. مجاهد گفت: یعنی آن را که خدای» (۳) راضی باشد. و اصحاب وعید را به اینکه آیت تمسکی نیست و» (۴) نفی شفاعت از اهل کبایر، برای آن که ایشان گفتند خدای می گوید: فرشتگان شفاعت نکنند الا آن را که خدای همه عمل او پسندیده» (۵) باشد، گویم ایشان را» (۶): اینکه که گفتی» (۷) در ظاهر آیت نیست، برای آن که متعلق رضا مذکور است» (۸)، و ظاهر آیت اینکه است که: الا آن را که خدای خواهد و رضا دهد و دستوری در شفاعت او، نظیره قوله: مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (۹) ...، و اگر تسلیم کنیم که مراد آن است که رضی عمله از کجاست که واجب کند که رضی جميع عمله اینکه تفسیر قرآن باشد بر وفق مذهب، چرا نشاید که بعضی عمل او یا بیشتر عمل او از ایمان و اعمال صالحه که کرده باشد پسندیده خدای بود، و اگر» (۱۰) در میانه اعمالی باشد او را ناپسندیده که شفاعت برای آن باید در حق او. وَ هُمْ مِنْ خَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ، و ایشان از ترس او» (۱۱) ترسان باشند، یعنی از خوف عقاب» (۱۲) هیچ معصیت نکنند. ----- (۱). آط سبق. [.....]

(۲). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). همه نسخه بدلها از او. (۴). همه نسخه بدلها: در. (۵). آب، آج، آط: پسندیده. (۶). همه نسخه بدلها که. (۷). آب، آج، آط: گفتند، آج، لب: گفتید. (۸). آط: نیست. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۵. (۱۰). همه نسخه بدلها چه. (۱۱). اساس: ایشان، با توجه به معنی عبارت به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها: تصحیح شد. (۱۲). همه نسخه بدلها او. صفحه: ۲۲۱ وَ مَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ، آنگه بر سبیل تهدید گفت: هر کس که گوید» (۱) از فرشتگان که من خدایم بیرون» (۲) خدای. فَذَلِكُمْ،

آن را، یعنی آن گوینده را که اینکه دعوی کند ما جزا و پاداشت او دوزخ دهیم. کَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ [۳۱-پ] ، ما جزای ظالمان چنین دهیم. أَوْ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا، نمی‌بینند اینکه کافران، یعنی نمی‌دانند که آسمان و زمین بر یکدیگر نهاده بودند و درهم آویخته، ما آن را بشکافتیم؟ عبد الله عباس گفت: یک چیز بود آسمان و زمین ملترق گشته، خدای تعالی فصل کرد میان ایشان به هوا. کعب الاحبار گفت: خدای تعالی که آسمان و زمین آفرید بر هم نهاده بود، بادی بفرستاد تا آن را از هم جدا کرد. مجاهد گفت و ابو صالح و سدی گفتند: جمله یک طبقه بود، خدای تعالی بشکافت آن را و هفت طبقه کرد و زمینها همچنین. عکرمه و عطیه و ابن زید گفتند: آسمان و زمین رتق بود و بسته، نه اینکه باران دادی نه آن نبات رویانیدی، ما آسمان را به باران بشکافتیم و زمین را به نبات، نظیره قوله: وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ، وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ (۳). و رتق بستن باشد، و فتق گشادن شکافتن، نقیض یکدیگراند، يقال: الی فلان الرتق و الفتق، و آن را که متصرف کاری باشد او را رتق (۴) فاتق گویند، و منه: المرأة الرتقاء (۵) که اندام او ملتحم باشد. و برای آن رتق به لفظ واحد گفت و اگر چه آسمانها جمع است که، اینکه لفظ مصدر (۶) است، و مصدر را واحد و تثنیه و جمع و تذکیر و تأنیث یکی باشد، کقولهم: عدل و زور و فطر و صوم و رضی. وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا و ما هر چه حیوانی را که آفریدیم از آب آفریدیم، و «جعل»، به معنی خلق است، و مثله قوله: وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ (۷) - الاية. أَفَلَا يُؤْمِنُونَ، تصدیق نمی‌کنند و باور نمی‌دارند؟ و این کثیر تنها خواند: الم یر (۸)، بی «واو» و باقی قرآء به «واو» خواندند. --- (۱). همه نسخه بدلها: گفت. (۲). همه نسخه بدلها: بدون. (۳). سوره طارق (۸۶) آیه

۱۱ و ۱۲. [.....]

(۴). آب، آز و. (۵). آط، آج، لب: الفتقاء، آب زنی. (۶). اساس جمع، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها زائد می‌نمود و حذف شد. (۷). سوره نور (۲۴) آیه ۴۵. (۸). همه نسخه بدلها الَّذِينَ كَفَرُوا صفحه : ۲۲۲ وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ، ما در زمین کوهها کردیم، یعنی کوهها آفریدیم ای جبالا، رواسی صفت محذوفی است و معناه ثوابت جمع راسیه، ای ثابتۀ من رسا اذا ثبت. أَنْ تَمِيدَ، در او دو وجه گفتند، یکی آن که: حفظا من ان تمید، ای تمیل و کراهیه ان تمید، اینکه قول زجاج است. و یکی آن که: لئلا تمید، نگاه داشت از آن که نچسبد (۱)، و قول دوم آن که: تا نچسبد (۲)، و اینکه هر دو قول مطرد باشد در (۳) نظایر او، من قوله: يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا (۴) ...، و قوله: ... أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا (۵)، و قوله: أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ (۶) ...، و غیر ذلك من الايات. وَ جَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا، و بگردیم بر او راهها، و فجاج، جمع فجج باشد، و آن راهی بود فراخ میان دو کوه. سُبُلًا، و راهها در سهل. لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (۷)، تا همانا ایشان راه برند (۸). حق تعالی در اینکه آیت مَّتَّ نَهَاد بر خلقان به آن که زمین به مقر ایشان کرد و آن را قرار داد به کوهها. در خبر است که: اول (۹) خدای تعالی زمین آفرید می‌جنید همچنان که کشتی بر سر آب. حق تعالی آن را مؤتد کرد و دوخته گردانید به کوهها، چنان که گفت: وَالْجِبَالِ أَوْ تَادًّا (۱۰)، و زمین را مسخر ایشان کرد تا در سهل و جبل بر او راه می‌کنند و به طلب معاش و روزی سفرها می‌کنند. وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا، و ما آسمان را سقفی کردیم نگاه داشته. و در او خلاف کردند، بعضی گفتند: محفوظ است از آن که بیفتد، چنان که گفت: إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا (۱۱) الاية. و بعضی دگر گفتند: محفوظ است از آن که کسی تعرض تواند کردن آن را به نقص و هدم تا اینکه معنی طمع دارد، یعنی به رفعت و احکام به آن جا رسانید که اینکه طمعها منقطع شد. و قولی دگر آن است که: -----

(۱). همه نسخه بدلها: بخسبد. (۲). آط: بنخسبد، آب: نجسبد. (۳). آب، آز: از. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۱۷۲. (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: (لعلکم تهتدون)، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: تا شما مهتدی شوی و راه یابی، به قیاس با ترجمه همین آیه در قسمت مربوط به ترجمه آیات، آورده شد. (۹). همه نسخه بدلها که. [.....]

(۱۰). سوره نبا (۷۸) آیه ۷. (۱۱). سوره ملائکه (۳۵) آیه ۴۱. صفحه : ۲۲۳ محفوظ است از شیاطین به رجوم، چنان که گفت: وَ

جَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ»^(۱)، ایشان، یعنی کافران از آیات و دلالات آن اعراض نموده‌اند و عدول کرده، در او نظر و تفکر نمی‌کنند. وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ، او آن خداست که شب و روز بیافرید. وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ، و آفتاب و ماه بیافرید، و آن هر دو را آیت شب و روز کرد تا آفتاب آیت روز باشد و ماه آیت شب. كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ، اینکه ماه و آفتاب و هر یکی از آن در فلک شناو^(۲) می‌برند و سباحت می‌کنند. و فلک عبارتی^(۳) است از مجرا و مدار ماه و آفتاب و ستارگان، اینکه قول ضحاک است. و بعضی دگر گفتند: فلک موجی^(۴) است مکفوف که اینکه ستارگان [در او]

«۵» می‌روند، برای آن سباحت گفت. حسن بصری [۳۲- ر]

گفت: آسیایی است بر شکل باد ریه^(۶) دوک، و برای استدارت آن را فلک خواند، و منه الفلک للسفینه، و منه فلک المغزل. و در لغت عبارت باشد از هر چه گردنده باشد، و جمع فلک افلاک بود، قال الزجاج - شعر: بات تناجی^(۷) الفلک الدوارا حتی الصبح تعمل^(۸) الاقتارا معنی یسبحون، ابن جریج گفت: یعنی می‌روند. عبد الله عباس گفت: می‌گردند به خیر و شر و شدت و رخاء، و برای آن به کنایت عقلا- از او خبر داد که، فعل عقلا به او حوالت کرد، و مثله^(۹): ... وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتَهُمْ لِي سَاجِدِينَ^(۱۰). و قوله: ... فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ^(۱۱). و قوله: لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ^(۱۲). و قال النابغة الجعدی - شعر: تمرزتها^(۱۳) و اللدیک يدعو صباحه اذا ما بنو نعيش دنوا فتصوبوا و برای آن به لفظ جمع گفت- و اگر چه شمس و قمر دو است که، مراد آن ---
----- (۱). سوره ملک (۶۷) آیه ۵. (۲). آج، لب: شنا. (۳). همه نسخه بدلها: عبارت. (۴).

همه نسخه بدلها: برجی. (۵). اساس: ندارد، برای کمال معنی از آط، افزوده شد. (۶). آط: باریسه/ بادریسه. (۷). همه نسخه بدلها: بیاضی. (۸). همه نسخه بدلها: يعمل. (۹). آج، لب قوله تعالی. (۱۰). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴. (۱۱). سوره شعرا (۲۶) آیه ۴. (۱۲). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۶۵. [.....]

(۱۳). اساس: تحرزتها، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۲۲۴ است و دیگر ستارگان، و لکن اکتفا کردند به ذکر بعضی. قوله: وَ مَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ، گفتند: سبب نزول آیت آن بود که کافران گفتند: ... نَتَرَبَّصُّ بِهٖ رَبِّبِ الْمُنُونِ^(۱)، ما انتظار مرگ محمّد می‌کنیم، حق تعالی اینکه فرستاد و گفت: اگر ایشان چشم بر مرگ تو نهاده‌اند، ما هیچ آدمی را در دنیا خلود و جاویدانی نداده‌ایم، و پیش^(۲) تو کسی جاوید نماند تا تو نیز بمانی. أَفَإِنْ مِتَّ، اگر تو بمیری ایشان همیشه خواهند ماندن؟ و بعضی گفتند: استفهامی دگر مقدر است، و التقدير: افهم الخالدون، و لکن اکتفا کرد به یکی، و مثله قول الشاعر - شعر: رفونی و قالوا یا خویلد لا ترع فقلت فانكرت^(۳) الوجوه هم بهم^(۴) یعنی، اهم بهم^(۵). آنکه گفت: كُلُّ نَفْسٍ، هر تنی که جان دارد مرگ بچشد، و برای آن که در مرگ سختی و شدتی است به لفظ «ذوق»^(۶) گفت، يقول: قد ذقت وبال فعلک، و قال تعالی: إِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْأَلِيمِ^(۷). و قال: ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ^(۸). فزاء گفت: چون اسم فاعل به معنی ماضی باشد عمل نکند، اضافت باید کردن^(۹) چنان که در آیت است، و چون به معنی حال یا استقبال باشد عمل نصب کند، چنان که: زید ضارب عمرو^(۱۰) بالامس، ای ضرب عمرا^(۱۱)، و زید ضارب عمرو الان او غدا. وَ نَبْلُوكُمْ، و ما شما را بیازماییم و امتحان کنیم- بر آن تفسیرها که گفتیم [به]

«۱۲» بد و نیک بیماری و تندرستی و درویشی و توانگری و مرگ و زندگانی. فِتْنَةً، ای امتحانا. و بلاء مصدری است لا من لفظ الفعل. و مراد به امتحان و اختبار و فتنه از خدای تعالی تشدید و تکلیف باشد- و اینکه را بیان کردیم پیش از اینکه. وَ إِلَيْنَا -----
----- (۱). سوره طور (۵۲) آیه ۳۰. (۲). آب، آج. (۳). همه نسخه بدلها: وانكرت. (۴-۵). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: هم. (۶). آط، آب، آج، لب: ذق. (۷). سوره صافات (۳۷) آیه ۳۸. (۸). سوره دخان (۴۴) آیه ۴۹. (۹). همه نسخه بدلها: شاید کرد. (۱۰). آط، آب، آج. (۱۱). اساس: عمروا، با توجه به قاعده و ضبط نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۲). اساس: ندارد، از آب، افزوده شد. صفحه: ۲۲۵ تُرْجَعُونَ، و شما را با پیش ما آرند، و مرجع و مال شما یعنی با سرای، که در

آن سرای حکم ما را باشد و کس را حکم «۱» نبود آن جا چنان که در دنیا است. و إِذَا رَأَى الدِّينَ كَفَرُوا، و چون بینند تو را اینکه کافران. إِنْ يَتَّبِعُونَكَ، به معنی «ما» ی نفی است، و المعنی: مَا يَتَّخِذُونَكَ. إِلَّا هُزُؤًا، نگیرند تو را مگر فسوس. أ هَذَا الَّذِي، قول محذوف است اینکه جا، و التَّقْدِيرُ يَقُولُونَ، گویند: اینکه است که ذکر خدایان شما می کند به بد؟ و عرب ذکر گویند بر اطلاق و عیب و سب خواهند، قال الله تعالى: ... سَمِعْنَا فَتَى يَدُكُزُّهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ «۲»، ای یسبهم، قال عترة- شعر: لا تذكري مهري و ما اطعمته فيكون جلدك مثل جلد الاجرب ای لا تعیبی «۳»، اینکه است که خدایان شما را دشنام می دهد. وَ هُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ هُمْ كَافِرُونَ، و ایشان به ذکر خدای- عز و جل- و توحید و کلام او و کتاب او کافراند. خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ، بیافریدند انسان را «۴» از عجل و «۵» شتابزدگی، یعنی جبَلت و بنیت او بر شتابزدگی نهاده اند «۶»، نظیره قوله: ... وَ كَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا «۷». سعید جبیر و سدّی گفتند: چون خدای تعالی آدم را می آفرید «۸»، روح چون به زانوی او برسد نگاه کرد میوه بهشت دید، تعجیل کرد و خواست تا پیش «۹» اتمام «۱۰» او بر پای خیزد. بعضی دگر گفتند: خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ، ای من تعجیل فی خلقه. و گفتند: خدای تعالی او را روز آدینه نماز دیگر آفرید، خلق «۱۱» و آفریدن «۱۲» او تعجیل کرد تا آفتاب فرو نشود، برای «۱۳» اینکه گفت: خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ. و گفتند، آدم گفت: يَا رَبِّ اسْتَعْجَلْ خَلْقِي «۱۴» قبل غروب الشمس، بار خدایا؟ به

----- (۱). همه نسخه بدلها: و کس محکوم. (۲). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۶۰. [.....]

(۳). آط، آج، لب: تعبی، آب، آذ: تسی. (۴). آط، آب، آذ: ایشان را، یعنی آدم را. (۵). همه نسخه بدلها: یعنی. (۶). همه نسخه بدلها: نهاده است. (۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱. (۸). همه نسخه بدلها: بیافرید. (۹). همه نسخه بدلها از. (۱۰). همه نسخه بدلها خلق. (۱۱). آط، آب، آذ: به خلق. (۱۲). آج، لب: دیگر آفرید و در آفریدن. (۱۳). آج، لب: بنا بر. (۱۴). آب، آذ: بخلق. صفحه: ۲۲۶ خلق من تعجیل فرمای «۱» پیش «۲» آن که آفتاب فرو شود. و بعضی دگر گفتند: اینکه از مقلوب است، و التَّقْدِيرُ «۳» آن که: خلق العجل «۳۲-پ»

من الانسان، تعجیل از آدمی آفریده اند، یعنی هیچ جانور [نبود]

«۴» که در او آن تعجیل بود که [در]

«۵» آدمی، و هذا كقول العرب: عرضت النَّاقَةَ عَلَى الحوض، و المعنى عرضت الحوض على النَّاقَةِ، و قولهم: استوى العود على الحبراء، و المعنى. استوى الحبراء على العود، و قال «۶» الشَّاعِرُ: حسرت كَفَى عَلَى «۷» السَّرِبَالِ اخذه فردا يجزّر على ایدی المفدینا ای حسرت سربالی عن الكف، و قال ابن احمر: جرد «۸» طار باطلها بسیلا ای طار بسیلها باطلا، و ابو عبیده گفت و جماعتی دیگر که، مراد آن است که: خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ، ای من طین. و عجل، در کلام عرب گل باشد، قال الشَّاعِرُ: و التَّبَعِ نبت بين الصَّيْحَرِ ضاحیه «۹» و القرع «۱۰» نبت بين الماء و العجل اگر گویند: بر اینکه وجه چه نسبت باشد اینکه لفظ را با اینکه که گفت: سَأُرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ، گویم معنی آن است که: خدای که قادر بود که چون آدمی را از گل بیافرید «۱۱»، قادر بود که آیاتی که شما اقتراح می کنی به شما نماید، تعجیل مکنی. و وجهی دیگر اینکه است که: خدای تعالی آدم را بتعجیل آفرید نه بتدریج، چنان که آدمی را: ... مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ «۱۲»، ثُمَّ مِنْ عِظَامٍ ثُمَّ يَكْسَى «۱۳» العظام لحمًا، تا خلقت به نه ماه تمام شود، و اگر بر اینکه جوابهای متقدم «۱۴» انسان «۱۵» حمل کنند بر آدمی هم محتمل باشد و اولتر بود، اعنى خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ

----- (۱). آب، آذ: فرمایی، آج، لب: کن. (۲). همه نسخه بدلها از. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: و تقدیر. (۴-۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها: قول. (۷). همه نسخه بدلها: عن. (۸). اساس: وجود، به قیاس با نسخه آب و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). کذا در اساس و دیگر نسخه ها. (۱۰). آط، در حاشیه آورده: و التَّخْلِ، آذ: و التَّبَعِ. (۱۱). همه نسخه بدلها: بیافریند. (۱۲). سوره حج (۲۲) آیه ۵. (۱۳). آط، آج، لب: یکسوا. (۱۴). همه نسخه بدلها: مقدم. (۱۵). آج، لب: ایشان. صفحه: ۲۲۷ عَجَلٍ «۱»، دأب و خلق او عجله است، تا پنداری که او را خود از آن

آفریدند» (۲)، چنان که کسی را وصف کنند به چیزی، گویند: فلان کله فهم و علم، و فلان اکل و شباب» (۳) و شراب» (۴)، قالت الخنساء فی وصف بقره: ترتع» (۵) ما رتعت حتی اذا اذکرت» (۶) فانما هی اقبال و ادبار ای تکرر الاقبال و الادبار. سَأَرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ، گفت: من آیات و معجزات خود با شما نمایم، بر من شتابزدگی مکنید. وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، می گویند تو را اینکه کافران که: اینکه وعده و نوید که می گویی از نزول و ظهور آیات، کی خواهد بودن! و گفتند: مراد به «وعد»، قیامت است، و وعد» (۷) به معنی موعود است، اگر راست می گویی. آنکه گفت: لَو يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا- الاية، گفت: اگر بدانند کافران آنکه ایشانرا آتش از روی» (۸) و از پشت خود باز نتوانند داشتن، یعنی آتش به ایشان محیط شده باشد. وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ، و نه نیز ایشان را نصرت کنند و یاری دهند. و جواب او بیفگند لدلالة الكلام عليه، و التقدير: لعلموا» (۹) صدق ما وعدوا به، بدانند صدق آنچه ایشان را به آن وعده می دهند. آنکه گفت: بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً، اینکه» (۱۰) ساعت که به ایشان آید، بناگاه آید. فَتَبْهَتُهُمْ، ایشان را مبهوت و متحیر گرداند. فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا، نتوانند ردّ و دفع آن کردن. وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ، و نه ایشان را مهلت دهند. وَ لَقَدْ اسْتَهْزِئُ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ، ایزد- جل جلاله- در اینکه آیت رسول را- علیه السلام- تسلیت داد و گفت: اول کس از رسول» (۱۱) من که کافران از او فسوس داشتند و به او استهزا کردند نه تویی، پیغامبرانی که پیش» (۱۲) تو بودند» (۱۳)، استهزا

----- (۱). آج، لب آدمی از. (۲). همه نسخه بدلها: آفریده‌اند. [.....]

(۳). کذا، در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۴). همه نسخه بدلها: اکل شراب. (۵). اساس: ترتعت، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۶). اساس: اذا اذکرت، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۷). آج، لب: وعده. (۸). آب، آج، لب، از خود. (۹). آط آج، لب: تعلموا. (۱۰). آط، آب، از: آن. (۱۱). همه نسخه بدلها: رسولان که با سیاق عبارت فارسی ملایمتر می نماید. (۱۲). همه نسخه بدلها از. (۱۳). آط هم. صفحه: ۲۲۸ کردند کافران بر ایشان. فحاق، ای لحق» (۱)، در رسید به آن مستهزیان» (۲) ساحران آن استهزاء که می کردند، یعنی جزا و عقوبت آن روز بود» (۳) که ایشان استهزا از حدیث بعث و نشور و دوزخ و انواع عذاب می کردند که، رسول- علیه السلام- گفتی» (۴)، خدای تعالی گفت: برسید به ایشان آنچه از آن فسوس می داشتند از عذاب» (۵) دوزخ. قُلْ مَنْ يَكْفُرْكُمْ، بگو ای محمّد که کیست که شما را نگه می دارد به شب و روز از خدای تعالی، یعنی از عذاب خدای. و گفتند: از عوارض آفاتی که باشد در شب و روز، يقال: كَلَاهُ يَكْلُوهُ اذا حفظه فهو كَالِي، قال ابن هرمة: انّ سليمان و الله يكلوها ضنّت بشيء ما كان يزرؤها حق تعالی تذکر» (۶) نعمتی دگر کرد از نعمتها [ی او، گفت که]

(۷): کیست که شما را به شب و روز و گاه و بیگاه در خفتگی و بیداری نگاه می دارد! ذو التّون مصری گفت: شبی از شبها برون آمدم، شبی بود مقرر و ماهتاب روشن، بر کنار رود نیل [۳۳- ر]

می رفتم گزدمی» (۸) را دیدم که می رفت به شتاب چنان که من در وی نرسیدم» (۹)، گفتم: همانا در اینکه تعبیه‌ای باشد، بر اثر او می رفتم تا به کنار آب رسید» (۱۰)، و بزغی» (۱۱) بیامد و پشت بداشت تا آن گزدم» (۱۲) بر نشست بر پشت او» (۱۳) و عبر» (۱۴) کرد، من گفتم: سبحان» (۱۵) آن خدایی که اینکه گزدم» (۱۶) را بی سفینه رها نکرد؟ من نیز عبر» (۱۷) کردم. گزدم چون به خشک رسید دگر باره تاختن گرفتن گرفت» (۱۸) و من بر اثر او می رفتم نگاه کردم برنایی را دیدم مست افتاده و ماری سیاه عظیم بر سینه او شده و آهنگ دهن او کرده، آن گزدم» (۱۹) بیامد و بر پشت آن مار شد و او را نیشی بزد و بکشت

----- (۱). آط: فحق، آج، لب: فحق. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). همه نسخه بدلها: و روا بود. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: گفت. (۵). همه نسخه بدلها: عقاب. (۶). همه نسخه بدلها: تذکیر. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). آج، لب، کزدمی. (۹). همه نسخه بدلها: در او نمی رسیدم. (۱۰). آج، لب: رسیدم. (۱۱). آج، لب: وزغی. (۱۲-۱۶). آج، لب: کزدم. (۱۳). همه نسخه بدلها: بر پشت او نشست. (۱۴-۱۷). آج، لب: عبور. (۱۵). آج، لب: سبحان الله. (۱۸). همه نسخه بدلها: تاختن گرفت. (۱۹). آط، آج، لب: کزدم. [.....]

صفحه : ۲۲۹ و بینداخت و بر گردید. من از آن به شگفت فرو ماندم، بر بالین او باستادم»^(۱) و به آواز اینکه بیتها بخواندم: یا نائما و الخلیل یحرسه من کل سوء یدب فی الظلم کیف تنام»^(۲) العیون عن ملک تأتیک»^(۳) منه فوائد النعم به آواز من از خواب در آمد، من اینکه حال با او حکایت کردم، بر دست من توبه کرد. بیل هم عن ذکر ربهم معروضون، بل ایشان از ذکر خدای بر گشته‌اند»^(۴) که قرآن است و دلایل و حجج اینکه. آنگه گفت بر سیل تویخ و تفریح: أم لهم آلهة، ایشان»^(۵) را خدایانی هستند که ایشان را از ما حمایت می کنند و نگاه می دارند، آن خداوندان»^(۶) ایشان نصرت خود نتوانند کردن، نصرت دیگران چگونه کنند؟ و لا هم منا یصحبون، [و ایشان از ما مصحوب]

»^(۷) نباشند، یعنی صاحبی نبود ایشان را که از ما حمایت کند و نگاه دارد ایشان را. مجاهد گفت: ینصرون و یحفظون. قتاده گفت: لا یصحبون من الله بخیر، ایشان از ما به هیچ خیری مصحوب نباشند، یعنی از ما خیر با ایشان صحبت نکند، یعنی هیچ خیر به ایشان نرسد به قیامت. بل متعنا هؤلاء، بل ایشان»^(۸) را ممتع و برخوردار گردانیدیم و نیز پدر»^(۹) ایشان را و در نعمت بداشتیم و تمکین کردیم از نیل ملاذ و مشتهیات و تعجیل عقوبت نکردیم بر ایشان، حتی طال علیهم العمر، تا عمر بر ایشان دراز شد بلاغ»^(۱۰) حاجت را. آنگه بر سیل تویخ گفت: أفلا یزرون، نمی بینند، یعنی نمی دانند. انا نأتی الأرض، که ما قصد کنیم به زمین و آن را نقصان می کنیم و می کاهانیم از کناره‌های او به خراب»^(۱۱)، هر روز و هر سال و هر وقتی طرفی ویران کنیم، و گفتند: نقصان زمین به خراب او»^(۱۲) ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز آط: بایستادم. (۲). آط، آج، لب: ینام. (۳).

آب، آج، لب: بر گذشته‌اند. (۴). آط، آج، لب: بایستادم. (۵). آط، آج، لب: بایستادم. (۶). همه نسخه بدلها: خدایان. (۷). آط، آج، لب: بایستادم. (۸). همه نسخه بدلها: اینان. (۹). همه نسخه بدلها: پدران. (۱۰). آج، لب: بایستادم. (۱۱). آط، آج، لب: بایستادم. (۱۲). آج، لب و. صفحه : ۲۳۰ مرگ اهلش باشد، چون خداوند سرای مرد، سرای ویران شد. و گفتند: بموت العلماء، خراب زمین به مرگ عالمان باشد که هر کجا در او عالمی نباشد آن دیار و آن زمین خراب بود، اگر چه تو آن را آبادان شناسی. أفهم الغالبون، قتاده گفت: ایشان غلبه خواهند کردن رسول را با چندین آیات و معجزات که می بینند و با چندین نصرت که می بینند که خدای [می کند]

»^(۱) او را در مقامی پس مقامی، یا ایشان طمع دارند که غالب شوند خدایی»^(۲) که قهار و جبار است»^(۳)! آنگه رسول را فرمود که، بگو اینکه کافران را که: من شما را به وحی می ترسانم و اعلام می کنم، و کار من اینکه است، و به دست من جز اینکه نیست. اما آن که شما را علی کل حال حمل کنم به الجابر»^(۴) سماع و قبول، نه کار من است چه شما بمثابت کزانی در اصغا نا کردن و مبالات ناکردن، و کر چیزی نشنود. جمله قراء خواندند: و لا یسمع الصم، به فتح «یا» و «۵» رفع میم صم علی اسناد الفعل الی الصم، مگر ابن عامر که او خواند: و لا تسمع الصم الدعاء، و تو کر»^(۶) را چیزی نتوانی»^(۷) شنوایدن. به ضم «تا» و کسر «میم» و نصب میم صم علی اضافة الفعل الی النبی - علیه السلام - و نصب الصم علی المفعول الاوّل، و اینکه بر سیل مبالغت در تشبیه فرمود حق تعالی که ایشان در قلت اصغاء و انتفاع به سماع بمثابت کزاند، و الا بر حقیقت شنوایدن، چنان که شاعر گفت - شعر: لقد اسمعت لو نادیت حینا و لکن لا حیاة لمن تنادی إذا ما یندرون، چون بترسانند ایشان را، گفتند»^(۸). [ما]

»^(۹) زیادت است، و اولیتر آن است که مصدری باشد، یعنی وقت الانذار. و لئن مسنتهم نفعه من عذاب ربک، آنگه حق تعالی بر سیل تذکر»^(۱۰) و تنبیه ----- (۹-۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: خدای را. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها قل إنما أنذركم بالوحي و لا یسمع الصم الدعاء إذا ما یندرون»^(۴). آج، لب: و. (۵). همه نسخه بدلها و میم. (۶). همه نسخه بدلها: کزانی. (۷). آج، لب: چنین توانی. (۸). آط، آج، لب: گفت. (۱۰). همه نسخه بدلها: تذکر. صفحه : ۲۳۱ گفت: اگر یک دمش از عذاب خدای به ایشان رسد، از آن به فریاد آیند و گویند: یا ویلنا، ای وای ما؟ ما ظالم و ستمکاره بوده‌ایم

نفس خود. و اصل «نَفْحَةُ» (۱)، دمش بوی باشد، آنکه در جای قَلْت و اندکی «۲» استعمال کنند بر سیل مبالغت، يقال نَفَحَ «۳» فلان لفلان، اذا [۳۳- پ]

اعطاه شيئاً قليلاً، و اصل کلمه آن که گفتیم من قول الشاعر: و عمره من سروات النساء تنفخ «۴» بالمسك «۵» اردانها و نفع و نفع، یکی باشد الا آن که «۶» نَفَحَ به «خا» ی معجم بیشتر از نفع بود. وَ نَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ، آنکه در وعظ خلق گرفت و گفت: ما بنهیم ترازوی «۷» راستان «۸» روز قیامت. در ترازو دو قول گفتند، یکی آن که: حقیقت است، و ترازویی باشد با کفه‌ها «۹» و شاهین که به آن صحایف اعمال بسنجند چنان که در اخبار است و بیان کرده‌ایم. و قولی دیگر آن که: مجاز است و کنایت از عدل و انصاف و راستی، یعنی چنان رود «۱۰» که پنداری ترازو بر سخته‌اند «۱۱». و روایت کرده‌اند که: رسول- علیه السلام- شب معراج ترازو دید آویخته، هر کفه‌ای از او فی سعة المشرق الی المغرب «۱۲»، به فراخی مشرق تا مغرب. گفت: بار خدایا! اینکه ترازو به چه مملو شد «۱۳» و به چه در آید! گفت: به عزّت من که، به نیم خرما در آرم چون به اخلاص بود. و امّا قوله: القِسْطُ، واحد است و صفت موازین است، و جمع برای آن است که «قسط»، مصدر است، و المصدر لا یتثنی و لا یجمع، و مصدر را تثنیه و جمع نکنند. فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئاً، بر هیچ نفس هیچ ظلم ----- (۱). آب، آج، آز: نَفْحَةُ. (۲). آج، لب: اندک. (۳). آب، آز: نَفْحُ. (۴). آط، آج: یَنْفَحُ، آب، لب آز: تَنْفِخُ. (۵). اساس: المَسْكُ، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آج، لب: آنچه. (۷). همه نسخه بدلها: ترازوها. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها برای. (۹). اساس: کفها/ کفه‌ها. (۱۰). همه نسخه بدلها آن جا. (۱۱). همه نسخه بدلها: بر سنجیده است. (۱۲). همه نسخه بدلها: الشُّرُقُ الی الغرب. (۱۳). همه نسخه بدلها: شود. صفحه: ۲۳۲ نکنند، و نقصان حق او نکنند از ثواب، و طاعت او هیچ باز نگیرند، و در عقاب او هیچ نیفزایند به ناوجب، يقال: ظلمته حقّه، ای نقصته. وَ إِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ، اهل مدینه خواندند: مِثْقَالٌ، به رفع «لام» بر آن که «کان» تاّمه باشد به معنی حصل و وجد، و اگر حاصل آید او را چندان که وزن و مقدار دانه‌ای سپندان باشد. و باقی قرآء، به نصب «لام» خواندند علی تقدیر: و ان كان ذلك الشيء مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ، بر آن که «کان» ناقصه باشد، و او خبر «کان» است، و اگر آن چیز به مقدار سپندان دانه‌ای باشد. اَتَيْنَا بِهَا، ما آن را با میان «۱» آریم و رها نکنیم تا ضایع شود. وَ كَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ، و ما بسیم شمار کننده. وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَ هَارُونَ الْفُرْقَانَ، و ما دادیم موسی و هارون را فرقان، یعنی توریت، که فرق کننده است میان حق و باطل. ابن زید گفت: یعنی آن معجز که فرق کرد میان حق «۲» و باطل «۳»، و مثله قوله: وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ «۴» ...، یعنی یوم بدر. وَ ضِيَاءٌ، و نیز او را روشنایی دادیم. وَ ذِكْرًا، و یاد کردی برای پرهیزگاران. و نصب هر دو بر عطف است علی الفرقان، و بعضی گفتند «۵»: بر حال است و «واو» عطف برای اختلاف احوال آمد، کقولهم: جاءنی زید الجواد و الحکیم «۶» و العالم، و اینکه قول ضعیف است. الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ، صفت متّقیان است، آن متّقیان که از خدای بترسند در غیب، یعنی خدای را نادیده از او ترسند. و گفتند: از خدای بترسند در سرّ، به ترس خدای از معاصی «۷» اجتناب کنند نه به روی مردمان. وَ هُمْ مِنَ السَّاعِيَةِ مُشْفِقُونَ، و ایشان از قیامت ترسند. وَ هَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ، اشارت به قرآن است، گفت: اینکه کتاب قرآن ذکر است پر برکت «۸»، ما آن را فرو فرستاده‌ایم، شما آن را منکری و جاحد؟ -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: با ایشان. (۲). آط، آب، آج، لب، آز او. (۳). آط، آب، آج، لب، آز فرعون. (۴). سوره انفال (۸) آیه ۴۱. (۵). آط، آب، آز نصب. (۶). همه نسخه بدلها: الحليم. (۷). آب، آز: به ترس معاصی خدای، آج، لب: به ترس از معاصی خدای. (۸). همه نسخه بدلها که. [.....]

[اشاره]

وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ (۵۱) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَائِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ (۵۲) قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ (۵۳) قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۵۴) قَالُوا أَجِئْنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ (۵۵) قَالَ بَلْ رُبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَى ذَلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ (۵۶) وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ (۵۷) فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ (۵۸) قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ (۵۹) قَالُوا سَمِعْنَا فَتَىٰ يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ (۶۰) قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَىٰ أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ (۶۱) قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ (۶۲) قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَلُّوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْظِقُونَ (۶۳) فَرَجِعُوا إِلَىٰ أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ (۶۴) ثُمَّ نَكِسُوا عَلَىٰ رُؤُسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَؤُلَاءِ يَنْظِقُونَ (۶۵) قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ (۶۶) أَفَلَا تَعْقِلُونَ (۶۷) قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ (۶۸) قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ (۶۹) وَارَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمْ الْأَخْسَرِينَ (۷۰) وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ (۷۱) وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ (۷۲) وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ (۷۳) وَلُوطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرِيْبَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسْتَقِيمِينَ (۷۴) وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ (۷۵) وَتُوحًا إِذْ نَادَىٰ مِنْ قَبْلِ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَجَئَيْنَاهُ وَآهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ (۷۶) وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ (۷۷) وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَمَمٌ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ (۷۸) فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ (۷۹) وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِيُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ (۸۰) وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ (۸۱) وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ (۸۲)

[ترجمه]

بدادیم ابراهیم را صلاح او از پیش و بودیم به او دانا. [۳۴- ر]

چون گفت پدرش «۱» را و قومش «۲» را چیست اینکه صورتها که شما بر آن مقام کردی. گفتند: یافتم پدران خود را که اینکه «۳» را «۴» پرستیدند. گفت: بودی شما و پدرانتان در گمراهی روشن «۵». گفتند: آورده‌ای به ما حق «۶» یا تو از بازی کنندگانی! گفت: بل «۷» خدای شما خدای آسمانهاست و زمین آن که بیافرید آن را و من بر آن از «۸» گواهانم. به خدای که حيله کنم بتان شما «۹» را پس از آن که گردی «۱۰» پشت بر کرده. کرد «۱۱» ایشان را پاره پاره مگر بزرگی را از آن ایشان تا همانا باز آیند با او. گفتند که کرد «۱۲» اینکه به خدایان ما که او از جمله ستمکاران است! گفتند: شنیدیم [۳۴- پ]

جوانی را ----- (۱). آط، آب، آج، لب: پدر خود. (۲). آط، آب، آج، لب، قوم خود. (۳). آط، آب، آج، لب: آن. (۴). همه نسخه بدلها می. (۵). آط: هویدا. (۶). آب، مش: حقی. (۷). آج، لب: نه بلکه. (۸). آط، آب، مش جمله. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: حیلت کنم با بتان شما. (۱۰). آط، آب، آج، لب: برگردی. (۱۱). همه نسخه بدلها: پس کرد. (۱۲). آب، مش: کیست که کرد. صفحه: ۲۳۴ [که ذکر ایشان می کرد]

«۱»، می گویند او را ابراهیم. گفتند: بیاری او را بر چشمهای مردمان تا همانا گوی «۲» بدهند. گفتند: تو کردی اینکه به خدایان ما

ای ابراهیم! گفت: بل (۳) کرد اینکه (۴) بزرگشان که اینکه است بررسی از ایشان اگر سخنی گویند. باز شدند با خود، گفتند: شما، شما بیداد کاری (۵). آنگاه سر در پیش افگندند (۶)، دانی (۷) که اینان سخن نگویند (۸). گفت: می پرستی بدون خدای آنچه سود ندارد شما را چیزی و زیان نکند شما را! [۳۵- ر]

بد (۹) باد شما را و آن را که می پرستی به جز خدای، خرد نداری. گفتند: بسوزی او را و یاری کنی خدایانتان را اگر خواهی کردن. گفتیم: ای آتش باش سرد و (۱۰) سلامت بر ابراهیم. خواستند با وی کیدی، کردیم ایشان را زیانکارتر (۱۱). -----
----- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: گواهی. [.....]

(۳). آط: نه بل، آب، آج، لب، مش: نه بلکه. (۴). آب، مش را. (۵). آب، مش: پس شما بیداد کارانید، آج، لب: بیداد گرانید. (۶). آب، مش: پس در پیش افگندند سرها. (۷). آب، مش: که تو دانی چیست به این ها. (۸). آب، سخن گویند، مش: سخن کنند. (۹). آط: گند. (۱۰). آط، آب، مش با. (۱۱). آب، مش: زیانکارترین. صفحه: ۲۳۵ و برهانیدیم او را و لوط را به آن زمین که برکت کردیم در آن جهانیان را. و بدادیم او را اسحاق و یعقوب فرزند زاده (۱۱). و همه را کردیم نیکان. [۳۵- پ]

و کردیم ایشان را امامانی (۲)، ره نمایند به فرمان ما، وحی کردیم به ایشان کردن نیکیها و به پای داشتن نماز و دادن زکات و بودند ما را پرستنده (۳). و لوط را دادیم حکمت و علم (۴)، و برهانیدیم او را از آن شهر (۵) که می کردند لواط، ایشان بودند مردمان (۶) بد نافرمان. در بردیم (۷) او را در رحمت ما (۸) که او از صالحان بود. و نوح (۹) چون ندا کرد از پیش (۱۰) اجابت کردیم او را، برهانیدیم او را و اهلش را از غم بزرگ. و یاری کردیم او را از آن قوم که دروغ داشتند آیات ما را، که ایشان بودند مردم بد، غرق (۱۱) بکردیم ایشان را به یک بار جمله. ----- (۱). آط، آب، مش: زیادتی. (۲). آط، آب، آج، لب، مش که. (۳). آط، آب، مش: عبادت کنندگان، آج، لب: پرستندگان. (۴). آط، آب، مش: حکمتی و علمی. (۵). آط، آج، لب: ده، مش: دهی. [.....]

(۶). آط: مردمانی، آج، لب: گروهی. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: و در آوردیم. (۸). همه نسخه بدلها: خود. (۹). همه نسخه بدلها را. (۱۰). همه نسخه بدلها ما. (۱۱). همه نسخه بدلها: غرقه. صفحه: ۲۳۶ [۳۶- ر]

و داود و سلیمان چون حکم کردند در کشت، چون در او شد (۱) به شب گوسفند قوم (۲) و بودیم ما به حکم ایشان گواه. معلوم کردیم آن سلیمان را و همه را بدادیم حکمت و علم و مسخر بکردیم با داود کوهها را (۳) تسبیح (۴) کردند و مرغان را و ما کردیم و بیاموختیم او را صنعت زره برای شما تا بیاید (۵) شما را از کار زارتان، یعنی (۶) شما شکر کننده ای (۷)! و سلیمان را باد سخت می رفت به فرمان او به آن زمین که برکت کردیم ما در او، و بودیم ما به هر چیزی دانا. و از دیوان کسانی که به دریا فرو شوند (۸) برای او و می کردند (۹) کاری جز آن، و بودیم ما ایشان را نگاهدار (۱۰) [۳۶- پ]

. قوله تعالی: وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلِهِ - الآية، حق تعالی چون بگفت که ما موسی و هارون را کتاب دادیم و احکام (۱۱) حلال و حرام، و محمّد را کتابی مبارک دادیم و آن قرآن است، گفت: ابراهیم را - علیه السّلام - پیش از آن آیات و بینات دادیم که صلاح و رشاد او در آن بود و آن امت او، و مراد به «رشد» آن است که او را به رشد رسانید از ادله و بینات. و «رشد» و «رشد»، لغت است، کالبخل ----- (۱). آط، آب: شود. (۲). آج، لب: چون چرا کرد در او

گوسفندان قوم. (۳). آب، مش که. ۴. همه نسخه بدلها می. (۵). آط، آب: بیامد، آج، لب: نگاه داریم، مش: نگاه دارد. (۶). آج، لب: هیچ هستید. (۷). همه نسخه بدلها: شکر کننده. (۸). همه نسخه بدلها: فرو شدند. [.....]

(۹). آب، مش: می کردند. (۱۰). آب، آج، لب، مش: نگاه دارنده. (۱۱). آب و. صفحه: ۲۳۷ و البخل، و نقیض او غی است، يقال: رشد یرشد فهو راشد، و رشد یرشد فهو رشید. وَكُنَّا بِهٖ عَالِمِينَ، ما به او عالم بودیم، یعنی دانستیم که او اهل آن است، چنان که گفت: لَقَدْ اخْتَرْنَا هُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ (۱)، و اینکه قول قتاده و مجاهد است. إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ، چون گفت پدرش را یعنی

عَمَّش را آزر، و قوم و امتش را. «اذ» در محل نصب است علی الظرف، و عامل در او «آتیناه» است. ما هَذِهِ التَّمَائِلُ، «ما» استفهام است «۲»، و تمائیل جمع تمثال باشد، و آن کالبدی بود بی جان، یعنی آن اصنام که ایشان می پرستیدند، و صورت استفهام است و مراد تقریر و توییح. أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ، که شما اقبال کرده‌ای بر آن و مقام کرده‌ای عند آن، و آن را عبادت می کنی. قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ، گفتند: ما پدران خود را یافتیم که اینان «۳» را می پرستیدند. قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، گفت: شما و پدران شما به عبادت اصنام در ضلال «۴» و گمراهی «۵» بوده‌ای روشن، و اینکه دلیل است بر بطلان تقلید که ایشان را چون ابراهیم پرسید که: به چه حجت اینکه بتان را «۶» پرستی، هیچ حجت نداشتند جز آن که [گفتند]

«۷»: ما پدران خود را [بر اینکه]

«۸» یافتیم. او گفت: شما و پدران در ضلال «۹» بوده‌ای، سخن ایشان منقطع شد، هیچ نتوانستند گفتن جز آن که استبعاد کردند و گفتند: أَجِئْنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ، اینکه که می گویی بجد می گویی، و تو حقی آورده‌ای یا بازی می کنی؟ او گفت: بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، بل خدای شما خدای آسمان و زمین است که آن را بیافرید، و من بر اینکه گواهم، یعنی بر الهیت او و آفریدن او آسمان و زمین را، و آن که «۱۰» منعم است و مستحق عبادت. ----- (۱).

سوره دخان (۴۴) آیه ۳۲. (۲). همه نسخه بدلها: راست. (۳). همه نسخه بدلها: ایشان. (۴). همه نسخه بدلها: ضلالت. (۵). آط، آج، لب: گمراهی. (۶). همه نسخه بدلها می. (۷-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۹). آج، لب: ضلالت. (۱۰). همه نسخه بدلها او. صفحه: ۲۳۸. وَ تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ، الایه، چون دید که ایشان اصرار می کنند و به تنبیه او متنبه نمی شوند، گفت: من کیدی سازم با خدایان شما، بَعْدَ أَنْ تُولَّوْا مُدْبِرِينَ، پس از آن که شما پشت بر کنی و بروی. مجاهد و قتاده گفتند: ابراهیم اینکه حدیث در سر گفت جز آن که یکی کس بشنید و به وقت دوم افشا کرد. سدی گفت: ایشان را عیدی بودی در سال «۱» که بجمع آن جا شدند، و چون از آن جا باز گشتندی بنزدیک اصنام شدند و سجده کردند ایشان را، و طعامها و بیاوردندی و پیش و پیرامن ایشان بنهادندی، گفتندی تا در آن جا بر که ای «۲» پدید آید به مجاورت ایشان، چون از عید باز آمدندی، آن طعام بخوردندی. عم ابراهیم گفت: یا ابراهیم؟ با ما به عید ما نیایی تا سان و آیین ما بینی و بدانی که دین ما چون است! باشد که راغب شوی در او. گفت: بس رغبت نیست مرا در دین شما و عید شما. الحاح کرد، بر خاست «۳» و برفت. چون به بعضی راه رسید، خسته گشت «۴» و پایش رنجور شد، بنشست و گفت: ... إِنْ نِي سَقِيمٌ «۵». گفتند: تبش آمد، و گفتند: روز نوبت تب بود او را، گفت: ... إِنْ نِي سَقِيمٌ «۶»، مرا وقت تب است و من نتوانم آمدن که تب آغاز می کند، و در راه بخفت و مردم بر او می گذشتند. چون مردمان برفتند و از ایشان جز ضعیفان و بازماندگان «۷» نماندند، برخاست «۸» و گفت: وَ تَاللَّهِ، به خدای، و اینکه «تا»، بدل «واو» است، اعنی «واو» قسم جز در اینکه یک اسم نشود «۹»، لا- یقال: تالرحمن و ترب الکعبه، و انما یقال: و الرحمن و رب الکعبه. لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ، که من با اصنام شما کید کنم، و کید و مکر و حيله نظایراند، و آن کاری باشد «۱۰» مقصود از او پوشیده باشد [۳۷-ر]

. آنگه بیامد و به بتخانه در آمد، و آن بهوی «۱۱» بود بزرگ، و آن بت مهمترین «۱۲» بود ----- (۱). همه نسخه بدلها: سالی. (۲). همه نسخه بدلها: برکت. [.....]

«۸-۳». آب، لب، آج، مش: برخاست. (۴). همه نسخه بدلها: خسته شد. (۵-۶). سوره صافات (۳۷) آیه ۸۹. (۷). همه نسخه بدلها: بیچارگان. (۹). آج، لب و. (۱۰). همه نسخه بدلها که. (۱۱). آط، آب، آج، لب: هوی، آج، لب: هوی، مش: بتی. (۱۲). آط، آج، لب: مهین. صفحه: ۲۳۹ برابر «۱» نهاده در صدر، و زیر او کهر از او نهاده، و فرود از او کهر از او نهاده، و همچنین بر نسق هر چه فروتر بود کهر بود. و تبری به دست داشت، در آمد و همه را خورد بشکست و بر سیل تهکم و استهزا می گفت: ... أَلَا تَأْكُلُونَ «۲»، طعام نمی خوری؟ ما لَكُمْ «۳» فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ، در کلام حذفی و اختصاری هست، و تقدیر آن است که: فانصرف و دخل علی اصنامهم فجعلهم جذاذا. کسائی تنها خواند: جذاذا به کسر «جیم» جمع جذیذ، کطویل و طوال و کریم و کرام، [جز]

«۹» که اینکه فعل به معنی مفعول باشد، یعنی مجذوذ «۱۰»، مکسور مقطّع «۱۱»، من الجذّ و الجذّ، القطع، و منه قوله: عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ «۱۲» ای غیر مقطوع. و الجذّ و الحدّ «۱۳» و الجزّ «۱۴» و الحزّ «۱۵» و الخذّ و الخذّ کلّها نظایر بمعنی القطع. و باقی قراء خواندند: جذاذا، علی وزن فعال، کرفات و حطام، و اینکه بنا مختص باشد به اینکه معنی. اِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ، نصب او بر استثنای موجب است. لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ، دو قول گفتند، یکی آن که: يرجعون الی ابراهیم، امید آن را که ایشان باز آیند و آن احوال بینند و باشد که ایشان را انتباهی بود از آنچه او ساخته بود که گوید: [... فَسَأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ]

«۱۶». و قولی دیگر آن است که: يرجعون الیه، ای من دینهم الی دینه، امید آن را که «۱۷» باشد که ایشان از دین خود رجوع کنند و با دین او شوند. قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتَا، در کلام محذوفی است، و آن آن است که: فَلَمَّا «۱۸»

----- (۱). آط، بربر، آج: بر برابر، لب: برابر بر. (۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۹۱ و سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۷. ۳. آط: و ما. (۴). سوره صافات (۳۷) آیه ۹۲. (۵). همه نسخه بدلها، بجز آز: خرد. (۶). آب، آز: از. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها را. (۸). همه نسخه بدلها: و ذلک. (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۰). آب، آج و. (۱۱). مش: منقطع. (۱۲). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۸. (۱۳). آط، آج: و الجز. (۱۴). آط: و الحد، آج: و الجذ. (۱۵). آط: و الجذ، آز: و الجذ، آج: و الجز. (۱۶). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، از قرآن مجید افزوده شد. (۱۷). آب آن را. (۱۸). آج، لب: فلا. صفحه: ۲۴۰

رجعوا من عیدهم و دخلوا علی اصنامهم فوجدوها مکسورة، قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتَا. چون باز آمدند و بر عادت در بتخانه رفتند «۱»، آن حال بدیدند، گفتند: که کرده است اینکه فعل به خدایان ما! و «من» استفهام راست، او از جمله ظالمان است. قَالُوا، گفتند، یعنی

آن ضعفا و بازماندگان قوم که از ابراهیم شنیده بودند، وَ تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ، و گفتند: اینکه سخن کس نشنید از ابراهیم - علیه السلام. و ایشان که گفتند: سَمِعْنَا قَتِي يَذُكُرُهُمْ، معنی آن است که: یسببهم، ما شنیده‌ایم از جوانی ابراهیم نام که اینکه بتان ما را دشنام دادی و عیب کردی. و ابراهیم - علیه السلام - اینکه معنی پنهان نکردی از سب و عیب آلهه «۲» ایشان، و اینکه قول درست تر

است برای آن که اگر ابراهیم با آن غرض که او را بود اینکه سخن بر ملا گفتمی یا با جماعتی، غرض او منتقض شدی. قَالُوا فَأَتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ، گفتند: بیاری او را بر چشمهای مردمان «۳» تا گواهی دهند بر او آنان که از او اینکه سخن یا آن سب شنیده‌اند «۴». و قوله: عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ، ای بمری «۵» منهم، و گفتند: علی رؤوس الناس. و گفتند: لِيُظْهَرَ النَّاسَ فَعَلَهُ، چه عرب کار ظاهر را گویند:

کان علی اعین الناس و بأعین الناس. قَالُوا أَأَنْتَ، در کلام حذفی است، و التقدیر: فَأَتُوا بِهِ، فقالوا: انت فعلت هذا بالهیتنا یا ابراهیم «۶»، اینکه تو کرده‌ای به خدایان ما ای ابراهیم! او گفت: بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا، اینکه آن بت مهترین کرده است. گفتند: چرا

کرده است! گفت: غضب آن را که شما چرا با وجود او آن بتان خورد را پرستی؟ آنکه گفت «۷»: پرسی از اینان اگر سخن توانند گفتن. اگر گویند، ابراهیم - علیه السلام - چگونه گفت: فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ، و بر حقیقت کبیر ایشان هیچ فعل نکرده بود، او کرده بود، نه

اینکه دروغ باشد؟ و دروغ بنزدیک شما بر پیغامبران روا نیست، گوئیم: از اینکه چند جواب گفتند، یکی آن که: اگر ----- (۱). آب، آز، مش و. (۲). آب، آج، لب، آز، مش: آلهه. [.....]

(۳). آج، لب: مردم. (۴). همه نسخه بدلها: شنیده بودند. (۵). آج، لب: یامر، آط: یمراء. (۶). آط او را بیاوردند و گفتند. (۷). آط فسئلوهم. صفحه: ۲۴۱ [چه]

«۱» ظاهر کلام ظاهر خبر است، معنی او فرض و تقدیر است، و معنی آن است که: هب انّ فاعلا فعل هذا الفعل و اعتل - بمثل هذه العلة هل تقبلون منه، همان انگاری که کسی بیاید و چنین فعلی کند، آنکه که از او پرسند که چرا کردی، گوید: من نکردم، اینکه بت مهترین کرد. شما از او قبول کنی! تا گویند نه؟ او گوید: چرا! ایشان گویند: برای آن که او حیات ندارد و قدرت ندارد و فعل از او محال باشد، تا او گوید: پرسی، اگر «۲» ایشان بگویند، گویند: چون پرسیم از جماد که ایشان آلت شنیدن و گفتن ندارند! تا

حجّت بر ایشان متوجّه شود، تا باشد [۳۷- پ]

که نظر کنند و اندیشه و ایمان آرند و قول او قبول کنند، چنان که خدای تعالی گفت: فَرَجُّوْا إِلَىٰ أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ، بر ظلم بر خویشتن اعتراف دادند، و مانند اینکه قصه داود است- علیه السلام- فی قوله: وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذِ تَسَوَّرُوا المِحْرَابَ، «۳»- الی قوله: لَا- تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَىٰ بَعْضُنَا عَلَىٰ بَعْضٍ «۴»...، [الی آخر القصیه، و معنی آن است: هب انا خصمان بغی بعضنا علی بعض]

«۵» و اخوان، له تسع و تسعون نَعِجَةً و لِي نَعِجَةٌ وَاِحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَ عَزَّنِي فِي الخِطَابِ «۶»، فما قولك فی هذه الحادثة، و اینکه قصه و شرح «۷» در جای خود بیاید- ان شاء الله تعالی و به الثقة. جواب دیگر از او آن است که: ابراهیم- علیه السلام- اینکه خبر مطلق نگفت، بل مشروط گفت بقوله: إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ، اگر سخن گویند، او کرده است، یعنی اگر ایشان بر نطق قادرند بر فعل قادر باشند، و اگر بر نطق قادر نه‌اند، اولی و احری که بر فعل قادر نباشند، و چون قادر نباشند عاجز و مدبر باشند، عبادت ایشان نکو نبود. و اگر گویند: اینکه شرط در نطق است نه در فعل، گفت: پرسی اگر سخن گویند، گوئیم: چه ممتنع است که شرط باشد در هر دو، و روا بود که شرطی بود که او شرط باشد «۸» در بسیاری چیزها، شرط یکی بود و مشروط بسیار. -----

----- (۵-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). آط، آج، لب: تا. (۳). سوره ص (۳۸) آیه ۲۱. (۴). سوره ص (۳۸) آیه ۲۲. (۶). سوره ص (۳۸) آیه ۲۳. (۷). آط او. (۸). همه نسخه بدلها: بود. صفحه: ۲۴۲ جوابی دیگر از او آن است که: از کسائی بزرگشان «۱» اینکه است، پرسی از ایشان اگر سخن «۲» توانند گفتن، و اینکه وجهی قریب است. و محمد بن السیمیع خواند: فعله علی تقدیر فعله، بر اینکه قراءت از آن بشود که خبر باشد و دروغ در او شود، و معنی آن بود که: همانا او کرده باشد نه بر اطلاق او عندکم، یا نزدیک «۳» شما «۴» آن کس که روا دارد که جماد معبود باشد، باید که روا دارد که فعل کند. و عل و لعل، به یک معنی بود. قال الشاعر: يا ابتا علك او عساكا و قال آخر: عل صروف الدهر او دولاتها يدلنا «۵» اللهم من للماتها اگر گویند: اینکه خبر را چه گویی که ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- گفت: ما کذب ابراهیم الا ثلاث کذبات کلها یجادل بهن عن دینه، ابراهیم دروغ نگفت الا سه بار، هر باری «۶» برای مجادله از دین، یکی آن که: إِنِّي سَقِيمٌ «۷»، دگر: فعله کبیرهم، سیم «۸»: پادشاهی می‌خواست تا ساره را از او بستاند، گفت: آنها اختی، او خواهر من است، جواب گوئیم: اینکه خبر آحاد «۹» است و ایجاب علم نکند، و برای او از آنچه معلوم [و]

«۱۰» مقطوع علیه باشد دست بندارند «۱۱»، اگر تسلیم کنیم گوئیم معنی آن است که: ابراهیم- علیه السلام- هیچ سخن نگفت که ظاهر آن دروغ بود الا سه بار، اما اینکه آیت را بیان کردیم که دروغ نگفت در او ابراهیم. و اما قوله: إِنِّي سَقِيمٌ «۱۲»، در جای خود گفته شود- ان شاء الله تعالی. و اما قوله لسارة: آنها اختی، مراد آن باشد که خواهر من است در دین. -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: بزرگتان. (۲). آط کلام. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: بل عندکم، بل به نزدیک. (۴). همه نسخه بدلها که. (۵). اساس: یدولنا، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آب، آج، لب: آج، لب: سوم، مش: سیوم. (۷). آج، لب: سوم، مش: سیوم. (۸). آج، لب: سوم، مش: سیوم. (۹). همه نسخه بدلها: واحد. (۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۱). اساس: به ندارد/ بندارند، آج، لب: درست پندارند، مش: دست بندارند. صفحه: ۲۴۳ فَرَجُّوْا إِلَىٰ أَنْفُسِهِمْ، چون ابراهیم- علیه السلام- اینکه بگفت: ایشان با خود رجوع کردند و اندیشه کردند و گفتند: إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ، در قصه «۱» و حادثه ظالم شمایی نه او، گفتند: در سؤال او ظالمی، اصنام حاضراند از ایشان بیاید پرسیدن. و گفتند: مراد آن است که در عبادت اصنام ظالمی، و اینکه قول بهتر است. ثُمَّ نَكِسُوا عَلَىٰ رُؤُسِهِمْ، پس به شرم و خجالت و تشویر سر فرو بردند و گفتند: لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ، و اینکه جا قول مضمهر است، و تقدیر آن که: فقالوا لقد علمت، تو دانی ای ابراهیم که اینان سخن نگویند و نتوانند گفتن. عند اینکه حال حجت بر ایشان متوجه شد و ابراهیم- علیه السلام- زبان ملامت بر

ایشان دراز کرد و زبان مذمت بر خدایان ایشان، گفت: أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، پس شما بدون خدای چیزی می‌پرستی که شما را نفعی نکند و مضرتی نرساند و نتواند نه آن و نه اینکه. أَفُلَكُمْ، ای تبارِ لکم، و قیل: کراهه لکم (۲)، اینکه کلمتی است «۳» عند کراهت و نفرت گویند: گند باد و ننگ باد شما را و خدایان شما را که بدون خدای می‌پرستی؟ أَفَلَا تَعْقِلُونَ، خرد نداری! قَالُوا حَرِّقُوهُ، چون در ماندند و حجت نداشتند و با ابراهیم به حجت بر «۴» نیامدند، دست «۵» [۳۸- ر]

سطوت و سلطنت و ظلم زدند، گفتند: حَرِّقُوهُ، بسوزی اینکه را. وَأَنْصُرُوا آلَهُتَكُمْ، و خدایان خود را نصرت کنی که اگر کار می «۶» کنی ای عجب؟ تو خصم خود را بسوزی یا بزنی یا بکشی مذهب فاسد تو درست شود. اهل عصر تو همین می‌کنند، چون از حجت فرو مانند دست به شغب زنند و اگر به شغب کار بر نیاید دست به دبوس ترکان زنند، خواهند تا به ترک حق- ترکی «۷» کنند «۸» چون در مسأله‌ای راه «۹» حجت درست نشود ایشان را دست به حواله محال زنند چنان که منصور

----- (۱). آب، آرز، مش: در اینکه قضیه. (۳-۲). همه نسخه بدلها که. (۴). همه نسخه بدلها: بس. (۵). آط با. (۶). اساس: من، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۷). اساس: حق ترکی، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، لب و. (۹). اساس: ده، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۲۴۴ فقیه گفت: بنو الاثم مجموعون من کل زاویه یسبون اولاد النبی- علانیة اذا قلت مولا کم علی تجمعوا علی و قالوا قد شتمت معاویه گفتند: اینکه را نباید سوختن. گفتند: اینکه، مردی کرد گفت- نام او میزن «۱»،- خدای تعالی او را به زمین فرو برد، او فرو «۲» می‌شود تا روز قیامت. آنکه نمرود بفرمود تا ابراهیم را بگیرند و در خانه‌ای بازداشتند، و ایشان ساز آتش پیش گرفتند. حیاطی بساختند چون حظیره‌ای و هیزمهای سخت خشک در آن جا افکندند تا هر کسی را که حاجتی بود یا بیماری بود «۳» امید داشت قضای حاجت خود و صلاح بیمار خود، به تقرّب و تبرک پشته‌ای هیزم بیاورد و در آن جا انداخت. محمّد بن اسحاق گفت: یک ماه هیزم جمع می‌کردند تا چندان جمع کردند که از بالای آن حظیره چون کوهی برفت. آنکه از جوانب آتش در او نهادند تا در او گرفت «۴» و سخت شد چنان که مرغ در آن هوا نیارست پریدن. آنگاه منجیقی ساختند و بر بالای «۵» نهادند و ابراهیم را دست و پای بستند و در آن جا نهادند و به آتش انداختند. در خبر است که: همه خلقان «۶» از آن ضجه کردند «۷» مگر جن و انس. فریشتگان گفتند: بار خدایا؟ تو را در زمین خود یک بنده موحد است، تمکین می‌کنی تا او را به آتش بسوزند! ما را دستور باش «۸» تا او را نصرت کنیم! بروی و اگر از شما یاری خواهد یاری کنی او را، و اگر توکل بر من کند با من گذاری او را. آن فرشته که بر باران موکل است آمد و گفت: یا ابراهیم؟ اگر خواهی تا باران بر اینکه آتش گمارم تا فرو نشاند و تو را هیچ گزند نکند. گفت: نخواهم. آن فرشته که موکل باد بود ----- (۱).

آط، آب: بیژن، آج، لب، آرز، مش: بیزن، چاپ مرحوم شعرانی: (۸/ ۳۲) هینون. (۲). همه نسخه بدلها: و به زمین فرو. (۳). همه نسخه بدلها که. (۴). همه نسخه بدلها: در گرفت. (۵). آط، آج، لب، مش: بالا. (۶). آط، آب، آرز، مش: اشیاء، آج، لب: ایشان. (۷). آج، لب: ضجه گرفتند. (۸). آج، لب: دستوری باش. صفحه: ۲۴۵ آمد و گفت: اگر خواهی باد را بر گمارم تا اینکه آتش در عالم پراکنده شود، گفت: نخواهم. و اصناف فریشتگان «۱» آمدند، هر کسی گفتند: از ما یاری خواه. گفت: نخواهم، حسبی الله، خدای بس است مرا. چون او را در پله منجیق نهادند، گفت: ۲ اللهم انت الواحد فی السماء و انا الواحد فی الارض لیس فی الارض [احد]

« یعبدک غیری حسبی الله و نعم الوکیل. ابی کعب گفت: ابراهیم- علیه السلام- چون او را به آتش «۳» انداختند گفت: لا اله الا انت سبحانک رب العالمین لک الملک و لک الحمد لا شریک لک. چون او را بینداختند جبریل در هوا به او رسید، گفت: یا ابراهیم؟ هیچ حاجت هست تو را! گفت: امّیا الیک فلا، امّیا به تو حاجت نیست. جبریل گفت: پس از خدای بخواه. گفت: حسبی «۴» من سؤالی علمه بحالی، مرا کفایت است از سؤال آن که او حال من می‌داند. خدای تعالی وحی کرد به آتش [بعد ما «۵»]: یا نار کونی

بَرْدًا وَ سَلَامًا عَلٰی اِبْرَاهِيْمَ، ای آتش سرد شو بر ابراهیم، سردی با سلامت. در کلام محذوفی هست، و تقدیر آن که: فَلَمَّا اَوْثَقُوهُ وَ الْقَوْهَ فِي النَّارِ قُلْنَا يَا نَارُ. عبد الله عباس گفت: اگر خدای تعالی نگفتی بَرْدًا وَ سَلَامًا، ابراهیم از سرما بیم بودی که هلاک شدی. سدّی گفت: فرشتگان بازوهای ابراهیم گرفتند و او را آسان بر زمین [بعد ما «۶» نهادند، خدای تعالی چشمه آب عذب پیدا کرد و انواع ریحان از گل و نرگس. کعب الاحبار گفت: آتش از ابراهیم هیچ نسوخت مگر بندهایش: خدای تعالی آتش بر حال و هیأت خود رها کرد جز که گرما و سوختن از او بستد، بقوله: کونی بَرْدًا، اعنی آن اعتماد که در اوست صعدا، تا ابراهیم [در میان] «۷» آن آتش می‌بود و گرد بر گرد او ریحان [بعد ما «۸»]. ----- (۱). همه نسخه بدلها

که. (۷-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها می. [...]

(۴). آج، لب الله. (۵). همه نسخه بدلها که. (۶). همه نسخه بدلها: بر آن آتش. (۸). همه نسخه بدلها بود. صفحه: ۲۴۶ اهل اخبار گفتند: هفت روز آن جا بود، منهال بن عمرو گفت: از ابراهیم پرسیدند که چون بودی در آتش! گفت: در همه عمرم از آن خوشتر وقتی نبود مرا. و در خبر می‌آید که، چون خدای تعالی گفت: یا نَارُ کونی بَرْدًا، هر آتش که در دنیا بود همه فرو مرد [۳۸-پ]

. ابن سیار گفت: خدای تعالی فرشته‌ای [بعد ما «۱»] را بفرستاد بر صورت ابراهیم تا بر ابراهیم بنشست و با او حدیث می‌کرد تا مستوحش نشود. جبریل پیامد و پیراهن [بعد ما «۲»] از حریر بهشت بیاورد و در او پوشانید، گفت: خدای [بعد ما «۳»] سلام می‌کند و می‌گوید: بدان که آتش دوستان مرا نرنجاند و نمرود هیچ شک نکرد که ابراهیم نمانده باشد، از کوشک خود نگاه کرد تا حال چیست. ابراهیم را دید در میان آتش نشسته و در پیش او چشمه آب و پیرامن او انواع ریاحین از آن به [بعد ما «۴»] شگفت آمد و مردی دیگر را دید بر شکل او با او و آتش گرد ایشان درآمده. ابراهیم را گفت: اینکه چه حال است! اینکه بوستان و مرغزار از کجا آمده! و اینکه ریاحین و اینکه آب! گفت: خدای من پیدا کرد اینکه جا برای من. گفت: آن کیست که با تو است! گفت [بعد ما «۵»]: فرشته ظل است، خدای تعالی او را فرستاد تا مرا با او انس باشد. نمرود گفت: بزرگ [بعد ما «۶»] خدایا که خدای تو است که با تو اینکه همه نعمت کرد، و لکن ای ابراهیم گرد تو حصار است از آتش، از آن جا برون توانی آمدن! گفت: توانم آمدن. گفت: بیای [بعد ما «۷»] تا بینم. ابراهیم - علیه السلام - از آن جا بیرون آمد و آتش به او هیچ زیان نکرد. نمرود گفت: یا ابراهیم؟ مرا می‌باید که برای خدای تو قربانی بکنم که بس بزرگوار و کامکار خدای [بعد ما «۸»] است اینکه خدای تو؟ گفت: چه قربانی کنی! گفت: چهل هزار گاو قربان کنم برای او. گفت: قربان تو پذیرفته [بعد ما «۹»] نباشد تا بر اینکه دین باشی که هستی، جز که با دین خدای من آیی. گفت: من ملک خود و دین خود رها نکنم، اما قربانی [بعد ما «۱۰»] بکنم. -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: فرشته سایه. (۲). آط، آب، آز، مش: پیرهنی، آج، لب: پیرهن. (۳). همه نسخه بدلها: خدایت. (۴). آب، آز، مش: آن وی را. (۵). همه نسخه بدلها اینکه. (۶). همه نسخه بدلها: بزرگا. (۷). همه نسخه بدلها: برون آی. (۸). همه نسخه بدلها: خدایی. (۹). همه نسخه بدلها: پذیرفته. (۱۰). همه نسخه بدلها: قربان. [...]

صفحه: ۲۴۷ اهل سیر گفتند: ابراهیم را چون به آتش انداختند شانزده ساله بود، و چون اسحاق را قربان خواست کردن، اسحاق هفت ساله بود، و چون ساره اسحاق را زاد نود ساله بود و از پس ذبح اسحاق ساره دو روز بیشتر نماند. اما در حقیقت آن که آتش برد [بعد ما «۱»] شد دو قول گفتند، یکی آن که: خدای تعالی برودتى بافراط بیافرید در آتش تا منافات حرارت آتش کرد. و قول دگر آن که: از میان ابراهیم و آتش حایلی کرد تا آتش به او نرسید، و قول اول بهتر است لظاهر [بعد ما «۲»] القرآن. اما قوله: قُلْنَا، «قول» اینکه جا مجاز است، جاری مجرای آن باشد که: اِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ اِذَا اَرَدْنَا اَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [بعد ما «۳»]، و قوله للسموات و الارض: اِثْبَاتًا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتْ اَتَيْنَا طَائِعِينَ [بعد ما «۴»]، و قال الشاعر: امتلاً الحوض و قال قطنی مهلا رویدا قد ملأت بطنی و در اینکه مواضع بر حقیقت هیچ [قول نبود]

[بعد ما «۵» و معنی او تشبیه است با آن کس که او زیر دستی را چیزی فرماید و او مسخر [بعد ما «۶» و فرمانبردار باشد. و أرادوا به کیداً، و آن کافران به [بعد ما «۷» ابراهیم کیدی خواستند از احراق و اضرار، ما ایشان را اخسر [بعد ما «۸» و زیانکارتر کردیم. و نَجَّيْنَاهُ و لُوطًا، و برهانیدیم ابراهیم را و لوط را از دست و اذیت نمود. و لوط پسر برادر ابراهیم بود و به ابراهیم ایمان داشت، و هو لوط بن هاران بن تارخ، و هاران برادر ابراهیم بود، و برادر [بعد ما «۹» دگر بود ایشان را ناخور نام بود به نام بزرگ نام پدر بزرگ [بعد ما «۱۰» ناخور پدر تارخ بود، و تارخ پدر اینکه سه کس بود که گفتیم. و ساره دختر عم ابراهیم بود، او نیز ایمان داشت به ابراهیم، و در اینکه وقت که برفت هم اینکه زن و کودک [بعد ما «۱۱» به ابراهیم ایمان داشتند از آن جا برفتند. إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ، به آن ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز آط: سرد. (۲). لب، مش: بظاهر. (۳).

سوره نحل (۱۶) آیه ۴۰. (۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. (۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). آج، لب بود. (۷). آط، آج، لب، آج، لب، آج، لب: با. (۸). آج، لب: الاخسرون. (۹). آج، لب: برادران. (۱۰). همه نسخه بدلها: بود به نام پدر پدر که. (۱۱). همه نسخه بدلها: زنی و کودکی. صفحه: ۲۴۸ زمین که ما بر آن برکت کردیم برای جهانیان، یعنی زمین شام. ابی گفت: شام را برای آن مبارک خواند که در جهان هیچ آبی خوشتر از آن نیست و الا از زیر صخره بیت المقدس بیرون می آید. قتاده گفت: برای آن که دار الهجره انبیاست - علیهم السّلام - و هر چه از زمین بکاهد در شام فرایند، و هر چه از شام بکاهد در فلسطین فرایند. و گفتند: آن زمین حشر و نشر است، و عیسی - علیه السّلام - که فرود آید آن جا فرود آید، و هلاک دجال آن جا باشد. و ابو قلابه گفت که: رسول - علیه السّلام - در خواب دید که فرشتگان قرآن بر گرفتند و به شام بنهادند. گفت: تأویل بر آن کردم که در آخر زمان چون ایمان ضعیف شود و فتنه‌ها بسیار شود، مسلمانان به [بعد ما «۱» بیت المقدس گریزند. و در خبر است که: چون کعب الاحبار به شام منزل ساخت، عمر کس فرستاد و گفت: چرا با مدینه نیایی که مهاجر رسول است - علیه السّلام! گفت: من در کتب اوایل خوانده‌ام

[۳۹- ر]

که [بعد ما «۲»: شام گنج خداست در زمین، و خدای را از بندگان آن جا گنجی است. سدّی گفت: ساره دختر پادشاهی بود، ابراهیم - علیه السّلام - در مهاجر [بعد ما «۳» او از مصر به شام او را دید و به زنی کرد. محمّد بن اسحاق گفت: ابراهیم - علیه السّلام - از کوئی برفت و هجرت کرد به شام، و ساره با او بود و لوط، چنان که گفت: فَأَمَّنْ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي [بعد ما «۴» - الاية. از آن جا به حزان آمد، مدّتی آن جا بود و از آن جا به مصر رفت [بعد ما «۵»، و آنکه از مصر به شام شد، به جایی فرود آمد که آن را سبع گویند از زمین فلسطین - و آن بیابانی است به شام، و لوط به زمین مؤتفکه فرود آمد، و از میان ابراهیم - علیه السّلام - و لوط یک روزه راه بود، خدای تعالی لوط را به اهلاک [بعد ما «۶» شهر فرستاد. و عبد الله عبّاس گفت: مراد به زمین مبارک، مکه است آنکه که ابراهیم - علیه السّلام - اسماعیل را آن جا برد، الا تری الی قوله تعالی: لِلَّذِي بِيَكَّةَ مُبَارَكًا [بعد ما «۷» ...، و قول اوّل بهتر است. ----- (۱). همه نسخه بدلها: با. (۲). آط، آج، لب در. (۳). آط: مهاجرت. [.....]

(۴). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۲۶. (۵). همه نسخه بدلها: آمد. (۶). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: به اهل آن. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۶. صفحه: ۲۴۹ وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً، و [بعد ما «۱» بدادیم او را، یعنی ابراهیم را اسحاق، و يعقوب، و يعقوب بر سری. و يعقوب پسر اسحاق بود و پدر يوسف، و قوله: نَافِلَةً، ای زیاده، و برای آن زیاده خواند او را که فرزند زاده بود. مجاهد گفت: نَافِلَةً، ای عطاء. حسن و ضحاک گفتند: فضلا. عبد الله عبّاس و ابی کعب و قتاده و ابن زید گفتند: ابراهیم از خدای فرزندی خواست، خدای تعالی او را اسحاق بداد و يعقوب بر سری، فرزند فرزند [بعد ما «۲» برای آن نافلة خواند آن را، و نماز نافلة را برای آن خوانند که زیاده بر فریضه است. و نفل، غنیمت باشد برای آن که زیادتی است که اینکه امت را بود و دگر امتان را نبود. وَ كَلَّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ، و ما همه را صالح کردیم از ابراهیم و اسحاق و يعقوب، یعنی توفیق صلاح دادیم، ایشان را و الطاف کردیم با ایشان که عند آن اختیار صلاح کردند. وَ جَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً، و ما اینکه پیغمبران را امامان و مقتدایان کردیم. و «امام» فعال باشد به معنی

مفعول، کالفراش بمعنی المفروش، یعنی مقتدی باشد و مؤتم، یهدون بامرنا، به فرمان ما هدایت کنند خلقان را و دعوت کنند با راه راست، و بیان کننده هدی را و دین حق را. و أَوْحِنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ، و افعال خیرات بر ایشان وحی کردیم از انواع عبادات از: نماز و زکات، و ایشان عابدان بودند و ما را پرستیدند. و لَوْطًا آتِنَاهُ، ای اتینا لوطا. آتیناه، منصوب است به فعلی مقدر که اینکه فعل که در کلام است بر او دلیل می‌کند، و مثله: وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ «۳»، ای قدرنا القمر قدرناه، و ما لوط را حکم دادیم یعنی نبوت، و علم دادیم یعنی علم شریعت. و گفتند به حکم قضا و فصل خواست بین المتحاکمین. وَ نَجَّيْنَاهُ، برهانیدیم او را از آن شهر که در او خیانت می‌کردند، و آن دیه را سدوم نام بود و عمل خبائث «۴» لواطه باشد که می‌کردندی «۵» از اسحق با «۶» بسیار منکرات دیگر «۷» می‌کردند. إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ ----- (۱). همه نسخه بدلها ما. (۲). همه نسخه بدلها را.

(۳). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. (۴). آج، لب: خبائث. (۵). آط و پیش ایشان کس نکرده بود، و نیز در مجلسها که بنشستندی مناکر کردندی. (۶). آب، آز، مش: یا. (۷). آط که. صفحه: ۲۵۰ فاسقین، ایشان مردمانی بد بودند و فاسق. وَ نُوحًا، [ای]

«۱» و اذکر نوحا، و یاد کن ای محمّد نوح را. اذ نادى، چون ندا کرد و خدای را خواند «۲» از پیش، یعنی از پیش ابراهیم و لوط. فَاسْتَجَبْنَا لَهُ، اجابت کردیم دعا و ندای او را. فَتَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ، و او را و اهل او را آن غم عظیم برهانیدیم «۳» به بلای طوفان. وَ نَصَرْنَاهُ، و او را نصرت کردیم و یاری دادیم از آن «۴» که به آیات ما تکذیب کردند، و دروغ «۵» داشتند که رنجی و بلایی به او رسانند. إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ، ایشان مردمانی بد بودند، ما همه را غرق کردیم به طوفان - چنان که قصه آن برفته است در سورت هود. وَ دَاوُدَ وَ سُulَيْمَانَ، و نیز یاد کن داود را و سلیمان را، اذ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ، سلیمان پسر داود بود، حکم کردند در کشتی و زرع، اینکه قول قتاده و مژه است. عبد الله مسعود گفت: رزی بود انگور بیاورده. اذ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ، چون به شب در او رفت گوسپندان قوم و تباه کرد آن را. و «نفش» آن باشد که گوسپند بی شبان در جایی چره «۶» کند بر سیل افساد. زهری «۷» گفت: المهمل و النثر بالتهار و النفش بالليل. قتاده و زهری گفتند: دو مرد بنزدیک داود آمدند، یکی صاحب زرع بود و یکی صاحب گوسفند، به شب گوسفندان اینکه مرد در [۳۹-پ]

کشت «۸» افتاده بودند و تباهی کرده، او گفت: یا رسول الله؟ دوش گوسفندان اینکه مرد زرع من تباه کرده است «۹». داود - علیه السلام - گفت: بدانی «۱۰» تا بهای زرع چند است و بهای گوسفند چند است! بدانستند راست بود. صاحب گوسفند را گفت: گوسفندان به او ده به عوض زرع. آن مرد گوسفند به او تسلیم کرد، چون باز گشتند سلیمان ایشان را دید، گفت: پدرم میان شما چه حکومت کرد! گفتند: چنین و چنین رفت. گفت: ----- (۱). اساس: ندارد، از آط،

افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها من قبل. (۳). همه نسخه بدلها یعنی. [.....]

(۴). آط قوم. (۵). همه نسخه بدلها: و به دروغ. (۶). آج، لب: چرا. (۷). آط، آب، آز، مش: ازهری. (۸). همه نسخه بدلها او. (۹). همه نسخه بدلها: کرده‌اند. (۱۰). آب، آز، مش: بدانید. صفحه: ۲۵۱ اگر حکم من کردم جز اینکه کردمی. برفتند و داود را بگفتند. داود او را بخواند و گفت: چگونه حکم کردی اگر تو حاکم بودی! گفت: چگونه حکم کردی اگر تو حاکم بودی! گفت: گوسفند به صاحب زرع دادمی تا می‌داشتی و انتفاع می‌گرفتی به شیر و آنچه ایشان «۱» را باشد، و زرع به خداوند گوسفند دادمی تا بکشتی و عمارت می‌کردی تا به حد آن باز آمدی که بود اول بار که گوسفند بخورده بود، آنگه زرع با خداوند زرع دادمی و گوسفند با خداوند گوسفند، چه هر ضیعتی و اهلش، آن اینکه را شاید و اینکه آن را. داود گفت: نکو گفتمی. عبد الله مسعود و شریح و مقاتل گفتند: شبانی نماز دیگر «۲» به فنای «۳» رزی فرود آمد، به شب بخفت گوسفندان او در رز اینکه مرد رفتند و تباهی کردند. به روز دیگر پیش داود آمدند، داود حکم کرد که: گوسفندان به او ده، به او داد، چون باز گشتند سلیمان گفت: حکم چگونه کرد الی آخر القصیه. زهری روایت کرد که: در عهد رسول - علیه السلام - شتری از آن براء بن عازب به شب در حایط بعضی انصار شد و تباهی کرد. پیش رسول رفتند، رسول - علیه السلام - اینکه آیت بر خواند، آنگه حکم کرد بر براء بن عازب به

آنچه شتر زیان کرده بود، و گفت: بر اصحاب ماشیه آن است که به شب مواسی خود نگاه دارند، و بر اصحاب زرع و حوایط آن که: به روز زروع «۴» خود نگاه دارند. و اصحاب اجتهاد به اینکه آیت تمسک کردند در صحت اجتهاد، و گفتند: سلیمان اینکه حکم به اجتهاد کرد، و اگر اجتهاد روا نبود سلیمان حکم به اجتهاد نکردی. جواب از اینکه آن است که گوئیم: مسلم نیست که سلیمان اینکه حکم به اجتهاد کرد و نه داود، و هر یکی از ایشان حکم جز به وحی نکردند، چه هر دو پیغامبر بودند و هر دو را وحی آمدی. و اگر گویند که: سلیمان را وحی نیامده بود هنوز، طریقی نباشد به اینکه و دلیلی نیاید بر اینکه، مع هذا او را گوئیم: خلاف نیست که داود پیغامبر بود و وحی آمدی او را، و اینکه حکم کرده بود، و هر اجتهادی که خلاف آن بود نقض آن کند، و نه همانا در ----- (۱). آط، آب، آز، مش: آن را، آج، لب: او را. (۲). همه نسخه

بدلها: دیگری. (۳). آز: ببناء، مش: به پای، چاپ مرحوم شعرانی (۳۷/۸): به کنار. (۴). همه نسخه بدلها: زرع. صفحه: ۲۵۲ اسلام کسی تواند گفتن که اجتهادی بود که نقض وحی «۱» کند، و عالم الغیب است و عالم به مصالح خلق، و مع هذا آن مجتهد مصیب بود و اجتهاد ایجاب علم نکند به اتفاق، جز اقتضای ظن نکند، و الظن یخطی و یصیب. دگر آن که خدای تعالی گفت: فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ، ما سلیمان را اعلام کردیم، و اعلام خدای تعالی پیغامبران را جز به وحی نباشد، پس اگر گوید «۲»: مراد الهام است و القاء فی القلب است، گوئیم: اجتهاد اینکه کس که چنین بود روا دارم «۳»، چه به اینکه نص: که: فَفَهَّمْنَاهَا، ایمن باشم «۴» از خطا، فرقی نباشد، میان اینکه و میان وحی و نص. دگر آن که: اگر موکول بودندی هر دو به اجتهاد خود، وحی به چه کار بایستی؟ بلکه لغو بودی، و چون هر یکی از ایشان آنچه اجتهاد ایشان به آن ادا کردی صواب بودی و تکلیف او آن بودی فایده نبوی در وحی. اما آنچه ایشان کردند، هر دو صواب بود از آن جا که هر دو به وحی و اعلام خدای بود، و در معنی تفاوتی نبودی برای آن که چون داود- علیه السلام- به قیمت زرع گوسفند به او داد بعد الاحتیاط صواب کرد، چه غرامت «۵» بر صاحب گوسفند لازم بود، و آنچه سلیمان کرد هم صواب بود از آن جا که زرع و گوسفندان غرض «۶» هر دو انتفاع باشد. چون مدت فساد زرع، گوسفند و منافعش در دست صاحب زرع خواست بودن تا زرع با صلاح شدن همان غرض حاصل باشد، و آن بمنزلت آن باشد که کسی متاعی از آن کسی تلف کند به حاکم روند، حاکم حکم کند به دیناری در غرامت آن متلف، حاکمی دیگر حکم کند به ده درم «۷»، قیمت ده درم دیناری باشد، تناقضی نباشد میان اینکه هر دو حکم و اگر چه به صورت مختلف اند. اینکه جواب آن کس است که گوید: نه حکم ایشان متناقض بود؟ باید تا «۸» یکی خطا باشد «۹». جواب دیگر از او آن است که: آنچه داود کرد در شرع او حکمی بود [۴۰-

ر]

----- (۱). همه نسخه بدلها خدای. (۲). همه نسخه بدلها: گویند. (۳). آج، لب: داریم.

[.....]

(۴). آج، لب: باشیم. (۵). آط، آج، لب: چه قیمت، آب، آز، مش: چه قیمت غرامت. (۶). همه نسخه بدلها از. (۷-۹). همه نسخه بدلها و. (۸). همه نسخه بدلها: که. صفحه: ۲۵۳ درست، جز که خدای تعالی منسوخ کرد و نسخ آن اعلام کرد سلیمان را، و حکم ناسخ او را معلوم بکرد و اینکه ممتنع نباشد. جواب دیگر از او آن است که، در اخبار آوردند «۱»: که: داود را- علیه السلام- چند پسر بود. او خواست تا بداند که کیست که خلافت و نیابت او را شاید که به جای او باشد «۲»، از خدای درخواست تا باز نماید او را، خدای تعالی او را اینکه طریق «۳» اعلام کرد. وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا و ما هر یکی را از داود و سلیمان حکمی دادیم، یعنی حکمتی و علمی دادیم. وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ، و کوهها را مسخر داود کردیم تا با او تسبیح می کرد. وَ الطَّيْرَ، ای و سَخَّرْنَا الطَّيْرَ ایضا، و نیز مرغان را. وهب گفت: داود- علیه السلام- در بیابان می رفتی و تسبیح می کردی، کوهها و مرغان همچنان با او تسبیح می کردند «۴». وَ كُنَّا فَاعِلِينَ، و ما بودیم که فاعل اینکه بودیم، یعنی مظهر اینکه معجزات بر دست او. وَ عَلَّمْنَاهُ صَبْرًا لِيُؤْتِيَ لَكُمْ، و بیاموختیم او را کردن درع و زره برای شما. و «لبوس»، نزدیک عرب همه سلاح باشد، قال الشاعر: و معی «۵» لبوس للبتس کانه

روق «۶» بجبهه ذی نعاج مجفل یصف رمحا. و خدای تعالی اینکه جا درع خواست، و هی فعول به معنی مفعول، کالزکوب و الحلوب. قتاده گفت: اول کس که درع کرد داود بود و پیش از او درع نکرده بودند، و انما صفایح آهن بود، داود- علیه السلام- به حلقه‌ها کرد و درهم فگند به آسانی، از آن جا که خدای تعالی آهن بر دست او نرم کرده بود و او را به آتش حاجت نبود. قوله: لُتْحِصِنُكُمْ، عاصم خواند به روایت ابو بکر و یعقوب به روایت رویس: لُتْحِصِنُكُمْ، بالتون، اعتبارا بقوله: وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ، و علمناه. و ابو جعفر و ابن عامر ----- (۱). آج، لب: آورده‌اند. (۲). آط، آب، آز، مش: بایستد.

(۳). همه نسخه بدلها: به اینکه طریق او را. (۴). همه نسخه بدلها که او. (۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: معنی، به قیاس با منابع شعر و لغت و نسخه چاپی، تصحیح شد. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: ورق. صفحه: ۲۵۴ و حفص و روح خواندند: لُتْحِصِنُكُمْ، بالتاء رداً الی «الصَّيْنَعَةُ»، او رداً الی «الدَّرْعُ»، برای آن که درع آهن مؤنث است، و درع المرأة «۱» لقمیصها «۲» مذکر است، و باقی قراء به «یا» خواندند رداً الی «اللَّبُوسُ» او الی الله تعالی، تا نگاه دارد شما را از سختی کارزار و آفت «۳». و البأس و البؤس، شدۀ الحرب، کانه قال: صنعۀ لبوس لیوم بؤس، او صنعۀ لباس «۴» لیوم بأس. فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ، شما شاکر نعمت او هستی یا نه! وَ لِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً، ای و سَخَّرْنَا لِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ، و مسخّر بکردیم برای سلیمان باد سخت را. و عاصِفَةً، نصب بر حال است از مفعول. تَجَرَّي بِأَمْرِهِ، تا به فرمان او می رفتی تا به آن زمین که ما بر او برکت کردیم از شام و بیت المقدس. مفسران گفتند: سلیمان را- علیه السلام- بساطی بود چهار فرسنگ در چهار فرسنگ به طول و عرض، چون به سفری خواستی رفتن یا غزوی، ساز و لشکر را بر آن بساط نشانندی، و باد «۵» عاصف را فرمودی تا بساط بر گرتی و در هوا بردی، آنگه باد نرم را فرمودی تا براندی به آن جا که او خواستی، بامداد یک ماهه راه بردی و شبانگاه یک ماهه راه باز آوردی. وهب گفت: ما را حکایت کردند که، به ناحیه بغداد نوشته‌ای دیدند که بعضی اصحابان سلیمان نوشته بودند، اما از انس و اما از جن «۶»: نحن نزلناه و ما بنیناه، و مبتیا «۷» وجدناه و غدونا من اصطخر قلناه «۸» و نحن رائحون «۹» منه ان شاء الله فباتون «۱۰» الشام، ما فرود آمدیم اینکه جا و نه ما بنا کردیم اینکه جای را و بنا کرده یافتیم، بامداد از اصطخر پارس آمدیم و اینکه جا قیلوله کردیم و نماز شام به شام باشیم- ان شاء الله تعالی. -----

----- (۱). آج، لب: المرء. (۲). آط، آج، لب، مش: بقمیصها. (۳). همه نسخه بدلها او. [.....]

(۴). اساس: باس، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: بادی. (۶). همه نسخه بدلها که. (۷). آط، آج، لب، مش: مینا. (۸). آط: فقلناه، آب، آز، مش: فقلناه. (۹). همه نسخه بدلها: الرائحون. (۱۰). اساس: قانون، آب، آز: فباتون، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. نیز با توجه به معنی جمله و برخی منابع دیگر «قائلون» هم مناسب می نماید. صفحه: ۲۵۵ وَ كُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ، و ما به همه چیز «۱» عالم ایم و دانا. وَ مِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ، یعنی و سَخَّرْنَا مِنَ الشَّيَاطِينِ جَمَاعَةً يَغُوصُونَ لَهُ، و نیز مسخّر بکردیم برای او جماعتی را از دیوان که برای او غواصی کردند و از دریا جواهر بر آوردندی. وَ يَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ، و برای او کارهای دیگر کردند جز «۲» آن از محاریب و تماثل که در سورت سبا گفت. وَ كُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ، و «۳» ایشان را نگاهدار بودیم تا از فرمان او برون نیامدندی «۴».

[سوره الانبیاء (۲۱): آیات ۸۳ تا ۱۱۲]

[اشاره]

وَ أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسْنِي الضُّرُّ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ- (۸۳) فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ وَ آتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَ ذَكَرَى لِلْعَابِدِينَ- (۸۴) وَ إِسْمَاعِيلَ- وَ إِدْرِيسَ- وَ ذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ- (۸۵) وَ أَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ-

(۸۶) وَ ذَا التُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاظَةً بِأَفْظَةٍ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ (۸۷)
 فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ نَجَّيْنَاهُ مِنَ الْعَمِّمْ وَ كَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ (۸۸) وَ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَ أَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ (۸۹)
 فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ وَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى وَ أَسْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَ يَدْعُونَنا رَغْبًا وَ رَهْبًا وَ كَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ (۹۰) وَ
 الَّتِي أَحْصَيْتَ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَ جَعَلْنَاهَا وَ ابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ (۹۱) إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ (۹۲) وَ
 تَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ كُلٌّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ (۹۳) فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيدِهِ وَ إِنَّا لَهُ كَافِتُونَ (۹۴) وَ حَرَامٌ عَلَى
 قَرِيْبِهِ أَهْلِكْنَاهَا أَنْتُمْ لَا يَرْجِعُونَ (۹۵) حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَ مَأْجُوجُ وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَذَبٍ يَنْسِلُونَ (۹۶) وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ
 شَاحِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ (۹۷) إِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصْبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا
 وَارِدُونَ (۹۸) لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُّوْهَا وَ كُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ (۹۹) لَهُمْ فِيهَا زَوْجٌ وَ هُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ (۱۰۰) إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ
 مِنَّا الْحُسْنَى أُولَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ (۱۰۱) لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَةً فِيهَا وَ هُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ (۱۰۲) لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَرَجُ الْأَكْبَرُ وَ
 تَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمْ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ (۱۰۳) يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ كَمَا يَدَّأنا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَ عَدَّا عَلَيْنَا
 إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ (۱۰۴) وَ لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ (۱۰۵) إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ
 (۱۰۶) وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ (۱۰۷) قُلْ إِنَّمَا يُوحِي إِلَيَّ أَنَّكُمْ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۰۸) فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ
 آذَنْتُكُمْ عَلَى سَوَاءٍ وَ إِنْ أَدْرِي أَقْرِبُ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ (۱۰۹) إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَ يَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ (۱۱۰) وَ إِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ
 فِتْنَةٌ لَكُمْ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۱۱۱) قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ وَ رَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ (۱۱۲)

[ترجمه]

و ایوب چون بخواند خدای را که به من رسید سختی و تو بخشاینده تر از بخشایندگانی [۴۰-پ]
 . اجابت کردیم او را، برداشتیم «۵» آنچه با او بود از سختی و بدادیم او را اهلش و مانند ایشان با آن بخشایشی از نزدیک ما و یاد
 کردی برای خدای پرستان. و اسماعیل و ادريس و ذو الكفل همه از صابران بودند. و در آوردیم ایشان را در رحمت ما «۶» که ایشان
 از نیکان بودند. و خداوند ماهی «۷» چون برفت خشم گرفته گمان برد که ما تنگ نکنیم «۸» بر او، ندا کرد در تاریکیها که نیست
 خدای مگر تو، پاکی تو من بودم از بیدادگران. [۴۱-ر]

اجابت ----- (۱). همه نسخه بدلها: چیزی. (۲). آط، آب، آج، لب: مش از. (۳). همه نسخه
 بدلها ما. (۴). همه نسخه بدلها، بجز آج قوله تعالی. (۵). آط، لب: برگشادیم. (۶). آط، آب، آج، لب: خود. (۷). آط، لب: و ذو
 النون یعنی خداوند ماهی. [.....]

(۸). آط، آب، آج، لب: تنگ نگیریم. صفحه: ۲۵۶ کردیم او را و برهانیدیم او را از غم و همچنین برهانیم مؤمنان را. و زکریا چون
 ندا کرد خدای خویش را «۱»، خدای من؟ رها مکن مرا تنها و تو بهترین وارثانی. اجابت کردیم او را و بدادیم او را یحیی و نیک
 کردیم او را اهلش را «۲» که ایشان به شتاب دویدی «۳» در خیرها، و بخواندندی «۴» ما را به رغبت و ترس، و بودند ما را تضرع
 کننده. و آن «۵» که نگاه داشت اندام خود را، در دیدیم ما در او از روح ما و کردیم او را و پسر او را علامتی برای جهانیان. اینکه
 امت شما یک امت اند، و من خدای شما مرا پرستی. ببریدند کارشان میان ایشان، همه با ما آیند. [۴۱-پ]

«۶» و هر که کند «۷» از نیکها و او مؤمن بود کفرانی نباشد سعی او را، و ما برای او بنویسیم. و حرام است بر شهری که ما هلاک
 کردیم آن را که ایشان باز نیابند. تا بگشایند یا جوج و مأجوج را، و ایشان از هر بلندی فرو «۸» می آیند. -----
 ----- (۱). آب که ای. (۲). آط، آب، آج، لب: جفت او. (۳). آط: ایشان بود می شتافتند، آب، آج، لب: ایشان

بودند که می‌شناختند. (۴). آب: می‌خواندندی. (۵). آط، آب، آج، لب زن. (۶). اساس: و من، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۷). آط، آج، لب: عملی، آب: کاری. (۸). آب، آج، لب: فرود. صفحه: ۲۵۷ نزدیک «۱» آمد وعده درست که «۲» بنگری متحیر باشد چشمهای آنان که کافر شدند «۳»، ای وای؟ ما بودیم در غفلت از اینکه، بل بودیم ما ستمکاره. شما و آنچه می‌پرستی از دون «۴» خدای هیزم «۵» دوزخی، شما به آن جا فرو شوی. [۴۲-ر]

اگر بودند اینان خدایان نه فرو شدند «۶» به آن جا، و همه در او جاودانه باشند. ایشان را در آن جا ناله‌ای باشد و ایشان در آن جا نشوند. آنان که سابق شد «۷» ایشان «۸» را از ما نیکوتر ایشان از آن دور کرده باشند. نشوند آواز آن، و ایشان در آنچه خواهد نفسهای ایشان جاودان باشند. دلنگ نکند ایشان را ترس مهتر، و به استقبال ایشان آیند فرشتگان «۹»، اینکه آن روز شماست که شما را وعده دادند. آن روز که در نوردیم آسمان را چون سجل «۱۰» برای نوشتن چنان که ابتدا کردیم اول آفرینش باز آریم «۱۱» او را، وعده است «۱۲» بر ما، که بخواهیم کردن. [۴۲-پ]

«۱۳» ----- (۱). آط، آب، آج، لب: و نزدیک. (۲). آط، آب، آج، لب: چون آن. (۳).

آب که. (۴). آط، آب، آج، لب: فرود. (۵). آط، آج، لب: هیمه. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب: نرسیدندی. (۷). آط، باشند، آب، آج، لب: باشد. (۸). آج، لب: مر ایشان. (۹). آب: فرشتهها/ فرشته‌ها. (۱۰). آج، لب: را در نوردیدن طومار برای مکتوبات. (۱۱). اساس: دادیم، به قیاس با نسخه آط و معنی آیه تصحیح شد. (۱۲). آج،

لب: وعده‌ای است واجب. (۱۳). اساس: از اینکه جا به بعد، افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۲۵۸ [۴۲-پ]

بنوشتیم ما در زبور از پس ذکر که زمین به میراث گیرند بندگان نیکان. «۱» در اینکه رسیدنی هست گروهی پرستندگان را. و نفرستادیم تو را مگر رحمتی برای جهانیان. بگو که وحی می‌کنند [به من]

«۲» که خدای شما یک خداست، هستی «۳» مسلمان؟ اگر بر گردند بگو آگاه کردم [شما را]

«۴» بر راستی و اگر ندانم من که نزدیک است یا دور آنچه وعده می‌کنند شما [را]

«۵». او داند آشکارا از سخن، و داند آنچه پنهان می‌داری. و ندانم «۶» و اگر آن آزمایشی است «۷» شما را و برخورداری تا به وقتی.

«۸» گفت «۹» خدای من حکم کن بر راستی و خدای ما بخشاینده یاری خواسته است بر آنچه شما وصف می‌کنی. قوله تعالی: وَ اَيُّوبَ إِذِ نادى، حق تعالی عطف کرد اینکه آیت را بر آیتهایی که پیش از اینکه است، گفت: وَ اَيُّوبَ، التَّقْدِيرُ و اذکر اَيُّوبَ، و یاد کن اَيُّوبَ را. إِذِ نادى، چون ندا کرد و بخواند خدای خود را، و در آن ندا گفت: مَسْنَى الضُّرِّ، به من -----

----- (۱). آب بدرستی که. (۲-۴-۵). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. (۳). آج، لب: هیچ نیستید. (۶). آج، لب: ندانیم.

(۷). آب، شاید که آن را آزمایشی باشد. (۸). آط و دیگر نسخه بدلها: قل، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. [.....]

(۹). آط، و دیگر نسخه بدلها: بگو، به قیاس با معنی کلمه از قرآن مجید، تصحیح شد. صفحه: ۲۵۹ رسید بیماری و محنت و تو

خدای بخشاینده‌تر از همه بخشاینده گانی. بدان که: قِصَاصُ از وهب و کعب و جز ایشان «۱» چندانی محال و حشو و ترهات و

ناشایست در قصه اَيُّوبَ گفته‌اند از آنچه عقلها منکر باشد آن را، و اضافه کرده بسیار فواحش در آن باب با خدای تعالی و با

اَيُّوبَ، و ما اینکه کتاب را صیانت کردیم از امثال آن احادیث، آنچه از آن حدیثها مستکر نیست و مخالف ادله عقول و مناقض

آنچه در اصول به ادله نا محتمل به تأویل درست شده است طرفی بگوئیم. وهب متبه «۲» گفت که: اَيُّوبَ - علیه السلام - مردی بود از

اهل روم و هو اَيُّوبَ بنِ اَمُوصَ بنِ رَارِخَ «۳» بن روم بن عیص بن اسحق بن ابراهیم، و مادر او از فرزندان لوط بود، و خدای تعالی او

را برگزید و پیغامبری داد و مال بسیار داد او را چندان که سواد شام جبل و سهل او را بود، و او را در آن جا انواع مال بود از: گاو و

گوسپند و اشتر، و او توانگرتر «۴» اهل روزگار بود، و پانصد جفت گاو پرزا «۵» داشت که به او کشت کردند. با هر جفتی گاو

بنده‌ای بود مملوک از آن او، هر بنده «۶» با زن و فرزند و مال و تجمل و هم چندان که گاو ورز او «۷» بود او را، او را گاووان ماده

بودند هر یکی سه و چهار بچه داشت، و او زنی داشت نام او رحمت، و از آن فرزندان داشت. گفتند: هفت پسر داشت و هفت دختر، و گفتند: سه پسر داشت و چهار دختر، و مردی بود با جمال و نیکوروی و خوش خوی و پرهیزگار، و بسیار خیر و مشفق بر خلقان خدای و نکوکار با درویشان، و میهمان «۸» دار، و خویشتن «۹» و مال خود چون وقف کرده بر یتیمان و درویشان و ابناء السبیل و شاکر نعمت او را و مؤدّی حق او «۱۰». ابلیس - علیه اللّٰعنه - در کار او عاجز و حیران، چندان که خواست که او را وسوسه‌ای کند و بهری از وظایف عبادت او بر او تباه کند نتوانست، گفت: بار خدایا؟ امروز تو را در زمین بنده‌ای نیست عابدتر و شاکر [تر]

«۱۱» از ایوب، و همانا اینکه شکر و عبادت او از آن است که تو او ----- (۱). آط نه، که چون زاید می نمود حذف شد. (۲). آرز: وهب بن متبه. (۳). مش: رازخ. (۴). آب، آج، لب، آز، مش: توانگر. (۵). کذا در اساس با سه نقطه. (۶). آج: بنده. (۷). آج، لب: ورزا، مش: برز او. (۸). آب، آج، لب، آز، مش: مهمان. (۹). آج، لب: خویشتن دار. (۱۰). آج، لب: مردی حق گو. (۱۱). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. صفحه: ۲۶۰ را مال و فرزندان «۱» داده‌ای، گمان من چنان است که اگر او را امتحان کنی و اینکه مال از او بستانی و فرزندان، او صبر نکند و کفران آرد به تو. حق تعالی گفت: او بنده‌ای نیک است مرا «۲» در سزاء و سزاء، و اگر جمله نعمت او به محنت بدل کنم هیچ کفران نکند در من. وهب گفت، عند آن حال ابلیس گفت: بار خدایا؟ مرا مسلط کن بر مال او. گفت: برو که تو را مسلط کردم. او برفت و مالهای او همه هلاک کرد، او در شکر بیفزود. آنگه گفت: بر فرزندان او مرا مسلط کن، گفت: کردم. گفت: مرا بر تن او مسلط کن، گفت: کردم، اما بر دل و زبانش، در اباطیلی و تزهاتی بسیار، و هیچ روا نباشد که خدای تعالی ابلیس را بر انبیاء و اولیا مسلط کند. و آنگه در بیماری او بسیاری شنایع روایت کردند «۳» از آن که: هفت سال بر کناسه‌ای از کناسات بنی اسرائیل افکنده بود، و کرم در اندام افتاده، و هیچ کس نتوانستی که آن جا بگذشتی از بوی او، و اینکه در حق پیغامبران آن کس روا دارد که قدر ایشان نداند، و ما بیان کردیم که: بر پیغامبران هیچ چیز از منفّرات روا نباشد، نه از قبل خدای و نه از قبل ایشان، برای آن که مؤدّی بود با نقض غرض قدیم تعالی، و او از اینکه منزّه است. اما سختی بیماری و تزاید آلام و تکاثف امراض روا داریم که خدای تعالی کند پیغامبران را بر سبیل امتحان، برای لطف و اعتبار، و در برابر آن اعواض عظیم باشد موقّی بر آن مادام تا بیماری نبود منفرّ که نفرت آرد مردم را از ایشان از برص و جذام و جنون و قروح منفرّ و احوالی که آن را قبح منظری باشد و رایحتی کریهه، و چیزی مستبشع «۴» باشد. اما آن که خدای تعالی مال ایوب ببرد و فرزندان او را باز ستاند و او را انواع بیماری دهد نامنفرّ، اینکه همه روا داریم اما نه به دعای ابلیس و اسعاف و تسلیط او بر آن. آنچه روایت کردند از مخاصمت او با خدای تعالی، هم آن کس روا دارد که او پیغامبران را نشناسد و نداند که بر ایشان چه روا باشد و چه نباشد. ----- (۱). آب، آز، مش و اسباب. (۲). آج، لب: بنده‌ای است مرا نیک.

[.....]

(۳). آرز: کردن. (۴). آج، لب: مستبشع. صفحه: ۲۶۱ و در مدّت بیماری او خلاف کردند، وهب گفت: سه سال بود بیشترنه. و کعب گفت: هژده سال بود. و عبد الله عبّاس و مجاهد و بیشتر مفسران گفتند: هفت سال بود. و در خبر است که: در مدّت پیغامبری او سه کس به او ایمان آوردند، مردی از اهل یمن، او را یفن «۱» گفتند: و دو مرد از ولایت او: یکی را بلدد «۲» نام بود، و یکی را صافر «۳»، اینان هر وقت آمدندی و او را پیرسیدندی. و از ایشان دو کهل بودند و یکی برنا، روزی به پرسیدن او در آمدندی، او را رنجور یافتندی، با یک دیگر گفتند: همانا گناهی کرده است که خدای بر او رحمت نمی کند؟ اینکه جوان با ایشان خصومت کرد و گفت: نمی دانی که ایوب پیغامبر خداست و گزیده او از خلقانش، و گمان می بری «۴» که اینکه رنج که او را هست عقوبت گناهی است که او کرده است، نمی دانی «۵» که خدای تعالی دوستان خود را امتحان کند و ایشان را بیماری دهد تا صبر ایشان هم به مردمان نماید. و خدای تعالی ایوب را امتحان کرد به هر دو حال: هم به محنت هم به نعمت، در نعمت شاکر یافت او را و در محنت صابر. از اینکه که گفتمی توبه کنی، ایشان گفتند: راست گفتمی و نیکو گفتمی، و آن را که خدای حکمت دهد، نه به سن و پیری و

تجربه باشد، و اینکه فضلی بود از خدای تعالی، و ما توبه کردیم از اینکه که گفتیم. و گفته‌اند «۶»: اینکه سخن به حضرت ایوب گفتند، و ایوب از اینکه دلتنگ شد، و آن جوان ایشان را جواب داد و ملامت کرد. ایوب - علیه السلام - گفت: مرا می‌گویی که گناهی کرده‌ام، که اینکه عقوبت آن است. بار خدایا؟ اگر دانی «۷» که من هیچ شب روا نداشتم که از طعام سیر شوم، و در علم و ظن من گرسنه‌ای بود «۸» و در پیرامن من «۹» طعام به او دادم، و اگر دانی که هرگز پیراهنی نپوشیدم «۱۰» و من برهنه‌ای «۱۱» شناختم. **الما و اول او را باز پوشیدم، مرا در اینکه تصدیق کن.** ----- (۱). آب، آج، آیفن، مش: ایقن. (۲). لب: بلدو. (۳). آج، لب: صافه. (۴). آب، آج، آج، مش: می‌برید. (۵). آب، آج، لب، آج، مش: نمی‌دانید. (۶). آب، آج، مش که. (۷). آب، آج، مش: می‌دانی. (۸). آب، آج، آج، بودی. (۹). آج، لب الا که. (۱۰). آب، آج، مش: پوشیدم، آج، لب: پوشیده. (۱۱). آب، آج، مش را. صفحه: ۲۶۲ عند حال جبریل آمد که مدت محنت به سر آمد، دعا کن تا خدای شفا دهد، او دعا کرد: رَبِّ اُنِّیْ مَسْنِیَ الضُّرِّ وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِیْنَ. و در خبر می‌آید که: در مدت بیماری او از اقطار زمین بیماران و اصحاب امراض و بلاها می‌آمدند و از او دعا می‌خواستند، او دعا می‌کرد و خدای تعالی به دعای او ایشان را شفا می‌داد، و او را گفتند: چرا خود را دعا نمی‌کنی! گفت: شرم دارم از خدای تعالی که هشتاد سال در نعمت و عافیت او بودم، اکنون به روز «۱» چند «۲» که مرا ابتلا کرد، از او عافیت خواهم تا چندان که در نعمت بوده‌ام در محنت بیاشم دعا نکنم، جز که او فرماید مرا که دعا کن. انس مالک روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: خدای تعالی ایوب را ابتلا کرد به بیماری سخت تا هجده «۳» سال در آن بماند. مردم را از او ملال آمد و او را ترک کردن «۴»، مگر دو مرد از اصحاب او یک روز گفتند: یا نبی الله! مگر تو را خطایی رفته است که به اینکه محنت گرفتار شده‌ای! گفت: نمی‌دانم تا من چه خطا کرده‌ام؟ جز آن است که سیرت من آن بود «۵»، که چون بگذشتمی دو مرد با یکدیگر خصومت می‌کردندی، یکی در میانه ضجارت و خصومت سوگند خوردی، من بیامدمی و کفارت سوگند او بکردمی، گفتمی نباید که آن سوگند در ضجارت «۶» دروغ خورده باشد، و از آن دلتنگ شد. و ایوب - علیه السلام - چون به قضای حاجت برخاستی «۷»، اهل او دست او گرفت تا به جای خود رسیدی، آنکه او را رها کردی و با جای خود آمدی. چون او «۸» فارغ شدی آواز دادی او را تا بیامدی و او را دست گرفت و با جای بردی. یک روز بر عادت او را ببرد و باز گشت و بنشست منتظر آن که او را «۹» آواز دهد، خدای تعالی هم ----- (۱). آب، آج، لب، آج، مش: به روزی. [.....]

(۲). لب: چندی. (۳). آج، لب، مش: هژده. (۴). آب، آج، لب، آج، مش: کردند. (۵). آب، آج، مش: بودی. (۶). آج، لب: ضجاره/ ضجاره‌ای. (۷). همه نسخه بدلها: خواستی. (۸). مش: چون از قضای حاجت. (۹). لب خود، مش خودش. صفحه: ۲۶۳ در آن جای به ایوب وحی کرد: اَرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ «۱»، او پای بر زمین زد، چشمه آب پدید آمد، از آن آب باز خورد، رنجی که او را بود اندرونی «۲» زایل شد، و در آن آب غسل کرد همه رنجهای که او را بود بیرونی زایل شد، و او را قوت و جمال و رنگ روی باز آمد نکوتر از آن که بود. و ایوب - علیه السلام - هم آن جا بر تلی رفت بلند و بنشست، چون دیر شد زن دل مشغول شد، برخاست تا بنگرد تا حال ایوب چیست؟ او را بر جای خود ندید. از بالای آن پشته نگاه کرد، مردی را دید که او را باز شناخت، گفت: که را می‌جویی! گفت: اینکه مرد بیمار مبتلا را. گفت: او چه باشد از تو! گفت: شوهر من است. گفت: اگر بینی او را شناسی! گفت: چگونه شناسم او را؟ و سالهاست تا که با اوام «۳». گفت: من اویم «۴»، خدای تعالی منت نهاد بر من و رنج از من برداشت، و گفت: ایوب را - علیه السلام - دو انبار بود، یکی را جودر «۵» بودی و یکی را گندم «۶». خدای تعالی فرمان داد تا ابری بر آمد و بر آن انبارهای او زر و درم بیارید، یکی پر از زر شد و یکی پر از درم، چنان که مملو شد و از او به در ریخت. حسن بصری گفت: خدای تعالی ایوب را امتحان کرد به انواع بیماری، و بیماری بر او دراز شد و خویشان و دوستان را از او ملال آمد، و همه او را رها کردند مگر رحمت که اهل او بود، و او خدمتی و مراعاتی کردی او را و طعامی و شرابی آوردی «۷» بنزدیک او. و ایوب - علیه السلام - هر چه «۸» رنجش «۹» سخت تر بود، شکرش بیشتر بود، یک ساعت خالی نبودی از ذکر خدای تعالی. ابلیس

فریاد کرد و استغاثت نمود، به اصحاب و اتباع خود گفت: من در کار ایوب عاجز شدم که هر گه محنت بر او سخت‌تر است، او خدای را شاکرتر است. ما نماند او را و فرزندان نماندند، و هر چه روز است «۱۰» رنج او زیادت است و بیماری او سخت‌تر است، و شکر ----- (۱). سوره ص (۳۸) آیه ۴۲. (۲). آج، لب: بدرونی. (۳). آب، آز، مش: با اویم. (۴). آز گفت ایوب. (۵). آج، لب او. (۶). مش: در یکی جو بود و در یکی گندم. [.....]

(۷). مش او را. (۸). آج، لب، مش: چند. (۹). مش بیشتر. (۱۰). مش، و هر روز که هست. صفحه: ۲۶۴ او خدای را بیشتر است. مرا چاره‌ای بیاموزی که من در کار او چه حیل سازم؟ ایشان گفتند: ما اتباع توایم، و چاره از تو می‌آموزیم، و لکن انواع مکر و حیل کجاست که به او عالمان را از راه بردی و پدر همه خلقان را که آدم بود، از کجا تو را بر او ظفر بود! گفت: از جهت زن او. گفتند: حدیث ایوب هم از اینکه جا بر دست گیر. گفت: رای اینکه است که شما دیدی. آنگه بیامد و رحمت را یافت که برای ایوب چیزی می‌ساخت، او را گفت: یا امه الله؟ شوهرت کجاست! گفت: به فلان جای بیمار و رنجور، و مدتهاست که چند گونه بیماری بر او مستولی شده است، و هیچ در او اثر بهی نیست. چون او را جزوع یافت طمع کرد که او را بفرید، گفت: یا عجب! تو را یاد نمی‌آید از مال و از جمال او و از فرزندان او که در روزگار او کس را چنان نبود! «۱»! امروز همه رفت و هر چه روز است کار او «۲» بتر است، و نیز هرگز کار او به قاعده نشود، و از اینکه معنی یاد او می‌داد تا او بگریست و فریاد کرد. آنگه گفت: من دوای او دانم، اگر از من نصیحت بشنود. گفت: و آن چیست! گفت: اینکه که او گوسپندی از من بستاند و به نام من قربان کند تا خدای او را عافیت دهد که اینکه مجرب است. او آن گوسپند از او بستد و بیامد و ایوب را گفت: یا نبی الله؟ تا چند از اینکه رنج و محنت و بینوایی؟ مردی طیب آمد و مرا چیزی آموخت و نصیحتی کرد- و آن قصه به او بگفت- اکنون اینکه گوسپند به نام او قربانی کن، که او گفت که: شفاست تو را در اینکه. ایوب او را گفت: ای کم خرد؟ ندانی آن که بود! آن دشمن خدای بود ابلیس، می‌خواست تا من برای او قربان کنم و او تو را بر جزع حمل کند و روزگار گذشته یاد «۳» تو داد و تو قبول کردی، اندیشه نکنی که ما را آن که داد؟ گفت: خدای گفت: هم خدای عوض دهد و تواند داد. وهب گفت: چون مدّت محنت ایوب به سر آمد و ابلیس از کار او عاجز شد، یک روز بیامد بر صورت مردی با جمال و هیبت و زیّ پادشاهان بر اسپ نگو نشسته، پیش رحمت آمد و او را گفت: حال شوهرت ایوب چگونه است! گفت: بغایت رنجوری و بیماری است. گفت: مرا شناسی! گفت: نه. گفت: من خدای ----- (۱). مش: کس را نه چنین مال و نه جمال بود. (۲). آج، لب: و هر چند روزگار او. (۳).

مش: به یاد. صفحه: ۲۶۵ زمینم، و اینکه هر چه به او هست از بیماری و رنج و تلف مال و فرزندان، همه من کردم از آن که مرا رها کرده است و بر عبادت خدای آسمان اقبال کرده است. اگر تو مرا یک بار سجده کنی، من آن همه رنجها از او بردارم و مال و فرزندان به او دهم. او گفت: تا من ایوب را نگویم هیچ کار نکنم. گفت: اگر اینکه نکنی، ایوب را بگو تا یک بار که طعام خورد، بسم الله نگوید به اول، و به آخر الحمد لله، تا من از او خوشنود شوم و او را شفا دهم و مال و فرزندان با او دهم. او گفت: تا من ایوب را نگویم، هیچ کار نکنم. او بیامد و ایوب را خبر داد به هر چه رفته بود. ایوب- علیه السلام- بر او خشم گرفت و گفت: امروز همه روز برفته «۱» و با دشمن خدای- ابلیس در مناظره رفته و گوش [با]

«۲» حدیث محال او کرده، و الله که اگر خدای مرا شفا دهد من تو را صد چوب بزنم؟ از پیش من برو، و او را براند. چون او برفت، ایوب- علیه السلام- تنها ماند و بنزدیک او هیچ طعامی و شرابی و مونس نبود. روی بر زمین نهاد و می گفت: ربّ [آئی] «۳» وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُتْ «۷»... گفت: دسته‌ای از شاخ درختان بگیر به عدد صد، و در هم بند، و یکبار بر او زن تا سوگندت راست شود. همچنان کرد. قوله: فَاسْتَجَبْنَا لَهُ، ابو القاسم بن حبيب گفت: یک روز حاضر آمدم به مجمعی از فقها و علما، و ایشان حدیث ایوب می‌کردند و آن که ایوب- علیه السلام- بر سبیل ----- (۱).

آج، لب از. (۲). آج، لب او. (۳). مش: می‌ماند. (۴). آب، مش: ماندی. (۵). آج: نعمت. (۶). آج، لب: بنگرست. (۷). سوره ص

(۳۸) آیه ۴۴. صفحه: ۲۶۷ شکایت گفت: مَسْنَى الضَّرِّ، و می‌گفتند: شاید تا او از خدای شکایت کند، و خدای در حق او می‌گوید: **إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ** (۱). من گفتم: اینکه شکایت نیست، اینکه عرض ضعف حال است در میانه دعا، نبینی که در عقب او لفظ اجابت می‌آید من قوله: **فَاسْتَجَبْنَا لَهُ**، و اجابت به عقب دعا باشد نه به عقب شکایت. **فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ**]

«۲»، ما او را اجابت کردیم و کشف بلای او کردیم، و من، تبیین راست. و آتیناهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ، و مراد به اهل فرزندانند، و آن فرزندان که مرده بودند خدای تعالی ایشان را زنده کرد، و پس از آن هم چندان فرزندان داد او را به عدد و اختلاف مفسران در عدد ایشان گفتم «۳». **رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا** (۴)، نصب او بر مفعول له است برای رحمت ما بر او. و **ذِكْرِي لِلْعَابِدِينَ**، و یادگاری و تذکیری مر خدای پرستان را. قوله: **وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِدْرِيسَ وَ ذَا الْكِفْلِ**، اسماعیل بن ابراهیم است، و ادريس «۵» اخنوخ است، و قصه ایشان رفته است پیش از اینکه. و تقدیر آیت اینکه است: و اذکر اسمعيل و ادريس. مفسران در ذو الکفل خلاف کردند، عبد الله عمر گفت از رسول - علیه السلام - حدیثی شنیدم که: اگر یک بار یا دو بار شنیدمی نگفتمی، جز آن که هفت بار شنیدم اینکه حدیث از او که گفت: در بنی اسرائیل مردی بود نام او ذو الکفل، مردی فاسق بود. یک روز زنی را شصت دینار داد و او را پیش خود برد. چون خواست که با او خلوت کند او را یافت که می‌لرزید، گفت: چه بوده است تو را! گفت: من هرگز اینکه کار نکرده‌ام. گفت: پس چرا آمدی اینکه جا! گفت: ضرورت حاجت مرا حمل کرد بر اینکه. مرد گفت: برو که تو را مسلم کردم «۶» و زر به تو دادم و توبه کردم با خدای که هرگز نیز هیچ معصیت نکنم. آن شب او را وفات رسید. بر در سرای او نوشته یافتند -----

(۱). سوره ص (۳۸) آیه ۴۴. (۲). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج و با توجه به متن قرآن مجید، افزوده شد.

(۳). آج، لب، از، مش: گفتیم. (۴). همه نسخه بدلها: رحمه مئا، به قیاس با متن قرآن مجید تصحیح شد. (۵). آج، لب، مش

إبن. [.....]

(۶). آج، لب، بکردم، مش: کرده‌اند. صفحه: ۲۶۸ که: خدای ذو الکفل را بیامرزید. اعمش روایت کرد از منهال بن عمرو و «۱» از عبد الله بن الحارث که: پیغامبری از پیغامبران قوم خود را گفت: کیست که تکفل کند که همه روز روزه دارد، و همه شب نماز کند، و در کارها تأنی و تثبت به جای آرد، و خشم نگیرد! جوانی بر پای خاست «۲»، گفت: من اینکه تکفل بکنم. گفت: بنشین. دگر باره باز گفت که: کیست که «۳» اینکه تکفل کند! هم او برخاست. گفت: بنشین. بار سه دیگر «۴» بگفت، هم او برخاست. آن پیغامبر وصیت به او کرد او را بر جای خود بنشانند. او از میان مردمان حکم می‌کرد و تثبت و تأنی کار می‌بست و خشم نمی‌گرفت. یک روز شیطان بیامد تا او را به خشم آرد، و در سرای او بزد زدن منکر. ذو الکفل گفت: کیست! گفت: مردی‌ام که کاری دارم. یکی را بفرستاد، گفت: اینکه را نخواهم دیگری را بفرستاد، گفت: نیز نخواهم اینکه را. او از سرای برون آمد گفت: که را خواهی که با تو به کار تو بیاید! گفت: تو را. دست او گرفت و او را به بازار برد. آنکه او را رها کرد و برفت. ذو الکفل برگشت با سکینه و وقار با خانه آمد، و هیچ خشم نکرد. مردم او را ذو الکفل نام کردند. مجاهد گفت: چون اليسع پیر شد، اندیشه کرد که [که را]

«۵» خلیفه کند که به جای او بایستد. آنکه گفت: خلیفتی باید کردن در حیات خود تا بنگرم که چگونه می‌کند. از میان قوم برخاست و گفت: کیست که تکفل کند مرا به سه خصلت: به روز روزه دارد، و به شب نماز کند، و در کارها خشم نگیرد! مردی حقیر مجهول بر پای خاست و گفت: من تکفل می‌کنم به اینکه سه خصلت. آن روز رها کرد. بر دگر روز چون قوم حاضر آمدند، خلیفه بر پای خاست و همین سخن بگفت. کس بر نخاست «۶» مگر هم آن «۷» مرد. رها کرد بر دگر روز. [روز]

«۸» سوم برخاست و هم اینکه «۹» ----- (۱). آج، لب، او. (۲). آط، لب، آج، مش: خواست. (۳). آج، لب، تا. (۴). آج، از: سه بار دیگر، مش: بار سیوم دگر باره. (۵-۸). آط: ندارد، از آج، افزوده شد. (۶). آ، آج، مش: نخواست. (۷). آج، لب، مش: همان. (۹). آج، مش سخن. صفحه: ۲۶۹ گفت. همان مرد برخاست، او را خلیفه کرد «۱». مرد به کار خلافت قیام نمود «۲» روز روزه می‌داشت، و «۳» شب نماز می‌کرد، و همه روز میان مردمان حکم کردی جز یک ساعت که به

قیلوله بختی. ابلیس اصحابش را می‌گفت. علیکم بفلان، بنگری تا بر فلان ظفری یابی. گفتند: ما بر او هیچ راه نمی‌یابیم. گفت: من چاره سازم در کار او. آنکه بیامد در وقت آن که او به خوابگاه خود آمده بود. در نزد صورت پیری. اینکه مرد گفت: کیست! گفت: پیری مظلوم که بر او ظلم می‌رود. او برخاست «بعد ما» (۴) و برون آمد. او را بر پای بداشت و قصه آغاز کرد که: بر من چه ظلم می‌رود. چندانی بگفت تا وقت نماز دیگر در آمد و وقت قیلوله فایت شد. حاکم گفت: ای مرد برو و خصمانت را حاضر کن که وقت آن است که من به حکومت بنشینم. او برفت، و حاکم بنشست و میان مردمان حکم می‌کرد، و انتظار می‌کرد تا پیر مظلوم باز آید، نیامد. بر دگر روز بامداد تا وقت قیلوله نیامد. چون او خواست تا بخسبد، او آمد و حلقه بر در زد. گفت: کیستی تو! گفت: من آن پیر مظلومم. گفت: نه تو را گفتم باز آی؟ گفت: خصمانم بگریختند، و ایشان مردمانی اند ظالم، و قصه در پیوست، و آن روز نیز خواب بر او تباہ کرد تا وقت نماز دیگر روزگار او ببرد. برفت و آن روز هم باز نیامد. روز سدیگر «بعد ما» (۵) مرد رنجور شد که سه شبانه روز نخفته بود، مردی را بر در سرای بداشت که اگر کسی آید که اینک در بزند رها مکن تا من بخسبم یک ساعت که رنجور شده‌ام از بی‌خوابی. چون بخت، دگر باره پیر آمد تا در بزند، آن مرد رها نکرد، بسیار مدافعه کردند. آن ملعون از سوراخ در رفت و از اندرون در نزد مرد بیدار شد، گفت: کیست! پیر مظلومم. آن مرد «بعد ما» (۶) را آواز داد و گفت: نه تو را گفتم کس را اینک جا رها مکن؟ گفت: اینکه نه از جهت من آمد، و او برخاست «بعد ما» (۷) و بیامد مرد را در اندرون سرای یافت، و در بسته به حکم «بعد ما» (۸) خود. گمان برد گفت: گمان برم که تو دشمن خدایی «بعد ما» (۹). ابلیس «بعد ما» (۱۰) گفت: هستم و خواستم تا تو را به خشم آرم، گفت: ----- (۱). آج، لب، مش آن. (۲-۳).

آز، مش به. (۴). آط، لب، آز، مش. برخاست. (۵). آج، لب، دیگر، آز، مش: سیم. (۶). مش دربان. [.....]

(۷). آط، لب، آز، مش: برخاست. (۸). آز: بسته محکم. (۹). مش: خداوندی تعالی و تعظم. (۱۰). مش علیه اللعنه. صفحه: ۲۷۰ الحمد لله البذی عصمنی منک، سپاس خدای را که مرا از تو نگاه داشت. و ابلیس خایب و نومید از او برگشت، او را ذو الکفل خواندند. ابو موسی اشعری گفت: ذو الکفل پیغامبر نبود، بنده‌ای بود صالح، تکفل کرد به عمل صالحان از پیغامبران، و در شبانه روزی خدای را صد نماز کردی. خدای تعالی بر او ثنای نیکو گفت. و گفتند: مردی پارسا تکفل کرد به کار مردی که در مانده بود، و او را از آن بلا برهانید، او را ذو الکفل خواندند. گروهی گفتند: ذو الکفل، لباس بود، و گروهی گفتند: زکریا بود. و جبائی گفت: پیغامبری بود در بنی اسرائیل، و او را برای آن ذو الکفل خواندند که، او خداوند نصیب تمام بود از ثواب، هم چندان ثواب که امتش را بود او را بود. و کفل در لغت نصیب باشد «بعد ما» (۱). «كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ» اینان همه صابر بودند. وَ أَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّابِرِينَ، و ما ایشان را در رحمت خود آوردیم که ایشان نیکان و پاکان بودند. قوله: وَ ذَا التَّوْنِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاظَةً بَأْ، تقدیر همان است که: و اذکر ذا التَّوْنِ، و یاد کن ای محمّد خداوند ماهی را یعنی یونس بن متی را. و «نون» ماهی بزرگ باشد، و او را برای آن ذَا التَّوْنِ خواند که مدّتی «بعد ما» (۲) در شکم ماهی بود، و دگر جای او را صاحب الحوت خواند فی قوله: وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ «بعد ما» (۳) ...، و هر دو یک معنی دارد. إِذْ ذَهَبَ مُغَاظَةً بَأْ، چون برفت خشمناک. مفسّران خلاف کردند در معنی آیت و وجه او، ضحاک گفت: اذ ذهب مغاضبا لقومه، برفت از میان قوم خشمناک بر قوم از آن جا که اصرار کردند بر کفر «بعد ما» (۴)، و اینکه روایت عوفی است از عبد الله عباس، گفت: یونس و قومش در زمین فلسطین بودند. پادشاهی به غزای ایشان آمد و از ایشان نه سبط و نیم را به غارت برد، و دو سبط و نیم را بگذاشت «بعد ما» (۵) خدای تعالی وحی کرد به شعیاء پیغامبر که بنزدیک حزقیاء رو- و او پادشاه بنی اسرائیل بود- و او را بگو: تا پیغامبری قوی امین را بفرستد که من در دل -----

----- (۱). آج، لب کل- من کفل کل. (۲). مش مدید. (۳). سوره قلم (۶۸) آیه ۴۸. (۴). آج، لب: کفران. (۵). آط: بگذاشت. صفحه: ۲۷۱ ایشان فگنده‌ام که بنی اسرائیل را با او بفرستند «بعد ما» (۱) تا برود و ایشان را باز ستاند. پادشاه با قوم گفت: کیست که اینک کار را بشاید، و در مملکت او پنج پیغامبر بودند «بعد ما» (۲). مردم گفتند: شایسته اینکه کار یونس است. پادشاه

یونس را گفت: تو را بیاید رفتن. یونس گفت: خدای تعالی مرا تعیین کرده است و نام من برده! گفتند: نه. گفت: پس دیگری را بفرست. گفت: تو را باید رفتن. گفت: من نتوانم «بعد ما» (۳)، الحاح کرد بر او «بعد ما» (۴)، برفت بر خشم از پادشاه و از آن که اشارت بکردند «بعد ما» (۵)، پادشاه را به فرستادن او، فذلک قوله: وَ ذَا التُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا، از آن جا بیامد به خشم، به کنار دریای روم آمد، کشتی «بعد ما» (۶) در دریا می‌شد با قومی بسیار و مالی بسیار. در آن کشتی «بعد ما» (۷) نشست، چون به میانه دریا رسید دریا آشفته شد و کشتی «بعد ما» (۸) بنزدیک هلاک و غرق رسید. گفتند: در میان ما یا مردی عاصی است یا بنده‌ای گریخته، و از رسم و عادت ما آن است که در مثل اینکه حادثه قرعه بزیم به نام هر که بر آید او را در دریا فگنیم که یک مرد هلاک شود اولتر باشد که کشتی با هر چه در اوست. یونس از آن میان بر پای خاست «بعد ما» (۹) گفت: همانا آن بنده گریخته منم، مرا به دریا فگنی که در حال کشتی «بعد ما» (۱۰) ساکن شود، گفتند: معاذ الله، تو سیمای صالحان داری و اینکه حدیث به تو لایق نیست، و ما بی قرعه اینکه کار نکنیم، قرعه برافگندند به نام یونس بر آمد. دگر بار بر افگندند هم به نام یونس بر آمد، تا سه بار بر افگندند، چون هر سه بار به نام او بر آمد او برخاست «بعد ما» (۱۱) و خویشان را به دریا افگند. ماهی بیامد «بعد ما» (۱۲) و او را فرو برد. و گفتند: آن قوم او را بر گرفتند و خواستند در دریا اندازند، ماهی بزرگ بیامد و دهن باز کرد گفتند: اگر لا بد او را به دریا می‌باید انداخت به دهن ماهی معنی ندارد، به جانبی دیگر بردند او را همان ماهی بیامد و دهن باز کرد، تا به هر چهار جانب بردند او را آن ماهی می‌آمد دهن باز کرده. گفتند: مگر اینکه مرد طعمه و روزی اینکه ماهی ----- (۱). آز،

مش: بفرستد. (۲). آج، لب: بود. (۳). آز، مش رفتن. (۴). آج، لب و. (۵). آج، لب، مش: نکردند. [.....]

(۱۰-۸-۷-۶). آج: کشتی. (۹). لب، آز: خواست. (۱۱). آط، لب، آز، مش: بر خواست. (۱۲). آج، لب و دهن باز کرد. صفحه: ۲۷۲ است، او را بینداختند، ماهی او را فرو برد. در خبر است که: چون او را به دریا انداختند، خدای تعالی وحی کرد به «نون»، گفت: بنده مرا دریا- یونس را، که من شکم تو روزی چند مقام او کرده‌ام امتحان را، و نگر تا پوست او نخراشی و اندام او را نیازاری که او طعمه تو نیست. آن ماهی او را فرو برد، ماهی دیگر بیامد و آن ماهی را فرو برد، دیگری بیامد و آن را فرو برد، فذلک قوله: فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ، و اینکه جمع باشد، و اقل جمع سه بود. و بعضی دیگر گفتند: مراد به ظلمات، سه ظلمت است: ظلمت شب، و ظلمت دریا، و ظلمت شکم ماهی. اینکه دو قول که مغاضبا للملک لهذا السبب او للقوم لاصرارهم علی الکفر، اینکه دو قول «بعد ما» (۱) معتمد است. فاما قول آن کس که گفت: مغاضبا لرَبِّه، آن خشم او بر «بعد ما» (۲) خدای بود، از آن جا که او قوم را وعده داده بود به عذاب، و او برفته، قوم چون علامت عذاب پدید آمد «بعد ما» (۳) ایمان آوردند، خدای تعالی عذاب از ایشان برداشت. یونس چون بشنید که ایشان را عذاب نیامد برفت خشم گرفته بر خدای از آن که سبب شناخت، و گفت: من با میان قوم نرم دروغزن، که ایشان مرا بکشند، اینکه قول نیک نیست برای آن که اینکه بر پیغامبران روا نباشد، و نه بر آن کس که او خدای را شناسد، چه غضب، ارادت عقاب و مضرت باشد به غیری، و آن کس که او بر خدای مضرت و عقاب روا دارد، خدای را شناسد. امّا عذر آن کس که او گفت: خشم برای آن بود که خدای چرا عقوب نکرد ایشان را به آن که ایمان آورده بودند، هم چیزی نیست برای آن که اینکه هم جهل باشد به خدای و به عدل و حکمت او. فاما قول حسن بصری که گفت، سبب خشم او آن بود که: خدای تعالی او را به اهل نینوا فرستاد تا ایشان را اعدار و انذار کند، او گفت: بار خدایا؟ مرا روزی چند مهلت ده تا برگی بسازم. گفت: مهلت نیست تو را و اینکه کار از آن زودتر می‌باید که تو می‌گویی. گفت: چندانی مهلت ده مرا که نعلینی بر گیرم، گفت: مهلت نیست. او به خشم آمد، فخرج مغاضبا لرَبِّه، او برفت خشمناک بر خدای تعالی، اینکه هم قولی -----

(۱). آج، لب قول. (۲). آج، لب: برای. (۳). آج، لب، آز، مش: بدیدند. صفحه: ۲۷۳ باطل است برای آن که خدای تعالی برای پیغامبری آن را اختیار کند که داند که منقاد باشد اوامر خدای را بر آن وجه که او فرماید، و نیز نشاید که خدای تعالی با پیغامبر و جز پیغامبر از مکلفان «بعد ما» (۱) در تکلیف اینکه مضایقه کند که رها نکند که ایشان سازگاری «بعد ما» (۲) که لا بد

أنت، نیست بجز تو خدای خدایی دیگر. سُبْحَانَكَ، منزّهی تو از همه ناشایست و نابایست. اِنِّی كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِینَ، من از جمله ستمکاران بوده‌ام، و اینکه را چند وجه باشد. یکی آن که: اینکه قول بر سبیل خضوع و خشوع و انقطاع گفت با خدای تعالی، چنان که در قصه آدم بیان کردیم. دگر آن که: روا بود که یونس را مندوب کرده باشند با مقام کردن، و ترک آن مندوب کرده بود، پس ظالم نفس خود باشد به آن معنی که نقصان ثواب کرده بود. و «ظلم»، در لغت نقصان باشد من قولهم: ظلمه حقه اذا نقصه، و اینکه وجه هم در قصه آدم برفته است. وجه سیم «۱» آن که، معنی آن باشد که: من القوم الظالمین، من از جمله آنانم که ظلم کنند و ظلم بر ایشان روا بود، و آن آدمیان باشند، چنان که یکی از ما گوید: انما انا بشر و البشر یخطی و یدنب، معنی نه آن باشد که او مخطی و مذنب باشد، مراد کسر نفس خود باشد، و بر اینکه وجه «من» تبیین باشد، تبعیض نباشد. فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ نَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ، خدای تعالی گفت: ما اجابت کردیم او را و از غم برهانیدیم. در خبر است که صادق - علیه السلام - گفت: عجب من یفزع من اربع کیف ----- (۱). آج، لب: سیوم. صفحه: ۲۷۶. الله لا یفزع الی اربع، {عجب از آن که او از چهار چیز ترسد، چگونه با چهار کلمه نگریزد. آن که او را غمی باشد چگونه به اینکه کلمه نگریزد که: لا- إله إلا أنت سُبْحَانَكَ اِنِّی كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِینَ، و می شنود که خدای تعالی عقیب آن می گوید: فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ نَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ، دگر آن که از کسی ترسد، چگونه نگوید: حسبنا الله و نعم الوکیل «۱»، و می شنود که خدای تعالی عقیب آن می گوید: فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةِ مِنَ اللَّهِ وَ فَضْلِهِ لَمْ يَمَسَّهُمْ سُوءٌ «۲»...، و از آن کس که او از مکر کسی ترسد، فرغ نکند با اینکه کلمه: أَفُوضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنْ اللَّهُ بِصِيرٍ بِالْعِبَادِ «۳»، و می شنود که خدای تعالی عقیب آن می گوید: فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا «۴»...، و آن که او از چشم بد بر چیزی بترسد، چگونه نگوید که: مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ «۵»...، و می شنود که خدای تعالی عقیب آن می گوید: إِنْ تَرَنْ أَنَا أَقْلٌ مِنْكَ مَالًا وَ وَ لَدَّا «۶»، فَعَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنَّا خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ «۷»...، و رسول را - علیه السلام - گفتند: یا رسول الله؟ اینکه کلمات خاص یونس را بود، اعنی قوله: لا إله إلا أنت سُبْحَانَكَ اِنِّی كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِینَ، گفت: خاص یونس راست و عام جمله مؤمنان را، الا- تری الی قوله: وَ كَذَلِكَ نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ، و همچنین نجات دهیم مؤمنان را. شهر بن حوشب روایت کرد از عبد الله عباس که: یونس را خدای تعالی پس از آن «۸» فرستاد [به]

«۹» پیغامبری که از شکم ماهی برون آورد او را، نبینی که در سورت و الصافات می گوید عقیب اینکه قصه: وَ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ «۱۰». و قومی دگر گفتند: پیش از آن فرستاد او را به پیغامبری، چنان که در سیاق قصه رفته است در سورت یونس. سعید بن المسيب روایت کرد از سعد بن مالک که، رسول - علیه السلام - گفت: اسم الله الذي اذا دعى به اجاب و اذا سئل به اعطا دعوة يونس بن متى، من قوله: ----- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۳. (۲). سوره آل

عمران (۳) آیه ۱۷۴. (۳). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۴۴. (۴). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۴۵. [...]

(۵-۶). سوره كهف (۱۸) آیه ۳۹. (۷). سوره كهف (۱۸) آیه ۴۰. (۸). آج، لب: برای آن. (۹). آط: ندارد، به قیاس با نسخه آب، افزوده شد. (۱۰). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷. صفحه: ۲۷۷. الله لا اله الا انت سبحانك انى كنت من الظالمين، و هو شرط الله لمن دعاه بها، {گفت: آن نام خدای که چون او را به آن بخوانند اجابت کند، و چون به آن بخوانند بدهد او را، دعای یونس بن متى است، یعنی اینکه کلمات، و اینکه شرط خداست تعالی برای آن کس که او را بخواند. اما قوله: وَ كَذَلِكَ نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ، قراء در او خلاف کردند، عامه قراء خواندند: به دو «نون» دوم از او ساکن، من الانجاء، يقال: انجاه ینجیه انجاء، و ابن عامر و أبو بكر عن عاصم خواندند: به یک «نون» و تشدید «جیم». آنگه در وجه آن نحویان خلاف کردند، قراء و زجاج گفتند: لحن است و آن را وجهی نیست، و انما در کتابت یک «نون» نوشتند، کراهه الجمع بین المثلیین فی الخط، و برای آن که «نون» با «جیم» پنهان نشود، چه «جیم» با حرفهای فم است، و ظن آنان که پنداشتند «نون» در «جیم» ادغام کرده اند خطاست، برای آن که «نون» با «جیم» هیچ نسبت ندارد. و بعضی دگر گفتند: اینکه فعل ماضی است مجهول علی فعل، کانه قال: نجی المؤمنین، برهانیدند مؤمنان را، آنگه مؤمنون

بایست به رفع، لإسناد الفعل الیه، عذر خواستند از اینکه و گفتند: فعل مسند است با مصدر مضمّر کأنه قال: نَجَى النَّجَاءَ الْمُؤْمِنِينَ، و مؤمنین مفعول دوم باشد، و مثله، ضرب زید، علی تقدیر: ضرب الضرب زید، و قال الشاعر: و لو ولدت فقیره «۱» جرو کلب لسب «۲» بذلک الجرو الکلابا و کلاب بایست، جز که مصدر اضممار کرد و فعل به او اسناد کرد، و اینکه وجهی ضعیف است و بیتی مجهول، و اینکه روا نباشد که ضرب زید «۳» علی ما قدره. دگر آن که «یا» مفتوح بایست، و کس «یا» مفتوح نخواند. پس اینکه قراءت ضعیف است و حمل کردن کلمه را بر آن که از تنجیه است و تفعیل وجهی ندارد برای آن که ننجی باید به تحریک هر دو «نون» و کس نخواند. اگر گویند: اسکان کردند پس ادغام، گوئیم: بیان کردیم که ادغام خطاست گفتن اینکه جا لبعد المخرج. قوله: وَ زَكَرِيَّا، التَّقْدِيرُ: و اذکر زکریّا إِذ نادى رَبَّهُ، حین دعا رَبَّهُ، و یاد کن ای ----- (۱). آب، آج، لب، آز: فقیره. (۲). آب، آج، لب، آز: لست. (۳). آط: زید، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. صفحه: ۲۷۸ محمّد زکریّا را؟ چون خدای را بخواند و گفت: رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ، ای خداوند؟ مرا رها مکن، تنها، و تو بهترین وارثانی و میراث گیرانی. و اینکه آنگه گفت که، او را عقبی و فرزندی نبود که به جای او بایستد و میراث او گیرد، برای آن گفت که: أَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ، تا بدانند که او را میراث خود از خدای دریغ نیست، و او می‌داند که عالم جمله به میراث خدای را خواهد بودن، انما دل او در بند فرزندی است که به جای او بایستد و به مقام او بنشیند. فَاسْتَجَبْنَا لَهُ، ما او را اجابت کردیم. وَ هَبْنَا لَهُ يَحْيَى، و او را یحیی که فرزند او بود بدادیم. وَ أَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ، و جفت او را برای او به صلاح باز آوردیم، یعنی پس از آن که عقیم بود و صلاحیت ولادت نداشت، او را با حال ولادت بردیم تا زاینده شد و صالح شد ولادت را، اینکه قول بیشتر مفسران است. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که، آن زنی بدخوی بود، خدای تعالی او را خوش خوی کرد. إِنَّهُمْ، ایشان، یعنی آن پیغامبران که ذکر ایشان برفت، كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ، در خیرات مسارعت نمودندی و شتابزدگی. وَ يَدْعُونَنا رَغْبًا وَ رَهْبًا، و ما را خواندندی به رغبت و رهبت، به طمع و خوف، به امید و ترس. و نصب او بر مفعول له باشد، یعنی رغبه فی ثواب الله، و رهبة «۱» من عقابه. و اعمش خواند: رغباً و رهباً، علی وزن فعل، بضم «الفاء» و سکون «العین» و هما لغتان: كَالسُّقْمِ وَ السَّقَمِ «۲»، وَ النُّكْلِ وَ النُّكَلِ «۳»، وَ الْبُخْلِ وَ الْبَخْلِ. وَ كَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ، و ما را خاشع و فروتن بودند آن پیغامبران. وَ الَّتِي أَحْصَيْتَ فَرْجَهَا، و یاد کن نیز آن زن را که خویشتن نگاه داشت و صیانت کرد، یعنی مریم - علیها السلام. فَفَخَّخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا، ما از روح خود در او دمیدیم. «من»، شاید که تبعیض بود و شاید که تبیین بود. وَ جَعَلْنَاهَا «۴»، کردیم او را و پسر او عیسی - علیه السلام - آیتی و علامتی و دلالتی و معجزه‌ای جهانیان را. قوله: إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً، مجاهد و حسن گفتند: مراد به «امت» دین ----- (۱). آب، آز: رغبه. (۲). آب، آز: القسم و القسم. (۳). آب، آز: الثکل و الثکل. (۴). آط، آب، آز: جعلناهم، به قیاس با نسخه آج و با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد. صفحه: ۲۷۹ است، یعنی اینکه دین مسلمانی دین شماسست. و اصل امت، جماعتی باشند علی دین واحد او مقصد واحد. أُمَّةً وَاحِدَةً، یک امت، یعنی یک ملت و یک دین، چه هر دین که جز اسلام است باطل است. و نصب «امیه» بر حال است و عامل در او معنی «هذه» است، کقوله تعالی: ... وَ هَذَا بَعْلِي شَيْخًا «۱». و ابن ابی اسحاق خواند: امیه واحد، به رفع علی تقدیر و هی امه واحد. وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ، و من خدای شماام مرا پرستی. آنگه گفت: وَ تَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ، کار خود در دین پاره پاره کردند در میان ایشان، یعنی در دین مختلف شدند. و مثله قوله: إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شِيْعًا «۲» ...، آنگه بر سبیل تهدید گفت: كُلُّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ، همه با ما خواهند آمدن و همه را رجوع با ما خواهد بودن. فَمَنْ «۳» فَلَا كُفْرَانَ لِسَبِّهِ، سعی و رنج و عمل او را کفران نبود، بل مشکور باشد و به موقع «۵» احقاد افتد. وَ إِنَّا لَهُ، ای لعمله کاتبون، و ما عمل او بنویسیم تا بر او عرض کنیم و او را بر آن جزا و ثواب دهیم. وَ حَرَامٌ عَلَيَّ قَرِيْبَةٌ أَهْلِكُنَاهَا، کوفیان خواندند: و حرم به کسر «حا» و سکون «را» و هر دو لغت است، مثل: حلّ و حلال، و باقی قراء: حرام خواندند به فتح «حا» و الفی بعد «را»، گفت: حرام است بر شهری و دیهی که ما ایشان را هلاک کرده‌ایم که باز آیند، و بر اینکه قول «لا» زیادت باشد، چنان که شاعر گفت: فی بئر لا حور

سری و ما شعر ای، فی بئر حور. و بعضی دگر گفتند: حرام، به معنی واجب است، چنان که خنساء گفت: و ان حراما لا اری الدهر باکیا علی شجوة الا بکیت علی عمرو و معنی آن بود که: واجب است بر اهل شهری که ما ایشان را هلاک کردیم که -----
----- (۱). سوره هود (۱۱) آیه ۷۲. (۲). سوره انعام (۶) آیه ۱۵۹. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: و من، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۴). آب، آز، مش او. (۵). آز: مواقع. صفحه: ۲۸۰ باز نیابند، یعنی هلاک شدگان ما هرگز با دنیا نیابند. زجاج گفت، معنی آن است که: حرام است بر شهری که ما هلاک کرده باشیم قبول عمل ایشان، برای آن که ایشان باز نیابند و توبه نکنند، و در آیت اینکه تقدیر کرد، و حمل رجوع بر توبه کرد. اما نظم آیت و اعراب او: ان مع اسمها و خبرها، در محل رفع باشد به ابتدا، چه او واقع بود موقع مصدر، و التقدير: رجوع اهل القرية المهلكة حرام عليهم، لا یكون و لا یمكن و لا یقع، اگر به معنی رجوع با دنیا گویند و اگر به معنی توبه گویند، و بر اینکه وجه حاجت نباشد به «۱» محذوفی. جابر جعفی گفت: از باقر پرسیدم حدیث رجعت، اینکه آیت بر خوانند، و به اینکه آیت استدلال توان کرد بر صحت رجعت برای آن که ظاهر آیت اینکه است که گفت: حرام است بر دیه‌ی و شهری که ما ایشان را هلاک کنیم که باز نیابند، و اینکه آن است که از صادق «۲» پرسیدند «۳» که: در وقت رجعت که باز آید! گفت: من محض الایمان محضا او محض الکفر محضا، گفت: مؤمنی محض و کافری محض، و دلیل بر اینکه قوله تعالی عقیب هذه الایة: حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ و فتح یأجوج و مأجوج در وقت رجعت باشد برای آن که عقیب یأجوج و مأجوج صاحب الزمان - علیه السلام - که مهدی امت است - برون آید، و رجعت برای او باشد. ابو جعفر و ابن عامر و یعقوب خواندند «۴»: فُتِحَتْ، به تشدید، و باقی قراء: به تخفیف. گفت: تا آنکه که سد یأجوج و مأجوج بگشایند - و قصه ایشان رفته است. حذیفه بن الیمان «۵» گفت، که رسول - علیه السلام - گفت: اول آیتی و علامتی از علامات آخر زمان، خروج دجال بود، آنکه خروج دایرة الارض، آنکه خروج یأجوج و مأجوج، آنکه عیسی - علیه السلام - از آسمان فرود آید و اینکه عند خروج مهدی باشد. پس از آن آتشی از قعر عدن پدید آید که مردم را به محشر راند «۶». وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ، و ایشان از هر تلی و بلندی فرو می آیند. و نسلان نوعی باشد از رفتن چون -----

----- (۱). آب، آز، مش تقدیر. (۲). آب، آج، لب، آز، مش علیه السلام. (۳). مش: پرسیدم. (۴). آج، لب و. (۵). آز: الیمانی. (۶). آب، آز: رساند، مش: به محشرگاه رساند. صفحه: ۲۸۱ رفتن گرگ، قال الشاعر: عسلان الذئب امسی قاربا برد اللیل علیه فنسل و بعضی مفسران گفتند: اینکه فعل راجع است با دجال و قومش: و گروهی گفتند: راجع است با جمله خلاق که از گورها برخیزند، و اینکه هر دو قول خلاف ظاهر است، و قوت قول باز پسین را «۱» مجاهد خواند در شاذ: و هم من کل جدث، به «جیم» و «ثا»، یعنی من کل قبر، از هر گوری برمی آیند به شتاب، و مثله قوله: یوم یخرجون من الأجداث سیراعا «۲». وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ، فزاء و جماعتی اهل علم گفتند: «واو» زیادت است، و تقدیر آن است که: اقترَبَ الوعد الحق، تا جواب اذا باشد، یعنی إذا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ، اقترَبَ الوعد الحق، یعنی وعد القيامة، گفت: چون یأجوج و مأجوج بیابند و عده قیامت نزدیک رسد، قال و مثله قوله: فَلَمَّا أَسْلَمَا وَ تَلَّ لِلْجَبِينِ، وَ نَادَيْنَاهُ «۳» ...، و قال امرؤ القیس: فَلَمَّا اجزنا ساحة الحی و انتحی بناطن «۴» خبت دی قفاف عقنقل یعنی انتحی گفت، و دلیل اینکه تأویل حدیث خذیفه است که گفت: اگر مردی اسپ کزه دارد، چون یأجوج و مأجوج بیابند او به آن جا نرسد که بر توان نشستن که قیامت برخیزد. زجاج گفت: اینکه قول کوفیان است، و بصریان روا ندارند حذف «واو»، «واو» بر جای خود است و فایده او عطف است، و جواب اذا مقدر است فی قوله: یا ویلنا، و التقدير: قالوا یا ویلنا، و اینکه از جمله آن جایها باشد که قول در او بیفکنند، فإذا هی شاخصه، «اذا» مفاجات راست، یعنی که تو نگاه کنی چشمهای کافران شاخص و متحیر باشد از دست برفته، چنان که بر هم نیاید. یا ویلنا، می گویند: ای وای ما: قد کُنَّا فی غفلة من هذا، ما از اینکه روز و ازین کار غافل بودیم. بل کُنَّا ظالمین، بل ظالمان و ستمکاران بوده ایم. اما در «هی»، چند وجه گفتند: یکی آن که: ضمیر ابصار است، و آن ضمیری است ----- (۱). آج، لب: راست. (۲). سوره معارج

(۷۰) آیه ۴۳. (۳). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۰۳ و ۱۰۴. (۴). آط: بیاطن، به قیاس با چاپ شعرانی و منابع شعر و لغت، تصحیح شد. صفحه: ۲۸۲ قبل الذکر علی شریطه التفسیر، کقول الشاعر: لعمر ابیها لا تقول طعینتی الا فرّ عنی مالک بن ابی کعب و تقدیر آن بود که: فاذا الابصار شاخصه ابصار اللّٰذین کفروا، و وجه دوم آن که: عماد (۱) بود، کقوله تعالی: فَاِنَّهَا لَا تَعْمَى الْاَبْصَارُ (۲) ... و کقول الشاعر: هل هو مرفوع بما ههنا رأسی و اینکه به وجه اول نزدیک است، و وجه سیم (۳) آن که: تمام کلام بنزدیک اینکه بود که: هی علی تقدیر فاذا هی بارزه واقفه، یعنی ساعتی که قیامت است از قربش پنداری پدید آمد و برخاست (۴). آنکه ابتدا کرد و گفت: شَاخِصَهُ اَبْصَارُ الَّذِیْنَ كَفَرُوا، ای ابصار اللّٰذین کفروا شاخصه، شاخصه علی تقدیم (۵) الخبر علی المبتدأ. قوله: اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ، آنکه گفت: شما و آنچه می پرستی بدون خدای تعالی از اصنام و اوثان، حَصَبٌ جَهَنَّمَ، هیزم دوزخی آید. عبد الله عباس و قتاده و مجاهد و عکرمه خواندند: حطب جهنم، و گفتند: حصب، لغت اهل یمن است. ضحاک گفت: حصب حصباء (۶) باشد، سنگ ریزه که باد آرد، یأتی به الحصباء، یعنی ایشان را چنان در دوزخ ریزند که سنگ ریزه، و به روایتی دگر از عبد الله عباس آن است که خواند: حصب، به «صاد» و هی دقاق الحطب، هیزم خرد باشد. و قراءت عامه قراء، حصب است به «صاد» نظیره قوله: ... وَقُوْدُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ (۷). اَنْتُمْ لَهَا وَاِرْدُونَ، که شما آن جا فرو شوی، و ورود اینکه جا به معنی دخول است، و آیت به معنی اشراف علی الشیء فی قوله: وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدَیْنٍ (۸). آنکه بر سیل احتجاج و تنبیه کافران بر خطا و کفرشان گفت: لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ اٰلِهَةً مَا وُرِدُوْهَا، اگر اینان (۹) خدایان بودندی، فرو نشدندی به دوزخ. و کُلُّ فِيْهَا

(۱). آج، لب، مش: عماء. [.....]

(۲). سوره حج (۲۲) آیه ۴۶. (۳). آج، لب: سیوم. (۴). آب، لب، آج، مش: خواست. (۵). آب، آج: تقدیر. (۶). همه نسخه بدلها: حصبی، با توجه به کتب لغت، تصحیح شد. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۴. (۸). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۳. (۹). آج، لب که. صفحه: ۲۸۳ خَالِدُونَ، و جمله کافران و معبودان ایشان آن جا جاوید باشند. لَهُمْ فِيْهَا زَفِيرٌ، ایشان را در دوزخ زفیری باشد. و زفر (۱) ناله غمگین بود و از آن عظیمتر غمی نبود، باید که از آن عظیمتر ناله‌ای نباشد. و زفیر نیز بانگ خر باشد، زفیر ابتدای بانگ او، و شهیق آخر بانگ او، یعنی از عظم و هول آن، صیاح و آواز ایشان چون بانگ خر باشد، نظیره قوله: ... لَهُمْ فِيْهَا زَفِيرٌ وَ شَهِيْقٌ (۲). وَ هُمْ فِيْهَا لَا يَسْمَعُونَ، و ایشان در دوزخ هیچ نشنوند، گفتند: هیچ نشنوند که در آن خیر ایشان باشد، و گفتند: خود هیچ نشنوند از آن که کر باشند. و عبد الله مسعود گفت در اینکه آیت که: برای آن نشنوند که ایشان را در تابوتها کنند، و آن تابوتها در تابوتهای دیگر کنند، و آن دگر باره در تابوتهای دیگر کنند، و آن تابوتها که ایشان در آن جا باشند، در او مسمارهای آتش باشد. آنکه ایشان را در قعر دوزخ افکنند، هیچ نبینند (۳) و نشنوند و گمان چنان برند که کس را از اهل دوزخ عذاب نیست جز ایشان را. آنکه گفت: چون ذکر کافران تمام کرد- در حدیث مؤمنان صالحان گرفت: اِنَّ الَّذِیْنَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِّنَّا الْحُسْنٰی، آن که (۴) ایشان را از ما توفیق سابق شده باشد، و گفتند: مراد وعده نیکوست برای آن که حسنی صفت باشد و او صفت موصوفی محذوف است، یعنی العده الحسنی، وعده نیکوتر و آن وعده ثواب باشد (۵). اُولٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ، ایشان از دوزخ دور باشند و مبعود، و مبعود دور کرده باشد، و ضمیر در «عنها» راجع است با دوزخ. لَا يَسْمَعُونَ حَسِيْسَهَا، ایشان آواز دوزخ نشنوند، و او فعیل باشد به معنی مفعول، یعنی صوتها الَّذِیْ يَحْسِبُ وَ هُمْ فِيْ مَا اَشْتَهَتْ اَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ، و ایشان در آنچه دلهای ایشان خواهد مخلد و مؤبد و جاوید باشند، نظیره قوله: ... وَ فِيْهَا مَا تَشْتَهِيْهِ الْاَنْفُسُ وَ تَلُدُّ الْاَعْيُنُ (۶). لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَرْعُ الْاَكْبَرُ، گفت: نترساند ایشان را ترس مهترین. ابو جعفر

(۱). آج، لب: زفره. (۲). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۶. (۳). آب: بینند. (۴). آب: آنکه. (۵). آب به

معنی مفعول. (۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۷۱. [.....]

صفحه: ۲۸۴ خواند: لا- يحزنهم، به ضم «یا» و كسر «زا» من الاحزان و باقی قراء: يحزنهم به فتح «یا» و ضم «زا» من الحزن. و خلاف کردند در «فرع اکبر»، عبد الله عباس گفت: نفعه باز پسین باشد، بیانه: وَ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَرَجٌ مِّنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَن

فی الأرض (۱) - الایة. حسن بصری گفت: آنکه باشد که گویند، بنده را به دوزخ بری که مستحق دوزخ است. سعید جبیر و ضحاک گفتند: آنکه باشد که اطباق در افگندند. ابن جریر گفت: آنکه باشد که مرگ را بکشند بر صورت گوسپندی سیاه سپید بر اعراف، و اهل بهشت و دوزخ در او می‌نگرند و می‌بینند، آنکه ندا کنند: یا اهل الجنة خلود لا موت ابداء، و یا اهل النار خلود فلا موت ابداء. ذو الثون مصری گفت: آنکه که بر بنده ندا کنند به طبیعت فرقت. وَ تَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ، و فرشتگان به استقبال ایشان بیایند. هذا یومکم الذی، اینکه از آن جمله است که قول در او بیفگندند، و تقدیر آن که: یقولون، و اینکه فعل در محل حال باشد، می‌گویند که: اینکه آن روز است که شما را وعده کرده‌اند. اکنون خلاف کرده‌اند مفسران در آن که مراد به اینکه آیت کیست! بیشتر مفسران گفتند: مراد معبودانی‌اند که کافران ایشان را پرستیدند، و ایشان آن را کاره باشند و خدای را طایع، چون عیسی - علیه السلام - و عزیر و فرشتگان. و گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، یک روز رسول - علیه السلام - در مسجد الحرام شد، صناید قریش در حطیم سیصد و شصت بت نهاده بودند آن را سجده می‌کردند. رسول - علیه السلام - نزدیک ایشان بنشست و با ایشان مناظره کرد، و نصر بن الحارث مکالم رسول بود، او را مفحم کرد. رسول - علیه السلام - بر ایشان خواند: إِنَّکُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبٌ جَهَنَّمَ - الایات الثلاث - اینکه سه آیت. ایشان از آن جا دلتنگ (۲) برخاستند (۳)، عبد الله بن الزبیری را دیدند، گفتند: بدان که امروز ما را محمد چنین گفت، و ما از آن دلتنگ شدیم، گفت: اگر من حاضر بودمی او را خجل کردمی و به حجت غالب آمدمی بر او. برفتند و رسول را حاضر کردند، او گفت: یا محمد تو می‌گویی: -----

(۱). سوره نمل (۲۷) آیه ۸۷. (۲). آج، لب شدند. (۳). آب، لب، آز، مش: خواستند. صفحه: ۲۸۵، إِنَّکُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبٌ جَهَنَّمَ، گفت: آری، من می‌گویم. گفت: اینکه بر تو است. گفت: چرا! گفت: برای آن که عزیر در اینکه میان باشد که معبود جهودان است، و عیسی که معبود ترسایان است، و فرشتگان که معبود بنی ملیح‌اند از عرب. رسول - علیه السلام - گفت: معبودان ایشان شیاطین‌اند که ایشان را دعوت کردند با آن، و آن معبودان به آن رضا ندادند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَى - الایات. بعضی دگر گفتند: مراد به آیت، بتان‌اند برای آن که خدای تعالی به لفظ «ما» گفت، «من» نگفت و ما لما لا یعقل و من لما یعقل، و اینکه وجهی نیکوست. دگر آن که: مخاطب به اینکه آیت مشرکان مکه‌اند، و ایشان بت پرست بودند. بعضی دگر گفتند: آیت عام است در حق هر کس که در حق او عنایتی سابق باشد از الطاف و توفیق (۱). راوی خبر گوید: امیر المؤمنین علی - علیه السلام - اینکه آیت بر منبر بخواند و گفت: فَإِنَّا مِنْهُمْ، من از ایشانم. جنید گفت: سبقت لهم من الله العنایة فی البدایة فظهرت (۲) الولایة فی الثهایة. قوله: یوم نَطَوَى السَّمَاءَ، ابو جعفر خواند: یوم یطوی السماء به ضم «یا» و فتح «واو» و رفع السماء علی الفعل المجہول. آنکه گفت: ای محمد؟ آن روز که ما آسمان در نوردیم همچنان که سجل در نوردد برای نوشتن کوفیان خواندند: لِلکُتُبِ علی الجمع، و باقی قراء خواندند: للکتاب علی الواحد. مفسران در سجل خلاف کردند، عبد الله عمر و سدی گفتند: سجل، نام فریشته‌ای است که اعمال بندگان نویسد، چون بنده ختم عمل به استغفار کند خدای تعالی گوید: (اکتبها نورا)، اینکه نوشته به نور بنویس. عبد الله عباس و مجاهد گفت: سجل، نامه باشد، و «لام» به معنی «علی» است، ای کَطَى السَّجِلُ علی المکتوب. و گفتند: اصل او از سجل است، و سجل دلو بزرگ باشد، چنان که دلو متضمن آب باشد، همچنین نامه متضمن مضمون خود باشد. و گفته‌اند: سجل، نام ----- (۱). آج، لب، آز، مش حق. (۲). آب،

آز، مش: فظهرت. صفحه: ۲۸۶ دبیری بود رسول را - علیه السلام - و بعضی دگر گفتند: سجل، اسمی است مر مکاتبه را مشتق از مساجله که آب کشیدن باشد به دلو علی وجه التشبیه، يقال: ساجلت فلانا اذا عارضته فی استقاء الماء بالیسجل، قال الشاعر: من یساجلنی یساجل ما جدا یملاً الدلو الی عقد الکرب آنکه اسم را بر فعل بنا کردند، کالطمر و الفلز. و قوله: نَطَوَى السَّمَاءَ، اینکه «طی» را بر دو وجه تفسیر کردند، یکی: طی، که خلاف نشر باشد، یعنی ما آسمان را در نوردیم (۱) پس از آن که افراخته (۲) باشیم، و وجه دگر آن که: طی، عبارت باشد از کتم و اخفاء (۳)، و مراد اعدام، يقال: طویت هذا الامر عن فلان، ای کتمته عنه، یعنی ما

آسمان (۴) را به عدم بریم از وجود. کَمَا يَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ، آنکه گفت: ما خلق را باز آریم همچنان که اول آفریدیم ایشان را. بیشتر علما گفتند: معنی آیه آن است که: چنان که ایشان را اول آفریدیم در شکم مادر، حفاة عراة غرلا، تن برهنه و پای برهنه و ختنه ناکرده، نظیرها قوله: وَ لَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ (۵). مجاهد روایت کرد از عایشه که: یک روز رسول - علیه السلام - در حجره من آمد و عجوزی پیش من بود از بنی عامر، مرا گفت: اینکه کیست! گفتم: احدی خالاتک، از جمله خالتان تو یکی است، او را گفت که: تو هیچ دانسته‌ای که هیچ عجوزه به بهشت نرود، زن مضطرب شد و گریستن گرفت. رسول - علیه السلام - گفت: مگری، به بهشت نشوند و ایشان عجوز [باشند]

«۶»، بل خدای تعالی ایشان را خلقی نو باز آفریند جوان و تازه، الا تری الی قوله: إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً (۷) الاية. آنکه گفت: یحشر التیاس حفاة عراة غرلا، و پیروی: غلفا، و معنی یکی باشد. آنکه اول کس را از ایشان که جامه پوشانند ابراهیم خلیل بود. عایشه گفت: یا رسول الله؟ زنان نیز برهنه باشند، گفت: بلی. گفت: وا سواتا، وا رسوایا؟ از یکدگر شرم ندارند! رسول - علیه السلام - گفت: آن روز مرد نداند که زن کدام است، و زن نداند که مرد کدام است.

(۱). آج، لب: در نور دیدیم. (۲). آز: افزاشته. (۳). آج، لب بطی السیاء. (۴). آج، لب: آن. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۹۴. (۶). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. (۷). سوره واقعه (۵۶) آیه ۳۵. صفحه: ۲۸۷ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ (۱)، آنکه اینکه آیت بخواند: کَمَا يَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ، کیوم ولدته امه. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، ما همه چیز را با فنا و عدم بریم چنان که اول بود. بعضی دگر گفتند: خلقان را چنان که اول از خاک آفریدیم باز با خاک بریم ایشان را. وَعَدَّا عَلَيْنَا، اینکه وعده‌ای است که بر خود واجب کردیم، یعنی اینکه بعث و نشور. إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ، ما اینکه خواهیم کردن و جز ما نخواهد کرد و نتواند کردن. قوله: وَ لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ - الاية. حمزه و اعمش خواندند: فی الزبور، به ضم «زا» علی الجمع، و باقی قراء خواندند به فتح «زا»، و آن فعول است به معنی مفعول، كالحلوب و الزكوب. و الزبر و الزبر، الکتابه. مفسران خلاف کردند در آن که مراد به زبور و ذکر چیست، سعید جبیر و مجاهد و ابن زید گفتند: مراد به «زبور» جمله کتابهای منزل است، و مراد به «ذکر»، لوح محفوظ است، یعنی بنوشتیم در کتابها پس آن که در لوح محفوظ نوشته بود. عبد الله عباس و ضحاک گفتند: مراد به «ذکر» توریت است، و به «زبور» کتاب داود. و بعضی دگر گفتند: مراد به «ذکر» قرآن است، و به «زبور» کتاب داود. و بعد، به معنی قبل است، کقوله: ... وَ كَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ (۲) ... ای امامهم، و قوله: وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا (۳)، ای قبل ذلك. أَنَّهُ الْأَرْضُ، مجاهد و ابو العالیه گفتند: مراد زمین بهشت است، یعنی ما در زبور بنوشتیم پس از آن که در اینکه کتاب ذکر نوشته بودیم که: زمین بهشت به میراث بندگان صالح را باشد، بیانه قوله: وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ (۴) ...، عبد الله عباس گفت: زمین دنیا خواست، یعنی ما حکم کردیم که زمین دنیا به میراث بندگان صالح دهیم، و ذلك قوله: ... لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ (۵). و هب متبه گفت: در چند کتاب خوانده‌ام از کتب اوایل که، خدای تعالی گفت:

(۱). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۷. (۲). سوره كهف (۱۸) آیه ۷۹. [.....]

(۳). سوره نازعات (۷۹) آیه ۳۰. (۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۴. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۳۳. صفحه: ۲۸۸ من زمین به میراث به صالحان امت محمّد دهم، و اینکه قول باقر است - علیه السلام. و اصحاب ما به اینکه آیت استدلال کردند بر خروج مهدی - علیه السلام - (۱) و وجه استدلال آن که گفتند خدای تعالی گفت: من در کتب اوایل نوشته‌ام یکی از پس دیگر، و بر پیغامبر مقدم فرستاده که: من جمله زمین (۲) - برای آن که «لام» تعریف جنس است و استغراق را باشد و از اطلاق او جز زمین دنیا نشناسند - به میراث به بندگان صالح دهم، و اطلاق قدیم تعالی در حق شخصی لفظ صالح دلیل عصمت او کند برای آن که یکی از ما که تزکیه غیري کند آن باشد که گوی (۳) دهد بر صلاح ظاهر او برای آن که باطنش نداند و بر آن مطلع نباشد، چون خدای تعالی اینکه تزکیه کند دلیل عصمت مزگی باشد برای آن که او عالم است به ظاهر و باطن، و مطلع بر اسرار و نهانی، و در امت کس به عصمت

ائمه نگفت و اثبات معصومی نکرد جز امامیان، پس از اینکه وجه دلیل کند بر آن که مراد به آیت معصومی باشد «۴». اگر گویند: صالحین جمع است و او یکی است، جواب گوئیم: برای توقیر و تعظیم واحد را به لفظ جمع برخوانند، دگر آن که: روا بود که مراد او باشد و جماعتی اصحابان او، جز که عصمت او معلوم باشد به دلیل، و عصمت ایشان مجوز، و ما را معلوم نباشد از جهت آن که بر تعیین ایشان دلیلی نیست. *إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ*، حق تعالی گفت در اینکه، یعنی در اینکه که رفت از اهلاک کفار و ادالت «۵» مؤمنان. و گفته‌اند: «هذا»، اشارت است به قرآن، در او بلاغی و وصولی و رسیدنی هست به مراد و مقصود گروهی خدای پرستان را. آنگه گفت: *وَمَا أَرْسَلْنَاكَ، و ما نفرستادیم تو را ای محمّد جز رحمت و بخشایش جهانیان.* و در آیت دلیل است بر بطلان قول مجبزه، آن جا که گفتند: خدای را بر کافر هیچ نعمتی نیست، خدای تعالی می‌گوید: تو رحمت و نعمت جهانیانی. و وجه آن که رسول نعمت است و رحمت بر کافران، آن است که: وجود او و دعوت او لطف است ایشان را، و آنچه ایشان اجابت دعوت او نکنند از ایشان است ----- (۱). مش: *آخر الزّمان.* (۲). آب، آرز، مش را. (۳).

آب، آج، لب، آرز، مش: گواهی. (۴). چاپ شعرانی: (۶۴/۸) معصومین باشند. (۵). چاپ شعرانی: (۶۵/۸) ازاله. صفحه: ۲۸۹ نه از او، دگر آن که: به وجود او عذاب استیصال از ایشان برداشتند، و اینکه قول عبد الله عباس است. *قُلْ إِنَّمَا يُوحِي إِلَيَّ، بگویی ای محمّد که: وحی می‌کنند به من، که خدای شما یک خداست. فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ، شما به اینکه وحی ایمان خواهی آوردن و آن را «۱» انقیاد نمودن! فَإِنْ تَوَلَّوْا، اگر برگردند اینکه کافران، فُكُلْ، بگویی ایشان را که: من خبر دادم شما را و ایذان و اعلام کردم و اعذار و انذار کردم «۲»* *عَلَى سَيِّوَاءٍ، ای علی سوییّه، بر راستی و انصاف و حق.* و گفته‌اند: *عَلَى سَيِّوَاءٍ، مراد آن است که تخصیص نکردم قومی را دون قومی، بل بر راستی بی میل و محابا همه را اعلام کردم.* و گفته‌اند: معنی آن است که: شما ندانی و ندانستی مرا، من شما را اعلام کردم تا شما نیز ایمان آرید، *فاستوينا في العلم، تا با یکدیگر راست باشیم در علم.* و گفتند «۳»: *استوينا «۴» فی الايمان، من شما را اعلام کردم تا شما نیز ایمان آری تا با یکدیگر راست باشیم در ایمان.* *وَإِنْ أَدْرِي، المعنى و ما ادرى، و من ندانم که اینکه که شما را وعده می‌دهند از قیام ساعت، دور است یا نزدیک؟ گروهی گفتند: اینکه آیت منسوخ است بقوله «۵»: وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ «۶» ...، و اینکه درست نیست برای آن که نسخ در اخبار نشود، و دگر آن که: تاریخ منسوخ باید تا مقدم بود بر تاریخ ناسخ، و اینکه جا تاریخ معلوم نیست. دگر آن که: جمع ممکن است میان اینکه هر دو آیت از آن «۷» که اول محمول بود بر اجمال و اهمال، و دوم بر تعیین وقت. در اول، گفت: *وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ «۸»*، یعنی به اضافه با گذشته «۹» نزدیک است که بیشتر شد «۱۰» و کمتر ماند، و از اینکه جا رسول را گویند که: او مبعوث است بین یدی الساعه، و مراد به آیت دوم آن -----*

----- (۱). آب، آرز که. (۲). آج، لب تا شما نیز ایمان آرید، *فاستوينا في العلم.* (۳). آب، آرز، مش: گفته‌اند. (۴). آط: استوی، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. (۵). آج، لب *لَعَلَّه فِتْنَةٌ لَكُمْ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ «۸-۶».* سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۷. [.....]

(۷). آب، آرز، مش: جا. (۹). آط: گذشته. (۱۰). آج، لب: باشد. صفحه: ۲۹۰ است که: من ندانم که کی خواهد بودن و چند مانده است با آن؟ *إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ، او، یعنی خدای تعالی داند آنچه شما آشکارا کردی، و آنچه پنهان داری نیز داند.* *وَإِنْ أَدْرِي، المعنى و ما ادرى، «ان» به معنی «ما» ی نافیه است.* *لَعَلَّه، همانا آن، یعنی تأخیر عذاب کنایتی است عن غیر مذکور، همانا اینکه تأخیر عذاب از شما فتنه «۱» و اختباری است تا شما را خالص کنند، چنان که آتش زر را. *وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ، و تمتعی است تا به وقت آجال شما. شعبی گوید: چون حسن «۲» علی - علیهما السلام - کار به معاویه تسلیم کرد، معاویه گفت: خطبه‌ای کن تا مردمان از اینکه حال با خبر شوند. او خطبه‌ای کرد و در او حمد و ثنای خدای گفت «۳»، آنگه گفت: «۴» *انّ اکیس الکیس التقی و احمق الحقم الفجور، و انّ هذا الامر الذی اختلفت «فیه انا و معاویه اما حق لغیری کان احق به، و اما حق کان لی فترکنه طلبا لصلاح الامه،* آنگه اینکه آیت برخوانند: *وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّه فِتْنَةٌ لَكُمْ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ. قال «۵» رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ «۶».* -----**

----- (۱). چاپ شعرانی: فتنه. (۲). آج، لب ابن. (۳). مش: کرد. (۴). آج، لب: اختلف. (۵). همه نسخه بدلها: قل، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۸۹. صفحه: ۲۹۱ قتاده گفت: رسول- علیه السلام- چون به کارزاری حاضر آمدی، گفتمی: رب احکم بالحق. و بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: رب احکم حکمک بالحق. قراء در آیت خلاف کردند، حفص خواند: قال رب علی الخبر، و دگر مقریان «۱» «قل» علی الامر. و ابو جعفر خواند: رب احکم، به ضم «با» اتبع الضمه الضمه. و باقی قراء، «رب» به کسر «با» ابقاء علی اصله. و یعقوب خواند: ربی احکم بالحق، بر افعال تفضیل به فتح «الف» و رفع «میم»، چنان که جمله باشد از مبتدا و خبر، یعنی خدای من حاکمتر است به حق. وَ رَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلٰی مَا تَصِفُ فُنُونُ، و خدای ما بخشاینده و یاری خواسته است از او بر آنچه شما می گویی و وصف می کنی. ابن ذکوان عن ابن عامر خواند: علی ما یصفون، بالیاء خبرا عن الکفار، و باقی قراء به «تا» ی خطاب]

----- (۲). (۱). آج، لب: مفسران. (۲). اساس: تا بدین جا ندارد، از آط افزوده شد. صفحه: ۲۹۲ «۱»]

سوره الحج

[قتاده گفت: اینکه سورت مدنی است، الا چهار آیت که به مکه فرود آمد، من قوله: وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ «۲»، الی قوله: ... عَذَابٍ [یَوْمٍ عَقِيمٍ] «۳»]

«۴». مجاهد گفت و عیاش بن ابی ربیعه که: جمله مدنی است، و او هفتاد و هشت آیت است در کوفی، و شش در مدنی، و پنج در بصری. و هزار و دوست و نود و یک کلمت است، و پنج هزار و هفتاد و پنج حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، ابی کعب گفت که، پیغامبر «۵»- علیه السلام- گفت: هر که سوره الحج بخواند، خدای به عدد هر کسی که حج و عمره کرد از گذشتگان «۶» و ماندگان، او را حجی و عمره ای بنویسد.

[سوره الحج (۲۲): آیات ۱ تا ۱۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ (۱) یوم ترونها تذهل کل مرضه عمّا أرصت و تضح کل ذات حمل حملها و تری الناس سیکاری و ما هم بسکاری و لکن عذاب الله شدید (۲) و من الناس من یجادل فی الله بغير علم و یتبع کل شیطان مرید (۳) کتب علیه انه من تولاہ فانه یضه لہ و یهدیه الی عذاب السعیر (۴) یا ایها الناس ان کنتم فی ریب من البعث فانا خلقناکم من تراب ثم من نطفه ثم من علقه ثم من مضغه مخلقه و غیر مخلقه لبتین لکم و نقر فی الارحام ما نشاء الی اجل مسمی ثم نخرجکم طفلاً ثم لتبلغوا أشدکم و منکم من یتوفی و منکم من یرد الی أرذل العمر لکیلا- یعلم من بعد علم شیئا و تری الأرض هامدہ فاذا أنزلنا علیها الماء اهتزت و ربّت و أنتت من کل زوج بهیج (۵) ذلک بأن الله هو الحق و انه یحی الموتی و انه علی کل شیء قدیّر (۶) و انه الساعه آتیة لا ریب فیها و انه الله یتبع من فی القبور (۷) و من الناس من یجادل فی الله بغير علم و لا هدی و لا کتاب منیر (۸) ثانی عطفه یضل عن سبیل الله له فی الدنیا خزی و نذیفه یوم القیامه عذاب الحریق (۹) ذلک بما قدمت یداک و انه الله لیس بظلام للبعید (۱۰) و من الناس من یعبد الله علی حرف فین أصابه خیر اطمأن به و ان أصابته فتنة انقلب علی وجهه خسر الدنیا و الآخره ذلک هو الخسران المبین (۱۱) یدعوا من دون الله ما لا یضروه و ما لا ینفعه ذلک هو الضلال البعید (۱۲) یدعوا لمن

صَّرَّهُ أَقْرَبَ مِنْ نَفْعِهِ لِبَيْسِ الْمَوْلَى وَ لِبَيْسِ الْعَبْتِيرِ (۱۳) إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ (۱۴) مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدَهُ مَا يَغِيطُ (۱۵) وَ كَذَلِكَ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَ أَنْ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يُرِيدُ (۱۶)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان]

«۷» ای مردمان بترسی از خدایتان که زلزله قیامت چیزی بزرگ است. ----- (۱).

اساس: از اینکه جا به بعد ندارد، از آط افزوده شد. (۲). سوره حج (۲۲) آیه ۵۲. (۳). سوره حج (۲۲) آیه ۵۵. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب، آز، مش: عذاب مقیم، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۵). آط: پیغا، به قیاس با نسخه آب، و اتفاق بقیه نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آط: گذشتگان. (۷). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. صفحه: ۲۹۳ آن روزی که بینی آن را مشغول شود هر شیر دهنده از آن که شیر دهد «۱»، و بنهد هر خداوند باری بارش، و بینی مردمان را مستان و نباشند مستان و لکن عذاب خدای سخت است. و از مردمان کس هست که خصومت می کند در خدای بی دانش «۲»، و پیروی می کند هر دیوی عاصی را. نوشتند بروی «۳» هر که توّل کند به او، او گمراه بکند او را و ره نماید او را به عذاب دوزخ. ای مردمان اگر شما در شکی از زنده باز کردن، ما بیافریدیم شما را از خاک، پس از آب منی، پس از خون بسته، پس از گوشتی خاییده نشو کرده و نشو ناکرده «۴»، تا بیان کنیم شما را «۵» و قرار «۶» دهیم در رحمها آنچه خواهیم تا به وقتی نام زده «۷»، پس برون آریم شما [را]

«۸» خرد، پس تا برسید به قوت [خود]

«۹»، و از شما کس باشد که مرگ دهند او را، و از شما کس باشد که باز برند او را تا بدترین «۱۰» عمر تا نداند از پس دانستن

چیزی «۱۱»، و بینی زمین را مرده، چون بفرستیم بر آن آب ر [۱]

«۱۲» بجنبند و برآید «۱۳» و برویاند از هر ----- (۱). آط: دهند، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. (۲). آب: بی دانشی. (۳). آب، آج، لب که. (۴). آج، لب: تمام خلقت و ناتمام خلقت. (۵). آج، لب: بیان کنیم قدرت خود را برای شما. (۶). آج، لب می. (۷). آج، لب: نام برده. (۸-۹-۱۲). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. (۱۰). آب: به رذلترین. (۱۱). آج، لب را. [.....]

(۱۳). آب: ور آید. صفحه: ۲۹۴ جفتی نکو. آن به آن است که خدای حق است، و او زنده کند مردگان را، و او بر همه چیزی تواناست. و قیامت آمدنی است شکی نیست در آن و خدای بر انگیزد آن را که در گورهاوند. و از مردمان کس هست که خصومت می کند در «۱» خدای بی دانشی، و نه بیانی و نه نوشته روشن. برگردانیده پهلویش تا گمراه کند از ره خدا، او راست در دنیا نکالی «۲»، و بچشانیم او را روز قیامت عذاب دوزخ. آن به آن است که در پیش فگند «۳» دستهای تو، و آن که خدای نیست ظلم کننده بر بندگان. و از مردمان کس هست که می پرستد خدای را بر کناره، و اگر برسد او را نیکی ساکن شود به او، و اگر برسد او را فتنه برگردد بر رویش زیان کرده است در دنیا و آخرت، آن زیانی است روشن. می خواند «۴» از فرود خدای آنچه زیانش نکند و آنچه سود ندارد او را، آن گمراهی دور است. می خواند آن را که زیانش نزدیکتر است از سودش، بد خداوندی است و بد سازنده «۵». ----- (۱). آج، لب کار. (۲). آج، لب: اهانت. (۳). آج، لب: افگنده. (۴).

آج، لب: می ترسد. (۵). آج، لب: مصاحبی. صفحه: ۲۹۵ خدای در آرد آنان را که ایمان آرند «۱» و عمل صالح کنند «۲» در بهشتهایی که می رود در «۳» زیر آن جویها، خدای بکند آنچه خواهد. هر کس که گمان «۴» برد که خدای نصرت نکند «۵» در دنیا و

آخرت، گو بکش «۶» به رسنی «۷» به آسمانه «۸» خانه «۹»، پس گو بپر «۱۰»، بنگرد «۱۱» تا ببرد «۱۲» کید «۱۳» آنچه او را از آن خشم آید «۱۴». و همچنین فرو فرستادیم دلالات روشن، و خدای راه نماید آن را که خواهد. قوله تعالی: يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ - الْآيَةُ، قدیم تعالی مکلفان را در اینکه آیت تخویف و تهدید کرد، گفت: ای مردمان؟ و در تحت اینکه خطاب مرد و زن و مؤمن و کافر و بنده و آزاد و کودک و بالغ و دیوانه و عاقل در آید، جز که دیوانه و کودک را از او برون برند به دلیل عقل، و اینکه دلیل است بر آن که کفار مکلف‌اند. اتَّقُوا رَبَّكُم، بترسی از خدای خود یعنی از عقاب و سطوت او، و پرخیزی «۱۵» از معاصی او. إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ که زلزله قیامت چیزی عظیم خواهد بود. و زلزله و زلزال، شدت حرکت باشد بر حالی هایل، و اصل او من قولهم: زلّت قدمه، آنکه آن را مضاعف کردند، و در آیت دلیل است بر آن که معدوم را شیء خوانند برای آن که آن معدوم است، و خدای او را شیء خواند. ----- (۱). آج، لب: ایمان آوردند. (۲). آج، لب: کردند. (۳). آج، لب: از. (۴). آج، لب می. (۵). آج، لب محمد را، چاپ شعرانی او را. (۶). آج، لب: پس باید که کشد. (۷). آج، لب: به رشته‌ای، آج، لب: ریسمانی. (۸). آج، لب: آسمان، آج، لب: تا سقف. [.....]

(۹). آج، لب خود. ۱۰ آج، لب: پس منخق گرداند خود را پس. (۱۱). آج، لب: پس بنگر. (۱۲). آج، لب: بنگرد که هیچ ببرد. (۱۳). آج، لب او را، آج، لب: که به خشم آورد او را. (۱۴). آج، لب: که به خشم آورد او را. (۱۵). آج، لب، آج، لب: بپرهیزید. صفحه: ۲۹۶ یوم ترونها، آن روز که بینی قیامت را. ضمیر راجع است با زلزله ساعه یا با ساعت. تَذَهَّلْ، مشغول گرداند، اینکه قول عبد الله عباس است. ضحیّاک گفت: دل خوش گرداند. مقاتل حیّان گفت: فراموش برد، یقال: ذهلت عن الشیء و اشتغلت بغيره و ترکته اذهل ذهولا و اذهلنی الشیء اذهاالا، قال: حاقلبه یا عزّ او کاد یذهل کلُّ مُرَضِعَةٍ، هر زنی شیر دهنده را از آن فرزند که شیر می‌دهد او را. فراء و کوفیان گفتند، شاید تا گویند: امرأة مرضع، بی «ها» و كذلك حیض و طاهر و طامث، برای آن که مختص است به زنان، و در مردان اینکه معنی نباشد. زجاج گفت و جماعت «۱» بصریان: چون بر فعل بنا کنی گویی: ارضعت فهی مرضع، و چون به صفتی لازم کنی گویی: مرضع ای ذات رضاع، علی طریق النسب. و بعضی دگر گفتند: مرضع آن را گویند که فرزند خود را شیر دهد، و چون فرزند دیگر «۲» را شیر دهد او را مرضع گویند، و اینکه فرق وجهی ندارد از اینکه جهت، و معتمد قول بصریان است اینکه بر سیل تهویل و تعظیم قیامت گفت. وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا، و هر زنی که آبستن باشد و بار دارد، بار بنهد و بچه بیفکند بی وقت از هول آن روز، و اینکه عبارت است از شدت و سختی آن روز، نه آن که آن جا حامل یا مرضعی باشد. وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَى، و مردمان را مست بینی از ترس، و مست نباشند از خمر. و گفتند: معنی آن است که: مردمان را چون مستان بینی از دهش «۳» و حیرت و غفلت، و بر حقیقت مست نباشند. و در شاذّ ابو زرعه بن عمرو بن جریر خواند: و تری الناس، به ضم «تا» و نصب «سین» علی معنی یظن «۴» لناس سکری. کوفیان خواندند الّا عاصم: سکری بی «الف» در هر دو جای، و باقی قراء سکری خواندند به «الف» بر جمع. آن که سکری خواند برای تأیث جمع خواند که فعلی صفت مؤنث باشد در آن که مذکر او فعّالان بود، کسکران و غضبان، و آن که سکری خواند، به جمع گفت: برای آن که صفت جمعی بسیار است، و اینکه لفظ جمع است ککسلان و کسالی. وَ لَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ، و لکن عذاب خدای سخت باشد. -----

(۱). آج، لب، آج: جماعتی. (۲). آج، لب، آج، لب: دیگری. (۳). آج، لب، آج، لب: تظن. صفحه: ۲۹۷ عمران بن حصین و ابو سعید الخدری روایت کردند که: اینکه آیتها در شبی آمد که رسول - علیه السّلام - در غزاه بنی المصطلق بود، و آن قبیله‌ای بودند از بنی خزاعه، و مردم بر راهرو بودند. رسول - علیه السّلام - بفرمود تا بانگ کردند و مردم بایستادند رسول - علیه السّلام - اینکه آیتها بر مردمان خواند، همه به گریستن آمدند، چون در روز آمدند، کس زین باز نگرفت و خیمه نزد «۱» و دیگ نپخت، بعضی می‌گریستند و بعضی دلتنگ بنشستند. رسول - علیه السّلام - گفت دانی که آن چه روز باشد! گفتن «۲» خدای و پیغامبر عالمتر، گفت: آنکه «۳» خدای تعالی آدم را گوید برخیز و از فرزندانت گروهی دوزخی را به دوزخ فرست، او برخیزد از

هزار (۴)، نهصد و نود و نه را به دوزخ فرستد و یکی را به بهشت. اینکه حدیث (۵) سخت آمد بر مسلمانان بگریستند و گفتند: یا رسول الله! ناجی که خواهد بود! گفت: ابشروا و قاربوا و سدّوا، با مژده (۶) باشی و با مردم نزدیک (۷) باشی و باسداد باشی که با شما دو خلق هستند که ایشان را کثرتی عظیم هست. آنگه گفت: من امید می‌دارم که ربع اهل بهشت شما باشی، ایشان تکبیر و تحمید کردند (۸). آنگه گفت: امید می‌دارم که نیمه اهل بهشت شما باشی، ایشان تکبیر و تحمید کردند (۹). آنگه گفت: امید می‌دارم که نیمه اهل بهشت شما باشی، ایشان تکبیر کردند و شکر گزارند، گفت: من امید می‌دارم که دو بهر از اهل بهشت شما باشی، آنگه گفت: جمله اهل بهشت صد و بیست صف باشند، هشتاد صف امت من باشند و مسلمانان در جنب کافران چنان باشند که خالی بر پهلوی شتری یا چون مویی سیاه بر گاوی سپید، یا چون مو [یی]

(۱۰) سپید بر گاوی سیاه. آنگه گفت: از امت من هفتاد هزار به بهشت شوند بی‌شمار. عکاشه بن محسن برخاست و گفت: یا رسول الله! دعا کن تا من از جمله ایشان باشم. گفت: تو از جمله ایشانی. مردی از انصار بر پای خاست (۱۱) و گفت: یا رسول الله! دعا کن تا من از ایشان باشم، گفت: ----- (۱). آج، لب: نزدند. (۲). آج، مش: گفتند. (۳). آج، لب، مش: آن که. [.....]

(۴). آج، لب کس. (۵). مش: سخن. (۶). آب، مزده/ مژده. (۷). لب: بنزدیک. (۸-۹). آج، لب شکر گزارند. (۱۰). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. (۱۱). آط، آب، لب، آج، مش: خواست. صفحه: ۲۹۸ سبقک بها عکاشه، عکاشه تو را به اینکه سبق برد. قوله: وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ، گفت: از مردمان کس هست که او در خدای تعالی مجادله و «۱» خصومت می‌کند. «من»، تبعیض راست، و «من»، نکره موصوفه است. آیت در نضر بن الحارث آمد که او بسیار خصومت کردی با رسول و گفتی: فریشتگان دختران خدایند، و قرآن افسانه پیشینگان است، و خدای قادر نیست بر احیاء موتی، خدای تعالی بیان کرد که: او اینکه جدل که می‌کند در حق خدای تعالی بی‌علم می‌کند. وَيَتَّبِعْ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ، و تابع است هر دیوی ستنبه مارد عاصی را. و تمرد، سرکشی باشد، و منه قوله: ... مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ (۲). کُتِبَ عَلَيْهِ، بر آن شیطان نوشته‌اند که هر کس به او تولا کند، شیطان او را از راه دین گمراه کند و از ره بهشت، و او را راه نماید به ره دوزخ و عذاب آتش. آنگه خطاب کرد با منکران بعث و نشور، گفت: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ، ای مردمان! اگر شما در شکی از آن که شما را زنده خواهند کرد، چرا اندیشه نکنی که ما شما را اول از خاک آفریدیم، یعنی پدر شما [آدم را]

(۳). ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ، آنگه فرزندان او را از نطفه آفریدیم، و نطفه اینکه آب معروف است که خدای از او فرزند آفریند (۴)، و اصل او آب اندک باشد من نطف اذا قطر. ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ، آنگه از خونی بسته، برای آن که آب در رحم از پس چهل روز خونی بسته شود. ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ، آنگه از گوشتی خاییده برای آن که از پس چهل روز آن علقه جنین (۵) شود. مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ، بعضی ممکن (۶) و نشو کرده باشد و بعضی نباشد. عبد الله عباس گفت: تامة و غیر تامة، یعنی سقط. مجاهد گفت: مصورة و غیر مصورة. لُبَّيْنِ لَكُمْ، اینکه همه برای آن تا بیان کنیم شما را که اصل شما از چیست، و ما چگونه آفریدیم شما را. عبد الله مسعود گفت: چون نطفه در رحم افتد، خدای تعالی فرشته‌ای بر آن گمارد و او گوید: بار خدایا! مخلّقه ام غیر مخلّقه، اینکه تمام بودن است یا نی! اگر ----- (۱). آج، لب مخاصمت. (۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۷. (۳). آط: ندارد، از آب، افزوده

شد. (۴). آب، آج، لب، آج، مش: آفریند. (۵). آج، لب: خونین. (۶). آب، آج، لب، آج، مش: ممکس. صفحه: ۲۹۹ گوید (۱): غیر مخلّقه، تمام نخواهد بودن رحم آن را بیندازد، و اگر گوید: هی مخلّقه، اینکه تمام خواهد شدن، گوید: بار خدایا! نرینه خواهد بود یا مادینه! رزقش چیست! اجلس چیست (۲)! سعید است یا شقی! او را گوید: برو و به لوح محفوظ رو و از آن جا (۳) نسخه کن، آن فرشته بیاید و نسخه کند تا به آخر صفات او، تا بیان کنیم. لُبَّيْنِ لَكُمْ، کمال قدرت ما و غرایب حکمت ما در گردانیدن اصل خلقت شما به اطوار و انواع. وَتَقَرَّرُ فِي الْأَرْحَامِ، عاصم خواند: نقرّ، به نصب عطفاً علی قوله: لُبَّيْنِ، تا بیان کنیم و قرار دهیم در رحم آنچه

خواهیم تا به وقتی معین. مُسَمَّی، نام برده. و باقی قراء خواندند: وَ نَقَرُّ، برفع علی الاستیناف، المعنی و نحن نقَرُّ، و ما قرار دهیم آنچه خواهیم در رحمهای زنان تا به وقت ولادت، و آن اجلی بود مسمی. ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلاً، آنکه شما را برون آریم از شکم مادران طفل خرد» (۴). و طفل به لفظ واحد گفت با آن که حال است از جمع، برای آن که عرب واحد به جای جمع گویند، در بهری مواضع چنان که گفت: نَ الْعَوَازِلِ لیس لی بأمیر و لم یقل: امراء. ابن جریج گفت: تشبیها بالمصدر، کعدل و زور، و قیل: تشبیها بالخصم و الضیف. ثُمَّ لَتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ، پس برای آن تا شما به اشد خود رسی، یعنی به کمال خلق و تمام عقل و نهایت قوت. و «اشد»، جمع «شد»، کفلس و افلس، و قیل: جمع شد، کود و اود، یقال: هو ودی و القوم أودی، و قیل: جمع شده، کنعمه و أنعم، و اینکه از جموع قلت است. وَ مِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى، و از شما بهری آن بود که او را وفات دهند و جان بردارند، و «من» تبعیض راست، و «من» نکره موصوفه است، اما به کودکی یا به جوانی بمیرد، یا پیش بلوغ به اشد» (۵). وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْضِ الْعُمُرِ، و بهری از شما باشند که ایشان را رد کنند به اردلتر و خسیس تر عمری، و آن حالت پیری و خرفی باشد، و حق تعالی او «۶» را «ارذل العمر» خواند برای آن که حالت ----- (۱). آج، لب: گویند. [.....]

(۲). آج، لب، مش: کی است. (۳). آج، لب: محفوظ او را. (۴). آب، آج، لب: مش: خورد. (۵). آج، لب: باشد. (۶). آب، آج، لب: مش: پیری. صفحه: ۳۰۰ ضعف و عجز و نقصان عقل و تن باشد، و پس از آن مرد صلاح نفس امید ندارد و داند «۱» که آخر عمر است، و هر چه روز آید نقصان زیادت خواهد بود، از آن جا گفتند: الشَّيْبُ أَحَدَى الْمَيْتَيْنِ، پیری یکی است از دو مرگ، و قال بعضهم: وَ الشَّيْبُ أَحَدَى الْمَيْتَيْنِ تَقَدَّمَ أَوْلَاهُمَا وَ تَأَخَّرَتْ أَخْرَاهُمَا. لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمِ شَيْئًا، «لا» عاقبت راست بر آن تأویل که گفته‌ایم تا کار او به جایی باز آید که هیچ نداند پس از آن که دانست، و آن از نقصان عقل و فهم و ذکر او باشد که او را کم شود و نسیان بر او غالب شود. وَ تَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً، و تو ای محمّد یا ای مخاطب؟ زمین را خشک» (۲) پژمرده بینی، یقال: همدت النَّارِ تهمد همودا اذا صارت رمادا، و همد الثّوب همودا اذا بلی «۳» و خلق، قال الاعشى: قالت قتيلة ما لجسمك شاحبا و اری ثيابك باليات همدا و روا بود که اینکه خطاب با رسول بود، یا با مخاطبی هر که باشد برای آن که اینکه بر سیل مثل می فرماید: فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَّتْ، چون آب باران به او فرو فرستیم بجنبند چون کسی که حرکت با نشاط کند. و «اهتزاز» (۴)، حرکت مرد شادان باشد با بشاشت، یقال: اهترّ لكذا اذا قام اليه نشيطا فرحا به، آنکه در جماد بر سیل تشبیه استعمال کنند، قال الشاعر: و تأخذه عند المكارم هزة كما اهترّ تحت البارح الغصن الرطب وَ رَبَّتْ، ای ارتفعت و زادت، که زمین عقیب برف و باران چون خوش شود بر آید به مانند خمیر، چنان که پای به او فرو شود. وَ أُبْتُتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيحٍ، و برویاند از هر جنسی و صنفی گیاه و نبات نیکو، و اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد برای عرب که منکر بودند و مستبعد، بعث و نشور را، و می گفتند: چگونه ممکن باشد که ما پس از آن که مرده باشیم و پوسیده گشته و با خاک برابر شده، ما را اعدت کنند و زنده کنند؟ و اینکه «۵» محال می داشتند. حق تعالی گفت در اینکه چه تعجب و استبعاد است؟ نه هر سال زمین به فصل زمستان مرده شود، چنان که هیچ -----

----- (۱). لب: نداند. (۲). آج، لب و. (۳). آج، لب: یکی. (۴). آج، لب: اهتزاز از. (۵). مش را. صفحه: ۳۰۱ نبات نرویاند. و اگر همه آبهای جهان در او بندند باز آنکه که وقت آید و فصل ربیع باشد، ما باران به او فرو فرستیم تا چون زنده شود» (۱)، پنداری بر خود بجنبند و نشاط نبات کنند، و انواع نبات پدید آید از او، هم آن خدای که اینکه کند و بر اینکه قادر است، قادر است بر آن که شما را زنده کند پس از آن که مرده باشی و پوسیده. آنکه اینکه آیت را بیان کرد و گفت: ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ، اینکه برای آن است که خدای حق است، و وجود او درست است، و کمال قادری او محقق است، و او قادر است بر آن که مردگان را زنده کند، بل «۲» هر چه مقهورات است «۳»، قادر است از هر جنسی علی ما [لا]

«۴» نهایه له. وَ أَنْ الشَّاعَةَ آتِيَةٌ، و نیز بدانی که قیامت آمدنی است و در او شکی نیست، و خدای تعالی زنده خواهد کرد آنان را که در گورهایند. وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُبِينٍ، آیت هم در نضر بن الحارث آمد، گفت: و از

مردمان کس «۵» هست که جدل می‌کند و خصومت در خدای تعالی بی‌علمی که او را هست. و لا هُدیٰ بی‌بیانی و بی‌تستی و حجتی که دارد، و بی‌کتابی روشن. ثانی عَطْفِهِ، برگردانیده پهلو را، و اینکه عبارت باشد از دو چیز، یکی: تکبر، یقول العرب: جاء فلان ثانی عطفه اذا جاء متکبراً متجبراً، و نیز عبارت باشد از عدول و اعراض و الثنی الصّیرف، و العطف الجنب، و نصب او بر حال است از فاعل، و در آیت هر دو وجه محتمل است، و نظیره «۶» قوله: وَإِذَا تُلِيٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلِيٰ مُسْتَكْبِرًا ﴿٧﴾...، و قوله: ... لَوُوَا رُؤُسَهُمْ وَ رَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَ هُمْ مُسْتَكْبِرُونَ، «۸». لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، تا گمراه کند مردمان را از ره خدای. آنکه گفت: لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ، او را در دنیا خیزی و ذلّی و هوانی و هلاکی باشد، و آن روز بدر بود. وَ نُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ، و روز قیامت بچشانیم او را عذاب دوزخ. ----- (۱). آب، آرز، مش و. (۲). آب، آرز، مش بر. (۳). آب اوست، مش او. (۴). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. [.....]

(۵). آب، آرز، مش: کسی. (۶). آب، آرز، مش: نظیرها. (۷). سوره لقمان (۳۱) آیه ۷. ۸. سوره منافقون (۶۳) آیه ۵. صفحه ۳۰۲ ذلِكَ بِمَا قَدَّمْت، «ذلک» اشارت است به آنچه رفت از خزی دنیا و عذاب آخرت، گفت: اینکه برای آن است، و به سبب آن که دستهای او تقدیم کرد، و اینکه مبالغت است در اضافه فعل به او، و اینکه آیات و امثال اینکه دلیل است بر بطلان مذهب مجبره که گفتند: ثواب و عقاب معلل نیست، و خدای تعالی فاعل فعل بندگان است، و افعال ما به سایر وجوه و حقایق به خدای تعلق دارد که خدای تعالی جزا معلل کرد و اضافه فعل با بنده کرد علی ابلغ الوجه. وَ أَنْ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ، و خدای تعالی ظلم نکند بر بندگان که ایشان را مؤاخذه کند به فعل خود یا فعلی که ایشان نکرده باشند، و بر قاعده مجبره هیچ ظلم در جهان نباشد الا خدای کرده باشد، چه هیچ کس بر احداث و انشاء قادر نیست. و چون اندیشه کنی از ره عقل و شرع روشن شود که خدای تعالی بر هیچ کس ظلم نکند و نکرده است. اما مجبر بر خدای ظلم می‌کند به آن که اضافه می‌کند به او آنچه به او لایق نیست، فکأنه ظلمه بان ظلمه، پنداری ظلم کند بر او به اضافه ظلم به او، چه ظلم وضع الشیء فی غیر موضعه باشد، و او تعالی - علواً کبیراً - نه موضع ظلم است، بل موضع عدل است و فضل «۱»، اگر با بنده کار به استحقاق کند، جز عدل نکند و هیچ ظلم نکند، و اگر از عدل بگذرد جز فضل نکند، ظلم را به او ره نیست، و اضافه ظلم را به او هیچ وجه نیست، سُبْحَانَہُ وَ تَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عَلُوًّا کَبِیرًا ﴿۲﴾. وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ، آیت در شأن جماعتی اعراب آمد که به مدینه آمدند و ایمان آوردند ایمانی مجازی، به زبان اظهار ایمان کردند و به دل بر کفر بودند، ایشان را علمی نبود از آن که ایشان را نظری نبود که سبب علم باشد. آنکه اگر ایشان را نکبتی نرسیدی و بیماری و آفتی و نقصان مالی، و مال ایشان زیادت شدی و اسبان ایشان بچه نیکو آوردی و زنان ایشان پسران «۳» زانندی، گفتندی «۴»: اینکه محمّد مبارک مردی است، و اینکه دین او حق است و ما را بر اینکه دین بودن صواب است و سود. و اگر بر خلاف اینکه بودی و هوای مدینه موافق نیامدی و بیمار شدندی و اسپان و اشتران ایشان بعضی بمردندی و زنانشان دختران زانندی، گفتندی: اینکه ----- (۱). آب، آرز، مش: فعل. (۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۳. (۳). آج، لب: سپری. (۴). آج، لب: گفتندی. صفحه ۳۰۳ محمّد نا مبارک مردی است، و اینکه دین او اصلی ندارد، و ما تا در اینکه دین آمدم جز زیان و نکبت نیست ما را، برگشتندی، فذلک قوله: فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ، ای سکن الیه، و إِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ، ای نکبت و بلیه و مرض و آفة فی المال. انقلّب علی وجهه، ارتد عن اسلامه بعد ما اظهره، و رجع کافراً، و قوله: علی حَرْفٍ، ای علی جانب و شفا غیر مطمئن - و لا مستقیم، چون کسی که بر طرف چیزی باشد در میان آن کار نشده باشد. و الحرف، الجانب، و منه حرف البئر و حرف النَّهْرِ. مجاهد گفت: علی شک، بعضی دگر گفتند: علی ضعف من الاعتقاد و البصیره، و بعضی دگر گفتند: علی لون واحد فی طلب مقصوده، بر یک رنگ و همه آن که طالب مقصود خود باشد «۱» شاکر نباشد «۲» در سراء و ضراء. بعضی دگر گفتند: اینکه کنایت است از نفاق، یعنی یعبد الله بلسانه دون قلبه. خَسِرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةَ، یعقوب و حمید و اعرج خواندند: خاسر الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةَ، علی وزن فاعل نصباً «۳» علی الحال و جز الآخرة بالاضافه، او دنیا و آخرت زیان دارد، یعنی نه دنیا بود او را و نه آخرت،

برای آن که در دنیا منکوب باشد و در آخرت معذب. ذلک هُوَ الخُسرانُ المبین، اینکه زبانی است آشکارا که پوشیده نیست. آنکه گفت: *يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ*، می‌خواند اینک مدبر منحوس کافر بدون خدای جمادی را که او را زیان نکند و نتواند کرد، و سود نیز نتواند (۴) کرد. *ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ البَعِيدُ*، اینکه گمراهی است دور، یعنی بغایت و دور از رشاد. *يَدْعُوا لِمَنْ ضَرُّهُ*، کسی را می‌خواند و می‌پرستد که زیانش نزدیکتر از سود است، یعنی اینکه بتان را که می‌پرستد برای آن که او خود قادر نیست بر سود، و از عبادت ایشان او را در دنیا و آخرت زیان خواهد بود به خزی و عقاب. *لِبَيْسِ المَوْلَى*، بد خداوندگاری است بت (۵) ایشان را. *وَلِبَيْسِ العَشِيرِ*، و بد همسازی (۶) است. و گفتند: مولى، به معنی ناصر است اینکه جا، و گفته‌اند: ولی، و دوست است، و ----- (۱). آج، لب: باشند. (۲). آج: نباشند، لب: باشند. (۳). آط: نصیبا، به قیاس با نسخه آب، و اتفاق بقیه نسخه بدلها، تصحیح شد. (۴). آج: نتواند. (۵). آب، آز، مش: بتان. (۶). آط: همباز، به قیاس با نسخه آج و با توجه به معنی کلمه در صفحات بعدی و تصریح متن، تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۳۰۴ گفته‌اند: *إِبْنِ العَمِّ* است، یعنی پسران عم‌اند آنان که دعوت می‌کنند پسران عم خود را با کفر. قوله: *يَدْعُوا لِمَنْ ضَرُّهُ*، نحویان در اینکه «لام» خلاف کردند، بعضی گفتند: صله است و زیادت، و التقدیر: *يَدْعُوا مِنْ ضَرِّهِ*، و بعضی گفتند: تأکید است در بیان آن که مضرت او بیشتر از منفعت است، و اینکه حال مؤکد و بلیغتر است، و اینکه معنی سخت ظاهر است، «لام» برای آن آورد. بعضی دگر گفتند: جواب قسمی مضمراست، ای *يَدْعُوا (۱)* و *اللَّهُ لِمَنْ ضَرُّهُ اقرب من نفعه*، بعضی دگر گفتند: *يَدْعُوا (۲)*، به معنی يقول است، چنان که عنتره گفت: *يَدْعُونَ عنتر و الزمّاح كأنها اشطان بئر فی لبان الادمم ای یقولون یا عنتر (۳)*، و خبر محذوف (۴) باشد، و التقدیر: *يقول لمن ضَرُّهُ اقرب من نفعه الهة او اله*. و بعضی دگر گفتند: *يَدْعُوا (۵)* از صله ضلال است، یعنی *ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ البَعِيدُ*، المذی *يَدْعُوهُ*. آنکه ابتدا کرد و گفت: *لِمَنْ ضَرُّهُ اقرب من نفعه*، و محل او رفع بود بر ابتدا، و خبر او *لِبَيْسِ المَوْلَى* و *لِبَيْسِ العَشِيرِ*، باشد، و گفتند: کلام بر تقدیم و تأخیر است، یعنی *لِمَنْ ضَرُّهُ اقرب من نفعه يَدْعُوا (۶)* بر ابتدا و خبر (۷) بعضی دگر گفتند: اینکه بر تکرار است علی سبیل التأكيد، و التقدیر: *يَدْعُوا (۸)* *لِمَنْ ضَرُّهُ اقرب من نفعه يَدْعُوا (۹)*، آنکه دوم بیفکنند اکتفا به اول کرد. و بعضی دگر گفتند: به اینکه تأویلات متعسف حاجت نیست چه اینکه در کلام عرب شایع است، و قد سمع منهم اعطيتك لما غیره خیر منه و عنده لما غیره خیر منه. و العشیر، فعل به معنی مفاعل، ای المعاشر و الخلیط و الصّاحب، بد رفیق و همساز است بتان ایشان را. *إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا*، آنکه چون ذکر کافران و احوال ایشان و معبودان ایشان بگفت، احوال مؤمنان بگفت و ثواب ایشان گفت: خدای تعالی مؤمنان را که عمل صالح کنند به بهشتهایی (۱۰) برد که در زیر درختان آن جویها روان باشد که خدای -----

----- (۶-۵-۲-۱). آج، لب: *يَدْعُوا (۳)*. آب: عنتره. (۴). آج، لب: محذوفی. (۷). آج، لب او. (۸-۹). آب، آز، مش: *يَدْعُوا (۱۰)*. آج، لب: بهشتها. صفحه : ۳۰۵ هر چه خواهد کند او را مانعی و منازعی نباشد در آنچه کند، چه کس ممانعت او نتواند کرد و منازعت او را قوت ندارد و بر او اعتراض نرسد کس را، چه افعال او همه حکمت و صواب باشد بر وجه مصلحت علی احسن ما یمكن. قوله: *مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ*، گفت هر که گمان برد که خدای تعالی نصرت نکند او را. مفسران خلاف کردند در آن که اینکه ضمیر فی قوله: *يَنْصُرُهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ* راجع با کیست! بیشتر مفسران گفتند: راجع است با رسول- علیه السلام. *فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبِ إِلَى السَّمَاءِ*، گو بکش پاره‌ای رسن از آسمانه خانه (۱) خویش. *ثُمَّ لِيَقْطَعْ*، آنکه گو ببر و بنگر که کید او غیظ و خشم او ببرد یا نه، و معنی آیت آن است که: هر کس که گمان برد که خدای تعالی پیغامبرش - محمد را- نصرت نخواهد کرد در دنیا و آخرت، گو رسنی در سقف آسمانه خانه خود فگن و خویشتن از او (۲) در آویز به گلو، پس ببر (۳) آن را تاکید او خشم او را ببرد یا نه، و اینکه چنان باشد که ما گوئیم کسی که او کاری نتواند دید و از آتش خشم آید و نتواند آن را تغییر و تبدیل کرد (۴)، اینکه کار چنین خواهد بود، اگر تو را (۵) خوش نیست رسنی در افگن و خویشتن بیاویز، آنکه رسن ببر تا بر زمین افتی و بنگر تا به اینکه کید به هیچ کس زیان باشد جز به تو! *إِبْنِ زَيْدٍ* گفت: مراد به

«سما» آسمان حقیقی است، یعنی هر کس که پندارد که خدای تعالی محمد را نصرت نخواهد کرد رسنی از آن جا که اوست به آسمان کش و از آن ره به آسمان رو، و ماده آن قطع کن و با زبر، چه ماده نصرت و خذلان از آسمان است، آنگه گو بنگر تاکید او غیظ او برد یا نه؟ و گفت: اینکه آیت در جماعتی آمد از بنی اسد و بنی غطفان که ایشان از اسلام تقاعد کردند و گفتند: ما می‌ترسیم که نباید که محمد را نصرت نکنند، اگر ما در دین او شویم آنچه از میان ما و جهودان هست از مخالفت زنده شود و خیری که ما را از ایشان است منقطع شود، و به اینکه خیر نرسیم من کل «۶» الطرفین بر زیان باشیم، خدای تعالی اینکه آیت ----- (۱). آج، لب: آسمان به خانه. (۲). آج، لب: گورسنی در سقف آسمان نه خود را از او.

(۳). مش: بگو. (۴). آب، آز، مش: تغییری و تبدیلی کردن. (۵). آب، آز، مش با اینکه. (۶). آب، آز، مش: کلا الطرفین. صفحه: ۳۰۶ فرستاد و گفت: هر که اینکه گمان می‌برد، گو اینکه معامله کن تا «۱» خود سود دارد او را یا نه؟ مجاهد گفت: «ها» راجع است با «من»، و معنی آن است که: هر که او به خدای بد گمان باشد و ظن برد که خدای او را نصرت نخواهد کرد نه در دنیا و نه در آخرت، یعنی روزی نخواهد داد «۲»، و «نصرت» اینکه جا به معنی رزق و عطاست من قول العرب: من نصرنی نصره الله، ای من اعطانی اعطاه الله. ابو عبیده گفت: عرب زمین باران رسیده را ارض منصوره گویند، قال: فأنك لا تعطی امرءا فوق «۳» حقه فلا تملك الشق «۴» الذی الغیث ناصره ای ماطره و معطیه، و معنی آیت آن که: هر که گمان برد که خدای او را روزی نخواهد داد، گو رسنی در افکن و خویشتن بیاویز. این عامر و ابو عمرو و رویس و ورش خواندند: ثم لیقطع

«۵» و: ثم لیقضوا، «۶» ... به سکون «لام» فی الموضعین، و قبل موافقت کرد «۷» ثم لیقضوا، و باقی قراء به کسر «لام» خواندند در هر دو جای. اما «ما» فی قوله: ما یغیظ، مصدری است، و تقدیر آن که: هل یذهبن کیده، غیظه «۸»، و شاید «ما» «۹» موصوله باشد علی تقدیر: هل یذهبن کیده الذی یغیظه، و یحمله علی الغیظ. آنگه گفت: و کذلک، همچنین ما فرستادیم اینکه قرآن را آیتی روشن. و نصب «آیات» بر حال است و وجه تشبیه در کذلک، آن است [که]

«۱۰» چنان که «۱۱» دلالات «۱۲» مقدم اظهار کردیم، همچنین قرآن فرستادیم. و آن الله «۱۳»، و خدای هدایت دهد آن را که خواهد «۱۴». ----- (۱). آج، لب: با. (۲). آب، آز، مش: دادن. [.....]

(۳). آب، آز: دون. (۴). آب، آج، لب، آز: السوء. (۵). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۲۹. (۷). آط، آب، آج، لب، آز در. (۸). آز: ما یغیظ. (۹). آط، آب، آج، لب، آز: تا. (۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۱). آط در آیات. (۱۲). آز: در آیات مقدم دلایل. (۱۳). همه نسخه بدلها یهدی من یرید. (۱۴). همه نسخه بدلها قوله تعالی. صفحه: ۳۰۷

[سوره الحج (۲۲): آیات ۱۷ تا ۳۷]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۱۷) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ (۱۸) هَذَا خِطْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ (۱۹) يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ (۲۰) وَلَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ (۲۱) كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ (۲۲) إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا

الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لُؤْلُؤًا وَ لِبَاسَهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ (۲۳) وَ هُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَ هُدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ (۲۴) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفِ فِيهِ وَ الْبَادِ وَ مَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ (۲۵) وَ إِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَ طَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَ الْقَائِمِينَ وَ الرُّكْعِ السُّجُودِ (۲۶) وَ أذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا - وَ عَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ (۲۷) لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَ يُذَكِّرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقْتَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَ أَطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ (۲۸) ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لِيُوفُوا نُدُورَهُمْ وَ لِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ (۲۹) ذَلِكَ وَ مَنْ يُعْظِمِ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَ أَحَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يُنْتَلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ (۳۰) حُنْفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخَطَّفَهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهَوَّى بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ (۳۱) ذَلِكَ وَ مَنْ يُعْظِمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ (۳۲) لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ (۳۳) وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَى مَا رَزَقْتَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَ بَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ (۳۴) الَّذِينَ إِذَا ذَكَرَ اللَّهُ وَجَلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَ الصَّابِرِينَ عَلَى مَا أَصَابَهُمْ وَ الْمُقِيمِي الصَّلَاةِ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳۵) وَ الْبَيْدَنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ فَإِذَا وَجِبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَ أَطْعَمُوا الْقَانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۳۶) لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَ لَا دِمَاؤُهَا وَ لَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَ بَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ (۳۷)

[ترجمه]

آنان که ایمان آوردند و آنان که جهود شدند و صابیان و ترسیان و گبران و آنان که شرک آوردند، خدای حکم کند میان ایشان روز قیامت که خدای بر همه چیز گواه است. نبینی که خدای سجده کند او را، «۱»، هر که در آسمان «۲» است و هر که در زمین است و آفتاب و ماه و ستارگان و کوهها و درختان و دوندگان «۳» و بسیاری از مردمان و بسیاری را واجب «۴» شد بر ایشان عذاب، و هر که خوار بکند او را خدای، نباشد او را گرامی کننده، که خدای بکند آنچه خواهد. «۵» دو خصم اند که خصومت کردند در خدای «۶» آنان که کافر شدند ببرند «۷» برای ایشان جامه‌هایی از آتش بریزند «۸» از بالای سرهای ایشان آب گرم. بگدازند «۹» به او آنچه در شکمهای ایشان است و پوستها. و ایشان را در آن جا جرزهایی «۱۰» از آهن.

 ---- (۱). آط، آب: که خدای را سجده بکند، آج، لب: که خدای را سجده می‌برد. (۲). آط، آب، آج، لب: آسمانها. [.....]
 (۳). آط، آب، آج، لب: روندگان. (۴). آب: بسیاری که واجب. (۵). آط اینکه. (۶). آط، آب: در خدایشان، آج، لب: در کار خدایشان. (۷). آب: ببرنده اند، آج، لب: بریده شد. (۸). آط، آب: می‌ریزند، آج، لب: ریخته شود. (۹). آط، آب، آج، لب: بگدازد. (۱۰). آط، آب: دبوس، آج، لب: کوزها. صفحه: ۳۰۸ هر گه که خواهند که بیرون آیند از آن جا از غم «۱» با جابرنده «۲» ایشان را در آن جا و بچشی عذاب سوزنده. [۴۳-پ]

که خدای در برد «۳» آنان را که ایمان آرند و کارهای نکو کنند در بهشتها که می‌رود از زیر آن جویها، حلی دهند ایشان را در آن جا از دستورنجنها «۴» از زر و مروارید، و جامه‌های ایشان در آن جا حریر «۵» باشد. و ره نمایند ایشان را با سخن پاکیزه از قول، و ره نمایند «۶» به ره پسندیده. [۴۴-ر]

آنان که کافر شدند و برگردند «۷» از راه خدای و مسجد حرام، آن که کردیم او را برای مردمان راست است استاده «۸» در او و بادی «۹» و هر که خواهد در او گراییدن «۱۰» از دین به ستم کردن، بچشانیم او را از عذابی سخت. چون جای ساختیم برای ابراهیم جای خانه «۱۱» که مگیر انباز به من «۱۲» چیزی و پاکیزه کن خانه من [برای]

«۱۳» گردندگان و استادگان و رکوع کنندگان و سجود کنندگان. و آگاهی ده «۱۴» در مردمان با حج تا به تو آیند پیادگان و بر هر اشتری [لاغر]

«۱۵» ----- (۱). آط: اندوهی. (۲). آج، لب: باز گردانند. (۳). آط، آب، آج، لب: در

آرد. (۴). آج، لب: دستاورنجهها. (۵). آب: ابریشم. (۶). آط، آب، آج، لب ایشان را. [.....]

(۷). آط، آب، آج، لب: برگردیدند. (۸). آط، آج، لب: مردمان راست استاده. (۹). آط، آب: بدوی، آج، لب: مسافر. (۱۰). آط،

آب، آج، لب: گردیدن. (۱۱). آج، لب کعبه. (۱۲). آط، آب، لب: که شک نیارد به من. (۱۳-۱۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده

شد. (۱۴). آج، لب: ندا کن. صفحه: ۳۰۹ می آیند از هر رهی دور. تا حاضر آیند به منفعتهای خود «۱» و یاد کنند نام خدای در

روزهای دانسته بر آنچه روزی کرد ایشان را از بهیمه چهارپایان، بخوری از آن و بدهی درویش بی چیز را. پس بگو تا بگزارند

مناسکشان و وفا کنند نذرهایشان و بگردند به خانه کعبه «۲». آن و هر کس که او بزرگ دارد حرمتهای خدای، آن بهتر باشد او را

بنزدیک خدایش، و حلال کردند شما را چهار پایان الّا آنچه می خوانند «۳» بر شما، پرخیزی «۴» از پلیدی از بتان و پرخیزی «۵»

گفتن دروغ «۶». راست گشته «۷» خدای را جز «۸» شرک آورنده «۹» به او و هر که شرک آرد به خدای، پنداری بیفتاد از آسمان، بر

باید او را مرغ یا ببرد او را باد در جای «۱۰» دور. آن و هر که بزرگ دارد مناسک «۱۱» خدای را آن از پرهیزگاری دلها باشد. شما

را باشد در آنها سودها تا به وقتی نام زده، پس جای [آن]

«۱۲» به خانه کعبه باشد. ----- (۱). آط ایشان. (۲). آج، لب دیرینه. (۳). آط، آب،

آج، لب، مش: می خوانند. (۴-۵). آط، آب: پرهیزی، آج، لب: دوری گزینید. (۶). آط، آب، آج، لب: از سخن فحش. (۷). آج،

لب: مخلص باشید. [.....]

(۸). آج، لب: نه. (۹). آب: شرک آرندگان را. (۱۰). آط، آب، آج، لب: جایگاهی. (۱۱). آج، لب: فرمانهای. (۱۲). اساس: ندارد،

از آط، افزوده شد. صفحه: ۳۱۰ و هر امتی را کردیم «۱» ما عبادتی تا ذکر کنند «۲» نام خدای بر آنچه روزی کرد ایشان را از جانور

چهار پایان، خدای شما یک خدای است، او را گردن نهی و مژده ده متواضعان را. آنان که چون یاد کنند خدای را ترسد دلهای

ایشان و صبر کنندگان بر آنچه بر ایشان رسد و به پای دارندگان نماز و از آنچه ما روزی دهیم ایشان را هزینه کنند. و شتران «۳»

کردیم آن را برای شما از مناسک خدای شما را در آن خیر است، بگویی نام خدای بر آن پای به هم باز- نهاده «۴»، چون بیفتند

پهلویش بخوری از آن و طعام دهی خواهنده را و تعرّض «۵» کننده را «۶»، همچنین مسخر بکردیم آن را برای شما تا همانا شکر

کنی. نرسد به خدای گوشت آن «۷» و نه خونهایش «۸»، و لکن برسد او را پرهیزگاری از شما، همچنین مسخر کرد «۹» [آن را]

«۱۰» برای شما تا تکبیر «۱۱» کنی خدای را بر آنچه بیان کرد شما را و مژده ده نیکوکاران را. قوله تعالی: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا، حق تعالی

گفت: آنان که ایمان آوردند و بگرویدند و مرا «۱۲» باور داشتند و آنان که جهود شدند و آنان که صابی شدند، و بیان -----

----- (۱). آج، لب: گردانیدیم. (۲). آط، آب، آج، لب: یاد کنند. (۳). آج، لب قربانی. (۴). آج،

لب: بر آن صف زدگان. (۵). آط، آب، مش: تعریض. (۶). آج، لب: و فقیر سایل را. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: گوشتهای

ایشان. (۸). آب، آج، لب، مش: خونهای ایشان. (۹). آط، آج، لب: بکردیم. [.....]

(۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۱). آب: تکبیر. (۱۲). آط، آب، آج، لب، آج: ما را. صفحه: ۳۱۱ کرده ایم صابی را در

سورة المائدة، و ترسایان و گبرکان و مشرکان که با خدای شریک گفتند بتان را در عبادت. قتاده گفت، در اینکه آیت دینها پنج

است: اربعة للشيطان «۱»، و واحد للرحمن، چهار دیو راست و یکی خدای را. آنچه خدای راست مسلمانی است و آنچه دیو راست

اینکه چهار گانه است از: جهودی و ترسایی و گبرکی و مشرکی. و گفت: صابیان نوعی باشند از اینان «۲». و خبر [«انّ اولّ]

«۳» «انّ دوم الله» «۴» با اسم «۵»، و خبر فی قوله: إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ، و مثله قولهم انّ زيدا انّ الخیر عنده الكثير، و قال جریر: انّ

شش کس آمد از قریش که روز بدر با یکدیگر کارزار کردند و در حق خدای و هستی او خصومت کردند: عبیده و حارث و حمزه عبد المطلب و علی بن ابی طالب و شیبه و عتبه ابنا ربیعہ و ولید بن عتبه، و قصه ایشان رفته است در قصه کارزار بدر. آنکه گفت که امیر المؤمنین گفت: اول کس که روز قیامت پیش خدای - جل جلاله - به زانو در آید به خصومت، من باشم و اینکه قول هلال بن یساف (۲) و عطاء بن یسار است. عبد الله عتیس گفت: اینکه خصوم اهل کتاب‌اند و مسلمانان، که اهل کتاب گفتند مسلمانان را که: ما اولیتیم به حق، برای آن که کتاب ما پیش از کتاب شماست و پیغامبر ما مقدم است بر پیغامبر شما. مؤمنان گفتند که: ما اولیتیم به حق، برای آن که ما به هر دو پیغامبر و هر دو کتاب ایمان داریم و شما می‌دانی که دین ما حق است و لکن حسد رها نمی‌کند شما را که بگویید (۳). مجاهد و عطا و عاصم و کلیبی گفتند: مؤمنان‌اند و کافران از هر ملت که باشند. عکرمه گفت: بهشت و دوزخ است که با یکدیگر محاجه کردند یعنی خازنان بهشت و دوزخ با یکدیگر محاجه کردند. دوزخ گفت: ساکنان من جباران و مستکبران و پادشاهان باشند. و بهشت گفت: بار خدایا چون است که ساکنان من ضعفا و مساکین آمدند! خدای تعالی بهشت را گفت: تو رحمت منی رحمت کنم به تو هر چه (۴) خواهم از بندگانم [۴۶-پ]

و دوزخ را گفت: تو عذاب منی عذاب کنم به تو آن را که خواهم از بندگانم و هر یکی را از شما مملو کنم به اهلش. آنکه پایه هر یکی از ساکنان دوزخ و بهشت پیدا کرد، گفت: (۱) - سوره ص (۳۸) آیه ۲۱. (۲). آج، لب: نساف، آب، آز: لساف. [.....]

(۳). آب، آج، لب، آز: بگویند. (۴). آط، آب، آز: بر هر چه، آج، لب: آن را که. صفحه: ۳۱۴ فالذین (۱) ما (۲) ما کافران را برای ایشان جامه‌ها ببرند از آتش و از بالای سر ایشان حمیم فرو ریزند. و «حمیم» آب تافته (۳) باشد. یصهر به ما فی بطنهم، بگدازند به آن حمیم آنچه در شکم ایشان باشد از احشا و امعا. ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: چون حمیم به سر ایشان فرو ریزند به مغز ایشان فرو شود تا به پهلو و شکم ایشان رسد، احشاء ایشان گداخته کند و همچنین در همه اندام ایشان برود تا به قدم ایشان رسد. آنکه گفت: اینکه «صهر» باشد. باز دگر باره با سر شوند و همچنین می‌کنند با او. و «صهر» در لغت (۴) گداختن باشد (۵)، یقال صهرت الشحم اصهره صهرا، قال الشاعر: تروی لقی القی فی صفصف تصهره الشمس و لا (۶) ینصهر و قال آخر: ک السیفایفید الشواء المصطهر قوله: و لثم [مقامع من حدید، جمع «مقمعه» و آن مفرعه باشد، و ایشان را مقامعی باشد از آهن، که قمع کنند]

(۷) ایشان را به آن، و آن آلت قمع و قهر و زجر باشد. کلما أرادوا أن یخرجوا منها من غم أعیدوا فیها، هر گه که خواهند (۸) که از آن جا بیرون آیند (۹) با جای فگنند ایشان را. در خبر است که دوزخ هر وقت زفیر کند و به شرر (۱۰) اهلش را چندان براندازد که از دوزخ بیرون افتند و خواهند تا بروند، زبانیکان به اینکه مقامع آهن بکوبند ایشان را و با دوزخ اندازند. و ذوقوا، در کلام محذوفی هست، ای و قیل لهم ذوقوا، و گویند ایشان را که بچشی عذاب آتش سوزنده. حریق به معنی محرق باشد کالایم، بمعنی المؤلم. و ذوق، طلب ادراک طعم باشد - (۱). آب، آز: فامیا الذین. (۲). اساس: ندارد، از آط آورده شد. (۳). آب، آز: گرم کرده، آج، لب: تافته گرم. (۴). آب، آز: عرب پیه. (۵). آط، آج، لب: گداختن پیه. (۶). آط، آب، آج، لب، آز: فلا - (۷). اساس: افتادگی دارد، از آط افزوده شد. (۸). اساس: خواهد، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس: آید، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آج، لب: بشر. صفحه: ۳۱۵ به لهوات و لسان. آنکه چون وصف یک خصم بگفت که کافر است در حدیث خصم دیگر گرفت و احوال او و جزای او گفت. إن الله یدخل الذین آمنوا و عملوا الصالحات، خدای تعالی آنان را که ایمان آرند و عمل صالح کنند در بهشتها برد که در زیر درختان آن جویها می‌رود. یحلون فیها، به حلی (۱) ایشان کنند و در پوشانند ایشان را در آن جا، من أساور، در واحد او سه لغت است: اسوار بالالف، و سوار و سوار. و جمع اسوار، اساوره (۲) باشد، و جمع سوار و سوار، اسوره. و اساور روا بود که جمع سوار باشد ککراع و اکراع. و

شاید که جمع اسوره باشد، جمع الجمع. و در مصحف عبد الله مسعود اساور است، و هی جمع اسوار، در دستهای ایشان کنند دستورنجهها (۳) از زر و مروارید. گفتند: زر مرصع باشد به مروارید و گفتند: اینکه دگر باشد و آن دگر. و نافع و أبو بکر عن عاصم خواندند و لَوْلُواً به نصب، عطفاً علی محلّ الجارّ و المجرور، برای آن که تقدیر آن است که یحلّون اساور ذهبیه و لَوْلُوا. و باقی قراء لَوْلُواً به جرّ، عطفاً علی ذهب خواندند. و در سوره الملائکه هم اینکه خلاف کردند بر اینکه وجه و حجّت اینکه آوردند که در مصاحف چنین است به «الف». آنان که جرّ خواندند گفتند: آن «الف» زیاده است بعد الواو، کالف قالوا و مالوا. کسائی گفت: بدل همزه است. و یعقوب اینکه جا به نصب خواند و آن جا به جرّ اتباعاً للمصحف، و گفت: در مصحف اینکه جا «الف» نوشته است و در ملائکه «الف» نیست در مصحف. و لِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ، و جامه ایشان در آن جا حریر باشد. گفتند: خدای تعالی حریر پوشیدن بر مردان حرام کرد در دنیا تا مشوّق باشند به لبس حریر در بهشت، عملی کنند که ایشان را آن جا رساند تا حریر پوشند. وَ هُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ (۴)، راه نمایند به گفتار پاک، و هو قول: لا اله الا الله، چنان که گفت: ... إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ (۵)، و گفتند: مراد ایمان است، و گفتند: قرآن است، و گفتند: قولی است که در او فحش نباشد. وَ هُدُوا، راه نمایند

----- (۱). آج: تحلی. (۲). آج، لب، از: اساره. [.....]

(۳). آب، از: دست‌ورنجهها. (۴). همه نسخه بدلها و ایشان را. (۵). سوره فاطر (۳۵) آیه ۱۰. صفحه: ۳۱۶ ایشان را به ره دین خدای حمید (۱) که مستحقّ حمد و شکر است. فعلیل به معنی مفعول. روایت کرده‌اند که رسول - علیه السلام - گفت: [۴۷-ر] هیچ کس نیست که حمد دوست‌تر (۲) دارد از خدای تعالی. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ، گفت: آنان که کافر شدند و مردمان را منع می‌کنند از ره خدای تعالی. و در عطف مستقبل بر ماضی، چند قول گفتند، یکی آن که: لفظ مستقبل است و معنی ماضی، و التقدير: كفروا و صدوا. و گفتند برای آن چنین گفت که: ایشان در مقدمه (۳) کافر بودند و کفر آوردند، اما صد و منع حال ایشان باشد و در حال به آن مشغول بودند، و لفظ مضارع که به فعل باشد صالح بود حال و استقبال را، و مثله قوله: الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ (۴) ...، و منع ایشان مردمان را از دین خدای به دو وجه بود: یکی قهر، و یکی اغواء و دعوت با کفر. وَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ، و نیز منع می‌کنند مردمان را، و (۵) مسجد الحرام (۶) مسجد مکه (۷) است ما نهاده‌ایم آن را برای جمله مردمان تا قبله نمازشان باشد و مقصد حج و عمره ایشان. آنگه وصف کرد مسجد الحرام را، گفت: سَوَاءٌ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ، و حفص (۸) عن عاصم و روح عن يعقوب، «سواء» خواندند به نصب علی اّنه مفعول ثان لجعلناه التقدير: جعلنا المسجد الحرام مستویا فيه العاكف و البادی (۹). عاكف آن بود که آن جا مقیم بود، و بادی آن که از بادیه آن جا آید. و باقی قراء «سواء» خواندند به رفع علی اّنه خبر مبتدا مقدّم علیه. و اینکه خبر را تقدیم لازم بود، كقوله تعالى: سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ، «۱۰» ...، و قوله: سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْرُ عَنَّا أَمْ صَبَرْنَا (۱۱) ...، و قال: سواء عليها (۱۲) ليلها و نهارها، و التقدير: العاكف و البادی فيه

----- (۱). آج، لب گفت. (۲). همه نسخه بدلها، بجز مش: دوستر. (۳). مش: مقدّم. (۴). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۸. (۵). همه نسخه بدلها: را از. (۶). همه نسخه بدلها که. (۷). آج، لب: کعبه. (۸). همه نسخه بدلها: جعفر. (۹). همه نسخه بدلها: و الباد. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۶. (۱۱). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۱. [.....]

(۱۲). آط، آج، لب: عليهم. صفحه: ۳۱۷ مستویان، و برای آن «۱» به لفظ واحد گفت که مصدر است. آنگه در معنی او خلاف کردند، بعضی گفتند: معنی آن است که: مقیم و بدوی و غریب در منازل و مساکن او یکی باشد مقیم اولیتر نبود از طاری تا در ایام حج کسی را نبود (۲) که غرباء حجّاج را منع کند از نزول آن جا که خواهند. (۳) و اینکه، در اخبار ما آمده است (۴)، اینکه قول حسن بصری است و جماعتی از مفسران. و مجاهد گفت مراد آن است که: مقیم و طاری در حرمتداشت آن جایگاه و ادای مناسک و ارکان حج آن جا یکی‌اند، به آن معنی که بر همه کس واجب است اینکه معنی. و در کرای منازل در ایام موسم خلاف کردند، بعضی گفتند: حرام است، و بعضی گفتند: مکروه است، و مذهب شفعی آن است که: حلال است، و ظواهر اخبار ما به مکروهی (۵)

می‌ماند، [و اسحاق گفت: حرام است. و مَنْ يُرِد فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ، گفت «۶»]

: «۷» «با» زیادت است در «الحاد»، چنان که زیادت است فی قوله: تَثَبَّتْ بِالذُّهْنِ «۸»...، و کما قال: بواد یمان نینب الشَّث صدره و آخره «۹» بالمرخ و الشَّبهان ای المرخ، و الباء زیاده «۱۰»، و قال الاعشى: منت برزق عیالنا ارماحنا ای رزق عیالنا، و قال آخر: الم یأتیک و الانباء تنمی بما لاقت لبون بنی زیاد و معنی آن که: «و من یرد فیہ الحادا بظلم»، و هر که او در آن جا خواهد که میل کند به ظلمی. و بعضی دگر گفتند: مفعول ارادت محذوف است، و التقدیر: و ----- (۱).

اساس که، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، حذف شد. (۲). اساس: بود، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. (۳). آج، لب: خواهد. (۴). آب، آز، مش و. (۵). آط، آب، آج، آز، مش: مکروه. (۶). آب، آز: گفتند. (۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۸). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۰. (۹). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی و مآخذ شعری: اسفله. (۱۰). آط، آب، آز، مش: زایده. صفحه: ۳۱۸ من یرد فیہ منعا بالحاد بظلم، ای علی وجه الظلم، و اگر کسی خواهد که کسی را از خانه خدای و مسجد الحرام منع کند به میلی بر وجه ظلم، ما او را عذاب الیم مولم بچشانیم. عبد الله مسعود گفت: هیچ کسی نباشد هرگز که «۱» او همت کند «۲» سیئتی، بر او نویسند، و اگر «۳» به عدن یا دورتر شهری از عدن همت کند که مردی را بکشد به مکه، یا معصیتی کند آن جا، اگر چه نکند به آن عزم که کرده باشد، داخل بود تحت اینکه آیت، و خدای او را عذاب الیم بچشانند. مفسران در معنی «الحاد» و «ظلم»، خلاف کردند. قتاده و مجاهد گفتند: مراد شرک است، یعنی همت کند که آن جا جز خدای را پرستند چنان که کفار مکه کردند. دگر قوم گفتند: استحلال الحرام و رکوب الاثام، حرام حلال دارد و ارتکاب کبایر کند. عبد الله عباس گفت: آن باشد که بکشد آن را که او قصد کشتن او نکند، و ظلم کند بر آن که بر او ظلم نکند. لیث گفت از مجاهد که: سیئات در مکه مضاعف بود، چنان که حسنات. ابن جریج گفت: استحلال حرم باشد. حیب بن ابی ثابت گفت: احتکار طعام باشد به مکه [۴۷- پ]

. بعضی دگر گفتند: مراد هر منهی است از قول و فعل، حتی قول الرجل: لا و الله و بلی و الله. و مجاهد گفت: عبد الله عمر را دو خیمه بود: یکی در حرم، و یکی بیرون حرم. چون خواستی که با اهل و قوم خود عتابی کند، به خیمه بیرونی رفتی. او را پرسیدند از آن، گفت: برای آن که ما را گفته‌اند: و مَنْ يُرِد فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ، و من الاحاد قول الرجل لا- و الله و بلی و الله. قوله: و اذ بؤانا لبراهیم مکان البیت، یعنی «۴» بؤانا و طأنا «۵». عبد الله عباس گفت: جعلنا. حسن گفت: انزلنا. مقاتل سلیمان گفت: دللنا علیه. مقاتل حیان گفت: هیئنا «۶» له، و نظیره قوله: تَبَوَّءَ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ «۷»...، و: ----- (۱).

همه نسخه بدلها: هر که. (۲). همه نسخه بدلها به. (۳). همه نسخه بدلها مردی. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: معنی. (۵). همه نسخه بدلها باشد. (۶). همه نسخه بدلها: هیئنا. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۱. صفحه: ۳۱۹ بؤاکم فی الأرض «۱»...، و اینکه عبارات متقارب المعنی است. خلاف کردند مفسران در آن که خدای تعالی چگونه روشن کرد ابراهیم را جای خانه، بعضی گفتند: ابری بفرستاد تا چندان که جای خانه بود سایه افکند. بعضی دگر گفتند: بادی بفرستاد تا اساس برفت. بعضی دگر گفتند: جبریل پیامد و رسم برزد «۲» و خط کشید «۳» تا او بر آن بنا کرد. و مکان جای مستوی باشد که در او متمکن توان شدن و قرار گرفتن و جسم ثقیل را منع کند از هوی «۴». و اصل بؤانا، من باء اذا رجع باشد، کانه منزل یرجع الیه، و منه البواء فی قولهم: فلان بواء فلان اذا کان دمه کفوا لدمه یرجع به «۵» الیه للعود. و مراد به بیت، خانه کعبه است و در کلام حذفی است، و تقدیر آن که: و اوحینا الیه ان لا تُشْرِكْ بِی شَيْئاً، و وحی کردیم به ابراهیم که شرک میاور به من، هیچ «۶» چیز را انباز مدار در عبادت من، بل عبادت خالص مرا کن. و طَهَّرَ بَيْتِي، و پاک کن خانه من «۷». قتاده گفت: از اصنام و اوثنان، و گفتند: از سایر ادناس، و گفتند: از خون و سرگین که چون آن جا به تقرب ذبایح کشتندی، خون و سرگین آن جا رها کردند. لِلطَّائِفِينَ، برای آنان که آن جا طواف کنند. وَ الْقَائِمِينَ، و برای آنان که آن جا نماز کنند. وَ الرَّكَّعَ السُّجُودِ، و رکوع و سجود کنند. وَ اُذْنَ فِي النَّاسِ

بالحج، حسن و جبائی گفتند: اینکه امر است رسول را- علیه السلام- به اعلام مردمان به حج. گفتند: خانه بنا کردی، اکنون مهمانان را بخوان و ندا کن. ابراهیم- علیه السلام- گفت: بار خدایا؟ آواز من کجا رسد! حق تعالی گفت: علیک الاذان و علی البلاغ، بر تو آواز دادن و به من «۸» رسانیدن. ابراهیم- علیه السلام- بر مقام بایستاد، و گفتند: بر کوه ابو قیس رفت و آواز داد و گفت: یا ایها الناس الا ان ربکم قد بنی بیتا فحجوه، ای مردمان؟ خدای برای شما خانه‌ای بنا کرده است، بیایی آن را زیارت کنی. حق تعالی آواز او به همه عالم برسانید از شرق تا غرب تا به آنان برسانید، علی سبیل «۹» المبالغة که در اصلاب مردان و ارحام زنان -----

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۷۴. (۲). آط، آج، لب: بزد. (۳). آب، آز، مش: بر کشید. (۴). آج، لب: هوا. (۵). آط، آج، لب: ندارد. ۶. آب، مش را یعنی هیچ. (۷). آط: من را، آب، آز، مش: مرا. (۸). آج، لب: و بر من. (۹). همه نسخه بدلها: طریق. صفحه: ۳۲۰ بودند، علی ما جاء فی الاخبار، و معنی مبالغت باشد. آنگه آنان که در سابق علم آن بود که ایشان حج خواهند کردن «۱»، جواب دادند و گفتند: لئیک اللهم لئیک. یا تُوک رجالا، تا به «۲» تو آیند پیاده، جمع راجل، کقایم و قیام و صایم و صیام. جزم «یا تُوک» بر جواب امر است، و نصب «رجالا» بر حال است از فاعل. و علی کل ضامر، و بر هر شتری لاغر. یا تین من کل فج عمیق، می آیند از هر راهی دور. و «یا تین» برای آن گفت که رد کرد با معنی «کل»، یعنی جمله شتران، قال الزاجز: قطع بعد النازح العمیق ابو القاسم بشر بن محمد بن یاسر گفت: در طواف مردی کهل را دیدم روی زرد شده و اثر رنج سفر بر او پیدا، عصایی به دست گرفته طواف می کرد، بر آن عصا اعتماد کرده از ضعف. بر او رفته و او را می پرسیدم، مرا گفت: تو از کجایی! گفتم: از خراسان، گفت: خراسان کجا باشد، که نشنیده بود! گفتم: از بلاد مشرق است، گفت: از آن جا تا اینکه جا به چند گاه «۳» آیی! گفتم: دو ماهه یا سه ماهه راه است، گفت: پس دانم هر سال «۴» تو به «۵» زیارت اینکه خانه آیی که شما همسایه اینکه خانه‌ای. من گفتم: از خانه تو تا اینکه جا چند باشد! گفت: پنج ساله راه است که من از خانه بیامدم، هیچ اثر بیاض در سر و محاسن من نبود، اکنون در راه پیر گشتم «۶». گفتم: هذا و الله الجهد البین و الطاعة الجميلة و المحبة الصادقة. [۴۸- ر]

گفتم «۷»: و الله اینت «۸» رنج عظیم و طاعت نکو و محبت صادق؟ در روی من بخندید و اینکه بیتها بخواند: زر من هویت و ان شطت بک الدار و حال من دونه حجب و استار لا یمنعک بعد من زیارته ان المحب لمن یهواه زوار لیشهدوا منافع لهم، تا حاضر آیند به منافع خود. سعید جبیر گفت: مراد تجارت است، و اینکه روایت ابو رزین است از عبد الله عباس. مجاهد گفت: منافع دین و دنیا خواست و هر چه معصیت نبود. محمد بن علی الباقر گفت: و سعید مسیب و عطیه -----

(۱). همه نسخه بدلها: کرد. [.....]

(۲). آب، آز، مش: با. (۳). آز: گام. (۴). همه نسخه بدلها: سالی. (۵). همه نسخه بدلها: سال اینکه جا به. (۶). آط، آج، لب، آز، مش: پیر شدم. (۷). چاپ شعرانی: گفت. (۸). همه نسخه بدلها بجز آط و آب: اینکه است. صفحه: ۳۲۱ عوفی: مراد عفو و مغفرت است. و یدکروا اسم الله فی ایام معلومات، و تا ذکر خدای کنند در ایام «۱» معلوم، یعنی عشر ذی الحجه. اینکه قول حسن و قتاده است. و گفتند: ایام معدودات، ایام تشریق باشد. و ابو جعفر باقر- علیه السلام «۲»- عکس اینکه گفت، گفت: برای آن که ذکر به تکبیر در ایام تشریق باشد، و نیز لقوله تعالی: علی ما رزقهم من بهیمه الأنعام، و اینکه در ایام تشریق باشد، و اینکه قول عبد الله عمر است. محمد کعب «۳» گفت: هر دو یکی است، معلومات و معدودات. و آنان که گفتند: ایام معلومات «۴»، ایام تشریق است، گفتند: برای آن که اندک است بر آنچه روزی کرد ایشان را از بهیمه انعام «۵»، از چهارپایان که آن جا کشند به هدی و اضحیه. فکلوا منها، بخوری از آن. مجاهد و عطا گفتند: خدای تعالی امر کرد ما را که از هدی بخوریم جز که اینکه امر «۶» مندوب است، واجب «۷» نیست، و مذهب ما هم چنین است. و اصحاب ظاهر گفتند: واجب است. و اطعموا البائس الفقیر، و از آن جا طعام «۸» دهی مرد «۹» درویش را که علامت درویشی بر او پیدا باشد. و بائس، ذو البؤس باشد من باب لابن و تامر، و البأس و البؤس الشده. و اینکه برای آن گفت که در جاهلیت چون چیزی بکشندی برای هدی، خانه از آن نخوردندی. ثم ليقضوا تفنهم، آنگه بفرمای تا مناسک حج

بگزارند از: احرام، و وقوف به عرفات، و مشعر، و طواف، و سعی، و رمی الجمار، و حلق، اینکه قول عبد الله عباس و عبد الله عمر است. و بعضی «۱۰» گفتند: تفت، ازاله و سخی احرام باشد به حلق و غسل. ازهری گفت: تفت، در لغت نمی‌شناسند الا از قول عبد الله عباس. بعضی دیگر گفتند «۱۱» تفت، موی شوراب «۱۲» گرفتن باشد و موی بغل پاک کردن و ناخن گرفتن و موی عانه پاک کردن. و عکرمه گفت: تفت، موی و ناخن باشد. [و ابی]----- (۱). همه نسخه بدلها:

ایامی. (۲). همه نسخه بدلها به. (۳). همه نسخه بدلها: محمد بن کعب. (۴). اساس: معلومات، با توجه به اتفاق نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۵). آج، لب: بهیمة الانعام. (۶-۷). همه نسخه بدلها به. (۸). همه نسخه بدلها: طعامی. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: مردم. (۱۰). همه نسخه بدلها دیگر. (۱۱). همه نسخه بدلها: قضای. (۱۲). همه نسخه بدلها: شارب. صفحه: ۳۲۲ گفت از عبد الله عباس که: قضای تفت، وضع احرام باشد]

«۱» از تقصیر و ناخن گرفتن و حلق کردن و جامه دوخته پوشیدن. و تفت، در کلام عرب و سخی باشد، یقال: ما اتفشک، ای ما اوسخک و اقدرک. قال امیة بن الصلت. ساخین «۲» آباطهم لم یقلعوا تفتا و یزغوا عنهم قملا و صئبانا و لیوفوا نذورهم، وفا «۳» کنند به نذرها از نذر «۴» و هدی و آنچه گفته باشند. و ابو بکر عن عاصم خواند: و لیوفوا، به تشدید «فاء» لتکثیر الفعل، یعنی تمام بگزارند نذرهایی که کرده باشند. و لیطوفوا بالبيت العتیق، و بگو تا طواف کنند به خانه کعبه، مراد طواف حج است که آن را طواف الزیارة خوانند، و اینکه قول باقر است - علیه السلام - و بیشتر مفسران، و به اجماع رکن است و واجب است، و اینکه طواف بعد الافاضة من عرفات باشد، اما روز عید و اما پس از آن. و علما خلاف کردند در آن که خانه کعبه را چرا عتیق خوانند، عبد الله عباس و عبد الله زبیر و مجاهد و قتاده گفتند: برای آن که خدای تعالی آن «۵» را آزاد کرد از آن که جباران به آن راه یابند، و آنرا ویران کنند. سعید جبیر گفت: تبع بیامد تا خانه کعبه ویران «۶» کند، چون به قدید رسید، فالج پدید آمد او را. بزرگان لشکر را بخواند و اطبا را. گفتند: یا ملک؟ اینکه خانه را خدایی است «۷» که هر که قصد اینکه خانه کند به بدی، خدای او را باز دارد از آن مکره «۸» اگر اینکه جا خواهی در رو و تجارتی بکن و کاری که تو را هست، و آن را تعرضی «۹» مکن به بدی. او بیامد و بفرمود تا خانه را کسوتی نکو ساختند و در «۱۰» پوشانیدند، و اول کس که خانه را کسوت کرد او بود، و هزار شتر «۱۱» قربان فرمود کردن، و اهل حرم را مبرّت کرد و صلّت داد، آن جا که ایشان فرو «۱۲» آمده بودند آن را مطابق نام نهادند، [۴۸-پ]

از آن که مطبخهای ایشان بود، و ----- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: ساخین. (۳). همه نسخه بدلها، و وفا. (۴). همه نسخه بدلها: حج. (۵). همه نسخه بدلها: او. (۶). آط، آب: بیران. (۷).

همه نسخه بدلها: خداوندی هست. (۸). آز: مکرهی. (۹). همه نسخه بدلها: تعرض. (۱۰). همه نسخه بدلها او. [.....]

(۱۱). آط، آج، لب: اشتر. (۱۲). همه نسخه بدلها: فرود. صفحه: ۳۲۳ قعیقان برای قعقه سلاح ایشان نام نهادند آن جای را، و قصه اصحاب الفیل در جای خود بیاید - ان شاء الله. سفیان عینه گفت: برای آن عتیق خواند «۱» آن را که آزاد است و هرگز مملوک نبود «۲» و آن را مالکی نبود از آدمیان، و مجاهد همین گفت. ابن زید گفت: برای آن که قدیم است. و عتیق قدیم و دیرینه باشد، و عتیق و قدم او آن است که: هو اول بیت و وضع للناس «۳» ...، یقال: سیف عتیق و دینار عتیق. بعضی دیگر گفتند: برای آن که بر خدای تعالی کریم است، لکرامته علی الله. و العتق الکریم، عتق کرم باشد، من قولهم: فرس عتیق، ای کریم. باقر «۴» - علیه السلام - گفت: برای آن که آزاد بود در ایام طوفان نوح از غرق، چون همه جهان غرق شد. ذلک و من یُعظم حُرّماتِ الله - [الایة، «ذلک»، اشارت است به آنچه رفته است، ای ذلک علی ما مضی و سمعت. آنکه گفت: و من یُعظم حُرّماتِ الله]

«۵»، هر که تعظیم کند حرمت‌های خدای را، فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ، او را به باشد نزدیک خدای «۶». ابن زید گفت: حرمت خدای، مشعر الحرام است، و البیت الحرام، و المسجد الحرام و البلد الحرام. بعضی دیگر گفتند «۷»: جمله مناسک است، آن را تعظیم کند به قضای حقوق و ادای واجبات را «۸». و بعضی دیگر گفتند: مراد به حرمت، جمله محرّمات است، و تعظیم او ترک او باشد استعظاما لها. و أُحِلَّت

لَكُمْ الْأَنْعَامُ، و حلال کردند شما را چهارپایان بر عموم آنکه استثنا کرد از او گفت: إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ، أَلَا أَنْ كَمَا بِرِ شَمَا خَوَانَدِ يَا خَوَانَدِنْد، فِی قَوْلِهِ: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِزْرِ - الْآيَةُ، الِی قَوْلِهِ: ذَلِكَ كُمْ فِسْقٌ ﴿۹﴾ ...، بَعْضِی دِگَرِ گَفْتَنْد مَعْنِی أَنْ اسْتِ کِه: دَر حَالِ اِحْرَامِ گوشت اینکِه ----- (۱). مَش: خَوَانَدِنْد. (۲). آب، آز، مَش: نَشُود.

(۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۶. (۴). همه نسخه بدلها: و باقر. (۵). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۶). همه نسخه بدلها او. (۷). آج، لب مراد به حرمت. (۸). همه نسخه بدلها: او. (۹). سوره مائده (۵) آیه ۳. صفحه: ۳۲۴ چهار پایان از گاو و گوسپند و شتر بر شما حلال کردند أَلَا آنچه بر شما خوانند که حرام است از صید و گوشت او، فی قوله: ... وَ حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا ﴿۱﴾. فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ، گَفْتَنْد ﴿۲﴾: بِرِهیزی از اینکِه پلید ﴿۳﴾، آنکِه آن را به «من» تبیین ﴿۴﴾ کرد که: از اوئان و بتانند، برای آن که «رجس» مشتمل باشد بر اوئان و جز اوئان. آنکِه آن را بیان کرد به اوئان، و تقدیر آن است که: فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ الَّذِی هُوَ الْأَوْثَانِ. و در اخبار ما آمد که: مراد، نرد و شطرنج باختن است و سایر انواع قمار. وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ، و بِرِخیزی ﴿۵﴾ از دروغ گفتن. و اصحاب ما گفتند: غناء و سایر اقوال ملهیه بنا حق داخل باشد در او ﴿۶﴾، بهتان و گواهی ﴿۷﴾ دروغ داخل بود در او. و در خبر می آید، که رسول - علیه السّلام - بر منبر گفت در خطبه‌ای که: گواهی به دروغ معادل است شرک به خدای را، آنکِه اینکِه آیت بخواند، یعنی خدای تعالی در یک آیت از هر دو نهی کرد، و رسول - علیه السّلام - گفت: یَبِیْطُ شَاهِدُ الزُّورِ مَدْلَعًا لِسَانَهُ فِی النَّارِ، گَفْت: گَوَاهِ دَرُوغِ رَا بِرِ اَنگیزند زبان در آتش کرده در قیامت. حُفَاءَ لِلَّهِ، بِرِ طَرِیقِ اسْتِقَامَتِ رَاسِتِ اِیستاده فرمانهای خدای را، و نصب او بر حال است از فاعل. و گفتند: اصل «حنف» استقامت باشد، و گفته‌اند: میل، و گفته‌اند: کلمه از اضداد است. غَیْرِ مُشْرِکِیْنِ بِه، شَرِکِ نِیَارِنْد بِه خَدَایِ تَعَالِی، و هَمِ حَالِ اسْتِ. وَ مَنْ یُشْرِکِ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ، و هَرِ کِه شَرِکِ آرد بِه خَدَایِ، پِنْداری از آسمان بیفتاد. فَتَخَطَّفَهُ الطَّيْرُ، مَرِغِ دَرِ رِبَایِدِ او رَا، یا باد او رَا فَرُودِ بَرْدِ بِه جَایِ دُورِ. تَشْبِیْهِ کَرْدِ حَالِ کَافِرَانِ رَا بِه أَنْ کَسِ کِه او از آسمان بیفتد، باز ﴿۸﴾ او رَا مَرِغِی دَرِ رِبَایِدِ، یا به حال کسی که باد او رَا دَرِ هَوَایِ ﴿۹﴾ و حفره‌ای اندازد، و آن ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۹۶. ۲. همه نسخه بدلها: گف. (۳). آب، آز، مَش: پلیدی. [.....]

(۴). آط بیان. (۵). اساس: هر خبری، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها (بِرِهیزی) تصحیح شد. (۶). آط و. (۷). همه نسخه بدلها، بجز آط، گواهی. (۸). همه نسخه بدلها: یا. (۹). آب، آز، مَش: هوی. صفحه: ۳۲۵ جای دور قعر ﴿۱﴾ باشد، در آن که او مالک نبود کار خود را و نفعی نتواند کردن به خود، و دفع مضرتی ﴿۲﴾ نتواند، همچنین کافر به قیامت اندر مانده ﴿۳﴾ ملجأ بود، مالک نباشد از کار بر هیچ چیز. حسن گفت: تشبیه کرد اعمال کفار ﴿۴﴾ در نفی ثبات و استقامت و الحصول علی طایر!!! جرس ﴿۵﴾، یعنی چنان که اینکِه رَا دَرِ حَالِ هَوِیِّ ﴿۶﴾ ثباتی نباشد، و در میانه مرغ او را در رباید، همچنین اعمال کافران و مشرکان را محصول نبود، و مثله قوله تعالی: أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بَقِيعَةٍ ﴿۷﴾ ...، وَ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِه الرِّيحُ فِی یَوْمِ عَاصِفٍ ﴿۸﴾ ...، اهل مدینه خواندند: فَتَخَطَّفَهُ الطَّيْرُ، بِه تَشْدِیدِ «ط» علی تقدیر: فَتَخَطَّفَهُ، و باقی قراء: فَتَخَطَّفَهُ خَوَانَدِنْد، مَن خَطْفٌ یَخَطْفُ. ذَلِكَ وَ مَنْ یُعْظَمُ شَعَائِرَ اللَّهِ، سِیوِیْهِ گَفْت: [۴۹- ر]

مبتدایی است محذوف الخبر، و التقدیر، ذلک الامر و الشّان، شأن و کار اینکِه است که شنیدی. آنکِه گف: وَ مَنْ یُعْظَمُ شَعَائِرَ اللَّهِ ﴿۹﴾، هر که او مناسک خدای را تعظیم کند، آن را پرهیزگاری دل باشد. و شعائر، علاماتی باشد، و مناسک حج را برای آن شعائر خواند که به آن ﴿۱۰﴾ اشعار و اعلام کرده‌اند. و بعضی دگر گفتند: مراد هدی اشعار کرده است، و آن شتری باشد ﴿۱۱﴾ کارد در کوهان او زده ﴿۱۲﴾ که قارن با خود بیارد، و اینکِه قول مجاهد است. فَإِنَّهَا، ضمیر راجع است با «فعله»، یعنی آن یک بار تعظیم که دارد آن را، و روا بود که راجع بود با خصلت ﴿۱۳﴾. و گفتند: شَعَائِرَ اللَّهِ، ای دین الله، شعائر خدای دین خدای باشد، یعنی تعظیم شعائر و مناسک از تقوای دل باشد. ----- (۱). همه نسخه بدلها: قعیر، آج، لب: جای قعیر و دور. (۲). همه نسخه بدلها: مضرت. (۳). آط، آب، آز، مَش: اسیر و درمانده، آج، لب: اسیر و دورمانده. (۴). همه نسخه

بدلها را. (۵). کذا در اساس، بدون نقطه، آط و همه نسخه بدلها: علی طایل به کسی، که با وجود مراجعه به تفاسیر و منابع متعدّد روشن نشد. (۶). همه نسخه بدلها: هوی. (۷). سوره نور (۲۴) آیه ۳۸. (۸). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۱۸. [...].

(۹). آط و. (۱۰). همه نسخه بدلها: بدان. (۱۱). همه نسخه بدلها که. (۱۲). همه نسخه بدلها: زده باشند. (۱۳). همه نسخه بدلها: خصله‌ای. صفحه: ۳۲۶ لکم فیها منافعٍ اِلٰی اَجَلٍ مُّسَمًّى، شما را در اینکه شتران منافی است تا به وقتی مسمی، نام برده از: رکوب و حمل ائقال بر ایشان نشینی و بار گران بر دارد» (۱) از شما. عبد الله عباس گفت و مجاهد: اینکه پیش از آن باشد که نام هدی و تضحیه بر او نهند. عطا گفت» (۲): از آن که اشعار و تقلید کنند، و اشعار آن بود که کارد در کوهان او زند» (۳) و خون آلود کند» (۴)، و تقلید آن بود که یک تایی» (۵) نعل بر گردن او بندد» (۶) تا هر که بیند داند که آن هدی است. و بعضی دگر گفتند: پس از آن که اینکه کرده باشد» (۷) اگر محتاج بوده به انتفاع او از رکوب او و شیر او بعد الاشعار و التقلید روا باشد که منتفع باشد» (۸) به آن و اینکه، روایت کرده‌اند از باقر- علیه السلام. بعضی دگر گفتند: مراد منافع، تجارت است. بعضی دگر گفتند: عام است در سایر منافع. اِلٰی اَجَلٍ مُّسَمًّى، تا به وقتی معین. عبد الله عباس گفت: تا نام هدی بر او نهادن. و آنان که گفتند، منافع تجارت است، گفتند: اَجَلٍ مُّسَمًّى، وقت آن باشد که از مکه بیرون آید» (۹). بعضی دگر گفتند: منافع ثواب» (۱۰) اِلٰی اَجَلٍ مُّسَمًّى، الی انقضاء ایام الحج، و قیل: ... اِلٰی یَوْمِ الْقِیَامَةِ» (۱۱). ثُمَّ مَحِلُّهَا اِلٰی الْبیتِ الْعَتِیقِ، پس محل آن، و محل، موضع حلول باشد به خانه کعبه بود. و بعضی دگر گفتند: مراد جمله حرم است، بیانیه قوله: ... فَلَا یَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا» (۱۲)، اِی الْحَرَمِ کَلَّهُ. و در اخبار اصحاب ما آن است که: آنچه هدی حج باشد، آن به منا باید کشتن، و آنچه در عمره مفرد» (۱۳) خواهد کشتن به حزوره کشد برابر کعبه. و آنان که گفتند: مراد به شعائر مناسک است گفتند: معنی آن است: لکم فیها ای فی اداء المناسک منافع من الاجر و الثواب الی انقضاء ایام الحج، برای آن که چون ایام حج گذشته باشد نتوان کردن اینکه مناسک. و قولی دگر آن -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: بردارند. (۲). آط پیش. (۳). همه نسخه بدلها: زنند. (۴). همه نسخه بدلها: کنند. (۵). آج، لب، مش: یک پای. (۶). همه نسخه بدلها: بندند. (۷). آج، لب، مش: کرده باشند. (۸). همه نسخه بدلها: شود. (۹). آط، آج، لب: آیند. [...]

(۱۰). آط است. (۱۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۴. (۱۲). سوره توبه (۹) آیه ۲۸. (۱۳). آج: مفرد. صفحه: ۳۲۷ است که: محل النَّاسِ من احرامهم الی البیت العتیق، محل آن که مردمان از احرام بر آیند» (۱) آن است که با خانه کعبه آیند و طواف النساء بکنند و از احرام بیرون آیند. وَ لِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسِكًا» (۲)، جماعتی باشند بر یک دین، ما هر امتی را منسکی» (۳) کردیم. کوفیان خواندند اَلَا عاصم: منسکا، به کسر «سین» در هر دو جایگاه بر» (۴) موضع، کالمجلس و المشرق و المغرب، یعنی مذبح و جایگاه ذبح. و باقی قرآء، به فتح «سین» خواندند علی المصدر، ای ذبح قربان» (۵). حسن گفت: منسکا، ای شریعه، یعنی ما هر امتی از امم سلف را شریعتی کردیم که به آن متعبّد بودند» (۶) و بر آن عبادت کردند» (۷). مجاهد گفت: عبادة فی الذّبح، عبادتی کردیم ایشان را در ذبح. و نسیکه، ذبیحه باشد، من قولهم: نسکت الشّاة، ای ذبحتها، و در شرع جمله افعال حج را» (۸): طواف و سعی و رمی و ذبح و جز آن مناسک خوانند. قوله: لِیَذُکُرُوا اسْمَ اللّهِ، اینکه برای آن کردیم تا ایشان نام خدای برند و شکر او گزارند، بر آنچه ایشان را روزی کرد از بهائم» (۹) انعام از گاو و گوسپند و شتر. و گفتند: مراد تسمیه است عند ذبح اینکه بهائم، و اینکه دلیل است بر وجوب تسمیه عند ذبح، و بهیمه برای آن خواند اینکه حیوانات را که، مستبهم باشند از سخن گفتن و جواب دادن. و اضافت او با انعام برای آن کرد که از بهائم باشد که نه انعام بود» (۱۰)، تا بدانند که مراد اینکه سه جنس است. آنکه گفت: فَالْهُكْمُ» (۱۱) فَلَهُ اَسْلَمُوا، اسلام آری او را و انقیاد کنی او و امر او را، و تن در دهی دین او را. وَ بَشَرِ الْمُخْبِتِینَ، و مژده ده ای محمّد متواضعان را. مجاهد گفت: آنان را که دل‌های ایشان به ذکر خدای بیارآمد. و اشتقاق محبت ----- (۱). اساس: بدانند، با توجه به اجماع نسخه بدلها و معنی جمله تصحیح شد. (۲). آط امت. (۳). آج، لب: مناسکی. (۴). همه نسخه بدلها: به معنی. (۵).

آط، آج، لب: الذبح للقریان. (۶). همه نسخه بدلها، بجز آذ: بودندی. (۷). همه نسخه بدلها: کردندی. (۸). همه نسخه بدلها از. (۹).
مش و. (۱۰). آط، آج، لب: باشد. [.....]

(۱۱). اساس: و الهکم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، و با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. صفحه: ۳۲۸ از خبت باشد، و آن زمین «۱» ساده باشد. آنگه وصف کرد ایشان را گفت: الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ، چون پیش ایشان نام خدای برند، دلهای ایشان ترسد. وَالصَّابِرِينَ عَلَى مَا أَصَابَهُمْ، و آنان که «۲» صبر کنند بدان «۳» که به ایشان رسد از مصایب و نکبات. وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ، و آنان که نماز پیای دارند. وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ، و از آنچه ما ایشان را روزی دهیم نفقه کنند. وَالَّذِينَ جَعَلْنَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ، و نصب او بر فعلی مقدر است، ای جعلنا البدن جعلناها، کفوله: وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ «۴»...، و البدنة واحد البدن کثمره و ثمر «۵»، و اینکه لفظ اعنی بدن واحد را نشاید «۶»، قال الرّاجز: بدنا مدرعاً موفورا و شتران بزرگ فربه کردیم آن را از شعائر و مناسک خدای. و تخفیف و تثقیل روا بود در او، كالخلق و الخلق، و هی جمع بدنه، کثمره و ثمر، و خشبة و خشب. و گفتند: جمع «بادن» باشد، کفاره و فره، و عاید و عود و عایط و عوط. و بادن، تناور باشد و مصدر او «بدانه» باشد، يقال: بدن الرّجل یبدن بدانه، اذا ضخم، چون پیر شود و گوشتش سست شود گویند: بدن تبدینا. عطا و سدی گفتند: مراد به «بدن» شتر است و گاو چون به سن تمام باشد و بزرگ. جَعَلْنَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ، کردیم آن را برای شما از شعائر خدای، یعنی از مناسک او و اعلام دین او که آن را در هدی «۷» و اضحیه بکشی و پیش از ذبح اشعار کنی. لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ، شما را در آن خیر است، یعنی منافع دنیاوی و ثواب آخرتی. چون برای خدای قربان کنی، فَادْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ، نام خدای بر آن یاد کنی عند ذبح آن، یعنی چون بخواهی کشتن، بگویی: بسم الله و الله اکبر. عبد الله عتّاس گفت: آن است که گوید: الله اکبر و لا اله الا الله و الله اکبر اللهم منک و لک. صواف ای قائمه علی ثلاث قوائم، جمع صافه. و گفتند: چون شتر را بخواستندی کشتن، یک دست او با بغل بستندی تا او بر

----- (۱). همه نسخه بدلها راست و. (۲). همه نسخه بدلها ایشان. (۳). همه نسخه بدلها: بر آن. (۴). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. (۵). همه نسخه بدلها: کثمره و ثمر. (۶). همه نسخه بدلها: باشد. (۷). آط، آج، لب: هدیه. صفحه: ۳۲۹ سه پای قوایم «۱» بایستادی، و بنزدیک ما دستهای او با بغل باید بستن تا بر دو پای بایستد. و گاو را هر چهار دست و پای بیاید بستن [و دنبال رها کردن، و گوسپند را دو دست و یک پای بیاید بستن]

«۲» و یک پای رها کردن. و نصب او بر حال است از مفعول، و معنی آن است که: در آن حال که او مستمر باشد بر قیام، و منه الصّف فی الصّیلموه و القتال لاستمرار القیام فیهما. و در صواف سه قراءت است: اما قراءت عامه قراء، صواف است به «فاء» مشدّد، و حسن بصری خواند: صوافی، ای خالصه لله «۳»، و عبد الله مسعود خواند: صوافن «۴» من صفون الفرس «۵»، و هو قیامه علی ثلاثه قوائم و طرف حافرید واحده، و منه قوله تعالی: ... الصّافنات الحیاد «۶»، و قال الشّاعر: الف الصّیفون فما یزال كأنه ممّا یقوم علی الصّیفون کسیرا «۷» فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا، چون بر پهلو افتد و الوجوب السقوط و الوقوع، يقال: وجب الحایط وجوبا، و وجبت الشمس اذا غربت وجوبا، و وجب البیع اذا وقع، و وجب القلب وجیبا اذا اضطرب. و الواجب، الواقع، قال اوس بن حجر: الم تکسف الشمس و البدر و ال کواکب للجبل الواجب ای الواقع. و فعل را اضافت کرد با جنوب لتحقیق الاضافه کفوله تعالی: بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ «۸»...، فالتقدیر: فاذا وجبت الابل لجنوبها و قدّم الرّجل بیده. فَكُلُوا مِنْهَا، بخوری از آن ذبیحه. وَ اطعمُوا القانعَ وَ الْمُعْتَرَّ، و قانع را و معتّر را بدهی از آن. اصحاب ظاهر گفتند: اکل و اطعام هر دو واجب است، و گروهی دگر گفتند: اکل سنت است و اطعام واجب. و گروهی گفتند: اکل مباح است و اطعام واجب. و مذهب ما آن است که: ثلثی بخورد بر سبیل استحباب، و ثلثی به قانع دهد، و ثلثی به معتّر. -----

----- (۱). آج، لب: قایم. (۲). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۳). آج، لب. الله.

(۴). آج، لب: صوافین. (۵). آط، آب، آذ، مش: صفوا الفرس. (۶). سوره ص (۳۸) آیه ۳۱. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: کبیر، مأخذ مربوط به لغت و شعر: علی الثلاث کثیر. (۸). سوره حج (۲۲) آیه ۱۰. صفحه: ۳۳۰ و در قانع و

معتز خلاف کردند، عبد الله عباس و لیث و مجاهد گفتند: قانع آن بود که قناعت کند به آنچه به او دهی، [۵۰- ر] و سؤال و الحاح نکند، و معتز آن بود که به «۱» تو بگذرد و تعرض نکند. عکرمه و ابراهیم و قتاده گفتند: قانع آن باشد که بنزدیک ذبح بنشیند «۲» آن جا سؤال نکند، و معتز سایل باشد کأنه یعتز ان «۳» يتعرض بالسؤال «۴». بر اینکه تأویل قانع از قناعت باشد و آن تعفف و ترک سؤال باشد. سعید جبیر گفت و کلبی: قانع سایل باشد، من القنوع، و هو السؤال، یقال: قنع یقنع اذا رضی قناعه، و قنع قنوعا اذا سأل، قال الشاعر - و هو الشماخ: لمال المرء یصلحه فیغنی مفاقره اعف من القنوع و قال لیبید: و اعطانی المولی [علی] «۵» حین خلّتی اذا قال ابصر خلّتی و قنوعی زید بن اسلم گفت: قانع درویش باشد، و معتز صدیق زایر که او را ذبیحه‌ای نباشد، به خانه دوستی شود که او را ذبیحه‌ای باشد به طمع آن. و معنی معتز، معترض «۶» باشد، یقال: اعتره و اعتراه و عراه بمعنی اذا تعرض له. و حسن بصری خواند: و المعتری. کذلک سخرناها لکم، ما اینکه بهایم را مسخر شما کرده‌ایم چنین که می‌بینی، تا همانا شما شاکر شوی و شکر نعمت من کنی. لَنْ یَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا، یعقوب خواند: لن تنال، و لکن تناله به «تاء» در هر دو جای، و باقی قراء به «یاء (۷)». خدای تعالی [گفت]

«۸»: گوشتها و خونهای آن ذبیحه به خدای نرسد، اینکه برای آن گفت که در عرب در جاهلیت خون ذبیحه که بکشتندی خون آن در دیوار کعبه مالیدندی بر وجه تقرب، خدای تعالی گفت: گوشت و خون آن به خدای نرسد که شما به خون آن تقرب کنی به خدای، و لکن آنچه از شما به خدای برسد پرهیزگاری و اجتناب معاصی باشد و صدق نیت و خلوص اعتقاد. -----
 (۱). مش: بر. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). همه نسخه بدلها: ای. (۴). آط، آج، لب: السؤال، آب، آز، مش: للسؤال. (۵-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). آج، معرض. (۷). مش خواندند. صفحه: ۳۳۱ کذلک سخرها لکم، خدای تعالی همچنین مسخر بکرده است اینکه بهایم را برای شما. لُتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلٰی مَا هَدَاكُمْ، تا شما خدای را تکبیر و تحمید کنی، و شکر گزاری بر آن هدایت و الطاف که شما را داد و با شما کرد، و به اعلام اعلام دین «۱» که شما را بیاموخت از ارکان و مناسک. وَ بَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ، و مژده ده ای محمد نکوکاران را «۲».

[سوره الحج (۲۲): آیات ۳۸ تا ۶۰]

[اشاره]

إِنَّ اللَّهَ يُدْفِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ (۳۸) أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَأْتِهِمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ (۳۹) الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِدَتْ صَوَامِعُ وَبَيْعٌ وَصِلْمَاتٌ وَمَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَ لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ (۴۰) الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ المُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (۴۱) وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَ ثَمُودٌ (۴۲) وَ قَوْمُ إِبْرَاهِيمَ وَ قَوْمُ لُوطٍ (۴۳) وَ أَصْحَابَ مَدْيَنَ وَ كَذَّبَ مُوسَىٰ فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (۴۴) فَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْنٍ أَهْلَكْنَاهَا وَ هِيَ ظَالِمَةٌ فِيهَا خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَ بَنِي مُعَاطِلَةَ وَ قَصْرٍ مَشِيدٍ (۴۵) أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَ لَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (۴۶) وَ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَ لَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ إِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (۴۷) وَ كَأَيِّنْ مِنْ قَرْنٍ أَهْلَيْتَ لَهَا وَ هِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْتَهَا وَ إِلَى المَصِيرِ (۴۸) قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ (۴۹) فَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ (۵۰) وَ الَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الجَحِيمِ (۵۱) وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي

الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحَكِّمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۵۲) لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ (۵۳) وَ لِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۵۴) وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مَرِيئَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۵۵) الْمَلِكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي حَنَاتِ النَّعِيمِ (۵۶) وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (۵۷) وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قَتَلُوا أَوْ مَاتُوا لَيُرِزَقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۵۸) لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ (۵۹) ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ (۶۰)

[ترجمه]

خدای «۳» دفع کند «۴» از آنان که ایمان آورده‌اند که خدای دوست ندارد همه «۵» خیانت کننده کفران کننده «۶» را. دستوری دادند آنان را که کارزار کنند با آن که بر ایشان ستم کرده باشند و خدای بر یاری دادن ایشان تواناست. [۵۰-پ]
 آنان که بیرون کنند «۷» ایشان را از سرهایشان بناحق مگر آن که گفتند: خدای ما الله است، و اگر نه بازداشت خدای بودی مردمان را بهری را «۸» به بهری ویران کردندی صومعه‌ها و کلیساها و کنشتها و مسجدها که در آن جا نام خدای برند بسیاری و یاری کند خدای آن را که او یاری کند، که «۹» خدای توانای بی‌همتاست. آنان که اگر تمکین کنیم ایشان را در زمین به -----
 ----- (۱). آ، مش: و به اعلام دین. (۲). همه نسخه بدلها قوله تعالی. (۳). آب، آج، لب، مش بدرستی
 که. (۴). آج، لب: باز می‌دارد. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: هر. [.....]
 (۶). آط، آب، مش: ناسپاسی، آج، لب: ناسپاس. (۷). همه نسخه بدلها، بجز آ: بیرون کردند. (۸). آب، مش از ایشان. (۹). آب، مش: بدرستی که. صفحه: ۳۳۲ پای دارند نماز را و بدهند زکات، و امر کنند به معروف و طاعت و نهی کنند «۱» از ناشایست «۲»، و خدای راست عاقبت کارها. [۵۱-ر]

و اگر به دروغ دارند تو را، به دروغ داشت «۳» پیش «۴» ایشان قوم نوح و قوم هود و صالح. و قوم ابراهیم و قوم لوط. و اصحاب مدین و به دروغ داشتند موسی را «۵»، فرو گذاشتم کافران را، پس بگرفتم ایشان را «۶»، چگونه بود انکار من. بس از «۷» دهها «۸» که هلاک کردیم آن را، و ایشان ظالم بودند، آن افتاده بود بر سقفهایش و چاهی فرو گذاشته و کوشکی بلند. نمی‌روند در زمین که باشد ایشان را دلها که بدانند به آن، یا گوشها که بشنوند به آن! کور نشده است چشمها و لکن کور شده است دلها که در سینه‌هاست. [۵۱-پ]

و شتاب می‌کنند به عذاب و خلاف ن کند خدای وعده‌اش را، و «۹» روزی بنزدیک خدایت «۱۰» هزار سال است از آنچه شما شماری «۱۱». و بس ده «۱۲» که مهلت دادیم «۱۳» آن را، و آن ستمکار «۱۴» بود، پس بگرفتم آن را و با من است بازگشت. -----
 ----- (۱). مش: باز دارند. (۲). آط: ناشناخت. (۳). همه نسخه بدلها، بجز آ: داشتند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز آ از. (۵-۶). آج، لب پس. (۷). آج: بسا از اهل. (۸). آب، آج، لب، مش: دیهها. (۹). آب، مش بدرستی که. (۱۰). آط چون که، آب، مش چون، آج، لب همچون. (۱۱). آب، مش: می‌شمارید. [.....]

(۱۲). آب، مش: و بسا از دیه، آج، لب: و بسا دیهی که. (۱۳). آط: داده‌ایم، مش: دادم. (۱۴). آط، آب، مش: ستمکاره. صفحه: ۳۳۳ بگو: ای مردمان؟ من شما را ترساننده‌ام بیان کننده «۱». آنان که ایمان آرند «۲» و کنند نیکیها، ایشان را بود آمرزش و روزی با کرامت. و آنان که سعی کنند «۳» در آیات ما عاجز کنندگان، ایشان اهل دوزخ باشند. [۵۲-ر]

و نفرستادیم ما از پیش تو از پیغامبری و نه بزرگواری الا چون «۴» خواندی در انداختی دیو «۵» در خواندن او منسوخ بکردی خدای

آنچه انداخته دیو، پس محکم بکردی» (۶) خدای آیات خود، و خدای دانا و محکم کار است. تا کند آنچه انداخته باشد دیو فتنه‌ای آنان که در دلهاشان بیماری باشد و سخت دلان و بیدادگران در خلاقی دوراند. تا بدانند آنان که دادند ایشان را علم که آن حق است از خدای تو، ایمان آرند به آن، خاشع» (۷) آن را دل‌های ایشان، خدای راهنمای» (۸) آنان است که ایمان آرند» (۹) به ره راست. [۵۲-پ]

زایل» (۱۰) نشوند آنان که کافر شدند در شکی از او، تا آید بدیشان قیامت ناگاه یا آید به ایشان عذاب روزی نازاینده. -----
 ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز آز: روشن. (۲). آط، آب، مش: آوردند. (۳). همه نسخه بدلها، بجز آز: سعی کردند. (۴). آط، مش او، آب: مگر آن که چون او. (۵). آج، لب: سهوی. (۶). آج، لب: گرداند. (۷). آط، آب، مش: و خاشع شوند. (۸). آط، آب، مش: راه نماینده. (۹). همه نسخه بدلها، بجز آز: ایمان آوردند. (۱۰). آط، آب، مش: و زایل. صفحه: ۳۳۴ پادشاهی آن روز خدای را [بود]

«۱» و حکم کند میان ایشان، آنان که ایمان آرند» (۲) و کنند کارهای نیکو در بهشتهای پر نعمت باشند. و آنان که کافر شدند و دروغ داشتند آیات ما را، ایشان را بود عذابی خوار کننده. و آنان که هجرت کردند در راه خدای، پس بکشند» (۳) ایشان را یا بمیرند» (۴) روزی دهد ایشان را خدای روزی نکو، و خدای بهترین روزی دهندگان است. [۵۳-ر]

در آورد ایشان را در جایی که پسندند» (۵) آن را، و خدای داناتر و بردبارتر» (۶) است. آن و هر که عقوبت کند بمانند آنچه با او کرده باشند» (۷)، آنگه بغی کنند بر او، یاری دهد او را خدای که خدای در گذارنده گناه است و آمرزنده. قوله تعالی: «إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ الْأَيَّةَ، قَدِيمٍ - جَلَّ جَلَالُهُ - در اینکه آیت گفت: خدای تعالی دفع کند از مؤمنان» (۸) دشمنان ایشان یک بار به قهر و یک بار به حجت. و اینکه مفاعله از جمله آن است که مختص بود به یک جانب، برای آن که ایشان از خدای دفع نکنند چنان که خدای از ایشان دفع کند، پس از باب طارقت النعل و عافاه الله باشد. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُفْرًا كَلَّ حَوَانَ كَفُورًا، خدای دوست ندارد هر خیانت کننده‌ای را. و خائن آن باشد که اظهار نصیحت کند و کتمان غش، اما برای نفاق، -----
 ----- (۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز آز: بگرویدند. (۳). آط: بکشند، آب، آج، لب، مش: کشته شدند. (۴). آب، آج، لب، مش: بمردند. (۵). آج، لب: پسندند. (۶). همه نسخه بدلها: بجز آز: محکم کار. (۷). آط، آب، آج، لب: پس. (۸). همه نسخه بدلها کید. صفحه: ۳۳۵ او برای اقتطاع» (۱) مال. و کفور، کافر نعمت باشد، و هر دو بنای مبالغه است، و گفته‌اند: مراد به حَوَانَ كَفُورًا، در آیت آن است که، بر ذبیحه نام جز خدای گوید. «أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ» (۲)، دستوری دادند آنان را که کالزار» (۳) می‌کنند. مدنیان و بصریان خواندند، و از کوفیان عاصم: «اذن»، به فتح «الف» اضافه الی الله تعالی، ای اذن الله، و باقی قراء خواندند علی الفعل المجهول به ضم «الف». و مدنیان و شامیان خواندند: یقاتلون، به فتح «تا» علی المجهول، یعنی یقاتلهم المشركون، یعنی دستوری داد خدای تعالی آنان را که با ایشان قتال می‌کنند [و باقی قراء: یقاتلون، به کسر «تا» علی اضافه الفعل اليهم، یعنی دستوری داد خدای آنان را که قتال می‌کنند]

«۴» و در کلام محذوفی است، و التقدير: فی قتال من قاتلهم و اخرجهم من ديارهم من الكفار، آیت در شأن مهاجران آمد که مکیان ایشان را از سرهای خود بیرون کردند به ظلم. چون رسول - علیه السلام - به مکه بود، کافران ایذا می‌کردند مؤمنان را به انواع، هر گاه نگاه کردی یکی پیش رسول می‌آمدی سر شکسته و زده و دشنام دادی» (۵) و شکایت کردی، رسول - علیه السلام - گفتی: صبر کنی که مرا خدای قتال نفرموده است هنوز. چون رسول - علیه السلام - هجرت کرد و با مدینه آمد، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و دستوری داد مؤمنان را در قتال مشرکان. و اینکه اول آیتی است که آمد در باب قتال. و بعضی مفسران گفتند: اینکه آیت در باب قومی مخصوص آمد از مسلمانان که ایشان به» (۶) مکه بمانده بودند، پس» (۷) هجرت. رسول - علیه السلام - چون بیرون آمدند از مکه تا با مدینه آیند مشرکان ایشان را منع کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و رخصت داد ایشان را در قتال آنان که

با ایشان قتال کنند. بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا، به آن که بر ایشان ظلم کرده‌اند، یعنی به سبب آن که بر ایشان ستم کرده‌اند -----
 ----- (۱). آب، آج، لب، آز، مش: انقطاع. (۲). اساس: یقاتلون، به قیاس با نسخه‌های خطی و ضبط قرآن
 مجید تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها: کارزار. (۴). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: داده. (۶).
 همه نسخه بدلها: در. (۷). مش از. [.....]

صفحه: ۳۳۶ از اخراج ایشان از خانه‌های خود. آنگه گفت: وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ، و خدای تعالی بر نصرت اینکه مؤمنان قادر
 است تا کسی گمان نبرد که ایشان، اینکه، بر وجه اعجاز خدای می‌کنند، و اگر خدای خواهد به قهر منع نتوانند «۱»، بلی تواند و
 لکن مصلحت تکلیف چنان کرده است که بنده را در سرای تکلیف به جبر بر کاری ندارد «۲» و به قهر از کاری باز ندارد «۳». الَّذِينَ
 أُخْرِجُوا، بدل للذین «۴» است و محلّ او جرّ است، گفت «۵»: آنان‌اند که ایشان را از خانه‌های خود بیرون کرده‌اند بنا حق به ظلم و
 جور. إَلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ، در اینکه استثناء [۵۳-پ]

خلاف کردند که متصل است یا منفصل «۶». بعضی نحویان گفتند: متصل است، و معنی آن است که: هیچ موجب و هیچ حق نیست
 اخراج ایشان را الا بر اینکه یک حق که می‌گویند که: خدای ما الله است «۷»، پس اینکه حقی باشد مستثنی از حقها، فکأنه قال بغير
 حقّ الا الحقّ الذی «۸» قولهم ربنا الله، و درست آن است که استثنای منقطع است برای آن که اینکه حق موجب اخراج ایشان نیست بر
 حقیقت، و معنی آیت آن است که: هیچ حقی «۹» نیست کافران را در اخراج ایشان، اگر «۱۰» ایمان مؤمنان حق اخراج می‌شناسند
 کافران آن است، چنان که شاعر گفت: و لا عیب فیهم غیر ان سیوفهم بهن فلول من قراع الکتاب گفت: در ایشان هیچ عیب نیست
 الا رخنه تیغ ایشان از زدن با درع پوشان، یعنی اگر اینکه عیب می‌شناسی ایشان را، همین یک عیب است، و اینکه بر حقیقت عیب
 نیست، و وجه اول هم مخیّل است. و قول دوم قول سیبویه است، گفت: معنی الا، لکن است، یعنی ایشان را هیچ حقی نیست در
 اخراج مؤمنان، لکن برای آن که ----- (۱). همه نسخه بدلها: نتواند کرد. (۲-۳). همه

نسخه بدلها: ندارند. (۴). اساس: الذین، با توجه به اتفاق نسخه بدلها و فحوای عبارت، تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: و ایشان.
 (۶). همه نسخه بدلها: منقطع. (۷). آج، لب: خدای تعالی خدای ماست. (۸). همه نسخه بدلها هو. (۹). همه نسخه بدلها: حق. (۱۰).
 آز: مگر. صفحه: ۳۳۷ ایشان به خدای می‌گویند ایشان را بیرون کردند، گفت: مثالش اینکه بود که گویند «۱»: ما بیغضنی الا
 لأئی «۲» أقول الحقّ و فراء گفت: محلّ آن جرّ است بدلا من قوله: بغير حقّ ای الا بان یقولوا. و گفتند: محلّ او نصب است بر استثناء.
 و لو لا- دَفَعَ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا، و اگر نه دفع خدای بودی مردمان را بهری به بهری به جهاد و اقامت حدود و انواع حدود و
 انواع لطف، لَهْدَمْت صَوَامِعَ، اهل حجاز به تخفیف دال خواندند، من الهدم، و باقی قراء به تشدید من التهدیم. صوامع، مجاهد و
 ضحاک گفتند: صومعه‌های «۳» رهبانان «۴». قتاده گفت: صومعه‌های «۵» صایبان. و بیع، کلیسیاهای ترسایان. و صلوات، کنشتهای «۶»
 جهودان. و مساجد، مسجدهای مسلمانان. ابن زید گفت و ابن ابی نجیح عن مجاهد که: بیع، کنشتهای «۷» جهودان باشد، عبد الله
 عباس و قتاده و ضحاک گفتند: صلوات کنشتهای «۸» جهودان باشد، ایشان آن را صلواتا «۹» خوانند. ابو العالیه گفت: صلوات، نماز
 گاه صایبان باشد. مجاهد گفت: نماز گاه اهل کتاب و مسلمانان باشد که بر راهها ساخته باشند، و بر اینکه قول مراد به «صلوات»
 مواضع صلوات باشد. بعضی دگر گفتند مراد به صلوات، نمازهای مسلمانان است، یعنی چون مسلمانان جایی نماز کنند بر خفیه و
 پوشیدگی، اینکه کافران بر ایشان هجوم کنند و نماز ایشان ببرند. و بر اینکه قول، هدم، به معنی قطع نمازهای ایشان است آن «۱۰»
 کنند، یعنی ببرند. بعضی دگر گفتند: لَهْدَمْت صَوَامِعَ و بیع، یعنی در ایام شریعت عیسی، کلیسیاها ویران «۱۱» کردند، و در شریعت
 موسی، صلوات «۱۲»، و آن کنشتها «۱۳» باشد. و در شریعت محمد- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ- مسجدها. حسن گفت: خدای تعالی به
 مسلمانان مصلّاهای اهل ذمّت نگاه می‌دارد. اگر گویند، چرا تقدیم کرد نماز گاههای اهل ذمّت را بر مساجد مسلمانان، گوئیم: ---
 ----- (۱). آط، آج، لب: گوید. (۲). آط، آب، آز، مش: لان آج، لب: ان. (۳-۵). اساس

و همه نسخه بدلها: صومعها/ صومعه‌ها. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: رهبانیه آز صایان. (۶). آج، لب: کشها. [...].

(۷-۸). همه نسخه بدلها: کنیسهها/ کنیسه‌ها. (۹). آج، لب: صلواتا. (۱۱-۱۰). همه نسخه بدلها: بیران. (۱۲). اساس اللّه علیه با توجه به فحوای عبارت و به قیاس با نسخه بدلهای آط، آب، آج، لب، تصحیح شد. (۱۳). آط، آج، لب: کنیسهها/ کنیسه‌ها. صفحه: ۳۳۸ برای آن که آنچه نفیس تر بود باز پس دارند، کقوله: وَمِنْهُمْ سَابِقُ بِالْخَيْرَاتِ يَأْذِنُ اللَّهُ^(۱)، و دیگر آن که: در نهاد^(۲) آن مقدم است و پیشتر، و گفتند: برای آن که اول آن ویران^(۳) کردند^(۴) و چنان که رسول ما را- صلوات اللّه- علیه- باز پسین پیغامبران کرد. و جواب درست از اینکه آن است که: «واو» ایجاب ترتیب نکند اگر چه در لفظ مقدم باشد روا بود که در معنی مؤخر باشد. آنگه مساجد را وصف کرد به آن که ذکر خدای در او بسیار کنند. وَ لَيُنْصِرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ، و خدای نصرت کند آن را که خدای را نصرت کند، یعنی دین او را و پیغامبران خدای را. إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ، که خدای تعالی تواناست و با عزّت و منعت، کس بر او راه نیابد. قوله: الَّذِينَ إِنْ مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ، محلّ «الذین» نصب است بدلا من قوله: مَن يَنْصُرُهُ، چه او در محلّ نصب است، گفت: آنان که نصرت دین خدای کنند، آنان باشند که ما ایشان را در زمین تمکین کنیم، نمازها به پای دارند، و زکات مال بدهند، و امر معروف کنند، و نهی منکر^(۵) کنند. قتاده گفت: اصحاب محمداند، عکرمه گفت: اهل پنج نمازاند^(۶)، حسن و ابو العالیه [۵۴- ر] گفتند: امت پیغامبر ما اند. و تمکن^(۷) دادن آن باشد که فعل با آن درست باشد از قدرت و آلت و نصب دلالت و صحت و سلامت و لطف و جز^(۸) آن. وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ، و خدای راست عاقبت کارها، یعنی مرجع و مال کارها با خدای باشد، و مصیر خلق با او بود، همه معزول و ذلیل^(۹) شوند و ملک با او شود^(۱۰). وَ إِنْ يُكَذِّبُوكَ، آنگه گفت بر تسلیت رسول- علیه السلام- که: اگر تو را به دروغ می‌دارند اینکه کافران، پیش از ایشان قوم نوح [نوح]

«۱۱» را به دروغ داشتند، و عاد ----- (۱). سوره ملائکه (۳۵) آیه ۳۲. (۲). آج، لب: نهادن. (۳). همه نسخه بدلها: بیران. (۴). آط و گفتند: برای آن که آنچه نفیس تر بود باز پس دارند، کقوله: و منهم سابق بالخیرات. (۵). همه نسخه بدلها: امر معروف و نهی منکر. (۶). آط، آب، آج، لب: نماز پنج‌اند. (۷). همه نسخه بدلها: تمکین. (۸). آج، لب: جزای. (۹). همه نسخه بدلها: زایل. [...].

(۱۰). آج، لب: ماند. (۱۱). اساس: ندارد، با توجه به فحوای عبارت از آط افزوده شد. صفحه: ۳۳۹ هود را به دروغ داشتند، و ثمود صالح را، و قوم ابراهیم را، و قوم لوط لوط را، و اصحاب مدین شعیب را، و قوم فرعون موسی را، اینکه نه کاری است که خاص تو را افتاد تا دل خوش داری. فَأَمَلَيْتَ لِلْكَافِرِينَ، من کافران را مهلت دادم و تعجیل نکردم بر ایشان به عذاب برای ابلاء عذر را^(۱) تا حجّت مرا باشد بر کافران، ایشان را بر من حجّت نباشد. ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ، پس چون بیش از آن مدّت بگذشت که ایشان در آن تحصیل معارف توانند کردن و نکردند، بگرفتم^(۲) ایشان را. فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ، اراد نگیری فاکتفی بالكسرة عن الیاء و مثله: کثیر، و اینکه بر سیبل تعجب گفت: چگونه بود انکار من؟ یعنی انکار من بر منکران من چنین باشد به عذاب استیصال. آنگه بر سیبل و عظ و تذکیر فرمود: فَكَأَيِّنْ^(۳) أَهْلَكْنَاهَا، ابو عمرو خواند: اهلکتها، به «تا» خبرا عن المتکلم حملا علی نظیره: فَكَأَيِّنْ^(۴) فَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا، ای ساقطه علی سقوفها، اکنون که بنگری ویران^(۵) است دیوارهای آن بر سقف افتاده، یعنی سفهای او اول بیفتاده است آنگه دیوار بر او افتاده، يقال: خوت الدار تخوی خواء ممدودا و هی خاویة، و خوی جوف الانسان تخوی خوی^(۶) مقصورا و هو خو^(۷) «۱۰». وَ بَثْرٌ مُّعْطَلَةٌ، معطوف است علی قوله: فَكَأَيِّنْ^(۸) «۱۱» وَ قَصْرٍ مَّشِيدٍ، در او دو قول گفتند، یکی آن که: مَشِيدٍ، ای رفیع، من قولهم: شاد بذکره اذا رفعه و شاده ایضا، قال عدی بن زید: شاده مرمر او جَلَلَهُ کل سا فلطیر فی ذراه^(۹) و کور و اینکه قول قتاده و ضحاک و مقاتل است. سعید بن جبیر و مجاهد و عطا و عکرمه گفتند: مجصّص، به گچ کرده، من الشّید و هو الجصّ، قال الزجاج: حیة^(۱۰) «۴» الماء بین الطّی «۵» و الشّید و قال امرؤ القیس: و تیماء لم یتربک بها جذع نخلة و لا اطما الا مشیدا بجندل ای، مبتیا بالشّید و الجندل. ابو روق گفت از ضحاک که: اینکه چاه به حضر موت است در جایی که آن را حاضوراء گویند، و آن آن بود که چهار

هزار مرد از آنان که به صالح ایمان داشتند، با صالح - علیه السلام - به حضر موت آمدند، چون به آن جا رسیدند، صالح را وفات آمد. آن جایگاه را حضر موت برای آن خواندند که حضر موت صالح فیه. آن جا شهری بنا کردند و آن را حاضوراء نام کردند، و آن جا مقام کردند، و مردی را امیر خود کردند نام او جهس «۶» بن جلاس بن سوید، و او را وزیر بود نام او سنخاریب «۷» بن سواده، مدتی آن جا بماندند و فرزندان زادند و بسیار شدند و فرزندان ایشان کافر شدند و بت پرستیدند. خدای تعالی پیغامبری به ایشان فرستاد نام او حنظله بن صفوان، و او مردی بود شتربان در میان ایشان، او را بکشتند در بازار، -----

----- (۱). آط، آب، آج، لب، آز در آن، مش در او. (۲). مش ها. [.....]

(۳). اساس: ذاره، به قیاس با نسخه آط و معنی عبارت و مآخذ شعر، تصحیح شد. (۴). آط، آج، لب: کحبه. (۵). مش: بین الطین. (۶). آط، آب، آز، مش: حلیس، آج، لب: جلیس. (۷). آط، آج، لب: سنجاریب، آب، آز، مش: سخاریب. صفحه: ۳۴۱ خدای تعالی ایشان را هلاک کرد و آن چاه «۱» معطل ماند و آن کوشک بنا کرده. «واو» عطف است، و جز «بئر» و «قصر»، بر عطف است علی «قریه». آنکه گفت: أَفَلَمْ «۲» فَتَكُونْ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا، تا ایشان را دلها «۴» بود که به آن بدانند، یعنی نمی‌روند تا به دل‌های دانا احوال امم سلف «۵» بدانند، و به گوشه‌های شنونده اخبار ایشان «۶» بشنوند؟ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ، که ایشان را چشم سر کور «۷» نشده است، و لکن دل‌های ایشان کور شده است که در سینه‌ها دارند، یعنی اگر حال «۸» گذشتگان و آثار ایشان نمی‌بینند، [نه]

«۹» از کور چشمی است، چه چشم‌های ایشان بر حقیقت درست است، انما «۱۰» چشم دل کور دارند، و اینکه کنایت است از جهل و قلت نظر و اندیشه. و قوله: فِي الصُّدُورِ، با آن که دل جز در سینه نباشد برای تأکید گفت، چنان که گفت: يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ «۱۱» ...، و قول جز به دهن نباشد. و گفتند: برای آن گفت که لفظ قلب و قول محتمل است معانی را، يقال: قلب الانسان و قلب النخل لجماره «۱۲» و قلب الشتاء لصميمة، و كذلك القول يكون باللسان و بالاشارة و الكناية على وجه التوسيع. وَ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ، آیت در نضربن الحارث آمد و مشرکانی که تعجیل می‌کردند به عذاب و می‌گفتند: اگر اینکه که می‌گویی درست «۱۳» است، بگو تا خدای تو ما را عذابی کند، فمن ذلك قوله: فَأَمِطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ إِنَّا بِعَذَابِ أَلِيمٍ «۱۴»، خدای تعالی گفت: من وعده کرده‌ام «۱۵» به عذاب ایشان، و وعده من خلاف نباشد. خدای تعالی اینکه وعده روز بدر انجامز کرد و ایشان به تیغ امیر المؤمنین --

----- (۱). آب، آج، لب، آز، مش: جایگاه. (۲). اساس و همه نسخه بدلها: ا و لم، به

قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها فی الارض، ۴. آب، آز، مش: دل‌هایی. (۴-۵). همه نسخه بدلها را. (۷). آج، لب: حوال. (۸). همه نسخه بدلها: احوال. (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۰). آج، لب: الّا که. [.....]

(۱۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۷. (۱۲). چاپ شعرانی (۸/۱۰۴) النَّخْلَةُ لِبَئِهَا. (۱۳). همه نسخه بدلها: راست. (۱۴). سوره انفال (۸) آیه ۳۲. (۱۵). آج، لب: وعده کردم. صفحه: ۳۴۲ - علیه السلام - و ضرب فریشتگان هلاک شدند. وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ، و روزی بنزدیک خدای تعالی چون هزار سال است از سالهایی که شما شماری. عبد الله عباس گفت: آن ایام که خدای تعالی در او آسمان و زمین آفرید، اینکه ایام بود. مجاهد و عکرمة گفتند: مراد ایام آخرت است ابن زید گفت: اینکه از ایام آخرت است، و قوله: تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ «۱»، روز قیامت «۲» و آنچه محققان اهل معنی گفتند، آن است که: اینکه بر طریق مبالغت گفت «۳»، چنان که یکی از ما گوید: ما را روزی بی تو هزار سال است، و مرا شدت و استطالت و گرانی حال باشد، چنان که شاعری «۴» گفت: و یوم لا- اراک کألف شهر و شهر لا- اراک کألف عام و کقول المتنبی «۵»:- شعر: لِيَالِي بَعْدَ الظَّاعِنِينَ شَكُول طَوَالٍ وَ لَيْلِ الْعَاشِقِينَ طَوِيلٍ وَ كَقَوْلِ الْآخِرِ:- شعر: شَكُونَا إِلَى أَحِبَابِنَا طَوِيلٌ لَيْلِنَا فَقَالُوا لَنَا مَا أَقْصَرَ اللَّيْلِ عِنْدَنَا وَ كَقَوْلِ الْآخِرِ:- شعر: وَ أَيَّامَنَا فِي الْهَجْرِ جَدًّا طَوِيلَةً عَلَيْنَا وَ أَيَّامِ السَّرِيرِ قِصَارًا وَ قَالَ الْآخِرِ:- شعر: يَطُولُ الْيَوْمُ لَا الْقَاكُ فِيهِ وَ حَوْلَ نَلْتَقَى فِيهِ قَصِيرٌ وَ قَالَ آخِرُ «۶»:- شعر: تَطَاوَلْنَ أَيَّامٌ مَعْنَى بِنَا فَيَوْمٌ كَشْهْرَيْنِ إِذْ يَسْتَهْلُ وَ مَانِدٌ أَيْنَكُ بَسِيرٌ أَيْ فِي شَعْرِ عَرَبٍ وَ عَجْمٍ وَ دَرِّ زَبَانِهَا مُتَدَاوِلٌ أَيْ فِي عَرَفٍ. مَكِّيَانٌ خَوَانِدُنْدُ وَ كُوفِيَانٌ غَيْرُ عَاصِمٍ: «يَعْدُونَ» بِأَلْيَاءِ خَبْرًا عَنِ الْغَائِبِينَ، وَ بَاقِي قِرَاء:

تَعُدُّونَ، بالتاء للخطاب. ----- (۱). سوره معارج (۷۰) آیه ۴. (۲). همه نسخه بدلها است. (۳). آرز: گفتند: ۴. همه نسخه بدلها: شاعر. (۵-۶). همه نسخه بدلها: الاخر. صفحه: ۳۴۳. قوله: وَ كَأَيِّنَ مِن قَرْيَةٍ، معنی اینکه کلمه «کم» باشد چون به معنی خبر بود عن التکثیر، گفت: بس شهرها که من ایشان را مهلت دادم. وَ هِيَ ظَالِمَةٌ، «واو» حال است، و آن شهر ظالم بود، و مراد اهل شهر است، و لکن توسع کرد به اختصار علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، کتوله: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ (۱). ثُمَّ أَخَذْتُهَا، پس ایشان را به عذاب بگرفتم (۲)، و مصیر و مرجع ایشان با من بود. آنگه رسول را گفت: یا محمد؟ تو بگوی جمله خلقان را: یا أَيُّهَا النَّاسُ! ای مردمان؟ و اینکه خطابی است بر عموم. إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ، من شما را ترساننده‌ایم آشکارا، نه آن است که دعوت و دعوی من پنهان است، و شاید تا «مبین» به معنی مبین باشد، یعنی بیان کننده برای آن که آن هم لازم است و هم متعدی. فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، آنان که ایمان آوردند، و مرا و رسولان مرا و کتابهای مرا باور دارند، و عمل صالح کنند از ادای شریعت و اجتناب قبايح، لَهُمْ مَغْفِرَةٌ، ایشان را آمرزش باشد و روزی با کرامت. وَ الَّذِينَ [۵۵-] ر]

سَعَوْا، و آنان که سعی کنند و شتاب نمایند و مسارعت کنند در آیات ما، یعنی در ابطال آیات ما، يقال: سعی فی الخیر سعیا، و سعی فی الشرّ سعایه. و معنی کلمه مسارعت باشد، و منه السعی بین الصفا و المروءه، یعنی بر آن باشند و به آن قیام کنند تا آیات و دلالات ما باطل کنند. مُعَاجِزِينَ، چون کسی که معارضه کند با کسی تا او را عاجز کند. عبد الله عباس گفت: مغالین مشاقین (۳). اخفش گفت: مسابقین (۴)، قتاده گفت: گمان برند که خدای را عاجز خواهند کردن، و خدای با ایشان بر نیاید، ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: «معجزین»، بالتشدید، یعنی مردمان را از ایمان منع می کردند، و همچنین در سوره سبأ بعضی دگر گفتند: اصحاب رسول را با عجز نسبت می کردند و ایشان را عاجز و ضعیف می خواندند برای آن که به رسول ایمان آوردند. و فَعَلَ و فاعِل به یک معنی آمده است، فی قوله: ----- (۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۲). مش: بگرفتم. (۳).

همه نسخه بدلها: مساقین. (۴). آط، آب، مش: مشاقین، آج، منساقین. [.....]

صفحه: ۳۴۴ باعد بین أسفارنا (۱) ...، و بعد (۲). أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ، ایشان اهل دوزخ اند. قوله: وَ مَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ، جماعتی مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که: رسول- علیه السلام- چون نفرت قوم خود دید از او و آن که هر چه روز (۳) بود از قبول قول او دورتر بودند، تمنا کرد در دل که: چه بودی که خدای تعالی آیاتی فرستادی بر من که به دل ایشان خوش آمدی، بودی که به ایمان نزدیک شدن و اینکه از سر حرص گفت بر ایمان ایشان، خدای تعالی در سوره و النجم فرو فرستاد به (۴) رسول- علیه السلام (۵)- آن روز در مجمعی بود- غاص بأهلش- از مسلمانان و مشرکان، و رسول اینکه سورت بر ایشان می خواند، چون به آن جا رسید که خدای می گوید: أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ، وَ مَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى (۶)، شیطان بر زبان او القا کرد از آنچه در دل (۷) مستحکم شده بود: تلك الغرائق العلی و ان شفاعتھن لترتجی، و به دگر روایت: منها الشفاعة ترتجی. چون قریش اینکه بشنیدند، شادمانه شدند و گفتند: محمد خدایان ما را ستود و مدح کرد، و رسول از آن بی خبر بود. چون سورت به آخر آورد سجده (۸) کرد، و مسلمانان نیز سجده (۹) کردند و مشرکان نیز موافقت کردند تا در مسجد هیچ مؤمن و کافر نماند الا و سجده کرد (۱۰). ولید بن المغیره و سعد بن العاص هر یکی از ایشان مشتی سنگ ریزه برداشتند و روی برو (۱۱) نهادند از آن که سخت پیر بودند و سجده نتوانستند کردن، و مشرکان اینکه سخن در گفت گرفتند (۱۲) و می گفتند و یکدیگر را بشارت می دادند که: محمد خدایان ما را بستود، جبریل آمد و او را گفت: یا محمد! چه کردی! چیزی خواندی بر اینان که ما بر تو نفرستادیم، و رسول را از اینکه حال آگاه کرد. رسول- علیه السلام- دلتنگ شد و تأسف خورد، خدای -----

----- (۱). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۹. (۲). آط، آب، آرز، مش: بعد، چاپ شعرانی (۱۰۶/۸): ای بعد. (۳). چاپ شعرانی: دور. (۴). همه نسخه بدلها: بر. (۵). آج، لب یک تنی از سر. (۶). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۹ و ۲۰. (۷). همه نسخه بدلها او. (۸-۹). آرز، مش: سجده‌ای. (۱۰). آج، لب: الا که سجده کردند، همه نسخه بدلها مگر. (۱۱). آج، بروی، لب: بر هم. (۱۲). آج، لب، آرز: در

گرفتند. صفحه: ۳۴۵ تعالی به تسلیت او اینکه آیت فرستاد. بدان که اینکه باطل است از وجوه بسیار، اول آن که: اینکه معنی بر پیغامبر روا نباشد، و خدای تعالی شیطان را از اینکه تمکین نکند که «۱» تلبیس ادله باشد و وثاقت برخیزد از قول او «۲»، یک بار ایشان را ذم کند «۳» و یک بار مدح «۴». دگر آن که: شیطان قادر نباشد بر «۵» زبان کسی سخن گوید، و اگر گویند: اینکه پیغامبر گفت بر سبیل سهو «۶» مثلاً «۷» اینکه بر سبیل سهو گفته نیاید، مطابق آید «۸» به لفظ و معنی، و آن چنان بود که کسی گوید: فلان کس قصیده‌ای می‌خواند «۹» از آن شاعری معروف، در میان آن قصیده بر سبیل سهو او، او را «۱۰» دو بیت گفته شد «۱۱» هم آن وزن و هم آن قافیه مطابق آن معنی بی قصد و علم او، و او از آن بی خبر بود، دانیم که اینکه محال باشد. دگر آن که: خدای تعالی حوالت اینکه القاء به شیطان کرد، چگونه اضافه کنند با رسول بر سبیل [سهو]

«۱۲»! دگر آن که: مثل اینکه سهو بر رسول - علیه السلام - روا نباشد، چه اینکه منفر باشد از او غایت تنفیر. دگر آن که: اینکه استفساد «۱۳» باشد و خدای تعالی از اینکه تمکین نکند. اما آنچه معتمد است در اینکه باب، آن است که: تفسیر آیت آن است که، خدای تعالی گفت بر سبیل تسلیت و دلخوشی رسول - علیه السلام - که: ما هیچ پیغامبر نفرستادیم و الا چون او چیزی خواندی شیطان در آن میانه خواندن او القاء کردی از کلامی و وسوسه‌ای، خواستی تا بر او بیوشاند «۱۴» خدای تعالی، وسواس [۵۵- پ]

شیطان «۱۵» منسوخ کردی، یعنی زایل کردی و آیات خود محکم کردی، تفسیر آیت اینکه است. -----
----- (۱). همه نسخه بدلها اینکه. (۲). همه نسخه بدلها که او. (۳). همه نسخه بدلها: کرد. [...]

(۴). آج، لب کرد. (۵). همه نسخه بدلها آن که. (۶). مش گویم. (۷). همه نسخه بدلها: مثل. (۸). همه نسخه بدلها: آیت / آیه. (۹). همه نسخه بدلها معروف. (۱۰). همه نسخه بدلها: سهو او را. (۱۱). آط، آج، لب: شود. (۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۳). آج، لب: استفسار. (۱۴). آط، بشولد، آب، آج، لب، آز، مش: شولد. (۱۵). همه نسخه بدلها: وسوسه او را. صفحه: ۳۴۶ اما آنچه ایشان روایت کردند، بر آن وجه محال است، اما ممکن باشد که بعضی مشرکان که جای ایشان به رسول نزدیک بود، چون رسول - علیه السلام - ذکر آلهه و اصنام ایشان کرد، ایمن نبود «۱» که او چیزی گوید که ایشان را دلتنگ کند از نقیصه ایشان سبق برد و اینکه کلمات بگفت، آنان که دور بود مقام ایشان گمان بردند که اینکه رسول گفته است، با یکدیگر نقل کردند. و وجه نسبت اینکه را با شیطان دو وجه باشد، یکی آن که: آن گوینده را شیطان خواند از آن جا که از شیاطین انس بود، دگر آن که «۲»: اینکه وسواس «۳» و اغراء و اغواء، شیطان «۴» گفت. اما در «تمنی»، دو قول گفتند، بعضی گفتند: معنی او تلاوت و خواندن است، قال الشاعر: تمنی کتاب الله اول لیلئ و آخره لا فی حمام المقادر و ألقى الشیطان «۵»، در میان قراءت بر اینکه وجه باشد که گفتیم، و آن قول «۶» که گفتیم اول بار محکی است از عبد الله عیاس و سعید جبیر و ضحاک و محمد بن کعب القرظی. و محمد بن قیس، و صحیح اینکه است که بیان کردیم. و دلیل بر صحت اینکه قول آن است که، معلوم است که از عادت ایشان اینکه بود که: چون رسول - علیه السلام - قرآن خواندی، ایشان در آن میانه لغز «۷» گفتندی و شعر خواندندی تا رسول را به غلط افگند «۸» هر کسی استماع قراءت او نکند، چنان که خدای تعالی از ایشان حکایت کرد: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَبُونَ «۹». مؤرّج گفت: «تمنی» به لغت قریش فکر باشد، یعنی رسول - علیه السلام - فکر کردی و اندیشه کردی در آلاء و نعماء خدای، شیطان در خاطر او افگندی تا او را ----- (۱). همه نسخه بدلها: نبودند. (۲).
مش او به. [...]

(۳). آط، آب، آج، لب، آز: به وسواس. (۴). مش: شیاطین. (۵). چاپ شعرانی القاء شیطان. (۶). همه نسخه بدلها: قولی. (۷). همه نسخه بدلها: لفظ. (۸). همه نسخه بدلها تا. (۹). سوره فصلت (۴۱) آیه ۲۶. صفحه: ۳۴۷ مشغول کند از آن. مجاهد گفت، معنی آن است که: چون وحی دیر شدی بر رسول - علیه السلام - او تمنای وحی کردی، شیطان در آن میانه او را وسواس «۱»، دل مشغولی «۲» کردی که وحی منقطع شد، خدای تعالی نسخ آن کردی به انزال آیات محکمه «۳»، و اینکه وجهی قریب است. ابو علی الجبائی

گفت: مراد به اینکه، آن است که: رسول را- علیه السلام- اوقاتی سهو افتادی در قراءت، و اینکه سهوی باشد که آدمی از آن خالی نباشد، و اینکه بر پیغامبر «۴» روا باشد الا «۵» که بسیار شود و متواتر به حد آن که «۶» مودّی باشد با نفرت، و اینکه سهو به وسوسه شیطان بود، خدای تعالی زایل کردی آن را به احکام آیات در دل رسول- علیه السلام. و حسن بصری گفت، در تأویل آن «۷» قول که ایشان گفتند در باب سورۀ و التّجم که: اینکه، رسول- علیه السلام- گفت «۸»، اعنی: تلك الغرائق العلی منها الشّفاعه ترتجی، و لکن به «۹» وسواس شیطان، و مراد آن بود که: عند کم و علی مذهبکم. و بعضی دگر گفتند: رسول- علیه السلام- اینکه بر سبیل تهکم و استهزا گفت عند ذکر الاصنام، یعنی عند کم و فی اعتقاد کم، و اینکه بر طریق طعن باشد بر ایشان. گروهی پنداشتند که «۱۰» از قرآن است، خدای تعالی بیان کرد که: آن نه قرآن است، و منزل نیست از خدای تعالی، فهذا معنی قوله: فَيَنْسِخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ. و ابو القاسم بلخی گفت: ممتنع نباشد که رسول- علیه السلام- اینکه کلمه سجع اعنی: تلك الغرائق العلی، بسیار شنیده باشد از مشرکان. عند آن که ذکر اصنام می کرد اینکه سخن یادش آمد، شیطان خواست تا به وسوسه او اینکه حدیث بگوید رسول ----- (۱). همه نسخه بدلها: به وسواس. (۲). همه نسخه بدلها: دل مشغول. (۳). همه نسخه بدلها: محکم. (۴). آج، لب: پیغمبران. (۵-۱۰). همه نسخه بدلها آن. (۶). همه نسخه بدلها: به چندان که. (۷). همه نسخه بدلها: اینکه. [...]

(۸). آط، آج، لب، مش: گفتمی. (۹). چاپ شعرانی: نه بر. صفحه: ۳۴۸ - علیه السلام- خدای تعالی یادش داد تا نگفت «۱»، فذلک قوله: فَيَنْسِخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ. حسین بن الفضل «۲» گفت: اینکه «تمنی» از باب تمنی است که حدیث النفس گویند آن را، و رسول- علیه السلام- در دل خود تمنّا می کرد که: چه بودی که اینکه مال و نعمت و تمکین و ساز «۳» که اینکه کافران راست مرا و اصحاب مرا بودی؟ و اینکه تمنّا به وسوسه شیطان بود، خدای تعالی ازاله و نسخ آن کرد به اعلام او رسول را که: صلاح ما در اینکه است تا رسول دلخوش شود، فهذا معنی التّمنی و النّسخ و اختلاف اقوال «۴» العلماء- و الله اعلم بمراده، و حقیقه التّمنی قول القائل- شعر: لما كان ليته لم يكن و لما لم يكن ليته كان و او قسمی است از اقسام کلام، کسی گوید: کاشکی تا اینکه که هست نبودی؟ و یا: کاشک «۵» آن که نیست، بودی؟ [۵۶-ر]

اینکه تمنّا باشد، و آنان را که گمان بردند که «تمنی»، معنی باشد در دل، از آن جا «۶» غلط باشد «۷» ایشان را که مردم بیشتر تمنّایی که کنند در دل دارند و به حدیث النفس با خود گویند، از آن جا که در تمنّا محال بسیار افتد، و عاقل روا ندارد که تمنّای محال بر زبان می راند. و «تمنی» در کلام عرب تلاوت نیز باشد «۸»، و تمنی، نیز دروغ باشد و منه قول عثمان بن عفّان: ما تمنّیت منذ اسلمت، تا مسلمان شدم دروغ نگفتم، و منه قول بعض العرب لابن دأب «۹» و هو «۱۰» یحدّث: ا هذا شیء «۱۱» رویته ام شیء «۱۲» تمنّیته، ای اختلقته و افتعلته. این دأب حدیث «۱۳» روایت می کرد، یکی از جمله عرب او را گفت: ----- (۱). آج، لب: بگفت. (۲). آج، لب: حسن بن الفضل. (۳). آط، آج، لب، مش: یسار، آب، آز: یسار. (۴). اساس: احوال، به قیاس با نسخه آط، و اتّفاق نسخه بدلها: تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: کاشکی. (۶). آج، لب که در تمنّای محال بسیار افتد. (۷). آط، آب، آز، مش: افتاد. (۸). همه نسخه بدلها چنان که گفتیم. (۹). اساس: الایب، با توجه به معنی عبارت و اتّفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). مش: و هذا. (۱۱). آط، آج، لب: نبی. (۱۲). دیگر نسخه بدلها: ندارد. [...]

(۱۳). همه نسخه بدلها: حدیثی. صفحه: ۳۴۹ اینکه خبری است که روایت می کنی یا تو فرو «۱» می بافی! و «نسخ» ازاله باشد، و شرح آن «۲» گفته ایم. و الله علیم حکیم، و خدای- جلّ جلاله- عالم است به افعال و اقوال ایشان، و محکم کار است آنچه کند بر وجه احکام و اتّساق کند به حسب مصلحت. آنکه بیان کرد غرض او در تمکین شیطان از القا بر وجه وسوسه و ازاله او آن را، گفت: لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ «۳»، تا کند آنچه شیطان القا کرده بود فتنه و امتحانی و تشدیدگی تکلیف را برای آنان که در دل بیماری و نفاق دارند، و آنان که به کفر سخت دل باشند. یعنی اینکه برای آن کردیم تا تکلیف سخت شود بر

منافقان و کافران، و خدای را بود که یک بار تکلیف سخت کند و یک بار سهل، چه غرض از تکلیف تعریض «۴» منزلت ثواب است، و هر چه سخت‌تر بود ثواب در او بیشتر باشد. و وجهی دیگر گفتند در معنی آیت، و آن آن است که: جعل، به معنی حکم و تسمیه باشد، کقولهم: جعلت حسنی قبیحا، و کتوله: وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا «۵»، و معنی آن که: خدای تعالی منسوخ کند آن را که شیطان القا کرده باشد برای فتنه، چنان که فتنه را حواله به شیطان بود «۶»، و المعنی: لیجعل ای لیحکم و یسمی ما القاه الشیطان فتنه و امتحانا للمنافقین و الکافرین «۷»، و اینکه وجهی نکو باشد. و وجهی دگر گفتند، و آن، آن است که: در آیت حذفی است، و المعنی لیجعل نسخ ما یلقى الشیطان فتنه للذین فی قلوبهم «۸»، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، یعنی تا «۹» نسخ آنچه شیطان فگنده باشد فتنه‌ای کند و امتحانی، برای آن که نفس فعل «۱۰» شیطان، خدای فتنه نکند، و اینکه وجهی قریب است، و آنان که در دل ----- (۱). همه نسخه بدلها: فرا. (۲). همه نسخه بدلها: و

حد آن به شرح. (۳-۸). همه نسخه بدلها مرض. (۴). همه نسخه بدلها: تعرّض. (۵). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹. (۶). همه نسخه بدلها: برای فتنه حواله به شیطان برد. (۷). همه نسخه بدلها: للکافرین. (۹). اساس: ما، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). چاپ شعرانی (۸/ ۱۱۰): القای. صفحه: ۳۵۰ ایشان بیماری است، منافقان اند به اتفاق مفسران برای آن که تفسیر بیماری به شک کردند، و اینکه صفت منافقان باشد و آنان که سخت دل‌اند کافران و مشرکان «۱». و إِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ، و مراد به ظالمان کافران‌اند، گفت: و آن ظالمان که ذکر ایشان و وصف ایشان رفت از کافران و منافقان، در شقاقی و عصیانی دوراند، یعنی سخت عاصی‌اند در خدای، و بغایت دوراند از رحمت او. و نیز غرض دیگر آن است: تا بدانند آنان که ایشان را علم دادند، یعنی مؤمنان، که ایشان عالم باشند به خدای تعالی و صفات او و عدل و توحید. أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ، اینکه «۲» قرآن حق است از خدای تعالی و صادر است از جهت او. فَيُؤْمِنُوا بِهِ، به او ایمان آرند و دل‌های ایشان خاشع و ذلیل شود آن را، و دل‌هاشان بیارامد و ساکن شود با آن. و إِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، و خدای تعالی ره نماینده است مؤمنان «۳» به ره راست، امّا به الطافی که با ایشان کند تا «۴» ثبات کند بر ایمان، و امّا هدایت کند ایشان را در قیامت به ثواب و بهشت. وَ لَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ، و به زایل نباشند کافران. فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ، در شک از اینکه قرآن، یعنی ایشان مادام شاک‌اند و اینکه شک از ایشان بنشود تا ناگاه قیامت به ایشان آید یا به ایشان «۵» عذاب روزی عقیم، یعنی روز قیامت. و «عقیم»، زنی باشد نازاینده، و برای آن روز قیامت را عقیم خوانند که آن را شب نباشد چنان «۶» که ما گوئیم: از شب روز آید «۷» و از روز شب. و بعضی دگر گفتند: مراد روز بدر است، و برای آن «۸» عقیم خوانند که ایشان را در آن روز بکشند و به شب نرسیدند و شب ندیدند [۵۶- پ]

. و بعضی دگر گفتند: برای آن که در اینکه روز رحمتی نبود بر کافران و ایشان را فریاد رسی نبود، پس پنداشتی عقیم است به رحمت. بعضی دیگر ----- (۱). آط، آب، آج، لب اند. (۲). همه نسخه بدلها: که
اینکه. (۳). همه نسخه بدلها را. (۴). همه نسخه بدلها: که. [...]

(۵). همه نسخه بدلها آید. (۶). اساس: جز آن، به قیاس با همه نسخه بدلها، و با توجه به معنی عبارت، تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: روز زاید/ روززاید (ادغام دو حرف همجنس در هم). (۸). آط، آب، آج، لب، آز آن را، مش آن روز را. صفحه: ۳۵۱ گفتند: اینکه کنایت است از سختی و عظم آن روز، برای آن که آن روز فریشتگان به زمین آمدند و کارزار کردند، و مثله قول الشّاعر- شعر: عقم النساء فما یلدن شبيهه ان النساء بمثله لعقیم «۱» آنگه وصف آن روز کرد گفت: الْمَلِكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ، ملک آن روز خدای را باشد، و ملک همیشه خدای را بود جز آن که در دنیا به بندگان داده است، یعنی تا پادشاهان به دست می‌دارند، و حکام حکم می‌کنند، فردای قیامت کس را حکمی و ملکی و ملکی نباشد، جمله خدای را باشد. يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ، میان ایشان حکم او کند و تولای آن به او باشد، و ملک اتّسع مقدور باشد آن را که او را تدبیری بود. و «حکم»، خبر باشد به معنی که حکمت به آن دعوت کند، از اینکه جا گویند: له الحكم. فَالَّذِينَ آمَنُوا، امّا مؤمنان که عمل صالح دارند در بهشتهای نعیم باشند، و

امّا آنان که کافر باشند به خدای، و آیات او دروغ دارند ایشان را عذابی بود خوار کننده و دلیل کننده. و گفتند: آیات در حق جماعتی مشرکان آمد که ایشان در ماه حرام با مسلمانان قتال کردند پس از آن که ایشان را نهی کرده بودند از قتال در ماه حرام، و گفتند: در حق قومی آمد که رسول- علیه السلام- ایشان را بگرفت از جمله مشرکان، و عقوبت کرد ایشان را بجای آن که روز احد کرده بودند با مسلمانان از مثله. وَ الَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، و آنان که در راه خدای هجرت کنند و وطن خود رها کنند برای خدای، و طلب رضای او و موافقت رسول او، و آن که ایشان را بکشند یا بمیرند ایشان، لَيُرْزُقْنَهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا، خدای تعالی ایشان را روزی دهد روزی نکو، و ذلک قوله تعالی: وَ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ» (۲). وَ إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ، و خدای بهترین روزی دهندگان است. سلامان» (۳) بن عامر روایت کرد که: فضالهُ بن دوس امیر» (۴) بود بر ارباع، روزی دو جنازه ----- (۱). اساس: عقیم، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها و

مآخذ شعر تصحیح شد. (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۹. (۳). آط، آج، لب: سلمان، آب، آز، مش: سلیمان. (۴). آب، آز: مش: اسیر. صفحه: ۳۵۲ بر آوردند: یکی از آن کشته و یکی از آن مرده، مردم به تشییع جنازه کشته راغبتر بودند و کس در قفای جنازه مرده نمی‌استاد، او گفت: ای قوم؟ میل و رغبت شما به جنازه کشته می‌بینم دون اینکه متوفی، و الله که من مبالات نکنم که مرا از کدام گور برانگیزند از اینکه دو گور: یعنی گور کشته یا مرده؟ نمی‌شنوی که خدای تعالی چگونه گفت: وَ الَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا- الاية. [بن عامر خواند]

«۱»: ثُمَّ قُتِلُوا به تشدید من التقتیل، و باقی قراء، به تخفیف من القتل. لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا، خدای تعالی ایشان را در جایی برد که ایشان پسندند، یعنی بهشت جاودان. و مدخل، روا بود که مصدر بود، و روا بود که موضع بود، و اینکه جا موضع قریبتر است. و خدای تعالی داناست و بردبار، شتاب نکند به عقاب» (۲) کافران، چه شتاب آن کند که ترسد که فایت شود، و قدیم تعالی از اینکه منزّه است، چه خلاق در قبضه قدرت اویند. ذلک و من عاقب بمثل ما عوقب به، ای ذلک الحدیث و الشان، یعنی حدیث و قصه اینکه است که شنیدی، و اینکه برای تنبیه گوید عرب و عجم، و برای تقریر کلام دوم. آنکه گفت: وَ مَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ، به هر کس که او عقوبت کند بمانند آن که او را عقوبت کرده باشند، و لفظ دوم که «عوقب» است» (۳) اول واقع بوده است، آن را بر حقیقت عقوبت نخوانند و لکن بر مجاز برای ازدواج لفظ را، چنان که گویند: الجزاء بالجزاء، و قوله تعالی: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا» (۴) ... و دوم سیئه نباشد. ثُمَّ بَغِيَ عَلَيْهِ، پس بر او بغی و ظلم کنند، خدای او را نصرت کند، یعنی اگر کسی بر کسی ظلمی کند باز اینکه مظلوم دست یابد او را تا به آن ظلم عقوبت کند، باز اینکه ظالم دست یابد بر اینکه مظلوم [۵۷-ر]

که» (۵) عقوبت به واجب کرده باشد خدای یار اینکه مظلوم باشد و او را نصرت کند. و «لام» و «نون» تأکید فی قوله: لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ» برای جواب قسمی مضمّر آمد» (۶). إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ، که خدای تعالی عفو کننده و آمرزنده گناه است. ----- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: عذاب. (۳). همه نسخه بدلها از. (۴). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۰. (۵). همه نسخه بدلها او. (۶). آط، آب، آز، مش: اند. [.....]

صفحه: ۳۵۳

[سوره الحج (۲۲): آیات ۶۱ تا ۷۸]

[اشاره]

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ يُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (۶۱) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَ أَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ (۶۲) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ (۶۳) لَهُ مَا فِي

السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (۶۴) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَ يُمَسِّكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ (۶۵) وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ (۶۶) لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْبِيئًا كَمَا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ وَادْعُ إِلَى رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُسْتَقِيمٌ (۶۷) وَإِنْ جَادَلُوكَ فَقُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ (۶۸) اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ (۶۹) أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (۷۰) وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يَنْزَلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِهِ عِلْمٌ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ (۷۱) وَإِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ يَكَادُونَ يَسْطُونُ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا قُلْ أَفَأَنْتُمْ كَبُرُوا مِنَ ذَلِكَمْ نَارًا وَعَدَّهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبَسَّ الْمَصْتَبِيرُ (۷۲) يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضَرْبٌ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبِ وَالْمَطْلُوبِ (۷۳) مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ (۷۴) اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (۷۵) يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۷۶) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۷۷) وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةً أَيْبِكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ (۷۸)

[ترجمه]

آن به آن است که خدای در آرد شب در روز، و در آرد روز در شب، و خدای شنوا و بیناست. «۱» آن به آن است که خدای حق است و آنچه می‌خوانی از فرود او، آن باطل است، و خدای بزرگوار و بزرگ است. نمی‌بینی که خدای بفرستاد از آسمان آبی که در روز آید زمین سبز! که خدای لطف کننده و داناست. [۵۷-پ]

او راست آنچه در آسمانهاست و آنچه در زمین است، و خدای اوست بی‌نیاز «۲» و پسندیده. «۳» بینی که خدای مسخر بکرد برای شما آنچه در زمین است، و کشتی می‌رود در دریا به فرمانش! و باز دارد «۴» آسمان را که افتد بر زمین مگر به فرمان او که خدای به مردمان رحمت کننده و بخشاینده است. او آن خدای «۵» که زنده کند شما را، پس بمیراند شما را، پس زنده کند شما را که مردمان کافر نعمت‌اند «۶». هر امتی را کردیم عبادتی «۷» که آنان کنند آن را، نباید ----- (۱).

اساس، آط، آج، لب: تدعون، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۲). آط: تونگر/ توانگر. (۳). آط: یقع. (۴). آج، لب: نگاه دارد. (۵). آط، آب، آج، لب است. (۶). آط، آب: نعمت است. (۷). مش: عبادتگاهی. صفحه: ۳۵۴ که با تو خصومت کنند در کار، و باز خوان با خدای تو که تو بر راه راست ای «۱». [۵۸-ر]

و اگر خصومت کنند با تو بگو خدای عالمتر است به آنچه شما می‌کنی. خدای حکم کند میان شما روز قیامت در آنچه شما در آن خلاف می‌کردی. نمی‌دانی که خدای داند آنچه در آسمان و زمین است! آن در نوشته است آن بر خدای آسان است. و می‌پرستند «۲» از فرود خدای آنچه نفرستاد به آن حجتی، و آنچه نیست ایشان را به آن علمی و نیست ظالمان را از «۳» یاری. [۵۸-پ]

و چون بخوانند بر ایشان آیات ما روشن «۴» شناسی در رویهای آنان که کافراند منکر «۵»، نزدیک است که حمله آرند بر آنان که می‌خوانند بر ایشان آیات ما، بگو خبر دهم شما را به بتر «۶» از اینکه! دوزخ وعده داد «۷» خدای آنان را که کافر شدند و بد جای بازگشتن است. ای مردمان بزدند مثلی، گوش داری آن را آنان که می‌خوانند -----

(۱). کذا در اساس، که چون مبین نوعی رسم الخط بود، تغییر روا دانسته نشد. راست ای/ راستی، همه نسخه بدلها راستی. (۲). آط:

می‌پرستند. (۳). آج، لب: هیچ. (۴). آب: آیات را که روشن است. (۵). آج، لب: اثر انکار. (۶). آب، آج، لب: به بدتر. (۷). همه نسخه بدلها آن را، که با توجه به ظاهر عبارت قرآن مطلوب به نظر می‌رسد. [.....]

صفحه: ۳۵۵ از فرود خدای نیافرینند (۱) مگسی و اگر گرد آیند برای آن و اگر برآید از ایشان مگس چیزی باز نتوانند ستد (۲) از او ضعیف‌اند هم طالب (۳) و هم آن که از او می‌طلبند. نشناختند خدای را حق معرفت او، خدای توانا و بی‌همتا است. [۵۹-ر]
خدای برگزیند از فریشتگان رسولانی (۴) و از مردمان، که خدای شنوا و بیناست. داند (۵) آنچه پیش ایشان است و آنچه پس ایشان است، و با خدای گردد کارها. ای آنان که گرویده‌ای، رکوع کنی و سجود کنی و پرستی خدایتان را، و بکنی نیکی تا همانا شما ظفر یابی. [۵۹-پ]

و جهاد کنی در (۶) خدای حق جهادش او برگزید شما را و نکرد بر شما در دین از (۷) بزه‌ای دین پدرتان ابراهیم او نام نهاد شما را مسلمانان پیش از اینکه و در اینکه، تا باشد پیغامبر گواه بر شما و باشی شما گواهان بر مردمان، به پای داری نماز و بدهی زکات، و دست به خدای زنی، او خداوند شماس، نیک خداوند است و نیک یار (۸). قوله تعالی: ذَلِكْ بِأَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ، «ذَلِكْ»، اشارت است به (۱). آط، لب: نیافریند. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: ستدن.
(۳). آط، آب، آج، لب، مش: طلب کننده. (۴). آط: پیغامبرانی. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: می‌داند. (۶). آج، لب راه. (۷). آج، لب: هیچ. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: یاری. صفحه: ۳۵۶ آنچه رفت از ادله و حجج که خدای تعالی نصب کرده است (۱)، برای آن است که خدای تعالی شب در روز می‌آرد و روز در شب می‌آرد. «ایلاج» ادخال باشد به کره، و ولج اذا دخل. و در معنی او دو قول گفتند، یکی آن که: روز به سر (۲) شب می‌درآرد و شب به سر روز، قول دوم آن که: از شب می‌کاهد و در روز می‌افزاید، و از روز می‌کاهد و در شب می‌افزاید. و اینکه برای آن گفت تا بدانند که او قادر است برین و مختص است به قدرت، بر اینکه وجه (۳) قادر به قدرت اینکه بتواند (۴) کردن. وَ أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ، و خدای شنواست جمله مسموعات را، یعنی حاصل است بر آن صفت که چون مسموعات و مبصرات موجود بود شنود و بیند، و اینکه را مرجع با صفت حی بود به شرط انتفای آفت. ذَلِكْ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ، ای ذَلِكْ الامر و الشان، اینکه کار و شأن برای آن چنین آمد که خدای تعالی حق است، و اینکه «هو» را کوفیان عماد خوانند و بصریان فصل. وَ أَنَّ مَا يَدْعُونَ (۵)، و آنچه شما می‌خوانی که کافرانی بدون او از اصنام و اوئان باطل است. کوفیان خواندند اَلَا أَبُو بَكْرٍ: يَدْعُونَ، بالياء، و باقی قراء بقاء الخطاب. وَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ، و خدای - جل جلاله - بزرگوار است و بزرگ، و معنی «علی»، آن باشد که هر بلند قدری به اضافه با او وضع باشد، و از بالای دست قدرت او کس را دست نباشد و فرمان. و «کبیر»، هم اینکه معنی دارد که جمله (۶) به اضافه با او صغیر و حقیر باشد. آنکه گفت: أَلَمْ تَرَ، نمی‌بینی یا محمّد، یا خطاب با مخاطبی مبهم (۷)، یعنی نمی‌دانی که خدای تعالی فرو فرستاد (۸) آبی، یعنی آب باران. فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً، زمین (۹) در روز آمد (۱۰) سبز! و اصبح و امسی، در مثل اینکه موضع به معنی (۱). آب، آج، لب، مش یعنی آن.

(۲). همه نسخه بدلها: روز در. (۳). همه نسخه بدلها: بر اینکه چه. (۴). آج: نتواند. (۵). اساس و همه نسخه بدلها: تدعون، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها اشیاء. [.....]
(۷). همه نسخه بدلها کرد. (۸). همه نسخه بدلها از آسمان. (۹). آط، آب، آج، لب، آج، لب، مش به او. (۱۰). همه نسخه بدلها: آید. صفحه: ۳۵۷ «صار» باشد، مراد نه شب و روز بود. إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ، خدای - جل جلاله - که لطف و رفق کننده است با بندگان و عالم به احوال ایشان. لَهْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ، او راست هر چه در آسمانها و زمین است، و خدای - جل جلاله - بی‌نیاز است و مستحق حمد و شکر. و «حمید»، شاید تا به معنی مفعول باشد. و شاید تا (۱) به معنی فاعل (۲) باشد، و معنی فاعل آن باشد که: یحمد عباده علی طاعتهم، و معنی مفعول پسندیده (۳). أَلَمْ تَرَ، نمی‌بینی و نمی‌دانی! بر سیل تذکیر و تنبیه می‌فرماید: أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ، که خدای تعالی هر چه در زمین برای شما مسخر کرده است تا منقاد شما باشد. وَ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِ، و

کشتی را در دریا برای شما مسخر کرد تا می‌رود آن جا که شما خواهی، و آن به فرمان و تسخیر وی است. وَ يُمَسِّكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ ﴿۴﴾ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ [۶۰-ر]

خدای تعالی به مردمان مهربان و بخشاینده است. وَ هُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ، او آن خداست که شما را زنده کند ﴿۷﴾، یعنی حیات در شما آفرید تا به آن زنده شدی. ثُمَّ يُمِيتُكُمْ، پس بمیراند شما را در دنیا. ثُمَّ يُحْيِيكُمْ، پس زنده کند شما را به ﴿۸﴾ قیامت. إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ، آنکه گفت: آدمی کافر نعمت است، یعنی اینکه نعمتها را که ﴿۹﴾ بر شمرد یک از پس دیگر، هیچ را شکر نمی‌گزارد ﴿۱۰﴾، و به بدل شکر کفران می‌کند. لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ، آنکه گفت: ما هر امتی را و جماعتی و ----- (۱). همه نسخه بدلها: که. (۲). همه نسخه بدلها آن. (۳). همه نسخه بدلها باشد. (۴-۵). آط: يقع. (۶).

اساس: يقع، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: کرد. (۸). مش: در. (۹). همه نسخه بدلها، بجز آذ: با اینکه نعمتها که. (۱۰). آج: نمی‌گذارند، آب، لب، آذ، مش: نمی‌گذارد. صفحه: ۳۵۸ گروهی را عبادتگاهی کردیم که ایشان را الف دارند به عبادت در آن جا. و اصل «منسک»، در لغت عرب جایی باشد که مردم الف برد به آن جای ﴿۱﴾ برای عبادت تا ﴿۲﴾ به کاری از ﴿۳﴾ کارهای خیر ﴿۴﴾ کان او شراً ﴿۵﴾، و منه مناسک الحج. عبد الله عباس گفت: «منسکا» ای عیدا، یعنی هر امتی را عیدی کردیم. مجاهد و قتاده گفتند: جای قربانی که ذبایح و قرابین خود آن جا کشند. فَلَا يُنَازِعُنَكَ فِي الْأَمْرِ، نباید که در باب قربان با تو منازعت کنند، و گفته‌اند که: آیت در جماعتی مشرکان آمد که رسول را و اصحاب او را گفتند: چون است که ذبیحه‌ای که شما به دست خود می‌کشی می‌بخوری! و آنچه خدای می‌کشد نمی‌خوری! خدای تعالی گفت: ایشان را اینکه منازعت نرسد. وَ ادْعُ إِلَى رَبِّكَ، ای محمد تو خلقان را با دین خدای دعوت کن که تو بر راهی راستی ﴿۶﴾ و بر دینی مستقیم. وَ إِنْ جَادَلُوكَ، و اگر چنان که اینکه کافران با تو جدل ﴿۷﴾ و خصومت کنند، بگو که: خدای عالمتر است به آنچه شما می‌کنی، حواله با من کن که من جزای ایشان بسزا دانم دادن. در که اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، خدای تعالی حکم کند میان شما در آنچه شما در آن خلاف می‌کنی امروز. آنکه بدانی که بر حق کیست و بر باطل کیست، و خدای تعالی ما را ادبی نکو باز آموخت در اینکه آیت تا چون با کسی مجادله کنیم از منکران حق که دانیم که او گوش با دلیل و حجت نخواهد کردن حواله با خدای کنیم و گوئیم: به قیامت پیدا شود که حق کدام است و باطل کدام. آنکه گفت: أَلَمْ تَعْلَمْ، نمی‌دانی که خدای تعالی داند آنچه در آسمان و زمین است! إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ، اینکه همه در پیش او در نوشته و ثبت کرده است ﴿۸﴾، یعنی لوح محفوظ و اینکه بر خدای آسان است. وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، [آنکه حکایت فعل ایشان کرد، گفت: وَ يَعْبُدُونَ مِنْ ----- (۱). همه نسخه بدلها: که مردم را الف بود بدان جای. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: یا. (۳). همه نسخه بدلها: در. (۴). آط، آب، خیرا، آذ، مش: او خیرا. (۵). آج، لب: کارهای خیر یا شر. (۶). همه نسخه بدلها: راست. (۷). همه نسخه بدلها: جدال. (۸). لب: ثبت کرده بود. صفحه: ۳۵۹ دُونَ اللَّهِ]

﴿۱﴾. و می‌پرستند بدون خدای تعالی اصنامی و اوثانی را که خدای به آن حجت ﴿۲﴾ فرو نفرستاد و ایشان را به آن علمی نیست، برای آن که چون دعوی را بر او حجت نباشد ایجاب علم نکند. و «ما»، موصوله است در هر دو جایگاه. وَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرَةٍ، اینکه «ما» نفی است، و ظالمان و ستمکاران را- یعنی مشرکان را که عبادت اصنام کنند- فردای قیامت ﴿۳﴾ یاری و یاور نباشد. وَ إِذَا تَتَلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ، و چون بر ایشان خوانند آیات ما در آن حال که مبین باشد، و نصب او بر حال است از مفعول. تَعْرِفَهُ، شناسی تو ای محمد در روی کافران انکار، یعنی روی ترش ﴿۴﴾ و اظهار کراهت کنند. يَكَادُونَ يَسْطُونَ، نزدیک آن باشد که حمله آرند بر آن کس که اینکه آیات می‌خوانند بر ایشان. قُلْ، بگو ای محمد ایشان را که: خبر دهم شما را به بتر ﴿۵﴾ از اینکه! و آن دوزخ است، یعنی که چون اینکه کافران بشنیدن ﴿۶﴾ قرآن اینکه همه کراهت اظهار می‌کنند آنکه که دوزخ بینند ﴿۷﴾ و عذاب آن، چه خواهند کردن ﴿۸﴾. وَ عَذَابُ اللَّهِ الَّذِي كَفَرُوا، که خدای وعده داده است کافران را. وَ يَسْ-الْمَصِيرُ، بد جای است آن. و اصل «سطوت»، قهر

باشد، يقال سطا به و سطا علیه یسطوا اذا حمل علیه و قهره و بطش به. یا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ، آنکه خطاب کرد با مشرکان مکه، و مراد جمله کافران‌اند، گفت: ای مردمان؟ مثلی زدند، گوش به آن داری، و مثل اینکه است: إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، آنان را که شما می‌خوانی بدون خدای و می‌پرستی، لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا «۹» وَإِنْ يَسْلُبُهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ، و اگر از طریق مثل مگسی «۳» چیزی از ایشان بستانند نتوانند ستدن «۴» از او، و اینکه مثل است برای آن که چنان که اینکه فعل نتوانند کردن، دگر فعل هم نتوانند کردن. و جمع قلیل ذباب اذبه باشد، و جمع کثیر ذباب ذبان باشد، کغراب و اغریه و غرابان. آنکه گفت: ضَمْعُ الطَّالِبِ وَ الْمَطْلُوبِ، ضعیف خلق‌اند هم طالب و هم مطلوب هم مگس و هم اصنام. عبد الله عباس گفت: طالب ذباب است، و مطلوب صنم اکبر، و اینکه مثل برای آن گفت که ایشان را عادت بودی که اصنام را به انگبین بیالودندی و در برایشان بنیستندی، مگس «۵» بر ایشان جمع شدی و انگبین از ایشان بخوردندی «۶»، ایشان باز آمدندی و گفتندی: خدایان ما انگبین بخوردند. ضحاک گفت: مراد عابد و معبود است. ابن زید و ابن کیسان گفتند: ایشان را عادت بود که اصنام خود را به انواع حلی و جواهر بیاراستندی، و طیب بر او داشتندی، اگر در میانه چیزی گم شدی ایشان ندانستندی که کجا رفت و باز نتوانستندی جستن، خدای تعالی اینکه مثل برای آن زد. و اگر بر ابهام و جمله حمل کنند و «۷» عموم اولیتر باشد. ما قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ، یعنی خدای را تعظیم نکردند حق تعظیم او، و شناختند حق شناختنش، چه اگر شناختندی او را و قدر «۸» عظمت او دانستندی، به او شرک نیاوردندی و اصنام را انباز او نکردندی که ایشان با مگسی بس نباشند «۹». آنکه گفت: إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ، و خدای - جل - جلاله - قادر است و عزیز «۱۰» بی همتا، ----- (۱). همه نسخه بدلها: بی قدرت تر. (۲). همه نسخه بدلها: بر. (۳). همه نسخه بدلها: مگس.

(۴). آط، آب، آج، لب: باز ستدن، آز: باز ستد، مش: باز از او واپس ستدن. (۵). همه نسخه بدلها بسیار. (۶). همه نسخه بدلها: بخوردی. (۷). آب، آج، مش بر. (۸-۱۰). همه نسخه بدلها و. (۹). آط، آب، آز، مش: نیابند، آج، لب: نیامدندی. صفحه: ۳۶۱ بخلاف اصنام که عاجزند و ضعیف و ذلیل و مهین. اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ، گفت: خدای تعالی برگزیند از فریشتگان رسولانی و از آدمیان. سبب نزول آیت آن بود که مشرکان گفتند: أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا «۱»...، از میان ما همه خدای پیغامبری به محمد داد که یتیم أبو طالب است، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اینکه چه انکار است و چه تعجب است، خدای تعالی برگزیند از فریشتگان آن را که او خواهد، چون: جبریل و میکایل و جز ایشان، و از آدمیان چون: نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و محمد - صلوات الله علیه و علیهم. إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ «۲» لَأَقُولَهُمْ «۳»، بَصِيْرٌ بِأَحْوَالِهِمْ. يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ، خدای داند آنچه پیش ایشان است و آنچه پس ایشان است، یعنی آن «۴» بود پیش «۵» آن که ایشان را آفرید، و آنچه باشد پس از فنای ایشان، و کارها با خدای راجع باشد، و مرجع و مال هر کار با اوست. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ، ای آنان که گرویده‌ای؟ رکوع کنی در نماز خدای را، و سجود کنی او را. نافع گفت، مردی از اهل مصر عبد الله عمر را گفت: من پدرت را دیدم - عمر خطاب را - که اینکه سورت بخواند، دو جای سجده کرد: یکی اینکه جا، و یکی فی قوله تعالی: ... أَنْ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ «۶» - الایه، پس اینکه سورت مفضل است بر دگر سورتها به اینکه دو سجده، و اینکه از جمله سجده‌های سنت است، که سجده در فریضه «۷» در اخبار ما «۸» چهار سورت است: الم تنزیل «۹» و حم السجده «۱۰»، و النجم «۱۱»، و اقرأ «۱۲». مخالفان ما اخباری آورده‌اند که ظاهرش به آن ماند که اینکه سجده‌ها فریضه است، و اخبار ما بر آن آمده است که: ----- (۱). سوره ص (۳۸) آیه ۸. (۲). همه نسخه بدلها بصیر

ای سمیع. (۳). مش و. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب که، آز، مش که موجود. (۵). آز، مش از. (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۱۸. (۷). همه نسخه بدلها: سجده فریضه. (۸). همه نسخه بدلها در. (۹). سوره سجده (۳۲) آیه ۱ و ۲. (۱۰). سوره فصلت (۴۱). (۱۱). سوره نجم (۵۳). (۱۲). سوره علق (۹۶). صفحه: ۳۶۲ بیش از آن چهار که گفتیم فریضه نیست. وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ، و خدای را پرستی. وَافْعَلُوا الْخَيْرَ، و خیر و کار

نکو کنی» (۱) تا باشد که فلاح یابی و ظفر به مراد خود و بقا در بهشت جاوید. وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ، و جهاد کنی در راه خدای، یعنی در ره خدای و ره دین او با دشمنان خدای و با نفس خود در منع او در «۲» هوای خود. حَقَّ جِهَادِهِ، حَقَّ جِهَادِهِ، یعنی چنان که واجب باشد و بر بلیغتر وجهی که ممکن باشد، و به حسب جهد و طاقت. عبد الله عباس گفت: چنان که به ملامت [۶۱-۶۰] ر]

لائمان مبالآت نکنند، عبد الله مبارک گفت: جهاد نفس حق جهاد «۳» باشد، و آن جهاد اکبر است، بیانه قوله - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: رجعنا من الجهاد الا صغر الى الجهاد الاكبر، آنکه [که]

«۴» از غزا باز آمده بود گفت: غزای «۵» با کافران جهاد کهر است، و با نفس خود جهاد مهتر است. هُوَ اجْتِبَاكُمْ، او برگزید شما را برای دین خود. وَ مَا جَعَلْ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ، و در دین «۶» شما حرجی و تنگی نکرد، بل دینی سهل است با اضافت با تکالیف «۷» بنی اسراییل. و اگر یکی را از ما گناهی کرده شود، او را از آن خلاص داد به توبه، و چنان نکرد که توبه بنی اسراییل که تا یکدیگر را نکشتندی توبه ایشان مقبول نبود. عبد الله عباس را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: مراد آن است که خدای تعالی بندگان را از گناه خلاص داد به کفارت. بعضی دگر گفتند: مراد آن است که اوقات نماز بر شما مضیق نکرد. مِلَّةً اَبِيكُمْ اِبْرَاهِيمَ، فَرَّاءَ كُفْرًا: نصب او به نزع حرف جر است، و التقدير: كَمِلَّةِ «۸» ابراهیم. و بصریان گفتند: نصب او بر اغراء است، ای الزموا و اتَّبِعُوا «۹» مِلَّةً اَبِيكُمْ اِبْرَاهِيمَ، متابعت کنی، مِلَّت ابراهیم را، و مراد از آن چیزهایی

(۱). همه نسخه بدلها که. (۲). همه نسخه بدلها: از. (۳). آج، لب، مش: گفت: حق جهاد جهاد نفس. (۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: جهاد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها بر. (۷). آج، لب: تکلیف. (۸). چاپ شعرانی ابیکم. (۹). آج، لب: و ابتغوا. صفحه ۳۶۳ است از شرع ابراهیم که موافق شرع رسول ماست. و متابعت بر توسع و مجاز باشد، چه رسول ما - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - متعبد نبود به شرع هیچ پیغامبر. و قوله: مِلَّةً اَبِيكُمْ «۱»، دو وجه است آن را، یکی آن که: خطاب با قریش است و ابراهیم - علیه السلام - پدر ایشان بود. و اگر گویند: خطاب با عرب است هم روا باشد، چه عرب از فرزندان اسماعیل اند. و وجهی دیگر آن که: خطاب با جمله امت است، و معنی آن که: ابراهیم شما را چون پدر است از آن جا که حرمت او بر شما چون حرمت پدر است بر فرزند، کقوله تعالی: ... وَ اَزْوَاجِهِ اُمَّهَاتُهُمْ «۲». هُوَ سَيِّدَاكُمْ الْمُسْلِمِينَ «۳»، او نام نهاد شما را مسلمان. در اینکه ضمیر دو قول گفتند، یکی آن که: کنایت است از نام خدای تعالی، یعنی خدای نام نهاد شما را مسلمان. [و ابن زید گفت: کنایت است از ابراهیم، گفت: ابراهیم نام نهاد شما را مسلمان] «۴»، یعنی قوله تعالی: وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا اُمَّةٌ مُسْلِمَةٌ لَكُمْ. من قبل «۵»، ای «۶» من قبل هذا الزمان. وَ فِي هَذَا، در اینکه ضمیر نیز خلاف کردند، بعضی گفتند: راجع است با قرآن، یعنی و نیز در اینکه کتاب - قرآن - او نام نهاد شما را، و [بر]

«۷» اینکه قول «هو» کنایت باشد از نام خدای. و قولی دیگر آن است که: وَ فِي هَذَا، ای فی هذا الاوان، یعنی پیش از اینکه و در اینکه روزگار، چه او جمله امت محمد را مسلمان خواند. لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ، تا رسول - علیه السلام - گواه باشد بر شما و گواهی دهد بر طاعت مطيعان و عصيان عاصيان، و شما گواه باشی بر مردمان از امت سلف، و مثله قوله: وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطًا لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ «۸». آنکه امر کرد مکلفان را به اقامت نماز و دادن زکات «۹»: فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ، نماز به پای داری و زکات مال بدهی. وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ، و دست به خدای زنی و «۱۰» استوار باشی.

----- (۱). آج، لب در او. (۲). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶. (۳). آط، آب، آز، مش من قبل. (۴). اساس: افتادگی به نظر می رسد، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۸. (۶). آج، لب و. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳. (۹). همه نسخه بدلها گفت. (۱۰). همه نسخه بدلها بدو. [.....]

صفحه ۳۶۴ حسن گفت: معنی آن است که تمسک کنی به دین خدای، و بعضی دگر گفتند: پناه با خدای دهی از شر دشمنان. هُوَ

مَولا-کَم، او خداوند شماسست و مالک شما. فَنِعَمَ المَولى وَ نِعَمَ النَّصِیرِ، ای التَّقْدیر «هو»، که نیکو خداوند است «۱» و نیک یار و یاور «۲» است او شما را «۳». تَمَّتِ المَجْلَدَةُ الثَّالِثَةُ عَشْرَ مِنَ المَجْلَدَاتِ العَشْرینِ بِحَمْدِ اللّهِ وَ حَسَنِ تَوفِیقِهِ وَ یَتْلُوهُ فی الرِّابِعَةَ عَشْرَ، قوله: قَدْ أَفْلَحَ المَؤْمِنُونَ «۴» ان شاء اللّهِ. [۶۱-پ]

..... (۱). آط، آج، لب: که او نیک خداست، آب، آز، مش: که او نیک خدایی است. (۲). آب، آز، مش: یاورى. (۳). آب، آز، مش بدان که نظر به مقدار اقسام و اجزای ما تقدّم، چنان می نماید به طریق مقایسه که اینکه موضع خاتمه جزو و قسم ثالث عشر باشد از اجزا و اقسام اینکه کتاب تفسیر که مصنّف -رحمة اللّهِ- قسمت نمود، و ابتدای سوره مؤمنون ابتدای جزو رابع عشر باشد. (۴). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱. (۴). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱.

جلد ۱۴

[جلد چهاردهم]

[سوره المؤمنون]

«۱» بدان که اینکه سورت مکی است بی خلاف، و او صد و هژده آیت است در کوفی، و نوزده در بصری و مدنی، و در او ناسخ و منسوخ نیست الا آنچه روایت کرده اند «۲» در بدایت شرع روا بودی که در نماز از اینکه جانب و از آن جانب باز نگردیدندی منسوخ شد، بقوله تعالی: فِی صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ «۳»، قالوا و الخشوع هو النظر الى «۴» موضع السجود. و هزار و هشتصد و چهل کلمت است، و چهار هزار و هشتصد و دو حرف است. و روایت است از زرّ حیش از ابی کعب که، رسول -صلی اللّهُ علیه و اله- گفت: هر که او سوره المؤمنین «۵» بخواند، فرشتگان او را بشارت دهند به روح و ریحان بر وجهی که چشم او روشن بود وقت نزول ملک الموت به او.

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۱ تا ۲۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 قَدْ أَفْلَحَ المَؤْمِنُونَ (۱) الَّذینَ هُمْ فی صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ (۲) وَ الَّذینَ هُمْ عَنِ اللّغوِ مُعْرِضُونَ (۳) وَ الَّذینَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ (۴)
 وَ الَّذینَ هُمْ لِأَرْوَاحِهِمْ حَافِظُونَ (۵) إِلَّا عَلَىٰ أَرْوَاحِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ غَيْرِ مَلُومِينَ (۶) فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ (۷) وَ الَّذینَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَ عَهْدِهِمْ رَاعُونَ (۸) وَ الَّذینَ هُمْ عَلَىٰ صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ (۹)
 أُولَٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ (۱۰) الَّذینَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فیها خَالِدُونَ (۱۱) وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِنْ طینٍ (۱۲) ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فی قَرَارٍ مَّكِينٍ (۱۳) ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (۱۴)
 ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَٰلِكَ لَمَيِّتُونَ (۱۵) ثُمَّ إِنَّكُمْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ تُبْعَثُونَ (۱۶) وَ لَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقٍ وَ مَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ (۱۷) وَ

أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِنَّ لِقَادِرُونَ (۱۸) فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَكُمْ فِيهَا فَوَاكِهَ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ (۱۹)
 وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَصَبْغٍ لِلآكِلِينَ (۲۰) وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسَقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ (۲۱) وَعَلَى الْفُلُكِ تُحْمَلُونَ (۲۲)
 ﴿۶﴾

[ترجمه]

به نام خدای بخشاینده بخشایشگر
 ظفر یافتند مؤمنان.
 آنان که ایشان در نمازشان تضرع کنند.
 و آنان که ایشان از بازی برگردند.

- (۱). اساس: ندارد، آوا، آب، آج، لب: سوره المؤمنین، با توجه به آو و دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید افزوده شد.
- (۲). همه نسخه بدلها که.
- (۳). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲.
- (۴). همه نسخه بدلها: فی.
- (۵). مش: المؤمنون.
- (۶). اساس: ندارد: با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲

و آنان که ایشان زکات بدهند.
 و آنان که ایشان فرجه‌اشان «۱» نگاه دارند.
 [۶۲-ر]

الّا بر زنانشان یا آنچه دارند «۲» دستهاشان که ایشان را ملامت نبود.
 هر که «۳» جوید بالای آن ایشان ظالمان باشند.
 و آنان که ایشان اماناتشان «۴» و زنه‌ارشان نگه دارند.
 و آنان که ایشان بر نمازشان «۵» محافظت کنند.
 ایشان میراث گیرانند «۶».
 آنان که به میراث برگیرند فردوس «۷» بهشت را، ایشان در آن جا همیشه باشند.
 و بدرستی بیافریدیم آدمی را از پاره‌های «۸» از گل.
 پس کردیم آن را آبی در جای آرامیده.
 [۶۲-پ]

پس بیافریدیم آب» (۹) را خون بسته، و گردانیدیم خون بسته را گوشت خاییده» (۱۰)، و گردانیدیم گوشت خاییده» (۱۱) را استخوانها، و بر» (۱۲) پوشانیدیم» (۱۳) بر استخوانها گوشت، پس بیافریدیم او را» (۱۴)

- (۱). آب، مش را، آل: فرجهای خود.
- (۲). آط، آب، مش: دارد، آج، لب: آنچه مالک ایشان شود، آل: آنچه مالک آن شود.
- (۳). آب، مش: پس هر که.
- (۴). آب، مش: امانت‌هایشان را، آج، لب: مر امانت‌هایشان را. [...]
- (۵). آب، مش: نمازهایشان.
- (۶). آج، لب، آل: به میراث برداراند.
- (۷). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۸). آج، لب، مش، آل: خلاصه.
- (۹). آب، آج، لب: نطفه، مش: آن.
- (۱۰-۱۱). آب: جاییده.
- (۱۲). آب، آج، لب، مش، آل: پس.
- (۱۳). آج، لب: پدید کردیم.
- (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه از مش، افزوده شد.

صفحه : ۳

آفرینش دیگر، بزرگوار است خدای که نیکوترین آفرینندگان است.
پس شما پس از آن بمیری.
پس شما را روز قیامت بر انگیزند.

و بیافریدیم ما از بالای شما هفت آسمان، و «۱» نبودیم از آفریدن غافل.
و فرو فرستادیم از آسمان آبی به اندازه، ساکن کردیم آن را در زمین و ما بر بردن آن تواناییم.
بیافریدیم برای شما به آن بستانهایی «۲» از خرما و انگور، شما را در آن جا میوه‌های بسیار است و از آن بخوری «۳».

[۶۳ ر]

و درختی که بیرون «۴» آید از کوه طور سینا، می‌رویاند روغن و نان خورش خورندگان «۵».
و شما را در چهارپایان عبرتی است می‌دهیم «۶» شما را از آنچه در شکم ایشان است، و شما را در آن منفعت‌هاست بسیار، و از آن خوری «۷».

و بر آن و بر کشتیها نشانند شما را «۸».
قوله تعالی: قَدْ أفلَحَ الْمُؤْمِنُونَ، «قد»، برای تحقیق فعل است، و گفتند: قد لتقريب الفعل الماضي من الحال، کقولهم: قد ركب الأمير، یعنی اینکه ساعت بر نشست. گفت: فلاح یافتند، و فلاح ظفر باشد و بقاء من «۹» قوله: و لقد افلح من كان

- (۱). آط، آب، مش ما.
- (۲). آب، مش: بهشتها.
- (۳). آب، آج، لب، آل، مش: می خورید، آط: می خوری.
- (۴). آب، آج، مش می.
- (۵). آط، آب، آج، لب، آل، مش را. [...]
- (۶). آج، لب: می آشامانیم.
- (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: می خورید.
- (۸). اساس: ایشان را، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد، آب، مش: می نشانند شما را.
- (۹). آج، لب، آل: یقاس، آز: و یقال من.

صفحه : ۴

صبر (۱)، و منه فی الاذان: حی علی الفلاح، ای بادر او الی ما فیہ الظفر و البقاء. المؤمنون، گرویدگان، باور دارندگان خدای را و پیغامبران را و فرشتگان و کتابهای او را. الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ، آنان که در نماز خاشع باشند و متذلل و متواضع خدای را. و در معنی خشوع در نماز خلاف کردند مفسران، عبد الله عباس گفت: خاشعون اذلاء الله، خدای را تذلل نمایند. حسن و قتاده گفتند: خائفون، از خدای بترسند.

مقاتل گفت: متواضعون، متواضع (۲) باشند و فروتن. مجاهد گفت: آن باشد که چشم بر هم نهد از ترس خدای. عمرو بن دینار گفت: خشوع در نماز نه به رکوع و سجود باشد، انما خشوع در نماز به سکون حسن هیأت (۳) باشد. ابن سیرین گفت: خشوع در نماز آن باشد که چشم از جای سجده بر ندارد، و گفتند: در بدایت شرع روا بودی که از جوانب (۴) نگریدندی از راست و چپ و بالا (۵)، چون اینکه آیت آمد نیز چشم از جای سجود بر نداشتند. ربیع گفت: آن باشد که التفات نکند (۶) به چپ و راست. ابو هریره روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و اله - که گفت: چون بنده در نماز ایستد، خدای تعالی به او نگرد، چون بنده به جانبی (۷) نگرد، خدای تعالی گوید:

بنده من؟ به تو می نگرم، تو به که می نگری به کسی می نگری که او تو را از من بهتر است! روی به من آر، که از من بهتر تو را کسی نباشد. عطا گفت: خشوع در نماز آن باشد که به جوارح خود بازی نکند، و روایت کرد که: رسول - علیه السلام - مردی را دید که در نماز دست به محاسن فرو می آورد، گفت: اگر دل اینکه [۶۳-پ]

مرد خاشع بودی اعضای او خاشع بودی. و ابو ذر غفاری روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: چون یکی از شما روی به نماز آرد، رحمت روی به او آرد، نباید

- (۱). اساس: ضمیر، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.
- (۲). آب، آز، مش: متواضعان، آط، آج، لب: گفت: متواضعون.
- (۳). همه نسخه بدلهای: و حسن نیت.
- (۴). همه نسخه بدلهای: جوانبی.

(۵). همه نسخه بدلها: به بالا.

(۶). آج، لب: نکنند.

(۷). آب، مش: به جایی.

صفحه : ۵

تا به سنگ ریزه مسجد بازی کند. و حسن بصری مردی را دید که به سنگ ریزه مسجد بازی می کرد در تعقیب نماز و می گفت: اللهم زوجنی من الحور العین، بار خدایا مرا جفتی ده از حور العین؟ گفت: بش الخاطب انت تخطب و انت تلعب، بد خواهنده‌ای از خدای، خطبه می کنی و به دست بازی می کنی. بعضی دگر گفتند:

خشوع در نماز آن باشد که همت جمع کند و همه نماز را باشد، نه آن که به تن در نماز باشد و به دل در بازار.

گفتند ابو العباس جوالمقی «۱» مردی بود جوال فروش، روزی جوالی به کسی داد، و فراموش کرد که به کی «۲» داده است؟ چندان که اندیشه می کرد یادش نمی آمد. روزی به نماز رفت، در نمازش یاد آمد با دوکان «۳» آمد و شاگرد را گفت: یا فلان؟ مرا یاد آمد که «۴» جوال به که داده‌ام، به فلان کس داده‌ام. گفت: چگونه‌ات یاد آمد! گفت: در نماز بامداد «۵». گفت: «۶» استاد؟ تو به نماز کردن بودی یا به جوال جستن! مرد خویشان را دریافت و دوکان «۷» رها کرد و به طلب علم رفت، چندان علم بیاموخت تا مفسّری شد.

ابو بکر واسطی گفت: خشوع در نماز آن باشد که نماز خالص کند خدای را، و بر او طمع عوضی «۸» ندارد. دیگری گفت: نماز کن «۹» را چهار چیز «۱۰» باید تا خاشع باشد، الیقین التمام، و اعظام المقام، و اخلاص المقال، و جمع الهمة.

سلمه بن دینار گفت: بنزدیک زین العابدین علی بن الحسین - علیهما السلام - و الصلوة - نشسته بودم، مردی در آمد و او را گفت: نماز دانی کردن! من خواستم تا او را بزخم و جفا کنم، مرا رها نکرد و گفت:

«۱۱» «۱۲» مهلا یا با «حازم فان العلماء هم الحلماء الرّحماء»

ساکن باش که عالمان حلیم و رحیم باشند. آنگه روی به سایل آورد و

(۱). آط، آب، آز، آل، مش: ابو العباس جوالمقی.

(۲). کی / چه کسی.

(۳-۷). همه نسخه بدلها: دگان. [...]

(۴). همه نسخه بدلها آن.

(۵). همه نسخه بدلها: نماز یادم آمد.

(۶). همه نسخه بدلها یا .

(۸). همه نسخه بدلها: عوض طمع.

(۹). آج، لب، آل: نماز کردن.

(۱۰). همه نسخه بدلها: شرط.

(۱۱). همه نسخه بدلها: ابا.

(۱۲). آج، لب، آل گفت.

صفحه : ۶

گفت: آری نماز دانم کردن، گفت: پیش «۱» نماز بر تو فریضه چیست برای نماز!

گفت هفت چیز: نیت، طهارت، و در طهارت «۲» عورت پوشیدن، و جای سجده پاک کردن، و وقت شناختن، و جامه پاکیزه کردن، و روی به قبله آوردن. گفت: به چه نیت از خانه بیرون آیی! گفت: به نیت زیارت. گفت: به چه نیت در مسجد شوی «۳»! گفت: به نیت عبادت. گفت: به چه نیت قیام کنی به نماز! گفت: به نیت خدمت. گفت: به چه نیت کنی اینکه خدمت! گفت: به نیت عبودیت مقرّر و معترف خدای را به وحدانیت. گفت: روی به چه به قبله آری! گفت: به سه فریضه و یک سنت. گفت: آن کدام است! گفت: توجه به قبله فرض است، و نیت و تکبیر احرام «۴»، و دست برداشتن عند آن سنت. گفت: تکبیرات چند است بر تو! گفت:

اصل تکبیرات نود «۵» است، پنج از آن فرض است و باقی سنت. گفت: به چه در نماز روی! گفت: به تکبیر. گفت: برهان نماز چیست! گفت: قراءت. گفت: خشوع نماز چیست! گفت: نظر در جای سجده. گفت: تحریم نماز چیست! گفت: به تکبیرش. گفت: تحلیلش چیست! گفت: سلامش. گفت: جوهرش چیست!

گفت: تسیحش. گفت: شعارش چیست! گفت: دعای تعقیبش. گفت: تمام «۶» نماز چیست! گفت: صلات «۷» بر محمّد و آل محمّد. گفت: سبب قبولش چیست! گفت:

ولایتنا و البراءة من اعدائنا،

ولایت ما و بیزار شدن از دشمنان ما. گفت: هیچ حجت رها نکردی کس را بر خود برخاست «۸» و می گفت: اللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ «۹» قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ، الَّذِينَ هُمْ فِي صِيْلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ، انا حرام علی کلّ بخیل و مرأء، گفت: فلاح یافتند آن مؤمنان که در نماز خاشع باشند. آنکه [۶۴-ر]

گفت: من حرامم بر هر بخیلی و مرائی.

وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ، و آنان که ایشان از لغو «۳» و سخن بیهده «۴» و کار عبث اعراض کنند و عدول نمایند. عبد الله عباس گفت: لغو، باطل باشد. سدی گفت: دروغ باشد. کلبی گفت: خلف وعد «۵» باشد. بهری دگر گفتند: مراد آن است که ایشان را نهی کردند «۶» از دشنام کافران، چون کافران ایشان را دشنام دادندی. و لغو در کلام عرب، هر قولی یا فعلی باشد که در او فایده نباشد «۷»، و اینکه بر اینکه وجه قبیح باشد.

وَالَّذِينَ هُمْ لِلرَّكَاةِ فَاعِلُونَ، آنان «۸» که ایشان فاعل زکات باشند، یعنی زکات مال بدهند چون بر ایشان واجب شود. و قوله: لِلرَّكَاةِ فَاعِلُونَ، از فصیحات «۹» قرآن است، و اینکه لفظ در کلام عرب آمد، قال امیة بن الصّلت - شعر:

المطعمون الطّعام فی السنّة الازمة و الفاعلون للرّكوات

وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ، و آنان که اندامهای خود را نگاه دارند از حرام و زنا.

إِلْمَا عَلٰی اَزْوَاجِهِمْ، مگر بر زنانی که بر ایشان عقد بسته باشند. أو ما مَلَكَتْ «۱۰» فَمِنْ ابْتِغٰی وَاِءَ ذَلٰلِكَ، هر که بیرون از اینکه طلب کند، یعنی گذشته از زن

(۱). همه نسخه بدلها بجز آل چنان.

(۲). همه نسخه بدلها آن.

- (۳). آب، آز: لغوا.
 (۴). لب، آل: بیهوده.
 (۵). همه نسخه بدلها وعده.
 (۶). آج، لب، آل: نکردند.
 (۷). همه نسخه بدلها: نبود.
 (۸). همه نسخه بدلها: و آنان. [.....]
 (۹). اساس: فصحات، با توجه به همه نسخه‌ها و منابع لغت تصحیح شد.
 (۱۰). همه نسخه بدلها ایمانهم.
 (۱۱). همه نسخه بدلها: پرستارانی.

صفحه : ۸

حلال و پرستار مملو که، فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ، ایشان عادی و متعدی و ظالم نفس خود و متجاوز حدّ شرع باشند. و «عادی»، در آیت زانی است.
 وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ، و آنان که امانات و عهد خود را مراعات کنند، امانات نگه دارند تا به جای باز رسانند در او خیانت ناکرده، و عهدی که با کسی کنند نگاه دارند و نقض آن نکنند و آن را خلاف نکنند. ابن کثیر خواند: «لامانتهم» بر واحد، و باقی قراء بر جمع. ابن کثیر طلب مطابقه کرد بینها و بین العهد، برای آن که عهد واحد است.
 وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ ^۱أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ، ایشان باشند که وارثان و میراث گیران باشند.
 آنکه بیان کرد به میراث چه بردارند، گفت: الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ، گفت:
 آنان که بهشت فردوس به میراث بردارند، و برای آن به لفظ میراث گفت که از کافران باز مانده باشد- چنان که بیان کردیم در خبری از رسول- علیه السلام- و اقوال در فردوس گفته‌ایم در سورة الکهف. و قول آنان که گفتند به لغت روم بستان باشد، مراد نه آن است که در قرآن لغت رومی باشد ^۳، اتفاق باشد بین اللفظین ^۴.
 راوی خبر گفت: که چون وحی فرو آمدی بر رسول، بنزدیک ^۵ او دوی ^۶ و آوازی بودی چون آواز منج انگین. یک روز او را وحی آمد و ما مستمع و منتظر بودیم ساعتی بود دست ^۷ برداشت و می گفت:
 اللَّهُمَّ زِدْنَا وَلَا تَنْقِصْنَا وَاكْرَمْنَا وَلَا تَهِنَّا وَاثْرْنَا وَلَا تَوَثِّرْ عَلَيْنَا.
 آنکه گفت ده آیت بر من فرود آمد که هر کس که بر آن کار کند به ^۸ بهشت شود، آنکه اینک ده آیت از اول اینک سورت بر ما خواند.

(۱). آط، آج، لب، مش: صلاتهم.

(۲). مش خود.

(۳). همه نسخه بدلها: هست، آب، آز، مش بل.

(۴). همه نسخه بدلها: اللّغتين.

(۵). آط، آب، آج، لب وحی.

(۶). اساس: ودی، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۷). اساس: داست، با توجه به ضبط نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۸). آج، لب، آل: در.

صفحه : ۹

قوله تعالی: وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ، حق تعالی از اینکه جا در قصه خلق آدمی و آدم «۱» گرفت، گفت: وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ، بدرستی که ما انسان را از سلاله گل آفریدیم. و عبد الله عباس گفت و مجاهد که: مراد به انسان هر آدمی است، برای آن که اصل هر آدمی از آدم است و آدم را از گل آفریدند «۲». و اینکه قول نیکوست تا مطابق بود آن را که «۳» گفت:

ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. و آدم نطفه نبوده است در قراری. و گفتند مراد به سلاله صفوت و خلاصه «۴» آدم است. آنکه «من طین» راجع باشد با آدم، و تقدیر آن که: خلقنا اولاد آدم من مائه و آدم من طین، آنکه اجمال کرد برای آن که مخاطب هر یک به جای خود بنهد. و سلاله الرجل، ولده. و كذلك [۶۴-پ]

سلیله، لأنه کان «۵» قد استل منه، پنداری فرزند «۶» از پدر بیرون آورده‌اند. و «فعاله» بنایی باشد برای هر چیز که از چیزی بیفتد، كالقلامه و القمامه «۷» و النخامة و النشارة «۸»، قال الشاعر - شعر:

و هل كنت الّا مهرة عربیة سلیله أفراس تجللها بغل

و قال آخر - شعر:

فجاءت به غضب الأدیم غضنفا سلاله فرج کان غیر حصین

و قال آخر - شعر:

یقذفن فی اسلابها بالسلایل

و قال آخر - شعر:

إذا انتجت «۹» منها المهاری تشابهت علی العود «۱۰» الّا بالأنوف سلاله

و قال آخر - شعر:

سلیله سابقین تناجلاها اذا نسبا یضمهما الکراع

(۱). همه نسخه بدلها: آدمی.

(۲). همه نسخه بدلها: آفرید.

(۳). همه نسخه بدلها: آن بود که: [.....]. ۴. همه نسخه بدلها گل.

(۵). آط، آج، لب: کانه.

(۶). همه نسخه بدلها: فرزند را.

(۷). آب، آز: الغمامه.

(۸). دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۹). آب، آرز، مش: انتجت.

(۱۰). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، طبری و تبیان: القود.

صفحه : ۱۰

ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ، آنگه آن انسان را که فرزند آدم است آن (۱) را نطفه‌ای کردیم در قرارگاهی ممکن اول در صلب پدر آنگه در رحم مادر. آنگه بیان کرد که ما آدمی را در وقت آفریدن از چند حال به حال گردانیدیم، گفت: ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً، اینکه «خلق»، به معنی تقدیر است و به معنی جعل و تصییر (۲). گفت آنگه آن نطفه را علقه گردانیدیم، و علقه خون (۳) بسته باشد، ای علق بعضها بعضا و تعلق بعضها ببعض، آنگه آن علقه را مضغه گردانیدیم، و مضغه پاره گوشت خاییده باشد، فعله به معنی مفعول (۴). آنگه آن مضغه را استخوان در او پدید کردیم (۵). و آنگه آن استخوان را گوشت بر (۶) پوشانیدیم ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ، آنگه او را خلقی دگر آفریدیم، یعنی حیات در او آفریدیم. اینکه قول عبد الله عباس است. بعضی دگر گفتند: مراد به خلقی دگر آن است که او را موی برویاند و دندان بر آرد. بعضی دگر گفتند: به آن که عقلش بیافریند (۷). بعضی دگر گفتند: به آن که نر از ماده پدید کند. فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ، متعالی است قدیم - جل جلاله - از میان همه خلقان قدیم - سبحانه و تعالی - از آن جا که مقتضی (۸) حکمت اوست آدمی را از اینکه آبی که آن را نطفه خواند (۹)، و آن آبی است که از میان پشت و استخوانهای (۱۰) سینه بیرون (۱۱) آید چنان که گفت: يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ (۱۲) ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ. بر آن که او را بکشد دیت تمام باشد. اگر زینه بود هزار دینار سرخ و اگر مادینه بود پانصد دینار سرخ. آنگه آن از میان مادر و پدر باشد، لِلذَّكَرِ مِثْلَ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ (۱۴) فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ، اشتقاق «تبارک» از برکت باشد و اصل او من (۲) بروك البعير، و معنی راجع باثبات و بقا. و قوله: أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ، دلیل است بر بطلان قول آنان که گفتند: لا خالق الا الله، برای آن که خدای تعالی خالقین به جمع گفت، اثبات کرد خالقانی جز او.

اگر (۳) لا خالق الا الله روا بودی کقولنا: لا اله الا الله بایستی، که اگر گفتندی:

فتبارک الله احسن الالهة (۴) روا بودی، و اجماع است که اینکه کفر است. دگر آن که ما بیان کردیم که خلق اخراج مقدور باشد از عدم به وجود به آمدنی تقدیر (۵)، و اینکه در افعال ما بسیار افتد، پس ممتنع نباشد که ما را (۶) خالق خوانند [الا آن است که منع کرده است که ما را بر اطلاق خالق خوانند]

(۷) برای آن که افعال ما بیشتر (۸) مقدر بر نیاید بر آن تقدیر که ما خواهیم از آن که ما را علم نباشد به تفاسیل (۹) تقدیر آن، و انما - ما را به تقیید (۱۰) خالق خوانند. كَخَالِقِ الْاَدِيمِ [يقول العرب: خلقت الأديم نعلا، اذا قدرته كذلك] (۱۱)، قال الشاعر:

و لانت تغرى ما خلقت و بع ض القوم يخلق ثم لا يفري
وقال آخر:

ولا يبط بأیدی الخالقین و لا أیدی الخوالق الا جيد الادم
چنان که یکی را از ما ربّ نخوانند بر اطلاق، مگر بر تقیید (۱۲) گویند: ربّ الدار و ربّ الضیعة.

- (۱). همه نسخه بدلها: مادینه.
- (۲). همه نسخه بدلها: از.
- (۳). آط، آج، لب، مش نه.
- (۴). آل: الاله.
- (۵). آط، آل: یا خلق ضربی تقدیر، آب، آز، مش: با ضربی تقدیر، آج، لب: ما خلق ضربی تقدیر.
- (۶). آب بر اطلاق.
- (۷-۱۱). اساس، افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. [.....]
- (۸). مش به.
- (۹). همه نسخه بدلها: اجزاء.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: تقید.
- (۱۲). لب: تقید.

صفحه : ۱۳

و در خبر است که دبیری بود رسول را- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- نام او عبد الله بن «۱» ابی سرح. چون اینکه آیت بر او دادند او می نوشت. چون به آخر رسید گفت: فَبَارَكَ اللهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ. گفتند بنویس که خدای چنین فرستاد او در خویشتن گفت: اگر محمّد پیغمبر است که قرآن بر او وحی می کنند، من نیز پیغامبرم که اینکه در دل من فگندند «۲» و مرتد شد و برخاست «۳» و از مدینه بگریخت و به مکه رفت «۴».

ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيُّونٌ، گفت: پس شما پس از اینکه بمیری. اشهب العقیلی در شاذّ خواند: لمایتون، و مایت آن بود که مرگش نزدیک بود «۵» و نمرده باشد هنوز. و میت، به تشدید آن بود که حیات رفته باشد «۶» از او.

ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ، پس شما را روز قیامت زنده کنند و برانگیزند.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ، و ما بیافریدیم «۷» بالای شما هفت راه، یعنی هفت آسمان و برای آن آسمان را طریقه «۸» خواند که بعضی بر بالای بعضی نهاده است و عرب هر چیزی را که بر بالای چیزی باشد «۹» آن را طریقه خوانند «۱۰»، هر آسمان از آن طریقتی «۱۱» است، و جمعه طرائق. بعضی دگر گفتند: برای آن طرائق «۱۲» خواند آن را که راههای فریشتگان است. و گفتند: اراد سبع طبقات فكل طبقة طریقه. و ما كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ، و ما از خلق غافل نبوده ایم گفتند از خلق آسمان. و بیشتر مفسران گفتند: ما از جمله خلقان غافل نه ایم بل بر احوال ایشان مطلعیم و به افعال ایشان عالمیم «۱۳» تا هر یکی را به سزای خود جزا دهیم از ثواب و عقاب. و گفتند: معنی آن است که ما غافل نه ایم از حفظ اینکه هفت آسمان معلق که نگاه می داریم تا بر سر اینکه خلاق نیفتد. و بعضی دگر گفتند معنی آن است که: هر که از خلق و احوال ایشان غافل نباشد از حفظ آسمان غافل نباشد، و تفصیل ذلك فی قوله تعالی:

- (۱). همه نسخه بدلها سعد بن.
- (۲). همه نسخه بدلها: افگندند، مه: افگندند.
- (۳). آب، لب، آز، مش: برخواست.
- (۴). همه نسخه بدلها: شد.

(۵). آط، آب، آز، مش: رسد.

(۶). همه نسخه بدلها: برفته بود.

(۷). همه نسخه بدلها از.

(۸). مش: طریق.

(۹). آط، آج، لب: نهند.

(۱۰). همه نسخه بدلها که. [.....]

(۱۱). همه نسخه بدلها: طریقی.

(۱۲). همه نسخه بدلها: طریقه.

(۱۳). آب، آز، مش: عالم.

صفحه : ۱۴

إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُهُ [۶۵- پ]

السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْ تَزُولَا - الآية. حسن گفت: معنی آن است که ما غافل نه‌ایم از آنچه اینکه خلق زمین را به کار باید «۱» از باران که سبب معاش ایشان باشد. و «غفلت» «۲» سهو باشد، و هما ذهاب المعنی عن النفس، و مرجع معنی او با نفی علم باشد. وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بَقَدَرٍ، و ما فرو فرستادیم از آسمان آبی به اندازه، یعنی آب باران چون از آسمان فرود آوردیم به اندازه حاجت به زمین فرو بردیم تا به وقت خود از چشمه و کاریز برون می‌آید، چه آبهای زمین جمله از «۳» آسمان است و ما چنان که آوردیم قادریم بر آن که ببریم تا اینکه خلقان همه به تشنگی بمیرند و زمین ویران «۴» شود. نظیره قوله تعالی: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا «۵».

فَأَنْشَأْنَا، بیافریدیم، مبتداء بی اصلی و سببی، لُكْم، برای شما، به، به آب باران بستانهایی از درختان خرما و انگور، لُكْمَ فِيهَا، شما را در آن بستانهها میوهها بسیار است از هر نوعی و صنفی. و تخصیص خرما و انگور برای آن کرد که میوه اهل حجاز خرما باشد و میوه اهل طایف انگور. چیزی گفت با ایشان که ایشان شناختند.

وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ، و شما از آن میوهها می‌خوری، چیزی نیست که شما را در آن شکی یا شبهتی است.

وَشَجَرَةً «۶»، و انشأنا ایضا شجره، و نیز بیافریدیم درختی. تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ، از کوه طور سیناء برمی‌آید، و آن درخت زیتون است. و قَرَاءَ خلاف کردند در سیناء، ابو عمرو و اهل حجاز سیناء خواندند به کسر «سین». و باقی قَرَاءَ به فتح «سین». و در معنی سیناء خلاف کرده‌اند. مجاهد گفت: معنی او برکت باشد، یعنی کوهی مبارک و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس. قتاده گفت: معنی حسن باشد یعنی کوهی نکو. ضحاک گفت: سیناء به لغت نبط حسن باشد. معمر گفت: کوهی باشد که بر

(۱). آط، آب، آز، مش: می‌باید، آج، لب، آل: می‌آید.

(۲). اساس و، که با توجه به اتفاق نسخه بدلها و فحوای عبارت زاید بنظر می‌رسد.

(۳). آط، آب، آج، لب، مش: همه از آب، آز: هم از آب. کلمه «آب» با خطی متفاوت بعدا به متن هم افزوده شده است.

(۴). آط، آب، آز، مش: بیران.

(۵). سوره ملک (۶۷) آیه ۳۰.

(۶). همه نسخه بدلها یعنی.

صفحه: ۱۵

او درختان بسیار باشد. و گفته‌اند: سیناء «۱» من السناء و هو الارتفاع.

ابن زید گفت: آن کوه است که موسی - علیه السلام - با خدای «۲» مناجات کرد، و آن کوهی است میان مصر و ایله. مقاتل گفت: اینکه کوه را «۳» تخصیص کرد به زیتون که اول کوهی که زیتون رویانید کوه طور بود. و گفتند: اول درخت که بر زمین برست درخت زیتون بود از پس طوفان نوح - علیه السلام - قوله تعالی: تَنْبُتُ بِالذُّهْنِ، بیشتر قراء به فتح «تا» ی اول خواندند و ضم «تا» ی دوم «۴»، من نبت ینبت. و «با» بر اینکه قراءت تعدیه را باشد، گفت: اینکه کوه «۵» درخت روغن می‌رویاند، یعنی چیزی می‌رویاند که در او روغن است و آن زیتون است. و ابن کثیر و ابو عمرو خواندند:

تنبت به ضم «تا» و کسر «با»، من الانبات. آنگه آن را دو معنی باشد: یکی آن که «با» زیادت بود، یعنی تنبت الدهن، چنان که گویند: اخذت ثوبه و اخذت بثوبه، و بطشته و بطشت به، قال الزجاج - شعر:

نحن بنو جعدة ارباب الفلج نضرب بالسيف و نرجوا «۶» بالفرج

ای نرجوا الفرغ. و وجه دیگر آن که نبت و انبت دو لغت باشد به یک معنی، قال زهیر - شعر:

رأيت ذوی الحاجات، حول بیوتهم قطينا «۷» لهم، حتی اذا انبت البقل

ای، حتی اذا نبت. و وجهی دیگر محتمل است، و آن آن است که «با» به معنی «مع» باشد، ای تنبت ما تنبته «۸» و معه الدهن، برویاند آنچه رویاند و روغن با آن باشد. و صبغ للاکلین، ای ادم «۹»، و نان خورشی باشد خورندگان را، و ادم «۱۰» را برای آن صبغ خواند که نان از او مصبوغ شود.

(۱). همه نسخه بدلها فیعال است.

(۲). همه نسخه بدلها: که موسی بر او.

(۳). همه نسخه بدلها برای آن.

(۴). اساس: و ضمها، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۶). آب، آز، مش: نرجو.

(۷). آب، آز: قطعنا، مش: قطنا.

(۸). آط، آج، لب، آل: منبت ما نبت، آب، مش: تنبت ما نبت، آز: تنبت ما تنبت.

(۹). آط، آب، آج، لب، آز، آل: ادم.

(۱۰). همه نسخه بدلها: ادم.

صفحه: ۱۶

وَ إِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً، گفت: و شما را در چهارپایان عبرتی است «۱» آن را که تأمل کند در احوال ایشان از گاو و گوسپند و شتر. نُسْقِيكُمْ، ابن عامر و نافع و ابو بکر عن عاصم خواندند: نُسْقِيكُمْ به فتح «نون» و باقی قراء به ضم «نون»، و هما لغتان، يقال: سقاه

و اسقاه بمعنی، و گفتند: سقاه بیده الی فیه، و اسقاه اذا مکنه من الشرب، و اینکه را بیان رفته است. مِمَّا فِي بُطُونِهَا، از آنچه در شکم ایشان است از شیر. وَ لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ، و شما را در اینکه انعام و چهارپایان منافع بسیار است، از تحمّل اثقال و انتفاع به اصواف و اشعار و اوبار ایشان و دگر انواع که [۶۶-ر]

در او هست از منافع. وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ، و از آن می‌خوری یعنی از گوشت آن می‌خوری.

وَ عَلَيْهَا وَ عَلَى الْفُلْكِ تَحْمَلُونَ، و بر اینکه چهارپایان و نیز بر کشتیها [شما را]

«۲» حمل می‌کنند تا بارهای گران گاه بر ایشان می‌نهد و گاه بر کشتیها، [در سفر بر، بر چهارپایان می‌نشینی و در سفر بحر، در کشتیها]

«۳».

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۲۳ تا ۵۶]

[اشاره]

وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ (۲۳) فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ (۲۴) إِنْ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ بِهِ جِنَّةٌ فْتَرَبَّصُوا بِهِ حَتَّىٰ حِينٍ (۲۵) قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونَ (۲۶) فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْ وَلَا تُخَاطِبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِضُونَ (۲۷) فَأِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۲۸) وَقُلِ رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ (۲۹) إِنْ فِي ذَلِكِ لَآيَاتٍ وَإِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ (۳۰) ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ (۳۱) فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ (۳۲)

وَ قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِيعَابِ الْآخِرَةِ وَآتَرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ (۳۳) وَ لَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ (۳۴) أَلَيْسَ لَكُمْ أَنْتُمْ وَ كُنْتُمْ تَرَابًا وَ عِظَامًا أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ (۳۵) هِيَ هِيَ هِيَ هِيَ لِمَا تُوَعَّدُونَ (۳۶) إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ (۳۷)

إِنْ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا وَ مَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنِينَ (۳۸) قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونَ (۳۹) قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لِيُصِيبَ نَادِمِينَ (۴۰) فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غَنَاءً فَبَعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۴۱) ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ (۴۲) مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَ مَا يَسْتَأْخِرُونَ (۴۳) ثُمَّ أَرْسَلْنَا رَسُولَنَا تَتْرَا كُلَّ مَا جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ فَاتَّبَعْنَا بَعْضَهُمْ بَعْضًا وَ جَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ فَبَعْدًا لِقَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ (۴۴) ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَ أَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُبِينٍ (۴۵) إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ فَاسْتَكْبَرُوا وَ كَانُوا قَوْمًا عَالِينَ (۴۶) فَقَالُوا أَنْتُمْ مَلِيحِينَ مِثْلَنَا وَ قَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ (۴۷)

فَكَذَّبُوهُمَا فَكَانُوا مِنَ الْمُهْلَكِينَ (۴۸) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (۴۹) وَ جَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَ أُمَّهُ آيَةً وَ آوَيْنَاهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَ مَعِينٍ (۵۰) يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ اعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (۵۱) وَ إِنْ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ (۵۲)

فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَمْ يُدْعِهِمْ فَرِحُونَ (۵۳) فَذَرَهُمْ فِي غَمَرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينٍ (۵۴) أَلَيْسَ لَكُمْ نُصْرَةٌ مِنْ اللَّهِ وَ مِنْ مَالٍ وَ بَنِينَ (۵۵) نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ (۵۶)

[ترجمه]

بدرستی که بفرستادیم ما نوح را به قومش، گفت: ای قوم؟ پرستی خدای را، نیست شما را خدای جز او نمی‌پرهیزی «۴»!
گفت «۵» گروهی «۶» از آنان که کافر شدند از قوم او: نیست اینکه مگر آدمی مانند شما می‌خواهد که افزونی جوید بر شما، و اگر
خواستی «۷» خدای بفرستادی «۸» فریشتگان را پیغامبری، نشنیدیم ما به «۹» اینکه در پدران پیشین ما.
نیست او مگر مردی، او را

(۱). همه نسخه بدلها: هست.

(۲-۳). اساس: ندارد، از، آط افزوده شد.

(۴). آط، آب، آج، لب، آل، مش: نمی‌ترسی / نمی‌ترسید.

(۵). آط، آب، آج، لب، آل، مش: گفتند.

(۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش: اشراف.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: خواهد.

(۸). آط، آب، آج، لب، آل، مش: فرو فرستد.

(۹). آج، لب، آل: مثل.

صفحه: ۱۷

دیوانگی است انتظار کنی «۱» به او تا مدتی.

گفت نوح: خدای من؟ یاری ده مرا به آنچه به دروغ داشتند مرا [۶۶-پ]

وحی کردیم ما به او که بساز کشتی به چشمهای ما و به فرمان ما، چون در آید فرمان ما و برجوشد «۲» آب از تنور در بر در
کشتی «۳» از هر جنسی دو جفت «۴» و قوم خود را الا آنان که سابق شده است بر او قول «۵» از ایشان و با من خطاب مکن در آنان که
ستم کردند که ایشان غرقه شدگان اند «۶».

چون راست بایستی «۷» تو و هر که با تو است در کشتی، بگو: سپاس خدای را آن که برهانید مرا از گروه ستمکاران.

و بگو: خداوند من؟ فرود آر مرا «۸» جایی مبارک «۹» و تو بهترین فرود آورندگانی.

که در آن آیاتی است و «۱۰» بودیم ما امتحان کننده «۱۱» [۶۷-ر]

پس پدید آوردیم از پس ایشان قرنی «۱۲» و جماعتی دیگر را.

(۱). آط، آب، آج، لب، مش: گوش داری. [.....]

(۲). آب، مش: برجوشید.

(۳). آط، آب، مش: در او.

(۴). آط، آب، مش: هر دو جفت دو، آج، آل، لب: هر دو جفت دو عدد.

(۵). آط، آب، آج، لب، آل: گفتار.

- (۶). آط، مش: غرقه خواهند کرد.
- (۷). آط، آج، لب، آل، مش: راست شوی.
- (۸). آط، آج، لب به.
- (۹). آب، مش: با برکت.
- (۱۰). اساس، آط، آب، آج اگر، که با توجه به معنی آیه در قسمت تفسیر (ص ۲۳) زاید تشخیص داده شد.
- (۱۱). اساس: امتحان کرده، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۲). آط، آج، آل، لب: گروهان، آب، مش: گروهی.

صفحه : ۱۸

بفرستادیم در ایشان رسولی از ایشان که، پرستی خدای را، نیست شما را از خدای جز او، از خدای نمی ترسی شما!

[المأ]

«۱»، گفتند اشراف «۲» قوم آنان که کافر شدند و به دروغ داشتند ثواب آخرت، و رها کردیم «۳» ایشان را در زندگانی دنیا، نیست اینکه مگر آدمی چون شما، می خورد از آنچه می خوری شما از او، و می آشامد از آنچه می آشامی شما. و اگر فرمان بری شما آدمی را چون «۴» شما که شما آنگاه زیانکار «۵» باشی. وعده می دهد شما را که شما چون بمیری و گردی «۶» خاکی و استخوانی پوسیده که شما را بیرون آرند! دور است و به غایت دور است آنچه شما را وعده می دهند [۶۷-پ]

نیست آن مگر زندگانی ما در دنیا، مرده می شویم و زنده می شویم، و نیستیم ما از برانگیختگان. نیست او مگر مردی که فرو «۷» می بافد بر خدای دروغ، و نیستیم ما گرویدگان «۸». گفت ای خدای یاری ده مرا به آنچه به دروغ داشتند مرا. گفت «۹» اندک که در روز آیند پشیمان شوندگان «۱۰».

(۱). اساس: ندارد، با توجه به نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.

(۲). آب، آج: اشرف.

(۳). آط: نعمت داشت، آب، آج، لب، آل، مش: در نعمت داشتیم. [.....]

(۴). آط، مش: مانند خود.

(۵). آط، آب، مش: زیانکاران.

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: باشی / باشید.

(۷). آط، آب، آج، لب، مش: فرا.

(۸). آج، لب، آل: باور دارندگان.

(۹). اساس آنچه، که با توجه به معنی کلمه و ترجمه مجدد آن در متن (ص ۲۵) زاید می تشخیص داده شد.

(۱۰). آج، لب، آل: باشند.

صفحه : ۱۹

بگرفت ایشان را صیحت «۱»، بدرستی کردیم ایشان را خاشه‌ای «۲» دوری باد «۳» گروه ستمکاران را. پس بیافریدیم از پس ایشان قرنهای «۴» دیگر را. سبق نبرد «۵» از امتی «۶» مرگ آن «۷» و باز پس [نه ایستد] «۸».

[۶۸-ر]

پس فرستادیم پیغامبران ما پیاپی هر گاه که آید «۹» به امتی «۱۰» رسول آن، دروغ داشتند او را، پس گردانیدیم بهری را از ایشان به بهری، کردیم ایشان را حدیثی «۱۱»، دوری «۱۲» باد گروهی را که ایمان نیاوردند. پس فرستادیم ما موسی را و برادر او را هارون به دلایل ما و حجت «۱۳» روشن. به فرعون و گروه او گردن کشی کردند و بودند گروهی متکبر و مترفع «۱۴». گفتند ایمان آریم «۱۵» دو آدمی را مانند ما و گروه ایشان ما را پرستندگان «۱۶» اند.

(۱). آط، آب، مش: بانگ، آج، لب، آل: آواز هایل.

(۲). آب، آج، لب، آل، مش: خاشاک، مه: خاشاکی.

(۳). آط، آب، آج، لب، مش: هلاک باد.

(۴). آط، آب، آج، لب، آل، مش: گروهان، مه: گروهها.

(۵). آط: پیش بنشود، آب، مش: پیش نشود، آج، لب، آل: پیشی نگیرد.

(۶). آط، آب، آج، لب، آل: هیچ امت.

(۷). آط، آج، لب: وقتش را، آب: وقت اجلشان. [...]

(۸). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۹). آط، آج، لب: هر آنکه که آمد.

(۱۰). آب، مش: گروهی را.

(۱۱). آج، لب: اخبار عجیب.

(۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: هلاک.

(۱۳). آط، آب، آج، لب، آل، مش: حجتی.

(۱۴). آط، آب، آج، لب: گروهی بزرگواران.

(۱۵). آط، آب، آج، لب، آل، مش: بگرویم به.

(۱۶). آب، مش: پرستنده.

صفحه : ۲۰

به دروغ داشتند ایشان را و بودند از هلاک شدگان. و بدرستی که بدادیم موسی را کتاب «۱» تا مگر ایشان راه یافتگان باشند.

[۶۸- پ]

و کردیم ما پسر مریم را و مادر او را حجتی «۲»، و باز جای بردیم «۳» ایشان را با «۴» بلندی خداوند آرام «۵» و آب روشن «۶». ای جماعت پیغامبران بخوری از پاکیزها و کنی کارهای نیک که من به آنچه شما می‌کنی داناام. بدرستی که اینکه امت شما یک امت‌اند و من خداوند شمام، پرهیزی با من «۷». ببردند کار ایشان میان ایشان پاره پاره، هر گروهی به آنچه نزدیک ایشان «۸» شادمانه‌اند. دست بدار از ایشان «۹» در گمراهی ایشان تا مدتی. می‌پندارند که ما اینکه زیاده «۱۰» که می‌دهیم به او از مال «۱۱» و پسران «۱۲». که ما مسارعت «۱۳» می‌کنیم ایشان را در خیرات، بل نمی‌دانند.

-
- (۱). آج، لب، آل: توریت.
 - (۲). آط، مش: نشانی، آج، لب، آل: دلیلی.
 - (۳). آج، لب: و جا دادیم، مه: باز آوردیم.
 - (۴). آج، لب: به سوی.
 - (۵). آط، آب، آج، لب، آل، مش: قرار. [.....]
 - (۶). آط، آب، مش: آبی روان.
 - (۷). آط، آب، مش: شمام از من بترسی، آل: بترسید از من.
 - (۸). آط، آب: باشند، مش: باشد.
 - (۹). آط، آب، آل، مش: رها کن ایشان را.
 - (۱۰). آط، آب، مش: مدد.
 - (۱۱). آط، آب، مش: خواسته.
 - (۱۲). آط: فرزندان.
 - (۱۳). آط، آب، مش: شتاب.

صفحه : ۲۱

قوله تعالی: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ، حق تعالی گفت: بدرستی که ما بفرستادیم نوح را به قومش، گفت، یعنی نوح، قومش را که: ای قوم؟ اعْبُدُوا اللَّهَ، خدای را پرستی که شما را جز او خدای نیست، یعنی در عبادت با او هم‌تا و انباز مگیری، چه جز او مستحقّی [۶۹- ر]

دیگر نیست عبادتها «۱» را، از آن جا که جز او قادری نیست بر اصول نعم تا انعام کند به آن بر مردمان و مکلفان. آنگه بترساند «۲» ایشان را گفت: أَفَلَا تَتَّقُونَ، شما از خدای نمی‌ترسی که با او در عبادت انباز گیری.

فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا، گفتند اشرف کافران قوم او: مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ، اینکه نیست- یعنی نوح- اَلَا آدمی همچون شما، و اینکه از آن جا گفتند «۳» که ایشان را مستبعد می‌آمد که آدمی پیغامبر باشد، و گمان ایشان آن بود که پیغامبر باید تا فرشته باشد. يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ، می‌خواهد تا بر شما به تکلیف «۴» فزونی گوید «۵». وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً، و اگر خدای خواستی که پیغامبری

فرستد، فرشتگان را فرو فرستادی. ما سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأُولِينَ، ما اینکه نشنیدیم در پدران پیشین ما، یعنی ما را نگفتند پدران ما که پیغامبری خواهد آمدن از پس آن «۶».

آنکه گفتند: إِنْ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ «ان» به معنی «ما» ی نفی است، نیست اینکه نوح «۷» مگر مردی. بِهِ جِنَّةٌ، به او دیوانگی «۸» است، یعنی دیوانه است. و الْجِنَّةُ، الجنون، و الْجِنَّةُ الْجَنِّ اِیضاً، قال الله تعالى: مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ «۹» وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا «۱۱» فَتَرَبَّصُوا بِهِ حَتَّىٰ حِينٍ، مدّتی در حق او انتظار کنی باشد که بهتر شود یا بمیرد. و «حین»، عبارت باشد از مدّتی نا معین جز که دلیلی باشد بر آن که زمانی معین است.

نوح - علیه السلام - چون از قوم چنین شنید، بر ایشان دعا کرد گفت: بار خدایا؟

(۱). همه نسخه بدلها: عبادت.

(۲). همه نسخه بدلها: بترسانید.

(۳). اساس: گفت، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، و فحوای عبارت تصحیح شد.

(۴). آط، آب، آز: تکلف.

(۵). همه نسخه بدلها: جوید.

(۶). همه نسخه بدلها: از بشر. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مش: نوع.

(۸). آج، لب: دیوانگی.

(۹). سوره ناس (۱۱۴) آیه ۶.

(۱۰). آج، لب: قوله.

(۱۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۵۸.

(۱۲). همه نسخه بدلها است.

صفحه : ۲۲

مرا یاری ده بر اینان که مرا تکذیب می کنند و به دروغ می دارند. [و نصر علیه ضد نصره باشد، چنان که اعانه و اعان علیه، اعنی

چون با «علی» گوید یار خصمش باشد بر او، و مثله: شهد له و علیه، و مثله قوله: حین حلت علینا الولایا و العدو المباسل]

«۱». فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ، ما به او وحی کردیم که کشتی بساز. بِأَعْيُنِنَا، به چشمهای ما. در او دو قول گفتند: یکی آن که، به جایی که ما

بینیم، چنان که کسی را به چیزی نگران باشد، و مراد آن که به حفظ ما و عنایت ما و نگاهداشت ما. و قولی دگر آن که: باعین

ملائکتنا، به چشم فرشتگان ما، چنان که «۲»: يُؤذُونَ اللَّهَ... «۳» وَ وَحِينَا، و به فرمان و اشارت ما. فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَ فَارَ التَّنُورُ، چون فرمان

ما در آید و آب از تنور بر جوشد، و خدای تعالی جوشیدن از «۴» تنور به علامت ایشان کرد در باب هلاک. و گفتند خدای تعالی

گفت: وقت هلاک ایشان آنکه باشد که من به معجز تو آبی بر آرم «۵» از میان تنوری تافته، خدای تعالی از میان آتش آب بر آورد،

و در عهد نوح در بدایت طوفان و در آخر طوفان آتش از میان آب پدید آورد تا ایشان را از میان آب به آن آتش بسوختند، و

ذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: أُغْرِقُوا فَأَدْخَلُوا نَارًا «۶» فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ، گفت: در کشتی بر از هر جنسی دو جفت، یعنی نر و

ماده. و «سلک»، هم لازم است و هم متعدی جز که مصدر لازم سلوک باشد، و مصدر متعدی سلک باشد، يقال: سلکت الطریق و

سلکت غیری و اسلکت «۷» بمعنی، قال الشاعر - شعر:

و كنت لراز خصمك لم اعزِد و قد سلكوک فی یوم عصبیب
و قال الھذلی - شعر:

حَتَّىٰ اِذَا اسْلُكُوهُم فِی قَتَائِدُهُ شَلَا كَمَا تَطْرُدُ الْجَمَالَہُ الشَّرْدَا
وَ اَهْلَكَ، و نیز اهل خود را و قوم خود را کہ به تو ایمان آورده‌اند، إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَیْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْ، اَلَا اَنَّا نَہُ کَہ قول بر ایشان سابق شدہ
است از جفت تو کہ کافر

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها گفت.

(۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۷.

(۴). آط، آب، آج، آز، مش، مه: آب.

(۵). همه نسخه بدلها: برانم.

(۶). سوره نوح (۷۱) آیه ۲۵.

(۷). همه نسخه بدلها: اسلکه.

صفحه : ۲۳

است. وَ لَا تُخَاطِبُنِی فِی الدِّینِ ظَلَمُوا، و با من خطاب مکن در باب ظالمان، یعنی کافران کہ ایشان لا محال «۱» غرق خواهند شدن.
فَإِذَا اسْتَوَيْتَ اَنْتَ وَ مَنْ مَعَكَ عَلَی الْفُلْکِ، چون راست شده باشی تو و آنان کہ با تو اند در کشتی [متمکن بنشسته باشی. و استواء،
اینکہ جا به معنی استیلاست، به قرینه «علی» و به معنی قصد باشد فی قوله: ثُمَّ اسْتَوَىٰ اِلَی السَّمَاءِ «۲» فَقُلْ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی نَجَّانَا مِنْ
الْقَوْمِ الظَّالِمِینَ، بگو سپاس آن خدای را کہ ما را برهانید از قوم ظالمان.
وَ قُلْ، نیز بگو: رَبِّ اَنْزِلْنِی مُنْزَلًا مُّبَارَکًا، فرود آر [مرا]
«۴» فرود آوردنی مبارک.

جمله قرآ خواندند: منزلا به ضم «میم» و فتح «زا» علی المصدر، مگر ابو بکر عن عاصم کہ او خواند: منزلا به [فتح «میم» و]

«۵» کسر «زا» علی الموضوع. و اَنْتَ خَیْرُ الْمُنْزِلِینَ، و تو بهترین فرود آورندگان.

إِنَّ فِی ذَٰلِکَ لآیَاتٍ، در اینکہ حدیث کہ رفت از قصه نوح [۶۹-پ]

آیاتی و علاماتی و عبرتی است. وَ اِنْ کُنَّا لَمُبْتَلِینَ، «ان» مخففه است از ثقیله و ضمیر شأن و کار در او مقدر است، و التقدیر: و اَنَّهُ
کُنَّا ای «۶» اِنَّ الشَّانَ وَ الامر کُنَّا [لمبتلین، و ما ایشان را ابتلا و آزمایش کردیم به آن. و کوفیان گفتند: معنی آن است کہ ما کُنَّا
«۷» اَلْمَا مُبْتَلِینَ، ما نبودیم اَلْمَا آزماینده ایشان را- و نظایر اینکہ برفت- یعنی آنچه ما کردیم با ایشان از تمکین و امهال و انظار «۸»،
معامله کسی بود کہ امتحان کند کسی را.

ثُمَّ اَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخَرِینَ، پس آنگه از پس ایشان قرنی و جماعتی دگر را بیافریدیم. و قرن اهل عصری باشد «۹».

فَاَرْسَلْنَا فِیْهِمْ رَسُوْلًا مِنْهُمْ، مفسران گفتند: آن قرن عاد بودند، و اینکہ پیغامبر هود بود. اَنْ اَعْبُدُوا اللّٰهَ، آن پیغامبر قوم خود را گفت:
خدای را پرستی کہ شما را جز او خدای نیست. روا باشد کہ اینکہ جا قول مضممر باشد، یعنی فقال لهم:

(۸). آط، آب، آز، مش: فعلی. [.....]

(۹). اساس: به، به قیاس با نسخه بدلها و فحوای عبارت، تصحیح شد.

صفحه: ۲۵

وجهی دیگر گفت، و گفت: دو کلمه مرکب است و: «هی» و «هات»، هی تنبیه را، و هات بمنزلت خمسۀ عشر، و قال الشاعر فی رفعها و تنوینها (۱):

تذکرت ایاما مضین من الصبا و هیهات هیهات الیک رجوعها

و قال آخر (۲) - شعر:

لقد باعدت ام الحمارس دارها و هیهات من ام الحمارس هیهاتا

و کسائی در وقف اینکه «تا» را «ها» کرده است، گوید: هیهات، و «لام» برای آن به صله او کردند که او بمنزلت حرف است در آن که متصرف نیست.

إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا، گفتند: هیچ حیات دیگر نیست الا اینکه حیات که ما می بینیم در دنیا. نَمُوتُ وَ نَحْيَا، زنده می باشیم مدتی و آنکه مرگ به ما می رسد و مبعوث و برانگیخته و زنده کرده خواهیم بودن (۳).

إِن هُوَ، نیست او، یعنی که اینکه رسول را که به ما فرستاده اند، إِبْرَاهِيمَ رَجُلًا فَتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا، الا مردی که دروغی فرا بافته است بر خدای، و ما به او ایمان نیاریم و او را باور نداریم.

قال، گفت: یعنی اینکه پیغامبر: رَبِّ انصُرْنِي، بار خدایا؟ مرا نصرت کن با آنچه مرا تکذیب می کنند و دروغ می دارند.

قال عَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ، گفت: از اندک (۴) روزگار ایشان بر اینکه کفر و تکذیب که می کنند پشیمان باشند، و «ما» زیادت است فی قوله [۷۰-۷۱] ر]

: «عَمَّا»، و المعنى عن قليل.

فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ، بگرفت ایشان را صیحت (۵) عذاب، بِالْحَقِّ، به حق و استحقاق. فَجَعَلْنَاهُمْ غُثَاءً، کردیم ایشان را غنّاء، و آن رود آورد (۶) بود که سیل بر سر گیرد. فَبَعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ، هلاک باشد قوم بیدادکاران را، [و اولیتر آن است که: بر دعا تفسیر کنند،

یعنی هلاک باد ایشان را. و نصب او بر اضممار فعلی باشد لازم

(۱). همه نسخه بدلها: و التّوین.

(۲). مه فی فتحها.

(۳). آط، آب، آز: نخواهم رفت، آج، لب، آل: نخواهم رفت، مش: نخواهم شد.

(۴). همه نسخه بدلها: اندر کم.

(۵). همه نسخه بدلها و بانگ.

(۶). آج، لب، آل: زودازود.

صفحه: ۲۶

الاضمار، يقال: بعدا له و سحفا و جدعا، ای ابعدہ اللہ بعدا، ای اهلکه هلاکا. و البعد الاسم، و الابعاد المصدر منه [۱].

ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا آخِرِينَ، پس بیافریدیم از پس ایشان جماعتی دیگر را. ما تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ، سبق نبرد هیچ امت وقت مرگ «۲» را، و باز پس ندارند «۳» ایشان را از آن، یعنی از اجل مضروب که ایشان را بود، و آن وقت معین هلاک و مرگ ایشان را در تقدیم و تأخیر نرود «۴».

ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرًا، آنکه بفرستادیم پیغامبران «۵» را پیایی. ابن کثیر و ابو عمرو و ابو جعفر خواندند: تتری به تنوین بر توهم آن که «یا» اصلی است، کمعزی و «۶» معزا و بهمی و بهما، و باقی قراء به «یا» خواندند «۷»، گفتند «۸»: «یا «۹» تأنیث راست، کغضبی و سگری، و گفت «۱۰»: لا ینصرف است. و آن که به «الف» خواند، گفت: منصرف است، و اصل «تتری»، «وتری» «۱۱» من المواترة، کالتقوی من وقیت، و التکلان من وکلت [الیه]

«۱۲» الامر، و محلّ او نصب است بر حال. [ای متواترة. و گفتند: مصدر است، کالتقوی برای آن حال کرده است آن را از جماعت] «۱۳». کُلِّ مَا جَاءَ أُمَّةً رُسُلُهَا كَذَّبُوهُ، هر گاه که رسولی به امت خود آمد او را به دروغ داشتند. فَاتَّبَعْنَا بَعْضَهُمْ بَعْضًا، یعنی فی الهلاک بهری را بر اثر بهری هلاک کردیم پیایی بی تأخیری.

وَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ، جمع احدوثة، و ایشان را مثلی «۱۴» سایر کردیم که: ایشان مثل زنند و عبرت بگیرند با ایشان، و اینکه لفظ در شرّ به کار دارند، لا یقال جعلته احدوثة فی الخیر. فَبَعْدًا لِقَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ، هلاک باد قومی را که به خدای ایمان نیارند.

(۱۳-۱۲-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: مرگش.

(۳). همه نسخه بدلها: نماند.

(۴). همه نسخه بدلها: تأخیری نبود.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مش ما، مش را ما.

(۶). اساس نهما، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، زاید می‌نماید.

(۷). همه نسخه بدلها آن که به یا خواند. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها: گفت.

(۹). اساس: تا، به قیاس با نسخه آط تصحیح شد.

(۱۰). آب، آز، مش: گفتند.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بوده است.

(۱۴). آج، لب، آل: مثل.

صفحه : ۲۷

ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَأَخَاهُ هَارُونَ، آنکه بفرستادیم موسی را و برادرش هارون را به آیات ما و دلالات و معجزات. إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ، به فرعون و اشراف قوم او. فَاسْتَكْبَرُوا، تکبر و تجبر کردند. وَ كَانُوا قَوْمًا عَالِينَ، و گروهی [بودند]

«۱» متکبر که ترفع می‌کردند از آن که به خدای ایمان آرند.

صفحه : ۲۹

مراد حلال است. و طیب دو معنی دارد: هم خوش باشد و هم پاک. و بعضی دیگر گفتند: امر است بر سبیل وجوب، و معنی آن که: از حلال خوری دون حرام.

وَاعْمَلُوا صَالِحًا، و عمل صالح کنی. إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ که من عالمم و دانا با آنچه شما می کنی.

وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً، کوفیان و ابن عامر خواندند: «و ان» به کسر همزه، و ابن عامر «نون» را تسکین کرد، بر اینکه قراءت مخففه باشد از ثقیله، و باقی قراء به فتح همزه خواندند و تشدید «نون». آن که همزه مکسور خواند، گفت: عطف است علی قوله: إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ، و این هَذِهِ، و آن که مفتوح خواند گفت: به اضمار «لام» علت چنین شد، و التقدیر: لأن هذِهِ. أُمَّتُكُمْ، مفسران در معنی اُمَّت خلاف کردند، حسن و ابن جریر گفتند: اُمَّت، به معنی دین است، یعنی که دین شما یک دین است، نظیره قوله: إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ... «۱» أُمَّةً وَاحِدَةً، نصب بر حال است، و معنی آن که دین و ملت یکی است و شما همه یکی هستید در باب آن که بندگان اویی و خدای شما منم. وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ، از من بترسی و از «۳» معاصی من اجتناب کنی.

فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ، یعنی پس از آن که یک اُمَّت بودند امّا در خلقت و امّا در ملت، کار خود یعنی دین خود مقطع و مفزق کردند، هر گروهی از ایشان اختیار دینی کردند و اختیار کتابی جز «۴» دین و کتاب دیگران، تا «۵» جهودان که به موسی و توریت ایمان داشتند به عیسی و انجیل کافر شدند، و ترسایان به موسی و توریت کافر شدند، و هر دو فرقه به محمّد و قرآن کافر شدند، اینکه قول قتاده و مجاهد است. و بعضی دیگر گفتند: مراد آن است که نوشته آن «۶» از بر خود بنهادند که به آن احتجاج «۷» کردند بر

(۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۲.

(۲). آل: یک اُمَّتید.

(۳). آل مناهی و.

(۴). اساس: چون، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). اساس: با، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها: نوشته‌ای از.

(۷). آج، لب، آل: اجماع. [.....]

صفحه : ۳۰

صَحَّتْ مَذْهَبُ خُود، و قوله تعالی: زُبُرًا، ای کتبا «۱»، جمع زبور کرسول و رسل. و اهل شام خواندند: زبرا به فتح [«با» جمع]
 «۲» زبره، ای قطعاً و فرقا کقطع الحدید، یعنی دین خود و ملت خود مقطع کردند، پاره پاره، چون پاره‌های آهن، و اصل اینکه کلمه در پاره‌های آهن باشد، قال الله تعالی: أَتُونِي زُبُرَ الْحَدِيدِ «۳».

كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ، هر گروه به آنچه که بنزدیک ایشان باشد خرّم باشند، یعنی هر کس به دین و مذهب خود شادند از آن جا که اعتقاد کرده‌اند که حق است.

فَمَدَرَهُمْ فِي غَمَرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينٍ، آنکه رسول را- علیه السّلام- گفت: رها کن ایشان را در حیرت و ضلالت و کفر خود تا به وقت آجال ایشان از مرگ و هلاکت «۴».

و اصل «غمره»، معظم الماء باشد من غمره اذا ستره، و مراد در آیت حیرت و غفلت است که ره علم و یقین بر ایشان پوشانیده «۵»

است.

أَيَحْسِبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ، آنکه گفت: می‌پندارند اینکه کافران که اینکه مدد و زیادت [۷۱-ر] که ما ایشان را می‌دهیم در مال و فرزندان مسارعت است از ما در حق ایشان به خیرات «۶». بَلْ لَا يَشْعُرُونَ، بل نمی‌دانند ایشان که ما اینکه نعمت با ایشان بر سبیل استدراج می‌کنیم، و مثلها فی المعنی قوله تعالی: وَلَا يَحْسِبُونَ «۷» ض من ض من، و قوله تعالی: وَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَ «۹» خدا از خدا از ...، و آن چه در تأویل اینکه آیتها گفته‌ایم، اینکه جا مطول «۱۱»

(۱). اساس: کتبنا، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۹۶.

(۴). همه نسخه بدلها: هلاک.

(۵). آج، لب: بیوشیده.

(۶). آج، لب: فی الخیرات، آل فی الخیرات، در نیکیها.

(۷). اساس: تحسین، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸.

(۹). اساس لا، به قیاس با همه نسخه بدلها و متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۸۵.

(۱۱). آط، آب، آج، لب، آل، مش: مطرد، آز: مسطور.

صفحه : ۳۱

باشد- فلا- وجه لإعادته. [و محل او رفع است به ابتداء، و تحقیق او آن است که «ما» موصوله است، و «یحسبون» و «نسارع لهم»، در جای خبر اوست، و التقدیر: انّ الذین یفعل بهم من امداد المال و البنین، مسارعة منّا لهم فی الخیرات]

«۱» اینکه وجهی است. و وجهی دیگر گفتند در معنی آیت، و آن آن است که: أَيْحَسِبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ، یعنی انّ الذی نمدهم به من اجل ما لهم و بنیهم، می‌پندارند که اینکه زیادت که ما در حق ایشان می‌کنیم که «۲» ایشان را مال و فرزندان است، بل برای ضربی «۳» مصلحت می‌کنیم نه برای آن که ایشان گمان بردند. و وجهی دگر گفتند: و آن، آن است که در آیت حذفی باشد، و تقدیر آن که: می‌پندارند که آنچه ما می‌کنیم با ایشان از مدد مال و فرزندان واجب است بر ما، یا حقّی است ایشان را بر ما، و آنچه محذوف بود از کلام خبر مبتدا باشد، و التقدیر: انّ الذی نمدهم به من مال و بنین حقّ لهم علینا، او واجب علینا فعله.

و قوله تعالی: نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ، کلامی باشد مبتدا محقق مقطوع «۴» از کلام اول، یعنی ما خود بر حقیقت در حق ایشان مسارعت نمودیم در خیرات، جز آن که ایشان نمی‌دانند و حق آن نمی‌گزارند «۵» و شکر آن نمی‌گویند. و آنچه لایق است به ظاهر کلام، قول اول است و اینکه قولهای باز پسین متعسف است- و الله اعلم بمراده من کلامه «۶».

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۵۷ تا ۱۱۸]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشِيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ (٥٧) وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ (٥٨) وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ (٥٩) وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَّةٌ أَنْهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ (٦٠) أُولَٰئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ (٦١) وَلَا تَكْلَفْ نَفْسًا وَلَا وُسْعًا وَلَا تُدْرِكُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ (٦٨) أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ (٦٩) أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَلْ جَاءَهُم بِالْحَقِّ وَ أَكْثَرُهُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ (٧٠) وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ (٧١)

أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرَجًا فَخَرَجَ رَبُّكَ خَيْرٌ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (٧٢) وَإِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (٧٣) وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ عَنْ الصِّرَاطِ لَنَا كِبُونَ (٧٤) وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَّجُوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (٧٥) وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَ مَا يَتَضَرَّعُونَ (٧٦)

حَتَّىٰ إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ (٧٧) وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ (٧٨) وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (٧٩) وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (٨٠) بَلْ قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلُونَ (٨١)

قَالُوا أَ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ (٨٢) لَقَدْ وَعَدْنَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا هَذَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (٨٣) قُلْ لِمَنْ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٨٤) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (٨٥) قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّعْيِ وَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (٨٦) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ (٨٧) قُلْ مَنْ يَبْدِئُ مَلَكُوتَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٨٨) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ (٨٩) بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (٩٠) مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَمَذْهَبٌ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَ لَعَلَّ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ (٩١)

عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (٩٢) قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيئِي مَا يُوعَدُونَ (٩٣) رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (٩٤) وَإِنَّا عَلَىٰ أَنْ تُرِيكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَادِرُونَ (٩٥) ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ (٩٦) وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ (٩٧) وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ (٩٨) حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ (٩٩) لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ (١٠٠) فَإِذَا نَفَخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ (١٠١)

فَمَنْ ثَقَلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (١٠٢) وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ (١٠٣) تَلْفَحْهُ وُجُوهُهُمُ النَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ (١٠٤) أَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ (١٠٥) قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ (١٠٦)

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِن عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ (١٠٧) قَالَ اخْسَوْا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ (١٠٨) إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ (١٠٩) فَاتَّخَذَتْهُمْ سَخِرِيًّا حَتَّىٰ أَنْسَوْكُمْ ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ (١١٠) إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَازُونَ (١١١)

قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عِدَدًا سِتِّينَ (١١٢) قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَسَأَلَ الْعَادَّةِ (١١٣) قَالَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا لَوْ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (١١٤) أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ (١١٥) فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ

(۱۱۶)

وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ (۱۱۷) وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ (۱۱۸)

[ترجمه]

آنان که ایشان از ترس خدای «۷» ترسان باشند.
و آنان که ایشان به آیتهای خدایشان ایمان دارند.
و آنان که ایشان به خدای خود شرک نیارند.

- (۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.
- (۲). همه نسخه بدلها برای آن می کنیم که.
- (۳). همه نسخه بدلها: جزئی. [.....]
- (۴). آذ: مقطع.
- (۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: نمی گذارند.
- (۶). آل قوله تعالی.
- (۷). آط، آج، لب، آل: خدایشان، آب، مش: خدای خویش.

صفحه : ۳۲

و آنان که بدهند آنچه دهند و دلهای ایشان ترسان «۱» که ایشان با خدای خود شوند «۲».
ایشان بشتابند «۳» در خیرات و ایشان آن را سبقت برند «۴» [۷۱-پ]

و تکلیف نکنیم ما هیچ کس را الا طاعت او، و بنزدیک ما کتابی است که سخن گوید برآستی و بر ایشان ظلم نکنند.
بل دلهای ایشان در غفلتی است از اینکه و ایشان را کارهایی است بجز اینکه که ایشان آن را می کنند.
تا آنگه که بگرفتیم «۵» منعمان ایشان را به عذاب آنگاه ایشان زاری می کردند «۶».
و زاری مکنی امروز که شما را از ما یاری نکنند.
بودند آیات ما که می خواندند «۷» بر شما، بودی بر پاشنه‌هایتان «۸» می گردیدی «۹».
تکبر کننده به آن سمر «۱۰» گوینده هذیان می گفتی.
اندیشه نمی کنند «۱۱»

- (۱). آط، آب، آج، لب، مش باشد.
- (۲). آب، آج، لب: باز گردند.
- (۳). آج، لب، آل: شتابانند.
- (۴). آج، لب: سبق گیرند، آب، مش، مه: سبق برند.

- (۵). آط، آب، آج، لب، مش: بگیریم.
- (۶). آط، آب، مش: زاری می‌کنند، آج، لب: زاری کننده‌اند.
- (۷). آط، آب، مش: ما بود که می‌خواندیم، آج، لب: آیت‌های من خوانده می‌شد.
- (۸). آط، آب: پیهاتان، آج، لب، آل: پاشنه‌های شما، مش: پشت‌های شما.
- (۹). همه نسخه بدلها، بجز آز: می‌گردیدید.
- (۱۰). آج، لب: افسانه. [.....]
- (۱۱). آط، آل: اندیشه نکردند، آب: اما اندیشه نکردند، آج، لب: آیا اندیشه نکردید، مش: ای پس اندیشه نکردید.

صفحه : ۳۳

اینکه گفتار «۱»، یا آمد به ایشان آنچه نیامد به پدران پیشینه «۲» ایشان [۷۲-ر]

یا نشناختند پیغامبران ایشان «۳»، ایشان او را منکرند.

یا می‌گویند به او دیوانگی است، بل آمد بدیشان برستی و بیشترین ایشان حق را کاره‌اند.

و اگر پسروی «۴» کند حق هواهای ایشان را تباه شود آسمانها و زمین، و آنان که «۵» در او اند، بل با ایشان آوردیم کتابشان و ایشان از کتاب «۶» بر می‌گردند «۷».

یا می‌خواهی «۸» از ایشان خراجی، خراج خدای تو بهتر است و او بهترین روزی دهندگان است.

و تو می‌خوانی ایشان را با راه راست.

و آنان که نگروند «۹» به قیامت از ره راست برگردیده باشند.

[۷۲-پ]

و اگر ببخشاییم بر ایشان، باز گشاییم «۱۰» آنچه با ایشان است از سختی، لجاج برند در ضلالتشان سر در نهاده.
و بگرفتیم ایشان را به عذاب، تضرع نکردند خدایشان را و نیز «۱۱» نکنند.
تا آنگه که

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آز را.

(۲). آط، آج، لب: پیشین.

(۳). آط: پیغامبر اشارا.

(۴). آج، لب: پیروی.

(۵). آط، آب، مش: آنچه، آج، لب: آن که.

(۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش، مه: کتابشان.

(۷). آج، لب: برگردندگان‌اند.

(۸). اساس: می‌خواهند، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). آب، آج، لب، آل: نگریدند.

(۱۰). آج، لب: و کشف کنیم.

(۱۱). آج، لب، آل تضرع.

صفحه : ۳۴

برگشاییم برایشان دری خداوند عذابی سخت ایشان در آن نومید باشند.
 او آن است که بیافرید شما را گوش و چشمها و دلها اندک شکر می کنید «۱».
 او آن است که بیافرید شما را در زمین و با او جمع کنند «۲» شما را.
 و او آن است که زنده کند و بمیراند و او راست گردیدن شب و روز، «۳» خرد نداری شما!
 [۷۳-ر]

بل گفتند مانند آنچه گفتند پیشینگان.

گفتند چون ما بمیریم و خاک گردیم و استخوانهای «۴» ما را زنده خواهند کردن!
 ما را وعده دادند و پدران ما را اینکه از پیش «۵» نیست اینکه الا فسانه «۶» پیشینگان.
 بگو: که راست اینکه زمین و آنان که در او اند اگر شما دانی!
 گویند خدای [را]

«۷» بگو اندیشه نمی کنی!

بگو کیست خداوند آسمانهای هفت و خداوند عرش بزرگوار.
 «۸»

گویند که خدای [را]

«۹» است، بگو «۱۰» نمی ترسی!

بگو کیست که به دست اوست پادشاهی همه چیز، و او با پناه گیرد «۱۱»، و بر او با پناه

(۱). آط، مه: شکر می کنی، آج، لب: می گویند، آل: شکر می گوید.

(۲). آج، لب، آل: جمع کرده خواهید شد. [...]

(۳). آج، لب ای پس.

(۴). آط: استخنها/ استخوانها.

(۵). آط، آب: از اینکه پیش، آج، لب: پیش از اینکه.

(۶). آب: آفسانهای.

(۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۸). اساس: الله، به قیاس با نسخ دیگر و با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه مش و معنی آیه آورده شد.

(۱۰). آل ای پس.

(۱۱). آج، لب، آل: و او فریاد می رسد هر بیچاره را.

صفحه : ۳۵

نگیند» ۱»، اگر شما دانی.

[۷۳-رپ]

بگویند خدای [را]

«۲» است بگو چگونه می گردانند» ۳» شما را!

بل با ایشان آوردیم حق، ایشان دروغزنند» ۴».

نگرفت خدای» ۵» فرزندی و نبود با او از خدایی که پس بردی هر خدای آنچه آفریده بود» ۶» و بزرگواری کردی بهری از ایشان بر بهری، منزّه است خدای و بزرگواری از آنچه وصف می کنند.

داننده نپان» ۷» و آشکار است بزرگواری است از آنچه انباز» ۸» گیرند با او.

«۹»

بگو» ۱۰» خدای من، اگر با من نمایی آنچه ایشان را وعده می دهند.

خدای من، مکن مرا در قوم ستمکاران.

ما بر آن که با تو نمایم آنچه وعده می دهیم ایشان را توانایم.

بازدار با آنچه آن نکوتر باشد بدی ما بهتر دانیم آنچه وصف می کنند [۷۴-ر]

بگو خدای من، پناه با تو می دهم از اشارات دیوان.

(۱). آج، لب، آل: و او فریاد رسیده نشود.

(۲). اساس: ندارد، از مش، افزوده شد.

(۳). اساس: می گرداند، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد، لب: پس از کجا فریفته می شوید.

(۴). آب: دروغزنانند.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آ از. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش بودی.

(۷). آط، آج، لب، آل، مش، مه: دانای پنهان.

(۸). آب: همباز.

(۹). اساس: ان ما، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

(۱۰). اساس اگر، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، زاید می نماید.

صفحه : ۳۶

و پناه با تو می دهم خدای من از آنچه حاضر آیند» ۱» به من.

تا آنگه که آید به یکی از ایشان مرگ، گوید خدای من باز پس بری» ۲» مرا.

تا همانا «۳» من کنم کاری نیک در آنچه بگذاشتم نباشد، از آن سخنی است که او گوید آن «۴»، و از پس «۵» ایشان مانعی است تا به روز آن که «۶» برانگیزند «۷».

چون دردمند در صور نسبها نباشد میان ایشان آن روز و نه «۸» یکدیگر را پرسند.

هر که گران باشد ترازوهای او ایشان ظفر یافتگان باشند.

هر که سبک باشد ترازوهای ایشان، آنان باشند که زیان کنند خود را در دوزخ همیشه باشند.

[۷۴-پ]

بسوزد رویهای ایشان آتش، و ایشان در آن جا ترش روی باشند.

نه آیات ما می خوانند بر شما، بودی آن را دروغ داشتی «۹»؟

گویند خدای ما، غلبه کرد بر ما دبختی ما، و بودیم ما گروهی گمراهان.

خدای ما بیرون آر ما را از آن اگر با

(۱). اساس: حاضر آمد، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۲). آب، آج، لب، مش: باز پس بر.

(۳). آج، لب، آل: تا مگر.

(۴). آب، مش: او گوینده آن است.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آز: پیش.

(۶). آج، لب، آل: روزی که.

(۷). آج، لب، آل: برانگیزانند ایشان را.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آز نیز.

(۹). آج، لب، آل: و بودید که به آن تکذیب می نمودید. [.....]

صفحه : ۳۷

سر گناه شویم که ستمکاره «۱» باشیم.

گوید: دور شوید در اینکه جا و سخن مگویی با من.

که بودند گروهی از بندگان من، می گویند: خدای ما بگرویدیم، بیامرز ما را و ببخشای بر ما، و تو بهترین بخشاینده گانی.

بگرفتی ایشان را به استهزاء تا از یاد شما ببرند حدیث من، و بودی از ایشان می خندیدی «۲».

من پاداشت دادم ایشان را امروز بدان صبر که کردند که ایشان رستگاران اند.

[۷۵-ر]

گوید «۳» چند مقام کردید در زمین عدد سالها!

گویند «۴»: مقام کردیم روزی یا بهری از روز، پرس شمارندگان.

گوید «۵» مقام نکردی «۶» الا اندک «۷»، اگر شما دانسته باشی.

پنداشتی «۸» که ما بیافریدیم شما را به بازی، و شما با ما نخواهی آمدن!
بزرگوار است خدای پادشاهی بسزا «۹»، نیست خدای مگر او خداوند عرش کریم است.

-
- (۱). آج، آل: ستمکاران.
 - (۲). آب: که ایشان می‌خندیدند.
 - (۳). آط، آب، مش: گفت.
 - (۴). همه نسخه بدلهای بجز آز: گفتند.
 - (۵). آط، آب: گفتند، آج، لب، مش: گفت.
 - (۶). اساس: اگر مقام کردی، که نادرست می‌نمود و با توجه به نسخه بدلهای تصحیح شد.
 - (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مه: مگر اندکی.
 - (۸). آج، لب، آن: ای پنداشتید.
 - (۹). آب، مش: که.

صفحه : ۳۸

و هر که خواند با خدای خدای دیگر را، حجت نباشد او را بدان، اما شما او بنزدیک خدای او که او ظفر نیابند کافران.
و بگو: بار خدایا؟ بیمارز و ببخشای، و تو بهترین بخشاینده گانی [۷۵-پ]

قوله تعالی: إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشِيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ، آنکه خدای تعالی چون طرفی ذکر کافران و فاسقان بگفت، در قصه اوصاف مؤمنان و متقیان گرفت تا متقابل و متکافی شوند که هر چیز در برابر ضدّ و خلاف خود «۱» پیدا شود، گفت: آنان که ایشان از ترس خدای خود ترسان «۲» باشند. و خشیت «۳» و خوف یکی باشد، و آن ظنّ بود به وصول مضرت، و نقیض او امن و امنه باشد، و رمانی گفت: الخشيّة انزعاج النفس لتوهم المضرّة، و شك نیست که ظنّ وصول مضرت «۴» خایف را مضطرب «۵» دارد «۶» اشفاق حذر باشد، یعنی حذر کنند «۷» از معاصی خوف و «۸» عقاب خدای را.

و الَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ، و آنان که به آیات خدای - جلّ جلاله - بگردند و ایمان آرند، و روا بود «۹» «بایات»، کتابهای او باشد که مشتمل است بر آیات خواندنی، و روا بود که مراد به آیات دلالات و بینات و معجزات باشد که دلیل صدق پیغامبران و ائمه کند.

و الَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ، و آنان که به خدای - عزّ و جلّ - شرک نیارند، و با او انبازی در عبادت او فرو ندارند، و بیرون او هیچ چیز نپرستند.

و الَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ، و آنان که بدهند آنچه بدهند، و دلهای ایشان ترسان بود از آن که رجوع ایشان با خدای خواهد بودن. و «واو»

(۱). همه نسخه بدلهای بجز آز نیک.

(۲). آج، لب: ترسایان.

(۳). آج، لب: خشیه.

(۴). همه نسخه بدلها نفس.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مه: مضرت. [.....]

(۶). آط و.

(۷). آج، لب: حذر کنید.

(۸). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۹). همه نسخه بدلها که مراد.

صفحه : ۳۹

فی قوله: [وَقُلُوبُهُمْ]

«۱» إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لُوجِهَ اللَّهِ لَا تُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا، إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا عَبَّوسًا قَمَطِرًا»^۲، اینکه قراءت عامه قراءت است. و عایشه روایت کرد که رسول- علیه السلام- خواند: و الَّذِينَ يَأْتُونَ مَا أَتَوْا، مِنَ الْآيَاتِ الَّتِي هِيَ الْمَجِيءُ، [یعنی]

«۳» يَفْعَلُونَ مَا فَعَلُوا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَّةٌ، و آنان که کنند آنچه کنند و دلهای ایشان ترسان بود، گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ اینان آنان باشند که «۴» خمر خورند و زنا کنند و دزدی کنند، و برین افعال و معاصی از خدای ترسند! گفت: نه، آنان باشند که نماز کنند و روزه دارند و صدقه می دهند و می ترسند از آن که مقبول نباشد، و اینکه قراءت اگر درست شود عامتر است بر اعطاء و جز اعطاء برافند، برای آن که عرب [گوید]

«۵»: آیت الامر اذا فعلته، قال- شعر:

لم يأت ما يأتي من الامر هائنا

و معنی آیت همان است که معنی بیت بر اینکه قراءت، جز که بر عکس آنا است که اینکه قراءت شاذ است و جز عایشه تنها روایت نکرد.

أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ، اینکه خبر مبتداست من قوله تعالى: إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشِيئَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ، گفت: آنان که موصوف باشند با اینکه صفات که در آیت گفت، آنانند که مسارعت کنند در خیرات و کارهای نیکو. وَ هُمْ لَهَا سَابِقُونَ، و ایشان آن خیرات را سابق باشند، یعنی رها نکنند که از ایشان فوت شود و سابق شود ایشان را، بل ایشان سابق شوند آن خیرات را.

آنکه گفت: اینکه صفات که ما بر شمردیم، نه تکلیفی ما لا یطاق است که بدین نمی توان رسیدن، بل کاری سهل و آسان است چه در عدل ما نباشد که تکلیف ما لا یطاق کنیم. وَ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا، ما هیچ کس را تکلیف نکنیم الا به مقدار وسع و طاقت او. و اگر اندیشه کنند، خدای تعالی تکلیف نه به اندازه قدرت و آلت کرده است، چه معلوم است به جاری مجرای ضرورت که ما را قدرت بیش از آن

(۵-۳-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). سوره دهر (۷۶) آیه ۹ و ۱۰.

(۴). آج، لب، مه نماز کنند و.

است که در شبان روز «۱» هفده «۲» رکعت نماز کنیم یا هفتاد یا هفتصد «۳»، با آن که قدرت هفتصد [یا] «۴» هزار رکعت داده، تکلیف «۵» هفده «۶» رکعت کرد تا بدانند که او تکلیف کم از آن کند که آلت دهد، چنان که امیر المؤمنین «۷» - علیه السلام - گفت:

«۸» «۹» «۱۰» ان الله تعالى امر عباده تخييرا و نهاهم تحذيرا، و كلفهم يسيرا و لم يكلف عسيرا، و اعطى على القليل كثيرا، و لم يطع مكرها، و لم يعص مغلوبا، و لم يرسل الانبياء لعبا، و لم ينزل الكتب للعباد عبثا [۶۷- ر] و لم يخلق السموات و الارض و ما بينهما باطلا، ذلك ظن الذين كفروا فويل للذين كفروا من النار» در جواب مسأله آن شامی اینکه رفته است در اینکه «۱۱» کتاب در جای دیگر.

وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَ بِنَزْدِيكَ مَا نَمَاهَايَ اسْتِ نَاطِقٌ بِه حَقٌّ، یعنی نامه اعمال بندگان که در او طاعت و معصیت نبشته باشند فریشتگان موکل بر او. آنگه گفت: هیچ ظلم نکنند بر ایشان، و حق ایشان را هیچ نقصان نکنند، و ایشان را بدانچه کرده «۱۲» باشند مؤاخذه کنند «۱۳»، و آیت سرتاسر دلیل است بر بطلان مذهب مجبره.

آنگه خبر داد و گفت: بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِنْ هَذَا، بل دلهای اینکه کافران در غفلت و حیرت است از اینکه روز و از اینکه نامه و از اینکه جزا. وَلَهُمْ أَعْمَالٌ مِنْ دُونِ ذَلِكَ هُمْ لَهَا عَامِلُونَ، آنگه خبر داد از احوال ایشان در مستقبل ایام، گفت: و ایشان را پس از اینکه اعمالی باشد جز از اینکه که امروز در نامه‌های ایشان نبشته است که ایشان خواهند کردن، و اینکه بر سیل معجز باشد که رسول - علیه السلام - خبر داد «۱۴» از غیب به اعلام خدای تعالی، و خیر موافق مخبر بود. و بعضی دگر گفتند: مِنْ دُونِ ذَلِكَ، اشارت است به اعمال مؤمنان، فی قوله: إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشِيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ

- (۱). همه نسخه بدلها: شبانه روزی.
- (۲-۶). آط، آب، آز، مش: هوده.
- (۳). آب، آج، لب، آز، مش: هفصد.
- (۴). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.
- (۵). همه نسخه بدلها: یا هفصد، یا هزار رکعت و او تکلیف.
- (۷). همه نسخه بدلها علی.
- (۸). آط، آب، مش: تسیرا. [.....]
- (۹). همه نسخه بدلها: یلزم.
- (۱۰). سوره ص (۳۸) آیه ۲۷.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: برفته است به سر.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: با آنچه نکرده.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: نکنند.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: خبر دهد.

صفحه : ۴۱

- الایات، گفت: اینکه اعمال «۱» کافران، جز اعمال آن مؤمنان باشد که ذکر ایشان رفت.
حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعِزَابِ، تا آنگه که ما بگرفتیم مترفان و منعمان ایشان را. و مترف، آن بود که او را رها کنند در ملک و

نعمت تا بر مراد خود می‌رود من الترفه، و هی النعمه. بِالْعَذَابِ، به عذاب. در اینکه عذاب خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: یعنی به شمشیر روز بدر. ضحاک گفت: یعنی قحط و گرسنگی، و اینکه آنکه بود که رسول - علیه السلام - بر ایشان دعا کرد و گفت:

«اللهم اشدد وطأتك على مضر واجعلها عليهم سنين كسني يوسف،

گفت: بار خدایا؟ عذابت بر مضر سخت کن، و ایشان را قحطی ده چون قحط ایام یوسف - علیه السلام. خدای تعالی ایشان را به قحط مبتلا کرد تا حال ایشان به جایی رسید که هر کجا مرداری یا سگی بود بخوردند» (۳) و استخوان سوخته و پوست بر آتش نهاده، و تا بعضی از فرزندان خود را بخوردند. إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ، که نگاه کردی ایشان ضجیح و جزع و فریاد می‌کردند. و «جوار» آواز بلند کردن باشد به تضرع بمانند گاو، قال الاعشى يصف بقرة - شعر:

فظافت «۴» ثلاثا بين يوم و ليلة و كان النكير ان تضيف و تجثرا
و قال ايضا - شعر:

يراوح [من]

«۵» صلوات الملى كك طورا سجودا و طورا جوارا

و بعضی دیگر گفتند: یجثرون، ای یصرخون بالتوبه، در وقت نزول عذاب به ایشان، بانگ می‌زدند «۶» به توبه، ایشان را گفتند: لا تَجْأَرُوا اليوم، بانگ مدارید امروز که امروز توبه مقبول نباشد، و اینکه قول محمول باشد بر حالت الجاء. إِنَّكُمْ مِنَّا لَا تُنْصَرُونَ، شما را از من ناصری نباشد و کس شما را از من «۷» فریاد نرسد.

قَدْ كَانَتْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ، «کان» برای تخصیص فعل باشد به ماضی، پیش از اینکه، آیات «۸» من بر شما «۹» می‌خواندند. فَكُنْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ تَنْكِبُونَ، شما

(۱). همه نسخه بدلها: اعمال اینکه.

(۲). همه نسخه بدلها: و اجعل.

(۳). مش: بودی بخوردندی.

(۴). اساس: فظاف، به قیاس با نسخه آط تصحیح شد.

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). آج، لب: می‌دادند.

(۷). آج، لب، آز: ما.

(۸). مش که. [...]

(۹). اساس: ایشان، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها و نیز ترجمه آیه در صفحات پیشین، تصحیح شد.

صفحه : ۴۲

بر پی پای می‌گردیدی، و هو الرجوع القهقري، و اینکه آن باشد که پیش باز می‌رود و روی در خلاف جهت رفتن دارد. گفتند: برای آن چنین گفت که اینکه زشت تر رفتنی است، خدای تعالی حال ایشان تشبیه کرد باقبح حال الماشی. سیویه گفت: برای آن گفت که آن کس که چنین رود، جای قدم خود نبیند و نداند تا پای کجا فرو می‌نهد، بر عمیا و جهالت رود، ایمن نباشد که از پس

پشت چاهی است یا حفره‌ای که او در آن جا فند، همچنین حال کافر که او بر نصرت نباشد از کار خود، فذلک النکوص. مُستکبرین به نصب او بر حال است. در اینکه ضمیر خلاف کردند که راجع با کیست! بعضی گفتند که: راجع است با رسول- علیه السلام- که ایشان بر دیگران فخر آوردندی به مکان رسول- علیه السلام- که از ایشان بود (۱). عبد الله عتّاس و حسن و قتاده و مجاهد و ضحاک گفتند: مُستکبرین به، ای بحرم الله کنایه [۷۶-پ] عن غیر مذکور، بر دیگران تکبر می کردند (۲) که: نحن اهل حرم الله و نحن جيران الله، و مانند اینکه. سامراً تهجرون، نصب «سامرا» بر حال است و واحد (۳) در جای جمع بنهاد چه بر ظاهر «سامرا» می‌بایست برای آن که در جای مصدر نهاد، چنان که مصدر در جای حال نهند. و بعضی دگر گفتند: در جای وقت نهاد، کانه قال: سامرا ای لیلا فی السمر، کما قال الشاعر- شعر:

من دونهم ان جتتهم سمرا عزف القیان و مجلس غمر

ای لیلا و هم یسمرون. سامر، آن باشد که به شب حدیث کند، و سمر، حدیث شب باشد، و ایشان به شب پیرامن کعبه بنشستندی و سمر گفتندی. تهجرون، هذیان می‌گفتی (۴) من الهجر، و هو الکلام الذی یهدی به المریض و النائم، و قیل: تهجرون من الهجر، یعنی از حق هجران و اعراض می‌کند، و اینکه قول عبد الله عتّاس است، و قول اول قول سعید جبیر است و مجاهد و ابن زید. و نافع تنها خواند (۵): تهجرون بضم «تا»

(۱). همه نسخه بدلها: که او از ایشان بود با کفرشان.

(۲). همه نسخه بدلها به حرم.

(۳). اساس: و او حال، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آل: گفتندی، آل: می‌گفتند، مه: می‌گفتی.

(۵). همه نسخه بدلها بجز آل: خواندند.

صفحه : ۴۳

و کسر «جیم» من الاهیجار، و هو الافحاش، یقال: اهجر (۱) فی کلامه اذا افحش (۲)، و سبب آن بود که ایشان در آن سمر که گفتندی، رسول را- علیه السلام- دشنام دادندی.

أ فَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ، اندیشه و تدبّر و تفکر نمی‌کنند (۳) اینکه قول را، یعنی قرآن را!

أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ، یا (۴) چیزی به ایشان (۵) که به پدران ایشان نیامد، یعنی کتاب فرستادن خدای تعالی و پیغامبر فرستادن نه کاری (۶) بدع (۷) است، پیش از ایشان (۸) پیغامبران آمدند به پدران اینان (۹) و کتابها آوردند، چرا چندین تعجب می (۱۰) نمایند و اندیشه نمی‌کنند.

أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ، [یا]

(۱۱) نمی‌شناسند پیغامبر (۱۲) خود را که مردی مجهول است! فَهَمَّ لَهُ مُنْكَرُونَ، منکرند او را از آن که اصل و نسب و نفس و خلق و سیرت و طریقت او نمی‌دانند.

أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ، یا می‌گویند که او دیوانه است، و به او علت دیوانگی است.

بَلْ جَاءَهُم بِالْحَقِّ، آن نیست که ایشان گفتند تا (۱۳) اینکه پیغامبر حق آورد با ایشان، و لکن بیشترین ایشان حق را کاره‌اند.

وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ، و اگر چنان که حق متابعت هوا و رای ایشان کردی، آسمان و زمین تباه شدی و هر چه در آسمان و زمین

است، و اینکه برای آن گفت که حق داعی حسنات باشد، و هوا داعی قبايح، و اگر حق متابعت هوا کند آنچه داعی حسن بود، داعی قبح گردد و فساد و اختلاط پدید آید و ادله باطل شود و وثوق برخیزد از استدلال «۱۴» بر مدلول به ادله، و مردم ایمن نباشند «۱۵» از وقوع ظلم، و وثاقت برخیزد به وعد و وعید و ایمن نباشند از انقلاب حال حکیم.

- (۱). همه نسخه بدلها: هجر.
- (۲). آل: فحشه، دیگر نسخه بدلها: فحش.
- (۳). آج، لب، آل: نمی کردند.
- (۴). مش: تا.
- (۵). همه نسخه بدلها آمد.
- (۶). همه نسخه بدلها است.
- (۷). آب، آج، لب، آز، آل، مش: بدعت.
- (۸). همه نسخه بدلها: اینان. [.....]
- (۹). همه نسخه بدلها: ایشان.
- (۱۰). آط، آب، آج، لب، آز: نمی.
- (۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۱۲). اساس: پیغامبران، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: بل.
- (۱۴). آط: استدلالی.
- (۱۵). آط، آب: نباشد.

صفحه : ۴۴

بعضی دگر از مفسران گفتند: مراد به حق، خداست - جل جلاله - یعنی اگر خدای تعالی متابعت هوای ایشان کردی و آن کردی که ایشان خواستندی، آسمان و زمین و هر چه در اوست تباه شدی و مصالح ضایع گشتی.

جبرائی گفت: مراد به حق توحید است، یعنی اگر توحید من بر مراد و هوای ایشان بودی، با من انبازان بودندی، و اگر چنین بودی آسمان و زمین تباه شدی، لقلوله تعالی: لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا «۱» بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ، «۲» ما به ایشان آوردیم ذکر ایشان، یعنی ذکری مختص با ایشان. عبد الله عباس گفت: مراد به ذکر بیان است اینکه جا، و بعضی دگر گفتند: مراد به ذکر قرآن است چه و آن را چند جای ذکر خوانند. و معنی اضافه قرآن با ایشان از آن جا باشد که مذکر «۳» ایشان است و منزل بر ایشان. و بعضی دگر گفتند: مراد به ذکر، شرف است، ما شرف ایشان به ایشان آوردیم، چنان که گفت: وَإِنَّهُ لَمَذْكُرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ «۴» فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ، جز آن است که ایشان از آن عدول و اعراض می کنند.

أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا «۵» فَخَرَجَ رَبُّكَ خَيْرٌ، ای خیره و ثوابه و رزقه، آن خیر و روزی که خدای مرا می دهد «۱»، و ثواب که وعده می دهد آن جا، آن بهتر است.

وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ، و او بهترین روزی دهندگان است.

وَإِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، و تو ایشان را با راه راست می خوانی، و اینکه دلیل اسلام است.

وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ، و آنان که به قیامت ایمان ندارند از اینکه صراط [که]

«۲» ره دین حق است بر می گردند. و «ناکب»، عادل باشد، يقال: نكب عن الحق إذا عدل عنه و مال، منه الریح النکباء، از اینکه جا گویند نکباء آن باد را که نه شمال باشد و نه جنوب نه صبا نه دبور، و گفتند: به صراط راه بهشت خواست، یعنی به بهشت ره نبرند. و لَوْ رَحِمْنَاهُمْ، اگر ما بر ایشان رحمت کنیم، و کشف اینکه بلا- و آفت کنیم که با ایشان است، از قحط و وبا برداریم، لَلْجَوَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ، ایشان لجاج برند و سر در گمراهی و جهالت و تعدی نهند. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که اگر ما عذاب دوزخ از ایشان کشف کنیم و ایشان را با دنیا آریم، بر سر کفر و ضلالت شوند، چنان که گفت: ... وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ «۳». وَ لَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ، ما ایشان را به عذاب بگرفتیم. فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ، خاشع نشدند خدای را و تضرع و لابه نکردند. و گفتند: مراد به عذاب قحط است و وبا. و آن که گفت: «استکانت»، طلب سکون باشد که گمان برد که «۴» «سین» طلب است که در استفعال باشد خطا کرد، برای آن که استکان «۵» افتعل باشد من السِّكُونِ، و استسکن باشد، و بنای افتعال به معنی طلب نیامده است.

(۱). همه نسخه بدلها آن جا.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). سوره انعام (۶) آیه ۲۸.

(۴). همه نسخه بدلها اینکه.

(۵). همه نسخه بدلها تا پایان سطر بعدی چنین است: استفعال من الكون، و استفعال و فعل به یک معنی باشد اینکه جا، کانه قال: كان لله لا لغيره فخص له غاية الخضوع، و شاید که سین طلب باشد، ای طلب و رغب ان يكون لله، و المعنى واحد. و استفعال از سکون استسکن باشد.

صفحه : ۴۶

حَتَّى إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَاباً ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ، تا بر ایشان گشادیم دری خداوند عذاب سخت. عبد الله عباس گفت که: در «۱» عذاب قتل روز بدر است. مجاهد گفت: قحط است. جبائی گفت: عذاب دوزخ است. إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ، «اذا» مفاجات است، که بنگری ایشان در آن عذاب نوید باشند.

آنکه تقریر و ملامت کرد ایشان را به تذکیر «۲» نعمتهای خود بر ایشان، گفت:

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ، و آن خداست که بیافرید شما را گوشها و چشمها و دلها که آلت شنیدنی و دیدنی و دانستنی «۳» است. قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ، «ما» مصدری است، و نصب «قلیلاً» بر حال است، در حالی که شما او را شکر اندک کردی «۴»، وَ قَلَّتْ شُكْرُكُمْ مِنْهُ، و قلت شکر شما او را حمل نکرد برای آن «۵» که نعمت از شما باز گیرد.

وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ، و او آن خداست که شما را بیافرید در زمین.

و الذَّرء الخلق، يقال: ذرأ الله الخلق و برأهم و انشأهم و فطرهم و خلقهم و ابدعهم و ابتدعهم، بمعنى. وَ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ، و حشر شما با او خواهد بودن، و مرجع و مآب با اوست در آخرت برای جزا.

وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ، او آن خداست که احیا و امانت کند، بمیراند زندگان را و زنده کند مردگان را. و اختلاف شب و روز، یعنی آمد و شد ایشان.

گفتند: اختلاف ایشان در لون- که اینکه روشن است او «۶» تاریک- او راست و به فرمان اوست. أَ فَلَا تَعْقِلُونَ، عاقل نه اید شما و

خرد نداری، یعنی که با کسی مانید که خرد ندارد از قلت تفکر. آنکه گفت: اینکه هیچ نیست، بل قالوا، اینان همان «۷» گفتند که آنان که پیش اینان بودند. قالوا إذا متنا و کنا تراباً، گفتند: چون ما بمیریم و خاک شویم و استخوان

(۱). همه نسخه بدلها: گفت اینکه در.

(۲). آج: تذکر.

(۳). همه نسخه بدلها: شنیدن و دیدن و دانستن.

(۴). آج، لب، آل: اندک گوید.

(۵). همه نسخه بدلها: بر آن. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: است و آن.

(۷). همه نسخه بدلها: همین.

صفحه : ۴۷

شویم و گوشت از ما بشود و استخوانهای ما در خاک پوسیده شود چون خاک، إنا لمبعوثون، ما را بر خواهند انگیختن و زنده کردن! و اینکه بر سبیل استبعاد گفتند از آن که ندیده بودند که مرده‌ای را که زنده شود، و اندیشه نکردند که خدای تعالی قادر است بر اختراع اجسام [۷۷-پ]

که ایشان را بیافریند لا عن اصل، قادر باشد بر اعادت آن، که اعادت از روی قیاس آسانتر بود از ابتدا.

آنکه گفتند: لقد وعدنا نحن و آبائنا، وعده دادند ما را و پدر [ان]

«۱» ما را اینکه وعده بعث و نشور. من قبل، پیش از اینکه. آنکه چون واقف نشدند بر حقیقت آن، گفتند: إن هذا إلا أساطير الأولین، اینکه نیست الا فسانه پیشینگان، یعنی اینکه وعده بعث و نشور فسانه‌ای است.

ای محمد؟ تو ایشان را بر سبیل احتجاج و تنبیه بگو: لمن الأرض و من فیها، اینکه زمین که راست با هر چه در زمین است، اگر شما دانی!

ایشان بگویند: به هر حال که خدای راست، و نتوانند تا اینکه را منکر شوند، تو عند آن به جواب ایشان بگو که: أفلا تدکرون، پس شما اندیشه نکنی که آن کس که قادر باشد که در «۲» زمین با هر چه در زمین است «۳» بیافریند، قادر باشد بر آن که احیای موتی کند و اعادت کند مردگان را پس از آن که خاک شده باشند.

قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، آنکه [گفت]

«۴»، بگو که ایشان را که: خداوند آسمانهای هفت کیست، و خداوند عرش بزرگ «۵»!

سَيَقُولُونَ، تا ایشان بگویند: لله، خدای راست. قراءت عامه قراء، لله است به خلاف ظاهر و آنچه از پس اینکه است همچنین لله خواندند. و ابو عمرو و اهل بصره «الله» خواندند هر دو جای «۶»، وجه قراءت ایشان ظاهر است برای آن که جواب مطابق سؤال است، از آن که نه در سؤال «لام» «۷» است نه در جواب، و در اول خلاف

(۴-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۳). آج، لب، آل: هر چه در اوست.

(۵). آج، لب تا.

(۶). همه نسخه بدلها و.

(۷). اساس: سلام، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۴۸

نکردند برای آن که در سؤال و جواب «لام» است، فاما وجه قراءت قراء فی - الموضعین، که در سؤال «لام» نیست در جواب است، آن است که: بر معنی حمل کردند، برای آن که: مَنْ رَبِّ السَّمَاوَاتِ ... وَ رَبِّ الْعَرْشِ، و «۱» معنی آن باشد که:

لَمَنْ السَّمَاوَاتِ وَ لَمَنْ الْعَرْشِ «۲»! لا- جرم در جواب باز آمد که: لِلَّهِ، و مثله قول القايل لغيره «۳»: من مولا-ك! فيقول: لفلان «۴» لآنه حَكْمَهُ «۵» على المعنى، و هو لمن انت! فيقول:

لفلان. و اگر بر لفظ حمل کند، گوید که: فلان، بی «لام»، و هر دو روا باشد، و در کلام عرب و اشعار آنان «۶» هر دو آمد، قال الشاعر - شعر:

و اعلم اننى ساكون ميتا اذا صار التواعج لا تسير

فقال السائلون لمن حفرتم «۷» فقال المخبرون لهم وزير

و اگر بر لفظ حمل کردی، «للويزير» بایستی به «لام» یعنی، القبر للوزير، و لکن بر معنی حمل کرد و گفت: الميت وزير، برای آن که معنی «لمن حفرتم» آن باشد که من مات فتحفرون له، فقال وزير. و قال آخر على عكس البيت الاوّل - شعر:

اذا قيل من ربّ المزالف و القرى و ربّ الجياد الجرد قيل لخالد

كأنه قال: لمن هذه المواضع و هذه الاشياء، فقال لخالد «۸». و اخفش گفت: «لام» زیادت است.

قِيلَ مَنْ يَبْدِيهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ، بگو که کیست که ملک و ملکوت هر چیزی به دست اوست! و ملکوت، فعلوت باشد من الملك، «واو» و «تا» برای مبالغت زیادت کرد، و مثله: الجبروت و الرغبوت و الرهبوت. و هو يجير، و او حمایت کند و با جوار و پناه گیرد. و لا يجار عليه، و کس بر او حمایت نتواند کردن، کیست آن که بر اینکه صفت است! اگر دانی بگوی.

(۱). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۲). اساس: لمن الارض العرش، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). اساس: به صورت «لعزّة» هم خوانده می شود.

(۴). همه نسخه بدلها ای انا لفلان.

(۵). همه نسخه بدلها: حمله.

(۶). همه نسخه بدلها: اشعار ایشان. [.....]

(۷). مش: حضرتم.

(۸). آط، آب، لب، آز، مش و هذا البيت على وزن الایة فی اللفظ و المعنى.

تا قیامت.

آنکه رسول را- علیه السلام [گفت]

«۳»: تو دفع سیئه به چیزی کن که نیکوتر باشد، یعنی جواب ایشان و مدافعت با ایشان و منازعت با کافران بر نیکوتر وجهی کن، یعنی چون ایشان سخنهاى منکر گویند، تو در برابر آن «۴» حجت گو، و موعظه «۵» کن تا باشد که ایشان [را] صرف کند بر وجه لطف از آنچه می کنند و می گویند. آنکه بر سبیل تهدید و وعید گفت: نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ، ما عالمتریم به آنچه ایشان وصف می کنند و می گویند تا بحق ایشان رسم «۶» و جزا به سزا «۷» در کنار ایشان کنم. آنکه رسول را- علیه السلام- گفت بگو- و او را دعا و تضرع بیاموخت:

رَبِّ اعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ.

، من پناه با تو می دهم از اشارات «۸» و وسوسه شیاطین و دیوان، و اصل الهمز الضرب و اللف «۹»، و منه الهمماز للحديده فی اسفل الخف، برای آن که بر چهارپای زنده، و الهمز و الغمز و الرمز نظایر، جز که همز سخت تر «۱۰» باشد، و غمز

(۱). اساس: ان ما، با توجه به آط و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها با.

(۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). اساس: دربران، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: مواعظت.

(۶). همه نسخه بدلها: برسم.

(۷). آج، لب، آل: و سزا.

(۸). همه نسخه بدلها بجز آل: اشارت، آل: اساءت.

(۹). آط، آب، آج، لب، آل: الرفع.

(۱۰). آط، آج، لب، آل: سخت.

صفحه : ۵۱

آسانتر، و رمز از هر دو کمتر.

وَ اعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ، و بار خدایا؟ پناه با تو می دهم از آن که شیاطین بر من حاضر آیند و مرا وسواس و اغوا کنند و از حق مشغول گردانند مرا.

حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ، تا آنکه که حاضر آید یکی از ایشان را مرگ، گوید: رَبِّ بار خدای من «۱»؟ مرا با دنیا بری و باز گذاری، یعنی رب ارجعون الی الحیوة، اینکه معنی در در مرگ گوید. اگر گویند چگونه گفت: رَبِّ ارْجِعُونِ، خطاب با خدای است- جل جلاله- و او یکی است، و اینکه ضمیر جمع چراست! گوئیم: دو وجه گفتند در اینکه: یکی آن که، جمع بر سبیل تعظیم کرد حملا علی قوله: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ «۲» إِنَّا أَوْحَيْنَا «۳» لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ، تا همانا که من عملی کنم صالح در اینکه که رها کرده ام و عذری خواهم آن تقصیر را که کرده ام و تلافی کنم آن تفریط که کرده ام «۵». کَلِمًا، کلمه زجر و ردع است، یعنی حاشا و هرگز نباشد. إِنَّهَا كَلِمَةٌ، و قیل معناه: حَقًّا أَنَّهُا «۶» قسم است، و «ان» جواب او، یعنی حَقًّا که اینکه کلمتی است که او می گوید به زبان و آن را حقیقتی نیست. و (انها)، ضمیر کلمه است- ضمیر قبل الذکر علی شریطة التفسیر. و مِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى

یوم یبعثون، و از پس «۷» ایشان برزخی است تا به روز قیامت که ایشان را حشر کنند [و]
 «۸» برانگیزند. و بیان کردیم که «وراء» دو معنی دارد: یکی خلف، [۷۸-پ]
 و یکی قدام، و اینکه به معنی قدام است، قال الشاعر - شعر:

الیس ورائی ان تراخت متیتی لزوم العصا تحنی علیها الاصابع
 و برزخ، حاجز و مانع باشد، قال الله تعالی: بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ «۹»، یعنی مانع

(۱). اساس: بار خدایا من، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). سوره قدر (۹۷) آیه ۱.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۳، همه نسخه بدلها و انا ارسلنا.

(۴). همه نسخه بدلها: جمع.

(۵). اساس: کرده‌ایم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها کلمه.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: پیش.

(۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۹). سوره رحمن (۵۵) آیه ۲۰.

صفحه: ۵۲

باشد ایشان را از رجوع که مصلحت اقتضا نکند رجوع ایشان با دنیا، اینکه قول مجاهد است. عبد الله عباس گفت: حجاب باشد.
 سدی گفت: اجل باشد. قتاده گفت:

بقیه دنیاست. ابن زید گفت: آن مدت که از میان مرگ و بعث باشد. ابو امامه گفت: مراد گور است، و گفتند: امهال باشد.

روایت کردند از رسول - صلی الله علیه و اله - که او گفت که: چون مؤمن فریشتگان مرگ را ببیند، او را گویند: اختیار کنی تا تو
 را باز گذاریم تا با دنیا روی - بر طریق امتحان! گوید: نه که دنیا سرای بلا و محنت است، بل قد [و]

«۱» ما الی الله تعالی، بل خواهم تا قدم من بر خدای باشد. و اما کافر چون فریشتگان را ببیند گوید: رَبِّ ارْجِعُونِ - الایه، و اینکه
 خیر قوت قول آن کس باشد که گفت: خطاب با فریشتگان است.

فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ - الایه، چون صور دردمند از میان ایشان نسب «۲» نباشد «۳»، یعنی روز قیامت به نسب فخر

نیارند چنان که در دنیا. و لا- یتساءلون، و یکدگر را نپرسند. ابو العالیه گفت اینکه مانند آن است که گفت: و لا- یَسْأَلُ حَمِيمٌ
 حَمِيمًا «۴» ... فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ «۶» فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَ لَا يَتَسَاءَلُونَ. اما روز قیامت چنان باشد که: ... ثُمَّ

نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ، وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ «۷» فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَ لَا يَتَسَاءَلُونَ، خدای تعالی
 می گوید: حق اینان بده. گوید: بار خدایا! از کجا آرم! دنیا رفت و مال دنیا فانی شد، و مرا چیزی نیست که با ایشان دهم. حق تعالی

گوید: از ثواب و «۸» اعمال او بگیری «۹» و به اصحاب حقوق دهی به مقدار حق ایشان تا خشنود شوند. آنچه او را باشد بگیرند و به
 مدعیان حقها دهند، اگر او را مثقال حبه من خردل حسنه‌ای «۱۰» بماند، خدای تعالی آن را مضاعف کند و به آن به بهشت برد او را،

آنگه بر خوانند «۱۱» که: ... لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَ إِنْ تَكَهَّنَتْ يَضَاعِفُهَا وَ يُؤْتِ مِنْ لَمَدْنِهِ أَجْرًا عَظِيمًا «۱۲» وَ لَا تَرَّرُ وَازِرَةٌ وَزَرَ

آخری «۲» فَمِنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ، وَ مَنِ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ «۳» إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا «۴» فَمَنْ «۵» فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، ایشان ظفر یافتگان «۸»، رستگاران باشند.

وَ مَنِ خَفَّتْ مِوَازِينُهُ، و هر کس را که بر عکس اینکه ترازوی حسنات «۹» سبک باشد، فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ، ایشان آنان باشند که خویشتن را زیان کرده باشند، یعنی نقصان حظ خود کرده باشند از ثواب. و اصل خسران، نقصان بود. فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ، در دوزخ همیشه باشند.

تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ، آتش رویهای ایشان می‌سوزد، و «لفح»، سوختن باشد.

وَ هُمْ فِيهَا كَالِحُونَ، و ایشان در دوزخ ترش روی باشند، اینکه قول عبد الله عباس است. بعضی دگر گفتند که: «کلوح»، آن باشد که لبها از دندانها باز شود چنان که دندانها پدید آید. عبد الله مسعود را گفتند که: «کلوح»، چه باشد! گفت: سر گوسپند بریان کرده دیده باشی دندانها پیدا شده باشد همچنان باشد، قال الاعشى - شعر:

و له المقدم لا مثل له ساعة الشدق عن الثاب «۱۰» کلح

ابو الهيثم روایت کند از ابو سعید خدری که، رسول - صلی الله علیه و اله - گفت در «۱۱» آیت قوله: تلفح وجوههم النار، گفت: چون آتش به او رسد لب زورین «۱۲» او بر

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲). آب، آز، مش سید.

(۳). آط، آب، آز، مش که.

(۴). همه نسخه بدلها: کردن.

(۵). اساس: و من، به قیاس با نسخه آط و با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها: حسناش.

(۷). آج، لب، آل: به آن گیرد.

(۸). همه نسخه بدلها و.

(۹). آل، مش: حسناش.

(۱۰). اساس و همه نسخه بدلها: النار.

(۱۱). همه نسخه بدلها اینکه.

(۱۲). آل: زیرین، آج، لب، مش: زیرین.

صفحه : ۵۶

بالا جهد چنان که به میان سرش رسد، و لب زیرین او چندانى فروفتد تا به نافش رسد.

قوله: أَلَمْ تَكُنْ، در کلام محدوفی هست، و التقدير: يقال لهم، عند آن حال ایشان را گویند که: نه آیات «۱» بر شما می‌خواندند و شما به آن تکذیب می‌کردی و دروغ می‌داشتی! ایشان به جواب گویند: رَبَّنَا عَلَّيْنَا شِقْوَتُنَا «۲» شِقْوَتُنَا، به کسر «شین» بی «الف»، بار خدا یا؟ شقاوت بر ما غالب شد، و شقاوت مضرّتی باشد که به عاقبت برسد «۳» [و سعادت منفعتی باشد که به عاقبت برسد «۴»]

«۵» و اینکه کس که او در رنجی عظیم باشد از بیماری و جز آن گویند: شقی بکذا، و آن کس که از کسی منتفع نبود «۶» به چیزی،

گویند: شقی است به او، قال الشاعر - شعر:

و انی شقی باللثام و لا تری «۷» شقیاً بهم الا کریم الشمایل
و قال آخر - شعر:

تشی اناس و تشقی آخرون بهم و یسعد الله اقواما باقوام
و معصیت را شقاوت برای آن خواند که عاقبت آن دوزخ باشد و عقاب او. و بعضی دگر گفتند: مراد به شقاوت آن عذاب است که
ایشان در آن باشند. وَ كُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ، و ما در دار دنیا گروهی بودیم از ره راست گمره شده «۸» و باز مانده.
و آنکه در دعا «۹» تمنای محال کردند «۱۰»: رَبَّنَا [۷۹-پ]
أخْرِجْنَا مِنْهَا، بار خدایا؟ ما را «۱۱» از اینکه دوزخ بیرون آر و با دنیا بر، اگر ما بر سر نافرمانی و معصیت شویم، پس ما ظالم باشیم، و
با آن که اینکه گویند روا باشد که اگر ایشان را با دنیا آرند با سر معصیت شوند، برای آن که شهوت عاجل باشد و مهلت در پیش
باشد، و به انواع

(۱). همه نسخه بدلها ما. [...]

(۲). اساس: شقاوتنا، با توجه به آط و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). آج، لب، آل: به عافیت نرسد.

(۴). آج، لب، آل: به عافیت برسد.

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). لب: شود.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: یری.

(۸). همه نسخه بدلها: گمشده.

(۹). آط، آج، لب، آل و.

(۱۰). همه نسخه بدلها: گیرند و گویند.

(۱۱). اساس: مرا، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، و معنی آیه، تصحیح شد.

صفحه : ۵۷

غرور «۱» مغتر باشند و ملجأ نباشند «۲» با آنچه کنند، از اینکه جا گفت: وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ «۳» اِحْسَاؤُا فِيهَا، دور «۴» شوی در
دوزخ، و قول العرب: «خسأت الكلب»، ای قلت له احسأ، ای ابعده «۵» بعد غیرك من الكلاب، یعنی دور شو چنان که سگان دیگر
دور «۶»، و مثله «۷» قوله تعالی: كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ «۸» وَ لَا تُكَلِّمُونِ، با من سخن مگویی. گفتند: اینکه بر سبیل اذلال و اهانت باشد و
مبالغت در مکروه. و بعضی دگر گفتند: معنی آن است که، در اینکه باب سخن مگویی که اینکه مسموع نخواهد بودن و عذاب از
شما مدفوع و مرفوع نخواهد بودن.

إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْ عِبَادِي يَقُولُونَ، «ها» فی «أنه» ضمیر شأن و امر است، که شأن و امر چنان فتاد که گروهی از بندگان من در دار دنیا
می گویند «۹» در وقت تضرع و دعا: رَبَّنَا، بار خدایا؟ ما ایمان آوردیم، بیامرز ما را و بر ما رحمت کن، و تو بهترین رحمت

کنندگانی.

شما که کافرانی، ایشان را با اینکه گفتار سخریت گرفتگی و بر ایشان استهزاء کردی تا به حدی رسانیدی که از استهزاء بر ایشان «۱۰» ذکر من فراموش کردی «۱۱» آنگه برای آن که نسیان ذکر خدای عند سخریت به ایشان بود و اشتغال به آن، نسیان آن را حواله با مؤمنان کرد لوقوع ذلک عند السخریه منهم و الاستهزاء بهم، چنان که گفت در سوره التوبه: وَإِذَا مَا أَنْزَلَتْ سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ، ای هذه

(۱). اساس در، به قیاس با همه نسخه بدلها و فحوای عبارت، زاید می نماید.

(۲). اساس: باشند، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). سوره انعام (۶) آیه ۲۸.

(۴). آج، لب، آل: در. [.....]

(۵). مش کما.

(۶). همه نسخه بدلها اند.

(۷). همه نسخه بدلها: منه.

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۶۵.

(۹). همه نسخه بدلها: می گفتند.

(۱۰). همه نسخه بدلها که از یاد شما ببرند ذکر من، یعنی.

(۱۱). همه نسخه بدلها به آن سبب.

صفحه : ۵۸

السُّورَةُ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَ هُمْ يَسْتَبِشِرُونَ، وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ «۱» وَ كُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ، و از ایشان و دعا و گفتار «۲» ایشان می خندیدی «۳». کوفیان خواندند مگر عاصم: «سخریا» به ضم «سین» اینکه جا و در سوره ص «۴»، و باقی قراء هر دو جا به کسر «سین» خواندند.

خلیل و سیبویه گفتند: هما لغتان «۵»، نحو درّی و درّی، و لّجی و لّجی، و کرسی و کرسی، و کسائی و فزّاء گفتند: میان ایشان فرق است، و آن آن است که چون به کسر گویی، معنی استهزاء باشد از گفتار، و چون به ضم گویی معنی تسخیر و تذلیل و استعباد باشد.

إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا، من جزا دادم ایشان را، یعنی مؤمنان را. و جزاء، مقابله عمل باشد به آنچه بر او مستحق باشند «۶» از ثواب یا عقاب «۷»، و قوله: بِمَا، «ما» مصدری است، ای بصرهم. أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ، حمزه و کسائی خواندند: «أنهم» بکسر الالف علی الاستیناف، و باقی قراء خواندند: «أنهم»، به فتح «الف» تعلیقا بالجزاء، ای جزیتهم الیوم الفوز [بالجنّة] «۸»، گفت: من ایشان را برای «۹» صبری که برای من کردند در «۱۰» بلا- و محنت شما را «۱۱» رستگاری دادم ایشان را و ظفر به بهشت.

قالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ، گوید خدای تعالی آن کافران را که: شما چند گاه در زمین مقام کردی!

در اینکه خلاف کردند که مراد به مقام در زمین چیست! بعضی گفتند: مدّت

- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴ و ۱۲۵.
- (۲). همه نسخه بدلها و تَضَرَّع.
- (۳). آج، آب، لب: می‌خندیدند، آژ، آل، مش: می‌خندید.
- (۴). اساس: المؤمن، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها و با توجه به موضع شاهد، تصحیح شد.
- (۵). همه نسخه بدلها بمعنی.
- (۶). همه نسخه بدلها: باشد.
- (۷). آب: عتاب. [...]
- (۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۹). همه نسخه بدلها آن.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: بر.
- (۱۱). آط، آب، آژ، مش: ندارد.

صفحه : ۵۹

مقام ایشان خواست در دار دنیا. [ایشان جواب دهند که: یوماً أو بعضَ یومٍ، روزی یا بهری از روزی. فَسئَلُ العَادِّینَ، از شمارکنان پرس. سؤال کردن «۱» بر اینکه قول «۲» چگونه گویند: ما در دنیا روزی بودیم یا بهری از روزی! از اینکه دو جواب «۳» گفتند:

[یکی آن که]

«۴»، خدای «۵» از یاد ایشان ببرد که چندگاه در دنیا بودند و یا از شدت و عذاب مدّت مقام در دنیا فراموش کنند «۶»، گفتند: اینکه برای استدلال «۷» و استحقار گویند، یعنی بس مقام نبود ما را در دنیا به اضافه با لا یتناهی «۸». و گفتند: مراد مقام ایشان است در گور. ایشان [را]

«۹» گویند: چند گاه است تا شما در شکم زمینی اینکه جا «۱۰»! از آن جا که مرده باشند و ندانند، گویند: یوماً أو بعضَ یومٍ، روزی یا بهری از روزی. فَسئَلُ العَادِّینَ، اینکه معنی از شمارکنان «۱۱» پرس، و گفتند: مراد آن است که فسئَلُ الملائکةُ، اینکه معنی از فرشتگان پرس [۸۰-ر]

که ایشان حصر اعمال بندگان دانند. حمزه و کسائی خواندند: قل کم لبتم، و قل ان لبتم در [هر]

«۱۲» دو [جای]

«۱۳» بر صیغت امر، و در مصاحف ایشان بی «الف» است. و باقی قراء (قال) خواندند به «الف» مگر ابن کثیر که او اول «قال» خواند بر خبر، و دوم «قل» خواند بر امر.

قال إن لبتم، خدای گوید ایشان را که: شما مقام نکردی مگر اندکی اگر دانی، [و بر قراء آنان که «قل» خواندند، معنی آن باشد که: یا محمّد؟ بگو، یا خطاب با ملائکه باشد، و جواب همچین حواله بر اینان باشد]

«۱۴».

أَفَحَبِيبُ، آنکه خطاب کرد با جمله خلقان، گفت: شما پنداشتی که ما شما را به بازی آفریدیم! سیبویه گفت: نصب او بر مصدر است، و التّقدیر: عابثین.

ابو عبیده گفت: صفت مصدری محذوف است، ای خلقا عبثا. بعضی دگر گفتند: بر

- (۱). آج، لب، آزه، مش: سؤال کردند.
- (۲). مش که. (۱۴-۱۳-۱۲-۹-۴-۳). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.
- (۵). اساس را، به قیاس با همه نسخه بدلها، زاید می نماید.
- (۶). همه نسخه بدلها و.
- (۷). اساس: استقلال، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۸). اساس: پادشاهی، به قیاس با نسخه آط تصحیح شد، آج، لب، آل، مش: بما لا یتناهی.
- (۱۰). همه نسخه بدلها ایشان.
- (۱۱). آج، لب، آل: شمارندگان.

صفحه : ۶۰

مفعول له است «۱». وَ أَنْكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ، و شما را با ما نخواهند آوردن. و در خبر است که: امیر المؤمنین «۲»- علیه السلام- در بعضی خطب خود گفت: «۳» یا ایها الناس اتقوا الله فما خلق امرء عبثا فیلهو» و لا اهمل سدی فیلغو». و [گفت: ای مردمان از خدای بترسی که هیچ کس را به هرزه نیافریدن «۵» تا بازی کند، و فرو نگذاشتند تا محال گوید] «۶». اوزاعی گفت شنیدم که: خدای را تعالی فرشته‌ای است که می گوید هر روز:

الا لیت الخلق لم یخلقوا

، یا «۷» کاشک «۸» خلقان را نیافریده بودند، و یا کاشک چون «۹» بیافریدند بدانستندی که ایشان با چه کار را «۱۰» آفریده‌اند، تا اندیشه کردند که ایشان چه می کنند و در میان چه‌اند.

امّا اختلاف علما در آن که غرض خدای تعالی در خلق عالم چه بود، و آنچه روایت کردند که: عالم برای محمّد و آل محمّد آفرید، و همه خلقان در وجود بر ایشان طفیل‌اند، و حدیث آدم- علیه السلام- و آن که خدای تعالی او را گفت: لولا هم لما خلقتک، اگر نه ایشانندی من خود تو را نیافریدمی، اینکه بر سبیل ابانت فضل و مبالغت منقبت ایشان است، و درست آن است که: خدای تعالی خلقان را برای نعمت بر ایشان آفرید، چه غرض او در خلق جمادات نفع احیاء است، و غرض او در خلق احیاء، نفع مکلفان است عاجلا و آجلا تا به بهری منتفع شوند و در بعضی نظر کنند و تحصیل معارف کنند و به آن مستحق ثواب شوند. محمّد بن خالد البرقی روایت کرد از پدرش از محمّد بن ابی نصر که از صادق- علیه السلام- پرسیدند: خدای تعالی خلقان را چرا آفرید! گفت: برای آن که تا نعمتها «۱۱» که در لم یزل مقدور او بود اظهار کند خلقان را در لا یزال، و افاضه احسان

(۱). همه نسخه بدلها و اینکه بهتر است. [.....]

(۲). آط، آل، مش، مه علی.

(۳). اساس: فلیهو، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). اساس: فلیغوا، با توجه به نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). آب، آزه، مه: نیافریدند، آج، لب، آل، مش: نیافرید.

(۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷). آط، آج، لب، مه: آيا، آل: آيا.

(۸). همه نسخه بدلها تا.

(۹). آط، آب، آز، مش، مه ایشان را، آج، لب، آل اینان را.

(۱۰). آج، لب، آز، آل، مش: ایشان را به چه کار.

(۱۱). آب، آز: نعمتهای.

صفحه : ۶۱

خود بر ایشان. آنگه گفت:

«۱ ان الله تعالى خلق الخلق و كان غنيا عن خلقهم لم يخلقهم لجزر منفعة و لا لدفع مضرة و لكن خلقهم و احسن اليهم و ارسل اليهم الرسل ليفصلوا بين الحق و الباطل فمن احسن كافاه بالجنة و من اساء كافاه بالنار ، گفت :

خدای تعالی خلقان را بیافرید و از ایشان مستغنی بود، نه برای جزر منفعتی آفرید ایشان را و نه برای دفع مضرتی، بیافرید ایشان را و پیغامبران فرستاد به ایشان، و بیان حلال و حرام کرد ایشان را، تا فصل و تمیز کنند میان حق و باطل، و هر که احسان کند او را مکافات کند به بهشت، و هر که اساءت کند مکافات کند او را به دوزخ.

محمد بن علی الترمذی گفت: خدای تعالی خلقان را برای عبادت آفرید تا او را پرستند و او ثواب دهد ایشان را بر آن. اگر عبادت «۲» کنند، امروز بندگانی باشند آزاد کرام، و فردا آزادانی باشند پادشاه در دار السلام. و اگر «۳» عبادت او رها کنند، امروز بندگانی گریخته سفله لثام باشند، و فردا بندگانی در بند و زندان در میان اطباق «۴» نیران. امّا قوله تعالی: وَ مَا خَلَقَ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ «۵» فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ، بلند قدر است خدای - جل - جلاله - و او پادشاهی است بدرستی و راستی. لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، جز او خدای، خدایی نیست، و او خداوند عرش کریم است، و مراد به کریم در آیت مکرم و معظم است.

(۱). اساس: فی مکان، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها او.

(۳). همه نسخه بدلها امروز.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آل و. [.....]

(۵). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۶.

(۶). همه نسخه بدلها که خدای تعالی خواست، تا آنچه به مکلفان دهد در بهشت بر سبیل استحقاق دهد مقرون به تعظیم و تبجیل و در حکمت نیکو نباشد تا مستحق را تعظیم کردن، پس تکلیف کرد ایشان را تا به تحمّل آن مستحق شدند تا آن نعمت بر بلیغتر وجهی برساند. و اینکه از غایت کرم اوست تعالی.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مش گفت.

صفحه : ۶۲

وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ، گفت: هر کس که «۱» با خدای خدایی را خواند که او را بر آن حجّتی و برهانی نباشد، حساب و شما را و بنزدیک خدای باشد، و معنی آن است که: هر کس که اینکه معنی کند، خود او را برهان و حجّت نباشد، [۸۰-

[پ]

و مثله قوله - عز و جل: وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقِّ ﴿٢﴾ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ، که شأن و کار چنان افتاد که کافران را فلاح و ظفر و بقا نباشد.

آنکه رسول را و امت (۳) را دعا آموخت، گفت: وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ، بگو بار خدایا؟ بیمارز و ببخشای و تو بهترین بخشایندگانی، چه بخشایش همه از بخشایش تو است، و هر که ببخشاید مَنّت نهد، و بخشایش تو بی مَنّت باشد.

حنش بن عبد الله الصَّغَانِي (۴) گفت: عبد الله مسعود روزی به مبتلایی بگذشت، بر او رفت و اینکه آیات من قوله: أَفَحَسِبْتُمْ أَنْمَّا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا...، تا به آخر سورت در گوش او خواند، نیک شد و برپای خاست. رسول - علیه السلام - گفت: چه خواندی در گوش او! گفت: اینکه آیتها. رسول - علیه السلام - [گفت]

«۵»: به آن خدای که جان من به امر وی است، اگر بنده‌ای از سر یقین و ایمان اینکه بر کوه خواند از جای بشود «۶».

(۱). آط، آج، لب، آل او.

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۱۲.

(۳). همه نسخه بدلها او.

(۴). همه نسخه بدلها: حنش بن عبد الله الصَّغَانِي.

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). آل به برکت و عظمت اینکه آیات.

صفحه: ۶۳

سورة النور

بدان که اینکه سورت مدنی است بلا خلاف، و شصت و چهار آیت است در کوفی و در بصری، و شصت و دو «۱» مدنی، و هزار و سیصد و بیست و شش کلمت است، و پنج هزار و ششصد و هشتاد حرف است.

و روایت است از امامه «۲» از ابی کعب که ابی کعب گفت «۳» که پیغامبر - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - گفت «۴»: هر که سوره النور بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر مؤمنی که بود و «۵» باشد از گذشتگان و آیندگان ده حسنه او را بنویسد.

هشام بن عروه از عایشه روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: زنان را بر غرفه‌ها منشانی و ایشان را نوشتن میاموزی، دوک رشتن میاموزی [و سوره النور]

«۶».

[سورة النور (۲۴): آیات ۱ تا ۱۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۱) الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيَشْهَدُ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۲) الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرْمٌ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ (۳) وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (۴) إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵) وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ (۶) وَالْخَامِسَةَ أَنْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (۷) وَيَدْرُؤُا وَعَذَابُهَا أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ (۸) وَالْخَامِسَةَ أَنْ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۹) وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ (۱۰)

[ترجمه]

به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر
سورتی فرو فرستادیم و فریضه کردیم آن را و فرو فرستادیم در او آیاتی روشن تا همانا شما اندیشه کنی «۷».

- (۱). همه نسخه بدلها در.
- (۲). همه نسخه بدلها: ابو امامه.
- (۳). همه نسخه بدلها: که گفت.
- (۴). آب، آل، مش که.
- (۵). آل: بوده. [.....]
- (۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد، آل تعلیم کنی.
- (۷). آج، لب، آل: پند گیرید.

صفحه : ۶۴

[۸۱-ر]

زن زنا کننده و مرد زانی «۱» بزنی هر یکی را از ایشان صد تازیانه، و نباید تا بگیرد شما را به آن رحمتی در دین خدای اگر شما ایمان داری به خدای و روز بازپسین، باید تا حاضر آیند به عذاب ایشان گروهی از مؤمنان.
مرد زنا کننده بزنی نکند مگر زن زنا کننده را یا مشرک را، و زن زنا کننده نکند مگر مرد زنا کننده یا بت پرست «۲» و حرام کردند «۳» آن را بر مؤمنان.
و آنان که تهمت کنند زنان پارسا را، پس نیارند چهار گواه، بزنی ایشان را هشتاد تازیانه، و نپذیری برای ایشان گواهی هرگز، و ایشان «۴» ایشان فاسقانند.
مگر آنان که توبه کنند از پس آن و نیک شوند که خدای آمرزنده و بخشاینده است.

[۸۱.پ]

و آنان که تهمت کنند زنان خود را، و نباشد ایشان را گواهان الاً خویشتن گواهی یکی از ایشان چهار گواه باشد یعنی سوگند «۵» به خدای که او از راستگران «۶» است.
و پنجم آن که لعنت «۷» خدای برو باد اگر «۸» از جمله دروغزنان است.

- (۱). آط، آج، لب: زن و مرد زنا کننده.
- (۲). همه نسخه بدلها را.
- (۳). همه نسخه بدلها: کرده‌اند.
- (۴). آج، لب، آل، مش: آنان.
- (۵). آط، آب، آج، لب، آل، مش: چهار سوگند باشد.
- (۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش: راستگویان.
- (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: خشم.
- (۸). اساس: که، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۶۵

و باز دارد «۱» از او «۲» عذاب که سوگند خورد چهار سوگند به خدای که او از جمله دروغزنان است.
و پنجم آن که خشم خدای بر او باد اگر «۳» از راستگران است.
و اگر نه رحمت خدای استی بر شما و بخشایش او، و آن که «۴» خدای توبه پذیرنده است و محکم کار.
قوله تعالی: سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا، رفع «سورة» بر خبر مبتدای محذوف است، و التَّقْدِير: هذه سورة أنزلناها «۵»، ای هذه [سورة] «۶» منزلة، اینکه سورتی است که ما آن را فرو فرستادیم. و طلحة بن مصرف در شاذ خواند، سورة انزلناها، علی تقدیر انزلنا سورة انزلناها، و قیل: علی معنی أتبعوا سورة انزلناها. و فَرَضْنَاهَا، ابن کثیر و ابو عمرو به تشدید «را» خواندند من التَّفْرِیض و هو لتکثیر الفعل. ابو عمرو گفت: معنی اینکه قراءت «۷» آن است که: فَضَّلْنَاهَا، ما آن را تفصیل دادیم و مَفْضَل و مَبِیْن کردیم [۸۲-ر]
. بعضی دگر گفتند که، معنی آن است که: در او حلال و حرام بسیار کردیم. و بعضی دگر گفتند «۸»: تشدید برای تأیید احکام است از وقت نزول تا به قیام ساعت «۹». و باقی قراء، به تخفیف «را» خواندند من الفرض، و اصل فرض قطع باشد بتقدیر، و فرضه «۱۰» گویند آن حزه را که زه کمان در او افکنند. و سورت در کلام عرب منزلتی باشد از منازل شرف «۱۱»، قال الشاعر- شعر:

الم تر ان الله اعطاك سورة تری «۱۲» كل ملك دونها يتذبذب

- (۱). آط، آب، مش: باز دارند.
- (۲). آج، لب، آل: از زن.
- (۳). آج، لب باشد مرد.
- (۴). آب: او، بدرستی که. [...]
- (۵). همه نسخه بدلها علی تقدیر انزلنا سورة انزلناها.
- (۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷). همه نسخه بدلها: منزل.

(۸). آج، لب، آز، آل به.

(۹). آل: قیامت.

(۱۰). همه نسخه بدلها: فریضه.

(۱۱). اساس: اشرف، با توجه به آط تصحیح شد.

(۱۲). اساس: بذی، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۶۶

و الفرض، ایضا التقدیر، و منه یقال للطاعة المقدره علی وجه فریضه، و حکم «۱» فعل و ترک او از عرف شرع دانند نه از لغت، و گفته‌اند: فرض به معنی انزال آمد، فی قوله تعالی: إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ «۲» وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، و فرو فرستادیم در اینکه سورت آیاتی و دلالاتی روشن تا همانا شما اندیشه کنی و تفکر.

قوله: الزَّائِيَةُ وَالزَّائِي، خدای - جل جلاله - در اینکه آیت فرمود که: مرد زنا کننده و زن زنا کننده را هر یکی را از ایشان صد تازیانه بزنی، و اینکه مجملی است که سنت تفصیل آن داده است. اکنون بدان که آن «۳» زنا که ایجاب حدّ کند، خلوت کردن باشد با هر کس که خدای به حرام کرده است و طی او بی عقد «۴» یا شبهت عقدی، و آن وطی در فرج باشد، و اینکه که مرد باشد، عاقل و بالغ و کامل عقل «۵» باشد مراد با او نکاح معروف است در شرع. و شبهت عقد آن باشد که مرد «۶» عقدی بندد بر محرمی از آن خود از مادر یا خواهر یا دختر یا عمه یا خاله یا دختر برادر یا دختر خواهر، او «۷» نداند و نشناسد ایشان را، یا عقد بندد بر زنی که شوهر دارد، یا در عدت شوهری باشد از طلاق رجعی یا باین و «۸» نداند، یا در حال احرام به نسیان یا زن محرمه و او «۹» نداند، اینکه و مانند اینکه شبهت عقد باشد به وطی او اینکه زنان مستحق حد نباشند «۱۰»، و اگر داند و با علم و یا بدان «۱۱» علم وطی کند، حکم او حکم زانی باشد، حدّ باید زدن او را.

و حکم زنا ثابت شود به یکی از دو چیز: امّا به اقرار فاعل بر خود با کمال عقل بی اکراه و اجبار چهار بار یک بار پس از یکدیگر «۱۲» که او زنا کرد در فرج. اگر اقرار او کمتر از چهار بار بود، حکم زنا ثابت نشود، و اگر گوید که: اینکه وطی نه در فرج

(۱). اساس امر، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می نماید.

(۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۵.

(۳). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۴). همه نسخه بدلها: عقدی.

(۵). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۶). همه نسخه بدلها: مردی. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: و.

(۸). آط، آب، آج، لب، آب، آل، مش و.

(۹). همه نسخه بدلها: و او.

(۱۰). آط، آج، لب، آز، آل، مش: زن را مستحق حدّ نباشد.

(۱۱). آط، آب، لب، آز، مش: یا پس از، آج، آل: یا پس آن.

(۱۲). همه نسخه بدلها: چهار بار پس از دیگر.

صفحه : ۶۷

بود، هم حد واجب نشود^(۱)، بل امام تعزیر کند او را به حسب آنچه صلاح داند. و دوم، به گواهی^(۲) چهار گواه مسلمان عدل آزاد که در یک مجلس بر او گواهی دهند به زنا در فرج و معاینه عضو در عضو کالمیل فی المکحلّه. و اگر گواهی^(۳) نه بر اینکه وجه دهند، به گواهی ایشان حکم زنا ثابت نشود، و ایشان را حدّ مفتری باید زدن، هر یکی را هشتاد تازیانه. و اگر بعضی گواهی [دهند]^(۴) به معاینه و مشاهده، و بعضی بجز آن همچنین همه را حدّ باید زدن^(۵). اگر گواهی بر زنا ندهند^(۶) بر تجرید و مضاجعه دهند، مشهود علیه را تعزیر باید کردن بدون الحدّ. و اگر از جمله گواهان یکی شوهر زن باشد، حکم همان است که ثابت شود بر او حکم زنا و حدّ باید زدن زن را.

و شرط اینکه گواهی آن است که: در یک وقت، در یک مجلس باشد بر یک وجه، چه اگر مختلف شود یا مثلا سه گواه گواهی^(۷) دهند و گویند: گواهی^(۸) دیگر بر اثر ماست هر سه را حدّ باید زدن. و گواهی زنان بر انفراد مقبول نباشد در اینکه باب، اگر سه مرد و دو زن گواهی دهند به زنا مردی^(۹)، به گواهی ایشان رجم [باید کردن او را چون محصن باشد. و اگر دو مرد و چهار زن گواهی دهند بر مردی به زنا، به گواهی ایشان رجم]

«۱۰» ثابت نشود، حدّ ثابت شود. و اگر یک مرد و شش زن یا بیشتر گواهی دهند، به گواهی ایشان هیچ ثابت نشود و جمله را حدّ باید زدن حدّ فریه. و حکم زن در اینکه باب چون حکم مرد باشد که به یکی از اینکه دو حکم زنا بر او^(۱۱) ثابت شود، اما اقرار و اما گواهی چهار گواه.

اگر امام کسی را بر زنا یا بر شرب خمر ببیند، او راست که حدّ بزند او را، به اقرار و گواه حاجت نباشد، و جز امام را نبود اینکه حکم.

و بدان که زنا کنندگان بر پنج قسمت^(۱۲) اند: یکی آن است که، حدّ بر^(۱۳) قتل بر او

(۱). اساس: شود، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸-۷-۳-۲). آط: گواهی.

(۱۰-۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها و.

(۶). آج، لب، آل: بدهند.

(۹). همه نسخه بدلها: بر مردی به زنا.

(۱۱). اساس: زنان را، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: قسم. [.....]

(۱۳). همه نسخه بدلها: به.

صفحه : ۶۸

واجب باشد علی کل حال. و دوم آن که، او را حدّ باید زدن، آنگه رجم کردن. سیم آن که، بر او رجم بود و حدّ نبود. و چهارم [۸۲-پ]

آن که^(۱)، بر او حدّ بود و نفی. و پنجم آن که، بر او حدّ بود و نفی نبود.

امّا قسم اول که بر او قتل بود، علی کل حال، اگر محصن باشد و اگر نباشد، اگر بنده باشد و اگر آزاد، و اگر کافر باشد و اگر مسلمان، و اگر پیر باشد و اگر جوان، هر مردی است که او زنا کند با یکی از ذوات محرم خود از مادر یا خواهر یا دختر یا برادر یا دختر خواهر یا عمّه یا خاله، و همچنین مرد ذمی که با زن مسلمان زنا کند بر او قتل باشد به هر حال، و همچنین آن کس که «۲» ستم کند بر زنی و غضب کند بر او فرج او را، و زن را اختیار نباشد، بر او قتل واجب بود به همه حال «۳».

اما آن کس که او را اولاً حدّ باید زدن صد تازیانه، آنگه رجم کردن، مرد پیر باشد و زن پیر که زنا کنند و محصن «۴» که ایشان را اولاً [صد]

«۵» تازیانه باید زدن آنگه رجم کردن، و اینکه قسم دوم است.

و اما قسم سیم «۶» آن است که: او را رجم باید کردن و پیش از رجم حدّ نباید زدن، مردی است یا زنی که زنا کنند و محصن باشند و لکن پیر نباشند.

و اما قسم چهارم: و آن مرد بکر و زن بکر باشد، و بکر در اینکه جا «۷» مراد آن است که عقد بسته باشد و لکن با نزدیک زن نشده باشد، و همچنین زن [با شوهر نشده]

«۸» اینان چون زنا کنند حکم آن است که اینان را صد تازیانه بزنند و یک سال از شهر خود برانند به دگر شهر «۹»، و نفی بر مرد باشد خاص و بر زن نباشد، و مرد را موی بتراشند، و اینکه نیز بر زن نباشد.

و قسم پنجم آن است که: او را حدّ باید زدن صد تازیانه و نفی نباشد بر او، آن هر

(۱). اساس: اند، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). آط، لب، آل او.

(۳). آج، لب، آل همچنین.

(۴). همه نسخه بدلها باشند.

(۵-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). مش: سیوم.

(۷). همه نسخه بدلها: اینکه حال.

(۹). اساس: شوهر، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۶۹

مردی یا زنی باشد جوان که بکر نباشد و محصن نباشد زنا کنند بر ایشان بیش از حدّ نیست «۱» صد تازیانه.

و در «۲» احکام امیر المؤمنین «۳» - علیه السلام - است که: در یک روز پنج کس را بگرفتند به تهمت زنا، و پیش او بردند و او در ایشان پنج حکم مختلف کرد، بفرمود:

تا یکی را رجم کردند، و یکی را حدّ زدند، و یکی را نیم حدّ زدند، و یکی را تعزیر کردند، و یکی را رها کردند. و او را گفتند: یا امیر المؤمنین؟ حادثه یکی است، و تو پنج حکم مختلف فرمودی، چرا چنین آمد! گفت: اگر چه حادثه یکی است، احوال «۴» و جوه مختلف است: اما آن را که رجم فرمودم، محصن بود و بر محصن رجم است به اجماع و سنت. و اما آن را که حدّ زدم محصن نبود و بر نامحصن حدّ است تمام. و اما آن را که نیم حدّ فرمودم، برده بود و بر برده حدّ نیم «۵» آزاد است. و اما آن را که تعزیر فرمودم، کودکی بود و بر او حدّ نباشد، او را ادب فرمودم تا دیگر نکند. و امّا آن که او را رها کردم، دیوانه بود و بر دیوانه قلم تکلیف

نیست.

و به روایتی دیگر چنین آوردند که: زنی را پیش او آوردند با شش کس. و گفتند: اینکه هر شش با اینکه زن زنا کردند «۶» در یک روز، او شش حکم مختلف کرد:

یکی را از آن جمله «۷» فرمود تا بکشند که او ذمی بود و زن مسلمان، و باقی بر اینکه جمله که ذکر کردیم.

أما [حد]

«۸» احصان بنزدیک ما آن باشد که مرد متمکن باشد [از وطی]

«۹» فرجی سواء اگر به ملک یمین باشد و اگر به عقد نکاح، و نکاح دوام باشد، چه نکاح متعه احصان نیارد و باید تا مدخول بها باشد، چه اگر دخول نبوده باشد حکم احصان ندارد و باید تا متمکن باشد از او و خلوت با او، چه اگر ممنوع بود از او و یا غایب از او هم حکمی نباشد آن را، و چون طلاق دهد زن را و بائن شود از او حکم احصان باطل شود، و جمله فقها در اینکه خلاف کردند [و گفتند]

«۱۰»: با طلاق و بینونه احصان ثابت

(۱). همه نسخه بدلها: نباشد.

(۲). لب: از.

(۳). آط، آز، آل علی، مش: علی مرتضی.

(۴). همه نسخه بدلها او.

(۵). همه نسخه بدلها: نیم حد. [...]

(۶). همه نسخه بدلها، بجز لب: کرده‌اند.

(۷). آط، آب آن که یکی را. (۱۰-۹-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه : ۷۰

باشد، و نیز فقها مراعات تمکین نکردند. اما برده را شافعی گفت: اگر آزادی بر بنده نکاح کند «۱»، یا بنده‌ای بر آزادی، آزاد را احصان ثابت شود و بنده را ثابت نشود، و اینکه قول مالک است. و ابو حنیفه گفت: میان ایشان احصان نباشد از هیچ دو جانب، اما [اگر]

«۲» کودکی بر بزرگی یا بزرگی بر کوچکی «۳» عقد بندد، بنزدیک شافعی احصان ثابت شود بزرگ را دون کوچک. و مالک و ابو حنیفه «۴» گفتند: از هیچ دو جانب احصان نباشد.

أما رجم: اگر چه در قرآن نیست، در سنت است، و امت [۸۳-ر]

مجتمع‌اند بر او و گفته‌اند «۵» خارجیان در اینکه خلاف کردند، و به خلاف ایشان اعداد «۶» نیست. و عباده صامت روایت کند که، رسول- علیه السلام- گفت:

«۷» خذوا عني «قد جعل الله لهن سبيلا، البكر بالبكر جلد مائة و تغريب عام و الثيب بالثيب جلد مائة و الرجم،

گفت: بگیری از من خدای تعالی برای زنان رهی نهاد، و هر بکر که با بکر زنا کند صد تازیانه «۸». و مراد به بکر نامحصن است، و آنچه که سالی او را از شهر خود به شهری دیگر رانند. و چون ثیب با ثیب زنا کند «۹»، و مراد به ثیب، محصن است، و ایشان را حد باید زدن و آنگه رجم کردن، بر آن بیان که کردیم که چون پیر باشد.

و حدیث ماعز معروف است که پیامد و گفت: یا رسول الله؟ زینت فطهرنی، زنا کردم، مرا پاک کن. رسول- علیه السلام- «۱۰» روی بگردانید. دوم بار «۱۱» به دیگر جانب آمد و بگفت.

رسول- علیه السلام- روی بگردانید. [سیم بار]

«۱۲» به دیگر جانب آمد و گفت: یا رسول الله «۱۳»؟ زنا کرده‌ام مرا پاک کن. رسول- علیه السلام- آن را کاره بود، طلب شبهتی می کرد تا دفع حد کند به آن، گفت:

لعلک قبلتها

، همانا بوسه داده باشی او را؟ گفت: یا رسول الله؟

(۱). همه نسخه بدلها: نکاح بندد.

(۱۲-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: کودکی.

(۴). همه نسخه بدلها: ابو حنیفه.

(۵). آط، آج، لب، آل، مش الّا که.

(۶). آب، آز، مش: اعتقاد.

(۷). اساس: عنهن، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها و ترجمه حدیث تصحیح شد.

(۸). اساس: برای، با توجه به فحوای کلام و اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). مش ایشان را حد باید زدن.

(۱۰). اساس گفت، با توجه به دیگر نسخه بدلها و معنی عبارت زاید می نماید.

(۱۱). همه نسخه بدلها او. [.....]

(۱۳). همه نسخه بدلها زینت فطهرنی.

صفحه : ۷۱

بیش از اینکه بود «۱»، و خواست تا دگر باره گوید، یکی از جمله صحابه گفت: یا هذا؟ دانسته‌ای «۲» که اگر یک بار دیگر بگویی رسول- علیه السلام- تو را رجم فرماید و سنگسار کند. گفت: دانسته‌ام و خود برای آن آمده‌ام که عذاب دنیا و رسوایی دنیا از عذاب و رسوایی آخرت آسانتر است.

آنکه بار چهارم گفت: یا رسول الله؟ زینت فطهرنی، زنا کرده‌ام مرا پاک کن.

رسول- علیه السلام- گفت: همانا که تو را در عقل خللی است، گفت: یا رسول الله؟ در عقل من خلل نیست و لکن شیطان بر من مستولی شد. رسول صحابه را پرسید که:

اینکه را کامل عقل می شناسی! گفتند: آری، یا رسول الله؟ آنکه رسول- علیه السلام- بفرمود تا او را رجم کردند.

و «۳» امیر المؤمنین «۴»- علیه السلام- شراحه را روز پنج شنبه حد فرمودن «۵» زدن و روز آدینه رجم کرد او را. گفتند: یا امیر المؤمنین؟ دو حد زدی او را! گفت:

«۶» بلی جلدتها بکتاب الله و رجمتها بسنة [رسول]

« الله،

به کتاب خدای او را حد زدم و به سنت رسول رجم کردم او را.

اما مرد محصن و زن محصنه چون پیر باشند بر ایشان دو حد بود: یکی جلد اولاً، و آنکه رجم. و داود و «۷» اهل ظاهر گفتند: اینکه هر دو حد بر جمله محصنان باشد سواء اگر پیر باشد «۸» و اگر جوان، اینکه قول جماعتی است از اصحابان «۹» ما. و جمله فقها گفتند: بر ایشان رجم باشد دون الجلد «۱۰»، دلیل ما بیرون «۱۱» اجماع فرقه حدیث عباد صامت است که گفتیم و حدیث امیر المؤمنین و شراحه. امّا تغریب عام و آن که یک سال بیرون کنند او را، اینکه در حق بکر معتبر است و مراد به بکر نامحصن است چنان که گفتیم، و دلیلش [حدیث] «۱۲» عباد صامت «۱۳».

- (۱). همه نسخه بدلها بوده.
- (۲). آط، آب، آج، لب، آز دانسته هستی.
- (۳). همه نسخه بدلها روایت کرده اند که.
- (۴). همه نسخه بدلها علی.
- (۵). همه نسخه بدلها: پنج شنبه حد فرمود.
- (۶-۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۷). اساس: را، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۸). همه نسخه بدلها: باشند.
- (۹). آط، آب، آز، مش: صحابان.
- (۱۰). آج، لب، آل و.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: نیز.
- (۱۳). مش است.

صفحه : ۷۲

اما در آن که جلد و تغریب یک حد هست یا دو! فقها خلاف کردند. بنزدیک ما دو حد است، و بنزدیک بیشتر فقها آن است که هر دو یکی است و اینکه مذهب اوزاعی و ثوری و احمد و ابن ابی لیلی و شافعی است. و ابو حنیفه گفت: حد جلد است اما تغریب تعزیری است موکول با رای و اجتهاد امام، و بنزدیک ما اینکه تغریب بر مردان باشد، بر زنان نباشد، و مذهب مالک هم اینکه است. و شافعی و احمد و اوزاعی و ثوری و ابن ابی لیلی گفتند: هر دو را تغریب باید کردن، و در عهد صحابه - رضی الله عنهم - و در عهد امیر المؤمنین - علیه السلام - تغریب کردند ایشان «۱» مردان را دون زنان را، ابو بکر به فدک فرستاد، و عمر به شام، و عثمان به مصر، و علی به روم.

بر بنده و پرستار چون زنا کنند تغریب نباشد بنزدیک ما، و مذهب مالک و احمد همین است، و شافعی را در او دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم، و یکی آن که تغریب باید کردن. و در آن قول که گفت: تغریب باید کردن، در مدّت دو قول گفت: یکی یک سال کالحرّ سواء، و دوم شش ماه قیاساً علی جدّهما. اگر مردی دیوانه زنا کند با زنی عاقله هر دو را حدّ باید زدن بنزدیک ما، و اگر مردی عاقل با زنی دیوانه زنا کند بر مرد حدّ باشد و بر زن نباشد «۲». و شافعی گفت «۳»: هر دو جای بر دیوانه حد نیست. ابو حنیفه گفت: بر زن عاقله «۴» حد [۸۳-پ]

نیست چون دیوانه با او زنا کند، اما اگر مرد عاقل باشد و زن دیوانه بر مرد «۵» حد واجب بود. حکم زنا ثابت نشود الا به اقرار یا به چهار گواه مردان عاقل بالغ عدل، و شافعی همین گفت، و ابو حنیفه گفت: دو گواه کفایت باشد. اما اتیان البهیمه به دو گواه ثابت شود، و شافعی گفت: چهار گواه باید، و ابو حنیفه گفت: دو گواه بس باشد. اگر مردی را با زنی در بستر «۶» یابند و یا ببینند که او را بوسه می‌دهد یا دست در گردن او «۷»، اصحاب ما را در او دو روایت است: یکی آن که بر او حد «۸» تمام باشد، و روایت دیگر آن: که بر او تعزیر باشد، و اینکه مذهب جمله فقهاست.

(۱). همه نسخه بدلها را یعنی. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: باشد دون زن.

(۳). همه نسخه بدلها در.

(۴). همه نسخه بدلها نیز.

(۵). همه نسخه بدلها: هر دو.

(۶). همه نسخه بدلها: بستری.

(۷). همه نسخه بدلها کرده باشد.

(۸). آل: حدی.

صفحه : ۷۳

زنی که شوهر ندارد و حملی بر او پیدا شود و «۱» اقرار ندهد «۲» به زنا بر او حد نباشد بنزدیک ما و بنزدیک ابو حنیفه همچنین، و شافعی گفت و مالک که: بر او حد باشد.

اما اقرار، باید تا چهار بار اقرار دهد در چهار مجلس بنزدیک ما، و مذهب ابو حنیفه «۳» همچنین است، و مذهب شافعی یک بار کفایت بود، و اینکه قول مالک است و حماد بن ابی سلیمان «۴». و ابن ابی لیلی گفت: اقرار چهار بار باید سواء اگر در یک مجلس «۵» و اگر در چهار مجلس. چون اقرار دهد که بر او حد است آنکه منکر شود و گوید دروغ گفتم حد از او ساقط شود، و مذهب ابو حنیفه و شافعی و یک قول مالک اینکه است. و قول دیگر آن که ساقط نشود، و اینکه قول حسن بصری است. و سعید جبیر و داود [گفتند]

«۶»: چون چهار گواه گواهی دهند بر او به زنا حد واجب شود بدو، سواء «۷» اگر او تصدیق کند ایشان را و اگر تکذیب، و شافعی همین گفت. و ابو حنیفه گفت: حد نباید زدن «۸» او را چون تصدیق کند گواهان را برای آن که تصدیق از او اعتراف باشد و با اعتراف گواهی گواهان را اثر بود، و به یک اعتراف حد واجب نبود.

اگر مردی زنی را یابد بر بستر خود گمان برد که زن اوست، با او خلوت کند بر او حد نباشد، و مذهب شافعی همین است. و ابو حنیفه گفت: بر او حد باشد.

مرد لال چون به اشارت معلوم کند که او زنا کرده است یا قتل عمد کرد بر او حد و قصاص واجب بود، و شافعی همین گفت. ابو حنیفه گفت: بر او نه حد باشد و نه قصاص.

اما حد لایط، اگر ایقاب کرده باشد قتلش واجب بود، و امام مخیر است خواهد به تیغ کشد او را و خواهد دیواری بر او افکند و خواهد از بلندی بیندازد او را، و اگر دون ایقاب باشد بنگرند «۹»، اگر محصن بود رجم کنند او را، و اگر نامحصن بود حد

- (۱). همه نسخه بدلها او.
- (۲). همه نسخه بدلها بر خود.
- (۳). آط، آب، آز نیز.
- (۴). آج، لب، آل گفت.
- (۵). همه نسخه بدلها بود.
- (۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۷). اساس: سؤال، با توجه به نسخه بدلها و سیاق عبارت، تصحیح شد. [...]
- (۸). کذا در اساس و نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۷۳/۸) باید زدن.
- (۹). همه نسخه بدلها: بنگرد.

صفحه : ۷۴

زنند او را کالزنا، و اینکه یک قول شافعی است و قول زهری و حسن بصری و ابو یوسف و محمد بن الحسن. و قول دیگر شافعی آن است که: بکشند او را به هر حال، و مذهب ابو حنیفه آن است که بر او تعزیر باشد و حد نبود.

و امیاء واطی البهیمة: بنزدیک ما بر او تعزیر باشد دون الحد، و اینکه مذهب مالک است و ثوری و ابو حنیفه. و شافعی را سه قول است: یکی موافق اینکه اقوال، و دوم آن که حکمش حکم زانی باشد، و سیم حکمش حکم لایط باشد.

اگر مردی ذات «۱» محرمی را بخرد از آن خود «۲» از مادر یا خواهر یا دختر یا عمه یا خاله یا دختر برادر یا دختر خواهر، آنگه بداند ایشان را و بشناسد و با علم به آن واقعه کند با ایشان، او را بیاید کشتن علی کل حال، و شافعی را دو قول است: یکی «۳» آن که بر او حد باشد، دوم آن که بر او هیچ نباشد، و اینکه مذهب ابو حنیفه است.

اگر مردی زنی را بمزد بستاند برای وطی و او را بر وطی مزدی «۴» دهد زانی بود، و بر او حد باشد، و شافعی همین گفت، و ابو حنیفه گفت: بر او حد نباشد یا «۵» گفت:

لو استأجرها لیزنی بها فزنی بها «۶» لا حدّ علیه ایضا، و لو استأجرها للخدمه فوطئها فعلیه الحدّ، اگر مردی نکاح بنده بر یکی از ذوات محرم خود- از آنان که گفتیم از نسب یا از رضاع- یا بر زن پدر یا بر زن پسر، یا زنی که بر سر چهار زن، یا زنی کند که شوهر دارد، یا زنی که طلاق داده باشد او را، یا لعان کرده باشد «۷» یا او را سه طلاق داده باشد، آنگه خلوت کند با یکی از اینان [۸۴-ر] در ذوات محرم بر او قتل باشد، و در اینکه اجنبیات بر او حد بود، و شافعی همین گفت الا آن که اینکه فصل که ما کردیم او نکرد، و ابو حنیفه گفت: در اینکه هیچ بر او حد نباشد.

اگر چهار مرد بر کسی گواهی دهند به زنا و بشرط گواهی «۸» باشند آنگه غایب شوند یا بمیرند، حاکم را باشد که به گواهی ایشان حکم کند و مشهود علیه را حد زند، و شافعی همین گفت، و ابو حنیفه گفت: چون بمیرند یا غایب شوند حاکم را

(۱). آل: زن، آج، لب: زن.

(۲). همه نسخه بدلها یا .

(۳). همه نسخه بدلها: یک قول.

(۴). همه نسخه بدلها او.

(۵). مش: تا.

(۶). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۷). همه نسخه بدلها با او.

(۸). آط، آب، آز، آل: گوی، مش: گواهی.

صفحه : ۷۵

نباشد که به گواهی ایشان حکم کند.

چون چهار مرد حاضر آیند بنزدیک حاکم، یا بر کسی گواهی دهند به زنا سه کس گواهی بدهند [چهارم گواهی ندهد] «۱» مشهود علیه را حدّ نباید زدن بلا خلاف، برای آن که گواهی تمام نیست، و آن که گواهی نداد بر او هیچ نباشد بلا خلاف. اما آنان را که گواهی دادند، ایشان را حدّ فریه باید زدن، و ابو حنیفه و اصحاب او همین گفتند، و شافعی را در او دو قول است: در قدیم و جدید، گفت: حدّ باید زدن و در شهادت گفت نباید زدن.

اگر چهار مرد «۲» گواهی دهند به زنا بر کسی، آنگه یکی رجوع کند آن را که مشهود علیه باشد، او را حدّ نباید زدن بلا خلاف، و آن را که رجوع کند از گواهی حدّ باید زدن بلا خلاف، اما سه گانه را بر ایشان حدّ نباشد. نزدیک ما شافعی را دو قول است: اگر چهار کس گواهی دهند بر کسی به زنا و آن کس محصن باشد، امام او را رجم کند، آنگه یکی باز آید و گوید: اینک گواهی دروغ دادم و قصد من کشتن او بود او را به قصاص بیايد کشتن، و شافعی همین گفت. و ابو حنیفه گفت: قصاص نباشد اینک جا. اگر بر زنی ستم کنند و با او فساد کنند بر او حدّ نباشد بلا خلاف، و او را مهري نرسد، و ابو حنیفه همچنین گفت، و شافعی گفت: او را مهر مثل رسد.

بنده و پرستار چون زنا کنند بر ایشان نیمه حدّ باشد پنجاه تازیانه اگر محصن باشد و اگر نه، و مذهب ابو حنیفه و شافعی و مالک همین است، و عبد الله عباس گفت:

اگر محصن باشد بر هر یکی از ایشان نیمه حدّ بود، و اگر نباشد بر ایشان هیچ نیست.

و بعضی فقها گفتند: حکم بنده در اینکه باب حکم آزاد بود، اگر محصن بود رجم، و اگر نامحصن بود حدّ، و داود گفت: بنده را صد تازیانه بزنند، و کنیزک را پنجاه اگر شوهر دارد، و اگر ندارد بر او هیچ نیست به یک روایت از او، و به دیگر روایت صد تازیانه سید را باشد که غلام و کنیزک خود را حدّ زند در آنچه مستحق باشند بی اذن امام، و اینکه مذهب اوزاعی و ثوری و احمد و اسحاق و شافعی است. و ابو حنیفه

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: کس.

صفحه : ۷۶

گفت: او را نباشد که حدّ زند بی اذن امام، و مالک گفت: اگر غلام بود، خواجه را باشد «۱» اگر کنیزکی بود که او را به شوهر داده نباشند «۲»، و اگر شوهر دارد نرسد او را که حدّ زند، و سید را باشد که اقامت حدّ کند بر مملوک خود، [به]

«۳» اقرار او، یا به علم خود، یا به گواهی گواهان «۴» شافعی در اعتراف موافقت کرد ما را قولاً واحداً، و در بینة و علم سید دو قول است او را: اگر سید فاسق بود یا زن یا مکاتب «۵»، او را باشد که اقامت [حد]

«۶» کند بر مملوک، و شافعی را دو قول است. اگر چهار مرد بر کسی گواهی دهند به زنا، [د]

«۷» و گویند او زنا کرد به بصره، و دو گویند بل به کوفه، یا گواهی دهند که او زنا کرد در اینکه خانه در فلان زاویه، و دو گویند در دگر زاویه، بر مشهود علیه حد نباشد بلا خلاف، و گواهان را حدّ باید زدن. و شافعی را دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم، و یکی آن که حدّ نباید زدن ایشان را، و اینکه قول ابو حنیفه است.

چون چهار کس گواهی دهند بر کسی به زنا حدّ واجب شود بر مشهود علیه «سواء» اگر عهد متقادم بود و اگر نزدیک، و شافعی همین گفت. و ابو حنیفه گفت: چون عهد متقادم باشد، گواهی ایشان نشنوند «۸». ابو یوسف گفت: ما جهد کردیم بر ابو حنیفه که اینکه تقادم را حدّی بگو، نگفت، و حسن بن زیاد و محمد بن الحسن گفتند: حدّ نهاد آن را به یک سال، و ابو یوسف و محمد گفتند: اگر از پس ماهی گواهی دهند من وقت المعاینه گواهی ایشان مقبول نباشد.

از شرایط احصان، اسلام نیست، بل حرّیت و بلوغ و کمال عقل و تمکین از وطی کفایت باشد بنزدیک ما چون اینکه شرایط حاصل آید محصن شود، و شافعی [۸۴-پ]

همین گفت، و مالک گفت: اگر زن و شوهر کافر باشند، احصان نبود، چه نکاح ایشان نکاح نیست، و ابو حنیفه گفت: اسلام شرط است، و کلام با او در دو فصل باشد: یکی آن که بر مشرکان اصلاً رجم واجب است «۹»! گفت: نه، و دگر

(۱). همه نسخه بدلها و نیز.

(۲). همه نسخه بدلها: باشند. [.....] [۷-۶-۳]. اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها و.

(۵). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: یا زن مکاتب.

(۸). آط، آب، آج، لب، آز، مش: بشنوند.

(۹). آط، آب، آج، لب، آز، مش: رجم هست یا نه.

صفحه : ۷۷

آن که در اسلام که «۱» شرط باشد در احصان یا نه! گفت: شرط نباشد «۲».

مرد بیمار مایوس را چون حدّ بر او واجب باشد صد شاخ شمش باید گرفت و در هم بستن و یک بار بروی زدن بر وجهی که مؤدی نباشد به اتلاف «۳»، و ابو حنیفه گفت: بر آن گونه که باشد مجتمع و متفرّق بزنند ضربی مولم [و مالک گفت: صد تازیانه در هم بندند یا کمتر، به حساب بزنند او را به آن ضربی مولم]

«۴». و شافعی گفت: به اطراف الثّیاب و النّعال بزنند او را ضربی نه مولم، و اینکه طرفی است که گفته شد از خلاف، و در اینکه موضع اینکه قدر کفایت است.

قوله: فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ، «فا» برای آن آورد که کلام متضمّن شرط است، و التّقدیر: من زنی من رجل او امرأة فعلی کلّ واحد منهما مائة جلد، و اینکه خطاب اگر چه متوجّه است به جمله امت، مراد رسول است - علیه السلام - و ائمه که قائم مقام او باشند در اقامت حدود بلا خلاف.

و حقیقت [زنا]

«۵» وطی مرد باشد زن را در فرج بی عقد «۶» شرعی یا شبهه عقدی با علم یا غلبه ظن، و نه هر وطی حرام زنا باشد، زیرا که وطی زن حائض حرام است، و نیز وطی نساء، و نگویند که آن زناست.

قوله: وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ، و نباید که شما را بگیرد به ایشان رقتی «۷» و شفقتی در دین خدای. مجاهد و عکرمه و

عطاء بن ابی رباح و سعید جبیر و نخعی و شعبی گفتند و ابن زید و سلیمان بن یسار: معنی آن است که نباید که رحمت شما را بر آن حمل کند که حدّ خدای رها کنی و اقامت نکنی. معتمر^(۸) گفت از عمران که، من ابو مجلز^(۹) را گفتم: اینکه سخت تکلیفی است که خدای ما را کرد فی قوله: وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ، نباید که شما را رافتی و رحمتی پدید آید بر ایشان، و ما را از روی بشریت رحمت می‌باشد بر ایشان، همانا مراد در اینکه بزه

(۱). آل: ندارد.

(۲). همه نسخه بدلها: باشد.

(۳). همه نسخه بدلها: با تلف او.

(۴-۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: عقدی.

(۷). آب، آز، آل: رافتی.

(۸). آج، لب، آل: معمر.

(۹). اساس: ابو ملحد، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۷۸

باشد! گفت: معنی آیت [نه]

«۱» آن است که تو گمان بردی، معنی آن است که سلطان و حاکم برای رافت و رحمت و رقت نباشند^(۲) تا اقامت حدود رها کنند. و گفتند: دلیل بر اینکه ظاهر آیت است من قوله: فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا. و «جلد»، در لغت زدن باشد بر ظاهر جلد باشد، يقال: جلده اذا ضرب جلده، كما يقال: ظهره و بطنه و رأسه اذا ضرب ظهره و بطنه و رأسه.

خالد گفت: عبد الله عمر را کنیز کی بود، زنا کرد، او را به دست من داد و گفت: اینکه را حد زن بر پشت و بر پایها و بر اندامهای دیگر ضربی خفیف. او را گفتم: فاین انت عن قوله: وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ! گفت به هر حال بنشاید کشتن او را، خدای جلد فرمود، قتل نفرمود.

سعید بن المسيّب و حسن بصری گفتند: مراد آن است که ضربی زنی موجه و مولم. زهری گفت: در زنا و فریه اجتهاد باید کردن در زدن و مبالغت نمودن و در حدّ شراب^(۳) تخفیف. قتاده گفت: در حدّ شرب و فریه تخفیف باید، و در زنا اجتهاد و مبالغت. حمّاد گفت: فاسق^(۴) را و شارب را حدّ با جامه باید زدن، و زانی را پشت برهنه باید زدن^(۵). و بنزدیک ما ایشان را حدّ چنان باید زدن که ایشان را یابند، اگر برهنه باشند ایشان حدّ برهنه باید زدن، و اگر با جامه باشند ایشان را حدّ چنان^(۶) باید زدن. و مرد را جلد^(۷) که زنند ایستاده زنند، و زن را بنشانند، و اینکه حدّ که زنند بر جمله اندام او مفروق^(۸) کنند الا بر روی و فرج، و مذهب شافعی همین است، و ابو حنیفه گفت: جز بر سر و روی و فرج.

اما کیفیت اقامت حدّ آن است که: امام حاضر آید و گواهان به جای حدّ یا رجم.

اگر حدّ^(۹) به اقرار مرد و زن واجب شده باشد، امام ابتدا کند به رجم آنکه مردمان، و

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: نباید.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز مش: شرابخواره، مش: شرب.

(۴). همه نسخه بدلها: قاذف.

(۵). همه نسخه بدلها: کردن.

(۶). آل، مش: حد با جامه.

(۷). همه نسخه بدلها: حد.

(۸). مش: متفرق.

(۹). اساس: اگر چند بار، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

صفحه : ۷۹

اگر به گواهی گواهان درست شده باشد، اول گواهان ابتدا کنند، آنگه امام، آنگه مردمان. و مذهب ابو حنیفه همین است [۸۵-ر] و شافعی گفت: ابتدا کردن واجب نیست بر کسی، بل هر که خواهد ابتدا کند. و اگر مرد یا زن از آنان باشد «۱» که بر او جلد و رجم واجب بود، اول حد زنند او را رها کنند تا نیک شود، آنگه رجم کنندش. چون امام کسی را رجم خواهد کردن، بفرماید تا چاله‌ای بکنند و مرد را در آن جا کنند تا کمر بست، و اگر زن باشد تا به سینه، و «۲» خاک پیرامن ایشان بینارند و استوار کنند. و آنان که سنگ اندازند با پس پشت او شوند و از برابر روی او «۳» نیندازند تا بر رویش نیاید، اگر از خاک بر آید و بگریزد نگاه کنند اگر به گواهی گواهان بر او درست شده باشد، باز آرند او را و به چال «۴» فرو کنند و سنگ می‌اندازند تا تمام بکشتن او «۵»، و اگر به اقرار او بر او متوجه باشد و بر آید و بگریزد، نگاه کنند. اگر پیش از آن باشد که هیچ سنگ بر او آید، باز آرند او را و سنگسار کنند، و اگر سنگی چند بر او آمده باشد و اگر همه، یکی باشد، و بر آید و بگریزد، رها کنند تا برود و به دنبال او نروند. و سنگ بزرگ نزنند ایشان را «۶»، سنگهای «۷» میانه و معتاد که انداختن را شاید از آن زنند. و آن را که حد زنند بر وجه ایجاج و ایلام زنند «۸»، اگر در زیر آن بمیرد بر زننده هیچ نباشد، و او را قود «۹» و دیت نبود. و مرد را بر پای بدارند، و زن را بنشانند و جامه بر او ببندند «۱۰» تا عورتش گشاده نشود. و آن را که حد زنند، اگر بگریزد- حد تمام نازده- باز آرند او را و حد تمام بزنند

(۱). همه نسخه بدلها: باشند.

(۲). همه نسخه بدلها به.

(۳). همه نسخه بدلها سنگ.

(۴). همه نسخه بدلها: چاله.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آط: بکشند او را.

(۶). همه نسخه بدلها بل. [...]

(۷). همه نسخه بدلها کوچک.

(۸). همه نسخه بدلها و سخت زنند.

(۹). اساس: قوت، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۰). مش: پوشانند.

صفحه : ۸۰

او را «سواء» اگر به اقرار او باشد «۱»، اگر به گواهی گواهان.

و آن را که بر او رجم واجب بود، و او بیمار بود، رجم کنند او را و انتظار نکنند «۲» تا بهتر شود [چه غرض تلف اوست. و آن را که حدّ باید زدن و بیمار باشد، رها کنند تا بهتر شود]

«۳» آنگه حد زنند او را. و اگر مصلحت اقتضای تقدیم حدّ کند بر او حدّش بزند علی کلّ حال به صد شمش درهم بسته- چنان که بیان کردیم.

و آن را که حدّ باید زدن در صمیم الحرّ و البرد زنند، رها کنند تا هوا خوش شود.

و در زمین دشمن کس را حدّ زنند تا حمیت حمل نکنند «۴» او را بر آن که در ایشان گریزد.

و اگر کسی را که بر او حدّ واجب بود با حرم خدای یا حرم رسول یا حرم یکی از ائمه گریزد، رها کنند تا برون آید آنگه حدّش زنند، و اگر برون نیاید طعام و شراب بر او تنگ کنند تا بیرون آید آنگه حدّ بر او رانند «۵».

و زن را چون حدّ بر او واجب شود و آبستن باشد، رها کنند تا بار بنهد و از نفاس بیرون آید، و کودک را شیر بدهد، آنگه حدّش بزند، اگر جلد باشد و اگر رجم.

و آن کس را که چند حدّ بر او جمع شود که بعضی از آن کشتنی «۶» باشد، همه به جای آرند و کشتنی «۷» باز پس دارند چنان که مثلا آن را که حدّ فریه بر او واجب باشد و دست بریدن به دزدی «۸»، و کشتنی به قصاص، یا رجم به زنا، اول حدّش زنند و آنگه دستش ببرند و آنگه قصاص کنند او را.

و آن را که حدّی بر او واجب شود و او عاقل باشد، آنگه مخلّط «۹» شود، حدّ بر او برانند «۱۰» به هر حال و رها نکنند «۱۱».

و امیر المؤمنین - علیه السلام - حکم کرد در مردی که بر خود اقرار داد به حدّی که

(۱). همه نسخه بدلها و.

(۲). آل: نکشند.

(۳). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

(۴). آب، آج، لب، آز، آل: نکنند.

(۵). همه نسخه بدلها: آنگه حدّش زنند.

(۶). همه نسخه بدلها: که از آن بعضی کشتن.

(۷). همه نسخه بدلها: کشتن.

(۸). اساس: بریدنی، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). آط، آب، آج، لب، مش: مختلط، آل: مختبط.

(۱۰). همه نسخه بدلها: بدارند. [...]

(۱۱). همه نسخه بدلها: رها کنند.

صفحه : ۸۱

خدای راست بر او، و بیان نکرد که چه حدّ است، گفت: او را چندان می زنی تا او گوید بس.

و آن کس که او به حدّی بر خود اقرار دهد، آنگه انکار کند، التفات نکنند به آن انکار او، و حدّ بر او برانند، ما دام تا رجم نباشد،

اگر رجم باشد به انکار او دست از او بدارند.

و زن مستحاضه را تا خونش منقطع نشود حدّ نزنند او را.

و چون امام کسی را حدّ خواهد زدن، مردم را خبر دهد تا جماعتی حاضر آیند و مشاهد حال باشند و معتبر شوند به آن، و ذلک قوله تعالی: وَ لِيَشْهَدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ.

و خلاف کردند در عدد ایشان و کمیت ایشان. بنزدیک ما ده کس باشد، و اینکه قول حسن بصری است. عبد الله عباس گفت: کمیت «۱» ایشان یک کس باشد، و «۲» یک روایت است اصحاب ما را. عکرمه گفت: دو کس باید. زهری گفت: سه کس. و شافعی گفت: چهار کس. و نخعی و مجاهد گفتند: یک مرد، لقلوه تعالی: وَ إِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا «۳» وَ لِيَشْهَدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ.

ابو هریره گفت «۵»: اقامت حدّ به زمینی اهل زمین را بهتر باشد از چهل شبانه روز باران.

حذیفه بن الیمان روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت:

يا معشر الناس اتقوا الزنا فان فيه ست خصال، ثلاثا في الدنيا و ثلاثا في الآخرة

، گفت: از زنا پرهیزید که در او شش خصلت است: سه در دنیا، و سه در آخرت. اما آن سه گانه

(۱). آط، آب، مش: کمینه.

(۲). همه نسخه بدلها اینکه.

(۳). سوره حجرات (۴۹) آیه ۹.

(۴). همه نسخه بدلها: در دادند.

(۵). آب، آز، مش که رسول گفت.

صفحه : ۸۲

که در دنیا است: آب روی ببرد، و درویشی آرد، و عمر بکاهد. و اما آن سه که در آخرت است: خشم خدای بواجب «۱»، و حساب بد بود خداوندش را، و ملازمت دوزخ.

و آنس روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: اعمال امت من هر شب آدینه بر من عرضه کنند دو بار، خشم خدای سخت باشد بر زنا کنندگان.

وهب بن مته گفت: زانی بنمیرد تا درویش نشود، و قواد بنمیرد تا کور نشود.

قوله تعالی: الزانی لا ینکح إلا زانیة أو مشرکة - الایة، علما در معنی و حکم آیت خلاف کردند. بعضی گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، مهاجر چون به مدینه آمدند، در میان ایشان درویشان بسیار بودند، و در مدینه جماعتی زنان ناپارسا بودند به اینکه کار معروف و توانگر «۲» بودند، و درویشان را طمع افتاد که ایشان را به زنی کنند.

از آن جا که در مدینه ایشان را جایی و مالی نبود، از رسول - علیه السلام - دستوری خواستند در نکاح ایشان. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نکاح ایشان بر مسلمانان حرام کرد، چه هم زانی «۳» بودند و هم مشرکات، و گفت: مرد [ز]

«۴» انی نباید که تا نکاح کند الا با زانیه یا مشرکه، و نیز زن زانیه مناکحه نکند الا با زانی یا با مشرکی، و نکاح ایشان بر مؤمنان حرام است، و ظاهر آیت اگر چه خبر است، معنی آن است که باید که چنین باشد، چنان که گفت: وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا «۵» إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ «۷»، یعنی باید تا نماز مردمان را منع کند از فحشاء و منکر، چه اگر خبر بودی دروغ بودی، و اینکه قول

مجاهد است و عطاء بن ابی رباح و قتاده و زهری و القاسم بن ابی بزة (۸) و شعبی و ابو حمزة الثمالی و روایت عوفی از عبد الله عباس.

عکرمه گفت: آیت در زنانی (۹) آمد زنا کننده که در مکه و مدینه بودند، و بسیار

(۱). همه نسخه بدلها: کند.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز آط: توانگر.

(۳). همه نسخه بدلها: روانی.

(۴). به قیاس با آط و فحوای عبارت افزوده شد.

(۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۷.

(۶). مش و.

(۷). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۴۵.

(۸). آط، آب، آذ: القاسم بن ابی بزة، آج، لب: ابو القاسم بن ابی بزة. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: روانی.

صفحه : ۸۳

بودند، و از مشاهیر ایشان نه زن بود (۱) و صواحب رایات چون علمهای بیطار تا ایشان را به آن بشناختندی: یکی ام مهزول (۲) بود کنیزک سایب بن ابی السایب المخزومی، و ام علیط بود کنیزک صفوان بن امیه، و حنة (۳) القبطیه کنیزک عاص وائل، و مریه (۴) بود کنیزک مالک بن عمیل بن السدّاق، و حلاله بود کنیزک سهیل بن عمر، و ام سويد بود کنیزک عمر بن عثمان المخزومی، و شریفه بود کنیزک زمعه (۵) الاسود، و فرسه (۶) بود کنیزک هشام بن ابی ربیع، و قریبا بود کنیزک هلال بن انس، و خانه‌های ایشان را خرابیات خواندندی در جاهلیت. و به خانه ایشان الا مشرکی (۷) یا زانی نرفت. و در جاهلیت عادت بودی که مردم فرومایه زن ناپاراسا (۸) به زنی کردی (۹) به طمع کسب ایشان، و آن را طعمه بساختندی. جماعتی درویشان مسلمانان را اندیشه افتاد که همچین کنند، از پیغامبر دستوری خواستند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و نهی کرد ایشان را از مناکحت ایشان (۱۰) و امثال ایشان.

عمرو بن شعیب گفت: آیت در مرثد الغنوی آمد و در عناق. و مرثد مردی بود شجاع و او را دلدل گفتندی، و او را رسول - علیه السلام - نصب کرده بود تا ضعیفان مسلمانان را از مکه به مدینه آوردی، و اینکه عناق در جاهلیت دوست او بود، چون (۱۱) به مکه آمد او را استدعا کرد. او (۱۲) گفت: خدای تعالی زنا حرام کرده است، گفت (۱۳):

مرا به زنی کن و نکاحی که شما راست. او گفت: تا از رسول دستوری خواهم.

دستوری خواست، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

بعضی دگر گفتند: مراد به نکاح نه عقد است، بل نکاح کنایت است از جماع.

و بنزدیک ما اینکه لفظ از الفاظ مشترکه است، حقیقت باشد [۸۶- ر]

در عقد و

(۱). همه نسخه بدلها: بودند.

(۲). آط، آج، لب: مهزول.

- (۳). آب، آز، مش: حیة بن، آج، لب: حبة.
 (۴). آط، آج، لب، آز، آل، مش: مزیه.
 (۵). همه نسخه بدلها: زمعة بن.
 (۶). آط، مش: فرشه، آب، آز: فرشته، آل: فریسه.
 (۷). آج، لب، آل: مشرک.
 (۸). آط، آب، آز را.
 (۹). همه نسخه بدلها: کردند.
 (۱۰). آط، آج، لب، مش: اینان.
 (۱۱). آط، آب، مش او.
 (۱۲). اساس: و، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.
 (۱۳). همه نسخه بدلها پس. [.....]

صفحه : ۸۴

در جماع، و اینکه است که ما گفتیم که به یک عبارت خبر توان دادن از دو معنی مختلف، نبینی که چون گوید: لا تنکح ما نکح ابوک، روا باشد که اینکه یک لفظ نهی باشد عن العقد و الجماع معا. پس گفتند: معنی آیت آن است که خلوت نکند و زنا نکند با زانیان «۱» الا زانی [یا]

«۲» مشرکی، و نیز از زنان رغبت نکند در زنا الا زانیه‌ای یا مشرکه‌ای، و اینکه قول سعید جبیر است و ضحاک و عبد الرحمن بن زید و روایت والبی «۳» است از عبد الله عباس که گفتند معنی آن است که: الزانی لا ینکح، ای لا یزنی الا بزانیة او مشرکه، و كذلك الزانیة لا یزنی بها الا زان او مشرک. وَ حُرِّمَ ذَلِکَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ، و نکاح ایشان حرام است بر مؤمنان. سعید بن المسیب گفت: اینکه در ابتدای اسلام بود آنگه منسوخ شد اینکه حکم بقوله تعالی: وَ أَنْکِحُوا الْأَیَامِی مِنْكُمْ «۴» وَالَّذِینَ یَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ- الا یة، حق تعالی در اینکه آیت حکم

- (۱). همه نسخه بدلها: زانیات. (۹-۶-۵-۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، افزوده شد.
 (۳). اساس: و ابلی، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.
 (۴). سوره نور (۲۴) آیه ۳۲.
 (۷). چاپ شعرانی نکاح ایشان رواست.
 (۸). همه نسخه بدلها: اما اگر کسی با کسی زنا کند.

صفحه : ۸۵

قاذف و حدّ او بیان کرد، گفت: و آنان که ایشان محصنات را- یعنی عفايف را و زنان پارسا «۱» را- که ایشان خود را احصان و صیانت کرده قذف کند و رمی کند به تهمت زنا گوید: یا زانیة، [ای]
 «۲» زنا کننده، یا گوید: زنا کردی، و همچنین اگر مردی پارسای بی گناه را گوید: یا زانی او زنی، آنگه بر آن دعوی که گفته باشد چهار گواه نیارد تا گواهی دهند بر آن که اینکه گوینده راست گفت و اینکه مرد با اینکه زن زنا کرد، و ما بمعاینه دیدیم

کامل فی المکحله، و الا اینکه گوینده را هشتاد تازیانه باید زدن. و قوله تعالی: فَاجْلِدُوهُمْ، تقدیر آن است که (فاجلدوا کل واحد منهم)، به اتفاق هر یکی را از ایشان هشتاد تازیانه زنی. آنکه حکم کرد که گواهی ایشان قبول مکنی هرگز مادام تا توبه نکرده باشند بر خلافی که هست میان فقها و گفته شود- ان شاء الله «۳». وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ، و ایشان فاسق باشند، اینکه سه حکم کرد ایشان را:

یکی وجوب حدّ، و یکی نفی قبول شهادت، و یکی نام فسق. اما حکم آیت: بدان که نزدیک ما مردی یا زنی اگر کافر باشد اگر مسلمان، اگر بنده باشد اگر آزاد، پس از [آن که]

«۴» عاقل و بالغ باشد مردی [را]

«۵» گوید: یا زانی، یا گوید: ای لایط، یا گوید: ای مفعول، یا دشنامی که معنی اینکه دارد به هر لغت که باشد به شرط آن که عالم باشد به آن لغت و به موضوع «۶»، یا زنی را گوید از اینکه عبارات چیزی، اینکه «۷» حدّ بر او واجب شود هشتاد تازیانه. اما اگر قاذف بنده بود حدّ هم هشتاد لازم باشد بنزدیک ما، و زهری و عمر بن عبد العزیز موافقت کردند «۸»، و جمله فقها خلاف کردند و گفتند: حدّ بنده بر نیمه حدّ آزاد باشد چهل تازیانه. دلیل ما عموم آیت است، و در آیت فرق نیست.

اگر کسی قذف کند جماعتی را هر یکی را علی حده به کلمتی مفرد، گوید یکی را: یا زانی؟ و دیگری را: یا لایط؟ و دیگری را یا مفعول؟ برای هر یکی حدّی واجب شود بدو، و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی قولاً واحداً. و اگر جمله را به

(۱). آب، آز: پارسان. (۵-۴-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). آب، آز قوله تعالی.

(۶). آب، آج، آز، مش: به وضع آن.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل، لب: به اینکه.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آز ما را.

صفحه : ۸۶

یک لفظ گوید: شما زنا کردی یا شما زنا کننده‌ای، مذهب ما آن است که «۱»: قوم او را بنزدیک امام یا حاکم آرند و به یک بار مطالبه کنند، بر او یک حد باشد برای همه، و اگر هر یکی علی حده او را به حاکم آرند «۲»، به حق خود مطالبه کنند، برای هر یکی امام حدّی زند او را. و شافعی را دو قول است در اینکه مسأله، که در قدیم گفت: [۸۶-پ]

بر او یک حدّ باشد، و در جدید گفت: برای هر یکی حدّی کامل باشد بر او، و اینکه تفصیل مراعات نکرد که ما گفتیم. و ابو حنیفه گفت: بر او یک حدّ بیش نباشد سواء اگر به یک کلمه گوید و اگر «۳» به کلمات مختلف مفرد هر یکی را.

و ابو حنیفه را به ظاهر آیت تمسّک نیست، اگر گوید ظاهر آیت آن است: يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ، ایجاب حدّ برای جماعات «۴» محصنات کرد، گوئیم: اگر اینکه ظاهر را کار بندد «۵» لازم آید که برای افراد بر او حدّ واجب نبود، و اینکه خلاف اجماع است.

دگر آن که: فَاجْلِدُوهُمْ، بر جمع است و به اتفاق مراد آن است که: (فاجلدوا کل واحد منهم). چون در حق قاذف معنی اینکه است ممتنع نباشد که در حق «۶» مقذوف همین تقدیر باشد اگر «۷» گوید مردی را که: تو زنا کردی با فلان زن بر او دو حدّ واجب شود: یکی برای مرد، و یکی برای زن، چه او دو کس را قذف کرد. و ابو حنیفه گفت: بر او یک حدّ باشد، و شافعی در قدیم همین گفت، و در جدید دو قول است او را: یکی، چنان که ما گفتیم، و دگر آن که یک حدّ واجب باشد.

اگر گوید کسی را «۸»: یا بن الزّانین؟ بر او دو حدّ واجب شود مادر و پدر مقذوف را، اگر زنده باشند مطالبه ایشان را باشد، و اگر

مرده باشند بحق. ارث مطالبه مقذوف را باشد و دگر وارثان را. و ابو حنیفه گفت: یک حد واجب شود. و شافعی را دو قول است: یکی، چنین که ما گفتیم، و اینکه قول اوست در جدید و در قدیم و گفت: یک حد. بدان که حد قاذف موروث باشد همچون مال برای آن که حق «۹» مقذوف است به میراث برسد به نسب دون سبب، خویشان نسبی را باشد دون سببی. و ابو حنیفه گفت:

- (۱). همه نسخه بدلها اینکه.
- (۲). همه نسخه بدلها و. [.....]
- (۳). همه نسخه بدلها: یا.
- (۴). همه نسخه بدلها: جماعت.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز لب، آج: بندند.
- (۶-۹). همه نسخه بدلها: حد.
- (۷). همه نسخه بدلها: که.
- (۸). همه نسخه بدلها: اگر کسی را گوید.

صفحه : ۸۷

موروث نباشد، و شافعی گفت: موروث باشد. و در آن که به که رسد سه قول است او را: یکی «۱» موافق مذهب ماست، و قول دوم آن که عصبه را باشد، و قول سیم آن که به جمله خویشان رسد از خویشان نسبی و سببی - از مردان و زنان - و اینکه مذهب اصحاب اوست «۲».

تعریض به قذف، قذف نباشد بنزدیک ما «۳» اگر در حال غضب «۴» باشد و اگر در حال رضا «۵»، و مذهب شافعی همین است، و مالک گفت: در حال غضب قذف باشد، و در حال رضا قذف نباشد.

مرد آزاد بکر را چون در زنا چهار حد بزنند او را یا در قذف، به بار پنجم بکشند او را. و بنده را بار هشتم. و یک روایت آن است که: بنده را به بار چهارم بکشند، و جمله فقها در اینکه باب خلاف کردند و گفتند: بر او حد باشد «۶» چندان که کند از قذف و زنا، قوله تعالی: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ.

سعید جبیر گفت: آیت در باب عایشه آمد، و دیگر مفسران گفتند: آیت عام است در جمله آنان که آیت متناول بود ایشان را از جمله زنان مؤمنان. و رمی و قذف و قرف «۷» یکی باشد، يقال: رماه «۸» بكذا و آنچه «۹» به او متعلق است و آن زناست از آیت حذف کرد لدلالة الكلام عليه، [و التقدير]

«۱۰»: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ بِالزَّانَا، ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ عَلَى دَعْوَاهُمْ. وقوله: فَاجْلِدُوهُمْ، «فا» برای آن آورد که کلام متضمن شرط است از روی معنی، چنان که بیان کردیم پیش از اینکه. اگر گواه ندارد «۱۱» مقذوف را رجم باید کردن یا حد زدن بر موجب آن که مستحق باشد، و اگر نیارد او را هشتاد تازیانه باید زدن حد المفتری.

- (۱). همه نسخه بدلها قول.
- (۲). اساس: ماست، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۳). همه نسخه بدلها سواء.
- (۴). آل، لب قذف. در اساس هم همین کلمه با خطی بعدی افزوده شده است.

(۵). آج، لب، آز، آل قذف نباشد.

(۶). اساس: نباشد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). آز، آل: فریه.

(۸). آب، آز، آل، مش: رمیته. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: با آنچه رمی.

(۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بیارد.

صفحه : ۸۸

حسن بصری گفت: حدّ المفتری با جامه زنند، و اینکه روایت است از باقر- علیه السلام. و نخعی گفت: جامه از او بردارند، و بنزدیک ما حدّ مفتری با جامه زنند، و حدّ زنا برهنه. قوله: وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا، و نیز از حکم او آن است که گواهی او هرگز قبول نکنند مادام که «۱» بر آن مصرّ باشد اگر توبه کند و حدّ توبه او آن بود که خویشتن را دروغزن کند و گوید: دروغ گفتم، آنگه گواهی او قبول کنند و داخل بود در تحت «۲» استثنا، و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی سواء اگر حد زده باشند او را و اگر زده باشند، و اینکه قول مسروق است و زهری و شعبی «۳» و طاووس و مجاهد و سعید جبیر [۸۷-ر]

و عمر بن عبد العزیز و ضحاک و قول صادق و باقر است- علیها السلام. و مذهب ابو حنیفه و اصحابش و اهل عراق آن است که: او داخل نیست در استثنا، بل استثنا راجع است الی قوله: وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ، و مقصور است بر او، و اینکه قول شریح است و سعید بن المسيّب و حسن و ابراهیم. و اما به توبه حدّ «۴» او ساقط نشود برای آن که از حق «۵» مقذوف است اگر او عفو کند ساقط شود و الاّ به توبه حقّ خدای ساقط شود به اسقاط او. اما حدّ زانی اگر توبه [کند]

«۶» پیش از آن که گواهان بر او گواهی دهند حدّ ساقط شود بنزدیک ما، و اگر پس از آن باشد حدّ ساقط نشود. وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ، و آنان که اینکه کنند از قذف محصنات فاسق باشند.

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا، اَلْأَنَانِ که توبه کنند. خلاف کردند در اینکه استثنا و مانند اینکه از هر استثنایی که متعقّب باشد چند جمله کلام «۷» راجع بود با آن که در بر او بود یا راجع بود با جمله «۸». شافعی و اصحابش گفتند: راجع باشد الی با جمله آنچه متقدّم باشد، و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: راجع باشد الی ما یلیه فقط، و مذهب ما آن است که صحیح بود رجوع او با هر یکی از آن، و قطع نتوان کردن بر «۹» یکی از آن الاّ به دلیلی

(۱). همه نسخه بدلها: تا.

(۲). همه نسخه بدلها: حدّ.

(۳). همه نسخه بدلها و عطاء.

(۴). همه نسخه بدلها از.

(۵). آج، لب، آل: حدّ.

(۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷). همه نسخه بدلها را.

(۸). آب، آز، مش: جملی.

(۹). اساس: و، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۸۹

قاطع، و مثال او چنان باشد که کسی گوید: قصدت الادباء و اکرمت العلماء، و ادبت الغلمان الّا واحدا منهم، اینکه استثنا راجع با غلمان «۱» یا با جمله آنچه رفته است. اختلاف مذاهب «۲» آن است که گفته شد.

و دلیل بر مذهب صحیح که ما اختیار کردیم از توقّف بر دلیل حسن استفهام است که سامع چون شنود که کسی گوید: اکرم «۳» العلماء و جالس الفقهاء و اضرب الغلمان الّا واحدا منهم، که پرسد «۴» گوید: که را خواستی و استثنا از جمله کدام «۵» کردی! از یکی یا از همه! و چنین «۶» استفهام دلیل اشتراک و احتمال کند.

دلیلی دیگر بر صحت اینکه مذهب آن است که ما در قرآن و استعمال اهل لسان استثنا چنان یافتیم که چون متعقّب باشد «۷» یک بار راجع بود با همه، و یک بار الی ما یلیه، و استعمال اهل لغت لفظی را در یک معنی یا دو معنی یا معانی بسیار، دلیل حقیقت او کند در آن معانی الّا که دلیلی از خارج پدید آید که در بعضی حقیقت است و در بعضی مجاز، چنان که در آیت است که به ظاهر استثنا توبه ردّ کردیم با فسق و به دلیل «۸» با نفی شهادت، و گفتیم: الّا استثناست از اینکه دو، و در سقوط حدّ توقّف کردیم بر دلیلی دگر که ما را ره نمود شرعی بر آن که استثنا نیست از او، و حدّ ساقط نیست. دلیلی دیگر بر صحت اینکه مذهب [آن است]

«۹» که: یکی از ما چون گوید: ضربت غلمانی و اکرمت جیرانی و ادیت زکاتی قائما او قاعدا، صباحا او مساء فی مکان کذا، اینکه متعلقات از حال و ظروف مکان و زمان صحیح «۱۰» است که راجع باشد با جمله، و با هر یکی از اینکه جمل همچنین استثناء اذا قال: الّا واحدا، و آنچه جامع است میان ایشان آن است که استثناء و حال و ظروف مکان و زمان فضلاتی است که بعد تمام الکلام آید غیر مستقلّه بانفسها متعلّقه بما قبلها. و آنچه متعلق

(۱). همه نسخه بدلها بود.

(۲). همه نسخه بدلها: مذهب. [...]

(۳). اساس: اکرمت، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). آب، آذ و.

(۵). همه نسخه بدلها: از کدام جمله.

(۶). آط، آب، آج، لب، آذ، آل، مش: حسن اینکه، مش: اینکه.

(۷). همه نسخه بدلها جمله را.

(۸). همه نسخه بدلها: به دلیلی.

(۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۱۰). آط، آب، آج، لب، آل، مش: و محتمل.

صفحه : ۹۰

فقهاست و جوابهای «۱» آن در کتب اصول فقه مشروح است- و اینکه جا بیش از اینکه احتمال نکند.

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا، الّا آنان که توبه کنند پس از آن و اصلاح کنند، پشیمان باشند به آنچه کرده باشند و عزم کنند که دیگر نکنند و خویشان دروغزن کنند، آنگاه اسم فسق از ایشان زایل شود. و به قبول شهادت باز شوند به ادله شرعی و

اخبار (۲) که آمده است در اینکه باب، منها، از آن جمله حدیث مغیره بن شعبه که چون جماعتی آمدند و بر او گواهی دادند به زنا در عهد عمر خطاب (۳)، سه کس گواهی بدادند، و چهارم گفت: من گواهی زنا نمی‌دهم، و لکن کاری منکر دیدم. عمر بفرمود تا آن سه کس را حدّ زدند، دو کس توبه کردند و یکی اصرار کرد. ایشان را با قبول گواهی برد (۴) و آن را که توبه نکرده بود گواهی نشنید، و هیچ (۵) از صحابه بر او انکار نکرد، دلیل کند که اینکه اجماع صحابه است. فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ خدای تعالی آمرزنده [۸۷-پ]

و بخشاینده است، بیامرزد او را و رحمت کند.

قوله تعالی: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ - الایه، حق تعالی گفت: و آنان که ایشان قذف کنند زنان خود را، و گواه ندارند بر ایشان جز خویشان را، فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ، گواهی یکی از ایشان اربع شهادات بالله، چهار سوگند به خدای باشد که بخورند (۶) بر آن که ایشان راست گویند در آن دعوی که می‌کنند. کوفیان خواندند: [اربع]

(۷) شهادات، به رفع «عین» علی خبر الابتداء و هو قوله: فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ، اینکه مبتداست و اربع خبر اوست، و باقی قراء به نصب [اربع] خواندند علی انه مفعول، لقوله: فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ، برای آن که مصدر عمل فعل کند. و بعضی دگر گفتند: علی تقدیر فعل محذوف، و التقدیر: فشهادة احدهم

(۱). همه نسخه بدلها: جواب.

(۲). آب، آج، لب، آز، مش: اخباری.

(۳). اساس رضی الله عنه.

(۴). آب، آز: بزد.

(۵). همه نسخه بدلها کس.

(۶). آج، لب: بخورد. [...]

(۷). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، از قرآن مجید افزوده شد.

صفحه : ۹۱

ان یشهد اربع شهادات بالله.

قوله: وَ الْخَامِسَةَ، ای الشَّهَادَةَ الْخَامِسَةَ. جمله قراء مرفوع خواندند به ابتدا و خبر او «ان» و ما بعدها باشد، مگر حفص که او خواند عن عاصم: و الْخَامِسَةَ، بالتَّصْبِ عَلٰی تَقْدِيرٍ؟ و یشهد الشَّهَادَةَ الْخَامِسَةَ. نافع و یعقوب خواندند: «ان لعنة الله» و: «ان غضب الله» به تخفیف هر دو «نون» و رفع ما بعدهما بر آن که «ان» مخففه باشد از ثقیله، و باقی قراء به تشدید «ان» (۱) هر دو موضع، و نصب ما بعدهما که اینکه حرف تا مشدد بود عمل نصب کند، چون (۲) تخفیف کنند او را عملش باطل شود.

و نافع تنها خواند: و الْخَامِسَةَ ان غضب الله علیها، به تخفیف «نون» «ان» بر (۳) فعل ماضی، و رفع «الله»، و باقی (۴) بر مصدر مضاف الی اسم الله تعالی، و جرّ «الله» به اضافة. اینکه اختلاف قراء است در آیت.

امّا معنی آیت و سبب نزول او، عکرمه روایت کرد از عبد الله عیّاس که چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً - الایه، سعد عباده گفت: یا رسول الله؟ اگر من از در خانه (۵) در روم و مردی را یابم بر شکم زن (۶) خفته یا در میان ران او شده بنه جنانم او را و بترنجانم تا بروم و چهار گواه بیارم، چون به طلب چهار گواه روم (۷) او پرداخته باشد و رفته، اگر آنچه دیده باشم بگویم هشتاد تازیانه بر من زنند، اینکه عجب حکمی است؟ رسول - علیه

السلام- گفت:

یا معشر الانصار

؟ نمی‌شنوی «۸» که سیدتان «۹» چه می‌گوید؟ گفتند: یا رسول الله؟ او را ملامت مکن که او مردی غیور است و هرگز هیچ زن نکرده است الا بکر، و هیچ زن را طلاق ندهد که کس او را به زنی یا رد کردن «۱۰». سعد عباده گفت: تن و جان من فدای تو باد یا رسول الله؟ من می‌دانم که اینکه حق است، و از

(۱). همه نسخه بدلها در.

(۲). آب، آز به.

(۳). همه نسخه بدلها: و.

(۴). همه نسخه بدلها قراء.

(۵). همه نسخه بدلها خود.

(۶). مش خود.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز آب: شوم.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز مش: می‌شنوی، مش: بشنوید.

(۹). اساس: شبان، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها و مراجع تفسیر، تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب: کند.

صفحه: ۹۲

خدای است - جل جلاله - و لکن مرا از اینکه عجب می‌آید؟ رسول - علیه السلام - گفت:

حکم خدای اینکه است، و خدای چنین فرمود. سعد گفت: صدق الله و رسوله، خدای و پیغامبر راستیگرند «۱».

ایشان در اینکه بودند که پسر عم «۲» از آن سعد - نام او هلال بن امیه - از خرما ستانی که او را بود باز گشت. در خانه رفت مردی را دید با زن خود خفته «۳» با او زنا می‌کرد، هیچ نگفت. آمد تا بنزدیک رسول - علیه السلام - رسول با صحابه نشست بود، گفت: یا رسول الله؟ چنین حالی افتاد «۴»، من اینکه به چشم خود دیدم معاینه، و به گوش خویش شنیدم، و اینکه را دفع نمی‌توانم کردن. رسول - علیه السلام - از اینکه حال متغیر شد و اثر کراهت «۵» بر وی «۶» پیدا شد و اینکه حدیث بر وی گران آمد. هلال گفت: یا رسول الله؟ من می‌دانم که تو را اینکه حدیث خوش نمی‌آید، و لکن من اینکه حادثه به چشم خود دیدم و چگونه توانم تا اینکه را پوشیده دارم! خدای داند که من راست می‌گویم و حق می‌گویم و امید دارم «۷» که خدای تعالی مرا از اینکه حادثه «۸» فرج دهد. رسول - علیه السلام - همت کرد که او را حدّ زند، انصار گفتند: ما را محنت افتاد و به آنچه سعد گفت در افتادیم، اکنون هلال را حدّ بزنند و گواهی «۹» او نیز مقبول نباشد، و اینکه کاری است عظیم؟ ایشان در اینکه بودند و رسول - علیه السلام - ساز می‌کرد که هلال را حدّ فرماید زدن، وحی فرو آمد «۱۰»، صحابه شاد شدند [۸۸-ر]

و گفتند: ان شاء الله که فرج «۱۱» باشد ما را از اینکه؟ چون رسول - علیه السلام - از غشیه وحی در آمد، گفت: خدای تعالی فرج داد شما را، فرج داد هلال را و شما را از اینکه حادثه، و اینکه آیت بر صحابه خواند: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ - الاية. هلال گفت: من به خدای امید می‌داشتم «۱۲» که فرج دهد ما را از

- (۱). همه نسخه بدلها: راستگوئید.
- (۲). همه نسخه بدلها: عمی.
- (۳). آط، آز، مش و. [.....]
- (۴). مش: افتاده، همه نسخه بدلها و.
- (۵). آج، لب، آل: کراهیت.
- (۶). همه نسخه بدلها: بر روی او.
- (۷). آب، آط، آج، لب، آز: امید دارم، آل: امید می‌دارم، مش: امیدوارم.
- (۸). همه نسخه بدلها: حدیث.
- (۹). آط: گوی.
- (۱۰). آط، آب، آج، لب، آز: فرود آمد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: وحی.
- (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مش: امید می‌داشتم، مش: امید داشتم.

صفحه: ۹۳

اینکه بلیت. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه زن را بخوانی. کس رفت و زن را حاضر کردند، و او را پیش خواند و از اینکه حادثه پرسید. او گفت: دروغ می‌گوید یا رسول الله. رسول- علیه السلام- گفت: خدای داند که از شما دو یکی دروغزن است. هلال گفت: و الله یا رسول الله که من صادقم و الا حق نگفتم. رسول- علیه السلام- گفت: ملاعنه کنی. هلال گفت: بفرمای «۱». هر دو را پیش خویشتن بداشت- زن را و مرد را- و روی ایشان به قبله بود «۲». و او «۳» هلال را گفت، بگو: اشهد بالله انی من «۴» الصادقین، سوگند می‌خورم به خدای که من از جمله راستگویانم در اینکه دعوی، چهار [بار]

«۵» پشتا پشت اینکه سوگند بخورد که: من از جمله راستگویانم در اینکه دعوی، و بار پنجم «۶» رو به او کرد، و رسول گفت: یا هلال اتق الله، بترس از خدای که عذاب دنیا خوارتر از عذاب آخرت است، و عذاب خدای سخت‌تر «۷» از عذاب آدمیان است، و اگر تو را بر اینکه چیزی «۸» حمل کرده است از اینکه باز آی و توبه کن که «۹» نوبت پنجم موجب عذاب و لعنت است بر دروغزن. هلال گفت: و الله که خدای مرا برین عذاب نکند که من راستی‌گرم «۱۰»، و گفت بگو که: لعنت خدای بر او باد اگر دروغ می‌گوید بگفت.

آنکه زن را گفت: چه گویی! سوگند خوری! گفت: آری؟ گفت: بگو چهار بار: اشهد بالله انه لمن الكاذبین، سوگند می‌خورم به خدای که اینکه مرد دروغزن است بر اینکه دعوی که می‌کند بر من. [بگفت]

«۱۱». به بار پنجم، رسول- علیه السلام- او را وعظ کرد و گفت: یا زن؟ از خدای بترس که رسوایی دنیا آسانتر است از رسوایی آخرت، و عذاب خدای سخت‌تر است از عذاب مردمان «۱۲» و اینکه بار پنجم موجب خشم خداست؟ ساعتی فرو ماند، آنکه با خود گفت: قوم خود را رسوا نکنم، و بگفت: خشم خدای بر

(۱). همه نسخه بدلها رسول- علیه السلام.

(۲). همه نسخه بدلها کرد.

(۳). همه نسخه بدلها: اول.

- (۴). آط، آج، لب، آل، مش: لمن.
 (۱۱-۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]
 (۶). همه نسخه بدلها: پنجم بار.
 (۷). آط: سخت / سخت تر.
 (۸). همه نسخه بدلها: چیزی بر اینکه.
 (۹). همه نسخه بدلها: اینکه.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: راستگویم.
 (۱۲). همه نسخه بدلها: آدمیان.

صفحه : ۹۴

او باد اگر اینکه مرد راستیگر است «۱» در اینکه «۲» گفت.

آنکه رسول- علیه السلام- میان ایشان جدا کرد و حکم کرد که فرزند زن راست، و او را نسبت باهلال نکنند، و اینکه زن را به اینکه معنی سرزنش نکنند پس از اینکه.

آنکه رسول- علیه السلام- گفت: اگر اینکه فرزند که آرد بر فلان صفت باشد شوهر راست، و اگر بر فلان صفت باشد آن راست که به او متهم کردند. او را فرزند «۳» بر صفت مکروه آمد، با هیچ پدر نسبت «۴» نکردند او را، و او بزرگ شد و به امیری مصر افتاد، و پدری پیدا نبود او را.

حسن بصری گفت: چون آیت اول آمد: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ- الایه، سعد عبادہ گفت: یا رسول الله؟ اگر چنان که مردی در خانه شود، مردی را بیند با زن خود، اگر بکشش باز کشند «۵» او را، و اگر بگوید، هشتاد تازیانه بزند او را، و اگر به طلب چهار کس گواه شود که «۶» او باز آید مرد فارغ شده باشد و رفته، اینکه مرد که اینکه بیند به شمشیر بزند آن مرد را! رسول- علیه السلام- گفت:

کفی بالسيف شا ...

خواست تا گوید: «شاهد» تمام نگفت. آنکه گفت: اگر نه آنستی که مرد غیور دست- فرو نتواند داشت مسارعت کند اینکه تمام گفتمی، و باقی حدیث تا به آخر چنان که رفت.

عبد الله عباس گفت به دگر روایت و مقاتل که: سبب نزول آیت آن بود که، چون «۷» آیت آمد: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءِ- الایه، رسول- علیه السلام- روز آدینه بر منبر «۸» اینکه آیت بر خواند، عاصم بن عدی الانصاری بر پای- خاست «۹» و گفت: یا رسول الله؟ یکی از ما چون مردی را بیند با زن خود طاق ندارد که خاموش باشد، چون بگوید آنچه دیده باشد هشتاد «۱۰» تازیانه اش بزند «۱۱» و گواهی

(۱). آط، آب، مش: راستگوست، آج، لب، آز، آل: راستگوی است.

(۲). همه نسخه بدلها که.

(۳). همه نسخه بدلها: فرزندی.

(۴). همه نسخه بدلها: تشبیه.

(۵). همه نسخه بدلها: باز کشش.

(۶). همه نسخه بدلها: تا.

(۷). آط، آب، آج، لب اینکه.

(۸). همه نسخه بدلها شد. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها: خواست.

(۱۰). اساس و همه نسخه بدلها بجز لب: صد، با توجه به لب و معنی مورد نظر تصحیح شد.

(۱۱). اساس: بزند، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۹۵

نشنوند، نیز و مسلمانان فاسق خوانندش «۱» الّا آن که چهار گواه بیارد. تا او به طلب چهار گواه رود، مرد قضای حاجت خود کرده باشد و رفته. رسول- علیه السّلام- گفت:

حکم اینکه است.

عاصم را پسر عمی بود- نام او عویمر «۲»- و زنی داشت [۸۸-پ]

اینکه مرد نام او خوله بنت قیس. در میان آن [هفته]

«۳» یک روز عویمر در سرای رفت، شریک بن السّحماء را دید با زن خود خوله. بیامد و عاصم را خبر داد. عاصم گفت: ... إنا لله و إنا إليه راجعون «۴» و الذّین یرمّون أزواجهم - الایة. رسول- علیه السّلام- بفرمود تا آواز دادند «۱»:

«۲» الصّلوّة جامعۀ»

، مردم حاضر آمدند و رسول- علیه السّلام- نماز دیگر بکرد.

آنکه ایشان را پیش خواند و عویمر «۳» را گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که خوله زنا کرد و من راستیگرم «۴» در اینکه که می گویم. بگفت.

گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که من شریک را بر شکم او دیدم و من راستیگرم «۵» در اینکه. بگفت.

سیم بار گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که اینکه حمل نه از من است، و من راست می گویم.

به بار چهارم «۶» گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که من چهار ماه است که با او خلوت نکردم «۷».

آنکه به بار پنجم گفت: بگو لعنت خدای بر عویمر «۸» باد اگر دروغ می گوید.

بگفت. او را گفت: بنشین.

خوله را گفت: بر پای خیز و بگو سوگند می خورم به خدای که زنا نکردم و عویمر دروغ می گوید.

به بار دوم گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که او شریک را با من به یک جا ندید بدین «۹» وجه که دعوی می کند، و او دروغزن است در اینکه دعوی. بگفت.

به بار سیم گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که من از او آبستم، و او دروغ می گوید.

به بار چهارم گفت: بگو سوگند می خورم به خدای که او مرا هرگز بر هیچ فاحشه ندید، و او بر من دروغ می نهد. اینکه بگفت.

به بار پنجم گفت: بگو خشم خدای بر خوله باد اگر اینکه مرد راست می گوید، بگفت.

(۱). آل: ندا در دادند.

(۲). آج، لب، آل: الجمعه. [.....]

(۳). آج، لب، آز، آل: عویم.

(۴-۵). آط، آب، آج، آز، آل، لب: راستگویم، مش: راست می گویم.

(۶). آج، لب بار.

(۷). همه نسخه بدلها: نکرده‌ام.

(۸). آج، لب: عویم.

(۹). همه نسخه بدلها: بر اینکه.

صفحه : ۹۷

رسول- علیه السلام- بفرمود تا از میان ایشان جدا کردند، آنکه گفت: اگر نه اینکه سوگندهاستی مرا در کار اینان رای بود، آنکه گفت: بنگری اینکه فرزند که بیارد اگر اصهبی باشد- که رنگ با سیاهی زند- از شریک بن السدحماء (۱) است، اگر سپید رنگ باشد و ستر (۲) ساق از او نیست. چون بزاد فرزند اشبه الناس به شریک بود، اینکه سبب نزول آیت است قوله: فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ.

در اینکه لفظ خلاف کردند که اینکه «شهادت» (۳) گواهی است یا سوگند «اربع شهادت». مذهب ما و مذهب شافعی و مالک و ربیع و لیث و ابن شبرمه و ثوری و احمد و اسحاق و قول سعید بن المسیب و سلیمان بن یسار و حسن بصری آن است که: اینکه «شهادت»، به معنی سوگندهاست لقوله تعالی: بِاللَّهِ، [فانه لا یقال شهد بالله، به معنی گواهی انما]

(۴) یقال: شهد بالله ای حلف بالله. و زهری و حماد بن ابی سلیمان و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: اینکه شهادت گواهی (۵) است. آنکه بنا بر اینکه مذهبها خلاف کردند در آن که لعان از آن که درست باشد، اینان گفتند- که ذکرشان کردیم باز پسین- که از آنان درست بود که اهل گواهی باشند، که اینکه گواهی است.

و آنان که گفتیم، اولاً گفتند: از (۶) هر دو کس که میان ایشان زنا شوهری باشد صحیح بود چون عاقل و مکلف باشند [۸۹-ر] ، سواء اگر بنده باشند، اگر آزاد، اگر کافر باشند و اگر مسلمان، و اگر یکی چنین باشد و یکی چنان و اگر حدّ زده باشد (۷) در قذف و اگر نباشد (۸) دلیل بر مذهب صحیح از اینکه عموم آیت است من غیر فصل و لا طریق (۹). و دلیل دیگر، قول رسول است- علیه السلام- در [حدیث] (۱۰) «شریک بن سحماء:

(۱). اساس: السمحاء، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۲). آج، لب، آل: سطر.

(۳). آط، آب، آز، لب، آل، مش: شهادت.

(۴). اساس: افتادگی دارد، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آط: گواهی.

(۶). همه نسخه بدلها اینکه.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز آب: باشند.

(۸). همه نسخه بدلها: نباشند. [...]

(۹). همه نسخه بدلها: فرق.

(۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه: ۹۸

۱ «لولا هذه الايمان لكان لي و لها»

شأن، و اگر نه اینکه سوگندها را بودی آن را سوگند خواند، دگر «۲» اگر گواهی بودی بایستی که از نایبنا درست نبودی، که گواهی نایبنا بنزدیک ابو حنیفه درست نباشد. دگر آن که اگر گواهی بود، مکرر «۳» نبودی، که گواهی یک بار کفایت باشد «۴»، و نیز از فاسق درست نبودی که گواهی فاسق روا نباشد «۵».

اما حکم آیت و طرفی فقه که به او تعلق دارد بر اختلاف مذاهب آن است که:

موجب قذف بنزدیک ما و بنزدیک شافعی در حق شوهر حد است، و اگر خواهد که حد از خود بیفکند به ملاءنه تواند افکندن، و موجب انکار «۶» در حق زن حد است «۷» و به لعان ساقط شود. و مذهب ابو حنیفه آن است که: موجب قذف در حق مرد اعمی شوهر «۸» لعان است، چون زن خود را قذف کند، او را لعان واجب آید. اگر امتناع کند حاکم او را باز «۹» دارد تا ملاءنه کند. اگر زن امتناع کند از ملاءنه و قول او را منکر باشد، حاکم او را باز دارد تا ملاءنه کند.

ابو یوسف گفت: به قذف بر مرد حد واجب باشد، و بر «۱۰» امتناع بر زن حد واجب باشد، دلیل ما عموم آیت اینکه است من غیر فصل بین الزوج و غیره. دگر قول رسول - علیه السلام - که عویمر «۱۱» را گفت: اگر گواه بیاری، و الّا «۱۲» حدّ فی ظهرک.

دگر آن که: اگر خویشان را دروغزن کند، به اتفاق حدّ باید زدن او را، و اگر حدّ به قذف واجب نیستی با کذب واجب نشدی. حدّ قذف از حقوق آدمیان است، استیفای آن واجب نبود الّا به مطالبه صاحب حق، و به میراث برسد چون دگر حقوق، و عفو و ابراء در [او]

«۱۳» شود، چنان که در دگر حقوق آدمیان، و شافعی همین «۱۴» گفت. و ابو حنیفه گفت: حقی است از حقوق خدای تعالی متعلق به حقوق آدمیان، به میراث

(۱). همه نسخه بدلها: لکما.

(۲). همه نسخه بدلها آن که.

(۳). همه نسخه بدلها: بودی متکرّر.

(۴). همه نسخه بدلها بجز مش: بود، مش: بودی.

(۵). همه نسخه بدلها: درست نبود.

(۶). چاپ شعرانی: اینکه کار.

(۷). همه نسخه بدلها اعنی رجم.

(۸). همه نسخه بدلها: حق شوهر.

(۹). آج، لب، آل: به آن.

(۱۰). همه نسخه بدلها: به.

(۱۱). آز: عویم.

(۱۲). همه نسخه بدلها: حدّت. [.....]

(۱۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۱۴). مه: هم اینکه، که مناسبتر می‌نماید.

صفحه : ۹۹

نرسد، و عفو و ابراء در [او]

«۱» نشود.

و ملاعنه که واجب شود، بنزدیک ما به دعوی مشاهده زنا واجب شود یا به نفی حمل، و مذهب مالک همین «۲» است. و ابو حنیفه و شافعی گفتند: به دعوی زنا مطلق بر زن ملاعنه واجب شود، اگر مرد و زن هر دو سپید «۳» باشند زن فرزندی سیاه آرد، یا هر دو سیاه باشند زن فرزندی سپید «۴» آرد نفی نشاید «۵» کردن فرزند را به اینکه تهمت و نه نیز ملاعنه واجب شود. شافعی را در اینکه دو قول است: یکی چنین که ما گفتیم، و دگر آن که: مرد لال را- چون او را- اشارتی مفهوم و کنایتی معقول باشد همه عقود او صحیح باشد از نکاح و طلاق و قذف و لعان و سوگند و جز آن، و بیشتر فقها خلاف کردند، الفاظ لعان معتبر است بنزدیک ما چنان که در قرآن است، اگر چیزی از آن کم باشد روا نبود و حکم ملاعنه به آن ثابت نشود و فرقت حاصل نیاید «۶»، اگر حاکم حکم کند به آن و اگر نکند، و شافعی همین «۷» گفت. و ابو حنیفه گفت: اگر بیشتر الفاظ بیارد و کمتر رها کند، و حاکم حکم کند فرقت حاصل شود، و اگر حکم نکند فرقت «۸» نباشد، جز آن که حاکم را نشاید تا حکم کند.

و تلفیظ «۹» لعان به چهار چیز باشد: به لفظ، و موضع، و وقت، و جمع.

اما الفاظ: آنچه قرآن به آن ناطق است.

و اما موضع: اشرف «۱۰» بقعه فی البلد، به مکه در مسجد الحرام، و به مدینه در مسجد رسول، و شهرهای «۱۱» دیگر در مساجد شریف.

و اما وقت: بعد صلاة العصر، چنان که در خیر شریک آمد.

و اما جمع: چنان که در اینکه خبر آمد که، رسول- علیه السلام- فرمود تا بگفتند:
الصلاة جامعة،

و شافعی همین گفت: و ابو حنیفه گفت: اینکه تلفیظ «۱۲» معتبر نیست.

ترتیب در لعان واجب است، ابتدا به ملاعنه مرد کند آنگه زن، اگر مرد ابتدا

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲-۷). مه: هم اینکه، که اینکه جا مناسبتر می‌نماید.

(۳-۴). آج، لب، آل: سفید.

(۵). همه نسخه بدلها حاصل.

(۶). مه سواء.

(۸). مه حاصل.

(۹-۱۲). همه نسخه بدلها: تغلیظ.

(۱۰). آج، لب، آل: اشراف.

(۱۱). همه نسخه بدلها: و به مسجدهای.

صفحه : ۱۰۰

نکند زن ابتدا کند آنگه مرد، و حاکم حکم [کند به]

«۱» تفریق، فرقت حاصل نباشد»۲»، و شافعی همین گفت. و ابو حنیفه و مالک گفتند: به حکم حاکم فرقت حاصل نشود»۳».

چون مرد ملاعنه کند با زن، چند حکم به آن متعلق شوند: یکی، سقوط حدّ «۴»، دوم نفی نسب، [۸۹-پ]

سیم زوال حکم فراش، چهارم تحریم زن علی التّأیید، پنجم وجوب حدّ بر زن الا که خود را برهاند به لعان.

اما لعان زن به او بیش از یک حکم تعلق ندارد، و آن سقوط حدّ زناست، و اینکه مذهب شافعی است و مذهب ما. و مالک و احمد

و داود گفتند: اینکه احکام به ملاعنه هر دو متعلق است، و اینکه قول بعضی اصحاب ما است. و ابو حنیفه گفت: اینکه احکام به

ملاعنه هر دو حاصل شود و حکم حاکم، چه اگر [حکم]

«۵» حاکم نبود اینکه احکام «۶» ثابت نباشد. اگر به بدل «اشهد بالله»، «اقسم بالله» گوید یا: «احلف بالله»، حکم لعان ثابت نشود.

شافعی را دو قول است: یکی همچنین که ما گفتیم «۷»، و دگر آن که: ثابت شود. لعنت باید تا مؤخر باشد در سوگند مرد و غضب

در سوگند زن اگر در میانه باشد گویند روا نباشد، و شافعی را دو قول است در اینکه: چون قذف کند زن خود را به مردی اجنبی،

دو حدّ بر او واجب شود: یکی برای مرد، و یکی برای زن. حدّ زن به ملاعنه بیفکند و حدّ مرد بدو «۸» ماند، و ابو حنیفه گفت همین

قول «۹»، شافعی گفت: به ملاعنه هر دو حدّ از او بیوفتد اگر او را حدّ زنند به مطالبه اجنبی پس از آن برای زن ملاعنه واجب بود بر

او بنزدیک ما و بنزدیک شافعی. و ابو حنیفه گفت: بر محدود قذف ملاعنه نباشد «۱۰». چون پس از ملاعنه مرد گوید: دروغ گفتم،

حدّش بزند و فرزند با او الحاق کنند، فرزند از او میراث گیرد و او از فرزند میراث

(۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آط افزوده شد.

(۲). آط، آب، مش: نیاید، آج: آید، لب: آمد.

(۳). همه نسخه بدلها: شود. [.....]

(۴). آط، آب، مش از مرد.

(۶). همه نسخه بدلها: حکم.

(۷). همه نسخه بدلها: ثابت نشود، و شافعی هم اینکه گفت که ما گفتیم به یک قول.

(۸). همه نسخه بدلها: بر او.

(۹). همه نسخه بدلها: ابو حنیفه هم اینکه گفت.

(۱۰). آط، آج، آل: باشد، آب، آز، لب، مش: واجب بود.

صفحه : ۱۰۱

نگیرد، و تحریم زایل نشود، و فراش باز نیاید. و شافعی همین گفت، جز آن که او گفت: مطلق نسب باز آید «۱». از هر دو جانب

میراث بود، و همچنین گفت زهری. و ثوری و اوزاعی و مالک و ابو یوسف و احمد و اسحاق و ابو حنیفه و محمد گفتند: تحریم

زایل شود زن را باز «۲» تواند کرد «۳»، و هم چنین گفت: چون مرد را حدّ بزند تحریم زایل شود، و اینکه قول سعید بن المسیب

است و سعید بن جبیر.

فرقت لعان بنزدیک ما فسخ است طلاق نیست، و مذهب شافعی همین است. و ابو حنیفه گفت: طلاق است، به اینکه قول تحریمی

مؤید تعلق دارد با او، و بنزدیک ابو حنیفه تحریمی در حال اگر خود را دروغزن کند «۴» حدّش بزنند تحریم زایل شود، و سفیان ثوری همین گفت.

اینکه طرفی است از مسایل فقهی در اینکه باب، و مسایل در اینکه بسیار است، و اینکه قدر کفایت [است]

«۵» اینکه جا، اما تفسیر آیت آن است که در خبر هلال و عویمر شرح داده شد «۶». و «شهادت»، به معنی سوگند است.

و قوله: وَ يَدْرُؤُا عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ، گفت: عذاب «۷» باز دارد «۸» از زن، یعنی حدّ زنا آن که «۹» او نیز سوگند خورد، چهار سوگند به خدا که مرد در اینکه دعوی دروغزن است، اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی، و مذهب ابو حنیفه آن است که: اینکه عذاب حبس است.

قوله تعالی: وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ، و اگر نه فضل خدا و رحمت خداستی بر شما. جواب «لو لا»، از کلام حذف کرد لدلالة الکلام علیه، و التقدير:

لهلکتُم او لعوجلتم بالعقوبه، و مانند اینکه در قرآن و کلام عرب بسیار است، منها قوله تعالی: كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ «۱۰» وَ لَوْ أَنْ قُرْآنًا سُوِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ «۱» وَ أَنْ اللَّهُ تَوَّابٌ حَكِيمٌ، و خدای تعالی توبه پذیرنده است و محکم - کار «۴».

[سوره النور (۲۴): آیات ۱۱ تا ۲۶]

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ جَاؤُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَ الَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ «۱۱» لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَ قَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُبِينٌ «۱۲» لَوْ لَا جَاؤُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شَهَادَةٍ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ «۱۳» وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ «۱۴» إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ وَ تَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَ تَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ «۱۵» وَ لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا شُبْحَانِكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ «۱۶» يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ «۱۷» وَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ «۱۸» إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الدِّينِ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ «۱۹» وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ وَ أَنْ اللَّهُ رَوْفٌ رَحِيمٌ «۲۰»

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَ مَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ «۲۱» وَ لَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَ السَّعْيَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَى وَ الْمَسَاكِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لِيَعْضُوا وَ لِيَصْفَحُوا أَلَا تَحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ «۲۲» إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ «۲۳» يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنُهُمْ وَ أَيْدِيهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ «۲۴» يَوْمَئِذٍ يُؤْفِقِهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَ يَعْلَمُونَ أَنْ اللَّهُ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ «۲۵»

الْحَبِيبَاتِ لِلْحَبِيبِينَ وَ الْحَبِيبُونَ لِلْحَبِيبَاتِ وَ الطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبِينَ وَ الطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ أُولَئِكَ مُبَرَّؤُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ «۲۶»

[۹۰- ر]

[ترجمه]

آنان که آوردند «۵» دروغ گروهی «۶» از شما، مپنداری که بد است شما را بل آن بهتر است شما را هر مردی از ایشان آن است که

کسب کنند» (۷) از بزه، و آن که توّلّا کرد بزرگ اینکه کار» (۸) از ایشان او را عذابی بزرگ بود. چرا چون بشنیدی [اینکه را]

«۹» گمان نبردند» (۱۰) مؤمنان و زنان مؤمنه به خویشتن نیکی، و گفتند اینکه دروغی است روشن. چرا نیاوردند بر او چهار گواه، چون نیاوردند گواهان، ایشان نزدیک خدای دروغزن‌اند. و اگر نه فضل خداستی بر شما و بخشایش او در دنیا و آخرت، برسیدی به شما در آنچه در شدی در او عذابی بزرگ.

-
- (۱). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۱.
- (۲). اساس: سواء و، به قیاس با نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳). همه نسخه بدلها: بحز.
- (۴). آط، آج، لب قوله تعالی.
- (۵). آج، لب، آل: آمدند.
- (۶). آج، لب، آل: جماعتی اند از ده تا چهل.
- (۷). آط، آب: کسب کند، آج، لب، آل: کسب کرد.
- (۸). آج، لب، آل را.
- (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۱۰). اساس: بردند، با توجه به آط تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۳

[پ- ۹۰]

چون می‌گیری از زبانها تن» (۱) و می‌گویی به دهنهایتان آنچه نیست شما را به آن علم و می‌پنداری آسان است، و آن بنزدیک خدای بزرگ است.

و چرا چون بشنیدی نگفتی که نباشد ما را که سخن بگوییم به اینکه، منزهی تو اینکه بهتانی بزرگ است.

پند می‌دهد شما را خدای که باز شوی» (۲) با مانند آن هرگز اگر ایمان داری.

و بیان می‌کند خدای برای شما آیات، و خدای دانا و محکم کار است.

آنان که دوست دارند که آشکارا شود کار زشت در آنان که ایمان دارند، ایشان را بود عذابی دردناک در دنیا و آخرت، و خدای داند و شما ندانی.

[۹۱- ر]

و اگر نه فضل خداستی» (۳) بر شما و بخشایش او و آن که خدای مهربان و بخشاینده است.

ای آنان که ایمان آوردید» (۴) پی‌گیری» (۵) مکنی گامهای دیو را، و هر که پی‌گیری» (۶) کند گامهای دیو را، او فرماید کار زشت و ناپایست» (۷)، و اگر نه فضل خداستی بر شما و بخشایش او پاک نبود از شما از کسی هرگز، و لکن خدای ترکیت» (۸) کند آن را که خواهد، و خدای شنوا و داناست.

- (۱). اساس: دهنهاتان، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۲). آج، لب: به سر مانند آن در نروی، آل: در نروید. [.....]
- (۳). آج، لب، آل: خدای بودی.
- (۴). آج، لب، آل: آورده‌اید.
- (۵-۶). آط، مش، مه: پسروی.
- (۷). آج، لب، آل: ناشایست.
- (۸). آج، لب، آل، مه: پاک.

صفحه : ۱۰۴

[۹۱-پ]

و نباید که تقصیر کنند خداوندان مال از شما و دست فراخی کنند که بدهند خویشان را و درویشان را و هجرت کنندگان در ره خدای، و باید که تا عفو کنند و در گذرند» (۱)، شما دوست [نمی]

«۲» دارید که بیامرزد خدای شما را! و خدای آمرزنده و بخشاینده است.

آنان که تهمت کنند زنان پارسای بی خبر مؤمن را، لعنت کرده‌اند» (۳) در دنیا و آخرت، و ایشان را عذابی بزرگ است.

آن روز گواهی دهد بر ایشان زبانشان و دستهایشان و پاهایشان به آنچه بودند کرده باشند» (۴).

آن روز تمام بدهد ایشان را خدای دین» (۵) ایشان بحق، و بدانند که خدای، اوست که حق است و روشن» (۶).

[۹۲-ر]

زنان پلید مردان پلید را باشد» (۷)، و مردان پلید زنان پلید را باشد» (۸)، و زنان پاک مردان پاک را باشد» (۹)، و مردان پاک زنان پاک را باشد» (۱۰)، ایشان بیزارند از آنچه می‌گویند، ایشان را آمرزش بود و روزی با کرامت.

قوله تعالی: إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ، حق تعالی اینکه آیات در» (۱۱)

- (۱). همه نسخه بدلها: در گذارند، اساس آنچه، که زاید به نظر می‌رسد.
- (۲). اساس و آط: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.
- (۳). آج، لب: لعنت کرده شده‌اند.
- (۴). آج، لب، آل: به آنچه هستند که می‌کنند.
- (۵). آط، آب، آج، لب، آل: جزای.
- (۶). آط، آب، مش کننده. (۷-۸-۹-۱۰). آط، آب، مش: باشند.
- (۱۱). همه نسخه بدلها حق.

صفحه : ۱۰۵

جماعتی منافقان فرستاد که ایشان تهمت کردند عایشه را «۱»، و سبب آن بود که رسول را- صلی الله علیه و آله- عادت چنان بود که چون به سفری خواستی رفتن، قرعه زدی میان زنان، آن که نام او بر آمدی او را با خود ببردی. در اینکه غزو «۲» قرعه زد به نام عایشه بر آمد- و اینکه پس از آن بود که آیت حجاب آمده بود- و خدای تعالی زنان را فرموده بود که: از مردان روی بپوشند. عایشه گفت: رسول- علیه السلام- هودجی فرمود برای من، و مرا در آن جا نشانند و برفت، و آن غزا بکرد و باز گشت. چون نزدیک مدینه رسیدیم در شب فرو آمدیم. من برخاستم «۳» در شب با زنی دیگر که با من بودی، و از لشکرگاه دور برفتم به قضای حاجت. چون باز آمدم مرا عقدی بود از مهرک «۴» یمانی بر گردن داشتم، دست بمالیدم نمانده بود، گمان بردم که آن جا ضایع کرده‌ام که به قضای حاجت رفته بودم.

برخاستم در تاریکی شب تنها و بر اثر «۵» برفتم، و آن جا بسیار طلب کردم نیافتم.

آن جا دیر بماندم. رسول- علیه السلام- از رفتن من بی‌خبر بود، بفرمود تا آواز رحیل کردند و لشکر برگرفت و از آن منزل برفتند. و آنان که هودج من داشتند، بیامدند و هودج بر سر شتر نهادند و گمان بردند که من در آن جام و برفتند. من باز ماندم، در آن منزل هیچ آدمی را ندیدم از داعی و مجیب، همان جا که جای شتر من بود دست بمالیدم عقد بیافتم بر گرفتم و همان جا بنشستم، و خواب بر من غالب شد بخفتم و اندیشه کردم که کسی باز پس آید به طلب از پیوستگان من چون خبر یابند، که نگه کردم صفوان بن المعطل السیلمی در آن منزل که پیش از آن بخته بود، از لشکر باز مانده بود، می‌آمد بر شتری نشسته. چون مرا بدید بشناخت، از آن که مرا دیده بود پیش از حجاب. لا حول گفت و استرجاع کرد، و بیامد و با من هیچ حدیث نکرد. شتر فرو خوابانید تا من بر نشستم، و زمام شتر به دست گرفت و آمد تا به منزل

(۱). اساس: نمی‌شود، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۲). آط، آب، آز، مش ما.

(۳). آط، آب: راه نمایند، آج، لب، آل: راه نماینده.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). آط، مه: بگزرانید، آب، آز: بدرانید، مش: از دریا بدر آمد.

صفحه: ۱۰۶

رسول- علیه السلام- فرو «۱» آمده بود و لشکر فرو «۲» آمده، در وقت هجیر و گرمگاه و از کار من بی‌خبر «۳».

چون شتر من از دور پدید آمد، عبد الله بن ابی سلول و جماعتی منافقان بر سیبل طعن گفتند: اینکه نگر؟ زن پیغامبر با مردی بیگانه از راه بیابان می‌آید، چه ایمن نتوان «۴» بودن که میان ایشان ناشایسته‌ها رفته باشد؟ اینکه حدیث بسر با یکدیگر گفتند، و ما «۵» از آن بی‌خبر بودیم، و حسان ثابت شاعر در آن جمله بود. ما با مدینه آمدیم، و مردم اینکه حدیث در زبان گرفتند و می‌گفتند، و من بی‌خبر بودم از آن. و سبب آن بود که چون در مدینه آمدم، بیمار شدم و یک ماه بیمار بودم، و رسول- علیه السلام- با من بر عادت نبود، و من نمی‌دانستم «۶» که سبب چیست، و چون در آمدی گفتی: بیمار چون است و برفتی، و بر من یک ساعت نشست، تا من از بیماری بهتر شدم.

شبی از شبها با جماعتی از زنان به قضای حاجت بیرون آمدیم، و عادت چنان بود آن جا که در سراها طهارت جای نبود، زنان به شب به صحرا بیرون شدند یا در شهر جایی که خربه‌ای «۷» بودی. و از جمله زنان امّ مسطح با ما بودی او را پای به دامن در آمد، گفت: تعس مسطح، به روی در آیا «۸» مسطح؟ من گفتم: چرا مردی مسلمان را دشنام می‌دهی که به بدر حاضر بود! و اینکه مسطح

از خویشان ابو بکر بود و از جمله اصحاب افک بود. مادرش مرا گفت: ندانی که او در حق تو چه گفته است! گفتم: نه. گفت: او در حق تو چنین و چنین سخنی گفت. من دلتنگ شدم و بدانستم که آن [۹۲-پ] گرانی رسول با من از آن جاست. دستوری خواستم از رسول و گفتم: تا به خانه پدر روم. دستوری داد، من برفتم. مادر و پدر را گفتم: در حق من مردمان چه می گویند! ایشان گفتند: چنین حدیثی می گویند، و رسول- علیه السلام- از آن دلتنگ است، و لکن ما را چیزی نگفت [۹]. من در گریستن نشستم و شب و روز

(۲-۱). همه نسخه بدلها: فرود.

(۳). همه نسخه بدلها بودند.

(۴). همه نسخه بدلها: توان.

(۵). آج، لب، آل: من.

(۶). اساس: می دانستم، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها: خرابه‌ای.

(۸). آط، آب، مش: درایاد.

(۹). همه نسخه بدلها گفت.

صفحه: ۱۰۷

می گریستم و بیماری با سر گرفت مرا، و رسول- علیه السلام- اسامه بن زید را و علی بن ابی طالب را- علیه السلام- بخواند و در باب من با ایشان اندیشه کرد. اما اسامه گفت: سخن اصحاب اغراض نباید شنیدن و امساک باید کردن بر او. و اما علی بن ابی طالب گفت: رای تو قویتر باشد در هر کاری. بریره را بخواند- و او زنی بود که با من در سرای بودی- گفت: عایشه را چگونه دانی! گفت: و الله یا رسول الله که من هیچ خطا و تهمت ندیدم جز آن که کودک است و جوان و وقتها که خمیر کرده بودی از آن غافل شدی تا گوسپند [۱] از آن پاره‌ای بخوردی. رسول- علیه السلام- به منبر بر آمد از سر دلتنگی و خطبه کرد و گفت یا قوم: یا معشر المؤمنین من یعدرنی من رجل بلغنی اذاه فی اهلی،

ای قوم؟ که معذور دارد مرا از مردی که مرا می رنجاند از [۲] اهل من و عبد الله ابی سلول را خواست. سعد معاذ بر پای خاست [۳] و گفت: یا رسول الله؟ من تو را از او معذور دارم، اگر از اوس است بفرمای تا گردنش بزنم، و اگر از برادران ماست از خزرج، اشارت فرمای تا گردنش بزنم. سعد عباده رئیس خزرج بود، برخاست و با سعد معاذ گفت و گوی کرد، که عبد الله ابی [۴] خزرجی بود [۵].

رسول- علیه السلام- ایشان را خاموش کرد و از منبر به زیر آمد و در حجره من آمد، و زنی انصاری بنزدیک من بود، و من می گریستم، مرا گفت: یا عایشه؟ اگر تو مبرایی، خدای تعالی براءت ساحت تو پیدا کند، و اگر خطایی کرده‌ای [۶]، خدای تعالی توبه آن قبول کند. من گفتم: یا رسول الله؟ خدای داند که من مبرام از اینکه حدیث، و چیزی نکرده‌ام که مرا از خدای شرم باید داشت، و لکن کسی مرا باور ندارد و لکن [۷] چیزی نتوانم گفتن الا که [۸] یعقوب- علیه السلام- گفت: ... فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهِ الْمُسْتَعَانُ عَلٰی مَا تَصِفُونَ [۹]، اینکه بگفتم و روی به دیوار کردم و با سر گریه شدم.

رسول- علیه السلام- هم در آن جا نشسته بود، او را وحی آمد، و اینکه آیت خدای تعالی

- (۱). آل: گوسفند.
- (۲). همه نسخه بدلها: در. [...]
- (۳). آط، آب، آج، لب، آز: خواست.
- (۴). همه نسخه بدلها: عبد الله ابی سلول.
- (۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۶). همه نسخه بدلها توبه کن که.
- (۷). همه نسخه بدلها: من.
- (۸). همه نسخه بدلها آن.
- (۹). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۸.

صفحه : ۱۰۸

بفرستاد: إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ - الايات (۱)، گفت: آنان که افک آوردند. اینکه «با» تعدیه است، يقال: جاء بكذا او «۲» اتی به. و افک، حدیثی باشد مقلوب از وجه خود. و دروغ را برای آن افک خوانند که معدول و مقلوب باشد از راست، و يقال: افکتہ الاوافک اذا صرفته «۳» الصوارف، و منه المؤتفكات. و افک «۴» یأفک اذا كذب. عُصْبَةٌ، ای جماعه یشد «۵» بعضها بعضا. و اصله من العصب و هو الشد، و منه العصابة لما یشد به الرأس، و منه العصبه لبني العم لأن الرجل یشتد بهم و یتقوی، و جمع العصبه عصب. عبد الله عباس گفت: عبد الله ابی سلول بود، هو الذی تولی کبره، و او از جمله رؤسای منافقان بود، و مسطح بن اثاثه و حسان بن ثابت و حمنه بنت «۶» جحش بود.

فراء گفت: عصبه، در لغت از یکی تا چهل باشد. لا تحسبوه، مپنداری که آن بتر است، یعنی آن افک و دروغ و بهتان شما را که مبهوت و مکذوبی. بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ، بل آن بهتر شما را برای آن که شما بر ایشان مستحق عوض «۷» شوی، و چون بر آن صبر کنی مستحق ثواب شوی. آنکه گفت: لِكُلِّ امْرِئٍ مِّنْهُمْ مَّا اَكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ، هر مردی را از شما آن است که «۸» اکتساب کند از گناه، یعنی جزای آن و وبال و عقوبت آن به او رسد، و به دیگر کس نرسد. وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ، و آن کس که تولای معظم آن کرد «۹»، و بیشتر و مهترینه آن حدیث «۱۰» کرد و آن عبد الله بن ابی سلول بود، و گفتند: حسان ثابت بود تا به حدی که صفوان بن المعطل چون اینکه حدیث بشنید، تیغ بر گرفت و به ره «۱۱» حسان ثابت آمد و حسان را به تیغ بزد و گفت - شعر [۹۳- ر]

تلق ذباب [السيف]

«۱۲» مَنِّي فَاَتَنِي غَلَامٌ اِذَا هُوَ جِيْتُ لَسْتُ بِشَاعِرٍ

- (۱). آج، لب: الاية.
- (۲). همه نسخه بدلها: و.
- (۳). همه نسخه بدلها: صرفت.
- (۴). اساس: و اوفک، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۵). همه نسخه بدلها: شد.

(۶). اساس: حمنه بن، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها: اعراض. [...]

(۸). آج، لب، آل، مش: از شما دانست که.

(۹). آج، لب، آز، آل، مش: کند.

(۱۰). آط، آج، لب، آل، مش او.

(۱۱). آج، لب، آل: نزد.

(۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه : ۱۰۹

و لکننی احمی حمای و انتفی «۱» من الباهت الزامی البراء الطواهر

مردم گرد آمدند و حسّان را بجهانیدند، و حسّان بنزدیک رسول آمد، و رسول - علیه السلام - آن ضربت از او بخواست و آن را فدیة کرد به غلامی رومی و خرماستانی که حسّان آن خرماستان به معاویه ابو سفیان فروخت در عهد ولایت او به مالی عظیم، و حسّان بن ثابت به عذر اینکه «۲» چند بیت بگفت «۳»:

حصان رزان ما تزن بریبه و تصبح غرثی من لحوم الغوافل

حلیله خیر الناس دینا و منصبا نبی الهدی ذی المکرّمات الفواضل

چون بیت اول بر عایشه خواند، عایشه او را گفت: اما انت فلسّت کذلک، اما تو چنین نه‌ای، یعنی که تو مرا قذف کردی. اما «کبر» و «کبر» «۴» اهل لغت گفتند: هما لغتان بمعنی. و ابو جعفر «کبره» خواند به ضم «کاف»، و ابو عمرو گفت: فرق میان «کبر» و «کبر» آن است که «کبر» کبریا و تکبر باشد، و «کبر» کبر السن بالضم، و منه قول الشاعر:

لو لا جلال السن و الکبر

له عذاب عظیم، او را عذاب عظیم باشد. و گفتند: حسّان دل عایشه به دست آورد، و او را دل خوش کرد. شعبی گفت: از عایشه شنیدم «۵» که گفت: نیک آید مرا قول حسّان که در جواب ابو سفیان گوید - شعر:

هجوت محمدا فاجبت عنه و عند الله فی ذاک الجزاء

فان ابی و والده و عرضی لعرض محمّد منکم و قاء

ا تشتمه «۶» و لست له بکفو فشرکما لخیرکما الفداء

او را گفتند: یا امّ المؤمنین؟ او نه آن است که خدا او را می گوید: وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ! گفت: پس نه بس «۷» آن عذاب که او دید؟ نه کور شد و زخم تیغ بچشید؟ لَوْ لَا إِذِ سَمِعْتُمُوهُ «لولا» به معنی «هلا» است، و آن تحضیض را باشد،

- (۱). آب، لب، ابتهی.
- (۲). همه نسخه بدلها: بعد از آن.
- (۳). همه نسخه بدلها منها.
- (۴). همه نسخه بدلها بعضی.
- (۵). همه نسخه بدلها: شنیدند.
- (۶). همه نسخه بدلها: تشتمه.
- (۷). همه نسخه بدلها: نه بس است.

صفحه : ۱۱۰

گفت: چرا چون اینکه حدیث شنیدی شما که مؤمنانی از مردمان و زنان به خویشان [گمان

«۱» خیری نبردی، یعنی به مسلما [نا]

«۲» نی که حکم ایشان حکم شماسست، نظیره قوله تعالی: «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (۳) «فَسَلِّمُوا عَلٰی أَنْفُسِكُمْ» (۴) «ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا، چرا شما به اینکه کار همان ظن نبردی که مؤمنان به خویشان برند از خیر! وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ» و گفتند: اینکه دروغی ظاهر است.

مفسران گفتند: مراد به اینکه ابو ایوب است و ام ایوب که چون اینکه حدیث می رفت، و مردم در زبان گرفته بودند، ام ایوب ابو ایوب را گفت: می شنوی که مردمان چه می گویند در حق عایشه! گفت: می شنوم، و لکن دروغ است. گفت: با «۵» ام ایوب اختیار چنین کار کنی! گفت: معاذ الله؟ گفت: پس به هر حال عایشه از تو بهتر است. آنکه هر دو متفق شدند و گفتند: هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ» اینکه دروغی ظاهر است.

لَوْ لَا جَاؤُ عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةٍ، ای هلا جاءوا. آنکه حق تعالی گفت: چرا نیاوردند بر اینکه سخن که بگفتند چهار گواه، چنان که شرع است که آن کس که قذف کند و تهمت نهد زنی را یا مردی را به زنا، او را چهار گواه باید آوردن. چون نیاورند گواه و گواه نداشتند بر اینکه، ایشان بنزدیک خدای - جل جلاله - دروغزن اند. اینکه خاص است به عایشه که خدای - جل و عز - از او براءت ساحت شناخت، و آن گویندگان را دروغزن دانست، فاما جز او روا «۶» بود که کسی کسی را به زنا به «۷» ناشایستی بیند، و چون بگوید از او چهار گواه خواهند او گواه ندارد بنزدیک خدا دروغزن نباشد.

آنکه گفت: «وَلَوْ لَا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، اگر نه فضل و رحمت خداستی «۸» بر شما که مسلمانید «۹»، هم در دنیا و هم در آخرت برسیدی به

(۲-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). سوره نساء (۴) آیه ۲۹. [...]

(۴). سوره نور (۲۴) آیه ۶۱.

(۵). همه نسخه بدلها: است تو با.

(۶). همه نسخه بدلها: جز او را.

(۷). همه نسخه بدلها: بر.

(۸). همه نسخه بدلها: خداستی.

(۹). همه نسخه بدلها: مسلمانانید.

صفحه : ۱۱۱

شما، به آنچه شما در آن خوض می کنید و افاضت در وی «۱» می شوی، عذابی بزرگ، يقال: افاض فی الحدیث اذا دخل فیه. [۹۳-

پ]

قال الله تعالى: **إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ** «۲» **إِذْ تَلْقَوْنَهُ بِالسِّنِّتِمْ**، چون تلقی می کنی و بهری از دهن بهری می گیری. و تلقی تقبل [باشد]

«۳» و استقبال، یعنی به زبان از یکدیگر فرا می گیری. و ابی خواند: **اذ تَلْقَوْنَهُ** به دو «تا»، و عایشه خواند: **اذ تَلْقَوْنَهُ** «۴»، من الولق و هو استمرار اللسان بالكذب، يقال: ولق يلق ولقا، بمعنى، **اذ تَكْذِبُونَهُ** أى الحدیث. [و محمد بن السَّمِيعِ خواند: **اذ تَلْقَوْنَهُ**، من الالقاء، و اینکه همه شاذ است]

«۵» **وَ تَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ**، و می گویی به زبانتان آنچه شما را به آن علمی نیست. **وَ تَحْسِبُونَهُ هَيِّنًا**، و می پنداری که اینکه خوار است. **وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ**، و اینکه بنزدیک خدا بزرگ است.

وَ لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ، چرا چون اینکه سخن بشنیدی، نگفتی که ما اینکه سخن نگوییم «۶»! **سَيُبْحَانُكَ**، منزهی تو ای خدای ما، اینکه بهتانی است بزرگ. و بهتان دروغ «۷» باشد که صاحبش چون بشنود مبهوت و متحیر ماند.

آنکه گفت: **يَعْظُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا**، خدای تعالی پند می دهد شما را از آن که با سر مانند آن روی، و گفتند: تقدیر آن است که: **لَثَلَّآ تَعُودُوا**، تا با سر مانند آن نروی، و اینکه هر دو وجه را محتمل است، چنان که در نظایرش رفته است من قوله تعالی: **وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ** «۸» **يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا** «۹» **أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا** «۱۰» **إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ**، اگر شما مؤمنانی و به خدای ایمان داری.

(۱). همه نسخه بدلها: و در او.

(۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۶۱.

(۳-۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها: یلقونه.

(۶). همه نسخه بدلها: نیست ما را که اینکه سخن گوئیم.

(۷). همه نسخه بدلها: دروغی.

(۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵.

(۹). سوره نساء (۴) آیه ۱۷۶. [.....]

(۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲.

(۱۱). آل: است.

صفحه : ۱۱۲

وَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ، و خدای تعالی برای شما آیات و بینات و دلایل بیان می کند. **وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ**، و خدای عالم است به احوال

خلقان بر عموم، و به حدیث عایشه و صفوان و براءت ساحت ایشان از تهمت، و محکم کار و درست کردار است.

إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشِيْعَ الْفَاحِشَةُ، گفت: آنان که خواهند و درست دارند که زشتی و منکر در میان مؤمنان آشکارا شود- یعنی عبد الله ابی سلول و اصحابش از منافقان، لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، ایشان را عذابی است دردناک در دنیا و آخرت. وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، و خدای داند دروغ ایشان و شما ندانی.

و گفتند: خدای داند تفصیل عذاب ایشان و شما ندانی. وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ، و اگر نه فضل خداستی «۱» بر شما و رحمت او، و آن که خدای رؤوف و مهربان و بخشاینده است. و جواب «لو لا» نیز حذف کرد- چنان که پیش از اینکه بگفتم، و التَّقْدِيرُ: لعاجلكم بالعقوبة، تعجیل کردی بر شما بر عقوبت.

آنکه گفت: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، ای گرویدگان «۲» و باوردارندگان؟ لَا- تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ، پی شیطان مگیری و به دنبال او مشوی. وَ مَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ، و هر که او به دنبال گامهای شیطان رود، فَمِنْهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ، او مردمان را فحشاء و منکر فرماید. اینکه دو اسم است عام- جمله قبايح و معاصی را، فالفحشاء و الفاحشه کار زشت باشد، و منکر هر فعلی بود که عقل یا شرع آن را انکار کند. وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ، و اگر نه فضل خداستی «۳» و رحمتش بر شما. ما زکی مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا، هرگز کس از شما زکی و پارسا نبود. یعقوب خواند و ابن محیصن: «ما زکی» بالتشديد، تزکیه نکردی خدای کس را و حکم نکردی به زکا و طهارت او. وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ، و لکن خدای تعالی تزکیت «۴» کند آن را که خواهد از گناه به رحمت و مغفرت. وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، و خدای شنوا و داناست، سميع لأقوالكم، علیم باحوالکم. ابو الدرداء روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: هیچ کس نباشد که او

(۱). آج، لب، آل: خداستی.

(۲). آج، لب، آل: گروندگان.

(۳). همه نسخه بدلها: خداستی.

(۴). مش کسی.

صفحه : ۱۱۳

دست کسی قوی دارد در خصومتی که او را به آن علمی نبود و آما او در سایه خشم خدای باشد تا از آن باز ایستادن «۱»، و هیچ کسی نباشد که او به شفاعت برخیزد تا حدی از حدهای خدای ضایع کند و آلا با خدای خصومت کرده باشد، و لعنت خدای بر او متتابع شود تا به قیامت «۲». هیچ کسی نباشد که کلمتی بر مردی مسلمان اشاعت کند، و به آن عیب او خواهد آلا بر خدای [۹۴- ر] واجب بود که او را در آتش دوزخ بگذارد. آنکه گفت: و اصل اینکه در کتاب خدای فی قوله تعالی: إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشِيْعَ الْفَاحِشَةُ فِي الدِّينِ آمَنُوا- الایة. قوله تعالی: وَ لَا يَأْتَلُ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ، و نباید که سوگند خورند خداوندان فضل و مال بسیار «۳». یفتعل من الایة، و هی القسم. اینکه قول بیشتر مفسران است.

اخفش گفت: لَا- يَأْتَلُ، ای لا یفتعل من الالو، و هو التَّقْصِيرُ وَ التَّرْكَ، یعنی نباید که تقصیر کنند خداوندان فضل و افزونی مال. وَ السَّعْيُ، و فراخی روزی. أَنْ يُؤْتُوا أَوْلِي الْقُرْبَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، که به «۴» چیزی که به خویشان دهند و به درویشان، و به آنان که در ره خدای هجرت کرده‌اند. گفتند «۵»: آیت در حق مسطح آمد- و او پسر خاله ابو بکر بود- و درویش بود- و بدری بود- و ابو بکر بر او نفقه کردی، چون در حدیث افکک خوضی کرد، نفقه از او باز گرفت، خدای تعالی در حق او

اینکه آیت بفرستاد. ابو بکر نفقه او با جای داد، و بر عادت نفقه می‌کرد. وَ لِيَعْفُوا وَ لِيَصْفَحُوا، و بگو ای محمد تا عفو بکنند «۶». أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ، خواهی تا خدای [شما را بیامرزد! یعنی اگر می‌خواهی تا خدای گناه شما «۷»]

«۸» بیامرزد و شما را عفو کند، شما بیامرزی ایشان را و عفو کنی، که رسول - علیه السلام - چنین گفت «۹»:

من يغفر يغفر الله له و من يعف الله عنه

، هر که بیامرزد کسی را خدای او را بیامرزد، و هر که عفو کند خدای عفو کند از او. وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ خدای «۱۰» تعالی

(۱). همه نسخه بدلها: باز ایستد.

(۲). همه نسخه بدلها و.

(۳). چاپ شعرانی یا تل.

(۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۵). آج، لب، آل اینکه.

(۶). همه نسخه بدلها و در گذرند.

(۷). آل را.

(۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها که.

(۱۰). همه نسخه بدلها: و خدای.

صفحه: ۱۱۴

آمرزنده و بخشاینده است.

إِنَّ الدِّينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ، آنگه بر عموم فرمود که:

هر کس که او قذف کند زنان پارسا را به چیزهایی که ایشان غافل باشند و بی خبر، و مؤمن باشند، لُعِنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، ایشان در دنیا و آخرت ملعونند. وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ، و ایشان را عذابی عظیم «۱» بود، بزرگ.

ابو حمزه الثمالی گفت: آیت در حق مهاجرات «۲» مکه آمد که چون ایشان با پیغامبر هجرت کردند و از قفای رسول به مدینه رفتند، مشرکان ایشان را به مکه طعن «۳» زدند و گفتند: اینان به فجور می‌روند، و بعضی گفتند: مراد عایشه است، و حمل او بر عموم کردن اولیتر باشد تا شاملتر بود فایده را و هم داخل باشد «۴» تحت آن.

آنگه تهدید کرد ایشان را و بترسانید به نوعی از وعید روز قیامت، گفت: يَوْمَ تَشْهَدُ، آن روز که گواهی دهد بر ایشان، و عامل در «یوم»، «عذاب عظیم» باشد، و یا عاملی «۵» مقدّر من قوله تعالی: اذْكَرَ يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ، یاد کن آن روز «۶» که گواهی دهد بر ایشان زبانهاشان «۷» و دستهاشان «۸» و پا [ها]

«۹» شان «۱۰» آنچه کرده باشند در دنیا. و گفتند:

معنی آن است که، زبان بعضی بر بعضی گواهی دهد.

يَوْمَئِذٍ يُؤْفِقِهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ، آن روز که خدای تعالی تمام بدهد جزا و حساب ایشان بحق. عامّه [قراء]

«۱۱» به نصب [حق]

«۱۲» خواندند، و مجاهد مرفوع خواند علی أنّه صفة الله تعالی، ای یوقیهم الله الحق دینهم، و در مصحف ابی چنین است «۱۳».

و بدانند که خدای تعالی هست که «۱۴» او حق است و بیان کننده.

آنکه گفت: الْحَيِّثَاتُ لِلْحَيِّثِينَ، بیشتر مفسران گفتند: معنی آیت آن است که، الْحَيِّثَاتُ مِنَ الْكَلِمَاتِ وَالْقَوْلُ لِلْحَيِّثِينَ، مِنَ الرِّجَالِ. وَ الْحَيِّثُونَ لِلْحَيِّثَاتِ، ای

(۱). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۲). آل: مهاجرین.

(۳). همه نسخه بدلها: طعنه.

(۴). آط، آل، مش: همه داخل باشند.

(۵). آب، آج، لب، آز، آل، مش: عامل.

(۶). همه نسخه بدلها: روزی.

(۷). آج، لب، آل، مش: زبانهای ایشان.

(۸). مش: دستهایشان. (۱۲-۱۱-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۱۰). آج، لب، آل: پایهای ایشان به.

(۱۳). کذا در همه نسخه‌ها، چاپ شعرانی (۸/۲۰۰) وَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ اللَّهُ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ

(۱۴). همه نسخه بدلها: خدای راست تعالی که. [.....]

صفحه: ۱۱۵

من الرجال للحيثيات من الكلمات، سخن زشت و پلید از مردان پلید حاصل آید، و مردان پلید و نابکار سزا و لایق کلمات و سخنها پلید باشند، معنی آیت بر معنی آن بود که خدای تعالی گفت: قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ ﴿۱﴾ الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً [۹۴-

پ]

وَ الزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ ﴿۷﴾ أُولَئِكَ مُبَرَّؤُونَ مِمَّا يَقُولُونَ، ایشان مبرراند از آنچه «۹» اصحاب افک می گویند- یعنی عایشه و صفوان. و گفتند: زنان مهاجرات- بر آن قول که رفت. لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ، ایشان را آمرزش بود و روزی گرامی.

[سوره النور (۲۴): آیات ۲۷ تا ۳۸]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَ تَسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۲۷) فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَ إِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (۲۸) لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَ مَا تَكْتُمُونَ (۲۹) قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَ يَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ (۳۰) وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَ يَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَ لَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ لِيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَ لَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوْ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ

لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۳۱)

وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُعْطِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۳۲) وَ لَيْسَتَعْفِيفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحاً حَتَّى يُعْطِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْراً وَ آتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلَا تُكْرَهُوا فَتِيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّناً لِيَبْتِغُوا عَرْضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهْنَهُ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۳) وَ لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَ مَثَلًا مِنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ وَ مَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ (۳۴) اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضَيِّئُ وَ لَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۳۵) فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تَرْفَعَ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ (۳۶)

رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَ لَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَ إِقَامِ الصَّلَاةِ وَ إِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَ الْأَبْصَارُ (۳۷) لِيَجْزِيََهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَ يَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۳۸)

ترجمه

ای آنان که گرویده‌ای، مروی «۱۰» در خانه‌ها جز خانه‌هایتان تا مستانسی شوی «۱۱»، و سلام کنی مر «۱۲» خداوندان آن را، آن بهتر است شما را تا همانا «۱۳» شما اندیشه کنی.
اگر نیابی در آن جا کسی، مروی «۱۴»

(۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۴.

(۲). آط، آج، لب، آل، مش: یرشح.

(۳). آط، آب، آج، لب، آز، مش: لعراء، چاپ شعرانی (۲۰۰ / ۸) لعز.

(۴). همه نسخه بدلها: بزّه.

(۵-۶). همه نسخه بدلها: شایند.

(۷). سوره نور (۲۴) آیه ۳.

(۸). همه نسخه بدلها: باشند.

(۹). همه نسخه بدلها: آن که.

(۱۰). آج، لب: در میاید.

(۱۱). آط، آب: نشوی.

(۱۲). آب، آج، لب، آل، مش: بر، آط: ور.

(۱۳). آج، لب: مگر.

(۱۴). آط، آب، آل: در مثنوی.

[۹۵-ر]

نیست بر شما بزه‌ای که شوی «۱» در خانه‌هایی که نه مسکن باشد، در آن جا متاعی باشد شما را، و خدای داند آنچه آشکارا داری و آنچه پنهان داری.

بگو مؤمنان را تا بر هم نهند چشمه‌هایشان، و نگاه دارند فرجه‌هایشان، آن پاکتر باشد ایشان را که خدا داناست به آنچه ایشان کنند.

[۹۵-پ]

بگو زنان مؤمن را تا چشم «۳» بر هم نهند از چشمه‌هایشان، و نگاه دارند اندامهای خود «۴»، و ظاهر نکنند زینت خود الا آنچه ظاهر باشد از آن، و «۵» بزنند مقنعه‌های خود بر گریبانها «۶»، و آشکارا نکنند زینت خود «۷» الا شوهران را یا پدران «۸»، یا پدران شوهرانشان را، یا پسرانشان را، یا پسران شوهرانشان را، یا برادرانشان را، یا پسران برادرانشان را، [یا پسران خواهرانشان]

«۹»، یا زنانشان را، یا آنچه دارد

(۱). آب، آج، لب، آل، مش: در شوی. [...]

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، از قرآن مجید افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). آط، آب: فرجهای خویش، آج، لب، آل، مش: فرجه‌هایشان.

(۵). آج، لب باید.

(۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش: شان.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل: زینت‌هایشان.

(۸). آب ایشان را.

(۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه: ۱۱۷

دست‌هایشان، یا پسران «۱» جز «۲» خداوندان حاجت «۳» از مردان، یا طفل آن که آشکارا نکنند «۴» بر عورت‌های زنان، و نزنند به پایها [ی خویش]

«۵» تا بدانند آنچه پوشیده دارند از زینت ایشان، و توبه کنی با خدای جمله‌ای مؤمنان تا همانا «۶» ظفریابی.

به شوهر دهی بیوگان را از شما و از نیکان از بندگان شما و پرستاران شما اگر باشند درویش توانگر «۷» کند ایشان را خدای از روزی او «۸»، و خدای فراخ عطا و داناست.

[۹۶-ر]

و بگو تا عفت «۹» کنند آنان که نیابند نکاحی تا مستغنی کند ایشان را خدای از روزیش «۱۰» و آنان که طلب مکاتبه «۱۱» کنند از آنان که «۱۲» مالک باشند دست‌های شما، کتابت کنی ایشان را اگر دانی در ایشان خیری، و بدهی ایشان را از مال خدای آن که داد شما را، و اکراه مکنی پرستارانتان را بر زنا اگر خواهند پارسایی. تا طلب کنی مال «۱۳» زندگانی دنیا، و هر که اکراه کند [ایشان را]

«۱۴»، بدرستی که خدای از پس اکراه ایشان آمرزنده و بخشاینده است.

بدرستی که فرو فرستادیم به شما آیاتی روشن و مثلی [از آنان]

«۱۵» که گذشته‌اند از پیش شما، و پندی پرهیزگاران را.

(۱). مش: پیروان.

(۲). آج، لب، آل: نه.

(۳). آج، لب، آل: شهوت.

(۴). آط، آب، مش: مطّلع نباشند. (۱۵-۱۴-۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). آج، لب، آل: تا مگر شما. [...]

(۷). آب، آج، لب، آل، مش: توانگر.

(۸). آط: فضل خویش، آب، آج، لب، مش: فضل خود.

(۹). اساس: عفو، با توجه به آط، تصحیح شد.

(۱۰). آط، آب، آج، لب: فضل خویش.

(۱۱). آج، لب، آل: مکاتب.

(۱۲). آط، آب، آج، لب، آل، مش: از آنچه.

(۱۳). مش اندکی.

صفحه: ۱۱۸

[۹۶-پ]

خدای روشن کننده آسمانها و زمین است، مثل نور او چون شکافی «۱» است که در او چراغی باشد «۲»، چراغ در آبگینه‌ای باشد «۳»، آبگینه پنداری که آن ستاره‌ای است روشن، باز گیرند «۴» از درختی مبارک زیتون «۵»، نه شرقی باشد نه غربی، نزدیک بود که زیت «۶» آن روشنایی دهد، و اگر «۷» نرسیده باشد به او آتش، نوری باشد بر نوری، ره نماید خدای به نورش آن را که خواهد، و بزند خدای مثلهایی برای مردمان، و خدای به همه چیز داناست.

در خانه‌هایی که دستوری داد خدای که بردارند «۸» و گویند در او «۹» نام او، تسبیح کند «۱۰» او را در آن جا به بامداد و شبانگاه.

[۹۷-ر]

مردانی که مشغول نکند ایشان را بازارگانی «۱۱» و نه فروختنی از ذکر خدای، و به پای داشتن نماز و دادن زکات، ترسند «۱۲» از روزی که برگردد در او دلها و چشمها.

تا پاداشت «۱۳» دهد ایشان را خدای نکوتر آنچه کرده باشند، و بیفزاید ایشان را از فضل خود، و خدای روزی دهد آن را که خواهد بی حساب «۱۴».

(۱). آط، آب، آج، لب، آل، مش: چراغخانه.

- (۲). آط، آب، آج، لب، آل، مش آن.
 (۳). آب آن.
 (۴). آج، لب، آل: افروخته باشند.
 (۵). آج، لب، آل: که زیتون است.
 (۶). آج، لب، آل: روغن.
 (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش چه. [.....]
 (۸). آج، لب، آل: تعظیم نمایند.
 (۹). آج، لب، آل: یاد کنند در آن.
 (۱۰). آط، آب، آج، لب، آل: می کند.
 (۱۱). آط، آب، مش: بازرگانی.
 (۱۲). آط، آب، آج، لب، آل، می ترسند.
 (۱۳). آج، لب، آل: پاداش.
 (۱۴). آط، آب، آج، لب: بی شمار.

صفحه: ۱۱۹

قوله تعالی: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ - الآية. عدی بن ثابت گفت: سبب نزول آیت آن بود که، زنی انصاری بنزدیک رسول «۱» آمد و گفت: یا رسول الله! اوقاتی است که مرا حالتی می باشد که من نمی خواهم که پدرم یا فرزندم مرا بدان حالت ببینند، و ایشان در سرای من می آیند و دیگران «۲»، مرا از آن کراحت است، چگونه سازم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و خطاب کرد با جمله مؤمنان، گفت: ای گرویدگان به خدا و رسول؟ در هیچ خانه مشوی که نه خانه «۳» شما باشد، حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا، تا مستأنس نشوی. بعضی مفسران گفتند: اینکه «استیناس»، به معنی استیذان است، یعنی تا دستوری خواهی.

سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: قرآن منزل اینکه است که: «حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا»، و لکن نویسند را خطا افتاد و ابی کعب و عبد الله عباس و اعمش «حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا» خواندند، و بیشتر مفسران گفتند: در آیت تقدیم و تأخیری است، و تقدیر آن است که: حَتَّى تَسَلَّمُوا عَلَىٰ اَهْلِهَا و تَسْتَأْذِنُوا «۴»، برای آن که سلام پیش از استیذان باید، و در مصحف عبد الله مسعود مقدم «۵» مؤخر نبشته است چنین که گفتیم.

عمرو بن سعید «۶» الثَّقَفِيُّ گفت: مردی به در حجره رسول آمد دستوری خواست و گفت: اَلْحَجَّ «۷»، در آیم! رسول - علیه السلام - کنیزکی را «۸» - نام او روضه - گفت: اینکه مرد دستوری نمی داند خواستن، برو و او را بیاموز. او بیامد و گفت: یا هَذَا، چون دستوری خواهی، اول بگوی: السَّلَامُ عَلَیْكُمْ اِذْخُلْ. مرد اینکه بشنید و بیاموخت و بگفت «۹».

دستوری داد تا «۱۰» در سرای رفت، و اگر اینکه تعسف نکنند از تقدیم و تأخیر «۱۱» روا باشد، چه «واو» ایجاب ترتیب نکند، روا بود که آنچه در لفظ مقدم بود در معنی و مراد مؤخر باشد.

(۱). آل علیه السلام.

(۲). همه نسخه بدلها و.

(۳). آج، لب، آل: جای.

(۴). آج، لب، آل: لیست‌آذنوا.

(۵). مش و.

(۶). همه نسخه بدلها: عمرو بن سعد.

(۷). همه نسخه بدلها: الحج. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها گفت.

(۹). همه نسخه بدلها او را.

(۱۰). آب: با.

(۱۱). همه نسخه بدلها هم.

صفحه : ۱۲۰

مجاهد و سدی گفتند: اینکه «استیناس»، تنحیح و تنخیم است. زینب گفت- زن عبد الله مسعود: [که عبد الله مسعود چون]

«۱» خواستی که در سرای آید، گلو پاک کردی و آواز کردی [۹۷-پ]

که معلوم شدی که او در سرای خواهد آمدن، آنگه در آمدی.

ابو ایوب انصاری گفت: ما رسول را- علیه السلام- پرسیدیم که: خدای به اینکه «استیناس» چه خواست «۲» که گفت: حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا!

رسول- علیه السلام- گفت: آن که مرد «۳» چون به در سرای رسد، تسبیح و تهلیلی کند و تنحیحی که اهل سرای آگاه شوند از آن

که او در سرای خواهد رفتن. بر اینکه اقوال «استیناس» طلب انس باشد، و «سین» استفعال، طلب را باشد کالاستفهام و الاستعلاء. و

خلیل احمد گفت: معنی استیناس، استفعال است من الإیناس و هی «۴» الإبصار، من قوله: إِنْ نِيَّ أَنْتَ نَاراً «۵» ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ، اشارت

است به استیذان و تسلیم، گفت: اینکه معنی کار بستن و دستوری خواستن و استیناس کردن بهتر باشد «۶». آنگه گفت: لَعَلَّكُمْ

تَذَكَّرُونَ، یعنی اینکه بیان و تعلیم و توقیف و تأدیب برای آن است تا باشد که شما متذکر شوی و اندیشه کنی.

آنگه گفت: فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا، اگر چنان باشد که در آن خانه‌ها کسی را نیابی و در او کس نباشد، در آن جا

مشوی تا دستوری دهند شما را، چه اگر در آن جا شوی و کس نباشد، به دزدی متهم شوی، و اگر چیزی مفقود شود از آن جا

تهمت بر شما نهند، و وهم به شما برند. وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا، و اگر شما را گویند باز گردی، همچنان کنی و باز گردی.

هُوَ أَزْكَى لَكُمْ، که آن پاکیزه‌تر

(۱). همه نسخه بدلها: به سوراخ، به اینکه.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها پس.

(۴). دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۵). همه نسخه بدلها: نکرد.

(۶). همه نسخه بدلها: بهتر است شما را.

صفحه : ۱۲۲

باشد شما را، یعنی «۱» رجوع و بازگشتن از تهمت دورتر باشد، و بهتر «۲» و صالحتر. وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ و خدای عالم است به

آنچه شما کنی.

گفتند «۳»: چون اینکه آیت آمد، بعضی صحابه گفتند: یا رسول الله؟ پس اینکه خانات و مساکن که در راه شام هست که در آن جا کس نباشد، آن جا نیز نرویم بی دستوری! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لیسَ عَلَیْکُمْ جُنَاحٌ بر شما بزه‌ای نیست که در خانه‌ها شوی که مسکون نباشد، [۹۸-ر]

و نه سرایها مسکن باشد [و در آن جا کس نباشد]

«۴». فیها متاع لکم، و متاعی از آن شما در آن جا باشد، اگر در آن جا روی بی دستوری روا باشد.

مفسران در آن «۵» بیوت خلاف کردند، قتاده گفت: مراد کاروان سرایهاست و جایی که متاع باشد و مشترک، و خانه‌هایی «۶» که برای سایله و رهگذریان بنا کرده باشند که غربا در آن جا روند و آن جا متاع خود بنهند.

مجاهد گفت: در راه مدینه خانه‌ها «۷» ست که ایشان پالان و آلت شتر «۸» آن جا بنهادندی، و راهها ایمن بودی کس بر نداشتی. گفتند: آن جا نیز به دستوری در رویم! خدای تعالی گفت: آن جا رواست که بی دستوری در روی.

محمد بن الحنفیه - رضی الله عنه - گفت: خانه‌های مکه خواست: سَوَاءَ الْعَاكِفِ فِيهِ وَالْبَادِ «۹» وَاللَّهِ يَعْلَمُ مَا تَبْدُونَ وَ مَا تَكْتُمُونَ، و خدای داند آنچه شما آشکارا «۱» و آنچه پنهان داری، چه او عالم است به سایر معلومات بر هر وجهی که صحیح باشد که معلوم بود.

آنکه گفت: چون آداب در سرایها رفتن شناختی، قل، بگو ای محمد مؤمنان را:

يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ، تا چشم بر هم نهند، و مراد نه آن است که اطباق جفن کنند بر حدقه، معنی آن است که: چشم نگاه دارند از آنچه ایشان را نیست که در او نگرند از روی عقل و شرع، و قوله: مِنْ أَبْصَارِهِمْ، بعضی گفتند: «من»، زیادت است، و درست آن است که زیادت نیست، و انما فایده او تبعیض است، ای قل لهم لا ينظروا الی بعض ما ينظرون، برای آن که همه نظر حرام نیست و غضب بصر از همه چیزی واجب نیست، انما واجب از محرمات است، پس معنی تبعیض حاصل است.

و يحفظوا فروجهم، و نیز بگو تا فرجهای خود نگاه دارند. در او دو قول گفتند: یکی آن که، از زنا نگاه دارند و از آنچه [شرع]

«۲» دستوری نداد ایشان را در آن. ابن زید گفت: هر کجا در قرآن حفظ فرج است، مراد «۳» زناست الا اینکه جا «۴» مراد ستر عورت است، یعنی چشم نگاه داری از آن که در عورت کسی نگری، و عورت نگاه داری به حفظ «۵» از آن که کسی در او نگرند، و گفت: دلیل بر اینکه آن است که اینکه جا «من» نیاورد چنان که در غضب بصر آورد، نگفت و يحفظوا من فروجهم، و اینکه وجهی قریب است، و نیز از روی نظم مناسبتی دارد من کونه تارة ناظرا و تارة منظورا الیه. ذلک از کی لهم، اینکه پاکیزه‌تر باشد ایشان را و به صلاحتر. و «ذلک»، اشارت است الی ما تقدم من غضب البصر و حفظ الفرج. إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ، که خدای عالم است به آنچه ایشان کنند.

عباده صامت گفت که، رسول - علیه السلام - گفت: شش چیز مرا ضمان کنی، تا بهشت ضمان کنم شما را: چون حدیث کنی راست گویی، و چون وعده دهی «۶» وفا کنی، و چون امانتی به شما دهند ادا کنی، و فرجهای خود نگاه داری، و چشم از حرام نگاه داری، و دست کشیده داری تا من ضمان کنم شما را به بهشت.

(۱). همه نسخه بدلها کنی.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها از او.

(۴). همه نسخه بدلها که.

(۵). همه نسخه بدلها و ستر.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز آج: وعده کنی.

صفحه: ۱۲۴

امیر المؤمنین علی - علیه السلام - روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت:

النَّظَرُ إِلَى مَحَاسِنِ الْمَرْأَةِ سَهْمٌ مَسْمُومٌ مِنْ سَهَامِ ابْلِيسَ

، نظر کردن در محاسن زنان، تیری است زهر آلود از تیرهای ابلیس، هر که او چشم نگاه دارد از ایشان طلب ثواب خدای را خدای تعالی او را بندگی «۱» آن عبادتی کرامت کند که به ثواب «۲» شادمانه شود.

ابو هریره گفت که، از رسول - علیه السلام - شنیدم که: بینا «۳» مرد در نماز باشد، زنی بگذرد، او در نماز به آن زن نگرد و چشم از قفای او رها کند، بیم آن بود که چشمهای او برود.

آنکه حق تعالی گفت: اینکه تکلیف مقصور نیست بر مردان، زنان نیز به اینکه معنی مخاطب‌اند، گفت: بگو ای محمد زنان مؤمنات را: تا «۴» چشم نگاه دارند و فرج نگاه دارند بر آن معانی «۵» که گفتیم از اجتناب زنا «۶» [۹۸-پ]

و ستر عورت تا کس در ایشان ننگرد.

و در خبر است که: روزی «۷» رسول - علیه السلام - در حجره فاطمه - علیها السلام - بود، مردی بود نابینا مادر زاد - نام او عبد الله بن امّ مکتوم - او در بزد «۸»، رسول - علیه السلام - گفت: در آی. او در آمد. فاطمه برخاست و در خانه رفت و تا او بنرفت از خانه بیرون نیامد. رسول - علیه السلام - بر سبیل امتحان گفت: یا فاطمه؟ چرا از او پنهان شدی، و او چشم ندارد و چیزی نبیند! گفت: یا رسول الله:

«۹» ان كان لا يراني «الست اراه،

اگر مرا نبیند «۱۰»، من او را بینم «۱۱»، اليس الله تعالى قال: وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ، رسول - علیه السلام - گفت:

«۱۲» الحمد لله [الذی]

«ارانی فی اهل بیتی ما سرنی،

سپاس آن خدای را که با من نمود در اهل البیت من

(۱). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: بیدل آن. [...]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز آج آن.

(۳). دیگر نسخه بدلها: بینایی.

(۴). همه نسخه بدلها: که.

(۵). آط، لب، آل: و اینکه معنی، آب: به اینکه معنی.

(۶). اساس: زنان، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز آج: یک روز.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آج: بر در بود.

(۹). اساس آنی، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می‌نماید.

- (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز آج: اگر او مرا نمی‌بیند.
 (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز آج: نه من او را می‌بینم.
 (۱۲). اساس ندارد، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۲۵

آنچه مرا خرم بکرد. قوله تعالی: وَلَا يُدِينُ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا، و اظهار نکنند از زینت خود الا آنچه ظاهر باشد. علما خلاف کردند در آن زینت ظاهر [که]

«۱» خدای استثنا کرد آن را و رخصت داد در آن. عبد الله مسعود گفت: جامه است و رداء، و دلیل اینکه تأویل قوله تعالی: خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ «۲» وَ لِيُضْرِبَنَّ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ و بگو اینکه زنان را تا «۶» مقنعه‌ها را بر گریبانها زنند، یعنی چنان سازند که گریبان ایشان «۷» پوشیده باشد به مقنعه «۸» تا سینه ایشان پیدا نبود. آنگه بیان کرد آنان را که زینت زنان ببینند، و زنان از ایشان زینت باز نپوشند: وَلَا يُدِينُ زِينَتَهُنَّ إِلَّا، و

(۵-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). سوره اعراف (۷) آیه ۳۱.

(۳). آذ: دست و برنجن. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: حرکت.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز آل اینکه.

(۷). همه نسخه بدلها: گریبانهاشان.

(۸). همه نسخه بدلها: مقنعه.

صفحه: ۱۲۶

اظهار زینت نکنند الا بر شوهران خود، یا برادران خود «۱»، یا پدران شوهران، یا پسران ایشان، یا پسران شوهر ایشان، و بر پدران خود شاید نیز تا اظهار کنند و ان علوا، و اگر چه بر بالا- می‌شود از اجداد و اجداد «۲»، پس جمله ایشان «۳»: شوهران اند «۴»، و پدران زنان اند، و پدران و فرزندان «۵» ایشان اند- اعنی فرزندان خود، و برادران ایشان اند یا پسران برادرانشان، یا پسران خواهرشان یا زنانشان، مراد «۶» زنان مؤمنان اند بر موجب اینکه آیت، حلال «۷» نباشد زنان مسلمانان را که پیش زنان کافران برهنه شوند الا که پرستار ایشان باشد، و ذلك قوله تعالی: أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ عباده گفت: عمر خطاب نامه نبشت به ابو عبیده جراح آن جا که او عامل بود، گفت: شنیدم که زنان اهل کتاب با زنان مسلمانان به یک جای به گرمابه «۸» می‌شوند، تمکین مکن ایشان را از آن که با زنان مسلمانان به گرمابه «۹» روند «۱۰»، و اندام ایشان ببینند. او کس فرستاد و منع کرد، و قوله تعالی: أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ عام است در جمله [۹۹-ر]

زیر دستان از بنده و پرستار، که رخصت است زنان را که زینت خود از ایشان باز نپوشند.

ابن جریر گفت: مخصوص است آیت به پرستاران دون بندگان، و بر قول آنان که گفتند: بندگان در اینکه داخل اند، محمول بود، اما بر آن که ایشان نابالغ باشند و اما بر آن که زینت ظاهر اظهار کنند بر ایشان، و اما بر آن که از کودکی تربیت با ایشان بوده باشد و مقارب بلوغ باشند. أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ، یا تابعانی که شما را باشند که ایشان را به زنان حاجت نبود.

عبد الله عباس گفت: آنان باشند که در شرع متابعت قوم کنند به طمع طعام ایشان را، و هم او گفت: مراد آنان‌اند که زنان از ایشان شرم ندارند، و یک روایت دیگر از او آن است که: عَنین باشند. مجاهد گفت: مراد ابلهی است که احوال زنان

(۱). همه نسخه بدلها: پدران ایشان، اعی پدران اینکه زنان.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز آز اجداد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز آز دوازده کس‌اند.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آز: شوهر باشد.

(۵). آط، لب شوهران، آج، لب، آل، مش: پدران شوهران و فرزندان شوهران.

(۶). همه نسخه بدلها از.

(۷). همه نسخه بدلها: روا.

(۸). آط، آج، لب، آل، مش: گرماوه.

(۹). آط، آب، آز، مش: گرمابه.

(۱۰). آب، آز به یک جا. [...]

صفحه: ۱۲۷

ندانند. حسن بصری گفت: آن بود که او را انتشار متاع نباشد. سعید جبیر گفت:

معتوه باشد. عکرمه گفت: مراد خصی-محبوب «۱» است. حکم گفت: مخنثی باشد که در او قوت نباشد، و گفته‌اند پیری پیر «۲» باشد. و الإربة «۳»، الحاجة و قد اربت الی کذا اربا.

و قراء در اعراب «غیر» «۴»، خلاف کردند: ابو جعفر و ابن عامر «۵» به روایت ابو بکر «غیر» خواند [ند]

«۶» به نصب علی الحال، و باقی قراء به جر خواندند علی الصفة.

أَوِ الطُّفْلِ الذِّينِ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ، یا اطفالی که ایشان بر عورت زنان مطلع نباشند، و ندانند که عورت چه باشد، از آن جا که ایشان را شهوتی نبود به زنان. و لفظ طفل هم واحد باشد و هم جمع، [برای اینکه گفت: الذِّينِ لَمْ يَظْهَرُوا، به کنایت «۷» جمع] «۸». وَلَا يَضْرِبْنَ بَأَرْجُلِهِنَّ» و نباید که ایشان در وقت رفتن پای چنان نهند و گام چنان زنند که زینت پوشیده ایشان ظاهر شود از خلخال و پای بند و مانند اینکه.

و تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ «۹» أَيُّهَا السَّاجِرُونَ «۱۰» أَيُّهُ الثَّقَلَانِ «۱۱» وَ أَنْكِحُوا الْأَيَّامِي مِنْكُمْ - الاية، حق تعالی در اینکه آیت امر کرد مکلفان را به آن که: بیوگانی که با ایشان متعلق باشند «۱۶»، ولایت ایشان به دست

(۱). اساس: محبوب، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). آل: مردی پیر.

(۳). همه نسخه بدلها و الارب.

(۴). آب، آز، مش: او.

(۵). همه نسخه بدلها و عاصم.

(۶-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷). آج، لب، آل: کنایات.

(۹). آج، لب، آل الایه.

(۱۰). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۹.

(۱۱). سوره رحمن (۵۵) آیه ۳۱.

(۱۲-۱۴). اساس: کتبت (کتابت)، همه نسخه بدلها: کتب.

(۱۳). اساس: «الف»، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۵). چاپ شعرانی (۲۰۸/۸) ابو عمرو و کسائی.

(۱۶). همه نسخه بدلها و. [...].

صفحه : ۱۲۸

ایشان بود، ایشان را به شوهر دهند. بعضی علما گفتند: اینکه امر واجب است، و آنچه قول بیشتر علماست آن است که: اینکه سنت است، و اینکه مذهب ابو حنیفه است و اصحابش و مذهب شافعی و مالک و اوزاعی و لیث «۱» و مذهب ما همچنین است. اما مذهب داود آن است که: امر بر وجوب است، هر که طول دارد بر او واجب آن است که زن آزاد را به زنی کند، و هر که طول ندارد «۲» کنیزکی را به زنی کند، و همچنین «۳» بر زنان نکاح واجب است. و بعضی فقها گفتند: نکاح در حق حرایر واجب است، و در حق پرستار «۴» چون «۵» راغب باشد سنت است. و «ایامی» جمع ایم باشد، و ایم از مردان آن بود که زن ندارد، و از زنان آن که شوهر ندارد، يقال: امرأة «۶» ایم و ایمه، كما يقال: امرأة «۷» عذب و عزبه، و قد آمت المرأة تئیم ایما و ایوما و تأیمت تأیما، قال الشاعر - شعر:

فان تنکحی «۸» انکح و ان تتأیمی و ان کنت [افتی]

«۹» منکم اتأیم

و قال آخر - شعر:

الم تر ان الله اظهر دینه و سعد بباب «۱۰» القادسیه معصم

فأبنا و قد آمت نساء کثیره و نسه سعد لیس منهن ایم

و قال آخر:

قد یتمت بنتی و امت کنتی

«۱۱» و شافعی را قولی آن است که: واجب است عند حاجت و توقان سخت، و اصحاب او حمل کردند علی السنه المؤکده، و دلیل

بر اینکه قول رسول است - علیه السلام - که گفت:

النکاح سنتی فمن رغب عن سنتی فلیس منی

، گفت: نکاح سنت من است، هر که «۱۲» رغب کند از سنت من از من نباشد، و همچنین گفت:

- (۱). همه نسخه بدلها، بجز مه: اوزاعی است.
- (۲). همه نسخه بدلها بر او واجب است.
- (۳). همه نسخه بدلها گفت.
- (۴). آج، لب، آل: حرایر.
- (۵). آب، آز به.
- (۶). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۷). آط، آج، لب: لقراء، چاپ شعرانی (۸/ ۲۰۹): للمراء.
- (۸). اساس: تنکح، با توجه به آط تصحیح شد.
- (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۱۰). اساس: بیام، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۱). آط، آج، لب، کنیتی.
- (۱۲). مه کس.

صفحه : ۱۲۹

تناكحوا تكثروا فأنى اباهى بكم الامم يوم القيمة حتى بالسقط، [۹۹-پ]

گفت:

نكاح كنى تا بسیار شوى كه من مباحات كنم به شما با امتان ديگر روز قيامت تا آن كودك كه از شكم مادر بيوفتاده «۱» باشد ناتمام او را در شمار آرم. و همچنين گفت:

من احب فطرتى فليستن بسنتى و هى النكاح

، هر كه ملت من خواهد، گو سنت من بر دست گیر، و آن نكاح است.

سمره «۲» روايت كرد از رسول - عليه السلام - كه: او نهى كرد از بتل. ابو نجیح السلمي گفت، كه رسول - عليه السلام - گفت: هر كه او طول [دارد]

«۳» به چندان كه زن تواند كردن و نكند از ما نيست. يحيى بن عبد الرحمن روايت كرد از پدرش «۴»، از جدش، كه رسول - عليه السلام - گفت: هر كسى كه او را فرزندی بالغ شود «۵». و ابو هريره گفت كه از رسول - عليه السلام - شنيدم كه گفت: شرار كم عزابكم،

بترين شما عزبان باشند، هم ابو هريره روايت كرد كه، رسول - عليه السلام - گفت:

اذا تزوج احدكم عجب شيطانه، يقول يا ويله عصم ابن آدم مئى بثلثى دينه،

گفت: يكي از شما چون زن بكنند، شيطان از «۶» او فرياد كند و بگويد: اى واى بر او فرزند آدم؟ دين خود از من حمايت كرد دو ثلث را، و در خبرى دگر گفت:

من تزوج فقد احرز نصف دينه فعليه بالنصف الاخر،

گفت: هر كه «۷» زن بكنند، نيمه دين خویش نگاهداشته بود، بر اوست كه نيمه ديگر نگاه دارد.

ابو نجیح السلمي روايت كرد كه، رسول - عليه السلام - گفت:

مسکین مسکین رجل لا زوجة له مسکینه مسکینه امرأة لا زوج لها،

گفت: مسکین باشد مردی که زن ندارد و زنی که شوهر ندارد. گفتند: یا رسول الله؟ و اگر چه توانگر (۸) باشد از مال! [گفت: و اگر چه توانگر باشد از مال]

«۹».

ابو امامه گفت، از رسول- علیه السلام- شنیدم که او گفت: چهار کس آن «۱۰» باشد «۱۱»

(۴-۱). همه نسخه بدلها، بجز آل و مش: بیفتاده، آل: بیفتد، مش: افتاده.

(۲). مش: سمره بن جندب. [...]

(۹-۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: عبارت «عبد الرحمن ... بالغ شود» را ندارد.

(۶). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۷). همه نسخه بدلها او.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آط: توانگر.

(۱۰). آذ: کسان.

(۱۱). همه نسخه بدلها: باشند.

صفحه : ۱۳۰

که خدای تعالی لعنت کند بر ایشان به ندا «۱» ایشان را از بالای عرش و فریشتگان آمین کنند:

یکی آن که، خود را از زنان نگه دارد و زن نکند و کنیزک ندارد تا او را فرزند نباشد، و مردی که تشبه کند به زنان و خدای تعالی او را مرد آفریده بود، و زنی که تشبه کند به مردان و خدای تعالی او را زن آفریده باشد، و آن که درویشان را معطل فرو گذارد «۲». خالد گفت: معنی معطل در حدیث آن است که، درویش را بخواند، گوید: بیا تا چیزیت بدهم، چون بیاید گوید: چیزی نیست بر طریق استهزا، یا به نایبنا استهزا کند و گوید: از ره باز شو که چهار پای آمد، و چنان نباشد. یا کسی پیش او آید، [گوید] «۳»: سرای فلان کجاست! گوید: فلان جای و نشان کز دهد.

عکاف بن وداعه الهاللی گفت: بنزدیک رسول- علیه السلام- شدم، مرا گفت:

یا عکاف؟ زن داری! گفتم: نه. گفت: کنیزک داری! گفتم: نه. گفت: تو تندرستی و توانگر «۴»! گفتم: آری و الحمد لله. گفت: فانک اذا من اخوان الشیاطین،

تو از برادران دیوانی، اما رهبان «۵» ترسا «۶» باش و اما آن کن که مسلمانان کنند که سنت ما نکاح است و بترینه «۷» شما عزبانند، و بترین «۸» مردگانتان آنانند که عزب میرند.

آنکه گفت: شیطان را در خود سلاحی نیست بلیغتر از زنان الّا و آنان که زن «۹» دارند مطهرانند و مبرایان از خنا، و یحک یا عکاف؟ زنان صواحب داوداند، و صواحب ایوب، و صواحب یوسف، و صواحب کرسف. ما گفتیم: یا رسول الله؟ کرسف کیست! گفت: مردی که خدای را پرستید بر کنار دریا سی سال، به روز روزه داشتی و به شب نخفتی از صیام روز و قیام شب فاتر نشد «۱۰»، کافر شد به خدای از سبب زنی که او را دوست بداشت و دست از عبادت بداشت، خدای تعالی دریافت او را به برکت روزگار گذشته «۱۱» او، و یحک یا عکاف؟ زن بکن «۱۲» که تو از

- (۱). همه نسخه بدلها: لعنت کند ایشان را.
- (۲). آط: فرو گزارد.
- (۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۴). آج، لب، آز، آل، مش، مه: توانگر.
- (۵). آج، لب، آل: رهبانان.
- (۶). همه نسخه بدلها: و ترسایان.
- (۷-۸). مه: بترین، دیگر نسخه بدلها: بدترین. [.....]
- (۹). همه نسخه بدلها: زنان.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: نشدی.
- (۱۱). آط: گزشته.
- (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز لب زن بکن.

صفحه : ۱۳۱

جمله گناهکارانی. گفت «۱»: یا رسول الله؟ زنی ده مرا پیش از اینکه که از اینکه «۲» جا برخیزم. گفت: من به تو دادم بر نام خدای کریمه بنت کلثوم الحمیری را.
و عبد الله مسعود روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: چون بر امت «۳» صد و هشتاد سال بگذرد از هجرت من، روا بود که اختیار عزیت و عزلت کنند و بر سر کوهها [۱۰۰- ر] عبادت «۴» کنند.

اما اخباری که آمده است که کدام زن را اختیار باید کردن: عیاض بن غنم الاشعری روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: «۵» یا عیاض لا تزوجن عجوذا و لا عاقرا فانی مکاثر [بکم یوم القیامه] ،

گفت: زنی که به زنی کنی پیر نباشد و نازاینده نباید که من به کثرت شما فخر آورم روز قیامت، و همچنین گفت: تزوجوا الودود الولود فانی مکاثر بکم الانبیاء،

گفت: زن دوست داشتنی «۶» زاینده را به زنی کنی، که من به کثرت شما فخر کنم با پیغامبران. و صادق - علیه السلام - [گفت] «۷» از پدرانش، از رسول - علیه السلام - که گفت:

تزوجوا الابدکار فأنهن اعذب افواها و افتح ارحاما و اثبت مودة،

گفت: زن بکر به زنی کنی که ایشان را دهن خوش [تر]

«۸» بود و رحم نرمتر و دوستی ثابت تر. و رسول - علیه السلام - گفت: چون یکی از شما زنی «۹» خواهد، باید از مویش بپرسد چنان که از روی «۱۰»، که موی احد الجمالین است، از دو نیکویی یکی است و در خبری آمد که رسول گفت - علیه السلام:

«۱۱» تزوجوا الزرق فان فیهن یمنا،

گفت: زنان ازرق چشم را به زنی کنی که در ایشان خجستگی است «۱۲». و عایشه «۱۳» روایت کرد «۱۴» که، رسول - علیه السلام - گفت:

اعظم النساء برکة اصبحهن وجهها و اقلهن مهرا،
گفت: بزرگترین زنان به برکت آنان باشند که نکو روی تر باشند و کم مهرتر.

(۱). همه نسخه بدلها: گفتم.

(۲). آط: آن.

(۳). همه نسخه بدلها من.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آل: عادت.

(۵). اساس: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۶). آب، آذ: دوست دارنده، آج، لب: دوست داشتنی، آل، مش: دوست داشت.

(۷-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۹). همه نسخه بدلها: زن.

(۱۰). همه نسخه بدلها: رویش.

(۱۱). همه نسخه بدلها: یمن. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مش: هست.

(۱۳). اساس رضی الله عنها.

(۱۴). همه نسخه بدلها: و روایت کردند.

صفحه: ۱۳۲

اما اخباری که آمده است در آداب نکاح و زفاف: عایشه «۱» روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت که: نکاح آشکارا کنی، و در مسجدها کنی، و در وقت زفاف رواست تا دف زنی، و ولیمه بکنی، و اگر همه «۲» گوسپندی «۳» باشد. معاذ جبل روایت کرد که: با رسول حاضر بودم به گواه گیران مردی انصاری «۴». رسول- علیه السلام- عقد ببست، آنگه گفت:

على الالفه والخير والطير الميمون،

بر الفت باد و خیر و مرغ و فال خجسته «۵». آنگه گفت: نثاری کنی بر سر صاحبان، آنگه سبدها بیاوردند در او میوه، و در بعضی شکر. رسول- علیه السلام- بفرمود تا بریختند آن جا، و از صحابه کس دست بر او نهاد، رسول گفت: چه نیکوست حلم؟ چیزی بر نمی گیری و نمی ربایی! گفتند: یا رسول الله؟ نه ما را نهی کردی فلان روز از نهب! گفت: بلی نهی کردم از نهب لشکر، و نهی نکردم از نهب ولایم. آنگه در افتادند از «۶» میوه و شکر می ربودند، و رسول- علیه السلام- همچنین با ما می ربود. ابو هریره گفت: املاک و ولیمه به شب کنی که در «۷» خجستگی و برکت عظیمتر باشد.

عایشه گفت «۸»: دخترکی انصاری در حجره من بود و من او را می پروردم تا به شوهری دادیم. آن شب که با خانه شوهر شد- در همسایگی ما- رسول- علیه السلام- گفت: چرا هیچ آوازی نیست اینکه جا «۹» و شعر نمی خوانند! که انصاریان را اینکه عادت باشد و دوست دارند. و چون خواهد که عقدی «۱۰» بندد بر زنی، مستحب آن است که: اولاً استخاره بکند «۱۱»، دو رکعت نماز کند، و در عقب آن حمد خدای گوید، آنگه گوید:

اللهم! انی ارید ان اتزوج اللهم!

«قَدَّرَ لِي مِنَ النَّسَاءِ اعْفَهْنَ» فرجا و احفظهن. لی فی نفسها و اوسعهن. رزقا و اعظمن. بركة و قَدَّرَ لِي مِنْهَا وَلِدًا طَيِّبًا تَجْعَلُهُ خَلْفًا

(۸-۱). اساس رضی الله عنها.

(۲). همه نسخه بدلها: به.

(۳). همه نسخه بدلها: گوسفند.

(۴). همه نسخه بدلها را عقد بیست.

(۵). آط، مه: خوجسته.

(۶). همه نسخه بدلها: آن.

(۷). همه نسخه بدلها شب.

(۹). آط، لب، آل: آن جا.

(۱۰). همه نسخه بدلها: عقد.

(۱۱). همه نسخه بدلها و.

(۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [...]

صفحه : ۱۳۳

الله صالحا فی حیاتی و بعد موتی.

و قمر در عقرب «۱» مکروه است عقد بستن علی ما جاء فی الاخبار.

و ولیمه مستحب است، روزی یا دو روز مهمانی کند، و مؤمنان را بخواند، و طعامی بسازد برای ایشان. و باید که چون بنزدیک «۲» یکدیگر شوند بر وضوی نماز باشند، و هر یکی دو رکعت نماز کنند، و عقیب آن از خدای در خواهند تا او را روزی کند الف او و دوستی او. چون بنزدیک او بنشیند، دست بر پیشانی او نهد و بگوید:

«اللهم علی کتابک تزوّجتها و علی امانتک اخذتها و بکلماتک استحللت فرجها، فان قضیت لی فی رحمها نسبا فاجعله مسلما سويا و لا تجعله شرک شیطان».

و مستحب آن است که زفاف به شب باشد و اطعام به روز، و مکروه است زفاف «۴» و خلوت در شب خسوف و در شبی که در «۵» روزش خسوف بوده باشد، [۱۰۰-پ]

و از میان فرو شدن آفتاب تا فرو شدن شفق. و در شبی که بادی سیاه باشد «۶»، و در شبی که زلزله باشد، و در محاق ماه.

و در وقت صحبت نباید تا برهنه باشند «۷»، و روی به قبله نیارند، و پشت بر قبله نیارند «۸»، و در سفینه خلوت نکنند، و سخن گفتن در آن حال مکروه است جز به ذکر خدای تعالی، و به حضور کسی مکروه است. و روا نباشد مردان را که بیشتر از چهار ماه عزلت کند «۹» از حلال خود، اگر چنین کند مأثوم باشد.

و مکروه است که عزل آب کند از زن آزاد الا به اذن او یا به شرطی که میان ایشان باشد در حال عقد. و اگر «۱۰» دو زن دارد روا باشد که یک شب بر «۱۱» زنی باشد و سه شب بر «۱۲» دیگر زن، برای آن که او را چهار زن حلال است، چون چهار زن دارد بنزدیک هر یکی یک شب باید که باشد «۱۳». و میان ایشان باید تا قسمت [به سویت]

«۱۴» کند از نفقه

- (۱). مش: و چون قمر در عقرب باشد.
- (۲). آط، آب، آز: با نزدیک.
- (۳). آل: للشیطان شریکا.
- (۴). همه نسخه بدلها: و زفاف مکره است به روز.
- (۵). آل: ندارد.
- (۶). همه نسخه بدلها: شود.
- (۷). آط، آب، آج، لب، آز، مش: باشد.
- (۸). همه نسخه بدلها: با قبله نکنند.
- (۹). آج، لب، آل: کنند.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: و چون.
- (۱۱-۱۲). همه نسخه بدلها: به بر.
- (۱۳). آط، لب، آل، مش: باید تا بود.
- (۱۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه : ۱۳۴

و کسوت.

و چون زنی بکر به زنی کند، در اول حال شاید که او را تفضیل دهد به سه شب تا هفت شب. چون زنی آزاد دارد و زنی برده، دو شب زن آزاد را باشد و یک شب برده را. و اگر اینکه کنیزک به ملک یمین دارد، او را قسمت نرسد با زنان آزاد. و حکم زنان اهل کتاب، حکم پرستاران باشد.

و آن کس که بر زنی عقد خواهد بستن، روا باشد که روی او ببیند و رفتار و اندام او در جامه، و چون نخواهد «۱» بستن نشاید. قوله تعالی: وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ، انکاح تمکین باشد از نکاح، يقال: نکحت المرأة و انکحتها غیری، و كذلك الاملاک التّمکین من الملک، و هو من باب احفرت زیدا بئرا. حق تعالی در اینکه آیت امر کرد و ترغیب فگند ما را در نکاح، هم مردان را و هم زنان را، گفت: بدهی زنان بی شوهر را [به شوهران]

«۲»، و نیز زن دهی مردان صالح را از بردگان «۳» و آزادان از زنان و مردان از بندگان و پرستاران.

آنکه گفت: نگر تا از درویشی نترسی، چه اگر درویش باشی خدای تعالی از فضلش استغنا دهد شما را. عبد الله عباس گفت که، رسول- علیه السلام- گفت:

التمسوا الرزق بالنکاح،

طلب روزی کنی به نکاح، یعنی ممکن باشد که از دو گانه- زن یا شوهر- فراخ روزی باشند «۴» از سبب او خیری و رزقی «۵» بدین دیگر رسد.

و «۶» در خبر است که مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ درویشم.

گفت: برو زنی بکن. و همچنین در عهد بو بکر «۷» و عمر و عثمان «۸» غرض ایشان تبرک به اینکه آیت بود: إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ. و رسول- علیه السلام- گفت:

عليك بذات الدين تربت يداك،

گفت: بر تو باد که زن دیندار به زنی کنی که دست‌ها خاک آلود باد، یعنی درویش باداش «۹»، معنی آن که در باب نکاح در بند

(۱). همه نسخه بدلها عقد. [.....]

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). اساس: بزرگان، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). آج، لب، آل: باشد.

(۵). همه نسخه بدلها: روزی.

(۶). همه نسخه بدلها همچین.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش، مه: ابو بکر، آز: ابا بکر.

(۸). اساس رضوان الله علیهم.

(۹). آل: باش.

صفحه: ۱۳۵

مال مباش، زن دیندار طلب کن که مال خدای بدهد، از آن جا که گفت: **إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ** و خدای تعالی فراخ عطااست و دانا، روزی [بدهد]

«۱» به سعت رحمتش، و عالم است به مصالح خلق بر وفق مصلحت دهد.

قوله تعالی: **وَلَيْسَتَعَفِيفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا**، آنکه گفت: بگو ای محمد [تاعفت]

«۲» کار بندند و پارسایی کنند آنان که نکاح نیابند [از حرام اجتناب کنند، آنان که طول و قدرت و استطاعت ندارند، یا کسی را نیابند]

«۳» که با او نکاح کنند.

حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ، تا آنکه که خدای تعالی مستغنی بکند ایشان را از فضل خود، یعنی از رزق و نعمت خود. **وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ**، و آنان که طلب مکاتبه کنند از جمله بردگان شما، با ایشان مکاتبه کنی اگر در ایشان خیری دانی. و معنی مکاتبه آن بود که غلام یا کنیزک گوید: با من موافقت کن که از من چندینی بستانی در چند نجم معلوم یا در مدت یک سال یا کما بیش، چون من اینکه داده باشم آزاد باشم، بر اینکه شرط کنند. مستحب است که چون غلام یا کنیزک گویند و اینکه خواهند خداوند «۴» با ایشان اینکه مساعدت بکند «۵» و ایشان را اجابت کند «۶» با اینکه، اگر داند «۷» که قوت [۱۰۱-ر] آن دارند که با آن وفا کنند.

و مذهب داود و عمرو بن دینار و عطا و محمد جریر آن است که: اینکه مکاتبه واجب است، و روایت عوفی است از عبد الله عباس. و قتاده گفت: ابن سیرین از انس خواست که او را مکاتبه کند، اجابت نکرد، با عمر گفت، عمر او را درّه زد. و گفتند: اینکه آیت در شأن غلامی آمد از آن حویطب بن عبد العزّی که از خواجه خود می‌خواست تا مکاتبه بکند او را، نمی‌کرد. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و او را مکاتبه کرد با او بر صد دینار، و بیست دینار از آن جمله بیخشد، و او در مدت مکاتبه مال بداد «۸»، و او را به غزات خیبر بکشتند. و دیگر فقها از شعبی و حسن بصری

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳-۲). اساس افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها: خداوندان.

(۵). همه نسخه بدلها: بکنند.

(۶). همه نسخه بدلها: کنند.

(۷). همه نسخه بدلها: دانند. [...]

(۸). همه نسخه بدلها و آزاد شد.

صفحه : ۱۳۶

و مالک و ابو حنیفه و شافعی و اوزاعی و جمله فقها و مذهب ما هم اینکه است. و مستحب آن است که مغالات^۱ نکند با او در بها، و مسامحت کند و یاری دهد او را از بندگی، و یاری دهد او را به سهمی از زکات من سهم الرقاب. و مکاتب^۳ بر دو ضرب باشد: مطلق باشد و مشروط. مشروط آن باشد که او را گوید در اول^۴ مکاتبه اگر عاجز آیی در^۵ ادای مال کتابت^۶ آنچه داده باشی مراست، و تو همچنان بنده‌ای که بودی. چون غلام بر اینکه شرط قبول کند همچنان باشد، که^۷ ادا نکند^۸ به وقت به تمامی رد کنند^۹ او را با بندگی. و مطلق آن بود که با او اینکه شرط نکنند^{۱۰}، هر گه که مثلاً یک دینار از مکاتبه بدهد^{۱۱}، به مقدار از آنچه ادا کرده باشد آزاد شود و به مقدار از آنچه بر او باشد بنده بود.

و حکم مکاتب^{۱۲}، حکم بندگان باشد چون مشروط بود، و چون مطلق بود به مقدار ادای کتابت از بندگی بیرون آید. اینکه ضرب اگر میراثی بود او را یا مورثی باشد او را، موارثه^{۱۳} ایشان ثابت بود به حساب آنچه آزاد بود و به حساب آنچه بنده بود منع کنند^{۱۴} میراث از او، و اگر چیزی کند که حد بر او واجب آید از زنا و قذف به حساب آنچه آزاد باشد، حد آزادان زنند او را، و به حساب آنچه بنده باشد حد بندگان^{۱۵}. اما آن که مشروط بود از مکاتبان تا یک درم باشد^{۱۶} از مال مکاتبه که نداده باشد، حکم او حکم بندگان باشد، و اینکه مذهب مالک و ابو حنیفه و اصحابش^{۱۷} و حسن و زهری و سعید بن المسیب و سلیمان بن یسار، و شافعی اعتبار اینکه نکرد^{۱۸} و اینکه قسمت نهاد^{۱۹}، بل^{۲۰} گفت: هر مکاتبی که عاجز آید از ادای مال مکاتبه در آن اجل

(۱). همه نسخه بدلها: مغلات.

(۲). همه نسخه بدلها: در.

(۳). همه نسخه بدلها: مکاتب.

(۴). همه نسخه بدلها: اگر در مدت.

(۵). همه نسخه بدلها: از.

(۶). آج، لب: کتاب.

(۷). همه نسخه بدلها: اگر.

(۸). آج، لب، آل، آز: کند.

(۹-۱۴). همه نسخه بدلها: کند.

(۱۰). همه نسخه بدلها: نکند.

(۱۱). همه نسخه بدلها: بدهند.

(۱۲). آط، آج، لب، آز، آل، مش: مکاتبت.

(۱۳). مش: بموارثه، همه نسخه بدلها میان. [...].

(۱۵). همه نسخه بدلها: زنند.

(۱۶). همه نسخه بدلها: ماند.

(۱۷). همه نسخه بدلها، بجز آز: اصحاب اوست.

(۱۸). همه نسخه بدلها: نکردند.

(۱۹). همه نسخه بدلها: ننهادند.

(۲۰). آط، آج، لب: بلکه.

صفحه : ۱۳۷

مضروب تا «۱» به آن نجوم معلوم، کتابت او باطل بود و او مردود باشد با رِق و بندگی.

قوله: *إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا*، اگر در او خیری دانی. در او خلاف کردند که مراد به اینکه «خیر» چیست! عبد الله عمر گفت و عبد الرحمن بن زید و مالک بن انس «۲»:

مراد حرفت است و اکتساب، یعنی «۳» پیشه‌ای داند و یا کسبی تواند کردن که به آن ادای مال کتابت کند، و اینکه مذهب ثوری است و روایت وائلی «۴» از عبد الله عباس. و حسن و مجاهد و ضحاک گفتند، و عوفی از عبد الله عباس که: مراد به «خیر»، مال است، من قوله: *إِنْ تَرَكَ خَيْرًا* «۵» *فِيهِمْ خَيْرًا*، گفتم: لهم خیرا.

ابو لیلی «۶» الکندی گفت: سلمان غلامی داشت، سلمان را گفت: با من مکاتبه کن. گفت: مالی [داری] گفت [

«۷» نه. پس گفت «۸»: مرا اوساخ الناس خواهی دادن، یعنی از سؤال و کدیه مردمان؟ ابراهیم و ابو صالح و ابن زید گفتند: یعنی صدقا و وفاء، مراد صدق و وفاست، اگر در ایشان صدقی و وفایی دانی. طاووس گفت: مراد مال است و امانت. شافعی گفت: اولیتر تفسیر «۹» که لایق است «۱۰» مال است و امانت، یا کسب «۱۱» و امانت.

ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: سه کس آندند «۱۲» که بر خدای واجب است که ایشان را یاری دهد: مردی که در سبیل خدای بیرون آید، یعنی «۱۳» هجرت یا «۱۴» جهاد، و مردی که زنی کند تا خدای او را مستغنی کند، و غلامی که مکاتبه خواهد از خواهش و تبت ادا کند [۱۰۱-پ]

(۱). آط، آب: یا .

(۲). اساس گفت.

(۳). همه نسخه بدلها اگر.

(۴). همه نسخه بدلها: والبی.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۰.

(۶). همه نسخه بدلها: ابو لیل.

(۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها: گفت پس. [...].

(۹). همه نسخه بدلها: و تفسیری.

(۱۰). آط، آب، آز: با آیت، آج، لب، آل: با اینکه آیت.

(۱۱). همه نسخه بدلها: کتب.

(۱۲). آل: اند، مش: کسانند.

(۱۳). همه نسخه بدلها به.

(۱۴). آط، آب، آز، آل، مش به.

صفحه : ۱۳۸

محمد بن سیرین گفت از عبیده «۱» که: مراد به «خیر» اقامت نماز است، یعنی اگر دانی که غلام «۲» اهل خیر است و نماز کن. بهری دیگر گفتند: مراد آن است که، اگر غلام عاقل و بالغ باشد، برای آن که با دیوانه و کودک کتابت درست نباشد، اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی. و ابو حنیفه گفت: با کودک درست باشد چون مراهق و ممیز بود مکاتبه «۳» درست باشد، هم حال و هم مؤجل، و ابو حنیفه همین گفت. و شافعی گفت: درست نباشد الا به اجل، و اقلش دو نجم باشد، اما اگر مکاتبه کند «۴» با دیوانه کتابت درست نباشد، [اگر مال مکاتبه بدهد آزاد نشود. و شافعی را دو قول است: یکی آن که درست باشد] «۵»، و یکی آن که فاسد.

وَ اتَّوَهُم مِّن مَّالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ، و بدهید ایشان را از مال خدای، یعنی از زکات از «۶» سهم الرقاب تا در وجه ادای مال کتابت کنند.

آنکه خلاف کردند که خطاب با کیست، بعضی گفتند: خطاب با خداوندان بنده است، یعنی محسوب دارید ایشان را از حساب زکات آنچه میسر شود و آنچه شما را از دل بر آید تا شما را به زکات محسوب باشد و ایشان را به ادا. و بعضی دگر گفتند: خطاب با جمله مکلفان است، یعنی شما که مکلفانی ایشان را یاری دهی بر «۷» ادای مکاتبه از زکات مال.

آنکه در آن خلاف کردند که چه مقدار باید. بعضی گفتند: ربع مال رها کند، و اینکه روایتی است از امیر المؤمنین «۸» - علیه السلام - و ابو عبد الرحمن السیلمی و مذهب ثوری است. و بعضی دگر گفتند: آن را حدی نیست چندان که خواهد، و اینکه امر است بر سبیل استحباب بنزدیک بیشتر اهل علم. و داود و اهل ظاهر گفتند: بر وجوب است.

أما حجّت آن کس که او گفت «۹» از مال زکات خواست، آن است که «۱۰» زکات

(۱). آج، لب، آل: ابو عبیده.

(۲). همه نسخه بدلها از.

(۳). آط، آب، آز، مش: مکاتب.

(۴). همه نسخه بدلها: کنند.

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها جمله.

(۷). همه نسخه بدلها: در.

(۸). همه نسخه بدلها علی. [.....]

(۹). آط، آب اینکه، آج، لب، آز، آل که اینکه.

(۱۰). اساس: و، با توجه به آط، تصحیح شد.

صفحه: ۱۳۹

واجب است، گوئیم: زکات واجب است، الا آن که واجب نیست که به او دهد لا غیر، به او دادن «۱» علی التّعیین «۲» مستحب است. سهل بن حنیف روایت کند از رسول - علیه السّلام - که او گفت:

«۳» من اعان مکاتباً فی فکة رقبته او غارما فی عسرتة «او مجاهداً فی سیله اظله الله فی ظل عرشه یوم لا ظل الا ظله،

هر که او مکاتبی را بر فکاک رقبه‌اش، یا غارمی را در عسرتش «۴»، یا مجاهدی را در راه جهادش یاری دهد، خدای تعالی سایه کند او را در سایه عرش آن روز که سایه نباشد الا سایه او. و لا تُکرهوا فتیائکم علی البغاء، و اکراه مکنی پرستاران «۵» را بر زنا. گفتند: آیت «۶» در معاذه و مسیکه آمد - پرستاران عبد الله ابی سلول منافق - که او اکراه کردی ایشان را بر زنا، ضربیه‌ای «۷» به او آوردندی «۸» و اینکه عادتی بود در جاهلیت که پرستاران را حمل کردند بر زنا. چون اسلام در آمد اینکه کنیزکان عبد الله ابی «۹» با یکدیگر گفتند: اگر اینکه کار که ما می‌کنیم نیک است، بسیار بکردیم، وقت آن است که باز ایستیم، و اگر بد است شاید که تا نیز نکنیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

مقاتل گفت شش کنیزک بودند از آن عبد الله ابی «۱۰»، که او ایشان را اکراه کردی بر زنا و اجرت با او آوردندی «۱۱»: معاذه بود و مسیکه و امیمه و عمره و اروی و قتيله.

یکی روزی آمد و دیناری آوردی و یکی بردی. گفت: بروی و هم بر کار می‌باشی.

گفتند: اسلام آمد و زنا حرام کرد، و ما نیز اینکه نکنیم. و آمدند و شکایت با رسول کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

معمر روایت کرد از زهری که: عبد الله ابی سلول مردی را از قریش اسیر بگرفت روز بدر - و عبد الله کنیزکی داشت - اینکه قریشی مرآوده کرد او را از نفس «۱۲» او، او ابا

(۱). اساس: به او دادند، با توجه با آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آط، لب: علی التّعیین.

(۳). همه نسخه بدلها: عشرته.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مه: عشرتش.

(۵). آط، آب، آج، مش، مه: پرستارانتان، آج، لب. آل: پرستاران تا.

(۶). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۷). همه نسخه بدلها: جزیه.

(۸). آط، آج، لب، مش: آن به او دادندی، آب: به او دادندی.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز مه سلول.

(۱۰). آب، آج، لب، آج، آل سلول.

(۱۱). همه نسخه بدلها: به او دادندی.

(۱۲). همه نسخه بدلها: پیش. [.....]

صفحه: ۱۴۰

کرد، و عبد الله او را اکراه می‌کرد امید آن را که باشد که از او بار گیرد «۱» تا «۲» او فدیة فرزند خواهد از او بسیار «۳»، و کنیزک تن در نمی‌داد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد:

إِنْ أُرِدْنَ تَحْصِنًا، اگر ایشان اختیار حصانت و پارسایی کنند. و گفتند: «ان» به معنی «اذ» است، برای آن که اینکه نهی از اکراه مطلق می‌باید مشروط نمی‌باید، گوئیم: اگر چه «ان»، شرط است، «اذ» هم مخصیص است، برای «۴» آن که ظرف است و آن «۵» منهی «۶» است بر عموم، جواب معتمد از او آن است که: اگر چه در آیت مشروط است اینکه نهی، منع نیست از آن که به دگر دلیل [۱۰۲-۱]

دانند که اینکه همیشه حرام است، سواء اگر ایشان اختیار تحصن «۷» کنند و اگر نکنند، چه اینکه دلیل الخطاب باشد، و دلیل الخطاب درست نیست بنزدیک محققان. [و دگر آن که اکراه جز چنین نباشد، چه اگر اینکه کنیزکان مرید و راغب باشند به اکراه حاجت نباشد، و بر اینکه وجه سؤال لازم نباشد]

«۸». و بعضی مفسران گفتند: در آیت تقدیم و تأخیری است، و تقدیر آن است که: (و انکحوا الایامی منکم ان اردن تحصنا)، و اینکه تعسیف برای فرار از اینکه سؤال کرده‌اند، و به اینکه حاجت نیست بر اینکه وجه که ما بیان کردیم. و البغاء الزنا، و البغاء الطلب، و البغی، الطلب بغیر الحق. لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، تا به آن عرض و مال دنیا طلب کنی. وَ مَنْ يُكْرِهْهُمْ، و هر که اکراه کند ایشان را و باز پشیمان شود خدای تعالی از پس اکراه ایشان غفور و رحیم است، یعنی خدای تعالی با آن که ایشان اکراه «۹» باشند هم آمرزنده و بخشاینده است، و آن اکراه ایشان کنیزکان را بر بغاء، خدای را منع نکند از آن که ایشان را بیامرزد. معنی اینکه است نه آن که اینکه غفران و رحمت موقوف باشد بر بعد اکراه دون قبل «۱۰»، و معنی آن است: (فان الله مع اکراهن غفور رحیم)، و اگر اکراه به حد «۱۱» الجاء بود، و زر

(۱). همه نسخه بدلها: بار بر گیرد.

(۲). آج، لب، آل از.

(۳). همه نسخه بدلها: بستاند.

(۴). همه نسخه بدلها: از بهر.

(۵). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۶). آج، لب، آل، مش: نهی.

(۷). آط، آب، آج، لب، آز، مش: تحصین.

(۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۹). کذا در اساس و مش، دیگر نسخه بدلها کرده.

(۱۰). همه نسخه بدلها اکراه.

(۱۱). آط، آب: به خدایی، آج، لب، آز، آل: به خدای، مش: به خدای تعالی.

صفحه : ۱۴۱

وبال «۱» بر مکره باشد.

آنکه حق تعالی گفت: وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُّبَيِّنَاتٍ، ما فرو فرستادیم به شما آیاتی مبین و روشن. وَمَثَلًا مِنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِكُمْ، و مثلی از آنان که پیش شما رفته‌اند، و موعظتی و پندی پرهیزگاران را، و اینکه جمله وصف قرآن است و آیات او.

آنکه گفت: اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، عبد الله عباس گفت و انس: معنی «نور» آن است که خدای تعالی ره نماینده اهل آسمان و زمین است، به هدایت او مهتدی شوند و به نور او راه برند، و به معرفت و توفیق او راه برند، چنان که مرد رونده در تاریکی شب به روشنایی ماه راه برد، مکلفان به الطاف و توفیق او بر نجات راه یابند، پس او در اینکه معنی با نور ماند، و اینکه بر سبیل توسع «۲» و تشبیه باشد.

ضحاک و قرظی گفتند: معنی آن است که خدای تعالی منور و روشن کننده آسمانها و زمین است به ماه و آفتاب و ستارگان. مجاهد گفت: مدبر الامور فی السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، تدبیر کننده کارهاست در آسمان و زمین، به تدبیر او ره برند و وجه صواب در کارها از خطا بشناسند، چنان که به نور و روشنایی ره راست از کژ «۳» بدانند.

ابی کعب گفت: معنی آن است که، مزین السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَالنَّجْمِ، آراینده آسمانهاست به آفتاب و ماه و ستارگان، و آراینده زمین است به انبیا و ائمه و علما و مؤمنان.

بعضی دگر گفتند: معنی آن است که، منه نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، هر نور که در آسمانها و زمین است ازوست، چنان که گویند: فلان رحمه و فلان سخط، فلان رحمت است و فلان سخط است، یعنی رحمت و سخط از او باشد. و اصل او از باب وصف با مصدر «۴» باشد «۵»، فلان عدل و صوم و فطر و رضی، ای عادل صائم مفطر

(۱). وزر وبال وزر و وبال، با ادغام دو حرف همجنس، همه نسخه بدلها: وزر و وبال.

(۲). اساس: توقع، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). آب، آز، مش: کج. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: وصف المصدر.

(۵). همه نسخه بدلها من قولهم.

صفحه: ۱۴۲

مرضی «۱». پس نور به معنی منور باشد. و بعضی اهل معانی گفتند: اصل نور تنزیه و تصفیه باشد، من قولهم: امرأة نوار «۲»، و نساء نور «۳»، اذا كن متبريات من الزیبة «۴» و الفحشاء، قال الشاعر - شعر:

نوار من صواحبا نوار كما حال سوار او صوار «۵»

پس بر اینکه قول معنی آن باشد که، منزّه است خدای - جل جلاله - از هر عیب.

و بعضی علما گفتند نور بر چهار وجه است: نوری است متألّی، و نوری است متولّد، و نوری است از جهت صفای لون، و نوری است از طریق مدح احیا «۶».

نور متألّی چون جرم آفتاب و ماه و ستاره است، و نور متولّد آن «۷» شعاع است که از ایشان بتابد بر ما، و آنچه از صفای لون باشد چون نور جواهر روشن باشد و هر جسم که در او صفایی باشد چون آینه و مانند آن، و آن نور که از جهت مدح بود چنان که گویند «۸»: نور البلد و شمس العصر، و كما قال الشاعر - شعر:

فانك شمس و الملوک كواكب اذا طلعت «۹» لم يبد منهن كوكب

و قال آخر - شعر:

مر القبائل خالد بن یزید

و قال آخر - شعر:

إذا سار عبد الله من مرو ليله فقد سار منها نورها و جمالها

اما حقیقت «۱۰» نور جسمی باشد رقیق، مضمی، چنان که ما می بینیم از شعاع آفتاب و ماه و روشنای آتش. و حقیقت ظلمت، جسمی باشد رقیق مختص «۱۱» به هیأت سواد

(۱). آز: رضی.

(۲). مش: نوار.

(۳). آج، لب، آل: نورا.

(۴). همه نسخه بدلها: الزینة.

(۵). کذا در نسخه اساس: مصرع دوم در همه نسخه بدلها بدین صورت: کما فاجاک سرب او صوار، و در چاپ مرحوم شعرانی (۸/ ۲۱۷) به صورت: کما فاجاک سرب او سوار، ضبط شده است.

(۶). همه نسخه بدلها: آن.

(۷). آج، لب، آل نور.

(۸). همه نسخه بدلها فلان.

(۹). همه نسخه بدلها: اذا ما بدت.

(۱۰). اساس ظلمت، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می نماید.

(۱۱). آج، لب، آل: مختص.

صفحه: ۱۴۳

چنان که ما می دانیم از تاریکی هوا در شب، و چون چنین باشد وصف خدای تعالی کردن به نور بر حقیقت روا نباشد، و اما بر سیل توسعه و مجاز روا بود علی احد الوجوه.

اما به معنی منور چنان که گفتیم عدل به معنی عادل، و اما به معنی هادی علی وجه التشبیه، و اما علی طریق المدح، و اینکه نیز راجع باشد علی «۱» احد المعینین اللذین ذکرناهما، من المنور و الهادی. و دگر آن که نور از امارات حدث خالی نیست: از طلوع و غروب و سطوع و بلوغ و ارتفاع و هبوط، و خدای - جل جلاله - قدیم است.

و روایت کرده اند که «۲» امیر المؤمنین علی - علیه السلام - خواند: الله نور السموات و الارض، علی الفعل.

مثل نور، در اینکه ضمیر خلاف کردند که عاید با کیست. بعضی گفتند: عاید است با نام خدای تعالی، یعنی مثل نور الله فی قلب المؤمن. و بعضی گفتند: مثل نور المؤمن راجع است با مؤمن، یعنی مثل نور مؤمن. و گفتند «۳» بیان اینکه آن است که ابی کعب خواند: مثل نور من امن به. کمشکاه، عبد الله عباس و اشرس و زید و حسن «۴» گفتند: مراد به اینکه نور قرآن است، و بر اینکه قول ضمیر با خدای تعالی راجع باشد.

کعب الاحبار و سعید جبیر گفتند: مراد محمّد است - علیه السلام - مقاتل و ضحاک گفتند: اینکه اضافت تخصیص است، کبیت الله و ناقه الله.

عطا (۵) گفت از عبد الله عباس که: مراد به نور طاعت است، و طاعت را نور خوانند (۶) من قوله: یسعی نورهم بین ایدیهم و بایمانهم (۷) کمشکاه، کوه باشد بر دیوار (۹) که آن را منفذ نبود چراغ بر او نهند. و اصل مشکات (۱۰)، وعایی باشد از ادیم مانند دلوی که آب در او سرد کنند، و وزن او مفعله است کالمقراه و المصفاه، قال الشاعر - شعر:

(۱). آب، آز، مش: الی. [...].

(۲). آج، لب، آل: از.

(۳). آط، آج، لب، آز، مش، آل: گفته‌اند.

(۴). همه نسخه بدلها: عبد الله عباس و حسن و زید اسلم و پسرش.

(۵). همه نسخه بدلها: عطیه.

(۶). همه نسخه بدلها: خوانند.

(۷). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۲.

(۸). آب: به چراغ به فانوس، آج، لب، آن: به چراغ و آن، مش: به چراغدانی.

(۹). همه نسخه بدلها: دیواری.

(۱۰). آط: شکوه.

صفحه: ۱۴۴

کأن عینیه مشکاتان فی حجر قیضا (۱) اقتیاضا (۲) بأطراف المناقیر

و گفته‌اند: مشکات، عمود قندیل باشد که پلته در او بود. مجاهد گفت: مشکوه، قندیل باشد که چراغ در او بود، و مصباح چراغ بود و هو مفعال من الصّیبح، و هو الضوء، و اینکه (۳) بنای آلات باشد، کالمفتاح و المقلاد و المقلاف. گروهی گفتند: فرقی نیست میان سراج و مصباح، و گروهی فرق کردند و گفتند: مصباح اینکه آلت باشد که روغن و پلته در او باشد، و سراج پلته‌ای بخشنده (۴) باشد، و اینکه قول خلیل است، و قال:

المسرجة كالمصباح فی كونها آله. و بعضی دگر گفتند: سراج مهتر باشد از مصباح لقوله تعالی: وَ جَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا (۵) وَ جَعَلْنَا سِرَاجًا وَ هَاجًا (۶) وَ لَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ (۷) الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجٍ، آن چراغ که در آبگینه باشد، برای آن که گفته آبگینه‌ای (۱۱) که روشنایی او ممنوع نباشد و مصون باشد از باد و آفاتی که بدو رسد. حق تعالی مثل زد نور خود را در دل مؤمن به چراغی در آبگینه‌ای که آن آبگینه در چراغدانی باشد یا در کوه‌ای بر دیواری، دل او [۱۰۳-۱] ر

به جای آبگینه است، و صدر او به جای مشکات، و اینکه مثل برای (۱۲) صیانت آورد که آن نور جایی نهداند حصین که آفات به او نرسد و خیرش ممنوع نباشد. آنکه آن آبگینه را تشبیه کرد به ستاره در افشان (۱۳)،

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آط: فیض.

(۲). آط، آب، آز: انقیاضا.

- (۳). همه نسخه بدلها از.
- (۴). آط، آب، آزه، مش: بسنجیده، آج، لب، آل: پیچیده.
- (۵). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۶. [.....]
- (۶). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱۳.
- (۷). سوره ملک (۶۷) آیه ۵.
- (۸-۹). آب، آزه، مش در.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: فرق.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: آن گفت در آبگینه.
- (۱۲). همه نسخه بدلها آن.
- (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز آل: درفشان.

صفحه: ۱۴۵

گفت: الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ، آن آبگینه پنداری ستاره‌ای است درفشان» (۱)، اینکه قول عبد الله عباس است و ابن جریج و ابی کعب. و گفتند: مؤمن از برکت اینکه نور در میان چهار خصلت است: ان اعطی شکر، و ان ابتلی صبر، و ان حکم عدل، و ان قال صدق، اگر نیز بدهند» (۲) شکر گوید، و اگرش ابتلا کنند صبر کند، و اگر حکم کند عدل کند، و اگر گوید راست گوید. کعب الاحبار گفت: مشکات محمد است - علیه السلام - و مصباح دل اوست» (۳)، نور نور علم و معرفت است در دل او.

و قرآء خلاف کردند در «دری». ابن کثیر و نافع و ابن عامر و حفص عن عاصم خواندند به کسر «دال» و به تشدید «یا» (۴) علی وجه النسبة الى الدرّ. و ابو عمرو و کسائی به کسر «دال» خواندند و به همزه. و حمزه و عاصم در روایت ابو بکر به ضم «دال» و همز (۵) خواندند. آن که «دری» خواند به کسر «دال» و همز (۶)، گفت: هو فعیل من الدرّ و هو الدّفْع (۷)، و برای آن کوكب را دری خواند که سریع الانقباض (۸) باشد. و گفتند (۹): لَأَنَّهَا تَنْدَفِعُ فِي الْمَجِيءِ وَ الدّهَابِ. و آن که به ضم «دال» [خواند]

(۱۰) نسبت (۱۱) کرد او را با درّ در ضیاء و روشنایی و حسن و صفای لون. و قراءت آن که به ضم «دال» خواند با همز، ضعیف است برای آن که در کلام عرب فعیل [نیامده است]

(۱۲) به ضم «فا» و تشدید العین، قال سیبویه و الفراء: ابو عبیده گفت اینکه را وجهی توان گفت (۱۳)، و آن آن است که اینکه «درّوء» علی فعول (۱۴)، مثل سبوح و قدّوس. آنکه (۱۵) «تتابع ضمّات مستثقل» (۱۶) آمد ایشان را، «فا» را مکسور کردند، كما قالوا: عتیا و هو فعول من عتوت (۱۷).

- (۱). آل: در افشان.
- (۲). همه نسخه بدلها: اگر بدهندش.
- (۳). همه نسخه بدلها و.
- (۴). همه نسخه بدلها بی همزه.
- (۵-۶). همه نسخه بدلها: همزه.
- (۷). اساس: دفع، با توجه به آج تصحیح شد.
- (۸). همه نسخه بدلها: الانقباض. [.....]

- (۹). همه نسخه بدلها: گفته‌اند.
- (۱۰-۱۲). اساس ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۱۱). اساس: تشبه، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز آز: گفتن.
- (۱۴). همه نسخه بدلها: علی وزن فعول بوده باشد.
- (۱۵). همه نسخه بدلها به.
- (۱۶). اساس و اغلب نسخه بدلها: مستقبل، با توجه به چاپ شعرانی (۸/ ۲۲۰) و فحوای عبارت تصحیح شد.
- (۱۷). همه نسخه بدلها: عتو.

صفحه : ۱۴۶

يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ، که باز گیرند و برافروزند از درختی مبارک «۱». و قرآء در اینکه لفظ خلاف کردند، نافع و ابن عامر و عاصم «۲» به روایت حفص خواندند:

«یوقد»، به «یا» ی مضموم، یعنی یوقد ذلك المصباح، که آن چراغ برافروزند. و حمزه و کسائی و خلف و عاصم به روایت ابی بکر خواندند: به «تا» ی مضموم ردّا الی الزّجاجه، ای توقد تلك الزّجاجه، و ابن محیصن در شاذّ خواند: توقد، علی تقدیر تتوقد الزّجاجه، فروخته «۳» شود آن آبگینه «۴»، به فتح «تا» و تشدید «قاف». و باقی قرآء خواندند: «توقد» به فتح «تا» و تشدید «قاف» «۵»، و فتح «دال» علی الفعل الماضي ردّا. الی «۶» المصباح، که فروخته «۷» شده باشد «۸» از درختی مبارک زیتون. مُبَارَكَةٌ، و صف «۹» درخت است، و زَيْتُونَةٌ، بدل شجره است. حق تعالی درخت زیتون را مبارک خواند برای منافی که در او باشد. لا شَرْقِيَّةٌ وَلَا غَرْبِيَّةٌ، که آن درخت نه شرقی باشد نه غربی.

عکرمه گفت و جماعتی مفسران: معنی آن است که اینکه درخت به زمینی باشد که هیچ کوهی و وادی آن را نباشد «۱۰» به بامداد و شبنگاه «۱۱» از آفتاب، همه روز آفتاب بر او تافته بود نه آن بود که به وقت شروق یا به وقت غروب بر او تابد تا توان گفتن شرقی است یا غربی، و بر اینکه قول معنی آن است که: هم شرقی باشد هم غربی. و اینکه برای آن گفت که چون چنین باشد زیتون از او پرورده «۱۲» باشد و روغنش روشنتر بود.

سدی گفت «۱۳» و جماعتی مفسران: گفتند معنی آن است که شرقی نیست که همیشه آفتاب بر او باشد «۱۴»، و غربی نیست که همیشه در سایه غروب «۱۵» باشد، بل حظّ

- (۱). همه نسخه بدلها، بجز لب: مبارکه.
- (۲). اساس: حفص، به قیاس با آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۳). همه نسخه بدلها افزوده.
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز مش: بلیه.
- (۵). اساس: دال، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۶). همه نسخه بدلها: علی. [...].
- (۷). آب، مش: افزوده.
- (۸). آب، آز: مثل باشد.

- (۹). همه نسخه بدلها: صفت.
 (۱۰). آط، آج، لب، آل، مش: باز نپوشد.
 (۱۱). همه نسخه بدلها: شبانگاه.
 (۱۲). همه نسخه بدلها: زیتون او پرورده‌تر.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: ندارد.
 (۱۴). همه نسخه بدلها: تابد.
 (۱۵). همه نسخه بدلها آفتاب.

صفحه : ۱۴۷

خود تمام دارد از آفتاب و (سایه) و چون چنین باشد بغایت جودت و پروردگی باشد.
 بعضی دگر گفتند: معنی [آن است که]

«۱» منبت او در زمینی «۲» باشد معتدل، شرقی نیست که سردسیر باشد، و غربی نیست که گرمسیر باشد، و اینکه روایت ابو ظیان است از عبد الله عباس. ابن زید گفت: معنی آن است که اینکه درختی شامی است، چه شام نه شرقی است و نه غربی معدود نباشد در ولایت مشرق یا مغرب.

ثعلب «۳» گفت: معنی آن است که اینکه درختی است بین شرقیه و غربیه، لیست بشرقیه محضه و لا بغربیه خالصه. [۱۰۳-پ] ، بل هی وسط بینهما، چنان که گویند: لیس هذا بأسود و لا ابیض، اینکه سیاه نیست و سپید نیست، بل از هر یکی نصیبی دارد، و مثله قول الشاعر - شعر:

بأیدی رجال لم یشیموا سیوفهم و لم یکثر القتلی بها حین سلّت

و گفته‌اند: تخصیص زیتون برای آن کرد که روغن او روشنتر باشد و صافی‌تر.

و گفته‌اند: برای آن که شاخه‌های او از اول تا آخر، از سر تا پای همه برگ دارد. و گفتند: برای آن که در استخراج روغن او به فشردن محتاج نباشد. و گفته‌اند: برای آن که او اول درختی است که بر زمین برست. و گفته‌اند:

اول درخت «۴» که پس از طوفان پدید آمد بر زمین. و گفته‌اند: برای آن که منبت او در شام و بیت المقدس است که منزل انبیا و اولیاست، و زمین مقدسه است و گفته‌اند:

برای آن که هفتاد پیغامبر به او تبرک کرده‌اند، منهم ابراهیم - علیه السلام.

عبد الله بن جراد روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت:

اللهم بارک لی فی الزیت و الزیتون.

ابن اسید روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت:

کلوا الزیت و ادهنوا به فانه من شجرة مبارکه

، روغن زیت بخوری و در خود مالی که آن از درختی مبارک است.

عبد الله بن ثابت الانصاری پسران را بخواند و بنشاند و پاره‌ای روغن زیت بیاورد و گفت: سرها با اینکه روغن چرب کنی. گفتند: ما را نمی‌باید. عصا برگرفت و ایشان را بزد و گفت: اترغبون عن دهن رسول الله، رغبت می‌نمایی از روغن رسول

- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
 (۲). همه نسخه بدلها: رستی.
 (۳). لب: تغلب.
 (۴). آط، آج، لب، آل است، آب، آز: درختی است.

صفحه : ۱۴۸

- علیه السلام؟

عقبه بن عامر روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت:

«۱» علیکم بهذه الشجرة المباركة زيت الزيتون فتداووا به فانه مصححه من الناسور»،
 بر شما باد که اینکه درخت مبارک بر کار داری زيت زيتون و به آن تداوی کنی که آن سود دارد ناسور را. يَكَادُ زَيْتُهَا يُضَيُّهُ،
 آنکه گفت: نزدیک آن باشد که روغن «۲» روشنایی دهد از صفا و ضیاء «۳»، و اگر چه آتش به او نرسیده بود. نُورٌ عَلَى نُورٍ، نوری
 باشد بر نوری متراکم از غایت ضیاء و روشنایی. يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ، ره نماید خدای تعالی به نور خود آن را که
 خواهد. وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ، و مثلها بزند برای مردمان تا ایشان در آن اندیشه کنند و به علم آن منتفع شوند، و خدای تعالی
 به همه چیزی عالم و داناست.

اکنون علما و اهل معانی خلاف کرده‌اند در اینکه مثل و ممثّل، و در آن که مراد به «مشکات» و «مصباح» و «زجاجه»، چیست! سمره
 بن عطیه گفت «۴»: عبد الله عباس «۵» پرسید «۶» کعب الاحبار را «۷» از اینکه آیت، کعب گفت: اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد
 برای رسولش، اما مشکات سنت «۸» اوست، و زجاجه دل اوست و چراغ که در اوست نور نبوت «۹» است، و درخت مبارک درخت
 زيتون «۱۰» است. يَكَادُ زَيْتُهَا يُضَيُّهُ وَ لَوْ لَمْ تَمَسَّ سَهْ نَارٌ، نزدیک «۱۱» است که کار محمّد آشکارا شود هر کسی را، و اگر چه او
 سخن نگوید، چنان که اینکه روغن زيت نزدیک بود که روشنایی دهد بی آتش.
 نافع روایت کرد از سالم، از عبد الله عمر که او گفت: در اینکه آیت مشکات

(۱). همه نسخه بدلها: مصححه من الناسور. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها او.

(۳). آط، آج، لب، آل: ضیائش.

(۴-۶). همه نسخه بدلها از.

(۵). همه نسخه بدلها که.

(۷). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۸). همه نسخه بدلها آن است.

(۹). اساس: سورت، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۰). اساس: نبوت، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد- با اینکه حال ضبط اساس هم با تعبیری که چند سطر
 بعد از اینکه آیه می‌شود سازگار می‌نماید.

(۱۱). همه نسخه بدلها آن.

صفحه : ۱۴۹

جوف محمّد است، و زجاجه دل اوست، و مصباح آن نور است که خدای در او نهاد، و روایتی دیگر از او آن است که: مصباح محمّد است، خداهش در اینکه آیت مصباح خواند، چنان که در دگر آیت سراجاً مُنیراً^(۱) یکادُ زیتُها یُضیءُ، یعنی نزدیک است که محاسن اخلاق محمّد و محامد جلال او پیدا شود مردمان را. و لَو لَمْ تَمَسَّسْه نَارٌ، یعنی و اگر چه او را وحی نیامده باشد^(۳). اینکه نوری است که نبوت بر سر آن نوری دگر است، یعنی او پیغامبری است از نسل پیغامبری.

مقاتل گفت از ضحاک^(۴): [۱۰۴- ر]

مشکات عبد المطلب است، و زجاجه عبد الله است، و مصباح رسول است که در صلب ایشان بود. و ایقاد آن از درختی مبارک بود، یعنی نبوت به میراث بیافت از ابراهیم. و بعضی دگر گفتند: نور چراغ، نور نبوت است، و درخت^(۵) رسول است که نه شرقی است و نه غربی^(۶) - مکی است - و مکه نه از ناحیت^(۷) مشرق باشد نه از ناحیت^(۸) مغرب، بل او میانه همه دنیاست، و بعضی بلغا اینکه درخت را وصف کرد و گفت: هی شجرة التقی و الرضوان و عشیره الهدی و الایمان، شجرة اصلها النبوة و فرعها مروءة و اغصانها تنزیل، و ورقها تأویل و خدمها جبریل و میکائیل^(۹)، و ربیع بن انس گفت عن ابی العالیه که: اینکه مثلی است که خدای تعالی زد برای مؤمنان، مشکات نفس اوست، و زجاجه صدر اوست، و مصباح نور معرفت اوست در دل او و علم قرآن، و درخت مبارک اخلاص اوست خدای را به وحدانیت، وحده لا شریک له. مثل او چون درختی است ناعم سبز^(۱۰) که آفتاب به او

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۶.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز آز، مش: چراغ.

(۳). همه نسخه بدلها نور علی نور.

(۴). آج، لب، آل که.

(۵). آب، آز مبارک بود یعنی نبوت. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها یعنی.

(۷). همه نسخه بدلها: جانب.

(۸). آج، لب، آز، آل: جانب.

(۹). آب، آج، لب، آز، آل، مش: جبرئیل و میکائیل.

(۱۰). آط، آب، آز، مش: سیر، آج، لب: سر.

صفحه : ۱۵۰

نرسد نه در وقت طلوع و نه در وقت غروب، همچنین مؤمن در حرز است از فتنه‌هایی که دیگران را به آن ابتلا کردند او از میان چهار خصلت است: شکر در وقت عطا، صبر در وقت بلا، و عدل در وقت حکم، و صدق در وقت قول. او در میان مردمان چنان باشد که زنده‌ای در میان مردگان. آنکه گفت: نُورٌ عَلی نُورٍ، او در میان پنج نور می‌گردد: کلامش نور باشد، عملش^(۱) نور باشد، و مدخلش نور باشد، و مخرجش نور باشد، و مرجعش به روز^(۲) قیامت نور باشد.

عبد الله عباس گفت: اینکه مثل نور خداست، و هدایت او در دل مؤمن که همچنان که روغن زیت نزدیک باشد که روشنایی دهد پیش^(۳) آتش، چون آتش به او رسد نورش بر نور زیادت شود، همچنین دل مؤمن نزدیک باشد که در هدایت آویزد پیش از آن که علم به او آید، چون علم به او آید هدی بر هدی بیفزاید، چنان که گفت: وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًی^(۴) یکادُ زیتُها یُضیءُ،

یعنی نزدیک آن است که حجج قرآن روشن شود پیش از آن که بر «۶» خوانند چون در آن تأمل و تفکر کنند «۷» اینکه قرآن نور است بر نور، یعنی در اینکه قرآن ادله سمعی است بر سری از ادله و حجج عقل که پیش آن قرآن است «۸».

آنگه حق تعالی گفت: اینکه نور «۹» الطاف و توفیق عزیز است، به آن کس دهم که من خواهم، و لا محال خدای تعالی افعال خود به «۱۰» مشیت خود کند جز که مشیت او

(۱). آج، لب: علمش.

(۲). اساس: بزر، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). مش از آن که به او رسد.

(۴). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۷.

(۵). همه نسخه بدلها: چراغ.

(۶). همه نسخه بدلها او.

(۷). همه نسخه بدلها: کند.

(۸). همه نسخه بدلها: پیش از قرآن هست.

(۹). همه نسخه بدلها به. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها حسب.

صفحه : ۱۵۱

ملایم حکمت باشد. و گفتند: معنی آن است که، خدای تعالی نبوت به آن دهد که او خواهد از آن که مصلحت داند که صلاحیت آن دارد. و گفتند: معنی آن است که، خدای تعالی حکم کند به هدایت و ایمان آن کس که او خواهد. وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ، و مثلها چنین می‌زنند برای مردمان که او به همه چیز عالم است و داند که چه باشد که مکلفان را در آن لطف و بیان بود که عند آن به طاعت نزدیک شوند و از معصیت دور.

قوله تعالی: فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ، در نظم آیت خلاف کردند و در آن که اینکه ظرف متعلق به چیست! بعضی گفتند: تقدیر آن است که المصباح فی بیوت، و قیل:

توقد فی بیوت، و بهینه اقوال آن است که: فی بیوت صفتها کذا [یسبح]

«۱» رجال.

آنگه در «بیوت» خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد مساجد است. سعید جبر روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: مساجد خانه‌های خداست در زمین از زمین همچنان تابنده و روشن باشد که ستاره از آسمان. عمرو بن میمون گفت: من اصحاب پیغامبر را دریافتم، ایشان گفتندی: مسجدها خانه «۲» خداست در زمین، و واجب است بر خدای تعالی که زایر خود را در خانه خود گرامی دارد. صالح بن حیّان «۳» گفت عن [۱۰۴-پ]

ابی بریده «۴» که، مراد چهار مسجد است که آن را پیغامبران بنا کرده‌اند: مسجد مکه، یعنی خانه کعبه که ابراهیم و اسماعیل بنا کردند، و بیت المقدس که داود و سلیمان بنا کردند، و مسجد مدینه که رسول- علیه السلام- بنا کرد، و مسجد قبا که اساس آن «۵» بر تقوا نهادند، و آن هم رسول- علیه السلام- بنا کرد.

انس بن مالک روایت کرد و بریده که: یک روز رسول- علیه السلام- اینک آیت می‌خواند، مردی برخاست «۶» و گفت: یا رسول

اللّٰه؟ اینکه خانه‌ها کدام است! گفت:

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به فحوای عبارت و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.
- (۲). همه نسخه بدلها: گفتند که مساجد خانه‌های.
- (۳). آج، لب: صالح حنان، آز، لب: صالح جنان، مش: صالح بن حیات.
- (۴). آز: ابی برده.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز مه را.
- (۶). همه نسخه بدلها: برخواست.

صفحه : ۱۵۲

۱ «بیوت الانبیاء»

خانه‌های پیغامبران است. ابو بکر برخاست «۲» و گفت: یا رسول اللّٰه؟ خانه فاطمه و علی از اینکه جمله هست! گفت:

هو من افاضلها

، خانه ایشان فاضلترین خانه‌های ایشان است. صادق - علیه السّلام - گفت: مراد خانه‌های رسول است. سدی گفت: خانه‌های مدینه است. أذنَ اللّٰه أن تُرْفَع، خدای تعالی دستوری داده «۳» که آن خانه‌ها «۴» رفیع گردانند «۵»، یعنی از روی قدر و منزلت، و در آن جا نام او برند. يُسَبِّحُ لَهْ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ تَسْبِيحٌ مِی کنند «۶» او را در آن جا مردانی. ابن عامر و عاصم خواندند: یَسْبِحُ لَهْ، به فتح «با» علی الفعل المجهول. آنگه در رفع «رجال»، چند وجه گفتند: یکی آن که، علی جواب السّائل کأن سائلا سأل «۷»، و قال من یسبّح و من هم «۸»! فقال: رجال، و کما قال الشّاعر - شعر:

ییک یزید ضارع لخصومه

کأنه لمّا قال: لییک یزید، قال له قائل: من ییکیه! قال: ضارع لخصومه، و اینکه وجهی نیکوست. و گفتند: خبر مبتدای محذوف است، ای هم رجال و المسبّحون رجال. و گفتند «۹»: مبتداست و خبر او فی بیوتٍ مقدّم بر او، و اینکه وجه بر قراءت آن کس مطّرد باشد که «یسبّح» خواند علی الفعل المجهول. و میرّد گفت: یسبّح له، در جای صفت بیوت است. عبد اللّٰه عبّاس گفت: مراد به اینکه «تسیح»، نماز است لقوله: بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ، یعنی نماز بامداد و نماز شام گزارند «۱۰» آن جا، و دگر مفسّران گفتند: مراد پنج نماز است برای آن که «غدوّ» وقت نماز بامداد «۱۱»، و «آصال»، جمع «۱۲» است وقت نماز پیشین و دیگر و شام و خفتن را. ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السّلام «۱۳» - گفت: هیچ کس نباشد که بامداد

(۱). اساس: بیت، با توجه به فحوای عبارت و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها: برخواست.

(۳). همه نسخه بدلها است.

(۴). آط، آب، آز، مش را.

(۵). آز: دانند.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز مه: می گویند.

- (۷). آب، آرز، مش رجلا. [.....]
- (۸). آط، آب، لب، آج، مش: منهم.
- (۹). همه نسخه بدلها: مبرّد گفت.
- (۱۰). اساس، آب، آج، لب، آرز، آل: گذارند.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: باشد.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: جامع.
- (۱۳). همه نسخه بدلها که او.

صفحه : ۱۵۳

و شبانگاه به مسجد رود و مسجد بگزینند بر خانه‌های «۱» دیگر آلا و او را بنزدیک خدای نزلی معدّ و بزارده «۲» باشد در بهشت چنان که یکی از ما بنزدیک دوستی شود به زیارت نه او اجتهاد کند در کرامت او!

سهل بن سعد «۳» السّاعدی روایت کرد از رسول - علیه السّلام - که او گفت: هر که بامداد و شبگاه «۴» به مسجد شود امید بر آن تا علمی آموزد از کسی، یا کسی را علمی «۵» آموزد ثواب او ثواب مجاهدان باشد در سبیل خدای که جهاد بکنند و غنیمت بردارند. و هر کس که نه «۶» برای اینکه به مسجد شود، همچنان باشد که به نظاره کاری رود «۷»، ببیند آن چیز و او را نصیبی نباشد «۸» نمازکنان را ببیند و از ایشان نباشد، و ذاکران را ببیند و از ایشان نباشد. آنکه گفت: رجاله مردانی اند. گفتند: برای آن تخصیص کرد مردان را، که بر زنان نماز جماعت و نماز آدینه نیست، و اینکه قول آن کس باشد که گفت: مراد به «بیوت» مساجد است. آنکه وصف کرد آن مردان را گفت: لا- تلهیهم، مردانی اند که ایشان را مشغول نکند هیچ تجارت و بازارگانی و نه بیع و شرا از ذکر خدای تعالی، به خلاف آنان که: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا «۹» وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً «۱۰» لَا تَلْهِيهِمْ شَرِي وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ.

وَإِقَامِ الصَّلَاةِ، اقامت صلاة «۱۱» خواست، «تا» بیفگند برای اضافت، چه اینکه «تا»

- (۱). همه نسخه بدلها: جایهای.
- (۲). آط، آل، مش: بجاره، آب: و یجارده، آج، لب: بچارده.
- (۳). آب، آج، لب، آل: سهل بن سعید.
- (۴). همه نسخه بدلها: شبانگاه.
- (۵). آط، آج، لب، آرز، آل، مش در.
- (۶). مش از.
- (۷). همه نسخه بدلها و.
- (۸). همه نسخه بدلها: و از آن نصیبی نباید. [.....]
- (۹-۱۰). سوره جمعه (۶۴) آیه ۱۱.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: الصلوة.

صفحه : ۱۵۴

[۱۰۵-ر]

بدل «واو» است که عین الفعل بود، چه اصل اقوم «۱» اقواما «۲» بوده است، حرکت برای حرف علت گران داشتند، از او بر گرفتند دو ساکن جمع شد، «واو» بیفگندند و بدل او «تا» در آخر کلمه باز آوردند، و مثله: عدۀ فی وعد، و زنة فی وزن که اینکه بدل «واو» است که فاء الفعل بود، چون اضافه کردند تا بیفگندند، چنان که شاعر گفت- شعر:

انّ الخلیط اجدّوا البین و انجدوا و اخلفوک عد «۳» الامر [الذی]
«۴» وعدوا

اراد عدۀ الامر، «ها» بیفگند برای اضافه. و ایتاء الزکاة، و دادن زکات، یعنی تجارت و بیع منع نکند ایشان را از آن که نماز به پای دارند در اوقات خود «۵»، زکات مال بدهند که بر ایشان فرض است. عبد الله عباس گفت: زکات در آیت اخلاص طاعت است خدای را. مقاتل حیان گفت: اهل صفه‌اند. عبد الله عمر گفت: اینکه در جماعتی آمد که در بازار به تجارت مشغول بودند، چون بانگ نماز شنیدند درهای دکان بیستندی و به نماز رفتندی. ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت:

«۶» انّ للمساجد او تادا الملائکة جلساؤهم،

مساجد را «۸» ملازمانی هستند که فریشتگان همشینان ایشان‌اند، اگر ایشان را نیابند تفقد و طلب کنند ایشان را، و اگر به نماز شوند اینکه فریشتگان به عیادت ایشان شوند، و اگر در جماعتی باشند یاری دهند ایشان را.

آنگه گفت: جلیس مسجد بر سه خصلت بود «۹»: برادری مستفاد، یا کلمتی محکم «۱۰»، یا رحمتی منتظر. و اصبع بن نباته روایت کرد از امیر المؤمنین- علیه السلام- که او گفت: هر که به مسجد آمد و شد کند خصلتی یابد «۱۱» از هشت خصلت:

اخا

(۱). همه نسخه بدلها: اقامه.

(۲). لب، مش: اقاما.

(۳). آب، آج، لب، آل، مش: علی، آز: عن.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها و.

(۶). اساس: المساجد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). آط، آج، لب، آل: جلباهم.

(۸). آب، آز میخهایی هست یعنی، آط، آج، لب، آل، مش صحنهایی هست یعنی.

(۹). همه نسخه بدلها: بر خصلتی بود از سه خصلت.

(۱۰). آب، آز، مش: بحکمه، آط، آج، لب، آل: کلمه محکمه.

(۱۱). آب، آز: باید.

صفحه : ۱۵۵

الله مستفادا فی الله، {

برادری در دین،

او علما مستطرفا

، یا علمی «۱» نو، یا آیتی محکم، یا کلمتی که او را ره نماید به هدی و باز دارد از هلاک، یا رحمتی منتظر، یا گناهی رها کند اما برای ترس خدای یا شرم مردمان. و صادق- علیه السلام- گفت: هر که به مسجد رود، پای بر هیچ تری و خشکی ننهد الا تسبیح کنند «۲» برای او تا به زمین هفتم. و «۳» صادق- علیه السلام- گفت از پدرانش، از رسول- علیه السلام- که او گفت:

من كان القرآن حديثه و المسجد بيته بنى الله له بيتا فى الجنة،

هر که قرآن حدیث او باشد و مسجد خانه او، خدای تعالی برای او در بهشت خانه‌ای بنا کند. و صادق گفت- علیه السلام- گفت: نمازی «۴» در بیت المقدس هزار نماز باشد، و در مسجد اعظم صد نماز باشد، و در مسجد قبيله «۵» بیست و پنج نماز باشد، و در مسجد بازار دوازده نماز باشد، و نماز مرد در خانه خود یک نماز باشد.

فاما بر قول آنان که گفتند که مراد به «بیوت» خانه رسول است و اهل البیت «۶»، اینکه صفات خود نعت و سیرت ایشان است از ذکر خدای و اقامت نماز و ایتاء زکات، تا در خبر است که امیر المؤمنین «۷»- علیه السلام- هر شبان روزی هزار رکعت نماز زیادت «۸» کردی بیرون از فرائض و سنن، و همچنین زین العابدین علی بن الحسین- علیهما السلام.

اما ایتاء زکات «۹» در اسلام و پیش از اسلام کس جمع نکرد «۱۰» میان نماز و زکات جز امیر المؤمنین که او در نماز زکات داد در رکوع تا در حق او آمد که: يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ «۱۱» یخافون یوماً، می ترسند از روزی که در آن روز دلها و چشمها بر گردد، یعنی روز قیامت، و اینکه هم در حق او محقق است فی قوله:

(۱). اساس: عالمی، با توجه به فحوای عبارت و اتفاق نسخه بدلهای، تصحیح شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلهای: کند.

(۳). همه نسخه بدلهای هم.

(۴). همه نسخه بدلهای: نماز.

(۵). همه نسخه بدلهای: قبا.

(۶). همه نسخه بدلهای او.

(۷). مش علی.

(۸). همه نسخه بدلهای: زیادتى.

(۹). آب، آج، لب، مش: ایتاء الزکاة.

(۱۰). همه نسخه بدلهای در.

(۱۱). سوره مائده (۵) آیه ۵۵.

صفحه : ۱۵۶

يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَ يَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا «۱» إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا عَبَّوسًا قَمَطِرًا «۲» لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ «۵» لِيَجْزِيَهِمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا، تا خدای تعالی جزا کند «۶» ایشان را نکوتر از آن که کرده باشند به استحقاق و آن ثواب باشد. وَ يَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ، و بیفزاید ایشان را از فضلش، و آن تفضل باشد که بر سری بود از ثواب. وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ، و خدای روزی دهد آن را که خواهد بی شمار بدان تفسیر «۷» که کرده شد در سوره البقره با اختلاف اقوال.

[۱۰۵-پ]

[سوره النور (۲۴): آیات ۳۹ تا ۵۷]

[اشاره]

وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بَقِيَعِيٍّ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهُ عِنْدَهُ قَوَافٍ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۳۹) أَوْ كظلماتٍ في بحرٍ لججٍ يغشاه موجٌ من فوقه موجٌ من فوقه سحابٌ ظلماتٌ بعضها فوق بعضٍ إذا أخرج يده لم يكد يراها ومن لم يجعل الله له نورا فما له من نورٍ (۴۰) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ (۴۱) وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (۴۲) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُرْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَيُنزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيَصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنِ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ (۴۳)

يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ (۴۴) وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۴۵) لَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۴۶) وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّىٰ فَرِيقٌ مِنْهُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ (۴۷) وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ (۴۸)

وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ (۴۹) أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمْ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ بَلْ أُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۵۰) إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵۱) وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشِ اللَّهَ الَّذِي يَتَّقُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ (۵۲) وَأَفْسَدُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَمَّا نُهُوا أَنْ يُقْسِمُوا طَاعَةَ مَعْرُوفَةٍ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۵۳)

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ - وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۵۴) وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (۵۵) وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۵۶) لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ مِنَ النَّارِ وَلَيَسَّ الْمَصِيرُ (۵۷)

[ترجمه]

و آنان که کافر شدند عملهای ایشان چون سرابی است به بیابان «۸» که پندارد آن را تشنه آب «۹» چون به او آید نیابد «۱۰» چیزی و یابد «۱۱» خدای را نزدیک آن «۱۲» تمام بدهد «۱۳» حسابش و خدای زود شمار است.

[۱۰۶-ر]

یا چون تاریکیها در دریای بسیار آب «۱۴» بپوشد آن را موجی «۱۵» از

(۱). سوره دهر (۷۶) آیه ۷.

(۲). سوره دهر (۷۶) آیه ۱۰.

- (۳). همه نسخه بدلها، بجز آل: گردان، آل: گریان.
- (۴). آج، لب، آل: سفید. [...]
- (۵). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۴۲.
- (۶). همه نسخه بدلها: دهد.
- (۷). آج، لب، آل: بر آن تعبیر.
- (۸). آط، آب، آج، لب، آل، مش: در دشت.
- (۹). آط، آب، آج، لب، آل، مش تا.
- (۱۰-۱۳). آط، آب، آل، مش او را.
- (۱۱). آط: یافت، آج، لب، آل عقاب.
- (۱۲). آط، آب، آج، لب، آل، مش پس.
- (۱۴). آب، مش: دریای با موج.
- (۱۵). آط، آب، مش: نوه آب، آج، لب، آل: آشوب آبی.

صفحه : ۱۵۷

بالای «۱» آن موجی «۲» از بالای «۳» آن ابری تاریکیها بهری زبرتر «۴» بهری چون بیرون کند دستش نزدیک نباشد که بیند آن را، و هر که نکند خدای آن را «۵»، نوری نباشد او را از نور.

نیینی «۶» که خدای را تسبیح کند «۷» او را هر که در آسمان و زمین است و مرغ صف زده «۸» همه دانند نماز او «۹» و تسبیح او «۱۰» و خدای داناست به آنچه ایشان می کنند.

و «۱۱» خدای راست پادشاهی آسمانها و زمین، و با خدای است بازگشت.

«۱۲» [۱۰۶-پ]

نیینی «۱۳» که خدای می راند ابری را پس جمع کند «۱۴» میان آن را، پس کند آن را بر هم نشسته، بینی باران بزرگ قطره بیرون آید از میان او «۱۵» و فرو فرستد از آسمان از کوهها که هست در او از تگرگ «۱۶» برساند به او به آن که خواهد، و برگرداند از آن که خواهد نزدیک باشد روشنایی برق «۱۷» او ببرد چشمها را.

می گرداند خدای

- (۱-۳). آط، آج، لب، آل: زبر.
- (۲). آط، آب، مش: نوه آب، آج، لب، آل: آشوب آبی.
- (۴). آط، آج، لب: زبر، آب، مش: از بالا.
- (۵). آط، آج، لب، آل، مش: که را نکند خدا مر او را. [...]
- (۶). آط، مش: آن دیدی، آب: روان دیدی، لب، آل: ای ندیدی.
- (۷). آط، آب، آج، لب، آل: به پاکی یاد کند.
- (۸). آط، آب، مش: مرغان دسته کرده.

(۹-۱۰). آط: خویش، آب، آج، لب، آل، مش: خود.

(۱۱). آط، آج، لب مر.

(۱۲). اساس: عمّن، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۳). آط، آب: یا ندیدی، آج، لب، آل: یا ندیدند، مش: آیا ندیدی.

(۱۴). آط آب: مش: فراهم آورد.

(۱۵). آج، لب، آل: از فرجهای آن.

(۱۶). آط، آب، مش: یخ.

(۱۷). آط، آب، مش: درخش.

صفحه : ۱۵۸

شب «۱» و روز «۲»، در اینکه عبرتی است «۳» خداوندان دیده‌ها «۴» را.

و خدای آفرید هر جنبنده را «۵» است از آب، از ایشان می‌رود بر شکم، و از ایشان است که می‌رود بر دو پای، و از ایشان است که می‌رود بر چهار پای، بیافریند خدای آنچه خواهد که خدای بر همه چیزی تواناست. بفرستادیم ما آیاتی روشن «۶»، خدای راه نماید آن را که خواهد به ره «۷» راست.

[۱۰۷-ر]

و می‌گویند بگروید [یم]

«۸» به خدای و پیغامبر، فرمان برداریم «۹»، پس بر می‌گردند گروهی از ایشان از پس آن و نیستند ایشان گرویده «۱۰». چون باز خوانند با خدای «۱۱» و پیغامبرش تا حکم کند میان ایشان که بنگری «۱۲» گروهی از ایشان برمی‌گردند. و اگر باشد «۱۳» ایشان را حق، بیایند به «۱۴» او گردن نهاده «۱۵».

(۱-۲). آط، آج، لب، آل را.

(۳). آط: آن پندی مر خداوندان بیناییها، آب، آج، لب، مش: آن پندی است مر خداوندان بیناییها.

(۴). اساس و آط: خالق کل، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. [...]

(۵). اساس: و خدای آفریننده هر جانوری است، با توجه به نسخه آج و معنی عبارت تصحیح شد.

(۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش: نشانهای پیدا.

(۷). آط: زی راه.

(۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۹). آط، آب، آج، لب، آل، مش: بردیم ما.

(۱۰). آط، آب، آج، لب، آل، مش: گروندگان.

(۱۱). آط: چون خوانده شوند زی خدای.

(۱۲). آط، آب، مش: ایشان چون گروهی، آج، لب، آل: ناگهان.

(۱۳). آط، آج، لب، آل مر.

(۱۴). آط: زی.

(۱۵). آج، لب، آل، مش: گردن نهندگان.

صفحه : ۱۵۹

در «۱» دل ایشان است بیماری یا شاکه شدند «۲» یا می ترسند که ظلم کند خدای بر ایشان و پیغامبرش! بل ایشان ستمکاره‌اند. باشد سخن مؤمنان چون باز خوانند ایشان را با خدای «۳» و رسولش تا حکم کند میان ایشان که گویند شنیدیم و طاعت داشتیم، و ایشان ظفر یافته‌اند «۴».

[۱۰۷-پ]

و هر که فرمان برد خدای را و پیغامبر «۵» را و بترسد از خدای و پرهیزگار شود، ایشان رستگاران «۶» باشند. و سوگند خورند «۷» به خدای غایت سوگندشان «۸» اگر بفرمایی ایشان را بیرون شوند بگو سوگند مخوری فرمان برداری است معروف که خدای داناست به آنچه می کنی شما. بگو فرمان بری خدای را و فرمان بری رسول او را، اگر برگردند که بر او شد آنچه بر او نهادند و بر شماست آنچه بر شما نهادند، اگر فرمان بری او را راهیابی، و نیست بر پیغامبر الا رسانیدن روشن.

[۱۰۸. ر]

نوید داد خدای تعالی آنان را که ایمان آوردند از شما

(۱). آط: پس در، آج، لب، آل: ای در، مش: ایادر.

(۲). آط، آب، آج، لب، آل، مش: در شک افتادند.

(۳). آط: زی خدای. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب، آل، مش: رستگاران‌اند.

(۵). آط، آب، آج، لب او.

(۶). آج، لب، آل: ظفر یافتگان.

(۷). مش: خوردند.

(۸). آط، آب، مش: بغایت کوشش سوگند خورند.

صفحه : ۱۶۰

و آنان را که عمل صالح کنند تا خلیفه کند «۱» ایشان را در زمین چنان که کرد خلیفه «۲» آنان را که پیش ایشان بودند و تمکین کند «۳» ایشان را دین آنان که بیسندید «۴» برای ایشان، و بدل کند «۵» ایشان را از پس ترسشان ایمنی که مرا پرستند، انباز نگیرند به من چیزی، و هر که کافر شود پس از آن ایشان فاسقان «۶» اند.

و به پای داری نماز و بدهی زکات و فرمان بری پیغامبر را تا باشد که بر شما رحمت کنند.

مپنداری آنان را که کافر شدند به عاجز شدند «۷» اند در زمین و جای ایشان دوزخ «۸»، و بد جایی «۹» است آن.

قوله تبارک و تعالی: وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بَقِيَعَةٍ، حق تعالی در اینکه آیت مثل زد و تشبیه کرد اعمال کافران را در نفی ثبات و قبول و وقوع به موقع خود به سراب آب نمای، گفت: آنان که کافر شدند اعمال ایشان چون [۱۰۸-پ] سرابی است، و سراب آن باشد که مردم در بیابان به گرمگاه [نگاه]

«۱۰» بکنند، سپیدی «۱۱» زمین شوره آفتاب در او شعاع افکنده بود گمان برد که آب است، و برای آن سراب خواندند «۱۲» که يتسرّب كالماء، ای یجری. بقیعیه، جمع قاع، کجیره و جار. و «قاع»، زمین فراخ ساده باشد، و یجمع ایضا علی اقواع و قيعان. آنکه به آن جای رسد چیزی نیند، همچنین عمل کافر او گمان برد که چیزی می کند چنان که گفت: ... وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِبُونَ صُنْعًا «۱۳» حَتَّى إِذَا جَاءَهُ، ای جاء السراب و اراد موضع السراب، برای آن که سراب هیچ «۱» نباشد الا خیالی و گمانی، از اینکه جا گفت: لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا، هیچ نیابد آن را. وَ وَجَدَ اللَّهُ عِنْدَهُ، و خدای «۲» یابد عند آن، یعنی جزای خدای یابد آن جا معدّ بر وفق عمل «۳». و گفتند: خدای را یابد شمار کننده و جزا دهنده. فَوْقَاهُ حِسَابَهُ، شمار او به تمامی بکند که او سریع الحساب است، حساب همه خلایق به یک بار بر آرد که منع نکند او را بعضی از بعضی، و اینکه دلیل کند بر آن که خدای تعالی متکلم است نه به آلت، چه اگر متکلم بودی به آلت ممکن نبودی او را حساب خلایق کردن در یک وقت، بل اوقات بسیار حاصل آمدی از او.

[او]

«۴» كَظَلَمَاتٍ، [گفت]

«۵»: عمل کافر با سراب نمای ماند «۶» یا با تاریکی در دریای قعیر، من لجة البحر و هی معظمه «۷». يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِّنْ فَوْقِهِ، که بپوشد آن را موجی که از بالای آن موجی باشد «۸»، از بالای آن ابری باشد، و اینکه جمله چون جمع کنند ظلماتی باشد، و تاریکیها بهری «۹» بالای بهری: یکی ظلمت دریا، و یکی ظلمت ابر، و یکی ظلمت موج، باز عمل کافر را تشبیه کرد با اینکه سه تاریکی چه کافر را اعتقاد تاریک است و عمل تاریک است و مرجع با او «۱۰» تاریکی است که دوزخ است. ابن کثیر خواند به روایت نبال: «سحاب» به رفع و تنوین «ظلمات» جرّ بر بدل من قوله: أَوْ كَظَلَمَاتٍ. بزی از او روایت کرد: سحاب ظلمات، به اضافت، و باقی قراء: سحاب ظلمات، هر دو به رفع و تنوین. آنکه اینکه تکا [ثف]

«۱۱» ظلمات با آن ماند از طریق مبالغت که [اگر]

«۱۲» دست از آستین بیرون کند، لم یكد يراها، نزدیک آن نبود «۱۳» که بیند آن را. گفتند: «یکد»، صله است، و معنی آن است: لم يرها «۱۴»، و درست نیست

(۱). اساس فایده، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می نماید.

(۲). آط، آب، آج، لب، آل را، مش تعالی را.

(۳). آط، آب، آج، مش: بر وفق عمل معد، آج، لب: بر وفق عمل معدود. (۱۲-۱۱-۵-۴). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: یا به سرابه‌ای ماند.

(۷). آج، لب: معظم.

(۸). همه نسخه بدلها و.

(۹). همه نسخه بدلها بر.

(۱۰). همه نسخه بدلها: مرجع او با. [...]

(۱۳). اساس: بود، با توجه به نسخه بدلها و فحوای عبارت، تصحیح شد.

(۱۴). اساس: یردها، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

صفحه : ۱۶۲

اینکه، و «کاد» بر جای خود است، و اینکه برای مبالغت گفتند. و معنی آن است: لم یکد یرها فضلا من ان یرها، نه نبینند» ۱) و نه نزدیک آن باشد [که]

«۲» نبیند» ۳). بعضی مفسران گفتند: به «ظلمات» اعمال کافر خواست، و به دریای لَجْجِ دل او خواست، و به موج آن جهل و شک و حیرت که غالب است، و به سحاب رین و طبع و ختم که بر دل اوست.

ابی کعب گفت در اینکه آیت که، کافر در پنج ظلمت است: کلامش ظلمت است، و عملش ظلمت است، مدخلش ظلمت است، مخرجش ظلمت است، و مصیرش روز قیامت با ظلمت است و آن دوزخ است، و قوله تعالی: لَمْ یَکَدْ یرها، مبرّد گفت معنی [آن است]

«۴» که: لم یرها الا بعد جهد و مشقّه، چنان که [یکی]

«۵» از ما گوید: ما کدت اراک «۶» من الظلمه، بیم «۷» آن بود که از تاریکی تو را نبینم و او را دیده باشد. و گفتند: نزدیک باشد که بیند و نبیند، چنان که کاد العروس ان یكون امیرا، و کاد النعام یطیر، و او را امارت نباشد و آن را طیران، و اینکه هر یکی وجهی است، و وجه اول که گفتیم «۸» پیش از اینکه اولتر است و بلیغتر. و مَنْ لَمْ یَجْعَلِ اللّٰهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُّورٍ، و هر کس که خدای او را نوری نکند، او را نور «۹» نباشد، یعنی هر که خدای به او لطف نکند و هدایت ندهد مهتدی نباشد. مقاتل گفت: آیت در عتبه بن ابی ربیع آمد که او در جاهلیت طلب دین و زهد کرد، چون اسلام در آمد کافر شد. در خبر است که رسول را- علیه السلام- [۱۰۹-ر]

پرسیدند: ائت تو فردای قیامت صراط چگونه گذرانند در ظلمات قیامت! گفت: ائت من بر صراط به نور علی گذرند «۱۰»، و علی بر صراط به نور من گذرد، و من به نور خدای تعالی گذرم، و نور ائت من از نور علی است، و نور علی از نور من، و نور من از «۱۱» خدای تعالی، و هر که به ما تولا نکند او را نور نباشد، ثم قرء: وَ مَنْ لَمْ یَجْعَلِ اللّٰهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُّورٍ.

(۳-۱). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: ببیند. (۵-۴-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: اریک.

(۷). همه نسخه بدلها: نزدیک.

(۸). اساس که، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۹). آذ: نوری.

(۱۰). آذ: گذرد.

(۱۱). همه نسخه بدلها نور.

صفحه : ۱۶۳

قوله تعالی: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، گفت: نبینی که تسبیح می کند خدای را هر که در آسمان و زمین است! و تسبیح، تنزیه خدای باشد از آنچه لایق نباشد به او از صاحبه و ولد و شریک و شبیه «۱» و افعال قبیح و اخلال به واجب. و معنی تسبیح اهل زمین و آسمان آن است که: دلیل می کند به عجیب خلق و بدیع صنع بر آن که ایشان را خالق است مستحق تسبیح و تنزیه. وَالطَّيْرُ صَافَاتٍ، و مرغان نیز تسبیح می کنند او را در آن حال که صف زده اند، برای آن که در آن حال دلیل آن کند

که ایشان را خالقی است قادر بر آن که ایشان را آلت طیران دهد.

مجاهد گفت: نماز مکلفان را باشد، و تسبیح همه چیزی را، از اینکه جا گفت:

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ ﴿٢﴾ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ، هر کس از ایشان را «۳» هر یک از ایشان صلوات و تسبیح خود دانند. بر اینکه قول ضمیر مرفوع مستکن فی «علم» راجع است با لفظ «کل». و بعضی دگر گفتند: كُلُّ قَدْ عَلِمَ، ای قد علم الله صلواته و تسبیحه، همه را خدای تسبیح او دانند. وجه سیم در او آن است که: کل قد علم صلاة الله و تسبیحه علی اضافه المصدر الی المفعول، چنان که فاعل «علم» مصلی و مسبح «۴» باشد که به لفظ «کل» گفت، و ضمیر مجرور ضمیر نام خدای است. وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ، و خدای داناست به آنچه ایشان می کنند.

وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، خدای راست ملک آسمانها و زمین به خلق و ملک، و ملک تصرف آن اوست، چنان که خواهد می گرداند به حسب مصلحت.

وَ إِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ، و باز گشت با اوست.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا، آنکه گفت رسول را- و مراد جمله مکلفان- بر سبیل تنبیه: نبینی «۵» [یعنی] «۶»: نمی دانی که خدای تعالی می راند ابر را آنکه جمع و تألیف

(۱). اساس: و ولدا و شریکا و شبیها، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۴.

(۳). همه نسخه بدلها: بل.

(۴). همه نسخه بدلها: یسلی و تسبیح. [.....]

(۵). اساس: بیشتر، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه : ۱۶۴

می کند میان آن، ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا، آنکه آن را بر هم نشاند متراکب و متراکم کند.

فَتَرَى الْوَدْقَ، باران بزرگ قطره بینی که از او بیرون می آید! وَ يُنَزَّلُ مِنَ السَّمَاءِ، و فرود آرد از آسمان، مِنْ جِبَالٍ فِيهَا، از کوهها «۱» که در آسمان است، مِنْ بَرَدٍ، از تگرگ. «من» اول ابتدای غایت است، و دوم تبعیض، و سیم «۲» تبیین. فَيَصِيبُ بِهِ «۳» وَ يَصْرِفُهُ عَنِ مَنْ «۵» يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ، نزدیک آن باشد که «۶» روشنایی برق او چشمها را ببرد، و مثله قوله تعالی: يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ «۷» يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ، خدای تعالی می گرداند شب و روز را، شب می برد و روز می آرد، اینکه به عقب آن و آن به عقب اینکه. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لَأُولِي الْأَبْصَارِ، در اینکه عبرتی و پندی است خداوندان چشمها را، یعنی خداوندان عقل و خرد را.

ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام «۸»- گفت، خدای تعالی گفت:

۹ «يُؤَذِّنِي ابْنَ آدَمَ»

، فرزند آدم مرا می رنجاند، روزگار را دشنام می دهد، و من روزگارم،

بیدی الامر اقلب الليل و النهار

، کار به دست من است شب و روز می گردانم.

وَ اللَّهُ خَلَقَ «۱۰» خَلَقَ، علی الفعل الماضي. و «کل» بر تغليب گفت «۱۱». و بعضی گفتند: اصل همه آب

- (۱). همه نسخه بدلها: کوههایی.
- (۲). آب، آز، آل: سیوم.
- (۳). اساس و همه نسخه بدلها: بها، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد.
- (۴). همه نسخه بدلها: شود.
- (۵). اساس: عمن، با توجه به آط و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۶). مش آن.
- (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۰.
- (۸). همه نسخه بدلها که.
- (۹). اساس: گفته بود بنی آدم، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۰). اساس و همه نسخه بدلها: خالق کل، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: گفتند.

صفحه : ۱۶۵

بود، و بعضی از آتش کرد «۱»، و بعضی با باد، و اول معتمد است. فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ، از ایشان بهری آیند [۱۰۹-پ] که بر شکم می روند چون مار و ماهی و کرم، و مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ، و بهری از آن «۲» بر دو پای می روند چون آدمی و چون «۳» مرغان، و مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ، و از ایشان بعضی آیند که بر چهار پای روند چون انعام و بهایم و وحوش و سباع، و برای آن ذکر «۴» جانوران نکرد که بر بیشتر چهار پای «۵» روند، که حکم ایشان در آن که منبسط باشد «۶» بر زمین حکم چهار پایان است. يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ، می آفریند خدای آنچه خواهد چنان که خواهد، و «۷» خدای بر همه چیز تواناست. لَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ، گفت: ما فرو فرستادیم آیاتی مبین روشن، و نصب کردیم ادله واضحه «۸». وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، و خدای تعالی ره نماید آن را که خواهد به ره راست از لطف و حکم و تسمیه به هدی- چنان که بیان کردیم. وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ، می گویند- یعنی منافقان که: ما ایمان آوردیم به خدای و پیغامبر و طاعت داشتیم، اینکه می گویند به زبان. ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ، آنکه پشت بر می کنند و بر می گردند گروهی از ایشان بعد اینکه گفتار که گفتند. و مَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ، و اینان بر حقیقت مؤمن نه اند. مفسران گفتند: اینکه آیت در حق مردی منافق آمد نام او بشر و خصمی جهود که او را بود «۹» در زمین «۱۰» که ایشان در آن خصومت می کردند. جهود او را به حکومت بر پیغامبر می آورد، و منافق می گفت: بر کعب اشرف رویم که مهتر جهودان است که محمّد حیف کند بر ما. خدای تعالی اینکه آیات فرستاد و گفت: می گویند به زبان که

- (۱). آط، آب، آج، لب، آز، آل: به آتش، مش: به آتش پیدا کرد، مه: با آتش. [...]
- (۲). آج، لب: ایشان.
- (۳). آط، آب، آز، مش: و جن و.
- (۴). آط، آب، آز، مش آن.
- (۵). آج، لب، آل، مش: بیشتر بر پایها.

(۶). آط، آب، آزه، مش: باشند.

(۷). آب، آزه، مش: که، آج، لب: چه.

(۸). همه نسخه بدلها: واضح.

(۹). همه نسخه بدلها: که او داشت.

(۱۰). آط، مش: زمینی.

صفحه: ۱۶۶

ما به خدا و پیغامبر (۱) ایمان داریم و طاعت می‌داریم ایشان را، و آنگه بر می‌گردند و بر حقیقت مؤمن نه‌اند ایشان. علامت نامؤمنی ایشان آن است که (۲): چون ایشان را با خدای و رسول می‌خوانند تا رسول حکم کند میان ایشان. بعضی گفتند: راجع است با رسول برای آن که تولای حکم او کند (۳). و بعضی گفتند: راجع است با خدای تعالی که اگر حکم رسول می‌کند آن حکم صادر است از قدیم - جلّ جلاله - و بر حقیقت حکم اوست. إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ، گروهی از ایشان چون بنگری عدول و اعراض کنند، و اینکه «اذا» مفاعلات است - که معنی او را چند جای بیان کردیم. وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ، و اگر چنان که حق ایشان را بودی، يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ، به او آمدندی منقاد و گردن نهاده، و لکن چون دانستند که حق نیست ایشان را بل بر ایشان است، و رسول - علیه السّلام - حکم (۴) که کند از روی حجت بر ایشان خواهد بودن، از او عدول و اعراض می‌کنند.

أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ، در دل ایشان بیماری و شک است! أم ارتابوا، یا به شک افتاده‌اند، و اینکه خود بر حقیقت چنین است که اینکه صفت منافقان است، و آنما بر لفظ استفهام گفت و معنی تقریر و تنبیه، چنان که یکی از ما گوید جاهلی را: [هما] «۵» تو جاهلی و تو را علمی «۶» نیست با اینکه کار، با آن که داند چنین است تا جهل بر او تقریر کند، و مانند اینکه قول شاعر - شعر:

الستم خير من ركب المطايا و اندى العالمين بطون راح

اینکه استفهام را معنی تقریر است. أم يخافون أن يحيف الله عليهم و رسوله، یا می‌ترسند که خدای و پیغامبر بر ایشان حیف و ظلم کنند (۷).

(۱). آج، لب، آل: پیغامبران.

(۲). همه نسخه بدلها و اذا دعوا الى الله و رسوله.

(۳). مش میان ایشان.

(۴). آط، آب، آزه، مش: حکمی.

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۶). اساس: عملی، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آط، آج، لب، آزه، مش: کند.

صفحه: ۱۶۷

بَلْ أَوْلِيكُمُ الظَّالِمُونَ، بل ظالم و ستمکاره ایشانند بر نفس و (۱) عدول کردن از حکم رسول - علیه السّلام - به حکم کعب اشرف،

و او را بر رسول اختیار کردن، و در اینکه باب وضع چیزی می‌کنند نه به موضع خود، و اینکه ظلم باشد در لغت. **إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ «۲» سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا، شَنِيدِيمُ وَ طَاعَتِ دَاشْتِيمُ.** و قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ، نصب است بر خبر «کان»، و اسم «ان» مع الفعل اوست «۳»، من قوله: **أَنْ يَقُولُوا، التَّقْدِيرُ: إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ سَمِعْنَا وَ اطَعْنَا قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ،** ای [۱۱۰-ر] **کان هذا القول قول المؤمنین. و قوله:**

إِذَا دُعُوا، در محل نصب است علی الظرف. **وَ أَوْلَيْكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ،** و ایشان ظفر یافتگان باشند که چنین کنند. **آنکه گفت: وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ،** هر که طاعت خدا و پیغامبر دارد و فرمان ایشان را منقاد باشد، **وَ يَخْشِ اللَّهَ وَ يَتَّقَهُ،** از خدای بترسد «۴» و از معاصی او اجتناب کند «۵»، **فَأَوْلَيْكَ هُمُ الْفَائِزُونَ،** ایشان ظفر یافتگان باشند به مراد خود. **وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ،** آنکه هم در وصف منافقان گفت: ایشان سوگند خوردند بغایت سوگند که [اگر] «۶» تو ما را «۷» فرمایی برویم.

سبب نزول آیت «۸» آن بود که، منافقان رسول را - علیه السلام - گفتند: اینما کنت نکن معک، ای رسول الله هر کجا که تو باشی ما آن جا باشیم، اگر بروی برویم با تو، و اگر مقام کنی مقیم باشیم «۹» با تو، و آنچه فرمان تو باشد انقیاد نماییم. و برین گفتار سوگندان عظیم خوردند، و اینکه سوگند خوردن برای نفی تهمت بود. و چون اندیشه کنند ایشان با اینکه سوگندها متهم بودند برای آن که مؤمنان بگفتند «۱۰» و سوگند

-
- (۱). همه نسخه بدلها خود و به.
 - (۲). همه نسخه بدلها و.
 - (۳). همه نسخه بدلها: مع الفعل است.
 - (۴). همه نسخه بدلها: بترسند.
 - (۵). همه نسخه بدلها: کنند.
 - (۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
 - (۷). اساس: مرا، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
 - (۸). آج، لب، آل اینکه.
 - (۹). آج، لب، آل: مقام کنیم.
 - (۱۰). آب، مش: نگفتند.

صفحه: ۱۶۸

نخوردند، ایشان از آن نفاق که در دل داشتند ترسیدند که ایشان را به مجرد گفتار باور ندارند، سوگند خوردند، و شاعر اینکه معنی خواست آن جا که گفت - و هو المتبئی - شعر:

عقبی الیمین علی عقبی الوغی ندم ماذا یزیدک فی اقدامک القسم

و فی الیمین علی ما انت واعده ما دلَّ انک فی المیعاد متهم
و نزدیک است با اینکه. قوله شاعر «۱» - شعر:

و اکذب ما يكون ابو المعلى اذا آلى علينا بالطلاق
و هم در سوگند دروغ گفت:

و حلف «۲» الف يمين غير صادقه مطروده ككعوب الرمح في نسق

حق تعالی گفت: قُل، یا محمد بگو اینکه منافقان را: لا تُقْسِمُوا، سوگند مخوری. طَاعِيَهُ مَعْرُوفَةٌ، ای هذا القول منكم باللسان طَاعَةً مَعْرُوفَةٌ، اینکه گفتار شما طاعتی است معروف، یعنی اینکه طاعت چنین به زبان که با آن وفا نباشد و با آن کردار نباشد و آن گفتاری دروغ بود و سوگندی بی اعتقاد، طاعتی است معروف به شما که منافقانی، و اینکه معنی قول مجاهد است، و بر اینکه قول طاعت خبر مبتدا باشد محذوف. و دگر مفسران گفتند: معنی آن است که، طاعه معروفه خیر من قولکم و قسمکم، طاعتی معروف چنان که مسلمانان می کنند بهتر از اینکه که نماز «۳» دروغ و سوگند دروغ باشد، و بر اینکه قول طاعت مبتدا باشد، و معروفه صفت او باشد، و خبر او محذوف مقدر، ای خیر و امثل. إِنَّ اللَّهَ خَيْرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ، که خدای تعالی دانا است به آنچه شما می کنی از گفتار و کردار و آنچه در دل داری.

قُل، یا محمد بگو اینکه منافقان را که: أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ، که طاعت خدای دارید و طاعت رسولش. فَإِنْ تَوَلَّوْا، اگر برگردند و اعراض کنند، فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ، بر اوست آنچه بر او نهادند و او را تکلیف کردند، و بر شماست آنچه بر شما نهادند و شما را تکلیف کردند «۴»، هیچ کس را از شما به گناه دیگری نخواهد «۵» گرفتن،

(۱). آط، آج، لب، آل، مش که گفت.

(۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی: (۲۳۴ / ۸): حلفت. [.....]

(۳). همه نسخه بدلها: گفتار.

(۴). همه نسخه بدلها و.

(۵). همه نسخه بدلها: نخواهند.

صفحه : ۱۶۹

و مثله قوله تعالى: وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى «۱» وَإِنْ تَطِيعُوا اللَّهَ تَهْتَدُوا، و اگر شما طاعت او داری و فرمان او بری، راه راست یابی. وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ، و بر پیغامبر نیست الا رسانیدنی روشن، برای آن که به پیغامبر «۲» همین تعلق دارد که دعوت کند «۳» و برساند، آنچه لطف و توفیق و اقدار «۴» و تمکین است بر خدای «۵» - جل جلاله - و آنچه امثال «۶» مأمور به و تولی فعل و گذاردن بر وجه مأمور به به مکلف تعلق دارد، و هر یکی را فعلی ظاهر است که کار اوست که جز او نکند و «۷» نتواند کردن.

قوله: وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، خدای تعالی گفت در اینکه آیت: وعده داد خدای آنان «۸» را که ایمان آوردند از شما و عمل صالح کردند که، ایشان را خلیفه کند در زمین، چنان که خلیفه کرد آنان را که پیش «۹» ایشان بودند، و ایشان را تمکین کند از دینی که پسندیده است برای ایشان [۱۱۰-پ]

، و بدل کند برای ایشان از پس خوف و ترس ایمنی، که مرا پرستند و به من شرک نیارند و با من انباز نگیرند. و هر که او کافر شود پس از آن، فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ، ایشان فاسق و خارج باشند از فرمان خدای - جل جلاله.

در آن که مراد به آیت کیست، سه قول گفتند. جماعتی گفتند: مراد جمله امت مصطفی اند - علیه السلام - که خدای تعالی ایشان را

خلیفه امتان گذشته کرد، چنان که آدم را- علیه السّلام- خلیفه جان کرد و زمین «۱۰» از ایشان پاک کرد و به ایشان داد، همچنین خدای تعالی زمین از کافران و امتان گذشته پاک کرد و به امت محمد داد، چنان که گفت: جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ «۱۱» يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا، اینکه هم حاصل نیست، و اینکه جمله که گفتیم «۱۱» دلیل فساد قول آنان می کند که آیت را بر خلافت صحابه حمل کردند، و آن آن است که امت از میان دو [قول]

«۱۲» قایلند: قایلی گفت: خلافت به نص باشد دون اختیار، و قایلی گفت: به اختیار باشد.

آنان که به نص خدا و [رسول]

«۱۳» گفتند، و استخلاف از جهت خدای گویند «۱۴» به

(۱). آط، آب، آز، مش مقام. (۱۳-۱۲-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). آج، لب، آل: خوانند.

(۴). اساس: بود، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۵). آط، آب، آج، لب، مش: نقد بود وعده، آز، آل: تقدیر بود وعده.

(۶). آط، مش: ملل.

(۷). همه نسخه بدلها: استخلاف بود که.

(۸). آب، آز: خلفایی.

(۹). آل: تمکن.

(۱۰). همه نسخه بدلها هم.

(۱۱). همه نسخه بدلها همه.

(۱۴). همه نسخه بدلها: گفتند.

صفحه : ۱۷۱

امامت علی و فرزندان او- علیهم السّلام- گفتند، و آنان که به امامت صحابه گفتند، امامت به اختیار گفتند. قول به آن که امام «۱» نص باشد، و خلیفه به استخلاف خدای باشد و جز علی بود قولی بود ثالث خارق اجماع. و آنان که در حق صحابه دعوی نص کردند، قول ایشان معتمد نیست، چه اتفاق است که اگر از خدای یا پیغامبر نصی بودی، به اختیار امت و اجماع ایشان حاجت نبودی در حق ابو بکر، آنگه به «۲» نص ابو بکر بر عمر، آنگه به مشورت و «۳» شوری در امامت عثمان، و اینکه جمله دلیل فساد قول آنان می کند که ایشان نصوصیت صحابه گفتند، و آن جماعتی [اند]

«۴» اندکی از اصحاب «۵» حدیث، دگر آن که گفت:

كما استخلف الذين من قبلهم

، چنانکه خلیفه کرد آنان را که پیش ایشان بودند، و آنان که خدای خلیفه کرد ایشان را آدم بود فی قوله تعالی: إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً «۶» إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ «۹» اخْلَفَنِي فِي قَوْمِي «۱۱» وَ لِيَمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ، اگر تمکن بر «۱۵»

دین بر حد آن خواستند که امروز است و در عهد صحابه بود، و اینکه و مانند اینکه در عهد رسول- علیه السّلام بود [۱۱۱-ر]

، و اگر بیش از آن خواست تمکینی «۱۶» کلی چنان که وعده داد فی قوله تعالی:

(۱). همه نسخه بدلها: امامت. [.....]

(۲-۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴-۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: اندک از صحابه.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۳۰.

(۸). آط، آب، آز: بود فی قوله: یا داود.

(۹). سوره ص (۳۸) آیه ۲۶.

(۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با همه نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد.

(۱۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۲.

(۱۲). همه نسخه بدلها که.

(۱۳). آط، آب، آز، مش: اجتماع.

(۱۴). همه نسخه بدلها به.

(۱۵). آط، آب، آز، آل، مش: تمکین از.

(۱۶). آب، آز، مش: تمکین.

صفحه : ۱۷۲

لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ ﴿۱﴾ يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا پوشیده نیست که مسلمانی به اضافت با کافری اندکی است از بسیاری، پس آیت لایق نیست «۲» و معنی او مَطْرَد نیست الّا به خلافت و امامت مهدی- علیه السّلام- که رسول- علیه الصّیْلوه و السّلام- به او بشارت داد، و امت بر آن اجماع کردند بر جمله، و اگر چه در تعیین آن خلاف کردند و رسول- علیه السّلام- گفت: لو لم يبق من الدّنيا الّا يوم واحد لطوّل الله ذلك اليوم حتّى يخرج رجل من ولدی یواطی اسمه اسمی و کنیته کنیتی یملاً الارض قسطا و عدلا كما ملئت جورا و ظلما

گفت: اگر از دنیا نماند الّا یک روز، خدای تعالی آن روز را دراز کند تا بیاید مردی از فرزندان من همنام من و هم کنیت من، زمین پر از عدل و انصاف کند پس از آن که پر «۳» جور و ظلم باشد. و اینکه خبر مخالف و مؤالف روایت کردند، و خلاف در تعیین افتاد، و نیز اینکه خبری است معروف که رسول- علیه السّلام- گفت: هیچ کس را حلال نیست که [جمع کند] «۴» میان نام من و کنیت من مگر مهدی امت را که او را رواست که نام من و کنیت من برگردد «۵». جابر الجعفی روایت کرد از جابر بن عبد الله الانصاری که او گفت، چون اینکه آیت آمد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ «۶» وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ، آنکه خطاب کرد با جمله مکلفان، گفت: نماز به پای داری به اوقات و حدود و شرایط آن، و زکات مال بدهی. وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ، و طاعت پیغامبر داری تا باشد که بر شما رحمت کنند.

آنکه خطاب کرد که: یا رسول الله، یا با مخاطبی مبهم «۱»: لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ، مپندار آن «۲» را که به من کافر شدند که ایشان مرا عاجز بکرده‌اند در زمین، یعنی نه «۳» چنان است که اگر من خواهم که ایشان را از «۴» کفر باز دارم به جبر نتوانم، جز آن است که حکمت راه نمی دهد با تکلیف جبر کردن بر مکلفان.

حفص و ابن عامر و حمزه «لا- يحسبن» خواندند به «یا». و «الذین» در موضع رفع است با آن که فاعل «۵» حسبان است بر اینکه قراءت و مفعول او [ل]

«۶» محذوف باشد از کلام برای آن که «حسبان» همیشه متعدی باشد به دو مفعول، و تقدیر آن است که: لا یحسبن «۷» الذین کفروا انفسهم معجزین. و باقی قرآء به «تا» ی خطاب خواندند، یعنی لا تحسبن «۸» یا محمّد. و فزّاء گفت: بر قراءت آن که به «یا» خواند، ممکن بود که فعل مسند باشد با رسول، و در کلام هر دو مفعول باشد، و التقدیر: لا یحسبن «۹» محمّد الذین کفروا معجزین فی الأرض، و اینکه نهی مغایبه باشد، یعنی نباید تا محمّد کافران را معجز پندارد. و مأواهم النار، و فردا مأوای ایشان «۱۰» دوزخ بود، و اینکه بد جای «۱۱» است آنان را که آن جا گرفتار شوند «۱۲».

(۱). همه نسخه بدلها: خطاب کرد با رسول یا با مخاطبی مبهم گفت.

(۲). همه نسخه بدلها: آنان.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها آن.

(۵). اساس: فعل، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷-۸). همه نسخه بدلها: تحسبن.

(۹). اساس: تحسبنی، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب، آل در.

(۱۱). آط، مش: جایی.

(۱۲). آط، آب، آج، لب، آز، آل قوله تعالی.

صفحه : ۱۷۶

[سوره النور (۲۴): آیات ۵۸ تا ۶۴]

[اشاره]

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيْسَ تَأْذِنُكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثَ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۵۸) وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمْ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۵۹) وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۶۰) لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ ثِيَابِكُمْ أَوْ ثِيَابِ آبَائِكُمْ أَوْ ثِيَابِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ ثِيَابِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ ثِيَابِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ ثِيَابِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ ثِيَابِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ ثِيَابِ إِخْوَالِكُمْ أَوْ ثِيَابِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۶۱) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ

فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذِّنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۶۲)
 لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ
 فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۶۳) أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا وَاللَّهُ
 بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۶۴)
 [۱۱۲-ر]

ترجمه

ای آنان که گرویده‌ای باید که تا دستوری خواهند از شما آنان که مالک است دستهای شما و آنان که در نرسیده باشند «۱» به خواب از شما سه بار: از پیش نماز بامداد، و آنگه که فرو نهی جامه‌هایتان از نماز پیشین، و از پس نماز خفتن سه عورت است شما را، نیست بر شما و نه بر ایشان بزه‌ای پس از اینکه گردندگان «۲» بر شما بهری بر بهری همچنین بیان کند خدای بر شما آیتها را، و خدای داناست و محکم کار است.
 [۱۱۲-پ]

و چون برسند کودکان «۳» از شما به خواب دیدن، بگو تا دستوری خواهند چنان که خواستند آنان که «۴» پیش ایشان بودند همچنین بیان کند خدای برای شما آیتهاش «۵»، و خدای داناست و محکم کار است.
 و فرو نشستگان از زنانی که امید ندارند شوهر کردن، نیست بر ایشان بزه‌ای که بنهند جامه‌هاشان چون پیدا نکنند «۶» به زینتی و اگر «۷» پارسایی کنند بهتر باشد ایشان را، و خدا شنوا و داناست.

(۱). همه نسخه بدلها بجز آز: نرسیده باشند. [...]

(۲). مه: گردانندگانند.

(۳). آب، مش: بچگان.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آط آز از.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آز: دلها.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز آز: جز پیدا کننده.

(۷). اینکه ترجمه ظاهرا ناشی از التباس «ان» ناصبه با «ان» شرط بوده، با اینکه حال با سیاق عبارت قدری سازگار افتاده است.

نیست بر نابینا بزه و نه بر لنگ بزه‌ای و نه بر بیمار بزه‌ای، و نه بر تنهای شما که بخوری از خانه‌هایتان، یا خانه‌های پدرانتان، یا خانه‌های مادرانتان، یا خانه‌های برادرانتان، یا خانه‌های خواهرانتان، یا خانه‌های عمانتان «۱»، یا خانه‌های عمگانتان، یا خانه‌های خاله‌ایتان «۲»، یا خانه‌های خالگانتان «۳»، یا آنچه مالک باشید کلیدهای آن را، یا رفیق شما، نیست بر شما بزه‌ای که بخوری جمله یا پراکنده، چون در روی در خانه‌هایی سلام کنی بر «۴» خود تحیتی است از نزدیک خدای مبارک پاکیزه، همچنین بیان کند خدای

برای شما آیتها تا همانا عقل کار بندی.

[۱۱۳-پ]

مؤمنان باشند آنان که بگرویدند به خدای و پیغامبرش، و چون باشند با او بر کاری جمع کننده بنروند تا دستوری نخواهند از او، آنان که دستوری می‌خواهند از تو «۵»، آنانند که ایمان دارند «۶» به خدای و پیغامبرش، چون دستوری خواهند از تو برای بهری کارشان دستوری ده آن را که خواهی از ایشان، و آمرزش خواه برای ایشان از خدای که خدای آمرزنده و بخشاینده است. مکنی «۷» خواندن پیغامبر در میان شما چون خواندن بهری شما بهری را،

(۱). آط: عمتان، آج، لب، مش: عمه‌هایتان.

(۲). مش: خالوانتان، دیگر نسخه بدلها: خالویانتان.

(۳). مش: خاله‌هانتان.

(۴). آب، مش نفسهای.

(۵). آط ایشان.

(۶). آب، آج، لب، آل، مش: ایمان آوردند.

(۷). آج، لب، آل: مگردانید.

صفحه : ۱۷۸

می‌داند خدای آنان را که فرو می‌خیزند از شما از پس یکدیگر، بگو تا حذر کنند آنان که مخالفانند از فرمان [او] «۱» از آن که به ایشان رسد فتنه‌ای یا بدیشان رسد عذابی به درد آورنده.

[۱۱۴-ر]

بدان که خدای راست آنچه در آسمانها و زمین است، داند آنچه شما بر آنی بر او «۲»، و آن روز که باز آورند ایشان را با او، خبر دهد «۳» ایشان را به آنچه کرده باشند، و خدای به همه چیزی داناست.

قوله تعالی: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ - الاية، حق تعالی به اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان، گفت: ای گرویدگان به خدا و رسول؟ بفرمای «۴» تا دستوری خواهند بر شما آنان که بندگان شمااند. گروهی گفتند: مراد بندگان و پرستارانند، و عموم آیت اقتضای آن می‌کند. وَ الَّذِينَ لَمْ يَلْبُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ، و آنان که از شما به حد بلوغ و خواب نرسیده باشند، یعنی از آزادان. ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، در شبان روز «۵» سه بار: یکی پیش از نماز بامداد، و یکی وقت نماز پیشین که وقت قیلوله باشد، و از پس نماز خفتن. و آنکه عِلَّتْ آن بگفت که اینکه سه وقت چرا مخصوص است، گفت: ثَلَاثَ عَوْرَاتٍ لَكُمْ، برای آن که سه عورت است که مردم در اینکه وقت برهنه باشند و زنان سر گشاده «۶» و با جامه‌های کوتاه و ازار پای به حسب عادت «۷» بیرون کرده. کوفیان خواندند اَلَّا حَفْصُ: ثلاث عورات لكم، بر نصب «ثا» بدل «ثلاث مَرَّاتٍ» باشد. و اگر گویند: اینکه چه بدل است! گوئیم: بدل الكل من الكل. اگر گویند «۸» نایستی تا هر دو یکی بودی، و سه عورت جز سه مَرَّت باشد،

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

- (۲). اساس: ندانی برو، با توجه به نسخه بدلها و معنی آیه، تصحیح شد.
- (۳). اساس: دهند، به قیاس با نسخه آژ، تصحیح شد.
- (۴). آب، آژ: بفرمایند، مش: بفرماید.
- (۵). آط، آب، مش: شبانه‌روزی.
- (۶). آژ، آب: بگشاده.
- (۷). آب، آژ، مش: عادتی.
- (۸). اساس: نگویند، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها: تصحیح شد.

صفحه : ۱۷۹

گوییم تقدیر آن است که: ثلاث اوقات [عورات]

«۱»، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، تا مستقیم شود. و باقی قراء: ثلاث عورات، خواندند به رفع «ثلاث» علی تقدیر هی «۲» ثلاث عورات.

آنکه گفت: لیس علیکم ولا علیهم جناح بر شما و بر ایشان حرجی و بزه‌ای نیست. بعدهن، پس از اینکه سه بار که بیان کرد در سه وقت که وقت عورت باشد.

اکنون بدان که: جمع فعله چون جمع سلامت باشد و اگر «۳» واحد او ساکن العین باشد، «عین» او را در جمع تحریک کنند، نحو: جفنه و جفنت، و صحفه و صحفات، و صفحه و صفحات، چون عین الفعل حرفی صحیح باشد. فاما چون «واو» یا «یا» باشد بیشتر عرب تحریک نکنند کراهه «۴» الحركه علی حرف العله، فقالوا: جورات و بیضات، و علی هذا لغه التّنزیل فی قوله: ثلاث عورات، و قال بعضهم: عورات و جوزات و بیضات، قال الشاعر - شعر:

ابو بیضات رائج متأوب رفیق بمسح المنکین سبوح

و در شاذ، اعمش خواند: «ثلاث عورات» بتحریک الواو. طوافون علیکم بعضکم، گردندگان [اند]

«۵» اینکه بندگان «۶» و کودکان بر شما، یعنی هر ساعت ایشان را کاری بود بر شما، در سرای آیند و بشوند، دستوری خواستن هر ساعت ایشان را متعذر بود در اینکه سه وقت دستوری خواهند، [و ما عدا ذلک، و آنچه جز آن باشد اینکه بندگان و کودکان نابالغ اگر دستوری نخواهند]

«۷» بر ایشان و بر شما حرجی نباشد.

کذلک یبیین الله لکم الآیات، و خدای تعالی احکام شرع شما را بیان می‌کند.

مقاتل گفت: آیت در زنی آمد نام او اسماء بنت مرثد، او را غلامی بود بزرگ، وقتی ناگاه در سرای شد. او را از آن کراهت آمد، و او بر حالتی «۸» که نخواست که او را غلام چنان ببیند، بیامد و گفت: یا رسول الله؟ اینکه غلامان و خدمتکاران در سرای ما

(۷-۵-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). اساس: یعنی، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). آط، آب، آج، آژ، آل، مش چه.

(۴). آل، آج: کراهیه.

(۶). آج، لب، آل ایشان را متعذر.

(۸). آط، آج، لب، آل، مش: که او بر حالتی بود.

صفحه : ۱۸۰

می آیند در اوقاتی که ما را از آن کراهت است. خدای [۱۱۴-پ]

تعالی اینکه آیت فرستاد.

وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ و خدای تعالی دانا و محکم کار است. و بعضی مفسران گفتند: حکم اینکه آیت منسوخ است، و اینکه آنکه بود که سرایها را در نبود و پرده‌ها آویخته نبود، چون حال چنین بود و خدای تعالی در اینکه اوقات استیذان فرمود، آنکه منسوخ کرد اینکه حکم، و اینکه درست نیست.

قوله تعالی: وَ إِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ، آنکه گفت: چون اطفال شما به حد بلوغ رسند اما به احتلام یا [به ا]

«۱» نبات یا به چهارده سالگی. فَلْيَسْتَأْذِنُوا، باید که تا دستوری خواهند چنان که آن بالغان که پیش ایشان گفتیم ایشان را. كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ الْكَلِيمَةِ چنان بیان می کند خدای تعالی آیاتش برای شما، و او علیم و حکیم است.

قوله تعالی: وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ - الاية، قواعد جمع امرأة قاعدة باشد چنان که «۲» زنانی که ایشان فرو نشسته باشند از آن که حیض بینند و فرزند زایند. و گفته اند: آنان باشند که ایشان فرو نشسته باشند که شوهر کنند از کبر سن. و قوله تعالی: لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا، دو وجه گفته اند در او: یکی آن که امید آن ندارند که مناکحه کنند از آن که گذشته باشند از حد آن، و دوم آن که صلاحیت خلوت ندارند، هم از اینکه سبب فَلَيْسَ عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بر ایشان بزه ای نیست که فرو نهند جامه هاشان. گفتند: مراد مقنع «۳» است که از بالای [خمار باشد، و آن ردا که از بالای]

«۴» جامه باشد، دلیل اینکه «۵» قراءت ابی است و از آن بعضی اهل البیت: ان یضعن [من]

«۶» ثیابهن، و «من» تبعیض را باشد. غَيْرَ مُتَّبِعَاتٍ، نصب او بر حال است، ای غیر مظهرات الزنیة، یعنی قصد ایشان نه اظهار زینت باشد. و «تبرج» آن باشد که اظهار چیزی کند از محاسن خود که واجب باشد ستر آن. وَ أَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَّهُنَّ و اگر «۷» طلب عفاف و پارسایی

(۶-۴-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [...]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز آب: باشد گفت.

(۳). همه نسخه بدلها: مقنعه.

(۵). همه نسخه بدلها: قول.

(۷). ظاهرا مترجم «آن» ناصبه را «ان» شرط پنداشته و بدین گونه معنی کرده است.

صفحه : ۱۸۱

کنند و وضع اینکه جامه ها نکنند ایشان را بهتر باشد. وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ و خدای شنوا و داناست.

قوله تعالی: لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ مِنَ الْأَيَةِ، علما در تأویل آیت و حکم او خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالِكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ «۱» وَ لَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ، و اینکه وجه بعید است برای مخالفت ظاهر و حذف از کلام آنچه در کلام دلیلی نیست بر حذف او، و خدای تعالی گفت: بر نابینا و لنگ و بیمار و

- (۱). آج، لب، آل، مش: رفته.
- (۲). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۳.
- (۳). اساس: علیهم و لا علیکم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، دو کلمه به صورت مقدم و مؤخر ضبط شد.
- (۴). همه نسخه بدلها: نزول.
- (۵). همه نسخه بدلها: فرود.
- (۶). چاپ شعرانی خورند. [.....]
- (۷). آج، لب، آل: عمر.
- (۸). همه نسخه بدلها ربما که مرد.
- (۹). آج، لب، آل: بامدادان.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: شبانگاه.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: به دست.

صفحه : ۱۸۴

طعام بخوردی، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد و اینکه حرج از ایشان برداشت که ایشان بر خود نهاده بودند، اینکه قول قتاده و ضحاک است و ابن جریج و روایت والبی «۱» از عبد الله عباس.

و عطای خراسانی «۲» گفت از عبد الله عباس: مرد توانگر «۳» در نزدیک درویش «۴» شدی و او طعام می خوردی. آن درویش بسیار شفاعت کردی که طعام بخور. او گفتی: تحرّج کنم از آن که طعام تو بخورم که تو درویشی و من توانگر «۵»، خدای تعالی «۶» آیت بفرستاد.

فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ، گفت: چون در سرای شوی بر خود سلام کنی، یعنی بر اهل آن سرای سلام کنی، و ایشان را نفس او خواند [۱۱۵-پ]
از آن جا که بر دین و ملت او اند،
لقوله عليه السلام: المؤمنون كنفس واحدة
، و قوله:

لَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ «۷» تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةٌ طَيِّبَةٌ، تحیتی از نزدیک خدای تعالی مبارک، خوش، پاکیزه. و نصب او بر مصدری است لا- من لفظ الفعل، کانه قال: فسلموا على انفسكم تسليما او فحيوا «۴» انفسكم «۵» تحية مباركة. كذلك يبين الله لكم الآيات لعلكم تعقلون، گفت: چنین بیان کند خدای تعالی «۶» آیات «۷» برای شما تا همانا شما بدانید.

قوله تعالى: إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ [۱۱۶-ر]

الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، گفت: مؤمنان بحقیقت آنان باشند که به خدای و پیغامبر ایمان دارند. وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ و چون با رسول- علیه السلام- حاضر باشند بر امری جامع، که آن امر میان ایشان جمع کرده باشد و ایشان را به یک جا آورده، بنروند تا از او دستوری بخواهند، و بی اذن و اشارت او متفرق نباشند.

(۱). همه نسخه بدلها: عبارت «السلام علينا من ربنا» را ندارد.

(۲). همه نسخه بدلها که.

(۳). مش: مجلس.

(۴). اساس: تحینوا. به قیاس با نسخه آط تصحیح شد.

(۵). آج، لب، آل: لأنفسکم.

(۶). مش: خدای جل جلاله و عم نواله.

(۷). همه نسخه بدلها: آیاتی.

صفحه: ۱۸۷

ابو حمزه الثمالی گفت: مراد روز آدینه است که رسول - علیه السلام - چون بر منبری شدی و مردی را کاری پیش آمدی از قضای حاجتی و تجدید وضوی یا رنجی و بیماری، از مسجد بیرون نشدی تا برابر رسول آمدی و از او به اشارت دستوری خواستی. رسول - علیه السلام - او را دستوری دادی تا او برفتی، حق تعالی گفت: إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، آنان که از تو دستوری خواهند ایشان باشند که به خدا و پیغامبر ایمان دارند. آنگه رسول را فرمود که: از تو دستوری خواهند برای بهری کارهای خود، دستوری ده آنان را که تو خواهی، و استغفار کن برای ایشان، و آمرزش خواه از خدای ایشان را، که خدای آمرزنده و بخشاینده است.

قوله تعالی: لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ، الایه، مجاهد و قتاده گفتند: معنی آن است که رسول را - علیه السلام - چنان مخوانی که یکدیگر را خوانی، مگوی یا احمد؟ و یا محمد؟ و یا ابا القاسم؟ بل گویی: یا رسول الله؟ یا نبی الله؟ و بعضی دگر مفسران گفتند، معنی آن است که: حذر کنی از دعای رسول - علیه السلام «۱» - چون او را به خشم آورده باشی، که دعای او بر شما نه چنان باشد که دعا و نفرین شما یکدیگر را، بل دعای او موجب سخط و عذاب باشد، و قول اول اولیتر است لقوله: كَدُّعَاءِ بَعْضَةٍ كُمْ بَعْضًا، و اگر اینکه معنی خواستی، گفتی: كَدُّعَاءِ بَعْضِكُمْ عَلٰی بَعْضٍ، برای آن که اینکه دعا هم از «۲» دعوت و دعاست که ما می خوانیم «۳» یکدیگر را، يقال: دعوت الله لفلان بالخير و عليه بالشر. قَدْ يَعْلَمُ اللهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّمُونَ مِنْكُمْ لُوَاذًا، خدای تعالی داند آنان را که فرو خیزند «۴» از میان شما پوشیده. «لواذا»، مصدری است لا من لفظ الفعل در جای حال ای ملاوذین، بهری در پس بهری پنهان شده. و لواذا «۵»، لاوذ یلاوذ ملاوذة. و اگر مصدر «لاذ» بودی، لیذا گفتی، كالقیام من قام، و الصیام من صام. و گفتند: اینکه روز حفر خندق بود که رسول - علیه السلام صحابه را فرمود تا خندق

(۱). مش که.

(۲). همه نسخه بدلها: دعا هم آن.

(۳). مش: می خواهیم.

(۴). آط: فرخیزند.

(۵). همه نسخه بدلها مصدر. [.....]

صفحه: ۱۸۸

می کنند، منافقان یک یک در میان مردمان فرو خیزیدند «۱»، یک در پس دیگر «۲» پنهان شده کروغان الثعلب و دیبب الضراء و مشی الحمر، چنان که کسی در پس داری و دیواری بگریزد پوشیده. آنگه گفت: فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ، آنگه رسول را گفت بگو: تا حذر کنند آنان که مخالفت امر رسول

می‌کنند از آن که فتنه‌ای به ایشان رسد. عبد الله عباس گفت: مراد به فتنه قتل است. عطا گفت: زلازل و احوال است. صادق - علیه السلام - گفت: سلطان جایز است که بر ایشان مسلط شود. حسن گفت: بلیتی باشد که به ایشان رسد که به آن بلیت نفاق ایشان ظاهر شود.

أَوْ يُصِيبُهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ یا به ایشان رسد عذاب دردناک.

آنکه گفت: أَلَا إِنَّ اللَّهَ، «الا»، استفتاح «۳» کلام را بود و غرض تنبیه سامع، گفت: خدای راست آنچه در آسمانها و زمینهاست از آن جا که آفریده اوست و ملک و ملوک اوست، و او قادر است بر تصریف و تقلیب «۴» آن چنان که خواهد. و جمله آن دلیل است بر وجود وحدانیت، و به حصول او بر صفات کمال. [قد يعلم]

«۵» ما انتم علیه، داند آنچه شما بر آنی «۶» از احوال ظاهر و باطن، از اخلاص و نفاق. وَ يَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُجَبُّهُمْ بِمَا عَمَلُوا، و آن روز که ایشان را با او رجوع باشد خبر دهد ایشان را به آنچه کرده باشند از خیر و شر، و اینکه بر سیل تهدید و وعید گفت. وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ و خدای تعالی به همه چیز عالم است بر هر وجه که صحیح بود که «۷» معلوم «۸» بود [۱۱۶-پ]

(۱). آط: فرو می‌خیزیدند، آب، مش: فرو می‌خیزیدند.

(۲). آط، آب، آج، آل: یکی در پس یکی.

(۳). اساس: استفهام، که چون خطا به نظر رسید، با توجه به اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۴). آز: تغلیب.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد.

(۶). اساس: ندانی، با توجه به اتفاق نسخه بدلها و معنی آیه تصحیح شد.

(۷). آط، آب: ندارد.

(۸). آب، آز، مش او.

صفحه : ۱۸۹

سورة الفرقان

«۱» مکی است و آن هفتاد «۲» و هفت آیت است، و هشتصد و نود و دو کلمت است، و سه هزار و هفتصد «۳» و سی و سه حرف است.

و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، رسول - علیه السلام - گفت: هر که او را سورة الفرقان بر خواند «۴»، خدای تعالی روز قیامت او را در زمره مؤمنانی «۵» حشر کند که ایمان دارند به «۶» بعث و نشور، و او را بی حساب به بهشت فرستد «۷».

[سورة الفرقان (۲۵): آیات ۱ تا ۲۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا (۱) الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا (۲) وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا (۳) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا (۴)

وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (۵) قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا (۶) وَقَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْ لَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا (۷) أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا (۸) انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا (۹) تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ قُصُورًا (۱۰) بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا (۱۱) إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَزَفِيرًا (۱۲) وَإِذَا أَلْقَا مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُقَرَّنِينَ دَعَا هُنَالِكَ ثُبُورًا (۱۳) لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا وَاحِدًا وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا (۱۴)

قُلْ أُولَئِكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ كَانَتْ لَهُمْ جَزَاءً وَمَصِيرًا (۱۵) لَّهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولًا (۱۶) وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ يَقُولُ أَنْتُمْ أَضَلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ (۱۷) قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا (۱۸) فَقَدْ كَذَّبْتُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسْتَطِيعُونَ صَرْفًا وَلَا نَصْرًا وَمَنْ يظلمِ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا (۱۹) وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا (۲۰)

[ترجمه]

به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر

بزرگوار است آن که فرو فرستاد قرآن بر بنده‌اش تا باشد جهانیان را ترساننده.

آن که او راست پادشاهی آسمانها و زمین و نگرفت فرزندی و نبود او را انبازی در پادشاهی و بیافرید همه چیز «۸» بینداخت انداختنی «۹»

(۱). اساس: فرقان، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد، آط اینکه سورت.

(۲). اساس: هشتاد، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). آب، آز، آل: هفتصد.

(۴). همه نسخه بدلها: بخواند.

(۵). همه نسخه بدلها: مؤمنان.

(۶). آج، لب، آل: بر. [.....]

(۷). مش: فرستند.

(۸). آط، آج، لب، مش، مه: همه چیزی، آب: هر چیزی.

(۹). آج، لب: پس اندازه کرد اندازه کردنی.

صفحه : ۱۹۰

[۱۱۷-ر]

و بگرفتند از فرود «۱» او خدایانی که نیافرینند «۲» چیزی و ایشان را بیافرینند «۳» و مالک نباشند خود را زیانی و نه سودی، و نتوانند مرگی و نه زندگانی، و نه زنده شدنی.

گفتند آنان که کافر شدند: نیست اینکه مگر دروغی که فرو «۴» بافت آن را و یاری دادند [او را]

«۵» بر آن گروهی دیگر «۶»، آمدند به بیداد و دروغ.

و گفتند فسانه‌های «۷» پیشینگان است بنوشته است آن ر [۱]

«۸»، املا می‌کنند «۹» بر او بامداد و شبگاه «۱۰».

بگو فرو فرستاد آن که داند سر «۱۱» در آسمانها و زمین او بود آمرزنده و بخشاینده بوده است «۱۲».

[۱۱۷-پ]

گفتند: چیست اینکه پیغامبر را که می‌خورد «۱۳» طعام و می‌رود در بازارها، چرا نفرستادند به او فرشته [تا]

«۱۴» باشد «۱۵» با او ترساننده.

یا افکندند بر او گنجی یا باشد او را بستانی که خورد از آن، و گفتند ستمکاران اگر «۱۶» پیروی نمی‌کنی «۱۷» الّا مردی جادوی کرده را.

(۱). آب، مش: غیر.

(۲). مش: و نیافرینند.

(۳). آج، لب، مش: ایشان آفریده شده‌اند.

(۴). آط، آب، آج، لب، مش: فرا. (۱۴-۸-۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). آب، مش بدرستی که.

(۷). آط، آج، لب: فسانه.

(۹). اساس: می‌کند، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۱۰). آط، آب، آج، لب، مش، مه: شبانگاه.

(۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: نهان.

(۱۲). آج، لب: آمرزنده و مهربان. [.....]

(۱۳). آط: می‌خرد.

(۱۵). آط، آب، باشند، آج، لب: پس بودی.

(۱۶). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۱۷). آط: ظالمان پیروی کنی، آب: ظالمان پیروی کنند، مه: ظالمان پیروی نمی‌کنی.

صفحه : ۱۹۱

بنگر که چگونه زدند برای تو مثلها، گمراه شدند نتوانند «۱» راهی. متعالی است آن «۲» اگر خواهد کند تو را بهتر از آن بستانها که «۳» رود از زیر آن جویها، کند تو را کوشکها. [۱۱۸-ر]

[بل]

«۴» به دروغ داشتند قیامت و ساخته‌ایم «۵» برای آن که دروغ داشت قیامت دوزخ. چون بیند ایشان را از جایی دور شنوند آن را خشمی و آوازی ناخوش. چون در اندازند ایشان را جای تنگ بند بر نهاده بخوانند آن جا و اهلاک «۶». مخوانی امروز یک هلاک و بخوانی هلاکها «۷» بسیار. بگو آن بهتر است یا بهشت جاودانه «۸» آن که نوید دادند پرهیزگاران را، باشد ایشان را پاداشت و بازگشت. ایشان را باشد در آن جا آنچه خواهند همیشه باشد بر خدای تو نویدی در خواسته. [۱۱۸-پ]

آن روز که جمع «۹» کنیم ایشان را و آنچه می‌پرستند از فرود خدای گویند شما گمراه کردی بندگان مرا اینان را، یا ایشان گم کردند راه «۱۰»!

-
- (۱). آط، آب، آج، لب، آل: نتوانستند.
 - (۲). آط، آب، آج، لب، آل که.
 - (۳). مش می.
 - (۴). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.
 - (۵). آط: ساخته کنم.
 - (۶). آط، آب، مش: و اهلاک گاه.
 - (۷). آط، آب، بل هلاک بخوانی هلاک.
 - (۸). آط، آب، مش: جاویدان، آج، لب: جاودان.
 - (۹). آط، آب، مش: گرد.
 - (۱۰). مش را. [.....]

صفحه : ۱۹۲

گفتند منزهی تو نباید ما را که بگیریم از فرود تو از دوستان و لکن برخورداری دادی «۱» ایشان را و پدر ایشان را تا فراموش کردند یاد تو و بودند گروهی هلاک شده. به دروغ داشتند شما را به آنچه می‌گویی نتوانند باز گردانیدن و نه یاری کردن و هر که بیدادی «۲» کند از شما بچشانیم او را عذابی بزرگ.

و نفرستادیم پیش تو از پیغامبران الا و ایشان خوردندی طعام و رفتندی در بازارها، و کردیم بهری شما را برای «۳» بهری فتنه‌ای، صبر می‌کنی و بود «۴» خدای تو همیشه بیناست «۵».

قوله تعالی: تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ، «تبارک»، تفاعل من البرکة.

عبد الله عباس گفت: معنی آن است که برکت آورد خدای تعالی. حسن گفت:

معنی آن است که برکت همه از نزدیک او باشد. ضحاک گفت: تعظم و تمجید، بزرگواری و مجید است خدای - جل - و علا «۶». و محققان گفتند: معنی «تبارک» ای ثبت فیما لم یزل و لا یزال حاصل علی صفة «۷» الکمال، یعنی قدیم - جل - جلاله - در لم یزل و لا یزال حاصل بود و بر صفات کمال: از قادری و عالمی و حی و موجودی، آن که به خلاف همه موجودات و معلومات است و در لا یزال حاصل است بر صفت مریدی و کارهی و مدرکی، چه اینکه سه صفت خدای تعالی متجدد است به تجدّد معنی و شرط. و اصل کلمه «ثبوت» باشد من بروک البعیر و بروک الطیر علی الماء.

(۱). مش: بهره‌مند گردانیدی.

(۲). مش: بیداد.

(۳). آط، مش: بهری رای از شما برای.

(۴). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۵). آط: می‌کنی و خدای تو همیشه بینا بوده است.

(۶). آط، آب، آج، لب: خدای تعالی.

(۷). همه نسخه بدلها: صفات.

صفحه: ۱۹۳

الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ، آن خدای که فرو فرستاد کتاب قرآن را بر بنده‌اش محمد. و قرآن را برای آن «فرقان» خوانند، که فرق کننده است میان حق و باطل، و اینکه اسم مصدر است در جای اسم فاعل بر طریق مبالغت، من باب قولهم: رجل عدل و صوم و فطر. و مراد به «عبد»، رسول ماست محمد - علیه السلام. لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا، در ضمیر «یکون» خلاف کردند که راجع با کیست! بعضی گفتند: راجع است با رسول - علیه السلام - یعنی تا رسول نذیر جهانیان باشد، و بعضی گفتند «۱»: با قرآن، تا قرآن ترساننده جهانیان باشد. و مراد به «عالمین»، جن و انس اند، چه آن نوع «۲» حیوانات که خارجند از اینان، مکلف نه‌اند و خارجند از تکلیف.

الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، آن خدای که ملک و پادشاهی آسمان و زمین او راست «۳»، و نگرفت فرزندی نه بر حقیقت و نه بر مجاز بر طریق تبنی خلاف آن که جهودان و ترسایان و مشرکان گفتند از آن که: عزیر و مسیح پسران خداوند، و فریشتگان دختران خدای اند. وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ، او را در ملک انبازی نیست، بل او مختص است به صفت الهیت که هیچ ذات استحقاق عبادت ندارد با او، و کس با او مشارکت نکرده است در آفریدن آسمان و زمین و آنچه در میان آن است، خلاف آن که جمله مشرکان گفتند علی اختلاف انواعهم، بل همه چیزها او آفریده است از آن که فعل مقدور اوست، و آنچه آفریده است مقدر و باندازه آفریده است، و ذلک قوله: وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا، به حسب حاجت بر وفق مصلحت، چنان که در او هیچ تفاوت و خلل و عیب نیست.

آنکه حکایت صنع مشرکان کرد که ایشان بدون او خدایان گرفتند، گفت «۴»:
 وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ «۵» وَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَ لَا نَفْعًا، و ایشان مالک نباشند برای خود بر هیچ مضرّتی او منفعتی، نه جز منفعتی
 توانند نه دفع

(۱). همه نسخه بدلها راجع است.

(۲). همه نسخه بدلها: انواع.

(۳). همه نسخه بدلها و لم يتخذ ولدا.

(۴). آج، لب، آل: و گفتند.

(۵). اساس: دون الله، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). آج، لب، آل: خدایان.

صفحه: ۱۹۴

مضرّتی، و آن که برای خود نتواند «۱» اینکه معنی، برای دیگری چگونه کند «۲»؟ وَ لَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَ لَا حَيَاةً وَ لَا نُشُورًا، و ایشان
 قادر نباشند بر مرگ و زندگانی و نشور و زنده باز کردن «۳» پس از مرگ، و خدای تعالی بر اینکه قادر است. پس عقل اقتضا نکند
 که عبادت او رها کنند و در عبادت اینان آویزند، چه اینکه بتان جماداند، در ایشان حیاتی نیست، و آن که «۴» او حی نباشد قادر
 نباشد، و آن که [۱۱۹-پ]

قادر نباشد، هیچ نتواند کردن، فضل بر «۵» آن که [افعال]

«۶» قادر الذات چگونه از او ممکن بود؟ وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، گفتند آنان که کافر شدند: إِنْ هَذَا، نیست اینکه، اشارت به قرآن است.
 إِلَّا إِنْ كُنْتُمْ إِفْكًا مَقْتَرًا، الّا دروغی که محمد بر ساخته است و فرا بافته.

مفسران گفتند «۷»: آیت در نصر بن الحارث آمد و اینکه قول او گفت. وَ أَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ، و گروهی دیگر او را بر اینکه یاری
 داده‌اند یعنی جهودان.

حسن بصری گفت: به «قوم» «۸» آخرون، عبید الله بن الخضر الخشنی «۹» را خواست- و او مردکی کاهن بود. بعضی دگر گفتند، به
 اینکه آیت سه مرد را خواست:

یکی «حبر» «۱۰» نام، و یکی «یسار» «۱۱»، و یکی عدّاس مولی حویطب بن عبد العزی.

خدای تعالی گفت: فَقَدْ جَاءُ ظُلْمًا وَ زُورًا، اینان در اینکه که گفتند ظلم کردند، و وضع چیزی نه به موضع خود کردند و دروغ
 گفتند.

و نیز گفتند اینکه کافران که: اینکه قرآن فسانه پیشینگان است. اکتبها، که محمد برای خود بنوشته است. گفتند: کتبت الشیء او
 اکتبته بمعنی، و گفتند:

کتبت الشیء لغیری و اکتبته «۱۲» لِنَفْسِي، كما يقال: شويت و اشتويت «۱۳» و خبزت

(۱). آط، آب، آج، لب، آل، مش: نتوانند. [...]

(۲). آب: کنند.

(۳). آب، مش: و نشور زنده باز کردن باشد.

- (۴). مش: و اگر.
- (۵). مش: برای.
- (۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۷). آج، لب، آل اینکه.
- (۸). اساس: لقوم، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۹). همه نسخه بدلها: عبید بن الخضر الحبشی.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: صبر.
- (۱۱). اساس: یسمار، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۲). آط، آج، لب: اکتبه.
- (۱۳). اساس: اشویت، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه: ۱۹۵

و اختبزت. فِیهِ تُمَلِّی عَلَیْهِ، اینکه قرآن بر او املا می‌کنند به بامداد و شبانگاه. و «هی» ضمیر «۱» اساطیر است برای آن «۲» تأنیث کرد آن را. و نصب بَکْرَةً وَ أَصِیلاً بر ظرف است.

خدای تعالی گفت محمّد را که جواب ایشان باز ده و بگو: أَنْزَلَهُ الَّذِی یَعْلَمُ السَّرِّ فِی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، اینکه قرآن آن خدای فرستاده است از آسمان که او سرّ و نهانی داند، و آنچه پنهان رود در آسمان و زمین، و او همیشه غفور و رحیم بوده است، آمرزنده و بخشاینده است.

وَ قَالُوا مَا لِهَذَا الرَّسُولِ، گفتند اینکه کافران بر سبیل طعن: چه بوده است اینکه پیغامبر را که طعام می‌خورد همچون ما! و در بازار می‌رود به طلب معاش چنان که ما می‌رویم و همچون ما محتاج است به طعام و شراب! و او را نیز طلب معاش می‌باید کردن چنان که ما را! لَوْ لَا أَنْزَلَ إِلَیْهِ مَلَكٌ، چرا فرشته‌ای به او فرو نیاید «۳» تا با او نذیر و ترساننده بود تا آنچه او می‌گوید آن فرشته تصدیق می‌کند.

أَوْ یُلْقِی إِلَیْهِ كِتَابًا، یا چرا گنجی به او نمی‌فکنند «۴» تا او محتاج نباشد به طلب معاش چون ما! أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ، یا چرا او را بستانی نیست تا او از آن جا خورد و آن ضیعت طعمه او باشد! جمله قرآء خوانند «۵»: «یا اکل» به «یا» بر آن که فعل رسول را باشد. و حمزه و کسائی و خلف خوانند به نون «نأکل منها»، تا ما از آن جا خوریم. وَ قَالَ الظَّالِمُونَ، و گفتند ظالمان - یعنی کافران - مؤمنان را که: شما متابعت نمی‌کنی الاّ مردی مسحور را که با او جادوی کرده باشند. آیت در قصه ابن ابی امیه آمد و اصحاب او، و قصه آن در سوره بنی اسرائیل رفته است.

آنکه بر سبیل تسلّی رسول را گفت: انظر یا محمّد؟ کَیْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ، بنگر که چگونه مثلها زدند برای تو از اینکه گفتار که گفتند «۶» من قولهم: مَا لِهَذَا الرَّسُولِ «۷» فَضَلُّوا، آنکه گفت: گمراه‌اند ایشان، و هیچ راهی نمی‌یابند به رشد و صواب، و مراد به نفی استطاعت نه نفی قدرت است، چه اگر نفی قدرت بودی تکلیف ما لا یطاق بودی، و در عقل عقلا مقرر است قبح تکلیف ما لا یطاق و قبح تکلیف فعل بی آلت و قدرت، و انما مراد آن است که: بر ایشان گران می‌آید و سخت تا بمنزله آنان‌اند که قدرت ندارند، چنان که یکی از ما گوید: فلان مرا نمی‌تواند دیدن «۱»، و سخن من نمی‌تواند شنیدن، و چشم آن ندارد که در من نگرد و مانند اینکه. و غرض از اینکه همه بغض و ثقل باشد.

و بعضی دگر گفتند: معنی آن است که اختیار هدی و راه راست نمی‌کنند، و مراد به نفی استطاعت نفی اختیار و داعی «۲» است،

چنان که گفت: هیل یستطیع ربک أن ینزل علینا مائده من السماء (۳) فلا یستطیعون سبیلاً الی ابطال امرک، اینکه کافران هیچ راه نمی‌یابند به ابطال کار تو، در کار تو متحیرانند.

تبارک الذی إن شاء، گفت: متعالی است خدای تعالی اگر خواهد تو را بهتر از آن که ایشان می‌گویند بدهد تو را (۷). جنات تجری من تحتها الأنهار، بهشتهایی که در زیر درختان [آن]

(۸) جویها می‌رود. و یجعل لک قُصوراً، و تو را کوشکها دهد در بهشت. و کوشک را برای آن قصر خواندند (۹) که دستها کوتاه باشد از آن که به ایشان رسد که در آن جا باشند، و آنان که بیرون او باشند قاصر باشند (۱۰).

ابن کثیر و ابن عامر و عاصم به روایت ابو بکر و مفضل خواندند: «و یجعل»،

(۱). همه نسخه بدلها: دید.

(۲). اساس: و مراد به نفی استطاعت است و نفی اختیار بر داعی، با توجه به دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۲.

(۴). آج، لب، آل: شاکی.

(۵). اساس: بودند، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). آل: سوم.

(۷). همه نسخه بدلها: «تو را» ندارد.

(۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۹). همه نسخه بدلها: خوانند. [.....]

(۱۰). چاپ شعرانی از رسیدن به آن.

صفحه: ۱۹۷

مرفوع اللام بر استیناف، و باقی قراء مجزوم اللام خواندند علی جزاء الشرط فی قوله:

إن شاء جعل، ثم عطف علی موضع جعل، فقال: «و یجعل» (۱) ما لهذا الرسول یأکل الطعام و یمشی فی الأسواق (۶) و ما أرسلنا قبلك من المرسلین إلا إنهم لیاکلون الطعام و یمشون فی الأسواق (۷) تبارک الذی إن شاء جعل لک خیراً من ذلک الایه.

بل کذبوا بالساعه، آنکه گفت: اینکه کافران قیامت به دروغ می‌دارند و ما بجارده‌ایم (۱) برای ایشان که قیامت به دروغ دارند دوزخ.

إذا رأتهم من مکان بعید، چون دوزخ ایشان را ببیند از جای دور، ایشان بشنوند دوزخ [را]

(۲) خشمی و ناله‌ای. گفتند مراد صوت تغیظ است که تغیظ شنیدنی نباشد.

قطرب گفت: در آیت حذفی است، و تقدیر آن است که: [رأوا]

(۳) لها تغیظا و سمعوا لها زفیرا، چنان که شاعر گفت - شعر:

لفتها تبنا و ماء باردا

(۴) ای، و سقیتهما ماء باردا. و قال آخر - شعر:

و رأیت بعلک فی الوغی متقلدا سیفا و رمحا

ای، و حاملاً رمحا.

راوی خبر گوید که: رسول - علیه السلام - گفت:

من کذب علیّ متعمداً فلیتوبوا بین عینی جهنم مقعدا

گفت: هر که بر من دروغ گوید، گو خویشتن را در چشمهای دوزخ جای ساز. گفتند: یا رسول الله؟ دوزخ را چشم باشد! گفت: نمی‌شنوی که خدای تعالی می‌گوید: إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ، و اینکه مجاز باشد، و حقیقت او بر وجهی باشد او دو وجه: اما آن که: راتهم خزنة النار، چون خازنان دوزخ ایشان را ببیند، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، کفوله تعالی: وَ سَأَلَ الْقَرِيبَةَ «۵» وَإِذَا أَلْقُوا مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُقَرَّنِينَ، چون ایشان را در جایی فگنند تنگ از

(۱). همه نسخه بدلها: بنهاده‌ایم.

(۲-۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). چاپ شعرانی [حتی شتت هماله عینها]. [.....]

(۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲؟

(۶). آج، لب، آل: رأیت.

(۷). اساس: یتراان، با توجه به آط و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد.

(۸). کذا در اساس و همه نسخه‌ها، چاپ شعرانی (۸/ ۲۵۶): یتقابلان.

صفحه: ۲۰۰

دوزخ، مُقَرَّنِينَ، در آن حال که «۱» دستهای ایشان با گردن بسته باشد.

راوی خبر گوید که: رسول را - علیه السلام - پرسیدند از اینکه آیت، گفت: (و أَلذی نفسی بیده)، بدان خدای که جان من به امر اوست که، ایشان را چنان در دوزخ فگنند بزور و کره که میخ در دیوار کوبند. مُقَرَّنِينَ، مصفدین، دست با گردن بسته. و رسن را از اینکه جا «قرن» گویند [که]

«۲» به آن چیزی با چیزی بندند. و گفتند، معنی آن است که: ایشان را با شیاطین درهم بسته در دوزخ اندازند. دَعُوا هُنَالِكَ ثُبُوراً، عند آن حال و در آن جای «۳» ثبور خوانند و گویند: وا ثبورا «۴». عبد الله عباس گفت: ویلا. ضحاک گفت: هلاک باشد.

انس مالک روایت کرد از «۵» رسول - علیه السلام [که]

«۶»: اول کسی که او را حله آتش پوشند «۷» روز قیامت ابلیس باشد، و آن حله از ابروانش تا به قدمش برسد «۸»، چنان که در «۹» زمین می‌کشد و فرزندان او از قفای او می‌روند و او می‌گوید: یا ثبوره، ای وای هلاک «۱۰» او، و «۱۱» ایشان می‌گویند: یا ثبورهم، تا «۱۲» بر کناره دوزخ بایستند ایشان را گویند. و در کلام محذوفی است، و هو یقال لهم: لا تدعوا اليوم ثبورا واحداً، گویند ایشان را که امروز یک ثبور مخوانی «۱۳»، و ثبور بسیار خوانی.

قُلْ أُولَئِكَ خَيْرٌ، آنکه گفت رسول را که: بگو که اینکه بهتر است که وصف کرده شد از عذاب دوزخ، [یا]

«۱۴» بهشت «۱۵» خلد که وعده داده‌اند متقیان «۱۶» را. و اینکه بر سبیل تهکم و استهزا فرمود قدیم تعالی، و اینکه چنان بود که یکی از ما گوید کسی را که: تو را بر فلان فعل چندین خیر است اگر آن کنی، و بر فلان فعل نیز «۱۷» چندین

(۱). آب، آرزو: در حالی که. (۱۴-۶-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: حال.

(۴). آط: واثبوره.

(۵). اساس: که، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۷). همه نسخه بدلها: پوشانند.

(۸). همه نسخه بدلها: آتش برو تا به قدم برسد.

(۹). همه نسخه بدلها: بر.

(۱۰). آط، آج، لب، آل: و اهلاک.

(۱۱). آط، آج، لب، آل: او و. [...]

(۱۲). آرزو، مش: یا ثبورا همچین تا.

(۱۳). اساس: می‌خوانی، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۱۵). اساس: همیشه، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۶). همه نسخه بدلها: بهشتیان.

(۱۷). همه نسخه بدلها: بر فلان شر.

صفحه: ۲۰۱

عقوبت است اگر اختیار (۱) کنی، آنگه گوید: اینکه بهتر است یا آن! بر طریق (۲) استفهام، و اینکه بر وجه تقریر باشد تا او مقرر آید که: به هر حال خیر بسیار از شر بسیار بهتر بود، همچنین تا مقرر آیند اینان که: ثواب ابد از عقاب ابد به بود. کانت لَهُمْ جَزَاءٌ وَ مَصِيرًا، که آن بهشتیهای خلد متقیان را جزا و پاداشت. و «مصیر» (۳) بازگشت باشد.

لَهُمْ [۱۲۱-ر]

فیها ما یثاؤون، ایشان را باشد، یعنی متقیان را، در آن جایگاه، یعنی در بهشت آنچه خواهند و تمنا (۴) کنند. خالدین، همیشه باشند آن جا. و نصب او بر حال است. کان علی ربک وعداً مسؤلماً، اینکه بر خدای وعده مسؤل (۵) باشد، یعنی مؤمنان از خدای خواسته‌اند اینکه در دنیا فی قوله حکایه عنهم: رَبَّنَا وَ آتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ (۶) مسؤلماً، ای واجبا، یعنی همچنان واجب باشد که دین اگر نیز بنخواهند خواستی (۹) بود فی قول العرب: لاعطینک (۱۰) الفاعل وعدا مسؤللاً [ای واجبا]

(۱۱)، یعنی واجب که تو را بود (۱۲) که از من بخواهی. کعب القرظی گفت: معنی آن است که وعده‌ای که فرشتگان بخواهند آن بر طریق شفاعت، فی قوله تعالی: رَبَّنَا وَ أَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ (۱۳) وَ یَوْمَ یَحْشُرُهُمْ، ابو جعفر و ابن کثیر و یعقوب به «یا» خواندند: یَحْشُرُهُمْ، خبرا عن الله - عز و جل - و باقی قراء به «نون» خواندند علی اخبار الله تعالی عن نفسه علی وجه التعظیم. حق تعالی گفت: یاد کن ای محمد آن روز که ما حشر کنیم جمله ایشان را، وَ مَا یَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، و آن معبودان را که ایشان می‌پرستند ایشان را

(۱). همه نسخه بدلها آن.

(۲). همه نسخه بدلها: سبیل.

(۳). اساس و، به قیاس با نسخه آب و معنی عبارت، زاید می‌نماید.

- (۴). آط، آج، لب، آل: فتمنا.
- (۵). آب، لب، آز، آل، مه، مش: مسئول.
- (۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۹۴.
- (۷). همه نسخه بدلها، بجز آط و آج: مسئول.
- (۸). آز: باشد.
- (۹). آج، آل: خواستی. [...]
- (۱۰). اساس: لیعصینک، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.
- (۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۱۲). همه نسخه بدلها: یعنی همچنان واجب باشد تو را.
- (۱۳). سوره غافر (۴۰) آیه ۸.

صفحه: ۲۰۲

بدون خدای. آنگه حق تعالی بر طریق تنبیه اینکه مکلفان بر خطای ایشان بر «۱» عبادت اصنام، اینکه اصنام را گوید: أ أَنْتُمْ أَضَلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ، شما گم کردی «۲» بندگان مرا، أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ، یا خود ایشان ره گم کردند!

ابن عامر خواند: «فَنَقُولُ» «۳». حملا- علی قوله: و یوم نحشرهم، و آیت از روی معنی جاری مجرای آن بود «۴». وَإِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ، بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ «۵» أ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَ أُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ «۶» أ أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ «۸» قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَتَّبِعِي لَنَا، گویند اینکه معبودان، بر قول آن که «۹» مراد عیسی است و فرشتگان، آیت بر ما ظاهر باشد و محتاج تاویل نباشد. و بر قول آن کس که گفت: مراد اصنام است در تاویل قالوا، گفت: معنی آن است که وضوح آن حال و ظهور او به جایی باشد که پنداری آن اصنام به زبان خود تصریح لفظ تبرّا «۱۰» می کنند از عبادت اینکه عابدان، و می گویند: اگر ما مکلف بودمانی، روا نداشتمانی که با خدای تعالی شریک گرفتمانی «۱۱»، و بدون او ولی و یاری گرفتمانی.

و ابو جعفر و حسن بصری خواندند: «ان تَتَّخِذْ» علی «۱۲» المجهول، نبایست ما را که ما را خدای «۱۳» گیرند و یار گیرند با خدای تعالی بدون او. و ابو عبیده گفت: اینکه قراءت ضعیف است برای «من» که در «اولیاء» است. و اینکه قراءت آنگه مطرد بودی که «من» نبود و چنین بودی: ما کان «۱۴» لنا ان تَتَّخِذْ من دونک «۱۵» اولیاء. و بر قراءت

- (۱). همه نسخه بدلها: در.
- (۲). آط: گمراه کردی.
- (۳). آط به نون.
- (۴). همه نسخه بدلها که گفت.
- (۵). سوره تکویر (۸۱) آیه ۸ و ۹.
- (۶-۸). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶.
- (۷). آط علی فعله.
- (۹). آط گفت.
- (۱۰). آط، آب، آج: هراهی، لب، مش: مراهی، آز: هر که.

(۱۱). همه نسخه بدلها: گفتمانی. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها الفعل.

(۱۳). همه نسخه بدلها: بخدایی.

(۱۴). اساس ینبغی، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها، حذف شد.

(۱۵). اساس من، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها، حذف شد.

صفحه: ۲۰۳

اول که عامه قراء می خوانند مطرد است، و «من» به جای خود است و معنی او تأکید نفی است که آن را نحویان زیادت می خوانند، و اینکه قول معتمد است. وَلَٰكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ، و تو ایشان را متمتع و برخوردار گردانیدی. حَتَّىٰ نَشُوا الذُّكْرَ، تا قرآن رها کردند و بر آن کار نکردند. و گفتند: مراد به «ذکر»، رسول است، [و]

«۱» گفتند: اسلام است، و گفتند: توحید است، و گفتند: ذکر خداست - جل - و علا «۲». وَ كَانُوا قَوْمًا بُورًا، و مردمانی بودند هلاک شده و شقاوت و خذلان بر ایشان غالب.

حسن و این زید گفتند: «بور» «۳»، آنان باشند که در ایشان هیچ خیر نبود.

ابو عبیده گفت: اصل او از «بوار» است و آن کساد و فساد بود، و اینکه اسمی است به معنی مصدر، کالزور، واحد و جمع و تشبیه در او یکسان باشد، قال ابن الزبیری - شعر:

یا رسول الملّیک انّ لسانی

راتق ما فتقت اذ انا «۴» بور

و قیل: هو جمع بائر، و هو الخراب، کغائط و غوط، و عائد و عود.

قوله تعالی: فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ بِمَا تَقُولُونَ، در او دو قول گفتند: یکی «۵» خطاب با مشرکان است، یعنی فرشتگان و پیغامبران شما را که مشرکانی شما را «۶» به دروغ [۱۲۱-پ]

می دارند در آنچه می گویی. [ابن زید گفت: خطاب با مؤمنان است، یعنی مشرکان شما را به دروغ می دارند در آنچه می گویی]

«۷» از نبوت رسول ما و دیگر انبیا - علیه و علیهم السلام.

قراء گفت: آن کس که «يقولون» به «یا» خواند، [گفت]

«۸»: «ما» مصدری است، یعنی بقولهم: فَمَا تَسْتَطِيعُونَ. حفص به «تا» خواند، و دگر قراء به «یا». بر قراء عامه قراء «۹»، آن است که

اینکه بتان یا اینکه بت پرستان هیچ نتوانند بلای از شما بگردانیدن یا نصرت خود کردن. بعضی دگر گفتند: معنی آن است که اینکه

کافران صرف تو که محمدی نتوانند کردن [از حق و نصرت خود نتوانند کردن]

«۱۰». و آن که به

(۱۰-۸-۷-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: جل - جلاله.

(۳). آب، آج، لب، آل، آز، مش: بورا.

(۴). اساس: اما، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

- (۵). همه نسخه بدلها آن که.
 (۶). همه نسخه بدلها: ندارد.
 (۹). آب، آج، آز، لب، مش معنی.

صفحه: ۲۰۴

«تا» خطاب خواند، گفت «۱»: آن است که بگو ای محمد مشرکان را که: شما نتوانی صرفی «۲» و نصری بر اینکه معانی که گفتیم. یونس گفت: صرف، حیلت باشد من قول العرب «۳»: انه لينصرف، ای یحتال. و اصمعی گفت: الصّرف التّوبه، و العدل الفدیة، یعنی نه توبه قبول کنند نه فدا. و مَنْ يَظْلِمُ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا، و هر که از شما «۴» ظلم کند او را عذابی کنیم «۵» بزرگ. و ما أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ - الاية، اینکه آیت حق تعالی به رد «۶» آنان فرستاد که گفتند: ما لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ «۷» ما يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ «۱۲» وَ جَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً، و ما بهری را فتنه و امتحان بهری کردیم، که بینا فتنه نابیناست، و تن درست فتنه بیمار است، توانگر فتنه درویش است، گویند: اگر خدا خواستی ما را همچنان کردی که ایشان را. آنکه گفت بر طریق تحریص:

أَتَصْبِرُونَ، صبر خواهی کردن، یعنی صبر کنی و خدای تعالی بصیر و عالم است به همه کس تا جزا دهد ایشان را.
 عبد الله عباس گفت: معنی آن است که، من بعضی را به امتحان و اختبار

- (۱). همه نسخه بدلها معنی.
 (۲). همه نسخه بدلها، بجز مش: صبری.
 (۳). همه نسخه بدلها و. [.....]
 (۴). اساس: از ایشان، با توجه به ترجمه آیه در بخش مربوط به آیات تصحیح شد.
 (۵). اساس: عذاب کنند، به قیاس با همه نسخه بدلها و معنی آیه، تصحیح شد.
 (۶). همه نسخه بدلها بر.
 (۷). سوره فرقان (۲۵) آیه ۷.
 (۸). همه نسخه بدلها بجز آل عجیب، آل و عجیب.
 (۹). همه نسخه بدلها و.
 (۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد.
 (۱۱). آط، آج، مه: هم اینکه.
 (۱۲). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۳.

صفحه: ۲۰۵

بعضی کرده‌ام «۱» تا بر آن صبر کنند و ثواب یابند، و اگر خواستی جمله دنیا به رسول [ان]
 «۲» خود دادمی و ایشان را از آن ممکن کردم، و لکن حکمت «۳» در تکلیف اقتضای آن کرد که بعضی را به بعضی امتحان کنم.
 ابو الدرداء روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت:
 «۴» ويل للعالم من الجاهل، ويل للجاهل من العالم،

وای عالم از دست جاهل، و وای «۵» جاهل از دست عالم، و وای مالک از دست مملوک، و وای مملوک از دست مالک، و وای شدید از ضعیف، و وای ضعیف از شدید، و وای سلطان از رعیت، و وای رعیت از سلطان، که اینان همه فتنه «۶»، بهری فتنه بهری اند، فهو قول الله تعالی:

و جعلنا بعضکم لبعض فتنه أ تصبرون و کان ربک بصیرا.

مقاتل گفت: آیت در ابو جهل - علیه اللعنه - آمد و در ولید بن عقبه «۷»، و العاص بن وائل، و النضر بن الحارث که ایشان ابو ذر را دیدند و عبد الله مسعود را و عمار را و صهیب را و بلال را و عامر بن فهیره «۸»، گفتند: ما اسلام آوردیم «۹» تا با اینان راست شویم! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و مؤمنان را گفت: صبر خواهی کردن بر چنین حال و بر اینکه شدت و فقر که خدای تعالی غافل و بی خبر نیست، بل عالم است به حال آن که او صبر کند و یا جزع کند، و ایمان آرد یا نیارد.

[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۲۱ تا ۴۴]

[اشاره]

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْ لَا أَنْزَلْنَا عَلَيْنا الْمَلَائِكَةَ أَوْ نَرى رَبَّنَا لَقَدْ اسْتَكْبَرُوا فى أَنْفُسِهِمْ وَ عَتَوْا عُتْوًا كَبِيرًا (۲۱) يَوْمَ يَرُونَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حَجْرًا مَّحْجُورًا (۲۲) وَقَدْ مِنا إِلَى ما عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلناهُ هَبَاءً مَنْثُورًا (۲۳) أَصْحابِ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا (۲۴) وَيَوْمَ تَشَقُّقُ السَّماءُ بِالْعَمَامِ وَ نَزَّلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا (۲۵)

الْمَلِكِ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَ كانَ يَوْمًا عَلَى الْكافِرِينَ عَسِيرًا (۲۶) وَيَوْمَ يَعْصُفُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يا لَيْتَنى اتَّخَذتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا (۲۷) يا وَيلى لَيْتَنى لَمْ اتَّخِذْ فُلانًا خَلِيلًا (۲۸) لَقَدْ أَضَلَّنِى عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذِ جاءَنى وَ كانَ الشَّيطانُ لِلإنسانِ خَدُولًا (۲۹) وَ قالَ الرَّسُولُ يا رَبِّ إِنَّ قَوْمى اتَّخَذُوا هَذا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا (۳۰)

وَ كَذَلِكَ جَعَلنا لِكُلِّ نَبىٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ وَ كفى بِرَبِّكَ هادِياً وَ نَصيراً (۳۱) وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لا نَزَّلَ عَلَیهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً واحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَكَ وَ رَتَّلناهُ تَرْتِلاً (۳۲) وَ لا يأتونَكَ بِمِثْلِ إِلاَّ جِناكِ بِالْحَقِّ وَ أَحْسَنَ تَفْسِيراً (۳۳) الَّذِينَ يُحَشِّرُونَ عَلَى وُجُوهِهِمْ إِلَى جَهَنَّمَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَ أَضَلُّ سَبِيلًا (۳۴) وَ لَقَدْ آتينا مُوسى الْكِتابَ وَ جَعَلنا مَعَهُ أَخاهُ هَارُونَ وَ زِيراً (۳۵)

فَقُلنا اذْهَبْا إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتنا فَدَمَّرناهُم تَدْمِيراً (۳۶) وَ قَوْمِ نُوحٍ لَمَّا كَذَّبُوا الرَّسُلَ أَغْرَقناهُم وَ جَعَلناهُم لِلنَّاسِ آيَةً وَ أَعْتَدنا لِلظَّالِمِينَ عَذابًا أَلِيمًا (۳۷) وَ عادًا وَ ثَمُودَ وَ أَصْحابِ الرِّسِّ وَ قَرُونًا بَينَ ذَلِكَ كَثِيراً (۳۸) وَ كُلاًّ ضَرَبنا لَهُ الْأَمْثالَ وَ كُلاًّ تَبَرنا تَبِيراً (۳۹) وَ لَقَدْ آتوا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتى أَمْطَرَت مَطَرِ السَّوِّءِ أَلَمْ يَكُونُوا يَرُونها بَلْ كانُوا لا يَرْجُونَ نُشُوراً (۴۰)

وَ إِذا رَأواكَ إِنا يَتَّخِذُونَكَ إِلاَّ هُزُواً أ هَذا الَّذى بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا (۴۱) إِنا كادَ لِيُضِلَّنَا عَنِ آلِهَتِنا لَوْ لا أَن صَبَرنا عَلَیها وَ سَوِّفَ يَعْلَمُونَ حِينَ يَرُونَ الْعَذابَ مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا (۴۲) أ رَأیتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَواها فَأَنتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَ كِیلاً (۴۳) أَمْ تَحسَبُ أَنَّهُ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنا هُمْ إِلاَّ كالأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا (۴۴)

[۱۲۲-ر]

[ترجمه]

گفتند: آنان که امید ندارند «۱۰» به ثواب ما «۱۱» اگر «۱۲» فرو نفرستادند بر ما فریشتگان، یا ببینیم خدای ما را «۱۳»، بدرستی که

بزرگوارى

- (۱). همه نسخه بدلها: کردم.
- (۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
- (۳). همه نسخه بدلها من.
- (۴). اساس: من الجاهل: با توجه به آط و معنی عبارت تصحیح شد.
- (۵). اساس از دست، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، می نماید. [.....]
- (۶). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۷). آب، آج، لب، آملید بن عتبه.
- (۸). آج، لب، آمل، عامر بن فهیره، همه نسخه بدلها را.
- (۹). آط: آوریم.
- (۱۰). اساس: نداشتند، به قیاس با آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۱). آط، آب: قرآن ما، آج، لب، آمل رسیدن ما، مش: لقای ما.
- (۱۲). آط، آب، آج، لب، آمل، مش: چرا.
- (۱۳). آب، مش: خود را.

صفحه : ۲۰۶

کردند در خود و اندازه نگذاشتند» ۱) نگذشتنی بزرگ.
 آن روز که بیند فریشتگان را، بشارت نباشد آن روز کافران را، و گویند حرامی است محرم» ۲)، یعنی بشارت بر ما» ۳).
 و قصد [کردیم]
 «۴» به آنچه کردند از کاری، و کردیم آن را خاکی پراکنده.
 اهل بهشت آن روز بهتر باشند به جایگاه و نکوتر به خوابگاه روز» ۵).
 و آن روز که بشکافد آسمان به ابر و بفرستند فریشتگان را فرستادنی.
 پادشاهی آن روز بدرست خدای را بود و باشد روزی بر کافران دشوار» ۶).
 [۱۲۲-پ]

و آن روز که گازی بدهد کافر» ۷) بر دستهایش، گوید کاشک بر گرفتمی» ۸) با پیغامبر راهی.
 ای وای من؟ کاشک من نگرفتمی فلان را دوست.
 گمراه بکرد مرا از قرآن» ۹) پس آن که به من آمد و بود شیطان مر آدمی را مخذول کننده» ۱۰).
 و گفت پیغامبر: یا

- (۱). آط، آب، آج، لب، آمل، مش: و از حد در گذشتند در.
- (۲). آج، لب، آمل: منع بادا ممنوع بودنی.
- (۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

- (۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
 (۵). آط، آج، لب: ندارد.
 (۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش: دشوار. [.....]
 (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: که بگذرد ظالم.
 (۸). آط، آب، آج، لب، آل: بگرفتمی.
 (۹). آط، آب، مش: ذکر خدا، آج، لب، آل: یاد خدا.
 (۱۰). آج، لب، آل: فرو گذارنده.

صفحه : ۲۰۷

خدای من، که قوم من گرفتند اینکه قرآن متروک.

و همچنین کردیم هر پیغامبری را دشمنی از گناهکاران، و بس «۱» خدای تو راهنما و یار «۲».

گفتند آنان که کافر شدند: چرا نفرستادند بر او اینکه قرآن به یک باره، همچنین تا بداریم «۳» به آن دل تو، و روشن کردیم آن را روشن کردنی.

[۱۲۳-ر]

و نیارند به تو مثلی الا و ما بیاریم به تو حق و نکوتر به تفسیر و بیان.

آنان را «۴» حشر کنند بر رویه‌اشان به دوزخ، ایشان بترند به جایگاه و گمراهتر.

بدادیم ما موسی را توریت، و کردیم «۵» با او برادرش را هارون را وزیر «۶».

گفتیم بروی «۷» به آن قوم آنان که دروغ داشتند آیات ما، ما هلاک کردیم ایشان را هلاکی «۸».

و قوم نوح «۹» چون به دروغ داشتند رسولان را غرقه کردیم ایشان را و کردیم ایشان را برای مردمان عبرتی و بیجاریم «۱۰» برای کافران عذابی دردناک.

و عاد را و ثمود را و

(۱). آب، آج، لب، آل، مش است.

(۲). آط، آب، آج، لب، آل، مش: راه نماینده و یاری دهنده.

(۳). آج، لب، آل: تا ثابت کنیم.

(۴). آط، آب، آج، لب، آل، مش که.

(۵). آج، لب، آل: گردانیدیم ما.

(۶). آط، آب، آج، لب: وزیری.

(۷). آط، آب: بشوی.

(۸). آط، آب، آج، لب، آل: هلاک کردنی.

(۹). آب، مش را.

(۱۰). آج، لب، آل: ساخته‌ایم، مش: بیجارده‌ایم. [.....]

صفحه : ۲۰۸

اصحاب رس و گروهی را میان ایشان بسیار.

[۱۲۳-پ]

و همه را «۱» بزديم برای او مثلها، و همه را هلاک کردیم هلاک کردنی.

بدرستی که آمدند «۲» بر آن دیه «۳» که بر ایشان بارانند «۴» باران بد «۵»، نمی‌دیدند ایشان را «۶»، بل بودند امید «۷» نداشتند زنده شدن «۸».

چون بینند تو را نگیرند تو را الا فسوس اینکه آن است که بفرستاد خدای پیغامبری.

نزدیک است که گمراه کند ما را از خدایان ما اگر نه آنستی که ما صبر کردیم بر آن، و زود بود که بدانند آنگاه که بینند عذاب را که کیست گمراه «۹».

[تو دیدی «۱۰» آن کس را که گرفتند خدای را «۱۱» به هوای خود، تو بر او و کیل خواهی بودن «۱۲».

یا پنداری که بیشترین ایشان می‌شنوند یا خرد دارند، نیستند ایشان مگر همچون چهار پایان، بل ایشان گمراه‌تراند «۱۳»]
«۱۴».

قوله تعالی: وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا-الايه، حق تعالی گفت: در اینکه آیت گفتند آنان که امید لقای ما نداشتند، یعنی به قیامت ایمان نداشتند و اعتقاد

(۱). آب، آل: ندارد.

(۲). آج، لب، آل: گذشتند.

(۳). آب: ده.

(۴). آط: بارانیدن، آج، لب، آل: بارانیده شد.

(۵). آل: بدی.

(۶). آج، لب، آل: ای پس نداند که بیند آن را.

(۷). آط، آب: بل ایشان امید.

(۸). آط، آب: زنده شدند.

(۹). آط، آج، آل، مه: گمراهتر.

(۱۰). آب: آیا دیدی، آج، لب، آل: ای تو دیدی.

(۱۱). آب: آن را که گرفت خدای خود.

(۱۲). آج، لب، آل: ای پس تو باشی بر او نگهبان.

(۱۳). آج، لب، آل به راه.

(۱۴). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. [...]

صفحه : ۲۰۹

بعث و نشور نبود ایشان را، و امید ثواب ما نداشتند، و از عقاب ما ایشان را خوف نبود»^۱». روا بود که «رجا» اینکه جا به معنی خوف بود، چنان که گفت: ما لکم لا- ترجون لله وقاراً»^۲» لو لا- أنزل علینا الملائکة، چرا فریشتگان را بر ما فرو نفرستادند، و ما»^۴» چرا خدای را نمی‌بینیم، یعنی ایمان ما موقوف است [۱۲۴- ر]

بر یکی از اینکه دو: یا فریشتگان باید که «۵» به زمین آیند و بر صدق محمد «۶» و نبوت او گواهی دهند، یا ما معاینه خدای را ببینیم همچنان که بنی اسرائیل گفتند: لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً «۷» لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ یَبْثُوعاً «۸» أَوْ تَأْتِیَ «۹» النَّاسَ عَلَی النَّاسِ عَلَی.

حق تعالی گفت: لَقَدْ اسْتَكْبَرُوا فِی أَنْفُسِهِمْ، سخت متکبر شدند «۱۱» اینکه کافران، وَ عَتَوْا عُتْوًا کَبِیرًا، و طغیان و مجاوزت الحد از حد «۱۲» برده‌اند که ایشان را جز به یکی از اینکه دو قناعت نیست. و مقاتل گفت: «عتوا»^{۱۳}»، غلو باشد، و آن سخت‌تر «۱۴» کفری باشد و عظیتر ظلمی، اما تمسک مشبهه و اشاعره به اینکه آیت در اینکه «۱۵» باب رؤیت «۱۶» آن که لقاء رؤیت باشد وجهی ندارد، برای آن که ما چند جای در اینکه کتاب ذکر «۱۷» کردیم که لقاء و ملاقات از رؤیت در هیچ «۱۸» نیست، و انما ملاقات مقابله باشد بر وجه مقاربه، چنان که گویند: التقی الصیفان و تلاقی الفریقان و التقت «۱۹» الفئتان، و مراد از اینکه همه مقابله است، اگر چه اینکه التقا به شب تاریک باشد «۲۰» که یکدگر را نبینند، و

(۳-۱). همه نسخه بدلها و.

(۲). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۳.

(۴). همه نسخه بدلها: یا .

(۵). همه نسخه بدلها: تا.

(۶). مش صلی الله علیه و آله و سلم.

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۵۵.

(۸). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۰.

(۹). همه نسخه بدلها، و چاپ شعرانی: یأتی.

(۱۰). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۲.

(۱۱). همه نسخه بدلها: شده‌اند.

(۱۲). آل: مجاوزت از حد.

(۱۳). همه نسخه بدلها: عتو.

(۱۴). آط، لب: سخت / سخت‌تر.

(۱۵). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۱۶). همه نسخه بدلها و.

(۱۷). همه نسخه بدلها: بیان.

(۱۸). چاپ شعرانی (۲۶۲ / ۸) جا.

(۱۹). اساس: القت، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۲۰). اساس: باشند، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۲۱۰

همچنین گویند: التقی الاعمیان و تلاقی الضّریان. و اگر لقاء، رؤیت بودی اینکه مناقضه نبودی! و قال تعالی: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ^{۱۱} «أَوْ نَرَى رَبَّنَا، و اینکه مخالفت نافیان رؤیت باشد و موافقت مثبتان رؤیت.

آنکه گفت: یوم یزون الملائکة، آن روز که ایشان فریشتگان را ببینند^۸ خبر داد که از اینکه دو اقتراح ایشان فردای قیامت یکی خواهد بودن و آن رؤیت فریشتگان است، اگر خدای مرئی بودی بگفتی که ایشان فریشتگان را ببینند، و گروهی دیگر خدای را. لا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ، آن روز بشارتی و مژده‌ای نبود کافران را. و يَقُولُونَ، و گویند اینکه کافران را: حِجْرًا مَحْجُورًا، ای حراما محرّما.

قتاده گفت: اینکه از قول فریشتگان بود، و يَقُولُونَ، و یعنی فریشتگان گویند:

بشارت بر شما حرام^۹ محرم است. و مجاهد و ابن جریج گفتند^{۱۰}: آن قول کافران است، و معنی آن است که: عودا معودا من العذاب، ما پناه می‌جوییم از عذاب^{۱۱}.

بعضی دگر گفتند: اینکه کلمتی است که عرب گویند عند آن که ایشان را شدتی و مکروهی پیش آید، گویند: حِجْرًا مَحْجُورًا، ای نری ضیقا^{۱۲} مضيقا. و روا بود که کافران عند آن که به ضرورت بدانند که مرجع ایشان با دوزخ و عذاب است،

(۱). سوره رحمن (۵۵) آیه ۱۹.

(۲). همه نسخه بدلها: دریا روا.

(۳). همه نسخه بدلها: دریاها.

(۴). همه نسخه بدلها را.

(۵). همه نسخه بدلها که.

(۶). همه نسخه بدلها: ایشان اثبات صانع نکردند.

(۷). آج، لب، آل زدند.

(۸). مش: می‌بینند.

(۹). آط: حرامی. [.....]

(۱۰). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۱). مش خدای تعالی.

(۱۲). آج، لب، آل و.

صفحه : ۲۱۱

گویند: بهشت و راحت بر ما حرام کردند امروز.

و اصل کلمه از «حجر» است، و آن منع و تنگی بود، و منه المثل: لا- حجر علی الحرّ، ای لا- ضیق علیه و لا- منع. و «الحجر»، بمعنی المحجور، ای الممنوع، و منه قولهم: حجر القاضي علی^۱ فلان و الیتیم فی حجر ابيه او جدّه، و منه الحجره لأنها ممنوعه بالحجر من الدّخول فيه، و منه الحجر لامتناعه^۲ علی النّاس بصلايته، و منه الحجر البذی هو العقل لأنه يحجر، ای يمنع كما أنه سمی عقلا لأنه يعقل، ای يمنع، كالعقال، و منه سمی النّهی لأنه ينهی^۳، و الحجی لأنّ صاحبه احجی بان لا يفعل^۴ ما يقبح فی العقل، و من ذلك حجر الانسان و حجره لغتان: و منه حجر ثمود و الحجر الرّمکة من الخیل، قال المتلمّس^۵ - شعر:

حَنَّتْ إِلَى النَّخْلَةِ الْقَصْوَى فَقَلَّتْ لَهَا حَجْرٌ حَرَامٌ إِلَّا تَلَّكَ الدَّهَارِيسُ
وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ، مجاهد گفت: ای قصدنا و عمدنا، بیانش قوله:
الی، چه «۶» قصد و عمد با «۷» «الی» مستعمل بود، یقال عمدت [۱۲۴-پ]
«۸» [الی کذا و قصدت الی کذا، قال الزّاجز:

و قدم الخوارج الضّلال الی عباد ربّهم فقالوا

نّ دماءکم لنا حلال

و در اینکه کلام معنی و بلاغتی هست، و آن آن است که: تشبیه کرد خود را بر طریق توسّیح به قادمی که تقدّم کند بر آنچه نپسندد «۹» و کاره باشد آن را بر هم زند و نیست گرداند، گفت: چون عمل ایشان که با پیش ما آرند موافق رضا و مطابق ارادت ما نباشد، ما آن را باطل گردانیم و بر کار نگیریم، بمانند آن که خاکی نرم در روز

- (۱). اساس: الی، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۲). اساس: لاتساعه، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۳). اساس: ینتهی، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۴). آج، لب، آل: لا یعقل.
- (۵). همه نسخه بدلها: الشّاعر.
- (۶). اساس: الی خیر، با توجه به مه تصحیح شد، دیگر نسخه بدلها: الوجه.
- (۷). اساس: قصه و عمدنا، که چون خطا می نمود، با توجه به آط تصحیح شد.
- (۸). عکس نسخه اساس از اینکه جا چند صفحه‌ای افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.
- (۹). آب، لب، آز: نبندد، چاپ شعرانی: بیند.

صفحه: ۲۱۲

باد سخت بر هوا فشانند «۱» هیچ ثبات نبود آن را و هیچ حاصل.

ابو القاسم بلخی گفت: قدّمنا، المعنی قدمت احکامنا، احکام ما قدوم کرد و آن اعمال ایشان باطل کرد.

و معتزله در باب احباط به اینکه «۲» تمسّک کردند و گفتند خدای می گوید «۳»: ما اعمال ایشان چون «هباء منثور» کردیم و اینکه را «۴» هیچ نباشد جز احباط، جواب گوئیم: اینکه آیت دلیل است بر بطلان احباط بر آن که در قرآن هر کجا لفظ احباط یا معنی او آمد، نفی وقوع فعل است اصلاً از آن که به موقع قبول باشد، از آن جا که اتّفاق است که کافران را عمل «۵» نبود واقع ثابت که به آن مستحقّ ثواب باشند، و حق تعالی تشبیه چنان فرمود بر سیل توسّیح که ایشان را عملی نباشد «۶» حاصل بمنزلت خاک، آنگه آن را نیست کنند و مفترق و متلاشی بمنزلت «هباء منثور». و اجماع است بر خلاف اینکه، پس معلوم شد که مراد به آیت نفی وقوع و قبول است.

و اهل لغت گفتند: «هباء»، غباری باشد از دقیقی «۷» بمنزلت شعاع که قبض نتوان کرد بر او.

حسن و عکرمه و مجاهد گفتند: گرد باشد که از سنب ستور بر آید. عبد الله عباس گفت و بعضی دیگر از مفسران که: «هباء منثور»، آب ریخته باشد. بعضی دیگر گفتند از مفسران که: «هباء منثور» آن باشد که چون آفتاب از سوراخی در خانه جهد (۸) در آن میانه چیز کها بینند که در چشم آید در دست نیاید (۹) آن را ذره می (۱۰) خوانند و در سایه نتوان دید.

قوله: أصحاب الجنة يومئذ خير مستقرا، حق تعالی بر سیل تهکم و استهزا چون ذکر کافران و دوزخیان بکرد، گفت: اهل بهشت به هر حال جای ایشان و مقر

(۱). آج، لب، آل: افشانند.

(۲). آب، مش آیت. [.....]

(۳). مش که.

(۴). مش: و از اینکه.

(۵). آب، آز، مش: عملی.

(۶). چاپ شعرانی: باشد.

(۷). چاپ شعرانی: رقیقی.

(۸). آب، آز: افتد.

(۹). مش: نمی آید.

(۱۰). مش: همی.

صفحه: ۲۱۳

ایشان بهتر بود و قیلوله گاه و خوابگاه ایشان نکوتر از جای آن مشرکان متکبران مفتخران به حطام دنیا باشد، اما قوله: وَأَحْسَنُ مَقِيلًا، «مقیل»، جای قائله باشد و آن خفتن بود به گرمگاه آسایش را، و برای آن مقیل گفت که در خبر آمده است:

«لا ینتصف النهار یوم القیامة حتی یقیل اهل الجنة فی الجنة و اهل النار فی النار، گفت:

روز قیامت روز به نیمه نرسد تا اهل بهشت در بهشت قیلوله نکنند و اهل دوزخ در دوزخ. و مراد به «قیلوله» نه خواب است، که در بهشت و دوزخ خواب نباشد، انما مراد وصول و استقرار است.

عبد الله مسعود خواند: «ثم ان مقیلهم لالی الجحیم»، به جای «مرجعهم».

عبد الله عباس گفت: برای آن که خدای تعالی به نیمه روز از حساب خلقان فارغ شده باشد، و معنی آن که بیش از آن وقت نرود که از بامداد تا نماز پیشین به مناسبت وقت قیلوله.

گفت: «و یوم تشقق السماء بالغمام، یاد کن ای محمد آن روز که آسمان بشکافد به ابر.

در او چند قول گفتند: یکی آن که، «با» به معنی «مع» است، ای مع الغمام، كما قال: اخذته برمته و اشتریت الدار بالآلاتها، یعنی تشق السماء و علیها الغمام، اینکه آسمان در حالی شکافته شود که بر او ابر باشد. بعضی دیگر گفتند: «با» به معنی «عن» است، و اینکه هر دو حرف متعاقب باشند، یقال: رمیت بالقوس و عن القوس، و معنی آن باشد بر اینکه قول که: آسمان بشکافد و از بالای آن ابر پدید آید، چنان که یسفر (۲) اللیل عن صبحه.

ابن کثیر و نافع و ابن عامر خواندند: «تشق»، مشدود (۳) الشین و العین (۴)، علی تقدیر تشقق. آنکه ادغام کردند چنان که در

اخوانش بیان کردیم. و باقی قراء، تشقق، تفعل به تخفیف «شین» و تشدید «قاف» بر حذف «تا» ی تفعل دون

(۱). چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۴): ینصف.

(۲). آط: یفر خوانده می‌شود، با توجه به معنی جمله و دیگر نسخه‌ها، تصحیح شد.

(۳). چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۵): مشدد.

(۴). کذا: در آط، آب، آج، لب، آز، آل، که می‌تواند مراد «عین الفعل» کلمه باشد، یعنی «قاف»، مش: و القاف.

صفحه: ۲۱۴

«تا» ی مضارعت. و غمام، ابری باشد سپید تنک چنان که بنی اسرائیل را بود در تیه، فی قوله: وَ ظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ «۱» وَ نَزَّلَ الْمَلَائِكَةَ تَنْزِيلًا، و فرود آرند فریشتگان را فرود آوردنی. جمله قراء چنین خواندند بر فعل مجهول من التَّنْزِيلِ و رفع الملائکة، و ابن کثیر خواند: و نزل الملائکة به دو «نون» من الانزال علی وجه اخبار الله عن نفسه. و نصب الملائکة علی أنه مفعول به. و «تنزیلا» بر اینکه قراءت مصدری باشد لا من بناء الفعل، کقوله:

وَ تَبَتَّلَ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا «۲» أُنزِلُكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا «۳» الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ، گفت: ملک و پادشاهی بحق و راستی آن روز، یعنی روز قیامت خدای را باشد «۴». وَ كَانَ يَوْمًا، ای و کان ذلک الیوم یوما، و آن روز روزی باشد بر کافران دشخوار «۵».

وَ يَوْمَ يَعِضُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ، و یاد کن آن روز که آن ظالم کافر به حسرت و ندامت دست خود به دندان «۶» می‌درد و می‌گوید: کاشکی تا من با رسول خدای راه گرفته بودمی؟ کاشکی تا من بر ره و دین رسول بودمی؟ مفسران گفتند: آیت در عقبه بن ابی معیط و ابی بن خلف آمد که ایشان با یکدیگر دوستی کردند، و عقبه بن ابی معیط را عادت چنان بود که چون از سفری «۷» باز آمدی طعامی بساختی و اشراف قوم خود را به حاضر کردی، و با رسول- علیه السلام- مجالست بسیار کردی. وقتی به سفر رفت، چون باز آمد بر عادت دعوت ساخت و جماعت را به حاضر کرد «۸» و رسول را نیز- علیه السلام- حاضر کرد. چون طعام بنهادند رسول- علیه السلام- گفت من طعام تو نخورم تا تو نگویی:

اشهد ان لا اله الا الله و انی رسول الله

، و اسلام نیاری. او اینکه کلمه شهادت نیز بگفت، و رسول- علیه السلام- طعام او بخورد.

و ابی خلف غایب بود، چون باز آمد و اینکه حدیث بشنید او را ملامت کرد و

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۰.

(۲). سوره مزمل (۷۳) آیه ۸. [...]

(۳). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۷.

(۴). مش جل جلاله.

(۵). آج، لب، آل: دشوار.

(۶). آط: بدان، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۷). آج، لب، آز، آل، مش: سفر.

(۸). آج، لب، آز: حاضر کردی.

صفحه : ۲۱۵

گفت: صابی شدی! گفت: من صابی نشدم، و لکن مردی در سرای من آمد و گفت: به هیچ وجه طعام تو نخورم الا آنکه که تو اینکه شهادت بگویی، و من نخواستم که از خانه من برود و طعام ناخورده، اینکه کلمه بگفتم تا او طعام بخورد. گفت: من از تو راضی شوم الا آنکه که او را تکذیب کنی در روی او، و خیار در روی او افگنی.

گفت: همچنین کنم، و همچنین کرد. رسول او را گفت: تو را چندانی زندگانی است که در مکه باشی، چون از مکه برون آیی به شمشیرهای ما کشته گردی. او را روز بدر بکشتند به تیغ همچنان که رسول - علیه السلام - گفت. و اما ابی خلف را رسول - علیه السلام - به دست خود بکشت در مصاف، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد در شأن ایشان.

و ضحاک گفت: چون عقبه خیار در روی رسول افگند، خیار با روی او گردید و متفرق شد به دو فرقه، بر هر روی پاره‌ای بر آمد و چندان که بر افتاد «۱» بسوخت و اثر آن تا به مردن بر روی «۲» پیدا بود.

عطای خوراسانی «۳» گفت: ابی خلف «۴» بسیار آمدی بنزدیک رسول - علیه السلام - و چون او قرآن خواندی استماع کردی. عقبه بن ابی معیط او را منع کرد، خدای تعالی آیت در حق ایشان فرستاد.

شعبی گفت: عقبه بن ابی معیط دوست ابی بن خلف بود اسلام آورد، ابی گفت: روی من از روی تو حرام است اگر تو کافر نشوی به محمّد. او برای دل او مرتد شد، خدای اینکه آیت فرستاد در شأن ایشان و گفت: وَ يَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ، و آن روز که آن کافر دست به دندان می‌گزد، و می‌گوید: کاشکی من با محمّد رسول خدای ره گرفته بودمی.

یا وَيَلْتِي لَيْتِي لِمَ اتَّخَذْتُ، و ابو عمرو خواند: یا لَيْتِي اتَّخَذْتُ، به فتح «یا». و دیگر قراء به اسکان «یا»، کاشکی تا من فلان را به دوست نگرفتمی، یعنی ابی خلف را.

مجاهد گفت: مراد به خلیل، شیطان است، و در تفسیر اهل البیت

(۱). آل: به روی او رسید.

(۲). آج، لب، آل، مش او.

(۳). آج، لب، آج، آل، مش: خوراسانی.

(۴). آج، لب، آل نه.

صفحه : ۲۱۶

- علیه السلام - آمد که: از جمله دشمنان خانه رسول است.

ابن درید گفت عن ابی حاتم که: «فلان» کنایت است از هر مذکری، و «فلانه» از هر مؤنثی، و چون خواهند تا کنایت کنند از بهایم، «الف» و «لام» تعریف در آورند، گویند: الفلان و «۱» الفلان.

آنکه بیان کرد که اینکه تبرا برای چه باشد، گفت: لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ، که مرا گمراه کرد از ذکر، یعنی قرآن. و گفتند: محمّد - علیه السلام - و خدای تعالی هر دو را در قرآن ذکر خواند. بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي، پس از آن که به من آمد. وَ كَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا، و شیطان آدمی را مخدول کننده است و رها کننده، از راه راستش به گمراهی برد که: لَقَدْ أَضَلَّنِي، آنکه در راهش رها کند. وَ كَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا، او فعول است به معنی فاعل، بنای مبالغه. و اینکه آیت اگر چه بر سببی آمد در حق دو شخص معین، حکم او عام است در هر دو دوست که ایشان اجتماع «۲» و اتفاق کنند بر معصیت. و شاعر در اینکه معنی بیتی چند گفت «۳»:

تجنّب قرین السوء و اصرم (۴) حباله فان لم تجد عنه محیصا فداره

و احب حبيب الصدق و احذر مرءه تنل منه صفو الودّ ما لم تماره

و فی الشیب ما ینهی الحلیم عن الصبا اذا اشتعلت نیرانه فی عذاره
دیگری گفت:

اصحب خيار الناس حيث لقيتهم خير الصحابة من يكون عفيفا

و الناس مثل دراهم میزتها فوجدت فيها فضة و زیوفا
و لبشار من ابیات:

اذا قل ماء الوجه قل حياؤه و لا خیر فی وجه اذا قل ماءه

و قارن اذا قارنت حرا فانما یزین و یزری بالفتی قرناءه

و اقل اذا ما قلت قولا فانه اذا قل قول المرء قل خطاه
و للعطوی:

اذا انكرت اخلاق الصديق فلست من التحير في مضيق

(۱). آج، لب، آل: من.

(۲). آل: اجماع.

(۳). آب، آج، آز شعر.

(۴). چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۷): و اخرم. [...]

صفحه: ۲۱۷

طریق کنت تسلكه زمانا فاشبع (۱) فاجتنبه الی طریق
و لآخر:

و قائل کیف تهاجرتها (۲) فقلت قولا فيه انصاف

لم یک من مثله (۳) ففارقته و الناس اشکال و الاف

و به هر حال چون چنین باشد، مراقت او را به مفارقت بدل باید کرد و مؤالفت او را به مخالفت، چنان که ابو الاسود الدّلیّ گفت:

رأیت امرءا کنت لئما أنه أتانى فقال اتّخذنى خلیلا

فخاللته ثم اکرمته و لم استفد من لدنه فتیلا

فالفیته غیر مستعتب و لا ذاکر الله الا قليلا

الست حقیقا بتودیعه و اتبع ذلك صرما جمیلا

و لقد احسن قائل هذه الایات فی صدیق السوء، حیث قال:

ولما رأیتک لا فاسقا ظریفا (۴) و لا انت بالعابد

و لیس عدوّک بالمتقی و لیس صدیقک بالحامد ذهب بک الشوق سوق الرقیق فنادیت هل فیک من زاید علی رجل قاطع للصدیق کفور لانعمه جاحد فما جاءنی رجل واحد یزید علی درهم واحد فبعثک منه بلا شاهد مخافه ردک بالشاهد و ابت الی منزلی غاضما و حل [البلاء]

«۵» علی الناقد و در اینکه معنی واعظ بر «۶» قول رسول - علیه السلام، پس اقتدا به او کن، چون گفت: مثل الجلیس الصّالح کمثل الدّاریّ ان لم یحذک من عطره علقک من ریحہ، و مثل الجلیس السوء کمثل صاحب الکیران ان لم یحرقک من ----- (۱). چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۸): فاتبع. (۲). چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۸): تهاجرته. (۳). چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۸): مثل. (۴). آب، آج، لب، آز، آل: طریقا. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد، به قیاس با چاپ شعرانی افزوده شد. (۶). کذا، در همه نسخه‌ها، چاپ شعرانی (۸/ ۲۶۹): واعظتر. صفحه: ۲۱۸ الله شرار ناره علقک من نتن دخانه، { مثل همنشین نیک چنان است که مثل عطار، اگر عطر خود به تو ندهد، بوی عطر او در تو گیرد. و مثل همنشین بد چون خداوند کوره است، اگر جامه تو به شرار آتش بنسوزد، بوی دود او در تو گیرد. و حقیقت دان که هر دوستی و دشمنی که نه برای خدای باشد، آن پشیمانی بار آرد، لقله - علیه السلام: الحب فی الله و البغض فی الله، دوستی و دشمنی برای خدای باید کرد، قال الله تعالی: «۱» الاخلاء یومئذ بعضهم لبعض عدوّ الاّ المتّقین، « هر دوستی که نه برای خدای باشد وبال بود و دشمنی گردد. و قال الرّسول یا ربّ انّ قومی اتّخذوا هذا القرآن مهجورا، حق تعالی حکایت کرد از شکایت رسول با او از قوم خود، گفت چنین گفت رسول من محمّد که: ای خداوند من؟ قوم من اینکه قرآن مهجور کرده‌اند. در او دو قول گفتند: یکی آن که، متروک کرده‌اند اینکه قرآن را من الهجر، به او ایمان نمی‌دارند و نمی‌خوانند و کار نمی‌بندند. و گفته‌اند: من الهجر و هو الهذیان، یعنی گفتند: اینکه قرآن هذیان و هوس است من جنس کلام النائم و المجنون. انس مالک روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: هر که او قرآن بیاموزد و بداند، و مصحف در آویزد و در او ننگرد و تعهّد نکند، روز قیامت در او «۲» آویزد و گوید: بار خدایا! اینکه بنده مرا مهجور کرد، از میان من و او حکم کن، و اینکه بر سبیل توسع و تمثّل «۳» گفت. آنکه برای تسلّی رسول - علیه السلام - گفت: و کذلک جعلنا، و همچنین «۴» کردیم هر پیغامبری را دشمنی از کافران، یعنی نه اول پیغامبر تویی که او را کافران دشمن گرفتند. و معنی اینکه «جعل» حکم باشد و تسمیه، یعنی ما ایشان را دشمن او خواندیم و حکم کردیم به آن، و حکم [و]

«۵» تسمیه تبع محکوم و مسمی باشد. وَ كَفَىٰ بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا، و خدای تو بس است تو را ره نماینده و یاری کننده. و نصب او بر تمیز است. ----- (۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۶۷. (۲). آب، آج، لب، آز: ندارد. (۳). آب، آج، لب، آز: تمثیل. (۴). مش گفتیم. (۵). آط اساس: ندارد، از آب، افزوده شد. صفحه: ۲۱۹. وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، آنگه حکایت کرد از کافران که، ایشان از وجهی دگر طعنه زدند در قرآن، گفت گفتند کافران: چرا اینکه قرآن بر محمّد به یک جمله فرو فرستادند، مفرّق «۱» کردند آیت سورت سورت! چرا چنان نکردند که توریت و انجیل به یک بار «۲» فرو فرستادند «۳»! از اینکه سؤال بعضی علما جواب اینکه گفتند: برای آن که کتابها به یک بار نوشته بر پیغامبرانی خواننده فرستادند، و اینکه کتاب بر «۴» پیغامبری امی فرو فرستادند نانوینده، برای [اینکه]

«۵» آیت فرستادند. بعضی دگر گفتند: در او ناسخ و منسوخ خواست بودن، به یک بار نشایست فرستادن، چنان کردند که چون ناسخ در آمد حکم منسوخ برداشت. و جواب درست از اینکه آن است که «۶»: مصلحت در باب انزال قرآن معتبر است، چون مصلحت در تفریق بود به یک بار نشایست فرستادن، و حق تعالی اشارت به اینکه معنی فرمود فی قوله: كَذَلِكَ لِنُنَبِّئَكَ بِهٖ فُؤَادَكَ، همچنین تا دل تو به آن بر جایگاه داریم، و اینکه معنی لطف است. و گفتند: معنی آن است تا بر تو آسان بود حفظ و یاد گرفتن آن. وَ رَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا، و ما آن را مرتل کردیم. عبد الله عباس گفت: یعنی میبین کردیم آن را. نخعی و حسن «۷» گفتند: مفرّق کردیم «۸» آن را به بیست و سه سال فرو فرستادیم. ابن زید گفت: یعنی مفسّر کردیم آن را. و «ترتیل» گشاده و هویدا خواندن باشد، من قولهم: ثغر مرتل، ای مفلج، قال الله تعالى: وَ رَتَّلَ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا «۹»، وَ لَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ، آنگه گفت: اینکه کافران مثلی «۱۰» نیارند به تو و مثلی نزنند تا کار تو به آن باطل کنند یا وهنی در او پدید آرند، آلا و ما حقی بیاریم که آن مثل ایشان را باطل کند بر نیکوتر تفسیری و بیانی. ----- (۱). آج، لب، آل: متفرّق. (۲). آج، لب، آل: یک جمله. (۳).

آج، لب، آل: نفرستادند. [...]

(۴). آج، لب، آل: برای. (۵). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. (۶). آب، آز به. (۷). آج، لب: حسن بصری. (۸). آط: کرد، با توجه به چاپ شعرانی (۲۷۰ / ۸) تصحیح شد. (۹). سوره مزمل (۷۳) آیه ۴. (۱۰). آب، آج، لب، آل: مثل. صفحه: ۲۲۰. آنگه وصف آن مشرکان کرد و شرح حال ایشان در مالشان «۱»، گفت: الَّذِينَ يُحْشِرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ، آنان که ایشان را حشر کنند، یعنی زنده کنند. و «علی» تعلق دارد به محذوفی، و تقدیر آن که: فيحسبون على وجوههم الى جهنم، و ایشان را بر روی به دوزخ کشند. أُولَٰئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا، ایشان بدترین خلقان باشند به جایگاه، چه جایگاه ایشان دوزخ بود و از آن بدتر جای نیست. وَ أَضَلُّ سَبِيلًا، و گمراهتر به راه. و نصب هر دو بر تمیز است. ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: خلقان را روز قیامت بر سه گروه حشر کنند: گروهی سواران باشند، و گروهی پیادگان که بر قدم می روند رفتنی تیز، و گروهی را بر روی می کشند. آنگه در حدیث موسی- علیه السلام- گرفت و گفت: وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ، ما موسی را کتاب دادیم، یعنی توریت. وَ جَعَلْنَا مَعَهُ آخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا، و برادرش را «۲» هارون را با او وزیر کردیم. و «وزیر» فعلیل باشد به معنی مفاعل «۳»، یعنی موازر و معاون، و آزره‌ای اعانه. و حق تعالی ایشان هر دو برادر را نبوت داد و به یک جای به فرعون و قوم او فرستاد تا پشت و یار یکدیگر باشند. فَقُلْنَا اذْهَبَا، گفتیم ایشان را که: بروی به آن قوم که آیات و دلالات ما را تکذیب کردند و دروغ داشتند، یعنی گروه فرعون. و در کلام محذوفی هست اینکه جا، و التقدیر: فكدَّبوهما فدمرناهم تدمیراً، ایشان را تکذیب کردند، ما ایشان را هلاک کردیم و دمار از ایشان بر آوردیم. و الدمار، الهلاك. وَ قَوْمٌ نُوحٍ، و قوم نوح را چون پیغامبران را به دروغ داشتند غرق کردیم ایشان را. و نصب او بر فعل محذوف است، و التقدیر: وَ أَعْرَقْنَاهُمْ، و اول «۴» بیفگند لدلالة الثانی علیه، و مثله قوله: وَ الْقَمَرَ قَدْرًا مَنَازِلَ «۵» وَ جَعَلْنَاهُمْ لِلنَّاسِ آيَةً، و ایشان را به علامتی و عبرتی کردیم، و به دست نهادیم برای ظالمان و کافران عذابی سخت مولم، جز آن عذاب که در دنیا به ایشان رسید. ----- (۱). آب، آج، لب، آز، آل: مالشان، آج، لب، آل را باطل. (۲).

آب، آج، لب، آرز، آل: ندارد. (۳). آج، لب، آل: فاعل. (۴). آب، آرز: اوله. (۵). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. صفحه: ۲۲۱ و عَاداً وَ تَمُودَ (۱) و أصحاب الرّس و نیز اصحاب الرّس را. و در اصحاب الرّس خلاف کردند مفسران. عبد الله عباس گفت: جماعتی بودند خداوندان چاهها در بیابان. وهب متبه گفت: رس نام چاهی است معروف، گروهی آن جا فرود آمده بودند و اصحاب مواسی و چهار پایان بودند و بت پرست بودند، خدای تعالی شعیب را به ایشان فرستاد، و شعیب پیامد و ایشان را به اسلام دعوت کرد. اجابت نکردند و بر کفر اصرار کردند، و شعیب را ایذاء کردند، خدای تعالی شعیب را گفت: من اینکه کافران را هلاک خواهم کردن، عذر بر انگیز با ایشان. شعیب انذار کرد ایشان را و مبالغت کرد، التفات نکردند، خدای تعالی چندان که پیرامن آن چاه بود که ایشان فرود آمده بودند به زمین فرو برد با جمله آنان که آن جا بودند از آدمی و چهار پایان و مال و آنچه داشتند. قتاده گفت: «رس» نام دیهی (۲) است [به فلج الیمامه، خدای پیغمبری فرستاد به اهل آن دیه، او را بکشتند، خدای تعالی ایشان را هلاک کرد. بعضی دگر گفتند: اصحاب الرّس]

«۳» بقیه قوم صالح بودند، و «رس» آن چاه بود که ایشان اینکه جا فرود آمده بودند، و آن چاهی است که خدای تعالی گفت: وَ بَنِي مُعَظَلَةَ وَ قَصْرٍ مَشِيدٍ (۴) وَ قُرُونًا بَيْنَ ذَلِكِ كَثِيرًا، جمع قرن (۷) باشد، و آن اهل عصری باشند و جماعتی بسیار که ایشان را هلاک کردیم. وَ كَلَّا ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ، و همه را برای او مثلها زدیم. و «کل»، موحد اللفظ -----

(۱). آج، لب: شویم. (۲). لب: شیطان. (۳). آج، لب، آل: دلها. [.....]

(۴). آل محمّد باقر، مش امام محمّد. (۵). آج، لب، آرز، مش: بود. (۶). آط: ندارد، و دیگر نسخه بدلها: یعرفون، به قیاس با چاپ شعرانی (۲۷۷/۸) و منابع شعری، تصحیح شد. (۷). آرز: کرن. صفحه: ۲۳۰ مجموع المعنی است، برای آن گفت: ... وَ كَلَّا أَتَوْهُ دَاخِرِينَ (۱) وَ كَلَّا تَبَرْنَا تَبِيرًا، و همه را هلاک کردیم، تفعل من التّبار و هو الهلاک. مؤرّج و اخفش گفتند: تنبیر، تکثیر فعل باشد. قوله: وَ لَقَدْ أَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أَمْطَرَتِ مَطَرُ السَّوَاءِ - الایه، آنکه تنبیه [را]

«۲» گفت: آمدند اینکه کافران بدان دیه که باران بد بر او بارانیدند (۳)، یعنی سنگ، و آن دههای (۴) قوم لوط بود پنج دیه: چهار را خدای هلاک کرد و یکی رها کرد که آن عمل خبیث نکردندی. آنکه بر سیل تنبیه گفت: أَ فَلَمْ يَكُونُوا يَرُونَهَا، نمی بینند اینان اینکه دیهها را هلاک رسیده پیران شده در اینکه سفرها که می روند از کجا ایمن اند که به ایشان همان معامله رود؟ آنکه گفت: ایشان امید نمی دارند، یعنی نمی ترسند، و اینکه «رجا» به معنی خوف است، چنان که گفت: مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا (۵) نُشُورًا، زنده شدن را، يقال: نشر الله الموتی نشرًا و نشورا، اینکه فعل هم لازم است و هم متعدی کالرجوع و الرجوع. و إِذَا رَأَوْكَ، آنکه با خطاب رسول آمد گفت: چون تو را بینند اینکه کافران إِنْ يَتَّخِذُونَكَ، «ان»، به معنی «ما» ی نفی است، هر کجا «ان» بود و به دنبال او «الما»، بود به معنی «ما» ی نفی بود، نگیرند (۶) تو را جز به سخریت و استهزاء. أَ هَذَا الَّذِي، اینکه از جمله آن جایهاست که قول حذف کردند، گویند: اینکه است که خدایش به پیغامبری فرستاد، و مفعول به از کلام حذف کرد، و کلام آنکه مشروحتر بودی که او بر جای بودی، و التّقدیر: اهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا - و گفتند: اینکه، در شأن ابو جهل آمد و اینکه گفتار او گفت. و نصب «رسولاً» بر حال است از مفعول. إِنْ كَادَ، «ان» مخفّفه است از ثقيله، و علامت او «لام» است در خبر او، كقوله: ... وَ إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً (۷) وَ سَوْفَ (۲) أَرَأَيْتَ، دیدی آن کافر (۳) را که خدای (۴) به هوا گرفت، و آن آن بود که مشرکان سنگی و صنمی مانند جمادی پیش گرفتندی و می پرستیدندی، چون یکی از آن نکوتر بدیدندی آن که داشتندی از معبود چندین (۵) ساله بینداختندی و آن معبود گرفتندی. عبد الله عیّاس گفت: مراد به «هوا» شهوت است، یعنی به دنبال شهوت اند و آن را عبادت (۶) و مراعات می کنند، چنان که عابدان معبودان خود را. أَ فَمَأْنَتُ تَكُونُ عَلَيْهِ وَ كَيْلًا، تو بر او و کیلی تا او را از اینکه فساد و ضلال برون (۷) آری، یعنی رها کن اینان را با کار خود. اینکه آیت و مانند اینکه منسوخ باشد به آیت جهاد. أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ، یا پنداری که بیشترین ایشان می شنوند یا خرد دارند: إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ، نیستند ایشان الا چون چهار پایان، بلکه ایشان گمراهتراند برای آن که

بهایم از مصالح خود آن داند که ایشان نمی‌دانند، و بهایم طاعت خداوندش دارد، و آن که او را علف دهد و مراعات کند، و اینکه کافران طاعت خداوند خود نمی‌دارند که خالق و رزاق ایشان است. و نصب «سیلا» بر تمیز است. قوله تعالی:

[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۴۵ تا ۷۷]

[اشاره]

أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا (۴۵) ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا (۴۶) وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِيَأْسَ وَ النَّوْمَ سُبَاتًا وَ جَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا (۴۷) وَ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا (۴۸) لِنُحْيِيَ بِهِ بَلَدَةً مَيِّتًا وَ نُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَ آنَاسِيَّ كَثِيرًا (۴۹) وَ لَقَدْ صَرَّفْنَا فِيهِمُ لِنُذَكِّرُوا فَبِئْسَ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلا كُفُورًا (۵۰) وَ لَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا (۵۱) فَلَا تَطْعَمُ الكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا (۵۲) وَ هُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَ جَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَ حِجْرًا مَحْجُورًا (۵۳) وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا وَ كَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا (۵۴) وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَ لَا يَضُرُّهُمْ وَ كَانِ الكَافِرِينَ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيرًا (۵۵) وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلا مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا (۵۶) قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا (۵۷) وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَ كَفَى بِهِ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا (۵۸) الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَسَأَلْ بِهِ خَبِيرًا (۵۹) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَ مَا الرَّحْمَنُ أَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَ زَادَهُمْ نُفُورًا (۶۰) تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَ جَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَ قَمَرًا مُنِيرًا (۶۱) وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا (۶۲) وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَ إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا (۶۳) وَ الَّذِينَ يَبْتَئِنُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَ قِيَامًا (۶۴) وَ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا (۶۵) إِنَّهَا سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا (۶۶) وَ الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانِ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا (۶۷) وَ الَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَ لَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلا بِالْحَقِّ وَ لَا يَزْنُونَ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا (۶۸) يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ يَخْلُدُ فِيهِ مُهَانًا (۶۹) إِلا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۷۰) وَ مَنْ تَابَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا (۷۱) وَ الَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَ إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا (۷۲) وَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَ عُمِيَانًا (۷۳) وَ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا ذُرِّيَّتًا قَرَّةً أَعْيُنَ وَ اجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا (۷۴) أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْعُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَ يُلْقَوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَ سَلَامًا (۷۵) خَالِدِينَ فِيهَا حَسَنَتٌ مُسْتَقَرًّا وَ مُقَامًا (۷۶) قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا (۷۷)

[ترجمه]

نبینی «۸» خدایت را چگونه بکشید سایه را «۹» اگر خواستی کردی آن را ساکن «۱۰» آنکه کردیم آفتاب را بر آن رهنمای. -----
 (۱). چاپ شعرانی: زلنا. (۲). همه نسخه بدلها: فسوف، با توجه به ضبط قرآن مجید،

تصحیح شد. (۳). آب، آج، لب، آل: کافران. [...]

(۴). چاپ شعرانی را. (۵). آب، آج، چهل. (۶). آج: عبادات. (۷). آب، آج، لب، مش، مه: بیرون. (۸). آج، لب: ای ننگریستی.

(۹). آج، لب: بکشیده است سایه زمین را و. (۱۰). آج، لب: خواستی بساختی آرمیده. صفحه: ۲۳۲ پس ها گرفتیم «۱» آن را به خود «۲» گرفتی اندک. و او آن است که کرد برای شما «۳» شب را پوشش، و خواب را راحتی و کرد روز پراگنده. و او آن است

که بفرستاد بادها را پراکنده در پیش رحمت او «۴»، و بفرستادیم از آسمان آبی پاک. تا زنده کنیم به او زمین مرده، و آب دهیم آن را از آنچه آفریده‌ایم چهار پایان را و مردمان بسیار «۵». و بگردانیدیم اینکه قرآن میان ایشان تا اندیشه کنند، سر باز زدند بیشترین مردمان الّا کفران «۶». و اگر خواهیم «۷»، ما برانگیزیم «۸» در هر دهی «۹» ترساننده‌ای. طاعت مدار کافران را و جهاد کن با ایشان به او «۱۰» جهادی بزرگ. او آن است «۱۱» که در آمیخت دو دریا را، اینکه خوش گوارنده «۱۲» است و اینکه شور و تلخ، و بگرد میان هر دو حایلی و منعی ممنوع «۱۳». او ----- (۱). آج، لب: فرا گرفتیم. (۲). آج، لب فرا. (۳). آج، لب: که بساخته است شما را. (۴). آج، لب، آل: بادها را از بهر زنده کردن درختان در پیش باران او. (۵). مش را. (۶). آج، لب: مگر ناسپاسی کردن. (۷). آج، لب، آل: خواستمانی. [.....]

(۸). آج، لب، آل: بفرستادمانی. (۹). آج، لب، آل: دیهی. (۱۰). آج، لب، آل: بدان. (۱۱). آب، مش: و او آن خداست. (۱۲). آج، لب، آل: اینکه خوش سخت خوش. (۱۳). آج، لب، آل: منع کرده. صفحه: ۲۳۳ آن است «۱» که بیافرید از آب آدمی، کرد او را نسبی «۲» و پیوندی «۳»، خدای تو توانا بوده- است. و می‌پرستند بجز خدای آنچه سود ندارد ایشان را، و زیان نکند [ایشان را] «۴» و بوده است کافر بر خدایش یاری کننده «۵». و نفرستادیم تو را مگر مژده دهنده و ترساننده. بگو نخواهم «۶» از شما بر او «۷» مزدی الّا آن را که خواهد که بگیرد «۸» به خدایش راهی. و توکل کن بر «۹» زنده‌ای که نمیرد، و تسبیح کن به سپاس او و بس که «۱۰» به گناه «۱۱» بندگانش دانا. «۱۲» آن که بیافرید آسمانها و زمین و آنچه میان آن است در شش روز آنگه مستولی شد بر عرش خدای بخشاینده، پرس به او دانای را «۱۳». و چون گویند ایشان را سجده کنی خدای «۱۴» را، گویند: چیست رحمان، آیا «۱۵» ما سجده کنیم از آنچه می‌فرمایی «۱۶» ما را، و بیفزاید ایشان را رمیدن. ----- (۱). آب، مش: و او آن خداست. (۲). آط: کرد نسبی، با توجه به معنی جمله و نسخه آب، تصحیح شد. (۳). آج، لب، آل: پدری و خسرو. (۴). آط: ندارد، از آب افزوده شد. (۵). آج، لب، آل: هم پشت شیطان. (۶). آج، لب، آل: نمی‌خواهم. (۷). آج، لب، آل از. (۸). آج، لب، آل: فرا گیرد. [.....]

(۹). آج، لب، آل، مه آن. (۱۰). آج، لب، آل: بسنده است او. (۱۱). آج، لب، آل: بگناهای. (۱۲). عکس نسخه اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۱۳). آج، لب: بدو از مردی آگاه، آل: از او از مردی آگاه. (۱۴). آج، لب، آل: مر خدای بخشاینده. (۱۵). آج، لب، آل: ای، مه: تا. (۱۶). آج، لب، آل: که تو می‌فرمایی، مه: می‌فرمایند. صفحه: ۲۳۴ دایم «۱» است آن که کرد در آسمان برجها، و کرد در آن جا آفتابی «۲» و ماهی تابان. و او آن است که کرد شب را و روز را پیایی برای آن که «۳» خواهد که ذکر کند «۴» یا خواهد که شکر کند. و بندگان خدای آنان که روند «۵» بر زمین خوار «۶» و چون خطاب کند به ایشان نادانان گویند که سلام علیکم «۷». [۱۲۵-ر]

و آنان که باشند همه شب خدای را در سجده و بر پای ایستاده «۸». و آنان که گویند خدای ما بگردان از ما عذاب دوزخ که عذاب او «۹» سخت بوده است. که «۱۰» بد است قرارگاه و جای مقام. و آنان که چون نفقه کنند «۱۱» اسراف نکنند و تقصیر نکنند «۱۲» و باشند میان هر دو به قاعده «۱۳». و آنان که نخوانند با خدای خدای دیگر، و نکشند آن نفس را «۱۴» که حرام کرد خدای الّا بحق و زنا نکنند، و هر که کند ----- (۱). آج، لب، آل: بزرگوار. (۲). آج، لب، آل: در آن چراغی. (۳). آج، لب، آل: هر که را. (۴). آج، لب، آل: پند گیرد، که با معنی عبارت سازگارتر می‌نماید. (۵). آط باشند، آج، لب، آل: آن کسی‌اند که می‌روند. (۶). آج، لب، آل: آهسته. [.....]

(۷). آج، لب، آل: گویند سخنی با سلامت. (۸). آج، لب، آل: سجده کنندگان و ایستادگان. (۹). آج، لب، آل: عذاب دوزخ. (۱۰). آط، آب آن، آج، لب، آل: اینکه. (۱۱). آج، لب، آل: خرج کنند. (۱۲). آج، لب، آل: تنگ فرا نگیرند. (۱۳). آج، لب، آل: راست. (۱۴). آج، لب، آل آن نفسی. صفحه: ۲۳۵ آن برسد به عذاب «۱». دو چندان کنند او را عذاب روز قیامت و همیشه ماند آن

جا خوار. [۱۲۵-پ]

الّا آن که توبه کند و ایمان آورد و کار نیکو کند آن را بدل کند خدای بدی «۲» ایشان به نیکوی، و خدای آمرزنده و بخشاینده است. و هر که توبه کند «۳» و کار نیکو کند «۴» که او توبه کند «۵» با خدای باز شدنی. و آنان که حاضر نیابند «۶» به دروغ، و چون بگذرند به بازی «۷»، بگذرند کریم. و آنان که چون یاد دهند ایشان را «۸» به آیات خدای ایشان بنه افتند «۹» بر آن کران و کوران. و آنان که گویند خداوند ما بده ما را از زنان ما و فرزندان ما روشنایی چشمها، و کن ما را برای پرهیزگاران پیشرو «۱۰». [۱۲۶-ر]

ایشان را پاداشت دهند «۱۱» کوشک «۱۲»، به آن صبری که کردند «۱۳» و پیش ایشان باز برند تحیت «۱۴» و سلام. همیشه باشند در آن جا، نکوست «۱۵» قرارگاه ----- (۱). آج، لب، آل: بیزه. (۲). آج، لب، آل: بدیهای. (۳-۴). آج، لب، آل: کرد. (۵). آط، آب: او باز شود، آج، لب، آل: او باز می گردد. (۶). آج، لب، آل: گواهی ندهند. (۷). آج، لب، آل: سخن نافر جام. [.....]

(۸). آج، لب، آل: پندشان دهند. (۹). آط، آب، آج، لب، آل: نیفتند. (۱۰). آب: پیشوا. (۱۱). اساس: دهد، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۱۲). آج، لب، آل: غرفه بهشت. (۱۳). آط: به آنچه صبر کرده باشند، آج، لب، آل: بدانچه صبر کردند. (۱۴). آج، لب، آل: باز آوردند درودها. (۱۵). آب: شکفت. صفحه: ۲۳۶ و جایگاه. بگو بار نگیرد «۱» به شما خدای من اگر نه دعای شما باشد، بدرستی [که]

«۲» به دروغ داشتی باشد «۳» ملازمت عذاب. قوله تعالی: أَلَمْ تَرِ إِلَى رَبِّكَ، حق تعالی در اینکه آیت تنبیه کرد مکلفان را بر بعضی نعمتهای خود، گفت: نمی بینی که خدای تعالی چگونه بکشید و بگسترده اینک سایه را، و حقیقت او نابودن آفتاب باشد از جایی که با آن که آفتاب بر آمده بود، و عرب گفتند: «ظل» سایه‌ای باشد دایم، و «فیء» سایه‌ای باشد که گاهی برود و گاه آید «۴» من فاء اذا رجع. بعضی دیگر گفتند: «ظل» سایه بامداد باشد و «فیء» سایه نماز شام «۵»، و به قول شاعر استشهاد کردند- شعر: فلا الظل من برد الضحی تستطيعه «۶» و لا الفی من برد العشی نذوق و خطاب اگر «۷» با رسول است مراد جمله مکلفان اند که «۸» تذکیر و تنبیه است ایشان را و منت «۹» ایشان در گسترده سایه، تا ایشان در او بیارامند و از گرمای آفتاب بیاسایند «۱۰». و لو شاء لجعله ساکناً، و اگر «۱۱» خدای خواستی اینکه سایه را ساکن کردی. عبد الله عیاس گفت: ساکناً، ای دائماً لا یزول، چنان کردی که دایم بودی زایل نشدی، پس شما را انتفاع نبود به آفتاب. و گفتند: ساکناً بوقوف الشمس، و اگر خواستی «۱۲» سایه ساکن کردی به آن که آفتاب را بداشتی از سیر. و گفتند: مراد به «ممدود» آن است که سایه‌ای باشد دایم لا من زوال الشمس من المكان، چنان ----- (۱). آط، آب: باک ندارد، آج، لب، آل: چه التفات کردی. (۲). اساس: ندارد، از آب، افزوده شد. (۳). آج، لب، آل: به دروغ داشتید شما پس زود بود که باشد. (۴). همه نسخه بدلها: باز آید. (۵). همه نسخه بدلها: دیگر. (۶). اساس: یستطیع، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: و اگر چه خطاب. (۸). همه نسخه بدلها: چه. (۹). همه نسخه بدلها بر. (۱۰). همه نسخه بدلها: و گرمای آفتاب نیابند. (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مش چه. (۱۲). آذ: خاستی. صفحه: ۲۳۷ که سایه بهشت باشد لا عن شمس فی قوله: وَ ظِلٌّ مَمْدُودٌ «۱» ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا، آنکه آفتاب را بر سایه دلیل کردیم و از مغایبه به خبر آمد از نفس متکلم بر سبیل تعظیم علی طریقہ العرب «۲» معروفه «۳» من التصرف فی کلامهم و العدول من نوع الی نوع. و معنی دلالت آفتاب بر سایه آن است که، اگر آفتاب نبود سایه نشناختندی مردمان، نبینی که سایه در طول و قصر و قلت و کثرت تبع سیر آفتاب بود، چندان که آفتاب زیر تر بود سایه دراز تر بود، و چندان که آفتاب بالا گیرد سایه کوتاه می شود. ثُمَّ قَبَضْنَا إِلَيْنَا قَبْضًا سَيِّرًا، آنکه اینک سایه را قبض کنیم «۴» با خود به طلوع آفتاب بر او قبضی اندک. و گفتند: مراد به «یسیر» خفی است، و گفتند: سریع است. قوله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِبَاسًا، آنکه بر طریق منت و تذکیر نعمت گفت: و او آن خداست که شب را به لباس شما کرد برای آن لباس خواند که

مردم را باز پوشد به ظلمت خود چنان که لباس، تا شما در او بیارامی و ساکن [۱۲۶ پ]

شوی. وَ النَّوْمُ سُیَاتًا، و خواب را راحت شما کرد و آسایش و قطع عمل. و اصل «سبت»، قطع باشد، و منه یوم السَّبْتِ، برای آن «۵» گفتند خدای تعالی آغاز خلق آسمان و زمین کرد. و زمین روز یک شبه کرد «۶»، روز آدینه «۷» تمام بکرد به وقت نماز دیگر، روز شبه تمام کرد که سبت می خوانند آن را قطع کرد برای آن که تمام شده بود، و خدای تعالی در اینکه روز بنی اسرایل را فرمود تا استراحت کنند از عملها، و منه السَّبْتُ الحَلَقُ، یقال: سبت شعره «۸» اذا حلَّقه، و آن نیز قطع باشد. و نعال «۹» سبتی نعلی -----
----- (۱). سوره واقعه (۵۶) آیه ۳۰. (۲). آب، آز، مش کما هو. (۳). همه نسخه بدلها: معروف. (۴).
همه نسخه بدلها: قبض کردیم. (۵). همه نسخه بدلها که. (۶). همه نسخه بدلها و. (۷). همه نسخه بدلها، بجز آل نماز دیگر، آل: نماز عصر. (۸). آل: اسبت شعرا. [.....]

(۹). اساس و همه نسخه بدلها: یقال، به قیاس با چاپ شعرانی (۲۸۲/۸) و با توجه به شاهد شعری و موضوع سخن، تصحیح شد. صفحه : ۲۳۸ باشد که بر او موی نباشد، قال عنتره - شعر: بطل كأن ثیابه فی سرحه یحذی نعال السَّبْتِ لیس بتوأم و ارض سبتاء، و جمعها سبتاتی اذا كانت منقطعه عما سواها، و المعنی جعلنا نومکم قطعاً لاعمالکم. و گفته اند معنی آن است که: جعلنا نومکم راحة لأبدانکم. و «۱» السَّبَاتُ التَّمَدُّدُ، یقال: سبتت المرأة شعرها اذا حلَّته من العقص «۲»، قال الشاعر - شعر: و ان سبتته «۳» مال جثلا كأنه سدی واثلات من نواسخ «۴» خنعما و وجهی دیگر اینکه گفتند که: معنی آن است که «۵» جعلنا نومکم نوما لا موتا «۶»، برای آن که «نوم» را به «موت» شبهتی است، از اینکه جا گفتند: النَّوْمُ اخو الموت «۷»، و در معنی مانند اینکه آیت بود که خدای تعالی گفت: وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيَمِسْكَ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَ يُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى «۸» وَ جَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُباتًا «۱۱» وَ جَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا، و روز را حیات «۱۳» کرد در برابر آن که شب خواب را باشد، و خواب برادر مرگ است، یعنی به شب در خواب چون مرده باشی و در روز زنده شوی، من قولهم: نشر المیت نشورا، و قيل: نشورا «۱۴» انتشارا فی «۱۵» حوائجکم، به شب خفته باشی و به روز -----
----- (۱). همه نسخه بدلها اصل. (۲). همه نسخه بدلها: من العصف و ارسلته. (۳). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، مرحوم شعرانی (تفسیر ابو الفتوح ج ۸/۲۸۳) حدس زده که باید «سبتته» باشد. (۴). کذا در اساس و برخی نسخه بدلها، آط: نواسح (بی نقطه)، مرحوم شعرانی (۲۸۳/۸) «نواسح» حدس زده است. (۵). همه نسخه بدلها و. (۶). آج، لب، آل که خدای تعالی. (۷). همه نسخه بدلها اخ الموت. (۸). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۲. (۹). آط، آب، آز، مش: خواندند، آج، لب، آل، خوانند. (۱۰). همه نسخه بدلها و. (۱۱). سوره نبأ (۷۸) آیه ۹، همه نسخه بدلها: و جعلنا نومکم نوما ممتداً. (۱۲). همه نسخه بدلها: و جعلنا. (۱۳). همه نسخه بدلها: و روز حیات را. [.....]

(۱۴). همه نسخه بدلها ای. (۱۵). همه نسخه بدلها: من. صفحه : ۲۳۹ پراگنده شوی «۱». قوله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا «۲» الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ «۸» وَ أَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ «۱۰» ... أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ «۱۲» وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا، و از آسمان فرو فرستادیم آبی پاک، پاک کننده، یعنی آب باران، و آن آبی بود هم پاک و هم پاک کننده. و طهور به معنی مطهر است، و اینکه حکم آب باران است تا مادام چیزی به او نرسد که او را پلید کند به او رفع حدث توان کردن و ازاله نجاسات. آنکه غرض بیان کرد در اینکه «۱۳» باران فرستادن که گفت: لُنْحِي بِهِ بِلَدَّةٍ مَيَّتًا، تا ----- (۱). آب برای حاجتهای خود. (۲). اساس: نشر، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۳). آج، لب، آل: زنده کنید. (۴). آط، آب، آز، مش: خوانند. (۵). همه نسخه بدلها و کتاب و کتب. (۶). آط نشر. (۷-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). سوره روم (۳۰) آیه ۴۶. (۱۰). سوره حجر (۱۵) آیه ۲۲. (۱۱). همه نسخه بدلها: و بادی که. (۱۲). سوره زاریات (۵۱) آیه ۴۱. (۱۳). همه نسخه بدلها آب. [.....]

صفحه : ۲۴۰ زنده کنیم به او زمین مرده را. ابو عبیده گفت: مراد به «بلده» مکان است برای آن میت گفت ذهابا الی المعنی. و

بعضی دگر گفتند: در زمین خشک «میت» گویند بی «ها»، و در کسی که در حیات نبود «ا» و برفته باشد «نفس میتة» گویند، فرقا بین الحقیقه و المجاز، و قول اول ظاهرتر است و عرب [۱۲۷-ر]

بیابان را «بلد» خوانند، و «بلده» خوانند، قال الشاعر - شعر: بلدة لیس بها أنیس و نُسِقِيهِ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا، ای نجعله «۲» سقیا لها، و آن را شرب و نصیب انعام [و]

«۳» چهار پایان کنیم، یقال: سقیته الماء و اسقیته، و هر دو متعدی باشد به دو مفعول. و أَنَاسِي كَثِيرًا، و مردمان بسیار را. و در «اناسی» خلاف کردند و «۴» گفتند: جمع انسی است جمعاً علی لفظه مع «یا» النسبة ككروسی «۵» و کراسی. و گفتند: انسی و انس یکی باشد، و اینکه نسبة الشیء الی نفسه باشد علی وجه المبالغة، كالاحمری للاحمر، و كقول الشاعر - شعر: الذهر بالانسان دؤاری «۶» ای دؤار. و بعضی دگر گفتند: جمع انسان باشد و الاصل «أناسین»، كسرحان و سراحین، «نون» را با «یا» کردند و در «یا» ادغام کردند فصار أَنَاسِي. عبد الله مسعود گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت: هیچ سال نباشد که باران او از سال دیگر بیشتر بود یا کمتر، خدای تعالی روزیها بخشیده است آنچه سال کفاف ایشان باشد به آسمان دنیا فرستد به کیلی معلوم و وزنی معلوم، و لکن چون «۷» معصیت کنند خدای تعالی باران از ایشان بگرداند «۸» با دریاها و بیابانها «۹». و لَقَدْ صِرَفْنَاھِمْ، آنگه گفت: ما باران از میان «۱۰» قسمت کردیم و «۱۱» ----- (۱). همه نسخه بدلها: بود. (۲). همه نسخه بدلها: نجعلها. (۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها بعضی. (۵). آج، لب، آل: کالکروسی. (۶). اساس: داوری، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها گروهی. (۸). آج، لب، آل: باز گرداند. (۹). آط، آل، مش فرستد، آب، آج، لب، آز فرستند. (۱۰). چاپ شعرانی: باران را میان ایشان. (۱۱). مش بعضی. صفحه: ۲۴۱ تصریف کردیم، بعضی را بسیار بدادیم و بهری را اندک. بهری را سالی دهیم و سالی ندهیم. و گفتند: مراد آن است [که]

«۱» اینکه باران انواع کردیم، بعضی «۲» و ابل، بعضی «۳» رهام، و بهری ودق، و بهری طل «۴»، و بهری و سمی، و بهری ولی، و بهری طش، و بهری رذاذ «۵». بهری دیگر گفتند: اینکه تصریف راجع است با ریح، پاره‌ای «۶» شمال و پاره‌ای «۷» جنوب و پاره‌ای «۸» صبا و پاره‌ای «۹» دبور. آنگه غرض بیان کرد که: لِيَذْكُرُوا، ای لیتذکروا، اینکه برای آن کردم تا اندیشه کنند. فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا، آلا آن است که بیشتر مردمان سر باز زده‌اند آلا کفران و جحود نمی‌کنند. و گفتند مراد آن است که: ایشان را خدای باران دهد، ایشان نسبت با «انواء» «۱۰» کنند و گویند: مطرنا بنوء العقرب، و بنوء السیرطان او الحوت، از اینکه برجها که آن را برج «۱۱» آبی گویند. وَ لَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا، حق تعالی گفت: اگر ما خواستمانی در هر شهری و دیهی پیغامبری بفرستادمی «۱۲» که مردمان را ترسانیدی «۱۳» و انذار کردی «۱۴» چنان که باران قسمت کرده‌ایم بر همه جایها تا به هر شهری و دیهی می‌برسد، نیز در هر شهری پیغامبری بفرستادمانی تا اعباء «۱۵» نبوت بر تو آسانتر بودی، و لکن مصلحت اقتضا آن کرد که پیغامبر جن و انس تو باشی. فَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ، متابعت رای ایشان مکن به دعوت ایشان تو را به اهواء «۱۶» خود. وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ، و جهاد کن با ایشان یعنی با اینکه کافران به آن جهادی بزرگ. و در ضمیر «۱۷» خلاف کردند، بعضی گفتند: راجع است با قرآن، اینکه قول عبد الله -----

----- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲-۳). همه نسخه بدلها: بهری. (۴). اساس: طلل، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: برد. (۶-۷-۸-۹). آط، آب، آز، مش: تاره. (۱۰). اساس: باو، به قیاس با نسخه آط تصحیح شد. (۱۱). همه نسخه بدلها: برجهای. (۱۲). همه نسخه بدلها: بفرستادمانی. (۱۳). آب، آز، مش: ترسانیدندی. (۱۴). آط، آب، آز، مش: کردنددی. (۱۵). آب، آز، مش: اعتبار. (۱۶). همه نسخه بدلها: با هوای. (۱۷). همه نسخه بدلها به. صفحه: ۲۴۲ عبّاس است و حسن. و بعضی دگر گفتند: راجع است با ترک طاعت، یعنی به ترک طاعت ایشان با ایشان جهاد کن. وَ هُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ، و او آن خداست که در آمیخت دو دریا را: یکی دریای خوش، و یکی دریای شور و تلخ. گفتند: «مرج» ارسال الماء فی مجراه باشد، کارسال الخیل

فی مرعاه. و بعضی دگر گفتند: «مرج» خلط باشد و آمیختن، و منه قوله تعالی: ... فَهَمَّ فِي أَمْرِ مَرِيحٍ (۱) هذا عَذْبُ فُرَاتٍ «عذب»، آب خوش باشد که آسان به گلو فرو شود، و اصله الاستمرار، و منه عذبة اللسان لاستمراره علی الکلام، و منه العذاب لاستمرار الألم. و «فرات»، آبی گوارنده بود، و «ملح» شور باشد، و «اجاج» سخت شود که با تلخی زند. وَ جَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا، ای حجاز، و میان ایشان حایلی و حاجزی کرد تا آمیخته نشوند (۶). وَ حَجْرًا مَحْجُورًا، ای مانعا ممنوعا، و قیل: ستر ممنوعا، یعنی حایلی قوی که به هیچ وجه اختلاط نباشد آن را. قوله: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا - الْآيَةُ، گفت: او آن خدای است که بیافرید از آب یعنی نطفه، آدمی را. فَجَعَلَهُ، پس کرد او را نسبی و صهری، یعنی ----- (۱). سوره ق (۵۰) آیه ۵. (۲).

آب، آز، مش: ندارد. (۳). اساس: یثبک، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: اصل همه. [.....] (۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). آج، لب: شوند. صفحه: ۲۴۳ نسبی و صهری (۱). از امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - روایت کردند که: «نسب» (۲) آن است که حرام باشد نکاحش، و «صهر» آن که حلال باشد نکاحش. ضحاک و قتاده و مقاتل گفتند: نسب هفت است که خدای تعالی بیان کرد فی قوله: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَ بَنَاتُكُمْ وَ أَخَوَاتُكُمْ وَ عَمَّاتُكُمْ وَ خَالَاتُكُمْ وَ بَنَاتُ الْأَخِ وَ بَنَاتُ الْأُخْتِ (۳) وَ أُمَّهَاتُكُمْ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ الی قوله: إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ (۴) وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا - الْآيَةُ، گفت: آیت در رسول آمد - علیه السّلام - و در امیر المؤمنین علی که فاطمه را به او داد - و او پسر عم رسول الله بود نسبش از پسر عمی بود و سبب از مصاهره و تزویج فاطمه - علیها السّلام. آنکه گفت: ابو بکر (۳) - خطبه کرد و فاطمه را (۴) خواست و عمر (۵) خواست، و رسول هر دو را رد کرد و گفت: مرا نفرموده اند. آنکه علی خطبه کرد (۶) و رسول - علیه السّلام - اجابت کرد و بدو داد. فاطمه گفت: یا رسول الله؟ مردمان مرا طعنه می زنند که پدر تو را به مردی درویش داد که مالی ندارد، گفت: (۷) یا فاطمه! ما ترضین انّی قد زوّجتک اقدم الناس سلما» و اکثرهم علما و افضلهم حلما، راضی نباشی که من تو را به مردی دادم که به اسلام از همه پیشتر است و به علم از همه بیشتر است و به حلم از همه فزونتر! گفت: راضی شدم به (۸) آنچه خدای و رسول راضی اند برای من. عکرمه گفت از پدرش از جدش از عبد الله عباس که گفت: تلقّيتها (۹) من فی رسول الله [۱۲۸- ر]

صلی الله علیه و اله - فی قول الله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا، گفت (۱۰) از دهن پیغامبر گرفت (۱۱) که گفت در اینکه ----- (۱). مش دو. (۲). اساس گفت، به قیاس با دیگر نسخه بدلها و معنی و روال سخن زاید می نماید. (۳). اساس رضی الله عنه. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها می. (۵). همه نسخه بدلها خطبه کرد و او را می. (۶). آج، لب، آل: علی بن ابی طالب - علیه السّلام - خطبه کرد و او را می خواست. (۷). چاپ شعرانی (۲۸۷/۸): اسلاما. (۸). همه نسخه بدلها: بر. (۹). آط، آب، آز، مش: تلفقتها، آج، لب، آل: تکفقتها. (۱۰). آج، لب، آل من. (۱۱). همه نسخه بدلها: گرفتم. صفحه: ۲۴۵ آیت که: خدای تعالی علقه شنبه (۱) بیافرید و در صلب آدم نهاد، آنکه از صلب آدم به صلب شیث رسانید، آنکه آن را می گردانید از اصلاب طاهرین به ارحام مطهرات، آنکه آن را ببخشید و دو نیمه کرد، یک نیمه در صلب عبد الله نهاد و یک نیمه (۲) در صلب ابو طالب. از نیمه اول و فاضلتر مرا آفرید که محمّدم، و مرا نبوت و رسالت و کتاب داد، و از نیمه دیگر علی را آفرید و او را طهارت و شجاعت و وصیت داد، فذلک قول الله تعالی: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَ صِهْرًا وَ كَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا، فانا و علی خلقنا من نور واحد، مرا و علی را از یک نور آفریده اند. ابو الحسن علی بن محمّد بن حمدویه القزوی (۳) روایت کرد از ابو احمد بن سلیمان (۴) الغازی عن الرضا - علیه السّلام - عن آبائه - علیهم السّلام - از (۵) امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - که او گفت [رسول - علیه السّلام]

«۶» مرا [گفت]

«۷»: «۸» یا علی اعطیت ثلاثا لم اعطها اعطیت صهرا» مثلی و لم اعط و اعطیت مثل زوجتک فاطمة و لم اعط و اعطیت مثل الحسن و الحسين و لم اعط، گفت: تو را سه چیز دادند که مرا ندادند: پدر زنی دادند تو را چون من و مرا ندادند، و جفتی دادند تو را چون

فاطمه و مرا ندادند، و فرزندان دادند تو را چون حسن و حسین و مرا ندادند. زید الشَّحام (۹) روایت کرد از صادق - علیه السلام - از پدرانش از حسین بن علی - علیه السلام - که او گفت: یک (۱۰) روز با برادرم حسن علی (۱۱) در بعضی کویهای (۱۲) مدینه می‌رفتیم، جابر بن عبد الله انصاری و انس بن مالک از پیش ما بر افتادند، اما جابر مالک نبود بر خود تا در پای ما افتاد و بوسه بر دست و پای ما می‌داد. انس او را ملامت کرد و گفت: تو با سنه (۱۳) و مکان تو از رسول اینکه می‌کنی! جابر گفت: بسیار ----- (۱). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲). آط، آب، آج، از: دیگر نیمه، آج، لب، آل: نیمه دیگر. (۳). همه نسخه بدلها: ابو الحسن علی بن مهرویه القزوینی. (۴). همه نسخه بدلها: ابو احمد داود بن سلیمان. (۵). آج، آب، آج، لب، آج، آل، مش: عن. (۶-۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۸). اساس: صهرای، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۹). همه نسخه بدلها: زید بن الشَّحام. (۱۰). همه نسخه بدلها من. (۱۱). آج، آب، آج، مش: حسن بن علی. (۱۲). مش: کوهها. (۱۳). کذا: در اساس، آط، آب، آج، لب، آل: سنت، آج: نسبت، مش: شبیت، تفسیر گازر (۳۰ / ۷): سن، چاپ شعرانی (۲۸۸ / ۸): شبیت: ضبط اساس می‌تواند به یکی از دو صورت: «سنت» و «سنت» هم خوانده شود. صفحه ۲۴۶ مگوی ای انس که من آن شنیده‌ام از رسول در حق ایشان که گمان نبردم (۱) هرگز که (۲) هیچ آدمی را باشد؟ انس گفت (۳): آن چیست (۴)! گفت: شنیدم از رسول - علیه السلام - که گفت: چون خدای تعالی خواست تا مرا بیافریند، نطفه‌ای بیافرید از نوری سپید و در صلب آدم نهاد، آنگه می‌گردانید آن را از اصلاب طاهرین به ارحام مطهرات (۵) تا [به] (۶) صلب عبد المطلب رسانید، [آنگه]

(۷) آن را به دو فرقه کرد: یک فرقه به عبد الله داد، و یک فرقه به ابو طالب. از عبد الله من آمدم و از ابو طالب (۸) علی. آنگه نور من به فاطمه انتقال کرد. از علی و فاطمه، حسن و حسین آمدند و ایشان طاهر (۹) مطهراند. اما نطفه من (۱۰) به حسن انتقال کرد و نطفه علی به حسین افتاد، آنگه از او انتقال می‌افتد به ائمه تا به دامن قیامت. اما کیفیت تزویج بر سبیل اختصار گفته شود - ان شاء الله (۱۱). راویان اخبار روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین (۱۲) و عبد الله مسعود و عبد الله عباس و جابر عبد الله انصاری و انس مالک و براء بن عازب و ام سلمه زوج النبی (۱۳) - علیه السلام - که ایشان گفتند به الفاضلی مختلف و معانی متفق که: چون فاطمه - علیه السلام - بالغ شد اکابر قریش از اهل سابقه اسلام و شرف و مال، به خواستن او برخاستند (۱۴). رسول - علیه السلام - همه را رد کرد و هر کسی را جوابی کرد (۱۵) بر وجهی. در جمله خاطبان ابو بکر (۱۶) بیامد و گفت: یا رسول الله؟ تو اسلام من و سابقه و صحبت (۱۷) من دانی، و آن که من پیری‌ام از قریش، و شنیده‌ام که تو گفتی: کل حسب -----

----- (۱). همه نسخه بدلها که. (۲). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). همه نسخه بدلها و. (۴). همه نسخه بدلها جابر. (۵). همه نسخه بدلها: طاهرات. (۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۷-۸). همه نسخه بدلها: ابو طالب. (۹). آط، آب، آج، مش و. [.....] (۱۰). همه نسخه بدلها: فاطمه. (۱۱). همه نسخه بدلها تعالی. (۱۲). همه نسخه بدلها علی. (۱۳). همه نسخه بدلها: زوجة النبی. (۱۴). آج، آب، آج، آل، مش: برخواستند. (۱۵). مش: جوابی داد. (۱۶). آط، آب، آج، لب، مش: ابو بکر صدیق، اساس رضی الله عنه. (۱۷). آط، آب، آج، لب، آل: نصیحت. ۲۱ «صفحه: ۲۴۷ الله و نسب «منقطع الا حسبی و نسبی»، هر نسب و سبب منقطع شود الا نسب و سبب من (۳)، مرا رغبت افتاده است که فاطمه را به من دهی. رسول - علیه السلام - از او اعراض کرد و جوابی نداد. دگر باره باز گفت. اعراض کرد. به بار سه دیگر گفت. [رسول گفت]

(۴): یا با بکر (۵)؟ کار فاطمه به من نیست (۶)، کار او به خداست، خدای تعالی دهد او را به آن که او خواهد. ابو بکر بیرون آمد و اینکه حال با عمر باز گفت، گفت: من می‌ترسم که نباید که رسول را از من کراهتی باشد (۷) و بر من سخطی کند (۸)، و اینکه اعراض برای آن است. عمر گفت: باش تا [۱۲۸ پ]

من بروم و من بر اینکه (۹) خطبه کنم، اگر با من همین گوید تو ایمن باش از آنچه اندیشه کرده‌ای. آنگه بیامد و همان سخن که ابو

بکر گفته بود بگفت. رسول- علیه السلام- همان جواب داد «۱۰». باز آمد «۱۱» و ابو بکر را گفت: جواب همان است که تو را گفت، اما گمان چنان است که او را برای بعضی «۱۲» رؤسای عرب باز گرفته است که او را عدتی «۱۳» و شوکتی [باشد] «۱۴» تا با او معتضد شود. ایشان در اینکه بودند «۱۵» عبد الرحمن عوف در آمد و گفت: شما در چه چیزی! اینکه حدیث «۱۶» با او بگفتند. عبد الرحمن گفت: من بروم و بخوام او را، و گمان چنان است که به من دهد. عمر گفت چرا! گفت: برای آن که مرا مال بسیار است، و رسول مردی درویش است و ممکن است که به مال مایل شود تا صرف کند بر بعضی کارهای خود. آنگه بر خاست «۱۷» و جامه‌های نیکو بپوشید و طیب بر خوشتن کرد و بیامد و خطبه کرد. رسول- علیه السلام- هیچ جواب نداد او را. عبد الرحمن گمان برد که رسول- علیه السلام- برای آن توقف کرد تا او مهر معین کند، گفت: یا رسول الله! از مهر ----- (۱). همه نسخه بدلها: نسب و سبب. (۲). همه نسخه بدلها: نسبی و سببی. (۳). مش که منقطع نشود.

(۱۴-۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: ابو بکر. (۶). مش: کار و اختیار فاطمه به من تعلق ندارد. [.....] (۷-۸). همه نسخه بدلها: هست. (۹). همه نسخه بدلها: و من نیز اینکه. (۱۰). مش: همان جواب داد که به ابو بکر داده بود. (۱۱). مش: عمر باز آمد. (۱۲). مش از. (۱۳). همه نسخه بدلها: عددی. (۱۵). آط، آب، آز، مش که. (۱۶). آب، آز، مش را. (۱۷). آج، لب، آل: برخاست. صفحه: ۲۴۸ چندین شتر، و چندین گوسپند، و چندین بنده، و چند «۱» زر و سیم. رسول- علیه السلام- خشم گرفت و دست دراز کرد و «۲» از سنگ ریزه مسجد برگرفت و در کنار عبد الرحمن عوف ریخت «۳» و گفت: اینکه بردار تا مالت بیشتر شود، آن سنگ ریزه در دست رسول- علیه السلام- تسبیح کرد و چون به دامن عبد الرحمن عوف رسید در و مرجان گشت، آنگه گفت: یا عبد الرحمن! نه چند «۴» بار گفتم که کار فاطمه به من تعلق ندارد، به خدای تعلق دارد، و او را خدای دهد به آن که خواهد. و الله اگر دگر باره از شما کسی او را از من بخواهد شکایت او را به خدای گویم. [و در آن که سنگ ریزه بر دست رسول- علیه السلام- تسبیح کرد]

«۵» کعب بن مالک الانصاری اینکه بیتها بگفت- شعر: فان یک موسی کلم الله جهرة علی جبل الطور المنیف المعظم فقد کلم الله النبی محمدا علی الموضع الاعلی الرفیع المسوم و ان یک نمل البر بالوهم کلمت سلیمان ذا الملک المذی لیس بالعمی فهذا نبی الله احمد سبحت صغار الحصى فی کفه بالترنم علیک «۶» سلام الله ما هبت الصبا و ما دارت الافلاک طورا بانجم عبد الرحمن از آن جا برون آمد خجل شده، و با نزدیک ابو بکر و عمر آمد و آنچه رفته بود باز گفت. پس از آن یک روز ابو بکر و عمر و سعد معاذ انصاری که رئیس اوس بود حاضر آمدند «۷» و اینکه حدیث کردند، گفتند: رسول سادات و اشراف قریش را رد کرد در باب فاطمه، و همه کس خطبه کردند و رغبت نمودند، و علی ابو طالب هیچ تعرض نکرد و خطبه نکرد همانا که منع او از آن است که مال «۸» ندارد، گمان چنان است که خدای و پیغامبر فاطمه را برای او باز گرفته‌اند و لکن بیاید تا برویم و از او پرسیم و گویم چه منع کرد تو را از آن که فاطمه را از رسول- علیه السلام- بنخواستی «۹» و جمله بزرگان قریش خواستند! اگر گوید: منع، قلت ذات الید است، ----- (۱). همه نسخه بدلها: چندین. (۲). همه نسخه بدلها کفی. (۳). مش:

انداخت. (۴). مش: چندان. (۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: علیه. (۷). همه نسخه بدلها: آمد. (۸). همه نسخه بدلها: مالی. (۹). آط: بنخواستی. صفحه: ۲۴۹ یاری دهیم او را به آنچه ممکن باشد. برخاستند «۱» و بنزدیک علی آمدند و او را در خرماستان بعضی انصاریان یافتند که آن را آب می‌داد به اجرتی. چون ایشان را بدید ایشان را بنشانند، و آن رطبی که حق او بود در پیش ایشان نهاد. ایشان از آن بخوردند و اینکه حدیث با او بگفتند. ابو بکر «۲» گفت: یا ابا الحسن! خدای تعالی مجامع فضل و شرف در تو جمع کرد، و تو را به انواع کرامت مخصوص کرد، و هیچ خصلت از خصال خیر ندانیم و الا در تو موجود است، و مکان تو از رسول- علیه السلام- از قرابت و صحبت و سابقه پوشیده نیست، و اشراف قریش «۳» اینکه خطبه کردند و تو نکردی، چه منع کرد تو را از اینکه! چرا نروی و فاطمه «۴» را از رسول

نخواهی که در اینکه مناکحت شرف دنیا و آخرت است، و گمان ما چنان است که خدا و پیغامبر او را برای تو باز گرفته‌اند» (۵). چون ایشان اینکه سخن بگفتند، امیر المؤمنین را آب در چشم بگردید، گفت: [۱۲۹-ر] به هر حال جای رغبت است، و اما منع من یکی دست تنگی است، و یکی آن که شرم می‌دارم که مواجهه با رسول- علیه السّلام- اینکه سخن «۶» گویم. ایشان گفتند: به هر حال تو را اینکه خطبه باید کردن، و او را تحریص کردند. امیر المؤمنین «۷»- علیه السّلام- با خانه آمد و جامه بدل کرد و آمد تا به در حجره رسول- علیه السّلام- رسول- علیه السّلام- در حجره امّ سلمه بود، در بزد رسول- علیه السّلام- در بزدن «۸» علی «۹» بشناخت پیش از آن که او گفت من علی‌ام، گفت: یا امّ سلمه؟ برخیز و در بگشای که هذا رجل یحبّه الله و رسوله و یحبّ الله و رسوله. امّ سلمه گفت: اینکه کیست که اینکه منزلت دارد و تو مرا می‌فرمای که در بگشای تا او در آید، و خدای تعالی ما را فرمود تا حجاب کنیم! رسول گفت: «۱۰» یا امّ سلمه! لباب رجل لیس بالخرق و لا بالتزق، «مردی است که بر اینکه در است» «۱۱» سبکسار ----- (۱). آب، آج، لب، آز، آل، مش: برخواستند. (۲). اساس رضی الله عنه. (۳). همه نسخه بدلها جمله. (۴). همه نسخه بدلها: او. (۵). اساس: باز گرفته است، به قیاس با نسخه آط و معنی عبارت، تصحیح شد. (۶). مش را. (۷). مش علی. (۸). همه نسخه بدلها: زدن. (۹). همه نسخه بدلها: او. (۱۰). همه نسخه بدلها: بالبرق. [.....]

(۱۱). آج، لب، آل: مردی است در اینکه در که. صفحه: ۲۵۰ نیست، و هو اخی و ابن عمی و احب الخلق الی، او برادر من است و پسر عم من، و دوست‌ترین خلقان بنزدیک من. امّ سلمه گفت: من برفتم و در بگشادم، به خدایی خدای که او در «۱» به دست می‌داشت تا آنکه که بدانست که من در حجاب رفتم «۲»، آنکه در آمد و سلام کرد و گفت: السّلام علیک یا رسول الله و رحمۀ الله و برکاته. رسول- علیه السّلام- گفت: و علیک السّلام و رحمۀ الله و برکاته، و پیش رسول بنشست و ساعتی سر در پیش افگند و می‌خواست تا سخنی گوید و شرم می‌داشت. رسول گفت: «۳» یا علی؟ الک «حاجه، حاجتی داری! گفت: آری یا رسول الله. گفت: بگو، هر حاجت که خواهی «۴» مقضی است. امیر المؤمنین گفت: یا رسول الله؟ تو دانی که مرا از پدر و مادر تو پذیرفته‌ای، و مرا به جای فرزندان داشته‌ای، و پدر کرده‌ای مرا و تربیت کرده‌ای و ادب آموخته‌ای و بر من از مادر و پدر مشفقتر بوده‌ای، و تو دانی یا رسول الله که ذخیره من در دنیا و آخرت تویی، و حق من و قرابت من سابقه من پوشیده نیست بر تو یا رسول الله. و من شنیدم که تو گفتی: کل سبب و نسب منقطع الا سببی و نسبی. رسول- علیه السّلام- گفت: اما السبب فقد سبب الله و اما النسب فقد قرب الله. ای رسول الله؟ مرا رغبت افتاده است در فاطمه، و من به خطبت و رغبت «۵» آمده‌ام، و مرا می‌باید تا مرا «۶» از او نسلی و فرزندان باشی. رسول- علیه السّلام- گشاده روی شد، و در روی او بخندید و گفت: یا علی چیزی داری تا فاطمه «۷» را بدان به تو دهم! گفت: یا رسول الله؟ احوال من بر تو پوشیده نیست که مرا «۸» اسبی و شتری آبکش و تیغی و درعی است «۹». رسول- علیه السّلام- گفت: اما اسبت به کار باید «۱۰» تا بر او جهاد کنی. اما تیغ ----- (۱). مش را. (۲). همه نسخه بدلها: شدم. (۳). همه نسخه بدلها: لک. (۴). آط، آب، آز، مش: داری. (۵). همه نسخه بدلها: او. (۶). مش: ندارد. (۷). همه نسخه بدلها: او. (۸). همه نسخه بدلها در جهان جز. (۹). همه نسخه بدلها: نیست. (۱۰). آط: به کار آیدت، دیگر نسخه بدلها: به کارت آید. صفحه: ۲۵۱ نگریزد از او تو را تا به زدن او دفع کنی از دین خدای و روی رسول خدای. امّا شتر به کار باید «۱» تا رحلی و چیزی بر او نهی. برو «۲» درع بفروش. امیر المؤمنین «۳»- علیه السّلام- از پیش رسول بیامد «۴» و به نماز گاه خود رفت و نماز می‌کرد. رسول- علیه السّلام- سلمان را بفروستاد گفت «۵»: برو علی را بخوان. سلمان بیامد و گفت: اجب رسول الله، اجابت کن رسول خدای را. علی با پیش رسول آمد، چون در آمد رسول گفت: «۶» ابشر یا علی فان الله قد زوجک بها فی السماء قبل ان یزوجکها «فی الارض، بشارت باد تو را ای علی که خدای تعالی فاطمه را به تو داد در آسمان پیش از آن که من او را به تو دهم در زمین. در اینکه حال فرشته‌ای به من آمد با پرها و رویهای مختلف که پیش از آن نیامده بود، و مرا بگفت: ابشر یا محمّد

باجتماع الشَّمْل و طهاره النَّسْلِ. من گفتم: یا فرشته؟ نام تو چیست! گفت: نسطاییل (۷)، یکی از جمله موکلانم به قائمه‌ای از قوایم عرش. و من اینکه بشارت از خدای تعالی بخواسته‌ام، و جبریل بر اثر من می‌آید به تفصیل اینکه حال. عبد الله میمون گفت: مرا (۸) روایت کرد ابو حنیفه در مکه - و جماعتی بسیار طالبیان در پیرامن (۹) او بودند ایستاده و نشسته - از ابو الزبیر، از جابر عبد الله انصاری از رسول - علیه السلام - حدیث محمود الملک، چنان که برفت (۱۰) [۱۲۹-پ]

و قوله: جئتک لتروّج الثور من الثور. رسول - علیه السلام - گفت: اینکه سخن تمام نگفته بود محمود تا جبریل فرو آمد و رسول را بشارت داد و گفت: خدای تعالی اینکه عقد بفرمود بستن در آسمان، و حریری

(۱). همه نسخه بدلها: به کار آیدت. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). مش علی صلاة الله و سلامه علیه. [...]

(۴). مش: بیرون آمد. (۵). مش یا سلمان. (۶). مش: ازواجکم، آج، لب، آل: زوجکما، چاپ شعرانی (۸/ ۲۹۱): ازوَجکها، که ظاهرا بر همه نسخه‌ها رجحان دارد. (۷). لب: نسطاهل. (۸). همه نسخه بدلها: ما را. (۹). همه نسخه بدلها: در دنبال. (۱۰). مش: برگرفت. صفحه: ۲۵۲ سید از حریرهای بهشت در دست من نهاد، دو سطر (۱) بر آن جا نبشته از (۲) نور. من گفتم: یا جبریل (۳)؟ چیست (۴) که اینکه جا نوشته است! گفت: اینکه جا نوشته است که: خدای تعالی اطلاعی کرد بر زمین و تو را برگزید و رسالت داد. و بار دیگر اطلاع کرد و برای تو برادری و صاحبی و وزیری (۵) برگزید و دختر تو را به او داد. من گفتم: آن کیست! گفت: برادرت در دین و پسر عمّت در نسب - علی بن ابی طالب. و خدای تعالی بفرمود خازنان بهشت را تا بهشتها بیاراستند، دور و قصور و غرف و منازل او. و درخت طوبی را فرمود تا بار بر گرفت به انواع حلّی و حلل. و حور العین را بفرمود تا «یس» و «طه» و «طواسین» و «حوامیم» می‌خواندند. و بادهای بهشت را فرمود تا انواع عطر و طیب در بهشت بپراگند، و بفرمود تا فرشتگان آسمانها در آسمان چهارم حاضر آمدند بنزدیک بیت المعمور ملائکه صفح (۶) اعلی و ملائکه آسمان هفتم و آسمان ششم و پنجم و چهارم و سیم و دوم و اوّل حاضر آمدند. و بفرمود تا منبر کرامت بنهادند بر در بیت المعمور آن منبر (۷) که آدم بر او خطبه کرد چون خدای تعالی او را اسماء باز آموخت و آن منبری است از نور، و فرشته‌ای را فرمود تا بر آن منبر رفت نام او «راحیل»، و او فرشته‌ای است. که در میان فرشتگان از او فصیحتر نیست و او را گفت تا خطبه کند و حمد و ثنای خدای کند (۸). و در بعضی کتب آمد که: خطبه «راحیل» اینکه بود: ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ الحمد لله الامول قبل اولیة الاولین الباقی بعد فناء العالمین نحمده اذ جعلنا ملائکه روحائین و بر بوبیته مدعین و له «علی ما انعم علینا» شاکرین حجبنا من الذنوب و سترنا من العیوب اسکننا علی السموات و قربنا الی السرادقات و حجب علینا «الّهم للشّهوات» و جعل نهمتنا و (۱). همه نسخه بدلها: و سطری.

(۲). همه نسخه بدلها: بود. (۳). آج، لب، آل اینکه. (۴). آط، آب، آز، مش: چیست اینکه. (۵). همه نسخه بدلها: ولّی. (۶). آب، آز، مش: صفیح. (۷). آط، آب، آز، مش: منبری است، آج، لب، آل: منبر است. [...]

(۸). مش: ثنای او کرد. (۹). همه نسخه بدلها: فله. (۱۰). اساس: عنّا، که با توجه به آج و لب و آل، تصحیح شد. (۱۱). آط، آب، آج، لب، آل، عنّا. (۱۲). آط، آج، لب، آل: الشّهوات، آب، آز، مش: فی الشّهوات. ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، صفحه: ۲۵۳ الله شهوتنا فی تقدیسه «و تسبیحه، الباسط رحمته الواهب نعمته جلّ عن الحاد اهل الارض» من المشرکین و تعالی بعظمته عن افک الملحدین اندرنا بأسه و عرفنا سلطانه توحد فعلا فی الملکوت الاعلی و احتجب عن الابصار و اظلم نور عزّته [الانوار]

«فکان» من اسباغ نعمته و اتمام قضیته «ان رکب الشّهوات فی بنی آدم اذ خصّیهم بالامر اللّازم لینشر لهم الاولاد و ینشی» لهم البلاد فجعل الحیوة سبیل الفتهم و الموت غایة فرقتهم و الی الله المصیر. اختار «الملک الجبار صفوة کرمه و عبد» عظمته لامته سیده النساء بنت خیر النبیین و سید المرسلین و امام المتّقین صاحب المقام المحمود و الیوم المشهود و الحوض المورود فوصل حبله بحبل رجل من اهله صاحبه المصدّق دعوته المبادر الی [کلمته]

«علی» الوصول بفاطمه البتول بنت الرسول، قال الله تعالی - عزّ و جلّ: (زوجت عبدی من أمتی فاشهدوا ملائکتی)، خدای تعالی گفت

[۱]

«۶» ظهرت فلانا علی فلان و اعنته علیه، فلان را بر فلان یاری دادم، یعنی یاور بودم. و گفته‌اند: معنی آن است که ظهیراً، ای ذلیلاً مهیناً متروکا مطر [و]

«۷» حا وراء الظهر من قول العرب: ظهرت به اذا طرحته وراء ظهرک فلا- تلتفت الیه، یعنی کافر بنزدیک خدای ذلیل و مهین باشد بمنزلت کسی که او را «۸» پس پشت افکنند و با او ننگرند. آنکه رسول را گفت: ما تو را نفرستادیم الا تا بشارت دهنده و ترساننده باشی، یعنی کار تو اینکه است، تو حفیظ و و کیل اینان نه‌ای، اینان را با من گذار «۹». آنکه گفت: قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ، بگو ای محمد که من از شما مزدی نمی‌خواهم بر ادای رسالت تا شما مرا متهم داری که اینکه دعوت برای طمع مال می‌کنم. اِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ اِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا، اینکه استثنای منقطع است برای آن که «من شاء ان يتخذ»، از جنس مزد ادای رسالت نباشد، و استثنای منقطع به معنی «لکن» باشد، یعنی لکن آن کس که «۱۰» خواهد که راهی کند به خدای تعالی به انفاق مال در سبیل ----- بدلها تمت الترویج. [.....]

«۵». اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. «۸». همه نسخه بدلها با. «۹». آط: گزار. «۱۰». همه نسخه بدلها او. صفحه: ۲۷۷ خدای تعالی. و گفتند معنی آن است که: لکن من شاء ان يتخذ الی ربّه سبیلاً، هر که خواهد که او به طاعت «۱» خدای راهی سازد، او را نیست که آن کند، و اینکه خبر را حذف کند لدلالة الکلام علیه فی الوجهین. وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ، و گفت: یا محمد؟ تَوَكَّلْ بر آن خدای کن که او زنده است و نمیرد. وَ سَبِّحْ بِحَمْدِهِ، و تسبیح کن [به حمد]

«۲» و شکر خدای - عزّ و جلّ - بمانند آن که گوید «۳»: الحمد لله علی الائه و حسن بلائه، و الحمد لله علی انعامه و احسانه و عظیم امتنانه، الحمد لله کما هو اهله و مستحقه. در خبر می‌آید که چون بنده گوید: الحمد لله کما هو اهله، فریشتگان از نوشتن فرو ایستند، حق تعالی گوید: چرا اینکه که بنده من گفت بر او نوشتی! گویند: بار خدایا؟ او چیزی گفت که ما ندانیم، او گفت: حمد و شکر تو را چنان که «۴» سزاوار آنی، و ما چه دانیم که تو سزاوار چه‌ای از شکر؟ حق تعالی گوید: همچنین که او گفت بنویسی که جزای آن من دهم [۱۳۵-ر]

. وَ كَفَىٰ بِهِ بَدُؤُوبِ عِبَادِهِ خَيْرًا، او بس است که به گناه [بندگان]

«۵» عالم است، یعنی علم او به گناه بندگان بس در باب آن که ایشان را مستحقّ آن باشد «۶» تا هر کسی را بسزا جزا دهد «۷». الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، گفتند: محلّ «الَّذِي» جرّ است بگونه صفة للحيّ الَّذِي لَا يَمُوتُ، و شاید تا محلّ او رفع بود بر خبر ابتدای «۸» محذوف، آن خدای که آسمان و زمین بیافرید و آنچه در میان آن است به شش روز. «سماوات» گفت و آن جمع است، و «ارض» «۹» واحد است. آنکه گفت: وَ مَا بَيْنَهُمَا، و نگفت: و ما بينهما، برای آن که آن را چون دو صنف کرد، و مثله قول القطامی - شعر: الم يجزيك انّ حبال قيس و تغلب قد تباينت انقطاعا و قول الاخر: ----- «۱». آط، آب، لب، آذ به. «۲-۵». اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. «۳». آب، آذ، مش: گویند. «۴». همه نسخه بدلها تو. «۶». همه نسخه بدلها: ایشان مستحقّ آن باشند. «۷». همه نسخه بدلها: دهند. «۸». همه نسخه بدلها: خبر مبتدای. «۹». همه نسخه بدلها گفت. صفحه: ۲۷۸ اِنَّ الْمَيِّتَةَ وَ الْحَتُوفَ كَلَاهِمَا «۱» بذوی المحارم یرقبان سوادى ثمّ استوى على العرش، آنکه بر عرش مستولی شد بر آن تفسیر که رفت «۲». فَسئل به خیراً، در او چند قول گفتند: یکی آن که، فسئل [به]

«۳» رجلا عالما بالله یخبرک عنه، چون از خدای پرسى عالمی را پرس که او را شناسد «۴» حق معرفت تا تو را از او به حق خبر دهد. ابن جریج گفت: فسئل به «۵» خیراً، و مراد به «خیر» خداست، یعنی او را از او پرس و «با» به معنی «عن» باشد کقول الشاعر - شعر: فان نسئلونی بالنساء فأننی بصیر بادواء النساء طیب ای عن النساء. وَ اِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ، چون اینکه کافران را گویند سجده

کنی خدای را، قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ، گویند: رحمان چه باشد! کافران گفتند: ما رحمان کذاب یمامه «۶» را شناسیم، یعنی مسیلمه را که او لقب خود رحمان «۷» کرده بود. حمزه و کسائی «لما یأمرنا»، به «یا» خواندند بر خبر مغایه، یعنی رحمان «۸» برای [آن که] «۹» او می‌فرماید یعنی خدا. و باقی قراء به «تا» ی خطاب خواندند «۱۰»، یعنی تو می‌فرمایی ما را ای محمّد. و زادهم نُفُوراً، و اینکه گفتار «۱۱» ایشان را بیفزود نفور از دین. گفتند: سفیان ثوری چون اینکه آیت خواندی، سر بر آسمان داشتی و گفتی: الهی زادتى لك خضوعاً ما زاد اعداك نفوراً، بار خدایا؟ آنچه دشمنان «۱۲» تو را نفور فزود، مرا خضوع و فروتنی فزود. تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجاً، متعالی است و باقی است، آن خدای است «۱۳» که در آسمان برجها کرد، و آن دوازده برج است: حمل، و ثور، و جوزاء، و ----- (۱). آط، آب، مش: کلیهما. (۲). همه نسخه بدلها: رفت. [.....]

(۳-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها به. (۵). همه نسخه بدلها: عنه. (۶). اساس: امامه، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷-۸). اساس و همه نسخه بدلها: رحمن. (۱۰). همه نسخه بدلها: به «تا» خواندند خطاب را. (۱۱). آط، آب، آز، مش تو. (۱۲). اساس آنچه، که با توجه به نسخه بدلها و معنی عبارت زائد می‌نماید. (۱۳). همه نسخه بدلها: ندارد. صفحه ۲۷۹: سرطان، و اسد، و سنبله، و میزان، و عقرب، و قوس، و جدی، و دلو، و حوت. و آن دوازده برج، خانه‌ها و منازل اینک هفت ستاره‌اند که: زحل، و مریخ، و مشتری، و زهره، و عطارد، و آفتاب، و ماه‌اند. حمل و عقرب خانه «۱» مریخ است، و ثور و میزان خانه «۲» زهره است «۳»، جوزاء و سنبله خانه «۴» عطارد داند، و قوس و حوت خانه «۵» مشتری‌اند «۶»، جدی و دلو خانه «۷» زحل‌اند «۸»، سرطان [خانه]

«۹» قمر است «۱۰»، اسد خانه آفتاب است. و اینکه بر [و]

«۱۱» ج بر چهار ضرب است: بخشنده بر چهار طبع در چهار فصل «۱۲» هر یکی سه برج، و آن را مثلثات خوانند: حمل و اسد و قوس مثلثه ناری است «۱۳»، ثور و سنبله و جدی مثلثه ارضی است، جوزاء و میزان و دلو مثلثه هوای «۱۴» است، سرطان و عقرب و حوت مثلثه آبی است. مفسران خلاف کردند در تفسیر بروج، عطیة العوفی گفت: مراد به بروج کوشکها «۱۵» است که نگاهبانان و حرس از فرشتگان در او باشند، گفت بیانیه قوله تعالی: [وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ، ای قصور محکمه] «۱۶»، و قال الاخطل - شعر: کائها [بروج]

«۱۷» رومی مشیده لزت بخص و آجر و احجار ابو صالح گفت: بروج، ستاره‌های بزرگ‌اند «۱۸». عطا گفت: بروج، «شرح» است و آن درهای آسمان است که آن را «مجره» خوانند. و جعل فیها سراجاً، در او چراغی کرد یعنی آفتاب، نظیره قوله: ... وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجاً «۱۹» وَ قَمراً مُّبِيناً، و ماهی تابان. را که وَ هُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً، آنکه از جمله تذکر «۲۰» نعمت و تعداد آثار «۲۱» - ----- (۱-۲). آج، لب، آل: خانه‌های. (۳-۱۰). همه نسخه بدلها و. (۴-۵-۷). همه نسخه بدلها: خانه‌های. (۶-۸). آب، آز، مش و. (۹-۱۱-۱۶-۱۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۱۲). آط نصیب. (۱۳). همه نسخه بدلها: ناری‌اند. (۱۴). همه نسخه بدلها: بادی. (۱۵). آب، آز، مش: کوشک‌هایی. (۱۸). همه نسخه بدلها: ستاره‌هاست که نور کند. (۱۹). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۶. (۲۰). مش: تذکیر. (۲۱). همه نسخه بدلها: آیات. صفحه: ۲۸۰ گفت: او آن خداست [۱۳۵-پ]

که شب و روز را متتابع کرد، یجیء کل واحد منهما خلف صاحبه، تا هر یکی از آن به دنبال صاحبش می‌آید. عبد الله عباس و قتاده و حسن گفتند: خلفه ای خلیفه، هر یکی از شب و روز خلیفه و عوض صاحبش است «۱» تا هر کسی را که کاری دینی یا دنیاوی «۲» به روز فایت شود به شب تلافی کند، یا به شب فایت شود به روز قضا کند. قتاده گفت: چنان باید که خدای تعالی در اینکه شب و روز از اعمال شما خیر بیند، فأنهما مطیتان یقحمان الناس الی آجالهم، و یقربان کلّ بعید و یبلیان کلّ جدید و یأتیان بکلّ موعود الی یوم القیامة «۳»، اینکه شب و روز مردمان را به اجل می‌برند، و هر دوری نزدیک می‌کنند، و هر نوی کهن می‌کنند،

و هر موعودی می‌رسانند تا به روز قیامت. شقیق گفت: مردی بنزدیک یکی از صحابه آمد و گفت: دوش مرا نماز فایت شد، گفت: امروز قضا کن، فان الله تعالی را که جعل اللیل والنهار خلیفه لمن اراد ان یدکر أو اراد شکورا. مجاهد گفت معنی آن است که: جعل کل واحد «۴» منهما مخالفا لصاحبه، هر یکی را از ایشان مخالف صاحبی «۵» کرد، اینکه روشن است و آن تاریک، اینکه سپید است و آن سیاه. ابن زید گفت: یعنی متعاقبان «۶»، چون اینکه برود آن بیاید، چون آن برود اینکه بیاید، و گفت: دلیل اینکه تأویل، قول زهیر است که گفت- شعر: بها العین و الامرام یمشین خلفه و اطلاؤها ینهضن من کل مجثم مقاتل گفت، معنی آن است که: شب برای آسایش و خواب است و روز برای کار و معاش، هر که را خواب به شب فایت شود به روز بخسپد، و هر که را کار به روز فایت شود به شب بکند «۷». را که لمن اراد ان یدکر، آن را که خواهد که ذکر خدای ----- (۱). آب، آز، مش: باشد. (۲). آط، آب، آج، لب، آل: دنیایی. (۳). همه نسخه بدلها: يوم الساعة. (۴). آب: واحدة. (۵). همه نسخه بدلها: صاحبش. (۶). همه نسخه بدلها: متعاقب اند. [...]

(۷). همه نسخه بدلها: هر که را به روز فایت شود به شب قضا کند. صفحه: ۲۸۱ کند و نماز کند. عامه قراء به دو تشدید خواندند: «یدکر»، ای یتدکر، و حمزه و خلف «یدکر» خواندند به تخفیف من الذکر. و گفته‌اند: مراد به تذکر اتعاظ «۱» است. را که او اراد شکورا، یا خواهد تا شکر خدای کند. و عباد الرحمن، آنکه وصف بندگان خدای کرد، گفت: بندگان خدای آنان باشند که بر زمین آسان روند با سکینه و وقار، و اینکه بر طریق مبالغت است و مثل، چنان که ما می‌گوییم که: فلان بر زمین چنان می‌رود که زمین از او نیازارد. حسن گفت: یعنی آنان که ایشان بر زمین با تواضع و خشوع روند نه بر سبیل بطر. حلماء علماء حلیمان و عالمان «۲» باشند. محمد بن حنفیه- رضی الله عنه- گفت: حلیم باشند، و اگر بر ایشان سفاهت کنند. و «هون»، در لغت لین و رفق باشد، و منه قوله- علیه السلام: «۳: ۴» احب حبیبک هونا ما عسی ان یکون بغیضک یوما ما. و إذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاماً، و چون جاهلان با ایشان خطاب کنند، ایشان گویند: سلام. در اینکه لفظ خلاف کردند که چه معنی دارد، مجاهد و ابن حیان گفتند: قولی گویند که با سلامت باشند از وزر و وبال. بعضی دگر گفتند: قولاً سدیداً، چنان که خدای تعالی فرمود: ... اتقوا الله و قولوا قولاً سدیداً «۵» و إذا سمعوا اللغو أعرضوا عنه و قالوا لنا أعمالنا و لكم أعمالکم سلام علیکم لا نبتغی الجاهلین «۷» ... أدله علی المؤمنین أعزّه علی الکافرین «۸» أشدّاء علی الکفار رحماء بینهم «۱» و عباد الرحمن الذین یمشون علی الأرض هوناً. حسن بصری چون اینکه روایت بخواندی، گفتی: اینکه وصف روزشان «۱۳» است، و وصف شبشان «۱۴» اینکه است که پس از اینکه می‌گوید: و الذین یمشون لربهم سجداً و قیاماً، به روز با مردمان معاملت چنین کنند [و]

«۱۵» معاشرت، چون شب در آید به خدمت خدای «۱۶» چنین قیام نمایند که همه شب در نماز ----- (۱). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۹. (۲). همه نسخه بدلها من. (۳). همه نسخه بدلها: نصیحت کن. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). همه نسخه بدلها: کرانه. [...]

(۶). همه نسخه بدلها: بنماز. (۷). کذا در اساس، مش: آباد. (۸). همه نسخه بدلها: مواسا. (۹-۱۰). آط، آب، آج، آز، مش: کنند. (۱۱). همه نسخه بدلها: از قفای جنازه‌ها. (۱۲). همه نسخه بدلها که. (۱۳). همه نسخه بدلها: روز ایشان. (۱۴). همه نسخه بدلها: شب ایشان. (۱۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۶). همه نسخه بدلها خود. صفحه: ۲۸۳ باشند، گاهی در قیام و گاهی در سجود. عبد الله عباس گفت، هر که او به شب دو رکعت نماز کند یا بیشتر، از جمله آنان باشد که داخل بود در اینکه آیت، و از جمله نماز شب کنان باشد، و هو ممن یتت لربه سجداً و قیاماً «۱». بعضی دگر گفتند: مراد سنت نماز شام است و نماز خفتن، و درست آن است که مراد نماز شب است. و الذین یقولون ربنا اصرف عنا عذاب جهنم، و آنان که گویند بر سبیل تضرع و خشوع در دعا: بار خدایا؟ عذاب دوزخ از ما بگردان. ان عذابها کان غراماً، که عذاب دوزخ دایم و «۲» لازم باشد. و غریم از اینکه جا گویند وام‌دار را که ملازمت کند به آن «۳» که وامش بر او باشد، و فلان مغرم بفلان اذا کان مولعاً به «۴»، مولع باشد به او و صبر ندارد از او «۵»،

مفارقت نکند او را، قال الاعشى - شعر: ان يعاقب یکن غراما و ان یع ط جزیلا فانه لا یبالی حسن بصری گفت: غریم اگر چه ملح «۶» باشد و الحاح کننده، آخر مفارقت کند غریم خود را، جز دوزخ که او غریمی است ملازم که هیچ مفارقت نکند. محمد بن کعب گفت: خدای تعالی با کافران انواع نعمت کرد، شکر آن نکردند، آن بر ایشان غرامت کرد و عذاب دوزخ را غریم ایشان کرد. ابن زید گفت: غراما ای شراً، یعنی عذاب دوزخ بتر باشد از همه هلاکها. ابو عبیده گفت: غرام هلاک باشد، کما قال بشر بن ابی خازم - شعر: فیوم التّسار و یوم الجفار کانا عذابا و کانا غراما إنّها ساءت مُستَقَرّاً و مُقاماً، ای «۷» بد قرارگاه و بد جایی است. و نصب هر دو بر تمیز است. و «مقام»، منزل بود و «مقام» مصدر «۸» باشد «۹»، قال سلامه بن جندل - شعر: -----
 (۱). آط، آب، لب، آز، آل، مش: ساجدا و قائما. (۲). همه نسخه بدلها: ندارد. (۳). همه نسخه بدلها: کند آن را. (۴).
 آب، آز، مش چون. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: به او از او صبر ندارد و. (۶). آج، لب: ملیح. (۷). مش: یعنی. (۸). همه نسخه بدلها جماعت، چاپ شعرانی (۳۱۲ / ۸) اقامت. (۹). همه نسخه بدلها: و جمعها مقامات. صفحه ۲۸۴ یومان: یوم مقامات و اندیه و یوم سیر الی الاعداء تاویب و قال عباس بن مرداس فی المقامه بمعنی المجلس - شعر: فأبی «۱» ما و ایك كان شراً فقیدا الی المقامه لا یراهای یعنی الی المجلس و هو اعمی لا- یری شیئا. قوله تعالی: وَ الَّذِینَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا، گفت «۲»: آنان که چون نفقه کنند اسراف نکنند، و آن تجاوز حدّ باشد، و اقتار نکنند و آن تقصیر باشد. وَ کَانَ بَیْنَ ذَٰلِکَ قَوَاماً، و از میان اینکه و آن قوام کار نگه دارند. قراء خلاف کردند فی قوله تعالی: یَقْتُرُوا. اهل مدینه و شام «یقتروا» خوانند به ضم «یا» و کسر «تا» من الاقتار، و کوفیان خواندند: به فتح «یا» و ضم «تا» من قتر یقتر، و باقی قراء به فتح «یا» و کسر «تا». و هر سه لغت است، یقال: قتر یقتر، و یقتر قترا، و اقتر یقتر و قتارا. و القتر و القدر بمعنی واحد «۳». مفسران در معنی اسراف و اقتار خلاف کردند، بعضی گفتند: اسراف نفقه در معصیت باشد و اگر چه اندک بود، و اقتار منع حق خدای تعالی باشد و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده و ابن جریج و ابن زید. حسن بصری گفت در اینکه آیت: لم ینفقوا فی معاصی الله و لم یمسکوا عن فرائض الله، در معصیت خرج نکنند و از فرایض «۴» باز نگیرند. بعضی دگر گفتند: اسراف آن باشد که مال دیگران خورد بناحق. بعضی دگر [۱۳۶-پ]

گفتند که: اسراف آن باشد که از اندازه بگذرد در نفقه و اقتار آن باشد که تقصیر کند، و اینکه قول عامه مفسران است. وَ کَانَ بَیْنَ ذَٰلِکَ قَوَاماً، ای عدلا وسطاً «۵» بین الاسراف و التّقصیر، میان اینکه و آن، نه اینکه باشد نه آن باشد. زهری گفت: آن باشد که عیال را گرسنه و برهنه ندارد و چندان خرج نکند که مردمان گویند مسرف است. مقاتل گفت در اینکه آیت: آنان باشند که کسب از حلال کنند و نفقه میانه کنند و تقدیم فضل کنند. ----- (۱). اساس و همه نسخه بدلها:
 فایا، به قیاس با چاپ شعرانی (۳۱۳ / ۸) و مآخذ لغت و شعر، تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). آب، آز، مش و هو التّضییق. (۴). مش خداوند تعالی. (۵). همه نسخه بدلها: و قسطا. صفحه: ۲۸۵ یزید بن ابی حبیب و صف اصحاب رسول کرد، گفت: ایشان «۱» به لذت و شهوت نخورند «۲»، و جامه برای جمال نپوشند «۳»، از طعام به سدّ جوع قناعت کنند «۴» چندان که ایشان را قوت دهد «۵» بر عبادت، و از لباس چندان که عورت پوش باشد و سرما و گرما باز دارد. بعضی صحابه گفتند: اسراف مرد آن «۶» باشد که هر چه آرزو دارد «۷» بخرد و بخورد. وَ الَّذِینَ لَا یَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا «۸» وَ لَا یَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِی حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ و نکشند «۱۴» آن نفس را که خدای تعالی کشتن آن به حرام کرد الا بالحق، یعنی در قصاص و حدود. وَ لَا یَزْنُونَ، و زنا نکنند. و در خبر است که لقمان حکیم گفت: نگر تا زنا نکنی که اولش مخافت است و آخرش ندامت. وَ مَنْ یَفْعَلْ ذَٰلِکَ یَلْقَ أَثَمًا، ای اثما، بزه بیند، یعنی جزای بزه. لقمان بن عامر گفت: [ابو امامه الباهلی را گفتم مرا حدیثی گوی که از رسول - علیه السلام - شنیده باشی، گفت]

«۱۵» شنیدم از رسول - علیه السلام - که گفت: اگر سنگی گران از کنار دوزخ در دوزخ اندازند، به هفتاد سال به قعر دوزخ نرسد، ائما در ----- (۱). همه نسخه بدلها طعام. (۲). مش: نخوردند. (۳). همه نسخه بدلها:

نپوشیدند. (۴). همه نسخه بدلها: کردند. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: بود. (۶). همه نسخه بدلها: مردمان. (۷). همه نسخه بدلها: آید. (۸). همه نسخه بدلها آخر. (۹). همه نسخه بدلها است. (۱۰). همه نسخه بدلها را. (۱۱). همه نسخه بدلها: یا آن که. (۱۲). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی کدام. (۱۳). همه نسخه بدلها: آیت فرستاد به تصدیق او. (۱۴). اساس: مکشید، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۲۸۶ اینکه مدّت به غی و اثم رسد. ما گفتیم: یا رسول الله؟ غی و اثم چه باشد! گفت: آن که خدای می گوید: فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا «۱» يَلْقَى أَثَامًا. عبد الله بن عمر گفت: «آثم» نام وادی است در دوزخ، و اینکه قول مجاهد است. ابو عبیده گفت: «آثم»، عقوبت اثم باشد، قال مسافع اللیثی - شعر: جزى الله ابن عروه حيث امسى عقوقا، و العقوق له اثم ای عقوبه. يُضَاعَفُ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، او را عذاب مضاعف کنند روز قیامت. وَ يَخْلُدُ فِيهِ مُهَانًا، و او در دوزخ همیشه ماند ذلیل، مهین، خوار. عامه قراء به جزم خواندند علی جزاء الشرط، و ابن عامر [به رفع]

«۲» خواند علی الاستیناف. آنگه استثنا کرد از او تایید را «۳»: إِلَّا مَنْ تَابَ، أَلَا أَنْ كَسَّ تَوْبَةً كَانَتْ تَوْبَةً صَالِحَةً، عمل صالح کند، توبه کند از گناه، و ایمان آورد از پس شرک، و عبادات شرع به جای آورد. عبد الله عباس گفت: دو سال در عهد رسول اینکه آیات متقدم فرو «۴» آمد و ما می خواندیم، از پس دو سال اینکه آیت آمد: إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا. رسول - علیه السلام - به هیچ چیز چنان خرم نشد که به اینکه آیت و بقوله تعالی: إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا، لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ «۵» وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا «۶» فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ، ایشان آنان [باشند که خدای سیئات ایشان]

«۷» به حسنات بدل کند. عبد الله عباس گفت و سعید جبیر و ضحاک و عبد الرحمن بن زید، معنی آن است که: قبایح شرک، به محاسن اسلام بدل کند ایشان را چون اسلام آرند پس از ----- (۱). سوره مریم (۱۹) آیه ۵۹. (۷-۲). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۳). آط گفت. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها: فرود. (۵). سوره فتح (۴۸) آیه ۱ و ۲. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۹۳. صفحه: ۲۸۷ کفر، و به قتل مؤمنان، قتل مشرکان، و به زنا، عفت و احسان. بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: سیئاتی که در اسلام کرده باشند به حسنات بدل کنند. ابو هریره روایت کرد که: رسول - علیه السلام - گفت فردای قیامت جماعتی گناهکاران تمنّا [۱۳۷- ر]

کنند که کاشک تا سیئات بیشتر کرده بودند؟ گفتند: یا رسول الله؟ ایشان که باشند! گفت: آنان که سیئات ایشان به حسنات بدل کنند. و ابو ذر «۱» روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: فردای قیامت بنده‌ای را در عرصه قیامت آرند و صحیفه او به دست او دهند، و در آن صحیفه گناهان صغیره باشد، او می خواند و آن کس «۲» می ترسد. چون فرو خواند و کبایر نبیند، گوید: مرا گناهایی «۳» است که نمی بینم اینکه جا. گویند او را: خدای به حسنات بدل کرد آن را. گفت: رسول اینکه حدیث می کرد و به خرمی می خندید چنان که دندانهای او می دیدند مردمان. عبد الرحمن بن جبیر گفت، مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ چه گویی مردی را که هیچ گناه رها نکند و الا ارتکاب کند، و مع ذلک هیچ حاجتی و داجتی رها نکند و الا قطع کند، او را توبه‌ای باشد! گفت: اینکه مرد مسلمان باشد! گفت: بلی، اینکه مرد گوینده شهادتین باشد و مؤمن بود، و خیرات کند. رسول گفت: خدای تعالی گناهان او بدل کند به حسنات و خیرات. مرد شادمانه شد و گفت: الله اکبر الله اکبر، و تا آفتاب فرو شدن «۴» تکبیر می کرد. و در تفسیر غریب الحدیث آمد که: «حاجت» آن بود که بر حاجیان ره زند چون می شوند، و «داجت» آن بود که ره زند بر ایشان چون «۵» باز گردند، و تأویل اینکه اخبار آن باشد که: خدای تعالی گناه ایشان ببخشد و عفو کند ایشان را و بیامرزد. حسنات را معنی تفضل باشد، یعنی بمانند آن منافع، که ثواب بودی اگر ----- (۱). مش: ابو ذر غفاری. (۲). همه نسخه بدلها: می خواند و از کبیره. (۳). آط، آب، آز، مش: گناهی، لب: گناهان، آج، آل: گناهی. (۴). همه

نسخه بدلها: آفتاب فرو شد. (۵). همه نسخه بدلها می آیند و. صفحه: ۲۸۸ مستحق بودی، خدای تفضل کرد (۱). و در خبر است که: روزی (۲) سایی آمد و از رسول چیزی خواست. رسول - علیه السلام - گفت: بنشین تا خدای چیزی بدهد. در حال مردی در آمد و کیسه‌ای پیش رسول بنهاد و گفت: یا رسول الله؟ اینکه چهارصد درم است، بر گیر و به مستحق ده. رسول - علیه السلام - گفت: یا سایل؟ بر گیر که اینکه چهار صد دینار است. مرد گفت: یا رسول الله؟ دینار نیست، درم است. رسول دگر باره گفت: بر گیر که چهار صد دینار است. مرد گفت: یا رسول الله؟ اینکه درم است زر نیست. رسول خشم گرفت و گفت: (۳) لا تکذبنی فان الله یصدقنی، مرا به دروغزن می کنی (۴)! که خدای راستیگر (۵) کرده است. آنگه سر کیسه بگشاد و بریخت چهار صد دینار بود، مرد عجب بماند و گفت: یا رسول الله؟ به خدای که تو را به (۶) خلقان فرستاد که من درم در اینکه کیسه کردم؟ گفت: راست می گویی، و لکن چون بر زبان من چهار صد دینار برفت، حق تعالی درم در کیسه زر گردانید، اینکه جا اشارتی است و تو را در آن اشارت بشارتی است، و آن آن است که: اگر خدای تعالی به موافقت گفتار رسول درم در کیسه زر گردانید، چه عجب (۷) برای موافقت گفتار خود که گفت: فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ، سَيِّئَاتٍ تُوَدَّرُ فِيهَا جَمَلٌ لِّمَنْ يَشَاءُ اللَّهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ خَبِيرٌ. (۸). وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا، و خدای تعالی همیشه غفور و رحیم است (۹). وَ مَنْ تَابَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا، و هر که او توبه کند و عمل صالح کند، او با خدای تعالی رجوع کرده باشد و با او گریخته، یعنی توبه و بازگشت او با خدای است [نه با جز خدای. و گفتند: معنی آن است که متاب و مرجع او با خداست]

«۱۰» تا به جزا و ثواب او برسد. و «متاب»، و «مرجع»، مصدر است. وَ الَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ، و آنان که حاضر نیابند (۱۱) به زور. - (۱). همه نسخه بدلها: کند. (۲). همه نسخه بدلها: یک روز. (۳). همه نسخه بدلها:

صدقنی. (۴). همه نسخه بدلها: دروغزن مکن. (۵). همه نسخه بدلها: خدای مرا راستگویی. (۶). همه نسخه بدلها حق. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها که. (۸). همه نسخه بدلها، بجز آط: بر اینکه تأویل که گفتیم. (۹). همه نسخه بدلها: بوده است. (۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۱). آج، لب، آل: باشند. صفحه: ۲۸۹ مفسران در معنی او خلاف کردند، ضحاک گفت: مراد به «زور» شرک است و تعظیم انداد. علی بن ابی طلحه گفت: مراد گواهی به دروغ است. عمر (۱) گواه دروغ (۲) را چهل تازیانه زد، و روی سیاه کردی، و در شهر بگردانیدی تا دیگران منزجر شدند (۳) از مانند آن. مجاهد گفت: عید مشرکان است. لیث گفت: غناست، و اینکه قول محمد بن الحنفیه است. محمد بن المنکدر گفت به اسناد از رسول - علیه السلام - که او گفت: چون روز قیامت باشد، خدای تعالی گوید کجاند آنان که خویشتن را منزّه داشتند و اسماع (۴) خود را از لهو و مزامیر شیطان! ایشان را در روضه‌های مشک ببرند (۵)، آنگه فرشتگان را گوید: [۱۳۷-پ]

بشنوایی بندگان مرا تحمید و تمجید، و بگویی ایشان را که: ... لا خوف علیهم و لا هم یحزنون (۶) لا یشهدون الزُّورَ: ای مجالس الخنا، یعنی به مجالس فحش حاضر نشوند. ابن جریج گفت: مراد دروغ است. قتاده گفت: مجالس الباطل. و اصل زور تحسین (۸) چیزی باشد به ظاهر، و باطن بر خلاف آن باشد، و تمویه و تلبیس (۹) باشد، و باطل به صورت حق نمودن. و إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا، و چون به لغو بگذرند کریم‌وار بگذرند (۱۰). مقاتل گفت معنی آن است که: چون از کفار دشنام شنوند (۱۱)، اعراض کنند و روی بگردانند، نظیره قوله: وَ إِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ (۱۲) وَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ - الاية، و آنان که چون ایشان را یاد دهند آیات خود خدایشان (۱۴)، لَمْ يَخْرُوْا عَلَيْهَا صُمًّا وَ عُمِيَانًا، به سر آن در نیفتند کر و کور، و برای آن (۵) به روی در نیابند، و (۶)، مراد نه آن خورور حقیقت است (۷)، ای لم یقیموا و لم یصروا (۸) علی الکفر بها، در (۹) کفر به آن اصرار و اقامت نکنند، کقول القائل: ضربت فلانا فقام بیکی (۱۰)، و ربما کان قاعدا فی تلك الحال، و ما نیز گوئیم: بایستاد (۱۱) و می گریست، و المعنی جعل بیکی (۱۲). و لفظ «خورور» را فایده‌ای دیگر است، و آن آن است که: مرد به روی در آمده حال او بتر باشد از حال قایم و قاعد و مستلقی، و اینکه بر سبیل استقباح و استهجان گفت. و نصب «صمًا» و «عمیانا» بر حال بود از فاعل. وَ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ

أزواجنا و ذُرِّيَاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ، حق تعالی جز آن ----- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: اصل الکلمة. (۳). آط، آز، آل: نکنند، آج، لب، مش: بکنند. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مش: خدای ایشان. (۵). همه نسخه بدلها گفت. (۶). همه نسخه بدلها: که. (۷). آط بل خورر کنایتی است از بیم، يقال: هام فلان فی ضلالته و جهالته، و ما نیز گوئیم: سر در نهاده است در فلان کار. و گفته‌اند: معنی آن است که. (۸). آج، لب، آل: یصبرا. (۹). همه نسخه بدلها: بر. (۱۰-۱۲). آط، آج، لب، آل: تبکی. (۱۱). همه نسخه بدلها: در ایستاد. [.....]

صفحه : ۲۹۱ که اوصاف ایشان بگفت، حکایت دعای ایشان باز گفت که: در وقت دعا و رغبت، دعا چگونه کنند «۱»، گفت: و آنان که گویند پروردگار ما؟ بده ما را از زنان ما و فرزندان ما آنچه چشم ما به آن روشن باشد. اهل کوفه و ابو عمرو «ذُرِّيَاتَنَا» به «الف» خواندند بر جمع و کسر «تا»، و باقی قراء «ذُرِّيَاتَنَا» بر واحد و نصب «تا» خواندند. و «قره» به «۲» لفظ واحد گفت با آن که «اعین» لفظ جمع است. و «ازواج» و «ذُرِّيَات»، نیز جمع است برای آن که اینکه لفظ مصدر است، و اصل او من قرّ یومنا یقرّ قرّا و قرّة اذا برد، و برای آن که «۳» «برد» را تخصیص کرد که بلاد عرب گرمسیر است و ایشان را رنج از گرما باشد و راحت از خنکی، و گفته‌اند: برای آن که آب چشم که از حزن آید گرم بود، چون از سرور آید سرد بود، چنان که شاعر گفت- شعر: من السّور بکاء از اینکه جا گویند در نفرین و دشنام: اسخن الله عینه، و یا سخین العین. و اجعلنا للمتّقین- إماماً، و ما را پیشرو متّقیان کن «۴»، با ما الطافی کن که چون ذکر متّقیان رود ما پیش آهنگ باشیم. و گفتند، معنی آن است که: ما را در تقوا چنان کن که دیگران به ما اقتدا کنند، و اینکه قول مکحول است. و بعضی دگر گفتند: اینکه از مقلوب کلام «۵» است یعنی، و اجعل المتّقین ائمة لنا، متّقیان را امام ما کن تا به ایشان اقتدا کنیم. و برای آن امام گفت که، اینکه لفظ از بنای مصدر است، کالقیام و الصّیام و الکتاب. [۱۳۸- ر] پس آنکه چون در صفت بسیار شد، جمعش کردند بر ائمه. بعضی دگر گفتند: جمع خواست جز آن که واحد به جای او بنهاد، و مثله قول القائل: هؤلاء امیرنا، یعنی امرأونا، قال الله تعالی: فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ «۶» أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْعُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا، ایشان را جزا و پاداشت غرفه دهند «۱»، یعنی درجه بلند. و غرفه جای بلند باشد که در «۲» او دریچه‌ها «۳» باشد. بما «۴» و یلقون فیها تحیةً و سلاماً، و به استقبال ایشان برند در بهشت [و در]

«۵» غرفه بهشت تحیت و خطاب نیکو و سلام. باقر- علیه السلام- گفت: «۶» «۷» بما صبروا «علی الفقر»، و کوفیان خواندند: «و یلقون»، به فتح «یا» و تخفیف «قاف» من اللّقاء، و باقی قراء «یلقون» من التّلیقیة، و نصب او بر مفعول است بر قراءت اول مفعول به، و بر قراءت دوم مفعول دوم باشد. قل ما یعبؤا بکم ربّی لو لا دُعاؤکم، بگو ای محمّد که خدای تعالی مبالغت نکند به شما اگر نه دعای شما باشد، یعنی آنچه شما را بنزدیک او جاهی پدید آورده است دعای شماست. مجاهد و ابن زید گفتند، معنی آن است «۸»: ما یصنع بکم ربّی، خدای من شما را چه خواهد کرد و کجا برد شما را. ابو عبیده گفت: اصل کلمه از تهیّه و ساز کردن است، من قولهم: عبات الجیش «۹» و عبات الطّیب، و عرب گوید: ما عبات بكذا و ما بالیت به و لم اعتدّ به فوجوده و عدمه سواء، قال الشّاعر- شعر: کان- بنحره و بمنکیبه عبیرا بات یعبؤه عروس لو لا دُعاؤکم، [گفتند]

«۱۰» اگر نه عبادت شما بودی، و گفتند: لو لا ایمانکم، اگر نه ایمان شما بودی. -----

(۱). اساس: دهد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). همه نسخه بدلها: بر. (۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: دریجها. (۴). همه نسخه بدلها صبروا. (۵-۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). آج به آن مخافات راست. (۷). همه نسخه بدلها به آن صبر که کردند بر درویشی. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها که. (۹). همه نسخه بدلها: الجنس. صفحه : ۲۹۳ مفسران در معنی آیت خلاف کردند، بعضی گفتند معنی آن است که: خدای تعالی مبالغت نکند به جان «۱» شما اگر نه عبادت و دعای شما باشد، و مثله قوله تعالی: وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ «۲» مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَدَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَ آمَنْتُمْ «۳» فَقَدْ كَذَّبْتُمْ، شما که کافرانی مرا و پیغام مرا به دروغ داشتی. و عبد الله عبّاس

خوانند: فقد کذب الکافرون، و عبد الله زبير همچنین خوانند، و اینکه شاذ است. فسوف یكون لزاماً، ای فسوف یكون تکذیبکم «۵» لزاماً. عبد الله عباس گفت: موتا، تکذیب شما مرگ خواهد بودن. ابن زید گفت: قتالا. ابو عبیده گفت: هلاکا، و انشد: فاما ینجو من حتف ارض فقد لقیا حتوفهما لزاماً بعضی دگر گفتند: فیکون «۶» جزاء ملازما، اینچه «۷» می کنی جزای آن ملازم خواهد بودن با شما از خیر و شر. ابن جریر گفت: عذابا دائما، جزای اینکه کفر شما و تکذیب شما عذابی دایم خواهد بودن و قتلی «۸» ذریع و فنای متتابع، چنان که ابو ذؤیب گفت - شعر: ----- (۱). همه نسخه بدلها: خلق. (۲). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۶. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۷. (۴). همه نسخه بدلها، بجز مه: است. (۵). اساس: یکذیبکم، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آط، آب، آج، آز، مش: فسیکون. (۷). همه نسخه بدلها: اینکه که. (۸). مش بی. صفحه: ۲۹۴ ففاجاه «۱» بعادیه لزام «۲» كما یتفجر الحوض اللقیف مراد به «لزام» متتابع است، و مراد به «لقیف»، حوضی است گرد بر گرد به سنگ بر نهاده. مفسران بعضی «۳» گفتند: مراد قتل روز بدر است که آن روز هفتاد معروف را بکشتند، و هفتاد «۴» اسیر گرفتند، و اینکه قول عبد الله مسعود و ابی کعب و ابو مالک و مجاهد و مقاتل است. بعضی دگر گفتند: مراد عذاب آخرت است. و صلی الله علی محمد و آله الطیبین و عترته الطاهرین. ----- (۱). اساس: فقد، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۱۹/۸) و منابع شعر و لغت: لزاماً. (۳). همه نسخه بدلها: بعضی مفسران. (۴). آط، آب، آج، آز، آل، لب: هفتاد را، مش: هفتاد دیگر را. [.....] صفحه: ۲۹۵

سورة الشعراء

بدان که اینکه سورت مکی است الی قوله تعالی: وَ الشَّعْرَاءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ «۱»

[سورة الشعراء (۲۶): آیات ۱ تا ۶۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ طسم (۱) تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۲) لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ (۳) إِنْ نَشَأْ نُزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ (۴) وَ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحَدَّثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ (۵) فَقَدْ كَذَّبُوا فَسَيَأْتِيهِمْ أَنْبَاءٌ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤْنَ (۶) أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ (۷) إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَةٌ وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۸) وَ إِنْ رَبُّكَ لَهَيُّ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۹) وَ إِذْ نَادَى رَبُّكَ مُوسَى أَنْ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۱۰) قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَلَا يَتَّقُونَ (۱۱) قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ (۱۲) وَ يَضِيقُ صَدْرِي وَ لَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونَ (۱۳) وَ لَهُمْ عَلَى ذَنْبٍ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ (۱۴) قَالَ كَلَّا فَادْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ (۱۵) فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۶) أَنْ أَرْسِلَ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ (۱۷) قَالَ أَلَمْ تُرَبِّبْنَا فِينَا وَ لِيدَا وَ لَبِثْنَا فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ (۱۸) وَ فَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَ أَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۱۹) قَالَ فَعَلْتَاهَا إِذَا وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّينَ (۲۰) فَفَرَّرْتُمُنِي لَمَّا خَفْتُمُكَ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ (۲۱) وَ تِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ (۲۲) قَالَ فِرْعَوْنُ وَ مَا رَبُّ الْعَالَمِينَ (۲۳) قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ (۲۴) قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُ أَلَا تَسْتَمِعُونَ (۲۵) قَالَ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ (۲۶) قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ (۲۷) قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ (۲۸) قَالَ لَئِنْ أَخَذتْ إِلَهًا غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ (۲۹) قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُبِينٍ (۳۰) قَالَ فَأْتِ بِهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ

الضادین- (۳۱) فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ (۳۲) وَ نَزَحَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّظِيرِينَ- (۳۳) قَالَ لِلْمَلَأِ حَوْلَهُ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ (۳۴) يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ (۳۵) قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَبْعَثْ فِي الْمِدَائِنِ حَاشِرِينَ- (۳۶) يَا تَوَكُّبِكُمْ لِسِحْرِ عَلِيمٍ (۳۷) فَجَمَعَ السَّحْرَةَ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ (۳۸) وَقِيلَ لِلنَّاسِ هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ- (۳۹) لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحْرَةَ إِنْ كَانُوا هُمْ الْغَالِبِينَ (۴۰) فَلَمَّا جَاءَ السَّحْرَةُ قَالُوا لِفِرْعَوْنَ أَيْنَ لَنَا أَجْرٌ إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ- (۴۱) قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ إِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ- (۴۲) قَالَ لَهُمْ مُوسَى أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ- (۴۳) فَأَلْقَوْا حِبَالَهُمْ وَعِصَیَّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْغَالِبُونَ- (۴۴) فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ- (۴۵) فَأَلْقَى السَّحْرَةَ سَاجِدِينَ- (۴۶) قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ- (۴۷) رَبِّ مُوسَى وَ هَارُونَ- (۴۸) قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرٌ كُمْ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَمَا قُطِعَ أَيْدِيكُمْ وَ أَرْجُلُكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَ لَأَصِيبُنَّكُمْ أَجْمَعِينَ- (۴۹) قَالُوا لَا ضَرِيرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ- (۵۰) إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَا أَنْ كُنَّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ- (۵۱) وَ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِلَيْكَ فَارْتَدِ إِلَى فِرْعَوْنَ فِي الْمِدَائِنِ حَاشِرِينَ- (۵۲) إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ- (۵۳) وَ إِنَّهُمْ لَنَا لِعَاظُونَ- (۵۴) وَ إِنَّا لَجَمِيعٌ حَازِرُونَ- (۵۵) فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَ عَيْوُنٍ (۵۷) وَ كَنْوُزٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ (۵۸) كَذَلِكَ وَ أَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ- (۵۹) فَأَتَّبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ- (۶۰) فَلَمَّا تَرَاءَا الْجَمْعَانَ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ- (۶۱) قَالَ كَلَّا إِنَّهُ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ- (۶۲) فَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ- (۶۳) وَ أَزَلْنَا ثَمَّ الْآخِرِينَ- (۶۴) وَ أَنْجَيْنَا مُوسَى وَ مَنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ- (۶۵) ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخِرِينَ- (۶۶) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ- (۶۷) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۶۸)

[ترجمه]

به نام خدای بخشاینده بخشایشگر قسم است «۱». آن را به آیتها «۲» کتاب روشن «۳» است. همانا که تو هلاک خواهی کرد خود را که نباشند ایشان مؤمن. اگر ما خواهیم «۴» بفرستیم «۵» بر ایشان از آسمان آیتی که باشد گردنهای «۶» ایشان آن را دلیل. [۱۳۹-ر] نیامد به ایشان از کتابی «۷» از خدای آفریده «۸» الا باشند از آن برگردنده. به دروغ داشتند، بیامد «۹» به ایشان خبرها آنچه بودند به آن فسوس داشتند. نمی بینند «۱۰» بر زمین چند رویانیدیم در آن از هر نوعی کریم. که در آن علامتی است و نبودند بیشترینه ایشان گرونده. و خدای تو اوست عزیز و بخشاینده. ----- (۱). آج، لب، آل: سوگند است بطول و سنا و ملکت خدای عز و جل. (۲). آط: اینکه آیاتها، آج، لب، آل: نشانها. (۳). آج، لب، آل: روشن کننده. (۴). آج، لب، آل: خواستمانی. [.....]

(۵). آج، لب، آل: فرو فرستادمانی. (۶). آج، لب، آل: آسمان نشانی پس همه روز بودمی گردنهای. (۷). آج، لب، آل: یاد کردی. (۸). آج، لب، آل: سخنی نو، که با سیاق آیه سازگارتر می نماید. (۹). آط: آید، آج، لب، آل: پس زود بود که آید. (۱۰). آج، آل: لب: ای ننگریستند. صفحه: ۲۹۷ و چون ندا کرد خدایت موسی را که بیای به گروه ستمکاران. قوم فرعون نمی ترسند «۱»! گفت خدای من؟ من می ترسم که دروغ دارند مرا. [۱۳۹-پ]

و تنگدل شوم و بنرود زبانم، بفرست با من هارون. و ایشان را بر من گناهی «۲»، می ترسم که بکشند مرا. گفت: پرگست بروید به آیتهای ما که ما با شما شنونده ایم. بیایی «۳» به فرعون، بگویی «۴» که ما پیغامبران خدای جهانیانیم. که بفرست با ما فرزندان یعقوب «۵» را. گفت نه پیوریدم «۶» تو را در «۷» ما کودک و بماندی در «۸» ما از عمرت سالها! و کردی آن «۹» فعل که کردی، آن فعل که کردی و تو از کافران نعمتهایی «۱۰». گفت کردم آن را آنگاه و من از قاصدان «۱۱» نبودم. -----

----- (۱). آج، لب، آل: ای نمی ترسند. (۲). همه نسخه بدلها است. (۳). اساس: بیامدند، به قیاس با نسخه آط و معنی آیه، تصحیح شد. (۴). اساس: گفتند، به قیاس با نسخه آط و معنی آیه، تصحیح شد. (۵). آط، آب: با ما بنی اسراییل. (۶). آط: پیوریدم، آب، آج، لب: پیوریدیم. (۷-۸). آط، آب میان. (۹). آط: از. [.....]

(۱۰). آط، آل، آج: کافر نعمتان، لب: کافران نعمتان. (۱۱). آط: مانندان، آب، مش: مانندگان، آج، لب، آل: گمراهان. صفحه:

۲۹۸ بگریختم از شما چون ترسیدم از شما بداد مرا خدای من پیغامبری، و کرد مرا از پیغامبران. [۱۴۰-ر]

و اینکه نعمت باشد که منت می‌نهی به آن بر من که تو بنده گرفتی پسران یعقوب را. گفت فرعون چه باشد خدای جهانیان. گفت خدای آسمانها و زمین و آنچه در میان آن است اگر شما دانی. گفت آنان را که پیرامن «۱» او بودند نمی‌شنوی. گفت خدای شما و خدای پدران پیش شما «۲» گفت که پیغامبران که فرستادند «۳» به شما دیوانه است. گفت خدای مشرق و مغرب و آنچه در میان آن است اگر شما دانی. گفت اگر بگیری خدای جز من، کنم تو را از جمله بازداشتگان. گفت اگر بیارم به تو چیزی روشن! گفت بیار آن را اگر تو از راست گویانی [۱۴۰-پ]

بینداخت عصا «۴» که دیدی آن را ازدهایی بود ظاهر. و بر کشید دستش «۵» آن سپید بود -----

----- (۱). آج، لب، آل: گرداگرد. (۲). آط: شما پیشین، آج، لب، آل: شما پیشینان. (۳). آج، لب، آل: فرو فرستاده شده است.

(۴). آط، آب، مه: عصای خود، آج، لب، آل: عصای او. (۵). آط، آب: بر دست خود. صفحه: ۲۹۹ نگرندگان را. گفت آن گروه را که پیرامن او بودند او جادوی داناست. می‌خواهد که بیرون کند شما را از زمینتان به جادویش، چه فرمای «۱»! گفتند بازدار او را و برادر او را و بفرست در شهرها گردکنندگان را. تا بیارند به تو هر جادوی دانا را. گرد کردند جادوان به میعاد روزی شناخته.

گفتند مردمان را که شما «۲» گرد می‌شوی شما «۳»! تا همانا که ما پی گیریم جادوان را اگر باشند غلبه کنندگان. [۱۴۱-ر]

چون آمدند جادوان گفتند فرعون را ما را باشد مزدی اگر باشیم ما غلبه کنندگان! گفت بلی و شما آن وقت از جمله مقربان باشی. گفت ایشان را موسی بیفکنی آنچه شما بر افکنی «۴». بیفگندند رسنهانشان «۵» و چوبهانشان و گفتند به عزت فرعون که ما غلبه کنیم.

----- (۱). آب: چه می‌فرمایی، آج، لب: چه می‌فرمایند. (۲). آط هیچ. (۳). آط، لب،

آل: هیچ هستید شما جمع شوندگان. (۴). آط، آب: آنچه می‌افکنی. (۵). اساس با خطی متفاوت از متن عصیهم که به قیاس با نسخه بدلهای، زاید می‌نماید. صفحه: ۳۰۰ بینداخت موسی عصایش که آن بدیدی «۱» فرو می‌برد آنچه ساخته بودند. در افگندند جادوان را به سجده. گفتند ایمان آوردیم به خدای جهانیان. خدای موسی و هارون. [۱۴۱-پ]

گفت بگرویدی به او پیش آن که من دستوری دهم شما را، او مهتر شماست آن که بیاموخت شما را جادوی، زود بود که بدانی، ببرم دستهایتان و پایهاتان از خلاف و بردار کنم شما را جمله. گفتند باکی نیست ما با خدای «۲» خود گردیم «۳». ما طمع داریم که بیامرز ما را خدای ما گناهان ما «۴» که بودیم «۵» اول مؤمنان. و وحی کردیم به موسی که «۶» ببر بندگان مرا که شما از پس بیابید «۷». بفرستاد فرعون در شهرهای «۸» گرد کنندگان را. که اینان گروهی اند اندک. و ایشان ما را به خشم آوردند «۹». -----

----- (۱). آط، آب: که دیدی آن را. (۲). آط: ما را تا به خدای. [.....]

(۳). آط، آب: گردنده‌ایم. (۴). آط، آب بر آن. (۵). آج، لب، آل: که گشتیم ما. (۶). آط، آج، آل به شب. (۷). آب: شما در پی

در آمده‌اید، آج، لب، آل: شما پیروی کردگان، که در ترجمه متبعون است برابر ضبط عربی اینکه نسخه‌ها. (۸). آب، آج، لب، آل، مش: شهرها. (۹). آط: آورده‌اند، آب، آج، لب، آل: آوردگان‌اند. صفحه: ۳۰۱ و ما جمله حذر کننده‌ایم «۱». بیرون کردیم ایشان را از بستانها و چشمه‌ها. و گنجها و جای کریم «۲». همچنین و میراث دادیم پسران یعقوب را. در پی ایشان برفتند در وقت بر آمدن آفتاب. [۱۴۲-ر]

چون بدیدند «۳» دو گروه یکدیگر را، گفتند قوم موسی که ما را دریافتند «۴». گفت برگست که «۵» با من خدای من است، ره نماید مرا. و وحی کردیم به موسی که بزنی چوبت بر دریا «۶» بشکافته شد، بود هر نیمه‌ای «۷» چون کوه بزرگ. و نزدیک کردیم آن جا دیگران را. و برهانی‌دیدیم موسی را و آنان که با او بودند جمله. پس غرق کردیم «۸» دیگران را. که در آن علامتی است و نبودند بیشترین ایشان مؤمن. و خدای تو اوست که عزیز و بخشاینده است. ----- (۱). آب،

مش: سلاح و برگ دارند گانیم، آج، لب، آل: جماعتی هستیم پر سلاح. (۲). آج، لب، آل: جایگاهی بزرگ، مش: مقامی بزرگ.
 (۳). آط، آب، آج، لب، آل، مش هر. (۴). اساس: ما دریافتیم، به قیاس با نسخه آط و معنی آیه، تصحیح شد. (۵). آج، لب، آل،
 مش: گفت موسی حقا که. (۶). آط، آب، مش، مه: بزن به عصای خود دریا را. (۷). مش: هر پاره‌ای، آج، لب، آل: هر گروهی.
 [.....]

(۸). آج، لب، آل ما. صفحه: ۳۰۲ قوله تعالی: طسم «۱» طسم، قسم است یا «۵» نامی است از نامهای خدای تعالی. عکرمه گفت: علما
 عاجزند از تفسیر آن. مجاهد گفت: [۱۴۲-پ]

نام سورت است، و ابو روق گفت: نامی است از نامهای قرآن. محمّد بن کعب القرظی گفت: «طا»، طول خداست «سین» سنای
 اوست، و «میم» ملک اوست. خدای تعالی قسم کرد به طول و سناء و ملک خود. محمّد بن الحنفیه روایت کرد از امیر المؤمنین
 علی - علیه السلام - که: رسول - علیه السلام - گفت: «طا» طور سیناست، و «سین» اسکندر [یه]

«۶» است و «میم» مکه است، خدای تعالی قسم کرد به اینکه چیزها. و صادق - علیه السلام - گفت: «طا» درخت طوبی است، و «سین»
 سدره المنتهی است، و «میم» محمّد مصطفی است - علیه السلام. تلک، اشارت است به آیات قرآن، ای هذه الايات، آیات الكتاب
 المبین، اینکه آیات قرآن کتابی است مبین و روشن. لعلک باخع نفسیک، آنگه با رسول - علیه السلام - خطاب کرد و او را
 تسلی داد و گفت: همانا ای محمد که تو خویشان را هلاک خواهی کرد که اینکه کافران ایمان نمی آرند. سبب نزول «۷» آیت آن
 بود که: رسول - علیه السلام - اهل مکه را دعوت کرد «۸» و ایشان ایمان نمی آوردند، رسول دل تنگ شد و اثر رنج او پیدا
 می شد «۹»، خدای تعالی ----- (۱). همه نسخه بدلها قراء خلاف کردند در اینکه کلمه

و در اخوات او. (۲). همه نسخه بدلها: و فتحه خواندند بتفخیم به فتح طا. (۳-۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴). همه نسخه
 بدلها: ندارد. (۵). همه نسخه بدلها: و او. (۷). از اینکه. (۸). همه نسخه بدلها: می کرد. (۹). همه نسخه بدلها: رنج بر او پیدا شد.
 صفحه: ۳۰۳ گفت: خویشان را هلاک خواهی کردن برای آن که ایشان ایمان نمی آورند. *إِنْ نَشَأْ نُزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ*
آيَةً ۱) خاضعین، و از حق او آن است که خاضعه بودی چه خبر است از اعناق، از اینکه دو جواب است: یکی آن که چون وصف
اعناق به چیزی کرد که وصف عقلا باشد، جمع سلامت آورد، چنان که عقلا را گویند، و مثله قوله تعالی: وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ رَأَيْتُهُمْ
لِي سَاجِدِينَ ۴) يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ ۵) بِمَا قَدَّمْتَ يَدَاكَ ۷) بِمَا قَدَّمْتَ أَيْدِيكُمْ ۸) أَلْزَمْنَا طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ ۹) وَ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ
ذِكْرِ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحَدَّثٍ - الاية، وصف اینکه کافران کرد به غفلت و اصرار کردن بر کفر، گفت: نیاید به ایشان ذکری و وعظی
به ۵) خدای، و باتفاق ذکر و وعظ که از خدای تعالی آید ۶) جز قرآن نیست. آنگه آن را وصف کرد به آن که «محدث» است، و
محدث ضدّ قدیم باشد. آیت دلیل بود بر بطلان قول آن کس که قرآن قدیم گفت، الا و ایشان از آن عدول و اعراض می کنند و
تأمل و تدبّر نمی کنند در آن تا منتفع شوند به او. فَقَدْ كَذَّبُوا، به دروغ داشتند آیات ما. فَسَيَأْتِيهِمْ، به ایشان آید خبر ۷) آنچه ایشان به
آن فسوس می داشتند از بعث و نشور و بهشت و دوزخ و ثواب و عقاب. و اینکه بر سیبل تهدید و وعید فرمود. آنگه بر سیبل
تذکر ۸) نعمت گفت: أَوْ لَمْ يَرَوْا، نمی بینند و نگاه نمی کنند در زمین که ما چند نوع نبات نیکو نافع در او برویانیدیم، بهری آنچه
آدمی را شایسته باشد در طعام و شراب و دارو، و بهری آنچه چهارپای ۹) را شاید. و معنی «کریم» به یک قول آن است که بر مردم
گرامی باشد، بکرمه ۱۰) عَلَى النَّاسِ لِكثْرَةِ مَنَافِعِهِ، برای کثرت منافعش. و قولی دیگر آن است که: معنی «کریم» کثیر است، من قول
 العرب: نخلة کریمه اذا کثر حملها، و ناقه کریمه اذا کثر لبنها، از هر نوعی بسیار. شعبی را پرسید [ند]

«۱۱» از اینکه آیت، گفت: مردمان از نبات زمین اند از آن جا ----- (۱). همه نسخه
 بدلها: بینی. (۲). اساس: به صورت «رحمت» هم خوانده می شود. (۳). همه نسخه بدلها: خوانند. (۴). اساسا: انوفها، به قیاس با نسخه
 آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: از. (۶). آب، آج، آمد. [.....]

نگفت «۳» «رسولا» که رسول اینکه جا به معنی رسالت است علی طریق المبالغة، نحو قولهم: رجل صوم و عدل، و شاعر گفت فی الرسول بمعنی الرسالة: لا من مبلغ عنی رسولا ای رساله، و قال آخر - شعر: رسول امرئ یهدی الیک نصیحة فان معشر جادوا بعرضک فابخل ای رساله امرئ، و قال کثیر - شعر: لقد کذب الواشون ما بحت عندهم بشر «۴» و لا ارسلتهم برسول ای رساله، و قال العباس بن مرداس - شعر: لقد کذب الواشون ما بحت عندهم بشر «۵» و ارسلتهم برسول ای رساله، و قال العباس بن مرداس - شعر: الا من مبلغ عنی خفافا رسولا بیت اهلک منتهاها نبینی که چون به رسول رسالت خواست تأیث کرد و گفت: «منتهاها». اینکه قول فزاد است. ابو عبیده گفت: «رسول» در اینکه باب چون «عدو» است، واحد او به جای تشبیه و جمع بایستد «۶»، یقول العرب: هؤلاء رسولی و وکیلی و عدوی، قال الله تعالی: فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي أَلَا رَبُّ الْعَالَمِينَ «۷». [قول سیم در او آن است که: کل واحد منّا رسول ربّ العالمین]

«۸»، هر یکی از ----- (۱). آج، لب، آل: آن. [...]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز مش: معانی. (۳). همه نسخه بدلها که. (۴-۵). آط، آب، آز، بسر. (۶). آب، آز: باشند، آج، لب، آل: باشد. (۷). سوره شعرا (۲۶) آیه ۷۷. (۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۳۱۰ ما رسول [خدای]

«۱» جهان است. أن أرسل مَعَنَا، «ان» تعلق دارد به معنی رسول، یعنی «۲» ارسلنا الله الیک [۱۴۴-ر]

بان «۳» ارسل، خدای ما را به تو باز فرستاده است که بگویم «۴» تو را که بفرست «۵» فرزندان یعقوب را با ما، یعنی دست از ایشان بدار و ایشان را با ما گذار «۶» که ایشان قوم مانند و از نسب مانند، و اینکه استرقاق و بندگی از ایشان بردار. گفتند «۷»، موسی - علیه السلام - گفت: اینان را با ما بفرست تا ما به فلسطین رویم، و چهار صد سال بود تا فرعون و قبطیان ایشان را به بندگی می داشتند، و در آن وقت عدد بنی اسرائیل سیصد هزار و سی هزار تن بودند. و گفته اند: اینکه عدد مردان بود جز زنان و کودکان. چون خدای تعالی موسی را و هارون را به یک جای اینکه رسالت فرستاد «۸»، برخاستند «۹» و به یک جای «۱۰» به مصر آمدند و بر در سرای فرعون یک سال مقام کردند که به او نرسیدند، و کس اینکه حدیث با فرعون نگفت. آخر یک روز دربان در سرای رفت و گفت: دو مرد یک سال است تا بر در اینکه سرای می نشینند، و می گویند: ما رسولان خدای جهانیانیم «۱۱». فرعون گفت: در آرید ایشان را تا ساعتی بر ایشان بخندیم، و گفتند که: ایشان یک سال آن جا مقام کردند، کس به «۱۲» ایشان التفات نکرد، و هر که سخن ایشان شنید گفت: دو دیوانه اند، سخنی می گویند که لایق حال و وقت نیست، و ایشان خدای را نشناختند تا رسول او را باور دارند، تا یک روز مسخره ای بود فرعون را از «۱۳» پیش او حدیثی می کرد «۱۴»، میان سخن گفت: هزار بار آن فلان کس دیوانه تر «۱۵» است از اینکه دو دیوانه که بر در اینکه سرای دعوی پیغامبری خدای ----- (۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: ای. (۳). همه نسخه بدلها: ان. (۴). اساس: گویی، دیگر نسخه ها: ندارد، با توجه به معنی جمله تصحیح شد. (۵). همه نسخه بدلها: است که با ما بفرست. (۶). آط: گزار. (۷). همه نسخه بدلها: گفت. (۸). همه نسخه بدلها: فرمود. [...]

(۹). آب، لب، آز: خواستند. (۱۰). همه نسخه بدلها: و با هم. (۱۱). همه نسخه بدلها: جهانیانیم. (۱۲). همه نسخه بدلها: با. (۱۳). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۴). همه نسخه بدلها در. (۱۵). همه نسخه بدلها: سخن گفت فلان کس هزار بار دیوانه تر. صفحه: ۳۱۱ می کنند در «۱» مدت یک سال باز، فرعون گفت: چه می گویی! گفت: اینکه که شنیدی. رنگ روی فرعون بگردید و از آن حدیث بترسید و گفت: در آری اینها را تا چه کس اند و چه می گویند. ایشان را در آوردند، و ایشان رسالت و پیغام خدای - جل جلاله - بگزارند «۲». فرعون در نگرید موسی را بشناخت، چه بر کنار او بزرگ شده بود، روی به او کرد و گفت: أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا، نه تو آنی که ما تو را پروردیم و تو کودک بودی و خوردی؟ و نصب او بر حال است از مفعول. و «ولید»، فعیل باشد به معنی مفعول. وَ لَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِتِّينَ، و سالها از عمر خود در میان ما مقام کردی. مفسران گفتند: سی سال بود. وَ فَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ، و بکردی آن فعل که بکردی. و «فعله» یک بار کردن فعلی باشد، یعنی کشتن آن قبطی. و شعبی خواند: «فعلتک» به کسر «فا» در شاذ.

وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ، و تو از جمله کافرانی به نعمت من. و حسن بصری و سدی گفتند: [من الکافرین]

«۳» بی و عبادتی، تو کافری به من و به الهیت من، چه او دعوی خدایی می کرد. آنگه روی در روی وی «۴» نهاد و او را ملامت کرد، و گفت: اینکه حق نعمت من است و جزای «۵» تربیت من که مردی را از آن من «۶» بکشتی و بگریختی و اکنون بر سری «۷» آمده‌ای که من پیغامبرم؟ موسی - علیه السّلام - از کشتن آن قبلی عذر خواست، گفت: فَعَلْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ، و من از جمله آنان بودم که ندانستم که «۸» و کزه بر مقتل خواهد آمد که مرد از او بمیرد، و قیل: من الخاطئين، یعنی اینکه قتل نه قتل عمد «۹» بود تا مرا به آن ملامت کنند، قتل خطا بود چه غرض خلاص اسرائیلی «۱۰» بود نه -----

(۱). همه نسخه بدلها: از. (۲). همه نسخه بدلها: بگذارند. (۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها: در او. (۵). آط، آب، آرز، مش: جزین، آج، لب: جز اینکه. (۶). همه نسخه بدلها: ما. (۷). همه نسخه بدلها: بر سر. [...]
(۸). همه نسخه بدلها آن. (۹). آب، آرز: عمدا. (۱۰). همه نسخه بدلها: اسرایل. صفحه: ۳۱۲ قتل قبلی، در میان «۱» به قتل اداء کرد، چنان که یکی از ما سنگی یا تیری به قصدی «۲» فگند، بر کسی آید و کشته شود، اینکه قتل خطا باشد، او را بر آن ملامت نکنند. و گفتند «۳»، مراد آن است که: من النَّاسِینَ، من در آن حال غافل و ناسی بودم. و ضلال به معنی نسیان آمد، فی قوله تعالی: أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا «۴» فَفَرَرَتْ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُمْ، بگریختم از شما چون ترسیدم مرا بکشی، و عقل اقتضای آن کند آن جا که قوت ایستادن نباشد بگریزند. و از اینکه جاست که اینکه حدیث مثل شد که: الفرار ممّا لا یطاق من سنن المرسلین، گریختن از آنچه به آن طاقت و پای ندارند سنت پیغمبران است. فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا، خدای من مرا حکمت داد و فهم و علم، و مرا از جمله پیغامبران کرد، و اینکه جواب فرعون است در آنچه او گفت: أَلَمْ تَرْبُكْ فِينَا وَلِيدًا. چون «۵» اینکه حدیث بر سبیل تحقیر و تعجب گفت [تو]

«۶» کودکی کوچک [بودی]

«۷» ما تو را پیروردیم «۸»، [۱۴۴-پ]

چند سال در سرای ما بودی، امروز کار تو به جایی رسید که گویی که: من پیغامبرم؟ [او گفت]

«۹»: اینکه چه تعجب است، چون خدای تعالی مرا فهم و علم و حکمت داد و مرا بفرستاد «۱۰»، از من اهلیت اینکه معنی شناخت و صلاحیت اینکه کار، چه جای انکار است. آنگه گفت: وَ تِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ. در معنی او خلاف کردند، بعضی گفتند: معنی او اقرار است به نعمت، و بعضی گفتند: انکار است معنی او، و مورد او تهکم است. آنان که گفتند معنی او اقرار است، گفتند معنی «۱۱» آن است «۱۲»: وَ تِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ و لم تعبدنی و لم تقتلنی، گفت: بلی، اینکه نعمتی است تو را بر من که تو بنی اسرایل را بنده گرفتی، و کودکان ایشان را بکشتی و با من اینکه نکردی، -----
(۱). همه نسخه بدلها: میانه. (۲). آط، و دیگر نسخه بدلها: به صیدی. (۳-۸). همه نسخه بدلها: گفت.
(۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲. (۵). همه نسخه بدلها: چه. (۶-۷-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۰). همه نسخه بدلها و (۱۱). همه نسخه بدلها او. (۱۲). همه نسخه بدلها که. صفحه: ۳۱۳ نه مرا کشتی و نه بنده گرفتی چنان که دیگران را، و اینکه قول فزّاء است. و مجاهد گفت و دگر مفسران که: مورد کلام انکار است، یعنی و اینکه نعمتی «۱» باشد که تو بنی اسرایل را بنده گیری، یعنی اینکه منت و نعمت نباشد. و «الف» استفهام، مقدم «۲» است اینکه جا «۳»، التّقدير: (او تلک نعمه)، و حذف کرد برای دلالت فحوای خطاب بر او، و مثله قوله تعالی: أَلَمْ تَرَ أَنِّي أَرْسَلتُ فِيكَ رَسُولًا مُوقِنًا، قَالَ إِنَّهُ مُوقِنٌ بِرَبِّهِ، وَ مَا رَبُّ الْعَالَمِينَ، چون موسی - علیه السّلام - اینکه بگفت، فرعون گفت: وَ مَا رَبُّ الْعَالَمِينَ، خدای جهانیان چه باشد که تو دعوی می کنی که من رسول اویم! و برای آن «ما» گفت «۲»، «من» نگفت که او اعتقاد کرده بود که معبودانی که جز او باشند جماد باشند. و گفته‌اند: برای ابهام گفت، یعنی از عقلاست یا از جنس ما لا یعقل. موسی - علیه السّلام - گفت: رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، خدای آسمان و زمین است و آنچه در میان کتب «۳» آن است. إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ، اگر شما یقین دانی. کلبی گفت: معنی آن است که اگر شما [یقین دانی که آسمان و زمین آفریده است.

بعضی دگر گفتند معنی آن است که اگر شما]

«۴» هیچ علم یقین دانی و شما را علمی است که شک از آن دور باشد، اینکه از آن جمله است، اینکه نیز هم بر آن وجه بدانی. قال

لِمَنْ حَوْلَهُ، فرعون اینکه را جواب نداشت، بر سبیل تعجب «۵» گفت آنان را که پیرامن او بودند: أَلَا تَسْتَمِعُونَ، [نمی شنوی]

«۶» که اینکه مرد چه می گوید؟ عبد الله عباس گفت: آن «۷» جماعتی بودند از اشراف قوم او پانصد مرد که خواص «۸» او بودند. --

----- (۱). اساس: فعل، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). آب،

آج، لب و. (۳). همه نسخه بدلها: ندارد. (۴-۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها تعلل. (۷). آط، آب، آج،

آز، آل، مش: اینکه. (۸). آج، لب، آل: که از خواص قوم. صفحه: ۳۱۵ موسی گفت: رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ، گفت بر سبیل

اظهار «۱» حجت که: او خدای شماس است و خدای پدران پیشین شما «۲». و اینکه برای آن گفت تا معلوم کند قوم را «۳» اگر فرعون

دعوی خدایی ایشان می کرد نتوانست گفتن [۱۴۵-ر]

که من خدای پدران شما، چه «۴» در روزگار ایشان نبود و آن که وقتی باشد و وقتی نباشد خدایی را شاید و اینکه بر تنبیه بود آن

قوم را بر اینکه معنی. چون فرعون از جواب او فرو ماند، قال «۵» رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، که او خدای مشرق و مغرب است و آنچه

در میان آن است اگر شما عاقلی و خرد کار می بندی. فرعون چون از حجت فرو ماند، از سر تعجب «۶» و سلطنت گفت: لَئِنْ اتَّخَذْتُ

إِلَهًا غَيْرِي، اگر خدایی گیری جز من، تو را اندر «۷» زندان کنم «۸» و از جمله زندانیان باشی. کلبی گفت برای آن تهدید او را «۹» به

زندان کرد و به قتل نکرد که زندان او از قتل سخت تر بود، چه زندان او جای تنگ و مظلم «۱۰» بود با بندهای گران و انواع عذاب

سخت. موسی گفت: أَوْ لَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُّبِينٍ، اگر چنان باشد که من آیتی و دلیلی روشن بیارم به من ایمان آری! فرعون

گفت «۱۱» از آن جا که مستبعد بود «۱۲»، گفت: بیار اینکه آیت و معجزه اگر راست می گویی. عند آن حال موسی عصا که به دست

داشت بینداخت در حال ازدهایی گشت ----- (۱). همه نسخه بدلها: استظهار. (۲-۳).

همه نسخه بدلها است. (۴). همه نسخه بدلها او. (۵). همه نسخه بدلها: گفت. (۶). لب، آل: تحیر. (۷). همه نسخه بدلها: در. (۸).

مش: خواهم کردن. [.....]

(۹). آط، آب، آج، مش: آن او را تهدید، آج، لب: برای آن تهدید. (۱۰). مش: تاریک. (۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). همه

نسخه بدلها آن را. صفحه: ۳۱۶ آشکارا. و «اذا» مفاجا «۱» راست چنان که بیان کرده ایم. فرعون گفت: چیزی دگر است! گفت

آری. وَ نَزَعَ يَدَهُ، دست از گریبان بر کشید، فَمَا إِذَا هِيَ بِيَضَاءٍ لِلنَّاطِرِينَ، که نگاه کردی سپید بود چنان که آفتاب را غلبه می کرد. و

ازدها بیامد و دهن بر نهاد، خواست تا تخت فرعون «۲» فرو برد او زینهار خواست. موسی - علیه السلام - ازدها را بگرفت «۳» عصا

گشت، [فرعون]

«۴» گفت: ما را مهلت ده تا در کار تو نظر کنیم. آنگه قوم را گفت آنان را که پیرامن او بودند که: اینکه مرد جادوی دانا و استاد

است در اینکه صنعت. يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ، می خواهد که «۵» شما را به جادوی از شهر بیرون کند، شما را که جماعتی و حاضرانی «۶»

چه فرمایی! ایشان گفتند: رای ما آن است که او را و برادرش هارون را باز داری، و ذلک قوله: أَرْجِهْ وَأَخَاهُ، و الارحاء، التآخیر - و

بیان اینکه رفته است. وَ ابْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ، و کس فرست در شهرها آنان را که «۷» جادوان را جمع کنند. يَأْتُوكَ «۸» فَيَجْمَعُ

السَّحْرَةَ، در کلام حذفی و اختصاری است، و آن آن است که: فأمر فرعون فجمع السحرة، فرعون بفرمود تا جادوان را جمع کردند

برای میقات روز معلوم، و آن یوم الزینه بود - روز عید «۹» از آن «۱۰» ایشان. عبد الله عباس گفت: اتَّفَقَ چنان افتاد [که]

«۱۱» روز سه شنبه «۱۲» اوّل سال روز نوروز. ابن زید گفت: اتَّفَقَ اجتماعشان «۱۳» به اسکندریه بود «۱۴»، گفت: دنبال اینکه ازدحام

از بحیره بگذشت آن روز. ----- (۱). آج: مفاجا. (۲). مش را. (۳). همه نسخه بدلها:

برگرفت. (۴-۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: تا. (۶). همه نسخه بدلها: شما که حاضرانی. (۷). همه

نسخه بدلها، بجز مش: تا. (۸). همه نسخه بدلها بکل سحرار علیم، تا. (۹). آط: عیدی. (۱۰). مش: روز عیدی که از آن فرعون و قومش. [.....]

(۱۲). همه نسخه بدلها: روز شنبه بود. (۱۳). اساس: اجماعشان، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۱۴). همه نسخه بدلها و. صفحه ۳۱۷ و قیل للناس، مردمان را گفتند: شما حاضر خواهی آمدن تا باشد که ما به دنبال اینکه ساحران برویم و ایشان را متابعت کنیم اگر ایشان غالب باشند! و گفتند: به «سحره» موسی و قومش را خواستند، *إِنْ كَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ*، بر طریق استهزا گفتند. *فَلَمَّا جَاءَ السَّحْرَةُ*، چون ساحران بیامدند، فرعون را گفتند: *أَيْنَ لَنَا لَأَجْرًا*، ما را مزدی خواهد بودن بنزدیک تو و اجری «۱» اگر چنان باشد که ما غالب آییم! قال نعم، گفت: آری. *وَإِنَّكُمْ إِذَا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ*، و شما پیش من «۲» از جمله مقربان باشی و نزدیکان. قال لهم موسی *أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ*، موسی گفت آن جادوان را که: بیندازی آنچه خواهی انداختن. *فَأَلْقُوا جِبَالَهُمْ*، و ایشان آن چوبها و رسنها که داشتند بینداختند. *وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ*، و گفتند: به عزت فرعون که ما غالب خواهیم آمدن، و غلبه ما را خواهد بودن. *فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ*، موسی - علیه السلام - عصا که داشت «۳» بینداخت. *فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ*، در حال آنچه ایشان به روزگار دراز ساخته بودند از چوبها و رسنهای مار پیکر و اژدها پیکر فرو برد. جادوان که آن بدیدند، به اول نظر بدانستند که آنچه موسی کرده از جنس سحر است، و به سحر آن نتوان کردن، چه ایشان اسرار جادوی نیک دانستند و بر آن واقف بودند، حالی به روی در افتادند [۱۴۵-پ]

سجده کنان و گفتند: *آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ*، ما ایمان آوردیم به خدای جهانیان. آنگه برای آن تا ابهام «۴» نیفگند فرعون که مرا می خواهند به اینکه که می گویند، قید زدند که: *رَبِّ مُوسَى وَ هَارُونَ*، خدای موسی و هارون. قال آمتم له، فرعون گفت: ایمان آوردی به موسی پیش از آن که من دستوری دادم شما را، او مهتر و استاد «۵» شماست که شما را سحر آموخت. *فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ* - (۱). آط، آو، آز، مش: اجرتی. (۲). همه نسخه بدلها: پس از اینکه. (۳). همه

نسخه بدلها: عصای خود. (۴). مش: آن که ابهام. (۵). همه نسخه بدلها: انباز. صفحه ۳۱۸ بدانی که اینکه که کردی «۱» بچشی وبال اینکه که اقدام کردی بر آن. *لَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ*، من دستها و پایهای شما «۲» ببرم به «۳» خلاف، یعنی به خلاف یکدیگر، پای چپ و دست راست، و همه را بردار کنم. گفتند: *لَا ضَيْرَ*، هیچ باکی نیست که ما با خدای خود می شویم و بازگشت «۴» ما با اوست. *إِنَّا نَطْمَعُ*، ما طمع می داریم که خدای ما خطاهای ما بیامرزد. *أَنْ كُنَّا*، ای لان کنا، برای آن که ما اول مؤمنانیم از قوم فرعون و از اهل زمانه ما «۵». *وَ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى*، حق تعالی گفت: ما وحی کردیم به موسی که، بنندگان مرا ببر به شب که فرعون «۶» بر پی شما بیاید «۷». *إِبْنِ جَرِيحٍ* گفت: در اینکه آیت خدای تعالی امر «۸» کرد به موسی که، بنی اسرایل را بفرمای تا هر چهار خانه‌ای با خانه‌ای «۹» شوند، و در هر سرای که اینان باشند برهی ای بکشند، و در سرای به خون او خون آلود «۱۰» کنند که من فرشتگان را خواهم فرستادن تا کودکان آل فرعون را هلاک کنند، و علامت ایشان اینکه است و «۱۱» در سرایی نشوند که بر در آن سرای اثر خون باشد. آنگه بفرمای تا آرد بسرشد «۱۲»، و همچنین فطیر بیزند تا زود باشد، آنگه تو با بنی اسرایل برو «۱۳» تا به کنار دریا تا من بفرمایم که چه باید کردن. موسی - علیه السلام - همچنین کرد. چون در روز آمدند، فرعون گفت: بنگر تا موسی چون کرد؟ مالهای ما بستند و فرزندان ما را بکشتند. آنگه بفرمود «۱۴» سریر او «۱۵» از شهر بیرون بردند و بر اثر ایشان لشکری را گسیل کرد «۱۶» هزار و پانصد هزار پادشاه مسور «۱۷» را که در دست

(۱). همه نسخه بدلها و. (۲). آج، لب، آل را. (۳). همه نسخه بدلها: از. (۴). همه نسخه بدلها: باز گشتن. (۵). همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). همه نسخه بدلها و قوم او. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: بیایند. (۸). همه نسخه بدلها: وحی. (۹). آج، لب، آل: با یک خانه. (۱۰). آج، لب، آل، مش: خون آلوده. (۱۱). همه نسخه بدلها: آن است که. (۱۲). آط، آب، آز، مش: بسریشند. (۱۳). آط، آب، آز، مش: بروی، آج، لب، آل: بروید.

(۱۴). همه نسخه بدلها تا (۱۵). آج، لب، آل را. (۱۶). آط، آب، آز، مش: لشکر کشی کرد، آج، لب، آل: لشکر کشید. (۱۷). آب، آز، مستور، لب: مصور. صفحه: ۳۱۹ دستور نجن زرین داشتند، و با هر پادشاهی هزار مرد بودند. آنکه فرعون بفرمود تا در شهرها ندا کردند و لشکر را جمع کردند و گفتند: «إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ، اینکه گروهی اند اندک و ما را به خشم آورده‌اند. و اصل «شرذمه»، بقیتی باشد اندک که از او باز ماند، و منه قول الزّاجز - شعر: جاء الشّاء قمیصی اخلاق شرادم یضحک منه التّواق (۱)» عبد الله عبّاس (۲) گفت: اینکه شرذمه اندک، ششصد هزار مرد و هفتاد هزار مرد بودند، و اینان ما را به خشم آورده (۳) به مخالفت ما در دین و مالهای ما که برده‌اند و فرزندان ما را که بکشته‌اند، و بی دستوری ما از شهر برفته‌اند. و إنا لَجَمِيعٌ حاذِرُونَ، و ما همه تمام سلاحیم و تمام آلت و با قوت و شوکت (۴)، اینکه معنی قراءت آن کس است که او به «الف» خواند، و اینکه قراءت کوفیان است. و ابن عامر و باقی قراء خواندند: «حذرون» بی «الف» و معنی آن باشد (۵): ما جمله متیقظ (۶) و هشیار و حذر کننده‌ایم. فراء گفت: «حذر» و «حاذر»، هر دو یک معنی دارند جز آن که «حاذر» آن کس باشد که حذر او در چیزی در حال باشد، و «حذر» آن بود که حذر کردن او را خوی باشد و عادت. و حذر، اجتناب باشد از چیزی برای آن که جهت خوف باشد. و سمیط ابن عجلان (۷) در شاذ خواند: «حادرون» بالذال غیر المعجمه. فراء گفت: معنی کلمه آن است که ما بزرگیم از بس سلاح که بر ماست، و از اینکه جا چشم بزرگ را «حدره» گویند، و آن را که او را ور می‌باشد «حادر» گویند، قال امرؤ القیس - شعر: و عین لها حدره بدره و شقت (۸) ماقیهما (۹) من اخر فأخز جناهم، ما بیرون کردیم فرعون را و قومش را از بستانها و چشمه‌های آب و ----- مسعود. (۳). همه نسخه بدلها: آورده‌اند. [.....]

(۴). آط تمام. (۵). آط که. (۶). همه نسخه بدلها: مستیقظ. (۷). اساس: عجان، به قیاس با دیگر نسخه بدلها و با توجه به اعلام، تصحیح شد، همه نسخه بدلها: شمیط بن عجلان. (۸). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۳۷/۸): فشقت، لسان العرب و ماخذ لغت: شقت. (۹). اساس و دیگر نسخه بدلها: ما اقیها، به قیاس با چاپ شعرانی (۳۳۷/۸) و منابع لغت و شعر، تصحیح شد. صفحه: ۳۲۰ کنوز و گنجها. و برای آن مال ایشان را گنج خواند که، آن را زکات نداده بودند و در ره خیر نفقه نمی‌شد (۱۰). و مقام کریم، و جایهای نیکو. کذلک، همچین که گفتم، و أورثناها (۲) فأتبّعوهم مُشرِقین، به دنبال ایشان برفتند در وقت آفتاب بر آمدن، [۱۴۶-ر]

و نصب او بر حال است. و مشرق داخل باشد در شروق آفتاب، کاصبح و امسی و اضحی. فلما تراء الجمعان، چون هر دو لشکر یکدیگر را بدیدند - قوم موسی و قوم فرعون - چون موسی - علیه السلام - به کنار دریا رسید وقت آن بود که آفتاب بر می‌آمد، فرعون و لشکرش برسیدند، قوم موسی نگاه کردند از پیش دریا بود و از پس لشکر، گفتند: یا موسی؟ إنا لمدرکون، ما را دریافتند و ما دریافته اینانیم. موسی - علیه السلام - گفت: کلا، پرگست. إنا معی ربی سیهدین، خدای من با من است مرا ره نماید (۳) راه نجات. فأوحینا إلی موسی، ما وحی کردیم به موسی که عصا بر دریا زن. عبد الله سلام گفت: چون موسی به کنار دریا رسید و خواست تا در دریا شود، اینکه دعا بخواند: یا کائنا قبل کل شیء و یا مکون کل شیء، و یا کائنا بعد کل شیء اجعل لنا فرجا و مخرجا، خدای تعالی وحی کرد که: عصا بر دریا زن. در کلام حذفی است، و التقدير: فاضرب فأنفلق. موسی - علیه السلام - عصا بر دریا زد، دریا شکافته شد. فکان کل فرق کالطود العظیم، هر پاره‌ای از او چون کوهی بزرگ بود. [و فرق]

(۴) مفعول باشد و فرق مصدر، کالذبح و الذبح، و النکت و النکت. چنان که قصه رفته است موسی دریا بگذرانید (۵) و فرعون رسید به کنار دریا چنان که خدای تعالی گفت: و أزلّنا، ای قربنا، و ما نزدیک بکردیم آن دیگران را. و الزلفه القربه، و منه لیله المزدلفه، و قیل: جمعناهم، و مراد به «آخرین»، قوم ----- (۱). اساس: نمی‌شود، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). آط، آب، آز، مش ما. (۳). آط، آب: راه نمایند، آج، لب، آل: راه نمایند. (۴). اساس:

ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). آط، مه: بگزرانید، آب، آز: بدرانید، مش: در دریا بدر آمد. صفحه: ۳۲۱ فرعون‌اند، و موسی (۱) و قومش را برهانیدیم. ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخِرِينَ، پس دیگران را در دریا غرق کردیم. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی و دلالتی است. و مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ، و بیشترین ایشان مؤمن نه‌اند، و خدای تو ای محمد عزیز و رحیم است- و اینکه آیات را تفسیر رفته است.

[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۶۹ تا ۱۴۰]

[اشاره]

وَ اتل عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ (۶۹) إِذِ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ (۷۰) قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ (۷۱) قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذِ تَدْعُونَ (۷۲) أَوْ يَنْفَعُوكُمْ أَوْ يُضَرُّونَ (۷۳) قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ (۷۴) قَالَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ (۷۵) أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ الْأَقْدَمُونَ (۷۶) فَإِنَّهُمْ عَادُوا لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ (۷۷) الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ (۷۸) وَ الَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَ يَسْقِينِي (۷۹) وَ إِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِي (۸۰) وَ الَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِي (۸۱) وَ الَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ (۸۲) رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَ أَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ (۸۳) وَ اجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ (۸۴) وَ اجْعَلْنِي مِمَّنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ (۸۵) وَ اغْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ (۸۶) وَ لَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُعْتَبُونَ (۸۷) يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَ لَا بَنُونَ (۸۸) إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ (۸۹) وَ أَرْسَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ (۹۰) وَ بَرَزَتْ الْجَحِيمَ لِلْغَاوِينَ (۹۱) وَ قِيلَ لَهُمْ آيِنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ (۹۲) مِنْ دُونِ اللَّهِ هَلْ يَنْصُرُونَكُمْ أَوْ يَنْتَصِرُونَ (۹۳) فَكُجِبُوا فِيهَا هُمْ وَ الْغَاوُونَ (۹۴) وَ جُنُودَ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ (۹۵) قَالُوا وَ هُمْ فِيهَا يَخْتَصِمُونَ (۹۶) تَاللَّهِ إِنْ كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۹۷) إِذْ نُسَوِّيكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۹۸) وَ مَا أَضَلَّنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ (۹۹) فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ (۱۰۰) وَ لَا صِدِّيقٍ حَمِيمٍ (۱۰۱) فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۰۲) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۰۳) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۱۰۴) كَذَبَتْ قَوْمٌ نُوحَ الْمُرْسَلِينَ (۱۰۵) إِذِ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ نُوحٌ أَلَا تَتَّقُونَ (۱۰۶) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۰۷) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ (۱۰۸) وَ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجِرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۰۹) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ (۱۱۰) قَالُوا أَوْ نؤمنُ لَكَ وَ اتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ (۱۱۱) قَالَ وَ مَا عَلِمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۱۲) إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ (۱۱۳) وَ مَا أَنَا بِطَارِدٍ الْمُؤْمِنِينَ (۱۱۴) إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۱۱۵) قَالُوا لَئِن لَّمْ تَنْتَهَ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ (۱۱۶) قَالَ رَبِّ إِنَّ قَوْمِي كَذَّبُونِ (۱۱۷) فَافْتَحْ بَيْنِي وَ بَيْنَهُمْ فَتْحًا وَ نَجِّنِي وَ مَن مَعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۱۸) فَانجِنَاهُ وَ مَن مَعَهُ فِي الْفُلِكِ الْمَشْحُونِ (۱۱۹) ثُمَّ أَغْرَقْنَا بَعْدَ الْبَاقِينَ (۱۲۰) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۲۱) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۱۲۲) كَذَبَتْ عَادُ الْمُرْسَلِينَ (۱۲۳) إِذِ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ هُودٌ أَلَا- تَتَّقُونَ (۱۲۴) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۲۵) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ (۱۲۶) وَ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجِرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۲۷) أَ تَتَّبِعُونَ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبَثُونَ (۱۲۸) وَ تَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ (۱۲۹) وَ إِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ (۱۳۰) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ (۱۳۱) وَ اتَّقُوا الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ (۱۳۲) أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَ بَنِينَ (۱۳۳) وَ جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ (۱۳۴) إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۱۳۵) قَالُوا سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعظت أم لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ (۱۳۶) إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ (۱۳۷) وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ (۱۳۸) فَكَذَّبُوهُ فَأَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۳۹) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۱۴۰)

[ترجمه]

و بخوان بر ایشان «۲» خبر ابراهیم. چون گفت پدرش را و قومش را که چی «۳» می پرستی. گفتند می پرستیم بتانی را، همه روز باشیم آن را ایستاده «۴». گفت هیچ شنوند «۵» از شما چون خوانی «۶»! یا سود کند «۷» شما را یا زیان کنند! گفتند بل یافتیم ما پدران ما را

که چنین می کردند. [۱۴۶-پ]

گفت «۸» دیدی آنچه می پرستیدی! شما و پدران شما پیشینگان «۹». ایشان دشمن اند مرا مگر خدای جهانیان. آن که بیافرید مرا و رهنمای است «۱۰». ----- (۱). همه نسخه بدلها را. (۲). آب: برایشا/ بر ایشان. (۳).

آب، آج، لب، آل، مش: چه. [.....]

(۴). آب: اقامت کنندگان، آج، لب: مقیمان، مش: سجده کننده. (۵). آب: نمی شنوند، آج، لب، آل، مش: می شنوند. (۶). آط، مه: بخوانی، آب، لب، آل، مش: می خوانید. (۷). آب، مش: یا نفع می رسانند. (۸). آج، لب ای. (۹). آج، لب، آل: بیشترینان. (۱۰). آب، مش: راه می نماید مرا، آج، لب، آل: راه نماید مرا، مه: ره نماید. صفحه: ۳۲۲ و آن که آن است «۱» که طعام می دهد مرا و شراب «۲». و چون بیمار «۳» شوم او شفا دهد. و آن که بمیراند «۴» مرا و پس زنده کند. و آن که طمع دارم که بیمارزد مرا گناه من روز جزا. خدای من بده مرا حکمی «۵» در رسان مرا با نیکان. و کن «۶» مرا زبان راستی در باز پسینان «۷». و کن «۸» مرا از وارثان بهشت نعیم. و بیمارزد پدرم را که او بود از گمراهان [۱۴۷-ر]

. و رسوا مکن «۹» مرا روز قیامت. آن روز که سود ندارد مال و نه پسران. مگر آن که آرد به خدای دلی با سلامت. و نزدیک بگردند «۱۰» بهشت برای پرهیزگاران. و بیرون آوردند «۱۱» دوزخ برای کافران. و گفتند «۱۲» اینان را کجاست آنچه می پرستیدی! بدون «۱۳» خدای یاری می کنند شما را یا ----- (۱). آط، مه: که اوست. (۲). آج، آل: آب می دهد. (۳). آج، لب، آل: رنجور. (۴). آج، آل: آن کسی که می میراند. (۵). آب، آج، لب، آل، مش: حکمتی. (۶-۸). آب، مش: بگردان، آج، لب، آل: بساز. (۷). آب: در پسینان. [.....]

(۹). آب، مش: خزی مده. (۱۰). آب، مش: کرده اند، آج، لب، آل: گردانید. (۱۱). آب، مش: آورده اند، آج، آل: آورند. (۱۲). آط، آب، مش: گویند، آج، لب، آل: گفته شود. (۱۳). آط: از فرود. صفحه: ۳۲۳ کینه می کشند «۱»! به روی در افگند «۲» در آن جا «۳» ایشان را و کافران را. و لشکرهای ابلیس را همه را. گفتند و ایشان در آن جا خصومت کنند «۴». به خدای که بودیم «۵» در گمراهی آشکار. چون راست «۶» بگردیم شما را به خدای جهانیان. و گمراه نکردند ما را مگر گناهکاران. [۱۴۷-پ]

نیست ما را از شفاعت خواهان. و نه دوستی خویش «۷». اگر باشد ما را باز گشتی «۸» تا باشیم از مؤمنان. که در آن دلیلی است و نبودند بیشترین ایشان مؤمن. و خدای تو اوست که عزیز و رحیم است «۹». به دروغ داشتند قوم نوح پیغامبران را. چون گفت ایشان را برادرشان نوح نمی ترسی «۱۰»! که من شما را پیغامبری ام استوار. بترسی از خدای و فرمان من بری. -----

----- (۱). آب، مش: یا داد ستانند، آج، لب: داد می ستانند. (۲). آب: باز می بیفکنند، مش: باز می افکنند، آج، آل: پس نگویند، لب: پس نگویند. (۳). آج، لب، آل: در آن دوزخ. (۴). آج، لب، آل: با یکدیگر. (۵). آج، لب، آل: که نبودیم. (۶). آب، مش: مساوی، آج، لب، آل: برابر. (۷). آج، لب، آل: همدل، مش: حمایت کننده. (۸). مش: باز گشتی. (۹). آج، لب، آل: اوست ارجمند و مهربان. [.....]

(۱۰). آج، لب، آل: ای نمی پرهیزید. صفحه: ۳۲۴ و نمی خواهم از شما بر او از مزدی، نیست مزد من مگر بر خدای جهانیان. بترسی از خدای و طاعت من داری. گفتند بگرویم به تو و پسروانند تو را فرومایگان «۱» [۱۴۸-ر]

. گفت نیست علم من به آنچه ایشان می کنند. نیست حساب «۲» ایشان را الا بر خدایم اگر دانی. و نیستم من راننده «۳» شما مؤمنان. نیستم من مگر ترساننده بیان کننده. گفتند اگر باز نایستی ای نوح باشی از سنگ انداختگان «۴». گفت خدای من که قوم من مرا به دروغ می دارند. حکم کن «۵» میان من و ایشان حکم کردنی «۶»، و برهان مرا و آنان را که با من «۷» بودند از جمله مؤمنان. برهانیدم «۸» او را و آنان را که با او بودند در کشتی پر بار کرده «۹». پس غرق کردیم پس از آن ماندگان «۱۰» را. در اینکه دلیلی است و نبود «۱۱» بیشترین ایشان مؤمن. ----- (۱). آط: فرود مایگان. (۲). آط: شمار.

(۳). اساس: رانده، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۴). آط: رجم کنندگان، آب، مش: رجم شدگان. (۵). آب، مش: بگشای. (۶). آب، مش: گشادنی. (۷). اساس: با او، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۸). اساس: برهائیدی، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۹). آط، آب، مه: پر کرده. (۱۰). آج، لب: بماندگان، آل: بمندگان، آب، مش: باقیان. (۱۱). آط: و نبودند، آج، لب، آل: نبودند. صفحه: ۳۲۵ و خدای تو است «۱» بی همتا و بخشاینده «۲» [۱۴۸-پ]

. دروغ داشتند عاد پیغامبران را. چون گفت ایشان را برادرشان «۳» هود نمی ترسی! که من شما را پیغامبری ام استوار. بررسی از خدای و فرمان بری مرا. و نمی خواهم از شما بر او از مزد «۴» نیست مزد من مگر بر خدای جهانیان. «۵» بنا می کنی به هر بلندی «۶» علامتی که بازی می کنی. و می گیری مصنعهها «۷» تا همانا شما «۸» بمانی. و چون بگیری، بگیری قهر کننده «۹». بررسی از خدای و طاعت داری مرا. «۱۰» بررسی از آن که مدد داد شما را به آنچه می دانی «۱۱». مدد داد شما را به چهار پایان و پسران. و بستانها و چشمه ها. [۱۴۹-ر]

که من می ترسم بر شما «۱۲» ----- (۱). آط، آج، لب، آل: اوست. (۲). آب، مش. عزیز و مهربان، آج، لب، آل: ارجمند مهربان. [.....]

(۳). آط: ایشا/ایشان. (۴). آط، آج، لب: مزدی. (۵). آب، مش آیا، آج، لب، آل ای. (۶). آج، لب، آل: بالایی. (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: آبگیرها. (۸). آط، آب، مش همیشه. (۹). آج، لب، آل: چون فرا گیرید، سخت فرا گیرید شما جباران را. (۱۰). اساس: تعملون، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۱۱). اساس: می کنی، که با توجه به تصحیحی که در معادل عربی آن صورت گرفت ترجمه نیز تصحیح شد. (۱۲). آط، آج، لب از. صفحه: ۳۲۶ عذاب روزی بزرگ. گفتند راست «۱» است بر ما، پند دهی یا نباشی از پند دهندگان! نیست اینکه آلا ساخته «۲» پیشینگان «۳». و نیستیم ما عذاب کرده. «۴» دروغ داشتند او را، هلاک کردیم ایشان را در اینکه که رفت آیتی است و نبودند بیشترین ایشان گرونده. و خدای تو اوست که عزیز و رحیم است. قوله تعالی: وَآتِلْ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ، حق تعالی خطاب کرد با رسول، گفت: بخوان بر ایشان خبر ابراهیم - علیه السلام - چون گفت پدرش را، یعنی عمش را آزر و قومش را: مَا تَعْبُدُونَ، چه می پرستی! و «ما» استفهامی است. قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا، گفتند: ما بتان را می پرستیم. فَظَلُّوا لَهَا عَافِيَةً، و همه روز بر ایشان «۵» ایستاده ایم «۶» مقیم. بعضی علما گفتند: برای آن «فظل» گفت که، ایشان به روز بت پرستیدندی «۷»، به شب نپرستیدندی. و «ظل» مختص باشد به روز، و «بات» به شب. [و بعضی دگر گفتند: «ظل»، به معنی «کان» است، یعنی ما بر اینکه کار پیوسته مقیم می باشیم چنان که در «اصبح» و «امسی» بیان کردیم]

«۸». و «اصنام» جمع صنم بود، و فرق میان «صنم» و «وثن» آن باشد که وثن نامصور بود چون شجر و حجر و جز آن، و «صنم» مصور بود. و چند وجه گفته اند در شبهه ایشان در عبادت اصنام با آن که می دانستند که ایشان جمادند و نفع و ضرری نتوانند کردن. وجهی آن است که گفتند: عبادت ----- (۱). آط، آج، لب، آل: یکسان، آب، مش: برابر.

(۲). آب، مش: خوی، آج، لب، آل: آفرینش. (۳). آج، لب، آل: پیشینان. (۴). آب، آج، لب، آل پس. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: بدان. (۶). آط، آب، آز: استاده ایم. (۷). همه نسخه بدلها و. (۸). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۳۲۷ ما آلوده است با تقصیر، خدای را نشاید، ما از مخلوقات او چیزی اختیار کنیم «۱» تا ما را به خدای نزدیک کند، و ذلک قوله تعالی: لِيُقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى «۲» وَحَدِّثْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ «۱۴» وَحَدِّثْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ «۱۵» ... هُوَ لَا شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ «۱۶» وَحَدِّثْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ. (۱۴). سوره انبیا (۲۱) آیه ۵۳. (۱۵). سوره زخرف (۴۳) آیه ۲۲ و ۲۳. (۱۶). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸. صفحه: ۳۲۸ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ، هیچ شنوند اینکه بتان دعای شما در وقت آن که شما ایشان را خوانی «۱» که: أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ، یا شما را هیچ منفعتی و مضرّتی کنند! گفتند: اینکه همه همچین است که تو همی گویی از فقد سمع و فقد نفع و ضرر، جز آن است که ما پدران خویش را یافتیم که همچین می کردند. و قتاده در شاذ [خواند]

«۲»: هل یسمعونکم» (۳)، من الاسماع، اینکه بتان شما را بشنوند در وقت دعا، یعنی اجابت کنند شما را. قال أفرأیتم، ابراهیم - علیه السلام - گفت: دانسته هستی شما که آنچه شما می‌پرستی اکنون [و]

«۴» پدرانتان در روزگار گذشته، ایشان همه دشمن‌اند مرا جز خدای جهانیان. «ما» موصوله است فی قوله: ما کُنتُم تعبدونَ اَنتُم، تأکید است ضمیر متصل را به ضمیر منفصل، و «آباؤکم» عطف است بر او. فَإِنَّهُمْ، کنایت است از اصنام و برای آن از ایشان کنایت عقلا «۵» کرد که فعل عقلا با ایشان حوالت کرد از عداوت. و بهری گفتند برای آن فَإِنَّهُمْ گفت که در میان ایشان کسان بودند که خدای پرست بودند و لکن نه به شرایطش، چون خدای تعالی در عبادت ایشان بود و معبود «۶» بعضی از «۷» ایشان بود فَإِنَّهُمْ گفت به کنایت عقلا - علی طریق التعلیل. اما در اضافه عداوت با ایشان چند وجه گفتند، یکی آن که: اگر «۸» من ایشان را عبادت کنم، ایشان فردای قیامت دشمن من باشند و به عبادت من کفران کنند، لِقَوْلِهِ «۹» تعالی: کَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا «۱۰» إِلَّا رَبُّ الْعَالَمِينَ «۱۲» الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ، او آن خداست که مرا بیافرید، هم او مرا هدایت دهد از الطاف و توفیق و تمکین. و بعضی دیگر گفتند: خَلَقَنِي فِي الدُّنْيَا عَلَي فِطْرَتِهِ فَهُوَ يَهْدِينِ فِي الْآخِرَةِ أَلِي جَنَّةٍ. و آنچه بیان اینکه وجه است آن است که «خلق» به لفظ ماضی گفت، و هدایت به لفظ مستقبل گفت، آن که مرا بیافرید در دنیا بر فطرت، در آخرتم راه نماید در بهشت و جنت. وَ الَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي، او آن خدای است که مرا طعام و شراب می‌دهد و می‌پروراند و روزی می‌رساند چنان که او مصلحت دادند. حجاج بن عبد الکریم گفت: از بلخ بیامدم به طلب ابراهیم ادهم، او را به حمص نشان دادند برفتم طلب می‌کردم آخر او را در تون گرمابه‌ای «۴» یافتم [۱۵۰-ر]

که تون می‌تافت. ساعتی بر او بنشستم مرا پرسید «۵» و خویشان خود را پرسید که در بلخ بودند. آن روز باز «۶» بودم بر او هیچ طعامی نمی‌دیدم، گفتم: بروم از اینکه جا و سؤال کنم بر کسی و از وی چیزی خواهم. مرا گفت: دانم که گرسنه شدی! گفتم: بلی. گفت: بر ما طعامی نیست، گفتم: بروم «۷» چیزی بخوام تا من و تو به یک جای بخوریم. دست فراز کرد «۸» و پاره‌ای خاکستر بر گرفت و با خاک بر آمیخت «۹» و ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز لب یعنی، لب: یعنی دشمن خدای. (۲). همه نسخه بدلها: هست. (۳). چاپ شعرانی (۳۴۳/۸) ابراهیم علیه السلام. (۴). آط: گرمابه، آب، آرز، مش: گرمابه‌ای. (۵). همه نسخه بدلها، بجز آب: پرسید. (۶). همه نسخه بدلها: با او. (۷). آط، آب، آرز سؤال بر کسی کنم، آج، لب، آل، مش: سؤال کنم بر کسی. (۸). آج، لب، آل: دراز کرد. (۹). همه نسخه بدلها: پاره‌ای خاک بر گرفت و با خاکستر بیامیخت. صفحه : ۳۳۰ در «۱» دهن افگند و روی به من کرد و اینکه بیتها بگفت - شعر: و اخلط التُّرْبُ «۲» بِالرَّمَادِ وَ كَلَهُ وَ اَزْجَرَ النَّفْسَ عَنِ مَقَامِ السِّوَالِ فَادَا شَتَّ اَنْ تَقْتَعُ بِالذَّلِّ فَرَمَ مَا حَوْتَهُ اَيْدِي الرَّجَالِ گفت: از بر وی بیرون آمدم و چند روز بر او نرفتم «۳». روزی دیگر برخاستم «۴» و در پیش او شدم و بنشستم «۵» دیرگاه هیچ سخن نمی‌گفت، گفتم: چرا سخن نمی‌گویی! گفت: منع الکلام بانه سبب الرَّذَى وَ النَّطْقِ فِيهِ مَعَادِنُ الْاَفَاتِ فَادَا نَطَقَتْ فَكُنْ لِرَبِّكَ ذَاكِرًا وَ اِذَا سَكَتَ فَعَدَّ نَفْسَكَ مَا ت «۶» اَبُو بَكْرٍ وَ رَاقٍ گفت: يطعمني بلا طعام و يسقني بلا شراب، و معنی آن که مرا روزی دهد بی علاقه و سببی، و مثله قول النبی - علیه السلام: «۷» اَنْتِ اَبِيْتُ «يطعمني ربِّي و يسقيني، گفت: مرا همه شب خدای طعام و شراب دهد. و در خبر است که سقایی بود در مدینه، روزی در مسجد رسول آمد. رسول - علیه السلام - اینکه آیت می‌خواند: وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْاَرْضِ اِلَّا عَلَي اللّٰهِ رِزْقُهَا «۸» قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ «۳» وَ اِذَا مَرِضْتَ فَهُوَ يَشْفِينِ، گفت: چون بیمار شوم او مرا شفا دهد، اگر «۶» بیماری و شفا هر دو از اوست، او «۷» ادب نگاه داشت و بیماری اضافه با خود کرد، و شفا حوالت با وی. عجب «۸» روا نمی‌دارد که اینکه قدر حوالت به خدای کند «۹»، تو چگونه روا می‌داری که هر کجا قبایحی و فضایحی «۱۰» حوالت با او می‌کنی. یکی از جمله بزرگان گفت: به بیمارستانی فرو شدم «۱۱»، مردی طیب را نشسته - دیدم و جماعتی بیماران را بر وی گرد آمده، و هر کس علت خود شرح می‌دادند «۱۲»، و او هر کس را دوایی می‌فرمود در خور هر یک «۱۳». برنایی بنزدیک او فراز شد، روی زرد - ----- (۱). چاپ شعرانی (۳۴۴/۸):

سيف الدّوله على همدانی. (۲). همه نسخه بدلها و. (۳). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۴). همه نسخه بدلها: شود. [.....]

(۵). آط: با. (۶). همه نسخه بدلها چه. (۷). آل، آج، لب را. (۸). همه نسخه بدلها: ای عجب ابراهیم. (۹). آج، لب، آل، مه: روا نمی داری که اینکه قدر حوالت به او می کنی. (۱۰). آط، آب، آز هست. (۱۱). همه نسخه بدلها: در شدم. (۱۲). همه نسخه بدلها: می داد. (۱۳). همه نسخه بدلها: دوایی می کرد در خور او. صفحه: ۳۳۲ شده و اثر عبادت و سیمای صلاح «۱» بر وی پیدا. او را گفت: یا استاد؟ تو مردی طیب و زیرکی، و هر یکی «۲» از بیماران دوایی فرمودی، مرا بیماری است دوای آن دانی! گفت: چیست! گفت: بیماری گناه را دوا چه باشد! [۱۵۰-پ]

گفت: بشو «۳» و هلیله صبر بگیر با بلیله تواضع، و در هاون ندم و پشیمانی افگن [و به دست قهر هوای نفس خود بکوب، و از آن جا در پاتیلچه صحت عزم افگن، و]

«۴» آب حیا و شرم بر او زن «۵»، به آتش محبت بجوشان و با سطم «۶» عصمت بگردان تا حباب حکمت بر آرد. آنگه به راووق صفا بیالای و به مروحه استرواح باد کن آن را، و در وقت سحر از وی شربتی نوش کن، و دگر گرد گناه مگرد تا راحت یابی. وَ الَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِي، او آن خداست که مرا بمیراند و آنگه زنده گرداند. و برای آن «ثم» گفت که ثمّ یحییینی [که تراخی هست]

«۷» در میان زندگانی و مرگ. اهل اشارت گفتند: یمیتنی بالعدل و یحییینی بالفضل، یمیتنی بالفراق «۸» و یحییینی بالتلاق، یمیتنی بالخذلان و یحییینی بتوفیق الایمان، [یمیتنی بالخلاعة، و]

«۹» یحییینی بالطاعة، یمیتنی بالجهل و یحییینی بالعقل. وَ الَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ، و او آن خداست که «۱۰» گناهان من بیامزد روز قیامت، و اینکه بر سبیل خضوع و خشوع و انقطاع با خدای تعالی گفت. و قوله تعالی: يَوْمَ الدِّينِ، ای یوم الجزاء، و قیل: یوم الحساب. شعبی گفت از عایشه که از رسول- علیه السّلام- پرسید، گفت: عبد الله جدعان صله رحم کردی و مهمان «۱۱» را طعام دادی و شراب، و اسیران را از بند رها کردی. او را هیچ سودی دارد! گفت: نه، برای آن که او هرگز نگفت: (رب اغفر لی خطیئتی یوم الدین)، [یعنی «۱۲» مسلمان نبود که به اینکه گفتار با خدای فرع کردی و به قیامت ایمان نداشت]

«۱۳». ----- (۱). آج، لب، آل: سلاح. (۲). همه نسخه بدلها: کس. (۳). همه نسخه بدلها: بشنو. (۱۳-۹-۷-۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). همه نسخه بدلها: ریز و. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها: بملعه. (۸). همه نسخه بدلها، بجز آل: بالفرقان. (۱۰). مش که طمع دارم. (۱۱). آط، آب، آج، لب، آز: مهمانان. (۱۲). آج، لب، آل استغفار نگفت یعنی. صفحه: ۳۳۳ رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا، بار خدایا؟ مرا حکمت ده. و «حکم»، بیان چیز را «۱» بر آن وجه که حکمت اقتضا کند. مقاتل گفت: فهما و علما. کلبی گفت: به «حکم» نبوت خواست. وَ أَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ، و مرا به آن صالحان گذشته «۲» در رسان از پیغامبران به منزلت و درجه ایشان برسان. عبد الله عباس گفت: یعنی مرا به اهل بهشت در رسان. وَ اجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ، و مرا زبان راستی کن در بازسینان «۳». گفتند: مراد ذکر جمیل «۴» است و ثنای حسن و قبول عامه در جمله امت «۵». خدای تعالی اجابت کرد اینکه دعا تا همه امم از هر ملت که باشند او را نیک گویند. بعضی دگر گفتند: مراد به اینکه آن است که، از عقب من پیغامبری «۶» کن صادق، یعنی محمد- علیه السّلام. قتیبی گفت: یعنی ذکری نیکو. و «لسان» به جای ذکر نهاد، برای آن که ذکر به زبان گویند، چنان که شاعر «لسان» به جای رسالت بنهاد، چون رسالت به زفان «۷» گزارند «۸» فی قوله- شعر: اَنْتِي اَتْنِي لِسَانَ لَا- اسرّ بها من علولا- عجب منها و لا سخر و اجعلني من ورثته جنة النعيم، و مرا از جمله وارثان بهشت نعیم کن. و برای آن ذکر میراث کرد اینکه جا که خدای تعالی جایهایی که در بهشت برای کافران آفرید اگر ایمان آوردندی [و طاعت کردندی]

«۹» به میراث به مؤمنان دهد چون ایشان را به دوزخ برند. وَ اغْفِرْ لِأَبِي، و بیامرز پدر مرا «۱۰»، یعنی عمش را «۱۱». چنان که بیان کرده ایم. و اینکه آمرزش خواستن از بهر او برای آن بود که او وعده داد ابراهیم را که ایمان آرد- چنان -----

----- (۱). آب، آج، لب، آز، آل، مش: چیزی باشد. (۲). آط: گذشته. (۳). آل: باز پسین. (۴). آل: جمیل. (۵). همه نسخه بدلها: و قبول عام در جمله امم. (۶). اساس: پیغامبران، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها، و معنی عبارت، تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: زبان. (۸). آب، آج، لب، آل، مش: گذارند. (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد، مش یافتندی و حال آن که مطیع فرمان الهی نشدند و ایمان نیاوردند، خداوند تعالی آن جایها را. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها: پدرم را، آل، مه آذر. (۱۱). آط، آب، آج، لب آزر. صفحه: ۳۳۴ که بیان کرده شد فی قوله: وَ مَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِيَّاهُ ﴿۱﴾ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ، [که او] «۲» از دین تو ضال و گمراه بود و مراد به ضلال اینکه جا کفر است، [و اینکه آمرزش خواستن او را مشروط باشد به شرط انجام وعده ایمان فی قوله: إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِيَّاهُ ﴿۳﴾]

«۴». وَ لَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ، و مرا عذاب مکن آن روز که خلائق را برانگیزند، یعنی روز قیامت. و «خزی» هلاک باشد و عذاب، يقال: خزاه و اخزاه، و خزی «۵» الرَّجُلُ إِذَا اسْتَحْيَى خِزْيَهُ. يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ، آن روز که سود ندارد مال و فرزندان. إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ، آلا آن که دلی آرد به حضرت. سلیم، سلامت یافته از شک و شرک. اینکه قول بیشتر مفسران است. سعید بن المسیب گفت: قلب سلیم دل درست باشد، و آن دل مؤمن بود برای آن که دل منافق بیمار بود، کقوله تعالی: فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ﴿۶﴾ يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. بعضی دگر گفتند: مراد به «سلیم»، «لدیغ» باشد و مار گزیده است، و مار گزیده را «سلیم» خوانند، علی طریق التَّفَال، چنان که شاعر گفت- شعر: ثل ما سمى اللدیع سلیمما یعنی دلی دردناک دارد از ترس خدای چون مار گزیده [۱۵۱-]

ر] وَ أُرْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ، نزدیک بکنند «۸» بهشت به متقیان. وَ بَرَزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ، بیرون آرند دوزخ برای غاویان و جاهلان، یعنی کافران. ----- (۳-۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۴. (۴-۲). اساس: ندارد، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، افزوده شد. (۵). اساس: و اخزی، با توجه به معاجم لغت تصحیح شد. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۰. (۷). اساس آن، به قیاس با نسخه آط و همه نسخه بدلها زاید می نماید. (۸). همه نسخه بدلها: کنند. صفحه: ۳۳۵ وَ قِيلَ لَهُمْ آيِنَ مَا كُنتُمْ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، و گویند ایشان را: کجایند آنان که شما ایشان را می پرستیدی بدون خدای تعالی، امروز شما را فریاد می «۱» رسند و یاری می «۲» کنند و یا انتصاف «۳» و انتقام می کشند! فَكَبَّكِبُوا فِيهَا هُمْ ﴿۴﴾ وَ الْغَاوُونَ، و جاهلان را، گفتند و مراد شیاطینند. وَ جُنُودُ إِبْلِيسَ، و لشکر ابلیس از کفره جن و انس. قَالُوا وَ هُمْ فِيهَا يَخْتَصِمُونَ، گویند اینکه کافران در آن حال [که]

«۱۰» با یکدیگر خصومتی کنند «۱۱». «او»، حال راست و آنچه گفت ایشان است [اینکه است]

«۱۲» که حق تعالی گفت: تَاللَّهِ إِنْ كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، به خدا که ما در گمراهی ظاهر بوده ایم. و «ان» مخففه است از ثقیله، و دلیل او لزوم «لام» است در خبر او، و اینکه از کلام اتباع و سفله است که رؤسای شیاطین را گویند. إِذْ نَسُوْكُمْ رَبِّ الْعَالَمِينَ، چون شما را با خدای جهانیان راست دانستیم در عبادت و شما را انباز کردیم. آنکه گوید: وَ مَا أَضَلُّنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ، و ما را گمراه نکردند و دعوت باضلال نکردند مگر مجرمان، یعنی شیاطین جن و انس از دعوات باطل، اینکه قول مقاتل و کلبی است. -----

----- (۲-۱). اساس: نمی، به قیاس با ترجمه آیه در صفحات پیش و با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها: انتصار. (۴). آط، آب، آز، مش و الغاون. (۵). همه نسخه بدلها: پس در اندازند. (۶). همه نسخه بدلها را عابد و معبود و ضال و مضل را. (۷). اساس: جمع کنی، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. [.....]

(۱۲-۱۰-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها: نهفته. (۱۱). همه نسخه بدلها: خصومت می کنند. صفحه: ۳۳۶ ابو العالیه و عکرمه گفتند: ابلیس است و قابیل، برای آن که او اوّل کس «۱» بود که خون بناحق ریخت و قاعده معاصی نهاد. فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ، نیستند ما را هیچ شفاعت کننده ای «۲». و «من» زیادت است مؤکدهً لِلنَّفْسِ «۳». وَ لَا صَیْدِیقٍ حَمِيمٍ، و نه دوستی

خویش «۴»، و اینکه آنگه گویند که پیغامبران - علیه السّلام - و مؤمنان گنهکاران را شفاعت کنند. و جابر بن عبد الله الانصاری روایت کرد از رسول - علیه السّلام: روز قیامت چون اهل بهشت در بهشت قرار گیرند، یکی از جمله ایشان گوید: بار خدایا؟ حال دوست من - فلان - چیست! حق تعالی گوید: او به دوزخ است گرفتار به گناه خود «۵». مؤمن شفاعت کند و گوید: بار خدایا؟ اگر از کرم تو روی دارد، او را به من بخش [گوید: بخشیدم]

«۶». بروند و او را از دوزخ بیارند. عند آن حال کافران گویند: فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صِدِّيقٍ حَمِيمٍ. صالح المرّی روایت کرد از حسن بصری که او گفت: هیچ بنده «۷» نباشد که جماعتی مجتمع شوند بر ذکر خدای و در میان ایشان بنده‌ای بود از اهل بهشت و الا شفاعت «۸» در حق ایشان قبول کنند، و اهل ایمان شفیع باشند بعضی در «۹» بعضی، و ایشان به نزدیک خدای مشفع و مقبول «۱۰» الشّفاعه باشند. فَلَوْ أَن لَنَا كَرَّةٌ فَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، آنگه تمنّی «۱۱» محال کردن گیرند که اگر ما را با دنیا رجعتی باشد و ما با دنیا شویم، ما از جمله مؤمنان باشیم و ایمان آریم. و «لو» در جای «لیت» نهاد برای آن جواب «۱۲» را با «فا» منصوب بکرد، فالتّقدیر: فلیت لَنَا كَرَّةٌ فَنَكُونُ. و برای آن «لو» به جای «لیت» نهاد [که]

«۱۳» متضمن معنی تمنّی ----- (۱). همه نسخه بدلها: کسی. (۲). مش: شفاعت کنندگان. (۳). اساس: الّغی، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۴). مش: و خویش. (۵). همه نسخه بدلها، بجز لب اینکه. (۶-۱۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها: جای. (۸-۱۲). همه نسخه بدلها او. (۹). همه نسخه بدلها حق. (۱۰). مش: قبول. (۱۱). همه نسخه بدلها: تمنّای. [...]

صفحه ۳۳۷ است فی قولهم: لو كان لی مال لحجبت، اگر ما مال «۱» بودی حج کردمی، یعنی کاشک «۲» مرا مال «۳» بودی تا حج کردمی. آنگه حق تعالی در عقب اینکه قصه گفت: إِنَّ فِي ذَٰلِكَ - الایه، در اینکه که رفت آیتی و دلالتی است. و ما كان أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ، و بیشترین ایشان ایمان نمی آرند «۴»، و خدای تو عزیز و رحیم است. كَذَّبَتْ قَوْمَ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ، آنگه در قصه نوح گرفت «۵» و گفت «۶» و تکذیب قوم او او را، گفت: قوم نوح پیغامبران را بدروغ داشتند. و «قوم» را هم تذکیر کنند و هم تأنیث، و در آیت «۷» لفظ تأنیث گفته است. حسن بصری را سؤال کردند از اینکه آیت و آیاتی که مانند اینکه است. گفتند «۸»، خدای تعالی [گفت]

«۹»: قوم نوح پیغامبران را «۱۰» [۱۵۱-پ]

تکذیب کردند و بدیشان یک پیغامبر آمد، و کذا قوله تعالی: كَذَّبَتْ عَادَ الْمُرْسَلِينَ «۱۱» كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ «۱۲» إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ «۱۴» أَلَا تَتَّقُونَ، از خدای نترسی «۱۶»! ----- (۱-۳). همه نسخه بدلها: مالی. (۲). همه نسخه بدلها: کاشکی. (۴). همه نسخه بدلها: مؤمن نه‌اند. (۵). همه نسخه بدلها: با قصه نوح آمد. (۶). همه نسخه بدلها: کفر. (۷). همه نسخه بدلها، بجز آذ به. (۸). اساس: گفت، با توجه به فحوای عبارت و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۰). مش: پیغمبر خود را. (۱۱). سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۲۳. (۱۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۴۱. (۱۳). آط، آب، آذ، مش یک. (۱۴). همه نسخه بدلها نوح. (۱۵). همه نسخه بدلها: برادرشان نوح. [...]

(۱۶). همه نسخه بدلها استفهام است بر سبیل تقریر و توییح. صفحه: ۳۳۸ اِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ اَمِينٌ من شما را پیغامبری‌ام از خدای، امین و استوار بر وحی «۱». فَاتَّقُوا اللَّهَ وَاَطِيعُوا، از خدای بترسی و طاعت من داری و فرمان من بری. و مَا اَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ، و من از شما بر ادای اینکه رسالت مزدی نمی‌خواهم، مزد من نیست الا بر خدای جهانیان. از خدای بترسی و فرمان من بری. قوم جواب دادند و گفتند: اَنْتُمْ مِنْ لَمَكٍ وَاَتَّبَعَكِ الْاَرْدَلُونَ، ما تو را متابعت کنیم و پسروی کنیم و اتباع تو و پسروان تو مردمان سفله و فرومایه‌اند! صورت استفهام است و معنی جحد، یعنی که تو را متابعت نکنیم و حال اینکه «۲» «واو» حال راست فی قوله تعالی: وَاَتَّبَعَكِ الْاَرْدَلُونَ. جمله قراء «و اتبعك» خواندند من الاتباع، مگر یعقوب که او خواند: «و اتباعك» علی جمع تبع بر مبتدا و خبر. عبد الله عباس گفت: [به]

«۳» «ارذلون» جولاهاگان «۴» را خواستند. عکرمه گفت: جولاهاگان «۵» و کفشگران «۶» را خواستند. نوح - علیه السلام - گفت: و ما عِلْمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ، من چه دانم که ایشان چه کنند، و مرا با آن چه سبیل است! و «ما» استفهام راست، چه کار است مرا با خساست احوال «۷» ایشان و دناعت مکاسب «۸»! مرا با دعوت ایشان کار است و ظاهر عمل ایشان. اِنْ حِسَابُهُمْ اِلَّا عَلٰی رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ، شمار ایشان نیست جز بر خدای - عز و جل - اگر دانی. و گفتند معنی آن است که: کار ایشان با خداست در هدایت و اضلال و توفیق و خذلان. و ما اَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ، و من نرانم «۹» مؤمنان را برای اینکه علت که شما گفتی از قلت ذات الید یا دناعت مکسب. اِنْ اَنَا، من نیستم الا ترساننده‌ای بیان کننده. و «ان» به معنی «ما» ی نفی -----

(۱). همه نسخه بدلها او. (۲). آط، آب، آز، آج، مش حال، لب، آل حاله. (۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴-۵). همه نسخه بدلها: حرکه، چاپ شعرانی (۸/ ۳۴۹): حاکه. (۶). همه نسخه بدلها: اساکفه. (۷). همه نسخه بدلها: کار. (۸). همه نسخه بدلها ایشان. (۹). همه نسخه بدلها: بنرانم. صفحه: ۳۳۹ است در هر دو جای. قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهَ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ، قوم گفتند: یا نوح! اگر از اینکه گفتن و دعوت کردن باز نایستی، ما تو را رجم کنیم و سنگسار. و گفتند معنی آن است که: دشنام دهیم تو را. عبد الله عباس و مقاتل گفتند: بکشیم تو را. ابو حمزه الثمالی گفت: هر کجا در قرآن «رجم» است، به معنی قتل است الا آن که در سورت مریم «۱»: لَئِنْ لَمْ تَنْتَهَ لَأَرْجُمَنَّكَ «۲» رَبِّ اِنَّ قَوْمِي كَذَّبُونِ، بار خدایا! اینان «۵» مرا به دروغزن می‌دارند. فَافْتَحَ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ فَتْحًا، میان من و ایشان حکم بکن و مرا و آنان را که با من اند از مؤمنان برهان و اینان «۶». حق تعالی «۷» گفت: [فَأَنْجِنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ، ای المملو. گفت]

«۸»: من ایشان را برهانیدم در کشتی مملو، من قولهم: شحنت «۹» البلد بالخیل. عطا گفت: گران بار. بعضی دگر گفتند: ساخته و بژارده «۱۰». آنگه غرق بکردیم پس از آن آن ماندگان را، یعنی کافران را که از قوم نوح با ما بدند «۱۱» به طوفان و با نوح در کشتی نشستند «۱۲». اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی و دلالتی و علامتی هست آنان را که متعظ شوند، و لکن بیشترین ایشان ایمان نمی‌آرند، و خدای تو عزیز و رحیم است. آنگه در قصه هود و قوم او گرفت «۱۳» - که عاد گفتند ایشان را - گفت: -----
(۱). همه نسخه بدلها است. (۲). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۶. (۳). همه نسخه بدلها: رجم. (۴). همه نسخه بدلها: داد. (۵). همه نسخه بدلها: امت من. [...]

(۶). و اینان/ و اینان/ یا اینان (!)، آط و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۷). آط با رسول ما. (۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۹). اساس: شحمت، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۰). ضبط اساس: برآرده، همه نسخه بدلها: بیچاره. اختیار متن با توجه به صورت دیگری از همین کلمه، یعنی «بچارده» است. (۱۱). آط و دیگر نسخه بدلها: باز ماندند. (۱۲). آج، لب، آز، آل: بنشستند. (۱۳). همه نسخه بدلها: با قصه هود و قوم او آمد. صفحه: ۳۴۰ كَذَّبَتْ عَادًا «۱» اِذْ قَالَ لَهُمْ «۳» اَلَا تَتَّقُونَ، از خدای نترسی «۴»! اِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ اٰمِيْنٌ، من پیغامگرایی‌ام به شما استوار به «۵» رسالت خود. کلبی گفت: معنی آن است که شما مرا به امانت شناخته‌ای پیش از اینکه، چگونه است که در اینکه معنی مرا متهم می‌داری! فَاتَّقُوا اللّٰهَ [۱۵۲-ر]

، از خدای بترسی و مرا طاعت داری «۶». و من از شما هیچ مزدی نمی‌خواهم، مزد من نیست مگر بر خدای جهانیان. اُتْبُنُونَ بِكُلِّ رِيْعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ، بنا می‌کنی به هر بلندی، اینکه قول عبد الله عباس است. و قتاده و ضحاک و مقاتل و کلبی گفتند: به هر راهی. مجاهد گفت: راهی بود میان دو کوه. روایتی دیگر از مجاهد است که: بِكُلِّ رِيْعٍ، ای بکل تل، به «۷» هر بلندی. و روایتی دیگر از او: بکل منظر، به «۸» هر منظره‌ای. مقاتل و سلیمان گفتند «۹»: ایشان در سفرها به ستاره «۱۰» راه بردند «۱۱»، آن کس که «۱۲» ستاره شناختی بر او دشوار «۱۳» بودی بایستادند و بر راهها میلها کردند علامت را. و روایتی دیگر از مجاهد آن است که: کبوتر خانه خواست گفت، و دلیلش آن است که گفت: آيَةً تَعْبَثُونَ، علامتی که به آن بازی می‌کنی «۱۴». ابو عبیده گفت: الرّيع، المكان المرتفع، جای بلند باشد، و قال ذُو الرِّمَّةِ - شعر: ----- (۱). همه نسخه بدلها المرسلین (۲). همه نسخه بدلها:

برای آن تأنیث کرد آن را. (۳). همه نسخه بدلها اُخُوهُمْ هُوْدُچون. (۴). آب، آج، لب، آز، آل: بترسید. (۵). آط، آب، آج، لب، آل: بر، آز، مش: در. (۶). چاپ شعرانی (۸/ ۳۵۱) و مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ أَلَايَهُ. [.....]

(۷-۸). همه نسخه بدلها: بر. (۹). همه نسخه بدلها: مقاتل بن سلیمان گفت. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مش: بسیار. (۱۱). همه نسخه بدلها: بردندی. (۱۲). اساس: کنیزک، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۳). اساس: استوار، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۴). اساس: بانک کنی، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها و منابع تفسیری، تصحیح شد. صفحه: ۳۴۱ طراق الخوافی مشرف فوق ریعۃ ندی لیله فی «۱» ریشه یترقرق و در او دو لغت است: ریع و ریع، و جمعه ریعۃ و اریاع. و ریعۃ و الرّیع نزل الطّعام و زیاده، و اینکه نیز هم از اینکه اصل باشد لآنه اذا زاد ارتفع. و قال الاعشى فی الرّیع - شعر: و بهماء قفر تجاوزتها اذا خب فی ریعها لها فزاء گفت: در او دو لغت است «۲»: ریع و راع، مثل زیر و زار. وَ تَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ، می‌سازی مصنعهها. عبد الله عباس گفت: بناها. مجاهد گفت: کوشکهای بلند. معمر گفت: حصنها. ابن نجیح گفت از مجاهد: برجهای کبوتران. قتاده گفت: آبدانها. لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ، تا همانا همیشه مانی، یعنی به اینکه کردن امید می‌داری تا همیشه مانی تا اینکه بناها شما را حمایت کند «۳» و مرگ از «۴» شما باز دارد. وَ إِذَا بَطَشْتُمْ، بطش اخذ به قوّت و سطوت باشد «۵» چون حمله‌ای بری «۶» کسی ضعیف را بگیری جبار وار بگیری. و نصب او بر حال است از فاعل. بعضی دگر گفتند: بطش، به تازیانه زدن باشد و به تیغ کشتن، و اینکه قول مجاهد است. و جبار، مرد ظالم متکبر باشد که از سر غضب و خشم مرد را زند و کشد. فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ، از خدای بترسی و طاعت من داری. وَ اتَّقُوا الَّذِي أَمَرَكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ «۷» أَمَرَكُمْ بِأَنْعَامٍ وَ بَيْنِينَ، مدد فرستاد شما را به چهار پایان و فرزندان. وَ جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ، و بستانهای پر درخت و چشمه‌های آب. إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ، من بر شما می‌ترسم از عذاب روزی بزرگ، یعنی روز قیامت. ----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: من، به قیاس با چاپ شعرانی و منابع شعر و لغت، تصحیح شد. (۲). اساس و، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می‌نماید. (۳). آج، لب: کنند. (۴). آج، لب بگیری. (۵-۶). آط، آب، آج، لب، آل و. (۷). اساس: تعملون، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. صفحه: ۳۴۲ قَالُوا سَوَاءٌ عَلَيْنَا، قوم او را گفتند: راست است بنزدیک ما و یکی «۱» است بر ما اگر وعظ کنی و اگر نکنی، یعنی ما به وعظ تو متعظ نخواهیم بود «۲»، و قول «۳» تو قبول نخواهیم کرد. کسائی ادغام کرد «ظا» را در «تا» و عظت، و دیگر قراء اظهار کردند. آنگه گفتند: إِنْ هَذَا إِلَّا مَا خُلِقَ الْأَوَّلِينَ، اینکه گفتار که تو می‌گویی فرا بافته پیشینگان است. و «ان» به معنی «ما» ی نفی است. ابو جعفر و ابن کثیر و یعقوب و ابو عمرو خواندند: خلق الأولین، به فتح «خا» و سکون «لام»، بیانش: إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلاق «۴» وَ تَخْلُقُونَ «۵» بعد است بعد است ... و باقی قراء خواندند: إِنْ هَذَا إِلَّا خُلِقَ الْأَوَّلِينَ، به ضم «خا» و «لام»، اینکه نیست مگر عادت و خوی پیشینگان «۷»، یعنی پیش از اینکه زندگانی دنیا نیست و از پس او مرگ. امّا بعث و نشور که تو دعوی می‌کنی و حساب و کتاب، آن را اصلی نیست. وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ، و ما را عذاب نخواهند کردن چنان که تو می‌گویی «۸»، و اینکه قول قتاده است. فَكَذَّبُوهُ فَأَهْلَكَنَاهُمْ «۹»

[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۹۱]

[اشاره]

كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ (۱۴۱) إِذْ قَالَ لَهُمْ صَالِحٌ أَلَا تَتَّقُونَ (۱۴۲) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۴۳) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ (۱۴۴) وَ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِي إِلَّا- عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۴۵) أَتُتْرَكُونَ فِي مَا هَاهُنَا آمِنِينَ (۱۴۶) فِي جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ (۱۴۷) وَ زُرُوعٍ وَ

نَخْلٍ طَلَعَهَا هَضِيمٌ (۱۴۸) وَ تَنْحُوتُونَ مِنَ الْجِبَالِ يَبُوتًا فَارِهِينَ (۱۴۹) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ (۱۵۱) الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَ لَا يُصْلِحُونَ (۱۵۲) قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَخَّرِينَ (۱۵۳) مَا أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا فَأْتِ بآيَةٍ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۱۵۴) قَالَ هَذِهِ نَاقَةٌ لَهَا شِرْبٌ وَ لَكُمْ شِرْبٌ يَوْمَ مَعْلُومٍ (۱۵۵) وَ لَا تَمْشُوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذْكُمْ عَذَابٌ يَوْمَ عَظِيمٍ (۱۵۶) فَعَقَرُوهَا فَاصْبَحُوا نَادِمِينَ (۱۵۷) فَآخُذْهُمْ الْعَذَابُ إِنْ فِي ذَلِكَ لآيَةٌ وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۵۸) وَ إِنْ رَبُّكَ لَهْوُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۱۵۹) كَذَّبَتْ قَوْمٌ لُوطَ الْمُرْسَلِينَ (۱۶۰) إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطُ أَلَا تَتَّقُونَ (۱۶۱) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۶۲) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا (۱۶۳) وَ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۶۴) أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ (۱۶۵) وَ تَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ (۱۶۶) قَالُوا لَئِن لَّمْ تَنْتَهَ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُخْرَجِينَ (۱۶۷) قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ (۱۶۸) رَبِّ نَجِّنِي وَ أَهْلِي مِمَّا يَعْمَلُونَ (۱۶۹) فَنجَّيناهُ وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ (۱۷۰) إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ (۱۷۱) ثُمَّ دَمَرْنَا الْآخِرِينَ (۱۷۲) وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنذَرِينَ (۱۷۳) إِنْ فِي ذَلِكَ لآيَةٌ وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۷۴) وَ إِنْ رَبُّكَ لَهْوُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۱۷۵) كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ (۱۷۶) إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ (۱۷۷) إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۷۸) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا (۱۷۹) وَ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۸۰) أَوْفُوا الْكَيْلَ وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ (۱۸۱) وَ زِنُوا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ (۱۸۲) وَ لَا تَبْخُسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (۱۸۳) وَ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الْجِبِلَّةَ الْأُولَى (۱۸۴) قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَخَّرِينَ (۱۸۵) وَ مَا أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَ إِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ (۱۸۶) فَاسْقِطْ عَلَيْنَا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۱۸۷) قَالَ رَبِّي أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۸۸) فَكَذَّبُوهُ فَآخُذْهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ الظُّلَّةِ إِنَّهُ كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۱۸۹) إِنْ فِي ذَلِكَ لآيَةٌ وَ مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ (۱۹۰) وَ إِنْ رَبُّكَ لَهْوُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۱۹۱)

[ترجمه]

به دروغ داشتند نمود «۱۴» پیغامبران را. ----- (۱). همه نسخه بدلها: یکسان. [...]

(۲). آط، آب، آز، مش: شدن. (۳). همه نسخه بدلها: سخن. (۴). سوره ص (۳۸) آیه ۷. (۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: اُ تخلقون، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۶). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱۷. (۷). آط، آب، آز، مش از زندگانی و مرگ. (۸). آب، آز و حساب تو می گویی. (۹). آط، آب، آز، مش ایشان. (۱۰). آج، لب، آل: آیت. (۱۱). چاپ شعرانی (۳۵۲ / ۸) و «إِنْ رَبُّكَ لَهْوُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ» (۱۲). آج، لب، آل تعالی و تقدس. (۱۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۴). آب: قوم صالح. صفحه: ۳۴۳ چون گفت «۱» ایشان را برادرشان صالح نمی ترسی! من شما را پیغامبری ام استوار. بررسی از خدای و طاعت داری «۲» مرا. و نمی خواهم «۳» بر او مزدی، نیست مزد من مگر بر خدای جهانیان. آیا می گذارند شما را «۴» در آنچه اینکه جاست ایمن. در بهشتها «۵» و چشمه ها. و کشتها و درختان «۶» خرما که شکوفه آن لطیف است. و می تراشی از کوهها خانهها آسوده. بررسی از خدای و طاعت داری «۷» مرا. و طاعت مداری فرمان اسراف کنان را. آنان که تباهی کنند در زمین و نیکی نکنند. [۱۵۳- ر]

گفتند: توی تو از جمله جادوی کردگان «۸». نیستی تو آما آدمی چون ما، بیار دلیلی اگر تو را از راستیگرانی «۹». گفت اینکه شتری است که آن را «۱۰» نصیبی است و شما را نصیبی روزی معلوم. ----- (۱). آج، لب، آل

مر. [...]

(۲). آب: فرمان برید. (۳). آب: و سؤال نمی کنم شما را، آج، لب، آل: نمی خواهم از شما. (۴). اساس: رها می کنی، با توجه به ضبط مشترک آج، لب، آل، تصحیح شد. (۵). آط، آج، لب، آل، مه: بستانها. (۶). آط، آج، لب، آل: درختهای. (۷). آب، آج، لب، آل: فرمان برید. (۸). آط، لب: جادوگران. (۹). همه نسخه بدلها: راستگویان. (۱۰). آط، مه: هست او را. صفحه: ۳۴۴ و تعرض مکنی آن را به بدی «۱» که بگیرد شما را عذاب روزی بزرگ. پی بکردند آن را در روز آمدند پشیمان. بگرفت ایشان را

عذاب، در اینکه شما را دلیلی است و نبودند بیشترین ایشان گرونده. و خدای تو اوست که بی همتا و بخشاینده است. دروغ داشتند قوم لوط فرستادگان «۲». را. چون گفت ایشان را برادرشان لوط «۳» نمی ترسی! که من شما را پیغامبری ام استوار. [۱۵۳-پ] بترسی از خدای و طاعت داری مرا. و نمی خواهم از شما برای او مزدی، نیست مزد من الّا بر خدای جهانیان است. می آیی «۴» به مردان «۵» از جهانیان. «۶» و رها می کنی آنچه بیافرید برای شما [خدای شما]

«۷» از زنان، بل شما گروهی «۸» از حد در گذشته. گفتند اگر باز پس نایستی «۹» ای لوط باشی از بیرون کردگان. گفت من هشتم کار شما را از دشمن ----- (۱). آج، لب، آل: و مرسانید او را بدی. (۲). آط، آب، آج، لب، آل: پیغامبران. (۳). آج، لب، آل ای. (۴). آج، لب، آل: آیا می آید شما. (۵). آج، لب، آل: نرینگان. [...]

(۶). اساس: ندارد، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). آب، آج، لب، آل: گروهی اید. (۹). آط: و انایستی، آب، آج، لب، آل: باز نایستی. صفحه: ۳۴۵ دارندگان «۱». خدای من برهان مرا و اهل مرا از آنچه ایشان می کنند. برهانیدم او را و اهلش را جمله. الّا پیر زنی را در ماندگان «۲». آنگه هلاک کردیم دیگران را. ببارانیدیم بر ایشان بارانی، بد است باران ترسانیدگان «۳». [۱۵۴-ر]

در آن «۴» آیتی است و نبودند بیشترین ایشان مؤمن. و خدای تو اوست که بی همتا و بخشاینده است. «۵» دروغ داشتند اصحاب پیشه پیغامبران را. چون گفت ایشان را شعیب «۶» نمی ترسی! من شما را پیغامبری ام استوار. بترسی از خدای و طاعت من داری. و نمی خواهم شما را بر او مزدی نیست مزد من مگر بر خدای جهانیان. تمام بکنی کیل کردن «۷» و مباحی از نقصان کنندگان «۸». بسنجی «۹» به ترازوی راست. ----- (۱). اساس و آط برندکان (!) آنچه در متن اختیار کرده ایم، اتفاق دیگر نسخه بدلهاست. (۲). آط: در باقی ماندگان، آب، مش: پس ماندگان، آج، لب، آل: بازماندگان. (۳). آج، لب، آل: بیم کرده شدگان، مش: ترسانیده شدگان. (۴). آل، مش: بدرستی که در اینکه. (۵). اساس: الایکه. (۶). آج، لب، آل ای. (۷). آب، آج، لب، مش: پیمانانه را، مه: پیمودن. (۸). آط، آج، لب، آل، مه: کم پیمانان. (۹). آط، آج، لب، آل: برسنجید، آب، مش: وزن کنید، مه: برسنجی. صفحه: ۳۴۶ و کم مدهی «۱» مردمان را چیزهاشان و تباهی مکنی در زمین فساد کننده. و بترسی از آن که آفرید «۲» شما را و خلقتان پیشینه را. [۱۵۴-پ]

گفتند تو به حقیقت از جادوی کردگانی. و نیستی تو الّا آدمی چون ما و «۳» اگر گمان بریم به تو که تو از دروغزنانی «۴». بیفگن بر ما پاره ای «۵» از آسمان اگر تو از جمله راستیگرانی «۶». گفت خدای من به داند «۷» به آنچه شما می کنی. دروغ داشتند او را، بگرفت ایشان را عذاب روزی که سایه «۸» آن بود عذاب روز بزرگ. که در آن هست آیتی و نیستند بیشترین ایشان مؤمن. و خدای تو عزیز و رحیم است. قوله تعالی: كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ، آنگه در حدیث صالح و قوم او گرفت «۹»، گفت: به دروغ داشتند قبیله ثمود پیغامبران را. إِذْ قَالَ لَهُمْ، چون گفت ایشان را برادرشان در نسب، و نه در دین: أَلَا تَتَّقُونَ، از خدای نترسی من شما را پیغامبری ام استوار؟ از خدای بترسی و طاعت من داری. و ----- (۱). آب، مش: مکاهید. [...]

(۲). آب، مش: از خدای که بیافرید. (۳). اساس اگر، که با توجه به معنی مجدد آیه در متن و ضبط نسخه بدلها زاید تشخیص داده شد. (۴). آط: و ما پنداریم تو را از جمله دروغ گویندگان. (۵). آط، لب، آل: پاره ها. (۶). آط، آب، آج، لب، آل، مش: راستگویانی. (۷). آب: داناست، آج، لب، آل، مش: داناتر است. (۸). کذا در اساس، آط: روز سایه که. (۹). همه نسخه بدلها، بجز آذ: با حدیث قوم صالح - علیه السلام - و قوم آمد. صفحه: ۳۴۷ من از شما مزدی نمی خواهم، مزد من نیست مگر بر خدای جهانیان. أ تُتْرَكُونَ فِي مَا هَاهُنَا آمِنِينَ، آنگه بر سیل و عظم و تنبیه ایشان را گفت که: شما را رها خواهند کردن در آنچه اینکه جاست ایمن «۱»، یعنی [که گمان می بری که شما را از اینکه سرای دنیا بیرون]

«۲» نخواهند کردن! و اینکه استفهام را معنی جحد است. و «ما» موصوله است، و آمِنِينَ نصب بر حال است از مفعول. فِي جَنَاتٍ

بدل «ما» است، بیان کرد آن را که گفت از (۳) آنچه اینکه جا هست از مال و ملک و نعیم دنیا در بوستانها و چشمه‌های آب. و زُرُوعٍ و کشتها. و نَخْلٍ، خرما بنان که طلع (۴) آن لطیف باشد، و منه: فلان هضم الکشح، ای لطیفه [۱۵۵-ر].
 و اصل الهضم، الکسر، و منه: هضم الطعام، و منه: هضم الظلم (۵). عبد الله عباس گفت: هضم آن باشد که به جای خود رسیده باشد و بر بیاورده شکفته شود. ضحاک گفت: متراکب (۶) باشد. عکر مه گفت: تر باشد و نرم. مجاهد گفت: آن باشد که چون دست به او برند شکفته شود، آنگه گفت: تا تر بود هضم بود، چون خشک شود هشیم (۷) شود. ابو العالیه گفت: آن بود که در دهن باز شود. مقاتل گفت: متراکم باشد بر وجهی که چون بر هم افتد بشکند (۸) بعضی بعضی را. ابو عبیده و زجاج گفتند: متداخل باشد. و تَحْتُون، می تراشی و می شکافی از کوهها خانه‌ها. فارهین، عبد الله عباس گفت: «حاذقین»، در آن حال که دانا باشی به آن. قولی دگر از او آن است (۹): «أشرین»، یعنی بطر گرفت شما را. ضحاک گفت: معجب باشی به صنعت خود. ابو عبیده گفت: «فرحین»، خرم باشی به آن. و عرب معاقبه کند میان «ها» و «حا» ----- (۱). اساس: بمن، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: در. (۴). همه نسخه بدلها بار. (۵). اساس: الهضم المظلم، با توجه به نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). همه نسخه بدلها: تراکب، چاپ شعرانی (۸/۳۵۶): تراکب. [.....]

(۷). اساس: هضم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸). همه نسخه بدلها ای. (۹). همه نسخه بدلها که. صفحه ۳۴۸: برای آن که از یک مخرج آید (۱)، کالمدح و المده، و اینکه را از ابدال خوانند. اهل شام و کوفه فارهین خواندند به «الف»، و باقی قراء «فرهین» خواندند. و بعضی گفتند: «فرهین» و «فارهین» به یک معنی باشد، مثل قوله تعالی: عِظَامًا (۲) فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا، از خدای بترسی و طاعت من داری. وَ لَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ، و طاعت اینکه مسرفان که تعدی می کنند در عبادت اصنام مدارید. الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَ لَا يُصْلِحُونَ، آنان که ایشان در زمین فساد می کنند و صلاح نکنند. قَالُوا، گفتند آن کافران صالح را: إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَرِّحِينَ، تو از جمله فریفتگانی، ای من المخدوعین، اینکه قول مجاهد و قتاده است. کلبی گفت از ابو صالح از عبد الله عباس: من المخلوقین المعلنین (۴) بالطعام و الشراب، یعنی آدمی را همچون ما محتاج طعام و شراب، به دلیل (۵) قول لیبید- شعر: فان تسألینا فیم نحن فاننا عصافیر من هذا الأنام المسخر و قال آخر- شعر: نسحر بالطعام و بالشراب ای نعلل و نخدع. [بر]

(۶) اینکه قول کلمه مشتق باشد از «سحر» که خدیعت است. بعضی گفتند: کلمه از «سحر» (۷) به فتح «سین» که شش باشد، یعنی تو از جمله آنانی که ایشان را سحر باشد، یعنی آدمی بیانه (۸) قوله: ما أنت إلا بشرٌ مثلنا، و «۹» نیستی الا آدمی چون ما. قَاتِ بِأَيَّةٍ، آیتی بیار و دلیلی و حجتی اگر راستگیری (۱۰). ----- (۱). همه نسخه بدلها: اند. (۲). سوره نازعات (۷۹) آیه ۱۱. (۳). همه نسخه بدلها: عظاما نخره و ناخره. (۴). همه نسخه بدلها: المعلمین. (۵). چاپ شعرانی: دلیله. (۶). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۷). همه نسخه بدلها است. (۸). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۸/۳۵۷): باریه. (۹). همه نسخه بدلها: تو. (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مش: راستگویی، مش: راست می گویی. صفحه ۳۴۹: قال هذه ناقة، گفت: اینکه شتری است، لها شرب، او را نصیبی است و شما را نصیب (۱) روزی معلوم. و «شرب»، مصدر باشد، و «شرب» جماعتی شاربان باشند، و «شرب» نصیب باشد از آب. فعل به معنی مفعول، و اینکه آن است که در قصه صالح برفت که صالح- علیه السلام- آن آب که ایشان را بود ببخشید میان شتر و میان ایشان تا یک روز نوبت ایشان بودی و یک روز نوبت شتر. آن روز که نوبت شتر بودی، بیامدی و دهن بر نهادی و جمله آب باز خوردی، و هم چندان آب که خوردی شیر بدادی. و روزی [که]

(۲) نوبت ایشان را بودی، شتر آب نخوردی و شیر ندادی. و لا- تمسوها بسوء، دست به او دراز مکنی به بدی، یعنی به عقر و پی بکردن. فَيَأْخُذْكُمْ، که پس شما را بگیرد عذاب روزی بزرگ، از او قبول نکردند و نشنیدند، و آن شتر را پی بکردند و بکشتند.

فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ، در روز آمدند پشیمان، چون عذاب بدیدند در وقتی که پشیمانی سود نداشت. فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ، عذاب بگرفت ایشان را. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی و دلالتی هست، و بیشترین ایشان ایمان نمی آرند، و خدای تو عزیز و رحیم است. كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ، به دروغ داشتند قوم لوط پیغامبران را. إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطُ، چون گفت ایشان را برادرشان «۳» لوط: أَلَا تَتَّقُونَ، نمی ترسی از خدای! إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ، من شما را پیغامبری ام استوار. از خدای بترسی و مرا طاعت داری. و من از شما مزدی نمی خواهم، مزد من بر خدای جهانیان است. أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ «۴» قَالُوا، گفتند آن قوم: لَئِن لَّمْ تَنْتَهَ يَا لُوطُ، اگر باز نایستی ای لوط [از اینکه گفتار]

«۱» از جمله آنان باشی که تو را از شهر بیرون کنیم. گفت: إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ، من عمل شما را از جمله مبغضانم، اینکه کار زشت که شما می کنی دشمن می دارم. آنکه دعا کرد و گفت: بار خدایا؟ برهان مرا و اهل مرا از اینکه کار که اینان می کنند، چه من نمی توانم دیدن و اینان وعظ «۲» نمی شنوند، خدای تعالی دعای او به اجابت مقرون کرد و او را برهانید و گفت: فَتَجَنَّبْهَا وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ، برهانیدم او را و اهل او را [جمله]

«۳». إِلَّا عَجُوزًا، مگر پیرزنی را آن زن او بود که کافره بود. فِي الْغَابِرِينَ، در جمله ماندگان «۴» در عذاب. و «غابر» هم ماضی باشد و هم باقی، و اینکه جا باقی است. ثُمَّ دَمَرْنَا الْآخِرِينَ، پس هلاک کردیم و دمار بر آوردیم دیگران را. وَ أَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا، ببارانیدیم «۵» بر ایشان بارانی. مراد «۶» آن سنگ است که بر ایشان بیاید از آسمان پس از آن که شهرهای ایشان برگردانید. «مطر» [در]

«۷» رحمت گویند و «امطر» در عذاب. فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ، بد شد و دژم کننده «۸» باران عذاب کردگان. وهب متبه گفت: آن «۹» سنگها که بر قوم لوط ببارید، سنگ کبریت بود و آتش. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی است و دلالتی و بیشترین «۱۰» ایمان نیارند، و خدای تو عزیز و رحیم است. كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ «۱۱» هر قال هر قال، به دروغ داشتند اهل بیشه «۱۳» پیغامبران را، و اینکه «۱۴» هر دو لغت است. و بعضی دگر «۱۵» گفتند: ایکه، نام مدینه ایشان است یا «۱۶» آن که -----
----- (۷-۳-۱). اساس: ندارد، از آط، افروده شد. (۲). همه نسخه بدلها من. (۴). اساس: ماندگانیم، با توجه به آط و دیگر نسخه ها، تصحیح شد. (۱۴-۶-۵). همه نسخه بدلها از. (۸). همه نسخه بدلها: اندوهناک. (۹). همه نسخه بدلها: از. (۱۵-۱۰). همه نسخه بدلها: بیشتر اینان. (۱۱). اساس: الایکه. (۱۲). اساس و أصحاب الایکه با توجه به معنی و دیگر نسخه بدلها، زائد به نظر می رسد. (۱۳). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۱۶). اساس: و، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۳۵۱ بیشه است و برای اینکه صرف نکرد لیکه «۱» را الاجتماع السببیین فیها التعریف و التأنیث. ابن کثیر و نافع و ابن عامر «الیکه» خواندند، و باقی قراء «الایکه». ابو علی الفارسی گفت: اولیتر آن باشد که بر تخفیف همز بود، مثل: لحم فی الأحمر و امثال ذلك. چون چنین باشد منع صرف را وجهی نبود. إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ، چون گفت ایشان را شعیب، و برای آن نگفت «اخوانهم» که شعیب از ایشان نبود اعنی از اصحاب ایکه و انما از مدین بود، نبینی که ذکر مدین کرد و گفت: وَ إِلَى مَدِينِ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا «۲» أَلَا تَتَّقُونَ، [از خدای ترسی! إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ، من شما را پیغامبری امین ام. فَاتَّقُوا اللَّهَ]

«۳»، از خدای بترسی و «۴» طاعت داری. و من از شما مزدی نمی خواهم، مزد من نیست الا بر خدای جهانیان. اکنون بدان که: دعوت جمله پیغامبران برای «۵» یک لفظ و معنی آمد «۶» همه دعوت با یک چیز می کردند از دین خدای- عز و جل- و توحید و عدل و امر معروف و نهی منکر و طاعت خدا و رسول، و اخلاص عبادت، و امتناع از طمع به اجرت بر دعوت و ادای رسالت. أَوْفُوا الْكَيْلَ، تمام بدهید کیل. وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْبِرِينَ، و مباشی از جمله آنان که کم پیمایند و کم سنجند، يقال: اخسر اذا نقص الكيل و الوزن. وَ زُنُوبًا بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ، و بر سنجی به ترازوی راست، و مردمان را چیزی که دهی کم مدهی، شما را «۷» در زمین فساد و تباهی

مکنی. وَ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ، بترسی از آن خدای که بیافرید شما را، وَ الْجِبَلُ الْأُولَى، و خلقان اول را، و الْجِبَلُ وَالْجِبَلُ الْخَلْقُ، قال الشاعر- شعر: و الموت (۸) اعظم حادث مما يمر على الجبل [الجبل الخلق و يستعمل بمعنى الخلق و الطبیعة]

«۹». ----- (۱). همه نسخه بدلها: ایکه. (۲). سوره عنكبوت (۲۹) آیه ۳۶. (۳). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۴). همه نسخه بدلها مرا. (۵). آط، آب، آج، لب، آز، آل آن که، مش آن. (۶). همه نسخه بدلها که ایشان. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸). همه نسخه بدلها: الموت. (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۳۵۲ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ، گفتند او را تو از جمله مخدوعان «۱» و فریفتگانی و با تو سحر و جادوی کرده‌اند. و تو نیستی الا آدمی چون ما، و ما تو را از جمله دروغزنان می‌پنداریم. فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا، فرو فگن «۲» بر ما پاره‌های آسمان اگر راستگیری «۳». قال رَبِّي أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ، گفت: خدای من عالمتر است به آنچه شما می‌کنی تا شما را جزا دهد بر حسب استحقاق شما. در خبر می‌آید که: خدای تعالی هفت «۴» روز باد از ایشان باز داشت و گرما بر ایشان مسلط کرد چنان که دم باز می‌گرفت ایشان «۵» و چاره‌ها می‌ساختند و در سردابه‌ها «۶» می‌شدند برای تبرید «۷». هر کجا می‌رفتند گرمتر بود. به صحرا «۸» آمدند، ابری بر آمد، ایشان بتاختند و به سایه آن ابر شدند تا ساعتی از گرما برآسایند. نسیمی از آن جا بدمید که ایشان راحت به آن یافتند «۹»، آواز دادند یکدیگر را و بخواندند تا «۱۰» در سایه آن حاضر آمدند [۱۵۶-ر]

. چون همه مجتمع شدند، خدای تعالی از آن ابر آتشی بر ایشان ببارید تا همه بسوختند، اینکه بیان عَذَابِ يَوْمِ الظُّلَّةِ است. قتاده گفت: خدای تعالی شعیب را به دو گروه فرستاد به اهل مدین و به اصحاب الایکه: اما اصحاب الایکه به عذاب «۱۱» ظلّه هلاک شدند، و اما اهل مدین به صیحه هلاک شدند. جبریل - علیه السّلام - بیامد و بانگی بر ایشان زد، همه هلاک شدند. بعضی دگر گفتند: «عذاب ظلّه» آن بود که «۱۲» هفت شبان روز گرما بر ایشان مسلط کرد تا ایشان را دم باز گرفت، آنکه کوهی پدید آمد در ولایت ایشان، مردی آن جا رفت و سایه‌ای دید با راحت، و در پیرامن کوه چشمه‌های آب و درختان. آن جا ----- (۱). همه نسخه بدلها: مخدعان. (۲). همه نسخه بدلها: بیفگن. (۳). همه نسخه بدلها: راستگویی. (۴). آج، لب، آل شبانه. [...]

(۵). همه نسخه بدلها را. (۶). اساس: سرایها، همه نسخه بدلها بجز آط: سردابها، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۷). همه نسخه بدلها: تبرّد. (۸). آج، لب، آل: صحرايي بر. (۹). همه نسخه بدلها، بجز آل: راحت آن بیافتند. (۱۰). همه نسخه بدلها همه. (۱۱). آط يوم. (۱۲). همه نسخه بدلها خدای تعالی. صفحه: ۳۵۳ بیاسود و آب باز خورد و از میوه درخت چندان که خواست برگرفت، آنکه برخاست «۱» و با خانه خود آمد و اهل البیت خود را و دوستان خود را خبر داد. ایشان نیز برفتند و نصیبی برداشتند و باز آمدند و اهل شهر را بگفتند، جمله برخاستند «۲» و آن جا رفتند و مقام کردند. چون همه مجتمع شدند آن جا و هیچ کس نماند که نه آن جا حاضر آمد، خدای تعالی آن کوه به «۳» سر ایشان در آورد تا همه را در برگرفت و هلاک کرد. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی و علامتی و پندی است، بیشترین ایشان مؤمن نه‌اند، و خدای تو ای محمد غالب است و بخشاینده.

[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۹۲ تا ۲۲۷]

[اشاره]

وَ إِنَّهُ لَنَزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ (۱۹۲) نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ (۱۹۳) عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ (۱۹۴) بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُّبِينٍ (۱۹۵) وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأُولَى (۱۹۶) أَوْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ (۱۹۷) وَ لَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ (۱۹۸) فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا

كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ (۱۹۹) كَذَلِكَ سَيَلْكَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ (۲۰۰) لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ (۲۰۱) فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۲۰۲) فَيَقُولُوا هَيْلًا نَحْنُ مُنْظَرُونَ (۲۰۳) أَلَيْسَ لَنَا بِمَنْعُجُلُونَ (۲۰۴) أَمْ فَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ (۲۰۵) ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ (۲۰۶) مَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمْتَعُونَ (۲۰۷) وَ مَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيْبِهِ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ (۲۰۸) ذِكْرِي وَ مَا كُنَّا ظَالِمِينَ (۲۰۹) وَ مَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ (۲۱۰) وَ مَا يَتَّبِعِي لَّهُمْ وَ مَا يَسْتَطِيعُونَ (۲۱۱) إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمْعَزُولُونَ (۲۱۲) فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُكُونَ مِنَ الْمُعَذَّبِينَ (۲۱۳) وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ (۲۱۴) وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۲۱۵) فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنَّي بِرِيءٍ مِمَّا تَعْمَلُونَ (۲۱۶) وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۲۱۷) الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ (۲۱۸) وَ تَقْلُبُكَ فِي السَّاجِدِينَ (۲۱۹) إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۲۲۰) هَيْلًا أُتْبِئُكُمْ عَلَى مَنْ تَنْزَلُ الشَّيَاطِينُ (۲۲۱) تَنْزَلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ (۲۲۲) يُلْقُونَ السَّمْعَ وَ أَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ (۲۲۳) وَ الشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ (۲۲۴) أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ (۲۲۵) وَ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ (۲۲۶) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ ذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَ انْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ (۲۲۷)

[ترجمه]

و او فرستاده «۴» خدای جهانیان است. بفرستاد آن را روح الامین «۵». بر دل تو تا باشی از «۶» ترسانندگان. به زبانی تازی روشن. و او در کتابهای پیشین است. «۷» نبود «۸» ایشان را دلیلی «۹» آن که دانند عالمان بنی اسرائیل. و اگر فرو فرستادمانی «۱۰» بر بهری اعجمیان. [۱۵۶-پ]

بخواندی «۱۱» بر ایشان نیاوردندی به او ایمان. همچنین بردیم «۱۲» آن را در دل‌های گناهکاران.

----- (۱). همه نسخه بدلها: برخواست. (۲). همه نسخه بدلها بجز آط: برخواستند. (۳). همه نسخه بدلها: بر. (۴). آب: بدرستی که اینکه قرآن فرو فرستاده. (۵). آب: به او جبریل امین. (۶). آب جمله. [.....]

(۷). اساس: علماء. (۸). آب: آیا نبود، آج، لب، آل: آیا نیست. (۹). آب: دلالتی. (۱۰). آب: فرو فرستادیم، آج: فرو فرستادیمی آن را. (۱۱). آب: بخواند آن را. (۱۲). آب، مش: روان می کنیم، آج، لب، آل: در آوردیم. صفحه: ۳۵۴ ایمان نیاوردند «۱» به او تا «۲» ببینند عذاب دردناک. آید «۳» به ایشان ناگاه و ایشان نمی دانند. گویند ما هستیم مهلت داده. به عذاب ما شتاب می کنند! نه بینی «۴» که اگر برخورداری دهیم ایشان را سالیان! پس آید به ایشان آنچه وعده می کنند «۵» ایشان را. نگزیراند «۶» از ایشان آنچه ایشان را برخوردار کرده باشند. و هلاک نکردیم از شهری «۷» الا آن را ترسانندگان بودند. به یاد دادن «۸» و نبودیم بیدادکار. و فرو نیاوردند آن را دیوان. و نشاید «۹» ایشان را و نتوانند «۱۰» ایشان. ایشان از شنیدن معزول‌اند. [۱۵۷-ر]

و مخوان با خدای دیگر خدایان «۱۱» که باشی از عذاب کردگان. و بترسان نزدیکتر را از خویشان «۱۲». و فرو نه بالت «۱۳» برای آن که ----- (۱). آط، آب: نیارند، آج، لب، آل، مش: نمی آرند. (۲). مش: بر آن که. (۳). آط، آب: بیاید، آج، لب، آل: پس بیاید. (۴). آط، آج، لب، آل: بینی، آب، مش: آیا دیدی. (۵). آب، مش: وعده داده‌اند. (۶). مش: بی نیاز نکرد. (۷). آب، مش: دهی. (۸). آب، مش: یادداشت. [.....]

(۹). آج، لب، آل: نسزد، آب، مش: سزاوار نبود. (۱۰). آب، مش: توانایی نداشتند. (۱۱). آب: با خدای خدای دیگری، آط، مش: با خدای خدای دیگر. (۱۲). آط، خویشان نزدیکت را. (۱۳). آب، مش: فرو دار بال خود را، آج، لب، آل: نرم دار بال تو را. صفحه: ۳۵۵: پسر و تو است از مؤمنون. اگر نافرمانی کنند در تو «۱» بگو که من بیزارم از آنچه می کنی. و تو ککل کن بر خدای بی همتای بخشاینده. آن که بیند تو را آنکه که برخیزی «۲». و گردانیدن «۳» تو در سجده کنندگان. که اوست که شنواست و داناست. خبر دهم «۴» شما را که بر که فرو آیند «۵» دیوان! فرو آیند «۶» بر [هر]

«۷» دروغزنی بزهارکار. می فگنند «۸» شنیدن «۹»، و بیشترین ایشان دروغزنند. و شاعران، بی ایشان گیرند نادا [نا]

«۱۰» ن. نبینی «۱۱» ایشان در هر وادی «۱۲» نهاده‌اند «۱۳» [۱۵۷-پ]

! و ایشان گویند آنچه نکنند «۱۴». الا آنان که بگرویده «۱۵» و کار کردند ----- (۱).
 آط، آب، آج، لب، آل: تو را. (۲). آب، مش: وقتی که قایم باشی. (۳). آط، آج، لب، آل: گردیدن، آب: گردانید. (۴). آج، لب،
 آل: بی‌گاهانم. (۵-۶). آط: فرود آیند، آب، آج، لب، آل، مش: فرود می‌آیند. (۷-۱۰). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸).
 آب، آج، لب، آل، مش: می‌اندازند. (۹). آب، مش: گوش را. (۱۱). آب، مش: نمی‌بینی که. [.....]

(۱۲). مش: رودی. (۱۳). آب، مش: شیفته می‌شوند، آج، لب، آل: سرگشته شوند. (۱۴). اساس: نه بدانند، به قیاس با نسخه آط و با
 توجه به معنی عبارت، تصحیح شد. (۱۵). آط، آج، لب، آل: بگرویدند. صفحه: ۳۵۶ نیکبها و ذکر خدای کنند «۱» بسیاری، و کینه
 کشند «۲» پس از آن که بر ایشان ستم کرده باشند، و بدانند آنان که ستم کرده باشند که به چه بازگشتگاه گردند «۳». قوله تعالی: وَ
 إِنَّهُ لَنَزِيلٌ رَبِّ الْعَالَمِينَ، حق تعالی گفت: وَإِنَّهُ «۴» نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ، اهل حجاز و ابو عمرو خواندند: «نزل» به تخفیف «زا» من
 النزول بر فعلی لازم، و روح الامین به رفع بر فاعلیت. و باقی قراء «نزل» خواندند «۹» بر فعل متعدی به تشدید «زا»، بر آن که فعل
 خدای را باشد - جل - جلاله. و «روح الامین»، به نصب خواندند بر مفعول به. بر قراءت اول، معنی آن باشد که: فرود آرد «۱۰» روح
 الامین اینکه قرآن را بر دل تو. و بر قراءت دوم: فرو فرستاد خدای - جل - جلاله - جبریل را به اینکه قرآن بر دل تو. لَتَكُونَ مِنَ
 الْمُنذِرِينَ، تا از جمله ترسانندگان باشی «۱۱». بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ، به زبانی تازی روشن، و برای آن گفت: عَلَي قَلْبِكَ، بر دل تو، که
 رسول - علیه السلام - خواننده نبود، جبریل - علیه السلام - قرآن بر وی خواندی تا او به دل فرا گرفتی و یاد گرفتی. -----

----- (۱). آج، لب، آل: یاد کردند خدای را. (۲). آب، مش: داد بستانند، آج، لب، آل: و مکافات
 نمودند. (۳). آط، آب، مش: باز گردند، آج، لب، آل: باز می‌گردند. (۴). همه نسخه بدلها ها. (۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده
 شد. (۶). همه نسخه بدلها، بجز آب و. (۷). همه نسخه بدلها و شاید که مصدر باشد به معنی مفعول، كَالرَّضِيِّ بِمَعْنَى الْمَرْضِيِّ، و
 اینکه مذهب کوفیان باشد. (۸). ال: انزل. (۹). همه نسخه بدلها: خوانند. (۱۰). همه نسخه بدلها: آورد. [.....]

(۱۱). همه نسخه بدلها «با» تعلق دارد به «نزل»، و مراد به «لسان» لغت است، چنان که: و ما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه [سوره
 ابراهیم (۱۴) آیه ۴]

. صفحه: ۳۵۷ وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأُولِينَ، و او - یعنی ذکر قرآن - در کتابهای پیشین است. اینکه قول بیشتر مفسران است. مقاتل گفت:
 ذکر محمّد خواست، یعنی ذکر محمّد در کتابهای پیشین است. أَوْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ، ابن عامر «تکن» خواند به «تا»، و «ایه» به رفع. و
 باقی قراء «یکن» خوانند به «یا»، و «ایه» منصوب بر خبر کان، و معنی آیت آن است «۱»: نه آیتی و علامتی است اینکه کافران و
 متکبران را آن که می‌دانند او را «۲» یعنی محمّد را عالمان بنی اسرئیل چون عبد الله سلام و اصحابش و مانند ایشان! عبد الله عباس
 گفت: سبب نزول آیت آن بود که مشرکان مکه کس فرستادند به جهودان مدینه که، چه گویی در محمّد و نعت «۳» و صفات او!
 ایشان گفتند: وقت بعثت «۴» اوست، و ما در توریت نعت و صفت او خوانده‌ایم، آن آیتی بود که دلیل کرد «۵» بر صدق رسول - علیه
 السلام. اذ قراءت آن کس که او خواند: آيَةٌ به نصب، بر قاعده است برای آن که معرفه اسم «کان» است و نکره «۶» خبرش. و بر
 قراءت آن کس که او «ایه» خواند، ضعیف است برای آن که بر عکس قاعده کلام عرب است، و سیبویه روا نمی‌دارد که اسم
 «کان» نکره باشد و خبر معرفه الا در ضرورت شعر، چنان که حسان گفت - شعر: كَأَنَّ سَلَاةً «۷» من بیت رأس یكون مزاجها عسل و
 ماء ای من بیت رئیس، كقول عمرو بن كلثوم: رأس من بنی جشم بن بكر ای برئیس «۸»، و قيل: بیت رأس [۱۵۸-ر]

موضع بالشام يتخذ منه الخمر. وَ لَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ، و اگر ما اینکه «۹» بر بعضی عجمیان پارسی زبان -----
 ----- (۱). آب، مش که. (۲). همه نسخه بدلها و می‌شناسند. (۳). همه نسخه بدلها: گفت. (۴). همه نسخه
 بدلها: یعت. (۵). همه نسخه بدلها: بود. (۶). اساس و، با توجه به اتفاق نسخه بدلها، زاید می‌نمود. (۷). چاپ شعرانی (۳۶۸/۸)،

«۱»، و محل «ذکری» نصب است و سه وجه را محتمل است: یکی آن که مصدری باشد لا من لفظ الفعل، و التقدير منذرون انذارا، چه انذار در معنی تذکیر باشد. دگر آن که مفعول به باشد از منذرون، یعنی ینذرونهم الذکری. سیم آن که مفعول له باشد، ای للذکری. و ما کُنَّا ظالِمین، و ما هرگز ظالم نبوده‌ایم و نا مستحق کس را «۲» نفرموده‌ایم، و حجت نانگیخته بر کس [۱۵۸-پ] تعجیل عذاب نکرده‌ایم. و ما تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّیَاطِینُ، آنگه گفت: اینکه قرآن نه شیاطین «۳» فرود آورده‌اند جبریل روح الامین فرود آورده است. و حسن بصری خواند و محمّد بن السّمیع در شاذّ: و ما تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّیَاطِینُ، به «واو». فزاد گفت: غلط الشیخ یعنی الحسن و نصر- بن شمیل «۴» عذر خواست از او و گفت: روا بود که «۵» چیزی شنیده باشد. یونس بن حیب گفت: اعرابی را دیدم که حکایت می‌کرد، گفت: انّ فلانا ادخلنا بساتین من ورائها بساتون. من گفتم: اینکه لغت نیک ماند به قراءت حسن بصری «۶»: و ما تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّیَاطِینُ. و اگر اینکه لغت بعضی عرب باشد، لغتی شاذّ است، و کلام عرب بر آن است که اینکه را جمع سلامت نکنند بر اینکه وجه اگر گویند بر قیاس شیطانون [باشد و]

«۷» شیاطون نباشد، و انما شیاطین «۸» چون بساتین و دهاقین است [فی جمع بستان و دهقان]

«۹». و در اوّل کتاب گفته‌ایم که در اصل شیطان «۱۰» دو قول گفتند: یکی فیعال، و یکی فعلان «۱۱» و شرح داده به استقصا. و ما یَبْغِی لَهُمْ، و نشاید ایشان را که مثل اینکه قراءت فرو فرستند. و ما یَسْتَطِیْعُونَ، و خود نتوانند از آن جا که علم اینکه نظم ندانند و نزدیک ایشان نیست. ----- (۱). اساس: ندارد، از آب، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: نامستحق را عذاب. (۳). اساس: شیطان، با توجه به دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۴). همه نسخه بدلها: الشمیل. (۵). آط، آب، آج، لب، آل: در آن، مش: در او. (۶). همه نسخه بدلها فی قوله. (۷-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). اساس: چون شیطان، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها و معنی عبارت، تصحیح شد. (۱۰). آج، لب، آل: شیاطین. (۱۱). اساس: فعلان، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۶۱ إِنْهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْرُؤُونَ، ایشان معزول‌اند از آن که خبری شنوند از فریشتگان از جمله اخبار آسمان به رجوم ستاره و شهاب چنان که پیش از اینکه شنیدندی. آنگه خطاب کرد با رسول- علیه السّلام- و گفت: فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ، و مراد جز «۱» اوست، گفت: با خدای تعالی دیگر «۲» را مخوان «۳» که پس آنگه از جمله معذبان باشی و عذاب رسید گانی «۴». و أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ، و خویشان [نزدیک را بترسان، ابتدا کن بالاقرب فالاقرب و الاهم فالاهم. البراء بن عازب روایت کند که چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ]

«۵». رسول- علیه السّلام- کس فرستاد و فرزندان عبد المطلب را در سرای بو طالب حاضر کرد [و]

«۶» امیر المؤمنین علی- علیه السّلام- [را]

«۷» فرمود تا برای ایشان «۸» گوسپندی بامدی گندم طعامی «۹» ساخت و صاعی شیر برای ایشان به آن بنهاد. ایشان حاضر آمدند و به عدد چهل مرد بودند، یک مرد بیش یا کم. و هر مردی از ایشان معروف «۱۰» بود به آن که جذعه بخوردی بر یک مقام، و آن شتر بچه پنج ساله باشد و فرقی «۱۱» از شیر باز خوردی و آن شست صاعی «۱۲» باشد. چون طعام پیش ایشان بنهادند «۱۳» ایشان را خنده آمد از آن طعام اندک و گفتند: ای محمّد؟ اینکه طعام «۱۴» که خواهد خوردن، که خورد اینکه طعام یک مرد از آن ما «۱۵» نیست! رسول- علیه السّلام- گفت: کلوا بسم الله، بخورید به نام خدای و یاد کنید نام خدای بر او. ایشان دست به نان و طعام «۱۶» دراز کردند و از آن طعام بخوردند و سیر شدند، و از آن صاع شیر باز خوردند و سیراب شدند، و حق تعالی ----- (۱). آل: خبر. [...]

(۲). آج، لب، آز، آل، مش: دیگری. (۳). آط، آج، لب، آل: مخوانید. (۴). همه نسخه بدلها: رسیدگان. (۵-۶-۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها ران. (۹). آط، آج، لب، آل، مش: بطعامی. (۱۰). همه نسخه بدلها: مشهور. (۱۱). اساس: قدحی، با توجه به اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۲). همه نسخه بدلها: شست صاع. (۱۳). همه نسخه بدلها: نهاد. (۱۴). مش را.

(۱۵). همه نسخه بدلها: که اینکه خورد یک مرد از ما. (۱۶). همه نسخه بدلها: بر آن طعام، که بر متن مرجح می‌نماید. صفحه: ۳۶۲
اینکه را آیتی ساخت و معجزی بر صدق دعوی رسول- علیه الصلوٰة و السّلام. آنگه بر پای خاست پس از آن که از آن طعام و شراب فارغ شده بودند، گفت: یا بنی عبد المطلب؟ انّ الله بعثنی الی الخلق کأفّه و الیکم خاصّیه، فقال تعالی: وَاَنْذِرْ عَشِیرَتَکَ الْأَقْرَبِیْنَ- و انا ادعوکم الی کلمتین خفیفتین علی اللّسان ثقیلتین فی المیزان تملکون بهما رقاب«۱» العرب و العجم و ینقاد [بهما]
«۲» لکم الامم و تدخلون بهما الجنّة و تنجون بهما من النّار: شهادة ان لا اله الا الله و بأنی«۳» رسول الله فمن یجیننی الی هذا الامر و یوازرنی علی القیام به یکن«۴» اخی و وصیّی و وزیر و وارثی و خلیفتی من بعدی، گفت: ای پسران عبد المطلب: بداننی که خدای تعالی مرا به جمله خلقان فرستاد بر عموم، و به شما فرستاد مرا بر خصوص، و اینکه آیت بر من انزله کرد«۵»: وَاَنْذِرْ عَشِیرَتَکَ الْأَقْرَبِیْنَ- و من شما را با دو کلمه می‌خوانم که بر زبان آسان است و در ترازو سنگی«۶» و گران است که شما بر آن بر عرب و عجم مالک شوی، و امتان شما را منقاد شوند، و به آن به بهشت رسی و از دوزخ نجات یابی، و آن آن است که: گواهی دهی که خدای یک«۷» است، و من رسول اویم، هر که او مرا اجابت کند با اینکه و موازرت و معاونت کند مرا بر اینکه کار برادر من باشد و وصی من باشد و وزیر من باشد و خلیفت من باشد از پس من. هیچ کس هیچ جواب نداد، علی بن ابی طالب بر پای خاست«۸» [۱۵۹- ر] و گفت: «۹» «۱۰» «۱۱» انا اوازرک علی هذا الامر، و ان «کان اصغرهم سنّاً و اخصمهم ساقاً و اد معهم» عینا، و او به سال از همه کهنتر و به ساق از همه باریکتر بود و به چشم از همه گریانتر«۱۲» بود، گفت: من تو را موازرت کنم بر اینکه کار. -----
----- (۱). همه نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: آئی. (۴). آب، آز، مش: یکون. (۵). همه نسخه بدلها: من فرو فرستاد.
(۶). همه نسخه بدلها: سنگین. (۷). همه نسخه بدلها: یکی. (۸). آب، آج، لب، آل، آز: خواست. (۹). همه نسخه بدلها: ندارد.
(۱۰). همه نسخه بدلها: احمشهم. (۱۱). همه نسخه بدلها: ارمصهم. (۱۲). آط، آب: کدوهناکتر، آج، لب، آل: کدوناکتر، آز: کروهناکتر، مش: کدوه نانتتر. صفحه: ۳۶۳ رسول- علیه السّلام- گفت: بنشین. او بنشست. رسول- علیه السّلام- دگر باره اینکه سخن باز گفت. کس جواب نداد. هم او بر پای خاست«۱» و گفت: یا رسول الله؟ من معاونت کنم تو را بر اینکه کار. رسول- علیه السّلام- گفت: بنشین. بار سه دیگر«۲» همین«۳» سخن باز گفت. کس بر نخاست«۴»، هم او برخاست«۵» و گفت: من موازرت کنم تو را یا رسول الله؟ رسول- علیه السّلام- گفت: بنشین یا علی، فانّک اخی و وصیّی و وزیر و وارثی و خلیفتی من بعدی، بنشین که تو برادر منی و وصی منی و وزیر منی و وارث منی و خلیفت منی از پس من. قوم از آن جا برخاستند«۶» و بر طریق استهزا ابو طالب را می‌گفتند: لیهنّک الیوم ان دخلت«۷» فی دین ابن اخیک فقد امر ابنک علیک، مبارک باد تو را ای ابو طالب که در دین پسر برادرت رفتی تا پسرت را بر تو امیر کرد. و اینکه خبر بیرون«۸» آن که در کتب اصحابان ماست، ثعلبی مفسّر امام اصحاب الحدیث در تفسیر خود بیآورده است بر اینکه وجه، و اینکه حجّتی باشد هر کدام تمامتر. ابو هریره روایت کرد که: چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السّلام- برخاست«۹» و گفت: «۱۰» یا معشر قریش اشترُوا انفسکم من الله لا [۱]
«غنی عنکم من الله شیئا، ای جماعت قریش؟ خویشان را از خدای باز خرید که من شما را از خدای [نگزیرانم چیزی. یا بنی عبد المطلب، یا بنی عبد مناف، یا فاطمه بنت رسول الله، یا عبّاس بن عبد المطلب، یا صفیه، عمّه رسول الله، لا اغنی عنکم من الله شیئا، من شما را از خدا]

«۱۱» هیچ غنا نکنم، اگر از مال من چیزی خواهی بدهم شما را، اما کار شما با خداست از اینکه جا ساخته روید. سعید جبیر روایت کرد از عبد الله عباس که: چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد ----- (۱). همه نسخه بدلها، بجز آج: خواست. (۲). آج، لب، آل: سه بار دیگر. (۳). آط، آج، لب، آل: هم اینکه. [.....]
(۴). آب، آز، آل، مش: برخواست. (۵). آب، لب، آز، مش: برخواست. (۶). آب، آز، آج، لب، آل، مش: برخواستند. (۷). اساس:

دخل، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۸). همه نسخه بدلها از. (۹). آط، آب، لب، آز، مش: برخواست. (۱۰). از آط، افزوده شد. (۱۱). اساس افتادگی دارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها، از آط افزوده شد. صفحه: ۳۶۴ که: وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ، رسول- علیه السّلام- بر کوه صفا شد و آواز داد: یا صباحاه، مردم همه سر نهادند با او. و آن که نتوانست شدن، رسولی را فرستادند «۱» تا بدانند که چه رسید او را. رسول- علیه السّلام- گفت: یا بنی عبد المطلب یا بنی فهر؟ اگر چنان که من خبر دهم که در زیر اینکه کوه لشکری حاضر است و بر شما خواهد غارت کردن، مرا به راست داری! گفتند: آری. گفت: اکنون [بدانی]

«۲» که من شما را می ترسانم از عذابی سخت. ابو لهب گفت: تبا لک، زیان باد تو را. ما را امروز همه روز برای اینکه خوانی «۳»؟ خدای تعالی به جواب بو لهب بفرستاد «۴»: تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ «۵» وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، آنکه رسول را گفت: جانب خود نرم دار با آنان که اتباع تواند از مؤمنان. و خفض الجناح، فرو نهادن بال باشد، و اینکه کنایت باشد از سهولت جانب. فَبِأَنِ عَصَاكَ، اگر در تو عاصی شوند بگو که من بیزارم از آن که شما می گویی «۶». وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ، و توکل کن بر خدای عزیز غالب که جانب او را خلل نتوان کردن، و رحیم و بخشاینده است. الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ، آنکه که «۷» بیند تو را آنکه که برخیزی، گفتند: مراد آن است که تو را بیند آنکه که به نماز برخیزی. و گفتند: مراد آن است که تو را بیند در تصرفاتی که کنی. و «قیام» کنایت کرد از افعال و تصرفات او، [چنان که]

«۸» گویند «۹»: فلان به اینکه کار قیام می نماید و فلان به اینکه کار سعی می کند، و معنی آن که تعاطی اینکه کار می کند. وَ تَقَلُّبُكَ، ای و پری تقلبک، و نیز می بیند گردیدن تو در میان ساجدان. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که می بیند گردیدن تو، می بیند در نماز از حال به ----- (۱). همه نسخه بدلها: فرستاد. (۸-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۳). همه نسخه بدلها: می خوانی. (۴). همه نسخه بدلها: ابو لهب فرستاد. (۵). سوره مسد (۱۱۱) آیه ۱، همه نسخه بدلها و تب: (۶). همه نسخه بدلها: از آنچه شما می کنی. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: آن که. (۹). اساس یا، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می نمود. صفحه: ۳۶۵، یک بار در قیام و یک بار در رکوع و یک بار در سجود. مجاهد گفت: گردیدن تو در سجده کنندگانی که با تو نماز می کنند. مقاتل و کلبی گفتند: معنی «۱» تقلب تو در نماز جماعت با پس نماز «۲». قولی دیگر آن است که عکرمه گفت از عبد الله عباس که: معنی آن است که می بیند «۳» گردانیدن تو از پشت پیغامبری دیگر به پشت [پیغامبری دیگر]

«۴»، تا آنکه که به پشت عبد الله رسیدی. و اصحاب ما به اینکه آیت تمسک کردند در آن که پدران رسول- علیه السّلام- مؤمن بودند، که خدای گفت «۵»: می بینم گردیدن تو در پشت ساجدان. إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، او شنوا و داناست همه مسموعات «۶» [۱۵۹- پ]

و معلومات را. هَلْ أُبَيِّنُكُمْ عَلَى مَنْ تَنْزَلُ الشَّيَاطِينُ، خبر دهم شما را که شیاطین بر که فرو «۷» آیند. تَنْزَلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ، فرود آیند بر همه «۸» دروغزنی بزهکار، و مراد کاهنانند «۹»، مقاتل گفت: چون مسیلمه و طلیحه «۱۰». يُلْقُونَ السَّمْعَ، سمع فرو فگندند، یعنی دزدیده از فریشتگان بشنوند یعنی شیاطین، و مثله قوله تعالی: إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ «۱۱» وَ إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ «۱۲» [وَ أَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ]

«۱۳» وَ الشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ، و شاعران را غاویان و جاهلان «۱» متابعت کنند. عبد الله عباس گفت: شیاطین اند و ایشان نیز شیاطین را «۲» تابعه شعرا می خوانند، و اعتقاد کرده اند که تلقین شعر شیاطین می کنند ایشان را، و هر کس را که شیطان او در اینکه باب قویتر باشد شعر او بهتر باشد، از اینکه جا گفت شاعر ایشان- شعر: انی و کل شاعر من البشر شیطانه انی و شیطانی ذکر و سبب استمرار اینکه شبهت بر ایشان از آن جاست که ایشان را شعر گفته می شود بی رنج و اندیشه بسیار آنچه دیگران مثل آن نتوانند گفتن به رنج و تکلیف «۳»، ایشان می پندارند که آن شیاطین تلقین می کنند، اُنَمَا آن به علمی ضروری است از قبل خدای- عزّ و جلّ،

ضحاک گفت دو شاعر در عهد رسول- علیه السلام- با یکدیگر خصومت کردند، یکدیگر را هجا کردند: یکی از انصار بود و یکی از قومی دیگر، و هر یکی را جماعتی در قفا ایستادند و معاونت می کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. صادق (۴)- علیه السلام- گفت مراد شاعران کفارند چون: عبد الله بن الزبیری، و هبیره بن ابی وهب، و مسافع بن عبد مناف، و عمرو بن عبد الله الجمحی، و امیه بن ابی الصلت که ایشان رسول را- علیه السلام- هجو کردند و مردم در دنبال ایشان فتاندی (۵) به وقت انشاد اینکه اشعار. ابو عصفی (۶) روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: من احدث هجاء فی الاسلام فاقطعوا لسانه، هر که در اسلام هجای احداث کند زبانش بیزی. سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: چون رسول- علیه السلام- مکه بگشاد، ابلیس ناله‌ای کرد و نعره‌ای زد سخت. اصحاب او بر او مجتمع شدند گفتند (۷): چه بود (۸)! گفت: پس از امروز طمع مدارید که کفر را قوتی بود، و لکن در عرب شعر ----- (۱). اساس: و شاعران را و غویان را جاهلان، با توجه به نسخه بدلها و معنی آیه، تصحیح شد. (۲). آط: ندارد. (۳). همه نسخه بدلها: تکلف. (۴). مش: حضرت امام جعفر صادق. (۵). همه نسخه بدلها: ایستادندی. (۶). چاپ شعرانی (۳۶۹/۸): ابو عطفی. (۷). مش او را که. (۸). مش که نعره و فریادی از سوز درون بر آوردی. صفحه: ۳۶۷ و نوحه منتشر کنی. آنگه وصف (۱) شاعران کرد گفت: أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ، وَ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ، نبینی که ایشان در هر وادی سر در نهند! يقال: هام علی وجهه اذا جاز و سار علی غیر قصد، سر در نهند در (۲) راه و بی راه می رود. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که در هر لغوی خوض کنند. و «هیم در وادی» کنایت است از آن که در هر طریقتی (۳) خوض کنند از انواع شعر چون: مدح و هجو و غزل و وصف و تشبیه و مبالغت، و اینکه قول مجاهد است. قتاده گفت: قومی را به باطل مدح کنند و گروهی را به ناواجب شتم کنند و چیزهایی (۴) گویند که ندانند. آنگه استثنا کرد از ایشان شاعران مؤمنان را، گفت: إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: اَلَا أَنَا أَنَا که مؤمن باشند و عمل صالح کنند و ذکر خدای بسیار کنند [و انتقام کشند از]

(۵) گروهی که بر ایشان ظلم کرده باشند، یعنی اگر کسی ایشان را هجو کرده باشد (۶) جواب دهند (۷) از آن که: الشَّرُّ بِالشَّرِّ و البادی اظلم، و منه قوله- علیه السلام: «المستبان» ما قالا فعلی البادی ما لم يعتد المظلوم، گفت: اینکه دو دشنام دهنده هر چه گویند وبال آن، آن راست (۱۰) که ابتدا کند مادام تا مظلوم از حد بنرود (۱۱)، و ابو العیناء بر اینکه منهاج گفت اینکه بیتها- شعر: اذا [أنا]

(۱۲) لم امدح علی الخیر اهله و لم (۱۳) الم الجنس (۱۴) اللئیم المذمما ففیم عرف (۱۵) الخیر و الشَّرُّ باسمه و شقّ لی الله المسامع و الفما [۰۶۱-ر]

و ابن الرومی هم اینکه معنی مراعات کرد در اینکه بیتها که گفت- شعر: ----- (۱). همه نسخه بدلها آن. (۲). همه نسخه بدلها: بر. (۳). همه نسخه بدلها: طریقی. (۴). آط: چیز، آب، آج، لب، آز، آل، مش: چیزی، مه: چیزها. (۵-۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [...]

(۶). آط، آب، آز، مش: کرده بود. (۷). آج، لب، آل: دادند. (۸). چاپ شعرانی: المتسابان. (۹). مش: يتعد. (۱۰). همه نسخه بدلها: وبال بر آن است. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز مش: بنبرد، مش: نبرد. (۱۳). اساس: فلم، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۱۴). چاپ شعرانی (۳۷۰/۸): النَّكْس. (۱۵). اساس: عدوت، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۳۶۸ و ما الحقد أَلَا تَوَامُ الشُّكْرِ فِي الْفَتَى وَ بَعْضُ السَّجَايَا يَنْتَسِبُ إِلَى بَعْضٍ فَحَيْثُ تَرَى حَقْدًا عَلَى [ذی]

«۱» اساءة فتم تری شکرا لذی حسن القرض اذ «۲» الارض اذ [ت]

«۳» ریع ما انت زارع من البذر فیها فهی ناهیک من ارض و از محدثان یکی اینکه معنی بر گرفت و به معنی کرد (۴)- شعر: فدونک فاحسن (۵) ما استحسنت و اعلم بانّی ما ظلمتک فی الحساب أُوْدَى ریع بذرک لا تلمنی (۶) لائنی قد خلقت من التراب و در خبر است

که: کعب بن زهیر بن ا [بی]

«۷» سلمی بیتی چند گفت در مرثیت اهل بدر و در آن جا تعریضی «۸» کرد به رسول، و کافر بود اینکه وقت، و او را برادری مسلمان بود. اینکه بیتها به سمع رسول رسید، رسول- علیه السلام- خون او هدر کرد. برادرش کس فرستاد به او و گفت: جان خود دریاب که رسول خدای خون تو هدر کرد هر کجا که تو را بینند بکشند، و لکن رسول مردی کریم است، برخیز و او را مدحی بگو «۹» و ثنای و توبه کن و ایمان آر که گمان آن «۱۰» است که قبول کند. او اینکه قصیده بگفت- شعر: بانت سعاد قلبی الیوم مبتول متیم عندها لم یفد مکیول «۱۱» و در آن جا گوید: انبث «۱۲» ان رسول الله اوعدنی و العفو عند رسول الله مأمول مهلا هداک الندی اعطاک نافله ال فرقان فيه مواعیظ «۱۳» و تفصیل لا تأخذنی «۱۴» باقوال الوشاء و لم اذنب و ان کثرت عنی الاقویل -----
----- (۷-۳-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). اساس: اذا، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۴). همه نسخه بدلها: و گفت. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۸/ ۳۷۰): حسن. (۶). اساس: ما تلمنی، آط، آب، لب، آز، مش: لا یلمنی، به قیاس با آج تصحیح شد. [.....]

(۸). آب، لب، آز، آل، مش: تعریض. (۹). همه نسخه بدلها و بیا. (۱۰). همه نسخه بدلها: چنان. (۱۱). اساس: لم یفسد معلول، همه نسخه بدلها: بعد معلول، به قیاس با چاپ شعرانی (۸/ ۳۷۱)، تفسیر قرطبی (۱۳/ ۱۴۷) و لسان (ماده کبل) تصحیح شد. (۱۲). اساس: نبث، به قیاس با چاپ شعرانی (۸/ ۳۷۱) تصحیح شد. (۱۳). کذا در همه نسخه ها، چاپ شعرانی (۸/ ۳۷۱): مواعید. (۱۴). اساس: لا تؤاخذنی، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه: ۳۶۹ لقد اقوم مقاما لو یقوم «۱» به اری و اسمع ما لو «۲» یسمع الفیل لظل یسعد «۳» الا ان یكون له من الرسول باذن الله تنویل حتی وضعت یمینی لا انازعه فی کفه ذی نعمات قیله القیل و فیها: ان الرسول لسیف یستضاء مهتد من سیوف الله مسلول فی فتیة من قریش قال قائلهم «۴» بطن مکة لما اسلموا زولوا زالوا فما زال انکاس و لا کشف یوم اللقاء و لا میل معازیل شم العرائین ابطال لبوسهم من نسج داود فی الهیجا سرایل و بیامد و به در سرای رسول آمد و در یزد. رسول- علیه السلام- گفت: کیست! گفت: مستأمن یا رسول الله، زنهار خواهی است یا رسول الله. گفت: در آی. گفت: ا ادخل «۵» آما، ایمن در آیم! گفت: ادخل آما و لو أنك کعب بن زهیر، [در آی و اگر همه کعب بن زهیری] «۶». او در آمد و گفت: [یا رسول الله من کعب زهیرم]

«۷»، و انا اشهد ان لا اله الا الله و أنك رسول الله. آنکه با رسول به مسجد آمد، گفت: یا رسول الله؟ قصیده ای دارم در مدح تو می خواهم تا بر «۸» ملاً مهاجر و انصار برخوانم. گفت: بیار. او قصیده برخواند. رسول- علیه السلام- از او خشنود شد و او را عفو کرد. ابو الحسن البراد گفت: چون اینکه آیت فرود آمد، عبد الله رواجه و کعب بن مالک و حسان بن ثابت پیش رسول آمدند گریان، و گفتند: یا رسول الله؟ خدای تعالی در حق شاعران [اینکه]

«۹» گفت و ما شاعریم. رسول- علیه السلام- گفت: آیت «۱۰» تمام برخوانی: اِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، الی قوله: مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا. ایشان دلخوش شدند و رسول- علیه السلام- حسان ثابت را گفت چون روز غدیر آن بیتها خواند- شعر: -----
----- (۱). اساس: اقوم، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۲). اساس: لم، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۳). همه نسخه بدلها: برعد. (۴). چاپ شعرانی (۸/ ۳۷۱): قائم. (۵). آج، لب، آل: ادخل. (۶-۷-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: در. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها: آیات. صفحه: ۳۷۰ ینادیههم یوم الغدیر نبیهم بخم و اسمع بالنبی «۱» منادیات- الایات. لا زلت مؤیداً بروح القدس ما نصرتنا بلسانک، تو مؤیدی به روح القدس مادام تا ما را به زبان نصرت می کنی. ابو هریره گفت: یک روز حسان در مسجد رسول شعر می خواند، عمر خطاب بگذشت و به خشم در او نگرید. حسان گفت: چه می نگری، من اینکه جا شعر- خواندم و بهتر از تو حاضر بود، یعنی رسول- علیه السلام. او «۲» گفت: یا با هریره «۳» به خدای بر تو شنیدی که رسول مرا گفت و عبد الله

رواحه را و کعب بن مالک را: اللهم ائیدهم بروح القدس! گفت: نعم. و در خبر است که: چون مشرکان رسول را هجو کردند، رسول- علیه السلام- صحابه را گفت: ما منع الذين نصرنا رسول الله بسيوفهم أن ينصروه بلسانه. اینکه سه کس گفتند: یا رسول الله؟ ما اینکه کار کفایت کنیم. رسول- علیه السلام- گفت: اهجوهم و روح القدس معکم. و در خبر است که چون دعبل علی خزاعی اینکه [۱۶۰-پ]

قصیده بر رضا خواند «۴» که در مدح او گفته است- شعر: مدارس ایات خلت من تلاوة و منزل وحی مقفر العرصات چون به ذکر صاحب الزمان- علیه السلام- رسید آن جا می گوید «۵»- شعر: خروج امام لا محاله خارج یقوم علی اسم الله و البرکات گفت: نفث بها روح القدس علی لسانک. و سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ، و ظالمان بدانند که به چه جای بازگشتن باز گردند «۶». و «منقلب»، محتمل است موضع انقلاب را و نیز «۷» مصدر را که انقلاب باشد، یعنی که بدانند که چگونه باز گردند. و عبد الله عباس خواند: ای----- (۱). همه نسخه بدلها: بالرسول. (۲). همه نسخه بدلها: آنکه. (۳). آط، آب، آج، آز، لب: بو هریره، آل: یا ابو هریره. (۴). مش صلوات الله و سلامه علیه. (۵). آط، آج، لب، آل، مش: آن جا گفت، آب، آز: آن جا که گفت. (۶). همه نسخه بدلها: باز گردیدند. (۷). آط: و مر، آب، آج، لب، آز، آل، مش: و هر. صفحه: ۳۷۱ منفلت ینفلتون، که کجا بجهد و چگونه بجهد، من الانفلات به «فا» و «تا». و در قراءت اهل البيت آمد: و سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا آلَ مُحَمَّدٍ، أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ، و اینکه هر دو قراءت شاذ است. و قوله: «ای»، منصوب است به «ینقلبون»، و منصوب نیست به «سيعلم»، برای آن که استفهام را صدر کلام بود فعلی که پیش او بود در او عمل نکند. و مورد آیت تهدید و وعید است جمله ظالمان را، و حمل آیت بر عموم کردن «۱» اولیتر باشد- و الله اعلم. تَمَّتِ الْمَجْلُدَةُ الرَّابِعَةُ عَشْرَةَ و تتلوها بعد ذلك فی الخامسة عشرة سورة النمل ان شاء الله تعالی [۱۶۱-ر]

.----- (۱). همه نسخه بدلها: حمل آیت کردن بر عموم. (۱). همه نسخه بدلها: حمل آیت کردن بر عموم.

جلد ۱۵

[جلد پانزدهم]

سورة النمل

بدان که اینکه سورت مکی است در قول قتاده و مجاهد، و در او ناسخ و منسوخ نیست. و نود و سه آیت است در عدد کوفیان، و چهار در عدد بصریان، و پنج در مدنیان. و هزار و صد و چهل و نه کلمت است، و چهار هزار و هفتصد «۱» و نود و نه حرف است.

و روایت است از زر حیش از ابی کعب که، رسول- علیه السلام- گفت:

هر که او سورت طس سلیمان برخواند، خدای تعالی او را ده حسنه بنویسد به عدد هر کس که به سلیمان «۲». ایمان داشت «۳» و به هود و شعیب و صالح و ابراهیم «۴» و به عدد آنان که به ایشان کافر شدند و روز قیامت از گور برخیزد و می گوید «۵»: لا اله الا الله «۶» [

(۷).

[سوره النمل (۲۷): آیات ۱ تا ۱۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

طس تلك آيات القرآن و كتاب مبين (۱) هدى و بشرى للمؤمنين (۲) الذين يقيمون الصلاة و يؤتون الزكاة و هم بالآخرة هم يوقنون (۳) إن الذين لا يؤمنون بالآخرة زيننا لهم أعمالهم فهم يعمهون (۴) أولئك الذين لهم سوء العذاب و هم فى الآخرة هم الأخسرون (۵) و إنك لتلقى القرآن من لدن حكيم عليم (۶) إذ قال موسى لأهله إنى آنست ناراً سأتيكم منها بخبر أو آتيكم بشهاب قبس لعلكم تصطلون (۷) فلما جاءها نودى أن بورك من فى النار و من حولها و سبحان الله رب العالمين (۸) يا موسى إنه أنا الله العزيز الحكيم (۹) و ألق عصاك فلما رآها تهتز كأنها جان ولى مديبراً و لم يعقب يا موسى لا تخف إنى لا يخاف لدى المرسلون (۱۰) إلا من ظلم ثم بدل حسناً بعد سوء فإنى غفور رحيم (۱۱) و أدخل يدك فى جيبك تخرج بيضاء من غير سوء فى تسع آيات إلى فرعون و قومه إنهم كانوا قوماً فاسقين (۱۲) فلما جاءتهم آياتنا مبصرة قالوا هذا سحر مبين (۱۳) و جحدوا بها و استيقنتها أنفسهم ظلماً و علواً فانظر كيف كان عاقبة المفسدين (۱۴)

(۸)

[ترجمه]

به نام خدای مهربان بخشاینده
اینکه آیات قرآن و کتابی است

(۱). آب، لب، آز، آل، مش: هفصد.

(۲). مش پیغامبر.

(۳). آج، لب، آل: داده است.

(۴). آج، لب، آل: ابراهیم (!)

(۵). مش: برخیزند می گویند. [...]

(۶). آب، آز، مش محمد رسول الله، آج، لب، آل و محمد رسول الله و على ولى الله.

(۷). اساس: از آغاز تا بدین جا افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۸). اساس با خطی متفاوت از متن افزوده: سوگند بدین حروف معجم و یعنی به یاری خدای.

صفحه : ۲

هویدا کننده «۱».

راه نمودن است» ۲ و مزدگان مؤمنان را.

آنان که به پای دارند نماز را و بدهند زکات را و ایشان بدان جهان بی گمانان باشند» ۳.

بدرستی که آنان که نه آوردند» ۴ ایمان بدان جهان، بیاراستیم ایشان را کردارهای ایشان، پس ایشان در گمراهی و سرگشتگی می گردند» ۵.

ایشان اند آنان که ایشان راست بدی عذاب و ایشان اندر آن جهان باشند زیانکاران» ۶.

[۱۶۱. پ]

و بدرستی که به تو یا محمد فرو می آورند قرآن» ۷ از نزدیک خدای محکم کار با حکمت دانا.

چون گفت موسی - علیه السلام - اهل خود را بدرستی که من دیدم آتشی، زود بود که آرم» ۸ شما را از آن خبری یا آرم» ۹ شما را پاره‌ای آتش فرا گرفته تا مگر شما گرم شوید.

پس چون آمد موسی به آن روشنایی» ۱۰ آواز دادند که برکت باد بر آن که اندر چنین آتش است، و آن که گرداگرد آن است و پاک» ۱۱ خدای پروردگار جهانیان.

ای موسی بدرستی که منم خدای

(۱). همه نسخه بدلها: کتابی روشن.

(۲). آط، آج، لب، آل: بیانی است، آب، مش: راه نمودنی است.

(۳). آط، آب، آج، لب، آل: به آخرت یقین دارند، مش: به آخرت ایشان یقین دانندگانند.

(۴). آط، آخ، لب، آل: ایمان نیارند، آب، مش: ایمان ندارند.

(۵). آط: ایشان سر در نهاده‌اند.

(۶). آط، آج، لب، آل: زیانکارتر باشند.

(۷). آط، آج، لب، آل: تو را تلقین می کنند قرآن، آب، مش: بدرستی که پیش تو می آرند قرآن را.

(۸-۹). آط، آب، آج، لب، آل، مش: بیارم.

(۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۱). آط، آج، لب، آل: منزه است، آب، مش: پاک و منزه است.

صفحه ۳:

بی همتای با حکمت» ۱.

و بیفگن عصای خود را پس چون بدید آن را که می جنبید گویی» ۲ که آن ماری بزرگ است» ۳، برگشت موسی پشت دهنده و

باز پس ننگریست» ۴ ای موسی مترس بدرستی که ترسد» ۵ نزدیک من پیغامبران.

مگر آن که ستم کند پس بدل کند» ۶ نیکوی پس از بدی، پس بدرستی که من آمرزنده و بخشاینده‌ام.

و در آور» ۷ دست خود» ۸ در گریبان خود تا بیرون آید سپید نورانی جز بدی» ۹ در نه نشانه‌ها» ۱۰ سوی فرعون و قوم او بدرستی که ایشان بودند گروهی از فرمان بیرون شوندگان.

پس چون آمد به ایشان نشانه‌های ما هویدا» ۱۱ گفتند اینکه جادوی است هویدا و روشن.

و انکار کردند آن را و یقین دانستند آن را به دلها ستمکاری «۱۲» و بزرگواری کردنی «۱۳» پس بنگر که چگونه بود سر انجام تباهاکاران «۱۴».

- (۱). همه نسخه بدلها، بجز آز: محکم کار. [.....]
- (۲). آط، آب، مش: پنداشتی.
- (۳). آط: ماری است. آب، مش: ماری خرد است، آج، لب، آل: ماری خفیف بود.
- (۴). آط: و باز پس بایستاد، آب: و پس نمی ایستد: آج، لب: و باز پس رجوع نکرد.
- (۵). آج، لب، آل: نمی ترسند.
- (۶). مش: بدل کرد.
- (۷). آط، آب، لب: در آر.
- (۸). آج، لب، آل: تو را.
- (۹). همه نسخه بدلها، بجز آز، مش: بی بدی.
- (۱۰). آط، آج، لب، آل: معجز، آب، مش: آیت.
- (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز آز: روشن.
- (۱۲). آط، آج، لب، آل: به تنهای ایشان به ستم، آب، مش: نفسهای ایشان از روی ظلم.
- (۱۳). مش: تکبر.
- (۱۴). همه نسخه بدلها قوله تعالی.

صفحه : ۴

طس، پیش «۱» از اینکه بیان کردیم اختلاف اقوال مفسران در مثل اینکه حروف. عبد الله عباس گفت: طس نامی است از نامهای خدای تعالی، به اینکه نام قسم کرد که اینکه آیات که در اینکه قرآن هست آیات کتابی است روشن. و گفته ایم که:

«ابان» هم لازم است و هم متعدی، پس «مبین» هم ظاهر باشد و هم بیان کننده.

و گفته اند «۲»: «طا» از لطف است و «سین» از سمیع. و اهل اشارت گفتند:

اینکه کلمه اشارت است الی طهاره سرّ المحب.

هُدًی و بُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ، دو معنی را محتمل است: یکی بیان، و دیگر لطف و بشارت و مژده «۳» مؤمنان. و محلّ او نصب است بر حال، و شاید که رفع باشد بر خبر مبتدای محذوف.

آنکه وصف کرد اینکه «۴» مؤمنان را گفت: آنان که نماز به پای دارند، و زکات مال بدهند، و به آخرت ایمان دارند و موقن «۵» باشند، و علم یقین بود ایشان را.

آنکه گفت: آنان که [به قیامت ایمان ندارند، ما]

«۶» مزین بکردیم ایشان را اعمال ایشان. در اینکه [۱۶۲-پ]

دو قول گفتند: یکی آن که اعمالی که ایشان را فرموده اند از ایمان و عمل صالح برای ایشان مزین بکردیم. از امر و نهی و ترغیب و ترهیب و وعد و وعید، و اینکه اعمال «۷» برای آن به ایشان حواله کرد که ایشان را فرموده اند و کار ایشان است اگر چه کار

نیسته‌اند، ایشان متحیراند و عمه به آن که نکرده‌اند و از آن برفته‌اند، و اینکه قول حسن است و جبائی. وجه دیگر آن است که: ما ایشان را مزین بکردیم از اعمال قبیح که ایشان می‌کردند به خلق شهوت آن در ایشان بر سبیل امتحان و تشدید تکلیف، و لکن ایشان غافل و متحیراند از آن که اینکه معنی اندیشه کنند و دریابند «۸». و العمه، التَّحِیر. آنگاه گفت: جزای ایشان آن است که ایشان را عذاب بد باشد از عقاب دوزخ،

(۱). همه نسخه بدلها: بیشتر. [.....]

(۲). آج، لب، آل: گفتند.

(۳). آل: مجده.

(۴). همه نسخه بدلها: آن.

(۵). آب: مؤمن.

(۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷). همه نسخه بدلها را.

(۸). همه نسخه بدلها: فرمایند.

صفحه : ۵

و آلام متواتر لا الی انقطاع «۱»، و ایشان در قیامت زیانکارتر باشند، و اولیتر «۲» آن بود که اینکه افعال بر فاعل «۳» حمل کنند، ای الخاسرون، کما قال: وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ «۴» إِذْ قَالَ مُوسَى لِأَهْلِهِ، چون گفت موسی، یعنی یاد کن ای محمد چون گفت موسی اهلش را و آنان را که با او بودند، چون از نزدیک شعیب بازگشت و در آن بیابان حاضر «۱۲» آمد و اهل او حامله بود، و شبی تاریک بود، و زن را درد زادن گرفت، ابری سیاه بر آمد و رعد غرّیدن گرفت، و گوسپندان «۱۳» بر میدند و باران می‌بارید. موسی - علیه السّلام - سنگ و آهن برداشت تا «۱۴» آتش زند. چندان که جهد «۱۵» کرد هیچ آتش فرو «۱۶» نیامد، آتش زنه از دست بینداخت. از سنگ و آهن آواز آمد که آتش در ما نه از بازداشتگان «۱۷» تو است، ما جز به فرمان بند از آتش بر نداریم. او فرو ماند.

(۱). چاپ شعرانی: متواتره لا الی الانقطاع.

(۲). همه نسخه بدلها: اولی.

(۳). اساس: فعل، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها و معنی عبارت، تصحیح شد.

(۴). سوره روم (۳۰) آیه ۲۷.

(۵-۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). آب: الرکبات.

(۷). همه نسخه بدلها: است. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها و لَقْتَنَّهُ فَتَلَقَّى.

(۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: تا بر تو.

(۱۲). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۳). آج، لب، آل: گوسفندان.

(۱۴). همه نسخه بدلها، بجز مش: آهن داشت تا، مش: و آهنی که داشت بیرون کرد که.

(۱۵). آج، لب، آل: چهار.

(۱۶). همه نسخه بدلها، بجز آل: بیرون.

(۱۷). آب، آز، مش: باز گذاشتگان.

صفحه: ۶

ساعتی نگاه می‌کرد از دور آتشی دید از جانب کوه طور، و هو قوله: «آس من جانب الطور ناراً»^۱ «سَاتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبْرٍ، تا من بروم و خبری از آن آتش بیارم، یا پاره‌ای آتش بیارم.

کوفیان خواندند: بِشَهَابٍ قَبَسٍ به تئین بر بدل، و یعقوب همچنین خواند. و باقی قراء به اضافه خواند [ند]

«۲»: «بشهاب قبس»، ای بشعله نار و «شهاب» آتشی باشد چون عمودی، و از اینکه جا گویند: «شهاب»، ستاره‌ای را که کشیده شود. «۳». و «قبس»، پاره‌ای آتش باشد، قال:

فِي كَفِّهِ صَعْدَةٌ مَثْقَفَةٌ فِيهَا سَنَانٌ كَشَعْلَةَ الْقَبَسِ

لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ، تا همانا شما گرم شوی به او.

فَلَمَّا جَاءَهَا، چون موسی - علیه السلام - بنزدیک «۴» آتش رسید، آتشی دید بر سر درختی سبز که آن درخت را و برگ را نمی‌سوخت، و برگ سبز از او پزمرده نمی‌شد، عجب داشت، آهنگ کرد تا آتش بگیرد. آتش از سر درخت به بن «۵» درخت آمد. چون به زیر درخت آمد، آتش با سر درخت رفت «۶». موسی - علیه السلام - از آن حال درماند «۷»، از میانه «۸» آتش ندا آمد که: أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا، الی قوله:

أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، برکت «۹» کناد آن را که در آتش است.

عبد الله عیاس گفت و حسن و سعید جبیر: معنی «نار»، نور است، و در لغت اصل هر دو از یک بناست من باب فعل و فعل باتفاق المعنی «۱۰»، و مراد به «من» خدای است «۱۱» - جل جلاله - نه به معنی مکان و جهت و حیث، بل به معنی علم و حفظ، و به معنی آن که موسی را «۱۲» آن جای ندا کرد و کلام خود که حکایت او اینکه است که:

(۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۹.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). آط، آب، آز، مش: می‌شود.

(۴). همه نسخه بدلها: بنزد.

(۵). آل: بر بن، آج، لب: بر اینکه. [...]

(۶). آز، آل: آمد.

(۷). همه نسخه بدلها: فرو ماند.

(۸). همه نسخه بدلها: در میانه از میان.

(۹). آط، آب، آج، آز، مش: بیرکت.

(۱۰). همه نسخه بدلها: معنی.

(۱۱). همه نسخه بدلها و معنی «بورک» قدس است و منزه است آن که در اینکه نور است یعنی خدای.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز مش از.

صفحه : ۷

بُورِكٌ مِّنْ [فِي]

«۱» بُورِكٌ مِّنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا.

بعضی دگر گفتند: در کلام محذوفی است، و تقدیر آن که: بورک من فی النار قدرته «۱۲» و سلطانه و آیاته «۱۳». و اینکه تأویل اگر چه در کلام دلیلی «۱۴» نیست بر اینکه محذوف چون ادله عقل دلیل کرده است بر آن که او را تعالی جای و مکان «۱۵» نیست، و او متعالی است، به دلیل عقل اینکه تأویل توان کردن.

بعضی دگر گفتند: بُورِكٌ مِّنْ فِي النَّارِ، ای بورک من فی طلب النار، یعنی موسی - علیه السلام، و مثله قوله «۱۶»: فلان ورد الماء، و اگر چه در میان آب نبود، و منه

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، از قرآن مجید افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها کعب.

(۳). همه نسخه بدلها ما.

(۴). مش: ساعیر.

(۵). همه نسخه بدلها: قاران.

(۶). مش: تکلم.

(۷-۱۰). آز، مش: ساعیر. [.....]

(۸-۹). آج، لب، آل: قارون.

(۱۱). همه نسخه بدلها، برخواند، اساس و، با توجه به ضبط دیگر نسخه بدلها تشخیص داده شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها: بقدرته.

(۱۳). اساس: تأویله، با توجه به فحوای عبارت و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: دلیل.

(۱۵). آط، آب: جایی و مکانی.

(۱۶). آط، آز، مش: قولهم، دیگر نسخه بدلها: ندارد، اینکه تعبیر معمولاً پیش از آیات قرآنی به کار می‌رود.

صفحه : ۸

قوله: وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ «۱» فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ «۴» مِّنْ فِي النَّارِ، محل-او رفع است باسناد الفعل اليه، يقال: بورک زید و فیه و له «۵» و علیه، قال الشاعر:

فبورکت مولودا و بورکت ناشئا «۶» و بورکت عند الشیب اذ انت اشیب و مَنْ حَوْلَهَا، و آنان که پیرامن «۷» آتش بودند. خلاف

نیست «۸» میان مفسران که مراد به اینان فریشتگانند که بر آتش موکل باشند. وَ شَيْحَانِ اللَّهُ رَبِّ الْعَالَمِينَ، و منزّه است خدای که خداوند «۹» جهانیان است.

یا مُوسَى إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ يَا مُوسَى «انه»، اینکه «ها» را ضمیر شأن و کار گویند، یعنی ان الشَّانِ انا الله. شأن و کار آن است که من خدای عزیز و عالم و محکم کارم، نحو قولهم: انه زيد منطلق، یعنی ان الامر و الشأن زيد منطلق، و اینکه برای تنبیه گویند «۱۰» و تقریر معنی در نفس مخاطب.

آنکه گفت: وَ أَلْقِ عَصَاكَ، هم از جمله کلام خدای است که با موسی

(۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۳.

(۲). اساس من، که با توجه به فحوای عبارت و نسخه بدلها زائد به نظر رسید.

(۳). لب، آل: بورک.

(۴). سوره نور (۲۴) آیه ۴۵.

(۵). اساس: زيد فيه و قوله، با توجه به اتفاق نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). همه نسخه بدلها: ماشیا.

(۷). آط، آج، آل، مش: پرامن. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها در.

(۹). همه نسخه بدلها: خدایی که خدای.

(۱۰). آج، لب، آل: کرد.

صفحه : ۹

- علیه السّلام - گفت: بیفگن عصات. پس از اینکه در کلام محذوفی هست، و آن اینکه است: فآلقیها فصارت حیة، موسی - علیه السّلام - عصا بینداخت ماری گشت. اگر گویند چه «۱» حکمت بود در آن جایگاه «۲» عصای موسی مار کردن «۳»، و اینکه «۴» جا موسی دعوت نمی کرد و کس حاضر نبود که آن معجز «۵» بدیدی! گویم جواب از اینکه آن است که: موسی - علیه السّلام - کلامی شنید از جمادی، قطع کرد که آن کلام آدمیان نیست، اما روا داشت که کلام بعضی فریشتگان یا جنیان است، نتوانست دانستن «۶» که آن کلام خدای است «۷» تعالی. اینکه علم، معجز با آن مقرون کرد تا معلوم شد که اینکه کلام، کلام آن «۸» است که اینکه «۹» فعل خارق عادت فعل اوست.

جوابی دیگر اینکه گفتند که: خدای خواست تا موسی - علیه السّلام - مستأنس شود به آن تا چون پیش فرعون اینکه معجز نماید او را خبر «۱۰» باشد از آن و خایف نشود از آن.

فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ، چون موسی - علیه السّلام - عصا دید که ماری شده بود، مهین «۱۱» و متحرک و به نشاط می تاخت، و لی مُدْبِرًا، پشت بر کرد و بگریخت از آن.

اگر گویند در اینکه آیت گفت: كَانَهَا جَانَّةً و «جان» ماری باشد «۱۲» کوچک و سبکرو باشد [۱۶۳-پ]

، و در دگر آیت گفت: فَإِذَا هِيَ تُعْبَانُ مُبِينٌ «۱۳» قَوَارِيرًا «۱۴» فیه تعالی فیه تعالی، آبگینه‌ای از سیم «۸»، و آبگینه از سیم نباشد، یعنی فی صفاء «۹» القواریر و رقتها «۱۰»، و فی بیاض الفضة و قوتها. و لی مُدْبِرًا، نصب آن بر حال است. و لَمْ يُعَقَّبْ، ای و لم یرجع علی عقبه، و باز پس نیامد.

قتاده گفت: و لم یلتفت، باز پس «۱۱» ننگریست. خدای تعالی گفت: لا- تَخَفْ، مترس که پیغامبران بنزدیک من نترسند، و ترس موسی- علیه السلام- نه از شک بود، از طبع «۱۲» بشریت بود، و هول منظر آن کار و غرابت آن «۱۳».

إِلَّا مَنْ ظَلَمَ، إِلَّا آن که ظلم کرده بود. علما در اینکه استثنا خلاف کردند. حسن و ابن جریج گفتند: استثنای متصل است، و مراد به اینکه ظالم موسی است- علیه السلام- و ظلم او قتل قبلی بود و آن که او معترف شد به آن که: رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي «۱۴» ثُمَّ بَدَلْتُ حَسَنًا بَعْدَ سُوءٍ، پس نیکویی بدل کند به بدی «۱۶»، یعنی توبه کند چنان که موسی- علیه السلام- کرد از قتل قبلی، و اینکه وجهی است که جز متأول نتوان گفتن، چه هم ظلم و هم توبه را در حق پیغامبران- علیهم السلام- تأویل باید، و بر اینکه وجه در کلام محذوفی باشد، و هو من ظلم «۱۷» منهم ثم بدل حسنا بعد سوء. فَأِنِّي، برای اینکه «فا»

- (۱). همه نسخه بدلها: از او.
- (۲). لب، مش: خورد.
- (۳). همه نسخه بدلها: سبک.
- (۴). آط: ازدها.
- (۵). همه نسخه بدلها: صفت.
- (۶). همه نسخه بدلها: قواریرا.
- (۷). سوره انسان (۷۶) آیه ۱۶.
- (۸). همه نسخه بدلها: عبارت «آبگینه‌ای از سیم» را ندارد.
- (۹). همه نسخه بدلها: صفة.
- (۱۰). آط، آج، لب، آل: رقبها، چاپ شعرانی: بریقها.
- (۱۱). آط، آب، آج، لب: با او.
- (۱۲). آب، آز: طبایع.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: غوایت او. [.....]
- (۱۴). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۴.
- (۱۵). همه نسخه بدلها: مستقصا تر.
- (۱۶). آط، آج، لب: پس بدی.
- (۱۷). آز، مش: اظلم.

صفحه : ۱۱

آورد که می‌باید تا آن جواب «۱» شرط باشد، و «من» در اینکه وجه موصوله است نه جزای. بعضی دیگر گفتند: «الما» به معنی «او» عطف است، و المعنی و من ظلم ثم بدل حسنا بعد سوء فانی. و «من» در اینکه وجه جزای باشد، و مثله قول الشاعر:

و كل اخ مفارقة أخوه لعمر أيبك إلا الفرقدان

ای و الفرقدان، و اینکه هر دو وجه متعسف است. و وجه نیکو در آیت آن است که: «الما» استثنای منقطع است به معنی لکن، و

المعنی [لکن]

«۲» من ظلم ثمّ بدل حسنا بعد سوء فأنی. و «من» در اینکه وجه جزای باشد، و اینکه وجهی است نیکو و کلام [با]
 «۳» او بر ظاهر مانده است، و گفت: و لکن هر آن کس که او ظلم کند، آنگه بدل کند بدی را به نیکی و گناه را به توبه، من او را
 بیامرزم که من آمرزنده‌ام و بخشاینده‌ام «۴».

قال که و ادخل یدک فی جیبک، و نیز گفت موسی را که: دست در گریبان کن تا بیرون آید سپید «۵». قال که من غیر سوء، بی
 بدی و آفتی و برصی. مراد به اینکه «سوء»، برص است به اتفاق مفسران، و اینکه معجزه‌ای دیگر بود موسی را- علیه السلام- که
 دست در گریبان کردی آنگه از گریبان بر آوردی چندانی نور از آن بتافتی که آفتاب را غلبه کردی. قال که فی تسع آیات، در نه
 آیت، و معجزه‌ای که موسی را به آن فرستادند به فرعون، منها: العصا و الید الیضاء. و «الی» تعلق دارد به محذوفی، و التقدير: فی
 تسع آیات انت مرسل بهن الی فرعون و قومه، و مثله قول الشاعر:

رأتنی حبلها «۶» فصدت مخافه و فی الحبل «۷» روعاء الفؤاد فروق
 ای رأتنی مقبلا بحبلها.

و اما آن نه آیت: عصا بود، و دست بیضاء، و ملخ، و کراه «۸»، و بزغ، و خون، و انفلاق دریا، [و کوه]
 «۹»، و طوفان، و تفصیل اینکه در سوره الاعراف و بنی اسرائیل رفته

(۱). همه نسخه بدلها: حجاب. (۹-۳-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها: بخشاینده.

(۵). آج، لب، آل: سفید.

(۶). آط، آب: بحیلتها، لسان العرب (۱۰/۳۰۵): مجلیها.

(۷). آط، آب، آز، آل، مش: فی الخیل.

(۸). همه نسخه بدلها: قمل.

صفحه : ۱۲

است، به فرعون و قوم «۱» که ایشان قومی اند فاسق و خارج از فرمان من.

فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ [۱۶۴-ر]

آیاتنا مُبَصَّرَةٌ، چون آمد به ایشان آیات و معجزات «۲» ما روشن و مبین، آنگه روشن را مبصر خوانند «۳» برای آن که به او بینند، و با
 بیان «۴» روشنایی دیدن باشد، و هذا من باب نهاره صائم و ليله قائم، و قوله: فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ «۵» قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ گفتند: اینکه
 جادوی است آشکارا.

وَجَحَدُوا بِهَا، و جحدوا و انکار کردند قوم فرعون. وَ اسْتَيْقَنَتْهَا، «واو» حال راست، یعنی اینکه جحدوا در حالی کردند که نفس ایشان
 به آن آیات عالم و متیقن بود «۶»، قوله: ظُلْمًا وَّ عَلْوًا، نصب او بر مفعول له است من قوله: جَحَدُوا بِهَا و در کلام تقدیم و تأخیری
 هست، و التقدير: جحدوا بها ظلما و علوا بعد ما استیقنتها انفسهم، یعنی معاند بودند و جاحد به زبان آن را که به دل می‌شناختند.

رمیانی گفت: ایشان را علم نبود به آن که آن افعال و معجزات از قبل خداست، انما وجود و حصول آن می‌دانستند، و اینکه چیزی
 نیست برای آن که و جحدوا بها ناقض اینکه قول است، چه او نتواند گفتن که ایشان وجود و حصول آن را جاحد بودند.

فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ، بنگر كه عاقبت و مال كار مفسدان به چه آمد «۷» از عذاب و هلاك و غرق «۸»؟

[سوره النمل (۲۷): آيات ۱۵ تا ۴۴]

[اشاره]

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ- (۱۵) وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ- (۱۶) وَحَشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودَهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ- (۱۷) حَتَّىٰ إِذَا أَتَوْا عَلَىٰ وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطَمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ- (۱۸) فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِّنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ- (۱۹)

وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدُودَ أَمْ كَانَتْ مِنَ الْغَائِبِينَ- (۲۰) لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِنِي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ- (۲۱) فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطَتْ بِمَا لَمْ حِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ- (۲۲) إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ- (۲۳) وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيْنُ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالُهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ- (۲۴) أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ- (۲۵) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ- (۲۶) قَالَ سَتَنْظُرُونَ أَصَدَقْتُمْ مَن كُنْتُمْ مِنَ الْكَاذِبِينَ- (۲۷) أَذْهَبَ بِكِتَابِي هَذَا فَأَلْقَاهُ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّىٰ عَنْهُمْ فَانظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ- (۲۸) قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ- (۲۹)

إِنَّهُ مَن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳۰) أَلَّا تَعْلَمُوا عَلَيَّ وَأُتُونِي مُسْلِمِينَ- (۳۱) قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّىٰ تَشْهَدُونِ (۳۲) قَالُوا نَحْنُ أَوْلُوا قُوَّةً وَأَوْلُوا بِأَسْ شَدِيدٍ وَالْأَمْرُ إِلَيْكِ فَانظُرِي مَاذَا تَأْمُرِينَ- (۳۳) قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَظَهَا أَهْلِهَا آذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ- (۳۴)

وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَن يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ- (۳۵) فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَانَ قَالَ أَتَيْتُكُمْ بِمَالٍ فَتَمْتَدُّونَ بِمَالِ آتَانِي اللَّهُ خَيْرٌ مِّمَّا آتَاكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بِهَدِيَّتِكُمْ تَفْرَحُونَ- (۳۶) ارْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَلَنُخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا أَذِلَّةً وَهُمْ صَاغِرُونَ- (۳۷) قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ- (۳۸) قَالَ عِفْرِيْتُ مِنَ الْجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ وَإِنِّي عَلَيْهِ لَقَوِيٌّ أَمِينٌ- (۳۹) قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رآهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَ أَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ- (۴۰) قَالَ نَكَرُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرُ أَ تَهْتَدِي أَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لَا يَهْتَدُونَ- (۴۱) فَلَمَّا جَاءَتْ قِيلَ أَ هَكَذَا عَرْشُكَ قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ وَأُوتِينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا مُسْلِمِينَ- (۴۲) وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمِ كَافِرِينَ- (۴۳) قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقِهَا قَالَ إِنَّهُ صِرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ- (۴۴)

[ترجمه]

و بدرستی كه بداديم ما داود پيغامبر را و سليمان پسر او را

- (۲). آط، آب، آز، مش: معجز.
- (۳). آج، لب، آل: خوانند. [.....]
- (۴). آط، آب، آج، لب، آز، آل: و بیان، مش: و به بیان.
- (۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۶.
- (۶). نسخه لب از اینکه جا چند صفحه افتادگی دارد.
- (۷). آج، لب، آل: انجامید.
- (۸). همه نسخه بدلها بجز لب، مش قوله تعالی، آط، در حاشیه با خطی متفاوت از متن افزوده: ظاهر آن است که آخر جزو رابع عشر اینکه موضع است و قوله تعالی: و لقد اتینا، اول جزو خامس عشر است. از اجزای تفسیر که مصنف - رحمه الله - تقسیم نموده، چون در اینکه کتاب ظاهر نکرده از نسخه دیگر که مصحح باشد تصحیح نموده شود.

صفحه : ۱۳

- علیهما السلام - دانش. و گفتند ایشان شکر و سپاس خدای را «۱» - عز و جل - آن که فضل نهاد «۲» ما را بر بسیاری از بندگان او گروندگان.
- و میراث گرفت سلیمان از داود - علیهما السلام - و گفت ای مردمان در آموختند «۳» ما را سخن گفتن مرغان، و بدادند ما را از هر چیزی، بدرستی که اینکه است فضل آشکارا و هویدا.
- «۴» [۱۶۴. پ]

- و فراهم آوردند «۵» سلیمان را - علیه السلام - لشکرهای او از پری و آدمی «۶» و مرغان، پس ایشان را باز داشتند «۷».
- تا آنگاه که چون آمدند بر وادی موران «۸» گفت مورچه ماده: ای موران «۹»؟ در شوید در آرامگاههای خود «۱۰» نکوبند «۱۱» شما را سلیمان پیغامبر - علیه السلام - و لشکرهای او و ایشان ندانند کوفتن شما.
- پس بگمارید «۱۲» سلیمان خنده زننده «۱۳» از گفتار آن مور «۱۴» و گفت: ای خداوند من «۱۵»؟ الهام ده مرا بدان که شکر گزارم نعمت تو را، آن که نعمت کردی بر من و بر پدر و مادر من، و آن که کنم نیکی، پسندیده داری تو آن را، و در آور مرا به

- (۱). آط، آج: سپاس آن خدای را.
- (۲). آط، آج، آل: فزونی داد.
- (۳). آط، آج، آل: بیاموختند.
- (۴). آط، آب، آج، آز، آل، مش: سلیمان.
- (۵). آط، آب، آج، آل، مش: حشر کردند.
- (۶). آط: جنیا و انسان، آب، آج، آل، مش: جن و انس.
- (۷). آط، آل: ایشان را الهام دادند، آب، مش: ایشان را در دل می اندازند.
- (۸). آب، مش: بر رود مورچه.
- (۹). آط، آب، آج، آل، مش: مورچگان. [.....]
- (۱۰). آج، آل آط، خانه هاتان، مش: مسکنهای خود، آب: خانه هاد خود.

(۱۱). آط، آب، مش: نیشکنند، آج، آل: تا ناچیز نگردانند.

(۱۲). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۳). آط، آج، آل: بخندید خندان.

(۱۴). آب، مش: مورچه.

(۱۵). آب، مش: بار خدایا.

صفحه: ۱۴

رحمت خود در بندگان خویش پارسان «۱».

[۱۶۵. ر]

و، باز جست مرغان «۲» را گفت چه بود که نمی بینم پوپو «۳» را یا هست از غایب شوندگان!

عذاب کنم او را عذاب کردنی سخت یا بکشم او را، یا آرد به من حجتی هویدا.

پس درنگ کرد نه بسی دور، پس پوپو گفت: می دانم آنچه نمی دانی تو، و آوردم «۴» تو را از شهر سبا خبری یقین.

بدرستی که من یافتم زنی را نامش بلقیس که پادشاه است بر اهل سبا، و بداده اند او را از همه چیزی، و او را تختی «۵» است بزرگ.

یافتم او را و گروه او را سجده می کردند آفتاب را از فرود خدای تعالی، و بیاراست ایشان را دیو کردار ایشان، پس برگردانید

ایشان را از راه، پس ایشان را راست نمی روند.

[۱۶۵. پ]

«۶»

سجده نمی کنند خدای را- عزّ و جل- آن که بیرون آورد نهانی در آسمانها و زمین و داند آنچه پنهان می دارید و آنچه آشکارا

می کنید «۷».

خدای نیست خدای مگر او خداوند «۸» عرش بزرگ.

(۱). پارسان/ پارسایان.

(۲). آط، آج، آل: و بجست مرغ، آب، مش: بجست سلیمان مرغ.

(۳). آط، آب، آج، آل، مش: هد هد.

(۴). آج، مش: آمدم.

(۵). آط، آج، آل: سریری.

(۶). اساس: ما یخفون و ما یعلنون، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۷). اساس: آنچه پنهان می دارند و آنچه آشکارا می کنند، که با ضبط آیه در نسخه اساس مناسبت دارد.

(۸). آط، آل: جز او خدای. [...]

صفحه: ۱۵

گفت سلیمان بنگرم ای «۱» راست گفتمی تو یا هستی از دروغزنان.

بیرنامه من اینکه، پس بانداز بدیشان» (۲) پس برگرد از ایشان و بنگر تا چه جواب دهند.
گفت ای مهتران و سروران لشکر بدرستی که افگندند به من نامه بزرگوار» (۳).
که او از سلیمان است، و بدرستی که ابتدای نامه به نام خدای مهربان بخشاینده است.
که مکنید بزرگی و گردن کشی بر من، و به من آید مسلمانان» (۴).
گفت بلقیس: ای مهتران اشارت» (۵) کنید مرا در کار من، نبودم من برنده و قطع کننده کاری را تا آنگاه که شما حاضر باشید.
[۱۶۶. ر]

گفتند ما خداوندان نیرویم» (۶) و خداوندان جنگ» (۷) سخت و فرمان کار تو راست با تو گذاشته است» (۸)، بنگر تا چه چیز می‌فرمایی.
گفت بلقیس که: پادشاهان چون در شوند به شهری، تباه کنند آن را و کنند عزیزان اهل آن شهر را خواران، و همچنین کنند پادشاهان.
و بدرستی که من فرستنده‌ام سوی ایشان هدیه‌ای، پس بنگرم به چه باز گردند» (۹) فرستادگان.

-
- (۱). آط، آب، آج، آل: تا.
 - (۲). آط، آج، آل: بانداز به ایشان.
 - (۳). آط، آج، لب، آل: با کرامت.
 - (۴). آط، آج، آل: گردن نهاده.
 - (۵). آط، آب، آج، مش: فتوی.
 - (۶). آط، آب، آج، آل: قوتیم.
 - (۷). آط، مش: شجاعت.
 - (۸). همه نسخه بدلها: عبارت «با تو گذاشته است» را ندارد.
 - (۹). آط، آج: باز آرند، آب: باز می‌گردند.

صفحه: ۱۶

پس چون آمد» (۱) رسول به سلیمان گفت: ای مدد می‌فرستید» (۲) مرا به خواسته» (۳) آنچه بداده است مرا خدای بهتر است از آنچه بداد شما را بلکه شما به هدیه شما» (۴) شادمانه شوید.
باز گرد» (۵) سوی ایشان، آریم بدیشان لشکرهایی که نبود طاقت ایشان را بدان و بیرون آوریم» (۶) ایشان را از آن خواران» (۷) و ایشان نژند» (۸) باشند.
[۱۶۶. پ]

گفت سلیمان - علیه السلام - ای بزرگان؟ کیست از شما که بیارد به من تخت بلقیس» (۹) پیش از آن که آیند ایشان به من مسلمانان» (۱۰)!

گفت ستنه و بنیروی از پریان» (۱۱) من بیارم بر تو آن را پیش از آن که برخیزی تو از جایگاه تو» (۱۲) و من بر آن توانام و استوار.

گفت آن که نزدیک او بود دانشی از کتاب، گویند جبریل بود- علیه السلام- من بیارم به تو تخت را پیش از آن که بگردد» (۱۳) سوی تو چشم تو» (۱۴)، پس چون بدید آن را آرام گیرنده» (۱۵) نزدیک او گفت: اینکه از فضل خداوند من است تا بیازماید مرا که شکر می گزارم یا ناسپاسی می کنم، و

-
- (۱). آج، آل: آمدند.
 - (۲). آط، آب، آج، مش: مدد می کنید.
 - (۳). آط، آب، آج، آل، مش: مال.
 - (۴). آط، آب، آج، آل، مش: خود.
 - (۵). آط، آج، آل: باز گردید. [...]
 - (۶). آط: بیرون کنیم، آج، آل: بیرون کنم.
 - (۷). آب، مش: خوار.
 - (۸). آط، آج: ذلیل، مش: ذلیلان.
 - (۹). آط، آج، آل: سریر او.
 - (۱۰). آط: تن بداده، آج، آل: گردن نهاده.
 - (۱۱). آط، آج، آل: گفت سهمناکی از دیوان.
 - (۱۲). آب، مش: جای خود.
 - (۱۳). آط، آج، آل: باز آید.
 - (۱۴). آط، آج، آل: به تو نظرت.
 - (۱۵). آط، آج، آل: را نهاده، آب، مش: را قرار گرفته.

صفحه : ۱۷

هر کس شکر گزارد بدرستی که شکر گزارد تن خود را، و هر که ناسپاسی کند بدرستی که خداوند من بی نیاز است و بزرگوار. [۱۶۷. ر]

گفت سلیمان آن تخت بگردانید از جای او او را عرش او» (۱) تا بنگرم» (۲) که باز شناسد» (۳) یا باشد از آنان که راه نبرند. چون آمد بلقیس، گفتند: همچنین است تخت تو! گفت بلقیس: گویی» (۴) که اینکه آن است، و سلیمان گفت: بدادند ما را دانش از پیش آمدن بلقیس» (۵)، و بودیم ما مسلمانان. و، بگردانید» (۶) سلیمان بلقیس را از آنچه بود می پرستید از فرود خدای، که او بود از گروهی کافران. گفتند بلقیس را» (۷): در شوبدین کوشک» (۸)، پس چون بدید آن را پنداشت آن را ژرف آبی است» (۹) و برکشید جامه از دو ساق، گفت سلیمان: بدرستی که آن کوشکی است نسو» (۱۰) از آبگینه، گفت بلقیس: خداوند بدرستی که من ستم کردم بر تن خود به آفتاب پرستی، و مسلمان شدم با سلیمان، خدای را پروردگار جهانیان. قوله تعالی: وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا، حق تعالی در اینکه آیت بر طریق

- (۱). آط، آج، آل: بگردانی برای او سریرش.
- (۲). آط، آج، آل: تا بنگریم، مش: تا بینم.
- (۳). آط: که راه برد، آج، آل: آیا باز شناسد، آب، مش: که هدایت می‌یابی.
- (۴). آط، آب، آج، آل، مش: پنداری. [.....]
- (۵). آط: از پیش او.
- (۶). آط، آب، آج، آل، مش: بازداشت.
- (۷). آط، آب، آج، آل، مش: او را.
- (۸). آط، آب، آج، آل، مش: در آی در کوشک.
- (۹). آط، آج، آل: پنداشت که دریاست، آب: پنداشت گودال آب است.
- (۱۰). آط، آج، آل: ساده، آب، مش: مملس.

صفحه : ۱۸

مَنْتْ گفت: ما داود را [۱۶۷-پ]

و پسر او سلیمان را، علم دادیم. گفتند: علم ایشان علم احکام بود، و گفتند: علم داود به صنعت زره بود، چنان که گفت: وَ عَلَّمَنَا صَنْعَةَ لُبُوسٍ لَكُمْ^۱ «۱» عَلَّمَنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ^۳ «۳» وَقَالَ، و گفتند ایشان هر دو: سپاس آن خدای را که ما را تفضیل داد بر بسیاری بندگان مؤمن که او را هستند به علم و به نبوت. وَ وَرِثَ سُلَيْمَانَ دَاوُدَ، آنکه گفت: سلیمان میراث داود برداشت، و اینکه آیت دلیل است بر آن که میراث انبیا به وارثان ایشان رسد، خلاف آن که مخالفان روایت کردند که:

۴ «نحن معاشر الانبياء لا نورث»

، ما جماعت پیغامبران را میراث نباشد، و تفسیر آنان که اینکه را حمل کردند بر علم و نبوت نیک نیست، برای آن که حقیقت میراث در مال و ملک باشد دون علم و نبوت، و حمل کردن کلام خدای را بر مجاز با امکان حملش بر حقیقت وجهی ندارد. وَ قَالَ، گفت، یعنی سلیمان بر سبیل شکر نعمت و نشر احسان و کرامت: عَلَّمَنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ، ما را آواز مرغان بیاموخته‌اند^۵، و برای آن در حق مرغان منطوق فرمود که از او سلیمان را چیزی مفهوم شد، چنان که از منطوق بنی آدم. وَ أُوْتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، و ما را بداده‌اند از هر چیزی. إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ، اینکه فضلی است از خدای تعالی ظاهر. مقاتل گفت در اینکه آیت که: روزی مرغی به سلیمان بگذشت و صغیری می‌زد، سلیمان - علیه السلام - اصحاب خود را گفت: دانی که اینکه مرغک چه گفت!

گفتند: نه یا رسول الله. گفت: می‌گویند السلام علیک ایها الملک المسلَّط علی بنی اسرائیل^۶، سلام بر تو باد ای پادشاه مسلط بر بنی اسرائیل، خدای تعالی تو را کرامت داد و ظفر داد بر دشمن، می‌روم تا بچگان خود را تعهدی کنم و با خدمت تو آیم، و برفت. سلیمان گفت: اکنون بنگری تا باز آید. ساعتی بود باز آمد و بایستاد و صغیری

(۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۰.

(۲). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۳). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶.

(۴). کا لا نرث.

(۵). آج، آل، مش: پیاموختند.

(۶). آب، آز، آل، مش: اسرائیل.

صفحه : ۱۹

زد. سلیمان - علیه السلام - گفت: می گوید اگر دستور باشی «۱» تا بروم و برای بچگان کسبی می کنم تا بزرگ شوند، آنگه با خدمت تو آیم! گفت: روا باشد. مرغ برفت.

فرقد السبخی - گفت: روزی بلبل «۲» به سلیمان بگذشت و صفیری می زد، سلیمان گفت: دانی تا چی «۳» می گوید «۴»! می گوید:

«۵» اكلت نصف تمره فعلی الدنيا العفا»

، من نیم خرما بخوردم «۶» خاک بر سر همه دنیا «۷».

کلبی گفت از روایتی «۸» دیگر از کعب الاحبار، که او گفت: یکی روز مرغکی که آن را «ورشان» گویند بنزدیک سلیمان آوازی کرد، او گفت: دانی تا چی «۹» می گوید! گفتند: نه، گفت می گوید - شعر:

«۱۰» ازلدوا للموت و ابنوا للخراب»

بزیایی برای مرگ و بنا کنی «۱۱» برای ویرانی «۱۲».

و روزی فاخته‌ای بنزدیک او آوازی کرد، گفت: دانی تا چی «۱۳» می گوید «۱۴»!

می گوید:

ليت الخلق لم يخلقوا،

کاشکی تا خلق را نیافریدندی.

و طاووسی آواز داد بر او و گفت: دانی تا چی «۱۵» می گوید! گفتند: نه، گفت می گوید:

كما تدین تدان،

چنان که کنی تو را جزا کنند «۱۶».

هد هدی بنزدیک او آوازی کرد «۱۷»، گفت: دانی تا چی «۱۸» می گوید «۱۹»! می گوید:

من لا یرحم لا یرحم،

هر که او رحمت نکند، بر او رحمت نکنند.

روزی سردی بنزدیک او بانگی کرد، گفت: دانی تا چی «۲۰» می گوید! گفتند: نه. گفت می گوید:

«۲۱» استغفروا الله یا مذنبون،»

از خدای آمرزش خواهید ای

(۱). آج، آل: دستور باشد.

(۲). کا: مرغکی. [...]

(۳). لب: افتادگی دارد، دیگر نسخه بدلها: چه.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز لب گفتند نه، گفت.

(۵). کا: تراب.

(۶). کا: خورده‌ام، دیگر نسخه بدلها: خوردم.

(۷). کا باد.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز لب: راوی. (۲۰-۱۸-۱۵-۱۳-۹). همه نسخه بدلها: چه.

(۱۰). کاله ملک ینادی کل یوم.

(۱۱). آب، آز، مش، کا: بنا کنید.

(۱۲). آز، مش: بیرانی، کا: خرابی.

(۱۴). آط، آب، آج، آل، آز، مش، کا گفتند نه، گفت.

(۱۶). همه نسخه بدلها، بجز لب: جزا دهند.

(۱۷). همه نسخه بدلها، بجز لب: بانگ کرد.

(۱۹). مش گفتند نه، گفت. [.....]

(۲۱). کا: مذنبین.

صفحه : ۲۰

گناهکاران، برای آن رسول- علیه السلام- نهی کرد از کشتن او.

طوطی بنزدیک او آوازی داد «۱»، گفت: دانی تا چی «۲» می گوید! می گوید:

«۳ کل حی میت و کل جدید بال»

هر زنده بمیرد و هر نوی کهن «۴» شود.

پرستکی «۵» آوازی داد «۶»، گفت: دانی تا چی «۷» می گوید! گفتند: نه، گفت می گوید:

قدّموا خیرا تجدوه،

خیری تقدیم کنی تا بیایی، برای اینکه رسول نهی کرد از کشتن او.

کبوتری آوازی داد «۸»، گفت: دانی تا چی «۹» می گوید! گفتند: نه، گفت می گوید:

«۱۰ سبحان ربّی الاعلی ملء سماءه» و ارضه

، تسبیح می کنم خدای را چندان که آسمان و زمین به آن پر شود.

قمری آواز داد «۱۱»، گفت می گوید:

سبحان ربّی الاعلی.

گفت کلاغ لعنت می کند بر باج ستان «۱۲».

گفت و زغن می گوید:

کل شیء هالک الا الله،

همه [۱۶۸-ر]

چیزها «۱۳» هلاک شود الا خدای.

و گفت، سپهر «۱۴» می گوید:

من سکت سلّم،

هر که خاموش بود سلامت یاود «۱۵».

و بیغا می گوید:

ویل لمن الدنیا همّه،

وای بر آن که دنیا همّت او باشد.

گفت بزغ «۱۶» در بانگ می گوید:

سبحان المذکور بکل مکان

، پاک است آن خدای که او مذکور است به هر جای. و چرخ «۱۷» می گوید:

سبحان ربّی القدّوس.

باز می گوید:

«۱۸» سبحان ربّی.»

مکحول گفت: درّاجی بنزدیک سلیمان آوازی کرد، او گفت: دانی تا چه

(۱۱-۸-۶-۱). همه نسخه بدلها: بانگ کرد، کا: بانگ داد. (۹-۷-۲). آط، آج، آل، مش: چه.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز لب: بالی.

(۴). کا: کهنه.

(۵). آط، آج، آل: فرستکی، آب، آز، مش: فرشتکی.

(۱۰). کا: سمواته.

(۱۲). کا: کلاغ می گوید لعنت بر ناجنسان باد.

(۱۳). آط، آج، آل: چیزی.

(۱۴). همه نسخه بدلها، بجز آل و لب: اسفروود، آل: اسفروود.

(۱۵). آب، آز: ماند، کا: باشد، مش: گفت.

(۱۶). کا ماده.

(۱۷). اساس: بزغ، به قیاس با نسخه آب تصحیح شد، آط، آج، آل: نزغ، کا: بزغ نر.

(۱۸). آط، آب، آج، آز، آل، مش و بحمده، کا العظیم و بحمده. [.....]

صفحه : ۲۱

می گوید! گفتند: نه، گفت می گوید:

«۱» الرحمن علی العرش استوی.»

حسن بصری گفت، رسول- علیه السلام- گفت: خروه «۲» در بانگ می گوید:

اذکروا الله یا غافلون

، ذکر خدای کنی ای غافلان.

صادق- علیه السلام- گفت از پدرانم، از حسین بن علی که گفت: کرکس در بانگ می گوید:

یا بن آدم عش ما شئت آخرک الموت

، ای فرزند آدم چندان که خواهی بزی که آخرت «۳» مرگ است، و عقاب چون بانگ [کند گوید:

فی البعد من الناس انس

، در دوری از مردمان انس است. و چون جلودک بانگ کند]

«۴» می گوید:

اللهم العن مبغضی آل محمد،

با خدایا؟ دشمنان آل محمد را لعنت کن، گفت: و چون پرستک «۵» بانگ کند «۶»:

الحمد لله رب العالمین

«۷» می خواند، و آن مدّ در آخر برای «الضّالّین» می کند «۸».

قوله: وَ حُسَيْرٍ لِّسُلَيْمَانَ جُنُودَهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهَمْ يُوزَعُونَ، گفت:

جمع کردند برای سلیمان لشکرهای او را از جن و انس و مرغان، و ایشان را الهام دادند، و اینان هر گروهی را رئیسی بود که ایشان را منع کردی از آن که متفرّق باشند. و بر اینکه قول یوزعون را معنی یکفون باشد من الوزع و هو الكف و المنع، و منه قول بعضهم: لا بد للناس من وزعه، لابد است مردمان را از رئیسی که ایشان را باز زند از قبايح و مناکیر و در خبر دیگر:

«۹» ما يزع السلطان اكثر ممّا يزع القرآن»

، آنچه سلطان باز دارد بیش از آن است که قرآن باز دارد. و الوزاع المانع، قال الشّاعر:

على حين عاتبت المشيب على الصّبا و قلت الما تصح «۱۰» و الشيب وازع

محمد بن كعب القرظي گفت: در اینکه آیت «۱۱» ما را روایت کردند که لشکرگاه

(۱). سوره طه (۲۰) آیه ۵.

(۲). آج، آل: خروس، آب، آز: خیره.

(۳). مش: آخرش.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). آط، آب، آز، مش: فرستک، آج، آل: فرسک.

(۶). آط، آب، آج، کا: گوید، آز: می گوید.

(۷). سوره فاتحه الكتاب (۱) آیه ۲.

(۸). آب، آز: در آخر و لا الضّالّین می گوید، آط، آج، آل، مش: در آخر و لا الضّالّین می کند.

(۹). کا: الله تعالی بالسلطان اكثر ممّا يزع بالقرآن و الوزاع المانع.

(۱۰). چاپ شعرانی (۸/۳۸۷) و لسان العرب (۸/۳۹۰): اصح.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز لب و آز که.

صفحه : ۲۲

سلیمان صد فرسنگ بود «۱»، بیست و پنج فرسنگ انس را بود، و بیست و پنج فرسنگ جن را، و بیست و پنج فرسنگ وحش را، و بیست و پنج فرسنگ مرغان را. و او را هزار خانه بود از آبگینه بر چوب نهاده، سیصد «۲» خانه را زنان آزاد در «۳» بودند و هفتصد خانه را کنیزکان، و او بفرمودی تا باد عاصف ایشان را بر گرفتی و باد نرم ایشان را بردی، وحی کردند به او که: ما تقدیر کردیم

که در ملک «۴» هیچ کس چیزی نگوید و الا باد آواز «۵» به گوش تو رساند.
مقاتل گفت: جنیان برای او بساطی بافتند از زر و ابریشم یک فرسنگ در یک فرسنگ. و او را سریری بود زرین، آن سریر بر میان آن بساط بنهادندی «۶»، و سه هزار کرسی از زر و سیم پیرامن آن سریر بنهادندی. پیغامبران بر آن کرسیهای زرین نشستندی و علما بر کرسیهای سیم، و گرد بر گرد ایشان انس بايستادندی «۷»، و از پس ایشان جن بايستادندی «۸»، و از بالای سر ایشان مرغان پر در پر کشیدندی «۹» چنان که آفتاب بر اینکه بساط نیوفتادی «۱۰»، و باد صبا [بساط] «۱۱» برداشتی، بامداد یک ماهه راه بریدی، و نماز شام یک ماهه «۱۲» باز آوردی.
و هب متیّه گفت: یک روز سلیمان - علیه السلام - بر اینکه مرتبه که گفتیم به برزگری «۱۳» بگذشت و او زمین می سپرد، بر نگریست «۱۴» سلیمان را دید با اینکه جلالت، گفت: سبحان الله لقد اوتی آل داود ملکا عظیما، آل داود را ملکی عظیم دادند.
حق تعالی باد را بفرمود «۱۵» تا آواز او به گوش سلیمان برسانید. سلیمان باد را گفت: بساط فرو نه. باد بساط «۱۶» فرو نهاد. او برزگر «۱۷» را بخواند و گفت: به سمع «۱۸»

(۱). آج، آز، آل، مش و.

(۲). مش: سصد.

(۳). آط، آب، آج، آز، آل، مش، کا: زنان آزاد در او. [...]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز لب تو، لب: ندارد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آج و لب او.

(۶). آج، آل: بنهادی.

(۷-۸). همه نسخه بدلها، بجز لب و مش: باستادندی.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز لب: گستردهندی.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز لب: نیفتادی.

(۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز لب راه.

(۱۳). آط: برزگر، آب: برزگری، کا: برزیگری.

(۱۴). همه نسخه بدلها، بجز لب: برنگرید.

(۱۵). آج، آل: گفت.

(۱۶). آج، آل، مش را.

(۱۷). آب: بزرگر، آب: بزرگری، کا: برزیگری.

(۱۸). همه نسخه بدلها، بجز کا: به گوش. [...]

صفحه: ۲۳

من رسید آنچه گفתי و برای آن فرود آمدم تا تو را اینکه بگویم، نگر «۱» تمنای اینکه نکنی که ثواب یک تسبیح که بنده مؤمن از دل بگوید بنزدیک خدای تعالی بیش از اینکه و به از اینکه باشد. مرد گفت: [۱۶۸-پ]
خدای تعالی غمانت «۲» براد «۳» چنان که غم «۴» من بریدی به اینکه گفتار.

مبرد گفت: هر چه از خویشتن ابانت کند، عرب و را ناطق و متکلم خوانند بر توسع، چنان که رؤبه گفت:

لو اننی علمت «۵» علم الحکل علم سلیمان کلام النمل

حَتَّى إِذَا أَتَوْا عَلَى وَادِ النَّمْلِ، تا آنکه که آمدند به «۶» وادی مور «۷».

وهب متبه گفت از کعب الاحبار، که او گفت: سلیمان- علیه السلام- چون بر نشستی، جمله خدم و حشم را با خود بردی، و در پیش بساط او ایشان را بساطی بود که بر آن جا هر کس به کار خود «۸» مشغول بودی از نان پختن و طبخ کردن. و بر آن بساط میدانی بود که بر او اسبان تاختندی، و باد ایشان را برگرفتی و آن جا بردی که سلیمان- علیه السلام- فرمودی.

یک روز باد را فرمود تا او را از اصطخر «۹» برگرفت تا به یمن برد. در راه به مدینه رسول بگذشت، گفت: اینکه سرای هجرت پیغامبری است در آخر زمان، خنک آن را «۱۰» که او را دریابد و به او ایمان آرد و او را متابعت کند و به او اقتدار کند.

چون به مکه رسید، پیرامن «۱۱» خانه کعبه بت می پرستیدند. سلیمان «۱۲» آن جا بگذشت، خانه کعبه در «۱۳» خدای بنالید- و اینکه یا بر طریق توسع باشد و مجاز، یا حوالت بر فریشتگان موکل باشد که بر خانه هستند «۱۴»- گفت: بار خدایا! پیغامبری از

(۱). آب، آج، آل، کا تا، آز، مش که.

(۲). آط، آب، آج، آز، آل، مش، کا: غمهایت.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: ببرد.

(۴). کا: غمهای.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: اوتیت، لسان العرب (۱۱/۱۶۲): اعطیت.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: بر.

(۷). کا: نمل مورچه.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز کا: خویش.

(۹). کا: اطخن.

(۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۱۱). کا: برابر.

(۱۲). آج، آل از.

(۱۳). آب: به خدای.

(۱۴). کا کعبه. [.....]

صفحه : ۲۴

پیغامبران تو به «۱» من بگذشت و جماعتی «۲» انبیا و اولیا و مؤمنان با او، فرو نیامد «۳» و اینکه جا نماز نکرد «۴»، و پیرامن من بت می پرستند «۵».

حق تعالی گفت: اندیشه مدار که من چنان سازم که پیرامن تو چندانی رکوع و سجود کنند، و ذکر و تسبیح من کنند که آن را حدی نبود. و پیغامبری را در آخر الزمان بفرستم که تو را قبله او کنم «۶» که او و امت او در نماز روی «۷» به تو آرند، و به حج و زیارت قصد تو کنند، و از اقصای عالم روی «۸» به تو نهند چنان که مرغان روی به آشیانه خود نهند، و یاسه ایشان به تو چنان باشد

که حنین شتر به بچه‌ایش، و مادر «۹» به فرزندش، و تو را پاک کنم «۱۰» از بتان و بت پرستان. سلیمان - علیه السلام - از آن جا بگذشت به وادی السدیر «۱۱» - و آن وادی است در طایف - از آن جا به وادی النمل آمد. قتاده و مقاتل گفتند: وادی النمل به شام است، و سلیمان - علیه السلام - یک روز آن جا رسید با لشکر «۱۲»، بر بساط نبود بر زمین «۱۳» می‌رفت بر پشت اسب، قَالَتْ نَمَلَةٌ، مورچه‌ای گفت - و گفتند: او رئیس و پیشوای مورچگان بود - و چندان بود که گوسپندی بزرگ، و پر داشت.

نوف الحمیری گفت: چند گرگی بود.

ضحاک گفت: نام او «طاخیه» «۱۴» بود، به بالای بلند «۱۵» بر آمد و آواز «۱۶» داد به مورچگان: يَا أَيُّهَا النَّمْلُ «۱۷» وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ، و ایشان بی خبر باشند از شما.

أبو روق گفت: مورچه سلیمان را گفت: من حطم نفس نخواستم حطم دل خواستم، ترسیدم که دل‌های ایشان کوفته گردد و شکسته شود «۱»، به نظر در ملک تو از تسیحی که ایشان را هست باز مانند. سلیمان - علیه السلام - گفت: «عظنی»، پندی ده مرا. گفت: یا نبی الله؟ دانی تا چرا پدرت را داود خواندند! گفت: نه. گفت:

لانه داوی جرحه فود «۲»، برای آن که او دواى جراحت خود کرد مودود گشت، گفت:

دانی تا تو را چرا سلیمان نام نهادند! گفت «۳»: بگو. گفت: لانک سلیم القلب، برای آن که تو مردی سلیم القلب «۴» سهل جانبی. گفت: دانی تا چرا باد را در فرمان تو کردند! گفت: نه «۵». گفت: برای آن تا «۶» بدانى که بنای ملک تو و ملک همه دنیا بر باد است، و آن را که بنا بر باد باشد پایدار نباشد.

سلیمان - علیه السلام - از اینکه گفتار او بخندید، و ذلک قوله: فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِّن قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي، گفت: بار خدایا؟ [۱۶۹-]

مرا الهام ده، یعنی توفیق تا شکر نعمت تو کنم که کردی بر من و پدر و مادر من، و عملی صالح کنم که تو پسندی، و به رحمت خود مرا در میان بندگان صالح بر، یعنی مرا از ایشان کن به الطافی که با من کنی که من عند آن اختیار صلاح کنم تا از جمله صالحان باشم.

عبد الله عباس گفت: رسول - علیه السلام - نهی کرد از کشتن چهار چیز: هد هد، و سرد، و نحل «۷»، و مورچه.

و گفتند: معرفت نمل سلیمان را و احتراز فرمودند از حطم لشکر ایشان را بر سبیل معجز بود از سلیمان. و گفتند: به الهامی بود از قبل خدای تعالی، چه از الهام مورچه

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا و.

(۲). آط، آب، آج، آل: قود، چاپ شعرانی (۳۸۹ / ۸): خود، تفسیر قرطبی (۱۷۱ / ۱۳): فؤاد.

(۳). مش، کا نه.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا، مش: سلیم دلی.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز کا بگو.

(۶). آط، آب، آز: آن که تا تو.

(۷). همه نسخه بدلها انگبین.

آن است که: گندم که بنهد به دو پاره بکند تا بنروید، و گشنیز به چهار پاره بکند، چه «۱» اگر «۲» به دو پاره بکند هم بروید «۳». آن که اینکه داند روا بود «۴» که حطم داند و جهت مضرت! و قوله: قَالَتْ نَمْلَةٌ، بعضی گفتند: از آن منطوق بود که سلیمان را بیاموختند، چنان که شاعر گفت - شعر:

عجبت لها أئی یكون غناؤها فصیحا و لم تفتح «۵» بمنطقها «۶» فما «۷»

و گفتند: قول مجاز است، اشارتی کرد که ایشان عند آن بدانستند که احتراز می‌باید کردن، چنان که شاعر گفت - شعر:

امتلاً الحوض و قال قطنی مهلاً رویدا قد ملاءت بطنی

و قوله: قَالَتْما أَتینا طائِعین «۸» ما لى لا أَعْبُدُ «۹» أم كان من الغائِبین، یا او از جمله غایبان است. و گفتند «۱۰»: به معنی «بل» است، و گفتند:

«میم» صله است و معنی آن است که: اکان من الغائِبین.

آنکه گفت: لَأَعَذِّبَنَّه عَذاباً شَدیداً، من او را عذابی سخت کنم. مفسران در آن عذاب خلاف کردند، بعضی گفتند: پرهایش بکنم و دنبالش و «۱۱» بیندازم او را جایی که خانه مورچه باشد تا او را می‌گزند. و عبد الله شداد گفت: پرش بکنم و در آفتابش

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آز: که.

(۲). آط، آب، آج، آل اینکه.

(۳-۴). آج آل که سلیمان را بیاموختند.

(۵). آط، آب، آز، تغفر، آج، آل: تغفر.

(۶). آط، آب، آج، آز، مش: لمنطقها. [...]

(۷). آب، آز، مش: فیها، آل: فها.

(۸). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱.

(۹). سوره یس (۳۶) آیه ۲۲.

(۱۰). کا ام.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: ندارد.

صفحه: ۲۷

افگنم. ضحاک گفت: پایش ببندم و در آفتابش افگنم مقاتل حیان گفت: به قطرانش بیالایم و در آفتابش افگنم. بعضی دگر گفتند: جمع کنم میان او و میان ضدش، و بعضی دگر گفتند: جدا کنم میان او و میان دوستش. بعضی دگر گفتند: از خدمت خودش دور کنم. أو لَأَذْبَحَنَّه [یاش بکشم]

«۱»، أو لَيَأْتِنِي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ، یا حجتی روشن بیارد.

اما سبب تفقد سلیمان او را آن بود که گفتند: خدای تعالی شعاع او چنان آفریده بود که حجاب او را منع نکردی از دیدن آب تا او در زیر زمین آب بدیدی، و برای اینکه سبب سلیمان - علیه السلام - او را به خود نزدیک داشتی تا چون وقت عبادت او بودی هد هد ره نمودی بر آب، در بیابان زمین بکنندگی و آب بر آوردندی، اینکه روز وقت نماز در آمد آب نبود، سلیمان او را طلب

کرد» (۲) حاضر نبود، سلیمان او را تهدید کرد.

قصه اینکه آن بود که، علمای سیر و اخبار و قصص انبیا گفتند: چون سلیمان - علیه السلام - از بنای بیت المقدس فارغ شد، خواست تا به زمین حرم آید، ساز رفتن بکرد و لشکرها را جمع کرد از جن و انس و دواب و سباع و وحوش و طیور، چندان لشکر جمع شد که لشکر گاهشان (۳) صد فرسنگ بود.

او باد نرم را فرمود تا ایشان را بر گرفت و به زمین حرم آورد. چون به آن جا رسید مدتی مقام کرد، و در مدت مقامش آن جا هر روز پنج هزار شتر می کشت و پنج هزار گاو و بیست هزار گوسپند (۴)، و اشراف قوم خود را گفت: اینکه جایی است که در آخر زمان پیغامبری از او بیاید عربی (۵) بدین صفت و بدین هیأت و سیرت، خدای او را نصرت دهد بر همه دشمنانش. هر جا که او فرود آید ترس او در دل مردم یک ماهه راه (۶) از هر جانبی پدید آید، خویش و بیگانه بنزدیک او در حق [۱۶۹-پ] راست باشد (۷). در حق خدای از ملامت هیچ ملامت کننده (۸) باک ندارد.

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا او.

(۳). آج، آل: ایشان.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز مش: گوسفند.

(۵). کا: عزیز.

(۶). آط: ره.

(۷). همه نسخه بدلها: باشند.

(۸). آط: کننده‌ای.

صفحه : ۲۸

گفتند: او با کدام دین خود خواند مردمان را! گفت: با دین حنیفی (۱)، خنک آن را که او را دریابد و به او ایمان آرد و او را تصدیق کند؟ گفتند: یا نبی الله؟ میان ما و او چه مدت باشد! گفت: برابر هزار سال، هر که حاضرانی (۲)، غایبان را بگوی (۳) که: او سید الانبیاست و خاتم الرسل، و نام او در صحیفه پیغامبران در اعلا درجه است.

مدتی به (۴) مکه مقام کرد تا مناسکی که آن جا بود بگزارد (۵)، آنکه از مکه بیرون آمد و روی به یمن نهاد در وقتی که سهیل می برآمد و به صنعا رفت از مکه، وقت زوال آن جا بود، و آن یک ماهه راه است، زمینی دید خوش، در او درخت و سبزی بسیار، آن جا فرود آمد و خواست که تا نماز کند (۶) و طعامی خورد (۷). آب طلب کردند، نیافتند. طلب هدهد کرد (۸) تا او را راه نماید بر جایی که آب نزدیکتر بود. او را نیافت، گفت: ما لی لا اری الهدهد.

قتاده گفت از انس مالک که، رسول - علیه السلام - گفت: هدهد را مکشی که او دلیل سلیمان بود بر آب و قرب و بعد آن (۹) بشناختی، و او خواست که در زمین جز خدای را نپرستند آن جا که گفت: وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَا بِنْتِ یَقِینِ (۱۰) ما لی لا اری الهدهد. عریف مرغان را بخواند - کرکس را (۱۱) - و گفتند: عقاب را، و گفت: هد هد کجا رفته است! گفت: یا رسول الله؟ من ندانم، و من او را نفرستاده‌ام جایی. سلیمان عند آن خشم (۱۲) گرفت، گفت: لَأَعَذَّبَنَّه عَذَابًا شَدِيدًا.

آنکه عقاب را بخواند و گفت: برو هدهد را بجوی و پیش من آر. عقاب هوا

- (۱). کا سباع.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز لب: ندانی.
- (۳). همه نسخه بدلها، بجز کا هدهد بلقیس. [.....]
- (۴). کا تر.
- (۵). همه نسخه بدلها سوار.
- (۶). کا: پاره.
- (۷). کا: را.
- (۸). همه نسخه بدلها: بر.
- (۹). کا: تافتی.
- (۱۰). کا: تافت.
- (۱۱). کا: کرکس را بخواند که عریف مرغان بود.
- (۱۲). کا: خشم.

صفحه : ۳۰

گرفت، چندانی در هوا بر رفت که همه زمین در پیش او بود چون طبقی در پیش یکی از ما، در نگرید «۱» از چپ و راست نگاه کرد هدهد را دید که از جانب یمن می «۲» آمد. آهنگ او کرد. چون به او رسید خواست تا چنگال به او یازد «۳». هدهد گفت: به آن خدای که تو را اینکه قوت داد و مرا اسیر و ضعیف تو کرد که رحمت کنی بر من ضعیف و مرا نرنجانی؟ عقاب دست «۴» بداشت و گفت: و یحک؟ سلیمان سوگند خورده است که تو را عذابی سخت کند یا «۵» بکشد. گفت: چیزی دیگر نگفت! گفت: بلی؟ گفت: یا حجتی روشن بیارد. گفت: من دانستم که سلیمان پادشاهی عادل است، ظلم نکند و روا ندارد که به ناحق عذاب کند. من حجتی روشن دارم [۱۷۰-ر]

آنکه برفتند به یکجای تا پیش سلیمان شدند. عقاب پیش رفت و گفت: آوردمش یا رسول الله؟ گفت: بیارش. هدهد پیش تخت سلیمان پر در پای افگند «۶» و بر زمین می کشید بتواضع و مذلت تا پیش سلیمان رفت «۷». سلیمان سر او بگرفت و او را پیش گرفت «۸» و گفت «۹»: کجا بودی! من امروز تو را عذابی کنم که عبرت جهانیان شوی؟ هدهد گفت: یا نبی الله؟ یاد کن آن روز که تو پیش خدای بایستی. چون سلیمان اینکه بشنید، رویش زرد شد و دست از او بداشت، گفت: آخر کجا بودی! و ذلک قوله: فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ، درنگ کرد، یعنی سلیمان نه بس «۱۰» ساعتی بر آمد که «۱۱»، «مکث» به ضم، جمله قرآ خواندند. عاصم و یعقوب «مکث» خواندند به فتح «کاف». هدهد گفت: أَحَطَّ بِمَا لَمْ تُحِط بِهِ «۱۲» وَ جِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ، و من از سبا تو را خبری درست آورده‌ام.

- (۱). همه نسخه بدلها و.
- (۲). کا: می آید، دیگر نسخه بدلها: همی.
- (۳). کا: زند.

(۴). کا از او.

(۵). آج، آل: تا. [...].

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: انداخت.

(۷). همه نسخه بدلها: بجز کا: رسید.

(۸). همه نسخه بدلها: کشید.

(۹). کا بگو تا.

(۱۰). همه نسخه بدلها: بجز کا دیر.

(۱۱). همه نسخه بدلها: ساعتی اندک.

(۱۲). کا هدهد گفت.

صفحه : ۳۱

ابو عمرو خواند: «من سباً»، و «لسباً» (۱)، به فتح همزه علی معنی «۲» منع الصّرف، و سبب مانع علمیت باشد و تأنیث، لانه اسم مدینه او بلده او بقعه. و باقی قراء به جرّ و تنوین خواندند علی انه منصرف.

و گفتند: «سباً»، نام مردی است. و خبری آوردند از رسول - صلی الله علیه و آله - که او را پرسیدند از سباً، گفت: نام مردی است که او را ده پسر بود، شش پسر از ایشان به یمن شدند (۳)، و چهار به شام - و قصه ایشان و نامهای ایشان در سورت سبأ بیاید - ان شاء الله (۴) - قال الشاعر - شعر:

الواردون و تیم فی ذری سبأ قد عض اعناقهم جلد الجوامیس

بِتَبَا یَقِینِ، به خبری درست که در آن شکی نیست. سلیمان - علیه السلام - گفت: آن خبر چیست! گفت: بدان که من در زمین سبأ زنی را دیدم که او در ملک تو نیست، و ملک تو آن جا نرسیده است. زنی را یافتم که پادشاه ایشان است، و او را از هر چیزی نصیبی داده‌اند، و او را عرشی عظیم هست، یعنی سریری بزرگ.

و هب گفت: نام پدر بلقیس، یشرح (۵)، بود و او آن پادشاه بود که او را هدهد گفتند، و گفته‌اند (۶): شراحیل بن ذی جدن (۷) بن الیشرح بن قیس بن صیفی (۸)، بن سبا ابن یسحب (۹)، بن یعرب بن (۱۰) قحطان.

و پدر بلقیس پادشاهی بود عظیم الشان، و او را چهل پسر بودند همه پادشاه، و جمله زمین [ایمن]

(۱۱) در ملک او بود. و چنین گفتند که: او را در ملوک کفوی نبود، آخر زنی بخواست از جمله ملوک نام او ریحانه. و گفتند: اینکه زن از جمله جنیان بود - و وی را با آن زن جنی قصه‌ای مشهور است در تفاسیر و سبب نکاح وی مذکور.

و ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: یکی از (۱۲) مادر و پدر بلقیس

(۲-۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: ندارد.

(۳). کا: نشستندی، دیگر نسخه بدلها: بودند.

(۴). آب، آز، مش تعالی.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز لب: نشرح.

(۶). همه نسخه بدلها: گفتند.

(۷). آط، آب، آزه، مش: عدن، آج، آل: عد.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز کا: شبلی. [.....]

(۹). آط، آب، آج، آزه، مش: یشحر.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز کا و آل: یعربن.

(۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۱۲). کا جمله.

صفحه : ۳۲

جَنِّي بود، و چون پدرش بمرد هیچ فرزند نبود او را که به جای او بنشستی، ملک او به بلقیس رسید، قوم بعضی طاعت او داشتند و بعضی نداشتند، و مردی را اختیار کردند و در طرفی از اطراف ولایت بنشانند او را، و او مردی بود ظالم بد سیرت، و دست به «۱» رعیت و زنان ایشان کشید، بلقیس بشنید اینکه حدیث، سخت آمد بر او و حمیت و غضب او را بجنابانید «۲»، خواست تا او را هلاک کند، او را کس فرستاد و گفت «۳»: مرا رغبت افتاده است که به زن تو باشم «۴». او گفت: اینکه رغبت مرا بیشتر است، و لکن من اینکه دلیری نیارستم کرد «۵» که ترسیدم که تو ابا کنی، اکنون چون تو را «۶» رغبت افتاد من سمیع و مطیعم به آنچه فرمایی. کس فرستاد و قوم خود را حاضر کرد و اینکه حدیث با ایشان بگفت. ایشان گفتند: او اجابت نکند و رغبت نمی کند «۷» به هیچ کس. گفت: اینکه حدیث او آغاز کرد، و اینکه رغبت او راست «۸». برفتند و خطبه بکردند. او گفت: مرا پیش از اینکه رغبت نبود، و اکنون برای آن که مرا فرزندی می باید اینکه اختیار کردم. آن عقد بستند و بلقیس برخاست و لشکری گران بر گرفت و به شهر او رفت و همه شهر و سرایهای او فرو «۹» آمدند.

چون شب آمد «۱۰» و به یک جای بنشستند طعام بخوردند و «۱۱» او را خمر داد تا مست کرد او را. چون مست شد و بیوفتاد «۱۲» سر وی بیرید و بر در سرای او بر دار کرد. چون روز بود مردم پادشاه را کشته یافتند و سرش بر دار کرده، [۱۷۰-پ] بدانستند که غرض از آن مناکحت اینکه مکر بوده است. پیش او آمدند و او را انقیاد نمودند و گفتند:

اینکه ملک تو را می شاید. گفت: من اینکه نه برای ملک کردم، برای فساد و ظلم او کردم و غیرت و حمیت. وَأُوْتِيتَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ «۱۳» وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ گفتند: سریر بلقیس را مقدمه از زر بود، مکلل به انواع جواهر از یاقوت سرخ و زمرد سبز، و پس او از سیم بود مکلل به انواع جواهر. و آن را چهار قایمه بود: یکی از یاقوت سرخ، و یکی از یاقوت زرد، و یکی از زمرد سبز، و یکی در سید، و صفيحه‌های «۱» آن از زر بود مرصع به جواهر، و هفت خانه بر او بود بر هر خانه‌ای دری بسته. عبد الله عباس گفت: سریر بلقیس سی گز بود در طول، و سی گز در عرض، و سی گز در هوا. مقاتل گفت: هشتاد گز در هشتاد در هشتاد بود «۲».

وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا - الْاِيَةُ «۳»، گفت دگر آن که: او را یافتم و قوم او را «۴» که آفتاب می پرستیدند بدون خدای - عَزَّ وَجَلَّ، و شیطان اعمال ایشان مزین بکرده بود ایشان را «۵» و منع کرده بود ایشان را از راه حق، ایشان، مهتدی و راه یافته نمی شدند. أَلَمْ يَسْجُدُوا، کسائی و یعقوب به روایت رويس «۶» و حسن و حمید و اعرج و السلمی خواندند: الا - يسجدوا، علی تقدیر: الا - یا اسجدوا، ای الا یا هولاء اسجدوا، و اینکه امر باشد، «الا» استفتاح «۷» کلام است و «یا» حرف ندا و منادی محذوف، و «اسجدوا»، امر مخاطبان را، و از عرب شنیده اند: الا یا ارحموا علينا الا یا تصدقوا علينا، مراد آن که یا قوم؟ قال الاخطل - شعر:

الا یا اسلمی یا هند هند بنی بدر و ان کان حیثا قاعدا «۸» آخر الدهر

و قال آخر - شعر:

لا یا اسلمی «۹» ذات الدمالیح و العقد
و قراءت عبد الله مسعود «۱۰» بر اینکه است، و ابی خوانند: الا «۱۱» یسجدون «۱۲»، و باقی قراء

- (۱). همه نسخه بدلها: صحیفها.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: هشتاد گز در هشتاد گز بود.
- (۳). کا هدهد.
- (۴). همه نسخه بدلها بجز کا یافتم.
- (۵). همه نسخه بدلها: «ایشان را» ندارد.
- (۶). کا و ابو جعفر.
- (۷). کا: افتتاح.
- (۸). آط، آب، آج، آز، آل، کا: حیا فاعدی، چاپ شعرانی (۳۹۵/۸): حیا ناعدی، تفسیر طبری (۹۳/۱۹): حی قاعدا.
- (۹). مش: اسلموا.
- (۱۰). کا: عبد الله عباس.
- (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز کا یا . [.....]
- (۱۲). آج، آل، یسجدوا.

صفحه : ۳۴

خواندند: الا یسجدوا، به تشدید «لام» و معنی کلام بر تقدیم و تأخیر، و تقدیر آن که:
و زین لهم الشیطان اعمالهم لثلا یسجدوا.

آنگه محل او نصب باشد به «ان». و ابو عبید «۱» اختیار اینکه قراءت کرد برای آن که کلام با اینکه قراءت بر نسق خود و سیاق قصه بر جای «۲» باشد، و بر قراءت اول کلام از اینکه نسق منقطع شود. الَّذِی یُخْرِجُ الْخَبَّ فِی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، آن خدای که او بیرون آرد پوشیده و غیب در آسمان و زمین.

بیشتر مفسران گفتند: «خبء» آسمان باران است، و «خبء» زمین نبات، یعنی باران از آسمان فرود [آرد]

«۳»، و نبات از زمین بر آرد. و در قراءت عبد الله مسعود چنین است که: یُخْرِجُ الْخَبَّ مِنْ «۴» السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ. وَ یَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَ مَا تُعْلِنُونَ، قراءت عامه قراء، یعلم است به «یا» و کسائی و حفص عن عاصم به «تا» ی خطاب خواندند.
اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، خدای است که جز او خدایی نیست، و او خدای عرش عظیم است. بعضی مفسران گفتند: مراد به عرش ملک است، و باقی مفسران گفتند: مراد عرش «۵» است که در آسمان آفرید.

قال سننظر، سلیمان گفت: ما بنگریم تا اینکه حکایت که گفتمی من قولک:

أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ - تا به آخر آیت مقدم، راست است یا دروغ! اول تدبیر آب بساز که ما و لشکر تشنه‌ایم. او بیامد و راه نمود ایشان را بر آب. چاهها بکنند و آب بر گرفتند چندان که حاجت بود. آنگه «۶» نامه‌ای نبشت «۷»:

من عبد الله سليمان بن داود الی بلقیس ملكة سبأ: السَّلَامُ عَلَی مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى «۸» بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلْمَا تَعْلَمُوا عَلَیَّ وَ أَتُونِی

مُسْلِمِينَ ﴿٩﴾ إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، أَلَمْ تَعْلَمُوا عَلَيَّ وَأَتُونِي مُسْلِمِينَ ﴿١﴾ اذْهَبْ بِكِتَابِي هَذَا فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ، به ایشان فگن ﴿٣﴾. ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ، پس برگرد از ایشان و بنگر ﴿٤﴾. تا چه جواب دهند؟ و مراد به «نظر» انتظار است و مراد به «رجع» ردّ و جواب است.

هدهد نامه بستد و برفت و هوا گرفت، و بیش از آن که عادت او بود بر رفت.

هدهدی دیگر بر نگرید او را دید گفت: یا هدهد؟ اینکه چه ترفّع و تکبر است! چرا چندان بر نشوی که پایه تو است! گفت: چگونه ترفّع نکنم و من رسول رسول خدایم، خلعت او بر تن من، و تاج او بر سر من، و نامه او در منقار من؟ از اینکه بزرگوارتر چه باشد؟ آنگه برفت و بنزد بلقیس رفت. و بلقیس به زمینی بود که آن را مأرب گفتند بر سه میل ﴿٥﴾ از صنعا، و او در کوشک بود و درها بسته، و او را عادت بود که چون وقت قیلوله بودی درهای کوشک ببستی و کلیدها بخواستی و در زیر سر نهادی و بخوفتی ﴿٦﴾. هدهد بیامد، او را یافت ستان ﴿٧﴾ خفته، آن نامه بر سینه او انداخت.

(۱). سوره نمل (۲۷) آیه ۳۰ و ۳۱.

(۲). کا: پیدا شد، دیگر نسخه بدلها: نهاد.

(۳). آب، آرز: افکن.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا. بشنو. [.....]

(۵). مش: سه فرسخ، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۶). کا: بخفتی، دیگر نسخه بدلها: بخوفتی.

(۷). کا: مستان باز خفته.

صفحه : ۳۶

قتاده گفت: هدهد بیامد و او بر سریر ملک بود ﴿١﴾ و وزرا و قواد و حجاب ﴿٢﴾، و بر بالای سر ایشان پرواز می کرد نامه در منقار گرفته، تا آنگه که او بر نگرید ﴿٣﴾ نامه در کنار او افگند.

ابن زید گفت و وهب مته: سوراخی بود که آفتاب از آن جا در کوشک افتادی چون بر آمدی، و بلقیس آفتاب پرست بود، چون ﴿٤﴾ آفتاب بدیدی که بر آمدی ﴿٥﴾ سجده کردی آفتاب را.

هدهد بیامد و بر آن سوراخ بنشست و پرها فراخ کرد و سوراخ چنان بگرفت که آفتاب در آن جا نیوفتاد ﴿٦﴾. آفتاب دیر می بر آمد ﴿٧﴾، او بر نگرید مرغکی را دید آفتاب بگرفته، و خویشان حجاب آفتاب کرده، و نامه‌ای در منقار گرفته. از آن حال به شگفت بماند. هدهد بیامد و نامه بر او انداخت.

بلقیس نامه برداشت و - خواننده و نویسنده ﴿٨﴾ بود و تازی زبان، به مهر نامه فرو نگرید ﴿٩﴾ نام سلیمان دید، بدانست که نامه پادشای ﴿١٠﴾ است، و دانست ﴿١١﴾ که ملک او عظیمتر از ملک اوست، چه آن را که مرغ مسخر او باشد تا او را رسولی کند، او پادشایی ﴿١٢﴾ عظیم باشد.

هدهد نامه بینداخت و به جانبی رفت و بنشست و می نگرید. او برخاست و بیامد و بر سریر ملک نشست ﴿١٣﴾، و کس فرستاد و اعیان و وجوه لشکر را بخواند - و ایشان دوازده هزار مرد بودند زیر فرمان هر یکی هزار مرد مقاتل.

قتاده گفت و مقاتل و ثمالی: اهل مشورت او سیصد و سیزده مرد ﴿١٤﴾ بودند، هر

- (۱). کا: او بلقیس را بر سریر ملک دید.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز آل پیرامن او.
- (۳). آل: در نگرید.
- (۴). کا بدان سوراخ.
- (۵). کا: ندارد، دیگر نسخه بدلها: بر آمده است.
- (۶). کا: نمی‌تایید، دیگر نسخه بدلها: نیفتاد.
- (۷). آط، آب، آج، آز، مش، کا: چون آفتاب دیر بر می‌آمد.
- (۸). کا: نیسنده.
- (۹). همه نسخه بدلها: فرو نگرید.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: پادشاهی.
- (۱۱). مش: ندانست. [.....]
- (۱۲). آل: پادشاه، آط، آب، آج، آل، مش، کا: پادشاهی.
- (۱۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: بنشست.
- (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: کس.

صفحه : ۳۷

مردی امیر «۱» بود بر ده هزار مرد، آمدند و به جای «۲» بنشستند.

بلقیس ایشان را گفت: أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ ای جماعت و وجوه و اعیان لشکر؟ بدانی که نامه‌ای کریم به من انداخته‌اند.

قتاده گفت: کریم یعنی نکو، نظیره: وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ «۳» بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ.

أَلَّا تَعْلَمُوا، بلندی مکنی بر من و پیش من آبی تن بداده و تسلیم کرده فرمان مرا.

و گفتند: مراد آن است که ایمان آرید به من، و اشهب العقیلی در شاذ خوانند: الا تغلوا علی، به «غین» معجم، بر من غلو و تعدی مکنی.

چون نامه بر خواند و مضمونش معلوم ایشان کرد به مشورت در آمد، گفت: یا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي، ای جماعت اشراف و بزرگان - عبد الله عباس گفت: هزار «قیل» «۱۰» بود، و قیل «۱۱» پادشاهی بود دون پادشاه اعظم، در زیر فرمان هر قیلی «۱۲» صد «۱۳»

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: امیری. ۲- همه نسخه بدلها، بجز کا: بر جای خود.

(۳). سوره شعرا (۲۶) آیه ۵۸، سوره دخان (۴۴) آیه ۲۶.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: مهری.

(۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها بجز کا: مهری بفرمود ساختن.

(۷). آج، آل: سفید.

(۸). مش: برادرانش.

(۹). اساس: صفحاتی چند افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

(۱۰). آب، آز، مش: قبیله.

(۱۱). آب، آز: و هر قبیلی، مش: و هر قبیله، آج، آل: هر قبلی. [.....]

(۱۲) - آب، آز: قبیلی، مش: قبیله.

(۱۳). آب، آز، مش: ندارد.

صفحه : ۳۸

هزار مرد - فتوی کئی مرا در اینکه کار و مشورت کئی که من هیچ کار نبرم تا شما حاضر نباشی.

و از شرط مصلحت و نگاهداشت مملکت یکی مشورت است، برای اینکه فرمود خدای تعالی: وَ شاورَهُمْ فِي الْأَمْرِ (۱) «نَحْنُ أَوْلُوا قُوَّةً وَ أَوْلُوا بِأَسْرِ شَدِيدٍ، ما خداوندان قوتیم و خداوندان شجاعتیم و مردان کارزاریم. وَ الْأَمْرُ إِلَيْكَ، فرمان تو راست، ما را فرمانی نیست، بنگر تا چه فرمایی.

چون بلقیس سخن ایشان بشنید گفت: رأی شما حرب (۲) است، و برای اینکه شجاعت عرض می کنی، رأی من جز اینکه است، و آن آن است که شما دانی که پادشاهان چون در شهری شوند آن شهر به قهر و غلبه تباہ کنند، و عزیزان شهر را ذلیل کنند - تا به اینکه جا حکایت قول بلقیس است.

آنکه حق تعالی به کلام خود بر صدق او گواهی داد، گفت: وَ كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ، همچنین کنند. و در معنی اینکه آیت استاد أبو القاسم حبیبی (۳) بیتی چند روایت کرد، و هی:

انّ الملوک بلاء حیث ما حلوا (۴) فلا یکن لک فی اکنافهم ظل

ماذا تؤمل من قوم اذا غضبوا جاروا علیکم و ان ارضیتهم (۵) ملّوا

و ان مدحتهم (۶) خالوک تخدعهم و استقلوک کما یستقل الکل

فاستغن بالله عن ابوابهم ابدان الوقوف علی ابوابهم ذل

و یکی از عصرش (۷) گوید:

اذا کنت متخذاً صنعة فإیّاک و الشراء الوجوها

الم تسمع الله ان الملوک اذا دخلوا قرية افسدوها

(۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۹.

(۲). چاپ شعرانی (۸/ ۳۹۸): خوب.

(۳). آج، آل، مش: حسی، چاپ شعرانی (۸/ ۳۹۸): حسینی، کا: حبیب.

(۴). چاپ شعرانی (۸ / ۳۹۸): دخلوا.

(۵). آط: ارضیتیم، با توجه به چاپ شعرانی، تصحیح شد.

(۶). آب: مدحتهم.

(۷). آب، آز: عصر، چاپ شعرانی (۸ / ۳۹۸): اهل عصرش.

صفحه : ۳۹

قوله: وَ إِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ، گفت: رای من آن است که هدیه بسازم و به او فرستم و احوال او به آن هدیه امتحان کنم، اگر هدیه قبول کند پادشاه است، و اگر قبول نکند و جز به اسلام و انقیاد راضی نشود پیغامبر است.

آنگه صد غلام و صد کنیزک را بخواند و همه را یک جامه پوشانید- بر قول عبد الله عباس- امتحان آن را تا او داند که غلام کدام است و کنیزک کدام!

مجاهد گفت: دویت غلام و کنیزک بودند، کلبی گفت: ده غلام و ده کنیزک بود. وهب گفت: پانصد غلام و پانصد کنیزک، غلامان را جامه کنیزکان پوشانید و کنیزکان را جامه غلامان.

ثابت البنانی^(۱) گفت: صفایحی از زر با آن هدایا راست کرد در جامه‌های دیا پیخته^(۲). چون اینکه خبر به سلیمان رسید، بفرمود تا جیان آجرها زر اندود بکردند و در راهها بینداختند تا ایشان چون به آن رسیدند، گفتند: ما چیزی آورده‌ایم که ایشان در راه بیفکنده‌اند^(۳).

وهب گفت: بلقیس پانصد غلام و پانصد کنیزک را بفرمود تا بیاوردند و غلامان را جامه و حلی زنان پوشانید و زرینها^(۴) بر ایشان کرد، و کنیزکان را جامه‌های مردان پوشانید و سلاحهای مردان داد، و زنان را گفت: شما چون حدیث کنی، سخنهای مردوار گوید و آواز بلند برداری و سخن درشت گوید، و غلامان را گفت: چون سخن گویی، آواز نرم داری و حدیث ماده کنی تا بر او مشتبه شود. و اسپانی فرستاد نیکو تازی، به ستام زر مرصع، و پانصد خشت زرین و سیمین پیراست^(۵) و با او بفرست^(۶)، و تاجی مرصع به انواع جواهر و مبلغی مشک و عود و عنبر و درّی یتیم ناسفته در حقه و مهر^(۷) یمنی کژ سفته اینکه جمله به دست مردی از اشراف قوم که او [را]

«۸» منذر بن عمیر گفتند^(۹) بفرستاد، و او مردی عاقل و سدید رای بود، بر دست او

(۱). آط، آب، آج، آز، مش: البیانی، با توجه به مآخذ اعلام و حدیث، تصحیح شد.

(۲). آب، آز: تخته، آج، لب: ح ه (بی نقطه)، کا: به تخت.

(۳). آج، آل: بیفگندند، کا: افگنده‌اند.

(۴). آج، آل: زرینها.

(۵). آج، آل: پیراست. [.....]

(۶). کذا در آط، آب، آز، مش: بفرستاد، آل: بفراشت.

(۷). آج، آل: مهری، کا: مهره.

(۸). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۹). آج، آل: گفتندی.

صفحه : ۴۰

نامه‌ای فرستاد تفصیل اینکه هدیه‌ها در آن جا، و در نامه گفت «۱»: اگر تو پیغامبری فرق کنی میان اینان که به تو فرستادم تا غلام کدام است و کنیزک کدام! و خبر ده تا در اینکه حقه‌ها چیست! و آن که ناسفته است بسم «۲»، و آن که سفته است رشته «۳» در او کن.

آنکه رسول را گفت: چون در نزدیک او شوی اگر به خشم و کبر در تو نگردد، پادشاه است پیغامبر نیست ما او را غلبه کنیم، و اگر به رقت و رحمت نگردد و به تواضع سخن گوید، پادشاه نیست پیغامبر است. سخن او نکو بشنو و جواب «۴» نامه باز آر.

رسول «۵» ساز رفتن کرد. هدهد پیامد پیش از آن که او رسید «۶»، و سلیمان را خبر داد از آن هدیه‌ها که او ساخته بود. سلیمان - علیه السلام - جنیان و انسیان را بخواند، و بفرمود تا خشتهای زرین و سیمین بساختند چندانی که میدان او بود و شرف «۷» میدان او از آن خشتهها بر نهادند و فرش میدان از آن بگستردهند.

آنکه گفت: از اسبان آنچه نیکوتر باشند «۸»، گفتند: در دریا اسبانی هستند به الوان مختلف که از آن نیکوتر نباشد، برفتند و از آن بیاوردند عددی بسیار، و همه راستامهای زر بر کردند، و به دو صف در آن میدان بداشتند، و در زیر پای ایشان فرش خشتهای زرین «۹» بر کردند «۱۰» به مقدار چند فرسنگ، و آنکه بفرمود تا جمله لشکر از جن و انس و وحوش و سباع و طیور حاضر آمدند. و یک روایت آن است که: سلیمان - علیه السلام - بفرمود تا میدان را از آن خشتهای «۱۱» زرین و سیمین فرش کردند، و به مقدار آنچه ایشان داشتند از خشتهای زر و سیم جای «۱۲» بگذاشتند، و سلیمان - علیه السلام - بفرمود تا سریر او به میدان بردند و

(۱). مش: نوشت که.

(۲). مش: بسیم، چاپ شعرانی: سوراخ کن، کا: بسنب.

(۳). کا: ریسمان.

(۴). آب، آج، آز، آل اینکه.

(۵). مش بلقیس.

(۶). مش: برسد.

(۷). آج، آز، مش: فرش.

(۸). آج، آز، آل، مش: باشد.

(۹). کا: سیمین.

(۱۰). آج، آل: کردند. [.....]

(۱۱). کا: انکرها.

(۱۲). کا: خالی.

صفحه : ۴۱

لشکر «۱» حاضر آمدند و چهار هزار کرسی زرین بر دست راست او بنهادند و چهار هزار بر دست چپ، و بر آن جا وزرا و علما و اعیان و وجوه بنشستند و لشکر صف کشیدند چند فرسنگ. انسیان پیش «۲» او باستانند «۳» و از پس ایشان جنیان، و از پس ایشان سباع، و از پس ایشان وحوش، و مرغان در هوا پر در پر گستردهند «۴».

چون رسولان آن جا رسیدند، چیزی دیدند که هرگز ندیده بودند. و آن اسبان را دیدند بر سر خشتهای زرین و سیمین بداشته بر آن

جا بول و روٹ می کردند» (۵)، آنچه داشتند در چشم ایشان حقیر شد. چون به میدان در آمدند همه میدان مفروش بود جز به مقدار آنچه ایشان داشتند.

ایشان با یکدیگر گفتند: نباید تا ما را به دزدی متهم کنند، رای آن است که آنچه داریم از اینکه خشتهای زر و سیم آن جا بنهیم بر جای خالی، همچنان کردند و آن «۶» حقیر و ناچیز گشت.

چون به سباع رسیدند، نیارستند به ایشان گذشتن «۷»، کسها «۸» که موکل بودند گفتند: بگذری «۹» که اینان گزند نیارند کردن جز به فرمان سلیمان، بگذشتند «۱۰». چون به شیاطین رسیدند، منظری مهول «۱۱» ترسناک دیدند، فرو ماندند و قوت نماند ایشان را، گفتند: بگذری «۱۲» که باکی نیست بر شما، بگذشتند «۱۳» تا پیش سلیمان رسیدند «۱۴»، در پیش او باستادند «۱۵». سلیمان علیه السلام - به ایشان نگرید «۱۶» روی گشاده و خندان «۱۷» و گفت: ما وراء کم، چه خبر است آنان را که باز گذاشتی «۱۸»! و ایشان را به شفقت پرسید «۱۹»، و رئیس قوم پیش آمد و نامه بلقیس بداد. سلیمان - علیه السلام - گفت حقّه

(۱). کا همه.

(۲). کا تخت.

(۳). آب، آرز، آل، مش: بايستادند.

(۴-۱۲). مش: بگستردند، آج، آل: در هوا پر کردند.

(۵). کا: نمی کردند.

(۶). کا هدیه‌ها همه.

(۷). آط: گزشتن، کا: بگذاشتن.

(۸). آب، آج، آرز، آل، مش، کا: کسانی.

(۹). آط: بگزری، آب، آج، آل، آرز، مش، کا: بگذرید.

(۱۰). آط: بگزشتند.

(۱۱-۱۳). آب، آرز، مش: بهول.

(۱۴). آب، آج، آرز، آل: شدند. [.....]

(۱۵). آب، آرز، آل، مش، کا: بايستادند.

(۱۶). آب، آرز، مش: ندارد.

(۱۷). آب، آرز در آمد.

(۱۸). آط: باز گزاشتی، کا: گذاشتید.

(۱۹). آب: برسید.

صفحه : ۴۲

کجاست! حقّه پیش او بنهادند، او بر گرفت و بجنابانید، و جبریل آمد و خبر داد او را که: در اینکه حقّه دزی است یتیم ناسفته و مهره یمنی است کثر سفته. سلیمان - علیه السلام - بگفت. رسول گفت، راست گفتی، اکنون بگوی تا ناسفته بسنبد «۱» و سفته را ریسمان در کشند.

سلیمان - علیه السلام - گفت: کیست که اینکه بداند سفتن! انسیان ندانستند و نه نیز جیان «۲»، شیاطین گفتند: اینکه کار ارضه «۳»

است «۴»، لینگ. سلیمان - علیه السلام - او را بخواند، او موی در دهن گرفت و آن جا که سلیمان رسم زد بسفت تا از دیگر جانب برون «۵» آمد. سلیمان «۶» گفت: چه خواهی! گفت: از خدای بخواه تا روزی من از درختان «۷» کند. سلیمان گفت روا باشد اینکه حاجت.

آنگه گفت: کیست که ریسمان در اینکه مهره سفته کشد! کرمکی سفید گفت:

من تمام کنم، آنگه رشته در دهن گرفت و از اینکه جانب در رفت و به دگر جانب برون آمد. سلیمان گفت: چه خواهی! گفت: از خدای بخواه تا روزی من از میوه‌ها کند، گفت کرده شد.

آنگه گفت: اینکه غلامان و کنیزکان را پیش من آرید. پیش بردند، بفرمود تا اناهای آب بیاوردند، و فرمود ایشان را تا پیش او دست و روی بشستند. آنان که کنیزکان بودند آب از «۸» انا «۹» به یک دست بر گرفتند و بر «۱۰» دیگر ریختند، و آنگه بر روی زدند، و غلامان به یک بار آب از انا «۱۱» بگرفتند «۱۲» و بر روی زدند، و کنیزکان آب بر باطن ساعد نهادند و غلامان بر ظاهر. سلیمان - علیه السلام - به اینکه فرق کرد میان ایشان. آنگه آن هدیه‌ها هیچ قبول نکرد و همه رد کرد و گفت: أُمَّتٌ دُونَ بَمَالٍ فَمَا آتَانِي اللَّهُ خَيْرًا مِّمَّا آتَاكُمْ، مرا به مال مدد می‌کنی، آنچه خدای مرا داده است

(۱). آب، آز: بشنید، آل: بشنید، مش: بسفند.

(۲). کا: و جنیان از آن عاجز آمدند.

(۳). آب، آز: ارضا.

(۴). کا یعنی.

(۵). آب، آج، آل، آز، مش، کا: بیرون.

(۶). کا او را.

(۷). کا: میوه‌ها.

(۸). آل، مش: ندارد.

(۹). کا: انابیل. [...]

(۱۰). کا دست.

(۱۱). مش: غلامان آب به یکبار از آب انا.

(۱۲). آل: بر گرفتند، کا: بر می گرفتند.

صفحه : ۴۳

به از آن است که شما را داد بل شما به هدیه تان شاد باشی.

حمزه و یعقوب خواندند: «أُمَّتٌ دُونَ»، به «نون» مشدد «۱» و باقی قراء به دو «نون» خفیف.

آنگه گفت رسول را: برو و اینکه هدیه‌ها ببر، و بگو ایشان را که: غرض من نه مال است و حطام دنیا، غرض من آن است که ایشان به دین و طاعت من در آیند، اگر آمدند فهو المراد، و اگر نه لشکر «۲» فرستم به ایشان که طاقت آن ندارند، و ایشان را از شهرهای خود به در آرم اسیر و ذلیل، و هو قوله: ارجع إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ - الاية.

چون رسولان با نزدیک بلقیس رفتند و پیغام بگزاردند، بلقیس گفت: من بدانستم که اینکه مرد پادشاه نیست پیغامبر است، و مرا طاقت او نباشد، و ما قوت او نداریم. کس فرستاد به سلیمان که: من «۳» آیم به خدمت تا سخن تو بشنوم، و بدانم که اینکه دین

چیست که تو مرا به آن می‌خوانی؟ آنکه بفرمود تا عرش او در آخر خانه «۴» نهادند، از هفت خانه بر حصنی قوی بر کوشکی بلند. و لشکری را بر آن گماشت و قومی حرس و نگهبانان را بر آن گماشت و لشکری را بر آن موکل کرد و گفت: زینهار تا نکو نگه داری؟ و نباید تا دست هیچ کس به او رسد و نایبی و خلیفه‌ای بداشت «۵» و ملک و ولایت بدو سپرد، و او برخاست «۶» با دوازده هزار امیر روی به لشکرگاه سلیمان نهاد، با هر امیری فراوان «۷» مرد بودند.

چون سلیمان - علیه السلام - خبر یافت که او در راه است، گفت: یا أَيُّهَا الْمَلَأُوا أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا، کیست که عرش بلقیس به من آرد پیش از آن که ایشان اینکه جا آیند، قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ، قیل: مؤمنین، و قیل: مستسلمین منقادین. و علما خلاف کردند در سبب آن که سلیمان خواست که عرش او بیارند پیش از

(۱). آط: خفیف، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آب، آز، مش، کا: لشکری.

(۳). مش، کا می.

(۴). کا پسین.

(۵). کا: بر گماشت.

(۶). آب، آز، مش، کا: بر خواست.

(۷). کا: دوازده هزار.

صفحه : ۴۴

آن که او بیاید. بعضی گفتند: برای آن که دانست که اگر او بیاید و اسلام آرد، مالش بر او حرام شود، خواست تا «۱» سریر او بردارد بر سبیل غنیمت و او کافر، تا حلال باشد او را «۲».

قتاده گفت: خواست تا ببیند از آن وصف که هدهد کرده بود آن را.

ابن زید گفت: برای آن کرد که خواست که عقل و تمیز بلقیس را امتحان کند، تا چون او حاضر آید، او عرش را منکر و مغیر «۳» کند و گوید که: ... أَ هَكَذَا عَرْشُكَ «۴» قال عَفْرِيَةُ مِنَ الْجِنِّ یکی از جمله جنیان که قوی و داهی بود، گفت: من بیارم.

عبد الله عیاس گفت: عفریت، داهی باشد. ضحاک گفت: خبیث باشد. ربیع گفت: غلیظ باشد. فزّاء گفت: قوی باشد، کسائی گفت: منکر باشد، و قال «۵»:

و قال شیطان لهم عفریت ما لكم [ملک]

«۶» و لا یتیت «۷»

أبو رجاء العطاردی خواند: عفریه «۸»، و گفت: عفریه بکر بین بکرین «۹» باشد، اول فرزند مادر و پدر باشد که او هنوز زن نکرده باشد و فرزند نیاورده.

سیبویه گفت: اشتقاق او از عفر باشد، و عفر کسی را به قوت در خاک بگردانیدن باشد، و رجل عفریت «۱۰» نفریت و عفریه و نفریه، و یجمع علی عفرایت و عفراری، جمع العفریه و عفراریه کزبانیه فی جمع زبانیه «۱۱»، و منه

قوله - علیه السلام: اللّٰهُ یبغض العفریه التّفریه

آن عفریت گفت: أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ، من به تو آرم پیش از

- (۱). کا پیش از اسلام او.
- (۲). کا: که مال کافر حلال باشد.
- (۳). آط: مفسر، با توجه به ضبط آب و آز تصحیح شد، آل: مفسران، مش: متغیره، کا: متغیر.
- (۴). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۲. [.....]
- (۵). کا الشاعر.
- (۶). آط و دیگر نسخه بدلها: ندارد، از کا افزوده شد.
- (۷). آج، آل، مش: یشبت، کا: ثبیت.
- (۸). مش، کا: عفریت.
- (۹). آج، آل: بکر.
- (۱۰). مش: عفر.
- (۱۱). آب، آج، آز: زبانیه.

صفحه : ۴۵

آن که تو از مجلس حکم بر پای باشی «۱». وَ إِنِّي عَلَيْهِ لَقَوِيٌّ أَمِينٌ و من بر اینکه که می گویم و به اینکه گفتار استوارم، و گفتند: معنی آن است که قوی ام بر آوردن، امینم بر آنچه بر اوست از زر و جواهر. سلیمان گفت: زودتر می باید که او نزدیک رسیده است، قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ، گفت: آن کس که بنزدیک او علمی بود از کتاب.

و خلاف کردند که او که بود، بعضی گفتند: جبریل بود، و بعضی گفتند:

فریشته بود از جمله فرشتگان. بعضی دگر گفتند: آصف بن برخیا بن سمیعا بن منکیا «۲» بود، و او از جمله صدیقان بود و وصی سلیمان بود، و نام مهترین خدای - عز و جل - بنزدیک او بود که عند آن دعا را لا محاله اجابت بود، و هو العلم الّلهی عنده من الکتاب، و آن علم کتاب بود که بنزدیک او بود.

عبد الله عیاس گفت که، آصف بن برخیا گفت: چشم بزن چندان که چشم زخم تو باشد، پیش از آن که مردی از آن جا به تو آید، من اینکه عرش پیش تو آمم، گفتند: سلیمان بنگرید تا به یمن بدید، و اینکه قول آن کس باشد که اینکه کلام بر حقیقت حمل کند و در آن جا تعجبی نباشد، و اینکه قول بعید است، برای آن که قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ، زودتر از آن که مردی از یمن به کوفه آید، چه در تفسیرها چنان است که: در اینکه وقت سلیمان از میان کوفه و حیره «۳» بود.

مجاهد گفت: اینکه بر توسع و مجاز و طریق مبالغت باشد، کفوله تعالی: وَ مَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحِ الْبَصْرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ «۴» قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ، در او سه قول گفتند، یکی آن که: پیش از آن که چشم زخم تو مرد «۱۰» به تو رسد «۱۱» و از دورتر «۱۲»، و دوم آن که: تو چنین شاخص

(۱). کا: بهترین.

(۲). کا: بر کردی.

(۳). مش: خداوند.

- (۴). مش: مگر.
 (۵). مش که.
 (۶). آج: بفرق، آل: مفرق، کا: متفرق.
 (۷). مش: جزای چون آن جا برسید، کا: او در هوا آن جا رسانید.
 (۸). آب، آز، مش جا.
 (۹). مش: تا.
 (۱۰). آب، آز، مش: ندارد، آل: مردم.
 (۱۱). آل: رسید.
 (۱۲). کذا در آط، آب، آج، لب، آل، مش، آز، کا: و او دوربین بود.

صفحه : ۴۷

البصر می‌باشی، پیش از آن که به عادت چشم بر هم زنی من اینکه سریر بیارم، قول سه ام «۱» آن که: عبارت باشد از سرعت بر سبیل مبالغت.

فَلَمَّا رَأَهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ، در کلام محذوفی هست، و آن، آن است: فاتاه به علی ما قال، بیاورد چنان که گفته بود.

چون سلیمان سریر بنزدیک خود دید، گفت: هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي، و اینکه از فضل خدای من است تا خدای من مرا ابتلاء و امتحان کند که من نعمت او را شاکرم، یا شکر نخواهم کردن.

و گفتند: سلیمان - علیه السلام - در اینکه وقت به شام بود، و آن «۲» از مأرب آوردند - شهری است در یمن. وَ مَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ، آنکه گفت: هر کس که او شکر نعمت خدای کند، برای خود کرده باشد تا شکر او قید نعمت او شود «۳»، نعمت حاصل را نگاه دارد و نا آمده را بیارد، بیانه قوله: لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ «۴» وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ، و هر کس که او کفران نعمت کند، خدای من از او و از شکر او «۵» مستغنی است، و کریم است به افضال و انعام بر کافر نعمتان «۶».

قال نَكَرُوا لَهَا عَرَشَهَا - الایه، سلیمان - علیه السلام - گفت: اینکه سریر منگر و معیر «۷» کنی به زیادت «۸» نقصان، و زیر بالا، و تقدیم و تأخیر، تا ما بنگریم تا بلقیس بشناسد، یاره نبرد به او؟ مُحَمَّدُ بْنُ كَعْبِ الْقُرظِيِّ - و وهب مته گفتند: سبب اینکه کردن «۹» آن بود که، سلیمان در آن وقت زن «۱۰» نداشت، جئان ترسیدند که چون بلقیس را بیند رغبت کند که او را به زنی کند و از او فرزند آرد، و ایشان از آن قهر و اسر رهایی نیابند. سلیمان را گفتند: بلقیس ناقص عقل است، زیرا که در عقل او خلل است و پای او با پای خرماند. سلیمان - علیه السلام - عقلش «۱۱» به تنکیر عرش امتحان کرد، و پایش را به

(۱). آب، آز، کا: سیوم، آج، آل، مش: سیم. [.....]

(۲). کا سریر.

(۳). مش: باشد.

(۴). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۷.

(۵). کا غنی و.

(۶). کا: همتان و آنها که شکر نمی‌کنند.

(۷). کا: متغیر.

(۸). کا و.

(۹). آب، آرز، مش: اینکه تغییر کردن، کا: اینکه چنین کردن.

(۱۰). آج، آل: زندان، چاپ شعرانی: فرزند.

(۱۱). کارا.

صفحه : ۴۸

بنای صرح ممرد.

چون بلقیس نزدیک سلیمان آمد و سریر مغیر کرده بودند، سلیمان او را گفت:

أَهْكَذَا عَرْشُكَ، اینکه عرش تو همچنین هست، هیچ با اینکه مانند! بلقیس گفت: كَأَنَّه هُوَ، پنداری خود آن است، و برای آن بر طریق شك گفت که مغیر «۱» کرده بودند.

حسین بن الفضل گفت: چون سؤال بر تشبیه کردند، او جواب بر تشبیه داد بر وفق سؤال، و همانا اگر سؤال بر اطلاق کردند جواب بر اطلاق دادی.

و گفتند: چون بعضی علامات بدید و بعضی به خلاف آن دید، و نیز استبعاد کرد که آن باشد با «۲» چندانی استواری که او کرده بود، قطع نکرد تا دروغ نباشد، گفت: كَأَنَّه هُوَ.

قوله وَأَوْتَيْنَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا، خلاف کردند در آن که اینکه «۳» از قول کیست.

بعضی گفتند: اینکه از کلام سلیمان است که او می گوید: ما را علم دادند به او و احوال او پیش از آمدن او به وحی از قبل خدای تعالی، وَكُنَّا مُسْلِمِينَ، و ما مسلمانیم و مؤمن بوده ایم.

بعضی دیگر گفتند: اینکه از قول بلقیس است، چون عرش خود آن جا دید و او را معلوم شد که، عرش عرش اوست گفت: ما را علم دادند پیش از اینکه حالت «۴» نبوت سلیمان از آن آیات که دیدیم در «۵» هدهد، و خیر دادن او از آنچه حقه بود، و فرمان جانوران ناعاقل «۶» او را، و ما پیش از اینکه به او ایمان آوردیم «۷».

قوله: وَصَيَّرْنَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ، و باز داشت، یعنی سلیمان بلقیس را از عبادت آفتاب و آنچه بدون آفتاب «۸» می پرستیدند «۹». آنکه گفت: «ما» در محل نصب است علی احد الوجهین اما به تعدیه «صد» الی مفعولین، کمنع و حرم، يقال:

صددته كذا كمنعته «۱۰» كذا. و اما علی حذف الجز، و التقدير و صدّها سلیمان عمّا

(۱). کا: متغیر.

(۲). آب: تا.

(۳). کا حکایت.

(۴). مش، کا به. [.....]

(۵). کا: از رسالت.

(۶). کا: بی عقل.

(۷). آج: آورده ایم، آل: آورده بودیم.

(۸). کا: خدای.

(۹). کا: می پرستید.

(۱۰). آج، آل: کمنعه.

صفحه : ۴۹

کانت تعبد، کقوله: وَ اخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ «۱» إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ، دلیل اینکه قول گفت: او از جمله کافران بود، و اگر «انها» به فتح همزه خوانده بودندی در عربیت روا بودی، علی تقدیر: لَأَنَّهُا، جز آن است که نخواندند «۲».

قوله: قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ، گفتند او را که: در اینکه کوشک رو. مفسران گفتند سبب آن بود که جنیان سلیمان را گفتند «۳»: پای او با پای چهار پای «۴» ماند، تا او را «۵» در چشم سلیمان زشت کنند.

سلیمان بفرمود تا جنیان کوشکی ساختند برای او از آبگینه سپید «۶» بر رنگ آب، و گفتند: فرمود تا فرش میان سرای و کوشک او از آبگینه سپید «۷» ساختند بر لون آب. و بفرمود تا آب در زیر آن کردند و ماهی و حیواناتی که در آب باشد در آن جا کردند.

آنگه سریر او در صحن آن کوشک بنهادند و بلقیس را فرمود تا در آرنده، او آن جا رسید. فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً، چون آن بدید پنداشت که خلایبی «۸» است، و اللُّجَّةُ معظم الماء فی البحر و غیره، و اشتقاقها [من]

«۹» اللُّجَاجِ كَأَنَّ الْمَاءَ لَجَّ بِهِ. جامه از ساق برداشت، سلیمان در نگرید ساق او ساق آدمیان بود جز که بر او موی بود.

اگر گویند که: روا باشد که سلیمان در ساق زنی «۱۰» نگرد که حلال او نباشد!

گوییم روا باشد چون عقد او خواهد بستن. دگر آن که، بامر الله روا باشد. دگر آن که: روا بود که در شرع او اینکه حجر نباشد «۱۱»، بل حلال بوده باشد، چه تحریم اینکه از

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۵.

(۲). آط: نخوانده‌اند، با توجه به آب تصحیح شد، کا: نخوانده‌اند.

(۳). آب، آز: گفته بودند.

(۴). آب، آز: چهار پایه، کا: خران.

(۵-۷). کا: خواستند که بلقیس را.

(۶). آب، آج، آل، آز، مش: سفید.

(۸). مش: خلایبی، آز: خلایبی، چاپ شعرانی (۸/۴۰۶): منجلابی، کا: آب جو.

(۹). آط: ندارد به قیاس با دیگر نسخه بدلهای افزوده شد. [...]

(۱۰). کا بیگانه.

(۱۱). کا: ممنوع نبود.

صفحه : ۵۰

جهت شرع دانند و شرایع مختلف است.

چون بدید، در حال روی بگردانید و گفت: إِنَّهُ صَيْرَحٌ مُّمَرَّدٌ، اینکه کوشکی است مملّس «۱». و گفتند «۲»: «صرح» جایی باشد بسیط «۳»، پهن بی سقف، و منه: صرّح الامر إذا «۴» کشفه و افصح به، و التصريح خلاف التعريض.

و گفتند: «صرح»، صحن سرای باشد از اینکه وجه یقال: صرّح الدار و صحنها و ساحتها و باحتها واحد، و قال الشاعر:

بهن- نعم» (۵) بناه الرّجال يشبه اعلا مهن- الصّروحا
 ابو عبیده گفت: هر بنایی که از سنگ یا آبگینه یا چیزی «۶» باشد که در او خلل نبود عرب آن را صرح گویند. و گفتند «۷»: برای آن کرد تا عقل و رای او را امتحان کند. و گفتند «۸»: جواب آن داد که کنیزکان را بر زیّ غلامان و غلامان را بر زیّ کنیزکان فرستاد، و سلیمان- علیه السّلام- تمیز کرد، خواست باز نماید که من آن «۹» بشناختم و تو اینکه نشناختی.
 گفتند: چون ساق او بنگرید، و بر او موی بود، خوش نیامد او را، رجوع با انس کرد در دوی آن، گفتند «۱۰»: ندانیم. بعضی گفتند: به استره «۱۱» پاک باید کردن، او گفت: نداند کار بستن، و شاید که اندام خود مجروح کند.
 با جنیان رجوع کرد و با شیاطین، گفتند: اندیشه کنیم. آنگه گرماوه و نوره بساختند، و پیش از اینکه نبود.
 گفتند: چون سلیمان- علیه السّلام- در گرماوه شد، خوش آمد او را، پشت به دیوار او باز داد «۱۲»، گرم بود پشتش بسوخت، گفت: آه من عذاب الله؟ بلقیس نوره «۱۳» استعمال کرد، موی از ساق او برفت.

(۸-۷-۱). کا است از آبگینه.

(۲). آب، آژ: گفته‌اند.

(۳). کا: به هوا بی سقف.

(۴). آل: اذ.

(۵). اساس: نعائم، با توجه به مش و کا و قاعده نحوی جمله تصحیح شد.

(۶). کا: چوبی.

(۹). مش را.

(۱۰). آب، آژ ما.

(۱۱). آل: استیره.

(۱۲). آج، آل: پشت به دیوار کرد.

(۱۳). کا را.

صفحه : ۵۱

گفتند: یک روز بلقیس سلیمان را گفت: مرا مسأله [ای]

«۱» چند است، می‌خواهم تا پرسم. گفت: بگو، گفت: مرا خبر ده تا خدای تو بر چه لون است!

سلیمان- علیه السّلام- که اینکه بشنید بانگ بر او زد و در حال از سریر فرود آمد و روی بر خاک نهاد، او بترسید و همه لشکر او و لشکر سلیمان بگریختند و بر جای نماندند.

خدای تعالی وحی کرد به سلیمان که: یا سلیمان؟ کس فرست و بلقیس را باز خوان و هر دو لشکر را، و ایشان را بگو و بلقیس را

که: چه پرسیدی! سلیمان همچنان کرد، بلقیس را باز خواند و جمله حاضران را، گفت: چه پرسیدی از من!

گفت: تو را پرسیدم از آبی که نه از آسمان باشد و نه از زمین. گفت: دگر چه پرسیدی! گفت: دگر هیچ پرسیدم. گفت: آخر!

گفت «۲»: هیچ پرسیدم، خدای تعالی از یاد ایشان ببرد «۳»، با لشکر رجوع کرد، گفت: چه پرسید «۴»! گفتند: همین یک مسأله پرسید. خدای تعالی از یاد همه ببرد.

آنگه سلیمان- علیه السّلام- او را دعوت کرد به اسلام، او اسلام آورد و از کفر و شرک توبه کرد، و ذلک قوله: رَبِّ اِنِّی ظَلَمْتُ

نَفْسِي وَ أَسَلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، گفت: بار خدایا؟ من بر خود ظلم کردم، یعنی نقصان حظ خود کردم از ثواب، و اکنون پشیمانم بر آن و اسلام آوردم و گردن نهادم خدای را تعالی که خدای جهانیان است با سلیمان پیامبر- علیه السلام. آنچه از پس آن که اسلام آورد، علما خلاف کردند در کار او، بعضی گفتند:

سلیمان او را به زنی کرد و از او فرزند «۵» آمدند «۶» او را، و ملک و ولایت «۷» به او داد، و جنیان را بفرمود تا برای او سه حصن کردند به «۸» زمین یمن که آدمیان چنان ندانند کردن: یکی «سلحون»، و دیگر «بینون»، و سدیگر «۹» «عمدان». و او را با ولایت خود فرستاد، و در ماهی یک بار به زیارت او رفتی و سه روز بر او مقام کردی «۱۰»، بامداد از

(۱). آط: ندارد، از آب، افزوده شد. [...]

(۲). مش آخر.

(۳). کا: آن سؤال را از یاد همه برده بود.

(۴). کا همه.

(۵). آج، آل، کا: فرزندان.

(۶). کا: آورد.

(۷). کا او.

(۸). کا: در.

(۹). مش: سیم دیگر، کا: یکی دیگر.

(۱۰). آل و.

صفحه : ۵۲

شام بیامدی نماز پیشین به یمن بودی.

و یک روایت آن است که: چون بلقیس اسلام آورد، سلیمان- علیه السلام- گفت: اختیار کن کسی را که تو را بدو دهم. گفت: مرا رغبت نیست. گفت: روا نباشد در اسلام که از نکاح رغبت کنند «۱». گفت: چون لابد است مرا در ملک همدان «۲» ده ذا تبع «۳». سلیمان- علیه السلام- او را به او داد و با یمن فرستاد، و «زوبعه» را که امیر جن بود بفرمود که طاعت او دار «۴» و حصنی چندان که او می خواهد برای او بنا کن. همچنان کرد تا آنچه که سلیمان- علیه السلام- با جوار رحمت ایزدی رفت، جنی بیامد و به وادی تهامه آمد و آواز در داد که: ای جماعتی «۵» جنیان؟ بدانی که سلیمان فرمان یافت، دست بداری از اینکه کارها. ایشان دست «۶» برداشتند، و یکی از ایشان بیامد و بر سنگی بزرگ نقش کرد که: ما بنا کردیم «سلحین» «۷» و «صرواح» و «قرواح» «۸» و «بینون» و «میده» «۹» و «هنیده» «۱۰»، و «۱۱» اینکه حصنهایی است «۱۲» به یمن از عمل شیاطین.

چون اینکه آواز بر آمد، ایشان دست از کارها برداشتند و پراکنده شدند و ملک بلقیس با ملک سلیمان منقرض شد، و ملک خداست- جل جلاله- که زایل نشود- تعالی «۱۳» علوا کبیرا.

قوله تعالی:

[سوره النمل (۲۷): آیات ۴۵ تا ۷۸]

[اشاره]

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ (۴۵) قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۴۶) قَالُوا أَطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ (۴۷) وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ (۴۸) قَالُوا نَقَاسِمُوهَا بِاللَّهِ لَنَنْبِتْنَهَا وَأَهْلَهُ ثُمَّ لَنُقُولَنَّ لَوْ لَوْ لِهَ مَا شَهِدْنَا مَهَلِكَكَ أَهْلَهُ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ (۴۹)

وَمَكَرُوا مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۵۰) فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مُكْرِهِمْ أَنَا دَمَرْنَا هُمْ وَقَوْمُهُمْ أَجْمَعِينَ (۵۱) فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةٌ بِمَا ظَلَمُوا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۵۲) وَأَنْجَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ (۵۳) وَلَوْ طَآ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ (۵۴)

أَإِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (۵۵) فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَنْتَهَكُونَ (۵۶) فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ فَدَرَّهَا مِنَ الْغَابِرِينَ (۵۷) وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنذِرِينَ (۵۸) قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ (۵۹)

أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حِبْدَاتٍ حَذَاتٍ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ (۶۰) أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۶۱) أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ (۶۲) أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلِ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (۶۳) أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۶۴)

قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ (۶۵) بَلْ إِذَا رَأَى عِلْمَهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ (۶۶) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَوْ إِنَّا لَمُخْرَجُونَ (۶۷) لَقَدْ وَعَدْنَا هَذَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۶۸) قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ (۶۹)

وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ (۷۰) وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۷۱) قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ رَدْفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ (۷۲) وَإِنَّ رَبَّكَ لَمَذُودٌ فَضَّلَ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَشْكُرُونَ (۷۳) وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ (۷۴)

وَمَا مِنْ غَائِبَةٍ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (۷۵) إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَقْضَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكْثَرَ الَّذِي هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۷۶) وَ إِنَّهُ لَهْدَىٰ وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ (۷۷) إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ (۷۸)

[ترجمه]

و بفرستادیم به ثمود برادرشان را صالح را که پرستی خدای را که دیدی (۱۴) ایشان دو گروه بودند خصومت می کردند.

(۱). کا: بگردانند.

(۲). کا: عمدان.

(۳). آب، آز: همدان ده و او تبع نام ملک همدان بود، مش: همدان ده و او تبع بود، کا: تبع.

(۴). آط: داد، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۵). آب، آج، آز، آل، مش، کا: جماعت. [...]

- (۶). کا باز.
 (۷). آل: سلحن.
 (۸). ک: مرواح.
 (۹). کا: هند.
 (۱۰). آز: هنده.
 (۱۱). کا و قیلوم.
 (۱۲). آل: حصنها هست، کا و فنا نپذیرد.
 (۱۳). مش عن ذلک.
 (۱۴). آب، مش: را پس ناگاه، آج، آل: را پس آنگاه.

صفحه : ۵۳

گفت ای قوم چرا شتاب می کنی به بدی پیش از نیکی، چرا آمرزش نخواهی از خدا تا همانا بر شما رحم کنند» (۱).
 گفتند فال بد زدیم» (۲) [به تو]
 «۳» و با آنان که با تواند، گفت فال بد» (۴) شما نزدیک خدا» (۵) بلکه شما قوم ای» (۶) به فتنه فگننده» (۷).
 و بودند» (۸) در شهر نه گروه» (۹) فساد» (۱۰) می کردند در زمین و اصلاح نمی کردند.
 گفتند: سوگند خوری به خدا که شبیخون» (۱۱) آری [او را]
 «۱۲» و اهلش، پس گوئیم ولی- او را: ما حاضر نبودیم» (۱۳) به هلاک اهل او، و ما راست گوئیم» (۱۴).
 و مکر کردند» (۱۵) مکر کردنی، و مکر کردیم» (۱۶) مکر کردنی و ایشان ندانند.
 بنگر چگونه بود عاقبت مکر ایشان؟ ما ایشان را هلاک کنیم» (۱۷) و قومشان را جمله.
 آن» (۱۸) خانه‌های ایشان است خالی به آنچه» (۱۹) ظلم کردند، در اینکه دلیل و آیتی هست» (۲۰) گروهی را که دانند.

- (۱). آب، مش: تا همانا شما را بیامرزد.
 (۲). آب، آز: فال شوم می گیریم.
 (۳). آط: ندارد، توجه به معنی از آب افزوده شد.
 (۴). آب، آز: شوم.
 (۵). آب، آز: خدای است. [.....]
 (۶). قوم ای / قومی اید، آب، آج، مش: گروهی اید.
 (۷). آب، مش: در فتنه انداخته.
 (۸). آب، آج، آل، مش: بود.
 (۹). مش: مرد، آب، آج، آل، مش که.
 (۱۰). آج، آل: تباهی.
 (۱۱). آب، مش: شب به روز.
 (۱۲). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

- (۱۳). آب: ما گواهی نمی‌دهیم، مش: گواهی ندادیم.
 (۱۴). آب، آج، آل، مش: راست گویانیم.
 (۱۵). آب، مش ایشان.
 (۱۶). آب، مش و ما.
 (۱۷). آب، آج، آل: ما هلاک کردیم.
 (۱۸). آب، آل، آج: پس اینکه.
 (۱۹). آط: آن، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. [.....]
 (۲۰). آب مر.

صفحه : ۵۴

و برهانیدیم آنان را که ایمان آوردند و بود [ند]

«۱» پرهیزگار.

و لوط «۲» چون گفت قومش را: می‌کنی «۳» زشتی و شما می‌بینی!

و شما «۴» می‌آیی به مردان به شهوت از جز «۵» زنان! بل شما قومی نادانی.

نبود جواب قومش «۶» الا آن که گفتند برون کنی «۷» آل لوط را از شهرهای شما «۸» که ایشان مردمانی اند «۹» که پاکیزگی می‌کنند.

برهانیدیم «۱۰» او را و اهل او را، مگر زنش را تقدیر کردیم او را از ماندگان «۱۱».

بیارنیدیم بر ایشان بارانی «۱۲» بد بود باران آنان که ایشان را ترسانیدن «۱۳».

بگو سپاس «۱۴» خدای را و سلام بر بندگان او آنان که برگزید ایشان را خدای «۱۵» بهتر است یا آنچه شما انباز می‌گیرید «۱۶»!

(۱). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۲). آب، مش را.

(۳). آب، مش: شما می‌آرید، آج، آل: ای می‌آید.

(۴). آل: آیا شما، آج: اما شما.

(۵). آب، مش: دون.

(۶). آب، مش: گروه او.

(۷). آب، آج، آل، مش: بیرون کنید.

(۸). آب، مش: از شهر خود، آل: از شهر ما، آج: از شهر شما.

(۹). آب: مردم‌اند.

(۱۰). آب، آج، آل، مش: پس برهانیدیم.

(۱۱). آب، آج، آل، مش: بازماندگان.

(۱۲). آب، آج، آل پس.

(۱۳). آب: بد است باران ترسانیده شدگان، آج، آل: بد بود باران بیم کردگان، مش: بد بارانی است باران ترسانیده شدگان. [.....]

(۱۴). آج، آل: ستایش.

(۱۵). آب: که برگزیدگان خدایند.

(۱۶). آب، مش: یا آن که ایشان شرک می‌آرند.

صفحه : ۵۵

یا که «۱» آفرید آسمانها و زمین و بفرستاد «۲» برای شما «۳» از آسمان آبی! برویانیدیم به آن بستانهای خداوند «۴» نیکویی «۵»، نبود شما را [که]

«۶» برویانی درختان «۷» را، هست [خدایی]

«۸» با خدای «۹»! بل ایشان گروهی اند که شرک می‌آرند.

یا که کرد «۱۰» زمین به جای قرار «۱۱» و کرد «۱۲» میان آن «۱۳» جویها، و کرد آن را کوهها، و کرد میان دو دریا مانعی، نیست خدا [بی]

«۱۴» با خدا «۱۵»! بل بیشتر ایشان نمی‌دانند.

یا کیست که جواب دهد به ضرورت رسیده «۱۶» را چون بخواندش و بگشاید بدی «۱۷»! و کند «۱۸» شما را خلیفتان «۱۹» زمین، هست خدا [بی]

«۲۰» با خدا «۲۱»! اندک اندیشه می‌کنی «۲۲».

«۲۳»

یا کیست که ره نماید شما را در

(۱). آب، مش: آیا کیست.

(۲). آب، مش: فرو فرستاد.

(۳). آل: برای ایشان.

(۴). آب، مش: بوستانهای خداوندان.

(۵). آب، مش: تازگی.

(۶). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۷). آط: درختان، با توجه به معنی آیه و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). با توجه به معنی آیه افزوده شد.

(۹). آب، مش: آیا خدایی هست، آج، آل: آیا خدایی دیگر هست.

(۱۰). آب، مش: آیا کیست که گردانید.

(۱۱). آج، آل: زمین را قرار جایی. [.....]

(۱۲). آج، آل در.

(۱۳). مش: و گردانید در میانه آنها.

(۲۰-۱۴). آط: ندارد، با توجه به معنی افزوده شده.

(۱۵). آب: آیا خدایی هست با خدای، آج: آیا با خدا هست خدایی دیگر.

(۱۶). آب: فرومانده.

(۱۷). آب، مش: برداشت بدی را، آج، آل: می برد بدی را.

(۱۸). آب، مش: و گرداند، آج، آل: گردانید.

(۱۹). آج، آل: خلفای.

(۲۱). آب، مش: آیا خدایی هست با خدای تعالی، آج، آل: آیا خدای هست با معبود بسزا.

(۲۲). آب: اندک اند آنکه شما ذکر می کنید.

(۲۳). آط: نشرا، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

صفحه : ۵۶

تاریکی بیابان و دریا و کیست که بفرستد بادها را مژده دهنده «۱» پیش «۲» رحمت او، هست خدایی با خدا «۳»! بزرگ «۴» است خدا از آنچه به او شرک آرند.

یا «۵» کیست که ابتدا کند خلق «۶» و پس بازنده کند «۷» و کیست که روزی دهد شما را از آسمان و زمین، هست خدایی با خدا «۸»! بگو بیاری حجّتان اگر راست می گویی «۹».

بگو نداند «۱۰» هر که در آسمانها و زمین کارنهان «۱۱» جز خدای و نداند که کی بر انگیزند «۱۲».

بل، دریافت «۱۳» علم ایشان در آخرت بل ایشان در شک انداز آن [بل که ایشان از او]

«۱۴» کوراند.

و گفتند آنان که کافر شدند چون باشیم خاک و پدران ما، ما را برون آرند «۱۵»!

وعده «۱۶» دادند ما را «۱۷» اینکه و پدران ما را پیش اینکه نیست الا افسانه‌های پیشینگان «۱۸».

(۱). آط، آب، مش: پراکنده، با توجه به ضبط آیه، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۲). آج، آل از.

(۴). آب: برتر. [...]

(۳). آب: آیا خدایی هست، خدای تعالی.

(۶). آب، مش را، آج، آل: آفرینش را.

(۵). آب، مش: آیا.

(۷). بازنده کند/ باز زنده کند، آب: پس دگر بار اعاده کند آن را، آج، آل: پس دوم باز می آفریند، مش: پس اعاده کند آن را.

(۸). آج، آل: آیا هست خدایی با معبود بسزا.

(۹). اگر هستید راست گویان.

(۱۰). آب، آج، آل: نمی داند.

(۱۱). آب، مش: آسمانهاست و زمین است غیب را.

(۱۲). بر انگیزند (به مفهوم لازم): بر انگیزخته شوند.

(۱۳). آب، آل: تدارک کرد، مش: بلکه متدارک و متتابع شود.

(۱۴). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۱۵). آب، مش: آیا ما بیرون کرده باشیم.

(۱۶). آب، مش: بدرستی که وعده.

(۱۷). آب، مش: وعده کرده شد ما. [...]

(۱۸). مش: اولینان.

صفحه : ۵۷

بگو بروی در زمین پس بنگری که چگونه بود عاقبت گناهکاران.

و اندوه مبر بر ایشان و مباش در تنگی از آن مکر که می کنند.

گویند کی باشد اینکه وعده اگر راست گویی «۱»!

بگو نزدیک است که از پس بیاید شما را بهری آن که شتاب می کنی.

و خدای تو خداوند فضل و فزون است بر مردمان، بیشتر ایشان شکر نمی کنند.

و خدای تو می داند آنچه پنهان دارد «۲» دل‌های «۳» ایشان و آنچه آشکارا دارند «۴».

نیست غیبتی «۵» در آسمان و زمین مگر در کتاب روشن.

اینکه قرآن قصه می کند بر بنی اسرائیل بیشتر بر آنچه ایشان در آن خلاف «۶» می کنند.

و او بیانی است «۷» و رحمتی مؤمنان را.

بدرستی که خدای تو حکم کند میان ایشان به حکم خود و او غالب «۸» و داناست.

قوله تعالی: وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا، حق تعالی در اینکه آیت

(۱). آب: اگر بوده‌اید شما راستگویان.

(۲). آب، مش: آنچه می پوشد.

(۳). آب، آج، آل: سینه‌های.

(۴). آب، آج، آل، مش: آشکارا می کند.

(۵). آب، مش: از پوشیده، آج، آل: هیچ پوشیده.

(۶). آب، مش: اختلاف.

(۷). آب، مش: بدرستی که او راهنمودنی است.

(۸). آب، آج، مش: عزیز.

صفحه : ۵۸

حدیث صالح کرد و قوم او نمود، گفت: ما فرستادیم به قبیله ثمود برادر ایشان را از نسب که صالح بود، که خدای را پرستی، یعنی

او را به دعوت با «۱» عبادت فرستادیم.

فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ، «اذا» مفاجات راست، که نگاه کردی «۲» ایشان دو گروه بودند، یکی: مؤمن، و یکی: کافر، با یکدیگر

خصومت کردند.

مقاتل گفت: خصومت ایشان آن است که در سوره الاعراف گفت: قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِمَنْ آمَنَ

مِنْهُمْ «۳»- الی قوله: يَا صَالِحُ [إِنَّا بِمَا تَعْدُنَا «۴» لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ، چرا شتابزدگی می کنی به سیئه و بدی، یعنی بلا و

عقوبت پیش از حسنه، یعنی عافیت و رحمت. و «استعجال»، طلب عجله باشد، و آن کاری کردن باشد پیش از وقت. لولا، ای هلا، چرا آموزش نخواهی از خدای تا باشد که بر شما رحمت کنند» (۶).

قَالُوا أَطِيرْنَا بِحِكِّ وَ بِمَنْ مَعَكَ، گفتند: ما فال بد گرفتیم به تو و به آنان که با تو. و اصل اَطِيرْنَا، تطیرنا بوده است چنان که بیان کرده شد در اخوات او. و تطیر، تشأم باشد، و اصل کلمه تفاعل باشد به طیر، و آنچه طریقه و عادت عرب است در سانج و بارح، و اینکه را شرح داده‌ایم جای دیگر، و اشعاری که در اینکه معنی گفته‌اند، من قول الکمیت:

و لا انا ممّن يزجر الطير همّة أ صاحب غراب أم تعرّض ثعلب

و لا السانحات البارحات عشية أمر سليم القرن ام مرّ اعضب
و اینکه برای آن گفتند که اینکه سال باران کم آمد، ایشان گفتند: اینکه به شومی

(۱). آج، آل: و.

(۲). آج، آل از.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۷۵.

(۴). سوره اعراف (۷) آیه ۷۷.

(۵). آط، آب، آج، آز، آل، مش: یا صالح قد كنت فينا مرجوا قبل هذا [سوره هود (۱۱) آیه ۶۲]، با توجه به تصریح متن به سوره اعراف و به قیاس با چاپ شعرانی (۸ / ۴۱۱) از قرآن مجید نقل شد. [.....]
(۶). آط: کند، با توجه به مش تصحیح شد.

صفحه : ۵۹

صالح است که ما در قحط افتادیم، صالح گفت: طائرکم عند الله، ای فالکم، و المعنی عملکم الذی جرّ الیکم شوم القحط و مضرتّه، یعنی آن عمل که کردی از کفر و معصیت که شومی آن به شما رسید، آن بتزدیک خداست مکتوب مدون، خدای را آن فراموش نیست، و اینکه به سبب آن است. بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ، بل شما قومی «۱» که شما را اختبار و امتحان می کنند به خیر و شر، و مثله قوله: وَ نَبَلُّوْكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً «۲» وَ كَانِ فِي الْمَدِيْنَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ، در شهرستان قوم صالح نه مرد بودند از اشراف ایشان، فساد آن ولایت از ایشان بود، و هیچ صلاح کار نمی بستند، و نامهای ایشان اینکه است: قدار بن سالف «۵»، و مصدع بن دهر، و اسلم، و رهمی «۶»، و رهم، و دعی، و دعیم، و قتال، و صداق «۷».

قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللّهِ، اینکه نه کس گفتند که قوم صالح را که: سوگند بخوری به خدای، و اینکه لفظ امر است و اگر چه از روی صیغت مشتبه است به لفظ ماضی. و بعضی دگر گفتند: فعل ماضی است و محل او نصب است بر حال، ای قالوا متقاسمین بالله. و در قراءت عبد الله مسعود «قالوا» نیست تا اینکه لفظ حال باشد از یفسدون «۸» و لا- یصلحون متقاسمین. لَبَّيْتَنَّهُ مِنَ الْبِيَاتِ «۹»، سوگند خوردند که ما شیخون بریم به سر او و او را بکشیم به شب و اهلش را، و اینکه قراءت عامّه قراء است.

(۱). قومی / قومیی، آب، آز، مش، کا: قومی اید.

(۲). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳۵.

(۳). آط: الاقرظی، به قیاس به نسخه آب، تصحیح شد.

(۴). آط: یا، به قیاس با نسخه مش تصحیح شد.

(۵). آل: قدر بن سالف.

(۶). کا: رهمتی.

(۷). آج، آل: صداف.

(۸). چاپ شعرانی (۸/۴۱۲): حال باشد از او، بل حال است از: «یفسدون و لا یصلحون» ای یفسدون.

(۹). آط: من السیات، به قیاس با نسخه مش، تصحیح شد.

صفحه : ۶۰

حمزه و کسائی خواندند: «لَتَبِيتَنَّ»، و «لَتَقُولَنَّ» به «تا» ی خطاب و ضم «تا» ی لام الفعل و ضم «لام» «ا».

و مجاهد و حمید در شاذّ به «یا» خواندند، علی خبر الغائب. ثُمَّ لَنَقُولَنَّ «۲» ما شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ، که ما حاضر نبودیم با هلاک اهلش. و عاصم خواند به روایت ابو بکر: «مهلك» به فتح «میم» و معنی موضع باشد، و به روایت حفص «مهلك» خواند به فتح «میم» و کسر «لام»، و باقی قراء «مهلك» به ضم «میم» علی المصدر، يقال: اهلکه اهلاکا و مهلکا. وَإِنَّا لَصَادِقُونَ، و ما در اینکه گفتار راست گوییم.

و مَكْرُوا مَكْرًا، و ایشان مکرری کردند، یعنی غدري و انداختی «۳» در شبیخون «۴» صالح و قومش، و ما نیز مکرری کردیم به اهلاک و استدراج ایشان ناگاه از جایی که ایشان گمان نبردند. آنچه ایشان کردند بر «۵» حقیقت مکر و غدر بود، و آنچه من کردم صورت مکر داشت، و معنی عذاب ایشان بر کفرشان بر وجهی که ایشان خبر نداشتند و توقع نکردند. وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ، و ایشان ندانستند. فَانظُرْ كَيْفَ كَانَتْ عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْ، بنگر که چه «۶» بود عاقبت مکر ایشان. أَنَا دَمْرُنَاهُمْ، عاصم و حمزه و کسائی خواندند به فتح حمزه علی تقدیر: و ذلك أَنَا دَمْرُنَاهُمْ، بر اینکه تقدیر محلّ او رفع باشد بر خبر ابتدای محذوف بر تقدیر تکبر و هو ان تقدّر «۷» و کان عاقبه مکرهم أَنَا دَمْرُنَاهُمْ، و عاقبت مکر ایشان آن بود که ما ایشان را هلاک کردیم. بر اینکه تقدیر محلّ او «۸» نصب باشد بر خبر «کان». وَ قَوْمُهُمْ أَجْمَعِينَ، و جمله قوم ایشان را. و باقی قراء «أنا» خواندند بر استیناف.

مفسران در کیفیت هلاک ایشان خلاف کردند. بعضی گفتند که: اینکه نه کس در سرای صالح رفتند تیغها بر کشیده، خدای تعالی فرشتگان را بفرستاد تا ایشان را به

(۱). آب، آز: مش: و ضم لام الفعل.

(۲). آط، آب، آج، آز، آل، مش: ليقولن، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۳). آب، آز، مش: انداختن.

(۴). مش: شبخون. [...]

(۵). مش: در.

(۶). مش: چگونه.

(۷). کا: یا بر تقدیر تکریر و هو ان یقدّر.

(۸). کا: أَنَا.

صفحه : ۶۱

سنگ فرو کوفتند، ایشان سنگ می دیدند و فرشتگان را نمی دیدند، و اینکه قول عبد الله عباس است. قتاده گفت: ایشان بیامدند و آهنگ صالح کردند، خدای تعالی در راه سنگی عظیم بر سر ایشان فرو فرستاد تا همه را هلاک کرد. در «۱» اینکه کوه «۲» موعده کرده بودند، چون آن جا مجتمع شدند کوه بر سر ایشان در آمد و ایشان را هلاک کرد، و اما قوم ایشان را به صیحه هلاک کرد- چنان که در قصه صالح برفت.

فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ، آن سرایهای ایشان است. خاویزه، ای خالیه، و نصب او بر حال است، گفت: سرایهای ایشان از ایشان تهی ماند پس از هلاک ایشان. بِمَا ظَلَمُوا، «ما» مصدری است، ای بظلمهم، به بیدادی که کردند. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی هست و دلالتی و عبرتی گروهی را که دانا باشند.

وَأَنْجَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ، و برهانیدیم مؤمنان و متقیان را از آن صیحه و خراج که ایشان را پدید آمد بر «۳» دستها و از آن هلاک شدند.

مقاتل گفت: وقت هلاک ایشان را خراجی بر دست پدید آمد به مقدار «۴» حمصی، روز اول سرخ بود، روز دوم زرد شد، روز سوم «۵» سیاه شد، روز چهارم شکافته شد، عقیب «۶» آن جبریل بانگ بر ایشان زد «۷»، بر جای بمردند.

جمله مفسران گفتند: آن گروه که مؤمن «۸» و ناجی بودند، چهار هزار «۹» بودند.

صالح- علیه السلام- ایشان را به حضرموت برد. چون صالح به آن جا رسید، فرمان خدای او را دریافت، با رحمت خدای شد، فقیل: حضرموته فیه، آن جای را حضرموت به اینکه سبب نام کردند، و ایشان آن جا مدینه ساختند و آن را «حضورا» «۱۰» نام کردند- و اینکه قصه برفت.

وَلُوطًا، نصب [او]

«۱۱» بر تقدیر فعلی محذوف باشد، إِمَّا و ارسلا لوطا، عطف علی

(۱). کا: مقاتل گفت در زیر.

(۲). مش که.

(۳). کا: در.

(۴). کا: چند نخودی.

(۵). آب، کا: سیوم، آج، آز، آل، مش: سیم.

(۶). کا: عقب.

(۷). کا جمله.

(۸). مش: مؤمنان.

(۹). کا مرد.

(۱۰). مش: حضور، کا: حاسورا. [...]

(۱۱). آط: ندارد، از مش، افزوده شد.

صفحه : ۶۲

قوله: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا «۱» أَتَاتُونَ الْفَاحِشَةَ، شما می کنی کار زشت، یعنی لواطه «۲»! وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ، «واو» حال

باران فرود آورد» (۲)، و برویانیدیم به آن حدایق و بستانها، و هی جمع حدیقه.

فَرَّاءَ كَفَتْ: «حدیقه» بستانها باشد دیوار بست، من قولهم: أَحَدَقَ بكذا إذا احاط به (۳)، اگر دیوار ندارد آن را حدیقه نخوانند. ذاتَ بَهَجَةٍ، خداوند حسن و نیکویی. ما كانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا، شما را نبود که درختان آن بستانها برویانی، یعنی نتوانی و مقدور شما نباشد. أَلِلهِ مَعَ اللَّهِ، با خدای خدای دگر هست! صورت استفهام است و معنی جحود و انکار، یعنی نیست. بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعِدُونَ، ای یشرکون، بل اینان قومی اند که به خدای شرک می آرند و با او عدل و مثل می گویند، من قولهم:

عدلت الشيء بالشيء إذا قابلته (۴).

أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا، یا بگو تا کیست که زمین را به قرارگاه شما کرد بر وجهی که شما در او آن تصرفات می توانی کردن از آمد (۶) شد و قیام و قعود و خفتن (۷) و آرام (۸)! وَ جَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا، و در میان [آن]

(۹) جویها روان کرد تا خوردن (۱۰) و به کار داشتن (۱۱) و سقی (۱۲) زراعتهای شما باشد! وَ جَعَلَ لَهَا رَواسِي، و اینکه زمین را کوهها کرد ثوابت استاده (۱۳) تا زمین به او بر جای باشد و بنجند و اهلش را بنجبانند! وَ جَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا، و میان دو دریای عذب و ملح، دریای خوش و دریای شور، مانعی و حایلی کرد! تا مختلط نشوند و یکی بر دیگری بغی نکند. و مثله قوله:

بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيان (۱۴) فَأَنْبِتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ [.....]

(۳). آب، آرز: بهم.

(۴). آط: با الشيء، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

(۵). کا به.

(۶). آرز، مش، کا و.

(۷). کا خواستن.

(۸). کا: آرامیدن.

(۹). آط: ندارد، با توجه به معنی آیه از مش افزوده شد، کا: او، آب، آرز: زمین.

(۱۰). کا: می خورند.

(۱۱). مش: بر کار داشتن، کا: به کار می دارید.

(۱۲). کا: سقای.

(۱۳). آج، کا: ایستاده.

(۱۴). سوره رحمن (۵۵) آیه ۲۰.

صفحه : ۶۵

گفت (۱) اینکه حاجز جزیره هاست (۲) که در دریا بود. أَلِلهِ مَعَ اللَّهِ، با خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - خدای دیگر هست که اینکه می کند! یا او را بر اینکه یاری می دهد! بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ، بل بیشتر ایشان نمی دانند.

أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ، یا کیست که او اجابت کند مضطر در مانده حال به ضرورت رسیده را! و لفظ «مضطر»، هم فاعل را بشاید و هم مفعول، و اینکه جا مفعول است من قولهم: اضطر فلان الی كذا. و فرق میان ایشان در لفظ پیدا نشود برای ادغام، و آنما به معنی و قرینه دانند.

عبد الله عباس (۳) گفت: مضطر مجهود باشد به رنج آورده. سدی گفت: مضطر آن باشد که او را حول و قوت نبود. ذو النون گفت:

آن باشد که علاقه «۴» که از میان او و جز خدای باشد ببرد. سهل بن عبد الله گفت: مضطرّ آن مفلسی باشد که چون دست به خدای بردارد او را از طاعت و سیلتی نبود. وَ يَكْشِفُ السُّوءَ، وَ كَشَفَ بَدِي وَ آفَاتِ وَ بَلَا كُنْد. وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ، وَ شَمَا رَا بَه خَلْفَا وَ بَا زَمَانْد گَان «۵» گذشتگان «۶» که در زمین اند کرد، تا چون گروهی را ببرد گروهی را بیارد. أ إِلَه مَع اللّٰه، بَا خدای خدایی دیگر هست! قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ، کم اندیشه می کنی، و «ما» مصدری است، یعنی قلیلا تذکرکم، و روا باشد که زیادت بود، ای تذکرون قلیلا، ای تذکرا قلیلا «۷».

بر قول [اول]

«۸» حال بود، بر قول دوم صفت مصدری محذوف.

أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَ الْبَحْرِ، یا کیست که او شما را ره نماید در تاریکی در دریا و خشک «۹» چون به سفر روی «۱۰»! وَ مَن يُرْسِلِ الرِّيحَ بُشْرًا «۱۱» بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ، در پیش رحمت او یعنی باران، برای آن که بیشتر احوال «۳» که باران آید «۴» پیش او باد بود «۵». أ إِلَه مَع اللّٰه تَعَالَى اللّٰه، بَا خدای خدای دیگر هست! یعنی نیست. متعالی است او از آنچه شما به او شرک می آری و با او انباز می گیری.

أَمَّنْ يَبْدُو الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ، یا کیست که ابتدای خلق آفریند، آنگه اعادت کند! در اینکه میان محذوفی هست، و آن آن است که: يَبْدُو الْخَلْقَ ثُمَّ يَفِينُهُ ثُمَّ يَعِيدُهُ، خلق بیافریند اول، آنگه با فنا برد، آنگه اعادت کند، چه افنا «۶» نکرده «۷» اعادت نشاید کردن، و آنچه خدای تعالی اعادت کند بر دو ضرب است:

یکی آن است که بقا بر او روا باشد، چون اجسام و الوان. و بعضی را بقا بر او روا نباشد چون علم و ارادت و جز آن. آنچه آن را بقا باشد، چون اعادت کنند آن را عین آن اعادت کنند، و آنچه آن را بقا نباشد اعادت عین درست نبود، اعادت مثل آن کند. وَ مَن يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ، و کیست که شما را روزی دهد از آسمان و زمین! از آسمان به باران و از زمین به نبات. أ إِلَه مَع اللّٰه، بَا خدای خدای «۸» هست که اینکه می کند! یعنی نیست. قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ، بگو بیاری حجت خود اگر راست می گویی که حجتی داری.

قُلْ لَا يَعْلَمُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللّٰه، آنگه رسول را- علیه السّلام- گفت: بگو ای محمّد که هیچ کس از آنان که در آسمان و زمین اند غیب ندانند مگر خدای- عزّ و جلّ- و اینکه استثنای منقطع باشد برای آن که خدای تعالی نه در آسمان است و نه در زمین. و معنی «اللّٰه»، لکن باشد، یا اینکه کلامی

(۱). آب، آرز: گفته اند.

(۲). کا: بارور کند.

(۳). کا: اوقات.

(۴). آل: آمد، کا: خواهد بارید. [.....]

(۵). کا: اول بادی بر آید.

(۶). کا: بافنا.

(۷). کا: نابرده.

(۸). آب، آرز: خدایی.

مستأنف باشد. و مَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ، و ایشان ندانند که کی برانگیزند» (۱) ایشان را و کی زنده کنند.

بَلْ إِذْ أَرَاكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ، عبد الله عباس خواند: «بلی» به اثبات «یا»، و گفت: معنی آیت تَهَكُّمٌ و سَخَرِيَّتٌ است، چنان که یکی از ما گوید: بلی تو از من به «۲» دانی و روایت «۳» [تو]

«۴» بیشتر از روایت «۵» من است، و او را غرض عکس باشد، و جمله قَرَأَ «بل» خواندند.

قوله: إِذْ أَرَاكَ، حمزه و کسائی و نافع و عاصم، و در شاذ حسن و اعمش و یحیی بن وثاب و شبیه خواندند: «بل اَدَارَكَ»، به کسر «لام» و «الف» وصل. و اصل اَدْرَاكَ، تدارک بوده است، چنان که بیان کردیم در اخواتش من قوله: «أَطِيرْنَا» «۶» و «أَنَا قَلْتُمْ» «۷» و غیر ذلك. و باقی قراء خواندند: بل ادرک، به سکون «لام» و قطع «الف» از ادرک من الادراک.

بعضی دگر گفتند: «بل» به معنی «ام» است، و عرب هر یکی از اینکه دو کلمه به جای یکدیگر بنهند، کقوله: وَ أَرْسَلْنَا إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ «۸» و نادى أصحاب الجنة أصحاب النار «۹» اَدَارَكَ عِلْمُهُمْ، آن است که علم ایشان مستوی شود

(۱). آب، آز: برانگیزاند، آل، کا: برانگیزانند.

(۲). آج، لب، آز، آل: بیشتر.

(۳-۵). کذا: در همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۸/۴۱۷): درایت.

(۴). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۶). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۷.

(۷). سوره توبه (۹) آیه ۳۸.

(۸). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷.

(۹). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴.

صفحه : ۶۸

در آخرت اگر چه امروز مختلف است علمهای «۱» ایشان، بعضی شاکه‌اند، بعضی مقلدانند. بر اینکه قول لفظ «علم» مجاز باشد برای آن که تقلید علم نباشد، و تلخیص «۲» اینکه قول آن است که: آنچه ایشان علم می‌پندارند «۳» از شک و تقلید، اینکه جا مختلف است، فردا متتابع و متدارک شوند، یعنی متفق شود «۴» برای آن که خدای تعالی علم ضروری بیافریند مؤمن را و کافر را به عقاب و ثواب.

آنکه گفت: بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا، بل ایشان از آن، یعنی از آخرت در شک‌اند. بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ، بل ایشان از آخرت و علم آن کوراند، یعنی جاهل‌اند.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، آنکه باز گفت آنچه کافران گفتند بر سبیل تعجب و انکار، گفت گفتند کافران: إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَ أَبَاؤُنَا، چون ما در گور خاک شویم و پدران ما، ما را زنده خواهند کردن، برون آوردن از گورها! یعنی که اینکه بعث و نشور مستبعد است و از عقل دور.

لَقَدْ وَعَدْنَا هَذَا نَحْنُ وَ أَبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ، اینکه حدیث که تو می‌گویی از بعث و نشور، ما را وعده داده‌اند پیش از اینکه و پدران ما را نیز، و اینکه اصلی ندارد، چه اینکه چیزی نیست الا فسانه «۵» پیشینگان.

آنکه رسول را گفت، بگو ایشان را که منکران بعث و نشوراند که: در زمین بروی «۶» و بنگری تا عاقبت اینکه کافران و گناهکاران که اینکه حدیث را منکر بودند چگونه شد و کجا رسید.

آنکه رسول را گفت: وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ، اندوهناک مباش بر ایشان. وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ، و دل تنگ مکن از آن «۷» که اینان می‌کنند. آیت در مستهزیان آمد که عقبهای «۸» مکه ببخشیده بودند. و قَصَّه ايشان برفته است. وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ، اینکه کافران می‌گویند: اینکه وعده کی خواهد بود اگر شما در اینکه راست گویی! یعنی وعده قیامت و بعث.

(۱). آج، لب: علمای.

(۲). آج، لب: ملخص، کا: تخلص. [.....]

(۳). کا آن را.

(۴). آج، لب، آز، آل، مش: شوند.

(۵). کا: نشانه.

(۶). آج، لب، آل: بودی.

(۷). کا مکر.

(۸). عقبهای / عقبه‌های.

صفحه : ۶۹

قُلْ عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ رَدْفَ لَكُمْ، بگوی ای محمد که نزدیک است که نزدیک شود به شما و تتبع کند شما را بعضی از اینکه عقاب که شما به آن استعجال می‌کنی.

فَرَّاءُ كَفَتْ: اینکه «لام» فی قوله: «لکم» زیادت است، و التقدیر: ردفکم، ای تبعکم، چنان که زیادت کردند فی قوله: لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ «۱» لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ «۲» وَإِنَّ رَبَّكَ وَ خدای تو ای محمد خداوند فضل و رحمت است بر مردمان، و لکن بیشترینه ایشان «۳» ندانند.

وَ إِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ، و خدای تو داند آنچه «۴» دل‌های ایشان پوشیده دارد و آنچه آشکارا دارند.

وَ مَا مِنْ غَائِبَةٍ، و هیچ خصلتی و حادثه غایب نباشد در آسمان و زمین، و الّا «۵» آن در کتابی است روشن، یعنی لوح محفوظ.

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ، اینکه کتاب قرآن قصه می‌کند مر «۶» بنی اسرائیل «۷» که فرزندان یعقوب‌اند، بیشترینه آنچه ایشان در آن خلاف می‌کنند از امور دینی «۸».

وَ إِنَّهٗ، و اینکه قرآن، هدی و رحمت است مؤمنان را. معنی «هدی»، اینکه جا لطف باشد و بیان.

إِنَّ رَبَّكَ، خدای تو ای محمد روز قیامت میان ایشان حکومت کند به حکم خود. وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ، و او مانع «۹» و غالب «۱۰» و داناست.

قوله تعالى:

[سوره النمل (۲۷): آیات ۷۹ تا ۹۳]

[اشاره]

فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ (۷۹) إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَلَا تَسْمَعُ الضُّمَّةَ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ (۸۰) وَ مَا أَنْتَ بِبَهَادِي

الْعُمَىٰ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ (۸۱) وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ (۸۲) وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ (۸۳) حَتَّىٰ إِذَا جَاءُ قَالَ أَكَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِطُوا بِهَا عِلْمًا أَمَا ذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۸۴) وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ (۸۵) أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لَيْسَكُنَا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِن فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۸۶) وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَرَجَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ (۸۷) وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ (۸۸)

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ (۸۹) وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلِ تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۹۰) إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۹۱) وَأَنْ أَتْلُوا الْقُرْآنَ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنذِرِينَ (۹۲) وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۹۳)

[ترجمه]

توکل «۱۱» کن بر خدای که تو بر حقّی «۱۲» روشن.

تو نشوانی

- (۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵۴.
- (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۳.
- (۳). آب، آز، کا در.
- (۴). کا: شکر نمی گذارند.
- (۵). آب، آز فی کتاب، مگر، کافی کتاب مبین.
- (۶). کا: بر.
- (۷). آب، آز، مش را.
- (۸). کا: دنیاوی. [.....]
- (۹). کا: منبع.
- (۱۰). کا: عالم.
- (۱۱). آب: اعتماد.
- (۱۲). آب: براستی.

صفحه : ۷۰

مردگان را و نشوانی کزان را دعا چون پشت بر گردانند پشت بر کرده.

و نیستی تو ره نماینده کوران از گمراهی ایشان نشوانی «۱» الا آن را که ایمان آرد «۲» به آیتهای ما «۳»، ایشان مسلمان اند.

و چون افتد گفتار بر ایشان، بیرون آریم برای ایشان جانوری از زمین که سخن گوید با ایشان که مردمان بودند به آیتهای ما بی

یقین.

آن روز که زنده کنیم از هر گروهی جماعتی «۴» را از آن که به دروغ دارند آیت‌های ما ایشان را باز آرند «۵».
تا چون بیایند «۶» گویند به دروغ داشتی به آیت‌های من «۷» و گرد نیاوردی به آن علم را «۸»!
یا چه می کردی.

«۹»

افتاد گفتار بر ایشان به آن ظلم که کردند، ایشان سخن نگویند.

نمی‌بینی که ما کردیم شب را تا بیارامند در او، و روز را بینا «۱۰»! در اینکه آیتها و دلیلهاست گروهی را که [با]
«۱۱» ایمان‌اند.

«۱۲»

(۱). آب، مش: نمی‌شنوایی.

(۲). آب، مش: ایمان دارد.

(۳). آب، مش که.

(۴). آج، لب، آل: فوجی، مش: قومی.

(۵). آب، مش: جمع کنند.

(۶). آب، مش: تا آن که چون آیند.

(۷). آب، مش: آیا دروغ می‌دارید آیتها ما را.

(۸). آب، مش: از روی دانش.

(۹). آط و دیگر نسخه بدلها: تروا، که ترجمه آن هم در تمام موارد با همین قراءت سازگارست.

(۱۰). آب، مش: بیننده، آب، لب، آج، آل، مش بدرستی که. [.....]

(۱۱). آط: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۱۲). آط: ما، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

صفحه : ۷۱

و روزی که دردمند در صور پس بهراسد «۱» هر که در آسمانها و هر که در زمین است اَلْا آن که «۲» خدا خواهد، و همه آیندگان
باشد «۳» به او خوار «۴».

«۵»

و بینی کوهها را، پنداری فسرده است، و آن می‌رود «۶» رفتن «۷» ابر، صنع «۸» خداست «۹» محکم کرد همه چیز را، او آگاه است به
آنچه می‌کنید «۱۰».

هر که آرد نیکی، او راست خیری به از آن، و ایشان [از ترس]

«۱۱» آن روز ایمن باشند.

و هر که آید به بدی به روی افکنند «۱۲» رویهای ایشان در آتش «۱۳»، پاداشت می‌دهند «۱۴» اَلْا آنچه کرده بودی.

مرا «۱۵» بفرمودند که بپرستم خدای اینکه شهر را، آن که حرام کرد آن را، و او راست هر چیزی، و بفرمودند مرا که باشم از
مسلمانان.

- (۱). آب، لب، آج: بترسد، آل، مش: بترسید.
- (۲). آب، مش: آنچه.
- (۳). کذا در آط، آب: آیند، آج، لب، آل: باشند.
- (۴). آب، مش: و همه آیند به او ذلیل.
- (۵). آط: یفعلون، با توجه به آب و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۶). آب، مش: می‌بگذرد.
- (۷). آب: همچون گذاشتن.
- (۸). آب، مش: کردار.
- (۹). آب، مش آن خدایی که.
- (۱۰). آط: می‌کنند ایشان، که با قراءت متن آن نسخه به صورت «یفعلون» سازگار می‌نماید، با توجه به آب تصحیح شد.
- (۱۱). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.
- (۱۲). آط: افگند، با توجه به ترجمه مجدد آیه در قسمت تفسیر تصحیح شد، آب: پس در روی انداخته شود، آج، لب، آل: پس افگنده شود. [...]
- (۱۳). آب، مش آیا.
- (۱۴). آط: می‌دهد، با توجه به نسخه بدلها و ترجمه مجدد آیه در قسمت تفسیر تصحیح شد، آب، مش: جزا می‌دهند.
- (۱۵). آج، لب، آل: بدرستی که مرا.

صفحه : ۷۲

و که «۱» بخوانم قرآن «۲»، هر که ره یابد ره یابد برای خود، و هر که گمراه شود «۳» بگو من از جمله ترسندگانم «۴».

و بگو سپاس خدای را با شما نماید دلیلهای من «۵» تا بشناسی «۶»، و نیست خدای تو غافل از آنچه شما می‌کنی.

قوله تعالی: فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ، آنکه رسول را- علیه السلام- گفت: یا محمّد؟ تو توکّل کن بر خدای تا خدای تو را کفایت کند مؤونت اینکه کافران «۷». باک مدار که تو بر حقّی، حقّی روشن.

إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى «۸» إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ، تقیّد «۱۱» آن کرد تا بلیغتر باشد، چون پشت بر گردانند و بروند، چه اگر شنوا باشد چون «۱۲» روی بر گرداند «۱۳» برود هم نشنود، فکیف مردم کرد.

(۱-۸). آب، مش، آج، لب: و آن که، آل: و آنچه.

(۲). آب، آج، لب، آل، مش را پس.

(۳). آب، آل پس.

(۴-۱۲). آب، مش: ترسانند گانم، آج، لب، آل: بیم کنند گانم.

(۵). آب، مش: زود باشد که بنماید شما را آیتهای خود، آج، لب، آل: زود باشد که نمایم به شما آیات او. آنچه در متن آمده، هم به اعتبار اینکه که قائل اصلی قول خداست می‌تواند نا درست نباشد.

(۶). آب، مش: پس بدانید آن را.

(۷). کا و تو از ایشان.

(۹). آب، آرز، مش: تسمع.

(۱۰). آب، آرز، مش: تا.

(۱۱). آج، لب: بقید.

(۱۳). آج، لب، آل: چه. [.....]

صفحه: ۷۳

وَمَا أَنْتَ بِبِهَادِي الْعُمَى، هم اینکه معنی دارد و هم اینکه مورد، گفت: و تو کوران را ره نتوانی نمودن از ضلالت و گمراهی ایشان، چه نابینا «۱» نبیند، و اینکه هم مثلی است برای کافران. *إِنْ تُسْمِعْ* نشنوانی *أَلَّا آتَانَا* را که به من ایمان آرند، یعنی دعای تو را ایشان قبول کنند و «۲» اجابت دعوت تو و استماع و عطف تو جز ایشان نکنند. *فَهُمْ مُسْلِمُونَ*، ایشان مسلمانان باشند.

آنکه گفت: *وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ*، چون قول بر ایشان واقع شود، یعنی چو «۳» عذاب بر ایشان واجب شود به معصیت ایشان. قتاده گفت معنی آن است که: چون درست شود در علم خدای تعالی که ایشان ایمان نخواهند آوردن.

و گفتند معنی آن است که: چون ایشان را ندای شقاوت کنند از آن جا که معلوم بود از ایشان که از ایشان چیزی نخواهد آمدن. *عَبْدَ اللَّهِ* عمر و عطیه گفت «۴»: اینکه آنکه بود که مردمان امر به معروف و نهی منکر رها کنند. *أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ*، برون «۵» آریم برای ایشان جانوری از زمین.

أَمَّا حَدِيثُ «دَابَّةِ الْأَرْضِ»، و اخباری که آمد در اینکه معنی: *إِبْنُ جَرِيحٍ* در صفت *دَابَّةِ الْأَرْضِ* گفت: سرش با سر گاو ماند، و چشمش با چشم خوک، و گوش «۶» با گوش پیل، و سروش با سر [وی]

«۷» بز کوهی، و گردنش با گردن شتر مرغ، و سینه‌اش با سینه شیر، و رنگش با رنگ پلنگ، و تهی گاهش چنان که گربه، و دنبالش چون دنبال کبش، و پایش چون پای شتر ماند، و از میان هر بند گشایی «۸» دوازده گز باشد به گز آدم، و میان سروهایش یک فرسنگ باشد.

و در خبری دیگر آمد که: بر شکل مرغی باشد، پر و بال دارد و چهار پای دارد- و *اللَّهُ اعْلَمُ بِصَحَّتِهِ*.

(۱). کا راه.

(۲). آب، آرز، مش به.

(۳). آب، آج، لب، آرز، آل، مش، کا: چون.

(۴). آب، آرز: گفته‌اند، مش، کا: گفتند.

(۵). آب، آرز، مش: بیرون.

(۶). آل، مش، کا: گوشش.

(۷). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۸). آرز: گشاهی، آج، لب: و کشای.

صفحه: ۷۴

و اخباری که پس از اینکه بیاید به صواب قریبتر است، برای آن که صحابه معروف روایت می‌کنند از رسول - علیه السلام. عبید الله بن عمیر «۱» الیثی روایت کرد از ابو سرحه الانصاری «۲» که رسول - علیه السلام - گفت: اینکه دابه را سه «۳» خروج باشد: یکی بار برون آید به اقصی الیمن «۴»، خبر او در بادیه فاش شود، و لکن به مکه نرسد خبر او. چون مدتی دراز به «۵» اینکه بر آید یک بار دیگر برون «۶» آید خبر او در بادیه آشکارا شود، و در مکه نیز خبر باشد «۷» از او. آنگه یک روز مردمان در مکه در مسجد الحرام باشند، او از ناحیت مسجد برون «۸» آید زیادت می‌شود و نزدیک می‌در آید از میان حجر اسود «۹» و در بنی مخزوم پدید آید، مردم از او بترسند و بگریزند، و جماعتی که دانند که از خدای نتوان گریختن، به پیش او شوند و رویهای ایشان روشن شود چون ستاره درفشان «۱۰».

آنگه روی در زمین نهند، هیچ طالب او را در نیابد و هیچ هارب از او فایت نشود تا به جایهایی که او برسد. آن کس که دشمن او باشد از او بترسد، از ترس او پناه با نماز دهد و نماید که نماز می‌کنم. او از پس پشت او در آید و گوید: یا فلان؟ اکنون نماز می‌کنی! او روی به او گرداند «۱۱»، او داغی بر روی او نهد. با مردمان مجاورت کند در سرایهانشان «۱۲» و مصاحبت کند در سفرها و مشارکت در مالهایشان «۱۳». مؤمن را از کافر بشناسد، و کافر را از مؤمن. اینکه را گوید: یا مؤمن؟ و آن را گوید: [یا] «۱۴» کافر؟ حذیفه الیمان «۱۵» روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که او گفت «۱۶»:

- (۱). آج، لب، آز: عبد الله بن عمیر، آل: عبد الله عمیر، مش: عبید الله بن عمر، چاپ شعرانی (۸/ ۴۲۲) عبد الله بن عمر، کا: عبد الله عمر الیثی.
- (۲). آج، لب، آل: ابو سرحه الانصاری.
- (۳). کا نوبت.
- (۴). مش و.
- (۵). مش: بر، کا: بر آن.
- (۶-۸). آب، آز، مش، کا: بیرون. [...]
- (۷). کا: یابند.
- (۹). آج، لب، آل، مش، کا: حجر الاسود.
- (۱۰). درفشان/ درخشان.
- (۱۱). کا: آورد.
- (۱۲). آج، لب، آل، مش: سرایهانشان، کا: سراهای ایشان.
- (۱۳). آب، آز، مش: مالهایشان.
- (۱۴). آط: ندارد، از آب، افزوده شد.
- (۱۵). همه نسخه بدلها: حذیفه الیمانی.
- (۱۶). مش، کا که.

«دابه الارض» بیست «۱» گز بالای او باشد. هیچ طالب او را در نیابد، و هیچ «۲» از او فایت نشود. مؤمن را بر روی علامت زند، و کافر را بر روی داغ نهد. عصای موسی با او باشد و خاتم سلیمان «۳».

ابو هریره روایت کرد که، رسول - علیه السّلام - گفت: «دَابَّةُ الارض» چون برون «۴» آید عصای موسی با او باشد و انگشترین «۵» سلیمان. به انگشتری سلیمان روی مؤمن را نقش کند و مهر، و به عصای موسی کافر را بکشد «۶». و چون مؤمنان و کافران بر او حاضر آیند، ایشان را از یکدیگر بشناسد، مؤمن را گوید: یا مؤمن؟ و کافر را گوید:

یا کافر؟ عبد الله عمر گفت: «دَابَّةُ الارض»، شب جمع «۷» برون «۸» آید، یعنی شب عید که حاجیان از مکه به منا شوند «۹»، و مردم از پیش او و پس او می‌روند، هیچ منافق نباشد و الا او مهار در بینی اش کند «۱۰»، و هیچ مؤمن نباشد و الا که اکرامش کند. از امیر المؤمنین علی - علیه السّلام - پرسیدند «۱۱» صفت «دَابَّةُ الارض»، که او دنبال دارد یا نه «۱۲» ندارد! گفت: او دنبال ندارد، و بر و پشم «۱۳» ندارد، انما او محاسن دارد چنان که «۱۴» مردان شما. و اینکه اخباری است از طریق عامه مخالفان و موافق اخباری است که آمد «۱۵» از طرق «۱۶». اصحاب ما که گفتند «۱۷»: «دَابَّةُ»، کنایت است از صاحب الزّمان که مهدی - امت است. حذیفه بن الیمان «۱۸» گفت، رسول را پرسیدم که: یا رسول الله؟ اینکه «دَابَّةُ» «۱۹» کجا

(۱). کا: شصت.

(۲). مش، کا هارب.

(۳). آب، آز، مش، علیهما السّلام.

(۴). آج، لب، آل، کا: بیرون.

(۵). آب، آج، لب، آز، آل، مش، کا: انگشتری. [...]

(۶). کا: بشکنند.

(۷). آب، آز، آل، مش، کا: جمعه.

(۸). آب، آز، آل، مش، کا: بیرون.

(۹). آل: روند.

(۱۰). آل: کشد.

(۱۱). آب، آز، آل، مش، کا: مش که.

(۱۲). آب، آج، لب، آز، آل، مش: ندارد.

(۱۳). آج، لب، آل: و بر و پشم، مش: و در بر پشم.

(۱۴). آج، لب، آل: چون.

(۱۵). آب، آز: آمده.

(۱۶). مش: طریق.

(۱۷). آب، آز: گفته‌اند.

(۱۸). آب، آل، آز: حذیفه بن الیمانی، آج، کا، لب: حذیفه الیمانی.

(۱۹). آب، آز الارض از. [...]

صفحه : ۷۶

برون «۱» آید! گفت: از مسجدی که از آن عظیم حرمت تر نباشد بر خدای تعالی، یعنی مسجد الحرام، بینا که «۲» عیسی - علیه السّلام - طواف می‌کند به خانه خدا، و مسلمانان با او طواف می‌کنند، زمین در زیر قدم ایشان بجنبند چنان که قنديلهای کعبه بجنبند،

و کوه صفا شکافته شود از جانب مشعر، و او از کوه صفا به در آید، هیچ طالب او را در نیابد، و هیچ هارب از او فایت نشود. مردم را به نام ایمان و کفر خواند اما مؤمن [را]

«۳» نکته و نقطه بر روی زند سپید «۴» که آن نقطه پهن شود تا همه روی او نورانی شود، و کافر را نکته سیاه بر روی زند که همه روی او از آن سیاه شود. بر روی اینکه بنویسد که: اینکه مؤمن است، و بر روی آن بنویسد که: آن کافر است.

و هب گفت: روی [او]

«۵» چون روی آدمیان است.

ابو الزبیر «۶» گفت: مردم را خبر دهد، گوید: یا فلان؟ تو از اهل بهشتی، و یا فلان؟ تو از اهل دوزخی.

عبد الله عمر گفت: از شکافی برون «۷» آید که در کوه صفاست، سه روز برون «۸» همی آید هنوز ثلثی از وی برون «۹» نیامده باشد. چون به در آید، طول او چندان «۱۰» بود که سر او در ابر سایید «۱۱». به منافقان بگذرد «۱۲» که ایشان نماز کنند، ایشان را گوید: شما را به نماز چه حاجت است؟ آنگه مهار در بینی ایشان کند «۱۳».

و هب گفت: تن او چون تن مرغان بود.

حسن بصری گفت: موسی - علیه السلام - از خدای درخواست تا «دابه» را به او نماید. سه شبانه روز از کوه برون «۱۴» می آمد و در هوا می رفت. او خلقی و منظر [ی]

«۱۵» فطیح دید، گفت: بار خدایا؟ فرمان ده تا باز جای «۱۶» خود شود «۱۷». تُكَلِّمُهُم «۱۸» اَنْ النَّاسِ، کوفیان خواندند:

«ان» به فتح همزه تعلیقا بالکلام، و باقی قراء به کسر خواندند بر ابتداء، چنان که بر تَكَلِّمُهُم «۵» وقف کنند. و قوله: اَنْ النَّاسِ، حکایت کلام او نباشد، بل کلامی باشد مستأنف. و اگر از «کلم» استیناف «۶» کنند هم بر اینکه قراءت راست باشد.

قوله: وَ يَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ فَوْجًا - الاية، آنگه حق تعالی گفت: یاد کن ای محمد آن روز که ما حشر کنیم از هر امتی گروهی را از آنان که آیات ما به دروغ دارند، فَهَمُّ يُوَزَعُونَ، ایشان را جمع کنند، و گفتند: اول ایشان را باز دارند تا آخر ایشان رسد تا آنگه که همه را به دوزخ برند.

عبد الله عباس گفت: یدفعون، و اصحاب ما به اینکه آیت تمسک کردند در صحت رجعت، و گفتند خدای تعالی در اینکه آیت گفت «۷»: روزی باشد که ما زنده کنیم از هر گروهی جماعتی را، و اینکه نه روز قیامت باشد، برای آن که روز قیامت همه خلائق را حشر کنند چنان که: وَ يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا «۸» وَ حَشْرُنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ اَحَدًا «۹» حَتَّىٰ اِذَا جَاؤُا، تا آنگه که با پیش خدا آیند. قال، خدای گوید ایشان را:

اَ كَذَّبْتُمْ بآياتي، به آیات من تکذیب کردی؟ صورت استفهام دارد و معنی تفریح و ملامت. وَ لَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا، و علم خود «۲» به آن محیط نکردی، یعنی اینکه آیات ندانستی؟ اَمْ اِذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، یا خود چه کردی شما در اینکه آیات «۳»! تصدیق کردی یا تکذیب! و گفتند «۴» معنی آن است که: شما ندانی که چه کردی به خود چون «۵» تقصیر کردی در نظر و تفکر در آیات خدای و مستحق چه عذاب شدی.

وَ وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ، بر ایشان افتاد گفتار، یعنی بر ایشان واجب شد عذاب. بِمَا ظَلَمُوا، «ما» مصدری است، ای بظلمهم، به آن ظلم و کفر که کردند. فَهَمُّ لَا يَنْطِقُونَ - الاية، گفتند «۶» که: معنی آن است «۷» هیچ سخن نگویند برای آن که دهن ایشان به مهر باشد، لقوله: الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ اَفْوَاهِهِمْ «۸» اَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ، نمی بینند، یعنی نمی دانند که ما اینکه شب برای آن ساختیم تا ایشان در او بیارامند و بخسبند! وَ النَّهَارَ مُبْصِرًا، و روز را بینا کردیم یعنی روشن که در او چیزها بینند. اِنَّ فِي ذٰلِكَ لآيَاتٍ، در اینکه که گفتیم آیاتی و دلالاتی هست گروهی را که ایمان آرند و اندیشه کنند و اعتبار گیرند.

وَ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ، و یاد کن ای محمد آن روز که در صور دمند و آن نفخه اول باشد.

عبد الله عمر روایت کرد که، اعرابی بنزدیک رسول آمد و از او پرسید که: صور

(۱). آل: آید.

(۲). مش را.

(۳). مش خدای.

(۴). آب، آز: گفته‌اند.

(۵). آج، لب، آل: چه.

(۶). آب: گفته‌اند.

(۷). آب، مش که. [.....]

(۸). سوره یس (۳۶) آیه ۶۵.

صفحه : ۷۹

چیست! گفت: بر شکل قرنی است سروی «۱» مجوّف که «۲» در او دمند.

مجاهد گفت: بر شکل بوق است، و گفته‌اند «۳»: صور، به لغت یمن بوق. و آنان که قول اوّل گفتند «۴»، به اینکه حدیث استدلال کردند که رسول - علیه السلام - گفت «۵»:

«۶» کیف انعم و صاحب الصّور قد التقمه و حنی جبهته ینتظر متی یؤمر فینفخ «فیه.

قتاده و ابو عبیده گفتند: «صور» جمع صورت باشد، و هو من باب تمر «۷» و تمره، و معنی آن که: در صورتهای مردگان دمند تا زنده شوند.

و در باب صور حدیثی روایت کردند «۸» صحیح جامع.

ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که: خدای تعالی چون از خلق «۹» آسمان و زمین برداخت، صور بیافرید و به اسرافیل داد، او بستد و در دهن گرفت و چشم در زیر عرش کشید تا که فرماید «۱۰» او را که در صور دم. گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ صور چه باشد! گفت: سروی «۱۱» است بزرگ و عظیم، دور او چند دور عرض آسمان و زمین. اسرافیل - علیه السلام - سه بار «۱۲» در او دمد «۱۳»، یکی «۱۴» نفخه فزع باشد، و آن آن است که در اینکه آیت گفت. و نفخه دوم «۱۵» صعق «۱۶» باشد. و سه ام «۱۷» نفخه احیا باشد که خدای تعالی خلقان را زنده کند.

خدای تعالی به نفخ اوّل اسرافیل را فرماید که: در صور دم. او یک بار در صور دمدمیدنی که به هر چه در آسمان و زمین «۱۸» برسد. الا آن کس که خدای خواهد، و خدای تعالی فرماید تا آن نفخ ممدود مطوّل کند، و آن آن است که خدای تعالی

(۱). مش: سرویی.

(۲). آل، مش: گفتند.

(۳). کا دم.

(۴). آب، آز: گفته‌اند.

(۵). آب، آز: فرمود.

(۶). کذا در آط و دیگر نسخه بدلها، با توجه به ضبط نسخه کا تصحیح شد.

- (۷). آج، لب، آل: تمره.
 (۸). آب، آز، کا: کرده‌اند، آج، لب، آل: کرد.
 (۹). آب، آز از.
 (۱۰). کا: فرمان آید.
 (۱۱). آب، آز، آل، مش: سرویی.
 (۱۲). آل: صور.
 (۱۳). آج، لب، آل: در دمد. [...]
 (۱۴). آب، آز، مش: یک.
 (۱۵). آز، مش: دویم، آل: دیم.
 (۱۶). آج، لب: صعب، آل: سعب، کا: معین.
 (۱۷). آب، آز، کا: سیوم، آج، لب، آل، مش: سیم.
 (۱۸). آب، آز، آل، مش است.

صفحه : ۸۰

گفت: مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً ﴿١﴾ يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ، تَتَّبِعَهَا الرَّادِفَةُ ﴿٣﴾ تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمَلَهَا ﴿٤﴾ يَوْمَ النَّادِ، يَوْمَ تُؤَلَوْنَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ ﴿٥﴾ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ! گفت: ایشان شهیدان باشند، فزع بر زندگانی ﴿٧﴾ باشد که

(۱). سوره یس (۳۶) آیه ۴۹.

(۲). آط: باوندنکی، آب، آز: یا اوندکی، کا: قندیلی، آج، لب، آل: باوندکی، آنچه در متن آمده از مش اختیار شد که از همه صحیحتر می‌نماید.

(۳). سوره نازعات (۷۹) آیه ۶ و ۷.

(۴). سوره حج (۲۲) آیه ۲.

(۵). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۳۲ و ۳۳.

(۶). آز: فرو ریزیده.

(۷). کا دنیا.

صفحه : ۸۱

آن جا باشند، و ایشان زندگانی باشند بنزدیک خدای تعالی، چنان که گفت: بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ، فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ ﴿١﴾ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ﴿٣﴾ وَ لَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ ﴿٤﴾ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ﴿١﴾ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿٢﴾ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿٥﴾ لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَ لَا أَمْتًا ﴿٨﴾ مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ يَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمَ عَسْرًا ﴿١﴾ فَفَرَعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنِ فِي الْأَرْضِ، بترسند هر که در آسمان و زمین باشند، و اینکه لفظ اگر چه ماضی است معنی مستقبل باشد، و در قرآن از اینکه ﴿٢﴾ بسیار است، و فایده آن که: از قوت و غلبه آنچه لا محال واقع خواهد بود ﴿٣﴾، فکان قد وقع، پنداری که در وجود آمد الا

آن که خدای خواهد از شهیدان، وَكَلَّ أَتَوْهَ دَاخِرِينَ.

حمزه و خلف و حفص خواندند «۴»: «آتوه»، به «الف» مقصور، علی الفعل من الاتیان، همه به او آیند. و باقی قراء به «الف» ممدود علی الفاعل، آنگه نون جمع بیفگند «۵» للاضافه، و بیان کردیم که لفظ «کل»، صالح باشد واحد و جمع را. جمع چنان که در اینکه آیت هست، و واحد نحو قوله: وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا «۶» داخِرین، ای صاغرین، ذلیل و مهین، و نصب او بر حال است. قوله: وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً، و تو بینی یا محمد کوههای جامد، یعنی ایستاده و ثابت. وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ، آنگه آن همچنان رود که ابر رود تا به روی زمین افتد و باز راست شود، و ذلك قوله: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا «۷» صُنْعَ اللَّهِ، بصریان گفتند: نصب او بر مصدر است، یعنی صنع الله صنعا، آنگه فعل بیفگند و مصدر اضافت کرد با فاعل. و کوفیان گفتند: نصب او بر اغراء است،

(۱). سوره قمر (۵۴) آیه ۸.

(۲). آب، آز مثل.

(۳). آج، لب، آل: شد، کا: شدن.

(۴). آب، آز: خوانده‌اند. [...]

(۵). آل، کا: بیفگندند.

(۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۵.

(۷). سوره طه (۲۰) آیه ۱۰۵.

(۸). لب: يحسب.

(۹). کذ در آط، آج، لب، آل، مش: آب: لحام، تفسیر طبری (چاپ مصر ۱۹۵۴) ۲/ ۲۱: لحاج، که بر متن راجح می‌نماید.

صفحه ۸۴:

كقولهم: الهلال والاسد، یعنی ابصر الهلال و احذر الاسد. و اینکه جایگاه همین خواست، یعنی ابصروا صنع الله (و اعلموا) صنع الله، بینی و بدانی صنع خدای تعالی.

الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ، آن خدایی که همه چیزی «۱» که آفرید نکو آفرید.

قتاده گفت: اتقن، ای احسن. و دیگران گفتند «۲»: ای احکم، محکم آفرید چنان که در او خللی و عیبی نباشد، نظیره قوله: ... ما تری

فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ «۳» إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ «۴» مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا، هر که او نیکویی کند، او را به از آن بدهند.

حسن بصری گفت: مراد به حسنه گفت: «لا اله الا الله» است. قتاده گفت:

مراد اخلاص است.

علی بن الحسین زین العابدین - علیهما السلام - گفت: مردی به غزا رفت به زمین روم، و او را عادت بودی چون خالی بودی به آواز

بلند «لا اله الا الله وحده لا شریک له» گفتی. یک روز در مرغزاری می‌رفت به زمین روم، اینکه کلمات بگفت. سواری برون «۶»

آمد از آن مرغزار و گفت: چه گفتی! گفت: آنچه شنیدی. گفت: و الله که اینکه کلمه «۷» است که خدای تعالی گفت: مَنْ جَاءَ

بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فِرْعَوْنَ يَوْمِئِذٍ آمِنُونَ.

ابو داود السیعی روایت کرد از ابو عبد الله الجدلی که امیر المؤمنین علی «۸» گفت: یا با «۹» عبد الله؟ تو را خبر دهم به حسنتی که

هر که آن حسنه کند به بهشت شود و او را به از آن بدهند، و به سیتی که هر که آن کند به دوزخ شود و هیچ عمل با

- (۱). آب، آرز، مش: چیز.
- (۲). آب، آرز: گفته‌اند.
- (۳). سوره ملک (۶۷) آیه ۳.
- (۴). آط: یفعلون، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.
- (۵). آب، آرز: خوانده‌اند.
- (۶). آب، لب، آرز، مش، کا: بیرون.
- (۷). آب، مش، کا: کلمه‌ای.
- (۸). آج، آرز، آل، مش، کا علیه السلام
- (۹). آل: ابا. [.....]

صفحه : ۸۵

آن قبول نکنند از او. گفتم: یا امیر المؤمنین؟ و آن چیست! گفت:

الحسنه حَبْنَا اهل البيت و السَّيِّئَةُ بغضنا

، حسنه دوستی ماست که اهل البیتیم، و سیئه دشمنی ماست.

قوله: فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا، او را به از آن باشد، یعنی به از آن حسنه، و آن ثواب و نعيم ابد باشد.

عکرمه و ابن جریج گفتند: معنی نه آن است که به از آن، برای آن که به از ایمان و کلمه توحید هیچ چیز نباشد، و انما (۱) تقدیر آن است که: فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا، ای من تلك الحسنه خیر و ثواب، او را به از آن حسنه خیر و ثواب. و خیر بر اینکه قول تفضیل را نباشد، بل نیکی باشد از نیکیها.

بعضی دگر (۲) گفتند: خیر بر تفضیل است، برای آن که ایمان فعل بنده است، و ثواب فعل خدای، و فعل خدای از فعل بنده به باشد.

بعضی دگر (۳) گفتند: مراد رضای خداست، و رضای خدای به از همه چیز باشد، لقوله: ... وَ رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ (۴) فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا، یعنی بیش از آن که یکی را ده بدهند کقوله: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا (۵) وَ هُمْ مِنْ فِرْعَ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ. کوفیان به تنوین خواندند (۱)، و نصب «یومئذ» بر ظرف، و اینکه قراءت عبد الله مسعود است. و باقی قراء بر اضافه و کسر «میم» بی تنوین، و همچنین فزع یومئذ، و ایشان از ترس آن روز ایمن باشند، و اینکه قراءت بهتر است برای آن که آن جا «فزع» معرّف باشد، و بر آن قراءت منکر (۲)، چنان که معنی آن باشد که یک فزع بود، و یک فزع بیش باشد آن روز، بل آن روز همه فزع باشد.

وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ، ابراهیم گفت: مراد به «سیئه»، شرک است، و مراد به «حسنة» ایمان، گفت بیانش آن خبر که:

ثَمَنُ الْجَنَّةِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ.

فَكَبَّتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ، رویهای ایشان در دوزخ افکندند. و روی کنایت است از جمله ایشان، چنان که گفت: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ (۳) وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ (۴) وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ (۵) هَلْ تُجْزَوْنَ (۶) إِنَّمَا أَمْرٌ، آنکه حق تعالی رسول را گفت بگو اینکه قوم را که: مرا فرموده‌اند که خدای اینکه شهر را پرستم که حرام کرد آن را، یعنی مگه (۷) که خدای آن را حرام کرده است و مأمن ساخته تا در او هیچ خون حرام (۸) نریزند، و هیچ صید نیازارند، و هیچ درخت او (۹) نبرند، و بر کسی ظلم نکنند، و گیاه او ندروند (۱۰). و عبد الله عباس در شاذ خواند: «الَّتِي حَرَّمَهَا»، چنان که با «بلده» راجع باشد. وَ لَهُ كُلُّ شَيْءٍ، و او راست همه چیز یعنی خدای را به خلق و ملک

و ملک. و أمرت أن أكون من المسلمین، و مرا فرموده‌اند که از جمله مسلمانان باشم.
و أن أتلو القرآن، و مرا فرموده است تا قرآن خوانم. فَمَنْ اهْتَدَى، هر که او ره

(۱). آز: خوانده‌اند.

(۲). آب، آز: منکراند.

(۳). سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۲.

(۴). سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۴. [...]

(۵). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۸.

(۶). آط: یجزون، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

(۷). کا را.

(۸). کذا: در همه نسخه بدلها.

(۹). کذا: درو.

(۱۰). کا: نچینند.

صفحه : ۸۷

راست به دست آرد و اختیار ایمان و طاعت کند، برای خود کند، و هر که گمراه شود ضلال او بر او باشد، یعنی نفع و ثواب طاعت او به کسی دیگر ندهند، و مضرت و عقاب معصیت او بر کسی دیگر نهند. فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنذِرِينَ، بگو که من از جمله واعظان و ترسانند گانم. بر من بیشتر از اعدار و انذار نیست، گفتند «۱»: اینکه آیت به آیت قتال منسوخ است.

وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ، و بگو که سپاس خدای را. (سنزیکم ایاته فتعرفونها)، آیات خود با شما نماید، و شما آن را بشناسی. گفتند: یعنی روز بدر، و نظیره قوله: سَأُرِيكُمْ «۲» كَبَّهَ كَبَّهَ.

مجاهد گفت: من آیات خود با شما نمایم در تنهای «۴» شما، و در آسمان و زمین، و احوال و ارزاق شما، نظیره قوله: سَأُرِيكُمْ آیاتنا فی الآفاق وَ فی أَنْفُسِهِمْ «۵» وَ مَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ «۶» إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ - «۱» كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ «۵»

[سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۲۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

طسم (۱) تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۲) تَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبِيٍّ مُوسَى وَ فِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۳) إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيْعًا يَسْتَضِعُّ مِنْهُمِ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَ يَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ (۴) وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ (۵) وَ نَمَكِّنُ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ نُرِي فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ

وَ جُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ (۶) وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَ لَا تَخَافِي وَ لَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَ جَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ (۷) فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ (۸) وَ قَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتْ عَيْنَ لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۹) وَ أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْ لَا أَنْ رَبَّنَا عَلَيَّ قَلْبُهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۱۰) وَ قَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۱۱) وَ حَرَمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلٍ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَ هُمْ لَهُ نَاصِحَةٌ حُونَ (۱۲) فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَىٰ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَ لَا تَحْزَنَ وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۱۳) وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۴)

وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَىٰ حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَغَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ (۱۵) قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۱۶) قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ (۱۷) فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِحُهُ قَالَ لَهُ مُوسَىٰ إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ (۱۸) فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَىٰ أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ وَ مَا تُرِيدُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ (۱۹)

وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنَ أَقْصَىٰ الْمَدِينَةِ يَسْعَىٰ قَالَ يَا مُوسَىٰ إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ (۲۰) فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۲۱) وَ لَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ (۲۲) وَ لَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَ جَدَّ عَلَيْهِ أُمَّهُ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّىٰ يُصَدَرَ الرَّعَاءُ وَ أَبُوْنَا شَيْخٌ كَبِيرٌ (۲۳) فَسَقَىٰ لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّىٰ إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ (۲۴)

فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَىٰ اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَهُ وَ قَصَّ عَلَيْهِ الْقِصَّةَ صَاحَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۲۵) قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ (۲۶) قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَنْكَحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيْ هَاتَيْنِ عَلَىٰ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجْرٍ فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ سَيَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الضَّالِّينَ (۲۷) قَالَ ذَلِكَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجْلِينَ قَضَيْتَ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَ اللَّهُ عَلَيَّ مَا نَقُولُ وَ كَيْلٌ (۲۸)

[ترجمه]

[به نام خدای مهربان بسیار آمرزش]

«۶»

اینکه آیتهای قرآن روشن (۷) .

(۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۵. [.....]

(۲). مش: یکبزار.

(۳). آج، لب، آل: ندارد.

(۴). آب، آج، لب، آز، آل، مش، کا: گواهی.

(۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸.

(۶). آط: ندارد، از آب، افزوده شد، آج، لب، آل: به نام خدای بخشاینده مهربان، مش: به نام خدای بخشاینده آمرزنده.

(۷). آب، مش است.

صفحه : ۸۹

می‌خوانیم بر تو از خبر موسی و فرعون برآستی برای قومی که ایمان آرند» (۱).
 فرعون بلندی کرد» (۲) در زمین و کرد اهل آن را به فرقه‌ها، ضعیف کرد» (۳) گروهی را از ایشان، می‌کشت» (۴) پسران ایشان» (۵) و زنده می‌گذاشت» (۶) زنان ایشان را» (۷) که بود» (۸) از جمله مفسدان.
 ما می‌خواهیم که منت نهیم بر آنان که ضعیف گرفتند» (۹) در زمین و کنیم ایشان را امامان، و کنیم ایشان را میراث خوار.
 و تمکین کنیم» (۱۰) ایشان را در زمین و باز نماییم فرعون را و هامان را و لشکرهای ایشان را از ایشان آنچه بودند حذر می‌کردند» (۱۱).
 و وحی کردیم به مادر موسی که شیرده او را» (۱۲)، چون بترسی بر او بیفکن او را در دریا و مترس و اندوه مدار که ما باز رسانیم» (۱۳) او را با تو و کنیم» (۱۴) او را از جمله پیغامبران.
 بر گرفتند» (۱۵) او را آل فرعون تا باشد ایشان را دشمنی و اندوهی» (۱۶)، فرعون و هامان و لشکرهای» (۱۷) ایشان بودند خطا کننده.

(۱). آب، مش: دارند.

(۲). آب: تکبر می‌کند، مش: تکبر کرد.

(۳). آب، آج، لب، آل، مش: ضعیف می‌شورد.

(۴). آب، مش: که می‌کشتند.

(۵). آب، مش: خود را.

(۶). آب، مش: می‌گذاشتند.

(۷). آط: بودند، با توجه به آب تصحیح شد.

(۸). آط: استضعفوا، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. [...]

(۹). آب، مش: ضعیفانند در، آج، لب، آل: ضعیف می‌شوردند ایشان را.

(۱۰). آب، مش: جای دهیم.

(۱۱). آب، مش: ایشان کم نبودند که حذر کنند.

(۱۲). آب، آج، لب، آل، مش: پس.

(۱۳). آب، مش: باز گرداننده‌ایم.

(۱۴). آب، مش: گرداننده‌ایم.

(۱۵). آب، مش: برچیدند.

(۱۶). آب، آج، لب، آل، مش: بدرستی که.

(۱۷). آب: لشکر.

صفحه : ۹۰

و گفت زن فرعون روشنایی چشم باشد مرا و تو را، مکشی او [را]

«۱»، باشد که سود دارد ما را، [یا]

«۲» گیریم او را فرزندی و ایشان نمی دانستند»۳».

و گشت دل «۴» مادر موسی پرداخته، نزدیک بود که آشکارا بکند به او، اگر نه بستمانی «۵» در دل او تا باشد از مؤمنان. و گفت خواهرش را ابر پی او برو «۶»، و او را از دور بدید او را و ایشان نمی دانستند [«۷».

و حرام گردانیدیم بر او شیرها «۸» از پیش «۹»، گفت خواهر موسی هیچ دلالت کنم شما را بر اهل خاندانی که فرا پذیرند او را برای شما و شیر دهند، و ایشان او را نیک خواهان باشند. پس باز گردانیدیم او را با مادر او تا روشن شود چشم او و اندوهگن نبود، و تا مادر موسی بداند که وعده خدای راست است، و لکن بیشتر ایشان نمی دانند.

و چون موسی برسید بغایت قوت و جوانی و بلاغت، و تمام عقل شد، بدادیم او را حکمت و علم، و همچنین پاداش «۱۰» دهیم نیکو کاران را.

و در شد موسی - علیه السلام - به شهر مصر بر وقت آرامیدن و غفلت از اهل مصر «۱۱». پس یافت در مصر دو مرد با یکدیگر جنگ می کردند، یکی سامری بود از خویشان موسی «۱۲» و

۱، ۲. آط: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۳). آب، مش: نمی دانند.

(۴). آب، مش: اگر نه آن که می بستیم.

(۵). آب، مش: و در صبح در آمد.

(۶). آب، مش: که قصد کن او را. [.....]

(۷). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

(۸). کذا در اساس، آط، آج، لب، آل: پستانها.

(۹). آط، آج، لب آن.

(۱۰). آط، آل: پاداش.

(۱۱). آط، آج، لب، آل: اهلش.

(۱۲). آط، آج، لب، آل: از شیعه او.

صفحه : ۹۱

دیگر قبلی بود از دشمنان موسی، فریاد و یاری خواست از موسی آن که از خویشان موسی بود، بر آن که از دشمنان او بود، پس مثنی بزد قبلی را موسی - علیه السلام «۱» - بکشت او را. گفت موسی: اینکه از کردار دیو است، بدرستی که او دشمنی است گمراه کننده هویدا.

گفت موسی: ای خداوند من؟ بدرستی که من ستم کردم بر تن خود، پس بیامرز مرا، بیامرزید او را، که اوست آمرزنده و بخشاینده. گفت خداوندا بدانچه نعمت کردی بر من هرگز نباشم یار «۲» گناهکاران را.

پس گشت «۳» در شهر مصر از کشتن ترسیده «۴»، گوش وا خویش می داشت «۵» همی آن که یاری خواسته بود از او دی، فریاد «۶» می خواست از او، گفت او را موسی: بدرستی که تو گمراهی هویدای «۷».

پس چون خواست که بگیرد آن را که او دشمن بود ایشان هر دو را، گفت ای موسی ای «۸» می‌خواهی که بکشی مرا چنان که بکشتی یکی را دی! نمی‌خواهی مگر آن که باشی گردنکشی در زمین، و نمی‌خواهی که باشی از نیکان. و آمد مردی از کناره شهر به شتاب،

-
- (۱). آج، لب، آل پس.
 - (۲). آط، آج، لب، آل: پشت و پناه.
 - (۳). آط، آج، لب، آل: پس در بامداد آمد، آب، مش: پس صبح کرد.
 - (۴). آط، آج، لب، آل: در شهر ترسناک، آب، مش: در شهر ترسان.
 - (۵). آط، آب، آج، لب، آل، مش: چشم می‌داشت.
 - (۶). آط، آج، لب: که دید آن را که یاری می‌خواست از او، آب، مش: آن کس که طلب یاری می‌کرد دیروز.
 - (۷). آط، آج، لب: آشکارا، آب، مش: گمراه روشنی.
 - (۸). آب، مش: تو. [.....]

صفحه : ۹۲

گفت ای موسی بدرستی که بزرگان گروه اشارت «۱» می‌کنند به تو تا بکشند تو را. بیرون شو، بدرستی که من تو را از نصیحت کنندگانم.

بیرون شد از مصر ترسنده «۲»، چشم «۳» می‌داشت که از پس وی بیایند، گفت ای خداوند من برهان مرا از گروه ستمکاران. و چون روی کرد «۴» سوی مدین گفت شاید بود که خداوند من راه نماید مرا به راه راست.

و چون فرا رسید فرا «۵» آب مدین یافت بر او بر سر چاه «۶» گروهی از مردمان که آب می‌دادند، و یافت از جزایشان دو زنی را «۷» که باز می‌داشتند «۸» گوسفندان خود را، گفت چیست کار شما، گفتند آن دو زن: ندهیم ما آب تا که باز گردند شبانان، و پدر ما پیری است بزرگ.

پس آب داد موسی ایشان را، پس برگشت «۹» سوی سایه‌ای شد «۱۰»، پس گفت ای خداوند من، بدرستی که من بدانچه تو فرستی «۱۱» سوی من از نیکی، درویش و نیازمندم.

آمد به موسی از ایشان دو زن یکی می‌رفت بر شرمساری، گفت آن زن که

-
- (۱). آط، آج، لب، آل: مشورت.
 - (۲). آب، آج، لب، آل: ترسان.
 - (۳). آج، لب، آل به گروه.
 - (۴). آط، آج، لب، آل: روی نهاد.
 - (۵). آط: چون برسد به، آب: چون رو آورد بر.
 - (۶). دیگر نسخه بدلها: ندارد.
 - (۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش: دو زن.
 - (۸). آط، آب، آج، لب، آل: که می‌رانند.

(۹). آط: پشت کرد.

(۱۰). آج، لب، آل: سایه درخت.

(۱۱). آط، آب، مش: تو فرستادی.

صفحه : ۹۳

پدر من می‌خواند تو را تا پاداش «۱» دهد تو را مزد آنچه آب دادی گوسپندان «۲» ما را، پس چون آمد موسی بدو و بر گفت بر او قصه، گفت مه ترس «۳»، برستی از گروه ستمکاران.

گفت یکی از آن دو زن: ای پدر من؟ او را به مزدوری ستان که «۴» بهترین آن کس که به مزدوری ستانی آن باشد که قوی باشد و امین.

گفت شعیب «۵» بدرستی که من می‌خواهم که به زنی به تو دهم یکی از اینکه دو دختر من به شرط آن که مزدوری کنی مرا هشت سال، پس اگر تمام کنی ده سال مردمی از سوی تو باشد و نمی‌خواهم من که دشخوار و سخت‌واگیرم بر تو، زود بود که یابی تو مرا اگر خواهد خدای - سبحانه و تعالی - از نیک مردان.

گفت موسی - علیه السلام: اینکه کار به میان من و توست هر کدام از دو اجل «۶»، یعنی هشت سال و ده سال هر کدام که بگذارم و تمام کنم نبود بیداد و دشخواری بر من، و خدای بر آنچه می‌گویم نگاهبان است و گواه.

قوله تعالی: طسم «۷» نَتْلُوا عَلَیْكَ، ما بر تو می‌خوانیم از خبر موسی و فرعون

(۱). آط: پاداشت.

(۲-۵). دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۳). اساس: مه ترس / مترس. [...]

(۴). آب، مش: ای پدر اجارت گیر او را که.

(۶). آط، آج، لب، آل: دو وقت، آب، مش: از اینکه دو مدت.

(۷). مش تلک آیات الکتاب المبین

صفحه : ۹۴

بدرستی و راستی. و «من»، تبعیض راست برای آن که جمله قصه موسی در اینکه سورت نیست، و گفت: به حق و صدق می‌خوانیم تا کسی را شبهتی نباشد در آن که اینکه قصه راست است یا دروغ، یا «۱» در او تفاوتی و کما بیشی هست «۲». آنگه گفت: لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ، ما اینکه قصه برای قومی «۳» مؤمنان می‌خوانیم، و اگر چه اینکه قصه برای مؤمن و کافر است. مؤمنان را به ذکر تخصیص کرد برای آن که منتفع ایشانند به آن.

آنگه در قصه فرعون گرفت و گفت: إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ، فرعون در زمین - گفتند: مراد زمین مصر است - علو و تکبر و ترفع کرد، و اهل آن زمین را به چند فرقت «۴» کرد هر فرقتی «۵» را به خدمتی مشغول بکرد «۶». يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ، گروهی را از ایشان ضعیف گرفت، و آن بنی اسرائیل بودند. يُدَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ، پسران ایشان را می‌کشت به تهمت موسی، و زنان و دختران ایشان را رها می‌کرد، آنگه بر جمله گفت: او از جمله مفسدان بود.

آنگه گفت: وَ نُرِيدُ، و ما می‌خواهیم، یعنی خواستیم که مَتَّ نَهِيمُ بر آنان که ایشان را مستضعف کردند و ضعیف داشتند [۱۷۴-ر]

در زمین مصر از بنی اسرائیل. وَ نَجَعَلَهُمْ أَئِمَّةً، و ایشان را امامانی کنیم که مردم به ایشان اقتدا کنند در خیرات، اینکه قول عبد الله عباس است.

قتاده گفت: یعنی ایشان را به «۷» پادشاه و والی کنیم، بیانه قوله: وَ جَعَلَكُمْ مُلُوكًا «۸» وَ نَجَعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ، و ایشان را به وارث مال فرعون و قوم او کنیم پس «۹» آن که ایشان را هلاک کرده باشیم.

و اصحاب ما روایت کردند که: آیت در شأن مهدی آمد- علیه السلام- که خدای او را و اصحاب او را از پس آن که ضعیف و مستضعف بوده باشند «۱۰» منت نهد

(۱). لب: تا.

(۲). همه نسخه بدلها: نیست.

(۳). آج، لب: قوم.

(۴). کا: فرقه.

(۵). کا: فرقه‌ای.

(۶). همه نسخه بدلها: کرد.

(۷). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۸). سوره مائده (۵) آیه ۲۰.

(۹). کا: پیش از.

(۱۰). همه نسخه بدلها: مستضعفند.

صفحه : ۹۵

بر ایشان، و مراد به زمین جمله زمین دنیاست. و ایشان را امام کند در زمین، و ایشان را وارث کند، و اینکه قول اولیتر است از آن جا که موافق ظاهر است از چند وجه:

یکی: ارض به «لام» تعریف جنس بر عموم حمل کردن اولیتر باشد. دگر: لفظ امام در حق او حقیقت باشد، و در حق بنی اسرائیل مجاز. دگر آن که: وارث به او لا- یقتر است از اینکه «۱» جا که او باز پسین ائمه است و او وارث همه گذشتگان باشد و به دامن قیامت بود دولت او «۲»، و مثله قوله: وَ لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ «۳» وَ نُرِي، حمزه و کسائی و خلف خواندند: «و یری فرعون و هامان [و جنود]

«۴» به «یا» مفتوح و رفع «فرعون» و «هامان» و «جنود»، باسناد الفعل اليهم. و باقی قراء وَ نُرِي، به «نونی» مضموم و کسر «را» و نصب «یا» و نصب ما بعدها علی أنه مفعول به.

و معنی قراءت اول «۵» آن باشد که بینند فرعون و هامان و لشکر ایشان از بنی اسرائیل آنچه می ترسند و حذر می کنند از آن. و معنی قراءت دوم آن باشد که باز نماییم با فرعون و هامان و لشکرش «۶» از آن مستضعفان آنچه ایشان از آن حذر می کنند از هلاک، یعنی آن مستکبران را بر دست اینکه مستضعفان هلاک کنیم. و براین قراءت آیت عطف بود بر آیت مقدم، و نصب «نری» بر عطف أَنْ نَمُنَّ باشد.

قوله: وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ - الاية، قتاده گفت: اینکه وحی القاء فی القلب است نه وحی پیغامبری است. گفت: ما در دل او افگندیم، و نام مادر موسی یوخابد بنت لاوی بن یعقوب. و گفتند: اینکه وحی به معنی امر است، خدای تعالی او را فرمود که او را

شیر ده. چون ترسی بر او «۷»، او را در رود نیل افکن و هیچ مترس و اندوه مدار که

(۱). همه نسخه بدلها: آن. [.....]

(۲). کا: تا منقرض دنیا دولت او بماند.

(۳). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۱۰۵.

(۴). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و با توجه به ذکر کلمه در جمله افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: «و معنی قراءت اول ...» ندارد.

(۶). آب، مش: لشکر را.

(۷). همه نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۸/۴۳۶): یعنی موسی را و.

صفحه : ۹۶

ما او را با تو دهیم و از جمله پیغامبران کنیم او را.

اهل بلاغت گفتند: اینکه آیت «۱» از جمله آن است که در بلاغت بغایت است برای آن که در او دو خبر است، و دو امر، و دو نهی، و دو بشارت.

اما دو خبر «۲»: (او حینا و خفت)، و امّیا دو امر: (ارضعیه و القیه)، و دو نهی: وَ لَا تَخَافِی وَ لَا تَحْزَنِی، و دو بشارت: اِنَّا رَاٰوْهُ اِلَیْکِ وَ جَاعِلُوْهُ مِنَ الْمُرْسَلِیْنَ.

عطا و جویر «۳» و مقاتل و ضحاک گفتند از عبد الله عباس که: فرعون در خواب دید که آتشی از بیت المقدس «۴» بر آمدی، و گرد مصر بر آمدی «۵» و قبطیان را و سرایهای ایشان بسوختی و بنی اسرائیل را تعرّض نکردی.

علمای قوم خود را بخواند و «۶» اینکه خواب از ایشان پرسید، گفتند: از اینکه شهر مردی بیرون آید که هلاک تو و هلاک قوم تو بر دست او باشد، و اینکه اوان ولادت اوست.

فرعون بفرمود تا جماعتی را بر زنان آبستان «۷» بنی اسرائیل گماشتند تا هر مولود که بزاد «۸» آنچه پسر بود می کشتند، و آنچه دختر بود رها می کردند.

و هب گفت: در طلب موسی «۹» نود هزار کودک را بکشتند.

عبد الله عباس گفت: چون بنی اسرائیل در مصر بسیار شدند، بر مردمان تطاول کردند و معاصی آشکارا کردند، و خیار «۱۰» ایشان دست از امر معروف و نهی منکر برداشتند، خدای تعالی قبطیان را بر ایشان گماشت تا ایشان را مستضعف کردند و بنده گرفتند و بیگار فرمودند تا آنکه که خدای ایشان را برهانید «۱۱» به موسی.

عبد الله عباس گفت: چون علامت حمل و اثر آن به مادر موسی پیدا شد، خبر دادند فرعون را «۱۲» که زن عمران آبستن است. او کس فرستاد زنان را تا ببینند. بیامدند

(۱). مش در بلاغت، آب: گفته اند اینکه بلاغت.

(۲). آط او.

(۳). همه نسخه بدلها: جییر.

(۴). کا: آسمان.

(۵). همه نسخه بدلها: در آمدی.

(۶). مش تعبیر.

(۷). همه نسخه بدلها: آبستن.

(۸). مش: هر مولودی که بزادی. [.....]

(۹). مش: در دفع نمودن موسی.

(۱۰). کا: جباران.

(۱۱). کا: بترسانید.

(۱۲). همه نسخه بدلها: او را.

صفحه : ۹۷

و بدیدند و اختبار کردند، هیچ اثر «۱» ندیدند، هر گه که دست بر شکم او نهادند، کودک با پشت «۲» رفت «۳». برفتند و فرعون را

گفتند: هیچ اثری نیست [۱۷۴-پ]

، و اصلی نیست اینکه حدیث را.

چون حمل به او «۴» گران شد و وقت وضع نزدیک رسید «۵»، از جمله قابلگان که «۶» ایشان را بر اینکه کار گماشته بودند یکی بود

که او با مادر موسی دوستی «۷» داشتی.

چون درد زادن بگرفت او را، کس فرستاد و آن قابله را حاضر کرد و او را گفت: بدان که حالی چنین پیش آمد، و اینکه دوستی

تو «۸» باید تا مرا نفعی کند به وقتی، اگر ممکن باشد مرا یاری دهی بر اینکه وضع و «۹» پوشیده داری. گفت همچنین «۱۰» کنم.

چون اینکه حدیث بشنید، در دل گرفت که فرعون را خبر دهد اگر مولود پسر باشد.

چون مادر موسی به موسی بار نهاد. نوری از میان چشمهای او بتافت که چشمهای ایشان را مبهوت «۱۱» کرد، و دوستی از او «۱۲»

در دل اینکه قابله فتاد «۱۳» سخت، روی به مادر موسی کرد و او را گفت: همه عزم من آن بود که اگر اینکه مولود پسر باشد، یا

بکشم او را «۱۴»، یا فرعون را خبر دهم. اکنون چون بدیدم او را، دوستی از او در دل من «۱۵» افتاد، و اینکه نور روی او گوی «۱۶»

می دهد که «۱۷» آن کودک است که دشمن ماست، و هلاک ما بر دست او باشد، و لکن دوستی او رها نمی کند مرا که مکروهی به

او رسانم، او را نگاه دار از فرعون و قومش.

چون قابله از سرای مادر موسی به در آمد «۱۸»، بعضی از عیون و جوایس او را

(۱). کا حمل.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: او، کا مادر.

(۳). لب: برفت، مش: می رفت و می چسبید چنان که اثر آن معلوم نمی شد، کا: رفتی.

(۴). آج، لب: با او، آز: او به او، مش: حمل بار.

(۵). همه نسخه بدلها: نزدیک آمد.

(۶). مش تمام.

(۷). کا فرعون.

(۸). مش: و به اینکه دوستی که مرا با توست می.

(۹). آب، آرز، مش: بر اینکه و اینکه حدیث، آط، آج، لب، آل: وضع و اینکه، کا: و اینکه حدیث.

(۱۰). مش که می‌گویی چنان. [.....]

(۱۱). همه نسخه بدلها: متخیر.

(۱۲). مش: دوستی موسی، دیگر نسخه بدلها بجز کا: دوستی او، کا: دوستی از آن.

(۱۳). همه نسخه بدلها: افتاد.

(۱۴). همه نسخه بدلها: اینکه را.

(۱۵). مش سخت.

(۱۶). همه نسخه بدلها: گواهی.

(۱۷). آط، آب، مش اینکه.

(۱۸). کا: بیرون آمد.

صفحه : ۹۸

بدیدند، خیر (۱) بدادند. حرس بیامد تا (۲) بنگرند (۳). کسی بیامد و او را خبر داد (۴). او موسی را در خرقة‌ای پخت (۵) و در تنور نهاد و او برفت (۶). خاله موسی در آمد و نیک نگاه نکرد (۷) آتش در تنور نهاد و تنور بتافت تا نان پزد. قوم فرعون در آمدند و سرای (۸) بجستند و بنگریدند، هیچ کودک ندیدند و تنوری دیدند که آتش از آن زبانه می‌زد، برفتند.

چون مادر موسی باز آمد، خواهر را گفت: کودک را چه کردی! گفت: ندیدم او را. گفت: منش در تنور نهادم، چون در نگریدند موسی در میان آتش بود و آتش گرد او می‌گردید و او را گزند نمی‌کرد. دل خوش شدند و او را (۹) بر گرفتند.

اهل اشارت گفتند (۱۰): خدای تعالی برای آن چنان ساخت (۱۱) تا آنکه که او را گوید: فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ، او را به آب افکن، واثق باشد به آن که خدایی که او را در آتش نگاه دارد (۱۲)، در آبش هم نگاه دارد (۱۳).

و روایت دیگر آن است که: تنور به آتش می‌بخشید (۱۴)، مادر موسی چون بشنید که قوم فرعون به در سرای (۱۵) آمدند، مدهوش شد و عقل از او برفت ندانست تا (۱۶) کودک را چه کند، در تنور انداخت و او بگریخت. ایشان در آمدند و گفتند: اینکه زن قابله چه کار داشت اینکه (۱۷) جا! گفت: او را با ما آشنایی است (۱۸)، به پرسیدن مادر آمد (۱۹). برفتند.

(۱). مش به فرعون.

(۲). مش: به فرعون دادند، تفحص کننده را فرعون فرستاد که تا.

(۳). همه نسخه بدلها: بنگرد، کا: ببینند.

(۴). مش: بیامد و مادر موسی را از اینکه مقدمه آگاه کردند.

(۵). همه نسخه بدلها: پیچید.

(۶). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد. [.....]

(۷). آج، لب، آل: کرد، مش: نکرده، کا: نگه کرد.

(۸). مش عمران را، کا را.

(۹). مش از تنور.

(۱۰). همه نسخه بدلها: اهل معنی اشارت کردند که.

(۱۱). مش که.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز کا: نگاه داشت، کا: نگه دارد.

(۱۳). مش: در آب هم خواهد نگاه داشت، کا: در آب نیز نگه دارد.

(۱۴). آط، آب، آز، مش: می‌پختند، آج، لب، آل: می‌جستند.

(۱۵). مش ما.

(۱۶). آب، آج، لب، آز، آل، مش: که.

(۱۷). آج، لب، آل: آن.

(۱۸). همه نسخه بدلها: او با ما آشنایی داشت.

(۱۹). مش: برای پرسیدن احوال ما را آمد.

صفحه : ۹۹

چون چیزی ندیدند، مادر موسی دختر «۱» را گفت: کودک را چه کردم «۲»! گفت:

ندانم. ساعتی بود آواز «۳» از تنور آتش بر آمد، برخاستند و بنگریدند «۴» آتش بر او برد و سلام شده بود. او را برگرفتند و مدتی پنهان می‌داشتند.

چون طلب سخت شد، خدای تعالی در دل او افکند «۵» که او را در تابوتی نه و در رود نیل افکن. او بیامد و درود گر «۶» را گفت: تابوتی کن به اینکه اندازه، و درود گر قبضی بود، گفت: چه خواهی کردن «۷»! گفت به کاری می‌باید «۸» مرا، الحاح کرد مادر موسی، نخواست تا دروغی بگوید، گفت: کودکی را «۹» می‌خواهم تا او را در آن تابوت پنهان کنم که از فرعون می‌ترسم بر او. او تابوت بساخت و بر اثر برفت و خانه او بشناخت. آنکه بیامد تا گماشتگان اینکه کار را خیر دهد. خدای تعالی زبانش بیست تا چندان که خواست تا «۱۰» سخن گوید نتوانست. اشارت می‌کرد، نمی‌دانستند که چه می‌گوید. چون بسیاری اشارت کرد و مفهوم نشد چیزی از آن «۱۱»، گفتند: دیوانه است او را بزدند و براندند. چون با دوکان «۱۲» آمد زبانش گشاده شد. دگر باره برفت تا اینکه خبر دهد، دگر باره زبانش بسته شد و چشمش مکفوف شد تا چیزی نتوانست گفتن و چیزی ندید. دگر باره بزدند او را و بیرون کردند. او می‌آمد، در وادی افتاد «۱۳»، گفت: اینکه مولود آن است که مطلوب فرعون است، و اینکه آیات علامت آن است که او حق است، اگر خدای تعالی دگر باره زبان و چشم با من دهد من به او ایمان آرم.

خدای تعالی از او صدق دانست، چشم و زبان با او داد. او بیامد و به در سرای [۱۷۵-ر]

مادر موسی آمد و اینکه قصه باز گفت و به موسی ایمان آورد، و او مؤمن آل

(۱). مش خود. [.....]

(۳). آج، لب، آل، مش او.

(۴). آب، آز، مش: بنگریستند، کا: در نگریدند.

(۵). اساس: افکن، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۶). لب: نجار، کا: درود گری.

(۷). همه نسخه بدلها آن را.

(۸). همه نسخه بدلها: به کاری می‌آید.

(۹). همه نسخه بدلها: کودکی هست مرا.

(۱۰). همه ایمان بدلها: که.

(۱۱-۲). همه نسخه بدلها: مفهوم از او چیزی نشد.

(۱۲). آط، آج، لب، آل، کا: بادکان، آب، آز: بازدکان، مش: به دکان.

(۱۳). همه نسخه بدلها با خود.

صفحه : ۱۰۰

فرعون بود- حیب النجار، گفت «۱» که خدای تعالی در حق او گفت: وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ «۲» قُرَّتْ عَيْنُ لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا، فرعون گفت: اکنون چون «۸» شفاعت می کنی، او را به تو بخشیدم، اما قره عین لک لالی، او روشنایی چشم تو است، از آن من نیست.

اهل اشارت گفتند: خدای تعالی از برکه «۹» اینکه گفتار آسیه را هدایت کرد «۱۰»، و اگر فرعون همین گفته بودی او را نیز هدایت دادی، و لکن چون شقاوت بر او غالب بود آنچه سبب لطف او بود اختیار نکرد.

آسیه را گفتند: چی «۱۱» نام نهی اینکه را! گفت: موشا «۱۲»، لِأَنَّهُ وَجَدَ بَيْنَ الْمَاءِ وَالشَّجَرِ، برای آن که او را از میان آب و درخت «۱۳» یافتند، و ذلک قوله: فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ «۱۴» لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا، تا ایشان را

(۱). همه نسخه بدلها که.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: بر آب.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: در بر.

(۴). مش: همان.

(۵). همه نسخه بدلها: باید کشت.

(۶). مش که.

(۷). آب، آز قوله: قَالَتْ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ

(۸). مش تو.

(۹). همه نسخه بدلها: برکت.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز مش: هدایت داد، مش: هدایت دادی.

(۱۱). همه نسخه بدلها: چه.

(۱۲). آب، آز، مش: موسی.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز کا: شجر. [...]

(۱۴). همه نسخه بدلها لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا

(۱۵). همه نسخه بدلها عبارت «التقاط بر گرفتن ... آل فرعون» را ندارد.

صفحه : ۱۰۲

دشمنی «۱» باشد و اندوهی. و اینکه «لام» «لام» غرض نیست، برای آن که ایشان را غرض نه اینکه بود، بل غرض ایشان آن بود که

خدای تعالی گفت: قُرَّتْ عَيْنِ لِي وَ لَكَ، و لکن چون در سابق علم خدای - عَزَّ وَ جَلَّ - چنین بود که لا محال دشمن ایشان خواهد بودن و حزن ایشان «۲»، گفت: پنداری خود او را برای اینکه کار بر گرفتند، و اینکه «لام» را «لام» عاقبت می «۳» خوانند، و چند جای ذکر او برفت و شواهد او گفته شد از اشعار.

بعضی دگر گفتند: «التقاط»، در اینکه موضع از قول عرب است که ایشان گویند: رأيت فلانا التقاطا، ای فجأة من غير قصد و لا طلب، قال الزاجر:

و منهل وردته التقاطا لم التى اذ وردته فراطا

و «لقطه» از اینکه جاست برای آن که ناگاه یابند بی قصد و طلب. پس معنی اینکه باشد که: وجده آل فرعون فجأة فأخذوه كأخذ «۴» اللقطه.

ليكون لهم عدواً و حزناً، كوفيان [۱۷۵-پ]

خوانند «۵»: «حزنا» به ضم «حا» و سکون «زا»، و باقی قراء «حزنا» به فتح «حا» و «زا»، و همالغتان: كالبخل و البخل، و العدم و العدم، و السقم و السقم. إِنَّ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ، که فرعون و هامان و لشکرشان گناهکار بودند، يقال: خطيء اذا اثم فهو خاطيء و اخطأ اذا لم يصب الغرض فهو مخطيء.

وَ قَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ، گفت زن فرعون - و هی «۶» آسیه بنت مزاحم: قُرَّتْ عَيْنِ لِي وَ لَكَ، ای هو قره عين لي و لك، اینکه کودک روشنایی چشم ما باشد، مرفوع است بر خبر مبتدای محذوف. لا تَقْتُلُوهُ، مکشی او را. عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا، باشد که ما را در اینکه نفعی باشد، یا «۷» او را به فرزندى «۸» گیریم. وَ هِيمَ لا- يَشْعُرُونَ، و ایشان نمی دانستند که او کیست. مجاهد و قتاده گفتند: ایشان نمی دانستند «۹» که مال کار

(۱). همه نسخه بدلها: دشمن.

(۲). همه نسخه بدلها خدای تعالی.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها بجز کا: کما اخذ.

(۵). آب، آز: خوانده اند، آج، لب، آل: خوانند.

(۶). همه نسخه بدلها: او.

(۷). آط، آب، آج، لب، آز، آل: تا.

(۸). آط، آب، آج، لب، آز، آل: به فرزند.

(۹). همه نسخه بدلها بجز کا، عبارت «که او کیست ... نمی دانستند» را ندارد.

صفحه: ۱۰۳

او «۱» و ایشان به کجا «۲» رسد.

وَ أَصْبَحَ فُوَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا، گفت: در روز آمد دل مادر موسی، فارغا، پرداخته.

بیشتر مفسران گفتند: از حزن و اندوه و خوف «۳» موسی - علیه السلام - برای آن وحی که در دل او افکنده بودند.

بعضی دگر گفتند: دل او در روز آمد فارغ «۴» از همه چیزی الا از ذکر موسی - علیه السلام.

گفتند: چون مادر موسی را به دریا افکند، شیطان بیامد و گفت:

چيست اينکه که تو کردی! اگر فرعون او را بکشتی تو را بر آن مزدی بودی، امّا چون تو بکشتی او را، هم آن مزد بر خود تباہ کردی، و هم فرزند را هلاک کردی، هم مستحقّ عقوبت شدی. دلش تنگ شد و اندوهناک شد، خدای تعالی لطف کرد با او تا او متسلّی شد و دلش از آن وسواس فارغ گشت، پس قولی دیگر آن است که: أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا مِنْ وَسْوَسَةِ الشَّيْطَانِ.

بعضی دیگر گفتند: چون خبر به او رسید که موسی به دست فرعون افتاد، چندانى رنج «۵» به دل او رسید که آن وحی فراموش کرد که خدای تعالی در دل او افکنده بود، خدای «۶» گفت: أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا [ای بالنسیان من الوحی الذی اوحی الیها. کسائی گفت: فارغا، ای ناسیا. ابو عبیده گفت: فارغا]

«۷» من الحزن، خالی شد دلش از حزن، از آن که می‌ترسید که او غرق شده باشد، و گفتند:

اشتقاق اینکه لفظ از قول عرب است که گویند: ذهب دم فلان فرغا، ای باطلا، چون در کشتن قود و دیت «۸» نباشد، قال الشّاعر - شعر:

فإن تک اذواد تصین «۹» و نسوة فلن تذهبوا فرغا بقتل خباب «۱۰»

(۱). همه نسخه بدلها: مآل کار ایشان.

(۲). همه نسخه بدلها خواهد.

(۳). همه نسخه بدلها بر. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها و پرداخته.

(۵). آط، آب، آز، مش، کا و غم، آج، لب، آل رنج و الم و غم.

(۶). مش، کا: که خدای تعالی.

(۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها: چون در اودیت و قود.

(۹). آط، آج، لب، آل: اُصْبِن، آب، آز، مش: اذوادى صبن، لسان العرب (۸/ ۴۴۶): أخذن.

(۱۰). چاپ شعرانی (۸/ ۴۴۱)، لسان العرب (۸/ ۴۴۶): حبال.

صفحه : ۱۰۴

پس بر اینکه قول فارغا هم خالیا باشد لا هم، فیه و لا حزن کالدم الفرغ الذی لا دیة فیه و لا قود.

العلاء بن زید گفت: فارغا ای نافرا. ابن محیصن خواند و فضالهُ بن عبید: فرعا، به «عین» نامنقط و به «زای» منقط «۱» من الفزع، دل او ترسناک شد. إن کادت لتبدي به، «ان» مخففه است از ثقیله «۲»، و التقدیر: انّها کادت لتبدي به، نزدیک بود که اظهار کند آن کار را. و گفتند: ضمیر در «به» راجع است با موسی، یعنی نزدیک بود که اظهار کند آن کار که پوشیده می‌داشت از سختی و غم که به دل او رسید.

عبد الله عتّاس گفت: نزدیک بود تا گوید وا ابتاه. مقاتل گفت: چون دید که موج آن تابوت «۳» بر بالا- می‌برد و به زمین «۴» می‌آورد، صبرش نماند خواست تا جزع کند و آن کار آشکارا کند. کلبی گفت: اینکه آنگاه بود که فرعون موسی را به فرزندی پذیرفت «۵» مردمان می‌گفتند: موسی بن فرعون، او را خوش نمی‌آمد «۶»، نزدیک بود تا گوید «۷»: موسی ابنی و ابن عمران.

بعضی دیگر گفتند: ضمیر عاید است با وحی، یعنی نزدیک بود که آن وحی و القا که کردیم در دل او آشکارا کند. لَوْ لَا أَنْ رَبَّنَا عَلَي قَلْبِهَا، اگر نه آنستی که ما دل او بر جای بداشتیم به الطاف و عصمت. لِيَتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، تا او از جمله مؤمنان باشد. وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ، گفت مادر موسی خواهر موسی را، و مریم بود نامش «۸».

قصیه، ای اُتبعی «۹» اثره، بر پی او برو تا خبر او و حال او بدانی که کجا رسد، و «قصه»، از اینکه جاست که تتبع اثر گذشتگان باشد، و قصه هم از اینکه جاست طره را

(۱). همه نسخه بدلها بجز کا: منقوط، کا: به زاء معجم و عین غیر معجم من الفزع.

(۲). آب، آز: مثقله.

(۳). آب، آج، لب، آز، آل، مش، کا را.

(۴). همه نسخه بدلها: به زیر.

(۵). آط، آب، آز، مش، کا: پذیرفت، آج، لب، آل: پذیرفت.

(۶). همه نسخه بدلها: نیامد.

(۷). مش: که بگوید، کا: که گوید. دیگر نسخه بدلها: تا بگوید. [...]

(۸). همه نسخه بدلها: و نامش مریم بود.

(۹). آج، لب، ال: ابتغی.

صفحه: ۱۰۵

که مویها بر یک نسق متتابع باشد. قَبِضَتْ بِهِ، بدید او را، يقال: بصر به و ابصر بمعنی «۱»، و گفتند: بصر به، بلیغتر باشد [۱۷۶-ر] از ابصره. عَنِ جُنْبٍ، ای عن بعد، از دور بدید او را.

عبد الله عباس گفت: البصر عن جنب، آن باشد که چشم در نظر دور «۲» بیندازد و آن چیز به او نزدیک بود. قتاده گفت: آن باشد که دزدیده به چیزی نگردد و نماید که غرض من نه آن است. نعمان بن سالم خواند در شاذ: عن جانب، ای عن ناحیه. وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ، و ایشان ندانستند که او خواهر اوست.

وَ حَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلٍ، گفت: حرام کردیم بر او، یعنی باز داشتیم او را از آن. و اصل او در لغت منع باشد، و منه الحرمان و الحرمة و الاحرام «۳»، نه آن است که تحریمی شرعی بود اینکه جا به نهی، و «۴» معنی آن است که: بَغَضْنَا عَلَيْهِ، چنان ساختیم که شیر هیچ زن او را خوش نیامد تا امتناع کرد از آن چنان که از محرّمات امتناع کنند، كما قال الشاعر - شعر:

جاءت «۵» لتصرعني فقلت لها اقصری ائی امرؤ صرعی عليك حرام

ای ممتنع او ممنوع. و «مراضع»، جمع مرضعة باشد، و آن جای شیر خوردن بود، یعنی پستانهای زنان تا هیچها نمی گرفت «۶». مِنْ قَبْلٍ، از پیش آن که خواهر موسی آن جا شد «۷»، و آن چنان بود که چون او را بر گرفتند و دل بر او نهادند و او را به فرزند «۸» خواندند، برای او دایگان آوردند، شیر هیچ زن نگرفت چندان که آوردند و آزمایش کردند، و خواهر او از دور آن حال می دید «۹» و می شنید، عند آن حال گفت: هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى أَهْلِ بَيْتٍ، حق تعالی منع کرد موسی را از آن که شیر ناپاکان خورد تا گوشت و پی او به آن پرورده نشود «۱۰»، چون تربیت به شیر کافرات «۱۱» روا نباشد، کی

- (۱). آج، لب، آل: به معنی طره.
- (۲). همه نسخه بدلها: دور دور.
- (۳). همه نسخه بدلها: و الاحترام.
- (۴). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۵). همه نسخه بدلها بجز کا: جالت.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز کا: هیچ فراغی ستد، کا: هیچ بستان نمی گرفت.
- (۷). همه نسخه بدلها: آمد.
- (۸). آج، لب، آل، کا: به فرزندی.
- (۹). آج، لب، آل: می بیدید.
- (۱۰). آج: شود.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: کافران.

صفحه: ۱۰۶

روا باشد که ولادت از کافران و کافرات باشد» (۱).

گفت خواهرش: ره نمایم شما را بر خاندانی که «۲» تکفل کنند و بر او مشفق باشند و او را ناصح باشند. گفتند: کیست! گفت: زنی است که فرزند او را کشته‌اند. و «نصح»، اخلاص عمل باشد از آن که به فساد آلوده شود، و نقیض او «غش» باشد. گفتند «۳»: بیار اینکه زن را تا بنگریم.

او برفت و مادر موسی را خبر داد از احوال موسی و آنچه دیده بود. او بیامد، راست که کودک «۴» بوی مادر بشنید و مادر را از دور بدید، بجست و در او آویخت و پستان بستد و شیر باز خورد، و ذلک «۵» قوله: فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ، گفت: او را با مادر دادیم تا چشمش روشن شود و اندوهناک نباشد.

وَلِتَعْلَمَ، و تا بدانند «۶» که «۷» وعده خدای تعالی حق است و درست «۸» آن وعده که داد او را فی قوله: إِنَّا رَأَوْنَاهُ إِلَيْكَ «۹». و لَكِنَّا أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ، و لکن بیشتر مردمان ندانند که وعده من حق است برای آن که نظر نکرده باشند و علم حاصل نکرده باشند به آنچه بر خدای روا باشد و آنچه «۱۰» نباشد.

سَدَىٰ و ابن جریج گفتند، چون گفت: وَ هُمْ لَهُ نَاصِحُونَ، ایشان گفتند: همانا تو اینکه کودک را می شناسی! گفت: نمی شناسم «۱۱» او را «۱۲»، به اینکه آن خواستم که ایشان «۱۳» ملک را ناصح باشند «۱۴». و لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ، چون موسی - علیه السلام - به اشد رسید. کلبی گفت: اشد، میان هژده «۱۵» سال «۱۶» باشد تا به سی سال «۱۷». دیگر مفسران گفتند: اشد، سی و سه سال «۱۸».

(۱). چاپ شعرانی (۸/ ۴۴۲) موسی را. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها او را.

(۳). همه نسخه بدلها روا باشد.

(۴). آب، آج: بیامد چون کودک.

(۵). همه نسخه بدلها: فذلک.

- (۶). آب أَنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا
- (۷). آط، آج، لب، آل: و لا بد.
- (۸). همه نسخه بدلها است.
- (۹). سوره قصص (۲۸) آیه ۷.
- (۱۰). همه نسخه بدلها روا.
- (۱۱). مش: می شناسم.
- (۱۲). آط، آب، آج، لب، آز، مش، کا و.
- (۱۳). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.
- (۱۴). همه نسخه بدلها بجز کا: باشم.
- (۱۵). آج، لب، آل، کا: هیژده. [...] [۱۸-۱۷-۱۶]. کا: سالگی.

صفحه: ۱۰۷

باشد. وَ اسْتَوَى، راست شد، یعنی به چهل سال «۱» رسید. عبد الله عباس گفت: «اشد»، سی و سه سال «۲» باشد، و «استوی» چهل سال باشد، و آن عمر «۳» که خدای به او «۴» عذر «۵» انگیزد شست «۶» سال باشد، آنگه به خوارتر عمر کشد «۷»، أَوْ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ «۸» وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ «۱۱» وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ، سَدَى گفت: مدینه منیف بود از زمین مصر. مقاتل گفت:

دهی «۱۳» بود که آن را حانین «۱۴» گفتند بر دو فرسنگی مصر. خدای تعالی گفت: موسی - علیه السلام - در اینکه مدینه رفت. علی جین غَفَلَهُ مِنْ أَهْلِهَا، در وقت غفلت اهلش.

محمد بن کعب گفت: میان نماز شام و خفتن بود. دگر مفسران [۱۷۶-پ] گفتند: گرمگاه بود وقت قیلوله.

و خلاف کردند که موسی - علیه السلام - چرا به آن مدینه رفته بود «۱۵». سَدَى گفت: موسی - علیه السلام - چون بزرگ شد، همچنان «۱۶» پوشیدی که فرعون، و بر مرکبان خاص

- (۱-۲). کا: سالگی.
- (۳). آز: عمری.
- (۴). همه نسخه بدلها: خدای تعالی به آن.
- (۵). اساس: وعده، با توجه به آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). همه نسخه بدلها: شصت.
- (۷). همه نسخه بدلها عبارت «آنگه به خوارتر عمر کشد» را ندارد.
- (۸). سوره فاطر (۳۵) آیه ۳۷.
- (۹). اساس: شدید، با توجه به لغت و ضبط نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۱۰). آط، آب، آز، مش: اودی، آج، لب، آل: ندارد.
- (۱۱). کا مراد به حکم و علم نبوت است یعنی ما او را نبوت دادیم.

(۱۲). آب، آرزو، پاداش، کا: پاداشی.

(۱۳). آط، آب، آج، آرزو، آل، مش، کا: دیهی.

(۱۴). کا: خانین. [.....]

(۱۵). آب، آرزو، مش: رفت.

(۱۶). همه نسخه بدلها جامه.

صفحه : ۱۰۸

فرعون نشستی، و او را موسی بن فرعون خواندندی. یک روز فرعون بر نشست و موسی غایب شد. چون باز آمد فرعون گفت، کجا شد! گفتند: فلان جای است، بر نشست و از دنبال وی «۱» برفت، وقت قیلوله در آمد به اینکه مدینه رسیده بود، در آن جا رفت، شهر خالی بود و مردم همه به قیلوله بودند.

محمد بن اسحاق گفت: موسی را- علیه السلام- از بنی اسرائیل شیعی بودند که هوای او کردند، و گرد او گشتندی، و فرمان او کردند. چون بزرگ شد و رای او قوی شد و ظلم فرعون دید منکر شد بر آن که او می کرد، و به اوقات اظهار انکار می کرد، و آن حدیث با فرعون نقل می کردند، او خایف می بود و پیش فرعون نمی رفت، روزی در شهر آمد پوشیده به وقت غفلت اهلش «۲». ابن زید گفت: چون موسی در حال صغر تپنچه «۳» بر روی فرعون زد، فرعون گفت: اینکه آن دشمن من است که من در طلب او بسیار کودکان را بکشتم، و خواست تا او را بکشد، آسیه گفت: او کودک است و طفل و نادان، نداند تا چه کرد، بر او نشاید گرفتن، گفت: نه چنین است. گفت: خواهی تا بدانی، بفرمای تا طبقی یاقوت بیارند و پاره‌ای آتش، تا او دست به کدام کند. بیاوردند و او دست فراز کرد و انگشتی بر گرفت و در دهن نهاد زبانش بسوخت و بندی بر زبانش افتاد.

فرعون فرمود تا او را از سرای بیرون کردند و از شهر، و با نزدیک ایشان نشد تا آنکه که بزرگ شد، آنکه در شهر شد- یعنی شهر مصر. عَلِي حِينَ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا، در وقتی که مردم از او غافل شده بودند و او را فراموش کرده.

و روایت کردند از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- که او گفت: عَلِي حِينَ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا، روز عید بود، و ایشان به لهو و بازی مشغول بودند.

فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُقَاتِلَانِ، دو مرد را دید با یکدیگر بر آویخته جنگ می کردند:

یکی از شیعه او بود از بنی اسرائیل، و یکی از دشمنان او از قبطیان.

مفسران گفتند: اینکه مرد که از شیعه او بود سامری بود، و آن که از دشمنان او بود

(۱). همه نسخه بدلها بجز کا: از قفای او، کا: به دنبال او.

(۳). آب، آرزو، کا: طپانچه.

(۲). کا: اهل شهر.

صفحه : ۱۰۹

طَبَاخِ فرعون بود- و نامش فلیثون «۱» بود. و گفتند: نانوای «۲» فرعون بود و نامش فاثور «۳» بود، اینکه «۴» مرد را به بیگار گرفته بود تا هیزم «۵» به مطبخ فرعون برد.

سعید جبیر گفت: چون موسی- علیه السلام- بزرگ شد، بنی اسرائیل بر او جمع شدند و به حمایت او بودند، و اصحاب فرعون

نیارستندی که به حضور او با یکی از ایشان خطایی «۶» کنند یا بیگاری فرمایند، چه او در خود قوتی تمام داشت، و برای آن که پسر خوانده فرعون بود کس با او منازعت «۷» نیارستی کردن. یک روز به کنار «۸» شهر می‌رفت فرعون «۹»، اسرائیلی «۱۰» را گرفته بود به بیگار. اسرائیلی چون موسی را بدید فریاد خواست از او. موسی گفت: دست بدار از او. گفت: ندارم، چه هیزم «۱۱» به مطبخ پدرت می‌برد، و وقت را کسی دیگر نیست. موسی به خشم آمد و او را مشتى بزد بر سیبل مدافعت تا او را از او باز دارد، و قصد او کشتن قبطی نبود، و ذلک قوله: فَوَكَرَهُ مُوسَى، موسی - علیه السلام - او را مشتى زد.

فَرَّأ و ابو عیبه گفتند: «وکر»، دفع باشد به اطراف انگشتان، و در مصحف عبد الله «۱۲» هست که: فنکره موسی. و وکر، و نکز، و لکز، و لهز، یکی باشد. فَقَضَى عَلَيْهِ، بر او به سر آورد، یعنی عمر بر او به سر آورد، من قولهم: قضیت الشیء فانقضی، و قیل من قولهم: قضیت الشیء اذا فرغت منه كقضاء الدین. بعضی دگر گفتند: اینکه کنایت است از قتل، یقال: قضی علیه اذا اتی علیه، قال الشاعر - شعر:

ایفایشون «۱۳» و قد رأوا حفاثهم قد عضه فقضى عليه الاشجع

ای قتله.

اگر گویند: چه وجه است در کشتن موسی قبطی را! گوئیم: وجه آن است که

(۱). آج، لب، آل: فلیون، کا: فیلثوم.

(۲). کا: نانباء.

(۳). همه نسخه بدلها: قابور، کا: فاتون.

(۴). همه نسخه بدلها بجز کا: آن.

(۵-۱۱). کا: هیمه.

(۶). آج، لب، آل: خطاب، مش، کا: خطابى.

(۷). همه نسخه بدلها: با او معارضه و مناظره.

(۸). آج، لب، آل: به کناره، کا: به کرانه.

(۹). اساس: می‌رفت فرعون، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد، آج، لب، آل: می‌رفت قبطی. [.....]

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز کا: بنی اسرائیل، کا: بنی اسرائیلی.

(۱۲). عبد الله / عبد الله مسعود.

(۱۳). همه نسخه بدلها بجز کا: ایقاسمون، چاپ شعرانی (۸/ ۴۴۴): القاسمون، کا: ایقاتشون.

صفحه : ۱۱۰

موسی - علیه السلام - قصد کشتن او نکرد، اَما قصد او دفع بود، و هر قصدی «۱» که در میانه رود [۱۷۷- ر]

در وقت مدافعت بر ظالم باشد، بر دافع نباشد «۲». چون مرد کشته شد، موسی - علیه السلام - بترسید و پشیمان شد و گفت: هذا من عَمَلِ الشَّيْطَانِ، یعنی کشتن اینکه قبطی بی قصد و اختیار من از عمل شیطان بود، یعنی به اغراء و اغوای او بود. و گفتند: هذا من عَمَلِ الشَّيْطَانِ، یعنی مقتول قبطی از «۳» عمل شیطان بود، یعنی از عمل او «۴». آنگه او را در زیر ریگ پنهان کرد و برفت. إِنَّهُ عَدُوٌّ مُّضِلٌّ مُّبِينٌ، که شیطان دشمنی است اضلال کننده «۵» آشکارا.

آنکه بر سبیل رجوع و خضوع و انقطاع با خدای تعالی گفت: رَبِّ اِنِّی ظَلَمْتُ نَفْسِی، بار خدایا؟ من بر خود ستم کردم به اینکه که کردم. و وجوهی که گفتیم در قصه آدم فی قوله: رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا «۶» رَبِّ اِنِّی ظَلَمْتُ نَفْسِی، و اینکه جواب آن کس باشد که گوید: قتل مقصود بود و عمد بود. فَاغْفِرْ لِی، بیامر مرا هم بر اینکه طریق «۹» که گفتیم من الاخبات و الانقطاع الی الله تعالی و المفزع «۱۰» الیه. فَغَفَرَ لَهُ خدای تعالی بیامرزید او را، و او غفور و رحیم است، و آن حال کس ندانست جز که مرد را مفقود یافتند، و گفتند: مرد را کشته دیدند و ندانستند که او را که کشته است.

قال رَبِّ بِمَا اَنْعَمْتَ عَلَیَّ، گفت: بار خدایا؟ به اینکه نعمت که کردی بر من

(۱). همه نسخه بدلها: تعدی.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا عبارت «بر دافع نباشد» را ندارد.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). آط، آج، لب، کا: یعنی عمل او عمل شیطان بود.

(۵). آج، لب، آل و.

(۶). سوره اعراف (۷) آیه ۲۳.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز آط: کرده باشد.

(۸). همه نسخه بدلها: و ترک مندوب کرده بود.

(۹). آج، لب، آل: هم بر طریقی.

(۱۰). همه نسخه بدلها: و الفزع.

صفحه : ۱۱۱

عهد کردم که نیز یار مرد گناهکار نباشم. گفت «۱»: برای آن گفت که اگر چه مرد اسرائیلی بود کافر بود، و گفتند «۲»: برای آن گفت که در خصومت که با قبطنی کرد متعدی بود.

گفتند: عبد الله مسلم کس فرستاد به عطاء بن ابی رباح، گفت: من می‌خواهم که تا عطاء اهل بخارا «۳» به دست تو کنم که تو مردی به انصافی، تا حق هر یک به واجب «۴» بدهی، و عبد الله مسلم امیر خراسان بود، عطا استعفا خواست و تن در نداد. او را گفتند: تو را چه زیان بودی اگر تولی اینک کار بکردی، چون تو چیزی بر نخواهی گرفتن «۵»، بر تو وبالی نباشد! گفت: نخواهم که یار ظالمان باشم در عمل ایشان.

عبد الله بن الولید گفت عطاء بن ابی رباح را گفتم: مرا برادری است بسیار عیال «۶»، و در دیوان به قلم چیزی نویسد «۷» و از آن جا قوتی به دست آرد و کاری دگر نداند، و اگر آن کار نکند عیال او «۸» را تقصیر باشد و وام باید کردن «۹» او را، روا باشد! گفت: عامل کیست! گفتم: خالد بن عبد الله القسری «۱۰»، گفت: روا نباشد معاونت «۱۱» ظالمان کردن در عمل ایشان، باید تا دست بدارد از آن که خدای او را مستغنی بکند «۱۲» خود.

و در خبر است که: فردای قیامت که خلائق را در موقف سیاست بدارند، منادی از قبل رب العزة ندا کند که:

اینکه الظلمة و اعوان الظلمة!

کجا اند ظالمان و اعوان ظالمان! همه را جمع کنند،

حتی من بری لهم قلما اولاق لهم دواء

، تا آن کس که برای ایشان قلمی تراشیده باشد یا دواتی سیاه کرده باشد، و همه را در دوزخ اندازند.

(۱). همه نسخه بدلها: گفتند. [.....]

(۲). اساس: گفتم، بالای کلمه با خطی متفاوت از متن «گفتند» نوشته شده، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۳). آج، لب، آل: بخار را.

(۴). مش: یکی را به واجبی، کا: به واجبی.

(۵). کا: برنگیری.

(۶). همه نسخه بدلها: صاحب عیال.

(۷). کا: حسابی نگه دارد.

(۸). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.

(۹). کا: گرفتن.

(۱۰). کا: القشیری.

(۱۱). مش او یعنی معاونت.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز کا: مستغنی گرداند.

صفحه : ۱۱۲

و در اثر هست «۱» که: یکی از جمله صالحان در دیوان رفت به شفاعتی تا دفع ظلمی کند از مظلومی، آن صاحب دیوان گفت: قلمی تیز کن «۲» تا بر نویسم که از او چیزی نخواهند. او قلم تنک کرد «۳» و او بنوشت که: از اینکه مرد به ناوایب چیزی نخواهند، و کسانی که رفته‌اند باز گردند.

چون قلم از دست بنهاد، مرد «۴» قلم بر گرفت و سرش بشکست «۵». گفت: چرا چنین کردی! گفت: ترسم که تو به اینکه قلم چیزی بر کسی نویسی به ظلم، و من از جمله آنان باشم که تو را بر آن ظلم یاری «۶» کرده باشم در تحت آن خبر شوم که:

۸۱۷ «حَتَّىٰ مِنْ لَاقٍ لَّهُمْ دَوَاءٌ أَوْ «بِرِي» لَهُمْ قَلَمًا.

فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ» او در روز آمد، یعنی موسی - علیه السلام - در آن شهر خایف و اندیشه ناک «۹» از آن که «۱۰» خبر آشکارا شود «۱۱» او را بگیرند و به قصاص قبلی باز کشند، برفت «۱۲» و توقع اخبار می کرد و تجسس احوال. فَيَاذَا الَّذِي، «اذا» مفاجاست «۱۳» که نگاه کرد [۱۷۷-پ]

هم آن «۱۴» مرد دینه «۱۵» را دید که از او نصرت خواسته بود [بر]

«۱۶» قبلی، دگر باره فریاد می کرد «۱۷» و بانگ می داشت.

و اصل يَسْتَصْرِخُهُ» من الصِّيرَاحِ باشد، و قیاس لغت آن است که طلب منه الصِّيرَاحِ و الصِّيرَاحِ، ألها آن است که چون بسیار شد در استعمال به جای استعانت «۱۸» به کار دارند، يقال: استصرخه بمعنى استغاثه و استعانه، و استصرخه چنان باشد که

(۱). کا: و در حکایت آورده‌اند.

(۲). کا: بتراش، دیگر نسخه بدلها: نیک کن.

(۳). کذا: در اساس، کا: آن نیک مرد قلمی بتراشید، به دیگر نسخه بدلها: نیک کرد. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب، آز، آل: اینکه مرد، مش: اینکه مرد صالح، کا: آن مرد.

(۵). مش او.

(۶). مش و معونت.

(۷). آط، آب، آج، آز، مش: و.

(۸). لب: یری، آل: تری.

(۹). آط، آب، آج، لب، آز، مش: اندیشناک.

(۱۰). همه نسخه بدلها آن.

(۱۱). آج، لب، آل، مش و.

(۱۲). همه نسخه بدلها: یترب.

(۱۳). آط، آب، آز، مش: مفاجات راست.

(۱۴). همه نسخه بدلها: همان.

(۱۵). مش: دیرینه، کا: دیکینه.

(۱۶). اساس: ندارد، با توجه به فحوای عبارت، از آط افزوده شد.

(۱۷). آج، لب: فریاد می داشت، آل: فریاد برداشت. [.....]

(۱۸). همه نسخه بدلها: استغاثت.

صفحه: ۱۱۳

گویند: یا لفلان، و یا لینی فلان، و یا صاحباه «۱» و مانند اینکه.

چون قبطیان از سرایها بیرون آمدند، مردی را دیدند کشته از معروفان ایشان. به فریاد پیش فرعون رفتند و گفتند «۲»: اسرائیلیان مردی

را از آن ما کشتند، و اگر اینکه کار فرو گذاری ایشان بر ما چیره «۳» شوند و هر روز یکی را و دو را «۴» از ما بکشند.

فرعون گفت: دانی تا او را که کشته است! گفتند: نه. گفت: بی حجت «۵» بی گناهی را نتوان کشتن، بروی و تفحص کنی و قاتل را

با دست آری تا قصاص کنیم.

ایشان بیامدند و تفحص می کردند به هیچ حالی «۶» ظاهر نمی شد. به میان بازار آن مرد اسرائیلی که از دیروز موسی برای او قبطی را

کشته بود یکی از قبطیان در او آویخته بود تا او را بیگاری «۷» فرماید. موسی از دور می آمد خائف و مترقب. اینکه مرد اسرائیلی از

او فریاد خواست. موسی از حادثه دینه «۸» دلتنگ و خائف بود، گفت:

إِنَّكَ لَعَوِيٌّ مُّبِينٌ، تو جاهل مردی و خام طمع در آنچه می پنداری که من هر روز برای تو با کسی خصومت خواهم کردن، و اینکه

حال از تو و بله تو ظاهر است.

آنکه روی به ایشان نهاد [تا اسرائیلی را از دست قبطی برهاند. اسرائیلی به موسی نگرید، او را خشمناک دید]

«۹» بر صورت دینه «۱۰». اسرائیلی گمان برد از بعد فهم و قلت علم «۱۱» که، موسی آهنگ او دارد برای آن که او را ملامت کرد به

اول و زخم دینه «۱۲» دیده بود شتاب کرد، پیش از آن که موسی دست به قبطی کشد «۱۳» و او را دور کند روی در موسی نهاد و

گفت یا موسی؟ أ تُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ، می خواهی تا مرا بکشی چنان که دیروز مردی را کشتی!

(۱). اساس: صباحاه، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد.

- (۲). مش که.
- (۳). آب، آرز، آل، مش، کا: خیره.
- (۴). همه نسخه بدلها: یکی و دو.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز آل و بینات.
- (۶). همه نسخه بدلها: حال.
- (۷). همه نسخه بدلها بجز کا: کاری، کا: به بیگاری. (۱۲-۱۰-۸). مش: دیروز، کا: دیکینه.
- (۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، افزوده شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها عقل.
- (۱۳). همه نسخ بدلها بجز کا: کند.

صفحه : ۱۱۴

إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ، تو نمی خواهی الا آن که جباری قتیالی باشی در زمین بنا حق، و نمی خواهی که از جمله مصلحان باشی.

چون اسرائیلی اینکه بگفت، موسی باز ماند و دست کوتاه کرد و انکار نکرد بر اسرائیلی در آنچه گفت، و او را تکذیب نکرد و برفت و ایشان را رها کرد. قبطی چون آن سخن بشنید و آن حال بدید، بدانست که مرد را موسی کشته است، بیامد و فرعون را «۱» خبر داد.

فرعون کسان را فرستاد تا موسی را بگیرند، ایشان به رهی دیگر بیامدند. یکی از جمله شیعه موسی اینکه خبر بیافت، شتاب کرده و بدوید و بیامد موسی را خبر داد «۲»، و ذلک قوله: وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى، بیامد مردی از آخر شهر می شتافت «۳». و قوله: يَسْعَى، در جای حال است.

بیشتر مفسران گفتند «۴» که: مؤمن آل فرعون بود حزیب «۵» بن صبورا. جبائی گفت:

نامش شمعون بود، و گفتند: شمعان. گفت: یا موسی إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ، یا موسی قوم مشاورت می کنند «۶» با یکدیگر در کشتن تو، تو را بخواهند کشتن. فَأَخْرَجَ، برو که من تو را نصیحت می کنم. و اصل ایتمار «۷» از امر باشد، ای یا امر بعضهم بعضا، بیانه: وَ أَتَمَّرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ «۸» فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ، موسی - علیه السلام - از آن مدینه بیرون رفت ترسناک مترقب منتظر آنان را که در طلب او بودند پس و پیش نگران، و پناه با خدای داد و گفت: رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ، بار خدا یا؟ مرا از اینکه ظالمان برهان.

(۱). مش: قبطی فی الحال به بارگاه فرعون آمد و او را.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: خبر کرد. [...]

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: می تاخت.

(۴). همه نسخه بدلها: بر آیند.

(۵). مش: خرییل، آج، لب، آل: جبریل.

(۶). آط، آب، آج، لب، آرز، آل: مشورت می کنند، مش: مشورت دارند.

(۷). اساس: ایتمار.

(۸). سوره طلاق (۶۵) آیه ۶.

(۹). کا: قولب.

(۱۰). آط، آج، لب، آل، مش: نگاه داشتند، کا: به کار داشتن.

صفحه: ۱۱۵

آنکه روی به جانب مدین نهاد تا از مملکت فرعون بیرون شود، و ذلک قوله:

وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدِينٍ، چون روی نهاد به جانب مدین و راه نمی دانست، استهداء به خدای کرد و از او طلب هدایت کرد. قال عسی

رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ، گفت: همانا خدای من مرا راه راست نماید. و «تلقاء»، برابر باشد، و هو تفعال [۱۷۸-ر]

من اللّقاء الذی هو المقابله، آنکه در جهت و جانب به کار دارند. و «مدین»، لا ینصرف است لکونها اسم بلده بعینها، [و سببهای

«۱» او علمیت است و تأنیث، قال الشّاعر - شعر:

رهبان مدین لو رأوک تنزلوا و العصم من شعف الجبال الفادر» (۲).

موسی - علیه السلام - از آن شهر بیرون آمد بی زادی و راحله‌ای و رفیقی و دلیلی، از پای افزار نعلینی داشت.

سعید جبیر گفت: پای برهنه بود، و از مصر تا به مدین هشت روزه راه است چندان که میان کوفه و بصره هست، و ره نمی شناخت.

چون از خدای تعالی هدایت خواست، خدای تعالی فریشته‌ای را بفرستاد بر اسبی نشسته، نیزه‌ای به دست گرفته، او را گفت: موسی

کجا می روی! گفت: به مدین. گفت: ره دانی! گفت: نه.

گفت: برو که همراه توام» (۳) و بدرقه تو.

موسی - علیه السلام - با او می رفت، و در راه طعام او الا از برگ درخت نبود چون به مدین رسید به سر آب ایشان، و آن چاهی بود

که ایشان از آن جا آب کشیدندی و چهار پایان را از آن جا آب دادندی، و ذلک قوله: وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدِينٍ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِّنَ

النَّاسِ، ای جماعه، جماعتی یافت از مردمان آن جا که گوسپندان را آب می دادند، و التّقدیر: یسقون غنمهم، و لکن مفعول «۴»

بیفگند از کلام للاستغناء عنه، برای آن که در اینکه جا نظر نیست به او، و او در کلام چون فضله‌ای باشد بیشتر جایگاه. وَوَجَدَ مِّنْ

دُونِهِمْ أُمَّرَاتٍ نَّذُودَانٍ، و فرود ایشان یعنی از پس ایشان. و

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و اتّفاق نسخه بدلها، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: الفادر.

(۳). مش: ما همراه توایم.

(۴). همه نسخه بدلها: مفعول به.

صفحه: ۱۱۶

گفتند: جز از ایشان دو زن را یافت که گوسپندکی «۱» چند داشتند» (۲) جمع می کردند و با هم می آوردند تا پراکنده نشوند.

حسن گفت: ایشان را منع می کردند تا با دگر گوسپندان «۳» آمیخته «۴» نشوند.

و الذّود، الکف و المنع، یقال: ذاده یندوده، و در منع چهار پای مستعمل باشد، و التّقدیر: تذودان غنمها، [مفعول به بیفگند. برای

استغناى او. و قتاده گفت:

تذودان النَّاسِ عَنْ غَنَمِهِمَا]

«۵»، مردمان را منع می‌کردند و دفع از گوسپندان «۶» خود.

ابو مالک و ابن اسحاق گفتند: گوسپندان «۷» را منع می‌کردند از آب تا مردمان فارغ شوند و چاه خالی شود، تا ایشان گوسپندان «۸» را آب توانند دادن تا با مردمان ممانعت نباید کردن ایشان را. قَالَ مَا حَطُّبُكُمْ، موسی - علیه السلام - بیامد و ایشان را گفت:

چيست كار شما! چرا گوسپندان «۹» را آب ندهی، و مردم گوسپندان «۱۰» خود را آب می‌دهند! قَالَتَا لَا - نَسَقِي، گفتند: ما گوسپندان «۱۱» را آب نتوانیم دادن تا مردمان باز نگردند و فارغ نشوند، حَتَّى يُصْدِرَ الرَّعَاءُ.

ابن عامر و ابو جعفر خواندند، و در شاذ حسن بصری و ابو عبد الرحمن السلمی و ایوب بن المتوكل: حَتَّى يُصْدِرَ الرَّعَاءُ، به فتح «یا» و ضم «دال». و باقی قراء خواندند: حَتَّى يُصْدِرَ الرَّعَاءُ به ضم «یا» و کسر «دال».

بر قراءت اول، اسناد فعل با رعاء باشد، و فعل ایشان را بود، یعنی ایشان باز آیند از آب. و بر قراءت دوم فعل هم ایشان را بود جز که واقع بود بر اغنام تا که شبانان گوسپندان «۱۲» از آب باز آرند.

بر قراءت اول فعل لازم بود، و بر دوم متعدی، و مفعول به محذوف از کلام للاستغناء عنه.

گفت: چرا چنین است! گفتند: برای آن که ما دو زن ضعیفیم، و با مردان مزاحمت نتوانیم کردن. گفت: شما را هیچ مردی نیست! گفتند: وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ،

(۱). آج، لب، آل، کا: گوسفندکی.

(۲). همه نسخه بدلها ایشان. [...] (۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۷-۶-۳). آج، لب، آل، کا: گوسفندان.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: جمع.

(۵). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

صفحه: ۱۱۷

ما پدری پیر داریم.

موسی - علیه السلام - گفت: چاهی دگر هست اینکه جا! گفتند: بلی، چاهی دگر هست و لکن متروک است و سنگی بزرگ بر سر آن نهاده است که به ده مرد بر نتوانند گرفتن. و گفتند: به چهل مرد بر گرفتندی. گفت: مرا بنمایی، باز نمودند.

او بیامد و دست فراز کرد و سنگ از سر آن چاه بر گرفت، و در نگرید چاه را آب در «۱» بود، گفت: دلو و رسن داری! گفتند: نه. گفت: هیچ پاره‌ای آب داری!

گفتند: پاره‌ای آب برای خوردن در اینکه قربه هست ما را. گفت: مرا دهی از ایشان بستند و در دهن گرفت و گرد دهن برآورد و در چاه ریخت آب تا به سر چاه بر آمد.

گوسپندان «۲» برفتند به پای خود، و آب باز خوردند و فربه شدند و پستانها پر شیر کردند.

و روایت دیگر آن است که: ایشان دلو و رسن داشتند، دلو و رسن از ایشان بستند و به کناره چاه آمد، و به قوت مردمان را دور کرد، و آب بر کشید [۱۷۸-پ]

و گوسپندان «۳» را آب داد، و ایشان با خانه رفتند، و ذلک قوله: فَسَقَى لَهُمَا، ای غنمها، آب داد برای ایشان گوسپندان «۴» ایشان را، مفعول به بیفگندند برای آن علت که گفتیم. ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ، آنگه به سایه درختی آمد خسته و مانده، گفت: رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ

إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ، بار خدایا! من محتاجم به خیری «۵» که تو بر من فرو فرستی.

مفسران گفتند: در اینکه وقت از خدای تعالی نانی جوین خواست که محتاج بود به آن. باقر «۶» - علیه السلام - گفت: و الله که اینکه نگفت الا آنکه که او محتاج بود به نیم خرما. قطرب گفت: «لام»، به معنی «الی» است، يقال: فلان فقیر الی کذا محتاج الیه، جز آن که «لام» و «الی» متعاقب باشند، يقال: هدیته لکذا والی کذا.

چون ایشان با خانه رفتند پیش از وقت، پدر ایشان را گفت: چون است که امروز

(۱). مش: درون. (۲-۳-۴). آج، لب، آل، مش، کا: گوسفندان.

(۵). همه نسخه بدلها: به چیزی.

(۶). مش: حضرت امام محمد باقر.

صفحه: ۱۱۸

پیش از آن «۱» آمدی که هر روز «۲»! گوسفندان را آب ندادی! گفتند: دادیم، و قصه باز گفتند. مفسران خلاف کردند در نام پدر ایشان. مجاهد و ضحاک و سدّی و حسن گفتند «۳»: شعیب پیغامبر بود - علیه السلام. و سعید جبیر گفت: پسر برادر شعیب بود، و نام او یثرون بود. عبد الله عباس گفت: نامش نثرین «۴» بود. شعیب - علیه السلام - گفت: چه مردی بود! گفتند: مردی صالح بود و رحیم. یکی از ایشان را گفت: برو و او را بخوان تا مزدش بدهیم. یکی از ایشان برخاست و بیامد، و ذلک قوله: فجاءته إحداهما تمشی علی استحياء، قوله: علی استحياء، جای «۵» حال است، ای تمشی مستحیة. حق تعالی اینکه خصلت نکو از او باز گفت که می آمد یکی از آن «۶» دو خواهر شرم زده، گفتند: روی بسته، و گفتند: آستین بر روی گرفته آمد، و گفت: پدرم تو را می خواند تا مزدت بدهد به آن آب که گوسفندان «۷» ما را دادی.

او برخاست و در پی او می رفت، و اگر نه ضرورت بودی نرفتی و گفتی: من مزدی نمی خواهم. زن در پیش می رفت و موسی - علیه السلام - بر اثر «۸» بر آمد «۹» و جامه در اندام او نشانند «۱۰». او گفت: یا زن؟ باز پس ایست تا من از پیش می روم. گفت: بس «۱۱» ره ندانی. گفت: هر گه که من ره غلط کنم سنگی از آن جانب که راه است بینداز تا من از آن جانب بروم. فلما جاءه «چون»

«۱۲» موسی بنزد شعیب رفت، و قصه علیہ القصص، و قصه خود با او بگفت، شعیب او را بشارت داد و گفت:

مترس که از دست ظالمان نجات یافتی، چه فرعون را بر اینکه زمین دستی و سلطانی

(۱). مش: وقت.

(۲). مش می آمدند.

(۳). آب، از نامش بشترین.

(۴). آط، آب، آز، مش، کا: ثیرین، آج، لب، آل: ثیرین، چاپ شعرانی (۸/۴۵۰): یثروب.

(۵). همه نسخه بدلها: در جای.

(۶). همه نسخه بدلها بجز کا: از اینکه.

(۷). آج، لب، آل، مش: گوسفندان. [...]

(۸). همه نسخه بدلها: بادی.

(۹). مش: در آمد.

(۱۰). آج، لب، آل: از اندام او بیفشاند، آط، آب، مش: می فشاند.

(۱۱). آج، لب، آل، مش: پس.

(۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه: ۱۱۹

نباشد «۱».

قَالَتْ إِحْدَاهُمَا، گفتم یکی از ایشان دو: يَا أَبْتَ اسْتَأْجِرْهُ، یا پدر به مزد بستان اینکه مرد را که بهتر کس که او را به مزد بستانی، مردی باشد قوی و امین، او را وصف کرد به قوت و امانت. پدر او را گفت: از کجا دانی قوت و امانت او! گفت:

قوت او از آن جا دانم که سنگی که به جمع «۲» بسیار بر نتوانند گرفتن او به تنهایی «۳» برداشت و بینداخت، و امانت او از آن جا دانستم که در ره که می رفت مرا باز پس داشت تا در اندام من ننگد.

مانند اینکه معجزه «۴» امیر المؤمنین را- علیه السلام- بود در صفین، و آن، آن بود که:

چون روی به صفین نهاد به بعضی منازل فرود آمدند که آن جا آب نبود، و مردم و چهار پایان سخت تشنه بودند، برفتند و از جوانب آب طلب کردند، نیافتند. باز آمدند و امیر المؤمنین را خبر دادند و گفتند: یا امیر المؤمنین؟ در اینکه نواحی هیچ آب نیست و تشنگی بر ما «۵» غالب شد «۶»، تدبیر چیست! امیر المؤمنین علیه السلام- بر نشست و لشکر با او، پاره‌ای برفتند، از ره عدول کرد. دیری پدید آمد در میان بیابان، آن جا رفتند.

امیر المؤمنین گفت: اینکه راهب را آواز دهید. آوازش «۷» دادند. او به کنار دیر آمد.

امیر المؤمنین گفت: یا راهب؟ هیچ بدین نزدیکی آبی هست که اینکه قوم باز خورند!، که هیچ آب نماند ما را. راهب گفت: از اینکه جا تا آب دو فرسنگ بیش است، و جز آن آب نیست اینکه جا، و اگر نه آنستی که مرا آب آرند به قدر حاجت و به تفتیر «۸» به کار برم، از تشنگی هلاک شدمی.

قوم گفتند: یا امیر المؤمنین؟ اگر صواب بینی تا آن جا رویم اکنون که هنوز قوتی و رمقی مانده است. امیر المؤمنین گفت: حاجت نیست به آن. آنگه از جانب قبله اشارت کرد به جایی [۱۷۹- ر]

و گفت: اینکه جا بر کنی که آب است. مردم

(۱). آج، لب، آل: نیست.

(۲). همه نسخه بدلها: به جمعی.

(۳). آط: بتنها، آب، آج، لب، مش: تنها.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آل: معجز.

(۵). همه نسخه بدلها: چهار پایان.

(۶). همه نسخه بدلها: است.

(۷). همه نسخه بدلها: او را.

(۸). آج، لب، آل، مش: تعسر.

صفحه : ۱۲۰

بشتافتند و بیل و کلنگ بر گرفتند و زمین پاره‌ای بکنند، سنگی سپید^۱ در ریگ^۲ پدید آمد. پیرامن آن باز کردند^۳ و خواستند تا سنگ بردارند نتوانستند.

امیر المؤمنین گفت: اینکه سنگ^۴ بینی^۵ بر سر آب نهاده است؟ اگر سنگ بگردانی در زیر او آب است، آب خوری از او. و چندان که توانستند جهد کردند، ممکن نبود ایشان را سنگ از جای بجنابیدن. گفتند: یا امیر المؤمنین؟ به قوت ما راست نمی‌شود. او پای از اسب باز آورد^۶ و آستین دور کرد و دست فراز کرد، و سنگ بجنابید و به تنهایی بر کند و بر گرفت و چند گام بینداخت. از زیر آن آبی پدید آمد از برف سردتر و از شیر سپیدتر^۷، و از غسل^۸ خوشتر^۹، آب بخوردند و چهار پایان را سیراب کردند، و قربه‌ها پر آب کردند، و راهب از بالا می‌نگرید.

آنگه امیر المؤمنین - علیه السلام - بیامد، و سنگ با جای خود نهاد و بفرمود تا خاک بر او کردند و اثر او ناپدید کردند. راهب چون چنان دید، آواز داد که: ایها الناس انزلونی انزلونی، فرود آری مرا، فرود آری مرا. او را فرود آوردند. از آن جا بیامد و در پیش امیر المؤمنین بایستاد و گفت: یا هذا انت نبیّ مرسل، تو پیغامبری^{۱۰} مرسلی! گفت: نه. گفت: فملک مقرب، فریشته مقربی! گفت: نه، و لکن وصی رسول الله محمد بن عبد الله خاتم النبیین، و لکن وصی پیغامبر خدایم - محمد بن عبد الله - خاتم پیغامبران^{۱۱}. راهب گفت: دست بگستر تا ایمان آرم.

آنگه دست بر دست او زد و گفت: اشهد ان لا اله الا الله و ان محمدا رسول الله و انک وصی رسول الله و احق الناس بالامر من بعده.

امیر المؤمنین - علیه السلام - عهود و شرایط اسلام بر او ها گرفت^{۱۲}، آنگه^{۱۳} گفت:

(۱). آب، آج، لب، آز، آل: سفید، کا: سپیدی بزرگ. [...]

(۲). کا: بزرگ.

(۳). آج، لب، آل: بکنند.

(۴). آط که.

(۵). مش: می‌بینید.

(۶). همه نسخه بدلها: بگردانید.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز مش، کا: سفیدتر.

(۸). همه نسخه بدلها: انگین.

(۹). مش: شیرینتر.

(۱۰). آب، آز: پیغامبر.

(۱۱). اساس: پیغامبران، به قیاس با نسخه آط و با توجه به رسم الخط نسخه اساس تصحیح شد.

(۱۲). همه نسخه بدلها بجز کا: فرا گرفت، کا: و آنها گرفت.

(۱۳). همه نسخه بدلها او را.

چه حمل کرد تو را بر مسلمانی، پس از آن که مدتی دراز بر خلاف مسلمانی مقام کردی! گفت: بدان که اینکه دیر که بنا کرده‌اند بر طلب و امید تو بنا کرده‌اند، و عالمی از پیش من برفتند و اینکه کرامت نیافتند، و خدای تعالی مرا روزی کرد، و سبب آن بود که در کتب ما نبشته است که: اینکه جا چشمه‌ای است سنگی بر سر او نهاده، پیدا نشود الا بر دست پیغامبری (۱) یا وصی پیغامبری (۲). و لابد است که ولئی از اولیای خدای اینکه چشمه بر دست او پیدا شود، و چون اینکه آیت بر دست تو پیدا شد، من دانستم که تو آن ولئی یا پیغامبری (۳) یا وصی، لا جرم بر دست تو اسلام آوردم و به حق ولایت تو معترف شدم.

امیر المؤمنین - علیه السلام - بگریست چنان که محاسن او از آب چشم تر شد، آنگه گفت:

الحمد لله الذي لم اكن عنده منسيا الحمد لله الذي ذكرني في كتبه

، سپاس آن خدای را که مرا فراموش نکرد و ذکر من در کتب اوایل یاد کرد.

آنگه گفت مسلمانان را: شنیدی اینکه که اینک برادر (۴) شما گفت! گفتند:

شنیدیم، و خدای را شکر گزاریم بر اینکه نعمت که با تو (۵) کرد و با ما از برای تو. و راهب با امیر المؤمنین به شام رفت و کارزار کرد و (۶) در پیش او شهیدش کردند (۷)، و امیر المؤمنین - علیه السلام - بر او نماز کرد و او را دفن کرد. و چون ذکر او کردی، بر او ترخیم کردی و گفستی: او مولای من بود، و ذلك قوله تعالى: ذلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ (۸) قال إني أريد أن أنكحك إحدى ابنتي هاتين، پس از آن شعیب - علیه السلام - گفت موسی را: می‌خواهم تا از اینکه دو دختر یکی را به تو دهم. او گفت: من چیزی ندارم تا به مهر او دهم. گفت: من از تو چیزی نخواهم که تو نداری، علی أن تأجرني (۱۵) فإن أتممت عشرًا فمن عندك، اگر چنان که به ده سال کنی تمامی ده سال از نزدیک تو باشد، یعنی واجب نیست، واجب صدق هشت سال است، و اینکه زیادت دو سال اگر کنی از نزدیک تو تبرعی (۱) است. و ما أريد أن أشق عليك، و من نمی‌خواهم که رنج بر تو نهم، و ان شاء الله که مرا از جمله صالحان و شایستگان و وفا کنندگان به عهد یابی.

و اینکه دختران، یکی (۲) صفوره نام بود و یکی (۳) لئی، و آن (۴) را که صفوره نام بود به موسی داد، و بعضی دگر گفتند: دختر مهین (۵) صفورا (۶) نام بود، و کهین (۷) صفیرا.

قال ذلِكَ، موسی - علیه السلام - گفت: اینکه از میان من و تو عهدی است که از اینکه دو اجل هر کدام به سر برم (۸) بر من عدوانی و حرجی (۹) نباشد، یعنی تو را بر من تعدی نباشد. وَاللَّهِ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ، و خدای بر اینکه که ما می‌گوییم و کیل و حسیب و گواه و حفیظ است.

بر اینکه جمله عهد کردند و عقد بستند، و موسی - علیه السلام - قبول کرد. آنگه شعیب را گفت: چون مرا شبانی می‌فرمایی، مرا عصایی باید تا بدان گوسپند (۱۰) رانم و سیاع را از گوسپندان (۱۱) باز دارم.

اهل اخبار و سیر در آن عصا خلاف کردند. عکرمه گفت: آن عصا آن بود که آدم - علیه السلام - از بهشت بیاورد چون آدم از دنیا برفت، جبریل - علیه السلام - عصای او بر گرفت. چون موسی - علیه السلام - از شعیب عصا خواست، جبریل پیامد و آن عصا به شعیب آورد، گفت: به موسی ده.

دگر مفسران گفتند: خلفا عن سلف، از پدر به فرزند رسید تا به شعیب رسید، شعیب به موسی داد.

سدی گفت: روزی فریشته‌ای پیامد بر صورت مردی، و آن عصا پیش او نهاد.

(۱). آط، آب: تبرمی، آج، لب، آل: توزمی. (۷-۵-۳-۲). همه نسخه بدلها را.

(۴). همه نسخه بدلها دختر.

(۶). آط، آب، آز، مش: صفرا، آج، لب، آل: صفیره.

- (۸). آط، آج، لب، آل: به سر بریم.
 (۹). کا: جزعی. [...].
 (۱۰). آج، لب، آل. کا: گوسفند.
 (۱۱). آط، آب: گوسپند، آج، لب، آل، کا: گوسفند.

صفحه: ۱۲۴

او دختر را گفت: برو «۱» در آن خانه چند عصا نهاده است یکی بر دار «۲» او را ده. او برفت آن عصا بر گرفت بیاورد تا به او دهد. چون شعیب بدید، گفت: اینکه رها کن، دیگری بیار. او آن عصا باز پس برد و بینداخت و خواست تا دیگری بر گیرد همان به دست او آمد. بیرون آورد، گفت: اینکه همان است. دگر باره باز پس «۳» برد همان به دستش آمد، گفت: من قصد نمی‌کنم، جز اینکه چوب به دست من نمی‌آید. گفت: او را ده. او را داد.

چون موسی برفت، شعیب پشیمان شد، گفت: اینکه عصا روزی مردی به من داد، اگر باز آید و باز خواهد روا نبود، اینکه ودیعت است بر خاست و از قفای موسی برفت، گفت: آن عصا ودیعت است با من ده «۴»، دیگری بستان «۵». گفت: اینکه عصا به دست من نیک است، و مرا دل نیاید اینکه از دست بدارم.

آنکه گفتند: میان ما حاکمی باید. اتفاق کردند که اول کس که بر آید «۶» او را حاکم کنند، حق تعالی فریشته‌ای را بفرستاد بر صورت مردی. ایشان گفتند: میان ما حاکم باش، و قصه با او بگفتند. او گفت: حکم من آن است که عصا به آن کس اولتر باشد که «۷» بر زمین نهد و از «۸» زمین بردارد. او عصا بستد و بر زمین نهاد، و گفت:

برداری. پیر خواست تا بردارد نتوانست «۹». موسی - علیه السلام - از زمین بر گرفت و بر دوش نهاد. حاکم گفت: تو راست. موسی برفت و عصا با او بماند به حکم آن حاکم.

کلبی گفت از ابو صالح از عبد الله عباس که او گفت: پدر زن موسی را خانه «۱۰» ای بود که در او هیچ کس نشدی الا او و آن [۱۸۰-ر]

دختر که زن موسی بود، و در آن خانه سیزده عصا بود، و اینکه مرد را یازده پسر بود، هر گه که پسری از آن او بالغ شدی او را گفتی: برو و از آن عصا یکی بردار، او برفتی تا یکی بردارد «۱۱»، آتشی بیامدی او

(۴-۲-۱). همه نسخه بدلها و.

(۳). آط: پا پس.

(۵). مش موسی.

(۶). به دید آید.

(۷). آب چون، مش چون عصا را.

(۸). مش: نهند و او از زمین.

(۹). آب، آج، لب، آز، آل، مش: برداری شعیب نتوانست.

(۱۰). کا: خوانه.

(۱۱). همه نسخه بدلها: او برفتی و یکی برداشتی.

صفحه : ۱۲۵

را بسوختی تا جمله هلاک شدند تا آنکه که دختر به موسی داد، دختر را گفت: برو و عصایی بیار تا او به دست گیرد. او برفت و عصایی از آن نکوتر بر گرفت و بیاورد و هیچ آفت نرسید او را. او شادمانه «۱» شد، و گفت: یا دختر بشارت باد تو را که اینکه شوهر تو پیغامبری خواهد بودن و او را در اینکه عصای شأنی و کاری باشد.

چون عصا به موسی داد، موسی را گفت: چون از اینکه جا بروی «۲» به مفرق الطریق رسی، دو طریق «۳» پدید آید: یکی از دست راست و یکی از چپ. بر دست چپ برو، و اگر چه بر دست راست گیاه بیشتر باشد، چه «۴» در آن مرغزار ازدهایی عظیم هست، و کس آن جا نیارد رفتن که مرد را و چهار پایان را هلاک کند.

چون آن جا رسید، گوسپندان «۵» سر به جانب راست نهادند و چندان که موسی خواست تا ایشان را برگرداند «۶» از آن ره نتوانست. او نیز برفت، مرغزاری دید و گیاهی «۷» بسیار، گوسپندان «۸» را فراچره کرد «۹» و او بخفت و عصا به زمین فرو برد، ازدها پدید آمد و آهنگ گوسپندان «۱۰» کرد، عصا جانوری گشت و با او بر آویخت «۱۱» و او را بکشت و کشته بیفگند. موسی از خواب برخاست عصا خون آلود بود «۱۲» و ازدها کشته «۱۳».

شادمانه «۱۴» شد «۱۵» و شعیب را خبر داد. شعیب گفت دختر را «۱۶»: اینکه شوهر تو پیغامبری باشد، و او را در اینکه عصا شأنی باشد «۱۷».

شعیب چون دید که موسی مردی مبارک است، و حسن رعایت او دید، و آن که در گوسپندان «۱۸» خیر و زیادت «۱۹» بسیار پیدا شد، خواست تا به جای او مبرّتی کند، او گفت: امسال هر بچه‌ای «۲۰» که اینکه گوسپندان «۲۱» آرند که «۲۲» ابلق باشد آن تو راست،

(۱). همه نسخه بدلها بجز کا: شاد.

(۲). آب، آز، مش و.

(۳). همه نسخه بدلها: راه. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز آل: که، آل: اما. (۲۱-۱۸-۱۰-۸-۵). آج، لب، آل، کا: گوسفندان.

(۶). همه نسخه بدلها بجز کا: بگرداند.

(۷). آط، آج، لب: گیاه.

(۹). آل: را چرا کرد.

(۱۱). آج، آل: در آویخت.

(۱۲). همه نسخه بدلها: دید.

(۱۳). آب، آز، مش یافت.

(۱۴). آب، آز: شادمان.

(۱۵). همه نسخه بدلها بیامد و.

(۱۶). همه نسخه بدلها که.

(۱۷). همه نسخه بدلها: بود.

(۱۹). همه نسخه بدلها: ماد/ ماده.

(۲۰). همه نسخه بدلها بجز کا: هر آنچه. [.....]

(۲۲). آج، لب، آز، آل، مش به رنگ.

صفحه: ۱۲۶

خدای تعالی وحی کرد به موسی در خواب که: اینکه عصا بر اینکه آب زن که اینکه گوسپندان (۱) می‌خورند. موسی - علیه السلام - عصا بر آب زد، گوسپندان (۲) از آن آب بخوردند جمله (۳) بچه‌ای که آوردند ابلق بود، شعیب بدانست که آن روزی است که خدای تعالی به او داد، جمله به او تسلیم کرد (۴).

[سوره القصص (۲۸): آیات ۲۹ تا ۵۰]

[اشاره]

فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ بَدُوعٍ مِنْ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ (۲۹) فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۳۰) وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تُهْتَزُّ كَانَتْهَا حِجَابًا وَّلَّىٰ مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ (۳۱) اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخَرُّجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (۳۲) قَالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ (۳۳)

وَ أَخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ (۳۴) قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَ نَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصْعَلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمَا وَمَنْ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ (۳۵) فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرٍ وَمَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأُولِينَ (۳۶) وَقَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ مِنْ عِنْدِهِ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۳۷) وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صِرْحًا لَعَلِّي أُطْعَمُ إِلَىٰ إِلَهٍ مُوسَىٰ وَ إِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ (۳۸)

وَ اسْتَكْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ (۳۹) فَأَخَذْنَاهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ (۴۰) وَ جَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ (۴۱) وَ اتَّبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ (۴۲) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَىٰ بَصَائِرَ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۴۳) وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ وَ مَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ (۴۴) وَ لَكِنَّا أَنشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ وَ مَا كُنْتَ تَأْوِيًا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَ لَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ (۴۵) وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَ لَكِن رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۴۶) وَ لَوْ لَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ وَ نَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۴۷) فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْ لَا أُوْتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ أَوْ لَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا وَ قَالُوا إِنَّا بِكُلِّ كَافِرُونَ (۴۸)

قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۹) فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۵۰)

[ترجمه]

پس چون موسی - علیه السّلام - تمام کرد «۵» وعده «۶» را بیرون آورد زن خویش را از مدین و روی به مصر نهاد، بدید از سوی کوه «۷» آتشی، گفت اهل خویش را درنگ کنید «۸» که من بدیدم آتشی تا مگر من بیارم شما را از آن پس خبری که راه کدام است، یا پاره‌ای از آتش تا مگر شما گرم شوید «۹».

پس چون آمد موسی بدان روشنای، آواز دادند از کناره رودخانه از جانب راست اندر آن جایگاه مبارک از درخت که ای موسی، بدرستی که منم خدای پروردگار جهانیان.

و بیفگن عصای خود را، پس چون دید آن عصا را که می‌جنید، گفتی آن عصا ماری است بزرگ، بر گشت موسی پشت بدهنده «۱۰» و از پس نمی‌نگریست از ترس، ای موسی باز آی و مترس که تو از آمانی.

(۲-۱). آج، لب، آل، کا: گوسفندان.

(۳). همه نسخه بدلها: باز خوردند هر.

(۴). آط، آب، آز، مش قوله تعالی.

(۵). آط، آج، لب، آل: به سر برد.

(۶). آط، آج، لب، آل: وقت.

(۷). آط، آب، آج، لب، آل، مش طور.

(۸). آط: کنی / کنید.

(۹). آط: شوی / شوید.

(۱۰). آط: پشت ورگشته، مش: پشت کرده.

صفحه: ۱۲۷

در آور دست خویش اندر جیب خویش تا بیرون آید سپید «۱» نورانی از جز علتی، و با خود آر بر خود را «۲» که گسترده‌ای از ترس عصا، و اینکه عصا و دست سپید، دو حجّت است از خداوند تو - عزّ و علا - به سوی فرعون و گروه او، بدرستی که ایشان بودند و هستند گروهی فاسقان.

گفت موسی: ای خداوند من؟ بدرستی که من بکشتم از ایشان یکی را، می‌ترسم که بکشند مرا.

و برادر من هارون او فصیحتر است از من به زفان «۳»، بفرست او را با من یاری که راستگوی دارد مرا، بدرستی که من می‌ترسم که به دروغ دارند مرا.

گفت خدای تعالی قوی «۴» کنم بازوی تو را به برادر تو، و کنم شما هر دو را حجّتی و معجزه‌ای، نرسند «۵» به شما به آیتها و حجّتهای ما، شما و هر که پسروی «۶» کند شما را غلبه کنندگان باشند «۷».

پس چون آورد «۸» بدیشان موسی - علیه السّلام - حجّتها و آیتهای ما را هویدا، گفتند: نیست اینکه مگر جادوی فرا بافته، و نشنیدیم اینکه از پدران ما پیشینیان «۹».

و گفت موسی - علیه السّلام: خداوند من داناتر است بدان کس که آورد «۱۰» راه راست و دین حق از نزدیک او و آن کس که باشد او را سر انجام نیک و بهشت جاوید بدرستی که او رستگاری نیابد ستمکاران.

(۱). آج، لب، آل، آل، مش: سفید.

(۲). آط، آب، آج، لب، آل: بالت را، مش: دست خود.

(۳). آط، آب، آج، لب، آل، مش: زبان.

(۴). آط، آب، آج، لب، آل: سخت. [.....]

(۵). اساس: نه رسند/ نرسند.

(۶). آج، لب، آل: پیروی.

(۷). آج، لب، آل: غلبه کننده‌اند.

(۸). آط، آب، آج، لب، آل، مش: آمد.

(۹). آط، آج، لب، آل: پدران اول ما.

(۱۰). مش: آمد به.

صفحه : ۱۲۸

و گفت فرعون ای گروه نمی‌دانم «۱» من شما را از معبود و خدای جز من، بیفروز «۲» برای من ای هامان بر گل، پس کن مرا کوشکی تا مگر من دیدور گردم «۳» بر خدای موسی، و بدرستی که من گمان می‌برم او را از دروغزنان. و گردن کشی و تکبیر «۴» کردند او و لشکرهاى او اندر زمین بناحق، و گمان بردند که ایشان را سوی ما باز نگردانند «۵». پس فرا گرفتیم او را و لشکر او را، و در انداختیمشان در دریا، پس بنگر که چگونه بود سر انجام ستمکاران. و کردیم ایشان را پیشوایانی که می‌خوانند «۶» سوی آتش، و روز قیامت یاری نکنندشان. و لازم کردیم «۷» ایشان را اندر اینکه جهان لعنت و نفرین، و روز رستخیز ایشان سیاه رویان «۸» باشند. و بدرستی که بدادیم ما موسی را- علیه السلام- کتاب تورات از پس آن که هلاک کردیم ما گروهان «۹» پیشین را از تورت حجتها بود «۱۰» مردمان را و راهی راست و بخشایشی تا مگر ایشان پند پذیرند.

(۱). آط، آج، لب، آل: ندانستم، مش: ندانم.

(۲). آب، مش: آتش کن.

(۳). آب، مش: مطلع گردم.

(۴). آط، آج، لب، آل: و بزرگواری.

(۵). اساس: نه گردانند، آب، آج، لب، آل: باز نخواهند گشت.

(۶). آج، لب، آل به.

(۷). آط: از پی بردیم، آب، آج، لب: از پی در آوردیم.

(۸). آط، آج، لب، آل: ایشان از ملعونان، آب، مش: از زشتان. [.....]

(۹). آب، مش: قرنهاى.

(۱۰). آب، مش: بصیرتها برای.

صفحه : ۱۲۹

و نبودی «۱» تو یا محمد به جانب فرو شدن گاه آفتاب و ماه و ستارگان «۲»، چون بگزاردیم و فرمودیم به موسی- علیه السلام-

کار» (۳)، و نبودی» (۴) تو از حاضران آن جا. و لکن ما بیافریدیم گروهان» (۵)، پس دراز گشت بر ایشان زندگانی و نبودی» (۶) تو یا محمد درنگ کننده در اهل مدین» (۷) که می خواندی بر ایشان آیت های ما، و لکن ما بودیم فرستندگان. و نبودی» (۸) تو یا محمد سوی کوه طور چون ندا کردیم ما، و لکن اینکه آگاه کردن تو را رحمتی است از خداوند تو تا بیم کنی گروهی را که نیامد بدیشان از هیچ بیم کننده از پیش تو، تا مگر ایشان پند پذیرند. و اگر نه آن بودی که چون رسید بدیشان مصیبتی بدانچه فرا پیش داشت دستهای ایشان، پس گویند ای خداوند ما؟ چرا نفرستادی به ما پیغمبری» (۹) تا پس روی کردیمی آیات تو را، و بودیمی ما از مؤمنان. پس چون آمد بدیشان حق از نزدیک ما، گفتند چرا ندادند» (۱۰) او را مانند آنچه دادند موسی را، ای» (۱۱) نه کافر شدند بدانچه دادند موسی را- علیه السلام- از پیش، گفتند دو جادواند موسی و هارون پشت به هم باز نهاده، و گفتند که ما به همه کافرانیم.

(۸-۶-۴-۱). اساس: نه بودی / نبودی.

(۲). آط، آج، لب، آل: به جانب مغرب، آب: به طرف آفتاب فرو شدن.

(۳). آج، لب، آل: کار وحی.

(۵). آج، لب، آل: جماعتی.

(۷). آب، آل: مدینه.

(۹). آط: پیغامبری.

(۱۰). آب، مش: ندادی.

(۱۱). آب، مش: آیا.

صفحه : ۱۳۰

بگو یا محمد بیارید» (۱) کتابی از نزدیک خدای که او راه نماینده تر بود از ایشان دو تا پسروی کنم او را، اگر هستید راستگویان. پس اگر نکنند» (۲) اجابت تو را بدان که پسروی می کنند هواهای» (۳) مرادهای ایشان را، و کیست گمراهتر از آن کس که پسروی کند هوای خویش را نه به راهی راست از خدای، بدرستی که خدای راه نماید گروه ستمکاران را. قوله: فَلَمَّا قَضَى «(۴) فَإِنْ أَتَمَّتْ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ» (۶) «مُوسَى الْأَجَلَ- الْآيَةُ، حق تعالی. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها بجز کا: پرسیدم.

(۶). سوره قصص (۲۸) آیه ۲۷.

(۷). همه نسخه بدلها: مرا پرسید.

(۸). آب، آج، لب، آز، کا: وعده.

(۹). آب، آز به آن خدایی که تورات به موسی علیه السلام فرستاد و.

صفحه : ۱۳۱

موسی، راست گفت و به آن خدای که توریت به موسی فرستاد.

خلاف کردند در آن که کدام دختر به او داد. وهب گفت: دختر مهین بود، و روایتی کردند از رسول - علیه السلام - که او گفت: دختر کهین بود.

مجاهد گفت: چون موسی - علیه السلام - اجل ده سال به سر برد، شعیب دختر با او داد، ده سال دیگر بر شعیب مقام کرد، بیست سال بر او بماند، آنگه دستوری خواست تا با مصر شود به زیارت مادر «۱» و خواهر، شعیب دستوری داد.

موسی برخاست و اهل را بر گرفت و «۲» مال و گوسفندان «۳» و روی به مصر نهاد و ره راست رها کرد احتراز از ملوک شام، و فصل زمستان بود و اهل او آبستن بود مقرب «۴»، و او تنها در بیابان می‌رفت و ره ندانست. در راه که می‌رفت با کوه طور افتاد با جانب راست، شبی تاریک بود و سرمای سخت، زن را درد زادن بگرفت، و آتش از آتش زنه فرو نیامد «۵»، چنان که قصه آن برفت. او نگاه کرد به جانب «۶» طور، آتشی دید، اهلش را گفت: درنگ کنی «۷» که من آتشی بدیدم تا بروم و خبری آرم یا پاره‌ای آتش، و ذلك قوله: أو خِذُوهُ مِنَ النَّارِ. و در او سه لغت است: جذوه، به فتح «جیم» و اینکه قراءت عاصم است، و به ضم و آن قراءت حمزه است، و کسر و آن قراءت باقی قراء است.

قتاده و مقاتل گفتند: جذوه، چوبی نیم سوخته باشد، و جمعه جذی، قال الشاعر - شعر:

باتت حواطب لیلی یلتمسن لها جزل الجذی غیر خوَار و لا دعر.

لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ، تا همانا شما گرم شوی.

فَلَمَّا أَتَاهَا «۸» نُودِي مِنَ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ، ندا کردند او را از جانب راست وادی، يقال: شاطی الوادی و حافة النَّهر «۹»،

(۱). آب، آز: تا زیارت مادر و برادر.

(۲). مش: با.

(۳). آج، لب، آل، کا: گوسفندان.

(۴). کا: و وضع حمل نزدیک آمده.

(۵). آج، لب، آل: بیرون نیامد، مش: بیرون نیامد چندان که کرد.

(۶). همه نسخه بدلها کوه.

(۷). آج، لب: درنگی کن.

(۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: فلما جاءها، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد.

(۹). لب: حافو النهر، چاپ شعرانی (۸/ ۴۵۹): ضافة النَّهر. [...]

صفحه : ۱۳۲

و ساحل البحر، و جرف البئر، و شفیر القبر، و ناحیه البلد، و طرّة الثوب، و حاشیه الكتاب. فی البُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ، در آن جای مبارک، من الشَّجَرَةِ، از درخت.

عبد الله مسعود گفت: درخت سمره بود، درختی سبز تازه. قتاده گفت: عوسج بود. وهب گفت: علیق بود، و اینکه آیت دلیل است بر آن که کلام خدای تعالی محدث است، و متکلم فاعل کلام باشد دون آن که کلام به او قایم بود، برای آن که حق تعالی گفت: موسی را از درخت ندا کردند، و معنی اینکه باشد که: موسی کلام از درخت شنید، و تا کلام به درخت قایم نباشد به معنی حلول موسی «۱» نتواند شنیدن، و چون چنین بود کلام کلام درخت بود فی قوله: إِنِّي أَنَا اللَّهُ. پس خدای موسی درخت بوده باشد، و

موسی درخت پرست باشد» (۲)، چون اینکه باطل است بنماند آن که کلام کلام خدای بود، و درخت محل کلام بود، و کلام خدای در او آفرید. و چون چنین باشد متکلم فاعل کلام بود دون آن که کلام به او قایم باشد، و قوله: «آن یا موسی تا به آخر آیت، محل او رفع است باسناد الفعل الیه.

وَ أَنْ أَلْقَى عَصَاكَ، عطف است بر آن «۳»، و محل او هم رفع است. موسی را ندا کرد خدای تعالی به کلام خود، کلامی که در درخت آفرید که: من خدای جهانیانم، و نیز ندا کرد که: عصا بیفگن. فَلَمَّا رَأَاهَا، اینکه جا محذوفی هست، و التقدير: فآلقها فصارت حیة، موسی عصا بیفگند «۴» ماری گشت. چون موسی عصا دید «۵» [۱۸۴-ر]

مار گشته می‌جنید و می‌رفت پنداشتی ماری است خرد سریع الحركة. وَلَّى مُدْبِرًا، پشت بر کرد «۶» و روی به هزیمت نهاد «۷» و باز نایستاد «۸». یا موسی اقبل، هم از جمله کلام و خطاب خدای است با «۹» موسی که از درخت «۱۰» ندا آمد: ای موسی روی فرا کن «۱۱» و مترس که تو از جمله ایمنانی.

اسلک یدک فی جیبک، و دست در گریبان کن تا بیرون آید سپید بی بدی،

(۱). همه نسخه بدلها از او.

(۲). آج، لب، آل: بوده باشد.

(۳). اساس، آط، آج، لب، آل، مش: بر اینکه، به قیاس با نسخه کا و مفهوم عبارت تصحیح شد.

(۴). آب، آج به فرمان خدای تعالی.

(۵). آب، آج که.

(۶). آط، آل، آج، لب: پشت بر کرده.

(۷). آج، لب، آل: نهاده.

(۸). آط، آج، لب، آل: بایستاد، آب، آج، مش: ایستاد.

(۹). آب، آج، آل: یا.

(۱۰). آط، آب، آج، لب، آل، مش: که در تحت.

(۱۱). همه نسخه بدلها: فراز کن.

صفحه: ۱۳۳

یعنی بی برسی. وَ اضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ، حفص عن عاصم خواند: من الرهب، به فتح «را» و سکون «ها»، و کوفیان و شامیان خواندند: من الرهب به ضم «را» و سکون «ها»، و باقی قراء «ا» به فتح «را» و «ها»، و اینکه هر سه لغت است.

گفتند: معنی آیت آن است که چون دست تو «۲» سپید از گریبان بیرون آری، تو را خوفی در دل «۳» آید چنان که در باب عصا گفت، دست دگر باره با گریبان بر تا با حال خود شود تا خوف بشود.

بعضی دگر گفتند: معنی آن است که چون تو را خوفی در دل آید، دست بر دل نه تا خوف ساکن شود.

بعضی دگر گفتند: اینکه کنایت است از تسکین خوف، ای سکن روعک و اخفض علیک جأشک «۴»، برای آن که خایف مضطرب دل باشد، و ضم جناح کنایت باشد از سکون، و مثله قوله: وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ «۵» وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ «۶» فذانک برهانان، عامه قراء به تخفیف «نون» خواندند. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: فذانک برهانان، به تشدید «نون»، و اینکه لغت قریش است.

در وجه او چهار لغت «۷» گفته‌اند، یکی آن که تشدید برای تأکید کرد چنان که «لام» در «ذکک» آوردند. و قولی دگر آن است که [«ذائک» مخفف تثنیه «ذاک» باشد و مشدد تثنیه

(۱). آط، آب، مش رهب خواندند، آج، لب، آل من الزهب خواندند.

(۲). همه نسخه بدلها: چون تو دست.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: خوفی پدید. [...]

(۴). همه نسخه بدلها: حاشاک.

(۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۲۴.

(۶). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۱۵.

(۷). همه نسخه بدلها: قول.

صفحه : ۱۳۴

ذکک. قولی دگر آن است که]

«۱»: اینکه تشدید از «الف» ساقطه بدل است «۲» برای آن که ذاک «۳» اسم واحد است در او «الفی» هست، و برای تثنیه الفی دگر باید ممکن نشد، برای آن که جمع دو ساکن «۴» بودی علی غیر حده «نون» را مشدد بکردند تا بدل ساقطه‌ای باشد تشدید او، و اینکه نیز جمع ساکنین باشد و لکن علی حده.

قولی دگر آن است: تا تشدید برای آن آوردند تا فرق باشد میان «نونی» که به اضافه بیوفتد و میان اینکه «نون»، چه اینکه به اضافه بیوفتد «۵».

قول دگر آن است: تا فرق باشد میان تثنیه اسم متمکن «۶» و اسم نا متمکن «۷».

و ابو عمرو گفت: هیچ «نون» تثنیه در قرآن مشدد نیست مگر اینکه «نون»، و چنان دانم «۸» که اینکه تشدید برای قلت حروف آوردند، اما اشارت در او به آن «۹» دو معجز است که در آیت گفت: یکی عصا و یکی ید بیضاء. حق تعالی گفت: اینکه دو معجز تو را دو حجت است به فرعون و قوم او که ایشان گروهی اند فاسق کافر خارج از فرمان خدای تعالی.

موسی - علیه السلام - گفت: بار خدایا؟ اِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا، من از ایشان یکی را کشته‌ام، یعنی قبطنی را. فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ، می‌ترسم که مرا بکشند.

و آخى هارون، و برادر من که هارون است از من فصیح زبان تر است. فَأَرَبْتُمْ لِي مَعِيَ رِدْءًا، بفرست او را تا با من یار باشد. و «ردء»، معین و یاور «۱۰» باشد، يقال:

أردأه «۱۱» اذا اعانته، و نصب او بر حال است از مفعول. و اهل مدینه «ردا» خواندند به تخفیف همز «۱۲». يُصَدِّقُنِي، تا مرا به راست دارد. عامه قراء به «جزم» خواندند بر

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: اینکه تشدید بدل آن الف ساقطه است.

(۳). آب، آز، آل، مش: ذاک.

(۴). همه نسخه بدلها: جمع ساکن.

(۵). آط: بنیفتد، دیگر نسخه بدلها: نیفتد.

(۶-۷). آل: ممکن.

(۸). همه نسخه بدلها: پندارم.

(۹). آط، آب، آز، مش: اشارت در دو برهان، آج، لب، آل: اشارت در اینکه دو برهان.

(۱۰). همه نسخه بدلها: یار.

(۱۱). آط، آز، مش: ارداء. [.....]

(۱۲). آب، آز، لب، مش: همزه.

صفحه : ۱۳۵

جواب امر «۱»، مگر حمزه و عاصم که ایشان مرفوع خواندند به آن که در جای حال باشد، ای مصدقالی، و نظیره قوله: وَلَا تَمُنُّنْ تَسْتَكْبِرُ «۲» أَنْزَلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ... «۳» إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذَّبُونِ، که من می ترسم که ایشان مرا به دروغ دارند.

حق تعالی اینکه دعا به اجابت مقرون کرد، گفت: سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ، ما دست تو قوی [۱۸۴-پ]

کنیم به برادرت، و هارون در اینکه وقت به مصر بود. وَ نَجْعَلُ لَكَمَا شِئْلَطَانًا، و شما را حجتی و برهانی کنیم. فَلَا يَصِفُ لِمَنْ إِيْكُمْ بِآيَاتِنَا، که ایشان به شما نرسند به آیات و بینات و معجزات ما. أَنْتُمْ وَمَنْ اتَّبَعَكُمْ الْغَالِبُونَ، شما و اتباع شما غالب باشی.

فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ، چون موسی به ایشان آمد با آیات ما، و روا بود که «با» تعدیه را باشد و روا بود که به معنی «مع» «۴» باشد، و مراد به آیات معجزات است. و قوله: بَيِّنَاتٍ، نصب «بینات» بر حال است، یعنی در آن حال که روشن و ظاهر بودند. قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرٍ، گفتند: نیست اینکه که تو آورده‌ای الا جادوی فرو بافته «۵» نکو ساخته. وَ مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأُولِينَ، ما اینکه که تو می گوی در پدران اول خود نشنیده‌ایم «۶».

موسی - علیه السلام - گفت در جواب ایشان: رَبِّي أَعْلَمُ، خدای من داناتر است به آن کس که او حق و بیانی «۷» آورده است از نزدیک او یعنی او خود را خواست. و اهل مدینه «واو» نخواندند فی قوله: وَقَالَ مُوسَى، و در مصاحف ایشان «واو» نیست، و باقی قراء به «واو» خواندند. وَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ، و نیز عالمتر است که عاقبت و سرانجام سرای آخرت به ثواب و نعیم که را خواهد بودن.

کوفیان «یکون» به «یا» خواندند، برای آن که فعل متقدم «۸» است، و باقی قراء

(۱). آب، آز، مش: علی جواب الامر.

(۲). سوره مدثر (۷۴) آیه ۶.

(۳). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۴.

(۴). آط، آب، آز، مش: معه.

(۵). آط، آب، آز، آج، آل، مش: فرا بافته، کا: فراساخته.

(۶). آط، آب، آج، لب، آز، آل: نشنوده‌ایم، مش: نشنودیم، کا: نشنیدیم.

(۷). آب، آز، مش: بیان.

(۸). آط، آب، آج، لب، آز، آل، کا: فعل مقدم، مش: فعلی مقدم.

صفحه : ۱۳۶

به «تا» ی تأنیث لکون الاسم مؤنثاً. إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ، ضمیر در آیت «۱» شأن و کار راست، یعنی شأن و کار چنین آمد که ظالمان و ستمکاران فلاح و ظفر نیابند.

وَقَالَ فِرْعَوْنُ، حق تعالی حکایت آن کرد که فرعون گفت عند اینکه حال گفت «۲» قوم خود را که: ای اعیان و اشراف؟ من نمی دانم خدایی شما را جز خویشتن.

فَأَوْقَدَ لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطِّينِ، ای هامان- و هامان وزیر او بود، آتش بر افروز برای من بر گل، یعنی برای من خشت پخته کن و آجر ساز، گفتند: اوّل کس که خشت پخته ساخت فرعون بود و کوشک بلند کرد. فَاجْعَلْ لِي صَيْرِحًا، و برای من کوشکی بلند کن. لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى، تا باشد که من از آن کوشک بر خدای موسی مطلع بباشم و به او فرو نگرم. وَإِنِّي لَمَأْظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ، چه من «۳» می پندارم که او دروغ می گوید در اینکه که می گوید «۴». من پیغامبرم و مرا خدایی هست که مرا به شما فرستاده است.

اهل سیر گفتند: چون فرعون وزیرش را هامان «۵» فرمود تا کوشک «۶» بنا کند، او پنجاه هزار مرد بنا را و استادان صنعت بنا را و درودگری «۷» و کاریگری «۸» را و آهنگری «۹» را جمع کرد جز مزدوران و اتباع را. آن بنا بکردند و چندانی در هوا بیفراشتند «۱۰» که ممکن بود، چنان که در کل زمین از آن رفیعتر بنایی «۱۱» نبود، و چنان ساختند که مرد سوار بر او تواند شدن.

چون فارغ شدند، فرعون پیامد و بر آن جا رفت و تیر در کمان نهاد و بینداخت.

گفتند: برای امتحان و فتنه او تیر خون آلود باز گشت، او گمان برد که خصم را کشته است. گفت: فارغ شدم از خدای موسی.

حق تعالی جبریل را بفرستاد تا پری بر او «۱۲» زد، و آن را سه پاره کرد: یک پاره از

(۱). همه نسخه بدلها: آنه.

(۲). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۳). همه نسخه بدلها: چنین.

(۴). همه نسخه بدلها که.

(۵). همه نسخه بدلها: وزیر خود را هامان را. [.....]

(۶). آز، مش، کا: کوشکی.

(۷). همه نسخه بدلها: درودگر.

(۸). کذا در اساس، کا: کاریگر، دیگر نسخه بدلها: کارگر.

(۹). همه نسخه بدلها: آهنگر.

(۱۰). آل: بفرشتند، کا: بر شدند.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز مش و کا: بنا.

(۱۲). کا: بر آن کوشک.

صفحه : ۱۳۷

او به لشکرگاه «۱» زد، هزار هزار مرد را بکشت، و یک پاره از او در دریا ریخت، و یک پاره به مغرب انداخت. و از آنان که در آن کوشک عملی «۲» کرده بودند کس نماند الا «۳» هلاک شد.

وَاسْتَكْبَرُ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، آنکه گفت حق تعالی: او «۴» و لشکرش در زمین استکبار کردند و ترفع و بزرگی

نمودند بنا حق. وَظَنُوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ، و گمان بردند که ایشان با ما نخواهند آمدن.

فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ، ما او را و لشکر او را بگرفتیم به عذاب. فَتَيَذَّنَاهُمْ فِي أَلِيمٍ، و در دریا انداختیم ایشان را. قتاده گفت: آن دریایی است از ورای مصر، آن را «آساف»^۵ گویند، خدای تعالی فرعون را و قوم او را در آن جا غرق کرد.

آنکه رسول را گفت بر طریق تذکیر و اعتبار: فَانظُرْ كَيْفَ [۱۸۵-ر]

كان عاقبة الظالمين، بنگر یا محمد که عاقبت کار آن ظالمان و کافران کجا^۶ رسید و چگونه بود.

وَجَعَلْنَاهُمْ، آنکه گفت: ما ایشان را امامانی و پیشوایانی کردیم که مردمان را با دوزخ خوانند. و اینکه را دو وجه بود: یکی آن که معنی «جعل» خذلان و تخلیه باشد، یعنی ایشان را با خود رها کردیم پس از آن که الطاف بسیار کردیم، و ایشان منتفع نشدند از پیغامبران فرستادن و کتاب فرستادن و اعدار و انذار کردن و ترغیب^۷ نمودن. آنکه بر طریق عقوبت گفت: ایشان را با خود رها کردیم بر وجه خذلان.

و وجهی دیگر آن است که: «جعل» به معنی حکم و تسمیه باشد، چنان که گفت: وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا^۸ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ،

(۱). همه نسخه بدلها: بر لشکرگاه فرعون.

(۲). آج، لب، آل: عمل.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: و الّا، کا: الا که.

(۴). همه نسخه بدلها: فرعون.

(۵). کا: اساق.

(۶). آب، آز، مش: به کجا.

(۷). همه نسخه بدلها و تریب. [.....]

(۸). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹.

(۹). همه نسخه بدلها: که کرده بودند.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز کا: دختران خدا اند.

صفحه: ۱۳۸

و روز قیامت ایشان را ناصری و یاوری^۱ نباشد، و کس نصرت ایشان نکند.

وَ أَتْبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا^۲ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ، و روز قیامت از جمله مقبوحان و ممنوعان^۳ باشند، و گفتند: از جمله ملعونان، و گفتند: از جمله مهلکان.

عبد الله عباس گفت: از جمله مشوهان در خلقت، رویه‌اشان سیاه کنند^۴ و چشمها ازرق، و آن شعار دوزخیان است، يقال: قبحه الله و قبحه بمعنی اذا جعله قبیحا.

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى، حق تعالی گفت در اینکه آیت که: ما موسی را کتاب دادیم، یعنی توریت پس از آن که هلاک کردیم قرنهای پیشین را، یعنی امتان پیش^۵ را. بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ، برای آن تا بصیرت و بینت و حجت و بیان مردمان باشد. وَ هُدًى، و لطفی و بیانی و رحمتی تا همانا اندیشه کنند. و نصب اینکه اسماء بر حال است از مفعول.

ابو سعید خدری روایت کرد از رسول - علیه السّلام - که او گفت: خدای تعالی پس از آن که توریت فرو فرستاد، هیچ امت را و

هیچ قرن و قوم را هلاک نکرد به عذابی از آسمان، جز گروهی را که ایشان را مسخ کرد با بوزینه، نبینی که خدای تعالی گفت: وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى - الآية.

وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعَرَبِيِّ؛ آنکه رسول را - علیه السلام - بر سبیل تنبیه و تعجب «۶» گفت: تو به جانب غربی از کوه طور حاضر نبودی. إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ، چون ما وحی کردیم و کار بر او گزاردیم، و خبر دادیم او را به اوامر و نواهی، و عهد کردیم با او. وَ مَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ، و تو از جمله حاضران نبودی آن جا تا یاد داشتی آنچه «۷» آن جا رفت.

(۱). مش: یاوری.

(۲). همه نسخه بدلها لعنه.

(۳). همه نسخه بدلها: مفتوحان.

(۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۵). همه نسخه بدلها: پیشین.

(۶). آط، آب، آز، مش: تعجیب.

(۷). مش در.

صفحه : ۱۳۹

وَ لَكِنَّا أَنشَأْنَا قُرُونًا، و لکن ما بیافریدیم گروهانی «۱» را. فَتَطَاوَلُ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ، عمر بر ایشان دراز شد، عهد ما فراموش کردند و امر ما ترک کردند، نظیره قوله: فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ «۲» وَ مَا كُنْتَ ثَاوِيًّا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمُ آيَاتِنَا، و تو مقیم نبودی در میان اهل مدین، و آیات ما بر ایشان می خواندی «۳». وَ لَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ، و لکن ما فرستادیم تو را به پیغامبری، و کتابی بر تو فرو فرستادیم که اینکه قصه‌ها در آن جا شرح دادیم بر تو، تا «۴» بر ایشان حکایت کنی، و اگر نه آنستی تو از کجا دانستی آنچه آن جا رفت.

وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا، و ای محمد تو به جانب کوه طور نبودی چون ما ندا کردیم موسی را که ای موسی کتاب بستان به قوت.

و هب متبه گفت، موسی - علیه السلام - در مناجات گفت: الهی محمد را به من نمای، خدای تعالی گفت: تو او را در نیابی، اگر خواهی تا امت او را ندا کنم تا تو آواز ایشان بشنوی! گفت: بلی یا رب، خدای تعالی ندا کرد، گفت: یا امه احمد «۵».

از اصلا بپدران آواز دادند: لیبک و سعدیک، و اینکه قول آنان «۶» باشد که «ذر» گویند، و آن درست نیست.

عمرو بن جریر گفت در اینکه آیت که: اینکه «۷» ندا آن بود که [۱۸۵- پ]

خدای تعالی گفت: یا امه احمد «۸»، من شما را اجابت کردم پیش از آن که [دعا کردی، و بدادم شما را پیش از آن که]

«۹» بخواستی.

سهل بن الساعدی روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و علی آله - که او گفت در

(۱). همه نسخه بدلها: گروهی.

(۲). سوره حدید (۵۷) آیه ۱۶.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: مدین ایشان و ما بر ایشان می خواندیم، چاپ شعرانی (۴۶۴/۸): مدین که آیات ما را بر ایشان بخوانی.

(۴). همه نسخه بدلها تو. [.....]

(۵). آب، آج، آز، آل: محمّد.

(۶). آج، لب: آن.

(۷). آج، لب، آل آیت.

(۸). آب، آز: محمّد.

(۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۴۰

اینکه آیت: خدای تعالی نبشته‌ای نبشت «۱» بر برگی مورد «۲» پیش از آن که خلقان را آفرید به دو «۳» هزار سال، آنگه بر عرش نهاد، پس ندا کرد:

یا امة احمد ان رحمتی سبقت غضبی

، ای امت محمّد «۴»؟ رحمت من سبق برد خشم مرا، بدادم شما را پیش از آن که بخواستی، و بیامرزیدم شما را پیش از آن که استغفار کردی، و هر کس که او «۵» پیش من آید، و او گواهی «۶» دهد که جز خدای خدای «۷» نیست و محمّد رسول اوست، او را به بهشت برم. وَلَٰكِنْ رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ، قراءت عامّه «۸» به نصب «رحمت» است، برای آن که مصدری باشد محذوف الفعل، و تقدیر آن که: و لکن رحمتناک رحمه.

و در شاذّ، عیسی بن عمر «۹» خواند: رحمه، به رفع، علی تقدیر: و لکنه رحمه من ربّک، یعنی و لکن رحمتی بود از خدای تعالی که تو را اطلاع داد بر احوال و اخبار ایشان. لِيُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَّذِيرٍ مِّن قَبْلِكَ، تا بترسانی گروهی را که ایشان هیچ پیغامبر نیامد پیش از تو، یعنی اهل مکه را. لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، تا همانا ایشان متذکر شوند و اندیشه کنند.

و لولا أن تصيبهم مصةيبة بما قدمت أيدهم، و اگر نه آنستی که اگر ما مصیبتی و عقوبتی به ایشان فرستادمانی «۱۰» به آن کفر و معصیت که کردند، و دستهای ایشان تقدیم کرد، و فایده اضافت فعل با جارحه که بعضی از جمله انسان است آن است که تا فعل محقق و مختص شود به فاعل، چه یکی از ما به جارحه غیری فعل نتواند کردن. فَيَقُولُوا، آنگه گویند و به حجت کنند: لولا أرسلت «۱۱» لئلا يكون للناس على الله حجة بعد الرسل «۵» فلمّا جاءهم الحق من عندنا، چون حق به ایشان آمد از نزدیک او، یعنی محمّد. قالوا، گفتند: لولا أوتى، ای هلا اوتی، چرا ندادند او را- یعنی محمّد را- صلی الله علیه و علی آله- مانند آن که موسی را دادند از کتابی منزل به یک بار، جمله واحده! یا چرا او را مانند آن معجزه «۷» ندادند که موسی را از عصا و ید بیضاء! أو لم يكفروا بما أوتى موسى من قبل، نه ایشان بودند که کافر «۸» شدند به آنچه موسی را دادند پیش از اینکه، یعنی توریت و آیات و معجزات. قالوا، و گفتند: سحران «۹» سحران تظاهرا، ایشان دو جادو «۱۵» اند، یعنی موسی و محمّد، و اینکه قول عبد الله عباس است، و قول اول قول مجاهد است.

کوفیان خواندند: سحران بی «الف»، دو جادوی اند، یعنی قرآن و توریت، و باقی قراء «ساحران»، بر اسم فاعل. تظاهرا، ای تعاونا. و إنا بكلّ كافرون، و ما به همه کافریم از توریت و قرآن و موسی و محمّد.

(۱). آط، آب، آج، لب، آز: کردیمی، آل، مش: کردیم.

(۲). همه نسخه بدلها: تا.

(۳). آط، آب، آج، لب، آز: بفرستادیمی، مش: بفرستادیم.

- (۴). مش: نفرستادیم.
 (۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۶۵.
 (۶). همه نسخه بدلها: نماند.
 (۷). همه نسخه بدلها، بجز آب، آرز: معجز.
 (۸). همه نسخه بدلها: کافران.
 (۹). اساس: ساحران، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. [...]
 (۱۰). آط، آب، آرز، مش: جادوی.
 (۱۱). آل: مقالات.
 (۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.
 (۱۳). همه نسخه بدلها: پیغامبری / پیغمبری.
 (۱۴). همه نسخه بدلها: از.
 (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز آرز: جادوی.

صفحه : ۱۴۲

قُلْ فَأَتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا، گفتم بگو ای محمد؟ بیارید «۱» شما که کفار مکه‌ای «۲» کتابی از نزدیک خدای، که آن کتاب ره‌نماینده‌تر باشد از توریت و قرآن. «اتَّبِعْهُ» تا من آن را متابعت کنم اگر راست می‌گویی، قوله: «اتَّبِعْهُ»، مجزوم است به جواب امر.

فَإِن لَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ، اگر چنان که تو را اجابت نکنند، و آنچه التماس تو است به جای نیارند. فاعلم، بدان که ایشان متابعت هوای خود می‌کنند. وَ مَنْ أَضَلُّهُ و کیست که گمراهتر [۱۸۶-ر] باشد از آن که او متابعت هوا کند بی‌هدی از خدای تعالی، یعنی بی‌بیانی و حجتی از خدای «۳». إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ، و خدای تعالی هدایت ندهد «۴»، یعنی حکم نکند به هدایت ظالمان و کافران. و رواست که گویند: هدایت ندهد، یعنی ره‌بهشت و ثواب ننماید ایشان را در قیامت «۵».

[سوره القصص (۲۸): آیات ۵۱ تا ۷۰]

[اشاره]

وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۵۱) الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ (۵۲) وَإِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ (۵۳) أُولَٰئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَ يَدْرُونَ بِالْحَسَنَةِ الَّتِي نَهَىٰ سَبُّهَا وَيُفْقُونَ (۵۴) وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ (۵۵)
 إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (۵۶) وَقَالُوا إِن تَتَّبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ نُتَخَطَّفُ مِنْ أَرْضِنَا أَمْ لَمْ نُمْكِنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجْبَىٰ إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۵۷) وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيْبٍ بِطَرْتِ مَعِيشتِهَا فِتْلِكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ (۵۸) وَ مَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا يَتْلُوا

عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ- (۵۹) وَمَا أَوْتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتِهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ أَفَلَا تَعْقِلُونَ- (۶۰)

أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعَدًّا حَسِينًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ- (۶۱) وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ- (۶۲) قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ- (۶۳) وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُم فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأَوُا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ- (۶۴) وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ- (۶۵)

فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ- (۶۶) فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ- (۶۷) وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ- (۶۸) وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ- (۶۹) وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ- (۷۰)

[ترجمه]

و بدرستی که پیوسته کردیم ما ایشان را قرآن سوره سوره «۶»، تا مگر ایشان پند پذیرند. آنان که دادیم ایشان را کتاب توریت از پیش آن، ایشان بدان ایمان می آورند «۷». و چون بر خوانند «۸» بر ایشان قرآن، گویند ایمان آوردیم بدان، بدرستی که آن حق است از خداوند ما- عز و علا- بدرستی که ما بودیم از پیش اینکه «۹» مسلمانان.

(۱). آط، آج، لب، آل: بیاری/ بیارید، کا: بیاورید.

(۲). آب، آج، لب، آز، آل، کا: مکه‌اید.

(۳). آط، آب، آز، آل، مش تعالی.

(۴). همه نسخه بدلها: نکند.

(۵). همه نسخه بدلها بجز کا قوله تعالی، کا و الله اعلم بمراده.

(۶). آط: و پیوستیم راه برای ایشان گفت، آب: رسانیدیم ایشان را گفتار، آج، لب، آل: و پیوستیم برای ایشان گفتار را.

(۷). آط: ایمان آرند، آب، مش: ایمان دارند، آج، لب، آل: ایمان آوردند.

(۸). آج، لب، آل: خوانده شود. [.....]

(۹). آط، آب، مش: او، آج، لب، آل: آن.

صفحه : ۱۴۳

ایشانند که بدهندگان مزد ایشان دو بار بدانچه صبر کردند، و باز می‌داشتند به نیکی بدی راه، و از آنچه روزی کردیمشان «۱» نفقه کنند «۲».

و چون بشنوند «۳» سخن بیهوده و فحش، روی بگردانند از آن، و گویند ما راست کردار ما، و شما راست کردار شما، سلام باد بر شما نجویم ما جاهلان را.

بدرستی که تو نتوانی نمود راه آن را که تو دوست داری، و لکن خدای راه نماید آن را که خواهد، و او داناتر است به راه یابندگان «۴».

و گفتند: اگر پسروی «۵» کنیم راه راست را با تو، بر بایند «۶» ما را و بیرون کنند از مکه «۷» زمین ما، ای «۸» ندادیم تمکین و جایی ایشان را مکه و حرم ایمن «۹»، گرد کنندشان «۱۰» سوی مکه میوه‌ها، همه چیزی روزی دادنی از نزدیک ما، و لکن بیشتر ایشان نمی‌دانند!

و چند «۱۱» که هلاک کردیم ما از اهل شهری، دنه گرفته شد زندگانی آن «۱۲»، آن که آرامگاههای ایشان نشستند در او از پس ایشان مگر اندکی، و بودیم ما میراث گیرندگان «۱۳» [۱۸۷-ر]

(۱). آط: ما روزی دهیم، آب، آج، لب، آل، مش: روزی دادیم.

(۲). آب، مش: نفقه کردند، آج، لب، آل: نفقه می‌کنند.

(۳). آب، مش: بشنوند.

(۴). آط، آج، لب، آل، آب، مش: راه یافتگان.

(۵). آط، آج، لب: پیروی.

(۶). آط: دریابند، آب، مش: بر چیده شویم.

(۷). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۸). آب، مش: آیا.

(۹). آط، آب، آج، لب، مش: حرمی ایمن.

(۱۰). آط: می‌آید، آب، مش: کشیده می‌شود، آج، لب، آل: جمع کرده می‌شود.

(۱۱). آب، مش: چندان، آج، لب، آل: بسا.

(۱۲). آط، آب، مش: بطر آمد ایشان را از زندگانی خود، آج، لب، آل: با غرور نعمت شدند اهل آن.

(۱۳). آط، آج، لب، آل: وارثان آن. [...]

صفحه : ۱۴۴

و نبود خداوند تو هلاک کننده شهرها تا آنگاه که بفرستد «۱» در مهتران ایشان پیغامبری می‌خواند «۲» بر ایشان آیتهای ما، و نبودیم ما «۳» هلاک کننده شهرها «۴» را مگر که اهل آن شهر ستمکاران باشند «۵».

و آنچه دادند «۶» شما را از چیزی مال و جاه بر خورداری زندگانی اینکه جهان است و آرایش آن، و آنچه نزدیک خدای است بهتر و پایدارتر است، ای «۷» در نمی‌یابید به عقل «۸».

ای «۹» آن که وعده کردیم او را وعده‌ای نیکو، پس او فرارسنده بود فرا آن وعده «۱۰» چون آن کس بود که بر خورداری دادیم او را بر خورداری زندگانی اینکه جهان، پس او روز قیامت از حاضر کردگان «۱۱» بود به عذاب.

و روزی که بخواند بت پرستان را، پس گوید کجااند همبازان «۱۲» و شریکان من آنان که بودید شما می‌گفتید «۱۳» [۱۸۷-پ]

گویند آنان که واجب شد بر ایشان گفتار به

(۱). آب، مش: بر انگیزد.

- (۲). آط، آج، آل: پیغامبری که خواند، آب، مش: پیغامبری که می‌خواند.
- (۳). آط: و نبود خدای تو: آب، مش: و نیستیم ما، آج، لب، آل: و نبودیم ما.
- (۴). آج، لب، آل: دهها.
- (۵). آط، آج، لب، آل: بیداد گر بودند.
- (۶). آط: آنچه دادیم.
- (۷). آب، مش: آیا.
- (۸). آب، مش: عقل کار نمی‌بندید، آج، لب: خرد ندارید.
- (۹). آب، مش: یا.
- (۱۰). آط: نیکو، او بیننده است آن را، آب: پس او می‌رسد به آن، آج، لب، آل: پس او رسیده است آن را.
- (۱۱). آب: حاضر شوندگان، مش: حاضر شدگان.
- (۱۲). آج، لب، آل: انبازان، آط: شریکان.
- (۱۳). آط: که شما دعوی می‌کردی، آب، مش: که شما گمان می‌بردید.

صفحه : ۱۴۵

عذاب: ای خداوند ما؟ اینانند آنان که بیراه کردیم ما «۱»، بیراه کردیم ایشان را چنان که بیراه بودیم ما «۲»، بیزار شدیم با تو از ایشان، نبودند ما را می‌پرستیدند.

و گویند «۳» بخوانید همبازان «۴» را «۵» که می‌پرستید بخوانند «۶» ایشان را، پس نکنند اجابت ایشان را، و بینند عذاب اگر آن بودی که ایشان بودندی که راه یافتندی.

و آن روز که بخواند «۷» بت پرستان را، پس گوید چه چیز اجابت کردید «۸» پیامبران را.

پوشیده شود «۹» بر ایشان خبرها آن روز، پس ایشان نپرسند یکدیگر را.

اما آن که توبه کند و ایمان آرد و کند به نیکی، شاید بود که باشد از رستگاران.

و خدای تو بیافریند آنچه خواهد و برگزیند، نباشد ایشان را برگزیدن، پاک است خدای تعالی و برتر است از آنچه همباز می‌آرند «۱۰» ایشان.

و خدای تو می‌داند آنچه پنهان می‌کند سینه‌های ایشان و آنچه آشکارا می‌کنند.

و اوست خدای، نیست خدای مگر او، او راست ستایش در اینکه جهان و آن

(۱). اساس: بیراه کردند ما را، با توجه به تکرار کلمه و ترجمه آن تصحیح شد. [...]

(۲). اساس: کردند ما را، با توجه به آط تصحیح شد.

(۳). آب: و گفتند، مش: و گفته شود.

(۴). آط، آج، لب، آل: انبازان، آب، مش: شریکان.

(۵). آج، لب، آل: شما را.

(۶). آط، آب، مش: بخوانند، آج، لب، آل: بخوانید.

(۷). آط، ندا گفتند، آب، مش: ندا کرد، آج، لب، آل: ندا کند.

(۸). آط: چه جواب دادی، آل: چه جواب دیدید.

(۹). آط، آج، لب، آل: کور شود.

(۱۰). آط، آج، لب، آل: انباز گیرند، آب، مش: شرک می‌آرند.

صفحه: ۱۴۶

جهان، و او راست حکم، و سوی او باز گردانند» (۱).

قوله «۲»: وَ لَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ، حق تعالی گفت: ما پیوستیم برای ایشان سخن را.

عبد الله عباس گفت: وَصَّلْنَا «۳» لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، تا همانا اندیشه کنند.

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ، آنان که ما ایشان را کتاب دادیم از پیش او، یعنی محمّد. هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ، ایشان به او ایمان دارند» (۷). آیت در مؤمنان اهل کتاب آمد.

وَ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ، چون آیات ما بر ایشان خوانند از قرآن، قَالُوا آمَنَّا بِهِ، گویند:

ما ایمان آوردیم به اینکه قرآن که حق است و صدق، [۱۸۸-پ]

و از قبل خدای است.

إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ، ما از پیش اینکه خود مسلمان بودیم به آنچه دیده بودیم در کتب اوایل از توریت و انجیل در نعمت و صفت محمّد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ.

أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا، ایشان را مزد دو باره دهند، برای آن که ایشان ایمان دارند به کتب اوایل، و به محمّد و به کتاب او. هم در آن نظر کردند، هم در اینکه بِمَا صَبَرُوا، به آن صبر که کردند.

(۱). آج، لب، آل: باز برند، آط: با او برند، آب، مش: راجع خواهید شدن.

(۲). همه نسخه بدلها تعالی.

(۳). آج، لب، آل لَهُمُ الْقَوْلَ

(۴). همه نسخه بدلها بجز کا: ما.

(۵). کا آن. [.....]

(۶). چاپ شعرانی (۸/۴۶۸): نمیر بن زید.

(۷). آج، لب، آل: آرند.

صفحه: ۱۴۷

مجاهد گفت: آیت در جماعتی اهل کتاب آمد که ایمان آوردند، جهودان ایشان را ایذا کردند و برنجانیدند، ایشان بر آن اذا «۱» صبر کردند. وَ يَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ، و به حسنه سیئه باز دارند» (۲)، یعنی به توبت معصیت باز دارند. و گفتند: به سخن نیکو سخن لغو «۳» کافران باز دارند. و گفتند: به دلیل دفع شبهت کنند.

وَ إِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ، و چون سخن لغو و محال و بی فایده شنوند، اعراض کنند از آن و عدول، و در آن خصومت نکنند و منازعت. وَ قَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ، و گویند: عمل ما ما را، و عمل شما شما را. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ، سلام بر شما باد، یعنی برای طلب سلامت ما را مخاطبه جاهلان «۴» نمی‌باید و مثله قوله: وَ إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا «۵» إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ

أَحَبِّتْ، حق تعالی در اینکه آیت باز نمود که: هدایتی که لطف باشد و اسبابی که مقرب بود به ایمان و طاعت و آلت باشد در او، چون قدرت و عقل و تمکین و ازاحت علت و نصب ادله، و مانند اینکه به رسول- علیه السلام- تعلق ندارد، چه او بر بعضی از اینکه چیزها قادر نباشد، و بعضی آن است که اگر چه مقدور او بود، او نداند که کدام است از اینکه فعلها که مکلف را لطف باشد و مقرب.

وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ، گفت: تو اینکه نوع هدایت نتوانی دادن آن را که «۶» خواهی، بل اینکه نوع هدایت به خدای تعالی تعلق دارد.

و آن هدایت که به تو تعلق دارد دعوت است، نحو قوله تعالی: وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ «۷» مَنْ أَحَبَّبْتَ ابُو طَالِبِ اسْت، در اینکه لفظ اثبات محبت باشد ابو طالب را، و به اتفاق نشاید که رسول- علیه السلام- کافری را مصر بر کفر «۲» دوست دارد، چه او را و ما را فرموده‌اند که از کافران تبرا کنیم و با ایشان معادات کنیم، و عقل و شرع اقتضای اینکه کند، و قرآن به اینکه ناطق است در چند آیت، منها قوله «۳»: لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ «۴» يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ «۶» وَ لَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْهِ [۱۸۹- ر]

مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ «۸» وَقَالُوا إِن تَتَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ تَتَّخِطَفُ مِنْ أَرْضِنَا، مفسران گفتند: آیت در حارث بن عثمان بن نوفل بن عبد مناف «۱» آمد که او رسول را گفت- علیه السلام: ما به تو ایمان آوردمانی «۲» اگر نه آنستی که ما را اندیشه می‌باشد که عرب ما را برابند از زمین ما، چه ایشان مجتمعد بر خلاف تو، و ما را قوت و منعت نیست، و اینکه بر سبیل تعلق گفت. حق تعالی اینکه از او باز گفت و جواب داد از اینکه، گفت می‌گویند: اگر چنان که ما متابعت دین اسلام کنیم با تو، ما را از زمین مکه برابند.

آنکه به جواب او گفت: أَوْ لَمْ نُمْكِن لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا، نه ما ایشان را حرمی «۳» ایمن کرده‌ایم، برای آن که عرب را عادت بودی که یکدیگر را «۴» غارت کردند، و یکدیگر را کشتندی جز اهل مکه که ایشان ایمن بودندی برای حرمت حرم. یجیبی إِلَيْهِ ثَمَرَاتٍ كُلِّ شَيْءٍ، به آن جا می‌برند میوه‌ها از هر نوعی، و مدنیان و یعقوب، «تجیبی الیه» خواندند به «تا» ی تأنیث، برای آن که ثمرات مؤنث است، و دیگران به «یاء» خواندندی «۵» برای تقدّم فعل و حایل که از میان فاعل «۶» و مفعول هست. رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا، نصب او بر مفعول له است، روزی از نزدیک ما، و لکن بیشترین «۷» ایشان ندانند.

(۱). اساس: حارث بن عثمان بن عبد مناف بن نوفل، با توجه به آط، و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: آوردیمی.

(۳). آج، لب، آل: حرامی.

(۴). همه نسخه بدلها: که بر یکدیگر.

(۵). آط، آج، لب، مش: خواندند، آب، آز: خوانده‌اند.

(۶). همه نسخه بدلها: فعل.

(۷). همه نسخه بدلها بجز کا: بیشتر.

عطا گفت: معنی آن است که ایشان زندگانی به بطر کردند، و اضافت فعل با قریه کرد در لفظ و در معنی مضاف است با اهل او. اما نصب «معیشت» محتمل است چند وجه را: یکی آن که نزع کرده باشند جرّ «۲» را، فلما حذف حرف الجرّ وصل «۳» الفعل فعمل، و التقدير: بطرت فی معیشتها، و مثله قوله: وَلَا تَعَزُّمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ «۴» لِلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ «۶» فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا «۱۰» من من، و لم يعتد بالاضافه، كما قال الشاعر بالالف و اللام، فی قوله:

لا بغراره «۱۲» الشعر الزقبا

«۱۳» فتلك مساكنهم [۱۹۰-پ]

لم تسكن من بعدهم الا قليلا، آن مسكنها و خانه‌های ایشان مسكون نبود ایشان را الا روزی چند، یعنی بس روزگار نماندند در

(۱). همه نسخه بدلها، بجز آب و کا ما.

(۲). همه نسخه بدلها: باشد حرف جرّ.

(۳). چاپ شعرانی (۸/ ۴۷۵): و حمل.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۵. [.....]

(۵). اساس: ندارد، از آب افزوده شد، آط: یعنی.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۶.

(۷). آط، آج، لب، آل، مش، کا: تمیز.

(۸). آج، لب، آل: ابترهما، چاپ شعرانی (۸/ ۴۷۵): ابتر بها.

(۹). همه نسخه بدلها بجز کا: قوله.

(۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۴.

(۱۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۱۲). آط، آب، آج، لب، آز، آل: بفراره، مش: بقراه، کا: بقراره.

(۱۳). آب، آز: الرفا.

صفحه : ۱۵۶

آن سرایها جز که هلاک شدند و مساکن ایشان به مرگ ایشان ویران شد.

عبد الله عیّاس گفت: معنی آن است که مساکن ایشان منازل مسافران «۱» شد، چه مسافر در منزل اندکی «۲» مقام کند «۳» و منزل او در بیابان باشد، یعنی سرایهای «۴» ایشان خراب شد و بیابان گشت. وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ، و وارثان ایشان ما بودیم «۵»، بمردند و به ما رها کردند، نظیره قوله: إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا «۶» و ما کان رَبُّكَ مُهْلِكِ الْقُرَى، [گفت]

«۷» بر طریق اعدار و انذار و اقامت عذر و تبلیغ حجّت که: خدای تو هیچ شهر هلاک نکرد، حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمَمٍ رَسُولًا، تا رسولی فرستاد در اصل آن شهر که آیات ما بر ایشان می‌خواند. و ما كُنَّا مُهْلِكِ الْقُرَى، و ما هیچ شهر هلاک نکردیم الا و اهلش ظالم و کافر بودند.

و ما أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ، گفت: و هر چه دادند شما را از «۸» متاع و حطام دنیاست و زینت و آرایش او را «۹» ثباتی نباشد آن را و بقای «۱۰». و ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَ أَبْقَى، و آنچه بنزدیک خداست از ثواب آخرت و نعیم بهشت بهتر است و پاینده‌تر. أَ فَلَا تَعْقِلُونَ،

خرد ننداری شما یا خرد کار نمی‌بندی؟ جمله قراء به «تا» ی خطاب خواندند، مگر در بعضی روایات از ابو عمرو که به «یا» خواند خیرا عن الغائب.

أَقَمْنَ وَعَدَنَاهُ وَعَدًّا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ، آن «۱۱» کس که ما او را وعده نیکو دهیم از ثواب و بهشت، فَهُوَ لَاقِيهِ، او آن بیند و به او رسد. كَمَنْ مَتَعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، او چنان باشد که ما او را متاع حیات دنیا داده باشیم. ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِّينَ، پس او روز قیامت از جمله حاضر کردگان باشد که او را حاضر کنند «۱۲» برای جزا.

گفتند: آیت در رسول آمد- علیه السلام- و در ابو جهل هشام. سدی گفت: در

(۱). آب، آج، آس: مسافر، آج، لب: مسافر ایشان.

(۲). آج، آب، آل: منازل اندک، کا: منزل آید.

(۳). آج، لب، آل: کنند.

(۴). آج، لب، آل: سرای.

(۵). آب، آج، مش ایشان. [.....]

(۶). سوره مریم (۱۹) آیه ۴۰.

(۷). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۸). چاپ شعرانی (۸/۴۷۶)، کا: آن.

(۹). کا: آن را، دیگر نسخه بدلها ندارد.

(۱۰). مش: ثباتی ندارد از او بقایی.

(۱۱). کا: هر آن کس، دیگر نسخه بدلها هر آن.

(۱۲). آج، لب، آل از.

صفحه : ۱۵۷

عمار آمد و ولید مغیره.

و یوم ینادیهم، و یاد کن ای محمد آن روز «۱» که خدای ایشان را ندا کند و گوید: کجا اند آن انبازان که با من فرو داشتی و دعوی کردی «۲».

قال الذین حق علیهم القول، گویند آنان که گفتار بر ایشان درست شده باشد، [یعنی عذاب بر ایشان واجب شده باشد]

«۳»: رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا، خدای ما اینان را که گمراه کردیم، از آن جا گمراه کردیم که ما گمراه بودیم. چون ما غاوی و بیراه

بودیم، ایشان را چون «۴» خود کردیم «۵». اینکه، رؤسای ضلالت گویند و گویند «۶»: اینکه شیاطین گویند. تَبَّرْنَا إِلَيْكَ، امروز تَبَّرَا

می‌کنیم از ایشان با تو. ما کائُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ، ایشان ما را نمی‌پرستیدند «۷»، نظیره قوله: إِذِ تَبَّرَّا الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا «۸» و قِيلَ

ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ، و گویند روز قیامت کافران را و بت پرستان را: بخوانی انبازان خود را، یعنی آنان را که انباز خدای «۹» کردی.

فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ، بخوانند «۱۰» ایشان را، ایشان جواب ندهند. وَ رَأُوا الْعَذَابَ، و عذاب بینند «۱۱». لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ، اگر

ایشان مهتدی و راه یافته بودند، و جواب «لو» «۱۲» بیفگند لدلالة الكلام عليه، و التقدير: لما رأوا العذاب، اگر مهتدی بودند

عذاب ندیدندی «۱۳». و گفته‌اند: معنی آن است که ایشان خواستند «۱۴» وقت آن که عذاب بینند که مهتدی بودند تا عذاب

ندیدندی.

و یوم ینادیهم، و آن روز که خدای ندا کند ایشان را و گوید چه جواب دادی

(۱). آل را.

(۲). آب، آج، لب، آز، آل، مش: فرو داشتید و دعوی کردید، کا: دعوی کردید.

(۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). آج، آل، لب ما.

(۵). همه نسخه بدلها گفتند.

(۶). همه نسخه بدلها: و گفتند.

(۷). آب، آز: نپرستیدند، کا: نمی پرستند. [.....]

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۶۶.

(۹). آط، آب، آز، مش: انبازان خدای. آج، لب، آل، کا: انبازان خود.

(۱۰). آج، لب، آل، آز، کا: بخوانید.

(۱۱). آج، لب، آل: ببینند.

(۱۲). آز، آل، کا: او.

(۱۳). آج، لب: عذاب نیافتندی.

(۱۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: خواستندی، آز: ایشان را خواستندی.

صفحه : ۱۵۸

پیغامبران را!

فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ، آن روز خبرها بر ایشان پوشیده شود، یعنی وجوه حجت و عذر، تا عذری نتوانند بیاوردن (۱). و برای آن نتوانند عذر آوردن که عذر ندارند، و خدای تعالی هیچ عذر رها نکرده باشد (۲) ایشان را که به آن تعلل کنند، و هیچ حجت نبود ایشان را بر خدای، بل حجت خدای را بود بر ایشان. فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ، ایشان یکدیگر را نپرسند. گفتند: معنی آن است که ایشان جواب ندهند از اینکه سخن که ما ذَا أَجْبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ، از آن که دانند که آن (۳) جواب که خواهند دادن (۴) ایشان را زیان دارد. و گفتند: ایشان در آن حال بر سیل [۱۹۱-ر]

مشورت با یکدیگر سخن نگویند چنان که در دنیا کردند.

فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا، امّا آن کس که او توبه کار باشد (۵) و مؤمن و عمل صالح کرده باشد، بود که از جمله رستگاران و ظفر یافتگان باشد.

آنکه گفت: وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ، خدای تو بیافریند آنچه خواهد، و اختیار کند آنچه خواهد. ما کان لَهُمْ (۶) ما یَشَاءُ وَ يَخْتَارُ، به ابتدا کردند، و «ما» بر اینکه اختیار موصوله باشد، و معنی آن بود که خدای تو اختیار کند آنچه اختیار ایشان باشد، یعنی ایشان را آن دهد که ایشان خواهند.

و وجه دگر آن است که: وقف بر «یختار» کردند. و ما کان لَهُمُ الْخَيْرَةُ، کلامی باشد مستأنف. و بر (۸) اینکه وجه «ما» نفی بود، یعنی خدای تو آنچه خواهد بیافریند و آنچه خواهد برگزیند، ایشان را اختیاری نیست، بل همه اختیار خدای راست، و اینکه وجه معتمد است برای سیاق آیت و برای آن که در دگر آیت گفت:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ

(۱). آط، آب، آز، مش، کا: آوردن.

(۲). همه نسخه بدلها برای.

(۳). آج، لب، آل: اینکه.

(۴). همه نسخه بدلها: داد.

(۵). همه نسخه بدلها بجز کا: کس که تائب بود.

(۶). آط، آب، آز، مش الخیره.

(۷). همه نسخه بدلها بجز کا: آن جا. [.....]

(۸). آل: در.

صفحه : ۱۵۹

...«۱»، و قال محمود الورّاق - شعر:

توکل علی الرحمن فی کلّ حاجه أردت فان الله يقضى و يقدر

متی ما یرد ذو العرش أمرا بعبدہ یصبه و ما للبعد ما یتخیر

و قد یهلك الانسان من وجه أمنه و ینجو بحمد الله من حیث یحذر

و قال آخر - [شعر]

:«۲»

العبد ذو ضجر و الرّب ذو قدر و الدّهر ذو دول و الرّزق مقسوم

و الخیر اجمع فیما اختار خالقنا و فی اختیار سواه اللّوم و الشّوم

بنگر که حق تعالی در اینکه آیت چگونه بیان کرد: خلق را «۳» و اختیار به خود حوالت کرد.

آنکه خلق را «۴» از خلق «۵» نفی نکرد «۶»، چه خلق جز او را هست «۷» فی قوله: فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ «۸» وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ

الطّین «۹» مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ. تو هر دو به عکس آن کردی که او گفت، آن جا که گفت: خلق به من است و به دیگران هم هست،

گفتی: لا- خالق الّٰه الله. و آن جا که اختیار از تو نفی کرد، در اختیار آویختی و بر اختیار او اختیار کردی تا از هر دو وجه بر طرف

نقیض حاصل باشی، اقلب و قد اصبت، برگردان تا مصیب باشی.

سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ، منزّه است خدای و متعالی از آن که با او شرک آرند.

و رَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَ مَا يُعْلِنُونَ، گفت: خدای تو داند آنچه پنهان کند دلهای ایشان و آنچه آشکارا کنند، یعنی سرّ و

علانیه بنزدیک علم او یکسان است.

وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، و او آن خدای است که به جز او خدای نیست. حمد و

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۳۶.

(۲). اساس: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۵). همه نسخه بدلها: خود.

(۶). آج، لب، آل، کا: کرد.

(۷). همه نسخه بدلها: نیست.

(۸). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۴.

(۹). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۰.

صفحه: ۱۶۰

سپاس او راست در دنیا و آخرت، در اینکه سرای و در آن سرای به «۱» انواع نعمت دینی و دنیای که با بندگان کرد. وَلَهُ الْحُكْمُ، و او راست حکم، هم در دنیا و هم در آخرت. وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و مرجع و باز گشت خلقان با اوست. و گفته‌ایم که: «رجع» هم لازم باشد هم متعدی. [اینکه جا متعدی است] «۲»، و معنی آن که: خلقان را با او «۳» برند.

[سوره القصص (۲۸): آیات ۷۱ تا ۸۸]

[اشاره]

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ أَمْ لَا تَسْمَعُونَ (۷۱) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ أَمْ لَا تُبْصِرُونَ (۷۲) وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۷۳) وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ (۷۴) وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۷۵)

إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ (۷۶) وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ (۷۷) قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرَ جَمْعًا وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ (۷۸) فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَكُنُوزٌ عَظِيمٌ (۷۹) وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلِكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلَقَّاها إِلَّا الصَّابِرُونَ (۸۰)

فَحَسِبْنَا بِهٖ وَ بَدَارِهِ الْأَرْضِ - فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُتَنَصِّرِينَ (۸۱) وَأَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ

يَقُولُونَ وَيَكْفُرُونَ وَاللَّهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَوْ لَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيَكْفُرُونَ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ (۸۲) تِلْكَ الدَّارُ
الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (۸۳) مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا
يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۸۴) إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَ
مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۸۵)

وَمَا كُنْتَ تَرْجُوا أَنْ يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ (۸۶) وَلَا يَصُدُّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ
أُنزِلَتْ إِلَيْكَ وَادْعُ إِلَىٰ رَبِّكَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۸۷) وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ
الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۸۸)

[ترجمه]

بگو ای محمد ای می بینید شما آن که خدای کند «۴» بر شما شب را همیشه تا روز قیامت هست هیچ خدای «۵» جز خدای که آورد
شما را روشنایی، ای «۶» نمی شنوی!
بگو ای نمی بینید «۷» اگر کند خدای بر شما روز را ایستاده و پیوسته تا «۸» روز قیامت هست هیچ خدای «۹» جز خدای تعالی که آورد
شما را شبی که آرام گیری در او، ای نمی بینید «۱۰»!
و از رحمت او کرد شما را شب و روز تا بیارامید «۱۱» در او در شب و بجویید «۱۲» در روز از فضل او و تا مگر شما شکر
گزارید «۱۳».

(۱). همه نسخه بدلها: بر.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: بر او.

(۴). آب، مش: آیا دیدید اگر گرداند خدای تعالی، آط: دانسته هستی اگر کند. [...]

(۵). آط، آج، لب، آل: کدام خداست جز خدای.

(۶). آب، مش: آیا، آج، لب، آل: ای پس.

(۷). آب: دیدید، مش: آیا دیدید.

(۸). آط، آل: روز همیشه، آب، آج، لب، مش: روز را همیشه تا.

(۹). آط، آج، لب، آل: کدام خداست، آب: کیست خدای.

(۱۰). آط، نمی بینی، آب، مش: آیا نمی بینید، آج، لب، آل: ای پس نمی بینید.

(۱۱). آط، بیارامی / بیارامید.

(۱۲). آط، آج، لب، آل: طلب کنی / طلب کنید.

(۱۳). آط: تا همانا شاکر باشی، آج، لب، آل: تا مگر شما شاکر باشید.

صفحه : ۱۶۱

و روزی که بخواند ایشان را، پس گوید: کجاند بتان «۱» همبازان «۲» من آنان که بودید «۳» شما می گفتید و دعوی می کردید «۴».
و بیرون آریم «۵» از هر امتی گواهی پیغامبری، پس گویم «۶» ما بیارید «۷» حجت شما «۸»، پس بدانند «۹» که حق خدای راست و گم

شود» (۱۰) از ایشان آنچه بودند دروغ فرا می‌بافتند» (۱۱).

بدرستی که قارون» (۱۲) بود از قوم موسی، افزونی جست بر ایشان و بدادیم ما او را از گنجها چندان که کلیدهای آن گران بار کردی» (۱۳) چهل کس را» (۱۴) خداوندان نیرو چون گفت او را گروه» (۱۵) او، شاد مشو» (۱۶) که خدای تعالی دوست ندارد شادی کنندگان را» (۱۷).

و بجوی» (۱۸) در آنچه بداد تو را خدای سرای واپسین» (۱۹) و فراموش مکن نصیب خود از اینکه جهان، و

(۱). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۲). آط، آج، لب، آل: انبازان، آب، مش: شریکان.

(۳). آط: بودی / بودید.

(۴). آط: می کردی / می کردید.

(۵). آط، آج، لب، آل: باز گرفتیم، آب، مش: بکشیدیم. [.....]

(۶). آط، آب، مش: گفتیم، آج، لب، آل: پس گفتیم.

(۷). آط: بیاری / بیارید.

(۸). آب، مش: دلیل خود را.

(۹). آط: بدانستند.

(۱۰). آب، مش: گمراه شد.

(۱۱). آط: آنچه فرا می‌بافند، آج، لب، آل: آنچه بودند که فرا می‌بافتند، آب، مش: آنچه افترا می‌کردند.

(۱۲). اساس: قرون.

(۱۳). آط: گران بکردی، آج، لب، آل: گران بود.

(۱۴). آط: بکردی جماعت، آب، مش: کردی جماعتی را.

(۱۵). آط، آل: گفت قومش را، آج، لب: گفت موسی قومش را.

(۱۶). آط: بطرمکنی، آب، مش: شادان مباش، آج، لب، آل: شاد مباش.

(۱۷). آب، مش: مردان شادان.

(۱۸). آط، آب، آج، لب، آل، مش: طلب کن.

(۱۹). آط، آج، لب: باز پسین. [.....]

صفحه : ۱۶۲

نیکوی» (۱) کن چنان که نیکوی» (۲) کرد خدای با تو» (۳)، و مجوی تباکاری در زمین بدرستی که خدای دوست ندارد تباهی کنندگان را.

گفت بدرستی که بدادند ما را اینکه بر دانشی که نزدیک من است، ای نمی‌داند» (۴) که» (۵) خدای هلاک کرد از پیش او از گروهان» (۶)، آن را که او سخت‌تر بود از او بنیرو و بسیارتر بود به خواسته و سپاه! و نپرسند از گناهان ایشان گناهکاران را.

[۱۹۲-پ]

پس بیرون آمد بر گروه خویش در آرایش خویش، گفتند آنان که خواهند زندگانی اینکه جهان: ای کاشکی ما راستی «۷» [مثل] «۸» آنچه بدادند قارون «۹» را، بدرستی که او خداوند بهره‌ای است بزرگ. و گفتند آنان که دادندشان «۱۰» دانش، وای بر شما ثواب خدای بهتر است آن را که ایمان آرد «۱۱» و کند نیکی «۱۲» و فرا آن نرسد «۱۳» مگر صبر کنندگان. پس به زمین فرو بردیم او را و سرای او را به زمین، نبود او را از هیچ گروه که یاری کنند او را از فرود خدای، و نبود از داد بستانندگان «۱۴».

(۲-۱). آط، آب، مش: نیکویی.

(۳). آط: و اتو/ با تو.

(۴). آج، لب: نمی دانست.

(۵). آج، لب: آن که.

(۶). آط: امتان، آب: قرنهای، آج، لب: اهل هر زمان.

(۷). آط: کاشکی بودی ما را.

(۸). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۹). اساس: قرون اقارون.

(۱۰). آط: بدادند ایشان را.

(۱۱). آط، آج، لب: ایمان آرند.

(۱۲). آط، آج، لب، آل: و عمل نیکو کنند.

(۱۳). آط: و پیش نبرند، آب، آج، لب: و تلقین نکنند.

(۱۴). آط، آج، لب، آل: از جمله کینه کشان.

صفحه : ۱۶۳

و گشتند «۱» آنان که آرزو می خواستند جایگاه و دستگاه او دی «۲» می گفتند «۳»: وای «۴» که خدای بگستراند روزی آن را که خواهد از بندگان خویش، و به اندازه کند «۵» آن را که خواهد، اگر نه آن بودی «۶» که منت نهادی خدای بر ما، به زمین فرو بردندی ما را، وای «۷» که نیابند رستگاری کافران «۸».

آن است سرای «۹» آن جهان، کنیم آن را که «۱۰» نخواهند برتری «۱۱» در زمین و نه «۱۲» تباہکاری، و سرانجام نکو پرهیزگاران را بود.

هر که آرد نیکوی او را بود بهتر از آن ثواب، و هر که آرد بدی ندهند جزا و پاداش «۱۳» آنان را که کردند بدیها مگر آنچه بودند «۱۴» می کردند.

بدرستی که آن که فریضه کرد «۱۵» بر تو قرآن خواندن «۱۶»، باز برد «۱۷» تو را ای محمد با مکه «۱۸»، بگو خداوند من - عز و علا - داناتر است بدان که آورد راه راست «۱۹» و آن که او «۲۰» اندر [۱۹۳-پ] گمراهی هویداست.

- (۱). آط، مش: و در روز در آمدند، آج، لب، آل: و بامداد کردند. [.....]
- (۲). آط، آب، آج، لب، آل، مش: دیروز.
- (۳). آط، آج، لب، آل: می گویند.
- (۴-۷). آط، آج، لب تو.
- (۵). آط، آج، لب، آل: تنگ کند، آب، مش: تنگ می کند.
- (۶). آط، آج، لب، آل، مش: نه آنستی.
- (۸). آب، مش: فلاح و ظفر نباشد کافران را.
- (۹). اساس سرای، با توجه به دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.
- (۱۰). آط: کنیم او را برای آنان که، آب: کردیم آن را برای آنان که.
- (۱۱). آط، آج، لب: بزرگواری.
- (۱۲). آط، آج، لب نیز.
- (۱۳). آط، آب: پاداشت نکنند.
- (۱۴). آج، لب، آل که.
- (۱۵). آب: فرض کرد، آج، لب، آل: واجب گردانید.
- (۱۶). آط، آج، لب، آل: قرآن را. [.....]
- (۱۷). آج، لب، آل: تا باز برد.
- (۱۸). آط، آب، آل: با جای خود.
- (۱۹). آب: که آمد بر راه راست، آج، لب: به آن که آرد به راه راست.
- (۲۰). آب: و کیست که او.

صفحه : ۱۶۴

و نبودی تو امید می داشتی که بیفکنند سوی تو کتاب قرآن مگر رحمتی از خداوند تو «۱»، مباحث یار «۲» کافران را. و نگردانند «۳» تو را از نشانه‌های خدای پس از آن که فرو فرستادند سوی تو، و بخوان «۴» با خدای تو «۵» و مباحث از مشرکان. و مخوان با خدای - عز و جل - خدای دیگر، نیست خدای مگر او، همه چیزی هلاک شونده است مگر هستی و ذات او، او راست حکم و با او گردانندتان «۶».

قُلْ أَرَأَيْتُمْ، آنکه رسول را - علیه السلام - گفت بگو اینکه کافران را بر سبیل تنبیه و تذکیر نعمت من بر ایشان: أَرَأَيْتُمْ، نبینی «۷»! و «رؤیت»، به معنی علم است، یعنی دانسته هستی «۸»، چنان که یکی از ما گوید: حقیقت دانی و نیک شناخته هستی «۹» و مانند اینکه «۱۰»، که اگر خدای اینکه شب تاریک بر شما همیشه کند و بدارد تا به روز قیامت، کیست جز خدای که روزی «۱۱» روشن بیارد تا شما در او تصرف کنی در معاش و طلب روزی کنی «۱۲»، هیچ جواب نتوانی دادن از اینکه سؤال، جز آن که «۱۳» کس نیست که بر اینکه قادر باشد جز خدای، آنکه حجت بر شما متوجه شود. و اینکه احتجاجی است و استدلالی بر وجه تقریر که خدای تعالی می کند بر توحیدش.

و اینکه آیت دلیل است بر بطلان [قول]

«۱۴» اصحاب معارف که گفتند: معارف ضروری است، چه اگر ضروری بودی بروی «۱۵» احتجاج و استدلال و تذکیر و تنبیه

- (۱). آج، لب، آل پس.
- (۲). آط، آج، لب، آل: پشت، آب: همپشت.
- (۳). آط: نباید که باز دارد، آب: نباید که منع کنند، آج، لب، آل: نباید که باز دارند.
- (۴). آط، آج، لب، آل: باز خوان.
- (۵). آب: خود را.
- (۶). آط، آج، لب، آل: با او برند شما را (قوله تعالی)، آب: به سوی او باز خواهید گشت قوله تعالی.
- (۷). همه نسخه بدلها، بجز آط: بینید.
- (۸-۹). هستی / هستید.
- (۱۰). كَا اِنْ جَعَلَ الْاِيَةَ.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: روز. [.....]
- (۱۲). همه نسخه بدلها که.
- (۱۳). آط، آب، آج، لب، آل: گویند.
- (۱۴). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.
- (۱۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: به اینکه.

صفحه: ۱۶۵

حاجت نبود. آنگه گفت: أَفَلَا تَسْمَعُونَ، نمی شنوی اینکه ادله با بیان! صورت استفهام است [۱۹۴- ر] و مراد تقریر و ملامت بر ترک منکر، چه اگر بشنوند و اندیشه نکنند هیچ فایده نبود «۱» ایشان را. آنگه هم از اینکه طریق دلیلی دیگر فرمود، گفت «۲»: أَرَأَيْتُمْ، نیز بگوی «۳» ایشان را: نبینی «۴» که اگر خدای اینکه روز روشن را بر شما مؤبد مسرمد «۵» گرداند و همیشه بدارد تا به روز قیامت، خدای را دانی «۶» جز خدای که شبی آرد که شما در او بیارامی «۷»! أَفَلَا تُبْصِرُونَ، نمی بینید «۸»! یعنی نظر و تفکر نمی کنی تا شما را علم حاصل آید. آنگه بیان کرد که: اینکه نعمتها بر شما از رحمت و کرم و فضل اوست، نه به استحقاقی و سابقه‌ای که شما را بوده است، گفت: وَ مِنْ رَحْمَتِهِ، و از رحمت و بخشایش خود. و «من» تبیین راست، و روا بود که تبعیض باشد، و تبیین بهتر است. جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ، «جعل» به معنی خلق است و متعدی باشد به یک مفعول، گفت: از رحمت خود شب و روز بیافرید و پدید کرد. لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ، تا شما در او بیارامی و طلب فضل او کنی، یعنی روزی او. از «۹» عادت عرب آن بود که: دو چیز بگیرند و در هم پیچند و بیندازند «۱۰» برای آن که ایمن باشند که مخاطب هر یکی به جای خود بداند نهاد، و اگر کلام مفصل و مبین گفتم، چنین بودی که: و من رحمته جعل لكم الليل لتسكنوا فيه و النهار لتبتغوا من فضله، شب پدید کرد تا در او بیارامی، و روز پدید کرد تا در او طلب روزی کنی. وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ، و تا نعمتهای مرا شاکر باشی و شکر گویی، برای آن که سرای تکلیف را بنا بر مشقت و کلفت باشد، پس روز پدید کردیم «۱۱» برای تصرف معاش و شب برای آسایش، و نه چنین است سرای ثواب که آن جا برای آن شب نباشد که به

(۱). همه نسخه بدلها: فایده نکند.

- (۲). همه نسخه بدلها قل
- (۳). همه نسخه بدلها: بگو.
- (۴). آج، لب، آل: نیبند.
- (۵). آج، لب، آل: و سرمد.
- (۶). آج، لب، آز، آل: دانید.
- (۷). بیارامی / بیارامید.
- (۸). آط: نمی بینی / نمی بینید.
- (۹). همه نسخه بدلها: و از.
- (۱۰). آط، آج، لب، آل از. [.....]
- (۱۱). همه نسخه بدلها: پدید کردند.

صفحه : ۱۶۶

روز رنج نباشد تا حاجت بود به آسایش.

و یوم ینادیهیم، آنکه گفت: یاد کن ای محمد آن روز که ندا کند ایشان را خدای. فَيَقُولُ، [گوید]

«۱»: کجا اند آن انبازان من که دعوی کردی «۲»! و تکرار برای اختلاف فایده است، استفهام اول برای تقریر است تا اقرار دهند بر خود به جهل و آن که ایشان نه بر حق بوده‌اند در عبادت اصنام، و دوم برای اظهار عجز ایشان از حجت و برهان در وقت مطالبه ایشان - علی رؤوس الاشهاد. و هر دو متضمن است تقریر و ملامت را.

آنکه گفت: وَ نَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ، و بیرون آوردیم از هر امتی گواهی. قتاده گفت: گواه هر امتی «۳» پیغامبرشان باشد که برای ایشان و بر ایشان گواهی دهد به «۴» آنچه کرده باشند، بیانش: فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً «۵» فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ، اینکه حکایت آن است که خدای تعالی ایشان را گوید «۷»:

گوییم بیارید «۸» حجت خود بر آنچه گفتم و دعوی کردی. فَعَلِمُوا أَنَّهُ الْحَقُّ لِلَّهِ، بدانند «۹» که حق خدای تعالی راست برای آن که در دنیا ندانسته باشند از آن جا که نظر نکرده باشند، در قیامت بضرورت بدانند جمله معارف که ایشان را تکلیف کرده باشند از عدل و توحید. وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ، و گم شود از ایشان آنچه فرو بافته باشند «۱۰» و بر ساخته در دنیا از بتان و خدایان که مستحق عبادت نباشند.

آنکه حق تعالی در قصه قارون گرفت «۱۱»، گفت: إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ - الاية. مفسران گفتند: قارون پسر عم موسی بود برای آن که او قارون ابن یصهر بن قاهث بن لاوی بن یعقوب بود. و موسی - علیه السلام - پسر عمران بن

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲). کردی / کردید.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: امت.

(۴). همه نسخه بدلها بجز کا: و.

(۵). سوره نساء (۴) آیه ۴۱.

(۶). لب، آل: گفت.

- (۷). آب، آز: فرماید.
 (۸). آط: بیاری / بیارید.
 (۹). آب، آز: پس بدانند.
 (۱۰). همه نسخه بدلها بجز کا: فرا بافته باشند.
 (۱۱). همه نسخه بدلها: با قصه قارون آمد.

صفحه: ۱۶۷

قاهث بود. و محمد بن اسحاق گفت «۱»: پسر برادر قارون بود از مادر و پدر.
 قتاده گفت: قارون را منور خواندندی از نیکوی صورت او، و توریت نکو خوانندی، جز آن که منافق بود.
 مسیب گفت: از بنی اسرائیل بود [از جهت نسب، و لکن عامل فرعون و گماشته او بود بر بنی اسرائیل]
 «۲»، و بر ایشان بغی و ظلم کردی.
 قتاده گفت: به کثرت مال و فرزندان بر ایشان ظلم کردی.
 شبیان گفت: بر ایشان تکبر و گند آوری و بغی کردی. وَ آتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ، و ما او را از گنجها چندان بدادیم که کلیدهای [۱۹۴-
 پ]
 آن خداوندان قوت را گران بار «۳» کردی. و «من» تبیین راست، و «ما» نکره موصوفه است. و مفاتیح جمع مفتوح باشد و مفاتیح جمع مفتوح باشد، و اینکه هر دو بنای آلت را باشد، و قوله: لَتَثْوَأُ، ای تثقل و تمیل بهم، ایشان را گران بار کردی و پشت ایشان را دو تا بکردی از گران باری، و اصل آن ناء ینوء باشد اذا نهض، قال الشاعر - شعر:

تنوء بأخراها فلأيا قيامها و تمشی الهوينا عن قریب فتبهر

و «با» «۴» تعدیه را باشد، و المعنی لتنیء «۵» العصبه ای تثقلهم، چنان که دخلت به و ادخلته، و قمت به و اقمته، و اینکه قیاسی مطرد است.

و گروهی گفتند: کلیدهای او از پوست بود، بعضی دگر گفتند: مراد به مفاتیح «۶»، خزاین است. زجاج گفت: اینکه لا یقتر باشد به معنی. و بعضی دگر گفتند:

لَتَثْوَأُ بِالْمُصْبِيَّةِ، از جمله کلام مقلوب است، و التقدير: لتنوء العصبه بها، ای تنهض بها مثقله، که اصل «نوء»، نهوض به جهد و مشقت باشد، و منه: نوء النجم لأن طلوعه انما يكون بثقل و بطؤ، و مثله «۷» قول الشاعر - شعر:

و ترکب خيلا لا هوادة بينها و تشقى الرماح بالصياطرة الحمر «۸»

- (۱). همه نسخه بدلها موسی.
 (۲). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. [.....]
 (۳). آج، لب، آل: گران باری.
 (۴). اساس: به صورت «ما» هم خوانده می شود.
 (۵). چاپ شعرانی (۸/ ۴۸۳): لتنوء.

- (۶). همه نسخه بدلها: مفاتیح.
 (۷). همه نسخه بدلها: و منه.
 (۸). اساس شعر، به قیاس با دیگر نسخه بدلها، زاید به نظر می‌رسد.

صفحه : ۱۶۸

ای تشقی الضیاطرة بالزّماح، و قال آخر - شعر:

فدیت بنفسه نفسی و مالی و ما آلوک «۱» الّا ما أطبق
 ای فدیت بمالی و نفسی نفسه، و قال آخر - شعر:

انّ سراجا لکریم مفخره تحلی به العین اذا ما تجهره
 ای هو یحلی بالعین، و وجه اوّل نکوتر است برای آن که در او عدول نیست از ظاهر.
 و مفسران در عدد «عصبه» خلاف کردند. مجاهد گفت: از پنج تا ده باشد.
 قتاده گفت: از ده تا چهل باشند «۲». ابو صالح گفت: چهل باشند «۳». عکرمة گفت:
 هفتاد بودند. عبد الله عباس گفت: از سه تا ده باشند.

خیثمه گفت: در انجیل هست که کلیدهای گنج قارون بر شست «۴» شتر «۵» نهادندی همه أغرّ محجّل، هر کلیدی بیش از انگشتی
 نبود، و هر کلیدی را گنجی بود. مجاهد گفت: کلیدهای او از پوست شتر بود، و گفتند: از آهن بود، و هر کجا رفتی با خود ببردی.
 إذ قال له قومُه لا تفرح، چون قوم او او را گفتند بطر مکن که خدای تعالی خداوندان بطر را دوست ندارد، و منه قوله: إِنَّهُ لَفَرِحَ
 فَخُورٌ «۶» لا تفرح، ای لا تفسد، إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ، و قال الشّاعر - شعر:

إذا انت لم تبرح تؤدّی امانه و تحمل آخری افرحتك الودایع
 ای أفسدتك.

- (۱). همه نسخه بدلها: و ما الود، چاپ شعرانی (۸/۴۸۳): و ما افدیه.
 (۲). آج، لب، آل: باشد، دیگر نسخه بدلها: ندارد.
 (۳). همه نسخه بدلها بجز کا: باشد.
 (۴). همه نسخه بدلها: شصت.
 (۵). کا: استر.
 (۶). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰.
 (۷). آج، لب، آل: شکر نا کرده، کا: شکر نکند.

صفحه : ۱۶۹

وَ ابغ فيما آتاك الله الدار الآخرة، گفت: و طلب کن در اینکه مال که خدای تو را داد سرای آخرت و ثواب. وَ لَا تَنسَ نَصِيكَ مِنْ

الدُّنیا، و بهره خود از دنیا فراموش مکن.

مجاهد گفت و این زید: در دنیا تقصیر مکن در طاعت تا به آخرت تو را بر دهد.

اینکه روایت علی بن طلحه «۱» است از عبد الله عباس.

از «۲» امیر المؤمنین علی روایت کردند که او گفت: معنی آن است که نصیب خود از دنیا فراموش مکن از تندرستی و قوت و برنایی و نشاط و توانگری «۳» که به اینکه آلات طلب آخرت کنی.

حسن گفت: نصیب خود از دنیا فراموش مکن از آنچه کفایت تو را به کار باید «۴» در دنیا از وجهی حلال که آن نصیب تو «۵» باشد از روزی.

منصور بن زادن گفت: یعنی قوت تو و قوت عیالت. وَ أَحْسِنَ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ، نیکوی «۶» کن با خلقان خدای چنان که خدای تعالی با تو نیکوی «۷» کرده است، و طلب فساد مکن در «۸» زمین که خدای تعالی مفسدان را دوست ندارد.

قالَ إِنَّمَا أُوتِيْتَهُ عَلٰی عِلْمٍ عِنْدِي، قارون گفت: اینکه مال که مرا دادند [۱۹۵- ر]

از علمی دادند که مرا هست، و اینکه «۹» علم مرا خدای داد، و به اینکه علم مرا تفضیل داد بر شما. گفتند: علم کیمیا بود.

سعید بن المسیب گفت: موسی - علیه السلام - علم کیمیا دانست، ثلثی از آن یوشع ابن نون «۱۰» را بیاموخت، و ثلثی از آن کالب «۱۱» بن یوفنا را بیاموخت، و ثلثی «۱۲» قارون را.

هر یکی در صنعت ناتمام بودند. قارون ایشان را بفریفت و آن دو ثلث از ایشان بستند.

(۱). مش: علی بن ابی طلحه. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: و از.

(۳). کذا در اساس: تو نگری / توانگری، کا: توانگری، دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۴). آب، آج، لب، آز، آل: به کار آید.

(۵). همه نسخه بدلها بجز کا را.

(۶-۷). همه نسخه بدلها: نیکویی.

(۸). آج، لب، آل اینکه.

(۹). آج، لب، آل: آن.

(۱۰). اساس: التون، با توجه به قاعده لغت و ضبط پاره‌ای نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). اساس: قالب، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۲). مش، کا از آن.

صفحه : ۱۷۰

چون صنعت او را تمام شد، او اینکه کار بر دست گرفت و از اینکه مال «۱» عظیم بساخت.

بعضی دگر گفتند: موسی خواهرش را بیاموخت، و خواهرش به حکم او بود. او قارون را بیاموخت. و گفته‌اند: مراد به اینکه، علم تجارت و جوه مکاسب است.

مسیب بن شریک گفت: مال و خزاین او به حدی رسید که چهار صد هزار هزار «۲» کلید بود آن «۳» را در چهل انبان، خدای تعالی گفت: أَوْ لَمْ يَعْلَمْ، نمی‌داند قارون که خدای تعالی هلاک کرد آنان را که پیش او بودند از قرن‌ها و امتان کسهایی «۴» را که به قوت

از او سخت‌تر بودند، و به جمع مال بیشتر از او بودند، و اینکه بر سیل تهدید و وعید گفت. وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ، و کافران را نپرسند از گناهشان، یعنی ایشان را بی حساب به دوزخ برند. اینکه قول قتاده است. مجاهد گفت: فریشتگان نپرسند، خدای پرسد، و فریشتگان برای آن نپرسند» (۵) که ایشان را پشیمان» (۶) شناسند. حسن بصری گفت: نپرسند ایشان را بر وجه استعلام، بل بر وجه تقریر و توییح و تعذیب» (۷).

فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ، گفت: قارون بیرون آمد بر قوم خود در زینتی که او را بودی.

جابر بن عبد الله الانصاری» گفت: مراد به اینکه، زینت قومش» (۸) بود که او جامه قرمز پوشیدی. نخعی و حسن گفتند: جامه‌های سرخ بود. مجاهد گفت: بر اسپان خنک نشستی، زین ارجوانی معصفر بر او نهاده» (۹). قتاده گفت چهار هزار اسب بار- گیر داشت. ابن زید گفت: چون او بر نشستی، هفتاد هزار سوار با او بودندی با سازهای معصفری و ارجوانی، و آن روز اول روز بود که مردمان جامه و ساز ارجوانی دیدند.

مقاتل گفت: او بر استری» (۱۰) سپید» (۱۱) نشسته بود به ساز زر. مسلم گفت: چهار هزار

(۱). آب، آرز، مش: از آن مالی.

(۲). همه نسخه بدلها: چهار صدر هزار.

(۳). آج، لب: آنان.

(۴). آب، مش، کا: کسانی. [.....]

(۵). اساس: پرسند، با توجه به نسخه کاتصحیح شد.

(۶). کا: بسیم، دیگر نسخه بدلها ندارد.

(۷). کا: ملامت.

(۸). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: قرمز.

(۹). نسخه آل: در اینکه جا پایان می پذیرد.

(۱۰). آج، لب: شتری.

(۱۱). آج، لب، مش: سفید.

صفحه: ۱۷۱

سوار با جامه‌های ارجوانی و ساز ارجوانی با سیصد کنیزک با جامه‌ها و حله‌ها و سازها بر استران» (۱) اشتهب نشسته. قال الذین یُریدون الحیاة الدنیا، گفتند آنان که طالبان و مریدان دنیا بودند: یا لیت لنا، کاشک» (۲) تا ما را بودی مانند آن که قارون را داده‌اند. إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ، چه او را بهره تمام است از دنیا.

وَقَالَ الذین أُوتُوا العِلْمَ، گفتند آنان که ایشان را علم دادند به جواب طالبان دنیا، یعنی عالمان گفتند مال داران و مال جویان را: وَیَلْکُمْ، وای شما» (۳). ثواب الله خیر لمن آمن و عمل صالحاً، ثواب خدای بهتر است آنان را که ایمان دارند و عمل صالح کنند از آنچه او جمع کرده است. وَلَا یُلْقَاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ، و تلقین نکنند و توفیق ندهند اینکه کلمه و اینکه حکمت الا صابران را. و «تلقى»، استقبال باشد و در جای تلقین نیز استعمال کنند- و شرح اینکه رفته است به استقصاء.

فَحَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ، آنکه حق تعالی ذکر وبال عاقبت مذموم او کرد و گفت: فرو بردیم او را و سرایش را به زمین.

اهل سیر چنین گفتند که: قارون از جمله علمای بنی اسرائیل بود، و توریت بهتر خواندی از ایشان. و مردی توانگر» (۴) بود، و سبب

بغی او توانگری» (۵) بود و کثرت مال.

گفتند: اول طغیان و عصیان او آن بود که خدای تعالی موسی را گفت: قومش «۶» را بگوی تا هر کسی چهار رسن در گوشه ردا بندنند سبز به رنگ آسمان. موسی گفت:

بار خدایا؟ چرا چنین فرمودی، و حکمت در اینکه چیست! خدای تعالی گفت: برای آن گفتم که بنی اسرائیل غافلند، و من از آسمان کتابی خواهم فرستادن، فرمودم که اینکه خیوط آسمان رنگ در گوشه ردا بندنند، تا هر گه که در آن نگرند «۷» آسمان با یاد ایشان آید، [۱۹۵-پ]

و آن که «۸» من از آسمان کتابی خواهم فرستادن.

موسی - علیه السلام - گفت: بار خدایا؟ روا نباشد اگر «۹» بفرمایی تا ردا جمله سبز

(۴-۱). همه نسخه بدلها: اشتران.

(۲). همه نسخه بدلها: کاشکی.

(۳). همه نسخه بدلها: بر شما.

(۵). آب، آج، لب، آز، کا: توانگر.

(۶). همه نسخه بدلها: قومت.

(۷). آط، آج، لب: هر که در آن نگرند.

(۸). آب، آز، کا: آنکه. [.....]

(۹). آط، آب، آج، لب، آز، مش: که.

صفحه : ۱۷۲

کنند، چه بنی اسرائیل ترسم که اینکه «۱» خیوط حقیر دارند. حق تعالی گفت: کوچک از کار من کوچک نبود و حقیر نباشد، و اگر ایشان مرا در صغیر طاعت ندارند در کبیر هم ندارند.

موسی - علیه السلام - بنی اسرائیل را گفت: خدای آسمان می فرماید که هر یکی چهار رسن سبز در گوشه ردا بندی تا به آن خدای را و کتاب او را یاد داری. بنی اسرائیل گفتند: سمیع و مطیعیم، شنیدیم و فرمانبرداریم، و همچنان کردند مگر قارون که او اینکه حدیث هزل شناخت و استکبار کرد و فرمان نبرد و گفت: اینکه خداوندی کند که بندگان را از یکدیگر باز نشناسد، اینکه به علامت کند تا تمیز تواند - کردن، اینکه اول عصیانی بود که او کرد.

باز چون موسی - علیه السلام - دریا برید، و فرعون و قومش هلاک شدند، موسی ریاست و ولایت مذبح و قربان به هارون داد. هر که را قربانی بودی، بیاوردی به هارون دادی تا هارون بر مذبح نهادی، آتشی «۲» بیامدی و آن قربان بسوختی. قارون را از آن سخت آمد، گفت: یا موسی؟ اینکه چه قسمت است که تو کردی! نبوت تو راست و ریاست برادرت را هارون را «۳»، «۴» و از اینکه هیچ دو مرا نصیبی «۵» نیست. موسی گفت: اینکه نه من کرده‌ام، که اینکه را به من تعلق «۶» نیست، اینکه «۷» خدای کرده است.

قارون گفت: من تو را باور ندارم به اینکه حدیث تا مرا آیتی نمایی «۸». گفت: من تو را آیتی روشن نمایم در اینکه باب. آنکه رؤسای بنی اسرائیل را جمع کرد و گفت:

جمله عصاهای خود بیاری و در اینکه عبادت خانه بنهید «۹». ایشان برفتند. همچنان کردند، و قارون و هارون نیز عصاهای خود در آن جا انداختند. موسی گفت: امشب رها کنی و فردا بامداد بیایی. هر کس عصای خود بنگری «۱۰»، و عصای هارون بنگری «۱۱» تا

- (۱). آط، آب، آج، لب، آز، مش، کا: چه ترسم که بنی اسرائیل آن.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز آب، کا: آتش.
- (۳). همه نسخه بدلها: ندارد.
- (۴). کا دادی.
- (۵). مش: از اینکه هر دو مرا هیچ نصیبی.
- (۶). همه نسخه بدلها: تعلقی.
- (۷). مش را.
- (۸). آط، آب، آج، لب، آز، کا: بنمایی.
- (۹). آط: بنهی / بنهید.
- (۱۰). آج: بنگرند، کا: بنگرید.
- (۱۱). مش، کا: و عصای هارون را نیز بنگرید.

صفحه : ۱۷۳

مزیت هارون بر خود شناسی. همچنان کردند.

بر دگر روز که باز آمدند «۱» عصاها بر حال خود بود مگر عصای هارون «۲» که برگ «۳» بر آورده بود، و از درخت بادام بود، و بر بیاورده بود. جمله گفتند: ما را معلوم بود، معلومتر شد فضل هارون، جز قارون که او گفت: اینکه بس عجب نیست از آن سحرها که تو می کنی، و برخاست و برفت و از موسی اعتزال کرد، او و اتباع او و موسی را ایذا می کرد و می رنجانید، و موسی - علیه السلام - برای «۴» قربتی که میان ایشان بود تحمل می کرد و مدارا، و او را باز می خواند و او هر روز طاغیتر و بی فرمانتر بود موسی را و دشمنتر، تا سرایی بساخت و در آن سرای زرین کرد، و دیوارهای آن «۵» در صفایح زر گرفت، و جماعت «۶» بنی اسرائیل روی به او نهادند، و او قاعده نهاد که مردم را طعام دادی «۷» بامداد و شبانگاه. چون طعام بخوردندی، مقام کردندی و حدیث کردندی و مضاحک گفتندی.

چون خدای تعالی آیت زکات فرستاد، و زکات واجب کرد، موسی - علیه السلام - برخاست و بنزدیک قارون آمد، گفت: خدای تعالی آیت فرستاده است و زکات فرموده. او گفت: اینکه که تو می گویی مبلغهای عظیم باشد، من اینکه بتوانم دادن «۸».

خدای تعالی گفت: اینکه تعلل است که او می کند، به اندکی و بسیاری او خود ایمان ندارد، و اندک و بسیار چیزی نخواهد دادن «۹»، خواهی تا بدانی برو «۱۰» و او را مسامحتی کن.

موسی بیامد و گفت: من از تو چیزی کم «۱۱» بستانم و بتدریج با «۱۲» کم «۱۳» می کرد تا به آن جا آمد که گفت: از هر هزار دینار یک دینار بده، و از هر هزار درم یک درم، و از

(۱). همه نسخه بدلها همه.

(۲). مش را. [...]

(۳). همه نسخه بدلها: برگی.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: بر آن.

- (۵). همه نسخه بدلها: او.
 (۶). همه نسخه بدلها: جماعتی.
 (۷). آط، آب، آژ، مش به.
 (۸). آط، آب، آج، لب، آژ، مش: نتوانم کرد.
 (۹). آب، مش اگر.
 (۱۰). آط: بروی.
 (۱۱-۱۳). همه نسخه بدلها: کمتر.
 (۱۲). آب، آژ، مش: تا.

صفحه : ۱۷۴

هر هزار گوسپند «۱» یک گوسپند «۲»، و از هر اسپ چیزی «۳» بده. گفت: تا «۴» اندیشه کنم. با خانه رفت و حساب کرد، بسیار می برآمد، هم «۵» دلش «۶» نداد، گفت: نتوانم داد «۷» که بسیار است. آنگه کس فرستاد و بنی اسرایل را بخواند و گفت: نبینی «۸» که موسی هر روز ما را «۹» بلایی «۱۰» و تکلیفی می نهد. اکنون پیامده است تا مال ما «۱۱» بستاند و ما را درویش کند، چه رأی است در [۱۹۶- ر] حق! گفتند: تو سید و مهتر مایی، رأی آن باشد که تو بینی. گفت: رأی من آن است که فلاخن زن ناپارسا «۱۲» را بیاریم و او را جعلی دهیم تا او در موسی آویزد و او را متهم کند به خود، و بر او تشنیع کند «۱۳»، که چون اینکه حال «۱۴» برود بنی اسرایل بر او خروج کنند و بیرون آیند، و اما بکشند او را و اما بازار او شکسته شود و او را رها کنند. آنگه کس فرستاد و آن زن فاجره را بخواند و او را گفت: تو را کاری چنین می باید کردن، و تو را هزار دینار بدهم، و گفتند: تشتی «۱۵» زر به او. پذیرفت «۱۶» و گفتند: آنچه «۱۷» خواهی و حکم کنی. آنگه برخاست و قصد کرد به مجمع بنی اسرایل، و آن جا بنشست. موسی - علیه السلام - بر عادت بیرون آمد و خلقی بسیار «۱۸» از بنی اسرایل حاضر بودند در صحرای فراه. موسی - علیه السلام - در وعظ گرفت بر ایشان، و امر معروف و نهی منکر، و

- (۱-۲). همه نسخه بدلها: گوسفند.
 (۳). آط، آب، آج، لب، آژ: خری، مش: از هر هزار اسپ اسپ، و از هر هزار خر خری.
 (۴). مش: بده جواب داد به موسی که برو تا.
 (۵). آج، لب: بسیاری بر هم آمد، کا: بسیار می آمد هم. [.....]
 (۶). آط، آب، آج، لب، آژ، مش: دلش یاری نداد که بدهد.
 (۷). همه نسخه بدلها، بجز کا: نتوانم دادن.
 (۸). آط: بینی / ببینید، آب، آج، لب: ببینید، کا: نمی بینید.
 (۹). همه نسخه بدلها: مرا.
 (۱۰). آط، آج، لب: بیلای.
 (۱۱). مش: مرا.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: فاجره.

(۱۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: تشنیع زند.

(۱۴). مش بر او.

(۱۵). آب، آز، مش: مشتی.

(۱۶). همه نسخه بدلها: پذیرفت.

(۱۷). همه نسخه بدلها، بجز کا: بر آنچه.

(۱۸). مش: بسیاری.

صفحه : ۱۷۵

می گفت: هر که دزدی کند دستش باید بریدن، و هر که قذف کند بی گناهی را او را حدّ باید «۱» زدند، و هر که زنا کند و زن ندارد صد تازیانه باید زدن او را، و هر که زنا کند و زن دارد باید کشتن به رجم.

قارون گفت: و اگر همه «۲» تو باشی! گفت: و اگر چه من باشم. گفت «۳»: بنی اسرائیل دعوی می کنند «۴» که تو با فلانه فاجر زنا کردی.

موسی - علیه السلام - گفت: اگر او گوید، بر قول او اعتماد کنیم «۵». کس فرستادند و او را حاضر کردند. موسی - علیه السلام - روی به او کرد و گفت: یا فلانه؟ اینکه قوم بر من اینکه «۶» دعوی می کنند، و من تو را سوگند می دهم به آن خدای که دریا بشکافت بر بنی اسرائیل و ما را برهانید و ایشان را هلاک کرد که، آنچه راستی «۷» است در اینکه حادثه بگوی. او «۸» اندیشه کرد، گفت: اگر اینکه راست بگویم و از گناه گذشته توبه کنم، همانا خدای بر من رحمت کند. گفت: لا و الله؟ که تو از اینکه حدیث میرایی، و آنان که اینکه می گویند بر تو دروغ می گویند، و قارون مرا جعلی داده است تا بر تو اینکه دروغ بگویم، و تو را به خود متهم کنم. موسی - علیه السلام - روی بر زمین نهاد و گفت:

اللّٰهُمَّ ان کنت رسولک فاعضب لی

، بار خدایا؟ اگر من رسول توام، برای من خشم گیر. جبریل آمد و گفت: خدای می گوید من زمین را فرموده‌ام تا طاعت «۹» تو دارد، آنچه فرمای بفرمای «۱۰» او را آنچه خواهی در حق او «۱۱».

موسی - علیه السلام - بنی اسرائیل را گفت: بدانی که خدای تعالی مرا به قارون

(۱). مش: حدّ بیایدش. [.....]

(۲). آج، لب: اگر چه.

(۳). همه نسخه بدلها پس.

(۴). لب: می کند.

(۵). آج، لب، مش: کنم.

(۶). مش: چنین.

(۷). لب: راست.

(۸). همه نسخه بدلها بجز کا: زن.

(۹). مش: زمین را امر کرد تا اطاعت، کا: اطاعت تو گیرد.

(۱۰). آط، آب: به آنچه خواهی بفرمای، آج، لب: با آنچه خواهی بفرمای، مش: تا آنچه خواهی بفرمای، کا: به

(۱۱). آط، آب، آج، لب، آز: او را در حق او، مش: او را در حق قارون.

صفحه: ۱۷۶

فرستاده است همچنان که به فرعون، و او طغیان کرد، و خدای او را هلاک کرد، و قارون باغی است «۱». هر که با اوست و هوای او می‌خواهد، با او بیاشی «۲»، و هر که با من است «۳» دور شوی «۴».

همه بگریختند و جز دو کس با او نماندند «۵». موسی - علیه السلام - گفت:

یا ارض خذیهم،

ای زمین بگیر ایشان را، تا به زانو به زمین فرو شدند، دگر باره گفت:

یا ارض خذیهم،

ای زمین بگیر اینان را، تا به کمر بست به زمین فرو شدند، [دگر باره گفت:

یا ارض خذیهم،

تا به گردن به زمین فرو شدند]

«۶». در اینکه میانه تضرع می‌کردند و فریاد می‌خواستند و سوگند بر می‌دادند به حق رحم و خویشی، و موسی - علیه السلام - سخت خشمناک شده بود، اجابت نکرد. دگر باره گفت:

یا ارض خذیهم

، ای زمین بگیرشان، جمله به زمین فرو شدند. تا در خبر آوردند که: هفتاد بار از موسی زنهار خواستند، خدای تعالی وحی کرد به موسی و گفت: یا موسی؟ از تو هفتاد بار زنهار خواستند، زنهارشان ندادی، به عزت من اگر از من یک بار زنهار خواستندی، ایشان را زنهار دادمی و مرا قریب و مجیب یافتندی.

قتاده گفت: روایت کردند که هر روز قامتی به زمین فرو شوند و به قرار زمین نرسند تا روز قیامت نباشد «۷».

چون اینکه حال برفت، بنی اسرائیل با یکدیگر گفتند: موسی دعا کرد تا خدای «۸» قارون را هلاک کرد تا مال و ملک او او را باشد «۹»، و او مستبد «۱۰» شود به آن.

موسی بشنید و گفت: بار خدایا؟ جمله مال و ملک او به زمین فرو بر. خدای تعالی اجابت کرد و جمله مال و ملک او به زمین فرو برد، فذلک قوله: فَخَسِبْنَا بِهِ وَ بَدَارِهِ الْأَرْضُ، فرو بردیم به زمین قارون را و سرایش را. فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ، او را هیچ گروهی و لشکری نبودند که او را نصرت کنند از

(۱). آط، آب، لب، آز: باغی شد، مش، کا: نیز باغی شد.

(۲). آب، آج، لب، آز: بیاشد.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا از او.

(۴). آج، لب، کا: دور شود. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها: جز دو کس که با او بماندند.

(۶). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۷). آب، آز، مش: بیاشد.

(۸). آب، آرز، مش تعالی.

(۹). مش: تا مال و ملک قارون از او باشد.

(۱۰). آرز: مستبدل، مش: او صاحب استعداد، چاپ شعرانی (۸/ ۴۸۹): مستفید.

صفحه: ۱۷۷

خدای. و «فته»، جماعتی باشند که مرد انقطاع کند با ایشان تا یاری کنند او را [۱۹۶-پ]

، [«۱» اشتقاق او من فأوت رأسه بالسيف اذا شفته به. و ما كان من المنتصرين، و او از جمله آنان نبود که انتقام تواند کشیدن از من یا از موسی.

وَ أَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنُّوا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ، در روز آمدند آنان که تمنای مکان او می کردند دیروز «۲»، یعنی تمنای مثل حال او می کردند، و پایه و درجه او می خواستند.

«يقولون»، در جای خبر «اصبح» است. می گفتند، اما قوله: وَيَكَاَنُ اللَّهُ، علما خلاف کردند در اینکه لفظ.

مجاهد گفت: معنی آن است که «الم تعلم»، نمی دانی «۳». قتاده گفت: «الم تر»، نمی بینی «۴». فزاه گفت: کلمه تقریر است، چنان که یکی از ما گوید: اما تری الی صنع الله.

حکایت کرد [ند]

«۵» که: زنی اعرابی شوهر را گفت: پسرت کجاست! گفت:

ویکانه و راء البیت، یعنی اما ترینه و راء البیت، نبینی که در پس خیمه است.

عبد الله عباس و حسن گفتند: کلمه تحقیق است. مؤرج گفت: کلمه تعجب است.

قطرب گفت: و یک، و یلک بوده است، «لام» بیفکنند برای تخفیف، چنان که عنتره گفت:

و لقد شفی نفسی و أبرأ سقمها قیل الفوارس و یک عنتره أقدم

بعضی دگر گفتند: کلمه تنبیه است بمنزله «الا»، و «اما» چنان که یکی از ما چون واقف شود بر خطای قومی، گوید: «وی کنت» «۶» علی خطأ»، و قال زید بن عمرو بن نفیل:

سألثانی الطلاق اذ رأثانی قلّ مالی قد جئمانی بنکر

و ویکان من «۷» یکن له نشب یح بب و من یفتقر یعش عیش ضرّ

(۱). اساس: از اینکه جا به بعد چند صفحه افتادگی دارد، با توجه به آط افزوده شد.

(۲). لب: روزی، آج: روز.

(۳). آج، لب: نمی دانید.

(۴). آج، لب: نمی بینید.

(۵). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۶). مش: کنتم.

(۷). آط و دیگر نسخه بدلها لم، به قیاس با ضبط بیت در چاپ شعرانی (۴۸۹ / ۸) و لسان العرب (ماده «و یا») تصحیح شد.

صفحه : ۱۷۸

خلیل و سیبویه و کسائی گفتند: «وی» مفصول باید نوشت از «کأن»، و بر اینکه قول «وی» کلمتی باشد تأسف را، چنان که یکی از ما گوید: وه؟ اینکه کار نه چنان است که ما گمان بردیم، به خلاف آن است. و معنی آیت آن است که: ایشان گمان بردند که آن مال و خزاین قارون کاری است عظیم، چون خسف دیدند عقیب آن گفتند: وی، یعنی وه کأن-الله، پنداری خدای روزی می گسترده بر آن که خواهد، و تنگ می کند بر آن که خواهد. و «کأن»، حرف تشبیه باشد من اخوات «ان»، و «ان»، یعنی اینکه کار به خلاف گمان ماست، بل چنان است که موقوف است بر مشیت خدای «۱»، تا خدای «۲» از بندگانش روزی بر آن که خواهد فراخ کند و بر آن که خواهد تنگ. لَوْ لَا أَنْ مَنَ اللَّهُ عَلَيْنَا، اگر نه آنستی که خدای مَنّت نهاد بر ما، لَخَسَفَ بِنَا، ما را فرو بردندی به زمین. یعقوب و بعضی شامیان و کوفیان خواندند: «خسف» به فتح «خا» و «سین»، علی اضافه الفعل الی الله تعالی، و معنی آن که: اگر نه آنستی که خدای مَنّت نهاد بر ما، ما را به زمین فرو بردی. و باقی قراء «خسف»، به ضم «خاء» و کسر «سین» علی الفعل المجهول، و بر حقیقت هم فعل خدای باشد. وَيَكَاَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ، فلاح و ظفر نباشد به ثواب خدای تعالی کافران را. تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ، آن سرای آخرت و باز پسین که سرای ثواب است برای آنان کرده ایم و نهاده و بجارده که ایشان در زمین فساد نخواهند و علو و استکباری چنان که قارون کرد. وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ، و عاقبت متقیان و پرهیزگاران را باشد، و دست ایشان برند. مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ، آنکه گفت: هر که او حسنه آرد و کاری نیکو کند، او را باشد بهتر از آن. قتاده گفت: بهشت، و مراد به خیر منها به اتفاق ثواب است، و ثواب، چگونه به از آن نباشد، و آن رنج و مشقت منقطع باشد و ثواب [راحت] «۳» نا منقطع باشد و مقرون با تعظیم و تبجیل از قبل رب العزّة. وَمَن جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ، و هر که سیئتی و کاری بد کند، جزای او نکنند جز به مقدار آنچه او کرده باشد. و بیان

(۲-۱). مش تعالی. [.....]

(۳). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

صفحه : ۱۷۹

کرده شد در مقادیر ثواب و عقاب و جهت استحقاق جز خدای نداند، برای آن که وجوهی که واقع بود بر آن تقرّب و اخلاص و خضوع و خشوع متفاوت است در حق مکلفان، برای آن درجات ایشان متفاوت است. إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ، گفتند: آن خدای که قرآن بر تو فریضه کرد، یعنی واجب کرد، امتثال اوامر و نواهی قرآن و کار بستن آن، و گفتند: انزل عليك مفضّلاً مقطّعا، قرآن بر تو انزله کرد فصل فصل و قطعه قطعه. و اصل «فرض» قطع باشد. لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ، با جای خود برد یعنی با مکه، اینکه قول مجاهد است و روایت عوفی از عبد الله عباس. قتیبی گفت: معاد مرد، شهرش باشد و خانه اش، برای آن که او در هر شهری و جایی رود، آنکه با شهر و وطن خود شود. مقاتل گفت: رسول- علیه السلام- از مکه به شب برون «۱» آمد به غار رفت، و هم در شب از غار برون «۲» آمد و نه بر راه راست به مدینه رفت. چون به جحفه رسید- و آن منزلی است میان مکه و مدینه- ایمن شد، با راه راست آمد و ره بشناخت «۳»، او را یاسه مکه خواست مولد «۴» خود و مولد «۵» پدران یاد کرد.

جبریل آمد و گفت: خدایت سلام می کند و می گوید تو را به مکه یا سه می باشد، من تو را با مکه برم با فتح و ظفر و اکرام و اعزاز،

و اینکه آیت آورد: **إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ**.

عبد الله عباس گفت: اینکه آیت نه مکی است نه مدنی، به جحفه فرود آمد بین مکه (۶) و المدینه (۷). ابو سعید خدری گفت: **إِلَىٰ مَعَادٍ**، یعنی الی الموت، تو را با مرگ برد، چه معاد و مرجع همه خلق با مرگ است، و اینکه روایت سعید جبیر است از عبد الله عباس.

حسن و زهری و عکرمه گفتند: با قیامت. ابو مالک و ابو صالح گفتند: با بهشت، و یک روایت از مجاهد اینکه است. **قُلْ رَبِّي، بگو ای محمد که خدای من عالمتر**

(۲-۱). آب، آج، لب، آز، مش: بیرون.

(۳). مش: بشناختید.

(۴-۵). کا: مولود.

(۶). آج، لب: المکه.

(۷). مش، کا: و مدینه.

صفحه : ۱۸۰

است، او به (۱) داند آنان را که ایشان برهدی و ره راست‌اند، و آنان را که ایشان در ضلالت‌اند، یعنی مؤمن و کافر، و (۲) مشتبه نه اند و مستحق ثواب از مستحق عقاب و نکال.

وَمَا كُنْتَ تَرْجُوا أَنْ يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ، گفت: تو امید نداشتی که اینکه کتاب قرآن را بر تو القا کنند و انزال کنند و تو از خدای نبوت و پیغامبری نه بدوسیدی. **إِلَّا رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ**، استثنای منقطع است بمعنی **لكن رحمه من ربك**، و لكن رحمت خدای بر تو فرود آمد.

فراء گفت: تقدیر آن است که غیر آن ربیک رحمک فأنزله علیک، الا آن است که خدای بر تو رحمت کرد و کتاب تو بر تو انزله کرد، تا تو قصص و احوال امم سالفه (۳) بر اهل مکه می‌خوانی، و تو آن نادیده و ناشنیده از کسی و در کتابی ناخوانده **فَلَا تُكُونَنَّ ظَهيراً لِلْكَافِرِينَ**، نگر تا معاونت و یاری کافران نکنی، و واجب نبود (۴) که پیغامبر - علیه السلام - وقتی معاونت ایشان کرده باشد تا خدای (۵) او را نهی کند، چه نهی درست بود از فعلی که هرگز منهی نکرده باشد و بر خاطر او گذشته (۶) نبود، و گفتند: مانند اینکه آیات، حق تعالی برای تعلیم و توقیف (۷) ما گفت.

وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنِ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ، و نباید تا اینکه کافران مانع باشند تو را از آیات خدای پس از آن که خدای انزال کرد بر تو. **وَادْعُ إِلَىٰ رَبِّكَ**، و تو خلقان را دعوت کن و با خدای خوان. **وَلَا تُكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ**، و از جمله مشرکان مباش. **وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ**، و با خدای (۸)، خدای دیگر مخوان. **لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ**، جز او خدایی نیست. **كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ**، همه چیز هلاک خواهند شد مگر ذات او - جل جلاله - و بیان کرده‌ایم که: «وجه» عبارت باشد از ذات. صادق - علیه السلام - گفت: **الَّا دینه، مگر دین او و ما ارید به وجهه، و آن طاعتی که برای او**

(۱). مش: بهتر، کا: و نیز داند.

(۲). مش، کا: کافر بر او.

(۳). مش: سابقه.

(۴). آز: نبودی.

(۵). آب تو.

(۶). آط: گزشته.

(۷). آب، آج، لب، آز، مش: توفیق.

(۸). آب، آز، مش، کا تعالی. [.....]

صفحه : ۱۸۱

کرده باشند.

شهر بن حوشب روایت کرد از عباد صامت که: روز قیامت که اعمال خلائق عرض کنند، خدای تعالی گوید «۱»: آنچه مراست، و برای من کرده‌اند جدا کنی، جدا کنند. آنگه بفرماید تا آنچه بماند در دوزخ افکنند. ابن کیسان گفت: اَلَا مَلَكَةٌ.

سعید جبیر گفت: روزی مردی از امیر المؤمنین «۲» سؤال کرد و چیزی خواست و گفت: أَسْأَلُكَ بِوَجْهِ اللَّهِ، اینکه از تو به روی خدای می‌خواهم. گفت: دروغ گفتی، اِنَّمَا سَأَلْتَنِي بِوَجْهِ الْخَلْقِ

، اینکه از من به روی خلقان خواستی، که وجه خدای را معنی حق است، الا- تری الی قوله: كَلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ، یعنی همه چیزی هلاک شود اَلَّا حَقٌّ.

ابو العالیه گفت: مراد عمل به اخلاص است، بیانه قول الشاعر «۳»:

أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ ذَنْبًا لَسْتُ مَحْصِيهِ «۴» رَبِّ الْعِبَادِ إِلَيْهِ الْوَجْهُ وَالْعَمَلُ

لَهُ الْحُكْمُ، حکم او راست، هیچ کس را حکم نرسد اگر عقلی اگر شرعی.

عقلیات به تقریر او در عقول و شرعیات به انزال او بر رسول، فمن اینکه القیاس للناس.

وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و خلقان را مرجع و مآب با او باشد، یعنی با جایی که در آن جای کس را حکم نباشد جز او را، و همه املاک و احکام از مالکان و حاکمان زایل باشد، و اگر چه امروز متصرفان در آن.

(۱). مش که.

(۲). آب علی کَرَمَهُ اللَّهُ تعالی وجهه، کا: علی علیه السلام.

(۳). آب، آز شعر.

(۴). آط، کا: محیصه، به قیاس با نسخه آب و دیگر نسخه بدلها و ضبط بیت در لسان و مجمع البیان تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۲

سورة العنكبوت

گروهی گفتند: اینکه سورت مکی است. قتاده گفت: عشر اول مدنی است و باقی مکی. مجاهد گفت: جمله مکی است و شصت و

نه آیت است بی خلاف.

و در تفصیل آیات خلاف کردند و هزار و نهصد و هشتاد و یک کلمت است، و چهار هزار و صد و نود و پنج حرف است. و روایت است. از ابو امامه از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سورت عنکبوت بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر مؤمنی و منافقی که بودند (۱) و باشند تا به دامن قیامت ده حسنه بنویسد (۲).

[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۱ تا ۲۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (۱) أٰ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ (۲) وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ (۳) أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ (۴)
مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۵) وَمَنْ جَاهِدْ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ (۶) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (۷) وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۸) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ (۹)

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوْ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ (۱۰) وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ (۱۱) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (۱۲) وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ وَلَيَسْتَلْنَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۱۳) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ (۱۴) فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ (۱۵) وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنتُمْ تَعْلَمُونَ (۱۶) إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۱۷) وَإِنْ تَكَذَّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۱۸) أَوْ لَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (۱۹)

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲۰) يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ (۲۱) وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (۲۲) وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَٰئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۲۳) فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۲۴)

وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (۲۵) فَمَا مِنْ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲۶) وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَ جَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (۲۷)

[ترجمه]

[به نام خدای مهربان بسیار بخشنده]

«۳»

می‌پندارند «۴» مردمان که رها کنند «۵» ایشان را که گویند ما ایمان آوردیم، و ایشان را آزمایش نکنند «۶».

(۱). آج، لب: بود.

(۲). آج، لب: بنویسند.

(۳). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۴). آب، مش: آیا پندارند.

(۵). آب، مش: که بگذارند.

(۶). آب، مش: ایشان را در فتنه نیندازند.

صفحه: ۱۸۳

امتحان کردیم «۱» آنان را که «۲» پیش ایشان بودند، داند «۳» خدای آنان را که راست گفتند و داند دروغ‌زان را.

یا می‌پندارند آنان که می‌کنند بدی که سبق برند ما را، بد «۴» حکم می‌کنند.

هر که امید دارد ثواب «۵» خدای، وقت ثواب خدا آمدنی است «۶» و او شنوا و داناست.

و هر که جهاد کند جهاد برای خود کند، خدای بی نیاز است از جهانیان.

و آنان که ایمان آوردند و عمل صالح کردند، ببریم از ایشان بدیهاشان و جزا دهیم ایشان را نیکو «۷» آنچه کرده باشند «۸».

اندرز کردیم آدمی را به مادر و پدرش نیکویی و اگر جهاد کنند بر تو تا شرک آری به من آنچه نیست تو را بدان علمی فرمان

ایشان مبر، با من است باز گشت شما، خبر دهم شما را به آنچه کرده باشی «۹».

و آنان را که ایمان آوردند و عمل صالح کردند در آریم ایشان را در جمله نیکان.

و از مردان «۱۰» کس هست که می‌گوید ایمان آوردیم به خدای، چون

(۱). آب، مش: در فتنه انداختیم.

(۲). آب، آج، لب، مش: از.

(۳). آب، آج، لب، مش: پس داند.

(۴). آب، مش: سابق شوند بر ما، بد است آنچه. [...]

(۵). آب، مش: لقای.

(۶). آب، مش: وقت که خدای زده آینده است.

(۷). آج: نیکوتر، آب: بهترین، که بر متن ترجیح دارد.

(۸). آب: آنچه بودند که می‌کردند.

(۹). آب، مش: شما را به آنچه هستید که می‌کنید.

(۱۰). آب، آج، لب، مش: مردمان.

صفحه : ۱۸۴

برنجاندند او را «۱» در خدای کند «۲» فتنه مردمان چون عذاب خدای، و اگر آید «۳» یاری از خدای تو، گویند ما بودیم با شما، و نیست «۴» خدای دانایتر به آنچه در دلهای جهانیان است!
و داند خدای آنان را «۵» که ایمان آورند «۶»، و داند منافقان را.
و گفتند آنان که کافر شدند «۷» آنان را که ایمان آوردند: پسر وی «۸» کنی ره ما را، و ما بر گیریم «۹» گناهان شما «۱۰»، و نیستند ایشان بر گیرنده «۱۱» از گناهانشان از چیزی، ایشان دروغزنان [اند] «۱۲».

و بر گیرند «۱۳» بارهای خود و بارها با بارهای گران خود «۱۴»، و بپرسند ایشان را روز قیامت از آنچه فرا بافته بودند.
و بفرستادیم نوح را به قومش درنگ کرد در ایشان هزار سال الا پنجاه سال، بگرفت ایشان را طوفان، و ایشان ظالم بودند.
برهانیدیم او را و اصحاب کشتی «۱۵»، و کردیم او را دلیلی عالمیان را.
و ابراهیم چون گفت قومش را: پرستی خدای را و بترسی از او، آن بهتر است شما را

-
- (۱). آب: چون ایذا رسید به او.
 - (۲). آب، مش: در راه خدای گردانید.
 - (۳). آب، مش: آمد.
 - (۴). آب، آج، لب، مش: آیا نیست.
 - (۵). آط: آن را، به قیاس با نسخه آب تصحیح شد.
 - (۶). آب، آج، لب: آوردند، مش: آورده‌اند.
 - (۷). آب، آج، لب، مش مر.
 - (۸). آج، لب، مش: پیروی. [.....]
 - (۹). آب، مش: برداریم.
 - (۱۰). آب، آج، لب، مش را.
 - (۱۱). آب، مش: بردارندگان.
 - (۱۲). آط: ندارد، از آب افزوده شد.
 - (۱۳). آب، مش: هر آینه بر می‌دارند.
 - (۱۴). آج، لب: ایشان.
 - (۱۵). آب، مش را.

صفحه : ۱۸۵

اگر شما دانی «۱».

می‌پرستی جز «۲» خدا بتانی را، و فرا می‌بافی «۳» دروغی آنان که پرستید از جز «۴» خدا مالک نه‌اند «۵» شما روزی، طلب کنی عند «۶» خدا روزی و پرستی او را و شکر کنی «۷»، با او برند شما را.
و اگر به دروغ دارید، به دروغ داشتند امتانی از پیش شما، و نیست بر پیغامبر مگر رسانیدن «۸» روشن.

نمی‌بینند» ۹ که چگونه ابتدا کرد خدا خلق را، پس باز آرد آنان را! آن بر خدا آسان است.
 بگو بروی در زمین «۱۰»، بنگری چگونه ابتدا کرد خلق را، پس خدا باز آفرید آفریدن باز پسین «۱۱»، خدا بر هر چیزی تواناست.
 عذاب کند آن را که خواهد و ببخشاید آن را که خواهد و به او [۱۲] باز گرداندتان «۱۳».

و نه اید «۱۴» شما عاجز کنندگان در زمین و نه اندر آسمان، و نیست شما را از

(۱). آب، مش: اگر شما هستید که کار می‌کنید.

(۲-۴). آج، لب: فرود.

(۳). مش: و فرا می‌بافید.

(۵). آب، مش برای، آج، لب از برای.

(۶). آج، لب: نزدیک، مش: پیش.

(۷). آج، لب مرا و را، آب، مش او را.

(۸). مش: رسانیدنی. [.....]

(۹). آب، مش: آیا نمی‌بینند، آج، لب: ای نمی‌بینند.

(۱۰). آب، آج، لب، مش پس.

(۱۱). آب، آج، لب بدرستی، مش بدرستی که.

(۱۲). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، از آط افزوده شد.

(۱۳). آط: و با او گردانند شما را، آب، مش: به او باز می‌گردید، آج، لب: و به او باز گردانند.

(۱۴). آط: نیستی / نیستید.

صفحه : ۱۸۶

جز خدای تعالی هیچ دوست و نه یاری دهنده.

و آنان که کافر شدند به نشانه‌های خدا و دیدار او و فرا رسیدن با پیش او «۱»، ایشانند که نومید شدند از رحمت من، و ایشانند که ایشان راست عذابی دردناک.

نمود «۲» جواب قوم او مگر آن که گفتند بکشید «۳» یا بسوزید «۴» او را، پس برهانید او را خدای از آتش، بدرستی که در آن نشانه‌هاست گروهی را که ایمان آورند.

گفت ابراهیم بدرستی که فرا گرفتید شما از فرود خدای - عزّ و جلّ - بتانی را تا دوستی باشد میان شما اندر زندگانی دنیا، پس روز قیامت کافر می‌شود «۵» برخی «۶» از شما به برخی «۷»، و نفرین می‌کند برخی «۸» از شما برخی «۹» را، و جایگاه شما آتش دوزخ بود، و نباشد شما را از یاری کنندگان.

پس ایمان آورد به ابراهیم، لوط - علیه السلام - و گفت که: من هجرت کننده‌ام «۱۰» سوی خداوند من، بدرستی که او بی‌همتا و با حکمت است.

و بخشیدیم «۱۱» او را، یعنی ابراهیم را، اسحاق و یعقوب، و کردیم اندر فرزندان او پیغامبری و کتاب، و بدادیم او را مزد او در دنیا، و بدرستی که او در آن جهان از نیکان است.

- (۱). آط، آج، لب: جزای او، آب، مش: لقای او.
 (۲). آب، مش: پس نبود.
 (۳). آط: بکشی / بکشید.
 (۴). آط: بسوزی / بسوزید.
 (۵). آب، مش: کافر شوند. (۶-۷-۸-۹). آط، آج، لب: بهری، آب، مش: بعضی.
 (۱۰). آط، آج، لب: من می روم.
 (۱۱). آط، آج، لب: و بدادیم. [...]

صفحه : ۱۸۷

قوله تعالی: الم، أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ، قتاده گفت و شعبی که: اینکه آیت در گروهی آمد که از مکه بیرون آمدند تا هجرت کنند، مشرکان پیش آمدند ایشان را «۱»، باز گشتند و با مکه شدند، اینکه آیت فرود آمد در ایشان، چون بشنیدند بیرون آمدند و با مشرکان بر آویختند، گروهی را بکشتند و گروهی بجستند و به مدینه شدند.
 ابن جریر و ابن عمیر گفتند: آیت در عَمَّارِ یاسر آمد «۲»، چون مشرکان او را به مکه عذاب کردند و او بر آن صبر کرد. مقاتل گفت: آیت در «۳» مردی آمد نام او مهجع، او را روز بدر بکشتند، مادر و پدر او بر او جزع کردند، خدای تعالی اینکه آیات «۴» فرستاد، و رسول - علیه السلام - گفت: او اول کسی باشد از شهیدان بدر که او را با در «۵» بهشت خوانند.
 قوله: الم، بیان کردیم اینکه کلمه را در اول سوره البقره أَحْسِبَ النَّاسُ «۶» أَنْ يُتْرَكُوا، محلّ او نصب است به «حسب» که مفعول اوست، و قوله:

أَنْ يَقُولُوا، در او دو [۱۹۷-پ]

قول گفتند: یکی آن که محلّ او جرّ است بنزع الخافض، و التقدير: يتركوا بان يقولوا، و دوم آن که: نصب است علی تکرار الفعل، و التقدير: أحسبوا ان يقولوا. و قوله: وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ، «واو» حال راست، و اینکه جمله در محلّ نصب است به مفعول دوم «احسب».
 آنگه گفت: وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، ما امتحان کردیم آنان را که پیش ایشان بودند «۷»، که کار ما «۸» در تکلیف اینکه است، و تکلیف صورت امتحان دارد، و

- (۱). آج، لب: ندارد.
 (۲). مش که.
 (۳). آب، آژ شأن.
 (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: آیت.
 (۵). آج، لب: ندارد، کا: به در.
 (۶). همه نسخه بدلها صورت.
 (۷). اساس: بودیم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
 (۸). آط، آب، آج، لب، آژ، مش: چه کار ما.

صفحه : ۱۸۸

بیان اینکه چند جایگاه کرده‌ایم. فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لْيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ، تا بداند خدای تعالی راستیگری آنان که راست گویند، و بداند دروغزنان را.

و چون لفظ امتحان گفت، آن گفت که مقتضی «۱» امتحان بود برای آن که امتحان برای آن کنند تا آنچه ندانند بدانند، و اینکه بر سبیل مناسبت گفت، و حقیقت آن بر خدای تعالی روا نیست چنان که لفظ «فته» متأول باشد، لفظ فَلْيَعْلَمَنَّ هم متأول باشد، و مثله قوله - علیه السلام: «۲: ۳» انّ الدّنيا حلوة خضرة و انّ الله مستخلفكم فيها فناظر «کیف تعملون» ، و اینکه حدیث هم صورت امتحان دارد.

و گفتند: چون صدق و کذب ایشان حادث بود و علم به آن علی ما هو به الا آنکه نباشد که در وجود آید بر سبیل توسع عالمی را چون حادثی «۴» نهاد. بعضی دگر گفتند: معنی آن است تا خدای تعالی [رسول را باز نماید صدق صادق و کذب کاذب. نقاش گفت و جبائی: معنی آن است تا خدای تعالی]

«۵» تمیز کند «۶» صادق را از کاذب، و اینکه تأویلاتی است متقارب.

أم حسب الذين يعملون السيئات أن يسبقونا، آنکه گفت بر سبیل تهدید و وعید: یا می‌پندارند آنان «۷» که سیئات و معاصی کنند «۸» و مخالفت من در فرمان من که مرا سبق خواهند بردن و از من فوت شدن! ساء ما يحكمون، بد حکم می‌کنند و غلط گمان می‌برند. و «ما»، مصدری است، و التّقدير: بسّ الحكم حکمهم.

من كان يرجوا لقاء الله، گفت: هر که امید دارد لقای خدای را، یعنی لقای ثواب خدای. و گفتند: «رجاء»، به معنی خوف است، یعنی هر که ترسد از عقاب «۹» خدای، و اینکه برای آن گفت تا «۱۰» متناسب بود آیت اول را که مورد او وعده است. و اگر بر ظاهر حمل کنند «۱۱» هم نیک باشد تا یک آیت وعید بود و یک آیت وعد.

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: مقتضای.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: فناظروا.

(۳). چاپ شعرانی (۶/۹): تعلمون.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: صادقی.

(۵). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: تمیز کند. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها، بجز کا: اینان.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز کا: می‌کنند.

(۹). همه نسخه بدلها: عذاب.

(۱۰). آب: که.

(۱۱). اساس: کند، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۹

فإنّ أجلّ الله لآت، آن وقت «۱» که خدای زد ثواب و عقاب را لا محال آمدنی است. وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ، و او شنوا و داناست، تا هر کس را به کیفیت کرده «۲» خود جزا دهد.

وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ، آنکه گفت: هر که او مجاهده کند، برای خود کند، یعنی ثمره آن «۳» او را باشد. و «جهاد»، در شرع مصابره و مکابده باشد با دشمن در صف کارزار، و مقاسات اوامر خدای را، و بر آن صبر کردن بر توسع مجاهده گویند. آنکه برای بیان و حجت اینکه حدیث گفت: دلیل بر صحت اینکه آن است که، خدای تعالی از جهانیان مستغنی و بی نیاز است.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ، گفت: و آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، ما سیئات و معاصی ایشان مکفر کنیم نه به معنی احباط، برای آن که به ادله عقل و شرع درست شده است بطلان احباط، چون آیتی مانند اینکه آید آن را تأویلی باید کرد که مطابق ادله عقل باشد.

و تأویل اینکه آیت آن است که: ما به فضل و کرم خود گناهان ایشان عفو کنیم، و اینکه «۴» برای آن تکفیر خواند که خدای تعالی اینکه عفو کند عند اینکه اعمال کند بمنزلت آن که چیزی کفارت چیزی کنند. و لَنَجْزِيَنَّهُمْ، و پاداشت دهیم ایشان را به آنچه کرده باشند نکوتر آنچه کرده باشند، تا در آیت هم بیان فضل باشد هم بیان عدل.

آنکه گفت: وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا، گفت: اندرز کردیم آدمی را در حق مادر و پدرش به نیکوی. و معنی وصایت از خدای تعالی امر باشد یا نهی.

و نحویان در نصب «حسنا» دو قول گفتند: یکی آن که منصوب است به آن که مفعول وصایت است، يقال: وَصَّيْتَهُ الْخَيْرَ وَ بِالْخَيْرِ. و چون وصایت متضمن باشد به معنی امر، تقدیر آن باشد که: الزمناه حسنا، اینکه قول بصریان است. کوفیان گفتند به فعلی مضمَر، یعنی وَصَّيْنَاهُ بَانَ يَفْعَلُ حَسَنًا.

(۱). مش: وقتی.

(۲). همه نسخه بدلها: به گفته و کرده.

(۳). همه نسخه بدلها و ثواب آن.

(۴). همه نسخه بدلها را.

صفحه : ۱۹۰

آنکه خطاب [۱۹۸- ر]

کرد با مخاطبی مبهم «۱»، گفت: وَإِنْ جَاهِدَاكَ، اگر بر تو سختی کنند و با تو مجاهده کنند تا به من شرک آری و با من انباز گیری و در من چیزی گویی که ندانی، فَلَا تُطِعُهُمَا، طاعت ایشان مدار و فرمان ایشان میر.

گفتند: آیت در سعد بن ابی وقاص آمد که چون او اسلام آورد، مادرش را خبر دادند- و مادر او جمیله بنت ابی سفیان بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف بود- او را گفت: یا سعد؟ صابی شدی! و الله که سقف هیچ خانه مرا سایه نکند «۲» از آفتاب و باد، و هیچ طعام و شراب نخورم تا تو به محمد کافر نشوی. او گفت [نشوم]

«۳».

یک روز و دو روز تا سه روز طعام نخورد «۴»، رنجور شد. مردم او را ملامت کردند.

گفتند: مادرت رنجور شد، و بیم است تا «۵» هلاک شود. او پیامد و رسول را- علیه السلام- بگفت اینکه حال. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، اگر درست شود که آیت در حق اوست، مراد او باشد و جز او از آنان که ایشان را مثل اینکه حال باشد.

رسول- علیه السلام- گفت: برو با او به همه چیز بساز و احسان کن و رضای او نگاه دار، جز در اینکه یک چیز که در اینکه باب رضای خدای نکه باید داشت و رضای مادر و پدرها باید کرد.

آنکه گفت بر سیل تهدید و وعید: اِلَىٰ مَرَجِعِكُمْ، مرجع و باز گشت شما با من است، خبر دهم شما را به آنچه کرده باشی، یعنی جزا دهم شما را به کرده شما.

بهز بن حکیم روایت کرد از پدرش از «۶» جدش که گفت: رسول را پرسیدم که «من ابر»، با که نیکوی «۷» کنم! گفت: با مادرت. گفتم: پس با که! گفت: با پدرت گفتم: پس با که! گفت: الأقرَب فالأقرب، گفت با آن که نزدیکتر باشد.

انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت:

الجنَّة تحت اقدام

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا و.

(۲). کذا در اساس و کا، آط، آج، لب: ساطر کند، آب، آز، مش: ساطر نشود.

(۳). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۴). کا تا، دیگر نسخه بدلها و.

(۵). همه نسخه بدلها: که. [...]

(۶). آج، لب: و.

(۷). همه نسخه بدلها: نیکویی.

صفحه : ۱۹۱

{ الله الامهات }

، بهشت در زیر پایهای «۱» مادران است.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: و آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، ما ایشان را در جمله صالحان آریم، و اینکه را دو معنی باشد: یکی از طریق حکم «۲»، و یکی از طریق لطف و هدایت. و گفتند: معنی آن است که [فی]

«۳» مدرج الصالحین و مدخلهم، یعنی الجنَّة، ما ایشان را در جای صالحان بریم یعنی در بهشت.

و لفظ «صالحین»، شامل باشد انبیا و اولیا و شهدا را و جمله نیکان را.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ، آنکه حق تعالی در اینکه آیت وصف منافقان کرد و گفت: وَمِنَ النَّاسِ، و از جمله مردمان کس هست که می گوید: ما به خدای ایمان داریم، و لکن به زبان می گوید به دل ندارد، بیانش آن که: فَإِذَا أُذِيَ فِي اللَّهِ، چون او را در

حق خدای برنجانند، فتنه و رنج و امتحان مردمان چون عذاب خدای کند، یعنی گمان برد که آن رنج مردمان برابر عذاب خدای است، یا با آن راست است، نمی داند که اینکه در جنب آن و به اضافت با آن هیچ نباشد. وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ، و اگر شما را

نصرتی بود از خدای - جل جلاله - و فتحی و ظفری، گویند: ما با شما بودیم در کارزار، ما را هم چندان نصیب باشد از غنیمت که شما را هست. حق تعالی گفت: أَوْ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ، نه خدای به داند که در دلهای جهانیان چیست!

مفسران در سبب نزول آیت خلاف کردند. مجاهد گفت: آیت در جماعتی آمد که به زبان اظهار ایمان کردند. چون بلایی «۴» به ایشان رسید و رنجی از قبل مردمان، بر گشتند و با کفر شدند.

عکرمه گفت از عبد الله عزیاس که: آیت در شأن گروهی آمد که مؤمنان ایشان را با خود به غزات «۵» بدر بردند، چون آن قتل و سختی «۶» دیدند مرتد شدند «۷»، و ایشان آنان

- (۱). همه نسخه بدلها، پای.
- (۲). همه نسخه بدلها تسمیه.
- (۳). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.
- (۴). آط، آب، مش: بلا.
- (۵). آط، مش: غزاء، آب، آز، آج، لب، کا: غزا.
- (۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: شیخون.
- (۷). لب: شدندی.

صفحه : ۱۹۲

بودند که در حق ایشان آمد: الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ «۱» و مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً «۷» وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا، آنکه حکایت آن کرد که کافران مؤمنان را گفتند. گفت، گفتند کافران مؤمنان را که: ره ما گیرید «۸» تا ما گناهان شما بر گیریم.

فَرَّأَ كَفَّتْ: لفظ او «۹» امر است و معنی جزا، و تقدیر «۱۰» آن که: ان اتبعتم سبیلنا نحمل خطایا کم، و مثله قوله: فَلْيَلتِقِه الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ «۱۱» لَا يَحطمنكم سليمان و جنوده «۱۲» لَا يَحطمنكم، فانكم ان لم تدخلوا كنكم يحطمنكم سليمان و جنوده. و خدای تعالی ایشان را دروغزن کرد، گفت: و مَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ، ایشان از گناه اینان هیچ بر نگیرند. إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ، دروغزن اند «۱۴» در آنچه می گویند.

- (۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: بکشدش.
- (۲). همه نسخه بدلها: عیاش نیز.
- (۳). همه نسخه بدلها و اسلام آورد.
- (۴). کا: بغبا.
- (۵). کا: براهخت.
- (۶). کا چنین.
- (۷). سوره نساء (۴) آیه ۹۲.
- (۸). آط: گیری / گیرید. [.....]
- (۹). همه نسخه بدلها، بجز کا: ندارد.
- (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز کا بر.
- (۱۱). سوره طه (۲۰) آیه ۳۹.
- (۱۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۸.
- (۱۳). کا: متفق، دیگر نسخه بدلها: متضمن.
- (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: ایشان دروغزن اند.

صفحه : ۱۹۴

آنکه گفت: وَ لِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ، گفت: بردارند بارهای گران ایشان و بارهای دگر با بار خود، و مراد وزر و بال است، یعنی گناه خود بر گیرند و گناه دیگران هم بر گیرند.

اگر گویند: اینکه مناقض آیت اول باشد، و مناقض آن که گفت: وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى «۱» لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ «۸» وَ لِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ، گفت: هر داعی «۱۲» که دعوت کند بارهی

(۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۴.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و با توجه به دیگر نسخه بدلها، افزوده شد.

(۳). کا: اضلال، دیگر نسخه بدلها: ضلالت.

(۴). همه نسخه بدلها: اغوای.

(۵). همه نسخه بدلها: مضل-آن.

(۶). همه نسخه بدلها: وزره.

(۷). همه نسخه بدلها: از اینکه جا تا پایان حدیث را ندارد.

(۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۵. [.....]

(۹). همه نسخه بدلها، بجز کا: هدی.

(۱۰). آب، آز: شی.

(۱۱). آز، مش فعلیه.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: داعی.

صفحه : ۱۹۵

راست، و او را بر آن متابعت کنند و بر آن عمل کنند، او را مثل مزد آنان باشد که عمل آن «۱» کرده باشند بی آن که از مزد ایشان چیزی بکاهند. و هر داعی «۲» که دعوت کند با ضلالت و او را بر آن متابعت کنند و بر آن عمل کنند، ما [نند]

«۳» آن وزر که بر ایشان بود بر او بود بی آن که از وزر ایشان چیزی بکاهند. آنکه حسن اینکه آیت بخواند. وَ لَيْسَ لَكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ، و پیرسند ایشان را روز قیامت از آن دروغ «۴» که می گویند.

وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ، حق تعالی گفت: ما فرستادیم نوح را به قومش، در میان ایشان مقام کرد «۵» برای ادای پیغامبری و گزارد «۶» پیغام خدای، هزار سال کم پنجاه سال.

عبد الله عباس گفت: خدای تعالی نوح را بفرستاد، و او را چهل سال بود و هزار سال کم پنجاه سال پیش از طوفان دعوت کرد، و از پس طوفان چندانی بماند که مردم از تناکح و تناسل بسیار شدند.

و شیخ ابو جعفر بابویه- رحمه الله علیه- در کتاب النبوة «۷» گفت: نوح را دو هزار و پانصد سال عمر بود. چون وقت وفاتش بود، ملک الموت او را گفت:

یا شیخ الانبیاء؟ کیف وجدت الدنیا! قال: کبیت له بابان دخلت باحدهما و خرجت من الآخر،

گفت «۸»: چون خانه‌ای که دو در دارد، به یک در در آمدم و از دیگر «۹» بیرون شدم.

فَأَنْجِنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ، ما برهانیدیم او را و اصحاب کشتی را، یعنی آنان را که با او در کشتی بودند. و آن کشتی را آیتی

کردیم و دلالتی و علامتی عالمیان را.

وَ اِبْرَاهِيمَ، نصب او بر عطف است علی قوله: نوحا، و التقدیر: و ارسلنا ابراهیم، و

(۱). همه نسخه بدلها: که آن عمل.

(۲). آط، آج، لب، آز، مش: داعی.

(۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: دروغی.

(۵). لب: قیام کرد.

(۶). کا: گذاردن، دیگر نسخه بدلها: گزاردن.

(۷). آب، آز: مدارج النبوه.

(۸). همه نسخه بدلها بجز کا چگونه یافتی دنیا را، گفت.

(۹). آط، آب، آج، لب، مش: از دیگر در، آز از در دیگر.

صفحه: ۱۹۶

نیز بفرستادیم ابراهیم را. و نصب او شاید تا بر فعلی مقدر بود، و هو اذکر «۱»، ابراهیم.

إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ اتَّقُوهُ، و یاد کن ابراهیم را چون گفت قومش را که:

خدای را پرستی، و از او بترسی، و از معاصی او اجتناب کنی. ذلکم خیر لکم إن کُنتُمْ تَعْلَمُونَ، چه اینکه به باشد شما را اگر دانی. إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَ تَخْلُقُونَ إِفْكَاءً، شما بدون او «۲» بتان جماد را می پرستی «۳» و دروغ فرو می بافی «۴» بر او و آنچه «۵» می گویی اینان انباز آن خدایند در عبادت.

مجاهد گفت: معنی وَ تَخْلُقُونَ إِفْكَاءً، آن است که به دست خود بتان می تراشی به دروغ، و ایشان را نام خدای می نهید «۶»، نظیره قوله: أ تَعْبُدُونَ مَا تَحْتُمُونَ «۷» إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا، آنان را که شما می پرستی ایشان را بدون خدای، ایشان مالک روزی شما نه اند «۸»، و از روزی شما به دست ایشان هیچ نیست، و ایشان قادر [نه]

«۹» ند بر آن که شما را روزی دهند. فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ، روزی از نزدیک خدای طلب کنی. وَ اعْبُدُوهُ وَ اشْكُرُوا لَهُ، و او را پرستی و شکر او کنی بر نعمتهایی که با شما کرد. إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، چه شما را مرجع و معاد با اوست.

وَ إِنْ تُكَذِّبُوا «۱۰» فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ، بدرستی که امتان دیگر رسولان «۱۲» خود را به دروغ داشتند پیش از شما، یعنی کافران ایشان. وَ مَا عَلَى الرَّسُولِ، و «۱۳» بر تو و «۱۴» هیچ پیغامبری هیچ نیست مگر بلاغی و

(۱). اساس: اذکره، با توجه به آب تصحیح شد. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: خدا.

(۳). مش: می پرستیدید.

(۴). آط: فرا می بافی، آب، آج، لب، آز، مش: فرا می بافید، کا: می سازید.

(۵). آط، آا: به آنچه، آب، آز، مش: با آنچه.

(۶). آط: می نهی / می نهید، کا به دروغ.

- (۷). سوره صافات (۳۷) آیه ۹۵.
 (۸). همه نسخه بدلها: نیستند.
 (۹). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.
 (۱۰). همه نسخه بدلها، بجز کا: یکذبوا.
 (۱۱). کا: دروغزن، دیگر نسخه بدلها: به دروغ دارند.
 (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: پیش از ایشان امتان بودند که پیغامبران.
 (۱۳). همه نسخه بدلها نه.
 (۱۴). همه نسخه بدلها نه بر ایشان و نه.

صفحه : ۱۹۷

رسانیدنی روشن.

أ و لَمْ يَرَوْا، کوفیان به «تا» ی خطاب خواندند: «تروا». و باقی قرآء به «یا» خبرا عن الغائب، نمی بینند «۱» ایشان یا نمی بینی شما! کیف یبیدی اللّٰه الخلق ثم یعیده، که خدای تعالی چگونه ابتدا کرد خلقان را و آنگه اعادت [۱۹۹-پ] کند ایشان را و باز آفرینند؟ إِنَّ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ، اینکه بر او خوار و آسان «۲» است، از آن جا که او قادر الذّات است جمله مقدورات مقدور اوست علی کل وجه یصح ان یكون مقدورا له.
 قُلْ سَيُرَوُّوا فِي الْأَرْضِ، آنگه گفت: ای محمّد؟ بگو اینکه مشرکان را و منکران را که: در زمین بروی و بنگری و اندیشه کنی. کیف بدأ «۳» إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، خدای تعالی بر همه چیز قادر است.
 يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ، هر که را خواهد عذاب کند از مستحقّان عذاب آن را که خواهد، یعنی آن را که خواهد تعجیل عقوبت کند و آن را که خواهد تأخیر کند به رحمت. و اّیا معنی آن بود که آن را که خواهد از مستحقّان عذاب به قیامت عفو کند، و آن را که خواهد عقوبت کند، چه او را هست که عقوبت کند و او را هست

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا، مش: نینند. [.....]

(۲). آب، آز: اینکه بر خدا آسان.

(۳). همه نسخه بدلها اللّٰه.

(۴). کا: چگونه.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز مل: و او در اینکه.

(۶). آط، آب، آز، مش، کا: اولی که، آج، لب: اوّل که.

(۷). لب: بیافریدی.

(۸). لب: نشأ.

صفحه : ۱۹۸

که عفو کند، چه عقاب حق اوست و قبض و استیفایش «۱» بدوست «۲» و به استیفایش «۳» (مضرتی) تعلق ندارد «۴»، و در اسقاطش اسقاط حق غیر نیست باید تا اسقاطش نکو باشد، کالدین. وَإِلَيْهِ تُقَلَّبُونَ، و شما را باز گشت با اوست.

وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ، و شما عاجز نتوانی کردن خدای را در آسمان و زمین. فَرَّاءٌ كَفَّتْ: تقدیر و معنی آن است «۵»: و ما انتم «۶» بمعجزین [الله]

«۷» فی الارض و لا من فی السماء فی السَّمَاءِ یعجزه ایضا، نه شما در زمین خدای را عاجز توانی کردن و نه نیز آنان که در آسمانند نیز خدای را عاجز توانند کردن، گفت: اینکه از جمله غوامض عربیه است، ضمیری که در جمله اول ظاهر باشد «۸» و در جمله دوم ظاهر نشود، گفت و مثال اینکه قول حسان «۹» است - شعر:

فمن يهجو رسول الله منكم و يمدحه و ينصره سواء

اراد و من یمدحه و ینصره، و عبد الرحمن بن زید اینکه تأویل گفت. قطرب گفت معنی آن است و تقدیر «۱۰»: و لا فی السَّمَاءِ لو كنتم فیها، یعنی شما عاجز نکنی خدای را در زمین و نه در آسمان، اگر شما در آسمان باشی، چنان که یکی از ما گوید: لا یفوتنی فلان فی بلدی هذا و لا فی البصره، و التقدیر: لو كان فیها و صار إليها، و چنان که ما گوییم «۱۱»: تو اینکه کار نتوانی کرد «۱۲» و اگر بر آسمان شوی، چنان که شاعر گفت:

و من هاب اسباب المنايا ينلنه و لو نال اسباب السماء بسلم

وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ، و شما را بدون خدای هیچ یار و ناصر نباشد.

وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ، آنان «۱۳» که کافر شوند به آیات خدای و لقای او، یعنی جزای او مکلفان را بر افعال، ایمان ندارند به آیات خدای و آن که ایشان را

(۳-۱). آج، لب: استیفاش.

(۲). آج، لب: بر اوست، کا: با اوست.

(۴). اساس و کا: دارد، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۵). آب، آز، مش که.

(۶). اساس انتم، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می نماید.

(۷). اساس: ندار، از آط، افزوده شد.

(۸). لب: باشدی. [.....]

(۹). اساس: چنان، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب آن است.

(۱۱). آج، لب: یکی از ما گوید.

(۱۲). همه نسخه بدلها: نتوانی کردن.

(۱۳). همه نسخه بدلها: و آنان.

صفحه : ۱۹۹

با پیش خدای می باید رفتن. أُولَئِكَ يَثُوبُوا مِنْ رَحْمَتِي، ایشان آنانند که از رحمت من نا امیدند، و ایشان را عذابی باشد سخت. حق تعالی اینکه آیت را در میان قصه ابراهیم بگفت اعتراضی «۱» بر وجه اعذار و انذار.

آنکه با قصه ابراهیم رفت، گفت: فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ، و نبود جواب قومش اِلَّا آن که گفتند «۲» بکشی او را یا بسوزی او را. در کلام محذوفی هست، و آن آن است که: فَفَعَلُوا ذَلِكَ، فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ، آنچه گفتند بکردند، و اسباب و آلات آن بساختند، خدای تعالی او را برهانید از آتش به آن که آتش بر او برد و سلام «۳» کرد، چنان که قصه آن برفت تا آتش از او هیچ نسوخت مگر بند او. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ، در اینکه آیاتی و بیناتی هست قومی را که ایمان دارند «۴» [۲۰۰-ر]

و قال، و گفت ابراهیم- علیه السلام: إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا، شما بدون خدای بتانی گرفته‌ای به خدایی. مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، قراء خلاف کردند در اینکه لفظ. ابو عمرو و کسائی و ابن کثیر و یعقوب خواندند: مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ، به رفع «تا» و جر «بینکم» بالاضافه.

آنکه در رفع «مودة» دو وجه گفتند: یکی آن که خبر مبتدای است محذوف، و التقدير: هی مودة بینکم، و مثله قوله: لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بِلَاغِ «۵» ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، پس روز قیامت کافر شوند بعضی به بعضی، و لعنت کنند بهری بهری را، و مثله قوله: الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ «۵» و مَا أَوَّكِمْنَا النَّارَ، و ماوا و مصیر شما که بت پرستانی دوزخ باشد، و شما را ناصری «۶» و یاری نباشد «۷».

فَأَمَّنْ لَهُ لُوطٌ، ایمان آورد به ابراهیم- علیه السلام- لوط. گفتند: اَوَّلَ كَسٍ که به ابراهیم ایمان آورد، لوط بود- علیهما السلام، چون دید که آتش بر او «برد و سلام» گشت. و قال، و گفت: یعنی ابراهیم- علیه السلام: إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي، من هجرت خواهم کردن به خدای- عز و جل- و هجرت او از «۸» کوئی بود و آن سواد کوفه است، از آن جا به حران رفت، و از حران به شام، و لوط با او بود. بعضی گفتند: لوط برادر زاده او بود، و بعضی گفتند: خواهر زاده او بود.

مقاتل گفت: ابراهیم را در وقت هجرت هفتاد و پنج سال «۹» بود. إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، که خدای من عزیز و حکیم است. وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ، آنکه گفت: ما بدادیم ابراهیم را اسحاق و

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا است.

(۲). آج، لب، مش، کا: بینکم، آط، آب، آز: بینک.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: خبر. [.....]

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا است.

(۵). سوره زخرف (۴۳) آیه ۶۷.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: نصیری.

(۷). آط، آب، آز، مش: یاوری نبود.

(۸). اساس: «اول ز»، که به نظر مخدوش می آید، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

(۹). آج، لب: ساله.

صفحه : ۲۰۱

یعقوب «۱»، اسحاق پسر او و یعقوب پسر اسحاق «۲». وَ جَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ، و در فرزندان او نهادیم پیغامبری و کتاب، چه جمله پیغامبران بنی اسحاق بودند. وَ آتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا، و ما بدادیم مزد او در دنیا. عبد الله عیاس گفت: یعنی ثنای نیکو و فرزندان صالح. جِئَانِيْ كَفْت: یعنی آنچه خدای فرموده است مکلفان را از تعظیم انبیاء-

علیهم السلام.

و ابو القاسم بلخی گفت: روا باشد که خدای تعالی بعضی ثواب بدهد در دنیا مکلفان را، و اینکه مذهب درست نیست، برای آن که از حق ثواب آن است که خالص باشد از شویب و مشوب نبود به هیچ رنجی و مشقتی، و در سرای تکلیف اینکه نبود. دگر آن که، ثواب نفعی بود عظیم که از بالای آن نفعی نبود، و نفع عظیم عاجل عقیب فعل مکلف را ملجا بکند. و مراد به «کتاب»، کتب است از: توریت و انجیل و زبور و قرآن «۳»، لَمَّا آن است که به لفظ جنس گفت: وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ، و او در آخرت از جمله صالحان باشد، و پایه او بنزدیک ما پایه و درجه صالحان باشد.

[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۲۸ تا ۴۵]

[اشاره]

وَ لَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ (۲۸) أَلَيْسَ لَكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيَكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۲۹) قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ (۳۰) وَ لَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ (۳۱) قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهُ وَ أَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ (۳۲)

وَ لَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَتَىٰ بِهِمْ وَ ضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَ قَالُوا لَا تَحْخَفْ وَ لَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنْجُوكَ وَ أَهْلَكَ إِلَّا امْرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ (۳۳) إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (۳۴) وَ لَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۳۵) وَ إِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ ارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (۳۶) فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ (۳۷)

وَ عَادًا وَ ثَمُودَ وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّدَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ كَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ (۳۸) وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَ مَا كَانُوا سَابِقِينَ (۳۹) فَكَلَّا أَخَذْنَا بِذَنبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَ مِنْهُمْ مَنْ حَسَبْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَعْرَقْنَا وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۴۰) مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَ إِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۴۱) إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۴۲)

وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَصْرِهَا لِلنَّاسِ وَ مَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ (۴۳) خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ (۴۴) اِنَّ مَا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ لَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ (۴۵)

[ترجمه]

و بفرستادیم لوط را- علیه السلام- چون گفت گروه خویش را: ای شما می آید به کاری زشت که نگرفت پیشی بر شما بدان از یکی از جهانیان.

ای «۴» شما می آید «۵» به شهوت به مردان و می زیند «۶» راه، و می آید «۷» اندر مجلس و انجمن شما کارهای زشت! پس نبود جواب گروه او مگر آن که گفتند بیار به ما عذاب خدای اگر هستی تو از راستگویان.

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا و یعقوب پسر اسحاق بود و.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا بود.

(۳). اساس: به صورت «فرقان» هم خوانده می‌شود.

(۴). مش: آیا.

(۵). آط: می آیی / می آید.

(۶). آط: می بری / می برید.

(۷). آط: می آری / می آرید.

صفحه : ۲۰۲

گفت ای خداوند من؟ یاری ده مرا بر گروه مفسدان.

و چون آمدند رسولان ما به ابراهیم - علیه السلام - با بشارت، گفتند که: ما هلاک کننده ایم «۱» اهل اینکه دیه «۲» را، بدرستی که اهل اینکه «۳» هستند ستمکاران.

«۴»

گفت ابراهیم بدرستی که در اینکه جاست لوط - علیه السلام - گفتند: ما داناتریم به کسی که در آن جا «۵» ست، برهانیم او را و اهلش را الا زنش را که او از جمله ماندگان «۶» باشد.

چون آمدند رسولان ما به لوط، اندوهگن «۷» شد به ایشان و دلتنگ شد به ایشان، گفتند: مترس و اندوه مدار که ما برهانیم تو را و اهلت را، مگر زنت را که او از جمله ماندگان «۸» باشد.

ما فرو فرستیم «۹» بر اهل اینکه دیه عذابی از آسمان به آن «۱۰» فسق [که] «۱۱» کردند «۱۲».

و بگذاشتیم «۱۳» ما از آن دلیلی روشن برای قومی که خرد دارند «۱۴».

(۱). آط، آج، لب: هلاک می کنیم. [.....]

(۲). آط، آج لب: شهر.

(۳). آط، آج، لب: آن، آب، مش: اهل اینکه دیه.

(۴). اساس: از اینکه پس، چند صفحه افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.

(۵). آب: اینکه جا.

(۶). آب، مش: پس ماندگان.

(۷). آب، مش: دلتنگ.

(۸). آب، مش: پس ماندگان.

(۹). آب، مش: فرو فرستنده ایم.

(۱۰). مش: به آنچه بودند که، آج، لب: به آنچه هستند که.

(۱۱). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۱۲). آب، مش: می کردند، آج، لب: می کنند.

(۱۳). آب، مش: که ترک کردیم.

(۱۴). آب، مش: که عقل کار می‌بندند.

صفحه: ۲۰۳

و به مدین «۱» برادر ایشان شعیب را گفت: ای قوم پرستی خدای را، و امید داری به روز باز پسین، و فساد مکنی در زمین تباهی کنندگان.

به دروغ داشتند او را، بگرفت «۲» ایشان را زلزله «۳» در بامداد آمدند در سر ایشان مرده «۴».

و عاد را و ثمود را، و روشن شد شما را از خانه‌های ایشان و بیاراست ایشان را دیو عملهاشان، بازداشت ایشان را از راه و بودند طلب بصیرت کننده.

و قارون و فرعون و هامان آمد به ایشان موسی به حجتها، بزرگواری کردند «۵» در زمین و نبودند سبق برنده «۶».

همه را بگرفتیم به گناهشان، از ایشان کس بود که فرو فرستادیم بر او سنگ «۷»، کس «۸» بود که بگرفت بانگ «۹»، و از ایشان «۱۰»

که فرو «۱۱» بردیم او را به زمین و غرق «۱۲» کردیم، و خدای تعالی ظلم نکرد بر ایشان، و لکن ایشان بر تنهای خود ظلم کردند.

مثل آنان که گرفتند از جز خدا دوستان، چون مثل عنکبوت «۱۳» که بگرفت خانه، و ضعیفترین «۱۴» خانه‌ها خانه عنکبوت

(۱). آب، مش فرستادیم. [.....]

(۲). آب، مش: پس گرفت.

(۳). آب، مش: یک آواز.

(۴). آج، لب: فسرده.

(۵). آب، مش: تکبر کردند.

(۶). آب، مش: نبودند سابقان، آج، لب: نبودند فوت شونده.

(۷). آب، مش: بر او باد سخت.

(۸). آج، لب: و از ایشان کس.

(۹). آب، مش: یک بانگ زدن.

(۱۰). آج، لب کس بود، آب، مش آن بود که.

(۱۱). آط برو، که زائد به نظر رسید.

(۱۲). آب: بعضی از ایشان آن بود که.

(۱۳). آب، آج، لب، مش است.

(۱۴). آب: سست‌ترین.

صفحه: ۲۰۴

بود اگر بدانند.

خدا داند آنچه می‌خوانند از جز او چیزی، و او بی همتا و محکم کار است.

و اینکه مثلها بزنیم آن را برای مردمان و ندانند آن را الا دانایان.

بیافرید خدا آسمانها و زمین، برآستی در اینکه دلیل «۱» هست مؤمنان را.

بخوان آنچه وحی کردند به تو از کتاب و به پای دار نماز که نماز باز دارد از زشتی و نا بایست «۲»، و یاد کرد خدای بزرگتر «۳»، خدای داند آنچه می کنی.

قوله تعالی: وَ لَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ نَصِبْ أَوْ بَرِ فَعَلَىٰ بُوَدٍ مَضْمَرٌ، وَ تَقْدِيرُ آن که:

و اذکر لوطا، یاد کن لوط را چون گفت قومش را: إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ، اهل حجاز و ابن عامر و حفص و یعقوب خواندند: «آنکم» به یک «الف» علی الخبر، و کوفیان مگر حفص خواندند: «آنکم» به دو همزه مخفف بر استفهام، و ابو عمرو خواند به دو همزه میانشان الفی و مدی: آ آنکم.

حق تعالی گفت: یاد کن ای محمّد لوط را چون گفت قومش را که: شما کاری می کنی زشت از لوطه. آن کس که بر استفهام خواند، گفت: صورت استفهام است و معنی «۴» تفریح و توییح، و آن که بر خبر خواند گفت: معنی انکار است نه افاده و اعلام ایشان، برای آن که ایشان دانستند که چه می کنند.

و «فاحشه» فعلی باشد بغایت شناعت در قبح، و اینکه جا باتفاق مراد به او «۵» لوطه است. ما سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ، «ما» نکره موصوفه است، یعنی امرا

(۱). آب، آج، لب: دلیلی. [.....]

(۲). آج، لب: ناشایست.

(۳). آب: یاد کردن خدای تعالی بزرگ است، مش: یاد خدا بزرگتر است، آج، لب: خدای بزرگوار.

(۴). کا: مراد.

(۵). کا: آن.

صفحه: ۲۰۵

و فعلا، چیزی و کاری که کسی از جهانیان شما را به آن سبق نبرد و پیش از شما نکرد.

آنکه تفسیر کرد آن فاحشه را، گفت: أ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ، شما خلوت می کنی با مردان چنان که با زنان کنند به قضای شهوت. وَ تَقَطُّعُونَ السَّبِيلَ، و ره می زنی. وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ، و در مجلسی که نشسته باشی منکر می کنی.

امّ هانی بنت ابی طالب گفت: از رسول- علیه السّلام- پرسیدم که آن منکر چه بود که ایشان کردند! گفت: بر راهها نشستندی و هر یکی کاسه سنگ ریزه بر خود بنهادندی و هر که گذشتی «۱»، سنگی به او می انداختی، و رسول- علیه السّلام- گفت:

«۲» ۳ إِيَّاكُمْ وَ الْخَذْفَ فَإِنَّهُ لَا يَنْكَأُ الْعَدُوَّ وَ لَا يَصِيبُ الصَّيْدَ وَ لَكِنْ يَفْقَهُ الْعَيْنَ وَ يَكْسِرُ السِّنَّ

، گفت: احتراز کنی از سنگ انداختن که آن در دشمن اثر نکند و اصابت نکند، و لکن چشم بجهداند و دندان بشکنند.

القاسم «۴» بن محمّد گفت: منکر آن بود که ایشان بر یکدیگر ضراط دادندی.

مجاهد گفت: در مجمع به حضور یکدیگر مجامعه کردند با غلامان. مکحول گفت:

ده خصلت که در قوم لوط بود در اینکه امت هست: یکی آن که کندرو «۵» خاییدندی، و انگشت شکستن، و ایزار پای «۶» گشادن، و سر انگشتان به حنا بستن، و شکنف «۷» باز گذاشتن «۸»، و کمان گروهه «۹» انداختن، و سنگ انداختن، و لوطه کردن، و بر یکدیگر ضراط دادن، و صفیر زدن.

فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّنَا بَعْدَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ، جواب قوم او اینکه بود که گفتند: عذاب خدای به ما آر اگر

از جمله راستگویانی.

قال رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ، لوط گفت: بار خدایا؟ مرا نصرت و یاری ده بر اینکه جماعت مفسدان، یعنی قوم او.

(۱). آط: گزشتی.

(۲). آط: لا ینکأ، آج، لب: لا ینکاء.

(۳). آج، لب، مش: تقفا، آز: تقف.

(۴). مش: ابو القاسم، کا: قسم.

(۵). مش، کا: کندر.

(۶). آج، لب: ازار پای.

(۷). کذا در آط و آج و لب، کا: سکنی باز گذاشتن، آب، آز، مش، آل: ندارد. ظ: شکنف / شکنب، شکم.

(۸). آط: گزاشتن.

(۹). آج، لب: گروه.

صفحه : ۲۰۶

وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى، و چون آمدند رسولان ما، یعنی جبریل و میکائیل، به ابراهیم با بشارت و مژدگان «۱» به اسحاق و یعقوب، قالوا: گفتند آن رسولان که: ما اهل اینکه شهر را هلاک خواهیم کردن که اهلش ظالم و ستمکارند. و اهل الرّجل، خاصّته و جمیع قراباته، و اهل البلد، المقیمون به و یجمع علی اهلین، قال الله تعالی: شَغَلْنَا أَمْوَالَنَا وَ أَهْلُونَا «۲» قالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهُ وَأَهْلَهُ، برهانیم او را و اهلش را. حمزه و کسائی و خلف و یعقوب خواندند:

«لننجينه» به تخفیف من الانجاء، و باقی قرآء به تثقیل من التنجیه. آن که به تثقیل خواند، تکثیر فعل خواست و مراد مبالغه باشد. إِلَّا امْرَأَتَهُ، الّا زنش را که او از جمله ایشان در عذاب خواهد بود.

آنکه از آن جا برفتند و به شهر قوم لوط رفتند. چون به شهر رسیدند، بنزدیک لوط آمدند. چون ایشان را دید- ایشان بر صورت جوانان مردان بودند- بغایت حسن. سِتَىءٍ بِهِمْ، به ایشان و آمدنشان دلتنگ شد و اندوهگین «۴» از آنکه شناخت «۵» از خبث فعل ایشان، و ایشان اینکه معنی با غربا کردند.

و گفتند: سبب دلتنگی او از آن بود که ایشان گفتند، ما با هلاک اینان آمدیم، و او در میان ایشان بود و امت او از مؤمنان. ایشان گفتند: لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ، ای لوط؟ مترس و اندوه مدار. إنا مُنْجُوكَ وَأَهْلَكَ، ما تو را برهانیم و اهلت را.

(۱). آج، لب: مژده. [.....]

(۲). سوره فتح (۴۸) آیه ۱۱.

(۳). آج، لب، مش: الله.

(۴). آب، آج، لب، آز، مش: اندوهگین.

(۵). آج، لب: از آن که ایشان را شناخت، کا: از آن که قوم را شناخت.

صفحه : ۲۰۷

ابن کثیر و حمزه و کسائی و خلف و ابو بکر و یعقوب، خواندند: «أنا منجوك» به تخفیف من الانجاء، و باقی قرا «منجوك»، به تشدید من التفعیل، ما تو را و اهلت را برهانیم جز زنت را که او از جمله آنان است که در عذاب بماند. و گفتند: در میان اینان بماند تا عذاب رسیدن.

إِنَّا مُتْرِلُونَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا، ما فرو فرستیم بر اهل اینکه شهر، رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ، عذابی از آسمان، و آن سنگ بود که بر ایشان ببارید به آن فسق که کردند و از فرمان خدای برون «۱» آمدند.

وَلَقَدْ تَرَكْنَا، ما بگذاشتیم «۲» از آن شهر آیتی و علامتی و عبرتی روشن برای گروه عاقلان، یعنی از هلاک ایشان و باریدن سنگ بر ایشان. اینکه قول قتاده است.

عبد الله عباس گفت: آثار منازل ایشان و خرابی آن، مجاهد گفت: آبی سیاه بود که از آن جا بر آمد.

وَإِلَى مَدِينِ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا، «الی» تعلق دارد به محذوفی، گفت: و به مدین فرستادیم برادر ایشان شعیب را، عطفاً علی قوله: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا «۳» إِلَى مَدِينِ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا «۴» فقال، گفت: ای قوم؟ خدای را پرستی. و أَرَجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ، و امید داری به روز قیامت یعنی به ثواب قیامت. یونس نحوی گفت: «رجا» اینکه جا به معنی خوف است، و از قیامت بترسی. وَلَا تَعْتَوْا فِي الْأَرْضِ، و در زمین فساد مکنی. و «عیث»، و «عتو»، اشد الفساد باشد، و نصب «مفسدین» بر حال است از فاعل.

فَكَذَّبُوهُ، به دروغ داشتند اهل مدین شعیب را. فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ، به عقوبت آن زلزله بگرفت. و «ارجاف» از آن جاست، سخنی باشد که مردم را متزلزل کند.

فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جاثِمِينَ، گفتند: اینکه زلزله در شب بود، بامداد همه در خانه‌های خود مرده «۵».

گفتند: مراد به «اصبحوا»، «صاروا» است، مراد نه تخصیص صباح و مساست. و اصل «جثوم»، بروک باشد، يقال: جثا الرجل علی ركبته، و جثم

(۱). آب، آرز، مش، کا: بیرون.

(۲). آط: بگذاشتیم.

(۳). سوره عنكبوت (۲۹) آیه ۱۴.

(۴). سوره عنكبوت (۲۹) آیه ۳۶.

(۵). آب، آرز، کا بودند.

صفحه: ۲۰۸

الطائر و برک البعير و ربض «۱» الكلب.

وَ عَادًا وَ ثَمُودَ، نصب است بر معنی فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ، برای آن که در او معنی اهلاک است، و التقدير: و اهلکنا عاد و ثمود، و نیز هلاک کردیم عاد را که قوم هود بودند، و ثمود را که قوم صالح بودند، به جزای کفر و طغیانی که کردند. وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ، و هلاک دیار ایشان ظاهر شد شما را از خانه‌ها و سرایهای ایشان.

آنکه بیان کرد که: اعمال ایشان شیطان بیاراست برای ایشان از کفر و فسق، و اینکه دلیل بطلان قول مجبّره است در اضافه آن با خدای تعالی. فَصَيَّدَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ، و ایشان را منع کرد از راه حق، ایشان راه نمی‌یابند از آن جا که نظر و تفکر نمی‌کنند. وَ كَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ، با آن که ایشان عاقلان و مُمیزان و مستبصرانند خللی که افتاد ایشان را از اهمال و اغفال در نظر افتاد، نه از خلل عقل و بصیرت. مجاهد و قتاده گفتند: معنی آن است که ایشان مستبصر بودند در کفر و ضلالت، و به آن معجب بودند، و باطل به صورت

حق به خود نمودند.

وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ، نصب او هم بر تقدیر فعلی مضممر است، یعنی و اهلکنا ایضا قارون، گفت: و همچنین هلاک کردیم قارون و فرعون و هامان را. وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ، و موسی به ایشان آورد بیّنات و معجزات. فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ، در زمین تکبر کردند «۲». وَ مَا كَانُوا سَابِقِينَ، و آنکه خدای را سبق نبردند و پیش او نتوانستند رفتن.

آنکه بیان کرد که: هر یکی را از آنان به چه هلاک کردیم، گفت: فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذَنْبِهِ، هر یکی را از ایشان به گناه خود بگرفتیم. فَمِنْهُمْ، از ایشان بعضی آن بودند که ایشان را به حاصب هلاک کردیم، و آن بادی باشد سخت که حصابا آرد و سنگریزه، قال الفرزدق:

مستقبلین شمال الریح یضربها بحاصب کندیف القطن منشور

بر سبیل تشبیه تگرگ را حاصب خواند، چنان که اخطل گفت «۳»:

(۱). آج، لب: ریض.

(۲). آز: تکبر کردن.

(۳). آب، آز شعر.

صفحه : ۲۰۹

ترمی العضاه بحاصب من ثلجها حتی یبیت «۱» علی العضاه جفالا

و آنان را که خدای تعالی به حاصب هلاک کرد قوم لوط بودند در قول عبد الله عباس و قتاده. وَمِنْهُمْ، از ایشان بعضی آن بود که ایشان را به صیحه و بانگ بگرفت و «۲» ثمود بودند و قوم صالح. وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضِ، و از ایشان بهری آن بودند که به زمینشان فرو بردیم، و آن قارون بود و قومش. و بهری آن بود که ایشان را غرق بکردیم، و آن فرعون بود و قومش و قوم نوح. آنکه گفت: وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ، و خدای تعالی بر ایشان ظلم نکرد، چه ایشان مستحق آن بودند، بل ایشان بر خود ظلم کردند به کفر و فسق و نافرمانی.

آنکه گفت: مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ، مثل آنان که بدون خدای دوستان و معبودان گیرند از اصنام، چون مثل کزاتن «۳» است که او خانه کند ضعیف. وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ، و ضعیفترین خانه‌ها خانه‌های «۴» کزاتن «۵» باشد اگر دانند، و وجه تشبیه و تمثیل آن است که خدای تعالی گفت: عبادت ایشان اصنام را، و گمان ایشان و امید ایشان به عبادت اینکه جمادات در وهن و ضعف با نسج عنکبوت ماند که به هر بادی و آسیبی دریده شود، و هیچ از او حاصل نیاید.

و عنکبوت وزن او فعللوت است و جمعش عناکب باشد، و هم مذکر باشد اینکه لفظ و هم مؤنث، قال الشاعر «۶»:

علا هطاً لهم منها بیوت كأن العنکبوت هو ابتناها

و بروی:

علی هطاً لهم منها «۷» بیوت كأن العنکبوت هو ابتناها

و صادق - علیه السلام - گفت از پدرانش از امیر المؤمنین - علیه السلام - که او گفت: خانه را از نسج عنکبوت پاکیزه داری که آن درویشی بار آرد.

إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ، اهل بصره به «یا» خواندند:

(۱). کا: تبت.

(۲). مش ایشان. [.....]

(۳-۵). چاپ شعرانی (۲۱ / ۹): کراتین، کا: کرّه تنعه.

(۴). آب، آز، مش، کا: خانه.

(۶). آب، آج، لب، آز شعر.

(۷). کذا در آط و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۱ / ۹) و لسان (ذیل عنکب): منهم.

صفحه : ۲۱۰

يَدْعُونَ، خبرا عن الغائب، و راویان از عاصم خلاف کردند، و باقی قراء به «تا» ی خطاب، گفت: خدای داند آنچه شما آن را خوانی به دوستی دون او اگر صنم باشد اگر وثن، یا آنچه باشد از جمله معبودان. وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، و او خدایی است غالب و قاهر و محکم کار.

وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ، آنکه گفت: اینکه مثلهایی است که ما می‌زنیم برای مردمان تا معتبر شوند و متعظ. وَ مَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ، و ندانند اینکه مثلها مگر عالمان و دانایان که در او اندیشه و تفکر کنند.

جابر بن عبد الله الانصاری- روایت کرد که: رسول- علیه السلام- اینکه آیت بر خواند، آنکه گفت:

العالم من عقل عن الله فعمل بطاعته و اجتنب سخطه

، عالم آن کس باشد که از خدای تعالی بداند اوامر و نواهی، و به طاعت او عمل کند، و از خشم او اجتناب کند.

خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ، آنکه گفت: خدای تعالی آسمان و زمین بیافرید به حق نه به باطل، به حکمت نه به عبث. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً، در اینکه آیتی هست مؤمنان را و علامتی و بیتی (۱).

آنکه امر کرد رسول را گفت: اتل ما أوحى إليك من الكتاب، بخوان آنچه وحی کرده‌اند بر تو از کتاب، و نماز به پای دار که نماز نهی کند از فحشاء و باز دارد (۲) از منکر، یعنی از معاصی و ناشایست (۳).

عبد الله عمر گفت: مراد به اینکه «صلاة»، قراءت قرآن است، بیانش: وَ لَا تَجْهَرُ بِصَوْتِكَ (۴) وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانِ آمِنًا (۴) وَ لَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ، خلاف کردند در معنی اینکه لفظ. بعضی مفسران گفتند: معنی آن است که ذکر الله لنا اکبر من ذکرنا له، ذکر خدای تعالی ما را مهمتر و بهتر است از ذکر ما او را، چه ذکر او ما را تفضیل و تشریف باشد، و ذکر ما او را تعبد و تذلل.

دگر آن که: ذکر او ما را (۵) به خیر، قطع باشد به رحمت و مغفرت، و ذکر ما او را بر سبیل دعا و تضرع، قطع نباشد در اجابت. ذکر او ما را علامت قبول باشد، و ذکر ما او را اینکه وجه ندارد.

عبد الله عمر روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت:

ذکر الله إياکم اکبر من ذکر کم إياه.

اهل اشارت گفتند: برای آن چنین آمد که ذکر او ما را از سر استغناست، و ذکر

(۱). آب، آز که.

(۲). مش، کا: پس.

(۳). کذا در آط، آب، آج، لب، آز، مش، کا، چاپ شعرانی (۲۲/۹): نیست.

(۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۹۷. [.....]

(۵). آب، آج، لب، آز، مش: ذکر ما او را.

صفحه: ۲۱۲

ما او را «۱» از سر احتیاج، دگر آن که: ذکر او ما را دایم باشد و ذکر ما او را در احیان و اوقات. [دگر آن که]

«۲»: ذکر ما او را برای جرّ منفعت باشد و دفع مضرت، و ذکر او ما را از سر فضل و کرم باشد.

ذو النون مصری گفت: برای آن که ذکر او ما را «۳» مقدم است بر ذکر ما او را، تا او ما را یاد نکرد، ما او را یاد نکردیم. ذکر او ما را بی سابقه است، و ذکر ما او را به مقدمه لطف و توفیق اوست.

ابو بکر وراق گفت: برای آن که ذکر ما او را مشوب است، و ذکر او ما را خالص.

ابو درداء و قتاده و ابن زید گفتند: معنی آن است که ذکر الله اکبر و افضل من کل شیء، ذکر خدای مهتر و بهتر است از همه چیز. عبد الله مسعود روایت کرد که «۴» رسول - علیه السلام - گفت در آیت: ذکر خدای نکوتر و فاضلتر است به همه حال، و ذکر خدای که بنده کند آن است که: او یاد دارد خدای را عند محرمات تا اجتناب کند، و عند محلات تا استحلال کند. معاذ جبل گفت: با رسول در بعضی راهها می‌رفتم، مرا گفت:

یا معاذ؟ اینکه السابقون!

گفتم: یا رسول الله؟ ایشان از پیش رفتند و ما باز ماندیم. گفت: یا معاذ؟ کجا اند آن سابقان «۵» که ایشان به ذکر خدای تعالی حریص بودند! آنکه گفت: هر کس که «۶» خواهد که در مرغزارهای بهشت چرا کند، باید تا ذکر خدای بسیار کند. معاذ جبل گفت: هیچ چیز نیست که بنده «۷» را از عذاب برهاند بهتر از ذکر خدای. گفتند: و لا الجهاد فی سبیل الله، و نه جهاد در سبیل خدای! گفت: و نه جهاد در سبیل خدای، قال الله تعالی: وَ لَذِكْرِ اللَّهِ الْكِبْرُ.

ابو درداء گفت: خبر دهم شما را به بهترین عملهای شما، و دوست «۸» ترین بنزدیک خدای تعالی، و تمامتر در درجات، و بهتر از جهاد در سبیل خدای، و با

(۱). آج، لب، کا: ذکر ما او را.

(۲). آط: ندارد، از آب افزوده شد.

(۳). کا: ذکر ما او را.

(۴). آج، لب: از.

(۵). آج، لب: سابقون.

(۶). کا او.

(۷). آز: بنده‌ای.

(۸). کا: دوستر.

صفحه: ۲۱۳

دشمنان خدای تیغ زدن، و زر و درم به صدقه دادن! گفتند: کدام است یا ابا الدرداء! گفت: ذکر خدای تعالی لقله: وَ لَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ.

معاذ گفت: از رسول پرسیدم که از عملها کدام فاضلتر است! گفت: آن که مرگ به تو رسد، و زبان تو به ذکر خدای تعالی تر باشد.

ابو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: دنیا ملعون است با آنچه در اوست الا خدای تعالی یا عالمی یا متعلمی. اهل اشارت گفتند: برای آن چنین آمد که هر طاعتی را جزایی باشد در قیامت، جز ذکر خدای که آن را بر سری جزای عاجل هست فی قوله: فَادْكُرُونِي أَذْكَرُكُمْ ﴿١﴾ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ﴿٢﴾ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ ﴿٣﴾

[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۴۶ تا ۶۹]

[اشاره]

وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۴۶) وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ (۴۷) وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لِأَنَّكَ الْبَطُولُ (۴۸) بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ (۴۹) وَقَالُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۵۰) أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۵۱) قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيداً يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۵۲) وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ مُسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلِيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۵۳) يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ (۵۴) يَوْمَ يَغْشَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۵۵)

يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِنِّي آتِيكُمْ بِذِكْرِ الْوَيْدَانِ (۵۶) كَلَّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ (۵۷) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (۵۸) الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۵۹) وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۶۰)

وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ فَنَأْتِي يُؤْفِكُونَ (۶۱) اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۶۲) وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولَنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۶۳) وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۶۴) فَإِذَا رَكَّبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَاؤُ اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ (۶۵)

لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۶۶) أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ (۶۷) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ (۶۸) وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ (۶۹)

(۴)

[ترجمه]

جدل مکنی با اهل کتاب مگر آنچه آن نیکوتر باشد، مگر با آنان که ستم کردند از ایشان، و بگویند «۵» ایمان آوردیم بدان که فرو فرستادند سوی ما، و فرو فرستادند سوی شما و خدای ما و خدای شما - جل جلاله - یکی است، و ما او را گردن نهند گانیم. و همچنین فرو فرستادیم سوی تو کتاب قرآن پس آنان که دادیم ایشان را کتاب توریت و انجیل ایمان دارند بدین و آن «۶»، و از اینان آن کس است که ایمان دارد بدو، و نکند انکار «۷» به نشانه‌های ما مگر کافران. و نبودی تو که می‌خواندی از پیش آن که قرآن به تو فرستادند از هیچ کتاب، و نمی‌نبستی آن را به دست «۸» تو آنگاه اگر توانستی نبشت، در شک افتادندی آنها که بر باطلند «۹».

(۱). کذا در آط، آب، آج، لب، آز، کا: بماند.

(۲). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۴.

(۳). آط: یصنعون، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

(۴). اساس: تا بدین جا ندارد، از آط افزوده شد.

(۵). آط: بگوی / بگویند.

(۶). آط، آب: ایمان آرند به او، آج: ایمان می‌آورند به آن.

(۷). آط: جحد نکند، آب، مش: انکار نمی‌کند، آج، لب: انکار نکنند.

(۸). آط: و منویس به دست راست، لب: نمی‌نویسی به دست راست.

(۹). آط: تا پس به شک افتدا اینکه کافران.

صفحه : ۲۱۵

بل او نشانه‌هایی است هویدا در سینه‌ها و دلها آنان که دادندشان دانش و نکند انکار آیات ما را مگر ستمکاران.

«۱»

و گفتند: چرا فرو نفرستادند بر او نشانی «۲» از خداوند او، بگو بدرستی که نشانه‌ها نزدیک خدای است و بدرستی که من بیم کننده‌ام هویدا.

ای نبود بسنده ایشان را که ما فرو فرستادیم بر تو کتاب قرآن، می‌خوانند «۳» بر ایشان! بدرستی که در آن رحمت است و پندی گروهی را که بگروند و ایمان آرند.

بگو یا محمد بسنده است «۴» خدای - عز و علا - میان من و میان شما گواه، می‌داند آنچه در آسمانها و زمین است و آن کسانی که ایمان آوردند به باطل و کافر شدند به خدای ایشانند زیانکاران.

و شتاب می‌کنند تو را به عذاب و اگر نه اجلی بودی نام برده آمدی بدیشان عذاب و هر آینه بدیشان آید ناگاه و ایشان ندانند «۵».

شتاب می‌کنند تو را به عذاب و بدرستی که دوزخ گرد در آمده است به کافران.

روز قیامت که بپوشد ایشان را عذاب از زور «۶» ایشان و از زیر پایهای «۷» ایشان، و گوئیم ما بچشید «۸» آنچه بودید شما می‌کردید «۹».

(۱). اساس، آط، آب: آیه، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۲). کذا در اساس، آط، آب که با قراءت «آیه» بیشتر مطابقت دارد.

(۳). آب، آج، لب، مش: خوانده می‌شود.

(۴). آط: بس باد. [.....]

(۵). آط: ایشان ندانستندی.

(۶). آط: زبر، آب، آج، لب، مش: بالای.

(۷). آط: پای.

(۸). آط: بچشی / بچشید.

(۹). آط: آنچه کردی.

صفحه : ۲۱۶

ای بندگان من آنان که ایمان آوردید «۱»، بدرستی که زمین من فراخ است پس مرا پرستید «۲».

هر تنی چشنده است مرگ را، پس سوی ما باز گردانندتان «۳».

و آنان که ایمان آوردند و کردند نیکیها، جای دهیم ما ایشان را از «۴» بهشت و روارها «۵» که می‌رود از زیر آن جویها جاویدان

باشند در آن نیکا مزد «۶» کار کنندگان.

آنان که شکیبایی کردند «۷» و بر خداوند و پروردگار خود توکل کردند «۸».

و چندان از جمنده «۹» که بر نتواند گرفت «۱۰» روزی خود، خدای روزی دهد او را و شما را، و او شنوا و داناست.

و اگر پرستی تو ایشان را که که بیافرید آسمانها و زمین را و رام بکرد آفتاب و ماه را، هر آینه گویند خدای - عزّ و جلّ - پس چگونه

شک می‌کنند «۱۱»!

خدای - سبحانه و تعالی - فراخ کند روزی آن را که خواهد از بندگان او، و به اندازه

(۱). آط: آوردی / آوردید.

(۲). آط: پرستی / پرستید.

(۳). آط: پس با ما آرند شما را.

(۴). آط: در.

(۵). و روارها / و رواره‌ها، آط، آج، لب: کوشکها، آب، مش: غرفه‌ها.

(۶). آط، آج، لب: نیک مزد است.

(۷-۸). آط: کنند، آج، لب: نمودند.

(۹). آط: بس جانور، آب: بس جنبنده، آج، لب: بسا جنبنده.

(۱۰). آط، آج، لب: که برنگیرد، آب: بر نمی‌دارد. [.....]

(۱۱). آط: کجا می‌گردانند اینان را، آب، مش: پس کجا می‌گردانند شما را. آج، لب: پس از کجا می‌گردانند اینان را، که ظاهرا بر

ترجمه اساس مرجح می‌نماید.

صفحه : ۲۱۷

کند آن را «۱»، بدرستی که خدای به همه چیزی داناست.

و اگر بررسی ایشان را که که فرو فرستاد از آسمان آبی، پس زنده کرد^(۲) بدان آب زمین را پس از مردن آن، هر آینه گویند خدای.

بگو یا محمد شکر و سپاس خدای را- عزّ و علا- بل بیشتر ایشان عقل ندارند^(۳).

و نیست اینکه زندگانی اینکه جهان مگر خوشی و بازی^(۴) و بدرستی که سرای باز پسین که بهشت است آن است زندگانی حنیف و جاوید، اگر بودند می‌دانند^(۵).

پس چون بر نشینند^(۶) در کشتی بخوانند خدای را- سبحانه و تعالی- به اخلاص کنندگان^(۷) او را دین آورند^(۸) پس چون نجات دهد^(۹) ایشان را سوی خشکی همی ایشان^(۱۰) شرک آورند.

تا کافر شوند بدانچه داده باشیم ایشان را و تا بر خورداری گیرند پس زود بود که بدانند^(۱۱).

ای^(۱۲) نمی‌بینند که ما کردیم حرم را یعنی مکه را ایمن و می‌ربایند مردمان را از گرداگرد ایشان! ای^(۱۳) به باطل ایمان می‌آرند و به نعمت خدای کافر می‌شوند!

(۱). آط، آج، لب: او را، آب، مش: مر آنان را.

(۲). آط، آج، لب: پس زنده کند.

(۳). آط، آج، لب: خرد کار نمی‌بندند.

(۴). آط: مگر بازی و نشاط.

(۵). آط: اگر بودند دانند، آب، مش: اگر ایشان بدانند، آج، لب: اگر هستند که دانند.

(۶). آط: در نشینند.

(۷). آط: به اخلاص، آب، آج، لب: به اخلاص.

(۸). آب، مش: او راست دین، آج، لب: برای او طاعت.

(۹). آط، آج، لب: چون برهانیم.

(۱۰). آب، مش: ناگاه ایشان.

(۱۱). آط: بدانست.

(۱۲). آب، آج، لب، مش: آیا.

(۱۳). آج، لب پس. [.....]

صفحه : ۲۱۸

و کیست ستمکارتر از آن کس که فرا بافت^(۱) بر خدای- عزّ و جل- دروغ یا به دروغ داشت به حق و راستی چون آمد بدو^(۲)، ای^(۳) نیست در دوزخ جایگاه^(۴) کافران را.

و آنان که جهاد کردند در راه ما، هر آینه بنماییم ایشان را راههای ما، و بدرستی که خدای تعالی با نیکو کاران است.

قوله تعالی: وَ لَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ-الایه، حق تعالی در اینکه آیت نهی کرد مؤمنان را از آن که مجادله کنند با اهل کتاب، آلا به وجهی که نکوتر باشد.

قتاده گفت: آیت منسوخ است به آیت قتال، و دگر مفسران گفتند: محکم است و حکمش برجای خود است برای آن که ممکن است جمع کردن میان مجادله نیکو و میان قتال، برای آن که به اول نوبت دعوت باید کردن و ایشان را به حجّت [باراه]

«۵» حق خواندن و آنچه طریق محاجه و اظهار حجت است بر ایشان عرض کردن، چون قبول نکنند آنکه قتال کردن. پس حق تعالی فرمود رسول را و نایبان او را که: چون دعوت کنی ایشان را و با ایشان محاجه و مجادله کنی، بر وجهی «۶» هر کدام نکوتر کنی تا ایشان به ایمان نزدیک باشند. و گفت شما ایشان را لطف باشد.

و اصل «جدل» و «جدال»، قتل «۷» خصم باشد از حجتش «۸» به طریق حجت «۹»، و منه «۱۰» جبل مجدول، ای محکم القتل، و منه الاجدل للصر و الجدیل للزمام «۱۱» من الادم. و گفتند: اشتقاق «جدل» از جداله است و هی الارض، و آن آن است که هر یکی از

(۱). آب، مش: افترا کند.

(۲). آط: چون با او آید، آب، مش: چون آید به او.

(۳). آب، مش: آیا.

(۴). آب، آج، لب، مش مر.

(۵). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۶). آج، لب: وجه.

(۷). آط، آب، آج، لب، آز، مش: قتل.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز آل: مذهبش.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز آل: محاجه.

(۱۰). آط، آب، آز: مثله، آج، لب، مش: مثل.

(۱۱). چاپ شعرانی (۲۷/۹) المجدول.

صفحه: ۲۱۹

آن خصمان طلب آن کند تا خصم را بر زمین زند.

مجاهد گفت: معنی آن است که اگر ایشان سخن زشت گویند، تو سخن نکو گوی «۱»، و مثله قوله: وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ «۲» وَ قُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ أُنزِلَ إِلَيْكُمْ، آنکه گفت بگوی ایشان را در مجادله که «۷»: ما ایمان داریم به کتاب ما و کتاب شما «۸»، و خدای ما و خدای شما یکی است «۹».

ابو ثمله الانصاری روایت کرد که: روزی با رسول - علیه السلام - نشسته بود، مردی جهود بیامد و پیش رسول بنشست. جنازه‌ای بگذرانیدند، او رسول را گفت: یا محمد؟ اینکه جنازه سخن گوید! رسول - علیه السلام - گفت:

الله اعلم.

جهود گفت:

سخن گوید: رسول - علیه السلام - گفت: هر چه اهل کتاب شما را گویند تصدیق مکنی و تکذیب مکنی که باشد که راست بود تا شما تکذیب نکرده باشی.

ابو سلمه روایت کرد از ابو هریره که گفت: جهودان توریت می خواندندی به عبرانی، و تفسیر آن به تازی می کردند برای مسلمانان. رسول - علیه السلام - گفت:

(۱). مش، کا: گو.

- (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۲۵.
- (۳). آط، آب، آج، مش: ظالمان‌اند. [.....]
- (۴). آط، آب، آج، لب: ظلموک.
- (۵). آط، آج، لب، مش: سیم، آب، آج، کا: سیوم.
- (۶). همه نسخه بدلها تو.
- (۷). آط، آب، آج، لب: اینکه گوی.
- (۸). آط، آب، آج، لب، آج، مش: ایمان داریم به آنچه بر ما فرستاده‌اند و بر شما فرستاده‌اند.
- (۹). همه نسخه بدلها بجز آل و ما فرمان او را گردن نهاده‌ایم، همه نسخه بدلها از اینکه جا تا «وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ...» صفحه بعدی سطر ۸- افتادگی دارد.

صفحه : ۲۲۰

اهل کتاب را در اینکه که می‌گویند تصدیق مکنید و تکذیب مکنی که باشد که راست می‌گویند یا دروغ، و ایشان را اینکه گوی «۱» که: آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ.

عطاء بن یسار گفت که: احبار جهودان چون حدیث بگردندی، عوام ایشان به تعجب تسبیح می‌کردندی، مسلمانان رسول را- علیه السلام- باز گفتند، گفت: شما حدیث ایشان را تصدیق و تکذیب مکنی، وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ، ای گوی «۲» که ما ایمان داریم به آنچه بر ما فرستاده‌اند و بر شما فرستاده‌اند، و خدای ما و خدای شما یکی است و ما فرمان او را گردن نهاده‌ایم «۳». وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ، و همچنین کتاب فرستادیم به تو، یعنی چنان که به پیغامبران پیشین فرستادیم کتابها از توریت و انجیل و زبور «۴» [۲۰۴- ر]

قرآن به تو فرستادیم. فَأَلَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ، آنان را که ما ایشان را کتاب دادیم به اینکه کتاب ایمان دارند از مؤمنان اهل کتاب، چون عبد الله سلام و اصحاب او. وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ، و از اینان، یعنی از اهل مکه، کسان هستند که به اینکه قرآن ایمان دارند، یعنی مؤمنان عصر او.

بعضی دگر گفتند: هر دو گروه از اهل کتابند، که مراد به اول آنانند که پیش او بودند، نعت و صفت او در کتب خود دیدند، به او ایمان آوردند و به دوم اهل کتابند که در عصر او بودند. و قول اول اولتر است برای آن که فعل بر لفظ استقبال «۵» است، و قول دوم را معنی ماضی باشد. وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ، و جحود و انکار نکند آیات ما را الا کافران. قتاده گفت: جحود «۶» بعد از معرفت باشد.

وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ - الاية، حق تعالی در اینکه آیت بر سیل احتجاج حجت انگیخت بر کافران و آنان که نبوت او را منکر بودند، گفت: یا محمد؟ تو پیش از اینکه کتابی نخوانده‌ای و «۷» خود کتابی نبسته‌ای «۸»، که آنکه اینکه مبطلان به

(۱-۲). گوی، گویی / گوید.

(۳). همه نسخه بدلها، از «ابو ثمله الانصاری...» تا بدین جا: ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا و.

(۵). همه نسخه بدلها: استیناف.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: ندارد.

(۷). همه نسخه بدلها به دست.

(۸). همه نسخه بدلها: نوشته‌ای.

صفحه : ۲۲۱

شک افتد در تو و نبوت تو.

آنگه اهل معانی در وجه شک ایشان خلاف کردند. بعضی گفتند: ایشان را ممکن بودی که شک آمدی، گفتندی: اینکه کتاب انداخته اوست و نبشته و آموخته اوست، چه او مردی کتاب خوان و کتابت نبیس «۱» بوده است، چون تو مردی امی «۲» اینکه تهمت در حق تو زایل شد «۳».

و بعضی دگر گفتند: مراد به اینکه مبطلان، اهل کتابند، و وجه شک ایشان آن است که ایشان در کتب خود یافتند که: پیغامبر آخر زمان امی باشد، کتاب نخواند و کتابت نویسد، اگر آن کردی ایشان را شک و تهمت بودی که تو آن پیغامبری «۴».

بیل هو آیات بینات آنگه به «۵» لفظ اضراب و عدول گفت: بیل هو، یعنی قرآن آیاتی است روشن و دلایلی واضح. بعضی دگر گفتند: «هو» ضمیر محمد است - صلی الله علیه و علی آله - آیاتی است [بل محمد آیاتی است]

«۶» یعنی در [او]

«۷» آیات است، خداوند براهین و معجزات «۸». فی صِدُورِ الدِّینِ أوتُوا الْعِلْمَ، در دلهای آنان که ایشان را علم دادند. و مَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا «۹» وَقَالُوا، گفتند کافران و جهودان: لولا أنزل، ای هلمنا انزل، چرا بر اینکه محمّد آیتی و معجزی انزال نکردند چنان که بر انبیای متقدم.

ابن کثیر و کسائی و حمزه و خلف و عاصم به روایت ابو بکر، و در شاذّ اعمش و ایوب خواندند «۱۲»: «آیه» بر واحد و باقی قرآن خواندند «۱۳»: آیات بر جمع لقوله:

(۱۲-۱). همه نسخه بدلها: کتاب نویس. [...]

(۲). آط، آج، لب، آز، مش، کا: امی.

(۳). آط، آب، آز، مش: باشد.

(۴). همه نسخه بدلها یا نه.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: بر.

(۶-۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها بجز کا است.

(۹). آب، آز، مش، کا إِلَّا الظَّالِمُونَ

(۱۰). اساس: نکند، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز کا خود.

(۱۳). آب، آز: خوانده‌اند.

صفحه : ۲۲۲

قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ.

حق تعالی گفت: بگو ای محمد به جواب ایشان که: آیات و معجزات به دست من نیست، بل بنزدیک خدای است و به فرمان او. وَ إِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ و من ترساننده‌ای ام شما را بیان کننده.

آنکه حق تعالی بر سبیل تفریح و توییح گفت به صورت استفهام.

أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ، کفایت نیست ایشان را که ما کتاب قرآن بر تو فرو فرستادیم تا بر ایشان می‌خوانند! إِنَّ فِي ذَلِكَ، در اینکه کتاب رحمتی هست و یاد کردی و تذکیری جماعت مؤمنان را.

ابن جریر گفت: سبب [نزول]

«۱» آیت آن بود که مسلمانان بر جهودان رفتند و از ایشان چیزی بنوشتند. آنکه آن نبشته بیاوردند تا رسول بنگرد. رسول - علیه السلام - بینداخت و گفت:

«۲» کفی بها حماقة قوم او ضلالة قوم

، بس باد حماقت یا ضلالت قومی که رها کنند آنچه پیغامبرشان از نزد خدای به ایشان آورد، و از قوم دیگر چیزی بگیرند و بنویسند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ، بس نیست ایشان را آن که ما [۲۰۴-پ]

کتاب قرآن بر ایشان انزله «۳» کردیم تا بر ایشان می‌خوانند!

آنکه گفت، بگو ای محمد: قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا، بس است گواه میان من و شما خدای - عزّ و جلّ - در آن که من رسول اویم و قرآن کتاب اوست.

يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، چه او داند هر چه در آسمانها و زمین برود و باشد.

وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ، و نیز داند و شناسد آنان را که به باطل بگروند و به خدای کافر شوند. آنکه گفت: ایشان زیانکاران باشند به قیامت.

قوله: وَالَّذِينَ آمَنُوا، محلّ او محتمل است دو وجه را: یکی نصب، عطفاً علی قوله: مَا فِي السَّمَاوَاتِ و دوم «۴»: مبتدا «۵»، أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ، جمله‌ای باشد در جای خبر او.

وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ، گفت: تعجیل می‌کنند تو را «۶» به عذاب، و از تو عذاب

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲). چاپ شعرانی (۲۹ / ۹): و ضلال.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: انزال.

(۴). مش: دویم. [.....]

(۵). همه نسخه بدلها و.

(۶). لب: آن را، چاپ شعرانی (۲۹ / ۹): مرا.

صفحه : ۲۲۳

عاجل می‌خواهند. گفتند «۱»: اینکه «۲» در نضر بن الحارث آمد چون گفت: فَأَمِطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ «۳» عَجَلْنَا لَنَا قَطْنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ «۴» وَ لَوْ لَا أَجَلٌ مُّسَمًّى، و اگر نه وقتی است [مسمی]

«۵»، نامزد کرده در نزول عذاب به ایشان. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که «۶»، من وعده دادم تو را که در عهد تو عذاب استیصال نکنم و عذاب کافران عهد تو تا قیامت نکنم، بیا نه قوله:

بَلِ السَّاعَةِ مَوْعِدُهُمْ ﴿٧﴾ أَجَلٌ مُّسَمًّى، روز بدر است، یعنی تأخیر عذاب ایشان کرده‌ام تا روز بدر. لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ، «لام» جواب «لولا» است، عذاب به ایشان آمدی و ایشان را ناگاه گرفتی. و نصب «بغته» بر حال است. وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ، و اینکه «واو» هم حال است، در حالی که ایشان بی خبر بودند از آن.

يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ، تعجیل می‌کنند تو را به عذاب. وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ، و دوزخ محیط است و گرد «۱۰» کافران در آمده است.

يَوْمَ يَغْشَاهُمْ الْعَذَابُ، عامل در «یوم»، «محیطه» «۱۱» باشد یا فعلی مقدر، نحو:

اذکره «۱۲»، و اینکه احاطت دوزخ در روزی بود که عذاب ایشان را بپوشد از بالای سر ایشان و از زیر قدم ایشان. وَ يَقُولُ «۱۳» ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ، بجشی آنچه کرده بودی.

(۱). آب، آز، کا: گفته‌اند.

(۲). همه نسخه بدلها: آیت.

(۳). سوره انفال (۸) آیه ۳۲.

(۴). سوره ص (۳۸) آیه ۱۶.

(۵). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۶). همه نسخه بدلها: گفت: اگر نه آنستی که.

(۷). سوره قمر (۵۴) آیه ۴۶.

(۸). همه نسخه بدلها، بجز کا: یکی.

(۹). کا: نوشته.

(۱۰). همه نسخه بدلها، بجز کا: به گرد.

(۱۱). همه نسخه بدلها: محیط.

(۱۲). همه نسخه بدلها، اذکر. [.....]

(۱۳). آط، آب، آج، لب، آز، مش: نقول.

(۱۴). آط، آب، آز، مش: خدای می‌گوید، آج، لب، آز: خدا می‌گوید.

(۱۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: می‌گوییم.

صفحه : ۲۲۴

يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا، [کوفیان]

«۱» خواندند جز عاصم: به حذف «یا» اکتفاء بالكسرة عنها، و باقی قراء به فتح «۲» «یا عبادي». إِنَّ أَرْضِي، ابن عامر خواند: به فتح «یاء»، و باقی قراء ساکن خواندند. حق تعالی گفت: یا «۳» بندگان من که ایمان آورده‌ای؟ زمین «۴» فراخ است، مرا پرستی یعنی اختیار معصیت «۵» مکنی در طاعت هیچ مخلوقی.

سعید جبیر گفت: معنی آن است که چون در زمینی معصیت کنند و شما باز نتوانی داشتن، از آن جا بروی.

عطا گفت: چون شما را معصیت فرمایند از آن جا بگریزی که زمین من فراخ است.

مجاهد گفت: زمین من فراخ است، هجرت کنی بیانش: أَرْضُ اللَّهِ وَسِعَتْهَا جَزُورًا فِيهَا «۶» فَأَيُّ فَاعِلٍ دُونَ، مرا پرستی جز مرا

مپرستی.

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ، آنکه گفت: هر نفسی مرگ بچشد، و کس از اینکه دام نجهد در هر زمین «۱۲» که باشد، و پس آنکه مرجع و مالش با من باشد، پس چه باشد به «۱۳»

- (۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز کا و مش یا .
- (۳). همه نسخه بدلها: ای.
- (۱۲-۴). کا: زمینی.
- (۵). همه نسخه بدلها من.
- (۶). سوره نساء (۴) آیه ۹۷.
- (۷). همه نسخه بدلها، بجز آل: ایمن.
- (۸). همه نسخه بدلها، بجز آل: مطرف عبد الله شخیر.
- (۹). همه نسخه بدلها، بجز آل: بهر.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: «گفت و» را ندارد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها، بجز آل: که. [...]
- (۱۳). آز، مش: بر.

صفحه : ۲۲۵

زمین شرک مقام کردن.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، آنکه گفت: آنان که ایمان دارند و عمل صالح کنند. لَتَبَوُّنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا، ما ایشان را [۲۰۵-
ر]

جای دهیم و مقام سازیم از بهشت در غرفه‌های بلند و درجات رفیع.

اهل کوفه خواندند مگر عاصم: «لنثوئتهم»، بالثناء من الاثواء، من قولهم: ثوی فلان بالمنزل و اثوئته انا، ما بداریم ایشان را و مقام دهیم. و باقی قراء «لنبوئتهم»، من التبوئه، يقال: تبوء المكان و بوأته المكان. تجری من تحتها الأنهار، که در زیر آن غرفه‌ها جویها روان باشد. خالدین فیها، و ایشان در آن جا مخلص و مؤبد باشند.

نعم أجر العاملين، نیک جز است و ثواب و «۱» مزد بهشت کار کنندگان را.

الَّذِينَ صَبَرُوا، آنان که شکیبایی کنند بر رنجهای از تحمل مشاق تکلیف و اذیت و بلیت کافران، و توکل بر خدای خود کنند.

وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا، سبب نزول آیت آن بود که رسول- علیه السلام- گفت آن جماعتی را که در مکه مانده بودند از مسلمانان و هجرت نکرده بودند که:

هجرت کنی با مدینه، و با مشرکان مجاورت مکنی.

گفتند: ما به مدینه چون آییم، و ما را آن جا سرای و ملکی و عقاری نیست! آن جانان از کجا آریم، و وجه معاش ما از کجا «۲» باشد! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا، بس جانور و «۳» رونده که خدای راهست، که او آن جا که رود روزی خود با خود بر نگیرد، خدایش روزی دهد [آن جا که باشد از طیور و بهایم و انواع مرتزقه. و ایاکم، و نیز خدای

شما را روزی دهد]

«۴».

وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ السَّمِيعُ «۵» لَأَقْوَالُكُمْ، الْعَلِيمُ بِأَحْوَالِكُمْ، مِ شَنُود «۶» آنچه می گوی «۷»، می داند آنچه در دل داری. عبد الله عمر گفت: با رسول- علیه السلام- در حایطی رفتم از آن بعضی انصار.

(۱). آب، لب، آز: ندارد.

(۲). همه نسخه بدلها: چه.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: و هو السَّمِيع.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: و شنود.

(۷). همه نسخه بدلها و.

صفحه : ۲۲۶

رسول- علیه السلام- آن خرما که در بن درختان افتاده «۱» بود می گرفت «۲» و می خورد، مرا گفت: بخور یا بن عمر؟ گفت: مرا نمی باید ای رسول الله؟ گفت: مرا می باید، که من چهار روز است تا هیچ نخورده ام. گفتم: انا لله «۳» و الله المستعان. گفت: یا بن عمر؟ اگر من از خدای بخواهم مرا مانند ملک کسری و قیصر بدهد و بیش از آن، و لکن اختیار من آن است که روزی سیر باشم و روزی گرسنه، و لکن حال تو چگونه باشد آنکه که تو بمانی تا به روزگاری که اهل آن روزگار حثاله و نفایه مردم باشند، روزی یک ساله بنهند و یقین ایشان ضعیف بود! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا. علی بن الاقمر گفت: لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا، یعنی «۴» برای فردا ذخیره نهند. سفیان گفت: هیچ جانور نیست که ذخیره نهد مگر آدمی و موش و مورچه.

آنکه گفت: وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ، اگر بررسی از اینکه کافران که آسمان و زمین که آفرید و آفتاب و ماه را که مسخر و مدلل کرد تا به فرمان او در فلک خود می روند!

بگویند که: خدای، چه به بدیهه عقل دانند که بتانی جماد که ساخته و کرده ایشان باشند، اینکه نتوانند کردن. فَأَنِّي يُؤْفَكُونَ، چگونه می گردانند اینان را، و کجا می برند از ره حق یعنی شیطان و رؤسای ضلالت. و اگر او کردی، نگفتی: (فانی توفکون) «۵».

آنکه قوت آیات متقدم را گفت: اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ، خدای بگستراند روزی بر آن که خواهد از بندگانش، و قدر و تضییق کند بر آن که او خواهد به حسب مصلحت، چه او به همه چیزی عالم است و به عواقب و مصالح امور بندگان.

وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ، اگر بررسی از اینکه کافران: مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، که فرستاد از آسمان آبی که زنده کرد زمین را به نبات پس از آن که مرده بود و خشک شده!

لَيَقُولُنَّ اللَّهُ، [بگویند]

«۶» و اقرار دهند که خدای کرد. قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ، بگو سپاس خدای را بر اینکه نعمت که با ما کرد. آنکه اضراب فرمود به «بل»، گفت: بل،

- (۱). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.
- (۲). همه نسخه بدلها: بر می گرفت.
- (۳). همه نسخه بدلها بجز کا: ابا لله.
- (۴). همه نسخه بدلها: معنی آن است که.
- (۵). آط، آب، مش چگونه می گردانند اینان را.
- (۶). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. [.....]

صفحه : ۲۲۷

بیشترین ایشان اینکه ندانند از آن جا که امعان «۱» نظر نکنند.

آنگه بر سیل وعظ درآمد، و احوال دنیا و معایب «۲» او گفتن گرفت و محامد آخرت، گفت: و ما هذه الحیاء الدنیا اِلَّا لهوٌ و لعبٌ گفت: نیست. اینکه زندگانی دنیا اِلَّا بازی. و فرق میان لهو و لعب، آن باشد که لهو آن بود که جوانان کنند از سر نشاط از جمله ملاهی [۲۰۵-پ]

برای قضای شهوت، و لعب بازی «۳» بود که کودکان کنند، و اینکه هیچ «۴» را به عاقبت ثمره نباشد. و اِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيٰوانُ و سرای باز پسین سرای زندگانی است، زندگانی که با آن مرگ نباشد.

آنگه آن را بر توسع «حیوان» خواند، و حیوان جانور باشد. گفت: او زنده است، یعنی زندگانی است مؤبّد و مخلّد، و ابو عبیده گفت: حیوان و حیات یکی است. لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ، اگر دانندی «۵» جز آن است که نمی دانند.

فَاِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ، حق تعالی گفت در شرح احوال ایشان که: چون در کشتی نشینند و دریا مضطرب شود، و بادهای مخالف جستن گیرد، و ایشان بر هلاک مشرف شوند «۶»، و از جان و مال نومید شوند یا بترسند غایت ترس. دَعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهٗ الدِّينَ، خدای را بخوانند به اخلاص و خواندن و طاعت او را خالص کنند و ویژه، و شرک از پیش خاطر بردارند، باز چون خدای تعالی ایشان را نجات دهد و رستگار شوند، اِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ، که بنگری با سر کفر و شرک شوند. لِيَكْفُرُوا، اینکه برای آن کنند تا کافر باشند نعمتهای مرا که به ایشان دادم.

وَلِيَتَمَتَّعُوا، و تا متمتع «۷» و بر خوردار باشند به اینکه نعمت که به ایشان داده‌اند. حمزه و کسائی و خلف و اعمش و ایوب خواندند به سکون «لام»، و باقی قرء به کسر «لام»، و اینکه «لام»، لام غرض است عطفاً علی قوله: لِيَكْفُرُوا. و بعضی دگر گفتند: «لام» امر غایب است، چنان که لیفعل زید، و کلام محتمل است هر دو را.

- (۱). اساس: انعام، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۲). اساس: معاونت، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۳). آب، آز: بازی.
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز کا کدام.
- (۵). آب، آز، مش: دانند، کا: دانستندی.
- (۶). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.
- (۷). آط، آب، آج، لب، کا: ممتع.

صفحه : ۲۲۸

و روایت از عاصم و نافع و ابن کثیر مختلف است در سکون اینکه «لام» و کسر او، و معنی [کسر] «۱» غرض باشد و معنی سکون امر غایب. و آن که به جزم خواند، احتجاج کرد به قراءت ابی تمّتعوا، امر حاضر مخاطب. فسوف یعلمون، گفت: بدانند پس از اینکه، بر سبیل تهدید و وعید.

أ و لَمْ یَرَوْا، هم بر سبیل مَنّت و تذکیر نعمت گفت: أ و لَمْ یَرَوْا، نمی بینند اینان و نمی دانند اهل مکه که ما مکه را حرمی کردیم ایمن، یعنی مأمون فیه من باب قولهم:

نهار صائم و لیل قائم. وَ یَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ، و از پیرامن ایشان مردمان را می ربایند، آنان که قویترند بر ضعیفان ستم و غارت و قتل می کنند. و خطف و اختطاف و تخطف، همه ربودن باشد بسرعت، و از اینکه جا گویند چاه جوی را «خطاف»، که به او دلو از چاه بر آرند.

آنکه گفت: أ فَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ، اینان به باطل می بگروند، و به نعمت خدای تعالی جحود می کنند. مراد به «باطل»، کفر است و آنچه بدون خدای می پرستیدند.

آنکه گفت: وَ مَنْ أَظْلَمُ، کیست ظالمتر و ستمکاره تر از آن کس که او بر خدای دروغ گوید «۲» به اضافه قبایح با او و حواله امر به «۳» قبیح «۴» بر او، فی قوله: وَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَ جَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَ اللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا «۵» أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ، یا دروغ دارد حق را چون به او آید، یعنی محمّد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - و کتاب قرآن. أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ، در دوزخ جای نیست کافران را؟ بر سبیل جحد گفت، یعنی جای هست ایشان را آن جا.

وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا، گفت: آنان که مجاهده کنند در ما «۶»، بنماییم ایشان را ره راست. خلاف کردند در اینکه مجاهده و هدایت.

ابو سوره گفت: مراد به «جهاد»، غزو است، ما ایشان را «۷» شهادت و مغفرت باز نماییم، و گفتند «۸»: مراد به «هدایت»، توفیق است و الطافی که بدان ثبات کنند بر جهاد.

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: دروغ نهد.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). کا: تقبیح.

(۵). سوره اعراف (۷) آیه ۲۸.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا ما.

(۷). آط، آج، لب، مش ره، کا: راه. [.....]

(۸). همه نسخه بدلها، بجز کا: گفت.

صفحه : ۲۲۹

سفیان بن عیینه گفت: چون مردمان در مقالات مختلف شوند، بنگری تا اهل ثغور بر چه اند! طریقت ایشان گیرید، لقوله: وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا - الایة.

فضیل (۱) گفت: جاهدوا فینا، آنان که جهد کنند در طلب علم ما ایشان را توفیق دهیم (۲) تا بر علم خود عمل کنند. ابو سلیمان الدارانی گفت: اینکه مجاهده آن است که بر علم خود کار کنند تا ما ایشان را هدایت دهیم به آنچه ندانند. گفتند: روزی عمر بن عبد العزیز کلمتی چند (۳) گفت و جماعتی علما حاضر بودند. [۲۰۶-ر] یکی از ایشان گفت: اینکه علم از کجا آمد تو را ای با مروان (۴)! گفت: یا هذا؟ اینکه قصور ما در علم از قصور ماست در عمل ما، چه اگر ما عمل کردمانی و به آنچه دانیم کار کردمانی (۵)، چندان علم حاصل شدی ما را که تنها (۶) به آن قیام توانستی نمودن. عبد الله زبیر گفت: حکمت می گوید: هر که مرا طلب کند و نیابد، گو مرا دو جایگاه طلب کن: یک جا آن (۷) جا که کار کند (۸) بر نکوتر علم که داند، یا (۹) رها کند بدتر عمل که می کند. عبد الله عباس گفت: آنان که مجاهده کنند در طاعت ما، ما ایشان را هدایت کنیم بر بهشت و ثواب. و گفتند: و الذین جاهدوا بالبینات علی الایمان لنهیدینهم سبلنا الی الجنان. ضحاک گفت: و الذین جاهدوا بالصبر علی المصائب و الثواب لنهیدینهم سبل الوصول الی المواهب. سهل بن عبد الله گفت: جاهدوا فی اقامه السنه لنهیدینهم سبل الجنه. حسین بن الفضل گفت: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر آن که:

-
- (۱). آب، آج، لب، آز، مش: فضل.
 - (۲). آج، لب: هدایت دهیم.
 - (۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: حسنه.
 - (۴). آب، آز: ابا مروان، کا: یا بن مروان.
 - (۵). آب، آج، لب، آز، مش: چه اگر ما عمل کردمانی به آنچه دانیم و کار کردیمی.
 - (۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: تنهای ما.
 - (۷). آب، آز، مش: یکی آن، کا: یکی آنجا.
 - (۸). اساس: کنند، به قیاس با نسخه آط تصحیح شد.
 - (۹). همه نسخه بدلها، بجز کا، مش: تا.

صفحه : ۲۳۰

و الذین هدینا هم سبلنا جاهدوا فینا، آنان که ما ایشان را هدایت (۱) توفیق دهیم، ایشان مجاهده کنند در طاعت ما. و ان الله لم یحکم للمحسینین، و خدای با نکوکاران باشد به نصرت و معونت در دنیا، و به ثواب و مغفرت در عقبی - و الله (۲) ولی التوفیق.

-
- (۱). آج، لب و.
 - (۲). کا: و الله الموفق و المعین.

صفحه : ۲۳۱

بدان که اینکه سوره مکی است، و شست «۱» آیت است، و هشتصد و نوزده کلمت است، و سه «۲» هزار و پانصد و سی و چهار حرف است.

و ابو امامه روایت کرد از ابی-کعب که، رسول صلی الله علیه و علی آله- گفت: هر که او سوره روم بخواند، خدای تعالی او را ده حسنه بدهد به عدد هر فریشته‌ای که خدای را در میان آسمان و زمین تسبیح می‌کند، و هر طاعت که آن روز و آن شب کند به موقع قبول افتد.

و ابو بصیر روایت کرد از صادق- علیه السلام- که او گفت: هر که «۳» سوره العنکبوت و الرّوم بخواند در شب بیست و سه ام «۴» ماه رمضان،

فهو و الله من اهل الجنة

، او از اهل بهشت باشد به خدای. در اینکه قول استثنا نمی‌کنم و نمی‌ترسم که خدای تعالی در اینکه سوگند بزه‌ای و حرجی بر من نبیسد «۵».

[سوره الروم (۳۰): آیات ۱ تا ۳۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (۱) غَلَبَتِ الرُّومُ (۲) فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ (۳) فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ (۴)

بَنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۵) وَ عَدَّ اللَّهُ لِأَخِيهِ اللَّهُ وَعَدَهُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۶) يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ (۷) أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّى وَ إِنْ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ (۸) أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ أَثَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنَّ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۹)

ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَصَاؤا السُّوَايَ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ كَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ (۱۰) اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۱۱) وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعِيَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ (۱۲) وَ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءُ وَ كَانُوا بِشُرْكَائِهِمْ كَافِرِينَ (۱۳) وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعِيَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ (۱۴)

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ (۱۵) وَ أَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ لِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ (۱۶) فَسَيَحْجَانُ اللَّهُ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ (۱۷) وَ لَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ عَشِيًّا وَ حِينَ تُظْهِرُونَ (۱۸) يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (۱۹)

وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ (۲۰) وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۲۱) وَ مِنْ آيَاتِهِ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ اخْتَلَفَ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوَانَكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْعَالَمِينَ (۲۲) وَ مِنْ آيَاتِهِ مَنْأَمُكُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ ابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (۲۳) وَ مِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَ طَمَعًا وَ يُنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۲۴)

وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ (۲۵) وَ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلِّ لَهُ قَانِتُونَ (۲۶) وَ هُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲۷) ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۲۸) يَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (۲۹)

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۳۰)

[ترجمه]

به نام خدای بخشاینده مهربان «۶»

سوگند بدین حروف معجم.

که غلبه کردند رومیان را «۷».

(۱). آط، آج، لب، کا: شصت.

(۲). آج، لب: سی. [...]

(۳). آط، آج، لب، کا او.

(۴). آط، آج، لب، کا: سیم.

(۵). آط، آج، لب، کا: نویسد.

(۶). آب: خدای مهربان بسیار آمرزنده.

(۷). آب، مش: کردند بر رومیان.

صفحه : ۲۳۲

در فروترین «۱» زمین و ایشان از پس غلبه کردن ایشان «۲» زود بود که غلبه کنند «۳».

در چند سالها «۴» خدای راست فرمان کار از پیش و از پس، و آن روز شاد شوند مؤمنان.

به یاری دادن خدای تعالی یاری دهد آن را که خواهد، و اوست بی همتا و بخشاینده.

اینکه وعده کرد خدای - عز و جل - نکند خلاف خدای - عز و علا - وعده خود را، و لکن بیشتر مردمان نمی دانند.

می دانند آنچه پیداست از زندگانی اینکه جهان و ایشان از آن جهان هستند غافلان.

ای «۵» نکنند اندیشه در تنهای خویش، نه آفرید «۶» خدای - عز و جل - آسمانها و زمین را و آنچه در میان ایشان «۷» دو است مگر

بحق و راستی و وعده نام برده «۸»! و بدرستی که بسیاری از مردمان به فرا رسیدن با خدای خویش کافراند «۹».

ای «۱۰» نروند «۱۱» در زمین پس بنگرند چگونه بود سر انجام «۱۲» آنان که از پیش ایشان بودند، بودند سخت «۱۳» از ایشان به

(۱). آط، آج، لب: نزدیکتر، آب، مش: نزدیکترین.

(۲). آط، آج، لب: غلبه ایشان بر ایشان، آب، مش: از پس مغلوبی خود.

(۳). آب، مش: که غالب شوند.

(۴). آط، آج، لب: اندسال، آب، مش: چند سال مر.

(۵-۱۰). آب، مش: آیا.

(۶). آب، مش: آنچه آفرید.

(۷). آط، آج، لب، آب، مش: آن.

(۸). آط: نام زده.

(۹). آط، آج، لب: از مردمان به ثواب خدایشان کافراند. [.....]

(۱۱). آب، مش: نمی‌روند.

(۱۲). سرنجام/ سرانجام.

(۱۳). آط، آج، لب: سخت تر.

صفحه: ۲۳۳

نیرو «۱» و مردی و بشورانیدند «۲» زمین را و عمارت کردند آن را بیشتر از آنچه عمارت کردند آن را، و آورد «۳» بدیشان پیغامبران ایشان «۴» حجتها، نبود «۵» خدای تا ستم کند بر ایشان، و لکن بودند بر تنهای خویش ستم کردند. پس بود سرنجام «۶» آنان که کردند بدی آن که به دروغ داشتند به نشانه‌های خدای، و بودند بر آن افسوس می‌داشتند «۷». خدای تعالی اول بیافریند «۸» خلق را، پس باز گرداند «۹»، پس سوی او باز گرداند [شما را] «۱۰».

و آن روز که برخیزد قیامت نوید شوند جرمکاران [۲۰۷-پ]

و نباشد «۱۱» ایشان را از همبازان «۱۲» ایشان شفاعت کنندگان، و باشند به همبازان ایشان «۱۳» کافران.

و آن روز که برخیزد رستخیز آن روز پراکنده شوند.

اما آنان که ایمان آوردند و کردند نیکیها، ایشان در مرزار بهشت شاد می‌شوند «۱۴».

و اما آنان که کافر شدند و به دروغ داشتند به نشانه‌های ما «۱۵» و فرا رسیدن آن جهان، ایشان در عذاب حاضر گردگان «۱۶» باشند.

(۱). آط، آج، لب: به توت، آب، مش: از روی قوت.

(۲). آط، آج، لب: بسپردند.

(۳). آط: آمدند، آب، آج، لب: آمد.

(۴). آط، آج، لب، مش: به.

(۵). آب، مش: پس نیست، آج، لب: پس نبود.

(۶). سرنجام/ سرانجام، مش: عاقبت.

(۷). آج، لب: و بودند که به آن استهزا می‌کردند، آب، مش: و بودند به آن مسخرگی کننده.

(۸). آب، مش: ابتدا می‌کند.

(۹). آط: باز آرند.

(۱۰). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

- (۱۱). آط، آج، لب مر. [.....].
- (۱۲). آط، آج، لب: انبازان، آب، مش: شریکان.
- (۱۳). آط، آج، لب: انبازان خود، آب: شریکان خود.
- (۱۴). آط: در مرغزاری باشند شادان.
- (۱۵). آط، آج، لب: آیات ما، آب، مش: آیت‌های ما را.
- (۱۶). آط، آج، لب: حاضر کرده، آب، مش: ایشان را در عذاب حاضر کنند.

صفحه : ۲۳۴

پاکا خدایا «۱» آن هنگام که شبانگاه کنید «۲» و آن هنگام که بامداد کنید «۳».

و او راست ستایش «۴» در آسمانها و زمین و شبانگاه و آن وقت که در وقت نماز پیشین شوید.

بیرون آورد خدای زنده را از مرده و بیرون آورد مرده را از زنده، و زنده کند زمین را پس از مردن آن، و همچنین بیرون آورند شما را از گور.

و از نشانه‌های او آن است که بیافرید شما را از خاک، پس همی شما «۵» آدمی شدید پراکنده می‌شوید.

و از نشانه‌های او آن است که بیافرید شما را از تنهای شما جفتان تا آرام گیرد «۶» باز آن «۷»، و کرد میان شما دوستی و رحمت، بدرستی که در آن نشانه‌هاست گروهی را که تفکر کنند.

و از نشانه‌های اوست آفریدن آسمانها و زمین و گردش زفانهای «۸» شما و رنگهای شما، بدرستی که در آن نشانه‌هاست جهانیان «۹» را.

و از نشانه‌های اوست خواب شما به شب و روز، و جستن شما «۱۰» از فضل او «۱۱»، بدرستی که در آن نشانه‌هاست گروهی را که بشوند «۱۲».

- (۱). آط، آج، لب: پس منزّه است خدای، آب، مش: پاک و منزّه است خدا.
- (۲). آط: آنکه که در شب آیی، آب، مش: در وقتی که شام می‌کنید.
- (۳). آط: و آنکه که در روز آیی، آب، مش: و وقتی که صبح می‌کنید.
- (۴). آط، آج، لب: سپاس، آب، مش: شکر.
- (۵). آب، مش: پس به ناگاه.
- (۶). آط: تا بیارامی، آب، مش: تا ساکن شوید.
- (۷). آط، آج، لب: با ایشان، آب، مش: به او.
- (۹). اساس و همه نسخه بدلها: للعالمین، که اینکه قراءت با ترجمه «جهانیان» سازگار است.
- (۸). آب، مش: اختلاف زبانهای، آج، لب: تفاوت لغتهای شما. [.....].
- (۱۰). آب، مش: طلب شما.
- (۱۱-۱۲). آط، آج، لب: از روزی او.

صفحه : ۲۳۵

و از نشانه‌های او فرا شما نماید» (۱) برق، از او بترسید و طمع دارید بیاران» (۲)، و فرو فرستد» (۳) از آسمان آب» (۴)، پس زنده گرداند به آن زمین را پس از مردن آن، بدرستی که در آن نشانه‌هاست گروهی را که به عقل دریابند» (۵).
و از نشانه‌های او آن است که به پای است» (۶) آسمان و زمین به فرمان او، پس چون بخواند شما را خواندنی از زمین، همی شما» (۷) بیرون آید» (۸).

و او راست هر که در آسمانها و زمین است، همه او را فرمانبردارانند» (۹).
و اوست آن که اول خلق بیافریند» (۱۰) پس باز گرداند او را دگر باره بیافریند، و آن آسانتر است بر او، و او راست داستان بزرگتر» (۱۱) در آسمانها و زمین، و اوست بی‌همتا و محکم کار.
بزد و پدید کرد شما را داستانی از تنهای شما، هیچ بود شما را از آنچه مالک آن شد دستهای» (۱۲) شما از شریکان و همبازان» (۱۳) در آنچه روزی کردیم ما شما

(۱). آب، مش: او آن است که می‌نماید شما را، آط: با شما می‌نماید.

(۲). آط، آج، لب: می‌نماید به شما برق را ترس و امید.

(۳). آط، آب، آج، لب، مش: می‌فرستد.

(۴). آط، آب، آج، لب، مش: آبی.

(۵). آب، مش: عقل کار بندند.

(۶). آط: ایستاده است، آب، مش: قایم است.

(۷). آط، آج، لب: ناگهان شما.

(۸). آط: بیرون آبی / بیرون آید.

(۹). آط: فرمانبردارانند.

(۱۰). آج، لب: اوست آن که آغاز کرد آفرینش را.

(۱۱). آج، لب: مثل نیکو، مش: مثل برتر.

(۱۲). آب، مش راست. [...]

(۱۳). آج، لب: انبازان.

صفحه : ۲۳۶

را! پس شما و بندگان شما در آن یکسان باشید که ترسید» (۱) از ایشان چنان که بترسید شما از تنهای شما» (۲)، همچنین هویدا و تفصیل کنیم نشانه‌ها گروهی را که خرد دارند.

بل که پسروی» (۳) کردند آنان که ستم کردند هواهای خویش را به نادانی، کیست که راه نماید آن را که گمراه گردانید» (۴) خدای! و نبود» (۵) ایشان را از یارانی که عذاب از ایشان باز دارد» (۶).

راست دار روی تو را» (۷) برای دین حق-مسلمان» (۸)، آفرینش خدای آن که آفرید مردمان را بر آن، نبود بدل کردن آفرینش خدای را، اینکه است دین راست و لکن بیشتر مردمان» (۹) نمی‌دانند.

قوله: الم، غَلَبَتِ الرُّومُ، سخن در حروف مقطوع و الم رفته است به استقصا، وجهی ندارد باز گفتن. غَلَبَتِ الرُّومُ، گفت: غلبه کردند رومیان را در نزدیکترین زمین. وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ، و ایشان از پس غلبه، یعنی پس از آن که مغلوب باشند، غالب شوند.

فی بضع سنین، در اند سال. و «غلب» و «غلبه» یکی باشد. و بعضی دگر گفتند: لغت معروف «غلبه» است الّا آن که «تا» از او بیفگندند چنان که از اقامت بیفگندند فی قوله: «وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ» (۱۰) «مِنْ بَعْدِ غَلْبِهِمْ»، اضافه مصدر است با مفعول. و قوله: فی بضع سنین «۱» «لِلَّهِ الْأَمْرُ»، فرمان خدای راست. مِنْ قَبْلُ و مِنْ بَعْدُ، اینکه مبنی است بر ضم بنای عارض برای قطع مضاف الیه از او چون مضاف الیه با او برند با حال جز شود، یقال: مِنْ قَبْلِ زَيْدٍ و مِنْ بَعْدِهِ. اما اختیار (۳) ضم برای آن کردند که اینکه حرکت «۴» در حال اعراب بر او صورت نیندد. وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ، و آن روز که غلبه روم باشد بر پارس «۵»، مؤمنان شادمانه شوند به نصرت خدای.

و قصه اینکه آن است که مفسران «۶» گفتند «۷»: در پارس «۸» زنی بود که فرزندان او همه پادشاه بودند و شجاع. کسری اینکه زن را بخواند و گفت: من می‌خواهم که لشکری به روم فرستم و بر ایشان امیری کنم از فرزندان تو، تو احوال فرزندان خود مرا بگو تا من بدانم که کیست که اینکه کار را شاید!

گفت: امّا پسر من فلان، از گرگ حذرت‌تر است و از روباه محتالتر. و امّا پسر دیگر که فرخان نام است، از تیغ و سنان در کارها رونده‌تر است. و امّا پسر دیگر شهر- بر از «۹» بغایت حلیم است. خصال فرزندان من اینکه است که گفتم.

کسری گفت: من اینکه پسر حلیم را به «۱۰» امیر لشکر کردم «۱۱»، و لشکر «۱۲» به او داد و او را به جانب روم گسیل کرد. آن جا رفتند و قتال کردند، و ظفر یافتند، و قتل بسیار کردند، و شهرهایشان خراب کردند، و درختان زیتون بیریدند. و امیر لشکر روم از جهت قیصر مردی بود نام او بخنس «۱۳»، و اینکه کارزار به اذرعات و بصری کردند، و اینکه نزدیکترین شهری «۱۴» است از شهرهای شام به زمین عرب و عجم.

(۱). همه نسخه بدلها بضع.

(۲-۸). آط، آب، آج، لب، آز، کا: از سه باشد تا ده.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: اختصار. [...]

(۴). اساس: جز، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). همه نسخه بدلها: فارس.

(۶). آب، آز، مش: مؤمنان.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز کا که.

(۹). کا: شهریراز، دیگر نسخه بدلها: شهریراز.

(۱۰). آط، آب، آز، مش: حلیمتر را، آج، لب: حلیم تو را.

(۱۱). مش: به امیری لشکر قبول کردم.

(۱۲). آط، آب: لشکری.

(۱۳). کذا در اساس، آط، آب، لب: مجلس، آز: محسن.

(۱۴). همه نسخه بدلها: نزدیکتر زمینی.

صفحه : ۲۳۸

چون خبر غلبه پارس «۱» بر روم به رسول رسید، رسول- علیه السلام- دل‌تنگ شد برای آن که رومیان اهل کتاب بودند و مجوس را کتاب نبود.

و مشرکان شاد شدند و به فال گرفتند، گفتند: پارسیان کتاب ندارند و ما کتاب نداریم، و رومیان کتاب دارند. و شما کتاب دارید، و پارسیان «۲» بر کتابیان روم ظفر یافتند، بس بر نیاید که ما نیز بر شما ظفر یابیم. رسول- علیه السلام- از اینکه سبب دلتنگ شد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد:

الم، غُلِبَتِ الرُّومُ، فِی اَدْنٰی الْاَرْضِ- تا به آخر آیات.

ابو بکر «۳» به کافران رفت و گفت: همانا شاد شدی به غلبه پارس بر روم؟ بس بر- نیاید که رومیان بر پارسیان «۴» غالب شوند. گفتند: از کجا می گویی! گفت: مرا رسول خبر داد. ابی خلف «۵» الجمحی برخاست و او را گفت: کذبت با فصیل «۶»؟ ابو بکر گفت: بل دروغ تو گویی یا عدو الله؟ ابی خلف گفت: اگر راست می گویی، وقتی بر زن و بیای تا گرو بندیم که اگر به آن وقت رسد «۷» و چنان باشد که تو گفتی من گرو بدهم، و اگر نباشد تو بدهی.

گرو بیستند بر سه سال برده شتر.

ابو بکر پیامد و رسول را خبر داد. رسول- علیه السلام- گفت: خطا کردی، چه «بضع» سه نباشد، از سه باشد تا ده. [۲۱۰-ر] برو و در گرو بیفزای و در اجل. و اینکه پیش «۸» آن بود که گرو بستن و خطر «۹» شدن بر آن حرام بود «۱۰». او برفت و آن سخن باز راند و گفت: بیا تا «۱۱» خطر «۱۲» و اجل بیفزایم. شتر به صد کرد و مدت به نه سال.

وقت آن که ابو بکر از مکه بخواست رفتن، ابی خلف پیامد و ملازمت کرد با او، گفت: رها نکنم تا ضامنی بنه داری «۱۳» که چون وقت در آید و اینکه که تو گفتی نبوده

-
- (۱). همه نسخه بدلها: فارس.
 - (۲). همه نسخه بدلها بجز کا: و مجوس.
 - (۳). اساس، آط، آب رضی الله عنه.
 - (۴). آج، لب: فارسیان. [...]
 - (۵). همه نسخه بدلها: ابی بن خلف.
 - (۶). کا: با فضیل، دیگر نسخه بدلها: با فضل.
 - (۷). مش: وقت به آن رسد.
 - (۸). آج، لب، مش از.
 - (۹). آط، آب، آج، لب، آز: خط.
 - (۱۰). همه نسخه بدلها: نبود.
 - (۱۱). همه نسخه بدلها در.
 - (۱۲). آب، آز: خط، مش: حط.
 - (۱۳). آط، آب، آج، لب: نبدهی، مش: ندهی.

صفحه : ۲۳۹

باشد، صد شتر بدهد. او پسرش عبد الله به ضمان بداشت «۱».

چون ابی خلف خواست که به جنگ احد رود، عبد الله بن ابی بکر پیامد «۲» در او آویخت، گفت: رها نکنم تا ضامنی بنداری «۳» چنان که مرا به ضمان بستدی از پدرم.

او پایندان بداشت «۴» و به احد رفت و مجروح شد و با مگه آمد و از آن جراحت بمرد، و آن جراحت رسول کرده بود «۵» او بمرد سال نهم. اینکه قول بیشتر مفسران است.

ابو سعید خدری گفت و مقاتل: روز بدر بود، چون مسلمانان ظفر یافتند بر مشرکان، همان روز خبر آمد که رومیان غالب شدند بر پارسیان «۶»، مسلمانان شادمانه شدند بدو «۷» فتح.

شعبی گفت: مدّت به سر نیامد تا رومیان ظفر یافتند بر پارسیان «۸» و ابو بکر گرو ببرد و مال خطر «۹» بستند- و اینکه پیش تحریم مراهنه بود. ابو بکر آن مال پیش رسول آورد، گفت: چه کنم اینکه را! گفت: به صدقه بده.

امّا سبب غلبه روم بر پارس آن بود که عکرمه گفت و جماعتی مفسران که: شهر براز «۱۰» چون بر روم غالب شد و ولایت ایشان «۱۱» می کند و می سوخت تا به خلیج رسید.

روز مجلس «۱۲» شراب بر «۱۳» برادرش فرّخان نشسته بود بر عادت ایشان در میان فرّخان گفت: من در خواب دیدم که بر سریر کسری نشسته بودمی.

آن «۱۴» سخن نقل کردند به کسری، کسری نامه نبشت «۱۵» به شهر براز که: چون اینکه نامه به تو رسد، در حال برادرت فرّخان را بگیر و گردن بزن و سرش پیش من فرست. او نامه نبشت «۱۶» و گفت: ایها الملک؟ فرّخان مردی شجاع و به کار آمده است، و مادر زمین دشمنیم، و از مردی چون او گزیر نیست، تعجیل مفرمای که او دردست

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: بداد.

(۲). آج، لب، مش، کا و.

(۳). مش: بندهی.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: بداد.

(۵). همه نسخه بدلها، آن ضربت رسول زده بود. [...]

(۶). آب، آج، لب، آز، مش: فارسیان.

(۷). آب، آز، مش: بدان.

(۸). آب، مش: فارسیان.

(۹). مش: خط.

(۱۰). آب، آج، لب، آز، مش: شهریزاد.

(۱۱). چاپ شعرانی (۴۰ / ۹) خراب می کرد و درختانشان.

(۱۲). همه نسخه بدلها: یک روز به مجلس.

(۱۳). همه نسخه بدلها: با.

(۱۴). همه نسخه بدلها: اینکه.

(۱۵-۱۶). همه نسخه بدلها: نوشت.

صفحه : ۲۴۰

تو است، هر گه که خواهی اینکه سطوت توان فرمودن «۱».

کسری دگر باره نامه نبشت «۲» که: او را در لشکر پارس «۳» عوض بسیار باشد، او را بکش و سرش پیش من فرست. او دگر باره

جوابی نبشت «۴» و دفعی کرد «۵» تا سه «۶» نامه نبشت «۷» و او را فرمود که: برادر را «۸» بکش، او دفع می کرد. به بار چهارم رسولی فرستاد به لشکر که: من شهر براز «۹» را معزول کردم و فرخان را امیر «۱۰» کردم. و ملطفه‌ای به رسول داد و گفت: چون شهر براز «۱۱» معزول گشته باشد و فرخان و الی «۱۲» اینکه ملطفه بدو ده. او برفت و پیغام بداد. در حال شهر براز «۱۳» از تخت فرود آمد و گفت: سمعا و طاعة، و امارت رها کرد و فرخان بر جای برادر «۱۴» بنشست. چون کار بر او مستقیم شد، رسول ملطفه بداد، در آن جا نبشته بود که: چون بر اینکه نبشته واقف شوی «۱۵»، در حال برادرت را گردن بزن و سرش پیش من فرست. او بفرمود تا برادر را بگرفتند و تیغ حاضر کردند، و خواست تا برادر را گردن بزند «۱۶»، گفت: تعجیل مکن، تا من کاری تو را معلوم کنم. آنگه کس فرستاد و آن نامه‌ها که کسری نبشته بود «۱۷» بیاورد و سه نامه عرضه کرد «۱۸»، گفت: او سه نامه نبشت «۱۹» به من در کشتن تو، من تو را نکشتم، تو به یک نامه مرا بخواهی کشتن! فرخان در حال از تخت فرود آمد و ملک را به برادر داد، و شهر براز «۲۰» رسولی کرد «۲۱» به قیصر ملک الروم «۲۲» که مرا با تو سرّی هست، و جز مشافهه راست نیاید. جایی

-
- (۱). همه نسخه بدلها: فرمود.
 - (۲). همه نسخه بدلها: نوشت.
 - (۳). آج، لب: فارسی.
 - (۴). همه نسخه بدلها: جواب نوشت. [...]
 - (۵). آب، آج: دفع کرد، مش: دفع می کرد.
 - (۶). آط، آب، آج، لب، آز بار.
 - (۷). آط، آب، آج، لب، آز: بنوشت.
 - (۸). آب، آز: او را. (۲۰-۱۳-۱۱-۹). همه نسخه بدلها: شهریزاد.
 - (۱۰). همه نسخه بدلها: والی.
 - (۱۲). همه نسخه بدلها: امیر.
 - (۱۴). همه نسخه بدلها، بجز کا و مش: او.
 - (۱۵). همه نسخه بدلها: چون اینکه نوشته بر خوانی.
 - (۱۶). همه نسخه بدلها برادر.
 - (۱۷). همه نسخه بدلها: فرستاده بود.
 - (۱۸). مش: سه نامه بود بیاورد و عرض کرد.
 - (۱۹). همه نسخه بدلها: نوشت.
 - (۲۱). مش: روان کرد. [...]
 - (۲۲). همه نسخه بدلها: ملک روم.

صفحه : ۲۴۱

موعد کن که من آن جا آیم با پنجاه مرد، و تو نیز آن جا آی با پنجاه مرد تا به یک جای بگوییم.
ملک روم موعدی بکرد و لشکری «۱» را بر گرفت از آن که پارسیان «۲» غدیری کنند، و شهر براز برفت با پنجاه مرد. چون عیون و جواسیس برفتند و بدیدند که با پارسیان «۳» لشکری نیست، قیصر نیز با پنجاه مرد برخاست و آن جا که موعد بود خیمه‌ای بزده بودند در آن جا رفتند [۲۱۰-پ]

هر دو تنها، و میان ایشان ترجمانی بنشست، و هر یکی از ایشان کاردی داشت با خود.
شهر براز «۴» گفت: بدان که دشمن تو که اینک شهرهای تو بیران کرد «۵» منم و برادرم، و کسری ما را «۶» حسد کرد و مرا فرمود تا: برادر را بکشیم. من فرمان نبردم، مرا معزول کرد و برادرم را والی کرد و او را فرمود تا: مرا بکشد. اکنون ما خلع طاعت او کردیم، و به طاعت تو در آمدیم، ما را لشکری ده تا برویم و با کسری کالزار «۷» کنیم.
آنگه اشارت کرد و گفت: سرّ از میان دو کس باشد، چون سه گشتند آشکارا شود، ترجمان را باید کشتن. ترجمان را بکشتند، و قیصر لشکر بداد و اینان آمدند و با پارس «۸» کالزار «۹» کردند، و شهرها می‌کنند و می‌سوختند. در میانه کسری با کرانه شد، و اینان ملک پارس «۱۰» بگرفتند، خبر به رسول آمد- علیه السلام- روز حدیبیه، و رسول- علیه السلام- و مسلمانان شاد شدند، فذلک قوله: الم غلبت الروم فی ادنی الارض، یعنی زمین شام که نزدیک «۱۱» بود به زمین پارس «۱۲» جایی که آن را اذرعاع «۱۳» گویند. عبد الله عزیاس گفت: طرف شام است. مجاهد گفت: زمین جزیره است مقاتل گفت: اردن و فلسطین بود. عکرمه گفت: اذرعاع بود و کسکر، مقاتل حیّان گفت:
سواد شام بود.

(۱). همه نسخه بدلها: لشکر.

(۲-۳). آج، لب: فارسیان.

(۴). همه نسخه بدلها: شهریزاد.

(۵). آج، لب: ویران کرد.

(۶). همه نسخه بدلها: مرا.

(۷-۹). همه نسخه بدلها: کارزار.

(۸). مش: پارسیان.

(۱۰). آط، آب، آز، مش: فارس.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: نزدیکتر.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: فارس.

(۱۳). همه نسخه بدلها، بجز لب، کا: الاذرعاع.

صفحه : ۲۴۲

ابو حیاة الشّامی خواند: «و هم من بعد غلبهم»، به سکون «لام» و هما لغتان، کالطّعن و الطّعن.
عبد الله عمر و ابو سعید الخدری و حسن بصری و عیسی بن عمر خواندند: «غلبت الروم فی ادنی الارض و هم من بعد غلبهم سیغلبون» بر عکس قراءت عامّه قراء «۱»، چنان که اول رومیان غالب باشند و به آخر مغلوب.

و گفتند: آیت آنکه آمد که خدای تعالی خبر داد از غلبه روم پارس را.

و سعید جبیر و طلحه مصرف (۲) خواندند: فی ادنی (۳) الارض علی الجمع.

ابو الدرداء گفت: گروهی آیند از پس ما که خوانند: «الم غلبت الروم» و آنما هی غلبت، یعنی بضم الغین علی اضافه الفعل الی المفعول. ابو عمرو الشیبانی گفت که، رسول - علیه السلام - گفت: پارس و روم را یک و دو نطحه (۴) باشد، یعنی دو نطحه زنند (۵)، یک دو بار جوله باشد ایشان را آنکه دگر دولت نبود ایشان را. و روم ذات القرون باشند، هرگاه که قرنی برود (۶) قرنی بیایند - الی آخر الأبد.

قوله: بِنَصْرِ اللَّهِ، «با» تعلق دارد به «بفرح». آنکه گفت: يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ، خدای نصرت کند آن را که خواهد به حسب مصلحت. وَ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ، و او عزیز است و غالب و با قهر و غلبه و عزت، و رحیم است و بخشاینده.

وَعَدَ اللَّهُ، نصب او بر مصدر است، تقدیر او آن [که]

«۷» وعد الله وعدا، آنکه فعل بیفکنند و مصدر اضافه کرد با فاعل، یعنی اینکه نصرت و وعده خدای است، و خدای تعالی خلف وعده نکند که کذب باشد، و او منزه است از قبیح (۸). وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ، و لکن بیشترین مردمان ندانند. يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، بیشتر مردمان ظاهری می دانند از زندگانی

(۱). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.

(۲). همه نسخه بدلها: طلحه بن مصرف. [.....]

(۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۴۱ / ۹): ادانی.

(۴). اساس نطیحه خوانده می شود، به قیاس با ضبط کلیه نسخه بدلها تصحیح شد که ظاهرا بر متن راجع می نماید.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز آل: یعنی یک دو سر زنند، چاپ شعرانی (۴۲ / ۹): یک دو سر و زنند، کا: یک دو سر و زدن.

(۶). همه نسخه بدلها: برونند.

(۷). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۸). همه نسخه بدلها: بجز کا: قبح.

صفحه : ۲۴۳

دنیا چون تجارت و انواع صناعات و معاملات و حرف و کشت و بزر، و آنچه راجع باشد به اصلاح معاش (۱) ایشان. وَ هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ، و ایشان از آخرت غافلند و به او جاهلند یا ندانند یا اگر دانند فراموشکارند از آن.

آنکه بر ایشان حجت گرفت (۲): أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا، چرا تفکر نمی کنند در خود که من ایشان را چگونه آفریدم تا از آن تفکر مرا بشناسند. مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خدای آسمان و زمین نیافرید، إِلَّا بِالْحَقِّ، نه به عبث و لغو و بازی و بی فایده (۳)، و آنما برای آن آفرید تا مکلفان در او نظر کنند و به او استدلال کنند بر وجود او و توحید او. وَ أَجَلٌ مُّسَمًّى، گفتند: تقدیر آن است لاجل مسمی و الی اجل مسمی، تا به وقتی مسمی که قیامت است چون آن وقت به سر آید فنا بیافریند و فانی گرداند.

آنکه گفت: وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ، و بسیاری مردمان به لقای خدای، یعنی به بازگشت با پیش خدای برای جزای اعمال، اما ثواب و اما عقاب علی حسب اعمالهم، کافرند [۲۱۱-ر]

و نمی گروند.

آنکه تذکیر و تنبیه کرد ایشان را، گفت: أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ، نمی روند اینان در زمین تا بنگرند عاقبت آنان که پیش ایشان

بودند از امم سلف! کَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً، به قوت از ایشان سخت تر بودند، چون قوم عاد و ثمود. وَ أَثَارُوا الْأَرْضَ، و ایشان زمین سپردند و برگردانیدند برای کشت. وَ عَمَرُواهَا، و عمارت کردند زمین را بیش از آن که اینان می‌کنند، چه قوت ایشان بیشتر بود و عمرشان درازتر و امید فسیحتر. وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ، و پیغامبران ایشان به ایشان آمدند و ایشان را دعوت کردند و معجز نمودند و حجت انگیزند.

اینکه جا در کلام محذوفی هست برای دلالت کلام بر او بیفکنند «۴»، و هو: (فلم يؤمنوا فاهلكهم الله بذنوبهم)، ایشان ایمان نیاوردند، خدای تعالی ایشان را هلاک کرد. فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ، خدای تعالی بر ایشان ظلم نکرد، چه عذاب ایشان به استحقاق بود. وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ، و لکن ایشان بر خود ستم کردند از آن جا

(۱). آط، آب، آز: معایش.

(۲). آط، آب، آج، لب، آز، مش: آنگه انکار کرد بر ایشان غفلت ایشان گفت.

(۳). مش: و بی حاصلی.

(۴). آج، لب: بیفکنند.

صفحه: ۲۴۴

که جرّ و جذب ایشان کردند آن عذاب را به خود، به اصرار بر کفر و ترک نظر و تفکر.

ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَصَاؤُا السُّوْاِی، آنگه گفت: پس عاقبت آنان «۱» که بدی کردند از کفر و معصیت بدی بود از آن بتر «۲» و آن عذاب دوزخ است. و «سوای»، تأنیث اسوء «۳» باشد، کالحسنی فی تأنیث الاحسن، و مثله قوله: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنٰی «۴» أَنْ كَذَّبُوا، یعنی لان کذبوا بایات الله، برای آن که به آیات خدای تکذیب کردند.

و بعضی دگر مفسران گفتند: تفسیر «سوای» آن است که از پس او آید من قوله:

أَنْ كَذَّبُوا. و «ان» مع الفعل در تأویل مصدر باشد، یعنی تکذیبهم «۷»، و تقدیر آیت چنین باشد: ثُمَّ كَانَ السُّوْاِی الَّتِي هِيَ التَّكْذِیْبُ «۸» بایات الله عاقبه الذين أساءوا، گفت: عاقبت آنان که اساءت کردند، عاقبتی بود بتر از اساءت ایشان، و آن تکذیب بود به آیات ما. و تأویل اینکه قول خذلان باشد و تخلیه «۹» ایشان و افعالشان و ایشان را با خود رها کردن، و اینکه نیز وجهی باشد جز آن که متأول است، و قول اول ظاهرتر است چه حاجت نیست در او به عدول از ظاهر.

و قولی دیگر آن است که: «السُّوْاِی»، در جای مفعول «أساءوا» باشد، و قوله: أَنْ كَذَّبُوا، در تأویل مصدر است فی محلّ خبر کان او اسمه علی اختلاف القراءتین که اهل کوفه و ابن عامر «عاقبه» به نصب خواندند علی خبر کان مقدما علی اسمه، و

(۱). آج، لب: اینان.

(۲). همه نسخه بدلها: بدتر.

(۳). آب، آز، مش: اسوأ.

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۶. [...]

(۵-۶). آط، آج، لب: سوء، آب، آز، مش: سوای.

(۷). اساس: کذبهم، با توجه به معنی عبارت و رعایت قاعده تصحیح شد.

(۸). اساس: الکذب، با توجه به معنی عبارت و رعایت قاعده تصحیح شد.

(۹). آط، آب، آج، لب، مش از میان.

صفحه : ۲۴۵

باقی قزء، «عاقبه» به رفع علی اسم کان، و «السوای» علی محلّ النصب علی انه خبره، و كذلك العاقبه و التکذیب فی القول الاخر (۱) فی کونهما (۲) تاره اسم کان و اخری خبره. و کائوا بها یستَهزؤن، و برای آن که به آیات ما استهزا کردند. آنکه بر سیبل تذکیر نعمت گفت: اللّٰه یبدؤ الخلق ثمّ یعیده، خداست که ابتدا خلق آفریند، و باز هم او اعادت کند (۳). و مآل و مرجع با اوست، یعنی با (۴) جایی که جز او را آن جا حکمی نباشد. آنکه بر سیبل وعید گفت: و یوم تقوم الساعه، و آن روز که قیامت برخیزد. یلبس المجرمون، گناهکاران ملبس (۵) باشند. در معنی او خلاف کردند، مجاهد گفت: حزین و دژم (۶) باشد. ابو یحیی گفت: رسوا شوند. قتاده و مقاتل و کلبی گفتند: نومید شوند. ابن زید گفت: ملبس آن باشد که بلا به او فرود آید. فزء گفت: منقطع الحجه باشد. ابو عبیده گفت: پشیمان باشد، و انشد (۷) - شعر:

یا صاحب هل تعرف رسما مکرسا

قال نعم اعرفه و ابلسا

ای ندم علی ما قال (۸).

و مراد به مجرمان کافراند، لقوله: و لم یکن لهم [۲۱۱-پ]

من شرّ کائهم شفعاء، و ایشان را از شریکان خود، یعنی معبودانی بدون خدای که ایشان را شریک او کردند شفیعیانی نباشد. یعنی آن ظنّ که ایشان بردند که اینکه بتان شفیعیان ما خواهند بود، فی قوله: هو لاء شفعائونا عند الله (۹) و کائوا بشرّ کائهم، و به اینکه رها نکنند به (۱۰) ایشان کافر شوند و تبرّا کنند از ایشان، و گویند: ما از ایشان و عبادت ایشان بیزاریم، و اینکه عبادت نه به رضا و فرمان و اختیار ما رفت، و اینکه محمول باشد بر معبودان احیاء چون عیسی مریم و جز او.

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: الاخیر.

(۲). آط، آب، آج: کونها.

(۳). کا: کنند، دیگر نسخه بدلها: کرد.

(۴). مش: در.

(۵). آط، آب، آج، لب: متلبس، کا: مفلس.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: اندوهناک.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز کا علی ما قال.

(۸). کا. علی ما کان، دیگر نسخه بدلها ندارد.

(۹). سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸.

(۱۰). آط، آج، لب: تا. [.....]

صفحه : ۲۴۶

وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُومِنُدِ يَنْفَرُونَ، و آن روز که قیامت بر خیزد ایشان متفرق شوند پس از آن که امروز مجتمعند بر باطل. است که هَمَامًا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، آنکه چون طرفی ذکر کافران گفت و احوال ایشان و احکام ایشان یاد کرد، به حدیث «۱» مؤمنان آمد گفت «۲»: آنان که ایمان آرند و کارهای نکو کنند، است که فَهَمَّ فِي رَوْضَةٍ، ایشان در روضه‌ای و مرغزاری باشند از بهشت محبور.

در «۳» محبور، قولها گفتند. عبد الله عباس گفت: است که يُحِبُّونَ، ای یکرمون، ایشان را آن جا اکرام کنند و گرامی دارند. مجاهد و قتاده گفتند: منعم باشند. ابو عبيده گفت: شادمانه باشند، [و منه] «۴»

قوله- عليه السلام: ما امتلأت دار حبره إلا امتلأت عبرة ، و قال العجاج- شعر:

فالحمد لله الذي اعطى الحبر موالى الحق ان المولى شكر
ای اعطى السرور.

و بعضی دیگر گفتند: حبره، هر نعمتی باشد حسن من التحبير، و هو التحسين، و منه الحبره للبرد اليماني، و منه الحبر لأنه يحسن «۵» به الاوراق، و منه الحبر للعالم لأنه يتحبر بالاخلاق الحسنه، و قال الشاعر:- شعر:

حبرها الكاتب الحميري
ای يحسنها و ينمقها.

و گفتند: معنی است که يُحِبُّونَ آن است که: يلدون «۶» السماع في الجنة، [ایشان را به سماع خوش لذت دهند. يحيى بن ابی كثير را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: هو السماع و «۷» الجنة] «۸». و اوزاعی را پرسیدند، هم اینکه گفت. آنکه گفت: چون ایشان سماع کنند، هیچ درخت در بهشت نماند و الا به خنبه «۹» در آید. هم اوزاعی گفت: خدای

(۱). همه نسخه بدلها: با ذکر.

(۲). همه نسخه بدلها اما.

(۳). مش، کا و در.

(۴-۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: يحبر.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: يلدون.

(۷). چاپ شعرانی (۹/۴۵): فی.

(۹). کا: بخنبش، دیگر نسخه بدلها: به کشی، خنبه/ خنبک: دست زدن و اظهار شادمانی کردن، دست زدن.

صفحه : ۲۴۷

تعالی هیچ خلق نیافرید خوش آوازتر از اسرافیل، چون او به سماع در آید بر اهل هفت آسمان تسیح ببرد. عطاء بن یسار روایت کرد از ابو هریره از رسول - علیه السلام - که او گفت: بهشت صد درجه است میان هر درجه‌ای چندان که میان آسمان و زمین، و درجه برترین او فردوس است، و جویهای بهشت از او فرو «۱» می‌آید، و عرش روز قیامت بر او نهاده باشد. مردی بر پای خاست و گفت: یا رسول الله؟ من مردی‌ام که آواز خوش دوست دارم، در بهشت هیچ آوازی «۲» خوش باشد! گفت: ای و الذی نفسی بیده

، آری به آن خدای که جان من به امر اوست که خدای را در بهشت درختی است، وحی کند به آن درخت که سمعی بشنوان بندگانی را که در دار دنیا خود را دور داشتند از سماع ملاهی و معازف باطل از بریط و مزامیر، آن درخت به آواز آید به تسیح و تهلیل، آوازی که خلایق مانند آن نشنیده باشند.

ابو الدرداء روایت کرد که: رسول - علیه السلام - روزی ذکر بهشت می‌کرد و انواع نعیم آن «۳». اعرابی به آخر قوم نشسته بود، در زانو افتاد و گفت: یا رسول الله؟ در بهشت سماع باشد! گفت: بلی، در بهشت جویی است بر کنار آن جوی نباتی رسته است خرصانی «۴»، آن نبات آوازی دهد و سمعی کند که خلایق مثل آن نشنیده‌اند «۵»، و آن فاضلتر نعیمی «۶» باشد در بهشت. گفت: ابو الدرداء را پرسیدند که آن آواز به چه کند!

گفت: به تسیح و تهلیل خدای «۷». و خرصانی «۸» در لغت نباتی باشد سر او تیز و اصل او ضخیم، و قیل: حوصانی «۹».

(۱). آط، آب، آز، مش: فرود.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: آواز.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: نعمت او.

(۴). آط، آب، آز، مش: حوصان، آج، لب: حوصان، کا: حوصانی، تفسیر قرطبی (قاهره ۱۹۶۷) ۱۴/۱۳: خمصانیه.

(۵). همه نسخه بدلها: نشنیده باشند.

(۶). آز، لب: نعمتی. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها، بجز کا ان شاء الله.

(۸). کذا در اساس، آط، آز، کا: حوصانی، آب، مش: حوصان، آج، لب: حوصانی، رک: پاورقی ش ۴ همین صفحه.

(۹). آط، آب، آز، مش: حوصانی.

صفحه : ۲۴۸

در اثر آمد از مغیره از ابراهیم که او گفت: در بهشت درختان است که چون اهل بهشت را سماع بایند، خدای تعالی از زیر عرش بادی بفرستد تا بر آن درختان آید، و برگهای آن بجنابند و بر یکدیگر زند، از آن جا آوازی آید که اگر اهل دنیا بشنوند از طرب بمیرند.

و ابو هریره را پرسیدند که: در بهشت سماع باشد! [۲۱۲- ر]

گفت: بلی در بهشت درختی است اصل آن از زر «۱» و شاخه‌های «۲» آن از سیم، و میوه آن از لؤلؤ و زبرجد و یاقوت، خدای تعالی بادی بفرستد تا بر آن درخت آید و شاخ و برگ آن را بر هم زند، از آن جا آوازی آید که شنندگان مانند آن نشنیده باشند. و اما تخصیص «روضه»، برای آن کرد که هیچ چیز نیست بنزدیک عرب از روضه نکوتر و خوشتر، تا شاعر گوید - شعر:

ما روضة من رياض الحسن معشبه خضراء جاد عليها مسبل هطل

يضاحك الشمس منها كوكب شرق مؤزر بعميم التبت مكتهل

یوما باطیب منها نشر رائحه و لا باحسن منها اذ دنا الاصل

آنکه ذکر جزا و مال کافران کرد، گفت: وَ أَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ لِقَاءِ الْآخِرَةِ، اَمَّا آنَانِ كَه كَافِر بَاشَنَد وَ دَرُوع دَارَنَد لِقَايِ آخِرَتِ رَا، یعنی بازگشت به آن «۳» جا. فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحَضَّرُونَ، ایشان را در عذاب حاضر کنند. فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ، ای سَبِّحُوا اللَّهَ تَسْبِيحًا حِينَ تُمْسُونَ - چنان است که بیان کردیم فی قوله: وَعَدَ اللَّهُ «۴» كِتَابِ اللَّهِ «۵» وَ عَشِيًّا، و نماز خفتن. وَ حِينَ تَطْهَرُونَ، و آنکه که در نیمه روز آی [یعنی نماز پیشین و دیگر. بعضی دگر گفتند: حِينَ تُمْسُونَ، نماز دیگر خواست و نماز شام «۶».

(۱). همه نسخه بدلها است.

(۲). اساس: شاخهای / شاخه‌های.

(۳). آج، لب، کا: با آن.

(۴). سوره روم (۳۰) آیه ۶.

(۵). سوره نساء (۴) آیه ۲۴.

(۶). آط: شما، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۲۴۹

وَ حِينَ تُمْسُونَ، نماز بامداد. وَ عَشِيًّا، نماز خفتن. وَ حِينَ تَطْهَرُونَ]

«۱» نماز پیشین، يقال: اصبح و امسى و اضحى و اظهر اذا دخل فى الصبح و المساء و الضحى و الظهيرة «۲».

نافع بن الازرق پرسید عبد الله عباس را، گفت «۳»: ذکر پنج نماز در قرآن هست در هیچ آیت! گفت: بلی فی قوله: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُمْسُونَ، الی قوله: وَ حِينَ تَطْهَرُونَ،

عبد الله عباس روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که او گفت: هر که بامداد و شبانگاه بگوید: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ - الی قوله: وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ، اینکه گفتار تلافی و تدارک هر عبادت باشد که او را در اینکه روز و آن شب فایت شود، مراد سنن و نوافل و تسبیحات و نوافل «۴» است.

عبد الله عباس روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که او گفت: هر که اینکه آیات و آخر سوره و الصافات در عقب هر نماز فریضه‌ای بخواند، خدای تعالی بنویسد او را از حسنات عدد ستاره آسمان و قطره باران و برگ درختان و عدد خاک زمین، و چون بمیرد او را به عدد هر حسنه ده حسنه بنویسند «۵».

انس مالک روایت کند از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که «۶» گفت: هر که خواهد که او را فردای قیامت «۷» به کیل تمامتر دهند، باید تا بگوید: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُمْسُونَ - الی قوله: وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ ... سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ «۸» يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ، زنده از مرده بیرون آرد، و مرده از زنده. و تفسیر اینکه در سورت آل عمران رفته است. وَ يُحْيِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا، و زمین را زنده کند به نبات پس از آن که مرده باشد. وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ، و شما را همچنین از گورها بر آرند

که نبات از زمین.

وَمِنْ آيَاتِهِ، گفت: از آیات و دلایل و بینات او آن است که شما را بیافرید از [۲۱۲-پ]

خاک، یعنی آدم را که پدر شما بود. ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْشُرُونَ، پس آنکه «۱» که دیدی شما خلقی بسیار بودی منتشر و پراکنده در زمین. اینکه «اذا» مفاجات است، یعنی بس روزگار بر نیامد میان خلق آدم و میان آن که فرزندانش بسیار شدند و در زمین پراکنده شدند.

وَمِنْ آيَاتِهِ، و از دلایل او. أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا، آن است که شما را بیافریدهم از شما و از جنس شما جفتان و زنان، شما را با ایشان سکون داد. و سکون آرام باشد «۲». وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً، و «۳» میان شما دوستی و رحمت نهاد.

قوله: مِنْ أَنْفُسِكُمْ، یعنی از استخوان پهلوی آدم. و گفتند: هم از آب شما، و گفتند:

هم از جنس شما.

راوی خبر گوید که، مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ مرا از کاری عجب «۴» است و آن جای تعجب است که مردی و زنی هرگز یکدیگر را نادیده و ناشناخته، چون میان ایشان مناکحتی رود و یک روز با یکدیگر صحبت کنند، یکدیگر را چنان دوست گیرند که از آن عظیمتر ممکن نباشد. رسول- علیه السلام- گفت: اینکه از قبل خدای است و اینکه آیت بخواند: وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ، در اینکه آیتی و دلالتی هست آنان را که اندیشه کنند.

وَمِنْ آيَاتِهِ، و از دلالات و عجایب او. خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، آفریدن آسمان و زمین است. [وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوَانِكُمْ، و اختلاف زبانها و لغتهای

(۱). چاپ شعرانی (۹/ ۴۷): آن که.

(۲). همه نسخه بدلها: شما را تا شما را با ایشان سکون و آرام باشد.

(۳). همه نسخه بدلها بجز آل از.

(۴). مش: عجیب.

صفحه : ۲۵۱

شما از تازی و پارسی و هندی و رومی و جز آن- الی مالا یحصی کثره]

«۱»، و اختلاف الوان شما از سیاه و سپید «۲» و سرخ و زرد و اسمر، و شما همه از یک پدر و مادری از آدم و حوا. إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِلْعَالَمِينَ «۳» و مِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ، اینکه از آن جمله است که گفتیم «۵»: العرب تلف الخبرين لَمَّا فترمی بهما رمیا ثقه بان- المخاطب يضع کلاً منهما موضعه، عرب دو چیز مختلف بگیرد و در هم پیخته بیندازد «۶»، چون داند و استوار باشد که «۷» مخاطب هر یک به جای خود بداند نهادن، تقدیر آیت آن است که:

مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ بِالنَّهَارِ، از «۸» آیات او آن است که شما را شب پدید کرد تا «۹» بخسبی «۱۰»، و روز پدید کرد تا در او طلب معاش کنی. إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ، در اینکه آیتی و علامتی هست آنان را که بشنوند.

وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا، از اینکه آیت «آن» بیفکند لدلالة الكلام عليه، کقول طرفه- شعر:

الا ايهدا اللّائمی «۱۱» احضر الوغی و ان اشهد اللّذات هل انت مخلدی

اراد ان احضر الوغی، چه اگر آن تقدیر نکنند، لازم آید که فعل مخبر عنه بود و اینکه صورت نبندد، چه فعل خبر باشد و مخبر عنه

نبود.

و بعضی علما گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدیر:

و یریکم البرق من آیاته، گفت: و از آیات و عجایب او آن است که به شما نماید برق را، خَوْفًا وَ طَمَعًا، برای خوف و برای طمع تا از او خایف باشی از صاعقه‌اش، و طمع داری به بارانش. و نصب او بر

(۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: سفید.

(۳-۴). رک: پاورقی ۸ ص ۲۳۴.

(۵). آب، آج، لب، آز، مش ان.

(۶). آط، آب، آج، لب، آز: و بیندازد در هم پیخته، چاپ شعرانی (۴۸/۹): و بیندازد در هم پیچیده.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز کا: چون داند که. [.....]

(۸). آب، آز: و از.

(۹). همه نسخه بدلها، بجز کا در او.

(۱۰). آج، لب: بخفتید، کا: بخشید.

(۱۱). همه نسخه بدلها: الزاجری.

صفحه: ۲۵۲

مفعول له باشد. وَ يُنَزَّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، و از آسمان آبی فرود آرد» (۱)، یعنی «۲» باران، و زنده کند زمین را به او پس از آن که بمرده باشد، در اینکه آیاتی «۳» و علامتی هست گروه خردمندان را.

وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَ الْأَرْضُ بِأَمْرِهِ، و از آیات و عجایب او آن است که آسمان و زمین به فرمان او ایستاده «۴» است. ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ، آنکه چون شما را بخواند از زمین شما اجابت کنی و از زمین بیرون آیی، یعنی روز قیامت و بعث برای حساب و جزا.

و بعضی گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری است، و التقدیر: ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ مِنَ الْأَرْضِ. و «إِذَا» اول ظرفی است متضمن شرط، و دوم «إِذَا» ی مفاجات است.

وَ لَمَهْمَيْنِ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ، آنکه گفت: او راست هر چه در آسمانها و زمین است، و همه او را قات و مطیع [۲۱۳-ر]

باشند.

وَ هُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ، آنکه گفت: او آن خدای است که ابتدا خلق او کرد، بی آن که هیچ بود از او، و باز اعادت همو «۵» کند پس از آن که بمیراند ایشان را.

عبد الله مسعود خواند: «بیدی الخلق»، حملا علی قوله: ثُمَّ يُعِيدُهُ، علی قوله «۶»:

هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ «۷» كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ «۸» وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ، یعنی «۹» اعادت بر او آسانتر باشد از ابتدا.

ربیع بن خثیم و حسن بصری و عوفی از عبد الله عباس گفتند معنی آن است که:

«هین» بی زیاده و تفضیل. و افعال در کلام عرب بسیار آمد که اگر چه صورت او افعال

- (۱). اساس: آمد، به قیاس با آط و معنی کلمه در قسمت آیات تصحیح شد.
- (۲). همه نسخه بدلها آب.
- (۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: آیتی.
- (۴). آط، آز: استاده.
- (۵). همه نسخه بدلها: هم او.
- (۶). همه نسخه بدلها، بجز کا آنه.
- (۷). سوره بروج (۸۵) آیه ۱۳.
- (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۲۹.
- (۹). آط، آب، آج، لب، آز: و آن به معنی، مش: و آن یعنی.

صفحه: ۲۵۳

تفضیل است، معنی تفضیل نیست، چنان که گویند: المالك اولی بملکه، مالک به ملک اولتر است، و اگر چه هیچ کس را در آن ولایت و ملکیت شرکت نباشد، و قال الفرزدق - شعر:

انّ الذی سمک السماء بنی لنا «۱» بیتا دعائمه اعزّ و افضل
ای، عزیز و فاضل، برای آن که «من کذا» نمی گوید، و قال آخر - شعر:

لعمرک انّ الزّبرقان لباذل «۲» لمعروفه «۳» عند السنین و افضل
ای فاضل.

مجاهد گفت: اهون علیکم فی العاده و الاختبار «۴»، برای آن که آن کس که از ما کاری کند، دوم باربر او آسانتر باشد از آن که ابتدا کند.

بعضی دگر گفتند: اهون علیه من حیث الصوره «۵»، اعادت خوارتر «۶» است از روی صورت برای آن که در بدایت نطفه آفرید آنکه علقه کرد، آنکه مضغه، آنکه عظام، آنکه خلقی دگر آفرید از خلق حیات در او. و اعادت به یک بار بود به صیحه اسرافیل و نفخ او در صور، و اینکه بر توسع باشد، و اینکه معنی روایت کلبی است از ابو صالح از عبد الله عتّیاس «۷». [و لئه المثل «۸» لیس کمثله شیء «۹» و هو العزیز الحکیم] و او عزیز و حکیم است.

ضرب لکم مثلاً من أنفسکم، آنکه حق تعالی در اینکه آیت مثل زد الهیت «۱۱» و توحید خود را، گفت: خدای تعالی مثلی زد برای شما «۱۲»، و آن آن است که گفت:

شما را هست از اینکه بندگان و پرستاران که شما داری، و ملک یمین شماست

(۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: لها. [...]

(۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: لنازل.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: بمعروفه.

(۴). آج، لب، آز: الاختیار.

(۵). آج، لب: الصّور.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: آسانتر.

(۷). اساس گفت، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها، زاید می‌نماید.

(۸-۱۰). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۹). سوره شوری (۴۲) آیه ۱۱.

(۱۱). همه نسخه بدلها، بجز آل: اهلیت.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا از شما.

صفحه : ۲۵۴

شرکتی «۱» و انبازی در آن مال «۲» و ملکی که «۳» شما را روزی کردم، چون بندگان شما که مملوک شما اند با شما شرکت ندارند در ملک شما، از کجا «۴» آنچه آفریده و مخلوق من است با من شریک باشد؟ قتاده گفت: چنان که نپسندی «۵» که بندگان و زیر دستان شما با شما شریک باشند «۶» در فراش، همچنین مپسندی که بندگان من با من شریک باشند در معبودی. و مورد مثل «۷»، مورد انکار و تفریع است مرشکان را. و قوله: تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ، از ایشان چنان می‌ترسی که از خود. ابو مجلز گفت: [مراد آن است که از ایشان ترسی که اتلاف مال کنند، چنان که از جهت خود ترسی، و قیل]

«۸»: كَخِيفَةُ بَعْضِكُمْ بَعْضًا مِنَ الشَّرْكَاءِ.

عبد الله عباس گفت: ترسی که به «۹» میراث به ایشان رسد، چنان که بعضی از بعضی میراث می‌گیری «۱۰». و گفتند: می‌ترسی از ایشان که با شما مشارکت کنند در مالها تان، چنان که از خود ترسی «۱۱». كَذَلِكَ نَفُصِّلُ الْآيَاتِ مَا آيَاتِ را چنین تفصیل دهیم برای عاقلان.

بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ، آنکه اینکه کافران اینکه معنی را کار بسته‌اند «۱۲» که تابع هوای نفس خودند بی علمی و بصیرتی هوا پرستند «۱۳»، و مثله قوله:

أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ «۱۴» فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ، که ره نماید آن را که خدای گمراه کند! یعنی که توفیق دهد آن را که خدای او را خذلان کند! یا «۱۵» که مؤمن

(۱). آط: شرکت.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: مالی.

(۳). همه نسخه بدلها، بجز کا من.

(۴). همه نسخه بدلها که. [...]

(۵). نپسندی / نپسندید.

(۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: زیر دستان شما بنزدیک شما باشند.

(۷). آط، آب، آز، مش: آیت.

(۸). اساس: ندارد، از آط افزوده شد.

(۹). همه نسخه بدلها بجز کا ندارد.

(۱۰). می‌گیری / می‌گیرید، آب، آرز، مش: می‌گیرند.

(۱۱). مش: می‌ترسید.

(۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: کار بستند.

(۱۳). آط: هوای پرستند، آب، آرز، مش: هوا پرستیدند.

(۱۴). سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۳.

(۱۵). آط، آج، لب: تا.

صفحه : ۲۵۵

خواند آن را که خدای به ضلال او حکم کند! یا که ره نماید به بهشت آن را که خدای او را گمراه کند به قیامت از ره بهشت! و ما لَهُمْ مِنْ ناصِرین، و ایشان را هیچ یاری و ناصری نباشد. آنکه امر کرد رسول را گفت: فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا، خطاب با او، و مراد او و امت او. گفت: راست دار روی خود به دین «۱» در آن حال [۲۱۳-پ]

که مسلمان و مستقیم باشی، یعنی عبادت خالص دار خدای را و توجیه «۲» عبادت کن به او، و با او در عبادت انباز مگیر. و نصب «حنیفا» بر حال است از فاعل. و بیان کرده‌ایم که «حنیف» از اضداد است، هم میل باشد و هم استقامت. فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا، مجاهد گفت: فطرت خدای اسلام است. و نصب او بر اغراء است به فعلی مضممر، یعنی الزم و اتبع دین الله الاسلام، یعنی ملازم و متبع مسلمانی باش. و اصل «فطر» شکافتن باشد و ابتدای خلق کردن، و نیز خمیر سرشتن و اصل هر سه «شق» است. و الفطره، الخلقه، و الفطره المله، و منه: زکوة الفطر، و قيل: معناه يرجع الى معنى الخلقه لأنها زكوة الرؤوس. و ابو هريره روايت کرد از رسول - عليه السلام - که او گفت:

«۴» كل مولود يولد على الفطرة فابواه يهودانه وينصرانه ويمجسانه كما تنتج البهيمة هل تحسون فيها من جدعاء

، گفت: هر مولود و فرزند که زاید بر فطرت زاید، مادر و پدر او را جهود و ترسا و گبر کنند، یعنی خدای تعالی او را در اصل خلقت گبر و جهود و ترسا نیافریند چنان که بهیمة بچه‌ای زاید «۵» گوش بریده نباشد، خداوندیش «۶» گوش ببرد. آنکه ابو هريره گفت: اگر خواهی آیتی «۷» از قرآن بر خوانی «۸» فی قوله: فِطْرَتِ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا. در خبری دیگر هم از ابو هريره حدیثی مانند اینکه روایت است، و در آخرش

(۱). همه نسخه بدلها او.

(۲). مش: توحید.

(۳). اساس: ینتج، به قیاس با نسخه کا و با توجه به قاعده نحوی تصحیح شد، دیگر نسخه بدلها: سح. (بدون نقطه). [.....]

(۴). آط، آب، آرز: یسیحون، آج، لب: یسیحون، چاپ شعرانی (۹/ ۵۰): یجدون.

(۵). همه نسخه بدلها، بجز کا که.

(۶). همه نسخه بدلها: خداوند.

(۷). همه نسخه بدلها: خواهی اینکه.

(۸). آب، آرز، مش: برخوانید، کا: برخوان.

صفحه: ۲۵۶

گفتند: یا رسول الله؟ چه گویی آنان را که از اینکه کودکان در طفولیت بمیرند! گفت:

الله اعلم بما كانوا عاملین،

خدای عالمتر است که ایشان چه کردند اگر بماندندی.

اسود بن سریع گفت: با «۱» رسول الله چهار غزا کردم، قومی از ما کودکان مشرکان را می کشتند. رسول- علیه السلام- گفت: چرا کودکان را می کشتی، و ایشان اطفال و بی گناهند! گفتند: یا رسول الله؟ مشرک زاده اند، گفت:

«۲» و الذي نفسی بیده ما من مولود الا یولد علی هذه الفطره فما یزال علیها حتی یبین عنه لسانه فابواه «یهودانه و بنصرانه».

عیاض بن حمار «۳» روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: خدای تعالی مرا فرمود که بیاموزم شما را آنچه ندانی، و خدای گفت مرا که: آنچه من به بندگان خود داده ام حلال است ایشان را، من بندگان خود را همه «۴» مسلمان آفریده ام، شیطان می آید و ایشان را از دین می فریبد، و برایشان حرام می کند آنچه من حلال کردم ایشان را، و می فرماید ایشان را تا به من شرک آرند.

لا تبدل لخلق الله، تبدیل و تغییر نیست خلق خدای را. صورت نفی است و معنی نهی «۵»، یعنی خلق خدای را تغییر مکنی به خصی کردن و گوش بریدن چهار پای و شکافتن و مانند اینکه. ذلك الدین القیم، اینکه دین، دین راست است و طریق مستقیم، و لکن بیشتر مردمان نمی دانند.

[سوره الروم (۳۰): آیات ۳۱ تا ۴۷]

[اشاره]

مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ- (۳۱) مِنَ الَّذِينَ فَرَقُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شَيْعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (۳۲) وَ إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا آذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ- (۳۳) لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ- (۳۴) أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهَوْا يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ- (۳۵)

وَ إِذَا آذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَ إِن تُصَبِّهُمُ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْتُلُونَ- (۳۶) أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ- (۳۷) فَآتَ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ ابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَ أَوْلِيكَ هُمْ الْمُفْلِحُونَ- (۳۸) وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيُرْتَبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْتَبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْغَفُونَ- (۳۹) اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ- (۴۰)

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ- (۴۱) قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ- (۴۲) فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ (۴۳) مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نَفْسَ بِهِمْ يَمْهَدُونَ- (۴۴) لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ- (۴۵)

وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيَّاحَ مُبَشِّرَاتٍ وَ لِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لِيَجْزِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ- (۴۶) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَانْتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ- (۴۷)

[ترجمه]

باز گردندگان «۶» باشند سوی او و بترسید «۷» از او و به پای دارید «۸» نماز را، و مه باشید «۹» از بت پرستان «۱۰».

- (۱). آط، آب، آج، آز، مش: یا .
- (۲). همه نسخه بدلها بجز کا: و ابواه.
- (۳). آط، آب، آج، لب، آز، مش: عیاض بن عمار، عیاض بن حمّاد.
- (۴). آط، آب، آز، مش را.
- (۵). مش: تهدید.
- (۶). آب، مش: رجوع کنندگان، آط، آج، لب: باز شوندگان.
- (۷). آط: بترسی / بترسید.
- (۸). آط: به پای داری / به پای دارید.
- (۹). آط: مباحی / مباحشید. [.....]
- (۱۰). آط، آج، لب: انباز گویان.

صفحه : ۲۵۷

«۱»

از آنان که جدا شدند از دین حق «۲»، و بودند گروه گروه «۳» هر گروهی بدانچه نزدیک ایشان باشد شادان باشند. و چون رسد مردمان را زیان و گزند، بخوانند خداوند خویش را باز گردندگان سوی او «۴» پس چون بچشانند ایشان را از او رحمتی، همی گروهی «۵» از ایشان به خداوند و پروردگار خویش شرک آرند. تا کافر و ناسپاس شوند بدانچه داده باشیم شان «۶» بر خورداری گیرید، زود «۷» که بدانید. یا «۸» فرو فرستادیم ما برایشان حجّتی، او سخن می گوید «۹» بدانچه بودند بدان شرک می آوردند. و چون بچشانیم مردمان را رحمتی، شادمانه شوند بدان و اگر رسد ایشان را بدی «۱۰» بدانچه فرا پیش داشته باشد دستهای ایشان همی ایشان نوید گردند از رحمت خدای. نه می بینند «۱۱» که خدای تعالی بگستراند روزی آن را که خواهد و به اندازه کند «۱۲»، بدرستی که در آن نشانه‌هاست گروهی را که ایمان آرند.

- (۱). اساس، آط: فارقوا، به قیاس با نسخه آب و با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.
- (۲). آط: دینشان.
- (۳). آب، مش: گروهان.
- (۴). آج، لب: باز شوند ه او.
- (۵). آج، لب بیحد.
- (۶). آط، آج، لب: ما دادیم ایشان را.
- (۷). آط، آج، لب: زود شود، آب، مش: زود شود.

- (۸). آط، آج، لب: اگر.
 (۹). آط، آج، لب: سخن گیرد.
 (۱۰). آط، آج، لب: به ایشان بدی.
 (۱۱). آب، مش: آیا ندیدند، آط، آج، لب: نمی بینی.
 (۱۲). آط، آج، لب: تنگ کند.

صفحه : ۲۵۸

بده خداوند خویشی «۱» را حق-او، و درویش را و راه گذری «۲» را، آن بهتر است آنان را که می خواهند رضای خدای، و ایشانند که ایشان رستگارانند.
 و آنچه بدهند از ربوا «۳» که افزون شود در خواسته‌های «۴» مردمان نه سود و زیادت «۵» نزدیک خدای و آنچه بدهند «۶» از زکات، می خواهید بدان خشنودی خدای- عزّ و جل- پس ایشانند که افزون کرده باشند مال اندر دنیا.
 خدای- عزّ و علا- آن است که بیافرید شما را، پس روزی داد شما را، پس بمیرانید «۷» شما را، پس زنده گردانید «۸» شما را، هیچ هست از بتان که شما آن را همباز می آرید با خدای کسی که بکند از اینها که بر شمرد از چیزی! پاک «۹» او و برتر و بزرگتر «۱۰» از آنچه همباز «۱۱» می گویند او را.
 آشکارا شد فساد و تباهی در بیابان و خشکی و دریا بدانچه کسب کردند از فعل بد دستهای مردمان، تا بچشانیم «۱۲» ایشان را برخی از آنچه کردند

(۱). آط، آج: بده خویش، لب: بده خویشتن، آب، مش: بده خداوند قرابت. [...]

(۲). آط، آج، لب، مش: رهگذری.

(۳). آب، مش: ربا.

(۴). آب، مش: تا ببالد در مالهای.

(۵). آب، مش: مردمان پس نمی بالد.

(۶). آب: دادند، مش: دادید.

(۷-۸). اینکه دو کلمه در اساس بدون نقطه «یا» و به صورت «بمیرانند» و «گردانند» ضبط شده و بنابر اینکه ظاهراً «بمیرانند» و «گردانند» هم خوانده می شود، اّمّا به اعتبار محقق الوقوع بودن برای ترجمه فعل مضارع ما ضبط «بمیرانید» و «گردانید» را اختیار کردیم، آط، آج، لب: بمیراند و زنده کند.

(۹). آط، آج، لب: منزّه است، آب، مش: پاک و منزّه است.

(۱۰). آط، آج، لب: متعالی است.

(۱۱). آط، آج، لب: انباز.

(۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: بچشانند.

صفحه : ۲۵۹

ایشان، تا مگر ایشان باز گردند.

بگو یا محمّد بروید «۱» در زمین، پس بنگرید «۲» که چگونه بود سرنجام «۳» آنان که از پیش بودند، که بودند بیشتر ایشان بت پرستان.

راست بدار اعتقاد و قصد خویش «۴» دین راست را از پیش آن که آید روزی که بازگشت نبود آن روز را از خدای آن روز پراکنده شوند «۵».

هر که کافر شد «۶» بر او بود وبال کافر شدن او، و هر که کرد نیکی تنهای خویش «۷» را گسترانیدند اندر بهشت «۸» [۲۱۵-پ]

تا جزا دهد «۹» خدای - عزّ و علا- آنان را که ایمان آوردند و کردند نیکیها از فضل خویش، بدرستی که او دوست ندارد کافران را. و از نشانه‌های او آن است که بفرستد بادها را مژده دهنده به باران و تا بچشاند شما را از رحمت خویش و تا برود «۱۰» کشتی در دریا به فرمان او، و تا بجوید «۱۱» از فضل «۱۲» او، و تا مگر شما شکر کنید «۱۳».

و بدرستی که بفرستادیم ما از پیش تو

(۱). آط: بروی / بروید.

(۲). آط: بنگری / بنگرید.

(۳). سرنجام / سر انجام.

(۴). آط، آج: روایت را برای. [.....]

(۵). آط، آج، لب: پراگند ایشان را.

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: شود.

(۷). آط، آج، لب: هر که عمل صالح کند برای خود.

(۸). آط، آج، لب: برای خود جای خوار می کند.

(۹). آط: تا پاداشت دهد، آج، لب: تا پاداش دهد.

(۱۰). آط، آج، لب: براند، آب، مش: جاری کند.

(۱۱). آط، آج، لب: بجویی / بجوید.

(۱۲). آط، آج، لب: روزی.

(۱۳). آط، آج، و تا همانا شکر گویی.

صفحه : ۲۶۰

پیغامبرانی سوی گروه ایشان، پس آوردند بدیشان حجّتها و برهانها «۱»، پس کینه کشیدیم ما از آنان که جرم کردند و کافر شدند، و بود واجب بر ما یاری کردن مؤمنان.

قوله «۲»: مُنِيبِينَ إِلَيْهِ، منصوب است بر حال من قوله: فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ، برای آن که خطاب با رسول است، و مراد رسول و امت، کأنه قال: فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ انت و من معك من المؤمنین. مُنِيبِينَ إِلَيْهِ، ای تائبین راجعین منقطعین الیه، در آن حال که توبه کننده [۲۱۶-ر]

باشی و با درگاه او شونده. و گفتند: اشتقاق او از قطع است، و منه النَّاب لقطعته. وَ اتَّقُوهُ، و از او بترسی و از عقاب او، و از معاصی او اجتناب کنی. وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ، و نماز به پای داری در مواقیت خود، و ادای او کردن به حدود و ارکان و شرایطش علی ما امرتم به.

وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ، و از جمله مشرکان مباحی که با او انباز گیرید» (۳).

مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ، حمزه و کسائی خواندند: «فارقوا دینهم» به «الف» و تخفیف «را»، من المفارقة. و باقی قراء خواندند: مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ، من التفریق، [از آنان که]

«۴» دین خود را پاره پاره کردند. وَ كَانُوا شِيعَةً، ای فرقا، و گروه گروه شدند. قتاده گفت: مراد جهودان و ترسانند» (۵)، و بعضی دگر گفتند: بدل است از مشرکان.

عمر خطاب» (۶) روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت عایشه را» (۷):

«۸» ان الذين فارقوا» دینهم و كانوا شیعا، هم اهل البدع و الضلالة من هذه الأمة ان لكل صاحب ذنب توبة الا صاحب البدع و الاهواء لیست لهم توبة انا منهم بریء و هم منی براء

، گفت: مراد به اینکه آیت اهل بدع و ضلالند» (۹) از اینکه امت و هر گناهکاری را توبه» (۱۰)

(۱). مش: چون آمدند ایشان را به معجزات، آب: پس آمد به ایشان به معجزات.

(۲). آط، آج، لب تعالی.

(۳). آط، آب، آج، لب، کا: گیرند.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). آط، آب، آج، لب، آز، مش: ترسایانند. [...]

(۶). اساس رضی الله عنه.

(۷). اساس رضی الله عنها.

(۸). آج، لب، مش: فزقوا.

(۹). آط، آب، آج، لب، آز، مش: ضلالت‌اند.

(۱۰). مش: توبه‌ای.

صفحه : ۲۶۱

است جز ایشان را که اینکه صاحب بدعتند و تابع هوای خود، من از ایشان بیزارم و ایشان از من. آنکه گفت: كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ، هر گروهی خرم» (۱) باشند به آنچه بنزدیک ایشان است از اعتقاد سابق» (۲) که کرده باشند» (۳) در حقی و درستی آن.

آنکه گفت: وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ أَحوال آدمی و تلون» (۴) او در حالات و تارانش، گفت: چون برسد» (۵) به آدمی سختی. و «ناس» اسم جنس است، و «ضرم»، بلای و محنتی و بیماری و درویشی و مانند اینکه. دَعَا رَبَّهُمْ، خدای را بخوانند به اخلاص.

مُنْبِئِينَ إِلَيْهِ، با درگاه او گریزند باز چون آن محنت کناره» (۶) شود. ثُمَّ إِذَا أَذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً، چون رحمتی بچشانند» (۷) خدای ایشان را از عافیت و نعمت تندرستی و دست فراخی. إِذَا فَرِقَ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ، اینکه «اذا» مفاجات است، که تو بینی گروهی از ایشان به خدای کافر شوند و با سر شرک شوند.

لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ، تا کفران کنند آن نعمت را که من خدای با ایشان کرده» (۸) باشم. آنکه گفت ایشان را به صیغت امر و نهی تهدید: بر» (۹) برداری و تمتع کنی که پس از اینکه بدانی که عقاب و جزای کرده شما چه خواهد بود.

أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا، یا ما فرو فرستادیم بر ایشان سلطانی و بینتی. عبد الله عباس و ضحاک گفتند» (۱۰): یعنی حجّتی و عذری. قتاده و ربیع گفتند» (۱۱): کتابی. دگر مفسران گفتند» (۱۲): رسولی، یعنی ما هیچ بینت و حجّت بر ایشان فرو فرستاده هستیم که او سخن

می‌گوید برای ایشان و به عذر ایشان در شرکشان، و ایشان را شرک می‌فرماید! یعنی نفرستادیم، پس چرا باید تا ایشان مشرک شوند بی عذری و علتی و بهانه‌ای.

آنگه گفت: آدمی ملول است، وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا، ما «۱۳» آدمیان

- (۱). همه نسخه بدلها، بجز کا: شاد.
- (۲). همه نسخه بدلها، بجز کا: اعتقادشان.
- (۳). اساس: باشد، به قیاس با نسخه آط، و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: تَكُونُ.
- (۵). مش: برسید.
- (۶). همه نسخه بدلها، بجز کا: کرانه.
- (۷). آج، لب: بپچشانید.
- (۸). آج، لب: من به ایشان عطا کرده.
- (۹). لب: ندارد. [...] [۱۰-۱۱-۱۲]. آب، آز: گفته‌اند.
- (۱۳). همه نسخه بدلها: چون ما.

صفحه : ۲۶۲

را بپچشانیم رحمتی به آن خَرَم «۱» شوند از تندرستی و دست فراخی و کامروایی و کار روانی. وَإِنْ تُصَبِّهْهُمْ سَيِّئَةً، و اگر رنجی و بلایی و نکبتی رسد به ایشان به آنچه کرده باشند و مستحق آن شده. إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ، که تو نگه کنی ایشان نوید شده باشند از من و «۲» رحمت من.

أَوَلَمْ يَرَوْا، نمی‌بینند، یعنی نمی‌دانند که خدای تعالی روزی بگستراند آن «۳» را که خواهد. وَ يَقْدِرُ «۴» إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ، در اینکه آیاتی هست و دلایلی «۵» گروهی را که ایمان آرند، و برای آن تخصیص کرد مؤمنان را [۲۱۶-پ] که منتفع ایشان باشند از آن جا که نظر و اندیشه ایشان کنند.

فَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ، آنگه گفت: بده یا محمّد- خطاب با او و مراد او و امت- خویشان و نزدیکان را حَقَّشان بده، و نیز درویش «۶» را حق او به او ده. وَ ابْنِ السَّبِيلِ، و رهگذری را، و اینکه شامل بود زکات و صدقات و نفقات و وجوه بَرّ و احسان و صله «۷» رحم را بر همه وجه. ذَلِكُمْ خَيْرٌ، آنگه گفت: اینکه دادن بهتر باشد آنان را که روی خدای جویند. وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، و ایشان ظفر یافتگان باشند به مراد خود.

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا، ابن کثیر خواند: [آیتیم مقصور، من الإیتان و هو عبارة عن الفعل، يقال: آتیت بالأمر اذا فعلته، و منه قول الشاعر:

لم يأت ما يأتي من الأمر هائبا

یعنی آنچه کنی «۸» از ربا و باقی قراء به مدّ خواندند:

«۹» آیتیم من الإیتاء و هو الإعطاء، و آنچه دهی «۱۰» از ربا. لِيَرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ، تا بیفزاید در مالهای مردمان. فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ، نیفزاید نزدیک خدای. مدنیان خواندند: لتربوا، به «تا» ی

- (۱). آط: خورم.
- (۲). همه نسخه بدلها از.
- (۳). همه نسخه بدلها، بجز کا: آنان.
- (۴). اساس: تقدیر، به قیاس با ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.
- (۵). همه نسخه بدلها، بجز کا: دلالاتی.
- (۶). آج، لب: درویشان را.
- (۷). آج، لب: صلت.
- (۸). آب، مش: کند، آج، لب: می کند، کا: کنید.
- (۹). اساس افتادگی دارد، از آط، افزوده شد.
- (۱۰). آب، آز، کا: دهید.

صفحه: ۲۶۳

مضموم علی الخطاب للجماعة، و سکون «را» «۱»، تا بیفزای «۲» در مال مردمان، آن بنزدیک خدای نیفزاید. و ما آتیتم من زکاة، و آنچه بدهی «۳» از زکات و به آن روی خدای خواهی «۴»، یعنی برای خدای دهی «۵». فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ، آنان که اینکه کنند، یعنی زکات دهند ایشان خداوندان ضعیف باشند، و ایشان را ثواب مضاعف بود. در آیت تزهید است از ربا و ترغیب در زکات «۶». خدای تعالی در باب ربا و زکات می گوید: يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ «۷» وَلَا تَمْنُن تَسْتَكْثِرُ «۹» فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ، ای هم اصحاب ضعیف، من قولهم: اجرب الرجل اذا صار ذا ابل جربی، و اعطش اذا صار ذا ابل عطاش، قال - شعر:

كقربة ذي الثلة المعطش الله الذي خلقكم، گفت: او آن خدای است که بیافرید شما را در بدایت، و روزی داد در میانه، و بمیراند به آخر، و زنده کند در آخرت. اینکه بر سیل تذکیر نعمت گفت. هیل من شرکائکم، هیچ کس هست از اینکه انبازان «۱» که شما گرفتی با خدای که چیزی کند از اینکه یا قادر باشد بر بعضی از اینکه! سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى، منزّه است او و متعالی از آن که با او همتا و انباز «۲» گیرند «۳».

آنگه گفت: ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ، گفت:

فساد آشکارا شد در زمین و در دریا به آنچه مردمان «۴» کنند از کفر و معاصی، گفت «۵»:

فساد برّ، به قحط و قلت باران و نبات بود، و فساد بحر به آن که آبش کم شود و منافی که از او بودی کمتر باشد «۶» به شوم «۷» گناه بنی آدم.

قتاده گفت: اینکه پیش از مبعث رسول بود - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ «۸» - چون خدای تعالی رسول را بفرستاد، اهل «برّ» - که اهل بیابان و خیمه‌ها بودند - به برکه «۹» او پر خصب و نعمت شدند، و آنان که اهل «بحر» بودند - از اهل ریف و دیه‌ها و شهرها که بر کنار دریا باشد - همه پر خیر شدند.

مجاهد گفت: [۲۱۷- ر]

مراد به اینکه بحر، نه دریاست، بل مراد هر شهری و دیهی است که آن را آبی روان باشد.

عطیه گفت: هر آن سالی که باران کم باشد غوص کم باشد.

عبد الله عباس گفت: لَوْلُو در شکم صدف از قطره باران بود که او روز باران بیاید

- (۱). آب، آرز، مش: انبازانی.
- (۲). کا: هنباز.
- (۳). آج، لب: گزید.
- (۴). همه نسخه بدلها می. [.....]
- (۵). مش: گفتند.
- (۶). آج، لب: کمتر شود.
- (۷). آج، لب، آرز، مش: بشومی، کا: بشوم.
- (۸). آب، مش و سلم.
- (۹). آط، آب، آج، لب، آرز، مش، کا: برکت.

صفحه : ۲۶۵

و «۱» دهن باز کند، هر قطره‌ای باران که در دهن او افتد در شکم او درّی شود. حسن بصری گفت: مراد به دریا شهر است «۲» بر کنار دریا «۳». عبد الله عباس گفت و عکرمه و مجاهد: فساد که آشکارا شد در زمین، به قتل قاییل بود هابیل را، و در دریا بغصب «۴» [آن پادشاه که بر کنار دریا کشتیها می‌ستد بغصب «۵»]

«۶»، فی قوله: وَ كَانِ وِرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا «۷» لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا، تا بچشانند ایشان را بعضی آنچه کرده باشند، یعنی جزای [آنچه کرده باشند، چه]

«۸» آنچه ایشان کردند به ذوق ایشان ماند.

سلمی در شاذّ به «نون» خواند و جمله قراء به «یا» ردّا الی اسم الله تعالی.

لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ، تا باشد که باز آیند و رجوع کنند و لطفی شود ایشان را عند آن توبه کنند.

قُلْ، یا محمّد بگو اینکه کافران را: سَيُرَوُّوا فِي الْأَرْضِ، در زمین بروی و بنگری تا چگونه بود عاقبت آنان که پیش شما بودند از کافران! مِنْ قَبْلِ، یعنی من قبلکم و قبل زمانکم. كَانِ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ، بیشترینه «۹» ایشان مشرک بودند.

فَأَقِمْ وَجْهَكَ، راست کن رویت برای دین مسلمانی، یعنی از دین اسلام هیچ میل مکن و عدول منمای.

مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ، پیش از آن که روزی آید که آن را از خدای تعالی مردّی و مدفعی نبود، و آن روز قیامت است. آنکه گفت:

يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ، [ای يتصدعون]

«۱۰» ای يتفرّقون، آن روز مردم متفرّق شوند به دو فرقت: فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ «۱۱»، گروهی به بهشت شوند و گروهی به دوزخ.

(۱). چاپ شعرانی (۵۶/۹): که آن روز که باران بیاید.

(۲). همه نسخه بدلها: شهرهاست.

(۳). مش: که بر کنار دریا بود.

(۴-۵). آج، لب: بغضب. (۱۰-۸-۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۷۹.

(۹). آب، آج، لب، آز، مش: بیشتر.

(۱۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۷.

صفحه: ۲۶۶

مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ، گفت: هر که کافر شد کفرش بر اوست، یعنی وبال و عقاب کفر او بر او باشد، بر دگر کس نبود، و مضرت آن به او گردد نه با جز او.

وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا، و هر که او کار نیکو کند آنچه می‌کند از تمهید کار و ساز جای نشست و خوفت «۱» برای خود کند. و قوله: فَلَأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ، عبارت است از اینکه که گفتیم، و اصل او من قولهم: مهد فراشه اذا فرشه «۲» است. و گفتند: معنی آن است که برای خود و مضجع در گور بستری نرم می‌سازد از عمل صالح.

لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا، برای آن تا پاداشت «۳» دهد خدای تعالی آنان را که ایمان آرند و عمل صالح کنند. مِنْ فَضْلِهِ، از بهشت و ثواب او که نهاده است ایشان را. إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ، و او کافران را دوست ندارد، و خیر ندهد ایشان را.

وَمِنْ آيَاتِهِ، گفت: و از دلایل و عبر و علامات او آن است که بفرستد بادها را مژده «۴» دهنده یعنی به باران، بیانه قوله: بُشْرًا لِّبَيْنِ يَدَيْ رَحْمَتِهِ «۵» وَ لِيَذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ، تا شما را بچشانند از رحمت خود، یعنی از باران.

وَلِتَجْرِيَ الْفُلُكُ بِأَمْرِهِ، و نیز غرض او در باد فرستادن جز آن که ابر را جمع کند و بیفشارد و باران از او به در آرد، آن است تا کشتیها را در دریا براند و بگذارند به فرمان او، و تا شما طلب روزی کنی و آن را وجه معاش سازی و بدو توصل «۶» کنی با «۷» بسیاری منافع. وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ، و تا باشد که شاکر باشی و شکر بگراری.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ، آنکه برای تسلیت «۸» رسول گفت: ای محمد؟ ما پیش تو پیغامبران فرستادیم به قوم ایشان، فَجَاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ، و ایشان آمدند و حجتها و معجزات و دلایل آوردند به ایشان. اینکه جا اضماری هست من قوله «۹»: فَكُفِرَ بِهِمْ، قوم به ایشان کافر شدند. فَانْتَقَمْنَا، ما انتقام کشیدیم از ایشان «۱۰» کافران مجرمان، و بر ما واجب است نصرت مؤمنان کردن اما به دلیل و حجّت، یا به قهر و غلبه بر حسب و وفق

(۱). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: خفت. [...]

(۲). آل: ندارد، آج: اذا افرشه، لب: اذا افراشه.

(۳). مش: پاداشت، کا: پاداش.

(۴). کذا در اساس «ژ» با سه نقطه، آب: مزده.

(۵). سوره فرقان (۲۵) آیه ۴۸.

(۶). آب، آج، آز: توصل.

(۷). مش: به.

(۸). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: تسلیه.

(۹). آج، لب: قولهم.

(۱۰). آط، آج، لب، آز، مش: از آن.

صفحه : ۲۶۷

مصلحت. و گفتند: معنی آن است که اینکه نصرت در عاقبت کنیم، چنان که گفت:

[۲۱۷-پ]

وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴿۱﴾ وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿۵﴾

[سوره الروم (۳۰): آیات ۴۸ تا ۶۰]

[اشاره]

اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيُبْسِطُ فِيهِ السَّمَاءَ كَيْفَ يَشَاءُ وَيَجْعَلُهُ كَيْفَ يَشَاءُ وَ يَخْرِجُ مِنَ خِلَالِهِ إِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبِشِرُونَ (۴۸) وَ إِن كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ (۴۹) فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتِ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۵۰) وَ لَئِن أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ (۵۱) فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَ لَا تَسْمَعُ الضُّمَّ الدُّعَاءِ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ (۵۲) وَ مَا أَنْتَ بِهَادِ الْعَمَى عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تَسْمَعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ (۵۳) اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَ شَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ (۵۴) وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ (۵۵) وَ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْنَا فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَ لَكِنَّا كُنَّا لَا تَعْلَمُونَ (۵۶) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعَدْرَتُهُمْ وَ لَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ (۵۷)

وَ لَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَ لَئِن جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطَلُونَ (۵۸) كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۵۹) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَا يَسْتَخَفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ (۶۰)

[ترجمه]

خدای آن است که بفرستد «۶» بادها را، پس بر «۷» انگیزد میغ «۸» را، پس بگستراند «۹» آن را در آسمان چنان که خواهد، و کند آن را پاره‌ها «۱۰»، پس تو «۱۱» بینی باران را «۱۲» بیرون می‌آید از میانهای او «۱۳»، پس چون رساند «۱۴» آن را بدان که خواهد از بندگان خود همی «۱۵» ایشان شادمانه شوند.

و اگر بودند از پیش آن که فرو فرستادند «۱۶» باران بر ایشان از پیش آن نومیدان «۱۷».

پس بنگر به سوی اثرهای رحمت خدای چگونه زنده کند «۱۸» زمین را پس مردن آن «۱۹»، بدرستی که آن زنده کننده است مردگان را، و او

(۱). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲۸.

(۲). آب، آرز، کا: گفته‌اند.

(۳). آب، آرز: شنیده‌ام.

(۴). آط، آب، آج، آرز، مش، کا: مسلمانش.

(۵). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها قوله تعالی. [.....]

(۶). آب، مش: می‌فرستد.

- (۱۱-۷). آب، مش می.
- (۸). آط، آب، آج، لب، مش: ابر.
- (۹). آب، مش: پس می گستراند.
- (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: پاره پاره.
- (۱۲). مش: باران بزرگ قطره که.
- (۱۳). آط، آب، آج، لب: میان او.
- (۱۴). آب، مش: رسید.
- (۱۵). آب، مش: ناگاه.
- (۱۶). آب، مش: فرو فرستاده شود، آج، لب: فرستاده شد.
- (۱۷). آب، مش: از پیش او نا امید باشند.
- (۱۸). آب، مش: می کند.
- (۱۹). آط، آج، لب: مرگ آن، آب، مش: پس از مردنش.

صفحه : ۲۶۸

بر همه چیزی تواناست [۲۱۸- ر]

و اگر بفرستیم ما بادی، پس بیند آن کشت سبز را زرد گشته «۱»، گردند از پس شادمانگی ناسپاسی می کنند.
پس بدرستی که تو بنتوانی «۲» شنواید «۳» مردگان را و بنشوانی «۴» کران را خواندن چون برگردند «۵» پشت با تو کرده.
و نه ای تو راه نماینده نایبنا «۶» از گمراهی ایشان، نشوانی تو مگر آن را که ایمان آرد «۷» به نشانه‌های ما، پس ایشان مسلمانان باشند.

خدای تعالی آن است «۸» بیافرید شما را از ضعف و سستی پس کرد «۹» از پس سستی و ضعف نیرو، پس کرد «۱۰» از پس نیرو سستی و ضعف و پیری، بیافریند «۱۱» خدای آنچه خواهد، و او دانا و تواناست.

و روزی که بر خیزد «۱۲» رستخیز، سوگند می خورند جرمکاران «۱۳»، نکردند درنگ جز ساعتی همچنان بودند در دنیا دروغزنان.
و گویند «۱۴» آنان که دادندشان «۱۵» دانش و

(۱). آط، آج، لب: زرد به نیمه روز. [...]

(۲). آب، مش: نمی توانی.

(۳). آط، آج، لب: شنوایدن.

(۴). آب، مش: نمی توانی شنواید.

(۵). آط، آج، لب: روی بگردانند.

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: نایبنايان.

(۷). آط، آج، لب: بگروید.

(۸). آط، آب، آج، لب، مش که.

(۱۰-۹). آب، مش: گردانید.

(۱۱). آب، مش: می آفریند، آط، آج، لب: بیافرید.

(۱۲). آط، آج، لب: پیای شود.

(۱۳). آط، آج، لب: کافران، آب، مش: گناهکاران.

(۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: گفتند.

(۱۵). آط: داده شدند.

صفحه : ۲۶۹

ایمان بدرستی که درنگ کردید «۱» در کتاب خدای تا روز بر انگیختن، پس اینک روز بر انگیختن و قیامت و لکن شما بودید شما نمی دانستید.

امروز بنکند سود آنان را که ستم کردند عذر «۲» ایشان، و نه ایشان را خشنود کننده «۳».

و بدرستی که پدید کردیم مردمان را در اینکه قرآن از هر داستانی و اگر بیاری «۴» تو ایشان را نشانی، هر آینه گویند آنان که کافر شدند، نه اید شما مگر بر باطلان «۵».

همچنین مهر افگند خدای بر دل‌های آنان که ندانند.

پس شکیبایی کن بدرستی که وعده خدای حق و راست است و مه دارند تو را «۶» سبک «۷» آنان که نه بر یقین اند «۸».

قوله تعالی: اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ، حق تعالی در اینکه آیت بر سبیل تذکیر نعمت گفت: او آن خدای است که بادها را بفرستد از مهاب خود، شمال و جنوب و صبا و دبور. فَتَثِيرُ سَحَابًا، آن بادها ابر را برانگیزد.

وهب متبه گفت: خدای تعالی ابر را بر شبه «۹» غربال «۱۰» آفرید بین السَّمَاءِ و الارض، تا آب از آسمان بیاید، ابر دفع او بستاند بتدریج قطره قطره از او فرود آید، چه اگر نه چنین بودی زمین خراب شدی چنان که در طوفان نوح.

(۱). آب، مش: مقیم شدید. [.....]

(۲). آط، آج، لب: عذر خواستن، آب، مش: عذرهای.

(۳). آط، نه ایشان فریاد رسیده شوند، آج، لب: نه ایشان فریاد رسند.

(۴). آط، آج، لب: بیایدشان، آب، مش: بیایی.

(۵). آط، آج، لب: باطل کاران.

(۶). اساس: آن را، که چون با ظاهر عبارت سازگاری نداشت با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آط، آب، آج، لب: سبک سار نکند تو را.

(۸). آط، آب، آج، لب: نه بی گمانند.

(۹). مش: شبیه.

(۱۰). کالا: غربیلی.

صفحه : ۲۷۰

و لفظ «سحاب»، هم واحد است و هم جمع چنان که گفته‌ایم «۱». فَيَسِيْطُهُ لِبرای آن گفت که بر لفظ حمل کرد، بگستراند آن را «۲»

در هوا چنان که خواهد. وَ يَجْعَلُهُ كِسْفًا، و آن را پاره پاره کند. فَتَرَى الْوَدْقَ، تو باران بزرگ قطره بینی که از میان آن بیرون «۳» آید. فَاِذَا اَصَابَ بِهِ، چون آن باران «۴» به کسهایی «۵» رساند که او خواهد از بندگانش، یعنی به زمین و ولایت و کشت باغ و بستان ایشان. اِذَا هُمْ يَسْتَبِشِرُونَ، که بنگری ایشان شادمانه باشند، اینکه «اذا»، مفاجاست «۶».

وَ اِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ يُنزَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ، و اگر چه آن «۷» بود که ایشان پیش از آن که باران به ایشان رسد نومید باشند. و «ان» مخففه است از ثقیله و «لام» برای اینکه به جواب باز آمد. و کوفیان گفتند تقدیر آن است که: ما کانوا من قبل ان ينزل عليهم الا مبلسين «۸»، چنان که «ان» نافی باشد و «لا» به معنی «الا». و قول اول مذهب بصریان است، و اینکه را بیان رفته است.

قطرب گفت: «قبل»، برای اختلاف معنی تکرار کرد یک بار «۹» راجع است با «انزال»، و دگر با «مطر»، ای من قبل الانزال عليهم من قبل المطر. و گروهی دگر گفتند: تکرار برای تأکید است، کقوله: لا «۱۰» غ من غ من ...، برای تأکید تکرار کرد، و قال الشاعر:

اذا أنا لم اومن عليك و لم يكن لقاؤك الا من وراء وراء

در «۱۲» مصحف عبد الله مسعود «۱۳» در هیچ آیت «۱۴» تکرار آن «۱۵» نبشته نیست، بل چنین است: (لا تحسبن الذين يفرحون بما اتوا و يحبون ان يحمدوا بما لم يفعلوا بمفازة من العذاب).

(۱). آب، مش: گفته‌اند.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا: ابر را.

(۳). آط، آج، لب، آز، کا می.

(۴). آج، لب را.

(۵). کا: کشتها. [...]

(۶). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: مفاجات است.

(۷). همه نسخه بدلها بجز کا: چنان.

(۸). آج، لب: عليهم المبلسين.

(۹). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها بجز کا که.

(۱۰). اساس: و لا، به قیاس با نسخه بدلها و با توجه به ضبط قرآن مجید زاید می باشد.

(۱۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۸.

(۱۲). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: و در.

(۱۳). آب رضی الله تعالی عنه.

(۱۴). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: روایت.

(۱۵). همه نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۲۷۱

وَ اِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ يُنزَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ، و اختلاف اقوال در ابلس «۱» برفت.

فَانظُرْ اِلَى اَثَارِ رَحْمَتِ اللّٰهِ، کوفیان و شامیان «آثار» خواندند «۲» به جمع، و دگر قراء «اثر» خواندند «۳» بر واحد، جز عاصم که راویان

از او خلاف کردند: یک راوی بر جمع روایت کرد و یک راوی بر واحد.

و مراد به «رحمت» اینکه جا باران است بلا خلاف. حق تعالی بر سبیل تنبیه تو را «۴» گفت: بنده در آثار رحمت من نگر «۵»، یعنی در آثار باران که خدای تعالی چه «۶» خیر در او نهاده است، و چه منافع به او متصل است؟ کَیْفَ یُحِی الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا، و چگونه خدای «۷» زمین مرده را به او زنده می‌کند؟ آنگه به اینکه تذکیر تنبیه کرد بر احیاء مردگان «۸»، گفت: إِنَّ ذَٰلِكَ لَمُحِی الْمَوْتِی، هم آن خدای است که مردگان را به قیامت زنده خواهد کرد، یعنی آن خدای که قادر است بر اینکه احیاء، قادر است بر آن احیاء، بل همه احیاء بر «۹» همه چیز که در مقدور او صحیح باشد بر آن قادر است.

وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِیْحًا، [۲۱۹-پ]

آنگه گفت «۱۰»: اگر چنان باشد که ما بادی فرستیم «۱۱» سرد، و آن نبات و زرع را که به آن باران رویانیده و پرورانیده «۱۲» باشیم خشک کنیم یا بادی سموم «۱۳» که آن «۱۴» را خشک گرداند و زرد تا ایشان زرد بینند آن را. لَطَّلُوا مِنْ بَعْدِهِ یَكْفُرُونَ، کافر شوند و «۱۵» اینکه نعمت را شکر نکنند، و اکنون هم «۱۶» کفران کنند و شکر نعمت من نمی‌کنند.

(۱). آج، لب: آتین، مش: ابلیس.

(۳). آب، آز: خوانده‌اند.

(۲-۴). همه نسخه بدلها بجز کا «تورا»: ندارد.

(۵). آج، لب: نگرد. [.....]

(۶). اساس: چی / چه.

(۷). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها تعالی.

(۸). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: موتی.

(۹). آط، آب، آز: بل بر.

(۱۰). آل و کا: ندارد، دیگر نسخه بدلها که.

(۱۱). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: بفرستیم.

(۱۲). مش: رویاننده و پروراننده، آب، آز: و بر او و پروراننده، کا: برویانید.

(۱۳). مش: بادی با سموم.

(۱۴). آج، لب: باد سموم که اگر آن.

(۱۵). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.

(۱۶). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: همه.

صفحه : ۲۷۲

آنگه «۱» مثل اینکه کافران زد به مردگان، گفت: فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتِی، تو ای محمد مردگان را چیز [ی]

«۲» نتوانی شنوایند، اینکه کافران در قَلَّتْ فهم و فکر و اندیشه با مردگان مانند از آن جا که منتفع نه اند آنچه می‌شوند، و مثل «۳»

الایة فی المعنی قول الشاعر - شعر:

لقد اسمعت لو نادیت حیا و لكن لا حیاة لمن تنادی

وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ، ابن کثیر خواند «یسمع الصَّم»، به «یای» مفتوح و «میم» مفتوح و رفع «صم» بر فاعلیت چنان که فعل ایشان را باشد، یعنی کر دعا و آواز «۴» نشنود، و باقی قراء به «تای» مضموم و کسر «میم» و نصب «صم» خواندند، و تو نشنوانی کران را دعا، بر اینکه قراءت متعدی باشد به دو مفعول. إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ، خصوصاً در آن حال که گوش با دعا و آواز تو نکنند، و از تو روی بر گردانند.

وَمَا أَنْتَ بِبَهَادِ الْعُمَىٰ عَنِ ضَلَالَتِهِمْ، آنگه مثل زد ایشان را در ره حق نادیدن به کوران، گفت: تو کوران را ره نتوانی نمودن، و ایشان را از گمراهی با راه راست نتوانی آوردن. إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا، أَلَا كَسَىٰ رَا كَه بَه آيَات مَا اِيْمَان آرَد «۵» نشنوانی، یعنی او باشد که حدیث تو بشنود و اندیشه کند و منتفع شود به آن. فَهَم مَسْلُمُونَ، و آنان که چنین باشند مسلمان «۶» باشند، و تأویل مثل اینکه آیت برفته است با شواهد نظم و نثر، چه معلوم است که کافران بر حقیقت کور و کرانه‌اند «۷».

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ، او آن خدای است که بیافرید شما را از ضعف.

عاصم و حمزه «ضعف» خواندند به فتح «ضاد» و اعمش و یحیی و ثاب «۸» در شاذ، و روایت کردند و گفتند: اینکه لغت پیغامبر است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ وَ بِأَقْبَاتِهِ - و باقی قراء «ضعف» خواندند به ضم «ضاد» و هما لغتان: كَالرَّعْبِ وَ الرَّعْبِ، وَ الْكِرْهِ وَ الْكِرْهِ. قَرَأَ كَفَتْ: «ضم» لغت قریش است و «فتح» لغت تمیم.

خدای تعالی گفت: او آن خدای است که بیافرید شما را از ضعف، یعنی از

(۱). آج، لب اینکه.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). آب، آز: مثله. [...]

(۴). آط، آب، آج، لب، آز، مش: آواز و دعا.

(۵). آط، آب، آج، لب، آز، مش: دارد.

(۶). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: باشند، ایشان مسلمانان.

(۷). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها بجز کا: کراند.

(۸). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: یحیی بن وثاب.

صفحه: ۲۷۳

نطفه ضعیف، آنگه پس از آن ضعف شما را قوت داد و جوانی، آنگه پس از آن قوت برنایی شما را ضعف داد و پیری «۱». يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ، می آفریند آنچه می «۲» خواهد چنان که می «۳» خواهد، وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ، و او عالم است و قادر و توانا بر کمال، و «فعلیل» در اینکه باب بنای مبالغت باشد.

وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ، گفت: آن روز که قیامت بر خیزد «۴»، کافران سوگند خورند که ایشان در دنیا مقام نکردند جز یک ساعت، و اینکه بر سبیل مبالغت گویند نه بر طریق حقیقت از دو وجه را: یکی آن که آنچه برسیده باشد و فانی شده اگر چه بسیار باشد اندک بود چه آن ساعت ناچیز بود، دگر به اضافت با بقای ابد و عذاب ابد آن «۵» یک ساعت باشد.

مقاتل و کلیبی گفتند: یعنی ما در گور مقام نکردیم جز یک ساعت، چه ایشان گمان برند که یک ساعت در گور بوده‌اند، برای آن که ایشان مرده باشند، از مرور ایام و اعوام خبر ندارند، پس ایشان خبر از گمان و اعتقاد خود دهند. و چون چنین باشد اینکه خبر اگر چه مخبر به خلاف خبر باشد، قصد ایشان نه «۶» دروغ گفتن باشد، و بر اینکه تأویل سؤال سائل ساقط شود که گوید: روا بود «۷»

که ایشان دروغ گویند، و «۸» ایشان ملجا باشند به ترک قبیح. کَذَلِکَ کَانُوا یُؤَفِّکُونَ، در دنیا دروغ همچین گفتندی، و «الإفک»، الکذب، يقال: افک الرجل ای کذب کأنه صرف عن الصدق و وجه الحق، و اصل الإفک الصّرف [۲۲۰-ر]

و قَالَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِیْمَانَ، گویند ایشان را، آنان که «۹» ایشان را علم و ایمان داده باشند، یعنی خداوندان علم و ایمان باشند. لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِی کِتَابِ اللَّهِ، شما مقام کردی در نشسته خدای، یعنی در حکم خدای. و گفتند: در آنچه شما را نبشت در لوح محفوظ، و شاعر گفت در کتابت «۱۰» به معنی حکم - شعر:

(۱). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: داد و موی سپید.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.

(۲-۴). مش و.

(۵). آج، لب: ندارد، کا، عذاب اینان.

(۶). اساس: بر، با توجه به دیگر نسخه‌ها و معنی عبارت تصحیح شد.

(۷). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها بجز کا: روا نبود.

(۸). آط، آز، مش: که.

(۹). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها بجز کا: گویند آنان را که.

(۱۰). آج، لب، کا: کتاب. [.....]

صفحه : ۲۷۴

و مال «۱» الولاء بالبراء فملتم و ما ذاک قال الله اذ هو یکتب

ای یحکم. قتاده و مقاتل گفتند «۲»: در کلام تقدیم و تأخیری هست و تقدیر آن که:

و قَالَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ فِی کِتَابِ اللَّهِ وَ الْإِیْمَانَ، گفتند: آنان که ایشان را علم به کتاب و ایمان دادند. (لقد لبثتم الی یوم البعث)، شما تا به روز قیامت مقام کردی «۳». فَهَذَا یَوْمُ الْبَعْثِ، اینکه روز قیامت است. وَ لَکِنُّکُمْ کُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، و لکن شما ندانستی که شما را به قیامت زنده کنند، و بر اعمال جزا دهند.

آنکه گفت: فِیَوْمَئِذٍ، آن روز، یعنی روز قیامت روزی باشد که سود ندارد کافران و ظالمان را عذرشان. وَ لَا هُمْ یُسْتَعْتَبُونَ، و ایشان را استعتاب و استرضاء نکنند، و گفتند: معنی آن است که از ایشان طلب توبه نکنند «۴».

وَ لَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِی هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ کُلِّ مَثَلٍ، گفت: ما برای مردمان در اینکه کتاب قرآن از هر نوعی مثل زدیم. وَ لَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآیَةٍ، و اگر تو که محمدی آیتی و دلیلی و معجزی به ایشان «۵» نمایی، کافران گویند: نیستی تو و امت تو و اتباع تو الا مبطلان «۶» بر باطل مقام کردگان.

کَذَلِکَ یَطِيعُ اللَّهُ، چنین مهر نهد خدای بر دلهای آنان که ندانند. تفسیر «ختم» و «طبع»، و وجوه «۷» تأویل اینکه «۸» پیش از اینکه گفته‌ایم، برای آن تکرار نمی‌کنیم، و جمله آن که مراد علامت و نشان است. و علامت منع نباشد از ایمان و جز ایمان.

فَاصْبِرْ، صبر کن ای محمد بر بلائی اینکه کافران که وعده‌ای که خدای تو را داد از فتح و ظفر در دنیا و ثواب و منزلت «۹» در آخرت، حق است و صدق، و نباید تا به گفت اینکه کافران شکا کان «۱۰» سبکسار «۱۱» شوی، بل چنان باید که حلم و وقار را کار

بندی «۱۲».

- (۱). اساس: مالوا، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.
- (۲-۷). آب، آز: گفته‌اند.
- (۳). آب، آز، مش، کا: کرده‌اید.
- (۴). آج، لب: کنند، همه نسخه بدلها، بجز کا و توبه قبول نکنند.
- (۵). آط، آب، مش: بدیشان، آج، لب، آز: بر ایشان.
- (۶). همه نسخه بدلها او.
- (۸). همه نسخه بدلها: آن.
- (۹). همه نسخه بدلها مغفرت.
- (۱۰). آج، لب: و مشکان، به شک‌اند.
- (۱۱). لب: سبکبار.
- (۱۲). همه نسخه بدلها، بجز کا و الله الموفق.

صفحه : ۲۷۵

سوره لقمان

بدان که اینکه سورت مکی است، و سی و چهار آیت است، و پانصد و چهل و هشت کلمت است، و دو هزار [و] «۱» صد و ده «۲» حرف است.

و روایت است از زر حیش از ابی کعب که ابی کعب گفت که، پیغامبر - صلی الله علیه و علی اله گفت «۳»: هر که او سورت لقمان بخواند در قیامت رفیق لقمان باشد، و به عدد هر کس که در دنیا معروف کند و منکر، خدای تعالی او را ده حسنه بنویسد.

[سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (۱) تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (۲) هُدًى وَ رَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ (۳) الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (۴)

أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵) وَ مِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَ يَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ (۶) وَ إِذَا تُلِيٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَ لِيَ مُّسْتَكْبِرًا كَان لَّم يَسْمَعْهَا كَأَن فِي أُذُنِهِ وَقْرًا فَبَشَّرَهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۷) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ (۸) خَالِدِينَ فِيهَا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۹)

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَّرَوْنَهَا وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَ بَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِن

كُلَّ زَوْجٍ كَرِيمٍ (۱۰) هَذَا خَلَقَ اللَّهُ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۱۱) وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَ مَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۱۲) وَ إِذِ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (۱۳) وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا عَلَى وَهْنٍ وَ فِصَالَهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَ لِوَالِدَيْكَ إِلَى الْمَصَّةِ يُر (۱۴)

وَ إِنْ جَاهِدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَ صَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَ اتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَىَّ ثُمَّ إِلَىَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۵) يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُنْ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَرَأَتْ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ (۱۶) يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (۱۷) وَ لَا تُصَيِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَ لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (۱۸) وَ اقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (۱۹)

[ترجمه]

به نام خدای مهربان بخشاینده «۴»

سوگند بر اینکه حروف معجم.

اینکه آیت‌های کتاب محکم «۵» است.

راهنمایی «۶» و رحمتی است نیکوکاران را.

آنان که به «۷» پای دارند نماز را و بدهند زکات را، و ایشان بدان جهان ایشان بی گمان

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). آط، آب، آج، لب، آز، مش: دو.

(۳). آط، آب، آز، مش: از ابی کعب از پیغامبر - علیه السلام - که گفت، آج، لب: از ابی کعب از پیغامبر که. [.....]

(۴). آج، لب: خدای بخشاینده مهربان.

(۵). آط، آب: حکیم.

(۶). آط: بیانی، مش: هدایت.

(۷). آب: بر.

صفحه: ۲۷۶

باشند «۱».

ایشان بر راه راست‌اند از خدای ایشان، و ایشان‌اند رستگارانند «۲».

و از مردمان آن کس است که بخرد باطل سخن «۳» تا گمراه گرداند «۴» از راه خدای بنادانی، و فرا گیرد آن را افسوس، ایشانند که ایشان راست عذابی خوار کننده.

و چون بر خوانند بر او آیت‌های ما بر گردد گردن کشی کننده «۵»، گویی که نشنود «۶» آن را، گویی که در دو گوش او «۷» گرانی است، بشارت ده او را به عذابی دردناک.

بدرستی که آنان که ایمان آوردند و کردند نیک‌ها، ایشان راست بهشت‌های «۸» با ناز و نعمت.

جاویدان باشند در آن «۹» وعده خداست براستی، و اوست بی همتا و محکم کار.
بیافرید آسمانها بی ستونی معلّق «۱۰»، می بینید آن را و افگند «۱۱» در زمین کوههای

-
- (۱). آط، آب، آج، لب: و ایشان به آخرت یقین دانند، مش: و ایشان به آخرتشان یقین دارند.
 - (۲). آط، آج، لب: و ایشان رستگاراند، آب، مش: و ایشان فلاح یافتگانند.
 - (۳). آط، آج، لب: از مردمان که هست که خرد بازی حدیث، آب، مش: از مردمان کسی هست که می خرد لهُو حدیث را.
 - (۴). آب، مش: گمراه شود.
 - (۵). آط، آج، لب: پشت بر کند تکبر کننده.
 - (۶). آط: نشنیده، آج، لب: نشنیدند، آب، مش: که گویی که نشنوده.
 - (۷). مش: که گویا در گوشهای او.
 - (۸). مش: بهشتهایی.
 - (۹). آط، آج، لب: همیشه باشند در آن جا.
 - (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش که. [.....]
 - (۱۱). آط، آج، لب: برافگند، آب، مش: و انداخت.

صفحه : ۲۷۷

استوار که نگردد به شما «۱» و پیراگند در او «۲» از هر جنبده‌ای، و فرو فرستادیم از آسمان آبی، «۳» برویانیدیم ما در زمین «۴» از هر جفتی خوش طعم و گوارا «۵».

اینکه است آفرینش خدای فرا من نمایید «۶» آنچه خیر است «۷» بیافریدند آنان که از فرود اویند، بل ستمکاران در گمراهی اند هویدا.

و بدرستی که بدادیم ما لقمان را حکمت که شکر گزار خدای را، و هر که شکر کند بدرستی که شکر کرده باشد تن خویش را، و هر که کافر شود بدرستی که خدای تعالی بی نیاز است و ستوده.

و چون گفت لقمان پسر خویش را، و او پند می داد او را، ای پسرک من همباز میار «۸» به خدای که همباز آوردن «۹» ستمی است بزرگ.

و وصیت «۱۰» کردیم مردمان را به پدر و مادر او «۱۱»، برداشت «۱۲» او را مادر او سستی بر سستی، و رنج شیر دادن و از شیر باز کردن او در دو سال که شکر گزار مرا و پدر و مادر خود را، سوی من است باز گشت «۱۳».

و اگر جهاد کنند با تو بر آن که همباز آوری به من آنچه نیست تو

(۱). آب، آج، لب، مش: که تا بجنباند شما را، آط: که بجنانید شما را.

(۲). آط، آج، لب: در آن جا.

(۳). آب، مش پس.

(۴). آط، آب، آج، لب، مش: در آن.

(۵). آط: کریم.

(۶). آط، آج، لب: بنمای ما را، آب، مش: پس بنمایید مرا.

(۷). اساس چه، که زائد می‌نمود، آط، آج، لب: تا چه آفریدند. آب، مش: که چه آفریدند.

(۸). آط، آج، لب: مگیر.

(۹). آط، آج، لب: همباز گرفتن.

(۱۰). آط، آج، لب: و وصایت کردیم.

(۱۱). آج، لب: به مادر و پدرش.

(۱۲). آط، آج، لب: بر گرفت.

(۱۳). آط، آج، لب: که باز گشت با من است. [...]

صفحه : ۲۷۸

را بدان دانش، مدار طاعت ایشان را، و زندگانی کن با ایشان در اینکه جهان نیکو، و پسر وی کن «۱» راه آن کس که باز گشت

سوی من، پس سوی من بود «۲» باز گشت شما، پس بیا گاهانم شما را بدانچه بودید می‌کردید.

ای پسرک من؟ بدرستی که اگر باشد به وزن «۳» دانه‌ای از سپندان خرد «۴»، پس باشد در سنگی یا در آسمانها یا در زمین، بیاورد

بدان «۵» خدای تعالی، بدرستی که خدای - عزّ و جلّ - دوربین «۶» و آگاه «۷» است.

ای پسرک من؟ به پای دار نماز را، و فرمای به نیکوی «۸» و باز دار از زشتی، و شکیبایی کن بر آنچه رسد تو را، بدرستی که آن از

آن است، بر آن استاده باید بود از کارها «۹».

و مگردان «۱۰» روی خویش از «۱۱» مردمان، و مه رو «۱۲» در زمین به نشاط، بدرستی که خدای ندارد «۱۳» دوست هر متکبری فخر

کننده را «۱۴».

میانه «۱۵» باش در رفتن تو، و فرو دار «۱۶» از آواز خویش، بدرستی که زشت‌ترین

(۱). آط: بجوی و بگیر، آج، لب: و بجوی نیکی و بگیر.

(۲). آط: پس با من است.

(۳). آط، آج، لب مقدار.

(۴). آب، مش: از خردل.

(۵). آب، مش: بیارد آن را.

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: لطف کننده.

(۷). آط، آج، لب: داناست، آب: خبر دهنده، مش: خبر کننده.

(۸). آب: حکم کن به نیکی.

(۹). آط، آج، لب: به تو رسد، اینکه از کار ماست، آب، مش: بدرستی که آن از عزم کارهاست.

(۱۰). اساس: مه گردان/ مگردان، آط: کژمکن، آج لب: کج مکن.

(۱۱). آط، آج، لب برای.

(۱۲). مه رو/ مرو.

(۱۳). اساس: نه دارد/ ندارد.

(۱۴). آط: فخر کننده کند آوری را، آب، مش: فخر کننده را و میانه رو، آج، لب: فخر کننده کندروی. [...].

(۱۵). آط، آج، لب: میانه رو.

(۱۶). آط، آج، لب، مش: و یا کم کن.

صفحه : ۲۷۹

آوازه‌ها آواز خر [ان]

«۱» است.

قوله «۲»: الم، تلک آیات الکتاب الحکیم، حق تعالی گفت: به حق اینکه سورت یا اینکه کتاب که، اینکه آیات کتابی است محکم، یعنی کتاب قرآن- و اختلاف اقوال در مثل اینکه کلمه رفت «۳».

هُدًی وَ رَحْمَةً، [جمله]

«۴» قراء خواندند: منصوب بر حال از کتاب، و حمزه تنها خواند: هُدًی وَ رَحْمَةً، بر خبر ابتدای محذوف، ای هو هدی و رحمة، بیان است و لطف اینکه کتاب نکو کاران را، آنان «۵» که نماز به پای دارند و زکات مال بدهند، و در قیامت شک نکنند.

أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، ایشان بر بیان و لطفند از خدای «۶»، و ایشان ظفر یافتگان باشند به قیامت. و مثل اینکه آیات در سورة البقره رفته است باستقصاء.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ، گفت: از جمله مردمان کس هست که او لهو حدیث می بخرد. لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ، تا مردمان را گمراه کند از راه خدای بی دانشی.

مقاتل و کلبی گفتند: [۱۲۲/پ]

آیت در نضر بن الحارث بن علقمه بن کلدۀ بن عبد الدار بن قصیبی آمد، که او به پارس رفتی به تجارت، اینکه کتابهای اخبار و قصص پارسیان و سیر و مقامات و حروب ایشان بخردی و با مگه آمدی و بر مشرکان می خواندی و می گفتی: آنچه محمد می گوید هم از اینکه جنس است، آن قصه عاد و ثمود است، و اینکه قصه رستم و اسفندیار، و عرب را آن خوش می آمد برای آن که غریب بود، به آن مشغول می شدند و سماع قرآن رها می کردند.

مجاهد گفت: مراد آن بود «۷» که کنیزکان مطرب می خرید [ند]

«۸» و کسها «۹» که علم

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲-۸). همه نسخه بدلها تعالی.

(۳). همه نسخه بدلها: برفت.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها را.

(۶). مش تعالی.

(۷). همه نسخه بدلها، بجز کا: آن است.

(۹). مش: کسانی، که: کسبهای.

صفحه : ۲۸۰

مزامیر و معازف دانند، و بر اینکه تأویل چنان باشد «۱» که: یشتی ذوات لهو الحدیث، برای آن که کنیزک «۲» لهو حدیث نباشد «۳»، خداوند «۴» لهو حدیث باشد «۵»، و اینکه از باب حذف مضاف باشد و اقامت مضاف الیه به جای او.

و ابو امامه روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و علی اله - که او گفت: حلال نباشد تعلیم مغنیات و زنانی که غنا می آموزند، و بیعشان روا نباشد، و بهاشان «۶» حرام باشد، و گفت: اینکه آیت در مانند اینکه فرود آمد که خدای می گوید: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ، تا به آخر آیت.

آنکه گفت: هیچ کس «۷» نباشد که او آواز به غنا بردارد و الا دو شیطان بیایند و بر دوشهای «۸» او بنشینند و او را به پای می زنند و می جنبانند تا خاموش شدن «۹».

بعضی دگر گفتند: مراد به «اشتراء»، استبدال و اختیار است، یعنی کس هست که غنا و مزامیر و سماع [آن بر سماع]

«۱۰» قرآن اختیار می کند، و بر اینکه قول مراد به سبیل الله، قرآن باشد. ابو الصهباء گفت: عبد الله مسعود را پرسیدم از اینکه آیت، گفت: هو الغناء و الله، سرود است آن به خدای.

ابن جریج گفت: طبل باشد، ضحاک گفت: شرک «۱۱» است، و «۱۲» ضحاک گفت: غنا مفسده مال است، و مفسده دل است، و جای سخط خدای است.

عبد الله عباس گفت: اینکه آیت در مردی آمد که او کنیزکی خنیاگر بخرد تا برای او غنا می گفت پیوسته. و هر حدیث که تو را از ذکر خدای مشغول کند آن لهو باشد.

قتاده گفت: همه لهو و لعب در تحت اینکه شود. عطا گفت: ترهات است و حدیث بی فایده. مکحول گفت: هر کس که او کنیزک خنیاگر خرد تا برای او غنا

(۱). آط، آج، لب، کا: تأویل تقدیر آن باشد، آب، مش: بر اینکه تقدیر تأویل آن باشد.

(۲). آب، آز، مش: کنیزکان.

(۳-۵). آب، آز، مش: باشند.

(۴). همه نسخه بدلها، بجز کا: خداوندان. [.....]

(۶). آج، لب: بهای ایشان، کا: بهایشان.

(۷). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: کس.

(۸). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: روشن.

(۹). آب، آز، مش: شود.

(۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و با توجه به معنی، افزوده شد.

(۱۱). آط، آب، آز، مش: شرکت.

(۱۲). آط، آب، آز، مش هم.

صفحه : ۲۸۱

گوید و بر آن اصرار کند تا به مردن، من بر او نماز نکنم، قال الله تعالی: وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ - الاية.

ابو امامه روایت کرد که، رسول - صلی الله علیه و علی اله - گفت: خدای مرا بفرستاد تا هدی و رحمت عالمیان باشم، و مراد فرمود

تا مزامیر و معازف و اوتار و بتان را محق کنم و کارهای جاهلیت را، و خدای من سوگند خورد به عزت خود که: هیچ بنده نباشد که او شربه «۱» خمر باز خورد بقصد، الا مانند آن شربه «۲» صدید دهم او را «۳»، اگر آمرزیده «۴» بود و اگر معذب. و هیچ کس نبود که کودکی را شربه «۵» خمر دهد یا ضعیفی را، و الا مانند آن شربه «۶» صدید دهم او را، اگر معذب بود و اگر مغفور. و هر کس که خمر رها کند برای من، من او را از حوضهای قدس آب دهم.

آنکه گفت: آلات مزامیر را فروختن و خریدن و بها و آموختن آن و تجارت کردن به آن حرام باشد.

حماد بن ابراهیم گفت: غنا، نفاق در دل رویاند. گفت: و اصحاب ما را عادت آن بود که هر کجا آلات غنا دیدندی بشکستندی. محمد بن المنذر «۷» گفت: در اخبار چنان شنیدم که خدای تعالی روز قیامت گوید: کجاند آنان که سمعهای خود منزّه داشتند از لهو و مزامیر شیطان، ایشان را در ریاض مشک بری «۸». آنکه فریشتگان را گوید: بندگان مرا حمد و ثنا و تمجید «۹» من بشنوانی، و بگوی ایشان را که: لَا خَوْفَ عَلَیْكُمْ الْیَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ، شما را امروز هیچ غمی و اندوهی نخواهد بودن.

لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ، تا مردمان را از ره خدای گمراه «۱۰» کند بی علم. و يَتَّخِذَهَا هُزُوًا، و آن را فسوس و سخریت گیرد. حمزه و کسائی و خلف و یعقوب

(۱). آط، آب، آز، مش: شربت.

(۲). آب، آز، مش: شربتی، آط، آج، لب: شربت.

(۳). آط، آب، آج، لب، آز، مش: شربت.

(۴). آط: آمرزنده.

(۵). آط، آب، آج، لب، آز، مش: شربتی.

(۶). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: شربت.

(۷). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: محمد بن المنکدر. [...]

(۸). آط، آج، لب: مسک من بری، آب، آز، مش: ریاض من بری، کا: مشک برید.

(۹). دیگر نسخه بدلها، بجز کا: تحمید.

(۱۰). آط، آج، لب، آز، مش: گمراه.

صفحه: ۲۸۲

خواندند «۱» به نصب «ذال» عطفاً علی قوله: «لیضل»، و باقی قراء به رفع خواندند علی الاستیناف، او عطفاً علی قوله: [۲۲۳-ر]

«یشتری». أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ ایشان را عذابی بود خوار کننده.

وَ إِذَا تُلِيٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا، و چون آیات ما بر او خوانند، وَ لِي مُّسْتَكْبِرًا، پشت بر او کند از روی تکبر. كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا، پنداری که نشنید آن را. كَأَن فِي أذُنِهِ وَقْرًا، پنداری در گوش او از آن گرانی هست، چون حدیث لغو شنود «۲» و سماع لهو کند «۳» گوشش یکی دو شود «۴». و چون آیات من خوانند بر او خویشتن کر سازد تا پنداری «۵» در گوش گرانی دارد، و از روی معنی قول شاعر با اینکه نسبتی دارد- شعر:

ضم- إذا سمعوا خیرا ذکرته به و إن ذکرته بسوء «۶» عندهم أذنوا

آنکه گفت: فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ، اینکه کس را بشارت ده به عذابی الیم مولم. و بیان کرده‌ایم که بشارت در عذاب مجاز باشد از

روی عرف و اگر چه از روی وضع رواست که در هر دو حقیقت بود، چه آن «۷» خبری باشد که اثر آن بر بشره پیدا شود. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، ایشان را بهشت نعیم باشد. از جمله بهشتها «۸» یکی بهشت نعیم است.

خَالِدِينَ فِيهَا، در آن «۹» جا همیشه باشند، و نصب او بر حال «۱۰». وَعَدَ اللَّهُ، ای وعد هم الله ذلك وعدا حقا، خدای ایشان را آن وعده داد وعده درست. وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ «۱۱» خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَايَةً أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَ بَثَّ اِي لَنَا تَمِيدَ بِكُمْ، وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ، ای من كل نوع حسن، از هر نوعی از انواع نبات نکو برویانیم به آن باران، و مثل

(۱). آب، آز: خوانده‌اند.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش، آز: شنوند.

(۳). آط، آب، آج، لب، آز، مش: کنند، کا: شنوند.

(۴). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: شنود.

(۵). اساس: پندارد، به قیاس با آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). لسان (۱۳/۱۰): بشر.

(۷). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: او.

(۸). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: جمله هشت بهشت.

(۹). آط، آب، آز: اینکه.

(۱۰). کا بود، دیگر نسخه بدلها است.

(۱۱). کا و او عزیز و غالب و حکیم و داناست. [...]

صفحه : ۲۸۳

اینکه آیت را یک دو جا تفسیر رفته است به استقصاء.

هذا خَلَقَ اللَّهُ، اینکه جمله که برداد «۱» خلق خدای است که خدای آفرید.

فَأَرْوِنِي، بنمای مرا تا اینکه بتان را که شما می‌پرستی بدون [او]

«۲» چه آفریده‌اند! چون می‌دانی که چیزی نیافریدند و نتوانند «۳»، بدانی که شما در عبادت ایشان بر ضلال «۴» و گمراهی «۵».

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ، آنکه گفت: ما لقمان را حکمت دادیم، یعنی عمل «۶» و علم و فهم و اصابت و سداد رأی.

محمد بن یسار گفت: هو لقمان بن باعور بن «۷» تاریخ «۸» ابی ابراهیم. وهب گفت:

پسر خواهر ایوب بود. مقاتل گفت: پسر خاله ایوب بود. واقدی گفت: قاضی بنی اسرائیل بود.

و علما اتفاق کردند بر حکمتش، و کس نگفت پیغامبر بود الا عکرمة که او گفت:

پیغامبر بود.

عبد الله عمر گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که او گفت:

حقاً اقول

، حق است اینکه که من می‌گویم لقمان پیغامبر نبود، و لکن بنده‌ای بود راضی «۹» و در کارها بجهد و اجتهاد، بسیار تفکر، نیکو

یقین.

«۱۰» احب الله [و احبه الله]

»

خدای را دوست داشت، خدای او را دوست داشت، و خدای مَنّت نهاد بر او به حکمت. در نیمه روز خفته بود ندایی شنید که او را گفتند: یا لقمان؟ خواهی تا تو را خدای «۱۱» به خلیفه کند در زمین تا میان مردمان حکم کنی بحق «۱۲»! جواب داد و گفت: اگر خدای تعالی مرا مخیر کند، من اختیار عافیت کنم نه اختیار بلا، و اگر مرا فرماید و ایجاب کند به

(۱). برداد: بر شمرد، یاد کرد.

(۱۰-۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۳). مش، کا آفرید.

(۴). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: ضلالت.

(۵). کا: ندارد، دیگر نسخه بدلها روشن.

(۶). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: عقل.

(۷). آط، مش: یا عور بن، آط ناروح بن، آب، آز یا عور بن، چاپ شعرانی (۶۸/۹) ناحور بن، کا: با حور بن.

(۸). آج، لب: تاراخ، آز: ماروح.

(۹). آل: ندارد، دیگر نسخه بدلها: ماضی.

(۱۱). مش تعالی.

(۱۲). نسخه آز در اینکه جا پایان می‌یابد.

صفحه : ۲۸۴

سمع و طاعت برابر کنم، چه من دانم که اگر با من اینکه بکند مرا معاونت کند و عصمت.

او را ندا کردند به آوازی که او شنید «۱» و شخص «۲» را ندید: چرا، ای لقمان!

گفت: برای آن که حاکم را حوادث پیش آید، و باشد که در ظلمات شبهات افتد، اگر مدد توفیق و معونت او را دریابد نجات یابد از آن، و اگر خطا کند در آن، ره «۳» بهشت خطا کرده باشد، و من اینکه دوست تر «۴» دارم که در دنیا ذلیل باشم از آن که شریف باشم. و دانسته‌ام که: هر که دنیا بر آخرت اختیار کند، به دنیا نرسد و آخرت از او فایت شود.

فریشتگان را عجب آمد از حسن منطق و حکمت او، بخفت خفتنی. چون برخاست «۵» خدای او را حکمت داده بود. خلافت «۶» پس از آن بر داود عرض کردند «۷»، در محنت او فتاد.

یک روز داود و لقمان [۲۲۳-پ]

به یک جای حاضر بودند «۸»، داود گفت:

طوبی لک یا لقمان؟ خنک تو را که تو را حکمت دادند و بلا از تو بگردانیدند «۹»، و مرا به خلافت امتحان و ابتلا کردند.

بعضی علما گفتند: لقمان بنده‌ای بود حبشی، صنعت او درودگری بود. سعید بن المسیب گفت: درزی بود.

قوله: أن اشکر لی، اینکه جا مضموری هست، التقدیر: و قلنا له ان اشکر، او را، گفتیم شکر کن مرا بر نعمتهایی که با تو کردم. منها، از آن جمله حکمت که دادم تو را.

و از آنچه روایت کرده‌اند از حکمت لقمان، محمد بن عجلان روایت کرد که:

از کلمات حکم او یکی اینکه است که «۱۰» گفت: «لیس مال کصحه، و لا نعیم کطیب نفس»، هیچ مال چون تندرستی نیست، و هیچ نعیم «۱۱» چون دلخوشی نیست.

(۱). آط، آب، آج، لب، مش: شنود.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: شخصی.

(۳). آب: در راه. [...]

(۴). اساس: به صورت «درستر» هم خوانده می‌شود.

(۵). لب، مش، کا: برخواست.

(۶). آب، مش: عرض خلافت.

(۷). آط، آب، آج، لب، مش قبول کرد و.

(۸). آط، آب، آج، لب، مش: حاضر آمدند.

(۹). آط: بگردانیدن.

(۱۰). آط، آب، لب، مش او.

(۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: نعمت.

صفحه : ۲۸۵

ابو هریره گفت: روزی مردی به لقمان بگذشت «۱»، و خلقی عظیم بر او جمع شده بودند، و او حکمت می‌گفت و از وی می‌شنیدند و می‌نشتند، گفت: نه تو آن بنده‌ای که فلان جایگاه شبانی ما می‌کردی! گفت: بلی. گفت: به چه اینکه جا رسیدی! گفت: «بصدق الحدیث و اداء الامانة و ترک ما لا یعینی»، به راستیگری «۲» در حدیث، و ادای امانت، و ترک آنچه مرا به کار نیاید. خالد ربعی گفت: لقمان بنده‌ای حبشی بود، یک روز خواهش او را گفت: برو و گوسپندی «۳» بکش و آنچه از او پاکتر باشد بیار. او برفت و گوسپندی «۴» بکشت و دل و زبانش پیش او برد. گفت: از اینکه پاکتر هیچ ندیدی از او! گفت: نه. گفت:

دیگری «۵» بکش و آنچه پلیدتر باشد از او بیار. او برفت و گوسپندی «۶» دیگر بکشت، و هم دل و زبان «۷» پیش او برد «۸»، گفت: عجب از کار تو؟ چون تو را گفتم پاکتر چیزها «۹» بیار، دل و زبان «۱۰» آوردی، چون گفتم پلیدتر چیزها «۱۱» بیار، هم دل و زبان «۱۲» آوردی، چرا چنین آمد! گفت: بلی، چون پاک باشد از اینکه دو پاکتر نباشد، و چون پلید باشد از اینکه دو پلیدتر نباشد. انس مالک گفت: یک روز لقمان پیش داود حاضر بود، و داود درع «۱۳» می‌کرد «۱۴» و او ندیده بود، خواست تا پرسد از او که اینکه چیست، و چه کار را شاید، و برای چه می‌کنی. حکمتش رها نکرد که پرسد، می‌بود «۱۵»، چون تمام بکرد آن درع را، برخاست «۱۶» و در پوشید و گفت: نیک پیرهن «۱۷» کالزار «۱۸» است اینکه، لقمان گفت: «ان من الحکم الصّیمت و قلیل فاعله»، خاموشی از حکمت است، و لکن کم کس کار بندد.

(۱). آط: بگزشت.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: راستگویی، کا: به راستگیری.

- (۱۲-۳). آط، آب، آج، لب، کا: گوسفندی.
- (۴-۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: گوسفندی.
- (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا برو و.
- (۷-۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: زبانش. [.....]
- (۸). آط، آج، لب: پیش او آورد، مش: پیش آورد.
- (۹-۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: چیزی.
- (۱۳). کا: زره.
- (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: می‌بافت.
- (۱۵). آب: او خاموش بود، آط، آج، لب، مش: خاموش بود، کا: خاموش می‌بود.
- (۱۶). لب، مش، کا: درخواست.
- (۱۷). آج، لب، کا: پیراهن، آط: پرهن.
- (۱۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا: کارزار.

صفحه : ۲۸۶

عکرمه گفت: لقمان غلامی بود از آن دهقانی، و او را جز او غلامان «۱» بودند. ایشان را به باغ فرستادی تا میوه آرند. ایشان «۲» میوه نکوتر بخوردندی، و لقمان هیچ نخوردی. او گفت: چرا میوه بد می‌آری «۳»! همانا آنچه نیک است «۴» آن می‌خوری «۵»، و آنچه رد «۶» است پیش من می‌آری «۷»! گفتند: لقمان می‌خورد.

گفت «۸»: بفرمای تا پاره‌ای آب گرم آرند و ما را ده «۹» تا باز خوریم تا هر کس آنچه خورده است «۱۰» قی کند. همچین کرد «۱۱»، از گلوی لقمان جز آب «۱۲» تهی بر نیامد، و از گلوی ایشان آنچه خورده بودند «۱۳».

و گفتند: اول چیزی که از حکمت شنیدند از لقمان آن بود که، خواهش در طهارت جای شد، دیر مقام کرد. چون بیرون آمد گفت «۱۴»: سیدی؟ دیر مقام مکن آن جا که جگر از آن رنجور شود، و ناسور آرد، و حرارت بر سر دهد. بفرمود تا اینکه کلمات بر در طهارت جایها نبشتند «۱۵»، تا هر که در او شود بخواند و کار بندد.

عکرمه گفت: روزی خواهی او مست بود، با مقامران و مخاطران خود گرو بست که آب بحیره باز خورد جمله، چون هشیار شد «۱۶» بدانست که بد گفته است، و در گرو بماند و مقمور شد. لقمان را بخواند و گفت: تو را برای کارهای مشکل دارم، چه تدبیر دانی اینکه را! گفت: رها کن تا بیابند و مطالبه «۱۷» کنند. آمدند و مطالبه کردند، لقمان گفت: او گرو بر آب بحیره بست آنچه اینکه ساعت در اوست، شما بروی «۱۸» ماده رودها از او بگردانی تا او باقی باز خورد. گفتند: ما نتوانیم ماده «۱۹» او باز بریدن.

(۱). مش دیگر.

(۲). آج، لب را.

(۳-۷). آب، آج، لب، مش، کا: می‌آرید.

(۴). آط، آب، آج، لب، مش از.

(۵). آط: بخوری، آب: می‌بخورید، آج، لب، کا: می‌خورید.

(۶). کذا در اساس، آط، آب، آج، لب، مش، کا: بد. [.....]

(۸). آط، آب، آج، لب، مش: لقمان گفت.

(۹). مش: بده.

(۱۰). آج، لب: خورده باشد.

(۱۱). آج، لب: کردند.

(۱۲). آط، آب، آج، لب گرم.

(۱۳). مش بر آمد.

(۱۴). آط، آب، آج، لب، مش یا .

(۱۵). آط، آب، لب، مش: بنوشتند، آج: بنوشتند.

(۱۶). آط، آب، آج، لب، مش: شدند.

(۱۷). لب: مطالبت.

(۱۸). آج، لب، مش و.

(۱۹). آج، لب از.

صفحه : ۲۸۷

گفت: او نیز باز نتواند خوردن، و او را ماده رودها زیادت می کند.

بکر بن عبد الله المزنی گفت: لقمان گفت: زدن پدر فرزند را همچنان نافع باشد که رود «۱» کشته «۲» را.

عبد الله بن دینار گفت: لقمان از سفری در آمد، همسایه‌ای «۳» را دید در راه [۱۲۴- ر]

گفت: از پدرم چه خبر داری! گفت: بمرد. گفت: الحمد لله ملکت امری، من مالک کار خود شدم.

گفت: از خانه‌ام چه خبر داری! گفت: بمرد، گفت: جدد فراشی، بستم نو شد.

گفت: از خواهرم چه خبر داری! گفت: بمرد، گفت: عوره سترها الله، عورتی بود که خدای بپوشید.

گفت: خبر برادرم چه داری «۴»! گفت: بمرد، گفت: انقطع ظهری، پشتم شکسته «۵» شد.

أَنْ اشکر، التقدیر، و قلنا له، گفتیم او را که: شکر کن خدای را. وَ مَنْ یَشکر «۶» وَ مَنْ کَفَرَ، و هر که او کفران نعمت کند و به خدای

کافر شود، فَإِنَّ اللَّهَ عَنی حَمیدٌ، خدای از شکر او بی نیاز است، و حمید است، یعنی مستحق شکر است اگر او شکر کند و اگر

نه «۱۰»، و اینکه «فعیل» به معنی مفعول است، و اول فعیل به معنی فاعل.

مجاهد گفت «۱۱»: لقمان بنده‌ای بود سیاه، سطر «۱۲» لب، پاشنه کفیده «۱۳».

(۱). اساس: روذ/رود.

(۲). همه نسخه بدلها: کشت. [.....]

(۳). مش: مردی.

(۴). مش: از برادرم چه خبر داری.

(۵). مش: بریده.

(۶). اساس و دیگر نسخه بدلها: شکر، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد.

(۷). آج: شکری.

(۸-۹). اساس و دیگر نسخه بدلها: سری / سرا / سرای.

(۱۰). آط نکند، دیگر نسخه بدلها: نکند.

(۱۱). آط، آب که.

(۱۲). آط، آب، مش: ستر.

(۱۳). آب بود، مش: کفیده پاشنه بود.

صفحه : ۲۸۸

وَ إِذْ قَالَ لِقَمَانِ لِإِبْنِهِ وَ هُوَ يَعْظُهُ، ياد کن ای محمد چون گفت لقمان پسرش را در آن حال که او را پند می‌داد، اول پندش اینکه بود که: لا- تُشْرِكْ بِاللَّهِ، نگر تا به خدای شرک نیاری و با او انباز نگیری. إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ چه شرک ظلمی باشد عظیم. یک معنی ظلم در او آن باشد که، شریک نه به جای خود نهاده باشد، و ظلم در تازی وضع الشیء فی غیر موضعه بود، یکی آن که بر خود ظلم کرده باشد «۱» به جلب مضرت عقاب، به اینکه قول و اینکه اعتقاد.

مفسران گفتند: نام پسر او «انعم» بود.

آنکه گفت خدای تعالی: وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ، ما اندرز کردیم آدمی را به مادر و پدرش، یعنی در حق مادر و پدرش «۲». حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا عَلَيَّ وَهَنٍ، مادر به او بار بر گرفت ضعیفی «۳» بر ضعیفی «۴». گفتند: ضعف «۵» نطفه پدر خواست بر ضعف نطفه مادر، و گفتند: آن ضعف خواست که به مادر «۶» برسد در حال حمل مره بعد آخری. و گفتند: اینکه ضعف خواست که به او رسد فی حالتی الحمل و الوضع، و گفتند: اینکه ضعف خواست که به مادر و فرزند رسد فی حالة الوضع، و گفتند: ضعف فرزند خواست در رحم مادر تارة نطفه ثم علقه ثم مضغه «۷»- الی آخر الایة.

عبد الله عباس گفت: شدة علی شدة، یعنی شدت جهد و سختی رنج «۸»، چه وهن در کلام عرب ضعف «۹» باشد، و حبل و اهن «۱۰» و امر و اهن ای ضعیف، قال زهیر:

فان «۱۱» تقولوا بحبل و اهن خلق لو كان قومك فی اسبابه هلكوا

وَ فِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ، و از شیر باز کردن او در دو سال باشد، و آیت دلیل است بر

(۱). آط، آب، لب، مش: باشی.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: در حق هر دو.

(۳-۴). اساس: ضعیفی، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). اساس: ضعیف، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۶). آط، آج و فرزند.

(۷). اشاره است به سوره مؤنون (۲۳) آیه ۱۴.

(۸). آط، آب، آج، لب، مش خواست.

(۹). اساس: ضعیف، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آج، لب: وهن.

(۱۱). آط، آب، مش: فلن، آج، لب: فکن، چاپ شعرانی (۷۲/۹): فکم.

صفحه: ۲۸۹

آن که رضاع شرعی دو سال بود پس از آن هر شیر که دهند^(۱) حکم رضاع ندارد و تحریم نیارد. اُن اشکر لی و لوالدیک، اینکه کلمه موضی بهاست، وصیت اینکه بود که شکر من کن و شکر مادر و پدرت. اِلَى الْمَصِيْرُ، چه بازگشت شما و همه خلقان با من است، تا هر کسی را بسزا جزا دهم.

آنکه خبر داد از آنچه تو را در آن باب طاعت ایشان نباید داشت، گفت: وَ اِنْ جَاهِدَاكَ، و اگر بر تو زور کنند، عَلٰی اَنْ تُشْرِكَ بِی مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا. و تو را بر آن حمل کنند که شرک آر به من چیزی که تو را به آن علمی نباشد، طاعت ایشان مدار. وَ صَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا، و در دنیا با ایشان به معروف و نکویی صحبت می کن^(۲). وَ اتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيّْ و ره آنان سپر که ایشان با من گریختند. ثُمَّ اِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ، پس مرجع شما و باز گشت شما با من است^(۳)، خبر دهم شما را به آنچه کرده باشی. گفتند: آیت در سعد ابو وقاص آمد و مادرش، و آن که او نذر^(۴) کرد که طعام نخورد تا سعد از مسلمانی بر نگردد، از پس سه روز طعام نخورد- و آن قصه رفته است در سوره العنکبوت.

یا بَنِي اِنَّهَا اِنْ تَكَءٍ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ، اینکه از کلام لقمان است، خدای تعالی از او حکایت کرد که او گفت پسرش را: یا بَنِي! ابن کثیر خواند در روایت راویان او^(۵) اَلَا اِبْنِ فُلَيْحٍ^(۶): [۲۲۴-پ]

یا بنی به سکون «یا». باقی قراء به «یا» ی مشدد، اَلَّا حفص که او مفتوح خواند. و باقی قراء به کسر «یا» با تشدید، گفت: ای پسرک من؟ اِنَّهَا اِنْ تَكَءٍ مِثْقَالَ^(۷) فَتَكُنْ جِزْمٌ است علی العطف علی قوله: اِنْ تَكَءٍ و جزای شرط قوله: يَأْتِ بِهَا اللّٰهُ.

(۱). آط، آب، آج، لب، مش: دهد.

(۲). مش: صحبت دار.

(۳). آط، آب، آج، لب، مش: من.

(۴). مش: بنذر.

(۵). دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: ابن فلح.

(۷). آط، آب، آج، لب، مش: حبه.

صفحه: ۲۹۰

و قوله: «اِنَّهَا» در اینکه ضمیر خلاف کردند، بعضی گفتند: ضمیر قصه است، چنان که در مذکر ضمیر شأن و کار باشد. و کوفیان اینکه را عماد می خوانند، و گفتند:

ضمیر قبل الذکر علی شریطه التفسیر است، و گفتند: کنایت است از خطیئه یا از فعله که اقتضای جزا کند، و برای فعل «مثقال» را تأنیث کرد که مضاف است با مؤنث، کقولهم: ذهب بعض اصابعه و خربت سور المدینه، و کقول الشاعر- شعر:

و تشرق بالقول الذی قد اذعته کما شرق صدر القناه من الدّم

امّا معنی آیت، مقاتل گفت پسر لقمان گفت پدر را^(۱): اگر من در سرّ خطیستی کنم کوچک، خدای آن با روی من آرد! او به

جواب گفت: یا بُنّی «۲» اِنَّهَا، آن خطیئه اگر به خردی چندان باشد که سپندان دانه‌ای، فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ، آنکه در میان سنگی پوشند یا «۳» در آسمان یا در زمین پوشیده و پنهان باشد، به وقت جزا و حساب خدای «۴» آن با میان آرد و بر آن حساب کند و جزا دهد. و قوله: فِي صَخْرَةٍ، قتاده گفت: فی جبل در ضمن «۵» کوهی باشد. عبد الله عباس گفت: مراد به «صخره»، آن سنگ است که در زیر هفتم زمین است که اعمال «۶» بر او نویسند، و آن سنگی سبز است و حضرت آسمان از اوست.

سَدَى گفت: خدای تعالی زمین بر سر و سنام «۷» گاوی نهاد، و قوایم او «۸» جای قرار نبود، ماهی «۹» بیافرید و پایهای او بر پشت ماهی نهاد، و شکم ماهی بر آب نهاد، و در زمین آب را قرار گاهی از سنگ کرد، آن سنگ بر کتف فریشته‌ای نهاد، و قدم آن فریشته بر اینکه صخره است که لقمان گفت پرسش را: اِنَّهَا اِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ. و آن صخره برباد نهاد، و باد به قدرت او ایستاده «۱۰» است. قوله: يَأْتِ بِهَا اللَّهُ، خدای بیارد آن را، یعنی برای جزا و مکافات.

اِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ، که خدای «۱۱» لطیف و لطف کننده است و دانا.

(۱). اَط، آب، آج، لب، مش که. [...]

(۱۱-۲). اَط، آب، آج، لب، مش اُنْهَا.

(۳). اَط، آب، آج، لب، مش: تا.

(۴). اَط، آب، آج، لب، مش تعالی.

(۵). مش: ممر.

(۶). اَط، آب، آج، لب، مش فَجَار.

(۷). اَط: سرو و سنام.

(۸). اَط را.

(۹). اَط، آب، آج، لب، مش بیاهی (!).

(۱۰). اَط: ایستاده، آب: ستاده.

صفحه : ۲۹۱

یا بُنّی، ای پسر؟ اَقِمِ الصَّلَاةَ، نماز به پای دار در اوقات خود به ارکان و شرایطش. وَ اَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ، و امر به معروف کن و نهی منکر کن. وَ اصْبِرْ عَلٰی مَا اَصَابَكَ، و صبر کن بر آنچه به تو رسد. اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ، چه اینکه کارها از جمله عزم امور است، یعنی از کارهای واجب. عبد الله عباس گفت: من حزم الامور، از احتیاط کارهاست.

وَلَا تُصَيِّرْ مَعْرَ خَدَّكَ لِلنَّاسِ، نافع و ابو عمرو «۱» و حمزه و کسائی خواندند: «تصاعر» به «الف» من المصاعره. و در شاذ نخعی و ابن محیصن و یحیی بن وثّاب و اعمش همچنین خواندند، و باقی قراء و لا تصعّر من التصعیر. عبد الله عباس گفت، معنی آن است که: تکبر مکن بر مردمان و روی از ایشان بگردان «۲» به کبر در آن وقت که با تو سخن گویند.

مجاهد گفت: اینکه کسی باشد که میان او و دیگری کینه‌ای بود، چون او را بیند اعراض کند از او و روی بگرداند.

عکرمه گفت: آن باشد که از کبر گردن «۳» می پیچد.

مؤرّج گفت: یعنی روی ترش مدار بر مردمان. و اصل کلمه از میل است، يقال:

رجل اصعر اذا كان مایل العنق، و جمعه صعر، و منه الصّیعر الدّاء الّذی يأخذ الابل فی اعناقها حتّی تلفت اعناقها، قال الشّاعر یصف ایلا- شعر:

و ردناه فی مجری سهیل یمانیا بصعر البری من بین جمع و خارج
ای مایلات «۴» البری، و قال الاخر- شعر:

و کنا اذا الجبار صعر رأسه «۵» اقمنا له من درئه «۶» فتقوما

و لا- تمش فی الأرض، و در زمین مرو به بطر. مصدری است در جای حال، ای مرحا. إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ، که خدای دوست ندارد هر متکبری «۷» فخر کننده را. و مختال مفتعل است از خیلاء، و هی الکبر. و «فخور» بنای مبالغت است.

(۱). آط، آج، لب: ابو عمر.

(۲). اساس: به مگردان / بمگردان.

(۳). آج، لب، مش: کردن.

(۴). همه نسخه بدلها بجز کا: مایل.

(۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: خده. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: دونه، مآخذ شعری: میله.

(۷). آط، آب، آج، لب، مش فخور، یعنی.

صفحه : ۲۹۲

عبد الله عمر گفت: مردی بیرون آمد از سرای و تبختر کنان می رفت در جاهلیت، حله‌ای پوشیده و به خود فرو می نگرید، [۲۲۵- ر]
خدای تعالی زمین را فرمود تا او را فرو برد، فهو يتجلجل «۱» فیه الی یوم القیامة، تا به روز قیامت به زمین فرو می شود.
وَ اقصد فی مَشِیک، گفت: قصد کن در رفتن «۲». و «قصد»، میانه کارها باشد بین الاسراف و التَّقصیر «۳»، یعنی به شتاب مرو و به تبختر مرو، میان اینکه و آن رفتنی گزین.

عبد الله عمر گفت، رسول- علیه السلام- گفت: شتاب کردن در رفتن بهاء و جمال مرد ببرد. وَ اغضض من صوتک، ای اخفض و انقص، آواز با کم کن «۴» و بلند مدار، چه «۵» منکرتر «۶» بانگی بانگ خر باشد.

مجاهد و قتاده گفتند: مراد به «انکر»، اقبیح است، یعنی زشت بانگی بانگ خر باشد که اولش زفیر باشد و آخرش شهیق.

ابن زید گفت: اگر در بلند آوازی فخری بودی، خدای نگفتی: إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ.

سفیان گفت در اینکه آیت که: آواز همه چیزی تسبیح باشد مگر بانگ خر که بانگ او بی فایده بود.

امّ سعد روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و علی آله- که او گفت: سه آواز خدای دشمن دارد: بانگ خر، و بانگ سگ، و آواز مویه گر «۷».

[سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۰ تا ۳۴]

[اشاره]

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّبِينٍ (۲۰) وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَحَدَّثَنَا عَلَيْهِ آبَاءُنَا أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ (۲۱) وَمَن يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (۲۲) وَمَن كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۲۳) ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ (۲۴) وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّن خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۲۵) اللَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (۲۶) وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِن بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۷) مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةً إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (۲۸) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۹) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِن دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ (۳۰) أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (۳۱) وَإِذَا غَشِيَهِمْ مَوْجٌ كَالظُّلْمِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُم مِّنَ الدِّينِ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُم مُّقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ (۳۲) يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَأَخْشَوْا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَن وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَن وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ (۳۳) إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۳۴)

﴿۸﴾

[ترجمه]

ای «۹» نمی بینید که خدای - جل و علا - رام بکرد شما را آنچه در

- (۱). آط، آب، مش، کا: يتخلخل.
- (۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: رفتنت.
- (۳). مش: و التقتير.
- (۴). کذا در اساس و دیگر نسخه بدلها. «آواز پاکم کن» هم می توان خواند، اما به نظر ما ضبط متن به دلایل لغوی راجح می نمود. با کم کن: پایین آور.
- (۵). آط، آب، آج، لب، مش: که.
- (۶). آط، آب، آج، لب، مش: منکرترین.
- (۷). آب، مش: مویه کردن، آط، آب، آج، لب، مش قوله تعالی.
- (۸). آب: آیا.
- (۹). آط، آب، آج، لب، مش: نعمه.

صفحه : ۲۹۳

آسمانهاست و آنچه در زمین است، و تمام کرد بر شما نعمت «۱» آشکار «۲» و پنهان، و از مردمان آن «۳» کس است که خصومت می کند در خدای - جل و علا - بنادانی، و نه راهی راست، و نه کتابی روشن کننده.

و چون گویند ایشان را پسروی «۴» کنید آنچه فرو فرستاد خدای تعالی، گویند «۵» بل که پسروی «۶» کنیم آنچه یافتیم ما بر آن پدران

خویش را، ای نبود (۷) دیومی خواند (۸) ایشان را سوی عذاب آتش سوزان! [۲۲۵-پ]

و هر که قصد آن کند که آنچه کند تقرب به خدای کند و او را گردن نهد و هستی خود به خدای تسلیم کند و او (۹) نیکو کار بود، بدرستی که دست در زده باشد به گوشه استوارترین و محکمترین (۱۰)، و به سوی خدای - سبحانه و تعالی - باید سر انجام کارها. و هر که کافر شود مه کند (۱۱) اندوهگین تو را کافر شدن او (۱۲)، با ماست (۱۳) باز گشت ایشان، پس بی‌گمانیم ایشان را بدانچه کردند، بدرستی که خدای - عز و جل - داناست بدانچه در دلها و سینه‌هاست. بر خورداری دهیمشان (۱۴) اندکی،

-
- (۱). آط، آج، لب: نعمتی.
 - (۲). آب، آج، لب، مش: آشکارا، آط: آشکاری.
 - (۳). آط، آج: ندارد. [.....]
 - (۴-۶). آج، لب: پیروی.
 - (۵). آب: گفتند.
 - (۷). آط: و اگر، آب: یا اگر باشد، آج، لب: و اگر چه، مش: آیا اگر باشد.
 - (۸). آط، مش: که خواند.
 - (۹). آط، آج، لب: و هر که بسپارد رویش به خدای و او، آب، مش: و هر که تسلیم کند روی خود را به خدای و او.
 - (۱۰). آط، آج، لب: دست در زده باشد به بند استوارتر.
 - (۱۱). مه کند/ نکند.
 - (۱۲). آط، آج، لب: اندوه مدار به کفر او.
 - (۱۳). آط: و اماست/ با ماست.
 - (۱۴). آط، آج، لب: دهیم ایشان را.

صفحه : ۲۹۴

پس مضطر (۱) گردانیم ایشان را سوی عذابی سخت بزرگ و درشت (۲). و اگر بررسی تو ایشان را که آفرید (۳) آسمانها و زمین را هر آینه گویند خدای سبحانه و تعالی، بگو یا محمد شکر و سپاس خدای را تعالی بل که بیشتر ایشان ندانند. خدای (۴) راست آنچه در آسمانها و زمین است، بدرستی که خدای تعالی است بی نیاز و ستوده. و اگر آنچه در زمین است از درختان قلمها بودی که بدان می نوشتندی، و دریاها را مدد بودی (۵) از پس آن هفت دریای دیگر که آوردی، بنه رسیدی (۶) سخنهای خدای تعالی، بدرستی که خدای تعالی بی همتاست و با حکمت (۷). نیست آفرینش شما و نه بر انگیختن شما مگر چون تنی یکی (۸)، بدرستی که خدای تبارک و تعالی شنوا و بیناست. ای نمی بینی تو آن که (۹) خدای - عز و جل - در آورد (۱۰) شب را در روز، و در آورد (۱۱) روز را در شب، و رام بکرد آفتاب و ماه را، هر یکی رام کرد تا می رود (۱۲) تا وقتی نام برده (۱۳)، بدرستی که خدای - عز و جل - بدانچه می کنید آگاه است!

- (۱). آط: ملجا.
- (۲). آب، مش: ایشان را به عذابی ستبر.
- (۳). آب، مش: که کیست که آفرید.
- (۴). آب، مش: مر خدای. [.....]
- (۵). آج، لب: مداد کند.
- (۶). آب، مش: فانی نشود.
- (۷). آط، آج، لب: محکم کار.
- (۸). آب، مش: تنها.
- (۹). آب: آیا نمی دیدی که، مش: آیا ندیدی که.
- (۱۰-۱۱). آط، آج، لب: در آرد.
- (۱۲). آط، آج، لب: می روند.
- (۱۳). آط: نام زده.

صفحه : ۲۹۵

آن بدان است که خدای اوست حق و آن که آنچه می خوانند «۱» از جز او باطل و ناچیز است و آن که خدای اوست بزرگوار و بزرگ.

ای نمی بینی تو آن که کشتی می رود اندر دریا به نعمت خدای - عز و جل - تا فرا شما نماید «۲» از نشانه های او! بدرستی که اندر آن نشانی است هر شکیبای شکر کننده را.

و چون بپوشد «۳» ایشان را موجی چون سرای پرده ها «۴»، بخوانند خدای را - عز و علا - به اخلاص کرده «۵» او «۶» دین خویش، پس چون نجات دهد «۷» ایشان را به سوی خشکی، از ایشان گروهی مسلمان باشند «۸»، و نکند انکار به نشانه های ما مگر هر غدر کننده ای ناسپاس.

ای مردمان بترسید و بپرهیزید از خداوند شما، و بترسید از روزی که در نگذارد «۹» پدر از فرزند خویش، و نه فرزند اندر گذارد «۱۰» از پدر چیزی، بدرستی که وعده خدای - عز و جل - حق است و راست، بمفریباندا «۱۱» شما را زندگانی اینکه جهان، و بمفریباندا «۱۲» شما را به خدای دیو فریبنده [۲۲۷-ر]

(۱). آط: شما خوانی، لب: شما خوانید، که از قراءت «تدعون» پیروی کرده اند.

(۲). آط، آج، لب: تا باز نماید.

(۳). آط، آج، لب: باز پوشد.

(۴). آط، آب، آج، لب: سایه بانها.

(۵). آط، آج، لب: ویژه کرده.

(۶). آط، آب، آج، لب، مش راست. [.....]

(۷). آط، آج، لب: برهاند.

جدل می‌کنند و منازعت در خدای بی علمی و بیانی و کتابی روشن که ایشان را هست.

گفتند «۱۶» آیت در نضر بن الحارث آمد آنکه که گفت: الملائكة بنات الله، فریشتگان دختران خدای اند.

وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ، چون ایشان را گویند که پی آن گیری که خدای به شما فرستاد، قَالُوا، گویند: بَل نَتَّبِعُ، [بل ما تبع] «۱۷» آن باشیم که پدران خود را بر آن یافتیم. أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ، گفتند «۱۸»: معنی آن است که چون خدای تعالی گفت ره من گیری، ایشان گفتند «۱۹»: ما ره دین پدران گیریم، حق تعالی گفت:

و اگر چه آن راه و دین شما را با عذاب دوزخ خواند! یعنی نباید آن راه رفتن و آن متابعت اختیار کردن، و التَّقْدِيرُ: أَوْ تَفْعَلُونَ مَا قَلْتُمْ و لو دعاكم ذلك الى عذاب السعير.

(۱۳-۱۱-۴-۳-۱). آب: گفته‌اند، همه نسخه بدلها نعمت.

(۲). همه نسخه بدلها بجز کا نعمت.

(۵). آط نعمت.

(۶). آط، آب، آج، لب: و. [.....]

(۷). آب: گفته‌اند.

(۸). همه نسخه بدلها ذکر.

(۹). مش: که ذکر کرد در شکم مادر.

(۱۰). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد.

(۱۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۹.

(۱۷-۱۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۹-۱۸-۱۶). آب: گفته‌اند.

(۱۵). سوره واقعه (۵۶) آیه ۱۱.

صفحه : ۳۰۰

ابو عبید «۱» گفت: جواب محذوف است، تقدیر آن که: و لو كان الشيطان يدعوهم الى عذاب السعير فيتبعونه، و اگر دیو ایشان را با عذاب دوزخ خواند هم پی او گیرند.

وَ مَنْ يُسَلِّمُ وَجْهَهُ «۲» فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى، او دست به جانبی منبع و رکنی قوی «۳» زده باشد که آمن «۴» باشد که منقطع و منهدم نشود.

عبد الله عباس گفت: عروه و ثقی «۵»، «لا اله الا الله» «۶» باشد. و «عروه»، در کلام عرب جانب و طرف باشد. و انكلک «۷» پیرهن «۸» را برای اینکه عروه گویند که بر طرف باشد. و «وثقی»، تأنیث اوثق باشد. وَ إِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ، و عاقبت کارها با خدای شود، یعنی در عاقبت کارها را مرجع با او باشد.

وَ مَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ، آنکه رسول را- علیه السّلام- گفت بر سیل تسلیت و دلخوشی دادن: و هر کس که او کفر آرد به خدای و به تو، نباید تا که او تو را دژم «۹» کند. إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ، که مرجع و بازگشت اینکه کافران با من است، خبر دهم «۱۰» ایشان را به آنچه کرده باشند [۲۲۸-ر]

. إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ، که خدای عالم است به آنچه در دلهاست، یعنی به اسرار و ضمائر.

نُمَتَّعُهُمْ قَلِيلًا، گفت: ما ایشان را تمتع کنیم و بر خورداری دهیم زمانی اندک، و آن مدت حیات دنیا باشد. ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ، آنکه ملجأ و

مضطرّ گردانیم ایشان را با عذاب دوزخ، چه آن را که او را به دوزخ برند او مختار نباشد، مضطرّ باشد. وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ، و اگر تو بپرسی ایشان را ای محمّد که آسمان و زمین که آفرید! بگویند که «۱۱»: خدای آفرید، تو «۱۲» بگو: الْحَمْدُ لِلَّهِ، سپاس خدای را که اقرار از شما

(۱). همه نسخه بدلها بجز کا: ابو عبیده، کا: ابن عبید.

(۲). همه نسخه بدلها الی الله.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: وثیق.

(۴). همه نسخه بدلها: ایمن.

(۵). همه نسخه بدلها بجز کا گفتن.

(۶). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۹. [.....]

(۷). همه نسخه بدلها: ان کلک.

(۸). آب، کا: پیراهن، دیگر نسخه بدلها: پیراهنی.

(۹). آط، آج: اندوهگن، آب، مش: اندوهگین.

(۱۰). آط، آب، آج، لب: خبر دهیم.

(۱۱). همه نسخه بدلها: گویند.

(۱۲). همه نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۳۰۱

بستدم به اینکه، و خدای بر اینکه محمود و مشکور است. آنکه گفت: يَلِ أَكْثَرُهُمْ لَا- يَعْلَمُونَ، بیشترین «۱» اینکه کافران ندانند که آسمان و زمین خدای آفرید از آن جا که نظر نکرده باشند.

لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ گفت: خدای راست آنچه در آسمان و زمین است از ملک و ملک، و در دست هر که هست از او عاریت است. إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ، که او بی نیاز و ستوده «۲» است.

و لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٍ، مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون جهودان رسول را- علیه السلام- پرسیدند از روح، خدای تعالی آیت فرستاد: وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي «۳» و مَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا، ما را می خواهی یا قوم خود را! گفت: همه را. گفتند:

نه در کتاب تو هست که ما را تورات داده اند، و در آن جا همه علمی هست! رسول- علیه السلام- گفت: تورت با آن که در او علم بسیار است به اضافه با علم خدای اندک است، و خدای تعالی از آن شما را چیزی داده است که اگر بر او عمل «۴» کنی منتفع «۵» شوی به آن. گفتند «۶»: نه تو می گوی: وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا «۷» و لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٍ، گفت: اگر هر چه در زمین درخت است قلمها باشد، یعنی قلم کنند، وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ، ابو عمرو و یعقوب خواندند: «و البحر» به رفع بر ابتدا، و باقی قرآء به نصب عطفاً علی موضع «ما» به آن و مدد کند آن را و زیادت دهد هفت دریا از پس آن. در کلام

(۱). همه نسخه بدلها بجز کا: بیشتر.

(۲). همه نسخه بدلها: پسندیده.

(۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۵.

(۴). همه نسخه بدلها: حمل.

(۵). همه نسخه بدلها بجز کا: منقطع.

(۶). اساس: گفت، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها و مفهوم عبارت، تصحیح شد، چاپ شعرانی

(۸۰ / ۹): باز گفتند.

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۹. [.....]

صفحه: ۳۰۲

محدوفی هست اینکه جا، و آن آن است فتکتب «۱» بها فتنفد، و «۲» ما نَفِدَت کَلِمَاتِ اللَّهِ، و به آن «۳» می نویسند آن را بن در آید و برسد، و کلام خدای بنرسد، مراد مقدور اوست از کلام حی قدیم - جل جلاله - از کلام و جز کلام و سایر مقدمات قادر است از هر جنسی و ما لا یتناهی.

و گفتند: مراد معانی و وجوه و حکم و غیر آن است. و گفتند: اینکه بر سبیل مثل است و مبالغت در باب کثرت علی ابلیغ الوجه، نه بر سبیل تحقیق. إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ خدای [تعالی] «۴» عزیز و حکیم است.

در آیت خلاف کردند که مکی است یا مدنی. عطاء بن یسار گفت: مدنی است، و دگر مفسران گفتند: مکی است - وَاللَّهُ اعْلَم. ما خَلَقْتُمْ وَا لَا بَعَثْتُمْ إِلَّا كُنْفَسٍ وَا حَادَّةً، آنکه گفت: آفریدن شما «۵» و بعث «۶» و برانگیختن شما دوم «۷» بار بر او نیست الا چون آفریدن و برانگیختن یک نفس، برای آن که در هیچ دو او را رنجی و تعدری «۸» نیست. و در کلام مضاف محذوف است، و تقدیر آن که: اَلَا كَخَلَقِ نَفْسٍ وَا حَادَّةً وَا بَعَثَهَا، و مثله قوله: تَدُوْرُ اَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ «۹» إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيْرٌ، که خدای شنوا و بیناست.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ، آنکه گفت: نمی بینی یا محمد! یعنی نمی دانی. خطاب با اوست و مراد او و امت، بر سبیل تذکیر و تنبیه، که خدای تعالی شب در روز می آرد و روز در شب - بر تفسیری که در سوره آل عمران رفت «۱۰».

وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ، و آفتاب و ماه را مسخر کرد تا هر یکی از ایشان می روند تا

(۱). همه نسخه بدلها: فیکتب.

(۲). آج، لب، مش: ندارد.

(۳). کا: کلمات خدای به آن.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۵). چاپ شعرانی (۸۰ / ۸) اول بار.

(۶). همه نسخه بدلها: و نه بعث.

(۷). مش: دویم.

(۸). همه نسخه بدلها بجز کا: تعدی.

(۹). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۹.

(۱۰). آط، آب: گذشت، آج، لب: گذشته.

صفحه : ۳۰۳

به وقتی «۱» نام زد که آن را مقدر کرده‌اند علی و تیره واحد.

حسن بصری گفت: مراد به «اجل» اینکه جا قیامت است. وَ أَنْ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ [۲۲۸-پ]

خَبِيرٌ، و خدای به آنچه شما می‌کنی داناست.

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ، گفت معنی آن است که: ذَلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ، یعنی اینکه برای آن کرد تا بدانی که او خدای «۲»

است بدرستی و راستی، و آنچه شما بدون او می‌پرستی و می‌خوانی از بتان و سایر طواغیت و معبودان، همه باطلند «۳».

وَ أَنْ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ، و او خدای بزرگوار و بزرگ است.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ، و نیز «۴» نمی‌دانی که کشتی در دریا که می‌رود به امر و فرمان و تسخیر و تذلیل و

نعمت و منت او می‌رود. لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ، تا با شما نماید بعضی آیات و عجایب خود. إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ، در

اینکه علاماتی و عجایبی هست هر صابری شاکر را که بر بلا صابر باشد «۵» و بر نعمت شاکر.

و «فَعَالٌ» و «فِعُولٌ» هر دو بنای مبالغت باشد. و گفتند «۶» مراد آن است که:

لآيَاتٍ لِكُلِّ مُؤْمِنٍ، برای آن که هر مؤمنی صبور و شاکر باشد، چه ایمان مشتمل است بر اینکه دو خصلت، من

قوله- عليه السلام: الايمان نصفان، نصف شكر و نصف صبر

، گفت: ایمان بر دو نیمه است، یکی نیمه شکر و یکی نیمه صبر.

وَ إِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ، آنکه حدیث را کبان دریا کرد و نعمت او با ایشان، و کفران ایشان به آن نعمت، گفت: چون بپوشد «۷» ایشان را،

یعنی چون بنزدیک ایشان رسد موجی در دریا بنزدیک آن باشد که به سر ایشان در آید و ایشان را باز پوشد.

كَالظَّلْمِ، مقاتل گفت: كالجبال، چون کوهها. کلبی گفت: كالسحاب، چون ابر.

و «ظلل»، جمع ظلّه باشد، و ظلّه سایه بان بود، موج را به آن تشبیه کرد در کثرت و

(۱). آط، آب، مش مسمی، آج، لب مسماء.

(۲). آط، آب، آج، لب: گفتند: معنی آن است که او اینکه به آن توانست که خدای.

(۳). آج، لب بر باطل اند.

(۴). همه نسخه بدلها: و تو. [...]

(۵). آج، لب: صابر شده.

(۶). آب: گفته‌اند.

(۷). همه نسخه بدلها بجز کا: برسد.

صفحه : ۳۰۴

ارتفاعش، چنان که نابغه گفت در صفت دریا- شعر:

يماشيهن اخضر ذو ظلال على حافاته فلق الرباب «۱»

و موج را با آن که واحد است، تشبیه به جمع از چند وجه باشد: یکی، ابعاض و اجزاء او خواست، چه موج مترکب باشد. و وجهی

دیگر آن که، موج مصدر است و واحد، و جمع او یکی باشد. دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ، عند آن حال خدای را بخوانند به اخلاص «۲» دعا و عبادت او را خالص دارند. و «دین»، اینکه جا طاعت است و تذلل. فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ، چون ایشان را برهاند با زمین خشک، بر دو گروه شوند: بهری از ایشان مقتصد باشند.

عبد الله عباس گفت: یعنی وفا کنند به آنچه گفته باشند.

ابن کيسان گفت: مؤمن باشند.

مجاهد گفت: در قول مقتصد باشند نه در ایمان.

کلبی گفت: میانه باشند، چه کافران در کفر و کفران مختلفند، همه یک طریقت ندارند. بعضی هستند که کافرترند، و اینکه لا یقتر است به ظاهر.

آنگه آنچه معادل اینکه کلام است از کلام بیفکند للدلالة «۳» علیه، و التقدير: و منهم جاحد للنعمة «۴». و ما یجحدُ بآیاتنا، و بهری از ایشان جاحد و کافر «۵» باشند. آنگه گفت: به آیات ما جحد نکند الا هر غداری کافری. و گفته‌اند: «ختر» بلیغتر از «غدر» باشد، قال عمرو بن معدی کرب- شعر:

و انک «۶» لو رأیت ابا عمیر ملأت یدیک من غدر و ختر

آنگه در آمد و در وعظ مردم گرفت «۷»: یا ایُّهَا النَّاسُ، ای مردمان از مؤمن و کافر «۸» و بر و فاجر؟ اتَّقُوا رَبَّكُمْ، بررسی از خدای و اجتناب کنی از معاصی او. و اخشوا یوماً، و بررسی از روزی که، لا یجزی والد عن ولده، که هیچ پدر غنا نکند از

(۱). مآخذ شعری: الدنان.

(۲). همه نسخه بدلها و.

(۳). آج، لب: لدلالة.

(۴). چاپ شعرانی (۸۲/۹) و بهری از ایشان جاحد و کافر نعمت باشند.

(۵). همه نسخه بدلها نعمت.

(۶). برخی مآخذ شعری: فانک.

(۷). همه نسخه بدلها بجز کا گفت.

(۸). آب: مؤمنان و کافران.

صفحه : ۳۰۵

فرزند «۱»، و او را سود ندارد «۲» و به جای او بنه ایستد، و خویشتن به فدای او نکند. و لا مولود، و نه نیز هیچ فرزند غنا نکند از پدرش. اِنَّ وَعَدَ اللّٰهُ حَقًّا، که وعده خدای حق است و درست. فَلَا تُغْرَنُّكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا، نباید تا زندگانی دنیا شما را مغرور کند و بفریباند. و لا یغرنکم بالله الغرور، و شما را مغرور مکناد به خدای شیطان. و «الغرور»، الكثير الاغترار، بنای مبالغت است. بیشتر مفسران گفتند: مراد شیطان است. سعید جبیر گفت: غرور آن باشد که معصیت کند و بر خدای تمنای مغفرت کند.

آنگه گفت: اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ، مفسران گفتند: آیت در مردی آمد نام او وارث بن عمرو. از اهل بادیه پیامد و رسول را پرسید که: قیامت کی خواهد بودن! و خبر ده ما را تا باران امسال چند خواهد آمدن «۳» که دل ما در آن بسته است برای مواشی! و اهل من آبستن است، بگو تا چه زاید چون بار بنهد! و بگو تا حال ما فردا [۲۲۹-ر]

چه خواهد بودن! و بگو تا من به کدام زمین خواهم مردن! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

عبد الله عمر گفت: که رسول - علیه و علی آله السلام «۴» - گفت:

«مفاتیح الغیب خمسۀ»

فی قوله: وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ «۶» إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ - تا به آخر.

عمرو بن سعید «۷» گفت رسول را که: یا رسول الله؟ علمی هست که تو را نداده‌اند! گفت: مرا علمی بسیار نکو دادند «۸» و لکن

بسیار علم است که مرا ندادند، آنکه اینکه آیت بر خواند و گفت: اینکه پنج چیز جز خدای «۹» نداند. حق تعالی گفت در اینکه

آیت که: علم قیامت بنزدیک خدای است، و علم آن که باران کی فرود آرد.

(۱). همه نسخه بدلها: فرزندش.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: سود نتواند کرد.

(۳). همه نسخه بدلها بجز کا: خواهد آمد. [...]

(۴). آط، آب، آج، لب: رسول - علیه السلام.

(۵). همه نسخه بدلها: خمس، اساس در حاشیه، خطی متفاوت از متن: خمس.

(۶). سوره انعام (۶) آیه ۵۹.

(۷). آج، لب: اینکه سعید، آب، مش: عمرو بن سعد، کا: عمرین.

(۸). آب، مش: داده‌اند.

(۹). آب: جز خدای تعالی کس.

صفحه : ۳۰۶

وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ، و او داند که در رحم آبستان «۱» چیست از نر و ماده، و کس نداند که فردا چه خواهد کردن، و کس نداند

که به کدام زمین فرمان خدای به او رسد.

و قوله: بِبَئِ أَرْضٍ، با آن که زمین مؤنث است در او چند قول گفتند: یکی آن که ابی کعب «بَأَيَّةِ أَرْضٍ» خواند، جز آن است که

اینکه شاذ است. وجه [دگر]

«۲» در او آن است که: «ارض» را تأنیث نه حقیقی است، هم تذکیر روا باشد در او هم تأنیث، و اگر چه تأنیث غالب است.

و گفتند: مراد به زمین مکان است، رجوعا الی المعنی، و علی هذا قول الشاعر:

فلا مزنة ودقت ودقها ولا ارض اقبل ابقالها

إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ، که خدای عالم است و دانا، و تکرار آن برای اختلاف لفظ کرد.

(۱). آب، آج، لب، مش: آبستن، آط: آبستان.

(۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

صفحه : ۳۰۷

سوره السجده

«۱» اینکه سورت مکی است، و عدد آیات او سی است در کوفی، و بیست و نه در عدد «۲» بصری. و سیصد و هشتاد کلمت است، و هزار و پانصد حرف است.

عبد الله عتیس روایت کرد از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت: هر که او سورت سجده «۳» بخواند، چندان ثواب دهند او را که ثواب آن کس که در شب قدر در عبادت با روز آرد. و جابر بن عبد الله انصاری گفت: رسول - صلی الله علیه و علی اله - هیچ شب نخفتی تا اینکه سورت و سوره الملک بر نخواندی، و گفتی: اینکه دو سورت زیادت است بر دیگر سورت‌های قرآن به هفتاد حسنه، و هر که اینکه «۴» سورت بخواند او را هفتاد حسنه بنویسند، و هفتاد سیئه بسترند، و هفتاد درجه ترفیع «۵» کنند.

[سوره السجده (۳۲): آیات ۱ تا ۱۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (۱) تَنْزِيلِ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (۳) اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ (۴)

يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (۵) ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (۶) الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ (۷) ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ (۸) ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ (۹)

وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ (۱۰) قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (۱۱) وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ (۱۲) وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (۱۳) فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۴)

إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ (۱۵) تَتَجَافَىٰ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ (۱۶) فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۷)

[ترجمه]

به نام خدای مهربان بخشاینده

سوگند به حروف معجم.

که فرستادن قرآن «۶» نیست شک «۷» در او از خدای جهانیان.

(۱). نام اینکه سوره در برخی تفاسیر «مضاجع» خوانده شده.

- (۲). همه نسخه بدلها: عدد در.
- (۳). آج، لب: سورة السجده.
- (۴). همه نسخه بدلها دو.
- (۵). همه نسخه بدلها: برفع.
- (۶). آط، آج، لب: فرو فرستادن کتاب که. [.....]
- (۷). آط، آج، لب: شکی.

صفحه : ۳۰۸

یا می گویند فرا بافت «۱» محمّد قرآن را، بلکه او حق و راست است از خدای تو تا بیم کنی گروهی را که نیامد بدیشان از بیم کننده از پیش تو تا مگر ایشان راه یابند.

خدای- عزّ و جل- آن است که بیافرید آسمانها و زمین و آنچه میان آسمان و زمین است در شش روز، پس راست بیستاد و مستولی گشت «۲» بر عرش، نیست «۳» شما را از جز او از «۴» دوستی و نه شفیع «۵»، ای نگیرید پند «۶» و یاد نیاورید. تدبیر می کند کار و فرمان را از آسمان سوی زمین، پس بر می شود سوی او در روزی که بود اندازه آن هزار سال از آنچه بر شمرد شما.

آن است داننده نهان «۷» و آشکار بی همتا و بخشاینده.

آن که نیکو کرد هر چیزی را آفرینش او، و اوّل بیافرید «۸» مردم را «۹» از گل. پس کرد زاده او از آبی بیرون کشیده از پشت مرد، از آبی خوار و ضعیف «۱۰». پس راست «۱۱» گردانید او را مردمی، و در دمید در او از روح او «۱۲» تا زنده شد و

- (۱). آط، آب، مش: که فرا بافته.
- (۲). آط، آج، لب: پس بن ای، آب، مش: پس مساوی شد.
- (۳). آط مر.
- (۴). آط، آج، لب: هیچ.
- (۵). آب، مش: شفاعت خواهی.
- (۶). آط، آج، لب: چراند نگیرید.
- (۷). آط، آج، لب: نهانها.
- (۸). آط، آج، لب، مش: و ابتدا کرد آفریدن.
- (۹). آط، آب، آج، مش: آدمی را.
- (۱۰). آط، آج، لب: از آب گنده، آب، مش: آبی ضعیف.
- (۱۱). آط، آج، لب: راست اندام.
- (۱۲). آط، آج، لب: خود.

صفحه : ۳۰۹

کرد شما را گوش شنوا، و چشمها بینا و دلها، اندک است آنچه شکر می‌کنید»^۱).

و گفتند: ای چون نیست گردیم»^۲ اندر زمین، ای ما را زنده کند اندر آفرینشی نو»^۳ بل که ایشان به باز رسیدن به خدای ایشان کافراند»^۴.

بگو یا محمد بمیراند شما را فریشته مرگ آن که موکل کرده‌اند به شما، پس سوی خداوند شما»^۵ باز گرداندتان»^۶.

و اگر بینی تو چون جرم کنندگان باز پس افگندگان باشند از تشویر سرهای خویش»^۷ را از نزدیک خداوند ایشان، گویند: ای خداوند ما بدیدیم ما و بشنیدیم ما باز گردان ما را با دنیا تا بکنیم نیکی، بدرستی که ما بی‌گمانانیم»^۸.
و اگر خواستیمی»^۹ ما بدادیمی»^{۱۰} هر تنی را راه راست او، و لکن واجب شد گفتار از من که هر آینه پر کنم دوزخ را از پری و آدمی همگان.

پس بچشید بدانچه فراموش کردید فرا رسیدن اینکه روز شما اینکه، بدرستی که ما فراموش کردیم شما را و بچشید عذاب جاویدان بدانچه بودید شما می‌کردید.

(۱). آط، آج، لب: اندکی اند سپاس دارنده. [...]

(۲). آط، آج، لب: چون گم شدند، آب، مش: چون ما ناپدید شده باشیم.

(۳). آب، مش: آیا در دیگر آفریدن نو خواهیم بود.

(۴). آط، آج، لب: به دیدار پروردگار خود کافر شدند.

(۵). آط، آج، لب: خود.

(۶). آط: باز گردیدید، آج، لب: باز گردید.

(۷). آط: فرود افتنده سرها خود، آج، لب: فرود افشاند سر خوانده، آب، مش: در پیش افگنده باشند سرهای خود.

(۸). آب، مش: یقین دانستگانیم.

(۹). آط، آج، لب: خواهیم.

(۱۰). همه نسخه بدلهای: بدهیم.

صفحه : ۳۱۰

بدرستی که ایمان آورد»^۱ به نشانه‌های ما آنان که چون یاد کنندشان بدان بیوفتنند»^۲ سجد کنندگان و تسبیح کردند به شکر خداوند خویش را، و ایشان نکنند گردن کشی.

دور می‌شود»^۳ پهلوه‌های ایشان از خوابگاه»^۴ می‌خوانند خداوند خویش ترسان و امید دارند و از آنچه روزی کردیم ایشان را نفقه کنند.

نمی‌داند تنی»^۵ آنچه پنهان کرده‌اند ایشان را از روشنی چشمها پاداش دادنی بدانچه بودند می‌کردند [۲۳۱-ر]

قوله تعالی: الم، تَنْزِيلُ الْكِتَابِ، «تنزیل» مرفوع است به خبر ابتدای محذوف. و بعضی گفتند: الم، در محل رفع است و تَنْزِيلُ خبر اوست. لا- رَبِّبَ فِيهِ، در او شک»^۶ نیست، و گفتند: صورت خبر است و معنی امر، ای لا- ترتابوا فيه، شك مکنید در او. مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ، «من»، تعلق دارد به تنزیل، یعنی از قبل خدای است و از نزدیک اوست، و»^۷ هیچ وجه معقول نیست اضافه کلام را با او، جز آن که فعل اوست و گفته او.

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ ﴿۸﴾ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ، بل اینکه قرآن حق و صدق است از

(۱). آط، آج، لب: که بگرویدند، آب، مش: که ایمان دارند.

(۲). آط، آج، لب: بر روی افتند.

(۳). آط، آج، لب: بر خیزند، آب، مش: تا یکسو شود.

(۴). آط، آج، لب ها، آب، مش: بسترها.

(۵). آب، مش: پس نداند هیچ کس. [.....]

(۶). همه نسخه بدلها بجز کا: شکی.

(۷). مش به.

(۸). همه نسخه بدلها و.

(۹). آج، لب: ام یقولون.

(۱۰). همه نسخه بدلها: فرا بافته است.

صفحه : ۳۱۱

خدای تعالی. لُتُنِدِرَ قَوْمًا، تا بترسانی قومی را که ایشان را نذیری و پیغامبری نیامد از پیش تو.

قتاده گفت: امتی بودند امی پیش از محمد، ایشان را پیغامبری نبود در آن عهد.

عبد الله عیاس گفت: و مقاتل: اینکه در زمان فترت بود میان عیسی - علیه السلام - و محمد - صلی الله علیه و علی آله. لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ، تا همانا راه یابند و مهتدی شوند.

الله الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خدای آن است «۱» که بیافرید آسمان و زمین و آنچه میان ایشان است «۲» در شش روز، یعنی در مقداری از زمان که تقدیر آن شش روز باشد، چه پیش از خلق آسمان و زمین و آفتاب روز و شب نبود. ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، آنگاه مستولی شد بر عرش. مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ «۳» يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ، تدبیر کارها او می کند از آسمان تا «۴» زمین.

گفتند «۵»: معنی آن است که وحی او می فرستد از آسمان به زمین بر دست جبریل «۶».

ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ، آنگاه بر بالا- شود به او و بنزدیک او، یعنی به آسمان و آن جای است که در آن جا کس «۷» را ملکی و ملکی نیست جز او را، مختص است قدیم تعالی به تصرف در او، نه آن که او بر آسمان است، و مثله قوله: إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي «۸» وَ مَنْ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ «۱۰» فِي يَوْمٍ، ای من ایام الدنیا. كان مقداره، یعنی مقدار طریق «۱۱». أَلْفَ سَنَةٍ، در رهی «۱۲» و مسافتی که مقدار آن هزار ساله بود، پانصد ساله راه به فرود آمدن و پانصد

(۱). آط، آب، مش: خدای است، آج، لب: خدای راست.

(۲). آب فی سِتِّهِ أَيَّامٍ

(۳). همه نسخه بدلها: اینکه قسمت اخیر آیه را ندارند.

(۴). همه نسخه بدلها به.

(۵). آط، آج، لب: گفت، آب: گفته اند.

- (۶). همه نسخه بدلها علیه السلام.
 (۷). همه نسخه بدلها: کسی.
 (۸). سوره صافات (۳۷) آیه ۹۹.
 (۹). همه نسخه بدلها فی. [.....]
 (۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۱۰۰.
 (۱۱). همه نسخه بدلها: طریقه.
 (۱۲). آط، آب، مش: روزی، آج، لب: روز.

صفحه: ۳۱۲

ساله راه به صعود «۱» بر شدن، یعنی اگر یکی از بنی آدم خواهد تا قطع آن مسافت کند به هزار سال قطع تواند کردن بر اینکه تأویل. معنی آیت وصف مقدار عروج فریشتگان باشد به آسمان، و مقدار مدت نزول ایشان. اما قوله: تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ [خَمْسِينَ]

«۲» باشد بن باشد بن، بر اینکه تأویل مدت مقدار مقطع مسافت باشد از زمین تا به سدره منتهی «۴» که مقام جبریل است. گفت جبریل و فریشتگان «۵» که با او باشند از ساکنان سدره منتهی «۶» پنجاه هزار ساله قطع مسافت کنند در روزی از روزهای دنیا، اینکه معنی قول مجاهد است و قتاده و ضحاک.

ابو هریره روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: یک روز فریشته‌ای آمد به نزد من از خدای تعالی به پیغامی «۷». چون پیغام بگزارد، یک پای بر گرفت و بر آسمان نهاد و دگر پایش بر زمین «۸».

بعضی دگر گفتند: معنی آیت آن است که خدای تعالی تدبیر می کند کارهای دنیا «۹» از آسمان تا به زمین در مدت ایام بقای دنیا، آنگه کار و تدبیر کار با او شود پس انقضاء و انقطاع ایام دنیا در روزی که مقدار او هزار سال بود، و آن روز قیامت است. و اما قوله: خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ «۱۰» مِمَّا تَعُدُّونَ، یعنی از سالیان شما که می شماری سالی دوازده ماه سیصد و شست «۳» روز. ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ، اوست که دانای نهان و آشکار است و عزیز و بخشاینده است. الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ، آن خدای که نکو بکرد هر چیزی را خلقت او.

نافع خواند و اهل کوفه: «خلقه» علی الفعل الماضي «۴»، معنی آن باشد که: نکو آفرید آنچه آفرید. و قوله: خَلَقَهُ، بر اینکه قراءت جمله باشد از فعل و فاعل در محل جر بر صفت شیء. و باقی قراء «خلقه» «۵» خواندند به سکون «لام». آنگه در وجه اعراب و معنی او خلاف کردند، قول نکوتر آن است که: نصب او بر بدل «۶» الاشتمال «۷» است، و تقدیر او آن که: احسن خلق کل «۸» شیء، و مثله قوله:

يَسْتَلُونَكُ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ «۹» وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ، و ابتدای خلق آدم از گل کرد.

(۱). بیت در نسخه بدلها نیامده است. [.....]

(۲). همه نسخه بدلها: برفته.

(۳). همه نسخه بدلها: شصت.

(۴). همه نسخه بدلها و.

(۵). آج، لب و.

(۶). آط، آب، مش: بر بدل بود بدل.

(۷-۸). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۹). سورة بقره (۲) آیه ۲۱۷.

(۱۰). همه نسخه بدلها: ایقان.

(۱۱). همه نسخه بدلها: خلق او.

صفحه : ۳۱۴

ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ أَنْگه نسل و فرزندان او را بیافرید، و «جعل»، به معنی خلق است اینکه جا، و «نسل» فرزند باشد و واحد و ثنیه و جمع در او بر یک وجه بود. و مراد به «سلاله» نطفه است، و اصل او هر چیزی باشد که از چیزی بیرون آید، و فرزند را «سلاله» خوانند لانسلاله من الأب و الام، قال الشاعر - شعر:

فجاءت به غضب الادیم غضنفره سلاله فرج کان غیر حصین

و مثله: السلیه، قال [الشاعر]

«۱» - شعر:

سلیله سابقین تناجلاها اذا نسبا یضمهما الکراع

من ماء مهین، از آبی ضعیف، و اصله من المهنة و هی الخدمه.

ثُمَّ سَوَّاهُ، آنکه آدمی را خلقی سواء تمام بیافرید. وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ، و روح در او دمید و جان در او آفرید. وَ جَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ، و شما را چشم و گوش و دل بیافرید. قَلِيلًا ما تَشْكُرُونَ، آنکه گفت: اندک شکر می کنی او را، یعنی بر اینکه نعمتها که با شما کرد، و «ما» مصدری است.

وَ قَالُوا أِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ، ای هلکنا و بطلنا و صرنا ترابا. و گفتند: چون ما در زمین هلاک و ناچیز و ناپدید شده باشیم، و اینکه اصل ضلال «۲» است در لغت يقول العرب: ضل الماء فی اللبن اذا ذهب فيه فلم يظهر و لم یتمیز، و قولهم: اضل الميت، ای دفنه، و قال الشاعر - شعر:

و اب مضلوه بعین جلیئه و غودر بالجولان حزم و نائل

ای دافنوه.

إبن محیصن خواند: «ضلنا» به کسر «لام». و حسن بصری خواند: «صلنا»، به «صاد» غیر معجم، من قولهم «۳»: صل اللحم و اصل اذا انتن، چون ما در زمین مردار شویم.

أَ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ، ما را دگر باره خلقی نو خواهند آفریدن! اینکه منکران بعثت و نشور گفتند، حکایت قول ایشان است، حق تعالی گفت در حق ایشان: بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ، ایشان به لقای خدای و بازگشت با سرای جزا کافرند.

(۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: اضلال.

(۳). اساس: قوله، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد.

صفحه: ۳۱۵

قُلْ، بگو ای محمد: يَتَّوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ [الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ، که جان شما بر دارد ملك الموت]

«۱»، که او را بر شما موکّل کرده‌اند، یعنی به قبض روح شما.

در خبر است که رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند انواع فریشتگان را می‌دیدم همه در روی من می‌خندیدند [۲۳۲-ر]

با بشر و «۲» بشاشت و طلاق و وجه. فریشته‌ای را دیدم با سهم و هیبت بر کرسی نشسته و لوحی در دست گرفته و در او می‌نگرید. من بر او سلام کردم، مرا جواب داد و در روی من تبسم نکرد، و چشم با لوح افگند.

من گفتم: یا جبریل؟ اینکه کیست که مرا هیچ بشاشتی نمود، و در روی من بنخندید! گفت: اینکه ملك الموت است، تا خدای او را بیافریده است او نخندیده «۳» است. من بر او فرا شدم «۴»، گفتم: یا ملك الموت؟ تو به یک ساعت «۵» به همه جهان چگونه برسی! گفت: من از اینکه جا که تو می‌بینی که هستم بنجیم «۶»، و لکن حق تعالی اینکه دنیا را در پیش من چنان نهاده است که «۷» خوانی در پیش کسی بنهند، چنان که دست او هر کجا که «۸» خواهد برسد من در زمین می‌نگرم هر کجا خواهم دست دراز کنم، و نیز مرا اعوان باشند از ملائکه رحمت و عذاب، آن جا که خواهم «۹» ایشان را بفرستم.

گفتم: اینکه لوح چیست! گفت: بر اینکه لوح نام آنان است که آجال ایشان در اینکه سال خواهد بودن. من می‌نگرم هر که او را وقت در آمده باشد جان او بردارم.

مجاهد گفت: زمین در پیش او چون تشتی «۱۰» است، هر کجا خواهد دست دراز کند. مقاتل و کلبی گفتند: ما را روایت «۱۱» کردند که، نام ملك الموت عزرائیل «۱۲» است،

(۱). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط و با توجه به مفهوم عبارت، تصحیح شد.

(۲). مش: بشره. [.....]

(۳). مش: است هرگز نخندیده.

(۴). همه نسخه بدلها و.

(۵). مش: یک ساعته.

(۶). مش: بنجیم.

(۷). آط، آج، لب: چون.

(۸). آط، آب، مش او.

(۹). آب که.

(۱۰). آب، آج، لب، مش: طشتی.

(۱۱). آط، آب، مش: مقاتل گفت و کلبی روایت.

(۱۲). آب، مش: عزرائیل.

صفحه: ۳۱۶

و او را چهار پر است: یکی به مشرق، و یکی به مغرب، و یکی به اقصای عالم آن جا که مهب باد صباست، و دگر پر به دگر «۱» اقصای آن جا که مهب باد جنوب است، و بک پای به مشرق دارد و یک پای به مغرب «۲»، و خلقان در «۳» پیش او و دنیا چنان است که گفت «۴» دست یکی از ما در پیش دگر دست که بی رنج آنچه خواهد از او بگیرد، او جان خلق همچین بر دارد. و او را اعوانند از فریشتگان رحمت و فریشتگان عذاب.

عبد الله عباس گفت: یک گام او چندان باشد که از مشرق تا به مغرب.

معاذ جبل گفت: ملک الموت را حربه‌ای است که از مشرق تا به مغرب برسد «۵».

و او در روی مردم می‌نگرد هر روز دو بار. چون کسی را بیند که اجل بنزدیک «۶» رسیده باشد، سرش به آن حربه بزند، و گوید: پس از اینکه زیارت او در میان مردگان کنید.

شهر بن حوشب گفت: یک «۷» روز ملک الموت در نزدیک سلیمان شد - علیهما - السلام - از جمله همنشینان او در یکی می‌نگرید، تا چند بار به او نگرید. چون برفت آن مرد گفت سلیمان را: یا رسول الله؟ اینکه مرد که بود! گفت: ملک الموت بود.

گفت: در روی من بسیار می‌نگرید، ترسم «۸» مرا اجل نزدیک رسیده است، و لکن یا رسول الله؟ اگر باد را فرمایی تا مرا به زمین هند برد. سلیمان باد را فرمود تا او را به زمین هند برد و بنهاد.

بر دگر روز ملک الموت با پیش سلیمان آمد. سلیمان گفت: یا ملک الموت؟ دیروز «۹» در فلان مرد از همنشینان من بسیار می‌نگریدی، چرا! گفت: تعجب آن را که خدای مرا فرموده بود که جان او بر دارم «۱۰» به زمین هند، و من او را بر «۱۱» تو دیدم؟

(۱). آب، مش: پر دیگر.

(۲). آج، لب، مش دارد.

(۳). همه نسخه بدلها: از.

(۴). همه نسخه بدلها: کف. [...]

(۵). آج، لب: برسد.

(۶). همه نسخه بدلها: اجل او نزدیک.

(۷). آط، آج، لب: یکی.

(۸). مش که.

(۹). اساس: دی روز/ دیروز.

(۱۰). آط، آب، مش: بردار.

(۱۱). آط، مش: نزدیک، آب، آج، لب: بنزدیک.

صفحه: ۳۱۷

گفت: پس چه کردی! گفت: به زمین هند جانم برداشتم، ندانم تا چون رسید به مدت «۱» نزدیک آن جا، و هو

قوله - علیه السلام: اذا اراد الله قبض عبد بارض جعل له فيها حجة

، چون خدای خواهد تا جان بنده‌ای به زمینی بردارد، او را آن جا حاجتی کند. اگر گویند: چگونه جمع کنی میان اینکه آیات تا متناقض نشود من قوله: الله يتوفى الأنفس حين موتها «۲» قل يتوفاكم ملك الموت، و قوله: توفته رؤسنا «۳» و هو الذي يتوفاكم بالليل «۴» و لو ترى إذ المجرمون نكسوا رؤسهم عند ربهم، گفت: و اگر بینی ای محمّد چون گناهکاران بنزدیک خدای سرها در

پیش افکنده باشند [۲۳۲-پ]

از شرم گناهانی «۷» که کرده باشند. رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا، ای یقولون «۸»: اینکه از جمله آن جایهاست که قول محذوف باشد اینکه «۹» جا، می گویند: بار خدایا؟ ما بدیدیم و بشنیدیم. فَأَرْجِعْنَا، ما را با دنیا بر تا عمل صالح کنیم که ما را علم یقین حاصل شد. و جواب «لو» از کلام محذوف است، تقدیر آن که: «لو تری لرأیت امرا فظیعا» «۱۰» اگر آن کار بینی عظیم «۱۱» دیده باشی. -----
 (۱). همه نسخه بدلها: به مدتی. (۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۴۲. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۶۱. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۶۰. (۵). همه نسخه بدلها: بردارد. (۶). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها «را» ندارد. (۷). همه نسخه بدلها: گناهان. [...]

(۸). چاپ شعرانی (۹۰/۹) ربنا. (۹). مش: آن جا. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز کا: قطیعا. (۱۱). آط، آب، مش: اگر آن بینی کاری عظیم. صفحه: ۳۱۸ وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى، گفت: اگر ما خواستمانی هر نفسی را هدی بدادمانی «۱»، یعنی اگر ما خواستمانی ارادت جبر و اکراه هر کسی را قهر کردمانی، و الجاء بر ایمان و افعالی کردمانی «۲» با او که عند آن ملجأ شدی به ایمان، و لکن مصلحت در تکلیف خلاف اینکه اقتضا می کند، چه مکلف باید تا ایمان به اختیار خود آرد تا مستحق مدح و ثواب باشد بر آن و بر ترک کفر، چه اگر ما او را الجاء کنیم بر آن، او را بر آن ثوابی نباشد. و معنی آیت اخبار است از قدرت او- جل جلاله- بر اینکه، و آن که اینکه متعذر نیست بر او «۳»، چون نمی کند نه از جهت تعذر نمی کند. وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي، و لکن قول از من سابق «۴» شده است و واجب که دوزخ پر کنیم از آدمیان و جنیان، و هو قوله «۵»: لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنكَ وَمِمَّن تَبَعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ «۶» فذوقوا، ای ثم یقال لاهل النار: «ذوقوا»، پس گوئیم اهل دوزخ را «۷» بچشی. بما نسیتم، [ای]

«۸»، بما ترکتم، به آنچه رها کردی فرمان خدای و فراموش کردی جزای خدای تعالی. و بیان «لقاء» کرده ایم در مواضعی «۹»، و «هذا» اشارت است به روز. إِنَّا نَسِينَاكُمْ، ما فراموش کردیم شما را در دوزخ، یعنی رها کردیم شما را تا از جمله فراموشان شدی. و نسیان را که مضاف است با خدای تعالی چند تأویل باشد: یکی ترک، که نسیان در کلام عرب ترک باشد. و دوم، آن که با ایشان معامله فراموشان کند از طول عذاب، چنان که یکی از ما گوید: فلان در زندان فراموشان است چون او را مخلمد در زندان کرده باشند. ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز کا: بدادیم. (۲). همه نسخه بدلها: کردیم.

(۳). همه نسخه بدلها و. (۴). همه نسخه بدلها: سبق. (۵). همه نسخه بدلها لإبلیس. (۶). سوره ص (۳۸) آیه ۸۵. (۷). مش که. (۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها: بجز کا مواضع. صفحه: ۳۱۹ دگر آن که، مراد جزای نسیان است، آن را نسیان خواند بر طریق ازدواج کفوله: وَمَكْرُؤًا وَمَكْرُؤًا وَاللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ «۲» فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ «۳» وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ، و بچشی عذاب جاودانی «۴» به آنچه کرده ای. کعب الاحبار گفت: چون روز قیامت باشد و خلائق را در صعید سیاست بدارند و اهل دوزخ را به دوزخ سپارند، فریشتگان برخیزند و شفاعت کنند «۵»، شفاعت ایشان مقبول «۶» شود. و جماعتی را از دوزخ بیارند [به شفاعت ایشان. آنگه پیغامبران برخیزند و]

«۷» شفاعت کنند، به شفاعت ایشان گروهی دگر بیایند «۸»، آنگه شهیدان شفاعت کنند [آنگه مؤمنان شفاعت کنند]

«۹» تا آنگه که شفاعت شفیعان برسد رحمت بیاید. و اینکه بر سبیل توسع باشد، و گوید: بار خدایا؟ مرا نیز شفاعتی می رسد! حق تعالی گوید: بلی، شفاعت کن، گوید: بار خدایا؟ در که! گوید: در هر بنده ای و پرستاری که مرا یاد کرد در مقامی، یا از من بترسید، یا به من امید داشت، یا در همه عمر مرا یک روز بخواند به خوف یا به رجاء، او را از دوزخ [بر آر. ایشان را از دوزخ]

«۱۰» بر آرند جمله، تا در دوزخ نماند الا آن که خدای تعالی به او مبالات نکند. آنگه حق تعالی بفرماید تا در دوزخ ها گیرند «۱۱» و در بندند. از آن پس هیچ راحت در او نشود، و هیچ غم از او بیرون «۱۲» نشود. و گویند، فریشتگان عند آن حال گویند «۱۳»: فذوقوا بما نسیتم لقاء یومکم هذا إِنَّا نَسِينَاكُمْ- الایة. إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا حُزُوا سَجْدًا، آنگه گفت: به حقیقت ایمان آنان

دارند به آیات ما که چون ایشان را تذکیر کنند، و ذکر ما «۱۴» یاد دهند ایشان

(۱۳- ۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۵۴. [.....]

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۵. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴. (۴). آج، لب: جاویدانی، کا: جاودان. (۵). مش و. (۶). مش: قبول. (۱۰- ۹- ۷). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۸). همه نسخه بدلها: بیارند. (۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). همه نسخه بدلها: بیرون. (۱۴). همه نسخه بدلها: من. صفحه: ۳۲۰ را، به روی در آیند به سجده و تسبیح کنند به حمد و شکر من، و استکبار نکنند و استنکاف ندارند از آن. و بنزدیک اصحاب ما اینکه جایگاه سجده واجب است بر خواننده و مستمع، اما سامع بر او واجب نیست سجده. تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ، آنکه گفت: از صفت ایشان اینکه بود [۲۳۳- ر]

که، پهلوهای ایشان بر بستر نیارآمد. و «تجافی» تفاعل باشد از جفا، و آن نَبَوُّ «۲» و ارتفاع باشد، بقول العرب: جاف ظهرک عن الجدار، و جفت عینه من الغمض، اذا لم تنم. مالک دینار گفت: از انس مالک پرسیدم اینکه آیت و گفتم که بودند آنان که پهلوها از بستر برداشتند، و چه بود عبادت ایشان! گفت: جماعتی از اصحاب رسول در «۳» میان نماز شام و خفتن نماز کردند، آیت در حق ایشان آمد. عبد الله عمر گفت: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- گفت: هر که او تعقیب کند «۴» میان نماز شام و خفتن، خدای تعالی برای او دو گوشک بنا کند در بهشت هر یکی یک ساله راه، و در او چندان درختان میوه باشد که اگر اهل دنیا از مشرق تا به مغرب حاضر آیند ایشان را کفایت باشد، و آن نماز تائبان باشد، و آن را ساعت غفلت گویند. و از جمله دعای مستجاب که آن را رد نکنند دعایی بود که میان نماز شام و خفتن کنند. هشام بن سالم روایت کند «۵» از صادق- عَلَيْهِ السَّلَام- که او گفت: هر که او میان نماز شام و خفتن دو رکعت نماز کند «۶»، در رکعت اول «الحمد» بخواند، و «۷»: وَ ذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا «۸» وَ كَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ «۹» وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ «۱۲» إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ «۳» قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۵» تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ- الایة. ابو العالیه و حسن و مجاهد و ابن زید گفتند: قیام شب است به نماز شب برخاستن. معاذ جبل روایت کرد که: رسول- عَلَيْهِ السَّلَام- گفت: تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ، اینکه آیت در حق آنان آمد که نماز شب کنند. معاذ گفت: در بعضی سفرها با رسول بودم، گفتم: یا رسول الله؟ مرا علمی بیاموز که مرا به بهشت نزدیک کند و از دوزخ دور کند. گفت: یا معاذ؟ از چیزی عظیم پرسیدی. و اینکه سهل است بر آن که خدای بر او سهل کند: خدای را پرستی، و ----- (۱). آط، آج، لب: هیچ حاجت از خدای نخواهد و الا روا کند. (۲). همه نسخه بدلها بجز کا نماز. (۳). سوره زلزله (۹۹) آیه ۱. (۴). مش: دویم. (۵). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۶). آط، آب، مش: تحصص. (۷). همه نسخه بدلها: عدد. [.....]

صفحه: ۳۲۲ به او شرک نیاری، و نماز به پای داری، و زکات مال بدهی، و ماه رمضان روزه داری، و حج خانه بکنی. آنکه گفت: تو را ره نمایم بر درهای خیر: روزه سپر است و صدقه خشم خدای بنشانند و نماز شب در میانه شب. آنکه اینکه آیت بر خوانند: تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ تا به آخر «۱». آنکه گفت: تو را خبر «۲» دهم به ملائک و قوام اینکه جمله! گفتم: بلی یا رسول الله؟ زبان خود به دست گرفت و گفت: اکف لسانک، زبان نگاه دار. من گفتم: یا رسول الله؟ ما را بخواهند گرفتن به گفتار زبان! گفت: یا معاذ: ثَلَاثَةٌ أَمَّا يَكُفُّ النَّاسَ فِي النَّارِ عَلَى وَجْهِهِمْ أَلَّا حَصَائِدَ السَّنَنِ، مردم را در دوزخ فگند «۳» أَلَّا آفَتِ زَبَانُهُمْ! ضَحَّاكُ گفتم «۴»: مراد نماز شام و خفتن و نماز بامداد است که مردم «۵» به جماعت بکنند. شهر بن حوشب روایت کرد از اسماء بنت عمیس که گفت، از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- شنیدم [۲۳۳- پ]

که گفت: چون روز قیامت باشد و خلاق را در موقف عرض بدارند، و منادی ندا کند از قبل ربّ العزّة ندایی که همه اهل جمع بشنوند: لِيَقُمَ الَّذِينَ كَانَتْ تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ، خیزید «۶» آنان که شب خاستگان بوده‌ای «۷» در دنیا؟ جماعتی بر خیزند اندک. آنکه گوید: برخیزید کسانی «۸» که خدای را شکر کرده‌ای در سزاء و سزاء؟ جماعتی دیگر برخیزند اندک، ایشان «۹» دو گروه را به بهشت برند. آنکه حق تعالی در حساب خلاق گیرد. آنکه حق تعالی وصف ایشان کرد «۱۰»، گفت: يَدْخُلُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ

طَمَعًا، گفت: ایشان خدای را خوانند به خوف و طمع، یعنی به ترس و امید، گاه از عقابش (۱۱) -----
 ----- (۱). مش آیه. (۲). مش می. (۳). آج، لب: افگند. (۴). همه نسخه بدلها بجز کا آن است. (۵). همه نسخه بدلها: مرد.
 (۶). آط، آب، آج، لب: برخیزند، مش: برخیزند. (۷). همه نسخه بدلها: بوده‌اند. (۸). آج، لب: آن کسانی، کا: ای کسانی. (۹). همه
 نسخه بدلها هر. (۱۰). مش و. (۱۱). مش: عتابش. صفحه: ۳۲۳ می‌ترسند و گاه به رحمتش امید می‌دارند. وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ، و
 از آنچه ما ایشان را روزی کرده باشیم نفقه کنند. آنگه حق تعالی برای ترغیب و تحریص مؤمنان و سایر مکلفان بر افعال خیر گفت:
 فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ هِيَ حَيْثُ كَسَّ نَدَانْدُ. ما أَخْفَى لَهُمْ، که چه نهاده‌اند و خبیّه (۱) کرده (۲) برای او (۳) از ثوابی و نعمتی که چشم او به آن
 روشن شود. و «ما»، موصوله است. و گفتند: ابهامی، و اینکه ابهامی (۴) است که بر سبیل تعظیم. حمزه و یعقوب خواندند: «ما اخفی»
 به اسکان «یا» علی آئه مضارع اخفیت، که چه خواهم نهادن و بجاردن (۵) برای ایشان. و قَوْتُ اینکه قراءت حرف عبد الله مسعود
 است که او خواند: «نخفی»، علی آئه مضارع اخفینا. و محمّد بن کعب در شاذّ خواند: اخفی علی لفظ الماضي اضافه الی الله، یعنی
 اخفی الله. و باقی قراء خواندند: اخفی علی ما لم یسم فاعله من الماضي. ابو صالح روایت کرد از ابو هریره از رسول- صلی الله علیه
 و علی اله- که او گفت، خدای تعالی گفت: اعددت لعبادی الصّالحین ما لا عین رأّت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر،
 گفت: نهاده‌ام برای بندگان صالح آنچه هیچ چشم چنان دیده نیست (۶)، و هیچ گوش چنان شنیده نیست (۷)، و بر خاطر هیچ آدمی
 چنان گذشته نیست، از آنچه کس را بر آن اطلاع ندادند (۸). آنگه رسول را (۹) - علیه السلام - گفت: اگر خواهی اینکه آیت
 بخوانی: فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ هِيَ حَيْثُ كَسَّ نَدَانْدُ. عبد الله مسعود گفت: در تورات نبشته است (۱۰): لَقَدْ اَعَدَّ اللهُ لِلَّذِينَ تَتَجَافَى
 جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ مَالًا - عین رأّت و لا - اذن سمعت و لا - خطر علی قلب بشر، و لا - یعلمه ملک مقرب، و انه لفی القرآن: فَلَا تَعْلَمُ
 نَفْسٌ هِيَ حَيْثُ كَسَّ نَدَانْدُ. گفت: ----- (۱). همه نسخه بدلها بجز کا: خفیّه. (۲).
 آج، لب: کرده‌اند. (۳). مش: ایشان. [.....]

(۴). آج، لب: ابهام. (۵). اساس: بدون نقطه، آط، آب، آج، لب: بجاردن. (۶). آج، لب: چشم ندیده است. (۷). آج، لب: چنان
 نشنیده است. (۸). همه نسخه بدلها: ندادند. (۹). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۰). آب: نوشته‌اند، دیگر نوشته: نوشته است. صفحه:
 ۳۲۴ خدای (۱) ببجارد (۲) است برای آنان که پهلو از بستر بردارند (۳) آنچه هیچ چشم چنان ندیده است، و هیچ گوش چنان نشنیده
 است، و بر خاطر هیچ آدمی چنان نگذشته (۴) است، و هیچ فریسته مقرب نداند بدان (۵) و اینکه معنی در قرآن هست فی قوله: فَلَا
 تَعْلَمُ نَفْسٌ هِيَ حَيْثُ كَسَّ نَدَانْدُ. جزاء بما كانوا یعملون، و آنگه بیان کرد که: اینکه برای آن کردم که جزا و مکافات بود
 بر آنچه کردند، یعنی بواجب و استحقاق (۶).

[سوره السجده (۳۲): آیات ۱۸ تا ۳۰]

[اشاره]

أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ (۱۸) أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۹)
 وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابِ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ (۲۰) وَ
 لَنَذِقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَى دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۲۱) وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ
 مُنتَقِمُونَ (۲۲) وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ (۲۳) وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا
 لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ (۲۴) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۲۵) أَوْ لَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ

قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ أَلَّا يَسْمَعُونَ- (۲۶) أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ- (۲۷) وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ- (۲۸) قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ- (۲۹) فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانظُرْ إِلَيْهِمْ مُنْتَظِرُونَ- (۳۰)

[ترجمه]

ای آن کس که بود مؤمن چون آن کس بود که بود فاسق و کافر؟ نباشند برابر. اما آنان که ایمان آوردند و کردند نیکیها ایشان را بود بهشتهای آرام جای «۷»، فرود آوردنی «۸» اندر بهشت بدانچه بودند می کردند «۹». و امّا آنان که از فرمان خداوند - عزّ و علا- بیرون شدند، آرام جای ایشان بود آتش، هر گاه که خواهند که بیرون آیند از او باز گردانندشان در آن، و گویند ایشان را: بچشید عذاب آتش «۱۰» آن که بودید شما بدان به دروغ می داشتید. و بچشانیم ایشان را از عذاب نزدیکتر فرود «۱۱» عذاب بزرگتر، یعنی عذاب دوزخ تا مگر ایشان باز گردند. ----- (۱). آط، آب، آج، مش تعالی در توریت فرستاده است که خدای بنهاده است و. (۲). اساس: بدون نقطه، آط، آب، مش: بجا رده. (۳). همه نسخه بدلها برای خدای. (۴). آط: نگزشته. (۵). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: ندارد. (۶). همه نسخه بدلها قوله تعالی. (۷). آط: مأوی. [.....]

(۸). آب: فرود آمدنی. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: بدانچه کرده باشند. (۱۰). آط، آج، لب، مش: دوزخ. (۱۱). آط، آب، آج، لب: جز. صفحه: ۳۲۵ و کیست ستمکارتر از آن کس که پند دادند او را به نشانه‌های خدای او، پس روی بگردانند از آن، بدرستی که ما از جرمکاران «۱» کینه کشند گانیم. و بدرستی که بدادیم ما موسی را - علیه السلام - کتاب توریت، مه باش «۲» در شکی از فرا رسیدن فرا موسی - علیه السلام - اندر قیامت، و کردیم آن را راه نمایی «۳» فرزندان یعقوب را - علیه السلام. و کردیم ایشان را از ایشان پیشوایانی، راه راست می‌برند به فرمان ما چون صبر کردند و بودند به نشانه‌های ما بی گمانان. بدرستی که خداوند تو او جدا باز کند «۴» میان ایشان روز قیامت در آنچه بودند در آن خلاف می کردند. ای نه نمود «۵» راه «۶» ایشان را چندا «۷» که هلاک کردیم ما از پیش ایشان از گروهها، می‌روند در آرامگاههای ایشان بدرستی که در آن نشانه‌هاست، ای بنه می‌شنوند «۸»؟ «۹» ای نمی‌بینند که ما برانیم «۱۰» آب را سوی زمین ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: گناهکاران. (۲). مه باش / مباش. (۳). آط، آج، لب: بیانی، آب: هدایت. (۴). آط، لب: حکم کند، آب، مش: جدا می‌کند. (۵). نه نمود / نمود. (۶). آط، لب: نه ره می‌نماید، آب، مش: آیا هدایت نمی‌کند. (۷). آط، آب، لب، مش: چند. (۸). بنه می‌شنوند / نمی‌شنوند. (۹). اساس: تبصرون، به قیاس با نسخه آط، و با توجه به متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۱۰). آط، آب، لب، مش: می‌رانیم. [.....]

صفحه: ۳۲۶ درشت سخت «۱»، پس بیرون آریم بدان کشت «۲»، می‌خورد «۳» از آن چهار پایان «۴» ایشان و تنهای ایشان، ای «۵» نمی‌بینند؟ و می‌گویند کی بود «۶» اینکه فتح و نصرت اگر هستید شما راست گویان [۲۳۵- ر]

. بگو یا محمد روز فتح «۷» نکند سود آنان را که کافر شدند ایمان آوردن ایشان، و نه ایشان را زمان دهند «۸». روی بگردان از ایشان و چشم می‌دار اینکه روز را که ایشان چشم می‌دارند هلاک تو را «۹». قوله «۱۰»: أَلَمْ نَكُنْ مِنْكُمْ مَوْمِنًا كَمَا نَكُنْ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ، گفت: آن کس که مؤمن باشد چنان بود که آن کس که فاسق باشد! با هم راست نباشند. مفسران گفتند: آیت در «۱۱» امیر المؤمنین علی آمد، و الولید بن عقبه بن ابی معیط - که برادر عثمان بود از مادر - و سبب نزولش آن بود که: میان ایشان چیزی برفت. ولید علی را گفت: تو کودکی، و انا ابسط منک لسانا و احد سنانا و املاً منک حشوا فی الکتیبه، و من از تو به زبان فصیحترم، و به سنان تیزتر، و در میان لشکر از تو پایدارتر. امیر المؤمنین او را گفت: اسکت؟ فانک فاسق، خاموش باش که تو فاسقی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: أَلَمْ نَكُنْ مِنْكُمْ مَوْمِنًا كَمَا نَكُنْ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ، آن کس که مؤمن بود چنان بود «۱۲» که آن کس که فاسق باشد! راست نباشد. و برای آن گفت: «لا- یستوون»، و «لا یستویان» نگفت که آیت اگر چه در ایشان «۱۳» آمد، حکم آیت عام است در

جمله مکلفان، هیچ فاسق با هیچ مؤمن راست ----- (۱). آط، لب: به زمین خشک، آب: بی نبات. (۲). آط، لب: کشتی، آب، مش: کشت را. (۳). آط، لب: تا بخورد، آب، مش: می خورند. (۴). آب: چارپایان. (۵). آب، مش: آیا. (۶). لب: کجا باشد. (۷). آط، لب مکّه. (۸). آط، لب: در نگرند. (۹). آب: که ایشان انتظار کنند گان‌اند. (۱۰). همه نسخه بدلها تعالی. (۱۱). آب شأن. (۱۲). آط، آب، لب: باشد. (۱۳). آط، آب، لب، مش، کا دو. صفحه: ۳۲۷ نباشد. و نظم کلام اقتضای آن می‌کند که فاسق در آیت به معنی کافر است، برای آن که جمع بین الایمان و الفسق درست باشد، بین الکفر و الایمان درست نباشد «۱»، چه یک شخص هم مؤمن باشد هم فاسق، به ایمان مؤمن بود و به فسق فاسق، و آن «۲» مناقضه که از میان کفر و ایمان است از میان فسق و ایمان نیست. و اینکه ولید عقبه آن است که در عهد عثمان عقیان «۳» از دست او بر کوفه عامل بود. شبی از شبها همه شب خمر خورد و بامداد مست به مسجد آمد و در محراب رفت و مست نماز بامداد چهار رکعت بگزارد. آنگه باز نگرید با قوم، هم در نماز گفت: «ا ازید کم» «۴» فائی نشیط، بر چهار رکعت بیفزایم که من بنشاطم. مردم بدانستند که او مست است و آنچه می‌گوید نه بعقل می‌گوید. نامه‌ای به عثمان نبشتند، عثمان او را باز خواند. جماعتی از صالحان اهل کوفه با او برفتند و بر وی گوی «۵» دادند که او خمر خورد و مست «۶» در نماز آمد، و نماز بامداد چهار رکعت کرد و گفت: «ا ازید کم» «۷» فائی نشیط. عثمان با علی مشورت کرد. امیر المؤمنین علی گفت: حدّ باید زدن او را هشتاد تازیانه. و عثمان به اشارت امیر المؤمنین او را حدّ زد. و اینکه حال در کوفه شایع شد و در آن اشعار گفتند. از آن جمله ایاتی است که حطیئة العبسی گفت - شعر: شهد الحطیئة یوم یلقى ربّه انّ الولید احقّ بالعدر نادی و قد تمتّ صلاتهم ا ازید کم ثملا و ما یدری فأتوا «۸» ابا وهب و لو فعلوا لقرنت بین الشّفع و الوتر حبسوا عنانک اذ جریت و لو ترکوا عنانک لم تکن «۹» تجری و قال اخر من اهل الکوفه - شعر [۲۳۵-پ]

تکلم فی الصّلاة و زاد فیها علانیة و جاهر بالتّفاق و فاح الخمر من سنن المصلی و انا و الجمیع الی فراق ----- (۸-۱). آط، کا: جمع بین ایمان و کفر درست نباشد، بین ایمان و فسق درست باشد. [.....]

(۲). آط، آب، لب، مش، کا: و اینکه. (۳). اساس رضی الله عنه. (۴). آط، آب، لب، مش: گفت ازید کم. (۵). آب، لب، مش، کا: گواهی. (۶). آط، آب، مش بود. (۷). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۹۷/۹): فأبوا. (۹). کذا: در اساس، آط، آب، لب، مش: یکن، چاپ شعرانی (۹۷/۹): لم تزل. صفحه: ۳۲۸ ازید کم لکیما تحمدونی فما لکم و ما لی من خلاق فبؤسا «۱» لولید و ما اتاه الی یوم التّغابن و التّلاق «۲» و حسان بن ثابت گفت در حادثه او با امیر المؤمنین در عهد رسول، و نزول اینکه آیت در باب او [و]

«۳» معنی آیت: لیس من کان مؤمنا عرف الله کمن کان فاسقا خوّانا سوف یجزی الولید خزیا و نارا و علی لا شک «۴» یجزی الجنانا فعلی یجزی هناک جنانا و ولید هناک یجزی «۵» هوانا و اینکه ولید عقبه در اول عهد امیر المؤمنین علی، چون مهاجر و انصار بر او بیعت کردند، او بیعت نکرد و مروان بن الحکم و سعید بن العاص. امیر المؤمنین کس فرستاد و ایشان را بخواند و گفت: چرا توقّف می‌کنی از «۶» بیعت من، و خاص و عام و مهاجر و انصار بیعت کردند مرا، و اینکه بیعتی باشد لازم در گردن حاضر و غایب! ولید عقبه گفت: برای آن که تو ما را «۷» به کینه آورده‌ای، امّا کینه من با تو از آن است که پدر مرا به روز بدر بکشتی، و پدر سعید عاص را همچنین. و امّا مروان حکم، چون عثمان او را با مدینه آورد، او را عتاب و ملامت کردی. ما تو را به چند شرط بیعت کنیم: یکی آن که، ما را بر دیگران مزیتتی باشد در آنچه ما خواهیم. دیگر آن که چون از تو ترسیم به شام رویم بنزدیک «۸» معاویه. سهام «۹» آن که، کشندگان عثمان را بکشی. امیر المؤمنین - علیه السلام - جواب داد، گفت: امّا آنچه گفتی تو ما را به کینه آوردی: من نیاوردم و «۱۰» خدای و رسول و دین حق و شرع و اسلام شما را به کینه آورد. و امّا آنچه گفتی ما را «۱۱» مزیتتی «۱۲» باشد، هرگز نباشد شما را مزیتتی «۱۳» جز آنچه شرع راه ----- (۱). اساس: فیوما، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۲). اساس: و التّلاقی / و التّلاق. (۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۴). اساس: لانک، که چون معنی

محصلی نداشت با توجه به ضبط نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آط، آب، لب، مش، کا: و ولید تجزی هناک. (۶). همه نسخه بدلها: در. (۷). همه نسخه بدلها: مرا. [...]

(۸). آط، آب، لب، مش: بر. (۹). آب، مش، کا: سیم. (۱۰). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۱). همه نسخه بدلها: مرا. (۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها بجز کا: مزیدی. صفحه: ۳۲۹ دهد. و اما ترس شما از من، اینکه توام کردن که امن «۱» کنم شما را. و اما کشندگان عثمان را، آنچه شرع راه دهد با ایشان کنم خود بی گفت شما چون ولی دم مطالبه کند. و بر گروهی معین درست شود. گفتند: اگر بیعت نکنیم چه کنی «۲»! گفت: محبوس کنم شما را تا بیعت کنی، و اگر طغیان کنی عقوبت کنم شما را بر آن تا در اینکه بیعت آید که مسلمانان در او «۳» آمدند جمله. چون آن بشنیدند بیعت کردند، و ولید عقبه اینکه بیتهما بگفت - شعر: تقدمت لئما لم أجد لی مقدما امامی «۴» و لا - خلفی سوی الموت مرحلا - و اودی ابن امی و الحوادث جمیة فوافی «۵» المنایا و الكتاب المؤجلا أتیت علینا غیر راض بامرہ و لا ناظر فیہ محققا و مبطلا فبیعته لئما رأى الناس غیره و لم اک فیما کان من ذاک اولا و لا «۶» تجفوانی فالمدینة بلدة أقیم بها حتی اری متحوّلا - و بالشّام امر واسع و معول و شیخ سیسعی للخطوب مرجلا - آنکه حق تعالی بیان جزای هر دو قوم کرد، گفت: اَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى، گفت: اما آنان که ایمان آرند «۷» و عمل صالح کنند، ایشان راست «۸» بهشتهای مأوی و مقام و مستقرّ. نزل، یعنی خیراتی و منفعی و ثوابی که به ایشان فرود آید «۹». و قیل: لهم جَنَّاتُ الْمَأْوَى منزلا «۱۰»، یعنی جای نزول ایشان به بهشت بود. بما كانوا يعملون، به آنچه کرده باشند. و اَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا، و اما آنان که فاسق باشند، فَمَا وَهُمْ النَّارُ، جای ایشان دوزخ بود. کُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا، هر گه که خواهند تا برون آیند از آن جا باز پس برند ایشان را. و قیل لهم، گویند ایشان را «۱۱»: بچشی عذاب آن دوزخ که به آن تکذیب کردی و به دروغ داشتی. -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: ایمن. (۲). همه نسخه بدلها با ما. (۳). همه نسخه بدلها: ندارد. (۴). آط، آب، لب، مش: اماما. (۵). چاپ شعرانی (۹۸/۹): نوافی. (۶). اساس: فلا، به قیاس با نسخه آط و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۷). آط، آب، لب، مش، کا: دارند. (۸). همه نسخه بدلها: هست. (۹). همه نسخه بدلها: آرند. [...]

(۱۰). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: نزلا. (۱۱). آب دُوقُوا عَذَابِ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ. علیه ایشان من آنکه گفت: وَ لَنَذِيقَنَّهُمْ ، تا «۱» بچشانیم ایشان را از عذاب کمتر و نزدیکتر. دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ، جز عذاب مهتر و بزرگتر. ابی بن کعب و ابو العالیه و ضحاک و حسن و ابراهیم گفتند: عذاب ادنی رنجها و مصائب دنیاست و بیماریها و بلاهای دنیا. عکرمه گفت: حدّ است و رجم [۲۳۶- ر]

و تعزیر «۲». و عبد الله مسعود گفت و عبد الله بن الحارث: «۳» قتل بلیغ «۴» است در روز بدر. مقاتل گفت: فحط است که در مکه بود هفت سال تا مردم هر مردار که یافتند بخوردند، و هر استخوان و آنچه یافتند. مجاهد گفت: عذاب «۵» گور است، و عذاب اکبر باتفاق عذاب دوزخ است. باقر - علیه السلام گفت: عذاب اکبر خروج مهدی آل محمد بود بر ایشان «۶». لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ، تا همانا باشد که باز آیند و توبه کنند، و اینکه عذاب ادنی لطف شود ایشان را در آنچه ایمان آرند و اختیار طاعت کنند تا عذاب اکبر از ایشان بگردد. وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا، گفت: کیست ظالمتر از آن کس که او را یاد دهند آیات من آنکه اعراض کند از آن و عدول نماید، یعنی، از او ظالمتر بر نفس خود و جالبتر مضرت را به خویشتن کس نباشد. آنکه گفت: إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ، ما از گناهکاران انتقام خواهیم کشیدن. گفتند: مراد به مجرمان، مشرکانند در آیت. معاذ جبل روایت کند «۷» که رسول - علیه السلام - گفت: سه کار «۸» است که هر که «۹» بکند مجرم شود: هر کس که رایتی بندد بناحق «۱۰» یا در مادر و پدر عاق شود، یا با ظالمی برود تا او را یاری کند. آنکه برخواند: إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ. -----

----- (۱). همه نسخه بدلها: ما. (۲). کذا: در اساس، به قیاس با دیگر نسخه بدلها و با توجه به معنی تصحیح شد. (۳). آط، آب: عبد الله ابی الحارث، کا: عبد الله بن الحارث. (۴). آب، مش: به تیغ. (۵). چاپ شعرانی (۹۹/۹) ادنی عذاب. (۶). همه نسخه بدلها

بجز کا: بود ایشان را. (۷). همه نسخه بدلها: روایت کرد. (۸). آط، آب، آج، لب آن، کا: هر کس که. (۹). همه نسخه بدلها: هر کس که. (۱۰). آب: رایتی بنا حق بر کرد. صفحه: ۳۳۱ و لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ، گفت: بدرستی که ما موسی را کتاب دادیم، یعنی توریت. فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ، به شك مباش از لقا و جزا و ثواب خدای. سَدَى گفت: مراد آن است که شك مکن در آن که او توریت از خدای «۱» تَلَقَى کرد به قبول و رضا. عبد الله عباس گفت: مراد به «لقا»، آیاتی و دلالاتی است که رسول- علیه السلام- شب معراج دید. و گفتند: ضمیر راجع است با موسی، یعنی شك مکن در آن که موسی را خواهی دیدن «۲» در قیامت. و گفتند «۳»: «ها» ضمیر است از نامذکوری، و هو الاذی، یعنی شك مکن در آن که تو از قوم خود رنج بینی «۴» چنان که موسی دید. وَ جَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ، گفتند: ضمیر راجع است با موسی، و «هدی» به معنی هادی است، ما موسی را به راهنمای «۵» بنی اسرایل کردیم. و گفتند: راجع است با کتاب، یعنی ما کتاب او را به لطف و بیان بنی اسرایل کردیم. وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا، و ایشان را، یعنی «۶» بنی اسرایل را [فی ما «۷» امامانی کردیم و مقتدایانی چون صبر کردند. زجاج گفت: معنی کلام شرط است، یعنی اگر شما نیز صبر کنی از شما امامان [فی ما «۸» کنیم چنان که از بنی اسرایل کردیم چون صبر کردند. زجاج گفت: معنی کلام شرط است، یعنی اگر شما نیز صبر کنی از شما امامان [فی ما «۹» کنیم چنان که از بنی اسرایل کردیم چون صبر کردند. حمزه و کسائی خواندند: «لما صبروا» به کسر «لام» و تخفیف «میم»، و «ما» مصدری باشد، ای بصرهم، برای آن که ایشان صبر کردند. وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا أَفِي مَا «۱۰» إِنَّ رَبَّكَ، خدای تو ای محمد فصل کند و ----- (۱).

همه نسخه بدلها بجز کا: از من. (۲). همه نسخه بدلها بجز کا: دید. [.....]

(۳). آب: گفته اند. (۴). همه نسخه بدلها بجز کا: رنج خواهی دیدن. (۵). آط، آب، مش: به رهنمای، آج، لب: به راهنمایی. (۶). همه نسخه بدلها: و از ایشان یعنی از. (۷). همه نسخه بدلها: ندارد. (۸-۹). مش: امامانی. (۱۰). همه نسخه بدلها بجز کا بحججنا. (۱۱). همه نسخه بدلها بل متیقن بودند و شاکر نبودند در او. (۱۲). همه نسخه بدلها: است. (۱۳). همه نسخه بدلها بجز کا: و جرم. صفحه: ۳۳۲ حکم کند میان ایشان در آنچه خلاف می کنند. آیت تسلیت رسول است و وعید ایشان. أَوْ لَمْ يَهْدِ لَهُمْ، صورت استفهام است و مراد تقریب، و فاعل «یهد» معنی «کم اهلکنا» است، یعنی او لم یهد لهم کثره من اهلکنا، ره [فی ما «۱» نمود ایشان را و متعظ نشدند به بسیاری هلاک آنان که ما ایشان را [فی ما «۲» هلاک کردیم از امتانی که پیش ایشان بودند. يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ، اینان در سراهای ایشان می روند و می بینند آثار و علامات ایشان که چون بودند و چند بودند، و امروز از ایشان جز اثر نمانده است [فی ما «۳». و گفتند: يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ، حکایت فعل هلاک شدگان است، ای [فی ما «۴» هم یمشون فی مساکنهم امنین، و ایشان آمن [فی ما «۵» می رفتند در شهرهای خود. إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ، در اینکه آیاتی و علاماتی [فی ما «۶» و عبرتی هست. أَفَلَا يَسْمَعُونَ، نمی شنوند اخبار ایشان، و گفتند: نمی شنوند آیات خدای تا متعظ شوند؟ أَوْ لَمْ يَرَوْا، [۲۳۶-پ]

نمی بینند، یعنی نمی دانند که ما آب را به زمین خشک درست رانیم که بر او هیچ نبات نباشد. و اصل کلمه از قطع باشد، یعنی باران و نبات از او منقطع بود. من قولهم: سیف جراز ای قطاع، و ناقه جراز اذا كانت تأتي [فی ما «۷» علی کل شیء، و رجل جروز ای اکول، قال الرّاجز: بّ جروز و اذا جاع بکی و در او چهار لغت است: جرز، و جرز، و جرز، و جرز. عبد الله عباس گفت: مراد آن است که ما [فی ما «۸» سیل و [فی ما «۹» رود آب به زمینهای بالا رانیم، و آن دههایی است بر بلندی نهاده میان شام و یمن. فَخَرَجَ بِهِ زُرْعًا، به او زرعی و کشتی برون آریم که ایشان و چهار پایان ایشان از آن می خورند. أَفَلَا يَبْصُرُونَ [فی ما «۱۰» وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ، و می گویند، یعنی کافران [فی ما «۱»: اینکه فتح کی خواهد بودن [فی ما «۲»! بعضی مفسران گفتند: مراد به فتح حکم است، یعنی اینکه روز فصل [فی ما «۳» قضا و حکم که شما دعوی می کنی کی خواهد بودن! و از آن جا [فی ما «۴» حاکم را «فَتْح» گویند. کلبی گفت: فتح مکه خواستند [فی ما «۵»، و سَدَى گفت: به فتح روز بدر خواستند که رسول- علیه السلام- ایشان را تهدید کرده بود به آن و انذار کرده و گفته که: خدای تعالی ما را در اینکه روز بر شما ظفر خواهد دادن. قُلْ، بگو ای محمد. يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ

الَّذِينَ كَفَرُوا إِيْمَانَهُمْ، که روز قیامت هیچ کس را [فی ما «۶» ایمان سود ندارد. و آنان که گفتند] فی ما «۷»، مراد روز بدر است، گفتند: یعنی عند معاینه عذاب و گرفتار شدن ایشان در چنگال شما بر وجهی که دانند که محیصی نیست و خلاصی، چه مثل اینکه حال حالت [فی ما «۸» الجاء باشد. و لَا هُمْ يُنظَرُونَ، و نه ایشان را نیز امهال دهند و تأخیر کنند، و روا بود که کلمه از نظر باشد به معنی [فی ما «۹» رحمت، کقوله: وَلَا يَنْظَرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ] فی ما «۱۰» فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ، از ایشان بر گرد و رها کن ایشان را. و أَنْتَظِرُ، و انتظار نزول عذاب کن به ایشان که ایشان نیز انتظار [می کنند. گفتند: انتظار]

[فی ما «۱۱» دولت می کنند که ایشان را باشد بر شما. و گفتند: انتظار در حق ایشان مجاز است، یعنی عذاب به -----
----- (۱). آج، لب را. (۲). آط: خواهد بودند. (۳). همه نسخه بدلها بجز کا و. (۴). مش: و اینکه است که، آط، آب، آج، لب، کا: و از اینکه جاست که. (۵). آج، لب: خواستندی. (۶). همه نسخه بدلها: روز فتح کس را. (۷). آب: گفته اند. [.....]

(۸). آج، لب: حال. (۹). همه نسخه بدلها بجز کا: باشد یعنی. (۱۰). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۷. (۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۳۳۴ ایشان آید لا محال تا به آن ماند که پنداری منتظر بودند، و مثله فی المعنی قول الشاعر- شعر: جرت الزیاح علی رسوم دیارهم فکأنهم کانوا علی میعاد [فی ما «۱»]. ----- (۱). آج، لب: علی المیعاد. صفحه: ۳۳۵ سوره الاحزاب اینکه سورت مدنی است، و هفتاد و سه آیت است، و هزار و دویست و هشتاد کلمت است، و پنج هزار و هفتصد [فی ما «۱» و نود حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ - گفت: هر که او سورت احزاب [فی ما «۲» بخواند و اهلش را بیاموزد و زیر دستانش را، او را از عذاب گور امان دهند] فی ما «۳».

[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱ تا ۲۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تَطْعَمِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (۱) وَ اتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا (۲) وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا (۳) مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَ مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَ اللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَ هُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ (۴) ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَمَنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵) النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا (۶) وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمُ مِيثَاقًا غَلِيظًا (۷) لَيْسَ لِلصَّادِقِينَ عَن صِدْقِهِمْ وَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا (۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذْ كُفِّرُوا بِنِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا (۹) إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ وَ إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا (۱۰) هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا (۱۱) وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ «مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا» (۱۲) وَ إِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَ يَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَ مَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا (۱۳) وَ لَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سَأِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَ مَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا (۱۴) وَ لَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدِّبَارَ وَ كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا (۱۵) قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوْ الْقَتْلِ وَ إِذَا لَا تَمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا

(۱۶) قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِيكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا (۱۷) قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَاسَ إِلَّا قَلِيلًا (۱۸) أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُعْشى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاللِّسَانِ حِدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا (۱۹) يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابَ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَأْذِنُونَ مِنْ أَنْبَائِهِمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا (۲۰) لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا (۲۱) وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا (۲۲) مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا (۲۳) لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ عَافُوًّا رَحِيمًا (۲۴) وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيمًا (۲۵) وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًا (۲۶) وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ وَأَرْضًا لَمْ تَطُوهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا (۲۷)

ترجمه

به نام خدای مهربان بخشاینده «۴» ای پیغامبر خدای ایستاده باش فرمان خدای را «۵» و مه بر «۶» فرمان کافران را و منافقان را، بدرستی که خدای هست دانا و با حکمت «۷». و پسروی کن آنچه وحی فرستادند به سوی تو از پروردگار تو، بدرستی که خدای هست «۸» بدانچه ----- (۱). لب: هفصد. (۲). آط، آب، مش: هر که سوره الاحزاب، کا: هر که او اینکه سورت. (۳). آج، لب: دهد. (۴). آب: بسیار بخشنده. (۵). آط: بترس از خدای. (۶). مه بر / مبر. (۷). آط، آج، لب: استوار کار، مش: محکم کار. (۸). همه نسخه بدلها: ندارد. صفحه: ۳۳۶ شما می کنید آگاه است. و توکل کن بر خدای، و بسنده است به خدای کار گزار «۱». نکرد «۲» خدای - عز و جل - مردی را از دو دل در میان او «۳» و نکرد «۴» زنان شما را آنها که می گویند فرا ایشان تو بر من چون پشت مادر منی از ایشان «۵» مادران شما، و نکرد «۶» پسر خوانده‌ای بیگانه را فرزند شما «۷»، آن است که گفتار شما به دهنهای شما، و خدای می گوید حق و راستی و او بنماید راه. خوانید «۸» ایشان را پدران ایشان را «۹»، آن راست تر «۱۰» نزدیک خدای، پس اگر ندانید «۱۱» پدران ایشان را برادران شما باشند در دین و دوستان و یاران شما «۱۲»، و نیست بر شما بزه در آنچه خطا کنید «۱۳» بدان، و لکن آنچه قصد کند «۱۴» دلهای شما، و هست «۱۵» خدای - جل جلاله - آمرزنده و بخشاینده. پیغامبر - علیه السلام - سزاوارتر است به ----- (۱). آط، آج، لب: نگاهبان، آب، مش: به وکالت. [.....]

(۶-۴-۲). اساس: نه کرد / نکرد. (۳). آط: اندر شکم او، آب، مش: در اندرون او. (۵). آط، مش: زنان شما آن که اظهار می کنید از ایشان، آب: جفتهای شما را آن که اظهار می کنید از ایشان. (۷). آط، آج، لب: و نکرد به خواندن شما پسران شما، آب: و نگردانید پسر خواندگان شما پسران شما. (۸). آط، آب: بخوانید. (۹). آط: شما مر پدران ایشان، مش: بخوانید ایشان را به پدران ایشان. (۱۰). آط، آج، لب: بادادتر. (۱۱). آب، مش: اگر نمی دانید. (۱۲). مش: در دین و از او کودکان شما اند. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: خطا کردید. (۱۴). آط: عمدا کرد، آب: بعمدا کند. (۱۵). آب، مش: بود که. صفحه: ۳۳۷ مؤمنان از تنهای ایشان و زنان او مادران ایشان باشند و خداوندان خویشی «۱» برخی از ایشان سزاوارترند به برخی در کتاب خدای از مؤمنان و مهاجران مگر آن که کنید «۲» به دوستان «۳» شما نیکوی «۴» و خیر که هست آن قسمت میراث در کتاب خدای نبشته «۵». و چون فرا گرفتیم از پیغامبران - علیهم السلام - عهد ایشان و از تو و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی پسر مریم، و فرا گرفتیم از ایشان عهدی بزرگ و

محکم. تا بپرسد راستگویان را از راستی «۶» ایشان و بساخت «۷» کافران را عذابی دردناک. ای آنان که ایمان آورده‌اید یاد کنید نعمت خدای بر شما چون آمد به شما لشکرها «۸» پس بفرستادیم ما بر ایشان بادی و لشکرهایی «۹» که نمی‌دیدید «۱۰» شما آن را، و هست خدای بدانچه می‌کنید شما بینا. چون آمدند به شما از زور «۱۱» شما و از زیر «۱۲» از شما و چون بگشت از ترس چشمها «۱۳» و برسید دل‌های شما بر گلو «۱۴»، و گمان بردید به خدای گمانها «۱۵» و اندیشه‌های گوناگون. آن وقت بود که آزموده کردند -----
 (۱). همه نسخه بدلها: رحمها. (۲). آط، آب: بکنید، مش: نکنید. [.....]

(۳). آط: دوستدانتان، آب: دوستان خود. (۴). آب، مش: شناخته. (۵). آط، آج، لب: هست آن در کتاب نوشته، آب، مش: بود اینکه در کتاب نوشته. (۶). آط: راست گفتن. (۷). آط، مر، آب، مش: آماده کند برای. (۸). آط، آج، لب: لشکر. (۹). آط، آج، لب: لشکری. (۱۰). مش: که ندیدید. (۱۱). آب، مش: بالای، آج، لب: زبر. (۱۲). آب، مش: پایین. (۱۳). آب، مش: چون تنگ شد چشمها، آط، آج، لب: چون بگشت دیده‌ها. (۱۴). آط، آج، لب: بر بن گردنها. (۱۵). آط، آج، لب: پنداشتی. صفحه: ۳۳۸ مؤمنان را و بجنابیدندشان جنابیدنی سخت. و چون می‌گفتند منافقان و آن کسها «۱» در دل‌های ایشان بیماری شک بود، نکرده وعده «۲» ما را خدای و رسول او مگر فریفتن «۳». و چون گفتند گروهی از منافقان «۴» ای اهل مدینه نیست جای نشستن «۵» شما را باز گردید و دستوری می‌خواست گروهی «۶» از ایشان از پیغامبر می‌گفتند بدرستی که خانه‌های ما بیرون از شهر است و تنه‌است، ترسیم از دزد «۷»، و نیست آن چنان که می‌گویند «۸»، نمی‌خواهند مگر گریختن. و اگر در آیند «۹» بر ایشان از کناره‌های آن پس خواهند از منافقان فتنه، بدهند آن را و نکنند درنگ به مدینه «۱۰» مگر اندکی. و بدرستی که بودند عهد کردند با خدای از پیش که بر نگرداند «۱۱» پشتها، و باشد عهد خدای «۱۲» پرسیده «۱۳». بگو یا محمد نکند سود شما را گریختن اگر بگریزد شما از مرگ یا -----
 (۱). همه نسخه بدلها: آنان که. [.....]

(۲). آب، مش: وعده نداد. (۳). آب: فریفتنی، مش: بفریفتن. (۴). همه نسخه بدلها: از ایشان. (۵). آط، آج، لب: نیست بودن مر. (۶). آط، آج، لب: دستوری دهید قومی را، مش: اذن می‌خواهند فرقه. (۷). آط، آج، لب: خانه‌های ما برهنه است، آب، مش: خانه‌های ما عورت است. (۸). آط، آج، لب: و نیست آن برهنه، آب، مش: و نیست آن عورت. (۹). آط، آج، لب: در شوند. (۱۰). آط، آج، لب: بدان. (۱۱). آب، مش: به. (۱۲). آط: و بودند عهد خدای را. (۱۳). آب، مش: سؤال کرده. صفحه: ۳۳۹ کشتن و آنگاه ندهند شما را برخوردار «۱» مگر اندکی. بگو یا محمد کیست آن که نگاه دارد شما را از خدای اگر خواهد به شما بدی، یا خواهد به شما رحمت، و نه یاوند «۲» ایشان را «۳» از جز خدای دوستی و نه یاری «۴». بدرستی که می‌داند خدای باز دارندگان از حرب از شما «۵» و گویندگان به برادران «۶» خویش را فراتر آید سوی ما، و نیابند به جنگ مگر اندکی. بخیلانند بر شما پس چون آید «۷» بیم و ترس بینی «۸» تو ایشان را می‌نگرند سوی تو «۹» یا محمد می‌گردد «۱۰» چشمهای ایشان چون آن کس که پوشیده شود حال بر او «۱۱» از بیم مرگ، چون بشود بیم و ترس رنجه دارند شما را «۱۲» به زفانهای «۱۳» تیز بخیلانند بر نیکی، ایشان ایمان نه آورده‌اند، پس باطل گردانید خدای تعالی کردارهای ایشان و هست آن بر خدای تعالی آسان. -----
 (۱). آط، آج، لب: و آنگاه بر خورداری نگیرند، آب، مش: و آن هنگام بر خورداری نمی‌یابند. (۲). نه یاوند/ نیابند.

[.....]

(۳). آب، مش: نمی‌یابند برای خود. (۴). آب، مش: یاری کننده. (۵). آط، آج: باز دارندگان را از شما، آب، مش: از کار باز دارندگان را از شما. (۶). آط، آج، لب: مر برادران. (۷). اساس: به صورت «آمد» نیز خوانده می‌شود. (۸). آط: بینی. (۹). آب، مش: نظر می‌کنند به تو. (۱۰). آب، مش: در می‌گردد. (۱۱). آط: پوشنده بر او، آب، مش: غش شود بر او، آج، لب: رسیده بر او. (۱۲). آط: دراز زبانی کنند. (۱۳). آط، آج، لب: دراز زبانی کنند به زبان، آب: کار زار در شما کشند زبانها. صفحه: ۳۴۰ می‌پندارند منافقان اینکه گروههایی که به حرب آمده‌اند بنه شده‌اند «۱»، و اگر بیابند سپاهها «۲»، دوست دارند منافقان اگر ایشان

باشند بیرون شدگان در میان بدویان باشندی» (۳) می‌پرسند هر که را ببیند از «۴» خبرهای شما و اگر باشند در میان شما نکنند کارزار» (۵) مگر اندکی. بدرستی که بود شما را اندر پیغمبر خدای اقتدایی نیکو آن کس را که بود امید می‌دارد خدای را و روز باز پسین را «۶» و یاد کند خدای - سبحانه تعالی «۷» - بسیار. و چون بدیدند مؤمنان لشکر کفار را، گفتند: اینکه است آنچه وعده کرد ما را خدای تعالی و پیغامبر او - صلوات الله علیه - و راست گفت خدای و پیغامبر او - علیه السلام - و نکند زیادت ایشان را «۸» مگر ایمان و گردن نهادن. از مؤمنان مردانی اند که راست کردند «۹» آنچه عهد کردند با خدای بر او، پس از ایشان است آن کس که عهد به جای آورد تا کشته شد «۱۰»، و از ایشان است آن کس که چشم می‌دارد، و نکردند بدل و بنگر دیدند «۱۱» بدل کردنی «۱۲». ----- (۱). اساس: بنه شده‌اند/ بنشده‌اند، آط: نروند، آب، مش: نرفته‌اند. (۲). آط، آج، لب: گروهها، آب، مش: اینکه جماعت. (۳). آط، آج، لب: در بادیه باشند، آب، مش: کار شکی در بادیه بودندی در میان بدویان. [.....]

(۴). آط، آج، لب، مش: می‌پرسند از. (۵). آط، آج، لب: نکردندی جنگ. (۶). آط، آج، لب: روز قیامت، مش: روز آخر. (۷). آط، آج، لب، مش: خدای را. (۸). آط، آج، لب: و نیفزایدشان. (۹). آط، آج، لب: مردانی راست گویند، آب، مش: مردانی هستند که راست داشتند. (۱۰). آط، آج، لب: کس است که بگزارد پیمان خود، آب، مش: کسی است که تمام کردند نذر و عهد خود. (۱۱). بنه گردیدند/ بنگردیدند. (۱۲). آط، آج، لب: و نکند بدل بدل کردنی. صفحه: ۳۴۱ تا پاداشت دهد «۱» خدای راست گویان را به راستی ایشان «۲»، و عذاب کند منافقان را اگر خواهد یا توبه ایشان قبول کند «۳»، بدرستی که خدای تعالی هست آمرزنده و بخشاینده. و باز گردانید «۴» خدای - عزّ و جلّ - آنان را که کافر شدند با خشم ایشان بر مسلمانان، نیافتند «۵» نیکی، و کفایت کرد خدای تعالی «۶»، مؤمنان را کارزار «۷»، و هست خدای سبحانه «۸» نیرومند و بی‌همتا. و فرود آورد «۹» آنان را که یاری دادند ایشان را از اهل کتاب از حصارهای ایشان، و انداخت در دلهای ایشان ترس گروهی را می‌کشید شما و اسیر می‌گیرید گروهی «۱۰» را. و میراث به شما داد زمین ایشان و سرایهای ایشان و خواسته‌های ایشان، و زمینی که نسپرد بودید آن را «۱۱»، و هست خدای بر همه چیزی توانا. قوله تعالی: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ، خدای - جلّ جلاله - در اینکه آیت خطاب کرد با رسول، و مراد رسول و امت، گفت: ای پیمبر «۱۲» بر کشیده رفیع «۱۳» منزلت؟ از خدای ----- (۱). آط، آج، لب: پاداش کند. (۲). آط، آج، لب: به راست گفتن ایشان. (۳). آط، آج، لب: یا توبه دهد ایشان را. (۴). همه نسخه بدلها: و رد کرد. (۵). آط، آج، لب: نرسند. [.....]

(۶). آط، آج، لب: و بسنده است خدا، آب، مش: کافی است خدای تعالی. (۷). آط، آج، لب: به کارزار، آب: به کشتن کافران، مش: به کشتن کافران به علی بن ابی طالب. (۸). آب: خدای تعالی. (۹). آط، آج، لب: و فرو فرستاد. (۱۰). آط، آج، لب: گروهی کشته شدند و برده شدند گروهی. (۱۱). آط، آج، لب: که پای نهادهای بر آن، آب، مش: که پای بر او نهاده‌اند. (۱۲). آط، آج، لب: پیغامبر، آب، مش: کا: پیغمبر. (۱۳). آط، آب، مش: بزرگ. صفحه: ۳۴۲ بترس و از معاصی او اجتناب کن، و طاعت کافران و منافقان مدار، و فرمان ایشان مبر. آیت در ابو سفیان [صخر بن]

«۱» حرب آمد. و عکرمه ابو جهل «۲» و ابو الاعور السّلمی چون به مدینه آمدند و به خانه عبد الله ابی سلول که سر منافقان بود فرود آمدند، و اینکه از پس کارزار احد بود، و رسول - علیه السلام - ایشان را امان داده بود که بیایند و بگویند و بشنوند. عبد الله بن ابی سرح و طعیمه بن ابیرق «۳» با اینکه جماعت کافران و منافقان برخاستند و بنزدیک رسول آمدند و گفتند: دست بدار خدایان ما را، و بگو که ایشان شفیعان ما اند و عبادت ایشان نافع است ما را تا ما دست بداریم از تو و خدای تو. رسول را سخت آمد، صحابه گفتند «۴»: دستور باش تا همه را گردن بزنیم! رسول - علیه السلام - گفت: نشاید که من ایشان را امان داده‌ام، و به امان من اینکه جا آمده‌اند، و لکن اینان را برون «۵» کنی از مدینه، و گفت ایشان را: اخرجوا فی لعنة الله و غضبه. خدای تعالی در اینکه باب اینکه

آیات فرستاد و گفت: طاعت اینکه کافران و منافقان مدار در آنچه تو را می‌گویند. و اگر چه آیت در اینکه گروه است، حکم او عام باشد در جمله کافران و منافقان. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿۶﴾ وَأَتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ، گفت: متابعت کن آن چیز را که وحی کردند» (۷) بر تو از خدای تو که خدای تو عالم است و آگاه از آنچه اینکه کافران و منافقان می‌کنند از جحود و عناد. ابو عمرو به «یا» خواند: «یعملون»، ردّ الی الکافرین و المنافقین. و باقی قراء به «تا» ی خطاب «۸»، خطابا للنبی و المؤمنین. -----

----- (۱). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها: عکرمة بن ابی جهل. (۳). همه نسخه بدلها: طعمه بن ابیرق. (۴). همه نسخه بدلها یا رسول الله. (۵). آب، مش، کا: بیرون. (۶). همه نسخه بدلها بجز کا گفت. [.....]

(۷). آج، لب: کرده‌اند. (۸). همه نسخه بدلها بجز کا خواندند. صفحه: ۳۴۳ بعضی دگر گفتند: جماعتی از ثقیف «۱» بنزدیک رسول آمدند و گفتند: یا محمد ما را یک سال دستوری ده و رخصت تا به خدایان خود متمتع باشیم «۲» به اذن تو تا مردمان منزلت و اختصاص ما بدانند، آنگه پس از سالی به تو ایمان آریم. رسول- علیه السلام- از جهت حرص بر ایمان ایشان توقف نمود و در دل گفت: اگر خدای دستوری دهد من اینان را مهلت دهم. خدای آیت فرستاد که: نگر «۳»؟ فرمان اینان نبری که دروغ می‌گویند آنچه می‌گویند. وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ، و اعتماد بر خدای کن، و تو را خدای و کیل و یار و تکفل کننده بس. مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرِجَالٍ مِنْ قَلْبِنِ فِي جَوْفِهِ، مفسران گفتند: آیت در مردی آمد نام او جمیل بن معمر بن حبیب بن عبد الله الفهری، و او مردی عاقل و ذو رأی و حافظ بود. مردم گفتند: همانا اینکه [حفظ]

«۴» که اینکه مرد راست به یک دل نباشد، تواند بودن که او را دو دل باشد «۵». او نیز باور کرد، گفت: مرا دو دل است، و اینکه سخن هر وقت می‌گفت. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد [۲۴۱-ر]

. راوی خبر گوید: روز بدر اینکه جمیل را دیدم که به هزیمت می‌رفت، یک تایی «۶» نعلین در پای «۷» [و یک تایی در دست و می‌گریخت. او را]

«۸»، گفتم: دیگر نعل در «۹» پای نمی‌کنی! گفت: من ندانستم که نعل در دست دارم یا در پای. گفتم: چون تو مردی باید که دعوی کند که مرا دو دل است که چندانی ضبط ندارد «۱۰» وقت خوف که نداند که نعل در دست دارد یا در پای. بعضی دگر گفتند: کافران را چون از علم و حفظ رسول عجب آمد، گفتند: همانا محمد دو دل دارد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد ردّ «۱۱» بر ایشان. ----- (۱). کا: بنی ثقیف. (۲). همه نسخه بدلها بجز کا: متمتع شویم. (۳). آج، لب تا.

(۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). آط: شاید بودن به دو دل باشد. (۶). همه نسخه بدلها: پای. (۷). همه نسخه بدلها: نعل. (۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۹). همه نسخه بدلها: گفتم یا ابا معمر اینکه نعل چرا به دست گرفته در. (۱۰). همه نسخه

بدلها بجز کا در. (۱۱). همه نسخه بدلها: برای. صفحه: ۳۴۴ زهری و مقاتل گفتند: اینکه مثلی است که خدای تعالی زد برای مظاهران که از اهل خود ظاهر کردند، و گفتندی: انت علی کظهر اسی، و برای متبئیان که ایشان «۱» پسر خواندگان «۲» گرفتندی

گفت: چنان که محال است که مردی را دو دل باشد، محال است که یک شخص «۳» هم زن او باشد هم مادرش، و یا پسر او باشد و پسری دیگر «۴». آنگه اینکه را به بیان «۵» محقق کرد و گفت: وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمْ اللَّائِي تَظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ، و نکرد آن زنان را

که شما از ایشان ظاهر می‌کنی مادران شما. ابو جعفر و ابو عمرو و ورش، «اللّٰی» «۶» خواندند بی همزه و بی مد، و یعقوب «۷» مهموز و ممدود خواند «۸» بی «یا». و اهل کوفه و شام به همز «۹» تو و مدّ «یا» خواندند، و انشدوا علی قراء نافع قول الشّاعر- شعر: من

اللّٰء لم یحججن بیغین حسبه و لكن لیقتلن البریء المغفلا و راویان ابن کثیر از او خلاف کردند، قوله: «تظاهرون». اهل شام «۱۰» به فتح «تا» و تشدید «ظا» خواندند، و الاصل تظاهرون من التّظاهر. و کوفیان جز عاصم خواندند: به فتح «تا» و تخفیف «ظا» علی تقدیر

«تظاهرون» به حذف «تا» بی ادغام، و در اوّل با ادغام. و عاصم، «تظاهرون» خواند به ضمّ «تا» و تخفیف «ظا»، من المظاهرة. و آیت در اوس بن الصّیامت آمد و در زنش خوله بنت ثعلبه «۱۱»، و قصّه آن و حکم ظاهر در سورة المجادلة بیاید- ان شاء الله «۱۲». و ما

جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ، و نکرد پسر خواندگان شما را پسران شما. «ادعیاء»، جمع دعویّ باشد، فعیل به معنی مفعول، یعنی مدعوند به پسر پسر شما. ----- (۱). کا: ایشان کودکان را به پسر پسر گرفتندی. [.....]

(۲). آط، آب، آج، لب: پسر کردگان، مش: پسر دیگری. (۳). همه نسخه بدلها: زن. (۴). همه نسخه بدلها: یا یک شخص هم پسر او باشد و هم پسر دیگری. (۵). همه نسخه بدلها: برای ایشان. (۶). همه نسخه بدلها بجز کا: لای / لاء. (۷). همه نسخه بدلها نافع. (۸). همه نسخه بدلها: خواندند. (۹). آب، آج، لب: به همزه. (۱۰). همه نسخه بدلها تظّاهرون. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز کا: تغلب. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز کا تعالی. صفحه: ۳۴۵ مفسران گفتند: آیت در زید بن حارثه بن شراحیل الکلبی آمد من بنی عبد و، و او بنده رسول بود- علیه و اله السّلام- او را آزاد بکرد و به پسرش خواند «۱» پیش از وحی، و در اسلام میان او و «۲» حمزه عبد المطّلب برادری داد، و رسول- علیه السّلام- میان درویشی و توانگری برادری دادی تا از آن توانگر «۳» نفعی و خیری به آن درویش رسیدی. چون رسول زینب بنت جحش الاسدی را به زنی کرد، جهودان و منافقان طعنه زدند، گفتند: محمّد ما را نهی می کند از آن که زن پسر را به زنی کنیم، و او زن زید را به زنی کرد خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و باز نمود که پسر خوانده پسر نباشد بر حقیقت. ذلکم قولکم بفأوهکم، اینکه قولی است که شما می گویی به دهن. وَاللّهُ يَقُولُ الْحَقَّ، و خدای حق گوید: وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ، و «۴» ره نماید خلقان را به ره راست. ادعوهّم لآبائهم، ایشان را به پدر [ان]

«۵» خود باز خوانی که ایشان را زاده باشند. هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ، آن به عدل نزدیکتر باشد نزدیک «۶» خدای. فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ، اگر پدران ایشان را ندانی «۷». فَبِأَخْوَانِكُمْ فِي الدِّينِ، ای فهم اخوانکم، ایشان برادران شما اند در دین. وَ مَوَالِيكُمْ، و آزاد کردگان شما «۸». و از اقسام مولی یکی معتق است. وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ، و بر شما بزه‌ای نیست در آنچه خطا کنی، یعنی چون به ظاهر حال کسی را به پدر باز خوانی و او بر حقیقت پسر او نباشد و از آب او نباشد و شما ندانی، بر شما حرجی نیست در آن. قتاده گفت: اگر فراموشی کنی، در حال فراموشی گویی: فلان بن فلان، چنان که زید بن رسول الله، بر شما بزه نباشد. وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ، [و لکن بزه در آن باشد که دلهای شما به آن قصد کند. خیر مبتدا در آیت محذوف است لدلالة ----- میان. (۳). کذا در اساس: تونگر / توانگر، کا: توانگر. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب، مش: او. (۵). اساس: ندارد، از مش، افزوده شد. (۶). آط، آب، مش: بنزدیک. (۷). آج، لب: اگر پدر ایشانند ندانید. (۸). آج، لب: و آزاد گانند. صفحه: ۳۴۶ الکلام علیه، و تقدیر آن که: و لکن ما تعمدت قلوبکم «۱» فعلیکم فيه الجناح. وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا، و خدای غفور و رحیم است آمرزنده و بخشاینده «۲». در خبر است که، رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - گفت: مَنْ ادَّعى الی غیر ابيه او الی غیر ولیّ نعمته فعليه لعنة الله و الملائكة و النّیاس اجمعین، گفت: هر که [۲۴۱- پ]

او کسی را باز خواند «۳» نه با پدر «۴» او و یا نه ولی نعمت او، لعنت خدای و فریشتگان و مردمان بر او باد. راوی خبر گوید «۵»: ابو حذیفه بن عتبّه بن ربیعّه بن عبد السّمس از جمله بدریان بود. او سالم را به پسر پسر پدرفت «۶»، و دختر برادرش را «۷» بنت الولید بن عتبّه «۸» به او داد، و او مولی زنی انصاری بود او را به پسر پسر خواند «۹» چنان که رسول- علیه السّلام- زید حارثه «۱۰» را. و در جاهلیت عادت چنان بود «۱۱» که چون کسی پسر خوانده‌ای گرفتی، او را پسر وی «۱۲» خواندندی، و چون بمردی میراثش به او دادندی، تا خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: ادعوهّم لآبائهم- الاية. النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، گفت: [رسول- علیه السّلام اولیتر است به مؤمنان از آن که ایشان به خویشتن، یعنی]

«۱۳» حکم رسول اولیتر است «۱۴» بر ایشان که حکم ایشان بر خود. عبد الله عبّاس گفت: معنی آن است که، چون رسول- علیه السّلام- ایشان را دعوت کند با چیزی، و نفس ایشان دعوت کند ایشان را با چیزی، ایشان را اجابت رسول باید کردن و متابعت او،

نه متابعت هوای نفس خود. مقاتل گفت: یعنی طاعت رسول داشتن «۱۵» اولیتر است از آن که طاعت یکدیگر. -----

----- (۱۳-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). همه نسخه بدلها است. (۳). همه نسخه بدلها: پیدر. (۴). کذا در اساس و همه نسخه بدلها حتی مه، به نظر می‌رسد که مفسّر فعل لازم را در اینکه مورد متعدّدی معنی کرده است. (۵). همه نسخه بدلها که. (۶). آب، آج، لب: پذیرفت، مش: پذیرفت. (۷). همه نسخه بدلها هند. (۸). آج، لب، کا: عقبه را. (۹). آط، آب، آج، لب: بر خواند. [.....]

(۱۰). مش: زید بن حارثه. (۱۱). همه نسخه بدلها بجز کا: عادت بودی. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۱۴). همه نسخه بدلها: حکم او در ایشان روانتر است. (۱۵). همه نسخه بدلها: رسول را اطاعت داشتن. صفحه: ۳۴۷ ابن زید گفت: فرمان رسول بر امت چنان روان است که فرمان خداوند بر بنده «۱». و گفتند: معنی آن است که، رسول- علیه السّلام- در امضای احکام و اقامت حدود و فرمان دادن بر امت اولیتر است از «۲» ایشان بر خود، برای آن که مصالح دینی به آن تعلق دارد. و گفتند: برای آن فرمان رسول بر ایشان روانتر است از هوای ایشان، که رسول ایشان را با نجات خواند، و هوای ایشان ایشان را با هلاک خواند. بشام بن عبد الله گفت: برای آن که رسول ایشان را از آتش دوزخ برهاند «۳» و نفس ایشان ایشان را از آتش دنیا برهاند. عطا گفت در قراءت عبد الله عیّاس چنین است که: النّبیّ اولى بالمؤمنین من انفسهم و هو اب لهم، پیغامبر اولیتر است به مؤمنان و او پدر است ایشان را. گفتند: عمر خطاب «۴» بگذشت به غلامی «۵» که او مصحفی در «۶» کنار نهاده بود و اینکه آیت می‌خواند: (النّبیّ اولى بالمؤمنین من انفسهم و هو اب لهم). عمر گفت: یا غلام؟ از مصحف می‌خوانی! گفت: آری. گفت: حکم کن آن را که در قرآن نیست. گفت: اینکه مصحف ابی است «۷». برفت ابی را گفت: چرا در مصحف چنین نبستی «۸»! گفت: آنکه که شما در بازار ستد و داد «۹» می‌کردی همه کار من «۱۰» مصحف بود و قرآن و علم قرآن طلب کردن. عبد الرحمن بن ابی عمر «۱۱» گفت، رسول- علیه السّلام- گفت: ما من مؤمن الّا و انا اولى به فی الدّینا و الاخره، هیچ مؤمن نیست و الّا به او اولیترم در دنیا و آخرت، و اگر خواهی اینکه آیت بخوانی: النّبیّ اولى بالمؤمنین من انفسهم، هر که از دنیا برود ----- (۱).

همه نسخه بدلها بجز کا روان است. (۲). همه نسخه بدلها بجز کا آن که. (۳). آج، لب: براند. (۴). اساس رضی الله عنه. (۵). اساس: بفلان، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۶). آب، آج، لب: مصحف بر، کا: مصحفی داشت. (۷). همه نسخه بدلها بجز کا عمر. (۸). همه نسخه بدلها: نوشتی او. (۹). همه نسخه بدلها بجز آب و کا: استد و داد. [.....]

(۱۰). آط، آب، آج، مش: همیت من، لب: سخت همّت من، کا: همّت من همه. (۱۱). اساس: ابی عمره، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۳۴۸ اگر «۱» دینی یا ضیاعی رها کند، گو به من آی «۲» که من مولای اوام «۳»، یعنی اگر وارث ندارد. و أزواجه أمهاتهم، و زنان او مؤمنان را به مثبت ما درانند «۴» در حرمت داشت، ای کامهاتهم، و مثله: و جَنَّهُ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ «۵» و أولوا الأرحام بعضهم أولى ببعض فی کتاب اللّهِ، گفت: و خویشان و نزدیکان «۱۰» که خداوندان اتّصال «۱۱» رحماند بهری به بهری اولیترند در کتاب خدای. بعضی مفسّران گفتند: یعنی به میراث. قتاده گفت: مسلمانان به هجرت میراث گرفتندی و به مؤاخات اول تا اعرابی از [۲۴۲- ر]

مهاجر میراث نگرفتی و اگر چه خویش او بودی نزدیک. کلبی گفت: میراث به مؤاخات گرفتندی چون قرابت، چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد آن حکم منسوخ گشت، میراث به قرابت گرفتند، و هر که «۱۲» نزدیکتر بود به میراث اولیتر شد «فی ما «۱۳». و آیت «فی ما «۱۴» دلیل است بر آن که با وجود مادر و دختر، هیچ کس از ----- (۱).

همه نسخه بدلها بجز کا: با. (۲). آط، آب، آیی، آج، لب: آید. (۳). همه نسخه بدلها: اویم. (۴). همه نسخه بدلها بجز کا: مادراند. (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۳. (۶). همه نسخه بدلها: آورده‌اند. (۷). اساس رضی الله عنها. (۸). همه نسخه بدلها بجز کا: امومیت. (۹). همه نسخه بدلها: که. (۱۰). همه نسخه بدلها: خویشان نزدیک. (۱۱). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۲). همه نسخه بدلها:

هر چه. [...].

(۱۳). همه نسخه بدلها: باشد. (۱۴). آج، لب: اینکه آیت. صفحه: ۳۴۹ برادران و خواهران میراث نگیرد» فی ما «۱»، چه ایشان نزدیکترند» فی ما «۲» و همچنین دلیل می کند که با وجود خواهر هیچ کس از اعمام و بنی اعمام میراث نگیرند. اما آن خبر که فقها روایت کردند در اینکه باب من قوله فی ما «۳» انّ ما ابقت الفرائض فلاولی «عصبه ذکر، خبر واحد است برای آن [از]

«فی ما «۴» ظاهر قرآن» فی ما «۵» و آیت «فی ما «۶» محکم دست بندارند. من المؤمنین و المهاجرین، از مؤمنانی» فی ما «۷» که با یکدیگر مؤاخات داده باشد رسول ایشان را و از مهاجران، یعنی با وجود مؤاخات و هجرت اعتبار در باب «فی ما «۸» میراث به قرابت است تا کسی گمان نبرد که اینکه اعتبار در حق آنان است که مؤاخی و مهاجر نباشند» فی ما «۹». إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَّكُمْ مَعْرُوفًا، اینکه استثنا منقطع است به معنی لکن، برای آن که آنچه با خویشان خیری و بری و معروفی کند از وصیت و جز آن نه از باب میراث باشد، پس مستثنی نه از جنس مستثنی منه باشد. محمد بن الحنفیه گفت و قتاده و عطا» فی ما «۱۰»: مراد وصیت آن است که اگر [کسی]

«فی ما «۱۱» وصیتی کند» فی ما «۱۲» اولیای خود را و خویشان دورتر را که کافر باشند، روا باشد و درست» فی ما «۱۳» و اگر چه اهل ایمان و هجرت نباشند. و بیشتر فقها را مذهب آن است که: وصیت درست باشد کافران را. و بنزدیک ما، مادر و پدر و فرزند» فی ما «۱۴» را درست بود، و در حق» فی ما «۱۵» دیگران» فی ما «۱۶» درست نبود. ابن زید و مقاتل گفتند: مشروط است اینکه بر هجرت. مجاهد گفت: مراد به «معروف»، نصرت» فی ما «۱۷» است و حفظ حرمت به سبب ایمان و هجرت. کان ذلک فی الکتاب مسطوراً، اینکه در کتاب نبشته بوده است» فی ما «۱۸»، یعنی در ----- (۱). همه نسخه بدلها:

نگیرند. (۲). آط به مادر، مش به او. (۳). همه نسخه بدلها: فاولی. (۴-۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). آج، لب: برای او از ظاهر اخوات قرآن. (۶). آج، لب: اینکه آیت. (۷). مش و مهاجران. (۸). اساس: راه، به قیاس با نسخه آط، و اتفاق نسخه بدلها، تصحیح شد. (۹). آط، آج، لب: نباشد. (۱۰). آط، آج، لب، مش: محمّد بن الحنفیه و قتاده گفتند. (۱۲). همه نسخه بدلها بجز کا از. (۱۳). آط، آج، لب، مش، کا بود، آب باشد. [...].

(۱۴). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۵). همه نسخه بدلها آن. (۱۶). مش را. (۱۷). همه نسخه بدلها: اخوت. (۱۸). همه نسخه بدلها بجز کا: نوشته است. صفحه: ۳۵۰ لوح محفوظ. و گفتند: مراد به کتاب، تورات است، اینکه قول محمّد بن کعب القرظی است. و اصحاب ما گفتند: آیت بر عموم است، اعنی، النبی اولی و اولوا الارحام بعضهم اولی ببعض در میراث» فی ما «۱»، و استدلال کردند به اینکه آیت بر امامت امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و وجه استدلال چنین گفتند که، خدای تعالی گفت: النبی اولی بالمؤمنین من أنفسهم، رسول من به مؤمنان اولیتر است از آن که ایشان به خود» فی ما «۲»، و حکم او بر ایشان روانتر است» فی ما «۳» از فرمان و حکم ایشان بر خود. آنگه در آمد و گفت» فی ما «۴»: أولوا الأرحام، یعنی خویشان او بعضی به بعضی اولیترند. فی کتاب الله، قیل: فی القرآن، و قیل: فی اللوح المحفوظ. آنگه آن خویشان را وصف به دو چیز کرد، و آن: ایمان و هجرت است. پس چون اندیشه کردیم، اینکه ولایت» فی ما «۵» اولیتری» فی ما «۶» موقوف آمد بر سه چیز: یکی قرابت، و یکی ایمان، و یکی هجرت. و امت دعوی امامت در» فی ما «۷» سه کس کردند: در علی، و ابو بکر، و عتّاس. امّا ابو بکر، اگر چه مؤمن و مهاجر است، قرابت ندارد. و امّا عتّاس، اگر چه ایمان و قرابت دارد مهاجر نیست طلیق است، پس از تسمیه» فی ما «۸» بنماند الا امیر المؤمنین علی. و در خبر است که، چون امیر المؤمنین را گفتند» فی ما «۹»: بر ابو بکر بیعت کردند» فی ما «۱۰»، گفت: به چه علت! گفتند: به علت صحبت و مشورت. گفت: یكون الخلافة بالصّحابة و لا یكون بالصّحابة و القرابة، گفت: خلافت به صحبت باشد و به قرابت» فی ما «۱۱» و صحبت نباشد؟ آنگه گفت - شعر: ----- (۱). همه نسخه بدلها و جز میراث. (۲). همه نسخه بدلها یعنی فرمان. (۳). همه نسخه بدلها بجز کا: روان است. (۴). همه نسخه بدلها و. (۵). همه نسخه بدلها و. (۶). آط، آب:

اولترین. (۷). آب، آج، لب، کا: بر. (۸). همه نسخه بدلها بجز کا: قسمت. (۹). مش و کا که. [...]

(۱۰). آج، لب: بیعت کن. (۱۱). اساس: قربت، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. صفحه: ۳۵۱ فان کنت بالثوری ملکت امورهم فکیف بهذا و المشیرون غیب و ان کنت بالقربی حججت خصیمهم فغیرک اولی بالثبی و اقرب قوله: و اذ اَخذنا مِنَ النَّبِیِّنَ مِیثَاقَهُمْ، گفت: یاد کن ای محمّد چون ما گرفتیم عهدی و پیمانی «فی ما» (۱) از پیغمبران «فی ما» (۲) به آن که وفا کنند به تبلیغ (۳)، و بعضی به بعضی بشارت دهند، و یکدیگر را تصدیق کنند. و مِنْکَ و مِنْ نُوحٍ، و از تو ای محمّد همین عهد بستیم، و از نوح و از ابراهیم و موسی و عیسی. و اینکه پیغمبران (۴) را برای آن تخصیص کرد که اینان اصحاب شرایع و کتب‌اند، و پیغمبران اولوا العزم (۵) اند و با پیغامبر (۶) [۲۴۲-پ]

امامانند. و اَخذنا مِنْهُم مِیثَاقًا غَیظًا، و از ایشان عهدی بستیم سطر، یعنی عهدی محکم. قتاده روایت کرد از حسن از ابو هریره که رسول- صلی الله علیه و علی اله- گفت: من اول پیغامبرانم در خلقت، و آخر ایشانم در بعثت، و ذلك قوله- عزّ و جل: و اذ اَخذنا مِنَ النَّبِیِّنَ مِیثَاقَهُمْ وَ مِنْکَ وَ مِنْ نُوحٍ- الایه. لَیَسْئَلَنَّ الصّادِقِیْنَ عَن صِدْقِهِمْ، اینکه برای آن کرد تا پرسد (۷) صادقان را از صدقشان. و اَعَدَّ لِلْکَافِرِیْنَ عَذَابًا أَلِیْمًا، و بجارده (۸) و نهاده است برای کافران دوزخ (۹) عذابی مولم (۱۰) موع. یا أَيُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا اذْکُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَیْکُمْ، حق تعالی گفت: ای گرویدگان یاد کنی نعمت خدای بر شما. اذ جاء تکم جُودًا، چون لشکرها به شما آمدند. فَأَرْسَلْنَا عَلَیْهِم رِیحًا، ما بر ایشان بادی فرستادیم و لشکری که شما نمی دیدی از فریشتگان، و اینکه در کارزار احزاب بود چون مدینه را حصار دادند و رسول- علیه السلام- فرمود (۱۱) تا خندقی (۱۲) بکنند (۱۳) گرد مدینه به اشارت سلمان که او گفت: یا -----

(۱). آج، لب: ما گرفتیم عهد و پیمان. (۲). آط، آج، لب، مش: پیغامبران. (۳). همه نسخه بدلها رسالت. (۴). همه نسخه بدلها: اینکه پنج پیغامبر. (۵). آب، آج، لب، کا: اولوا العزم. (۶). آط، آب، آج، لب: پیغامبران، مش: پیغمبران. (۷). آب: پرسند. (۸). آب، آج، لب: بجارده است. (۹). همه نسخه بدلها: ندارد. (۱۰). مش و. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بفرمود. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: خندق. [...]

(۱۳). آط، آب، آج، لب، مش از. صفحه: ۳۵۲ رسول الله؟ ما را عادت بودی که چون دشمنی به در شهر ما آمدی (۱) خندقی کردمانی (۲) گرد شهر خویش (۳) تا دشمن راه نیافتی بر ما. رسول- علیه السلام- همچنان (۴) کرد، بفرمود تا خندق کنند (۵)، و به نفس خود آن جا کار کرد چنان که قصه آن در سوره آل عمران برفت، و قصه اینکه آن بود علی ما رواه محمّد بن اسحاق و الزّهری و عاصم بن عمر، و قتاده و محمّد بن کعب القرظی- دخل حدیث بعضهم فی بعض- که: چون جماعت جهودان در کارزار احزاب مجتمع شدند و رؤسای ایشان سلام (۶) بن ابی الحقیق بود و حی بن اخطب و کنانه بن الزّبیع، و هوذة بن قیس و ابو عمار الوائلی- با جماعت بنی النّضیر (۷) و بنی وائل بیامدند به مکه و قریش را دعوت کردند با حرب رسول- علیه السلام- و گفتند: بیای تا دست یکی داریم و عهد کنیم از او روی برنگردانیم (۸) تا او را و قوم او را مستأصل کنیم. قریش گفتند: ای معشر (۹) الیهود؟ شما اهل کتابی و اهل علمی (۱۰) و احوال ما و محمّد دانی (۱۱)، بگوی (۱۲) تا دین ما بهتر است یا دین او، و ما به حق اولتریم یا او! گفتند: لا بل شما و دین شما (۱۳) ایشان را خوش آمد، و خدای تعالی آیت فرستاد در حق ایشان: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِیْنَ أُوتُوا نَصِیبًا مِنَ الْکِتَابِ یُؤْمِنُونَ بِالْحَبِیَّتِ وَ الطّاعُوتِ وَ یَقُولُونَ لِلَّذِیْنَ کَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِیْنَ آمَنُوا سَبِیلًا، الی قوله: بِجَهَنَّمَ سَیِّئًا (۱۴) ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُورًا. همچنین بر آن حال (۵) بماندند (۶) بیست و اند روز که از میان ایشان کارزار نبود جز سنگ انداختن و تیر انداختن. چون کار سخت شد، رسول- علیه السلام- سعد عباده (۷) را و سعد معاذ را بخواند و گفت: من اندیشه می کنم که ما اینکه شهر (۸) باز خریم از اینان و فدیة کنیم (۹) کس فرستیم تا غطفان با اینکه قبایل از ما باز گردند و ثلث (۱۰) میوه مدینه به ایشان دهیم، شما را در اینکه چه رای است! گفتند: یا رسول الله؟ اگر اینکه کاری است که خدای تعالی تو را می فرماید، ما سمیع و مطیعیم (۱۱)، جان و مال ما خدای و رسول او (۱۲) راست، و اگر چیزی است که تو برای خود می گویی، حکم آن دیگر (۱۳) است. رسول- علیه

السلام- گفت: در اینکه باب وحیی نیامد، و لکن من نگاه می‌کنم عرب همه یکدست شدند و از یک کمان تیر به ما انداختند، من می‌خواهم تا دفع کنم ایشان را از شما و از اینکه شهر. سعد معاذ گفت: یا رسول الله؟ ما با اینکه قوم در جاهلیت بر کفر بودیم و عبادت اصنام، و هرگز اینکه قوم اینک تمنا نکردند که از «۱۴» میوه ما ایشان را نصیبی باشد، مگر به بها یا بر سبیل مهمانی. امروز چون خدای تعالی ما را اکرام کرد به اسلام، و عزیز ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: واهن. (۲). آب، آج، لب، مش: معتب بن قیس. (۳). آج، لب: به خلوتگاه. (۴). آج، لب، کا: رفتن، مش: نتوانیم رفتن. (۵). آط، آب، آج، مش، کا: بر اینکه حالت. (۶). آط، آب، آج، لب، مش تا. (۷). آط، آب، مش: سعد عباد خزرجی. (۸). آط، آب، آج، لب، مش را. (۹-۱۱). آط، آب، آج، لب، مش و. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: ثلثی. (۱۲). آط، آب، آج، لب: و رسول خدای. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: دگر. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش اینکه. صفحه: ۳۵۶ بگرد «۱» به تو، و دست داد بر ایشان، مال خود به ایشان دهیم! و الله لا نعطيهم الا السیف، به خدای که ایشان را جز شمشیر ندهیم. رسول- علیه السلام- اینکه حدیث به امتحان ایشان گفت تا ایشان را چگونه یابد. چون اینکه بشنید شادمان «۲» شد و بدانست که ایشان دل قوی دارند بر کارزار ایشان. چون روز «۳» دگر بود جماعتی سواران قریش بر نشستند: عمرو بن عبد ود العامری و عکرمه بن ابی جهل و هبیره بن ابی وهب المخزومیان و نوفل بن عبد الله و ضرار بن الخطاب و مرداس اخو محارب بن فهر «۴»، و سلاحها پوشیدند و بیامدند و گرد لشکرگاه بر آمدند و گفتند: یا بنی کنانه و یا بنی عامر «۵»؟ ساز کارزار کنید که امروز پدید آید که سوار کیست؟ و آمدند تا به کنار خندق «۶»، چون خندق دیدند- و در عرب عادت نبود- گفتند: ان هذ لمکیدة «۷» ما کانت العرب تعرفها «۸»، اینکه «۹» کیدی است که عرب نشناختی «۱۰». آنگه مضیقی [۲۴۳-پ]

طلب کردند و بانگ بر اسبان زدند و بجهانیدند، و عمرو بن عبد ود گفت چون خندق دید- شعر: یا لک من «۱۱» مکیده ما انکرک لا بد للملهوف من ان يعبرک و اسب را بجهاند «۱۲» عند آن حال مسلمانان را حال «۱۳» نماند و قوت نماند و خوف سخت شد، و اینکه آن حال است که خدای تعالی وصف کرد: و اذ زاغت الأبصار و بلغت القلوب الحناجر و تظنون بالله الظنون- الی آخر الايات. امیر المؤمنین «۱۴» بیرون آمد با جماعتی و راه «۱۵» بر ایشان بگرفت تا پیشتر نیایند.

----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: پر بگرد، کا: اکرام کرد. [.....]
 (۲). آط، آب، آج، مش، کا: شادمانه. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: نوری. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: و هر. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: یا بنی کنانه بن عامر. (۶). آط، آب، آج، لب، مش و. (۷). آط، آب، آج، لب: هذا لمکیده، مش: هذه المکیده. (۸). آب، آج، لب، مش: يعرفها، کا: لعرفها. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: آن. (۱۰). آط، آب، آج، مش: شناسند، لب، کا: شناسند. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: بالدین، چاپ شعرانی (۱۱۴/۹) یا کید من. (۱۲). آج، لب، کا: بجهانید. (۱۳). اساس: به صورت «مال» هم خوانده می‌شود. (۱۴). آط، آج، لب، کا علیه السلام، آب علی رضی الله تعالی عنه. (۱۵). آط، آب، آج، لب: ره. [.....]

صفحه: ۳۵۷ عمرو «۱» از میان ایشان اسب بیرون زد و مبارز خواست. کس اختیار نکرد مبارزت او را «۲»، شناختند که او چه مردی است؟ و او در «۳» میدان اسب را ناورد می‌داد و مبارز می‌خواست. چون کسی «۴» پیش او نمی‌رفت، گفت- شعر: و لقد بحت من النداء بجمعکم هل من مبارز و وقتت اذ جبن المشجع موقف القرن المناجز و کذاک انی لم ازل متسرعا نحو الهزاهز ان الشجاعة فی الفتی و الجود من خیر الغرائز امیر المؤمنین علی بیرون رفت «۵» پیش او و بجواب رجز او گفت- شعر: لا- تعجلن- فقد اتاک مجیب صوتک غیر عاجز ذو نیه و بصیره و الصدق منجا کل- فائز «۶» انی لارجو ان اقیم علیک نائحه الجنائز من ضربه نجلاء یبقی ذکرها عند الهزاهز عمرو او را گفت: تو کیستی! گفت: من علی ابو طالبم «۷». گفت: برو از پیش من «۸»، نخواهم که تو بر دست من کشته شوی که مرا با پدر تو صداقتی بوده است. علی گفت: و لکن می‌خواهم تا تو بر دست من کشته شوی، و لکن ای عمرو؟ شنیدم که تو

گفتی که: هیچ کس مرا با [خصلتی از]

«۹» دو خصلت نخواند و الا او را اجابت کنم، و من تو را با یک خصلت می‌خوانم از دو خصلت. گفت: و آن کدام است! گفت: اینکه که «۱۰» ایمان آری به خدای و پیغامبرش. گفت: مرا به اینکه حاجت نیست، دگر چه خصلت خواهی! گفت: پیاده شوی تا کارزار کنیم. گفت: یا علی مرا دریغ آید «۱۱» که تو کشته شوی. گفت: تو چرا کشته نشوی! گفت: تو کشی مرا! گفت: ان شاء الله، به توفیق خدای. عمرو خشم گرفت و از اسب فرود آمد و اسب را پی کرد «۱۲».

(۱). آط، آب، آج، لب، مش: عمرو بن عبد ود. (۲). آط، آب، آج، لب، مش چه دانستند و. (۳). آج، لب میان. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: کس. (۵). آط: برون آمد، آب، آج، لب، مش: بیرون آید. (۶). چاپ شعرانی (۱۱۵/۹) پس از اینکه بیت افزوده: و لقد دعوت الی البراز فتی یجیب الی المبارز || یعلیک ایض صارما کالمنلح حتفا للمناجز (۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا: علی بن ابی طالب. (۸). اساس که، به نظر می‌رسد مخدوش است و خط خورده. (۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آط، افزوده شد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: اول آن که، کا: آن که. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: می‌آید. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: بکرد. صفحه: ۳۵۸ و گفتند: تازیانه زد تا برفت. آنگه یک دو نوبت بگردیدند، او تیغی زد، تیغش در سپر «۱» علی گرفت، و علی «۲» او را ضربتی زد و بکشت. و روایت دگر آن است که: او ضربه‌ای آورد به «۳» امیر المؤمنین او درق در سر کشید «۴»، او تیغ بگذارد «۵» درق ببرید و مغفر ببرید، و تیغ به سر امیر المؤمنین رسید. امیر المؤمنین «۶» با کنار آمد «۷»، عمرو گمان برد که او را کشت، دگر مبارز خواست امیر المؤمنین جراحات بیست و با پیش او شد. او گفت: تو کیستی! گفت: همان که اول بودم. گفت: هرگز ندانستم که کس از ضربه‌ای «۸» چنین بجهد؟ علی گفت: یا عمرو؟ نوبت من است. گفت: بیار. عمرو بایستاد «۹». علی حمله برد. او سپر در سر کشید، امیر المؤمنین ضربه‌ای «۱۰» با زیر افکند و بر ران او زد و رانش بیفکنند. عمرو از پای در آمد. امیر المؤمنین باز «۱۱» جست و بر سینه او نشست و سرش از تن جدا کرد و بر دست گرفت و اینکه بیتها می‌گفت - شعر: أعلی تفتح الفوارس هكذا عنی و عنهم اخبروا اصحابی الیوم یمنعنی الفرار حفیظتی و مصمم فی الهام لیس بنابی «۱۲» اردیت عمرا اذ طغی بمهند صافی الحدید مجزب قصاب فصددت حین ترکتہ متجدلاً «۱۳» کالجذع بین دکادک و روابی و عفتت عن اثوابه و لو اننی کنت المقطر بزنی اثوابی نصر الحجاره من «۱۴» سفاهه رأیه و نصرت رب محمد بصواب لا تحسبن الله خاذل دینه و نبیه یا معشر الاحزاب [۴۴۲- ر]

(۱). آط، آب، آج، لب، مش: سر، کا: بر سپر علی آمد و برو نیامد. (۲). آب رضی الله عنه. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش: او ضربت او رد کرد تا. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: در سر گرفت. (۵). اساس، آط: بگردد. (۶). آب علی رضی الله تعالی عنه. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: شد، کا: رفت. (۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا: ضربت من. (۹). آط، آب، باستاد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: ضربت. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: باو. (۱۲). چاپ شعرانی (۱۱۶/۹) پس از اینکه بیت افزوده: آلی ابن عبد حین شد الیه || و حلفت فاستمعوا من الکذاب (۱۳). چاپ شعرانی (۱۱۶/۹): متقطراً. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: فی. صفحه: ۳۵۹ محمد بن عمر الواقدی گفت به اسناد از زهری که: چون عمرو بن عبد ود اسب به خندق بجهانید، میان سلع و خندق اسب را ناورد می‌داد و رجزی می‌گفت. رسول - علیه السلام - صحابه را گفت: من لهذا الملعون، کیست که پیش اینکه ملعون شود! کس بر نخاست مگر امیر المؤمنین «۱». گفت بنشین. دگر باره گفت: من له، کیست او را! هم «۲» علی برخاست. گفت: بنشین. سهام «۳» بار گفت: من له! هم او برخاست، و المسلمون کائما علی رءوسهم الطیر، و پنداشتی «۴» مسلمانان هر یکی بر سر مرغی دارند، نمی‌بارست «۵» باز جنیدن. به بار سهام «۶» رسول «۷» علی را پیش خواند و عمامه از سر او بر گرفت «۸» و عمامه خود به دست خود در سر او بست و تیغ خود به او داد و گفت: امض لشأنک. آنگه گفت: اللهم اعنه، بار خدایا یار او باش؟ جابر عبد الله انصاری گفت: من با علی بر فتم تا بنگرم میان ایشان چه باشد. چون علی به او رسید گفت: یا عمرو؟

شنیدم که تو در جاهلیت گفتی «۹» هیچ کس نباشد که مرا با خصلتی از سه خصلت خواند و الا اجابت کنم او را با آن یا با یکی «۱۰» از آن. گفت: و آن چیست! گفت: آن که اسلام آری و گواهی «۱۱» دهی که خدای یکی است و محمد رسول اوست. گفت: اینکه را تأخیر کن. دگر چه! گفت: بروی و ما را با اینان رها کنی. گفت: تا زنان قریش گویند «۱۲» عمرو از پسر ابو طالب ترسید؟ دگر چیست! ----- (۱). آط، آج، لب، مش علی، آب علی کرم الله وجهه، کا: علی علیه السلام. (۲). آب امیر المؤمنین. [.....]

(۳). آب، مش، کا: سیم. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: سیوم. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: نمی بارستند. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: سیم، که: سیوم. (۷). آط، آب، آج، لب، مش علیه السلام، کا: صلی الله علیه و آله. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: بگرفت. (۹-۱۲). آط، آب، آج، لب، مش که. (۱۰). آب، آج، لب، مش: او را با یکی. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: گواهی. صفحه: ۳۶۰ گفت: پیاده شوی تا کارزار کنیم، گفت: هرگز ندانستم که در عرب کسی باشد که با من اینکه خطاب کند؟ من اینکه اختیار نکنم که نخواهم که چون تو مردی کریم «۱» را بکشم و میان من و پدرت صداقت بود. گفت: من خواهم تا تو را بکشم، و اگر خواهی بیازمای. عمرو خشم گرفت و از اسب فرود آمد و اسب را سر برداد و با هم بر آویختند. جابر عبد الله «۲» گفت: چندانی غبار پدید آمد که من ایشان را ندیدم، از میان گرد آواز علی شنیدم که گفت: الله اکبر، و تکبیر کرد. من بدانستم که علی عمرو را بکشت. آنان که با عمرو بودند بگریختند و اسبان به خندق بجهانیدند. نوفل بن عبد الله در خندق افتاد «۳». امیر المؤمنین «۴» فرو رفت و با او بر آویخت و او را در خندق بکشت، و از قفای هیبره برفت تیغش در قربوس زین افتاد «۵» و درفش «۶» بیوفتاد و او بگریخت و عکرمه «۷» ابو جهل و صرار بن الخطاب بگریختند. محمد بن اسحاق گفت: چون علی عمرو را بکشت، هیچ کس از مسلمانان نماند و الا بوسه بر روی او داد و بر چشم او «۸». عمر خطاب «۹» گفت: یا علی چرا درع او باز نکردی که در همه عرب کس درع «۱۰» چنان ندارد! گفت: نخواستم که کشف سواؤه پسر عم خود کنم. ابو هارون العبیدی روایت کرد از ربیعہ سعدی که او گفت: بنزدیک حذیفه یمان آمدم و گفتم: یا با «۱۱» عبد الله؟ ما «۱۲» در فضایل علی چیزی می‌بگویم «۱۳»، اهل بصره ما را ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: چون تو کریمی. (۲). آط، آب، آج، لب، مش انصاری، کا: جابر بن عبد الله. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا مسلمانان دست سنگ بر او بگشادند. او گفت: اگر بخواهی کشتن از اینکه آسانتر توان کشتن. علی گفت: دور شوی. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا به خندق. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: آمد. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: درعش. (۷). آط، آب، آج، لب، مش و. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: بر روی و چشم او دادند، کا: بوسه بر روی علی داد و بر چشم او. (۹). اساس رضی الله عنه. (۱۰). آج، لب، کا: درعی. (۱۱). مش: ابا. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: من. (۱۳). آط، آب، آج، لب: می‌نگویم، آب: می‌بگویم، مش: می‌گویم. صفحه: ۳۶۱ می‌گویند: شما غلو و افراط می‌کنید در علی، تو مرا حدیثی بگویی تا من بدانم که حدّ منقبت «۱» و پایه «۲» منزلت او تا کجاست! حذیفه گفت: یا ربیعہ؟ اگر اعمال جمله اصحاب محمد در کفّای نهند و عمل علی در دگر کفّ «۳»، عمل علی بر آن «۴» بچربد. ربیعہ گفت، من گفتم «۵»: اینکه سخنی است که کس طاقت «۶» گفتن و شنیدن آن «۷» ندارد. حذیفه گفت: یا لکع؟ چرا چنین باشد، که آن روز که عمرو «۸» اسب به خندق بجهانید «۹» ابو بکر و عمر و حذیفه کجا بودند چون او «۱۰» مردم را به مبارزه می‌خواند و مردم از او می‌گریختند! تا علی پیش او رفت و خدای تعالی او را بر دست علی بکشت. به آن خدای که جان حذیفه به دست اوست که عمل علی آن روز فاضلتر بود از اعمال جمله اصحاب رسول تا به روز قیامت. ابو عیاش گفت دو ضربت زدند در اسلام: علی ضربه‌ای «۱۱» زد بر «۱۲» پای عمرو «۱۳» که اسلام بدان عزیز شد، و از آن عزیزتر ضربه‌ای «۱۴» نبود، و پسر ملجم - علیه لعائن الله «۱۵» - ضربه‌ای «۱۶» زد بر سر علی که از آن شومتر نبود در جهان ضربه‌ای. و سبب هزیمت مشرکان، کشتن علی بود عمرو را و نوفل را «۱۷». رسول - علیه السلام

گفت: الان نغزوهم و لا یغزونا [۴۴۲-پ]

، از اینکه پس ما «۱۸» به غزای ایشان رویم و ایشان به غزای ما نیایند «۱۹»، و حسان بن ثابت در کشتن عمرو «۲۰» بیتی چند گفت-
 شعر: ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: که اهل او. (۲). آط، آب، آج، لب، مش او

و. (۳). آط نهند، آب، آج، لب، مش: در کفه دگر نهند. (۴-۵-۷-۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: ندارد. (۶). آط، آب، مش
 اینکه. (۸). آط، آب، آج، لب، مش عبد ود. [.....]

(۹). آط، آب، آج: بجهاند. (۱۱-۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: ضربتی. (۱۲). مش: در، کا: بران. (۲۰-۱۳). آط، آب، آج،
 لب، مش عبد ود، کا: عمر. (۱۵). آج، لب ایدا. (۱۶). آج، لب: ضربتی. (۱۷). آط، آب، آج، لب، مش: کشتن عمرو نوفل بود بر

دست علی - علیه السلام. (۱۸). آط، آب، آج، لب، مش: اکنون ما. (۱۹). آب، مش: نیامدند. صفحه: ۳۶۲ امسی الفقی عمرو بن
 عبد یبتغی بجنود یثرب غاره لم تنظر و لقد وجدت سیوفنا مشهوره و لقد وجدت خیولنا لم تقصر و لقد رأیت غداه احد «۱» عصبه

ضربوک ضربا غیر ضرب المخسر اصبحت لا تدعی لیوم عظیمه یا عمرو او لجسیم امر منکر چون اینکه شعر به بنی عامر رسید «۲»،
 جوانی از ایشان جوابی گفت اینکه را در معنی آن که اینکه کار انصار نکردند «۳» و به دست ایشان بر نیامد «۴»، هم به دست مردی

قرشی هاشمی بر آمد و بیتها اینکه است «۵»- شعر: کذبتم و بیت الله لا تقتلونا و لکن بسیف الهاشمین فافخروا بسیف ابن عبد الله
 احمد فی الوغی بکف علی نلتم ذاک فاقصروا فلم تقتلوا عمرو بن عبد و لا ابنه و لکنه الکفو «۶» الهزبر الغضنفر «۷» علی الذی فی

الفخر طال «۸» ثناؤه «۹» و لا تکتروا الدعوی علینا فتفخروا بیدر خرجتم للبراز فردکم شیوخ قریش جهره و تأخروا «۱۰» فلما اتاهم حمزه
 و عبيده و جاء علی بالمهند یخطر فقالوا نعم اکفاء صدق و اقبلوا الیهم سراعا اذ بغوا و تجبروا فجال علی جولہ هاشمیة فدمدمهم «۱۱»

لما عتوا و تکبروا فلیس لکم فخر علینا بغیرنا و لیس لکم فخر یعد و یدکر ابو الحسن المدائنی گفت: چون خبر کشتن عمرو به
 خواهران او رسید گفتند: کیست آن که اینکه دلیری کرد بر او! گفتند: علی بن ابی طالب. گفتند: مرگش بر دست کفوی کریم

بود، تا زنده بود شجاعان را کشت و مبارزت اقران مقاومت ----- (۱). چاپ شعرانی
 (۱۱۸/۹): بدر. (۲). آط، آب، آج، لب، مش برخواند، چاپ شعرانی (۱۱۸/۹): بر خواندند. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: نه

انصار کردند. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: بیامد. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: بر آمد گفت. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: الیس. (۷). اینکه مصرع در نسخه بدلها به صورتهای گوناگون و غلب مغلوط ضبط شده است چنان
 که نقل نسخه بدلها ضروری تشخیص داده نشد. (۸). آط، آب، مش: ناب، آج، لب: ندارد. (۹). کا: بناؤه. (۱۰). چاپ شعرانی (۹/

۱۱۸): فتأخروا. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: فدمرهم. صفحه: ۳۶۳ نمود، و کشتنش بر دست کریم قریش بود، «لا- رقا» «۱»
 دمی ان بکیت «۲» علیه، اگر بگریم بر او آب چشم منقطع مباد. آنگه «۳» اینکه بیتها بگفت- شعر: لو کان قاتل عمرو غیر قاتله

بکیت ما اقام الروح فی جسدی لکن قاتله من لا یعاب به و کان یدعی قدیما بیضه البلد [خواهر دگر گفت]

«۴»- شعر: اسدان فی ضیق المکر تصاولا فکلاهما کفو کریم باسل فتخالسا «۵» مهج النفوس کلاهما وسط المذاد مخاتل و مقاتل و
 کلاهما حضر القراع حفیظه لم یشنه عن ذاک شغل شاغل فاذهب علی فما ظفرت بمتله قول سدید لیس فیہ تحامل فالتار عندی یا علی

فلیتنی ادرکتہ و العقل مئی کامل ذلت قریش بعد مهلك فارس فالذل مهلكها و خزی شامل عایشه گفت: ما با «۶» زنان رسول و «۷»
 جماعتی زنان در حصن بنی حارثه «۸» بودیم- و از آن حصینتر حصنی نبود در مدینه، و مادر سعد معاذ با مادر حصن بود- و اینکه

پیش از آن بود که آیت حجاب آمد. سعد معاذ درعی مقلص داشت که دستهاش «۹» بیرون بود از آن «۱۰»، گفت «۱۱» من گفتم:
 اگر درع سعد به از اینکه بودی شایستی، نبادا که او را بر دست جراحی آید؟ او بیرون آمد و اینکه رجز می گفت- شعر: لبث قلیلا

یلحق «۱۲» الهیجا حمل لا بأس بالموت اذا حان الاجل [به جنگ]

«۱۳» برفت، اتفاق چنان افتاد که تیری بر دستش زد «۱۴» حبان «۱۵» بن قیس بن -----

(۱). اساس: لا رقات، به قیاس با نسخه آط و با توجه به دیگر نسخه بدلها، تصحیح شد. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: بکت. (۳). کا خواهری. (۴-۱۳). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). اساس: فجالسا، به قیاس با نسخه آط، تصحیح شد. (۶-۱۱). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: با. (۸). آج، لب: بنی حارث. [.....]

(۹). آط، آب: دستها بیش، آج، لب، مش: دستهایش. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش درع. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: یدرک. (۱۴). آب، آج، لب، مش: زدند. (۱۵). اساس، آط، آب، مش، کا: حیان، آج، لب: حیان، به قیاس با مآخذ خبر و اعلام، تصحیح شد. صفحه: ۳۶۴ العرقه «۱» و گفت: خذها و انا ابن العرقه «۲». سعد گفت: عرق «۳» الله وجهک فی النار، و رگ اکحلش بریده شد. و گفته‌اند: هر که را آن رگ بریده شود، خون از او باز نایستد تا به مردن. سعد عند آن حال دعا کرد گفت: بار خدایا؟ اگر می‌دانی که در قریش بقیتی هستند که با رسول تو کارزار خواهند کردن، مرا باز گذار «۴» تا نصرت رسول تو کنم که تو دانی که من قتال ایشان دوست دارم، و اگر آن قتال کناره شده است، اینکه را سبب شهادت من گردان و مرا از دنیا مبر تا چشم من از بنی قریظه روشن کنی تا ایشان را به مراد خود بینم که [۲۴۵-ر]

ایشان خلفای من بودند در جاهلیت، خدای تعالی او را از آن عافیت داد. محمد بن اسحاق روایت کرد که: صفیه بنت عبد المطلب مادر زبیر در حصن حسان ثابت بود «۵» با جماعتی زنان و کودکان، و گفت: حسان با ما بود- و اینکه حصنی بود. بس حصین نه «۶». صفیه گفت: مردکی جهود بیامد و گرد آن حصن می در «۷» گردید، و رسول- علیه السلام- به قتال احزاب مشغول بود. من حسان را گفتم «۸»: من از اینکه مرد دل مشغول شدم که احوال اینکه حصن بشناخت و می‌داند که اینکه حصنی حصین نیست «۹»، و با ما در اینکه جا مرد نیست و رسول از ما مشغول است، اگر برود و جماعتی جهودان را خبر دهد و بیایند و ما را رنجه دارند مصلحت در آن است که بیرون شوی و اینکه کافر را بکشی تا ما از اینکه خوف ایمن شویم. حسان گفت: یا بنت عبد المطلب؟ تو دانی که من مردی شاعرم مرد کش نباشم، و اینکه نه کار من است. گفت: چون من بدیدم که او هیچ نخواهد کردن، جامه در پوشیدم و روی بر بستم ----- (۱). اساس: العرقه، به قیاس با نسخه آط و با توجه به مآخذ خبر و اعلام، تصحیح شد. (۲). اساس، آط، آب: العرقه، آج، لب: العرقه، با توجه به مآخذ خبر، تصحیح شد. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: غرفک. (۴). آط: باز گزار. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: بودند. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: نه بس حصین. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: ندارد، کا: می‌گردید. (۸). آط، آب، آج، لب، مش ای حسیان. (۹). اساس: است، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، و با توجه به مفهوم جمله، تصحیح شد. [.....]

صفحه: ۳۶۵ و عمودی بر گرفتم و بیرون رفتم و آن جهود را بکشتم و باز آمدم و گفتم: یا حسان؟ اکنون مرد کشته «۱» است، برو و جامه‌اش بیرون کن که «۲» برای آن نکرده «۳» که او مرد است و من زن. گفت: یا بنت عبد المطلب؟ اینکه نیز هم نتوانم کردن، من سلب «۴» به او دادم. راویان «۵» گفتند «۶»: رسول- علیه السلام- در میانه آن کار و صحابه رنجور دل می‌بودند، و اینکه پیش از کشتن علی بود عمرو را «۷». یک روز نعیم بن مسعود بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ من به تو ایمان آورده‌ام در سر و روی نمی‌دارد که ایمان آشکارا کنم، و اینکه حال کس از من نداند جز خدای- عز و جل- و تو را گفتم، اکنون کاری که دانی که من اهل آن باشم مرا بفرمای. رسول- علیه السلام- گفت: تو یک مردی، اگر نیز اظهار ایمان کنی از یک مرد بیش از آن نیاید که از او توقع کنند. اما اگر «۸» بتوانی کردن که اینکه قوم را خذلانی و فتوری دهی از ما بکن که کالزار «۹» بیشتر خدعت است. نعیم بن مسعود از آن جا بیامد «۱۰» و بنزدیک بنی قریظه رفت، و او را با ایشان در جاهلیت منادمت بود، و ایشان را گفت: یا بنی قریظه؟ شما دوستی «۱۱» و نصیحت من شناخته‌ای «۱۲» در روزگار گذشته «۱۳»، و آنچه من می‌گویم [بر سبیل نصیحت]

«۱۴»، شما مرا در آن متهم نداری «۱۵». بدانی که قریش و غطفان به حرب محمد آمدند و شما را از ----- (۱). مش افتاده. (۲). آط، آب، آج، لب، مش من. (۳). چاپ شعرانی (۹/۱۲۰): بر آن نگردم. (۴). آط، آب،

آج، لب، مش او. (۵). آط، آب، آج، لب، مش اخبار. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: گفته‌اند. (۷). آط، آب، آج، لب: از پیش کشتن عمرو بود بر دست علی، کا: پیش از آن بود که علی عمرو را نکشته بود. (۸). آط، آب، آج، لب، مش تو. (۹). آط، آب، آج، لب، مش، کا: کارزار. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: بر آمد. (۱۱). دوستی / دوستید، آب، مش: دوستید. (۱۲). آط، آب: دانسته، آج، لب، مش: دانسته‌اید. (۱۳). آط: گزشته. (۱۴). اساس: مخدوش است، به قیاس با نسخه آط، افزوده شد. [.....]

(۱۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا گفتند: لا والله که ما دوستی و نصیحت تو دانیم و به هیچ چیز تو را متهم نداریم، گفت. صفحه ۳۶۶: جای و حصن خود بر انگیختند و به یاری در خواستند، و حکم ایشان دگر است و حکم شما دگر. ایشان مردمانی غریب‌اند «۱» و ولایتی و مالی و ملکی ندارند اینکه جا، و شما را سرای و خانه و «۲» املاک اینکه جاست، و زنان و فرزندان «۳» اینکه جانند، و ایشان را زنان «۴» و فرزندان به زمین دیگرند. اگر فرصتی و غنیمی باشد برابند و با شهرهای خود شوند، و اگر کسری و شکستی بر شما باشد «۵» بروند و شما را با محمد رها کنند، آنگه کشتن و غارت و آوار بر شما باشد نه بر ایشان، و آنگه شما با محمد طاق ننداری. چون ایشان رفته باشند مصلحت در آن است تا از ایشان استظهار وثیقتی و براتی نستانی به هیچ وجه دست با ایشان یکی «۶» نکنی در قتال محمد. گفتند: نکو گفتمی و نصیحت کردی. آنگه از آن جا بیامد و بنزدیک بو سفیان «۷» رفت و جماعت قریش و گفت: شما که قریشی، دوستی «۸» من شما را و میل من به شما شناخته و مفارقت و مابینت «۹» با محمد برای دین، و من امروز سخنی شنیده‌ام «۱۰» واجب دیدم شما را از آن آگاه بکردن «۱۱» تا احتیاط کنی کار خود را و اینکه سزی است با من عهد کنی که پوشیده داری. گفتند: و آن چیست! گفت: بدانی که «۱۲» جهودان بر اینکه که کردند پشیمانند و می‌خواهند تا اینکه آمدن «۱۳» را به اینکه جا تلافی کنند. پیغام فرستاده‌اند به محمد که: ما بر اینکه آمدن پشیمانیم و از میان ما و تو عهدی هست ما بر سر آنیم «۱۴» اگر از ما راضی شوی به آن که ما از قریش و غطفان به علت وثیقت و استظهار جماعتی اشراف و امثال را --- (۱). آط، آب، کا: مردمانی‌اند اینکه جا غریب، آج، لب: مردمانی‌اند آن جا غریب.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا اسباب. (۳). آط، آب، آج، لب: زنان و فرزندان اینان، کا: زنان و فرزندان شمای. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: زن. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا ایشان. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: با ایشان دست یکی. (۷). آط، آب، کا: ابو سفیان. (۸). آب، مش: قریشید دوستی، آج، لب: قریشی دوستید. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: من. (۱۰). آج، لب: شنیدم. (۱۱). آط، آج، لب، مش: کردن. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: آن. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: شما. [.....]

(۱۴). آط، آب، کا: بر سر آن عهدیم. صفحه ۳۶۷: بستانیم و پیش تو فرستیم تا همه را گردن بزنی «۱»، آنگه دست با تو یکی کنیم تا ایشان را از زمین و دیار خود برانیم، یا به قتل و استیصال هلاک کنیم او راضی شده است و قرار میان ایشان اینکه است. من شما را خیر کردم تا هشیار باشی «۲» و کودکی را از آن خود به ایشان ندهی که ایشان با شما غدر خواهند کردن. آنگه به غطفان آمد و همچنین بگفت و عهد بستند «۳» [۲۴۵-پ]

که اینکه حدیث پوشیده داری. بگفتند همچین کنیم. چون او برفت ابو سفیان و جماعت قریش و رؤوس «۴» غطفان کس فرستادند به جهودان که: ما اینکه جا چرا موقوفیم! اینکه نه شهر و زمین ماست و ما را هر روز خرج بسیار است، اگر کاری را آمده‌ایم فردا آغاز باید کردن و «۵» با اینکه مرد به قتال بر آویختن، و اینکه شب «۶» شنبه بود در ماه شوال سنه خمس من الهجرة. جهودان جواب دادند که: فردا روز شنبه است، و ما عادت نداریم که روز شنبه کاری کنیم که ما وقتی در شنبه کاری کردیم ما را نکبتی رسید که پوشیده نیست. و دگر آن که ما کارزار نکنیم تا از شما وثیقتی و استظهاری نداریم، و آن براتی «۷» باشد از مردمان «۸» شما که بر ما فرستی تا ما را امان باشد که شما بنروی و ما را در دست ایشان «۹» رها نکنی، چه ما از اینکه معنی مستشعر می‌باشیم، و «۱۰» اینکه شهر شهر ماست و شما غریبی اینکه جا، و اگر شما بروی ما را با محمد طاق نباشد، باید که ما بر بصیرتی باشیم. قریش و غطفان چون اینکه «۱۱» بشنیدند گفتند: آنچه نعیم مسعود گفت درست است «۱۲». آنگه پیغام دادند که «۱۳»: و الله که ما از مردان خود

کودکی را به شما ندهیم، و ما ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش تا. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: شما را هشیار کردم تا بر خبر باشی. (۳). آط، آب، آج، لب: بستانند. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: رؤسای. (۵). آط، آب، آج، لب، مش فردا. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: روز. (۷). آب، آج، لب، کا: نوایی، مش: لوای. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: مردان، کا: اشراف. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: محمّد، کا: خصم. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: چه. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش سخن. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: راست گفت. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: دادند و گفتند. [.....]

صفحه : ۳۶۸ را بر شما اینکه امان نیست «۱». گفتند: چون ندهی، ما نیز با شما دست یکی نداریم، و خذلان در میان ایشان افتاد، و خدای تعالی آن شب بادی عظیم بفرستاد بر ایشان سرد و سخت چنان که خیمه‌های ایشان بدرید و طنابها بگسست، و ذلک قوله: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ عَلَيْكُمْ، گفت: یاد کنی ای مؤمنان نعمت خدای بر شما بر سیل تذکیر و تنبیه گفت: اذ جاء تکم جُنُودٌ، چون آمد به شما لشکرهایی «۲» یعنی احزاب با «۳» جماعات قریش و مکّیان و غطفان و بنی قریظه و بنی النضیر. فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا، بفرستادیم بر ایشان بادی. مفسّران گفتند: باد صبا بود لقوله - علیه السلام: نصرت بالصبا و اهلکت عاد بالدبور، گفت: مرا به باد صبا نصرت کردند و عاد را به باد دبور هلاک کردند. و «صبا»، آن باد بود که چون روی به در خانه کعبه داری برابر روی تو جهد، و «دبور» برابر صبا باشد. وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا، و لشکرهایی که شما ندیدی ایشان را از فریشتگان. اهل سیر گفتند: فریشتگان آن روز فرود آمدند و لکن کار زار نکردند. مفسّران گفتند: خدای تعالی بادی بفرستاد سرد «۴» سخت که طنابهای خیمه‌های ایشان «۵» بگسست، و خیمه‌ها «۶» بدرید، و آتشی «۷» ایشان بکشت، و دیگها «۸» بیفگند، و اسپانشان «۹» بر میدند، و خدای تعالی ترس در دل ایشان افگند «۱۰»، و فریشتگان از جوانب لشکرگاه ایشان تکبیر کردند تا سید هر قبیله قوم خود را می گفت: از بر من مروی، مرا نگاه داری. محمّد بن کعب القرظی گفت، جوانی از اهل کوفه گفت حذیفه یمان را گفتم: یا با عبد الله؟ شما رسول خدای را دیدی، و با او صحبت داشتی «۱۱»، چگونه بودی با او! ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش جهودان. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: لشکرها. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: به. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا و. (۵). آج، لب: طنابهای ایشان. (۶). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: آتش. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: دیگهای ایشان، کا: دیگهاشان. (۹). آط، آب، آج، لب: اسپان ایشان. (۱۰). آب، مش: انداخت. (۱۱). آط، کا: کردی / کردید، مش: داشتید/ داشتی. صفحه : ۳۶۹ حذیفه گفت: جهد کردیم در خدمت او «۱». جوان گفت: اگر ما در یافتمانی او را رها نکردمانی «۲» که بر زمین بودی «۳»، جز که او را بر گردن گرفتمانی و در خدمت او جان بدادمانی. حذیفه گفت: من شب احزاب با لشکر بودم در خدمت رسول - علیه السلام. [رسول - علیه السلام]

«۴»: نماز بکرد و از شب پاره‌ای بگذشت «۵»، گفت: کیست تا برود و احوالی بداند از اینکه قوم و خبری باز آرد! کس اجابت نکرد و اختیار نکرد. با «۶» سر نماز کردن شد، ساعتی دیگر بر آمد، گفت: کیست که برود [و احوالی بداند! کس اجابت نکرد. به بار سیم گفت: کیست که برود]

«۷» و خبری بیارد و رفیق من باشد در بهشت! از سختی باد و سرما و خوف «۸» مرا گفت یا حذیفه؟ من گفتم: لئیک یا رسول الله، و بر خاستم و پیش رسول رفتم و دلم در شکم می لرزید «۹» ترس آن که مرا گوید تو را بیاید رفتن، و دست به سرو روی من فرو کرد و مرا گفت: یا حذیفه؟ تو را بیاید رفتن و از احوال اینکه قوم خبری با نزدیک من آوردن. من گفتم: فرمان برادرم، گفت: اللهم احفظه من بین یدیه و من خلفه و عن یمینیه و عن شماله و من فوقه و من تحته، بار خدایا نگاهدار او را از همه جوانب و جهات: از پیش و پس و از راست و از چپ و از زیر و از زبر. گفت: من برفتم و پنداشتی «۱۰» در گرمابه «۱۱» ای می روم از گرمی که از آن باد و سرما هیچ رنج نبود مرا، برفتم با سلاح. تا در میان ایشان شدم بادی می آمد که خیمه‌ها از جای می برکنند «۱۲» و طنابها

می گسست و هیچ رها نمی کرد و الا تباه می کرد. نگاه کردم ابو سفیان را دیدم آتش «۱۳» بر افروخته و گرم می شد. من تیر در کمان [۲۴۶-ر]

نهادم تا بزنم. دگر باره مرا یاد ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش اینکه. (۲). آط، آب، آج، لب، مش او را. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: برفتی. [.....]

(۴-۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۵). آط: بگزشت. (۶). آب، کا: باز. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: برف، کا کس جواب نداد پس. (۹). آج، لب، کا از. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش که. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: گرماوه. (۱۲). آج، لب، مش، کا: بر می کند. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: آتشی. صفحه: ۳۷۰ آمد که رسول- علیه السلام- مرا گفته بود: هیچ چیزی «۱» مکن تا با پیش من آیی «۲». چون ابو سفیان آن باد و آن سختی دید، گفت: یا قوم؟ هر کسی که آن جا که هستی دست «۳» همنشین خود گیری و بنگری تا کیست. من دست یکی گرفتم و گفتم: تو کیستی! مرا گفت: یا سبحان الله، مرا نمی شناسی! من فلان بن فلانم، مردی بود از هوازن «۴». ابو سفیان گفت: یا معشر قریش؟ ما در اینکه «۵» که هستیم نه به سرای مقامیم «۶»، و اسبان و چهار پایان ما سقط شدند، و بنو قریظه و بنو النضیر و عده ما را خلاف کردند، و من بخواهم رفتن «۷»، از بی هوشی «۸» بر خاست و بر شتر نشست و عقال او نگشاد «۹»، و شتر بر انگیخت و خواست تا براند. چون شتر نمی توانست رفتن، از آن پس بدانست که شتر عقال دارد. فرود آمد و عقال شتر بگشاد. و بنو غطفان چون بدیدند که قریش برفتند، ایشان نیز برفتند و خدای تعالی به ترس ایشان را هزیمت کرد. من باز آمدم و رسول را خبر کردم. رسول- علیه السلام- شادمانه شد و بخندید و مرا به خویشتن نزدیک کرد و گفت: اینکه جا در پایان من بخسب. من بخفتم و رسول- علیه السلام- گوشه جامه اش «۱۰» بر من افگند، و من پای او در «۱۱» سینه گرفتم و بخفتم، فذلک قوله: فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا. وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا، و خدای به آنچه شما می کنی بینا و داناست «۱۲». إِذْ جَاؤُكُمْ «۱۳» ما «۱۴» چون آمدند به شما. مِنْ فَوْقِكُمْ، از بالای شما، یعنی از بالای وادی از جانب مشرق. و آنان که از بالای وادی آمدند، مالک بن عوف النضری- بود و عینه بن حصن الفزاری- با هزار مرد از غطفان، و طلیحہ بن خویلد الاسدی «۱۵» با ایشان بود با بنی ----- (۱). ط، آب، آج، لب، مش: چیز، کا: حرکت. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: نیایی. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: هر کسی دست. (۴). آط، آب، مش: هوازن. (۵). آط، آب، آج، لب، مش جا، کا: در زمین. [.....]

(۶). آط، آب، مش: و مقام خودیم، آج، لب: و مقام خود. (۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا و. (۸). چاپ شعرانی (۱۲۳/۹): پی هوشش. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: ناگشاده، کا: نگشوده. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: جامه خویش. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بر. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: بوده است. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا مِنْ فَوْقِكُمْ (۱۴). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۱۵). آط: طلحة بن جلود الاسری. صفحه: ۳۷۱ اسد، و حی بن اخطب با جهودان قریظه «۱». وَمِنْ أَسْفَلِ مِنْكُمْ، یعنی من بطن «۲» الوادی، از زیر وادی، و آن ابو سفیان حرب بود با قریش. وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ، و چون کژ شد چشمها، وَبَلَغَتِ الْقُلُوبَ الْحَنَاجِرَ، [و دلها به گلوها رسید، و اینکه هر دو کنایت است از شدت خوف و شدت حال خایف. و گفتند: معنی آن است که عرب گوید بد دل «۳» را که: انتفخ سحره، باد در شش افتد بد دل «۴» و شش او بر آید «۵»، و دل بالای آن است چون منتفخ شد دل به بالا بر آید «۶»، و ذلک قوله: بَلَغَتِ الْقُلُوبَ الْحَنَاجِرَ]

«۷» وَتُظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا، و به خدای گمانهای بد می بردی «۸» از خلف وعد «۹» و مانند اینکه، و مراد به اینکه منافقانند چه مؤمنان و اثنی بودند «۱۰» به وعده خدای و به نصرت و ظفر از جهت «۱۱» او. قراء خلاف کردند فی قوله: الظُّنُونًا و آنچه مانند اینکه است من قوله: (الرسولا و السیلا). اما مدنیان «الف» اثبات کنند «۱۲» در اینکه کلمات در حال وصل «۱۳» و وقف، و شامیان همچین، و عاصم به روایت ابو بکر و ابو عمرو به روایت عیاش، و کسائی به روایت قتیبه، و حجت ایشان آن است که: در مصاحف «الف» نبشته

است «۱۴» و لمطابقه رؤوس الآی «۱۵»، و نیز برای موافقت سر آیات را. و ابو عمرو در دیگر روایات «۱۶» و حمزه و یعقوب بی «الف» خواندند در حال وصل و وقف بر اصل خود، چه «الف» در اسمی برند که متون باشد در حال وقف چون -----
 ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: بنی قریظه. (۲). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). آط و دیگر نسخه بدلها: دل، با توجه به معنی و فحوای تعبیر در زبان عربی (لسان العرب، ماده سحر) تصحیح شد. (۴). کذا در آط و دیگر نسخه بدلها بجز کا، آب، مش، کا: افتاد دل. [.....]

(۵). آج، لب، مش: بر آمد. (۶). مش: بر آمد. (۷). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۸). می بردی / می بردید. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: وعده. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: واثقاند. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: بر دشمنان. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: کردند، آب: کرده‌اند. (۱۳). آط، آب، آج، لب: فصل. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: نوشته‌اند، کا: نوشته است. (۱۵). آط، آب، آج، لب، مش: الایة. (۱۶). آط، آب، آج، لب، مش: ابو عمرو و ذکوان. صفحه: ۳۷۲ منصوب بود، نحو رأیت زیدا، برای آن که نگویند: رأیت الرّجال. در هیچ حال، نه در حال وصل و نه در حال وقف. و باقی قراء به «الف» خواندند در وقف و بی «الف» در وصل، و گفتند: رؤوس الایات جاری مجرای اسجاع باشد و جاری مجرای قوافی در اشعار. پس در وقف «الف» باید و در وصل نباید چنان که در میان بیت اگر افتد بی «الف» گویند. هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ، گفت: آن جایگاه «۱» مؤمنان را امتحان و ابتلا کردند. و معنی ابتلا- گفته‌ایم از خدای تعالی، و آن که تکلیف، همه صورت امتحان دارد. وَ زُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا، و بجنابیندند ایشان را جنابیندنی سخت. وَ إِذِ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ، عامل در اینکه چند «اذ» «۲» که برفت آن است که در اول آیات گفت: اذْ كُذِّبُوا نِعْمَةً اللَّهُ عَلَيْكُمْ إِذْ...، گفت نیز یاد کنی، چون گفتند منافقان یعنی معتب بن قشیر «۳» و اصحاب او. وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ، و آنان که در دل «۴» ایشان بیماری بود و شک و ضعف اعتقاد. مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا، گفتند: خدای و پیغامبر «۵» ما را وعده ندادند مگر غرور و فریفتن. وَ إِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ، و یاد کنی نیز چون گفتند گروهی از ایشان یعنی از منافقان: يَا أَهْلَ يَثْرِبَ، ای اهل مدینه. ابو عبیده گفت: یثرب نام ولایتی است، و مدینه از جمله آن است. لَا مُقَامَ «۶» ما «۷»، فَارْجِعُوا، باز گردی «۸». و حفص عن عاصم خواند: [۲۴۶- پ]

«لا مقام»، به ضم المیم، یعنی لا اقامه لكم، شما را ایستادن آن جا صلاح نیست، برگردی و با خانه‌های خود شوی. -----
 ----- (۱). آط، آب، آج، لب: اینکه جایگه، کا: آن جایگه. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: آیت. [.....]
 (۳). آط، آب، آج، مش: ... بن قریش، چاپ شعرانی (۱۲۵/۹): ... بن قیس. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: دلها. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: خدای تعالی و پیغامبرش. (۶). اساس: و دیگر نسخه بدلها: مقام، به قیاس با متن قرآن مجید، تصحیح شد. (۷). آط، آب، آج، لب، مش ایستادن صلاح نیست. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: برگردی و با خانه خود شوی، کا: باز گردید. صفحه: ۳۷۳ عبد الله عتّاس گفت: اینکه جهودان گفتند منافقان را که، شما را چه مهم است برای محمد «۱» خویشتن را علف «۲» تیغ ابو سفیان و قریش کردن «۳»، با خانه‌ها شوی و محمد را با اینان رها کنی. وَ يَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ النَّبِيَّ، و گروهی از رسول- علیه السلام- دستوری می‌خواستند، و آن بنو حارثه بن الحارث بودند. يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ، می‌گفتند خانه‌های ما عورت است، یعنی ربطی و دیواری و حصنی ندارد، مرد «۴» می‌باید که آن را نگاهدارد و بپوشد چنان که عورت بپوشند، و قد اعور الفارس اذا بدا فی درعه خلل للضرب «۵»، قال الشاعر- شعر: متى يلقهم لا يلق في البيت معورا ولا الضيف منجوعا «۶» و لا الجار مرملا «۷» و قال الشاعر- شعر: يرمي المستجيز المعورا «۸» ای بادی العورة «۹». حق تعالی ایشان را تکذیب کرد، گفت: خانه ایشان عورت نیست دورغ می‌گویند. إِنَّ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا، ایشان جز گریختن نمی‌خواهند «۱۰». وَ لَوْ دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا، آنکه گفت: اگر چنان که در سرایهای اینان روند از جوانب و کنارهای آن. ثُمَّ سُرِّبُوا الْفِتْنَةَ، آنکه از ایشان فتنه خواهند، یعنی -----
 ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش که. (۲). چاپ شعرانی (۱۲۵/۹): هدف. (۳). آط، آب، آج، لب، مش برگردی. (۴). آط،

آب، آج، لب، مش مردی. (۵). کا و الطعن. (۶). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۹/۱۲۵) و تفسیر قرطبی (۴/۱۴۸): مفعوعا. (۷). آط، آج، لب: مرمولا. (۸). ضبط متن اصلی بدین صورت «و یرمی مسق الحجر معورا» و مغشوش می نمود، شعر در هیچکدام از نسخه بدلها نیست، ضبط مختار ما از لسان العرب (ماده عور) و اصلا بی‌تی است که به نام فرزدق بدین صورت آمده است: متی ما ترد یوما سفار، تجد به || ادیهم، یرمی المستجیز المعورا [.....]

(۹). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: ایشان نمی خواهند الا فرار و گریختن از حف از سر ایشان خبر داد، کا: ایشان الا گریختن نمی خواهند. صفحه: ۳۷۴ شرک و کفر، لقوله: «۱» وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ «۲» لَاتَوْهَا، آن جا شوند «۳» و بکنند و به جای آرند، من قولهم: آتیت الأمر اذا فعلته. قراءت اهل الحجاز «۴» به قصر «الف» است من الإتیان. و دیگران خواندند: «لاتوها» به مد، من الإیتاء، یعنی بدهند. گفتند: چون سؤال گفت، به جواب دادن لایق باشد «۵». وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا، و بر آن فتنه و کفر نیز مقام نکنند الا اندک. و بیشتر مفسران گفتند معنی آن است که: از آن فتنه فرو نایستند، بل بشتابند به او و درنگ نکنند از او الا اندک روزگار. حسن گفت معنی آن است که: پس از کفر به مدینه الا اندک مقام نکنند، آنکه عن قریب ایشان را هلاک کنند، و مثله قوله: وَإِذَا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا «۶» وَالْقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ و پیش از اینکه با خدای عهد کردند که نگریند و پشت بر دشمن نکنند. گفتند: اینان هم بنو حارثه بودند که روز احد همت کردند و عزم بر آن که بگریزند با بنی سلمه چون آیت فرود آمد در ایشان: إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا «۷» فی ما «۱۱» کنی. (۱). آط، آج، لب: و قوله. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۱. (۳). آط، آب،

آج، لب، مش: به آن جا شوند و. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: حجاز. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: باشند. (۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۶. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۲۲. (۸). آط، آب، آج، لب، مش نیز. (۹). آب: گفته اند. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: هر آنچه. (۱۱). مش: نیز همان. صفحه: ۳۷۵ گفتند: چون اینکه کرده باشیم، ما را چه باشد! گفت «۱»: در دنیا نصرت، و در آخرت جنت. گفتند: کردیم. عهد اینکه بود: وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا، و عهد آن خدای از آن پیرسند، یعنی خوار مدارند «۲» که آن فرو نگذارند «۳». آنکه رسول را گفت بگو اینکه منافقان را و سست اعتقادان را که «۴»: لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ، که شما را سود ندارد گریختن، اگر بگریزی از مرگ یا از کشتن. و إِذَا «۵» قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا؟ عبد الملک گفت: ذاک «۹» القلیل نطلب، به طلب آن اندک می رویم، و مراد به قلیل در آیت وقت آجال است، و دنیا همه به یک بار «۱۰» قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِيكُمْ مِنَ اللَّهِ، بگو کیست که شما را نگاهدارد از خدای؟ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا، اگر به شما بدی خواهد از هلاک و نکبات و آنچه تعلق به خدای دارد یا به شما [۲۴۷-ر]

رحمتی خواهد «۱۱». آنکه گفت: ایشان خویشان را بدون خدای ولی و یاری «۱۲» نیابند تا بدانند و اعتماد بر او کنند، و طمع از آن که دون اوست ببرند. قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ، گفت: خدای داند آنان را که مردم را از «۱۳» شما ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: گفتند. [.....]

(۲). آط: مداری، آب، آج، لب، مش، کا: مدارید. (۳). لب: بگذارند، آط: نگرارند، کا: که از آن پیرسند. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: را قُلْ (۵). آط، آب، آج، لب، مش لا- تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا (۶). آط، آب، آج، لب، مش در آن جا. (۷). آب، مش: و بایی. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: آمده‌ای. (۹). اساس: به صورت «ذلک» هم خوانده می شود. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش نعمت او. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا و لَا يَجِدُونَ لَهُمْ آج، لب آنکه به شما بدی خواهد از هلاک و آنچه تعلق به خدای دارد یا به شما رحمتی. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: و یاری و یاور. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: که از. صفحه: ۳۷۶

تعویق کنند «۱». [و تعویق، تفعیل باشد از «عوق»، و آن منع بود. و تعویق تثییط و تطیبه] «۲» باشد بر سبیل تهدید و وعید. گفت: خدای شناسد آنان را که مردم را از کارزار باز می دارند، و ایشان را منع می کنند و

می‌ترسانند. وَ الْقَائِلِينَ ﴿۳﴾ هَلُمَّ إِلَيْنَا، به ما آیی و بشتابی به ما. وَ لَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا، و ایشان به کارزار نایند و حاضر نشوند مگر اندکی از اوقات و احیان. قتاده گفت: آیت در شأن جماعتی منافقان آمد که ایشان گفتند اصحاب محمد بیش از آن نه‌اند که ایشان را سرگوسپندی بخوردن کفایت باشد، و اینکه کنایت باشد از قَلْت. و ممکن نیست که اینان با اینکه جماعات ﴿۴﴾ که مجتمع شده‌اند مقاومت توانند کردن شما را ﴿۵﴾ مهم است جان و مال خود در سر محمّد کردن! مقاتل گفت: اینکه قول جهودان گفتند منافقان را که قائلان، جهودان بودند و اخوان، منافقان ﴿۶﴾ و معوّقان ﴿۷﴾، عبد الله ابی سلول و اصحابش ﴿۸﴾. این زید گفت: آیت در شأن مردی آمد که روز احزاب از پیش رسول - علیه السّلام - بیامد، برادرش را دید نان و بریان و نبیذ در پیش نهاده، گفت: تو اینکه جا با نشاط مشغولی و پیغامبر خدای در میان نیزه و شمشیر است ﴿۹﴾؟ گفت: ای ابله؟ بیای و تو نیز با ما بنشین و به نشاط مشغول باش که به خدای که به او سوگند خوردند که محمّد نیز هرگز باز نیاید، و ﴿۱۰﴾ اینکه لشکر که جمع شده‌اند، او را و اصحاب او را زنده رها نکنند. برادر گفت او را: دروغ می‌گویی، و الله که بروم و رسول را خبر دهم از اینکه که تو گفتی. بیامد تا رسول را خبر دهد ﴿۱۱﴾، جبریل آمده بود و اینکه آیت آورده. أَشْحَهُ عَلَيْكُمْ، خدای تعالی وصف کرد ایشان را به بخل و جن، به بخیلی و ----- (۱). آب: می‌کنند. (۲). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش، لب، آج، آب، آط، آب، آج، لب، مش، کما: جماعت. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کما چه. (۶). آط، آب، آج، لب، مش بودند، کما اند. (۷). آج، لب بودند، کما اند. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: سلول بود و اصحاب او. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: و شمشیر حرب می‌کند. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: با. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: بیامد و رسول را خبر داد. صفحه: ۳۷۷ بد دلی. الاشْحَهُ ﴿۱﴾ جمع شحیح، و اینکه از بنای قَلْت است. گفت: بخیلانند به مال خود بر شما، چیزی در راه خدای و ﴿۲﴾ جهاد صرف نکنند، و چون غنیمتی پیدا شود مشاّحت و مناقشت کنند. و نصب او بر حال است من قوله: وَ لَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا. فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ، چون وقت کارزار بود ﴿۳﴾. خوف از نامهای کارزار یکی است. رَأَيْتُهُمْ، بینی ایشان را که ﴿۴﴾ در تو می‌نگرند و چشمهای ایشان در ﴿۵﴾ می‌گردد از ترس و بد دلی، [كَالَّذِي، ای]

﴿۶﴾ کدوران عین الذی، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه، چنان ﴿۷﴾ که چشم کسی در گردد که ﴿۸﴾ از هوش بشود از مرگ. فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ، چون کارزار و ترس از او بشود ﴿۹﴾، سَلَقُواكُمْ، زبانهای تیز در شما کشند و دراز زبانی کنند. و مرد فصیح زبان بلند آواز را رجل مسلّق ﴿۱۰﴾ و مصلّق ﴿۱۱﴾ و سَلَقَ و صَلَّقَ گویند، و اصل صلّق ضرب باشد. قتاده گفت: ای بسطوا السننهم فیکم. و «حداد»، جمع حدید باشد، یعنی تیز، و اینکه در وقت قسمت ﴿۱۲﴾ غنیمت باشد که گویند: ما با شما حاضر بودیم در کارزار ﴿۱۳﴾، نصیب ما تمام بدهی. در وقت کارزار بد دل باشند، و در وقت قسمت بخیل باشند. أَشْحَهُ عَلَى الْخَيْرِ، ای علی المال و الغنیمه، بخیلان باشند بر مال و غنیمت. و نصب او بر حال است من قوله: سَلَقُواكُمْ. أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا، ایشان ایمان ندارند. فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ، خدای عمل ایشان باطل بکند ﴿۱۴﴾، یعنی قبول نکند عمل ایشان، برای آن که بر وجه مأمور به نه افتاده است ﴿۱۵﴾. وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا، و اینکه بر خدای آسان است. ----- (۱). آط، آب، کما: و الاشْحَهُ.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش در ره. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کما: آید و. (۴). آط ایشان. (۵). چاپ شعرانی (۱۲۷/۹): دور. [.....]

(۶). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۷). آط: چونان که. (۸). آط، آب، آج، لب، مش او. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: کارزار بشود. (۱۰). آط، آب، مش: مصلّق، آج، لب: ندارد. (۱۱). کما: مصاق، دیگر نسخه بدلها ندارد. (۱۲). آط، آب، آج، لب و. (۱۳). آط، آب، آج از. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: کند. (۱۵). آط، آب، آج، لب، مش: نه بر وجه مأمور به افتاده باشد. صفحه: ۳۷۸ يَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا، می‌پندارند، یعنی منافقان که اینکه احزاب و جماعات ﴿۱﴾ که مجتمع شده بودند ﴿۲﴾ بر حرب رسول من ﴿۳﴾ از قریش و غطفان و از قریظه و نضیر بنه شده‌اند ﴿۴﴾ هنوز، و اینکه آنگه بود که ایشان برفته بودند و گریخته، و منافقان خبر

نداشتند. و گفتند معنی آن است که: اگر چه ایشان دانستند که احزاب برفتند و هزیمت شدند، از فرط جهل پنداشتی «۵» گمان می‌برند «۶» که هنوز نرفته‌اند، یعنی همچنان بودند که کسی [۲۴۷-پ]

که پندارد که ایشان را «۷» نرفته‌اند. آنکه گفت: وَ إِن يَأْتِ الْأَحْزَابُ، و اگر دگر باره باز آیند ایشان- اینان که منافقاند- تمنای آن کنند که کاشک «۸» ایشان در بادیه با «۹» بدویان بودندی در میان اعراب. يَسْأَلُونَ عَن آبَائِكُمْ، خبر شما می‌پرسیدندی که حال شما با احزاب به کجا رسید. و يعقوب خواند: يَسْأَلُونَ، به تشدید «سین» و به «الف» علی تقدیر يتسائلون، ای یسئل بعضهم بعضا «۱۰»، بهری از بهری می‌پرسند که گوی حال ایشان به چه رسید. وَ لَوْ كَانُوا فِيكُمْ، و اگر در میان شما بودندی، قتال و کارزار نکردندی الا اندکی از ایشان یا قتالی «۱۱» اندک، علی تقدیر: ما قاتلوا الا قتالا «۱۲» قلیلا، و اینکه بهتر است به معنی و نظم آیت «۱۳». لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ، آنکه حق تعالی گفت: شما را «۱۴» که مسلمانانی در رسول خدای که محمد اسوتی و اقتدایی هست. و عاصم اینکه جا خواند و در سورة الممتحنة: اسوة، بضم الالف. و دیگران به ----- (۱).

آط، آب، آج، لب، مش: جماعتی. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: شده‌اند. (۳). آب: کلمه خط خوردگی دارد. (۴). آط، بنرفته‌اند، آج، لب: برفته‌اند، مش: نرفته‌اند، کا: بنه رفته‌اند. [.....]

(۵). آط، آب، آج، لب، مش: پنداشتند و، کا: پنداشتی. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: می‌بردند. (۷). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: کاشکی. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: یا. (۱۰). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۹/۱۲۹): عن بعض. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: قتال. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: اینکه به معنی و نظم آیت لا- یقتر است. (۱۴-۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: ندارد. صفحه: ۳۷۹ کسر «الف» خواندند، و آن دو لغت است: مثل عدوة و عدوة، و رشوة و رشوة، یعنی شما را به رسول اقتدایی هست. صورت خبر است و معنی امر، یعنی اقتدا کنی به او و در او نگری در ثبات و ترک فرار که چندان مقام کرد تا دندانش بشکستند و جراحتی «۱» بر بالای ابروش «۲» کردند و نگریخت، و عمش را حمزه بکشتند، و عیبده حارث را بکشتند، و او هیچ جزعی نکرد، و رضا و تسلیم کرد «۳»، و انواع اذیات «۴» و بلیات به او رسانیدند و او به هیچ چیز «۵» بر نگشت و روی بر نگردانید، شما نیز همچین کنی و بر سنت او بروی. پس در اینکه باب و جز اینکه باب جای اقتداست شما را به او، و آنان را که امید دارند به خدای و به روز بازپسین، یعنی روز قیامت، و ذکر خدای کنند بسیار، یعنی آن کس که «۶» به امید ذاکر باشد. آنکه ذکر مؤمنان کرد و آن که ایشان وعده خدای تعالی چگونه «۷» تصدیق کردند، گفت: و چون مؤمنان احزاب را دیدند گفتند: اینکه آن است که خدای «۸» و پیغامبر ما را وعده داده‌اند «۹»، و اینکه آن بود که رسول- علیه السلام- صحابه را خبر داده بود از حدیث «۱۰» احزاب چون بدیدند و مخبر موافق خبر بود، گفتند: هذا ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ، اینکه آن است که خدای و پیغامبر ما را وعده دادند، و خدای و پیغامبر «۱۱» راست گفتند در آن وعده که کردند، و بعضی دگر مفسران گفتند: اینکه وعده آن است که خدای تعالی گفت: أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ «۱۲» أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ «۱۳» وَ مَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا، و ایشان را نیفزود الا ایمان که تصدیق به دل است، و تسلیم که در مسلمانی تن بدادن «۱۴» است. آنکه تخصیص کرد بعضی مؤمنان را به خصلی که در ایشان بود، گفت: -----

(۱). آط، آب، مش که. (۱۳-۲). آط، آب، مش: ابرویش. (۳). آط، آب، آج، لب: رضا داد و تسلیم داد،

آب، مش: رضا داد و تسلیم شد، کا: رضا داد و تسلیم کرد. (۴). آط، آب، آج، لب: اذیات. (۵). آط، آب، مش: چیزی. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: یعنی که او. (۷). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۸). آط، آب، آج، لب، مش تعالی. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: وعده کرده‌اند. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: حادثه. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: پیغامبرش. (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۴. (۱۴). آط، آب، آج، لب: تن دادن، مش: تن در دادن. صفحه: ۳۸۰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ، گفت: از مؤمنان مردانی هستند. «من»، تبعیض راست. صفت آن مردان آن است که: صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ [

«۱»، راست گفتند در آن عهد که با خدای کردند و به آن وفا کردند. آنکه ایشان را دو فرقت نهاد «۲»: فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ، ای نذره و عهده، بهری از ایشان آیند که عهد و نذر خود تمام کردند و بر جهاد صبر کردند تا آنکه «۳» ایشان را شهید کردند، چه ایشان عهد تا به جان کرده بودند. و گفتند: نحب، مرگ است. و گفتند «۴»: قَضَىٰ نَحْبَهُ، آن است که «۵» بمرد، من قول ذی الرِّمَّة - شعر: عَشِيَّةُ فَرْ الْحَارِثِيَّونَ بعدما قضی نحبه فی ملتقى القوم هو بر ای مات. مقاتل گفت: قَضَىٰ نَحْبَهُ، ای اجله عمر خود به سر برد و به اجل قتل رسید. و گفتند: قَضَىٰ نَحْبَهُ، ای بذل جهده فی الوفاء بعهده، من قول العرب: نحب فلان فی سیره یومه و لیلته «۶» اجمع اذا بالغ فی السَّیر و لم ينزل، قال جریر - شعر: بطخفه «۷» جالدا الملوك و خیلنا عشيَّة بسطام جرین علی نحب ای علی جد و جهد. وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ، و بهری از ایشان منتظر شهادتند. وَ مَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا، و ایشان عهد خدای را خلاف و تبدیل نکردند. خلاف کردند در آن که [آیت]

«۸» در شأن که مد [و مراد فَمِنْهُمْ «۹» وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ کیست! بعضی گفتند: آیت در شأن انس بن النَّضْر «۱۰» که او روز بدر حاضر نبود، چون باز آمد]

«۱۱» تَأْسَفُ خور و نذر کرد که: اگر پس از اینکه کارزاری «۱۲» بود من جان سپار کنم «۱۳» در او. چون روز احد بود و مردم بگریختند «۱۴»، او ----- (۸-۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: به دو فرقه بنهاد. (۳). آط، آب، آج، مش، کا که. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا معنی. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا مات. (۶). مش: لیلیه، چاپ شعرانی (۹/۱۲۹): ليله. [...]

(۷). چاپ شعرانی (۹/۱۲۹): بطخفه. (۹). قرآن مجید: فمهم. (۱۰) .. آب، مش آمد. (۱۲). آط، آب، آج، مش، کا: کارزاری. (۱۱). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۱۳). آط، آب، به فدا کنم، آج، لب: فدا کنم، مش: را فدا کنم، کا: جان سپاری. (۱۴). آط، آب، آج، لب، کا و. صفحه: ۳۸۱ حاضر بود، پیامد و خویشتن در معرکه افگند و قتالی کرد سخت تا آنکه که او را بکشتند. و عایشه [۲۴۸-ر]

گفت: آیت در طلحة بن عبيد الله آمد. و عامه مفسران و جمهور اصحاب اخبار بر آیند که: آیت در امیر المؤمنین علی - علیه السلام - آمد و عبیده حارث و حمزة بن عبد المطلب و جعفر بن ابی طالب - رضی الله عنهم. فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ عبیده حارث است که او را به بدر شهید کردند - و قصه او رفته است - و حمزه عبد المطلب است که او را به احد بکشتند، و آن نیز رفته است، و جعفر بن ابی طالب «۱» که او را به موته بکشتند. و راویان اخبار گویند که: چون رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ - جعفر ابو طالب «۲» را به مؤته نامزد کرد «۳»، او را وصایت کرد به تقوی و احتیاط و حراست لشکر و صبر کردن بر کارزار، او برفت تا به مؤته رسید. دشمن پیش آمد آن جا و در کارزار گرفتند، و چون چند تن را بکشتند از بزرگان لشکر او «۴»، او رایت به دست گرفت و به نفس «۵» خود به کارزار گاه «۶» رفت، جبریل آمد و گفت: یا رسول الله؟ جعفر در کارزار است، و به یک روایت او را به «۷» کوهی بلند برد و خدای تعالی شعاع او قوی بکرد تا او را می نگرد و معرکه ایشان می دید و مبارزت شجاعان، تا آنکه که جعفر بیرون آمد رایت به دست گرفته و کارزار می کرد تا چند مبارز را بیفگند. آنکه ملعونی در آمد و تیغی بزد و دست راست او بیفگند، او رایت به دست چپ گرفت «۸» و می گفت - شعر: لا - بأس لَمَّا «۹» قطعت یمینی معی شمالی و اقوی «۱۰» دینی فالیوم «۱۱» بیدو غر «۱۲» السَّمین و يعرف المهزول «۱۳» بعد حین ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش است. (۲).

آط، آب، آج، لب، مش، کا: جعفر بن ابی طالب. (۳). آط، آب، آج، لب، مش و. (۴). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). مش: به ذات. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: کارزار. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: روایت آن است که رسول را علیه السلام به. [...]

(۸). آط، آب، آج، لب و کارزار می کرد تا چند مبارز بیفگند. (۹). آط، آب، آج، لب: لمن، چاپ شعرانی (۹/۱۳۰): لی ان. (۱۰). اساس: به صورت: «و وقوی» هم خوانده می شود. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: الیوم. (۱۲). چاپ شعرانی (۹/۱۳۰): غزوة. (۱۳). چاپ

شعرانی (۱۳۰ / ۹): المهزوم. صفحه: ۳۸۲ انا ابو الشَّيْبِلِ و ذو العرينين اخو النَّبِيِّ المصطفى الأمين كارزار می‌کرد و رایت می‌داشت تا ملعونی در آمد و ضربه‌ای زد «۱» و دست چپش نیز بیفگند. چون هر دو دستش بیفگندند، او از خویشتن طمع برداشت و دانست که بی دست قتال نتوان کردن. روی به جانب مدینه کرد و گفت: السَّلام علیک یا رسول الله، سلام مودع لا سلام زائر، و اینکه بیتها انشاء کرد- شعر: اقرأ السَّلام علی النَّبِيِّ و قل له انَّ ابن عمَّک قد ثوی مقتولا بأستة الکفَّار تحت عجاجة تسفی علیه به الرِّیاح مهیلا قطعت یداه و فضیلت اوصاله منه و زایله الوصول «۲» فصولا- اجلی العداة و غادروه بقفرة لا یستطیع مع الغزاة قفولا فالیک یرسل فی سلام مودع «۳» یا خیر من بعث الاله رسولا آنکه گرد «۴» او در آمدند و به تیغ و نیزه او را بگرفتند و «۵» بکشتند، و نیزه‌ها در او زدند، و او را به نیزه‌ها از زمین برداشتند «۶» و بر هوا رفع کردند، خدای تعالی او را زنده گردانید و به جای دو دست او را دو پر داد تا در هوا پیرید و بر آسمان شد، و در بهشت با فریشتگان می‌پرد، و از اینکه جا او را جعفر طیار خوانند. رسول- علیه السلام- از اینکه جا بیامد و دلتنگ و رنجور به کشتن پسر عم، و به در سرای جعفر آمد، و اسماء بنت عمیس در خانه جعفر بود و در بزد. اسماء گفت: کیست! گفت: رسول خداست. بدوید و در بگشاد. رسول- علیه السلام- گفت: یا اسماء؟ کودکان جعفر را پیش من آر. او کودکان را جامه پوشانید و پیش پیغامبر برد. پیغامبر- علیه السلام- یکی را بر ران راست نشانید و یکی را بر ران چپ. و دست بر سر ایشان فرو می‌آورد «۷» می‌گریست. اسماء گفت: یا رسول الله؟ اینکه چیست که با فرزندان من می‌کنی، چنان که با یتیمان کنند! رسول- علیه السلام- بگریست و گفت: یا اسماء؟ خدای تو را مزد دهدا ----- (۱).

آط، آب، آج، لب: ضربتی بزد. (۲). لب: الفصول. (۳). چاپ شعرانی (۱۳۱ / ۹): بالسَّلام مودعا. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: گردش. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: و تیغ و نیزه بر او گرفتند و او را. (۶). آط، آب، آج، لب: به نیزه از زمین بر بودند. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: فرو می‌کرد. صفحه: ۳۸۳ بکشتن جعفر. اما بشارت باد تو را که خدای تعالی او را دو پر داد تا پیرید و اکنون در بهشت با فریشتگان می‌پرد «۱» آن جا که خواهد. اسماء تعزیت او بداشت، و در مرثیت او اینکه بیتها بگفت- شعر: یا جعفر الطَّیار خیر مصرّف للخیل یوم تطاعن و شیاح قد کنت لی جبلا الوذ بظله فترکتی أمشی «۲» باجرد ضاحی «۳» قد کنت ذات حمیة ما عشت لی أمشی البراز و انت کنت جناحی و اذا بکت قمریة شجنا لها یوما علی فنن دعوت صباحی فالیوم أخشع للذلیل و اتقی منه و ادفع ظالمی بالزَّاح [۲۴۸- پ]

و منهم من ینتظر، امیر المؤمنین علی است که «۴» گوش «۵» شهادت می‌دارد، و بیان اینکه حدیث آن است که هر گه که او «۶» دلتنگ شدی، بگفتی: ما ینتظر أشقاها ان یخضبها من فوقها بدم، چه انتظار می‌کند آن شقی ترین امت «۷» که بیاید و اینکه محاسن را از خون اینکه سر خضاب کند. ابو الطَّفیل عامر بن وائله روایت کند که: چون امیر المؤمنین- علیه السلام- مردم را جمع کرد برای بیعت در کوفه، عبد الرحمن «۸» ملجم «۹» بیامد تا بیعت کند. چند بار منع کرد او را و رد کرد «۱۰»، و بیعت او نمی‌گرفت، آخر بیعت او بگرفت. آنکه گفت: (ما یحبس اشقاها)، چه «۱۱» باز می‌دارد شقی ترین «۱۲» امت را از آن که خضاب کند اینکه محاسن را به خون اینکه سر! چون پسر ملجم پشت «۱۳» بر گردانید، او اینکه بیتها «۱۴» بگفت- شعر: اشدد حیازیمک للموت فان الموت لا قیکا «۱۵» ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: می‌گردد. [.....]

(۲). آط، آب، آج: امسی، مش: ندارد. (۳). چاپ شعرانی (۱۳۱ / ۹): امسی بغیر سلاح. (۴). آط، آب، آج، لب، مش او. (۵). مش به. (۶). آط، آج، لب، مش را، آب: هر که او را، کا: هر وقت که او. (۷). آط، آب، آج، لب، مش را. (۸). مش این. (۹). آط، آج، لب، مش علیه اللعنه. (۱۰). آط، آب: چند بار او را منع کرد او رد کرد. (۱۱). آط، آج، لب، مش: که. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: باز داشته است شقیتر مرد. (۱۳). آب، مش: نیت. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: بیت. (۱۵). آط، آب، آج، لب، مش: لاقیک. [.....]

صفحه: ۳۸۴ و لا- تجزع من الموت اذا حلّ بوادیک «۱» معلی بن زیاد «۲» گفت: یک روز پسر ملجم بیامد و گفت: یا امیر المؤمنین؟

من پیاده‌ام مرا مرکوبی ده. امیر المؤمنین در او نگرید، گفت: تو پسر ملجمی! گفت: بلی. گفت: مرادی! گفت: بلی. گفت: یا غزوان؟ آن اسب اشقر من بدوده. او اسب اشقر به او داد، چون او بر نشست امیر المؤمنین (۳) گفت: شعر: ارید حیاته و یرید قتلی عذیرک من خلیلک من مراد چون او امیر المؤمنین را آن ضربت زد، و او را بگرفتند و پیش امیر المؤمنین آوردند (۴) او را گفت: من آن همه (۵) با تو می‌کردم و دانستم که تو مرا بخواهی کشتن به اعلام رسول مرا از اینکه کار، و لکن خواستم تا به حجت بر تو مستظهر باشم. اصیغ نباته (۶) گوید: امیر المؤمنین (۷) - علیه السلام - در آن ماه رمضان که بکشتندش، خطبه کرد و در او (۸) گفت: ۹ «أناکم شهر رمضان و هو سید الشهور و اول السنه و فیه تدور رحا السیطان الا و انکم حاج العام صفاً واحدا و ایه ذلک انی لست فیکم، گفت: ماه رمضان آمد و او سید ماهاست، و اول سال است، و در او آسیای سلطان بگردد، و (۱۰) «ألا و شما امسال به حج روی و در یک صف بایستی، و علامت آن که: من در میان شما (۱۱) نباشم. گفت: ما ندانستیم، و او خبر مرگ خود می‌داد. عثمان بن المغیره روایت کرد که: چون ماه رمضان در آمد (۱۲) «امیر المؤمنین شبی بنزدیک حسن روزه گشادی، و شبی بنزدیک حسین، و شبی بنزدیک عبد الله جعفر، و بر سه لقمه زیادت نکردی. گفتند: یا امیر المؤمنین؟ چرا چنین می‌کنی! گفت: -----

----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بوادیک. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: معلی بن زهیر. (۳). آب علی کرم الله وجهه. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: بردند. (۵). آج، لب که. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: اصیغ بن نباته. (۷). آط، آب، آج، لب را. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: و در آخر خطبه. (۹). آط، آب، آج، لب، مش، کا: رحی. (۱۰). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۱). آج، لب: من با شما. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: در آمدی. صفحه ۳۸۵: یأتینی امر الله و انا خمیص البطن انما هی لیلئ او لیلتان، گفت (۱): فرمان خدای به من آید، و من تهی شکم باشم، مرا یکی دو شب بیش نماند. در آخر شب ضربتش (۲) زدند. اما کیفیت قتل او، اصحاب سیر روایت کردند: ابو مخنف لوط بن یحیی، و اسمعیل بن راشد، و ابو هاشم الرفاعی، و ابو عمرو الثقفی (۳) که جماعتی از خوارج به مکه حاضر آمدند و حدیث امیران و احوال ایشان بگفتند و عیب کردند ایشان را و اظهار تکبر (۴) کردند. آنکه گفتند: اگر چنان که ما حسنتی کنیم و جانهای خود به فدا کنیم در سیل خدای، و برویم و اینکه ائمه ضلال را مراقبت کنیم و فرصت جویم و ایشان را بکشیم، و به کشتن ایشان تقرب کنیم به خدای - جل - جلاله - و اگر چه ما را بکشند روا باشد تا کینه کشتگان و برادران خود به نهروان باز خواسته باشیم. عبد الرحمن ملجم گفت: من علی ابو طالب (۵) را کفایت کنم، و برک بن عبد الله التمیمی گفت: من معاویه را کفایت کنم، و عمرو بن بکر التمیمی گفت: من عمرو عاص (۶) را کفایت کنم. و بعد (۷) آن بر اینکه عهد بستند (۸) و سوگند خوردند و اتفاق کردند بر آن که اینکه کار در شب نوزدهم (۹) ماه رمضان کنند. آنکه هر یکی (۱۰) روی به کار خود نهادند، پسر ملجم (۱۱) بیامد - و عداد او در کنده بود - و به کوفه فرود آمد، و اینکه کار پوشیده داشت. یک روز بنزدیک دوستی رفته بود، زنی را یافت آن جا از تیم الزباب نام از قطام بنت الأخضر التیمی، و امیر المؤمنین ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش تا. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: آخر ضربتش به نیم شب، کا: ضربه اش. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش روایت کردند، کا: گفتند. (۴). مش: تکبیر، چاپ شعرانی (۱۳۳/۹): تنکر، کا: انکار کردند. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: علی بن ابی طالب، کا: علی بن ابی طالب. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: عمرو بن عاص. (۷). آج، لب، مش از، کا: پس بر اینکه. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: بنشستند. (۹). آط: نازدهم، آج، لب: یازدهم. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: یک. (۱۱). آج، لب، مش علیه اللعنه. صفحه ۳۸۶ - علیه السلام - پدر و برادر او را به نهروان کشته بود، و او جمالی (۱) داشت. پسر ملجم (۲) او را بدید، مشعوف [۲۴۹- ر]

شد بدو، و او را گفت: شوهر داری! گفت: نه. گفت: رغبت کنی که به حکم من شوی! گفت: تو طاقت مهر من نداری. گفت: مهر تو چند باشد! گفت: سه هزار درهم و غلامی و کنیزکی و کشتن علی بن ابی طالب. گفت: درم و غلام و کنیزک (۳) تحمل کنم، اما

کشتن علی ابو طالب «۴» چگونه توانم! گفت: مقصود من آن است، و اگر نه درم و غلام و کنیزک نباشد هم روا بود «۵»، چه او شوهر و برادر مرا کشته است. آنگه او را گفت: جهد کن اگر اینکه کار بر آید تو را و «۶» از او بجهی، عیش تو با من خوش باشد، و اگر گرفتار شوی ثواب آخرت تو را بهتر از نعیم دنیا بود. پسر ملجم گفت: بدان که من به اینکه شهر برای اینکه کار آمده‌ام پس از آن که مدتی از اینکه شهر برفته بودم، چه بر اهل اینکه شهر مرا امان نبود. قطام «۷» گفت: من یاری به دست آورم «۸» که تو را مساعدت کند و یاری دهد بر اینکه کار. آنگه کس فرستاد و، وردان بن مجالد را بخواند من تیم الزباب، و از او یاری خواست. او قبول کرد که مساعدت کند. پسر ملجم - لعنه الله «۹» - بیرون آمد، و مردی را «۱۰» گفت نام او شیب بن بجره، و اینکه «۱۱» مردی خارجی بود: ای شیب؟ چه گویی در شرف دنیا و آخرت! گفت: و آن چیست! گفت: کشتن علی ابو طالب «۱۲». گفت: هبتک الهبول لقد جئت شیئا ادا، کاری منکر آوردی، چگونه ممکن باشد! گفت: کمین کنیم «۱۳» در مسجد آدینه، چون به نماز بامداد بیرون آید کمین بکشایم و بکشیم او را، و خویشتن ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: جمال. (۲). آج، لب، مش علیه اللعنه. (۳). آج، لب: کنیزکی. (۴). مش، کا: علی بن ابی طالب. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: رواست. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش تو. (۷). آط، آب، آج، لب، مش او را. (۸). آط، آب، مش: با دست آورم. (۹). مش: پس این ملجم علیه اللعنه. (۱۰). آب دید. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: آن. (۱۲). آب، آج، لب، مش: علی بن ابی طالب. (۱۳). آط، آب، آج، لب: کنم. صفحه: ۳۸۷ را از اینکه شرف حاصل کنیم. بسیار «۱» بگفت تا او را نرم کرد. آنگه بیامدند به مسجد آدینه و بنزدیک قطام - و اعتکاف گرفته بود و خیمه‌ای بزده - و او را گفتند: رای ما درست شد بر کشتن اینکه مرد. گفت: چون وقت آن باشد مرا خبر کنی و با نزدیک من آیی در اینکه جایگاه «۲». روزی چند بایستادند، و آنگه با نزدیک او شدند، و آن شب چهار شب «۳» بود، شب نوزدهم «۴» ماه رمضان سنه اربعین، چهل «۵» از هجرت رسول - علیه السّلام. او جامه‌ای چند حریر بداد و گفت: اینکه در سینه بندی. همچنان کردند، و تیغها بر گرفتند و در برابر آن در بنشستند «۶» که امیر المؤمنین - علیه السّلام - از او در مسجد آمدی، و پیش از اینکه «۷»، اینکه را «۸» با اشعث قیس گفته بودند، و او تقویت کرده بود ایشان را بر آن. و آن شب حاضر آمد تا معاونت کند. و حجر بن عدی در مسجد بود و نماز می کرد با جماعتی که شب آن جا نماز کردند. او از اشعث شنید که می گفت پسر ملجم را: التّجاء التّجاء لحاجتک فقد فضحک الصّبح، بشتاب [بشتاب]

«۹» به حاجتی که داری که صبح تو را رسوا کرد «۱۰». حجر «۱۱» گفت: من بدانستم که آن ملعون چه خواست. گفتم: قتله «۱۲» یا عور «۱۳»، بیامدم تا امیر المؤمنین را خبر کنم. او به دگر راه آمده بود و من به دگر راه رفتم. امیر المؤمنین در مسجد آمد و مردمانی را که خفته بودند بیدار می کرد، و اینکه قوم همه شب مراقبت کرده بودند، اینکه ساعت خواب بیده بود. ایشان را بیدار کرد و گفت: الصّیلة رحمکم الله، به نماز مشغول باشی. عبد الله بن محمّد الازدی گفت: در حال که امیر المؤمنین اینکه بگفت، ایشان - ----- (۱). آج، لب، مش: بسیاری. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: که من اینکه جایگاهم. (۳). آط، آب، آج، لب: و آن شب شنبه، مش: و آن شب شنبه. (۴). آط: نوزدهم. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: سال چهل، آب: سال بر چهل. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: بایستادند. [.....]

(۷). آط، آب، آج، لب، مش: آن. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: اینکه سر. (۹). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آب و با توجه به معنی کلام، افزوده شد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: رسوا کند. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: حجر بن عدی. (۱۲). چاپ شعرانی (۱۳۴/۹): قتله. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش. و صفحه: ۳۸۸ بر جستند و من بریق «۱» شمشیر دیدم و آوازی شنیدم که گفت: لله الحکم یا علی لا لک و «۲» لأصحابک. و آواز امیر المؤمنین شنیدم که می گفت: لا یفوتتکم الرّجل، مرد نباید تا «۳» فایت شود و بجهد «۴»؟ و او را تیغ زده بودند. امّیا شیب بن بجره تیغ بزد، تیغش در طاق آمد و کار «۵» نکرد، و عبد الرحمن ملجم - لعنه

الله- تیغ بزد بر میان سر امیر المؤمنین، و آواز در مسجد افتاد که امیر المؤمنین را بکشتند. و اما شیب بجست و از در مسجد بیرون شد با تیغ، مردی او را بیفکند و تیغ از او بستد و خواست تا او را بکشد، مردم با «۶» ایشان رسیدند بترسید و ایمن نبود که گویند کشنده تویی، تیغ بینداخت و او را رها کرد و بگریخت. و شیب با خانه رفت و جامه بکند و حریر از سینه می‌گشاد. پسر عمی از آن «۷» او در سرای شد، او را دید. گفت: همانا امیر المؤمنین را تو کشته‌ای! خواست تا گوید نه، گفت: آری؟ پسر عمش تیغ بر گرفت [۲۴۹-پ]

بر گردن او زد و سرش بینداخت. و پسر ملجم می‌گریخت، مردی گلیمی داشت بر او زد و او را بیفکند و تیغش بیوفتاد. او را بگرفتند و پیش امیر المؤمنین بردند، و آن سه دیگر بجست «۸» و به میان مردم در شد و بگریخت «۹». و اینکه یک روایت است. و دیگر روایت آن است که: پسر ملجم او را تیغ در نماز «۱۰» زد و او نماز بیسته بود و الحمد بر خوانده بود و یازده آیت از سوره الانبیاء، که اینکه ملعون او را ضربت زد. او نماز نبرید، بل نماز سبک بکرد و سلام داد، و گفت: «۱۱» فزت و ربّ الکعبه، به خدای کعبه که ظفر یافتم. و پسر ملجم را بگرفتند و پیش امیر المؤمنین آوردند و گفتند: یا -----

----- (۱). آج، لب، کا: برق. (۲). آط، آب، آج، لب، مش لا. (۳). آط، آب، آج، لب، مش. کا: که. (۴). مش: بجهد. (۵). آج، لب خود. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: به. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: پسر عمش. [.....]

(۸). آط، آب، آج، لب، مش: بجستند، کا: بگریخت. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: در شدند و بگریختند. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش بامداد. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: برب. صفحه: ۳۸۹ امیر المؤمنین؟ مر «۱» بامرک فی عدو الله، بفرمای آنچه رای تست در دشمن خدای «۲». گفت: اگر من بمیرم به قصاص او را باز کشی، النفس بالنفس، و اگر زنده مانم رای خود در او بینم. اینکه ملعون «۳» گفت: اینکه تیغ به هزار درم خریده‌ام و به هزار درم زهر بر او مالیده‌ام، فان خانی ابعده الله. ام کلثوم گفت: ای ملعون؟ امیر المؤمنین را بکشتی؟ گفت: پدر تو را کشتم، نه امیر المؤمنین را. گفت: امید دارم که باکی نباشد او را. گفت: پس «۴» تو بر من گری. آنکه گفت: ضربه‌ای زدم او را که اگر بر اهل زمین پيخشند همه را هلاک کند. امیر المؤمنین - علیه السلام - روی به حسن و حسین کرد و گفت: بیری اینکه را و جامه‌ای «۵» نرم و خوار باز کنی برای او، و طعام نیک دهی او را که او اسیر شماسست. اگر من بمانم، رای خود در او بینم، و اگر من بمیرم با او آن کنی که با قاتل پیغامبری کنند، بکشی او را و بسوزی. امیر المؤمنین آن روز و آن شب و بر دگر روز همچنان بود رنجور. راوی خبر گوید، اصبع نباته «۶» گفت «۷»: خواستم که روز دوم در نزدیک امیر المؤمنین شوم تا او را بینم. حسن علی بیرون آمد- و ما جماعتی بودیم- و «۸» گفت: باز گردی که امیر المؤمنین رنجور است. جماعت باز گشتند، مرا دل نداد، من بنشستم بر در سرای «۹». ساعتی بود، آواز گریه زنان «۱۰» و کودکان بر آمد من نیز از «۱۱» بیرون سرای بگریستم. امیر المؤمنین «۱۲» آواز من بشنید، گفت: بنگری تا کیست! بیامدند و بنگریدند و گفتند: فلان است. گفت در آری «۱۳» او را، مرا در پیش او بردند. او را دیدم عصابه‌ای زرد بر سر بسته، و خون بسیار از جراحتش رفته، و روی او زرد شده چنان -----

----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: مرنا. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: تست تا ما به اینکه دشمن خدای چه کنیم. (۳). آب: ابن ملجم، آط، آج، لب، مش: آن ملعون. (۴-۱۰). آط: پس گفت پس گفت، آب، آج، لب، مش: پس گفت. (۵). آط، آج، لب، مش: جای، آب: جایی. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: اصبع بن نباته. (۷-۱۲-۱۱-۹-۸-۷). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۱۳). آط: در آری/ در آرید. صفحه: ۳۹۰ که نتوانستم فرق کردن میان روی او و عصابه. مرا گفت: چرا با مردم بنه رفتی «۱»! گفتم یا امیر المؤمنین؟ دلم نداد و خواستم تا تو را بینم. گفت: مرا دوست داری! گفتم: بلی یا امیر المؤمنین، و سر تا پای او بوسه می‌دادم و می‌گریستم. گفت: مگری «۲» که من به بهشت می‌روم! گفتم: یا امیر المؤمنین؟ دانم، و لکن بر خود می‌گیرم که ما «۳» را بی تو زندگانی چون باشد «۴»! چون آن شب بود که او را وفات آمد، فرزندان را جمع کرد و وصایت به حسن کرد- وصایتی «۵» معروف- و در جمله وصایت گفت: مرا در اینکه خانه بری و در بر من فراز کنی «۶» و شما بر در

خانه بنشین. چون دانی که من جان به خدای تسلیم کردم، از زاویه (۷) خانه لوحی پدید آمد، برداری و مرا بر آن جا نهی، و در آستانه خانه کفن و حنوط من پدید آید، بر آن لوح مرا بشویی (۸) و از آن حنوط بر من کنی و مرا بر سریر خود نهی. و چون مقدمه سریر از جای بر خیزید (۹)، مؤخره (۱۰) بر دارید و کس را خبر مکنید، و هم در شب مرا ببری تا به ظهر الغری (۱۱) آن جا که مقدمه سریر فرود آید آن جا بنهی و بر کنی از جای که (۱۲) تا بوتی از ساج پیدا شود برو نبشته: هذا ما اذخره نوح النبی لاختیه علی بن ابی طالب. مرا آن جا دفن کنی و نماز یک بار بر من حسن کند و یک بار حسین. گفت: ما او را برداشتیم و در آن خانه بردیم و در (۱۳) فرو گرفتیم (۱۴) آواز او جز به لا اله الا الله نمی شنیدیم. از خانه آوازی شنیدیم که کسی می خواند: ----- (۱). بنه رفتی / بنرفتی. (۲). مش: نگری. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش: مرا. (۴). آط، آج، لب، مش: مرا بی تو چگونه زندگانی باشد. (۵). آط، آب، آج، لب، و وصایت. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: فراز گیری / فراز گیرید. (۷). آب، مش: از در اینکه. (۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا: مرا بر آن لوح بشوید. (۹). آط، آب، آج، لب، مش، کا: برخیزد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش آن شما. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: ببرید و به ظهر الغری برید که. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: جای خود چون. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش او. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش و. صفحه: ۳۹۱ أَمَّنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ (۱) فی ما (۱)، تا سحرگاه مرا گفت: یا یاسر؟ عیسی را بیدار کن. من او را بیدار کردم. برخاست (۲) و پیامد. هارون او را گفت: بیاری (۳) و بنزدیک گور پسر عمّت نماز کن. گفت: چه عمومّت است مرا اینکه جا! گفت: نمی دانی، اینکه گور (۴) علی بن ابی طالب است. عیسی بن جعفر وضو کرد و نماز می کردند تا صبح بر آمد (۵)، آنگه فریضه بکردند و بر نشستند و با کوفه آمدند. اینکه جمله ای (۶) از مقتل (۷) امیر المؤمنین یاد کرده آمد و در قتل امیر المؤمنین، و قظام (۸) شاعر گفت- شعر: فلم أر مهرا ساقه ذو سماحة كمهر قظام من فصیح و اعجم ثلاثة آلاف و عبد و قینه و ضرب (۹) علی بالحسام المصمم (۱۰) فلا- مهر أغلی من علی و ان غلا- و لا- فتكك الآ دون فتكك ابن ملجم پس، فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ، عبیده حارث است و حمزه عبد المطلب و جعفر بن ابی طالب، و مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ، علی بن ابی طالب. راوی خبر گوید که: چون عبیده حارث را به بدر بکشتند، و حمزه را به احد، و جعفر را به مؤته، رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آله- گفت:

«اللَّهُمَّ أَنْتَ الْبَارِئُ الْيَوْمَ الْآخِرِ يَوْمَ الْحَارِثِ يَوْمَ بَدْرٍ وَ حَمْزَةَ يَوْمِ أَحَدٍ وَ جَعْفَرَ» [۰۵۲- پ]

یوم مؤتة اللهم و هذا علی بن ابی طالب [رب]

«فلا تذرني فردا و انت خير الوارثين»، گفت: بار خدایا! [مرا مصیبت زده کردی روز بدر به عبیده بن الحارث، و روز احد به حمزه بن عبد المطلب، و روز مؤته به جعفر. بار خدایا]

«۱۶» با من کس نماند جز علی بن ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: همچنین می کرد. (۲). آب، مش: بر خواست. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بیا. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: نمی دانی که اینکه قبر. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بر آمدن. (۶). آط، آب، آج، لب: جمله است، آب، مش، کا: جمله ای است. (۷). مش: مقاتلی. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: و حدیث قظام علیه اللعنه. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: و قتل. (۱۰). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۳۸/۹): المسّم. (۱۱). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۱۲). چاپ شعرانی (۱۳۸/۹): بعیده. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش: جعفر، چاپ شعرانی (۹/۱۳۸): و بجعفر. (۱۶-۱۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۵). مأخوذ از سوره انبیاء (۲۱) آیه ۸۹. صفحه: ۳۹۴ ابی طالب (۱)، مرا تنها رها مکن و تو بهترین وارثانی. و مَا يَدُلُّوا تَبْدِيلًا، و اینکه مردان هیچ تبدیلی و تغییری (۲) نکردند فرمانهای ما را. لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ، گفت: تا جزا دهد خدای تعالی راست گویان را بر راست گفتنشان، و «لام» تعلق دارد به قوله: و مَا يَدُلُّوا تَبْدِيلًا. وَ يُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ، و عذاب کند منافقان را اگر خواهد. و اینکه دلیل است بر آن که از جهت عقل رواست که خدای تعالی

از کافران (۳) عفو کند، و آنما قطع بر عقاب کفار از جهت سمع است فی قوله: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ (۴) «أَوْ يُتُوبَ عَلَيْهِمْ، يَا (۵) توبه ایشان قبول کند اگر توبه کنند از کفر و نفاق و اخلاص ایمان کنند خدای را - جل جلاله. إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا، و خدای غفور و رحیم بوده است» (۶). وَ رَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا، و خدای رد کرد و برگردانید کافران را به خشم و رجم، و مراد بر نیامد [ه و]

(۷) مقصود نیافته هیچ خیر و غنیمت در نیافتند. وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ، و خدای مؤمنان را کفایت بکرد کارزار کردن. در قراءت عبد الله مسعود هست: وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ بَعْلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ. وَ كَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا، و خدای قوی و عزیز بوده است (۸). وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ، گفت: فرود آورد آنان را که ایشان را معاونت کردند از اهل کتاب، یعنی جهودان بنی قریظه و بنی النضیر. و «هم» ضمیر کافران قریش است و اهل مکه. «من صیاصیهم» (۹) «واحدتها» (۱۰) صیصیه، و هر بر آمده‌ای را صیصیه خوانند، و منه قیل لقرن البقر و شوکه الدیک و شوکه -----
----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: و اینکه علی بن ابی طالب است، بار خدایا. [.....]

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: تغییر و تبدیل. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: تعالی کافران را. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۴۸. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: تا. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: رحیم است. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: عزیز است. (۹). آط، آب، آج، لب، مش ای من حصونهم. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: واحدها. صفحه: ۳۹۵ الحاکه (۱) صیصیه، سروی گاو را و خار چنگال (۲) خروه (۳) را و خار بافنده را صیصیه گویند. قال الشاعر - شعر: وقع الصیاصی فی التسیج الممدد اهل سیر گفتند: چون رسول - صلی الله علیه و علی آله - از کارزار احزاب باز آمد، و ایشان بر گشتند و با جایهای خود شدند، و رسول - علیه السلام - و صحابه با مدینه آمدند و سلاح (۴) نهادند، چون وقت نماز پیشین بود (۵)، جبریل آمد عمامه‌ای از استبرق در سر بسته بر شتری نشسته، و رسول - علیه السلام - در حجره زینب بنت جحش بود سر می شست یک نیمه سر شسته بود، و (۶) گفت: یا رسول الله؟ سلاح نهادی، و فریشتگان چهل شباروز (۷) است که سلاح دارند و هنوز سلاح نهادند، خدای تعالی می فرماید که: هم اینکه ساعت به بنی قریظه روی که من نیز آن جا (۸) خواهم رفتن تا میخهای خیمه (۹) ایشان بر کشم (۱۰). رسول خدای فرمود تا منادی ندا کرد: الا و هر کس که او سمیع و مطیع است، خدای می فرماید که نماز دیگر نکند الا به بنی قریظه. و رسول - علیه السلام - رایت به امیر المؤمنین (۱۱) داد و او را بر مقدمه گسیل کرد با لشکری. و رسول - علیه السلام - بر اثر می رفت (۱۲)، تا به زیر حصن رسید، ایشان پیغامبر را ناسزا می گفتند. بر گردید و بیامد و رسول را گفت: یا رسول الله؟ به زیر (۱۳) حصن مرو که صلاح نیست. گفت: یا علی؟ مگر چیزی شنیدی از ایشان که تو را خوش نیامد! گفت: بلی. رسول - علیه السلام - گفت: چون (۱۴) مرا ببیند نگویند (۱۵). آنگه پیش (۱۶) حصن ----- (۱). کا: الحائک.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: سرو گاو و چنگال. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: خروس. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: سلاحها، کا: صلاح. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: رسید. [.....]
(۶). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۷). آط، آب، مش: شبانه روز، آج، لب، کا: شبان روز. (۸). آب، مش: بدان جا. (۹). آط، آب، آج، لب، مش، کا: خیمه‌ها. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بر کنم و درهای حصن ایشان بگشایم و ایشان از خوف مضطرب اند در زلزله. (۱۱). آط، آج، لب، کا: علی علیه السلام. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: امیر المؤمنین برفت. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش اینکه. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: بلی یا رسول الله چون. (۱۵). آب، آج، لب: بگویند. (۱۶). آط، آب، آج، لب، مش: بنزدیک. صفحه: ۳۹۶ آمد (۱) و گفت: (۲) (۳) یا اخوان القردة و الخنازیر انا [1]

« ذا نزلنا بقوم فساء صباح المنذرین ، ای برادران (۴) خوکان و بوزنگان؟ ما چون به ساحت و پیرامن قومی فرود آییم (۵)، بد باشد بامداد ایشان. گفتند: یا با القاسم (۶)؟ ما کنت جهولا و لا سبأبا، (۷) ای محمد؟ تو هرگز جاهل و دشنام دهنده نبودی. و در راه رسول

به صحابه بگذشت «۸» در جایی که آن را صورتین خوانند، گفت: هیچ کس را دیدی که به شما بگذشت «۹»! گفتند: بلی، دحیه الکلبی به ما بگذشت بر شتری نشسته بر اینکه هیأت. گفت: آن جبریل است که می‌رود تا «۱۰» حصن ایشان متزلزل کند، و ترس در دل ایشان فگند «۱۱». و رسول- علیه السلام- بیامد و بر سر چاهی از [۲۵۱- ر]

چاههای ایشان «۱۲» فرود آمد که آن را چاه «أنا» گفتند. و مردم می‌رسیدند و فرو می‌آمدند، و مردم بعضی پس «۱۳» نماز خفتن رسیدند و نماز دیگر نکرده بودند، از آن که رسول گفته بود: نماز دیگر مکنید «۱۴» الّا به بنی قریظه. نماز را قضا باز کردند، و خدای تعالی ایشان را معذور داشت. و رسول- علیه السلام- اینکه حصن را حصار داد بیست و پنج روز تا کار بر ایشان سخت شد، و حی- اخطب به حکم آن که با کعب اسد «۱۵» عهد کرده بود که با او باشد تا آنچه رسد به هر دو رسد. او نیز در حصن بود، کعب اسد «۱۶» گفت: یا قوم؟ بدیدی که ما را چه افتاد، و ما در چه محنت افتاده‌ایم؟ اکنون از سه کار یکی اختیار کنی. گفتند: و آن کدام است! ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش و آواز داد. (۲). اساس: ندارد، از آط،

افزوده شد. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بساحه قوم. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب، برادر. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: فرود آمدیم. (۶). آط، آب، کا: یا ابا القاسم، آج، لب: یا ابو القاسم. (۷). آج، لب، سائیا. (۸-۹). آط: بگشت. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش آن. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: افگند. (۱۲). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا از. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: نکنند، که بر اساس مرجح می‌نماید. (۱۵-۱۶). اساس: اسید، با توجه به ضبط دیگر نسخه بدلها و مآخذ خبر، تصحیح شد. صفحه: ۳۹۷ گفت: اما آن که به اینکه مرد ایمان آرید «۱» و او را تصدیق کنی که شما را روشن شد که او پیغامبر است و صادق و فرستاده خدای تعالی، و نعمت و صفات او در تورات خوانده‌ای و بدیده «۲» تا ایمن شوی بر جان و مال و فرزندان، و بر جای بمانی. گفتند: ما اینکه نکنیم، و از دین خود بر نگردیم. گفت: چون اینکه نخواهی «۳» بیایی تا به دست خود زنان و فرزندان خود را بکشیم، و آنگه بیرون شویم و با ایشان قتال کنیم. اگر دست ما را باشد، زن و فرزند «۴» را بدل بود، و اگر دست ایشان را بود بر ما، ما را دل مشغولی «۵» نبود. گفتند: چگونه کشیم اینکه بیچارگان بی گناهان «۶» را؟ و که را دل دهد که اینکه کند؟ وجه «۷» سه دیگر آن است «۸» که امشب شب شنبه است، و محمّد و اصحابش از ما ایمن باشند برای آن که دانند که ما شنبه رها نکنیم «۹»، و از اینکه جا بیرون شویم، بر اینکه قوم زنیم، باشد که ما را کاری بر آید. گفتند: اینکه هم نکنیم که شنبه بر خود تباه کنیم و حرمت او برداریم و در او حدیثی کنیم که پیش آن نکرده‌ایم «۱۰» ما و پدران ما. و آنان که در شنبه کاری ناشایست کردند «۱۱»، دیدی که ایشان را چه رسید از مسخ. گفت: اکنون امشب احتیاط کنی و هشیار باشی تا فردا رای دیگر بینیم. بر دگر روز کس فرستادند به رسول، و گفتند: یا محمّد؟ ابو لبابه بن عبد المنذر را که از بنی عمرو بن عوف است به ما فرست تا ما با او رای زنیم در صلاح کار خود، و قبيله «۱۲» او از حلفای اوس بودند. رسول- علیه السلام- او را بفرستاد. چون او در حصن شد، مردان و زنان و -----

----- (۱). آط: آری / آرید، آج، لب: دارید. (۲). آط، آب: بخوانده و بدیده، مش: بخوانده و دیده‌اید، آج، لب: بخوانده‌اید و بدیده‌اید، کا: دیده. (۳). آط، آب، آج، لب، مش کردن. [.....]

(۴). آط، آب، مش: فرزندان. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: دل مشغولی. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بی گناه. (۷). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۸). آج، لب: سیم آن است، کا: سدیگر. (۹). اساس، آط، آب، آج، لب: کنیم، به قیاس با نسخه مش، تصحیح شد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: پیش از اینکه نکرده باشیم، کا: پیش از اینکه نکرده‌ایم. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: کردند. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: خلفای. صفحه: ۳۹۸ کودکان پیش او باز شدند و در روی او «۱» بگریستند، او را دل بسوخت بر ایشان. گفتند: روا باشد که نه «۲» بر حکم محمّد فرود آییم. گفت: من گفتم «۳» روا باشد به زبان، و لکن اشارت کردم به دست به حلق، یعنی اگر فرود آیی بکشد شما را، و اینکه معنی به تعریض اعلام می‌کردم «۴» تا بدانستم «۵» که آنچه

می‌کنم» (۶) خیانت است با خدای و رسول. گفت: پیامدم و با پیش رسول نرفتم، راست با مسجد رسول رفتم و خویشتن در ستونی بستم و با خدای عهد کردم که من در زمین بنی قریظه نباشم و در جایی که با خدای و رسول خیانت کردم. چون باز گشتن من نزدیک رسول (۷) دیر شد، از احوال من (۸) پرسید، قصه او را بگفتند، گفت: اگر پیش من آمدی، من برای او (۹) استغفار کردم، اکنون چون برفت و خویشتن بیست من او را ننگشیم تا خدای توبه او بپذیرد (۱۰). پس از آن خدای توبه او بپذیرفت (۱۱)، و جبریل آمد و رسول را خبر داد. و او (۱۲) در حجره ام سلمه بود، سحر گاهی (۱۳) ام سلمه گفت: رسول - علیه السلام - بخندید. من گفتم: یا رسول الله؟ دندان خندان باد، چرا بخندیدی! گفت: خدای تعالی قبول توبه ابو لبابه فرو فرستاد. من گفتم: یا رسول الله؟ روا باشد که من بروم و او را بشارت دهم! گفت: روا باشد، و اینکه پیش از آیت حجاب بود. گفت: من برفتم تا به در مسجد (۱۴) که بر حجره من بود آواز دادم و گفتم: یا با لبابه؟ ابشر فان الله قد تاب (۱۵) علیک.

(۱). آط، آب، آج، لب، مش: و در او. (۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: ما. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: آیم او گفت. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: اعلام کرد. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: ابو لبابه گفت دانستم. [.....]

(۶). آط، آب، آج، لب، مش: که آن. (۷). آط، آب، مش: چون باز گشتم با رسول، آج، لب، کا: چون باز گشتم دیر شد رسول علیه السلام. (۸). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۹). آج، لب: آمدی او را، مش: آمدی از بهر او. (۱۰). آج، لب، مش: نپذیرد. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: پذیرفت. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: و رسول. (۱۳). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۴). آط، آب، مش: مسجدی. (۱۵). آط، آب، آج، لب، الله. صفحه: ۳۹۹ جماعتی که در مسجد بودند خواستند تا او را باز گشایند (۱)، او گفت: نخواهم تا رسول خدای مرا باز گشاید (۲). رسول - علیه السلام - چون به نماز صبح بیرون آمد او را باز گشاد (۳). و جماعتی از بنی هلال در اینکه حصن بودند از (۴) بنی قریظه از (۵) بنی اعمام ایشان، ایمان آوردند پیش (۶) حکم (۷) [۲۵۱-پ]

سعد معاذ. و مردی نام او عمرو بن سعدی (۸) از جمله بنی قریظه. او بر عهد اول مانده بود که با رسول کرد. آن شب از حصن به زیر آمد (۹) و به طلوعه رسول بگذشت (۱۰)، و آن شب [نوبت]

(۱۱) محمد بن مسلمه بود، گفت: تو کیستی! گفت: من آنم که چون جمله بنی قریظه با محمد غدر کردند و عهد او بشکافتند، من بر عهد او بایستادم و غدر نکردم - عمرو بن سعدی (۱۲). محمد بن مسلمه گفت: اللهم لا تحرمني اقاله عثرات (۱۳) الکرام، و دست برداشت از او. او پیامد و آن شب به مسجد رسول آمد و آن جا بود، و بر دگر روز برفت و کس نداند (۱۴) که کجا رفت، مفقود شد. حدیث او رسول را بگفتند، گفت: خدای او را برهانید به وفایش. چون روز شد، بنی قریظه بر حکم رسول - علیه السلام - فرود آمدند (۱۵). اوس پیامدند و گفتند: یا رسول الله؟ اینان حلفا و موالی مانند، توقع آن است که با اینان همان کنی که با موالی خزر ج کردی پیش از اینکه، و رسول - علیه السلام - پیش از آن حصار داده بود بنی قینقاع را و ایشان در حکم رسول آمده بودند، و عبد الله ابی سلول ایشان را ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: بگشایند. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: نخواهم که باز گشایند تا رسول خدا باز گشاید. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: بگشاد. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بودند نه از جمله. [.....]

(۵). آط، آب، آج، لب، مش: و. (۶). آط، آب، آج، لب، مش از. (۷). آج، لب: صبح. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: عمرو بن سعد، عمرو بن عدی. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: بیرون آمد. (۱۰). آط: بگزشت. (۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: عمرو بن سعدام، کا: عمرو بن سعد. (۱۳). چاپ شعرانی (۹/۱۴۱): لا تحرمني ثمرات. (۱۴). آط، آب، آج، لب، مش: ندانست. (۱۵). آط، آب، آج، لب، مش قوم. صفحه: ۴۰۰ بخواسته بود و رسول ببخشیده (۱)، اوس همین (۲) چشم می‌داشتند. رسول - علیه السلام - گفت: راضی باشی که مردی هم از شما که سید شماست در ایشان حکم کند! و آن سعد معاذ است. گفتند: راضی باشیم یا رسول الله؟ و سعد معاذ مجروح بود در اینکه وقت، در مسجد رسول خیمه‌ای زده بود و او در آن جا

بود، و زنی نام او رفیده او را مداوات «۳» می‌کرد، و اینکه زن خویشتن «۴» بر اینکه کار وقف کرده بود، و رسول - علیه السلام - او را برای آن در اینکه خیمه فرود آورده بود تا هر روز او را ببیند و نزدیک باشد به وی «۵»، و اینکه جراحت او را در غزات احزاب رسیده بود. چون رسول - علیه السلام - او را به حاکم کرد در بنی قریظه، قوم اوس پیامدند و چهار پای بیاوردند و او را بر نشانند و مخدّه در پس پشت او نهادند، و همه راه او را می‌گفتند: یا با «۶» عمرو؟ رسول خدای تو را به حاکم کرد در بنی قریظه، و ایشان موالی تواند با ایشان احسان کن. چون بسیار بگفتند، گفت سعد را وقت آن نیست که او برای ملامت لائمان جانب خدای بگزارد «۷». یکی از ایشان گفت: چون من از سعد اینکه شنیدم، دانستم که او جز به قتل ایشان حکم نکند. چون سعد بنزدیک رسول - علیه السلام - رسید، رسول «۸» اوس را گفت: بر خیزی و سیدتان را فرود آری. ایشان سعد را فرود آوردند و گفتند: یا با عمرو «۹»؟ رسول خدای تو را به حاکم کرد در موالی تو که بنی قریظه‌اند. سعد روی با ایشان کرد و گفت: عهد خدای بر شماست که از حکم من باز پس نیایی و از جانب رسول خدای همچنین است همه گفتند: آری، و رسول - علیه السلام - گفت: همچنین است، تو حاکمی محکم از قبل من بر ایشان، تا حکم آن باشد که تو کنی. گفت: چون چنین است، لقد حکمت فیهم بقتل الرجال و سبی النساء و الذراری و قسمه الاموال، چون «۱۰» من حاکم محکم ام، حکم کردم که مردانشان را بکشند و زنان و کودکان را به بردگی ----- (۱). کا: بخشید، آط، آب، آج، لب، مش قوم. (۲). آط، آب، آج، لب،

مش: همان. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: مداوا. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب، مش را، کا: خود را. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: بر رسول. (۶). با عمرو/ ابا عمرو. (۷). آب، آج، لب، مش: بگزارد. (۸). آط، آب، آج، لب، مش قوم. (۹). آج، لب: یا با عمرو سعد. (۱۰). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. صفحه: ۴۰۱ بیارند، و مالشان قسمت کنند. رسول - علیه السلام - گفت: لقد حکمت فیهم بحکم الله من فوق سبعة ارقعة، در ایشان به حکم خدای حکم کردی از بالای هفت آسمان. آنگه بفرمود تا ایشان را به زیر آوردند و در سرای زنی از بنی النجار باز داشتند، و از آن جا که بازار مدینه است بفرمود تا چند خندق بکنند و ایشان را بیاوردند، و ایشان هفتصد «۱» مرد بودند، و گفتند: نهصد. و امیر المؤمنین علی را و زبیر را نصب کرد «۲» به آن که ایشان را گردن می‌زدند و در آن خندقها «۳» می‌انداختند. حیی اخطب در میان ایشان بود، و حله‌ای پوشیده داشت بر خویشتن پاره پاره کرده بود تا کس از او بر نکند. پیامد و پیش رسول خدای بایستاد و گفت: و الله ما لمت نفسی فی عداوتک و لکن من یخذل الله یخذل. آنگه روی به قوم کرد و گفت: کتاب و قدر و ملحمة کتبت علی بنی اسرائیل. آنگه پیش رفت تا گردنش بزدند. یکی در حق او گفت - نام او جبل بن جوال «۴» الثعلبی - شعر: لعمرک ما لام ابن اخطب نفسه و لکنه من یخذل «۵» الله یخذل لجاهد «۶» حتی بلغ النفس عذرها «۷» و غلغل «۸» بیغی العز کل مغلغل «۹» [۲۵۲- ر]

عروه بن الزبیر روایت کرد از عایشه، گفت: در اینکه واقعه از جمله زنان یک «۱۰» زن را بکشند، و او پیش من بود بازی می‌کرد و می‌خندید و حکایت خود می‌کرد، در میانه یکی از ورای حجره آواز داده که: کجاست فلانه! او گفت: اینکه جاست. گفت: بیرون «۱۱» آئی. او برخاست همچنان خندان. گفتم «۱۲»: کیست اینکه که تو ----- (۱).

لب، مش: هفصد. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: کردند. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: خندق. (۴). اساس: حواس، دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ضبط کلمه در منابع و مآخذ، تصحیح شد. (۵). آب: یخذله. (۶). اساس: به صورت «یجاهد» هم خوانده می‌شود، آب: مجاهد، کا: فجاهد. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: جهدها. [.....]

(۸). آب، مش: قفل. (۹). آب، مش: مقلقل. (۱۰). آط، آب، مش: یکی. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: برون. (۱۲). آط، آب، آج، لب، گفتند. صفحه: ۴۰۲ را می‌خواند، و کجا می‌برد تو را! گفت: به کشتن. گفتم: چگونه! گفت: من مردی را از آن شما بکشته‌ام به آسیایی که بر او افکنده‌ام از حصن، و نام آن مرد خلاد بن سوید بود، او را بیرون «۱» بردند و گردن بزدند به قصاص خلاد. عایشه گفت: مرا از دلیری و طیب نفس او به قتل فراموش نمی‌شود که او دانست که او را بخواهند کشتن و مبالات نمی‌کرد.

محمد بن اسحاق گفت از زهری که: زبیر بن [باطا]

«۲» القرظی در روز کارزار «۳» در جاهلیت «۴» به ثابت بن قیس بن شماس بگذشت و او را اسیر گرفته بودند، او را موی پیشانی ببرید و رها کرد، و اینکه علامت امان «۵» اسیران بودی در عرب، و به آن معنی بر او دست ممتی ثابت کرد. اینکه روز ثابت «۶» او را دید باز شناخت. او را گفت: یا زبیر؟ «۷» مرا می‌شناسی! گفت: چگونه نمی‌شناسم، تو آنی که من تو را در فلان وقعه از کشتن خلاص دادم و رها کردم تو را. ثابت گفت: من می‌خواهم تا تو را مکافات «۸» کنم امروز، بیامد و رسول را گفت: یا رسول الله؟ زبیر القرظی را بر من دست نعمتی هست، و من می‌خواهم تا مکافات «۹» کنم او را. او را به من ببخش به جان. گفت: بخشیدم. بیامد و گفت: خون تو از رسول بخواستم. گفت: زندگانی را چه خواهم کردن با بردگی زن و فرزندان! ثابت بیامد و گفت: یا رسول الله؟ زن و فرزندش «۱۰» را به من ببخش. گفت: بخشیدم. باز آمد و گفت: بخواستم و ببخشید. گفت: زن و فرزند را چه خواهم کرد به پیری با درویشی! برفت و رسول را گفت: یا رسول الله؟ مالش نیز به من بخش. گفت: ببخشیدم. بیامد و گفت: تو را و فرزندت را و مالت را از رسول خدای بخواستم و او ببخشید. ----- (۱). آط، آب، آج، مش: برون.

(۲). اساس: افتادگی دارد، از آط، افزوده شد. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: روزگار. (۴). آط: جاهلیت در کارزاری، آب، آج، لب، مش: جاهلیت در کارزار. (۵). دیگر نسخه بدلها، بجز کا: ندارد. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: ثابت بن قیس. (۷). آط، آب، آج، لب، مش تو. (۸-۹). آط، آب، آج، لب، مش، کا: مکفاتی. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: فرزندان او را. [.....]

صفحه ۴۰۳: گفت «۱»: هیچ دانی تا با سید ما کعب بن اسد «۲» چه کردند! ثابت گفت: بکشتند او را. گفت: حال سید بدو و حضر به چه رسید! حی اخطب گفت: گردنش «۳» بزدند. گفت: سید آل شمر «۴» را چه کردند! گفت: بکشتند. گفت: بنو کعب و بنو عمرو را چه کردند! گفت: همه را بکشتند. گفت: یا ثابت؟ به حق آن ممتی که مرا بر تو است که مرا به ایشان در رسانی که مرا «۵» در زندگانی خیری نیست «۶» پس از ایشان. ثابت دست بداشت تا او را نیز بکشتند، و ثابت بن قیس در اینکه باب گفت- شعر: وقت ذمتی ائی کریم و انئی صبور اذا ما القوم جازوا عن الصبر و کان زبیر اعظم الناس منیه علی فلما شد کوعاه بالأسر أتیت رسول الله کیمما أفکّه و کان رسول الله یجری بما «۷» یجری و رسول- علیه السلام- فرموده بود تا: هر کس که موی بر آورده باشد او را بکشند، اعنی موی عانه. و آنگه بفرمود تا: مالهای ایشان بیاوردند و قسمت کردند، سوار را دو سهم و پیاده را یک سهم، و خمس «۸» آن بیرون کردند و رسول- علیه السلام- بر مستحقان خمس قسمت کرد. و در لشکر رسول سی و چهار اسب بودند، و اول غنیمت که افتاد رسول را که ببخشیدند و قسمت کردند غنیمت بنی قریظه بود، آنگه سبی و بردگان ایشان را بر دست سعد بن زید به نجد فرستاد تا بفروختند و به اسب و سلاح بدادند و با پیش رسول آوردند، و رسول- علیه السلام- از زنان ایشان کنیزکی بر گرفت نام او ریحانه بنت عمرو بن خنابه، و او را به بردگی می‌داشت و می‌خواست تا اسلام آورد تا بر او -----

----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش یا ثابت. (۲). اساس: کعب بن اسید، به قیاس با نسخه بدلها و با توجه به مآخذ خبر، تصحیح شد، کا: کعب بن اخطب. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: گردنشان. (۴). اساس: شمر، آط، آب، آج، لب، مش: شمود، چاپ شعرانی: (۱۴۳/۹): سمؤال، مآخذ خبر: سمؤال سمؤال. (تاریخ پیامبر اسلام، ص ۴۱۵ زیر نویس ح)، کا: سمر. (۵). آط، آب، آج، لب، مش بی ایشان. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: خیر نباشد. (۷). اساس: یجر الننا، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. (۸). آط، آب، آج، لب، مش از. صفحه ۴۰۴ نکاح بندد. گفت: رها کن تا در ملک تو باشم «۱» که من نمی‌خواهم تا دین جهودی رها کنم. رسول- علیه السلام- دست از او بداشت و پیرامن او نیز نگشت، و رسول را «۲»- علیه السلام- دل در او بسته بود. یک روز از پس پشت خود آواز نعلینی «۳» بشنید، گفت: اینکه ثعلبه بن سعید است که آمده است تا ما را «۴» بشارت دهد به اسلام ریحانه، او آمد و بشارت داد که ریحانه اسلام آورد. رسول شاد شد. چون «۵» کار بنی قریظه تمام شد، سعد معاذ «۶» را [۲۵۲-پ]

وفات رسید، و رسول- علیه السلام- و صحابه بر او بگریستند. محمد بن اسحاق گفت: روز خندق از مسلمانان شش مرد «۷» کشته

شدند و از کافران سه مرد. و روز بنی قریظه یک مرد کشته شد، خلد بن سوید که آن زن آسیا سنگ بر او زد. رسول- علیه السلام- روز فتح خندق گفت: الان نعزوه و لا یغزونا، پس از اینکه ما به غزای قریش رویم و ایشان به غزای ما نیایند. و فتح بنی قریظه در آخر ذی القعدة بود سنه خمس من الهجرة، فلذلك «۸» قوله تعالی: وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ. قوله: مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ «من» تبیین راست، و مِنْ صَيَاصِيهِمْ، ابتدای غایت است. وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ، و خدای ترس در دل ایشان افکند. فَرِيقًا تَقْتُلُونَ، گروهی را می کشتید. وَ تَأْسَرُونَ فَرِيقًا، و گروهی را اسیر می گرفتید. وَ أَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ، و خدای تعالی به میراث به شما داد زمین ایشان و سرایها و مالهاشان. وَ أَرْضًا لَمْ تَطُوهَا، و زمینی که شما پای بر او نهاده‌ای. ابن زید و مقاتل و یزید بن رومان گفتند: زمین خیر است. قتاده گفت: زمین ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: ملک تو می باشم و می گردم. (۵-۲). دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: نعل. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: مرا. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: سعد بن معاذ. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: تن. [.....] (۸). آط، آب، آج، لب، مش: و ذلک. صفحه: ۴۰۵ مکه است. حسن گفت: زمین پارس «۱» است و روم. عکرمه گفت: هر «۲» زمینی است که گشاده شود مسلمانان را تا به روز قیامت «۳».

[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۲۸ تا ۴۸]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تُرَدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمْتَعُكُنَّ وَ أَسْرَحُكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا (۲۸) وَ إِنْ كُنْتُمْ تُرَدْنَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا (۲۹) يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا (۳۰) وَ مَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَعَمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَ أَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا (۳۱) يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَ قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا (۳۲) وَ قَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَ لَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَ أَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَ آتِينَ الزَّكَاةَ وَ أَطِعْنَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنْما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا (۳۳) وَ اذْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَ الْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا (۳۴) إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِمَاتِ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ الْقَانِتِينَ وَ الْقَانِتَاتِ وَ الصَّادِقِينَ وَ الصَّادِقَاتِ وَ الصَّابِرِينَ وَ الصَّابِرَاتِ وَ الْخَاشِعِينَ وَ الْخَاشِعَاتِ وَ الْمُتَضِعِّينَ وَ الْمُتَضِعِّاتِ وَ الصَّائِمِينَ وَ الصَّائِمَاتِ وَ الْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَ الْحَافِظَاتِ وَ الذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَ الذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْرًا عَظِيمًا (۳۵) وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَ مَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا (۳۶) وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ تَخْفَى فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطْرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطْرًا وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا (۳۷) مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا (۳۸) الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا (۳۹) مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَ لَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (۴۰) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا (۴۱) وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا (۴۲) هُوَ الَّذِي يُصَلِّيْ عَلَىكُمْ وَ مَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا (۴۳) تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا (۴۴) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنْما أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا (۴۵) وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَ سِرَاجًا مُنِيرًا (۴۶) وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا (۴۷) وَ لَا تَطْعَمِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ دَعِ أَذَاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ

کَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (۴۸)

[ترجمه]

ای پیغامبر بگو زنان خویش را «۴» اگر هستید شما می‌خواهید «۵» زندگانی اینکه جهان و آرایش آن بیایی تا کاویتان بدهم «۶» و روانه و گسی «۷» کنم تان گسی «۸» کردنی نیکو. و اگر هستید شما می‌خواهید «۹» خدای را تعالی و پیغامبر «۱۰» را- علیه السلام- و سرای واپسین «۱۱» را، بدرستی که خدای- عزّ و جل- بساخته است «۱۲» نیکو کاران را از «۱۳» شما مزدی بزرگ. ای زنان پیغامبر هر که آرد از شما کاری «۱۴» زشت هویدا «۱۵»، زیادت کنند او را عذاب دو چندان «۱۶»، و هست آن بر خدای تعالی آسان. و هر که فرمان برد و طاعت دارد از شما خدای را- جل- جلاله- و پیغامبر «۱۷» را- علیه السلام- و کند نیکی، بدهیم او را مزد او دوباره، و بساخته‌ایم «۱۸» او را ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: بابل. (۲). آط، آب، آج، لب، مش آن. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا وَ كَانِ اللّٰهُ عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرًا و خدای تعالی بر همه چیزی توانا بوده است. (۴). آج، لب، مش: بگو مرحفتان خود را. (۵). آط: می‌خواهی، که بر متن مرجح می‌نماید. (۶). آط، آج، لب: تا چیزی بدهیم شما را، آب، مش: تا تمتع دهم شما را. (۷-۸). آط، آج، لب: رها، آب، مش: روانه. (۹). آط، مش: می‌خواهی / می‌خواهید. (۱۰). آط، آج، لب: پیغامبرش، آب، مش: پیغامبر او را. (۱۱). آط، آج، لب: باز پسین، آب، مش: آخرت. (۱۲). آط، آج، لب: بیجارده است، آب، مش: مهیا کرد. (۱۳). آب، مش: برای زنان نیکو کار از. (۱۴). آب، مش: به گناهی. [...]

(۱۵). آب، مش: ظاهر. (۱۶). آط، آج، لب: دوباره. (۱۷). آط، آج، لب: رسولش. (۱۸). آط، آج، لب: بیجارده‌ایم، آب، مش: مهیا کنیم. صفحه: ۴۰۶ روزی گرامی «۱». ای زنان پیغامبر نیستید «۲» شما چون یکی از زنان اگر پرهیزگار باشید «۳» مه کنید «۴» فروتنی نمودن «۵» به گفتار که طمع کند آن کس که در دل او بیماری شک بود، و بگوی «۶» گفتاری نیکو «۷». و آرام گیرید «۸» در خانه‌های شما و برمه آرایید «۹» بر آراستن «۱۰» جاهلیت پیشین، و به پای دارید «۱۱» نماز را، و بدهید «۱۲» زکات را، و فرمان برید و طاعت دارید «۱۳» خدای را- عزّ و جل- و پیغامبر او را- علیه السلام- بدرستی که می‌خواهد خدای تا ببرد از شما پلیدی ناشایست و گناه، ای اهل خانه «۱۴» و پاک گرداند «۱۵» شما را پاک گردانیدنی «۱۶». و یاد آورید «۱۷» با آنچه بر می‌خوانند در خانه‌های شما از آیت‌های خدای و حکمت، بدرستی که خدای هست دور اندر بیننده و آگاه «۱۸» -----

(۱). آط، آج، لب: کریم، آب، مش: نیکو. (۲). آط: نیستی / نیستید. (۳). آط، آج، لب: اگر بپرهیزی از معاصی. (۴). مه کنید / مکنید. (۵). آط، آج، لب: نرمی مکنی. (۶). آط: بگوی / بگوئید. (۷). آب، مش: گفتن درست. (۸). آط: بیارامی، آج، لب: بیارامید، آب، مش: قرار گیرید. (۹). برمه آرایید / میاراید (۱۰). آط، آج، لب: برون میایی آراسته چنان که اهل. [...]

(۱۱). آط، آج، لب: به پای داری. (۱۲). آط: بدهی / بدهید. (۱۳). آط: داری / دارید. (۱۴). آط، آج، لب: رسول، آب، مش: پلیدی را که اهل بیت رسولید. (۱۵). آط، آج، لب: بکنند. (۱۶). آط، آج، لب، مش: پاک کردنی. (۱۷). آط: یاد کنی. (۱۸). آط: که خدا لطف کننده و دانا بوده است، آب، آج، لب: که خدای تعالی همیشه لطف کننده خبر دهنده است. صفحه: ۴۰۷ بدرستی که مردان مسلمانان «۱» و زنان مسلمانان «۲» و مردان مؤمن و زنان مؤمنه، و مردان فرمان بردار و زنان «۳»، و مردان راست گوی و زنان «۴»، و مردان شکیبای کننده و زنان، و مردان ترسکار «۵» و زنان ترسکار «۶»، و مردان صدقه دهنده و زنان «۷»، و مردان روزه‌دار و زنان روزه‌دار، و مردان نگاه دارنده فرج خویش «۸» را و زنان نگاهدارنده، و مردان «۹» یاد کننده «۱۰» خدای را- عزّ و جل- بسیار و زنان یاد کننده «۱۱»، بساخت «۱۲» خدای تعالی ایشان را آمرزش و مزدی بزرگ [۲۵۴- ر]

. و نباشد مردی مؤمن و نه زنی مؤمنه را چون بگزارد و حکم کند خدای- عزّ و علا- و پیغامبر او- علیه السلام- کاری و فرمانی که باشد ایشان را که برگزینند چیزی دگر از کار ایشان «۱۳»، و هر که نافرمانی کند «۱۴» خدای تعالی را و پیغامبر او را- علیه السلام-

بدرستی که گمراه شده باشد گمراه شدنی هوید «۱۵». ----- (۲-۱). آط، آج، لب:

مسلمان. (۳). آط، آج، لب، مش: و نمازکنان از مردان و از زنان، آب: و مردان مطیع و زنان مطیع. (۴). آط، آج، لب راست گوی.

(۵-۶). آب، مش: ترسنده. (۷). آط، آب، آج، لب، مش صدقه دهنده. (۸). آط، آج، لب: فرجهای خود. [.....]

(۹). اساس: زنان، به قیاس با نسخه آط و دیگر نسخه بدلها، و با توجه به معنی عبارت، تصحیح شد. (۱۰-۱۱). آط، آج، لب: ذکر کننده. (۱۲). آط، آج، لب: بیجارده است، آب، مش: آماده کرده است. (۱۳). آط، آب، آج، لب: خود. (۱۴). آط، آج، لب: بی فرمانی کند، آب، مش: عاصی شود. (۱۵). آط: آشکارا، آج، لب: آشکارا. صفحه: ۴۰۸، [۲۵۴-پ]

و چون می‌گفتی «۱» تو آن کس را که نعمت کرد خدای تعالی بر او و نعمت کردی تو بر او نگاه دار «۲» بر خود زن خویش را و پرهیز از خدای تعالی، و پنهان می‌کردی «۳» در تن خود آنچه خدای پدیده کننده است «۴» آن را، و می‌ترسیدی «۵» از مردمان، و خدای تعالی سزاوارتر بدان که بترسی «۶» از او، پس چون بگزارد «۷» زید از او حاجت «۸» را به زنی به تو دادیم زینب را تا نباشد بر «۹» مؤمنان تنگی در زنان پسر خواندگان ایشان چون بگزارند از ایشان حاجت «۱۰»، و بود «۱۱» فرمان خدای تعالی کرده «۱۲». نباشد بر پیغامبر - علیه السلام - از تنگی در آنچه واجب کرد خدای تعالی او را دین و نهاد خدای در آنان که بگذشتند از پیش، و هست فرمان خدای - عزّ و جل - قضای تقدیر کرده «۱۳». آنان که برسانند «۱۴» پیغامهای خدای و برسانند «۱۵» از او و نترسند «۱۶» از کسی مگر خدای تعالی، و بسنده است به خدای شمار کننده. نه بود «۱۷» محمد - علیه الصلوة و السلام - پدر یکی از مردان «۱۸» شما، و ----- (۱). آط: گفتی، آج، لب: گفتید، آب، مش: گویی. (۲). آط، آج، لب:

باز گیر. (۳). آط، آج، لب: و باز می‌پوشی، آب، مش: و پوشیده داری. (۴). آط، آج، لب: آشکارا خواهد کرد، آب، مش: آشکارا کننده است. (۵). آط: می‌ترسی، آب، مش: بترس، آج، لب: می‌ترسید. (۶). آج، لب: بترسید. (۷). آب، مش: حکم کرد. (۸). آط، آج، لب: حجتی، آب: شهوت را، مش: حاجت خود را. [.....]

(۹). آط: ور/ بر. (۱۰). آب، مش: چون قضا کرده باشند شهوت را. (۱۱). آط، آج، لب: بوده است. (۱۲). مش: چون کردنی. (۱۳). آط، آج، لب: قدری انداخته. (۱۴). آط، آج، لب: برسانیدند، آب: می‌رسانند. (۱۵). آط، آج، لب: بترسیدند، آب: می‌ترسیدند. (۱۶). آط، آج، لب: نترسیدند، آب: نمی‌ترسیدند. (۱۷). نه بود/ نبود. (۱۸). آط: مردمان. صفحه: ۴۰۹ لکن پیغامبر خدای - عزّ و جل - است و مهر «۱» پیغامبران - علیهم السلام - و هست خدای تعالی به همه چیزی دانا. ای مؤمنان «۲» یاد کنید «۳» خدای را - جل و علا - یاد کردنی بسیار. و تسبیح کنید «۴» او را «۵» بامداد و شبانگاه «۶». اوست آن که درود می‌دهد «۷» بر شما و فریشتگان او تا بیرون آورد «۸» شما را از تاریکی «۹» سوی روشنای، و هست «۱۰» به مؤمنان مهربان. تحیت اهل بهشت «۱۱» آن روز بیند او را سلام بود و بساخت «۱۲» ایشان را مزدی «۱۳» بزرگوار «۱۴». ای پیغامبر؟ بدرستی که ما فرستادیم تو را گواه بر امت و مژده دهنده و بیم کننده «۱۵». و خواننده «۱۶» با «۱۷» خدای تعالی به دستوری «۱۸» او و چراغی روشن. و مژده «۱۹» ده مؤمنان را بدان که ایشان راست از خدای - عزّ و جل - فضلی بزرگ «۲۰». ----- (۱). آط، آج، لب: مهتر، آب: خاتم. (۲). آط: ای آنان که مؤمنانی. (۳). آط: یاد کنی. (۴). آط: تسبیح کنی، آب: تسبیح گوید. [.....]

(۵). آط، آج، لب: به. (۶). آط، آج، لب: نماز شام، آب: شب. (۷). آط: صلوات فرستد، آب: صلوات می‌فرستد، آج، لب: صلوات فرستاد. (۸). آط، آب، آج، لب: بیرون آرد. (۹). آط، آب، آج، لب: تاریکیها. (۱۰). آط، آج، لب: و بود. (۱۱). آط، آب، آج، لب: تحیت ایشان. (۱۲). آط، آج، لب: بیجارده، آب: مهیا کرد. (۱۳). آب: مژدک. (۱۴). آط، آج، لب: با کرامت. (۱۵). آط، آج، لب: ترساننده. (۱۶). آط، آب، آج، لب: و باز خواننده. (۱۷). آط: و/ با. (۱۸). آط، آب: به فرمان، آج، لب: به فرمای. [.....]

(۱۹). آب: و بشارت. (۲۰). آط، آج، لب: بزرگوار. صفحه: ۴۱۰ و مه دار طاعت «۱» کافران را و دورویان را، و دست بدار مکافات آن که تو را می‌رنجانند و توکل کن بر خدای، و بسنده است «۲» به خدای نگاه دار و کار گزار. قوله: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجِكُمْ إِن

كُنْتُمْ تُرَدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که زنان رسول - علیه السلام - هر یکی بر رسول آرزوی (۳) کردند: ام سلمه برده‌ای بخواست (۴)، و میمونه حله‌ای بخواست (۵)، و حفصه جامه مصری خواست، و جویریة چادری خواست، و زینب بنت جحش بردی بخواست یمنی، و ام حبیبه بردی با جامه‌ای سحولی خواست، و سوده گلیمی خیبری خواست، و رسول - علیه السلام - آن نداشت وقت را، چه (۶) رسول - علیه السلام - چنین دعا کرد که: اللَّهُمَّ احْنِي مَسْكِينًا وَ امْتِنِي مَسْكِينًا وَ احْشُرْنِي فِي زَمْرَةِ الْمَسَاكِينِ [۵۵۲-پ]

رسول را - علیه السلام - از آن کراحت آمد و سوگند خورد که یک ماه با زنان مقاربت نکند و از زنان هجران (۷) کرد و از صحابه نیز. و در اینکه وقت نه زن به حکم رسول بودند، پنج از قریش و چهار (۸) از دگر قبایل: عایشه بنت ابی بکر، و حفصه بنت عمر، و ام حبیبه بنت ابی سفیان، و سوده بنت زمعه، و ام سلمه بنت ابی امیه، و صفیه بنت حی الخیریه، و میمونه بنت الحارث الهلالیه، و زینب بنت جحش الاسدیة، و جویریة بنت الحارث المصطلقیه. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ، اِيْ پيغامبر بزرگوار؟ بگوی زنان را (۹) اگر چنان است که شما را دنیا و زینت و متاع او می‌باید، بیا بی (۱۰) تا من شما [را]

«۱۱» تمّع دهم، یعنی چیزی بدهم (۱۲) و طلاق دهم شما را و رها کنم بر وجهی
 (۱). آط، آب، آج، لب: فرمان میر. (۲). آط، آج، لب: بس باشد، آب: بس است. (۳). آب: آرزویی. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: برده خواست. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: حله خواست. (۶). آط، آب: وقت راحت. (۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا: هجرت. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: و باقی. (۹). آط، آب، آج، لب که. (۱۰). اساس: بیای / بیایی، کا: می‌باید. (۱۱). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۲). آط، آب، آج، لب شما را. [.....]

صفحه : ۴۱۱ هر کدام نکوتر (۱). رسول - علیه السلام - در آمد و زنان را جمع کرد در بعضی حجرات، و اینکه آیت بر ایشان خواند و آنکه گفت: مسارعت مکنی تا آن که با پدران و خویشان خود مشورت کنی. گفتند: یا رسول الله؟ ما را در اینکه باب با کسی مشورت نمی‌باید کردن، خدای تعالی ما را تخیر می‌کند میان دنیا و آخرت و میان زینت دنیا و خدای و رسول، ما را در اینکه (۲) اندیشه‌ای باشد یا مشورتی؟ ما (۳) اختیار خدای و رسول و آخرت کنیم. رسول - علیه السلام - شاد شد، و خدای تعالی آیت قصر فرستاد و گفت: چون ایشان تو را اختیار کردند، تو نیز بر ایشان اختیار مکن، و هی (۴) قوله: لَا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ (۵) وَإِنْ كُنْتُمْ تُرَدْنَ اللَّهُ وَرَسُولَهُ، اینکه وجه دوم است برای آن که تخیر میان دو چیز باشد، گفت: و اگر چنان است که خدای را می‌خواهی و رسول را و سرای آخرت را، فَبِإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ، خدای تعالی نهاده است و بجا رده (۶) برای آنان که محسنانند (۷) از جمله شما مزدی عظیم. عایشه گفت: رسول - علیه السلام - پس از ایلاء (۸) بیست و نه روز در نزدیک من آمد. من گفتم: یا رسول الله؟ نه تو ماهی سوگند خورده‌ای، و امروز بیست و نه روز شماره‌ام! گفت: یا عایشه؟ ماه هم سی روز باشد، و هم بیست و نه روز. فقها خلاف کردند در حکم تخیر. [عبد الله]

«۹» عمر گفت و عبد الله مسعود که: چون مرد زن را مخیر کند میان مقام با او بر نکاح و میان رفتن، اگر زن اختیار مقام کند آن را حکمی نبود و نکاح بر جا باشد، و اگر اختیار مفارقت کند طلاق باشد (۱۰)، و اینکه مذهب (۱۱) ابو حنیفه است و اصحابش. ---
 (۱). آط، آب، آج، لب، مش: نیکو، کا: نیکوتر. (۲). چاپ شعرانی (۱۴۸/۹) چه. (۳).

آج، لب را. (۴). آط، آب، آج، لب: و هو. (۵). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۲. (۶). آج، لب: بیجا رده. (۷). آج: محسنانند. (۸). آط، آب، آج، لب، کا به. (۹). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: طلاق باشد رجعی. (۱۱). آب امام اعظم. صفحه : ۴۱۲ و زید بن ثابت گفت: اگر اختیار شوهر کند یک طلاق باشد، و اگر اختیار مفارقت کند سه طلاق باشد، و اینکه مذهب مالک است (۱). شافعی گفت: نفس تخیر (۲) را در طلاق اثری نباشد الا به نیت، اگر نیت طلاق کند طلاق باشد، و اگر نکند طلاق نباشد. و مذهب ما آن است که تخیر طلاق نباشد، و اگر مرد زن را مخیر کند و او اختیار خود کند یا اختیار شوهر، نکاح بر

جای باشد، و دلیل بر اینکه ظاهر آیت است فی قوله: «وَأَسْرَحَ حَكَنٌ سِرَاحًا جَمِيلًا، چه به اتفاق مراد به اینکه تسریح طلاق است لقوله تعالی: «فَامْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ» (۳) فی ما «(۷) را علیه السلام بر سیل و عید گفت» (۸): ای زنان رسول من؟ هر کس که از شما کاری ناشایست «(۹) کند یا معصیتی که در او آزار خدای و رسول باشد» (۱۰)، «يُضَاعَفُ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ. ابن عامر و ابن کثیر خواندند «نضعف» (۱۱) من التضعیف، و باقی قراء خواندند: [یضاعف]

«(۱۲) من المضاعفة. و مفاعلة [و تفعیل به یک معنی بسیار آمده، قال الله تعالی: رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا» (۱۳) فی ما «(۱۴): عذاب» (۱۵) او مضاعف کنند یعنی دو چندان که عذاب دیگران بود. و در معنی «ضعف»، خلاف کردند، اهل لغت بعضی گفتند: ضعف الشيء مثله «(۱۶)»، و بعضی دگر گفتند: مثله. مثال اول یقال: کان معه درهم فضاعفته، ای جعلته درهمن، و مثال دوم: ضاعفته، ای اعطيته درهمن، حتی يحصل معه «(۱۷) ثلاثة دراهم. ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش و.

(۲). آط، آب، آج، لب، مش: تخیر. (۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۹. [.....]

(۴-۵). لب: تخیر. (۶). آط، آب، آج، لب: تخیر. (۷-۱۲-۱۴). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۸). کا یا نساء النبی الایة. (۹). آب: ناشایسته. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: بوده باشد، کا: بود. (۱۱). همه نسخه بدلها: یضعف. (۱۳). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۹. (۱۵). آج، لب: ضعفه عذاب. (۱۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا باشد. (۱۷). آط، آب، آج، لب: له. صفحه: ۴۱۳ و ابو عبیده «(۱) گفت» (۲): اینکه فرق میان «ضاعفت» و «ضعفت»، آن «(۳) است یقال: ضعفت الشيء اذا زدت «(۴) علیه مثله، و ضاعفته اذا زدت علیه مثلیه. و قوله: «ضعفان» [۲۵۶- ر]

، در او هم اینکه خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد آن است که مضافا الی ما حصل لها من العذاب فیکون «(۵)» مع «(۶)» ضعفین. و بعضی دگر گفتند: یزید علی الحاصل بمثلیه فیکون ثلاثة امثال غیره. و کان ذلک علی الله یسیراً، و اینکه بر خدای آسان است. آنگه گفت: «وَمَنْ يَقْتُلْ مِنْكُمْ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ، گفت: و هر کس که از شما طاعت خدای و رسول دارد و عمل صالح کند، مزدش دوباره بدهیم و برای او ببقاریم» (۷) مزدی کریم و ثوابی جزیل. اگر گویند: چرا ثواب و عقاب «(۸) مضاعف آمد! گویم بعضی گفتند: برای علو «(۹) منزلت ایشان و اتصال ایشان به رسول- علیه السلام- چنان که در شاهد، احسان و اساءت معتبران نه به آن منزلت باشد که کار ارادل، و جزای افعال ایشان از نیک و بد بر یک حد نبود. و جواب معتمد از اینکه آن است که: خدای تعالی دانست که اعمال ایشان از نیک و بد بر وجهی واقع خواهد بود که مستحق ضعفی یا دو ضعف از جزا شوند از ثواب و عقاب، چه قلت و کثرت ثواب بر مذهب درست به مجرد فعل نیست «(۱۰)»، بر وقوع فعل است علی وجه دون آخر. و در شاذ، عاصم الجحدری خواند «(۱۱)»: «من تأت»، و «من تقنت»، بالتیاء فیهما نظرا الی المعنی. و جمله قراء بر خلاف این اند. و روایت کرده اند از ابن عامر و یعقوب: قراءت «تا» فی قوله: «تقنت» «(۱۲)». و «من» لفظی است صالح واحد را و تشبیه را و جمع را و مذکر و مؤنث را- چنان ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش ابو عمرو و ابو عبیده. (۲). آط، آب، آج، لب، مش: گفتند، آب: گفته اند. (۳). دگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۴). آط، آب، آج، لب: زادت. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: فتکون. (۶). آط، آب، مش: منه. (۷). آط، آب، آج، لب، کا: ببقاریم، مش: ببقاریم. (۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا ایشان. (۹). آج، لب و. (۱۰). آط، آب، مش بل. (۱۱). آب: خوانده. (۱۲). آب، مش: یقنت. صفحه: ۴۱۴ که رفته است- قال الفرزدق فی الاثنین- شعر: تعالی «(۱) فان عاهدتني لا تخونني تكن مثل من یا ذئب یصطحبان یا نساء النبی لستن كأحد من النساء إن اتقیتن» آنگه به مدح ایشان در آمد و تأدیبشان، گفت: ای زنان پیغامبر؟ نیستی شما چون یکی از زنان اگر از خدای بترسی. قراء گفت برای آن نگفت: کواحدة من النساء، که لفظ احد چون معدول است از اصل خود صالح باشد واحد را و تشبیه و جمع را، قال الله تعالی: لا تُفَرِّقْ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ «(۲)» فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ «(۳)» فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ، نباید تا خضوع کنید در سخن گفتن با مردان. فَيَطْمَعُ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ، پس طمع کند آن کس که در دل او

ریبیتی و تهمتی باشد و ضعیف اعتقاد و «۴» بصیرت باشد در دین. و گفتند: «مرض»، به معنی فجور است در آیت. وَ قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا، و بگویی «۵» گفتاری درشت «۶» درست. در خبر است که: بعضی از زنان صحابه چون اینکه آیت آمد، چون مردی به در سرای ایشان آواز دادی، و در سرای مردی نبودی تا جواب دهد، آن زن انگشت در دهن نهادی و آوازی منکر کردی منفر برای اینکه آیت را. وَ قَرْنَ «۷» فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ «۲» ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا «۳» فی ما «۴» است که خواند: «و اقرن» علی الاصل من القرار. فاما آن که به کسر «قاف» خواند، گفت: امر است من الوقار، بقولهم «۵»: عدن من الوعد و صلن من الوصل، یعنی با وقار باشی، یقال: و قر یقر و قورا و وقارا اذا سکن و اطمأن. اعمش روایت کرد عن ابی الضحی که او گفت: هر گه که عایشه اینکه آیت خواندی چندان بگریستی که مقنّش «۶» تر شدی. یزید بن هارون روایت کرد عن محمد بن عبد الله که او گفت: سوده را گفتند- زن رسول را که: تو چرا حج و عمره نکنی چنان که دیگران می کنند! گفت: یک بار که واجب بود کردم، از اینکه پس حج و عمره من آن است که از خانه بیرون نیامیم چنان که خدای فرمود مرا فی قوله: وَ قَرْنَ «۷» وَ لَا تَبْرَجْنَ تَبْرُجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى. مجاهد و قتاده گفتند: تَبْرَج، تکسر و تبخر و تَعَجَج باشد. و گفتند: مجنبی و کرشمه مکنی چنان که اهل جاهلیت پیشینه کردند. و گفته‌اند: اظهار زینت باشد «۸». در معنی جاهلیت خلاف کردند. شعبی گفت: میان عهد عیسی است و میان محمد- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ وَسَلَّمَ. روزگار داود و سلیمان است که در آن روزگار زنان پیرهن «۹» ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: ظلیت. (۲). سوره واقعه (۵۶) آیه ۶۵. (۳). سوره طه (۲۰) آیه ۹۷. (۴). آط، آب، مش: علیه، آج، لب: علیه. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: کقولهم. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: مقنّش / مقنعه‌اش. (۷). اساس: و قرن، با توجه به ضبط قرآن مجید، تصحیح شد. (۸). آط، آب، آج، لب، مش و ابراز محاسن. (۹). مش، کا: پیرهن. صفحه: ۴۱۶ نادرخته پوشیدندی و اندام ایشان ظاهر بودی. کلبی گفت: جاهلیت عبارت است از آن روزگار که ابراهیم- علیه السلام- در او بزاد، چه در آن روزگار زنان پیرهن از درّ نظم کردند و در پوشیدندی، و جز آن جامه دیگر نداشتندی و به بازار و مجمع مردان در آمدندی، و اینکه در روزگار نمرود بود، و خلقان همه کافر بودند. حکم گفت: جاهلیت آن روزگار بود که در میان «۱» آدم بود و نوح و آن هشتصد «۲» سال بود، و در آن روزگار زنان زشت بودند و مردان نکو، پس زنان به مردان رغبت کردند و در مردان آویختندی. عکرمه گفت از عبد الله عباس که: جاهلیت میان ادریس بود و نوح- علیهما السلام- و آن هزار سال بود و دو بطن «۳» از فرزندان آدم «۴». در آن عهد بطنی ساکنان سهل بودند و بطنی ساکنان جبل. و مردان کهستان «۵» نکو روی بودند و زنان زشت، و مردان سهل زشت بودند و زنان نکو. ابلیس پیامد بر صورت غلامی و خویشتن «۶» به مزدوری به مردی داد از اهل سهل و آنگه نای و پیشه‌ای بساخت و آن می زد. مردم آوازی شنیدند که هرگز نشنیده بودند. بر او مجتمع شدند و آن می شنیدندی. خبر در نواحی برفت، مردمان کهستان «۷» به آن جا آمدند به نظاره آن، و عیدی بساختند، و همه مردم مجتمع «۸» شدند آن روز، و زنان خویشتن بیاراستندی و آن جا آمدندی. و مردم «۹» از اهل کوه آن جا آمد در روز عید ایشان، و زنان را بدید و جمالشان برفت و مردم کهستان «۱۰» را خبر داد. ایشان بیامدند و آن جا مقام کردند و زنان به مردان مایل شدند و مردان به زنان، و فواحش آشکارا شد، فذلک قول الله «۱۱»: وَ لَا تَبْرَجْنَ تَبْرُجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى. قتاده گفت: هر روزگار که پیش اسلام بوده است آن را جاهلیت خوانند. -----

----- (۱). آط، آج، لب: کرمیان، آب، مش: که از. (۲). آط، لب: هشتصد. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش بودند. (۴). آج، لب و. (۵-۷-۱۰). آط، آب، آج، لب، مش، کا: کوهستان. (۶). مش، کا را. (۸). آب، مش: مستمع. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: و ذلک قوله. صفحه: ۴۱۷ آنگه امر کرد زنان رسول را به آن که نماز به پای دارند «۱» و زکات مال بدهند «۲» و طاعت خدای و رسول خدای دارند، گفت: وَ أَقِمْنَ الصَّلَاةَ، نماز به پای داری، و زکات مال بدهی، و فرمان خدای و پیغامبر خدای بری «۳». إِنْما يُرِيدُ اللهُ، که خدای می خواهد که رجس از شما که اهل بیت رسولی ببرد، و پاک کند شما را پاک کردنی. مقاتل گفت: مراد به آیت زنان رسولند، و «رجس»، آن گناه است که خدای نهی

کردی از آن زنان را. قتاده گفت: بدی «۴» خواست. ابن زید گفت: رجس، شیطان است، و مراد به «اهل البیت» در آیت اهل البیت رسول‌اند - علیه و علیهم السّلام. وَ يُطَهَّرُكُمْ تَطْهِيراً، در آیت دو قول گفتند: یکی آن که در حقّ زنان رسول است، و ظاهر قرآن مانع است از اینکه لقوله: «عنکم» و «یطهّرکم»، و اینکه خطاب مردان «۵» باشد نه خطاب «۶» زنان، و نیز اخبار متواتر است که مخالف و مؤالف روایت کردند از طریق «۷» مختلف که: مراد به «۸» آیت و اشارت در اهل البیت به علی است و فاطمه و حسن و حسین. عطیة روایت کرد از ابو سعید الخدری که، رسول - صلی الله علیه و علی اله - گفت: اینکه در حق پنج کس آمد: من، و علی، و فاطمه، و حسن، و حسین - علیهم «۹» السّلام. عطاء بن ابی رباح روایت کند که امّ سلمه گفت: اینکه آیت در خانه من فرود آمد «۱۰»، و آن آن بود که: رسول - علیه السّلام - در حجره من بود، فاطمه - علیها السّلام - آمد «۱۱» و دیگری آورد و در آن جا حریره بود. رسول - علیه السّلام - گفت: برو و علی را ----- (۱). آط: داری، آب، مش، کا: دارید. (۲).

آط: بدهی، آب، آج، لب، مش، کا: بدهید. (۳). بری / برید. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: زنا. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: و ایشان مردان. (۶). آج، لب با. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: طرق، کا: طرف. [.....]

(۸). آب، مش اینکه. (۹). آط، لب: علیه و علیهم. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: آمده است. (۱۱). آط، آب، آج، لب، مش: در آمد. صفحه: ۴۱۸ بخوان و حسن و حسین را. او برفت و ایشان را بخواند، و ایشان با رسول - علیه السّلام - از آن طعام بخوردند. و رسول [۲۵۷- ر]

- علیه السّلام - بر سر گلیمی خیبری نشسته بود، آن گلیم بر گرفت و بر ایشان افکند و دست برداشت و گفت: اللَّهُمَّ اِنَّ لَکَلِّ نَبِیٍّ اهل بیت و هؤلاء اهل بیتی فَأَذْهَبِ الرَّجْسَ عَنْهُمْ وَ طَهِّرْهُمْ تَطْهِیرًا، بار خدایا هر پیغامبری را اهل «۱» بیتی بوده‌اند، و اینان اهل البیت منند [رجس از ایشان ببر و پاک کن ایشان را پاک کردنی. در حال جبرئیل آمد و اینکه آیت آورد]

«۲» اِنَّمَا يُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلِ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیرًا. امّ سلمه گفت، من گفتم: یا رسول الله؟ من نیز «۳» با شما ام! گفت: اِنَّکَ عَلِی خَیْرٍ، تو بر خیری و لکن اهل البیت من اینانند. عوام بن حوشب روایت کرد از پسر عمّش مجّع بن الحارث بن تمیم «۴»، گفت: در نزدیک عایشه «۵» شدم و گفتم: یا امّاه؟ چرا روز جمل بیرون آمدی از خانه و فرمان خدای کار نبستی فی قوله: وَ قَرْنَ فِی بُیُوتِکُنَّ - الایة! گفت: آن قدری بود از خدای و برفت. آنکه گفتم: چه گویی در علی! گفت: تسألنی عن احب الناس «۶» الی رسول الله! گفت: از کسی می‌پرسی مرا که رسول خدا از او دوست تر «۷» کس را نداشت. من دیدم رسول خدای را جامه‌ای «۸» گردانید در گرفته و می‌گفت: اللَّهُمَّ هؤلاء اهل بیتی و حامّتی فأذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیرا، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: اِنَّمَا يُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ - الایة. من گفتم: یا رسول الله؟ من از اهل تو هستم! گفت: تَنَحَّی فَانْکَ عَلِی خَیْرٍ، دور باش که تو با خیری، و لکن اهل البیت من اینانند. ابن ابی ملیکه روایت کرد از اسماعیل عبد الله «۹» جعفر طیار از پدرش که او ----- (۱). لب و. (۲). اساس: ندارد، از آط افزوده شد. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: هم.

(۴). آط، آب، آج، لب: میمور، مش: میمون. (۵). اساس رضی الله عنها. (۶). آط، آب، آج، لب، مش کان. (۷). آط، آب، آج، لب: دوستر. (۸). مش در. (۹). آط، آب، آج، لب، مش ابن. صفحه: ۴۱۹ گفت: روزی رسول - علیه السّلام - نگاه کرد رحمت دید که «۱» آسمان فرو می‌آمد «۲»، گفت: کیست که برود و علی و فاطمه و حسن و حسین را به من خواند! زینب گفت: من بروم، یا رسول الله؟ او برفت و ایشان را حاضر کرد. رسول - علیه السّلام - حسن را بر دست راست خود نشانند، و حسین را بر دست چپ، و علی را و فاطمه را در پیش روی. آنکه گلیمی خیبری بر ایشان افکند و گفت: اللَّهُمَّ لَکَلِّ نَبِیٍّ اهل و هؤلاء اهلی. در حال خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: اِنَّمَا يُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ - الایة. زینب گفت: یا رسول الله؟ من با شما در زیر اینکه کساء «۳» نیایم «۴»! گفت: اِنَّکَ اِلِی خَیْرٍ اِنْ شَاءَ اللَّهُ. شداد بن ابی عمّار گفت: در نزدیک وائله بن الاسقع «۵» شدم، جماعتی آن جا بودند «۶»، حدیث علی بر آمد. ایشان علی را دشنام دادند، من نیز همچنان کردم. چون ایشان برفتند، مرا گفت: علی را دشنام دادی! گفتم:

قومی را دیدم که اینکه می‌گفتند، من نیز بگفتم. گفت: خبر دهم تو را به آنچه از رسول- علیه السلام- شنیدم در حق! او! گفتم: بلی. گفت: از فاطمه زهرا شنیدم که یک روز گفت: رسول- علیه السلام- مرا بخواند و علی را و حسن و حسین را، امیّا حسن و حسین را بر رانهای (۷) خود نشاند، و مرا و علی را از پیش بنشاند، و جامه‌ای گرد ما در گرفت و اینکه آیت بر خواند، و آنگه گفت: اللهم هؤلاء اهل بیتی و اهل بیتی احق، بار خدایا؟ اینان اهل بیت منند، و اهل بیت من سزاوارترند. ابو داود روایت کرد از ابو الحمراء، گفت: نه (۸) ماه به مدینه مقام کردم، جز (۹) یک روز. به هر وقت نماز رسول- علیه السلام- به در حجره فاطمه و علی آمدی و گفتم: ----- (۱). مش: کردید که رحمت از، آط، آب، آج، لب، کا: که از. [.....]

(۲). آط، آب، آج، لب: فرود می‌آمد، مش: فرود می‌آید. (۳). کا: گلیم. (۴). مش: بیایم. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: وائله بن الاسقع، کا: وائله بن الاصقع. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: بودیم. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: زانوهای. (۸). چاپ شعرانی (۹) / ۱۵۴: هشت. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: چون. صفحه: ۴۲۰ الصیلاة رحمکم الله ... ، إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً. عبایه بن ربیع (۱) روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: از رسول- علیه السلام- شنیدم که او گفت: خدای تعالی خلق را به دو قسمت کرد، و مرا در بهترین قسم کرد، و ذلک قوله: وَأَصْحَابَ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابَ الْيَمِينِ (۲) فَأَصْحَابَ الْمَيْمَنَةِ (۳) أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ (۴) وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ (۶) إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً. اینکه جمله روایات و طرق مخالفان است که ثعلبی امام اصحاب الحدیث [۲۵۷- پ]

در تفسیرش بیاورد. و اما آنچه از طرق و روایات اصحاب ماست و مخالفان (۷) در دیگر کتابها، آن را حصر و حدی نیست، کتاب به آن مطوّل شود، بر اینکه قدر اختصار کرده شد. و ابو عبد الله الدامغانی صاحب کتاب «سوق العروس»، اینکه خبر بیارد (۸) در کتابش، و عقب خبر اینکه بیتها بیارد (۹) - شعر: انّ يوم الطهور يوم عظیم فاز بالفضل فيه اهل الكساء ----- (۱). آط، آب، آج، لب: عبایه ربعی، مش: عباس ربعی، چاپ شعرانی (۹) / ۱۵۴: عنان بن [!]

ربعی، کا: عنان بن ربعی. (۲). سوره واقعه (۵۶) آیه ۲۷. (۳). سوره واقعه (۵۶) آیه ۸. (۴). سوره واقعه (۵۶) آیه ۱۱. (۵). آط، آب، آج، لب، مش: بهترین. (۶). سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۳. [.....]

(۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا: ما. (۸-۹). آط، آب، آج، لب، مش: بیاورد، کا: یاد کرده است. صفحه: ۴۲۱ قال يا ربّ انهم اهل بیتی فاستجب فيهم الهی دعائی اذهب الرّجس عنهم و عن البنائ منهم (۱) و عن بنی البنائ رحمۃ الله و السلام علیکم و صلاۃ الأبرار و الاتقیاء و همو (۲) بیارد (۳) در اینکه کتاب لبعض الشعراء - شعر: تطاول لیلی و لم أر قد فبت کذی اللدغ و الارمد لذكر النبی و ذکر الوصی و ذکر بنی المصطفی احمد حسان الوجوه عظام الحلوم کرام المغارس و المحتد و من دنس الرّجس قد طهروا ففاز البذی بهم یقتدی علی ابو حسن (۴) و الحسین رشیدین للراشد المرشد زید أرقم (۵) را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: مراد بنی هاشمند- آل علی و آل عباس و آل عقیل- و اینکه آنانند که صدقه بر اینان حرام باشد (۶) و خمس حلال، و اینکه قول شاذ است. و اذکرن ما یتلی فی یتوتکن من آیات الله و الحکمه، حق تعالی با خطاب زنان رسول آمد و گفت: یاد کنی آنچه در خانه‌های (۷) شما می‌خوانند از آیات خدای و حکمت. مراد به آیات، قرآن است و به حکمت احکام قرآن بر قول مقاتل و قتاده. إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا، خدای تعالی لطیف و لطف کننده و دانا بوده است. قوله: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ، مفسران گفتند: سبب نزول [آیت]

(۸) آن بود که زنان رسول بیامدند و گفتند: یا رسول الله؟ خدای تعالی در قرآن مردان را یاد کرد و ما را که زنانیم ذکر نمی‌کند، همانا در ما خیری نیست و طاعات ما مقبول (۹) نیست! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ام سلمه گفت: اینکه حدیث من گفتم رسول را، و روز به نماز پیشین نرسید که ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش، کا: عنهم. (۲).

آط، آب، آج، لب، مش، کا: هم او. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: بیاورد. (۴). آب، مش: ابو الحسن. (۵). آج، لب، زید بن ارقم. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: شد. (۷). اساس: خانهای / خانه‌های. (۸). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۹). آب، آج، لب،

مش: قبول. صفحه: ۴۲۲ خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و رسول- علیه السّلام- اینکه آیت بر منبر بخواند، و من از شکاف در حجره بشنیدم. مقاتل حیان گفت: سبب آن بود که چون اَسْمَاء بنت عمیس با شوهرش جعفر بن ابی طالب از حبشه باز آمد و با زنان رسول او را ملاقات بود، ایشان را گفت: در «۱» قرآن در حق زنان هیچ فرود آمد! گفتند: نه. بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ زنان در خیبت و خسارند «۲». رسول- علیه السّلام- گفت: چرا! گفت: برای آن که خدای آن جا «۳» که ذکر مردان می کند، ذکر ایشان «۴» نمی کند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. حق تعالی گفت در اینکه آیت: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ، مردان مسلمان و زنان مسلمان و مردان مؤمن و زنان مؤمن «۵»، وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ، و مردان مطیع نماز کن و زنان به اینکه صفت، و مردان راستیگر «۶» و زنان راستیگر «۷»، و مردان صابر و زنان صابرات «۸»، و مردان خشوع «۹» و تواضع کننده و زنان به اینکه «۱۰» صفت، و مردان صدقه دهنده و زنان صدقه دهنده، و مردان روزه دار «۱۱» و زنان روزه دار «۱۲»، و مردان خویشتن نگاه دارنده و زنان بدین «۱۳» صفت، مردان ذکر خدای کننده بسیاری و زنان بدین «۱۴» صفت، اینکه جمله مبتداست اسم «ان»، و أَعْيَدَ اللَّهُ لَهُمْ، در جای خبر اوست، خدای بجا رده است برای ایشان آمرزش و مزدی و ثوابی بزرگوار. ابو سعید خدری- و ابو هریره روایت کردند که، رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- گفت: هر آن مردی که در شب بیدار شود و برخیزد و اهل خود را بیدار کند و وضوی نماز کنند «۱۵» و دو رکعت نماز کنند، کتب من الذّاکرین الله کثیرا و الذّاکرات، ایشان را بنزدیک خدای بنویسند در جمله آنان که ذکر خدای کنند بسیار از مردان و زنان. ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: از. (۲). مش: خسارت اند،

کا: خسارند. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: اینکه جا. [...]

(۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: زنان. (۵). آط، آب، آج، لب، کا: مؤمنات، مش: مؤمنه. (۶-۷). آط، آب، آج، لب، مش: راستگوی. (۸). آط، آب، مش: صابره. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: خاشع. (۱۴-۱۳-۱۰). آط، آب، آج، لب، مش: بر اینکه. (۱۱-۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: روزه دارنده. (۱۵). آط، آب، آج، لب، مش: وضو کنند، کا: وضو سازند. صفحه: ۴۲۳ عبد الله عباس گفت: یک روز میکائیل بنزدیک رسول آمد- علیه السّلام- و گفت: یا رسول الله؟ بگو: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر [۸۵۲-ر]

و لا حول و لا قوه الا بالله عدد ما علم و زنه ما علم و ملا ما علم، هر «۱» کس که اینکه کلمات بگوید، او را شش خصلت بنویسند: اول نام او در میان آنان بنویسند که خدای را تعالی ذکر بسیار کنند، و فاضلترین ذاکران باشد «۲» در آن شب و آن روز، و «۳» برای او در بهشت درختان بنشانند، و گناه از او فرو ریزد «۴» همچنان که برگ از درخت «۵» و خدای تعالی بدو «۶» نظر کند، و هر که خدای به او نظر کند او را عذاب نکنند. مجاهد گفت: بنده‌ای از جمله «ذاکرین الله کثیرا و الذّاکرات»، نباشد تا ذکر خدای نکند در جمله حالاتش از قیام و قعود و اضطجاع. عطاء بن ابی رباح گفت: هر کس که تفویض کند کار خود با خدای تعالی، داخل باشد فی قوله: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ. و هر که اقرار دهد به آن که خدای تعالی، خداوند اوست و محمّد رسول خداست، و دلش موافق زبانش باشد، او داخل باشد فی قوله: وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ. و هر که طاعت خدای دارد در فریضه، و طاعت رسول دارد در سنّت او، داخل باشد فی قوله: وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ. و هر که زبان را صیانت کند از دروغ، داخل باشد فی قوله: وَالصّٰدِقِينَ وَالصّٰدِقَاتِ. و هر که او صبر کند بر طاعت، و صبر کند از معصیت، و صبر کند بر مصیبت، او داخل باشد فی قوله: وَالصّٰبِرِينَ وَالصّٰبِرَاتِ. و هر کس که نماز کند، و آنان را که بر چپ و راست او باشند «۷» به «۸» ایشان ننگرد، او داخل باشد فی قوله: وَالْخٰشِعِينَ وَالْخٰشِعَاتِ. و هر «۹» که در «۱۰» هفته‌ای یک بار صدقه‌ای بدهد «۱۱»، داخل باشد فی قوله: -----

----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: که هر. (۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: باشند. (۳). آج، لب: ندارد. (۴). آط، آب: فرود ریزند، آج، لب، مش: فرو ریزند. (۵). آج، لب: درختان. (۶). آط، آب، آج، لب: به او. [...]

(۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا: باز نشناسد از آن که. (۸). آط، آب، آج، لب، مش: با. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: کس. (۱۰).

آط، آج، لب، مش هر، کا: هر کس که. (۱۱). آب، مش او. صفحه: ۴۲۴ وَ الْمُتَّصِفِ لِدَقَاتِ وَا لْمُتَّصِفِ لِدَقَاتِ. و هر کس که از هر ماهی «۱» ایام البیض روزه دارد، داخل بود فی قوله: وَ الصَّيَائِمِينَ وَ الصَّائِمَاتِ. و هر که او فرج از حرام نگاه دارد، او داخل بود فی قوله: وَ الْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَ الْحَافِظَاتِ. و هر «۲» که او پنج نماز به اوقات و شرایط خود به جای آورد، داخل بود فی قوله: وَ الذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَ الذَّاكِرَاتِ. آنکه گفت: خدای تعالی برای آنان که موصوف باشند به اینکه صفات، مغفرت و آمرزش نهاده است و مزدی و ثوابی عظیم. قوله: وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لَا مُؤْمِنَةٍ - الْآيَةُ. مفسران گفتند: آیت در زینب بنت جحش آمد و در برادرش عبد الله بن جحش، و اینکه زینب دختر امیمه بود، امیمه دختر عبد المطلب بود عمه رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ. رسول کس فرستاد و او را بخواست برای زید بن حارثه، و او مولای رسول بود - عَلَيْهِ السَّلَام - و آزاد کرد «۳» وی «۴». او را از سبی جاهلیت خرید در سوق عکاظ و آزادش بکرد و به فرزندی پذیرفت او را. چون رسول کس فرستاد و خطبه کرد، زینب بنت جحش پنداشت که رسول او را برای خود می خواهد، اجابت کرد. چون بدانست که او را برای زید حارثه می خواهد، ابا کرد و گفت: من دختر عمّت «۵» رسولم و از اشراف زنان قریشم، کی روا دارم که زن مولای باشم؟ و برادرش عبد الله «۶» همین گفت، و اینکه زینب زنی به جمال بود، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ، نباشد هیچ مرد مؤمن را و هیچ زن مؤمنه را که چون خدای حکمی کند و رسول وی بر ایشان، ایشان را اختیاری باشد بر آن «۷». -----

----- (۱). مش در. (۲). آج، لب، مش کس. (۳). آب: آزاد کرده. (۴). آط، آب، آج، لب، مش: رسول - عَلَيْهِ السَّلَام. (۵). آط، آج، لب: عمه، کا: عمته. (۶). آط، آب: عبد الله بن جحش، آج، لب، مش جحش. (۷). آط، آب، آج، لب، مش: باشد بر کار خدای تعالی. صفحه: ۴۲۵ اهل کوفه و اهل شام، أَنْ يَكُونَ خَوَانِدُنْدَ بِهِ «یا» برای آن که میان فعل و فاعل حایلی هست من قوله: «لهم»، و باقی قراء به «تا» خواندند، لتأنيث «الخيرة». وَ مَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ، گفت: و هر کس که او در خدای و رسول او عاصی شود، او گمراه شده باشد گمراهی روشن ظاهر. زینب چون اینکه آیت بشنید، گفت: راضی شدم و کار در دست تو کردم، آنچه فرمان است می فرمای «۱». رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - او را به زید داد، و مهر رسول بداد - عَلَيْهِ السَّلَام - ده دینار و شست «۲» درم، و پیرهنی «۳»، و مقنعی، و ازاری، و چادری، و پنجاه مدّاز طعام، و سی صاع خرما. این زید گفت: آیت [۲۵۸-پ]

در «۴» ام کلثوم بنت عقبه بن ابی معیط آمد، و او اول زنی بود که هجرت کرد و از مکه به مدینه آمد و خویشتن را به رسول داد به هبت «۵». رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - او را پذیرفت، و آنکه بزید بن حارثه داد او را، او ابا خواست کرد «۶» و برادرش نیز گفت: ما با رسول پیوند خواستیم، چون او را به غلامی دهد رضا ندهیم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، او راضی شد و رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - او را بدو داد. وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ، اِنَّا مَخَافَانُ مَا آوَرَدْنَا: سبب نزول آیت آن بود که رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - یک روز در «۷» سرای زید حارثه آمد به کاری «۸»، زینب را دید خویشتن بیاراسته، رسول او را دوست بداشت، گفت: سبحان الله مقلب القلوب و الابصار، سبحان آن خدای که «۹» دلها و چشمها بگرداند. چون زید باز آمد، زن او را بگفت. زید بدانست که او در دل رسول افتاده است. در حال خدای تعالی کراهت آن زن در دل زید فگند «۱۰». زید بیامد و گفت: یا رسول الله؟ مرا «۱۱» اینکه زن نمی باید، می خواهم تا طلاقش دهم. ----- (۱). آب، مش، کا: بفرمایی. (۲).

آط، آب، آج، لب، مش، کا: شصت. [.....]

(۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: پیرهنی. (۴). آب، مش شأن. (۵). آب، مش: هبه، آط، آج، لب: هیبه، کا: بهبه. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: ابا کرد. (۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا: به. (۸). آج، لب: به کاری می آمد، کا: آمده بود به کاری. (۹). آط، آب، آج، لب، مش، کا: او. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش، کا: افگند. (۱۱). آط، آج، لب از. صفحه: ۴۲۶ رسول - عَلَيْهِ السَّلَام - گفت: چرا! تو را در حق او تهمتی هست! گفت: نه یا رسول الله، جز خیر نیست، و لکن مرا با او خوش نیست. رسول او را گفت:

برو و ابلهی مکن و زن را نگاه دار و رها مکن، و در دلش خلاف اینکه بود برای آن که دلش به او مشغول بود، می‌خواست تا زید او را طلاق دهد تا او را به زنی کند. زید او را طلاق داد. چون عدتش «۱» به سر آمد، رسول- علیه السلام- زید را گفت: یا زید؟ من کسی دگر «۲» را نمی‌دانم از تو استوارتر بر سر خود، بدان که مرا می‌باید که زینب را به زنی کنم، و کس را نمی‌دانم که اینکه راز با وی توان گفتن مگر تو را. اکنون تو را بیاورد رفتن و زینب را برای من بخواستن. زید گفت: بیامدم تا زینب را اینکه حدیث کنم. او را یافتم که آرد می‌سرشت تا نان پزد. او در چشم من به خلاف آن آمد که بود، نیارستم در او نگریدن از حرمت را و آن که رسول- علیه السلام- خواست تا بر او عقد کند «۳». پشت بر او کردم و گفتم: یا زینب؟ بشارت «۴» تو را که رسول خدای تو را می‌خواهد. او گفت: فرمان او راست، و رسول او را عقد بست، و ولیمه ساخت، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. اکنون بدان که، آنچه از اینکه حدیث موافق مذهب ما نیست، آن است که: رسول- علیه السلام- نشاید که چندانی زنی بیگانه را بنگرد و تأمل کند تا عاشق شود، و نیز خود «۵» که بر زن مردمان عاشق شود، اگر چه عشق از قبل خداست و شهوتی باشد سخت به مشت‌های «۶» مخصوص «۷»، و لکن منفر است. و ما بیان کردیم که: خدای تعالی پیغامبران را از منفران نگاه دارد تا مؤدی نبود با نقض غرض او از اجابت دعوت ایشان. فامّا آنچه از اینکه باب ممتنع نیست که باشد، آن است که: زید را با زینب زنش وحشتی رفت، چنان که عادت باشد «۸» بنزدیک رسول آمدند، رسول- علیه السلام- ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: وعده‌اش، کا: عده او بگذشت. (۲). آط، آب، آج، لب، مش، کا: دیگر. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: عقد بندد. (۴). آط، آب، آج، لب، مش، کا: باد. (۵). آط، آب، مش، کا: نشاید. [.....]

(۶). مشتها/ مشتھی. (۷). آط، آب، مش عشق. (۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا: به حکومت. صفحه: ۴۲۷ گفت: اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجِكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ، گفت: زن را نگاه دار و از خدای بترس، و او را وعظ کرد، فذلک قوله تعالی: وَ اِذْ تَقُولُ لِلَّذِي، یاد کن ای محمد چون گفتمی آن کس را که خدای بر او نعمت کرد، و تو بر او نعمت کردی، یعنی زید حارثه [را]

«۱». اَمَّا نِعْمَتُ خَدَائِیْ بِهٖ هِدَايَتُیْ بِهٖ، و اَمَّا نِعْمَتُ تُوْ بِهٖ عِتْقُکَ مِنْ اَزْدِیْ نَظَرُکَ مِنْ اَزْدِیْ نَظَرُکَ، اَمَّا قَوْلُهُ: وَ اتَّقِ اللَّهَ، فَاِنَّ اللَّهَ مُبْدِيهِ وَ تَخَشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشَاهُ «۲» وَ اللَّهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشَاهُ، دلیل آن نکند که او از خدای ترسد «۸»، برای آن که اینکه در حق آن کس روان «۹» باشد که او از خدای ترسد، چنان که گفت: [۲۵۹- ر]

[یا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ «۱۰»، وَ لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُکَ «۱۱» فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطْرًا، چون زید حاجت خود را از او روا بکرد، یعنی قضای شهوت خود از او بکرد، و اینکه برای آن گفت تا بدانند که زن پسری کرده «۸»- علی کل حال، حلال باشد- ق اللّٰخُولِ وَ بَعْدَهُ. وَ اَصْلُ «وَطْرًا» حَاجَتُ بُوْدٍ، وَ دَرِ قَضَائِ شَهْوَتِ اسْتِعْمَالِ کُنْدِ، قَالَ الشَّاعِرُ: وَ دَعْنِي قَبْلَ اَنْ اُوْدِعَهُ لَمَّا قَضَى مِنْ شَبَابِنَا وَ طَرًا وَ قَالَ آخِرُ- شعْر: ----- (۱). آج، لب: داد. (۲-۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا: پسر خوانده. (۳). کا: در دل پنهان می‌داری. (۴). آب: عثمان بن عفّان. (۵). آط، آب، آج، لب، مش، کا: می‌کرد. (۶). آط، آب، آج، لب، مش، کا: او. (۷). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. صفحه: ۴۲۹ و کیف ثوائی بالمدينة بعد ما قضی و طرا منها جمیل بن معمر زَوْجَانِهَآ، او را به تو دادیم به زنی. آنکه علمت آن بگفت که چرا کردیم: لَکِي لَا- يَكُوْنُ عَلَي الْمُؤْمِنِيْنَ حَرَجٌ فِيْ اَزْوَاجِ اَدْعِيَانِهِمْ اِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطْرًا، تا بر مؤمنان حرجی و تنگی نباشد در زنان پسری کردگانشان «۱» چون قضای شهوت کرده باشند از ایشان، و با ایشان دخول کرده، مراد رفع حرج است و نسخ عادت و سنت جاهلیت در اینکه باب. وَ كَانُ اَمْرُ اللّٰهِ مَفْعُوْلًا، و کار خدای «۲» کردنی باشد با فرمان خدای، و اینکه لفظ محتمل است امر فعل را، و امر قول را. اگر بر فعل حمل کنند، معنی آن باشد که: «ما حم» «۳» و قدّر واقع»، خدای چون خواهد که باشد «۴»، از آن چاره نبود، و کس منع نتواند کردن. و چون به معنی قول باشد، معنی آن بود که: فرمان خدای کردنی بود، و نشاید تا در آن خلل کنند. مسروق گفت از عایشه که: اگر رسول- علیه السلام- چیزی از وحی پنهان باز خواستی کردن، اینکه آیت «۵» پنهان باز کردی. گفتند: زینب به اینکه آیت بر زنان رسول فخر کردی،

گفتی: انا اگر ممکن-ولیا و سفیرا، من از شما گرامیترم به ولی و سفیر، که شما را پدران و خویشان شما دادند به رسول، و مرا خدای داد، فی قوله: زَوْجِنَا كَهَا. محمّد بن عبد الله بن جحش روایت کرد، گفت: عایشه و زینب یک روز مفاخرت کردند. عایشه گفت: من آنم که عذر من از آسمان فرود آمد. زینب گفت: من آنم که نکاح من از آسمان فرود آمد، و شبی گفت: مرا بر تو ای رسول الله ناز است به سه چیز: یکی آن که جدّ من و جدّ تو یکی است، و دگر آن که مرا خدای به تو داد، سهام(۶) آن که سفیر(۷) جبریل بود. قوله: ما كان على النبي من حرج فيما فرض الله، گفت: بر پیغامبر حرجی و -----

--- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: پسر خوانده‌شان، کا: پسر خواندگان. (۲). آط، آب، آج، لب، مش تعالی چون. (۳). آط، آب، آج، لب، مش: حتم. [.....]

(۴). آج، لب: نباشد، مش: باشد. (۵). مش: آیتها. (۶). آط، آب، آج، لب، مش: سیم، کا: سیوم. (۷). کا: سبیر. صفحه: ۴۳۰ بزه‌ای نباشد در آنچه خدای بر او فرض کرد. گفتند «۱»: فرض الله، ای قدر الله، و قیل: قطع الله لأجله «۲». و گفتند: معنی «فرض»، تقدیر است، و اصل او قطع باشد. و اینکه جا مراد آن است که خدای حلال بکرد بر او «۳» نکاح زینب [۲۵۹-پ] که زن پسر خوانده او بود. سُنَّةُ اللَّهِ، ای کسَنَةُ اللَّهِ و مثل سَنَةُ اللَّهِ، و التَّقْدِيرُ فَرْضًا مِثْلَ سَنَةِ اللَّهِ، صفت مصدری محذوف باشد، و معنی آن که: اینکه مانند آن است که [با انبیای مقدم کرد از تحلیل محرّماتی که بود پیش از آن بر سبیل مصلحت. و گفت «۴»:

معنی آن که چنان که]

«۵» انبیای مقدم را مؤاخذت نخواهد «۶» کردن به آنچه ایشان را حلال کرد و بر ایشان جرج نباشد در آن، نیز تو را مؤاخذت نکنند «۷» و بر تو حرج نباشد. و گفتند: معنی آن است که چنان که زن او ریا را به داود دادم، زن زید حارثه را به تو دادم. و گفتند: نصب او بر اغراء است، ای الزم سُنَّةَ اللَّهِ فِي الدِّينِ خَلَمُوا مِنْ قَبْلُ، ملازم و متابع باش طریقه انبیای گذشته «۸» را، و وجه «۹» اوّل درست تر است. و کان أَمْرُ اللَّهِ قَدْرًا مَقْدُورًا، و کار خدای قضایی باشد مقدر، کاین واقع. الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ، محل «الَّذِينَ» جزاست برای آن که بدل «الَّذِينَ» اوّل است یا صفت او، فی قوله: سُنَّةَ اللَّهِ فِي الدِّينِ «۱۰» وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا، و خدای بس است محاسب عمل خلقان و حافظ آن. ----- (۱). آب: و گفته‌اند. (۲). آط، آب، آج، لب، مش و قیل أجل الله. (۳). آط، آب، آج، لب، مش از. (۴). آب، مش، کا: گفتند. (۵). اساس: ندارد، از آط، افزوده شد. (۶). آب، مش، کا: نخواهند. (۷). آط، آب، آج، لب، مش، کا: نکنند. (۸). آط، آب، آج، لب، مش، کا: انبیاء اوّل. (۹). آط، آب، آج، لب، مش: وجهی. (۱۰). آط، آب، آج، لب، مش خَلُوا [.....]

(۱۱). آط، آب، مش، کا: برسانند. (۱۲). آط، آب، آج، لب، مش: بکنند، کا: کنند. (۱۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: نکنند و یَخْشَوْنَ «۱۴». آط، آب، آج، لب، مش، کا: بترسند. (۱۵). آط، آب، آج، لب، مش ترسند. (۱۶). آط، آب، آج، لب، مش: نترسند. صفحه: ۴۳۱ آنکه چون رسول- علیه السلام- زینب را به زنی کرد، منافقان زبان دراز کردند و گفتند: محمّد ما را نهی می کند از آن که زن پسر را به زنی کنیم، و او زن زید را به زنی کرد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: ما کان مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ، محمّد که رسول ماست، پدر هیچ کس از مردان شما نیست، نه زید و نه جز زید بر حقیقت، تا نکاح زن او بر او حرام باشد بعد مفارقتش از او، و ائما او پدر قاسم بود و طیب و مطهر و ابراهیم، از صلب او اینکه چهار پسر بودند، و از بطن فاطمه او را حسن و حسین بودند، و رسول- علیه السلام- ایشان را بر اطلاق پسر خود خواند فی قوله: ابنای هذان ریحانای من الدنیا، گفت: اینکه دو پسر «۱» من، دو ریحان منند از دنیا. و حدیث امیر المؤمنین «۲» معروف است که: روزی در صفین، محمّد بن الحنفیه را گفت: انت ابنی حقاً، تو بر حقیقت پسر منی. گفتند: یا امیر المؤمنین؟ پس حسن و حسین نه پسران تو اند! گفت: هما ابنا رسول الله، گفت: ایشان پسران رسول خدای اند. و اینکه جواب آنان است که گمان بردند که به آیت تمسکی است ایشان را در آن که حسن و حسین پسران رسول نه‌اند، و ظاهر آیت خود مناقض قول اوست آن جا که گفت: مِنْ رِجَالِكُمْ، از مردان شما، و حسن و حسین از

مردان وی «۳» بودند، نه از مردمان ما. و ذکر اطلاق اینکه اسم بر ایشان از خدای تعالی است فی قوله: فَقَبِلَ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ «۴» وَ لَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ، نصب او بر اضممار «کان» است، یعنی و لکنه کان رسول الله، و لکن محمّد رسول خدای بود. وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ، و باز پسین پیغامبران، تا پنداری که او مهر نبوت است، به نبوت او در بعثت انبیا را مهر کردند. محمّد بن جبیر «۵» روایت کرد از پدرش که، رسول - علیه السّلام - گفت: انا محمّد و انا احمد و انا الحاشر الّذی يحشر النّاس علی قدمی و انا العاقب الّذی لیس بعدی ----- (۱). آط، آب، آج، لب، مش: پسران. (۲). مش علی. (۳). آط، آب، آج، لب، مش، کا: ایشان. (۴). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۱. (۵). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۹/ ۱۶۲): محمّد بن حسن. ۱) صفحه: ۴۳۲ الله [نبی]

«، گفت: من محمّد و احمد [و حاشرم]

«۲» که خدای تعالی بر پی و اثر من خلقان را حشر کند، و عاقبم که از پس من پیغامبر «۳» نباشد دگر. و قراء در «خاتم» خلاف کردند «۴». عاصم خواند به فتح «تا» ای آخر النّبیین، و علی هذا قراءه من قرأ: «مختم خاتمه مسک» «۵»، ای آخره. و باقی قراء خواندند: «خاتم» به کسر «تا» علی وزن فاعل، یعنی او ختم کرد و مهر بر نهاد. و بعضی دگر گفتند: هما لغتان بمعنی واحد، کطابع و طابع «۶»، و طابق و طابق. وَ كَانِ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا، و خدای تعالی به همه چیز عالم بوده است. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا، گفت: ای مؤمنان و گرویدگان، ذکر خدای کنی، ذکری بسیار. عبد الله عباس گفت: خدای بندگانش را هیچ چیز نفرمود الا و آن را حدی معلوم کرد، و ایشان را در بعضی احوال بر ترک آن معذور داشت، الا ذکر او که آن را حدی نهاد، و سقوط آن به عذری باز نیست الا به زوال عقل، بل گفت: در جمیع احوال ذکر من باید کرد که ممدوح آنانند که چنین «۷» کنند، فی قوله: الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ «۸» [۲۶۰- ر]

. و قال: اذْكُرُوا «۹» وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا، گفت: و تسبیح او کنی به بامداد و شبانگاه. مفسّران گفتند: نماز بامداد و نماز دیگر خواست. عبد الله عبّاس گفت: نماز بامداد و نماز شام و خفتن خواست. مجاهد گفت: مراد کلمات تسبیح است، من قوله «۲»: «سبحان الله»، «و الحمد لله»، «و لا اله الا الله»، «و الله اکبر»، «و لا حول و لا قوه الا بالله العلیّ العظیم»، چه اینکه کلماتی «۳» است که طاهر را و جنب را و حائض را و محدث را شاید گفتن و باید گفتن «۴»، پس عبارت کرد به تسبیح از جمله اینکه کلمات که اخوات اوست. هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ، او آن خدای است که صلوات «۵» فرستد بر شما به رحمت. سدی گفت: بنو اسرایل موسی را گفتند: أ يُصَلِّي رَبَّنَا، خدای ما را صلاتی باشد! خدای «۶» وحی کرد به موسی که بگو اینان را که: صلوات من به «۷» رحمت باشد، و رحمت من واسع است به همه چیز برسد. و گفتند: معنی يُصَلِّي عَلَيْكُمْ، آن است که ذکر جمیل شما در عالم و عالمیان آشکارا کند. اخفش گفت: مراد آن است که بر شما برکت کند، که اصل کلمه از لزوم است. وَ مَلَائِكَتُهُ، و فریشتگان به استغفار، چه معنی «صلوات» مختلف بود به اختلاف فاعلان، از ما دعا باشد و از فریشتگان استغفار، و از خدای - جل جلاله - -----

----- (۱). آط: کثر، آج، لب: کثیر، مش: ندارد. (۲). آط، آب: من قول. (۳). آج، لب: کلمات. (۴). دیگر نسخه بدلها بجز کا: ندارد. (۵). آب، کا: صلوات. (۶). آب، کا تعالی. (۷). دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

صفحه: ۴۳۴ رحمت. لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، تا بیرون آرد شما را از تاریکی کفر و معصیت به نور ایمان و طاعت، به «۱» الطاف و توفیق و اقدار «۲» و تمکین. وَ كَانِ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا، و او به مؤمنان رحیم بوده است همیشه. تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ، تحیت ایشان و خطاب ایشان «۳»، یعنی مؤمنان آن روز که با جوار رحمت او روند و ملاقات باشد ایشان را سلام بود از خدای - جل جلاله - و از فریشتگان. و ابو حمزه الثّمالیّ گفت: يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ، ضمیر راجع است با ملک الموت کنایه عن غیر مذکور، آن روز «۴» که ببینند «۵» ملک الموت را. و بر قول آن کس که گفت: ضمیر راجع است با نام خدای، و اینکه ملاقات با خدای است «۶»، تفسیر «لقا» آن باشد که برفت چند جایگاه «۷»، و بیان کرد که «۸» کنایت راجع است با ملک الموت، قوله: الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» (۹) وَأَعِدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا» (۱۳) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ، ای پیغامبر بر کشیده رفیع منزلت؟ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا، ما فرستادیم تو را شاهد» (۱)، تا گواه باشی بر خلقان، و برای ایشان و بر ایشان گواهی دهی» (۲)، چنان که گفت: فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (۳) وَمُبَشِّرًا، و مژده دهنده مؤمنان را و مطیعان را. و نَذِيرًا، و ترساننده کافران و عاصیان را. وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ، و باز خواننده با خدای به» (۴) فرمان او» (۵)، و چراغی [۲۶۰-پ]

روشن تا اهل دین را بدو هدایت باشد در ظلمت ضلالت. و نصب جمله بر حال است از مفعول به، و آن «کاف» است فی قوله: إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ. جابر عبد الله انصاری گفت: چون إِنَّا فَتَحْنَا» (۶) وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا، و مژده ده مؤمنان را به آن که ایشان را فضلی بزرگوار خواهد بودن و ثوابی جزیل. وَ لَا تَطْعَمِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنَافِقِينَ، و تو ای محمد فرمان کافران و منافقان مبر. وَ دَعِ أَذَاهُمْ، و رها کن آن رنجی که از ایشان به تو رسید، و بر بلیت ایشان صبر کن و مکافات مکن ایشان را تا وقت باشد. و اینکه» (۸) پیش از آیت قتال آمد، و چون آیت قتال آمد، اینکه آیت را منسوخ کرد» (۹) حکما. وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ، و توکل بر خدای کن و اعتماد. ----- (۱). آج، لب: شاهد. (۲). آط: گواهی دهد، آج، لب، کا: گواهی دهی. (۳). سوره نساء (۴) آیه ۴۱. (۴). آط، آج، لب: با او به. (۵). آط، آج، لب، کا وَ سِرَاجًا مُبِيرًا» (۶). سوره فتح (۴۸) آیه ۱. (۷). آط، آج، لب را، کا گو. (۸). آج، لب، کا آیت. (۹). آج، لب: کردند. صفحه: ۴۳۶ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا، و خدای بس است تکفل کننده به آنچه بنده را باید در دین و دنیا و در آخرت و اولی» (۱). تَمَّتِ الْمَجْلَدَةُ الْخَامِسَةُ عَشْرَ مِنَ الْمَجْلَدَاتِ الْعَشْرِينَ وَ يَتْلُوهُ تَالِيهَا فِي الْمَجْلَدَةِ السَّادِسَةَ عَشْرَ قَوْلَ اللَّهِ - عَزَّ وَ عَلَا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ [۲۶۱-ر]

. ----- (۱). آط تم الجزء الخامس عشر و يتلوه في السادسة عشر، قوله تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ الْآيَةَ. تم الكتاب و وقع الفراغ بحمد الله و حسن توفيقه في تفسير القرآن يوم الأربعاء التاسع عشر من صفر سنة تسع و اربعين و ثمان مائة، على يد العبد الضعيف الرجعي الى رحمت ربه، محمد بن عوض نيشابوري، حامدا و مصليا و مؤمنا، آج، لب تم الجزء الخامس عشر و يتلوه في الجزء السادس عشر قوله تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ الْآيَةَ، تم الكتاب و وقع الفراغ بحمد الله و حسن توفيقه. كا و الله اعلم بمراده. كا و الله اعلم بمراده.

جلد ۱۶

[جلد شانزدهم]

[ادامه سورة احزاب]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ تَمِّمْ وَ يَسِّرْ

[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۴۹ تا ۵۶]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسِرَّحُوهُنَّ

سَرَاحًا جَمِيلًا (۴۹) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحَلَّلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتِ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمَّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالَكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵۰) تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنْ ابْتِغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلَّهُنَّ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا (۵۱) لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا (۵۲) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثِ إِنْ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذَى النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا (۵۳) إِنْ تَبَدُّوا شَيْئًا أَوْ تَخَفُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (۵۴) لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ أَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نِسَائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ وَاتَّقِينَ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا (۵۵) إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (۵۶)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان]

«۱» ی آنان که گرویده‌ای؟ چون نکاح کنی با زنان مومن پس «۲» طلاق دهی ایشان را از پیش آن که نزدیکی کنی با ایشان، نیست شما را بر ایشان از عده‌ی «۳» که بشمارای آن را چیزی بدهی ایشان را و رها کنی ایشان را رها کردنی نیکو. ای پیغامبر ما حلال بکردیم تو را زنان، آنان که بدادی مهرهای ایشان و آنچه دارد، دست راست تو از آنچه غنیمت آورد «۴» خدای بر تو و دختران عم تو و دختران عمگن تو و دختران خالگان، آنان که هجرت کرده باشند با تو و زنی مؤمن، اگر بدهد نفس «۵» خود را به پیغامبر اگر خواهد پیغامبر که بزنی کند او را خالص، تو راست [بی]. «۶» مؤمنان. بدانستیم آنچه فریضه کردیم بر ایشان در زنانشان [و آنچه دارد] دست راستشان تا نباشد بر تو تنگی. و بودست خدای آمرزنده و بخشاینده.

(۱) - اساس و آب، ندارد، از دا، افزوده شد.

(۲) - دا: آنگه.

(۳) - آب: عدت.

(۴-۵) - آج: تن. [.....]

(۶) - اساس زیر وصالی رفته از دا، افزوده شد.

صفحه : ۲

با پس دارد «۱» آن را که خواهی از ایشان و باز رای «۲» با تو آن را که خواهی و آن را که بجویی از آنان که دوری «۳» کردی، نیست بزه‌ی بر تو، آن نزدیک‌تر باشد که روشن بود چشمهای ایشان و دلنگ نباشد «۴» و خشنود شوند به آنچه تو بدهی ایشان را

همه، و خدای داند آنچه در دل‌های شماست، و بودست خدای دانا بردبار» (۵).

حلال نباشد تو را زنان از پس اینکه و نه آن که [بدل]

«۶» کنی به ایشان از زنانی، و اگر چه تعجب آرد تو را نیکوی ایشان الّا آنچه مالک شود دست راست تو بر آن از کنیزکان، و بودست خدای بر همه چیز نگهبان.

ای آنان که گرویده‌ای مروی در خانه‌های پیغامبر الّا آنکه که دستوری دهند شما را به «۷» طعامی جز گوش دارنده آن را رسیدن و لکن چون بخواندتان در روی «۸»، چون طعام بخوری بیراگنی و نه طلب انیس کنند «۹» برای حدیثی که آن می‌رنجانید پیغامبر را شرم می‌دارد از شما و خدای شرم ندارد از حق. و چون خواهی از ایشان متاعی بخواهی از پس پرده آن پاک‌تر بود دل‌های شما را و

(۱) - دا: با پس دار.

(۲) - کذا در اساس، آب: رابی، دا: آری، که بر متن راجح است.

(۳) - دا: دور.

(۴) - دا: نباشند.

(۵) - دا: و بردبار.

(۶) - اساس: ندارد، از لب، افزوده شد.

(۷) - دا: با.

(۸) - دا: در شوی.

(۹) - دا: انس کننده.

صفحه ۳:

دل‌های ایشان را. نباشد شما را که رنجه‌داری رسول خدای را و نه به زنی کنی زنان او را از پس او هرگز، آن باشد به نزدیک خدای بزرگ.

اگر آشکارا کنی چیزی یا پوشیده کنی آن را خدای به همه چیز داناست.

بزه نیست برایشان در پدرانشان و نه پسرانشان و نه برادرانشان و نه پسران برادرانشان و نه پسران خواهرانشان و نه زنانشان و نه بندگانشان. و بررسی از خدای که خدای بودست بر همه چیزی گواهد است «۱».

خدای و فریشتگان‌ش صلات می‌دهند بر پیغامبر، ای آنان که گرویده‌ای «۲» صلات فرستی «۳» بر او و درود دهی درود دادنی «۴».

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ - الایة. حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان و حکمی از احکام شرع پیاموخت ایشان را. گفت: ای مؤمنان گرویدگان چون نکاح بندی با زنان مؤمنات، آنکه طلاق دهی ایشان را پیش از دخول و مماسه، یعنی پیش از خلوت با ایشان، و اینکه الفاظ کنایت است از جماع.

فَمَا لَكُمْ، شما را نیست بر ایشان یعنی بر آن زنان، مِنْ عِدَّةٍ، از عده‌ای «۵». «من» مؤکد نفی است چنانکه: ما فی الدار من رجل.

تَعْتَدُونَهَا، که شما آن را بشماری از اقراء و یا شهور بر ایشان. نه عده به حیض است و طهر و نه عده به ماه است بر ایشان به هیچ وجه عده‌ای نیست شما را بل در حال «۶» شوهر توانند کردن.

فَمَتَّعُوهُنَّ، ایشان را متعه بدهی - و بیان متعه گزارده‌ایم «۷» در سوره البقره که آن بر

- (۱) - دا: گواه.
- (۲) - آب: گرویدگانی.
- (۳) - دا: صلوات دهی.
- (۴) - دا، آب، افزوده: قوله، آج، لب: قوله تعالی. [.....]
- (۵) - لب: از وعده.
- (۶) - آج، لب: حالت.
- (۷) - دا، آج، لب: کرده‌ایم.

صفحه : ۴

قدر دستگاه مرد باشد از درویشی و توانگری «۱». فی قوله: ... وَ مَتَّعُوهُنَّ «۲» وَ إِن «۵» فَنِصْفَ مَا فَرَضْتُمْ و درست آن است که آیت هر دو محکم [۲-پ] است و منسوخ نیست، برای آن که میان ایشان تنافی نیست جمع توان کردن هر دو را «۸»، چه در حکم «۹» مختلف است. وَ سَرَّحُوهُنَّ سَرَّاحًا جَمِيلًا، و دست از ایشان بداری و رها کنی ایشان را رها کردنی نیکو. بعضی مفسران گفتند: «سراح جمیل» آن باشد که بیرون از نیمه مهر متعه دهد ایشان را بر سبیل استحباب. و در آیت دلیل است بر آن که طلاق پیش از نکاح درست نباشد، خلافاً لفقهاء الکوفه، فی قوله: نَكَحْتُم مِمَّ طَلَّقْتُم، و «ثم» مهله «۱۰» و تراخی را باشد.

- (۱) - دا: تونگری.
- (۲) - اساس، آب، دا، آج، لب: فَمَتَّعُوهُنَّ، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.
- (۳) - سوره بقره (۲) آیه ۲۳۶.
- (۴) - دا، آج، لب: اینکه آیت.
- (۵) - اساس، آب، آج، لب: فان، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.
- (۶) - سوره بقره (۲) آیه ۲۳۷.
- (۷) - دا، آج، لب، جمله «چون دو شخص ...» تا «رفته است» را چند سطر پایین‌تر، قبل از آیه «و سَرَّحُوهُنَّ ...» آورده‌اند.
- (۸) - دا: میان هر دو.
- (۹) - آج، لب: دو حکم.
- (۱۰) - دا: مهلت.

صفحه : ۵

و حبيب بن ابی ثابت روایت کند که بنزدیک زین العابدین علی بن الحسین «۱» نشسته بودم مردی بیامد و گفت: یابن رسول الله؟ من گفته‌ام که فلان بنت فلان طالق است از من آن روز که بر او نکاح بندم، اگر بندم طلاق واقع باشد! گفت: نه، برای آن که

خدای تعالی ابتدای به طلاق نکرد ابتدای به نکاح کرد. آنگه پس از نکاح، طلاق گفت. فی قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ، و نگفت: إِذَا طَلَقْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ نَكَحْتُمُوهُنَّ.

و جابر بن عبد الله انصاری روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت:

لا طلاق قبل النکاح، طلاق نباشد پیش نکاح «۲»، دگر من جهة الاعتبار، اتفاق است که طلاق مشروع است لفسخ النکاح، برای آن که تا ابطال نکاح کند و فسخ عقد کند چون طلاق واقع آید بر زنی که تو را بر او عقدی و نکاحی نباشد، لغو بود، چه چیزی نیست آن جا که او فسخ کند. و اینکه مذهب شافعی است و اصحاب او، و مذهب ما هم چنین است. و مذهب ابو حنیفه و فقهای کوفه آن است که واقع باشد و هر گه که بر او نکاح بندد «۳» هشته شود در حال.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ، آنگه خطاب کرد با رسول، گفت: ای پیغامبر رفیع منزلت؟ ما حلال کردیم تو را آن زنان را که ایشان را مهری بداده‌ی از زنان آزاد که او را بودند. وَ مَا مَلَكَت يَمِينُكَ، و آنچه دست راست تو مالک است آن را از پرستاران «۴»، چون ماریه و جویریّه و صفیه. مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ، از آنان که خدای تعالی به فیء و غنیمت به تو داد ایشان را. وَ بَنَاتِ عَمِّكَ وَ بَنَاتِ عَمَّاتِكَ، و دختران عم و عمه «۵» از فرزندان عبد المطلب، و دختران خال و خاله تو از «۶» بنی زهره، اللَّيَاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ، آن «۷» زنان که با تو هجرت کرده‌اند.

سدی گفت عن ابی صالح، که امّ هانی گفت: رسول - علیه السلام - خطبه کرد و مرا بخواست و من اجابت کردم عقد نایسته، اینکه آیت آمد. رسول - علیه السلام -

(۱) - آج، لب: حضرت امام زین العابدین - علیه الصلاة والسلام. [.....]

(۲) - دا، آج، لب: پیش از نکاح.

(۳) - دا، آج، لب، افزوده: از او.

(۴) - آج، لب: برشان را.

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: تو.

(۶) - آج، لب، افزوده: زنان.

(۷) - آج، لب: از.

صفحه : ۶

گفت: به اینکه آیت [۳-ر]

تو مرا حلال نباشی برای آن که تو هجرت نکرده‌ای، طلیقی.

وَ امْرَأَةً مُؤْمِنَةً، و نصب او بر عطف است از منصوبات که مفعول به است از أحللنا «۱» لَكَ امْرَأَةً مُؤْمِنَةً، إِنْ وَهَبْتَ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ وَ زَنَى مَوْمِنًا إِنْ خَوَّضْتُمْ بِهَا فِي الْمَاءِ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ، و اگر خویشتن را به هبه به رسول دهد، بی مهر او را حلال باشد. جمله قرآ خواندند: ان وهبت، به کسر همزه، مگر حسن بصری که او خواند در شاذ: ان وهبت، به فتح همزه، و معنی یکی باشد.

كقولهم: سَرْنِي ان ملكت و ان ملكت، ای، ملكك «۲». و بعضی گفتند: «ان» به کسر، شرط را باشد و شرط در مستقبل بود و «ان» فایده ماضی دهد، برای آن که تقدیر آن باشد که: لان وهبت، ای، لهبتها و ذلك لا يكون الا لهبة حاصله. و بتزدیک ما نکاح به لفظ هبه درست نباشد، و اینکه خاص است به رسول - علیه السلام - لقوله تعالی: خَالِصَةٌ لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ. چه در آیت به آن

رها نکرد که گفت:

خالص رسول راست تا از مؤمنان نفی کرد، و گفت «۳» بی مؤمنان و اخراج کرد ایشان را از اینکه حکم. و اینکه قول سعید بن المسیب است و زهری و عطا و مجاهد، و مذهب شافعی و مالک و ربیع و ابو عبید «۴» و بیشتر فقها.

و نخعی گفت و فقهای کوفه، ابو حنیفه و ابن ابی لیلی و ابن شبرمه، که: نکاح به لفظ هبه درست باشد جز که گفتند با مهر درست باشد. و چون زن گوید:

خویشتن را به تو دادم به هبه و او قبول کند و گواهان گواه شوند، نکاح درست باشد و مهر لازم. و گفتند: اختصاص رسول به اینکه حکم در ترک مهر است.

علما خلاف کردند در آن که نزدیک رسول هیچ زن بود موهوبه «۵» که خویشتن را به هبه به او داد. عبد الله عباس گفت و مجاهد که: هیچ زن پیش او نبود بر طریق هبه. و اما اینکه شرطی است و معنی آن که: اگر بودی، روا بودی. و دیگران گفتند:

بود، و اینکه محقق است. آنکه خلاف کردند در آن که که بود، قتاده گفت: میمونه بنت الحارث بود. شعبی گفت: زینب بنت خزیمه بود، امّ المساکین زنی انصاری

(۱) - آب، آج، لب، افزوده: یعنی و احللنا.

(۲) - آج، لب: ملکیک.

(۳) - دا: ندارد.

(۴) - دا: ابو عبیده.

(۵) - آج، لب: موهبه.

صفحه : ۷

بود. زین العابدین علی بن الحسین - علیهما السلام - گفت: امّ شریک بنت جابر الاسدیّه بود. و اینکه قول مقاتل و ضحاک است. عروه بن الزبیر گفت: خوله بنت حکیم بود من بنی سلیم.

قد علمنا ما فرضنا علیهم فی أزواجهم، گفت: ما دانیم آنچه فریضه کرده‌ایم برایشان، یعنی بر مردان در باب زنانشان. مجاهد گفت: مراد آن است که چهار شاید و بیش از چهار [۳-پ]

نشاید. قتاده گفت: آن که «۱» نکاح نکنند الا به ولی و گواه و صدق. بعضی دگر گفتند: آنچه لازم باشد ایشان را از نفقه و کسوت و جز آن. و آنچه قتاده گفت از ولی و گواه، بنزدیک شافعی شرط است در انعقاد عقد، و بنزدیک ما شرط نیست، و نیز نزدیک ابو حنیفه، و اگر باشد بهتر بود.

و ما ملکت ایمانهم، و آنچه دست ایشان مالک بود آن را از پرستاران. و «ما» در محل جر است، بگونه معطوفا علی مجرور، ای، فی ازواجهم و فی، ما ملکت ایمانهم. لکیلا - یكون علیک حرج: اینکه «لام» تعلق دارد به اول آیت، انا احللنا لک ازواجک، الی قوله: خالصه لک من دون المؤمنین. و معنی آن که: ما اینکه زنان که «۲» حلال کردیم از زنان مهره و پرستاران ملک «۳» یمین از غنیمت آورده، و زنی مؤمن که خویشتن را «۴» به تو دهد، اینکه همه برای آن کردیم تا بر تو حرجی و تنگی «۵» نباشد در نکاح ایشان. و کان الله غفوراً رحیماً، و خدای آمرزنده و بخشاینده بوده است «۶».

ترجی من تشاء منهن - الآیه، ای، تو خیر. و الارجاء، التأخیر و منه الارجاء، خلاف الوعید و المرجئه، القائلون بالارجاء. ابن کثیر و ابو

عمرو و ابن عامر و أبو بکر عن عاصم، به همزه خواندند، من ارجأت الامر اذا اُخْرته. و باقی قرآ به تخفیف همزه، من ارجیت. مفسران در معنی آیه خلاف کردند، ابن زید و ابو رزین «۷» گفتند: آیت آنکه آمد که بعضی زنان رسول بر یکدیگر رشک بردند و هر کسی تحکمی کردند و

(۱) - دا: آنچه.

(۲) - دا، آج، لب، افزوده: تو را.

(۳) - دا: ملکت. [...].

(۴) - دا: ندارد.

(۵) - دا: تنگی.

(۶) - آب، آج، لب: بخشاینده است.

(۷) - لب: زرین.

صفحه : ۸

آرزویی، و گفتند: ما چنین و چنین خواهیم، رسول- علیه السّلام- از ایشان هجران کرد یک ماه، تا آیت تخییر «۱» بیامد، و خدای تعالی فرمود رسول را که: ایشان را مخیر کن میان دنیا و آخرت، و هر که از ایشان اختیار دنیا کند، دست از او بدار، و آن را که اختیار خدای و پیغامبر کند، او را «۲» نگاه دار چون قانع شده باشد به آن که مادر مؤمنان باشد و از پس تو شوهر نکند و حکم تو را «۳» باشد و به قسمت تو راضی بود «۴»، تا آن را که خواهی تأخیر کنی و آن را که خواهی ایوا کنی و با خود گیری، و اگر خواهی در کسوت «۵» و نفقه و عشرت مساوات «۶» کنی و اگر خواهی تفضیل دهی بعضی را بر «۴- ر» بعضی ایشان را بر تو اختیاری نباشد. رسول- علیه السّلام- با آن که خدای تعالی او را اینکه رخصه «۷» داد و از میان ایشان تسویه کرد در همه چیزها مگر یک زن که رسول را بایست که او را طلاق دهد. او حق خود از نفقه و قسمت «۸» رها کرد و نصیب خود و نوبت خود به عایشه داد، و آن سوده بنت زمعه بود. بعضی دگر گفتند:

چون آیت تخییر آمد، زنان بترسیدند که نبادا «۹» که رسول- علیه السّلام- طلاق دهد ایشان را، گفتند: یا رسول الله! ما به قسمت تو راضی شدیم، آنچه تو را رای است می فرمای و ما را رها کن تا در تحت حکم تو می باشیم. خدای اینکه آیت بفرستاد، و گفت: اینکه تخییر از جهت من است. رسول- علیه السّلام- از زنان پنج کس را ارجا فرمود و آن سوده بود و جویریّه و صفیه و میمونه و امّ حبیبه، و چهار را ایوا کرد و آن، عایشه بود و حفصه بود و امّ سلمه و زینب و میان ایشان در قسمت مساوات کرد. مجاهد گفت: معنی آن است که عزل کنی آن را که خواهی از ایشان بی طلاق و آن را که خواهی نزدیک گردانی و از آنان که عزل کرده باشی، اگر خواهی بعضی را باز آری «۱۰».

(۱) - آج، لب، افزوده: آمد.

(۲) - دا، «او را»، ندارد.

(۳) - آج، لب: به حکم تو.

(۴) - دا: باشد.

(۵) - دا، آج، لب: در قسمت از کسوت.

(۶) - دا: مساواة.

(۷) - دا، آج: رخصه، لب: رخصت.

(۸) - آج، لب: کسوة.

(۹) - آج، لب: مبادا.

(۱۰) - آج، لب، افزوده: از ایشان بی طلاق و آن را که خواهی نزدیک گردانی. [.....]

صفحه : ۹

عبد الله عباس گفت: معنی آن است که طلاق دهی آن را که خواهی و بازگیری آن را که خواهی. حسن گفت: معنی آن است که از زنان بیگانه آن را که خواهی عقد بندی و آن را که نخواهی عقد نبندی بر او. و آنکه چنان بود که چون رسول - علیه السلام (۱) - زنی را بخواستی کس را نبودی که بر او عقد بستی، تا رسول اگر خواستی عقد بستی و اگر خواستی دست برداشتی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: از اینکه که در خطبه تواند تو مخیری آن را که خواهی بدار و آن را که نخواهی دست بدار. و گفته‌اند: مراد آن زنانند که آمدند و گفتند ما خویشان را به رسول می‌دهیم بی‌مهر، حق تعالی گفت: تو مخیری آن را که خواهی قبول کنی و آن را که نخواهی (۲) قبول نکنی.

هشام بن عروه گفت از پدرش، که عایشه از سر غیرت گفت: شرم نمی‌دارند اینان که می‌آیند و می‌گویند ما خویشان را به تو دادیم بی‌مهر؟ خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. عایشه گفت: یا رسول الله خدای تعالی نیک رضا تو نگاه می‌دارد؟ [۴-پ] وَمَنْ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ، و اگر از آنان که ایشان را عزل کرده باشی و از خویشان دور کرده، خواهی که با نزدیک تو آیند و طالب ایشان باشی بر تو هیچ بزه‌ای نیست، در اینکه جمله بر تو حرجی نیست تا چنان که خواهی می‌کنی از ارجا و تأخیر و ایوا و با خود گرفتن. يقال: اویت (۳) الی فلان اذا انضمام الیه، و اویت (۴) فلانا الی، ای ضممته الی. عبد الله عباس گفت: مراد آن است که اگر خواهی که یکی از اینکه زنان دست بداری و بر او (۵) بدلی گیری (۶) بر تو حرجی نیست.

ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ، اینکه که رفت نزدیک تر باشد به آن که چشم ایشان به آن روشن شود. وَلَا يَحْزَنُ، و اندوهناک نباشند. وَيَرْضَيْنَ، بما آتَيْنَهُنَّ كَلْهَنًا، و تقدیر آن که: و یرضین کلهن، بما آتیتهن، رفع او بر بدل است از ضمیر در یرضین، و راضی شوند جمله به آنچه تو دهی ایشان را. وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ، و خدای

(۱) - آج، لب: صلی الله علیه و آله و سلم.

(۲) - دا، آج، لب: خواهی.

(۳) - دا: اویت.

(۴) - دا: اویت.

(۵) - آج، لب: وی را.

(۶) - دا: بدل گیری.

صفحه : ۱۰

تعالی داند آنچه «۱» در دل‌های شما چیست، از میل به زنان و تفضیل بعضی بر بعضی.

وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا، و خدای - جل - جلاله - دانا و بردبار بوده است «۲».

لا- يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ. قرای بصره خواندند: لا تحل، به «تا» ی تأنیث و دگر قرآ به «یا» خواندند، لتقدم الفعل. گفت: حلال نباشد تو را زنان از اینکه پس. و قوله: مِنْ بَعْدُ، ای، من بعد هؤلاء النساء التسع، از پس اینکه نه زن که «۳» ایشان را اختیار کردی و ایشان خدای را و تو را اختیار کردند، بر اینکه قناعت باید کردن تو را. اینکه قول عبد الله عیاس است و قتاده. عکرمه گفت و ضحاک «۴»: معنی آن است که حلال نباشد «۵» از زنان الا آنان که ما حلال کردیم تو را، فی قوله: إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ - الآية. یکی از جمله انصاریان گفت، من ابی کعب را گفتم که: اگر از اینکه زنان رسول را یکی را «۶» یا دو را وفات آمدی، رسول به عوض ایشان زن توانستی کردن گفت: چه منع بود او را از آن! گفتم، قوله تعالی: لا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ گفت: خدای «۷» ضربی زنان را بر او حلال کرده است، فی قوله: إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ - الآية. اول اینکه آیت آمد، آنگه گفت: بیرون از اینکه نوع «۵-ر» که در آیت هست تو را حلال نیست از زنان. ابو صالح گفت: معنی آن است که خدای تعالی او را فرمود که: هیچ زن اعرابی را و هیچ زن غریب را نکاح مبند و نکاح بر زنان خود بند «۸» از دختران عم و عمه و خال و خاله، چندان که باشند و اگر سیصد بود. سعید جبیر گفت و مجاهد: معنی آن است که تو را حلال نه‌اند زنان، جز زنان مسلمانان. فاما جهودان و ترسایان «۹» و مشرکان حرام باشند بر تو، و نشاید که ایشان مادر مؤمنان باشند.

(۱) - دا، آج، لب: که.

(۲) - آب: بردبار است، آج، لب: بردبار بود.

(۳) - دا، آج، لب، افزوده: تو.

(۴) - دا: و قتاده و عکرمه، و ضحاک گفت:

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: تو را.

(۶) - دا: اگر اینکه زنان رسول یکی را، آج، لب: اگر اینکه زنان رسول را یکی را.

(۷) - آج، لب، افزوده: تعالی.

(۸) - دا: و نکاح بند، باز قوم خود بند، آج، لب: نکاح بر زنان قوم خود بند. [.....]

(۹) - دا: ترسا آن.

صفحه : ۱۱

ابو رزین گفت: لا يَجِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ زنان تو را حلال نباشند الا به عقد نکاح. و لا أن تبدل بهن من أزواج، و نه آن که بدل کنی به ایشان یعنی به مسلمانان جز ایشان را از جهودان و ترسایان «۱» و مشرکان. و لو أعجبك حسنه، و اگر چه حسن و جمال ایشان تو را عجب آرد «۲» و نیکو آید تو را. إلا ما ملكت يمينك، الا آنچه دست تو بر آن مالک باشد از پرستاران. ضحاک گفت: معنی آن است که روا نیست تو را بر اینکه زنان که داری بدل کنی، یعنی اینان را طلاق دهی و زنانی دیگر کنی. پس طلاق ایشان حرام کرد برای حرمت آن که اینان مادران مؤمنان بودند، و اختیار خدای و رسول کردند و سرای آخرت. اما نکاح دیگر زنان حرام نبود بر او، اگر خواستی.

عطا گفت، که عایشه گفت: رسول - علیه السّلام - از دنیا بنرفت «۳» تا زنان را بر او حلال نکردند. و اینکه مذهب بیشتر فقهاست و در اخبار ما آمد، و گفتند: حکم آیه منسوخ است و تلاوت بر جای.

عبد الله «۴» بن زید گفت: عرب در جاهلیت مبادلت کردند به زنان، اینکه شبی زن او را بردی و آن دیگر به بدل او زن او را بردی. خدای تعالی گفت: اینکه معنی حلال نیست و اگر چه حسن ایشان تو را به عجب آرد، الا در حق پرستاران که اگر خواهی تا پرستار خود بدهی و پرستار او بستانی بر طریق معاوضه و معارضه یا بر طریق اباحت، روا باشد یا بر سیل هبه.

عطاء بن یسار گفت از ابو هریره که: در جاهلیه «۵» عادت بودی که یک دیگر را گفتندی که: انزل الی عن امرأتک انزل لک عن امرأتی، من نزول کنم برای تو از اهل خود، تو نیز نزول کن برای من از اهلت. و اینکه معنی مبادله است که گفتیم. خدای تعالی اینکه آیت [۵- پ]

فرستاد و اینکه حکم حرام کرد و نهی کرد از او.

یک روز عیینة «۶» بن حصین در پیش رسول شد، و او در حجره عایشه بود، بی

(۱) - دا: ترسا آن.

(۲) - دا، آج: به عجب آرد، لب: تعجب آرد.

(۳) - دا: بیرون نشد، آج، لب: بنشد.

(۴) - دا: عبد الرحمن.

(۵) - دا، لب: جاهلیت.

(۶) - لب: عتبه.

صفحه : ۱۲

دستوری. رسول گفت: یا عیینة «۱» چرا دستوری نخواستی! گفت: یا رسول الله؟ من هرگز دستوری نخواستم بر هیچ مرد از قبیله مضر، آنکه گفت: اینکه سرخک کیست در پهلوی تو نشسته! گفت: اینکه عایشه است. عیینة گفت: افلا انزل لک عن احسن الخلق: خواهی که من فرود آیم بر تو از نیکوترین خلقان خدای! رسول - علیه السّلام - گفت: خدای تعالی اینکه معنی حرام کرد. چون بیرون شد عایشه گفت: اینکه کیست! رسول گفت:

هذا احمق مطاع و انه لسید قومه علی ما ترین

، اینکه احمقی است مطاع و سید قوم خود است با اینکه حماقت که می بینی؟ عبد الله عیاس گفت، مراد بقوله: و لَو أَعَجَبَكَ حُسْنُهُنَّ أسماء بنت عمیس الخثعمی «۲» است که زن جعفر بن ابی طالب بود. و در آیت دلیل است بر جواز نظر در آن کس که بر او عقد خواهی بستن، و اخبار به اینکه معنی وارد است.

مغیره شعبه «۳» گفت: من می خواستم تا بر زنی عقد بندم. رسول - علیه السّلام - مرا گفت: اول ببین او را آنکه عقد بند «۴». و همچنین رسول - علیه السّلام - گفت: چون مردی خواهد که بر زنی عقد بندد باکی نباشد که در او نگردد. و كان الله علی کل شیء رقیباً، و خدای تعالی بر همه چیزی نگاهبان است.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتِ النَّبِيِّ كَمَا كُنْتُمْ تُدْخِلُونَ بُيُوتَكُمْ وَمَنْ دَخَلَ بُيُوتَهُمْ فَسَلِّمْ عَلَيْهِمْ وَكَلِّمْهُمْ بِكَلِمَاتٍ مَعْرُوفَةٍ وَلَا تَفْسُقُوا لَهَا وَلَا تَهْتِكُوا بِهَا الْكَلِمَةَ الَّتِي كَلَّمَ اللَّهُ بِهَا رَسُولَهُ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا. گفت: ای مؤمنان و گرویدگان در سرای رسول مروی مگر به دستوری، که شما را اذن

دهند به طعامی. مفسران گفتند: آیت در شأن ولیمه زینب آمد. انس مالک گفت: آیت حجاب کس از من بهتر نداند، و ابی‌کعب از من پرسید چون رسول - علیه السلام - زینب بنت جحش را به خانه برد، ولیمه‌ی ساخت و گوسپندی بکشت و خرما‌ی بسیار پست. و امّ سلیم رسول را حیسی فرستاد در کاسه‌ای سنگین. رسول مرا گفت: برو و صحابه را بخوان تا اینکه طعام بخورند. من برفتم و ایشان را بخواندم. ایشان می‌آمدند گروه گروه و طعام می‌خوردند و می‌رفتند. چون جمله قوم طعام بخوردند و برفتند، من گفتم: یا رسول

(۱) - لب: عتبه.

(۲) - دا: خنعمیه.

(۳) - دا: مغیره بن شعبه.

(۴) - اساس: به زن کن و عقد بند، بوده که ظاهراً توسط کاتب اصلی روی کلمه «به زن کن» خط کشیده شده است.

صفحه: ۱۳

اللّه؟ کس نماند که او را بخواندم» (۱)، و از اینکه طعام نخورد. گفت: طعام [۶- ر]

برداری. برداشتند، سه کس آن جا بماندند بنشستند و حدیث می‌کردند، و رسول - علیه السلام - شرم می‌داشت ایشان را گفتن که بروی. برخاست و به حجره عایشه آمد و آن جا «۲» به حجره‌های «۳» زنان برگردید و باز آمد و ایشان هنوز نشسته بودند. رسول را علیه السلام - از آن کراهت آمد و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

مقاتل گفت: آیت در خانه امّ سلمه آمد که جماعتی آن جا پیش رسول بودند طعام بخوردند و مقام کردند دیرگاه، و رسول را از حضور ایشان رنج بود جز که شرم داشت ایشان را گفتن که بروی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: ای مؤمنان در سرای رسول مروی جز به دستوری، و چون طعام حاضر نباشد عاجلاً، منشینی به انتظار آن تا برسد. و «نظر» در آیت به معنی انتظار است، ای، غیر منتظرین بلوغه و ادراکه و نضجه، و فیه ثلث لغات: انی و انی و انی، و الفعل منه: انی یانی انی و انی و انیا. قال الحطیثه «۴»:

و انیت العشاء الی سهیل او الشعری فطال بی الإناء

و قال آخر:

تمخّضت المنون «۵» له بیوم انی «۶» و لكلّ حامله تمام

و در او لغتی دیگر هست بر قلب و هو: آن یثین اینا، و نصب «غیر» بر حال است. و لکن إذا دُعیتُم فمادخلوا، و لکن چون «۷» بخواندتان بروی. فإذا طعمتُم فانتشروا، و چون طعام بخوردی «۸» بپراگنی. و لا مستأنسین، عطف است علی «غیر»، و نصب او بر حال است. یعنی، غیر ناظرین و غیر مستأنسین لحدیث، و نه طلب انس کننده، لحدیث إن ذلکم کان یؤذی النبی، که از اینکه پیغامبر را رنجی می‌بودست «۹». فیسّحی منکم، و شرم می‌دارد از شما،

(۱) - دا: بخواندم.

(۲) - دا، آج، لب: از آن جا.

(۳) - اساس، آب، دا، آج، لب: حجرهای. [.....]

(۴) - آج، لب، افزوده: شعر.

(۵) - آج، لب: المومنون.

(۶) - آج، لب: انا.

(۷) - دا: ندارد.

(۸) - دا: بخوری.

(۹) - دا: می‌بود.

صفحه : ۱۴

وَاللّٰهُ لَا يَسْتَحِيحُ مِنَ الْحَقِّ و خدای تعالی از حق شرم ندارد. یعنی که او را مانعی نباشد از گفتن حق، چنان که یکی از شما را حیا منع کند.

جویریّه بنت اسما گفت: اینکه آیت می‌خواندند پیش اسمعیل بن ابی حکیم، گفت: هذا ادب «۱»، ادب الله به الثقلاء، گفت: اینکه ادبی است که خدای تعالی کرد گران جانان را. و شاعر پارسیان در اینکه معنی نیکو گفت اینکه دو بیت «۲»:

چونت نپرسم، بگویی، اینت حماقت؟ چونت نخوانم بیایی، اینت گرانی؟ [۶-پ]

دعوی دانش کنی همیشه و لکن هیچ ندانی همی، که هیچ ندانی؟

یکی از بزرگان گفت: ادب گران جانان اینکه بس است که خدای تعالی احتمال نکرد ایشان را گفت: فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا ... وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ، چون از زنان چیزی خواهی از پس پرده خواهی.

در سبب نزول اینکه آیت خلاف کردند «۳»، انس مالک گفت: سبب آن بود که رسول - علیه السلام - زنی نو کرده بود. برفت و

نزدیک «۴» آن زن رفت و ساعتی مقام کرد، چون از آن جا بیرون آمد جماعتی آهنگ آن حجره داشتند به دیدار رسول.

رسول را از آن کراحت آمد که ایشان بی وقت به حجره رسول آمدند. خدای تعالی آیت حجاب بفرستاد. بعضی دگر گفتند، عمر

یک دو بار گفت: یا رسول الله؟ اگر بفرمودیت تا زنان تو محتجب شدندی بهتر بودی، آیت حجاب فرود آمد «۵». بعضی دگر

گفتند: سبب آن بود که روزی جماعتی به حجره عایشه پیش رسول «۶» حاضر بودند و او بفرمود تا طعامی پیش آوردند در میانه

عایشه می‌آمد و می‌شد طعام می‌آورد، چیزی به کسی می‌داد دست آن مرد بر دست او آمد، رسول را خوش نیامد، خدای تعالی

آیت حجاب بفرستاد.

ثابت البنانی گفت که، انس مالک گفت: من در پیش رسول رفتمی بی دستوری، چون آیت حجاب آمد، و من ندانستم، خواستم تا

روم. رسول آواز پای من بشناخت گفت: همان جاباش که آیتی آمد که تو را در اینکه جانشاید آمدن، مگر به دستوری.

(۱) - اساس: ادباً، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۲) - آج، لب، افزوده: شعر.

(۳) - دا: در سبب نزول اختلاف کردند.

(۴) - دا، آج، لب: بنزدیک.

(۵) - آج، لب: از «بعضی دگر گفتند» تا اینکه جا، ندارد.

(۶) - آج، لب، افزوده: صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ.

صفحه: ۱۵

وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ، وَ نَبَأَهُ (۱)، وَ نرسد که پیغامبر را رنج نمایی.

وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبْدًا، وَ نه آن که زنان او را از پس او بزنی کنی هرگز.

إِنَّ ذَلِكَ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا، چه اینکه کار بنزدیک خدای بزرگ باشد. گفتند:

آیت در مردی آمد صحابی که گفت: اگر رسول را وفات باشد من عایشه را بزنی کنم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

در خبر هست که رسول - علیه السّلام - فرمان یافت و او زنی خواسته بود نام او قتيله «۲» بنت الأشعث بن قیس و او را با خانه نیاورده

بود که او را وفات «۳» آمد. چون رسول با پیش خدای شد عکرمه بن ابی جهل او را بزنی کرد. گفتند: او ورده‌ایی «۴» مملوکه بود

جز که پیغامبر را با او خلوت نبود. أبو بکر در آن اضطرابی کرد [۷-۷]

آخر صحابه گفتند: او از زنان پیغامبر نیست و پیش او نبوده است.

زهري گفت: رسول - علیه السّلام - زنی را طلاق داد نام او عالیه بنت ظبیان، پیش از نزول اینکه آیت او به زن مردی بود و از او

فرزندان آورد.

إِنْ تُبْدُوا شَيْئًا أَوْ تُخْفُوهُ، آنکه حق تعالی بر سبیل تهدید و وعید گفت: اگر شما چیزی آشکارا کنی و اگر پنهان داری، خدای تعالی

داند، که او به همه چیز عالم است. آنکه چون آیت حجاب بفرستاد و زنان را گفت: شما را در حجاب و پرده باید بودن از

نامحرمان. آن جماعت را که ایشان را حجاب نباید کردن از ایشان، در اینکه آیت باز گفت تا بدانند که حکم ایشان نه حکم اینان

است.

گفت: لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ گفت: بزه‌ای نیست بر زنان در باب ترک حجاب در پدرانشان، یعنی اگر از پدر روی باز نپوشند،

باک نیست. وَلَا أَبْنَائِهِنَّ و نه از پسرانشان، و نه از برادرانشان، و نه از پسران برادرانشان، و نه از پسران خواهرانشان. و اینکه جمله

آنانند که محرم زن باشند، که زن را با ایشان عقد درست نیاید «۵» در شرع «۶». وَلَا نِسَائِهِنَّ و نه نیز از زنان ایشان، چه زنان را از

زنان مسلمانان حجاب نباید کردن. وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ و نه بنده و پرستارشان. که اینکه مذکوران

(۱) - دا، آج، لب، افزوده: شما را.

(۲) - آج، لب: قتيله. [.....]

(۳) - دا، آب، آج، لب: وفات.

(۴) - دا، آج، لب: برده‌ای، آب: و برده‌ی.

(۵) - آج، لب: نباشد.

(۶) - دا: با ایشان نکاح در شرع درست نیاید.

صفحه : ۱۶

را شاید تا اینکه زنان را ببینند. مجاهد گفت: معنی آن است که بزه‌ای نیست بر زنان در آن که در پیش اینان اظهار محاسن کنند. وَ اتَّقِينَ اللَّهَ، آنکه وعظ کرد زنان را، گفت: از خدای بترسی که خدای تعالی بر همه چیزها گواه است. إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ جَمَلَةٌ قَرَأَ بِهِ نَسَبٌ «تا» خواندند از ملائکه. و عبد الله عیاس در شاذ خواند: و ملائکته، به رفع «تا»، عطفاً علی المحل، چه محل «ان» با اسم او رفع است به ابتدا. و مثله قوله: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ «۱»...، گفت: خدای جل و جلاله و فرشتگانش «۲» بر پیغامبر صلوات می‌فرستند، صلوات از خدای تعالی ثنا باشد و رحمت، و از فرشتگان «۳» استغفار باشد و ترحم و دعا. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ، ای مؤمنان شما نیز صلوات فرستی بر او. عبد الله عباس گفت: یعنی، ترحم کنی او را و دعا گویی. وَ سَلِّمُوا تَسْلِيمًا، و سلام کنی و تحیة «۴» سلام او را. کعب بن عجره گفت، چون اینکه آیت آمد، من گفتم: یا رسول الله؟ دانستم که سلام بر تو چگونه می‌باید کردن، صلوات بر تو [۷- پ]

چگونه فرستم «۵»! گفت، بگو: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ کَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَ آلِ إِبْرَاهِيمَ أَنْتَ حَمِيدٌ مُجِيدٌ. راوی خبری «۶» گوید که، از رسول پرسیدند [اینکه آیت، و گفتند: یا رسول الله؟ صلوات بر تو چگونه باشد! گفت: اینکه از علم مکنون است، و اگر نپرسیدندی] «۷» نگفتمی. آنکه «۸» گفت: خدای تعالی موکل کرده است به من دو فرشته «۹» را تا هر گه که نام من برند پیش بنده‌ای مؤمن، او بر من صلوات فرستد. آن دو فرشته «۱۰» گویند: غفر الله لك، خدای بیامرزاد تو را، و خدای و فرشتگان «۱۱» آمین گویند. و چون ذکر من کنند پیش کسی، و او بر من صلوات نفرستد، آن دو فرشته گویند: لا غفر الله لك، خدای میامرزاد تو را، خدای و فرشتگان گویند: آمین؟

(۱) - سوره مائده (۵) آیه ۶۹.

(۲) - دا: فریشتگان.

(۳) - دا: فریشتگان.

(۴) - آج، لب: به تحیت.

(۵) - دا، آج، لب: فرستیم.

(۶) - دا، آج، لب: خبر.

(۷) - عبارات داخل قلاب در حاشیه اساس آمده، با خطی متفاوت از متن.

(۸) - آج، لب: آن کس.

(۹-۱۰) - دا: فریشته.

(۱۱) - دا: فریشتگان. [...]

صفحه : ۱۷

[اشاره]

إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا (۵۷) وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا كَتَبَ بُوًّا فَكَدَّ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا (۵۸) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَرْوِجَكُمُ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذِينَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵۹) لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِبَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا (۶۰) مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقُفُوا أُخَذُوا وَقُتِلُوا تَقْتِيلًا (۶۱) سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا (۶۲) يَسْأَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا (۶۳) إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا (۶۴) خَالِدِينَ فِيهَا أَيْدِيًا لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا (۶۵) يَوْمَ تُقَلَّبُ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ (۶۶) وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبْرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا (۶۷) رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنُومُ لَعْنًا كَبِيرًا (۶۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّاهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا (۶۹) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا (۷۰) يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا (۷۱) إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (۷۲) لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۷۳)

[ترجمه]

آنان که رنج نمایند خدای را و پیغامبر را، لعنت کند ایشان را خدای در دنیا و آخره «۱» و بیچاره «۲» برای ایشان عذابی خوار کننده. و آنان که برنجاند مؤمنان را از مردان و زنان «۳» بی آن که کسب گناهی کرده باشند، برگیرند بهتانی و بزهی روشن. ای پیغامبر؟ بگو زنان را و دختران را و زنان مؤمنان را تا نزدیک کنند بر ایشان از پیراهنشان «۴»، آن نزدیک تر است که بشناسند ایشان «۵» رنج نداشتان «۶» و بوده است «۷» [خدای] «۸» آمرزنده و بخشاینده.

اگر باز نه ایستند منافقان و آنان که در دلهاشان بیماری است و ارجاف افکنند گان «۹» در مدینه، بی‌غالیتم تو را بر ایشان آنگه همسایگی نکنند با تو در آن جا «۱۰»، الا اندک «۱۱».

[۸-ر]

لعنت کردگان اند هر کجا یابندشان «۱۲»، بگیرند و کشند کشتنی.

نهاد خدای «۱۳» در آنان که گذشتند از پیش و نیایی نهاد خدای را بدل کردنی.

(۱) - دا، آج، لب: آخرت.

(۲) - آج، لب: ساخته کردیم.

(۳) - دا: مردان مؤمن را و زنان مؤمنه را، آج، لب: مردان با ایمان و زنان با ایمان.

(۴) - دا: چادرهاشان، آج، لب: چادرهای خویش.

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: را.

(۶) - دا: نداردشان، آج، لب: ندارند ایشان را.

(۷) - دا: بودست.

(۸) - اساس: ندارد، از دا افزوده شد.

(۹) - دا: خبر دروغ افکنندگان، آج، لب: اراجیف افکنندگان.

(۱۰) - دا: در مدینه.

(۱۱) - دا، آج، لب: اندکی.

(۱۲) - اساس: باشند، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۳) - دا، افزوده: را.

صفحه : ۱۸

می پرسند تو را «۱» مردمان از قیامت، بگو: علم آن بنزدیک خدای است، و چه دانی تو همانا قیامت باشد نزدیک؟

خدای لعنه کرد کافران را و بیچاره «۲» برای ایشان دوزخ.

همیشه باشند در آن جا مادام «۳»، نیابند یاری و نه یآوری.

آن روز که بگردانند رویه‌اشان در دوزخ، گویند: کاشک «۴» ما طاعت داشته بودمانی «۵» خدای را و طاعت داشته بودمانی «۶» رسول

را.

گویند خدای ما «۷»؟ ما فرمان بردیم مهترانمان را و بزرگانمان را گم بکردند راه ما «۸».

خدای ما بده ایشان را دو چندان از عذاب و لعنت کن ایشان را لعنتی بسیار.

ای آنان که ایمان آورده‌ای «۹»؟ مباحی چنان که «۱۰» آنان که رنج نمودند «۱۱» موسی را بیزار بکر [د]

او را خدای از آنچه گفتند، و بود بنزدیک خدای وجیه «۱۲».

ای آنان که گرویده‌ای؟ بررسی از خدای و بگویی گفتنی درست.

[۸-پ]

(۱) - اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. [.....]

(۲) - آج، لب: ساخته است، دا: ساخت.

(۳) - دا: جاودان، آج، لب: دائم.

(۴) - دا: کاشکی، آج، لب: ای کاشکی.

(۵-۶) - دا: فرمان بردمانی، آج، لب: فرمان می بردیم.

(۷) - دا: ای خدای ما، آج، لب: خدایا.

(۸) - دا: ما را راه.

(۹) - دا: ای آنان که گرویدگانی.

(۱۰) - دا، آج، لب: چون آنان که.

(۱۱) - دا: برنجانیدند.

(۱۲) - دا، آج، لب: با آب روی.

صفحه : ۱۹

تا نیک [بکند]

«۱» برای شما «۲» کارهاتان و پیامرزد شما را گناهایتان را، و هر که طاعت دارد خدای و پیغامبرش را برست رستگاری بزرگ. ما عرضه کردیم زنهار «۳» را بر آسمانها و زمین و کوهها، منع کردند «۴» از آن که برگیرند آن را و بترسیدند از آن و بر گرفت آن را آدمی «۵» که او بوده است «۶» ستم کننده و نادان. تا عذاب کند خدای منافقان را از مردان و زنان و «۷» مردان بت پرست را و زنان بت پرست را، و توبه پذیرد خدای بر آن که ایمان دارد از مردان مؤمن و زنان، و بودست خدای آمرزنده و بخشاینده.

قوله تعالی: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، حق تعالی گفت: آنان که ایذا کنند و برنجانند خدای را و پیامبر را، ایذا در حق خدای تعالی صورت نبندد. و در اینکه دو قول گفتند «۸»، یکی آن که: فعلی کنند «۹» که صورت ایذا دارد تا اگر در حق جز خدای کردندی «۱۰»، متأذی شدی. و گفتند: یؤذون اولیاء الله، دوستان خدای را رنجانند، آنگه رنج ایشان را رنج او خوانند «۱۱». از آن که «۱۲» از آن جا «۱۳» دوست به رنج دوست رنجور شود. قولی دیگر آن که: فعلی کنند که بنزدیک ایشان و «۱۴» اعتقاد ایشان آن باشد که خدای از آن رنجور شود، از آن که خدای را ندانند، چنان که فرعون و نمرود کردند از قتال و مبارزت با خدای تعالی. بعضی گفتند: مراد جمله معاصی است برای آن که همه آزار خدای باشد، و اگر چه لفظ «ایذاء» مجاز است.

(۱) - اساس، محو شده، از دا افزوده شد، آب: بکنند.

(۲) - دا: شما را.

(۳) - دا، آج، لب: امانت.

(۴) - دا، آج، لب: سر باز زدند. [.....]

(۵) - دا: مردم.

(۶) - دا: بودست.

(۷) - دا، افزوده: مشرکان.

(۸) - دا: گفته‌اند.

(۹) - دا: کند.

(۱۰) - دا: کردی.

(۱۱) - دا، آج، لب: خواند.

(۱۲) - دا، آج، لب: «از آن که» ندارد.

(۱۳) - دا، آج، لب، افزوده: که.

(۱۴) - دا، آج، لب: و در.

صفحه : ۲۰

عبد الله عباس گفت: مراد جهودان و ترسایان و مشرکانند، جهودان فی قولهم: ... يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ «۱» ...، و قولهم: إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ «۲» ... و قولهم: ... عَزِيْرُ ابْنِ اللَّهِ «۳» ... و ترسایان فی قولهم: ... إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثَةٌ ثَلَاثَةٌ «۴» ... و قولهم: الْمَسِيْحُ ابْنُ اللَّهِ «۵» و مشرکان فی قولهم: الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ «۶». بعضی دیگر گفتند: آنانند که: ...

يُجِلِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ «۷»، و صفاته، اسمایی و صفاتی بر او اجرا می کنند که به او لایق نباشد.

و در خبر آمد که مراد مصورانند، و اینکه قول عکرمه است. گفت: از آن جا که خواهند که مثل خلق او بکنند بمنزلت آنند که مضاده می کنند با او. [۹-ر]

و در خبری آمد که کیست ظالم تر از آن که خواهد تا چون خلق من خلقی آفریند، گوهر و دانه‌ای بیافرین یا مورچه‌ای. و در خبری آمد که رسول گفت:

(لعن الله المصورين و رسوله).

و اما ایذای رسول را حدی نبود به فعل و قول که جمله بی دینان کردند ایشان را چه باشد؟ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، لعنت خدای باد بر ایشان در دنیا و آخرت؟ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُّهِينًا، و بنهاد و بیجارد برای ایشان عذابی خوار کنند «۸».

و الَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ، آنکه گفت: و آنان که ایذا کنند مردان مؤمن را و زنان مؤمنات را به چیزی که ایشان نکرده باشند از دروغی و بهتانی و غیبتی.

حسن و قتاده گفتند: ایاکم و اذی المؤمن، دور باشی از آزار مؤمن که او دوست خداست، و خدای او را دوست دارد و برای خدای خشم گیرد «۹»، خدای برای او خشم گیرد، و خدای او را نگاه دارد و برنجانند آن را که او را برنجانند. مجاهد گفت: بهتان برایشان نهند و ایشان را قذف کنند به آنچه نکرده باشند. مقاتل گفت: آیت در حق

(۱) - سوره مائده (۵) آیه ۶۴.

(۲) - سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۱.

(۳) - سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۴) - سوره مائده (۵) آیه ۷۳. [.....]

(۵) - سوره توبه (۹) آیه ۳۰.

(۶) - اشاره است به: سوره نحل (۱۶) آیه ۵۷ و یا سوره طور (۵۲) آیه ۳۹.

(۷) - سوره اعراف (۷) آیه ۱۸۰.

(۸) - کذا در اساس و آب، آج، لب، دا: خوار کننده.

(۹) - دا، افزوده: و.

صفحه : ۲۱

امیر المؤمنین علی آمد که جماعتی منافقان او را برنجانیدند.

ضَحَاكٌ و سَدَى و کلبی گفتند: مراد جماعتی متهتکان بودند که به شب بیرون آمدندی و دنبال زنان و پرستاران داشتندی، چون

ایشان به قضا حاجتی رفتندی انگشت در ایشان زدندی اگر بایستادندی مقصود خود از ایشان حاصل کردندی و اگر زجر کردندی ایشان را، بگریختندی. زنان اینکه شکایت با مردان بگفتند مردان با رسول بگفتند، خدای اینکه آیت فرستاد. یا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ، آنکه حق تعالی گفت: ای پیغامبر بگو زنان را و دختران را و زنان مؤمنان را: يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ تا چادرها به خویشان در پیچند و سر تا پای به آن بپوشند تا از پرستاران پیدا شوند. و اینکه آنکه بود که زنان آزاد و برده به یک زی و شکل بودندی، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد تا زنان آزاد چیزی بکنند که به آن ممیز باشند از بردگان. آنکه گفت: ذَلِكْ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ، آن نزدیک تر باشد که ایشان را به آن شناسند^(۱) نرنجانند ایشان را به گمان بردگی و پرستاری، که زنان آزاد در آن عهد اختیار زنا نکردندی از رشک. وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا، و خدای آمرزنده و بخشاینده است [۹-۹-۹]

عبد الله عباس و عبیده^(۲) گفتند: شکل آن است که زنان را فرمود که سر بپوشی، و روی و یک چشم رها کنی که به او می‌نگری. انس گفت: پرستاری به عمر خطاب بگذشت روی باز پوشیده عمر او را به درّه بزد و گفت: یا لکاع؟ مانند گی می‌کنی به آزادان! آنکه گفت: لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ، گفت: اگر چنان که منافقان باز نایستند و آنان که در دل ایشان بیماری است از تهمت و ریت و فجور، یعنی، زانیان. وَ الْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ^(۳)، و ارجاف فگنندگان در شهر، و آن جماعتی بودند که چون سریتی از صحابه رسول به غزایی رفتندی ایشان خبر در افگندندی که آن قوم

(۱)- دا، آج، لب: ایشان را باز شناسند.

(۲)- دا: ابو عبیده.

(۳)- دا، افزوده: اصل ارجاف، افعال بود من الرجف، و هو الاضطراب و الحركة، یعنی، خبری فگنند که مردم به آن مضطرب شوند.

صفحه : ۲۲

را بشکستند^(۱) و بگرفتند و منهزم کردند، دشمن قوت دارد، و مانند اینکه خبرها که در آن وهن و ضعف اهل اسلام بودی. خدای تعالی گفت: اگر از اینکه کردن و گفتن باز نایستند ما تو را بر ایشان مغری و مسلط گردانیم و بر ایشان بی‌اغالیم آنکه با تو مجاورت و همسایگی نکنند در مدینه، الا اندکی روزگار، یعنی و الا از پس آن هالک و مستأصل شوند^(۲). آنکه وصف کرد ایشان را و حکمشان را بیان کرد.

گفت: مَلْعُونِينَ، ملعونان‌اند و رانندگان و در لعنه^(۳) ماندگان. و نصب او بر حال است، عن معنی قوله: إِلَّا قَلِيلًا، یعنی آن اندک روزگار که با تو بمانند در مدینه، حال ایشان آن بود که در لعنت باشند. أَيْنَمَا تُقْفُوا أَخِذُوا، هر کجا یابند بگیرند ایشان را و بکشندشان کشتنی، و گفتند: نصب «ملعونین» بر ذم است.

قتاده گفت: منافقان خواستند تا نفاقی^(۴) که در دل دارند آشکارا کنند.

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، نیارستند اظهار کردن.

سُنَّةَ اللَّهِ، قیل: لِسُنَّةِ اللَّهِ^(۵)، چنان که کرده است خدای تعالی با آنان که از پیش رفتند. نصب او به نزع حرف جر باشد و سنت و نهاد خدای را تغییر و تبدیل نیابی.

آنکه گفت: **يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ**، می پرسند تو را اینکه کافران از وقت قیام ساعه «۶» که کی خواهد بودن! بگو که: علم آن نزدیک خداست. **وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ [تَكُونُ]** [۷] **إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ**، خدای تعالی بلعت کرد کافران را و براند ایشان را، و از رحمت دور کرد و بجمارد برای ایشان آتشی افروخته «۹». **فَعِيلٌ** است به معنی مفعول صفت موصوفی محذوف، ای، نارا سعیرا، و برای اینکه سعیره نگفت که فعیل به معنی مفعول است. [۱۰-ر] و گفتند: از نامه‌های دوزخ است.

(۱) - دا، آج، لب: بکشتند.

(۲) - دا، افزوده: و نصب «قلیلا» بر صفت موصوفی محذوف است، علی الطرف، ای، زمانا قلیلا.

(۳) - دا، آج، لب: لعنت.

(۴) - دا: خواستند که نفاقی.

(۵) - دا: کسئة الله.

(۶) - دا، لب: ساعت. [.....]

(۷) - اساس، آب، آج، لب، ندارد، از متن قرآن مجید افزوده شد.

(۸) - دا: یعنی تو می دانی همانا نزدیک باشد.

(۹) - دا: ندارد.

صفحه : ۲۳

خالدین- فیها أبداً، که ایشان در آن آتش همیشه باشند و خویشان را یاری و یآوری نیابند. **يَوْمَ تَقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ**، آن روز که رویهای ایشان در آتش بگردانند «۱» در دوزخ. **عَامَّةً قَرَأَ «تَقَلَّبُ»** خواندند به ضم «تا» و فتح «لام»، **عَلَى الْفَعْلِ الْمَجْهُولِ**، و ابو جعفر خواند: «تَقَلَّبُ»، به فتح «تا»، **عَلَى تَقْدِيرِ «تَقَلَّبُ»** بر فعل لازم، آن روز که بگردد رویهای ایشان بر آتش دوزخ، و عیسی بن عمر در شاذ خواند: «نَقَلَّبُ» به ضم «نون» و کسر «لام»، **عَلَى إِضَافَةِ الْفَعْلِ إِلَيْهِ تَعَالَى**. و جوههم نصب بوقوع الفعل علیه. آن روز که ما می گردانیم رویهای ایشان را بر آتش دوزخ. **يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ**، می گویند، بر وجه تمنّا: کاشک ما طاعت خدای و رسول داشته بودمانی؟ آنکه گویند: رَبَّنَا، خدای ما؟ ما طاعه «۲» سادات و اشراف و بزرگان خود داشتیم. **إِبْنِ عَامِرٍ خَوَّانِدٍ وَحَسَنِ بَصْرِيِّ وَابُو حَاتِمٍ: سَادَاتِنَا**. بر جمع، به کسر «تا»، باقی قَرَأَ بر واحد، ساداتنا، بی الف به نصب «تا».

فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا، ما را از راه گمراه کردند «۳».

آنکه گویند: رَبَّنَا، خدای ما؟ **آنِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ**، ایشان را دو چندان عذاب ده که ما راست، که ایشان هم ضالانند و هم مضل، و اضلال ما ایشان کردند. **وَالْعَنَهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا «۴»**، لعنتی بسیار کن. عاصم و یحیی بن وثاب خواندند: کبیرا، به «با» و باقی قَرَأَ به «ثا»، **حَجَّتْ قَرَأَ** آن است که گفتند: چون لاعنان بسیاراند، لعن بسیار باشد. و **ذَلِكَ قَوْلُهُ: يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ «۵»**. و قوله: ... **أُولَئِكَ عَلَيْهِمُ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ «۶»**، و اینکه معنی به کثرت لایق باشد.

محمد بن ابی السری گفت: در خواب دیدم که پنداشتمی که به مسجد عسقلان

- (۱) - دا، افزوده: یعنی.
 (۲) - دا، آب، آج، لب: طاعت.
 (۳) - دا: از ره گم کردند.
 (۴) - اساس، دا، آج، لب: کثیرا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.
 (۵) - سوره بقره (۲) آیه ۱۵۹.
 (۶) - سوره بقره (۲) آیه ۱۶۱.

صفحه : ۲۴

با مردی مناظره می کردمی در اینکه آیت، من می گفتمی: کثیرا، او می گفتی: کبیرا.
 و میان مسجد مناره‌ای بود، من رسول خدای را دیدمی که در آمدی و آهنگ آن مناره کردی، من بجستمی و گفتمی: السّلام علیک یا رسول الله استغفر لی، برای من استغفار کن «۱» از خدای، او هیچ نگفتی، من دگر باره باز گفتمی «۲»، هم هیچ نگفتی. من گفتم «۳»: یا رسول الله حدثنی سفیان بن عیینه عن محمد بن المنکدر عن جابر بن عبد الله: انک ما سئلت شیئا قط، فقلت: لا. اینان مرا حدیث کردند از جابر که او گفت: هرگز کسی از تو چیزی نخواست که تو او را نه گفتی. او بخندید و گفت:
 اللهم اغفر له. گفتم: یا رسول الله؟ مرا با اینکه مرد خلاف است در اینکه آیت که خدای می گوید: و العنهم لعنا کثیرا، [۱۰-پ]
 او می گوید: کبیرا، چگونه می باید یا رسول الله! گفت: کثیرا کثیرا، و در مناره رفت، اینکه گویان، تا آنکه که آوازش غایب شد.
 یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى، خدای - جل - جلاله - در اینکه آیت مؤمنان را گفت: چنان باشی که آنان که موسی را رنجه داشتند و ایذا کردند، تا خدای تعالی مبرا کرد او را از آنچه در او گفتند، و او نزدیک خدای وجیه بود خداوند جاه و آب روی.

خلاف کردند در آن که ایدای ایشان موسی را به چه بود و خدای تعالی تبرئه «۴» او به چه کرد.
 از ابو هریره روایت کردند که او گفت: آن بود که بنی اسرائیل را عادت بود که در وقت غسل کردن عورت را «۵» پوشیدندی و با یکدیگر غسل کردند و در عورت یک دیگر نگریدندی، و موسی - علیه السّلام - تنها برفتی به جای خالی و آن جا غسل کردی که کس او را ندیدی. گفتند: همانا موسی آدراست که از پیش ما غسل نمی کند.
 یک روز موسی به کناره آب رفت به عادت و جامه بر کند و بر سنگی نهاد و به آب فرو شد و غسل کرد. چون بر آمد، خواست تا جامه بر گیرد سنگ بتاختن در آمد و برفت و جامه موسی برد. موسی از پس سنگ می دوید تا بر محافل بنی اسرائیل بگذشت مکشوف العوره، و بنی اسرائیل بدیدند که او را آفتی نیست از ادره «۶». موسی می دوید و می گفت: یا حجر ثوبی، یا

- (۱) - دا: آمرزش خواه، آب: آمرزش خواه استغفار کن.
 (۲) - آب: باز گفتم.
 (۳) - دا، آب: گفتم.
 (۴) - دا، آج، لب: تنزیه.

(۵) - دا، آب، آج، ندارد. [.....]

(۶) - کذا در اساس، دا: ادره.

صفحه : ۲۵

حجر ثوبی؟ ای سنگ جامه مرا ده، ای سنگ؟ جامه مرا ده. پس از آن سنگ بایستاد و موسی جامه بر گرفت و بپوشید و آن سنگ بر گرفت و چند بار بر زمین زد تا چند اثر و نشان در او پدید آمد شش یا هفت.

هم از ابو هریره روایت کردند که او گفت: سبب آن بود که موسی - علیه السلام - برای شرم و صیانت برهنه نشدی، پیش قوم گفتند: همانا بر اندام او عیبی است که او رها نمی‌کند تا کس اندام او ببیند. یک روز به کنار آبی غسل می‌کرد جامه بر سنگی نهاد و سنگ بتاخت و جامه او ببرد. او برهنه با عصا به دنبال سنگ می‌دوید و می‌گفت: جامه مراده‌ای سنگ؟ تا بر محافل بنی اسرائیل بگذشت و بدیدند که او را آفتی نیست. آنکه سنگ بایستاد و او جامه بر گرفت و بپوشید، و چند عصا بر آن سنگ زد و بر او اثرها و جراحتهای پدید آمد.

اکنون بدان که اینکه قولها معتمد نیست از آن جا که خدای تعالی نشاید «۱» که کشف عورت پیغامبرش کند، علی رؤوس الملأ، تا او را علمتی که نفرت آن کمتر بود که «۲» نفرت کشف عورت، می‌را کند. دیگر آن که آن علت مظنون بود روا داشتند که هست و روا داشتند که نیست [۱۱- ر]

و کشف عورت معلوم و مشهور بود و اینکه غایت نفرت باشد و استخفاف و اهانت و ضحکت و سخریت. و همانا اگر مثل اینکه با بعضی مجان و سفله رود روزگار دراز شرم دارد در میان مردمان آمدن. چگونه روا باشد مثل اینکه بر خدای و رسول! و در اینکه باب هر دو مقدوح و مطعون باشند.

و تأویل درست آیت را آن است که سعید جبیر روایت کند از عبد الله عباس از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او را پرسیدند اینکه ایذا چه بود که ایشان کردند موسی را و خدای تعالی تبریئه او چگونه کرد! گفت: ایذا آن بود که یک روز موسی و هارون به یک جای برفتند، چون به بعضی کوهها رسیدند، خدای تعالی هارون را قبض روح کرد موسی برخاست و بیامد و بنی اسرائیل را خبر داد او را گفتند: هارون را ببردی از بر ما و بکشتی و باز آمدی و می‌گویی بمرد! تو او را حسد کردی که ما او را دوست تر «۳» داشتیم که تو را، و او بر ما نرم تر بود و سازنده تر از تو با ما. خدای تبریئه ساحت موسی بکرد به آن که فریشتگان را

(۱) - دا: نشاید خدای تعالی.

(۲) - دا: از.

(۳) - دا، لب: دوستر.

صفحه : ۲۶

بفرستاد تا هارون را برگرفتند و بر محافل بنی اسرائیل بگردانیدند تا او می‌گفت: ما قتلنی اخی و انما مت حتف انفی، برادرم مرا نکشت من به مرگ خود مردم. آنکه فریشتگان او را ببردند و جایی دفن کردند او را که کس بر آن مطلع نبود. ابو العالیه گفت: آن بود که قارون زنی نابکار را به مزد گرفت تا موسی را به زنا تهمت کند «۱» و بر او گواهی دهد در روی او.

خدای تعالی آن آفت از او بگردانید و ساحت موسی از آن بری کرد. و قصه آن در سوره القصص برفته است در قصه قارون. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا، گفت: ای مؤمنان گرویدگان از خدای بترسی سخنی که گویی با سداد گویی. گفتند: یعنی حقا. عبد الله عباس گفت:

صوابا. قتاده و مقاتل گفتند: عدلا، مؤرج گفت: مستقیما. عکره گفت: یعنی، قوله: لا اله الا الله، قول سدید، گفتن «لا اله الا الله» است. مقاتل حیان گفت: سخنی بوجه «۲» گوی در حق رسول - علیه السلام - و زینب بنت جحش و رسول را نسیبه «۳» مکنی به چیزی که لایق نباشد بدو.

يُصَلِّحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ، تا خدای تعالی عملها و کارهای شما به صلاح باز آورد و گناهانتان بیامرزد. و جزم هر دو فعل جواب امر است. آنکه گفت: وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، هر که طاعت خدای دارد و طاعت رسول، فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا، ظفر یابد به مراد خود از ثواب، ظفری بزرگوار. [۱۱-پ]

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد عظم شأن امانت و آن که او را چه موقع است و تحمّل او سخت است. گفت: ما عرضه کردیم امانت را بر آسمان و زمین و کوهها، فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا، ابا کردند از آن که بر گیرند و ترسیدند از آن، وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ، و آدمی بر گرفت، و آدمی ظالم و جاهل است. اما معنی آیت: بدان که مفسران خلاف کردند در اینکه امانت بیشتر برآند که اینکه تکالیف است که خدای تعالی خلقان را کرد از ادای عبادات و افتراض طاعات.

مجاهد گفت: امانت فرایض است و حدود که فرایض «۴» ادا کنند و حدود را تعدی نکنند. ابو العالیه گفت: مأمورات و منهیات است. ای، مأمورا بها و منهیا عنها. زید اسلم

(۱) - دا: زند.

(۲) - دا، آج، لب: بر وجه.

(۳) - دا، آب: نسیبه.

(۴) - دا، افزوده: را.

صفحه : ۲۷

گفت: روزه است و غسل جنابت است «۱» چه اینکه هر دو امانت است از خدای در گردن مکلفان که اگر وفا کنند به آن، جز خدای نداند و اگر خلاف کنند جز خدای مطلع نبود بر آن.

ابو الدرداء روایت کرد از رسول - صلی الله علیه «۲» - که او گفت: پنج چیز آن «۳» است که هر کس که بیارد با ایمان به بهشت شود: یکی آن که نماز پنج «۴» بجای آرد و به پای دارد به رکوع و سجود و ارکان و شرایطش به وقت خود، و زکات مال بدهد بطبیعه النفس. آنکه گفت: به خدای که اینکه جز مؤمنی نکند. و ماه رمضان روزه دارد و حج خانه بگزارد چون استطاعت دارد و ادای امانت کند. گفتند: یا ابا الدرداء «۵»؟ اینکه امانت چیست! گفت: غسل جنابت که خدای تعالی بنده را بر هیچ چیز آن ایتمان نکرده است که بر آن.

ابی کعب گفت: امانت فرج است که گفتند مردان و زنان را تا خود را از حرام نگاه دارند. عبد الله عمر گفت: اول چیز که خدای

از آدمی بیافرید فرج است، گفت: اینکه امانتی است که به تو می‌سپارم. پس فرج امانت است و چشم و گوش و دست و پای امانت است،
و لا ایمان لمن لا امانة له.

بعضی دیگر گفتند: امانات مردمان است و وفا به عهدها. واجب است بر هر مؤمنی که خیانت نکند با هیچ مؤمنی و با هیچ معاهد در هیچ چیز به قلیل و کثیر. و اینکه روایت ضحاک است از عبد الله عباس.
سدی گفت: اینکه امانت هابیل است و اینکه انسان قابیل است که آدم- علیه السلام- به بعضی سفرها خواست رفتن و هابیل را سخت دوست داشتی، خواست تا او را بسپارد به امانت. آسمان را گفت: پذیری! گفت: نه. زمین را گفت: پذیری! [۱۲-ر] گفت: نه.

کوهها را گفت: پذیری! [گفتند: نه]

«۶» قابیل گفت: به من بسپار او را تا با تو سپارمش صحیح سلیم. آدم او را به قابیل سپرد. چون باز [آمد]
«۷» قابیل هابیل را کشته بود. فذلک قوله:

(۱)- دا، آج، لب: ندارد.

(۲)- دا، افزوده: و علی آله، آب: سلم، آج، لب: و آله و سلم.

(۳)- آج: ندارد.

(۴)- آب: پنج وقت، آج، لب: پنجگانه.

(۵)- اساس: أبو الدرداء، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۶)- عبارت داخل قلاب با خطی متفاوت از متن در اساس آمده است. [...]

(۷)- اساس و آب، ندارد، از دا افزوده شد.

صفحه : ۲۸

وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا.

بعضی دیگر گفتند: اینکه امانت دلایل و عجایب صنع اوست- جل جلاله- که بر مکلفان عرض کرد و آن را امانت نام نهاد برای عظم موقعش را، و قوله: و حملها الإنسان.

بعضی مفسران گفتند: معنی حمل خیانت است، حملها، ای خانها. و بر اینکه قول تأویل آن باشد که حمل وزرها و آثامها، کقوله تعالی: وَ لِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَنْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ «۱» ...

اما در معنی عرض امانت بر آسمانها و زمینها و کوهها به آن که ایشان جماداند و حیات و عقل ندارند و چیزی ندانند و صلاحیت دانستن ندارند، دو قول گفتند: یکی آن که اهل آسمان را و زمین و کوه خواست، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه. کقوله: وَ سَأَلَ الْقُرَيْشَ «۲» ...

و قول دیگر آن که: اینکه عبادت است و کنایه از عظم شأن امانت و وجوب رعایت او و نگاهداشت حرمت او، و معنی آن که: آسمان با رفعت و زمین با سعت و کوه با صلابت اگر عاقل بودند و امانت بر ایشان عرض کردند، بترسیدندی از آن و قبول نیارستندی کردن، و آدمی از آن جا که ظلم و جهول است و قدر او ندانست بر گرفت، و آنگه وفا نکرد بدو. و مانند اینکه در

معنی قوله تعالى: لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ «۳» ... و معنی آن که: لو انزلنا هذا القرآن على جبل، و كان ممن يسمع و يعقل، لرأيته كذلك. و اینکه معنی در کلام عرب و اشعار ایشان بسیار است. يقول العرب: هذا كلام لو لقي الصخر لقلقله و الشعر لحلقه، و يقول «۴»: هذا كلام «۵» لا- يحمله الجبال الراسيات، و كلام بعض الحكماء: سل الأرض من شق انهارك و غرس اشجارك و جنى ثمارك فان لم تجبك «۶» حوارا اجابتك اعتبارا. و مثله قوله: تكاد السماوات يتفطرن منه و تنشق الأرض و تخر الجبال هدا «۷». و قال جرير: «۸»

لما اتى خبر الزبير تواضعت سور «۹» المدينة و الجبال الخشع

- (۱) - سورة عنكبوت (۲۹) آیه ۱۳.
- (۲) - سورة يوسف (۱۲) آیه ۸۲.
- (۳) - سورة حشر (۵۹) آیه ۲۱.
- (۴) - دا، آج، لب: يقولون.
- (۵) - آج، لب: هذا الكلام.
- (۶) - اساس: كان لم يجبك، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۷) - سورة مريم (۱۹) آیه ۹۰.
- (۸) - آج، لب، افزوده: شعر.
- (۹) - آج، لب: سورة.

صفحه : ۲۹

و مثله قوله: ... اتينا طوعاً أو كرهاً قائلنا أتينا طائعين «۱»، و قال: «۲»

فاجهشت «۳» للثوبان حين رأيته و كبر للرحمن «۴» حين راني

فقلت له اینکه الذين عهدتهم بجنبك في طيب و خفض زمانی «۵»

فقال مضوا و استودعوني بلادهم و من ذا الذي يبقى على الحدثانی «۶»

[۱۲-پ]

و قوله: فَأَيُّنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا، «ابا» امتناع باشد يقال: فلان يأبى الظلم، و «ابا» به معنی صلاحیت نداشتن باشد، يقال: هذه ارض يأبى «۷» الزرع، ای، لا تصلح له. و اما در آیت بر اینکه معنی حمل توان کردن برای آن که جمادات صلاحیت حمل امانت ندارند از آن جا که حیات و عقل نباشد ایشان را. و قوله: وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ لا محال اینکه لفظ اگر چه صورت عموم دارد، خاص است به کافران که حمل امانت نکردند و حفظ آن به واجبی نکردند و به آن خیانت کردند، به قرینه قوله: إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا، ای ظلوما لنفسه فی الخيانة، جهولا- بحق الأمانة. و گفته‌ایم: فعول بنای مبالغت باشد. و قوله: فَأَيُّنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا، کنایت کرد از لفظ دون معنی به عکس

آن که گفت: ... وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ ﴿۸﴾.

لِيَعْبُدَ اللَّهَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ، «لام» تعلق دارد به محذوفی، و التَّقْدِير: بتضییع الأمانة، یعنی انما فعل الله ما فعل من بیان شأن الأمانة و عظمها. ليعذب، خدای تعالی اینکه همه بیان تعظیم شأن امانت بکرد تا عذاب کند به استحقاق و واجب، آنان را که در امانت خیانت کنند، و آن منافقان و مشرکان اند، که منافقان پنهان خیانت می‌کنند و مشرکان آشکارا. وَيَتُوبَ اللَّهُ، و نیز در اینکه طرف اینکه برای آن کرد تا توبه پذیرد بر مؤمنین و مؤمنات به حفظ امانت و ادای آن به واجبی.

حسن و قتاده گفتند: برای آن ذکر کافر و منافق کرد که ایشان در امانت خیانت کردند، و ذکر مؤمنان برای آن کرد که ایشان ادای حق ﴿۹﴾ امانت کردند. وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا،

(۱) - سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱.

(۲) - آج، لب، افزوده: شعر.

(۳) - اساس: فاجتهشت، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۴) - اساس: الرحمن، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]

(۵) - دا، آج، لب: زمان.

(۶) - دا، آج، لب: الحدثان.

(۷) - کذ، در جمیع نسخه‌ها.

(۸) - سوره یوسف (۱۲) آیه ۴.

(۹) - آج، لب: ندارد.

صفحه : ۳۰

و خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده بوده است ﴿۱﴾، آمرزنده آنان که در امانت خیانتی کردند دون کفر، و بخشاینده آنان را که امانت بجای آرند و خیانت نکنند.

(۱) - دا، آج، لب: بخشاینده است.

صفحه : ۳۱

سوره السبأ

اینکه سورت مکی است در قول مجاهد و قتاده و حسن، و در او ناسخ و منسوخ نیست. و گفتند: یک آیت مدنی است، و هی قوله: وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ ﴿۱﴾

[سوره سبأ (۳۴): آیات ۱ تا ۱۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ (۱) يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ (۲) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (۳) لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (۴)

وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ أَلِيمٍ (۵) وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (۶) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُبَيِّنُكُمْ إِذَا مُرِّقْتُمْ كُلَّ مُمَرِّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ (۷) أَفَتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ (۸) أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنْ نَشَأْ نُخَسِفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَةٌ لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ (۹)

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَآلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ (۱۰) أَنْ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۱۱) وَلَشَيْلِيمَانَ الرِّيحِ غُدُوها شَهْرٌ وَرَوَاحُها شَهْرٌ وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنَ الْجِنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ (۱۲) يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَتَمَاثِيلٍ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشُّكُورُ (۱۳) فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَأَتَهُ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبِ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ (۱۴)

[ترجمه]

[به نام خدای بخشاینده مهربان]

﴿۳﴾

سپاس خدای ﴿۴﴾ آن که او راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و او راست سپاس در آخرت ﴿۵﴾، و او حکیم و داناست. داند آنچه در شود ﴿۶﴾ در زمین و آنچه بیرون آید ﴿۷﴾ از آن، و آنچه فرود آید از آسمان

(۱) - سوره سبا (۳۴) آیه ۶.

(۲) - آج، لب، افزوده: صدق رسول الله.

(۳) - اساس و آب ترجمه ندارد از «دا» افزوده شد.

(۴) - دا: خدای را.

(۵) - آج، لب: آخرت.

(۶) - دا: در آید.

(۷) - دا: بیرون شود.

و آنچه بر شود در او، و او بخشاینده و آمرزنده است.

و گفتند آنان که کافر شدند: نیاید به ما قیامت «۱»، بگو: آری و به حقّ خدای من آید «۲» به شما، «۳» دانای نهان است، دور نشود از او به سنگ ذره‌ای «۴» در آسمانها و نه در زمین و نه کوچک‌تر «۵» از آن و نه بزرگ‌تر الا در کتابی روشن. تا پاداشت «۶» دهد آنان را که ایمان آوردند و کارهای نیکو کردند «۷» ایشان آنند که ایشان را آمرزش باشد و روزی کریم «۸». و آنان که سعی کنند در آیات ما عاجز کننده ایشان را عذابی باشد «۹» از عذاب دردناک. و بیند آنان که دادند ایشان را علم آن که فرو فرستادند به تو از خدای تو که او «۱۰» حقّ است و ره نماید به ره خدای عزیز پسندیده «۱۱».

[۱۳-پ]

گفتند آنان که کافر شدند: «۱۲» ره نمایم شما را بر مردی که خبر دهد «۱۳»، شما را که چون شما را بدرانند هر درانیدنی «۱۴»! شما در خلقی «۱۵» نو باشی.

(۱) - اساس: قیامه. [.....]

(۲) - دا: که بیاید.

(۳) - دا، افزوده: خدای.

(۴) - دا: مثقال ذره‌ای، آج، لب: همسنگ مورچه‌ای خورد.

(۵) - دا: خردتر.

(۶) - دا، آج، لب: پاداش.

(۷) - دا: و کردند نیکیها.

(۸) - دا: بزرگ.

(۹) - دا: بود.

(۱۰) - دا: آن.

(۱۱) - دا: خدای بی‌همتای ستوده.

(۱۲) - دا، آج، لب، افزوده: هیچ.

(۱۳) - دا: بی‌گاهاند.

(۱۴) - دا: هر دریدنی.

(۱۵) - دا: آفرینشی. [.....]

صفحه : ۳۳

فرو بافت بر خدای دروغی، به او دیوانگی «۱»! بل آنان که ایمان ندارند به قیامت به عذاب و هلاک «۲» دوراند.

نمی‌بیند آنچه پس ایشان «۳» است و آنچه پس آن است «۴» از آسمان و زمین اگر ما خواهیم فرو بریم به ایشان زمین یا بیفکنیم بر ایشان پاره‌هایی از آسمان! در اینکه آیتی هست هر بنده‌ای توبه کار را «۵»

ما بدادیم داود را از ما زیادتی. ای کوه تسبیح کن با او و ای مرغ، و نرم کردیم برای او آهن.

که بکن زره‌های «۶» تمام و اندازه نگاه‌دار در پیوستن، بکنی کار نیکو که من به آنچه می‌کنی بینام. و سلیمان را باد بامدادش یک ماه و شبنگاهش «۷» یک ماه و بگداختیم برای او چشمه مس. و از پریان کس هست که کار می‌کند «۸» پیش او به فرمان خدای و هر که بچسبد «۹» از ایشان از فرمان ما، بچشانیم او را از عذاب دوزخ. [۱۴-ر]

می‌کنند برای او آنچه خواهد «۱۰» از محرابها و صورتها و کاسه‌های بزرگ چون حوضها و دیگها بر جای،

(۱)- دا: یا بدو دیوانگی است.

(۲)- دا: گمراهی.

(۳-۴)- اساس: آن، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۵)- دا: توبه کننده.

(۶)- اساس، آب، دا: زرها.

(۷)- دا: شبانگاهش.

(۸)- دا: کس بود که می‌کرد.

(۹)- آج، لب: بجهد.

(۱۰)- دا: می‌خواست.

صفحه : ۳۴

بکنی «۱» آل داود شکر «۲» و اندکی «۳» از بندگان من شاکراند «۴».

چون قضا کردیم بر او مرگ، راه «۵» نمود ایشان را بر مرگ او الا درخت سنبه «۶» که می‌خورد عصا را. و چون بروی در آمد «۷» بدانستند پریان که اگر دانستندی علم غیب نایستادندی «۸» در عذاب خوار کننده.

قوله تعالی: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، گفتند: معنی آن است که بگو: الحمد لله، حق تعالی. ما را طریق شکر نعمت می‌آموزد استبقا و استدامت است آن را که از او حاصل است و جذب و جلب آن را که از او بیامده است. گفت: «۹» سپاس آن خدای را که او راست هر چه در آسمانها و زمین است به ملک و ملک و خلق و تصرف در آن او راست بی‌مانعی و منازعی. و له الحمد، و او راست حمد و شکر در دنیا و آخرت به نعمتهای دینی و دنیای که کرده است بر بندگان تا به نعمت دنیای منتفع شوند و به نعمت [دینی].

«۱۰» توصل کنند به ثواب آخرت. و تخصیص حمد به آخرت برای اینکه کار کرد «۱۱» و حمد نعمت دنیا آن است که در اول آیت بر عموم گفت: وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ، و او خدای است محکم- کار درست کردار دانا. يَعْلَمُ مَا يَلْتَجِئُ دَانَد آنچه به زمین فرو شود از آب و هوا و سایر حیوانات، وَ مَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ، و آنچه از آسمان فرود آید از باران و آجال و ارزاق و اقدار، وَ مَا يَعْرِجُ فِيهَا، و آنچه با آسمان شود از ارواح و اعمال خلایق و فرشتگان «۱۲».

وَ هُوَ الرَّحِيمُ الْعَفُورُ، و او خدای بخشاینده و آمرزنده است.

آنگه حکایت قول کافران کرد گفت: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، گفتند کافران

- (۱) - دا، آج، لب، افزوده: ای.
- (۲) - دا، افزوده: بسیار.
- (۳) - دا، افزوده: باشند.
- (۴) - دا: سپاس دار.
- (۵) - دا: ره. [.....]
- (۶) - دا: رونجور.
- (۷) - دا: بیوفتاد.
- (۸) - دا: نهانی درنگ نکردندی.
- (۹) - دا، آج، لب، افزوده: بگو.
- (۱۰) - اساس و آب ندارد از دا، افزوده شد.
- (۱۱) - دا: بکرد.
- (۱۲) - دا: فریشتگان.

صفحه : ۳۵

بر سبیل استبطن: لَا تَأْتِنَا السَّاعِرَةُ، و قیامت به ما نخواهد آمدن. آن «۱» قول آنان است که ایشان منکر باشند بعث و نشور را. قُل، بگو ای محمد به جواب: لَتَأْتِيَنَّكُمْ، اینکه «لام» جواب قسمی محذوف است، به خدای که به شما آید. آنکه با سر آن کلام رفت از ثنا و تمجید خود. گفت: عَالِمِ الْغَيْبِ، او داننده غیب است و کارهای پوشیده. قَرَأَ در اینکه لفظ و در اعراب او خلاف کردند: حمزه و کسائی در سبع و اعمش و یحیی در شاذ خواندند: عَلَامِ الْغَيْبِ، برونز فعال برای مبالغه و به جرّ «میم»، و اهل مکه و بصره و عاصم خواندند: «عالم» به کسر «میم» علی وزن فاعل، ردّا علی قوله: قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي. و باقی قرآ خواندند: «عالم»، به رفع علی خبر مبتداء محذوف [۱۴-پ]

ای، هو عالم برای آن که میان صفت و موصوف فصلی هست «۲» لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ، دور نشود و غایب نگردد از او هیچ چیز تا به مقدار مورچه‌ای خرد، نه در آسمان نه در زمین، و اینکه مثلی است بر حسب خاطر شنونده، چه آنچه کمتر از آن باشد هم پوشیده نشود بر خدای تعالی، و قدیم تعالی به معدومات هم چنان عالم است که به موجودات. آنکه گفت: وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ، و نه هیچ چیز از آن خردتر و نه بزرگ‌تر، و الا آن در کتابی روشن نوشته است، یعنی لوح محفوظ که خدای تعالی کاینات بر او ثبت کرده است تا فریشتگان بر آن مطلع شوند و ایشان را در آن لطف باشد. لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا، اینکه برای آن کرده است تا جزا دهد آنان را که ایمان آرند و عمل نیکو «۳» کنند و ایشان را آمرزش باشد و روزی کریم، با کرامت. قتاده گفت:

«رزق کریم» بهشت است. بعضی دگر گفتند: رزق کریم آن باشد که در او تنقیصی و کدارتی نباشد، من قولهم: طین کریم، ای، لا شیء فیہ من الحجارة و غیرها.

وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ، گفت: آنان که سعی کنند در آیات ما یعنی در ابطال آیات ما، [علی]

«۴» حَذَفَ الْمُضَافَ، معاجزین، ما را بعاجز کنندگان، یعنی چنان گمان برند که جان بخواهند بردن و از ما فوت شوند و ما ایشان را در نتوانیم -

(۱) - دا، آج، لب: اینکه.

(۲) - دا: نیست.

(۳) - دا: نکو.

(۴) - اساس، و آب: ندارد، از دا افزوده شد.

صفحه : ۳۶

یافتن. و نصب او بر حال است از فاعل و عامل در او «سعوا» باشد. **أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ** ایشان آنند که ایشان را عذابی باشد از عذاب‌های سخت مولم موجه. ابن کثیر و یعقوب و عاصم به روایت حفص خواندند: «الیم»، برفع علی صفة العذاب، و باقی قَرَأَ می‌چور خواندند، علی صفة الرَّجَزِ، و الرَّجَزُ هم عذاب باشد و تکرار برای اختلاف لفظ کرد. و گفتند: رَجَزٌ، اشدَّ العذاب باشد و الرَّجَزُ، «۱» الرَّجَسُ، و قیل النَّتْنُ، و الرَّجَزُ، الصَّنَمُ، فی قوله: **وَالرُّجْزَ فَاهْبُجْرَ** «۲» و الرَّجَزُ و الرَّجَزُ، لغتان. و «من» تبیین را باشد، ای، عذاب من جملة العذاب الأليم.

و **وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ** گفت: ببینند آنان که ایشان را علم دادند یعنی مؤمنان اهل کتاب، عبد الله سلام و اصحابش. قتاده گفت: مراد اصحاب رسول‌اند. رؤیت، به معنی علم است، متعدی به دو مفعول، مفعول اول او «الذی» است و دوم قوله: «هو الحق»، یعنی، چنان می‌دانند خداوندان علم که اینکه کتاب که بر تو انزل کرده‌اند، حق است، یعنی، قرآن. و **يَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ**، و اینکه قرآن رهنمای است به ره خدای عزیز حمید، یعنی، [۱۵- ر]

خداوند قوی بی‌همتا مستحق حمد یعنی، طریق اسلام. و **وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، كَفَرُوا، كَفَرُوا** گفتند: آنان که کافر شدند بر سیل استهزا: **هَلْ نَدُلُّكُمْ**، ره نمایم شما را بر مردی که خبر می‌دهد که چون شما بمیری و پوسیده و مفصل و مقطع شوی بغایت پوسیدگی، شما را دگر باره باز خواهد آفریدن خلقی نو! اینکه قول منکران بعث و نشور است و مراد به آن مرد که اینکه می‌گوید، رسول است - **صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ**.

أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا، «الف» استفهام است برای آن مفتوح و مقطوع است، و «الف» افتعال محذوف است، لاجتماع الهمزین، و دلیل و قرینه او «ام» که معادل همزه استفهام باشد. گفتند کافران: که اینکه محمد دروغی فرو بافت بر خدای «۳» یا دیوانه است! **بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ**، خدای تعالی خبر داد، گفت: اینکه هیچ دو نیست، بل آنان که به قیامت ایمان ندارند

(۱) - دا، آج، لب، افزوده: ایضا.

(۲) - سوره مدثر (۷۴) آیه ۵.

(۳) - دا، افزوده: ام به جنّه، و الجنّه، الجنون هاهنا، و الجنّه، الجنّ ایضا، فی قوله: **مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ** [سوره ناس آیه ۶]. [.....]

صفحه : ۳۷

در عذاب و هلاک دوراند. و اصل «ضلال» هلاک باشد، من قولهم: **ضَلَّ الْمَاءُ فِي اللَّبَنِ**. و گفتند: مراد به ضلال ذهاب است از حق، یعنی از حق دور شدند دوری دور.

أَفَلَمْ يَرَوْا، آنچه تنبیه کرد ایشان را بر دلیل که ره می‌نماید ایشان را بر درستی بعث و نشور، گفت: نمی‌بینند آنچه پیش ایشان است و پس ایشان از آسمان و زمین و هر دو آفریده‌اند! آن که قادر باشد بر آن، قادر باشد بر بعث و نشور. و گفتند: بل مورد آیت مورد تهدید و وعید است، یعنی نمی‌بینند که آسمان و زمین از پیش و پس ایشان به ایشان محیط است! و اگر خواهند تا از اکناف و اقطار آن بیرون شوند نتوانند، در قبضه قدرت من گرفتارند. *إِنْ نَشَأْ*، اگر ما خواهیم زمین فرو بریم به ایشان یعنی ایشان را به زمین فرو بریم یا «۱» پاره‌های آسمان بر ایشان افکنیم. جمله قرآ اینکه سه لفظ به «نون» خواندند: ان نشأ نخسف او نسقط، مگر حمزه و کسائی که ایشان به «یا» خواندند، اضافه الی اسم الله تعالی. آنچه گفت: *إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً*، در اینکه آیتی و دلالتی و علامتی هست هر بنده‌ای تایب را که او به دل بادرگاه «۲» ما آید و دل را کار بندد «۳» در اینکه «۴» اندیشه.

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا، آنچه طرفی از قصه داود و نعمتها که بر او کرده است یاد کرد، گفت: ما دادیم داود را از ما و از «۵» خزاین رحمت ما فضلی و نعمتی فزونی.

در «فضل» خلاف کردند، گفتند: نعمت است، و گفتند: نبوت است و گفتند: زبور است و گفتند: آواز خوش است. یا جبال؟ التقدیر: و قلنا یا جبال، از آن جایهاست که قول در او محذوف [۱۵-پ]

باشد، لدلالة الكلام عليه. و گفتند «۶» کوهها را که: ای کوهها؟ *أَوِی مَعَهُ*، ای، ارجعی صوتک بالتسیح معه. آواز بگردان با او و بر الحان او به تسیح، یعنی: چنان که او می‌گوید: تو نیز می‌گو «۷». و التأویب من اب اذا رجع، و الترجیع، تلحین الصوت،

(۱) - دا: تا.

(۲) - آج، لب: به درگاه.

(۳) - دا: و دل کار بندد.

(۴) - آج، لب، افزوده: آیت.

(۵) - دا: ندارد.

(۶) - دا، آج، لب: و گفتیم.

(۷) - دا: می‌گوی، آج، لب: می‌گویی.

صفحه : ۳۸

قال الشاعر: «۱»

یومان: یوم مقامات و اندیشه، و یوم سیر الی الأعداء تأویب

ای رجوع بعد رجوع. اینکه قول عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ضحاک است.

و بعضی دگر «۲» گفتند: التأویب، سیر النهار کله، کوهها را گفتیم: همه روز با او می‌روی «۳». [کما قال ابن مقبل، شعر:

لحقتنا بحی «۴» اوبوا السیر بعد ما «۵» دفعنا شعاع الشمس و الطرف مجنح «۶»]

«۷»

و الطیر، قراءت عامه قرآ نصب است. و از یعقوب روایت کردند که او به رفع خواند، عطفًا علی اللفظ. و وجه نصب در او دو قول

است: یکی، عطفاً علی محلّ الجبال، چه محل او نصب است برای آن که مناداست و منادی منصوب باشد از آن که مفعول به بود، و مثله قول الشّاعر «۸»:

الا یا زید و الضّحاک؟ سیرا فقد جاوزتما حمز الطّریق «۹»

وجه دیگر «۱۰» به اضمار فعلی «۱۱»، و سخرنا الطّیر. و مثله قول الشّاعر «۱۲»:

لُفتها تبنا و ماء باردا

ی، و سقیتها ماء باردا.

و قوله: یا جبال؟ معنی نه آن است که ما کوه جماد را ندا کردیم، معنی آن است که: ما کوهها را چنان مسخر کردیم که بنده مأمور را که او را بفرمایند و ندا کنند.

طاعت دارد و فرمان برد. و أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ، و آهن را بردست او نرم کردیم. تا در اخبار هست که آهن بر دست او چون موم نرم کرد، یا چون خمیر یا چون گل تر. تا او چنان که خواستی «۱۳» می گردانیدی بی آتش و گزین «۱۴» و سندان.

(۱) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۲) - آج، لب: دیگر.

(۳) - دا: می رود.

(۴) - آج، لب: لحقتنا الجی.

(۵) - آج، لب: بعدها.

(۶) - آج، لب: مخیج.

(۷) - اساس و آب: ندارد، از دا افزوده شد. [.....]

(۸) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۹) - دا: جاورتما خمر الطریق.

(۱۰) - دا، آج، لب، افزوده: آن که.

(۱۱) - دا، آج، لب، افزوده: ای.

(۱۲) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۱۳) - دا، آج، لب، افزوده: به دست.

(۱۴) - کذا در اساس و دا، آب: گزین، آج، لب: کرین.

صفحه : ۳۹

و در اخبار آورده‌اند که: سبب اینکه آن بود که داود- علیه السّلام- در سیاحت و سیر خود هر کس را که دیدی که او را نشناختی آن کس را گفتی: ای هذا؟ اینکه مرد که والی شماسست چگونه مردی است! گفتندی: نیکو سیرت مردی است و عادل- پادشاهی

است، او خدای را شکر گزاردی» (۱). یک روز فریشته‌ای بر صورت مردی پیش او آمد. او بر عادت گفت: داود چه مردی است! گفت: نیک مرد است جز یک خصله» (۲) که در اوست. گفت: و آن چیست! گفت: از بیت المال می‌خورد، می‌بایست تا از کسب دست خود خوردی.

او گفت: بار خدایا؟! (۳) طریقی نه که من از کسب دست خود قوت خود و عیال خود بدست آرم. خدای تعالی آهن بر دست او نرم کرد و او را صنعت درع کردن بیاموخت. او درع می‌کرد، هر درعی به چهار هزار درم بفروختی چیزی به نفقه کردی و چیزی به صدقه بدادی و [۱۶-ر] گفتند: لا بل آن خود از معجزات او یکی بود.

أَنْ اعْمَلِ سَابِغَاتٍ، ای، و قلنا له ان اعمل سابغات، او را گفتم» (۴): بکن درعهای تمام بالا، فراخ. وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ، و در اینکه نظم که می‌کنی تقدیر کن. گفتند: معنی آن است که اینکه میخهای زره باریک مکن تا بنجنبد در مجری، و سطر مکن تا حلقه- نشکند. و گفتند: سرد، خود حلقه درع باشد، یعنی، اینکه حلقه‌ها به» (۵) یک شکل کن تا ملایم باشد. و درع داودی را خود میخ نبودی برای آن که آهن به دست او نرم بودی برهم فگندی و درهم» (۶) پیوستی، چون موم. اینکه قول عبد الله عباس است و ابن زید» (۷) و بعضی دیگر» (۸) گفتند: «سرد» مصدر است، من قولهم: سردت الکلام سردا، ای، نظمته نظما، و زره‌گر را زرّاد و سرّاد خوانند و درع کرده را، مسروده خوانند، قال الشاعر» (۹).

و علیهما مسرودتان قضاهما داود او صنع السّوابغ تبع

- (۱) - آج، لب: گذاردی.
- (۲) - دا، آج، لب: خصلت.
- (۳) - دا، آج، لب، افزوده: مرا.
- (۴) - دا، آج، لب: گفتیم.
- (۵) - دا: ندارد.
- (۶) - دا: از هم.
- (۷) - آج، لب، افزوده: و قال الشاعر: الا ابن ابی العاصی دلاص حصینة || اجاد المبتدی سردها فاذا لها [.....]
- (۸) - آج، لب: دیگر.
- (۹) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

صفحه : ۴۰

و نیز «خرز» (۱) را سرد گویند و درفش را که آلت خرز بود مسرد و مسراد گویند.
قال» (۲):

كما تابعت سرد العنان الخوارز

وَ اعْمَلُوا صَالِحًا، آنکه گفت داود را و قومش را که: عمل صالح کنی که من به آنچه شما می‌کنی. بینام، می‌بینم و می‌دانم. و مورد

او (۳) ترغیب باشد.

وَلِسَلِيمَانَ الرَّيْحِ، عَامَهُ قَرَأَ خَوَانَدَنَد: «الرَّيْحِ» منصوب علی تقدیر: و سَخَرْنَا لِسَلِيمَانَ الرَّيْحِ، مگر عاصم فی روایت اَبی بکر و المفضل عنه، که مرفوع خواندند، علی الابتداء، و خبره الجارّ مع المجرور (۴) المقدم علیه، و التقدیر: و الرَّيْحِ لِسَلِيمَانَ، ای، کاین له ثابت له. و «لام» تخصیص راست یعنی آن چیزها که رفت داود را بود، آنچه (۵) به سلیمان مختص بود باد بود که او را مسخر بود. غَدُوْهَا شَهْرٌ وَ رَوَاحُهَا شَهْرٌ. مفسران گفتند: از بامداد تا نماز پیشین یک ماهه راه برفتی و از نماز پیشین تا نماز شام یک ماه راه (۶)، در یک روز دو ماهه راه بیریدی بر بساط باد در آمدی و بساط او برگرفتی با لشکرگاه و لشکر به یک جای و هم چنین (۷) می بردی اینکه مقدار به اینکه مدت.

و هب متبه گفت (۸): در بعضی کتب خواندم که به ناحیت دجله نوشته‌ای دیدند بر سنگی نقش کرده که بعضی اصحاب سلیمان- علیه السلام- نوشته (۹) بودند، اما از انس و اما از جن: نحن نزلناه و ما بنیناه و مبتیا وجدناه و غدونا من اصطرخ (۱۰)، فقلناه و نحن رائحون منه ان شاء الله فبايتون بالشّام، گفت: ما به اینکه شهر فرود آمدیم و نه ما بنا کردیم، بل هم چنین یافتیم، و بامداد از اصطرخ (۱۱) [۱۶-پ]

بیامدیم و اینکه جا قیلوله کردیم و شب را- ان شاء الله- به شام باشیم.

حسن بصری گفت: چون سلیمان به عرض اسپان مشغول شد تا نماز دیگر از او فوت شد، او اسپان را پی کرد یا داغ سیل (۱۲) نهاد چنان که گفته شود- ان شاء الله-

(۱)- دا، آج، لب: خود.

(۲)- الشاعر شعر.

(۳)- دا: آن.

(۴)- دا: مع المجرور.

(۵)- دا: و آنچه.

(۶)- دا: را.

(۷)- دا، آج، لب: همچنین.

(۸)- دا: و هب گفت.

(۹)- دا: نبشته.

(۱۰-۱۱)- دا، آج، لب: اصطرخ.

(۱۲)- لب: سپید.

صفحه : ۴۱

خدای تعالی او را بدل آن به از آن داد مرکبی از باد که بامداد یک ماهه راه برفتی و نماز شام یک ماهه راه باز آمدی بامداد از ایلیا بیامدی به اصطرخ (۱) قیلوله کردی پس از نماز بیامدی نماز شام به کابل بودی.

ابن زید گفت: سلیمان- علیه السلام- مرکبی ساخته بود از چوپ او را هزار رکن بود بر هر رکنی هزار خانه بنا کرده بود که لشکر او از جن و انس آن جا بودندی در زیر هر رکنی هزار شیطان بود که آن مرکب برگرفتندی و برداشتندی از زمین، آنگه بادی نرم

بیامدی و یک ماهه راه بریدی تا به وقت قیلوله. آنکه فرود آوردی و آن- جا قیلوله کردندی و نماز دیگر بر گرفتی و یک ماهه راه بریدی آن جا که سلیمان فرمودی که مردم ولایت خبر داشتندی، سلیمان آن جا فرود آمده بودی بالشکر. روایت کرده‌اند که سلیمان- علیه السلام- بامداد از زمین عراق بیامد به مرو قیلوله کرد و نماز دیگر به بلخ کرد باز «۲» او را و لشکرگاه او را بر گرفتی و مرغان در هوا سایه بر ایشان گسترده. آنکه از بلخ به ترکستان آمده و از آن جا به چین رفت. آنکه بر ساحل دریا برفت آن جا که مطلع آفتاب است تا به زمین قندهار رسید، از آن جا به مکران رفت و به زمین پارس آمد و چند روز آن جا بود و از آن جا بامداد بر گرفت و به لشکر «۳» آمد و نماز شام به شام آمد به مدینه تدمر که شهر او بود. و چون بخواست رفتن شیاطین را بفرمود تا اینکه مدینه تدمر برای او بنا کنند به سنگ و ستونهای آن از رخام سپید و زرد بسازند و آن «۴»، آن است که نابغه جعدی در شعر خود بگوید:

الا «۵» سلیمان اذ قال الملئک له قم فی البریة فاحدها عن الفند

و خیس الجن فانی «۶» قد اذنت لهم بینون تدمر بالصفاح و العمد

و اصحاب اخبار گفتند: به زمین کسکر اینکه ابیات دیدند بر سنگی کنده، بعضی اصحاب سلیمان کرده بودند، و ابیات اینکه است:

و نحن و لا حول سوی حول ربنا نروح الی الأوطان من ارض تدمر

اذا نحن رحنا کان ریث رو [۱]

«۷» حنا مسیره شهر و الغدو لآخر

(۱)- دا، لب: اصطخر. [...]

(۲)- دا، لب: باد.

(۳)- دا: کسکر، که با توجه به تکرار همین مورد در چند سطر پایین تر بر متن راجح می نماید.

(۴)- دا: اینکه.

(۵)- دا: الآ.

(۶)- دا، لب: ائی.

(۷)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

صفحه : ۴۲

اناس شروا «۱» لله طوعا نفوسهم بنصر ابن داود النبی المطهر

لهم فی معالی الدین فضل و رأفة و ان نسبوا یوما فمّن خیر معشر

متی یرکبوا الرّیح» (۲) المطیعة اسرعت مبادرة عن شهرها لم نقصر

یظللهم» (۳) طیر» (۴) صفوفا» (۵) علیهم متی رفرفت من فوقهم لم تبتر

طیر صفوف، ای، صافون بالرفع اجود» (۶).

وَ أَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ، گفت: بگذاختیم برای او چشمه مس سه شبان روز» (۷) از معدن خود بیرون آمد بسیل، چنان که سیلاب آب آید. و اینکه به زمین یمن بود و آن چه امروز مردمان در دست می‌دارند» (۸) اصل همه از آن جاست که در عهد سلیمان بیرون آمد. وَ مِنَ الْجَنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ، گفت: و از جنیان بعضی بودند که در پیش او کار کردند به فرمان خدای، وَ مَنْ يَزِغُ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ، و هر کس که از جمله ایشان از فرمان او عدول کردی، ما او را عذاب دوزخ بچشانیم در آخرت. اینکه قول بیشتر مفسران است. بعضی دگر گفتند: اینکه عذاب در دنیا بود و آن چنان بود که خدای تعالی فرشته‌ای موکل کرده بود برای جنیان تازیانه‌ای از آتش به دست گرفته، هر کس که از فرمان سلیمان پای بیرون نهادی از آن تازیانه‌ای» (۹) بزدی او را بسوختی.

يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلٍ، می‌کردندی اینکه جنیان برای سلیمان آنچه خواستی از محرابها. گفتند: مراد به محارِب مساجد و قصور است» (۱۰). و محراب مقدم هر مسجدی و مجلسی و خانه‌ای باشد.

[کما قال عدی بن زید» (۱۱):

کدمی العاج فی المحارِب او کال ... بیض فی الرّوض زهره مستنیر

(۱) - دا: شرو.

(۲) - لب: یرکبوا ریح.

(۳) - دا: تظللهم.

(۴) - اساس: طیرا، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۵) - دا: طیر صفوف.

(۶) - اینکه عبارت در دا، آب و لب نیست.

(۷) - دا: شبا روز، لب: شبانه روز.

(۸) - دا: آنچه امروز در دست مردمان است. [...]

(۹) - دا، لب: از آن تازیانه یکی.

(۱۰) - دا: مساجد است و قصور.

(۱۱) - لب: علی بن زید.

رَبَّةٌ ﴿٢﴾ محراب اذا جئتها لم القها او ارتقى سلما

اراد غرفه او صومعه]

﴿٣﴾.

و تماثل جمع تمثال باشد، و هو تفعال من المثل و المثل، مراد ﴿٤﴾ صورت انگیخته است.

گفتند: بر تخت ملک او صورت هر سبعی و دده‌ای بکردندی هیبت را. گفتند:

برد و جانب سریر سلیمان دو شیر ساخته بودند جئان و بر [با]

لای آن دستهای سریر و کرکس ساخته بودند که چون سلیمان- علیه السلام- پای بر سریر نهادی، اینکه شیران دستها بگسترده‌ای تا او پای بر آن جا نهادی و بر سریر شدی. چون بنشستی آن کرکسان پرها درهم گسترده‌ای تا او را سایه کردی از آفتاب. و گفتند: چنان ساخته بود که جز سلیمان ندانستی که چگونه باید کردن تا دست آن شیران بر جای خود راست شود، چنان ﴿٥﴾ پای بروی توان نهادن.

چون بخت نصر از پس سلیمان بر بنی اسرائیل غالب شد خواست تا بر جای سلیمان بنشیند، علم آن ندانست، پای بر نهاد شیر دست بر آورد و بر ساق او زد و ساق او مجروح کرد او بیفتاد و از هوش بشد و آن سریر [١٧-پ] رها کرد و پس از آن کس نیارست و اختیار کرد ﴿٦﴾ که بر او ﴿٧﴾ شود.

اصحاب سیر گفتند: از جمله آنچه جئان برای سلیمان بنا کردند مسجد بیت المقدس بود و قصه او آن بود که اهل اخبار و سیر گفتند: خدای تعالی بر آل ابراهیم برکت کرد تا ایشان به کثرت به حدی رسیدند که عدد ایشان جز خدای ندانست. چون نوبت به داود رسید، داود پیغامبر بنی اسرائیل بود در عهد خود و ایشان هر روز زیادت ﴿٨﴾ بودند. و چون بسیار شدند، به کثرت عدد خود معجب شدند و تکبری در سر-

(١)- لب: الیمین.

(٢)- لب: و به.

(٣)- اساس، آب، و آج: افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(٤)- دا: مرد.

(٥)- دا: چنان که.

(٦)- دا، لب: نکرد.

(٧)- دا: بر آن جا.

(٨)- دا، لب: در زیادت.

صفحه : ۴۴

گرفتند و ظلم و معصیت آغاز کردند، خدای تعالی وحی کرد به داود، گفت: یا داود؟ من وعده دادم پدر شما را ابراهیم را که عدد فرزندان او در کثرت ﴿١﴾ به حدی رسانم که عدد ایشان کس نداند مگر من به آنچه او کرد از تسلیم فرزند به ذبح. چون به آن وعده وفا کردم و آن نعمت بسیار کردم بر شما ﴿٢﴾ نعمت مرا به کفران بدل کردند ﴿٣﴾ و در من عاصی شدند ﴿٤﴾ و بر سری عجب آوردند و

به کثرت فخر کردند و تکبر پیشه گرفتند» (۵).

اکنون بدان ای داود؟ که من قسم کرده‌ام که ایشان را ابتلا- کنم به یکی از سه چیز که عدد ایشان به آن کم شود و عجب از سر ایشان بشود. اکنون ایشان مخیراند از میان سه نوع بلا: اما قحط بر ایشان مسلط کنم سه سال، یا تخلیه کنم میان ایشان و دشمن سه سال (۶)، و اما طاعون بر ایشان مسلط کنم سه روز.

داود- علیه السلام- قوم را خبر داد و ایشان دلتنگ شدند و گفتند: یا رسول الله؟ تو اختیار کن برای ما، گفت: لا- بل اختیار با شماست. گفتند: ما طاعت قحط نداریم و با دشمن مقاومت نتوانیم کردن. آخر مرگ بر ما آسان‌تر باشد. ساز مرگ پیش گرفتند و دل بر مرگ نهادند و غسل بکردند و حنوط بر خود کردند و کفنها در پوشیدند و به صحرا رفتند و زنان و کودکان را با خود بردند و در خدای بنالیدند و تضرع کردند. و خروج ایشان به صعید بیت المقدس بود پیش از آن که بنای بیت المقدس کردند و مسجد او.

و داود- علیه السلام- به صحرا بیرون آمد خدای تعالی بر طاغیان طاعونی فرستاد و به یک روز چندان بمرند که به دو ماه دفن نتوانستند کردن. چون دیگر روز (۷) بود داود- علیه السلام- به صعید بیت المقدس آمد و روی بر خاک نهاد و صالحان بنی اسرائیل، و تضرع کردند و از خدای درخواستند تا طاعون از ایشان بر دارد و خدای تعالی رحمت کرد و دعای داود را اجابت کرد و عذاب از ایشان برداشت.

(۱)- لب: به کثرت.

(۲)- دا: و آن نعمت بر ایشان تمام کردم، لب: و آن نعمت بر شما تمام کردم.

(۳)- لب: کردید. [.....]

(۴)- لب: شدید.

(۵)- لب: گرفتید.

(۶)- دا، لب: سه ماه.

(۷)- دا: روز دیگر.

صفحه : ۴۵

جبرئیل آمد و گفت: بگو اینکه بندگان مرا تا در شکر بیفزایند که من به دعای تو طاعون از ایشان برداشتم [۱۸- ر] اکنون می‌فرماید که بر اینکه صعید مسجدی بنا کنی که شما و فرزندان شما در آن جا عبادت کنی و ذکر من کنی. چون خواستند تا به بنای مسجد مشغول شوند، مردی صالح از بنی اسرائیل آمد درویش تا ایشان را امتحان کند. گفت: مرا در اینکه جا حقی است و ملکی (۱) و شما را حلال نباشد که ملک من بی‌رضای من به مسجد کنی. گفتند: یا هدا؟ در زمین بسیار کسان‌اند که در اینکه جا حق است (۲) ایشان را و ایشان همه رها کردند و به خدای بخشیدند تو نیز ببخش، گفت: نبخشم که من محتاجم اگر خواهی از من بخری و اگر نخواهی غصب (۳) کرده باشی بر من. بر داود آمدند و او را خبر دادند. داود گفت:

بروی رضای او طلب کنی و بی‌رضای او ملک او بدست مگیری. آمدند و قرار بها دادند چندان که بها می‌فروندند او می‌گفت: ندهم و بیشتر خواهم. به صد گوسپند (۴) بخواستند و به صد گاو کردند و به صد شتر کردند، رضا نداد، تا گفتند (۵): هم چندان که مساحت آن است بستانی پر درختان زیتون بدهیم، هم رضا نداد تا بهای به جایی رسانید (۶) که گفتند: دیواری گرد اینکه

جایگاه «۷» بر آریم و پر از سیم کنیم و به تو دهیم.

گفت: اکنون راضی شدم. چون بدید که ایشان دل بر آن راست کردند، گفت:

نخواهم و به یک جو «۸» طمع نکنم و آن زمین خدای را دادم و غرض من امتحان شما بود تا شما در اینکه کار جدّ خواهی کردن یا نه؟ و در خبر هست که داود گفت: اگر مرا خویشتن به مزد به تو باید دادن کار می‌کنم و مزد با تو می‌دهم تا آن گه که خوشنود شوی. مرد گفت: یا نبی‌الله! تو از آن بزرگوارتری که من «۹» به مزد دهم و من اینکه زمین خدای را دادم حکم تو راست.

آنکه آغاز بنای مسجد کردند. داود- علیه السلام- سنگ بر پشت گرفته می‌آورد و

(۱)- دا، لب: حقی و ملکی هست.

(۲)- لب: بسیار کس را حق هست.

(۳)- لب: غضب.

(۴)- آج، لب: گوسفند.

(۵)- آج، تابها به جایی رسید که گفتند، تا به جایی رسید که گفتند.

(۶)- دا: رسانیدند.

(۷)- دا: جای.

(۸)- دا: و به جوی.

(۹)- دا، آج، لب، افزوده: تو را.

صفحه : ۴۶

صالحان بنی اسرائیل هم چنین، تا دیوار مسجد قامه «۱» مردی بر آوردند. خدای تعالی وحی کرد به داود و گفت: نصیب تو از بنای مسجد مقدّس همین است، رها کن که تو را پسری باشد سلیمان نام، او سلیم القلب باشد و بر دست او هیچ خون ریخته نشده- باشد تمامی اینکه مسجد بر دست او باشد. و ذکر وصیت او در عقب تو بماند. داود- علیه السلام- در آن جا نماز می‌کرد و صالحان بنی اسرائیل و داود در اینکه وقت صد و- بیست و هفت ساله بود چون سالش صد و چهل شد او را وفات آمد و سلیمان بر جای او بنشست و خدای تعالی وحی کرد به او و گفت: تو را اینکه مسجد تمام باید کردن.

جن- و انس و شیاطین را جمع کرد و عمل از «۲» میان ایشان ببخشید و هر یکی را از ایشان آنچه لایق کار او بود با او گذاشت. شیاطین را بفرستاد تا هر کجا سنگی [۱۸- پ]

سپید «۳» پهن بود از رخام و جز رخام، تحصیل کردند و آن بر دوازده چشمه بنهادند «۴» به عدد اسباط بنی اسرائیل.

چون شهرستان بنا کردند و از آن فارغ شدند آغاز بنای مسجد کردند. سلیمان- علیه السلام- جئیان را بفرستاد تا زر و سیم و جواهر «۵» از درّ و یاقوت و زبرجد و انواع طیب از مشک و عنبر و کافور چندانی جمع کردند که در عدد نیامد. آنکه صنّاع را بخواند از هر نوع و بفرمود تا آن جواهر بسفتند و بسودند و مرّع بکردند و مدور و مطّول دشخوار بود بر ایشان «۶» تعاطی آن از صلابت و سختی. و سلیمان- علیه السلام- گفت جئیان را: هیچ تدبیر دانی که اینکه صلابت از اینکه جوهر «۷» برود و آسان شود تراشیدن آن و سفتن «۸»! گفتند: یا رسول الله! در میان ما هیچ کس نیست که اینکه معنی بهتر از صخر داند و او از جمله محبوسان است در زندان تو. بفرمای تا او را بیارند که گمان چنان است که او داند.

سلیمان- علیه السلام- پاره‌ای مس بگرفت و نگین خود بر آن جا نهاد مهر را «۹»، و

-
- (۱)- دا، آج، لب: قامت. [...].
 (۲)- دا، آج، لب: عمل آن.
 (۳)- لب: سفید.
 (۴)- دا: نهاد، آج، لب: بنهاد.
 (۵)- دا، آج، لب: انواع جواهر.
 (۶)- دا، بر ایشان دشخوار بود.
 (۷)- دا، آج، لب: جواهر.
 (۸)- دا: تراشیدن و سفتن آن.
 (۹)- دا: بر آن جا مهر نهاد، آج، لب: مهر بر آن جا نهاد.

صفحه : ۴۷

برای جنیان مهری «۱» بر آهن نهادی و برای شیاطین بر مس. و حق تعالی چنان ساخته بود که هر ماردی و بی فرمانی که مهر سلیمان دیدی در حال مسخر و منقاد شدی.

چون رسول برفت و مهر ببرد و او مهر بدید، گردن نهاد. و او در بهری جزیره‌ها بود «۲» برخاست و با رسولان سلیمان بیامد و پیش سلیمان رفت «۳». سلیمان رسولان را پرسید که: اینکه عفریت در راه چه گفت: و چه کرد! گفتند: یا رسول الله؟ هیچ نگفت: جز آن که گاه‌گاه بخندیدی. سلیمان- علیه السلام- او را پیش خواند و گفت: راضی نه‌ای به عصیان و طغیان ما «۴». چون رسولان من آمدند از ایشان بخندیدی و بر مردمان فسوس «۵» داشتی. صخر گفت: یا رسول الله؟ من از ایشان فسوس «۶» نداشتم و لکن در راه چند عجب دیدم. از آن بخندیدم. گفت: و آن چه بود!

گفت: مردی را دیدم بر کناره جوی «۷» و شتری را آب می‌داد و سبویی داشت تا آب بر گیرد و به خانه برد. حاجتی پیش آمد او را، و کس نبود که شتر و سبوی به او سپارد. شتر را در دسته سبوی بست و او برفت به قضای حاجت، گمان برد که آن بستن او شتر را در سبوی بدارد «۸». شتر سر «۹» بکشید و سبوی «۱۰» بشکست و برفت. مرا از حماقت «۱۱» او خنده آمد. از آن جا بیامدیم به مردی رسیدیم که موزه‌ای می‌نمود «۱۲» موزه‌دوزی را، او را «۱۳» می‌گفت: اینکه موزه چنان خواهم که چهار سال بماند. مرا از عقل او خنده آمد که او بر خود اعتماد یک روزه نداشت و امید چهار ساله در پیش - [۱۹-ر]

گرفته بود. از آن جا برفتیم «۱۴» پیر زنی را دیدم «۱۵» که کهانت و فال‌گویی می‌کرد و مردمان را از غیب خبر می‌داد و از احوال ایشان و اخبار «۱۶» غایبات و حکم

-
- (۱)- دا، آج، لب: مهر.
 (۲)- دا، آج، لب: محبوس بود.
 (۳)- دا: و با رسولان سلیمان پیش سلیمان رفت.
 (۴)- دا: تا.

- (۵) - آج، لب: افسوس.
- (۶) - دا: افسوس. [.....]
- (۷) - دا، آج: کنار جویی.
- (۸) - دا: آن بستن او شتر را بدارد، آج، لب: آن بستن شتر را بدارد.
- (۹) - آج، لب: آن را.
- (۱۰) - دا: سبوی.
- (۱۱) - آج، لب: آن حماقت.
- (۱۲) - دا، آج، لب: می فرمود.
- (۱۳) - دا: و او را.
- (۱۴) - آج، لب: برفتم.
- (۱۵) - دا: دیدیم.
- (۱۶) - آج، لب: حکم.

صفحه : ۴۸

نجوم و آن جا که او نشسته بود، گنجی نهاده بود و او به طمع محقری که از ایشان بستاند «۱»، دروغ می گفت و نمی دانست که در زیر پای او گنج «۲» نهاده است و مرا از آن عجب آمد بخندیدم.

از آن جا برفتم به شهری رسیدم مردی را دیدم که او را رنجی بود، پیاز بخورد، بهتر شد. بنشست و طبیعی پیشه گرفت هر کس که به او آمد و از رنجی و دردی بنالید، او را پیاز فرمود، از آن بخندیدم.

از آن جا به بعضی بازارها برسیدم «۳» سیر «۴» دیدم که می پیمودند به چهار یک و بگراف «۵» زیادت می کردند- و از آن نافع تر هیچ نیست- و بلبل «۶» می دیدم که می سختند و در او مناقشه می کردند. و آن زهری است از جمله زهرها. از آن جا به مجمعی رسیدم که جماعتی در آن مجمع بسیاری «۷» دعا بکردند و تضرع و زاری، و از خدای رحمت خواستندی. ملال آمد ایشان را برخاستند و برفتند گروهی دیگر آمدند و بنشستند رحمت فرود آمد به اینان رسید و ایشان محروم ماندند از حکم قضا و قدر، مرا عجب آمد بخندیدم.

سلیمان گفت: یا صخر در اینکه گشتن تو در اینکه بر و بحر چیزی دانی که اینکه جواهر نرم شود به او «۸»، خوار باشد تراشیدن و سفتن «۹»! گفت: بلی یا رسول الله سنگی است سپید آن را میامور «۱۰» خوانند و نمی دانم که به کدام معدن باشد و از مرغان هیچ مرغ پر حيله تر از عقاب نباشد. بفرمای تا صندوقی از سنگ بتراشند و بچگان عقاب را در او کنند پیش او و سر او «۱۱» ببندند چنان که عقاب ره نیابد بر بچگان که او برود و آن سنگ حاصل کند برای آن تا اینکه صندوق سفته کند و به بچگان رسد.

سلیمان- علیه السلام- بفرمود تا عقابی را بگرفتند با بچگان در صندوقی کردند

(۱) - دا، آج، لب، افزوده: آن.

(۲) - دا، آج، لب: گنجی.

(۳) - دا: رسیدیم، آج، لب: رسیدم.

(۴) - دا: شیر. [.....]

- (۵) - دا، آج، لب، افزوده: بر آن.
 (۶) - دا: بلبل یا پلیل.
 (۷) - دا، آج، لب: بسیار.
 (۸) - دا، آج، لب: به او و.
 (۹) - دا: سفتن آن، آج، لب: سفتن او.
 (۱۰) - دا: میاموز.
 (۱۱) - دا، آج، لب: آن.

صفحه : ۴۹

سنگین، یک شبان روز. آنکه عقاب را رها کردند و بچگانش را آن جا «۱» باز گرفتند.
 عقاب برفت از پس یک شبان روز باز آمد و آن سنگ را بیاورد و بر آن صندوق سنگین زد و بسفت و بنزدیک بچگان رفت. به دگر نوبت «۲» - علیه السلام - جماعتی جنیان را با عقاب بفرستاد تا از آن جای آن سنگ بیاوردند به مقدار حاجت، و آن الماس است که تا به امروز مردم به کار می‌دارند در نقش کردن نگین‌ها و سفتن جوهرها.
 آنکه «۳» - علیه السلام - مسجد بیت المقدس بنا کردند «۴» به رخام سپید و زرد و سرخ [۱۹-پ] و ستونهای رخام، الواح یاقوت و زبرجد در او نشانده و دیوارها و سقف او مرصع کرد «۵» به جواهر و مروارید و یاقوت و فیروزه «۶». و بوم او و فرش او از فیروزه «۷» ساخت تا چنان ساخت که بر روی زمین خانه‌ای نبود از آن نیکوتر. چون شب در آمدی از نور آن جواهر چنان روشن بودی که به چراغی «۸» حاجت «۹» نمودی.
 چون تمام کرده بود احبار «۱۰» بنی اسرائیل را بخواند و ایشان را گفت: اینکه را «۱۱» برای خدای بنا کرده‌ام تا در او عبادت کنند و آن روز که آن تمام شد آن روز را عید گرفتند.
 و گفتند از اعاجیب آن چه سلیمان کرد در بنای بیت المقدس آن بود که خانه‌ای بساخت و دیوارهای او سبز کرد و افروخته «۱۲» و روشن چنان که روی در او بدیدندی.
 چون مرد پارسای پرهیزگار در او شدی و در آن دیوار نگریدی، خیال او و روی «۱۳» خود در او سپید دیدی. و چون فاجر «۱۴» بی سامان کار در او شدی خیال روی خود در او سیاه دیدی، تا به آن سبب بسیار کسان از فسق و معصیت باز ایستادند و ایشان را لطف شد.

- (۱) - دا: ندارد، آج، لب: بچگانش از آن جا.
 (۲) - دا، آج، لب، افزوده: سلیمان.
 (۳-۴) - دا، آج، لب: کرد.
 (۵) - دا: مرصع به جواهر، آج، لب: مرصع کرده به جواهر.
 (۶) - دا، ندارد.
 (۷) - دا: پیروزه.
 (۸) - دا، آج، لب: به چراغ. [.....]

- (۹) - آج، لب: احتیاج.
 (۱۰) - دا، آج، لب: اختیار.
 (۱۱) - دا، آج، لب: که اینکه.
 (۱۲) - دا: فروخته.
 (۱۳) - دا، آج، لب: خیال روی خود.
 (۱۴) - دا، آج، لب: مرد فاجر.

صفحه : ۵۰

و از «۱» عجایب او آن بود که در زاویه‌ای از زوایای «۲» مسجد عصای آبنوس نهاده بود که چون یکی از اولاد پیغامبران دست در او مالیدی هیچ رنج نبودی او را و اگر کسی بودی که دعوت کردی که از ایشان است و نبودی، دست در او زد، دستش بسوختی. اینکه و مانند اینکه که خارق عادت باشد از فعل خدای بود بر سیل معجز سلیمان - علیه السلام. گفتند: بیت المقدس با اینکه مسجد هم بر اینکه هیأت بود تا روزگار بخت نصر که او بیامد و بیت المقدس خراب کرد و مسجد بشکافت و جواهر «۳» که در او بود برگرفت و با عراق برد که دار الملک او بود.

سعید بن المسیب گفت: چون مسجد تمام کرد بفرمود تا درهای مسجد ببستند، بسته شد، چون خواستند تا بگشایند نتوانستند تا سلیمان را وحی آمد که بر خدای سوگند ده به نماز پدرت داود تا درها گشاده شود. هم چنان کرد و درها گشاده شد و سلیمان - علیه السلام - هزار ده مرد را از عتباد بنی اسرائیل نصب کرد تا در بیت المقدس عبادت می کردند. پنج هزار به روز و پنج هزار به شب.

فذلک قوله: یَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلٍ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ، گفتند: «محاریب»، مسجد بیت المقدس است، و تمائیل، فریشتگان و صالحان تا ایشان به مشاهدت آن به صلاح «۴» نزدیک تر باشند. و «جفان»، جمع جفنه، و جفنه کاسه بزرگ باشد، کالجواب، چون حوض های آب که [۲۰- ر] یجبی فیها الماء، ای، یجمع «۵». [قال الاعشى، شعر:

تروح علی آل المحلق جفنه کجاییه الشیخ العراقی «۶» تفهق
 و قال آخر، شعر:

فصبحت جاییه صهارجا کانه جلد السماء خارجا [۷]

- (۱) - آج، لب: و دیگر از.
 (۲) - کذا در اساس و آب، ازوایا/ از زوایا، با ادغام دو حرف همجنس.
 (۳) - دا، آج، لب: جواهری.
 (۴) - دا: تا ایشان را آن به صلاح.

(۵) - دا: یحیی فیها الماء، ای، یجمع.

(۶) - آج، لب: لجاسیة العرافتی.

(۷) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

صفحه : ۵۱

حسن بصری گفت: جنیان برای سلیمان از سنگ کاسه‌ها کردند، هر یکی چند حوض شتران که گرد یک «۱» جفنه هزار مرد بنشستندی.

وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ و دیگرها که از جای نقل نشایستی کردن، پیوسته بر بار بودی و فرو نگرفتندی هرگز. و «راسیات»، ثابتات باشد من رسا، اذا ثبت. و از اینکه جا کوه‌ها را رواسی خوانند که از جا بنجنبند «۲». گفتند: اینکه جفان و قدور در یمن بود «۳». اَعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ، گفت: عمل صالح کنی ای آل داود بر سیل شکر، و نصب او «۴» مفعول له است دون مفعول به. و قَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِي الشُّكُورُ، آنکه گفت:

از بندگان من کم‌اند که شکر کنند. جمله قرآ به فتح «یا» خواندند از عبادی، مگر حمزه که او به ارسال «یا» خواند. گفتند: داود- علیه السّلام- ساعات شب و روز بر آل خود مقسم کرده بود بر عبادت، هیچ وقت از اوقات نگذشتی بر ایشان و الا جماعتی از ایشان در عبادت بودندی.

قوله: فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ- الآية، حق تعالی گفت: ما مرگ قضا کردیم بر سلیمان- علیه السّلام.

مفسران گفتند: سلیمان را- علیه السّلام- عادت بودی که یک ماه و دو ما [ه]

و کمتر و بیشتر در بیت المقدس [رفتی]

«۵» برای عبادت، و کس را به خود راه ندادی و طعام «۶» و شرابی که او را به آن حاجت بودی بر وجه قناعت بر گرفتی و هر وقت

که «۷» او در بیت المقدس شدی درختی دیدی نورسته، گفتی: ای درخت؟ نام تو چیست!

گفتی: نام من فلاخن چیز. گفتی: تو چه کار را شایستی! گفتی: فلان کار را. بفرمودی تا ببریدندی و برای آن کار ذخیره کردندی. تا آن سال که فرمان یافت در مسجد شد درختی دید رسته. گفت: یا درخت؟ تو چه درختی و نام تو چیست! گفت: خرّوبه.

گفت: تو را چرا خرّوبه خوانند، گفت: برای آن که در رستن من خراب

(۱) - آج، لب: که در یک. [...].

(۲) - دا، آج، لب: از جای نجنبند.

(۳) - دا، افزوده: و در خبر است که هر روز در مطبخ سلیمان چهل هزار گاو خرج شدی، بیرون از دگر حیوانات از گوسپند و بره و انواع مرغان.

(۴) - دا، آج، لب، افزوده: بر.

(۵) - اساس و آب: ندارد، با توجه به دیگر نسخه‌ها افزوده شد.

(۶) - دا، آج، لب: طعامی.

(۷) - دا: هر گه که.

صفحه : ۵۲

بیت المقدس است. سلیمان- علیه السلام- اندیشه کرد و گفت: اینکه خبر مرگ من است که با من دادند. چه تا من زنده باشم کس بیت المقدس را خراب نتواند کردن.

بفرمود تا بکنند و در دیوار بستی از آن او بنشانند. آنکه گفت: بار خدایا؟ چون وقت مرگ من در آید خبر مرگ من بر جنیان بیوشان تا مردمان بدانند که جنیان غیب ندانند. چه جنیان دعوی علم غیب کردند و کھانت. آنکه در محراب رفت تا نماز کند «۱»، ملک الموت بیامد و جان او برداشت. او تکیه کرده بود بر عصا «۲».

ابن زید گفت: سلیمان ملک الموت را پیش از آن گفته بود که: چون مرا اجل نزدیک رسد مرا خبر ده به چند روز پیش، چون [۲۰-پ]

وقت مرگ او در آمد، ملک الموت بیامد و گفت: یا سلیمان؟ از عمر تو یک ساعت بیش نماند. او شیاطین را بخواند و گفت: برای من کوشکی کنی از آبگینه، که من در آن جا شوم مردمان را بینم و ایشان مرا بینند «۳» در حجاب باشم از ایشان و آن حجاب منع نکند از آن که مرا بینند، هم در اینکه حال در اینکه جای که من ایستاده‌ام گرداگرد من، و آن را درمسازی «۴». ایشان آنچه او خواست بکردند به یک ساعت «۵»، او بر پای ایستاده بود و نماز می کرد «۶»، ملک الموت آمد و جان او برداشت و او بر عصا تکیه کرده.

و روایتی «۷» دیگر آن است که او قوم را گفت: اینکه ملک به اینکه صفت که خدای مرا داد، یک روز در او نیاسودم فردا می خواهم تا یک ساعت بیاسیم و یک فردای صافی بر من بگذرد بی کدورت «۸» از بامداد تا به شب. گفتند: فرمان تو راست. چون دگر روز بود در کوشک رفت و مردم را منع کرد از آن که در پیش او شوند و درها بفرمود تا بیستند تا آن روز چیزی نشود «۹» که دلتنگ شود. چون در کوشک شد عصا «۱۰» بدست داشت بر آن عصا تکیه کرد و در مملکت خود نظاره می کرد. نگاه کرد برنایی را دید از پیش او ایستاده. او را گفت: السلام علیک یا سلیمان؟ گفت:

-
- (۱)- دا، آج، لب: و نماز می کرد.
 - (۲)- دا، آج، لب: و او تکیه کرده بر عصا.
 - (۳)- آج: نینند.
 - (۴)- دا، آج، لب: مسازید.
 - (۵)- دا: به یک ساعت بکردند.
 - (۶)- دا: و او بر پای ایستاده نماز می کرد.
 - (۷)- دا، آج، لب: و روایت.
 - (۸)- دا: کداره، آج، لب: کدورت. [...]
 - (۹)- دا، آج، لب: نشنود.
 - (۱۰)- دا، لب: عصای، آج: عصایی.

صفحه : ۵۳

و عليك السلام، چگونه در اینکه کوشک آمدی و من فرموده‌ام بواب و حجاب را تا کس را در اینکه جا رها نکنند» (۱)، تو از من نترسی که بی‌اذن من در کوشک من آیی» (۲)! گفت:

بدان که من آنم که هیچ دربان و حاجب مرا منع نکند و از هیچ پادشاه نترسم و رشوت نپذیرم و من اینکه جا بی‌دستوری نیامدم. گفت: که «۳» دستوری داد! گفت: خداوند کوشک. سلیمان بدانست که او ملک الموت است. گفت: همانا تو ملک الموتی! گفت: آری. گفت: چه کار را آمده‌ای! گفت: آمده‌ام تا جانت بردارم. گفت:

یا ملک الموت؟ من در همه عمر خود اینکه یک امروز خواسته‌ام تا صافی باشد مرا از کدارت و در او دل‌تنگ نشوم. ملک الموت گفت: یا سلیمان؟ تو چیزی خواسته‌ای در دنیا که خدای نیافریده است، و آن روزی است چنین که تو گفتی و فرمان خدای را مردی نیست، به قضای او راضی باشد. گفت: ای و الله به قضای او راضی شده‌ام» (۴).
ملک الموت قبض روح او کرد و او بر پای ایستاده و بر عصا تکیه کرده.

مدتی دراز بر اینکه بر آمد و سلیمان از کوشک بیرون نمی‌آمد و جن و انس هر یکی بر سر آن کار بودند که سلیمان ایشان را فرموده بود. و خدای تعالی درخت سنب «۵» را بفرستاد تا عصای او «۶» سوراخ کرد، عصا بشکست [۲۱- ر] و سلیمان بیوفتاد» (۷).

یک روز دو شیطان با یک دیگر گفتند: از ما هر دو کی دلیرتر است که در اینکه کوشک شود و بنگرد تا سلیمان چه «۸» می‌کند! و خدای تعالی عادت چنان رانده بود که هر شیطانی که گرد سلیمان گشتی یا پیرامن او شدی بسوختی. یکی گفت از ایشان که من بروم بنگرم، بیشتر از سوختن نخواهد بودن. به کوشک در آمد آواز سلیمان نشنید. اندک اندک پیش می‌رفت تا بنگرید سلیمان افتاده بود. نزدیک سلیمان شد نسوخت. بیشتر شد بنگرید «۹» سلیمان مرده بود. بیرون آمد و مردم را خبر داد

(۱) - آج، لب: نگذارند.

(۲) - دا: به کوشک من در آیی، آج، لب: به کوشک من در آمدی.

(۳) - دا: که تو را، آج، لب: تو را که.

(۴) - آج، لب: شدم.

(۵) - آج، لب: درخت سم.

(۶) - آج، لب: او را.

(۷) - دا، آج، لب: بیفتاد.

(۸) - دا: چی.

(۹) - دا: که بنگرید.

صفحه : ۵۴

از مرگ سلیمان. مردم در رفتند و بدیدند و عصای سلیمان برداشتند و بدیدند «۱» درخت سنبه خورده بود، ندانستند که او چندگاه است تا مرده است. درخت سنبه «۲» را بگرفتند و بر عصا نهادند یک شبان روز «۳»، تا مقداری از آن عصا بخورد آنگه بر آن حساب کردند، چون بنگریدند یک سال بود تا سلیمان مرده بود.

و قول درست آن است که خدای تعالی خواست تا معلوم کند خلقان را که جنیان در آن که گفتند ما غیب دانیم دروغ گفتند.

سلیمان را کوشکی بود از بلور که او در آن جا شدی. مردم او را دیدندی و او مردم را دیدی در آن «۴» کوشک ایستاده بود بر عصا تکیه کرده. ملک الموت آمد و گفت: یا سلیمان؟ اجابت کن دعوت خدای را. او گفت: یا ملک الموت؟ مهلتی ده مرا تا مطالعه‌ای کنم احوال خود را و احوال لشکر را. گفت: دستوری نیست. گفت: چندان که احوال خود را مطالعه کنم. گفت:

دستوری نیست. تا به آن جا رسید که گفت: چندانی رها کن تا از پای فرو نشینم.

گفت: دستوری نیست. همچنان بر پای ایستاده جانش بر گرفت و او بر عصا تکیه کرده. و او جنیا «۵» را هر یکی را به کاری فرو داشته بود ایشان آن کار می‌کردند و در سلیمان می‌نگریدند و ندانستند که او مرده است. تا یک سال بر آمد بعد «۶» از یک سال درخت سنبه بیامد و عصای او بسفت. چون ثقل سلیمان به عصا رسید، عصا بشکست و سلیمان بروی در آمد، مردم بدانستند که سلیمان مرده است و یک سال است تا مرده است و جنیان غیب نمی‌دانند، چه اگر دانستندی در آن عذاب نماندندی.

و در مصحف عبد الله عباس «۷» چنین است: فمکثوا یدأبون له من بعد موته حولا كاملا فایقن الناس ان الجن کانوا یكذبونهم و لو انهم علموا الغیب لعلموا بموت سلیمان و لم یلبثوا «۸» فی العذاب سنه.

فذلک قوله: ما دلّهم علی موته إلا دابته [۲۱-پ]

الأرض تأکل منسأته»

(۱)- دا، آج، لب: بنگریدند.

(۲)- دا: درخت سنب، آج، لب: درخت سم.

(۳)- دا: شباروز، آج، لب: شبانه روز. [.....]

(۴)- دا: او در آن، آج، لب: و در آن.

(۵)- جنیا/ جنیان، دا: جنیان، آج، لب: و آن جنیان.

(۶)- دا: پس.

(۷)- دا، آج، لب: عبد الله مسعود.

(۸)- اساس: تلبثوا، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۵۵

و المنسأة، العصاء لأن بها ینسی الإبل ای تزجر «۱» و توخر. قال طرفه «۲»:

أمون «۳» كألواح الإران نسأتها «۴» علی لاحب كأنه ظهر برجد

ای سقتها «۵». و بیشتر قرآ مهموز خواندند و ابو عمرو و مدنیان بی همزه خواندند و هر دو لغت است. و قال الشاعر فی الهمزة «۶»:

ضربنا بمنسأة وجهه فصار بذلک مهینا ذلیلا

و قال آخر فی ترک الهمزة «۷»:

اذا دبت «۸» علی المنساء من کبر فقد تباعد عنک اللّهُ «۹» و الغزل

فلما حرّ، چون سلیمان به روی در آمد، تَبَيَّنَتِ الْجِنَّةُ جِنَّانِ بدانستند که اگر ایشان غیب دانستندی مدّتی در عذاب و رنج و تکلیف نماندندی. و محلّه «ان» مع الفعل نصب است «۱۰» بوقوع الفعل علیه.

اهل تاریخ گفتند: عمر سلیمان پنجاه و سه سال بود و مدّت ملکش چهل سال بود و به سیزده سالگی پادشاه شد و به سال چهارم از ملکش ابتدا کرد به بنای بیت المقدّس.

قوله: تعالی:

[سوره سبا (۳۴): آیات ۱۵ تا ۳۳]

[اشاره]

لَقَدْ كَانَ لِسَيِّبٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جِئَانِ عَن يَمِينٍ وَ شِمَالٍ كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ وَ اشْكُرُوا لَهُ بَلَدَهُ طَيِّبَةً وَ رَبُّهُ غَفُورٌ (۱۵) فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِم سَيْلَ الْعَرِمِ وَ بَدَلْنَاهُم بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلِ خَمْطٍ وَ أَثْلِ وَ شَىءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ (۱۶) ذَلِكُمْ جَزَيْنَاهُم بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ (۱۷) وَ جَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقَرَى اللَّيْلِ بَارَكْنَا فِيهَا قَرْيَةً ظَاهِرَةً وَ قَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سَيَّرُوا فِيهَا لَيْلِي وَ أَيَّاماً آمِنِينَ (۱۸) فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِد بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَ مَرَقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (۱۹) وَ لَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمُ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ (۲۰) وَ مَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِم مِّن سُلْطَانٍ إِلَّا لِيَعْلَمَ مَن يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنهَا فِي شَكٍّ وَ رَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ (۲۱) قُل ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِن دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ وَ مَا لَهُمْ فِيهَا مِن شِرْكٍَ وَ مَا لَهُ مِنْهُمْ مِّن ظَهِيرٍ (۲۲) وَ لَا تَتَّبِعِ الشَّفَاعَةَ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَن أذِنَ لَهُ حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَن قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ (۲۳) قُل مَن يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَ إِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۲۴)

قُل لَا تَسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَ لَا نَسْأَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۲۵) قُل يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبَّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَ هُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ (۲۶) قُل أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲۷) وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۲۸) وَ يَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۲۹)

قُل لَّكُمْ مِيعَادٌ يَوْمَ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَ لَا تَسْتَفِدُّونَ (۳۰) وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَن نُّؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَ لَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتَضَعِفُوا لِّلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ (۳۱) قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِّلَّذِينَ اسْتَضَعِفُوا أَن نَّحْنُ صِدْدَانَاكُمْ عَنِ الْهُدَىٰ بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ (۳۲) وَ قَالَ الَّذِينَ اسْتَضَعِفُوا لِّلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَن نَّكْفُرَ بِاللَّهِ وَ نَجْعَلَ لَهُ أَندَادًا وَ أَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ وَ جَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۳۳)

[ترجمه]

بود قوم سبا را در خانه‌هاشان حجتی دو بوستان از راست و چپ بخوری از روزی خدایتان و شکر کنی «۱۱» او را شهر «۱۲» خوش و خدایی آمرزنده.

برگردیدند «۱۳» بفرستادیم «۱۴» بر ایشان رود «۱۵» آن وادی

- (۱) - آج، لب: یزجر.
- (۲) - آج، لب، افزوده: شعر.
- (۳) - آج، لب: اموج.
- (۴) - آج، لب: ناتها.
- (۵) - اساس: سقیتها، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.
- (۶) - دا: قال الشاعر، شعر، آج، لب: فی الهمز، شعر.
- (۷) - دا، افزوده: شعر.
- (۸) - آج، لب: ذنبت.
- (۹) - آج، لب: عند الهوی. [.....]
- (۱۰) - دا: التصب.
- (۱۱) - دا: سپاس داری کنی.
- (۱۲) - دا: شهری.
- (۱۳) - دا: روی بگردانیدند.
- (۱۴) - دا: فرو فرستادیم.
- (۱۵) - دا: سیلاب.

صفحه : ۵۶

و بدل کردیم ایشان را به دو بستان «۱» دو بستان خداوند میوه اراک «۲» و شورگز و چیزی از سدر اندک. آن پاداشت دادیم ایشان را به آن کفر که کردند «۳» و پاداشت دهند الّا کفران بکردند آن را «۴»! و کردیم میان ایشان و میان آن شهرها «۵» که برکه - کردیم در آن ده‌های پیدا و بیندختیم در آن جا رفتن، روی «۶» در او شب‌ها و روزها ایمن «۷».

[۲۲- ر]

گفتند: خدای ما؟ دور کن میان سفر ما و بیداد کردند «۸» بر خود کردیم ایشان را حدیث‌ها عبرت و پیراگندیم ایشان را هر پیراگندنی، در اینکه دلایلی هست هر صبر کننده‌ی شکر کننده‌ای «۹» را.

راست کر [د]

بر ایشان ابلیس گمانش پی او گرفتند «۱۰» مگر گروهی از گرویدگان.

نمود او را بر ایشان هیچ حجتی مگر تا بدانیم آن را بگردد «۱۱» به سرای باز پسین از آن که او از آن در گمان است، و خدای تو بر همه چیزی نگهبان است.

بگو: بخوانی آنان را که

(۱) - دا: دو بستان ایشان.

- (۲) - دا: خمط، آج، لب: با خار.
 (۳) - دا: بدانچه کافر شدند.
 (۴) - دا: و هیچ پاداشت دهند مگر کفران کننده را!
 (۵) - دا: دیهها.
 (۶) - دا: و گفتیم بروی.
 (۷) - دا: امن.
 (۸) - دا: ظلم کردند. [.....]
 (۹) - دا: سپاس دارنده.
 (۱۰) - دا: پسر وی کرد او را.
 (۱۱) - دا: تا بدانیم که کی بگردد.

صفحه : ۵۷

دعوی کردی جز خدای، نتوانند به سنگ مورچه خرد در آسمانها و نه در زمین و نیست ایشان را در آن هر دو از انبازی «۱» و نیست او را از ایشان هیچ یآوری «۲».
 و سود ندارد خواهش کردن بنزدیک او الا آن را که دستوری دهند او را تا آن گه که ترس ببرند از دلهای ایشان، گویند: چه گفت خدایتان! گویند: حق و او بزرگوار و بزرگ است «۳».
 بگو: که «۴» روزی می دهد شما را از آسمان و زمین! بگوی: خدای، و ما یا شما بر ره راستیم یا در گمراهی آشکارا.
 بگو: نپرسند ما را از آن جرم که ما کردیم و نپرسند شما را از آنچه شما کنی.
 بگو: جمع کند میان ما خدای ما پس حکم کند میان ما به راستی، و او حاکمی داناست «۵».
 [۲۲- پ]

بگو: بنمای به من آنان را که درو رسانیدی «۶» به او انبازانی برگشت «۷» بل اوست خدای قوی و محکم کار. و نفرستادیم تو را الا بازدارنده‌ای مردمان را مژده دهنده و ترساننده «۸»، و لکن بیشترین مردمان ندانند. گویند: کی خواهد بودن اینکه وعده اگر شما راستیگری! بگو شما را نوید

(۱) - دا: هیچ انبازی.

(۲) - دا: یاری.

(۳) - دا: بزرگوارتر است و بزرگ.

(۴) - دا: کیست که.

(۵) - دا: حکم کننده‌ای است دانا.

(۶) - آب، دا: در رسانیده‌ای.

(۷) - کذا در اساس و آب، دا: باز ایستی، ظ: پر گست.

(۸) - دا: بشارت دهنده و بیم کننده.

صفحه : ۵۸

روزی است که از پس نمانی «۱» از او یک ساعت و نه فرا پیش شوی.

و گفتند آنان که کافر شدند:

نگرویم به اینکه کتاب «۲» و نه به آن که پیش آن است. و اگر تو بینی ستمکاران را بداشته باشد «۳» نزدیک خدایشان جواب می‌دهند «۴» بهری با بهری سخن را، گویند آنان که ضعیف داشتند ایشان را «۵» آن را که بزرگواری کردند: اگر نه شما بودی بودمانی گرویدگان.

گفتند آنان که بزرگواری کردند آنان را که ضعیف داشتند «۶»: ما باز داشتیم شما را «۷» از اسلام «۸» پس آمد «۹» به شما! بل شما گنه کار بودی.

[۲۳-ر]

و گفتند آنانی که ضعیف داشتند «۱۰» آنان را که بزرگواری کردند: بل سگالیدن شب و روز بود چون فرمودی ما را که کافر شوی «۱۱» به خدای و کنیم او را همسرانی، و ظاهر بکردند پشیمانی چون دیدند عذاب، و کردیم غل‌ها در گردن‌های آنان که کافر بودند پاداشت دهند ایشان را الا آنچه کرده بودند!

قوله تعالی: لَقَدْ كَانَ لِسَيِّئًا فِي مَسْكَنِهِمْ - الاية، فرده بن «۱۲» مسيک العطفی «۱۳» روایت

(۱) - دا: باز پس نشوی.

(۲) - دا: هرگز ایمان نیاریم به اینکه قرآن.

(۳) - دا: چون ظالمان باز داشته باشند. [.....]

(۴) - دا: باز می‌گرداند.

(۵) - دا: ضعیف داشتگان باشند.

(۶) - دا: ضعیف بکرده باشندشان.

(۷) - دا: بگردانیدیم از شما.

(۸) - دا: راه راست.

(۹) - دا: پس از آن که آمد.

(۱۰) - دا: ضعیف شمرده باشند ایشان.

(۱۱) - دا: کافر شویم.

(۱۲) - کذا در اساس و آب و دا، آج، لب: فروه بن.

(۱۳) - دا، العطفی، آج، لب: الاطقی.

صفحه : ۵۹

کرد که: مردی از رسول- علیه السلام- پرسید که: یا رسول الله؟ سبأ چیست، نام مردی است یا نام زنی یا نام شهری یا زمینی یا کوهی یا وادی! گفت: نام شهر و زمین و کوه و وادی نیست، بل نام مردی است از عرب که او را ده پسر بودند: شش از ایشان به یمن رفتند، و چهار به شام. اما آنان «۱» که به یمن رفتند کنده بود و اشعر و ازد و مذحج و انمار و حمیر. مرد «۲» گفت: انمار کیست یا رسول الله! گفت: آن که خثعم و بجیله از اوست. و اما آن چهار که به شام رفتند: عامله بود «۳» و خدام و لخم و غسان «۴».

و در سبا صرف و ترک «۵» رواست و هر دو خوانده‌اند. آن که صرف کرد گفت:

نام مردی است بعینه و آن که صرف نکرد گفت: نام قبیله‌ای است. و سببهای منع صرف تأنیث باشد و علمیت. ابو عبیده اینکه اختیار کرد لقوله: فی مساکنهم بر جمع، و قرآ خلاف کردند در اینکه لفظ: حمزه خواند و نخعی در شاذ: مسکنهم به فتح «کاف» علی لفظ الواحد، و کسائی و خلف خواندند و اعمش و یحیی در شاذ: مسکنهم به فتح «کاف» علی لفظ الواحد. و کسائی و خلف خواندند و اعمش و یحیی در شاذ:

مسکنهم به کسر «کاف» علی الواحد و باقی قرآ، مسکنهم خواندند به «الف» علی- الجمع.

آیه، ای، دلالة و علامه، جنتان، خبر مبتدای محذوف است، التقدير: و هی جنتان، عن یمین و شمال، ای، احدهما عن یمین الداخل و الاخری عن شماله.

حق تعالی گفت: سبا را در مساکن و جایهای ایشان آیتی بود و دلالتی و آن دو بستان بود: یکی بر راست آن که در زمین ایشان شدی، و دیگر بر چپ او.

و گفتند: آیه آن بود که در زمین ایشان هیچ چیز از موزیات نبود از حشرات و هوا و زمین از مار و کژدم تا کیک و سراسک «۶» و پشه و شپش «۷». و اگر کسی به زمین ایشان رفتی و در جامه او چیزی از موزیات بودی به هوای آن جایگاه بمرندید. و در آن بستانهای ایشان «۸» چندان میوه بودی که اگر کسی سبدی بر سر گرفتی و در زیر آن

(۱) - دا: آن که.

(۲) - دا: مردی.

(۳) - دا: بودند.

(۴) - آج، لب: غسان. [...]

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: صرف.

(۶) - دا، آج، لب: سراسک خوانده می‌شود.

(۷) - آج، لب: شپش.

(۸) - آج، لب: بستانها از ایشان.

صفحه : ۶۰

درختان بگذشتی که به آن سرشدی «۱» سبد او پر از میوه بودی بی آن که او بدست بگرفتی [۲۳-پ]

كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ «۲»، اینکه از آن جایهاست که قول در او مضمراست.

و التقدير: قيل لهم كلوا من رزق ربكم. گفتند ایشان را بخوری از روزی خدایتان و شکر کنی او را. بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ، خبر مبتدای محذوف است، ای، هذه بلدة طيبة او بلدتکم بلدة طيبة. وَ رَبِّ غَفُورٌ، وَ رَبِّكُمْ رَبٌّ غَفُورٌ، اینکه شهر شما شهری خوش است و خدایتان خدایی است آمرزنده.

فَأَعْرَضُوا، وهب گفت: خدای تعالی سیزده پیغامبر را به سبا فرستاد تا ایشان را با خدای خواند و تذکیر نعمت خدای کردند ایشان را و ایشان اعراض کردند و عدول، و کفر آوردند و گفتند: ما خدای را بر خود نعمتی نمی‌شناسیم و اگر اینکه نعمت او کرده است، بگو تا باز گیرد از ما. حق تعالی گفت: فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِم سَيْلَ الْعَرْمِ، ما سیل عرم بر ایشان بفرستادیم. سیل آبی عظیم باشد که آن را دفع نتوان کردن.

[قال الشاعر: (۳)]

اقبل (۴) سیل جاء من امر الله یجرد جرد الجنة المغلّة (۵)]

(۶)

و مفسران در «عرم» خلاف کردند، بعضی گفتند: عرم خود نام سیل است، اضافه‌ی الیه (۷) لا اختلاف اللفظین، کفوله: حنّس الظلم. و قيل: هو من باب قولهم: يوم الجمعة و شهر ربيع الاول، و هو الصّیحیح. و بعضی گفتند: بارانی عظیم باشد، و گفتند: نام وادی است. و گفتند: نام آن موش بود که آن بند سوراخ کرد. و گفتند: نام بندی است که آن جا کرده بودند. [و اعشی در اینکه باب گفت، شعر:

قفی ذلك للمؤنسی (۸) اسوة

و مأرب قفی علیه العرم

رخام (۹) بنته (۱۰) لهم حمیر اذا جاء مأوهم لم یرم (۱۱)]

(۱۲)

(۱) - آج، لب: به آن سو شدی.

(۲) - آج، لب، افزوده: که اینکه شهر شما شهری خوش است.

(۳) - آج، لب، افزوده: شعر.

(۴) - آج، لب: اقیل.

(۵) - آج، لب: لمغلة.

(۶) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(۷) - دا، آج، لب: اضافه‌ی الیه.

(۸) - آج، لب: مؤنسی.

(۹) - اساس: رحام، با توجه به نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۰) - آج، لب: نیته. [.....]

(۱۱) - آج، لب: لم یرم.

(۱۲) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

صفحه : ۶۱

عبد الله [عباس]

«۱» گفت: عرم نام بندی است که بلقیس کرد آن جا و سبب آن بود که ایشان برای آب خلاف کردند بسیار و منازعه می بود میان ایشان تا به مخاصمت «۲» انجامید، بلقیس برخاست و از میان ایشان برفت و به کوشکی شد که او را بود و در بیست و روی «۳» به ایشان نمود ایشان برخاستند و پیش او رفتند و عذر خواستند از او و شفاعت کردند او را که باز آی ما دگر «۴» مانند آن نکنیم. او برخاست و بیامد و بفرمود تا آن جا که ره گذر آن آب بود بندی کردند عظیم و آن عرم است به لغت حمیر، و آن سدی بود که او بفرمود میان دو کوه به سنگ و قیر، و آن را سه در کرد:

یکی از بالای دیگر و در زیر آن برکه‌ای عظیم بکرد و آن را دوازده راه بکرد به عدد جویهای ایشان. چون باران آمدی و سیل آب در پس آن سد مجتمع شدی، آنکه در بالاین بگشادی تا آب در آن برکه آمدی [چون کمتر شدی در میانین «۵» بگشادی، چون کمتر شدی در زیرین بگشادی]

«۶» و از آن جا «۷» برکه آب قسمت کردی در جویها و بفرمود تا پشک گوسپند در آب افگندندی هر کجا که آب بیش «۸» بودی آن پشک سریع تر برفتی بفرمودی تا باقوام راستی آوردندی، هم بر اینکه نسق اینکه بکرد و هم چنین [۲۴- ر] می بود تا آنکه که بلقیس گذشته شد.

و مدّتی بر اینکه بر آمد و ایشان طاغی و باغی «۹» شدند. چون از حدّ خود تعدّی کردند، خدای تعالی موشان «۱۰» بزرگ بر ایشان مسلط کرد، بیامدند «۱۱» و آن سدّ بسفتند و سوراخ کردند تا آب در افتاد و بیران کرد «۱۲» و سیل در شهرهای ایشان افتاد و زمینها و سراها و بستانها خراب کرد.

و هب گفت: که ایشان شنیده بودند که شهر ایشان به موش بیران «۱۳» خواهد شدن،

(۱) - اساس: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۲) - دا: به محاربت، آج، لب: تا محاربه به مخاصمه.

(۳) - دا: و نیز روی.

(۴) - دا: که ما دگر، آج، لب: که ما دیگر.

(۵) - آج: در میان.

(۶) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(۷) - آج، لب: و آن برکه.

(۸) - دا، آج، لب: بیشتر.

(۹) - آج، لب: یاغی.

(۱۰) - دا، آج، لب: موشانی.

(۱۱) - دا، آج، لب: تا بیامدند.

(۱۲) - اساس: بیرون کرد، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]

(۱۳) - آج، لب: ویران.

صفحه : ۶۲

هر کجا فرجه‌ای «۱» بود میان دو سنگ گربه‌ای باز بسته بودند.

چون وقت هلاک ایشان بود خدای تعالی موشان «۲» را فرستاد که گربگان از ایشان بگریختند و با ایشان کار کن «۳» نبودند، و ایشان مسلط شدند و سد «۴» سوراخ کردند و سیلی عظیم خدای فرستاد تا سد بکند و از جای بر داشت و آب در شهرها و خانه‌های ایشان افتاد و بیران کرد، و ایشان بعضی هلاک شدند و بعضی در عالم پراکنده شدند، و پراگندن ایشان در عرب مثل شد، تا هر پراکنده‌ای مستأصل را گفتند: تفرقوا ایدی سبا و ایدی سبا. و اینکه در کلام و اشعار ایشان بسیار است. قال کثیر «۵»:

ایادی «۶» سبا یا عزّ ما کنت بعد کم فلم یحل «۷» بالعینین بعدک منظر «۸»
و قال آخر:

من صادر او وارد ایدی سبا

و قال جریر «۹»:

الوار دون و تیم فی ذری سباء قد عض اعناقهم جلد الجوامیس «۱۰»

و اشتقاق عرم از «عرامه» باشد و آن تمرّد و عصیان باشد، و العارم، المتمرد الشدید، و به عرام.

و یدلناهم بجنتیهم جنتین ذواتی اکل خمط و اثل و شیء من سیدر قلیل، گفت: ایشان را بدل دادیم به آن دو بستان پر میوه و نعمه

دو بستان خداوند میوه‌ها، از خمط، و خمط اراکه «۱۱» باشد بر قول بیشتر مفسران.

و گفتند: خمط هر درختی بود که تیه «۱۲» دارد. و گفتند: درخت تاه بود. و گفتند:

درختی است که باری طلخ «۱۳» آرد. و گفتند: هر نباتی تلخ را خمط خوانند [۲۴-پ]

(۱) - آج، لب: فراخنایی.

(۲) - دا، آج، لب: موشانی.

(۳) - دا، آج، لب: کارگر.

(۴) - دا: بند.

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۶) - اساس: ایا، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۷) - اساس: فکم یجل، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۸) - اساس: بعد کم منظرو، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۹) - دا، آج، لب: افزوده: شعر.

(۱۰) - آج، لب: الحوامیش.

(۱۱) - دا، آج، لب: اراک.

(۱۲) - آج، لب: تنه.

(۱۳) - دا، آج، لب: تلخ. [.....]

صفحه : ۶۳

وَأَثَلِ، عبد الله عباس گفت: درخت گز باشد، و گفتند: گز باشد. و گفتند: گز نباشد، با گز ماند، آن را شور گز گویند از درخت گز مهتر باشد. قتاده گفت: نوعی چوب است، و گفتند: سمрт است «۱»، و گفتند: درخت شمشاد است، و اینکه همه درختان بی براند. و شئیءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ، و در آن بستانها اندکی سدر در بود «۲». قتاده گفت: بینا که «۳» می دیدندی که درختی هر کدام نیکوتر بودی، چون بدیدندی از آن زشت تر درخت نبود. و قوله: ذَوَاتِي أَكُلَ خَمَطٍ، جمله قرآ به تنوین خواندند، در «اکل» علی آئه بدل او صفة، مگر ابو عمرو و یعقوب که ایشان به اضافه خواندند، ذواتی اکل خمط.

ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ، آن جزا و پاداش دادیم ایشان را، و «ذَلِكَ» در محل نصب است بوقوع الجزاء علیه، ای، جزیناهم ذَلِكَ العذاب بما كفروا، «ما» مصدری است، ای، بکفرهم. وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ، و جزا دهند مگر مردم کافر نعمت را! کوفیان خواندند: «نجازی» به «نون» مضموم و [زای مکسور، حملا علی قوله:

جَزَيْنَاهُمْ، و باقی قرآ «یجازی» به یای مضموم و]

«۴» فتح «زاء» علی المجهول، و پاداشت دهند [و بر قراءت اول]

«۵» و پاداشت دهیم الا کافر را. آنچه هم با بیان نعمت شد که بر ایشان کرده بود.

گفت: وَ جَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً، گفت: از میان دهها و شهرهای ایشان و شهرهای شام که بر او «۶» بر که کرده ایم دههایی کردیم ظاهر، از اینکه ده «۷» به آن ده نگاه کردند پدید بودی و پیدا بودی. یعنی، نزدیک به یک دگر. حسن گفت: مرد بامداد از دیه «۸» بیامدی قیلوله به دهی «۹» کردی، و شام به دهی دگر خوردی. گفت: زن بودی که بیامدی زنبیلی بر سر نهاده و دوک به دست می تافتی و می رفتی که او «۱۰» به مقصد خود رسیدی زنبیل از میوه پر شده بودی. از یمن تا

(۱) - دا: سمرست.

(۲) - دا، آج، لب: سدر بود.

(۳) - دا: هر کجا که.

(۴-۵) - اساس و آب افتادگی دارد. از دا، افزوده شد.

(۶) - دا، آج، لب: ما بر او.

(۷) - دا، آج، لب: که از اینکه ده.

(۸) - دا: ده، آج، لب: دهی.

(۹) - دا: دیهی دیگر، آج، لب: دهی دیگر.

(۱۰) - آج، لب: هر که او.

صفحه : ۶۴

به شام هم چنین بود.

عبد الله عباس گفت: قری ظاهره، ای، عربیه، یعنی، از یمن تا شام شهرها تازی زبان است. بعضی دگر گفتند: میان مدینه و شام «۱». سعید جیر گفت: میان مأرب و شام «۲». مجاهد گفت: شروان است «۳». وهب گفت: دههای صنعاست «۴». وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ، و تقدیر کردیم ایشان را رفتن از منزل به منزل همه آبادانی و دهها و شهرها. سَيَّرُوا فِيهَا لِيَالِي، ای، و قلنا لهم، و گفتیم ایشان را که: می روی به مراد خود در اینکه شهرها و دهها به شبها و روزها [۲۵- ر] ایمن از آفات و از بیم دشمن.

صورت امر است، مراد اباحت «۵». ایشان را از اینکه حال بطر «۶» آمد و طاغی و باغی «۷» شدند و صبر نکردند بر عافیت. و گفتند: اگر مسافت «۸» تا به ضیاع ما دورتر بودی، همانا ما را آرزو و شهوت «۹» بیشتر بودی عند آن حال. گفتند: رَبَّنَا بَعْدَ بَيْنِ أَسْفَارِنَا، میان سفرهای دور کن «۱۰» و بیابانها ساز «۱۱» تا مازاد بگیریم و آب بگیریم، چنان که دگر مسافران. خدای تعالی دعای ایشان به اجابت مقرون کرد.

قَرَأَ در اینکه آیت خلاف کردند: إِبْنِ كَثِيرٍ و ابو عمر [و]

خواندند: رَبَّنَا بَعْدَ مِنَ التَّبَعِيدِ، بار خدایا؟ دور کن میان سفرهای ما. و یعقوب خواند: رَبَّنَا بَعْدَ، به رفع «رَبَّنَا» بر ابتدا، و «باعد»، بر فعل ماضی، خبرا لمبتداء «۱۲»، خدای ما دور کرد. و اینکه قرائت از مُحَمَّدِ بْنِ الْحَنْفِيَةِ روایت کردند و به معنی آن باشد که اینکه بر سبیل بطر گفتند: و تَنَعَّمْ، یعنی، در حق ما اینکه مقدار دور است. و باقی قَرَأَ خواند [ند]
: رَبَّنَا بَعْدَ، امر است، مِنَ الْمَبَاعِدِ. وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ، و بر خود ظلم کردند به کفر و معصیت.
فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ، ما ایشان را احدثه‌ی و مثلی کردیم و عبرتی که از ایشان باز-

(۲-۱) - دا: شام است.

(۳) - دا: سروات است.

(۴) - آج، لب: صنعا است.

(۵) - دا: و مراد اباحت، آج، لب: و مراد با خبر.

(۶) - آج، لب: بتر. [.....]

(۷) - آج، لب: یاغی.

(۸) - آج، لب: مضافت.

(۹) - آج، لب: آرزوی شهوت.

(۱۰) - دا: میان ما سفرهای ما دور کن، آج، لب: سفرهای ما دور کن.

(۱۱) - دا: بیابانهای ساده، آج، لب: بیابانهای سافر.

(۱۲) - دا: خیرا للمبتدا.

صفحه : ۶۵

گویند در عقوبت و فعال «۱». وَ مَزَقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ، ای، فرقناهم غایه التفریق، و پراگندیم ایشان را غایت پراگندن «۲».

شعبی گفت: اما غسان «۳» به شام افتادند و انصار «۴» به مدینه افتادند و خزاعه به تهامه افتادند و ازد به عمان افتادند. و قوله: كُلَّ مُمَزَّقٍ، رواست که مصدر باشد و رواست که موضع باشد چنان که گویند: ذهب به کل مذهب، إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ، در اینکه آیتی «۵» هست و علامتی و دلالتی هر صابری شاکری «۶» را. و فعّال و فعول هر دو بنای مبالغت است. مطرف بن عبد الله گفت: «صبار» و «شکور» هر دو مؤمنی باشد «۷» که بر بلا صابر بود «۸» و بر نعمت شاکر.

و لَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ، اهل کوفه «صدق» خواندند به تشدید دال، یعنی: ابلیس ظن خود در حق ایشان راست «۹» و به ایشان گمان راست برد آن جا که گفت: ... فَبِعِزَّتِكَ لَأُغَوِّيَهُمْ أَجْمَعِينَ «۱۰». و قال: ... وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ «۱۱».

و قال: لَأُضِلَّنَّهُمْ وَ لَأُمْتِنِّيَهُمْ «۱۲»- الایه. و باقی قرا خواندند: «صدق» به تخفیف، ای، صدق علیهم فی ظنه بهم «۱۳»، صادق آمد در آن ظن که به ایشان «۱۴» برد، و معنی یکی است. فَاتَّبَعُوهُ، ایشان پی او [۲۵-پ] گرفتند و فرمان او بردند در طغیان و عصیان.

إِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، الّا گروهی از مومنان که ایشان اینکه نکردند. و اینکه آن گروه اند که در وقت سوگند استثنا کرد ایشان را و گفت: إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ «۱۵».

وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ، آنکه توهین کار شیطان را گفت: او را بر ایشان دستی و سلطانی و قهری «۱۶» نیست. و در کلام محذوفی هست و التقدير: الّا ما «۱۷» خلینا بینه

(۱)- دا، آج، لب: نکال.

(۲)- دا: تفریق.

(۳)- آج، لب: غشان.

(۴)- آج، لب: انمار.

(۵)- آج، لب: آیت.

(۶)- دا، آج، لب: شاکر.

(۷)- دا، آج، لب: هر مؤمنی.

(۸)- آج، لب: صبر کند. [...]

(۹)- دا، آج، لب: راست کرد.

(۱۰)- سوره ص (۳۸) آیه ۸۲.

(۱۱)- سوره اعراف (۷) آیه ۱۷.

(۱۲)- سوره نساء (۴) آیه ۱۱۹.

(۱۳)- آج، لب: علیهم به فی ظنه، ای بهم.

(۱۴)- آج، لب: بر ایشان.

(۱۵)- سوره ص (۳۸) آیه ۸۳.

(۱۶)- آج، لب: قطری.

(۱۷)- دا: الّا من.

صفحه: ۶۶

و بین النَّاسِ. إِلَّا لَنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ» گفت: او را سلطانی نیست بر بندگان من جز آن که من تخلیه کردم میان «۱» او و ایشان امتحان را و تشدید تکلیف «۲» را، معامله آن کس که چیزی نداند تا بداند به امتحان «۳». لنعلم، تا بدانیم آنان را که به قیامت ایمان دارند از آنان که به قیامت شک باشند. و معنی امتحان از خدای تعالی بیان کرده شد در اینکه کتاب، چند جایگاه.

وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ، و خدای تو بر همه چیز «۴» نگاهبان است و عالم به همه چیزها. و بیان آیه «۵»، قوله تعالی حکایه عنه: وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَعَوَدْتُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي «۶»- الایه. حسن بصری گفت: و الله که ایشان را به تیغی و عصایی نزد آلا به امانی «۷» و غرور و اغوا «۸».

آنگه گفت: یا محمد؟ بگو «۹» اینکه کافران را: قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ، بخوانی آنان را که دعوی کردی «۱۰» که ایشان خدایان و معبودان اند بدون خدای- عزّ و جل- صیغت، صیغت امر است و مراد تهکم، و معنی زجر و نهی. و در کلام محدوفی هست، و هو فأنهم «۱۱» لا یملکون و لتعلموا أنهم لا یملکون. چه [بی]

«۱۲» اینکه تقدیر معنی مستقیم نشود «۱۳».

لا یملکون مثقال ذرّة فی السّماواتِ و لا فی الأرض، تا بدانی که ایشان به مثقال ذره‌ای چندان که مقدار مورچه‌ای «۱۴» باشد به وزن او در آسمان و زمین مالک نه‌اند و قادر نه‌اند بر چیزی و شری و نفعی و ضرری. و مَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شَرِكٍ، و ایشان را با خدای- جلّ جلاله- در خلق آسمان و زمین شرکتی و انبازی نیست «۱۵».

(۱)- آج، لب: در میان.

(۲)- آج، لب: و تکلیف.

(۳)- دا: تا به امتحان بداند، آج، لب: یا بداند به امتحان.

(۴)- آج، لب: به همه چیزی.

(۵)- لب: بیان آیات. [...]

(۶)- سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۲۲.

(۷)- اساس: امالی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۸)- آج، لب: اغرا و اغوا.

(۹)- آج، لب: بگو ای محمد.

(۱۰)- آج، لب: کردند.

(۱۱)- آج، لب: فانکم.

(۱۲)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۱۳)- دا: شود.

(۱۴)- دا: مورچه‌ای خرد، آج، لب: مورچه‌ای خورد.

(۱۵)- آج، لب: شرکتی نیست و انبازی نه.

که وحی است ترس از دل ایشان بردارند. یک با یک گویند «۳»: ما ذا قال رَبُّكُمْ، خدای چه گفت! قالوا الحقّ، گویند: حق گفت.

و عبد الله مسعود اینکه خبر روایت کرد مرفوع به رسول [۲۶-پ]

- صلی الله علیه و علی آله- که او گفت: چون خدای تعالی به وحی سخن گوید «۴»، اهل آسمان از وحی او صلصله‌ای شنوند، چون آواز زنجیر گران که بر سنگ بکشند، بترسند و بی‌هوش شوند. چون جبریل را بیند با وحی بدانند که آواز وحی بود، ترس از دل ایشان ساکن شود. گویند:

یا جبریل؟ ما ذا قال رَبُّكُمْ!

جبریل گوید:

الحق.

اهل آسمان به یک بار آواز دهند گویند:

الحق الحق.

و مصداق اینکه قول، حدیث ابو هریره است که روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: چون خدای قضایی فرماید در آسمان فریشتگان پرها برهم زند بمانند آواز زنجیر بر سنگ سخت. اهل آسمان بترسند، آنگه ساکن شوند، گویند:

ما ذا قال رَبُّكُمْ!

جواب دهند یک دیگر را، و گویند:

الحق الحق.

گفت: مانند «۵» اینکه نواس بن سمعان روایت کرد از رسول- علیه السلام- که چون وحی کند به جبریل در کاری و پیغامی، رجفه‌ای و زلزله‌ای در آسمان افتد که اهل آسمانها بترسند و بی‌هوش شوند و به سجده در افتند. چون جبریل بر ایشان گذر کند بدانند که آن سبب «۶» وحی بوده است از رجفه «۷»، جبریل را گویند:

ما ذا قال رَبُّنا!

او گوید:

الحق.

ایشان گویند:

الحق.

جبریل به زمین آید و وحی بگذارد «۸».

الحارث بن هشام گفت: از رسول پرسیدم که وحی به تو چون آید! گفت:

(۱)- دا: عبّاس.

(۲)- آج، لب: بی‌هوش شوند.

(۳)- دا: گوید، آج، لب: گویند یک به یک.

(۴)- آج، لب: سخنی فرماید.

(۵)- دا: و مانند.

(۶)- آج، لب: از سبب.

(۷)- دا، آج، لب: آن رجفه.

(۸) - دا: بگزارد.

صفحه : ۶۹

احیانی بمانند «۱» صلصله‌ای چون صلصله جرس و مرا از آن خوفی باشد، و اوقاتی بر صورت مردی بیاید و با من سخن «۲» گوید: اینکه بر من آسانتر باشد از آن.

بعضی دگر گفتند: ترس ایشان از قیام ساعت باشد «۳». کلبی گفت: میان عیسی - علیه السلام - و رسول ما مصطفی - صلی الله علیه و آله - فترتی دراز بود مدت پانصد و پنجاه سال. خدای تعالی در او پیغامبری نفرستاد و وحی از آسمان به زمین نیامد.

چون خدای تعالی رسول ما را - صلی الله علیه و آله - بفرستاد اهل آسمان آن آواز وحی شنیدند گمان بردند که قیامت است بیوفتادند و بی‌هوش شدند. چون جبریل بر ایشان می‌گذشت سر می‌برداشتند و خوف ایشان ساکن شده بود. می‌گفتند با یک دیگر: ما ذا قال ربکم! جواب می‌دادند یک دیگر را: الحق.

وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ، ضحاک گفت: چون فریشتگان معقبات به زمین آیند، انحدار ایشان را آوازی باشد مخوف از فریشتگان که فرود ایشان باشند، بترسند پندارند قیامت است چون بدانند که قیامت نیست ترس از ایشان «۴» بشود. و اینکه تنبیهی است از خدای تعالی مشرکان را و تکذیبی از او قول ایشان را. و آنکه «۵» گفت:

فریشتگان [۲۷-ر]

با قربت منزلت ایشان و صلابت خلقت ایشان از پیش وحی خدای تعالی چنین ضعیف و ذلیل‌اند و ایشان را شفاعت نباشد مگر به دستوری خدای تعالی.

چون دستوری دهند ایشان را، ایشان او از وحی «۶» و کلام خدای چنین ترسند و چنین مقاتل گویند. آنکه بتان شما را با آن که جماد «۷» بی خیر و شرّاند و بی نفع و ضرّاند «۸» ایشان را شفاعت کی رسد؟ بعضی دگر گفتند: مراد مشرکانند که عند نزول مرگ فریشتگان «۹» به ایشان بترسند، آنکه خدای تعالی ترس از دل ایشان ببرد «۱۰» اقامت حجّت را، تا آنچه می‌بینند «۱۱» می‌دانند. فریشتگان ایشان را گویند: ما ذا قال ربکم! ایشان گویند:

(۱) - دا: برمانند.

(۲) - دا: سخنی. [...]

(۳) - دا: بود.

(۴) - دا: از دل ایشان.

(۵) - اساس: آن که، به قیاس با نسخه آج، لب: تصحیح شد.

(۶) - دا، آج، لب: ایشان از وحی.

(۷) - آج، لب: جمادی.

(۸) - دا: بی نفع و ضر.

(۹) - دا: عند نزول فریشتگان، آج، لب: مرگ و فریشتگان.

(۱۰) - آج، لب: بردارد.

(۱۱) - آج، لب: با آنچه بینند.

صفحه : ۷۰

الحق. اقرار دهند آنکه که ایشان را اقرار سود ندارد، چه وقت الجا باشد و دلیل اینکه تأویل آن است که در آخر سورت گفت: وَ لَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَغُوا فَلَا قُوَّةَ ﴿۱﴾- الآیة. و اینکه قول حسن است و ابن زید، و اینکه قولی قریب است.

آنکه گفت یا محمد؟ بگو اینکه مشرکان را بر سیل تنبیه: مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، که روزی می دهد شما را از آسمان و زمین! از آسمان به باران از زمین به نبات. آنکه گفت: هم تو جواب ده، قُلِ اللَّهُ، بگو که «۲»: خدای روزی می دهد، چه ایشان در اینکه خلاف نخواهند کردن. آنکه گفت: وَ إِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، آنکه گفت بر سیل حجاج و طریق مناظره که احوال ما و ایشان از دو بیرون نیست: یا ما یا شما بر ضلال ایم و یا ما یا شما بر هدی و ره راستیم.

چه ممکن نیست که با اینکه قول «۳» متناقض متنافی هر دو بر حق باشیم و یا هر دو بر باطل از طریق نظر.

و در اینکه جاشکی نبود نه از خدای نه از رسول و اینکه چنان باشد که یکی از ما با کسی خصومت کند، و او عالم باشد و متیقن به آن که او بر حق است و در دعوی «۴» صادق، آنکه گوید: احدنا کاذب، یکی از ما دروغ می گوید، آخر «۵» هر دو قول راست نتواند بودن و غرض آن که دروغزن توای، چه هر دو را معلوم باشد، و از اینکه جا گوید: میان من و تو لعنت بر دروغزن باد؟ و اینکه هم چنان است که ابو الاسود الدثلی گفت در مدح اهل البیت- علیهم السّلام- با «۶» بنی قشر «۷»، چون ایشان او را ملامت کردند بر دوستی اهل البیت «۸»:

يقول الأزدلون بنو قشير «۹» طوال الدهر لا تنسى «۱۰» علينا

احب محمدا حبا شديدا و عباسا و حمزة و الوصيا [۷۲-ب]

-
- (۱)- سوره سبأ (۳۴) آیه ۵۱.
 - (۲)- دا، آج، لب: بگو که: الله.
 - (۳)- دا، آج، لب: اینکه دو قول.
 - (۴)- آج، لب: در او دعوی.
 - (۵)- دا: آخر چه. [.....]
 - (۶)- لب: یا .
 - (۷)- دا، آج، لب: بنی قشیر.
 - (۸)- دا، آج، لب: افزوده: شعر.
 - (۹)- اساس: بنو قشر، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
 - (۱۰)- دا: لا ینسی.

صفحه : ۷۱

بنو (۱) عم‌النبی و اقربوه (۲) احب‌الناس (۳) کلهم الیا

فان یک حَبِّهم رشدا اصبه و لست بمخطی ان کان غیا

واو معروف است به حاضر جوابی، گفتند: چون اینکه بیتها بگفت، بنو قشیر (۴) گفتند: او را: (۵) قد شککت فی دینک. او گفت: أفترون الله شکک حیث قال: وَ إِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ. او در همسایگی بنی قشیر (۶) فرود آمده بود و ایشان مجبر بودند و او عدلی، به شب سنگ به او می‌انداختند. او گفت ایشان را:

شرم نداری به شب سنگ می‌اندازی به سرای من! گفتند: ما رمیناک، بل الله رماک، ما تو را سنگ نمی‌اندازیم خدای می‌اندازد. گفت: دروغ بر خدای منهی چه اگر او انداختی خطا نیامدی. لو ان الله رمانی لما اخطأنی، مفحم شدند. بعضی دگر گفتند: «او» به معنی «او» است هر دو جای، و کلام بر تمیز و تفصیل، و تقدیر: آن که: و انا لعلی هدی و ایاکم فی ضلال مبین، ما بر ره راستیم و شما بر ضلال، چه عرب را عادت بود دو چیز مختلف درهم آرند و به یک جای بگویند که دانند که مخاطب هر یک به جای خود بدانند نهادن. مثل قوله: وَ مِنْ رَحْمَتِهِ (۷) ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً... (۹) ... قیل: اراد و اشد قسوة علی احد التاویلات (۱۰). و قوله: ... الی مائة الف او یزیدون (۱۱)، معناه، و یزیدون. چنان که جریر گفت: (۱۲)

أ ثعلبة الفوارس او ریاحا عدلت بهم طهية و الخشابا

اراد: و ریاحا. وجهی دگر در روایت (۱۳) آن است، (۱۴) علی تکرار المبتداء و الخبر

(۱) - دا: بنی.

(۲) - دا: و اقریه.

(۳) - اساس: الناس خیر، که به قیاس با دیگر نسخه بدلها زاید می‌نمود و حذف شد.

(۴-۶) - اساس: بنو قشیر، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: نراک.

(۷) - کلیه نسخه‌ها: من آیاته.

(۸) - سوره قصص (۲۸) آیه ۷۳.

(۹) - سوره بقره (۲) آیه ۷۴.

(۱۰) - دا: هذا لتاویلات. [...]

(۱۱) - سوره صافات (۳۷) آیه ۱۴۷.

(۱۲) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۱۳) - دا: در آیت، آج، لب: به روایت در آیت.

(۱۴) - دا، آج، لب، افزوده: که.

باشد و التقدیر: و انا او ایاکم لعلی هدی و انا او ایاکم لفی ضلال مبین [۲۸- ر]

آنکه یکی بیفکند لدلاله الثابت علیه، و بر اینکه قول «او» در خبر به معنی «واو» باشد و در قول اول هر دو جای «ا» به معنی «واو» باشد، و مثاله فی الکلام: ان زیدا او عمرا قایم، ان زیدا او عمرا «۲» قاعد «۳»، و اینکه اختیار زجاج است «۴».

قُلْ لَا تُسْئَلُونَ عَمَّا أُجْرِمْنَا، آنکه گفت، بگو ای محمد که: خدای من عادل است کس را به گناه کس دیگر نگیرد و حساب کسی از دیگری نخواهد. لَا تُسْئَلُونَ عَمَّا أُجْرِمْنَا، شما را از جرم و گناه ما نپرسند و نه نیز ما را از کرده شما خواهند- پرسیدن.

قُلْ، بگو ای محمد: یَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا، خدای ما- جل جلاله- فردای قیامت میان ما و شما جمع کند. آنکه حکم کند میان ما. وَ هُوَ الْفَتْاحُ الْعَلِيمُ، و او حاکمی است دانا. و الفتحه، الحکم، و الفتح، الحاکم. عبد الله عباس گفت: زنی اعرابی «۵» با شوهر به جنگ درفتاده بود «۶»، می گفت: بینی و بینک الفتح، ای، الحاکم.

و حاکم را برای آن فتح گویند که کار گشای باشد.

قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ، بگو ای محمد که با من نمای آنان را که شما الحاق کردی ایشان را در خدای «۷» و شرکت به خدای- جل جلاله- و نصب «شركاء» بر حال باشد از مفعول به، یعنی با من نمای آنچه ایشان کرده‌اند یا آفریده‌اند که به آن مستحق عبادت شد از شما یا آن نعمت که بر شما کرده‌اند. و مثله قوله: ... أَرُونِي مَا ذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ... «۸» آنکه گفت: کَلِّمًا، و حاشا. و «کَلَّا» کلمت ردع و زجر است. و گفتند: معناه، حَقًّا. بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، او خدای است عزیز «۹» حکیم.

(۱)- دا، افزوده: «او».

(۲)- آج، لب: عمروا.

(۳)- اساس: قاعدا، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۴)- دا، افزوده: اگر گویند: چرا هدی با علی گفت و ضلال با فی! گوئیم: برای آن که مرد مهتدی مستعلی بود و ضال- منغمس بود در ضلال.

(۵)- دا، افزوده: را.

(۶)- دا: با شوهر جنگ افتاده بود.

(۷)- آج، لب: به خدای.

(۸)- سوره فاطر (۳۵) آیه ۴۰.

(۹)- دا، آج، لب، افزوده: و.

صفحه : ۷۳

آنکه گفت: وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ، حق تعالی گفت: وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ، و ما نفرستادیم تو را ای محمد، إِلَّا كَافَّةً، الّا منع کننده و باز دارنده مردمان را به نهی و وعظ و زجر و حدّ و تأدیب و تعزیر، و «ها» برای مبالغه آورد کقولهم: علامه و نسابه، و اینکه قول به ظاهر آیت لایق تر است. و قول «۱» دیگر آن که وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً، ای، عامه. ما تو را به مردم نفرستادیم الّا عام و جمله به عرب و عجم و هند و روم و ترک و جمله آدمیان. و اصل کلمه از کف است و هو المنع.

و اینکه کنایه باشد از عموم و اجتماع برای آن که اذا اجتمعوا ازدحموا و کف بعضهم بعضا فما منهم «۲» الّا کافه مانعه لصاحبه.

عبد الله عباس روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت: مرا پنج چیز دادند و به اینکه فخر آرم (۳): یکی آن که مرا به سیاه و سپید فرستادند. دوم که (۴) زمین را به طهور و مسجد من کردند [۲۸-پ] تا از خاکش تیمم کنم و هر کجا خواهم نماز کنم. و غنیمت مرا حلال کردند و پیش از من حلال نبود کس را. و مرا به ترس یاری کردند (۵) تا ترس من یک ماهه راه می‌رود از پیش من. و مرا شفاعت دادند و من آن را ذخیره کرده‌ام برای گناهکاران از امت من، و شفاعت من برسد - ان شاء الله - به هر بنده‌ای که به خدای شرک نیاورده باشد. وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ. و لکن بیشتر مردمان نمی‌دانند از آن که اندیشه نمی‌کنند (۶).

وَيَقُولُونَ، می‌گویند، یعنی کافران و منکران بعث و نشور: مَتَى هَذَا الْوَعْدُ، اینکه وعده قیامت کی خواهد بودن اگر چنان که راست می‌گویی!

قُلْ، بگو ای محمد: لَكُمْ مِيعَادُ يَوْمٍ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ، که شما را میعاد روزی خواهد بودن که شما را از آن هیچ تقدیم و تأخیری نکند (۷) یک ساعت نه فرا پیش دارند و نه باز پس دارند. وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ، آنکه حکایت قول کافران کرد که

(۱) - آج، لب: قولی. [.....]

(۲) - دا: فما بینهم.

(۳) - دا: فخر نمی‌کنم.

(۴) - دا، آج، لب: آن که.

(۵) - آج، لب: یاری دادند.

(۶) - دا، آج، لب: نمی‌کنند.

(۷) - دا، آج، لب: نکنند.

صفحه : ۷۴

ایشان گفتند: ما ایمان نیاریم به اینکه قرآن و نه به آن کتابها که پیش اینکه (۱) فرستادند از توریه و انجیل و زبور و صحف، و اینکه مشرکان عرب بودند که ایشان به هیچ پیغامبر ایمان نداشتند. آنکه حال ایشان در مالشان باز گفت، گفت: یا محمد اگر تو بینی آنکه که اینکه (۲) ظالمان و کافران را که بعضی با بعضی می‌گویند و سخن با یک دیگر رد می‌کنند و سؤال و جواب می‌کنند، يَقُولُ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا، مستضعفان گویند و اتباع و ارادل، مستکبران را و رؤسا را: لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ، اگر نه شما بودی ما مؤمن بودمانی. اَلَا آن است که شما ما را اغرا (۳) و اغوا کردی و از راه بردی. مستکبران گویند مستضعفان را: أَنْحْنُ صِدْدَنَّاكُمْ عَنِ الْهُدَى، ما باز داشتیم شما را از راه راست و ایمان چون هدی و بیان (۴) به شما آمد! بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ، بل گناهکار شما بودی. مستضعفان جواب دهند، گویند: يَلِيلَ مَكْرٍ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، بل ما را آن گمراه کرد که کردی از مکر در شب و روز و دعوت با کفر و اضلال. و اضافت مکر کرد با شب و روز بر سیل توسع و اینکه را ظرف متسع فیه خوانند (۵)، من باب قولهم: لیل قائم و نهار صائم. و مثله قول الشاعر: (۶)

یا سارق اللیلة اهل الدار

و قال آخر (۷):

نمت و ما لیل المطیٰ بنائم
 المعنی، مکر کم «۸» باللیل و النهار.
 إِذ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ، چون می فرمودی ما را که کافر شویم به خدای تعالی [۲۹-ر]
 وَ نَجْعَلْ لَهُ أَندَادًا، و او را امثال و همتایان بدادیم «۹» و اینکه همه به دعوت و اغوای شما «۱۰» بود وَ أَسِرُّوا النَّدَامَةَ، و پشیمانی اظهار
 کنند چون عذاب بینند در وقتی که ایشان را سود ندارد. و گفتند: اسرّوا، ای، کتموا، و پشیمانی باز پوشند چون

(۱) - آج، لب: پیش از اینکه.

(۲) - دا: اگر تو بینی اینکه.

(۳) - لب: اغر.

(۴) - آج، لب: ایمان.

(۵) - دا: متسع خوانند.

(۶) - دا، لب، افزوده: شعر، آج: مصرع.

(۷) - آج، لب، افزوده: شعر.

(۸) - دا: بل مکرتم، آج، لب: بل مکر کم. [.....]

(۹) - دا: آریم، آج، لب: بداریم.

(۱۰) - دا، آج، لب: و اغرا و اغوای شما.

صفحه : ۷۵

عذاب بینند «۱». از اضداد است. يقال: اسرّ، اذا اظهر و اسرّ، اذا کتم. وَ جَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا، و ما غلّها و بندها در
 گردن کافران کنیم از اتباع و از متبوعان. آنکه گفت: هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ «۲» استفهام است و معنی تقریر و تقریع. ایشان
 را جزا خواهند دادن الاّ به آنچه کرده اند! یعنی آنچه به روی ایشان آید از کرده ایشان باشد.
 قوله تعالی:

[سوره سبا (۳۴): آیات ۳۴ تا ۵۴]

[اشاره]

وَ مَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْبَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۳۴) وَ قَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ (۳۵)
 قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۳۶) وَ مَا أَمْوَالُكُمْ وَ لَا أَوْلَادُكُمْ بِآلَتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا
 مَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ لَهُمْ جِزَاءٌ الْوَعْدِ بِمَا عَمِلُوا وَ هُمْ فِي الْعُرْفَاتِ آمِنُونَ (۳۷) وَ الَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ

فی العذاب مُحَضَّرُونَ (۳۸)

قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۳۹) وَ يَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَ هَؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ (۴۰) قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَئِينَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ (۴۱) فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُكُمْ بَعْضٌ لِّبَعْضٍ نَفَعًا وَ لَا ضَرًّا وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابِ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ (۴۲) وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصِيدَ بَدَنًا مِنْكُمْ وَ كَذَّبَ بِتِلْكَ الْآيَاتِ الَّتِي أَنْزَلْنَا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ (۴۳)

وَ مَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَ مَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ (۴۴) وَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ مَا بَلَّغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (۴۵) قُلْ إِنَّمَا أَعْطُكُمْ بِوَأْدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَ خِيَالِكُمْ أَ تَنْفَكُوا مِنْ أَجْلِ آلٍ أَوْ بَنِينَ أَمْ لَكُمْ حُبٌّ لِلدُّنْيَا أَ تَتَّكِفُونَ مِنَ الْمُنْفِكِينَ لَمَّا كَانُوا فِي أَعْيُنِنَا قَدْ كَفَرْنَا عَلَيْهِمْ لَمَّا كَانُوا مُشْرِكِينَ (۴۶) قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرِ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۴۷) قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۴۸)

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ مَا يُبَدِّلُ الْبَاطِلَ وَ مَا يُعِيدُ (۴۹) قُلْ إِنْ صَلَّيْتُ فَإِنَّمَا أَصِلُّ عَلَىٰ نَفْسِي وَ إِنْ اهْتَدَيْتَ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ (۵۰) وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَعُو فَلَافُوتٍ وَ أُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ (۵۱) وَ قَالُوا آمَنَّا بِهِ وَ أَنَّىٰ لَهُمُ التَّنَاقُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (۵۲) وَ قَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَ يَقْدِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (۵۳) وَ حِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ (۵۴)

[ترجمه]

و نفرستادیم ما در هیچ شهر «۳» از ترساننده‌ای، الا و گفتند: متنعمان شهرهای ما به آنچه فرستادند شما را به آن کافریم. و گفتند: ما بیشتریم به خواستها و فرزندان و نیستیم ما عذاب کردگان. بگو خدای بگسترده «۴» روزی برای آن که خواهد و تنگ کند. و لکن بیشترین مردمان ندانند. و نیست مالهای شما «۵» و نه فرزندانان به آنچه نزدیک بکند شما را بنزدیک ما نزدیک. الا آن که ایمان آرد و کار نیکو کند. ایشان آنند که ایشان را باشد «۶» دو چندان آنچه کرده باشند و ایشان در غرفه‌ها ایمن «۷» باشند. و آنان «۸» سعی کنند در آیت‌های ما به عاجز کننده، ایشان در عذاب حاضر کرده باشند.

[۲۹-پ]

بگو خدای بگسترده «۹» روزی برای آن که

(۱)- دا، آج، لب، افزوده: و کلمه.

(۲)- دا، افزوده: لفظ.

(۳)- دا: در دیهی.

(۴-۹)- دا، آج، لب: بگستراند.

(۵)- دا: خواسته‌های شما.

(۶)- دا، افزوده: پاداشت.

(۷)- دا: آمن.

(۸)- دا، آج، لب: و آنان که.

صفحه : ۷۶

خواهد از بند گانش و تنگ بکند برای او و آنچه نفقه کنی از چیزی او عوض باز دهد و او بهترین روزی دهندگان است.

«۱» «۲»

و آن روز که بر انگیزد «۳» ایشان را جمله، پس گوئیم فریشتگان را که: اینان شما را می‌پرستند «۴»!

گویند منزهی تو، تو خداوند مانی «۵» نه ایشان. بل ایشان می‌پرستیدند جنیان را، بیشترین «۶» ایشان به ایشان ایمان دارند.

امروز نتوانند بهری شما بهری «۷» را سودی و نه زیانی. گوئیم آنان را که ظلم کردند بچشی عذاب دوزخ آن که شما آن را بدروغ می‌داشتی.

و چون بخوانند بر ایشان آیت‌های ما روشن، گویند:

نیست اینکه الا مردی می‌خواهد که بر گرداند شما را از آنچه می‌پرستیدندی پدرانان.

و گویند: نیست اینکه الا دروغی فرا بافته «۸». و گویند: آنان که کافر شدند حق را، چون آمد به ایشان، نیست اینکه الا جادوی روشن «۹».

و ندادیم ایشان را از کتابهایی که درس کنند آن را و نفرستادیم به ایشان پیش تو «۱۰» پیغامبری.

(۱) - اساس: نحشرهم، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۲) - اساس: نقول.

(۳) - اساس: با توجه به ضبط کلمه «نحشرهم»، «بر انگیزیم» معنی کرده است که با توجه به ترجمه درست کلمه تصحیح شد.

(۴) - دا، آج، لب: می‌پرستیدند. [.....]

(۵) - دا، آج، لب: مایی.

(۶) - دا: بیشترین.

(۷) - دا: برخی از شما برخی را.

(۸) - دا: فرو بافته.

(۹) - دا: هویدا.

(۱۰) - دا: پیش از تو.

صفحه : ۷۷

و دروغ داشتند آنان که پیش بودند و نرسیدند ده یک آنچه دادیم ایشان را. دروغ داشتند پیغامبران مرا، چون بود عذاب من!

[۳۰-ر]

بگو که پند می‌دهم شما را به یکی که برخیزی برای خدای، دو دو و تنها، پس اندیشه کنی:

نیست به صاحب شما از دیوانگی، نیست او مگر ترساننده‌ای شما را از پیش عذابی سخت.

بگو: آنچه خواستم از شما از مزدی، آن شما راست. نیست مزد من الا بر خدای، و او بر همه چیزی گواه است.

بگو خدای من بیفکند حق، دانای نهانیهاست» (۱).

بگو: آمد حق و ابتدا نکند باطل و نه نیز اعاده کند» (۲).

بگو: اگر من گمراه شوم گمراه شوم بر خود، و اگر راه یابم به آنچه وحی می کند به من خدای من که او شنوا و نزدیک است.

و اگر بینی چون بترسند نبود فایت شدن، و بگیرند ایشان را از جای نزدیک.

گفتند: ایمان آوردیم و چگونه باشد ایشان را ها گرفتن» (۳) از جای دور.

و کافر شدند به او از پیش اینکه و می اندازند به کار نهانی از جای دور.

(۱) - دا: داننده نهانیهاست.

(۲) - دا: و نه باز گردد دگر باره.

(۳) - دا: فرا گرفتن.

صفحه : ۷۸

و منع کند میان ایشان و میان آنچه آرزو کنند چنان که کردند به پسروانشان از پیش اینکه، ایشان بودند در شکی به تهمت آورنده. قوله تعالی: «وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ» (۱)، حق تعالی برای تسلی رسول گفت اینکه تکذیب امت تو را نه کاری است که به سر در آمده است، بل ما هیچ پیغامبر را نفرستادیم به هیچ شهر و دیه، الا» (۲) مترفان و منعمان آن جایگاه گفتند: ما کافریم به آنچه شما را به آن فرستاده‌اند از کتاب و شریعت و معجزه و بیته و عبادت و هیچ قبول [۳۰-پ] نکردند و به همه کفر آوردند و حجت و علت اینکه آوردند، که گفتند: «قَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا» (۳) ما بیشتریم به مال و فرزندان، یعنی مال و فرزندان ما بیشتر است از آن پیغامبران و ما را عذاب نکند خدای. چه آن خدای که ما را سزای آن دید که اینکه جا نعمت دهد نیز آن جا اگر حق است از گفتار شما هم عذاب نکند ما را.

گمان بردند که آن نعمت برای منزلت ایشان است، ندانستند که: ... إِنَّمَّا نُمَلِّئُ لَهُمْ لِيُزِدُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ» (۴).

قُلْ إِنَّ رَبِّي، بگو ای محمّد که: خدای من» (۵) روزی بگسترد بر آن که خواهد و تنگ کند بر آن که خواهد و احوال اینکه جا از توانگری» (۶) و درویشی دلیل مثل آن نکند در منقلب و مال، بل اگر بر عکس حمل کنند اولیتر باشد علی اکثر الاحوال.

آنکه گفت: «وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ»، گفت: مالهای شما و فرزندان شما از آن نیست که شما را به خدای نزدیک کند، و انما شما را به خدای نزدیک عمل صالح گردانند. و قوله: «إِلَّا، استثنای منقطع است به معنی لکن، یعنی، و لکن آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند از طاعات و عبادات» (۷)

(۱) - دا، افزوده: «من» صله است تأکید نفی را، ای: ندیرا.

(۲) - دا: و الا.

(۳) - دا، افزوده: نصب او بر تمییز است.

(۴) - سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸.

(۵) - آج، لب: خدای تعالی. [.....]

(۶) - دا: تونگری.

(۷) - دا، افزوده: یا تقدیر حذف مضاف باید کردن یا استثنا متصل بود، و التقدير: الا ایمان من آمن و عمل و من عمل صالحا.

صفحه : ۷۹

فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضُّعْفِ، ایشان را جزا و پاداشت آن عمل بر ضعف، دو چندان «۱» باشد که توقع کنند تا بر ضعف عمل ایشان باشد و ایشان در غرفه‌های بهشت ایمن «۲» باشند.

وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ، و آنان که سعی کنند بر سبیل فساد در آیات ما و ابطال حجت ما، معاجزین، قیل: معاونین و قیل: معاندین. گفتند در آن حال که با یک دیگر «۳» باشند و گفتند در آن حال که معاند باشند. و گفتند گمان بردند که از قبضه قدرت ما بروند و از ما فایت شوند، و گفتند گمان بردند که ما را عاجز توانند کردن. و نصب او بر حال است از فاعل. أُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ، ایشان در عذاب حاضر کرده باشند یعنی از عذاب بجهند و ایشان را حاضر کنند در دوزخ که جای عذاب است.

قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ، بگو ای محمّد که خدای من روزی فراخ کند بر آن که او خواهد از بندگانش و تنگ کند بر آن که خواهد. و مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ، و هر چه نفقه کنی از هر چیز که باشد خدای تعالی عوض باز دهد. سعید جبیر گفت:

مادام تا به حدّ اسراف نباشد. کلبی گفت: صدقه خواست. فَهَوَ يُخْلِفُهُ تا در دنیا عوضش باز دهد [۳۱-ر]

یا در قیامت. «ما» جزائی است برای آن که «فا» در جواب او بیامد که از حق جزای شرط آن است که چون جمله باشد «فا» با او بود. ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت، خدای - جلّ جلاله - گفت:

عبدی انفق انفق عليك

، بنده من نفقه کن در راه من تا با تو نفقه کنم. و رسول - علیه السلام - گفت: هیچ روز آفتاب بر نیامد و الاّ به پهلوی او دو فریشته باشند که می گویند:

اللّٰهُمَّ عَجِّلْ لِمَنْفِقِ خَلْفًا و لِمَمْسُكِ تَلْفًا،

بار خدایا تعجیل کن هر نفقه کننده‌ای را عوض و هر نگاه دارنده‌ای را هلاک. و انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: فریشته‌ای است که ندا می کند هر شب:

(لدوا للموت)

، بزایید برای مرگ، و دیگری می گوید:

(ابنوا للخراب)،

بنا کنی برای خراب. و دیگری ندا می کند:

هب للمنفق خلفا،

نفقه کننده را عوض ده. و دیگری می گوید دارنده‌ای را تلف ده، و دیگری ندا می کند: کاشک مردم را نیافریدندی، و دیگری می گوید

(۱) - دا، آج، لب: و دو چندان.

(۲) - دا: آمن.

(۳) - دا: یاریک دیگر.

صفحه : ۸۰

چون بیافریدند ایشان را کاشک بدانند که ایشان را چرا آفریدند.

و در خبر است که یک روز عمر خطاب «۱» صهیب را گفت: تو خود هیچ باز نگیری «۲»! گفت: چگونه به امساک «۳» کنم و خدای می گوید «۴»: وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ.

جابر عبد الله انصاری روایت کرد که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آله - گفت:

«۵» کل - معروف صدقه و ما وقی به المرء عرضه کتب له به صدقه و ما انفق المؤمن من نفقة فعلى الله خلفها «ضامنا الا ما كان من نفقة فی بنیان او معصیه»

، گفت: هر معروفی و صلتی و صدقه باشد «۶» و هر چه مرد به آن «۷» عرض خود صیانت کند او را به آن صدقه ای بنویسد و هر نفقه ای که کند «۸» خدای تعالی ضمان کرد که عوض باز دهد الا آنچه در بنیانی بدهد یا در معصیتی.

مجاهد گفت: نباید تا از مکان اینکه آیه مرد اسراف کند در نفقه و اقتصاد رها کند که روزیها بخشیده است، باشد که رزق او اندک بود او آنچه «۹» دارد تلف کند با در خیری خرج کند پس درویش بماند تا به مردن. و انما مراد اقتصاد است. و ابو امامه

گفت: نباید تا شما به تأویل اینکه «۱۰» اسراف کنی که من از رسول - علیه السلام - شنیدم، و الا گوشهام «۱۱» کر باد، که گفت:

«۱۲» ایاکم و السرف فی المال و التفقة و علیکم بالاعتقاد فما افتقر قوم قط اقتصادوا

، گفت: دور باشی از اسراف در مال و نفقه و بر شما باد که میانه کار نگاه داری که هیچ کس درویش نشد که اقتصاد کرد «۱۳» و قال - علیه السلام: ما عال من اقتصد،

درویش نشود هر که اقتصاد کند و هم [۳۱-پ]

چنین گفت - علیه السلام -:

«۱۴» «۱۵» من فقه المرء رفقه «فی المعیشه». و هو خیر الزارقین،

و او

(۱) - دا، افزوده: رضی الله عنه.

(۲) - آج، لب: نمی گیری.

(۳) - دا، آج، لب: چگونه امساک.

(۴) - آج، لب: که خدای تعالی می فرماید.

(۵) - دا: خلفه.

(۶) - دا، آج، لب: هر معروفی و صلتی صدقه ای.

(۷) - دا: مردمان.

(۸) - دا: کرد.

(۹) - دا، آج، لب: بود و آنچه. [...]

(۱۰) - دا، آج، لب، افزوده: آیت.

(۱۱) - آج، لب: گوشهام.

(۱۲) - آج، لب: اقتصر.

(۱۳) - دا: نفقه به اقتصاد کرد.

(۱۴) - آج، لب: فقر.

(۱۵) - دا: فقهه.

صفحه : ۸۱

بهترین روزی دهندگان است برای آن که سلطان را رازق خوانند و مرد عیال‌دار را.

یقال رزق السلطان الجند، و فلان مرزوق «۱» عیاله گفت: اینکه حال ناگفته نخواهد ماند و اینکه حواله که کردند که: الملائکه بنات الله اینکه را باز خواست خواهد بودن. گفت:

و یوم یحشرهم «۲» ثم یقول «۴» قالوا سبحانک «۶»، منزهی تو بار خدایا، أنت ولینا من دُونِهِمْ، تو خداوند مایی بدون ایشان تولای ما به تو است نه به ایشان. بل كانوا یعبدون الجن، بل ایشان جّیان را می‌پرستیدند و طاعت ابلیس می‌داشتند در آنچه می‌فرمود: ایشان را و بیشترینه ایشان به ابلیس و لشکر او ایمان داشتند. قتاده گفت: اینکه استفهام تقریر است چنان که گفت عیسی را: ... أ أنت قلت للناس اتخذونی و أممی إلهین من دُونِ الله... «۷»

آنکه گفت فردای قیامت ایشان را گویند: فالیوم لا یملیکه بعضکم لبعض نفعاً ولا ضرّاً، اما امروز هیچ کس را از شما قوت و قدرت آن نباشد که بهری را زیان و سود رساند «۸»، چه دستهای همه «۹» کنندگان از کافر فرو مانده بود کس را حکمی نباشد و تصرّفی نبود و کاری نرود. و نقول للذین ظلموا، و گوئیم کافران را که به شرک و کفر بر خود ظلم کرده باشند، بچشی عذاب اینکه دوزخ که دروغ می‌داشتی آن را.

وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ، چون آیات ما بر اینکه «۱۰» کافران خوانند از اینکه کتاب قرآن آیاتی روشن. و نصب بینات بر حال است، از مفعول. قالوا، گویند اینکه کافران:

ما هذا، نیست اینکه «۱۱» - اشارت به رسول است - الا مردی که می‌خواهد که

(۱) - دا، آج، لب: یرزق.

(۲) - اساس، آب، دا، آج، لب: نحشرهم که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۳) - اساس: با توجه به ضبط کلمه به صورت «نحشرهم»، معنی کرده: آن روز که ما حشر کنیم، با توجه به ترجمه درست کلمه تصحیح شد.

(۴) - دا، آج، لب، افزوده: گویند.

(۵) - اساس: با توجه به ضبط کلمه به صورت «نقول» معنی کرده: «آنکه گوئیم»، با توجه به ترجمه درست کلمه تصحیح شد.

(۶) - آج، لب: فرمود.

(۷) - سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶.

(۸) - آج، لب: رسانند. [...]

(۹) - دا: هر.

(۱۰) - دا: بر آن.

(۱۱) - دا، آج، لب: اینکه محمّد.

صفحه : ۸۲

شما را برگرداند از آنچه پدران شما پرستیده‌اند. و نیز گفتند: ما هذا إِلَّا إِفْكٌ مُّفْتَرٍ، نیست اینکه قرآن الّا دروغی فرو بافته (۱). و قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، و کافران گفتند آنچه که حق به ایشان آمد: «۲» و مَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ [۳۲- ر] يَدْرُسُونَهَا، و ما ندادیم (۳) ایشان را کتابهایی که درس آن کنند تا گویند: ما اینکه از کتاب خود می‌گوییم و پیش از تو پیغامبری به ایشان نفرستادیم که گویند آن پیغامبر خبر داد به اینکه محالات و اعتقادات فاسده.

وَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، و پیش از ایشان کافران و مکذبان بوده‌اند که پیغامبران خود را دروغ داشتند، و مَا بَلَّغُوا مِعْشَارًا مَا آتَيْنَاهُمْ، و اینان به عشر آن نرسیدند از عمر و مال و قوت و تمکین [که ایشان رسیدند، یعنی کافران عهد رسول به ده یک آن نرسیدند که قوم پیشین از قوت و تمکین از عاد و ثمود]

«۴» و معشار لغتی است در عشر. فَكَذَّبُوا رُسُلِي، پیغامبران مرا بدروغ داشتند. آنچه گفت: فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ، گفت: چگونه بود انکیر (۵) و انکار من بر ایشان در دنیا و تغییر من نعمت را بر ایشان و عقوبت من ایشان را به عذاب استیصال، اینکه نکیر خداست در دنیا و کلمه مخفوض (۶) است علی حذف یاء الاضافة و الاصل: نگیری، الّا آن است که یا (۷) بیفگند و به کسره اکتفا کرد از «یا» لمكان رأس الآية. و مانند اینکه در قرآن بسیار است در سورة ص و در سورة القمر و دیگر جایها.

قُلْ إِنَّمَا أَعْظُمُكُمْ بِوَاحِدَةٍ، آنچه گفت: بگو ای محمّد اینکه کافران را که من شما را پند می‌دهم به یک خصلت و وصایت می‌کنم شما را به یک خصلت، و آن خصلت آن است که از پی آن بگفت: أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ، و آن آن است که برخیزی برای خدای و ابتغای (۸) رضای او. مثنی و فرادی، دو دو و یک یک. ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا، آنچه تفکر کنی

(۱) - لب: فرا بافته.

(۲) - اساس و کلیه نسخه بدلها: ما، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۳) - آج، لب: ندانیم.

(۴) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(۵) - دا، آج، لب: نکیر.

(۶) - آج، لب: مخصوص.

(۷) - آج، لب: چون یا.

(۸) - آج، لب: ابقای.

صفحه : ۸۳

و اندیشه (۱) تا بدانی که صاحب شما دیوانه نیست و به او دیوانگی نیست یعنی به رسول - علیه السلام.
 إِنَّ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَّكُمْ، نیست او شما را الّا ترساننده‌ای از پیش عذابی سخت که عذاب دوزخ است. و قوله: أَنْ تَقُومُوا، در محل او دو وجه گفتند: یکی (۲) «جَرَّ است بر بدل (واحدۀ)». دگر آن که رفع است بر خبر ابتدای محذوف، و التّقدير: و هی ان تقوموا لله. و قوله: مثنی و فرادی، محل هر دو نصب است بر حال از فاعل، و الجنّة، الجنون، [و الجنّة، الجن]

«۳»، و الجنة، الترس، و الجنة، البستان الكثير الشجر. آنکه «۴» تفکر و اندیشه کنی تا بدانی که به صاحب شما یعنی محمد- صلی الله علیه و آله- دیوانگی «۵» نیست چه ایشان چون انکار «۶» او فرو ماندند گفتند: دیوانه است. حق تعالی گفت: او دیوانه نیست. ان هو، نیست او، و «ان» به معنی «ما» ی نافی است. اَلَا نَذِيرٌ لَّكُمْ، اَلَا ترساننده‌ای شما را از پیش «۷» عذابی سخت ببرد آورنده «۸»، یعنی عذاب دوزخ [۳۲- پ]

قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ، آنکه گفت: بگو ای محمد که هر مزدی که من از شما می‌خواهم شما راست، یعنی مرا طمع مزدی نیست به شما. اِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ، مزد من نیست مگر به خدای تعالی. وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ، و او بر همه چیزی گواه است. قُلْ اِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ بگو ای محمد که خدای من حق به من اندازد و به من فرستد به وحی، یعنی هیچ حال بر من پوشیده نمی‌ماند از آن که خدای تعالی «۹» به-

(۱)- دا، بجای عبارت «خدای و ابتغای رضا او ... تفکر کنی و اندیشه» که در متن و در دیگر نسخه‌ها آمده، آورده است: مراد نه قیام بر رجل است، مراد اقبال و اجتهاد است، کقولهم: فلان قائم بالامر. و فایده «مثنی» و «فرادی» آن است که چون دو کس در کاری نظر و تفکر کنند به شرایط، چون ایشان را علم حاصل شود به آن که مشاورت کنند و معارضه، آنچه نظر ایشان به آن ادا کرده بود ایشان را بر آن ثبات بود و «فرادی» برای آن که چون نظر کند تنها مزاحمت غیر مشغول نکند او را نظر او صادق باشد.

(۲)- دا، آج، لب، افزوده: آن که.

(۳)- اساس و آب ندارد، از دا افزوده شد. [.....]

(۴)- آج، لب: گفت آنکه.

(۵)- دا: دیوانگی.

(۶)- دا، آج، لب: از کار.

(۷)- دا: در پیش.

(۸)- آج، لب: بردارنده.

(۹)- دا، افزوده: از آن.

صفحه : ۸۴

وحی مرا اعلام کند. و هو عَلَامُ الْغُيُوبِ، و او داننده غیبهاست.

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ بگو حق آمد، و باطل هیچ نکند نه ابتدا نه اعاده، یعنی باطل نه به اول خروجی کند نه به آخر. بعضی مفسران گفتند: مراد به حق، اسلام است.

بعضی دگر گفتند: مراد، قرآن است. باقر «۱»- علیه السلام- [گفت:]

«۲» مراد تیغ است، برای قتال و جهاد. حسن بصری گفت: وَ مَا يُبْدِي الْبَاطِلَ مَفْعُولٌ او محذوف است، ای، و ما یبدی الباطل خیرا لاهله. و باطل برای اهلش هیچ خیر ابدان نکند به اول و اعادت نکند به آخر، یعنی باطل نه در دنیا به کار آید نه در آخرت. و گفتند: مراد به باطل هر معبودی است که بدون خدای آن را پرستند. قتاده گفت: مراد به باطل ابلیس است، یعنی ابلیس ابدان و اعادت نتواند کردن نه اول «۳» به او خلقی «۴» هست نه آخر به او اعادت «۵». عبد الله مسعود گفت: رسول- علیه السلام- در مکه رفت و پیرامن

کعبه سیصد و شصت بت نهاده بودند و او قضیبی به دست داشت در آن بتان می‌زد و می‌گفت: وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا ﴿٦﴾.

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ مَا يُبَدِّئُ الْبَاطِلُ وَ مَا يُعِيدُ، قل، آنکه گفت، بگو اینکه کافران را که: اگر من گمراهم بر زعم شما، ضلال من بر من است نه بر شما و اگر مهتدی‌ام و راه یافته‌ام، فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي، به آن است که خدای به من وحی می‌کند. و «ما» مصدری است، ای بوحی ربی. إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ، او خدای است شنوا و نزدیک به بندگان به معنی علم هیچ از علم او غایب نیست. وَ لَوْ تَرَى، آنکه گفت: اگر بینی تو ای محمد إِذِ فَرَعُوا، که ایشان بترسند. فَلَا قُوَّةَ، ایشان را فوت نباشد و از من فایت نشوند و از قبضه قدرت من بیرون نشوند. وَ أُخِذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ، و ایشان را بگیرند از جایی نزدیک به عذاب ﴿٧﴾. قوله: فلا فوت، ای فلا نجاه لهم، نجاتی ﴿٨﴾ نباشد ایشان را از عذاب دنیا و مراد به مکان

(۱) - آج، لب: حضرت امام محمد باقر.

(۲) - اساس و آب ندارد، از دا، افزوده شد.

(۳) - دا: به اول.

(۴) - دا: خلقتی.

(۵) - اساس: عادتی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۶) - سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۱.

(۷) - دا، افزوده: و جواب «لو» محذوف است، ای لتری امرا عظیمایا، اگر آن بینی کاری عظیم بینی.

(۸) - دا: نجات. [.....]

صفحه : ۸۵

قریب دنیاست، یعنی ایشان را در دنیا به عذاب بگیرم.

ضَحَّاكُ كَفْتُ [۳۳- ر]

و زید اسلم: گفتند ﴿۱﴾، مراد روز بدر است. کلبی گفت:

مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ، ای من تحت اقدامهم ﴿۲﴾، ایشان را بگیریم از زیر قدمهاشان. بعضی دگر گفتند: خسفی باشد به بیدا، و آن جایی است در بادیه. حذیفه الیمان گفت، از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که او گفت: در وقتی که حدیث فتنه آخر زمان می‌گفت، که باشد میان مشرق و مغرب. گفت: ایشان در اینکه باشند که بنگرند، سفیانی خروج کند از وادی خشک و بیاید و به دمشق فرود آید و لشکری به مشرق فرستد و یکی به زمین بابل به مدینه ملعونه و بقعه خبیثه، لشکر او آن جا روند و بالای سه هزار مرد را بکشند و بالای صد زن را شکم بشکافند و سیصد مرد معروف را از بنی العباس بکشند، آنکه به کوفه آیند و نواحی کوفه خراب کنند آنکه بیایند و روی به شام نهند، بینا که در [اینکه]

﴿۳﴾ باشند. رایت هدی از کوفه بدر آید به دنبال ایشان برود به دو روزه راه دریابد ایشان را و در ایشان قتلی عظیم کند و مالی و غنیمتی که دارند بستانند و بردگان را از دست ایشان بیرون کنند. و لشکر ﴿۴﴾ به مدینه آید ﴿۵﴾ و سه شبان روز در مدینه غارت کنند از آن جا به مکه آیند چون به بیدا رسند خدای تعالی جبریل را گوید: برو و ایشان را هلاک کن. او بیاید و پای بر زمین زند و

ایشان را به یک بار به زمین فرو- برد. و ذلك قوله فی سورة سبا: وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ فَرَغُوا، فَلَا قُوَّةَ وَأَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ، از ایشان دو کس بجهند: یکی بشیر باشد یکی نذیر، یکی بشارت دهد مردمان را به هلاک ایشان و یکی بترساند قوم ایشان را به هلاک ایشان. و آن هر دو مرد از جهینه باشند. گفتند: از اینکه جا مثل شد، و عند جهینه الخبر یقین.

و در اخبار ما آمد که: از علامت خروج مهدی خسفی باشد به مشرق و یکی به مغرب و یکی به بیداء. و از علامت خروج او خروج سفیانی است که در اینکه خبر «۶» و اینکه رایت هدی که گفت از کوفه بدر آید جز رایت مهدی نباشد، علی ما جاء فی الاخبار.

(۱)- دا، آج، لب: ضحاک و زید اسلم گفتند.

(۲)- آج، لب، افزوده: یعنی.

(۳)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۴)- دا، افزوده: دیگرش.

(۵)- دا، آج، لب: آیند.

(۶)- دا، آج، لب، افزوده: گفت.

صفحه : ۸۶

قتاده گفت: اینکه آنکه باشد که از گورها برخیزند. ابن معقل گفت: چون عذاب خدای بیند روز قیامت.

وَ أَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ، یعنی هر کجا باشند خدای به ایشان نزدیک بود به معنی قدرت.

وَ قَالُوا آمَنَّا بِهِ، گویند در وقت آن که عذاب بیند اما «۱» در دنیا یا در آخرت، ما ایمان آوردیم ایمانی که سود ندارد ایشان را. وَ أَنِّي لَهُمُ التَّنَاوُشُ، ای و من اینکه لهم تناول التَّوْبَةُ، و از کجا باشد ایشان را که به توبه برسند [۳۳-پ]

و دریابند آنچه تمنا- کنند از قبول توبه و زوال عذاب، یعنی، توبه چگونه یابند ایشان و توبه از ایشان دور باشد چه حالت الجا [باشد]

«۲».

عبد الله عباس گفت: معنی آن است که ایشان تمنای رجوع با دنیا کنند و اینکه دور باشد از ایشان و هرگز نبود. ابو عمرو و حمزه و

کسائی و خلف خواندند: تناوُش، به مدّ و همزه، و هو الابطاء و البعد. و يقال تناوشت الشيء اذا اخذته من بعيد، و التَّيْش «۳»:

الشيء البطيء «۴»، و تناوُش القوم في الحرب، اذا تدانوا «۵» و تناول بعضهم بعضا. و ابو عبيد اختار ترك همز «۶» کرد برای آن که معنی تناول است. و گفت معنی بعد صحیح نباشد، چگونه گوید: أَنِّي لَهُمُ الْبَعْدُ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ «۷». و اگر تفسیر بر آن کنند که: من

مکان بعید من الآخرة، از جایی که از آخرت دور باشد، آن دنیا باشد. و در دنیا قبول

(۱)- دا: ان ما.

(۲)- اسا با خطی دیگر در حاشیه افزوده است.

(۳)- اساس و آب «التبس» خوانده می شود که با توجه به دا و معنی جمله تصحیح شد.

(۴)- دا، آج، لب، افزوده: و قال الشاعر: تَمَنَّى نَيْشَا ان يَكُونَ اطاعنى || و قد حدثت بعد الامور امور و قال آخر، شعر: و جئت نيشا

بعد ما فاتك الخير و باقى قرأ همزه خواندند من التَّوْش. يقال: نشته و انتشته و تناوشته اذا تناولته. قال الراجز: فهى تنوش الحوض نوش

من علا || نوحا به یقطع اجواز الفلا

(۵) - دا: تأنوا ۶- آج، لب: همزه.

(۷) - دا، افزوده: و معنی بعد و تباطی و تلائم نیست، چنان که ابو عبیده گفت. و ابو عمرو گفت: تناوش، به همزه تناول باشد از جایی دور. و معنی هر دو قراءت یکی باشد.

صفحه : ۸۷

توبه باشد جز آن که گویند او را که در دنیا در وقت الجا هم قبول توبه نباشد. بیانش:

وَقَدْ كَفَرُوا بِهٖ مِنْ قَبْلِ «او» حال است. گفت: اَنِّي لَهْمُ التَّنَاشِ، الی «۱» التَّوْبَةُ و تناولها من مکان بعید «۲».

وَقَدْ كَفَرُوا، و ایشان کافر بودند پیش از اینکه به آن. وَ يَقْدِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ، یعنی محمّد را قذف می کنند به ظنهایی که دور است از او از شعر و سحر و کهنات، یکی می گوید: ساحر است، یکی می گوید کاهن است، یکی می گوید دیوانه است و اینکه همه قذفی است که او را می کنند دور از حال او و نه لایق به احوال او، اینکه قول مجاهد است. قتاده گفت: قذف می کنند یعنی، ظن می اندازند و گمان می برند که بعث و نشور و ثواب و عقاب نخواهد بودن و بر اینکه قول مراد به غیب ظن باشد. و قوله: كفروا به، ای، بالله. بلخی گفت: رواست که معنی آن باشد که ایشان اینکه از سر شبهتی دور و حجّتی داحض باطل کنند که لایق و قاذح نیست، بل دور است از کار. بعضی دگر گفتند: معنی آن است که گمان می برند که ایشان را توبه سود خواهد داشتن در قیامت، و اینکه دور است از عقل.

وَ حِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ، گفت: منع کنند میان ایشان و آنچه آرزو و مراد ایشان است از قبول توبه و زوال عقاب و وصول به ثواب یا ردّ با دنیا. كَمَا فَعَلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلِ، چنان که کردند با آنان که اَتَّبَعُوا ایشان بودند و ایشان نیز هم اینکه تمنا کردند و برسیدند. و اَشْيَاعٌ جمع شیع باشد و او جمع شیعۀ باشد فهو اذا جمع الجمع. إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ، ایشان در شکی بوده اند به شك افکنده «۳» و [۳۴- ر]

اراب الرّجل اذا اتى بريبه و الرّيب اقبح الشّك و الرّيبه التّهمه. و اینکه برای مبالغه گفت که ایشان از باب قیامت در شکی اند سخت بغایت.

(۱) - دا، آج، لب: الی. [.....]

(۲) - دا، افزوده: و معنی آن است که خدای تعالی مثل زد حال آنان را که تمنا کردند که توبه کنند در آخرت و یا در مرگ به حال آنان که خواهند که چیزی ها گیرند از جایی دور که دست ایشان به آن نرسد، یعنی هر دو محال است. و «اَنِّي» استفهامی است به معنی انکار.

(۳) - دا، آج، لب: افکننده.

صفحه : ۸۸

«۱» اینکه سورت مکی است و چهل و شش آیت است بر قول بعضی مدنیان، و پنج بر قول کوفیان و بصریان و مدنیان اول، و هفصد «۲» و نود و هفت کلمت است، و سه هزار و صد و سی حرف است.
و ابو امامه روایت کند از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سوره الملائکه بخواند، فردای قیامت هشت در بهشت او را می خوانند و می گویند: در آی به هر در که تو خواهی «۳».

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱ تا ۱۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مِّثْنَىٰ وَثَلَاثَ وَرُبَاعٌ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱) مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲) يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هِيَ مِنْ خَالِقِ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَتَىٰ تُؤْفُكُونَ (۳) وَ إِن يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۴)

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ لَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ (۵) إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ (۶) الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ أَجْرٌ كَبِيرٌ (۷) أَمْ مَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبُ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ (۸) وَ اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَىٰ بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ (۹)

مَنْ كَانَ يُرِيدِ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ وَ الَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ مَكْرٌ أُولَئِكَ هُوَ يُبَوِّرُ (۱۰) وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَ لَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ مَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (۱۱) وَ مَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٍ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَ مِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَ تَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً تَتَّبِسُونَهَا وَ تَرَى الْفُلُكُ فِيهِ مَوَاجِرَ لَتَبْتُّعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲) يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ يُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى ذَلِكَ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ وَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ (۱۳) إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَ لَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ وَ لَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ (۱۴)

يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (۱۵) إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَ يُأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ (۱۶) وَ مَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ (۱۷) وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يُحْمَلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَ لَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ مَنْ تَرَكَ فَإِنَّمَا يَتَرَكَ لِنَفْسِهِ وَ إِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (۱۸)

[ترجمه]

سپاس خدای آفریننده آسمانها و زمین کننده فریشتگان رسولان خداوندان بالها دو دو و سه سه و چهار چهار، بیفزاید در آفرینش آنچه خواهد، خدای بر همه چیز تواناست.

هر چه «۴» بگشاید خدای برای مردمان از رحمت نیست باز گیرنده آن را و آنچه باز گیرد، نیست فرو گذارنده‌ای آن را از پس او، و

او بی همتا

- (۱) - نام دیگر اینکه سوره فاطر است.
 (۲) - دا، آج: هفتصد.
 (۳) - دا: به هر دری که خواهی، آج، لب: به هر در که خواهی - صدق رسول الله.
 (۴) - دا: آنچه.

صفحه : ۸۹

و محکم کار است.

ای مردمان یاد کنی نعمت خدای بر شما هست هیچ آفریدگاری «۱» جز خدای که روزی دهد شما را از آسمان و زمین! نیست «۲» خدای الّا او. چگونه می‌برگرداند شما را! و اگر دروغ داشتند تو را دروغ داشتند پیغامبران را از پیش تو و با خدای شود کارها.

[۳۴-پ]

ای مردمان وعده خدای درست «۳» است مغرور مکناد شما را زندگانی نزدیک «۴» تر و نیز مغرور مکناد شما را به خدا دیو «۵». که دیو «۶» شما را دشمن است گیرید «۷» او را دشمن، می‌خواند لشکرش تا باشند از اهل دوزخ. آنان که کافر شدند ایشان را عذابی باشد سخت و آنان که بگردند «۸» و بکنند کارها نیک «۹» ایشان را آمرزش باشد و مزدی بزرگ.

آن را که بیاریند «۱۰» برای او بدی کارش، بیند «۱۱» آن را نیکو خدای گمراه کند آن را که خواهد و ره نماید آن را که خواهد نباید تا برود جان تو بر ایشان به غم، خدا داناست به آنچه ایشان کنند.

- (۱) - دا: هیچ آفریننده‌ای نیست.
 (۲) - دا، افزوده: هیچ.
 (۳) - دا، آج، لب: حق.
 (۴) - دا: دنیا.
 (۵) - دا: دیو فریبنده، آج، لب: شیطان فریبنده.
 (۶) - دا: شیطان.
 (۷) - دا: فراگیری، آج، لب: پس فرا گیرند.
 (۸) - دا: بگردیدند. [.....]
 (۹) - دا: و کار نیکو کردند.
 (۱۰) - دا: آراسته باشند.
 (۱۱) - اساس: بینند، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

صفحه : ۹۰

و خدای آن است که بفرستاد «۱» بادها را تا برانگیزد ابر را برانیم آن را به بیابانی مرده، زنده گردانیم به او زمین را پس مرگش، چنین باشد زنده کردن.

هر که خواهد عزّت، خدا راست عزّت همه «۲» با او شود سخنها پاک و کار نیک بر دارد آن را و آنان که سگالند «۳» بدیها، ایشان را بود عذابی سخت و سگالش ایشان «۴» هلاک شود.

[۳۵-ر]

و خدای بیافرید شما را از خاک پس از آب پس کرد شما را جفت و [بر]

«۵» ندارد هیچ ماده و نهد «۶» الا به علم او و عمر ندهند هیچ دراز عمری را، و نه بکاهانند از عمر او الا در نوشته‌ای است «۷» آن بر خدای آسان است.

و راست «۸» نباشد دو دریا اینکه خوش صافی گوارنده شراب او، و اینکه شور تلخ و از همه «۹» می خوری گوشتی تازه و بیرون می آری آرایشی «۱۰» که در پوشی آن را و بینی کشتی در او آینده و شونده تا بجویی از روزی تا همانا شکر کنی.

(۱) - دا: فرو فرستد.

(۲) - دا: جمله.

(۳) - آج، لب: مکر می کنند.

(۴) - دا: آنان بود که.

(۵) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۶) - دا: بنه نهد.

(۷) - دا: الا که در کتابی بود نبشته که.

(۸) - دا: برابر.

(۹) - دا: هر دو.

(۱۰) - دا: پیرایه‌ای.

صفحه : ۹۱

در آرد شب در روز و در آرد روز را در شب و مسخر بکرد آفتاب و ماه را همه می روند برای وقتی نام زد «۱» آن خدای شما را او راست پادشاهی و آنچه می خوانی از جز او قادر نباشند از پوست استخوان خرما می.

اگر بخوانی ایشان را نشنوند دعای شما و اگر شنوند جواب ندهند «۲» شما را روز قیامت کفر آرند به انبازی شما و خبر ندهد تو را چو دانایی.

ای مردمان شما محتاجانی «۳» به خدای و خدای اوست که بی نیاز و پسندیده است.

اگر خواهد ببرد شما را و بیارد خلقی نو را.

و نیست اینکه بر خدای دشخوار «۴».

[۳۵-پ]

و بر ندارد بر دارنده‌ای بار «۵» دیگری و اگر بخواند «۶» گران باری به بر گرفتن آن بر نگیرند از او هیچ چیز و اگر چه خویشاوند باشد، تو می‌ترسانی آنان را که ترسند از خدایشان در نهانی و بی‌پای دارند نماز و هر که پاکی کند پاکی برای خود کند و با خداست باز گشتن.

قوله تعالی: الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، قَدِيمٍ - جَلَّ جَلَالُهُ - گفت:

سپاس خدای را که بیافرید آسمانها و زمین «۷». و اصل «فطر»، شکافتن باشد پنداری که آنچه معدوم است به مثبت بسته است، خدای تعالی آن را به خلق و ایجاد

(۱) - دا: نام زده، آج، لب: نام نهاده. [.....]

(۲) - دا، آج، لب: اجابت نکنند.

(۳) - دا: شما باید درویشان، آج، لب: درویشانی.

(۴) - دا، آج، لب: دشوار.

(۵) - دا، آج، لب: گناه.

(۶) - اساس: بخوانی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۷) - دا: آفریدگار آسمان و زمین است.

صفحه : ۹۲

می‌شکافد «۱». جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا، فرشتگان را به پیغام گزار «۲» کند از جبریل و جز او تا وحی به پیغامبران آرند. اُولَىٰ اَجْنَحَةٍ، نصب بر حال است از مفعول و شاید که صفت «رسلا» باشد و حال بهتر است از ملایکه، خداوندان پرها، و «اولوا» «۳» جمع «ذو» باشد نه از لفظ واحد. مَثْنَىٰ وَ ثَلَاثٌ وَ رُبَاعٌ، اینکه صفت «اجنحه» است، و اینکه اسمی است عدد را معدول عن اثنین اثنین «۴»، عن ثلثة ثلثة، عدل کردند و برگردانیدند اینکه را از اصل و بنای خود تا تکرار نباشد. يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ، بيفزايد آنچه خواهد در خلق فریشتگان و جز ایشان که خدای تعالی بر همه چیز قادر است.

ابن شهاب روایت کند از رسول - علیه السلام - که او گفت: یک روز جبریل را گفتم مرا می‌باید تو را بینم چنان که در آسمان باشی. گفت: یا رسول الله؟ طاقت نداری. گفت: می‌باید تا بینم. جبریل - علیه السلام - پرها بر افلاخت «۵». رسول - علیه السلام - در او نگرید از هوش برفت. چون با هوش آمد جبریل ایستاده بود یک دست بر سینه نهاده بود و یک دست بر کتف رسول، گفت: سبحان الله، نپنداشتم که خدای به اینکه شکل و عظمت خلقی آفرید؟ جبریل گفت: اگر تو اسرافیل را بینی، و او را دوازده پَر است یک پر به مشرق دارد و یک پر به مغرب و عرش بر دوش او نهاده است و او اوقاتی متضایل و حقیر شود عظمت خدای را تا بمانند صعوه‌ای «۶» گردد. و آن مرغکی باشد به شکل بنجشک «۷». و آنکه عرش خدای بر قدرت او باشد.

و در خبر هست که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - گفت:

«۸» انَّ لَهِ مَلَكًا لَهُ الْفُ الْفُ رَأْسُ عَلِيٍّ كُلِّ رَأْسِ الْفُ وَ جِهَ عَلِيٍّ كُلِّ وَ جِهَ الْفُ [۶۳-ر]

فم فی کلّ الف الف لسان یسبح لله تعالی بکل لسان الف «الف لغة»

گفت که: [خدای را - جل جلاله - فریشته‌ای است که او را هزار هزار سر است، بر هر سری هزار هزار روی است، بر هر روی هزار

هزار دهن است، در هر دهنی هزار هزار زبان است، به هر

(۱) - دا: می‌بشکافد، آج، لب: بشکافد.

(۲) - دا: به پیغامبران.

(۳) - دا، آج: اولو.

(۴) - دا، آج، لب، افزوده: و.

(۵) - آج، لب: بر افراخت.

(۶) - اساس و آب: صعوی، دا: و صعی شود.

(۷) - آج، لب: گنجشک.

(۸) - آج، لب: بالف. [.....]

صفحه : ۹۳

زبانی خدای را می‌خواند به هزار لغت]

«۱» یک روز بر خاطر اینکه فریشته بگذشت که همانا خدای را بنده‌ای نباشد که تسبیح و تهلیل او بیش باشد از آن «۲». حق تعالی

گفت: مرا بنده‌ای هست که تسبیح و تهلیل او بیش است از تسبیح و تهلیل تو.

گفت: بار خدایا؟ او چه تسبیح می‌کند! گفت، می‌گوید:

«۳ سبحان الله کَلِّمًا سَبَّحَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَسْبَحَ وَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عَزِّ جَلَالِهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ كَلِّمًا حَمْدُ اللهِ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَحْمَدَ وَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عَزِّ جَلَالِهِ وَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ كَلِّمًا هَلَّلَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَهْلَلَ» وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ اللهُ أَكْبَرُ كَلِّمًا كَبَّرَ اللهُ شَيْءٌ وَ كَمَا يَحِبُّ اللهُ أَنْ يَكْبُرَ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا يَنْبَغِي لِكْرَمِ وَجْهِهِ وَ عَزِّ جَلَالِهِ.

ابن شهاب گفت: اینکه زیادت خلق، آواز خوش است. هشتم «۴» القاری آوازی خوش داشت و قرآن خوش خواندی. گفت: شبی رسول را در خواب دیدم، مرا گفت: هشتم «۵» القاری تویی قرآن «۶» را به آواز خوش می‌بیارایی «۷»! گفتم «۸»: آری یا رسول الله. گفت: جزاک الله خیرا «۹». و گفتند: خط نیکوست و رسول - علیه السلام - گفت: خط نیکو حق را روشنی «۱۰» بیفزاید. قتاده گفت: اینکه زیادت خلق، ملاحظ چشمهاست.

ما يَفْتَحُ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا، ما مجازات «۱۱» راست برای آن «فا» در جوابش باز آورد و کسر «حا» برای التقای ساکنین افتاد و حق او جزم است.

گفت: هر چه خدای تعالی بگشاید از رحمت آن را باز دارنده‌ای نباشد و آنچه باز گیرد آن را فرستنده‌ای نبود تا بدانند که رحمت از او «۱۲» توقع باید کردن و از کرم او

(۱) - اساس: و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(۲) - آج، لب: بیش از من باشد.

(۳) - آج، لب، افزوده: کما هو اهله.

(۵-۴) - آج، لب: هشیم.

(۶) - دا: که قرآن.

(۷) - آج، لب: تو قرآن را به آواز خوش می‌خوانی و می‌نیارامی.

(۸) - دا: گفت.

(۹) - دا، افزوده: یکی از محدثان اینکه بیتها نکو گفته است. شعر: زاده ربّه عذارا تم به الحسن و الیها || تبارک الله کل یوم یزید

فی الخلق ما یشاء

(۱۰) - دا: روشنایی.

(۱۱) - اساس: مجارات، به قیاس نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۲) - دا: او را.

صفحه : ۹۴

چشم باید داشتن و او خدای عزیز و خدای حکیم است.

یا أَيُّهَا النَّاسُ، گفت: ای مردمان یاد کنی نعمت خدای بر شما. آنگه گفت:

هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ، آفریدگاری هست جز خدای که روزی دهد شما را از آسمان و زمین! از آسمان به باران و از زمین به نبات.

ابو جعفر و حمزه و کسائی خواندند:

غیر الله بجز، علی انه صفة لله، و باقی قرآ به رفع «غیر» خواندند بر صفت محل-او، چه محل-جار و مجرور رفع است، و التقدير: هل

خالق غیر الله! لا إله إلا هو، نیست خدای مگر او. فَأَنْتَى تُؤْفَكُونَ، کجا می گردانند اینان را!

وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ، حق تعالی در اینکه آیت رسول را- علیه السلام- تسلّی داد، گفت: اگر چنان که اینکه کافران تو را دروغ می‌دارند

پیش از [۳۶-پ]

تو پیغامبران دیگر را بدروغ داشتند، و اینکه نه کاری است که با تو رفت «۱». وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ، و مرجع کارها با خداست-

جل-جلاله- و اینکه بر سبیل تهدید و وعید گفت کافران را یعنی، با جایی که در آن کس را حکم [نباشد]

«۲» مگر خدای را- جل-جلاله- آنگه بر سبیل تهدید گفت:

یا أَيُّهَا النَّاسُ، ای مردمان؟ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ، وعده خدای تعالی که داد شما را «۳» از بعث و نشور و ثواب و عقاب، حق است. فَلَا

تَغْرَنَكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا، نباید تا حیات دنیا شما را مغرور و فریفته بکند و نیز نباید که شما را به خدای مغرور بکند شیطان غزه کننده

فریبنده، و «فعول» بنای «۴» مبالغت باشد.

آنگه گفت: شیطان دشمن است شما را، او را دشمن گیرید و به دشمن دارید. إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ، و بدانی که او لشکر و اتباع خود را

برای آن دعوت می‌کند تا اهل دوزخ باشند چه او دوزخی است و خرمن سوخته خرمن دیگران سوخته خواهد.

آنگه گفت: الَّذِينَ كَفَرُوا، تهدید کرد کافران را گفت: آنان که کافر شدند ایشان را به قیامت عذابی سخت بود و آنان که ایمان

دارند «۵» و عمل صالح کنند،

(۱) - دا، افزوده: تنها.

(۲) - اساس و آب ندارد، از دا افزوده شد، آج، لب: در آن جا حکم نباشد.

(۳) - دا: که شما را داد. [.....]

(۴) - آج، لب: به تای.

(۵) - دا: آرند.

صفحه: ۹۵

ایشان را مغفرت و آمرزش باشد و مزدی عظیم بزرگوار (۱) از ثواب ابد (۲).

آنکه احوال کافران گفت، که اینکه کفر که ایشان در آنند در چشم ایشان نیکوست. گفت آن را که بیاریند بر چشم او عمل بد او یعنی نفس ایشان و هوا و شهوت ایشان، عمل ایشان بر چشم ایشان مزین کند (۳) تا زشت نیکو بیند (۴) به تلبیس بر خویشتن از قلت فهم و تفکر. آنکه در جواب استفهام خلاف کردند: بعضی گفتند، محذوف است و تقدیر آن که: يتَحَسَّرُ عليه، او بر آن حسرت خورد. و گفتند محذوف اینکه است: کمن لیس کذلک و کمن یری الحسن حسنا و القبیح قبیحا و عمل علی ما علم. و اینکه برای آن گفتند که در جمله‌ای که از پس او می‌آید با «فا» من قوله:

فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ، ضمیری هست عاید با جمله اول. پس گفتند: اینکه اضممار واجب است و اینکه خود جمله‌ای است مستأنف (۵). و بعضی گفتند: فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ، جواب استفهام است و در موقع جواب افتاد، و تقدیر آن که آن کس که عمل بد مزین باشد به نزدیک او خدای تعالی اضلال کند او را یعنی عذاب کند او را یا به معنی خذلان و تخلیه یا به معنی تسمیه و حکم. و قوله: مَنْ يَشَاءُ، آن را که خواهد به همه حال جز او را نخواهد (۶)، چه سزای او آن است، و در پیش ذکر او رفته است. وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ [۳۷-ر]

و آن را که خواهد هدایت دهد (۷) از الطاف و تمکین و توفیق و تیسیر. و آن که اینکه وجه گفت (۸)، ضمیر عاید تقدیر کرد گفت: تقدیر آن است که:

فان الله يضل من يشاء منهم، كقولهم: السمن منوان بدرهم، التقدير: منه بدرهم.

نباید تا نفس تو و جان عزیز تو در سر کار ایشان شود به حسرت بر ایشان. و قوله:

حَسِرَاتٍ، نصب بر تمییز (۹) است. و حسرت شدت حزن باشد بر فایت. و ابو جعفر خواند: فَلَا تَذْهَبُ نَفْسُكَ، بر فعل متعدی من الإذْهَابِ و «نفسک» منصوب برای آن که مفعول به باشد. معنی آن که: تو ای محمد؟ جان خود ضایع مکن در غم و

(۱) - آج، لب: و بزرگوار.

(۲) - دا، آج، لب: آید.

(۳) - دا: کنند.

(۴) - دا، آج، لب: بینند.

(۵) - دا: و اینکه خود جمله‌ی مستأنف است.

(۶) - آج، لب: جزای او را بخواهد.

(۷) - آج، لب: کند.

(۸) - آج، لب: گفت، گفت.

(۹) - دا، آج، لب: تمیز.

صفحه : ۹۶

حسرت ایشان که چرا ایمان نیاوردند که خدای عالم است به آنچه ایشان می‌کنند جزای آن بر وفق عمل ایشان بدهد» (۱).
 آنکه تذکیر بعضی نعمت خود کرد، گفت: اللَّهُ الَّذِي، او آن خداست که بادها بفرستد تا بادها ابر برنگیزد» (۲) و جمع کند و براند» (۳)
 از جایی به جایی و آن را به زمینی مرده راند که بر او هیچ نباتی و گیاهی نباشد، آن زمین را زنده کند پس از آن که مرده باشد.
 آنکه بر سیبل تشبیه گفت: كَذَلِكَ النُّشُورُ، بعث و نشور هم چنین باشد، چنان که اینکه را منکر نه‌ای آن را منکر مباحی.
 ابو رزین گفت: رسول را- علیه السلام- گفتم، خدای تعالی خلقان را چگونه زنده کند! گفت: به هیچ زمینی خشک قحطناک
 گذشته باشی که در او هیچ نبات نباشد پس از آن بینی سبز شده! گفتم: آری، گفت: ... يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى ...» (۴)
 خدای تعالی مردگان را چنین» (۵) زنده کند و اینکه آیت اوست در خلقانش.

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا، گفت: هر که او عزت خواهد عزت خدای تعالی راست- جلّ جلاله» (۶)- بجملگی. سبب» (۷) آن
 بود که کافران به عبادت اصنام تعزز کردند و طلب عزت چنان که خدای گفت: الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أ
 يَتَّبِعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (۸) و قال: وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا» (۹). خدای تعالی به اینکه آیت رد کرد
 بر ایشان، گفت اگر کسی را عزّ» (۱۰) باید تا عزیز شود به طاعت خدای باید» (۱۱) چه عزت همه خدای راست. إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ
 الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ، به او صعود کند یعنی به خدای، و مراد آن که به جایی بر شود که آن جا حکم جز خدای را نباشد و
 آن آسمان است. چنان که رفعت فلانا الی الحاکم و الی السلطان، یعنی به جایی که

(۱)- دا: می‌دهد.

(۲)- دا، آج، لب: برانگیزد.

(۳)- آج، لب: بر آید. [...].

(۴)- سوره بقره (۲) آیه ۷۳.

(۵)- دا: همچین.

(۶)- دا: عزّ و جلّ.

(۷)- د، افزوده: نزول اینکه آیه.

(۸)- سوره نساء (۴) آیه ۱۳۹.

(۹)- سوره مریم (۱۹) آیه ۸۱.

(۱۰)- دا، آج، لب: عزت.

(۱۱)- آج، لب: عزت به طاعت خدای یابد.

صفحه : ۹۷

حکم حاکم را باشد یا سلطان را. مفسران [۳۷-پ]

گفتند: اینکه کلمه پاکیزه، گفتن «لا اله الا الله» است و ابو هریره روایت کرد از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- که او گفت:

هو قول الرجل سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر،

چون بنده اینکه کلمات بگوید فریشته‌ای بیاید و اینکه کلمات بر آسمان برد و به آن خدای را تحیت کند و چون عمل صالح با آن یار نشد «۱» از او قبول نکنند. مفسران در معنی «۲» خلاف کردند: بیشتر مفسران گفتند: معنی آن است که عمل صالح بردارد کلمه پاک را و به موقع قبول افگند، و معنی آن که: قول بی عمل سود ندارد و مرفوع نشود و به موقع قبول نیفتد. اینکه قول نحویان بصره است که گفتند ضمیر عاید است با کلمه، یعنی: و العمل الصالح يرفع الكلم الطيب. حسن و قتاده گفتند: کلمه پاک ذکر خدای است و عمل صالح ادای فرایض اوست هر که او به زبان ذکر خدای کند و فریضه‌ها مهمل گذارد کلامش رد کنند بر عملش و لیس الایمان بالتمنی و لا بالتحلی «۳» و ایمان به آرزو و حيله «۴» نباشد. و هر که «۵» سخن نیکو گوید و عمل صالح کند عمل او قبول او را رفیع کند و ذلك قوله: إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ. و دلیل اینکه تأویل قول رسول است که گفت:

لا يقبل الله قولاً الا بعمل ولا يقبل قولاً و عملاً الا بتية،

هیچ قول خدای تعالی قبول نکند بی عمل و هیچ عمل قبول نکند بی تیت. و در خبر هست که

طلب الجنة بلا عمل ذنب من الذنوب،

طلب بهشت کردن بی عمل گناهی است از گناهها و شاعر در اینکه معنی گوید:

لا ترض من رجل حلاوة قوله حتى يصدق ما يقول فعال

و اذا «۶» و زنت مقاله بفعاله فتوازنا «۷» فاخوك ذاك جمال

ابن المقفع «۸» گفت: قول بلا عمل کثريد بلا دسم و سحاب بلا مطر و قوس بلا وتر، قال الشاعر:

لا يكون المقال الا بفعال انما القول زينه في الفعال

(۱) - دا، آج، لب: نباشد.

(۲) - دا، آج، لب: در معنی آیت.

(۳) - آج، لب: بالتملی.

(۴) - دا: حلیت، آج، لب: حلیه.

(۵) - دا: هر که او.

(۶) - دا، آج، لب: فاذا. [...]

(۷) - دا: فتوازیا.

(۸) - اساس: ابن المقفع، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

[و انشد ابو القاسم الحسینی «۲» لنفسه «۳»]

«۴»:

لا یتَمُّ المقال الّا بفعل «۵» کلّ قول بلا فعال هباء

انّ قولاً بلا فعال جمیل کنکاح «۶» بلا ولیّ سواء

اینکه «۷» بر مذهب شافعی بنا کرده است که لا نکاح الّا بولیّ مرشد «۸» و لا شاهدی «۹» عدل. بعضی اهل معنی «۱۰» گفتند: معنی

«یرفعه» بر اینکه قول آن است که آن را رفیع خداوند قدر [۳۸-ر]

بکند چنان که گویند: ثوب رفیع و مرتفع. و گفتند: العمل الصّالح، ای، الخالص. یعنی که اخلاص سبب قبول «۱۱» طاعات باشد، چه

طاعات به اخلاص پذیرند و با ریا نپذیرند. گفتند بیانش: ... فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا... «۱۲»، ای خالصا. بعضی

دگر گفتند: کنایت «۱۳» راجع است با عمل، و التّقدیر: (و العمل الصّالح یرفعه الکلم الطیب)، یعنی، کلمه طیب عمل صالح را بر

دارد، و مراد آن که توحید عمل صالح را به موقع قبول افکنند چه هیچ عمل بی توحید معقول نباشد. و اینکه قول نحویان کوفه است

و در اینکه قول تعسفی «۱۴» هست.

بعضی دگر گفتند کنایت راجع است با عمل و رافع خداست - جلّ جلاله - یعنی، و العمل الصّالح یرفعه الله الیه یعنی، بپذیرد و بر

آن ثواب دهد. وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ، و آنان که بدی سگالند و عمل بد کنند، مقاتل گفت: شرک است.

عبد الله عباس و مجاهد و شهر بن حوشب گفتند: اصحاب ریاند، ایشان را عذابى سخت باشد. وَمَكْرٌ أُولَئِكَ هُوَ يَبُورُ، و مکر ایشان

بود که بایر و فاسد و کاسد و باطل

(۱) - اساس: بزّ، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۲) - آج، لب: الحسی.

(۳) - آج، لب: لتفسیر.

(۴) - اساس و آب ندارد، از دا، افزوده شد.

(۵) - دا: بفعله.

(۶) - دا: و نکاحا، آج، لب: و کنکاح.

(۷) - دا: اینکه قولها، آج، لب: اینکه بیتها.

(۸) - دا: مشهر.

(۹) - دا، آج، لب: و شاهدی.

(۱۰) - دا، آج، لب: معانی.

(۱۱) - آب: قول.

(۱۲) - سوره کهف (۱۸) آیه ۱۱۰. [.....]

(۱۳) - آج، لب: کفایت.

(۱۴) - اساس: فعلی، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد.

صفحه : ۹۹

و مضمحل باشد» (۱).

وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ، خدای شما را بیافرید از خاک، ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ، آنکه آب منی، ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا، آنکه شما را جفت کرد، وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ، و هیچ ماده بار بر نگیرد و بنهد جز به علم او، و هیچ دراز عمر را عمر دراز نکنند و نه نیز عمر بکاهانند» (۲) و آله در نوشته‌ای باشد، یعنی در لوح محفوظ. سعید جبیر گفت: در اول اینکه نوشته «۳» بنویسند که عمر او چند است «۴»، آنکه هر گه «۵» روزی بگذرد در زیر آن نویسند که روزی گذشت و ماهی گذشت و سالی گذشت. و رسول-علیه السلام- گفت:

فرغ من اربع من الخلق و الخلق و الاجل و الرزق.

و

قال- علیه السلام-: «۶» فرغ الله الى كل عبد [من]

«خمس من عمله و اجله و اثره و مضجعه و رزقه لا يتعداهن» عبد.

إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ، اینکه بر خدای آسان است.

وَ مَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ، حق تعالی اینکه آیت مورد مثل «۷» فرمود، گفت: راست نباشند «۸» دو دریا. هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٍ، اینکه باشد خوش گوارنده و آن دیگر شوری سخت شور. عبد الله عباس و ضحاک گفتند: «اجاج» تلخ باشد و اشتقاقه من اَجَج النَّارُ، پنداری به تلخی دهان خورنده بسوزد، وَ مِنْ كُلِّ و شما از هر دو دریا گوشت تازه می خوری. یعنی، گوشت ماهی [۳۸-پ]

وَ تَسْتَخْرِجُونَ [منه]

«۹» حَلِيَّةٌ تَلْبَسُونَهَا، و از او به در می آوری حلیتی که در پوشی. منه، یعنی از «ملح» «۱۰» دون العذب، یعنی لؤلؤ و مرجان. وَ تَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاحِرَ، ای، جواری و کشتیها بینی که در او

(۱)- دا، افزوده: قال الزُّبَيْرِيُّ، شعر: يا رسول الملّيك انّ لسانی || راتق ما فتقت اذ انابور آج، لب: قال ابن الزُّبَيْرِيُّ، شعر: يا رسول

الملّيك انّ لسانی

(۲)- آج، لب: عمر او بکاهاند.

(۳)- دا: نبشته.

(۴)- دا، آج، لب: چندین است.

(۵)- دا: هر گه که.

(۶)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۷)- آج، لب: بر مورد شک.

(۸)- دا، آج، لب: نباشد.

(۹)- اینکه کلمه در متن قرآن مجید نیست، اما اساس و کلیه نسخه بدلها آورده‌اند، که به ضرورت ذکر همین کلمه در جمله بعد حذف آن روا دانسته نشد.

(۱۰)- دا، آج، لب: من الملح.

صفحه : ۱۰۰

می‌رود. مقاتل گفت: کشتیها بینی که در او می‌آید و می‌شود یکی از اینکه راه روی- فرا کرده و دگر در برابر او، و جمله به یک باد می‌رود. لَبَّتُّوْا مِنْ فَضْلِهِ، تا شما از فضل او یعنی از روزی او طلب کنی. وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ، تا همانا شاکر شوی نعمتهای او را. ابو هریره روایت کند «۱» که رسول- علیه السّلام- گفت: خدای تعالی گفت: یا دریای شام که من «۲» تو را بیافریدم و آبت بسیار کردم «۳» و مرا بندگانی باشند که در تو نشینند با تسیح و تهلیل و تحمید با ایشان چه خواهی کردن! گفت: غرقه کنم ایشان را. حق تعالی گفت: لا جرم بأس «۴» و شدت تو در پیرامن تو کنم «۵» و ایشان را بر پشت تو نشانم و بگذرانم. و دریای یمن را گفت: یا دریا من تو را بیافریدم و آبت زیادت بسیار کردم «۶» و بندگانی را به تو آرم که تسیح و تهلیل من کنند، تو با ایشان چه خواهی کردن! گفت: من نیز با ایشان تسیح و تهلیل و تکبیر کنم. حق تعالی گفت: لا جرم تو را تفضیل دهم «۷» بر دریاهای دگر «۸» به حلی بسیار و گوشت تازه.

و مورد خبر عطف است «۹» بر طریق مثل، و تأویل آن که: اگر دریا را زبان بودی که مخاطب بودی و مجازی به اینکه عمل جزای هر یک اینکه بودی، چنان که گفت: لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ... «۱۰»
يُورِثُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ، گفت: خداست که شب در روز می‌برد و يُورِثُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ، و روز را در شب می‌آورد. و آفتاب و ماه را مسخر بکرد، كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى، هر یکی از آفتاب و ماه می‌روند به وقتی مسمی نام زد، آفتاب فلک خود به یک سال می‌برد «۱۱» و ماه به یک ماه. ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ، او خدای شماسست ملک و پادشاهی او راست، وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ، و آن بتان که شما می‌خوانی

(۱)- آب، آج، لب: کرد.

(۲)- آج، لب: یا دریا من. [...]

(۳)- دا: بکردم.

(۴)- آب: پاش، آج، لب: پاس (پ با سه نقطه).

(۵)- لب: کنیم.

(۶)- دا: آبت بسیار بکردم، آج، لب: آبت بسیار کردم.

(۷)- آج، لب: نهم.

(۸)- دا، آج، لب: دیگر.

(۹)- دا: وعظمت.

(۱۰)- سوره حشر (۵۹) آیه ۲۱.

(۱۱)- دا: می‌برد.

صفحه : ۱۰۱

بدون او. مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ، ایشان قطمیری ندارند «۱». عبد الله عباس گفت:

شکاف استخان «۲» خرما بود. بیشتر مفسران گفتند: پوستکی باشد بر استخوان خرما پوشیده و آن که چنین باشد خدایی را نشاید

إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ، اگر بخوانی ایشان را دعایتان را اجابت نکنند و دعایتان نشنوند (۳) و شما را خبر ندهند و اگر بشنوند اجابت نکنند و روز قیامت به عبادت شما و شرک شما کافر شوند و شما را خبر ندهد مانند دانایی، یعنی اینکه خبر کسی می‌دهد شما را که داناست و آن خداست - جل و علا (۴).

آنکه گفت: اُنْ كِه يَا أَيُّهَا النَّاسُ، ای مردمان از هر نوع که هستی، اُنْ كِه أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ، شما محتاجانی به خدای - جل - جلاله - و خداست (۵) که توانگر است و پسندیده.

إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ، و خدای تعالی اگر خواهد شما را ببرد و خلقی نو را بیارد. وَمَا ذَلِكُمْ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ، و اینکه بر خدای تعالی دشوار نیست.

و لا - تَزُرُّ وَاِزْرَةً و زُرَّ أُخْرَى، آنکه وصف عدل خود کرد گفت: هیچ حاملی ثقل و بار گران دیگری برنگیرد. وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ، گفت: و اگر چنان باشد که نفسی گران بار کسی بخواند بفریاد (۶) تا آن (۷) بار گناه او چیزی بر گیرد، بر نگیرد هیچ چیز از او. و لَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ، و اگر چه خویش او باشد از پدر و برادر و مادر و خواهر. فضیل عیاض گفت در اینکه آیت که فردای قیامت مادری و فرزندی را در عرصات قیامت آرند هر دو گران بار به گناه، مادر فرزند را گوید حق - ولادت و تربیت و رضاع من بجای آرای فرزند که من نه ماه شکم خود را وعای تو کردم (۸) و پستان خود را سقای تو کرده‌ام و کنار خود را رعای (۹) تو کرده‌ام از اینکه گناهان

(۱) - آب: نداری، دا، آج، لب: ندارند.

(۲) - دا، آج، لب: استخوان.

(۳) - دا: و بشنوند.

(۴) - دا: جل - جلاله.

(۵) - دا، آج، لب: خدای است. [.....]

(۶) - آب: بفرماید.

(۷) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: از، که بر متن راجح می‌نماید.

(۸) - دا: کرده‌ام.

(۹) - دا: بجای.

صفحه : ۱۰۲

من یک گناه برگیر. او گوید: ای مادر دور باش که من از تو مشغولم. إِنْ مَا تُنْذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ، اِنَّمَا تُو آن کس را ترسانی که از خدای خود بترسد در غیبت یعنی در خلوت، و نماز بیای دارد. وَمَنْ تَرَكَى، و هر که پارسا باشد، فَإِنَّمَا يَتَرَكَى لِنَفْسِهِ، برای خود پارسا باشد. وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ، و باز گشت خلقان با خداست.

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۹ تا ۳۵]

وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ (۱۹) وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ (۲۰) وَلَا الظُّلَّةُ وَلَا الْحُرُورُ (۲۱) وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَن يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِي الْقُبُورِ (۲۲) إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ (۲۳)

إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ (۲۴) وَإِن يَكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالزُّبُرِ وَبِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ (۲۵) ثُمَّ أَخَذتْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (۲۶) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُّخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ (۲۷) وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْوَانُهُمْ كَذَلِكَ إِنَّْمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ (۲۸)

إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّن تَبُورَ (۲۹) لِيُؤْفِقَهُمْ أَجْرَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِّن فَضْلِهِ إِنَّهٗ غَفُورٌ شَكُورٌ (۳۰) وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ (۳۱) ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ يُأْتِنَ اللَّهُ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ (۳۲) جَنَّاتٍ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرٍ مِن ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ (۳۳)

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ (۳۴) الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِن فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ (۳۵)

ترجمه

قوله تعالى: راست نباشد کور و بینا.

[۳۹-پ]

و نه تاریکی و نه روشنایی.

و نه سایه و نه گرما.

و راست نباشد زندگان و نه مردگان. خدای بشنوند آن را که خواهد و تو نشنوانی آنان را که در گورها باشند.

نیستی تو الا ترساننده‌ای (۱).

ما فرستادیم تو را به راستی مژده دهنده (۲) و ترساننده، نیست هیچ [الا]

(۳) که گذشت در او (۴) ترساننده‌ای.

و اگر دروغ دارند تو را، دروغ داشتند آنان را که بودند پیش ایشان، آمدند به ایشان پیغامبر ایشان با حجتها و نوشته‌ها (۵) و کتاب روشن.

پس بگرفتم (۶) آنان را که کافر بودند چگونه بود خشم و عذاب من.

بینی که خدای

(۱) - دا: مگر بیم کننده.

(۲) - کذا در اساس و آب، دا: بشارت دهنده.

(۳) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۴) - اساس: در ایشان، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۵) - دا: نبشته‌ها.

(۶) - دا: بگرفتیم.

صفحه : ۱۰۳

بفرستاد» (۱) از آسمان آبی بیرون آوردیم به آن میوه‌هایی بخلاف یک» (۲) دیگر گونه‌ها آن و از کوهها راههای بلند» (۳) سفید و سرخ
خلاف یک دیگر گونه‌های آن و سیاهانی سیاه» (۴).
و از مردمان و چهار پایان و اسبان و شتران مخالف رنگهانشان، هم چنین بترسند از خدای از بندگان او عالمان، خدای» (۵) بی‌همتا و
آمرزنده.

[۴۰- ر]

آنان که خوانند کتاب خدای و بپای دارند نماز و هزینه کنند» (۶) از آنچه روزی کردیم ایشان را به نهان» (۷) و آشکارا امید می‌دارند
بازارگانی که هلاک نشود.

تا تمام بدهد مزدهاشان و بیفزاید ایشان را در فضل که او آمرزنده و هوسپاسی» (۸) است.

و آن که وحی کردیم به تو از کتاب آن حق است و به راست - دارنده آن را که پیش اوست. خدای به بندگانش دانا و بیناست.
پس به میراث بدادیم کتاب به آنان که برگزیدیم از بندگان ما از ایشان بیداد کاری» (۹) است بر خود و از ایشان میانه‌ای و از ایشان
سبق برنده‌ای به نیکیه‌ها به فرمان خدای، آن فضلی است بزرگوار.

(۱) - دا: فرو فرستاد.

(۲) - «یک» در اساس مکرر آمده است.

(۳) - دا: پاره‌ها.

(۴) - دا: سیاهی سیه. [.....]

(۵) - دا: که خدای.

(۶) - دا: نفقه کنند.

(۷) - دا: نهان، آج، لب: در نهان.

(۸) - دا: سپاس دارنده.

(۹) - دا: بیدادگری.

صفحه : ۱۰۴

بهشتهای» (۱) مقام، در او شونده» (۲) حلّی بپوشند ایشان را در آن جا از دستفرنجهها» (۳) از زر و مروارید و جامه‌های ایشان در آن جا
حریر باشد.

و گویند سپاس خدای را آن که ببرد از ما اندوه خداوند ما آمرزنده است و شکر پذیرنده» (۴).

آن که فرود آورد ما را به سرای ایستادن از نعمت او نرسد به ما در آن جا رنجی و نرسد به ما در آن جا ماندگی» (۵).

قوله: وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَ الْبَصِيرُ، حق تعالی اینکه آیت نیز بر مورد مثل فرمود، گفت: راست نباشد نابینا و بینا و نه تاریکی و نه

روشنایی و نه سایه و نه گرما. اینکه الفاظ متناقض برشمرده که میان [۴۰-پ] ایشان تنافی است. گفت: اینکه چیزها با یک دیگر راست نباشد. و «حرور» گفتند باد سموم باشد، و گفتند: بادی که در آفتاب جهد. فَرَا كَفْت: «حرور» به شب و روز باشد، و «سموم» جز به روز نباشد. و گفتند: مراد به سایه «۶»، بهشت است و به «حرور» دوزخ، و استوا حصول احد الشیئین باشد علی مقدار الآخر. وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ، و راست نباشد زندگان و مردگان. گفتند: کنایت است از مؤمن و کافر. اینکه مثلی است که خدای تعالی [بزد]

«۷» برای عبادت اصنام و عبادت خدای تعالی. یعنی چنان که اینک چیزها با هم راست نباشد «۸»، خدای پرستان و بت پرستان با هم راست نباشند. إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ، گفت: خدای بشنوند آن را که خواهد. وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ، و تو نتوانی شنوایدن آنان را که در گورها باشند یعنی مردگان. مثل زد کافران را به مردگان، یعنی چنان

(۱)- دا: بستانهای، آج، لب: بوستانهای.

(۲)- دا: در شوند در آن جا، آج، لب: در آیند در آن.

(۳)- دا، آج، لب: دست و رنجهها.

(۴)- دا: سپاس دار است.

(۵)- آج، لب: هیچ ماندگی.

(۶)- دا: به ظل، سایه.

(۷)- اساس و آب: ندارد، از دا افزوده شد.

(۸)- دا: نباشد.

صفحه : ۱۰۵

که مرده منتفع و مَعَّظ نشود به آنچه نشنود «۱»، همچنین اینکه کافران مصر بر کفر منتفع نشوند به دعوت تو. و مثله فی المثل قول الشاعِر:

لقد اسمعت لو ناديت حيا و لكن لا حياة لمن تنادي

إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ، تو نیستی الا ترساننده‌ای اما جبر و قهر ایشان بر ایمان به تو نیست.

إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا، ما فرستادیم تو را به حق بشارت دهند و ترساننده «۲». وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ، «ان» به معنی «ما» ی نفی است و «من» زیادت است. المعنی، و ما من امة، و هیچ امت نیست الا و در ایشان پیغامبری بودست گذشته.

آنکه به تسلیه «۳» رسول- علیه السلام- گفت: وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ، اگر چنان که «۴» اینکه کافران تو را بدروغ می‌دارند، فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، بدروغ داشتند آنان که پیش ایشان بودند، پیغامبران خود را، جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ، رسولان ایشان به ایشان آمدند با حجتها و کتابها و به کتاب روشن. و تکرار برای آن کرد زبر را «۵» و کتاب را که مختلف اللفظاند، کقوله:

الفی «۶» قولها کذبا و مینا

ثُمَّ أَخَذَتِ الَّذِينَ كَفَرُوا، پس بگرفتم به عذاب کافران را. آنکه گفت:

فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ، چگونه بود انکار من بر کافران، بر سبیل تعجیب «۷» و انکار او به عذاب باشد و «یا» ی اضافه بیفگند، اکتفاء بالكسره عنها.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، نمی بینی، یعنی نمی دانی که خدای تعالی بفرستاد از آسمان آبی، یعنی [۴۱-ر] آب باران! فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ، و بیرون آوردیم به آن آب میوه‌هایی به رنگ «۸» مختلف، از انواع میوه‌ها «۹». و اینکه از باب

(۱) - دا، آج، لب: شنود. [...]

(۲) - دا: بشارت دهنده‌ای و ترساننده‌ای، آج، لب: بشارت دهنده و ترساننده.

(۳) - آج، لب: به تسلی.

(۴) - دا: چنان است که.

(۵) - دا، آج: زیور را، لب: زیورا.

(۶) - آج، لب، افزوده: فی.

(۷) - دا، لب: تعجب.

(۸) - دا: هر یک.

(۹) - اساس: میوها.

صفحه: ۱۰۶

صفت مشبّه است، چنان که: مررت برجل حسن وجهه که در لفظ صفت مرد باشد و در معنی صفت وجه. وَ مِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ و از کوهها طرایقی «۱» پدید کرد سپید و سرخ و واحد الجدد، جدّه. و فعل در جمع فعله بسیار است، کمده و مدد، و طرفه و طرف، و غرفه و غرف. و اما جدد، بضم الدال جمع «جدید» باشد، نحو سریر و سرر، و عتیق و عتی «۲». مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَ غَرَابِيبٌ سُودٌ «۳»، و غرابیب جمع غریب، و هو شدید «۴» السّواد، و سیاهی سیاه و سود برای آن گفت تا بدانند که اینکه مبالغت در سیاهی است. و قال الشّاعر یصف کرما:

و من تعاجیب خلق الله غاطیه «۵» البعض منها ملاحی و غریب «۶»

و من النّاس و الدّواب و الأنعام، گفت از مردمان و چهار پایان و جانوران.

و «دواب» جمع «دایه» و هی ما یدب علی الارض، و «الانعام» جمع «نعم» و هی الابل و البقر و الغنم. گفت: از اینکه اجناس مخلوقات از جانوران از آدمیان و روندگان و چهار پایان و بهایم نیز مختلف لوناند «۷»، چنان که می بینیم و اینکه تذکیر صنایع «۸» اوست تا ما اندیشه کنیم و شکر. آنکه گفت: کذلک إنّما یخشی الله من عباده العلماء، گفت: هم چنین باشد از خدای تعالی عالمان ترسند چه آنان که خدای را نشناسند از او نترسند.

و روایت کردند از عمر عبد العزیز و ابو حنیفه که ایشان خواندند: انما یخشی الله من عباده العلماء، بمعنی یعلم و یختار، بر عکس به رفع «الله» و نصب «علماء» یعنی خدای داند عالمان را و یا خدا اختیار کند عالمان را. و قراءت صحیح آن است که عامّه قرأ بر آنند. و در خبر آمده است که رسول - علیه السلام - گفت:

اعلمهم بالله

- (۱) - آب: طرایفی، آج، لب: طرایف.
- (۲) - دا، آج، لب، افزوده: قال امرؤ القیس یصف حمارا، شعر: کان سراته و جدّه متنه کنائن، یجری فوقهنّ دلیص
- (۳) - اساس: سود، با توجه به متن قرآن مجید تصحیح شد.
- (۴) - دا: هو الشّدید.
- (۵) - آج، لب: غاطبه.
- (۶) - آب: غرایب. [...]
- (۷) - دا: مختلفند.
- (۸) - اساس: تذکر و صنایع، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۷

الله‌اشدهم له خشیه {

، خدای را آن کس بهتر شناسد که از او بهتر «۱» ترسد. و مسروق گفت:

مرد را علم آن بس باشد که از خدای ترسد، و جهل آن بس باشد که به عمل خود معجب بود. یکی بنزدیک شعبی آمد و از او فتوی پرسید، گفت: افتنی ایها العالم، گفت: العالم من یخشی الله، فتوی کن ما را ای عالم. گفت: عالم آن باشد که از خدای بترسد. **إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ**، خدای تعالی عزیز است در انتقام دشمنان، و آمرزنده است زلت و خطای مومنان «۲» [۴۱-پ]

إِنَّ الدِّينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ، آنان که کتاب خدای خوانند و نماز به پای دارند و نفقه کنند از آنچه ما ایشان را روزی داده باشیم پنهان و آشکارا.

راوی خبر گوید: مردی رسول را گفت: یا رسول الله؟ چرا ما چنین کارهیم مرگ را! گفت: قدم مالک فإن قلب کل امرئ مع ماله، مال از پیش بفرست که دل هر مردی بنزدیک مالش باشد و مرد خواهد تا آن جا بود «۳» که مالش باشد. یرجون تجاره، اینکه خبر از آن است که او امید دارند بازرگانی که بایر و کاسد نشود.

لِيُؤْتِيَهُمْ أُجُورَهُمْ، تا مزد ایشان تمام بدهد آنچه مستحق آن باشند و آنچه مستحق آن نباشند «۴» بیفزاید «۵» به فضل و کرمش. **إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ**، او آمرزنده است گناهان را و شکر کننده طاعات را.

آنکه گفت: **وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ**، گفت: آنچه ما به تو وحی کردیم از کتاب قرآن «۶» حق است و راست دارند است آن را که پیش او بوده است از کتابهای پیغامبران مقدم و خدای تعالی به بندگانش دانا و بیناست.

قوله: **ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ**، آنکه گفت: بمیراث «۷» دادیم کتاب. ثم عطف است علی قوله: اوحینا، بمیراث دادیم کتاب به بندگانی که ما ایشان را برگزیدیم. گفتند:

برای آن به لفظ میراث گفت که از پیغامبر مقدم بازمانده است و آنچه از مرده‌ای بازماند، آن را میراث خوانند.

(۱) - دا: به.

(۲) - آب، آج، لب: مؤمنان را.

(۳) - دا: باشد.

(۴) - اساس: نباشد، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۵) - آج، لب: بیفزایند.

(۶) - دا: از قرآن.

(۷) - دا: و آنکه بمیراث.

صفحه: ۱۰۸

مجاهد گفت: «اورثنا» به معنی «اعطینا» ست، بدادیم کتاب چه میراث عطاست از خدای تعالی. بعضی دگر گفتند: معنی آن است که از امت اوایل باز گرفتیم و به شما دادیم چنان که عنتره گفت «۱»:

و اورثت سیفی عن حصین بن معقل الی جدّه انّی لثاری طالب

و از کرامت «۲» اینکه امت را در حق اینان گفت: «اورثنا» و در حق قوم موسی «...»

وَرثُوا الْكِتَابَ... «۳»، مراد به کتاب قرآن است.

و قوله: الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا، در او دو قول گفتند، مخالفان ما گفتند:

مراد جمله امت اند. و در اخبار ما آمد که مراد ائمه معصوم اند، و در خبری آمد از صادق - علیه السلام - که: مراد فرزندان علی اند، آنان که امامان اند و آنان که امام نه اند.

در خبر است که جماعتی اهل عراق بنزدیک زین العابدین علی بن الحسین آمدند و گفتند: ما آمده ایم تا تو را بپرسیم از آیتی قرآن. گفت: و آن کدام آیت است!

گفتند: ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا، اینکه جمله امت اند! گفت:

نه، چه اگر چنین بودندی «۴» جمله [۴۲- ر]

امت از اهل بهشت بودندی. آیت در ماست، اهل البیت. اینکه سه بار باز گفت. یکی پرسید «۵» که: یا بن رسول الله؟ پس «ظالم» کیست از شما! گفت: آن که حسنات و سیئاتش راست بود و او به بهشت باشد. گفت: «مقتصد» که باشد! گفت: آن که در خانه بنشیند و خدای را پرستد تا مرگ به او آمدن. و «سابق» آن است که به تیغ برون آید و با سبیل خدای دعوت کند.

و از صادق - علیه السلام - گفتند «۶»: آیت در اولاد علی آمد، «سابق» ائمه اند و «مقتصد» آنان که از ایشان «۷» فروتراند و «ظالم» آنان که گناه کاراند از ایشان.

و رضا را - علیه السلام - در مجلس مأمون از اینکه آیت پرسیدند در مرو که آیت

(۱) - آج، لب، افزوده: شعر.

(۲) - دا: و کرامت.

(۳) - سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۹.

(۴) - آج، لب: بودی.

(۵) - آج، لب: گفت. [...]

(۶) - دا: گفت، آج، لب: پرسیدند، گفت.

(۷) - دا: که ایشان.

صفحه: ۱۰۹

عام است در جمله امت یا خاص است در عترت! گفت: بل خاص است در عترت.

آنکه گفت: نمی‌دانی که وراثت در ظاهر آیت متعلق است به گزیدگان! آنکه حجت آورد بقوله: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمُ النَّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ^(۱). آنکه گفت: بهر حال نبوت و کتاب از جمله ایشان در مهتدیان باشد دون فاسقان. اهل اشارت گفتند: حکمت چیست در آن که ظالم را مقدم کرد در ذکر و سابق را مؤخر کرد، و تقدیم فاضل‌تر را کنند! از اینکه چند جواب گفتند: یکی آن که تأخیر سابق برای آن کرد تا به بهشت و ذکر او نزدیک‌تر باشد چنان که تقدیم کرد صوامع را و کلیسیا را و کنشت را بر مساجد در سوره الحج تا به هدم نزدیک‌تر باشد، فی قوله: ... لَهْدُمَتَّ صَوَامِعُ وَبَيْعُ وَصَلَوَاتُ وَمَسَاجِدُ...^(۲)، با آن که مسجد به است از آن هر سه جای، و نیز مساجد^(۳) به ذکر خدای نزدیک‌تر باشد.

جواب دیگر آن است که گفتند: ملوک چون ذکر جمله‌ای چیزها خواهند کردن ادنی و فروتر را تقدیم کنند بر افضل، کقوله: ... إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعٌ^(۴) يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ^(۵). و قوله: ... يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنْثَاءً وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ^(۷). و قوله: ... خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ...^(۸).

جواب دیگر آن است که گفتند: ظالم را برای آن تقدیم کرد تا از رحمت آیس نشود و سابق را برای آن تأخیر کرد تا به عمل خود معجب نشود.

جواب دیگر آن است که از صادق روایت کردند، که او گفت: ظالم را برای آن تقدیم کرد تا بدانند که اعتماد بر کرم اوست. آنکه ذکر مقتصدان کرد که میان خوف

(۱) - سوره حدید (۵۷) آیه ۲۶.

(۲) - سوره حج (۲۲) آیه ۴۰.

(۳) - دا: با مسجد، آج، لب: با مساجد.

(۴) - اساس و جمیع نسخه بدلها: لشدید، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۵) - سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۷.

(۶) - سوره‌های: حج (۲۲) آیه ۶۱، لقمان (۳۱) آیه ۲۹، فاطر (۳۵) آیه ۱۳، حدید (۵۷) آیه ۶.

(۷) - سوره شوری (۴۲) آیه ۴۹.

(۸) - سوره ملک (۶۷) آیه ۲.

صفحه: ۱۱۰

و رجاند، آنکه ذکر سابقان کرد تا کس از عذاب او ایمن^(۱) نباشد. گفتند: ظالمان را برای آن تقدیم کرد [۴۲-پ]

که او اعتماد بر رحمت خدای دارد و سابق را تأخیر کرد برای آن «۲» که اعتماد او بر عمل باشد «۳».

أبو بکر و راق گفت: اینکه ترتیب بر مرتبه مردم نهاد که آدمی اول ظالم باشد به معصیت، آنگه مقتصد شود به توبه، آنگه سابق کرد «۴» به مجاهده. اکنون بدان که مفسران و اهل تأویل اقوال بسیار گفتند در معنی ظالم و مقتصد و سابق. اول آنچه از باب اخبار و آثار است گفته شود:

زهری روایت کرد به اسنادش از [ر]

سول- علیه السلام- که او گفت: سابقان آنانند که بی حساب به بهشت شوند، و مقتصدان آنانند که ایشان را حساب آسان کنند، و ظالمان آنانند که ایشان را بدارند تا عرق لگام «۵» بر دهن ایشان کند «۶»، آنگه خدای به رحمت دریابد ایشان را. و ایشان آنانند که گویند: ... الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ «۷».

از امیر المؤمنین علی روایت کردند که او گفت، چون او را از اینکه آیت پرسیدند گفت: ظالم آن است که از مال ظالمان «۸» عطا ستاند و مقتصد آن است که منکر باشد به دل و زبان، و سابق آن است که به تیغ بیرون آید، امر معروف کند و نهی منکر. و عثمان بن عفان گفت: سابق مجاهد باشد و مقتصد مهاجر باشد و ظالم بدوی باشد.

عقبه بن صهبان «۹» گفت: در نزدیک عایشه شدم و او را از اینکه آیت پرسیدم، [گفت]

«۱۰»: یا بنی- جمله ایشان اهل بهشت اند، اما «سابق بالخیرات» آنان بودند که در عهد رسول بودند و رسول ایشان را راه داد به بهشت و مقتصد آنانند که بر اثر ایشان «۱۱»

(۱)- دا: امن.

(۲)- دا: برای آن تأخیر کرد.

(۳)- دا: که او اعتماد بر عمل خود دارد.

(۴)- دا: گردد. [.....]

(۵)- دا، آج، لب: لجام.

(۶)- آج، لب: کنند.

(۷)- سوره مائتکه (۳۵) آیه ۳۴.

(۸)- دا: آن است از ما که از ظالمان، آج، لب: آن است از ما که از ما بیرون آید و از ظالمان.

(۹)- آج، لب: مهیان.

(۱۰)- اساس و آب: ندارد، از دا افزوده شد.

(۱۱)- دا، آج، لب: افزوده: به ایشان.

صفحه : ۱۱۱

رسیدند. و ظالم چون من و تو باشد.

حسن و مجاهد و قتاده گفتند: «ظالم لنفسه»، «اصحاب المشأمة» باشند، و مقتصدان «اصحاب المیمنة» باشند. و «السابقون» آنان باشند که سبق برده باشند و مقرب باشد «۱». یعنی الآیات [من]

«۲» سوره الواقعة: فَأَصْحَابُ «۳» وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ، أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ «۵».

قتاده گفت: اینان در دنیا بر سه مرتبه‌اند و در در مرگ «۶» و در آخرت. اما سابقان، ذکر ایشان اینکه است: فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُفْرَبِينَ «۷». و ذکر مقتصدان، فی قوله: وَ [أَمَّا]

إِنْ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ «۸» وَ [أَمَّا]

إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ «۹». و در قیامت بر سه مرتبه باشند: وَ كُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً «۱۰».

عبد الله عباس گفت: سابق، مؤمن مخلص باشد، و مقتصد و ظالم کافر نعمت باشد، نه کافر در اعتقاد. برای آن حکم کرد هر سه را به بهشت. فقال:

جَنَّاتٍ عِدْنٍ يَدْخُلُونَهَا.

بکر بن سهل الدمیاطی گفت: ظالم آن باشد [۴۳-ر]

که بر کبیره مصرّ باشد و مقتصد ثابت «۱۱» باشد، و سابق آن باشد که هیچ معصیت نکرده باشد «۱۲». [حسن بصری گفت: ظالم آن بود که سنیاتش بر حسناتش بچربد، و مقتصد آن بود که سنیاتش و حسناتش برابر بود، و سابق آن بود که حسنات بر سنیاتش بچربد.

سهل بن عبد الله گفت: سابق عالم باشد و مقتصد متعلم و ظالم جاهل. هم او گفت: سابق آن بود که به معاد مشغول بود و مقتصد آن که به معاش و معاد مشغول بود و ظالم آن که به معاش از معاد مشغول بود.

(۱) - دا، آج، لب: باشند.

(۲) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۳) - اساس، آب، دا: و اصحاب.

(۴) - سوره واقعه (۵۶) آیه ۸.

(۵) - سوره واقعه (۵۶) آیات ۱۰ و ۱۱.

(۶) - آج، لب: و در مرگ.

(۷) - سوره واقعه (۵۶) آیه ۸۸. [.....]

(۸) - سوره واقعه (۵۶) آیه ۹۰.

(۹) - سوره واقعه (۵۶) آیه ۹۲.

(۱۰) - سوره واقعه (۵۶) آیه ۷.

(۱۱) - اساس: ثابت، به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۲) - اساس، با خطی متفاوت از متن در حاشیه افزوده: عرب سخن بسیار گفته‌اند در اینکه باب.

صفحه: ۱۱۲

و گفتند: ظالم طالب دنیا بود و مقتصد طالب عقبی، و سابق طالب رضای مولا بود. و گفتند: ظالم آن بود که دنیا به دست آرد اگر حلال بود اگر حرام. و مقتصد آن بود که جهد کند در طلب حلال، و سابق آن بود که ترک دنیا کند بکلی و روی به آخرت کند. ابو عثمان الحیری «۱» گفت: ظالم آن بود که به زبان توحید گوید و عملش موافق قولش نباشد، و مقتصد آن بود که به زبان توحید گوید و به جوارح طاعت کند و عملش باخلاص بود. و گفتند: ظالم آن بود که ظاهر از باطنش به باشد، و مقتصد آن که ظاهر و

باطنش یکی باشد، و سابق آن بود که باطن از ظاهرش به بود. و گفتند:

ظالم آن بود که چون بدهندش منع کند، اعنی بخل کند، و مقتصد آن که چون بدهندش بذل کند و سابق آن که ندهندش شاکر بود. و گفتند: ظالم غافل است، و مقتصد طالب است و سابق واجد است. و گفتند: ظالم آن بود که به مال استغنا کند، و مقتصد آن که به دین استغنا کند. و سابق آن که به خدای استغنا کند. و گفتند: ظالم آن بود که قرآن خواند و نداند^(۲)، و مقتصد آن که قرآن خواند و داند، و سابق آن که خواند و داند و کار بندد آنچه داند. و گفتند: سابق آن بود که به مسجد شود، پیش از بانگ نماز، و مقتصد آن که به مسجد شود به بانگ نماز، و ظالم آن که به مسجد نشود تا قامت نشود. و گفتند: ظالم آن است که او را بخوانند و او در راه است، و مقتصد آن که برسد و دستوری یافت، و سابق آن که بار یافت و برسد و مقرب شد.

ابو القاسم بن حبيب گفت: ظالم آن باشد که انتصاف کند و انصاف ندهد، و مقتصد آن که انصاف دهد و انتصاف کند، و سابق آن که انصاف دهد و انتصاف نکند.

ذو النون مصری گفت: ظالم ذاکر باشد به زبان، و مقتصد ذاکر است به دل، و سابق آن که هرگز فراموش نکند تا یادش^(۳) نباید کردن. شعر:

(۱) - آج، لب: الخیری، با توجه به متن چاپی ابو الفتوح و کتب رجال تصحیح شد.

(۲) - لب: داند.

(۳) - اساس: یاد من، به قیاس با نسخه لب، تصحیح شد.

صفحه: ۱۱۳

اللّٰه يعلم انّی لست اذکره و کیف اذکره من لست انساه

و گفتند: ظالم آن است که مشغول است از ذکر، و مقتصد آن است که مشغول است به ذکر، و سابق آن است که مشغول است به او از هر چه جز اوست. اسامه بن زید روایت کند از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که او گفت، در وقتی که او را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: اهل بهشت اند^(۱)]

عمر خطاب^(۲) گفت: رسول را - علیه السلام - از اینکه پرسیدند، گفت: سابق ما سابق است و مقتصد ما ناجی و ظالم ما مغفور له.

و اصحاب ما گفتند: آیت خاص است به اهل البیت و استدلال کردند به آیت در باب امامت از چند وجه:

یکی آن که گفت: *ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ*، ما کتاب به میراث دادیم، و میراث اما به نسب باشد یا به سبب. و نسب از سبب قوی تر باشد و به هر یکی از آن استحقاق میراث بود. پس آن جا اولیتر که حکم کنند که هم نسب باشد و هم سبب. و امیر المؤمنین علی - علیه السلام^(۳) - در اینکه معنی هم ذو طرفین بود و هم ذو شرفین، هر دو طرف داشت لا جرم هر دو شرف یافت. از نسب پیوندش به پدر و از سبب پیوندش با دختر. چون کتاب در اصل به رسول دادند پس از او به میراث جز به مستحقان نرسد.

اگر کسی دعوی می کند، گوی اول^(۴): *صَحَّحَ «۵» النَّسَبَ أَوْلَا، ثُمَّ اطَّلَبَ الْمِيرَاثَ «۶»*.

عجب آن که تو ایشان را خواستی تا از میراثی که در شرع و عرف هست و ایشان راست استدلال به حدیثی که:

نحن معاشر الأنبياء لا نورث،

و اینکه حدیث مخالف ظاهر کتاب است فی قوله: وَ وَرَثَ سُلَيْمَانَ دَاوُدَ... «۷»، و فی قوله: يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ... «۸»، خدای تعالی گفت: من آنچه در جهان به میراث به کس نرسد، به

(۱) - اساس و آب تا اینکه جا افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(۲) - دا، افزوده: رضی الله عنه.

(۳) - آج، لب: حضرت امیر المومنین علی - صلوات الله و سلامه علیه.

(۴) - آج، لب: که اول او را.

(۵) - لب: صحیح.

(۶) - دا، آج، لب، افزوده: اول نسب درست کن آنگه طلب میراث کن. [.....]

(۷) - سوره نمل (۲۷) آیه ۱۶.

(۸) - سوره مریم (۱۹) آیه ۶.

صفحه: ۱۱۴

ایشان دادم که: ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ. و از اینکه جا رسول - علیه السلام - هر دو را به هم مقرون کرد. میراث را و وارث را، فی قوله: أَنِّي مَخْلَفٌ فِيكُمْ مَا ان تَمَسَّيْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا، کتاب الله و عترتی اهل بیته و إِنَّ اللَّطِيفَ الْخَبِيرَ اخْبِرْنِي أَنَّهُمَا لَنْ يَتَفَرَّقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضِ.

و وجه دیگر آن که به یک قول «اورثنا» را تفسیر دادند بر «اعطینا»، ما دادیم کتاب و آنچه خدای دهد نص باشد از قبل او نه اختیار. و از قبل تو درست شد که وارث کتاب آنانند که کتاب به ایشان دادند، و آن اینکه جماعت منصوص علیهم اند.

وجه دیگر آن که گفت: اصْطَفَيْنَا، برگزیدیم: از الفاظ اختیار هیچ لفظ از اینکه خاص تر نیست از اختیار و اجتناب «ا»، برای آن که اسم از او مصطفی باشد. و اینکه لفظ لایق نباشد الا پیغامبران «۲» و امامان. و چون از پیغامبران «۳» فرود آمدی جز امام نباشد، و آن امامان که اختیار خدای اند و گزیده او جز آنانند که اختیار خلق اند.

وجه دیگر آن که آن کسی که اختیار خدای باشد جز معصوم نباشند «۴»، برای آن که او عالم است به ظاهر و باطن خلقان چنان که هر یکی از ما چون اختیار [۴۳- پ]

کسی کند برای کاردینی، جز ظاهر ستری «۵» اختیار نکند از آن جا که باطن نداند، چه اگر باطن دانستی آن را اختیار کردی که او را ظاهر و باطن بر صلاح بودی، چون قدیم تعالی عالم است به ظاهر و باطن خلقان و سر و علانیه ایشان داند، اختیار نکند جز آن را که ظاهر و باطن او بر صلاح باشد، و اینکه صفت معصومان است. نبینی که اینکه لفظ در حق پیغامبران و ائمه و پاکان آمد در قرآن، فی قوله: إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ، ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ... «۶» و قوله: اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَ مِنَ النَّاسِ... «۷»، و قوله: ...

إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَ طَهَّرَكِ وَ اصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ «۸».

(۱) - اساس: اجتناب، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۲) - دا، آج، لب: به پیغامبران.

(۳) - دا: از درجه پیغامبر.

(۴) - دا، آج، لب: نباشد.

(۵) - اساس: سری، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۶) - سوره آل عمران (۳) آیه ۳۳ و ۳۴.

(۷) - سوره حج (۲۲) آیه ۷۵.

(۸) - سوره آل عمران (۳) آیه ۴۲.

صفحه: ۱۱۵

و وجه دیگر آن که گفت: من عبادنا، از بندگان ما، و بندگان بر دو ضرب‌اند:

یکی بندگان خلقت و یکی از روی خدمت، و به قرینه «اصطفینا» مراد بندگان خدمت باشند، و آنان را که خدای تعالی بر بندگی ایشان گواهی دهد، ایشان معصومان باشند. چنان که حق تعالی گفت: *إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ... (۱)* و قوله: *إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ (۲)*. و قوله: *عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ... (۳)*

وجه دیگر آن است که آیت در حق کسانی است که خدای تعالی ایشان را به بهشت گواهی «(۴) داد و جمله «(۵) امت بلا خلاف بر اینکه صفت نیستند، چه خبر دادن نا معصوم «(۶) را که او از اهل بهشت است اغرا به قبیح باشد. و از خدای تعالی قبیح باشد- تعالی علوا کبیرا.

وجه دیگر آن که وارث کتاب آن باشد که عالم باشد به احکام کتاب تا بر منبر بتواند گفتن:

«(۷) (۸) (۹) (۱۰) (۱۱) و الله لو سألتُمونی لأخبرتکم» بما فی کتاب الله و بینت لکم مکیه من مدتیة و محکم من متشابهة و ناسخه من منسوخة و خاصه من عاقمة فی حدیث طویل.

اما اعتراض مخالف بر اینکه قول «(۱۲) بقوله تعالی: ... فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ و اینکه لایق نباشد به معصومان. جواب از اینکه آن است که مراد به اینکه ظلم «(۱۳) لغوی است که نقصان باشد نحو قوله: ... وَ لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئاً... (۱۴)»، در صفت بستانی و معنی آن که ایشان اخلال کرده باشند به مندوباتی که اگر بکردندی مستحق ثواب بودند بر آن، چون نکردندی نقصان ثواب خود کردند. و بر اینکه تأویل کرد لفظ ظلم در حق

(۱) - سوره حجر (۱۵) آیه ۴۲.

(۲) - سوره ص (۳۸) آیه ۸۳.

(۳) - سوره دهر (۷۶) آیه ۶.

(۴) - دا: گواهی. [...]

(۵) - دا: و اگر جمله.

(۶) - آج، لب: تا معصوم.

(۷) - دا: لاخبرکم.

(۸) - آج، لب: مکیها من مدتیها.

(۹) - آج، لب: محکمها من متشابهها.

(۱۰) - دا: ناسخه من منسوخه، آج، لب: ناسخها من منسوخها.

(۱۱) - دا: خاصه من عامه، آج، لب: خاصها من عامها.

(۱۲) - دا: قول است.

(۱۳) - دا: به اینکه ظلم، ظلم، آج، لب: از اینکه ظلم.

(۱۴) - سوره کهف (۱۸) آیه ۳۳.

صفحه: ۱۱۶

پیغامبران - علیهم السلام - فی قوله: ... رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا ... «۱» در حق آدم و قوله: رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي ... «۲» در حق موسی و قتل او قبلی را قوله: ... سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ «۳»، در قصه یونس - علیه السلام - و امثال اینکه از آیات.

قوله: ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ [۴۴- ر]

ذَلِكَ، اشارت است به میراث دادن کتاب، چه اینکه معنی فضلی است از خدای تعالی بزرگوار که بسیاری «۴» منافع دینی و بیان شریعت و انواع الطاف به او تعلق دارد.

جَنَاتٍ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا، گفت: اینکه جماعت [در]

«۵» بهشتها عدن روند. و عدن اقامت باشد، يقال: عدن بالمقام اذا اقام به. يُحَلُّونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ، و تحلی ایشان کنند «۶» در آن جا، یعنی در آن بهشتها از دستورنجهها «۷» و زر و مروارید. و «من» اول تبعیض راست و دوم تبیین را.

و لِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ، و لباس و پوشش ایشان در آن جا حریر باشد.

و ابو هریره روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که او گفت: اگر حلی کمتر کسی از اهل بهشت برابر کنند به جمله حلی «۸» اهل دنیا، حلی او بیشتر باشد از همه حلی اهل دنیا.

و قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ، صورت ماضی است و معنی مستقبل، یعنی گویند اهل بهشت: سپاس خدای را که اندوه از ما ببرد. عبد الله عباس گفت: یعنی غم و اندوه دوزخ، عکرمه گفت: حزن و اندوه گناهان و سیئات و خوف رد «۹» طاعات. و گفتند:

اندوه مرگ. و گفتند: غم آن که ندانستند که اهل بهشت اند یا اهل دوزخ. ثمالی گفت: اندوه دنیا، ضحاک گفت: حزن ابلیس و وسوسه او، ذو التون گفت: حزن طبعیت، کلبی گفت: غمی که در دنیا بود ایشان را از احوال آخرت، و گفتند احوال

(۱) - سوره اعراف (۷) آیه ۲۳.

(۲) - سوره نمل (۲۷) آیه ۴۴.

(۳) - سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۷.

(۴) - آج، لب: بسیار. [.....]

(۵) - اساس ندارد، از دا، افزوده شد.

(۶) - آج، لب: ایشان کشد.

(۷) - لب: دستور رنجهای از.

(۸) - دا: حلی جمله.

(۹) - دا: در.

صفحه: ۱۱۷

دنیا و اوجال آن «۱» خواست. قاسم گفت: اندوه زوال نعمت و خوف عاقبت «۲».

نصر آبادی گفت: غم تکلیف دنیاوی و دینی از تدابیر احوال خود و سیاست نفس خود.

چون از آن برهند گویند: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ، خدای ما آمرزنده گناهان است و شاکر طاعت.

عبد الله عمر گفت: از رسول - علیه السلام - شنیدم که گفت:

«۴» «۳» «۵» لیس علی اهل لا اله الا الله وحشۀ فی قبورهم و لا محشرهم « و لا منشهرهم و کأنی انظر « باهل لا اله الا الله یخرجون من قبورهم و ینفضون التراب عن وجوههم و یقولون: الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور»

، [نیست بر اهل لا اله الا الله وحشتی در گورهایشان و نه در محشر و منشیشان، و پنداری که من در اهل لا اله الا الله می‌نگرم که از گورها برخیزند، خاک از روی می‌فشانند و می‌خوانند اینکه آیت: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ - الآیة] «۶».

الذی أخلنا، آن خدای که فرود آورد ما را به سرای اقامت. المقامه بالضم، المصدر و بالفتح الموضع و هو ایضا الجماعة، یعنی سربایی که از او رحلت نباید کردن ما را. مِنْ فَضْلِهِ، از فضل و نعمت خود لا یمسنا فیها نصبه، به ما نرسد در آن جا رنجی و به ما نرسد در آن جا ماندگی.

ضحاک بن مزاحم گفت در اینکه آیت که: چون اهل بهشت در بهشت شوند ولدان و خدم پیش باز آیند «۷» بمانند مروارید [۴۴-پ]

پوشیده داشته خدای تعالی فریشته‌ای را بفرستد با هدیه‌ای از خدای تعالی و کسوتی از لباس اهل بهشت تا در او پوشانند او خواهد تا در بهشت شود، گویند: بر جای باش یک ساعت فریشته می‌آید با ده انگشترین «۸» هدیه‌ای از خدای تعالی هر انگشتری در انگشتی کند از آن او.

(۱) - آج، لب: او.

(۲) - آج، لب: عافیت.

(۳) - آج: یحشرهم.

(۴) - دا، آج، لب: ندارد.

(۵) - آج، لب، افزوده: گفت: ۶- اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.

(۷) - دا، آج، لب: از پیش ایشان باز آیند.

(۸) - آج، لب: انگشتری.

صفحه: ۱۱۸

بر انگشتری اول نوشته «۱»: ... سَلامٌ عَلَیْکُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوا خَالِدِینَ «۲».

و بر دوم نوشته «۳»: ادْخُلُوا بِسَلامٍ ذَلیکَ یَوْمَ الْخُلُودِ «۴».

برسیم «۵» نقش کرده «۶»: رفعت عنکم الأخران و الهموم.

بر چهارم نقش کرده «۷»: زَوْجَانَا كَمِ الْحُورِ الْعِينِ.

و بر پنجم نوشته «۸»: ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ «۹».

و بر ششم نوشته «۱۰»: إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا «۱۱» ...

و بر هفتم نوشته «۱۲»: أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ «۱۳».

و بر هشتم نوشته «۱۴» که: صرتم امنین لا تخافوا «۱۵» ابداء.

و بر نهم نوشته «۱۶»: رافقتم النبیین و الصّدیقین و الشّهداء و الصّالحین.

و بر دهم نوشته «۱۷»: سکنتم فی جوار من لا یوذی الجیران «۱۸».

آنکه گویند ایشان را: ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ «۱۹»، آنکه ایشان را به منازل خود فرود آورند «۲۰»، چون قرار گیرند در جای خود،

گویند: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ، الی قوله: لَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ:

قوله تعالى:

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۳۶ تا ۴۵]

[اشاره]

و الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفَ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ (۳۶) وَ هُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ أَوْ لَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَ جَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ (۳۷) إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۳۸) هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ لَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا وَ لَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا (۳۹) قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَا ذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْهُ بَلْ إِنَّ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا (۴۰)

إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَنْ تَزُولَا وَ لَئِن زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا (۴۱) وَ أَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِن جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ أَهْدَىٰ مِنْ إْحْدَى الْأُممِ فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَّا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا (۴۲) اسْتِكْبَارًا فِي الْأَرْضِ وَ مَكْرَ السَّيِّئِ وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرَ السَّيِّئِ إِلَّا بِأَهْلِهِ فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا (۴۳) أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا (۴۴) وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَىٰ ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا (۴۵)

[ترجمه]

و آنان که کافر شدند ایشان را بود آتش دوزخ بسر نیارند بر ایشان «۲۱»، بمیرند و نه سبک کنند از ایشان از عذابشان. هم چنین

پاداشت «۲۲» دهیم هر کافری را.

- (۱) - دا: نیشته. [.....]
- (۲) - سوره زمر (۳۹) آیه ۷۳.
- (۳) - دا: نقش کرده.
- (۴) - سوره ق (۵۰) آیه ۳۴.
- (۵) - دا: سهام، آج: سئوم.
- (۶-۷) - آج، لب: نوشته. (۱۷-۱۶-۱۴-۱۲-۱۰-۸) - دا: نیشته.
- (۹-۱۹) - سوره حجر (۱۵) آیه ۴۶.
- (۱۱-۱۳) - سوره مومنون (۲۳) آیه ۱۱۱.
- (۱۵) - دا: تخافون.
- (۱۸) - آج، لب: سکتتم من لا- یؤذی فی جوار العیران، دا، آج، لب افزوده: به همسایگی کسی فرود آمدی که همسایگان را نرنجانند.
- (۲۰) - دا، آج، لب: آرند.
- (۲۱) - دا: نمیرانند ایشان را تا.
- (۲۲) - دا: چنین پاداش.

صفحه : ۱۱۹

و ایشان فریاد می‌خواهند «۱» در آن جا، خدای ما بیرون بر ما را تا کنیم کار نیک، جز آن که کردیم «۲»، نه ما عمر دادیم شما را «۳» چندان که اندیشه کند در او آن که کند و آمد به شما ترساننده! بچشی که نیست ظالمان را یاری «۴». خدای داننده نهان آسمانها و زمین است که او داناست به آنچه در دلهاست.

[۴۵-ر]

او آن است که کرد شما را خلیفتان در زمین، هر که کافر شود، بر او باشد کفرش و نیفزاید کافران را کفرشان بنزدیک خدایشان جز دشمنی «۵» و نیفزاید کافران را کفر ایشان الا زیانکاری. بگو دیدی انبازان شما را آنان را که خوانندی از جز «۶» خدای! بنمای ما را «۷» تا چه آفریدند از زمین، یا ایشان را انبازی است در آسمانها یا دادیم ایشان را کتابی، ایشان بر حجتها انداز او، بل وعده نمی‌دهند ظالمان بهری از ایشان بهری را مگر فریفتن. خدای نگه می‌دارد آسمانها و زمین از آن که زایل شوند، و اگر زایل شوند نگه ندارد آن را هیچ کس از پس او، که او بردبار و آمرزنده است.

(۱) - دا: می‌خوانند. [.....]

(۲) - دا: بودیم می‌کردیم.

(۳) - دا: ای زندگانی ندادیم ما شما را.

(۴) - دا: بیداد کنندگان را هیچ یاری.

(۵) - دا، افزوده: سخت.

(۶) - دا: از فرود.

(۷) - دا: به من نمای.

صفحه : ۱۲۰

سوگند خوردند به خدای به غایت سوگندشان که اگر آید به ایشان ترساننده‌ای ما باشند راه یافته‌تر از هر یک از ایشان. و چون آمد به ایشان پیغامبری «۱» نیفزود ایشان را مگر رمیدن.

بزرگواری در زمین و انداخت «۲» بد، و در نرسد انداخت «۳» بد مگر به خداوندانش «۴». یا گوش می‌دارند «۵» الاً طریقہ پیشینگان «۶» را! نیابی نهاد خدای بدلی و نیابی نهاد خدای را گردیدنی.

[۴۵-پ]

نمی‌روند در زمین تا بنگرند که چون بود انجام آنان که پیش ایشان بودند، بودند سخت‌تر از ایشان به قوت، و نبود خدای که عاجز کند او را چیزی در آسمانها و نه در زمین، او بوده است دانا و توانا.

و اگر بگیرد خدای مردمان را به آنچه کرده‌اند رها نکند بر پشت زمین هیچ رونده «۷» و لکن باز پس می‌دارد ایشان را تا به وقتی نام زد «۸»، چون در آید وقتشان، و خدای به بندگانش بینا بوده است «۹».

قوله: وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ «۱۰»، ایشان را آتش دوزخ بود. یعنی، جزای

(۱) - دا: ترساننده‌ای.

(۲-۳) - دا: سگالیدن.

(۴) - دا: به اهل آن.

(۵) - دا: هیچ چشم می‌دارند.

(۶) - دا: نهاد پیشینان.

(۷) - دا: جمنده، آج، لب: جنبنده.

(۸) - دا: نام برده.

(۹) - دا، افزوده: همیشه. [.....]

(۱۰) - دا، افزوده: گفتند: آنان که کافر شدند، آج، لب: گفت: و آنان که کافر شدند.

صفحه : ۱۲۱

ایشان عذاب آتش دوزخ بود. لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فِيمَوتُوا، روزگار بر ایشان به سر نیارند «۱» تا بمیرند و باز رهند. و روا بود که معنی آن است که حکم نکنند بر ایشان به مرگ تا بمیرند و از عذاب برهند و عذاب از ایشان تخفیف نکنند. آنگه گفت: ما جز او پاداشت هر کافر نعمه «۲» چنین دهیم. جمله قرآ «نجزی» خواندند به «نون»، مگر ابو عمرو که او «یجزی» خواند به «یا» مضموم و فتح «زا» علی الفعل المجهول.

آنگه گفت: وَهُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا، گفت ایشان بانگ می‌دارند در دوزخ. و اصطراخ، افتعال باشد من الصراخ، و مستغیث و مغیث را

هر دو را صارخ گویند، و در مستغیث شایع تر است.

قال: إلی صارخا غیر اعجما

[۳]

«۴» قال الشاعر «۵»:

أنا، اذا ما اتانا صارخ فزع كا [ن]

«۶» الصراخ له قرع الظنایب

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا، ای یقولون: رَبَّنَا اخْرِجْنَا، می گویند: خدای ما بیرون بر ما را از اینکه جا تا ما عمل صالح کنیم جز آن عمل که کردیم «۷». تا به اینکه جا حکایت کلام اهل دوزخ است.

آنکه حق تعالی گفت: أَوْ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ، نه ما عمر دادیم شما را چندان که اندیشه تواند «۸» کردن. آن که خواهد که اندیشه کند. و اینکه استفهام بر سبیل تقریر و تقریب است. وَ جَاءَكُمْ النَّذِيرُ، و به شما آمده ترساننده «۹». خلاف کردند در مقدار اینکه عمر، قتاده و کلبی گفتند: هژده «۱۰» سال باشد، حسن بصری گفت: چهل سال باشد، عبد الله عباس گفت: شست «۱۱» سال باشد. او روایت کرد

از رسول - علیه السلام - [۴۶- ر]

که او گفت: چون روز قیامت باشد ندا کنند که:

(اینکه ابناء الستین)،

کجا اند، آنان که عمر ایشان شست «۱۲» سال بود! آنکه گفت: اینان آنانند که خدای

(۱) - دا: به سر نیاید.

(۲) - دا، آج، لب: نعمت.

(۳) - آج، لب: اعجابا.

(۴) - اساس و آب: ندارد، از دا افزوده شد.

(۵) - دا، آج، لب: قال آخر.

(۶) - از دا افزوده شد.

(۷) - دا: می کردیم.

(۸) - دا، آج، لب: توانید.

(۹) - دا: ترساننده‌ای.

(۱۰) - آج: هشتمه، لب: هشده.

(۱۱-۱۲) - آج، لب: شصت.

صفحه: ۱۲۲

تعالی گفت ایشان را: أَوْ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ.

و ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت:

من عمّره الله ستین سنه فقد اعذر الیه فی العمر

، هر که را خدای شست «۱» سال عمر دهد عذر بر انگیزته باشد با او در باب عمر. و رسول - علیه السلام - گفت:

اعمار امتی ما بین الستین الی السبعین و اقلهم من یجوز ذلک

، گفت: عمرهای امت من میان شست «۲» و هفتاد باشد، و از هفتاد بس کس بر نگذرد. و شاعر پارسی از اینکه جا گفت «۳» همانا «۴»:

ز هفتاد بر نگذرد بس کسی از اینکه دور چرخ آزموده «۵» بسی

و رسول - علیه السلام - گفت:

معترك المنایا ما بین الستین الی السبعین،

کالزار گاه «۶» مرگ «۷» میان شست «۸» و هفتاد باشد. [و قال الشاعر، شعر:

ما بعد ستین سوی رحله تشدّ فیها ارجل النّوق

فالدّهر رام و الرّدی سهمه و عقد ستین علی السّوق «۹»]

«۱۰»

وَ جَاءَ كُمْ النَّذِيرُ، گفتند: به اینکه نذیر پیغامبر را خواست. زید بن علی گفت:

قرآن را خواست. عکرمه و سفیان عینه و وکیع و حسین بن الفضل گفتند: پیری خواست. [و شاعر در اینکه معنی می گوید، شعر:

رأیت الشّیب من نذر المنایا لصاحبه و حسبک «۱۱» من نذیر

فخذ للشّیب اهبه ذی وقار فلا جلف «۱۲» یكون مع القتیر

و قال آخر، شعر:

و قائله تبيّض و الغوانی نوا فرعن معاینه القتیر «۱۳»

فقلت لها المشیب نذیر عمری و لست مسودا وجه النّذیر

«۱۴»

آنکه گفت: فدو قوا، بچشی عذاب که ظالمان را یاری و یآوری نخواهد بودن.

(۸-۲-۱) - آج، لب: شصت.

(۳) - دا: در اینکه گفت، آج، لب: از آن جا گفت. [.....]

(۴) - آج، لب، افزوده: که شعر.

- (۵) - دا، آج، لب: آزمودم.
 (۶) - دا، آج، لب: کارزارگاه.
 (۷) - آج، لب: مرد با مرگ، اساس در حاشیه با خطی دیگر افزوده: با مرد.
 (۹) - آج، لب: التوق.
 (۱۰) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.
 (۱۱) - آج، لب: و حبک.
 (۱۲) - آج، لب: خلف.
 (۱۳) - آج، لب: امیر.
 (۱۴) - اساس و آب، ندارد، از دا افزوده شد.

صفحه: ۱۲۳

إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، گفت: خدای است داننده غیب آسمان و زمین «۱» آنچه پوشیده باشد و بمثابة غیب باشد از آنان که عالم به علم باشند، و او داناست به اسرار دلها و آنچه در دلها پوشیده است از دیگران.
 هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ، گفت: او آن خدای است که شما را خلیفه کرد در زمین، چون جان را هلاک کرد. و گفتند: مراد آن است که اهل هر عصری خلیفه قرن گذشته‌اند. فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ، و هر که کفر آرد کفرش بر اوست، یعنی او را زیان دارد، دگر کس را زیان ندارد. وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ [گفت:
 نیزافزاید کافران را، و هر که کفر آرد کفرشان بنزدیک خدای، مگر مقت و بغض و دشمنی. وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا، و کافران را کفرشان نمی‌فزاید الا زیانکاری]
 «۲».

قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَ كُمْ، گفت: بگو ای محمد اینکه کافران را: دیده هستی و دانسته «۳» اینکه بتان را که شما ایشان را به انبازان خدای کرده‌ای در عبادت یا در قسمت مال! فی قوله: وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا «۴» - الآية.
 آرونی، گفت: با من نمای تا ایشان از زمین چه آفریده‌اند یا ایشان را در آفریدن آسمان و زمین چه [۴۶-پ]
 نصیب است و چه شرکت «۵» و انبازی! أم آتیناهم کتاباً، یا ما ایشان را کتابی دادیم که اینکه سخن از آن جا می‌گویند فَهَمَّ عَلَى بَيْنِهِ مِنْهُ، ایشان بر حجج بینات اند «۶» از خدای تعالی، آنکه گفت: بَلْ إِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُورًا، بل، اینکه ظالمان بعضی بعضی را جز وعده غرور نمی‌دهند و بر هیچ «۷» حاصل نه‌اند. و آیت وارد است مورد احتجاج و حجت انگیزختن بر کافران.

- (۱) - دا، افزوده: یعنی.
 (۲) - اساس و آب بجای عبارات داخل قلب که از دا آورده‌ایم، دارد: كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا نیزافزاید کافران را کفرشان بنزدیک خدای الا، مگر مقت و بغض و دشمنی و زیانکاری. که اندکی مشوش می‌نماید.
 (۳) - دا: دانسته‌ای.
 (۴) - سوره انعام (۶) آیه ۱۳۶. [.....]
 (۵) - آج، لب: شرک.

(۶) - دا، آج، لب: و بینات اند.

(۷) - دا، آج، لب: هیچ چیز.

صفحه: ۱۲۴

إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، گفت: خدای - جل جلاله - آسمان و زمین می‌دارد از آن که بزایل باشد» ۱. و قوله: أَنْ تَزُولَا، در او دو وجه است، چنان که برفته است «۲» ... أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ ... «۳» و أَنْ تَضَلُّوا ... «۴» و مانند اینکه. یکی آن که: حفظاً من ان تزولا. و وجه دیگر «۵» آن که: لئلا تزولا، تا بزایل نباشند «۶». وَ لَئِنْ زَلَّتَا، و اگر بزایل باشند «۷»، إِنْ أَمَسَكَهُمَا، ای ما امسکهما، کس بندارد «۸» پس از او، یعنی جز او، چنان که یکی از ما گوید: اِنِّي اطيعك ثم لا - اطيع احدا من بعدك، ای، غیرک. و «من» اول زیاد است، مؤکدهً للنفی، و «من» دوم ابتدای غایت است.

إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا، که خدای تعالی بردبار و آمرزنده بود و است «۹».

مغیره روایت کرد از ابراهیم که: یکی از جمله اصحاب عبد الله مسعود از نزد او برفت به کعب الاحبار تا از او علم آموزد. چون باز آمد عبد الله او را گفت: بیار تا چه آموخته‌ای از کعب! گفت، شنیدم که می‌گفت: آسمان بر قطبی می‌گردد چون قطب آسیاه «۱۰» و آن قطب بر دوش فریشته‌ای است. عبد الله گفت: بایستی تا رحلت کنی و اینکه علم بیاموزی، دروغ گفت کعب و او جهودی رها نکرده است، خدای تعالی گفت: إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ - أَنْ تَزُولَا، و اگر آسمان گردنده بودی زایل بودی. وَ أَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ، سوگند خوردند به خدای غایت سوگندشان.

سبب نزول آیت آن بود که پیش از بعثت رسول کفار قریش می‌شنیدند که جهودان پیغامبران خود را تکذیب کردند، گفتند: لعنت بر جهودان و ترسایان باد که پیغامبران را دروغ «۱۱» داشتند، به خدای که اگر پیغامبری به ما آید ما او را تصدیق کنیم، و از ایشان از هر یکی از ایشان ره یافته‌تر باشیم. چون خدای تعالی محمد را بفرستاد و ایشان

(۱) - آج، لب: زایل باشد.

(۲) - دا، آج، لب، افزوده: فی قوله.

(۳) - سوره نحل (۱۶) آیه ۱۵ و سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۰.

(۴) - سوره نساء (۴) آیه ۴۴ و ۱۷۶.

(۵) - دا، آج، لب: دیگر.

(۶-۷) - دا: نباشد.

(۸) - آج، لب: پندارد آن را، دا: بنه‌دارد آن را.

(۹) - دا: آمرزگار بوده است، آج، لب: برد و بار است و آمرزنده کار.

(۱۰) - دا، آج، لب: آسیا.

(۱۱) - دا: بدروغ.

صفحه: ۱۲۵

کافر شدند و تکذیب کردند او را، خدای تعالی به تقریب ایشان اینکه آیت فرستاد: وَ أَقْسِمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ، گفت: سوگند خوردند غایت سوگند^(۱) که اگر پیغامبری به ایشان آید ره یافته‌تر باشند از هر یکی از جهودان و ترسایان. فَلَمَّا جَاءَهُمْ، چون به ایشان آمد پیغامبری، و آن محمد بود- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ^(۲) - [۴۷-ر]

، ما زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا، نيفزود ایشان را إِلَّا نُفُورًا و رمیدن و قبول نا کردن. و معنی آن که: نيفزودند ایشان عند بعثه^(۳) و دعوت او إِلَّا نُفُورًا^(۴)، چنان که در نزول سورت بیان کردیم فی قوله: إِذَا مَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ^(۵) - الآيات.

استكباراً فِي الْأَرْضِ، نصب او بر مفعول له است، و گفتند بر مصدری محذوف الفعل، یعنی، استكبروا استكباراً. و قول اول روشن تر است و بهتر برای تكبر و تعظیم در زمین. وَ مَكْرُ السَّيِّئِ، و برای مکر بد، یعنی برای فعل قبیح. کلبی گفت:

اجتماع ایشان خواست بر کفر، و گفتند منع ایشان بود اتباع خود را از ایمان به رسول و متابعت او. و اینکه، صورت «اضافه الموصوف الى صفة» دارد^(۶). و در معنی نه چنین است، و اینکه را مثال بسیار است. منها قوله: وَ إِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ^(۷). و قولهم: مسجد الجامع، و بقله الحمقاء، و دار الآخرة، علی تأویل حق^(۸) العلم اليقین، و مسجد الموضع الجامع، و بقله الحبه^(۹) الحمقاء، و دار الحیوة الآخرة.

وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئِ إِلَّا بِأَهْلِهِ، گفت: در نرسد مکر بد مگر به اهلش.

و الحیق، اللّحاق و النزول، و الاحاطة. و اینکه آن بود که ایشان انداختند که رسول را- علیه السلام- به مکر بکشتند خدای تعالی مکر ایشان با نحرایشان گردانید و روز بدر همه را جمع کرد تا به دست^(۱۰) رسول- علیه السلام- کشته شدند. و از جمله قرآ حمزه خواند: و مکر السیئ، به تخفیف همزه اول بی تشدید، و باقی قرآ مشدّد^(۱۱) خواندند.

(۱)- دا: سوگندشان. [.....]

(۲)- دا، افزوده: و علی آله، آج، لب: و آله و سلم.

(۳)- دا: بعثت.

(۴)- دا: إِلَّا نُفُورًا.

(۵)- سوره توبه (۹) آیه ۱۲۴ و ۱۲۷.

(۶)- آج، لب: اضافت الموصوف است الى صفة.

(۷)- سوره حاقه (۶۹) آیه ۵۱.

(۸)- آج، لب: لحق.

(۹)- آج، لب: الجثه.

(۱۰)- دا: بر دست.

(۱۱)- دا: به تشدید، آج، لب: به تشدید مشدّد.

که خدای تعالی می‌گوید: وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئِ إِلَّا بِأَهْلِهِ، و بغی مکنی و باغیان را معاونت مکنی که خدای تعالی می‌گوید: ... إِنَّمَا بَعَيْتُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ... «۲»، و عهد مشکافی و عهد شکافان را معاونت مکنی که خدای تعالی می‌گوید: ... فَمَنْ «۳» فَمَنْ «۴» فِي مَا «۴» فَهَلْ يَنْظُرُونَ، آنگه گفت: اینکه کافران انتظار می‌کنند الا سنت و طریقت اولینان و پیشنگان «۵» را از عذاب و هلاک. و «نظر» در آیت به معنی انتظار است.

آنگه گفت: فَلَنْ تَجِدَ لِسِتِّ اللَّهِ تَبْدِيلًا، نیابی تو ای محمد سنت و نهاد خدای را تبدیل و تغییری و نه نیز تحویل و گرداندنی، یعنی عادت [۴۷- پ]

خدای تعالی در اینکه باب تبدیل و تحویل نپذیرد از عذاب کفار، اما فی الدنيا او فی الآخرة. آنگه بر سبیل تذکیر و تقریع گفت: أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ، نمی‌روند اینکه کافران در زمین تا بنگرند و اندیشه کنند عاقبت آنان که پیش ایشان بودند از کافران و ایشان از اینان به قوت سخت‌تر بودند! و نصب «قوة» بر تمییز باشد. آنگه گفت: وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ، و خدای را عاجز نکند هیچ چیز در آسمان و زمین. و اینکه «لام» مؤکد نفی است فی قولهم: ما كنت لأفعل كذا. و «من» زیادت است. إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا، که خدای - جل - جلاله - فیما لم یزل عالم و قادر بود و است «۶».

آنگه وصف رحمت و کرم خود کرد، گفت: وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا، اگر خدای بگیرد مردمان را به آنچه کرده باشند بر پشت زمین، هیچ جانور را رها نکند. و قوله: عَلَى ظَهْرِهَا، ضمیر قبل الذکر است، اِتْكَالًا عَلَى وَضُوحِ الْمَعْنَى وَ زَوَالِ

(۱) - آج، لب: افتد.

(۲) - سوره یونس (۱۰) آیه ۲۳.

(۳) - اساس، آب، دا: و من، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۴) - سوره فتح (۴۸) آیه ۱۰. [.....]

(۵) - آج، دا، آج، لب: پیشینگان.

(۶) - دا، آج، لب: بوده است.

صفحه: ۱۲۷

اللَّبْسِ، ای، علی ظهر الأرض. و مثله ما ترک علیها، ای، علی الأرض. وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى، و لکن تأخیر می‌کند ایشان را تا به وقتی نام زده «۱».

عبد الله عمر روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: چون خدای تعالی عذابی به قومی فرستد آنان را که در میان ایشان باشند عذاب کند، آنگه روز قیامت هر یکی را علی حسب عمله - بر انگیزد. و معنی خبر آن است «۲» که آن عذاب مستحقان را عقوبت بود و نا مستحقان را امتحان و ایشان را بر خدای تعالی اعواض «۳» باشد.

و قتاده گفت: در اینکه آیت که: خدای تعالی آنچه در اینکه آیت گفت با قو [م نو]

ح «۴» کرد تا همه جانوران هلاک شدند «۵» الا آنان که در کشتی بودند. عبد الله مسعود گفت:

بیم آن است که جعل را در سوراخش عذاب کند به گناه بنی آدم. و انس گفت:

ضب در سوراخ خود به گرسنگی می‌میرد از گناه بنی آدم. ابن کثیر گفت: مردی امر معروف می‌کرد بر کسی، مردی بگذشت، او

را گفت: رها کن که ظلم جز ظالم را زیان ندارد، ابو هریره بشنید، گفت: دروغ می‌گویی. به خدایی که جان من به امر اوست که مرغ در آشیانه «۶» خود به گرسنگی بمیرد از ظلم بنی آدم. ابو حمزه الثمالی گفت: معنی آن است که خدای تعالی به شومی گناه آدمی باران آسمان «۷» باز گیرد تا همه جانوران هلاک شوند.

فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ، چون وقت مرگشان در آید، خدای تعالی به بندگانش عالم است و بینا که کیست که عذاب او بر وجه عقوبت بود به استحقاق و کیست که عذاب [۴۸- ر]

او بر وجه امتحان بود تا عوض دهد او را بر حسب آنچه به او رسیده باشد از آلام «۸».

(۱) - دا: نام زد.

(۲) - دا: بدان است.

(۳) - آج، لب: اعراض.

(۴) - با توجه به دا، آج، لب، تصحیح شد.

(۵) - دا: شوند.

(۶) - دا، آج، لب: در آشیانه.

(۷) - دا، آج، لب: از آسمان.

(۸) - دا، افزوده: و الله الموفق.

صفحه: ۱۲۸

سوره یس

اینکه سورت مکی است بر قول حسن و قتاده و مجاهد، و در او ناسخ و منسوخ نیست. عبد الله عباس گفت: یک آیه مدنی است و آن اینکه است که: وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ انْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ... «۱»، و هشتاد و سه آیت است در عدد کوفیان، و هشتاد و دو در عدد بصریان و مدنیان. و هفتصد و بیست و نه کلمت است و سه هزار حرف است.

و روایت است از انس که رسول - علیه السلام - گفت:

(ان لكل شيء قلبا و ان قلب القرآن یس، من قرأها كتب الله له قراءة القرآن عشر مرات)

، گفت:

هر چیزی را دلی هست و دل قرآن سورت یس است. الا، و هر کس که اینکه سورت بر خواند خدای تعالی او را بنویسد به خواندن اینکه سورت ثواب آن که قرآن ده بار بخوانده باشد.

عایشه «۲» روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: در قرآن سورتی است که شفاعت کند خواننده اش «۳» را و بیامرزد گوش دارنده اش «۴» را، الا و آن «۵» سوره یس است. و راوی خبر گوید که رسول - علیه السلام - گفت: سوره یس معمه است.

گفتند: یا رسول الله معمه چه باشد! گفت: آن که صاحبش را عام گرداند او را خیر دنیا و آخرت «۶» دافعه است و قاضیه است، دفع کند از صاحبش همه بدیها و روا کند او را حاجتهاش «۷». الا - و هر که اینکه سورت بخواند او را بیست حج بنویسند، و هر که بشنود او را هزار دینار بنویسند در سبیل خدای، و هر که بنویسد و بشوید و آبش باز خورد، هزار دار و در شکم او شود و هزار یقین

در دل او

-
- (۱) - سوره یس (۳۶) آیه ۴۷.
 (۲) - دا، افزوده: رضی الله عنها.
 (۳) - اساس و آب: خواندهش، دا: خواننده‌یش.
 (۴) - اساس و آب: دارندهش، دا: دارنده‌یش. [.....]
 (۵) - آج، لب: و الا آن.
 (۶) - دا، آج، لب، افزوده: و اینکه سورت.
 (۷) - دا، آج، لب: همه حاجتها.

صفحه : ۱۲۹

شود و هزار قربت و هزار رحمت، و هر دردی و علتی «۱» که در دل او باشد بیرون آید «۲».

ابی کعب روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت که: هر که سورت یس بخواند برای خدای تعالی، خدا او را پیامرزد و چندان مزد دهد او را که ثواب آن کس که او دوازده بار قرآن بخواند. و هر آن بیمار که بر بالین او یس بخواند به عدد حرفی «۳» ده فریشته فرود آیند و از پیش او صف زنند و بر او [۴۸-پ] صلوات فرستند «۴» و استغفار می کنند برای او و به قبض روح او حاضر آیند و به غسل او، و در قفای جنازه او بروند و بر او نماز کنند و به دفن او حاضر آیند. و هر آن بیمار که او سورت یس بخواند در سکرات مرگ، ملک الموت جان او بر ندارد تا رضوان او را شربه‌ای «۵» از بهشت نیارد و شربت «۶» باز خورد، بر بستر بمیرد سیراب باشد «۷»، و زنده کنند او را و سیراب باشد و حسابش کنند و او سیراب باشد و به حوض هیچ پیغامبر محتاج نباشد تا به بهشت شود و او سیراب بود.

و ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سورت یس بخواند در شب، در روز آید و گناهان آمرزیده. انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سوره یس بخواند در گورستان، خدای تعالی تخفیف کند عذاب ایشان «۸» آن روز و به عدد مردگان آن گورستان او را حسنات بنویسد «۹». یحیی بن ابی کثیر گفت: ما را روایت کردند که هر که او سورت یس بخواند بامدادان روز همه روز شادمان باشد و هر که نماز شام بخواند همه شب شادمان باشد «۱۰».

-
- (۱) - دا: علی.
 (۲) - دا: آرند.
 (۳) - آب، دا، آج، لب: هر حرفی، در اساس نیز با قلمی متفاوت از متن افزوده شده است.
 (۴) - دا، آج، لب: می فرستند.
 (۵) - اساس و آب: شربه‌ی، دا: شربه.
 (۶) - دا، آج، لب: و او آن شربت.
 (۷) - دا: و بمیرد سیراب.
 (۸) - دا: از ایشان.

(۹) - دا، آج، لب: بنویسند.

(۱۰) - آج، لب افزود: قوله تعالی.

صفحه: ۱۳۰

[سوره یس (۳۶): آیات ۱ تا ۳۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

یس (۱) وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ (۲) إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۳) عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۴)

تَنْزِيلِ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۵) لِنُنذِرَ قَوْمًا مَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ (۶) لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۷) إِنَّا جَعَلْنَا فِي

أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ (۸) وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (۹)

وَ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۰) إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَ خَشِيَ الرَّحْمَنَ الْغَيْبِ فَبَشَّرَهُ بِمَغْفِرَةٍ وَ أَجْرٍ كَرِيمٍ

(۱۱) إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَرَهُمْ وَ كُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ (۱۲) وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ

جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ (۱۳) إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ (۱۴)

قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ (۱۵) قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ (۱۶) وَ مَا عَلَيْنَا إِلَّا

الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۱۷) قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَ لَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۸) قَالُوا طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ إِنْ دُكِّرْتُمْ بَلْ

أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ (۱۹)

وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ (۲۰) اتَّبِعُوا مَن لَّا يَسْأَلْكُمْ أَجْرًا وَ هُمْ مُهْتَدُونَ (۲۱) وَ مَا لِي لَّا أَعْبُدُ

الَّذِي فَطَرَنِي وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۲) أَأَتَّخِذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَّا تُغْنِي عَنْهُمْ شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَ لَّا يُنْقِذُونِ (۲۳) إِنِّي إِذَا

لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۲۴)

إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ (۲۵) قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ (۲۶) بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ (۲۷) وَ مَا

أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُندٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ (۲۸) إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ (۲۹)

يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۳۰) أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ (۳۱)

وَ إِنْ كُلُّ لُطْمًا جَمِيعٍ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (۳۲)

[ترجمه]

به نام ایزد بخشاینده و بخشایش کرد»۱

به حق اینکه سورت.

و قرآن محکم.

که تو از فرستادگانی.

بر ره راست.

فرستادن خدای غالب بخشاینده «۲».

تا بترسانی «۳» قومی را آنچه بترسانیدند پدر ایشان «۴»، ایشان غافل اند «۵».

درست شد گفتار بر بیشترین ایشان، ایشان نمی‌گروند.

ما کردیم در گردنهای ایشان غلّهای آن تا به زنخدانهاست، ایشان سر برداشته‌اند.

و کردیم از پیش ایشان سدّی و از پس ایشان سدّی چشم ایشان پوشیده کردیم، ایشان نمی‌بینند.

[۴۹-ر]

راست است بر ایشان اگر بترسانی ایشان را و اگر نترسانیشان ایمان نیارند.

(۱) - کذا در اساس و آب، دا، لب: به نام خدای بخشاینده مهربان. [...]

(۲) - دا: اینکه فرستاده خدای بی‌همتای بخشاینده است.

(۳) - دا: تا تو بیم کنی، آج، لب: تا بیم نمایی.

(۴) - دا: پدران ایشان را بیم نکرده باشند، آج، لب: بیم نمودند پدران ایشان را.

(۵) - اساس و آب: غافل اندر، با توجه به نسخه بدلها و ترجمه مجدد آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۱

تو ترسانی آن را که پسروی کند قرآن را و بترسد از خدای در نهان، مژده او را به آمرزش و مزدی با کرامت «۱».

ما زنده کنیم مردگان را و بنویسیم آنچه در پیش فگنده باشند و اثرهای ایشان، و همه چیزی بشمردیم آن را در کتاب روشن.

بزن برای ایشان مثلی، اهل آن شهر چون آمدند به ایشان پیغامبران.

چون بفرستادیم به ایشان دو کس را بدروغ داشتند ایشان را، عزیز بکردیم به سهام «۲»، گفتند: ما به شما فرستادگانیم.

گفتند: نیستی شما آلا آدمیی چون ما «۳» و نفرستاد خدای هیچ چیز، نیستی شما آلا که دروغ می‌گویید.

گفتند: خدای ما داند که ما به شما فرستادگانیم.

و نیست بر ما آلا رسانیدن روشن.

گفتند: ما فال بد گرفتیم «۴» به شما اگر باز نه ایستی رجم کنیم «۵» شما را و برسد «۶» شما را از ما عذابی دردناک.

گفتند: فال «۷» شما

(۱) - دا: بزرگ.

(۲) - سهام / سوم.

(۳) - دا: مگر آدمیانی مانند ما.

(۴) - دا، آج، لب: گرفتیم، که بر متن راجح است.

(۵) - دا، سنگسار کنیم، آج، لب: به سنگ کشیم.

(۶) - دا: بساید.

(۷) - دا، آج، لب: فال بد.

صفحه : ۱۳۲

با شماست اگر یاد دهند شما را بل شما قومی اسراف کننده‌ای. «۱»
 آمد از دورتر شهر مردی می‌تاخت «۲»، گفت: ای قوم پیروی «۳» کنی پیغامبران را.
 پی روی «۴» آن را که نمی‌خواهد از شما مزدی و ایشان راه یافتگان‌اند.
 و چیست مرا که نمی‌پرستم «۵» آن را که بیافرید مرا و با او برند شما را.
 بگیرم جز از او خدایانی که اگر خواهد مرا خدای بگزندی، سود نکند «۶» از من شفاعت ایشان چیزی و نرهانند مرا!
 من پس در گمراهی «۷» باشم روشن.
 من ایمان آوردم به خدای شما بشنوی از من.
 گفتند: در شو در بهشت، گفت:
 ای کاشک قوم من بدانندی.
 به آنچه پیامزید مرا خدای من و کرد مرا از جمله گرامیان «۸».
 و نفرستادیم بر قوم او از پس از لشکری «۹» از آسمان و نیز نفرستیم.
 نباشد الا بانگی یکی که بنگری ایشان «۱۰» مرده باشند.

(۱) - اساس و آب: اسراف کننده‌ی، دا: اسراف کنندگانید.

(۲) - دا: که می‌شتافت.

(۳) - دا: پسروی. [.....]

(۴) - پی روی / پیروی کنید، دا: پسروی کنی.

(۵) - کذا در اساس، آب: نمی‌پرستم، دا: نپرستم، آج، لب: پرستم.

(۶) - دا: باز ندارد.

(۷) - دا: گمراهی.

(۸) - دا: گرامی کردگان.

(۹) - دا: از پس او هیچ لشکری.

(۱۰) - دا: مگر آوازی که همی ایشان.

صفحه : ۱۳۳

ای دریغ بر بندگان؟ نمی‌آید به ایشان هیچ پیغامبری و الا ایشان از او فسوس می‌دارند.
 نمی‌بینند که چند هلاک کردیم پیش ایشان «۱» از خلاق که ایشان با ایشان نمی‌آیند!
 و نیستند مگر جمله ایشان جماعتی نزدیک ما حاضر کرده.

قوله تعالی: یس، قرآ در اینکه کلمت خلاف کردند: حمزه و کسائی و جماعتی «۲» و خلف و عاصم در بیشتر روایات «۳» یاسین خواندند، جز که کسائی اماله صریح کرد و دیگران از اینان [۵۰-ر] بین بین، و باقی قرآ اماله نکردند به «یا» مفتوح خواندند، و ابو عمرو [و] حمزه و ابو جعفر و عاصم در بیشتر روایت اظهار «نون» کردند از یاسین و «نون» ساکن خواندند. و راویان، نافع و ابن کثیر در اینکه مختلف شدند و در شاذ، قرآ شواذ به فتح «نون» و ضم و کسر او خواندند، تشبیها به اینکه و منذ و امس «۴». مفسران در معنی او خلاف کردند، بعضی گفتند: قسم است، عبد الله عیاس گفت: معنی آن است که یا انسان، به لغت طی، یا آدمی. ابو العالیه گفت: یا رجل، ای مرد؟ سعید جبیر گفت: یا محمد، دلیلش قوله: إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ «۵»، و قوله: سلام علی آل یاسین «۶». و قال السید الحمیری:

یا نفس لا تمحضی «۷» بالتصح مجتهدا علی المودّة الّا آل یاسینا

أبو بکر وراق گفت: یا سید البشر «۸». اگر گویند چرا «یس» «۹» آیتی می‌شمارند و «طس» نمی‌شمارند، گوئیم: برای آن که «طس» بر وزن «قایل» و «هاییل» است.

- (۱) - دا، آج، لب: پیش از ایشان.
- (۲) - کذا در اساس آب، دا، آج، لب: ندارد.
- (۳) - دا، آج، لب افزوده: به اماله الف.
- (۴) - با توجه به نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵) - سوره یس (۳۶) آیه ۳.
- (۶) - سوره صافات (۳۷) آیه ۱۳۰.
- (۷) - اساس: یمحضی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]
- (۸) - اساس: الیسر، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۹) - کذا در اساس، آب و دا، آج، لب: یس.

صفحه: ۱۳۴

از اسماء مفرده و اسم مفرد آیتی نباشد، چه معنی ندارد و «یاسین» نه چنین است، برای آن که «یا» که در اول است حرف ندا را می‌ماند بمنزله قولک: یا زید؟ و چون مشتبه «۱» باشد به اینکه جمله‌ای «۲» کلام بود مفید، و چون فایده دهد، آن را آیتی توان شمردن «۳». دگر «۴» آن که مطابق سر آیات است. قوله: وَالْقُرْآنِ الْحَکِیمِ، «واو» بلا-خلاف، قسم است، یعنی به حق-اینکه قرآن محکم، و مثله قوله: کِتَابٌ أَحْکَمْتُ آیاتُه... «۵»، و جواب قسم «ان» است «۶».

إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ، که تو از پیغامبرانی و از فرستادگانی. و اینکه جواب آن است که کافران گفتند: لست مرسلا. علی صراطٍ مُسْتَقِیمٍ، التقدير: و أَنْتَ «۷» علی صراط مستقیم، و تو بر ره «۸» راستی و بر دین حق.

تَنْزِيلِ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ، کوفیان خواندند و ابن عامر: تنزیل، منصوب بر مصدر از فعلی مقدر، ای، نزل، و باقی قرآ به رفع بر خبر مبتدای محذوف، ای، هو تنزیل العزیز الرحیم. و معنی «منزل» (۹) باشد، یعنی، اینکه قرآن فرو فرستاده خداست و لکن وصف مصدر کرد مبالغت را، کقولهم: رجل عدل و زور و صوم، یعنی، اینکه قرآن فرستاده خدای عزیز بخشاینده است.

لِتُنذِرَ قَوْمًا، «لام» تعلق دارد به فعلی که تنزیل بر او دلیل می کند، ای، نزله الله علیک لتنذر، خدای اینکه قرآن بر تو فرستاد تا بترسانی به او گروهی را آنچه پدران ایشان را از آن بترسانیدند، و آن عذاب است، چه ایشان غافل اند و بی خبر. و «ما» موصوله است فی قوله: ما أنذرت أبائهم. و گروهی گفتند: «ما» نفی است، یعنی گروهی را بترسانی که پدران ایشان را بترسانیدند و در روزگار فترت که پیغامبر (۱۰)

-
- (۱) - دا، آج، لب: مشبه.
 - (۲) - اساس و آب: جملهی.
 - (۳) - دا، آج، لب: شمرد.
 - (۴) - آج، لب: دیگر.
 - (۵) - سوره هود (۱۱) آیه ۱.
 - (۶) - دا: «أنک» است، آج، لب: آنست که.
 - (۷) - لب: آنکه.
 - (۸) - دا، آج، لب: راه.
 - (۹) - دا: منزل.
 - (۱۰) - آج، لب: پیغمبر.

صفحه : ۱۳۵

نبود. و بر قول اول [۵۰- پ]

«ما» اسم باشد و محلّ او نصب بود بر مفعول دوم لتنذر، و التقدير: لتنذر قوما شیئا او عذابا انذر به «۱» آبأؤهم، و «ما» نکره موصوفه باشد و بر قول دوم «ما» حرف باشد و محل او با فعل هم نصب باشد، علی کونه صفة لقوم، و التقدير: غیر مندرین «۲» آبأؤهم.

لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ، آنکه خبر داد که واجب شد کلمه عذاب بر بیشترین اینان «۳» که ایمان نخواهند آوردن.

إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا، گفت: ما غلّها در گردنهای ایشان کردیم، و آن غلّها تا به زنخدانهای «۴» ایشان برسیده است. و گفتند: معنی آن است که: جعلنا ایمانهم فی اعناقهم اغلالا، ما دستهای ایشان به غلّ گردنهای ایشان کردیم. و لکن بیفگند، لدلالة الکلام علیه. و ایشان حذف بسیار کنند، چون در کلام دلیل باشد، چنان که شاعر گفت: «۵»

و ما ادري اذا يمت ارضا ارید الخیر ایهما یلینی

[ع]

«۶» الخیر الذی ان «۷» ابتغیه ام الشر «۸» الذی هو یبتغینی

و تقدیر آن است که: ارید الخیر و احذر الشرّ به «۹» تا تواند گفتن «۱۰» که «ایهما» جز که ذکرش بیفکنند «۱۱»، «ایهما» دلیل بود بر ایشان.

فَهُمْ مُقَمَّحُونَ، ایشان مقمح‌اند. و مقمح آن بود که سر بر دارد و چشم برهم نهاده بود، و بعیر قامح، شتری را گویند «۱۲» که چون آب خورد سر بردارد.

[و قال، شعر:

و نحن علی جوانبها قعود نغض «۱۳» الطرف کالابل القماح]

«۱۴»

مجاهد گفت: سر برداشته‌اند و چشمها رها کرده. اما معنی آیت در او دو قول

(۱) - اساس: انزرته، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۲) - اساس: غیره مندرین، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]

(۳) - دا: آنان.

(۴) - دا، آج، لب: زنخهای.

(۵) - دا، آج، لب افزوده: شعر.

(۶) - از دا، افزوده شد.

(۷) - دا، آج، لب: انا.

(۸) - آج، لب: البشر.

(۹) - دا، آج، لب: ندارد.

(۱۰) - دا: گفت.

(۱۱) - دا، آج، لب، افزوده: چون.

(۱۲) - دا، آج، لب: گویند شتری را.

(۱۳) - آج، لب: یقص.

(۱۴) - اساس و آب: ندارد، از دا افزوده شد.

صفحه : ۱۳۶

گفتند: یکی آن که کنایت است و عبارت «۱» بر طریق مبالغت از جهل و عناد و نفور ایشان از ایمان، تا پنداری ممنوع‌اند از آن به غل و قید که به هیچ وجه تن در «۲» نمی‌دهند و اختیار نمی‌کنند.

و قوت اینکه قول آیت که از پس اوست، من قوله: وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا - الْآيَةُ. و معنی هر دو آیت یکی است، یعنی از روی تشبیه به آن مانند که ممنوع باشند به غل و قید و به سدّ از پس و پیش، چنان که او تصرف نتواند کردن، پنداری که اینان نیز ایمان نمی‌توانند آوردن. و آنچه مانع ایشان است از ایمان، جهل است و سوء «۳» اختیار. و خدای تعالی در دگر «۴» آیت مصرح گفت: اینکه بر وجه تشبیه است فی قوله: ... كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ «۵» فی ما «۱۴» گفت: من بروم و او را هم به اینکه سنگ بکشم.

سنگ بر گرفت و بیامد

- (۱) - لب افزوده: است.
- (۲) - دا، آج، لب: در او. [.....]
- (۳) - آج، لب: سواء.
- (۴) - آج، لب: دیگر.
- (۵) - اساس و آب: اذنیها، با توجه به قرآن مجید و نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶) - سوره لقمان (۳۱) آیه ۷.
- (۷) - دا: الاودی.
- (۸) - دا، آج، لب: غل.
- (۹) - دا، آج، لب: نزولی هست.
- (۱۰) - دا: بر محمد زند- علیه السلام، آج، لب: بر محمد زند.
- (۱۱) - دا: در بالا برد.
- (۱۲) - کذا در اساس، آب، آج، لب، دا: نویسد.
- (۱۳) - دا: بیوفتاد.
- (۱۴) - دا، آج، لب: بنی مخزوم.

صفحه : ۱۳۷

و رسول- علیه السلام- در نماز بود سنگ بر بالا- برد تا بر رسول زند چشمش تاریک شد چنان که رسول را ندید آوازش «۱» می شنید باز آمد و گفت: برفتم آوازش «۲» می شنیدم و او را نمی دیدم. چون «۳» قصد او کردم چیزی دیدم مانند شتری فحل که آهنگ من کرد، گفتم «۴» مرا فرو خواهد بردن. خدای تعالی اینکه دو آیت فرستاد در حق اینکه دو شخص مخصوص به اینکه مقصود «۵» بر اینکه حال.

و چون آیت را بر اینکه حمل کنند تأویلی نباید کردن «۶». و ابو عبیده «۷» قوت قول اول کرد، گفت: بر سیل مثل «۸» است و به استشهاد او گفت: مردی بود کنیت او ابو «۹» ذویب در جاهلیت، زنی را دوست داشت، چون در اسلام آمد «۱۰» آن زن بنزدیک او «۱۱» آمد او امتناع کرد و گفت: حرم الاسلام الزنا، آنکه اینکه بیتها بگفت «۱۲»:

فلیس کعهد «۱۳» الدار یا امّ مالک و لکن احاطت بالزّقاب السّلاسل

و عاد الفتی کالکهل «۱۴» لیس بقائل سوی العدل «۱۵» شیئا فاستراح العواذل «۱۶»
مراد آن است که ما ممنوع شدیم به موانع اسلام از تعاطی فسق و زنا بمانند کسی که بند و غل دارد. عکرمه گفت: مراد ظلمات و ضلالات است.

و قوله: وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا، گفت: ما از پیش ایشان سدّی کردیم و از پس ایشان سدّی، فَأَغْشَيْنَاهُمْ، ای، جعلنا علی ابصارهم

غشاوة، ای «۱۷» الغطاء و الظلمة. و مثله قوله: ... وَ جَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً... «۱۸»، ما «۱۹» ایشان را کور کردیم. فَهَمْ لَا يُبْصِرُونَ، ایشان چیزی نمی‌بینند، بر آن دو تأویل که گفتیم.

- (۱) - دا، آج، لب: و آوازش.
- (۲) - آج، لب: و آوازش. [.....]
- (۳) - دا، آج، لب: و چون.
- (۴) - دا، آج، لب: گفتی.
- (۵) - دا: مخصوص به ایشان مقصور.
- (۶) - دا: ندارد.
- (۷) - اساس: ابو عبید، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۸) - دا: مثل.
- (۹) - لب: ابی.
- (۱۰) - دا: اسلام آمد، آب: در اسلام آمدی، آج، لب: به اسلام آمد.
- (۱۱) - آج، لب: ندارد.
- (۱۲) - دا، آج، لب افزوده: شعر.
- (۱۳) - دا: کعهدی.
- (۱۴) - اساس: کالعهد، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۱۵) - اساس: العذل، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۱۶) - آج، لب: العوادل. [.....]
- (۱۷) - دا، اج، لب: و هی.
- (۱۸) - سوره جاثیه (۴۵) آیه ۲۳.
- (۱۹) - لب: و.

صفحه : ۱۳۸

وجهی دیگر «۱» گفتند، و آن آن است که لفظ ماضی است و معنی مستقبل و تقدیر در هر دو آیت آن است که: سنجعل [فی اعناقهم اغلالا یوم القیامة، یعنی، روز قیامت ما غلها در گردن ایشان کنیم چنان که گفت: إِذِ الْأَغْلَالِ] «۲» خُذُوهُ فَعَلُّوهُ. ثُمَّ الْجَحِيمِ صَبَّوْهُ. ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ «۴». و در شاذّ عبد الله عبّاس و عکرمة خواندند: فاغشیناهم «۵» بی عجم، من الإعشی «۶»، ما ایشان را شب کور گردانیدیم.

آنکه خواست تا قطع طمع رسول کند از ایمان ایشان تا او دل عزیز خود در بند ایشان ندارد. گفت: [وَ] «۷» إِنَّمَا تُنذِرُ مَنْ اتَّبَعَ الذِّكْرَ - الْآيَةَ، گفت: تو آن را ترسانی که او متابعت قرآن کند و از خدای تعالی ترسد در غیبت یعنی در خلوت. و مراد آن است که آن کس منتفع باشد به انداز «۱۰» تو که به اینکه صفت بود. آنکه گفت: فَبَشِّرْهُ، مژده ده او را به آمرزش و مزدی با کرامت. و اینکه ثواب باشد مقرون به اعظام و اجلال.

إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى، گفت: ما زنده کنیم مردگان را روز قیامت. وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا، و باز نویسیم «۱۱» آنچه کرده باشند و در پیش افکنده «۱۲». وَ آثَارَهُمْ، و آنچه از ایشان باز ماند، و مثله قوله: يُنَبِّئُوا الْإِنْسَانَ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ «۱۳». و قوله:

- (۱) - دا: دیگر، آج، لب: دیگر آن که.
 (۲) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا افزوده شد.
 (۳) - سوره مومن (۴۰) آیه ۷۱ و ۷۲.
 (۴) - سوره حاقه (۶۹) آیات ۳۰ - ۳۲.
 (۵) - دا، افزوده: به عین، آج، لب: یعنی و.
 (۶) - دا: الإعشا.
 (۷) - اساس، آب و دا: ندارد، با توجه به قرآن مجید و دیگر نسخه‌ها افزوده شد.
 (۸) - دا، افزوده: ایشان را.
 (۹) - آج، لب: سواء.
 (۱۰) - دا: از.
 (۱۱) - دا: نیسیم. [.....]
 (۱۲) - دا: افکنده.
 (۱۳) - سوره قیامه (۷۵) آیه ۱۳.

صفحه : ۱۳۹

عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ «۱».

ضِحَاكُ گفت و مغیره بن شعبه که آیت در بنی عذره «۲» آمد که از قبیله ایشان تا به مسجد مسافتی بود، خدای تعالی آیت «۳» فرستاد در حق ایشان و گفت: من آثار اقدام و خطوات ایشان می نویسم که به مسجد می شوند. جابر بن عبد الله انصاری گفت: از خانه‌های ما تا به مسجد مسافتی بود، ما خواستیم تا انتقال کنیم با جایی «۴» که پیرامن مسجد بود تا راه نزدیک باشد ما را. رسول- علیه السلام - گفت: یا بنی سلمه؟ شنیدم که عزم کرده‌ای «۵» که انتقال کنی با پیرامن مسجد تا راهتان نزدیک باشد؟ نمی دانی که شما را به هر خطوط «۶» ثوابی هست و چندان که راه «۷» دورتر باشد خطوات بیشتر باشد و چندان که خطوات بیشتر باشد ثواب بیشتر باشد! آنگه گفت:

یا بنی سلمه؟ (دیار کم فانما یکتب اثارکم)،

و در سرایهای «۸» خود باشی که آثار اقدام شما می نویسند. جابر گفت: چون از رسول- علیه السلام - اینکه بشنیدیم، خواستیم تا سرایهای ما «۹» دورتر بودی از مسجد تا ثواب بیشتر بودی ما را.

انس مالک گفت: در اینکه آیه: ... وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ ... «۱۰» و گفت:

خطوات ایشان خواست به مسجد جامع روز آدینه. وَ كُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْهِ يَنَاهَ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ، و هر چیزی بشمرده‌ایم در امامی و پیشروی «۱۱»، و آن لوح محفوظ است.

وَ أَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ، آنگه گفت: یا محمّد برای ایشان مثلی بزن «۱۲» آن شهر را. گفتند: مراد «۱۳» انطاکیه است. إذ

جاءَهَا الْمُرْسَلُونَ، چون به ایشان آمدند رسولان ما. اهل سیر گفتند: عیسی - علیه السلام - دو رسول را [از] «۱۴» [۵۲- ر]

حواریان خود به مدینه انطاکیه فرستاد، برفتند چون نزدیک «۱۵» شهر رسیدند پیری را

-
- (۱) - سوره انفطار (۸۲) آیه ۵.
 - (۲) - اساس: عذره، با توجه به دا و کتب انساب تصحیح شد.
 - (۳) - آج، لب: اینکه آیت.
 - (۴) - دا: خانه‌هایی، آج، لب: جایهایی.
 - (۵) - اساس و آب: کرده‌های، دا: کرده، آج، لب: کرده‌اید.
 - (۶) - دا: خطوه، آج، لب: خطوه.
 - (۷) - دا: ره.
 - (۸) - آج، لب: سراهای.
 - (۹) - دا: سرایهامان، آج، لب: سراهای ما.
 - (۱۰) - سوره یس (۳۶) آیه ۱۲.
 - (۱۱) - آج، لب افزوده: که روشن است.
 - (۱۲) - دا، آج، لب، افزوده: اصحاب. [.....]
 - (۱۳) - آج، لب افزوده: اصحاب.
 - (۱۴) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.
 - (۱۵) - دا، آج، لب: بنزدیک.

صفحه : ۱۴۰

دیدند که گوسپندی چند «۱» را می‌چرانید، و او حیب بود صاحب یس، بر او سلام کردند او جواب داد و گفت: شما که ای «۲»! گفتند: ما رسولان عیسی ایم دعوت می‌کنیم شما را از عبادت اصنام با عبادت خدای تعالی. گفت: آیتی و دلیلی داری! گفتند: داریم، و آن آن است که به دعای ما خدای بیماران را شفا دهد و اکمه و ابرص را عافیه «۳» دهد. پیر گفت: مرا پسری است سالهاست تا بیمار است و بر بستر افتاده «۴» اگر او بر دست شما به شود، من ایمان آرم به عیسی.

و به بعضی روایت گفتند: خود مؤمن بود به عیسی. گفتند: رواست. ایشان را به خانه برد، ایشان دعا کردند خدای تعالی عافیه «۵» داد او را و در حال تندرست شد و برخاست و بیرون آمد. و خبر ایشان در شهر فاش شد و هر کجا بیماری بود آمدی «۶» و استدعا کردی «۷» و ایشان دعا کردند «۸» و خدای راحت دادی «۹» تا بسیاری بیماران «۱۰» بر دست ایشان شفا یافتند. ایشان را ملکی بود نام او سلاحن «۱۱» و گفتند: انطیخس «۱۲» و از جمله ملوک روم بود و بت پرست بود، اینکه خبر به او رسید. ایشان را بخواند و گفت:

شما کیستی! گفتند: ما رسولان عیسی مریم‌ایم «۱۳». گفت: آیت شما چیست!

گفتند: ابراء اکمه «۱۴» و ابرص و شفای بیماران بر دست ما به فرمان خدای. گفت: باز گردی تا من در شما اندیشه کنم «۱۵». ایشان باز گشتند مردم ایشان را در بازار بگرفتند «۱۶» و بزدند «۱۷».

و هب بن متبه «۱۸» گفت: عیسی - علیه السلام - اینکه دو رسول را بفرستاد بیامدند

- (۱) - لب: گوسفند چند.
- (۲) - آج، لب: که اید.
- (۳) - دا، آج، لب: عافیت.
- (۴) - دا، آج، لب: افتاده.
- (۵-۶) - دا، آج: آمد.
- (۷) - دا، آج: کرد.
- (۸) - دا، آج، لب: کردند.
- (۹) - دا: داد، آج، لب: خدای تعالی شفا داد.
- (۱۰) - لب: بیماری.
- (۱۱) - لب: سلاخن.
- (۱۲) - آج، لب: اطحش. [...]
- (۱۳) - آج، لب: پیغمبرایم.
- (۱۴) - دا، آج، لب: ابرا اُکمه.
- (۱۵) - آج: تا من اندیشه‌ای در کار شما کنم، لب: تا من اندیشه کنم.
- (۱۶) - آج، لب: گرفتند.
- (۱۷) - آب: یزد.
- (۱۸) - آج، لب: و هب متبه.

صفحه : ۱۴۱

و مدّتی مقام کردند نزدیک «۱» پادشاه بار نیافتند. یک روز او را در بازار دیدند تکبیر کردند، ملک خشم گرفت، بفرمود تا ایشان را بگیرند و محبوس کردند. چون خبر به عیسی - علیه السلام - رسید سر حواریان، شمعون صفا «۲» را بفرستاد به نصرت ایشان. و شمعون وصی عیسی بود. او برفت «۳» متنگر در شهر شد و با حاشیه «۴» ملک صحبت در افگند. مردی را یافتند به ادب و نیکوسیرت، خبر او پیش ملک بگفتند، ملک او را پیش خواند و بدید، عقل و ادب و حسن محاورت نکو «۵» آمد او را، و بپسندید او را «۶» و مقربش کرد و مستأنس شد به او.

یک روز گفت: ایها الملک؟ شنیدم «۷» که دو مرد را باز داشته‌ای «۸» در زندان «۹» که ایشان تو را با دینی دیگر دعوت می کردند. گفت: آری. گفت: سخن ایشان شنیدی تا خود چه می گویند! گفت: نه که خشم [۵۲-پ] مرا منع کرد از اینکه.

گفت: اگر صواب بینی بخوان ایشان را بنگر «۱۰» تا چه مردمان اند و سخنان بشنو تا چه می گویند: ملک کس فرستاد و ایشان را بخواند. شمعون گفت ایشان را: شما که ای «۱۱»! گفتند: ما رسولان رسول خدای ایم عیسی «۱۲». گفت: چه کار را آمده‌ای «۱۳»! گفتند «۱۴»: آمده‌ایم تا اینکه ملک را و قوم او را از عبادت اصنامی جماد که نبینند و نشوند و ندانند و از ایشان «۱۵» خیر و شرّ و نفع

و ضرر [نیاید با عبادت خدای خوانیم بینا و شنوا و دانا و توانا که خیر و شرّ و نفع و ضرر]
 «۱۶» به اوست «۱۷»، ... یَفْعَلُ مَا یَشَاءُ... «۱۸»، یَحْكُمُ مَا يُرِيدُ «۱۹».

- (۱) - آج، لب: بنزدیک.
- (۲) - اساس: صغار، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.
- (۳) - آج، لب: و.
- (۴) - آج، لب: حاشیت.
- (۵) - آج، لب: او نیکو.
- (۶) - آج، لب: ندارد.
- (۷) - آج، لب: شنیده‌ام.
- (۸) - اساس و آب: با داشته‌ی. [.....]
- (۹) - آج، لب: به زندان باز داشته.
- (۱۰) - آج، لب: و بنگر.
- (۱۱) - آج، لب: کیستید!
- (۱۲) - آج، لب: عیسی رسول خدای ایم.
- (۱۳) - اساس و آب: آمده‌ی.
- (۱۴) - لب: ندارد.
- (۱۵) - آج، لب: و از او.
- (۱۶) - اساس، آب و داندارد، از آج افزوده شد.
- (۱۷) - آج، لب: از اوست.
- (۱۸) - سوره آل عمران (۳) آیه ۴۰.
- (۱۹) - سوره مائده (۵) آیه ۱.

صفحه : ۱۴۲

شمعون گفت: بر اینکه که می‌گوی «۱» آیتی و دلالتی داری! گفتند: بلی، ابراء الأکمه و الأبرص و شفاء المرضی باذن الله. ملک بفرمود تا کودکی را بیاوردند مطموس العین، چشمهایش همچون «۲» پیشانی او شده. ایشان دعا کردند تا خدای تعالی جای چشم او بشکافت، ایشان دو بندق «۳» از گل برگرفتند و در چشمهای او «۴» نهادند، در حال به فرمان خدای تعالی حدقه گشت و خدای تعالی بینایی و شعاع در او نهاد تا او بینا شد و جهان بدید. ملک بتعجب فرو ماند. شمعون گفت:

ایها الملک! تو نیز از خدایان خود در خواه تا مانند اینکه یا بیشتر از اینکه بکنند تا دست و غلبه تو را باشد. او شمعون را گفت: مرا از تو هیچ سرّ پوشیده «۵» نیست، خدای من جمادی است که نبیند و نشنود و منفعت و مضرت نکند.

آنگه ملک گفت: اگر خدای شما تواند تا مرده زنده کند ما به او و به شما ایمان آریم. ایشان گفتند: خدای ما بر همه چیز قادر است. ملک گفت: امروز هفت روز است تا پسر دهقانی مرده است و او را دفن نکرده‌اند به انتظار پدرش، اگر او را زنده کنی ما به

شما ایمان آریم. گفتند: رواست بفرمای تا بیارند» (۶). بیاوردند» (۷) از حال خود بگشته بود و بوی بگردانیده. ایشان دعا کردند آشکارا، و شمعون در سرّ. خدای تعالی او را زنده کرد» (۸). بر پای خاست و گفت: یا قوم؟ بترسی از خدای و به خدای ایمان آری که من امروز هفت روز است تا بمردهام مرا در هفت وادی از آتش بردند برای آن که مشرک بودم و درهای آسمان برگشادند برنایی را دیدم که برای اینان هر سه شفاعت می کرد گفتند: اینان که اند! گفت: اینکه شمعون صغار» (۹) است وصی» (۱۰) عیسی و دو» (۱۱) حواری اند از حواریان عیسی. اینکه سخن در ملک گرفت. شمعون عند آن حال بگفت: من شمعونم و ملک را دعوت کرد و او ایمان آورد و جمعی بسیار از لشکر او.

-
- (۱) - آج، لب: می گوید.
 - (۲) - آج، لب: چشمهای او چون.
 - (۳) - آج، لب: بیدق. [.....]
 - (۴) - آج، لب: در جای چشم او.
 - (۵) - آج، لب: پنهان.
 - (۶) - دا، آج، لب: بیارندش.
 - (۷) - آج، لب: او را بیاوردند.
 - (۸) - دا: گردانید.
 - (۹) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: صفا.
 - (۱۰) - آج، لب: و وصی.
 - (۱۱) - دا، آج، لب: و اینکه دو.

صفحه : ۱۴۳

محمد بن اسحق گفت از کعب الاحبار که: ملک ایمان نیاورد و همت کرد به کشتن اینان» (۱). [خبر به

» (۲) حیب رسید و او بر در شهر بود به دروازه‌ای» (۳) دورتر. بیامد [۵۳- ر]

به تاختن و بر ایشان انکار کرد. و ذلک قوله: وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى - الآية.

اینکه است قصه آن که خدای تعالی گفت: إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ، یاد کن ای محمد چون بفرستادیم ما دو کس را به ایشان یعنی به اهل انطاکیه. و در نامشان خلاف کردند، محمد بن اسحق گفت: ناروص و ماروص» (۴)، وهب گفت: یحیی و یونس، مقاتل گفت: توosan و مالوص. فَكَذَّبُوهُمَا، دروغ داشتند ایشان هر دو را.

فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ، ما قوی بکردیم ایشان را به سه امی» (۵). و عاصم خواند به روایات او الّا حفص: فعززنا، مخفف، ای غلبنا، من قولهم: من عزّ بزّ، ای، من غلب سلب، و آن سه‌ام» (۶) شمعون صفا» (۷) بود. مقاتل گفت: سمعان» (۸) نام بود سه‌ام را. کعب گفت:

آن دو رسول صادق و صدوق نام بودند و سه‌ام» (۹) شلوم، و اضافت ارسال با خداست برای آن که عیسی ایشان را به فرمان خدای فرستاد. و ممتنع نباشد که ایشان خود پیغامبران باشند فرستاده از قبل خدای تعالی: فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ، گفتند: ما را به شما فرستاده‌اند که اهل انطاکیه‌ای.

ایشان گفتند، یعنی اهل انطاکیه: مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا، شما نیستی مگر آدمی» (۱۰) همچون ما. و مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ، و خدای

تعالی چیزی نفرستاد و شما جز دروغ «۱۱» نمی‌گویید.

قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ، اینکه پیغامبران گفتند: خدای داند که ما را به شما فرستاده‌اند.

(۱) - دا: ایشان.

(۲) - از دا افزوده شد.

(۳) - اساس و آب: دروازه‌های.

(۴) - کذا در اساس، آب و دا، آج: تاروص و ماروص، لب: تاروص.

(۵) - سه‌امی / سومی.

(۶) - آج: سئوم، لب: سیوم. [.....]

(۷) - اساس: صغار به قیاس دا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸) - آج، لب: شمعان.

(۹) - لب: سیوم.

(۱۰) - دا: آدمیی.

(۱۱) - آج، لب، افزوده: چیزی.

صفحه : ۱۴۴

وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ، ویر ما هیچ نیست الا رسانیدنی با بیان.

قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ، گفتند اهل آن شهر از کافران که: ما شما را به فال بد گرفته‌ایم. مقاتل گفت: اینکه برای آن گفتند که آن سال باران نیامد، گفتند اینکه به شومی شماست. لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ، اگر شما باز نه‌ایستی «۱» از اینکه گفتار سنگ سار کنیم شما را. وَ لَيَمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ، و شما را از ما عذابی رسد دردناک.

قَالُوا، رسولان گفتند «۲»: طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ، فال بد و شوم شما با شماست از کفرتان، و معاصی که کنی «۳». عبد الله عباس و ضحاک گفتند: حَظُّكُمْ مِنَ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ، بهره‌تان از خیر و شرّ. قتاده گفت: عملتا [ن]

«۴»، بیانه قوله: وَ كَلِمَةٍ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ... «۵» حسن و اعرج خواندند در شاذ: طیرکم، بی الف. أَيْنَ ذُكِّرْتُمْ، اگر شما را یاد دهند «۶» و وعظ کنند. ابن کثیر و نافع و ابو عمرو و مفضل عن عاصم خواندند: أَيْنَ ذُكِّرْتُمْ، همزه دوم به یا و همزه بین بین، و باقی قرآ خواندند به دو همزه [۵۳-پ]

محقق «۷». و در جواب «ان» خلاف کردند، بعضی گفتند: جواب او محذوف است و التقدير: أَيْنَ ذُكِّرْتُمْ قَلْتُمْ هَذَا الْقَوْلَ، یعنی قول: لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَ لَيَمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ، اگر شما را یاد دهند هم اینکه قول گویی که می‌گوی «۸» از تهدید و وعید به رجم و مسّ عذاب. و گفتند: جواب او مقدم است، و التقدير: أُنْذِرْتُمْ فَطَائِرُكُمْ مَعَكُمْ، اگر شما را یاد دهند و با سر اندیشه برند، بدانی «۹» که فال شما با شماست. بعضی دگر «۱۰» گفتند: قول مضمّر است اینکه جا و التقدر [یر]

: ائن ذُكِّرْتُمْ تَطَيَّرْتُمْ، قَلْتُمْ: يَلِ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ، اگر شما را یاد دهند تفوّل شما مقرّ آیی «۱۱» و به زبان خود بگویی که ما مسرفان‌ایم و بی انصافان.

- (۱) - آج، لب: بآن نه ایستید.
- (۲) - آج، لب: گفتند آن رسولان.
- (۳) - آج، لب: می کنید.
- (۴) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.
- (۵) - سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۳.
- (۶) - اساس: دهد، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۷) - آج، لب: مخفف.
- (۸) - آج، لب: گوید که ما می گوئیم.
- (۹) - دا: ندانی. [.....]
- (۱۰) - آج، لب: دیگر.
- (۱۱) - آج، لب: آید.

صفحه : ۱۴۵

وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى، گفت: از دورتر جایی از مدینه انطاکیه مردی می آمد، شتابان، و آن حبیب بود مؤمن آل «۱» یس. عبد الله عباس و مقاتل گفتند:

حبیب بنی «۲» اسرائیل التّجار بود. وهب گفت: مردی بود بیمار مجذوم و سرای او به اقصی شهر بود و مؤمن بود و کسبی که به روز کردی نماز شام به دو نیم «۳» کردی، یک «۴» به صدقه بدادی و یک نیمه نفقه کردی. چون بشنید که اهل شهر رسولان را به دروغ «۵» می دارند و متابعت نمی کنند، بیامد بر طریق «۶» امر معروف گفت: یا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ، ای قوم؟ تبع پیغامبران باشی. اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا، متابعت کنی آنان را که از شما بر ادای رسالت مزدی نمی خواهند، وَ هُمْ مُهْتَدُونَ، و ایشان راه یافته اند. قتاده گفت: اینکه حبیب در غاری بود «۷» خدای را عبادت می کرد چون به او رسید که پیغامبران آمده اند و قوم را دعوت می کنند با خدای، از غار بیرون آمد و نصرت ایشان کرد و گفت: اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ - الْآيَةُ. قوم گفتند: او را، تو بر دین ما نه ای «۸» بر دین اینانی «۹» و خدای ایشان را بپرستی! گفت: آری.

وَمَا لِي - لَا - أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي، و چه بوده است مرا که نپرستم آن خدای را که مرا آفریده «۱۰»؟ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و رجوع شما در قیامت با اوست.

أَأْتِجِدُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً - الْآيَةُ، بدون خدای خدایانی گیرم که اگر خدای تعالی به من «۱۱» بدی و رنجی خواهد، شفاعت ایشان مرا سود ندارد و غنا نکند از من، و ایشان مرا برهانند «۱۲».

إِنِّي إِذَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ، تقدیر آن که: ان فعلت ذلك، اگر چنین کنم «۱۳» در ضلالی و گمراهی باشم روشن.

- (۱) - دا: ندارد، لب: من آل.
- (۲) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: حبیب بن.
- (۳) - دا، آج، لب: به دو نیمه.
- (۴) - دا، آج، لب: یک نیمه.

(۵) - دا: رسولان را دروغ، آج، لب: رسول را دروغ.

(۶) - آج، لب: و بر طریق.

(۷) - دا: ندارد.

(۸) - اساس و آب: نه‌ای.

(۹) - آج: ایشانی، لب: ایشان.

(۱۰) - دا، آج، لب: آفرید.

(۱۱) - آج، لب: بر من.

(۱۲) - آب، لب: برهانند. [...]

(۱۳) - لب: کنیم.

صفحه: ۱۴۶

إِنِّي آمَنْتَ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ، من ایمان آورده‌ام، از من بشنوی. چون اینکه بشنیدند از او به او جستند» (۱) به یک بار و او را [۵۴-ر] بکشتند و کس نبود که دفع کند از او. عبد الله مسعود گفت: شکمش به پای فرو گرفتند تا امعایش از زیر بیرون آمد. سدی گفت: سنگ سار کردند او را، او «۲» می گفت: اللهم اهد قومی، بار خدایا راه نمای اینان را «۳»، تا بکشتندش. حسن گفت: بسوختند او را و گور «۴» در بازار انطاکیه نهاده «۵» است.

خدای تعالی بهشت بواجب کرد او را.

فذلک قوله: قیل ادخل الجنة، گفتند او را که: به بهشت رو، قال یا لیت قومی یعلمون، گفت: کاشک «۶» تا قوم من بدانندی.

بما غفر لی ربی، به آنچه خدای مرا بیامرزید «۷» و مرا از جمله مکرمان کرد.

عبد الرحمن بن ابی لیلی «۸» روایت کرد از پدرش از رسول - صلی الله علیه و علی آله - که گفت: سابقان امتان سه‌اند که طرفه العینی به خدای شرک نی‌آوردند. «۹» علی بن ابی طالب و صاحب یس و مؤمن آل فرعون. فهم الصدیقون، ایشان صدیقان‌اند «۱۰». حبیب النجار مؤمن آل یس و حزیل «۱۱» مؤمن آل فرعون، و علی بن ابی طالب و هو افضلهم «۱۲». گفتند: چون حبیب را بکشتند خدای تعالی برای او خشم گرفت و تعجیل عذاب کرد بر ایشان «۱۳»، جبریل را بفرستاد «۱۴» تا بانگی «۱۵» بر ایشان زد و ایشان «۱۶» بمردند.

فذلک قوله: و ما أنزلنا علی قومیه من بعده من جنید من السماء، گفت: ما نفرستادیم بر قوم او، یعنی بر قوم حبیب از پس او هیچ لشکری از آسمان،

(۱) - لب: بشنیدند باز جستند.

(۲) - آج، لب: واو.

(۳) - آج، لب: ایشان را.

(۴) - دا، آج، لب: گور او.

(۵) - دا: ندارد.

(۶) - آج، لب: کاشکی.

- (۷) - لب: بیامزیده.
- (۸) - لب، افزوده: گفت.
- (۹) - آج، لب، افزوده: امیر المؤمنین.
- (۱۰) - اساس، آب: اند.
- (۱۱) - آب، آج، لب: جبرئیل.
- (۱۲) - دا، آج، لب، افزوده: و او فاضل‌ترین ایشان است.
- (۱۳) - لب: به ایشان. [.....]
- (۱۴) - آج، لب: فرمود.
- (۱۵) - دا، آج، لب: بانگ.
- (۱۶) - دا، آج، لب: افزوده: جمله.

صفحه: ۱۴۷

و نفرستادیم «۱» نوعی دگر عذاب.

إِنْ كَانَتْ، ای ما کانت، نبود اَلَّا یک آواز، فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ، «اذا» مفاجات است، چنان که چند جای بیان کردیم، که بدیدی ایشان مرده بودند، یعنی ما ایشان را نه به لشکری هلاک کردیم بل به خوارتر چیزی، و آن آوازی بود، بانگی که جبرئیل بر ایشان زد. یا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ، یا حسرتی، و اندوها «۲» بر بندگان؟ در اینکه دو قول گفتند: یکی آن که خدای تعالی گفت: ای بسا حسرتا که بر کافران باشد روز قیامت از آن که ایمان نیاوردند؟ قول دیگر آن است که اینکه حکایت قول کافران است که گفتند آنگه که پیغامبران را کشته بودند و عذاب پدید آمد «۳» تَأْسَفُ خُورِدُنْدُ و گفتند: یا حسرتا «۴» بر آن پیغامبران که اگر ایشان را نکشته بودمانی ایمان آورده بودمانی به ایشان، و اینکه پشیمانی بود نه در وقت خود، بل در وقت الجا در حالی که «۵» پشیمانی سود ندارد. مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ، هیچ پیغامبر به ایشان نیامد اَلَّا «۶» ایشان به او استهزاء کردند و از او فسوس داشتند.

أَلَمْ يَرَوْا، نمی بینند یعنی نمی دانند اهل مکه که بس که [۵۴-پ]

ما هلاک کردیم پیش ایشان از قرن‌ها و مردمان روزگارها!- و قرن، اهل عصری باشند- برای آن «قرن» خوانند ایشان را که در وجود مقترن باشند با یک دیگر.

وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ، یعنی، و ما كلًّا جمع، و نیستند اینان اَلَّا جمله به یکبار بنزدیک ما حاضر کرده «۷»، یعنی هیچ کس را رها نکنیم «۸» و اَلَّا زنده کنیم و به عرصه قیامت حاضر آریم «۹». و اینکه بر سیل تهدید «۱۰» و وعید فرمود، و مثله قوله: ... وَحَسْرَتَانَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا «۱۱».

- (۱) - آج، لب: بفرستادیم.
- (۲) - دا، آج، لب: و اندوها.
- (۳) - آج، لب: پدید آمده.
- (۴) - دا، آج، لب: یا حسرتی.

(۵) - آج، لب: در حالتی که.

(۶) - دا، آج، لب: و الآ.

(۷) - آج، لب: اینان الا بنزدیک ما جمله به یکبار حاضر.

(۸) - لب: ندارد.

(۹) - آج، لب: آوریم.

(۱۰) - لب، افزوده: باشد.

(۱۱) - سوره کهف (۱۸) آیه ۴۷. [.....]

صفحه : ۱۴۸

[سوره یس (۳۶): آیات ۳۳ تا ۶۶]

[اشاره]

وَ آيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيِّتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ (۳۳) وَ جَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَ فَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ (۳۴) لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَ مَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ (۳۵) سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ (۳۶) وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ (۳۷)

وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۳۸) وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ (۳۹) لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَ لَا اللَّيْلُ مُسَابِقُ النَّهَارِ وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (۴۰) وَ آيَةٌ لَهُمُ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ (۴۱) وَ خَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ (۴۲)

وَ إِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَ لَا هُمْ يُنصَدُونَ (۴۳) إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَ مَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ (۴۴) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۴۵) وَ مَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (۴۶) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمُ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ نَطْعَمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۴۷)

وَ يَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۸) مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَ هُمْ يَخِصِّمُونَ (۴۹) فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَ لَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ (۵۰) وَ نُفِخُ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (۵۱) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (۵۲)

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (۵۳) فَالْيَوْمَ لَا تُظَلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَ لَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۵۴) إِنْ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمِ فِي شُغْلٍ فَكَاهُونَ (۵۵) هُمْ وَ أَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكِّئُونَ (۵۶) لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَ لَهُمْ مَا يَدَّعُونَ (۵۷) سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ (۵۸) وَ امْتَاذُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ (۵۹) أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۶۰) وَ أَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (۶۱) وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَ فَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ (۶۲)

هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ (۶۳) اصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۶۴) الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَ تَكَلَّمْنَا بِأَيْدِيهِمْ وَ تَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۶۵) وَ لَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّىٰ يُبْصِرُونَ (۶۶)

[ترجمه]

قوله تعالی:

و دلیلی «۱» است ایشان را از زمین مرده که ما زنده کردیم آن را و بیرون آوردیم از آن جا دانه، از او می‌خورند. و کردیم در او بستانها از خرما درختان «۲» و انگور، و بگشادیم در او از چشمه‌ها. تا بخورند از میوه‌هایش و نکرد آن را دستهای ایشان، شکر نکنند! منزّه است آن که بیافرید اصناف خلق را جمله از آنچه برویاند زمین و از نفسهای «۳» ایشان و از آنچه ایشان ندانند. و دلیلی «۴» است ایشان را، شب است که ما بکشیدیم «۵» از او روز که بینی ایشان در تاریکی باشند. و آفتاب می‌رود به قرارگاهی آن را «۶»، آن تقدیر خدای قاهر داناست. و ماه را بینداختیم خانه‌ها تا گشت چون سر شاخ دیرینه. نه آفتاب باید او را که دریابد ماه را و نه شب سبق برد روز را «۷»، و همه در فلک شنا می‌برند «۸».

[۵۵-ر]

و دلیلی «۹» ایشان را

-
- (۱) - دا: نشانی.
 - (۲) - دا: خرما بنان.
 - (۳) - دا: تنهای.
 - (۴) - دا: آیتی.
 - (۵) - دا: بیرون کشیم.
 - (۶) - دا: با قرارگاهی از آن.
 - (۷) - دا: پیش گیرنده روز است، آج، لب: سابق است به روز.
 - (۸) - دا: شناور می‌کنند، آج، لب: می‌گردند.
 - (۹) - دا: نشانی است.

صفحه : ۱۴۹

ما بر گرفتیم «۱» فرزندان ایشان را در کشتی پر بار کرده «۲».

و بیافریدیم برای ایشان از مانند آن آنچه بر نشینند.

و اگر ما خواهیم غرق کنیم «۳» ایشان را، فریادرس نبود ایشان را و نه ایشان را بستانند «۴».

الّا بخشایشی از ما و برخورداریی تا به وقتی «۵»

و چون گویند ایشان را بترسی از آنچه پیش شماست و آنچه پس شماست تا همانا «۶» بر شما رحمت کنند.

و نیامد به ایشان آیتی از آیات خدایشان الّا ایشان از آن بر گردیدند «۷».

و چون گویند ایشان را هزینه کنی از آنچه روزی کرد شما را خدای، گویند آنان که کافر شدند آنان را که ایمان آوردند: ما طعام

دهیم آن را که اگر خواهد خدای طعام دهد او را، نیستی شما مگر در گمراهی روشن.

و گویند: کی باشد اینکه نوید اگر راست می‌گویی!
گوش نمی‌دارند مگر یک بانگ را که بگیرد «۸» ایشان را و ایشان می‌خصومت کنند «۹».

-
- (۱) - دا: برداشتیم.
(۲) - دا، آج، لب: پر کرده.
(۳) - دا: غرقه کنیم.
(۴) - دا: ایشان را برهانند، آج، لب: ایشان خلاص یافته شوند.
(۵) - دا: تا هنگامی. [.....]
(۶) - دا: تا مگر.
(۷) - دا: الّا بودند از آن برگردیدگان.
(۸) - دا: فرا گیرند.
(۹) - آب: ایشان خصومت کنند، دا: ایشان خصومت می‌کنند.

صفحه : ۱۵۰

توانند اندرز کردن و نه با اهل خود باز آیند «۱».
و دردمند در صور که بینی ایشان را از گورها با خدایشان می‌شوند «۲».
[۵۵-پ]
گویند: ای وای ما که بر انگیخت ما را از خوابگاه ما اینکه آن است که وعده داد خدای و راست گفتند پیغامبران «۳».
نبرد الّا یک بانگ که بینی ایشان «۴» جمله نزدیک ما حاضر باشند.
امروز ظلم نکنند بر کسی «۵» به چیزی و پاداشت نکنند الّا آنچه کرده باشی «۶».
اهل بهشت امروز در کاری باشند خرم.
ایشان و زنان ایشان در سایه‌ها بر سریرها «۷» تکیه زده.
ایشان را بود در آن جا میوه و ایشان را بود آنچه خواهند.
سلامی به گفتاری از خدای بخشاینده.
جدا شوی امروز ای گنه کاران.
نه پیمان کردیم «۸» با شما ای پسران آدم که نپرستی دیو را که او شما را دشمنی است آشکارا!

-
- (۱) - دا: گردند.
(۲) - دا: می‌پویند.
(۳) - دا: فرستادگان.
(۴) - دا: همی ایشان.
(۵) - دا: آن روز بیداد نکنند بر تنی.

(۶) - دا: بودی می کردی.

(۷) - دا، آج، لب: تختهای آراسته.

(۸) - دا: کردم.

صفحه : ۱۵۱

و مرا پرستی اینکه رهی «۱» است راست.

گمراه کرد از شما گروهی بسیار را خرد نمی داری «۲»!

اینکه آن دوزخ است که شما را وعید کردند.

به او ملازم باشی با او «۳» امروز به آن کفر که آوردی.

[۵۶- ر]

امروز مهر نهم بر دهنهای ایشان و سخن گوید با ما دستهای ایشان و گویای دهد پایهایشان «۴» به آنچه اندوخته باشند.

و اگر خواهیم ببریم «۵» چشمهای «۶» ایشان بشتابند راه، ایشان چگونه بینند!

قوله تعالی: وَ آيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيِّتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا - الْآيَةُ. حق تعالی گفت: آیتی است و علامتی و دلالتی اینکه زمین

مرده که ما زنده کردیم «۷» به باران و از آن جا بیرون آوردیم دانه‌ای که شما از آن می خوری از انواع حبوب که قوت باشد. وَ جَعَلْنَا

فیهما، و کردیم در زمین، جَنَاتٍ، بستانها از درختان خرما و انواع انگورها. وَ فَجَّرْنَا فِيهَا، و بگشادیم در زمین چشمه‌های آب تا مردمان

از میوه آن می خورند. حمزه و کسائی و طلحه بن مصرف خواندند: ثمره، به ضمتین، و باقی قوا ثمره به دو فتحه. وَ مَا عَمَلْتَهُ أَيْدِيهِمْ،

عامه قوا خواندند: با «ها» ی «۸» ضمیر، و اهل کوفه خواندند و عیسی بن عمر: عملت، بی ضمیر.

و در «ما» سه وجه گفتند: یکی آن که نفی است و معنی آن که دستهای ایشان

(۱) - دا: راهی.

(۲) - دا: ای شما عقل نداری. [.....]

(۳) - آب: به او.

(۴) - آب: پایهای ایشان.

(۵) - دا: ناپدید کنیم.

(۶) - آب، دا: بر چشمهای.

(۷) - دا، آج، لب: افزوده: آن را.

(۸) - آج، لب: به «ها».

صفحه : ۱۵۲

را در آن هیچ صنع و عمل نبوده است بل خدای - جل جلاله - آفرید و اینکه قول ضحاک است و مقاتل. و وجه دوم آن که

مصدری است، ای «۱»، و من عمل ایدیهم. وجه سیم «۲» آن که موصوله است، یعنی، و الّذی عملته ایدیهم. و معنی هر دو یکی است،

یعنی از عمل دست و از آنچه دست شما در آن عمل کرد از کشت و برز (۳) و سقی و عمارت.

و اینکه بر عکس معنی اول است و اینکه قول عبد الله عباس است. أَفَلَا يَشْكُرُونَ، خدای را شکر نمی‌کنند بر نعمتهایش! سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا، گفت: منزّه است آن خدای که اشکال و امثال آفرید. مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ، از نبات زمین. و مثل را زوج خواند (۴) بر وجه تشبیه و مقاربت. وَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، و از نفسهای ایشان اینکه جا «زوج» حقیقت است. و از آنچه شما ندانی و علم شما به آن نرسیده است از آنچه ندیده‌ای (۵) و نشیده‌ای.

وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ، آیتی دگر هست ایشان را و علامتی و دلالتی. نَسَلَخَ مِنْهُ النَّهَارَ، و آن شب است که ما روز از او فرو می‌کشیم (۶) به مثبت پوست که از گوسپند فرو کشند (۷). و اینکه بر توسع گفت: فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ [۵۶-پ]

«اذا» مفاجات راست که بنگری ایشان (۸) در ظلام و تاریکی باشند. و قوله: مُظْلِمُونَ، ای، داخلون فی الظلام، يقال اظلم الرجل اذا دخل فی الظلام. مثل: اصبح و امسى و كذلك اعرق و انجد و اتهم اذا دخل العراق و نجدا و تهامة، و اظلم اللیل اذا صار ذا ظلمة، نحو امر السیء، ای صار ذا مرارة.

وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا، و آفتاب می‌رود به مستقر خود به قرار گاهی که او را هست در ظلام. عبد الله عباس گفت به مستقرّ او منازل او خواست، گفت: قرار نگیرد تا به منازل (۹) نرسد. قتاده گفت: تا به وقتی معین که از آن نگذرد. و گفتند: مراد آن است که آفتاب می‌رود تا به غایت کار او، عند انقضاء دنیا. و گفتند: به دورتر

(۱) - دا: ندارد.

(۲) - دا: سهام.

(۳) - دا: کسب و جرز، آج، لب: کشت و بذر.

(۴) - دا: خواندند، آج، لب: خوانند.

(۵) - اساس و آب: ندیده‌ی.

(۶) - دا: فرو کشیم.

(۷) - آج، لب: فرو می‌کشند.

(۸) - آج، لب: ایشان را. [.....]

(۹) - دا، آج، لب: با منازل.

صفحه: ۱۵۳

منازل او در غروب.

أبو ذر غفاری روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - که او گفت: مَسَقَرَّ آفتاب به نزدیک عرش است. عمرو بن دینار روایت کرد که، عبد الله عباس خواند:

وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لَا مُسْتَقَرٍّ لَهَا. اینکه قراءت عبد الله مسعود است، یعنی همیشه گردان بود آن را قرار نبود. ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ، اینکه تقدیر خدای عزیز داناست.

قوله: وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ، ابو عمرو و ابن کثیر و نافع و يعقوب و أيوب خواندند:

وَ القمر، به رفع، برای آن که فعل مشغول است به ضمیر، گفت: نتواند تا عمل کند در مفعول مقدم از حق رفع اوست (۱) بر ابتدا. و

مثله قوله: سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا «۲»...، و ابو علی فارسی گفت: اولی تر آن است که عطف بود علی قوله: وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ... وَ الشَّمْسُ تَجْرِي... وَ الْقَمَرُ... علی تقدیر: و آیه لهم الشمس و القمر. و باقی قرا به نصب خواندند علی تقدیر فعل محذوف دلّ علیه الفعل الموجود، و التقدير: قدرنا القمر قدرنا له منازل، برای او منازل انداختیم، و آن بیست و هشت منزل است که قمر هر شب «۳» به منزلی باشد و نامهای او اینکه است: شرطان «۴» و بطین و دبران و هقعه و هنعه و ذراع و نثره و طرف «۵» و جبهه و زبره و صرفه و عواء و سماک و غفر و زبانی و اکلیل و قلب و شوله و نعائم «۶» و بلده و سعد الذابح و سعد بلع و سعد السعود و سعد الاخبیه فرغ الدلو المقدم، فرغ الدلو المؤخر بطن الحوت. چون به منزل آخرین رسد چنان شود که با سر شاخ خرما ماند. و ذلك قوله: حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ. و اینکه در اصل آن شاخ بود که از او از گها «۷» بر آید چون دیرینه شود و خمیده شود تا به شکل و به لون به هلال ماند.

لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا [۵۷-ر]

نه آفتاب را باید که ماه را دریابد، بل ایشان [در]

«۸» فلک خود می گردند پیوسته، و هر یکی [را]

«۹» از آن هر دو حدی است که از آن در نگذرند.

(۱) - دا، آج، لب: از حق او رفع است.

(۲) - سوره نور (۲۴) آیه ۱.

(۳) - دا: هر شبی.

(۴) - آج، لب: شرطین.

(۵) - دا، آج، لب: طرفه.

(۶) - اساس: نعام، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۷) - دا: برگها.

(۸) - با توجه به ترجمه آیه در صفحات قبل و دیگر نسخه‌ها افزوده شد.

(۹) - از دا، آورده شد.

صفحه: ۱۵۴

ابو صالح گفت: معنی آن است که هیچ دو از آن نور نگیرند از یک دیگر. و گفتند: معنی آن است که هر یکی از ایشان در نیابد آن دیگر را در آنچه او را برای آن آفریده‌اند، یعنی به جای او بنه‌ایستند. وَ لَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ، و نه شب را سبق برد، برای آن که هر یکی را از آن مقداری نهاد خدای تعالی مقدور «۱». وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ، و همه در فلک خود شناو می‌برند «۲»، یعنی آفتاب و ماه و کواکب.

و فلک عبارت است از مجری و موضع سیر آفتاب و ماه، و برای آن به «واو» و «نون» گفت که اینکه فعل از افعال آدمیان باشد چون فعل عقلا با ایشان اضافه کرد کنایت از ایشان به کنایت عقلا کرد.

وَ آيَةٌ لَهُمُ أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ، و آیتی دگر آن است که ما فرزندان خرد ایشانرا «۳» حمل کردیم و بر گرفتیم در کشتی مملو پر بار کرده. گفتند:

«ذریه» را برای آن تخصیص کرد که ایشان را قوت سفر و اضطلاع به اعبا «۴» نباشد یعنی ضعف را به تدبیر و تسخیر خود در کشتی

حمل کرده‌ام» (۵) به آن که آب و باد را مسخر کردم بر کشتی رانندن و بردن. و حمل منع چیز «۶» باشد (۷) از آن که ور «۸» جهت سفلی برود. و عامه قرأ «ذَرَّيْتَهُمْ» خواندند بر لفظ واحد، و یعقوب بر جمع «ذَرَّيَاتَهُمْ» خواند. وجه قراءت اول آن است که هر یکی را از ایشان ذَرَّيْتی باشد، و دگر آن که لفظ او جنس است و جنس صالح بود واحد را و جمع را. و کشتی را برای آن «فلک» خوانند «۹» که در آب گردد، و منه الفلک لاستدارته، و منه فلکة المغزل، و فلک ثدی المرأة اذا استدار. و گفتند به اینکه کشتی کشتی نوح خواست، که ایشان را حمل کرد در او، پدران در کشتی بودند و فرزندان در اصلاب آبا بودند. و اینکه روایتی است از عبد الله عباس. و مشحون، مملو باشد، و شحنت البلد بالخیل، ای، ملاته و «شحنة» از اینکه جاست و کینه را «شحناء» گویند.

(۱) - دا، آج، لب: مقدر.

(۲) - دا: می کنند، آج، لب: می کنند، برند.

(۳) - دا: خرد را.

(۴) - دا، افزوده: آن، آج، لب: او. [.....]

(۵) - دا: کرده ایم، آج، لب: کردیم.

(۶) - آج، لب: چیزی.

(۷) - دا: بود.

(۸) - کذا در اساس، آب، دا، آج، لب: در.

(۹) - آج، لب: خواند.

صفحه: ۱۵۵

وَ خَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ، گفت: بیافریدیم برای ایشان، من مثله، از مانند کشتی نوح کشتیهای دیگر که به آن «۱» ماند، اینکه قول عبد الله عباس است.

و بعضی دیگر «۲» گفتند: مراد کشتیهای کوچک است که در جویها رود. و مجاهد گفت: شتران اند که شتر کشتی بر باشد. ما يَرْكَبُونَ، «ما» نکره موصوفه است، ای، شیئا ما یرکبون من السفن او الابل.

وَ اِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ، و اگر خواهیم غرق کنیم ایشان را. فَلَا صَرِيحٌ لَهُمْ، ای، لا مغیث لهم، و فریاد رسی نبود [۵۷-پ] ایشان را. و گفتند مستغیثی نبود که فریاد خواهد از آن که داند که فریادش نرسند، و قول اول بهتر است. [قال الشاعر:

اَنَا اِذَا مَا اتَانَا «۳» صَارَخَ فَرَعَ كَانِ الصَّرَاخِ لَه قَرَعِ الطَّنَائِبِ]

«۴»

صارخ، ای، مستغیث، و الصراخ الاغاثة. وَ لَا هُمْ يُنْقَدُونَ، و نه ایشان را برهانند.

إِلَّا رَحِمَةً مِنَّا، نصب او بر فعلی محذوف است و التقدير: اَلَا اِنْ نَرَحِمُهُمْ رَحِمَةً مِنَّا. وَ مَتَاعًا، و اَلَا اِنْ نَمَتَّعُهُمْ مَتَاعًا، مگر ما رحمت کنیم بر ایشان و ایشان را بر خورداری دهیم تا به وقت آجال ایشان، اگر آن جا غرق نشوند.

وَ اِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّقُوا مَا بَيْنَ اَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ، چون گویند ایشان را که بترسی از آنچه در پیش شماست و پس شما. عبد الله عباس گفت: مَا بَيْنَ اَيْدِيكُمْ، آنچه پیش شماست از کار آخرت تا ببحاری «۵» آن را و آنچه پس شماست از متاع دنیا تا به او مغرور نشوی.

مجاهد گفت: آنچه پیش شماست از گناهان گذشته و آنچه از پس شماست از گناه نا کرده، از آن به توبه احتراز کنی و از اینکه به عزم بر آن پشیمان باشی و بر اینکه عازم. حسن گفت: ما بین ایدیکم، آنچه گذشت از اجل شما، و ما خلفکم، و آنچه مانده است از آن. قتاده گفت: آنچه پیش شماست از وقایعی و حوادثی که رفت، و ما خلفکم، و آنچه پس شماست از کار قیامت. مقاتل گفت:

آنچه پیش شما رفت از هلاک امت سلف و آنچه پس شماست از عذاب آخرت. لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ، تا همانا بر شما رحمت کنند و جواب «اذا» از کلام بیفگند، لدلالة

(۱) - دا: با آن.

(۲) - دا: دگر.

(۳) - آج، لب: ابانا.

(۴) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، افزوده شد.

(۵) - آج، لب: بجا آرید.

صفحه: ۱۵۶

الکلام علیه، و التقدير: عرضوا عنه و لم یصغوا «۱» الیه، یعنی، چون اینکه گویند ایشان را از اینکه اعراض کنند و گوش با اینکه نکنند بیانش آیه که از پس اینکه است.

و ما تأتیهم من آیه من آیات ربهم إلا كانوا عنها معرضین، گفت: نیاید به ایشان آیتی از آیات خدای و الا ایشان از آن عدول نمایند و اعراض کنند. مراد به آیات، ادله و شواهد است. و «من» اول زیادت است مؤکد نفی، و دوم تبعیض راست.

و إذا قیل لهم أنفقوا مما رزقکم الله، چون گویند اینکه کافران را که: نفقه و هزینه کنی از آنچه خدای شما را روزی کرده است، کافران گویند: أنطعم من لو یشاء الله أطمعه، ما طعام دهیم آن را که اگر خدای «۲» خواهد، طعام دهد او را. إن أنتم إلا فی ضلال مبین، شما که مؤمنانی در گمراهی روشنی «۳». و «ان» به معنی «ما» ی نفی است، یعنی، نیستی الا در گمراهی روشن.

سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه السلام - ایشان را تحریض می کرد بر طعام دادن درویشان و مستحقان. کافران گفتند: اگر محمّد دعوی می کند که خزاین آسمان و زمین خدای مراست، آنکه «۴» از ما طعام می خواهد! و گفتند: بر آن وجه گفتند که اگر مستحق آن بودندی که چیزی به ایشان [۵۸- ر]

دهند، خدای بداده بودی. و گفتند: فقراى اصحاب کافران [را]

«۵» گفتند: از اینکه که دعوی کردی که در مال، خدای راست «۶»، فی قوله: وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعَامِ نَصِيبًا «۷» - الآیه، ما را نصیبی کنی و چیزی به ما دهی، گفتند اگر خدای خواهد شما را طعام دهد، ما شما را طعام ندهیم تا با دین ما نیایی «۸». و قوله: إن أنتم إلا فی ضلال مبین. خلاف کردند که از کلام کیست، بعضی گفتند: کلام کافران است و از کلام «۹» اول است و همه یک کلام است. و اینکه قول مقاتل حیان است. و بعضی دگر گفتند: کلام

(۱) - آج، لب: تصغوا.

(۲) - دا: آن را که خدای.

- (۳) - دا: روشن.
- (۴) - دا: چرا. [...]
- (۵) - از دا، افزوده شد.
- (۶) - دا، آج، لب: مال ما.
- (۷) - سوره انعام (۶) آیه ۱۳۶.
- (۸) - آج، لب: نیاید.
- (۹) - دا، آج، لب: و از جمله کلام.

صفحه : ۱۵۷

اصحاب رسول است، و بعضی گفتند: کلام خداست.

و يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ، آنکه حکایت کرد از گفتار منکران بعث و گفت، می‌گویند اینکه کافران که: کی خواهد بودن اینکه وعده قیام ساعه «۱» اگر شما که مسلمانانی در اینکه وعده راست گویی.

آنکه به جواب ایشان گفت: مَا يَنْظُرُونَ «۲»، ایشان انتظار نمی‌کنند «۳» اَلَا يَكُ آوَاظِ رَا، و آن دمیدن اسرافیل بود در صور. تَأْخُذُهُمْ، بگیرد ایشان را آن صیحه ناگاه. وَ هُمْ «واو» حال راست. يَخْصِمُونَ، و ایشان خصومت می‌کنند با یک دیگر. و قَرَأَ در اینکه کلمه خلاف کردند: ابو جعفر و نافع نیز به روایت ورش خواندند به «خا» ی ساکن و «صاد» مشدّد، و اینکه قراءت پسندیده نیست، برای آن که جمع ساکنین است، لا- علی حده. و ابو عمرو به اختلاس حرکت «خا» خواند، و ابن عامر و عاصم و کسائی به فتح «یا» و کسر «خا» و تشدید «صاد»، و حمزه به فتح «یا» و اسکان «خا» و تخفیف «صاد» من بناء الثلاثی.

و بر قراءت آن که «صاد» مشدّد خواندند «۴»، اصل او «یختصمون» بوده است «تا» را قلب کردند با «صاد»، پس از آن که ساکن کردند، و آنکه در «صاد» ادغام کردند. و آن که «خا» ساکن خواند برای آن که او در اصل ساکن بوده است. و آن که مفتوح خواند نقل کرد حرکت «تا» با او. و آن که مکسور «۵» خواند، اتبع الكسرة الكسرة، كما قالوا: يهدى.

و در خصومت ایشان دو قول گفتند: یکی آن که معنی آن است که نفخ صور و صیحه او ناگاه به ایشان آید چنان که ایشان در میان معاملات و خصومات باشند. و قول دیگر آن که: صیحه اول به ایشان آید، و ایشان در نفخ دوم خلاف می‌کنند و خصومت می‌کنند. و قول اول معتمدتر است از دو وجه را «۶»:

یکی لقوله: فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً، گفت: نتوانند تا وصیت کنند. و اینکه معنی آن است که ایشان را ناگاه گیرند و با وصایت نگذارند. دگر آن که آن حالت الجا

- (۱) - دا، آج، لب: ساعت.
- (۲) - دا، آج، لب، افزوده: ای ما ينتظرون.
- (۳) - آج، لب: نمی‌کشند.
- (۴) - دا: خواند، آج، لب: خوانده.
- (۵) - اساس: مسکون، به قیاس، با نسخه دا، تصحیح شد.
- (۶) - دا: از دو وجه.

صفحه: ۱۵۸

بود و در آن حال مردم مضطرب [۵۸-پ]

شوند و علم ضروری حاصل آید، انکار بعث از ایشان مصور نبود. وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ، و نه با اهل خود رجوع توانند کردن «۱».

و در خبر است «۲» که رسول- علیه السلام- گفت: سه نفخ باشد و سه بار در صور دردمند «۳»: یکی نفخه فزع باشد و یکی نفخه صعق، و یکی نفخه احیاء، و هر سه در قرآن هست. اما نفخه اولی بقوله: يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ «۴» ... و دوم آن که گفت: وَنُفِّخُ فِي الصُّورِ فَصَيَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ «۵» ... نفخه سهام «۶» قوله: ... ثُمَّ نُفِّخُ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ «۷». به یک نفخه بترسند و به دیگری بمیرند و سه دیگر «۸» زنده شوند.

و كذلك «۹» قوله: وَنُفِّخُ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ، «اذا» مفاجات است که تو بینی ایشان از گورها پیش خدای می‌روند. و النَّسُولُ وَالْعَسَلَانُ «۱۰»، سرعه المشی کمشی الذئب. [قال الشاعر:

عسلان الذئب يمشى قاربا برد الليل عليه فنسل]

«۱۱»

قال «۱۲» امرؤ القيس:

سلى «۱۳» ثيابى من ثيابك تنسلى

«۱۴» و در خبر هست که میان نفخ اول تا دوّم چهل روز باشد و از دوّم تا سهام چهل سال باشد.

قالوا يا ويلنا، گویند، عند آن حال که از گور «۱۵» برخیزند، اینکه کافران: یا ویلنا، ای وای ما؟ مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا، ما را که بر انگیخت از اینکه خوابگاه ما! آنکه گویند: هذا ما وَعَدَ الرَّحْمَنُ، اینکه آن است که خدای تعالی ما را وعده داده است، و پیغامبران راست گفتند در اینکه وعده که ما را دادند.

(۱)- دا: توانند رجوعی کردن.

(۲)- دا، آج، لب: هست.

(۳)- دا، آج، لب: دمند. [.....]

(۴)- سوره نمل (۲۷) آیه ۸۷، اصل قرآن: يَوْمَ يُنْفَخُ... را (۷-۵)- سوره زمر (۳۹) آیه ۶۸.

(۶)- دا: سوم، آج، لب: سیوم.

(۸)- دا: به سدیگر، آج، لب: پس به دیگر.

(۹)- دا، آج، لب: و ذلك.

(۱۰)- اساس: و النَّسَلَانُ، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۱)- اساس و آب، ندارد، از دا، افزوده شد.

(۱۲)- دا، آج، لب: و قال.

(۱۳)- آج، لب: نسلی.

(۱۴) - آج، لب: تنسلی.

(۱۵) - دا، آج، لب: گورها.

صفحه : ۱۵۹

مفسران دو قول گفتند فی قوله: مِنْ مَرْقَدِنَا، یکی آن است که عبد الله عیاس گفت و ابی کعب و قتاده که: اینکه قول آن کس گوید که او را بین النَّفْخَتَيْنِ «۱» عذاب نکرده باشند. آن مرگ بنزدیک او، چون خوابی باشد، برای اینکه گور را خوابگاه خوانند. و قول دوم آن است که: چون عذاب دوزخ بینند آنچه در گور دیده باشند از عذاب ایشان، آن را بمنزلت خواب دانند، و قولهم: هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصِدْقَ الْمُرْسَلُونَ، اینکه آن است که خدای وعده داد و پیغامبران راست گفتند، یعنی آنچه ما را گفتند از حدیث قیامت و بعث و نشور، اینکه اقراری است که ایشان را سود ندارد، برای آن که در وقت الجا باشد.

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً، گفت: اینکه نیست الا یک آواز یعنی نفخ سهام «۲».

فَإِذَا [هُم]

جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ، «اذا» مفاجات است، چون ایشان جمله نزدیک ما حاضر باشند.

آنکه گفت: فَالْيَوْمِ، امروز، یعنی روز قیامت، لَا تُظَلِّمُ نَفْسٌ شَيْئًا، بر هیچ کس ظلم نکنند و هیچ حقی از کسی باز نگیرند و نقصان نکنند. وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، [۵۹- ر]

و جزا نکنند شما را الا به آنچه کرده باشی، و محل «ما» نصب است به آن که مفعول دوم جزاء است، يقال ما جزیت الا خیرا.

إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمِ فِي شُغْلٍ فَاكِهِونَ، گفت: اهل بهشت امروز در شغلی باشند از لهُو و طرب. نافع و ابن کثیر و ابو عمرو به سکون «غین» خواندند، و دیگران به ضم «غین»، و هر دو لغت است، كَالسَّحْتِ وَ السَّحْتِ، و الخلق [و الخلق]

«۳» و الجبن [و الجبن]

«۴».

مفسران در «شغل» «۵» خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: اقتضاض «۶» الأبقار، دختران «۷» دوشیزگی بردن است. ابو سعید خدری روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هر گه که اهل بهشت خلوت کنند با اهل خود به هر نوبت او را بکر یابند.

کلبی و ثمالی گفتند: یعنی در شغلی باشند از عذاب اهل دوزخ، یعنی ایشان از آن

(۱) - آج، لب: بین النَّفْخَتَيْنِ.

(۲) - آج، لب: سیوم.

(۳) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. [.....]

(۴) - اساس: و الجبن معاً، به قیاس با نسخه دا، افزوده شد.

(۵) - دا، آج، لب: در اینکه شغل.

(۶) - آج، لب: اقتضاض.

(۷) - دا، آج، لب: دختران را.

صفحه : ۱۶۰

غافل باشند و پروای اهل دوزخ نبود ایشان را. و کعب بن الجراح گفت: به سماع مشغول باشند. یحیی بن معاذ را پرسیدند که از آوازه‌ها چه خوشتر است! گفت:

مزامیر انس، فی مقاصیر قدس، بالحن تحمید، فی ریاض تمجید، فی مقعد صدق، عند ملیک مقتدر^(۱). [گفت: خوش‌ترین آوازی مزامیرانس باشد در مقصوره‌های قدس، به الحان تحمید، در ریاض تمجید، در مقعد صدق، در جوار ربّ- العزّه]^(۲).

ابن کیسان گفت: به زیارت یک دیگر مشغول باشند، [و گفتند: به مهمانی خدای- جل- جلاله- و گفتند: فی عشره اشیاء، به ده چیز مشغول باشند: به ملکی بی عزل و برنایی بی پیری و تندرستی^(۳) بی بیماری، و عزّی بی ذلّ، و راحتی بی شدت، و نعمتی بی محنت، و بقایی بی فنا، و زندگانی بی مرگ، و خشنودیی بی خشم، و انسی بی وحشت. و گفتند: هفت اندام ایشان در بهشت به هفت نعمت مشغول باشد: پای به دخول، فی قوله: ... ادخلوها [بسلام]

آمین^(۴)، و ثواب دست، یتنازعون فیها كأساً^(۵)، ...، و لذت^(۶) آلت فی قوله: وَ حُورٌ عِینٌ^(۷) - و نصیب شکم، کُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا^(۸) ... و کرامت زبان فی قوله: ... وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ^(۹)، و حظّ گوش فی قوله: لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَ لَا تَأْتِيًا، إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا^(۱۰) و بهره چشم فی قوله: ... وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ^(۱۱) ...

طاووس گفت: در اینکه آیت اگر بدانند^(۱۲) که به اینکه نعمت از کی مشغول‌اند نعمت بر ایشان منغص شود^(۱۳)، یعنی از منعم. و بعضی حکما را پرسیدند از آن که رسول- علیه السلام- گفت:

اکثر اهل الجنّة البله

، گفت: برای آن ابله باشند که مشغول

(۱)- سوره قمر (۵۴) آیه ۵۵.

(۲)- اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۳)- دا: تندرستی.

(۴)- سوره حجر (۱۵) آیه ۴۶.

(۵)- سوره طور (۵۲) آیه ۲۳.

(۶)- دا: سکینه.

(۷)- سوره واقعه (۵۶) آیه ۲۲.

(۸)- سوره طور (۵۲) آیه ۱۹ و سوره حاقّه (۶۹) آیه ۲۴ و سوره مرسلات (۷۷) آیه ۴۳.

(۹)- سوره یونس (۱۰) آیه ۱۰.

(۱۰)- سوره واقعه (۵۶) آیات ۲۵ و ۲۶. [...]

(۱۱)- سوره زخرف (۴۳) آیه ۷۱.

(۱۲)- دا، آج، لب: بدانندی.

(۱۳)- دا، آج، لب: شدی.

صفحه : ۱۶۱

باشند به نعمت از منعم. آنکه گفت:

من رضی بالجنّة عن الله فهو ابله.

فَاكِهُونُ» ۱)، عامّه قرآ به الف خواندند: فاکهون، و ابو جعفر خواند: فکھون، بی الف. و آن دو لغت است، کالحدزر و الحاذر، و الفکه و الفاکه. کسائی گفت: فاکه ذو فاکهه» ۲)، من باب: لابن و تامر. و در معنی او خلاف کردند، عبد الله عباس گفت:

فرحون، خرّم باشند، مجاهد و ضحاک گفتند: معجب باشند، سدّی گفت: ناعم باشند.

هُم وَاَزْوَاجُهُمْ، ایشان و زنانشان» ۳) [۵۹-پ]

فی ظلل، جمع ظلمة، فی ظلال، جمع ظل، در سایه‌ها باشند. حمزه و کسائی و خلف «فی ظلل» خواندند: علی وزن فعل، و باقی قرآ: «ظلال» علی وزن فعال. عَلَى الْأَرَائِكِ، جمع «اریکه»، بر سریرهایی باشند کله بر سر او زده، و تا چنین نباشند آن را «اریکه» نخوانند، و مثله:

سفینه و سفاین. و گفتند: بسترها خواست، مُتَكُونٌ، تکیه زده.

لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ، ایشان را در آن جا، یعنی در بهشت، میوه باشد، وَلَهُمْ مَا يَدْعُونَ، و ایشان را باشد آنچه خواهند. اینکه قول عبد الله عباس است. مقاتل گفت:

تمنّا کنند، و گفتند: یعنی هر چه دعوی کنند به ایشان دهند به حکم آن که از حال ایشان معلوم آن باشد که دعوی جز به حق نکنند.

سَلَامٌ قَوْلًا، ای، و لهم سلام، و ایشان را باشد سلامی، قولاً، نصب او بر مصدری است محذوف الفعل، ای، يقال لهم قولاً، ایشان را آن سلام بگویند و برسانند از خدای رحیم بخشاینده.

وَ اَمْتَاوْا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ، آنکه کافران و عاصیان را گویند: جدا شوی امروز از مومنان ای مجرمان گناه کاران؟ يقال: مزت الشیء میزا و انماز، و امتاز، اذ انفصل و میزت، لتکثیر الفعل و مطاوعه» ۴) تمیز، يقال» ۵): میزت الشیء، فتمیز.

آنکه حکایت آن کرد که ایشان را گویند روز قیامت بر سیل عتاب و تفریح:

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ، نه من با شما عهد کردم» ۶) ای فرزندان آدم؟ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ،

(۱) - دا، افزوده: بی الف.

(۲) - دا، آج، لب، افزوده: باشد.

(۳) - دا: زنان ایشان.

(۴) - آج، لب: مطاوعه.

(۵) - دا: تقول.

(۶) - دا: من با شما عهد نکردم.

صفحه : ۱۶۲

که دیو را نپرستی و طاعت نداری او را که او شما را دشمنی ظاهر است آشکارا.

وَأَنْ اِعْبُدُونِي، و آن که مرا پرستی، هذا صراطٌ مُسْتَقِيمٌ، اینکه دین مسلمانی راهی راست است.

وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ، و شیطان گم راه کرد از شما، جِبَلًا كَثِيرًا، خلقی بسیار را.

این کثیر و حمزه و کسائی و خلف و روئیس خواندند: جبلا به ضم جیم و با و تخفیف لام، و نافع و جعفر و عاصم: جبلاً خواندند به کسر جیم و با و تشدید لام، و ابو عمرو و ابن عامر خواندند جبلا، به ضم جیم و اسکان با. و اشتقاق او از «جبله» باشد و آن طبیعت است، و يقال: جبل «۱» فلان علی کذا، [۱]

ی، خلق. و جبل علی کذا، ای، طبع «۲».

و الْجِبَلَةُ: الخلق و الخلیقه. آنکه گفت: أَلَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ، شما عقل نداری!

یعنی استعمال نمی کنی!

هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ، اینکه آن دوزخ است که شما را وعده کردند.

و شاید تا معنی «۳» آن بود که شما را به آن وعید کردند، برای آن که اوعده یوعد، هم چنان آید مستقبل او که: وعد یوعد، ای «۴»، مستقبل مزید و ثلاثی «۵» به یک صورت باشد. و در آن که تفسیر وعید دادن اولیتر است برای آن که اینکه بر حقیقت خود باشد و آن بر نوعی توسع [۶۰-۶۰-۶۰]

اصْلَوْهَا الْيَوْمَ، ملازم شوی با اینکه آتش، يقال: صلیت «۶» النَّارِ [و]

«۷» بِالنَّارِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: لَا يَصْلَاهَا «۸» ...، و قال:

لیس یصلی بجل الحرب جانیها

«۹» بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ، «با» مجازات راست و «ما» مصدری، التَّقْدِيرُ: جزاء بکفرکم، به آن کفر که آوردی.

آنکه گفت: الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ، ما امروز مهر بر دهنهای ایشان نهیم تا

(۱) - اساس: جبلی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۲) - دا، افزوده: علیه.

(۳) - دا: به معنی.

(۴) - دا: اعنی.

(۵) - دا: مزید ثلاثی. [.....]

(۶) - آج، لب: صلیت.

(۷) - اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۸) - سوره لیل (۹۲) آیه ۱۵.

(۹) - آب، آج، لب: جانیها.

صفحه: ۱۶۳

سخن نتوانند گفتن «۱» و دستهای ایشان با ما سخن گوید. در سخن گفتن دست چند قول گفتند: یکی آن که خدای تعالی او را باز آفرید «۲» خلقتی که به او «۳» سخن توان - گفتن «۴»، و آلتی و مخارجی که به آن سخن توان گفتن، و اینکه قول درست تر است.

قولی دگر آن است که: کلام در دست ایشان آفریند، آنگه بر مجاز، محل کلام را متکلم خواند. وجهی دیگر آن است که: ممتنع نباشد که خدای تعالی علامتی پدید آرد بر دستهای ایشان که مردم از آن بدانند که ایشان معصیت کرده‌اند. آنگه آن را بر توسیع شهادت خواند، چنان که گویند: عینک تشهد بسهرک، چشمت گواهی «۵» می‌دهد که نخفته‌ای «۶»، و امثال اینکه. و بیان اینکه قول، حدیث ابو سعید خدری «۷»، که گفت: رسول - علیه السلام - گفت:

چون روز قیامت باشد خدای تعالی بر کافران علامتی پدید آرد که مردم بدانند که ایشان گناهکارند، چون پرسند از او اقرار ندهد، خدای تعالی بفرماید تا فریشتگان بر او گواهی «۸» دهند، هم اقرار ندهد، بفرماید تا پیغامبران بر او گواهی دهند، هم اقرار ندهند «۹». بفرماید تا همسایگان بر او گواهی «۱۰» دهند، هم اقرار ندهد، بفرماید تا اعضای او بر او گواهی دهند، فذلک قوله: الیوم نَخْتِمُ عَلٰی اَفْوَاهِهِمْ وَ تَكَلَّمْنَا اَیْدِیْهِمْ وَ تَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا یَكْسِبُونَ.

عقبه بن عامر گفت که رسول - علیه السلام - گفت: اول عضوی که از آدمی سخن گوید ران چپ او باشد. در دگر خبر آمد که رسول - علیه السلام - گفت: اول عضوی که از آدمی سخن گوید، ران او بود و کف دستش. در اینکه خبر و مانند اینکه توقف باشد برای آن که معارف اهل قیامت ضروری بود و ایشان ملجأ باشند به ترک قبیح از آن جا که به ضرورت دانند که: لو جادلوها یحیل بینهم و بینها.

-
- (۱) - آج، لب افزوده: و آلتی و مخارجی که به آن سخن توان گفتن.
 - (۲) - دا، آج، لب: باز آفریند.
 - (۳) - دا، به آن، آج، لب: با او.
 - (۴) - آج، لب: سخن گفتن توان.
 - (۵) - دا، آج، لب: گواهی.
 - (۶) - اساس و آب: نخفته‌ی.
 - (۷) - دا، آج، لب، افزوده: است.
 - (۸) - دا، آج: گواهی.
 - (۹) - دا: ندهد.
 - (۱۰) - دا: گواهی. [.....]

صفحه: ۱۶۴

و لَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلٰی اَعْيُنِهِمْ، گفت: اگر ما خواهیم چشمهای ایشان مطموس کنیم، چنان که اثر او بر روی «۱» هیچ نباشد. فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ، ایشان یکدیگر را سبق برند «۲». فَأَنْتٰی یُبَصِّرُونَ، ایشان چگونه راه بینند که چشم ندارند؟ عبد الله عباس و مقاتل و عطا و قتاده گفتند: معنی آن است که اگر ما خواهیم چشم ضلالت ایشان کور کنیم، و اینکه ره راست بنماییم، ایشان بشتابند به ره راست و ره ایمان. آنگه گفت: فَأَنْتٰی یُبَصِّرُونَ، چگونه بینند ره راست؟ و ما اینکه معنی نکرده‌ایم. [۶۰-پ]

حسن و سدّی گفتند: معنی آن است که اگر ما خواهیم ایشان را بر اینکه عمیا و ضلالت رها کنیم از طریق خذلان و تخلیه. آنگه چگونه ره راست بینند بی توفیق و الطاف ما! [و اینکه هر دو قول متقاربانند، و قول اول بهتر است از آن جا که کلام بر ظاهر خود است و مورد آیت تذکیر نعمت است و تویخ ایشان بر کفران نعمت]

(۳).

قوله تعالی:

[سوره یس (۳۶): آیات ۶۷ تا ۸۳]**[اشاره]**

وَلَوْ نَشَاءُ لَمَسَسْنَا خَنَاهُمْ عَلَىٰ مَكَاتِبِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا يَرْجِعُونَ (۶۷) وَمَنْ نَعْمَرَهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ (۶۸) وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ (۶۹) لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ (۷۰) أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ (۷۱) وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ (۷۲) وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَمَشَارِبُ أَفَلَا يَشْكُرُونَ (۷۳) وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ (۷۴) لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحَضَّرُونَ (۷۵) فَلَا يَحْزَنُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (۷۶) أَوْ لَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ (۷۷) وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ (۷۸) قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ (۷۹) الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ (۸۰) أَوْ لَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ (۸۱) إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۸۲) فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۸۳)

[ترجمه]

و اگر ما خواهیم بگردانیم صورت ایشان بر جای خود، نتوانند گذشتن و باز نیایند. و هر کس را دراز عمر کنیم باز گردانیم «۴» در خلق، خرد ندارند اینان! و نیاموختیم او را شعر و نباید او را، نیست اینکه آلا یاد کردی و قرآنی بیان کنند [ه] «۵».

تا بترسانند «۶» آن را که زنده است و واجب شود عذاب «۷» بر کافران. نمی بینند.

که ما بیافریدیم برای ایشان از آنچه کرد دستهای ما چهار پایانی که ایشان را «۸»

(۱) - آج، لب: بروی.

(۲) - آج، لب، افزوده: به راه.

(۳) - اساس: و دیگر نسخه‌ها، ندارد، از دا، افزوده شد.

(۴) - دا، افزوده: او را.

(۵) - دا: روشن.

(۶) - دا: بیم کند.

(۷) - دا: گفتار، آج، لب: گفتار ما به عذاب.

(۸) - دا: آن را.

صفحه : ۱۶۵

خداونداند.

مسخر بکردیم آن را برای ایشان از آن به نشست «۱» و از آن می خوردند. و ایشان را در آن سودهاست و خورشگاهها «۲»، شکر نمی کنند! گرفتند از جز خدای خدایانی تا همانا یاری کنند ایشان را «۳». نتوانند یاری کردن ایشان، و ایشان اینان را لشکری باشند حاضر کرده. دلنگ نکند «۴» تو را گفتار ایشان که ما دانیم آنچه پنهان دارند و آن جا «۵» آشکارا کنند. نمی بیند «۶» آدمی که ما بیافریدیم او را از آب منی که بینی او را «۷» خصمی است آشکارا «۸»! و بزد برای ما مثلی و فراموش کرد آفریدن خود، گفت: که زنده کند استخوانها و آن پوسیده باشد! بگو زنده کند آن را آن که بیافرید آن اول بار، و او به همه آفرینش داناست. آن که کرد برای شما از درخت سبز آتش که بینی «۹» شما از او آتش می فروزی.

(۱) - دا: بر نشستنی آسان است.

(۲) - دا: آب خورشگاهها.

(۳) - دا: تا مگر ایشان را یاری کنند.

(۴) - دا: مکناد، آج، لب: اندوهگین مکناد.

(۵) - دا: آنچه.

(۶) - آب: نمی بینند. [.....]

(۷) - دا: همی او.

(۸) - دا: روشن.

(۹) - دا: همی.

صفحه : ۱۶۶

نیست آن که بیافرید آسمانها و زمین توانا بر آن که بیافریند مانند ایشان! آری و او آفریننده داناست.

فرمان او «۱» چون خواهد چیزی آن بود که گوید آن را بباش، بباشد.

منزه است آن که به دست اوست پادشاهی هر چیزی و با او برند شما را.

قوله «۲»: «وَلَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَىٰ مَكَانَتِهِمْ، گفت: و اگر ما خواهیم مسخ کنیم ایشان را بر جای خود و صورت ایشان بگردانیم به صورت سگ و بوزنه «۳» و جز آن.

فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا، نتوانند «۴» بگذشتن و نه باز آمدن. و گفتند: رفتن «۵»، بل بر جای بمانند و نیز نتوانند خویشتن را با حال اول

بردن.

وَمِنْ نَعْمَرِهٖ نُنْكَسُهٗ، آنکه گفت: آن را که ما او را معمر «۶» و دراز عمر گردانیدیم او را منکس و با شگونه گردانیم در خلق، تا از پس قوت ضعیف شود و از پس زیادت جسم ناقص شود و از پس طراوت بالی شود و از پس فطنت خرف شود. و مثله قوله: ... وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْضِ الْعُمْرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا «۷» ... و مرد معمر بیشتر به خرف رسد. و اخبار معمران و اشعار «۸» بیشتر از اینکه است. ابو الطمجان اللیثی «۹» گفت پس از آن که دو بیست سال از عمر او گذشته بود: «۱۰»

تقارب خطو رجلک یا سوید و قیدک الزمان بشر قید
و ربیع بن ضبع «۱۱» الفزاری گفت: «۱۲»

(۱) - دا، افزوده: آن است که.

(۲) - آج، لب، افزوده: تعالی.

(۳) - آج، لب: بوزینه.

(۴) - آج، لب: نتواند.

(۵) - دا: نتوانند رفتن.

(۶) - آج، لب: نعمر.

(۷) - سوره نحل (۱۶) آیه ۷۰.

(۸) - دا: اشعار ایشان.

(۹) - دا: القینی.

(۱۰) - دا، آج، لب، افزوده: حنتی حانیات الدهر، حتی || کائی خاتل یدنو لصید قصیر الخطو یحسب من زانی || و لست مقیدا انی

بقید

(۱۱) - دا، آج: صنیع. [.....]

(۱۲) - دا، افزوده: شعر.

صفحه: ۱۶۷

إذا كان الشتاء فادفئونی «۱» فان الشیخ یهدمه الشتاء

إذا عاش الفتی مائتین عاما فقد ذهب اللداذة «۲» و الفتاء «۳»

أَفَلَا يَعْقِلُونَ، خرد ندارند اینها تا در او اندیشه کنند! و اینکه استفهام به معنی تقریر است.

آنکه گفت: [۶۱-پ]

و ما علّمناه الشعر، ما اینکه رسول خود را شعر نیاموختیم، و او [را]

«۴» شعر به کار نیاید. حکم روایت کرد که آن روز که عباس مرداس اینکه شعر بگفت:

تجعل نهبی و نهب العبيد بين عينه و الاقرع

رسول- عليه السلام- آن را بخواند:

أجعل نهبی و نهب العبيد بين الأقرع و عينه.

ابو بکر گفت: یا رسول الله؟ او نه چنین گفته است. گفت: دانم چگونه گفته است و لکن شعر نه کار من است. و ما عَلَّمناه الشُّعْرَ وَ ما يَتَّبِعِي لَهُ

و حسن بصری گفته است: رسول- عليه السلام- تمثّل کرد به اینکه بیت:

في الشَّيب و الأسلام للمرء ناهيا

كفي بالإسلام و الشَّيب ناهيا للمرء

، بر اینکه وجه گفت تا شعر نباشد و از وزن بشود. یکی از جمله صحابه گفت: و ما عَلَّمناه الشُّعْرَ وَ ما يَتَّبِعِي لَهُ يك روز تمثّل می کرد به بیت طرفه:

ستبدی لك الايام ما كنت جاهلا و يأتيك بالأخبار من لم تزود

چنین خواند «۵»:

.. من لم تزود بالأخبار ...

ابو بکر گفت: او نه چنین گفته است. گفت: می دانیم و لکن ما [را]

شعر به- کار نیاید «۶». [و آنچه روایت کرده اند که رسول- عليه السلام- روز چنین گفت:

انا النبي لا كذب انا ابن عبد المطلب.

و آنچه گویند گفت:

هل انت الا اصبح دميت و في سبيل الله ما لقيت،

هم بر وجهی گفته باشد که موزون نبود چنان که

(۱)- دا: فادفونى.

(۲)- اساس: اللذاه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۳)- آج، لب: الفناء.

(۴)- از آج، افزوده شد.

(۵)- آج، لب، افزوده: بخواند.

(۶)- آج، لب: به شعر مرا کار نیست.

ایات دگر که گفتیم]

«۱» إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ، اینکه نیست آلمایاد کردی و قرآنی روشن. و آیت ردّ است بر آنان که گفتند: رسول شاعر است و قرآن شعر است.

و عایشه گفت: كان الشعر ابغض الحديث الى رسول الله، گفت: رسول- علیه السلام- در جهان هیچ دشمن تر نداشتی از شعر. و در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت:

لان يمتلي جوف احدكم قيحا احب الي من ان يمتلي شعرا،

گفت: اگر شکم یکی از شما پر از ریم باشد دوست تر دارم از آن که پر از شعر باشد.

لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا، مدنیان و بصریان و شامیان آلا ابو عمرو، به «تا» خطاب خواندند و باقی قرا لینذر به «یا»، خبرا عن الغایب. گفت [تا]

«۲» بترساند از مردمان آنان را که زنده‌اند، یعنی زنده آن باشد که او را انذار سود دارد. وَيَحِقُّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ، و عذاب واجب شود بر کافران بعد انذار، چون متعظ نشوند.

أَوْ لَمْ يَرَوْا، آنکه گفت: نمی‌بینند، یعنی دانند اینکه کافران «۳»! أَنَا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا، که ما بیافریدیم برای ایشان آن کرده دست ما، یعنی آنچه تولّای خلق «۴» او ما کرده‌ایم. أَنْعَامًا، چهار پایانی، فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ، ایشان آن را مالک و متصرف‌اند.

وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ، ما مذلل و مسخر کردیم آن را برای ایشان. فَمِنْهَا، از آن جمله بعضی آن است که نشست را شاید، چون اسب و استر و شتر و خر، و مِنْهَا يَأْكُلُونَ، و بهری از آن خوردن را، چون گاو و گوسپند. و «رکوب»، فعول باشد، به معنی مفعول، كالحلوب به معنی المحلوب. و اینکه بنا در «۵» مفعول کم آید بیشتر به معنی فاعل بود. [۶۲-ر]

وَأَلْهَمَ فِيهَا مَنَافِعَ، و ایشان را در آن انواع منافع است از موی و پشم، چنان که «۶» گفت: ... وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ «۷». و «مشارب» از شیر آن که باز می‌خورند مشارب است ایشانرا. أَفَلَا يَشْكُرُونَ، شکر نمی‌گذارند! «۸»

(۱)- اساس و آب ندارد، از دا، افزوده شد.

(۲)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۳)- دا، آج، لب: نمی‌بینند اینکه کافران، یعنی نمی‌دانند! ۴- آج، لب: تو خلق.

(۵)- دا: از.

(۶)- دا، آج، لب: آن چنان که.

(۷)- سوره نحل (۱۶) آیه ۸۰. [...]

(۸)- دا: نمی‌گذارند.

صفحه : ۱۶۹

وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً، و گرفتند ایشان بدون خدای تعالی خدایانی از اصنام. لَعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ، تا همانا یاری کنند ایشان را. آنکه حق تعالی رد کرد بر ایشان، گفت: لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ، اینکه بتان یاری نتوانند کردن ایشانرا. وَ هُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحَضَّرُونَ، و اینکه کافران لشکری باشند اینکه بتان را حاضر کرده. و برای آن لشکر خواند ایشان را که فرداد قیامت «۱» بتان را در پیش دارند و بت پرستان را در قفا و هر دو را به دوزخ برند، پس چنان که لشکر در قفای پادشاه باشد، اینان در قفای معبودان خود باشند بمثابت

لشکر. و بیانش: إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ» (۲).
 فَلَا يَحْزُنُكَ قَوْلُهُمْ، دلتنگ مکند تو را سخن ایشان و ایذا و جفای ایشان. آنگه کلام با سر گرفت، گفت: إنا نعلم، ما دانیم آنچه ایشان به سر (۳) گویند و آنچه آشکارا گویند. و اینکه بر سیل تهدید است.
 أَوَلَمْ يَرِ الْإِنْسَانَ، گفت: نمی‌داند آدمی و نمی‌بیند که ما او را از آب منی آفریدیم! فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ «اذا» مفاجات راست، که بنگری (۴) او خصمی است ما را روشن نه پنهان. مفسران در اینکه ایشان (۵) خلاف کردند، عبد الله عباس گفت:
 عبد الله ابی سلول است. سعید حبیر گفت: عاص وائل سهمی است. حسن گفت:
 امیه خلف است. قتاده گفت: ابی بن خلف الجمحی است. آن (۶) چنان افتاد که او روزی پیش پیغامبر آمد و پاره‌ای (۷) استخوان (۸) پوسیده به دست گرفته، آنگه آن را به دست پیرشید (۹) و خرد کرد و بر باد داد و گفت: یا محمد (۱۰)؟ توی که گمان می‌بری که اینکه را زنده خواهند کرد! و حق تعالی در آیاتی که پیش از اینکه است بیان کرد که:
 وَضَرَبْنَا لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ، گفت: اینکه ملعون برای ما مثلی زد (۱۱) [و آن

(۱) - دقیامت / در قیامت، دا: فردا قیامت، آج، لب: فردای قیامت.

(۲) - سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۸.

(۳) - آج، لب: با سر.

(۴) - آج، لب: بنگرید.

(۵) - دا، آج، لب: انسان که بر متن راجح است.

(۶) - دا، آج، لب: و آن.

(۷) - اساس و آب: پاره‌ای.

(۸) - دا، آج، لب: استخوان.

(۹) - آج، لب: ندارد.

(۱۰) - دا، افزوده: اتوی.

(۱۱) - آب: کرد.

صفحه : ۱۷۰

[حدیث]

«۱» استخوانهای (۲) پوسیده است که گفتیم، و خلق خود فراموش کرد که ما او را چگونه آفریدیم. قال، گفت، آن ملعون: مَنْ يُحَى الْعِظَامَ، که زنده کند اینکه استخوانها پس از آن که پوسیده شده است!
 گفت، بگو ای محمد: يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ، که زنده کند او را آن خدای که او را آفرید نخست بار، وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ و او به همه آفرینشی داناست. خدای تعالی اینکه آیات فرستاد و رسول - علیه السلام - بر او خواند، او گفت:
 پس خدای مرا زنده کند! گفت: نعم (۳)، و به دوزخت برد.

آنگه وصف کرد خدای تعالی به قدرت خود را (۴) بر آن که چنان که مرده زنده کند. شما را (۵) درخت سبز آتش دهد. گفت:
 الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ [۶۲- پ]

الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا، «شجر» جنس باشد هم واحد را بشاید و هم جمع را، چون جمع کنی آن را. واحدش «شجره» بود، کتمر و تمره «۶»، و چون واحد خواهی جمعش اشجار بود برای آن «اخضر» گفت که حمل بر لفظ کرد. عبد الله عباس گفت: آن دو درخت است که در او آتش باشد، یکی را مرخ گویند و یکی را عفار، چون کسی را آتش باید دو شاخ از اینکه دو درخت ببرد تر چنان که آب از او می‌چکد و بر هم ساید، از میان آن آتش بیرون آید. و از اینکه جا عرب در مثل گفتند: فی کلِّ شجره نار و استمجد المرخ و العفار، و گفتند: «مرخ» نر باشد و «عفار» ماده، و آن هر دو را «زند» و «زنده» گویند. و شیخ ما ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری دو بیت گفت:

و انی اری مثل الفاضلین اذا التقیا الزّند و الزّنده

فهذا یفید بما عنده و هذا یفید بما عنده.

(۱) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۲) - دا، آج، لب: استخوانها. [.....]

(۳) - دا، افزوده: آری.

(۴) - دا: خود را به قدرت، آج، لب: خود را به قدرت خود.

(۵) - آج، لب، افزوده: که.

(۶) - دا: کتمر و ثمره، آج، لب: کتمر و ثمره.

صفحه : ۱۷۱

و حکما گفتند: هیچ درخت نباشد که در او آتش نبود مگر درخت عَنَاب [و]

«۱» سنجد.

فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ، که بنگری شما از او آتش می‌فروزی «۲». و «اذا» مفاجات است آنکه گفت بر سبیل تقریر به لفظ استفهام: أَوَ لَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ، گفت: آن خدای که آسمان و زمین آفرید قادر نیست بر آن که مانند ایشان خلقی آفریند! جمله قرا «بقادر» خواندند بر جار و مجرور، مگر یعقوب که او خواند: یقدر، علی الفعل المضارع. بلی وَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ، آنکه هم او جواب داد، گفت: بلی او آفریدگار داناست «۳».

آنکه گفت: إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا، فرمان او چون خواهد که چیزی در وجود آرد آن است که گوید: كُنْ فَيَكُونُ، باش «۴»، باشد. اینکه عبارت است از سرعت وجود مقدر او بی امتناعی، تا به تشبیه به آن ماند که یکی از ما گوید: «کن» آنچه مراد او بود به اینکه لفظ حاصل شود در حال، نه آن است که آن جا قولی هست و امری، چه از حکیم نیکو نبود مخاطبه معدومات. و قوله: إِنَّمَا أَمْرُهُ، ممکن است حمل کردن هم بر امر فعلی هم بر امر قولی، و بر فعل حمل کردن اولیتر است «۵». و معنی آن که کار او و فعل چنین باشد. و اگر بر قول حمل کنند از آن جا بود که در لفظ صیغت امر آورد، من قوله: كُنْ، و «کان» تا مه است به معنی حدث و وقع.

فَسُبْحَانَ الَّذِي يَبْدَأُ الْمَلَكُوتَ كُلَّ شَيْءٍ، گفت: منزّه است آن خدای که ملک و تصرف هر چیزی به دست اوست، یعنی به امر و فرمان

او. و «ملکوت» فعلوت باشد من الملک، یعنی او بر همه چیزی از مقدرات خود قادر است- لا الی نهائیه- وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و شما را مرجع و بازگشت با اوست. [۶۳-ر]

(۱)- اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۲)- آج، لب: می‌فروزد.

(۳)- دا: آفریدگاری داناست، آج، لب: و او آفریدگار بیننده داناست.

(۴)- دا: آج، لب: تا نباشد.

(۵)- دا: ندارد.

صفحه : ۱۷۲

سوره و الصافات

بدان که اینکه سورت مکی است و عدد آیات او صد و هشتاد «۱» دو است در عدد کوفیان و مدنیان و در عدد بصریان صد و هشتاد آیت است و هشتصد و شست «۲» کلمت است و سه هزار و هشتصد «۳» و بیست و سه حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او سورت و الصافات بخواند، او را به عدد هر جنّی «۴» و شیطانی ده حسنه بنویسند و مرده شیاطین را از او دور کنند و از شرک بری شود و فریشتگان «۵» روز قیامت بر ایمان او گواهی «۶» دهند که او مؤمن بوده است به پیغامبران «۷».

[سوره الصافات (۳۷): آیات ۱ تا ۶۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَ الصّافاتِ صَفًّا (۱) فَالزّاجراتِ زَجْرًا (۲) فَالتّالياتِ ذِكْرًا (۳) إِنَّ إِلَهَكُمْ لَواحِدٌ (۴)

رَبِّ السّماواتِ وَ الأرضِ وَ ما بَيْنَهُما وَ رَبِّ المِشارِقِ (۵) إنا زينا السّماء الدّنيا بزينا الكواكبِ (۶) وَ حِفظًا مِنْ كُلِّ شيطانٍ مارِدٍ (۷) لا يَسْمَعُونَ إِلى المَلِئِ الأعلی وَ يُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جانِبٍ (۸) دُحورًا وَ لَهُم عذابٌ واصلٌ (۹)

إِلاّ مَنْ خَطَفَ الخَطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شهابٌ ثاقِبٌ (۱۰) فَاسْتَفْتِهِمْ أَمْ أَسَدٌ خَلَقًا أَمْ مَنْ خَلَقنا إنا خَلَقناهُمْ مِنْ طينٍ لَازِبٍ (۱۱) بَل عَجِبْتَ وَ سَخرُونَ (۱۲) وَ إِذا دُكِّروا لا يذُكِّرونَ (۱۳) وَ إِذا رَأوا آيةً يَسْتَسْحِرُونَ (۱۴)

وَ قالُوا إنا هَذا إِلاّ سَحرٌ مُبينٌ (۱۵) أ إِذا مَتنا وَ كُنّا تُرابًا وَ عِظامًا أ إنا لَمَبْعُوثُونَ (۱۶) أ وَ آبائُنا الأُولُونَ (۱۷) قُل نَعَم وَ أَنْتُمْ داخِرُونَ (۱۸) فَإِنا هِيَ زَجْرَةٌ واحِدَةٌ فَإِذا هُمْ يَنظُرُونَ (۱۹)

وَ قالُوا يا وِلينا هَذا يَومُ الدّينِ (۲۰) هَذا يَومُ الفِصلِ الَّذي كُنْتُمْ بِهِ تَكدُّبُونَ (۲۱) احشُرُوا الدّينَ ظَلَمُوا وَ أرواحَهُمْ وَ ما كانوا يَعْبُدُونَ

(۲۲) مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ (۲۳) وَ قَفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ (۲۴)
 مَا لَكُمْ لَا تَنَاصِرُونَ (۲۵) بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ (۲۶) وَ أَقْبَلْ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ (۲۷) قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ
 (۲۸) قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ (۲۹)
 وَ مَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَآغِينَ (۳۰) فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَلذَائِقُونَ (۳۱) فَأَغْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ (۳۲) فَإِنَّهُمْ
 يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ (۳۳) إِنَّا كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ (۳۴)
 إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ (۳۵) وَ يَقُولُونَ أَ إِنَّا لَنَارِكُوا آلَهُنَّ لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ (۳۶) بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلِينَ
 (۳۷) إِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْأَلِيمِ (۳۸) وَ مَا تَجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۳۹)
 إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ (۴۰) أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ (۴۱) فَوَاكِهَ وَ هُمْ مُكْرَمُونَ (۴۲) فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (۴۳) عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ (۴۴)
 يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ (۴۵) بِيضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ (۴۶) لَا فِيهَا غَوْلٌ وَ لَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ (۴۷) وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ
 (۴۸) كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ (۴۹)
 فَأَقْبَلْ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ (۵۰) قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ (۵۱) يَقُولُ أَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ (۵۲) أَ إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا
 وَ عِظَامًا أَ إِنَّا لَمَدِينُونَ (۵۳) قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ (۵۴)
 فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ (۵۵) قَالَ تَاللَّهِ إِنْ كِدتْ لَتُرْدِينَ (۵۶) وَ لَوْ لَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُمْ مِنَ الْمُحْضَرِينَ (۵۷) أَ فَمَا نَحْنُ بِمَبِيتِينَ
 (۵۸) إِلَّا مَوْتَتَنَا الْأُولَى وَ مَا نَحْنُ بِمُعَدِّيْنَ (۵۹)
 إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۶۰) لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ (۶۱)

[ترجمه]

به نام ایزد «۸» بخشاینده بخشایشگر «۹»

به حق صف زدگان، صف زدنی.

باز زندگان باز زدنی.

(۱) - دا، آج، لب، افزوده: و.

(۲) - دا: بیست.

(۳) - دا: هفتصد.

(۴) - دا، آج، لب: جنی.

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: موکل او. [.....]

(۶) - آب، آج، لب: گواهی.

(۷) - آج، لب، افزوده: قوله تعالی.

(۸) - دا، لب: خدای.

(۹) - دا، لب: مهربان.

و خوانندگان ذکر می‌کند.
 که خدای شما یکی است.
 خدای آسمانها و زمین و آنچه در میان آن «۱» است و خدای مشرقها.
 ما بیاراستیم آسمان دنیا را «۲» به زینه «۳» ستارگان.
 و نگاهداشت از هر دیوی نافرمان «۴».
 گوش ندارند به گروه بلندتر و بیندازند ایشان را از هر سوی «۵».
 براندنی و ایشان را عذابی بود مقیم.
 الا آن که در رباید یک در- ربودن او پی او «۶» برود ستاره بخشنده «۷».
 پرس از ایشان تا ایشان سخت خلق ترند یا آنان که ما بیافریدیم! ما بیافریدیم ایشان را از گلی دوسنده.
 بل تو شگفت می‌داری و ایشان فسوس می‌دارند.
 و چون یاد دهند «۸» ایشان را یاد نکنند.
 و چون بیند علامتی طلب فسوس کنند.
 و گویند: نیست اینکه الا جادوی روشن.
 چون بمیریم و شویم خاک و استخوانها، ما را زنده کنند!
 یا پدران ما را که پیشینه بودند! [۶۳-پ]

-
- (۱)- دا: آن دو.
 (۲)- دا: فروترین.
 (۳)- دا: آرایش: آج، لب: آراستن.
 (۴)- دا: ستنبه.
 (۵)- دا: جانبی، آج، لب: جهتی.
 (۶)- دا: از پی او.
 (۷)- آج، لب: درخنده.
 (۸)- یاد هند/ یاد دهند، دا، آج، لب: یاد دهند.

صفحه : ۱۷۴

بگوی: آری و شما ذلیل باشی.
 آن یک با زدن «۱» باشد که بنگری ایشان می‌نگرند.
 و گویند: ای وای ما اینکه روز جزاست؟
 اینکه قضا «۲» ست آن که شما آن را به دروغ داشتی.
 جمع کنی ظالمان را و همسران ایشان و آنچه می‌پرستیدند.

از فرود خدای ره نمایند ایشان را به ره دوزخ.
 بداری اینان را که اینان را بخواهند پرسیدن «۳».
 چه بود شما را که یاری نمی کنی یک دیگر را؟
 بل ایشان امروز تن بداده‌اند.
 روی در یک دیگر آرند «۴» و می پرسند.
 گویند: شما می آمدی ما را «۵» از دست راست.
 گویند: بل شما خود مومن نبودید «۶».
 نبود ما را بر شما از حجتی، بل بودی شما گروهی طاغیان.
 واجب شد بر ما گفتار خدای ما، ما بچشید گانیم «۷».
 گمراه کردیم شما را، ما «۸» گمراه بودیم.

- (۱) - دا: با زدن / باز زدن.
 (۲) - دا: روز فصل، آج، لب: روز فرق. [.....].
 (۳) - دا: پرسید.
 (۴) - دا: برخی از ایشان.
 (۵) - دا: به ما.
 (۶) - دا: نبودی ایمان آوردگان.
 (۷) - دا: چشند گانیم.
 (۸) - دا: که ما.

صفحه : ۱۷۵

ایشان آن روز در عذاب انباز باشند.
 ما چنین کنیم با گناهکاران.
 ایشان بودند چون گویند ایشان را نیست خدای بجز خدای بزرگواری کردند «۱».
 و می گویند: ما رها کنیم خدایان خود را برای شاعری دیوانه!
 بل آفریده است حق و راست گفتند پیغامبران شما «۲».
 شما چشنده‌ای «۳» عذاب دردناک. [۶۴- ر]

و پاداشت ندهند شما را الا آنچه کرده باشی.
 مگر بندگان «۴» با اخلاص را.
 که ایشان را بود روزی دانسته.
 میوه‌ها «۵» و ایشان را گرامی دارند.

در بهشتهای نعیم.
 بر سریرها «۶» برابر نشسته.
 بگردانند بر ایشان کاسی از خمیری پاک «۷».
 سپید، خوش باشد خورندگان را «۸».
 نباشد در او تباهی عقل «۹»، و نه ایشان از آن مست شوند.
 و بنزدیک ایشان باشند زنانی چشم کشیده «۱۰»

- (۱) - دا: کردندی.
 (۲) - دا: راست گوی داشت فرستادگان را، که بر متن رجحان دارد.
 (۳) - اساس و آب: چشدهی.
 (۴) - دا، افزوده: خدای.
 (۵) - اساس، آب، دا: میوها.
 (۶) - دا: تختها.
 (۷) - دا: از آبی.
 (۸) - دا: خوش مزه آشامندگان را. [.....]
 (۹) - اساس: نباشد، به قیاس با سایر نسخ زاید می نمود و حذف شد.
 (۱۰) - دا: کشنده.

صفحه : ۱۷۶

فراخ چشم.

پنداری «۱» ایشان خایه پوشیده اند.

روی نهند «۲» بهری بر بهری، می پرسند.

گوید گوینده‌ای از ایشان مرا همسری بود «۳».

می گفتی که: تو از جمله باوردارندگانی!

که [چون]

«۴» بمیریم و خاک شویم و استخانها، ما را پاداشت [دهند]

«۵».

گوید: شما فرو می نگری!

فرو نگرد بیند [او را]

«۶» در میان دوزخ.

گوید: به خدای که نزدیک بودی که هلاک کنی مرا.

و اگر نه نعمت خدای استی «۷»، من بودمی از جمله حاضران «۸».

ما نه ایم بمردگان!
 الّا مرگ پیشین، و ما نه ایم عذاب کرده (۹).
 اینکه آن است که ظفری بزرگ است.
 برای مانند اینکه عمل کنند عمل کنندگان.
 قوله: وَ الصّٰفّٰتِ صَفًّا، ابو عمرو و حمزه «تا» را ادغام کردند در «صاد» و

(۱) - دا: گویی.

(۲) - دا: روی فرا کند.

(۳) - دا: مرا بود مرا همسری.

(۴) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۵) - اساس: ندارد، از دا، آورده شد.

(۶) - اساس: ندارد، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۷) - دا: بودی.

(۸) - دا: حاضر کردگان.

(۹) - دا: نیستیم ما عذاب کردگان.

صفحه: ۱۷۷

«ز» (۱) و «ذال» برای قرب مخرج اینکه «۲» حروف از «تا»، خواندند: وَ الصّٰفّٰتِ صَفًّا فَالزّٰجِرٰتِ زَجْرًا. فَالتّٰلِیٰتِ ذِکْرًا. باقی قرآ به اظهار اینکه حروف خواندند [۶۵-ر]

در «صافّات» خلاف کردند: عبد الله عباس و حسن و قتاده و مسروق گفتند، مراد صفهای فریشتگان اند که در آسمانها صف زده اند چنان که مردمان در نماز صف کشیده باشند. و گفتند: مراد فریشتگان پر گسترده اند در هوا ایستاده تا چه فرمایند ایشان را. و گفتند: مرغان اند در هوا پر در هم گسترده و پر کشیده، چنان که گفت: ... وَ الطّٰیْرُ صَافّٰتٍ (۳) ... و گفت: ... أَوْ لَمْ یَرَوْا اِلٰی الطّٰیْرِ فَوْقَهُمْ صَافّٰتٍ (۴) ...

وصف ترتیب جماعت باشد بر نسق، بمانند خط، چون صف نماز وصف کالزار (۵).

فَالزّٰجِرٰتِ زَجْرًا، باز زندگان اند. مجاهد و سدّی گفتند: فریشتگان اند که خلقان را زجر می کنند از معاصی بر وجهی که خدای تعالی به دل ایشان می رساند به برابر آن که وسواس شیطان به دل ایشان می رسد، تا تکلیف درست آید، و مرد را داعی متردد بود. و گفتند، فریشتگانی اند که ابر را می رانند و زجر می کنند. قتاده گفت: مراد آیات قرآن است که مکلفان را زجر می کند از معاصی بر وجه لطف. و زجر، صرف بود از کاری به خوف ذمّ و عقاب. و بود که به خوف ذمّ بود، چون زواجر عقلی پیش ورود شرع.

فالتّٰلِیٰتِ ذِکْرًا، مجاهد و سدّی گفتند: جبریل است و دیگر فریشتگان که قرآن می خوانند، بعضی دگر گفتند: جماعات خوانندگان اند از آدمیان و جز ایشان. و «واو» در هر سه جای قسم است و جواب قسم «ان» است، فی قوله: اِنَّ اِلٰهَكُمْ لَوَاحِدٌ. و قوله: «صَفًّا» و «زجرا» نصب هر دو بر مصدر است «ذکرا» بر مفعول به، و برای آن مصدر بیاورد (۶) آن را تا بدانند که اینکه مدح در (۷) پایه قسم نه به خواندن است بل به خواندن قرآن است که بسیار کسان چیزها خوانند که به آن ممدوح نباشند. حق تعالی گفت: در

اینکه آیات که به حق فریشتگان صف کشیده و به حق

(۱) - دا، آج، لب: زجر.

(۲) - دا: و اینکه.

(۳) - سوره نور (۲۴)، آیه ۴۱ [.....]

(۴) - سوره ملک (۶۷) آیه ۱۹.

(۵) - دا، آج، لب: کارزار.

(۶) - دا، آج، لب: نیورد.

(۷) - دا، آج، لب: و.

صفحه: ۱۷۸

فریشتگان زجر کنند «۱» و به حق خوانندگان قرآن که خدای شما یکی است. و اینکه جواب آن است که ایشان گفتند: أَجْعَلُ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا! «۲» ...

رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، آنکه گفت: آن خدای که مستحق عبادت است، خدای آسمانها و زمین است و ما بَيْنَهُمَا، و آنچه در میان آن است. از انواع حیوان و جماد، وَ رَبِّ الْمَشَارِقِ، و او خداوند مشرقهاست که آفتاب از او بر آید. عبد الله عباس گفت: بر فلک آفتاب سیصد و شست «۳» سوراخ است به عدد روزهای سال که هر روز «۴» آفتاب از کوه «۵» دگر بر آید که تا سال بر نگردد با آن جایگاه نیاید.

إِنَّا زِينَةُ السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ، ابن کثیر و ابو عمرو و نافع و ابن عامر خواندند: بزینة الكواكب [۶۵-پ]

به اضافت. آنکه خلاف کردند که اضافت با فاعل است یا با مفعول. بعضی گفتند با مفعول است بر آن معنی که: جعلنا الكواكب زينة السماء «۶»، ما ستارگان را زینت آسمان دنیا کردیم و آن که گفت، اضافت با فاعل است، گفت معنی که: «۷» إِنَّا جَعَلْنَا الْكَوَاكِبَ مَزِينَةَ السَّمَاءِ «۸»، ما ستارگان «۹» آراینده آسمان کردیم. و حمزه و عاصم در بعضی روایات خواندند: بزینة- منون- الكواكب، مجرور علی البدل، و التقدير: بالكواكب «۱۰». و عاصم به روایت ابو بکر خواند: بزینة- منون- الكواكب، بنصب علی معنی، بتزیننا الكواكب «۱۱». و گفتند:

«علی تقدیر، اعنی الكواكب و ارید الكواكب، بفعلی مضمیر.

عبد الله عباس گفت: معنی آن است که بضوء الكواكب، به روشنایی «۱۲» ستارگان. و قول دگر مفسران را آن است که «۱۳» زینت آسمان به ستاره معلوم است و ظاهر.

(۱) - دا، آج، لب: زجر کننده.

(۲) - سوره ص (۳۸) آیه ۵.

(۳) - آج، لب: شصت.

(۴) - دا: هر روزی.

(۵) - آج، لب: محل.

(۸-۶) - دا، آج، لب: للسماء.

(۷) - دا: آن است که.

(۹) - دا، آج، لب: ستارگان را.

(۱۰) - اساس: الكواكب، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۱) - دا: بتزینها الكواكب، آج، لب: بتزینها الكواكب. [...]

(۱۲) - آج: به روشنایی.

(۱۳) - دا: دگر مفسران که.

صفحه : ۱۷۹

وَ حِفْظًا، ای، و حفظانها، حفظا منصوب است بر مصدری محذوف الفعل.

و گفتند تقدیر آن است: و جعلناها حفظا من کل شیطان، ای، و جعلنا الكواكب حافظه للسماء، من کل شیطان. و گفتند: تقدیر آن است که: و جعلنا السماء محفوظه بالكواكب، من کل شیطان وارد. و وجه نیکوتر در او آن است که مفعول له است، کانه قال: خلقنا الكواكب زینه للسماء. وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَرِدٍ. و «حفظ» منع باشد چیزی را از ذهاب، کحفظ الانسان و الدواب، و غیر ذلك. ثم توسع فی حفظ القرآن. و «مارد» خارج باشد به افساد عظیم، و اینکه از وصف شیاطین است. و اصل کلمه انجراد بود. و منه الأمرد للاملس الوجه، یعنی مارد منجراد^۱ است از خیر.

لا يَسْمَعُونَ، اهل کوفه به تشدید خواندند علی تقدیر: لا يَسْمَعُونَ، گوش با اهل آسمان نکنند از «۲» فریشتگان. مجاهد گفت: گوش باز کنند و لکن نشنوند. و دیگران به تخفیف خواندند، یعنی گوش باز نکنند و اگر چه «سمع» و «سماع»، شنیدن باشد و لکن چون به «الی» تعدیه فرمود معنی همین باشد، و فرق بین القراءتین آن است که شاید استماع و تسمع باشد و نشنود. و بر قراءت دوم گوش دارنده‌ای «۳» شنونده باشد. و يقال: سمعت الی فلان و استمعت الیه و تسمعت، به معنی واحد، جز که در تسمع تکلفی باشد. و لا يقال: سمعت فلانا الا اذا قلت يقول «۴» برای آن که سماع به مرد تعلق ندارد به صورت تعلق دارد، چون گوید: سمعت فلانا و به اینکه قناعت کند، ایهام آن کند که جسم مسموع است، اما چون گوید: سمعته يقول، باز نماید که سمع متعلق است به حال متکلم. و آن قول «۵» است و تقدیر آن است که سمعته قائل. و مراد به «ملا اعلی» فریشتگان اند.

و يَقْدُفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ، دُحُورًا، گفت: می اندازند به ایشان «۶» از هر کناره اینکه ستاره‌ها بمانند [۶۶-ر]

آن که تیر اندازند یا سنگ، راندن و دور کردن ایشان را، یعنی شیاطین را دور می کنند و می رانند از اطراف آسمان تا گوش نکنند سخن فریشتگان را، و از ایشان دزدیده چیزی نشنوند که به زمین باز آیند و باز گویند و نمایند.

(۱) - آج، لب: متجرد.

(۲) - دا: آن.

(۳) - اساس و آب: دارنده‌ای.

(۴) - دا: تقول.

(۵) - دا: قولی.

(۶) - دا: به ایشان اندازند.

صفحه : ۱۸۰

که غیب می‌دانیم. و الدَّحُور، الطَّرْد و الإبعاد، راندن و دور کردن باشد و نصب او امّیا بر مفعول له بود و اما بر مصدری محذوف الفعل، و تقدیر «۱» فیدحرون دحورا.

و لَهُمْ عَذَابٌ وَاَصِْبٌ ای دائم، و ایشان را عذابی باشد دائم که منقطع نشود. نظیره قوله: ... وَ لَهُ الدِّینُ وَاَصِْبًا... «۲»، عبد الله عباس گفت: عذابی سخت. کلبی گفت: موجه، و گفتند: خالص، و گفتند: واصب، ای ذو وصب، و هو الألم و التعب، من باب لابن و تامر. و ابو الاسود گفت: در استشهاد داریم.

لا اشتری «۳» الحمد القلیل بقاؤه یوما بدم الدّهر اجمع واصبا ای دائما.

إِلْمَا مِنْ خَطَفِ الْخَطْفَةِ، حق تعالی چون باز نمود که شیاطین را تمکین نمی‌کنند از آن که پیرامن آسمان گردند و گوش به کلام فریشتگان دارند و اگر اینکه معنی کنند ایشان را قذف می‌کنند به رجوم، گفت: إِلْمَا مِنْ خَطَفِ الْخَطْفَةِ، إِلْمَا آن که ایشان «۴» در رباید «۵» یک در ربودن «۶» که آن که «۷» به دنبال او برود «۸» ستاره‌ای چون پاره آتش «۹» باشد، چون عمودی. و «ثاقب»، بخشیده «۱۰» و روشن باشد و از اینکه جا سوراخ [را]

«۱۱» ثقب گویند که در روشنای «۱۲» بدو در آید. يقال: اثقتب الثّار و استتقتبها، اذا اوقدتها «۱۳».

و منه قولهم: حسیب «۱۴» ثاقب، ای شریف مضمیء. قال ابو الاسود:

اذاع به فی النَّاسِ حَتَّى كَانَهُ بَعْلِيَاءَ «۱۵» نار اوقدت بثقوب فَاسْتَفْتِهِمْ، آنکه حق تعالی بر سبیل تقریر «۱۶» و الزام حجت بر ایشان گفت: از ایشان

(۱) - دا، آج، لب: و تقدیر آن که.

(۲) - سوره نحل (۱۶) آیه ۵۲.

(۳) - اساس: لا یشتری، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۴) - دا، آج، لب: از ایشان.

(۵) - آج، لب: در ربایند.

(۶) - در بودن/ در ربودن، دا، آج، لب: در ربودن. [.....]

(۷) - آج، لب: اینک.

(۸) - آج، لب: بدود.

(۹) - آج، لب، افزوده: فاتبعه، به معنی تبعه. يقال: بتبعته و اتبعته و اتبعته، به معنی و شهاب پاره‌ای چون پاره آتش.

(۱۰) - آب: بخشنده، دا: بخشنده، آج، لب: بشخیده.

(۱۱) - از دا، افزوده شد.

(۱۲) - آج، لب: روشنایی.

(۱۳) - اساس: اوقبتها، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۴) - آب، آج، لب: حسب.

(۱۵) - اساس: تعلیا، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۶) - دا: تقریر.

صفحه : ۱۸۱

پرس بر طریق فتوی پرسیدن، تا ایشان سخت خلقتراوند یا چیزی «۱» که ما آفریدیم آن را، از آسمان و زمین و کوه و دریا «۲» و آهن «۳» و روز «۴» و امتان گذشته! و نصب «خلقا» «۵» بر تمیز «۶» بود و اگر چه «من» لما یعقل باشد. خدای تعالی [بر سبیل] «۷» تغلیب خبر داد از ما «۸» از فریشتگان و دگر حیوان و جماد، و آنکه گفت: *إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ*، ما اینکه آدمیان کافر نعمت را از گلی آفریدیم دو سنده، یعنی پدر ایشان آدم را که اینان از نسل اویند. و «لازب» لزق باشد، و گفتند: لازم باشد. و کلمه از ابدال است، يقال: ما هو بضربه لازب و لازم، قال النابغة: [۶۶-پ]

و لا تحسبون الخیر لا شر بعده و لا تحسبون الشر بضربه لازب

و بعضی عرب گفتند: لا تب و راتب «۹»، و لازم و لازب بمعنی «۱۰»، و اینکه را از ابدال شناختند. عبد الله عباس گفت: گلی باشد درهم نویسه، قتاده گفت: آن باشد که در دست نوسد. گفتند آیت در کلدۀ بن اسید آمد و او را از قوت و سختی که بود این-الأسدین گفتند و ابن الأشدین، و او قوی و بطاش بود. و نظیر آیت قوله: *لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ* «۱۱» ... و قوله: *أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا* «۱۲».

بل عَجِبْتَ، حمزه و کسائی و خلف خواندند: عَجِبْتَ به ضم «تا» بر آن که خبر باشد از خدای تعالی، و اینکه قراءت عبد الله مسعود و عبد الله عباس است. گفتند: معنی آن است که خدای تعالی به منزلت متعجب است از ایشان. حسین بن الفضل گفت: عجب از خدای تعالی انکار چیزی باشد و اینکه لفظ در حق خدای مجاز باشد برای آن که حقیقت تعجب بر آن کس روا بود که او چیزی نداند، چون واقف باشد و غریب آید او را از آن عجب بماند و خدای تعالی عالم است

(۱) - آج، لب: چیزهای دیگر.

(۲) - دا، آج، لب: دریا.

(۳) - آج، لب: ان.

(۴) - دا: روی، آب، آج، لب: رود. [.....]

(۵) - آج، لب: خلقان.

(۶) - دا: تمیز.

(۷) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۸) - دا: به او.

(۹) - اساس: لاقب و رابت، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۰) - کذا، در اساس، سایر نسخه‌ها: بمعنی، بدون تنوین.

(۱۱) - سوره مؤمن (۴۰) آیه ۵۷.

(۱۲) - سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۷.

صفحه : ۱۸۲

به همه چیزها از همه وجوه.

جنید را پرسیدند از اینکه قراءت، گفت: تعجب بر خدای روا نیست، الا آن است که موافقت نمود با رسول - علیه السلام - گفت: تو متعجبی «۱» و من نیز، از آن جا که جای تعجب است از فعل اینان. و مثله قوله: وَإِنْ تَعْجَبَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ «۲» ... و تأویل اینکه اخبار که رسول - علیه السلام - بر اینکه لفظ گفت، هم اینکه باشد که گفتیم من قوله - علیه السلام: (يعجب ربك من الشاب ليست له صبوة).

و

قوله: «۳» عجب ربکم من الکم و قنوطکم.

و باقی قرآ خواندند: بل عجب «۴»، بل تو به عجب آمدی ای محمد؟ و یَسْخَرُونَ، و ایشان فسوس می‌دارند از تعجب تو. و گفتند معنی تعجب تغییر نفس باشد از آنچه پوشیده بود بر او که بر خلاف عادت باشد. و بعضی دگر گفتند: تأویل «بل عجب» بر قراءت کوفیان جز است، یعنی جزا دهد متعجبان را، چنان که: «۵» ... سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ «۶». و: اللَّهُ يَسْتَهْزِي بِهِمْ ... «۷» و تأویل اول اولتر است و لا یقتر.

وَ إِذَا ذُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَ، و چون ایشان را یاد دهند، یاد نکنند و چون پند دهند متعظ نشوند.

وَ إِذَا رَأَوْا آيَةً، چون دلالتی و معجزه‌ای ببینند، یَسْتَسْخِرُونَ، فسوس دارند و سخریه «۸». گفتند: سخر و استسخر یکی باشد، و گفتند: یک دیگر را استدعا کنند به سخریت، و «سین» طلب راست.

وَ قَالُوا إِنْ هَذَا، و گویند: اینکه معجز و اینکه قرآن نیست الا جادوی ظاهر. و نیز می‌گویند: إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا، ابن عامر خواند: اذا، بی همزه استفهام، علی الخبر و التحقیق، و باقی قرآ به دو همزه خواندند، یکی همزه استفهام. و نیز گویند: ما چون مرده باشیم و خاک شده و استخان «۹» گشته، [۶۷- ر]

إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ،

(۱) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: متعجبی که راجح می‌نماید.

(۲) - سوره رعد (۱۳) آیه ۵.

(۳) - اساس: اکلم، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۴) - آج، لب: عجب.

(۵) - دا: که گفت.

(۶) - سوره توبه (۹) آیه ۷۹. [.....]

(۷) - سوره بقره (۲) آیه ۱۵.

(۸) - آج، لب، افزوده: کنند.

(۹) - دا، آج، لب: استخوان.

صفحه : ۱۸۳

اهل مدینه و کسائی و یعقوب «انا» خواندند: به یک همزه بر خبر و باقی قراء: به دو همزه بر طریق استفهام، ما را زنده خواهند کردن! [و قراءت آنان که بر خبر خواندند، بر دو وجه بود: یکی آن که به طرح همزه استفهام باشد و معنی همان که بر قراءت دیگران هست. و اما خبری باشد نه از اعتقاد، بل بر سبیل تهکم و سخریت]

«۱».

أ و أَبَاؤُنَا الْأَوْلُونَ، این عامر خواند: «او» به سکون «واو»، و باقی قرا به واوی متحرک، چنان که الف استفهام باشد و «واو» عطف، و نیز پدران پیشینه ما!

قُلْ نَعَمْ، بگو ای محمد: آری، وَ أَنْتُمْ دَاخِرُونَ، «واو» حال است و شما صاغر و داخر و ذلیل باشی و راغم.

فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ، آن یک بانگ زدن «۲» باشد مراد به زجره صیحه دوم «۳» است که نفخ صور باشد نفخ «۴» احیا که خدای تعالی عند آن خلقان را زنده کند، فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ، که تو بینی ایشان می نگرند، یعنی زنده شده باشند و از گورها برخاسته.

وَ قَالُوا يَا وَيْلَنَا، و گویند: وای بر ما؟ هَذَا يَوْمَ الدِّينِ، اینکه روز جزاست و روز حساب است «۵».

هَذَا يَوْمَ الْفَصْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكذِّبُونَ، اینکه آن روز فصل قضاست و گذارد «۶» کارها که شما آن را دروغ می داشتی. و گفتند: آن روز است که فرق کنند و جدا کنند میان اهل بهشت و دوزخ «۷»، اینان را به ثواب و کرامت برسانند و ایشان را به عقوبت و اهانت.

احْشَرُوا الدِّينَ [ظَلَمُوا]، در کلام محذوفی هست و آن آن است که: ثُمَّ يُقَالُ لِلْمَلَائِكَةِ: احْشَرُوا الدِّينَ

«۸» آنکه گویند فریشتگان را: حشر کنی و جمع کنی اینکه کافران را و معبودان و قرنای ایشان را. از رسول - علیه السلام - روایت کردن «۹» در تفسیر «ازواج» گفت: «قرناءهم» «۱۰»، یعنی امثال و اشکال ایشان، و آنان که چون

(۱) - اساس و دیگر نسخه‌ها: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۲) - دا: باز زدن.

(۳) - آج، لب: دوّم.

(۴) - اساس: نفی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۵) - آب: چارست.

(۶) - دا: گزاردن، آج، لب: گزار.

(۷) - دا، آج، لب: اهل دوزخ.

(۸) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد.

(۹) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: کردند.

(۱۰) - دا: ضرباءهم.

صفحه : ۱۸۴

ایشان باشند در دین و اعتقاد. مقاتل گفت: یعنی قرینان ایشان از دیوان، آنکه هر کافری را بیارند و با دیوی به سلسله ببندند. قتاده و کلبی گفتند: هر که مانند عمل ایشان کند. «۱» شارب خمر با شارب خمر بود، و زانی با زانی، و لایط با لایط. حسن بصری گفت: مراد به ازواج زنان مشرکانند. و ما کائوا یعیّدون من دون الله، و آنچه ایشان بدون خدای پرستیدندی از اصنام و اوثان. فاهدوهم إلی صراط الجحیم، و ره نمایی اینان را به ره دوزخ. ابن کيسان گفت: قدموهم، پیش دارید «۲» ایشان را. و «سایق» را هادی خوانند و از اینکه جا «مقدمه العنق» را هادی خوانند. قال امرؤ القیس: «۳»

کان. دماء الهادیات بنجره «۴» عصاره حنّاء بشیب مرّجل
یعنی مقدمات «۵» الوحش.

وَقَفُوهُمْ، بدارید «۶» ایشان را، «وقف» هم لازم است و هم متعدی. يقال: وقفت الرجل و وقف هو، جز که مصدر لازم «وقوف» باشد و مصدر متعدی «وقف» و منه وقف المساکین. و مثله: الرجوع و الرجوع و لغت بعضی عرب هست که: اوقفته. کسائی گفت: شنیدم از بعضی عرب [۶۷-پ] که می گفت: ما اوقفک هاهنا، و انشد «۷»:

تری الناس ما سرنا یسرون خلفنا و ان نحن اومأنا الی الناس اوقفوا
إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ، که اینان را بخواهند پرسیدن از آنچه کرده‌اند و گفته‌اند، و حساب خواهند کردن اینان را. و رسول - علیه السلام -
گفت: فردا «۸» قیامت رها نکنند هیچ کس را که قدم از قدم بردارد تا او را از پنج «۹» بنپرسند «۱۰»:
عن شبابه فیما ابلاه، و عن عمره فیما افناه، و عن ماله من اینکه اکتسبه و اینکه وضعه، و ماذا عمل فیما علم. و فی خبر آخر: و عن ولایتنا اهل البیت.

آنکه بر طریق تهکم و سخریت گفت: گویند اینکه کافران را روز قیامت

(۱) - دا: کنند. [.....]

(۲) - دا: دارند.

(۳) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۴) - دا: بنجرها، آج، لب: بنحوه.

(۵) - دا: مقدمات.

(۶) - اساس: بدارند، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۷) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۸) - آج، لب: فردای.

(۹) - دا، آج، لب، افزوده: چیز.

(۱۰) - آج، لب: بنپرسند.

فریشتگان: ما لکم، چه بوده است شما را که نصرت یک دیگر نمی‌کنی و انتقام نمی‌کشی! گفتند «۱»: اینکه خزنه دوزخ گویند، گفتند «۲»: اینکه جواب ابو جهل است، چون گفت: ... نحنُ جَمِیعٌ مُتَّصِرٌ «۳».

آنکه حق تعالی گفت: بَلْ هُمْ الْیَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ، بل ایشان اینکه روز تن در داده باشند. عبد الله عباس گفت: خاضعون، گردن نهاده باشند و ذلیل. بهری دگر گفتند:

چون کسی باشند که طالب «۴» سلامت باشد «۵» در ترک منازعت.

وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ یَتَسَاءَلُونَ، گفت: بهری روی به بهری کنند و از یکدیگر می‌پرسند. رؤسا از اتباع و سفله پرسند و اینان از ایشان و با یک دیگر خصومت «۶» می‌کنند. اینان ایشان را گویند: شما کردی که ما را بفریفتی و غرور دادی! اینان گویند: لا، بل شما اختیار بد کردی. و تفصیل اینکه در سورت سبا بیامد «۷»، فی قوله: ... [يقول]

«۸» الَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ «۹» الی آخر الایات. و اینکه را «۱۰» تفصیلی داد.

قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ، گفتند: شما آمدی از دست راست ما. و «۱۱» کنایت است از آن که شما ما را از جهت خیر و برکت و راحت گرفتی به غرور و غلبه.

و عرب آنچه دست راست بود به آن تِیْمَن و تبرک کنند. پس گویند به اینکه طریق آمدی ما را و با ما غدر کردی. فزاء گفت: معنی آن است که ما را از جهت قوت و نصیحت گرفتی و آن اقوی الجهات است، برای آن که قوت مرد در دست راست بود.

و منه قوله: ... فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ «۱۲». و گفتند: معنی آن است که شما ما را به

(۲-۱) - دا: و گفتند.

(۳) - سوره قمر (۵۴) آیه ۴۴.

(۴) - دا: طلب.

(۵) - آج، لب: باشند.

(۶) - دا: و بانگ و خصومت. [.....]

(۷) - آب: برفت، آج، لب: رفت.

(۸) - در اساس و همه نسخه بدلها: قال، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۹) - سوره سبا (۳۴) آیه ۳۱.

(۱۰) - دا، آج، لب، افزوده: خود.

(۱۱) - دا، آج، لب: و اینکه.

(۱۲) - سوره صافات (۳۷) آیه ۹۳.

صفحه : ۱۸۶

سوگند و عهد و میثاق بفریفتی. و سوگند را یمین خوانند برای آن که عهد و سوگند به دست راست باشد. و گفتند: مراد قهر و غلبه است چنان که شَمَاح گفت:

إذا ما رایة رفعت لمجد تلقاها عرابه بالیمین

ای بالقهر. آنگه رؤسا جواب دهند و گویند: بَل لَّمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ، شما خود مؤمن نبودید و اختیار ایمان نکردید. وَ مَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ، و ما را «۱» بر شما دستی و سلطانی و قهری و حجتی نبود. بَل كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ، بل شما گروهی بودی طاغی و باغی و از حد خود در گذشته. [۶۸-ر]

فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا، واجب شد بر ما عذاب خدای، فی قوله: ... لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ «۲»- الآیة. و گفتند: «قول ربنا» آن است که خبر داد که اینان ایمان ندارند «۳» و بر کفر اصرار کنند و بر کفر میرند. و هو قوله: وَ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ «۴». إِنَّا لَذَائِقُونَ، ما همه عذاب خواهیم چشیدن، بی تخصیص و مزیت.

فَأَعْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ، و ما شما را از آن اغوا و اضلال کردیم که ما غاوی و ضال بودیم، شما را با طریقه خود دعوت کردیم و طریقه ما غویت بود شما به اجابت ما غاوی شدی. و «غی»، ضدّ رشد باشد و به معنی خبیث آمد فی قوله: ... وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى «۵».

قوله: فَإِنَّهُمْ «۶»، آنگه خبر داد حق تعالی که ایشان یعنی تابع و متبوع «۷». يَوْمَئِذٍ، آن روز، یعنی روز قیامت در عذاب مشترک باشند و کس را امان نبود.

آنگه گفت: إِنَّا كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ، ما همچنین کنیم با کافران

(۱)- دا: شما را بر ما.

(۲)- سوره اعراف (۷) آیه ۱۱۸، سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۹، سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳، سوره ص (۳۸) آیه ۸۵.

(۳)- دا: نیارند.

(۴)- سوره یس (۳۶) آیه ۱۰.

(۵)- سوره طه (۲۰) آیه ۱۲۱.

(۶)- دا: کانهیم.

(۷)- دا، افزوده: گویند: إِنَّا لَذَائِقُونَ ما همه عذاب خواهیم چشیدن فی تخصیص و مزیه، که در اساس و آب چند سطر پیشتر آمده است.

صفحه : ۱۸۷

و گناهکاران.

إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ، چه ایشان چنان بودند که چون پیش ایشان کلمه توحید گفتندی، ایشان استکبار کردند و تعظیم نمودندی. و گفته‌اند «۱» اضماری «۲» از قول و التقدير: إِذَا قِيلَ لَهُمْ قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ، بدلاله «۳» قوله: إِنَّا لَتَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْثُونٍ، ما خدایان خود را رها خواهیم کردن «۴» برای شاعری دیوانه! به اینکه رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- خواستند، و اینکه قولی است که ایشان گفتند که دلیل غایت جهل ایشان «۵» کرد برای آن که شاعر را بیرون از علوم عقل، علمی دیگر باشد از علم ذوق و «۶» علم شعر، آنگه جمع چون توان کردن میان شاعری و دیوانگی! و اینکه سخن «۷» متناقض باشد بمثابت آن که کسی «۸» گوید:

فلان دیوانه است و به غایت ذکا و زیرکی است و علوم بسیار داند.

آنگه حق تعالی جواب داد ایشان را، گفت: بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ بَلْ مُحَمَّدٌ- عَلَيْهِ السَّلَام- حق آورد و اینکه قرآن است و دین مسلمانی. وَ

صَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ، و پیغامبران مقدّم را تصدیق کرد.

إِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْأَلِيمِ، آنکه گوید ایشان را که: شما که کافرانی لا محال عذابی سخت بخواهی چشیدن به استحقاق نه به ظلم، برای [آن که]

«۹» شما را جزا و پاداشت نخواهند «۱۰» دادن الا آنچه کرده باشی.

و قوله: إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ، استثنای است منقطع، برای آن که بندگان مخلص از جمله کافران دوزخی نباشند «۱۱». اخراج کرد ایشان را از اینکه حکم، گفت:

ایشان عذاب بچشند «۱۲» بل به ثواب رسند و آن ثواب ایشان چه بود «۱۳»؟ أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ، ایشان را روزی باشد معلوم، شناخته.

(۱) - دا، افزوده: اینکه جا. [.....]

(۲) - دا، افزوده: است.

(۳) - لب، افزوده: فی.

(۴) - آج، لب: ترک کنیم.

(۵) - لب، افزوده: آن.

(۶) - دا، آج، لب، افزوده: و علم طبع.

(۷) - دا، آج، لب: سخن.

(۸) - آج، لب: آن کس که.

(۹) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۱۰) - آج، لب: بخواهند.

(۱۱) - لب: باشند.

(۱۲) - دا، آج، لب: بچشند.

(۱۳) - آج، لب: چه باشد.

صفحه : ۱۸۸

فَوَاكِهَ، بدل رزق است و آن میوه‌های «۱»، وَ هُمْ [۶۸-پ]

مُكْرَمُونَ، و ایشان را اکرام کنند در بهشتهای نعیم که اینان در آن جا با ناز و نعمت و تنعم باشند.

عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ، بر سریرهایی نشسته و روی به یک دیگر «۲» کرده.

يُطَافُ عَلَيْهِمْ، بر ایشان می گردانند کاسی. و «کاس» آنکه گویند انا را «۳» که در او خمر باشد، چنانکه مائده [آنکه گویند خوان را

که بر او «۴» طعام باشد، مِنْ مَعِينٍ، از خمیری «۵» پاکیزه. و اینکه در وصف آب نیز]

«۶» استعمال کنند. و اما اشتقاق او روا بود که وزن «۷» فعیل بود، مِنْ الْمَعْنِ وَ هُوَ الْمَاءُ الْجَارِي «۸»، آبی باشد که نیک رود، مِنْ أَمْعِنِ

فِي الْأَمْرِ، اذا بالغ فيه و امعن في الأكل. و روا بود که وزن او مفعول «۹» مِنْ عَانِ [اذا رأى بالعین]

«۱۰» يقال: عانه فهو عائن و ذاك معین. كقولهم: باعه «۱۱» فهو بايع و ذاك مبيع، و عانه اذا ضربه بعينه، و عین عائن و عائنه، اذا كان

نظره «۱۲» یضّر المنظور الیه «۱۳».

آنکه وصف کرد آن خمر را، گفت: بیضاء، خمری سپید باشد و سپیدی از شریف تر الوانهاست «۱۴». آنکه گفت: لَمَذَّةٌ لِلشَّارِبِینَ، لذتی و راحتی و خوشی «۱۵» باشد «۱۶» اینکه خمر خورندگان را. و بعضی دگر گفتند: «بیضاء» صفت کاس است، و قول اول بهتر است.

لا فیها غول؛ در آن خمر غولی نباشد، یعنی فساد عقلی، و الغول: الهلاک و الغول المهلک. یقال غاله غولا اذا اهلکه و اغتاله اذا افسد امره فی خفیة، و منه الغیلة

(۱) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: میوه‌ها بود.

(۲) - آج، لب: با یک دیگر. [...]

(۳) - آج، لب: آن را.

(۴) - آج، لب: بدو.

(۵) - آج، لب: خمر.

(۶) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد.

(۷) - دا، آج، افزوده: او.

(۸) - دا، آج، لب: الماء الشدید الجری.

(۹) - دا، افزوده: بود.

(۱۰) - اینکه عبارت در اساس و آب، مغشوش است و به اینکه صورت خوانده می‌شود: اذ لم ای بالغین، آنچه در متن آمده از دا، آورده شد.

(۱۱) - اساس: بایعه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۲) - دا: نظرها.

(۱۳) - آج، لب: المنظور به.

(۱۴) - دا: شریف‌ترین لونهاست، آج، لب: و سفید شریف‌ترین لونهاست.

(۱۵) - دا: خوشی.

(۱۶) - آج، لب، افزوده: بعضی گفتند. [...]

صفحه : ۱۸۹

و هی الغدر و القتل سراً «۱». عبد الله عباس گفت: لا فیها غول، ای، لا صداع فیها، در او صداعی نباشد و رنجی و خماری، چنان که در خمر دنیا بود. چنان که شاعر گفت: «۲»

و ما زالت الکأس تغتالنا و تذهب بالأول الاوّل

ای، تسکرنا و تصرعنا «۳»، یعنی ما را از حدّ عقل و هوش می‌برد و از پای می‌افکند.

و لا هم عنها ینزفون، حمزه و کسائی و خلف خواندند: ینزفون، به کسر «زا» من انزف ینزف، بر اسناد فعل با ایشان. معنی قراءت اوّل

آن است که مست نشوند از خوردن آن خمر. من قولهم: للسكران نريف و منزوف، كأنه قد نرف عقله، ای افنی. و بئر نريف، اذا استخراج ماؤها، و انرف القوم اذا نفذ خمرهم. اینکه معنی قراءت حمزه و کسائی است یعنی خمر ایشان را بن در دنیا آید «۴»، چه اینکه معنی سخت آید بر خمر خوارگان. و قال الشا [عر] «۵» فی النريف «۶»، بمعنی السكران:

فلثمت «۷» فاها آخذًا بقرونها شرب النريف ببرد ماء الحشرج و يقال: نرف «۸» الرّجل فهو منزوف، اذا سكر. و قال «۹»:

لعمرى لئن انزفتم «۱۰» او صحوتم لبئس الندامى انتم آل «۱۱» ابجرا
اینکه بیت دلیل آن می‌کند که «نرف» و «انرف» به معنی «سكر» است که در برابر او «صحو» می‌گوید «۱۲». و عندهم قاصرات الطرف عین و به نزدیک ایشان حوریانی باشند چشم - کشیده [۶۹-ر] چشم دوخته که در کس ننگریده باشند و هیچ مرد را ندیده. و گفتند: چشم دوخته دارند الا از شوهران خود. «عین»، چشم فراخان باشند، واحدها، عیناء.

(۱) - آج، لب: ستر.

(۲) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.

(۳) - آج، لب: تضرنا.

(۴) - دا: بن در نیاید، آج، لب: ایشان را در نیاید.

(۵) - از دا، افزوده شد.

(۶) - اساس: الزیف، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۷) - اساس: فالثمت، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۸) - آج، لب: یزف.

(۹) - دا: افزوده: شعر.

(۱۰) - دا: انزفتم.

(۱۱) - دا: اول.

(۱۲) - آج، لب: می‌گویند.

صفحه : ۱۹۰

كَأَنَّهُنَّ بَيضٌ مَكْنُونٌ پنداری که از سپیدی و ملاست خایه شتر مرغ‌اند و گفتند: برای آن تشبیه کرد که آن زرد رنگ باشد، و عرب در رنگ زنان اینکه رنگ استحسان کنند، چنان که شاعر گفت، [شعر:

صفراء من بقر الجواء كأنما ترك الحياء بها رداع سقيم

و قال آخر:]

«۱»

بسود نواصیها و حمر اکفها»^۲ و صفر تراقیها و بیض خدودها

آنکه گفت: مکنون و مصون و پوشیده باشد از گرد هوا و تابش آفتاب تا گرد بر او نشانند و رنگ او بنگرداند. حسن بصری گفت: تشبیه به سپیده خایه کرد ایشان را که پوشیده باشد به پوست. و اینکه کنایت است از آن که دست هیچ پساینده به ایشان نرسیده باشد چنان که به مغز خایه که در پوست بود. و مثله قوله: لَمْ يَطْمِئُنْ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا - حیان^۳. و همچنین گویند مروارید را لؤلؤ مکنون از آن که دست زده نباشد و رنگ بگردانیده^۴، [چنان که شاعر گفت، شعر:

و هی زهراء مثل لؤلؤة الغ ... واص میزت من لؤلؤ مکنون]

«۵»

آنکه گفت: فَأَقْبِلْ^۶ إِنْی کان لی قرین» مرا در دنیا قرینی بود. مجاهد گفت: شیطانی بود. بعضی دگر گفتند: یکی از جمله کافران بود. مقاتل گفت: دو برادر بودند. دگر مفسران گفتند: دو شریک بودند یکی فطرس^۸ نام بود و کافر بود، و یکی یهودا نام بود و مؤمن بود. و ایشان آنند که خدای تعالی قصه ایشان در سورة الکهف بگفت.

(۱) - اساس و آب، ندارد، از دا، افزوده شد.

(۲) - اساس: اکفلها، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]

(۳) - سورة رحمن (۵۵) آیه ۵۶.

(۴) - دا: نگردانیده.

(۵) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، افزوده شد.

(۶) - اساس، آب، آج، لب: و اقبل.

(۷) - آب: یکی گویند، دا، آج، لب: یکی گوید. در نسخه اساس نیز کلمه «یکی» با خطی متفاوت از متن در بالا افزوده شده است.

(۸) - دا: فطرس.

صفحه : ۱۹۱

يَقُولُ أَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ، می گفتمی مرا که تو در دنیا از جمله راست دارندگان بودی بعث و نشور را [نیز]

«۱» گفتمی أَ إِذَا مِتْنَا، چون ما بمیریم و خاک شویم و استخوان^۲، أَ إِنْنا لَمَدِينُونَ، ما^۳ جزا خواهند دادن و حساب خواهند کردن! و «مدین»، مفعول باشد من الدین، الَّذی هو الجزاء و الحساب.

آنکه خدای تعالی اهل بهشت را اینکه^۴ سخن گفته باشد، گوید: هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ، فَاطَّلَعَ فَرَّاهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ، شما خواهی تا یک باری به دوزخ فرو نگری! حق تعالی سوراخی از بهشت پدید آرد در دوزخ، فَاطَّلَعَ، تا اینکه مؤمن در نگرند فَرَّاهُ، قرین خود را بیند، فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ، در میان دوزخ.

عبد الله عباس و حسن و قتاده گفتند: ایشان را بر بالایی برند تا در نگرند و اینکه قرین را در میان دوزخ بیند و سواء [۶۹-پ]

الشیء، وسطه. و برای آن «وسط» (۵) خوانند، لاستواء المسافة الیه من الجوانب. و «سوی» بالكسرة (۶). مقصور، و بالفتح (۷) ممدود. و از عبد الله عباس روایت کردند که او خواند، و از ابو عمرو در بعضی روایات: هل انتم مطلعون، به اسکان (۸) «طا»، و کسر «نون»، من الاطلاع، فاطلع. و بر اینکه قراءت اینکه از کلام طالب قرین باشد که گوید مرا اطلاع خواهی دادن، اطلاعش دهند او را در میان دوزخ بینند.

قال تالله، اینکه مرد مؤمن گوید اینکه قرین کافر را: تالله (۹)، به خدای که، إن کادت لتردین، که نزدیک بود که مرا هلاک کرده بودی به دعوت با کفر (۱۰). و «ان» مخففه است از ثقیله. و برای اینکه «لام» لازم است با او، و الإرداء (۱۱) الإهلاک و الردی، الهلاک. قال الشاعر:

افی الطرف (۱۲) خفت علی الردی و کم من رد اهله لم یرم

(۱) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد.

(۲) - دا، آج، لب: استخوان.

(۳) - دا، آج، لب: ما را.

(۴) - دا، آج، لب: را که اینکه.

(۵) - دا، افزوده: را سواء.

(۶) - اساس: بالكسرة.

(۷) - اساس: بالفتح.

(۸) - دا: به سکون. [...]

(۹) - اساس: تالله.

(۱۰) - دا: کفران.

(۱۱) - اساس: ارداء، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۱۲) - دا: الطوف.

صفحه: ۱۹۲

وَلَوْ لَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ، اگر نه نعمت خدای بودی از الطاف و توفیق، من از جمله حاضر کردگان بودمی بر تو. أَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ، إِلَّا مَوْتَتَنَا الْأُولَىٰ وَ مَا نَحْنُ بِمُعَدِّينَ، ما نخواهیم مردن الا مرگ اول که گذشت، و ما را (۱) عذاب نخواهند کردن. در معنی او خلاف کردند، بعضی گفتند: اینکه از کلام مؤمنان است که از فرشتگان (۲) پرسند که بر سبیل استفهام که ما بنخواهیم مردن جز از مرگ (۳) اول که گذشت، و ما را عذاب نخواهند (۴) کردن! فرشتگان گویند: مرگ نخواهد (۵) بودن (۶). قولی دیگر آن است که اینکه مؤمن گویند (۷) بر سبیل خرمی و استبشار و طعن بر آن کافر که قرین بود (۸). قولی دیگر آن است که آن (۹) کلام مؤمن است که کافر را گوید به وجه (۱۰) «سخریت و تقریر از آن جا که او منکر بود عذاب را و بعث (۱۱)».

آنکه گوید: إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، اینکه رستگاری است بزرگ که مرا (۱۲) هست در بهشت، و ظفری عظیم.

آنکه گفت: لِمِثْلِ هَذَا، برای مانند اینکه باید تا عمل کنندگان عمل کنند که چون سرای ثواب بر اینکه صفت است، برای اینکه

جا «۱۳» باید عمل کردن.

قوله - عز و علا «۱۴»:

[سوره الصافات (۳۷): آیات ۶۲ تا ۱۳۲]

[اشاره]

أَذَلِكْ خَيْرٌ تَزْلًا - أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ (۶۲) إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ (۶۳) إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ (۶۴) طَلَعُهَا كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ (۶۵) فَإِنَّهُمْ لَأَكَلُونَ مِنْهَا فَمَا لَوْنَ مِنْهَا الْبُطُونِ (۶۶) ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ (۶۷) ثُمَّ إِنَّ مَرَجِعَهُمْ لِإِلَى الْجَحِيمِ (۶۸) إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ (۶۹) فَهُمْ عَلَى آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ (۷۰) وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ (۷۱) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ (۷۲) فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذِرِينَ (۷۳) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ (۷۴) وَلَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ (۷۵) وَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ (۷۶) وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ (۷۷) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (۷۸) سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ (۷۹) إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۸۰) إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (۸۱) ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْآخِرِينَ (۸۲) وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لِبِرَاهِيمَ (۸۳) إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ (۸۴) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ (۸۵) أَإِفْكًا آلِهَةً دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ (۸۶) فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۸۷) فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ (۸۸) فَقَالَ إِنِّي سَيِّئٌ (۸۹) فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ (۹۰) فَرَاغَ إِلَى آلِهِتِهِمْ فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ (۹۱) مَا لَكُمْ لَا تَتَّقُونَ (۹۲) فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ (۹۳) فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ (۹۴) قَالَ أَعْبُدُونَ مَا تَحْتُونَ (۹۵) وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ (۹۶) قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ (۹۷) فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ (۹۸) وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَّهْدِينِ (۹۹) رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ (۱۰۰) فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ (۱۰۱) فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ (۱۰۲) فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ (۱۰۳) وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ (۱۰۴) قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۰۵) إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ (۱۰۶) وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ (۱۰۷) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (۱۰۸) سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ (۱۰۹) كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۱۰) إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (۱۱۱) وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ (۱۱۲) وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَى إِسْحَاقَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ (۱۱۳) وَلَقَدْ مَنَّا عَلَى مُوسَى وَهَارُونَ (۱۱۴) وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ (۱۱۵) وَنَصَرْنَاهُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ (۱۱۶) وَآتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ (۱۱۷) وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۱۱۸) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْآخِرِينَ (۱۱۹) سَلَامٌ عَلَى مُوسَى وَهَارُونَ (۱۲۰) إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۲۱) إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (۱۲۲) وَإِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۱۲۳) إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ (۱۲۴) أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ (۱۲۵) اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ (۱۲۶)

فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ (۱۲۷) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ (۱۲۸) وَ تَرَكَنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (۱۲۹) سَلَامٌ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ (۱۳۰) إِنَّا كَذَبْنَاكَ
نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۳۱)
إِنَّهُ مِن عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (۱۳۲)

[ترجمه]

اینکه بهتر است به روزی یا درخت زقوم!

[۷۰-ر]

ما کردیم آن را آزمایش کافران.

(۱) - اساس: آ، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

(۲) - دا: آن فریشتگان.

(۳) - آج، لب: که ما بخواهیم مردن بجز مرگ.

(۴) - لب: به عذاب بخواهند.

(۵) - لب: بخواهند.

(۶) - دا، به جای جملات اخیر دارد: فریشتگان گویند: مرگ نخواهد بود شما را و عذاب نخواهد بودن.

(۷) - دا، آج، لب: گوید.

(۸) - دا: آن کافران که قرین او بودند.

(۹) - آب: از، دا: اینکه.

(۱۰) - دا، آج، لب: بر وجه. [.....]

(۱۱) - دا، آج، لب، افزوده: را.

(۱۲) - دا، آج، لب: ما را.

(۱۳) - دا، آج، لب: اینکه جای.

(۱۴) - آج، لب: قوله تعالی.

صفحه: ۱۹۳

آن درختی است که بر آید «۱» در اصل دوزخ.

میوه آن پنداری سرهای دیوان است.

ایشان می‌خورند از آن، پر کنند از او شکمها را.

پس ایشان را باشد بر آن آمیختگی از آب گرم.

پس باز گشت ایشان با دوزخ بود.

ایشان یافتند پدران خود را گمراه «۲».

ایشان «۳» بر پی «۴» ایشان می‌شتابند.

گمراه شد پیش ایشان بیشترین پیشینگان «۵».
 و بفرستادیم ما در ایشان «۶» ترسانندگان را.
 بنگر تا چگونه بود عاقبت ترساننده شدگان.
 مگر بندگان خدای خالص.
 و ندا کرد ما را نوح نیک جواب دهنده‌ایم ما.
 و برهانیدیم او را و اهل او را از غم «۷» بزرگ.
 و کردیم فرزندان او را ماندگان.
 و رها کردیم در او «۸» در باز پسینیان «۹».
 سلام بر نوح باد در جهانیان.
 ما چنین پاداشت «۱۰» دهیم نیکو کاران را.

- (۱) - دا: بیرون آورد، آج: بیرون می‌آید.
 (۲) - دا، آج، لب: گمراهان.
 (۳) - آب، آد: ایشان.
 (۴) - دا: بر اثر.
 (۵) - دا: پیشینیان.
 (۶) - دا: پیش از ایشان.
 (۷) - دا: اندوه.
 (۸) - دا: ما بر او.
 (۹) - آب: باز پسینگان.
 (۱۰) - دا: پاداش. [.....]

صفحه : ۱۹۴

که او از بندگان مؤمن [ما بود]
 «۱».

[پس غرق کردیم دیگران را].
 «۲».

و از شیعت او ابراهیم بود.

چون آمد به خدای خود به دلی «۳» سلامت یافته.

چون گفت پدرش را و قومش را: چه می‌پرستی!

به دروغ خدایانی را جز خدای می‌خواهی!

چه گمان است شما را به خدای جهانیان!

«۴»

[۷۰-پ]

در نگرید نگریدنی «۵» در ستاره.

گفت من بیمارم.

بر گردیدن «۶» از او پشت بر کرده.

بچسبید «۷» با خدایان ایشان، گفت:

[نمی]

خوری «۸».

چیست شما را که سخن نمی گویی!

بچسبید بر ایشان زدنی به دست راست.

روی بنهادند به او می شتافتند «۹».

گفت می پرستی «۱۰» آنچه می تراشی «۱۱»!

و خدای بیافرید شما را و آنچه می کنی.

گفتند بنای کنی برای او بنیانی، در اندازی «۱۲» او را در آتش.

(۱)- اساس: ندارد، به قیاس با نسخه دا، افزوده شد.

(۲)- اساس و آب اینکه آیه را بدون ترجمه در حاشیه آورده‌اند، ترجمه متن از دا، آورده شد.

(۳)- دا: با دل.

(۴)- اساس و آب: نضره.

(۵)- دا: نگریت نگریتنی.

(۶)- دا: برگشتند.

(۷)- دا: بشد.

(۸)- اساس: ناخواناست، از دا، افزوده شد.

(۹)- دا: روی فرا کردند فرا او می پویدند.

(۱۰)- دا: می پرستید.

(۱۱)- دا: می تراشید.

(۱۲)- اساس و آب: درندازی / دراندازی، دا: بیفگنی.

صفحه : ۱۹۵

خواستند به او کیدی، کردیم ایشان را فروترینان.

و گفت من می روم «۱» با خدای خود تاره- نماید مرا.

بار خدایا بده مرا از نیکان.

مژده دادیم او را به پرسی بردبار.
 چون برسید با او به رفتن گفت ای پسرک من: من می‌بینم در خواب که می‌کشم تو را «۲»، بنگر تا چه رای بینی! گفت: ای پدر بکن آنچه می‌فرمایند تو را که یابی مرا- اگر خواهد خدای- از صابران «۳».
 چون تن بدادند و بر روی افگند او را بر پیشانی.
 و ندا کردیم او را که: ای ابراهیم «۴».
 راست بکردی خواب را، ما چنین پاداشت «۵» دهیم نیکوکاران را.
 اینکه آن آزمایش ظاهر است.
 و فدا کردیم او را به گوسپندی بزرگ.
 رها کردیم بر او در باز پسینان.
 سلام بر ابراهیم «۶» باد.
 [۷۱- ر]
 چنین پاداشت «۷» دهیم نیکوکاران را.
 که او از بندگان مؤمن ما است.
 مژده دادیم او را به اسحق پیغامبری از نیکان.

(۱)- دا: شونده‌ام.

(۲)- دا: تو را می‌کشتمی. [.....]

(۳)- دا: شکیبایان.

(۴-۶)- اساس و دا: ابرهیم.

(۵-۷)- دا: پاداش.

صفحه : ۱۹۶

و بر که- دادیم «۱» بر او و بر اسحق و از فرزندان ایشان نیکوکاری است و ستم کننده‌ای «۲» بر خود، روشن.
 منت نهادیم بر موسی و هارون «۳».
 و برهاندیم ایشان را و قوم ایشان را از غم بزرگ.
 و یاری کردیم ایشان را، بودند ایشان غلبه کنندگان.
 و بدادیم ایشان را کتاب روشن.
 و ره نمودیم هر دو را ره راست.
 و رها کردیم بر ایشان در باز پسینان.
 سلام بر موسی و هارون «۴» باد؟
 ما همچین پاداشت دهیم نیکوکاران را.
 ایشان از بندگان ما مؤمنانند. «۵»

و الیاس از جمله پیغامبران است» (۶).
 چون گفت قومش را: نمی ترسی!
 می خوانی اینکه بت را و رها می کنی نیکوترین آفریدگان را!
 خدای که خدای شماست و خدای پدران شما پیشینگان» (۷).
 دروغ داشتند او را ایشان حاضر کردند.
 الاً بندگان خدای، خالص» (۸).

(۱) - دا: بر که کردیم.

(۲) - دا: پیدا کننده.

(۳) - اساس، آب، دا: هرون.

(۴) - اساس، دا: هرون.

(۵) - دا: از بندگان مومنان ما بودند.

(۶) - دا: از فرستادگان بود.

(۷) - دا: پیشینان.

(۸) - دا: با اخلاص.

صفحه: ۱۹۷

و رها کردیم بر او در باز پسینان» (۱).

«۲»

سلام بر ال یاسین باد؟

ما همچنین پاداشت» (۳) دهیم نیکوکاران را.

که او از بندگان گرویده ماست» (۴).

قوله» (۵): أ ذلِکَ خَیْرٌ نُزِّلًا، حق تعالی چون طرفی بر اجمال ذکر بهشت بگفت بر- سیل تقریر بر لفظ استفهام فرمود: أ ذلِکَ خَیْرٌ نُزِّلًا، گفت: آن بهتر است که ذکر او رفت به نزل و فضل [و افزونی یا درخت زقوم. و نزل، فضل باشد و ریع، يقال: هذا طعام له نزل، ای ریع و فضل]

«۶» و قیل: نزلا، ای رزقا. گفت: اینکه بهتر است یا درخت زقوم! و نصب نزلا بر تمیز است. اگر گویند اینکه آنگه روا باشد که در زقوم خیری بودی تا آنکه گویند اینکه از آن در خیر زیادت است، از اینکه چند جواب است:

یکی آن که اینکه لفظ استعمال کنند جای» (۷) که در معادل او از اینکه معنی هیچ نباشد، چنان که مالک سرای را گویند: هذه الدار اولی بکذا» (۸). و اگر چه در آن سرای کسی را ولایت نباشد. و جواب دیگر از او آن است که سبب آن بهتر است یا سبب اینکه و آنچه به آن ادا کند» (۹) بهتر است یا آنچه به اینکه ادا کند، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه. جواب دیگر آن که: ایشان اعتقاد کردند که در مقالت و مذهب ایشان خیری» (۱۰) هست بر وفق اعتقاد ایشان گفت. جواب» (۱۱) دیگر آن که ایشان گفتند: در زقوم خیری» (۱۲) هست در بعضی لغات، چنان که ذکرش بیاید» (۱۳)، از اینکه سبب گفت خدای تعالی. و جواب

بهترین (۱۴) از اینکه همه آن است که اینکه بر سبیل تهکم و سخریت فرمود حق تعالی تا سفاقت رای و سخافت خرد ایشان به ایشان نماید که آنچه ایشان

- (۱) - دا: واپسینان.
 (۲) - اساس، آب، دا: آل.
 (۳) - دا: پاداش. [.....]
 (۴) - آب: ما هست، دا: مومن ما بود.
 (۵) - آج، لب: قوله تعالی.
 (۶) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد.
 (۷) - آج، لب: جایی.
 (۸) - دا، آج، لب: بک.
 (۹) - آج، لب: کنند.
 (۱۰-۱۲) - لب: چیزی.
 (۱۱) - آج: جوابی.
 (۱۳) - آب: بیامد، دا، افزوده: پس.
 (۱۴) - آج، لب: بهتر.

صفحه: ۱۹۸

اختیار کردند هیچ عاقل اختیار نکند. و غرض از اینکه تقریر آن باشد تا ایشان مقر آیند که: لا خیر فی الزقوم. چنان که یکی از ما گوید: خیر بهتر (۱) یا شر، و نفع بهتر یا ضرر، و اکرام (۲) بهتر یا اهانت و ده بیشتر یا صد. و غرض از اینکه همه آن که تا فساد رای و جهل او باز نماید تا او گوید (۳) خیر و نفع و اکرام بهتر.

و «زقوم»، میوه درختی است بغایت مرارت و تلخی و غایت شدت و کراهت.

و اصله من قولهم: تزقم الطعام اذا تناوله علی تکره و مشقه. و گفتند: درختی باشد تلخ متن (۴) الزائحه.

إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ، گفت: ما اینکه درخت را به فتنه و آزمایش ظالمان و کافران کردیم در تشدید تکلیف. قتاده گفت: وجه فتنه آن بود که ایشان گفتند: اینکه محال است که محمّد می گوید در دوزخ درختی باشد که آن را زقوم خوانند (۵)، چه آتش درخت سوزد، در آتش چگونه درخت روید؟ و اینکه امتحانی باشد که مخلص از او به نظر بود تا بدانند که خدای تعالی بر اینکه و امثال اینکه قادر است. و گفتند: معنی «فتنه»، عذاب است، یعنی اینکه درخت عذاب ظالمان باشد، بیانش قوله: ... یوم هم علی النار یفتنون (۶)، ای، یعدّون.

گفتند عبد الله زبیری گفت: «زقوم» به لغت بربر و افریقیه خرما باشد و کره.

محمّد ما را به اینکه تهدید می کند [۷۲-ر]

و می گوید: طعام شما در دوزخ از اینکه خواهد بودن؟ آنگه ابو جهل قومی را از ایشان به خانه برد و کنیزک را گفت: زقمینا (۷)، حتی نترقم، ما را خرما و کره ده تا بخوریم. او برفت و بیاورد و بنهاد و گفت: تزقمو، ای کلوا هذا الزقوم. فهذا معنی الفتنه، اینکه

معنی فتنه است که «۸» کلمه را به خلاف مراد خدای تعالی تفسیر دادند. آنگه حق تعالی ردّ بر ایشان شرح داد و بگفت که درخت «۹» زقوم چیست.

-
- (۱) - دا، افزوده: باشد.
 (۲) - آب: الزام.
 (۳) - آج، لب: بگوید.
 (۴) - اساس: متین، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]
 (۵) - آج، لب: گویند.
 (۶) - سوره ذاریات (۵۱) آیه ۱۳.
 (۷) - اساس: زقیمینا، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
 (۸) - دا، آج، لب، افزوده: ایشان.
 (۹) - دا، آج، لب: اینکه درخت.

صفحه : ۱۹۹

گفت: إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ، اینکه درختی است که در بن «۱» دوزخ روید. طَلَعُهَا كَأَنَّهُ رُؤْسُ الشَّيَاطِينِ، میوه آن پنداری «۲» سرهای دیوان است. چنین گفتند که:

اصل آن درخت در قعر دوزخ است و شاخهای او به درکات دوزخ بر آمده. و «طلع» را برای آن طلع «۳» خوانند که طالع باشد از درخت، اما تشبیه آن به سرهای دیوان بآن که «۴» کس ندیده است، تشبیهی باشد بی فایده. در او چند قول گفتند: یکی آن که قبح صورت شیطان در دلها مقرر است و در نفسها مصور، تا عرب و عجم چیزی را که زشت باشد به آن تشبیه کنند و به زبان ما گویند آن فلاخن چیز چون سر دیوان است، و هر مستنکری «۵» را مستهول «۶» المنظری را به اینکه تشبیه کنند. و يقول «۷»: طلع علينا كأنة شیطان «۸». وجه دیگر آن است که: نوعی مار هست که عرب آن را «شیطان» می خوانند چنان که آن را که جان «۹» می خواند. قال الزّاجر «۱۰»:

عن جرد تحلف حين احلف كمثل شیطان الحمام اعراف «۱۱»

دیگر «۱۲» آن که: درختی هست «۱۳» در عرب قبیح المنظر، معروف آن را «رءوس الشیاطین» گویند. فَإِنَّهُمْ لَا يَكُونُ مِنْهَا، حق تعالی گفت: اهل دوزخ از آن درخت بخورند، و از غایت گرسنگی که ایشان را باشد، شکم از آن پر کنند.

-
- (۱) - آب، لب: در اینکه.
 (۲) - آج، لب: پندارید.
 (۳) - اساس: طلعهها، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.
 (۴) - دا: با آن که، آب: ندارد.
 (۵) - آج، لب: متنکری.

- (۶) - آج، لب: سهوله.
- (۷) - دا، آج، لب: يقولون.
- (۸) - دا، آج، لب، افزوده: و قال الشاعر: بينا تراه قاصرا لقوامه || حتى يطول كأنه شيطان وصف سایه مرد می‌کند. و قال امرؤ القيس و ذكر الغول مع أنها لم تر، شعر: ايقلتني و المشرفي مضاجعي || و مسنونه زرق كانياب اغوال
- (۹) - دا، آج، لب: آن را جان: [.....]
- (۱۰) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.
- (۱۱) - دا، آج، لب، افزوده: و قال آخر، شعر: تلاعب مثنى حضرمي، كأنه || تعمج شيطان بذی خروج قفر
- (۱۲) - دا: و وجه سديگر، لب: و وجهی ديگر.
- (۱۳) - دا، آج، لب، افزوده: معروف.

صفحه : ۲۰۰

ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِّنْ حَمِيمٍ، گفت پس از آن ایشان را بر آن درخت و آن طعام و آن اكله شربه‌ای «۱» باشد آمیخته از حمیم. و «شوب» آمیختن باشد، و شیء مشوب، اذا كان غير خالص. و «حمیم» آبی باشد گرم و حرارت او به حدّ سوختن «۲». گفت اهل دوزخ بر سر آن طعام از اینکه شراب حمیم «۳» خورند.

ثُمَّ إِنَّ مَرَجَهُمْ لِأَلَى الْجَحِيمِ، آنکه مرجع ایشان با دوزخ بود.

گفتند: «ثم» اینکه جا به معنی او عطف است. چه اینکه که گفت همه پس از آن باشد که به دوزخ شوند و اینکه طعام و شراب در دوزخ خورند، پس اینکه جا «ثم» لایق «۴» نباشد. یک وجه اینکه است. و وجه دیگر آن که روا بود که اینکه طعام در جایی و در که‌ای خورند که آن را «جحیم» خوانند. باز چون خورنده «۵» باشند ایشان را با جحیم برند. و مرجع و مرد ایشان با آن بود. و گفتند: «ثم» به معنی «قبل» است، التقدير: و قبل «۶» ذلك مرجعهم لالی الجحیم، و قال الشاعر «۷» [۷۲-پ]

ان من ساد ثم ساد ابوه ثم قد ساد قبل ذلك جدّه

و اینکه وجه ضعیف تر است چه غرض «۸» شاعر نه قبل است «۹»، ترتیب پایه سیادت است که اول باید که او سید باشد که اصل اوست در مفرخ. آنکه فخر او به سیادت پدر باشد آنکه به سیادت جدّ. و چندان که بر بالا می‌رود در باب فخر به درجه کمتر باشد و اگر چه در روزگار مقدّم باشد.

إِنَّهُمْ أَلَفُوا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ، آنکه حق تعالی باز نمود که اینان مقلدان‌اند. چون پدر خود را ضال- و گمراه یافتند اینان بر اثر ایشان می‌روند و می‌شتابند. و الا هراع، الإسراع.

يقال: هراع في كذا و أهطع و اسرع بمعنى.

وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ، گفت پیش ایشان بیشترین نخستینان «۱۰» ضال-

(۱) - اساس: شربه‌ی، آج، لب: شربتی.

(۲) - آج، لب: به حدّی که سوزد.

- (۳) - آج، لب: و حمیم.
 (۴) - آج، لب: آن جا لایق.
 (۵) - دا، آج، لب: خورده.
 (۶) - دا، آج، لب: و قیل.
 (۷) - دا، آج، لب، افزوده: شعر.
 (۸) - آج، لب: قول.
 (۹) - دا، آج، لب، افزوده: غرض.
 (۱۰) - آج، لب: نخستیان. [...]

صفحه: ۲۰۱

و گمراه بودند نه آن است که اینکه در حق اینان است، بل بیشتر اهل روزگار مقدم ضال و گمراه بودند و مقیم بر کفر. وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ، و ما در میان ایشان پیغامبران فرستادیم «۱». بنگر تا کجا رسید از هلاک و عذاب. «منذر» فاعل باشد، یعنی ترساننده. و «منذر» مفعول به «۲» بود آن که او را بترسانند. و در اینکه بنا فرق میان فاعل و مفعول کسره و فتحه عین الفعل بود کسره فاعل را، و فتحه مفعول به را.

إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ، الّا بندگانی «۳» مؤمن، خالص کرده ایمان ایشان را. آنکه طرفی قصه نوح آغاز کرد، گفت: وَ لَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ، نوح ما را ندا کرد. و مثله قوله: ... إِذِ نَادَى مِنْ قَبْلِهِ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ «۴» ... و ندا و دعای او اینکه بود که: ... أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ «۵»، گفت: من مغلوبم مرا غلبه کردند «۶»، انتقام کش برای من. آنکه گفت: فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ، ما نیک «۷» اجابت کننده‌ایم او را.

و مخصوص بالمدح حذف کرد لدلالة الكلام عليه و التقدير: فلنعم المجيبون نحن. و مانند اینکه بسیار است. وَ نَجَّيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ، او را و اهل او را از غم و اندوه بزرگ برهانیدیم. و اصل نجات رفع «۸» باشد از عذاب و مکاره. و اشتقاقه من نجوة الأرض و هو المكان المرتفع. و الاستنجاء، رفع «۹» الحدث. و النجاء، السرعة، لأنه رفع «۱۰» في السير. و آن غم عظیم باتفاق غرق «۱۱» بود.

وَ جَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ، و چون کافران را هلاک کردیم «۱۲» فرزندان نوح را در زمین خلیفه کرد و زمین به ایشان داد پس طوفان. و او را سه پسر بود: سام و حام و یافث.

سام [پدر]

«۱۳» عرب بود و پدر پارسیان و رومیان، و حام پدر سیاهان بود از مشرق تا به مغرب،

(۱) - آج، لب، افزوده: فانظر، تو بنگر یا محمد و اندیشه کن تا عاقبت آنان که ما به ایشان پیغمبر فرستادیم.

(۲) - آج، لب: مفعول.

(۳) - لب: بندگان.

(۴) - سوره انبیاء (۲۱) آیه ۷۶.

(۵) - سوره قمر (۵۴) آیه ۱۰.

- (۶) - آج، لب: کرده‌اند.
 (۷) - آج، لب: اینک.
 (۸) - دا، آب: دفع.
 (۹-۱۰) - آب: دفع.
 (۱۱) - دا، آج، لب: غم غرق.
 (۱۲) - دا، آج، لب: کرد.
 (۱۳) - اساس با خطی دیگر افزوده است. آب: سام عرب بود.

صفحه: ۲۰۲

و انواع ایشان از هند و زنج و حبشه و جز آن. و یافث پدر ترک و خزر و یاجوج و مأجوج بود و اینکه قول سعید بن المسیب است.
 ضحاک [۷۳-ر]
 گفت از عبد الله عباس که چون نوح - علیه السلام - از کشتی بیرون آمد با او کسی نمانده «۱» از زنان و مردان الا فرزندان او. گفتند:
 و ایشان هفت کس بودند: سه پسر و چهار دختر، فذلک قوله: وَ جَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ.
 وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ، گفت: رها کردیم بر او در آخرینان ذکر و ثناء نیکو.
 مفعول به از کلام بیفکند.

سَلامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ، آنکه گفت: سلام بر نوح باد در میان جهانیان.
 إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ، که ما چنین پاداشت دهیم نیکو کاران را و نوح - علیه السلام - ما را از جمله بندگان مؤمن مصدق بود.
 آنکه گفت: وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لِبِرَاهِيمَ، از جمله اتباع و پیروان «۲» او در دین مسلمانی ابراهیم «۳» خلیل بود.
 إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ، چون پیش خدای آمد و دلی آورد با سلامت. از شرک و کفر و شک و نفاق. هشام بن عروه گفت: پدرم
 مرا گفت نگر تا از جمله لغمان نباشی که ابراهیم «۴» - علیه السلام - هرگز کس را لغت نکرد. از اینکه جا گفت خدای تعالی او را:
 إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ.

إِذْ قَالَ لِلَّيْهِ وَ قَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ، چون گفت پدرش را، یعنی عمش را آزر را و قومش را که بت پرستان بودند گفت چه می پرستی
 شما!

أَفِكَأَ آلِهَةً، خدایانی را می پرستی به دروغ بدون خدای تعالی و قصد عبادت ایشان می کنی!
 فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ، شما را چه گمان است به خدای جهانیان! اینکه وعظی است و ملامتی که کرد قوم خود را از بت پرستان
 چون سود نداشت گفتار و وعظ و انکار.

خواست تاکید کند با بتان ایشان که در آن تنبیهی باشد ایشان را. اتفاق چنان افتاد که ایشان را نوبت عیدی رسید و خواستند تا به
 جای خود روند و آن جا عید کنند. ابراهیم «۵» را

(۱) - دا، آج، لب: کس نمانده بود.

(۲) - آج، لب: پیروان. [.....] (۵-۴-۳) - اساس، دا، آج: ابراهیم.

صفحه: ۲۰۳

گفتند: تو نیز بیای. گفت «۱»: در نجوم نگریدم مرا بیماری می‌نماید. اگر گویند: نه، آیت دلیل صحت نجوم می‌کند تا ابراهیم «۲» به نظر در نجوم حکم کرد که بیمار خواهد شدن، جواب گوییم: ابراهیم «۳» را- علیه السلام- تبی می‌بود به نوبت که چون ستاره‌ای معلوم به جای مخصوص رسیدی او را تب آمدی. چون در نگرید ستاره‌ای نزدیک «۴» آن بود که به جای آن رسید که او را نوبت تب باشد «۵».

او گفت: اِنِّی سَقِیمٌ ای سَأَسْقَمُ، من بیمار خواهم شدن.

جواب دیگر از او آن است که ممتنع نباشد که خدای تعالی او را خبر داده بود که تو را بیماری «۶» خواهد بودن و علامت آن طلوع نجمی یا سقوط نجمی یا مقابله یا مقارنه‌ای باشد، او آن را علامت کرد و مراقبت می‌کرد. چون نزدیک «۷» رسید، گفت: اِنِّی سَقِیمٌ من بیمارم، یعنی بیمار خواهم شدن.

جواب دیگر از او آن است که ایشان در آن روزگار تعاطی [۷۳-پ]

نجوم کردند.

او در ستاره نگرید بر سبیل تهکم و سخریت گفت: از اینکه ستاره بر زعم شما مرا بیماری می‌نماید.

و گفتند: معنی آن است که اِنِّی سَقِیمُ القلب و الرأی، من بیمار دلم از آنچه می‌بینم از اصرار شما بر کفر. و گفتند: اینکه بر طریق وعظ گفت و مراد آن که مال «۸» کار من و شما با مرگ خواهد بودن و آن را که عاقبت کار او مرگ باشد «۹» او بیمار بود. چه بیماری بود که ادا به مرگ کند «۱۰». و گفتند: مراد به اینکه نجوم نه نجوم آسمان است تا سؤال لازم نیاید، بل نجوم زمین است از نباتی که آن را ساق باشد «۱۱» فی قوله: وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ یَسْجُدَانِ «۱۲».

و گفتند: مراد آن است که: ما نجم له من الرأی. آنچه پدید آمد او را از رای او در آن، در آن اندیشه کرد «۱۳» و عرب هر طالعی را نجم و ناجم گویند «۱۴». یقال: نجم سن الصبی و ثدی

(۱)- دا، آج، لب: او گفت.

(۲-۳)- اساس، دا، آج: ابراهیم.

(۴)- دا: ستاره بنزدیک.

(۵)- لب: نوبت باشد.

(۶)- دا: بیماری.

(۷)- آج، لب: بنزدیک.

(۸)- اساس، آب، دا: مال.

(۹)- دا: بود.

(۱۰)- آج، لب: ادا کند به مرگ.

(۱۱)- آج، لب: نباشد، که بر متن راجح است.

(۱۲)- سوره رحمن (۵۵) آیه ۶.

(۱۳)- دا، آج، لب: از رای او در آن اندیشه کرد.

(۱۴)- دا: گوید. [.....]

صفحه : ۲۰۴

المرأة و نجم الثبت و نجم لی رأی اذا عرض. و نجم «۱» را که ستاره «۲» است برای طلوعش نجم خوانند. اگر گویند لفظ دلیل آن می‌کند «۳» که نظر او نظر منجمان بود چه اگر نظر یکی از ما بودی «الی» گفستی، جواب از اینکه آن است که «فی» به معنی «الی» است برای آن که عرب حروف صفات را بعضی به جای بعضی بنهند. قال الله تعالی: ... لَأَصْلَبُ لِبَنِّكُمْ فِي حُدُوعِ النَّخْلِ «۴» ...، ای الی «۵» جذوع النَّخْلِ. و قال الشاعر «۶»:

اسهری ما سهرت أمّ حلیم «۷» و اعدی مرّة کذلک «۸» و قومی و افتحی الباب و انظری فی النجوم کم علینا من قطع لیل «۹» بهیم و در بیت «فی» به معنی «الی» است چه محال است که گویند: نظر اینکه زن نظر منجمان بود. جواب دیگر نیکوتر از او آن است که نظری که تقلیب الحدقة الصّیححة باشد. نحو المرئی طلبا له و فیه «۱۰»، به «الی» تعدیه کنند و نظر «۱۱» که به معنی فکر باشد به «فی» تعدیه کنند، یقال: نظرت فیه اذا فکرت فیه، چه تعدیه فکر به «فی» باشد، فکذلک النظر اذا کان بمعناه. و اینکه وجه «۱۲» که گفتیم «۱۳» همه جواب است از آن سؤال که گویند: ظاهر اینکه کلام دروغ است چه او بیمار نبود و گفت بیمارم. امّا آن خبر که روایت کردند: «۱۴» «۱۵» ما کذب ابراهیم الا ثلث کذبات کلّها یجادل بها فی دینه. ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السّلام - گفت: ابراهیم «۱۶» به دروغ گفت برای مجادله دین: یکی «۱۷»، اِنِّی سَقِیمٌ و یکی، ... فَعَلَهُ کَبِیرُهُمْ «۱۸» ... و یکی آن ----- (۱) - آج، لب: نجمی. (۲) - لب: ستاره‌ای. (۳) - دا: لفظ «فی» دلیل می‌کند. (۴) - سوره طه (۲۰) آیه ۷۱. (۵) - آب، آج، لب: علی. (۶) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۷) - دا: حکیم. (۸) - دا، آج، لب: لذاک. (۹) - لب: لیلی. (۱۰) - دا: طلبا لرؤیته. (۱۱) - آج، لب: نظری. (۱۲) - دا: آن وجوه، آج، لب: اینکه وجوه. (۱۳) - دا، افزوده: پیش از اینکه. (۱۴) - آج، لب: یجادلها. [.....]

(۱۵) - دا: عن دینه. (۱۶) - اساس، دا، آج: ابراهیم. (۱۷) - دا، آج، لب، افزوده: قوله: (۱۸) - سوره انبیا (۲۱) آیه ۶۳.

صفحه : ۲۰۵ که گفت: ساره خواهر من است. اینکه خبر واحد باشد. و در مثل اینکه مسأله اخبار آحاد مقبول و معمول نباشد. و اگر قبول کنند، تأویل آیتها «۱» برفت تا از حدّ دروغ برود. و اما قوله لساره: آنها اختی، روا بود که اخوت دین خواست نه اخوت نسب. و اما قوله - علیه السّلام - : (ما کذب ابراهیم)، از ادله عقل اولی تر آن «۲» باشد که گویند: حواله کذب بر ابراهیم «۳» بر زبان رسول کذب باشد، چه «۴» رسول ما - علیه السّلام - عالم تر بود به آنچه [۷۴- ر]

بر پیغامبران روا باشد و روا نباشد «۵»، تأویل اینکه باشد که: ما تکلم ابراهیم بما ظاهره ظاهر الکذب الا ثلاث مرّات، هیچ کلام نگفت «۶» که ظاهرش دروغ می‌نمود، و به حقیقت دروغ نبود، الا سه بار. فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِینَ، برفتند آن قوم و پشت بر «۷» کردند و به اینکه تعلل از سر او فرو «۸» شدند. فَرَاغَ اِلَى اَلْهَتِّهِمْ، ای مال و قصد، بر آن بتان «۹» گردید. الرّوغ و الرّواغ و الرّوغان، القصد الی الشیء باحتیال «۱۰». ایشان را عادت بودی که روز عید انواع و الوان طعام بنزدیک بتان حاضر کردند و به عید رفتندی، و چون باز آمدندی آن طعام به تبرک بخوردندی. ابراهیم «۱۱» - علیه السّلام - برخاست «۱۲». چون ایشان برفتند و تبری «۱۳» برداشت «۱۴» و در آن بت خانه رفت و آن جا هفتاد و دو بت نهاده بود «۱۵» از سنگ و چوب و آهن و روی و مس و سیم و زر، و طعام پیش ایشان نهاده. و بت مهین «۱۶» زرّین بود دو یاقوت سرخ در جای چشمهای «۱۷» او ----- (۱) -

آب: اینها. (۲) - دا: آن اولی تر. (۳) - اساس، دا، آج: ابراهیم. (۴) - آج، لب: که. (۵) - دا، افزوده: و اگر تسلیم کنیم صحت خبر گویم. (۶) - آج، لب، افزوده: ابراهیم. (۷) - دا، آج، لب: بر او. (۸) - دا: فراتر. (۹) - دا، آج، لب، افزوده: ایشان. (۱۰) - آج، لب،

افزوده: و قال عدی بن زید، شعر: حین لا ینفع الزواغ و لا ینفع الّا المصادق النحریر [.....]

(۱۱) - اساس، دا، آج، ابرهیم. (۱۲) - آج، لب: برخواست. (۱۳) - آج، لب: برفند تبری. (۱۴) - آج، لب: برگرفت. (۱۵) - آج، لب: نهاده بودند. (۱۶) - دا: میهین. (۱۷) - لب: در چشمهای.

صفحه: ۲۰۶ نهاده، و ایشان را به تهکم «۱» و سخریت می گفت: لا تأکلون، چرا اطعام نمی خوری! ما لکم لا تنطقون، چه بوده است شما را که «۲» سخن نمی گوی «۳»! فراغ علیهم ضرباً بالیمین، بر ایشان جسید «۴» بزدنی به دست راست. و گفتند: بالیمین، ای، بالقوه. چنان که «۵»: لقاها عرابه بالیمین ای، بالقوه. و آن بتان همه «۶» خرد بشکست و بت مهین «۷» را رها کرد و تبر بر دوش او نهاد. چون ایشان باز آمدند، گفتند: ... من فعل هذا بالهتنا «۸». ... ابراهیم «۹» آن جواب داد که در سوره الانبیا برفت، چون باز آمدند. فأقبلوا إليه یزفون، ای یسرعون، روی به او نهادند بشتاب. و الزیف، السیر السریع «۱۰»، بین المشی و العدو «۱۱». و حمزه خواند و مفضل عن عاصم: «یزفون» بضم الزاء «۱۲» و باقی قرأ «یزفون» بکسرهما «۱۳». و هما لغتان يقال: زف یزف و یزف. آنکه روی ملامت در ایشان نهاد و گفت: أتعبدون ما تنحون، آن می پرستی که به دست خود می تراشی! و الله خلقکم و ما تعلمون، و خدای آفریدگار شماست و آنچه می کنی. مجبران به اینکه آیت تمسک کردند در آن که افعال بندگان خلق خداست. و گفتند: «ما» مصدری است و تقدیر آن است که: و الله خلقکم و عملکم. گوئیم: از اینکه چند جواب است: یکی آن که مراد آن است که: و الله خلقکم و ما تعلمون فيه من الأجسام. ----- (۱) - آب: پرسید به تهکم آج، لب: بر سبیل تهکم. (۲) - آب: شما آنکه. (۳) - آج، لب: نمی گوئید. (۴) - آج، لب: خنید. (۵) - دا: چنان که گفت شعر، آج، لب: چنان که گفت. (۶) - دا، آج، لب: همه را. (۷) - دا: میهین. [.....]

(۸) - سوره انبیا (۲۱) آیه ۵۹. (۹) - اساس، دا، آج: ابراهیم. (۱۰) - دا، افزوده: و گفتند. (۱۱) - دا، آج، لب، افزوده: و قال الفرزدق، شعر: و جاء قریع الشول قبل افالها || یزف و جاءت خلفه و هی زفف (۱۲) - دا: الزای. (۱۳) - آج، لب: به کسر زا. صفحه: ۲۰۷ و دلیل «۱» بر آن که چنین است «۲»، قوله تعالی: أتعبدون ما تنحون، می پرستی آنچه می تراشی! و معلوم است که ایشان نحت نمی پرستیدند. و انما منحوت و چوب تراشیده می پرستیدند. و تقدیر در اینکه کلمه آن است که: أتعبدون ما تنحون «۳». و مثله قوله: [۷۴-پ]

... فإذا هی تلقف ما یأفکون «۴». و معلوم است که عصا افک ایشان، که عمل ایشان بود، از عرض فرو نمی برد. و انما چوب و رسن که محل افک بود فرو - می برد. و كذلك قوله: ... تلقف ما صنعوا «۵». ... ای، ما صنعوا فيه. همچنین آیت: أتعبدون ما تنحون و الله خلقکم و ما تعلمون فيه. دلیل دیگر بر آن که تأویل اینکه وجه است که گفتیم آن است که مورد آیه ملامت و تفریع است، فی قوله: أتعبدون ما تنحون، خدایانی می پرستی که شما به دست خود می تراشی! و خدا شما را آفریده است و آنچه شما می تراشی از چوب، مراد آن است. چه اگر مراد آن بودی که ایشان گفتند، آیت عذر ایشان بودی نه عذر «۶» ایشان و مناقضه بودی که اول آیت ملامت بودی و آخر آیت عذر. دگر آن که قصه آیت و اخبار مقتضی اینکه تأویل است که ایشان بت تراش بودند «۷» و بتگر و در اینکه هیچ خلاف نیست «۸». آنکه گفت: شما را و آنچه شما می پرستی از بتان و اصنام، خدای آفریده است. وجه دیگر آن که ممکن است که خلق را حمل کنند بر تقدیر: و الله خلقکم، ای قدرکم و قدر عملکم، خدای تعالی شما را بیافرید و اعمال شما مقدر بکرد، خلق تقدیر لا خلق ایجاد کما قال الشاعر «۹»: و لانت تفری ما خلقت و بع - ض القوم یخلق [ثم]

(۱۰) لا یفری «۱۱» و «ما» فی قوله: ما تنحون، رواست که موصوله باشد، و روا بود که نکره موصوفه ----- (۱) - آج، لب: دلیل دیگر. (۲) - آج، لب: تأویل بر اینکه وجه است. (۳) - دا: تنحون به. (۴) - سوره اعراف (۷) آیه ۱۱۷ و شعرا (۲۶) آیه ۴۵. (۵) - سوره طه (۲۰) آیه ۶۹. (۶) - دا: عزل. (۷) - لب: بت تراشیده بودند. (۸) - لب: در اینکه خلاف نیست. [.....]

(۹) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۱۰) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد. (۱۱) - دا، آج، لب، افزوده: و قال آخر شعر: و لا یبط

بایدی الخالقین و لا || ایدی الخوالق الّا جئد الادم

صفحه: ۲۰۸ بود. و فی قوله: وَ مَا تَعْمَلُونَ، موصوله است، به معنی اَلذی. دگر آن که اگر حمل بر آن کنند که ایشان گفتند در آیت مناقضه باشد از وجهی «۱» دگر و آن، آن است که گفت: وَ مَا تَعْمَلُونَ، عمل اضافه کرد با ایشان «۲». اگر فعل خدای بودی، اضافه باینده نکردی. چون اضافه با بنده کرد، فعل بنده باشد نه فعل خدای، که در عقل و شرع اضافه فعل با فاعلش کنند. قَالُوا ابْتُوا لَهُ بُنْيَانًا، گفت «۳» برای او بنیانی بسازی و او را در آتش افکنی. فَأَرَادُوا «۴» فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ، ما ایشان را فروترین کردیم، یعنی دشمنان ابراهیم «۶» را از نمرود و بت پرستان فرو بردیم. مقاتل گفت: برای ابراهیم «۷» بنایی کردند «۸» طولش سی گز و عرضش بیست گز و پراز هیزم «۹» خشک کردند و آتش در او زدند تا تافته گشت، چنان که قصه آن در سوره الانبیاء برفت. قوله: وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيِّدِينَ، ابراهیم «۱۰» - علیه السلام - گفت: من به خدای خود می‌روم یعنی به آن جا که خدای مرا فرموده است. و مثله قوله: ... وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي «۱۱» ... سَيِّدِينَ «۱۲». و گفتند معنی آن است [۷۵-ر]

که: ذاهب بتیتی و عملی الی ربی، به تیت «۱۳» و عمل خویشتن با خدای می‌برم، یعنی تیت خالص کردم «۱۴» خدای را. سَيِّدِينَ، تا مرا هدایت دهد و لطف کند با من. و گفتند به هدایت راه مقصد خواست. و خلاف نیست میان مفسران در آن که مهاجر ابراهیم «۱۵» - علیه السلام - زمین شام بود و زمین مقدسه. ----- (۱) - اساس: از او وجهی، به قیاس با دیگر نسخ «او» زاید می‌نمود و حذف شد. (۲) - آب: ایشان. (۳) - دا، آج، لب: گفتند. (۴) - اساس، آب، دا: و ارادوا. (۵) - دا، آج، لب: کید و مکر. (۶-۷-۱۰-۱۵) - اساس، دا، آج: ابراهیم. (۸) - دا: کرد. (۹) - دا: بر ابراهیم. (۱۱) - سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۲۶. (۱۲) - کذا در همه نسخه‌ها، اینکه کلمه در قرآن مجید دنباله اینکه آیه نیست. (۱۳) - دا، آج، لب: من تیت. [.....]

(۱۴) - آب: کرد.

صفحه: ۲۰۹ آنکه دعا کرد و گفت: رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ، بار خدایا مرا بده. و مفعول به را حذف کرد لدلالة الکلام علیه، و التَّقْدِيرُ: رَبِّ هَبْ لِي وَلِدًا مِنَ الْوَالِدِ الصَّالِحِينَ «۱». و «من» شاید که تبعیض بود و شاید که تبیین بود. ابراهیم «۲» - علیه السلام - در اینکه آیت به دعا و رغبت از خدای فرزندی صالح خواست. خدای تعالی «۳» دعای او را اجابت کرد و او را فرزندی داد صالح چنان که خواست. و اوّل به او بشارت داد بر زبان جبریل، گفت: فَبَشِّرْهُ بِبُحَيْرَةَ حَلِيمٍ، مژده دادیم او را به غلام، یعنی پسری، حلیم، که در کارها تعجیل نکند، بردبار «۴» باشد. گفتند «۵»: بشارت به غلامی بود که در حال حلیم باشد و اینکه بر طریق معجز باشد. و گفتند: بشارتی است متضمن به آن که «۶» تو را پسری خواهد بود که بماند تا به وقت آن که عاقل شود و حلیم شود. فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ، چون برسید با پدر آن فرزند که او خواست به سعی. در معنی سعی او خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: مراد آن است که چون پسر در سعی با او «۷» به آن «۸» کوه رسید که ایشان را فرمودند به ذبح عند آن کوه. مجاهد گفت: بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ، یعنی، به آن جا رسید که با پدر برابر برفتی و بتاختی. مفسران گفتند: در اینکه وقت او را سیزده سال بود. ابن زید گفت: مراد به سعی عبادت است، یعنی چون به آن جا رسید که با پدر عبادت می‌توانست کردن. حسن بصری گفت و مقاتل حیّان «۹»: مراد به سعی، صفا و مروه است، یعنی به آن جا رسید که [با]

«۱۰» پدر حج توانست کردن. قال یا بُنَيَّ، ابراهیم «۱۱» گفت پسر را: ای پسرک من؟ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ، من در خواب می‌بینم که تو را می‌کشتمی. ----- (۱) - دا: ولدا صالحا من الاولاد. (۲) - اساس، آج، دا: ابراهیم. (۳) - دا، آج، لب: حق تعالی. (۴) - آج، لب: و بردوبار. (۵) - دا، آج، لب: گفت. (۶) - دا: متضمن که. (۷) - آج، لب: با او در سعی. (۸) - دا: با آن. (۹) - دا: حسن بصری و مقاتل حیّان گفت، آج، لب: حسن بصری و مقاتل حیّان گفتند. (۱۰) - از دا،

افزوده شد. (۱۱) - اساس، دا، آج: ابرهیم.

صفحه : ۲۱۰ مفسران گفتند: ابراهیم (۱) - علیه السلام - شب ترویه (۲) در خواب دید که قائلی او را گفت یا ابراهیم (۳) خدای تعالی تو را می‌فرماید که: اینکه پسر را بکش. او آن روز بر خاست و همه روز فکر و اندیشه می‌کرد (۴) تا آن امری است از خدای تعالی یا وسوسه‌ای است از شیطان؟ آن روز را «ترویه» (۵) نام کردند، لرویه ابراهیم فیه فی منامه. چون شب دیگر بود، دیگر باره (۶) در خواب دید همچنان که شب اول دیده بود. بشناخت و بدانست، آن روز را «عرفه» نام کردند، لمعرفته صحه منامه. [۷۵- پ]

چون یقین (۷) بدانست پسر را بگفت: فأنظر ما ذا ترى. علمای اسلام خلاف کردند در آن که ذبیح که بود از فرزندان ابراهیم (۸). در صحابه، عبد الله مسعود و عمر خطاب و عباس عبد المطلب و یک روایت از (۹) امیر المؤمنین علی - علیه السلام - (۱۰) و از تابعین و اتباع ایشان کعب الاحبار و سعید جبیر و قتاده و عکرمه و قاسم بن ابی برده (۱۱) و عطا و مقاتل و عبد الرحمن بن سابط (۱۲) و زهری و سدی و یک روایت از عبد الله عباس آن است که: ذبیح اسحق بود. سعید جبیر گفت: ابراهیم - علیه السلام - اینکه خواب به شام دید و پسر را بگفت و پسر جان تسلیم کرد و تن در داد. بر خاست (۱۳) و او را بر گرفت (۱۴) و بامداد یک ماهه راه از شام بیامد و پسر را به مکه آورد به منا و چاشتگاه اینکه امر به جای آورد و نماز دیگر یک ماهه راه باز پس رفت (۱۵) خدای تعالی زمین در زیر پای ایشان در نوشت. عبد الله بن عبید بن عمیر (۱۶) روایت کرد که: یک روز موسی - علیه السلام - در مناجات (۱۷) گفت: بار خدایا اختصاص ابراهیم (۱۸) و اسحق و یعقوب به تو چیست که ----- (۳- ۱) - اساس، دا، آب، آج: ابراهیم. (۵- ۲) - آج، لب: به رؤیت. [.....]

(۴) - دا، آج، لب: همه روز فکر کرد و رویت کار بست و در آن خواب اندیشه می‌کرد. (۶) - دا: دگر باره. (۷) - دا، آج: به یقین. (۱۸- ۸) - اساس: دا، آج: ابرهیم. (۹) - آج، لب، افزوده: حضرت. (۱۰) - آج، لب: علی بن ابی طالب - صلوات الله و سلامه علیه. (۱۱) - دا: بزه. (۱۲) - اساس: سابط، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۱۳) - لب: او بر خواست. (۱۴) - آج، لب: بگرفت. (۱۵) - لب: برفت. (۱۶) - لب: عمر. (۱۷) - آج، لب، افزوده: بود.

صفحه : ۲۱۱ در کتابها بفرستادی که آل (۱) ابراهیم (۲) و اسحق و یعقوب (۳) گفت: برای آن که ابراهیم (۴) هیچ چیز پیش او نیامد و الا مرا بر آن برگزید (۵) و اسحاق جان به فدای من کرد در ذبح، و یعقوب در جمله احوال نکو گمان بود به من. و ابو میسره روایت کرد که: یک روز یوسف - علیه السلام - [خواست تا با ملک مصر نان خورد، ملک بفرمود تا خوانی علی حده برای او بیاوردند. یوسف - علیه السلام -]

(۶) گفت: یا ملک استنکاف می‌کنی از آن که با من نان خوری، و من یوسفم پسر یعقوب نبی الله، پسر اسحق ذبیح الله، پسر ابراهیم (۷) خلیل الله. و دگر علما گفتند که: ذبیح اسماعیل بود و اینکه [قول]

(۸) عبد الله عمر است و ابو الطفیل عامر بن (۹) وائله و سعید بن المسیب و شعبی و حسن بصری و یوسف بن مهران و مجاهد و ربیع أنس و محمد بن کعب القرظی و کلبی و عطا و ابو الجواز (۱۰) و یوسف بن ماهک (۱۱)، و یک روایت از عبد الله عباس. و در اخبار ما اینکه ظاهرتر است و بیشتر و اگر چه آن نیز در اخبار ما آمده است. عبد الله عباس را پرسیدند که ذبیح که بود از فرزندان خلیل! گفت: زعمت اليهود و کذبت اليهود، جهودان گفتند و دروغ گفتند که ذبیح اسحق بود. و عبد الله عباس از رسول - علیه السلام - روایت کرد که ذبیح اسماعیل بود و از جمله ادله بر آن که ذبیح اسماعیل بود قول النبی - علیه السلام - انا ابن الذبیحین، من پسر آن دو کشته‌ام. و آن آن است که روایت کردند که چون عبد المطلب را در خواب بنمودند و بفرمودند که چاه زمزم طلب کن و با دست آر و پاک کن، او جهد می‌کرد و می‌جست آنگه نذر کرد که اگر خدای تعالی سهل کند و [۷۶- ر]

بر دست او پدید آید، او یک فرزند را قربان کند. چون چاه زمزم بر دست او پدید آمد او خواست تا به ----- (۱) - دا: از. [.....]

(۷-۴-۲) - اساس، دا، آج: ابرهیم. (۳) - آج، لب، افزوده: بود. (۵) - دا، آج، لب: بگرید. (۶) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۸) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد. (۹) - آج، لب: و عامر بن. (۱۰) - لب: الجواز. (۱۱) - لب: هالک.

صفحه: ۲۱۲ نذر وفا کند با خود گفت: از اینکه فرزندان که را اختیار کنم» (۱) برای ذبح. اندیشه می کرد. او را گفتند: به قرعه بیرون توانی آوردن. او قرعه بزد به نام فرزندان، به نام عبد الله بر آمد پدر رسول الله - علیه السلام - و نور محمدی در پیشانی او ظاهر بود. و عبد المطلب از همه فرزندان او را دوست تر داشتی. خواست تا او را قربان کند، بنی هاشم جمع شدند و گفتند: ما رها نکنیم که تو او را قربان کنی چه اینکه شرفی است ما را. و در ناصیه او آثار و علامت «۲» خیر است و رشد، و نوری به خلاف عادت. گفت: پس چه کنم! گفتند: فدیة ای کن «۳» او را به شتری چند. گفت: هم به قرعه کنم. فرمود تا ده شتر بحاضر کردند «۴» و قرعه بزدند بر عبد الله و بر شتر، به نام عبد الله بر آمد. گفتند: شتر زیادت کن. شتر بیست «۵» کرد و قرعه بر زد «۶» به نام عبد الله بر آمد. گفتند: زیادت کن ده دیگر زیادت کرد «۷». همچنین ده ده زیادت می کرد و قرعه می زد هر بار به نام عبد الله بر آمدی «۸» تا به صد رسید. چون به صد رسید قرعه به نام شتر بر آمد. گفتند: اینکه صد شتر را قربان کن تا فدای «۹» عبد الله باشد. گفت: انصاف نباشد «۱۰» اینکه که ده قرعه عبد الله «۱۱» بر آید و یک بار به نام شتر بر آید، عبد الله را رها کنم «۱۲» و شتر قربان کنم. تا ده بار قرعه نزنم و همه به نام شتر بر نیاید من اینکه شتران را قربان نکنم. ده بار «۱۳» قرعه بزد همه به نام شتر بر آمد. آن صد شتر را قربان کرد. فدای «۱۴» عبد الله از آن جا در شرع چنین آمد که دیت مردی مسلمان صد شتر باشد. فهذا معنی قوله - علیه السلام - : انا ابن الذبیحین : یکی ذبیح اسماعیل است و یکی ذبیح عبد الله. و دلیل بر اینکه قول از قرآن سیاق قصه است و آن که خدای «۱۵» - جل جلاله - چون از قصه ذبح برداخت حدیث اسحق کرد و بشارت به او «۱۶»: ----- (۱) - آج، لب: که اختیار کنم. (۲) - دا، آج، لب: علامات. (۳) - آج، لب: فدیة کن. (۴) - آج، لب: حاضر کردند. (۵) - دا: تا بیست، آج، لب: با بیست. (۶) - آج، لب: بزدهم. [.....]

(۷) - آب: زیاد کرد. (۸) - آب: بر آمدن. (۹) - دا: فدای. (۱۰) - لب: اینکه انصاف باشد. (۱۱) - دا، آج، لب: ده بار قرعه به نام عبد الله. (۱۲) - لب: کن. (۱۳) - آج، لب: تا ده بار. (۱۴) - دا، آج، لب: در فدای. (۱۵) - آج، لب، افزوده: تعالی. (۱۶) - دا، آج، افزوده: که، لب: بشارت او.

صفحه: ۲۱۳ وَ بَشْرَانَهٗ یَاسْحَاقَ نَبِیًّا مِّنَ الصَّالِحِیْنَ «۱». و آن که اهل تواریخ «۲» گفتند: اسماعیل پیشتر آمد «۳» ابراهیم «۴» را از هاجر و چون ساره را رشک آمد ابراهیم «۵» اسماعیل را به مکه برد، و پس از آن به مدتی او را بشارت دادند به اسحق از ساره. محمد بن کعب القرظی گفت: یک روز در مجلس عمر بن عبد العزیز اینکه حدیث برفت در عهد خلافت او. من اینکه وجه بگفتم مرا گفت: اینکه وجهی نیکوست و نیک استخراج کرده ای و لکن نزد ما مردی هست از اهل کتاب و اسلام آورده است و او را دیانتی هست از او بپرسیم. کس فرستاد و او را حاضر کرد و سوگند داد که آن چنان که در کتب اوایل دیده راست بگوید. او گفت: [۷۶-پ] راستی «۶» آن است که ذبیح اسماعیل بود [و لکن بنو اسرایل و جهودان شما را که عربی حسد کردند و گفتند: ذبیح اسحق بود] «۷» و از جمله ادله یکی دگر آن است که، اصحاب تواریخ گفتند که سروها [ی]

کبش در دست فرزندان اسماعیل بود «۸» و در خانه کعبه آویخته بود تا آن که در عهد عبد الله زیر خانه بسوختند، آن سروها بسوخت. و اگر ذبیح اسحق بودی، در دست فرزندان اسحق بودی، نه در دست فرزندان اسماعیل. شعبی گفت: من آن سروها دیدم از کعبه «۹» آویخته و در دست فرزندان اسماعیل بود و فرزندان اسحق که رومیان بودند با ایشان در آن مزاحمت نکردند، و آن دعوی نکردند با آن که ایشان بیشتر و غالب تر بودند. اصمعی گفت: ابو عمرو بن العلاء پرسیدم که از فرزندان ابراهیم «۱۰» ذبیح کدام بود! مرا گفت: ای سلیم دل؟ چرا عقل را کارنبندی! اسحق کی به مکه بود، به مکه اسماعیل بود و اسحق به شام بود و مذبح و منحر به مناست به مکه. و اسماعیل بود که پدر «۱۱» بنای کعبه کرد، چنان که خدای تعالی گفت: -----

----- (۱) - سوره صافات (۳۷) آیه ۱۱۲. (۲) - آج، لب: تاریخ. (۳) - آب: پیش آمد. (۴) - اساس، دا: ابراهیم. [.....]
 (۵) - اساس، دا، آج، ابراهیم. (۶) - آج، لب: راست. (۷) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد. (۸) - آج، لب: بودی. (۹) - لب: کعب. (۱۰) - اساس، آب، دا، آج: ابراهیم. (۱۱) - دا، آج، لب: با پدر.

صفحه : ۲۱۴ و اِذْ يَرْفَعُ اِبْرَاهِيمَ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمَاعِيلَ ﴿۱﴾ ... ابو القاسم بن حبیبی گفت، از محمد منذر شنیدم که او گفت، از ابو محمد مؤذن «۲» شنیدم، که او گفت: ابو سعید ضریر را پرسیدند که ذبیح که بود! او گفت: «۳» ان الذبیح هدیت اسماعیل نطق الکتاب بذاک و التزیل شرف به خص الاله نبینا «۴» و ابانه التفسیر و التأویل ان کنت امته فلا تنکر «۵» له شرفا له قد خصه التفضیل «۶» امیا قصه ذبح بر اختلاف روایات در آن که ذبیح کدام بود، آن است که چون خدای تعالی ابراهیم «۷» را فرزندی داد که به دعا خواسته بود و چون مترعرع شد و ببالید «۸» و به آنجا رسید که خدای تعالی گفت: فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ، و چشم ابراهیم «۹» در او «۱۰» افتاد و ابراهیم «۱۱» او را بغایت دوست داشت، خدای تعالی خواست تا امتحان کند هر دو را. ابراهیم «۱۲» را به تسلیم فرزند و فرزند را به تسلیم جان. در خواب ابراهیم «۱۳» را بنمود که اینکه فرزند را قربان کن «۱۴»، چنان که گفت: اِنِّي اُرِي فِي الْمَنَامِ اَنِّي اَذْبَحُكَ، چون اینکه معنی یک دو شب در خواب بدید، پسر را گفت: يَا بَنِيَّ، من در خواب چنان دیدم که تو را می کشم «۱۵». فَانظُرْ مَاذَا تَرَى، بنگر تا چه رای بینی. اهل اشارت گفتند: چون ابراهیم «۱۶» - علیه السلام - گفت: اِنِّي اُرِي فِي الْمَنَامِ اَنِّي اَذْبَحُكَ، پسر او را گفت: یا پدر تو دعوی دوستی او کنی «۱۷» آنگه بخشی لا جرم به اینکه تازیانه‌ایت «۱۸» ادب کنند. تو مرا پدر، نه چون هر پدری و من تو را پسر و نه چون هر پسری، اگر جان داشتی از عرش تا تری همه در فرمان «۱۹» قربان کرد می بی نظری. -----

----- (۱) - سوره بقره (۲) آیه ۱۲۷. (۲) - دا، آج، مؤذب، لب: مؤذب. (۳) - دا، افزوده: شعر. (۴) - اساس: نبیا، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۵) - آب: ننکر. (۶) - آب، آج، لب: التفصیل. (۷-۹-۱۱-۱۲) - اساس، دا، آج: ابراهیم. [.....]

(۸) - اساس: بنالید، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۱۰) - آج، لب: بر او. (۱۳-۱۶) - دا، آج، لب: به ابراهیم. (۱۴) - آب: وا قربان کن. (۱۵) - دا: می کشتی، آج، لب: می کشتم. (۱۷) - دا، آج، لب: می کنی. (۱۸) - اساس، آب: تازیانه‌یت. (۱۹) - آج، لب: فرمان تو.

صفحه : ۲۱۵ مرا گویند: فَانظُرْ مَاذَا تَرَى، ای از «۱» همه پدران بهتر و برتر، من تو را از «۲» فرزندان فروتر و کمتر؟ اینکه خواب تو امری است از خدای اکبر، در اینکه باب «۳» مرا نیست هیچ توقف و نظر. اَفْعَلْ مَا تُوَمَّرُ، فرزند تن بداد [۷۷-ر] و دل بنهاد و گفت: ای پدر آنچه تو را فرموده‌اند بیا باید کردن که ان شاء الله - مرا از جمله صابران یابی. سَدَى گفت: ابراهیم «۴» - علیه السلام - «۵» تا به مقصد «۶» نرسید، اینکه حدیث با پسر بگفت «۷». از خانه او را گفت: برخیز و رسن بردار تا پاره‌ای هیزم کنیم «۸». و گفتند، گفت: خیز پسر «۹» تا برویم و برای خدای قربانی کنیم. [کاردی]

«۱۰» برداشت و رسنی. او کارد و رسن برگرفت. چون به مقصد رسیدند «۱۱»، پسر گفت پدر را: قربانت کجاست! گفت: يَا بَنِيَّ اِنِّي اُرِي فِي الْمَنَامِ اَنِّي اَذْبَحُكَ. محمد بن اسحق بن سيار «۱۲» گفت: ابراهیم «۱۳» - علیه السلام - به شام بود و اسماعیل و هاجر به مکه، هر وقت که ابراهیم «۱۴» خواستی تا اسماعیل را ببیند. جبریل آمدی و براقی آوردی که ابراهیم «۱۵» بر نشستی و بامداد برفتی از شام، و به مکه قیلوله کردی و نماز دیگر با شام «۱۶» آمدی. اینکه وقت که اینکه خواب دید بر عادت «۱۷» بر نشست «۱۸» و به مکه آمد، و اسماعیل را بدید او را یافت مترعرع شده و به جای آن رسیده که او آن «۱۹» امید می داشت از آن که قیام کند به عمارت خانه خدای و اقامت ارکان حج و تعظیم حرمت. او را گفت: پسر «۲۰» کاردی و رسنی بردار تا «۲۱» به میان اینکه کوهها در رویم، ----- (۱) - دا: تو از همه. (۲) - دا، آج، لب: از همه. (۳) - آج، لب: دریاب. (۴) - اساس،

آب، دا، آج، ابراهیم. (۵) - آج، لب، افزوده: گفت. (۶) - آب: مقصود. [.....]

(۷) - کذا در اساس و آب، دا: نگفت، آج، لب: نگفت، (۸) - دا: گرد کنیم. (۹) - آج، لب: پسر. (۱۰) - اساس ندارد، از دا، افزوده شد، آج، لب: کاردی بردار و رسنی. (۱۱) - آج، لب: رسید. (۱۲) - دا، آج، لب: یسار. (۱۳-۱۴) - اساس، دا، آج: ابرهیم. (۱۵) - اساس، آب، دا، آج: ابرهیم. (۱۶) - آج، لب: به شام. (۱۷) - آج، لب: به عادت. (۱۸) - لب: بر نشستی. (۱۹) - آج، لب: او را. (۲۰) - اساس و آب: پسر، لب: پسر را. (۲۱) - آج، لب: که. [.....]

صفحه: ۲۱۶ باشد که پاره‌ای هیزم کنیم» ۱. اسماعیل کار [د]

«۲» و رسن برداشت. چون به مقصد رسیدند، ابراهیم خواب با اسماعیل بگفت. اسماعیل «۳» عزاژه و کرامه آنکه گفت پدر «۴»: به اینکه رسن پای «۵» من ببند استوار «۶» تا اضطراب نکنم تا فرمان خدای تعالی بواجبی به جای آری و جامه از من درهم کش تا خون «۷» من بر جامه تو نشود که تو را بباید «۸» شستن، یا «۹» مادرم ببیند رنجور دل شود. و اینکه پیراهن خود در من پوش تا در بوی [تو]

«۱۰» جان بدهم و بر من آسان آید. و کارد بر گلوی من سبک بران تا مرگ بر من آسان شود که شدت مرگ عظیم «۱۱» است و اگر بتوانی کردن یک امشب در اینکه صحرا توقف کن «۱۲». و با پیش مادرم مرو «۱۳» تا باشد مرا پاره‌ای فراموش کند «۱۴»، که هر چه بدو روز بر گذشت کهن گشت. و چون با نزدیک مادرم شوی «۱۵» او را از من سلام کنی و اینکه پیراهن من بر او بری تا به یادگار من می‌دارد. ابراهیم «۱۶» - علیه السّلام - گفت: همچین کنم. آنکه گفت: یا بنی نعم العون أنت علی امر الله، نیک یاری تو مرا بر فرمان «۱۷» خدای. آنکه ابراهیم «۱۸» - علیه السّلام - اسماعیل را بخوابانید و روی او بر زمین نهاد و کارد بر آورد تا بر حلق او براند، از پس پشت «۱۹» آواز آمد: یا ابراهیم قد صدقت الرؤیا. سدی گفت: خدای تعالی صفیحه‌ای «۲۰» از مس بر حلق او بزد تا کارد کار نکرد. چندان که ابراهیم «۲۱» کارد می‌مالید هیچ نمی‌برید، از ضجارت کارد از دست -----

----- (۱) - آج، لب: جمع کنیم. (۲) - از دا، افزوده شد. (۳) - دا، آج، افزوده: گفت، لب: بگفت. (۴) - دا، آج، لب: پدر را. (۵) - دا، آج، لب: دست و پای. (۶) - دا، آج، لب: استوار ببند. (۷) - دا، آج، لب: تا پاره‌ای از خون. (۸) - آج، لب، افزوده: آن را. (۹) - آج، لب: و یا. (۱۰) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۱۱) - دا، آج، لب: سخت. (۱۲) - آج، لب: کنی. (۱۳) - دا: برو. (۱۴) - آج، لب: باشد که مرا فراموش کند. [.....]

(۱۵) - آج، لب: با نزدیکی مادرم روی. (۱۶-۱۸) - اساس، آب، دا، آج: ابرهیم. (۱۷) - آج، لب: به فرمان. (۱۹) - دا، آج، لب: پشتش. (۲۰) - دا، لب: صفیحه، آج: صیحه. ۲۱ - اساس، دا، آج: ابرهیم.

صفحه: ۲۱۷ بیفگند. و به دیگر روایت آمد که اسماعیل را بر روی «۱» فگند و کارد بر قفای او نهاد چندان که [۷۷-پ] تیز نای کارد می‌خواست تا بر او مالد، کارد می‌برگردید «۲». او از آن تعجب فرو ماند، ندا آمد: قد صدقت الرؤیا. و ذلک قوله: فَلَمَّا أَسْلَمَا، و چون هر دو، یعنی پدر و پسر تن بدادند و فرمان خدای را گردن نهادند، ابراهیم فرزند را تسلیم کرد و اسماعیل جان را «۳». وَ تَلَّهَ لِلْجَبِينِ، ای کبه لوجه، و او را بر روی افگند. و نادیناه، بعضی اهل معانی گفت «۴»: و نادیناه، «واو» زیادت است، و التّقدیر: نادیناه، تا جواب «لَمَّا» باشد. و مثله قوله «۵»: فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ وَ أَوْحِينَا «۶». ... التّقدیر: أَوْحِينَا. و قال امرؤ القیس «۷»: فَلَمَّا أَجْزَنَا سَاحَهُ الْحَيِّ وَ انْتَحَى «۸» وَ التّقدیر: انتحى «۹». فَرَأَى كَفَّ عَرَبِ «واو» را اقام کنند در جواب «لَمَّا» و «حتی» و «إذا» نبینی که گفت: ... حَتَّى إِذَا جَاؤَهَا «۱۰» إِنْ كَذَلِكَ نَجِزِي الْمُحْسِنِينَ، ما چنین پاداشت دهیم نیکوکاران را. -----

----- (۱) - آج، لب: به روی. (۲) - آج، لب: بر می‌گردید. (۳) - لب: اسماعیل را. (۴) - دا، آج، لب: گفتند. (۵) - در اساس و آب دوبار تکرار شده است. (۶) - سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۵. (۷) - دا، افزوده: شعر. (۸) - آج، لب: انتحی. [.....]

(۹) - دا، آج، لب، افزوده: قال الشاعر، شعر: حَتَّىٰ إِذَا قَمَلَتْ بِطُونِكُمْ || و رأيتم أبناءكم شَبَّوْا و قلبتم ظهرا لمجن لنا || انَّ اللَّئِيمَ العَاجِزَ الخَبَّ المعنى: قلبتم، بی «واو» تا جواب «إذا» باشد. (۱۰) - اساس، آب، آج، لب: ما جاءوها، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۱۱) - سوره زمر (۳۹) آیه ۷۱، دا، آج، لب، افزوده، و بعده: و فتحت. (۱۲) - آج، لب: بگذارد. (۱۳) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، افزوده شد.

صفحه : ۲۱۸ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ گفت اینکه ابتلایی و امتحانی بود ظاهر که ما کردیم «۱» ابراهیم را و اسماعیل را. و گفت «۲»: مراد به بلا نعمت است، یعنی اینکه فدا نعمتی بود از ما بر ایشان. و گفتند: مراد بلیه «۳» است که غم و اندوه باشد، و قول اول شامل بود هر دو را. وَ قَدِینَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ، و ما او را فدا کردیم به گوسپندی «۴» بزرگ. ذبح گوسپندی «۵» باشد که کشتن را شاید. و اصل او مذبح است «۶» از آن باب که «فعل» مصدر بود به فتح «فا» و «فعل» به کسر «فا» مفعول بود، فالذبح، الفعل، و الذبح، المذبح. آنگه «۷» بر توسع آن را ذبح خواند «۸» و اگر چه هنوز کشته نبود، لقرب الحال. و مثله التَّقْض و النِّقْض، و النِّكْث و النِّكْث، و القَبْض و القَبْض. و عبد الله عتاس گفت: آن کبش آن گوسپندی «۹» بود «۱۰» که هابیل بن آدم آن را قربان کرد. سعید «۱۱» جبیر گفت «۱۲»: برای آن عظیم خواند آن را «۱۳» که چهل خریف در بهشت چره کرده بود. مجاهد گفت: برای آتش عظیم خواند که مقبول بود. حسین بن الفضل گفت: برای آن که از نزدیک خدای بود. أبو بکر و راق گفت: برای آن که از نسل گوسپندان «۱۴» نبود، به تکوین حاصل آمده بود. و گفتند برای آن که فدای بزرگواری بود. بیشتر مفسران گفتند «۱۵» گوسپندی «۱۶» بود بزرگ، نر، سرودار، فراخ چشم، سبز چشم. حسن بصری گفت: بزی بود کوهی که از کوه ثبیر فرود آوردند. ابراهیم «۱۷» - علیه السلام - چون آواز شنید که: یا ابراهیم؟ روی باز کرد جبریل ایستاده بود، [۷۸-ر]

سروی کبش به دست گرفته، و گفت: خدای سلام می کند «۱۸» هر دو را و می گوید: من اینکه قربان قبول کردم و اینکه کبش برای فدیة فرستادم. ابراهیم «۱۹» ----- (۱) - آج، لب: که ما کردیم ظاهر. (۲) - دا، آج، لب: گفتند. (۳) - آب، دا: بلیت. (۴-۵-۹) - آج، لب: گوسپندی. (۶) - دا، آج، لب: در مذبح است. (۷) - دا، آج، لب: جز آن که. (۸) - آج، لب: خوانند. (۱۰) - آج، لب: اینکه آن گوسفند بود. (۱۱) - آج، لب: سعد. [.....]

(۱۲) - لب: ندارد. (۱۳) - آج، لب: او را. (۱۴-۱۶) - آج، لب: گوسفندان. (۱۵) - لب: گفتندی. (۱۷-۱۹) - اساس، دا، آج: ابراهیم. (۱۸) - آج، لب: خدای تعالی سلام می رساند.

صفحه : ۲۱۹ - علیه السلام - تکبیر کرد و جبریل تکبیر کرد و کبش نیز تکبیر کرد، و ابراهیم «۱» - علیه السلام - او را به جای «۲» اسماعیل خوابانید و بکشت. عبد الله عتاس گفت: به آن خدای که جان من به امر او است که سروی کبش دیدم که «۳» در بدایت اسلام از خانه کعبه آویخته در زیر ناودان خشک شده. چون اسماعیل را فدا آمد ابراهیم - علیه السلام «۴» - او را در کنار گرفت و بوسه بر روی «۵» می داد و می گفت: ای پسر خدای به نومی تو را «۶» با من داد. آنگه با نزدیک مادرش آورد و او را از اینکه حال خبر داد، مادر بگریست و گفت: یا خلیل الله! پسرک مرا بخواستی کشتن بی علم من؟! کعب الأبحار گفت و محمد بن اسحاق که: چون خدای تعالی ابراهیم «۷» را اینکه امر کرد و او فرزند را برد «۸»، ابلیس گفت: اگر اینکه ساعت مرا بر آل ابراهیم «۹» ظفری «۱۰» نباشد هرگز نخواهد بودن «۱۱». اول بیامد مادرش را گفت: ای بی چاره بی خبری از آن که با فرزند «۱۲» چه معامله خواهد رفتن؟ گفت: چیست آن! گفت: پدر او را می برد تا بکشد. گفت: برو محال مگویی که او از آن رحیم تر و مهربان تر است که فرزند خود را بکشد، و در جهان کس باشد که فرزند خود را بکشد! گفت: دعوی می کند که خدای می فرماید. گفت: چون خدای فرماید لا بد باشد از آن که فرمان خدای به جای باید آوردن، ما رضا دادیم و تسلیم کردیم. از او آیس «۱۳» شد. بیامد به پهلوی غلام، گفت: دانی تا پدر تو را کجا می برد! «۱۴» بخواد کشتن. گفت: به چه علت و به چه جرم! گفت: چنین می گوید که: خدای فرمود. گفت: فرمان خدای راست، رضینا بحکم الله و سلمنا لامره. از او نومید شد، بیامد و ابراهیم «۱۵» را گفت: یا ابراهیم «۱۶»: شنیدم که شیطان تو را

در خواب خیالی فاسد نمود که پسر را بکش. نگر تا فرمان ----- (۱) - اساس، دا، آج: ابرهیم. (۲) - دا، آج، لب: با جای. (۳) - دا، آج، لب: ندارد. (۴-۷-۹-۱۵-۱۶) - اساس، دا، آج: ابرهیم. (۵) - دا، آج، لب: روی او. (۶) - دا، آج، لب: تو را به نوی. (۸) - دا، آج، لب، افزوده: تا قربان کند. (۱۰) - آج، لب: ظفر. [.....]

(۱۱) - آج: بود. (۱۲) - دا، آج، لب: فرزند تو. (۱۳) - دا، آج، لب: واپس. (۱۴) - دا، افزوده: گفت: نه. گفت تو را، آج، لب: گفت: نه. گفت.

صفحه : ۲۲۰ شیطان نبری. ابرهیم «۱»: - علیه السلام - بدانست که اینکه «۲» شیطان است، بانگ بر او زد و گفت: دور باش «۳» یا عدو الله «۴»؟ او را براند. ابلیس از او برگشت، خایب و خاسر. عبد الله عباس گفت: چون ابرهیم «۵» به مشعر الحرام آمد تا پسر را قربان کند. شیطان بشتافت تا پیش او آید. ابرهیم «۶» سابق شد. از آن جا به جمره اولی آمد تا ابرهیم «۷» را تعرّض کند. ابرهیم «۸» هفت سنگ به او انداخت. از آن جا برفت به جمره دوم رفت. ابرهیم «۹» آن جا رسید او را دید، هفت سنگ دیگرش بنداخت «۱۰» از آن جا «۱۱» به جمره العقبه آمد. هفت سنگ دیگرش بنداخت. اینکه سنگ انداختن در اینکه مواضع از جمله مناسک حج شد «۱۲»، و مستحب است که سنگ [۷۸- پ]

انداز بگوید عند آن که سنگ اندازد: اللهم ادحر عني الشيطان الرجيم. چون شیطان را براند به فرمان خدای مشغول شد «۱۳». اما استدلال آنان که گفتند: نسخ الشیء قبل وقت فعله جایز باشد، به اینکه آیت درست نیست «۱۴». برای آن که خدای تعالی ابرهیم «۱۵» را - علیه السلام - ذبح فرمود، بل او را مقدمات ذبح فرمود جز آن است «۱۶» که ابرهیم «۱۷» - علیه السلام - چنان گمان برد که او را ذبح فرمودند از آن جا دل بنهاد بر آن و تن در داد بدو «۱۸» تا خدای تعالی گفت: فَلَمَّا أَسْلَمَا. و بیان اینکه آن است که بگفت: إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ، و ----- (۹-۸-۷-۶-۵-۱) - اساس، دا، آج: ابرهیم. (۲) - دا، آج، لب: او. (۳) - آج، لب: دور شو. (۴) - دا، آج، لب، افزوده: ای دشمن خدای و. (۱۰) - دا، آج، لب: بنداخت. (۱۱) - آج، لب، افزوده: برفت. (۱۲) - آج، لب: باشد. (۱۳) - آج، لب: گشت. دا، افزوده: و امیة بن الصلت اینکه معنی در شعر خود بیاورد گفت، شعر: یا بنی انی نذرتک لله || شحیطا فاصبر فدی لک حالی و اشدد الصیف فدی لا احید عن الس - || - کین حید الاسیر ذی الاغلال و له مدیة تخایل فی اللحم || حذام حتیة کالهلال بینما یخلع السراییل عنه || فکه ربّه بکبش جلال فخذن ذا و ارسل ابنک انی || للذی قد فعلتما غیر قال ربّما تجزع النفوس من الأم || ر له فرجه کحلّ العقال (۱۴) - دا، افزوده: گفتند. (۱۷) - اساس، دا، آج: ابرهیم. [.....]

(۱۶) - آج، لب: نیست. (۱۸) - دا: در دادند.

صفحه : ۲۲۱ نگفت: انی ذبحتک «۱». گفت: من تو را می کشتمی، نگفت «۲» من تو را «۳» کشته بودم. دلیل دیگر بر صحت اینکه قول: قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا. او را «۴» پیش از آن فرموده بودی نگفتی: خواب راست کردی. اینکه جمله دلیل است بر آن که او را مقدمات ذبح فرمودند نه ذبح. پس چون چنین باشد اینکه خود نسخ نباشد، بل ابرهیم - علیه السلام - آن چه فرمودند او را «۵» به جای آورد و کار بست. و اینکه امر «۶» منسوخ نکردند، دگر آن که معلوم شده است به ادله «۷» روشن که نسخ الشیء قبل وقت فعله، بدا باشد و بدابر خدای تعالی روا نباشد «۸»، بدا بر آن کس روا بود «۹» که عالم باشد به علم محدث و عالم نباشد به عواقب امور چیزی بفرماید که نداند که مال آن به چه ادا خواهد کردن، چون بداند و بیدار «۱۰» شود او از آن «۱۱» پشیمان شود. و خدای - عزّ و جل - «۱۲» از اینکه متعالی است. دیگر آن که اگر تسلیم کنند که او را ذبح فرمودند آنکه نسخ کردند او را، اینکه «۱۳» نسخ الشیء قبل فعله باشد لا قبل وقت «۱۴» فعله. چه ذبح را در قرآن و سنت و اجماع وقتی معین نهاد که اشاره توان کردن به او، تا چون به آن وقت نرسیده باشد گویند: اینکه نسخ است قبل وقت فعله. و اینکه مسایل در کتب اصول الفقه مشروح آمده است، و اینکه جا اینکه قدر کفایت است. و اما آن چه بعضی از آن امتناع کردند که در اخبار آمد که صحیفه «۱۵» مس «۱۶» پیدا شد بر گردن او و یا کارد

بر گردید و کار نکرد «۱۷» از آن امتناعی نیست. برای آن که آنان «۱۸» که از اینکه امتناع کردند، برای آن کردند که مخالفان به اینکه قصه و اخبار تمسک ----- (۱) - اساس: اذبحک، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۲) - لب: بگفت. (۳) - آج، لب: مر تو را. (۴) - دا، آج، لب: و اگر او را. (۵) - آج، لب: آن را. (۶) - دا، آج، لب: افزوده: از او. (۷) - لب: با ادله. (۸) - دا، آج، لب: نبود. (۹) - لب: باشد. (۱۰) - دا، آج، لب: پیدا. (۱۱) - دا، آج، لب: او را. (۱۲) - آج، لب: تعالی. [.....]

(۱۳) - دا: از او و اینکه، آج، لب: از او اینکه. (۱۴) - دا: لا- وقت قبل. (۱۵) - دا: صفیحه. (۱۶) - آج: مسین، لب: مبین. (۱۷) - آج، لب: و یا کار نکرد. (۱۸) - آج، لب: از آن.

صفحه : ۲۲۲ کردند در آنچه خدای تعالی چیزها فرماید که نخواهد «۱» چنان که ابراهیم «۲» را ذبح فرمود و نحو است، چه اگر خواستی صحیفه «۳» مس پیدا نکردی و کارد بر نگردانیدی. و جواب ما از اینکه آن است که بیان کردیم که: خدای تعالی آنچه او را فرمود خواست «۴»، چه امر، امر نشود آما به ارادت امر مأمور به را، چنان که مشروح است در کتب کلام و اصول الفقه و آنچه او را فرمود جز مقدمات ذبح نبود چنان که بیان کردیم. پس اینکه سؤال لازم نیاید و از آن اخبار «۵» امتناع نیست - و الله ولی التوفیق. قوله: وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ، یعنی، او را نام نیکو و ثناء جمیل رها کردیم در باز پسینان تا به دامن قیامت اینکه قصه می خوانند [۷۹-ر]

و بر ایشان ثنا می کنند و صلوات می فرستند. سَلَامٌ عَلٰی اِبْرَاهِيْمَ، كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِيْنَ، گفت: سلام بر ابراهیم «۶» باد؟ ما چنین پاداشت دهیم نیکو کاران را. اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِيْنَ، که ابراهیم «۷» از جمله بندگان مومن بود. چون از قصه ذبح پرداخت، گفت: ما بشارت دادیم ابراهیم «۸» را، يَا سِحْقُ نَبِيًّا، نصب او بر حال است در آن حال که او پیغامبری بود از جمله صالحان. و معنی آن که او را به پیغامبری [اسحق بشارت دادیم نه آن که در حال بشارت پیغامبر]

«۹» بود، برای آن که او در حال بشارت خود «۱۰» موجود نبود. پس معنی آن است که در یک حال او را به دو چیز بشارت دادیم: هم به وجود پسر، و هم به آن که آن پسر پیغامبر باشد پس از او، و از جمله صالحان باشد. وَ بَارَكْنَا عَلَيْهِ وَ عَلٰی اِسْحٰقَ، و برکت کردیم بر او، یعنی بر ابراهیم «۱۱» و نیز بر اسحق، و بیان کرده ایم که برکت، ثبات خیر و منفعت باشد، من بروك البعير. وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ مُبِينٌ، و از فرزندان او «۱۲» دو نوع مردم بودند: یکی نکو کار و یکی ظالم نفس «۱۳» خود. و آن آن است که فرزندان ایشان دو نوع مردم «۱۴» ----- (۱) - لب: بخواهد. (۱۱) - ۸ - ۷ - ۶ - (۲) - اساس، اب، دا، اج: ابرهیم. (۳) - دا: صفیحه. (۴) - دا، آج، لب: آن خواست. (۵) - دا: از اخبار. (۹) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۱۰) - آج، لب: ندارد. (۱۲) - دا، آج، لب: ایشان. [.....] (۱۴) - ۱۳ - دا: ندارد.

صفحه : ۲۲۳ بودند: بعضی انبیا و اوصیا بودند، و بعضی آنان بودند که نه پیغامبر بودند و نه وصی پیغامبر، آنان که انبیا و اوصیا بودند، ایشان را وصف کرد به آن که محسن بودند، و آنان را که نه معصوم بودند، و وصف کرد به آن که ظالم بودند. و قوله: مُبِينٌ، ای ظاهر بین. وَ لَقَدْ مَنَّآ عَلٰی مُوسٰی وَ هَارُونَ، آنکه در حدیث موسی و هارون «۱» گرفت «۲»، ما مَنَّتْ نَهَادِيْمَ بِرِ مَوْسٰی وَ هَارُونَ «۳» به نعمتهایی که بر ایشان کردیم که آن نعمتها قطع اذیات آفات کرد از ایشان. و اصل کلمه در لغت «قطع» باشد، و منه قوله: ... لَهْمُ اَجْرٌ غَيْرٌ مَّمْنُونٍ «۴»، ای غیر مقطوع «۵»، و حبل منین «۶»، ای مقطوع «۷» فعیل به معنی مفعول بود «۸». وَ نَجَّيْنَاهُمَا وَ قَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيْمِ، و ایشان را و قومشان را از غم عظیم برهانیدیم، و آن غم فرعون بود که ایشان را می کشتند و خدمت می فرمودند و انواع رنج و بلا بر ایشان نهاده بودند. وَ نَصَّرْنَاهُمْ، و نصرت دادیم ایشان را بر فرعون و قومش به اهلاک «۹» فرعون و غرق او و قومش «۱۰». فَكَانُوا هُمْ الْغَالِبِيْنَ، ایشان غالب بودند به حجت و غالب شدند به نصرت. وَ آتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِيْنَ «۱۱»، و ایشان را کتابی دادیم

روشن با بیان و آن توریت است. یقال: بان الشیء و ابان و استبان و تبین، اذا ظهر. وَ هَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، و ایشان را هدایت دادیم به ره راست به اقدار و تمکین «۱۲» و ازاحت علّت و نصب ادلّه و انواع الطاف و توفیق و بیان چیزهای مقرب که عند آن ایشان «۱۳» بر استقامت ثبات کردند. و روا باشد که به ره راست ره «۱۴» بهشت -----

(۳-۱) - اساس، آب، دا، آج، لب: هرون. (۲) - دا، آج، لب، افزوده: گفت. (۴) - سوره فضلت (۴۱) آیه ۸ و سوره انشقاق (۸۴) آیه ۲۵. (۷-۵) - اساس: غیر مقطوع، به قیاس با نسخه دا، «غیر» زاید می نمود و حذف شد. (۶) - آج، لب: متین. (۸) - دا: ندارد. (۹) - لب: یا هلاک. (۱۰) - آج، لب: غرق ایشان. (۱۱) - لب: المبین. (۱۲) - آج، لب: تمکن. (۱۳) - دا: ندارد. (۱۴) - آج، لب: ندارد.

صفحه : ۲۲۴ خواهد برای آن که ادای طاعات و تمسک به دین حق ادا کند به ره «۱» بهشت و ثواب. وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْآخِرِينَ [۷۹-پ]

، و نام نیکو و ثنای «۲» پاکیزه بر ایشان رها کردیم در باز پسینان، تا آثار و قصه ایشان می خوانند و به آن اقتدا می کنند «۳» و بر ایشان ثنا می گویند. آنکه گفت: سلام بر موسی و هارون «۴» باد و ما جزای «۵» نیکوکاران چنین کنیم، و ایشان هر دو «۶» از جمله بندگان مؤمن بودند ما را. قوله: وَ إِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ، آنکه در قصه الیاس گرفت، گفت: الیاس از جمله پیغامبران است. عبد الله مسعود و عکرمه گفتند: الیاس ادیس است و اسرایل یعقوب. و در مصحف عبد الله مسعود چنین است: و ان ادیس لمن المرسلین. و باقی مفسران بر خلاف اینند «۷». گفتند: الیاس پیغامبری بود از بنی اسرایل. عبد الله عباس گفت: او پسر عم السبع بود. و گفتند: هو الیاس بن یاسین بن العیزار «۸» بن هارون بن عمران. محمّد بن اسحق گفت: هو الیاس بن بستی «۹» بن فنحاص بن العیزار - ابن هارون بن عمران. اهل سیر گفتند، محمّد بن اسحق بن یسار و جز او که: چون حزقیل از دنیا برفت بنی اسرایل پس از او احداث کردند و عهدهای خدای بشکافتند و توریت باز پس پشت انداختند و اوامر خدای فراموش کردند و روی به بت پرستیدن «۱۰» نهادند و خدای تعالی پیغامبران را فرستاد از بنی اسرایل به تجدید توریت فرستادی نه به شرعی نو. و در اینکه عهد پادشاهی بود نام او اجب «۱۱»، بت پرست بود و بتی داشت نام او بعل، بالای او بیست گز و او را چهار روی بود و مجوف بود. اوقاتی شیطان بیامدی و در میان آن «۱۲» شدی و چیزی گفتمی که ایشان را تحریص کردی بر عبادت اصنام. ----- (۱) -

لب: بر او. [.....]

(۲) - آب، افزوده: جمیل. (۳) - آج، لب: و اقتدا می کنند. (۴) - اساس، آب، دا: هرون. (۵) - آج، لب: ماجرای. (۶) - دا، آج، لب، افزوده: هم موسی و هم هارون. (۷) - اساس و آب: اینکه انند. (۸) - لب: عنیدار. (۹) - دا: یس. (۱۰) - لب: بت پرستان. (۱۱) - آج، لب: آجب. (۱۲) - دا: در شکم او.

صفحه : ۲۲۵ و اینکه پادشاه را زنی بود «۱» [نام او زبیل «۲»، من شرّ خلق الله و اخبثهم، سخت فاحش و ظالم «۳» و پادشاه] اوقاتی که به شهرهای دیگر رفتی او را بر جای خود بنشاندی به خلافت «۴»، او بیرون آمدی بر شکل «۵» مردان و بر تخت بنشستی و حکم - کردی و کار گزاردی «۶». و اینکه زن هفت شوهر را کشته بود به حيله و غيله، و او را هفتاد فرزند بود، از اینکه شوهر و دیگر شوهران «۷». و در همسایگی ایشان مردی صالح بود، بستانکی داشت سخت نیکو و آبادان و متزّهی خوش «۸» بود. هر وقت پادشاه با زن به تزّه به آن بستان آمدی «۹» و بنشستندی و مقام کردند و از میوه او «۱۰» بخوردندی. یک روز زن گفت: ایها الملک؟ اینکه بستان لایق ماست که در میان سراها «۱۱» و کوشکهای ماست از او بیاید ستن. ملک گفت: نباید که مرد «۱۲» همسایه است و مردی بس صالح است، و ظلم زشت باشد به پادشاه قوی بر رعیت ضعیف، و اجابت نکرد. وقتی «۱۳» اتفاق افتاد که پادشاه غایب شده اینکه زن را بایست تابستان از مرد به - غصب «۱۴» فرو گیرد. بر او بهانه ای جست و گفت: تو پادشاه را دشنام داده ای «۱۵». جماعتی را بیاورد تا بر روی او «۱۶» گواهی «۱۷» دادند به دروغ. و به اینکه علّت او را بکشت و بستان فرو گرفت. چون پادشاه باز آمد او را خبر داد «۱۸» و [۸۰-ر]

انکار کرد و بسیاری «۱۹» سخت «۲۰» گفت، و گفت «۲۱»: بی گمانم که شومی اینکه به روزگار ما برسد، خدای تعالی خشم - گرفت برای آن مظلوم، الیاس را به پیغامبری به ایشان فرستاد و گفت: برو و بگو اینکه

(۱) - دا، آج، لب: اینکه پادشاه زنی داشت. (۲) - آج، لب: از بیل. (۳) - آج، لب: فاحشه و ظالمه. [.....]

(۴) - دا: به خلاف. (۵) - آج، لب: به صورت. (۶) - لب: گذاردی. (۷) - دا: از اینکه شوهران. (۸) - آج، لب: میوه‌های خوشش بود.

(۹) - آج، لب: آمدندی. (۱۰) - آج، لب: از آن. (۱۱) - دا: سرایها، آج، لب: سرا. (۱۲) - دا: مرا. (۱۳) - دا، آج، لب: تا وقتی. (۱۴) -

آج، لب: به غضب. (۱۵) - اساس و آب: دادهی. (۱۶) - آج، لب: بر او. (۱۷) - دا، لب: گواهی. [.....]

(۱۸) - آج، لب: خبر داد او را. (۱۹) - آج، لب: بسیار. ۲۰ - دا: سخن. (۲۱) - آج، لب: ندارد.

صفحه ۲۲۶ ظالمان را که: به اینکه خون ناحق که ریختی «۱» انتقام بکشم از شما «۲» و تو را و زن تو را در اینکه بستان هلاک کنم

چنان که کس «۳» بر شما رحمت نکند «۴» و دفن نکند «۵» شما را و گوشت شما دد و دام خورد و استخوانهای «۶» شما به روی «۷»

زمین پوسیده گردد. الیاس بیامد و اینکه پیغام بگزارد. ملک خشم گرفت، گفت: تو و هر پیغامبری که آمد همه «۸» دروغ گفتی و نه

از قبل خدای آمدی و ما در اینکه که هستیم از عبادت اصنام و تنعم جز بر هدایت و رشاد نه‌ایم. الیاس جواب داد، او را، ملک خشم

گرفت، خواست تا او را بگیرد و سیاست فرماید «۹» از ملک «۱۰» بگریخت و از او روی «۱۱» باز گرفت و بر کوهی «۱۲» شد بلند و در

غار پنهان شد و خدای را عبادت می‌کرد، هفت سال. و خدای تعالی او را از ایشان بیوشید تا بجهد جهید، او را طلب کردند و

نیافتند. الیاس پس از آن بر ملک دعا کرد و گفت: بار خدایا؟ او را مبتلا کن به بلایی که از من «۱۳» مشغول شود. و ملک پسری

داشت که جهان به چشم «۱۴» او دیدی «۱۵» و او را بر جان خود بگزیدی. خدای تعالی آن پسر را بیماری داد «۱۶» سخت، و ملک

دل مشغول شد و دعا و تضرع کرد «۱۷» به آن بت که بعل نام بود، و سود نداشت. و چهار صد مرد بودند که خدمت بت خانه

کردندی. ایشان را گفت: همانا اینکه بعل را از ما ملال است شما را بیاید رفتن به ولایت شام و از بتان دیگر خواستن «۱۸» و دعا

کردن تا باشد که اینکه پسر را شفا پدید آید «۱۹». آن چهار صد مرد از شهر بیرون آمدند و به بن آن کوه فرود آمدند «۲۰». الیاس

بر آن جا بود. الیاس چون از ایشان خبر یافت برخاست و فرود آمد «۲۱» و روی در

(۱) - لب: ریختند. (۲) - آج، لب: ندارد. (۳) - آج، لب: کسی. (۴) - آب، لب: نکنند. (۵) - آج: نکنند. (۶) - دا، آج، لب:

استخوانهای. (۷) - دا، آج، لب: بر روی. (۸) - آج، لب: افزوده: الیاس. (۱۰) - دا: الیاس. (۱۱) - آب: از روی. [.....]

(۱۲) - آج، لب: در کوهی. (۱۳) - دا: به آن. (۱۴) - آج، لب: به روی. (۱۵) - آب: دیدن. (۱۶) - دا: بیمار کرد. (۱۷) - آج، لب:

می‌کرد. (۱۸) - دا، آج، لب: در خواستن. (۱۹) - دا: شفای پدید آید، آج، لب: پسر شفا یابد. (۲۰) - دا، آج، لب: افزوده: که. ۲۱ -

لب: آمدی.

صفحه ۲۲۷ ایشان «۱» نهاد و ایشان را وعظی سخت گفت و به خدای بترسانید، و گفت: بروی و پادشاه را بگویی که اینکه بیماری

پسر تو به «۲» دعای من است و شفای او به امر خدای من است. ایمان آر تا خدای او را شفا دهد و ملک بر تو نگاه دارد. و خدای

تعالی ترسی «۳» عظیم از الیاس در دل ایشان افکند و دست ایشان از او کوتاه کرد. ایشان با شهر رفتند و پادشاه را خبر دادند. او

گفت: ای عجب؟ مدتهاست که من در طلب اووم «۴» و بر او ظفر نمی‌یابم شما او را بدیدی «۵» تنها و شما چهار صد مرد بودی او

نگرفتی «۶» و پیش من نیاوردی. گفتند: ایها الملک؟ ندانی که از او ما را چه هیبت در دل آمد و ما را شتاب بود تا از او بجیم؟

پادشاه لشکری «۷» فرستاد. آمدند و طلب کردند و نیافتند. آنگه گفت: من «۸» اندیشه کردم ما به قوت با الیاس «۹» بر نیایم. کار او را

حیله باید ساختن «۱۰». پنجاه مرد بخواند و بایشان «۱۱» عهد کرد که بروند و او را آواز دهند و اظهار اسلام کنند بر او و ذم ملک

کنند تا باشد [۸۰- پ]

که «۱۲» روی به ایشان نماید. آنگه «۱۳» او را بگیرند. ایشان آمدند تا به آن کوه، و اینکه معنی آواز دادند و بگفتند. الیاس متردد شد

که روی به ایشان نماید یا ننماید. آخر گفت: بار خدایا؟ اگر با من غدیری «۱۴» در دل دارند هلاک بر آر اینان را، و آلم مرا باز نمای «۱۵». در حال آتشی بیامد از آسمان و ایشان را بسوخت. الیاس بدانست که ایشان به غدر آمده بودند. تا همچنین سه گروه بیامدند و هلاک شدند به دعای الیاس. وزیری داشت اینکه ملک سخت صالح و مؤمن و ایمان پنهان داشتی و ملک از او دانست جز که او را نمی آزد، از آن که مشفق و صالح و بکار آمده بود. او را گفت: تو را تنها نباید رفتن و الیاس را بفریفتن، باشد که به قول تو فرود آید. وزیر بیامد ----- (۱) - آج، لب: به ایشان. (۲) - دا: پسر ت را به، آج، لب: پسر ت را از. (۳) - لب: ترس. (۴) - کذا: در اساس، دا، آج، لب: اویم. [.....]

(۵) - دا، افزوده: مردی. (۶) - دا: او را نگرفتی، آج: او را نگرفتید، لب: او را بگرفتید. (۷) - دا، آب، آج، لب: لشکر. (۸) - آج، لب: ندارد. (۹) - آج، لب: به الیاس. (۱۰) - آج، لب: به حیل به باید ساخت. (۱۱) - دا، آج، لب: با ایشان. (۱۲) - آب: شما. (۱۴) - دا: غدر. (۱۵) - آج، لب: به ایشان نمای.

صفحه : ۲۲۸ و الیاس را آواز داد الیاس آواز او بشناخت بیرون آمد و یک دیگر را در کنار گرفتند و بگریستند و بسیار حدیث کردند، و احوال معلوم کرد الیاس را. آنکه گفت: یا رسول الله؟ اگر خواهی در خدمت تو باشم و اگر فرمایی بروم به جای دیگر که «۱» ایمن نیستم «۲» بر ایشان که مرا متهم می دارند «۳». خدای تعالی وحی کرد به الیاس که بفرمای «۴» تا با تو باشد و از اینکه جا بروی هر جای که می باید «۵» من «۶» شما را از چشم ایشان پوشم و دست ایشان از شما کوتاه کنم و اینکه طاعی را به نفس خود مشغول کنم و پسرش را جان بردارم تا او به ثکل و مصیبه «۷» پس از شما مشغول شود. آن «۸» روز پسر ملک بمرد و ملک در خاک نشست و رسم تعزیت اقامت کرد و الیاس و آن مرد مؤمن بیامدند و به خانه زنی آمدند از بنی اسرائیل «۹» مادر یونس بن مّتی و او را شوهر نمانده بود و یونس را می داشت و می پرورد و مراعات می کرد. چون الیاس را دید باو «۱۰» مستأنس شد و الیاس آن جا مدّتی مقام کرد، آنکه بر خاست و با جای خود رفت و آن زن را نشان داد و گفت: من فلان جای ام. اگر تو را کاری پیش آید و به من حاجت باشد، آن جا آی به طلب من. چون «۱۱» برفت بس بر نیامد که یونس بیمار شد و فرمان خدای به او رسید، و زن رنجور دل شد و بی صبر و بی عقل گشت. برخاست و بنزدیک الیاس آمد و او را خبر داد. الیاس او را تعزیه «۱۲» داد. زن گفت: من نه به آن آمده ام تا تو مرا تعزیه دهی «۱۳». من آمده ام تا تو با من بیایی و دعا کنی تا خدای تعالی او را زنده کند. الیاس گفت: بدان که من بنده ای «۱۴» مأمورم. مرا نباشد که اینکه کنم جز به فرمان خدای تعالی. خدای وحی کرد به او که برو و دعا کن تا من او را زنده کنم. او بیامد یونس را دفن نکرده ----- (۱) - آج، لب: که من. (۲) - دا، آج، لب: نباشم. (۳) - دا: متهم دارند. (۴) - دا، آج، لب، افزوده: او را. [.....]

(۵) - دا: بروی هر کجا که خواهی، آج، لب: بروید هر جا که خواهید. (۶) - دا: که من، آج، لب: که. (۷) - دا: مصیبت، آج، لب: به مصیبت. (۸) - دا: پس آن. (۹) - آج، لب: زنی از بنی اسرائیل. (۱۰) - آج، لب: با او. (۱۱) - دا، آج، لب: چون او. (۱۲) - آب، آج، لب: تعزیت. (۱۳) - دا: تعزیت دهی، آج، لب: تعزیت گویی. (۱۴) - اساس و آب: بندهی.

صفحه : ۲۲۹ بودند، الیاس دعا کرد خدای تعالی او را «۱» زنده کرد، و الیاس باز گشت. چون مدّتی به اینکه بر آمد، الیاس دلتنگ شد [۸۱-ر]

در خدای تعالی بنالید، گفت: بار خدایا؟ دانی که مرا بیش از اینکه صبر نماند اگر مصلحت دانی مرا با پیش خود بر. حق تعالی گفت: اینکه مخواه از من که صلاح نیست. گفت: بار خدایا؟ چون اینکه نکنی دعای من در اینان اجابت کن. گفت: اینکه یکی بکنم. چه دعا می کنی! گفت: بار خدایا: دعا خواهم کردن «۲» تا هفت سال باران نیاید ایشان را. حق تعالی گفت: من از آن رحیم ترم بر بندگان. گفت: پنج سال. گفت: نه. گفت: سه سال. گفت: رواست، دعا کن تا سه سال باران باز گیرم از ایشان، و جز به دعای تو ایشان را باران ندهم. چون خدای تعالی باران باز گرفت از ایشان مجهود شدند و همه چهار پایان ایشان بمردند و بسیار

مردم از ایشان بمرد. الیاس گفت: بار خدایا؟ روزی من از کجا باشد! گفت: من مرغی را موکل کنم بر روزی تو تا از زمینی دیگر تو را روزی آرد» (۳) به- مقدار کفایت تو. و در آن شهر حال به جای رسید که مدت‌ها بگذشت که کس نان ندید و الیاس هر وقت متکرر به شهر در آمدی و برفتی و نان و توشه با خود داشتی. اگر وقتی در شهر بوی نان شنیدندی، گفتندی» (۴): الیاس اینکه جا گذشته است. عبد الله عیاس گفت: در اواخر اینکه سالها الیاس به زنی پیر بگذشت. او را گفت: هیچ طعامی هست با تو! گفت: قدری آرد هست مرا و پاره‌ای روغن زیت. از آن جا طعامی ساخت برای الیاس. او آن» (۵) طعام بخورد و دعا کرد او را. به برکت خدای تعالی آن خمهای او پر از آرد کرد و روغن زیت. و الیاس از آن جا بگذشت به خانه زنی آمد که او را پسری بود نام او الیسع بن اخطوب و اینکه پسر او از قحط رنجور شده بود. عجز او را با خانه برد و پنهان کرد او دعا کرد. خدای تعالی الیسع را عافی» (۶) داد، مادر» (۷) و پسر به او» (۸) ایمان آوردند، و الیسع با او ----- (۱) - دا، آج،

لب: به دعای او یونس را. (۲) - آج، لب: خواهم کرد. (۳) - آج، لب: آورد. (۴) - لب: گفتند. [.....]

(۵) - آج، لب: از آن. (۶) - آب، دا، آج، لب: عافیت. (۷) - لب: ندارد. (۸) - آج، لب: با او.

صفحه : ۲۳۰ برفت و الیاس پیر شده بود و الیسع جوان بود. خدای تعالی وحی کرد به ایشان» (۱): یا الیاس» (۲)؟ مدت بسر آمد و خلقی بسیار هلاک شدند. الیاس گفت: بار خدایا؟ تا من دعا کنم. آنکه بیامد و قوم را» (۳) گفت: دیدی که خدای من با شما چه کرد از قحط و جوع» (۴)! اکنون ایمان آری تا من دعا کنم تا اینکه قحط بردارد از شما. گفتند: نکنیم» (۵). گفت: اکنون بروی و بتان را حاضر کنی و دعا کنی، اگر اجابت کنند شما را» (۶) باران دهند، من دست از دعوت شما بدارم و الا من پس از آن دعا کنم تا خدای تعالی باران دهد و نعمت، و قحط بردارد. گفتند: نیکو» (۷) گفتمی. برفتند و بتان را بیاوردند و بسیار تضرع کردند، باران نیامد. گفتند: تو دعا کن، او دعا کرد. خدای تعالی باران داد» (۸)، و قحط برداشت و نعمتی بسیار بداد. عهد بشکستند و وفا نکردند و ایمان نیاورند. خدای تعالی الیاس را گفت: از میان ایشان [۸۱- پ]

بیرون رو که وقت هلاک اینان» (۹) است و به فلاخن جای رو و آنچه بینی بر او نشین و مترس از او. او و الیسع به آن جا رفتند که خدای تعالی فرموده بود. اسپ را دیدند» (۱۰) از آتش الیاس بجست و بر پشت آن اسپ نشست و اسپ» (۱۱) در هوا شد. و الیسع گفت: مرا چه باید کردن؟ او گلیمی داشت به او انداخت و گفت: تو در زمین خلیفه منی تا خدای تعالی فرمانی نو فرستادن» (۱۲). و خدای الیاس را دو پر داد تا» (۱۳) در هوا می‌پرد و اگر خواهد به قدم» (۱۴) می‌رود و حاجت طعام و شراب از او برداشت. او اکنون» (۱۵) انسی» (۱۶) ملکی و ارضی» (۱۷) ----- (۱) - دا، آج، لب: به الیاس. (۲) - دا: گفت: یا الیاس، آج، لب: که یا الیاس. (۳) - لب: آن کرد قوم را. (۴) - آب: جون. (۵) - لب: می‌کنیم. (۶) - دا، آج، لب: و شما را. (۷) - دا: نکو. (۸) - دا، آج، لب: فرستاد. (۹) - آج، لب: ایشان. (۱۰) - آج، لب: دید. [.....]

(۱۱) - آج، لب: و آن اسپ. (۱۲) - دا: فرستد. (۱۳) - لب: که. (۱۴) - دا: ندارد. (۱۵) - آج، لب: ندارد. (۱۶) - دا: آتشی است بر. (۱۷) - اساس و همه نسخه بدلها: ارضی. مطابق رسم الخط کهن، تصحیح قیاسی است.

صفحه : ۲۳۱ است سماوی» (۱). و خدای تعالی دشمن را بر ایشان مسلط کرد» (۲) تا آن پادشاه را بکشت» (۳) و زنش را بکشت و ایشان را در آن بستان بینداخت» (۴) تا سباع ایشان را بخوردند، و قوم او را بکشت. و خدای تعالی پس از او الیسع را پیغامبری» (۵) بفرستاد به بنی اسرائیل و قومی بسیار به او» (۶) ایمان آوردند و او به اعباء نبوت قیام می‌نمود، تا آنکه که خدای تعالی او را با پیش خود برد. سعید بن ابی سعید البصری روایت کرد از علاء البجلی، از زید مولیء عون الطفاوی، از مردی از اهل» (۷) عسقلان که او گفت: به اردن می‌رفتم. وقت گرم - گاهی» (۸) مردی را دیدم، او را گفتم: یا هذا؟ تو کیستی! جواب نداد. دیگر باری» (۹) پرسیدم» (۱۰). گفت: من الیاس ام. گفت: لرزه بر اندام من افتاد چنان» (۱۱) که بر جای قرار نبود مرا» (۱۲). گفتم: به خدای بر تو که دعا کن تا خدای اینکه رعه» (۱۳) از من بر - دارد، من» (۱۴) سخن تو بتوانم شنیدن» (۱۵). او دعا کرد من ساکن شدم در آن دعا هشت نام خدای بگفت: یا بر

یا رحیم یا حنان یا منان یا حی یا قیوم، و دو نام به سریانی «۱۶» که من ندانستم. و دست بر میان دو کتف من نهاد چنان که برد و خنکی و راحت «۱۷» آن به- دستهای من برسید. او را گفتم: یا رسول الله؟ وحی آید به تو! گفت: تا خدای تعالی محمّد «۱۸» بفرستاد مرا وحی نیامد. او را گفتم: امروز چند پیغامبر زنده‌اند! گفت: چهار، دو در آسمان، و دو در زمین. در آسمان ادریس و عیسی، و در زمین «۱۹» من و خضر. گفتم: ابدال چندان در زمین! گفت: شست «۲۰» مرداند، پنجاه از عریش مصر تا به کنار فرات باشند و دو مرد به مصیبه «۲۱» و دو مرد به عسقلان و شش در دگر «۲۲» شهرها. هر گه که

----- (۱) - آج، لب: سمایی. (۲) - دا: دشمنی را مسلط کرد، آج، لب: دشمنی مسلط کرد. (۱۱-۷-۳) - آج، لب: ندارد. (۴) -

آج، لب: انداخت. (۵) - دا، آج، لب: به پیغامبری. (۶) - آج، لب: با او. (۸) - دا، آج، لب: گرم گاه. [.....]

(۹) - دا، آج، لب: بار دیگر. (۱۰) - دا: پرسیدم. (۱۲) - دا، آج، لب: که بر جای مرا قرار نبود. (۱۳) - آب: وعده. (۱۴) - دا، آج،

لب: تا من. (۱۵) - دا: بدانم شنید، آج، لب: بدانم شنیدن. (۱۶) - آج، لب: افزوده: گفت. (۱۷) - لب: راحتی. (۱۸) - دا، آج، لب:

محمّد را. (۱۹) - آب: دو زمین. (۲۰) - آج، لب: شصت. (۲۱) - آب: به معیصه، آج، لب: به مصهبه. ۲۲ - دا، آج، لب: دیگر.

صفحه : ۲۳۲ خدای تعالی یکی را ببرد یکی «۱» به بدل بیارد، به دعای ایشان خدای باران فرستد «۲» و بلا بگرداند. گفتم «۳»: خضر

کجا باشد! گفت: به جزایر «۴» دریا. گفتم: تو او را بینی! گفت: آری. گفتم: کجا! گفت: بموسم. گفت: اینکه در عهدی بود که

میان مروان حکم و میان «۵» اهل شام قتال بود. او را گفتم: چه گویی در مروان حکم! گفت: تا کجا برند او را جباری عاتی بود و

طاغی «۶» بر خدای تعالی. آنان که در آن کالزار «۷» کشته می شدند «۸» قاتل و مقتول و حاضر به دوزخ‌اند. گفتم: من حاضر بوده‌ام

[۸۲-ر]

وقتی «۹»، نه تیری انداخته‌ام، نه تیغی زده‌ام، نه نیزه‌ای. و اکنون توبه می‌کنم با خدای تعالی که به امثال اینکه جایگاه «۱۰» حاضر

نشوم. گفت: نیک می‌کنی، همچنین کن. گفت: ما در اینکه بودیم که دو نان از «۱۱» پیش ما بنهادند از شیر سپید «۱۲» تر. مرا گفت:

بخور. من و او از آن دو نان یکی نیک بجای بخور [ر]

دیم «۱۳» و از یکی از نیمه آن «۱۴»، نیمه آن «۱۵» از پیش ما برداشتند. من ندانم تا که نهاد و که برداشت و او شتری «۱۶» چرا می‌کرد،

شتر بیامد بی آن که کسی بیاورد «۱۷» و فرو خفت و الیاس بر نشست «۱۸». من گفتم: یا رسول الله؟ من در خدمت بیایم و با تو

می «۱۹» باشم. مرا گفت: تو با من توانی بودن. گفتم: من مردی مجرّد «۲۰»، زن ندارم و فرزند ندارم. گفت: برو و زنی بکن و از

چهار زن احتراز کن: از آن که نشوز کند و خلع کند و ملاعنه کند و مبارات کند، از اینان احتراز کن. و از اینکه «۲۱» گذشته آن را

که خواهی بزنی کن. گفتم: من تو ----- (۱) - دا: یکی را. [.....]

(۲) - لب: فرستاد. (۳) - آج، لب: گفت. (۴) - آج، لب: بحر این. (۵) - آج، لب: ندارد. (۶) - دا: عاتی طاغی، آج، لب: عالی بود و

طاغی. (۷) - دا، آج، لب: کارزار. (۸) - آب: شدند، دا، آج، لب: می‌شوند. (۹) - دا، افزوده: و لکن، آج، لب: و لیکن. (۱۰) - دا: آن

جای. (۱۱) - دا، آج، لب: در. (۱۲) - آج، لب: سفیدتر. (۱۳) - دا، آج، لب: یکی بخوردیم. (۱۴) - دا: و از آن یکی نمی. (۱۵) -

آج، لب: آن نیمه دیگر. [.....]

(۱۶) - دا، آج، لب: و او شتری داشت. (۱۷) - دا، آج، لب: افزوده: او را. (۱۸) - آج، لب: بر او نشست. (۱۹) - دا: همی. ۲۰ - دا:

مردی ام مجرّد، آج، لب: مردی مجرّد. (۲۱) - دا، آج، لب: از اینان.

صفحه : ۲۳۳ را کی بینم! گفت: اگر اتفاق افتد، بینی. آنگه از چشم من فروشد. ندانم کجا رفت. فذلک قوله: وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ

الْمُرْسَلِينَ، حق تعالی گفت: الیاس از جمله پیغامبران فرستاده است. جمله قرآ به قطع «الف» خواندند، مگر این عامر که او به «الف»

وصل خواند و «الف» در درج بیفگند. وَإِنَّ إِلْيَاسَ، به مثبت «الف» که با «لام» تعریف باشد. إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ، گفت: الیاس

از جمله پیغامبران بود، یاد کن چون گفت قومش را که از خدای نترسی! أَتَدْعُونَ بَعْلًا، اینکه بت را می‌بخوانی و می‌پرستی که

«بعل» نام است «۱!» و گفتند: «بعل» به لغت یمن «رب» باشد. و اینکه قول قتاده و مجاهد و عکرمه و سدی است و روایت سعید جبیر از عبد الله عباس. پسر عباس گفت، شنیدم از اعرابی که می گفت «۲»: من بعل هذه التافة، ای من صاحبها! و گفتند: مدینه ایشان را به آن صنم «بعلبک» خواندند. فزا گفت: به لغت هذیل «بعل» سید باشد و شوهر را از اینکه - جا بعل گویند. وَ تَدْرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ، و رها کرده‌ای «۳» خدا را که نیکوترین آفریدگاران است. اللَّهُ رَبُّكُمْ، حمزه و کسائی و خلف و یعقوب خواندند [الله به نصب و رب «۴»، هر دو جای، و اینکه روایت حفص است از عاصم. و دیگران مرفوع خواندند]

«۵» بر ابتدا و خبر از «۶» خدای که خدای شماس است و خدای پدران نخستین شما. فَكَذَّبُوهُ، بدروغ داشتند قوم الیاس او را. فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ، ایشان را حاضر کنند در عذاب. إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ، که [مگر]

«۷» بندگانی که ایشان عبادت کردند خدای را به اخلاص، و بندگانی پاکیزه بودند و مؤمن. -----

----- (۱) - آج، لب: نام اوست. (۲) - آج، لب: او می گفت. (۳) - آج، لب: کرده‌اند. (۴) - آج، لب: به نصب الله و رب. (۵) -

اساس و آب، افتادگی دارد، از داء، افزوده شد. (۶) - داء، آج، لب: آن. (۷) - اساس: ندارد، از لب، افزوده شد.

صفحه: ۲۳۴ وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ، و ما رها کردیم او را ثنای در آخرینان. [۸۲-پ]

سلام علی «۱» إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ، ما چنین جزا «۷» دهیم نیکوکاران را. إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ، که الیاس از جمله بندگان مؤمن ماست «۸». قوله تعالی:

[سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۳۳ تا ۱۸۲]

[اشاره]

وَ إِنَّ لَوْطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ- (۱۳۳) إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ- (۱۳۴) إِلَّا- عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ- (۱۳۵) ثُمَّ دَمَرْنَا الْآخِرِينَ- (۱۳۶) وَ إِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ- (۱۳۷) وَ بِاللَّيْلِ أَفْلًا- تَعْقِلُونَ- (۱۳۸) وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ- (۱۳۹) إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ- (۱۴۰) فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ- (۱۴۱) فَالْتَقَمَهُ الْجُرُوتَ وَ هُوَ مُلِيمٌ- (۱۴۲) فَلَوْلَا- أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ- (۱۴۳) لَلَّيْتُ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ- (۱۴۴) فَتَبَدَّنَا بِالْعِرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ- (۱۴۵) وَ أَنْتَبْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ- (۱۴۶) وَ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ- (۱۴۷) فَآمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ- (۱۴۸) فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَ لَهُمُ الْبُتُونَ- (۱۴۹) أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَ هُمْ شَاهِدُونَ- (۱۵۰) أَلَا- إِنَّهُمْ مِنْ إَفْكِهِمْ يَقُولُونَ- (۱۵۱) وَ لَدَّ اللَّهُ وَ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ- (۱۵۲) أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ- (۱۵۳) مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ- (۱۵۴) أَفَلَا تَذَكَّرُونَ- (۱۵۵) أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ- (۱۵۶) فَآتُوا بِكِتَابِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ- (۱۵۷) وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَ لَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ- (۱۵۸) سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ- (۱۵۹) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ- (۱۶۰) فَإِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ- (۱۶۱) مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ- (۱۶۲) إِلَّا- مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ- (۱۶۳) وَ مَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ- (۱۶۴) وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ- (۱۶۵) وَ إِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ- (۱۶۶) وَ إِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ- (۱۶۷) لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأُولِينَ- (۱۶۸) لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ- (۱۶۹) فَكَفَرُوا بِهِ فَسُوفَ يَعْلَمُونَ- (۱۷۰) وَ لَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ- (۱۷۱) إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ- (۱۷۲) وَ إِنْ جُنَدْنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ- (۱۷۳) فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ- (۱۷۴) وَ أَبْصَرْهُمْ فَسُوفَ يُبْصِرُونَ- (۱۷۵) أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ- (۱۷۶) فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ- (۱۷۷) وَ تَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ- (۱۷۸) وَ أَبْصَرَ فَسُوفَ يُبْصِرُونَ- (۱۷۹) سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ- (۱۸۰) وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ- (۱۸۱) وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ- (۱۸۲)

[ترجمه]

لوط از پیغامبران است. چون برهانیدیم او را و اهلش را جمله. اَلَّا «۹» پیره زنی «۱۰» را در ماندگان. -----

----- (۱) - اساس، دا، آج، لب: آل، با توجه به متن چاپی قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۲) - آج، لب: آل. (۳) - آج، لب: محمّد. (۴) - اساس: الیاسین، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۵) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۶) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد. (۷) - لب: پاداشت. (۸) - آب، آج، لب: مؤمن است. (۹) - دا: اَلَّا، لب: مگر. (۱۰) - دا: پیر زنی.

صفحه : ۲۳۵ پس هلاک کردیم دیگران را. و شما می‌گذری بر ایشان در بامداد «۱». و به شب چرا خرد نداری شما! و یونس از جمله فرستادگان است. چون بگریخت با کشتی پر کرده. قرعه زد، بود از فرو بردگان. به گلو فرو برد او را ماهی، و او مستحق ملامت «۲». اگر نه آنستی که او از جمله تسبیح کنندگان بود، بماندی در شکم او آن روز که ایشان را برانگیزند «۳». بینداختیم او را به صحرا و او بیمار «۴». [۸۳- ر]

و برویانیدیم بر او درختی از کدوا «۵». و بفرستادیم او را به صد هزار مرد یا بیشتر. ایمان آوردند، بر خورداری دادیم ایشان را تا به وقتی «۶». پیرس از ایشان خدای تو را دخترانند «۷» و ایشان را پسران! یا بیافریدیم فریشتگان را ماده و ایشان گواه بودند. الا «۸»، ایشان از دروغشان که می‌گویند. فرزند زاد خدای و ایشان دروغ زنند «۹». ----- (۱) - دا:

بامدادان. (۲) - دا: ملامت بود. (۳) - دا: بر انگیزانند. (۴) - دا: بیمار بود. (۵) - دا، آج، لب: کدو. [.....]

(۶) - دا: روزگاری. (۷) - دا: خدای تو راست دختران. (۸) - دا: بدان که. (۹) - دا: دروغ زنانند.

صفحه : ۲۳۶ بگریزد دختران را بر پسران! چیست شما را، چگونه حکم می‌کنی! اندیشه نمی‌کنی! یا شما را هست حجتی روشن! بیاری کتابتان اگر راست می‌گویی. کردند میان او «۱» و میان جتّیان نسبی و دانسته‌اند جتّیان که ایشان حاضر کردگان باشند «۲». منزّه است خدای از آنچه وصف می‌کنند. اَلَّا بندگان خدای خالص «۳». شما و آنچه می‌پرستی. نیستی شما بر او به فتنه فگندگان. اَلَّا آن کس که او ملازم باشد دوزخ را. و نیست از ما اَلَّا او را «۴» مقامی بود معلوم. ما صف زدگانیم. و ما تسبیح کنندگانیم. و ایشان گفتند «۵»: اگر نزدیک ما کتابی «۶» بودی از پیشینگان «۷». بودمانی بندگان خدای خالص «۸». کافر شدند به او زو «۹». باشد تا بدانند. [۷۳- پ]

سابق شد سخن ما بندگان ما فرستاده را. ----- (۱) - دا: میان خدای. (۲) - دا: حاضر باشند. (۳) - دا: با اخلاص. (۴) - دا: مگر که او را. (۵) - دا: و اگر باشند می‌گویند. (۶) - دا: ذکری. (۷) - دا: پیشینان. (۸) - دا: با اخلاص. (۹) - کذا در اساس زو/زود، دا: زود بود.

صفحه : ۲۳۷ که ایشان یاری داد گانند «۱». و لشکرها ما ایشان را غلبه کننده‌اند. برگرد از ایشان تا به وقتی. بین ایشان که بیند ایشان «۲». به عذاب ما شتاب می‌کنند. چون فرود آید پیرامن ایشان بد باشد «۳» بامداد ترسانیدگان. برگرد از ایشان تا به وقتی. بین که بیند ایشان «۴». منزّه است خدای تو، خداوند عزّت از آنچه ایشان وصف می‌کنند. و درود گفت بر پیغامبران ما. و سپاس خدای را، خداوند جهانیان. قوله: وَ اِنَّ لُوطًا لِّمِنَ الْمُرْسَلِينَ، حق تعالی گفت: لوط از جمله پیغامبران فرستاده است. اِذْ نَجَّيْنَاهُ، آنکه «۵» برهانیدیم او را و اهلش را، یعنی اهل دینش «۶» از عذابی که کافران را کردیم در عهد او- و قصّه آن رفته است. اِلَّا عَجُوزًا فِی الْغَابِرِينَ، اَلَّا پیر زنی از جمله اهل او بود که او را نیز هلاک کردیم در میان هالکان، برای آن که کافره بود همچون ایشان. و گفتند: خود زن او بود. و «غابر»، هم ماضی بود و هم باقی. و اینکه جا مراد باقی است، یعنی باقی بودند در عذاب. ثُمَّ دَمَّرْنَا الْاٰخِرِينَ، پس دمار بر آوردیم از دیگران. و دمار، هلاک بود. آنکه تنبیه کرد ایشان را، گفت: شما بر ایشان می‌گذری و بر شهرهای خراب ایشان به ----- (۱) - دا: نصرت کردگان باشند. [.....]

(۲) - دا: زود بیند. (۳) - دا: بد ماند. (۴) - دا: که زود بیند ایشان را. (۵) - دا، آج، لب: آنکه که. (۶) - دا، آج، لب: دینش را.

صفحه : ۲۳۸ بامداد. و نصب «مصبحین» بر حال است. وَ بِاللَّيْلِ، و نیز به شب می گذری، أَفَلَا تَعْقِلُونَ، عقل نداری، یعنی عقل را کار نمی بندی! آنکه حدیث یونس کرد، گفت: وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ، یونس از جمله پیغامبران است. إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ، چون باز گریخت با کشتی پر از مردم. عبد الله عباس گفت: یونس - علیه السلام - قوم را وعده عذاب داد و از میان ایشان برفت. چون ایشان ایمان آوردند، خدای تعالی عذاب از ایشان برداشت، او ندانست که ایشان ایمان آورده اند. چون بشنید، متشور شد از آن، و به خجالت «۱» با میان قوم نشد، روی به جانب دریا نهاد و در کشتی نشست، و در او بسیار مردم «۲» بودند و مال بسیار بود، کشتی بایستاد و نرفت هیچ. ملاحان گفتند: در میان ما [۸۴- ر]

بنده ای گریخته است «۳». و عادت کشتی اینکه است که چون بنده گریخته دور «۴» باشد، نرود. یونس - علیه السلام - گفت: همچنین است. اینکه «۵» بنده گریخته منم، اگر خواهی تا کشتی برود، شما را «۶» سلامت بود، مرا به دریا فگنی. گفتند: حاش لله؟ که «۷» تو بنده ای گریخته باشی که ما بر تو سیمای صالحان می بینیم؟ ما تو را به دریا نیفگنیم. آخر گفتند: قرعه بر - افگنیم «۸» از میان اهل کشتی تا نام که بر آید. قرعه بر افگندند. چند بار به نام یونس بر آمد. و ذلك قوله: عن که فساهم فكان من المدحضين، و «مساومه» «۹»، مقارعه باشد. قرعه ایشان بر شکل تیر «۱۰» بودی. گفت: یونس با ایشان قرعه زد از جمله مدحضان آمد، یعنی از جمله مقروعان «۱۱» و مغلوبان. من قولهم: ادحضت حجة اذا بطلت «۱۲» و منه ----- (۱) - آج: و از خجالت، لب: و خجالت. (۲) - آج، لب: که در او مردم بسیار. (۳) - دا، آج، لب: هست. (۴) - دا، آج، لب: در او، که بر متن راجح می نماید. (۵) - دا، آج، لب: آن. (۶) - آج، لب: اگر خواهید کشتی و شما را. (۷) - آب: گر. (۸) - آج، لب: بر فگنیم. (۹) - آج، لب: ساهمه. [.....]

(۱۰) - دا، آج، لب: تیری. (۱۱) - آج، لب، افزوده: آمد. (۱۲) - آج، لب: بطله.

صفحه : ۲۳۹ قولهم: ... حُجَّتْهُمْ دَاحِضَةٌ «۱» ... و اصله من دحضت رجله اذا زلقت. و منه قوله - علیه السلام - : (يوم تدحض فيه الأقدام)، یعنی قرعه بر او افتاد «۲» و حجت بر او متوجه بود. او را برگرفتند تا به دریا اندازند، خدای تعالی به آن حوت وحی کرد که: دریاب بنده مرا یونس را و نگر تا پوست او نخراشی و او را هیچ رنج نرسانی که او طعمه تو نیست، من شکم تو زندان او خواهم کردن «۳»، روزی چند. آن جا که او را به کنار کشتی بردند ماهی بیامد و دهن باز کرد «۴». گفتند: چون به دریاش می فگنیم شاید که به دهن ماهی در ننهیم با دگر جانب بردند او را. ماهی بیامد و دهن باز کرد. از آن جا بردند تا به چهار گوشه بگردانیدند، هر بار «۵» ماهی بیامد و دهن باز کرد. گفتند: همانا روزی اوست، او را بینداختند و ماهی او را فرو «۶» برد. و ذلك قوله: فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ، فرو برد او را ماهی. و الالتقام، افتعال من اللقمة. و لقمة، فعلة بود به معنی مفعوله. يقال: لقمتم الطعام و التقمته اذ القمته غیری. وَ هُوَ مُلِيمٌ، ای مستحق للملامة، يقال: الام «۷» الرجل اذا اتى بما يلام عليه و اذم اذا اتى بما يذم. ملیم، آن کس باشد که کاری کند که به آنش ملامت کنند. فَلَوْ لَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ، گفت: اگر نه آنستی که او از جمله تسبیح - کنندگان بودی و تنزیه گویندگان من در حال رخا و خواری. عبد الله عباس گفت: از جمله نماز کنندگان. مقاتل گفت: از جمله مخلصان و مطیعان. ساعد جبر گفت: آن خواست که او گفت آن ساعت، من قوله: ... لا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ «۸»، و قول اول بهتر است برای لفظ «کان». حسن بصری [۸۴- پ]

گفت: نجات او به عمل صالح «۹» بود که پیش از آن کرده بود. لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ، در شکم آن ماهی بماندی تا به روز قیامت که خلقان را حشر کردند و شکم آن ماهی گورا و شدی. ----- (۱) - سوره شوری (۴۲) آیه ۱۶. (۲) - دا، آج، لب: افتاد. (۳) - آب: خواهیم کردن، دا، آج، لب: خواهم کرد. (۴) - آج، لب، افزوده: از آن جا بگردانیدند. (۵) - دا: هر باری. (۶) - آب: فرود. (۷) - اساس: لام، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۸) - سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۷. (۹) - دا، آج، لب: عملی.

صفحه : ۲۴۰ فَبَدَنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ» (۱)، ما او را بر زمین صحرا افکندیم» (۲) و او بیمار بود. و «عراء»، زمینی باشد عاری و خالی از درختان و نبات. قال الشاعر» (۳): ترك النعام» (۴) بیضها بالعراء [صبار للحنين حاضر» (۵) العنقاء و قال آخر:» (۶) کنار که بیضها بالعراء» (۷) و ملبسه بیض اخری جناح» (۸) آنکه بیرون آمد از آن جا چون مرغ بچه‌ای که بر او موی نباشد، و در حال از شکم مادر بیرون آمده باشد. مقاتل حیّان گفت: سه روز بماند در شکم ماهی. عطا گفت: هفت روز. ضحاک گفت: بیست روز سدی و کلبی و مقاتل و سلیمان گفتند: چهل روز. وَ اَبْتَنَّا عَلَيهِ، ما برویانیدیدم بر او. گفتند» (۹): له، و قيل: عنده، و اولی تر آن است که بر ظاهر حمل کنند، چه معنی آن است که: ابنتنا شجره مظلمه علیه، یعنی درختی که بر او سایه فکند، چه اندام او به مانند گوشتی سرخ شده بود و پوست تنک کرده، اگر آفتاب بر او آمدی بسوختی او را. شَجَرَةٌ مِنْ يَقِطِينَ، حق تعالی درختی از کدو برویانید بر او. عبد الله عباس و حسن و مقاتل گفتند: «يقطين»، هر درختی باشد که ساق ندارد و برگهای او پهن باشد و در زمستان بنماند، چون کدو و خیار با رنگ» (۱۰) و بَطِيخٌ و حنظل. و گفتند: هو یفعل من قطن بالمكان اذا اقام به اقامه غیر طویله، چون مقامی کند نه دیر، قطن گویند، و هو قاطن من قطن البلد. مقاتل حیّان گفت: در سایه درخت بنشست و خدای تعالی بزی کوهی» (۱۱) را -----
----- (۱) - دا، آج، لب، افزوده: گفت. (۲) - آج، لب: به زمین بینداختیم. [.....]

(۳-۶) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۴) - دا: الهام. (۵) - آج، لب: خاص. (۷) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۸) - دا، افزوده: و رفعت رجلا لا اخاف عثارها || و تركت بالبلد العراء ثيابی (۹) - آب: گفت. (۱۰) - دا، آج، لب: با درنگ. (۱۱) - دا، آج، لب: بز کوهی.

صفحه : ۲۴۱ بجهانید تا هر وقتی» (۱) بیامدی و او را شیر دادی» (۲). وَ اَرْسَلْنَاهُ اِلَى مَائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ، گفت: او را بفرستادیم او را» (۳) به صد هزار مرد. روا بود که اینکه پیش از حبس بوده باشد. و اگر بر اینکه حمل کنند، تقدیر بر آن باشد» (۴): و قد ارسلناه. عبد الله عباس گفت: او را پس از حبس به رسالت فرستاد به اهل نینوی و ایشان بالای صد هزار مرد بودند، فذلک قوله: وَ اَرْسَلْنَاهُ اِلَى مَائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ، یا ز [یا]

» (۵) دت صد هزار. عبد الله عباس گفت: «او»، به معنی واو است، چنان که شاعر گفت: فَلَمَّا اشْتَدَّ مِنْ «۶» الحرب فینا تأملنا رباحا» (۷) او رزما مقاتل گفت: بل یزیدون، «او» به معنی «بل» است. و بعضی دگر گفتند: برای ابهام» (۸) بر مخاطب گفت، چنان که یکی از ما گوید: اكلت اليوم زبدا او تمرا. و اینکه نه برای آن گوید که شاکه باشد در آنچه خورده باشد. اینکه هر سه وجه محتمل است تا «او»، به معنی شک نباشد. آنکه در زیادت بر صد هزار خلاف کردند [۸۵- ر]

: عبد الله عباس و مقاتل گفتند: بیست هزار بودند. [حسن و ربیع گفتند: سی هزار بودند. مقاتل حیّان گفت: هفتاد هزار بودند] «۹». فَأَمَّنُوا، ایمان آوردند عند آن که آثار و علامات عذاب دیدند در حالی که به حدّ الجا نبودند، چه اگر به حدّ الجا بودندی» (۱۰)، ایمانشان را موقعی» (۱۱) نبودی و واقع نبودی بر وجهی که به آن مستحقّ ثواب بودندی. فَمَتَّعْنَاهُمْ اِلَى حِينٍ، ایشان را برخورداری» (۱۲) - ----- (۱) - دا: هر وقت. (۲) - دا، آج، لب، افزوده: قال امیة بن الصیلت فی هذا المعنی، شعر: فانبت یقطينا علیه برحمه || من الله لولا الله القی ضاحیا (۳) - دا، آج، لب: ندارد. (۴) - دا: بود که، آج، لب: باشد که. (۵) - آج، لب: زیاده. (۶) - دا: اشتد امر، آج، لب: اشتد امر. [.....]

(۷) - اساس: رباحا، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. (۸) - آج، لب: ابهام. (۹) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۱۰) - آب: بودند. (۱۱) - آج، لب: موقع. (۱۲) - دا، آج، لب: برخورداری.

صفحه : ۲۴۲ دادیم تا به وقت آجالی که مضروب بود ایشان را. فَاسْتَفْتِهِمْ، آنکه حق تعالی رسول را گفت: یا محمد؟ پرس از ایشان بر سبیل تقریر و ملامت و تقریر ایشان بر خطا، أَلَزُبُّكَ الْبَنَاتُ، خدای تعالی گفت: پرس از ایشان بر طریق فتوی. یقال: استفتیت فلانا، ای طلبت منه الفتوی فافتانی. «استفتا» (۱)، پرسیدن باشد و «افتا»، فتوی کردن و اسم از او فتوی و فتیاء» (۲) بود. و فتوی حکم

کردن باشد، پیرس از ایشان تا چرا (۳) چنین حکم کردی که خدای را دختران باشند و شما را پسران! أم خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا، یا ما فریشتگان را به خلقت مادگان آفریدیم و ایشان حاضر بودند. اینکه آیت رد است بر مشرکان عرب، چون گفتند: الملائكة بنات الله، فریشتگان دختران خدایند. الا- إِنَّهُمْ مِنْ إَفِكِهِمْ لَيَقُولُونَ، وَلَمَدَ اللهُ، گفت: ایشان آن (۴) دروغ محض و سخریت بر وجه (۵) می گویند که خدای را فرزند است و خدای فرزند زاد. و الافک، صرف الحدیث عن وجهه. و إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ، و ایشان در اینکه خبر که می گویند دروغ زن اند. أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ، جمله قرآ خواندند: اصطفی، به قطع «الف» علی أَنَّهَا الْفِ الاستفهام باشد (۶) و «الف» افتعال حذف کرد تا دو همزه مجتمع نشود. صورت استفهام باشد و معنی تقریب و تقریر، الا ورش و اسماعیل عن نافع و ابو جعفر همچنین که ایشان «اصطفی» خواندند علی الخیر به «الف» وصل که به ابتدا مسکون (۷) باشد و در درج ساقط، بر قراءت ایشان. اینکه کلام مشرکان باشد (۸) که گفتند: وَلَمَدَ اللهُ، و بر قراءت اول از کلام خدای باشد ردًا علی المشرکین القائِلین به. حق تعالی گفت بر سیل تقریر با ایشان که: خدای بگزید (۹) دختران را بر ----- (۱) - دا، آج، لب، افزوده: فتوی. (۲) - اساس: فتوی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳) - دا، آج، لب: که چرا. (۴) - دا، آج، لب: از. (۵) - آج، لب: بر وجهی. (۶) - دا، آج، لب: ندارد. (۷) - آج، لب: مکسور. (۸) - آج، لب: است. [.....]

(۹) - آج، لب: حق تعالی گزید.

صفحه : ۲۴۳ پسران، برای خود اختیار دختر کرد، برای شما اختیار پسر. بهتر شما را داد و بتر (۱) برای خود خواست. آنکه هم بر سیل انکار گفت: ما لکم، چه بوده است شما را! كَيْفَ تَحْكُمُونَ، و اینکه حکم چگونه می کنی! چه در حکمت روا نبود که حکیم با آن که داند و شناسد، اختیار بد کند بر نیک با آن که به أدله عقل درست شده است که محال است که او را فرزند باشد، چه فرزند آن را باشد که او را زن باشد و زن آن را باید که او مشتبهی بود، و شهوت آن را باشد که او (۲) جسمی باشد محتاج. و خدای جل جلاله [۸۵- پ]

از اینکه منزّه است. و قوله: أَصْطَفَى، همزه مفتوحه همزه استفهام است و «الف» افتعال حذف کرد تا دو همزه مجتمع نشود. اصل او «اصطفی» بوده است (۳)، افتعل، الا آن است که «تا» با «طا» کردند تا مناسب باشد صاد را در استعلا و اطباق. أَفَلَا تَذَكَّرُونَ، هیچ اندیشه نمی کنی! أم لکم سُلطانٌ مُبِينٌ، یا شما را حجتی هست روشن بر اینکه دعوی که می کنی! فَأَتُوا بِكِتَابِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، کتاب خود بیاری اگر راست می گویی. و اینکه برای ظهور عجز ایشان می گوید چون اینکه (۴) معنی در هیچ کتاب نباشد، ایشان منقطع الحجّه شوند. وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا، گفت اینکه کافران جز اینکه که گفتند که فریشتگان دختران (۵) خدایند، گفتند: خدای را با جئان نسبتی هست. حسن بصری گفت: نسبت آن بود که گفتند [شیطان را در عبادت به شریک خدای کردند. بعضی دیگر گفتند: مراد آن است که]

(۶) ایشان گفتند خدای تعالی از جئان زنی کرده است. و بعضی دگر گفتند: مراد به جن در آیت، فریشتگان اند و ----- (۱) - آج، لب: بدتر. (۲) - آج، لب: او را. (۳) - دا، آج، لب: افزوده: بر وزن. (۴) - آج، لب: ندارد. (۵) - آج، لب: دختر. (۶) - اساس و آب، ندارد، دا، مشوش است، از آج افزوده شد.

صفحه : ۲۴۴ ایشان را برای آن جن خواند (۱) که از چشم ما پوشیده اند چون دیوان. و بر اینکه قول نسبت اینکه است که گفتند: الملائكة بنات الله. آنکه گفت: وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ. مجاهد گفت: معنی آن است که جئان دانند که ایشان را به حسابگاه (۲) حاضر خواهند کردن. سَدَى گفت: معنی آن است که جئان دانند که قایلان اینکه مقالت به عذاب دوزخ حاضر خواهند بودن (۳). آنکه حق تعالی خویشتن را از اینکه تنزیه کرد، گفت: سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يَصِفُونَ، منزّه است او از اینکه او صاف که ایشان می گویند. آنکه استشنا کرد از اینکه (۴) آنان را که اینکه نگفتند (۵)، إِيَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلِصِينَ، الا بندگانی خدای را مخلص. آنکه گفت: فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ، شما که مشرکانی و معبودان شما که بتان و اصنام اند. ما أَنتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ، شما همه به یک جای

اینان را به فتنه و کفر و ضلال نبری و مفتون و مغرور نکنی اَلْمَا آن کس را که اهل دوزخ باشد، یعنی اَلَا شَقِیِّی دوزخیی که اختیار دوزخ کرده باشد بر بهشت. در سابق علم ما رفته باشد که او اهل دوزخ باشد و ملازم عذاب دوزخ خواهد بودن، به غرور شما مغرور نشود و به فتنه [شما مفتون]

«۶» و به اضلال شما ضال. و فتنته «۷» و افتنته، هر دو لغت است. اول لغت حجاز است، دوم لغت نجد. و مَا مِنَّا اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ آنکه گفت بگو ای جبریل محمد را تا اینکه کافران را بگوید که: هیچ فریشته‌ای نیست از جمله فریشتگان و اَلَا او را مقامی «۸» هست و جایی و پایه‌ای و منزلتی که از آن جا تعدی [۸۶- ر]

نیارد کردن. و آن که چنین باشد، بنده‌ای باشد مقرب مرئوب واقف عند حدّ خود، او نه «۹» خدای باشد و نه دختر و -----
 (۱) - آج، لب: خوانند. (۲) - اساس: حساب گناه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳) - آج،

لب: آمدن. (۴) - دا، آج، لب: اینان. (۵) - لب: بگفتند. (۶) - از دا، افزوده شد. (۷) - آج، لب: فتنه. [.....]
 (۸) - دا، آج، لب، افزوده: معلوم. (۹) - آج، لب: و نه.

صفحه ۲۴۵: فرزند خدای. و اِنَّا لَنَحْنُ الصّٰفُّوْنَ، بگو که ما در عبادت او صف کشیدگان ایم. و اِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُوْنَ، و ما او را تسبیح کنندگان ایم و آنان که به اینکه صفت باشند، بندگان اسیر و ذلیل و خاضع باشند. عبد الله عباس گفت: بر آسمان هیچ مقدار بدستی نیست و اَلْمَا بر او فریشته‌ای است خدای تعالی را تسبیح کننده «۱» یا نماز کنند «۲». آنکه حکایت کلام اهل مکه کرد از کافران: و اِن كَانُوا لَيَقُولُوْنَ، ای و اَنَّهُمْ كَانُوا لَيَقُولُوْنَ. «ان» محفّفه است از ثقیله و «لام»، در خبر او ملازم باشد. و اینکه کافران مکه می گویند که: اگر ما را کتابی بودی که در آن جا علم «۳» اولیان و علم گذشتگان بودی، ما نیز از جمله بندگان خالص بودمانی، یعنی سبب آن که ما ایمان نمی آیم اینکه است. فَكَفَرُوا بِهِ، گفتند: در کلام حذفی هست و اضماری، و التّقدیر: کذبوا فیما قالوا فقد آتیناهم الكتاب فكفروا «۴». گفت: دروغ گفتند در اینکه دعوی که کردند که ما کتاب به ایشان دادیم «۵» به آن کافر شدند و ایمان نیاوردند. آنکه بر سبیل تهدید گفتند: فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ، بدانند روز قیامت اینکه که کردند چون جزایش بیابند. و لَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا، گفت: سابق شد سخن ما بندگان فرستاده ما را از پیغامبران. و آن کلمه چیست! آنکه گفت: اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنصُورُونَ، و آن آن است که من حکم کردم که ایشان مؤید و مظفّر و منصور باشند. و گفتند: کلمت آن است که گفت: كَتَبَ اللّٰهُ لَآعْلَمِيْنَ اَنَا وَرُسُلِي «۶» ... و اِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ، و لشکر ما غالب بر حقیقت ایشان باشند. و «لام»، فی قوله: «لهم» فی الموضعین، «لام» تأکید است که در خبر «ان» بشود، نه -----
 (۱) - دا: تسبیح می کند و. (۲) - آج، لب: نماز گذارنده. (۳) -
 دا، آج، لب: ذکر. (۴) - دا، آج: فكفروا به. (۵) - دا، آج، لب: فرستادیم. (۶) - سوره مجادله (۵۸) آیه ۲۱.

صفحه ۲۴۶: «لام» جارّه. قَتُولَ عَنْهُمْ، یا محمّد؟ اعراض کن از اینان تا به وقت آن که من تو را قتل فرمایم. و گفتند: «حین» مراد به او قیامت است، یعنی رها کن اینان را «۱» که من خود به قیامت انتقام کشم. عبد الله عباس گفت: یعنی وقت «۲» مرگ ایشان. بعضی دگر گفتند: تا به وقت آن که صلاح «۳» دانم. و «حین»، عبارت است از وقت «۴» نا معین. و اَبْصَرْتَهُمْ، بین ایشان را. چنان که ما گوئیم به چشم کن او را تا وقت انتقام باز شناسی او را. و گفتند: بین ایشان را در وقت عذاب، یعنی ایشان را اکنون چه بینی، وقت عذاب بین که چگونه ذلیل و مهین باشند. و گفتند: ابصرهم بقلبک، نیک بدان و بشناس اینان را که اینان عذاب من بینند. اَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ، به عذاب ما استعجال می کنند و شتاب می نمایند. فَاِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ، چون عذاب به ساحت و پیرامان ایشان فرود آید، فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِيْنَ- [۸۶- پ]

بد شود بامدادان «۵» آنان که ایشان را به عذاب بترسانیده باشند. و تَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ، و اَبْصَرْتَهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ، سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ، منزّه است خدای تو که خداوند عزّت و منعت است از آنچه ایشان می گویند و وصف می کنند. و سَلَامٌ عَلٰی الْمُرْسَلِيْنَ، و سلام بر پیغامبران باد. انس مالک روایت کرد که، رسول - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: چون بر من صلوات «۶»

فرستی، بر پیغامبران دیگر صلوات (۷) فرستی که خدای تعالی می گوید: وَ سَلَامٌ عَلَی الْمُرْسَلِینَ. و قتاده چون اینکه خبر روایت کردی. اینکه آیت بخواندی. [ابو سعید خدری روایت کرد که: رسول- علیه السّلام- پیش از سلام در نماز (۸) -----
----- (۱)- آب: از اینان را. (۲)- دا: روز. (۳)- دا، آج، لب: من صلاح. (۴)- دا: وقتی. (۵)- دا، آج، لب: بامداد.

(۷-۶)- آج، لب: صلوات. [.....]

(۸)- آج، لب: پیش از نماز.

صفحه: ۲۴۷ اینکه آیت بخواندی]

: وَ سَلَامٌ عَلَی الْمُرْسَلِینَ، وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِینَ. اصبح نباته گفت، از امیر المؤمنین- علیه السّلام- که او گفت: هر که او خواهد که به مکیال تمام مزد ستاند، باید که آخر کلام او که از مجلس برخیزد اینکه باشد که بگوید: وَ سَلَامٌ عَلَی الْمُرْسَلِینَ، وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِینَ.

صفحه: ۲۴۸

سوره ص

بدان که اینکه سورت مکی است، و عدد آیات او در عدد بصریان هشتاد و پنج آیت است، و عدد «۱» کوفیان هشتاد و هشت، و در عدد باقی قرآ هشتاد و شش. و هفتصد و سی و دو کلمت است، و سه هزار و بیست و نه حرف است. و روایت است از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: هر که او سورت ص بخواند، خدای تعالی او را چندان مزد دهد که وزن کوههاست که با داود تسبیح کردند، و او را نگاه دارد از گناه صغیره و کبیره.

[سوره ص (۳۸): آیات ۱ تا ۲۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ (۱) بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَ شِقَاقٍ (۲) كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَ لَاتِ حِينَ مَنَاصٍ (۳) وَ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ (۴) أَلْجَلِ الْآلِهَةِ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ (۵) وَ انطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا وَ اصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ (۶) مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ (۷) أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابَ (۸) أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ (۹) أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ (۱۰) جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ (۱۱) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَ عَادٌ وَ فِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ (۱۲) وَ ثَمُودٌ وَ قَوْمُ لُوطٍ وَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ أُولَئِكَ الْأَحْزَابِ (۱۳) إِنْ كُلُّ إِلَّا كَذَّبَ الرَّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ (۱۴) وَ مَا يَنْظُرُ هُوَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ (۱۵) وَ قَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطْنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ (۱۶) اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ (۱۷) إِنْ سَخَرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحُنَّ بِالْعَشِيِّ وَ الْإِشْرَاقِ (۱۸) وَ الطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَهُ أَوَّابٌ (۱۹) وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ وَ آتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَ فَصَّلَ الْخِطَابِ (۲۰) وَ هِيلَ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ (۲۱) إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَ لَا تَشْطِطْ وَ أَهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ (۲۲) إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَعْجَةً وَ لِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَ عَزَّنِي فِي الْخِطَابِ (۲۳) قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ قَلِيلٌ مَا هُمْ وَ ظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَ خَرَّ رَاكِعًا وَ أَنَابَ (۲۴) فَغَفَرْنَا

لَهُ ذَلِكْ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مِآبٍ (۲۵) يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ (۲۶) وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ (۲۷) أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ (۲۸) كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (۲۹)

[ترجمه]

«۲» به حق قرآن خداوند یاد کردن. بل آنان که کافراند در غلبه و نافرمانی‌اند. بس «۳» که هلاک کردیم از پیش ایشان از گروهی، ندا کردند و نیست وقت گریختن. و شگفت داشتند آن که آمد به ایشان [ترساننده‌ای از ایشان، گفتند کافران: اینکه ----- (۱) - دا، آج، لب: و در عدد. (۲) - دا، لب، افزوده: به نام خدای بخشاینده مهربان. (۳) - دا، آج: چندا.

صفحه : ۲۴۹ جادوی است دروغزن.

«۱» [کرد خدایان را]

«۲» یک خدای، اینکه چیزی است شگفت. [۸۷- ر]

برفتند جماعه «۳» از ایشان که بروی و شکیبایی کنی بر خدایتان، اینکه چیزی است که می‌خواهند. نشنیدیم اینکه در دین باز پسین، اینکه نیست الا فرو بافتن. بفرستادند «۴» بر او کتاب از میان ما، بل ایشان در شک‌اند از وحی من، بل هنوز نچشیده‌اند «۵» عذاب من. یا بنزدیک ایشان است خزینهای رحمت خدای تو بی‌همتا بخشنده. یا ایشان راست ملک آسمانها و زمین و آنچه در میان آن است که برشوی در «۶» پایها. لشکری است آن جا هزیمت کرده از جمله لشکرها. دروغ داشتند پیش ایشان قوم نوح و عاد و فرعون خداوند «۷» میخها. «۸» و ثمود و قوم لوط و اهل بیسه، ایشان جماعت‌اند «۹» ----- (۲) - (۱) - اساس و آب، ترجمه نکرده، از دا، افزوده شد. (۳) - دا: گروهی. (۴) - دا: فرو فرستادند. (۵) - دا: بل بنه چشیده‌اند. (۶) - دا: بر. (۷) - اساس: خداوندان، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۸) - اساس، آب، دا، آج، لب: اصحاب الایکه، رسم الخط متن مربوط به قرآن چاپی است. (۹) - دا: گروهان دشمنان‌اند.

صفحه : ۲۵۰ نیستند همه الا آنان که دروغ داشتند پیغامبران را درست شد عقوبت من «۱». گوش نمی‌دارند اینان مگر یک بانگ، نیست آن را مهلتی به مقدار آن که شتری بدوشند «۲». [۸۷- پ]

گفتند: خداوند ما شتاب کن برای ما نامه ما پیش روز شمار. شکیبایی کن بر آنچه می‌گویند، و یاد کن بنده ما را داود را، خداوند قوت را، که او بسیار توبه-کننده است. ما مسخر کردیم کوهها را با او تا تسبیح می‌کنند به شبانگاه و بامداد. و مرغان را گرد کرده همه او را توبه کرده‌اند. و سخت کردیم پادشاهی او و بدادیم او را حکمت و گزارش سخن. و آمد به تو خبر خصمان چون بجستند «۳» به محراب او! چون در رفتند بر داود، بترسید از ایشان. گفتند: مترس ما دو خصمیم ظلم کرد بهری از ما بر بهری، حکم کن میان ما به راستی و جور مکن و ره نمای ما را به ره راست. اینکه برادر من است، او را نود و نه گوسپند است و مرا یکی گوسپند هست، گفت: به من گذار آن را و غلبه کرد مرا در سخن گفتن. ----- (۱) -

دا: واجب شد عذاب. (۲) - دا: نیست آن را هیچ مهلت. [.....]

(۳) - دا: بر شدند، آج، لب: بر آمدند.

صفحه : ۲۵۱ گفت: ظلم کرد بر تو به خواستن گوسپندت با گوسپندان خود و بسیاری از آمیختگان ظلم می‌کنند بهری بر بهری الا آنان که ایمان دارند و کارها نیکو کنند و اندکی‌اند ایشان و گمان برد «۱» داود که ما او را امتحان کردیم، آمرزش خواست از

خدای، به روی در آمد [به]

«۲» رکوع کنند [ه]

«۳» و باز در گاه ما آمد. [۸۸-ر]

بیمارزیدیم او را آن و او راست نزدیک ما قربت و نیکو باز گشتن. ای داود؟ ما کردیم تو [را]

«۴» خلیفه در زمین، حکم کن میان مردمان بدرستی و پی هوا مدار که گمراه «۵» کند تو را از ره، آنان که گمراه شوند از ره خدای، ایشان را باشد عذابی سخت به آنچه فراموش کردند روز شمار. و نیافریدیم ما آسمان و زمین را و آنچه در میان است «۶» بیاطل آن گمان کافران باشد. وای آنان که «۷» کافر شدند از دوزخ؟ یا کنیم آنان را که ایمان آرند و کار نیکو کنند چون فساد کنان در زمین، یا کنیم پرهیزگاران را چون فاسقان «۸». کتابی که فرو فرستادیم آن را بر تو با برکت تا اندیشه کنند آیات او را و اندیشه کنند خداوندان عقلها. ----- (۱) - دا: و بدانست. (۳-۲) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۴) - از دا، افزوده شد. (۵) - دا: گمراه. (۶) - دا: و آنچه میان آن دو است. (۷) - دا: آنان را که. (۸) - دا: بی سامانان، آج، لب: بی سامانکاران.

صفحه ۲۵۲ قوله: ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ، مفسران خلاف کردند در معنی اینکه کلمت، نافع الازرق، عبد الله عباس را پرسید که: ص، چه باشد! گفت: نام دریای است که در مکه بود و عرش خدای - جل جلاله - بر او بود، در آنکه که نه شب بود و نه روز، و ذلک قوله: ... وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ... «۱» سعید جبیر گفت: نام دریای است که خدای تعالی خلقان را به آن زنده کند بین النفتین. ضحاک گفت: اشارت است به صدق الله. مجاهد گفت: فاتحه سورت است. قتاده گفت: از نامهای قرآن است. سدی گفت: قسمی است که خدای تعالی کرد به او سوگندی و او نامی است از نامهای خدای - جل جلاله. محمد بن کعب گفت: فاتحه نامهای است خدای «۲» را که اول آن «صاد» بود، چون «صمد» و «صانع» و «صادق». و گفتند: نام سورتی است. و گفتند: اشارت است به صدور و اعراض کافران از قرآن. جمله قرآ، «صاد» خواندند به اسکان «دال» [۸۸-پ]

. و در شاذ حسن بصری و ابن ابی اسحق خواندند: «صاد» به کسر دال، امر من المصاداة، و هی المعارضة، یعنی، معارضه کن قرآن را به عملت و اوامر و نواهی او کار بند. عیسی بن عمر خواند: «صاد» به فتح دال حرکها الی اخف الحركات عند التقاء الساکنین. و گفتند: نصب است بر اغراء. اهل اشارت گفتند: فعل ماضی است، ای صاد محمید قلوب العارفين بالقران، محمید صید کرد دلها «۳» خدای شناسان به قرآن. وَالْقُرْآنِ، «واو» قسم است، ذی الذکر، عبد الله عباس و مقاتل گفتند: ذی البیان، خداوند بیان. ضحاک گفت: ذی الذکر، ای ذی الشرف، بیانه قوله: وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِ قَوْمِکَ... «۴» و گفتند: در او ذکر خداست - جل جلاله - نحویا «۵» در جواب قسم خلاف کردند، بعضی گفتند: محذوف است و تقدیر آن است که، لقد جاء الحق و ظهر. و گفتند: حذف بلیغ تر است اینکه جا از ذکر، برای آن که ذکر مقصور بوده است بر یک چیز و حذف را صرف توان کردن با هر کاری مفخم معظم. ----- (۱) - سوره هود (۱۱) آیه ۷. (۲) - آج، لب: نامهای خدای است. (۳) - دا، آج، لب: دلها. (۴) - سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴. (۵) - دا، آج، لب: نحویان.

صفحه ۲۵۳: بعضی دگر گفتند: جواب آن است که، بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا، دلیلی می کند بر او، و التقدیر: وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ، ما الأمر علی ما قالوا، بَلِ الَّذِينَ، اینکه قول قتاده است. فراء و زجاج گفتند: جواب قسم «کم» است، و التقدیر: لکم اهلکنا. لام بیفگندند لطول الکلام، و مثله قوله: قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، «۱» و التقدیر، لقد افلح. و بعضی دگر گفتند: جواب قسم است «۲» که گفت: إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ «۳»، با آن که بعید است از اول کلام. آنکه اضراب کرد از اینکه و گفت: يَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شِقَاقِ، بل کافران در عزت و حمیت و عصیان و مشاقه‌اند. و «عزت»، منعت باشد از سر قدرت. و شقاق، مشاقت باشد و مفارقت که اینکه در شقی باشد و او شقی «۴»، یعنی، ایشان در جانبی‌اند و رسول در جانبی. کَمِ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ، گفت بر سبیل وعظ و تذکر «۵»

و بلاغ حجت: بس که ما هلاک کردیم پیش ایشان «۶» امانت را. من اول ابتدای غایت است، و دوّم، تبیین. فنادوا، ندا کردند بر سیبل استغاثه و فریاد خواستن «۷». و لآت حین مناص، و نبود وقت گریختن و خلاص. امّیا، لآت، در او خلاف کردند، بعضی گفتند: اصل «۸» او «لا» بوده است، «تا» در او زیادت کردند، چنان که [در ثمّ و]

«۹» ثمت، و ربّ و ربّت. قال ابو زبید الطائی «۱۰»: طلبوا اصلحنا «۱۱» و لآت اوان فاجبنا ان لیس حین بقاء لآت اوان بالجزّ، قال الزّجاج روایة المبرّد [بالرفع]

«۱۲» و روی ایضا بالجزّ. و قیل بنی علی الکسر. و قال آخر: تذکر حب لیلی لآت حینا و امسی الشیب قد قطع القرینا -----
----- (۱) - سوره شمس (۹۱) آیه ۹. [.....]

(۲) - آج، لب: آن است که. (۳) - سوره ص (۳۸) آیه ۶۴. (۴) - دا: آن در شقی، آج، لب: او در شقی. (۵) - دا، آب: تذکیر. (۶) - دا: پیش از ایشان. (۷) - دا، آج، لب: خواستند. (۸) - آج، لب: اجمل. (۹) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۱۰) - دا، آج، لب افزوده: شعر. (۱۱) - دا: صلحنا. (۱۲) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، افزوده شد.
صفحه: ۲۵۴ و معنی او «لیس» باشد [۸۹-ر]

، آنکه در حین و حرکت فتحه او دو وجه باشد: اما «لا» نفی جنس را باشد و تا زیادت، فهو بمنزلة قولک: لا رجل فی الدار «۱»، بر اینکه قول مبنی باشد. و اما لآت، به یک جای به منزلت لیس باشد، و حین منصوب باشد بر خبر او، و التقدیر: لیس هذا الحین حین مناص. و آنکه در وقف او خلاف کردند: بیشتر نحویان وقف بر تا کردند قیاسا علی نظیره من ثمت و ربّت، و کسائی وقف بر «ها» کرد، گفت: لاه. و بعضی دگر نحویان گفتند: «لای نفی» است بر «۲» قاعده خود و «تا» زیادت کردند در اول حین «۳». چنان که «تا» زیادت کردند در الان، فقالوا: اتلان «۴»، و منه حدیث ابن عمر: عبد الله عمر را کسی پرسید از حدیث عثمان. او طرفی از فضایل او بگفت، آنکه گفت: اذهب اتلان «۵» الی اصحابک، اراد الان، و قال الشاعر: «۶» نولی قبل یوم بین جمانا و صلینا کما زعت تالانا «۷» اراد، الان. ابو عبید «۸» چنین گفت که: من قصد کردم در «۹» مصحف عثمان بدیدم «تحین» موصول نوشته «۱۰» بود. و بصریان برآند که، موصول باید نوشتن «۱۱»، چه «تا»، زیادت بر «لا» است تأکید را. و قوله: مناص، ای متأخر من النوص و هو التیأخر «۱۲»، و البوص «۱۳»، التقدّم، یقال: ناص اذا تأخر و باص «۱۴» اذا تقدّم. قال امرؤ القیس قد جمعهما فی بیت «۱۵»: امن ذکر لیلی اذ نأتک «۱۶» تنوص فتقصّر «۱۷» عنها خطوة و تبوص ----- (۱) - دا، افزوده: واو. (۲) - دا: و بر. (۳) -
دا، آج، لب: «تا» در اول حین زیادت کردند، کقول بن و جزء السعدی: العاطفون تحین ما من عاطف || و المطعمون زمان ما من مطعم [.....]

(۴) - دا: تلان. (۵) - دا: بها تلان، آج، لب: بها اتلان. (۶) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۷) - لب: تلانها. (۸) - دا: ابو عبیده. (۹) - دا، آج، لب: و در. (۱۰) - دا: نبشته. (۱۱) - دا: نبشتن. (۱۲) - آج، لب: يتأخر. (۱۳) - اساس: البواص، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۱۴) - دا: ناص. (۱۵) - دا، افزوده: شعر. (۱۶) - آج، لب: بأتک. (۱۷) - لب: فیقصر. [.....]

صفحه: ۲۵۵ و «مناص»، مصدر است به منزلت مقام، و در جز اینکه جای شاید که موضع بود. عبد الله عباس گفت: کفار مکه چون قتال کردند و کار سخت شدی بر ایشان، گفتند «۱»: مناص، یعنی، بگریزی. چون روز بدر عذاب به ایشان «۲» فرود آمد، بر عادت گفتند: مناص، خدای تعالی آیت فرستاد: و لآت حین مناص. و عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ، گفت «۳»: عجب داشتند از آن که پیغامبری ترساننده و اعلام کننده به ایشان آمد هم از ایشان. و قال «۴»: أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا، گفت «۵»: سبب نزول آیت آن بود که، چون جماعت مشرکان یک یک و دو دو در اسلام می آمدند، مشرکان مکه برخاستند و پیش ابو طالب شدند و گفتند: تو سید مایی و رئیس مایی و اینکه پسر برادرت کار بر ما تنگ کرد، خویشان «۶» و اتباع ما را بفریفت. ابو طالب رسول «۷» را حاضر کرد و

بر سیبل وساطت میان ایشان سخنی می‌گفت. رسول- علیه السلام- گفت: از من چه التماس می‌کنی! گفتند: خدایان ما را رها کن و ذکر ایشان به بدی مکن. رسول- علیه السلام- گفت: بر شما چه زیان است که مساعدت می‌«۸» کنی به یک کلمت که به آن کلمت عرب و عجم شما را منقاد شوند! ابو جهل گفت: ما تو را به ده کلمت مساعدت کنیم، اینکه آسان است «۹». آن [۸۹-پ] کلمت کدام است! گفت: آن که بگویی «۱۰»: (لا اله الا الله). چون اینکه بشنیدند «۱۱»، بر میدند و گفتند: أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا، خدایان بسیار را یکی می‌کنند «۱۲» محمد، اینکه همه خلائق را یک خدای کجا کفایت باشد! إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ اینکه کاری سخت عجب است؟ و ----- (۱)- دا، آج: گفتندی، لب: و گفتندی. (۲)- آج، لب: بر ایشان. (۳)- آج، لب: گفتندی. (۴)- اساس و جمیع نسخه بدلها: فقال، با توجه به ضبط قرآن چاپی تصحیح شد. (۵)- دا، آج: گفتندی. (۶)- دا، آج، لب: و خویشان. (۷)- آج، لب: حضرت رسول. (۸)- دا، آج، لب: من. (۹)- دا: آسان تر. (۱۰)- آج، لب: گفت: بگویند که. (۱۱)- دا: شنیدند. (۱۲)- کذا در اساس و آب، دا: می‌کنند، آج، لب: یکی خدای می‌کند.

صفحه ۲۵۶ فعال «۱»، بنای مبالغت باشد در فعل، قالوا: طویل و طوال و کبیر و کبار و عجیب و عجاب، و سکین حدید و حداد [و انشدا الفراء «۲»: سمعها لاهه الکبار و قال آخر، شعر: نحن بدلنا دونها الضرابا انا وجدنا ماءها طيبا اراد في غايه الطيب. و قال العباس بن مرداس، شعر: غدو به شلهبه سراعہ ای، سریعہ جدا.]

«۳» و در شاذ ابو عبد الرحمن السیلمی و عیسی بن عمر خواندند: عَجَابٌ، بتشدید، و اینکه بلیغ تر باشد از عجاب. قال الله تعالی: وَ مَكْرُوهًا مَكْرًا كَبِيرًا «۴»، پس چنان است که اصل فعل باشد، پس فعال، پس فعال. و انشدا الفراء: و اثر ادلاجی علی لیل حزة هضم الحشا حسانه المتجرد و انشد ابو حاتم: جاءوا بصید عجیب «۵» من العجب ابیرق العینین طوال الذنب و انطلق الملمأ منهم، برفتند اینکه «۶» جماعت اشراف چون ولید مغیره و ابو جهل هشام و ابی [و]

«۷» امیه پسران خلف جمحی «۸»، و عمیر بن وهب و عتبه و شیبه- پسران ربیعہ- و عاص بن وائل و جماعتی بسیار که نزدیک ابو طالب شدند به شکایت رسول- علیه السلام. چون رسول ایشان را دعوت کرد با کلمت شهادت، گفتند: أَنْ امشوا و اصبروا، و التقدير فقالوا: أَنْ امشوا. گفتند یک دیگر را که: بروی و صبر کنی بر دین خدایان خود «۹». إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ، در «هذا» خلاف کردند که اشارت به چیست: بعضی گفتند: اشارت به آن است که گفت: وَ اصبروا، به صبر است، گفتند: بروی صبر کنی بر خدایان خود، اینکه «۱۰» کاری است که از ما چنین می‌خواهند، یعنی، ----- (۱)- لب: فعل. (۲)- آج، لب، افزوده: شعر. [.....]

(۳)- اساس و آب، ندارد، از دا آورده شد. (۴)- سوره نوح (۷۱) آیه ۲۲. (۵)- دا: عجب. (۶)- دا: آن. (۷)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۸)- دا: الجمحی. (۹)- دا: بر خدایان خود صبر کنی. (۱۰)- دا، آج، لب: که اینکه.

صفحه ۲۵۷ خدا از ما اینکه می‌خواهد. و بر اینکه قول مشرکان جبر گفته باشند تا مع کفرهم قدری باشند. و بعضی دگر گفتند: «هذا» اشارت است به کار رسول و دین او، یعنی، آن کاری است که برای او خواسته و ساخته‌اند، از آن می‌رود او را. ما سمعنا بهذا فی الملة الآخره، ما نشنیدیم اینکه حدیث در دین آخرینان. عبد الله عباس و کلبی و قرظی و مقاتل گفتند: مراد ترسای است برای آن که ترسایان به یک خدای نگویند، سه «۱» خدای گویند. مجاهد و قتاده گفتند یعنی: ملت خود و روزگار خود و دین قریش. إِنَّ هَذَا لِأَخْتِلاقٍ [ان، به معنی «مای نافی» است، گفتند: نیست اینکه که محمد می‌گوید، إِلَّا اخْتِلاقٍ]

«۲»، و هو افتعال من الخلق، و آن دروغ فرو بافتن باشد، يقال: هذا كلام مخلوق و مختلق و مخترق و مخترع، اذا كان كذبا، او مضافا الی غیر قائله، یعنی، محمد اینکه دروغ می‌گوید بر خدای. و اشارت در «هذا» به قرآن است برای اینکه ایهام روا نداشتیم که قرآن را مخلوق خوانند جز که قرینه‌ای گویند با او که بدانند که مراد به مخلوق محدث «۳» است تا وصف نکرده «۴» باشند قرآن را به آن که مشرکان گفتند، و مثله قوله: إِنَّ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ «۵» [۹۰-ر]

۱. أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا، آنکه بر سبیل انکار و تعجب گفتند: اینکه ذکر قرآن «۶» است از میان ما همه بر او فرود آمد! چه اختصاص بود او را به اینکه! آنکه خدای تعالی گفت: بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي، ایشان در شکند از ذکر من و وحی من، بَلْ لَمَّا يَدْعُوا عَذَابِ بَلْ إِشَانِ عَذَابِ مَنْ نَجَّشِينَهُ، چه اگر خبر داشتندی از عذاب من، اینکه نگفتندی. و قوله: عَذَابِ ارَادِ عَذَابِي، اکتفا کرد از «یا» بکسره با. أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنٌ رَحْمَةٍ رَبِّكَ، یا نزدیک اینکه کافران است خزینهای «۷» رحمت خدای و نعمت او. و گفتند: مراد به رَحْمَةٍ، نبوت است، و مثله قوله: ----- (۱) - دا، آج، لب: به سه. (۲) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۳) - دا: محدثی. (۴) - در اساس تکرار شده است. (۵) - سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۳۷. (۶) - دا، آج، لب: که قرآن. [.....]. (۷) - خزینها/ خزینها.

صفحه : ۲۵۸ أَمْ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ «۱» ... و اینکه تأویل «۲» لایق است، رَدًّا لِقَوْلِهِمْ: أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا. آنکه وصف کرد خدای را به آن که عزیز و بخشنده است. أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا، گفت: یا ایشان راست ملک و پادشاهی آسمان و زمین و آنچه در میان آن است از ممالک، فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ، باید تا بر آسمان شوند به نردبانها. صورت امر است و مراد تویخ و تعجیز. و گفتند: مراد به اسباب رسنهاست، و گفتند: مراد درهای آسمان است و راههای او. و اصل سبب هر چیزی باشد که به آن «۳» به کاری رسند، رسن را و پایهای «۴» نردبان «۵» برای آن سبب خوانند که به او به چیزی رسند، یعنی، بگو تا بر آسمان شوند و حکم نبوت بگردانند و پیغامبری به آن کس دهند که ایشان خواهند. جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ، در «ما» دو قول گفتند، یکی آن که: ابهامی «۶» است، کقولهم: لا مَرَّ مَا جَدَعَ قَصِيرِ انْفِهِ وَ لا مَرَّ مَا فَعَلْتَ هَذَا. قال: امر ما يسود من يسود و قولی دگر آن است که: «ما»، زیادت است، چنان که: فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ «۷» ... وَ هُنَالِكَ، اشارت باشد به جای دور، و هنا اشارت به جای نزدیک، و هناك اشارت به جای میانه، و مثله: ذا، و ذاك، و ذلك. مَهْزُومٌ ای مغلوب، گفت: هُوَ لاء الملاء الذين يقولون هذا القول جند مهزوم، اینان که اینکه قول گفتند، لشکری اند مغلوب، مهزوم از جمله لشکرهای کفار، و تو ای محمد؟ مظفر و منصور خواهی بودن بر ایشان، و اینکه اشارتی «۸» بود که خدای تعالی داد رسول را به نصرت و ظفر و هزیمت اعدای او، و مثله قوله: سَيَهْزِمُ الْجَمْعُ وَيُؤَلِّونَ الدُّبُرَ «۹»، تأویل آیت روز بدر پدید آمد. آنکه برای تسلی رسول - علیه السلام - گفت: -----

(۱) - سوره زخرف (۴۳) آیه ۳۲. (۲) - دا: تأویلات. (۳) - دا: به او، آج، لب: با او. (۴) - پایهای / پایه‌های. (۵) - دا، آج، لب: نردبان را. (۶) - آج، لب: ابهامی. (۷) - سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۹. (۸) - دا، آج، لب: بشارتی. (۹) - سوره قمر (۵۴) آیه ۴۵.

صفحه : ۲۵۹ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ، نه اول قوم که پیغامبر خود را دروغ داشتند قوم تو بودند، بل پیش ایشان قوم نوح نوح را، و عاد هود را، و فرعون موسی را دروغ داشتند [۹۰-پ] و باور نداشتند، و قوله: ذُو الْأَوْتَادِ، عبد الله عباس گفت: یعنی خداوند بنای محکم، گفت عرب گویند: فلان فی ملک ثابت الأوتاد، ای، ثابت الاساس و القواعد، و قال «۱»: [فی]

«۲» ظلّ ملک ثابت الأوتاد. و اصل کلمه از آن جا بود که خانه‌های عرب خیمه باشد، و خیمه به اوتاد و میخ‌ها بماند و بر پای باشد. ضحاک گفت: ذو القوّة و البطش، خداوند قوت و بطش «۳». کلبی و مقاتل گفتند: او مردمان را عذاب به چهار میخ کردی، دو میخ بر دستهای ایشان کوفتی و دو میخ بر پایها و رها کردی تا بمردی «۴». و گفتند: دستها و پایهای ایشان به میخ در ستونها دوختی و ایشان را معلق در هوا رها کردی تا بمردن «۵». قتاده و عطا گفتند: او را ملاعبی و بازیگامی بود که در آن جا انواعی بازی کردند به میخها کوفته و رسنها بسته که قوم پیش او بازی کردند و او نظاره کردی. وَ ثَمُودُ وَ قَوْمُ لُوطٍ وَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ، و قوم صالح و قوم لوط و قوم بیشه «۶» که قوم شعیب بودند - و قصه ایشان رفته است. أُولَئِكَ الْأَحْزَابُ، اینان اند جماعات لشکرها. إِنْ كُلٌّ إِي مَّا كَلَّ، نیستند اینکه جمله الا مکذبان رسولان. و ردّ ضمیر با لفظ کرد برای آن که موخّید گفت: كَذَّبَ «۷»، و لم يقل: كَذَّبُوا. فَحَقَّ

عقاب، ای وجب علیهم عقابی، عقاب من بر ایشان واجب شد از آن جا که گفته بودم، لا من جهه العقل. و ما یَنْظُرُ هُوَ لاءٍ، گفت: انتظار نمی‌کنند اینکه کافران، و «نظر»، به معنی انتظار است. إِلَّا صَيِّحَةً وَاحِدَةً، مگر یک آواز، یعنی صیحت نفخ صور، و اینکه «۸» - (۱) - دا، افزوده: شعر. (۲) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۳) - دا، آج، لب:

قوت و عقوبت. (۴) - دا: بمردندی. [.....]

(۵) - دا: بمردند، آج، لب: بمردی. (۶) - آج، لب: بنیه. (۷) - آج، لب: کذب. (۸) - دا: و بر اینکه.

صفحه : ۲۶۰ تفسیر از رسول - علیه السلام - روایت کردند. ما لَهَا مِنْ فَوَاقٍ، عبد الله عباس گفت: ما لها من رجوع، ایشان را پس از آن رجوع نباشد با دنیا. والبی گفت: من ترداد، ایشان را آمد شد نباشد. مجاهد گفت: من نظره، ایشان را مهلت نباشد. و در او دو لغت است: فتح فا و ضَمْش، ضم لغت تمیم است، و قراءت حمزه و کسائی و خلف و یحیی و اعمش. و فتح، لغت قریش است و قراءت باقی قرا. کسائی گفت: اینکه دو لغت است به یک معنی، کما یقال: جمام الملوک و جمامه، و قصاص الشَّعر و قصاصه، و دیگران گفتند: فواق «۱» دیگر است و فواق دیگر. فزا و ابو عبیده «۲» و مؤرَّج گفتند: فواق به فتح، به معنی راحت و افاقت است، کالجواب من الاجابه، یعنی، ایشان را راحتی نباشد و افاقتی چنان که بیمار «۳» بود از علت، و فواق به ضم مقدار ما بین الحلبتین «۴»، و آن آن باشد که شتر را بدو شد «۵»، یک ساعت رها کند تا پاره‌ای شیر در پستانش گرد آید، آنکه بدو شد یعنی [۹۰- ر]

ایشان را مهلت نباشد به مقدار فواق ناقه‌ای، و اینکه عبارت باشد از مدت اندک. و قال النبی - علیه السلام -: من رابط فواق ناقه فی سبیل الله حرم الله جسده علی النار، گفت: هر کس که «۶» در سبیل خدای مرابطه کند به مقدار فواق ناقه‌ای، خدای تعالی تن او بر آتش دوزخ حرام کرده کند «۷». و قالوا رَبَّنَا عَجَّلْ لَنَا قِطْنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ، گفتند اینکه کافران که: بار خدای ما؟ تعجیل کن برای ما نامه عمل ما پیش روز قیامت. سعید جبیر گفت از عبد الله عباس، و قال: القَطُّ الصَّحِيفَةُ، گفت: قَطُّ صحیفه عمل باشد. ابو العالیه و کلبی گفتند: چون خدای تعالی در سوره الحاقه بگفت: فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ «۸»، ...، وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ «۹»، ...، ایشان بر سبیل استهزا گفتند: عَجَّلْ لَنَا قِطْنَا، اینکه نامه که وعده دادی به قیامت تعجیل کن ما را در دنیا. حسن بصری و ----- (۱) - آج، لب: موافق. (۲) - اساس: ابو عبیده، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳) - دا، آج، لب، افزوده: را. (۴) - آج، لب: حلبتین. (۵) - دا: بدوشند. (۶) - دا، آج، لب: که او. (۷) - دا، آج، لب: حرام کند. (۸) - سوره حاقه (۶۹) آیه ۱۹. (۹) - سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۵.

صفحه : ۲۶۱ قناده و سدّی گفتند: قطناً، ای عقوبتنا، عقوبت ما تعجیل کن در دنیا. عطا گفت، اینکه آن است که نضر بن الحارث گفت، اللهم ان كان [هذا]

«۱» هو الحق من عندك فامطر علينا حجارة من السماء او ائتنا بعذاب الیم «۲». و خدای در شأن او بفرستاد: سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ واقِعٍ، لِلْكَافِرِينَ «۳». سعید جبیر گفت: یعنی حظ و نصیب ما از بهشت تعجیل کن. فزا گفت: قَطُّ، در کلام عرب «خط» «۴» باشد و چک «۵» را از اینکه جا قَطُّ گویند. ابو عبیده و کسائی گفتند: قَطُّ، خطی «۶» باشد که کسی را بر نویسند به عطایی. و قال الاعشى «۷». و لا الملك النعمان يوم لقيته بغبطته يعطى القطوط و يافق اى، يفضل و يعلو، يقال: فرس افق و ناقه افقه اذا فضلا على غيرهما. مجاهد گفت: قطناً حسابنا، حساب ما تعجیل کن. و کتاب شما را قَطُّ گویند و اصل کلمت از کتابت است، يقال: خط «۸» الكتاب و قطه «۹». و قیاس چنان ره می‌نماید که قط، قطع باشد، و القَطُّ فعل منه به معنی مفعول، برای آن که آن خط «۱۰» یا برات که بنویسند ببرند از اصل کاغذ، و القَطُّ القطع بالعرض، و القد القطع بالطول. و منه قول ابن عباس: كانت ضربات علی ابكارا اذ استطال قد و اذا اعترض قَطُّ. آنکه رسول را - علیه السلام - گفت: صبر کن بر گفتار و ایدای ایشان، گفت: اصبر علی ما يَقُولُونَ، صبر کن بر آنچه ایشان می‌گویند، و اذکر عبدنا داودَ ذَا الْأَيْدِ، و بنده ما را داود را - که خداوند قوت بود - یاد کن. و گفتند: یعنی قوی بود در عبادت. إِنَّهُ أَوَّابٌ، که او توبه کننده و باز آینده بود هر وقت و هر ساعت توبه نو کردی «۱۱». سعید جبیر گفت: أَوَّابٌ به لغت حبش، مسبح

باشد. ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: زرقه چشم خجسته باشد، و داود - علیه السلام - از رقی -

----- (۱) - اساس و آب، ندارد، با توجه به قرآن کریم و دیگر نسخه‌ها افزوده شد. [.....]

(۲) - سوره انفال (۸) آیه ۳۲. (۳) - سوره معارج (۷) آیه ۱. (۴-۶) - اساس: حظ، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۵) - آج، لب: جبک. (۷) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۸-۱۰) - اساس: حظ، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۹) - آج، لب: قط. (۱۱) - آج، لب: بکردی.

صفحه: ۲۶۲ چشم بود. [۹۱-پ]

إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ، گفت: کوهها را مسخر کردیم با او تا تسبیح می‌کردند به بامداد و شبانگاه. عبد الله عتّاس گفت: خدای تعالی اعلام کرد داود را تسبیح کوهها. و گفتند: مراد به تسبیح، سیر است و آن که خدای تعالی کوهها را مسخر کرد داود را تا بامداد و شبانگاه با او می‌رفتند آن جا که او می‌رفت. آنگه آن را تسبیح خواند من حیث انّ ذلك دلّ علی فاعل له مستحقّ التّسبیح «۱» و التّزیه. و اشراق، روشن شدن روز باشد. وَالطَّيْرُ، ای، و سخرنا له الطّیر، مَحْشُورَةً، و مرغان را نیز مسخر کردیم برای او محشوره «۲»، ای، مجموعه. کُلُّ لَهُ أَوَابٍ همه او را مطیع بودند. در خبر است که: داود - علیه السلام - در محراب زبور خواندی، مرغان هوا بیامدندی و بالای صومعه او پر در پر گسترده‌ای به سماع آواز او، کُلُّ لَهُ أَوَابٍ، ای، رجاع «۳»، همه با فرمان او رجوع کنند و مطیع او باشند. وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ، ما ملک او قوی کردیم و قوت دادیم. حسن «۴» مشدّد خواند: شددنا. عبد الله عتّاس گفت: از او قوی‌تر پادشاهی نبود «۵». در عهد او هر شب سی هزار و سه هزار «۶» مرد محراب او نگاه داشتندی. فذلک قوله: وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ، ای بالحرس. عکرمه گفت از عبد الله عتّاس که: دو مرد از بنی اسرائیل به حکومت پیش داود آمدند و یکی بر یکی دعوی کرد که، او گاوی از آن من بغصب همی دارد «۷» و مدّعی ضعیف بود و مدّعی علیه قوی بود. داود مدّعی را گفت: بینت داری! گفت: نه. مدّعی علیه را گفت: تو صاحب یدی بینت داری! گفت: نه. گفت: برخیزید تا من در کار شما نگرم «۸». ایشان برفتند. داود آن شب در خواب دید که، اینکه مرد مدّعی علیه را پیش خوان و بفرمای تا بکشند او را. او از خواب در آمد و گفت: اینکه چه خواب است که من دیدم؟ و اعتماد نتوان کردن، توقّف باید کرد. یک بار

----- (۱) - دا، آج، لب: للتسبیح. (۲) - آج، لب: مشحوره. (۳) - آج، لب: زجیاع. (۴) - دا، آج، لب: حسن بصری. (۵) - لب: نبودی. (۶) - آج، لب: سی و سه هزار. [.....]

(۷) - دا، آج، لب: می‌دارد. (۸) - دا: بنگرم.

صفحه: ۲۶۳ دیگر بدید، توقّف کرد. دگر «۱» باره بدید با تهدید. کس فرستاد و ایشان را حاضر کرد و گفت: خدای مرا فرموده است و وحی کرده «۲» به من در خواب که تو را بکشم. گفت: مرا بکشی بی بینتی «۳»! گفت: مرا نگفتند که بینت طلب کن، مرا امری کردند به قتل تو، و من فرمان خدای را تأخیر نکنم. چون مرد بدانست که لابد او را بخواهند کشتن، گفت: یا نبی الله؟ دانی تا قصه من چیست! من پدر اینکه مرد را بکشته‌ام و اینکه گاو از او بسته «۴»، مرا نه برای گاو می‌فرماید بکشتن «۵»، خدای برای خون آن مرد می‌فرماید. داود - علیه السلام - بفرمود تا او را به قصاص آن مرد بکشند «۶» به اقرار او، و هیبت او در دل بنی اسرائیل سخت شد، فذلک قوله: وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ، ای بالهیبة. وَ آتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ، ما او را حکمت دادیم، یعنی نبوت [۹۲-ر]

، و گفتند: اصابت قول خواست. ابو العالیه گفت: مراد به حکمت، کارهایی است موافق عقل، وَ فَصَلَ الْخِطَابِ، عبد الله عتّاس گفت: بیان سخن خواست. عبد الله مسعود و حسن و مقاتل گفتند: یعنی علم احکام و قضایا و کار گزاردن «۷» [تا در هیچ حکم فرو نماندی. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت «۸»:]

«۹» فصل الخطاب اینکه بود که او را بگفتند که: مدّعی را بینت باید و مدّعی علیه را سوگند. و کعب الاحبار هم اینکه «۱۰» گفت که: شهود و ایمان است. و بعضی دگر گفتند: آن بود که او در اوّل سخن گفتی: «اما بعد» و اوّل کس «۱۱» که اینکه گفت، داود

بود. وَ هِيلَ أَتَاكَ تَبِيًّا الْخَصْمِ إِذِ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ، بدان که آنچه قصاص جهال آوردند از جوهری «۱۲» و اخباری در تفسیر اینکه آیت از آنچه لایق نباشد به اتباع و خدمت انبیاء - علیهم السّلام - فضلا عنهم -، که عقل و شرع مانع است از جواز آن بر ایشان، ما روا نداریم بر ایشان، چه بعضی قبیح است و بعضی منقر، کتاب خود را از آن صیانت کردیم که بس شنیع و ظاهر الفساد است. اما آنچه از آن مجوز است، اینکه ----- (۱) - دا: یک بار دیگر. (۲) - آج، لب: کرد. (۳) - آج، لب: بی بیتی بکشی. (۴) - آج، لب: بسته‌ام. (۵) - دا، آج، لب: کشتن. (۶) - آج، لب: بکشتند. (۷) - آج، لب: کارزار کردن و فصل کردن. (۸) - آج، لب: حضرت امیر المؤمنین علی - صلوات الله و سلامه علیه - فرمود: (۹) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، آورده شد. (۱۰) - دا، آج، لب: همین. (۱۱) - آج، لب: کسی. (۱۲) - آج، لب: وجهی. [.....]

صفحه : ۲۶۴ است که در اخبار آمده است که «۱»، اوریبا بن حیّان، زنی را می‌خواست و زن «۲» سخت بجمال بود، و داود نود و نه زن داشت و در شرع او روا بودی. داود نیز خطبه کرد و او را بنخواست. اهل و خویشان و اولیای زن «۳» رغبت به داود کردند برای حرمت و مکان او از نبوت، و اینکه در شرع و عقل روا باشد و منعی نیست از او، و اگر اینکه معنی بر خفیت و پوشیدگی رفته باشد نیز منقر نبود، از جوهری «۴» که گفتند اینکه قریب تر است و توبه و استغفار او از اینکه بود. و سخت تر حال او آن است که گویند ترک مندوب بود و پیغامبران ترک مندوب بسیار کنند و حدیث عشق داود زن او ریا را، و او را فرستادن و در پیش تابوت داشتن و قصد آن که تا او را بکشند تا او زن را با زنی کند «۵» اینکه هم قبیح است و هم منقر و لایق حال انبیا نباشد. و حارث اعور روایت کرد از امیر المؤمنین - علیه السّلام - که او گفت: هیچ مرد را پیش من نیارند که او بر داود حواله زن او ریا کند، الا «۶» او را دو حدّ زنم: حدی برای نبوت و حدی برای اسلام. اما تفسیر آیت، قوله: هَلْ أَتَاكَ تَبِيًّا الْخَصْمِ، حق تعالی گفت: یا محمد؟ به تو آمد، یعنی نیامد خبر آن خصمان! و خصم، لفظی است که بنای مصدر دارد. صالح بود واحد را و تشبیه را و جمع را، يقال: رجل خصم و رجلان خصم و رجال خصم «۷» و امرأة خصم و امرأتان خصم و نسوة خصم، برای اینکه گفت: إِذِ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ، به جمع. و قال لیلید [۹۲- پ]

: و خصم «۸» يَعْدُونَ الدَّخُولَ كَأَنَّهُمْ قُرُومٌ غِيَارِي كُلِّ أَزْهَرٍ مَصْعَبٍ وَقَالَ آخِرُ «۹»: وَ خَصِمَ غَضَابٌ يَنْفُضُونَ «۱۰» لِحَاهِمُ كَنْفُضٍ «۱۱» البراذین العرب المخالیا ----- (۱) - دا، آج، لب: آمد که. (۲) - آج، لب: واو بس. (۳) - دا، آج، لب: آن زن. (۴) - آج، لب: از او جوهری. (۵) - دا: بزنی کند. (۶) - دا، آج، لب: و الّا. (۷) - آج، لب: خصیم. (۸) - آج، لب: خصیم. (۹) - دا، افزوده: شعر. (۱۰) - اساس: ینغضون، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۱۱) - اساس: کنگض، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

صفحه : ۲۶۵ إِذِ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ، ای تواتبوا، چون به بالای محراب فرو جستند، من السّورة و هی الوثبة بشدّة، و قالوا: الوثوب من السّور، و هو الحائط الطویل. اشتقاق کلمه از هر دو ممکن است. إِذِ دَخَلُوا عَلٰی دَاوُدَ، چون در نزدیک داود شدند، فَفَزِعَ مِنْهُمْ، بترسید «۱» از ایشان. در وجه ترس او از ایشان چند قول گفتند: یکی آن که، برای آن بترسید که بی‌دستوری در آمدن «۲». قولی دیگر آن که، به بی‌وقت آمدند و او را وقت عبادت بود و در اینکه وقت عادت نبودی که کس «۳» پیش او رفتی. قولی دگر آن که، از ره بام به دیوار فرو جستند. قولی دیگر آن که، نه صورت مردمان روزگار داشتند ایشان، چو دیدند که داود بترسید، گفتند: قَالُوا لَا تَخَفْ، مترس. خصمان، ای نحن خصمان. و عرب بسیار مبتدا بیفگند و نیز خبر چون در کلام دلیلی باشد بر حذفشان، چنان که یکی از ما گوید: سامع مطیع «۴»، ای انا كذلك. و در دعوات حج آمد: آئبون «۵» تائبون لرّبنا حامدون الی ربّنا راغبون، ای نحن كذلك، و قال الشّاعر: راحلون «۶» فنبکی ام مقیمونا ای، انتم. و مانند اینکه بسیار است در نظم و نثر. قیل: خصمان، ای قبیلان و جمعان خصمان، ما دو گروهیم مخاصم. و گفتند: ما دو مردیم مخاصم. بَغِي بَعْضُنَا عَلٰی بَعْضٍ، که بهری از ما بر بهری بغی کرد،

فَاحْكَمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ مِثْلَ مَا حَكَمَ كُنْ بِه حَقٌّ، وَلَا تُشْطِطْ، وَ لَا تُشْطِطْ مَكْنُ «۷». ابو رجاء العطاردي «۸» در شاذ خواند: و لا تشطط، به فتح «تا» و ضم «طا»، يقال: شَطَّ في الحكم و اشطَّ شططا و اشطاطا «۹». ----- (۱) - آج، لب: بترسیدند. (۲) - دا، آج، لب: در آمدند. (۳) - دا، آج، لب: کسی. [.....]

(۴) - دا: سامع و مطیع. (۵) - اساس: آیبو، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۶) - دا: اذا خلون. (۷) - دا: میل مکن. (۸) - اساس: العطارد، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۹) - دا، آج، لب، افزوده: قال الشاعر، شعر: شَطَّ غدا دار جيراننا || و للدار بعد غد ابعده و قال آخر، فی اشط، شعر: ایا لقومی قد اشطت عواذلی || و یزعم ان اودی بحقی و باطلی

صفحه : ۲۶۶ و معنی شطط، اسراف و غلو و مجاوزة الحد باشد و از اندازه گذشتن. و اصل کلمه من شطت الدار، اذا «۱» بعدت، و اهدنا إلى سواء الصراط، و ما را راه‌نمای «۲» به راه راست. در کلام محذوفی هست و تقدیر آن که: فقال لهما ما شأنكما و کیف بغی احدکم «۳» علی صاحبه؟ فقال المدعی منهما: إن هذا أخي. داود گفت: آن بغی چیست و آن باغی کیست! بگوی تا بشنوم. آنگه مدعی آغاز کرد «۴»: إن هذا أخي، اینکه برادر من است. مفسران گفتند: چون داود - علیه السلام - آن زن را بخواست، رنجی با دل او ریا آمد «۵». خدای تعالی دو فرشته «۶» را فرستاد بر صورت دو مرد، با «۷» پیش داود آمدند به شکل دو متخاصم تا او را تنبیه کنند بر آنچه کرده بود. بیامدند و دستوری خواستند. دربان گفت: اینکه نه وقت آن است که کسی پیش داود رود، اینکه وقت عبادت است او را. شما را باید رفتن تا چون بیرون آید و به حکم گاه بنشیند. باز آمدند «۸» و حدیث خود عرضه کردند «۹». ایشان فریشته بودند از در باز گشتند و ره بام گرفتند و از بام فرو جستند. و گفتند: از کوه محراب فرو آمدند «۱۰»، برای آن داود «۹۳- ر]

از ایشان بترسید و گمان برد که جماعتی دشمنان اند که به قصد او آمده‌اند. ایشان گفتند: لا- تخف. آنگه به جای متخاصمان بنشستند و یکی به منزلت مدعی شد و یکی به منزلت مدعی علیه. و مدعی گفت: إن هذا أخي، اینکه برادر من است، له تسع و تسعون نعمة و لی نعمة واحدة، او نود و نه میش دارد و من یکی دارم، مرا گفت: أكفلینها، با من گذار آن را و مرا کافل آن کن «۱۱» تا تکفل او من کنم «۱۲»، و عزنی فی الخطاب، ای غلبی، و با من در سخن گفتن مغالبه کرد و بر من غالب ----- (۱) - آج، لب: ای. (۲) - اساس: ما راه نمایم، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳) - دا، آج، لب: احد کما. (۴) - دا، افزوده: و گفت. (۵) - دا: رسید. (۶) - دا: فریشته. (۷) - آج، لب: تا. (۸) - دا: باز آمدن. [.....]

(۹) - دا: عرضه کردن. (۱۰) - دا، آج، لب: فرود آمدند. (۱۱) - دا: و من کافل آن. (۱۲) - دا: او می‌کنم، آج، لب: آن می‌کنم. صفحه : ۲۶۷ شد، من قولهم: من عز بز، ای من غلب سلب. و قيل: صار أعز متی، عزیزتر شده است از من. اگر گویند: اینکه روا باشد «۱» بر فریشتگان که ایشان اینکه گویند، و اینکه دروغ محض است، نه ایشان برادران بودند و نه آن جا نعمة‌ای بود و نه نود و نه نه، و اینکه را هیچ «۲» اصلی نیست، جواب گوئیم، امّا قوله: إن هذا أخي، اینکه برادر من است، اخوت نسب نخواست، اخوت دین خواست، یعنی برادر من است در دین، لقوله تعالی: إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ «۳»... و روا بود که آن خواست که، هب اننا اخوان وهب ان امرنا علی ما شرحتا فما الحكم فینا، رأیت لو کنا کذلک فما قولک فینا. و اینکه بر طریق مثل باشد، گفتند: چه گویی «۴»! اگر چنان که ما را اینکه حادثه باشد، چه حکم کنی! او گفت: لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجْتِكَ إِلَى نَعَاجِهِ، ظلم کرد بر تو به آن که میش تو را بخواست تا مضاف باشد بایشان «۵» او، و اضافت مصدر با مفعول کرد، و تقدیر آن است که: بسؤاله نعتک. اگر گویند: شاید که داود بی آن که از خصم دیگر بپرسد تا او چه می‌گوید، مقر است یا منکر، تا اگر منکر باشد از مدعی گواه خواهد، و اگر گواه ندارد او را سوگند دهد، بی اینکه هیچ «۶» حکم کند به ظلم یکی و گوید: لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعَجْتِكَ، از اینکه دو جواب است، یکی آن که: در کلام شرطی «۷» محذوف هست، و آن آن است که: ان كان الأمر علی ما زعمت و لو صدقت فیما قلت لقد ظلمک، اگر چنان است که گفتمی و راست گفتمی که وی «۸» بر تو ظلمی کرده است. و جواب دیگر آن است که: از خصم پرسید «۹» که: چه گویی در اینکه دعوی! گفت: راست می‌گوئید، همچنین کردم. او گفت: لَقَدْ ظَلَمَكَ، حکم که کرد، به اقرار او کرد. -----

----- (۱) - دا: بود. (۲) - اساس: اینکه هیچ را، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳) - سوره حجرات (۴۹) آیه ۱۰. (۴) - آج، لب: چه می‌گویی. (۵) - دا، آج، لب: با میشان. (۶) - دا: بی آن که اینکه هیچ کند. (۷) - آج، لب: شرط. (۸) - دا، آج، لب: که تو گفتی و راست می‌گویی. (۹) - دا: پرسند.

صفحه : ۲۶۸ و اما قول آن کس که او گفت: خطیبت «۱» داود از اینکه جا بود که اینکه نا پرسیده حکم کرد و استغفار از اینکه واقع بود خطاست برای اینکه که، اینکه جهل باشد از حاکم و آن که اینکه قدر نداند در حکومت حاکمی را و قضا را شاید از جمله افناء الناس «۲»، فکیف که پیغامبری باشد مرسل. آنکه اندیشه کرد و دریافت و بدانست که آن امتحان است که او را کردند. و نجاج، کنایت است از زنان و آن قصه اوست. [۹۲-پ]

با او ریا. و عرب کنایت کنند از زنان به نجاج و بقر و ظباء و مانند اینکه، و اینکه سخت معروف است در کلام و اشعار ایشان. آنکه بر سبیل اعتراف گفت، و گفتند بر طریق تمثیل: وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ، بسیاری همسازان و آمیختگان با یکدیگر بغی می‌کنند بر یکدیگر، إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا، آلمان آنان که ایمان دارند و عمل صالح کنند. وَقَلِيلٌ مَا هُمْ، «ما» زیادت است، و ایشان اندک‌اند. وَظَنَ دَاوُدُ، گمان بر [د]

«۳» که ما او را امتحان کرده‌ایم، یعنی بدانست. و ظن، اینکه جا علم «۴» است و مثله قوله: إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلاقٍ حِسَابِيهِ «۵»، ای علمت «۶». و فتنه، به معنی امتحان است، چنان که بیان کردیم. فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ، از خدای آمرزش خواست، وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ، و به رکوع در آمد، به تن رکوع کرد و به دل رجوع کرد. مفسران گفتند: چهل روز «۷» سر از سجده بر نداشت و چندان بگریست که پیرامن او به آب چشم او گیاه برست «۸». فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ، حق تعالی گفت: بیمارزیدم او را، و آن معنی آن است که با او از سر عتاب برفتیم و با آن منزلت از ثواب که او را فوت شد به ترک آن مندوب، به فضل به او دادیم. وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحَسَنَ مَّآبٍ، و او راست بنزدیک ما قربت و نزدیکی به رحمت و نیکوی بازگشتن «۹» با ثواب.

(۱) - آج، لب: خطبه. [...]

(۲) - آج، لب: ابناء الناس. (۳) - دا: گمان برد داود، آج، لب: داود گمان برد. (۴) - دا، آج، لب: به معنی علم. (۵) - سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۰. (۶) - دا، آج، لب، افزوده: و قال الشاعر، شعر: فقلت لهم ظنوا بالفی مدجج || سراتهم فی الفارسی المسرد (۷) - دا: چهار روز. (۸) - آج، لب: بررست. (۹) - دا: نیکو بازگشتن.

صفحه : ۲۶۹ عبد الله عباس گفت، مردی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا رسول الله! دوش من در خواب دیدم که در زیر درختی نماز می‌کردم، پنداشتم تا سوره السجده می‌خواندمی «۱»، چون به جای سجده رسیدم، سجده کردم، درخت با من سجده کرد، شنیدم که در سجده می‌گفت: اللهم اكتب لي عندك بها اجرا و اجعلها لي عندك ذخرا و ضع عني بها وزرا و اقبلها مني كما قبلت من عبدك داود. عبد الله عباس گفت: رسول - عليه السلام - هم آن ساعت سورت سجده بخواند و به جای سجده رسید سجده بکرد و اینکه دعا که آن مرد خواند، هم چونان «۲» بخواند. قوله: يا داودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ، گفت: ای داود؟ ما تو را خلیفه کردیم در زمین، میان مردمان حکم به حق کن، و لا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ، و پی هوا مرو که تو را گمراه کند «۳» از ره خدای تعالی، إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ، آنان که از ره خدای گمراه شوند و عدول کنند و بر فرمانها او کار نکنند «۴»، لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ، ایشان را عذابی سخت باشد به آنچه فراموش کرده باشند روز شمار [۹۴-ر]

. آنکه خلق را تذکر «۵» کرد، گفت: وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا، گفت: ما آسمان و زمین و آنچه در میان آن است به باطل نیافریدیم، بل به حق آفریدیم تا خلائق را در او منافع دینی و دنیاوی باشد. ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا، اینکه، گمان کافران است که، عبث کنم «۶» و کار باطل. وای بر کافران از عذاب دوزخ؟ آنکه هم بر سبیل تنبیه و تذکیر گفت «۷»: أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ، گفت: گمان می‌برند اینکه کافران که من مؤمنان را که عمل صالح کنند چون مفسدان

خواهم کردن» (۸) [در زمین یا میان ایشان] ----- (۱) - دا: می خوانم. (۲) - دا: هم چنان، آج، لب: همچنین. (۳) - دا: کنند. (۴) - اساس: کنند، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۵) - دا: تذکیر. (۶) - دا، آج، لب: من عبث کنم. [.....]

(۷) - دا، آج، لب: فرمود. (۸) - دا: خواهم کرد.

صفحه: ۲۷۰ تسویه خواهم کردن یا جزای ایشان بر یک حد خواهم دادن]

یا متقیان «۱» پرهیزکاران «۲» چون فاجران و کافران خواهم کردن هم به اینکه معنی. کتاب «آنزلناه إلیک مبارک» گفت: اینکه قرآن کتابی است که ما بر تو فرو- فرستادیم مبارک، لیدببروا آیاته، تا امت تو آیات آن را تأمل کنند و تدبیر «۳» جماعت قرآ، لیدببروا خواندند، علی تقدیر: لیتدبروا، مگر ابو جعفر و عاصم فی روایه الاعشی و البرجمی، که ایشان لیتدبر خواندند بر اصل من التدبر، و لیتدکر أولوا الأبواب، و تا اندیشه کنند خداوندان عقلها. قوله عز و علا:

[سوره ص (۳۸): آیات ۳۰ تا ۶۴]

[اشاره]

و وَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (۳۰) إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ (۳۱) فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَن ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ (۳۲) رُدُّوهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ (۳۳) وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ (۳۴) قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يَتَّبِعُنِي لِأَخِيذٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (۳۵) فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ (۳۶) وَ الشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَ غَوَّاصٍ (۳۷) وَ آخِرِينَ مُفَرِّجِينَ فِي الْأَصْفَادِ (۳۸) هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۳۹) وَ إِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَ حُسْنَ مَّآبٍ (۴۰) وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَ عَذَابٍ (۴۱) ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ (۴۲) وَ وَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحِمَةً مِنَّا وَ ذَكَرَى لِأُولَى الْأَبْوابِ (۴۳) وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاضْرِبْ بِهِ وَ لَا تَحْنَتْ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (۴۴) وَ اذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ (۴۵) إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذَكَرَى الدَّارِ (۴۶) وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ (۴۷) وَ اذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ ذَا الْكِفْلِ وَ كُلٌّ مِّنَ الْأَخْيَارِ (۴۸) هَذَا ذِكْرٌ وَ إِنِ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَّآبٍ (۴۹) جَنَّاتٍ عِدْنٍ مُمْتَحِنَةٍ لَهُمْ الْأَبْوابُ (۵۰) مُتَّكِنِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَ شَرَابٍ (۵۱) وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ (۵۲) هَذَا مَا تُوَعَّدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ (۵۳) إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ (۵۴) هَذَا وَ إِنِ لِلطَّاعِينَ لَشَرَّ مَّآبٍ (۵۵) جَهَنَّمَ يَصَلُونَهَا فَيَنْسِفُهَا الْمِهَادُ (۵۶) هَذَا فَلْيَذوقوه حَمِيمٌ وَ غَسَاقٌ (۵۷) وَ آخِرٌ مِّنْ سُكُلِهِ أَزْوَاجٌ (۵۸) هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ (۵۹) قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَأَمْحَبُّونَنَا بِكُم أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَيَنْسِفِ الْقَرَارُ (۶۰) قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ (۶۱) وَ قَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعِدُّهُمْ مِّنَ الْأَشْرَارِ (۶۲) أَتَّخَذْنَا هُمْ سَخِرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ (۶۳) إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ (۶۴)

[ترجمه]

و بدادیم داود را سلیمان، نیک بنده بود او توبه کننده «۴» است. چون عرضه کردند بر او شبانگاه اسپان سم از زمین برداشته «۵» نیک «۶». گفت: من گزیدم دوستی اسپان بر ذکر خدایم تا پوشیده شد به حجاب. باز آوری «۷» بر من بایستاد «۸» مالیدنی به ساقها و گردنها. و ما بیازمودیم سلیمان را و برفکنندیم بر کرسی او تنی، پس توبه کرد. گفت: بار خدای من؟ بیامرز مرا و بده مرا پادشاهی

که نباید هیچ کس را از پس من که تو بخشنده‌ای. [۹۴-پ]

مسخر بکردیم ----- (۱) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۲) - دا: و پرهیزکاران را. (۳) - دا، آج، لب: تأمل و تدبیر کنند. (۴) - دا: او، او توبه کنند بود. (۵) - دا: اسبان بر سه پای ایستاده. (۶) - دا: نیک رو. (۷) - اساس: باز آوردن، دا: باز گردانی، دیگر نسخه بدلها: باز گردانید، به قیاس با صورت صرفی فعل، نسخه اساس تصحیح شد. (۸) - دا: در ایستاد.

صفحه : ۲۷۱ برای او باد را «۱». می رفت به فرمان او نرم آن جا که برسید. و دیوان را هر بتائی و دریا «۲» روی. و دیگران، بند بر نهاده در بندها. اینکه عطای ماست، بده یا باز گیر بی شمار. و او را نزدیک ما نزدیکی بود و نیکو باز گشتن. یاد کن بنده ما را ایوب را چون ندا کرد خدای را که به من برسانید مرا «۳» دیو «۴» به رنجی و عذابی. در زمین زن پایت، اینکه غسل - گاهی است سرد و آبی خوردنی «۵». و بدادیم او را اهلش و مانند ایشان با ایشان به رحمت از ما و یاد کردی برای خداوندان عقلها. و بگیر به دستت دسته‌ای «۶»، بزنی به او و بزهدار مشو، ما یافتیم او را صبر کننده، نیک بنده بود او و توبه کار. و یاد کن بندگان ما را ابراهیم «۷» را و اسحاق را و یعقوب را، خداوندان دستها و چشمها. ما برگزیدیم ایشان را به خالص بکردن یاد کرد سرای. و ایشان نزدیک ما از گزیدگان و بهتران اند. و یاد کن اسماعیل را ----- (۱) - دا: او را باد. (۲) - دا: در دریا. (۳) - دا: پیسود مرا. (۴) - آب: دیوان. [.....]. (۵) - دا: آسان گذر. (۶) - دا: دسته کاه. (۷) - اساس، دا: ابرهیم.

صفحه : ۲۷۲ و الیسع را و ذو الکفل را و همه از نیکان بودند. اینکه یاد کردی است و پرهیزکاران «۱» باشد نیکو باز گشتن. [۹۵-ر] بهشتها مقام گشاده برای ایشان درها. تکیه زده در آن جا می خوانند در آن جا میوه بسیار و شراب. و نزدیک ایشان باشند چشم کشیدگان «۲» همسران. اینکه آن است که وعده می دهند شما را برای روز شمار. اینکه روزی ماست، نباشد آن را بن در آمدن «۳». اینکه و نافرمانان را بتر باز گشتن «۴» باشد. در دوزخ که به او ملازم باشند، بد جای است. اینکه، بچشی «۵» اینکه را آب گرم و خون و ریم. و دیگری از مانند او زنانی جفتانی. اینکه گروهی اند در - شونده با شما، فراخ مباد ایشان را که ایشان ملازم آتش دوزخ اند. گویند: بل شما فراخی مباد شما را، شما تقدیم کردی [او را]

«۶» برای ما، بد جای است. گویند: خدای ما؟ هر که آورد ما را اینکه، بیفزای او را عذاب دو چندان در دوزخ. گویند: چیست ما را که نمی بینیم مردانی را که بشمردیم «۷» ایشان را از بدان. ----- (۱) - دا: پرهیزکاران را. (۲) - دا: چشم کشندگان. (۳) - دا: برسیدن. (۴) - دا: بترین باز گشتی. (۵) - کذا: در همه نسخه بدلها، فعل امر غایب است، به معنی «بچشند» لکن گاه به صورت امر حاضر معنی می شود چه از باب تنفّر و انزجار و چه از باب تعظیم. (۶) - اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، از چاپ شعرانی افزوده شد. (۷) - دا: که بودیم می شمردیم.

صفحه : ۲۷۳ گرفتیم ایشان را فسوس یا بگردید از ایشان چشمها! آن درست است خصومت اهل دوزخ. قوله: وَ وَهَبْنَا لِداوُدَ سُلیمانَ، حق تعالی باز گفت در اینکه آیت: آن نعمت که بر داود - علیه السّلام - کرد به دادن او را چون سلیمان فرزندی، گفت: ما دادیم داود را سلیمان، آنگه سلیمان را بستود، گفت: نعم العبد، نیک بنده است او. إِنَّهُ أَوَّابٌ او رجّاع است و بسیار جوع «۱» با درگاه من. إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ، گفت: یاد کن ای محمد چون بر او عرض کردند به شبانگاه به وقت نماز دیگر. الصّافنات، اسپانی را که عادت ایشان آن بود که بر سه قوایم بایستادندی و یک دست را گوشه سم بر زمین نهادندی، و اینکه علامت عتق «۲» و کرم اسپان باشد [۹۵-پ] الحیاء، اسپان نیک رو، و واحدها جواد. کلبی گفت: سلیمان به غزای دمشق و نصیبین رفت، از آن جا هزار اسپ آورد. مقاتل گفت: از پدرش به میراث رسید هزار اسپ، و پدرش از عمالقه یافت. حسن بصری گفت: اسپانی بودند که او را «۳» از دریا آورده بودند با پر «۴». سلیمان - علیه السّلام - نماز پیشین کرده بود بر کرسی نشسته و آن اسپان «۵» عرض کردند و او به آن مشغول بود از نماز دیگر

غافل شد تا نهصد اسپ را عرض کردند و صد بماند. او بنگرید، آفتاب فرو شده بود. دلتنگ شد، گفت: رُدُّوْهَا عَلَيَّ، باز آرید بر من. باز آوردند. بفرمود تا همه را پی کردند و بکشتن «۶» و گوشت آن به صدقه بداد «۷» به کفّارت آن که او را نماز دیگر فوت شده بود. و صد اسب از آن جمله بماند. هر اسپیی نیک «۸» که امروز بینی گفتند که از نسل ایشان است. حسن گفت: چون او اسپان را پی بکرد و در ره خدای قربان کرد، خدای تعالی او را به بدل آن به از آن باز داد مرکبی «۹»، و آن -----
 لب: برای او. [.....]

(۵) - دا، آج، لب، افزوده: بر او. (۶) - دا، آج، لب: بکشتند. (۷) - دا، آج، لب: دادند. (۸) - دا: نکو، آج، لب: نیکو. (۹) - آج، لب: مرکبی بداد.

صفحه: ۲۷۴ باد بود که بامداد «۱» یک ماهه راه بریدی «۲» و شبانگاه یک ماهه راه باز آوردی. عبد الله عبّاس گفت، امیر المؤمنین علی را - علیه السّلام - پرسیدم از اینکه آیت، مرا گفت: یا ابن عبّاس؟ چه شنیده‌ای در اینکه آیت! گفت «۳»: کعب الاحبار مرا گفت: سلیمان روزی به عرض خیل «۴» مشغول شد تا نماز دیگر از او فایت شد «۵»، گفت: باز - آرید اینکه اسپان را، و عدد ایشان چهارده بود. بفرمود تا همه را پی بکردند و بکشتند. خدای تعالی به عقوبت آن که او بر اسپان ظلم کرد، چهارده روز ملک از او بستد. امیر المؤمنین گفت «۶»: کذب کعب «۷». سلیمان روزی به جهاد خواست رفتن، بفرمود تا اسپان را بر او عرض کردند، به آن مشغول شد تا آفتاب فرو شدن «۸» و نماز دیگرش فایت شد. گفت آن فریشتگان را که بر آفتاب موکل بودند: رُدُّوْهَا عَلَيَّ، باز آرید بر من، یعنی آفتاب را به فرمان خدای. ایشان به فرمان خدای آفتاب باز آوردند تا او نماز دیگر بکرد «۹» بوقت «۱۰». و بدان ای پسر عبّاس، که: پیغامبران خدای معصوم و مطهر باشند، ظلم نکنند و ظلم نفرمایند و رضا ندهند به ظلم. اینکه قول «۱۱» علی است - علیه السّلام - فذلک قوله: اذ عرض علیه بالعشی الصّافنات الجیاد. عرض «۱۲»، اظهار چیزی باشد بجای که بیند، و آن دیگر [از وقت نماز دیگر]

«۱۳» تا شب عشی و عشاء خوانند آن را. و الصّافّات، جمع صافنه باشد بر آن تفسیر که گفتیم. قتیبی گفت: هر ایستاده «۱۴» را «صافن» گویند. و در خبر است که رسول - علیه السّلام - گفت: «۱۵» من سرّه ان یقوم له النّاس صفونا فلیتبوء «مقعه من النّار»، گفت: هر که خواهد که مردم پیش او بر - ----- (۱) - دا: بامدادان. (۲) - دا، آج، لب: بریدی او را. (۳) - دا، آج، لب: گفتم. (۴) - دا: به عرض اسپان. (۵) - دا: دیگرش فایت شد، آج، لب: دیگرش فوت شد. (۶) - آج، لب: حضرت امیر المؤمنین علی - صلوات الله و سلامه علیه - فرمود: (۷) - دا، افزوده: دروغ گفت کعب. (۸) - آج، لب: فرو شد. (۹) - دا: نماز عصر کند. [.....]

(۱۰) - دا، آج، لب: بوقت خود. (۱۱) - آج، لب، افزوده: حضرت امیر المؤمنین علی - صلوات الله و سلامه علیه - است. (۱۲) - دا: عرض، آج، لب: غرض. (۱۳) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۱۴) - دا، آج، لب: ایستاده. (۱۵) - دا، آج، لب: فلیتبوء
 صفحه: ۲۷۵ پای بایستند، گوی جای خود «۱» باز کن در دوزخ «۲». فقال: إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي، ای آثرت حب الخیر عن «۳» ذکر ربّی، گفت: من دوستی اسپان بر ذکر خدای برگزیدم [۹۶-ر]

یعنی نماز. بر اینکه قول، أَحْبَبْتُ، به معنی آثرت باشد، و عن، به معنی علی. و قولی دیگر آن است که: احببت الخیر «۴» حبا عوضا عن ذکر ربّی، و اینکه قول به ظاهر لایق تر است، و اگر چه معنی یکی است، تقدیر مختلف است. و مراد به خیر، خیل است. و عرب معاقبه کند میان «را» و «لام»، لقرب مخرجهما «۵» یقول: انهمرت عینه و انهملت و خترت «۶» الرّجل و [۱] ختلته اذا [غدرت]

به «۷»، و اینکه از ابدال باشد، کالمدح و المده. و از اینکه جا گفت رسول - علیه السّلام - الخیر معقود بنواصی الخیل الی یوم القیامه

، خیر در پیشانی اسپان بسته است تا به روز قیامت. و مراد به «ذکر» نماز است، بیانه قوله: ... لا تُلهيهم تجارةً ولا بيعاً عن ذكر الله (۸) ... حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ، تا آفتاب پنهان شد به حجاب، کنایتی است از نامذکوری، چنان که لید گفت «۹»: حَتَّى إِذَا لَقَتِ يَدَا فِي كَافِرٍ وَاجِنٍ «۱۰» عورات الثغور ظلامها و اینکه «۱۱» «حجاب» گفتند: کوهی است از پس کوه قاف که آفتاب آن جا فرو شود. رُدُوها عَلَيَّ، ای، فقال: رُدُوها عَلَيَّ، گفت: باز آرید بر من. در ضمیر خلاف کردند. بیشتر مفسران گفتند: راجع است با خیل. و قولی آن است «۱۲» با آفتاب. و آن «۱۳» روایت «۱۴» امیر المؤمنین علی است که عبد الله عباس گفت از او. -----

----- (۱) - آج، لب: خود را. (۲) - دا، آج، لب: افزوده. ترکنا الخیل عاکفة علیه مقلده اعتتها صفونا (۳) - دا، آج، لب: الخیل علی. (۴) - دا: احییت حب الخیر. (۵) - اساس: مخرجهما، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۶) - آج، لب: و اخترت. (۷) - آج، لب: اذا اعتدت. (۸) - سوره نور (۲۴) آیه ۳۷. [.....]

(۹) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۱۰) - آج، لب: اجر. (۱۱) - آج، لب: و از اینکه. (۱۲) - دا، آج، لب: راجع است. (۱۳) - دا، آج، لب: اینکه. (۱۴) - آج، لب، افزوده: از. صفحه : ۲۷۶ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ، التَّقْدِيرُ: فَطَفِقَ يَمْسَحُ مَسْحًا، يقال: طَفِقَ يَفْعَلُ كَذَا وَجَعَلَ يَفْعَلُ كَذَا وَاخْتَذَى يَفْعَلُ كَذَا، یعنی اشتغل به. و از اخوات کاد باشد در استعمال، نه در معنی. بِالسُّوقِ، ابن کثیر تنها به همزه خواند و باقی قَرَأَ بی همزه، و در معنی او خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد آن است که اسپان را پی بکرد و بکشت، من قولهم: مسح علاوته اذا ضربها بالسيف، اینکه عبارت باشد از پی کردن و کشتن، نه بر وجه عقوبت، بر «۱» وجه کفارت و قربت و گوشت او به صدقه دادن. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که دست به ساق و گردن ایشان فرو می‌مالید بر سبیل اکرام و محبت. ابو مسلم گفت: ساق «۲» و گردن ایشان از گرد بر وجه کرامت. و مسح، غسلی باشد خفیف من قولهم: تمسحت للصلوة. بعضی دگر گفتند: وقف کرد در سبیل خدای و ره جهاد. و گردن و ساق ایشان بداغ کرد علامت را، و اینکه مسح عبارت است از آن. وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ، حق تعالی گفت: ما امتحان کردیم سلیمان را، وَالْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيَهُ جَسَدًا، و تنی بر کرسی او افکندیم. ثُمَّ أَنَابَ، پس او رجوع کرد با ما و با درگاه ما گریخت. در اینکه امتحان و جسد خلاف کردند: قَصَاصَ جَهَالٍ گفتند از وهب و [۹۶-پ]

جز او که: سبب امتحان سلیمان آن بود که او در بعضی غزوات زنی را از دختران ملوک به بردگی بیاورد، و زن سخت بجمال بود و سلیمان او را سخت دوست داشت «۳» و او با سلیمان نمی‌ساخت و پیوسته می‌گریست. سلیمان او را گفت: یا هذبه؟ به از اینکه ملکی می‌خواهی و به از من مردی! گفت: اینکه نیک است و لکن مرا خیال پدر در چشم است و از چشم «۴» بنمی‌شود، اگر خواهی تا من متسللی شوم بفرمای تمثال «۵» پدرم بصورت کنند «۶» تا من در او می‌نگرم و دل خوش می‌باشم. او گفت: روا باشد. او گفت: روا باشد. بفرمود تا بکردند و آن زن با جماعتی کنیزکان خود آن تمثال را می‌پرستیدند و سجده می‌کردند او را چهل روز، و -----

----- (۱) - دا، آج، لب: بل بر. (۲) - دا، آج، لب: بشست ساق و. (۳) - دا: می‌داشت. (۴) - دا، آج، لب: چشم من. (۵) - اساس: مثلی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۶) - دا: به صورتی بکنند، آج، لب: صورتی کنند.

صفحه : ۲۷۷ سلیمان - علیه السلام - از آن بی‌خبر بود. آصف بن برخیا «۱» از آن حالش خبر داد، دستوری خواست از سلیمان تا خطبه‌ای «۲» کند و بر پیغامبران ثنا گوید. گفت «۳»: روا باشد. او خطبه‌ای «۴» و بر پیغامبران ثنا کرد و بر سلیمان ثنایی که «۵» به روزگار صغر و روزگار گذشته باز بست. سلیمان از آن دل‌تنگ شد. چون آصف از منبر به زیر آمد گفت: چگونه «۶» پیغامبران را بر عموم «۷» روزگار ثنا گفتمی و حدیث من به روزگار گذشته باز بستی! گفت: برای آن چنین کردم که چهل روز است تا در سرای توبت می‌پرستند و تو بی‌خبری. چون خبر یافت، برفت و آن تمثال بشکست و آن زن را محبوس کرد «۸». از «۹» مجلس حکم باز آمد، خواست تا به طاهرت «۱۰» جای در شود، بر عادت انگشتر بیرون کرد و به زنی داد از زنان خود. و «۱۱» انگشتری بود که ملک سلیمان و نبوت به او پیوسته بود «۱۲» که جن و انس و شیاطین و سباع و طیور مسخر آن بودند. خدای تعالی شبه سلیمان بر

دیو «۱۳» افگند، نام او صخر، تا بیامد و انگشتی بستد و بر جای سلیمان بنشست و همه رعیت از جن و انس او را مسخر شد. و خدای شبه آن دیو بر سلیمان افگند. چون «۱۴» زن را گفت: انگشتی مراده. بانگ بر او زد و او را براند و گفت: انگشتی، سلیمان بستد. و تو دیوی آمده‌ای تا به مکر و حیل انگشتی بگیری «۱۵» و سلیمان هر جای «۱۶» که رفت، گفتند: تو دیوی و او را باور نداشتند. او بدانست که آن فتنه «۱۷» است از خدای تعالی. روی در بیابان نهاد. چهل روز در بیابانها می گردید و تضرع می کرد تا خدای توبه‌اش «۱۸» قبول کرد، و اینکه «۱۹» در ----- (۱) - دا، آج، لب: آصف برخیا.

(۲) - اساس: خطبه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. [.....]

(۳) - دا: گفتند. (۴) - دا، آج، لب، افزوده: کرد. (۵) - دا، آج، لب: که گفت. (۶) - دا، آج، لب: چگونه که. (۷) - اساس: عمومه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۸) - دا: بکرد. (۹) - دا، آج، لب: چون از. (۱۰) - دا، آج، لب: به طهارت. (۱۱) - دا، آج، لب: و آن. (۱۲) - دا: در او بسته بود، آج، لب: به او بسته بود. (۱۳) - دا، آج، لب: دیوی. (۱۴) - آج، لب: چون آمد و. (۱۵) - دا، آج، لب، افزوده: از من. (۱۶) - دا، آج، لب: کجا. [.....]

(۱۷) - دا: فتنه‌ای است. (۱۸) - اساس و آب: توبه‌ش. (۱۹) - دا، آج، لب: و اینکه دیو.

صفحه : ۲۷۸ اینکه چهل روز همه دین سلیمان زیر و زبر کرد و احکام شرع او بگردانید و با زنان سلیمان خلوت می کرد و غسل جنابت نمی کرد. آصف [۹۷-ر]

چون آن بدید، گفت: مگر سلیمان دیوانه شده است و «۱» مرتد در قصه دراز که گفتند: چون مدت محنت که چهل روز بود به سر آمد، فریشته‌ای بیامد و دیو را از آن جا بر پای کرد «۲». او بگریخت و در هوا «۳» می پرید انگشتی در دریا افگند. ماهی «۴» فرو برد و آن ماهی با «۵» سلیمان افتاد و انگشتی از شکم ماهی با دست سلیمان آمد و او را پادشاهی و نبوت باز آمد. سدی گفت: سبب فتنه آن بود که سلیمان زنی داشت جراه «۶» نام، برادری او را «۷» خصومتی بود «۸». سلیمان را گفت: باید تا حکم چنان کنی که مراد برادرم باشد. او گفت: آری، و نکرد. خدای «۹» خاتم ملک از او بستد و به دیو داد. اکنون کسی «۱۰» اندیشه کند جای تعجب است از عقل و دین آنان که اینکه اعتقاد دارند و بر خدای و رسول اینکه روا دارند که خدای شبه سلیمان بر دیو افگند و شبه دیو بر سلیمان. و او را تمکین کند تا ز «۱۱» ملک و شریعت و نبوت و زنان پیغامبر تا بر ایشان ظفر دهد تا فساد کند «۱۲» با ایشان و آن که ملک و نبوت «۱۳» به فرمان خدای باشد و به عدل و حکمت او در انگشتی چگونه باشد که اگر به دست دیوی کافر افتد تا او دین و شریعت زیر و زبر کند، و اینکه کفر محض باشد و خروج از دین مسلمانی. و اینکه ترهات و اباطیل برای آن آورده شد اینکه جا تا مردم واقف شوند بر قلت عقل و دیانت آنان که اینکه مذهب و اعتقاد دارند. و تأویل درست در آیت آن است که، روایت کرد ابو هریره از رسول - علیه السلام - که: سلیمان - علیه السلام - صد زن و کنیزک داشت. یک روز گفت: -----

----- (۱) - دا، آج، لب: یا. (۲) - دا، آج، لب: بر کرد. (۳) - دا: در هوا که. (۴) - دا: ماهی. (۵) - دا: به دست سلیمان. (۶) - لب: جرادو. (۷) - دا: برادر او را با کسی. (۸) - دا، افزوده: او. (۹) - آج، لب: خدای تعالی. (۱۰) - دا، آج، لب: کسی که. (۱۱) - دا، آج، لب: از. [.....]

(۱۲) - آج، لب: به افتعال گفتند. (۱۳) - دا، آج، لب: نبوت که.

صفحه : ۲۷۹ لاطوفن اللیلة علیهن، من امشب گرد ایشان جمله برآیم تا خدا «۱» مرا صد فرزند «۲» بدهد تا در سبیل خدای جهاد کنند و شمشیر زنند، حرصا علی الجهاد فی سبیل الله. خدای تعالی چنان قضا کرد که از آن زنان هیچ زن بار برنگرفت الا یک زن که کودکی مرده بزاد. او را بیاوردند مرده و بر سریر سلیمان بنهادند، و ذلک «۳» قوله: وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ اَلْقَيْنَا عَلٰی كُرْسِيِّهٖ جَسَدًا ثُمَّ اَنَابَ، ای، تاب و رجوع «۴» عن مثل تلك المقالة. تأویل دگر آیت را آن است که شعبی گفت و بعضی مفسران که: سلیمان را - علیه السلام - پسری بود شیر خواره و سخت دوست داشت او را. شیاطین قصد او کردند و گفتند: اگر او بماند و بر جای پدر بنشیند ما از

او هم «۵» اینکه محنت بریم که از سلیمان می‌بریم. او را هلاک باید کردن. سلیمان خبر یافت، او را به ابر سپرد، یعنی به فریشتگان ابر تا او را می‌داشتند و تربیت می‌کردند تا بزرگ شد. خدای تعالی حکم چنان کرد که او را وفات آمد. فریشتگان او را بیاوردند و بر سریر سلیمان نهادند [۹۷-پ]

جسدا بلا روح، تا سلیمان بداند که: لا یعنی حذر من قدر، فذلک قوله: وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَداً. و تأویل دگر آن است که: سلیمان- علیه السّلام- بیمار شد سالی از سالها و بیماری بر او سخت شد و «۶» لاغر شد و چون جسدی بی‌روح گشت بر سریر خود، تا خدای آن خواست چون گفت: وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ، ای، امتحاناً [ه]

«۷» بالمرض. وَ أَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ، وَ التَّقْدِير: وَ الْقَيْنَا منه علی كُرْسِيِّهِ جسدا. و اینکه نیز تأویل «۸» قریب است. و آن کس که نیکو حالت «۹» است و محترزتر در روایت «۱۰» آن است که، روایت کردند «۱۱» که: سلیمان را چون اسپان را بر او عرضه می‌کردند، چهارده اسپ را عرضه «۱۲» ----- (۱) - دا، آج، لب: خدای. (۲) - دا، آج، لب: صد پسر. (۳) - دا، آج، لب: فذلک. (۴) - لب: رجوع. (۵) - دا: همچین. (۶) - دا، آج، لب: تا. (۷) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۸) - دا، آج، لب: تأویلی. (۹) - دا: نکو کارتر. (۱۰) - اساس: دروایت/ در روایت، با ادغام دو حرف همچس. (۱۱) - دا، آج، لب: کرد. (۱۲) - دا، آج، لب: عرض. [.....]

صفحه : ۲۸۰ کرده‌اند و او را نماز فایت شد، بفرمود تا ایشان را پی کردند و بکشند. آنگه خدای او را امتحان کرد به عدد آن چهارده اسپ چهارده روز. و آن چنان بود که، یک روز نشسته بود با صف «۱» برخیا حدیثی می‌کرد. انگشتی از انگشتش بیفتاد «۲»، بر گرفت و با انگشت کرد، دگر باره بیفتاد «۳»، بر گرفت چندان که جهد کرد در دستش بناستاد، بدانست «۴» که آن از سبب فتنه و امتحان است. انگشتی بگرفت و باصف «۵» داد و او را بر سریر خود بنشانند تا او بر جای سلیمان بنشست و حکم می‌کرد چهارده روز تا مدّت محنت بگذشت. آنگه باز آمد و انگشتی بستد و با سر «۶» ملک آمد. و اینکه هم فاسد است از آن جا که آصف وصی سلیمان بود و بمنزلت فروتر بود از او، چگونه شاید که او معزول باشد و وصی بر ولایت بود! دگر آن که نبوت در انگشتی نباشد. و تأویل درست آن است که در آیت گفته شد از آن سه وجه. اما صفت کرسی او در سورت سبا طرفی برفته است، معنی ندارد اعادت کردن. قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ هَبْ لِي مَلِكًا لَا يَتَّبِعِي لِأَخِي مِنْ بَعْدِي. سلیمان- علیه السّلام- گفت: و اینکه حکایت قول اوست: بار خدایا؟ مرا بیمارز و ملکی ده مرا که از پس من کس را نباشد، که تو خداوندی، بخشنده‌ای «۷». اگر گویند نه اینکه دلیل کند «۸» بر بخل سلیمان که او به آن رها نکرد که گفت مرا ملک ده، و اینکه حرص باشد بر دنیا، تا گفت: لَا يَتَّبِعِي لِأَخِي مِنْ بَعْدِي، کس را نباشد «۹» تا باشد از پس من، جواب «۱۰» گویم: سلیمان- علیه السّلام- اینکه سؤال نکرد از خدای تعالی الّا به دستوری و اذن او. و خدای او را فرمود تا اینکه دعا کند از آن که در سابق علم او چنان بود که هر کس که چون «۱۱» سلیمان بود، ملک چنان او را مفسدت باشد. او را فرمود تا اینکه دعا کرد [۹۸-ر]

که تمکین چنان که سلیمان را بود الّا با عصمت راست نیامدی که ----- (۵-۱) - با صف/ با آصف. (۲) - دا: بیفتاد. (۳) - آج، لب: باز بیفتاد. (۴) - آج، لب: او بدانست. (۶) - دا، آج، لب: با سریر. (۷) - دا، آج، لب: خداوند بخشنده‌ای. (۸) - آج، لب: می‌کند. (۹) - دا، آج، لب: نباید. (۱۰) - دا: به جواب. (۱۱) - دا: جز.

صفحه : ۲۸۱ مأمون الجانب بودی من الخطأ و الزلل. جواب دیگر آن است که: او از خدای در خواست تا ملک او آیت نبوتش کند و معجز «۱» پیغامبری‌اش و اگر مثل آن کسی را بودی از «۲» بشدی که معجزی خارق عادت بودی و ملک سلیمان- علیه السّلام- به اینکه صفت بود از طاعت جن و انس و سباع و وحوش و بهایم تا عاقل او را و تسخیر ریاح و مانند اینکه. پس از طریق مصلحت گفت نه بر وجه بخل، و مراد به من بَعْدِي، آن است که: لَا يَتَّبِعِي لِأَخِي مِنْ بَعْدِي، چنان که یکی از ما گوید: انا اطيعك ثم لا اطيع احدا

بعدک، ای، غیرک، من از پس تو کس را طاعت ندارم، یعنی جز تو را طاعت ندارم. عطاء بن ابی رباح گفت: یعنی ملکی که از من بنستانی در عمر (۳) من. و وجهی دیگر تأویل (۴) آیت آن است که به اینکه ملک، آخرت خواست و ثواب بهشت. و تقدیر آن که: ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی، ای بعد وصولی الیه، ملکی که چون من به آن رسیده باشم، کس به آن نرسد از آن جا که چیزی نتواند کردن که مستحق ثواب شود از ایمان و طاعت، چه سرای آخرت سرای الجا باشد نه سرای تکلیف. و بیان قوت اینکه وجه، قوله: رَبِّ اغْفِرْ لِي، بار خدایا بیامرزم. و اینکه از جمله [احکام]

(۵) آخرت است. بعضی دگر گفتند: ملک (۶) قهر هوای نفس خواست، و قوله: لَا يَتَّبِعِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي، ای فی زمانی، یعنی با من الطافی کن که من عند آن اختیار طاعت کنم و اختیار عصمت. و اینکه اختیار عصمت کس را نبود در اینکه روزگار جز مرا. و الله اعلم بمراده. و اینکه دو وجه متعدیف است و وجوه اول معتمد است. إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ، که تو خداوند بخشنده‌ای. رسول - علیه السلام - گفت: سلیمان با آن همه مملکت و سلطنت، طرفه العینی سر بر آسمان نداشتی، پیوسته می آمدی سر افکنده بخشوع و خضوع. حسن بصری و ابو هریره روایت کردند که، رسول - علیه السلام - گفت: دوش نماز می کردم و شیطان پیش من آمد بر صورت گربه‌ای و خدای مرا از او تمکین کرد. خواستم تا بگیرم او را و ببندم. دگر باره اینکه آیت یاد کردم که سلیمان گفت: --- (۱) - دا، آج، لب: معجزه. (۲) - ازا/ از آن. (۳) - دا: در عهد. (۴) - دا، آج، لب: در

تأویل. [.....]

(۵) - اساس و آب ندارد، از دا، افزوده شد. (۶) - دا: به ملک.

صفحه : ۲۸۲ وَ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يَتَّبِعِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي. فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ، حق تعالی در اینکه آیت بیان کرد که: ما باد را مسخّر سلیمان کردیم، تَجَرَى بِأَمْرِهِ رُحَاءً، تا به فرمان او می رفتی نرم، آن جا که او خواستی. و نصب «رخاء» بر حال است. و قوله: حَيْثُ أَصَابَ، ای حث اراد، تقول (۱) «العرب: اصاب الصّواب فاخطأ الجواب، یعنی، اراد الصّواب» (۲). وَ الشَّيَاطِينُ، [۹۸-پ] ای (۳)، و سَخَّرْنَا لَهُ الشَّيَاطِينُ، و نیز شیاطین را مسخّر او کردیم. كُلُّ بِنَاءٍ وَ عَوَاصٍ، هر بنایی را که برای او مدینه تدمر و مدینه بیت المقدس و جز آن از حصون و قلاع بنا کردند که شرح دادیم در سورت سبا. وَ عَوَاصٍ، و هر عَوَاصٍ (۴) که به دریا فرو شدی و جواهر آوردی. وَ آخَرِينَ مَقْرَنِينَ فِي الْأَصْفَادِ، و دیگر شیاطین در بند او بسته، دو دو به یک جای، واحدها «صفا». هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ، اینکه عطای ماست، تو ببخش. من قول العرب: من عليه برغيف، ای اعطه رغيفا. و قوله: وَ لَا تَمُنَّنْ تَسْتَكْبِرُ (۵)، ای، لا تعط. حسن بصری گفت: خدای تعالی هر کس را که نعمتی داد، از او حساب خواهد مگر سلیمان - علیه السلام - را که او را گفت: هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ. و گفت: معنی آیت آن است که: ما اینکه ملک به تو دادیم اگر تو کسی را چیزی دهی مزد است تو را، و اگر ندهی لا حرج عليك و لا حساب. مقاتل گفت: اینکه در حق شیطان است، یعنی، آن را که خواهی گشاده دار و آن را که خواهی ببنددار. بعضی دگر گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدیر: هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْسِكْ أَوْ امْنُنْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۶). و گفتند: تقدیم و تأخیر اینکه (۷) وجه است: هَذَا

(۱) - آج، لب: يقول. (۲) - دا، افزوده: و قال الشّاعر شعر: اصاب الكلام فلم يستطع || فاخطا الجواب لدى المعضل (۳) - دا: یعنی.

(۴) - دا، آج، لب: عَوَاصِي. (۵) - سوره مدثر (۷۴) آیه ۶. (۶) - دا، افزوده: خواهی دار و خواهی بی شمار ببخش. (۷) - دا، آج، لب: از اینکه.

صفحه : ۲۸۳ عَطَاؤُنَا بِغَيْرِ حِسَابٍ فَامْنُنْ أَوْ امْسِكْ، اینکه عطای ماست تو را بی حساب، خواهی ببخش و خواهی بدار. وَ إِن لَّهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَ حَسَنَ مِآبٍ، و او را بنزدیک ما قربتی هست زیادت بر آنچه در دنیا دادیم او را و نیکو بازگشتی، یعنی، در بهشت به ثواب ابد. وَ اذْكَرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ، مقاتل گفت: کنیت او ابو عبد الله بود. إِذْ نَادَى رَبَّهُ، یاد کن ای محمّد بنده ما را ایوب را چون خدای را بخواند. و گفت: شیطان مرا رنج رسانید و بلا و مشقت. مقاتل گفت: بُنْصِبُ، به بلای وسواس (۱) در دلش و عذاب در مالش. و در

او چهار لغت است: نصب، به دو ضمّه، و آن قراءت ابو جعفر است. و نصب، به دو فتحه و آن قراءت یعقوب است. و نصب، به فتح «نون» و سکون «صاد» و آن روایت هیبره «۲» است عن حفص عن عاصم. و نصب، به ضم «نون» و سکون «صاد» و آن قراءت عامّه قراء است، و اینکه قصّه در سوره الانبیاء برفته است. ارکض برجلک، اینکه وقت آن بود که خدای تعالی او را «۳» فرج دهد. گفت: ارکض برجلک، یعنی، پای در زمین زن. هذا مُغتسلٌ اینکه جا محذوفی هست، تقدیر «۴» آن که: فرکض رجله «۵» الإرض فاخرجنا له عینا و قلنا له «۶»: [۹۹- ر]

هذا مُغتسلٌ بارِدٌ و شَرابٌ او پای در زمین زد چنان که گفتند او را: ما چشمه سرد «۷» عذب بیرون آوردیم. و گفتیم: اینکه غسل گاهی است از آب سرد و شرابی است تو را. از اینکه جا غسل کن و باز خور. او از آن جا غسل کرد و هر رنجی که بر بیرون او بود همه زایل شد و باز خورد، هر رنجی که در اندرون او بود همه «۸» زایل شد. حسن «۹» گفت: دو چشمه آب پیدا شد، او از یکی غسل کرد و از یکی باز خورد. وَ هَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ، در کلام حذفی و اختصاری هست، و آن آن است که: فاغتسل منه و شرب فانزلنا «۱۰» ما به من داء «۱۱» وافه، او از یک چشمه غسل کرد و از دیگر باز خورد

(۱) - دا: و وسواس اینکه. (۲) - آج، لب: سبره. (۳) - دا: خواست او را. (۴) - دا: و التقدير. (۵) - دا: برجله. [.....]

(۶) - دا: ندارد. (۷) - دا، آج، لب: آب سرد. (۸) - آج، لب: هم. (۹) - آج، لب، افزوده: بصری. (۱۰) - دا: فازلنا، آج، لب: فانه لنا. (۱۱) - آج، لب: ذواء.

صفحه : ۲۸۴ تا رنجها از او زایل کردیم و ما اهل او را با او دادیم و مانند آن، یعنی، مال و فرزندان او مضاعف کردیم، به عوض یک زن دو زن، و به عوض یک فرزند دو فرزند. رَحِمَةً مِثْلًا، رحمتی از ما، و نصب او بر مفعول له است. وَ ذِكْرِي لِأُولَى الْأَبَابِ، محلّ او نصب است بر اینکه که گفتیم به «واو» عطف، و یاد کردی خداوندان عقلها را. وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا، بگیر به دست دسته‌ای از شاخ درخت، و قصه اینکه برفته است «۱». فَأَضْرِبْ بِهِ، و به آن «۲» دسته اینکه زن را بزَن تا سوگندت دروغ نشود. إِنَّا وَجَدناه صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ، آنکه گفت: ما ایوب را بنده‌ای صابر یافتیم و نیک بنده‌ای بود او ما را، إِنَّهُ أَوَّابٌ و او توبه کننده و باز آینده بود. وَ اذْكَرْ عِبَادَنَا، قراءت عامّه قرا به «الف» است بر جمع. و کثیر «۳» خواند: «عبدنا»، بی «الف» علی الواحد، گفت: یاد کن ای محمّد بندگان ما را ابراهیم «۴» را و اسحاق را و یعقوب را. أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ، خداوندان قوت در عباد «۵» و بصیرت در دین. إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرِي الدَّارِ، قراء مدینه خواندند: بخالصه ذکر، به اضافت بی تنوین. و اینکه روایت هشام است از اهل شام. و دیگران به تنوین [بر]

«۶» بدل. گفت: ایشان «۷» را برگزیدیم به برگزیدن ایشان ذکر سرای را. ابو علی گفت: سرای محتمل است که دنیا باشد و محتمل است که آخرت باشد. آن که دنیا گفت «۸»، معنی آن است: باخلاصهم الذکری فی الدنیا، به آن که ایشان ذکر ما در دنیا خالص کردند، و آنان که آخرت گفتند، گفتند: به اخلاص ایشان یاد کرد آخرت، یعنی ایشان آخرت باخلاص یاد داشتند. و خالصه، از بنای مصدر است، کالعافیة و الوافیة. و قیل: بخلّه «۹» خلصت لهم ذکر «۱۰» الدار، یعنی، به خصلتی «۱۱» که خالص شد

----- (۱) - آج، لب: برفته است. (۲) - دا: فاضرب، برو به آن. (۳) - دا، آج، لب: و ابن کثیر. (۴) - اساس، دا، آج، لب: ابرهیم. (۵) - دا، آج، لب: عبادت. (۶) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۷) - دا، آج، لب: ما ایشان را. (۸) - آج، لب: گفت، گفت. [.....]

(۹) - دا: بخصله، آج، لب: بحله. (۱۰) - دا، آج، لب: ذکر. (۱۱) - اساس: حظی، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

صفحه : ۲۸۵ ایشان را ذکر سرای. وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ، و ایشان نزدیک ما از گزیدگان اند. وَ اذْكَرْ إِسْمَاعِيلَ [۹۹- پ]

وَ الْيَسَعَ وَ ذَا الْكِفْلِ، آنکه گفت: یاد کن اسماعیل و یسع را. کوفیان ألما عاصم و یسع، به دو «لام» خواندند، «لام» تعریف در او

بردند با آن که اسم علم است و باقی قرآ به یک لام خواندند «۱». چنان که شاعر گفت «۲»: وجدنا الوليد بن اليزيد مباركا شديدا باعباء الخلافة كاهله و ذَا الكِفْلِ وَ كَلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ، و همه گزیدگان بودند، چه جمله پیغامبران اند، و حدیث و قصه ایشان در سوره الانبیاء رفته است «۳». هذا ذِكْرٌ، اینکه یاد کردی است تو را، و إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ، و پرهیزکاران را حسن - المآب باشد و نیکو «۴» باز گشتن. جَنَاتِ عَدْنٍ، بدل حسن المآب است، بهشتهای مقام، مُفْتَحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابِ، درهای آن گشاده برای ایشان. مُتَكَبِّرِينَ فِيهَا، نصب او بر حال است، تکیه زده باشند آن جا. يَدْعُونَ فِيهَا، می خوانند و می خوانند خدم و حشم را به میوه بسیار و انواع شراب. وَ عِنْدَهُمْ، و بنزدیک ایشان باشند زنانی از حور العین، چشم کشیده که نظر مقصور باشند «۵» بر شوهران خود، اتراب، همزاد «۶»، یعنی، همه به یک سن «۷» همه جوان و همه با جمال. مفسران گفتند: از بنات سی ساله تا سی و سه ساله، واحدها: ترب، قال ابن ابی ربيعة: ابرزوها مثل المهاء «۸» تهادی بین عشر کواعب اتراب هذا ما تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ، اینکه آن است که شما را وعده داده اند برای روز قیامت. ابن کثیر و ابو عمرو، به «یا» خواندند خبرا عن الغائب. و باقی قرآ به «تا» ی ----- (۱) -

دا، آج، لب، اینکه جمله را پس از بیت عربی آورده اند. (۲) - دا، افزوده: شعر. (۳) - آج، لب: رفته. (۴) - آج، لب: نیکوی. (۵) - دا، آج، لب: نظر ایشان مقصور باشد. (۶) - دا: همه همزاد. (۷) - دا: همه هم سن. (۸) - آج، لب: المهاد.

صفحه : ۲۸۶ خطاب گفتند، «لام» اینکه به معنی «فی» است، ای، فی یوم الحساب «۱». إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا، اینکه روزی ماست که دادیم شما را. اضافة الفعل الى فاعله، ما له من نَفَادٍ، اینکه بنرسد و اینکه را بن نیاید «۲». هذا، مبتدای محذوف الخبر، ای، ما ذکرنا لاهل الجنة، اینکه آن است که ما گفتیم اهل بهشت را خواهد بودن. و إِنَّ لِلطَّائِفِينَ، کلامی است مستأنف، و طایغان و عاصیان را بدی باز گشتنگاه خواهد بودن. جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا، بدل لَشَرِّ مآبٍ، گفت: دوزخی است که ایشان به آن تافته و سوخته شوند، فَبئس «۳» هذا، ای، هذا ما ذکرنا لاهل النار. آنکه گفت: فَلْيَذُوقُوهُ، تا دو کلام باشد. و گفتند: تقدیر آن است که کلام مقدم و مؤخر «۵» کنند، ای، هذا حميم فليذوقوه. و اگر گویند: هذا در محل نصب باشد به فعل مقدر، دل «۶» عليه الظاهر، هم روا باشد، چنان که [۱۰۰- ر]

وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَا «۷» ...، و اگر گویند محل او رفع باشد به ابتدا «۸»، فَلْيَذُوقُوهُ، خبرش باشد، چنان که: سُوْرَةُ أَنْزَلْنَاهَا «۹» ...، آنکه تقدیر کنی محذوفی، گویی، منه: حَمِيمٌ وَ عَسِيقٌ، کقول الشاعر: هذا اذا ما اضاء الصبيح في غلس و غودر البقل ملوی و مخضود ای، فمناه «۱۰» ملوی و منه مخضود. و قرآ در «غشاق» خلاف کردند: حمزه و کسائی و خلف و یحیی بن وثاب، در شاذ مشدد خواندند، و دگر قرآ مخفف خواندند. بر قراءت اول مبالغت باشد در اسم ----- (۱) - دا، آج، لب، افزوده: کما قال الاعشى، شعر: المهئين ما لهم لزمان ال || سوء حتى اذا افاق افاقوا ای، فی زمان السوء. (۲) - دا: بن در نیاید، آج، لب: بن در نیامد. (۳) - اساس، آب، دا: و بنس با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۴) - دا: گاهواره ای. (۵) - دا: مقدم مؤخر. (۶) - دا: که دل. (۷) - سوره یس (۳۶) آیه ۳۹. (۸) - آج، لب: بر مبتدا. (۹) - سوره نور (۲۴) آیه ۱. (۱۰) - آج، لب: فیه.

صفحه : ۲۸۷ فاعل، كالخباز و القصاب، و در وجه دوم اسم بود، كالعذاب. آنکه در معنی او خلاف کردند: عبد الله عباس و عبد الله مسعود گفتند: زمهریری باشد که اهل دوزخ را بسوزد، چنان که آتش سوزد - نعوذ بالله منه؟ مجاهد و مقاتل گفتند «۱»: سرمای بغایت بود. ابن بریده گفت: کنده ای بغایت باشد. محمد بن کعب گفت: عصاره و قبیح «۲» اهل دوزخ باشد. کعب گفت: سم «۳» مار و گردد باشد که در حفره ای جمع کنند، آنکه به اهل دوزخ دهند تا باز خورند. اخفش گفت: ما يغسق من فروج الكفرة و الزناة و فروجهم، ای یسیل، آنچه [از]

«۴» فرج و ریشه های ایشان بیاید «۵» در دوزخ. قال «۶»: اذا ما تنكرت الحيوة و طيبها الى «۷» جرى دمع من العين غاسق ای، سائل. و آخر من شكله، اهل بصره خواندند: و آخر «۸»، به ضم «همزه» على الجمع، و آن جمع مؤنث باشد، كالکبر. يقال نسوة اخر، و دیگران «آخر» و خواندند به دو «الف»، ای، و انواع آخر، و نوع «۹» آخر من شكله، ای من شكل العذاب. أزواج، ای، اصناف، یعنی، جز

اینکه که رفت آن جا انواع عذاب باشد از آنچه ندیده‌اند و نشیده‌اند. و الشکل المثل «۱۰» بالفتح و بالكسر، التظیر و البدل «۱۱» ایضا. هذا فوجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ، اینکه جماعتی‌اند «۱۲» که با شما در دوزخ می‌آیند «۱۳». عبد الله عباس گفت: چون رؤسا و سادات کافران در دوزخ شوند، اتباع، ایشان را از پس ایشان در آرند، ایشان گویند: اینان که‌اند! خزنت گویند: هذا فوجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ، اینکه گروهی‌اند که با شما به دوزخ می‌آیند. و الاقتحام، الدخول فی الأمر من غیر رویه، ناگاه در کار شدن باشد. لا مَرَجاً بِهِمْ، اشراف گویند: لا- مَرَجاً بِهِمْ، نه ----- (۱)- آج، لب: گفت. (۲)- آج، لب: قبح. (۳)- آج، لب: اسم. (۴)- اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۵)- آج، لب: بر آید. (۶)- آج، لب، افزوده: الشاعر، شعر. (۷)- لب: ای. [.....]

(۸)- آج، لب: اهل بصره آخره خواندند. (۹)- دا: او نوع. (۱۰)- اساس: الشک، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۱)- دا: و الدل. (۱۲)- دا: اینکه گروهی‌اند. (۱۳)- آج، لب: باشند.

صفحه : ۲۸۸ به جای فراخ آمدند. به عکس آن که عرب گوید آن را که به دیدن او شادمانه باشد: مَرَجاً و اهلاً و سهلاً. ای، اتیت مکاناً رجباً و موضعاً سهلاً و اتیت اهلک، گویند: نه به جای نیک و فراخ آمدند. إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ، ایشان سوختگان [۱۰۰- پ] آتش خواهند بودن، چنان که ما هستیم. اتباع گویند سادات را: بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرَجاً بِكُمْ، بل شما را مَرَجاً و تَحِيت نیک مباد؟ أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا، شما آوردی ما را اینکه جا که شما مقدمان ما بودی در دنیا و داعیان ما. فَبِئْسَ الْقَرَارُ، بد جای است اینکه «۱». و نصب لا مَرَجاً، بر فعلی مضمَر باشد، چنان که گفتیم و مورد او دعا بود، چنان که نابغه گفت «۲»: لا- مَرَجاً بَعْدَ و لا اهلاً به ان کان تفریق الْأَحْتِيَاءِ فِي غَدِ قَالُوا، آنکه اینکه اتباع و سفله گویند: رَبَّنَا، خدای ما مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا، هر که ما را با اینکه جا آورد و مقدم ما بود در دعوت با کاری «۳» که ثمره‌ایش «۴» اینکه است، فَرَدَهُ عَذَاباً ضِعْفًا فِي النَّارِ، او را عذاب مضاعف کن در دوزخ. وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعِدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ، چون در دوزخ آیند، بنگرند، گویند: چه بود ما را که نمی‌بینیم مردانی را که ما ایشان را از جمله بد- مردان شمردیم. أَتَّخَذْنَاهُمْ سَخِرِيًّا، و ما ایشان را بسخریه و فسوس داشتیم در دنیا! أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ، خود اینکه جا نه‌اند یا چشم ما بر ایشان نمی‌آید، مایل است از ایشان! اینکه کافران گویند که: ما چرا آن مؤمنان که بر ایشان در دنیا استهزا کردیم و پنداشتیم که ایشان بر باطلند نمی‌بینیم! و اهل کوفه خواندند اَلْأَعاصِمَ: اتَّخَذْنَا هُمْ، به همزه وصل علی الخبر و بر اینکه قراءت در جای صفت «رجالا» باشد. و اینکه قراءت بهتر است برای آن که اهل دوزخ شاکه نباشند در استهزای ایشان به مؤمنان در دنیا. دگر آن که أَمْ زَاغَتْ، معادل أَتَّخَذْنَا هُمْ، نیست. و باقی قَرَأَ به فتح «الف» خواندند، «الف» قطع بر آن که «۵» «الف» استفهام است. مجاهد گفت: اینکه قول كَفَّار قَرِيش ----- (۱)- دا: آن. (۲)- دا، افزوده: شعر. (۳)- دا: تا کاری. (۴)- آج، لب: ثمره. (۵)- دا، آج، لب: برای آن که.

صفحه : ۲۸۹ باشد که گویند: ما چرا و سلمان «۱» و أبو ذر و مقداد و عمار را نمی‌بینیم! آنکه گفت: إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ «۲» و تفسیر او که از پیش رفت من قوله «۳»: إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ «۴»، ای تخاصم اهل النار حق و صدق و کائن «۵».

[سوره ص (۳۸): آیات ۶۵ تا ۸۸]

[اشاره]

قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنِّي إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (۶۵) رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ (۶۶) قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ (۶۷) أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ (۶۸) مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ (۶۹) إِنْ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنْمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ (۷۰) إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ (۷۱) فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (۷۲) فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (۷۳)

إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۷۴) قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ يَدَيَّ اسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ (۷۵) قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ (۷۶) قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ (۷۷) وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ (۷۸) قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (۷۹) قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ (۸۰) إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ (۸۱) قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ (۸۲) إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ (۸۳) قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ (۸۴) لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ (۸۵) قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ (۸۶) إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (۸۷) وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ (۸۸)

[ترجمه]

بگو که من ترساننده‌ام و نیست هیچ خدایی الا خدای یکی قهر کننده. [۱۰۱-ر]

خداوند آسمانها و زمین و آنچه در میان آن است «۶». بی‌همتا آمرزنده است «۷». بگو که اینکه «۸» خبری است بزرگ. که شما از او می‌برگردی «۹». نیست مرا هیچ علمی به گروه بالا-تر چون خصومت می‌کردند. وحی نمی‌کنند به من الا آن که من ترساننده‌ام آشکارا. چون گفت خدای تو فریشتگان را که من آفریننده‌ام آدمی را «۱۰» از گل. چون راست کنم او را و در دم در او از روح خود، بیفتی برای او سجده کننده. سجده کردند فریشتگان همه بجمله «۱۱». مگر ابلیس که او بزرگواری کرد «۱۲» و بود از جمله کافران. ----- (۱) - کذا در اساس و آب، دا، آج، لب: چرا سلمان. (۲) - دا، آج، لب، افزوده: اینکه درست است و حق خصومت اهل دوزخ. و قوله: تَخَاضُمٌ بَدَلْ جَمْلَهُ اسْت. (۳) - دا: و بدل اسم اشارت است، من قوله: [.....]

۴- سوره ص (۳۸) آیه ۶۴. (۵) - آج، لب، افزوده: قوله تعالی. (۶) - دا: در میان هر دو است. (۷) - دا: آمرزگار. (۸) - دا: او. (۹) - دا: روی بگرداند گانی. (۱۰) - دا: خلقی را. (۱۱) - دا: جمله بجمع. (۱۲) - دا: تکبر کرد.

صفحه : ۲۹۰ گفت: ای ابلیس؟ چه باز داشت تو را که سجده کنی که من آفریدم «۱» به دستهای خود. بزرگی می‌کنی یا از جمله بزرگواری! گفت: من بهترم از او، آفریدی «۲» مرا از آتش و آفریدی «۳» او را از گل. گفت: برو از آن جا که تو رانده‌ای «۴». و بر تو است لعنت من تا به روز جزا. گفت: خدای من؟ مهلت ده مرا تا به آن روز که بر انگیزند ایشان را. گفت: تو از مهلت دادگانی. تا «۵» به روز وقت دانست «۶». گفت: به عزت تو که گمراه کنم همه را. مگر بندگانی را از ایشان خالص «۷». گفت: درست «۸»، و حق می‌گویم. [۱۰۱-پ]

پر باز کنم «۹» دوزخ از تو و از آنان که پی تو گیرند «۱۰» از ایشان همه. بگو: نمی‌خواهم از شما بر اینکه مزدی و نیستم من از تکلف «۱۱» کنندگان. نیست آن مگر یاد کردی جهانیان را. و بدانی خبر او پس «۱۲» روزگاری. ----- (۱) - دا: آن را که بیافریدیم. (۲-۳) - دا: بیافریدی. (۴) - دا: بیرون شو از بهشت که تو نفریده‌ای. (۵) - دا: با. (۶) - دا: معلوم. [.....]

(۷) - دا: که مخلص باشند. (۸) - دا: درست است. (۹) - دا: پر کنم، آج، لب: پر گردانم. (۱۰) - دا: پسروی کند تو را. (۱۱) - اساس: تکلیف، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۱۲) - دا: پس از.

صفحه : ۲۹۱ قوله تعالی: قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ، آنکه گفت: بگوی ای محمد که: من پیغامبری‌ام ترساننده و نیست خدای مگر [یک] «۱» خدای قهر کننده. در اینکه آیت تقریر توحید قدیم - جل جلاله - است و تقریر نبوت پیغامبرش محمد مصطفی - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ - رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خدای آسمان [ها]

«۲» و زمین است و آنچه در میان آن است و عزیز و منیع و غالب است. قُلْ هُوَ نَبِيٌّ عَظِيمٌ، بگو ای محمد که: اینکه خبری است بزرگوار «۳». مجاهد و سد [ی]

گفتند: کنایت است از قرآن. حسن بصری گفت: کار قیامت است اینکه. أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ، شما از او اعراض می‌کنی و عدول می‌نمایی و به موجب آن کار نمی‌کنی. ما کان لی من عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى، مرا علمی نیست به جماعت برتر، یعنی فریشتگان چون خصومت کردند. بیشتر مفسران گفتند: خصومت فریشتگان در حدیث آدم بود که چون گفتند: ... أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا (۴) - الآية. و عبد الله عباس گفت. از رسول - علیه السلام - که خدای تعالی مرا گفت: تو دانی ای محمد که ملاء اعلی که فریشتگان اند در چه خصومت کردند! گفتم: بار خدایا؟ ندانم. گفت: خصومت کردند در درجات و کفارات. اما کفارات: ۵) اسباغ الوضوء فی السبرات، و نقل الاقدام الی الجماعات، و انتظار الصلوة بعد الصلوة. و اما الدرجات: فافشاء السلام و اطعام الطعام و الصلوة باللیل و الناس نیام. گفت: کفارات تمام کردن وضو باشد در سختیها و قدم برگرفتن به جماعات و انتظار نماز کردن پس نماز. اما درجات: سلام کردن بر همه کس و طعام دادن و نماز کردن به شب که مردم خفته باشند. إِنْ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا [أَنَا]

«۶» إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ، یاد کن ای محمد چون گفت خدای تو فریشتگان را [۱۰۲- ر]

إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ، من خواهم آفریدن آدم را از گل. فَإِذَا سَوَّيْتَهُ، چون تمام آفریده باشم «۵» او را و راست کرده و روح در او دمیده. فَفَعَّوْا لَهُ سَاجِدِينَ، از پیش او به سجده در آیی. فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ، فریشتگان همه سجده کردند. الا ابليس، که او استکبار کرد و از جمله کافران بود. حق تعالی گفت: یا ابليس؟ چه منع کرد تو را که سجده کنی آن را که من او را به دست قدرت خود آفریدم! و معنی آن که تو لای خلق او به خود کردم و با کسی نگذاشتم، من قولهم: يداك أو كنا و فوك نفخ. أَسْتَكْبِرْتَ، الف استفهام راست، و الف استفعال ساقط است، لاجتماع الهمزتين، تكبير كبرى، أم كنت من العالين، یا از جمله بزرگواران و بلند قدران بودی! قال أنا خيرٌ منه خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ، گفت: برای آن سجده نکردم او را که من از او بهترم که تو مرا از آتش آفریدی و او را از گل. قال فما خُرج منها، گفت ابليس را حق تعالی که: برو از اینکه جا که تو رانده و بلعنه «۶» کرده‌ای. وَ إِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ، و لعنت من بر تو است تا به روز قیامت. قال رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ، گفت: بار خدایا مرا روزگار ده و مهلت تا به روز قیامت که خلقان را زنده کنند. ----- (۱)

دا: پیغامبری ترساننده‌ام. (۲) - دا: دیگر. [...]

(۳) - دا، آج، لب: دو معنی را. (۴) - اساس و آب: ندارد، ازدا، افزوده شد. (۵) - اساس: باشد، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۶) - دا، آج، لب: بلعنت.

صفحه ۲۹۳ حق تعالی او را گفت: تو را مهلت دادم تا به وقتی معلوم که من دانم که صلاح است. قال فِعِزَّتْكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ، گفت: به عزت تو که همه را گمراه «۱» کنم مگر بندگان «۲» مخلص که تو را هستند، که مگر مرا بر ایشان راهی نیست. قال فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ، قدیم تعالی گفت: به حق، و اینکه «۳» حق است که می‌گویم. عاصم و حمزه و خلف خواندند: فالحق، به رفع اول و نصب دوم. باقی قرآ هر دو منصوب خواندند. اما آن که اول مرفوع خواند، گفت: خیر مبتدای محذوف است، و التقدير: انا الحق. و آن که منصوب خواند، گفت: نصب بر اغراست. و کوفیان گفتند: محذوف «۴» حرف الجر علی القسم. و گفتند «۵»: الحق لأملائن، کقولهم حقًا لأملائن. و حق دوم به اقول منصوب است. گفت: سو گند می‌خورم و حق می‌گویم که پر باز - کنم «۶» دوزخ را از تو و از پسران تو از جمله ایشان. آنکه گفت: قُل، یا محمّد بگو که من از شما بر اینکه ادای رسالت مزدی نمی‌خواهم، و من از جمله متکلفان نه‌ام، یعنی اینکه نه تعسّف و تکلفی است بیرون از عرف و عادت و خارج از حدّ حق. و گفتند، معنی آن است که: من المتقولین، من اینکه قرآن را از خویشان نمی‌گویم و بافته من نیست. بیانش [۱۰۲- پ]

: إِنْ هِيَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ. و تکلف در کارها صفت ذمّ است. سلمة بن نفیل گفت، رسول - علیه السلام - گفت: متکلف را سه علامت بود: یکی آن که منازعت کند با آن که بالای او باشد و تعاطی آن کند که به آن نرسد، و چیزی گوید که نداند. و زبیر روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: «۷» اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلَّذِينَ «يدعون اموات امّيتي و لا يتكلمون الا اتي برىء من التكلف و

صالحوا امتی، بار خدایا ----- (۱) - دا: گمراه. (۲) - دا: بندگان. (۳) - دا، آج، لب: و اینکه قول. (۴) - آج، لب: به حذف. (۵) - دا، آج، لب، افزوده: التقدير. (۶) - آج، لب: پر بار کنم. (۷) - اساس: اللذین، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

صفحه: ۲۹۴ پیامرزانان را که مردگان امت مرا رها کنند (۱) و تکلف نکنند، الا برای ام از متکلفان، من و صالحان امت من. عبد الله مسعود گفت: هر که چیزی داند رواست تا بگوید و هر که نداند باید تا بگوید: الله اعلم، که از جمله علم باشد که آنچه نداند گوید: ندانم، خدای تعالی گفت پیغامبرش را: قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ. قوله: إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ، او نیست، یعنی قرآن، الا ذکر و یاد کردی جهانیان را. وَتَعَلَّمْنَ نِيَّاهُ بَعْدَ حِينٍ، و بدانی خبر او پس روزگاری. قتاده گفت: پس از مرگ، بیانه قوله: ... مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۲). ----- (۱) - دا: دعا کنند. (۲) - سوره اعراف (۷) آیه ۲۴ و سوره انبیاء (۲۱) آیه ۱۱۱.

صفحه: ۲۹۵

سورة الزمر

اینکه سورت مکی است، الا قوله تعالی: قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ (۱) - الاية. و اینکه سورت هفتاد و پنج آیت است و هزار و صد و نود و دو کلمت است و چهار هزار و هفتصد و هشت حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که پیغامبر - صلی الله علیه و علی آله - گفت: هر که او سوره الزمر بخواند، خدای تعالی امید (۲) گسسته نکند و او را از جمله خایفان کند. عایشه (۳) روایت کرد که: رسول - علیه السلام - بنخفتی (۴) تا سوره بنی اسرائیل و زمر بنخواندی (۵).

[سورة الزمر (۳۹): آیات ۱ تا ۲۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ تَنْزِيلَ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۱) إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ (۲) أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ (۳) لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (۴) خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ (۵) خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآئِنِّي تُصْرَفُونَ (۶) إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۷) وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ مِنْ قَبْلٍ وَجَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ (۸) أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ (۹) قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةٌ إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۱۰) قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ (۱۱) وَ

أمرت أن أكون أول المسلمين (۱۲) قل إنني أخاف إن عصيت ربي عذاب يوم عظيم (۱۳) قل الله أعبد مخلصاً له ديني (۱۴) فأعبدوا ما شئتم من دونه قل إن الخاسرين الذين خسروا أنفسهم وأهليهم يوم القيامة ألا ذلك هو الخسران العظيم (۱۵) لهم من فوقهم ظلل من النار ومن تحتهم ظلل ذلك يخوف الله به عباده يا عباد فاتقون (۱۶) والذين اجتنبوا الطاغوت أن يعبدوها وأنابوا إلى الله لهم البشرى فبشر عباد (۱۷) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه أولئك الذين هداهم الله وأولئك هم أولوا الأبواب (۱۸) أفمن حق عليه كلمه العذاب أفأنت تُنقذ من في النار (۱۹) لكن الذين اتقوا ربهم لهم غرف من فوقها غرف مبنية تجري من تحتها الأنهار وعد الله لا يخلف الله الميعاد (۲۰) ألم تر أن الله أنزل من السماء ماء فسلكه ينابيع في الأرض ثم يخرج به زرعا مختلفا ألوانه ثم يهيح فتراه مصفرا ثم يجعله حطاما إن في ذلك لذكرى لأولى الأبواب (۲۱)

[ترجمه]

«۶» فرستادن «۷» کتاب از خدای قوی «۸» محکم کار. ما فرستادیم «۹» به ----- (۱) -----
سوره زمر (۳۹) آیه ۵۳. [.....]

(۲) - دا، آج، لب: امید او. (۳) - دا، افزوده: رضی الله عنها. (۴) - اساس، آب، دا: بنه خفتی. (۵) - اساس، آب، دا: بنه خاندی، آج: نخواندی، لب: بخواندی. (۶) - دا، لب معنی کرده: به نام خدای بخشاینده مهربان. (۷) - دا: اینکه فرو فرستادن. (۸) - دا: بی همتا. (۹) - دا: فرو فرستادیم.

صفحه: ۲۹۶ تو کتاب قرآن. بدرستی «۱»، پرست خدای را به اخلاص کننده طاعت «۲». [۱۰۳- ر]

خدای را «۳» طاعت خالص و آنان که گرفتند بجز او دوستانی، نمی پرستیم ایشان را الا تا نزدیک کنند ما را به خدای نزدیک کردنی، خدای «۴» حکم کند میان ایشان در آنچه در آن خلاف می کنند، خدای «۵» ره نماید آن را که او دروغزن است کافر باشد «۶». اگر خدای خواهد که بگیرد فرزندی، برگزیند «۷» از آنچه می آفریند آنچه خواهد، منزه است او، او خدای است یکی قهر کننده بندگان. بیافرید آسمانها و زمین برآستی می درآرد شب بر روز و در آرد «۸» روز را بر شب، و مسخر کرده است آفتاب را و ماه را، همه می روند تا به وقتی نام زده «۹»، الا اوست بی همتا «۱۰» و آمرزنده. بیافرید شما را از یک نفس پس کرد از او جفت او و فرو فرستاد برای شما از چهار پایان هشت جفت «۱۱»، بیافرید شما را در شکمهای مادرانتان خلقی «۱۲» از پس خلقی «۱۳» در سه تاریکی، آن خدای است خدای ----- (۱) - دا: برآستی. (۲) - دا: خالص کند برای او دین. (۳) - دا: بدان که خدای راست. (۴-۵) - دا: که خدای. (۶) - دا: و کافر. (۷) - دا: که فرا گیرد. [.....]

(۸) - دا: می درآرد. (۹) - دا: نام زد. (۱۰) - دا: بدان که او بی همتاست. (۱۱) - دا: گونه. (۱۲-۱۳) - دا: آفریدنی.

صفحه: ۲۹۷ شما، او راست پادشاهی، نیست خدای مگر او کجا «۱» می گردانند شما را! اگر کافر شوی خدای بی نیاز است از شما و نپسندد بندگان «۲» کفر و اگر شکر کنی پسندد شما را و بر نگیرد «۳» بردارنده ای بار «۴» دیگری، پس با خدایتان باز گشت شما، خیر دهد «۵» شما را به آنچه کرده باشی «۶»، او داناست بر سینه ها «۷». [۱۰۳- پ]

چون برسد «۸» آدمی «۹» را رنجی، بخواند خدایش را باز شونده «۱۰» با او، چون بدهد او را نعمتی از او فراموش کند آنچه می خواند با او از پیش و کند خدای را همتایات تا گمراه کند از ره او. بگو برخوردار به کفرت اندکی که تو از اهل دوزخی. یا کیست آن که ایستاده باشد «۱۱» به اوقات «۱۲» شب سجده کننده و ایستاده، ترسد از آخرت و امید دارد به رحمت خدایش، بگو راست باشند «۱۳» آنان که دانند و آنان که ندانند، اندیشه کنند خداوندان عقلمها «۱۴»! بگو ای بندگان من -----

----- (۱) - دا: چگونه. (۲) - دا: بندگان خود را. (۳) - دا: بر ندارد. (۴) - دا: گناه. (۵) - دا: بیگاهانند. (۶) - دا: بودی می کردی. (۷) - دا: که او داناست بدانچه در سینه هاست. (۸) - دا: پساید. (۹) - دا: مردمها را. [.....]

(۱۰) - آج، لب: باز گردنده. (۱۱) - دا: یا آن که او ایستاده است. (۱۲) - دا: ساعت‌های. (۱۳) - دا: برابر بود با. (۱۴) - دا: خردها. صفحه : ۲۹۸ آنان که ایمان داری «۱» بترسی از خدایتان آنان را که نیکوی کردند در اینکه سرای «۲» نزدیک تر نیکوی باشد و زمین خدای فراخ است، تمام بدهند صبر کنندگان «۳» را مزدشان بی‌شمار. بگو که مرا فرمودند که: پرستم خدای را خالص کننده او را عبادت «۴». و فرمودند مرا که باشم اول مسلمانان «۵». بگو که من می‌ترسم اگر عاصی شوم در خدای «۶» از عذاب روزی بزرگ. بگو خدای را می‌پرستم خالص بکرده او را عبادت «۷». پرستی آنچه خواهی از فرود او «۸». بگو که زیانکاران آنان اند زیان کردند خود «۹» را و اهل خود را روز قیامت، الا؟ آن زبانی است [۱۰۴- ر]

آشکارا. ایشان را باشد از بالایشان سایه بانها از آتش، از زیرشان سایه بانها، آن ترساند خدای به آن بندگانش را. ای بندگان من ترسی. و آنان که «۱۰» پرخیزند از معبودان که دون خدای باشند که پرستند آن را و با خدای برند ایشان را، ایشان را باشد مژده، مژده ده بندگان مرا. ----- (۱) - دا: آوردی. (۲) - دا: دنیا. (۳) - دا: شکیبایان. (۴) - دا: برای او دین. (۵) - دا: گردن نهادگان. (۶) - دا: از خدای خود. (۷) - دا: خالص کننده نگاه دارنده. (۸) - دا: جز او. (۹) - دا: تنهای خود. [.....]

(۱۰) - دا، افزوده: پرهیزیدند و آنان که.

صفحه : ۲۹۹ آنان را که بشنوند «۱» گفتار متابعت کنند «۲» نیکوتر را، ایشان آنان هدایت داده باشد خدای ایشان را، ایشان خداوندان خرد باشند. آن کس که درست شد بر او گفتار عذاب، تو برهانی آن را که در دوزخ بود! لکن آن را که بترسند از خدای خود ایشان را بود غرفه‌ها از بالای «۳» آن غرفه‌های بنای کرده، می‌رود از زیر آن جویها، وعده خداست خلاف نکند خدای وعده را. نبینی که خدای فرو فرستاد از آسمان آبی برانداز آن را «۴» چشمه‌ها در زمین، پس برون آرد «۵» کشتی به خلاف یکدیگر رنگهای او، پس خشک شود، بینی آن را زرد شده، پس کند آن را پوسیده، در اینکه یاد کردی هست خداوندان عقل را. قوله: تَنْزِيلُ الْكِتَابِ - الْآيَةُ، تنزيل مرفوع است به خیر ابتدای محذوف، ای، هذا القول «۶» تنزيل الكتاب. و روا بود که تنزيل مبتدا بود، من «۷» إنا أنزلنا إليك الكتاب بالحق ما فرو فرستادیم کتاب را به تو به حق و راستی. فَأَعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ، خدای را پرست ای محمد؟ خطاب به او و مراد از او جمله مکلفان خالص بکرده او را دین و طاعت، چنان که در عبادت باو «۲» شرک نیاری. و نصب مخلصا بر حال است. أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ، دین خالص خدای راست. قتاده گفت: به اینکه دین کلمه شهادت خواست، گفتن: لا اله الا الله [

«۳». اهل معانی گفتند: معنی آن است که عبادت خالص سزد «۴»، چه جز خدای مستحق عبادت نیست. وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ، آنکه گفت: آنان که بدون خدای بتان می‌پرستند و ایشان را خدایان گرفته‌اند، ما نَعْبُدُهُمْ، و التَّقْدِيرُ: يقولون ما نعبدهم. سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه السلام - تسفیه احلام ایشان کرد و گفت: جمادی را که از او هیچ خیر و شر و نفع و ضرر نیاید می‌پرستی! اینکه از کجا مستحق عبادت است؟ و اینان چه نعمت کردند بجای شما، یا چه خلق آفریده‌اند! ایشان «۵» گفتند: ما می‌دانیم که ما را و آسمان و زمین «۶» خدای آفریده است و اینکه «۷» عبادت ما خدای را بنشاید. ما اینان را برای آن می‌پرستیم تا ما را به خدای نزدیک کنند. و قوله: زُلْفَى، مصدری است نه از لفظ فعل، چنان که گویند: اعجبني حبا شديدا، و المعنى اعجابا شديدا، برای آن که معنی یکی است، یعنی: الى الله تقريبا. کلبی گفت، جواب «۸» در سورت احقاف است آن جا که گفت: فَلَوْ لَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا آلِهَةً «۹» - الآية. آنکه گفت: إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ، خدای حکم کند میان ایشان روز قیامت در آنچه در او ----- (۱) - دا: خدای است عزیز، آج، لب: خدای عزیز

است. (۲) - دا، آج، لب: با او. (۳) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۴) - دا: خدای را بسزد، آج، لب: شود. [.....]

(۵) - آج، لب: اینان. (۶) - دا، آج، لب: زمین را. (۷) - دا: لکن، آج، لب: لیکن. (۸) - دا، آج، لب: جواب اینکه. (۹) - سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۸.

صفحه: ۳۰۱ خلاف می‌کنند و باز نمایند که محق کیست و مبطل کیست. إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ، گفت: خدای هدایت ندهد آن را که دروغزن باشد و کفران کننده باشد. اینکه هدایت اینکه جا، ره نمودن «۱» است به ره بهشت و ثواب به قرینه کاذب کَفَّارٌ و به قرینه يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ، يوم القيامة، چه اینکه نیز هم از احکام آخرت است [۱۰۵-ر]

و اگر بر خذلان و تخلیه حمل کنند روا باشد، علی طریق الغضب علیه و العقوبه له. لو أراد الله أن يَحْذَرَ لَمَدًا، آنکه گفت رد بر مشرکان و جهودان و ترسایان که گفتند: الملائكة بنات الله «۲»، و ... عَزِيْزٌ ابْنُ اللَّهِ «۳» و الْمَسِيْحُ ابْنُ اللَّهِ «۴» ... فریشتگان دختران خدای اند و عیسی پسران خدای اند. گفت: اگر خدای خواستی تا فرزندی بگیرد، بگزیدی از آنچه آفریده است آنچه خواستی. آنکه گفت: سُبْحَانَهُ؟ منزه است خدای - جل جلاله - از آن که او را فرزند باشد نه به حقیقت و نه به مجاز، هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ، او خدای است یکی بی همتا و انباز، بی زن و فرزند و مثل و مانند و عزیز و منیع «۵» و قهر کننده بندگان به فنا و مرگ. آنکه گفت: خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ، آسمان و زمین او آفرید به حق، نه به باطل برای غرضی «۶» صحیح، يُكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ، شب به سر روز می‌آرد «۷». کتکویر العمامه، چنان که دستار «۸» لایه‌ها بر لایه‌ها پیچند «۹»، و اینکه اصل کلمه است، و مثله قوله: يُغِشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ «۱۰»، و اینکه قول قتاده است. مجاهد گفت: شب در روز آرد و روز در شب آرد. حسن و مقاتل گفت «۱۱»، معنی آن است که: آنچه از اینکه بکاهد در آن فزاید و آنچه از آن بکاهد در آن «۱۲» فزاید. وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ، و آفتاب و ماه ----- (۱) - آج، لب: آن جا راه نمودن. (۲) - اشاره به فحوای آیه: ۵۷ سوره نحل (۱۶) و آیه ۳۹ سوره طور (۵۲). (۳-۴) - سوره توبه (۹) آیه ۳۰. (۵) - دا، آج، لب: منیع است. (۶) - آج، لب: غرض. (۷) - دا، می در آرد، آج، لب: می‌دارد. (۸) - دا: دستار را. (۹) - اساس: لایها بر بالایها پیچند، که با توجه به دا تصحیح شد، آج، لب: لایها بر لای پیچند. (۱۰) - سوره اعراف (۷) آیه ۵۴ و سوره رعد (۱۳) آیه ۳. [.....]

(۱۱) - دا، آج، لب: حسن و مقاتل و کلبی گفتند. (۱۲) - دا: اینکه، آج، لب: جمله اخیر را ندارد.

صفحه: ۳۰۲ را مسخر بکرد تا به فرمان او در فلک «۱» خود می‌گردند «۲» و هر یکی به وقتی «۳» معلوم می‌روند. أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ، الا او خدای است عزیز و آمرزنده «۴». خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ، گفت: بیافرید شما را از یک نفس و آن آدم است، ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا، آنکه جفت او را حوّا را هم از او بیافرید «۵». و «جعل»، به معنی خلق است، و چون به معنی خلق باشد، متعدی بود به یک مفعول، و چون به معنی صیر باشد متعدی بود به دو مفعول. وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ، اینکه انزال، به معنی انشاست، یعنی بیافرید برای شما از جمله چهار پایان هشت جفت، یعنی هشت صنف. و گفتند: مراد به «زوج»، جفت است. و چون بر اینکه حمل کنند چهار جنس باشد که تفصیل آن در سوره الانعام [۱۰۵-پ]

بیامد، فی قوله: ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ - الْآيَةَ. وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ «۶» - الْآيَةَ. پس اینکه چهار جنس از میش و بز و شتر و گاو «۷»، و چون هر یکی از اینکه «۸» جفتی باشد، هشت بود. يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ، می‌آفریند شما را خلقی از پس خلقی در شکم مادرانتان. و قوله: خَلَقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ، [خلق نو از پس خلق اول، که خلق اول از خاک بود و خلق دوم از آب، و گفتند: خَلَقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ، خلقی از پس خلق اول «۹»]

، مراد آن است که در سوره المؤمنین گفت: ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً «۱۰» - الْآيَةَ. و اینکه تأویل اولی تر است، لقوله: فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ، [در سه تاریکی: تاریکی شکم و تاریکی رحم و تاریکی مشیمه. ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ]

«۱۱»، اینکه خدای شماسست، پادشاهی او راست. لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، نیست بجز او خدای، فَأَنِّي تُصْرَفُونَ، کجا می‌گردانند «۱۲» شما ----- (۱) - آج، لب: به فلک. (۲) - لب: می‌گردیدند. (۳) - لب: به وقت. (۴) - آج، لب: خدای عزیز آمرزنده است. (۵) - آج، لب: آنکه جفت او را از او حوّا بیافرید. (۶) - سوره انعام (۶) آیه ۱۴۳ و ۱۴۴. (۷) - دا، آج،

لب: گاو و شتر. (۸) - دا، آج، لب: آن. (۹) - اساس و آب، افتادگی دارد، دا نیز مغشوش می‌نماید از آج آورده شد. (۱۰) - سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۴. (۱۱) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۱۲) - آج، لب: می‌گرداند. [.....]

صفحه ۳۰۳ را! و گفتند: چون می‌گردانند شما را از عبادت او با عبادت «۱» جز او با چندین آیات و بینات. **إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ**، گفت: اگر کافر شوی به خدای، خدای از شما بی‌نیاز است، کفر شما او را هیچ زیان ندارد. **وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ**، او «۲» راضی نباشد به کفر بندگان، و کفر نپسندد برای ایشان. و اینکه آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی کفر نیافریند و نخواهد برای آن که رضا، ارادت باشد «۳» علی بعض الوجوه، اگر «۴» راضی بودی مرید بودی. **وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ**، و اگر شاکر شوی و شکر نعمت او گزاری «۵» پسندد از شما. و اینکه دلیل است بر آن که خدای «۶» مرید طاعات است و در اینکه دو لفظ دلیل است بر آن که، خدای «۷»، مرید طاعت «۸» است و کاره معصیت. **وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى**، و هیچ نفس بار گران دیگر نفس «۹» بر نگیرد، یعنی، کس «۱۰» را به گناه دیگری بنگیرد «۱۱»، [و بار عقوبت گناه او «۱۲» بر اینکه نهند. و اینکه نیز دلیل عدل است و دلیل بطلان مذهب مجبیره که روا دارند که خدای تعالی به گناه گناهکاری دیگر «۱۳» را بگیرد.]

«۱۴» و اطفال کفار را به گناه پدران عقوبت نکند «۱۵». و سوسی «۱۶» و ابن فرج عن البردی «۱۷» و یحیی و کسائی عن ابی بکر خواندند. **يَرْضَهُ لَكُمْ**، به اسکان «ها» ابو الحسن اخفش گفت: اینکه لغت بعضی عرب است، و قد قال شاعرهم: -----
----- (۱) - اساس، عبادت خوانده می‌شود، که با توجه به نسخه بدلها و فحوای عبارت تصحیح شد. (۲) -
دا، آج، لب: واو. (۳) - دا: اراده بود. (۴) - آج، لب: واگر. (۵) - دا: کنی آن. (۶) - آج، لب: ندارد. (۷) - آج، لب: خدای. (۸) -
آج، لب: طاعات. (۹) - آج، لب: نفسی دیگری. (۱۰) - آج، لب: کسی. (۱۱) - دا، آج، لب: نگیرند. (۱۲) - آج، لب: و بار و عقوبت او. (۱۳) - آج، لب: خدای تعالی به گناه کاری دیگری. (۱۴) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، آورده شد. [.....]
(۱۵) - دا: کند، آج، لب: کنند، که بر متن راجح می‌نماید، ضبط متن صرف نظر از عبارات داخل قلاب صحیح می‌نماید. (۱۶) - دا:
و سدی. (۱۷) - دا، آج، لب: الزیدی.

صفحه ۳۰۴ و شطر ای مشتاقان «۱» له ارقان وقف علیه فی حال الوصل. و ابن کثیر و کسائی و ابو جعفر خواندند و خلف نیز: **يَرْضَهُ**، به ضم «ها» به اشباع. و باقی قوا به اشباع. **ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ**، گفت: پس با خداست «۲» باز گشت شما، یعنی با جایی که در آن جا حکم او را باشد و هیچ کس را حکم نبود آن جا. **فَيُبَيِّنُكُمْ لِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ**، [۱۰۶- ر]

خبر دهد شما را به آنچه کرده باشی. و اینکه بر سبیل تهدید و وعید است، یعنی خبر دهد «۳» شما را. **إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ**، که او عالم است و دانا به اسرار دلها، هیچ بر او پوشیده نشود. **وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ**، گفت: از خوی آدمی آن است که چون بلایی به او رسد، خدای را بخواند و با درگاه او رجوع کند و با او گریزد. و نصب «منیباً» بر حال است، یعنی در حال که تائب «۴» باشد، و اناب و تاب «۵»، به یک معنی باشد. **ثُمَّ إِذَا حَوْلَهُ نِعْمَةٌ مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ**، چون نعمتی دهد او را فراموش کند آنچه خوانده باشد «۶» پیش از آن «۷»، یعنی خدای را فراموش کند، یعنی خدای را در آن حال «۸» سختی یاد دارد در حال آسانی فراموش کند. و التَّخْوِيلُ، العَطِيَّةُ و المنحة «۹». **فَرَأَى كَيْفَ تَصَدَّقُ الْمَالُ**، گفت: روا بود که «ما» به معنی «من» باشد، چنان که گفت: **... فَانْكُحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ** «۱۰» ... و روا بود که «ما» مصدری بود، و التقدير: نسی دعاءه. **وَجَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا**، و خدای را امثال و اصداد و شرکا کند، یعنی با او «۱۱» انباز گیرد در عبادت. **لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ**، تا گمراه کند از ره او. **قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكُمْ قَلِيلًا**، گفت: یا محمد! بگو اینکه کافر «۱۲» را: **تَمَتَّعْ**، برخوردار شو ----- (۱) - آج، لب: مشتاقا. (۲) - دا، آج، لب: خدای است. (۳) - دا، آج، لب: جزا دهد. (۴) - اساس: قایت، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۵) - اساس: ناب، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۶) - دا: خواسته باشد. (۷) - دا: از اینکه. (۸) - دا، آج، لب: در حال. (۹) - دا، آج، لب: افزوده: قال ابو النجم:

اعطی فلم یبخل و لم یبخل || کوم الذری من خول المخول (۱۰) - سوره نساء (۴) آیه ۳. (۱۱) - دا: یعنی او. [.....]

(۱۲) - دا: کافران.

صفحه : ۳۰۵ به کفرت اندکی. صورت امر است و مراد تهدید، چنان که: اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ «۱». قَلِيلًا، ای زمانا قلیلا. إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ، که تو از اهل دوزخی. أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ، ابن کثیر و نافع و حمزه خواندند به تخفیف میم، و معنی آن که: «امن»، به معنی «یا من»، چنان که «أزید» به معنی «یا زید»، یا من هو قانت، ای، آن کس که ایستاده است. ابو علی گفت: اینکه قراءت ضعیف است، چه اینکه جای ندا «۲» نیک نیست و باقی قرا مشدد خواندند، علی تقدیر: ام من هو قانت، کمن جعل لله اندادا! و اینکه بیفگند، لدلالة الکلام علیه، آنچه معادل استفهام است از کلام بیفگند، چنان که جواب لو و لولا بیفگند بسیاری. و من ذلك قول الشاعر «۳»: و اقسام لوشیء اتانا رسوله سواک و لکن لم نجد لک مدفعا ای، ما اجبناه. و قنوت، دو [۱]

«۴» م باشد بر طاعت و قنوت نیز قیام باشد. و اینکه جا مراد نماز کننده است. و قال الشاعر «۵»: قانتا لله یتلو کتبه و علی عمد من الناس اعتزل حق تعالی گفت: أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آن کس که ایستاده باشد در نماز در ساعات و اوقات شب. واحدها: انی و انی و انی. ساجداً و قائماً، نصب بر حال است، گاه بر پای و گاه در سجده [۱۰۶-پ]

. یَحْذَرُ الْآخِرَةَ، از آخرت ترسد و امید دارد به رحمت او. آنچه گفت: قُلْ هَلْ یَسْتَوِی الذِّینَ یَعْلَمُونَ وَ الذِّینَ لَا یَعْلَمُونَ، بگو ای محمد؟ راست نباشد «۶» آنان که دانند با آنان که ندانند! حق تعالی در اینکه آیت خبر داد که: عابد با ناعابد راست نباشد و عالم با جاهل راست نباشد. آنچه گفت: إِنَّمَا یَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ، اینکه اندیشه، خداوندان عقل کنند. قُلْ یَا عِبَادِ الذِّینَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّکُمْ، گفت: بگو یا بندگان من؟ آنان که ایمان آورده‌ای، بررسی از خدای تعالی و از معاصی او اجتناب کنی، لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا فِی هَذِهِ الدُّنْیَا حَسَنَةٌ، گفت: آنان را که در اینکه دنیا نیکوی کنند، در آن جهان [نکویی]

«۷» ----- (۱) - سوره فضیلت (۴۱) آیه ۴۰. (۲) - دا، آج، لب: ندا به معنی. (۳) - دا، آج، لب، افزوده: شعر. (۴) - اساس: ندارد، به قیاس با نسخه دا، افزوده شد. (۵) - دا، افزوده: شعر. (۶) - آج، لب: نباشند. (۷) - اساس: ندارد، به قیاس با نسخه آج، افزوده شد.

صفحه : ۳۰۶ باشد ایشان را یعنی، هر که اینکه جا طاعت کند، آن جا ثواب یابد. وَ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ، و زمین خدای فراخ است. گفتند: مراد زمین بهشت است، و گفتند: مراد زمین دنیاست، یعنی، هجرت کنی در زمین چون شما «۱» در زمینی رها نکنند که خدای را پرستی، به زمینی دگر روی. إِنَّمَا یُؤَفِّی الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ، گفت: صابران مزدشان که دهند بی حساب دهند. در خبر است که: امیر المؤمنین «۲» شبی از شبها در بعضی کویهای کوفه می گذشت و قنبر با او بود گفت «۳»: از سرایی آوازی می آمد که کسی می خواند: أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آناء اللیل ساجداً و قائماً - الآیه. قنبر گفت: امیر المؤمنین - علیه السلام - بگذشت و من بایستادم ساعتی و گوش باز کردم، آواز داد و گفت: یا قنبر؟ چرا باز ماندی آن جا! گفتم: یا امیر المؤمنین؟ صوت حزین فی هده «۴» من اللیل، آوازی است حزین در پاره‌ای از شب گذشته. گفت: بیای که: نوم علی یقین خیر من عبادة علی شک، بیای که خوابی بر یقین بهتر باشد از عبادتی «۵» بر شک. قنبر گفت: من عجب داشتم. در سرای به نشان کردم و برفتم. بر دگر روز باز آن جا رفتم و تفحص کردم، سرایی از آن منافقی بود، گفتم: یا امیر المؤمنین؟ چه دانستی که آن آواز کیست! گفت: چه راعی باشد که رعیت خود را شناسد؟ در خبر است که: امیر المؤمنین - علیه السلام - کنیزکی داشت خادمه‌ای «۶» و مؤذنی بود او را که به اوقات نماز آمدی و او را به نماز اعلام کردی. روزی چشمش بر آن کنیزک آمد، او را دوست بداشت. از آن پس هر روز پیامدی و آواز دادی. او پیامدی که کیست! گفتم: امیر المؤمنین را بگوی [۱۰۷-ر]

که وقت نماز است و بدان که من تو را دوست دارم «۷». همچنین می گفت به هر وقت «۸» تا یک سال بر آمد. پس از یک سال اینکه کنیزک امیر المؤمنین را گفت: یا امیر المؤمنین؟ اینکه مؤذن سالی ----- (۱) - دا، آج،

لب: شما را. (۲) - دا، افزوده: علیه السلام. (۳) - دا، آج، لب: قنبر گفت. (۴) - آج، لب: هذ. (۵) - دا، آج، لب: عبادت. (۶) - دا: خادم. [.....]

(۷) - دا: دوست می‌دارم. (۸) - دا: وقتی.

صفحه: ۳۰۷ است که اینکه «۱» چنین می‌گوید، گفت: چون دگر «۲» باره بگوید «۳»، تو بگویی که من نیز تو را دوست دارم، چه باید کرد! [چون مؤذن پیامد و بر عادت هم آن سخن گفت، کنیزک گفت: من نیز تو را دوست دارم، چه باید کردن!]

«۴» مؤذن گفت: اصبر و تصبرین الی یوم، یُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ. او پیامد و امیر المؤمنین را خبر داد. امیر المؤمنین - علیه السلام - در حال کس فرستاد و آن مرد را حاضر کرد «۵»، کنیزک را آزاد کرد و به او داد به نکاح. انس مالک روایت کرد «۶»

از رسول - علیه السلام - که او گفت: فردا «۷» قیامت ترازوی عدل بیاویزند اهل نماز را بیارند و مزد ایشان به ترازو بدهند و اهل روزه را بیارند و مزد ایشان به ترازو بدهند و همچنین اهل صدقه را و اهل حج را، آنگاه اهل بلا را بیارند و بن ترازو بدارند «۸» و دیوانی بر

نه افلاخند «۹»، بل مزد و ثواب بر ایشان ریزند، ریختنی بی حساب «۱۰»، آنگاه اینکه آیت بر خواند: ... إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ، تا اهل عرصات از اهل عافیت تمنا کنند که کاشک تا گوشت ایشان به ناخن پراه «۱۱» گرفته بودند از آن فضل که

اهل بلا را بود. اصغ نباته گفت: با امیر المؤمنین علی - علیه السلام - در عیادت حسن علی شدم «۱۲» از رنجی که او را بود. امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: «۱۳» کیف اصبحت یا ابن رسول الله! گفت: «۱۴» اصبحت بنعمة الله. چنین باشد - ان شاء الله.

----- (۱) - دا: تا اینکه چنین. (۲) - دا، آج، لب: دیگر. (۳) - دا: تو را اینکه گوید.

(۴) - اساس، آب، دا، ندارد، از آج، آورده شد. (۵) - دا: حاضر کردند و. (۶) - دا: کند. (۷) - دا، آج، لب: فردای. (۸) - دا: ایشان را ترازوی بر ندارند، آج، لب: و بن ترازو بر اندازند. (۹) - دا: بر نه از جندان، آج، لب: بر نه افلاخند. (۱۰) - دا: که آن را حساب و

شمار نباشد. (۱۱) - دا: به بلا و محنت بر، آج، لب: ناخن بره، ناخن پراه/ ناخن پیراه. (۱۲) - دا: به عیادت امام حسن. [.....]

(۱۳) - دا، آج، لب، معنی کرده: چگونه در روز آمدی ای پسر پیغامبر خدای. (۱۴) - دا، افزوده: بارئا، در روز آمدم به نعمت خدای بهتر، آج، لب: بارقا، در روز آمدم به نعمت خدای بهتر.

صفحه: ۳۰۸ گفت: مرا باز نشانی. او را باز نشانند. او «۱» پشت باز داد و گفت، سمعت جدی رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آله - يقول: «۲» يا بنی ان فی الجنة شجرة يقال لها شجرة البلوی، یوتی باهل البلاء فلا ینصب لهم میزان و لا ینشر لهم دیوان، یصب

عليهم الأجر صبا. ثم تلا رسول الله: إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ. ابو هریره روایت کرد از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آله - که او گفت: هر که او از «۳» جمله خداوندان عقل باشد، گو صبر کن بر مکاره و بلا که آن «۴» آیت عقل است و کمال تقوی،

و جزع آیت جهل و علامت نادانی است «۵». و هر که جزع کند، جزع او را به دوزخ برد. و در قیامت ظفر نیابند الا صابران، که خدای تعالی در حق ایشان می‌گوید: إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ. و قال الله تعالی: ... وَ الْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ

باب، سلام علیکم بما صبرتم فنعمة عقی الدار «۶» قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ [۱۰۷-پ]

مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ، گفت: بگو ای محمد که: مرا فرموده اند تا خدای را پرستم خالص بکرده. برای او عبادت، که به او شرک نیارم. و مرا فرموده اند که: اول مسلمانان باشم از امت «۷». قُلْ إِنِّي أَخَافُ، بگو ای محمد که: من می‌ترسم «۸» اگر «۹» در خدای عاصی شوم و

جز او را پرستم، از عذاب روزی عظیم، یعنی روز قیامت. و اینکه آنگاه بود که قوم او را دعوت کردند با دین خود. قُلْ اللَّهُ أَعْبُدُ مُخْلِصاً لَهُ دِينِي، خدای گفت: بگو ای محمد که من خدای را پرستم و عبادت خود «۱۰» او را خالص بکنم. -----

----- (۱) - آج، لب: و. (۲) - آج، لب افزوده: گفت در بهشت درختی است که آن را درختی بلوی گویند فردای قیامت اهل بلا را بیارند، ایشان را ترازوی بر ندارند و دیوانی بر نه افلاخند، بل مزد بر ایشان ریزند، ریختنی، آنگاه رسول -

صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - اینکه آیت بر خواند: إِنَّمَا يُوفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ. (۳) - دا، آج، لب: هر که او خواهد که از.

(۴) - دا: اینکه. (۵) - آج، لب: آیت جهل است و علامت نادانی. (۶) - سوره رعد (۱۳) آیه‌های ۲۳ و ۲۴. (۷) - دا، آج، لب: از اینکه امت. (۸) - دا: که می‌ترسم، آج، لب: که من ترسم. (۹) - آج، لب: که، ۱۰ - آج، لب: ندارد.

صفحه : ۳۰۹ فَأَعْيِدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ، شما بدون او هر چه خواهی می‌پرستی. صورت امر است و معنی تهدید. و گفتند: منسوخ است به آیت قتال. قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ، بگو که زیانکاران آنان باشند که ایشان خود را زیان کرده باشند و اهل خود را. در او (۱) خلاف کردند: مجاهد گفت و ابن زید: معنی آن است که به کفر خود را زیان کردند، در دنیا (۲) خود را به کشتن دادند و اهل را به سبی و غارت. حسن گفت: خود را زیان کردند که به کفر خود را به دوزخ بردند در قیامت و ثوابی که ایشان را خواست بودن (۳) در قیامت، در بهشت (۴) از ایشان فوت شد آن زیان کردند و زنان ایشان را، اعی، زنانی که ایشان بودن (۵) در بهشت از حور اگر ایمان آوردندی، چون نیاورند، به دیگران دهند. بعضی دگر گفتند معنی آن است که: ایشان را به کفر به دوزخ برند و زنان ایشان به ایمان به بهشت روند و خدم و حشم ایشان، پس ایشان زیانکاران باشند هم به نفس هم به اهل. أَلَا ذَلِكْ هُوَ الْخُسْرَانِ الْمُبِينِ، آن زیان (۶) است آشکارا. لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلٌّ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلٌّ، گفت: ایشان را سایه بانها باشد از بالای سر ایشان از آتش، وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلٌّ، و از زیر ایشان هم سایه بان آتش باشد. و برای آن پوشش زیر را سایه (۷) خواند که دوزخ را در کاتش (۸) بهری زیر، بهری زیر. آن که اینان را فراش (۹) باشد آنان را که زیر ایشان باشند سایه بان (۱۰) باشد. و مثلها قوله: لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَ مِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٌ (۱۱) یَوْمَ يَغْشَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ (۱۲) ... و قوله: ... أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا (۱۳) ... و قوله: انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ (۱۴). ----- (۱) - دا، آج، لب: در معنی او. (۲) -

دا، آج، لب: در دنیا که. [.....]

(۳) - دا: بود. (۴) - آج، لب: و بهشت. (۵) - آج، لب: ایشان را بودند. (۶) - دا: زبانی. (۷) - دا، آج، لب: سایه بان. (۸) - دا: دوزخ در کات است، آج، لب: دوزخ در کات. (۹) - دا، آج، لب: فراموش. (۱۰) - در اساس مکرر آمده است. (۱۱) - سوره اعراف (۷) آیه ۴۱. (۱۲) - سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۵۵. (۱۳) - سوره کهف (۱۸) آیه ۲۹. (۱۴) - سوره مرسلات (۷۷) آیه ۳۰.

صفحه : ۳۱۰ ذَلِكِ يُخَوِّفُ اللَّهَ بِهِ عِبَادَهُ، اینکه آن است که خدای بندگان خود را به اینکه می‌ترساند. آنکه گفت: يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ، ای بندگان من از من بترسی. وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا [۱۰۸- ر]

[الطَّاعُونَ]

«۱» وَ أَنَابُوا إِلَى اللَّهِ، و با درگاه خدای گریختند. لَهُمُ الْبُشْرَى، بشارت باد ایشان را و مژده (۲) خیر و وعده نیکو به ثواب ابد. آنکه گفت: فَبَشِّرْ عِبَادِ، بشارت ده یا محمد (۳) بندگان مرا، آنان را که سخن بشنوند (۴) و متابعت نیکوتر کنند آنچه: بحق راه برتر باشد (۵). ابو الدردا گفت: اگر نه سه کارستی، من (۶) نخواستی که یک روز در دنیا بماندمی، به روزهای گرم روزه داشتن و تشنگی کشیدن و چشیدن (۷) و در نیم شب (۸) نماز کردن و با قومی نشستن که سخن نیکو گویند و شناسند، و سخن چنان گویند (۹) که یکی از ما خرما نیک گزیند از طبق. قتاده گفت: احسنه طاعة الله باشد. سدی گفت: نیکوترین آنچه ایشان را فرموده اند بر آن (۱۰) کار کنند. أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ، ایشان آنان باشند که خدای تعالی ایشان را هدایت داده باشد و الطاف کرده با ایشان. وَ أُولَئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ، و ایشان خداوندان عقلها باشند، یعنی استعمال عقل (۱۱). ابن زید گفت: اینکه دو آیت (۱۲) من قوله: وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاعُونَ، الی قوله: أُولُوا الْأَلْبَابِ، در حق سه کس آمد که ایشان در جاهلیت می‌گفتند: لا اله الا الله، زید بن عمرو بن نفیل بود و سلمان پارسی (۱۳) و أبو ذر الغفاری. ----- (۱) -

اساس، ندارد، با توجه به قرآن مجید افزوده شد. (۲-۳) - آج، لب: مزد. [.....]

(۴) - آج، لب: آنان که بشنوند. (۵) - آج، لب: باشند. (۶) - دا: من در دنیا. (۷) - دا: تشنگی چشیدن. (۸) - دا: نیم شبان. (۹) - دا، آج، لب: گزینند. (۱۰) - دا، آج، لب: تا بر آن. (۱۱) - دا، آج، لب: عقل کنند. (۱۲) - آج، لب: اینکه روایت. (۱۳) - دا: الفارسی.

صفحه : ۳۱۱ أَمَّنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ، [گفت: آن را که کلمه عذاب]

«۱» بر او واجب شد، جواب او محذوف است اتكالا على ما قام مقامه، من قوله: أ فَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ، و تقدیر آن كه: [افمن حقّ عليه كلمه العذاب، فان العذاب يصل اليه، آنكه گفت چون عذاب به او رسد]

«۲» تو او را در عذاب نتوانی رهايندن. لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ: آنكه گفت: لَكِنَّ الَّذِينَ، آنان كه از خدای بترسند، لَهُمْ غُرْفَةٌ ايشان را غرفه‌هایی «۳» باشد از بالای آن غرفه‌هایی «۴» بنا کرده. ابو سعید خدری روایت کرد كه: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ- گفت: اهل بهشت برنگردند از بالای خود غرفه‌ها بينند كه اهل آن غرفه‌ها از آن جا همچنان «۵» می‌درفشند كه ستاره «۶» آسمان و میان ايشان بعد و تفاوت مشرق تا مغرب «۷» باشد. ما گفتيم: يا رسول الله؟ آن منازل انبيا باشد كه كس به درجه ايشان نرسد. گفت: لا بل، مؤمنانی باشند كه به خدای و رسول او ايمان دارند. تَجْرِي مِنَ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، در زیر اينكه «۸» [۱۰۸- پ]

غرفه‌ها جویهای آب می‌رود. وَعَدَّ اللَّهُ، نصب او بر مصدر است، و التَّقْدِيرُ: وعد الله وعدا. آنكه فعل بیفگند و مصدر «۹» اضافه کرد با فاعل. لا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ، خدای تعالی خلف وعده نکند. أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، گفت: نبینی كه خدای تعالی فرو فرستاد از آسمان آبی، فَسَلَكَهُ يَنْبِيعٌ فِي الْأَرْضِ، آن را در چشمه‌های زمین برد! و «سلک»، هم لازم باشد هم متعدی، و اينكه جا متعدی است. و واحد «ينابيع»، ینبوع بود. ضحاک و شعبي گفتند: هر آب «۱۰» كه در زمین «۱۱» هست از آسمان «۱۲» است، خدای تعالی از آسمان بفرستد به صخره، از آن جا «۱۳» قسمت کند «۱۴» به چشمه‌ها و چاهها و کاریزها شود، ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ، پس برون «۱۵» آرد به آن آب، زَرَعًا، کشتی كه ----- (۲- ۱) - اساس و آب افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۴- ۳) - آج، لب: غرفه‌ها. (۵) - آج، لب: چنان. (۶) - دا: ستاره از. [.....]

(۷) - دا: تا به مغرب. (۸) - دا، آج، لب: آن. (۹) - دا، آج، لب: مصدر را. (۱۰) - آج، لب: آبی. (۱۱) - آج، لب: در رفتن. (۱۲) - دا: همه از آسمان. (۱۳) - آج، لب: اينكه جا. (۱۴) - آج، لب: كنند. (۱۵) - دا، آج، لب: بیرون.

صفحه : ۳۱۲ الوانش مختلف باشد، ثُمَّ يَهِيحُ، آنكه خشك شود، فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا، زرد بينی آن را «۱»، ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا، آنكه آن را پوسیده کند و پاره پاره گرداند، إِنَّ [فی «۲»]

[سوره الزمر (۳۹): آیات ۲۲ تا ۴۵]

[اشاره]

أَمَّنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۲۲) اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي تَقْشَعُرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (۲۳) أَمَّنْ يَتَّقِي بَوجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ (۲۴) كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ (۲۵) فَأَذَاقَهُمُ اللَّهُ الْخِزْيَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۲۶) وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۲۷) قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرِ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۲۸) ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۲۹) إِنَّكَ مِيتٌ وَإِنَّهُمْ مِيتُونَ (۳۰) ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ (۳۱) فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ (۳۲) وَ الَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَ صَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (۳۳) لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ (۳۴) لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَ يَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (۳۵) أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَ يَخُوفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (۳۶) وَ مَن يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انْتِقَامٍ (۳۷) وَ لئن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ

السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ (۳۸) قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (۳۹) مَنْ يَأْتِهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَجِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّقِيمٌ (۴۰) إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ (۴۱) اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۴۲) أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوْ لَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ (۴۳) قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۴۴) وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ (۴۵)

[ترجمه]

آن کس که روشن [کند]

«۳» خدای دلش برای اسلام او بر نور «۴» باشد از خدای. وای سخت دلان را «۵»، از یاد کرد خدای، ایشان در گمراهی باشند روشن. [۱۰۹-ر]

خدای بفرستاد «۶» نیکوتر حدیث کتابی که با یک دیگر ماند دو دو بلرزد از او پوست «۷» آنان که ترسند از خدایشان، پس نرم شود پوستهای ایشان و دل‌های ایشان با ذکر «۸» خدای، آن لطف و بیان خداست، ره نماید آن را که خواهد و هر که گمراه گرداند او را «۹» خدای نباشد او را رهنمای. آن که بپاید به رویش بدی عذاب روز قیامت، و گویند ظالمین را بچشی آنچه شما کرده بودی. دروغ داشتند آنان که از پیش ایشان بودند، آمد به ایشان عذاب از آن جا که ندانستند. بچشانید ایشان را نکال «۱۰» در زندگانی دنیا و عذاب سرای باز پسین، بزرگتر است اگر دانند. ----- (۱) - آج، لب: او را. (۲) - اساس و آب، ندارد، با توجه به متن قرآن مجید افزوده شد. (۳) - اساس و آب، ندارد از دا، افزوده شد. (۴) - دا: روشنی. (۵) - دا: وای بر سختدلان دل‌هاشان. [.....]

(۶) - دا: فرو فرستاد. (۷) - دا: پوستها. (۸) - دا: وای یاد کرد. (۹) - اساس: و هر که گمراه شود، به قیاس با نسخه آج، آورده شد. (۱۰) - دا: خدای رسوایی.

صفحه ۳۱۳: بزیدیم برای آدمیان در اینکه قرآن از هر مثلی تا همانا «۱» ایشان اندیشه کنند. قرآن به تازی نه «۲» خداوند کزی تا همانا ایشان بترسند. بزد خدای مثلی، مردی که در او انبازان بدخوی باشند و مردی به صلح با مردی «۳»، راست باشند به مثل، سپاس خدای را بل بیشترین «۴» ایشان ندانند. تو مرده‌ای و ایشان مردگانند. پس شما روز قیامت به نزدیک خدایتان خصومت کنی. کیست ستمکاره‌تر از آن که دروغ گوید بر خدای و دروغ دارد راستی را چون آید باو. نیست در دوزخ جای کافران؟ [۱۰۹-پ]

و آن که آورد راستی و راست داشت آن را ایشان پرهیزگاران‌اند. ایشان را باشد آنچه خواهند نزدیک خدایشان، آن جزا نیکوکاران است. تا بپوشد خدای از ایشان بترین «۵» آنچه کرده باشند و پاداشت دهد ایشان «۶» را مزدشان به نیکوترین «۷» آنچه کرده باشند. ----- (۱) - دا: تا مگر. (۲) - دا: جز. (۳) - دا: با مردی را. (۴) - دا: بیشترینشان. (۵) - دا: بترین. (۶) - دا: پاداش دهدشان. (۷) - اساس: نیکوتر، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد.

صفحه ۳۱۴: نیست خدای کفایت کننده بنده‌اش «۱» و می‌ترسانند تو را به آنان که جز اویند و هر که را گمراه کند خدای، نیست او را از رهنمای. و هر که را ره نماید خدای، نباشد او را گمراه کننده‌ای، نیست خدای قوی خداوند کینه کشیدن. و اگر بررسی از ایشان که: که آفرید «۲» آسمانها و زمین! گویند: خدای بگو: بینی شما آنچه می‌خوانی از فرود خدای «۳» اگر خدای خواهد مرا به آفتی هستند ایشان بردارنده آفت او یا خواهد مرا به رحمت هستند ایشان بر دارنده رحمت او، بگو: بس است مرا خدای بر او اعتماد

کنند اعتماد کنندگان. بگو ای مردمان «۴»؟ بکنی بر توانایی تان که من خواهم کردن بدانی «۵». آن را که آید به او عذابی که خوار بکند او را و فرود آید به او عذابی ایستاده «۶». [۱۱۰-ر]

ما فرستادیم بر تو کتاب برای مردمان به راستی، هر که ره یابد «۷» برای خود و هر که گمراه شود، گمراه شود بر خود و تو نیستی بر ایشان و کیل. خدای جان بردارد جانها وقت مرگش و آن که نمرد «۸» در خوابش باز گیرد -----
----- (۱) - دا: بنده اش را. (۲) - دا: از ایشان که بیافرید. [.....]

(۳) - دا: جز خدای. (۴) - دا: قوم. (۵) - دا: زود بدانید. (۶) - دا: همیشه. (۷) - دا: راه راست یابد. (۸) - اساس: بمرد، با توجه به نسخه دا، تصحیح شد.

صفحه : ۳۱۵ جان آن که حکم کرده بود بر او مرگ و فرو گذارد دیگران را تا به وقت نام زده، در اینکه علاماتی هست گروهی را که اندیشه کنند. یا گرفتند «۱» بدون خدای شفیعان، بگو نبودند نتوانستند «۲» چیزی و ندانستند. بگو خدای راست شفاعت جمله، او راست پادشاهی آسمانها و زمین. پس با او برند شما را. و چون یاد کنند خدای را تنها «۳» به هم در آید «۴» دل‌های آنان که ایمان ندارند به سرای باز پسین، و چون یاد کنند آنان را که فرود اویند که بینی «۵» ایشان خرمی می کنند. قوله تعالی: أَمْ مَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ، گفت: آن کس را که خدای شرح کند صدر او را و دلش روشن کند برای اسلام، یعنی، هر که خدای تعالی با او الطاف کند تا او به اسلام نزدیک شود و ایمان آرد به خدای او بر نور و بیان بود و هدایت و دلالت «۶» از خدای - جل - جلاله. و گفتند: او بر دین قویم و صراط مستقیم باشد. در کلام حذفی و اختصاری هست، و التقدیر: کمن کان بخلاف ذلک. گفت آن که او چنین «۷»، چنان بود که آن کس که به خلاف اینکه باشد، چنان که بیان کردیم فی قوله: أَمْ مَنْ هُوَ قَانِتٌ «۸» - الایة [۱۱۰-پ]
. قتاده گفت: مراد به «نور» قرآن است که مؤمن ابتدا کند از او و انتها به او کند. عبد الله مسعود گفت: یک روز رسول - علیه السلام - اینکه آیت بخواند، ما گفتیم: ----- (۱) - دا: فرا گرفتند. (۲) - دا: اگر باشند نتوانند. (۳) - دا: یکی. (۴) - دا: بر آید. (۵) - دا: می بینی. (۶) - دا: و هدایت کننده باشد. (۷) - آج، لب: چنین باشد. (۸) - سوره زمر (۳۹) آیه ۹. [.....]

صفحه : ۳۱۶ یا رسول الله؟ «انشراح صدر» چگونه باشد! گفت: چون نور الهی در دل مؤمن شود، دلش روشن شود و فراخ. گفتیم: یا رسول الله؟ علامت آن چه باشد! گفت: آن که بنده از سرای غرور رجوع کند با سرای خلود و مرگ را ببجارد «۱» پیش از آن که مرگ به او آید. ثمالی گفت: آیت در عمار یاسر آمد. مقاتل گفت: أَمْ مَنْ شَرَحَ اللَّهُ، رسول است. فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ، ابو جهل است و اولی تر آن باشد که محذوف در آیت اینکه باشد: اضمن شرح الله صدره للإسلام فهو على نور من ربه كمن قسا قلبه، آنکه اینکه بیفکند لدلالة القاسية قلوبهم عليه، گفت: وای آن کس که دلش سخت باشد از ذکر خدای تعالی؟ ابو سعید خدری روایت کرد که، رسول - علیه [السلام]

«۲» - گفت: حاجت نزدیک «۳» سهل جانان امت من طلب کنی که من رحمت خود در دل‌های ایشان نهاده‌ام و از سخت دلان طلب مکنی که من سخط خود در دل ایشان نهاده‌ام. ابو ادریس خولانی روایت کرد از ابو الدرداء که، رسول - علیه السلام - گفت: «۴» «۵» «۶» ان الله رفيق يحب الرفق «فی الامور» کلها و يحب كل قلب خاشع حزين رحيم يعلم الناس الخير و يدعوا الى طاعة الله و يبغض كل قلب قاس لاه ينالم الليل كله، فلا يذكروا الله «و لا يدري يرد عليه روحه ام لا، گفت: خدای تعالی رحیم است، مدارا دوست دارد در همه کارها، و دوست دارد هر دلی خاشع نرم، اندوهناک با رحمت را که مردمان را خیر آموزد و خلق را به اطاعت خدای خواند و دشمن دارد هر دلی سخت «۷» به بازی مشغول، همه «۸» شب بخسبند ذکر خدای نکند، نداند که روح با او دهند یا نه! مالک دینار «۹» گفت: بنده را به هیچ تازیانه نزدند بتر از قساوت دل. و خدای بر هیچ قوم خشم نگرفت الا رحمت از دل ایشان بستند، قوله: أُولَئِكَ

فی ضلالٍ مُبینٍ، ----- (۱) - لب: بیچاره. (۲) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۳) - دا: به نزدیک. (۴) - اساس: الرزق، به قیاس با معنی حدیث و نسخه دا، تصحیح شد. (۵) - دا: الامر، آج، لب: الائمة. (۶) - دا، آج، لب: یذکر الله. (۷) - دا: سخت را. (۸) - دا: که همه. (۹) - دا: مالک بن دینار.

صفحه : ۳۱۷ ایشان در گمراهی روشن‌اند. قوله - عزّ و علا: **اللّٰهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ**، خدای تعالی گفت: فرو فرستاد خدای نیکوتر حدیث، یعنی قرآن. عبد الله مسعود و «۱» عبد الله عباس گفتند که: یک روز صحابه رسول را گفتند: یا رسول الله! لو حدّثنا، اگر برای ما حدیثی کنی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: **اللّٰهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ** و حدیث [۱۱۱- ر]

، ضدّ قدیم باشد و نقیض او، عجب از آن که گوید: قرآن قدیم است و خدای تعالی می گوید: حدیث است، و اینکه قول متناقض باشد از دو گانه یکی دروغ بود. اگر خدای راست گفت، قایلان آن قول، دروغ گفتند، و اگر ایشان راست گفتند، همانا احسن الحدیث راست نباشد - تعالی «۲» **عن الکذب علوا کبیرا. کتاباً مُتَشَابِهاً**، کتابی است متشابه، یعنی، بهری با بهری ماند در حسن نظم و ترتیب و بلاغت و تناسب «۳» و آنچه لایق اینکه بود و هیچ تناقض «۴» نیست و اختلاف «۵»، یعنی «۶»، **مصدّق بعضی و بهری مقوی و مبین بهری**. قتاده گفت: آیات و کلماتش با یک دیگر مانند «۷» و حروفش. **مثنائی**، جمع «مثنی» باشد، دو دو است [گفتند: معنی آن است که در او مکررات است. و گفتند: اخبار و قصص و احکام در او مثنی و مکرر است]

«۸». گفتند: معنی آن است که: اگر تلاوت او مثنی و مکرر کنند، ملال نیاید از او. **تَقَشَّرُ مِنْهُ جُلُودُ الدِّینِ یَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ**، بلرزد از او پوست آنان که از خدای بترسند «۹» و از خواندن و شنیدن و اندیشه او. **ثُمَّ تَلینُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِکْرِ اللّٰهِ**، پس دل‌های ایشان و پوست‌های ایشان نرم شود با ذکر خدای. و گفتند: «الی» به معنی «لام» است، یعنی، لذكر الله. عبد الله بن عروه بن الزبیر گفت، جدهام را گفتم - اسما بنت ابی بکر را: اصحاب «۱۰» رسول چون بودندی چون قرآن شنیدندی! گفت: چنان که خدای وصف ----- (۱) - آب، افزوده: عکرمه. (۲) - آج، لب: تعالی الله. (۳) - دا، آج، لب: تناسب معنی. (۴) - دا،

آج، لب: تناقضی. (۵) - دا، آج، لب: اختلافی. [.....]

(۶) - دا، آج، لب: بل بعضی. (۷) - آج، لب: می ماند. (۸) - اساس و آب، افتادگی دارد، از دا، افزوده شد. (۹) - آج، لب: نترسند. (۱۰) - آج، لب: که اصحاب.

صفحه : ۳۱۸ کرد ایشان را، چشمشان گریان بودندی «۱» و تنش لرزان. من گفتم: اکنون جماعتی هستند که چون قرآن می شنوند، می بیوفتند از هوش برفته «۲». گفت: **اعوذ باللّٰه من الشّیطان الرجیم؟ سعید بن عبد الله الجمحی** گفت: عبد الله عمر به مردی بگذشت از اهل عراق که افتاده بود، گفت: اینکه را چه رسید «۳»! گفتند: اینکه از سماع قرآن بیوفتاده است، گفت: ما از خدای می ترسیدیم و نیوفتادیم، هرگز اصحاب محمّد چنین نکردند، شیطان است اینکه که در شکم ایشان می شود. ابن سیرین «۴» را گفتند: جماعتی پدید آمده‌اند که آواز قرآن می شنوند، می بیوفتند و بی هوش می شنوند «۵». گفت: یکی را از ایشان بر کنار دیواری بنشانی و قرآن از اول تا به آخر بر او خوانی تا بیوفتد یا نه، اگر خویشتن را از آن دیوار یا کنار بام بیندازد «۶»، راست می گوید. زید اسلم گفت که: ابی بن کعب پیش رسول - علیه السلام - قرآن می خواند، قومی را رفتی پدید آمد. رسول - علیه السلام - گفت: **اغتموا الدّعاء عند الرّقة فأنها رحمة، دعا به غنیمت داری عند رقت که آن رحمت است**. عبّاس بن عبد المطلب روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: چون پوست [۱۱۱- پ]

بنده از ذکر خدای بلرزد، گناه از او بریزد چنان که برگ از درخت. هم از او روایت کردند که، رسول - علیه السلام - گفت: چون پوست بنده از ذکر خدای بلرزد، خدای تعالی تن او بر آتش دوزخ حرام کند. **ذلک**، اشارت است به قرآن، **هُدَى اللّٰهِ**، رواست که گویند: لطف الله. و گفتند: بیان «الله» برای آن که در قرآن هم لطف است و هم بیان و هم دلالت. **یَهْدِی بِهِ مَنْ یَّشَاءُ**، ره نماید خدای به او، آن را که خواهد. **وَمَنْ یُضِلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ**، و هر که را خدای گمراه کند، او را رهنمایی نباشد، یعنی، آن را که

----- (۱) - دا، آج، لب: بودی. (۲) - آج، لب: ندارد. (۳) - آج، لب: چه رسیده است.
 (۴) - اساس: ابن سیران، با توجه به نسخه دا، تصحیح شد. (۵) - دا، آج، لب: می‌شوند که بر متن راجح است. (۶) - آج، لب: بیندازند.

صفحه : ۳۱۹ خدای خذلان کند، او را توفیق دهنده‌ای جز او نباشد. اینکه تأویل «۱» است. و تأویل دیگر آن که: هر که را خدای از ره بهشت گمراه کند، او را رهنمایی به بهشت نباشد. تأویل سه‌ام آن که: اگر خدای تعالی روا بودی که کسی را از ره دین اضلال کردیدی «۲»، کس بر خلاف خدای او را هدایت نتوانستی دادن. تأویل چهارم آن که: آن کس را که خدای به ضلال او حکم کند و او را ضال «۳» خواند، کس به هدایت او حکم نکند و او را مهتدی نخواند. اَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهُ سُوءَ الْعَذَابِ، گفت: آن کس که او عذاب دوزخ را به روی باز یابد، یعنی، تلقی کند و به روی فراز گیرد «۴». مجاهد گفت: معنی آن است که، او را بر روی در آتش اندازند. عطا گفت: او را در دوزخ اندازند. اول «۵» جای از اندام او که آتش به او شتابد رویش باشد از آن که روی پیش جز خدای بر زمین نهاده باشد. مقاتل گفت: معنی آن است که «۶» کافر «۷» را چون در دوزخ اندازند، سنگی عظیم از کبریت در گردن او کرده باشند. آتش در او افتد و به روی او بر آید اول همه چیزی، و دستهایش بسته باشد، به دست از روی دفع نتواند کردن. و در آیت حذفی و اختصاری هست، و التَّقْدِيرُ: اَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهُ سُوءَ الْعَذَابِ كَمَنْ هُوَ اَمِنَ مِنَ الْعَذَابِ، چنان که در دگر آیات «۸» برفت. و مثله فی المعنی: ... اَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ اَمْ مَنْ يَأْتِي اَمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ «۹» ... سعید بن المسیب گفت: آیت در ابو جهل آمد. وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ، ای و يقال. ماضی به معنی مستقبل است و نظایر اینکه بسیار است، گفت، گویند ظالمان را: ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ، بچشی آن که کرده‌ای، یعنی و بال و جز ای آنچه «۱۰» کرده‌ای، و اینکه قول کافران را، خزنه دوزخ گویند. -----

----- (۱) - دا، آج، لب: اینکه یک تأویل. (۲) - دا، آج، لب: کردی، آب، کردند. (۳) - آج، لب: به قتال. [.....]
 (۴) - دا: قرار گیرد، آج، لب: باز گیرد. (۵) - آج، لب: و اول. (۶) - آج، لب: که چون. (۷) - دا، آب: کافران. (۸) - آب: ذکر آیات آج، لب: آیات دیگر. (۹) - سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰. (۱۰) - آج، لب: آن که.

صفحه : ۳۲۰ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، گفت: آنان که پیش اینان بودند همچین تکذیب پیغامبران کردند که اینان می‌کنند «۱». فَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ [۱۱۲-ر]

، عذاب به ایشان آمد از آن جا که ایشان ندانستند. فَأَذَاهُمْ اللَّهُ الْخِزْيَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، بچشانید ایشان را خدای - عزّ و جل - خزی و عذاب و هوان و مذلت در دنیا به اسر و قتل و خزیت و اذلال و اهانت و اجرای حکم کفار بر ایشان - علی اختلاف انواعهم. وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ اَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ، و عذاب آخرت بزرگ‌تر باشد اگر دانند ایشان و اندیشه کنند. وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، گفت: ما بزیدیم برای مردمان در قرآن «۲» هر مثلی تا باشد که ایشان اندیشه کنند. قُرْآنًا عَرَبِيًّا، نصب او بر فعلی مقدر است و تقدیره: اعنی قرانا عربیئا. و گفتند: بر حال است علی تقدیر: انزلناه قرانا عربیئا، گفت: قرآنی است به لغت عرب. غَيْرِ ذِي عِوَجٍ، که در او کژی نیست. مجاهد گفت: لبسی «۳» نیست. عبد الله عباس گفت: اختلافی نیست. سدی گفت: فرو بافته و دروغ نیست. بعضی دگر گفتند: متناقض نیست. و عوج به کسر، کژی باشد فی الامر و الدین و ما يرجع الی المعانی، و عوج به فتح فی العصا و الحائط و ما كان جسمًا. لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ، تا همانا ایشان بترسند و از معاصی بپرهیزند. ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا، حق تعالی گفت: بزد خدای مثلی. و نصب «رجلا» بر بدل «مثلا» «۴» است، مردی که صفت او آن است. فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ، که در او انبازانی باشند مختلف، متنازع، متضایق، هر یکی از ایشان او را استخدام کند و کاری فرماید خلاف آن که صاحبش فرماید به قدر ملک او بر او، يقال: رجل شكس و شرس و ضرس و ضبس «۵»، اذا كان سَيِّئَ الْخَلْقِ. مورج گفت: مُتَشَاكِسُونَ، ای، متماکسون. يقال: شاکسنی فلان، ای، ماکسنی، مکاس کرد و مضایقه. وَ رَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ، ابن کثیر و ابو عمر و یعقوب خواندند: سالما، به الف. و ابو عبید، اینکه ----- (۱) - آج، لب: ندارد. (۲) - اساس با خط دیگری افزوده: از. (۳) -

آج، لب: بسی. (۴) - آج، لب: مثل. (۵) - اساس: ضییس، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه: ۳۲۱ اختیار کرد برای مطابقت معنی، گفت: سالما، خالص باشد خلاف مشترک «۱». و سلما، مسالم «۲» باشد خلاف محارب. عبد الله عباس و مجاهد و حسن در شاذ، هم سالما خواندند به الف و باقی قرأ، سلما خواندند به فتح «سین» و «لام». و سعید جبیر، سلما به کسر سین و سکون لام. و السّلم، الصّیلم، من باب «رجل عدل و صوم» باشد. هل یستویان مثلاً، ایشان راست باشند از روی مثل؟ یعنی، نباشند. اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد برای کافر «۳»، که او خدایان مختلف پرستد و مقسم باشد عبادت او بر معبودان پراکنده [۱۱۲-پ]

و مؤمنی را که جز یک خدای را نپرستد. الحمد لله، سپاس خدای را، یعنی، به حمد خدای، راست نباشد در حسن حال و رعایت برای آن که آن را که یک مالک باشد رجوعش با او بود، پس مؤونتش بر او «۴» بود و معونتش از او بود، و آن را «۵» مالکان مختلف باشند، او را رجوع با همه بود به نصب، اینکه با آن گذارد و آن به اینکه در میانه مملوک بی برگ و بی نوا بود، چنان که در مثل پارسیان گویند: «شهری به دو امیر» «۶» زود گردد بیران «۷»، اینکه هم آن مثل است به معنی آن که «۸» گفت. یل اکثرهم لا یعلمون، بل بیشترین ایشان ندانند از آن که اندیشه نکنند. آنگه بر سیل و عظ و تذکیر گفت: إِنَّکَ مَیّتٌ وَّ إِنّهُم مَّیّتُونَ، تو ای محمد مرده‌ای «۹» و اینان همه مردگانند، یعنی، بخواهی مردن و ایشان «۱۰». آنگه برای قرب حال که [لا]

«۱۱» محال مآل «۱۲» مرگ خواهد بود، ایشان را مرده خواند. در شاذ ابن محیصن «۱۳» و ابن ابی عیله، «مایت» خواندند به «الف» در هر دو جای. قتاده گفت: اینکه خبر مرگ است که با ایشان داد. جعفر بن سلیمان گفت: با صلّه بن اشیم طعامی می‌خوردم «۱۴». مردی در آمد و خبر ----- (۱) - آج، لب: مشرک. (۲) - آج، لب: مسلم. [.....]

(۳) - آج، لب: کافران. (۴) - آج، لب: از او. (۵) - آج، لب: آن را که. (۶) - آج، لب: میر. (۷) - آج، لب: ویران. (۸) - اساس و آب: آنک، آج، لب: آنگه. (۹) - اساس: مردهئی. (۱۰) - آج، لب: تو و ایشان. (۱۱) - اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۱۲) - اساس: مائل، لب: مآل با. (۱۳) - آج، لب: محیص. (۱۴) - آج، لب: می‌خوردم.

صفحه: ۳۲۲ مرگ برادرش داد و گفت: یا هذا؟ بنشین و با ما طعام «۱» بخور که دیر است که خبر مرگ برادر شنیده‌ام. گفت: یا عجب؟ او اینکه ساعت فرمان یافت، تو کی شنیدی! گفت: از آنگه که خدای تعالی گفت: إِنَّکَ مَیّتٌ وَّ إِنّهُم مَّیّتُونَ. مرد گفت: راست گفتی. ثُمَّ إِنَّکُمْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ عِنْدَ رَبِّکُمْ تَخْتَصِمُونَ، گفت: پس شما روز قیامت بنزدیک خدای خصومت کنی، یعنی محق و مبطل و ظالم و مظلوم و تابع و متبوع. زبیر گفت: چون اینکه آیت آمد، ما گفتیم: یا رسول الله؟ اینکه گناهان که ما در دنیا کرده باشیم با یکدیگر آن جا مجازات رود و سگالش کنند! گفت: ای، و الله که سگالش کنند، تا هر خداوند حق را به حق رسانند. ما گفتیم: و الله ان الامر لشدید، به خدای که کاری سخت است. و ابو هریره روایت کرد که، یک روز رسول - علیه السلام - گفت صحابه را که: دانی که مفلسان امت «۲» که باشند! ما گفتیم که: آنان که مالی ندارند. گفت: نه. مفلسان امت من آنان باشند که در دنیا ظلم کنند بر مردمان. اینکه را بزنند و آن را دشنام دهند «۳» و مال اینکه بستانند. فردا دقیامت «۴» چون مقاصه خواهند، آن جا زر و سیم نباشد، حسنات ظالم بگیرند و به مظلوم دهند تا او مفلس بماند، با سیئات به دوزخ برند «۵». و تأویل خبر «۶» آن باشد که: تفسیر حسنات بر اعواض کنند، یعنی، اعواض آلام او بردارند و به مظلوم دهند، چه به ادله عقل درست شده است که به عمل کسی [۱۱۳-ر]

دیگری را ثواب ندهند و نیز به ادله شرع از قرآن و اخبار - مقطوع علیها - لا بدّ اینکه خیر را تأویل باید، و تأویل اینکه است که گفته شد، چه عوض به مثبت اروش جنایات است و قیمت «۷» متلفات «۸». عبد الله عمر گفت: ما روزگار دراز بماندیم و گمان ما چنین بود که اینکه ----- (۱) - آج، لب: اینکه طعام. (۲) - آج، لب: امت من. [.....]

(۳) - آج، لب: ندارد. (۴) - آج، لب: و فردای قیامت، دقیامت / در قیامت. (۵) - آج، لب، افزوده: او را. (۶) - آج، لب: اینکه خبر.

(۷) - آج، لب: قیم. (۸) - آب: متلفان.

صفحه ۳۲۳: خصومت میان ما و اهل کتاب باشد در قیامت، و گفتیم «۱»: ما را خصومت نباشد که دین ما یکی است و پیغامبر و کتاب ما یکی است تا بدیدیم که مسلمانان به تیغ روی به یک دیگر کردند و یک دیگر را کشتن گرفتند، بدانستیم «۲» که خصومت اینکه است. ابو سعید خدری گفت: من هر وقت گفتمی که ما را دین یکی است و کتاب و پیغامبر یکی است، اینکه خصومت چیست تا روز جمل و صفین بدیدیم! گفتم: خصومت اینکه است. و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد، چنان که شاعر گفت: تنام و لم تنم عنک المنايا تبه للمیة یا نوؤم سدری فی المعاد اذا التقینا غدا عند الحساب من الظلوم «۳» [الی دیان یوم الدین تمضی و عند الله یجتمع الخصوم]

«۴» فَمِنْ أَظْلَمَ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ، گفت: کیست ظالم‌تر از آن کس که او دروغ گفت بر خدای، وَ كَذَّبَ بِالصُّدُقِ، و راست را دروغ داشت! گفتند: مراد به صدق، قرآن است، یعنی، قرآن به دروغ داشت. إِذِ جَاءَهُ، چون آمد به او، أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ، آنکه گفت بر طریق تفریع و ملامت: در دوزخ جای نیست کافران را، یعنی، جای هست ایشان را «۵» به سزا. وَ الَّذِي جَاءَ بِالصُّدُقِ وَ صَدَّقَ بِهِ، گفت: و آن کس که او صدق و راستی آورد. مفسران خلاف کردند. بعضی گفتند: جَاءَ بِالصُّدُقِ، جبریل است، وَ صَدَّقَ بِهِ، پیغامبر است که جبریل بیاورد و رسول - علیه السّلام - تلقی کرد به قبول. عبد الله عیّاس گفت: جَاءَ بِالصُّدُقِ، رسول است که صدق آورد، و آن گفتن «لا-اله الا الله» بود، وَ صَدَّقَ بِهِ، هم اوست «۶»، آورنده اوست و تصدیق کننده او و مبلغ به خلق او. ابو العالیه و کلبی گفتند: جَاءَ بِالصُّدُقِ، رسول است، وَ صَدَّقَ بِهِ، ابو بکر.

(۱) - آج، لب: گفت. (۲) - آج، لب: بدانستند. (۳) - آج، لب: المظلوم. (۴) - اساس، آب، ندارد، دا، افتادگی دارد، از آج، افزوده شد. (۵) - آج، لب: افزوده: جای. (۶) - آج، لب: او راست.

صفحه ۳۲۴: قتاده گفت و مقاتل: جَاءَ بِالصُّدُقِ، رسول است، وَ صَدَّقَ بِهِ، مؤمنان. عطا گفت: جَاءَ بِالصُّدُقِ، پیغامبران اند، وَ صَدَّقَ بِهِ، امتان ایشان. و در اخبار ما، از ائمه - علیهم السّلام - آوردند و از بعضی صحابه که: جَاءَ بِالصُّدُقِ، رسول الله، وَ صَدَّقَ بِهِ، امیر المؤمنین علی است. در خبر است که چون رسول را - علیه السّلام - شب معراج به آسمان بردند، ملکوت آسمان بر او عرضه کردند، گفتند: برو و قوم را خبر ده. گفت: بار خدایا؟ [۱۱۳-پ]

مرا دروغ دارند، گفت: (یصدقک علی و هو الصدیق الا-کبر)، «۱» دلیل بر آن که او صدیق اکبر است، آن است که مخالفان و موافقان در اخبار آوردند که: الصِّدِّيقُونَ ثَلَاثَةٌ: حزقیل مؤمن آل فرعون و حبیب النجار مؤمن آل یاسین و علی بن ابی طالب - علیه السّلام - و هو خیرهم و سیدهم، پیغامبر علیه السّلام گفت: صدیقان سه‌اند: حزقیل است مؤمن آل فرعون و حبیب نجار است مؤمن آل یاسین و علی بن ابی طالب - و او بهترین و سید ایشان است. بیان دیگر آن که گفت در دگر «۲» آیت: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ كُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ «۳»، یعنی حمزه و جعفر و علی. و در خبر است که روزی رسول - علیه السّلام - سریتی را به غزایی می‌فرستاد، علی «۴» را بر ایشان امیر کرد، آنکه [گفت]

«۵»: کیست از شما که فضل و صدق پسر عم من از قرآن بیارد! عمّار بر پای خاست، گفت: من بگویم یا رسول الله! گفت: بیار. گفت، قوله تعالی: وَ الَّذِي جَاءَ بِالصُّدُقِ وَ صَدَّقَ بِهِ، رسول گفت: کفّاك الله یا عمّار کلّ مهمّ. أبو ذر گفت: من حاضر بودم که عمّار اینکه گفت. فضل بن شاذان گفت: جَاءَ بِالصُّدُقِ، رسول است صادقی که جز او صادقی نبود در آن وقت، وَ صَدَّقَ بِهِ، علی بن ابی طالب مصدقی که در آن وقت مصدقی نبود جز او. زید بن جناب گفت: پیش رسول رفتم در بدایت کار و گفتم: یا محمّد؟ چه می‌گویی تو «۶»! گفت، می‌گویم: لا-اله الا الله و انا رسوله، بجز خدای، خدای

(۱) - آج، لب، افزوده: تو را صدیق اکبر تصدیق کند، و آن علی بن ابی طالب است - صلوات الله و سلامه علیه. (۲) - آج، لب: دیگر. [.....]

(۳) - سوره توبه (۹) آیه ۱۱۹. (۴) - آج، لب: حضرت امیر المؤمنین علی. (۵) - اساس و آب: ندار، دا، افتادگی دارد، از آج، افزوده شد. (۶) - آج، لب: چه گویی یا محمد تو.

صفحه: ۳۲۵ نیست و من پیغامبر اویم. گفتیم: و من یصدقک علی هذا، تو را بر اینکه که باور می‌دارد! گفت: (صبی و امراه)، کودکی و زنی، یعنی، خدیجه و علی (۱). از اینکه جا گفت رسول - علیه السلام: «۲» صلت الملائکه علی و علی علی سبع سنین لانه لم ترفع من الارض الى السماء صلاة الا متی و من علی، گفت: هفت سال فریشتگان بر من و بر علی صلاة فرستادند، برای آن که در اینکه هفت سال نمازی به آسمان نبردند از زمین الّا از من و از علی. و او گفت قطعه‌ای (۳): صدقته و جمیع الناس فی بهم من الضلالة و الاشراک و التکد فالحمد لله شکرا لا شریک له البر بالعبد و الباقي بلا امد أولیک هم المتقون، گفت: ایشان متقیان‌اند، اینکه دلیل می‌کند بر آن که مراد به آیت رسول است و معصومان، که گفت: ایشان متقیان‌اند، و آن کس که خدای بر تقوی و پرهیزگاری او گواهی دهد، جز معصوم نباشد. لهم ما یشاؤون عند ربهم، ایشان راست آنچه خواهند (۴) و آرزو کنند نزدیک خدایشان (۵). [۱۱۴-ر]

ذلتک جزاء المحسنین، اینکه جزای نیکوکاران است. لیکفر الله عنهم أسوأ الذی عملوا، تا مکفر کند خدای تعالی سیئات اعمال ایشان را به توبه، یعنی، اسقاط عقاب آن کند. و یجزیهم أجرهم بأحسن الذی كانوا یعملون، و جزا دهد ایشان را مزدشان به نیکوتر (۶) آنچه ایشان کرده باشند. ألیس الله بکاف عبده، حمزه و کسائی و خلف خواندند: «عباده»، به الف علی الجمع و باقی قرا: «عبده»، علی الواحد. حق تعالی گفت: خدای بس نیست کفایت کننده بندگانش را؟ و بر قراءت آن کس که «عبده» خواند بر واحد (۷)، بنده‌اش را بر جنس. و گفتند: مراد رسول است - علیه السلام - و یخوفونک بالذین من دونه،

----- (۱) - آج، لب: علی و خدیجه. (۲) - اساس: سبعة، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۳) - آج، لب: قطعه. (۴) - آج، لب: خواهند از او. (۵) - آج، لب: خدای ایشان. (۶) - آج، لب: نیکوتر. (۷) - آج، لب، افزوده: گفت.

صفحه: ۳۲۶ گفت: یا محمد؟ تو را می‌ترسانند از آن که دون خدای‌اند. اینکه آنگه گفت که ایشان گفتند: یا محمد؟ ما می‌ترسیم که اینکه خدایان ما آفتی به تو رسانند و مضرتی که تو طعنه می‌زنی در ایشان، اگر بازنی ایستی، تو را دیوانه کنند یا رنجی به تو رسانند، حق تعالی گفت: و من یضلل الله فما له من هاد، هر که خدای او را اضلال کند به خذلان و تخلیه، او را هیچ رهنمای (۱) نباشد. و رواست که معنی حکم و تسمیه باشد، چنان که چند جایگاه شرح داده شد. و من یهد الله فما له من مضل، و هر که خدای او را هدایت دهد به توفیق، او را مضلی و گمراه کننده‌ای نباشد بر اینکه معنی که گفتیم. ألیس الله بعزیز ذی انتقام، گفت: نه خدای عزیز است و منیع و غالب و کینه کشنده از دشمنان خود؟ صورت استفهام است و مراد تقریر. و لئن سألتهم، آنگه گفت: اگر از اینکه کافران پیرسی که آسمان و زمین که آفرید، بگویند: خدای. قل، بگو (۲) ای محمد؟ أفرأیتم، بینی (۳) اینان را که شما بدون خدای می‌خوانی و می‌پرستی، که اگر خدای به من آفتی خواهد، ایشان آن آفت از من باز نتواند داشتن و کشف کردن و برداشتن، یا اگر به من رحمتی خواهد، ایشان رحمت او از من باز نتواند داشتن. قل حسبی الله، بگو (۴) که: بس است مرا خدای - جل جلاله. علیه یتوکل المتوکلون، توکل بر او کنند توکل کنندگان. آنگه گفت: قل، بگو یا (۵) محمد کافران را؟ یا قوم، ای قوم من و امت من و از قبیل و نسبت من، اعملوا علی مکاتبتکم، بکنی آنچه توانی بر حسب قدرت و تمکین خود. إنی عامل، که من نیز آنچه توانم خواهم کردن. فسوف تعلمون، بدانی [۱۱۴-پ]

آنگه که عذاب خدای به شما فرود آید که از میان من و شما محق کیست و مبطل کیست (۶). من یأتیه عذاب یخزیه، «من» موصوله است، به معنی، الّذی، در محل نصب است به آن که مفعول «تعلمون» است، یعنی، بدانی آن را که عذاب مخزی، رسوا ----- (۱) - آج، لب: راهنمایی. (۲) - آج، لب: بگوی. (۳) - آج، لب: بینی. [.....]

(۵) - آج، لب: بگوی ای. (۶) - آج، لب، افزوده: آنگه گفت.

صفحه : ۳۲۷ کننده به او آید و خوار و ذلیل بکند او را. وَ يَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّثِيمٌ و عذاب «۱» دایم بر او حلال شود. إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ گفت: ما فرو فرستادیم کتاب قرآن بر تو برای مردمان به حق و درستی. فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ، هر که هدایت یابد و نظر کند تا به ره حق رسد، برای خود کند و هر که گمراه شود از آن که نظر و تأمل نکند، و بال آن «۲» بر او باشد. وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ، تو بر ایشان و کیل و حفیظ و نگهبان نه‌ای و موکل نه‌ای بر ایشان، تا ایشان را بر ایمان حمل کنی، کار تو دعوت است. اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا، گفت: خداست که جانها بردارد به وقت مرگ، چون وقت آن باشد که اجلس به سر آید «۳». وَ الَّتِي لَمْ تُمْتْ فِي مَنَامِهَا، و نیز آن را که نخسبد «۴» هم او توفی کند، و مراد به توفی حقیقت [قبض نفس است، نه قبض نفس و روح. اینکه قول عبد الله عباس است. و بعضی دیگر گفتند:]

«۵» قبض روح خواست، الا آن است که خواب را مرگ خواند بر توسع و تشبیه. فَيَمْسِكُهُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ، نفس باز گیرد از آن نفس که «۶» مرگ بر او قضا کرده باشد، یعنی، آن را که اجل آمده باشد، جان بردارد. وَ يُرْسِلُ الْأَخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى، و آن دگر را که اجل نیامده باشد فرو گذارد تا به وقت آمدن اجل نام زد او. و فرق میان توفی مرگ و توفی خواب است «۷» که با خواب عقل و تمیز و خرد و روح و حیات بر جای باشد، و با مرگ حیات بنماند، چون «۸» حیات بنماند هر معنی که به وجود محتاج باشد به حیات، با فقد حیات بنماند. إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ، در اینکه که رفت از قبض روح مرده و توفی مرد خفته و امساک بعضی و ارسال دیگری آیاتی هست و علاماتی و دلالاتی گروهی را که اندیشه و تفکر کنند. حمزه و کسائی و خلف خواندند: قضی علیها الموت، به ضم «قاف» و کسر «ضاد» و رفع ----- (۱) - آج، لب: عذابی. (۲) - آج، لب: و بال او. (۳) - آج، لب: سر آید. (۴) - آب: بخسبد. (۵) - اساس و آب: ندارد، دا، افتادگی دارد، از آج، افزوده شد. (۶) - آج، لب: از آن که. (۷) - آج، لب: آن است. (۸) - آج، لب: و چون.

صفحه : ۳۲۸ موت علی الفعل المجهول. و باقی قزا، قضی علیها الموت، بر فعل مستقیم و نصب موت. از عبد الله عیاس روایت کردند که او گفت که: آدمی را نفسی باشد و روحی. نفس آن است که قوام عقل و تمیز با آن باشد، چون مرد بخسبد، قبض آن نفس کنند و [۱۱۵- ر]

روح آن است که قوام حیات به آن باشد، چون مرد بمیرد آن باطل شود. و بر اینکه قول، تأویل نفس بر عقل شاید گرفتن. و ابو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: چون یکی از شما خواهد بخسبد «۱»، باید تا بر دست راست خسبد و بگوید: اللَّهُ بِاسْمِكَ وَضَعْتَ جَنبِي وَبِكَ أَرْفَعُهُ أَنْ أَمْسِكَ نَفْسِي فَاعْفُرْ لَهَا وَانْزِلْهَا فَاحْفَظْهَا بِمَا تَحْفَظُ بِهِ عِبَادَكَ الصَّالِحِينَ. أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ، گفتند: «ام»، به معنی بل است. گفتند: بل بگرفتند اینکه کافران بدون خدای شفاعت کنندگانی از بتان. و ذلک قوله: ... شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ «۲» ...، قُلْ أَيْ مُحَمَّدٌ «۳»: أَوْ لَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ، و اگر چه ایشان مالک نباشند چیزی را از شفاعت، و عقل ندارند تا عبارت شما بدانند ایشان را. و جواب لو «۴» محذوف است، و التقدير: لَكَانَ لَهُمُ الشَّفَاعَةُ مَعَ هَذِهِ الْآيَاتِ، یعنی، اگر چه چنین اند ایشان را شفاعت باشد بر سیل تقریع و انکار و ملامت. قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا، بگو ای محمد که: شفاعت همه خدای راست تا هر که شفاعت کند جز به فرمان او نتواند کردن. لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، ملک آسمان و زمین او راست، ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، پس شما را با پیش او برند. وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ، گفت: چون «۵» نام یک خدای برند پیش اینکه کافران، دل آنان که به قیامت ایمان ندارند تنگ شود و منقبض. اینکه قول عبد الله عباس و مقاتل است. قتاده گفت: کافر شود و مستکبر. ضحاک گفت: نافر شود. کسائی گفت: به خشم آید. و اصل کلمت «نفور» و «ازورار» بود، قال عمرو بن كلثوم: -----

----- (۱) - آج، لب: خسبد. (۲) - سوره یونس (۱۰) آیه ۱۸. (۳) - آج، لب: بگوی ای محمد. (۴) - اساس: او، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. [.....]

(۵) - آج، لب: چند.

صفحه : ۳۲۹ اذا عض الثقات «۱» بها اشمازت و ولته «۲» عشو زنه «۳» زبونا و اذا ذکر الذین من دونه، چون ذکر آنان کنند که فرود خدای اند از بتان، إذا هم یستبشرون، که تو بینی ایشان را شادمانه «۴» و مستبشر باشند. و آن آنگه بود که شیطان القا کرد در قراءت «۵»: تلك الغرائق العلی منها الشفاعة ترتجی، در سوره و النجم «۶». قوله:

[سوره الزمر (۳۹): آیات ۴۶ تا ۷۵]

[اشاره]

قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۴۶) وَ لَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ بَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ (۴۷) وَ بَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا كَسَبُوا وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۴۸) فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۴۹) قَدْ قَالَتِهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أَعْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۵۰) فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا كَسَبُوا وَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيِّئَةٌ يَبْغُيْهِمْ سَيِّئَاتٍ مَا كَسَبُوا وَ مَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ (۵۱) أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۵۲) قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّهُ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۵۳) وَ أَنْبِئُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَ أَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ (۵۴) وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (۵۵) أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَىٰ مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاجِرِينَ (۵۶) أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ (۵۷) أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (۵۸) بَلَىٰ قَدْ جَاءَ تَكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَ اسْتَكْبَرْتَ وَ كُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۵۹) وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وَجُوهَهُمْ مُسْوَدَّةً أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ (۶۰) وَ يَنْجِي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۶۱) اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (۶۲) لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۶۳) قُلْ أَغْفِرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ (۶۴) وَ لَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَ إِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَ تَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۶۵) بَلِ اللَّهُ فَاعْبُدْ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ (۶۶) وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَ الْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ السَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهِ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (۶۷) وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَبَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ (۶۸) وَ أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَ وُضِعَ الْكِتَابُ وَ جِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لَا يُظَلَمُونَ (۶۹) وَ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ (۷۰) وَ سَيِّقُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَ قَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَ يُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا بَلَىٰ وَ لَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ (۷۱) قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ (۷۲) وَ سَيِّقُ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَ قَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (۷۳) وَ قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَ أَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (۷۴) وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَ قِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۷۵)

[ترجمه]

، بگو که «۷» ای آفریننده آسمانها [و]

«۸» زمین، دانای «۹» نهان و آشکارا؟ تو حکم کنی میان بندگان در آنچه در آن خلاف کنند. و اگر آنان را بود که ستم کنند آنچه در زمین است همه و مانند او با او فدا کنند به آن از بدی عذاب روز قیامت و پدید آید ایشان را از خدای آنچه گمان نبرده باشند. و پدید آید ایشان را بدیهای آنچه کرده باشند و در رسد به ایشان آنچه به آن فسوس داشته باشند. چون برسد به آدمی رنجی، بخواند ما را، پس بدهیم او را نعمتی از ما، گوید: دادند اینکه مرا بر دانشی، بل آن آزمایشی «۱۰» است و لکن بیشترین «۱۱» ایشان ندانند «۱۲». ----- (۱) - اساس: الثَّقَاف، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۲) - اساس: و زلته، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳) - اساس و آب: «عشوربه» نیز خوانده می‌شود. (۴) - آج، لب: شادمان. (۵) - دا، آج، لب، افزوده: رسول. (۶) - دا، افزوده: آمده است. (۷) - دا، افزوده: ای خدای. (۸) - از دا افزوده شد. (۹) - دا: ای داننده. (۱۰) - دا: امتحانی. (۱۱) - دا: بیشترین. (۱۲) - دا: نمی‌دانند.

صفحه : ۳۳۰ گفتند اینکه کلمه آنان که از پیش ایشان بودند: نگزیرانید «۱» از ایشان آنچه کرده بودند. برسید به ایشان بدیهای آنچه کردند و آنان که ستم کردند از اینان برسد به ایشان «۲» بدیهای آنچه کرده باشند و نیستند ایشان که مرا عاجز کنند «۳». نمی‌دانند که خدای بگستراند روزی بر آن کس که خواهد و تنگ کند؟ در اینکه دلیلی هست گروهی را که ایمان دارند. بگو ای بندگان من - آنان که اسراف کرده‌ای «۴» بر خود - نومید مشوی «۵» از رحمت خدای که خدای بیمارزد گناهان همه، که او آمرزنده و بخشاینده است. [۱۱۶-ر]

و باز شوی «۶» با خدایتان و تن بدهی «۷» او را از پیش آن که به شما آید عذاب پس یاری نکنند شما را. و پیروی کنی نیکوتر آن را «۸» که فرستاد با شما از خدایتان از پیش آن که آید از شما «۹» عذاب ناگاه و شما ندانی. [که گوید تنی] «۱۰»: ای حسرت من «۱۱» بر آنچه تقصیر کردم در طاعت ----- (۱) - دا: باز نداشت. [.....]

(۲) - دا: زود بدیشان رسد. (۳) - دا: نباشند ایشان عاجز کنندگان. (۴) - دا: کردند. (۵) - دا: مباحی. (۶) - دا: باز گردی. (۷) - دا: گردن نهی. (۸) - دا: آنچه. (۹) - دا: آید به شما. (۱۰) - اساس و آب، ترجمه نکرده، از دا، افزوده شد. (۱۱) - دا: ای حسرتا. صفحه : ۳۳۱ خدای و آن که «۱» بوم از جمله فسوس کنا «۲». یا گوید اگر خدای ره نمودی مرا بودمی از پرهیز کاران. یا گوید آنگه که بیند عذاب یا باشد مرا بازگشتی باشم از نیکو کاران. آری آمد به تو آیتهای «۳» من، دروغ داشتی آن را و بزرگواری کردی و بودی از کافران. و روز قیامت بینی آنان را که دروغ گفته باشند بر خدای، رویهای ایشان سیاه. نیست در دوزخ جای متکبران را! برهاند خدای آنان را که پرهیز کار باشند به ظفرهای ایشان، نرسد به ایشان بدی «۴» و نه ایشان [دلتنگ اندوهگن باشند] «۵». خدای آفریدگار «۶» همه چیزی است و او بر همه چیزی را تکفّل کند «۷». او راست کلیدهای آسمانها «۸» و زمین و آنان که کافراند به آیتهای خدای ایشان زیانکارانند. بگو جز خدای را می‌فرمایی که پرستم ای نادانان! [۱۱۶-پ]

وحی کردند به تو و به آنان که پیش تواند اگر ----- (۱) - دا: و اگر. (۲) - دا: افسوس کنندگان. فسوس کنا/ فسوس کنان. (۳) - دا: حجت‌های. (۴) - دا: بنه پساید بدی. [.....] (۵) - اساس و آب، ندارد، از دا، افزوده شد. (۶) - دا: آفریننده. (۷) - کذا، در اساس و آب، دا: و او بر همه چیزی و کیل است. (۸) - آب: آسمان.

صفحه : ۳۳۲ مشرک شوی «۱» باطل شود عملت و باشی از زیانکاران. بل خدای را پرست و باش از جمله شکر کنندگان «۲». و تعظیم نکردند خدای را حق عظمت او، و زمین جمله در قبضه قدرت او باشد روز قیامت و آسمانها پیخته «۳» به دست راست او، منزّه است او و بزرگواری از آنچه با او انباز گیرند. و دردمند در صور، بمیرد «۴» هر که در آسمانهاست و هر که در زمین است الا آن که

خواهد خدای. پس دردمند در او دگر باره که بینی ایشان را ایستاده باشند می‌نگرند. روشن شود زمین به نور خدای و بنهند نامه و بیارند پیغامبران را و شهیدان «۵» را و حکم کنند میان ایشان به حق «۶» و بر ایشان ستم نکنند «۷». تمام بدهند هر نفسی «۸» را آنچه کرده باشد و او داناتر است به آنچه می‌کنند. و برانند آنان را که کافر باشند به دوزخ گروه گروه تا چون آیند به آن جا بگشایند درهای آن و گویند ایشان را خازنان: نیامدند به شما پیغامبران از شما، می‌خواندند بر شما آیت‌های -----
 (۱) - دا: انباز آری. (۲) - دا: شکر گویندگان. (۳) - دا: در نور دیده بود. (۴) - دا: از هوش شود. (۵) - دا: گواهان.
 (۶) - دا: به راستی. (۷) - دا: ظلمی. (۸) - دا: تنی.

صفحه ۳۳۳ خدایان و می‌ترسانیدند شما را رسیدن روزتان اینکه! گویند: آری، و لکن واجب شد کلمت عذاب بر کافران. گویند: در شوی به درهای دوزخ، همیشه باشند در آن جا بد جایی «۱» است متکبران را؟ [۱۱۷- ر]
 و برانند آنان را که ترسند «۲» از خدایشان به بهشت گروه گروه تا چون آیند به او و بگشایند درهای آن و گویند ایشان را خازنان آن: درود بر شما باد؟ پاک شدی، در شوی در آن جا جاودانه. و گویند: سپاس خدای را آن که راست کرد وعده‌اش و به میراث به ما داد زمین تا جای سازیم از بهشت آن جا که خواهیم، نیک مزد است کارکنان را. و بینی فریشتگان را گرد آمده از پیرامن عرش تسبیح می‌کنند به حمد خدایشان و حکم کنند میان ایشان بدرستی و گویند: سپاس خدای «۳» که خدای جهانیان است. قوله تعالی: قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خدای - جل - و جلاله [در اینکه آیت رسول را باز آموخت که دعا چگونه کند و چگونه فرع کند. با او]

«۴» گفت، بگو ای محمّد که: ای خدای؟ و اینکه «میم» مشدّد بدل «یا» ی نداست که در اول بیفتاد، و التّقدیر: یا الله یا فاطر «۵» السّموات و الارض، ای آفریننده آسمانها و زمین وای داننده نهان و آشکارا؟ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ، تو حکم کنی میان بندگانت در آنچه در ----- (۱) - دا: جایگاهی. (۲) - دا: ترسیدند. [.....]
 (۳) - دا: خدای را. (۴) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد. (۵) - دا: یا الله فاطر.

صفحه ۳۳۴ آن خلاف کرده باشند. منذر الثّوری گفت: به نزدیک ربیع خثیم «۱» حاضر بودم، مردی در آمد از آنان که به قتل حسین بن علی - علیهما السلام «۲» - حاضر بودند، ربیع او را گفت: شمایی که سر نبیرگان رسول بر فتراکها آویخته آورده‌ای! به خدای که گزیدگانی را کشته‌ای که اگر پیغامبر خدای ایشان را دیدی بر کنار خود نشاندی و بوسه بر دهن ایشان دادی، آنگه اینکه آیت بر خواند: قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ «۳» ... أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ. قوله: وَ لَوْ أَنَّهُ لَلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا، گفت: اگر چنان که هر ملک و ملکی «۴» که در زمین هست فردا دقیامت «۵» کافران و ظالمان را باشد، و هم چندان دیگر با آن به فدا کنند روز قیامت از بدی عذاب که به ایشان رسد. انس مالک «۶» روایت کرد که، رسول «۷» - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: فردا دقیامت «۸» خدای تعالی گوید یکی را که از او کمتر عذاب نباشد: [۱۱۷- پ]

در دوزخ اگر ملک دنیا تو را باشد امروز به فدای خود کنی از اینکه عذاب! گوید: آری؟ خدای تعالی گوید: من از اینکه خوار «۹» خواستم از تو در دنیا و کمتر، اجابت نکردی و آن آن بود که گفتم: به من شرک میار، شرک «۱۰» آوردی. وَ بَدَأَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ، و ایشان را پدید آید از خدای تعالی آنچه گمان نبرده باشند در دنیا و در حساب ایشان نبوده باشد. سدی گفت: آنچه گمان برده باشند که حسنات است که بنگرند سیئات باشد، برای آن که نه بر آن وجه کرده باشند که خدای «۱۱» فرموده است. محمّد بن المنکدر در در مرگ جزع می‌کرد، او را گفتند «۱۲»: جزع می‌کنی از -----

----- (۱) - اساس: خثیم، به قیاس نسخه آج، تصحیح شد. (۲) - آج، لب: علیه السلام. (۳) - دا، لب، افزوده، عالم الغیب و الشّهاده (۴) - دا: هر ملک و ملل، آج، لب: ملکی. (۵-۸) - دقیامت / در قیامت، دا، لب: فردای قیامت، آج: فردا قیامت. (۶) - آج، لب: انس بن مالک. (۷) - دا: حضرت رسول. (۹) - دا، آج، لب: خوارتر. (۱۰) - دا: ندارد. (۱۱) - دا: حقّ جلّ و علا. (۱۲) - آج، لب:

می گفتند. [.....]

صفحه : ۳۳۵ مرگ! گفت: از آیتی می ترسم در کتاب خدای تعالی، و هی قوله تعالی: وَ يَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ. وَ يَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا كَسَبُوا وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ، و پیدا شود ایشان را بدی آنچه کرده باشند و به ایشان رسد جزای آن استهزا که در دنیا بر «۱» مؤمنان کرده باشند. فَإِذَا «۲» ثُمَّ إِذَا حَوَّلْنَا نِعْمَةً مِّنَّا، آنکه چون نعمتی دهیم او را از خزاین خود، گوید: إِنَّمَا أُوتِيْتَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ، اینکه مرا که دادند «۴» از آن دادند که دانستند «۵» که من اهل اینم «۶». قتاده گفت: عَلِيٌّ عِلْمٌ عِنْدِي، بر «۷» علمی که نزدیک من بود از معرفت وجوه اکتساب، چنان که قارون گفت، حق تعالی گفت به تکذیب او: بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ، بل آن نعمت فتنت و بلیه «۸» اوست. حسین بن الفضل گفت: «هی» راجع است با کلمت، یعنی آن کلمه که گفت: أُوتِيْتَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ، آن فتنه و امتحان او بود، و لکن بیشترین مردمان ندانند. قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، گفت، گفتند اینکه کلمه یعنی، أُوتِيْتَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ، آنان که پیش ایشان بودند، یعنی قارون، فی قوله: إِنَّمَا أُوتِيْتَهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي. فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، از ایشان غنا نکرد آنچه اندوختند و به فریاد ایشان نرسید، بل عذاب خدای بدیدند و بچشیدند. فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا كَسَبُوا، بایشان رسید سئئات و بدی آنچه کرده بودند از امت سلف، یعنی، جزای آن. وَ الَّذِينَ ظَلَمُوا، و آنان که ظالم و کافراند از اینکه امت، برسد به ایشان جزای سئئات آنچه کرده باشند، یعنی، چنان که ایشان مسلم ----- (۱) - آج، لب: با. (۲) - اساس، آب، آج، لب: و اذا، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۳) - آج، لب: در. (۴) - دا، آج، لب: گوید: مرا اینکه که دادند. (۵) - آج، لب: که دیدند و دانستند. (۶) - دا: آنم. (۷) - دا: به تقدیر. (۸) - دا: بلیت.

صفحه : ۳۳۶ نشدند، اینان مسلم نشوند. وَ مَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ، و اینان و ایشان مرا عاجز نتوانند کردن و از من فوت نشوند «۱». أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا، گفت: نمی دانند که آنچه ایشان بر علم خود حمل می کنند، روزی است از خدای تعالی، و خدای روزی بگسترده بر آن که خواهد و تنگ کند بر آن که خواهد. و القدر و القتر، التَّضْيِيقُ فِي الْمَعِيشَةِ [۱۱۸-ر]

. إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ، گفت: در اینکه که رفت، آیاتی و علاماتی و ادله‌ای هست گروهی را که ایمان آرند. قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ - الْآيَةُ، خلاف کردند در آن که مراد به آیه «۲» کیست: روایت کردند از عبد الله عیّاس که او گفت: آیت در مشرکان مکه آمد و سبب نزولش اینکه «۳» بود که گفتند: محمّد دعوی می کند که هر که شرک آرد به خدای و خون ناحق ریزد، خدای او را نیامرزد، و ما «۴» هر دو کرده ایم، پس او چرا ما را دعوت می کند! که ما اینکه هر دو کرده ایم و خدای ما را نیامرزد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. بر اینکه قول آیت مشروط باشد به توبه، و اما اینکه آیت مقدم باشد «۵» علی قوله تعالی: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ «۶» ... و مغفرت کفار بر حکم عقل مانده باشد. قتاده گفت: آیت در حق جماعتی آمد که گناهان عظیم کرده بودند در جاهلیت، چون به اسلام در آمدند، ترسیدند که خدای ایشان را نیامرزد. آن گناه «۷»، خدای تعالی «۸» آیت فرستاد. عبد الله عمر گفت: آیت در عیّاش بن ابی ربیع آمد و الولید بن الولید و جماعتی «۹» مسلمانان که اسلام آورده بودند، اهل مکه ایشان را عذاب کردند، ایشان ----- (۱) - آج، لب: نشود. (۲) - آج، لب: آیت. (۳) - دا: آن. (۴) - دا: ما اینکه. (۵) - دا، آج، لب، افزوده: در نزول. (۶) - سوره نساء (۴) آیات ۴۸ و ۱۱۶. [.....]

(۷) - دا، آج، لب: گناهان. (۸) - آج، لب، افزوده: اینکه. (۹) - دا، افزوده: از.

صفحه : ۳۳۷ برگشتند و اسلام رها کردند، ما گفتیم: خدای «۱» ایشان را نیامرزد، اینکه آیت فرود آمد و رسول فرمود تا به ایشان نوشتند «۲»، ایشان بیامدند، و هجرت کردند و اسلام آوردند. و اقوالی دیگر گفتند متقارب به یک دیگر و نزدیک به هم. و اولیتر آن است که حمل آیت بر عموم کنند تا جمله داخل باشند در او. حق تعالی گفت، بگو یا محمّد بندگان مرا که اسراف کرده باشند

و در ارتکاب کبایر از حدّ خود در گذشته باشند که: ای بندگانی که «۳» اسراف کرده‌ای در ظلم بر خود، از رحمت خدای نوید مباحی که خدای تعالی گناهان همه «۴» بیامزد، که آمرزنده و بخشاینده است. ابو عمرو خواند و اعمش و یحیی و عیسی: لا تقنطوا: به کسر «نون»، و باقی قرآ: به فتح «نون» و هما لغتان، یقال: قنط یقنط و قنط یقنط قنوطا. ابو الکنود گفت: عبد الله مسعود در مسجدی رفت، قاضی تذکیر می گفت و وعید «۵» سخت و وصف دوزخ و اغلال می کرد. او بیامد و بانگ بر او زد و گفت: چرا مردم را از رحمت خدای نوید می کنی! و اینکه آیت بخواند: قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ - الآية. زید اسلم گفت: مردی بود در امم گذشته در عبادت اجتهاد کردی، جز که مردم را از رحمت خدای نوید کردی. چون با پیش خدای شد «۶»، گفت: بار خدایا مرا نزدیک «۷» تو چیست! گفت: دوزخ. گفت: پس عبادت من کجا رفت! گفت: تو بندگان مرا از من نوید کردی، من امروز تو را از رحمت خود نوید کردم. اسما بنت [۱۱۸- پ]

زید گفت: شنیدم از رسول - علیه السلام - که اینک آیت می خواند که: إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا، و لا یبالی. و در مصحف عبد الله مسعود هست: إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا، لمن یشاء. ابو الجوزا گفت: صحبت کردم «۸» با بسیاری عالمان و با صحابه رسول، هرگز ----- (۱) - دا، آج، لب، افزوده: تعالی. (۲) - دا: نبشتند. (۳) - اساس و آب: ندارد، از دا، افزوده شد. (۴) - دا: همه را. (۵) - دا، آج، لب: وعیدی. (۶) - آج، لب: رفت. (۷) - دا، آج، لب: بنزدیک. (۸) - دا: داشتم.

صفحه : ۳۳۸ اشارت نکردند به گناهی که خدای اینکه گناه نیامزد. ثوبان گفت: مولای رسول - صلی الله علیه و علی آله - که، از رسول شنیدم که گفت: نخواستمی تا همه دنیا مرا بود «۱» و اینکه آیت نیامده بودی، بل اینکه آیت دوستتر دارم از همه دنیا. ابن سیرین گفت: در قرآن هیچ آیت از اینکه آیت فراختر نیست. معمر روایت کرد از زهری که، یک روز عمر خطّاب در نزدیک رسول - صلی الله علیه و آله - رفت «۲». رسول - علیه السلام - گفت: یا عمر؟ چرا می گریی! گفت: یا رسول «۳»: جوانی بر اینکه در ایستاده است گریان، از گریه او «۴» دل من بسوخت و چشمم گریان شد. رسول گفت: در آرش او را. او را در آوردند «۵» گریان. رسول - علیه السلام - گفت: چرا می گریی ای برنا! گفت: یا رسول الله؟ از گناهی که کرده‌ام و از خشم خدای می ترسم. گفت: یا جوان؟ شرک آورده‌ای به خدای! گفت: نه یا رسول الله؟ گفت: خون به ناحق کرده‌ای «۶»! گفت: نه. گفت: خدای گناهانت بیامزد «۷»، گناهت مانند آسمانها هفت و زمینها هفت و کوههای زمین است. گفت: یا رسول الله؟ گناه من از اینکه عظیمتر است. گفت: گناه تو عظیمتر است یا عرش! گفت: گناه من. گفت: گناه تو عظیمتر است یا خدای تعالی! گفت: خدای از همه چیزی عظیمتر است. گفت: برو که خدای عظیم، گناه عظیم بیامزد. آنکه گفت: بگو تا گناه تو چیست! گفت: یا رسول الله؟ شرم می دارم از روی تو. گفت: آخر بگو «۹». گفت: یا رسول الله؟ من مردی نیاش بودم، مدّت هفت سال تباشی کردم و گورها می شکافتم و کفن مردگان باز می کردم. اتفاق افتاد که دختری از آن انصاری «۱۰» فرمان یافت. من گور او «۱۱» باز کردم و او را بر آوردم و برهنه کردم. چون بر گشتم نفسم مطالبت کرد، ----- (۱) - دا، آج، لب: بودی. (۲) - دا، آج، لب، افزوده: گریان. (۳) - دا، آج، لب: رسول الله. [.....]

(۴) - دا، افزوده: گریه بر من افتاد. (۵) - دا، آج، لب: در آورد. (۶) - آج، لب: خون ناحق ریخته‌ای. (۷) - دا، آج، لب، افزوده: و اگر. (۸) - آج، لب: فرونتر. (۹) - دا، آج، لب: بگوی. (۱۰) - دا، آج، لب: از انصاریان. (۱۱) - آج، لب: او را.

صفحه : ۳۳۹ بر فتم و با او واقعه کردم، چون فارغ شدم و خواستم تا برگردم، آواز داد و گفت: یا برنا؟ وای بر تو از دین روز دین، آن روز که خدای حاکم باشد میان خلقان و ظالم را به حقّ مظلوم بگیرد؟ مرا برهنه رها کردی در لشکرگاه مردگان و پلید رها کردی مرا پیش خدای. رسول - علیه السلام - گفت: بیرون کنی اینکه فاسق را. و می گفت: (ما اقرّبک من «۱» النار)، چه نزدیکی به دوزخ؟ برنا از آن جا [۱۱۹- ر]

برون (۲) رفت و سر در بیابان نهاد و می‌گریست و تضرع می‌کرد و با خدای توبه می‌کرد. یک روز گفت: ای خدای محمد و آدم و حوا؟ به منزلتی که اینان را هست بنزدیک تو که اگر توبه من قبول کرده‌ای و مرا بیمارزیده‌ای، رسول را باز نمای و صحابه او را، و آلت آتشی از آسمان بفرست و مرا بسوز و مرا از عذاب آخرت برهان. جبریل آمد پرها (۳) افلاخته، پری به مشرق زمین و پری به مغرب زمین و گفت: یا محمد؟ خدایت سلام می‌کند (۴) و می‌گوید: اینکه خلقان را تو آفریدی یا من! گفت: بار خدایا! لا، بل مرا و ایشان را تو آفریدی. گفت: می‌گوید: تو روزی می‌دهی ایشان را! گفت: نه، مرا و ایشان را تو روزی می‌دهی. گفت: توبه ایشان تو قبول کنی یا من! گفت: لا، بل انت (۵)، تو قبول کنی. گفت: پس چرا آن (۶) بنده مرا نومید کردی! او را باز خوان و توبه او قبول کن (۷) و بگو او را که: توبه او قبول کردم و بر او رحمت کردم و اینکه آیت آورد الی قوله: إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ رسول - علیه السلام - او را بخواند و بشارت داد. و اینکه آیت دلیل است بر اصحاب وعید. و آنان که گفتند: خدای تعالی گناه نیامرزد بی توبه (۸)، برای آن که خدای تعالی مسرفان را که اسراف کرده باشند در ارتکاب کبایر و از حد برده باشند بنده (۹) خواند ایشان را و در رحمت و مغفرت طمع افگند، و گفت: لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، آنکه گفت: خدای گناهان بیمارزد و همه بیمارزد و توبه شرط نکرد، بل به اطلاق (۱۰) گفت. (۱) - دا: الی. (۲) - دا:

بیرون. (۳) - دا: پرها بر. (۴) - دا: می‌رساند. (۵) - دا، آج، لب: ندارد. (۶) - دا: اینکه. [...]

(۷) - دا، آج، لب: بپذیر. (۸) - آج، لب: به توبه. (۹) - دا: بر ره. (۱۰) - دا: نکردند به اطلاق.

صفحه ۳۴۰: آنکه خود را وصف کرد به آن که او آمرزنده و بخشاینده است. (۱) اینکه جمله دلیل است بر صحت رجا و بطلان قول اصحاب وعید. وَ آتَيْنَا إِلَى رَبِّكُمْ، با خدای گریزی و رجوع با او کنی. وَ أَسْلِمُوا لَهُ، و تن در فرمان او دهی، مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ، پیش از آن که عذاب به شما آید و آنکه شما را نصرت نکنند و یاری ندهند. جابر عبد الله انصاری روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت: از سعادت مرد، آن بود که عمرش دراز بود و از دنیا بر توبه و انابت (۲) برود. وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ، گفت: متابعت کنی نکوترین آنچه فرود آوردند به شما از خدایتان. اگر گویند (۳): چگونه گفت نیکوترین! و قرآن همه نیکوست، در او هیچ نیست که نه نیکوست، گوئیم: مفسران چنین تفسیر دادند که: متابعت کنی اوامر و نواهی قرآن را، به اوامر مؤتمر شوی و از نواهی متزجر شوی تا کار کرده باشی بر او علی احسن ما ارید منکم. حسن بصری گفت: احسن برای [۱۱۹ - پ]

آن گفت که، قرآن مشتمل است بر سه چیز: بر ذکر قبایح و ذکر ادون و ذکر احسن. ذکر «قبایح» برای آنکرد تا اجتناب کنند، و ذکر «ادون» برای آن کرد تا (۴) در او رغبت نکنند و ذکر «احسن»، برای آن کرد تا از آن تعدی نکنند، و اینکه تأویلی قوی (۵) است. سدی گفت: به «احسن»، مأمورات خواست که امر خدای تعالی جز به حسن تعلق ندارد. ابن زید گفت: مراد آن است که دست در محکمت زنی، آن را کار بندی و متشابهات با راسخان علم گذاری و (۶) تأویلش ایشان دانند. بعضی دگر گفتند: مراد به احسن، واجبات و مندوبات است دون مباحات و قبایح که امر، به آن دو تعلق دارد، و اینکه معنی قول حسن و سدی است. گروهی دگر گفتند: مراد آن است که متابعت ناسخ کنی دون منسوخ، (۱) - دا: غفور است و

رحیم است. (۲) - دا: انابه. (۳) - آج، لب: گوید. (۴) - آج، لب: که. (۵) - دا، آج، لب: قریب. (۶) - دا: که.

صفحه ۳۴۱: مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ، پیش از آن که عذاب به شما آید ناگاه و شما بی خبر باشی. أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ، المعنی، لئلا تقول نفس، كما قال: ان تَضَلُّوا و ان تمید و المعنی، لئلا تَضَلُّوا و لئلا تمید - چنان که بیان کردیم. زجاج گفت: کراهه ان تقول، یعنی، اینکه بیان و اعذار و انذار برای آن است تا نگوید هیچ نفسی که: یا حسرتی، و روا بود که بدل بود از آن، فی قوله: مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ، و قيل (۱): أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ: معنی آن باشد که قبل یوم القیامه، که اینکه بشارت روز قیامت گویند: ابو جعفر خواند من طریق العلاء: یا حسرتای، به «الف» پس او «یا» ی ساکن. و از طریق نهروانی عن ابی جعفر: حسرتای، به

«الف» و «یا» ی مفتوح. باقی قرآ، بی «یا» خواندند. گوید: ای پشیمانیا. و حسره و تحسیر، غمناکی باشد بر فایت لانساره عن صاحبه، امّیا «الف» در او بدل «یا» ی اضافت است الی نفس المتکلم، و التقدیر: یا حسرتی، الا آن است که عرب اینکه «یا» را «الف» کنند در حال استغاثت، فقولون: یا ویلا و یا أسفا و یا حزنا. یا حسرتی علی ما فرطت فی جنب الله، بر آن که تقصیر کردم در طاعت خدای. و فرط، اذا سبق، و افرط، اذا اسرف و فرط، اذا قصیر. سعید جبر گفت: فی حق الله. مجاهد گفت: فی امر الله. حسن گفت: فی طاعة الله، و اقوال متقارب است. و گفتند: فی سبیل الله و دینه. اهل معانی گفتند: جنب و جانب یکی باشد، چنان است که ما گویم: جانب فلان فرو مگذار و جانب او عزیز است و آن جانبی نازک است، و امثال اینکه الفاظ. و معنی آن است که امر او و آنچه به جانب [او]

«۲» تعلق دارد. قال الشاعر: الی جنب بکری «۳» قطعنی ملامه لعمری لقد کانت ملامتها عتبا «۴» [۱۲۰-ر]

وَ اِنْ كُنْتَ لَمِنَ السَّائِرِينَ، و «ان»، مخففه است از ثقیله برای ----- (۱) - آج، لب: قبل.
 (۲) - اساس: ندارد، از دا، افزوده شد. (۳) - اساس: افی جنب الله بکر، به قیاس با نسخه آج و چاپ مرحوم شعرانی تصحیح شد.
 (۴) - آج، لب، افزوده: و قال آخر: الناس جنب و الأمير جنب یعنی، الناس فی جانب و امیر فی جانب. [.....]

صفحه ۳۴۲ آن که «لام» «۱» لازم است با او، المعنی: و ائی کنت من السّاخرین، و آن که من از جمله مستهزیان بودم. قتاده گفت: در اینکه آیت بس نبود او را که در طاعت خدای تقصیر کرد تا با «۲» تقصیر طاعت به طاعت کنندگان استهزا کرد. ابو صالح گفت: در بنی اسرائیل مردی بود عالم و عابد و خداوند مال. ابلیس او را وسواس کرد و گفت: تو را عملی هست و مالی هست، از دنیا. نصیبی بردار و آنکه توبه کن. او به غرور ابلیس مغرور شد و معصیت پیش گرفت و مال در معصیت خرج می کرد «۳». یک روز ناگاه ملک الموت بیامد و پیش او آمد. او گفت: تو کیستی! گفت: من ملک الموت آمده‌ام تا جانت «۴» بردارم. او گفت: یا حسرتی علی ما فرطت فی جنب الله و اِنْ كُنْتَ، خدای تعالی حکایت او با رسول باز کرد. اَوْ تَقُولُ لَوْ اَنَّ الله هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ، یا گوید اگر خدای مرا هدایت دادی، من متقی بودمی. بنگر که خدای تعالی از آن کافر «۵» فاسق چگونه حکایت جبر کرد تا مع کفره، قدری باشد. اَوْ تَقُولُ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ اَنَّ لِي كَرَّةً فَاَكُونُ مِنَ الْمُحْسِنِينَ، یا گوید آنکه که عذاب دوزخ بیند: اگر مرا کزتی و رجعتی «۶» بودی تا من از جمله محسنان و نیکوکاران بودمی. و نصب فاکون بر جواب تمنی است به «فا» برای آن که کلام متضمن تمنی است، و التقدير: یا لیت لی کزّة فاکون. و جواب او محذوف است و التقدير: لو ان لی کزّة حتی احسن لکان خیرا لی. و اگر چنان که گفتیم، «لو» به معنی «لیت» تفسیر «۷» دهند، فاکون جواب او باشد و تقدیر محذوفی نباید کردن. بلی قد جاء تکّه آیاتی فکذبت بها و استکبرت و کنت من الکافرین، جواب دهند او را: بلی، آیات ما به تو آمد، آن را دروغ داشتی و ترفع نمودی از او و ----- (۱) - اساس: کلام (که لام). (۲) - آج، لب: یا با ما. (۳) - آج، لب: کرد.
 (۴) - آج، لب: جان تو. (۵) - آج، لب: کافران. (۶) - آج، لب: رحمتی. (۷) - آج، لب: تقدیر.

صفحه ۳۴۳ از جمله کافران بودی. و در شاذ خواندند بروایه عن عایشه و ام سلمه، و مرفوع نیز آوردند اینکه روایت چنان که: فکذبت و استکبرت و کنت علی مخاطبه النفس فانها مؤثته. و آنکه گفت: وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ، گفت: روز قیامت بینی آنان را که بر خدای دروغ گفته باشند، رویه‌شان سیاه. اکنون بنگر تا در اینکه چند آیت آنچه حواله کردند بر خدای که دروغ بود جز اینکه چیست که گفتند: لَوْ اَنَّ الله هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ، و اینکه دروغ است بر خدای برای آن که گفتند: اگر خدای ما را [۱۲۰-پ]

هدایت دادی، متقی بودمانی، یعنی، برای آن نبودیم که خدای هدایت نداد، و اینکه دروغ است بر خدای، برای آن که حق تعالی چنین گفت: وَ اَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰی عَلَى الْهُدٰی «۱» ...، گفت: ما تمود را هدایت دادیم، ایشان اختیار کوری و کفر

کردند بر هدی و ایمان. آنکه گفت: أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ، در دوزخ جای نیست متکبران را! یعنی هست. صورت استفهام است و مراد تقریر و تهدید. وَ يُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ، کوفیان خواندند: به «الف»، علی الجمع، و باقی: بمفازتهم، علی الواحد. گفت خدای تعالی برهاند متقیان را به رستگاری و ظفرشان. و مراد آن است که: باعمالهم الجنة (۲) «آتی هی سبب الفوز و النجاة، به اعمال نیکو که کرده باشند که سبب فوز و ظفر باشد. و مفازت هم مصدر بود و هم موضع، و از اینکه جا بیابان (۳) را مفازت گویند [بر تفؤل و آن را مهلکه گفتند در اصل و لکن بر عکس خواندند بر تفؤل، چنان که مار گزیده را «سلیم» گویند]

«۴» و سیاه را «ابو البیضا» گویند و کافور گویند. و ابن الاعرابی گفت: در مفازت که بیابان است که او مقلوب نیست، بل هی من قولهم: فَوْزَ الرَّجُلِ إِذَا هَلَكَ. پس او خود مهلکه است، و اینکه لغت معروف نیست. لا يَمَسُّهُمْ السُّوءُ، به ایشان نرسد بدی، یعنی عذاب و مکروه. وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ، و نه ایشان اندوهناک شوند. اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ، گفت: خدای آفریدگار همه چیز است، و مراد آن ----- (۱) - سورة فضیلت (۴۱) آیه ۱۷. (۲) - آج: حسنه. (۳) - لب: بیابانی. (۴) -

اساس و آب افتادگی دارد، از آج آورده شد.

صفحه ۳۴۴ است که آفریدگار همه چیزهاست که از خلق و فعل او باشد دون اعمال بندگان از کفر و معاصی. و «کل»، به معنی جل و معظم است، لقوله تعالی: ... وَ أُوتِيَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ (۱) ... و قوله: ... ثُمَّ اجْعَلْ (۲) وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ، و او بر همه چیزی و کیل و رقیب و نگهبان و تکفل کننده است. لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، او راست کلیدهای خزاین آسمان و زمین. واحدها مقلاد، کمفتاح و مفاتیح و مقلید کمندیل و منادیل. و فیه لغة اخرى و هو: اقلید و اقالید. و گفتند: اقلید، فارسی معرب است و پارسی او کلید است. حارث همدانی گفت از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او گفت از رسول - علیه السلام - پرسیدم [۱۲۱- ر]

که: مقالید آسمان و زمین چیست! گفت: یا علی؟ از چیزی عظیم پرسیدی مرا. مقالید آسمان و زمین آن است که بنده هر بامداد (۵) ده بار بگوید: لا اله الا الله و الله اکبر و سبحان الله و الحمد لله و استغفر الله و لا حول و لا قوة الا بالله، هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن له الملك و له الحمد يحيى و يميت بيده الخير و هو على كل شىء قدير، هر که اینکه کلمات به بامداد و شبانگاه ده بار بگوید، خدای تعالی او را شش خصلت بدهد: اول، از ابلیس و لشکر ابلیس نگاه دارد تا ایشان را بر او دستی و سلطانی نباشد. و دوم، از بهشتش قطاری دهد که در کفه حسنات او از کوه احد گران تر باشد. سئیم، او را به درجه ابرار و نیکوکاران برساند. چهارم، جفتی دهدش از حور العین. ----- (۱) - سورة نمل (۲۷) آیه ۲۳. (۲) - اساس و

آب، آج، لب: فاجعل، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۳) - سورة بقره (۲) آیه ۲۶۰. [.....]

(۴) - آج، لب: تخصیص کنیم. (۵) - آج، لب، افزوده: و شبانگاه.

صفحه ۳۴۵ پنجم، دوازده هزار فریشته را حاضر آرد تا اینکه کلمات بنویسند برای او بر رقی (۱) منشور، و روز قیامت برای او گواهی دهند. ششم، همچنان باشد که توریت و انجیل و زبور و قرآن بر خوانده و چنان باشد که حج و عمره کرده، حج و عمره‌ای مقبول اگر آن روز یا آن شب یا در آن ماه بمیرد، او را مزد شهیدان دهند و ثواب او ثواب شهیدان باشد، فهذا تفسیر المقالید. وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ، و آنان که کافر بودند به آیات خدای، ایشان زیانکاران باشند. قُلْ أَغْيَرَ اللَّهُ تَأْمُرُوْنِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ، بگو ای محمد که: شما ای جاهلان مرا می فرمایید تا جز خدای را پرستم! این کثیر خواند: تأمرؤنی، به «نون» مشدد و «یا» ی مفتوح. و نافع و ابن عامر خواندند نه در روایت دا جونی: تأمرؤنی، به دو «نون» بر اصل. و باقی به «نون» مشدد به ادغام. و مدنیان، به یک «نون» مخفف خواندند علی الحذف و التخفيف، چنان که شاعر گفت: تراه كاللغمام يعل مسكا يسوء الفاليات اذا فليني اراد: فليني، فحذف احدي النونين. وَ لَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ، آنکه گفت: وحی کردند به تو و به پیغامبرانی که پیش از تو (۲) بودند، و بگفتند تو را و ایشان را که: اگر شرک آری، عملت باطل شود. و اصحاب وعید را در صحت احباط به اینکه آیت تمسک نیست برای آن که بیان کردیم - فیما مضی - که تفسیر احباط در الفاظ قرآن نفی وقوع است به موقع

قبول، یعنی هر که شرک آرد اعمالی که کرده باشد، نه بر آن وجه بود که بجای قبول باشد [۱۲۱-پ]

، بر وجهی بود (۳) که مقبول نباشد از او، از آن جا که صادر نباشد از ایمانی حقیقی [که مرد از ایمان حقیقی]

«(۴) مرتد نشود، بنزدیک ما- علی ما بیناه فی غیر موضع. وَ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ» و از جمله زیانکاران باشی. بَلِ اللّٰهُ فَاعْبُدْ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ» آنکه گفت: بل رها کن آنچه ایشان می گویند، و خدای را پرست و جز او را مپرست. تقدیم ذکر الله را بر فعل فایده اینکه ----- (۱)- آج، لب: بر ورقی. (۲)- آج، لب: از پیش تو. (۳)- آج، لب: باشد.

(۴)- اساس و آب: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه ۳۴۶ است: و از جمله شاكران باش. وَ مَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهِ، گفت: ایشان خدای را تعظیم نکردند حق تعظیمش. وَ الْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، و جمله زمین روز قیامت در قبضه او باشد، یعنی در دست ملک و تصرف او باشد، تصرف همه مالکان از او زایل باشد (۱)، و او را در آن مانعی و منازعی نبود، چنان که مالک گوید: هذا فی یدی و کفّی و قبضی (۲). و اگر چه آن ملک دهی باشد و ضیعتی که دست (۳) ننگجد. و ائما مراد نفاذ (۴) و جواز تصرف او باشد (۵) در آن. اینکه کنایت است عن خلوص الملک و الملک له. و مثله قوله: ... لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ (۶) ... و قوله: مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۷). وَ السَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ، و آسمانها در پیخته است به دست راست او. «طی»، بر چند وجه استعمال کردند: یکی، به معنی ادراج، کطی-الکتاب و الثوب، فی قوله: ... نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ (۸) ... و به معنی اخفا، کقولهم: طويت هذا الحديث عن فلان، ای، اخفیه. و به معنی اعراض باشد، کقولهم: طويت كشحی عن فلان، ای، اعرضت عنه. و به معنی افنا باشد، کقولهم: طويته بسيفی، ای، افنيته. و منه قول الشاعر، يرثی صديقا له: اليس عجيبا ان طواك يد البلى برغمی ما بين الصفائح [و]

الترب و ينشرنی روح الحيوة و ادعى هواك فيا سحقا لدعوى فی الحب-اصل در او طی-الکتاب و الثوب (۹) است، و باقی بر توسع و تشبیه است به اول. و اینکه نیز عبارت است از مبالغت او در اقتدار بر آن، کقولهم: هذا الامر فی یدی و یمینی، ای اقدر علی صرفه حیث شئت. و منه قول الشاعر: اذا ما رایة رفعت لمجد تلقاها عرابه بالیمین ای، بالقوة. و گفتند: یمین سوگند است اینکه جا، چنان که گفت (۱۰): ----- (۵-۱)- آج، لب: بود. (۲)- دا: قبضتی. (۳)- دا، آج، لب: در دست. (۴)- دا، آج، لب: نفاذ امر. (۶)- سوره مؤمن (۴۰) آیه ۱۶. (۷)- سوره فاتحه (۱) آیه ۴. (۸)- سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰۴، اساس و آب: للکتاب. (۹)- آج، لب: و اصل او در طی-الکتاب و طی-الثوب. [.....]

(۱۰)- دا، افزوده: شعر.

صفحه ۳۴۷ فقلت: یمین الله ابرح قاعدا و معنی آن که، او سوگند خورده است که در نوردد و فانی کند. و اینکه وجه دور نیست-

لاحتمال الکلام له، و لکن وجه اول لایقتر است برای مناسبت [۱۲۲-ر]

. وَ الْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، اما اعراب و الارض جميعاً قبضته، فزا گفت: قبضته، در محل نصب است، و التقدير: فی قبضته. گفت: محل او ظرف است. زجاج گفت: اینکه خطاست، برای آن که نگویند: زید دارک، علی تقدیر: فی دارک به حذف حرف جر. و لا شهر رمضان انسلاخ شعبان، علی تقدیر: فی انسلاخ شعبان. و قبضته اگر چه به ظاهر خبر مبتدا است، به معنی نیست، برای آن که خبر باید تا (۱) مبتدا باشد بعینه، و خبر بر حقیقت محذوف است، و تقدیر آن که: الارض تحصل و تثبت جميعا فی قبضته. و نصب جميعا بر حال است دون آن که گفتند اضممار کان. و مثله قول الشاعر: اذا المرء اعیته (۲) المرؤة ناشئا (۳) فمطلبه کهلا- علیه شدید ای فی حال کهولته و [عامل]

«(۴) در حال و ظرف آن خبر مبتدا محذوف است مقدر من قولنا: تثبت و تحصل دون اضممار کان. اینکه قول سیبویه است و مذهب درست نزدیک (۵) بصریان. سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ، منزه است خدای و متعالی از آن که به او شرک آرند. وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَبَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» حق تعالی گفت: در صور دمند. عبد الله عمر گفت، رسول را- علیه

السَّلام- پرسیدم از صور، گفت: مانند سروی است باد در او دمند و اینکه نفخه دوّم نفخه صعق و مرگ در آسمان و زمین «۶» بمیرد «۷»، چه نفخه اولی نفخه فرع باشد و دوم نفخه صعق و مرگ باشد، و سه ام «۸» نفخه احیا باشد. إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ، أَلَا أَنَا رَا كَه خدای خواهد. ----- (۱)- آج، لب: یا . (۲)- اساس: اعْتَبِه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۳)- اساس: ماشئا، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۴)- اساس و آب، ندارد، از دا، افزوده شد. (۵)- آج، لب: بنزدیک. (۶)- دا، افزوده: باشد. (۷)- دا، آج، لب: بمیرند. (۸)- آج، لب: سیوم.

صفحه : ۳۴۸ خلاف کردند در آن که اینکه مستثنی کیست «۱»: ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السَّلام- که گفت: از جبریل پرسیدم در اینکه آیت که اینان که باشند که خدای استثنا کرد بقوله: إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ! گفت «۲»: هم الشَّهداء متقلّدين اسيا فهم، گفت: شهیدان باشند تیغها در گردن افکنده در پیرامن عرش ایستاده باشند. روز قیامت فریشتگان به استقبال ایشان شوند با نجیبانی از یاقوت، زمامها «۳» زبرجد، پالانها سندس و استبرق نرم تر از حریر. هر گامی چشم زخمی باشد در منزهات بهشت می گردند، آنگه گویند: بیایی تا بنگریم تا خدای تعالی چگونه حکم می کند میان خلقان. خدای تعالی به ایشان مستبشر باشد و اینکه علامت آن بود که آن را که، [۱۲۲-پ]

به او استبشار کنند، او را عذاب نباشد و حساب نباشد. انس مالک روایت کرد که، یک روز رسول- علیه السَّلام- اینکه آیت می خواند، چون به اینکه جا رسید که: إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ، من گفتم: یا رسول الله؟ اینان که اند که خدای تعالی استثنا کرد اینان را از نفخ صور! گفت: جبرئیل و میکایل و اسرافیل و ملک الموت- چون همه خلایق را جان بردارد- و اینکه چهار کس مانند «۴» خدای تعالی ملک الموت را گوید: که مانند ای ملک الموت!- و او عالم تر بود- ملک الموت گوید: بار خدایا؟ تو عالم تری. ما چهار کس ماندیم. گوید: یا ملک الموت؟ جان اسرافیل بردار. او جان اسرافیل بردارد. آنگه گوید: که مانند! گوید: جبریل و میکایل و ملک الموت. گوید: میکایل را جان بردار. ملک الموت قبض روح او کند. او بیفتد بمانند کوهی عظیم «۵». آنگه گوید: که مانند! گوید: بار خدایا؟ ملک الموت ماند و جبریل. گوید: مت یا ملک الموت، «۶»، بیفتد و بمیرد. جبریل ماند «۷» و بس. خدای تعالی [گوید] «۸»، جبریل را که: یا جبریل؟ که مانند! او گوید: بار خدایا؟ «۹» وجهک الدائم «الباقی و جبریل المیت الفانی. خدای تعالی گوید: یا جبریل؟ از مرگ چاره نیست. جبریل به سجده در آید بروی و پر می زند و می گوید: ----- (۱)- دا: کیستند. (۲)- آج، لب: ندارد. (۳)- اساس: زمامه، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۴)- دا: مانندند. (۵)- آج، لب: چون کوهی بیفتد. [.....]

(۶)- دا، آ، لب، افزوده: بمیر ای ملک الموت، ملک الموت. (۷)- دا: بماند. (۸)- اساس و آب: ندارد، از دا افزوده شد. (۹)- دا: الکریم.

صفحه : ۳۴۹ سبحانک ربی تبارکت و تعالیت ذا الجلال و الاکرام ، آنگه جان بدهد، تا نماند جز یک خدای- عزّ و جل- . آنگه رسول گفت: خلق جبریل بر میکایل چندان تفاوت دارد که کوهی بر تلی. بعضی دگر گفتند: إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ، استثناست از آن که پیش ایشان «۱» مرده باشند «۲» که یک بار دیگر نمیرند «۳» به نفخ صعقه. از جابر عبد الله انصاری روایت کردند که او گفت: استثنا از موسی است- علیه السَّلام- که او یک بار مرده است، فی قوله: ... وَ حَزَّ مُوسَى صِعْقًا «۴» و اینکه بر تفسیر آن کس باشد که «صعق موسی» را به مرگ تفسیر کند. گفتند: دلیل اینکه تأویل آن است [۱۲۳-ر]

«۵» [که انس روایت کرد که: یک روز مردی جهود در بازار مدینه می گفت: و المذی اصطفی موسی علی البشر: به آن خدای که موسی را بر آدمیان بگزید. انصاری طپانچه بر روی او زد و گفت: چنین می گویی و رسول خدا در میان ماست؟ رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- «۶» اینکه آیت بخواند، آنگه چون با جای استثنا رسید، گفت: اول کس که سر از گور بر دارد من باشم که بنگرم موسی را بینم که دست در قائمه‌ای از قوایم عرش زده، ندانم تا او را پیش از من زنده کرده باشند یا او از آنان باشد که خدای در

اینکه آیت استثنا کرد، بقوله: **إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ** کعب الاحبار (۷) گفت: دوازده کس باشند: هشت فرشته که حاملان عرش اند و جبرئیل و میکائیل و عزرائیل و اسرافیل. **ضَحَّاك** گفت: رضوان باشند (۸) و مالک و حور العین و خزنه دوزخ. قتاده گفت: خدای عالم تر است به آن که استثنا کرد. حسن گفت: مستثنی خداست، لقوله: **وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ** (۹). و گفتند: ماران و کزدمان (۱۰) دوزخ باشند. و بر اینکه اقوال آنان که مستثنی ----- (۱) - دا: پیش از آنان، آج، لب: پیش آن. (۲) - دا، آج، لب: بمرده باشند. (۳) - آج، لب: بمیرند. (۴) - سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۳. (۵) - نسخه اساس و آب به همین جا پایان گرفته است. از آج، افزوده شد. (۶) - دا: علیه السّلام. (۷) - آج، لب: الاخبار. (۸) - دا: باشد. (۹) - سوره رحمان (۵۵) آیه ۲۷. (۱۰) - دا: کزدمان. [.....]

صفحه : ۳۵۰ باشند به اینکه آیت هم به وقت دوم فانی شوند، لقوله: **كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ** وَ يَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ (۱) ...، و قوله: ... **كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ** (۲) ... قول اصحاب تحقیق در اینکه باب آن است که، خدای تعالی چون افنای عالم خواهد کردن، جزو (۳) فنا بیافریند لافی محل، با یک جزء (۴) فنا همه اجسام و اعراض فانی شوند، اجسام به اصالت و اعراض بر سبیل تبع - لعدم ما یحتاج الیه. **ثُمَّ نُفِخُ فِيهِ أُخْرَى**، آنگاه باری دیگر دردمند و آن نفخه احیا باشد. و بار سوم **فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ**، «اذا»، مفاجات است، تو بینی ایشان ایستاده باشند می نگرند، یعنی زنده شده باشند که قیام و نظر از کار زندگان است. و گفتند: **يَنْظُرُونَ** امر الله، ایستاده باشند انتظار فرمان خدای می کشند تا چه فرماید. و گفتند: وجه حکمت در نفخ صور آن است که پادشاه در وقت فرود آمدن لشکر بفرماید تا بوقشان بدمند تا علامت آن باشد که فرود آیند و بیارامند و چون بر خواهند نشست بفرماید تا بوق بدمند تا علامت آن باشد که بر می باید نشستن سواران را، و پیادگان را به میدان آمدن پیش پادشاه - و الله اعلم بمراده و افعاله. و **أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا**، گفت: زمین روشن (۵) به نور خدای - عزّ و جل. **ضَحَّاك** گفت: بحکم ربّها. **سَدَى** گفت: بعدل ربّها. گفتند: خدای تعالی نوری بیافریند روز قیامت که همه روی زمین منور شود با او. و مراد به زمین، زمین قیامت است. و **وَضَعِ الْكِتَابَ**، و نامه اعمال خلائق بنهند برای حساب، و **جِئَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ** پیغمبران را بیارند و شهیدان را. عبد الله عباس گفت: پیغمبران را و گواهانی که برای ایشان گواهی دهند به تبلیغ رسالت. و گفتند: مراد به گواهان، فرشتگان اند که بر خلقان موکل اند، بیانش قوله تعالی: **وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ** (۶). و **قُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ** و حکم کند میان ایشان به حق و بر ایشان ظلم نکند و نقصان حظّ ایشان نکنند. ----- (۱) - سوره رحمن (۵۵) آیه های: ۲۶ و ۲۷. (۲) - سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸. (۳) -

دا: جزوی. (۴) - دا: به آن یک جزو، که بر متن راجح است. (۵) - لب: منور شود. (۶) - سوره ق (۵۰) آیه ۲۱. صفحه : ۳۵۱ و **وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمَلَتْ**، و تمام بدهند هر نفسی آنچه کرده باشند، یعنی، جزای آنچه کرده باشند از خیر و شرّ و ثواب و عقاب. و **هُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ**، و او عالم تر است به آنچه ایشان کنند. و **سَيُقِى الدِّينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ**، گفت: برانند آنان را که کافر باشند به خدای تعالی به جانب دوزخ، راندنی با عنف به روی. **زُمُرًا** افواجا، گروه گروه، واحدها زمره. و نصب او بر حال است. اخفش گفت: جماعات فی تفرقه، **حَتَّى إِذَا جَاؤَهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا**، تا چون به دوزخ رسند، درهای دوزخ بگشایند - و آن هفت در باشد. کوفیان «فتحت» خواندند به تخفیف در هر دو جای من الفتح، و باقی قرآ به تشدید خواندند علی تکثیر الفعل لأجل الأبواب. و **وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا**، خازنان دوزخ گویند اینکه کافران را: **أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ**، نیامد به شما رسولانی هم از شما برای اعدار و انذار. **يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ**، که بر شما خواندندی آیات خدای شما و بترساندندی شما را از ملاقات اینکه روز. **قَالُوا بَلَى**، ایشان گویند: آری. **وَلَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ**، و لکن درست شد کلمه عذاب بر کافران و هی قوله: ... **لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ** (۱). و رواست که کلمه عذاب، آن وعید است که در جمله آیات قرآن کرد **كَفَّارًا** را. **قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ** خالدین فیها، گویند: در شوید در درهای دوزخ مؤبّد و مخلّد آن جا. و نصب «خالدین» بر حال است. **فَبَسَّ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ**، که بد

جایی است آن متکبران را. و «مثنوی» مقام است من ثوی اذا اقام. و سِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا، گفت: حشر کنند آن را که متقیان و خدای ترسان و پرهیزگاران باشند به جانب بهشت. زُمَرًا، گروه گروه را، حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا، تا آنگاه که به آن جا آیند و درهای بهشت بگشایند- و آن هشت در باشد. گفتند: خدای تعالی درهای بهشت، هشت کرد و درهای دوزخ هفت، تا بدانند که رحمت او سابق است و غالب غضبش را. و قوله: ----- (۱) - سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۹ و سجده (۳۲) آیه ۱۳.

صفحه: ۳۵۲ وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا، «واو» عطف است. و آنچه گفتند از «واو» ثمانیه آن را اصلی نیست. وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا، و گویند ایشان را خازنان بهشت: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ، سلام باد بر شما، خوش بادی، فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ، در اینکه بهشت شوید مخلد، مؤبِد (۱). و جواب «اذا»، محذوف است در آیت و تقدیر آن که: دخلوها، و قالوا: الحمد لله، قال الشاعر: شعر: حَتَّىٰ إِذَا سَلَكَوْهُمْ فِي قَتَائِدَةٍ سَلًّا كَمَا تَطْرُدُ الْجَمَالَ الشُّرَدَا وَجَوَابُ «اذا» در بیت محذوف است، برای آن که بیت آخر قصیده است. و گفتند: «واو» زیاده است، و التقدیر «فتحت»، و اینکه جواب «اذا» باشد، چنان که گفت شاعر، مصرع: فَلَمَّا اجْزَنَا سَاحَةَ الْحَيِّ وَانْتَحَى الْمَعْنَى، انتحی. قتاده گفت: چون از دوزخ بگذرند، ایشان را بر پلی برانند که میان بهشت و دوزخ باشد تا مهذب و پاکیزه شوند، آنگاه گویند ایشان را: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ، عامر بن ضمیره (۲) روایت کرد از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که او را پرسیدند از اینکه آیت: وَ سِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا - الآیه. گفت: ایشان را به در بهشت برند و در بهشت درختی باشد که از ساق آن درخت دو چشمه می آید. او را گویند: از اینکه یک چشمه غسل کن، غسل کند، نصرت (۳) نعیم بر اندام او برود و اندامش پاکیزه و ناعم شود. پس از آن دیگر گرد بر او ننشیند و مویش کالیده نشود، چنان که پنداری ایشان را به روغن اندوده‌اند. آنگاه از چشمه دیگر آب دهند ایشان را تا آنچه در اندرون ایشان باشد از رنج و غل و غش و حقد و حسد بشوید. آنگاه فرشتگان به استقبال ایشان آیند در بهشت و ایشان را گویند: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ، و غلامان هر یکی از ایشان بشتابند ----- (۱) - لب: مؤید. (۲) - لب: صغره. (۳) - لب، افزوده. و.

صفحه: ۳۵۳ و گرد اور در آیند چنان که خویشان مشفق کنند با کسی که از سفر در آید، و او را گویند: بشارت باد تو را که خدای تعالی اینکه برای تو بيجارده است، آنگاه یکی از اینکه غلامان بدود و زنان او را و حور العین را خبر دهد، ایشان به استقبال آیند تا به آستانه در سرای. گویند: تو فلانی بن فلانی آمده‌ای! او (۱) به منزل خود رسد، فاذا: سُرِّرَ مَوْضُوعَهُ (۲) او سریرها بینداز زر و سیم بافته، و آکواب مَوْضُوعَهُ (۳)، و کوزه‌ها نهاده و تَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (۴)، و بالشها به صف در نهاده، و زَرَابِيُّ مَبْتُوثَةٌ (۵) و نهالها آگنده او را، در اساس آن بنیان که نگرد به انواع جواهر کرده باشند از: یاقوت سرخ و لؤلؤ سفید و زمرد سبز. آنگاه تکیه زند بر سریری از سریرهای خود و به سقف آن سرای در نگرد. اگر نه آنستی که خدای تعالی حکم کرده است که کسی را در بهشت آفتی نرسد، و الا او را عقل بر جای نماندی از آن که چشمش خیره بماند، گوید: ... الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ (۶) ... فرشتگان گویند ایشان را: ... تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۷). وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ، گویند: سپاس گو خدای را که وعده خود که ما را داد راست کرد، وَأُورِثْنَا الْأَرْضَ، و زمین بهشت به میراث به ما داد، تَبَوُّؤُا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ، ما آن جا که خواهیم فرود آییم از بهشت. فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ، در کلام اضماری هست، مِنَ الْجَنَّةِ او اجرنا، نیک مزد کارکنان است بهشت، نیک مزدی است مزد ما. وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ، آنگاه خطاب کرد با رسول، گفت: تو بینی فرشتگان را گرد بر گرد عرش در آمده. يقال: حَفَّ بِهِ وَاحِدٌ بِهِ وَاحِطٌ بِهِ. «من» زیاده است و التقدیر: حول العرش. و گفتند: ابتدای غایت است. يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ، تسبیح می کنند به حمد و شکر خدای بر سبیل لذت، نه بر سبیل عبادت که اینکه روز تکلیف نباشد. وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ، و حکم کنند میان اهل ----- (۱) - لب: واو. (۲) -

(۵) - سوره غاشیه (۸۸) آیه ۱۶. (۶) - سوره اعراف (۷) آیه ۴۳. (۷) - سوره زخرف (۴۳) آیه ۷۲.

صفحه : ۳۵۴ بهشت و اهل دوزخ به حق. وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، و گویند: سپاس خدای را که خدای جهانیان است. محمد بن المنکور روایت کرد از عبد الله بن عمر که او گفت: یک روز رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - آخر سوره زمر بخواند بر منبر، منبر دوبار بجنیید، قتاده گفت: خدای تعالی افتتاح خلق به «الحمد» کرد فی قوله: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ «۱» ... و ختم به «الحمد» کرد در اینکه آیت چون گفت، ... وَقَضَىٰ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، و هذا آخر الجلد السادس عشر من التفسير، و الحمد لله رب العالمين، و تتلوه في الجلد السابع عشر ان شاء الله تعالى سورة المؤمن [

«۲». (۱) - سوره انعام (۶) آیه ۱. (۲) - اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۲) - اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

جلد ۱۷

جلد هفدهم

سورة المؤمن

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «۱» اینکه سورت مکی است در قول مجاهد و قتاده، و در او ناسخ و منسوخ نیست. حسن گفت: در او یک آیت مدنی است و هی قوله: ... وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعِشِيِّ وَالْإِبْكَارِ «۲». گفت: برای آن که اتفاق است که فرض «۳» نماز به مدینه انزله بود «۴»، و اینکه مسلم نیست و اتفاق نیست برای آن که رسول - علیه السلام «۵» - هنوز به مکه بود که به دو قبله نماز کرد و تحویل قبله به مکه بود.

ابو حمزه الثمالی گفت: اینکه سورت را، سوره المؤمن برای خریل مؤمن آل فرعون نام نهادند. و عدد آیات او هشتاد و پنج آیت است در عدد کوفی، و چهار در مدنی، و دو در بصری. و هزار و صد نود و نه کلمه است و چهار هزار و نهصد و شصت حرف است.

اما اخباری که آمده است در فضل حوامیم:

انس مالک روایت کند «۶» که، رسول - صلی الله علیه و آله «۷» گفت:

الحوامیم دبیاج القرآن

، حوامیم، دبیاجه «۸» قرآن است. عبد الله عباس گفت:

لكل شيء لباب و لباب القرآن الحوامیم «۹»، گفت: هر چیزی را مغزی است و مغز قرآن حوامیم است. رسول - صلی الله علیه و

آله «۱۰» گفت: حوامیم، هفت «۱۱» و درهای دوزخ هفت: جهنم و حطمه و لظى و سعیر و سقر و هاویه و جحیم. روز

(۱). اساس، چند صفحه افتادگی دارد، از آب، آورده شد.

(۲). سوره مؤمن ۴۰ آیه ۵۵.

- (۳). آج: در فرض.
 (۴). گاه، آد: فرود آمد.
 (۵). گاه، لا، آد: صلی الله علیه و آله.
 (۶). آج، ما، گاه، لا، آد: کرد.
 (۷). آج: و آله و سلم، ما: علیه السلام.
 (۸). ما: دیبای، آد: دیباج.
 (۹). آج: حوامیم. [.....]
 (۱۰). آج: و آله و سلم، ما: علیه السلام.
 (۱۱). آج، ما، گاه، لا، آد: هفت است.

صفحه : ۲

قیامت هر سورتی بیاید و «۱» دری از اینکه درها «۲» بایستد، رها نکند که هیچ خواننده اینکه سورتها را که ایمان داشته باشد به او در دوزخ «۳» برند.

سعد «۴» بن ابراهیم گفت: حوامیم را عرایس خواندندی اصحاب رسول، و رسول - علیه السلام «۵» - گفت:

«لکُل شِیْءٍ وَ ثَمْرَةٍ وَ ثَمْرَةُ الْقُرْآنِ الْحَوَامِیْمِ، هُنَّ رَوْضَاتٌ حَسَنَاتٌ» مخصبات «متجاورات، فمن احب ان یرتع فی ریاض الجنۃ فلیقرأ الحوامیم

، گفت: هر چیزی را میوه است و میوه قرآن حوامیم است. اینکه سورتها روضاتی اند نکو، پر گیاه، همسایه یکدیگر، هر که خواهد که در مرغزارهای بهشت چره کند «۸»، گو حوامیم بخوان.

عبد الله مسعود گفت: چون در حوامیم افتم، در بوستانها و مرغزارهای «۹» انیق افتاده باشم، و رسول - علیه السلام «۱۰» - گفت: مثل حوامیم در قرآن مثل جامه‌های حریر است در میان جامه‌ها «۱۱». ابن سیرین گفت: مردی در خواب دید هفت کنیزک نکو را که به جمالشان کس را «۱۲» ندیده بود، گفت: شما کرایید!

گفتند: آن را که اینکه «۱۳» هفت حوامیم بخواند. اما فضل اینکه سوره خاص:

زر بن حبیش «۱۴» روایت کرد از ابی کعب که، رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او حم المؤمن بخواند، روح هیچ پیغامبر و صدیق و شهید و مؤمن «۱۵» نماند الا بر او صلوات فرستد و برای او استغفار کند «۱۶».

[سوره غافر (۴۰): آیات ۱ تا ۲۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حم (۱) تَنْزِیْلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِیْزِ الْعَلِیْمِ (۲) غَافِرِ الذَّنْبِ وَ قَابِلِ التَّوْبِ شَدِیْدِ الْعِقَابِ ذِی الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَیْهِ الْمَصِیْرُ (۳) مَا يُجَادِلُ فِیْ آیَاتِ اللّٰهِ إِلَّا الَّذِیْنَ كَفَرُوا فَلَا یَعْزُرُكَ تَقَلُّبُهُمْ فِی الْبِلَادِ (۴)
 كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَ هَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَ جَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ (۵) وَ كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِیْنَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (۶) الَّذِیْنَ یَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَ مَنْ حَوْلَهُ یَسَبِّحُونَ

بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۷) رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۸) وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۹)

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لِمَقْتِ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسِكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ (۱۰) قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ (۱۱) ذَلِكَ بِمَا نَكَّهْتُمْ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ (۱۲) هُوَ الَّذِي يُرِيكُم آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ (۱۳) فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۱۴)

رَفِيعِ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ (۱۵) يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (۱۶) الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۱۷) وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَزْفِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطِمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنَ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعَ يُطَاعَ (۱۸) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ (۱۹) وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۲۰)

ترجمه

«۱۷» به نام خدای بخشاینده بخشایشگر
 فرود آمدن کتاب از خدای غالب دانا.

- (۱). آج، گاء، لا: و بر، آد: و بر هر.
- (۲). گاء، آد، افزوده: دوزخ.
- (۳). آج، لا، آد: او را به دوزخ.
- (۴). آج، ما، گاء، لا، آد: سعید.
- (۵-۱۰). آج، گاء، لا، آد: صلی الله علیه و آله و سلم.
- (۶). ما: روضات الجنات.
- (۷). آب، آج، ما، لا: محصنات. با توجه به گاء و معنی حدیث تصحیح شد.
- (۸). ما، لا: چرا کند، گاء، آد: بنشیند.
- (۹). ما، گاء، آد، افزوده: بهشت.
- (۱۱). ما: در جهان.
- (۱۲). آج، ما، گاء، لا، آد: به جمال ایشان کس.
- (۱۳). آب، گاء، آد: ندارد. [.....]
- (۱۴). آج: حبش.
- (۱۵). ما: ندارد.
- (۱۶). آج، لا، افزوده: صدق رسول الله. صلی الله علیه و آله و سلم.
- (۱۷). آج، لا، افزوده: اسم سورت است یا غیر آن.

صفحه : ۳

آمرزنده گناه و پذیرنده توبه، سخت عقوبت، خداوند فضل، نیست خدای مگر او، با اوست بازگشتن. خصومت نکند در آیت‌های خدای، الا آنان که کافر شدند. نباید تا بفریبید تو را گشتن ایشان در شهرها. دروغ داشتند پیش ایشان قوم نوح و جماعت «۱» از پس ایشان و همت کردند هر گروهی پیغامبر ایشان تا بگیرند او را و مجادلت کردند به باطل تا باطل کنند به آن حق را، بگرفتم ایشان را، چگونه بود عقوبت من! و همچنین واجب شد عذاب خدای تو بر آنان که کافر بودند که ایشان اهل دوزخ‌اند. آنان که برداشته‌اند عرش را و آنان که پیرامن او اند تسبیح می‌کنند به ستایش خدایشان و باور دارند او را و آمرزش می‌خواهند برای آنان که ایمان دارند، خدای ما، فراخ شدی «۲» بر همه چیز به رحمت و علم، پیامرز آنان را که توبه کردند و پسروی کردند ره تو را و نگه دار «۳» ایشان از عذاب دوزخ. خدای ما در بر ایشان را در بهشتها مقام، آن که وعده دادی ایشان را و آن که صالح‌اند از پدرانشان و زنانشان «۴» و فرزندانشان، تو بی‌همتا و محکم کاری.

(۱). ما: احزاب و جماعات

(۲). لا: گنجیده.

(۳). آب، افزوده: همه را.

(۴). ما: جفتان ایشان.

صفحه : ۴

نگه دار ایشان «۱» از بدیها و هر که را نگه‌داری از بدیها آن روز بر او رحمت کرده باشی و آن ظفیری است بزرگوار «۲». آنان که کافر شدند، ندا کنند ایشان را، دشمنی خدای بزرگتر است از دشمنی شما با خود، چون می‌خوانند شما را با «۳» ایمان کافر می‌شوی «۴».

گویند: خدای ما میرانیدی ما را دوبار و زنده کردی ما را دوبار، اقرار دادیم به گناه خود «۵»، هست به بیرون شدن هیچ راهی! آن به آن است که چون بخوانند خدای را یکی کافر شدی «۶» و اگر همباز گفتند با او بگریدی «۷»، حکم خدای راست بزرگوار بزرگ.

اوست که نماید شما را آیات خود و فرو می‌آرد برای شما از آسمان روزی و اندیشه نکند الا آن کس که تائب باشد.

بخوانی «۸» خدای را خالص کرده او را طاعت و اگر چه کاره «۹» کافران.

بردارنده درجات است خداوند عرش، برافگند وحی از فرمان خود بر آن که خواهد از بندگانش، تا بترساند از روز قیامت.

آن روز که ایشان بیرون [آیند] «۱۰» پوشیده نماند بر خدای از ایشان چیزی، کراست پادشاهی امروز! خدای «۱۱» که یکی است و قهر کننده بندگان است.

(۱). ما، لا: ایشان را.

(۲). ما: بزرگ است.

(۳). ما: وا.

(۴). می شوی / می شوید.

(۵). ما: ما.

(۶). شدی / شدید. [...]

(۷). بگرویدی / بگرویدید.

(۸). بخوانی / بخوانید.

(۹). لا افزوده: باشند.

(۱۰). از ما، افزوده شد.

(۱۱). ما، لا: خدای را.

صفحه : ۵

امروز پاداشت دهند هر نفسی را به آنچه کرده باشد، ظلم نیست امروز، که خدای زود شمار است. بترسان ایشان را روز قیامت، آنکه که دلها به نزدیک گلوها باشد فرو برندگان، نباشد ظالمان را از خویشی و نه شفاعت خواهی که اجابتش کنند.

داند خیانت چشمها و آنچه نهان دارد دلها.

و خدای حکم کند به حق و آنان که می خوانند آن را که فرود اوست حکم نکند به چیزی خدای «۱» شنوا و بینا [ست] «۲».

قوله تعالی: حم، اهل کوفه خواندند الا- حفص و ابن ذکوان: حم، به امالت «حا». باقی قرا به تفخیم خواندند بی امالت به «حا» ی مفتوح. بعضی گفتند: موضع او نصب است به فعلی مقدر، و التقدير: اتل حم، و گفتند: موضع او جراست بالقسم. عکرمه روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: حم، نامی است از نامهای خدای تعالی و اینکه از کلیدهای خزاین خداست- جل جلاله.

عبد الله عباس گفت: حم اسم الله الاعظم، حم، نام مهترین خدای است عز و جل «۳». و عکرمه گفت از عبد الله عباس که [او گفت] «۴»: «الر»، «حم» و «نون»، چون جمع کنی، «الرحمن» باشد. والبی گفت از و که: «حم» قسم است که خدای سوگند یاد کرد «۵» به او. قتاده گفت: نامی از نامهای قرآن است. مجاهد گفت: فاتحت سورت است. قرظی گفت: خدای قسم یاد کرد به حلم و ملکش که عذاب نکند آن را که از دل بگوید: لا اله الا الله، به اخلاص. عطاء الخراسانی

(۱). ما، لا: افزوده: که خدای.

(۲). از ما و لا، افزوده شد.

(۳). ما: تعالی علوا کبیرا.

(۴). از ما، افزوده شد.

(۵). ما، گا، لا، آد: خورد.

صفحه : ۶

گفت: «حا»، افتتاح نامهاست که اولش «حا» ست چون: «حلم» و «حمید» و «حی» و «حنان» و «حکیم»، و «میم»، افتتاح نامهایی است که اولش «میم» است چون: «ملک» و «مجید» و «منان».

بیان اینکه قول آن است که انس روایت کرد که، اعرابی رسول [علیه السلام] «۱» را گفت: ما «حم»، «حم» چیست! ما در لغت خود نمی‌شناسیم آن را. گفت:
بدو اسماء و فواتح سور
، ابتدای نامهاست و اوایل سورتها. ضحاک و کسائی گفتند: ای حم ما هو کائن، یعنی قدر، قضا کردند «۲» هر چه بودنی است. و
قال الشاعر:

ألا یا لقومی کل ما حم واقع و ما لامرئ عما «۳» قضی الله مانع
ای، کل ما قدر.

حسن و شعبی گفتند: نام سورت است و استدلال کردند به قول شاعر:

یذکرنی «۴» حامیم و الرمح شاجر فهلا تلا حامیم قبل التقدم
و قال الکمیت:

وجدنا لكم فی آل حم آیه تأولها منا تقی و معرب
تَنْزِيلُ الْكِتَابِ، ای، هو تنزیل الكتاب الصادر، مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ.
و گفتند: «حم» در محل رفع است بر ابتدا و «تنزیل» خبر اوست. و روا بود که «تنزیل» مبتدا بود و جار و مجرور در جای خبر او، و
خبر بر حقیقت محذوف بود و التقدير: الكتاب صدر و نزل من الله العزيز العليم، گفت: اینکه قرآن از قبل خداست - جل جلاله - و
کلام و وحی و تنزیل اوست. و «من»، ابتدای غایت را باشد، و او خدایی است عزیز و منیع دانا «۵».
غَافِرِ الذَّنْبِ، آمرزنده گناه است.

وَ قَبْلِ التَّوْبِ، و پذیرنده توبه است، شَدِيدِ الْعِقَابِ، سخت عقوبت است. آن را که نگوید «لا اله الا الله».
ذِي الطَّوْلِ، ای، ذی الغنی و الفضل عمن لا یقول «لا اله الا الله». مستغنی است از آن که اینکه کلمه نمی‌گویید، اینکه قول ضحاک
است.

(۱). از ما، افزوده شد.

(۲). گا: قدر و قضا رفت، آد: قضا و قدر رفت.

(۳). ما: فیما.

(۴). لا: تذکرنی. [.....]

(۵). ما، گا: و دانا.

صفحه : ۷

قتاده گفت: ذی النعم. سدی گفت: ذی السعه. حسن گفت: ذی الفضل. ابن زید گفت: ذی القدره، و معانی متقارب است اینکه
اقوال را.

و اصل «طول» انعامی باشد که مدتش دراز بود «۱»، و یقول: اللهم طل علينا، ای انعم.

و از اینکه جا نفع را، «طائل» گویند و يقال: لم احظ منه بطائل ای لم ینفعنی شیئا^(۲).

حماد روایت کرد از ثابت که او گفت: جایی فرود آمده بودیم در پهلوی خیمه مصعب الزبیر، در بیابانی که مرغ نمی‌پرید و وحش نمی‌جنید. من اینکه سورت آغاز کردم، چون گفتم: غَافِرِ الذَّنْبِ، مرا گفت بگوی: غَافِرِ الذَّنْبِ اغْفِرْ لِي ذَنْبِي. چون گفتم: قَابِلِ التَّوْبِ، مرا گفت بگوی: قَابِلِ التَّوْبِ اقبل توبتی. چون گفتم: شَدِيدِ الْعِقَابِ، گفت بگوی: شَدِيدِ الْعِقَابِ اعْف عَنِّي عِقَابِي. چون گفتم: ذِي الطُّوْلِ، گفت بگوی: يَا ذَا الطُّوْلِ طَلْ عَلِيَّ بِخَيْرٍ. من از خیمه بیرون آمدم^(۳)، از چپ و راست نگه کردم کسی ندیدم. اهل اشارت گفتند: غَافِرِ الذَّنْبِ فَضْلًا، وَ قَابِلِ التَّوْبِ وَعَدَا، شَدِيدِ الْعِقَابِ عَدَلًا، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ فَرَدًا. و، التَّوْبِ، شاید تا مصدر بود و شاید تا جمع توبت بود، کدومه و [دوم]^(۴) و عومه و عوم.

یزید بن الاصم گفت: مردی بود از جمله معروفان اهل شام به وفادت^(۵) به عمر خطاب آمد، روزی چند پیش او می‌بود، آنکه چند روز پیایی [پیش]^(۶) او نیامد، گفت: فلان کجاست! گفتند: چند روز است که، به شرب خمر مشغول است. او دبیر^(۷) گفت: کاغذ برگیر و بنویس به او: من عمر بن خطاب الی فلان [بن]^(۸) فلان، سلام علیک، فانی احمد^(۹) الله الذی لا اله الا هو، بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. حم. تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْعَلِیْمِ غَافِرِ الذَّنْبِ وَ قَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطُّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ

(۱). ما، گا، لا، افزوده: من الطول.

(۲). آج، ما: لم ینفعه بشیء.

(۳). گا، لا، آد: دویدم

(۴-۶). آب: ندارد از آد، افزوده شد.

(۵). گا، آد: به رسالت، لا: به زیارت.

(۷). دبیر/ دبیر را، با ادغام دو حرف همجنس.

(۸). آب: ندارد، به قیاس با نسخه ما، افزوده شد.

(۹). ما، گا، لا، آد، افزوده: الیک.

صفحه : ۸

، و نامه مهر کرد و رسول را گفت: اینکه نامه آنکه بدو ده که مست نباشد، رسول عمر پیامد و نامه بداد. عمر صحابه را گفت: دعایی کنی تا خدای تعالی دلش بگرداند. صحابه دعا کردند مرد نامه بستد و باز کرد و برخواند و گفت: آیتی است در وعده به قبول توبت و غفران گناه، و تهدید عقاب، آن آیت باز می‌خواند تا دلش نرم شد و بگریست و توبه کرد و با پیش عمر آمد توبه کرده. عمر گفت: چون برادران زلتی کند، تشدید و تقریب^(۱) او چنین کنی و دعا کنی تا خدای توبت او قبول کند و یار شیطان مباحی بر او. گفت: او خدای است آمرزنده گناه و پذیرنده توبت و سخت عقوبت و خداوند فضل و احسان که بازگشت خلق با اوست.

ما يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا، گفت: جدل نکند در آیات خدای الا انان^(۲) که کافر باشند، یعنی آیات خدای را منکر نباشند و در ابطال او خصومت نکنند الا باطلان و کافران. فَلَإِيْغُرْكَ، تو را مغرور مکناد یا محمد گشتن ایشان در شهرها و امهال ما ایشان را، که من اگر^(۳) امهال کرده‌ام، اهمال نکنم.

أبو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: جدال در قرآن کفر باشد.

كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ، گفت: پیش ایشان قوم نوح، نوح را تکذیب کردند^(۴). وَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ، و آن جماعت^(۵) که از پس

ایشان بودند و مجتمع شدند بر خلاف انبیا و بر ایشان به عداوت و مخالفت بیرون آمدند. وَ هَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ، و هر امتی قصد کرد پیغامبرش تا بگیرد او را، و برای آن به رسولها نگفت، که به امت مردان را خواست، رجع الضمیر الی المعنی لا- الی اللفظ. وَ جَادَلُوا بِالْبَاطِلِ، و خصومت کردند تا حق را به آن بباطل کنند و بزایل کنند. فَأَخَذْتُهُمْ، من بگرفتم ایشان را فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ. آنکه بر سبیل تعجب گفت: عقاب من چون بود!

وَ كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ، گفت: همچنین واجب شد سخن خدای تو یعنی، وعده او به اهلاک و عذاب کافران، که ایشان اهل دوزخ‌اند. [و گفتند:

معنی آن است که درست است خبر او از حال کافران به آن که ایشان اهل

(۱). آب: توفیق، به قیاس با نسخه گاه، تصحیح شد.

(۲). الانان/ آنان.

(۳). آج، آد: اگرچه.

(۴). گاه، آد: بدروغ داشتند.

(۵). ما، گاه، آد: جماعات. [.....]

صفحه ۹:

دوزخ‌اند] «۱» نظیره قوله: حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ- «۲» الآیه. تا اینکه جا سخنی است تمام، منقطع از آن که از پس اوست. الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ، مبتدا «۳» سخنی دیگر است، گفت، آنان که عرش بر گرفته، وَ مَنْ حَوْلَهُ، و آنان که پیرامن عرش‌اند «۴» از فریشتگان.

عبد الله عباس گفت: خدای تعالی حاملان عرش را چنان آفرید که از میان «۵» قدم ایشان تا به کعب، پانصد [ساله] «۶» راه است. میسره گفت: پایهای ایشان در زیر هفتم زمین است و سرهای ایشان از عرش گذشته است، و ایشان خاشع و خاضع سر در پیش افکنده‌اند و ایشان خایف تراند از [اهل آسمان هفتم و اهل آسمان هفتم خایف تراند از] «۷» اهل آسمان ششم، و همچنین اهل هر آسمان که بالاتر است، خایف تراند از آنان که فرود ایشان‌اند.

مجاهد گفت: میان فریشتگان و میان عرش [هفتاد حجاب از نور هست و در خبر است که چون خدای تعالی عرش] «۸» بیافرید، چندان عدد که جز او نداند، فریشته بیافرید و گفت: عرش من بردارید اگر توانید، نتوانستند. ایشان را به عدد مضاعف کرد و گفت: عرش من بردارید اگر توانی، نتوانستند. ایشان را به عدد مضاعف کرد و گفت: عرش بردارید، اگر توانید. نتوانستند. همچنین مضاعف می کرد ایشان را تا هفتاد بار تا «۹» عدد ایشان برابر شد با عدد اهل آسمان و زمین و آنچه مخلوقات است چون نتوانستند، چهار فریشته را گفت- جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و عزرائیل «۱۰» را- که: عرش من بردارید و بر دوش حاملان عرش نهی. جبرئیل بیامد به یک گوشه عرش، گفت: سبحان الله و میکائیل به دیگر گوشه آمد و گفت: الحمد لله، اسرافیل به دیگر گوشه آمد و گفت: لا اله الا الله، عزرائیل «۱۱» به دیگر گوشه آمد و گفت: الله اکبر، و عرش باسانی بر گرفتند و بر دوش حاملان عرش نهادند. چون ثقل و گرانی عرش به ایشان [رسید، ایشان گفتند: لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم، آن بار

(۸-۱). آب: ندارد، از ما، افزوده شد.

(۲). سوره سجده ۳۲ آیه ۱۳.

- (۳). گاه، آد: ابتداء.
 (۴). گاه، لا، آد: عرش در آمده‌اند.
 (۵). ما، گاه: ندارد.
 (۶). آب: ندارد، از گاه، افزوده شد.
 (۷). آب: ندارد، از ما، افزوده شد.
 (۹). آب، آج: با.
 (۱۰-۱۱). لا: عزریائیل.

صفحه : ۱۰

بر ایشان [۱] آسان شد. و در اینکه جا اشارتی است و آن آن است که، چون کاری سخت پیش تو آید و باری گران بر دل تو آید، به اینکه کلمات التجا کنی، حق تعالی به فضل خود آن کار بر تو آسان کند و آن رنج از تو بردارد.

شهر بن حوشب گفت از عبد الله عباس که، رسول- علیه السلام [گفت] «۲»: تفکر مکنی در عظمت خدای و لکن تفکر کنی در خلق خدای که خدای تعالی فریشته‌ای را آفریده است «۳»، زاویه‌ای از زوایای عرش بر دوش اوست و پایهای او در زیر [هفتم] «۴» زمین است و سر او از بالای هفتم آسمان است، و او از عظمت و هیبت خدای «۵» تعالی چنان حقیری شود بمانند مرغی کوچک.

محمد بن المنکدر گفت از جابر عبد الله انصاری، که رسول علیه السلام- گفت: مرا دستوری دادند که باز گویم از فریشته‌ای از جمله حاملان عرش که از گوش او تا به دوش او هفتصد ساله راه است.

در خبر است که، خدای تعالی فریشتگان هفت آسمان را فرماید تا هر بامداد و شبانگاه به سلام حاملان عرش روند، از کرامت فضل ایشان بر فریشتگان. اینکه صفت حاملان عرش است.

اما صفت عرش: لقمان بن عامر روایت کرد از پدرش که او گفت: خدای تعالی عرش از جوهری سبز آفرید و عرش را هزار هزار و ششصد هزار سراسر است و بر هر سری هزار هزار و ششصد هزار روی است، پهنای هر رویی، چند هزار هزار و ششصد هزار «۶» بار دنیا، بر هر رویی هزار هزار و ششصد هزار دهان، در هر دهانی هزار هزار و ششصد هزار زبان است، به هر زبانی خدای را تسبیح همی کند به هزار هزار و ششصد هزار لغت، به عدد هر لغتی از لغات، عرش خدای را خلقی است که به آن لغت تسبیح می‌کند «۷» او را.

صادق- علیه السلام- گفت از پدرانش- علیهم السلام- که: میان یک قایمه عرش تا به دیگر قایمه عرش چندان است که، مرغی سریع الخفقان «۸» هشتاد هزار سال می‌پرد تا به او رسد. و عرش را هر روز هفتاد هزار لون از نور در پوشند که هیچ خلق

(۴-۲-۱). آب: ندارد، از ما، افزوده شد.

(۳). ما: افزوده: که.

(۵). ما، گاه، لا، آد: عظمت خدای و هیبت او.

(۶). لا: ششصد بار.

(۷). ما، گاه، آد: می‌کنند. [...]

(۸). گاه، آد: الطیران.

صفحه : ۱۱

نتواند که در او نظر کند، و جمله مخلوقات در جنب عرش چون حلقه‌ای است در بیابانی «۱». و خدای را تعالی فریشته‌ای است نام او «خرقائیل»، و او را هژده هزار پر است، از پری تا به پر «۲» پانصد ساله راه، به خاطر او بگذشت «۳» که بالای او چند باشد، خدای تعالی پرهاش مضاعف کرد تا سی و شش هزار پر شد بر اینکه صفت که گفتیم. آنگه خدای تعالی گفت: پیر. او بیست هزار سال می‌پرید، بماند. خدای تعالی «۴» مدد قوتش کرد تا سی هزار سال می‌پرید، گفت: بار خدایا؟ چند پریده‌ام و چند مانده است! حق تعالی گفت: هنوز یک قایمه از قوائم «۵» عرش نپریدی، و اگر تا نفع صور می‌پریدی هنوز به یک قایمه از قایمه‌های عرش نرسی. فریشته گفت:

سبحان ربی الأعلى خدای رسول را فرمود که: اینکه تسبیح در سجود بگویی.

و از صادق- علیه السلام- روایت کردند از پدرانش- علیهم السلام- که گفت:

عرش، خایف‌تر چیزی است از خدای تعالی. و از جمله لغات و کلمات او، اینکه کلمات است که «۶»:

«۷» اعوذ بالله من غضب [الله] و اعوذ بالله من سخط الله و اعوذ بالله من نعمة الله و اعوذ بالله من كيد الله؟

هم او گفت- علیه السلام- عن ابيه عن جده که: خدای تعالی در بدایت خلق عالم، جوهری بیافرید، آنگه به نظر هیبت بدو نگرید، از ترس او بگذاخت و آبی شد. باز به او نگرید «۸»، بیفسرد. باز به او نگرید، بگذاخت. باز به او نگرید، نیمه‌ای ازو بیفسرد و یک نیمه گذاخته بماند. از نیمه فسرده، عرش بیافرید و از نیمه دیگر آب بیافرید تا به قیامت لرزان باشد.

کعب الاحبار گفت: چون خدای تعالی عرش بیافرید، فریشتگان گفتند: همانا مه از عرش آفریده‌ای نتواند بودن. خدای تعالی ماری بیافرید تا خویشتن گرد عرش حلقه کرد، او را هفتاد هزار بال آفرید، بر هر بالی هفتاد هزار پر بر هر پری هفتاد هزار روی بر هر روی هفتاد هزار زبان، از هر زبانی هر روز به عدد قطر «۹» باران و برگ درختان و ریگ بیابان و عدد ایام دنیا و به عدد جمله فریشتگان تسبیح برآید. او را

(۱). گاه، آد، افزوده: بی پایان افتاده.

(۲). لا: پر دیگر.

(۳). ما: خطور کرد.

(۴). آج، افزوده: پرهاش مضاعف کرده بود.

(۵). آب: قائمه.

(۶). ما، گاه، لا، آد، افزوده: می گوید.

(۷). آب: ندارد. از ما، افزوده شد.

(۸). گاه، آد: دویم بار نظر کرد.

(۹). ما: قطره‌های، گاه، آد: قطره.

صفحه : ۱۲

گفت: گرد عرش در آی. او گرد عرش در آمد یک نیمه، و یک نیمه دیگر زیادت بود از عرش.

مجاهد گفت: میان آسمان هفتم و میان عرش، هفتاد هزار حجاب است: یکی از نور و یکی از ظلمت.

سعید جبیر روایت کرد از ابو الحمراء خادم رسول- علیه السلام- که [او] «۱» گفت، از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: شب

معراج که مرا به آسمان بردند، بر ساق عرش دیدم نبشته:

لا اله الا الله محمد رسول الله ایدته بعلی و نصرته به.

و عقبه ابن عباس روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت:

الحسن و الحسین شرفا العرش و لیسما بمعلقین

، گفت: حسن و حسین گوشواره‌های عرش‌اند و اگر چه از او آویخته نیستند.

و هب منبه گفت: گرد بر گرد عرش هفتاد «۲» صف فریشته هستند، صف از پس صف گرد عرش طواف می‌کنند. گروهی می‌آیند و گروهی می‌شوند «۳» مستقبل یکدیگر، چون به هم رسند، تکبیر و تهلیل کنند و از پس ایشان هفتاد هزارند ایستاده و دستها بر گردن نهاده، چون آواز ایشان بشنوند، ایشان نیز تکبیر و تهلیل کنند، گویند: سبحانک و بحمدک ما أعظمک و أجلک أنت الله لا إله الا- انت الاکبر [الاکبر] «۴» الخلق کلهم لک راجون «۵». و از پس ایشان هفتاد هزار صف دیگر [اند] «۶» ایستاده و دست برهم نهاده، هر یکی از ایشان نوعی تسبیح گوید که آن دیگر نگوید. میان هر پری از ایشان تا پری دیگر یک ساله راه است، و میان ایشان و عرش هفتاد حجاب است از نور و هفتاد حجاب از ظلمت و هفتاد حجاب از آتش و هفتاد حجاب از در سپید و هفتاد حجاب از یاقوت سرخ و هفتاد حجاب از زبرجد سبز و هفتاد حجاب از برف و هفتاد حجاب از آب و هفتاد حجاب از تگرگ و آنچه جز خدای نداند. و هر یکی را از حاملان عرش چهار روی است: یکی بر صورت آدمی و یکی بر صورت گاو و یکی بر صورت شیر و یکی بر صورت کرکس. به هر رویی، روزی آن کس می‌خواهند که بر صورت ایشان است، و هر یکی را از ایشان چهار پر

(۱). آب، آج: ندارد.

(۲). گا، لا، آد: هفتاد هزار.

(۳). گا، لا، آد: می‌روند.

(۴-۶). آب: ندارد، از ما، افزوده شد. [.....]

(۵). آب: راجعون، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد.

صفحه: ۱۳

است: دو پر در پیش روی دارند تا از نور عرش خیره و بیهوش نشوند. و ایشان را کلامی نیست مگر تسبیح و تهلیل و تکبیر و تحمید.

زید الرقاشی گفت: خدای تعالی [را] «۱» پیرامن عرش فریشتگان هستند که ایشان را «مخلخل» «۲» خواند. از چشم ایشان آب همچنان آید که از چشمه آید و هیچ باز نیستند، ترسان و جنبنده «۳» باشند از بیم خدای تعالی، چون شاخ درخت در روز باد.

خدای تعالی گوید: فریشتگان من؟ از چه می‌ترسی! گویند: بار خدایا؟ اگر اهل زمین مطلع بودند از عظمت تو به آنچه ما مطلعیم، هر طعام و شراب که خوردندی منغص بود «۴» بر ایشان، و هیچ یک ساعت خوش نخوفتندی و به صحرا بیرون شدنی جزع کنان.

يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ، گفت: اینکه حاملان عرش تسبیح می‌کنند به حمد و شکر او، و ایمان دارند به او، و استغفار می‌کنند و آموزش می‌خواهند برای مؤمنان. رَبَّنَا وَسِعْتَ و التقدير يقولون: ربنا وسعت، می‌گویند: بار خدایا؟ فراخی تو و بسیار به رحمت و به علم، هیچ چیز از علم تو بیرون نیست و از رحمت تو، بل علم و رحمت تو واسع است بر همه چیزی. و نصب ایشان «۵» بر تمیز است بعد تمام الکلام.

فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ، بار خدایا؟ بیامرز آنان را که توبت کنند و متابعت راه تو کنند و نگاه‌دار ایشان را از عذاب دوزخ.

اعمش گفت از ابراهیم که اصحاب عبد الله گفتندی: فریشتگان به هر حال بهترند از پسر کوا، که فریشتگان برای مؤمنان استغفار می‌کنند، و پسر کوا به کفر بر ایشان گواهی می‌دهد. و اینکه پسر کوا، از جمله خوارج بود و مذهب ایشان آن است که، فاسق کافر باشد.

مطرف بن عبد الله گفت: ناصحتر کسی بندگان خدای را فریشتگان خدای اند [۶] و خیانت کننده تر کس با ایشان شیطان است. یحیی معاذ چون اینکه آیت خواندی، اصحابش را گفتی: بدانی که در عالم نیست از اینکه او میدوارتر. رَبَّنَا وَادْخُلْهُمْ، همه [۷] از جمله دعای ایشان مؤمنان را اینکه است که گویند:

(۱). آب: ندارد، از ما، افزوده شد.

(۲). ما: مححل.

(۳). ما: ندارد، گاه، لِرِزَان، لا: چسبیده.

(۴). گاه: بودی، لا، آد: بودی.

(۵). گاه، آد: رحمه و علما.

(۶). تا اینکه جا نسخه اساس افتادگی دارد، از آب، افزوده شد.

(۷). ما، لا: هم.

صفحه : ۱۴

ربنا، خدای ما، ایشان را در بهشتهای عدن و مقام بر [۱] که وعده دادی ایشان را و نیز آن صالحان که بودند از پدران ایشان و جفتان ایشان و فرزندان ایشان. إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، که تو خدای عزیز و منیع و محکم کار [۲]. وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ، نگاه‌دار ایشان را از سیئات و معاصی به لطف و عصمت. و گفتند: مراد به سیئات، عذاب است، یعنی ایشان را نگاه‌دار از عذاب دوزخ. وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ، و هر که را از عذاب نگه‌داری، آن روز بر او رحمت کرده باشی. وَذَلِكَ هُوَ النَّوْزُ الْعَظِيمُ، و آن رستگاری و ظفری بزرگوار [۳] است.

سعید جبیر گفت: مردی را به بهشت برند، او به جای خود برسد، چو ساکن شود گوید: مادر و پدرم و اهل و ولدم کجااند! فریشتگان گویند: ایشان اینکه عمل نداشتند که تو داری، تا اینکه جا برسیدندی که تو رسیدی. او گوید: بار خدایا؟ من در حق ایشان شفاعت می‌کنم. حق تعالی بفرماید: تا ایشان را با نزدیک بهشت برند [۴].

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ، آنکه گفت: آنان که کافر شدند، ایشان را ندا کنند در آن حال که در دوزخ باشند و خویشان را دشمن گرفته باشند، چون عذاب بر ایشان سخت شود، گویند ایشان را: دشمنی خدای شما را در دنیا بر کفر و معاصیتان [۵]، بزرگتر است از آن که دشمنی شما خود را اینکه جا. آنکه علت بگفت که چرا گفت إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ، چون شما را با ایمان دعوت می‌کردند، و شما کافر می‌شدی. و گفتند: در آیت قول محذوف است [۱۲۸-۱] ر [و التقدير: «ینادون» و يقال لهم قَالُوا رَبَّنَا، اینکه کافران گویند: ربنا، خدای ما؟ أَمَتْنَا اثْنَيْنِ، ما را دو بار بمیرانیدی و دوبار زنده کردی [۶]. خلاف کردند در اینکه دوبار:

سدی گفت و جماعتی مفسران که: امانت اول در دنیا است عند انقضاء الاجل، و دویم در گور است بعد سؤال گور. و احیاء اول در گور است برای سؤال گور، و احیاء دویم در قیامت است. و همچنین تفسیر دادند آیت [۷] سورة البقرة را فی قوله:

(۱). گاه، آد: ده.

(۲). ما، لا، آد: کاری.

(۳). ما: بزرگ.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد: بنزدیک او برند به بهشت.

(۵). ما، لا: بآن، آد: ندارد.

(۶). گا، آد، افزوده: مفسران. [...]

(۷). ما: در سوره البقره.

صفحه : ۱۵

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ﴿۱﴾.

عبد الله عباس و ضحاک گفتند: امات اول در اصلاّب آباست «۲» آنچه که نطفه بودند، و امات دوم در دنیا. و احیاء اول در دنیاست برای تکلیف و احیاء دوم در قیامت است برای ثواب و عقاب. و قول اول، مذهب ماست «۳» و مذهب اصحاب الحدیث و مشایخ معتزله، و قول دوم مذهب اصحاب نجار است. و اینکه آیت که ما در اوایم، دلیل صحت مذهب ما کند، لقوله: أَمْتْنَا اثْنَيْنِ، برای آن که امات نباشد الا عن حیاة، چه امات، بمیرانیدن بودن و اینکه الا از حیات نبود. و نطفه را اگر چه بر سیل مجاز «موات» خوانند، لفظ امات صورت نبندد و نه نیز لفظ «احیاء» در خلق حیات اول بار، بل احیاء در حق مردگانی گویند که در ایشان حیات بوده باشد، آنچه زایل شده. در «۴» احیاء با زنده کردن «۵» بود و اینکه اظهار «۶» لایق نیست، چه «۷» به مذهب اول که قول ماست و اصحاب حدیث. و به آیت سوره البقره استدلال نتوان کردن بر اینکه اصل، برای آن که گفت: ... وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ «۸» فَأَعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا، ما به گناه خود اعتراف دادیم.

فَهَلْ إِلَىٰ خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ، ما راهی گشت «۱۰» و ممکن هست که ما را با دنیا برند تا ما عمل صالح کنیم و عذری خواهیم و تلافی کنیم! نظیره قوله: ... هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِّن سَبِيلٍ «۱۱».

اما سؤال گور: بیرون آن که اینکه آیت دلیل است بر او، اخبار بسیار است از طریق ما و طریق اصحاب الحدیث به حد تواتر رسیده، و در آن حال باشد اینکه سؤال که مرده

(۱). سوره بقره ۲ آیه ۲۸.

(۲). گا، آد، افزوده: یعنی در پشت پدران.

(۳). گا، آد: امامیه است.

(۴). ما، لا: چه، آد: و.

(۵). با زنده کردن/ باز زنده کردن با ادغام دو حرف همجنس. در نسخه اساس «ز» دوم با قلمی دیگر بعدها افزوده شده است.

(۶). ما: بظاهر، گا، لا: ظاهر.

(۷). آج، گا، لا: جز.

(۸). سوره بقره ۲ آیه ۲۸.

(۹). در اساس با قلمی متفاوت از متن افزوده شده است.

(۱۰). آب: به آن گشت، ما، گا، لا، آد: هست.

(۱۱). سوره شوری ۴۲ آیه ۴۴.

صفحه : ۱۶

را در گور نهند و سر گور بر او راست کنند. تا در خبر آمده است که، رسول- علیه السلام- گفت که: در گور، حقیف نعل آنان که از جنازه او باز می‌گردند بشنود، و آن کس که دست بر خاک او نهد برای زیارت، چون دست بر هم زند و بیفشاند بشنود. و از اینکه جاست که در شرع هست که اولی الناس بالمیت چون سر گور راست کنند، باز پس ایستد و تلقین او با سر گیرد به آواز بلند اگر ممکن «۱» باشد برای آن که به نوبت دویم او بشنود. و حدیث فاطمه اسد- رضی الله عنها- و آن که رسول- علیه السلام- او را به دست خود دفن کرد، از آن که بر او حق تربیت مادری داشت، و رسول را او پرورده بود. چون او را در لحد نهاد و سر گور است کرد و بر سر گور بنشست، کالمصغی الی احد، چون کسی که گوش به کلام کسی دارد، آنگه ۰ گفت:

ابنک ابنک ابنک.

صحابه پرسیدند که: اینکه چه بود که گفتی «۲»! گفت:

بدانی که در اینکه حال که خاک بر او راست کردند، خدای تعالی او را زنده کرد و فریشتگان سؤال آمدند و او را از خدای پرسیدند [۱۲۹- ر]، جواب بصواب داد. و از رسول پرسیدند، جواب بصواب داد. چون از امامش پرسیدند، فرو ماند، منش تلقین کردم و گفتم: پسر تو است، سه بار. و اخبار بسیار است بر اینکه «۳»:

(و منها ضغطة القبر)، و عذاب گور و فشارش گور. آن که رسول- علیه السلام- گفت:

القبر روضة من رياض الجنة او حفرة من حفر النيران.

اینکه جمله آنگه مصور «۴» بود که مرده در گور زنده باشد، چه اگر مرده باشد، اینکه معنی در حق او عبث بود و بی‌فایده.

و در کلام محذوفی است و آن اینکه است:

فاجبوا ان لا سبيل الى ذلك، و هذا- العذاب و الخلود في النار

، بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ، تا کلام به معنی متسق شود، جواب دهند ایشان را که رجوع با دنیا نخواهند «۵» بودند، آنگه ذلکم، اشارت کرد به عذاب دوزخ که در او باشند «۶».

ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ، اینکه، برای آن است که، چون شما را با عبادت یک خدای خواندند، و چون مسلمانان یک خدای را پرستیدند، شما کافر

(۱). آج، لا: متمکن.

(۲). ما: گفتید. [...]

(۳). گا، آد: در اینکه معنی.

(۴). ما: متصور.

(۵). آج، ما، گا، لا، آد: اینکه رجوع با دنیا نخواهد بودن.

(۶). ما، گا، لا، افزوده: گفت.

صفحه : ۱۷

شدی و اگر شرک آوردندی به خدای، شما به آن شرک و انبازی ایمان داشتی. و بعضی علما گفتند: وَإِنْ يُشْرِكْ بِهِ تُؤْمِنُوا، آنگه باشد که ایشان را با دنیا آرند بر تقدیر. یعنی، اگر با دنیا آرند ایشان را، هم به خدای ایمان نیارند، به کفر «۱» و شرک ایمان «۲». و

مثله، قوله: وَ لَوْ رُدُّوْا لَعَادُوْا لِمَا نُهُوْا عَنْهُوَ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُوْنَ ﴿۳﴾ فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيْرِ. گفت: حکم خدای بزرگوار راست در آن که شما را با دنیا رد کنند یا نکنند ﴿۴﴾.

آنکه گفت: هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ، او آن خدای است که آیات خود با شما می‌نماید و علامات و ادلت که دلیل وحدانیت اوست. وَ يُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا، و روزی شما از آسمان فرو می‌فرستد [۱۲۹-پ] یعنی، باران که کشت می‌برویاند ﴿۵﴾ و نبات می‌رویاند. وَ مَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ و اینکه اندیشه نکند الا آن کس که دل با خدای برد.

فَادْعُوا اللَّهَ، آنکه امر کرد جمله مکلفان را و گفت: بخوانید ﴿۶﴾ خدای را خالص - کننده او را عبادت و طاعت، یعنی چنان که با او انباز نگیری در عبادت. و نصبش بر حال است وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ، و اگر کافران اینکه را کاره باشند و نخواهند.

رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ، آنکه گفت: او بلند کننده درجات ثواب است. و «فعلیل»، به معنی «فاعل» است، یعنی درجات انبیا و اولیا و مؤمنان رفیع گرداند در بهشت.

عبد الله عباس گفت: رافع السموات، یعنی بردارنده آسمانهاست. بعضی دیگر گفتند: معنی آن است که او بالای همه چیز است و هیچ چیز ﴿۷﴾ بالای او نیست، نه به معنی جهت، بل به معنی علو منزلت و استحقاق رفعت. ذُو الْعَرْشِ، خداوند عرش است و ﴿۸﴾ مالک آن است و به او قایم است و بر پای است.

يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ، القا کند وحی بر آن کس که خواهد از بندگانش. و برای آن وحی را «روح» خواند که، شرع به او زنده شود، چنان که تن

(۱). اساس: کفرک.

(۲). کذا، در اساس و آب، آج، افزوده: آرند.

(۳). سوره انعام ۶، آیه ۲۸.

(۴). ما، گا، لا: رد کند یا نکند، آد: به آن که شما را رد کند با دنیا یا نکند.

(۵). لا: می‌پروراند، آد: کشت شما می‌رویاند و می‌پروراند.

(۶). به کار بردن صیغه دوم شخص جمع بصورت معمول امروزی در نسخه اساس کم سابقه است.

(۷). ما: هیچیز.

(۸). گا، لا، آد، افزوده: خالق و.

صفحه : ۱۸

به جان. و گفتند: به روح، قرآن خواست. و گفتند: نبوت خواست. لِيُنذِرَ، ای، لینذرهم، یوم التَّلَاقِ، تا ایشان را بترساند از روز قیامت. و اینکه روز را برای آن «تلاقی» ﴿۱﴾ خواند، که اهل آسمان و زمین در او متلاقی شوند، و اینکه، قول قتاده و سدی و ابن زید است. و گفتند: روزی که مرد عمل خود بیند. و گفتند: آن روز که اولینان ﴿۲﴾ و آخرینان در او متلاقی شوند. و گفتند: خصوم متلاقی شوند. و گفتند:

ظالم و مظلوم متلاقی شوند. و گفتند: عابد و معبود متلاقی شوند، از آنان که جز خدای را پرستیده باشند. [۱۳۰-ر] و لِيُنذِرَ، فعل «من» است، یعنی آن کس که او خواهد کش برگزیند برای نبوت. و گفتند: در او ضمیر نام خدای است، ای، لینذر الله الناس یوم التَّلَاقِ. و قول اول بهتر است. و به «تا» خواندند خطاباً للنبی - علیه السلام - و «یا»، بیفگندند از تلاقی اجزاء ﴿۳﴾ بالكسرة عنها.

یوم هم بارزون، آن روز که ایشان ظاهر شوند ﴿۴﴾ و از گورها بیرون آیند به صحرای قیامت و بر ایشان پوششی نباشد. لا یخفی علی

اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ، پوشیده نشود از ایشان هیچ چیز بر خدای. لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ، کراست پادشاهی امروز! اینکه جا محذوفی هست، و التقدير: يقول الله لمن الملك اليوم. حسن گفت: اینکه آنکه گوید که عالم با فنا برده باشد. او بگوید و مجیبی نباشد که جواب دهد، هم او جواب دهد که: لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ، خدای راست که یکی است و قهر کننده بندگان است به فنا. و اختلاف اخبار در اینکه باب بگفتیم و آنچه درست است، پیش از اینکه.

و اینکه قول که حسن گفت، ممتنع «۵» نیست من حیث العقل، الا- آن است که ظاهر قرآن دلیل خلاف اینکه می‌کند، چه خدای تعالی گفت: يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ، و اینکه روز قیامت باشد. و سیاق «۶» دلیل آن می‌کند که، قول در اینکه روز واقع بود، و اینکه روز، روز قیامت باشد. دلیل دیگر آن که گفت: الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ، گفت: امروز هر نفسی را جزا دهند به آنچه کرده باشد، و اینکه هم روز قیامت بود [و نیز قوله: لا ظلم اليوم، گفت: امروز ظلم نیست و اینکه هم روز قیامت باشد] «۷» و قوله:

(۱). ما: روز تلاق، آد: روز تلاقی.

(۲). ما: اولیان. [.....]

(۳). ما: اکتفاء.

(۴). ما، گا، لا، آد، افزوده: چشمها را.

(۵). ما: متبع.

(۶). ما: سیاق آیت، لا: سیاق سخن.

(۷). اساس: ندارد، از ما، افزوده شد.

صفحه : ۱۹

إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ، «۱» لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ.

قوله: لا- ظلم اليوم، نفی ظلم، مقید بکردن به روز قیامت، دلیل نکند بر آن که «۲» دیگر روزها «۳» کند، برای آن که اینکه دلیل الخطاب بود، و دلیل الخطاب درست نیست بنزدیک بیشتر اهل علم.

و عبد الله مسعود را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: خدای تعالی خلقان را حشر کند در صعیدی «۴»، [۱۳۰- پ] زمینی باشد بمانند سیمی سپید که بر آن زمین خدای را نیاززده باشند. اول سخن که آن جا رود، اینکه باشد که خدای تعالی گوید: لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ، و گفتند: منادی ندا کند از قبل رب العزة، خلاق گویند: لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ.

و أَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَزْفَةِ، بترسان ایشان را ای محمد از روز «آزفت»، و اینکه از جمله نامهای روز قیامت است. برای آنش «آزفه» خواند که، نزدیک است، من قوله تعالی: أَرْفَتِ الْأَرْفَةُ «۵» ای، قربت القيامة. برای آن قریب خواند که، کل ما هو آت قریب، هر چه آمدنی است، نزدیک بود. و «ازف»، فهو «ازف و ازف» «۶» ای، قریب. قال النابغة:

ازف الترحل غیر آن رکابنا لما تزل برحالها و کان قد

إِذِ الْقُلُوبِ لَدَى الْحَنَاجِرِ، آنکه که دلها از خوف به حلق رسیده باشد. عرب گوید: اینکه از آن جاست که مرد بد دل را چون بترسد، بادی در شش او افتد و دل بالای آن است که چون شش منتفخ شود، دل به گلو «۷» رسد، و از اینکه جا گویند بد دل را انتفخ سحره، ای، ریته و مثله قوله: وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ «۸» ... وَ أَفِيدَتْهُمْ هَوَاءٌ «۹» کاظمین، خشم و حزن فرو می‌برند، و کاظم آن را گویند که چیزی بر کراهیت فرو برد، از اینکه جا گویند: کظم غیظه. ایشان نیز آنچه در دل دارند، بر زبان نیارند راندن، فرو

می‌برند» (۱) و عرب چاه تنگ و قریه پر از آب را «کازمه» و «کزامه» (۲) گویند، و قال:

يخرجن من كازمة الخرب يحملن عباس بن عبد المطلب

و نصب «کازمین» بر حال است از مفعول و عامل در او و أَنْذِرْهُمْ است.

مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ، گفت: ظالمان را نباشد هیچ خویشی [۱۳۱-ر] و نه شفاعت خواهی که او را طاعت دارند. و

اصحاب وعید را به اینکه آیت تمسک نبود در نفی شفاعت، از چند وجه:

یکی آن که، تخصیص ظالم کنیم به کافر، لادله (۳) دلت علیه. قال الله تعالی:

... إِنَّ الشَّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (۴) ... وَ الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۵) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ، گفتند: مراد به «خاینه»، خیانت است، نظیره قوله:

... وَلَا تَزَالُ (۷) فی فی، ای، خیانه. و گفتند: بر اضافت است علی سبیل التمییز و التبیین من باب خاتم فضه و باب ساج، ای يعلم

الخائنة (۹) من الأعین، گفت: خدای تعالی داند خاینه چشمها، و گفتند: داند چشم خاینه را از

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: می‌برند.

(۲). ما، گا، آد: کازم و کازمه.

(۳). آب: لا دلاله، آج، ما: لدلالت، گا: دلالة، آد: و دلالة.

(۴). سوره لقمان ۳۱ آیه ۱۳.

(۵). سوره بقره ۲ آیه ۲۵۴.

(۶). ما، گا، آد: اما.

(۷). در نسخه اساس، آب، آج: «لا یزال» که به قیاس قرآن و سایر نسخ تصحیح شد.

(۸). سوره مائده ۵ آیه ۱۳.

(۹). اساس: فعلم الخیانة، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۲۱

میان چشمها. و گفتند: نظرت (۱) خاینه را از چشمها، و از اینکه جا گفت:

النظرة الاولى لكم و الثانية عليكم.

عبد الله عباس گفت: اینکه مردی باشد که با جماعتی نشست باشد، زنی بگذرد، او دزدیده به او نگردد. مجاهد گفت: نظر باشد به

آنچه خدای از آن نهی کرده است.

قتاده گفت: چشم زدن و شکستن باشد بر سبیل غمیزه (۲) و طعن. و مَا تُخْفِي الصُّدُورُ، و آنچه دلها پوشیده می‌دارد.

وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ و خدای تعالی حکم کند به حق و راستی. وَالَّذِينَ يَدْعُونَ (۳) وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ، و آنان

را که می‌خوانند ایشان را، یعنی، بتان، حکم نکنند به چیزی از آن که ندانند (۴). إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ، خدای شنوا و بیناست، و

«هو»، در میان مبتدا و خبر فصل است، که کوفیان آن را «عماد» خوانند.

[سوره غافر (۴۰): آیات ۲۱ تا ۵۰]

[اشاره]

- (۱). ما، آد: نظر.
- (۲). آج، ما، آد: غمزه.
- (۳). اساس: تدعون، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۴). ما، گا، لا، آد، افزوده: و نتوانند.
- (۵). در نسخه اساس «نبود» مکرر آمده است. [...]
- (۶). پیغامبر/ پیغامبران، ما: پیغامبر ایشان، لا: پیغامبران ایشان.
- (۷). ما، لا: به آیتها.

صفحه : ۲۲

به فرعون و هامان و قارون، گفتند: اینکه جادوی است دروغزن.
 [۱۳۲-ر] چون آمد به ایشان حق از نزدیک ما، گفتند: بکشی پسران آنان که ایمان آوردند باو^(۱) و زنده رها کنی زنان ایشان را، و نیست کید کافران الا در گمراهی.
 گفت فرعون: رها کنی^(۲) تا بکشم موسی را، و او بخواند خدایش را، من می ترسم که او بدل کند دین شما با پدید آرد در زمین تباهی.
 گفت موسی: من پناه باز دادم به خدای خود و خدای شما از هر بزرگواری که نگرود به روز شمار.
 گفت مردی مؤمن از آل فرعون که پنهان داشتی ایمانش: می کشی مردی را که می گوید خدای من الله است و آورد به شما حجتها از خدای شما، و اگر باشد دروغزن، بر اوست دروغش. و اگر باشد راستگو، برسد به شما بهری آنچه^(۳) وعده می دهد شما را. خدای راه ننماید آن را که او اسراف کننده و دروغزن است.
 ای قوم؟ شما راست ملک امروز ظفر یافته در زمین، کیست که^(۴) یاری کند ما را از عذاب خدای اگر آید به ما! گفت فرعون: من نمی یابم^(۵) شما را مگر آن که^(۶) می بینم و نمی نمایم شما را الا راه راست.

(۱). باو/ با او.

(۲). ما، لا، افزوده: مرا.

(۳). ما: از آن که.

(۴). ما: هر که.

(۵). ما، لا: نمی نمایم.

(۶). ما: به آنچه.

صفحه : ۲۳

و گفت آن که بگروید: ای قوم؟ من می ترسم بر شما مانند روز احزاب.
 [۱۳۲-پ] مانند عادت قوم نوح و عاد و ثمود و آنان که از پس ایشان بودند، و نخواهد خدای بیداد بندگان^(۱).
 ای قوم؟ من می ترسم بر شما روز ندا- کردن.

آن روز که برگردی پشت بر کرده، نباشد شما را از خدای هیچ نگاه دارنده‌ای و هر که را گمراه کند خدای، نباشد او را رهنمایی. آمد به شما یوسف از پیش یوسف از پیش اینکه به حجتها، زایل نشدی در شک از آنچه آورد به شما، تا چون هلاک شد، گفتی نفرستد خدای از پس او پیغامبری.

چنین گمراه کند خدای آن را که بیرون آینده باشد به شک افتاده.

آنان که خصومت کنند در آیت‌های خدای بی حجتی که آمد به ایشان، بزرگ دشمنی است بنزدیک خدای و بنزدیک آنان که ایمان آوردند، همچنین مهر نهد خدای بر هر دلی بزرگوار قهر کننده.

و گفت فرعون: ای هامان؟ بنا کن مرا کوشکی تا همانا من برسم به درها.

[۱۳۳-] درهای آسمان، در نگریم به خدای موسی و من می‌پندارم او را دروغزن. همچنین بیاراستند برای فرعون بدی کارش، باز داشتند از راه، و نیست کید فرعون الا در هلاک.

و گفت آن که

(۱). لا: بر بندگان.

صفحه : ۲۴

بگروید: ای قوم پی من بدارید تا بنمایم شما را راه صلاح.

ای قوم؟ اینکه زندگانی سرای دنیا، متاعی است و سرای باز پسین است «۱» که سرای آرام است.

هر که کند بدی، پاداشت نکنند او را الا-الا مانند آن، و هر که کند نیکی از نر یا ماده «۲» و او مؤمن باشد، ایشان در شوند در بهشت، روزی دهند ایشان را در آن جا بی شمار.

ای قوم؟ چیست مرا که می‌خوانم شما را با «۳» رستگاری و می‌خوانی مرا با دوزخ!

می‌خوانی مرا تا کفر آرم به خدای و انباز گیرم به او، آنچه نیست مرا به آن علمی، و من می‌خوانم شما را با خدای بی‌همتای آمرزنده.

لا جرم را، آنچه می‌خوانی مرا به آن نیست او را خواندنی در دنیا و نه در آخرت، و باز گشت ما با خدای است. و اسراف کنندگان، ایشان، اهل دوزخ‌اند.

یاد کنی آنچه می‌گویم شما را و باز می‌افکنم «۴» کار خود با خدای، که خدای بیناست به بندگان [۱۳۳-پ].

پایید او را خدای بدیهای آنچه کید کردند «۵» برسید به آل فرعون بدی عذاب.

آتش عرضه «۶» کنند بر ایشان به بامداد و شبانگاه و آن روز که برخیزد قیامت، در بری آل فرعون را در سخت‌تر عذاب.

(۱). ما: آن است.

(۲). ما: نرینه یا مادینه.

(۳). ما: وا.

(۴). ما، لا: می‌فکنم.

(۵). ما: مکر کردند، لا: سگالیدند. [...]

(۶). ما، لا: عرض.

صفحه : ۲۵

چون حجت می‌انگیزند در دوزخ، می‌گویند ضعیفان آنان را که بزرگوار بودند: ما بودیم شما را پسر و «۱» هستی «۲» شما بگریزانیده «۳» از ما بهری از دوزخ.

گفتند آنان که بزرگوار بودند: ما همه در اینکه جاایم که خدای حکم کرد میان بندگان. و گفتند آنان که در دوزخ بودند، خازنان دوزخ را: بخوانی خدایتان را تا سبک کند از ما روزی از عذاب. گویند: نیامدند به شما پیغامبرانتان با حجتها! گفتند: آری. دعا کنی، و نباشد دعای کافران الا در گمراهی.

قوله: أَوْ لَمْ يَسْتَبِرُوا فِي الْأَرْضِ، آنکه حق تعالی به صورت استفهام، بر سیل تنبیه و تقریر گفت: اینان در زمین نمی‌روند، یعنی، اینکه کافران! فَيَنْظُرُوا، و نون از «ينظروا» «۴»، به نصب بیفتاد برای آن که جواب استفهام است [۱۳۴-ر] به فا. و اگر به جای فا، واو بودی، روا بودی که محل او جزم بودی، عطفاً علی قوله: أَوْ لَمْ يَسْتَبِرُوا. آنکه معنی چنین بودی که: نمی‌روند و نمی‌نگرند. اکنون معنی آن است که «۵» تا بنگرند که چون آمد عاقبت آنان که پیش ایشان بودند از کافران. کَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً، که ایشان از اینان به قوت سخت‌تر بودند. عامه قراء، «منهم» خواندند، یعنی «من الکافرین»، خبراً عن الغایب به «ها»، مگر ابن عامر که او «منکم» خواند به «کاف»، خطاباً للکافرین علی تقدیر: قل لهم. وَ آثَاراً فِي الْأَرْضِ، و اثر و بازماندگی «۶» و نشان در زمین. و نصب هر دو بر تمیز است بعد تمام الکلام.

(۱). لا: پیرو.

(۲). لا: هیچ هستی.

(۳). ما: بگردانیده، لا: بی‌نیاز کنندگان.

(۴). ما: ينظرون، آد: فينظروا.

(۵). آج، ما، گا، آد، افزوده: نمی‌روند.

(۶). ما: بازماندگی.

صفحه : ۲۶

فَأَخَذَهُمْ «۱» ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا. «با»، فی قوله «بِالْبَيِّنَاتِ»، روا بود که تعدیه را باشد و روا بود که به معنی «مع» باشد. گفت:

اینکه برای آن است که ایشان را پیغامبرانشان بیاوردند معجزات، یا بیامدند با معجزات و بینات، ایشان کافر شدند. فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ خدای تعالی بگرفت ایشان را به عذاب.

إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ، که او قوی و قادر است و سخت عقوبت.

وَلَقَدْ آرَسْنَا مُوسَىٰ بآيَاتِنَا وَ سَلَطْنَا مِئِينَ. گفت: ما فرستادیم موسی را به آیات ما و ادلت و حجج که بر دست او اظهار کردیم، و حجتی روشن.

إِلَىٰ فِرْعَوْنَ، «الی» تعلق دارد به «ارسلنا»، به فرعون و هامان و قارون. فَقَالُوا، ایشان گفتند که: او جادوی دروغزن است.

فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا، چون آمد به ایشان، یعنی موسی و حق آورد به نزد «۲» ایشان از نزدیک ما. قَالُوا، گفتند [۱۳۴-پ]،

یعنی فرعون و لشکرش: اَقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ، بکشی پسران آنان را که به موسی ایمان آورده‌اند. وَ اسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ، و زنانشان را زنده رها کنی.

قتاده گفت: اینکه خبر قتل اول بوده است، برای آن که فرعون از قتل باز ایستاد.

چون خدای تعالی، موسی را بفرستاد با سر قتل شد و برای آن، زنان را زنده رها کردند که از ایشان قتال نیاید و نیز تا نسل بنی اسرائیل منقطع نشود، که ایشان «۳» بنی اسرائیل را ببنده گرفته بودند «۴». وَ مَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ، گفت: مکر و کید کافران از فرعون و قومش جز در ضلال و گمراهی نیست، یعنی بر کار نیوفتاد و آن را اثری نبود. و مراد به «کید»، سگالش فرعون بود تا موسی - علیه السلام - در میان آن کودکان کشته شود و ملک به فرعون بماند. خدای تعالی بر رغم او، موسی را در کنار او پیرورد تا دمار از او و قومش برآورد، و بر دست او ایشان را هلاک کرد.

وَ قَالَ فِرْعَوْنُ ذُرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى، حق تعالی حکایت قول فرعون باز کرد که او

(۱). اساس، آب: و اخذهم، با توجه به قرآن و سایر نسخه‌ها تصحیح شد.

(۲). گا، لا، آد: نزدیک.

(۳). گا، آد: قبطیان.

(۴). گا، آد: توانند گرفتن.

صفحه : ۲۷

گفت قومش را: رها کنی مرا تا موسی را «۱» بکشم، و او را بگویی تا خدایش را بخواند که دعوی می‌کند که خدای آسمانها و زمینهاست تا او را نگاه دارد از ما. اِنِّي اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ، که من می‌ترسم که دین شما را بدل کند. او آن، ابو عمرو خواند و مدنیان و شامیان: «و ان»، بی «الف» به او عطف. چنان که خوف واقع باشد بر هر دو. در مصاحف اهل شام، «الف» نیست، و کوفیان و بعضی بصریان، «أو ان» خواندند، چنان که خوف واقع باشد علی احدهما.

مدنیان و بصریان خواندند: «یظهر» به فتح «یا» و «ها» و رفع دال از «فساد» به اسناد الفعل الیه من الظهور یا «۲» در زمین فساد پدید آید بر فعل لازم. و حمزه و کسائی [۱۳۵-ر] و ابو عمرو و یعقوب و ابو جعفر و حفص عن عاصم خواندند: «یظهر»، به ضم «یا» و کسر «ها» و نصب «دال» علی انه مفعول به من الاظهار، بر فعل متعدی. یا «۳» در زمین فساد آشکارا بکند «۴».

موسی - علیه السلام - چون بشنید که او را تهدید به قتل می‌کنند، پناه با خدای داد، گفت: اِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ، پناه با خدای من و خدای شما می‌دهم از هر متکبری که ایمان ندارد به روز قیامت. وَ قَالَ رَجُلٌ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ اِيْمَانَهُ «۵» وَ جَاءَ رَجُلٌ مِّنْ اَقْصَى الْمَدِيْنَةِ يَسْعَى «۷» اَتَقْتُلُوْنَ رَجُلًا اَنْ يَقُوْلَ رَبِّيَ اللّٰهُ، می‌بکشی مردی را که می‌گوید:

خدای من الله است! وَ قَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ، «واو» حال است، واو آمد و حجت آورد از خدای به شما، یعنی معجزات و آیات. وَ اِنْ يَكْفُرْ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ، اگر دروغ می‌گوید، و بال و عقوبت آن دروغ بر او خواهد بودن، و اگر راست می‌گوید، به شما برسد بعضی آنچه «۵» او وعده می‌دهد شما را از عذاب. بعضی اهل «۶» معانی گفتند: «بعض»، مراد به او کل است [۱۳۵-پ] یعنی، کل الذی يعدكم، چنان که لید گفت:

تراك أمكنة إذا لم أرضها أو يرتبط بعض النفوس حمامها

و اینکه قول ضعیف است برای آن که مخالف ظاهر است، و استشهاد نیز ضعیف است به بیت، برای آن که، احتراز از آن کرد تا خلف در وعده موسی نباید که بعضی (۷) وعده او برسد و بهری نرسد. اینکه بر ایهام و توسع باشد نه بر حقیقت، و مراد آن باشد که اگر خود بعضی برسد و همه نرسد، هم کفایت باشد که در بعضی (۸) «هلاک شما در است. إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ» که خدای هدایت ندهد آن را که او مسرف و دروغزن باشد و متعدی (۹) که حد خود نگاه ندارد.

راوی خبر گوید که از آن سختر نیامد (۱۰) که رسول - علیه السلام - در طواف می گردید (۱۱)، رها کردند تا او فارغ شد، بیامدند و مجامع ردای او بگرفتند و گفتند:

تویی که نهی می کنی ما را از آن. که خدایان خود را بپرستیم و خدایان پدران ما را؟

(۱). آب: جبرئیل، گاه، آد: حزقیل.

(۲). لا: حزماویل.

(۳). آج، آد: خربل، گاه: خربیل، لا: حریل

(۴). گاه، آد: اینکه مرد گفت.

(۵). آج: از آنچه.

(۶). گاه: از اهل.

(۷-۸). آج: بهری.

(۹). لا: معتدی. [...]

(۱۰). آج، گاه، آد، افزوده: بر من.

(۱۱). آج: طواف می کرد، گاه، آد: دعا می کرد و طواف می کرد.

صفحه : ۲۹

یکی از صحابه بر پای خاست و گفت: أ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ، اینکه می گفت و می گریست تا دست از او بازداشتند. یا قوم لکم الملکة الیوم ظاهرین فی الأرض، ای قوم؟ امروز ملک و پادشاهی در دست شماست و شما در زمین غالبی (۱)، یعنی زمین مصر، و دست ظفر است شما را بر بنی اسراییل. اینکه هم از (۲) قول مؤمن آل فرعون است. فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ، ما را که نصرت کند و یار باشد از عذاب خدای چون به ما آید! قال فرعون، فرعون گفت: ما أریکم إلا ما أری، من با شما نمی نمایم الا آنچه (۳) می بینم، یعنی به شما آن می خواهم که به خود می خواهم، و آنچه برای خود صواب می دانم [۱۳۶-ر] شما را می گویم. و ما أهدیکم إلا سبیل الرشاد، و شما را نمی نمایم الا راه راست.

و قال الذی آمن یا قوم (۴) إنی أخاف علیکم مثل یوم الأحزاب، التقدير یوما. مثل یوم الاحزاب. من می ترسم بر شما روزی مانند روز احزاب و «الاحزاب»، الجماعات، واحدها حزب. آنکه احزاب را تفسیر باز کرد، گفت:

مثل ذاب قوم نوح و عاد و ثمود و الذین من بعدهم، بمانند عادت قوم نوح و عاد و ثمود، که قوم هود و صالح بودند و آنان که پس ایشان بودند و هر یکی از اینکه گروه، حزبی بودند (۶)، آنکه گفت، و اینکه معنی با ایشان به استحقاق رود، که:

خدای تعالی نخواهد تا با بندگان ظلم کند. و تفسیر توان دادن بر آن که، ظلم بندگان نخواهد، یعنی که نخواهد با بندگان ظلم کنند. (۷) و بر هر دو وجه دلیل فساد مذهب مجبره کند که گفتند: خدای تعالی ظلم کند یا ظلم خواهد. (۸)

وَايَا قَوْمٍ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ، خدای تعالی حکایت وعظ و تذکیر و تنبیه او، قوم را باز گفت که او گفت: ای قوم من؟ من می‌ترسم بر شما روز ندا کردن بر یکدیگر، یعنی روز قیامت. و اینکه روز را برای آن روز «تنادی» (۹) خواند که،

(۱). غالبی / غالبید.

(۲). گا، لا، آد: ندارد.

(۳). گا، لا، آد افزوده: من

(۴-۵). گا، آد، افزوده: ای.

(۶). گا، آد، افزوده: و ما الله یزید ظلما للعباد.

(۷). گا: یعنی نخواهد که بندگان ظلم کنند.

(۸). گا، آد، افزوده: تعالی الله عما یقولون فی شأنه.

(۹). گا: تناد.

صفحه : ۳۰

کافران در او بر خویشتن به «ویل» و «ثبور» ندا کنند، فی قوله: ... دَعَا هُنَالِكَ ثُبُورًا؟ (۱) و گفتند: آن روز است که اهل دوزخ، اهل بهشت را ندا کنند و اهل بهشت اهل دوزخ را و اهل اعراف اهل عرصات را، چنان که در سوره الاعراف، شرح داد (۲)، من (۳) قوله: وَ نَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ (۴) ...، وَ نَادَى أَصْحَابَ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ (۵) ...، وَ نَادَى أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ رِجَالًا (۶) یَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ (۸) كَانَتْهُمْ حُمْرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ (۱۰) أَيْنَ الْمَفْرُورِ (۱۲) یَوْمَ التَّنَادِ. و قوله: وَ الْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا (۱۴) يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ (۱۵) یَوْمَ تُولُون مُدْبِرِينَ، گفت: آن روز باشد که شما برگردی پشت بر کرده از موقف

(۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۱۳.

(۲). گا، آد: دادیم، لا: شرح آن داد.

(۳). گا، لا، آد: فی.

(۴). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴. [...]

(۵). سوره اعراف (۷) آیه ۵۰.

(۶). سوره اعراف (۷) آیه ۴۸.

(۷). اساس و آب: التناوش، که در اساس با قلمی متفاوت از متن تصحیح شده است، لا: یوم التناد برای آنش خوانند.

(۸). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷۱.

(۹). گا، آد: در آن روز.

(۱۰). سوره مدثر (۷۴) آیات ۵۰ و ۵۱.

(۱۱). اساس در حاشیه با قلمی متفاوت از متفاوت از متن افزوده است.

(۱۲). سوره قیامه (۷۵) آیه ۱۰.

(۱۳). لا: به هر جانب بروند.

(۱۴). سوره حاقه (۶۹) آیه ۱۷.

(۱۵). سوره رحمن (۵۵) آیه ۳۳.

صفحه : ۳۱

حساب. مجاهد گفت: فارین غیر معجزین، گریزنده و نه عاجز کنند [ه] «۱».

مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ، شما را کس نباشد که با پناه گیرد از خدای.

وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ، و هر که خدای او را گمراه بکند از راه بهشت، او را هادی و راهنمایی نباشد به آن. و روا بود که مراد خذلان و توفیق «۲» باشد، هر که خدای او را مخذول بکند، او را توفیق دهنده‌ای نباشد. و روا بود که مراد حکم و تسمیت باشد. وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلِ الْبَلِيَّاتِ، گفت: یوسف به شما آمد «۳» با معجزات، یعنی پیش از موسی. وهب گفت: فرعون موسی، همان فرعون یوسف بود از عهد او تا به عهد موسی بماند. فَمَا زِلْتُمْ، گفت: به زایل «۴» نبودید شما در شک. مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ، از آنچه آورد او به شما، یعنی [۱۳۷-] ر] شاک بودی همیشه در او و در پیغامبری او. حَتَّى إِذَا هَلَكَكَ، تا چون بمرد، قُلْتُمْ، گفتی: خدای از پس او دیگر پیغامبر نخواهد فرستادن. كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ، همچنین اضلال کند خدای به خذلان و حرمان و تخلیت، آن را که او مسرف باشد و مشرک و شاک «۵» باشد.

الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ، آنان که خصومت کنند در آیات خدای بی حجتی که با ایشان آمد، و قوله: فِي آيَاتِ اللَّهِ، ای، فی دفع آیات الله و ابطالها، علی حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه. و موضع الَّذِينَ، نصب است بر بدل «من» و شاید که رفع بود بر خبر مبتدای محذوف، ای: «هم الَّذِينَ».

كَبُرَ مَقْتًا، ای، کبر ذلك الجدال منهم مقتا، ای: عداوه. بزرگ عداوت است آن جدل که ایشان می‌کنند؟ چه بنزد خدای تعالی و چه بنزد مؤمنان. كَذَلِكَ يَطَّيْعُ اللَّهُ، چنین مهر کند خدای بر دل هر متکبری جبار. و بیان کردیم که، طبع و ختم و از اینکه همه، علامتی «۶» باشد که خدای بکند در دل کافران تا علامت بود فریشتگان را در فرق بین المؤمن و المنافق. و گفتند: روا بود که، فریشتگان را در آن لطفی باشد، و آن مانع نباشد کافران را از ایمان، لقوله تعالی: طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا «۷» علی كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ، به تنوین علی الصفه و الموصوف. و معنی آن که، دل را وصف کرد به آن که متکبر است، برای آن که چون دل متکبر بود، همه اندام متکبر باشد. و باقی قراء: علی كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ، بر اضافت قلب با متکبر، بر دل هر کافری متکبر جبار.

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صِرْحًا، گفت که، فرعون گفت هامان را که: یا هامان ابن لی صرحا، بنایی کن برای من، کوشکی. صرح، بنایی باشد ظاهر که پوشیده نباشد بر چشمها، و منه الصريح الخالص، و منه الصراح ایضا، و التصريح، التبیین. لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ، تا باشد که من برسم [۱۳۷-پ] به راهها و درها. آنکه بدل کرد از آن، «اسباب السموات»، و اینکه بدل الكل من الكل باشد. و روا بود که، بدل البعض من الكل باشد تا باشد که من به ره آسمان رسم و یا بر «۱» درهای آسمان مطلع باشم. فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلِهِ مُوسَى، از آنجا مطلع شوم بر خدای موسی. جمله قراء، «أطلع» خواندند، مرفوع، مگر حفص عن عاصم که او منصوب خواند بر جواب تمنی به «فا»، و «لعل» را جاری مجرای «لیت» کرد، در اینکه معنی. و انشد الفراء عن بعض العرب:

عل صروف الدهر أو دولاتها يدلنني اللمة من لماتها

تستريح النفس من زفرتها

وَ إِنِّي لَمَأْطُئُهُ كَاذِبًا، و من می‌پندارم که دروغ می‌گوید اینکه موسی. وَ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ، و همچنین بیاراستند برای

فرعون عمل بدش، یعنی شیطان عمل او بر چشم او بیاراست تا پنداشت که «۲» کاری می‌کند.

وَ صَدَّ عَنِ السَّبِيلِ، کوفیان خواندند به ضم «صاد» علی ما لم یسم فاعله، و معنی آن که، صده الشیطان، حملا علی قوله: زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ. و باقی قراء، «صد» علی «۳» الفعل المستقیم، یعنی، صد فرعون غیره، فرعون قوم خود را منع کرد. و مَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ، و کید و مکر فرعون نبود الا در خسار و زیانکاری و ضلال و گمراهی، یعنی بر کار نشد.

(۱). ما: و به اینکه.

(۲). در اساس، «که» تکرار شده است.

(۳). آج: عن.

صفحه: ۳۳

وَ قَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ، گفت: اینکه کس که ایمان آورده بود یعنی مؤمن آل فرعون: يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ، ای قوم؟ پسر و من باشی، أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ، تا شما را هدایت کنم و راه نمایم به راه راست و طریق حق. و جزم «اهدکم»، به جواب امر است علی تضمین الکلام، معنی الشرط و الجزاء. یا قَوْمِ إِنَّمَا هِيَ الدُّنْيَا مَتَاعٌ، گفت بر سبیل موعظت: ای قوم؟ اینکه زندگانی دنیا متاع است و برخورداری. وَ إِنَّ الآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ، و آخرت سرای قرار است، اینکه سرای ممر است و آن سرای ممر [۱۳۸-ر]. امیر المؤمنین «۱»- علیه السلام- می گوید:

الدنیا دار ممر و الآخرة دار مقر، فخذوا من ممرکم لمقرکم و لا تهتکوا استارکم عند من لا یخفی علیه اسرارکم ، دنیا ره گذر است و آخرت قرارگاه. از ممرتان زادی برگیرید برای مقرتان، و پرده خود مدری بنزدیک آن که سر شما بر او پوشیده نیست.

آنکه گفت: مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا، هر که کاری بد کند، او را جزا نکنند الا بمانند آن، یعنی، بیش از آن یک سیئت او را ننویسند و مکافات نکنند «۲». وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا، و هر که عمل صالح و کاری نیکو کند، مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنتَى، اگر مرد باشد و اگر زن، وَ هُوَ مُؤْمِنٌ، و او مؤمن باشد. «او»، حال راست.

فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ، ایشان به بهشت شوند. ابن کثیر و ابو بکر عن عاصم و ابو عمرو، «یدخلون» خواندند به ضم «یا» و فتح «خا»، علی ما لم یسم فاعله، ایشان را به بهشت برند. و باقی قراء، «یدخلون» به فتح «یا» و ضم «خا»، ایشان به بهشت شوند. يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ، و ایشان را روزی دهند آن جا بی حساب و شمار.

و يَا قَوْمِ، آنکه گفت هم مؤمن آل فرعون که: ای قوم؟ ما لی، چیست مرا که من شما را با نجات و رستگاری می‌خوانم و شما مرا با دوزخ می‌خوانی؟ تَدْعُونِي لِأَكْفُرَ بِاللَّهِ، مرا می‌خوانی تا کافر شوم. به خدای و باو «۳» انباز گیرم آنچه مرا علم نیست به آن. و أَنَا أَدْعُوكُمْ، و من شما را با خدای می‌خوانم، عزیز، غالب، منیع، آمرزنده گناهان.

(۱). ما، گا، لا، آد، افزوده: علی.

(۲). گا، آد: بیش از آن با او نکنند، بل سیئه او را سیئه مکافات کنند.

(۳). آب، آج، لا: با او.

صفحه : ۳۴

قوله: لا- جرّم، زجاج گفت: اینکه کلمه ردع «۱» کلام را باشد. معنی آن است که، لا- محالهً أنه لا دعوة لمعبودکم. خلیل گفت: لا جرم، الا جواب نباشد، چون قایلی گوید: فعل فلان، کذا، فبقول لا جرم انه سید. مبرد گفت: معناه حق و استحق ان لا دعوة له فی الدنيا و لا- فی الآخرة، معنی آن است که، چون حال چنین است، لا جرم اینکه معبودان شما که مرا با آن دعوت می‌کنی، ایشان را دعوتی نیست که در آن انتفاعی بود نه در دنیا، نه در آخرت. سدی و قتاده و زجاج گفتند: معنی آن است که، اینکه بتان را [۱۳۸- پ] اجابت دعایی نیست نه در دنیا، نه در آخرت «۲». و أَن مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ، و بازگشت ما با خدای است. و أَن الْمُسْرِفِينَ هُم أَصْحَابُ النَّارِ، و آنان که مسرفان و متجاوزان حدود شرع‌اند، ایشان اهل دوزخ‌اند. مجاهد گفت: به مسرفان، قایلان بنا حق را خواست. آنکه گفت هم مؤمن آل فرعون: فَسَتَذَكَّرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ، یاد کنی آنچه من شما را می‌گویم. وَ أَفُوْضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ، و من کار خود با خدای می‌افکنم که خدای تعالی بیناست و دانا به بندگان خود. تا به اینکه جا حکایت کلام مؤمن آل فرعون است.

آنکه حق تعالی گفت: فَوَقَاهُ اللَّهُ، خدای نگاه داشت او را از بدیها آن مکر که ایشا «۳» کردند. وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ، و برسد به آل فرعون بدی عذاب، و آن غرق بود که به ایشان رسید. النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا، گفت: آتش بر ایشان عرضه می‌کنند به بامداد و شبانگاه. و قوله: النار، مرفوع است به آن که بدل سوء العذاب است، و نصب غدوا و عشيًا، بر ظرف است. و «عرض «۴»»، اظهار چیزی باشد، یعنی عذاب اظهار کنند بر ایشان و گویند: ای آل فرعون؟ اینکه منازل شماست. سدی گفت و هذیل بن شراحیل که: چون ایشان را در دریا غرق کردند، ارواح ایشان در شکم مرغانی سیاه کردند که ایشان را بر دوزخ عرضه می‌کنند به بامداد و

(۱). ما، گا، لا، آد: رد.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: و التقدير ليس له اجابة دعوة، یعنی، خوانندگان خود را اجابت نکنند نه در دنیا و نه در آخرت.

(۳). ایشا/ایشان. [.....]

(۴). اساس: عرض، که با توجه به سایر نسخه‌ها و سیاق عبارت تصحیح شد.

صفحه : ۳۵

شبانگاه تا به روز قیامت. حماد بن محمّد الفزاری گفت: حاضر بودم بنزدیک اوزاعی. مردی از او پرسید، گفت: ما مرغانی را می‌بینیم که از دریا می‌برآیند و به جانب غرب می‌شوند فوج فوج، چنان «۱» که عدد ایشان جز خدای نداند، سپید «۲»، نماز شام باز آیند همه سیاه باشند. گفت: دانی تا آن مرغان [۱۳۹- ر] که اند! گفتم: نه. گفت: مرغانی‌اند ارواح آل فرعون در حوصله‌های ایشان است، ایشان را بر دوزخ عرضه می‌کنند به بامداد و شبانگاه، پره‌های ایشان سوخته گردد و سیاه شوند «۳»، با آشیانه‌های خود شوند با پره‌های سیاه «۴». شب آن پره‌های سیاه بریزد از ایشان و پره‌های سپید برآرند نو، بروند دیگر باره، چون ایشان را بر دوزخ عرضه کنند، باز سیاه و سوخته شوند. کار ایشان تا به روز قیامت هم اینکه باشد در دنیا، چون روز قیامت باشد، خدای تعالی گوید:

أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ، گفتند: سیصد «۵» هزار مقاتل بودند. عکرمه و محمّد بن کعب گفتند: اینکه آیت دلیل است بر عذاب گور، برای آن که خدای تعالی فرق کرد میان اینکه و عذاب دوزخ. اینکه جا گفت: النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا، و در عذاب دوزخ

گفت: وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا، ای، يقال لهم ادخلوا آل فرعون. مدنیان و کوفیان خواندند، مگر ابو بکر و یعقوب: أَدْخِلُوا، به «الف» قطع و کسر «خا»، من الادخال. یعنی، ببری آل فرعون را به سخت‌تر عذابی. و «آل»، منصوب باشد بر مفعول به. و باقی قراء خواندند: أَدْخِلُوا، به ضم «الف» و «خا» «۶». آل فرعون، منصوب باشد بر ندا، یعنی، یا آل فرعون؟ و معنی آن که، در شوی ای آل فرعون در عذابی هر کدام سخت.

وَ إِذِ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ، یاد کن ای محمد آنکه که ایشان محاجت و مجادلت کنند در دوزخ و با یکدیگر مناظرت کنند. فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ، ضعيفان و اتباع و سفله «۷» گویند متکبران را: إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا، ما شما را تبع و پسرو بودیم. و «تبع»، جمع تابع باشد فی قول البصریین، کحارس و حرس. کوفیان گفتند: واحد است و جمعه

(۱). ما، گاه، لا، آد: چندان که.

(۲). ما، گاه، آد: همه سپید.

(۳). آج: شود و، آد: شود.

(۴). گاه، آد: شب را.

(۵). آج، ما، گاه، آد: ششصد.

(۶). ما، گاه، آد، افزوده: من الدخول.

(۷). آج: سلفه، لا: سفل.

صفحه : ۳۶

اتباع. فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ. شما بگزیرانی «۱» ما را نصیبی از دوزخ یعنی، نصیبی از ما برداری و کم کنی، برای آن که ما به دعوت [۱۳۹-پ] شما گمراه شدیم.

قال الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا، متبوعان و مستکبران گویند: إِنَّا كُلٌّ فِيهَا، ما همه اینکه جا خواهیم بودن یعنی، در دوزخ. ابن السمیفع خواند در شاذ: انا کلا فیها، به نصب علی الحال، و شاید که تأکید «انا» بود و خبر مقدر در «فیها»، و التقدير انا جمیعا کائون فیها. إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَّمَ بَيْنَ الْعِبَادِ، که خدای تعالی میان بندگان حکم بکرد.

علیه که وَ قَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ، گویند آنان که در دوزخ باشند یعنی، اهل دوزخ از کافران و فاسقان: عَلَيْهِ كِه لِحَزْنِهِ جَهَنَّمَ، خازنان دوزخ را. و «حزنه»، جمع خازن باشد، ککاتب و کتبه، و حافظ و حفظة. علیه که ادعوا، خدای را بخوانی تا سبک گرداند یک روز از ما عذاب دوزخ. قالوا، خازنان دوزخ گویند: أَوْ لَمْ تَكُنْ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ، پیغامبران به شما نیامدند و بینات و معجزات نیاوردند و شما را دعوت نکردند تا شما در کفر بماندی! قالوا بلی، ایشان گویند: آری آمدند. قالوا فادعوا، گویند: اکنون شما دعا کنی. وَ مَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ، و دعای کافران نباشد جز در ضلال و گمراهی و از اجابت دور. روا بود که اینکه کلام «حزنه» باشد و روا بود که کلام خدای باشد، و هر دو «۲» محتمل است.

قوله

[سوره غافر (۴۰): آیات ۵۱ تا ۶۸]

[اشاره]

إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَ الَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ (۵۱) يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ وَ لَهُمُ الْعَذَابُ وَ لَهُمُ سُوءُ الدَّارِ (۵۲) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَ أَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ (۵۳) هُدًى وَ ذِكْرًا لِأُولَى الْأَلْبَابِ (۵۴) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ اسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَ الْإِبْكَارِ (۵۵)

إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۵۶) لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَكْبْرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۵۷) وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَ الْبَصِيرُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ لَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ (۵۸) إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ (۵۹) وَ قَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ (۶۰)

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَ النَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (۶۱) ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآتَى تَوْفُوكُونَ (۶۲) كَذَلِكَ يُؤْفِكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ (۶۳) اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ قَرَارًا وَ السَّمَاءَ بِنَاءً وَ صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ وَ رَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۶۴) هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۶۵)

قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَ أُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۶۶) هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِيَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِيَتَّبِعُوا سُبُوخًا وَ مِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ وَ لِيَتَّبِعُوا أَجَلًا مُسَمًّى وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۶۷) هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَ يُمِيتُ فَإِذَا قُضِيَ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۶۸)

[ترجمه]

ما یاری کنیم پیغامبران ما را و آنان را که بگریوندند در زندگانی نزدیکتر و آن روز که برخیزند گواهان. آن روز که سود ندارد ظالمان را عذرشان، ایشان را لعنت باشد و ایشان را بود بدی سرای. [۱۴۰-] ر] و دادیم ما موسی را بیان و به میراث دادیم پسران یعقوب را کتاب.

(۱). آج: بگزیوانی، ما: بگردانی، گا: کفایت کنید، آد: شما کفایت کنید و بگردانید.

(۲). گا، لا، افزوده: وجه.

صفحه : ۳۷

بیان و یادگار خداوندان عقل را.

صبر کن که وعده خدای درست است، و آمرزش خواه گناهت را، و تسیح کن سپاس خدای شبانگاه و بامدادان.

آنان که خصومت کنند در آیت‌های خدای بی حجتی که آمد به ایشان، نیست در دلهاشان مگر بزرگواری، نیستند ایشان رسیده «۱» به آن، پناه با خدای ده که او شنوا و بیناست.

آفریدن آسمانها و زمین مهمتر است از آفریدن مردمان، و لکن بیشتر مردمان ندانند.

راست نباشد کور و بینا و آنان که بگروند و کنند نیکیها و نه بد کردار، اندک اندیشه می کنند.

قیامت آمدنی است، نیست شکی در آن و لکن بیشتر مردمان ایمان نیارند.

گفت خدای شما: بخوانی «۲» مرا تا اجابت کنم شما را.

آنان که بزرگواری کنند از پرستش من، در شوند در دوزخ خوار [۱۴۰-پ].
 خدای آن است که کرد برای شما شب تا بیارامی «۳» در او، و روز را بینام. خدای، خداوند فضل است بر مردمان و لکن بیشترینه
 مردمان شکر نمی کنند.
 آن خدای است خداوند شما آفریدگار همه چیز. نیست خدای مگر او کجا می گردانند شما را!
 چنین گردانند آنان را که

(۱). لا: رسنده.

(۲). بخوانی / بخوانید.

(۳). بیارامی / بیارامید.

صفحه : ۳۸

آیتهای خدای را منکر باشند.

خدای آن است که کرد برای شما زمین را قرار گاه و آسمان را بنا، و صورت کرد شما را، نکو کرد صورتهای شما و روزی داد
 شما را از خوشیها، آن است خدای شما باقی که خدای جهانیان است.
 او زنده‌ای است، نیست خدای مگر او بخوانی او را خالص بکرده، او راست طاعت، سپاس خدای را که خدای جهانیان است.
 بگو مرا نهی کردند که پرستم آنان را که می پرستی «۱» شما از فرود خدای، چون آمد به من حجتها از خدای من و فرمودند مرا که
 تن بدهم خدای جهانیان را.

[۱۴۱-ر] او آن است که بیافرید شما را از خاک، پس از آب، پس از خون، پس بیرون آورد شما را خورد «۲»، پس تا بررسی به حال
 مردی، پس تا باشی پیران. و از شما کس باشد که بمیرد از پیش آن و تا بررسی به وقتی نام زد «۳»، و تا همانا بدانی.

او آن است که زنده کند و بمیراند چون حکم کند کاری گوید او را: بباش، باشد.

قوله: إنا لننصرُ رُسُلنا، حق تعالی گفت: ما نصرت کنیم رسولان خود را در دنیا.

عبد الله عباس گفت: به غلبه و قهر، کقوله: ... فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ «۴» إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ، وَإِنْ جُنَدْنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ «۵» يَا أَيُّهَا
 الرُّسُلُ كُلُّوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ «۳» وَايَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ، و آن روز که بایستند «۴» گواهان از پیغامبران و فریشتگان و مؤمنان. و «اشهاد»، جمع
 شاهد باشد، کناصر و انصار.

يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعذِرَتُهُمْ، آن روز که ظالمان را سود ندارد عذر خواستن ایشان، از آن جا که ملجا و مضطر باشند. و آیت دلیل
 است بر بطلان مذهب نجار و آنان که گفتند: در قیامت تکلیف باشد، چه اگر تکلیف بر جای بودی، کافران همه ایمان آوردندی و
 فاسقان توبت کردند و به موقع قبول افتادی و هیچ کس به دوزخ نشدی و خدای نگفتی، يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعذِرَتُهُمْ، وَ لَهُمُ
 اللَّعْنَةُ، و نصیب ایشان لعنت و طرد و راندن و دوری باشد از رحمت خدای تعالی. وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ، [۱۴۱-پ] و ایشان را «۵» بدی
 سرای، یعنی بدی منقلب و بازگشتن گاه «۶»، آن دوزخ است به جزا «۷» کرده باشد.

وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى، گفت: ما دادیم موسی را نبوت و بیان.

وَ أَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ، و چون موسی برفت، ما کتاب او که توریت است، میراث «۸» به بنی اسرائیل دادیم. هُدَى و ذِکْرَى، در
 محل نصب است بر حال. و «هدی» دوم «۹» لطف و بیان است، و ذِکْرَى، و یادداشت و تذکیری خداوندان عقل را، یعنی آنان که
 عقل استعمال کنند و خرد کار بندند.

آنکه رسول را گفت: فَاصْبِرْ، صبر کن بر رنج و ایذای ایشان. إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ، که وعده خدای تعالی درست است در آنچه گفت که دین تو اظهار کنم بر همه

(۱). آج، ما، گا، لا افزوده: در دنیا، آد: در دنیا اوقاتی.

(۲). ما: بر انگیزد، گا، آد: بر گمارد، لا: بگمارد.

(۳). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۵۱.

(۴). ما: باستند.

(۵). ما، گا، آد، افزوده: باشد.

(۶). گا، آد: بازگشتن جای و.

(۷). ما، گا، لا، آد: به جزای آنچه.

(۸). ما، گا، لا، آد: به میراث.

(۹). ما، گا: دویم.

صفحه : ۴۰

دینها، و تو را ظفر دهم و نصرت کنم و دشمنانت را هلاک کنم. وَاسْتَغْفِرِ لِذَنْبِكُمْ، و آمرزش خواه از خدای برای گناحت، یعنی برای گناهی که امت با تو کردند. و اضافت کرد مصدر را با مفعول. وَ سَبَّحَ بِحَمْدِ رَبِّكَ، و تسبیح کن به ذکر «۱» خدای تعالی و به شکر او، بشبانگاه و بامداد، یعنی شام «۲» و خفتن، و نماز بامدادی به پای دار. و گفتند: بِالْعَشِيِّ، به شبانگاه، مراد بعد زوال است تا نماز خفتن با «۳» نماز شام و نماز پیشین و دیگر «۴» در او داخل باشد. و «۵» بامداد، تا تمامی پنج نماز بود.

إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ، آنگاه گفت: آنان که خصومت کردند و جدل و مناظره کنند در آیات خدای تعالی و در ابطال آن و دفع حجت ایشان، بغير سلطان، بی حجتی و بیستی که به ایشان آمد. إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ، در دلها «۶» نیست الا تکبری و ترفعی که ایشان به آن نرسند و خدای تعالی ایشان را ذلیل و مهین بکند در پیش تو. مجاهد گفت: مراد به «کبر»، حسد است، که در دل ایشان بود، بر رسول- علیه السلام- به نبوت. ما هم ببالغیه، ایشان به آن نرسند و آن «۷» نیابند. فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ [۱۴۲- ر]، پناه با خدای ده از ایشان، که خدای تعالی شنوا و بیناست، شنواست به اقوال ایشان و داناست به احوال ایشان.

لَخَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ، بیان بکردیم که، هر کجا «لام ابتدا» باشد، جواب قسم بود، اما ظاهرا و إما مضمرا. مفسران گفتند: اینکه آیت و آن که پیش اینکه است، در جهودان آمد چون گفتند:

صاحب ما مسیح بن داود است، یعنی دجال که در آخر الزمان بیاید و جهان به دست گیرد، و آبهای عالم در دست او باشد، و او آیتی باشد از آیات خدای تعالی، اینکه آیت بفرستاد و گفت: فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنْ فِتْنَةِ الدَّجَالِ، تو از فتنه دجال پناه با خدای ده که او شنواست و بیناست. آنکه گفت: خلق آسمان و زمین مهتر است و بیشتر از خلق دجال و لکن بیشتر مردمان نمی دانند، یعنی جهودان که تبجح می کنند به دجال و با مؤمنان خصومت می کنند در امر دجال.

(۱). آج: به امر، گا: به حمد. [.....]

(۲). ما، گا، آد: نماز شام.

- (۳). آج: و، گا، لا، آد: تا.
 (۴). گا، لا، آد: پسین.
 (۵). گا، آد، افزوده: الابرار.
 (۶). ما، گا، لا، آد: دل‌های ایشان.
 (۷). ما، گا، لا، آد، افزوده: پایه.

صفحه : ۴۱

اسماء بنت زید بن سکین «۱» روایت کرد- و او دختر عم معاذ بود- گفت: جماعتی پیش رسول آمدند و او را پرسیدند از دجال رسول- علیه السلام- گفت: پیش از خروج او سه سال باشد «۲» که خدای تعالی در سال اول ثلثی قطر آسمان باز گیرد و ثلثی نبات زمین. سال دیگر خدای تعالی، دو ثلث از باران آسمان باز گیرد و دو ثلث از نبات زمین. سال دیگر خدای تعالی، دو ثلث از باران آسمان باز گیرد و دو ثلث از نبات زمین. سال سدیگر «۳»، همه قطر از آسمان باز گیرد و همه نبات زمین تا همه جانوران و چهار پایان بمیرند.

ابو امامه الباهلی گفت: یک روز رسول- علیه السلام- خطبه می‌کرد و بیشترین از خطبه حدیث دجال بود و تحذیر از او و از فتنه او. آنکه گفت: ایها الناس؟ بدانی که در زمین هیچ فتنه از فتنه دجال عظیمتر نیست و خدای تعالی، هیچ پیغمبر «۴» نفرستاد [۱۴۲-پ] و الا- ایشان امت خود را بترسانیدند «۵» از فتنه او، و من، آخر انبیام و شما آخر امتان، و لا- محاله «۶» در روز «۷» شما بیرون خواهد آمدن. اگر آنکه آید که من بر جای باشم، من برای هر مسلمانی با او به حجت مجادلت کنم و خصومت، و اگر پس از من آید، باید که هر مسلمانی به حجت خود قیام نماید با او «۸»، و خدای تعالی خلیفت من است بر هر مسلمانی به نصرت بر او. آنکه گفت: او از میان دو کوه بیرون آید، میان شام و عراق، آنکه لشکر را از چپ و راست بفرستد. ای مسلمانان؟ بر جای باشی که او اول دعوی نبوت کند گوید: من پیامبرم و از پس من پیغمبر نیست آنکه پس از آن دعوی خدایی کند، و او دیدنی باشد، و خدای را نتوان دیدن. و او اعور یک چشم باشد، و خدای شما اعور نیست. و بر میان چشمهای او نوشته باشد، چنان که هر مؤمن بخواند، که کافر است او. هر مؤمن که او را ببیند، باید تا خیر «۹» در روی او افگند. او بهشت و دوزخ با خویشتن دارد، و دوزخ او بهشت باشد و بهشت او دوزخ. هر کس که به دوزخ او مبتلا شود، باید تا فواتح سورة الکهف بخواند و پناه با خدای دهد تا آتش بر او برد و سلام شود، چنان که بر ابراهیم. و از فتنه او باشد که شیاطین با او باشند. گفت: مدت ملک او چهل روز بود، روزی بود

(۱). ما: یزید، گا، آد: زید بن سکن، لا: یزید بن سکن.

(۲). ما: سه علامت است.

(۳). گا، لا، آد: سیم.

(۴). پیغمبر/ پیغمبر را.

(۵). ما: بترسانیدن.

(۶). ما، گا، لا، آد: لا محال او.

(۷). آج، ما، گا، لا، آد: روزگار.

(۸). ما: باو. [...]

(۹). گا، آد: که آب دهن.

صفحه : ۴۲

که چند سالی بود و روزی بود که کمتر، و روزی بود چند ماهی و روزی کمتر، و روزی چند هفته‌ای و روزی کمتر، و روزی چند روزی و روزی کمتر. و آخر روزی از ایام او چندان باشد که شرر آتشی در پاره‌ای چوب گیرد چندان که مردی از دروازه شهر مدینه اندر رود به دروازه دیگر نرسیده باشد که شب در آید. هیچ زمین بنماند و الا او بر آن غالب شود و آن جا رسد، الا مکه و مدینه. هر گاه که خواهد که قصد اینکه دو جایگاه کند، فریشته‌ای بیاید با تیغی کشیده [۱۴۳-ر] تا به قریب احمر آید عند مجتمع السیول بنزدیک منقطع السبخه. آنگه «۱» مدینه مزلز «۲» شود زلزله‌ای و دو و سه «۳»، که هیچ منافق در مدینه بنماند الا بیرون شود. و آن روز را روز «خلاص» خوانند.

ام شریک گفت: یا رسول الله؟ مردم آن روز کجا باشند! گفت: به بیت-المقدس، دجال بیاید و حصار دهد آن را. و امام مردم آن روز مردی باشد صالح، وقت نماز بامداد قامت بکند و در نماز شود. چون او در نماز شود، عیسی- علیه السلام- از آسمان فرود آید. چون اینکه مرد او را بیند بشناسد او را، از محراب باز پس آید و عیسی را اشارت کند که پیش رو و نماز کن. او «۴» دست او گیرد و با محراب برد و گوید: تو اولتری، تو نماز بکن. او نماز بکند و عیسی به او «۵» اقتدا کند. آنگه گوید: در شهر بگشایی. در شهر بگشایند و با دجال آن روز هفتاد هزار مرد جهود باشند همه با ساز و سلاح تمام و تیغها مجلی. عیسی- علیه السلام- به روی او بیرون شود، چون دجال در عیسی نگرد، گداخته شود چنان که ارزیز در آتش و نمک در آب. آنگه بگریزد و عیسی- علیه السلام- به دنبال او، آنگه عیسی- علیه السلام- گوید: جان از من کجا بری، که مرا بر تو ضربتی هست که تو از آن فایت نشوی.

آنگه او را بنزدیک باب شرقی دریابد، او را بکشد. و هر جهود که با او باشد چون از او بگریزد، در هر پس دیواری و داری و سنگی و چیزی که پنهان شود، خدای تعالی او را به آواز آرد که در پس من جهودی است و کافری هست. ای مسلمان؟ بکش او را، تا مسلمان بکشد او را. و عیسی- علیه السلام- هر کجا صلیبی باشد بشکند و خوکان بکشد، و خدای تعالی در آن وقت کینه از دل همه مسلمانان بردارد تا با

(۱). آنگه، در اساس تکرار شده است.

(۲). گا: مترزل.

(۳). گا، آد، افزوده: بار.

(۴). گا، آد: عیسی.

(۵). آب: با او.

صفحه : ۴۳

یکدیگر دوست شوند. و خدای تعالی آفات موزیات بردارد تا اگر کسی دست در دهن مار کند، گزند نکند او را، و شیر، اگر کودکی تعرض او کند، گزندش نکند، و در میان [پ] شتر «۱» همچنان گردد که سگ، و گرگ در میان گوسپندان همچنان نگاهبانی کند که سگ. و زمین جمله اسلام «۲» باشد و کفر ناچیز شود، ملک نباشد الا مسلمانان را. و زمین همچون طشتی «۳» رخام شود و نبات هم بر آن حد روید که در عهد آدم. و چندان برکت باشد که از ناری «۴» چند کس بخورند، و بر اینکه جمله در اینکه خبر شرح دادیم «۵» هم آن است که در اخبار ما آمد که در عهد صاحب الزمان، و علی الخصوص حدیث امام صالح و تصدیق آن، فی قوله: ... أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِي الصَّالِحُونَ «۶» وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَ الْبَصِيرُ، بر سبیل مثل گفت: نابینا و بینا راست نباشد «۸» و

مؤمنان با کافران بدکردار نیز راست نباشد. آنگه گفت: قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ، کم اندیشه می‌کنند اینکه کافران اینکه حدیث را. و «ما» مصدریه است، ای قلیلا یذکرهم «۹». و شاید که زیادت بود و تقدیر آن بود که: تتذکرون تذکرا قلیلا. [۱۴۴-ر] آنگه مراد آن باشد که: لا یتذکرون قلیلا و لا کثیرا، چنان که گویند: قل ما رأیت

(۱). گاه، آد: مردم شیر، لا: شیر.

(۲). ما، افزوده: را.

(۳). لا:، طبقی.

(۴). گاه، آد: نانی چند کس سیر.

(۵). لا: و فی الجملة اینکه همه که در اینکه خبر شرح داد، آد: داد.

(۶). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۱۰۵.

(۷). آج، ما، گاه، لا، آد: ندارد.

(۸). گاه، آد: یکسان نباشند. [...]

(۹). گاه، لا، آد: تذکرهم.

صفحه : ۴۴

مثله. و کوفیان، «تذکرون» به «تا» خطاب خواندند و باقی قراء، به «یا» علی الخبر «۱» عن الغایب، و اینکه اختیار ابو عبیده «۲» است. إِنَّ السَّاعَةَ، قیامت. و برای آنش ساعت خواند تا مبالغت کرده باشد در قرب او به ما، یعنی انگار که اینکه ساعت است که تو در اویی. قیامت آمدنی است و شکی نیست در او، و لکن بیشتر مردمان باور نمی‌دارند.

وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ، خدای- جل جلاله- گفت: مرا خوانی تا شما را اجابت کنم. و گفتند: مرا پرستی و با من انباز مگویی تا پیامرزم شما را. و ظاهر آیت بر قول اول است.

انس مالک روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: یکی از شما هر حاجت که دارد، باید تا از خدای خواهد تا آن قدر که اگر شمع نعلین گسسته شود در اصلاح آن به خدای استعانت کند. إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي، آنان که تکبر و ترفع کنند از عبادت من، در دوزخ شوند و ذلیل و مهین باشند.

نعمان بن بشیر گفت، از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت:

الدعاء هو العبادة

، دعا عبادت است، و اینکه آیت بخواند: وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ.

ابن کثیر و ابو جعفر خواندند: سیدخلون جهنم، به ضم «یا» و فتح «خا» علی ما لم یسم فاعله، و باقی قراء، «سیدخلون»، به فتح، «یا» و ضم «خا» علی اضافت الفعل الی فاعله. و قوله: داخِرین، ای، صاغرین. و نصب او بر حال است.

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ، او آن خدای است که شب پدید کرد و بیافرید برای شما تا در او بیارامی «۳» و بیاسایی «۴» وَ النَّهَارَ مَبْصُرًا، و روز را بینا کرد، یعنی روز را روشن کرد، چنان که در او بینندگان چیزها بینند، من باب قولهم: لیل قائم و نهار صائم. إِنَّ اللَّهَ لَمُدُّو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ، خدای تعالی، خداوند فضل و احسان [۱۴۴-پ] و نعمت است بر مردمان، و لکن بیشتر مردمان شکر نعمت او نمی‌کنند.

ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَى تُوَفَّقُونَ، گفت: او آن خدای است که آفریدگار همه چیزهاست و جز او خدایی

نیست.

(۱). لا: خبرا.

(۲). لا، آد: ابو عبید.

(۳). بیارامی / بیارامید.

(۴). بیاسایی / بیاساید.

صفحه : ۴۵

فَأَنى تُوَفِّكُونَ، کجا می گردانند شما را و به کدام راه می برند شما را از اینکه حدیث! چنان که گفت: فَأَیْنِ تَذَهَبُونَ «۱» کَذَلِکَ یُوَفِّکَ الَّذِیْنَ کَانُوا بِآیَاتِ اللّهِ یَجْحَدُونَ، گفت: چنین بر گردانند آنان را که به آیات و دلایل «۲» ما انکار کنند. اللّهِ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا، او آن خدای است که زمین را به قرارگاه شما کرد و آسمان را به سقف شما کرد. وَ صَوَّرَکُمْ، و شما را بنگاشت و نیکو «۳» نگاشت. وَ رَزَقَکُمْ مِنَ الطَّیِّبَاتِ، و روزی داد شما را از طیبات و از طعامهای لذیذ خوش پاکیزه حلال. ذَلِکُمْ اللّهُ رَبُّکُمْ، اوست آن خدای که خداوند و آفریدگار شماست. فَتَبَارَکَ اللّهُ رَبُّ الْعَالَمِیْنَ، متعالی است و باقی خداوند جهانیان.

هُوَ الْحَیُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، او زنده و حی ذاتی باشد، حاصل بر صفتی که به آن صفت محال نبود که عالم و قادر باشد. لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، نیست خدایی جز او. فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّیْنَ، بخوانی او را خالص بکرده عبادت برای او، یعنی او را پرستی و جز او را نه. و نصب او «۴» بر حال است از فاعل. الْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ، سپاس خدای را که خداوند جهانیان است.

قُلْ إِنِّی نُهَیْتُ، آنکه گفت: بگوی ای محمّد؟ که مرا نهی کرده‌اند و زجر کرده‌اند از آن که آن را پرستم که شما او را می پرستی بدون خدای. لَمَّا جَاءَنِی الْبَیِّنَاتُ مِنْ رَبِّی، چون به من آمد بینات و آیات و دلایل و معجزات از خدای من، وَأُمرْتُ، و مرا فرموده‌اند که، اسلام آرم [۱۴۵-ر] و تن بدهم «۵» و استسلام کنم خدای جهانیان را. و در اینکه آیت دلیل است بر آن که، خدای تعالی مرید طاعت «۶» است و کاره معاصی، برای آن که مرا به طاعت امر کرده است «۷» و از کفر و معصیت نهی کرده‌اند. و امر به ارادت امر شود، و نهی به کراهت، برای آن که صفت «۸» ایشان مشترک است میان امر و جز امر، و نهی و جز نهی. آنکه خلق را یاد داد نعمت او

(۱). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۶.

(۲). آج، ما: دلالات.

(۳). نیکوا/ نیکو.

(۴). گا، آد: مخلصین.

(۵). آج: دردم.

(۶). گا، آد: طاعات.

(۷). ما، گا، لا، آد: کرده‌اند.

(۸). ما، گا، آد: صیغت.

صفحه : ۴۶

بر ایشان.

گفت: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ، او آن خدای است که بیافرید شما را از خاک یعنی پدر شما را، آدم را «۱» که اصل شماست و شما از صلب اوئی «۲». ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ، آنکه شما را از آب منی بیافرید. و «نطفه»، فعله باشد من نطف الماء اذا قطر، و «فعله» بنایی است مستعمل در قطع اشیاء، كاللقمة و الاكله و الغرفه و الزبره و الجذوه و غیر ذلك. ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ، آنکه از خونی بسته. و اصلها، من علق بالشیء اذا تعلق به و منه العلق «۳» زره «۴» را از اینکه جا علق گویند که او آویزنده «۵» باشد.

ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا، آنکه بیرون آورد شما را از شکم مادر، و شما طفل بودی. و دیگر تأویل «۶» اینکه گفتند که: اخرج کل واحد منکم طفلاً، برای آن اطفال نگفت. و تأویل دیگر آن است که: اخرجها مخرج المصدر و اجراها مجراه. ثُمَّ لَتَبَلُّوا أَسْدًاكُمْ، پس بررسی به اشد خود، و هو جمع «شد»، کود و اود، و شد ایضا: كفلس و افلس، و شده ایضا: كنعمه و انعم، یعنی به غایت برنایی، مجاهد گفت: سی سالگی تا به چهل سالگی. و بعضی دیگر گفتند: از بیست سالگی تا چهل «۷» سالگی، و مراد استکمال شدت و قوت است.

ثُمَّ لَتَكُونُوا شُيُوخًا، پس پیر شیوخا، پس پیر شوی «۸». وَ مِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلٍ، و بعضی از شما آنان باشند که، ایشان را بمیرانند پیش آن که به «اشد» رسند. وَ لَتَبَلُّوا أَجَلًا، و تا بررسی به وقتی که شما را نام زد کرده باشند. وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ، و تا همانا شما عاقل شوی و چیزی بدانی.

هُوَ الَّذِي يُحْيِي [۱۴۵-پ] وَ يُمِيتُ، و او، آن خدای است که زنده کند مردگان را و بمیراند زندگان را. فَإِذَا «۹» فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ، او را گوید: باش، بباشد. و «کان»، تامه است، یعنی موجود شو، آن چیز موجود شود.

(۱). ما، گا، لا، آد: ندارد. [...]

(۲). اوئی / اوید.

(۳). گا، آد، افزوده: الذی فی الماء.

(۴). ما: ذره، لا: زلو، آد: زیلو.

(۵). ما: او بریده.

(۶). ما، گا، لا آد: یک تأویل

(۷). ما، گا، لا، آد: به چهل.

(۸). آج، ما، افزوده: و لام در هر دو جای لام عاقبت است، چه عرض صورت نبندد که غرض از خلق رسیدن باشد با پیری.

(۹). اساس، آب: و اذا. با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

صفحه : ۴۷

قوله تعالی

[سوره غافر (۴۰): آیات ۶۹ تا ۸۵]**[اشاره]**

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ (۶۹) الَّذِينَ كَذَبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۷۰) إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ (۷۱) فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ (۷۲) ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ (۷۳) مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يَضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ (۷۴) ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ (۷۵) ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ (۷۶) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَأِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّا يُرْجِعُونَ (۷۷) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَضَيْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْضِصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ (۷۸) اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ (۷۹) وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ (۸۰) وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ (۸۱) أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَأَثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۸۲) فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۸۳) فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحَدَهْ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ (۸۴) فَلَمْ يَكُنْ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ (۸۵)

[ترجمه]

نبینی آنان را که خصومت می کنند در آیت‌های ما، چگونه «۱» می گردانند ایشان را! آنان که دروغ داشتند کتاب و آنچه فرستادیم به آن رسولان ما را، باشد که بدانند. چون غلها در گردن‌هاشان بود و زنجیرها می کشند ایشان را. در آب جوشاننده «۲»، پس در آتش می تابند ایشان را. پس گویند ایشان را: کجاست آنچه شما انباز می گرفتی! از فرود خدای، گویند: گم شدند از ما، بل نخواندیم ما از پیش آن چیزی، همچنین عذاب «۳» کنند کافران را. اینکه، به آن است که شما شادمانه بودی در زمین بناحق و به آنچه بطر کردی. در روی به درهای دوزخ همیشه آن جا، بد جایی است متکبران را. [۱۴۶-ر] صبر کن که وعده خدای حق است اگر با تو نمایم بهری از آنچه وعده می دهیم ایشان را یا وفات دهیم تو را، با ما آرند ایشان را. بفرستادیم پیغامبرانی از پیش تو، از ایشان کس بود که قصت او بر تو گفتیم، و از ایشان بود که نگفتیم بر تو. و نیست هیچ پیغامبر «۴» که بیارد حجتی الا به فرمان خدای. چون آید فرمان خدای، حکم کنند به راستی، و زیانکار

(۱). ما، لا، آد: کجا.

(۲). ما، لا: جوشاننده.

(۳). ما، لا: گمراه.

(۴). پیغامبر / پیغامبر را.

صفحه : ۴۸

شوند آن جا باطل کاران.

خدای است آن که کرد برای شما چهارپایان را تا برنشینی از آن و از آن بخوری.

و شما را در آن سودهاست و تا برسی بر آن به حاجتی که در دل‌های شما باشد، و بر آن و بر کشتی می‌نهند» (۱) شما را.

«۲»، باز نمایند» (۳) شما را آیت‌های او، به کدام آیت‌های خدای انکار می‌کنی!

نمی‌روند در زمین تا بنگرند که چگونه بود عاقبت آن که از پیش ایشان بودند بیشتر از ایشان و سختتر» (۴) به زور و اثرها در زمین نگرینانید» (۵) از ایشان آنچه کرده بودند.

[۱۴۶-پ] چون آمد به ایشان پیغامبر ایشان به حجت‌ها، شاد شدند به آنچه نزد ایشان بود از دانش، و برسید به ایشان آنچه آنان افسوس می‌داشتند.

چون دیدند عذاب ما، گفتند: بگریویدیم به یک خدای و کافر شدیم به آنچه انباز می‌گرفتیم به او.

سود نداشت ایشان را ایمانشان چون بدیدند عذاب ما، نهاد خدای است آنچه گذشت در بندگانش و زیانکار شوند آن جا کافران.

قوله: أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ، گفت: نمی‌بینی ای محمّد آنان را که خصومت و جدل می‌کنند در آیات خدای تعالی، یعنی در ابطال آن.

(۱). ما: بردارند.

(۲). اساس: ینکرون، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۳). ما: باز نماید، لا: می‌نماید.

(۴). سختتر / سخت‌تر، ادغام دو حرف همجنس در یکدیگر، دیگر نسخه بدلها: سخت‌تر.

(۵). لا: بنگزیرانید که بر متن مرجح می‌نماید.

صفحه : ۴۹

أَنْتِ يُصْرَفُونَ» (۱)، چگونه» (۲) می‌گردانند ایشان را؟ یعنی چه سبب است که ایشان از آیات خدای می‌برگردند؟ صورت استفهام است و مراد تقریب و توبیخ کافران، و مورد کلام تعجب است از برگشتن ایشان با چندین دلیل و حجج، برای آن به فعل ما لم یسم فاعله از او خبر داد.

الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ، محل «الَّذِينَ»، جر است برای آن که بدل «الَّذِينَ» اول است، آنان که کتاب خدای را بدروغ دارند. وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ، و به آنچه رسولان به آن فرستادیم از آیات. آنکه بر سیل تهدید گفت: بدانند آنچه می‌کنند، یعنی جزای آن بینند و کیفر آن بکشند.

إِذِ الْأَغْلَالِ فِي أَعْنَاقِهِمْ، آنکه که غلها در گردنهای ایشان باشد و سلسله‌ها و زنجیرها. يُسْحَبُونَ، و ایشان را می‌کشند در آب تافته» (۳).

در خبر است که، اگر غلی از غل‌های دوزخ بر کوهی نهند که از آن عظیم‌تر نباشد، همه سنگ بسوزد تا به آب سیاه رسد [۱۴۷-ر].

یعلی بن منیه گفت به اسنادش از رسول- علیه السلام- که او گفت: خدای تعالی در دوزخ ابری سیاه بدارد» (۴) و اهل دوزخ را

گوید، شما را چه آرزوست! ایشان گویند: آبی سرد. خدای تعالی بفرماید تا از آن ابر، غلها و سلسله‌ها بیارد به جای باران. آن بندها

بر سر بند ایشان بند» (۵) شود و غل بر غل» (۶) نهاده شود. آنکه از آن ابر آتش بیارد و دوزخ گرم‌تر شود.

ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْحَرُونَ، پس، در دوزخ بتابند ایشان را. گفتند: ایشان را هیزم دوزخ کنند و بسوزند.

ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ، پس گویند ایشان را: أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ، کجا اند آن بتان که شما ایشان را به انباز او کردی و عبادت کردی او را بدون خدای تعالی!
 قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا، گویند: گم شد «۷» از ما و امروز سودی نمی‌کند «۸» ما را. بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا، تا پنداری ما خود چیزی را نخواندیم و عبادت نکردیم، یعنی که امروز هیچ غنا و کفاف «۹» نکردند ما را با «۱۰» خود، آن عبادت ما ناچیز شد و بی‌ثمرت

(۱). اساس: تصرفون، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۲). ما، گا، لا: کجا.

(۳). لا: گرم.

(۴). ما، گا، لا: برآرد.

(۵). آج: غل.

(۶). آج: بند بر بند.

(۷). آد: گم شدند.

(۸). آج: نمی‌کنند، آد: نمی‌دارد.

(۹). لا: کفایت.

(۱۰). گا، لا، آد: تا.

صفحه : ۵۰

ماند. حسن «۱» بن الفضل گفت: معنی آن است که هیچ نکردیم، یعنی هیچ منع «۲» نکرد ما را. كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ، خدای تعالی همچنین گمراه کند کافران را از معبودان خود و از راه بهشت.

ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ، گفت: اینکه عذاب و نکال بر شما از آن است که: تَفَرَّحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، شما بطر کردی در زمین بناحق، و به آنچه «۳» شما نشاط کردی و به نشاط مشغول بودی. و گفتند: اول به معنی خرمی است، یعنی بناحق و کارهای باطل و عبادت اصنام شادمانه بودی و بطر کردی. و گفتند: هر دو یکی است و تکرار برای اختلاف لفظ کرد، کالنأی و البعد و المین و الکذب.

ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا، گفت: در شوی به درهای دوزخ و آن جا همیشه باشی. و نصب «خالدین» بر حال است، [۱۴۷- پ] و عامل در او مقدر، و التقدير، (فاقیموا) «۴» و البثوا، برای آن که در حال دخول، خلود نباشد. فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ، بد جای است متکبران را دوزخ، و مخصوص بالذم [از کلام بیفکنند] «۵» لدلالة الكلام عليه.

فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ، گفت: صبر کن ای محمد بر مشقت تکلیف و بر ادای شریعت و رسالت به قوم، که وعده‌ای که خدای تو را کرد به نصرت و ظفر، حق است و درست. فَإِنَّمَا تُرِيدُكَ بَعْضَ الَّذِي، که اگر ما به او «۶» نمایم بعضی آنچه ایشان را وعده داده‌ایم از عذاب، أو تَتَوَفَّيَنَّكَ، یا وفات دهیم تو را و با جوار رحمت خود بریم، مرجع ایشان با ما خواهد بودن، و ایشان از عذاب ما جان نخواهند بردن. و «فا»، جواب شرط است و «ما»، زیادت است و تا «او» نباشد، نون تأکید در شرط نیارند، نظیره، وَإِنَّمَا تَخَافَنَ «۷» فَإِنَّمَا نَذَهَبْنَ بِكَ «۸» وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ، گفت: ما پیش از تو پیامبران فرستادیم. مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ، بهری از ایشان آنند که ما قصت ایشان گفتیم

(۱). گا، لا، آد: حسین. [.....]

(۲). آج: منفعت، گاء، لا، آد: نفع.

(۳). ما: با آنچه.

(۴). ما، گاء، لا، آد: و اقیموا.

(۵). اساس، آب، آج ندارد، به قیاس سایر نسخه‌ها و با توجه به سیاق عبارت افزوده شد.

(۶). ما، گاء: با تو، لا: به تو.

(۷). سوره انفال (۸) آیه ۵۸.

(۸). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۱، «فاما...».

صفحه : ۵۱

بر تو، و بعضی آن که نگفتیم. و ما کان لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا يَأْذِنُ اللَّهُ، و هیچ پیغامبر را نباشد و خود نتواند که آیتی و دلالتی آرد الا به فرمان خدای تعالی. فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ، چون فرمان خدای در آید، حکم بکنند به حق و درستی. وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ، و باطل کاران آن جا زیان کار شوند.

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ، گفت: او آن خدای است که بیافرید برای شما چهار پایان، از اسب و شتر و خر و گاو و گوسپند تا بهری از آن بر نشینی که نشستی باشد و رکوب را شاید، و بهری از آن می‌خوری که خوردن را شاید. وَ لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ، و شما را در اینکه چهار پایان منافی و سودهایی است. و هی جمع «منفعه»، و آن مصدر است چون: «نفع»، الا انه جعل اسما ثم جمع. و قيل:

[۱۴۸- ر] اراد به موضع النفع، فلهذا جمع على منافع لان المصدر لا يثنى و لا يجمع.

وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً، و تا بر اینکه چهار پایان به حاجتی رسی که شما را در دل بود از تجارت و حج و زیارت و کارهایی که باشد دینی و دنیایی، و مثله قوله: وَ تَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ (۱) وَ عَلَيْهَا وَ عَلَىٰ الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ، و شما را بر اینکه چهار پایان و بر کشتیها حمل می‌کنند و می‌نشانند، و مثله قوله: ... وَ حَمَلْنَا هُمْ (۲) أَنَّهُ عَلَىٰ أَنَّهُ عَلَىٰ.

و يُرِيكُمْ، و خدای تعالی با شما می‌نماید آیات و ادلت و حجج خویشتن. فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ (۴) أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ، گفت: نمی‌روند در زمین تا بنگرند که چون بوده است عاقبت آنان که پیش ایشان بوده‌اند. كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ، بیش (۷) ایشان بوده‌اند و سخت قوت‌تر و آثار در زمین. و نصب هر دو بر تمیز است. فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، بنگرینانید (۸) از ایشان آنچه ایشان کسب کرده بودند. و «ما» موصوله است،

(۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۷.

(۲). اساس، آب، آج: ما، گاء: و حملناکم که با توجه به قرآن تصحیح شد.

(۳). سوره اسراء (۱۷) آیه ۷.

(۴). اساس: ینکرون.

(۵). ما، لا: آیت.

(۶). اساس: به خدای، به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۷). ما، آد: بیش از. [.....]

(۸). ما: بنگردانند، لا: بنگزیرانید، گاء، آد: سود نکرد.

صفحه : ۵۲

یعنی مال مکتسب ایشان، و گفتند: مصدری است یعنی کسبهم.

فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ، چون پیغامبران ایشان بایشان «۱» آمدند با حجتها، فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ، خرم شدند به آن علم که بنزدیک ایشان بود.

مجاهد گفت: آن اعتقاد جهل بود که ایشان کرده بودند که ما به از ایشان ایم و ما به از ایشان دانیم، و ما را بعث و نشور و حساب و عقاب نخواهد بودن. و اعتقاد کردند که اینکه اعتقاد علم است. آنگه آن را بر سبیل مجاز علم خواند، چنان که گفت: ... حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً «۲» دُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ «۳» وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ، و به ایشان رسید آنچه به آن استهزا می کردند از وعده عذاب. و در اینکه وجه تعسفی هست، لما فيه من حذف ما لا دلالة في الكلام على حذفه، و لولاه لكان وجهها لطيفا.

فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا، چون کافران [عذاب] «۶» ما بدیدند، قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ، گفتند: ایمان آوردیم به یک خدای و کافر شدیم به آنچه شرک می آوردیم به آن، یعنی به بتان کافر شدیم. و نصب «وحده»، بر مصدری است محذوف الزواید، که کلام بر او دلیل می کند، لا من لفظ الفعل، و التقدير في قوله «آمنا» ای، وجدناه توحيدا. ثم حذف الفعل و اضاف المصدر الى الفاعل، كوعد الله و كتاب الله و صبغة الله.

فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا، ایشان را ایمان سود نداشت چون عذاب ما به ایشان آمد، برای آن که عند نزول عذاب و معاينة عذاب ملجأ «۷» شدند و ایمانی

(۱). آج: با ایشان.

(۲). سوره شوری (۴۲) آیه ۱۶.

(۳). سوره دخان (۴۴) آیه ۴۹.

(۴). گأ، آد، افزوده: که.

(۵). آج، ما: فعملوا.

(۶). در اساس با قلمی متفاوت از متن افزوده شده است.

(۷). لا، افزوده: و مضطر.

صفحه : ۵۳

که در حال الجا و اضطراب آرند، موقعی ندارد. شَيَّبَتِ اللَّهُ الَّتِي قَدِ خَلَّتْ فِي عِبَادِهِ «۱» قَدِ خَلَّتْ، قد «۴» مضت و سبقت، سابق شده است. وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ، و زیانکار شدند آن جایگاه و عند آن حال کافرانی که بر باطل بودند به حصول عقاب ایشان و فوت ثواب از ایشان- نعوذ بالله من تلك الحال «۵».

(۱). اساس، آب: عبادی، با توجه به قرآن تصحیح شد.

(۲). اساس: لمن، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۳). ما: تعالی.

(۴). ما، گأ، لا، آد: ای.

(۵). آج، الحاله، لا، افزوده: و بالله التوفیق.

صفحه : ۵۴

(سوره السجده «۱»)

اینکه «۲» سورت مکی است، و پنجاه و چهار آیت است در عدد کوفیان، و سه در عدد حجازیان، و دو در عدد بصریان و شامیان. و هفتصد و نود و شش کلمت است و سه هزار و سیصد و پنجاه حرف است. و در خبر است که، هر که او سورت «حم المصایح» بخواند، به عدد هر حرفی، ده حسنت بنویسند او را.

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱ تا ۲۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۲) كِتَابٌ فُضِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۳) بَشِيرًا وَ نَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۴)

وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَ فِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَ مِن بَيْنِنَا وَ بَيْنِكَ حِجَابٌ فَأَعْمَلْنَا مَا نَحْنُ بِمُتْلِكُمْ يُوحَىٰ إِلَيْنَا أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَ اسْتَغْفِرُوا لَهُ وَ يَلِ لِلْمُشْرِكِينَ (۶) الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ (۷) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (۸) قُلْ أَ إِنكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۹)

وَ جَعَلْنَا فِيهَا رِوَاثَ سَآءٍ مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكْنَا فِيهَا وَ قَدَّرْنَا فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سِوَاءٍ لِلسَّائِلِينَ (۱۰) ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (۱۱) فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَ زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۱۲) فَإِن أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ (۱۳) إِذِ جَاءَتْهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۱۴)

فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ قَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۱۵) فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصِرًا فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ لَعَذَابِ الْآخِرَةِ أَحْزَىٰ وَ هُمْ لَا يُنصَرُونَ (۱۶) وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ فَأَخَذَتْهُمُ الْعَذَابُ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۷) وَ نَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ (۱۸) وَ يَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ (۱۹)

حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤَهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲۰) وَ قَالُوا لِيَجْزِيَ اللَّهُ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَ هُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۱) وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَوِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَ لَا أَبْصَارُكُمْ وَ لَا جُلُودُكُمْ وَ لَكِن ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ (۲۲) وَ ذَلِكَ ظَنُّكُمْ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳) فَإِن يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ وَ إِن يَسْتَعْجِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ (۲۴)

وَ قَيِّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمِّ قَدِ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا

خاسرین (۲۵)

[ترجمه]

«۳» به نام خدای بخشاینده بخشایشگر.
 فرستادن «۴» از خدای بخشاینده بخشایشگر.
 کتابی که گزارش دادند آیات او را، قرآنی تازی برای گروهی که دانند.
 بشارت دهنده و ترساننده «۵»، برگردیدند بیشترین ایشان، ایشان بنشوند.
 [۱۴۹] و گفتند دل‌های ما در غلافها است از آنچه تو ما را می‌خوانی با آن و در گوش‌های ما گرانی است. و از میان ما و میان تو
 حجاب

-
- (۱). آج: حم سجده، ما: حم السجده، آد: السجده. نام اینکه سوره در برخی قرآنها چاپی فصلت می‌باشد. [.....]
 (۲). ما، گا، آد: بدان که اینکه.
 (۳). آج، افزوده: اسم سورت است یا غیر آن.
 (۴). ما، لا: فرستادنی.
 (۵). ما: بیم کننده.

صفحه : ۵۵

است، بکن که ما نیز خواهیم کردن.
 بگوی که من آدمی ام چون شما، وحی کنند به من که خدای شما یک خدای است، راست باشی با او و آمرزش خواهی از او. و
 وای بر مشرکان؟
 آنان که ندهند زکات و ایشان به آخرت کافر باشند.
 آنان که بگریزند و کردند کارهای نیک، ایشان را «۱» مزدی ناکاسته.
 بگو شما کافر می‌شوی به آن که آفرید زمین در دو روز، و می‌کنی او را همتایان، او خدای جهانیان است.
 و کرد در زمین کوهها بر جای از بالای آن و برکت کرد در او. و بینداخت «۲» در او قوت‌های آن در چها روز راست پرسندگان را.
 پس قصد کرد به آسمان و آن دودی بود، گفت آن را و زمین را که:
 بیایی بطاعت یا بکراهت. گفتند: آمدم طاعت دار.
 [۱۵۰-ر] تمام کرد آن را هفت آسمان در دو روز وحی کرد در هر آسمانی فرمان او «۳». بیاراستیم آسمان نزدیکتر به چراغها و
 نگاه داشتن، آن انداخت خدای غالب داناست.
 اگر برگرداند، بگوی بترسانیدم شما را از صاعقه‌ای چون صاعقه عاد و ثمود.

(۱). ما، افزوده: باشد، لا: راست.

(۲). ما: به اندازه کرد.

(۳). ما: کار آن.

صفحه : ۵۶

چون آمدند به ایشان پیغامبران از پیش ایشان و از پس ایشان که نپرستی الاخدای را، گفتند: اگر خواهد خدای ما بفرستد «۱» فریشتگان را، که ما به آنچه فرستادند شما را به آن، کافریم.

اما عاد «۲»، بزرگواری کرد در زمین بناحق و گفتند: کیست سخت‌تر از ما بقوت! نمی‌بینند که آن خدای که بیافرید ایشان را، او سخت‌تر است از ایشان بقوت، بودند به آیات ما انکار کردند «۳».

بفرستادیم بر ایشان بادی سخت در روزهای شوم تا بچشانیم ایشان را عذاب نکال در زندگانی نزدیکتر «۴» و عذاب سرای باز پسین بنکال‌تر باشد و ایشان را یاری نکند.

[۱۵۰-پ] و اما ثمود، ما هدایت دادیم ایشان را برگزیدند کوری بر راه راست. بگرفت ایشان را صاعقه عذاب خوار کن «۵» به آنچه کرده بودند.

برهانیدیم آنان را که بگرویدند و پرهیز- کار بودند.

و آن روز که جمع کنند دشمنان خدای را به دوزخ، ایشان «۶» رفع کنند.

تا آن که آیند به آنجا گواهی دهند بر ایشان گوششان و چشم‌هایشان و پوست‌هایشان به آنچه کرده باشند.

(۱). ما: فرو فرستد، لا: بفرستادی.

(۲). لا: عادیان.

(۳). ما: انکار کرده، لا: جحد کننده.

(۴). لا: رسوایی در حیات دنیا.

(۵). ما: خوار کننده، لا: خواری.

(۶). ما، لا: ایشان را.

صفحه : ۵۷

گویند پوستهای خود «۱» را چرا گواهی دادی بر ما!

گویند: به آواز «۲» آورد ما را آن خدای که به آواز آورد همه چیز را و آفرید شما را نخست بار، و با او برند شما را. و شما خود را پوشیده نداشتی از آن که گواهی دهند بر شما گوشتان و نه چشمتان و نه پوستهاتان و لکن گمان بردی که خدای نداند بسیاری از آنچه شما می‌کنی.

و آن گمان شماست آن که بردی گمان «۳» به خدایتان که به هلاک کرد شما را، در روز آمدی «۴» از زیانکاران.

[۱۵۱-ر] اگر صبر کنند، دوزخ مأوی ایشان است، و اگر عذر خواهند، نیستند ایشان از خشود کردگان «۵»

بجهانیدیم برای ایشان همسرانی، بیاراستند برای ایشان آنچه پیش ایشان است و آنچه پس ایشان است. و واجب شد بر ایشان گفتار در امتانی که گذشت «۶» از پیش ایشان از جن و انس «۷»، که ایشان بودند زیانکاران.

قوله تعالی: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ.

بعضی کوفیان گفتند: «حم»، در محل رفع است به ابتدا، و «تنزیل»، خبر اوست، یعنی هذه السورة تنزیل من الرحمن الرحیم. و بعضی

دیگر گفتند: محلی نیست «حم» را از اعراب، و «تنزیل» مرفوع است به خبر مبتدای محذوف، ای، هذا القرآن تنزیل من الرحمن

الرَّحِيمِ، اینکه قرآن تنزیل است، یعنی منزل است - چنان

(۱). اساس: خویش، به قیاس نسخه لا، تصحیح شد. [.....]

(۲). ما، لا: سخن.

(۳). بردی گمان / بردید گمان.

(۴). آمدی / آمدید.

(۵). ما، لا: معذوران.

(۶). ما، لا: گذشتند.

(۷). ما: پری و آدمی.

صفحه : ۵۸

که بیان کردیم - از خدای بخشنده بخشاینده. و تفسیر «رحمن» و «رحیم»، به استقصا برفتست در اول کتاب. کتابه بدل تنزیل است، اینکه تنزیل، کتابی است که آیات او مفصل و مبین کرده‌اند. قُرْآنًا عَرَبِيًّا، نصب او بر حال است از «فصلت»، و اینکه اولتر است از دگر وجوه. و گفتند «۱»: مصدر است، لا من لفظ الفعل. و گفتند: نصب «۲» بر مدح است. و گفتند: علی اعاده الفعل، ای، فصلنا قرانا. و گفتند: علی اضممار فعل، ای، ذکرنا «۳» و انزلنا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ، برای قومی که دانند. قرآن برای دانا و نادان فرود آمد و لکن تخصیص کرد ایشان را به ذکر، برای آن که ایشان منتفع باشند به آن، بَشِيرًا وَ نَذِيرًا، صفت قرآن است، یعنی قرآنی است به لغت عرب، بشارت دهند [۱۵۱-پ] و ترساننده. فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ، گفت: بیشترین این که مردمان که قرآن بایشان «۴» فرستادند، عدول کردند «۵» از او و برگشتند. فَهَمَّ لَا يَسْمَعُونَ، ایشان نمی شنوند «۶» شنودنی که منتفع شوند به آن.

وَقَالُوا، گفتند یعنی مشرکان مکه: قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ، دل‌های ما در غلاف است از اینکه که تو ما را به آن دعوت می کنی، یعنی نمی توانیم بدانستن، و آن پوشش و غطا منع می کند ما را از آن که چیزی بدانیم. و «اکنه»، جمع کنان باشد، و «کنان» و «کنانه» تیر دان باشد. وَ فِي آذَانِنَا وَقْرٌ، و در گوش «۷» ما گرانی است و آنچه «۸» تو می گویی، نمی توانیم شنیدن. و اینکه نوعی جبر است که گفتند اینکه مشرکان. و گفتند: اینکه، برای قطع طمع رسول گفتند، تا رسول طمع ببرد از ایمان ایشان. وَ مِنْ بَيْنِنَا وَ بَيْنَكَ حِجَابٌ، و از میان ما و تو حجابی مانع است، هم به اینکه معنی که ما دعوت نمی توانیم شنیدن، و گفتند: معنی آن است که میان ما و تو در دین خلاقی هست نه بسیار «۹» و تفاوت قولی عظیم، آنکه آن را به «حجاب» مانع «۱۰»

(۱). ما: و وجه دگر گفتند که.

(۲). ما، افزوده: او.

(۳). آج، ما، افزوده: قرانا.

(۴). ما: با ایشان.

(۵). ما، لا، افزوده: اعراض کردند و، گاه، آد: اعراض نمودند و.

(۶). آج، ما، لا، آد، افزوده: یعنی گوش، او نمی کنند و نمی شنوند.

(۷). ما: گوشها.

(۸). ما، گاه، آد: از آنچه، لا: از آن که. [.....]

(۹). آج، ما، گا، لا، آد: هست بسیار.

(۱۰). در نسخه اساس روی اینکه کلمه با قلمی متفاوت از متن «مانند» نوشته شده است.

صفحه : ۵۹

کرد از اجتماع ایشان بر یک کلمت. [احوال اینکه کافران در اینکه گفتار از دو بیرون نیست: یا اینکه بر سبیل حقیقت گفتند، و حقیقت خواستند، یا بر توسع و مجاز و مبالغه، اگر حقیقت خواستند، جبر مطلق است. هم اینکه مقاله که به جبر می‌گوید «۱»، و اگر بر توسع گفتند و مبالغه خواستند نیست که ما در تأویل آیاتی که مثل اینکه است، من قوله: خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ «۲» جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً... «۳» فَاعْمَلْ إِنَّا عَامِلُونَ، تو بر دین خود کار کن که ما بر دین خود کار خواهیم کرد، و مثله قوله:

لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينٌ «۶» و گفتند: معنی آن است که، آنچه توانی «۷» کردن در اهلاک و ابطال «۸» ما بکن که ما هم چنین خواهیم کردن در حق تو. آنگه حق تعالی - چون ایشان اقتراحات و انواع تحکم و تعنت از حد بردند - گفت: بگوی ای محمّد؟ که من دعوی خدایی نمی‌کنم.

إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ، من آدمی‌ام همچون شما از روی خلقت و همچون شما قادرم به قدرت، بیش از آن نیست که وحی می‌آید به من و وحی بر من انزله می‌کنند که، خدای شما یک خدای است، استقامت کنی او را [۱۵۲-ر] و در دین او راست باشی و از او آمرزش خواهی گناهانی را که کرده‌ای. آنگه گفت: وای بر آن مشرکان که زکات ندهند و به قیامت ایمان ندارند؟ آیت دلیل است بر آن که کفار با اصرار بر کفر متعبدند به شرایع، که خدای تعالی مشرکان را ملامت کرد و مذمت به منع زکات.

و انما «۹» تخصیص زکات او «۱۰» میان دگر عبادات برای آن کرد که، مردم بیشتر مجبول و مطبوع‌اند بر شح نفس، اگر چه به عبادات دیگر از نماز و روزه و حج تن در می‌دادند، زکات بر ایشان سخت می‌آمد.

و آن کس که گفت: لا- يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ، معنی آن است که: لا- یؤمنون بوجوبها، اینکه خلاف ظاهر است و تکراری است که در او فایده‌ی نیست، برای آن که اینکه داخل

(۱). گا، آد: هم اینکه است مقاله که مجبران می‌گویند.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۷.

(۳). سوره انعام (۶) آیه ۲۵.

(۴). گا، آد، افزوده: اهل.

(۵). اساس، آب، لا: افتادگی دارد، از آج، افزوده شد.

(۶). سوره کافرون (۱۰۹) آیه ۶.

(۷). ما: تو دانی.

(۸). ما، گا: ما و ابطال کار ما، آد: ابطال ما کار.

(۹). آج، ما، گا: اما.

(۱۰). آج، ما، گا، لا: از.

صفحه : ۶۰

بود فی قوله: لِلْمُشْرِكِينَ، که آن که مشرکان باشد «۱» به وجوب زکات و هیچ عبادت ایمان ندارد. و نیز ذکر «۲» آن که بزرگان

ایشان را انفتی بود از اینکه، و اگرچه در ایشان سخایی «۳» بود، برای آن که اینکه چون جزیتی می‌شناختند از اینکه استنکاف کردند که عاملی و مستخرجی بیاید «۴» و موکل باشد و مالی معین هر سال از ایشان بقهر و رغم بستاند و بخواهد از ایشان. و از اینکه جا گفت رسول - علیه السلام -:

الزکوة قنطرة الاسلام، من عبرها نجا

گفت: زکات پل مسلمانی است، هر که بر او بگذرد نجات یابد. و از اینکه جاست که اهل رده گفتند در عهد ابو بکر از پس مرگ رسول - علیه السلام -:

«۵» اما الصلاة، فصلی و اما الزکوة فلا تغصب «اموالنا

گفتند: نماز کنیم و لکن رها نکنیم تا مال ما به غضب بردارند [بعضی صحابه گفتند: بساز با ایشان تا به یک بار مرتد نشوند، رها کن تا نماز می‌کنند و زکات ندهند.] «۶» ابو بکر گفت: و الله لا افرق بین شیئین «۷» جمع الله بینهما و الله لو منعونی عقلا مما فرض الله و رسوله لقاتلتهم علیه، [۱۵۲-پ] گفت: به خدای که جدا «۸» نکنم میان چیزی «۹» که خدای جمع کرد میان آن، یعنی نماز و زکات. و به خدای که اگر پای بند اشتری از شتری باز گیرند از آنچه خدای فرموده است، با ایشان قتال کنم بر آن. و آنچه گفتند، از آنچه «۱۰» زکات نفس خواست و هی کلمة الاخلاص، گفتن: لا اله الا الله، و آنچه گفتند: نفقت و صدقت است و مانند اینکه اقول، همه عدول است از ظاهر، و بی‌ضرورتی عدول کردن از ظاهر روا نباشد. پس بر اینکه جمله تقدیر «۱۱» کردیم، آیت دلیل است بر آن که کفار متعبدند به زکات دادن - و الله ولی التوفیق.
 إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ، گفت: آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، ایشان را مزدی بود بی نقصان. و «المن»، النقص و منه المنون للموت، لانه ينقص الناس و الحيوان. عبد الله عباس گفت: غیر مقطوع.

(۱). آج: مشرک باشند، ما، گا، لا، آد: مشرک باشد.

(۲). آج، گا، آد: دیگر، ما: اگر. [...]

(۳). گا، آد: سخاوتی.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد: بیاید.

(۵). ما، گا، لا: یغصب.

(۶). اساس، آب، لا: ندارد، از ما، افزوده شد.

(۷). آج، ما، گا: شیئین، در اساس نیز با قلمی متفاوت از متن به «شیئین» تصحیح شده است

(۸). لا: من جدائی.

(۹). آج، ما، گا، آد: دو چیز، در اساس نیز با قلمی متفاوت. از متن به «دو چیز» تصحیح شده است.

(۱۰). گا: که زکات، آد: ندارد.

(۱۱). آج، ما، گا، لا: تقریر، آد: از اینکه جمله که تقریر.

صفحه : ۶۱

مجاهد گفت: غیر محسوب، و گفتند: غیر ممنون به علیهم یعنی، منت نهند به آن بر ایشان برای آن که واجب است ایشان را «۱» حق بر خدای.

قُلْ أُنْكُم لَتَكْفُرُونَ بِاللَّهِ خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ، بگوی ای محمد؟ که شما کافر می‌شوی به آن خدای که زمین بیافرید به دو روز،

و آن، روز یک شنبه و دوشنبه بود. وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أُنْدَادًا، و با او امثال و اضداد فرو می‌داری.

ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ، او خدای جهانیان است.

وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا، و کرد از بالای زمین کوهها ثابت، بر جای ایستاده. وَ بَارَكْ فِيهَا، و برکت کرد (۲) در زمین به آنچه پدید کرد در او از انواع منافع از گیاه و درختان و معادن و جز آن. وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا، و مقدر بکرد و بینداخت روزیهای [۱۵۳-ر] اهل زمین، فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ، در چهار روز.

مجاهد و قتاده گفتند: خدای دریاها و انهار و اشجار و دوات و آنچه اسباب رزق بنی آدم است، روز سه شنبه و چهارشنبه آفرید. ابن ابی نجیح گفت از مجاهد: که مراد باران است.

عکرمه و ضحاک گفتند: تقدیر کرد در هر شهری ارباب (۳) اقوات و ارزاق و آنچه در دگر شهر نباشد، تا مردم به تجارت و جلب از اینکه شهر به آن شهر برند، و آن سبب رزق و معیشت ایشان باشد. کلبی گفت: چنان که اهل حضر را اقوات و ارزاقی معلوم است، و اهل بدو را به خلاف آن. فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ، در چهار روز، اینکه چهار با آن دو (۴) است چه خلق زمین به دو روز و خلق کوهها و ارزاق به دو روز دیگر با هم ضم کنی چهار روز باشد، چنان که یکی از ما گوید: تزوجت امس امرأة و الیوم ثنتین، دی (۵) زنی کردم و امروز دو زن. و معنی آن است که امروز دو زن دارم، با زن دینه خواهد و همچنین گوید: أتیت واسط فی خمسۀ و البصرۀ فی عشرۀ، و آن خمسۀ داخل باشد در اینکه عشره.

سَوَاءٌ، ابو جعفر خواند: «سواء» بالرفع بر خبر مبتدای (۶) محذوف، ای هو سواء و یعقوب خواند: «سواء» به جر علی انه صفة ایام. و باقی قراء: سواء، بالنصب علی

(۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: آن.

(۲). ما: داد.

(۳). گا، لا، آد: از باب.

(۴). ما، افزوده: شش.

(۵). ما: دین. [.....]

(۶). ما، گا، لا، آد: ابتدا.

صفحه : ۶۲

المصدر، ای، استوی استواء، ثم حذف زوایدها، فقال: سواء.

و قوله: لِلْسَّائِلِينَ، در او چند قول گفتند: یکی آن که سواء للسائلین عن ذلک، سواء (۱) باشد پرسندگان را. یعنی اگر بسیار کسان پرسند، همه را جواب بر یک (۲) حد باشد که اینکه جمله چیزها به چهار روز آفریده‌اند.

قتاده و سدی گفتند: معنی آن است که، من (۳) سأل عنه اجیب (۴) بهذا، اگر کسی پرسد، جوابش چنین دهند: و قيل للسائلین الله حوائجهم. گفت اینکه جمله برای آنان آفرید که حاجت خود از خدای خواهند، یعنی رغبت جز به خدای نکنند.

ابن زید گفت: معنی آن است که اینکه که آفرید راست بر مسائل سائلان است، که اگر خواستندی [۱۵۳-پ] بیش از اینکه نخواستندی، اینکه که آمد بر حسب اقتراح ایشان آمد- لو اقترحو- و من عالم بودم به سؤال و اقتراح ایشان پیش از آن که کردند.

بعضی دیگر گفتند: معنی آن است که سواء للسائلین و غیر السائلین، راست است اینکه حدیث، اگر پرسند و اگر نپرسند.

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ، ای، قصد الی خلق السماء، قصد کرد به خلق آسمان و بیافرید آن را. وَ هِيَ دُخَانٌ، و آن دودی بود. گفتند:

بخار» (۵) آب بود. فقال لها، گفت آسمان و زمین را: اثتیا، بیاید» (۶) طوعاً أو کرهأ، اما بطاعت و اما بکراهت، اما برغبت یا بجبر. گفتند: آمدیم بطوع» (۷).

بعضی گفتند: معنی آن است که آسمان و زمین را گفتم بیارید» (۸) آنچه در شما نهادم» (۹) از منافع و مصالح خلق و اظهار کنی آن را. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که خدای تعالی آسمان را گفت: آفتاب و ماهت را بر آر، و زمین را گفت: جویها بر آن و میوه‌هایت بیرون آر.

قالتا أتینا طائِعین، گفتند: آمدیم طایع راغب» (۱۰). برای آن گفت: «طائِعین»، «طائِعَتین» نگفت، که آن را خواست و با هر چه در آسمان و زمین است از عقلا و جز آن، آنکه تغلیب کرد عقلا را بر ناعاقلان. و گفتند: چون فعل عقلا با او نسبت کرد،

(۱). لا: یکسان.

(۲). لا افزوده: طریق و یک.

(۳). ما: فمن.

(۴). آج: اجبت، ما: حث.

(۵). ما: بخوار.

(۶-۸). صیغه دوم شخص جمع، بدین صورت در نسخه اساس بندرت دیده می‌شود.

(۷). لا: بطاعت و رغبت.

(۹). ما: بر شما نهادیم.

(۱۰). ما، گا، آد: و راغب.

صفحه : ۶۳

از او کنایت به ضمیر عقلا کرد، چنان که: ... فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ (۱) «فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ، گفت: بیافرید هفت آسمان در دو روز. اینکه «قضا»، به معنی خلق است و اتمام، و اینکه ایام همه با هم آری، همان شش روز باشد که حق تعالی گفت: ... خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ (۱) وَ أَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا، و وحی کرد در هر آسمانی کار آن آسمان.

قتاده و سدی گفتند: ماه و آفتاب و ستارگانش بیافرید و فریشتگان را و آنچه خواست آفریدن در آسمانها. و گفتند که: معنی آن است که وحی کرد به اهل هر آسمانی آنچه ایشان را فرمود. وَ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ، گفت: بیارستم آسمان دنیا را به چراغها، یعنی به ستارگان درفشیده» (۷) چون چراغ. وَ حِفْظًا، ای، حفظنا، یعنی خلقنا الكواكب زینة لها و حفظنا، گفت: ما ستارگان را بر آسمان دنیا برای اینکه دو وجه بیافریدیم: یکی برای زینت و، یکی برای نگاهداشت از شیاطین تا رجوم ایشان باشند. و منع کنند ایشان را از استراق سمع، کانه قال: زینها زینة و حفظناها حفظنا، بر اینکه تقدیر مصدر باشد و بر تقدیر اول مفعول له، ای، للحفظ. و گفتند: «واو»، در تقدیر صلت است، ای زینها بمصابیح» (۸) التي هي الكواكب حفظنا، و بر اینکه وجه هم مفعول له باشد. ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ. اینکه جمله تقدیر خدای است عزیز دانا منبع غالب عالم به جمیع اشیا.

فَإِنْ أَعْرَضُوا، اگر اینکه کافران اعراض کنند و برگردند از تو و از قول و دعوت تو، فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ، بگوی: من شما را می‌ترسانم از صاعقه، یعنی وقعتی و عقوبتی و عذابی چون صاعقه عاد و ثمود. عاد، قوم هود بودند، و ثمود، قوم صالح.

إِذْ جَاءَتْهُمْ الرُّسُلُ، چون پیغامبران به ایشان آمدند، مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ، از پیش ایشان و از پس ایشان، یعنی از جوانب. و گفتند: مراد ظرف زمان

(۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵۹، سوره سجده (۳۲) آیه ۴. [.....]

(۲). گا، آد: دو روز.

(۳-۴). آینه/ آذینه، آدینه، با تبدیل /د/ به /ذ/ و /ذ/ به /ی/ و ادغام دو «ی» در یکدیگر، ما، گا، لا، آد: آدینه.

(۵). ما: غیرها، گا، آد: همه چیزها.

(۶). لا: مجتمع.

(۷). گا: درخنده.

(۸). ما، گا، لا، آد: بالمصایح.

صفحه : ۶۵

است و اگر «۱» در عبارت [۱۵۵-] ظرف مکان است، یعنی پیش از آن به پدران ایشان و پس از آن به فرزندان ایشان اَلَّا تَعْبُدُوا، قیل: بآن لا تعبدوا، گفت: به آن فرستادند اینکه پیغامبران را تا مردم آن روزگار را گویند، جز خدای را مپرستی. و اینکه از آن جمله است که قول در او مضمراست. یعنی و قالوا: ان لا تعبدوا الا الله، و گفتند: جز خدای مپرستید «۲».

قالوا، گفتند اینکه کافران: لَوْ شَاءَ رَبُّنَا، اگر خدای خواستی، لَأَنْزَلْنَا مَلَائِكَةً، فرو فرستادی فریشتگان را. اینکه برای آن گفت «۳» که، ایشان اعتقاد کرده بودند که فریشتگان مهتر «۴» از پیغامبران اند، برای آن که ایشان دختران خدای اند پس از اینکه جا گفتند: اگر خدای خواستی تا پیغامبری فرستد، از فریشتگان فرستادی.

آنکه گفتند: فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ، ما به آنچه شما را به آن فرستاده اند از کتاب و شریعت کافریم.

فَأَمَّا عَادُ، گفت: اما عاد که قوم هود بودند استکبار و ترفع کردند در زمین «۵»، و برای آن که ما ایشان را قوتی و شدتی دادیم و عظم خلقی، ایشان به آن مغرور شدند و گفتند: مَنْ أَشَدُّ مَنَا قُوَّةً، در جهان که باشد که از ما به قوت سختر «۶» بود، حق تعالی به جواب ایشان گفت: او لم یروا: نمی بینند یعنی: نمی دانند که آن خدای که ایشان را بیافرید از ایشان به قوت سختر است. و نصب قوت در هر دو جای بر تمیز است.

وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا، و ایشان به آیات ما جاحد و کافر شدند.

فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا، ما بفرستادیم بر ایشان بادی سخت سرد. و اصل او از صریر باشد و آن آواز باد بود. و اینکه از مضاعف اینکه باب «۷» باشد، کنهته «۸» فی معنی نهیته و: کفکفته فی معنی کففته، و کبکبته فی معنی کببته. و اینکه جوی سخت را برای آن صرصر می گویند [۱۵۵-پ] که آب او را آوازی هایل بود. فی آیام، در روزهای نحس شوم سخت بر ایشان که در او هیچ چیزی نبود.

کوفیان و ابن عامر و ابو جعفر خواندند: فی ایام نحسات، به کسر «حا» و باقی قرا

(۱). آج، ما، گا، آد: اگر چه.

(۲). ما: مپرستی.

(۳). ما، گا، لا، آد: گفتند.

(۴). ما، گا، لا، آد: بهتر.

(۵). گا، آد، افزوده: بناحق.

(۶). سخر / سخت تر.

(۷). لا: باد.

(۸). اساس: که نهننه، به قیاس با نسخه آب، تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۶۶

نحسات به سکون «حا». مقاتل گفت از ضحاک که: خدای تعالی هفت سال باران از ایشان باز گرفت، و با دیک ساعت از ایشان ساکن نشدی.

ابو الزبیر روایت کرد از جابر عبد الله انصاری که او گفت: چون خدای تعالی، به قومی خیر خواهد، ایشان را باران دهد بی باد، و چون به قومی بدی خواهد، باران از ایشان باز گیرد و باد بر ایشان گمارد. و آن ایام نحسات، هشت روز است که خدای تعالی گفت: سَبَّحَ لَيْالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا (۱).

لِنُدَيْقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ، تا بچشانم (۲) ایشان را عذاب خزی و مذلت و مهانت (۳).

وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى، و عذاب دوزخ در آخرت بتر باشد و به خزی پیشتر. وَ هُمْ لَا يُنْصَرُونَ، و ایشان را نصرت و یاری نکنند.

جابر عبد الله انصاری روایت کند که: جماعت قریش با ابو جهل بنشستند و رای زدند در کار رسول - علیه السلام - و گفتند: کار محمد بر ما ملتبس شد اگر مردی را بجویم که علم شعر و کهانت و سحر داند (۴) تا برود و با اینکه محمد سخنی گوید.

عتبه بن ربیعہ گفت: من علم شعر و کهانت و سحر دانم، و بر من هیچ پوشیده نیست.

من بروم و با او بگویم و از او بشنوم، و شما را خبر دهم. آنکه بیامد و بنزدیک رسول آمد، گفت: یا محمد! تو بهر حال بهتر نه‌ای (۵) از پدران و اجداد خود، اینکه که تو می گویی، ایشان نگفتند. اگر غرض تو از اینکه گفتار ریاست است، تا (۶) لوی قریش برای تو ببندیم [۱۵۶- ر] و تو را مقدم و رئیس خود کنیم، و کس بر تو تقدیم (۷) نکند. و اگر غرض آن است که زنی خواهی از آن قبیله که تو اختیار کنی، برای تو زنی خواهیم با مال و با جمال. و اگر غرض مال است، چندانی مال دهیم تو را که توانگر شوی تو و اعقاب تو. او (۸) اینکه همه می گفت و رسول - علیه السلام - خاموش بود، هیچ جواب نمی داد تا چون تمام بگفت، رسول - علیه السلام - گفت: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ حَم تَنْزِیْلٌ مِّنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ كِتَابٌ فُصِّلَتْ آیَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِیًّا لِّقَوْمٍ یَعْلَمُونَ (۹) تا به آن جا رسید که: فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ (۱۰)

(۱). سوره حاقه (۶۹) آیه ۷.

(۲). ما، گا، لا، آد: بچشانیم.

(۳). گا، آد، افزوده: در زندگانی دنیا.

(۴). لا: در علم شعر و کهانت و سحر استاد بود.

(۵). اساس: نه‌ای.

(۶). ما، گا، آد: ما.

(۷). ما، گا، لا، آد: تقدم.

(۸). گا، آد: عتبه.

(۹). سوره فصلت (۴۱) آیات ۱ تا ۳.

(۱۰). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۵.

صفحه : ۶۷

گفت: چون به اینکه جا رسید، عتبه دست بر دست «۱» او نهاد و او را سوگند داد به حق رحم و خویشی. رسول- علیه السلام- خاموش شد، عتبه برخواست «۲» و با خانه خود رفت و با نزدیک قریش «۳» نشد، ایشان گفتند: عتبه کجا رفت. نباید تا صابی شد و میل کرد به دین محمد. یا، محمد طعامی به او داد، به طمع طعام او فریفته شد. آنگه برخاستند و به خانه عتبه آمدند، او را گفتند: یا عتبه؟ چرا با نزدیک ما نیامدی! همانا صابی شده‌ای «۴» یا طعام محمد تو را بفریفت! عتبه خشم گرفت، گفت: مال من از مال شما بیشتر است، و لکن من بنزدیک او شدم و با او فصلی گفتم چنین، مرا جواب داد به کلامی که نه شعر است و نه کهانت است و نه سحر.

آنچه رسول- علیه السلام- از اینکه سورت بر او خوانده بود باز خواند آن جا بر ایشان تا به آن جا که خوانده بود. گفت: چون به آن جا رسید، من دست بر دستش «۵» نهادم و دانستم که محمد هرچه گوید راست گوید، ترسیدم که عذابی از آسمان به ما و شما فرو «۶» آید.

وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ، گفت: اما ثمود را ما هدایت دادیم، فَاسْتَجَبُوا لِعَمِي عَلَى الْهُدَى، ایشان اختیار کوری کردند بر ایمان. و اینکه [۱۵۶-پ] آیت، دلیل است بر بطلان قول مجبره، برای آن که خدای تعالی گفت: من ثمود را آن هدایت که به من تعلق دارد بدادم از اقدار و تمکین و ازاحت علت و نصب ادلت و الطاف و بیان. آنگه گفت: ایشان اختیار کفر کردند بر ایمان. و اگر «هدی» در آیت ایمان بودی، و خدای ایشان را ایمان داده بودی، ایشان را با فعل خدای اختیاری نماندی.

فَأَخَذَتْهُمْ، گفت: بگرفت ایشان را صَاعِقَةُ الْعَذَابِ، عذاب مهلک، با هوان و مذلت بآنچه «۷» کردند، یعنی به جزا و پاداشت آنچه کردند.

وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ، گفت: برهانیدم آنان را که ایمان آوردند و از خدای ترسیدند و از معاصی او پرهیزیدند «۸».

وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ، نافع و يعقوب خواندند: «نحشر»

(۱). آج: دهان مبارک، ما، گا، لا، آد: دهن.

(۲). ما، گا، آد: برخواست.

(۳). آج، ما، گا: قومش.

(۴). اساس، آب: شده‌ی. [...]

(۵). آج: دهانش، ما، گا، لا، آد: دهنش.

(۶). آج، ما، گا: فرود.

(۷). ما: با آنچه.

(۸). پرهیزیدند/ پرهیزیدند، آد: پرهیزیدند.

صفحه : ۶۸

به «نون» مفتوح و ضم «شین» علی اضافه الفعل الی الله علی سبیل التعظیم. و «اعداء الله»، منصوب به وقوع الحشر علیه، و دیگر قراء «یحشر» خواندند به «یا» مضموم و فتح «شین»، علی الفعل المجهول. أعداء الله، مرفوع علی اسناد الفعل الیه، گفت:

آن روز که دشمنان خدای را جمع کنیم - یا جمع کنند - سوی دوزخ، فُهِم یُوزَعُونَ، ای، یدفعون الیها و یکفون، من الوزع، و هو الکف، ایشان را دفع کنند و با دوزخ رانند. و منه قول الحسن: لا بد للناس من وزعة، جمع وازع، ای، کففة. مردم را از رئیسی مانع بنگزیرد که منع کند ایشان را، یعنی ایشان را به دوزخ برند و رها نکنند ایشان را که از آن جا بیرون آیند. و «ایزاع»، که الهام است، هم از اینکه بناست، و منه قوله: ... رَبِّ أَوْزِعْنِي «۱» ...، ای، اجعل لی وازعا مانعا من لطفک یزعی عن المعاصی.

حَتَّى إِذَا مَا جَاؤُهَا، «ما» زیادت است، تا آنگاه که اینکه کافران به دوزخ رسند.

شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ، گوشها و چشمهای ایشان و پوست اندام [۱۵۷-ر] ایشان، بر ایشان گواهی دهند به آنچه کرده باشند.

سدی و جماعتی مفسران گفتند: مراد به «جلود»، فروج است، و اینکه کنایت است از آن. و انشد لعامر بن جریر:

المرء یسعی للسلامة، و السلامة ما تحسه او سالم من قد تثنی جلده و ایض رأسه
اراد بالجلد، الفرج.

و قَالُوا لَجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا، آن کافران گویند پوستهای خود را یا فروج «۲»؟ چرا بر ما گواهی دادی! ایشان گویند: أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ، ما را به سخن آورد آن خدای که همه چیز را او را به سخن آرد. وَ هُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ، و او آفرید شما را نخست بار و مرجع و بازگشت شما با اوست. و «۳» در نطق جوارح و وجه آن سه قول گفتند: یکی، آن که خدای تعالی آن را مبنی کند بنیت «۴» دهن و کام و زبان تا سخن گوید. دیگر آن که، کلام خود را در او آفریند «۵» و اضافت کند با او بر مجاز. سیم آن

(۱). سوره نمل (۲۷) آیه ۱۹ و سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۵.

(۲). آج، ما، گاء، آد، افزوده: خود را.

(۳). گاء، آد: اما.

(۴). آب: نیت، آج: نیت، گاء، لا، آد: به بنیه.

(۵). کذا در نسخه اساس و آب، که به دو صورت قابل توجیه است: دراوا در او، آفریند / آفریند.

صفحه : ۶۹

که، علامتی پدید آرد که از و بدانند، چنان که گویند: عیناک تشهدان بسهرک. و اینکه وجوه مفصل گفته‌ایم در سورت یس. وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَوِرُونَ، مجاهد گفت: «تتقون»، یعنی شما نمی‌ترسیدی که اعضا «۱» بر شما گواهی دهند. و قیل: «تظنون»، شما پنداشتی. سدی گفت: و ما کنتم تستترون فی الدنیا بترك المعاصی، شما در دار دنیا خود را پوشیده نداشتی به ترك معصیت از آن که گواهی دهد بر شما «۲» گوشها و چشمهای «۳» شما. گفتند: آیت در حق سه کس آمد از کافران که با هم سری می‌گفتند، آنگاه گفتند: چنان دانی که خدای سر ما می‌شنود. فراء گفت: معنی آن است، شما گمان نبردی که اعضایتان گواهی دهد بر شما به معصیت تا مستتر شدی به آن به ترك آن. وَ لَكِنْ ظَنَنْتُمْ، و لکن گمان بردی که خدای تعالی بسیاری از آنچه [۱۵۷-پ] شما می‌کنی نداند.

عبد الله بن مسعود گفت: من یک روز به استار کعبه خویشتم «۴» پوشیده بودم، سه کس بیامدند: دو از قریش و یکی از ثقیف «۵». اما قریشیان، ربیعه بود و صفوان امیه، و اما ثقیفی عبد یا لیل بود و با یکدیگر در حدیث رفتند «۶»، آنگاه یکی از ایشان گفت:

چه گویی خدای شنود اینکه که ما می‌گوییم! یکی گفت: اگر بلند گوییم بشنود، و اگر بلند نگوییم نشنود. یکی گفت: اگر بلند بشنود، نرم هم شنود» (۷). من بیامدم و رسول را خبر دادم از گفتار ایشان، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ما کُنْتُمْ تَسْتَبْرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ - الايتان.

شعبی روایت کند از انس مالک که، یک روز رسول - علیه السلام - بخندید چنان که دندانهایش پدید آمد، آنکه گفت: نگویی (۸) تا چرا خندیدم! گفتند: بگوی یا رسول الله؟ تا چرا خندیدی! گفت: تعجب از مخالفت (۹) بنده کافر با خدای تعالی؟ روز قیامت خدای را گوید: بار خدایا؟ نه وعده داده‌ای (۱۰) که بر من ظلم نکنی! حق تعالی گوید: بلی. گوید: من گواه نخواهم که بر من گواهی دهد الا از من. حق

(۱). ما، گا، لا، آد، افزوده: شما.

(۲). گا، آد، افزوده: اعضای شما.

(۳). گا، آد، افزوده: و پوستها.

(۴). گا، لا، افزوده: را، آد: خود را.

(۵). گا، آد: بنی ثقیف. [.....]

(۶). ما: آمدند.

(۷). ما: اگر بلند گوییم بشنود و اگر نرم گوییم هم بشنود.

(۸). آب، بگویی، آج: بگویند.

(۹). ما: مباحثه.

(۱۰). آج، ما: تو وعده کردی.

صفحه : ۷۰

تعالی گوید: نه من گواهم و فریشتگانم! گوید: بار خدایا؟ همچنین است، تو راستیگری (۱) و فریشتگان تو راستگویند (۲): و لکن اگر گواهی باشد هم از من، حق تعالی بفرماید تا اعضای او و جوارح او بر او گواهی دهند.

وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ، گفت: اینکه گمان بد بود که به خدای بردی که شما را هلاک کرد، لا- جرم در روز آمدی از جمله زیانکاران.

ابو هریره روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت که، خدای تعالی گفت:

انا عند ظن عبدي بي و انا مع عبدي اذا ذكرني

، گفت: من آن جام که گمان بنده است به من، و من با بنده‌ام چون مرا یاد کند. و همچنین [۱۵۸-ر] گفت - علیه السلام -

لا يموتن احدكم الا و هو يحسن الظن بالله فان قوما اساؤوا الظن بالله فاهلكهم.

و ذلك قوله: وَ ذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ، گفت: نباید که یکی از شما بمیرد و الا ظن او به خدای نیکو باشد، که هر

گروهی گمان بد بردند به خدای تعالی، ایشان را هلاک کرد. و قال محمد بن حازم الباهلی:

الحسن الظن مستريح يهتم من ظنه قبيح

من روح الله عنه هبت من كل وجه اليه ريح

لم يخب المرء عن سخاء و انما يهلك الشحيح
و قال غيره:

اناس اعرضوا عنا بلا جرم و لا معنى

اساءوا ظنهم فينا فهلا احسنوا الظنا
و قال آخر:

ظني بالله حسن و بالنبي المؤتمن

و بالوصي ذي المنن و بالحسين و الحسن
و قال- عليه السلام -: ان حسن الظن من حسن العبادة
، گفت: نیکو گمانی از نیکو عبادتی است. و
قال: اياكم و الظن فان الظن اكذب الحديث،
گفت: دور باشی از گمان که گمان دروغتر^۳ از حدیث است.

(۱). آج ما، آد: راست گویی، گا: راست می گویی.

(۲). گا، لا، آد: راست گویانند.

(۳). اساس: دروغ، لفظ «تر» با قلمی جدید و متفاوت از متن افزوده شده است.

صفحه : ۷۱

فَإِنْ يَصْبِرُوا^۱ وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا لَهُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ، و اگر طلب توبه و طلب رضای خدای کنند، از ایشان قبول نکنند. و الاستعتاب،
طلب العتبی و هی الرضا، و الاعتاب، الرضاء^۲، و منه قول الشاعر:

أعتبه الضبارمة^۳ النجيد

و اصله، من عتب عليه اذا سخط عليه [۱۵۸-پ]، و اعتبه: ازال سخطه، فالهمزة للإزالة، و معنى آن که اگر توبه کنند قبول نیفتد و اگر
طلب رضای خدای کنند، خدای ایشان را خشود بنکنند^۴.

و عمرو بن عبید در شاذ خواند: «و ان يستعتبوا»، بر فعل مجهول، «فما هم من المعتبين»، به کسر «تا» یعنی، اگر کسی ایشان را با توبه
خواند، یا گوید توبه کنی و طلب رضای خدای، ایشان اعتاب و ارضا نتوانند کردن از آن جا که سرای نه سرای تکلیف باشد که در
او توبه قبول کنند، بل، سرای الجا و اضطرار باشد. و اینکه آیت نیز دلیل است بر آن که در قیامت تکلیف نباشد و قبول توبه نبود،
برای آن که مردم ملجأ باشند و معارف ضروری بود.

وَقَيْضَنَا لَهُمْ قُرْنَاءٌ، گفت: ما بجهانیدیم ایشان را قرینانی و همسرانی از شیاطین، فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ، بیاریند ایشان را آنچه ایشان پیش دارند از امور دنیا و شهوات او. وَ مَا خَلَفَهُمْ، یعنی و ترک ما خلفهم و اغفال «۵» من امر الآخرة، و «۶» بر چشم ایشان آراسته کردند که، آخرت رها باید کردن و باو «۷» ایمان نباید آوردن. وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ، و کلمه عذاب «۸» بریشان واجب شد در جمله امتانی که پیش ایشان گذشتند از جنیان و انسیان. إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ، که ایشان زیانکاران بوده‌اند که عمر ضایع کرده‌اند و در او عمل «۹» صالح نکرده‌اند که ایشان را سود دارد.

(۱). اساس: تصیروا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۲). آج، افزوده: اذا سخط.

(۳). آج: الضبان، ما، گاه، آد: الصارمه.

(۴). کذا در اساس و آب، آج: بنکند، ما، گاه، لا، آد: نکند.

(۵). آج: اعقال، ما، گاه، لا، آد: اغفاله.

(۶). گاه، آد، یعنی. [.....]

(۷). آج، لا: با او.

(۸). آج، ما: عقاب.

(۹). آج، ما، گاه، لا: عملی، آد: عمل صالحی.

صفحه : ۷۲

قوله تعالی:

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۲۶ تا ۵۴]

[اشاره]

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ (۲۶) فَلَنَذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲۷) ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۲۸) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرِنَا الَّذِينَ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنَّةِ وَالْإِنْسِ نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أقدامِنَا لِيَكُونَ مِنَ الْأَسْفَلِينَ (۲۹) إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَ لَا تَحْزَنُوا وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ (۳۰)

نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ (۳۱) نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ (۳۲) وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَ عَمِلَ صَالِحًا وَ قَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۳) وَ لَا تَسْتَوِ الْحَسَنَةُ وَ لَا السَّيِّئَةُ ادْفَعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ (۳۴) وَ مَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَ مَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ (۳۵)

وَ إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۳۶) وَ مِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَ لَا لِلْقَمَرِ وَ اسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (۳۷) فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ هُمْ لَا يَسْأَمُونَ (۳۸) وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْتَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَّتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

شَىءٍ قَدِيرٌ (۳۹) إِنَّ الَّذِينَ يُلِحُّونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفُونَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۴۰)

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ (۴۱) لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ (۴۲) مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَد قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ (۴۳) وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ ءَ أَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءٌ وَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (۴۴) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتَلَفَ فِيهِ وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَ إِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ (۴۵)

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ (۴۶) إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ مَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى وَ لَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا أَدْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ (۴۷) وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَ ظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ (۴۸) لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَ إِن مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُوسِّسْ قَنُوطٌ (۴۹) وَ لَئِن أَدْفَنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَ لَئِن رُجِعْتَ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَ لَنَذِيقَنَّهُمْ مِنَ عَذَابٍ غَلِيظٍ (۵۰)

وَ إِذَا نَعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ وَ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَوَدَّ دُعَاءَ غَرِيضٍ (۵۱) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مِنْ أَضَلِّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ (۵۲) سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوْ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَىءٍ شَهِيدٌ (۵۳) أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَىءٍ مُحِيطٌ (۵۴)

[ترجمه]

گفتند آنان که کافر شدند: گوش ندارید!۱» به اینکه قرآن، لغو گویی در او تا همانا غالب شوی.

بچشانیم آنان را که کافر بودند عذابی سخت و پاداشت دهیم بتر از آنچه کرده باشند.

[۱۵۹- ر] بچشانیم آنان پاداشت دشمنان خدای است دوزخ، ایشان را در آن جا سرای جاویدی باشد پاداشت به آنچه به آیاتهای «۲» ما جحود «۳» کرده باشند.

گفتند آنان که کافر شدند: خدای ما؟ با ما نمای آن دو را که ما را گمراه کردند از دیوان و آدمیان، تا کنیم ایشان را در زیر پایهای ما تا باشند از فروتران.

آنان که گفتند خدای ما الله «۴» است، پس بایستادند «۵»، فرود آید «۶» بر ایشان فریشتگان که مترسی و انده مداری. و مژده باد شما را به آن بهشت که وعده دادند شما را.

ما دوستانیم «۷» در زندگانی دنیا و در سرای باز پسین، و شما راست در او آنچه خواهد نفسهای شما «۸»، و شما راست در آن جا آنچه دعوی کنی «۹».

به خیری از خدای آمرزنده و بخشاینده.

(۱). ما: مداری.

(۲). ما، لا: آیات.

(۳). ما: انکار.

(۴). ما: خدا.

(۵). لا: مستقیم شدند.

(۶). ما، لا: آیند.

(۷). ما، لا: دوستان شمایم.

(۸). ما: تنهاتان.

(۹). دعوی کنی / دعوی کنید.

صفحه : ۷۳

کیست نیکوتر به سخن از آن که باز خواند با خدای و کند کار نیکو و گوید من از جمله مسلمانان‌ام، و نه راست باشد نیکی و نه بدی بازدار آنچه آن نیکوتر بود که بینی آن را که میان تو و میان او دشمنی است، پنداری او دوستی است خویش.

[۱۵۹-پ] و از پیش باز نبرند آن، الا آنان که صبر کنند و پیش باز نبرند الا خداوند بهره بزرگ را.

و اگر تباہ کند تو را از دیو تباہی، پناه ده به خدای که او شنوا و داناست.

و از آیت‌های او، شب است و روز و آفتاب و ماه، سجده مکنی آفتاب را و نه ماه را و سجده کنی خدای را که آفرید آن را اگر او را می‌پرستی.

اگر بزرگواری کنند آنان که به نزدیک خدای تواند تسبیح می‌کنند او را به شب و روز، و ایشان را ملال نیارد» (۱).

و از آیت‌های او «۲» که تو بینی زمین را ذلیل «۳»، چون فرو فرستیم بر آن آب بجنبند و بر آید، آن که زنده کند آن را زنده کننده مردگان است، و او بر همه چیزی تواناست.

آنان که میل «۴» کنند در آیات ما پوشیده نیست بر ما، آن را که فگنند در دوزخ بهتر است یا آن که آید آمن «۵» روز قیامت! بکنی آنچه خواهی که او به آنچه شما کنی بیناست [۱۶۰-ر].

(۱). ما: نیاید، لا: ملول نمی‌شوند.

(۲). ما، افزوده: آن که، لا: آن است که. [.....]

(۳). لا، افزوده: بی‌گیاه.

(۴). لا: الحاد.

(۵). ما، لا: ایمن.

صفحه : ۷۴

آنان که کافر شدند به قرآن چون آمد به ایشان، و آن کتابی است عزیز.

نیاید باو «۱» باطل از پیشش و نه از پسش، تنزیلی «۲» از خدای محکم کار ستوده.

نگویند تو را الا آنچه گفتند پیغامبران را از پیش تو، خدای تو خداوند آمرزش است و خداوند عقوبت دردناک.

اگر کردمانی «۳» قرآنی پارسی «۴»، گفتندی چرا مفصل و گشاده نکردند «۵» آیات او پارسی و تازی! بگو: او آنان را که ایمان

آوردند «۶» بیان «۷» است و شفا، و آنان که ایمان نیارند، در گوش‌های ایشان کری «۸» است، و او بر ایشان کوری است، ایشان را ندا

می‌کنند از جایی دور.

بدادیم ما موسی را کتاب تورات خلاف کردند در او. و اگر نه سخنی است که سابق شد از خدای تو، حکم کرده شدی میان

ایشان، و ایشان در شکی اند از او به شک افکنده.

هر که کند نیکی او را باشد، و هر که بدی کند بر او باشد، و نیست خدای تو بیداد «۹» کننده بر بندگان.

[۱۶۰-پ]

(۱). ما: با او.

(۲). ما، افزوده: است.

(۳). ما: کردیمی، لا: کرمدانیدی (!).

(۴). در نسخه اساس و همچنین آب، «باری» خوانده می‌شود به قرینه ترجمه کلمه «اعجمی» در سطر بعد تصحیح گردید، ما: پارسی،

لا: عجمی.

(۵). ما: نکرد آیات او به، لا: تفصیل کرده نشد.

(۶). ما: آرند.

(۷). لا: هدایتی.

(۸). ما: گرانی.

(۹). ما: بیداد.

صفحه : ۷۵

با او برند علم قیامت و بیرون نیاید هیچ میوه از غلافش و بار بر ندارد هیچ ماده و بار بنهد الا به علم او و آن روز که ندا کند «۱»

ایشان که: کجا اند انبازان من!

گویند: ما آگاه کردیم تو را نیست از ما گواهی.

و گم شد از ایشان آنچه می‌خواندند از پیش و گمان برند که نیست ایشان را «۲» جای گریختن.

ملا ل نیاید آدمی را از دعای خیر و اگر برسد او را بدی، نومیدی باشد نومید.

و اگر بچشانیم او را رحمتی از ما از پس سختی که رسیده باشد به او، گوید، اینکه مراست و نپندارم که قیامت بر خواهد خاست و

اگر مرا باز برند با خدای، مرا باشد بنزدیک او نیکوتر از اینکه، خبر دهیم آنان را که کافر شدند به آنچه کردند و بچشانیم ایشان را

از عذابی ستر «۳».

و چون نعمت کنیم بر آدمی، برگردد و دور کند جانب خود و چون برسد به او بدی، خداوند دعای پهن باشد.

بگو که چه رای می‌بینی اگر اینکه از نزدیک خدای است پس شما کافر شوی به او! کیست گمراهتر از آن که او در کافری باشد

دور؟

باز نمایم با ایشان آیت‌های ما در کنارهای جهان و در تنهای ایشان تا پیدا شود ایشان را که آن حق است. کفایت نیست خدای تو که

او بر همه چیز گواه است!

[۱۶۱-ر] ایشان در شک‌اند از جزای خداایشان، و او به همه چیزی عالم است.

(۱). ما: کنند.

(۲). ما، افزوده: از. [.....]

(۳). ما: غلیظ.

صفحه : ۷۶

قوله تعالی: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ، کفار قریش چون قرآن بشنیدند بدانستند که ایشان معارضه آن نتوانند آوردند «۱»، ترسیدند که اعراب از جوانب آیند، بشنوند به آن ایمان آرند، گفتند یکدیگر را: لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ، گوش با اینکه قرآن مکنی، وَالْعَوَافِيهِ، و چون محمد قرآن خواند، در آن میانه لغو و لغط گویی «۲»، و لغو کلامی باشد که در او فایده نبود. عبد الله عباس گفت که گفتند: آواز برداری به چیزهایی که مردم آواز او نشنوند، گفتند: به شعر و رجز «۳». مجاهد گفت: به مکاء و صفیر و تخلیط کلامها «۴» آمیخته.

ضحاک گفت: به غلط افگنی او را در قراءت. سدی گفت: بانگ با او بر آری.

مقاتل گفت: شعر خوانی. عیسی بن عمرو خواند: وَالْعَوَافِيهِ، بر اینکه قراءت، فعل از او «لغوا» «۵» باشد، کدعا، یدعوا. و بر قراءت عامه قراء، لغی یلغی لغی، کطغی یطغی. لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ، تا همانا غالب شوی و دست غلبه شما را باشد. فَلَنَذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ، گفت: بچشانیم کافران را عذابی سخت، و «لام»، جواب قسمی محذوف است، و جزا دهیم ایشان را بتر و زشت «۶» آنچه کرده باشند.

ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ، گفت: جزای دشمنان خدای آتش است و دوزخ.

لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ، ایشان را آن جا سرای جاودانی باشد. جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ، جزا و پاداشت ایشان به آن جحود که ایشان کرده باشند به آیات ما.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، گفت گویند کافران: رَبَّنَا أَرْنَا الَّذِينَ، بار خدای ما؟ [۱۶۱-پ] با ما نمای آن دو کس را که ما را گمراه کردند از جن و انس. گفتند: از جن، ابلیس را خواست و از انس، قاییل را که پسر آدم بود که اساس ظلم و خون ناحق «۷» او نهاد. و گفتند: جمله داعیان ضلالت را خواست از جن و انس، جنیان به و سوسه و انسیان به دعوت. نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا، تا ما ایشان را در زیر پای خود کنیم. گفتند: تا ما ایشان را به پای بسپریم تشفی و انتقام را. و گفتند: تا در اسفل

(۱). آج، گاء، لا: آوردن، ما: آورد.

(۲). گویی / گوید.

(۳). اساس: زجر، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۴). آج، ما، گاء، آد: و کلامهای.

(۵). ما، گاء، لا، آد، افزوده: لغوا.

(۶). زشت / زشت تر.

(۷). گاء، لا، آد: بناحق ریختن.

صفحه : ۷۷

سافلین دوزخ کنیم ایشان را «۱» در درک اسفل تا عذاب ایشان سختتر بود و از جمله سافلان باشند به آنچه بجای ما کردند از ضلالت «۲» و دعوت به اضلال.

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا، گفت: آنان که گفتند خدای ما الله است، و پس استقامت کردند و بر آن بایستادند.

ثابت روایت کرد از انس مالک که، رسول- علیه السلام- گفت در اینکه آیت: **إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا**، قال: «۳» من مات عليها فهو ممن «استقام» ، گفت:

هر که بر اینکه بمیرد، او از جمله آنان بود که استقامت کرده باشد «۴». و گفتند:

استقامت آن است که شرک نیارد به خدای. و گفتند: آن باشد که بر یک طریقت راست بود. و گفتند: آن باشد که عمل خالص کند خدای را. و امیر المؤمنین- علیه السلام- گفت: آن باشد که بر ادای فرایض استقامت کند. حسن گفت: آنان باشند که بر فرمان خدای استقامت کنند و بر طاعت او کار کنند و از معاصی اجتناب کنند. ابن سیرین گفت: از فرمان خدای بنگریزند «۵» و کژ نشوند. مجاهد و عکرمه گفتند: در عبادت خلل نکنند. سفیان گفت: کردار بر وفق گفتار دارند. [۱۶۲-ر] مقاتل گفت: بر معرفت بایستند و مرتد نشوند. ربیع گفت:

انان باشند که از دون خدای برگردند. فضیل عیاض گفت: از دنیا دور شوند و در آخرت رغبت کنند. بعضی دیگر گفتند: آنان باشند که اسرار با اقرار راست دارند و دل با زبان راست دارند «۶». انس گفت، رسول- علیه السلام- چون اینکه آیت آمد، گفت:

«۷» امتی و رب الکعبه»

، امت من اند به خدای کعبه.

سفیان بن عبد الله الثقفی گفت، رسول را- علیه السلام- گفتم: یا رسول الله؟ مرا خبرده به خصلتی «۸» که در او آویزیم. گفت بگوی که:

ربی الله ثم استقم

، بگوی که خدای من الله است و بر آن بایست. گفتم: یا رسول الله؟ مخوف تر چیزی که از آن

(۱). گاه، لا، آد، افزوده: یعنی.

(۲). آج، ما، گاه، لا، آد: اضلال.

(۳). ما: مؤمن.

(۴). ما، گاه، لا: باشند.

(۵). آج، ما، گاه، لا، آد: بنگردند.

(۶). گاه، لا، آد: یکی کنند. [...]

(۷). گاه، لا، آد، افزوده: اینان.

(۸). اساس: خطی، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

صفحه : ۷۸

احتراز باید کردن بگو مرا چیست! گفت، زبان خود به دست گرفت و گفت: اینکه است، یعنی زبان نگاه دار.

و در خبر است که «۱»: روزی به نزدیک رسول- علیه السلام- حاضر آمدند، رسول قرآن بر ایشان می خواند و می گریست، گفتند: از خوف خدای می گریی! گفت:

آری که ما را «۲» بر طریقتی فرستادند مانند حد شمشیر، اگر بر او راست روم برهم، و اگر بچسبم «۳» هلاک شوم.

قتاده گفت، حسن چون اینکه آیت خواندی گفתי: اللهم انت ربنا فارزقنا الاستقامة، بار خدایا؟ تو خداوند مایی، ما را توفیق استقامت ده. تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ، فریشتگان فرو آیند بر ایشان به وقت مرگ. أَلَّا تَخَافُوا، و التقدير يقولون: [الا تخافوا] «۴» و قيل: بان لا تخافوا، به اینکه گفتار فرود آیند، یعنی گویند ایشان را که مترسی و اندوه مدارید «۵» و مژده شما را به بهشتی که شما را وعده دادند. قتاده گفت:

اینکه آنگاه باشد که از گور برخیزند [۱۶۲-پ].

و کعب بن الجراح گفت، بشارت در سه جای بود: در در مرگ و در گور و به وقت بعث. ابو العالیه گفت: لا تخافوا علی ضعیفکم «۶» و لا تحزنوا علی مخفیکم، بر ضعیفان مترسی و بر باز پس ماندگان اندوه مداری. مجاهد گفت: از کار قیامت مترسی که در پیش داری و بر «۷» کار دنیا اندوه مخوری که باز پس گذاشتی. عطا گفت: مترسی از گناه و اندوه مداری بر آن که «۸» من بیامرمز شما را جمله گناهان. اهل اشارت گفتند در اینکه آیت که: إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا، بالوفاء علی ترک الجفاء- آنان که گفتند: خدای ما الله است پس استقامت کردند بر «۹» وفا بر ترک جفا، فریشتگان فرو «۱۰» آیند به ایشان به رضا که مترسی از عناء و انده

(۱). آج، ما، افزوده: و فدی، گا، آد: جمعی.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد: مرا.

(۳). ما: بخسبم.

(۴). اساس: ندارد، از آج، آورده شد.

(۵). ما: مداری / مدارید.

(۶). آج، ما: ضعیفکم.

(۷). آج: در.

(۸). آج، ما: بدان که.

(۹). آج، ما، گا، لا، آد: به.

(۱۰). آج، ما، گا: فرود.

صفحه : ۷۹

مداری بر فنا و بشارت باد شما را به لقا در سرای بقا، أَلَّا تَخَافُوا «۱»، که خوف نیست بر اهل استقامت، و انده مداری که شما را حاصل است انواع کرامت، و بشارت باد شما را به انواع نعمت در سرای سلامت. أَلَّا تَخَافُوا، فعلی دین الله استقمتم «۲»، و لا- تحزنوا فبجبل الله اعتصمتم «۳». وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ و ان ارتبتم «۴» و اجرتم. لا تخافوا فطال ما رهبتم، و لا تحزنوا و قد نلتم بما طلبتم. وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي فِيهَا رَغْبَتُمْ.

أَلَّا تَخَافُوا فانتم اهل الإيمان و لا تحزنوا فانتم اهل الغفران. وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي هِيَ دَارُ الرِّضْوَانِ.

أَلَّا تَخَافُوا فانتم اهل الشهادة و لا تحزنوا فانتم اهل السعادة. وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي هِيَ دَارُ الزِّيَادَةِ.

أَلَّا تَخَافُوا فانتم اهل النوال، و لا تحزنوا فانتم اهل الوصال. وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي هِيَ دَارُ الْجَلَالِ أَلَّا تَخَافُوا فقد امنتم الثبور، و لا تحزنوا فقد ان لكم الحبور. وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي هِيَ دَارُ السَّرُورِ.

أَلَّا تَخَافُوا [۱۶۳-ر] فلا خوف علی اهل الإيمان، و لا تحزنوا، فلستم من اهل الحرمان. وَ أَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي هِيَ دَارُ الْأَمَانِ.

- (۱). آج: فاعل، گا، لا، آد: ما.
- (۲). ما، گا، لا: علیه السلام.
- (۳). آج: عمل صالح، ما: عمل صالحان.
- (۴). آج: بگذارد، گا، لا: کنند.
- (۵). آج، ما: رویده.
- (۶). اساس نقطه ندارد، آج: منیره، گا، آد: میسره: لا: هنبر.

صفحه : ۸۱

منهما صاحبه، و التقدير، لا يستوى الحسنه السيئه و لا السيئه الحسنه، گفت: راست نباشد کار نیکو و کار بد. و قيل الخصله الحسنه و الخصله السيئه، و قيل: الفعله الحسنه و السيئه. آنکه گفت: ادفعِ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ، یعنی، ادفع السيئه بالتي هي احسن. گفت: سيئه را دفع کنی به حسنتی که نکوتر باشد. فَإِذَا الَّذِي، اذا، مفاجاست، یعنی، چون چنین کنی که دفع سيئت به حسنتی که نکوتر باشد که بنگری آن کس که تو را دشمن باشد» (۱). تا پنداری خویشی است تو را. و مثله قوله:

عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً. (۲)

عبد الله عباس گفت: خدای تعالی در یک «۳» آیت فرمود که عند غضب صبر کنند «۴» و عند جهل حلم کنند «۵» و عند اساءت عفو کنند «۶». چون چنین کرده باشند، خدای تعالی ایشان را از شیطان «۷» باز پاید و دشمن قاهر ذلیل و خاضع ایشان شود تا پنداری دوستی است «۸» خویش.

وَمَا يُلْقَاهَا، اینکه خصلت نیکو و اینکه بشارت به بهشت بروی «۹» باز نیارند الا صابران را و الا آنان را که خداوند بهره بزرگ باشند از خیر و ثواب، یا از طاعت و حسنت.

و خدای تعالی همه [۱۶۴-] ر کس را از صابر و ناصابر تلقیه کرده است، جز آن است که صابران متلقى شده‌اند آن را و ایشان قبول کرده‌اند.

وَ إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ «ان»، حرف شرط است، «ما» بر سیبل تأکید بر او زیادت کرده‌اند تا با قسم ماند، برای آن «۱۰» نون تأکید در او آوردند. گفت:

اگر چنان باشد که نزعی و فسادى از شیطان به تو رسد از طریق وسوسه او و دعوت با معصیت و ایقاع عداوت میان تو و اهل ولایت. و اصل نزع، نخس باشد، آنکه بر توسع در وسوسه و افساد شیطان بکار داشتند. قال الله تعالى: ... مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَ بَيْنَ إِخْوَتِي «۱۱» ... فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ «۱۲»، گفت: اگر چنین باشد، پناه با خدای ده و با جوار او گریز که او شنوا و داناست، وسواس شیطان شوند و احوال او داند.

(۱). آج، ما، گا، لا، افزوده: دوست شود، آد: دشمن تر باشد دوست شود تو را.

(۲). سوره ممتحنه (۶۰) آیه ۷.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد: در اینکه.

(۴). ما، گا، آد: کنید. [...].

(۵). آب افزوده: به آن.

(۶). گا، آد، افزوده: یا.

(۷). آج، افزوده: وی، ما: تان.

(۸). گآ، آد، افزوده: یا.

(۹). اج، افزوده: وی، ما: تان.

(۱۰). ما: مبالغه

(۱۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۰۰.

(۱۲). سوره اعراف (۷) آیه ۲۰۰.

صفحه : ۸۲

وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ، گفت: از آیات خدای تعالی و ادلت و علامات که دلیل وجود و وحدانیت و حصول او می‌کند بر صفات کمال، شب است و روز و آفتاب است و ماه که متعاقب‌اند بر یکدیگر، چون اینکه در آید، آن برود و چون اینکه برود آن در آید. روز می‌آید به آمدن آفتاب و شب می‌آید به رفتن او. و هر یکی از آفتاب و ماه در فلک خود و مدار خود می‌گردند بر تقدیری که خدای کرده است ایشان را. آنچه آفتاب به یک سال رود، ماه به یک ماه برود، پس ایشان مقدر و مدبر و مسخراند فرمانبردار چون دو بنده مطیع، بر حسب مراد خدای تعالی بر وفق مصلحت در مدار خود می‌گردند، و چون چنین باشند، مستحق آن نباشند که ایشان را سجده کنند. سجده مکنی ایشان را. لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ، چنان که گبرکان می‌کنند. وَ اسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ، بل سجده آن خدای را کنی که ایشان را آفرید، اگر او را می‌پرستی. و اینکه از جمله آن [۱۶۴-پ] آیات است که سجده در او واجب است و وجوب سجده در و لقوله: وَ اسْجُدُوا، که ظاهر امر خدای و رسول بر وجوب باشد تا دلیلی «۱» پیدا شدن که بر ندب است. دلیل دگر اجماع اهل البیت است بر وجوب سجده اینکه جا. و مذهب ما «۲» آن است که سجده به آیت اول باید کردن، عند قوله: إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ. و فقها گفتند: سجده آنکه باید کردن که آیت دیگر بخوانند الی قوله: وَ هُمْ لَا يَسْأَمُونَ. و عمل مشایخ ایشان بر اینکه دیدم. و اینکه سورت از جمله عزایم اربع است که جنب را و حایض را نشاید خواندن. وَ اسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ، گفت سجده خدای را کنی که آفریدگار اینکه همه است از شب و روز و آفتاب، اگر خدای پرستی.

فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا، اگر تکبر و ترفع کنند کافران از آن که خدای را سجده کنند، فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ، آنان که بنزدیک خدای اند و در جوار رحمت او اند از فریشتگان و مقدسان، يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، تسبیح می‌کنند او را شب و روز و ایشان را ملال نیاید و فاتر نشوند.

وَمِنْ آيَاتِهِ، گفت: از آیات و دلالات او آن است که تو زمین را خاشع و پژمرده بینی در زمستان خشک شده «۳» بر او هیچ نبات نباشد. فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ

(۱). گآ، آد، افزوده: دیگر.

(۲). گآ، آد، افزوده: امامیان.

(۳). ما، افزوده: که، لا: و، آد: و پژمرده بینی.

صفحه : ۸۳

وَرَبَّتْ، چون آب باران به او فرو فرستیم بجنبند و نشاط گیرد، یعنی زمین. و اینکه بر سبیل توسع است، اهتزاز در برابر خشوع گفت: وَ رَبَّتْ «۱»، ارتفعت، بر آید و بیفزاید. و آن، آن باشد که عقیب «۲» باران، روی زمین بمانند خمیر برآید و چون مجوفی شود. و حق

تعالی اینکه بر سیبل مثل گفت تا تنبیه باشد کافران را بر احیاء موتی که گفت: **إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا**، گفت: آن خدای که زمین را زنده کرد، هم او زنده کند مردگان را، و بر همه چیز قادر است.

إِنَّ الَّذِي يُلْحِدُونَ، گفت: آنان که از ادلت ما میل کنند و عدول نمایند و بر مقتضای ادلت نروند و منکر شوند حق را که مقتضی ادلت بود، **يقال: [۱۶۵-ر] لحد يلحد و الحد يلحد، إذا مال. و منه اللحد» (۳) لحدت الميت فهو ملحد إذا جعلته في اللحد.**

مجاهد گفت: یعنی به مکا و صغیر و تصدیه و لغو و لغط، فی قوله: **لا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ» (۴) عبد الله عباس** گفت: به تبدیل کلام و وضعش نه بجای خود.

لا يَخْفُونَ عَلَيْنَا، ایشان بر ما پوشیده نه اند» (۵)، ما بر احوال ایشان مطلعیم و از ایشان غافل نه ایم تا به وقت جزا به حق ایشان برسیم. آیت «۶» وارد است مورد وعید و تهدید.

قتاده گفت: **يلحدون**، ای، یکذبون. سدی گفت: **يعاندون و يشاقون**. مقاتل گفت: آیت در ابو جهل آمد. **آنکه گفت: أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، پس «۷» آن کس که او را در دوزخ افکنند بهتر باشد یا آن که روز قیامت آید آمن «۸»!** و اینکه استفهام است به معنی تقدیر «۹» تا بگویند بهر حال که آن بهتر که آمن «۱۰» آید و اگر چه در القا در دوزخ هیچ خیری نباشد، اینکه برای آن گفت که ایشان را مخیر آید و اگر چه در القا در دوزخ هیچ خیری نباشد، اینکه برای آن گفت که ایشان را مخیر بکردند میان اینکه هر دو و ایشان به اختیار بد خود اینکه اختیار کردند. گفت: **عاقل را چون میان دو کار مخیر بکنند «۱۱»**، اختیار بهتر کند. اکنون شما پنداشتی که «۱۲» **طریقت**

(۱). گاه، افزوده: ای.

(۲). آج: عقب، لا: بعد از.

(۳). آج، ما، گاه، لا، ما، آد، افزوده: و. [...]

(۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۲۶.

(۵). لا: نیند، گاه، آد: نیستند.

(۶). آج، ما، گاه، لا، آد: و اینکه.

(۷). آج، ما، گاه، لا: گفت، آد: ندارد.

(۸-۱۰). آج، ما، گاه، لا، آد: ایمن.

(۹). آج، ما، گاه، آد: تقریر.

(۱۱). آج، ما: اختیار کنند.

(۱۲). گاه، آد، افزوده: اختیار و.

صفحه : ۸۴

و مذهب شما بهتر است، اکنون مؤدی است با اینکه که دیدی از دوزخ و طریقت ما مؤدی است با امن و راحت. اکنون بنگری تا کدام بهتر است! **آنکه بر سیبل تهدید گفت به صورت امر «۱»:** **اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ**، هر چه خواهی بکنی که جزا به دنبال آن است و مهمل فرو نخواهند گذاشتن. و مثله قوله - علیه السلام:

إذا لم تستح فاصنع ما شئت

و ،

قوله عليه السلام: احب من احببت فانك مفارقة و اصنع ما شئت فانك مجزی به.

معنی اینکه همه نهی است، یعنی مکن هر چه خواهی که آنکه مؤدی بود با هلاک و وبال «۲»، آنکه مؤکد کرد اینکه تهدید را به قوله: إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ، که او بینا و داناست به آنچه شما می‌کنی تا بسزا «۳» جزای هر یک [۱۶۵-پ] بدهد. گفتند: آیت در ابو جهل آمد و عمار یاسر.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ، گفت: آنان که کافر شدند به قرآن چون به ایشان آمد. آنکه در خبر «ان» خلاف کردند، بعضی گفتند: محذوف است و التقدير: ان الذين كفروا بالذكر كفروا بالله، آنان که به قرآن کافر باشند، به خدای کافر باشند برای آن که چون به تنزیل او ایمان ندارند، به منزل تنزیل ایمان ندارند. و گفتند محذوف اینکه است که: ان الذين كفروا بالذكر لما جاءهم هلكوا به و شقوا، ایشان هالکند و شقی. و گفتند: أُولَئِكَ يُنَادُونَ خَيْر أَوْسْت و اگر چه از و دور- افتاد، و اینکه صحیح باشد. و قول آن کس که گفت: وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ در جای خبر اوست، بعید است. برای آن که او جمله‌ای است بیگانه و در وی ضمیری نیست عاید با مبتدا، پس اینکه مستقیم نباشد، و قولهای اول معتمد است. وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ، و اینکه قرآن کتابی است عزیز. در معنی او خلاف کردند:

بعضی گفتند: معنی آن است که معجز است و منیع از آن که کسی مانند او تواند آوردن، چنان که گفت: قُلْ لِّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا «۴»- الآية. و گفتند: عزیز است به اعزاز از خدای تعالی او را و حفظ آن از تغییر و تبدیل. عبد الله عباس گفت: کریم است. مقاتل گفت: منیع است از شیطان. سدی گفت: مخلوق و مختلق «۵» نیست و فرو بافته «۶».

(۱). آج، ما، گا، لا، آد افزوده: که.

(۲). لا: آنکه مزد تو به تو رسد.

(۳). آج، ما: سزای.

(۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۸.

(۵). ما: مختلف، گا: مخلوق.

(۶). آ، ج، ما، لا: فرا بافته. [.....]

صفحه : ۸۵

و گفتند: عزیز است به آن بیان و تفسیر که در عقب او آمد، من قوله:

لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ، «۱» باطل از پیش او نیاید «۲» و «۳» از پس او. و در معنی او چند قول گفتند:

یکی آن که مناقضه و شبهت مشاکلت بر او راه نیابد [نه] «۴» از جهت لفظ و نه از جهت معنی. و مراد پیش و پس لفظ و معنی است. قولی دیگر آن است که، قتاده و سدی گفتند: شیطان نتواند تا باطلی در او افزایش، یا حقی از او بکاهاند «۵». ضحاک گفت: معنی آن است که کتابی و حدیثی نیامد [۱۶۶-ر] پیش اینکه قرآن که آن را باطل کند و نه از پس او خواهد آمدن. عبد الله عباس گفت: کتب متقدمان از توریت و انجیل و جز آن، همه مصدق اینند. هیچ متناقض «۶» اینکه نیست و از پس او خود کتابی نخواهد بودن که نقض او کند.

حسن گفت: معنی آن است که در اول و آخر اینکه کتاب تناقضی نیست. بعضی دیگر گفتند: در اخباری که در اینکه کتاب هست- عما مضی و عما لم یأت- هیچ خلفی و کذبی نیست. اینکه اقوال مفسران است، و اما از روی معنی محتمل است که مراد آن است که باطل بدو راه نیابد از هیچ جهت، چه تطرق «۷» چیزی بر چیزی از بعضی جهات باشد، ثم اکتفی بذکر بعض الجهات عن

ذکر الباقی. و ممکن بود که تخصیص اینکه دو جهت برای آن کرد که در عرف آینده از اینکه دو جهت آید در غالب عادت «۸»، چه راه اینکه بود- و الله اعلم بمراده من کلامه.

تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ، کتابی است منزل از خدای عزیز، حَكِيمٍ حَمِيدٍ، محکم کار پسندیده، مستحق حمد و شکر. ما يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ، گفت: تو را نگفتند ای محمد الا آنچه دیگر پیغامبران را گفتند که پیش تو بودند. آنچه در معنی او خلاف کردند:

(۱). آج، ما، افزوده: و.

(۲). آج، ما: نیامد.

(۳). آج، ما، گاه، آد: و نه.

(۴). اساس و لا: ندارد، از ما، افزوده شد.

(۵). آج، ما، لا: بکاهد.

(۶). آج، ما، لا: مناقض.

(۷). گاه، آد: بطلان.

(۸). گاه، آد: در عرف و غالب عادت آینده از اینکه دو جهت آید.

صفحه : ۸۶

بعضی گفتند: معنی آن است که تو را چیزی فرمودند از قبل خدای- جل جلاله- جز دعوت با اسلام و بیان شرع، چنان که دیگر پیغامبران را فرمودند. بعضی دیگر گفتند: آنچه او را گفتند و دیگر پیغامبران را از پیش او، آن است که در آیت ذکر کرد، من قوله تعالی: «إِنَّ رَبَّكَ لَمَدُو مَغْفِرَةٌ وَ ذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ»، یعنی تو را هم اینکه وعده [و] «۱» وعید فرمودند که با خلقان بگوی که دیگران را گفتند.

قتاده و سدی گفتند: آیت وارد است مورد تسلیت و تعزیه «۲» رسول- علیه السلام-، یعنی تو را همان می گویند اینکه کافران که [۱۶۶-پ] دیگر پیغامبران را گفتند از تکذیب و جفا و «۳» به انکار نبوت و جحد آیات و بینات، آنچه بر سبیل ترغیب و ترهیب گفت: خدای تو ای محمد خداوند مغفرت و آمرزش است و خداوند عقابی «۴» سخت مولم، تا هر کسی را به حق خود برساند. آنچه گفت: «وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا»، گفت: اگر ما اینکه قرآن را اعجمی کردمانی «۵» به زبان عجم، يقال رجل اعجم و اعجمی اذا لم يكن فصيحاً و ان كان من العرب. و رجل عجمي منسوب الى العجم و ان كان فصيح اللسان عالماً بلغة العرب، و كذلك اعرابي و عربي. لَقَالُوا، گفتندی اینکه کافران: «لَوْ لَا فَصَّلْتَ آيَاتُهُ»، چرا آیات «۶» کتاب مفصل و مبین نیست! «أَعْجَمِيٌّ وَ عَرَبِيٌّ» «۷» حفص خواند و حلوانی عن هشام و ابن مجاهد عن قبل، به یک همزه، علی الخبر، و «۸» باقی قرا به دو همزه، علی الاستفهام، الا آن است که کوفیان هر دو همزه محقق «۹» خواندند مگر حفص و روح، و باقی قرا به تحقیق «۱۰» اول و تلین دوم. و اهل مدینه، میان هر دو همزه وصل «۱۱» کردند به الفی و مدی، الا ورش و ابو عمرو. و آن که به لفظ استفهام خواند، گفت:

چون مراد انکار است، «الف» استفهام در «الف» اعجمی برد و آن الف قطع است، یکی را تلین کرد برای تخفیف و آن الف اعجمی باشد. و اما آن که هر دو محقق «۱۲»

(۱). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۲). اساس: تعدیه، با توجه به نسخه ما تصحیح شد.

(۳). ما: ندارد، گاء، لا، آد: و انکار.

(۴). گاء، افزوده: هست.

(۵). گاء، آد: می کردیم.

(۶). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: اینکه. [.....]

(۷). گاء، آد، افزوده: فرا در اینکه خلاف کردند.

(۸). ما: اما.

(۹). آج، ما، گاء: مخفف، در اساس نیز با قلمی شبیه به متن به «مخفف» تبدیل شده است، آد: به دو همزه مخفف.

(۱۰). آج، ما، گاء، آد: تخفیف.

(۱۱). آج، ما، گاء، لا، آد: فصل، در اساس نیز با قلمی متفاوت از متن به «وصل» تبدیل شده است.

(۱۲). آج، گاء، آد: مخفف.

صفحه : ۸۷

خوانند، برای آن است که اصل اینکه است. و آن که فصل کرد برای کراهت اجتماع دو همزه کرد، و آن که بر خیر خوانند، گفت: معنی آن است که چرا چون پیغامبر عربی بود، قرآن اعجمی نبود، یا چرا پیغامبر اعجمی نبود و قرآن عربی تا در باب اعجاز بلیغتر بودی!

سعید جبیر گفت: قریش بر سبیل تعنت گفتند: [۱۶۷-ر] چرا اینکه قرآن را آیاتش بعضی عربی نبود و بعضی عجمی! خدای تعالی آیت فرستاد: قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءً، بگوی ای محمد؟ که اینکه قرآن مؤمنان را لطفی و بیانی و شفایی است. وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ، گفت: آنان که ایمان نداشتند، در گوشهای ایشان گرانی هست و اینکه قرآن کوری «۱» بر ایشان، یعنی به اینکه قرآن منتفع نمی شوند و آیات و ادلت او را تأمل و تفکر نمی کنند «۲»، پنداری از «۳» بینات او کراند و کوراند. و در شاذ خواندند: و هو علیهم عمی «۴»، به کسر میم، چنان که وصف باشد بر مصدر «۵»، بمعنی انه مشتبه علیهم ملتبس. گفت: اینکه قرآن بر ایشان کور «۶» است، یعنی اینکه کتاب بر ایشان مشتبه است، پیدا نیست ایشان را از آن جا که در او اندیشه نمی کنند تا بدانند و عامه فرا خواندند: عمی، به فتح میم علی المصدر و اختیار قراءت قراء است. أُولَئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ، ایشان را ندا می کنند از جایی دور، یعنی به منزلت آند که از آن جا می شنوند «۷» و اگر می شنوند، به شنیدن منتفع نمی شوند.

اینکه جمله مذمت و ملامت، کنایت است از آن که تأمل نمی کنند، تا به منزلت کران و کوران و دوران اند. و نظایر اینکه در قرآن بسیار است.

و لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ، ما موسی را کتاب دادیم، یعنی توریت. فَأَخْتَلَفَ فِيهِ، مختلف شدند در او، بعضی اقرار دادند و بعضی انکار کردند، بعضی ایمان آوردند و بعضی کافر شدند، همچنان که با تو کردند و در عهد تو کردند، تا گمان نبری که اینکه معنی در حق تو است و بس. وَ لَوْلَا- كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ، اگر نه آن است که کلمتی و گفتاری سابق شده است از خدای تعالی که تعجیل عقوبت نکند

(۱). آج، ما، گاء، آد، افزوده: است.

(۲). ما: تفکر نمی کنند و تأمل.

(۳). لا، افزوده: آیات و.

(۴). ما: عم.

(۵). آج، ما: نه مصدری، لا: نه مصدر، گاء، آد: مصدر را.

(۶). ما، گاء، آد: کوری.

(۷). آج، ما: آند که نمی‌شنوند، گاء، آد: که آن جااند که نمی‌شنوند، لا: آن انداز که آن جا که نمی‌شنوند.

صفحه : ۸۸

امت تو را در دنیا، فی قوله: وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ [۱۶۷-پ] وَ أَنْتَ فِيهِمْ وَ مَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ «۱»- الآیه.

لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ، میان ایشان کار بگزاردی و عذاب بر ایشان فرود آوردی که- علی کل حال- حکم بر ایشان خواهد بود «۲» نه ایشان را. وَ إِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ، آنکه گفت: اینان در شکی اند از اینکه عذاب و از اینکه حکم، شکی در ریت و تهمت افکننده، یعنی شکی با تهمت، یعنی در خود شاک‌اند و تو را متهم می‌دارند. شک مریب، ای، شک مع «۳» ریبه و تهمه، من قولهم ارباب الرجل اذا اتى بريئه. آنکه بیان عدل کرد، گفت:

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ، هر که او عملی صالح کند و کاری نیکو، «۴» خود را کند وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا، و هر که بدی کند، بر خود کند، نه نفع صلاحش باگیری شود، نه مضرت فسادش «۵»، بل مقصور باشد بر فاعلش. وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ، و خدای تو بر بندگان هیچ ظلم نکند. و «۶» آیت دلیل است بر بطلان مذهب مجبره و آن که جزا جز بر عمل نیست و خدای تعالی خالق و فاعل ظلم نیست و ثواب و عقاب جز به استحقاق نباشد.

إِلَيْهِ يُرْدُ عِلْمُ السَّاعَةِ، سبب نزول آیت آن بود که مشرکان گفتند: یا محمد؟ اگر تو پیغامبری بگویی ما را تا قیامت کی خواهد بودن! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: إِلَيْهِ يُرْدُ عِلْمُ السَّاعَةِ، علم قیامت را مرد و مرجع با خدای است، یعنی جز خدای نداند. وَ مَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ «۷» آنها ما «۸» است. و «اکمام»، جمع «کم» باشد و آن ظرف و وعاء میوه بود، و منه کم الانسان و کم الثمرة کفراه. وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى، و بار برنگیرد هیچ ماده و بار نهد الا به علم او. و «من» نیز زیادت است [۱۶۸-ر] اینکه جا، یعنی اینکه چیزها جز خدای نداند و یجری مجری قوله: إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ «۹»- الآیه. وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ، یعنی، اذکر یا

(۱). سوره انفال (۸) آیه ۳۳. [.....]

(۲). لا: بودن.

(۳). آج، ما، گاء، لا: معه.

(۴). آب، آج، ما، گاء، لا افزوده: کند.

(۵). گاء، آد، افزوده: به گیری رسد.

(۶). گاء، آد: اینکه.

(۷). اساس: ثمره، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۸). آج: غایب.

(۹). سوره لقمان (۳۱) آیه ۳۴.

صفحه : ۸۹

محمّد؟ یاد کن آن روز که خدای تعالی ندا کند اینکه کافران را و گوید: کجا اند انبازان من که شما دعوی کردی با من در الهیت و ایشان را عبادت کردی بدون من!

قالوا، جواب دهند و گویند: آذناک، ما بگفتیم و خبر دادیم تو را که ما را گواهی نیست بر آن دعوی که در دنیا کردیم. یعنی، ما پنداشتیم در دار دنیا که اینان گواهان ما خواهند بودن. امروز بدیدیم و بدانستیم و ما را علم ضروری حاصل آمد، معلوم شد که اینان گواهی نخواهند دادن برای ما (۱).

وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ، گم شود از ایشان آنچه در دنیا آن را پرستیده باشند و خوانده. وَظَنُوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ، و گمان برند که ایشان را معدلی و محیصی و مفری نباشد از عذاب خدای. و ظن در آیت به معنی یقین است یعنی بدرست بدانند که ایشان را از عذاب خدای جای گریز (۲) نیست.

لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانَ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ، آنکه گفت: از عادت و خوی آدمی آنست که از دعا خیر سیر نشود. اضافه مصدر کرد با مفعول و اگر کلام بشر بودی، تقدیر اینکه است که من دعائه الخیر، از آن که برای خود از خدای خیر خواهد. وَإِنْ مَسَّ الشَّرُّ، و اگر رنجی و بلائی و آفتی رسد او را، فَيُؤَسِّسُ قَنُوطًا، نومیدی باشد از رحمت خدای تعالی، وصف ضعف یقین او می کند.

وَلَكِنْ أَذَقْنَاهُ، گفت: و اگر چنان باشد که ما او را رحمتی بچشانیم، مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ، از پس نکبت و رنج و بیماری و درویشی [۱۶۸- پ] که به او رسیده باشد، لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي (۳)، اینکه خود مراست و نصیب من است و مرا خواست بودن، و اینکه عمل (۴) من است و من سزای اینم. وَ مَا أَظُنُّ السَّاعِيَةَ قَائِمَةً، و نمی پندارم که قیامت بر خواهد خاست. وَ لَكِنْ رُجِعْتَ إِلَى رَبِّي، و اگر چنان که مرا با پیش خدای برند، بر زعم مسلمانان، إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى، مرا به نزدیک او به از اینکه و نیکوتر از اینکه باشد. ابن شبرمه (۵) روایت کرد از حسن (۶)، محمّد بن علی بن ابی طالب، گفت: کافر از (۷)

(۱). گاه، آذ: گواهی برای ما نمی دهند.

(۲). آج، ما: از عذاب خدای گزیر، گاه، آذ: جای گزیر.

(۳). آج، ما، گاه، لا، آذ: افزوده، گوید.

(۴). آج، ما، گاه، لا، آذ: به عمل.

(۵). اساس نقطه ندارد، به قیاس دیگر نسخه‌ها خوانده شد.

(۶). آج، ما: ندارد، لا: حسن بن، آذ: حسن بصری. [.....]

(۷). لا: در، آذ: ندارد.

صفحه : ۹۰

میان دو آرزوست: یکی در دنیا، یکی در آخرت. اما آرزوی دنیا اینست: إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى، اگر مرا با پیش خدای برند، مرا آن جا نیکوتر (۱) باشد. و اما تمنای آخرت قوله: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا (۲)، آنکه حق تعالی گفت: فَلَنَنْبِتَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا، گفت: خبر دهیم کافران را به آنچه کرده باشند و بچشانیم ایشان را از عذابی سخت درشت.

وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ، گفت: چون ما بر آدمی نعمتی کنیم، أَعْرَضَ، روی بگرداند، وَ نَأَى بِجَانِبِهِ، و جانب خود از ما دور دارد، خوبستن را چون مستغنی دارد و ما را فراموش کند. وَ إِذَا مَسَّ الشَّرُّ، چون رنجی و آفتی به او رسد، فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ، خداوند دعایی باشد پهن. و عرب طول و عرض در جای کثرت بکار دارند، يقال: اطال الكلام و أعرض (۳)، اذا اكثر.

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، بگوی ای محمّد؟ بینی و دانی که اگر اینکه قرآن از نزدیک خدای باشد چنان که، می گویم، ثُمَّ

كَفَرْتُمْ بِهِ، آنکه شما به او کافر شده باشی، مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقِ بَعِيدٍ، که باشد گمراهتر از آن کس که او در ضلال و گمراهی باشد و عصیانی و مخالفتی دور از صلاح! و «الشقاق»، المشاقه و هی «۴» [۱۶۹-ر] المخالفه، من الشق و هو الفتق. و شق الشیء نصفه، فعل به معنی مفعول، و منه قول علی - علیه السلام: كثرة الوفاق نفاق و كثرة الخلاف شقاق.

و اینکه طریقتی است از طریقت‌های جدل که آن را طریقت احتیاط گویند. خدای تعالی مناظره پیاموخت رسولش را بر اینکه طریقت، گفت «۵»: بگوی ای محمد اینکه کافران را که اگر اینکه قرآن از قبل خدای است و حق است، آنکه شما به او کافر شوی در جهان، از شما گمراه‌تر که باشد «۶»!

آنکه حق تعالی گفت: سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ، گفت: با ایشان «۷» نمایم آیات و بینات ما در آفاق و اطراف عالم، وَ فِي أَنْفُسِهِمْ، و در نفس ایشان.

عبد الله عباس گفت: فی الافاق، یعنی آثار امتان گذشته و در نفس ایشان به

(۱). ما، لا: به، گا، آد: بهتر.

(۲). سوره نبأ (۷۸) آیه ۴۰.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد: اعرضه.

(۴). «و هی» در اساس دو بار تکرار شده است.

(۵). آج، ما: که.

(۶). اساس، آب: کباشد.

(۷). ما، گا: ما به ایشان، آد: گفت: به ایشان.

صفحه : ۹۱

بیماری «۱» و بلیات. سدی گفت و المنهال بن عمرو «۲»: فی الافاق، یعنی در اقطار و جوانبی که ما می‌گشاییم بر رسول ما، و فی انفسهم، در فتح مکه. قتاده گفت:

فی الافاق، در وقایعی که خدای را بود در امم گذشته، و فی انفسهم، در تنهای ایشان روز بدر. عطا و ابن زید گفتند: فی الافاق، فی اقطار الارض و السماء من الشمس و القمر و النجوم و الجبال و الاشجار و الانهار و البحار و الامطار، آیاتی هست که ما را هست در جوانب زمین و آسمان، در آسمان از ماه و آفتاب و ستارگان و باد و باران، و در اقطار زمین از کوهها و جویها و دریاها و درختان و انواع نبات. و فی انفسهم، در تنهای ایشان از لطیفه صنعت و بدیع حکمت و حسن صورت و ترتیب تألیف و احکام خلقت و آنچه آفرید در ظاهر و باطن او از حواس پنج «۳»، و عروق متصل و مدخل و مخرج [۱۶۹-پ] طعام و شراب، که طعام و شراب به یک مدخل فرو می‌شود و از دو مخرج بیرون می‌آید، و آنچه تناول کند از طعام و شراب، بهی «۴» قوت او می‌شود و بهی به اجزای جسم او و بهی ثفل «۵» می‌شود، و هر نصیبی به جانبی می‌رود به تقدیر مقدر - جل جلاله.

اهل اشارت گفتند فی قوله: سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ، او را در آفاق آیاتی است و در نفس «۶» آیاتی است که آن عالم کبری است و اینکه عالم صغری.

و بعضی علما گفتند: آن عالم صغری است و اینکه عالم کبری، چه آن جماد است و اینکه حی «۷»، و اینکه جا معانی است که آن جا نیست تا تو گاه در آن نظر کنی و از آن عبرت گیری و گاه در اینکه تفکر کنی و بدو متذکر شوی، در آفاق آیاتی پیدا گردد

و در انفس بیناتی که در هر یکی از آن که نظر کنی تو را از سهلتر «۸» طریقی بدو رساند. فی الافاق شمس و قمر و فی الانفس حس و فکر، فی الافاق کواکب و نجوم، و فی الانفس عجایب و علوم، فی الافاق سحایب و غیوم، و فی الانفس مصایب و غموم، فی الافاق بروق خاطفه و فی الانفس عروق واجفه، فی الافاق ثلوج و امطار و فی الانفس حوائج و اوطار، فی الافاق ریاح هبابه و فی الانفس ارواح منسابه، فی

- (۱). آج، گاه، آد: بیماری.
- (۲). گاه، آد: سدی و منهال بن عمرو گفتند.
- (۳). گاه، آد: پنجگانه.
- (۴). گاه، به مدد، آد: مدد.
- (۵). آج: به سفلی، ما: سفلی.
- (۶). آج، ما، گاه، لا، آد: انفس [.....]
- (۷). گاه: جان.
- (۸). گاه، آد: آن به آسان تر.

صفحه : ۹۲

الافاق جبال شامخه و فی الانفس آمال راسخه، فی الافاق عیون نابعه و فی الانفس عیون دامعه، فی الافاق نخیل و اشجار و فی الانفس شعور و أبشار، فی الافاق دور و قصور و فی الانفس نحور و صدور، فی الافاق جواهر و معادن و فی الانفس ظواهر و بواطن، فی الافاق زروع و نبات و فی الانفس خشوع و ثبات، [۱۷۰-] ر فی الافاق انهار و بحار و فی الانفس اسرار و چهار، فی الافاق شده و رخاء و فی الانفس بخل و سخاء، فی الافاق ربیع و خریف و فی الانفس وضیع و شریف، فی الافاق حر و برد و فی الانفس حر و عبد، فی الافاق سیل و لیل و فی الانفس میل و نیل. از اینکه جمله در هر چه خواهی نظر کن که در او آیتی و دلالتی و علامتی «۱» هست.

و لله فی کل تحریکه و تسکینه ایدا شاهد

و فی کل شیء له ایه تدل علی انه واحد

اول در خود نگر تا خود را بشناسی تا «۲» خود شناسی تو را به حق «۳» رساند که:

من عرف نفسه فقد عرف ربه

، خود را به عبودیت شناس تا حق را به ربوبیت بشناسی. هر چه «۴» خود را به شناسی «۵» او را به شناسی «۶» که:

اعرفکم بنفسه اعرفکم بربه

، هر چند در اینکه شناخت غریق تر باشی «۷» در آن معرفت غریق تر باشی. گاه در آفاق عالم تفکر کن، گاه در نفس خود نظر کن تا تغیر آن و اختلاف اینکه تو را به معرفت صانعی رساند مغیر نه مغیر، مقدر نه مقدر، مخالف نه مختلف «۸»، تا بدانی که هر چه جز اوست به خلاف اوست، او مخالف سایر اشیاست از آن جا که اوست، بمقارنته بین الاشیاء [علم] «۹» ان لا-قرین له، و بمضادته بین المتضادات علم ان لا ضد له، ضاد الظلمه بالنور، و الصرد «۱۰» بالحرور، و البله بالجمود، فی کلام طویل لامام جلیل.

الخلق مجتمع طورا و مفترق و الحادثات فنون ذات اطوار

لا تعجبین «۱۱» من الأضداد إذ جمعت فالله یجمع بین الماء و النار
[۱۷۰-پ] از آیات آفاق، فصول چهار: صیف و شتا و ربیع و خریف، و از آیات

-
- (۱). آج، گا، لا، آد، افزوده: و بینتی، در اساس نیز کلمه‌ای قریب به اینکه، با خطی متفاوت از متن در بالای سطر افزوده شده است.
 - (۲). گا، آد: که.
 - (۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: شناسی.
 - (۴). گا: هر قدر.
 - (۵-۶). آج، ما، گا، لا، آد: شناسی.
 - (۷). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: شناسی.
 - (۸). گا، آد: موافق نه مخالف و مختلف.
 - (۹). به قیاس با آج و اتفاق نسخه بدلها افزوده شد.
 - (۱۰). گا، لا، آد: البرد.
 - (۱۱). گا، لا، آد: تعجن.

صفحه : ۹۳

انفس، طباع «۱» چهار: صفرا و سودا و بلغم و خون. در آفاق چهار باد پدید کرد: شمال و جنوب و صبا و دبور، در انفس، چهار باد: مجریه «۲» و ممسکه و هاضمه و دافعه، تا یکی براند «۳»، یکی بدارد، یکی هضم کند یکی دفع کند.
در آفاق، چهار جوی پدید کرد: جیحون و سیحون و نیل و فرات، در انفس چهار جوی پدید کرد: اکحل و قیفال و باسلیق و ابطی «۴». در آفاق، نبات الوان پدید کرد، از: زرد و سبز و سرخ و سیاه و سپید و لعل و کبود، در انفس، شعور الوان پدید کرد، از: سیاه و سپید و احمر و اشقر و اشهب و اصهب. در آفاق، چهار چشمه به چهار طبع «۵» پدید کرد: ملح و عدب و زعاق و منتن، در انفس، همچنین چهار چشمه پدید کرد: ملح در چشم، زعاق در «۶» گوش، عذب در دهن، منتن در بینی. از آیات آفاق، قِطْعُ مُتَجَاوِرَاتِ «۷»، بهری نبات رویاند بهری نه، همچنین در انفس بر یک جای از تن آدمی بهری موی رویاند و بهری نه. در آفاق آتش پدید کرد، در انفس آتشی در جگر نهاد و یکی در طحال و یکی در دل و یکی در معده. در آفاق معادن مختلف پدید کرد، در انفس، حواس پنج «۸» نهاد، از: سمع و بصر و شم و ذوق و لمس. از آیات آفاق، ابر است که گاهی ببارد و گاهی نه «۹»، در انفس «۱۰» شم پدید کرد که گاهی بگرید و گاهی نه.

از آیات آفاق، ستارگان هفت «۱۱» در افلاک خود «۱۲»، و از آیات نفس «۱۳» اعضا هفت «۱۴»:

سمع در انسان بمشابت زحل کرد در آسمان و او را دو برج نهاد: یکی جدی و یکی «۱۵» دلو، لا- جرم در بر «۱۶» آن سمع، در دو
[۱۷۱-ر] برج نهاد و آن دو گوش است. بصر در

(۱). گا، آد: طبایع.

(۲). آج: مجذیه، ما: مجزبه، گا، لا: جاذبه، آد: جاذبه و ماسکه. [.....]

(۳). ما: برآید، گا، لا، آد: برآرد.

(۴). ما: ابطحی.

(۵). ما، گا، لا، آد: طعم.

(۶). لا، افزوده: دو.

(۷). مأخوذ از سوره رعد (۱۳) آیه ۴.

(۸). گا، آد: پنجگانه.

(۹). گا، لا، آد: نبارد.

(۱۰). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: چشمه.

(۱۱). گا، آد: سبعه.

(۱۲). گا، آد: نهاد.

(۱۳). آج، ما، گا، لا، آد: انفس.

(۱۴). گا: سبعه، لا: هفتگانه.

(۱۵). گا، آد: دیگر.

(۱۶). آج، گا، لا، آد: برابر، ما: سمع در برابر آن در، در اساس کلمه «آن» دو بار تکرار شده، که با قلمی قریب به متن روی اولی

خط کشیده شده است. [.....]

صفحه: ۹۴

انسان «۱»، بمثابة مشتری است در آسمان، و او را در دو برج کرد: یکی قوس و یکی حوت، همچنین بصر در دو چشم نهاد. شم در

انسان بمنزلت مریخ کرد در آسمان و او را دو برج نهاد: یکی عقرب، یکی حمل، همچنین شم در [ممر] «۲» دو بینی نهاد.

ذوق در انسان بمنزلت زهره کرد در آسمان و آن را دو برج کرد: یکی ثور و یکی میزان. همچنین ذوق در دو جای نهاد: از

لهات «۳» و لسان. لمس در انسان بمنزلت عطارد کرد در آسمان، و او را دو برج نهاد: یکی سنبله، یکی جوزا، همچنین لمس در دو

دست «۴» نهاد.

نطق در انسان بمنزلت آفتاب کرد در آسمان، و آن را یک برج کرد و آن اسد است، همچنین نطق را یک آلت نهاد از زبان «۵».

کتابت در انسان بمنزلت قمر است «۶» در آسمان، و آن را یک برج نهاد و آن سرطان «۷»، همچنین کتابت در دست راست نهاد بر

غالب عادت. از آیات آفاق، آفتاب تابان از قطب آسمان، و از آیات انفس نور معرفت در دل مرد خدای دان، بل اینکه فاضل تر از

آن، که «۸»:

إن شمس النهار تغیب «۹» باللیل و شمس القلوب لیس تغیب

و از آیات آفاق ماه و ستارگان، گاه ماه به زیادت، گاه به نقصان. در برابر آن علوم نهاد در انسان: علم توحید برای ادیان و علم فقه

برای ارکان و علم طب برای ابدان و علم نجوم برای ازمان و علم نحو برای تقویم لسان، علم ریاضت برای حیوان، علم سیاست برای

سلطان، علم صحبت «۱۰» برای اخوان، و هذا خطب یطم «۱۱» و امر لا یتیم، عمر برسد «۱۲» و او بنرسد، عدالی ما کنت فیه.

حِیَّتِی یَبْتِئِنَ لَهُمْ، [۱۷۱-پ] تا پیدا شود ایشان را که آن حق است و از خدای است - جل جلاله - چه اگر نه چنین بودی، بر یک

وتیرت و نسق نماندی بل مختلف شدی، یعنی اینکه آیات و ادلت حق است و از خدای است، و قیل: أَنَّهُ، یعنی «۱۳»،

-
- (۱). گاء، آد: انفس.
 - (۲). در اساس زیر وصالی رفته، از آج گذاشته شد.
 - (۳). گاء، آد: لبها.
 - (۴). لا: دو کف.
 - (۵). ما: و آن زبان است، گاء، آد: که آن زبان است.
 - (۶). آج، ما، گاء، آد: کرد.
 - (۷). آج، ما، افزوده: است، آد: برج داد از سرطان.
 - (۸). گاء، آد: کما قال الشاعر.
 - (۹). گاء، لا، آد: تغرب.
 - (۱۰). ما: نصیحت.
 - (۱۱). آج: خطبتم، ما: مخاطب.
 - (۱۲). گاء، آد: به پایان رسد.
 - (۱۳). گاء، آد: طریقه.

صفحه : ۹۵

الاسلام، گفتند: ضمیر راجع است با دین مسلمانی، یعنی تا بدانند که دین مسلمانی حق است. و گفتند: مراد قرآن است، گفت: بدانی که قرآن حق است و از قبل خدای است - جل جلاله - و گفتند: محمد است - صلی الله علیه و آله «۱». أَوْ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ، کفایت نیست ای محمد که خدای تو گواه است بر همه چیزها! و جار مجرور در جای «۲» فاعل «کفی» است در محل رفع، و «انه» و ما بعده در محل نصب بوقوع الکفایة علیه. و «کفی» را دو مفعول باید: مفعول اول محذوف است و تقدیر اینکه است: او لم یکفک ربک «۳» کونه شهیدا علی کل شیء.

آنکه گفت: أَلَا - إِنَّهُمْ فِي مَرِيَّةٍ، ایشان یعنی کافران در شک‌اند از لقاء ثواب و عقاب خدای تعالی. أَلَا إِنَّهُ، الا و خدای تعالی عالم است به همه چیزی و عالمی «۴» او به همه چیزها محیط است. و محیط در جای دیگر به معنی قادر آمد، فی قوله: إِنْ بِهِ وَاللَّهِ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ «۵»، یعنی در قبضه قدرت او اند، از آن جا بیرون نتوانند شدن. پس «۶» دو معنی دارد: یکی عالمی، یکی قادری، و در عالمی فرمود: ... وَ أَنْ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا «۷».

-
- (۱). ما، لا: علیه السلام. [.....]
 - (۲). لا: به جای.
 - (۳). آج: او لم یکف ربک، ما، لا، آد: او لم یکف ربک.
 - (۴). گاء، آد: علم.
 - (۵). سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰.
 - (۶). آج، ما، گاء، افزوده: او.

(۷). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۲.

صفحه : ۹۶

سوره حم عسق

«۱» و قيل: حم الشريعة اينکه «۲» سورت مکی است و پنجاه و سه آیت است در عدد کوفیان، و پنجاه در عدد بصریان و مدنیان «۳». و هشتصد و شصت «۴» و شش کلمت است، و سه هزار و پانصد و هشتاد و هشت حرف است. و روایت است از ابو امامه، از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله- [۱۷۲- ر] گفت: هر که او حم عسق بخواند، از جمله آنان باشد که فرشتگان بر او صلوات «۵» فرستند و برای او استغفار کنند و رحمت خواهند «۶».

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۲۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حم (۱) عسق (۲) کَذٰلِکَ یُوحٰی اِلَیْکَ وَاِلَی الَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِکَ اللّٰهُ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ (۳) لَهٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ (۴)

تَكَادُ السَّمٰوٰتُ یَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِکَةُ یَسْبُحُوْنَ بِحَمْدِ رَبِّهِنَّ وَیَسْتَغْفِرُوْنَ لِمَنْ فِی الْاَرْضِ اِلَّا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْعَفُوْرُ الرَّحِیْمُ (۵) وَ الَّذِیْنَ اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖ اَوْلِیَاءَ اللّٰهُ حَفِیْظٌ عَلَیْهِمْ وَمَا اَنْتَ عَلَیْهِمْ بِوَكِیْلٍ (۶) وَ کَذٰلِکَ اَوْحِیْنَا اِلَیْکَ قُرْاٰنًا عَرَبِیًّا لِتُنذِرَ اُمَّ الْقُرٰی وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنذِرَ یَوْمَ الْجَمْعِ لَا رِیْبَ فِیْهِ فَرِیْقٌ فِی الْجَنَّةِ وَفَرِیْقٌ فِی السَّعِیْرِ (۷) وَ لَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَهُمْ اُمَّةً وَّاحِدَةً وَ لٰکِنْ یَدْخُلُ مَنْ یَشَاءُ فِی رَحْمَتِهٖ وَالظَّالِمُوْنَ مَا لَهُمْ مِنْ وَّلِیٍّ وَّلَا نَصِیْرٍ (۸) اَمْ اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِهٖ اَوْلِیَاءَ فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِیُّ وَهُوَ یُحِی الْمَوْتِی وَهُوَ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ (۹)

وَمَا اِخْتَلَفْتُمْ فِیْهِ مِنْ شَیْءٍ فَحُكْمُهُ اِلَی اللّٰهِ ذٰلِکُمْ اللّٰهُ رَبِّیْ عَلَیْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَیْهِ اُنِیْبُ (۱۰) فَاطْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ جَعَلَ لَکُمْ مِنْ اَنْفُسِکُمْ اَزْوَاجًا وَمِنْ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًا لِتَذَرُوْکُمْ فِیْهِ لَیْسَ کَمِثْلِهٖ شَیْءٌ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ (۱۱) لَهٗ مَقَالِیْدُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ یَسِیْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ یَشَاءُ وَیَقْدِرُ اِنَّهٗ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ (۱۲) سَرَّحَ لَکُمْ مِنَ الدِّیْنِ مَا وَّضٰی بِهٖ نُوْحًا وَاَلَّذِیْ اَوْحِیْنَا اِلَیْکَ وَمَا وَّضٰیْنَا بِهٖ اِبْرٰهِیْمَ وَمُوْسٰی وَعِیْسٰی اَنْ اَقِیْمُوا الدِّیْنَ وَلَا تَتَفَرَّقُوْا فِیْهِ کَبُرَ عَلٰی الْمُشْرِکِیْنَ مَا تَدْعُوْهُمْ اِلَیْهِ اللّٰهُ یَجْتَبِیْ اِلَیْهِ مَنْ یَّشَاءُ وَیَهْدِیْ اِلَیْهِ مَنْ یَّیْسِبُهٗ (۱۳) وَمَا تَفَرَّقُوْا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغِیًّا بَیْنَهُمْ وَ لَوْ لَا کَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ اِلَیْ اَجَلٍ مُّسَمًّی لَقَضٰی بَیْنَهُمْ وَاِنَّ الَّذِیْنَ اُوْرَثُوْا الْکِتٰبَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِیْ شَکٍّ مِنْهُ مُرِیْبٍ (۱۴)

فَاذٰلِکَ فَادَعُ وَاَسْتَقِمْ کَمَا اَمَرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَهُمْ وَقُلْ اٰمَنْتُ بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنْ کِتٰبٍ وَاَمَرْتُ لِعَدْلِ اللّٰهِ رَبِّنَا وَرَبِّکُمْ لَنَا اَعْمَالُنَا وَ لَکُمْ اَعْمَالُکُمْ لَا حُجَّةَ بَیْنَنا وَبَیْنِکُمْ اللّٰهُ یَجْمَعُ بَیْنَنا وَاِلَیْهِ الْمَصِیْرُ (۱۵) وَ الَّذِیْنَ یُحٰجِبُوْنَ فِی اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِیْبَ لَهٗ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَیْهِمْ غَضَبٌ وَّلَهُمْ عَذَابٌ شَدِیْدٌ (۱۶) اللّٰهُ الَّذِیْ اَنْزَلَ الْکِتٰبَ بِالْحَقِّ وَالْمِیْزَانَ وَمَا یُدْرِیْکَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِیْبٌ (۱۷) یَسْتَعْجِلُ بِهَآ الدِّیْنَ لَا یُؤْمِنُوْنَ بِهَا وَ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا مُشْفِقُوْنَ مِنْهَا وَ یَعْلَمُوْنَ اَنَّهَا الْحَقُّ اِلَّا اِنَّ الَّذِیْنَ یُمازُوْنَ فِی السَّاعَةِ لَفِیْ ضَلٰلٍ بَعِیْدٍ (۱۸) اللّٰهُ لَطِیْفٌ بِعِبَادِهٖ یَرْزُقُهٗ مَنْ یَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِیُّ الْعَزِیْزُ (۱۹)

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ (۲۰)
 ﴿۷﴾

[ترجمه]

چونین «۸» وحی کند به تو و به آنان که از پیش تو بودند، خدای عزیز «۹» محکم کار او راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، و او بزرگوار و بزرگ است.

-
- (۱). گا: الشوری، ثلاث و خمسون آیات.
 (۲). ما: بدانی که اینکه، گا، لا، آد: بدان که اینکه.
 (۳). ما: مدینیان.
 (۴). کذا در اساس و آب، آج، ما، لا: شصت، گا: ندارد.
 (۵). گا، لا، آد: صلوات.
 (۶). ما، افزوده: قوله تعالی.
 (۷). آج، افزوده: اسم سورت است یا غیر آن.
 (۸). ما، لا: چنین. [.....]
 (۹). ما: غالب.

صفحه : ۹۷

«۱»

نزدیک بود آسمانها که بشکافد از بالای آن و فریشتگان تسبیح می کنند به سپاس «۲» خدایشان و آمرزش می خواهند برای آنان که در زمین اند، خدای، اوست که آمرزنده و بخشاینده است.
 و آنان که گرفتند از فرود او «۳» دوستان، خدای نگاهبان است بر ایشان و نیستی تو بر ایشان و کیل.
 و همچنین وحی کردیم به تو قرآنی تازی تا بترسانی «۴» اهل مکه را و آن را که پیرامن آن است و بترسانی از روز قیامت. شک نیست در او، گروهی در بهشت باشند و گروهی در دوزخ.
 [۱۷۲-پ] و اگر خواهد خدای کند ایشان را یک گروه «۵» و لکن در آرد آن را که خواهد در رحمتش، و ستمکاران نباشد ایشان را از یاری و نه یآوری.
 بل گرفتندی از جز او دوستان، خدای اوست که خداوند است و او زنده کند مردگان را و او بر همه چیز تواناست.
 آنچه خلاف کنی «۶» در آن از چیز، حکم آن به خدای است، آن خدای شماسست خدای من، بر او توکل کردم و با او شدم «۷».
 آفریدگار آسمانها و زمین کرد

-
- (۱). اساس: ینفطرن، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.
 (۲). ما: ستایش، لا: ثنای.
 (۳). ما: جز، لا: بغیر از خدای.

(۴). لا: بییم کنی.

(۵). ما: امت.

(۶). لا: کردید.

(۷). ما: شوم، لا: باز می‌گردم.

صفحه : ۹۸

برای شما از نفسهای «۱» شما همسران «۲» و از چهار پایان جفتان، می‌آفریند شما را در وی، نیست مانند او چیزی و او شنوا و بیناست. او راست کلیدهای آسمانها و زمین، بگستراند روزی آن را که خواهد و تنگ کند، که او به همه چیزی داناست. [۱۷۳-] ر [بهاد برای شما از دین آنچه اندر [ز] «۳» کرد به آن نوح را و آنچه وحی کردیم ما به تو و آنچه اندرز کردیم به آن ابراهیم را و موسی را و عیسی را که بیای داری دین را و پراگند «۴» مشوی در او، بزرگ آمد بر بت پرستان آنچه تو «۵» می‌خوانی به آن، خدای برگزیند به او آن را که خواهد و ره نماید به خود آن را که باز گردد «۶».

و پراگنده نشوند الا از پس آن که آمد به ایشان دانش بظلم میان ایشان و اگر نه سخنی است که در پیش افتاده است از خدای تو تا به وقتی نام زد «۷»، حکم کردند میان ایشان و آنان که میراث به ایشان دادند کتاب از پس ایشان در شکی «۸» اند از او شک فگنده.

با آن خوان و راست باش «۹» چنان که فرمودند تو را، پیروی «۱۰» مکن هوای «۱۱» ایشان را، بگوی گرویدم به آنچه فرستاد

(۱). ما: تنهای.

(۲). ما: جفتان.

(۳). به قرینه چند کلمه بعد و ضبط «ما» گذاشته شد.

(۴). ما، لا: پراگنده.

(۵). ما: بر.

(۶). ما: به او آن که وا او گردد. [.....]

(۷). ما، لا: نام زده.

(۸). ما: شک.

(۹). ما: بابست، لا: مستقیم باش.

(۱۰). ما: پیروی.

(۱۱). ما: هواهای، لا: اهوای.

صفحه : ۹۹

خدای از کتاب و فرمودند مرا تا داد کنم میان شما، خدای، خدای ما و شماست، ما راست کارهای ما و شما راست کارهای شما، نیست حجتی میان ما و میان شما، خدای گرد آرد میان ما و با اوست بازگشتن. و آنان که حجت انگیزند در خدای از پس آن که اجابت کردند او را حجت ایشان باطل باشد [نزد خدایشان] «۱» و بر ایشان باشد خشمی و ایشان را بود عذابی سخت.

[۱۷۳-پ] خدای است که بفرستاد قرآن «۲» براستی و ترازو و چه دانی تو همانا قیامت نزدیک «۳» است.

شتابزدگی می‌کنند به آن، آنان که نگروده‌اند و آنان که گرویده‌اند می‌ترسند از آن و می‌دانند که آن حق است، الا و آنان که جدل و خصومت کنند در قیامت در گمراهی‌اند دور.

خدای لطف کننده است به بندگانش، روزی دهد آن را که خواهد و او دانا و بی‌همتاست.

هر که خواهد کشت آخرت، بیفزاییم او را در کشتش «۴» و هر که خواهد کشت دنیا بدهیم او را از آن و نباشد او را در آخرت بهری «۵».

قوله تعالی: حم عسق، اختلاف مفسران برفت در حم. اما آنچه در اینکه آیت گفته‌اند:

ارطاء بن المنذر گفت: مردی بنزدیک عبد الله عباس آمد و از او پرسید که حم عسق چه باشد «۶»! و حذیفه بن الیمان حاضر بود، عبد الله عباس جواب نداد. دیگر باره

(۱). ترجمه عبارت «عند ربهم» که در حاشیه اساس آمده از متن ساقط است، از ما افزوده شد.

(۲). ما، لا: کتاب.

(۳). چنین است در اساس و آب. نزدیک / نزدیک، ظاهرا با ادغام دو حرف قریب المخرج، ما، لا: نزدیک.

(۴). ما: کشت او.

(۵). ما: بهره، لا: از نصیبی و بهره‌ای.

(۶). اساس، آب: جباشد.

صفحه : ۱۰۰

پرسید، جواب نداد. بار سدیگر «۱» حذیفه گفت: من تو را خبر دهم، بدان که اینکه در مردی فرو «۲» آمد نام او عبد الاله، او «۳»، عبد الله بر بهری جویهای مشرق فرود آمد «۴» آن جا دو مدینه بنا کنند «۵» بر کنار آن جوی چنان که جوی از میان هر دو فاصل باشد، چون خدای تعالی [۱۷۴-ر] خواهد تا زوال ملک ایشان کند و دولت ایشان برسد، آتشی بفرستد به شب و یک مدینه بسوزد چنان که از او هیچ اثر نماند. اهل اینکه مدینه دیگر از آن به تعجب فرو مانند، بر دیگر روز جمله جباران آن ولایت در اینکه مدینه دیگر حاضر آیند به نظاره اینکه مدینه سوخته. خدای تعالی بفرماید تا خسف کنند ایشان را، آن مدینه دیگر به زمین فرو شود با هر که در او باشد فذلک قوله: حم عسق یعنی، حم عزمه من الله و سنه و قضاء، انداخته شد عزمی و سنتی و قضایی از خدای تعالی.

و قیل: حم عسق، «عین» عدلا منه، «سین» به معنی سیکون، «قاف» واقع بهما، ای، بالممدینتین. و مانند «۶» خبری است که جریر بن عبد الله روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: مدینه‌ای بنا کند میان دجله و دجل و قطربل و صرات، جباران اهل زمین آن جا مجتمع شوند و جز آن «۷»، و مالهای عالم آن جا جمع کنند، خدای تعالی آن شهر به زمین فرو برد با اهلش، آن دو «۸» زمین زودتر رود «۹» از آن که میخ آهن «۱۰» در زمین نرم.

و گفتند عبد الله مسعود «۱۱» خواند: (حم سق)، - بی عین - و گفت: «سین»، هر امتی‌اند که رفتند. و «قاف»، هر فرقتی‌اند که خواهند آمدن. و در مصحف عبد الله مسعود، عین نیست.

عکرمه گفت، نافع الازرق عبد الله عباس را پرسید از حم عسق، گفت: «حا»، حلم خدای است، و «میم» مجد اوست، و «عین» علم اوست، و «سین» سنای اوست، و «قاف» قدرت است. خدای تعالی به اینکه چیزها «۱۲» قسم یاد کرد.

و ابو الجوزا روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: «عین»، عذاب، «سین»، [۱۷۴-پ]

- (۱). ما، گاء، آد: با رسیم، آج: دیگر باره.
- (۲). آج، ما، گاء، آد: فرود.
- (۳). گاء، آد: یا. [...]
- (۴). ما، گاء، لا، آد: آید.
- (۵). ما: دو مدینه کند.
- (۶). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: اینکه
- (۷). آج، ما، گاء، لا: خزاین، آد: جز اینکه.
- (۸). آج، ما، گاء، آد: در.
- (۹). لا: روند.
- (۱۰). آج، ما: آهنین.
- (۱۱). لا: عباس.
- (۱۲). آج، ما: حرفها، لا افزوده: حکم کرد و.

صفحه : ۱۰۱

مسخ، «قاف»، قذف. و بیان اینکه قول خبری است که از رسول- علیه السلام- [روایت کردند] «۱» که چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- دلتنگ شد، گفتند: یا رسول الله! چرا دلتنگی! گفت: «۲» خبر دادند به بلایی که به امت من فرود آید «۳»، خسف و مسخ و قذف و آتشی که ایشان را جمع کند و بادی که ایشان را در دریا ریزد و آیاتی و علاماتی و بیانی «۴» به نزول عیسی و خروج دجال.

شهر بن حوشب گفت و عطا بن ابی رباح: کالزاری «۵» باشد که عزیز در او ذلیل شود و ذلیل در او عزیز شود و آن کالزار «۶» در قریش باشد آنگه با عرب «۷» افتد «۸» آنگه با عجم افتد آنگه تا به خروج دجال برسد. عطاء، گفت «ح» «۹»: حربی باشد میان «۱۰» مکه و قحطی «۱۱» که ایشان مردار بخورند و استخان «۱۲» مردگان. «م»، از ملکی که تحویل افتد از قومی به قومی از قریش.

«عین»، آن عدوی که در آن جا «۱۳» باشد. «سین»، که در آن جا سببی باشد. «ق»، آن که قدرت خدای نافذ باشد در آن. بکر بن عبد [الله] «۱۴» المزنی گفت: «ح»، حربی باشد میان قریش و موالی، دست قریش را باشد بر موالی. «م»، ملک بنی امیه است. «ع»، علو عباسیان است.

«س»، سنای مهدی است. «ق» «۱۵»، قوت عیسی است که از آسمان فرود آید و ترسایان را بکشد و کلیسیها «۱۶» ویران کند. محمّد بن کعب گفت: قسمی است که خدای تعالی «۱۷» کرد به حلم و مجد و علو و سنا و قدرت خود، که عذاب نکند آن را که پناه با کلمه اخلاص دهد و آن گفتن (لا اله الا الله) است.

- (۱). اساس و آب ندارد، از آج افزوده شد.
- (۲). از قلاب تا اینکه جا در حاشیه نسخه اساس آمده است.
- (۳). گاء، آد، افزوده: از.

- (۴). ما، گا، لا، آد: پیایی.
- (۵-۶). آج، ما، گا، آد: کارزار. [.....]
- (۷). آج: با اعراب، لا: باز عرب.
- (۸). ما، لا: اوفتد.
- (۹). گا، آد: عطا گفت: «حا».
- (۱۰). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: اهل.
- (۱۱). گا، آد: بطحا.
- (۱۲). آج، ما، گا، لا، آد: استخوان.
- (۱۳). آج، ما، گا، لا، آد: ایشان را.
- (۱۴). در اساس دست برده شده بطوری که اینکه کلمه به صورت «و» در آمده است.
- (۱۵). کذا در اساس و آب، ج، ما، گا، لا: کلیساها.
- (۱۶). لا، افزوده: یاد. ۱۷. ما: یعنی.

صفحه: ۱۰۲

سعید جبیر گفت: «ح»، از رحمن است. «میم»، از مجید است. «عین»، از عالم «۱» است. «سین»، از قدوس «۲» است. «ق»، از «۳» قاهر است.

سدی گفت: از هجای مقطع است. «عین»، از عزیز و «سین» از سلام و «قاف» از قادر [۱۷۵-ر].

گفتند: اینکه در شأن محمد است - صلی الله علیه و آله «۴». «ح»، حوض مورد «۵» اوست و «میم»، ملک ممدود اوست. «سین»، سنای مشهود اوست. «قاف»، قیام اوست در مقام محمود و قربت او در کرامت به معبود.

عبد الله عباس گفت: هیچ پیغامبر نبود و الا در کتاب او و وحی او، حم عسق هست «۶». برای اینکه گفت: كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ.

قوله: كَذَلِكَ يُوحِي، ابن کثیر و یک روایت از ابو عمرو آمد که خواندند «۷»: به فتح «حا»، علی ما لم یسم فاعله بر سؤال سایل کانه لما قال: كَذَلِكَ يُوحِي، فقال قائل: من یوحی! فقال: اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. و مثله قوله فی قراءه من قرأ: ... يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ، رجال «۸» یوحی بر فعل مستقیم به کسر «حا» من اوحی یوحی، اسنادا الی اسم الله تعالی.

گفت: همچنین وحی کند به تو و به آنان که پیش «۹» تو بودند از پیغامبران خدای - جل - جلاله - که او عزیز و منیع و غالب است و قاهر و بی‌همتا و حکیم و عالم به دقایق امور و محکم کار.

لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، او راست یعنی، خدای را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است. وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ، و او بزرگوار و بلند قدر و بزرگ است.

آنکه گفت: تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ، ابو عمرو و عاصم فی روایت ابو «۱۰» بکر خواندند: یکاد، به «یا» برای آن که تأنیث سماوات نه حقیقی است و فعل مقدم

(۱). گا، آد: علیم.

(۲). گا، آد: سلام.

(۳). گا، آد، افزوده: قدوس است و. [.....]

(۴). ما: علیه السلام.

(۵). آج، ما، گا، لا، آد: مورد.

(۶). آج، ما: است، گا، لا، آد: هست.

(۷). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: یوحی.

(۸). سوره نور (۲۴) آیات ۳۶ و ۳۷.

(۹). لا، افزوده: از.

(۱۰). گا، لا، آد: ابی.

صفحه : ۱۰۳

ینفطرن من الانفطار علی زنه الانفعال و هو «۱» مطاوع فطرته فانفطر [۱۷۵-پ] «۲»، ای شقته فانشق. و ابن کثیر و ابن عامر و حمزه و عاصم فی روایت حفص خواندند:

تَكَادُ السَّمَاوَاتُ بِه تَأْنِثُ، ینفطرن به «نون»، چنان که گفتیم. نافع [خواند] «۳» و کسائی: (یکاد) به «یا»، السَّمَاوَاتُ یتَفَطَّرْنَ بِه «تا» بدل «نون» من التفطر و هو مطاوع فطر. يقال: فطرته ففتطر.

گفت: نزدیک است که آسمان بشکافد از بالای ایشان از عظم و فطیعت کلمه کفر که می گویند و شرک که به خدای می آرند و در حق او اثبات زن و فرزند می کنند. و مثله قوله: تَكَادُ السَّمَاوَاتُ یتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَ تَخْرُ الْجِبَالُ هَيْدًا، أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا «۴». و قوله: مِنْ فَوْقِهِمْ، یعنی هر آسمانی که بالای آسمانی دیگر است و چون آسمانهای زیرین شکافته شود از کفر اهل زمین اولاً- و آخراً «۵»، که آسمان دنیا شکافته شود، چه او نزدیکتر است به ایشان. وَ الْمَلَائِكَةُ یَسْبُحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ، و فرشتگان تسبیح می کنند به حمد و شکر خدای ایشان و برای اهل زمین استغفار می کنند و آمرزش می خواهند از جمله «۶» مؤمنان، بیانه قوله: وَ یَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ «۷» وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ كَفَتْ: آنان که بدون خدای، خداوندان و معبودان گیرند، اللَّهُ حَفِیْظٌ عَلَیْهِمْ، خدای بر ایشان نگاهبان است، اعمال ایشان می داند و می شناسد و بر ایشان می شمارد تا جزا دهد ایشان را بر آن. تو که محمدی، و کیل ایشان نه‌ای، انما بر تو بلاغ و اعدار و انذار است.

پس «۸» گفت: وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ، همچنین وحی کردیم و بفرستادیم به تو قرآنی عربی، به لغت عرب، لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَى، تا بترسانی مکه را، یعنی، اهل مکه را، علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، كقوله: وَ سَأَلَ الْقُرَيْهَ «۹» ...

(۱). آج، ما: هی.

(۲). اساس: افتادگی دارد، از آج، افزوده شد.

(۳). آج: ندارد، از لا، افزوده شد.

(۴). سوره مریم (۱۹) آیات ۹۰ و ۹۱.

(۵). ما، گا، آد: اولی و اخری.

(۶). گا، آد: جهت.

(۷). آج، ما، گا، لا، و یستغفرون للذین آمنوا، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۸). گا، لا، آد: و بس.

(۹). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲.

صفحه: ۱۰۴

و مکه را برای آن «ام القرى» خواند که اصل زمین است و زمین از زیر او بیرون آورده‌اند و مَنْ حَوْلَهَا، و آنان که پیرامن مکه‌اند. وَ تُنذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ، و بترسانید «۱» خلقان را از روز قیامت. و یوم الجمع، منصوب است به آن که مفعول دوم است، یقال: أُنذرت «۲» فلانا كذا و كذا «۳»، نگفت به فلان. و نصب او بر ظرف نیست، برای آن که انذار واقع نیست در وی، بل بر حذف مضاف است، و التقدير: لتنذر الناس عذاب يوم الجمع. مفعول اول محذوف است لدلالة الكلام عليه. و مراد به یوم الجمع، روز قیامت است «۴». آنگه اهل جمع بر «۵» دو فرقه نهاد، گفت: فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ، گروهی در بهشت‌اند و گروهی در دوزخ. آنان که به بهشت شوند «۶»، گروهی به عدل شوند «۷» و استحقاق و گروهی به فضل و رحمت. و اما آنان که به دوزخ شوند «۸»، جز به عدل نشوند «۹». عبد الله عمر روایت کرد که: رسول- صلی الله علیه و آله و سلم «۱۰»- یک روز بیرون آمد، دو صحیفه به دست گرفته گفت: دانید «۱۱» تا اینکه نوشته‌ها چیست! گفتیم:

نه: گفت: اینکه که به دست راست دارم، نامه‌ای است در او نامهای اهل بهشت ثبت کرده، نام ایشان و نام پدر ایشان و نام خویشان و عشیره ایشان، اینکه پیش از آن فرمود نوشتن که ایشان در صلب پدر و رحم مادر بودند، آنگه که آدم هنوز «۱۲» گل بود، هیچ زیادت و نقصان در عدد اینان نیاید. و اینکه نامه که در دست چپ دارم، در و نامهای «۱۳» اهل دوزخ است به نام و نسب و پدر و قبیله‌شان «۱۴» پیش از آن که در صلب پدر و رحم مادر پدید «۱۵» آمدند، آدم هنوز در میان گل بود، از اینکه عدد هیچ زیادت نشوند و ناقص «۱۶» نشوند، آنگه بر خواند: فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَ فَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ، عدل من الله تعالی. آنگه گفت: وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً، اگر خدای خواستی، مردمان همه را

(۱). ما، گا، لا، آد: بترسانی.

(۲). ما: اندر.

(۳). گا، آد: و بکذا، لا: او بکذا.

(۴). گا، آد، افزوده: هیچ شکی نیست در وقوع اینکه روز.

(۵). ما: را، لا، گا، آد: را به ۶، ۷، ۸، ۹. لا: روند.

(۱۰). ما، لا: علیه السلام.

(۱۱). ما، لا: دانی.

(۱۲). ما، افزوده: در میان.

(۱۳). اساس: از سطر اول صفحه قبل تا اینکه جا افتادگی دارد افزوده شد.

(۱۴). آج، ما، لا: قبیله ایشان.

(۱۵). ما: بودند، لا: بازدید. [.....]

(۱۶). ما، گا: زیادت و نقصان.

صفحه: ۱۰۵

یک امت کردی، یعنی یک ملت، و اینکه مشیت جبر و اکراه باشد، یعنی اگر خدای خواستی همه را بقهر بر ایمان حمل کردی. و

لَکِن یُدْخِلُ مَنْ یَشَاءُ فِی رَحْمَتِهِ، و لکن آن را که خواهد در رحمت خود برد و در سرای ثواب، چون «۱» داند که مستحق آن است به ایمان و عمل صالح. وَ الظَّالِمُونَ، و ظالمان «۲» را که کافر باشند، ایشان را هیچ یاری و یآوری نباشد که پایمردی ایشان کند تا «۳» عذاب خدای از ایشان دفع کند.

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ، گفتند: ام، به معنی بل است. بل اینکه کافران بدون خدای اولیا گرفته‌اند و دوستان و معبودان. قَالَ اللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ، خدای است بر حقیقت که خداوند خلقان است و اوست که مردم «۴» زنده کند و بر همه چیز قادر است.

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ، گفت: هر آنچه در او خلاف کنی و میان شما در او اختلاف رود از احکام شرع و کار دین و دنیا، حکم آن خدای راست «۵» که عالم است و حاکم در آن خدای باشد و کس را نرسد از شما که در او حکم کند، چه خدای است که عالم است به مصالح خلق و عواقب امور. و آیت دلیل است بر آن که کس را نباشد «۶» که از خود در شرع حکم کند جز به نصوصی که وارد از قبل خدای تعالی، [۱۷۶-ر] اما به آیتی محکم یا به خبری متواتر. ذَلِكُمُ اللَّهُ، آن خدای است که خداوند و پروردگار من است. عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ، من بر او توکل کرده‌ام و اعتماد کرده، و مرجع و مئاب «۷» من با اوست و من با او گریزم و توبت و انابت من با او باشد.

فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، آفریدگار آسمانها و زمین است از ابتدا، تا پنداری عدم بشکافت که وجود اینکه اشیا از او پدید کرد. جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا، شما را هم از جنس خود جفت و سکن پدید کرد. و گفتند: برای آن گفت مِنْ أَنْفُسِكُمْ، که حواری را از استخوان پهلوی آدم آفرید «۸». وَ مِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا، و از چهار-

(۱). ما: خود چو.

(۲). آج، ما، لا: ظالمانی.

(۳). ما، گا، لا، آد: یا.

(۴). آج، ما، گا، لا: مرده.

(۵). آج، ما، گا، لا، آد: با خدای است.

(۶). گا، آد، افزوده: از خلق.

(۷). مئاب / مآب.

(۸). گا، آد، افزوده: و درست آن است که از بقیه گل آدم آفرید.

صفحه: ۱۰۶

پایان «۱» همچنین جفت جفت. يَذْرُؤُكُمْ فِيهِ، می آفرید «۲» شما را در او.

در اینکه ضمیر خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد شکم «۳»، او «۴» رحم کنایه عن غیر مذکور. و قیل: اراد به الزوج، راجع با زوج و جفت است که هر مولود «۵» در شکم مادر «۶» باشد. و قیل: فی التزویج. و قیل: فی هذا النوع من الخلقه من اخراج الولد من ذکر و انثی. فراء و زجاج گفتند: فیه، به معنی «به» است ای، بما جعل لکم ازواجاً. و انشد الازهری فی امرأه:

و أرغب فیها عن لقيط و اهله و لکننی عن سنسب لست أرغب

ای، أرغب بها عنهم.

لیسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ، در او چند قول گفتند: یکی آن که، کاف تشبیه زیادت است و التقدير لیس مثله شیء. و یکی آن که، «مثل» «۷»،

صله است و زیادت و تقدیر آن که، لیس کهو شیء. و اینکه، نظایر بسیار دارد، کقولهم: مثلک یفعل کذا، او مثلی لا یرغب فی کذا. ای أنت و انا. و قال: فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ «۸» لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ، فی سورة الانعام. وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ، و او شنوا و بیناست. لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، گفت او راست کلیدهای آسمان و زمین، یعنی آجال و ارزاق و احکام به فرمان اوست. يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ، روزی بگسترده بر آن که خواهد از بندگان و تنگ کند بر آن که خواهد، که او به همه چیزی

(۱). لا، افزوده: جفتانی را.

(۲). آج، گاه، لا، آد: می آفریند.

(۳). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: است.

(۴). گاه، آد: یا.

(۵). گاه، آد، افزوده: که باشد. [.....]

(۶). آج، ما، گاه، لا، آد: ماده.

(۷). ما، لا: مثله.

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۷.

(۹). ما: فغشاهم.

صفحه: ۱۰۷

عالم است. و «قدر» و «قدر»، تضییق باشد.

شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا، بیان کرد برای شما آنچه نوح «۱»- علیه السلام- به آن اندرز و وصایت کرد. و برای آن نوح را تخصیص کرد که اول کس که او را شریعت بود، نوح بود- علیه السلام. وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ، و آنچه وحی کردیم به تو. و محل «ما» و «الذی» هر دو نصب است به وقوع شرع بر او. و كذلك قوله: وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى، و آنچه وصیت کردیم ابراهیم و موسی و عیسی را- علیهم السلام.

آنکه در معنی و وجه آیت خلاف کردند. قتاده گفت: معنی «ما» و «الذی» و «ما» ی دیگر- که اسماء مبهم است- تحلیل الحلال و تحریم الحرام «۲». حکم گفت:

تحریم الامهات و البنات است، و آنچه شرح داد فی قوله: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ «۳»- الایه، «۴» بیان محرّمات است در بیان «۵» نکاح. مجاهد گفت: نماز به پای داشتن است و زکات دادن و اقرار دادن خدای را به طاعت که اینکه، آن دین است که خدای نهاد برای پیغامبران، و اینکه، روایت و البی است از عبد الله عباس. أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ، که طاعت [۱۷۷- ر] خدای به پای داری از «۶» امتثال اوامر و انتها از نواهی او. و گفتند: دین توحید است. و گفتند: خدای تعالی جمله پیغامبران را به اقامت دین فرستاد و اقامت سنت و الفت و جماعت و ترک فرقت، و حمل کردن بر عموم اولیتر بود از فعل واجبات و مندوبات و اجتناب مقبحات. كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ، بزرگ است و گران است بر مشرکان، آنچه تو ایشان را به آن می خوانی از توحید و ترک عبادت اصنام. [الله] «۷» يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ، خدای تعالی برگزیند آن را که خواهد برای رسالت خود. و گفتند: معنی آن است که سخت می آید بر اینکه مشرکان رسالت تو و آن «۸» که تو یکی از جمله ایشان، آنکه مخصوص بکنند تو را به نبوت و ادای رسالت، و نمی دانند که اینکه به اختیار خدای است، که خدای تعالی برای رسالت خود آن را برگزیند که او خواهد و داند که

- (۱). آج، ما، گا، آد، افزوده: را.
- (۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: است.
- (۳). سوره نساء (۴) آیه ۲۳.
- (۴). گا، آد، افزوده: و گفتند.
- (۵). آج، ما، گا، لا، آد: باب.
- (۶). لا: به.
- (۷). اساس و آب ندارد، با توجه به سایر نسخه‌ها از قرآن مجید افزوده شد.
- (۸). وآن/ با آن.

صفحه: ۱۰۸

صلاحیت آن دارد. و «الیه»، برای «۱» اختصاص است، یعنی یجتبی و یختار مزیفاً الیه و ناسباً له، الیه من انه رسول الله و نبی الله و صفی الله «۲» و امین الله. اینکه، فایدت «الیه» است. و یهدی الیه من ینیب، و هدایت کند به خود آن را که با او رجوع کند و یا در او «۳» گریزد.

و ما تفرقوا، متفرق و مختلف نشدند اهل ادیان و ملل. و گفتند: اهل کتاب را خواست چنان که گفت: و ما تفرق الذین اوتوا الکتاب «۴» - الایه.

إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ، الا از پس آن که علم و حجت به ایشان آمد از آیات و بینات و ادلت. و الا از پس آن که نعت و صفت محمّد در کتب محمّد «۵» بخوانند و بشناختند. بَغِيًّا بَيْنَهُمْ، برای بغی و طلب ریاست بناحق. و نصب او «۶» مفعول له است. و کَوْلَا كَلِمَةً سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ، و اگر نه آنستی که کلمتی از خدای تعالی سابق شده است که تأخیر عذاب ایشان کند تا به وقتی مسمی - و آن روز قیامت است - لَقَضَىٰ بَيْنَهُمْ، حکم کرده شدی میان ایشان به عذاب، و جدا [۱۷۷-پ] کردند مؤمن را از کافر به نزول عذاب به «۷» کافران. و إِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ، و آنان که کتاب به ایشان به میراث دادند از جهودان و ترسایان از پس پدران خود، و قوله: مِنْ بَعْدِهِمْ، گفتند: از پس امم گذشته، و گفتند: اهل کتاب را خواست که پیش رسول بودند. لَفِي شَكِّكَ مِنْهُ مُرِيبٌ، در شکی اند به تهمت آورنده. منه، یعنی من محمّد رسول الله، از محمّد - علیه السلام - و از کار او.

فَلِذَلِكَ فَادَعِ، یعنی، الی ذلک «۸» فادع. آنکه حق تعالی رسول را امر کرد و گفت: یا محمّد؟ تو مردمان را با دین مسلمانی دعوت کن. و «لام» و «الی» متعاقب باشند، یقال: دعوته لكذا او الی كذا و هدیته لكذا و «۹» الی كذا، و هدیته كذا ایضا. و اسْتَقِمَّ «۱۰» و لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ، و متابعت هوای ایشان مکن، متابعت رضای من «۱» کن، چه اهواء ایشان مختلف است نگاه نتوانی داشتن. و قُلْ، بگوی ای محمّد که من ایمان آوردم به هر کتاب که خدای فرستاد و «من»، تبیین راست. و أَمْرٌ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ، و مرا فرموده‌اند «۲» تا عدل و انصاف و سویت کنم میان شما و داد دهم. اللَّهُ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمْ، «۳» خدای ما و خدای شماست. لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ، اعمال ما، ما راست و اعمال شما شما را، یعنی جزای عمل ما به ما دهند و جزای عمل شما به شما. و اینکه دلیل است بر بطلان مذهب مجبران «۴». لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ، میان ما و شما حجتی نیست.

مجاهد گفت: معنی آن است که، میان ما و شما خصومتی نیست امروز، تا فردا به قیامت خود محاجت و مخاصمت کنیم.

ابن زید گفت: معنی آن است که، حق روشن شد و جدل ساقط شد. و گفتند:

معنی آن است که، حجت نیست میان ما و شما [۱۷۸-ر]، یعنی میان ما محاجت منقطع شد از آن که ظلم و بغی شما از آن ظاهرتر است که به محاجت حاجت است «۵» و گفتند: معنی آن است که، حجت ما راست بر شما [که قول ما درست شد و مذهب شما

ساقط، پس حجت میان ما و شما نیست، بل حجت ما راست بر شما [«۶»] موقوف نیست که مجوز باشد که بر ما بایستد یا [«۷»] بر شما. **اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا، خدای تعالی جمع کند میان ما تا با یکدیگر [«۸»] خصومت کنیم و آن جا حق از باطل پیدا شود.**
و إِلَيْهِ الْمَصِيرُ، و باز گشت با اوست ما را و جمله خلاق را.

و الَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ، گفت: آنان که در خدای تعالی محاجت کنند و مجادلت و حجت انگیزند. گفتند: فی الله، ای، فی آیات الله، علی حذف المضاف [«۹»]. و آن که [«۱۰»] بر ظاهر حمل کنند اولی تر باشد، چه منعی نیست و مجادلت ایشان در خدای تعالی و در نفی او و اضافت صفات نقص با او و شرک با او ظاهر است. **مِنْ بَعْدِ مَا اسْتَجِيبَ لَهُ، پس از آن که اجابت کردند مردمان او را و گردن**

(۱). لا: خدا.

(۲). ما: فرموده است.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: الله.

(۴). لا: قول مجبره، آج، ما، گا، آد: مذهب مجبره.

(۵). گا، آد: باشد. [...]

(۶). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۷). آج: تا.

(۸). آج: به آن که.

(۹). گا، آد، افزوده: و اقامة المضاف الیه مقامه.

(۱۰). آج، گا، لا، آد: و اگر، ما: و اکثر.

صفحه : ۱۱۰

نهادند فرمان او را برای ظهور حجت بر ایشان و تتابع معجزات و تظاهر آیات و بینات ایشان پس از امروز در حکم معاندانند به بغی و حسد.

مجاهد گفت: محاجت [«۱»] ایشان به اینکه بود که گفتند، کتاب ما پیش از کتاب شماست و رسول ما پیش از رسول شماست، و ما به حق اولتریم از شما.

و قولی دیگر آن است که: ما استجیب له، یعنی، للنبی - علیه السلام - پس از آن که خدای تعالی دعای رسول اجابت کرد و آن معجزات که او درخواست اقامت کرد.

وجه دیگر [«۲»] آن است که گفتند: پس از آن که خدای تعالی دعای او در [«۳»] کفار اجابت کرد و ایشان روز بدر به شمشیر او کشته شدند و دعای او - علیه السلام - به مکه در ایشان رسید به قحط و سختی [«۴»] تا از ضرورت [«۵»] مردار بخوردند و پوستهای چهارپایان بر آتش نهادند و بخوردند و آن [۱۷۸-پ] دعا که کرد در نجات مستضعفان از دست متغلبان قریش و [«۶»] مکه خدای تعالی اجابت کرد و ایشان را برهانید، چون عمار و جز او. **حُجَّتْهُمْ دَاحِضَةً [«۷»]**، برای ازدواج و مناسبت محاجت گفت. و گفتند: به لفظ حجت [گفت و معنی شبهت خواست، از آن جا که بر باطل حجت نباشد. و گفتند: برای آن حجت] [«۸»] خواند آن را علی حکایه قولهم و اعتقادهم ان ذلك حجة. و دلیل بر آن که چنین است، آن است که اگر حجت بودی، داحض و [«۹»] زایل و باطل نشدی. گفت: آن شبهت که ایشان می‌آرند در معرض حجت به نزدیک خدای تعالی باطل است. **وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ** و بر ایشان خشم است از خدای

تعالی. وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ، و ایشان را عذابی باشد در قیامت سخت.

اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ، او آن خدای است که کتاب فرو فرستاد بحق و درستی و راستی و ترازو، و او عبارت است از عدل و انصاف و سویت و آن که مردمان را فرمودند تا در معاملات و معاشرت و مخالطت با یکدیگر چون

(۱). ما: مخاطبه.

(۲). گا، آد: سیم، لا: سدیگر.

(۳). گا، آد: رسول در حق.

(۴). گا، آد: به قحط و سختی مبتلا شدند.

(۵). گا، آد: ضرورت.

(۶). گا، آد: در.

(۷). آج، ما، گا، آد، افزوده: حجت.

(۸). اساس و آب ندارد، از آج آورده شد.

(۹). گا، آد، افزوده: ذلیل و. [.....]

صفحه: ۱۱۱

ترازو «۱» راست باشند. بعضی دیگر گفتند: مراد به میزان هم قرآن است و تکرار آن بهر «۲» اختلاف لفظ کرد. و برای آن قرآن را ترازو خواند که در او راستی و انصاف است و نیز رجحان او بر دیگر کلامها چنان ظاهر است که رجحان ترازو و «۳» کفه‌ای بر کفه‌ای گران تر باشد یعنی کتابی که در اینکه معانی با ترازو ماند.

و بیشتر مفسران گفتند: خود ترازوی حقیقی خواست که خدای تعالی چنان که کتاب از آسمان فرستاد، ترازو هم از آسمان فرستاد و راستی و کثی و زیادت و نقصان و فروماندگی و رجحان او معلوم کرد مردمان را و کیفیت چیزی سختن، چنان که هست - فیما بیننا - به اعلام او بوده است. و ما یدریک، و چه آگاه کرده است تو را و اعلام کرده! یعنی چه دانی تو! [۱۷۹-] ر [لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ] همانا رواست که قیامت نزدیک است، یعنی چون وقتی معین نیست آن را، مجوز است که هر ساعت باشد. و برای آن «قرب» گفت، «قربیه» نگفت، که تأنیث ساعت نه حقیقی است. و گفتند: رجوع با معنی روز کرد که یوم القیامه است. و گفتند: تقدیر آن است که قرب مجیها «۴»، چنان که: هند خارج غلامها. و گفتند: فعیل به معنی فاعل را تشبیه کرد به فعیل به معنی مفعول، کامراه قلیل و کف خضیب.

يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا، استعجال و شتابزدگی به قیامت آنان می کنند که ایمان «۵» ندارند، از آن که نمی دانند که آن چه روز است و در آن روز ایشان را چه نهاده است. وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ، و آنان که ایمان دارند می ترسند از آن روز و می دانند که آن حق است و درست است و خواهد بودن، و ایمان دارند به احوال و شاداید آن و حساب و کتاب و ثواب و عقاب. آنکه گفت: أَلَا إِنَّ الَّذِينَ يَمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ، آنان که خصومت و جدل کنند در باب قیامت و انکار کنند بودن او را، و به حساب و کتاب و حشر و نشر و ثواب و عقاب بنگویند «۶»، ایشان در گمراهی اند دور از صواب و هدایت.

اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ، گفت: خدای لطف کننده است با بندگانش، و لطف

(۱). ترازو/ ترازو.

- (۲). آج، ما، گا، لا، آد: برای.
 (۳). آج، گا، لا، آد: چون.
 (۴). اساس: مجیها.
 (۵). گا، لا، افزوده: به آن.
 (۶). گا: نگروند، لا: حشر و نشر نگویند و ثواب و عقاب نگویند، آد: نکردند.

صفحه: ۱۱۲

بندگانش الطاف او باشد منافع به ایشان «۱» از وجهی که دقیق باشد بر هر عاقلی ادراکش و لطیف، در لغت، رحیم و رفیق باشد که رفیق کند و عنف نکند، و نقیض او عنیف باشد، و لطیف در اجسام رفیق «۲» باشد و خلاف او کثیف باشد.
 عبد الله عباس گفت: [۱۷۹-پ] حفی، مهربان است به بندگانش. عکرمه گفت: بار بهم، نیکوکار است به ایشان. سدی گفت: رفیق، رفیق کنند با ایشان «۳».
 مقاتل گفت: رحیم است به مؤمن و کافر که ایشان را روزی می‌دهد.
 قرظی گفت: لطیف است در وقت عرض و محاسبت. و قال «۴»:

غدا عند مولی الخلق للخلق موقف یسألهم فیہ الجلیل فیلطف «۵»

بعضی دیگر گفتند: لطیف است در روزی از دو وجه: یکی آن که روزی تو از پاکهای لذیذ کرد، و دوم آن که به یک بار به تو نداد تا تلف بکنی «۶» که: ما عندکم ینفد و ما عند الله باق «۷».
 جنید را پرسیدند که: لطیف چه باشد! گفت: آن که با دوستان لطف کند تا به ره درآیند و اگر با دشمنان همان کردی «۸» آشنا شدند.

محمد بن علی الکنانی گفت: لطیف بمن «۹» لجا الیه من عبادہ، او انیس «۱۰» من الخلق من «۱۱» توکل علیه «۱۲» و رجع الیه، و قال:

امر بافناء القبور کأنتی اخو بطنه و الثور «۱۳» فیہ نحیف

و من شق فاه الله قدر رزقه و ربی بمن یلجا الیه لطیف

[اینکه اقوال مفسران است و تفسیر او از جهت لغت. لطیف فاعل لطف باشد و لطف در اصطلاح متکلمان فعلی باشد که مکلف عند آن به صلاح نزدیکتر باشد و از فساد دورتر، سواء اگر از فعل خدای باشد یا از فعل غیر او. و هر لطف که مکلف

(۱). آج، ما، لا: و لطف به بندگان ایصال منافع باشد به ایشان، گا، آد: و لطف او ایصال منافع او باشد به ایشان.

(۲). آج، ما: دقیق.

(۳). آج، گا، آد: رفیق کننده است به ایشان، ما، لا: رفیق کننده است با ایشان.

(۴). آج، افزوده: شعر، لا، افزوده: الشاعر.

(۵). آج: یلطف، گا: فیلطف.

(۶). آج، ما: کنی، گا، لا، آد: نکنی.

(۷). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۶.

(۸). آج: کردندی. [...].

(۹). آج، ما، لا: من.

(۱۰). آج، ما، لا: اذا یئس، آد: و انیس.

(۱۱). ما، لا: ندارد.

(۱۲). ما: یؤکل الیه.

(۱۳). ما، گا، لا، آد: الثوب.

صفحه: ۱۱۳

عند آن طاعت کند آن را توفیق خوانند و آن لطف که مکلف عند آن از معاصی امتناع کند، آن را عصمت گویند. و لطف از شرایط حسن تکلیف «۱» و از حکمت قدیم تعالی نکو نباشد که تکلیف کند عاری از لطف، چه غرض او از تکلیف تعریض منزلتی است که به او نتوان رسید الا به تکلیف و آن ثواب ابد است چون داند که چیزی نیست «۲» که مکلف را نزدیک گرداند به امتثال او امر و «۳» انتها از مناهی «۴» تا او به «۵» اینکه منزلت رسد و اگر نکند مؤدی بود با نقض غرض او، «۶» از حکیم تعالی چیزی که ناقص غرض او باشد نیکو نبود- تعالی «۷» علوا کبیرا «۸».

یَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ، و اینکه لطف و منافع در روزی ظاهرتر است که به حسب مصلحت می‌رساند به بندگان. وَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ، و او قادری است که او را عجز در نیاید، و عزیزی که او را غلبه نتوان کرد.

آنکه گفت: مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ، هر که او کشت و کار آخرت خواهد و اینکه جا تخم آخرت فگند از ایمان عمل صالح تا او را نفع «۹» ثواب بر دهد به قیامت، ما در کشت «۱۰» و کار او بیفزاییم، چنان که کشت «۱۱» کننده برای طمع زیادت کشت «۱۲» کند.

مفسران [۱۸۰-ر] گفتند: اینکه زیادت [که گفت: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ امْتَالِهَا «۱۳» ... و گفتند: «۱۴» آن است که گفت: ... كَمَثَلِ حَبَّةٍ اُنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَبْلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ «۱۵» ...، گفت: چنان که در دار دنیا دانه‌ای به صحرا بری و در زمین افگنی، از یک دانه هفت خوشه برآید، در هر خوشه‌ای صد دانه باشد، یکی را هفتصد. اینکه بازار گانی «۱۶» است با من در اینکه سرای فانی تا عوض هم اینکه جا «۱۷» بستانی.

اگر در سرای فانی با من معاملت کنی تا در سرای باقی بستانی، آن را عدد نبود و در

(۱). گا، لا، آد افزوده: است.

(۲). گا، لا، آد: هست.

(۳). لا: او.

(۴). لا: نواهی.

(۵-۶). گا، لا، آد، افزوده: و.

(۷). لا، افزوده: عن ذلك.

(۸). عبارات داخل قلاب در اساس و آب نیست، از آج افزوده شد.

(۹). گا، لا، آد، افزوده: و. (۱۰-۱۱-۱۲). لا: کسب. [...].

(۱۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۶۰.

(۱۴). اساس و آب ندارد، از آج، افزوده شد.

(۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱.

(۱۶). آج، ما، گا، لا، آد: بازرگانی.

(۱۷). ما: همچنان.

صفحه: ۱۱۴

حساب نیاید که: ... وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَّشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۱)

وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ، و هر کس که کشت «۲» دنیا و منافع عاجل خواهد، بخل نکنیم بر او آنچه «۳» خواهد، چنان که خواهد بدهیم او را از آن که دنیا و دنیا جوی را «۴» بس خطری نیست، اینکه چنین بی‌قدری جز چنان بی‌خطری را نشاید که: لو كانت الدنيا يزن «۵» عند الله جناح بعوضه لما سقى كافرا منها شربة ماء، گفت: اگر دنیا بر خدای پر پشهای بسختی «۶»، هیچ کافر را یک شربت آب ندادی تا گمان نبری که آن را که تو می‌بینی در دنیا کامروا کار روان «۷» از کرامت اوست، آن از هوان اوست، ...

إِنَّمَا نُمَلِّى لَهُمْ لِيَزَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ (۸)

وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ، آنگاه او را در آخرت نصیبی و بهره‌ای نباشد، برای آن که جمع دشخوار «۹» توان کردن میان دنیا و آخرت، که:

مثل الدنيا و الآخرة كمثل ضربتين

، گفتا: مثل دنیا و آخرت چون دو هوسنی «۱۰» است، اگر اینکه را خشنود کنی، آن به خشم شود «۱۱».

قوله تعالى:

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۱ تا ۵۳]

[اشاره]

أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنَ بِهِ اللَّهُ وَ لَوْ لَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۲۱) تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَ هُوَ وَاوَقِعَ بِهِمْ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ (۲۲) ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى وَ مَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ (۲۳) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَ يَمْحَ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَ يُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۲۴) وَ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَ يَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ (۲۵) وَ يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ يَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَ الْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ (۲۶) وَ لَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَا فِي الْأَرْضِ وَ لَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ (۲۷) وَ هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَ يَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَ هُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ (۲۸) وَ مِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ وَ هُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ (۲۹) وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ (۳۰)

وَ مَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا نَصِيرٍ (۳۱) وَ مِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ (۳۲) إِنْ يَشَاءُ

يُسْكِنُ الرِّيحَ فَيُظِلِّلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِهِ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لآيٰتٍ لِّكُلِّ صَبّٰرٍ شَكُوْرٍ (۳۳) اَوْ يُوبِقُهُنَّ بِمَا كَسَبُوْا وَيَعْفٰ عَنْ كَثِيْرٍ (۳۴) وَ يَعْلَمُ الَّذِيْنَ يُجَادِلُوْنَ فِيْ آيٰتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَّحِيْصٍ (۳۵)

فَمَا اُوْتِيْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰةِ الدُّنْيَا وَ مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَ اَبْقٰ لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَ عَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ (۳۶) وَ الَّذِيْنَ يَجْتَنِبُوْنَ كِبٰرَ الْاِثْمِ وَ الْفَوَاحِشِ وَ اِذَا مَا غَضِبُوْا هُمْ يَغْفِرُوْنَ (۳۷) وَ الَّذِيْنَ اسْتَجَابُوْا لِرَبِّهِمْ وَ اَقَامُوا الصَّلٰةَ وَ اَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُوْنَ (۳۸) وَ الَّذِيْنَ اِذَا اَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُوْنَ (۳۹) وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَ اَصْلَحَ فَاجْزِهٖ عَلٰى اللّٰهِ اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الظّٰلِمِيْنَ (۴۰) وَ لَمَنْ اَنْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهٖ فَأُوْلٰئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيْلٍ (۴۱) اِنَّمَا السَّبِيْلُ عَلٰى الَّذِيْنَ يَظْلِمُوْنَ النَّاسَ وَ يَبْغُوْنَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ اُوْلٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ (۴۲) وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ اَعْمٰلِ الْاَمُوْرٍ (۴۳) وَ مَنْ يُضِلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَّلِيٍّ مِنْ بَعْدِهٖ وَ تَرٰى الظّٰلِمِيْنَ لَمَّا رَاُوْا الْعَذَابَ يَقُوْلُوْنَ هَلْ اِلٰى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيْلٍ (۴۴) وَ تَرٰهُمْ يُعْرَضُوْنَ عَلَيْهَا خٰشِعِيْنَ مِنَ الدَّلٰءِ يَنْظُرُوْنَ مِنْ طَرَفٍ خَفِيٍّ وَ قَالَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اِنَّ الْخٰسِرِيْنَ الَّذِيْنَ خَسِرُوْا اَنْفُسَهُمْ وَ اَهْلِيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَلَا اِنَّ الظّٰلِمِيْنَ فِيْ عَذَابٍ مُّقِيْمٍ (۴۵)

وَ مَا كَانَ لَهُمْ مِنْ اَوْلِيَآءٍ يَنْصُرُوْنَهُمْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ وَ مَنْ يُضِلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيْلٍ (۴۶) اسْتَجِيْبُوْا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يٰتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلٰجِدٍ يَوْمَئِذٍ وَ مَا لَكُمْ مِنْ نٰكِيْرٍ (۴۷) فَاِنْ اَعْرَضُوْا فَمَا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيْظًا اِنْ عَلَيْكَ اِلَّا الْبَلٰغُ وَ اِنَّا اِذَا اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ رَحْمَةٍ مِّنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا وَ اِنْ تَصَبَّ بِهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيْهِمْ فَاِنَّ الْاِنْسَانَ كَفُوْرٌ (۴۸) لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ يَهْبِ لِمَنْ يَشَآءُ اِنَاثًا وَ يَهْبِ لِمَنْ يَشَآءُ الذُّكُوْرَ (۴۹) اَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرٰنًا وَ اِنَاثًا وَ يَجْعَلُ مَنْ يَشَآءُ عَقِيْمًا اِنَّهٗ عَلِيْمٌ قَدِيْرٌ (۵۰) وَ مَا كَانَ لِشَيْءٍ اَنْ يُّكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحِيًّا اَوْ مِنْ وَّرَآءِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُوْلًا فَيُوْحِيْ بِاِذْنِهٖ مَا يَشَآءُ اِنَّهٗ عَلِيٌّ حَكِيْمٌ (۵۱) وَ كَذٰلِكَ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ رُوْحًا مِنْ اَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِيْ مَا الْكِتٰبُ وَ لَا الْاِيْمٰنُ وَ لٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُوْرًا نَهْدِيْ بِهٖ مَنْ نَشَآءُ مِنْ عِبَادِنَا وَ اِنَّكَ لَتَهْدِيْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيْمٍ (۵۲) صِرَاطِ اللّٰهِ الَّذِيْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَ مَا فِي الْاَرْضِ اَلَا اِلٰى اللّٰهِ تَصِيْرُ الْاَمُوْرٍ (۵۳)

[ترجمه]

[۱۸۰-پ] یا ایشان را انبازانی هستند که نهندند برای اینان از دین آنچه دستوری نداد به آن خدای، و اگر نه سخن «۱۲» گزاردن است حکم کرده شدی میان ایشان و ظالمان ایشان را عذابی بود دردناک. بینی ظالمان را ترسان از آنچه کرده باشند و او بیفتد به ایشان و آنان که

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۱۲.

(۲). لا: کسب.

(۳). آنچه/ آنچه.

(۴). آج، ما: نزد ما، گا، آد: بنزدیک ما قدری و خطری و اعتباری، لا: بنزد ما.

(۵). گا، لا، آد: تزن

(۶). لا: بر خدای وزنی داشتی.

(۷). ما: کار ران، آج: کاران/ کارران.

(۸). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸.

(۹). ما، گا، آد: دشوار. [...]

(۱۰). آب، آج، لا: هوسی، گا، آد: دوزن.

(۱۱). آج: آن دگر خشم گیرد.

(۱۲). لا: کلمه.

صفحه: ۱۱۵

ایمان آوردند و کارهای نیکوا^(۱) کردند در مرغزارها و بوستانها^(۲) باشند، ایشان را بود آنچه خواهند نزدیک خدای ایشان^(۳) آن فضلی است بزرگوار.

آن است که مژده می‌دهد خدای بندگانش را آنان را که ایما [ن آ]^(۴) ورده‌اند و کار نیکو کنند، بگوی نمی‌خواهم از شما برای^(۵) کار مزدی^(۶) الا دوستی در نزدیک‌تر، و هر که بیندوزد^(۷) نیکویی، بیفزاییم او را در آن نیکویی، خدای آمرزگار و هو سپاس^(۸) است.

«۹»

یا گویند فرا بافت بر خدای دروغی اگر خواهد خدای مهر نهد بر دلت و بستر خدای باطل را و درست کند^(۱۰) حق را به کلمات او که او داناست به آنچه در دلهاست^(۱۱).

و او آن است^(۱۲) که بپذیرد توبه از بندگانش و عفو کند از بدیها و داند آنچه کنند ایشان.

[۱۸۱-ر] و اجابت کند آنان را^(۱۳) که ایمان آرند و کارهای نیکو کنند و بیفزاید ایشان را از فضل او و کافران، ایشان را عذابی باشد سخت.

اگر بگسترد^(۱۴) خدای روزی به^(۱۵) بندگانش، بغی کنند^(۱۶) در زمین و

(۱). نیکوا/ نیکو، ما، لا: عمل صالح.

(۲). ما: مرغزارهای بهشتها، لا: روضه‌های بهشت.

(۳). لا: خداوندشان.

(۴). اساس: ندارد، از آب، افزوده شد.

(۵). آب: بر آن، ما، لا: بر اینکه.

(۶). آب، لا: مژدی.

(۷). لا: کسب کند.

(۸). لا: آمرزنده و شکور.

(۹). اساس: یمحو، آب، آج، ما، لا: یمحو، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۰). لا: حق گرداند.

(۱۱). ما: خداوند دلها، لا: پنهانی سینه‌ها. [.....]

(۱۲). آب، لا: اوست.

(۱۳). لا: دعای آنها که.

(۱۴). لا: بگستردی.

(۱۵). آب: ندارد، ما: برای، لا: از بهر.

(۱۶). لا: و ستم کردند.

صفحه : ۱۱۶

لکن فرو می‌فرستد به اندازه چندان که «۱» خواهد که او به بندگانش دانا و بیناست.
 و او آن است «۲» که فرو فرستد باران از پس آن که نومید شده باشند و بگسترد رحمت «۳» و او یار و ستوده است.
 و از «۴» آیتها «۵» او آفریدن آسمانهاست و زمین و آنچه پراگند در او از روندگان و او بر گرد کردن ایشان چون خواهد تواناست.
 و هر چه به ایشان رسد «۶» از مصیبت به آن است که کرد دستهای شما و عفو کند از بسیاری.
 و نیستی شما عاجز کننده در زمین و نیست شما را از جز خدای از یاری و نه یآوری «۷».
 و از آیتها «۸» کشتیها «۹» ست در دریا چون کوهها.
 اگر خواهد ساکن کند باد را تا بمانند ایستاده بر پشت او «۱۰»، در اینکه دلیلهایی است هر شکیبای «۱۱» شاکر را.
 [۱۸۱-پ]، یا در اندازد «۱۲» ایشان را به آنچه کردند و عفو کند از بسیاری.
 و بدانند آنان را که خصومت کنند در آیات ما که نیست ایشان را از جای گریختن.
 «۱۳»

(۱). لا: آنچه.

(۲). آب، لا: اوست.

(۳). لا، افزوده: خود را، ما: خود.

(۴). لا، افزوده: جمله.

(۵). ما: نشانهای.

(۶). لا: آنچه رسید به شما.

(۷). لا: دوستی و ولیی و نه یاری کننده‌ای.

(۸). ما: آیات او، لا: جمله آیات اوست.

(۹). ما: نشانها. [...]

(۱۰). لا: دریا که.

(۱۱). ما: شکیبایی کننده.

(۱۲). ما: در آورند.

(۱۳). اساس، آب و آج: و ما.

صفحه : ۱۱۷

و آنچه دادند شما را از چیزی متاع زندگانی نزدیک تر «۱» است و آنچه بنزدیک خدای است بهتر و باقی تر است آنان را که ایمان آوردند و بر خدایشان توکل کنند «۲».
 و آنان که پر خیزند «۳» از گناهان «۴» بزرگ و زشتیها چون خشم گیرند، ایشان را بیامرزد.
 و آنان که اجابت کنند خدای را و به پای دارند نماز و کار ایشان به مشورت بود میان ایشان و از آنچه روزی دهیم ایشان را نفقت کنند.
 و آنان که چون برسد به ایشان ظلم ایشان کینه کشند.

و جزای «۵» بدی، بدی باشد مانند آن هر که عفو کند و نیکی کند مزد او بر خدای است که او دوست ندارد بیداد کاران را. و هر که کینه کشد پس بیدادیش آن را نیست بر ایشان راهی. راه بر آن است که ظلم کند «۶» بر مردمان و بغی کنند در زمین بناحق «۷»، ایشان راست عذابی دردناک. [۱۸۲-ر]، و آن را که صبر کند و بیامرزد آن از واجب کارها باشد. و هر که را عذاب «۸» کند خدای، نیست او را یاری از

(۱). ما، لا: دنیا.

(۲). ما: کردند.

(۳). پرخیزند/ پرهیزند، ما: پرهیزیدن/ پرهیزیدند.

(۴). آب: گناهها، ما: گناهان، لا: کبائر گناه.

(۵). لا: پاداشت.

(۶). آب: کنند، ما: اما راه آنان که ظلم کنند، لا: راه است بر آنها که ظلم کنند.

(۷). ما، لا: بغیر حق.

(۸). آج، لا: گمراه.

صفحه : ۱۱۸

پس او و بینی ظالمان را چون بینند عذاب، گویند: نیست با «۱» باز آمدن از راهی «۲»! بینی ایشان را عرض می کنند بر آن «۳» فرو مانده از خواری، می نگرند از نظری پوشیده و گفتند آنان که ایمان آوردند که زیانکاران آنان باشند که زیان کنند خود را و اهل خود را روز قیامت، ستمکاران در عذابی باشند دایم. نباشد ایشان را هیچ یاری که نصرت کند ایشان را از جز خدای، و هر که را گمراه کند خدای، نباشد او را «۴» راهی. اجابت کنی خدای «۵» را از پیش آن که به شما آید روزی که بازداشت نبود آن را از خدای، نیست شما را «۶» پناهگاهی آن روز و نیست شما را «۷» انکاری.

[۱۸۲-پ] اگر برگردند ما نفرستادیم تو را بر ایشان نگاهبان، نیست بر تو الا «۸» رسانیدن و ما چون بچشانیم آدمی را از ما بخشایشی «۹»، شاد شود به آن و اگر برسد ایشان را بدی به آنچه در پیش داشته بود «۱۰» دستهای ایشان، آدمی کافر نعمت است «۱۱».

خدای راست پادشاهی آسمانها و زمین، بیافریند آنچه «۱۲» خواهد، بدهد آن را که خواهد مادگان «۱۳» و بدهد آن را که خواهد نران «۱۴».

(۱). آب: تا.

(۲). ما: هست باز آمدن را از راه، لا: هیچ هست به بازگشتن راهی. [...]

(۳). لا: آتش.

(۴). ما، افزوده: از، لا: هیچ.

(۵). ما: خداتان.

(۷-۶). ما، افزوده: از، لا: هیچ.

(۸). لا، افزوده: پیغام.

(۹). ما، لا: رحمتی.

(۱۰). ما: فرستاده باشد.

(۱۱). ما: مردم ناسپاس است.

(۱۲). ما: چنان که.

(۱۳). ما: ماده، لا: مادینه‌ها.

(۱۴). ما: نرینه، لا: نرینه‌ها.

صفحه : ۱۱۹

یا جفت دهد ایشان را نران و مادگان و کند آن را که خواهد نازاینده که او دانا و تواناست.

نیست هیچ آدمی را که سخن گوید با او خدای الا به وحی «۱» یا از پس حجابی یا بفرستد رسولی «۲» وحی کند به فرمان او آنچه خواهد، که او بزرگوار و محکم کار است.

و همچنین وحی کردیم به تو وحی «۳» از فرمان ما، ندانستی که چیست کتاب و نه ایمان و لکن کردیم آن را روشنایی که راه نمایم به او آن را که خواهیم از بندگان ما و تو راهنمایی به راه راست.

راه خدای آن که او راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، الا؟ با خدای شود کارها.

قوله تعالی: أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ، بیان کردیم پیش از اینکه که «ام» را سه وجه باشد:

یا معادلت «۴» [۱۸۳-] همزه استفهام بود، یا به معنی «بل» باشد، یا هم «۵» صلت بود، معنی او استفهام باشد. و اینکه جا به معنی «بل» محتمل است. گفت بل اینکه کافران را از اینکه جا شریکانی و همبازانی «۶» هستند، یعنی متبوعان و معبودان ایشان و رؤسا و ائمه ضلالت «۷». شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنَ بِهِ اللَّهُ، که بنهاده‌اند از برای ایشان از دین و شریعت بر سبیل بدعت نه بر راه سنت آنچه خدای تعالی نفرموده است و دستوری نداده، و اینکه، صفت مبتدعان است و ائمه ضلالت «۸». آنکه گفت: وَ لَوْ لَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ، ای، کَلِمَةُ الْحَكْمِ. و حکم را فصل خواند «۹» و حاکم را فصل. گفت:

(۱). لا، افزوده: فرستادن.

(۲). لا، افزوده: را.

(۳). لا: به جبرئیل. [.....]

(۴). آج، ما، لا: معادله، گاء، آد: معادل.

(۵). آب: همزه، گاء: همزه میم، لا، آد: میم.

(۶). آج، ما، گاء، لا، آد: انبازان.

(۷). ما، گاء، لا، آد: ضلال.

(۸). آج، ما، گاء، لا: ضلال.

(۹). آج، ما، گاء، لا: خوانند.

صفحه : ۱۲۰

اگر نه آن کلمه حکم استی «۱» که من با او «۲» حکم کرده‌ام در تأخیر عذاب ایشان و آن که در دنیا تعجیل عقوبت نکنم «۳» بر ایشان، لَقَضَىٰ بَيْنَهُمْ، حکم کرده شدی میان ایشان و برسدی به هر مستحقى آنچه سزاوار ایشان «۴» است. وَ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ گفت: ظالمان و کافران و مبتدعان را عذابی باشد سخت به درد آورنده.

آنکه خطاب کرد با رسول یا با مخاطبی مبهم مجهول.

گفت: تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَ هُوَ واقعٌ بِهِمْ، فردای قیامت ظالمان را بینی ترسان و لرزان از آنچه کرده باشند، و آنچه کرده باشند با ایشان رسد و بر ایشان فتد «۵»، یعنی جزای آن. و اشفاق، خوفی باشد با رقت از وقوع امری بر مخوف علیه، و اصل او از رقت باشد، من قولهم: ثوب شفق «۶»، ای رقیق، و الایسم الشفقه. وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ رواست که محل اینکه جمله نصب باشد بالعطف علی قوله: تَرَى الظَّالِمِينَ، ای، و تری الَّذِينَ آمَنُوا، و شاید تا محل او رفع بود، و اینکه کلام «۷» مستأنف بود. گفت: و آنان که مؤمنان باشند و عمل صالح دارند، فی رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ، ایشان در بوستانهای سبز باشند که هم زمینش به نبات سبز [۱۸۳-پ] باشد و هم هوایش پر درخت باشد چنان که سایه افگند و زمین پیو شد، هم مرغزار باشد هم بوستان «۸». لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ، ایشان را باشد هر چه خواهند و آرزو کنند بنزدیک خدای تعالی. ذَلِكُمْ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ، اینکه، فضلی و احسانی بزرگوار [یعنی اینکه ثواب و منافع.

ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: اینکه آن است «۹»، یعنی، اینکه ثواب که خدای تعالی بشارت داد به او بندگان مؤمنش را که عمل صالح کنند، چه ایشان اهل آن و مستحق آنند.

آنکه گفت: قُلْ، بگو ای محمد: لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى، من از شما مزدی نمی‌خواهم بر اینکه ادای رسالت، الا دوستی اینکه خویشان

(۱). گاه، آد: بودی.

(۲). گاه، آد: به آن.

(۳). لا: تعجیل نکنم به عقوبت.

(۴). آج: سزای او از ایشان، ما، گاه، آد: سزاوار آن است.

(۵). لا: افتد.

(۶). گاه، لا، آد: شفیق.

(۷). آج، ما، گاه: کلامی، آد: و کلامی.

(۸). ما، گاه، لا، آد: بستان. [.....]

(۹). اساس، آب: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه : ۱۲۱

نزدیک تو «۱» به من.

عبد الله عباس گفت: سبب نزول آیت آن بود که، چون رسول- علیه السلام- به مدینه آمد، مالی نداشت و او را حقوقی و احوالی در پیش می‌آمد که او را به مال حاجت می‌بود. انصاریان گفتند: اینکه مرد خویش ماست و در اینکه شهر غریب است و او را نوایی و حقوقی پیش آمد «۲»، و او را وسع آن نیست که به آن قیام نماید، و خدای ما را بر دست او هدایت داد، اگر برای او مالی جمع

کنیم همانا روا باشد. برفتند و رسول را بگفتند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى. قتاده گفت: سبب نزول آیت آن بود که، اهل مکه گفتند: گویی «۳» محمّد بر اینکه ادای رسالت که می‌کند مزدی طمع دارد «۴». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و اینکه لایق‌تر است برای آن که سورت مکی است.

اکنون در معنی آیت خلاف کردند: حسن بصری گفت، معنی آیت آن است که رسول گفت: من بر ادای رسالت و بیان شریعت از شما مزدی نمی‌خواهم، الا- التودد الی الله و التقرب الیه بطاعته، الا- آن که تقرب کنی به خدای تعالی به طاعت او و «۵» خویشتن دوست داشته گردانی به عمل صالح نزدیک او. و اینکه، قولی است بعید و از ظاهر و فحوا «۶» دور، و اینکه معنی از اینکه الفاظ استخراج نتوان کردن [۱۸۴-۱].

طاووس و شعبی گفتند «۷» که: هیچ بطن از بطون قریش [نبود] «۸» و الا با رسول خویشی داشتند. رسول- علیه السلام- گفت: من از شما هیچ توقع نمی‌دارم و نمی‌کنم «۹» جز آن که مرا دوست داری برای قرابتی و خویشی که هست میان ما. و اینکه هم متعسف «۱۰» و خلاف ظاهر است، چه اگر چنین بودی، الا المودة للقریبی، بایستی، به «لام». عبد الله عباس و سعید جبیر و عمرو بن شعیب و ابو جعفر و ابو عبد الله- علیهما

(۱). کذا در اساس، آب، و آج، ما، گا، لا، آد: نزدیک‌تر.

(۲). آج، گا، لا، آد می‌آمد، ما: می‌آید.

(۳). ما: مگر.

(۴). ما: می‌دارد.

(۵). گا، آد، افزوده: بر.

(۶). گا، آد، افزوده: کلام.

(۷). آب، آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: معنی آن است.

(۸). کذا در اساس و آب، از آج افزوده شد.

(۹). لا: توقع نمی‌کنم.

(۱۰). آج، ما: ضعیف است.

صفحه : ۱۲۲

السلام- گفتند معنی آن است که: من از شما هیچ مزد طمع نمی‌دارم الا آن که اهل البیت و خویشان مرا دوست داری. و بر جمله اقوال استثنا منقطع است برای آن که اینکه هیچ اجر نباشد و مزد نبوت را بنشاید، و انما مزد ادای رسالت جز ثواب نباشد. و «الا»، به معنی لکن باشد، گفت: مزدی طمع نمی‌دارم و لکن توقع آن است که اهل البیت و خویشان مرا دوست داری. و اینکه قول در اخبار ما و مخالفان ما آمده است به طریقهای مختلف.

آنکه خلاف کردند در آن که اینکه «قریبی»، و قرابت کیستند که خدای تعالی دوستی ایشان فرمود مکلفان را!

اعمش و سعید جبیر و عبد الله عباس گفتند: امیر المؤمنین علی است و فاطمه «۱» و حسن و حسین «۲». و عبد الله عباس گفت، من از رسول- علیه السلام- پرسیدم چون اینکه آیت آمد که: یا رسول الله؟ اینکه قرابت کیستند که خدای ما را فرمود به دوستی ایشان! گفت: علی و فاطمه و حسن و حسین. و بیان اینکه قول آن است که، زید بن علی- علیه السلام- روایت کرد از پدرش، از جدش، از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- که او گفت: من با رسول- علیه السلام- شکایت کردم «۳» حسد مردمان بر من. مرا گفت:

یا علی اما ترضی ان تكون رابع اربعة

، راضی نباشی که چهارم چهار کس باشی که در «۴» بهشت شوند! اول کس که در «۵» بهشت «۶» شود من باشم و تو و فاطمه [۱۸۴- پ] و حسن و حسین، و زنان ما بر چپ ما و راست «۷» ما باشند و فرزندان ما از پس پشت ما باشند، و شیعت ما از پس ایشان بود «۸». شهر بن حوشب روایت کرد از ام سلمه که، رسول- علیه السلام- یک روز فاطمه را گفت: برو شوهرت را و فرزندان را بیار. او برفت و ایشان را حاضر کرد. رسول- علیه السلام- گلیمی بر ایشان افگند و گفت:

اللهم هؤلاء ال محمد فاجعل صلواتك و برکاتك عليهم انک حمید مجید

، گفت: اینان آل محمداند، بار خدایا؟ صلوات و برکات خود بر ایشان کن که تو حمید و مجیدی. ام سلمه گفت:

(۱). آج: حضرت خیر النساء فاطمه زهرا.

(۲). آج، گاه، آد، افزوده: علیهم السلام.

(۳). گاه، آد، افزوده: از. [.....]

(۴-۵). آج، ما، آد: به.

(۶). گاه، آد، افزوده: در.

(۷). آج، آد: از چپ و راست ما.

(۸). آج، ما، گاه، لا، آد: باشند.

صفحه : ۱۲۳

من «۱» گلیم برداشتم تا با ایشان در زیر آن شوم. رسول گلیم از من در کشید و گفت:

«۲» انک علی «خیر

، گفت: تو با خیری و اهل بیت من اینانند.

و ابو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السلام- علی و فاطمه و حسن و حسین را گفت:

«۳» «۴» انا حرب لمن حاربتهم و سلم لمن سالمتم»

، من به جنگم با آن که با شما به جنگ است، به صلحم با آن که با شما به صلح است.

سده روایت کرد عن ابی الدیلم، گفت: آنکه که حسین علی را- علیهما السلام- بکشتند «۵» و زنان او را با علی بن الحسین به شام

بردند به اسیری، یکی از شامیان برخاست و گفت: الحمد لله الذی قتلکم و استأصلکم و قطع قرن الفتنة. علی ابن الحسین گفت: یا

هذا؟ تو قرآن دانی! گفت: آری؟ گفت: حوامیم دانی!

گفت: آری؟ گفت نخوانده‌ای: قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ...!

گفت: آری؟ گفت: اینکه قریب ما ایم که خدای تعالی دوستی ما فرمود.

صادق- علیه السلام- گفت، نقش نگین انگشتری پدرم اینکه بود:

ظنی بالله حسن و بالنبی المؤمن

و بالوصی ذی المنن و بالحسین و الحسن

منصور فقیه «۶» گوید:

ان كان حبی خمسۃ زکات به فرائضی «۷»

و بغض من عاداهم رفضا فانی رافضی
اینکه جمله اخبار آن است که ثعلبی، امام اصحاب الحدیث، در تفسیر اینکه آیت آورد [۱۸۵-ر] در کتاب خود، بر اینکه قدر قناعت کرده شد چه اگر اخباری که در اینکه باب از طرق اصحاب ما آمده است بیارند در اینکه باب یک مجلد در او «۸» شود و اینکه اخبار از طریق مخالفان، چون حجتی باشد بر ایشان. بعضی دیگر گفتند: اینکه «قربی»، فرزندان عبدالمطلب اند. انس مالک روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت:
نحن ولد

(۱). گا، آد، افزوده: گوشه.

(۲). ما، گا، لا: الی.

(۳). گا، آد: حاربکم.

(۴). گا: سالمکم.

(۵). آج، ما، آد: شهید کردند.

(۶). ما: رفیقہ.

(۷). آج، ما، گا، لا، آد: رافضی.

(۸). آج: درج، ما: پر، گا، آد: ندارد.

صفحه : ۱۲۴

الله عبدالمطلب سادۀ اهل الجنة انا و حمزة و جعفر و علی و الحسن و الحسين و المهدي {

، ما فرزندان عبدالمطلب ایم، سیدان اهل بهشت ایم، من و حمزه و جعفر و علی و حسن و حسین و مهدی.

احمد بن عامر روایت کرد از پدرش، از رضا، از پدرانش، از امیر المؤمنین- علیهم السلام- که، رسول- علیه السلام- گفت: بهشت حرام است بر آنان که بر اهل بیت من ظلم کنند و عترت مرا رنجانند. و هر کس که او صنیعتی کند با یکی از فرزندان عبدالمطلب و او مکافات نتواند کردن، او را من مکافات کنم روز قیامت.

بعضی دیگر گفتند: آنانند که خمس حلال است ایشان را و زکات بر ایشان حرام، و ایشان آنانند که مدنس نشدند در جاهلیت و اسلام، و هم الذین ذکرهم الله فی قوله:

وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِأَيِّ الْقُرْبَىٰ... «۱»، و فی قوله: مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِأَيِّ الْقُرْبَىٰ «۲» وَ آتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَ الْمِسْكِينَ «۴» قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ.

(۱). سوره انفال (۸) آیه ۴۱.

- (۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۷. [.....]
- (۳). آج، گاک، لا، آد، افزوده: فی.
- (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۲۶.
- (۵). ما: مکنی، گاک، آد: مکنید.
- (۶). آج، ما، گاک، لا، آد، افزوده: منت.
- (۷). بگوی / بگویی، بگوید، آج، گاک، لا: بگوید.
- (۸). لا: دروغزن.
- (۹). گاک، آد، افزوده: ایشان.
- (۱۰). گاک، آد: بسپاریم.

صفحه : ۱۲۵

عبد الله بن شداد گفت، یک روز عباس عبد المطلب، رسول را گفت: یا رسول الله؟ چرا قریش یکدیگر را به چشم احترام و مودت می‌نگرند و ما را به چشم بغض و عداوت «۱»! گفت: چنین می‌کنند گفت: آری همچنین می‌کنند. رسول- علیه السلام- گفت: به آن خدای که مرا بحق فرستاد که ایمانشان درست نباشد تا شما را دوست ندارند برای من.

و قومی گفتند: اینکه آیت منسوخ است برای آن که اینکه آیت به مکه آمد و رسول را در مکه یاری و ناصری نبود، خدای تعالی فرمود که او را و اهل البیت او را دوست دارند. چون به مدینه آمدند و انصار یار او شدند، خدای تعالی خواست تا حکم او در اینکه باب حکم پیغامبران مقدم باشد. چون گفتند: و ما أسئلكم علیه من أجرٍ إن أجرٍ إلی علی رب العالمین «۲» قل ما سألتکم من أجرٍ فهو لکم إن أجرٍ إلی علی الله «۴» قل ما أسئلكم علیه من أجرٍ و ما أنا من المتکلفین «۵»، و قوله: أم تسألهم أجرًا فهم من مغرمٍ مثقلون «۶»، أم تسألهم خرجاً فخرج ربک خیرٌ... «۷» به اینکه آیتها، آن آیت منسوخ بکرد. و اینکه قول ضحاک است و اینکه قولی است سخیف و ضعیف و نامرضی، و دلیل است بر جهل قایلش، برای آن که او گمان برده است که دوستی آل محمد بر حقیقت مزد نبوت است، و «۸» نه چنین است برای آن که [۱۸۶-ر] مزد ادای شریعت و قیام به اعباء رسالت جز ثواب مؤبد نباشد مقرون به غایت اعظام و اجلال. و مودت اهل البیت خود تکلیفی است از خدای تعالی بر ما که بر آن مستحق ثواب باشیم، و تکلیف ما چگونه ثواب رسول باشد! «۹» پس چون اینکه باطل است به ادلت عقل سمع، معلوم شد که «۱۰» در آیت استثنا منقطع است، و چون چنین بود، جمع توان کردن میان آیت «۱۱»، و جمله آیت «۱۲» محکم باشد، نه آن ناسخ بود، نه اینکه منسوخ و حکم همه بر جای باشد.

(۱). ما: نمی‌نگرند و به چشم بغض و عداوت می‌نگرند، آد، افزوده: می‌بینند.

- (۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۱۰۹.
- (۳). آج، ما، گاک، لا، آد، افزوده: اینکه آیت بفرستاد.
- (۴). سوره سبا (۳۴) آیه ۴۷.
- (۵). سوره ص (۳۸) آیه ۸۶.
- (۶). سوره طور (۵۲) آیه ۴۰، سوره قلم (۶۹) آیه ۴۶. [.....]
- (۷). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۷۲.
- (۸). ما، گاک، لا، افزوده: اینکه، آد: و اینکه نه چنان است.

(۹). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: بر سختر تکلیفی، و او را در آن چه نفع و خیر باشد! ۱۰. آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: الا.

(۱۱). ما: آیات، گا، آد: اینکه آیت و آیات.

(۱۲). ما: آیات.

صفحه: ۱۲۶

و ثعلبی امام اصحاب الحدیث، در ابطال اینکه قول گفت: دوستی اهل بیت و تقرب به آن به خدای تعالی از جمله اصول دین و ارکان مسلمانی است و سر طاعت «۱» و سبب تحصیل رضای خدای تعالی «۲»، چگونه توان گفتن که منسوخ است! آنکه گفت: دلیل دیگر بر بطلان اینکه قول آن است که، ابو محمد عبد الله حامد «۳» الاصفهانی روایت کرد به اسنادش از جریر بن عبد الله البجلي «۴» که، رسول- صلی الله علیه و آله «۵»- گفت:

«۶» من مات علی حب ال محمد مات شهیدا، الا- و من مات علی حب ال محمد مات مغفورا له، الا و من مات علی حب ال محمد مات تائبا، الا و من مات علی حب ال محمد مات مؤمنا مستکمل الايمان، الا و من مات علی حب ال محمد بشره ملک الموت بالجنة ثم منکر و نکیر، الا و من مات علی حب ال محمد یزف الی الجنة کما تزف العروس الی زوجها، الا و من مات علی حب ال محمد فتح له من قبره بابان الی الجنة.

«۷» الا- و من مات علی حب ال محمد جعل الله زوار قبره ملائكة الرحمن «۸» الا- و من مات علی حب ال محمد مات علی السنة و الجماعة، الا و من مات علی بغض ال محمد جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه ايس من رحمة الله، الا و من مات علی بغض ال محمد مات كافرا، الا و من مات علی بغض ال محمد لم یشم رائحة الجنة

گفت: هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۸»، شهید باشد، [۱۸۶-پ] و هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۹»، گنااهش بیامرزد. و هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۰»، بر توبت میرد، و هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۱»، مؤمنی باشد تمام ایمان. و هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۲»، ملک الموت و منکر و نکیر او را بشارت دهند به بهشت. الا؟ و هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۳»، او را چنان به بهشت برند که عروس را به خانه شوهر. هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۴»، از بهشت دو در در گور او گشایند. هر که او بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۵»، خدای تعالی فریشتگان رحمت را فرماید تا گور او را زیارت کنند، الا؟ و هر که بر دوستی آل محمد بمیرد «۱۶»، بر سنت و جماعت بمرد «۱۷»

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: طاعات.

(۲). گا، آد، افزوده: است.

(۳). آج، ما، گا، آد: طاهر.

(۴). لا: البلخی.

(۵). ما، لا: علیه السلام.

(۶). آج، ما، گا، آد، افزوده: بیت.

(۷). ما، گا، لا، آد: الرحمة، که با توجه به ترجمه روایت در سطرهای بعد صحیح تر می نماید. (۱۶-۱۵-۱۴-۱۳-۱۲-۱۱-۱۰-

۹-۸). ما: میرد. [...]

(۱۷). آج، ما: مرده.

صفحه : ۱۲۷

باشد. الا؟ و هر کس که بر بغض آل محمد بمیرد» (۱)، روز قیامت می‌آید و بر پیشانی او نوشته که: نوید است اینکه بنده از رحمت خدای تعالی. الا؟ و هر که او بر دشمنی آل محمد بمیرد، کافر میرد» (۲). الا؟ و هر کس که بر دشمنی آل محمد بمیرد، بوی بهشت نشنود. پس چون اخبار مانند اینکه بسیار است، محال باشد که» (۳) قرآن منسوخ باشد، و» (۴) سنت اخبار چنین مؤکد.

وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدَ لَهُ فِيهَا حُسْنًا، گفت: هر که او حسنی اکتساب کند، ما در حسن و ثواب» (۵) او بیفزاییم. الحسن بن علی - علیه السلام - و عبد الله عباس گفتند: حسنت» (۶)، دوستی اهل بیت است. إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ، خدای تعالی آمرزنده و شکر کنند [ه] یعنی، مدح کننده بندگان را بر طاعت. و شکر، در حق خدای تعالی مجاز باشد و مبالغت، یعنی مدح به جایی رساند که با شکر» (۷) ماند.

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا، گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، چون خدای تعالی مجاز باشد و مبالغت، یعنی مدح به جایی رساند که با شکر» (۸) ماند.

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا، گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، چون خدای تعالی آیت فرض مودت اهل بیت بفرستاد، فی قوله: إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى، گروهی ضعیف اعتقادان رسول را متهم داشتند، گفتند: می‌خواهد تا مردم را به اهل بیت خود راغب گرداند» (۹) [۱۸۷-ر]، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت:

بل می‌گویند که اینکه محمد بر خدای تعالی دروغ فرابافت» (۱۰)، و آیت مودت نه خدای فرستاد» (۱۱). فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ، اگر خدای خواهد مهر بر دل تو نهد.

مجاهد گفت: معنی آن است که دلت به حفظ خود نگاه دارد و به الهام صبر، تا طعن ایشان در دل تو اثر» (۱۲) نکند. قتاده گفت: معنی آن است که اگر آن کرده بودی که ایشان گفتند، مهر بر دلت نهادی به نسیان قرآن بر سیل عقوبت. و یجری مجری قوله: وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ» (۱۳) - الآیه. آنکه ابتدا کرد از حدیثی منقطع از حدیث اول، گفت: وَ يَمْحُ» (۱۴) وَ يَدْعُ الْإِنْسَانَ بِالْشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ...» (۱) و هیچ موجب نیست حذف «واو» را. و كذلك فی قوله: سَدَّعَ الرَّبَّائِيَةَ» (۲).

کسائی گفت: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدير و الله يمح الباطل على هذا الوجه. و فایدت اینکه تقدیر آن است تا اشتباه زایل شود که او جواب شرط است فی قوله: فَإِنْ يَشَاءِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ، و معنی آیت آن است که او آن خدای است که باطل را محو کند و بستر و ناچیز کند و حق را درست کند به کلمات و گفتار خود. إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ، که او عالم است به اسرار دلها و داند آنچه ایشان در دل دارند یا بر زبان دارند» (۳) از تهمت رسول در باب آیت دوستی اهل بیت.

وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ، عبد الله عباس گفت: چون ایشان اینکه گمان بدو تهمت» (۴) بردند، رسول را خدای تعالی آن آیت فرستاد، بترسیدند و بدانستند که رسول را از غیبت خدای خبر داد، پشیمان شدند و بیامدند و با رسول توبه کردند و در دست و پای رسول افتادند و ایمان تازه کردند. خدای تعالی» (۵) آیت [۱۸۷-پ] فرستاد و گفت: او آن خدای است که توبه پذیرد از بندگانش بدان که بیان کردیم، که حقیقت توبه پشیمانی باشد بر گناه گذشته و عزم باشد» (۶) که در آینده مانند آن نکند برای قبح آن فعل. اما عبارات اهل علم و اصحاب اشارات در او مختلف است و معنی راجع با آن که ما گفتیم.

جابر عبد الله انصاری روایت کند که: اعرابی در مسجد رسول آمد و دو رکعت نماز کرد، آن قوت گفت: اللهم انی استغفرک و اتوب الیک از سر زبان، امیر المؤمنین» (۷) - علیه السلام - بشنید، گفت: یا اعرابی؟ سرعت زبان به استغفار» (۸) توبت دروغ‌زان» (۹) باشد، تو را از اینکه توبت توبت باید کردن. اعرابی گفت: یا امیر المؤمنین؟ توبه چه باشد» (۱۰) و چگونه باید کردن! گفت: بدان که توبه را شش شرط

- (۱). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۱.
- (۲). سوره علق (۹۶) آیه ۱۸.
- (۳). آب: داند، آج، ما، گا، لا، آد: راند.
- (۴). ما: گمان تهمت بدو.
- (۵). آج، ما، گا، لا، افزوده: اینکه، آد: آن.
- (۶). ما، لا: ندارد، گا، آد: عزم آن که.
- (۷). ما، گا، لا، آد، افزوده: علی.
- (۸). ما، افزوده: و.
- (۹). آب، ما: دروغ زبان، آد: دروغزن.
- (۱۰). اساس، آب: جبا شد.

صفحه: ۱۲۹

است: اول پشیمانی بر گناه گذشته، و قضا کردن فرایض را، و رد مظالم با خداوندانش، و نفس را در طاعت گداختن چنان که پرورده باشی در معصیت، و نفس را تلخی طاعت بچشانیدن پس از آن که او را حلاوت معصیت بچشانیده باشی، و گریستن از ترس خدای بدل «۱» آن که خندیده باشی.

محمد بن علی الترمذی گفت: ابو بکر وراق را گفتند که: بنده کی تایب باشد!

گفت: اذا رجع الی الله فراقبه «۲» و استحیاه و خاف نعمته فیما عصاه، و التجأ الی رحمته فرجاه، و ذکر حلمه فی سره «۳» فابکاه، و ندم علی کل مکروه اتاه، و شکر ربه «۴» علی ما هداه، و فهم عن الله وعظه فوعاه، و حفظ عهده فیما ارضاه «۵».

سری السقطی را گفتند: توبه چه باشد «۶»! گفت: صدق العزیمه علی ترک الذنوب و الانابه بالقلب الی علام الغیوب و الندامه علی ما فرط من العیوب، و مسئله ثبات «۷» القلب علی التوبه من مقلب «۸» القلوب.

یحیی معاذ را گفتند: تایب چه «۹» باشد! گفت: آن که برنایی و شهوت بر سر خود زند و بشکند و دنیا بر سر شیطان زند و پست کند و خویشتن در زندان مخالفت هوای نفس باز دارد [۱۸۸-ر] و عهد کند که بیرون نیاید تا مرگش بیرون نیارد «۱۰» سهل بن عبد الله را پرسیدند که توبه چه باشد! گفت: انتقال باشد از احوال مذمومه با «۱۱» حوال محموده. ابو الحسن بوشنجی را گفتند: تایب که باشد! گفت: آن که «۱۲» معصیت یاد آرد «۱۳»، حلاوت او در دل نیابد «۱۴». رویم گفت: توبه، آن باشد که مرد ترک معاصی کند به فعل و نیت، و اقبال کند بر طاعت به فعل و نیت. جنید را گفتند: تایب که باشد! گفت: هر که «۱۵» توبه کند از هر چه جز اوست. شاه کرمانی گفت: دنیا رها کن تا تایب باشی و مخالفت هوا کن تا به رضای وی برسی.

(۱). لا: پس از.

(۲). آج: و راقبه.

(۳). لا: سیره.

(۴). ما: به. [.....]

(۵). آج، ما، گا، لا، آد: اوصاه.

(۶). اساس، آب: جبا شد.

(۷). آب: ثیاب.

(۸). گا: علام.

(۹). آب، ما، گا، لا، آد که.

(۱۰). گا: آرد.

(۱۱). لا: با احوال.

(۱۲). گا، لا، آد، افزوده: چون.

(۱۳). آج، ما: یاد دارد.

(۱۴). گا، آد: نیارد.

(۱۵). گا، آد: آن که.

صفحه : ۱۳۰

وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ عفو کند از سیئات. اینکه دلیل است بر آن که توبه اسقاط عقاب نکند و قبول توبه ضمان ثواب باشد بر او «۱»، نه اسقاط عقاب. چنان که اصحاب وعید گفتند، آن است که اگر چنان بودی تکرار بودی و معنی هر دو لفظ یکی بود «۲»، و در دوم فایده نبود. دیگر آن که اگر توبت اسقاط عقاب کردی بر سببی نماندی که خدای عفو کردی. دیگر آن که اگر توبه به اسقاط عقاب کردی بر سبیل وجوب- چنان که گفتند- خدای نگفتی بر سبیل تمدح و منت: وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ «۳»، و داند آنچه کنند «۴». حق تعالی به اینکه دو کلمت خلق را او مید داد و بترسانید، گفت: وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ تا او مید نبرند. و گفت: وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ «۵»، تا آمن «۶» نشوند. و حمزه و کسای و خلف و حفص عن عاصم، «تفعلون» خواندند به «تا» خطاب، و باقی قرا به «یا» خیرا عن الغائب.

سعید بن المسیب روایت کرد از ابو هریره که، رسول- صلی الله علیه و آله «۷»- گفت:

ان الله تعالى افرح بتوبه عبده المؤمن من الضال الواجد و من العقيم الوالد و من الظمان الوارد

، خدای تعالی به توبه بنده مؤمن شادتر باشد از آن که گم کرده به یافته، و زن نازاینده به فرزند، و تشنه به آب سرد.

و هر که او توبه نصح کند، خدای تعالی [۱۸۸-پ] گناه او از یاد کرام- الکاتبین ببرد و از بقاع زمین.

وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا، گفت: و نیز اجابت کند دعای مؤمنانی که عمل صالح کنند، يقال: اجاب و استجاب بمعنی، قال «۸»:

لم يستجبه عند ذاك «۹» مجیب

اینکه قول بیشتر مفسران است و لایق به سیاق آیت اینکه است. بعضی دیگر گفتند: فعل مؤمنان است، و اجابت به معنی طاعت

است، یعنی مؤمنان، خدای را طاعت دارند و فرمان برند. وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ، و خدای ایشان را از فضل خود و «۱۰»

(۱). اساس و آب: بروا/ براوا، بر او.

(۲). آج، ما، لا: بودی.

(۳-۵). اساء، آب، آج، ما، لا: يفعلون، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۴). گا، آد: کنید.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد: ایمن.

(۷). ما: علیه السلام.

(۸). آد، افزوده: الشاعر.

(۹). آج، ما، گا، آد: ذلک.

(۱۰). آج، ما، آد: ندارد، لا: بر.

صفحه : ۱۳۱

ثواب و نفع بیفزاید، و قول اول بهتر است. قولی دیگر آن است «۱» که، دعای مؤمنان اجابت کند، یعنی دعای بعضی در حق بعضی. شقیق بن سلمه گفت عن سلمه بن سیره «۲»، گفت: معاذ «۳» خطبه‌ای کرد به شام، گفت: شما مؤمنانی و اهل بهشتی «۴» و من اومید دارم که اینکه بندگان «۵» را که به غارت بیاورده‌اند از پارس و روم، خدای تعالی ایشان را بیامرزد و به بهشت فرستد از آن جا که چون ایشان برای شما کاری کنند و شما را نیک آید، گویی: احسنت رحمک الله، احسنت باریک الله فیک. و اومید آن است که دعای شما در حق ایشان مستجاب باشد، لقله تعالی: وَ يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ ... ابو صالح روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: وَ يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا، گفت: معنی آن است که شفاعت ایشان در حق برادران ایشان قبول کند. وَ يَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ، آن است که در حق خویشان شفاعت ایشان پذیرد. وَ الْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ، گفت: کافران را عذابی باشد سخت.

وَ لَوْ بَسَّطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ، گفت: اگر [۱۸۹- ر] خدای تعالی روزی «۶» بندگان را بگستراند «۷» در زمین، طاعی و باغی «۸» شوند. گفت: آیت در درویشا اصحاب صغه آمد که ایشان تمنای توانگری کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. خباب بن الارت گفت: آیت در ما فرود آمد، چون مالهای بنی قریظه و بنی - النضیر و بنی قینقاع دیدیم، ما را توانگری آرزو آمد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

شقیق بن ابراهیم گفت: اگر خدای تعالی بندگان را روزی دادی نه از طریق کسب، و ایشان فارغ و پرداخته بودند، طاعی و باغی شدند و سعی «۹» فساد کردند در زمین، و لکن ایشان را به کسب و طلب معاش مشغول کرده است، و اینکه متنی است از او بر ایشان و رحمتی. وَ لَكِنْ يُنَزَّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ، و لکن به مقدار

(۱). ما: و قول او بهتر است از قول دیگران.

(۲). ما: هییره، ما، گا، آد، افزوده: که او.

(۳). گا، آد، افزوده: جبل.

(۴). ما: بهشت ای، بهشتی / بهشت اید.

(۵). گا، لا، آد: بردگان.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: بر.

(۷). آج، ما، گا، آد: بگستر.

(۸). آج، ما: یاغی. [...]

(۹). ما، لا: بغی و، آد: ندارد.

صفحه : ۱۳۲

حاجت فرو می‌فرستد اندک اندک، باندازه، چندان که خواهد و مصلحت داند، و کفایت ایشان در آن باشد. مقاتل گفت: روزی به قدر فرو می‌فرستد تا یکی توانگر است و یکی درویش. إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ، که او به بندگانش بینا و داناست. قتاده گفت، در «۱» آیت گفتند: خیر الرزق ما یکفیک و لا یطغیک و لا یلهیک، گفت: بهتر روزی آن باشد که کفایت باشد «۲» و تو را طاغی بنکند و تو را مشغول باز «۳» نکند.

و رسول- علیه السلام- گفت: بتر «۴» چیزی که من از وی می‌ترسم در حق اینکه امت، دنیاست و کثرت او. و همچنین علیه السلام گفت «۵»: دادن اینکه مال فتنه است و نادادن فتنه.

انس مالک روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: جبریل گفت از خدای- جل جلاله- کلماتی در حکمت و موعظت، و آن اینکه است که گفت: هر که او دوستی از آن مرا اهانت کند، چنان است که با من به مبارزت کارزار می‌کند [۱۸۹-پ] و من به نصرت و یاری دوستان «۶» سریع باشم، و من برای ایشان خشم گیرم چنان که شیر خشمگین، و در هیچ کار مرا آن تردد نباشد که در قبض روح بنده مؤمن «۷»، او کاره است مرگ را، و من کار هم رنج و دل تنگی او را و چاره نیست او را از مرگ. و بنده به هیچ چیز «۸» به من تقرب نکند چنان که به ادای فرایض، و بنده مؤمن زایل نشود «۹» تقرب می‌کند به من به نوافل تا او را دوست گیرم، چون دوست گرفتم او را، سمع و بصر و دست او باشم و قوت کننده او، اگر بخواهد بدهمش و اگر دعا کند اجابت کنم او را. و از بندگان من کس باشد که او از من بایی از ابواب عبادت خواهد من بر او آن در نگشایم، چه اگر بگشایم معجب شود و در آن عجب هلاک شود. و از بندگان من کس باشد که او را جز بیماری بر صلاح ندارد، اگر تندرستی دهم او را تباه شود. و از بندگان من کس باشد که جز تندرستی نشاهد «۱۰» او را، اگر بیمارش کنم به فساد شود. و از بندگان من کس باشد که صلاح او در

(۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: اینکه.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد: بود.

(۳). گا، آد: آن.

(۴). آج: بدترین، ما، آد: بدتر.

(۵). آج، لا، گا، آد: گفت علیه السلام، ما: گفتند.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: خود.

(۷). آج، ما، افزوده: که.

(۸). ما: هیچیز.

(۹). ما: تا زایل نشود، لا: لا یزال.

(۱۰). آج، گا، لا، آد: نشاید، ما: ندارد.

صفحه : ۱۳۳

توانگری بود، اگر درویشی دهم او را به فساد شود. و از بندگان من کس باشد که صلاح وی درویشی بود، اگر توانگری «۱» دهم او را فاسد شود «۲». من تدبیر بندگان خود دانم کردن از آن «۳» جا که دل‌های ایشان دانم که من علیم و خبیرم. ابان بن «۴» عیاش اینکه خبر روایت کرد «۵» از انس، و گفتی: بار خدایا! من از آن بندگان ام که صلاح من توانگری «۶» است مرا درویش مکن. وَ هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ، او آن خدای است [۱۹۰-ر] که باران فرو فرستد به وقت حاجت. و «غیث»، بارانی باشد که به وقت اغاثت و

فریاد رسیدن باشد» (۷)، «كان العباد استغاثوا الى الله فاغاثهم بغيث. دليلش بجز اشتقاق، من بعد ما قنطوا، پس از آن که نومید شده باشند و بفریاد آمده.

قتاده گفت: مردی به نزدیک عمر خطاب آمد و گفت: باران از آسمان باز ایستاد و مردم نومید شدند، گفت: وقت است که باران آید؟ گفتند: چه دانی، که اینکه غیب (۸) است! گفت، قال الله تعالى: وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا... چون حال در سختی به حد نومیدی رسد، آن جا فرج بود، که: وعند التناهی یكون الفرج. وَ يَنْشُرُ رَحْمَتَهُ، و رحمت پیراگند و بگسترد، یعنی باران. نظیره قوله: وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ (۹). وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ، و او خداوند گاری پسندیده است مستحق حمد و شکر، فعیل به معنی مفعول است.

و من آیاته خلق السموات والأرض، گفت: از آیات او آن است که آسمان و زمین بیافرید. و ما بثه فیهما من دابّة، و آنچه پیراگنده است در زمین از جانوران. و «ما»، در محل جر است به اضافه خلق با او. وَهُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ، و او قادر است بر جمع ایشان از پراگندگی، چون خواهد که جمعشان کند. و ما أصابكم من مصيبةٍ فبما كسبت أیدیكم، گفت: آنچه به شما رسد از مصیبتی و نکبتی، آن به جزای کسب دست شماست، یعنی مکافات فعل شماست.

(۶-۱). ما: تونگری.

(۲). لا، آد: به فساد.

(۳). اساس، آب: از نجا. [.....]

(۴). اساس: البان، به قیاس نسخه ما، تصحیح شد.

(۵). گآ، آد: کردی.

(۷). گآ، آد: آید.

(۸). آب، آج: غیث.

(۹). سوره اعراف (۷) آیه ۵۷.

صفحه : ۱۳۴

مدنیان و شامیان خواندند: بما کسبت، بی «فا»، بر «ا» آن که «ما» موصوله باشد. و اهل عراقین با «فا» خواندند، «فبما»، بر آن که «ما» جزا باشد اعنی «ما» ی اول. و «ما» ی دوم «۲» مصدری باشد، ای فبکسب ایدیکم. وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ، آنگه باز نمود که نه هر چه تو کنی، من آن را جزا کنم، چه بیشتر آن باشد که عفو کنم و از آن در- گذرم. رسول- علیه السلام- گفت:

«ما من اختلاج عرق و لا خدش عود و لا نكبة حجر الا بذنب و لما یعفوا الله اکثر

، گفت: هیچ رگی نباشد که بجهد کسی را و نه چوبی اندام او بخرشد و نه پای [۱۹۰-پ] او به سنگ در آید» (۴) الا به گناهی، و آنچه خدای عفو کند بیشتر است.

ابو سخیله (۵) روایت کرد از امیر المؤمنین- علیه السلام- که گفت: خبر دهم شما را به فاضل تر آیتی در کتاب خدای- جل جلاله- قوله: وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ. آنگه گفت: اینکه آیت را تفسیر کنم چنان که رسول کرد برای من. ما أصابكم من مُصِيبَةٍ، یعنی:

۶» من مرض او عقوبه او بلاء. «فی الدنيا. فَمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ

، و الله اكرم من ان يثني العقوبة عليكم في الآخرة وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ، و ما عفا الله عنه في الدنيا فالله احلم» (۷) من ان يعود في شيء قد عفا عنه ، گفت:

هر چه به شما رسد از نکبتی «۸» و بیماری و عقوبتی و بلایی «۹»، آن به کرده دست شماست، و خدای از آن کریم تر است که بنده‌ای را در دنیا به گناهی عقوبت کرد «۱۰»، عقوبت بر او مثنی کند در آخرت. و از ایشان «۱۱» عفو کند خدای. و آنچه خدای عفو کرد از آن، خدای تعالی حلیم تر از آن است که با سر گناهی شود که عفو کرده باشد از آن. حسن بصری گفت: در نزدیک عمران بن الحصین رفتم تا او را بپرسم از بیماری که او را بود سخت. یکی از آن حاضران گفت: سبب اینکه بیماری تو از چیست!

(۱). لا: برای.

(۲). گا، آد، افزوده: مای.

(۳). آج، ما، گا، آد: ما.

(۴). گا، لا، آد: بر آید.

(۵). ما، گا: سلیخه.

(۶). ما: الم.

(۷). آج: اعلم، گا: اعدل.

(۸). لا، افزوده: و رنجی.

(۹). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: در دنیا. [.....]

(۱۰). گا: کند.

(۱۱). آج، ما، گا، لا، آد: بسیاری.

صفحه : ۱۳۵

گفت: یا اخی؟ می‌پرس از اینکه معنی مرا، قال الله تعالی: وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ. اینکه که تو بینی بر من، از من است و عفو خدای بیشتر و بهتر است.

مره الهمدانی گفت: بر پشت دست شریح، ریشی دیدم، گفتم «۱»: چیست!

گفت: «۲» كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ.

محمد بن سیرین را اوامی «۳» بسیار بر او گرد «۴» شد و او از آن دل‌تنگ می‌بود. او را گفتند: سبب اینکه چیست! گفت: نیک دانم. گناهی است که من کرده‌ام از چهل سال «۵»، و اینکه آیت بخواند.

ابو سلیمان الدارانی را گفتند: چرا عاقلان ملامت نمی‌کنند [۱۹۱-] ر آنان را که با ایشان بدی می‌کنند! گفت: برای آن که می‌دانند که خدای ایشان را ابتلا کند به گناهشان. قال الله تعالی: وَ مَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ.

سعد «۶» بن سنان روایت کرد از انس بن مالک از رسول - صلی الله علیه و آله - که گفت: چون خدای تعالی به بنده خیر خواهد، تعجیل عقوبت کند او را از گناهی که کرده باشد. و چون به بنده بدی خواهد، او را «۷» تأخیر کند تا روز قیامت.

عکرمه گفت: هیچ نکبت به بنده نرسد الا به گناهی که خدای تعالی آن را سبب آمرزش او کند، یا زیادت «۸» درجه‌ای که او را به آن جا نرساند جز به آن.

ضحاک گفت: هیچ کس را ندانم که قرآن بیاموخت پس فراموش کرد الا- به عقوبت گناهی که از آن خیر محروم گردد. آنگاه اینکه آیت بخواند و گفت: چه عقوبت باشد بتر «۹» از نسیان قرآن؟ حسن بصری گفت: مراد به اینکه مصیبت «۱۰» حدود است.

وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ، گفت: شما خدای را عاجز نتوانی کردن در زمین و از او غایب «۱۱» نشوی به گریختن. وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ، و

(۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: اینکه.

(۲). آج، ما، بما، گا، لا: فبما.

(۳). اوام/وام، آج، ما: وام، گا، لا، آد: وامی.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد: جمع.

(۵). ما، افزوده: باز.

(۶). لا: سعید.

(۷). آج، ما، افزوده: عقوبت، لا، آد: عقوبت او، گا: عقوبت کند او را.

(۸). گا، آد: زیادتی.

(۹). ما: بدتر.

(۱۰). آج: عقوبت.

(۱۱). آج، ما، گا، لا، آد: فایت.

صفحه: ۱۳۶

شما را نباشد بدون خدای هیچ یاری و یوری. و اینکه جمله بر سبیل تهدید و عید گفت.

وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ، گفت: از آیات و دلالات خدای تعالی، کشتیهایی است در دریا چون کوهها «۱». واحدها «جاریه». برای آن جاریه خواند آن را که بر آب رونده باشد، قال الله تعالی: إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ «۲». [ابن کثیر و نافع و ابو عمرو خواندند: الجواری، باثبات الياء فی الوصل ردا الی الاصل. و باقی قرا: الجوار، بحذف الياء اكتفاء بالكسرة عن الياء و اتباعا للمصحف كقوله: ... فَهُوَ الْمُهْتَدِ «۳»] «۴».

و (الأعلام)، الجبال، واحدها «علم». مجاهد گفت: قصور «۵». خلیل بن احمد گفت: هر چیزی مرتفع بنزدیک «۶» عرب «علم» باشد. قالت الخنساء ترثی اخاها «۷» صخرا:

و ان صخرا لتأتم الهداة به «۸» كأنه علم فی رأسه نار

إِنْ يَشَأْ يُسْكِنَ الرِّيحَ، اگر خواهد باد را ساکن کند تا بر پشت آب بماند اینکه کشتیها ایستاده [۱۹۱-پ]. إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ، گفت: در اینکه آیتی هست و دلالتی هر صابری شاکر را.

أَوْ يُوقِظُهَا، یا هلاک کند آن کشتیها را به آب و غرق کند. بِمَا كَسَبُوا، به آنچه اهلش کرده باشند. وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ، و از بیشتر عفو کند، یعنی نه هر گناهی را عقوبت کند، بل بسیار گناه باشد که عفو کند و مؤاخذت نکند به آن.

وَيَعْلَمُ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا، و دانند آنان که جدل می کنند و خصومت در آیات ما. مَا لَهُمْ مِنْ مَّحِيصٍ، که ایشان را مهربی و معدلی نیست و نباشد از ما و عذاب ما. مدنیان و شامیان خواندند و یعلم، به رفع علی الاستیناف. و معنی آن باشد که خود دانند، و مثله «۹»: ... وَ يُخْزِرُهُمْ وَ يَنْصُرُكُمْ عَلَيْهِمْ وَ يَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ.

(۱). گأ، آد، افزوده: روان است. [.....]

(۲). سوره حاقه (۶۹) آیه ۱۱.

(۳). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۷، سوره كهف (۱۸) آیه ۱۷.

(۴). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۵). آج، ما، گأ، آد، افزوده: باشد كوشكها.

(۶). آج، ما: بنزد.

(۷). آج، ما: اختها.

(۸). آج، ما: الهدایه.

(۹). آج، ما، گأ، لا، آد افزوده: قوله:

صفحه : ۱۳۷

وَيُذْهِبُ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَ يَتُوبَ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ «۱» فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، گفت: آنچه داده‌اند شما را از مال و ملك دنیا، آن متاع حیات «۶» دنیاست. «ما» مجازات «۷» راست و، «فا» به جواب او باز آمد، و زینت دنیاست. وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ، «۸» و آنچه بنزدیک خدای است از ثواب بهتر است و باقی تر و پاینده تر آنان را که ایمان دارند به خدای و بر خدای توکل کنند.

وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ، گفت: آنان که پرخیزند «۹» از گناههای [۱۹۲- ر] کبایر «۱۰». حمزه و کسائی و خلف و یحیی خواندند اینکه جا، و در سورت و النجم: کبیر الإثم، بر واحد و تفسیرش بر شرک کردند از عبد الله عباس. و دیگران «کبائر» خواندند «۱۱» بر جمع. اختلاف مفسران یاد کرده‌ایم در «اثم» و «فواحش». سدی گفت: زنا باشد. مقاتل گفت: موجبات حدود است، هر چه در او حد لازم آید.

وَ إِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ، چون خشم گیرند، هم ایشان بیامرزد و حلم کنند.

(۱). سوره توبه (۹) آیات ۱۴ و ۱۵.

(۲). ما، افزوده: خواندند.

(۳). اساس، آب: ندارد، از آج افزوده شد.

(۴). ما: عن الخلق.

(۵). اساس و آب ندارد، از آج افزوده شد.

(۶). گأ، آد: زندگانی. [.....]

(۷). گأ: مجاز.

(۸). آج، ما، گأ، آد، افزوده: اینکه «ما» موصوله است.

(۹). پرخیزند/ پرهیزند، آج، ما، گأ، لا، آد: پرهیزید.

(۱۰). گاه، آد: بزرگ، لا: کبیره.

(۱۱). آج، ما، گاه، آد، افزوده: به الف.

صفحه : ۱۳۸

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ، گفت: آنان که اجابت کنند دعوت خدای را و ایمان آرند و نماز به پای دارند به اوقات و حدود و شرایط. وَاَمْرُهُمْ شُورَى، و کارهای ایشان که رود به مشورت یکدیگر رود در میان ایشان، که رسول- علیه السلام- گفت: ما شقی عبد قط بمشورۃ و لا سعد باستغناء رأی^(۱)، گفت: هیچ بنده شقی نشد به مشورت به سعید به استبداد به رأی خود. و

قال- علیه السلام: ما خاب من استخار و لا ندم من استشار

، خایب نشود آن که استخارت کند و پشیمان نشود آن که مشورت کند.

وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ، و آنان که چون بغی به ایشان رسد، انتقام کشند. مقاتل گفت: اینکه در مجروح است که از جارح انتقام کشد و قصاص کند. ابراهیم گفت: در اینکه آیت مراد آن است که به مذلت سر فرو ندارند^(۲)، چون دست یابند^(۳) انتقام کشند و عفو نکنند. و آیت بر عموم حمل کردن اولیتر باشد.

وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ، گفت: جزای سیئی، سیئی باشد. اول سیئت باشد دوم سیئت نباشد، چه جزاء سیئت عدل باشد و بد نبود. و انما^(۴) سیئت خواند آن را برای ازدواج، چنان که گفت: فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا^(۱۹۲-پ) [عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ^(۵) آنها ما^(۱۱) پرسیدم، گفت: معنی آیت آن است که:

(۱). ما، گاه، لا، آد: برای.

(۲). آج: فرود ندارند، گاه: فرود نیارند، آد: فرو نیارند.

(۳). ما: بریابند.

(۴). ما، گاه، آد: اما.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۴.

(۶). آج: ابن ابی یحیی.

(۷). آج، ما، گاه، لا، آد: و.

(۸-۹). اساس، آب: سفین.

(۱۰). آج، ما افزوده: اینکه جواب. [...]

(۱۱). آج، ما، لا: حجر.

صفحه : ۱۳۹

... وَالْجُرُوحِ قِصَاصٌ^(۱) فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ، و هر که عفو بکند و اصلاح ذات البین کند، فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ، مزد او بر خدای باشد، یعنی، قصاص نکند و انتقام نکشد.

مقاتل گفت: عفو از جمله عمل صالح است. عبد الله عباس گفت که، رسول- علیه السلام- گفت: چون روز قیامت باشد، منادی ندا کند که: هر که او بر خدای مزدی دارد، گو بیا و مزد خود بستان. جماعتی برخیزند، فریشتگان گویند: مزد شما بر خدای از چیست! گویند: نحن العذین عفونا عن ظلمنا، ما آنانیم که در دنیا عفو کردیم آنان را که بر ما ظلم کردند. فذلک قوله: فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ

فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ.

ایشان را گویند: ادخلوا الجنة باذن الله، به بهشت روی به فرمان خدای. ان الله «۴» لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ، و خدای تعالی ظالمان را دوست ندارد، یعنی، خیر و نفع ایشان نخواهد.

عبد الله عباس گفت: آن ظالمان را خواست که ابتدا کنند به ظلم، و ظالم خود مبتدی باشد، چه آن که مکافات کند ظالم نبود عادل بود ما دام تا «۵» تعدی نکند.

وَلَمَنْ أَنْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ، گفت: آن کس که انتقام کشد و کینه توزد [۱۹۳-ر] پس از آن که بر او ظلم کرده باشند. اضافه مصدر با مفعول کرد، چنان که گفت: ... وَ أَنْتَصِرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمْتُمْ «۶» فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ. [ایشان آنانند که بر ایشان راهی نیست، ملامت و مذمت عقوبت را، ای، لا حرج عليهم و لا لوم] «۸» إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ، ره ملامت و مذمت و عقوبت بر آنان است که بر مردمان ظلم کنند بی سببی مبتدی «۹» به ظلم. وَ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ و در زمین بغی کنند بناحق و بر امام مسلمانان بیرون آیند. أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

(۱). سوره مائده (۵) آیه ۴۵.

(۲). گأ، آد، افزوده: مثل.

(۳). آج، ما، لا: حجر.

(۴). گأ، لا، آد: انه.

(۵). لا: که.

(۶). سوره شعراء (۲۶) آیه ۲۲۷.

(۷). گأ، آد: هم به آن.

(۸). اساس، آب: ندارد، از آج افزوده شد.

(۹). آج، ما: مبتدا.

صفحه : ۱۴۰

ایشان را عذابی بود دردناک.

وَلَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ، گفت: آن کس که صبر کند بر ظلمی که بر او کنند و ایذا و مشقتی که او را نمایند و بیامرزد و مکافات نکند، آن از جمله عزایم امور است. و معنی «عزم امور» آن باشد که اختیار اولی کند و اعلی، در باب نیل ثواب و ایثار رضای خدای بر آنچه او را مباح باشد از انتقام، و احتمال مشقت کند بر نفس خود. و معنی آن است که: ان ذلك لمن «۱» افضل الامور. و مما يعزم عليه و يشد عزيمة عليه اولوا العقل و الفضل. و هر مبتدایی که خبر او به جمله باز آید، لا بد باشد که در جمله خبری ضمیری باشد که «۲» عاید باشد «۳» با مبتدا. و اینکه جا در ظاهر نیست، لا بد باید تا مضممر باشد «۴»، و التقدير، ان ذلك منه لمن عزم الامور، و مثله قولهم: السمن منوان بدرهم، و التقدير، منه بدرهم. و گفتند: حذف اینکه ل طول-الكلام کردند، اولی تر آن است که گویند: لدلالة الكلام عليه کردند.

وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ، گفت: هر که خدای او را اضلال کند- باحد المعانی المذكورة، از آنچه چند جایگاه گفتیم- از خذلان و تخلیت، یا حکم و تسمیت، یا اضلال از راه بهشت، [۱۹۳-پ] او را پس از خدای ناصری نباشد که نصرت و حمایت کند بر خدای. آنکه گفت: وَ تَرَى الظَّالِمِينَ، تو بینی یا محید ظالمان را و کافران را. چون عذاب خدای «۵» معاینه بینند،

يَقُولُونَ، می‌گویند:

هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِّنْ سَبِيلٍ، هیچ ممکن هست و هیچ راهی باشد ما را در بازگشتن با دنیا تا ما تلافی کنیم اینکه تقصیرها را «۶» و ببدل کفر ایمان آریم و بدل معصیت طاعت کنیم! اینکه تمنایی باشد که ایشان کنند از باب جزع، چه ایشان دانند که اینکه نباشد، از آن «۷» که معارف ایشان در قیامت ضروری باشد.

آنکه گفت: وَ تَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا، و تو بینی ایشان را، یعنی، آن کافران را و ظالمان را که ایشان را بر دوزخ عرض می‌کنند. خَاشِعِينَ، نصب بر حال است ذلیل و مهین. يَنْظُرُونَ مِنْ طَرَفٍ خَفِيٍّ، می‌نگرند از چشمی ذلیل. قتاده گفت: چشمی

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: من.

(۲-۳). آج، ما، گا، لا، آد: ندارد.

(۴). لا: لابد که مضمرباید.

(۵). آج، ما، افزوده: به ایشان رسد و معاینه بینند. [.....]

(۶). گا، آد: آنچه کرده‌ایم.

(۷). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: جا.

صفحه: ۱۴۱

نه روشن، از آن جا که ایشان را کور «۱» حشر کرده باشند «۲»، و گفتند: به دل نگرند و نظر دل خفی باشد. و «طرف»، هم چشم باشد، هم نظر. و چشم بر هم زدن را «طرف» خوانند، يقال: رأيتَه بطرف عینه. و قول اول بهتر است، معنی آن که، به چشم مذلت و نظر مهانت نگرند ذلیل وار. وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا، آنکه گفت در وقت چنین مؤمنان گویند که: امروز، روز زیانکاران است «۳» که جان و تن و اهل خود را زیان کرده است از آن جا که او در دوزخ است و ممنوع از انتفاع به اهل مال «۴» خود چه از «۵» میان ایشان حوایلی «۶» است، پس نه تن دارد، نه اهل دارد، نه مال دارد. آنکه گفت: ظالمان «۷» کافران در عذابی مقیم دایم باشند که آن را انقطاع نباشد.

آنکه گفت: وَ مَا كَانَ لَهُمْ مِنْ أَوْلِيَاءٍ، ایشان را هیچ یار و یاور نبود که نصرت و حمایت کند از خدای «۸». و آن را که [۱۹۴- ر] خدای گمراه کند از بهشت، او را راهی نبود که بر خلاف خدای بتواند رفتن. و آن دیگر وجوه که گفتیم، هم محتمل است اینکه جا.

آنکه با خطاب مکلفان آمد، گفت: اسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ، اجابت کنی خدایتان را پیش از آن که روزی آید که آن را مرد و مدفع نباشد، یعنی، روز قیامت. و گفتند:

روز مرگ، از آن جا که:

من مات فقد قامت قیامته

، آنکه گفت ظالمان را گویند در اینکه روز که: مَا لَكُمْ مِنْ مَلَجٍ يَوْمَئِذٍ، شما را امروز ملجائی و پناهی نیست که با او گریزی، و شما را نکیری «۹» نیست و انکار نمی‌توانی کردن بر عذاب و استخفاف که «۱۰» بر شما می‌رود.

آنکه رسول را گفت بر سبیل تسلیت: فَإِنْ أَعْرَضُوا، اگر اینکه کافران برگردند و فرمان تو نبرند، بر تو هیچ نیست، ما تو را نفرستادیم تا تو نگهبان ایشان باشی که ایشان را از کاری باز داری و به کاری در آری بقهر. إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ، بر تو هیچ نیست الا بلاغ و رسانیدن «۱۱». آنکه از آن حدیث برفت و در تقلب احوال آدمی آمد و آن

- (۱). گاه، آد: که کورشان.
- (۲). گاه، آد، افزوده: و بیانہ قوله: وَ نَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمِيًّا (۳). آج، ما، گاه، لا، آد: امروز زیانکار آن است. [سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۸].
- (۴). آج، ما، گاه، لا، آد: و مال.
- (۵). آج، ما: او.
- (۶). آج، ما، گاه، لا، آد: حوایل.
- (۷). آج، ما، گاه، لا، آد: و کافران.
- (۸). گاه، آد: از غیر خدا.
- (۹). گاه، آد: نکری.
- (۱۰). گاه، آد: و عذاب به استحقاق.
- (۱۱). لا، افزوده: پیغام.

صفحه : ۱۴۲

که او را بر حالی ثبات نباشد. وَ إِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَحَرَبْنَا بِهَا، گفت: چون ما آدمی را رحمتی بچشانیم، به آن شاد شود و اگر چنان که نکبتی و عقوبتی به او رسد، به گناهی که کرده باشد کفران آرد و کافر شود، که آدمی خود کافر نعمت است. آنگه باز نمود که من از ایشان مستغنی‌ام و بی‌نیاز، که ملک آسمانها و زمین مراست، گفت: لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، خدای راست پادشاهی آسمانها و زمین. يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ، بیافریند آنچه خواهد. چنان که خواهد، آن را که خواهد دختر دهد و آن را که خواهد پسر دهد.

و ائله بن الاسقع گفت از رسول- صلی الله علیه و آله- که او گفت: از خجستگی زن «۱» باشد که اول دختر زاید، آنگه پسر. نبینی که حق تعالی [۱۹۴-پ] در باب منت «۲» ابتدا به دختران کرد، آنگه ذکر پسران کرد، گفت: يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَن يَشَاءُ الذُّكُورَ.

أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا، جفت کند ایشان را، یعنی جفت دهد ایشان را پسران و دختران، یعنی، کس را باشد که هر دو بدهد «۳»، هم پسر و هم دختر. و اینکه تزویج به معنی اقتران است، يقول «۴» العرب: زوجت ابلی ای، قرننها باخری. محمّد «۵» الحنفیه گفت: به یک شکم خواست یعنی «۶»، توأم.

اسحاق بن بشر «۷» گفت: آیت در حق پیغامبران آمد، آنگه عام شد در همه خلقان.

قوله: يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ إِنَاثًا، لوط «۸» را خواست که همه دختر «۹» داشت، هیچ پسر نداشت، وَ يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ الذُّكُورَ، ابراهیم را خواست که همه پسر داشت و هیچ دختر نداشت، أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا، رسول ما را خواست که هم پسر داشت هم دختر داشت، وَ يَجْعَلُ مَن يَشَاءُ عَقِيمًا، یحیی و عیسی را خواست «۱۰» که ایشان را هرگز فرزند نبود. و حمل بر عموم اولیتر باشد. «عقیم» هم «۱۱»، مرد را گویند، هم زن

(۱). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: آن. [.....]

- (۲). گَا، آد: در اینکه آیه.
- (۳). آج، ما، گَا، لا: بدهم.
- (۴). آج: تقول، گَا: لقول.
- (۵). آج، گَا، لا، آد، افزوده: بن.
- (۶). آج، ما، لا: به معنی.
- (۷). آج، لا: بشیر.
- (۸). گَا: شعیب.
- (۹). لا: دختران.
- (۱۰). آج، ما، لا: یحیی را خواست و عیسی را.
- (۱۱). اساس: هر، به قیاس با نسخه آج و سیاق عبارت تصحیح شد.

صفحه: ۱۴۳

را، از آن که ایشان را فرزند نباشد. إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ، او عالم است به مصالح خلقان، چنان دهد که صلاح داند و قادر است آنچه داند که باید کردن، تواند کردن. [سؤال کردند که: چرا «اناثا» منکر و «الذکور» معروف! دو جواب است از اینکه: یکی آن که، زنان از روی ظاهر چو ناشناخته‌اند از آن که پوشیده‌اند و نامعروف، و مردان بخلاف اینکه، از آن جا که معروفند و شناخته. و جواب دیگر آن است که، الف و لام در «ذکور» برای آن آورد تا چون او وقف کنند «۱» مطابق باشد رؤوس آیات را از کفور، و قدیر، و نکیر چنان [که] «۲» گفت فی قوله: وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرٌ «۳»، و اینکه جواب بهتر است، و الله اعلم. «۴».

وَمَا كَانَ لِيُشِيرَ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا، گفت «۵»: سبب نزول آیت آن بود که جهودان گفتند: اگر محمد پیغامبر است، چرا خدای با او سخن نگوید بی واسطه یا خدای را نبیند معاینه «۶»، چنان که موسی دید و شنید! رسول - علیه السلام - گفت:

موسی خدای را ندید و وحی چنان کند که او صلاح داند. خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد: وَمَا كَانَ [ر] لِيُشِيرَ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ، نباشد هیچ آدمی را که خدای با او سخن گوید، إِلَّا وَحِيًّا، الا به وحی. گفتند: مراد الهام است یا در خواب باز نمودن. و نصب او بر تمیز بود. و روا بود که مصدری بود در جای حال، ای، موحیا چنان که: اتیته رکضا و جثه عدوا، ای، را کضا عادیا. أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ، یا از پس حجابی، یعنی، «الا». و محل کلام از پس حجابی باشد، نه آن که متکلم از پس حجابی بود، که آنکه جسم باشد. و گفتند: معنی آن است که در نفی معاینه و مشاهدت بمنزلت آن است که در حجاب باشد. و حجاب، مانعی باشد که منع کند از ادراک. أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا، یا پیغامبری بفرستد چون جبریل چنان که با پیغامبران کرد.

نافع خواند و ابن عامر در روایت داجونی: «او یرسل» به رفع «۷»، فیوحی، به «یا» ی ساکن بر استیناف، علی تقدیر: او هو یرسل رسولا فیوحی. و محل او نصب

- (۱). گَا، آد: تا بر او وقف.
- (۲). اساس: ندارد، از ما، افزوده شد.
- (۳). سوره فجر (۸۹) آیه ۴.
- (۴). اساس، آب و لا افتادگی دارد، از آج افزوده شد. [.....]
- (۵). آج، ما، گَا، لا، آد: گفتند.

(۶). لا: بمعاینه.

(۷). لا، افزوده: و.

صفحه: ۱۴۴

باشد بر حال، علی تقدیر: الا موحیا او مرسل رسولا. و باقی قرا، او یرسل فیوحی، بنصب فیهما. و عامل در او عطف است علی موضع الی «۱» وحیا. و التقدیر: الا ان یوحی، او یرسل رسولا [چنان که «ان» مع الفعل در تقدیر مصدر باشد، آن جا مصدر در جای «ان» مع الفعل نهاد. و اینکه وجهی لطیف است] «۲»، برای آن که محال «۳» است که عطف باشد علی قوله: یکلمه الله، چه اگر چنین باشد، تقدیرش اینکه بود: و ما کان لبشر ان یکلمه الله، او یرسل رسولا، علی معنی «۴» او یرسله رسولا، یا: او یرسل الیه رسولا. و هر دو باطل است برای آن که از بشر هم رسول بوده است هم مرسل الیه و «او»، اگر بر عطف حمل کنند، بمنزله آن باشد که ارسال رسول را از اقسام کلام کرده باشد بر توسع و مجاز. و هذا من باب قولهم: عنانک «۵» السیف [۱۹۵-پ] کانه قال الا وحیا، او ارسالا. [و بر اینکه وجه شاید تا «با» تقدیر کنند و نظم کلام چنین «۶»:] و ما کان لبشر ان یکلمه الله الا- بالوحی او بارسال رسول «۷» و شاهد «۸» که «او» به معنی «الا-ان» باشد، کقولهم: لالزمنک، او تعطینی حقی، یعنی، الا- ان تعطینی حقی. بر اینکه وجه، ارسال «۹» از اقسام کلام نباشد.

فیوحی، آن رسول وحی کند به او، به معنی القا و اعلام. بِإِذْنِهِ، به فرمان خدای. ما یَشَاءُ، آنچه خدای خواهد.

سدی گفت: معنی آیت آن است که نباشد و نرسد هیچ آدمی را که خدای با او سخن گوید الا از یکی از اینکه وجوه: اما به آن که وحی باشد به طریق «۱۰» الهام و خاطری خفی، یا اعلامی در خواب، یا استماع «۱۱» از کلامی خفی، یا از پس حجابی که محجوب باشد از همه خلقان الا از موحی «۱۲» الیه چنان که موسی را بود، یا رسولی فرستد با آن کلام چنان وحی کند که جبریل آورد. و «من» تعلق دارد به محذوفی، و التقدیر: او «۱۳» یکلمه من وراء حجاب. إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ، که خدای- جل جلاله-

(۱). آج، ما، گاء، آد: الا.

(۲). اساس، آب و لا افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۳). آج، ما، گاء: و محال است.

(۴). گاء، افزوده: انه.

(۵). ما: عنایک، گاء، آد: عتابک.

(۶). گاء، آد، افزوده: باشد که.

(۷). اساس، آب و لا افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۸). کذا در اساس و آب، آج، ما، گاء، لا، آد: شاید.

(۹). لا، افزوده: رسل.

(۱۰). ما: وحی نظیرش.

(۱۱). آج، ما، گاء، لا، آد: اسماع. [.....]

(۱۲). آج: یوحی.

(۱۳). آج: آن.

صفحه : ۱۴۵

بزرگوار و محکم کار است.

وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا، گفت: همچنان که به دیگر پیغامبران وحی کردیم، وحی کردیم به تو رُوحاً، روحی را از فرمان ما. گفتند: روح، جبریل است و گفتند: قرآن است، و گفتند: وحی است، مصدر، لا من لفظ الفعل کانه قال:

او حینا الیک روحنا «۱»، کقولهم: اعجبنی جبا شدیداً. ما کنت تدری مایا الکتاب و لا الایمان، تو ندانستی که کتاب چه باشد «۲» و ایمان چه باشد. چند قول گفتند در او:

یکی آن که تو پیش از وحی ندانستی که کتاب چه باشد و شرایع ایمان چه باشد از عبادات شرعی. و گفتند: مراد به ایمان نماز است، چنان که گفت: وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ «۳» وَ لَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا، و لکن، [۱۹۶-ر] ما کردیم آن را نوری.

مذکور دو رفته است «۴» در پیش و ضمیر موحد است بر تأویل آن که، جعلنا کل واحد منهما. و شاید که راجع بود با اقرب المذکورین، و شاید که راجع باشد با وحی یا با روح، یعنی، ما کردیم آن وحی و آن روح با «۵» نوری، یعنی، بیانی و لطفی که به آن هدایت کنیم و راه نماییم آن را که ما خواهیم از بندگان، یعنی مکلفان را «۶»، چه آن را که مکلف نباشد او را دعوت کردن نیکو نباشد. وَ إِنَّكَ لَتَهْدِي، تو دعوت می کنی و هدایت می کنی، به معنی «۷» بیان. إلی صراطٍ مُّسْتَقِيمٍ، به راه «۸» راست، یعنی طریق مسلمانی که راه نجات است.

صِرَاطِ اللَّهِ، بدل «صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ» است. گفت: آن راه راست، راه خدای است، آن خدای که هر چه در آسمانها و زمین است ملک و ملک اوست. آنکه گفت: أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ، الا «۹» همه کارها را مرجع و مال «۱۰» با خدای است، یعنی با جایی که در آن جا کس را امری و نهی و حکمی نباشد مگر خدای را- جل جلاله.

(۱). ما، لا، آد: وحیا.

(۲). اساس، آب: جبا شد/ چه باشد.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳.

(۴). ما: اینکه مذکور رفته است، گاه، آد: مذکور در او رفته است.

(۵). آج، ما، گاه، لا، آد: را.

(۶). لا: بندگان مکلف.

(۷). آج، ما: یعنی، گاه، آد: یعنی بیان می کنی.

(۸). لا: برره.

(۹). ما، افزوده: ای محمد.

(۱۰). گاه، آد: مآب.

صفحه : ۱۴۶

سهل بن «۱» الجعد گفت: وقتی آتش در جایی افتاد جامعی قرآن «۲» بسوخت، جمله جز اینکه کلمت «۳» که: أَلَا- إلی اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ. مصحفی در آب افتاد، همه سترده گشت الا قوله: أَلَا إلی اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ.

(۱). آج، گاه، لا، آد، افزوده: ابی.

(۲). گاء، آد: افتاد و قرآنی. [.....]

(۳). آج، ما، لا: کلمات، گاء، آد: آیه.

صفحه : ۱۴۷

سوره الزخرف

مکی «۱» است و هشتاد و نه آیت است بلا خلاف، و هشتصد و سی و سه کلمت است و سه هزار و چهارصد حرف است. روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او سورت زخرف بخواند، فردای قیامت از جمله آنان باشد که خدای تعالی ایشان را گوید: یا عباد!»

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۱ تا ۲۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۲) إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۳) وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدِينَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ (۴)

أَفَنضِربُ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ (۵) وَ كَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيٍّ فِي الْأَوَّلِينَ (۶) وَ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤْنَ (۷) فَاهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا وَ مَضَى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ (۸) وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ (۹) الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَ جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۰) وَ الَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنْشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (۱۱) وَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَ الْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ (۱۲) لِيَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَ تَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَ مَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ (۱۳) وَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ (۱۴) وَ جَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ (۱۵) أَمْ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَ أَصْفَاكُم بِالْبَنِينَ (۱۶) وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا- ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ (۱۷) أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ وَ هُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ (۱۸) وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا أَ شَهِدُوا خَلْقَهُمْ سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَ يُسْتَلُونَ (۱۹)

وَ قَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (۲۰) أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ (۲۱) بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ وَ إِنَّا عَلَى آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ (۲۲) وَ كَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ وَ إِنَّا عَلَى آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ (۲۳) قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُمْ بِأَهْدَى مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۲۴)

فَانتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِّبِينَ (۲۵)

[ترجمه]

«۴» کتاب روشن.

ما کردیم آن را قرآنی تازی، تا همانا شما بدانی.

و آن در اصل کتاب نزدیک ما بلند و محکم کار است.

بزنیم» ۵ از شما قرآن را

-
- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: بدان که اینکه سورت مکی.
 (۲). اساس، آب، آج، ما، گا، لا: عبادی، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.
 (۳). سوره زخرف (۴۳) آیه ۶۸.
 (۴). ما افزوده: و.
 (۵). لا: بگردانیم.

صفحه : ۱۴۸

گردانیدن برای آن که بودی گروهی اسراف کننده!
 بس که فرستادیم از پیغامبری در پیشینگان.
 نه آمد بایشان «۱» از پیغامبری الا به او استهزا کردند.
 هلاک کردیم سخت تر «۲» از ایشان به گرفتن، و بگذشت مثل پیشینگان.
 و اگر پرسی ایشان را که آفرید آسمانها و زمین! گویند: بیافرید آن را خدای قوی «۳» دانا.
 آن که کرد برای شما زمین را گهواره و کرد برای شما «۴» راهها تا همانا راه بری «۵».
 و آن که بفرستاد از آسمان آبی باندازه، زنده کردیم به آن بیابانی مرده، همچین بیرون آرند شما را.
 [۱۹۷-] و آن که بیافرید اصناف را همه و «۶» کرد برای شما از کشتی و چهارپایان آنچه برنشینید «۷».
 تا راست شوی بر پشتهای آن، پس یاد کنی نعمت خدایتان چون راست شوی بر او، و گویی منزله است آن که مسخر بکرد برای ما
 اینکه، و نبودیم او را طاقت دارنده «۸».
 و ما با خدای خود می شویم «۹».
 و کردند او را از بندگان او بهری، آدمی کافر «۱۰» است آشکارا.

-
- (۱). ما: با ایشان.
 (۲). ما: سخت.
 (۳). ما: عزیز.
 (۴). ما، لا، افزوده: در آن.
 (۵). ما: راه یابی.
 (۶). لا، افزوده: پدید.
 (۷). ما: برنشینی.
 (۸). لا: آرنده. [.....]
 (۹). لا: باز می گردیم.
 (۱۰). لا: ناسپاس.

صفحه : ۱۴۹

یا گرفت از آنچه آفریند دختران و خاص بکرد شما را به پسران.

و چون بشارت دهند یکی از ایشان را به آنچه زد برای خدای مثل، گردد روی سیاه و او خشم فرو می‌برد.

یا آن که بپرورند او را در زینت و او در خصومت روشن نکند!

کردند فریشتگان را که ایشان «۱» بندگان خدای اند مادگان، حاضر بودند به آفریدن ایشان بنویسند گواهی ایشان و بپرسند ایشان را!

[۱۹۷-پ] گفتند: اگر خواستی خدای نپرستیدمانی «۲» ایشان را، نیست ایشان را به آن علمی، نیستند ایشان الا دروغ می‌گویند «۳».

یا دادیم ایشان را کتابی از پیش آن «۴»، ایشان به آن دست در آویخته‌اند «۵».

بل گفتند ما یافتیم پدران ما «۶» را بر دینی و ما بر پی ایشان ره می‌بریم.

همچنین فرستادیم در شهری «۷» ترساننده‌ای، الا- گفتند منعمان آن جا «۸» ما یافتیم پدران ما را بر دینی و ما بر پی ایشان اقتدا

می‌کنیم.

بگو اگر بیارم به شما راه نماینده‌تر از آنچه یافتی بر آن پدرانتان را! گفتند:

(۱). کلمه «ایشان» در اساس تکرار شده است.

(۲). ما: نپرستیم ما.

(۳). ما: دروغ‌زنان.

(۴). ما: او، لا: اینکه.

(۵). ما: چنگ در زده‌اند.

(۶). ما، لا: خود.

(۷). ما: دیهی.

(۸). ما: ده.

صفحه : ۱۵۰

ما به آنچه فرستاده‌اند شما را به آن کافریم «۱».

کینه بکشیدیم از ایشان، بنگر که چگونه بود عاقبت دروغ داران «۲»؟

قوله تعالی: حم، و الْكِتَابِ الْمُبِينِ، بیان کردیم «حم» را و اقوال مفسران در او.

و الْكِتَابِ، «او» قسم است. خدای تعالی سوگند یاد کرد به قرآن روشن بیان کننده. بگفتیم که: «أبان»، هم لازم آید و هم متعدی.

گفت: به حق اینکه کتاب که ما کردیم اینکه کتاب را قرآنی عربی به لغت عرب، و بیان دلیلی باشد بر صحت چیزی یا بر فساد او. و

گفتند: بیان [۱۹۸-ر] آن باشد که معنی به او ظاهر شود، عند ادراک بصر یا ادراک سمع، و آن از پنج وجه بود: از لفظ و خط و

عقد الاصابع و اشارت و هیأتی ظاهر بر حاست چون اعراض و اقبال و بشر «۳» و تقطیب و مانند اینکه و علم را بر حقیقت بیان

نخوانند مگر بر مجاز.

و قوله: إِنَّا جَعَلْنَاهُ، یعنی ما اینکه قرآن بر لغت عرب گفتیم «۴» و فرستادیم و بر طریق «۵» و نهاد کلام ایشان و نظمی که ایشان را

هست و مواضع و اصطلاحی که بر آن سخنی گویند و افهام معانی کنند. با اینکه همه که چنین است، خلاق جمله عاجزاند از آن

که مثل او چیزی بیارند و بگویند، اما لفق العلم، او لصف الله اياهم عن ذلك، علی خلاف فیه بین القوم. و آیت دلیل است بر

حدوث قرآن برای آن که خدای تعالی گفت: من کردم اینکه قرآن را، و آنچه کرده و مجعول باشد، قدیم نبود. دیگر آن که گفت: عَرَبِيًّا، بر لغت عرب نهادم و بر منهای و طریقت ایشان. و لغت عرب باتفاق محدث است، قدیم نیست و آنچه بر چیزی بسازند و بر «۶» منهای او بنهند مؤخر باشد از او. بر اینکه قاعدت، لغت عرب بهر حال باید تا مقدم بر قرآن باشد، چون آنچه بر قرآن مقدم است، محدث است، قرآن که پس از او باشد، چگونه قدیم بود! اگر گوید «۷» اینکه جعل به معنی تسمیت است، چنان که گفت:

(۱). ما: کافران.

(۲). ما: دروغ‌زنان، لا: کار آنها که بدروغ دارنده بودند.

(۳). ما: یسر.

(۴). لا: کردیم. [.....]

(۵). آج، ما، لا: طریقه، گاه، آد: طریقت.

(۶). لا، افزوده: آن.

(۷). آج، گاه، لا، آد: گویند.

صفحه: ۱۵۱

وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا «۱»...، نه جعل خلق است، گوئیم: محال است و صورت نبندد و معنی مستقیم نباشد برای آن که اگر به معنی تسمیت باشد، چون یکی از ما عربی [۱۹۸-پ] خواند، آن را او به عربی کرده باشد، و اگر عجمی خواند «۲» آن را، و قرآن همچنین که هست باید تا عجمی شود و برای او «۳» با لغت عجم گردد، و اینکه محال است باتفاق. لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ، تا همانا شما اندیشه کنی و عقل کاربندی تا مضمون آن بدانی و منتفع شوی به آن.

وَإِنَّهُمْ، و اینکه قرآن، فِی أُمِّ الْكِتَابِ، در لوح محفوظ، لَدَيْنَا، بنزدیک ما، یعنی در جایی که امر ما در آن جا روان باشد، دیگر کس را حکم نباشد. «۴» و برای آن گفت که: اول خدای تعالی قرآن بر لوح «۵» محفوظ پدید کرد تا فریشته از او بشناخت و بدانست و یاد گرفت و با رسول- علیه السلام- بگفت. لَعَلِّي حَكِيمٌ، یعنی، اینکه قرآن بلند مرتبت است و به درجت علیاست از فصاحت، و محکم است و دور از آن که تناقض به او راه یابد.

آنکه خطاب کرد با کافران که قرآن را منکر بودند، گفت: أُنْضِرِبْ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَافِحًا، استفهام در آیت به معنی جحد است، یعنی، ما نضرب. در معنی اینکه کلمات خلاف کردند: بعضی گفتند، معنی آن است که ما عذاب از شما برگردانیم «۶» و رها کنیم شما را و عقاب نکنیم شما را بر کفرتان! اینکه قول مجاهد است و سدی و روایت عوفی از عبد الله عباس، یعنی پنداشتی که ما شما را به اینکه کفر رها خواهیم کردن و عقاب نا کردن!

قتاده و ابن زید گفتند: ما قرآن فرستادن رها کنیم برای آن که شما به او ایمان نمی آری «۷»، یعنی قرآن برگردانیم از شما برای آن که شما در کفر اسراف می کنی!

قتاده گفت: اگر «۸» نخست بار که قرآن فرود آمد و ایشان کافر شدند، قرآن باز گرفتی هلاک شدند و لکن به فضل و رحمت خود بیست «۹» سال پیاپی قرآن می فرستاد

(۱). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۹.

- (۲). لا: خوانده باشد.
 (۳). آج: تسمیه، ما، گاء، لا، آد: تسمیه او.
 (۴). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: و اینکه.
 (۵). آج، ما: به لوح، آد: در لوح.
 (۶). گاء، آد: بگردانیم.
 (۷). ما: نمی داری، لا: ندارید.
 (۸). «اگر» در اساس تکرار شده است.
 (۹). ما: به بیست.

صفحه : ۱۵۲

بر ایشان. کلبی گفت: یعنی شما را رها خواهیم کردن بی امر و نهی [۱۹۹-ر] برای آن که شما کافری. کسائی گفت: ما اینکه قرآن در خواهیم پیختن «۱» از شما، و شما را دعوت و وعظ نخواهیم کردن، و اینکه از فصیحات «۲» قرآن است. عرب کسی را که از کاری باز ایستد، گوید: اعرض عنه صفحا و اضرب عنه، و ضرب عنه «۳». و اصل از آن جاست که چون اعراض کند از کسی صفحه گردنش پدید آید. قال کثیر:

صفوحا فما تلقاه الا بخيلة فمن مل «۴» منها ذلك الوصل ملت

و يقال: ضربت عن كذا اذا امسكت عنه. «۵» و مدنیان و کوفیان خواندند، الا عاصم: «ان»، به کسر «الف»، علی معنی «اذ»، یعنی، اذ کنتم. و دیگران خواندند:

ان کنتم، به فتح «الف»، علی معنی لان کنتم برای آن که شما قومی مسرفی «۶» و متجاوز از حد خود در کفر و شرک. و گفتند: آن، به معنی «اذ» است، چنان که:

عَبَسَ وَ تَوَلَّى، اَنْ جَاءَهُ «۷» صَفْحًا، مصدری است لا من لفظ الفعل اراد افنصفح صفحا و نضرب ضربا، كقولهم: اعجبنى حبا شديدًا. آنکه گفت: وَ كَمْ أَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيِّ فِي الْأَوَّلِينَ، گفت: بس پیغامبر که ما فرستادیم در «۱۱» پیشینگان. «کم»، لفظی است موضوع برای تکثیر چون خبر باشد، نقيض او «رب» بود در تقلیل.

آنکه گفت: با بسیاری پیغامبران که به ایشان آمد، هیچ پیغامبر نیامد به ایشان و الا از او فسوس داشتند و بر او «۱۲» استهزا کردند [۱۹۹-پ]، و استهزا اظهار خلاف آن

- (۱). گاء، آد: نوردید.
 (۲). گاء، آد: فصاحت. [...].
 (۳). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: صفحا.
 (۴). اساس: ملت، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.
 (۵). گاء، آد، افزوده: ان کنتم قوما مسرفین.
 (۶). مسرفی / مسرفید.
 (۷). سوره عبس (۸۰) آیه ۱.

(۸). گأ: یعنی.

(۹). اساس: ایجزع، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۰). گأ، آد: فی.

(۱۱). لا، افزوده: قوم.

(۱۲). گأ، آد: بدو.

صفحه : ۱۵۳

باشد که در دل‌داری بر طریق تحقیر. اگر گویند: چون خدای دانست که ایشان به «۱» پیغامبران استهزا خواهند کردن، چرا فرستاد ایشان را! گوئیم، از اینکه «۲» چند جواب است: یکی آن که همه چنین نکردند، بعضی ایمان آوردند و اگر چه اندک بودند، چنان که گفت: ... وَ مَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ «۳»، جواب دوم آن که، روا باشد که ارسال ایشان لطف بود در بسیاری قبایح که امتناع کردند از آن به مکان ایشان، و اگر نه وجود ایشان بودی همه را ارتکاب کردند و ظلم بیش از آن کردند. جواب بهتر و معتمدتر آن است که برای اعلام مصالحی شرعی آمدند که علم آن حاصل نشدی کس را الا از جهت ایشان. پس بر خدای واجب بود اعلام آن مصالح ایشان را و کس را الا از جهت ایشان. پس بر خدای واجب بود اعلام آن مصالح ایشان را اگر چه معلوم آن بود که ایشان آن «۴» کار نبنندند تا حجت خدای را باشد بر ایشان، «۵» ایشان را حجت نبود بر خدای. و اینکه طریقی «۶» است فی حسن تکلیف من علم الله انه یکفر.

آنکه گفت: نه آن بود که ما از ایشان عاجز بودیم که [بسیاری را هلاک کردیم که] «۷» به قوت از ایشان سخر بودند. وَ مَضَى مَثَلُ الْأَوَّلِينَ، و مثل اولین «۸» بگذشت، بعضی قصت «۹» ایشان و سنت و طریقت و عقوبتشان. و قصت آن گذشتگان مثل است و پند، اینکه ماندگان را.

وَ لَئِن سَأَلْتَهُمْ، گفت: اگر بررسی از اینکه کافران که آسمان و زمین که آفرید، و انشا و اختراع آن که کرد! بگویند که: «۱۰» خدای که او عزیز و منیع و غالب است، هیچ چیز او را غلبه نکند و عالم است و دانا به آفریدن آن تا بر وجه احکام و اتساق در وجود آورد.

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا، او آن خدای است که [۲۰۰-] زمین را به گهواره شما کرد تا در او می‌آسای، چنان که کودک در مهد خود. وَ جَعَلَ لَكُمُ فِيهَا سُبُلًا، و شما را در زمین راهها «۱۱» کرد که به آن به مقاصد خود رسی و مطلوبات خود به-

(۱). ما: با.

(۲). گأ، آد: اینکه را.

(۳). سوره هود (۱۱) آیه ۴۰.

(۴). گأ، آد: آن را. [...]

(۵). آج، ما، گأ، لا، آد، افزوده: و.

(۶). گأ، لا، آد: طریقتی.

(۷). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۸). ما: اولینان.

(۹). اساس: قوت، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۰). گا، آد، افزوده: آفرید آن را.

(۱۱). لا، افزوده: پدید.

صفحه : ۱۵۴

چنگ آری. و اینکه برای آن کرد تا همانا شما اندیشه‌ای کنی و نظر و تفکر، و مهتدی شوی در راه دین. اگر سؤال کنند و گویند: اینکه اقرار ایشان به آن که خالق آسمان و زمین خدای است لا بد از علم باشد، و چون اقرار و علم به یک جای بود ایمان باشد، و ایشان مؤمن باشند و اینکه خلاف اجماع است، جواب گوئیم، جماعتی گفتند که: ایشان اینکه قول از آن جا گفتند که به ادنی مایه اندیشه، بل از بدیهت عقل دانستند که معبودان ایشان از اینکه «۱» جمادات‌اند و اینکه افعال محکمه از جماد صحیح نبود، گفتند: خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ و در دیگر آیات لَيَقُولَنَّ اللَّهُ «۲» لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ. گفت: الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا، او آن خدای است که زمین را به گهواره شما کرد تا در او بیاسایی، چنان که کودک در گهواره بیاساید. وَ جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا، و شما را در او راهها پدید کرد که در او به مقاصد و اغراض خود رسی،

(۱). آج، ما، گا: بتان.

(۲). سوره عنکبوت (۲۹) آیات ۶۱ و ۶۳، سوره لقمان (۳۱) آیه (۲۵) سوره زمر (۳۹) آیه ۳۸، سوره زخرف (۴۳) آیه ۸۷.

(۳). ما، گا، آد، افزوده: و.

(۴). ما، گا، آد: اینها.

(۵). اساس: نباشد، به قیاس نسخه آج، تصحیح شد.

(۶). گا، آد: از پی آن.

(۷). آج، گا: با او. [.....]

(۸). کفارا/ کفار را، آج، لا: کفار

صفحه : ۱۵۵

لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ، تا همانا شما راه یابی، چون اندیشه کنی به معرفت اینکه صانع که اینکه صنعتها «۱» کرد. و گفتند: تا همانا راه یابی به مقاصد خود.

وَ الَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ، گفت: او آن خدای است که بفرستاد از آسمان آبی، یعنی، آب باران، بِقَدَرٍ، به اندازه حاجت، چه اگر بسیار بودی، جهان ببران «۲» کردی، و اگر اندک بودی، کفایت نبودی، کار بر نیامدی به او. و اینکه دلیل آن کند که فعل قادری مختار است. آنگه از غایب با «۳» خبر آمد از خود، گفت:

فَأَنْشَرْنَا بِهٖ بِلَدَّةٍ مِّمَّتًا، گفت: زنده کردیم «۴» به آن بیابان مرده را، یعنی، در او نبات برویانیدیم، پس از آن که خشک و بی بر بود. يقال: انشر الله الموتی فنشروا. و يقال: نشر الله الموتی نشرًا فنشروا «۵» نشورا. آنگه گفت: شما را همچنین زنده کنند که اینکه زنده را مرده «۶»، تا استبعاد «۷» نکنی. و اینکه برای تنبیه و تذکیر خلقان گفت بر بعث و نشور.

وَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا، او آن خدای است که انواع و اصناف خلق همه او آفرید از جمله حیوان و جماد، اما از حیوان نر و ماده [۲۰۱-ر] و از جمادات و اعراض چیزها متقابل، چون: حلو و حامض و رطب و یابس.

حسن گفت: به «ازواج»، شب و روز خواست، و تابستان و زمستان، و ماه و آفتاب، و آسمان و زمین، و بهشت و دوزخ. وَ جَعَلَ لَكُمْ،

کرد از برای شما از کشتیها و چهار پایان مرکوبانی که شما در بحر و بر، بر او «۸» می‌نشینید. آنگاه بگفت که اینکه مراکب بحری و بری چرا آفریدم.

گفت: لَيْسَتْوَا «۹» ثُمَّ تَذَكُّرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ، آنگاه نعمت خدای یاد کنی چون بر پشت‌های آن «۱۰» راست بنشینید و شکر آن نعمت کنی و بگویید: سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا، منزله است آن خدای که اینکه را مسخر و مدلل ما کرد تا فرمانبر ما شد از چهار-

(۱). آج، ما، لا: صنعها.

(۲). آج، ما، گا، آد: ویران.

(۳). گا: به.

(۴). لا: کنیم.

(۵). گا، آد: فنشروا نشرا و.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد: اینکه زمین مرده را.

(۷). اساس: استعباد، با توجه به اجماع نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). او/ او.

(۹). اساس: لیستووا، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۱۰). ما: ایشان.

صفحه: ۱۵۶

پای و کشتی. وَ مَا كُنَّا لَهُ مُقَرَّبِينَ، و ما را طاقت و قوت اینکه نبود. يقال: اقرن الشیء اذا اطاقه و اقرن الدمل اذا الانه «۱». و اصل کلمت آن است که: کانه قدر علی ان يجعلها قرینا له، با خودش همراه کرد و به رهش «۲» در آورد تا قرین او باشد، و اینکه اشتقاق بد نیست. اگر گویند: لَيْسَتْوَا «۳» تَذَكُّرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ، و چون «۲۰۱-پ» غرض تذکیر نعمت باشد، حث باشد ما را بر شکر نعمت، اینکه مراد «۵» باشد که اینکه بر- وجهی واجب باشد و در «۶» وجهی سنت.

وَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ، و ما را بازگشت با خدای خود خواهد بودن.

امیر المؤمنین علی گفت: رسول- علیه السلام- چون پای در رکاب نهادی، گفتی:

الحمد لله علی کل نعمه سبحانه الذی خلق الأزواج.

.. و آیت بخواندی و سه تکبیر بکردی. قتاده در اینکه آیت گفت: خدای تعالی ما را باز آموخت «۷» که چون در کشتی نشینی بگویی: بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَ مَرَسَاهَا «۸» سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا «۹» آنها ما «۱۰» آبی بگویی: رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُّبَارَكًا وَ أَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ «۱۱».

وَ جَعَلُوا لَهُ، آنگاه گفت: اینکه کافران کردند او را از بندگان او جزوی «۱۲». در او دو قول گفتند: یکی آن که به «عباد»، عبادت خواست، گفت: اینکه بندگان من که کافرانند «۱۳» جزوی از عبادت من بتان را کرده‌اند تا با من انباز باشند. قولی دیگر آن

(۱). آج، ما: إذ أَلَانَهُ.

(۲). آج، ما: بزینش.

(۳). اساس و آب: لیستووا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۴). آج، ما: تجارتی.

(۵). گا: مراد آن،

(۶). آج، ما، گا، آد: بر.

(۷). ما: پیاموخت.

(۸). سوره هود (۱۱) آیه ۴۱.

(۹). سوره زخرف (۴۳) آیه ۱۳.

(۱۰). آج، ما، گا: فرود.

(۱۱). سوره مؤنون (۲۳) آیه ۲۹.

(۱۲). اساس: جزوی.

(۱۳). آج، ما: کافراند.

صفحه: ۱۵۷

است که: جَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا، یعنی، فریشتگان را به دختران [او] «۱» کردند و گفتند: ایشان جزوی از خدای اند- تبارک و تعالی - و [او] «۲» از اینکه متعالی است. آنگه رسول را گفت: إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُّبِينٌ، آدمی کافر نعمت است و کفران او نعمت ما را آشکار است.

أَمْ اتَّخَذَ «۳» علی زعمهم، یا خدای از آنچه آفرید دخترانی بگرفت و شما را تخصیص کرد به پسران. و اینکه رد است بر مشرکان عرب که گفتند: فریشتگان دختران خدای اند.

وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ ...، گفت: چون بشارت دهند یکی از اینکه مشرکان را به آن مثل که برای خدای زد، یعنی، دختر به خدای پسندید و به خود نپسندید «۴»، ظَلَّ وَجْهَهُ مُسْوَدًّا، [۲۰۲-ر] همه روز رویش سیاه باشد، یعنی از دل تنگی و دژم رویی. وَ هُوَ كَظِيمٌ و او خشم فرو می برد، برای آن که انفاذ نتوان کردن که آن خشم نه بر کسی است که با او بس باشد «۵».

أَوْ مَنِ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ، ای یربی، کوفیان خواندند: يَنْشَأُ «۶»، الا- أبو بکر، به ضم «یا» و تشدید «شین» من التنشئة علی الفعل المجهول. و باقی قرا خواندند: يَنْشَأُ «۷»، اذا تربی، من نشأ يَنْشَأُ «۸»، علی «۹» فعل یفعل از بنای ثلاثی. و کنیزک خورد «۱۰» «نشأ» گویند. قال نصیب:

و لو لا ان يقال صبا نصیب لقلت بنفسی النشأ الصغار

گفت: آن که پرورده شود یا پرورند او را- بر قراءت اول- در حلی. مجاهد گفت: در حریر و زر.

ابو موسی الاشعری روایت کرد «۱۱» که: رسول- علیه السلام- یک روز بر منبر برآمد و پاره‌ای زر و پاره‌ای حریر در دست گرفته و خطبه کرد، «۱۲» آنگه گفت:

«۱۳» هذان محرمان علی ذکور امتی حل لاینائها

، اینکه دو چیز حرام‌اند بر مردان امت من و

(۱). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد.

(۲). اساس: ندارد، به قیاس نسخه ما، افزوده شد.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: گفت.

(۴). ما، لا: پسندند و به خود نپسندند. [.....]

(۵). گا، آد: با او بر آید.

(۶). گا، آد: ینشو.

(۷). لا، آد، افزوده: من نشأ.

(۸). آج: ینشو.

(۹). گا، افزوده: وزن.

(۱۰). خورد / خرد را، آج، ما، گا، لا: خود را.

(۱۱). گا، آد: گفت.

(۱۲). گا، لا، آد: و آنکه.

(۱۳). لا: حرامان.

صفحه : ۱۵۸

حلال‌اند زنان ایشان را.

معنی آیت آن است که، خدای طعن زد بر کافران به اینکه حوالت که کردند.

گفت: آن با «۱» خدای اضافت «۲» کردند که او در میان حریر و زر پرورده شود از دختران، و در وقت خصومت و جدل بیانی نتواند «۳» کردن. از اینکه جا گفتند ایشان را:

ناقصات العقول «۴»، ناقصات الحظوظ، ناقصات الدین، چون مذمتی است زنان را، گفت: آن که محل جلادت و شهامت و آلت جدل و خصومت باشد، به خود حوالت کردی «۵» و آنچه آلت ضعف و حلیت «۶» و قلت فهم و حیلت باشد، به من حوالت کردی. و در آیت [۲۰۲-پ] قوله: أَوْ مَنْ «۷»، محل «من»، سه وجه گفتند، یکی: رفع «۸» بر ابتدا «۹» علی تقدیر او من ینشو فی الحلیة، کمن لیس «۱۰» کذلک، و دوم:

نصب علی تقدیر او من ینشو فی الحلیة، یجعلونه بنات الله، سیم: جر، ردا علی قوله: مِمَّا یَخْلُقُ؛ و بِمَا ضَرَبَ «۱۱».

وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا، گفت: کردند اینکه مشرکان فریشتگان را، که بندگان خدای اند، زنان.

اهل کوفه و ابو عمرو خواندند: عباد الرحمن، به «با» و «الف» فی جمع «عبد» و یقویه «۱۲». قوله سبحانه: ... بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ «۱۳». و از تقویت او آن است که، عباد، مردان باشند تا نقیض آن باشد که ایشان گفتند: بنات الله فجعلوها «۱۴» اناثا. و دیگران خواندند: عند الرحمن، به «نون». آنان «۱۵» که نزد خدای اند. قوت اینکه قراءت: «۱۶» إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ «۱۷» أَ شَهِدُوا خَلْقَهُمْ «۱» مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ «۳» سَيَكْتُبُ شَهَادَتَهُمْ وَيَسْأَلُونَ، بنویسند «۲۰۳-ر» گواهی «۴» ایشان، و ایشان را از اینکه گواهی «۵» پرسند تا چرا گواهی «۶» دادند «۷» که ندانستند! و اینکه بر سبیل وعید و تهدید فرمود.

وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ، آنکه حکایت جبر کرد از مشرکان و باز نمود «۸» که اینکه مثل در حق ایشان محقق است که: مع کفره قدری. گفت، گفتند اینکه مشرکان که: اگر خدای خواستی ما نپرستیدمانی فریشتگان را، پس اینکه عبادت ما ایشان را به خواست خدای است، نگر؟ که مجبران چگونه اقتباس کردند مذهب جبر را از مشرکان؟ و مشرکان قدیم تراند از ایشان برای آن که شرک پیشتر «۹» از جبر بود. و اگر اندیشه کنی از آیاتی که در قرآن هست، مانند اینکه، شرک و جبر به یک جای بوده است. اینکه جماعت، جبر بر گرفتند «۱۰» و شرک نیز رها نکردند «۱۱» آن جا که اثبات قدما کردند با او، و قدیمی صفت اخص که اشتراک در

او ایجاب تماثل «۱۲» کند، - تعالی الله عما يقول الجاهلون علوا کبیرا.

آنکه گفت: ما لَهُمْ بِذَلِكِ مِنْ عِلْمٍ ايشان را به آن علم نیست. اِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ، جز دروغ نمی گویند. اینکه گفتار دروغ است از همه کس اگر مشرک

(۱). گایا اینکه بخش از آیه را بر عبارت «صورت استفهام است و مراد تقریر و ملامت»، مقدم آورده است.

(۲). لا: به آفریدن. [...]

(۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۵۱. (۴-۵-۶). آج، ما، گا، لا، آد: گواهی.

(۷). لا، افزوده: بر چیزی.

(۸). لا: باز نمودن.

(۹). آج، ما، گا، آد: پیش.

(۱۰). گا، آد: بگرفتند.

(۱۱). لا، افزوده: از.

(۱۲). ما: تمثال.

صفحه : ۱۶۰

گوید، «۱» اگر مجبر.

أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فُهِمَ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ، گفت: یا ما ايشان را کتابی دادیم پیش از اینکه که ايشان به آن تمسک کرده‌اند «۲». و قوله: مِنْ قَبْلِهِ، ای، من قبل القرآن.

بَلْ قَالُوا اِنَّا وَجَدْنَا اَبَاءَنَا عَلٰى اُمَّةٍ وَاِنَّا عَلٰى اٰثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ، آنکه ايشان را به تقلید مذمت کرد و بنکوهید ايشان را بر آن، گفت: بل می گویند اینکه مشرکان که «۳» پدران خود را بر دینی و ملتی یافتیم. و امت اینکه جا به معنی ملت است. [۲۰۳-پ] و ما بر اثر ايشان راه می بریم. و در شاذ، مجاهد و عمر عبد العزيز خواند «۴»: «امه»، به فتح «الف»، ای، مقصدا و طریقه من الام الذی هو القصد. و گفتند: «امت» به فتح «الف»، نعمت باشد. قال عدی بن زید:

ثم بعد الفلاح و الأمة وارتهم هناك القبور

و گفتند: آن دو لغت است: امه و امه.

آنکه رسول را- علیه السلام- تسلیت داد و دلخوشی و گفت: وَ كَذٰلِكَ مَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ، گفت: همچنین ما نفرستادیم پیش تو، فِی قَرِيْبَةٍ مِنْ نَدِيْرِ، در هیچ ده «۵» از پیغامبری. «من» زیادت است مؤکده للنفی. اِلَّا قَالَ مُتَرَفُوْهَا، الا گفتند نعمان «۶» و مترفان آن شهر، اِنَّا وَجَدْنَا اَبَاءَنَا عَلٰى اُمَّةٍ، ما پدران خود را بر راهی و طریقتی و ملتی یافتیم و ما بر پی ايشان به ايشان اقتدا می کنیم.

قال «۷» فَاتَّقَمْنَا مِنْهُمْ، ما از ايشان کینه بکشیدیم به عذاب، تو بنگری ای محمّد؟ تا عاقبت کار «۱» دروغ دارندگان به چه آمد.

قوله- عز و علا

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۲۶ تا ۶۶]

[اشاره]

وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ (۲۶) إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ (۲۷) وَ جَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۲۸) بَلْ مَتَّعْتَهُ هَوًى وَ آبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَ رُسُولٌ مُّبِينٌ (۲۹) وَ لَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ وَ إِنَّا بِهِ كَافِرُونَ (۳۰) وَ قَالُوا لَوْ لَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَيَّ رَجُلٍ مِنَ الْقَرِيبِينَ عَظِيمٍ (۳۱) أَمْ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرِيًّا وَ رَحِمْتَ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ (۳۲) وَ لَوْ لَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُتُوهُمْ سُقْفًا مِنْ فَضَّةٍ وَ مَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ (۳۳) وَ لِبُتُوهُمْ أَبْوَابًا وَ سُرُورًا عَلَيْهَا يَتَّكُونَ (۳۴) وَ زُخْرُفًا وَ إِنْ كُلُّ ذَلِكُ لَمَّا مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ (۳۵)

وَ مَنْ يَعِشْ عَنِ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُفِضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ (۳۶) وَ إِنْهُمْ لَيَصْذُوقُونَ مِنَ النَّارِ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ (۳۷) حَتَّىٰ إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ بَعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ (۳۸) وَ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْتُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ (۳۹) أَفَأَنْتُمْ تَسْمِعُ الْقُصْمَ أَوْ تَهْدِي الْعُمَىٰ وَ مَنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۴۰)

فَأَمَّا نَذْرُهُمْ فَاتِّبَاعُ مَا نَهَىٰ نَفْسُهُمْ مُتَمَتِّعُونَ (۴۱) أَوْ نُزِيلُكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ (۴۲) فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ إِنَّكَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۴۳) وَ إِنَّهُ لَمَذْكَرٌ لَكَ وَ لِقَوْمِكَ وَ سَوْفَ تُسْأَلُونَ (۴۴) وَ سَأَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مَنْ رُسُلِنَا أَ جَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ (۴۵)

وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ فَقَالَ إِنِّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۴۶) فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِآيَاتِنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ (۴۷) وَ مَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا وَ أَخَذْنَا هُمُ بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۴۸) وَ قَالُوا يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ (۴۹) فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُتُونَ (۵۰)

وَ نَادَىٰ فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي أَ فَلَا تُبْصِرُونَ (۵۱) أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَ لَا يَكَادُ يُبِينُ (۵۲) فَلَوْ لَا أَلْقَىٰ عَلَيْهِ آسُورَةٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ (۵۳) فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (۵۴) فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ (۵۵)

فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَ مَثَلًا لِلْآخِرِينَ (۵۶) وَ لَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُونَ (۵۷) وَ قَالُوا أَلَيْسَ خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصَصْنَا لَهُمْ (۵۸) إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَ جَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ (۵۹) وَ لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُقُونَ (۶۰)

وَ إِنَّهُ لَعَلِمٌ لِلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرْنَ بِهَا وَ اتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (۶۱) وَ لَا يَصِيدَنَّكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (۶۲) وَ لَمَّا جَاءَ عِيسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَ لِأُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلَفُونَ فِيهِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ (۶۳) إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (۶۴) فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمِ أَلِيمٍ (۶۵) هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (۶۶)

[ترجمه]

[۲۰۴- ر]، چون گفت ابراهیم پدرش را و قومش را، من بیزارم از آنچه شما می پرستی.

الا آن که آفرید مرا که او ره نماید مرا.

و کرد آن را گفتاری مانده در فرزندان او، تا همانا باز آیند.

بل برخوردار کردم اینان را و پدرانشان را تا آمد به ایشان حق و پیغامبری بیان کننده «۲».

چون آمد به ایشان حق، گفتند: اینکه جادوی «۳» است و ما به آن «۴» کافریم.

گفتند: چرا نفرستادند اینکه قرآن بر مردی از دو شهر بزرگ.

ایشان می‌بخشند رحمت خدای تو! ما بخشیدیم میان ایشان روزی در زندگانی نزدیک‌تر و برداشتیم بهری را بالای بهری به پایه‌ها، تا ها گیرد» (۵) بهری بهری را مسخر کرده، و بخشایش «۶» خدای تو بهتر است از آنچه گرد» (۷) می‌کنند. اگر نه آن است که باشند مردمان یک جنس، کردمانی آن را که کافر بودی به خدای خانه‌های ایشان را سقفها از سیم و نردبانهایی

(۱). لا، افزوده: دروغ‌زان و.

(۲). ما: روشن باز کننده.

(۳). ما، لا: جادویی.

(۴). ما: به اینکه، لا: به او.

(۵). ما، لا: تا گیرد.

(۶). ما، لا: رحمت.

(۷). لا: جمع.

صفحه : ۱۶۲

که بر آن بر بام شوند.

[۲۰۴-پ]، و خانه‌ها ایشان را درها و سریرها بر آن تکیه زنند.

و زر، و نیست اینکه همه الا متاع زندگانی دنیا و سرای باز پسین نزد خدای تو پرهیزکاران راست.

هر که برگردد بجهل از ذکر خدای، بجهانیم برای او دیوی، او، او را همتا باشد.

و ایشان باز می‌دارند ایشان را از راه و می‌پندارند که ایشان راه یافته‌اند.

تا چون آید به ما گوید: ای کاشک» (۱) میان من و میان تو دوری مشرق و مغرب بودی که بد قرینی» (۲)؟

سود ندارد شما را امروز چون ستم کردی آن که شما در عذاب انبازی» (۳).

تو بشنوانی کران را یا راه نمایی کوران را و هر که باشد در گمراهی روشن!

اگر ببریم تو را ما از ایشان کینه بکشیم.

یا با تو نمایم آنچه وعده دادیم ایشان را، ما بر ایشان توانایم.

نگاه دار آنچه وحی کردند به تو که تو بر ره راستی.

[۲۰۵-ر]، و آن یادگاری است تو را و قوم تو را، و پیرسند شما را.

(۱). ما، لا: کاشکی.

(۲). ما: بد قرینی ای، لا: بد همتایی است اینکه.

(۳). ما: همبازی، لا: انبازی.

صفحه : ۱۶۳

پرس آنان را که فرستادیم از پیش تو از پیغامبران ما، کردیم بجز» (۱) خدای خدایانی که پرستیدند ایشان» (۲)!

بفرستادیم موسی را به آیات ما به فرعون و لشکرش، گفت: من پیغامبر خدای جهانیا «۳» ام. چون آمد به ایشان به آیت‌های ما که بینی ایشان از آن می‌خندند «۴».

و نماییم «۵» ایشان را آیتی الا و آن مهتر باشد از ماندش، و بگرفتم ایشان را به عذاب تا همانا ایشان باز آیند. گفتند: ای جادو؟ بخوان برای ما خدایت را به آن عهد که کرد نزد تو «۶» که ما راه یافته‌ایم «۷».

چون برداشتیم از ایشان عذاب که بنگری ایشان عهد می‌شکافتند «۸».

ندا کرد فرعون در قومش، گفت: ای قوم من؟ نه مراست پادشاهی مصر و اینکه جویها که می‌رود از زیرش «۹»! نمی‌بینی «۱۰»!

یا من بهترم از اینکه «۱۱» که او خوار است و نزدیک نیست که بیان کند.

[۲۰۵- پ] چرا نیفگندند بر او دستورنجهها «۱۲» از زر، یا بیامدند با او فریشتگان «۱۳» پیوسته.

(۱). ما: از جز، لا: از دون. [.....]

(۲). لا: ایشان را پرستند.

(۳). جهانیا/ جهانیان، ما: جهانیانم، لا: عالمیان.

(۴). ما: می‌خندیدند.

(۵). ما: نبینم.

(۶). ما: نزدیک تو است.

(۷). لا: راه یافتگانیم.

(۸). لا: ناگاه ایشان عهد بشکستند.

(۹). لا: از زیر بارگاه من.

(۱۰). لا: ای شما نمی‌بینید.

(۱۱). لا، افزوده: کس.

(۱۲). ما: دستورنجهها.

(۱۳). لا، افزوده: به هم.

صفحه: ۱۶۴

سبک داشت قوم خود را، طاعتش داشتند ایشان مردمانی‌اند بی‌سامان کار. چون به خشم آوردند ما را، کینه کشیدیم از ایشان، غرق بکردیم ایشان را جمله. و کردیم ایشان را گذشته و مثل برای بازپسینان «۱».

چون بزدند پسر مریم را مثلی که دیدی قوم تو از او منع می‌کردند «۲».

گفتند: خدایان ما بهتراند یا او! نزدند او را برای تو الا خصومت «۳»، بل ایشان قومی‌اند خصومت کننده. نیست او الا بنده‌ای که نعمت کردیم بر او و کردیم او را مثلی برای بنی اسرائیل. و اگر خواهیم کنیم از شما فریشتگانی که در زمین خلیفتی کنند.

و آن دانشی است قیامت را، شک مکنی به آن و پی من گیری «۴»، اینکه راهی است راست.

[۲۰۶- ر]، و بنگرداند «۵» شما را دیو که او شما را دشمنی هویدا.

چون آمد به عیسی حجتها «۶»، گفت: آوردم به شما حکمت «۷» تا بیان کنم برای شما بهری آنچه خلاف می‌کنی در او. بررسی از خدای و طاعت من داری.

(۱). ما: آخرین را، لا: آخرینان.

(۲). لا: برمی‌گردند. [.....]

(۳). لا: به خصومت.

(۴). لا: پیروی کنی مرا.

(۵). ما: وامدا راد، لا: از راه بمبرا.

(۶). ما، لا: به حجتها.

(۷). لا: با حکمت.

صفحه: ۱۶۵

که خدای، او، خدای من است و خدای شما، پرستی او را، اینکه راهی است راست «۱».

خلاف کردند جماعات از میان ایشان، وای آنان که «۲» ظلم کنند از عذاب روزی دردناک؟

انتظار «۳» می‌کنند الا «۴» قیامت را که به ایشان آید ناگاه و ایشان ندانند!

قوله تعالی: وَ إِذِ قَالَ اِبْرَاهِيمُ، حق تعالی گفت: یاد کن ای محمد چون گفت ابراهیم - علیه السلام - پدرش را، - یعنی، عمش را آزر را - و قومش یعنی، امتش را که او را به ایشان فرستادند. اِنِّیْ بَرَاءٌ، من بیزارم از آنچه شما می‌پرستی از اینکه بتان. و قوله: بَرَاءٌ، مصدری است به جای وصف نهاده مبالغت را، من باب قولهم رجل عدل و صوم و فطر. و مصدر چون در جای وصف افتد تثنیت و جمع و تذکیر و تأنیث و وحدان آن «۵» به یک لفظ باشد علی لفظ الواحد. و عبد الله مسعود خواند: اننی براء، به ضم، «با» مبالغت فی بری، کطویل و طوال و کبیر و کبار.

إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي، [۲۰۶- پ] اینکه استثنا رواست که منقطع باشد از آن جا که خدای را استثنا کرد از بتان ایشان، و او از جنس ایشان نیست، پس منقطع باشد به معنی لکن. و ممکن است که متصل باشد از آن جا که در میان ایشان کسان باشند که خدای پرست باشند. آنگه جمله معبودان ایشان را به یک جای نگوید «۶»، پس اخراج کند خدای را - جل جلاله - از آن جمله. بر اینکه وجه استثنا متصل باشد که او معبودی باشد از جمله معبودان. گفت: الا آن خدای که مرا آفرید که او راهنمای من است و با من الطاف کرده است و نیز کند. و گفتند: سیه‌دین الی طریق الجنة، مرا راه به بهشت و نعیم بهشت او نماید. [و وجه اول بهتر است، و محل الذی فطرني از اعراب محتمل است نصب و جر را. نصب بر استثنا و جر بر تکریر «۷» عامل علی البدل. و التقدير، الا من أَلذی فطرني] «۸».

(۱). لا: اینکه است راه راست.

(۲). ما: وای بر آنان که، لا: وای آنان را که.

(۳). لا: هیچ انتظار.

(۴). لا، افزوده: روز.

(۵). آج، ما، گا، لا، آد: واحد آن.

(۶). آج، ما، لا، آد: بگوید، گا: گوید.

(۷). گا، آد: تکرار.

(۸). اساس، آب، لا: افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

صفحه: ۱۶۶

وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ، خلاف کردند در اینکه ضمیر: بعضی گفتند، جعل هذه الكلمة التي قالها، من قوله: إِنِّي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ- الی قوله سَيَهْدِين، گفت:

اینکه گفتار را کلمتی کرد باقی و مانده در عقب و فرزندان او. و گفتند: کلمتی کرد که از پس او «۱» باز گویند و از پس او بماند از آن جا که او بیرون آن که اینک بگفت، و صف «۲» کرد به اینک.

مجاهد و قتاده و سدی گفتند: «ها»، کنایت عن غیر مذکور است، و المعنی، و جعل كلمة الاخلاص، لا اله الا الله، كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ، اینک کلمت در عقب او بماند تا به دامن قیامت. جماعتی از فرزندان او بر اینک باشند و اینک گویند و اعتقاد دارند. ابن زید گفت: اسلام است بدلالة قوله: ... هُوَ سَمَّاكُمْ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلِ «۳» لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ، تا همانا ایشان رجوع کنند از دین خود با دین ابراهیم در توحید و خدای پرستی «۴». قتاده گفت: تا همانا با خود و با عقل خود رجوع «۵» و تأمل و تفکر کنند تا ایشان را علم به خدای حاصل شود «۶»، آنکه بیان کرد که: من معاملت «۷» نکردم با اینک کافران به عذاب «۸»، بل ایشان را مهلت دادم.

بَلِ مَتَّعْتَهُ هَوَالًا وَ آبَاءَهُمْ، ممتع و برخوردار بکردم «۹» اینان را و پدران اینان را، حَتَّى جَاءَهُمُ الْحَقُّ، تا حق به ایشان آمد، یعنی مسلمانی. وَ رَسُولٌ و پیغامبری بیان کننده، و آن محمّد است- صلی الله علیه و آله. [و مثله قوله: ... وَ مَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا «۱۰»]. «۱۱»

(۱). گا، آد: پس از او. [.....]

(۲). آج، ما، گا، لا، آد: وصایت.

(۳). سوره حج (۲۲) آیه ۷۸.

(۴). گا، آد، افزوده: و ضمیر لعلهم، راجع است با عم ابراهیم، آزر، و قومش، یعنی اینک کلمه از تبرا و تولى برای آن گفت، تا ایشان از بت پرستیدن باز ایستند. و رجوع کنند با خدای پرستی.

(۵). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: کنند.

(۶). آج، ما: گردد.

(۷). ما، لا: معاجله، گا، آد: تعجیل.

(۸). آج، ما، گا، لا، آد: عقاب.

(۹). گا، آد: بل تمتع و برخورداری دادم.

(۱۰). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۵.

(۱۱). اساس، آب: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه: ۱۶۷

وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ، چون حق، که قرآن است، به ایشان آمد، گفتند: اینک سحر و جادوی است. و سحر، حیلتي باشد خفیة السبب که

ایهام معجز کند» (۱). وَ إِنَّا بِهِ كَافِرُونَ، و ما به اینکه قرآن کافریم و منکریم که اینکه از نزدیک خدای است، بل اعتقاد ما در او آن است که سحر و جادوی است.

آنکه حق تعالی وجه شبهت رکیک ایشان بگفت در اینکه باب. گفت، وَقَالُوا، گفتند اینکه کافران عصر تو: لَوْ لَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ، ای هلا؟ چرا اینکه قرآن انزله نکردند بر مردی، مِنَ الْقَرِیَّتِینِ، از اینکه دو شهر (۲) مکه و طایف، فی قوله عبد الله عباس است و مراد آن است که علی احد الرجلین (۳) من القریتین، بر مردی از دو مرد که یکی از مکه است و یکی از طایف. اما مکی، ولید بن المغیره المخزومی القرشی، و طایفی، حیب بن عمرو الثقفی، اینکه قول عبد الله عباس است. مجاهد گفت: مکی، عتبه ربیعہ بود [۲۰۷-پ] و طایفی ابن عبد یا لیل. قتاده گفت: مکی (۴)، ولید مغیره بود، و طایفی عروه بن مسعود الثقفی بود. سدی گفت: طایفی کنانه بن عمرو بود و برای آن گفتند که اینان هر یکی بزرگی بودند در میان قوم خود با مال (۵) بسیار. ایشان را گمان آمد که اینکه جهت استحقاق نبوت باشد و ندانستند که اینکه به مصلحت و صلاحیت و اختیار عصمت و تحمل اعبای رسالت تعلق دارد و جز خدای نداند که کیست که بدین صفت است (۶) و اینکه (۷) را بشاید.

آنکه بر سبیل انکار بر ایشان گفت: أ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ، ایشان قسمت می کنند رحمت خدای، یعنی، نبوت (۸) نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، ما قسمت کردیم روزی و معیشت ایشان در دنیا. گفت: آن کس که روزی از دست من خورد و در باب روزی خود به یک جزو (۹) زیادت و نقصان نتواند کردن او، کجا رسد او را (۱۰) که قسمت نبوت کند و اختیار پیغامبر (۱۱) که پیشوای (۱۲) دین باشد (۱۳) و

(۱). آج، ما، لا: فگند.

(۲). گا، افزوده: بزرگ یعنی.

(۳). اساس: رجل، به قیاس با نسخه گا، تصحیح شد.

(۴). اساس: یکی، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد. [...]

(۵). ما: مالی.

(۶). ما: موصوف است، آد: به اینکه صفات.

(۷). گا، افزوده: کار.

(۸). لا، افزوده: را.

(۹). آد: جو.

(۱۰). آج، ما، گا، لا: او را کجا رسد.

(۱۱). آج: پیغمبران، ما: پیغامبران.

(۱۲). اساس و آب: پیش وای.

(۱۳). آج، ما: باشند.

صفحه : ۱۶۸

مؤدی رسالت و پیغامبر (۱) خدای و مصالح دینی.

در خبر است که شبی ابو سفیان صخر بن حرب با زنش هند در بستر خفته بود (۲). با هند گفت: عجب از خدای محمّد اگر می خواست تا پیغامبری بفرستد چرا یتیم ابو طالب را اختیار کرد، مرا اختیار نکرد! جبریل آمد و از اینکه حدیث رسول را خبر داد.

ابو سفیان روز دیگر بگذشت، رسول- علیه السلام- او را باز خواند، گفت:

دوش با هند در بستر چه می‌گفتی! گفت: هیچ. گفت: نه، مرا خبر دادند از گفته تو، چنین و چنین گفتم. او اندیشه کرد، گفت: اینکه سر من جز هند بیرون آورده نیست» (۳)، من همین ساعت [۲۰۸-ر] بروم و او را عقوبتهایی کنم که از آن باز گویند. جبریل آمد و او را از سر دل او خبر داد. رسول- علیه السلام- او را گفت: اینکه ساعت عزم کردی بر آن که بروی و هند را عقوبت کنی، هند را عقوبت مکن که اینکه سخن «۴» با من نه هند گفت، مرا اعلام الغیوب خبر داد [و اگر خواهی تا بدانی که چنین است، اگر از سر دوشین «۵» مرا هند خبر داد، از ضمیر امروزین «۶» که خبر داد مرا «۷»!] «۸» ابو سفیان گفت: راست گفتم ای محمد. یا عجب؟ آن خدای «۹» که روا نداشت که کافری، کافری «۱۰» را عقوبتی کند بر گناهی که او نکرده باشد، کی روا دارد که بر گناهی که نه تو کرده باشی تو را بر آن به بقای خود عقوبت کند! کفر و معصیت در تو او آفریند [و قدرت موجه و اراده موجه و قدرت و اراده «۱۱» موجه در تو آفریند.] «۱۲» و قدرتی که ایجاب ایمان و طاعت کند از تو بستاند، آنگه تو را تکلیف ایمان کند «۱۳» و چون نکنی تو را عقوبت کند بر آن عقاب ابد- تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا. وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضِ دَرَجَاتٍ، و بهری را رفیع بکردم «۱۴» بر بهری به درجات و

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: پیغام.

(۲). آج، ما: بودند، گا، آد: خفته بود در بستر.

(۳). آج: بیرون آورد نیست، گا: ظاهر نکرده، لا: بیرون نیاورده است، آد: ظاهر نکرده.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد: حدیث.

(۵). گا، آد: دوش. [...]

(۶). گا، آد: امروز ۷. گا، آد: که مرا آگاه ساخت.

(۸). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۹). گا: عجب از خدای؟.

(۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: کافره‌ای.

(۱۱). ما، گا، لا، آد: قدرت ارادت.

(۱۲). اساس و آب: افتادگی دارد، از ما، افزوده شد.

(۱۳). آج، ما، لا: تکلیف کند به ایمان.

(۱۴). آج، ما: بکردیم، گا، لا، آد: کردیم.

صفحه : ۱۶۹

منازل و در سعت و ضیق روزی. آنگه وجه حسن آن باز گفت: لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا، تا بهری، بهری را مسخر کنند و استعباد و استخدام کنند. قدیم تعالی وجه حسن تفاوت ارزاق باز گفت زیادت بر مصلحت و رفع مفسدت. گفت: وجهی دیگر آن است تا بهری مسخر بهری شوند و خلقان محتاج یکدیگر شوند «۱»، درویش محتاج باشد به مال توانگر «۲» و توانگر «۳» محتاج باشد به عمل درویش تا هیچ «۴» از حاجت و افتقار و نیاز خالی نباشند تا بدانند که بندگان مسخر و مدلل اند مدبر و مقدر «۵»، ایشان را اختیاری که کار خدای است نرسد، و اینکه معنی قول قتاده است و سدی و ابن زید.

و اما قول آن کس که [۲۰۸-پ] گفت: تا بهری را سخریت و فسوس «۶» گیرند، قولی نامعتمد است و اگر خواهند که تأویل کنند

آن را هم ممکن باشد بر «۷» آن که «لام» را به لام عاقبت شرح دهند «۸» یا گویند: کلام را «۹» موردش مورد استفهام است بر وجه تقریب و انکار، ما اینکه برای سخریت کردیم تا توانگر «۱۰» بر درویش و قوی بر ضعیف و سید بر مولی و سلطان بر رعیت فسوس دارند، یعنی نه برای اینکه کردیم «۱۱». وَ رَحْمَتِ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ، آنکه گفت: رحمت خدای تعالی «۱۲» و منافع او در بهشت بهتر است از آنچه اینکه کافران جمع می‌کنند از حطام دنیا.

وَ لَوْلَا - أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً، آنکه حق تعالی گفت: اگر نه آنستی که مردم یک امت و یک فرقت و یک ملت شوند، یعنی جمله کافر شوند. اینکه قول عامه مفسران است.

ابن زید گفت: امه واحده فی طلب الدنيا و الحرص علی حطامها. اگر نه آنستی که مردم دنیا جوی شوند و دنیا دوست گیرند، لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُؤْتِيَهُمْ سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ، کردمانی آنان را که به خدای کافر شوند خانه‌های ایشان را سقفها «۱۳»

(۱). گا: به یکدیگر محتاج شوند. (۱۰-۳-۲). ما: تونگر.

(۴). آج، ما: هیچکدام، گا، آد: هیچ یک.

(۵). لا: مدبر مقدر را، و.

(۶). لا: افسوس. [...]

(۷). ما: و.

(۸). آج، ما، گا، افزوده: و آن خبر باشد از عاقبت کار ایشان بر وجه معجز.

(۹). آج، ما، گا، لا، آد: یا کلام را گویند.

(۱۱). آج، ما، گا، افزوده: و اینکه بر سیل نهی و تحذیر باشد از سخریت.

(۱۲). آج، ما، گا، لا، آد: تو.

(۱۳). آج، ما، گا، لا، آد: سقفهای.

صفحه : ۱۷۰

سیمین.

ابو جعفر و ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: سقفا، به فتح «سین» و سکون «قاف» علی الواحد، و باقی قرا، سقفا خواندند به دو ضمت، جمع سقف کهن و رهن. و معارج، معارج جمع معرج و آن نردبان باشد. و ابو رجاء العطاردی خواند: و معاریج، به «یا»، و هی جمع معراج و هما لغتان «۱» کمفاتح و مفاتیح، قال «۲»:

یا رب رب البیت ذی المعارج

عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ [۲۰۹-] ای، یصعدون، من قولهم: ظهرت البیت و ظهرت علی البیت اذا علوت علی ظهره. و قال النابغة:

بلغنا السماء مجدنا و فعالنا و انا لنرجوا «۳» فوق ذلك مظهرا

ای، مصعدا.

گفتند: رسول- علیه السلام- اینکه قصیدت از نابغه می‌شنید و نابغه بر او می‌خواند، چون به اینکه بیت رسید، رسول- علیه السلام- گفت:

اینکه المظهر!

قال: الجنة. فقال- عليه السلام: ان شاء الله؟ وَ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ اَبْوَاباً وَ سُرُوراً عَلَيْهَا يَنكَبُونَ وَ زُخُرفاً، و نیز کردمانی خانه‌های ایشان را درها و سریرها از سیم، چندان مال دادمانی ایشان را که درهای سرای سیمین بکردندی و سریرها از سیم بساختندی. سریرهایی که بر او بنشستندی و تکیه زدندی.

وَ زُخُرفاً، ای، و جعلنا لهم مع ذلك زخرفاً، ای، ذهبا. در او دو قول گفتند.

یکی آن که ایشان را در او سقف و سریر سیمین و زرین کردمانی، و قولی دیگر آن که، ایشان را با اینکه آلات سیمین، زردادمانی تا بر احوال خود صرف می‌کردندی، آنگه گفت: وَ اِنْ كُلُّ ذَلِكُ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، «۴» و ما كل ذلك الا متاع الحيوه الدنيا! و نیست اینکه همه الا متاع و برخورداری حیات دنیا. ان، به معنی «ما» ی نافی است و «لما»، به معنی الا.

عاصم و حمزه خواندند مشدد، بر اینکه تفسیر که گفتیم و باقی قرا، «لما» خواندند به تخفیف میم و «ان» مخففه است از ثقیله، المعنی، و ان جميع ذلك لمتاع الحياة الدنيا. و «ما» زیادت باشد. و مانند اینکه در قرآن بسیار است، منها قوله:

(۱). لا، افزوده: فیه.

(۲). گاه، آد، افزوده: الشاعر.

(۳). آج، ما، گاه، لا، آد: لرجو.

(۴). آج، ما، گاه، آد، افزوده: ای.

صفحه : ۱۷۱

اِنْ كُلِّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ «۱»، بالتشديد و التخفيف. وَ الْآخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ، و آخرت بنزدیک خدای تعالی متقیان و پرهیزکاران راست.

وَ مَنْ يَعِشْ عَنِ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِضْ لَهُ شَيْطَانًا، گفت: هر که برگردد از ذکر خدای تعالی [۲۰۹-پ] که قرآن است از سر جهل و ضعف یقین و بصیرت، تشبیها بمن یعشوا، ای، ينظر الى ضوء النهار ببصر ضعيف. يقال: عشا، يعشو، عشوا. قال «۲»:

متی تأته تعشو «۳» الی ضوء «۴» ناره تجد «۵» خیر نار عندها خیر موقد

و عشی، يعشی، عشا «۶» اذ «۷» لم يبصر بالليل. و رجل اعشى و امرأه عشواء، قال الاعشى:

رأت «۸» رجلاً غایه «۹» الواف ... دین مختلف الخلق اعشى ضریرا

و عبد الله عباس در شاذ خواند: و من یعش، به فتح شین من العشا، ای، یعم، هر که کور شود از قرآن، و معنی هم راجع است با قراءت اول از قلت نظر و فقد علم و غلبت جهل «۱۰» نُقِضْ لَهُ شَيْطَانًا، بجهانیم او را دیوی تا قرین او باشد. در اینکه سه قول گفتند: حسن بصری گفت: تخلیت کنیم میان او و شیطان بر طریق خذلان، او را با شیطان رها کنیم و منع نکنیم او را از او، چنان که گفت: وَ كَذَلِكَ نُؤَلِّى بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ «۱۱»، و اینکه بر سبیل عقوبت باشد.

قولی دیگر آن است، نجعل الشيطان له قرینا، ما شیطان را قرین او کنیم. چون شیطان او را خالی یابد از ذکر ما، بر او مسلط شود چه پناه بندگان ما از شیطان ذکر ماست و قرآن، چون بنده آن «۱۲» پناه ندارد، بر صحرای خذلان مانده بود، شیطان چنان که خواهد با او بازی کند. و اینکه نزدیک است به قول اول، و اگر «۱۳» در ترتیب مفارقتی دارد. و رواست که به اینکه شیطان، شیطان انس را

خواهد از ائمه ضلال.

- (۱). سوره طارق (۸۶) آیه ۴.
- (۲). گاء، لا، آد، افزوده: الشاعر.
- (۳). آج: يعشوا، ما: يعشو.
- (۴). اساس: ضو. [...].
- (۵). آج: يجد.
- (۶). لا: عشا.
- (۷). آج، ما، گاء، لا، آد: اذا.
- (۸). اساس: رأیت، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد.
- (۹). اساس: غایت، به قیاس با نسخه لا، تصحیح شد.
- (۱۰). گاء، آد، افزوده: مفسران در معنی.
- (۱۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۹.
- (۱۲). گاء، آد: به قرآن.
- (۱۳). آج، ما، گاء، لا، آد: و اگر چه.

صفحه : ۱۷۲

قول سیم آن که، نقیض له شیطانا فی الاخره، ما در آخرت دیوی را بجهانیم که قرین او باشد، با او ملازمت کند تا او را به دوزخ رسانیدن» (۱) [چنان که در قیامت فرشته ملازمت کند با مومن تا او را به بهشت رسانیدن] (۲) [۳] و علی هذا قوله تعالی [۲۱۰-ر]: وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ (۴) ای، قرنت بقربنها من ملک او شیطان.

وَ إِنَّهُمْ لَيَصِيدُونَ عَنْ السَّبِيلِ، گفت ایشان یعنی شیاطین منع می کنند کافران را از راه ایمان به اغوا و اغوا و تزین. و رواست که ایمت ضلال را باشند» (۵) وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ، و با اینکه همه پندارند اینکه کافران که بر ره راست اند و راه یافتگان اند، چنان که گفت: وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا (۶)، و ... كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (۷).

حَتَّى إِذَا جَاءَنَا، تا نکه» (۸) که اینکه کافر به قیامت با پیش ما آید.

حمزه و کسائی و ابو عمرو و حفص عن عاصم خواندند: جاءنا، علی التوحید و باقی قرا خواندند: جاءنا» (۹)، علی التثنيه به دو الف، یعنی شیطان و کافر، داعی و مجیب، ضال و مضل. قال، اینکه کافر ضال و مدبر» (۱۰) گوید شیطان را یا داعی ضلال» (۱۱) را: یا لیت بینی وَ بَيْنَكَ بَعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ، کاشک» (۱۲) تا از میان من و تو چندان بعد و دوری بودی که از مشرق تا به مغرب که بد قرینی تو مرا؟ و به مشرقین، مشرق و مغرب خواست الا- آن است که یک اسم را غلبه داد بر دیگر، هر دو به یک نام کرد، و آنکه آن را تثنیت کرد، و اینکه بابی است از کلام عرب معروف، و بر اینکه بسیار اسما آمده است، منها: القمران، للشمس و القمر، و العصران، للغداه و العشی و كذلك، البردان، و العمران، أبو بكر و عمر، و الحسنان، الحسن و الحسين، و العراقان، الكوفه و البصره، و الموصلان، الموصل و الجزيره. و نظایر اینکه بسیار است.

قال الشاعر:

اخذنا باطراف السماء علیکم لنا قمرها و النجوم الطوالع

(۱). گا: برسانند، آد: رسانند.

(۲). گا، لا، آد: رسانند.

(۳). اساس، آب، ما افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۴). سوره تکویر (۸۱) آیه ۷.

(۵). آج، ما، گا: که مراد ائمه ضلال باشند. [.....]

(۶). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۰۴.

(۷). سوره روم (۳۰) آیه ۳۲.

(۸). تانگه/ تا آنکه، ما: آنکه.

(۹). اساس و آب: جا اِنا.

(۱۰). ما، گا، لا، آد: ضال مدبر.

(۱۱). آج، ما، گا، لا، آد: ضلالت.

(۱۲). آج، ما، گا، آد: کاشکی.

صفحه : ۱۷۳

[۲۱۰-پ] و قال حمید بن ثور:

و لن «۱» یلبث العصران یوم و لیلۃ اذا طلبا ان یدرکا ما تیمما

و قال آخر:

و بصرۃ الازد منا و العراق لنا و الموصلان و منا المصر و الحرم

بعضی دیگر گفتند: به مشرقین، مشرق تابستان و مشرق زمستان خواست و میان ایشان از بعد صد چندان است که میان مشرق و

مغرب، و الله اعلم بتفصیل ذلك. و مثله قوله: رَبُّ الْمَشْرِقِیْنَ وَ رَبُّ الْمَغْرِبِیْنَ «۲».

و لَنْ یَنْفَعَكُمُ الْیَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْكُمُ فِی الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ، اینکه قول اما خدای «۳» گوید یا «۴» فریشتگان. و در کلام اضماری هست،

و التقدیر فیقال لهم، یعنی الکفار «۵» الْمَذِیْنِ اضلهم الشیطان، خدای تعالی گوید آن کافران را در آن وقت که فریاد می‌خواهند و

می‌گویند: رَبَّنَا أَنْتَ ضَعِیفٌ مِنَ الْعَذَابِ وَ الْعَنْتُمْ لَعْنًا كَبِیْرًا «۶»، رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَأَتِیْهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ «۷»...، سود ندارد شما را

عذاب ایشان چون شما نیز ظالم بوده‌ای «۸» و در عذاب مشارکی «۹» و عذاب بر هر دو هست، یعنی عذاب ایشان تخفیف نکند عذاب

شما را، چون شما نیز معذب خواهی بودن به ظلم خود.

آنکه رسول را- علیه السلام- تسلیت می‌کند و خبر می‌دهد که اینکه کافران ایمان- نخواهند آوردن تا دل به ایشان معلق «۱۰» و

طمع ندارد «۱۱» می‌گوید:

أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ، تو خواهی شنوایدن کران را یا راه خواهی نمودن کوران را و آنان «۱۲» را که در ضلال و گمراهی و کفر

مانده‌اند آشکارا! یعنی چنان که از کر، شنیدن و از کور، دیدن نیاید از اینان ایمان نیاید [۲۱۱-ر]، نه از روی قدرت بل از روی

اختیار بد که معلوم از حال ایشان آن است که اختیار نکنند، پس حال ایشان بر توسع و مبالغت با حال کور و کر ماند از اینکه وجه که گفتیم. آنگه برای تسلی رسول

(۱). اساس: و ان، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۲). سوره رحمن (۵۵) آیه ۱۷.

(۳). گا، اد: اینکه کلام خدا.

(۴). لا: با.

(۵). گا، لا، آد: للکفار.

(۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۸.

(۷). سوره اعراف (۷) آیه ۳۸. [.....]

(۸). آج، گا، لا، اد: بوده‌اید.

(۹). آج، گا، لا، آد: مشارکید.

(۱۰). آج، گا، آد: متعلق.

(۱۱). آج، ما، گا، آد: ببرد.

(۱۲). ما، گا: آن.

صفحه: ۱۷۴

گفت: تو دل مشغول مدار «۱» که اگر ما تو را ببریم، فَإِنَّا نَذْهَبْنَ بِكَ «۲» أَوْ نُرِيْنُكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ، یا با تو نمایم آنچه وعده دادیم ایشان را از عذاب.

گفتند: مراد روز بدر است. فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُّقْتَدِرُونَ، ما بر ایشان قادریم به آن وجه که ما خواهیم «۶»، اگر معجل باشد اگر مؤجل، از قبضت قدرت ما بیرون نه‌اند «۷».

فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِي، تو آن کن که کار تو است، تمسک کن و دست در آویز و سخت‌دار آنچه تو را فرموده‌اند و وحی کرده‌اند که تو بر راه راستی و استقامتی «۸» و بر راه صلاح، رهی که مؤدی باشد [۲۱۱-پ] با نجات و فلاح.

وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ- وَلِقَوْمِكَ، گفت اینکه قرآن شرفی است تو را و قوم تو را و نامی و یاد کردی. نظیره قوله: لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ «۹» وَ سَوْفَ تُسْأَلُونَ، و شما را بخواهند پرسیدن از اینکه قرآن تا چه کردی با او و حق گزاردی و حرمت او داشتی. و بر او امر او کار کردی و از نواهی او منزجر شدی یا نه! گفتند: مراد آن است که اینکه کار در تو و قوم تو بماند «۱۰» از قریش.

عبد الله عباس گفت: رسول- علیه السلام- هر وقت وعده دادی کافران را و گفتی

(۱). آج، ما: مشغول دل مباش.

(۲). گا: آیه را بر «که اگر ما تو را ببریم»، مقدم آورده است.

(۳). آج: کینه نکشیده باشی، گا: تو انتقام و کینه از ایشان نکشیده باشی.

(۴). گا، آد: بستانیم.

(۵). آج، ما، آد: علیه السلام آمد، گا: علیهم السلام آمده، لا: آمد.

(۶). کذا در اساس و آب، آج، ما، گا، لا، آد: خواهیم.

(۷). گا، آد: نیستند.

(۸). آج، ما، لا: استقامت.

(۹). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰. [...]

(۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: بماند.

صفحه : ۱۷۵

مرا بر شما دست خواهد بودن، گفتند: ملک از پس تو که را باشد! گفت مرا نگفته‌اند اینکه حدیث. چون اینکه آیت آمد، گفت: ملک از پس من قریش را خواهد بودن.

ابو موسی روایت کرد از رسول- علیه السلام- که روزی به در خانه‌ای فراز آمد که در آن جا جماعتی بودند از قریش و جوانب در خانه به دست گرفت و گفت: در خانه کسی هست جز قریش! گفتند: نه، مگر یکی از خواهر زادگان ایشان. گفت: او هم از ایشان باشد. آنکه گفت: اینکه کار در قریش باشد مادام تا در حکم عادل باشند و بر رعیت رحیم باشند و به عهد وفا کنند، هر که نه چنین کند، لعنت خدای تعالی و فریشتگان و مردمان بر او باد؟ خدای تعالی هیچ فریضه و سنت از او نپذیرد. انس گفت در اینکه آیت: هو قول الرجل حدثنی ابی عن جدی.

وَسَلَّ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا- الْآيَةِ. خلاف [۲۱۲-ر] کردند در آن که اینکه رسولان «۲» کیستند.

عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ضحاک و سدی و عطا و هر دو مقاتل گفتند:

مؤمنان اهل کتاب‌اند. و در قراءت عبد الله مسعود و ابی چنین است: و سئل الَّذِينَ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ، یعنی، پیرس آنان را که ما به ایشان فرستادیم رسولان را پیش تو «۳»، یعنی، جهودان و ترسایان عصر تو را. و مثله قوله: ... فَسَلَّ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ «۴» أَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ، گفت: پیرس از ایشان تا ما بجز خدای، خدایانی کردیم که ایشان را پرستیدند! یعنی، تا ایشان بگویند، هم تو را یقین زیادت شود [۲۱۲-پ] باز «۳» چون با مؤمنان بگویی ایشان را لطف باشد.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ، آنکه گفت: ما فرستادیم موسی را با آیات و بینات و معجزات، از عصا و ید بیضا و طوفان و جراد و قمل و ضفادع و خون و جز آن از آیات به فرعون و اشراف قوم او. او «۴» بیامد و گفت: إِنِّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ، من رسول خدای جهانیان‌ام.

فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِآيَاتِنَا، چون موسی- علیه السلام- بایشان «۵» آمد با آیات ما، إِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ، که «۶» دیدی ایشان از او می‌خندیدند فسوس و سخریت را.

وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا، ما با ایشان «۷» نمودیم آیتی «۸» و معجزه‌ای الا- و آن «۹» بزرگتر باشد از همتایش. وَ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ، بگرفتیم یعنی، بترسانیدیم تا باشد که باز آیند و رجوع کنند با درگاه من. چون آیات و معجزه «۱۰» بدیدند، موسی را گفتند: يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ، ای جادوی؟ از آن جا که اعتقاد کرده بودند که موسی آن به جادوی می‌کند. و بعضی دیگر گفتند: اینکه کلمت تعظیم بود بنزدیک ایشان که ساحران ایشان زیرکان و عالمان ایشان بودند، و معنی آن که:

ایها «۱۱» الْكَامِلُ الْعَالِمُ الْحَاقِقُ، ای عالم استاد زیرک؟ ادعُ لَنَا رَبِّكَ، خدایت را بخوان برای ما به آن عهدی که با تو کرده است تا اینکه عذاب از ما بردارد که ما ایمان

(۱). ما: با آسمان، لا: بر آسمان.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد: ماذا بعثم.

(۳). گا، آد، افزوده: و، لا: تا.

(۴). گا، آد: موسی.

(۵). ما: با ایشان. [.....]

(۶). لا، افزوده: ناگاه.

(۷). گا، آد: ایشان را.

(۸). لا: آیاتی.

(۹). لا: که او.

(۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: معجزات.

(۱۱). ما: یایها/ یا ایها.

صفحه: ۱۷۷

آوردیم. و اینکه آنگه گفتندی که، چون آیتی پدید آمدی بر طریق عذاب- چون طوفان و جراد و قمل و ضفادع و خون- به فریاد آمدندی و گفتندی: اگر اینکه عذاب از ما برداری ما ایمان آریم، چنان که در سوره الاعراف برفت.

فَلَمَّا كَشَفْنَا، خدای تعالی گفت: فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الْعِذَابَ، چون عذاب از ایشان برداشتیم، إِذَا هُمْ [۲۱۳-ر] که دیدی ایشان عهد می شکستند. و «اذا»، مفاجا راست، یعنی، در حال عقیب کشف عذاب عهد بشکافتند» (۱).

و نَادَى فِرْعَوْنَ فِي قَوْمِهِ، و آواز داد فرعون در قومش، گفت: أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ، نه ملک مصر مراست! وَ هَذِهِ الْأَنْهَارُ، و اینکه جویها، و آن چهار جوی بود که معظم آب رود نیل آن جا رفتی: نهر الملک بود و نهر الطولون (۲) و نهر دمیاط (۳) و نهر تنیس. تَجْرِي مِنْ تَحْتِي، از زیر من می رود. گفتند: چنان ساخته بود که (۴) اینکه جویها از زیر کوشک (۵) او می رفت.

عطا گفت: تحتی، ای، تحت یدی و تصرفی و ملکی، یعنی، زیر دست من است و به فرمان من.

أَمْ أَنَا خَيْرٌ، گفتند: معنی «۶» بل است، بل من بهترم از اینکه مرد که او ذلیل و مهین است، یعنی، موسی- علیه السلام-. و روا بود که معادل همزه استفهام بود (۷) و تقدیر آن که اهذا الذی هو مهین خیر ام انا. و لَا يَكَادُ يُبِينُ، و بنزدیک آن نیست که چیزی اظهار کند و سخنی درست بگوید از آن رته ای (۸) که در زبان وی بود.

فَلَوْ لَا أَلْقَى «۹»، فهلا القی، چرا بر او نیفکنند «۱۰» اگر او پیغامبر است و راست گوی است! أَسْوَرَّةٌ مِنْ ذَهَبٍ، دستونجهای «۱۱» زرین، جمع سوار. حفص خواند عن عاصم و يعقوب: اسوره، بی الف، و باقی قرا، اساوره، علی جمع اسوره فی جمع سوار، و هی جمع الجمع. ابو عمرو گفت: اساور «۱۲» جمع اسوار. ابی، اساور خواند، و عبد الله مسعود: اساویر. مجاهد گفت: برای آن چنین گفتند که عادت ایشان آن بود که

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: بشکستند.

(۲). ما: نهر طولون.

(۳). ما: میاط.

(۴). گا، آد، افزوده: که.

(۵). آج: شیب کوشک، گا، آد: کوشکها.

- (۶). آج، ما: «ام» به معنی، لا: معنی آن است که بل.
- (۷). آج، ما، گا، افزوده: محذوف بر تقدیر و تأخیر کلام.
- (۸). گا، آد: گرفتگی، آج: ربه، ما: رمه. [.....]
- (۹). آج، ما، گا، آد، افزوده: ای.
- (۱۰). آج، لا: نیفگندند.
- (۱۱). آج، ما، لا: دستورنجه، گا، آد: دست افرنجه.
- (۱۲). ما، گا، لا، آد: اساوره.

صفحه : ۱۷۸

چون کسی را به سید «۱» کردند و پیشوایی، او را دستورنجنی «۲» زرین در دست کردند و طوقی زرین در گردن تا از «۳» علامت سیادت [۲۱۳-پ] و ریاست او بودی «۴». «أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ» و چرا فریشتگان با وی به یک جای نمی آید «۵» تا برای او گواهی دهند.

آنکه سبب مملکت فرعون بگفت که هیچ موجب نبود آن را جز آن که:

فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ، که او قوم خود را سبک داشت و بر ایشان استخفاف کرد، فَأَطَاعُوهُ، طاعتش داشتند. إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ، که ایشان گروهی فاسقان بودند.

ابو الدردا گفت: اگر دنیا پر مگسی ببرزیدی «۶»، فرعون را یک شربت آب ندادی. فَلَمَّا آسَفُونَا، حق تعالی گفت: چون ما را به خشم آوردند. مفسران گفتند:

تأسف «۷» به معنی غضب است، و غضب از خدای تعالی ارادت عقاب باشد به مستحقش، ما انتقام کشیدیم از ایشان، همه را غرق کردیم.

فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِالْآخِرِينَ، ما ایشان را به سلف گذشته کردیم، سلفی که آخرینان به ایشان متعظ شوند «۸».

قتاده گفت: سلفا الی النار، ایشان را پیشرو دوزخیان کردیم و تمثلی «۹» برای بازپسینان «۱۰». عبد الله مسعود خواند: سلفا، به ضم «سین» و فتح «لام»، و هی جمع سلفه، کغرفه و غرف و طرفه و طرف. و حمزه و کسائی و اعمش و یحیی، سلفا خواندند، به ضم «سین» و «لام». فراء گفت: هو جمع سلیف. ابو حاتم گفت:

سلف و سلف «۱۱»، مثل خشب و خشب و ثمر و ثمر. و باقی قرا خواندند: سلفا به دو فتحت، و هی جمع سالف، کحرس و حارس و رصد و راصد.

وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا، گفت: چون بزدند عیسی را- علیه السلام- مثلی برای مردمان، یعنی، مثل زد عیسی را در آن که بی پدر آمد به آدم که بی پدر و مادر

(۱). گا، آد: سید.

(۲). آب: دستورنجنی.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد: آن.

(۴). لا: باشد.

(۵). آج، ما، گا، لا، آد: نمی آیند.

(۶). آج، ما: می‌ارزیدی، گا، لا، آد: ارزیدی.

(۷). آج، ما، گا، لا، آد: اسف.

(۸). گا، آد: شدند.

(۹). ما: تمثیلی، گا، لا، آد: مثلی.

(۱۰). آج، ما: پسینیان. [.....]

(۱۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: یکی باشد.

صفحه: ۱۷۹

آمد فی قوله: إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ (۱).

إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ، که [۲۱۴-ر] دیدی قوم تو از او می‌برگردیدند (۲)، گفتند:

معنی آن است که، مشرکان گفتند: محمد از ما آن می‌خواهد که او را سجده کنیم چنان که ترسایان عیسی را.

عبد الله عباس گفت: مناظره عبد الله زبیری خواست با رسول - علیه السلام - و قصت آن در سوره الانبیا برفت.

قرا خلاف کردند (۳) در یصدون، اهل مدینه و شام و بعضی کوفیان خواندند:

یصدون، به ضم صاد من الصدود، و هو الاعراض، قال الله تعالى: ... يَصِدُّونَ عَنكَ صُدُودًا (۴). و باقی قرا خواندند: یصدون.

آنکه در معنی او خلاف کردند: کسائی گفت: هما لغتان: صد یصد و یصد، مثل:

یعرشون و یعرشون و یعکفون و یعکفون (۵)، و كذلك: شد یشد و یشد، و نم (۶) ینم و ینم (۷).

عبد الله عباس گفت: معنی آن است که یصیحون (۸)، از آن فریاد می‌کنند. سعید بن المسیب گفت: یصیحون، بانگ می‌دارند (۹).

قتاده گفت: یجزعون، از آن جزع می‌کنند. قرظی گفت: از آن ضجر می‌شوند.

وجهی دیگر در معنی (۱۰) آیت آن گفتند که، چون اینکه آیت فرو (۱۱) آمد که: إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ حَصِيبٌ

جَهَنَّمَ (۱۲) آنها ما (۵) یضرب لابن عمه مثلا الا (۶) بالمسیح بن مریم، راضی نیست محمد که مثل زند پسر عمش را و تشبیه (۷) کند او

را به کسی مگر به عیسی بن مریم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و اینکه حال از ایشان باز گفت:

وَقَالُوا، کافران گفتند: آلِهَتُنَا خَيْرٌ، «الف»، استفهام مقدر است اینکه جا و برای آن حذف کرد (۸) که در کلام عوضی هست از او که

دلیل می‌کند بر حذف او، و آن «ام» است که معادل اوست فی قوله: أم هو، چنان که شاعر گفت:

كذبتك عينك ام رأيت بواسط غلس الظلام من الرباب خيالا

کافران گفتند: خدایان ما بهتراند یا او، یعنی، محمد! تا ما ایشان را رها کنیم و طاعت او داریم.

سدی و ابن زید گفتند (۹): الا- هو، عیسی را خواستند آنکه گفت: ما ضَرْبُوهَ لَمْكَ إِلَّا جِدْلًا. اینکه مثل برای تو بر سبیل جدل و

خصومت زدند، و اینکه جدل آن بود که گفتند، محمد می‌گوید که: هر معبود که دون خدای است به دوزخ است، ما راضی

شدیم. بآن (۱۰) که معبودان ما از بتان ما (۱۱) عیسی و عزیز و فریشتگان به دوزخ شوند، یعنی، اگر عیسی شاید تا (۱۲) به دوزخ

شود (۱۳)، نه اینان (۱۴) بهتراند از او، و اینکه (۱۵) الزامی است نه لازم برای آن که اینکه خطاب مخصوص است به اصنام و عباد

ایشان (۱۶). و نصب «جدلا»، بر مفعول له باشد و روا بود که (۱۷) مصدری بود در جای حال، ای،

(۱). آج، افزوده: علی بن ابی طالب، ما، لا: علی را - علیه السلام -، گا: علیه السلام.

- (۲). ما، گا، لا، آد: ذات.
- (۳). آج، لا، آد: تمر بملا، ما، گا: لا تمر یملأ.
- (۴). گا: اخذ التراب.
- (۵). آج، ما، گا، آد: ان.
- (۶). آج، افزوده: و.
- (۷). آج، ما: نسبت.
- (۸). لا: کردند. [...]
- (۹). لا: سدی گفت و ابن زید.
- (۱۰). ما: با آن، آج: ندارد.
- (۱۱). آج، ما: یا، گا، آد: با.
- (۱۲). گا، لا، آد: که.
- (۱۳). آج: شاید به دوزخ، گا، آد: رود.
- (۱۴). گا، آد: اینکه بتان.
- (۱۵). آج: واو را.
- (۱۶). گا: معبودان ایشان بدون خدای. ۱۷. لا، افزوده: بر.

صفحه : ۱۸۱

مجادلین. بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ، بل ایشان گروهی خصومت کننده است «۱».

ابو امامه گفت از «۲» رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هیچ گروه نباشند که ضال شوند، [۲۱۵- ر] الا و «۳» و جدل دست آویز خود کنند «۴»، آنگه اینکه آیت بخواند «۵»: مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ. آنگه گفت: إِنْ هُوَ، ای، ما هو، نیست او، یعنی عیسی مریم، إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ، الا «۶» بنده‌ای که ما بر او نعمت کردیم. به اینکه «۷»، جواب دو گروه بداد: یکی جواب ترسایان بقوله «عبد»، و جواب «۸» جهودان که نقص او کردند بقوله: أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ. وَجَعَلْنَاهُ، کردیم او را مثلی و آیتی و عبرتی برای بنی اسرائیل. وَ لَوْ نَشَاءُ، و اگر ما خواهیم، لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ، ای بدلا منکم و اینکه را «من» بدل گویند، چنان که شاعر گفت:

فليت لنا من ماء زمزم شربة مبردة باتت على الطهيان «۹»

ای، بدل ماء زمزم. گفت: اگر ما خواهیم شما را که کافرانی «۱۰» هلاک کنیم و ببدل شما فریشتگان را بیاریم تا از پس شما ساکنان زمین باشند «۱۱» و خلیفت شما باشند «۱۲» در زمین به عمارت زمین و طاعت من، چنان که آدم خلیفت جان بود. يقال خلفه یخلفه اذا اتی خلفه، ای «۱۳»، قام مقام خلفه «۱۴».

وَإِنَّهٗ، و او. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و سدی و ابن زید گفتند «۱۵»: عیسی را خواست که او علم قیامت است، یعنی بعثت او در آخر الزمان باشد و آمدن او دلیل قرب قیامت «۱۶» باشد. و گفتند: مراد آن است که، نزول او از آسمان علامت قیامت است. حسن گفت: عند نزول او تکلیف زایل شود که او از اشراط و اعلام

- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: کننده‌اند.
- (۲). آج، ما، گا، لا: که.
- (۳). گا: که، آج، ما، لا: ندارد.
- (۴). گا، آد: ایشان باشد.
- (۵). آج، ما، لا: برخواند. [...]
- (۶). گا: آن.
- (۷). گا: بدین آیه، آد: به اینکه آیه.
- (۸). گا، آد: یکی.
- (۹). گا، آد: ظمان.
- (۱۰). آج، گا، لا، آد: کافرانید.
- (۱۱). آج: از پس من شما ساکنان زمین باشید.
- (۱۲). آج: باشید.
- (۱۳). ما، گا، لا، آد: او.
- (۱۴). گا، آد: خلیفه.
- (۱۵). لا: قتاده گفتند و سدی و ابن زید. ۱۶. آج، ما، گا، لا، آد: افزوده: ساعت.

صفحه : ۱۸۲

ساعت است. و گفت: نشاهد^۱ که آنکه تکلیف بود که آنکه او را^۲ ترسایی باید گفتن^۳ و شرع او منسوخ است. و اینکه چنین نیست برای آن که ممتنع نباشد که [۲۱۵-پ] او در عهد مهدی- علیه السلام- فرود آید به نصرت او، بر او تکلیف نباشد، و بر اهل روزگار تکلیف باشد. برای آن که نزول او ملجی نیست مردم را بر ایمان و طاعت. و بعضی دیگر گفتند: ضمیر عاید است با قرآن، یعنی قرآن علم ساعت است، به آن معنی که او متضمن است ذکر ساعت را و خبر را از^۴ احوال و شداید او.

و عبد الله عباس در شاذ خواند: و انه لعلم للساعة، او علمی و نشانی است قیامت را فلا تَمْتَرْنَ بِهَا، در او شک مکنی. و اتَّبِعُون^۵ پی من گیرید^۶ و بر اثر فرمان بروید^۷ هذا صراطٌ مُسْتَقِيمٌ، اینکه راهی است راست.

در خبر است که عیسی به زمین بیت المقدس فرود آید به کوهی از کوهها که آن را افیق گویند، دو^۸ جامه مصری پوشیده و موی سر او پنداری روغن از او می چکد، و حربه‌ای بدست دارد^۹ که به آن دجال را بکشد. امام بیت المقدس در نماز دیگر باشد، چون او را ببیند از محراب باز پس آید و او را اشارت کند که پیش رو به امامت نماز. او دست امام گیرد و پیش برد و گوید: تو اولیتری که نایب محمدی. او نماز^{۱۰} کند و عیسی در پس او نماز کند. آنکه بیاید و کلیسیها^{۱۱} بیران^{۱۲} کند و صلیبها بشکند و خوکان را بکشد و ترسایان را بکشد، الا آن که به او ایمان دارد^{۱۳}.

وَلَا يَصُدُّكُمْ الشَّيْطَانُ، گفت: شیطان شما را باز مدارد^{۱۴} از راه من که او شما را دشمنی است آشکارا، نه پنهان. و لَمَّا جَاءَ عِيسَى بِالْبَيِّنَاتِ، گفت: چون عیسی بیامد با بینات و دلایل و

(۱). نشاهد/ نشاید، آج، ما، گا، لا، آد: نشاید.

الأخلاء يومئذ بعضهم لبعض عدو إلا المتقين (۶۷) يا عباد لا خوف عليكم اليوم ولا أنتم تحزنون (۶۸) الذين آمنوا بآياتنا وكانوا مسلمين (۶۹) ادخلوا الجنة أنتم وأزواجكم تحبرون (۷۰) يطاف عليهم بصحاف من ذهب وأكواب وفيها ما تشتهيه الأنفس وتلذ الأعين وأنتم فيها خالدون (۷۱)

و تلك الجنة التي أورثتموها بما كنتم تعملون (۷۲) لكم فيها فاكهة كثيرة منها تأكلون (۷۳) إن المجرمين في عذاب جهنم خالدون (۷۴) لا يفتنر عنهم وهم فيه مبلسون (۷۵) وما ظلمناهم ولكن كانوا هم الظالمين (۷۶)

و نادوا يا مالک لیقض علینا ربک قال إنکم ما کتون (۷۷) لقد جنناکم بالحق و لكن أكثرکم للحق کارهون (۷۸) أم أبرموا أمراً فإنا مبرمون (۷۹) أم يحسدوننا لا نسمع حسرتهم و نجاهم بلی و رسلنا لدهم یکتبون (۸۰) قل إن کان للرحمن ولمد فإنا أول العابدین (۸۱)

سبحان رب السماوات والأرض رب العرش عما يَصِفون (۸۲) فذرهم يخوضوا ويلعبوا حتى يلاقوا يومهم الذي يوعدون (۸۳) وهو الذي في السماء إله وفي الأرض إله وهو الحكيم العليم (۸۴) و تبارك الذي له ملكة السماوات والأرض و ما بينهما و عنده علم الساعة و إليه ترجعون (۸۵) و لا يملكه الذين يدعون من دونه الشفاعة إلا من شهد بالحق و هم يعلمون (۸۶)

و لئن سألتهم من خلقهم ليقولن الله فأنى يؤفكون (۸۷) و قيله يا رب إن هؤلاء قوم لا يؤمنون (۸۸) فأصغ عنهم و قل سلام فسوف يعلمون (۸۹)

[ترجمه]

دوستان آن روز بهری بهری را دشمن باشند مگر پرهیزکاران.
ای بندگان من نیست ترسی بر شما امروز و نه شما اندوه خوری.
[۲۱۶-پ]، آنان که بگریوندند به آیتهای ما

(۱). لا، افزوده: و حکمت.

(۲). گا، آد: شما خلاف می کنی در آن.

(۳). ما: او. [.....]

(۴). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۵). آج: جماعتی.

(۶). ما: در.

(۷). ما، گا، لا: آیات.

(۸). آج، افزوده: اینان یعنی، ما: می کنند اینان یعنی، گا، لا: می کشند اینان یعنی.

(۹). اساس و آب: ندارد، ازاج افزوده شد.

(۱۰). ما: با ایشان.

صفحه : ۱۸۴

و بودند تن بداده «۱».

در شوی در بهشت شما و زنانتان «۲» شاد می کنند شما را.

بگرداند بر ایشان صحفه‌ها (۳) از زر و کوزه‌ها (۴) و در آن جا باشد آنچه خواهند نفسها (۵) و آرزو آید چشمها را و شما در آن جا همیشه باشی.

و آن بهشت آن است که به میراث به شما دادیم به آنچه کردی (۶).

شما را باشد در آن جا میوه بسیار که از آن می‌خوری (۷).

گناهکاران در عذاب دوزخ همیشه باشند.

سست نکنند (۸) از ایشان، و ایشان در آن جا نومید باشند.

نکردیم بر ایشان ظلم و لکن ایشان ظالم بودند.

ندا کنند یا مالک؟ بگوی تا بسر آرد بر ما خدای تو، گوید: شما مانده‌ای اینکه جا.

آوردیم به شما حق و لکن بیشترین شما حق را کاره‌اند.

یا محکم بکردند کاری، ما محکم کننده‌ایم.

[۲۱۷-ر]، یا می‌پندارند که ما نمی‌شنویم سر و راز ایشان، آری و رسولان ما بنزدیک ایشان

(۱). ما: مسلمان، لا: مسلمانان.

(۲). ما: جفتان شما.

(۳). اساس: صحفها، ما، لا: صحیفها/ صحیفه‌ها.

(۴). اساس، آب، لا: کوزه‌ها.

(۵). ما: آرزو می‌کنند تنها.

(۶). ما: می‌کنید، لا: کرده بودید.

(۷). ما: بخوری. [.....]

(۸). نه سست بکنند.

صفحه : ۱۸۵

می‌نویسند.

بگو اگر بودی (۱) خدای را فرزندی، من (۲) نخستین پرستنده بودیمی (۳) او را.

منزه است خدای آسمانها و زمین، خداوند عرش از آنچه وصف (۴) می‌کنند.

رها کن (۵) ایشان را تا فرو شوند (۶) و بازی (۷) کنند تا بینند روزشان آن که وعده دادند ایشان (۸).

او آن خدای است که در آسمان خدای است و در زمین خدای است و او محکم کار و داناست.

باقی است آن که او راست پادشاهی آسمانها و زمین و آنچه میان آن است، و نزدیک اوست علم قیامت و با او برند ایشان را (۹).

و مالک نباشند آنان که می‌خوانند از بجز او (۱۰) را شفاعت، الا آن که گواهی دهد به راستی و ایشان دانند.

[۲۱۷-پ] و اگر پرسی از ایشان: که آفرید ایشان را! گویند: خدای، چگونه می‌گردانند ایشان را (۱۱)!

و گفتار او، ای خدای من اینان گروهی‌اند که ایمان نمی‌آرند (۱۲).

عفو بکن (۱۳) از ایشان و بگوی: سلام بر شما، بدانی پس از اینکه (۱۴).

- (۱). ما: باشد.
- (۲). ما: ما.
- (۳). آب، ما: بودمی، لا: منم اول پرستندگان.
- (۴). ما، لا: صفت.
- (۵). ما: پست بدار، لا: بگذار.
- (۶). ما: فرود شوند، لا: در روند.
- (۷). لا: لعب.
- (۸). لا: تا ملاقی شوند به روزی که ایشان را وعده کردند.
- (۹). لا: با او باز می‌گردید، که بر متن راجح است.
- (۱۰). لا: از دون او.
- (۱۱). لا: پس به کجا می‌گردند! ۱۲. لا: اینکه گروه ایمان نیارند.
- (۱۳). لا: در گذر. [.....]
- (۱۴). لا: و زود بدانند.

صفحه : ۱۸۶

قوله: الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ - الايه «۱»، دوستان آن روز، یعنی روز قیامت بهری دشمن بهری باشند، یعنی دوستان «۲» که در دنیا با یکدیگر دوستی کرده باشند بر آزار خدای و «۳» معصیت، ایشان فردا دشمن یکدیگر باشند برای «۴». چنین دوستان یکدیگر را تحریض کنند بر معصیت و یکدیگر را دعوت کنند با معصیت و معاونت کنند یکدیگر را بر اینکه معنی. آنگه روز قیامت هر یکی گناه بر صاحبش نهد «۵». او «۶» گوید: تو دعوت «۷» کردی، و او «۸» گوید: تو چرا اجابت کردی «۹» و آن گوید: سبب تو بودی، و اینکه گوید: خود جرم تو بود، و از اینکه معانی با یکدیگر مناظره «۱۰» کنند. از اینکه جا گفت رسول - علیه السلام:

الحب فی الله و البغض فی الله

، دوستی و دشمنی برای خدای کنی. آنگه استثنا کرد از ایشان متقیان را، گفت: مگر متقیان که، ایشان به خلاف اینکه باشند برای آن که ایشان یکدیگر را تحریض کرده باشند بر طاعت، و دعوت کرده باشند یکدیگر را «۱۱» باطاعت. قتاده روایت کرد از ابو اسحاق که، امیر المؤمنین «۱۲» - علیه السلام - گفت: در اینکه آیت، که در دنیا دو دوست باشند مؤمن و دو دوست کافر، چون «۱۳» یکی از آن دو «۱۴» با پیش خدای شود «۱۵»، گوید: بار خدایا؟ فلان کس [۲۱۸-ر] دوست من بود و مرا طاعت تو فرمود و طاعت پیغامبر تو و امر به معروف کرد و نهی کرد از منکر، و مرا گفت: تو را پیش خدای می‌باید شدن، بار خدایا؟ از پس من لطف از او باز مگیر و راهنمای «۱۶» او باش چنان که او راهنمای «۱۷» من بود، و اکرام کن او را چنان که او مرا اکرام کرد. چون اینکه دوست دیگر با پیش خدای شود «۱۸»، خدای تعالی، میان ایشان جمع کند، گوید: هر یکی باید تا ثنا گوید بر صاحبش به آن که از او داند، هر یکی

(۱). آج، ما، افزوده: حق تعالی گفت.

(۲). ما، گا، لا، آد: دوستانی.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: بر.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: آن که.

(۵). ما: دارد، لا: نهند.

(۶). آج، ما: اینکه.

(۷). لا: دعوی.

(۸). آج، ما: آن.

(۹). ما: گوید: مرا خایب کردی.

(۱۰). گا، آد، افزوده: و دشمنی.

(۱۱). آج، ما: به.

(۱۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: علی.

(۱۳). ما: چو. [.....]

(۱۴). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: مومن.

(۱۵). ما: روند. ۱۶-۱۷. ما، لا: رهنمای.

(۱۸). لا: رود.

صفحه : ۱۸۷

از ایشان گویند: بار خدایا؟ اینکه مرا در دنیا دعوت کرد باطاعت تو و طاعت رسول تو و امر کرد به خیر و نهی کرد از شر، و خبر داد مرا از اینکه روز و از اینکه مقام. خدای تعالی گوید: نیک برادر و نیک دوست و نیک صاحبی تو او را و او تو را. چون یکی از آن دو کافر بمیرد، با پیش خدای شود، گوید: بار خدایا؟ فلان مرا منع کرد از طاعت تو و طاعت رسول تو و مرا شر فرمود و از خیر نهی کرد و گفت: مرا «۱» مرجعی و بازگشتی نیست با خدای. خدای تعالی گوید: بد برادر بود «۲» و بد «۳» دوست و بد «۴» رفیق بود او تو را.

آنکه گفت: یا عباد «۵»، و التقدير یقال لهم: یا عبادی، ایشان را گویند: ای بندگان من؟ لا خوف علیکم الیوم و لا أنتم تحزنون، امروز بر شما هیچ خوفی و ترسی نیست و نه نیز اندوهگن شوی.

معتمر «۶» بن سلیمان گفت: شنیدم در خبر که فردای قیامت که خلقان از گورها برخیزند، هیچ کس نباشد که نه ترسند و اندوهناک بود تا منادی ندا کند: یا عباد لا خوف علیکم الیوم و لا أنتم تحزنون چون بشنوند همه [۲۱۸-پ] امید در بندند چون بشنوند در عقب آیت: «۷» الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا مُسْلِمِينَ، کافران طمع ببرند، مومنان و مسلمانان طمع در بندند.

آنکه ایشان را گوید «۸»: ادخلوا الجنة، و در آیت قول «۹» محذوف است، و التقدير یقال: لهم ادخلوا الجنة، به بهشت روی شما و زنان شما که همچون شما مؤمنات و مسلمات «۱۰» بودند. تحزبون، در محل حال است از فاعل، ای، مجبورین مسرورین، شاد باز کردگان، «۱۱» خرم باز کردگان، «۱۲» یقال: خبرته و سررته، فهو مجبور و مسرور. و جبور، خرمی باشد که بر روی پدید آید و روی گشاده کند، و اشتقاقه من التحبير و هو التحسين. و الحبر: الثوب الحسن و الحبر: الهيئة الحسنه. و

فی الحدیث: یخرج

(۱). آج، ما، لا: ما را.

(۲). ما: بد دو برادر بودید.

(۴-۳). ما افزوده: دو.

(۵). اساس، آب، گآ، لا، آد: عبادی، که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۶). آج، آد: معمر.

(۷). گآ، آد: چون در عقب آن اینکه آیت بشنوند.

(۸). آج، ما، گآ، آد: گویند.

(۹). آج: قولی.

(۱۰). ما، گآ، لا، آد: مؤمنان و مسلمانان.

(۱۱). آج، ما: شادمان کردگان، لا: شاد کردگان، گآ: شادان، آد: شادمان و خرمان. [...]

(۱۲). ما: خورم باز کردگان، گآ: خرمان.

صفحه : ۱۸۸

الله رجل من النار قد ذهب حبره و سیره {

، ای، حسنه و هیئته، حبرت الکتاب، حسنته و منه الحبر لما یکتب به الکتاب، فیحسن به، و منه الحبر للعالم لما فیہ من حسن العلم و جماله و جلاله «۱» موقعه.

یُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ، گفت: بر ایشان می گردانند در بهشت صفحه‌های «۲» زرین، واحدها صفحه «۳». و أَكْوَابٍ، جمع کوب، و آن کوزه‌ای بود که آن را دسته و جره نبود، و قال الاعشی:

صریفیه طیب طعمها لها زبد بین کوب و دن «۴»

بر اینکه صحاف انواع طعام باشد و در اینکه اکواب انواع شراب.

در خبر است که، مؤمن در بهشت از یک کاسه هفتاد گونه طعام بخورد به طعم مختلف، یک با یک «۵» آمیخته نشود «۶». شهر بن حوشب روایت کرد از ابو هریره که، -رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: آن کس که در بهشت از او وضع منزلت «۷» تر نباشد، او را هفت درجت بود، او بر ششم نشسته باشد [۲۱۹- ر] و هفتم از بالای او «۸» باشد، و او را سیصد خدمت کنان «۹» باشند و به بامداد و شبانگاه سیصد صفحه «۱۰» از زر پیش او آرند در هر صفحه‌ای «۱۱» لونی که در دیگر صفحه «۱۲» آن لون نباشد «۱۳»، و او را به آخر همان لذت بود و شهوت که به اول «۱۴». و سیصد انا پیش او آرند در هر انالونی دیگر از شراب که در انای دیگر «۱۵» نباشد و او را به آخر همان لذت بود که به اول. او گوید:

بار خدایا؟ اگر دستور باشی «۱۶» مرا، همه اهل بهشت را میزبانی «۱۷» کنم و آنچه بنزدیک من است از طعام و شراب برسد، و او را هفتاد و دو زن باشد از حور العین، جز از

(۱). آج: و جلاله و جماله.

(۲). اساس، آب، گآ: صفحها، مقلوب صفحه‌ها، آج، لا: صحیفها، ما، آد: صفحها/ صفحه‌ها.

(۳). آج، ما، گآ، آد: صفحه، لا: صحیفه.

(۴). اساس، آب، آج: کف، که در اساس با قلمی شبیه به متن به «دن» تصحیح شده است.

(۵). ما، افزوده: نماندو.

(۶). گاه، آد: یکی با دیگری آمیخته نباشد، لا: که با هم آمیخته نشود.

(۷). گاه، آد: منزل تر.

(۸). گاه، آد: و هفتم بالای سر او.

(۹). آج، ما، گاه، آد: خدمتکار، لا: خدمتکاران.

(۱۰). آج، ما: صفحه، لا: صحیفه.

(۱۱-۱۲). آب، ما: صفحه، لا: صحیفه.

(۱۳). آج: دگر از شراب که در اناء دگر نباشد.

(۱۴). گاه، آد، افزوده: گوید. [...]

(۱۵). لا: در دیگری.

(۱۶). گاه: دستوری دهی.

(۱۷). ما: میزبان، لا: مهمانی.

صفحه : ۱۸۹

زنان «۱» که در دنیا داشته باشد، هر یکی از ایشان چون بنشینند «۲» مقدار یک میل زمین بپوشد «۳».

عکرمه روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: آن کس که از او کمتر نباشد به منزلت از اهل بهشت و فروتر «۴» به درجه، مردی باشد که از پس او کس به بهشت نشود «۵»، او را گویند «۶»: چشم بزن. او «۷» چشم بزند صد ساله راه ببیند کوشک در کوشک از زر، در او خیمه‌ها زده از مروارید، در آن جا مقدار یک بدست زمین نباشد الا آبادان. به بامداد و شبانگاه، هفتاد هزار صفحه «۸» زرین پیش او آرند «۹» در هر صفحه «۱۰» لونی دیگر باشد از طعام که در دیگر «۱۱» نبود، شهوت او به آخر همچنان باشد که به اول. اگر جمله اهل دنیا به او «۱۲» فرو آیند، آنچه بنزدیک او باشد ایشان را کفایت بود.

و فیها ما تشتهیه الأنفس، و در بهشت آن باشد که نفسها آرزو کند. اهل مدینه و شام خواندند: ما تشتهیه الأنفس، و در مصاحف ایشان چنین است «۱۳». وَ تَلَدُّ الْأَعْيُنُ، و چشمها را در آن لذت باشد.

ابن شابط «۱۴» روایت کرد [۲۱۹-پ] که مردی رسول را گفت: یا رسول الله؟ من اسب دوست دارم. در بهشت اسب باشد! گفت:

اگر خدای تو را به بهشت برد، بر اسبی نشینی از یاقوت سرخ که چون بر او نشینی «۱۵» ببرد «۱۶» در هوا به هر جای که تو خواهی.

اعرابی گفت: یا رسول الله؟ در بهشت شتر باشد که من شتر دوست دارم!

گفت: یا اعرابی؟ در بهشت هر چه کسی را آرزو آید «۱۷» و چشمها را در آن لذت بود «۱۸» باشد.

(۱). آج، ما، لا: زنانی.

(۲). آج، گاه: بنشینند.

(۳). آج: بپوشند، گاه، آد: بپوشاند.

(۴). آج: فروتر.

(۵). گاه، لا، آد: نرود.

(۶). لا: گوید.

(۷). گاه، آد: چون.

(۱۰-۸). آب، آج: صفحه، لا: صحیفه.

(۹). گا: آورند، لا: زرینش آورند.

(۱۱). گا، لا، آد: دیگری.

(۱۲). لا: بنزدیک او. [.....]

(۱۳). کذا در اساس و آب، آج، ما، لا: سابط، آد: سامط.

(۱۴). گا، آد، افزوده: آنچه خواهد نفسها.

(۱۵). ما: برنشینی.

(۱۶). لا: برد تو را. ۱۷. لا: کند.

(۱۸). لا: باشد.

صفحه : ۱۹۰

ابو ظبیة السلمی گفت: در بهشت ابری بر آید «۱» و سایه بر جماعتی افکند، ایشان گویند: از اینکه ابر چه باران خواهد آمدن! گویند: هر چه شما خواهی. هر یکی آرزویی کنند، هر چه آرزو کنند از آن جا بیارد. یکی از ایشان گوید: امطر لنا «۲» کواعب اترابا، بر ما بیار دختران به خانه، همسران یکدیگر.

سلیمان «۳» عامر گفت، از ابو امامه شنیدم که می گفت: مرد باشد از اهل بهشت که او در مرغی پران نگرد «۴» که در هوا می پرد. گوید: کاشک تا اینکه مرغ بریان بودی در پیش من؟ در حال بریان شود و پیش او بیفتد «۵» تا از او بخورد چندان که خواهد. شرابش آرزو کند، ابریقی در دست او آید تا چندان که خواهد «۶» باز خورد.

وَ أَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، و شما در آن بهشت جاودان باشی، دوامی که آن را انقطاع نباشد.

وَ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، گفت: اینکه آن بهشت است که به میراث به شما خواهند دادن بآنچه «۷» شما می کنی از اعمال صالحه.

لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ، شما را در آن بهشتها، میوه‌های بسیار باشد که از آن می خوری.

ثوبان روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: یکی از اهل بهشت بیاید به درخت میوه و از او میوه باز می کند «۸». به هر یکی که از آن درخت باز کند، [۲۲۰- ر] به جای «۹» دو پدید آید «۱۰»، آنگه چون طرفی ثواب «۱۱» اهل بهشت بگفت، طرفی از عذاب اهل دوزخ ذکر کرد «۱۲».

گفت: إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ، گفت: گناهکاران در عذاب دوزخ همیشه باشند، و مراد به گناهکاران، کافرانند، چنان که در آخر آیات بیاید.

لَا يُقَاتَرُ عَنْهُمْ، عذاب از ایشان «۱۳» فاطر نکنند. وَ هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ، و ایشان در آن عذاب نومید باشند از خلاص و نجات و رحمت خدای، و منقطع الحجه و متحیر

(۱). آج، ما: بیاید.

(۲). لا: علینا.

(۳). گا، لا، آد: سلیم بن.

(۴). آج، ما، گا: در مرغی نگرد که در هوا می پرد.

- (۵). ما، لا: بیوفتد.
- (۶). لا، افزوده: از آن، آد: از او.
- (۷). آج، ما: با آنچه.
- (۸). گاه، آد: چون از درختی میوه باز کند. [.....]
- (۹). آج، ما، افزوده: او، لا: یکی.
- (۱۰). گاه، آد: به جای هر یکی که گیرد دو پدید آید.
- (۱۱). گاه، آد: صفت.
- (۱۲). لا: طرفی از اهل دوزخ از عذاب بگفت.
- (۱۳). لا: عذاب ایشان.

صفحه : ۱۹۱

باشند. يقال: ابلس «۱»، اذا تحير عند انقطاع الحجة.

وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ «۲»، گفت: ما ظلم نکردیم بر ایشان و لکن ظلم ایشان کردند. [بر خود، چه من عالم‌ام به قبح ظلم و مستغنی‌ام از او، و عالم‌ام به استغنائی خود، از من ظلم نیاید ظلم ایشان کردند] «۳» به ارتکاب معاصی و فعل قبیح. آنگاه گفت: وَ نَادُوا يَا مَالِكُ، ندا کنند اهل دوزخ، چون کار بر ایشان سخت شود، گویند: ای مالک- و او خازن دوزخ است- لِيَقْضَ عَلَيْنَا رَبُّكَ، بگوی تا خدای جان ما بردارد و عمر بر ما به سر آرد تا از اینکه عذاب برهیم. قال، مالک جواب دهد و گوید: إِنَّكُمْ مَا كُتُوبٌ، شما اینکه جا خواهی بودن.

عبد الله عباس «۴» گفت و سدی که: ایشان هزار سال اینکه ندا می‌کنند، هیچ «۵» جواب نیاید، از پس هزار سال گویند ایشان را که: شما اینکه جا خواهی بودن. عبد الله عمر «۶» گفت: پس از چهل سال. و نوف گفت: پس از صد سال. ابو الدرداء روایت کند که: رسول- علیه السلام- خواند. یا مال؟ ترخیم، چنان که حارث را گویند: یا حار «۷».

لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ، گفت: ما حق آوردیم به شما و لکن شما بیشترینتان «۸» حق را کاره‌ای. و خطاب با جمله‌ی مکلفان است، و مراد به اکثر، کافرانند و کراهت حق دلیل کفر صاحبش کند.

أَمْ أَبْرُمُوا أَمْرًا، بل ایشان عزم مصمم [۲۲۰- پ] بکرده‌اند بر کفر و ما نیز عزم کردیم بر عقاب ایشان «۹»، و عزم در حق خدای تعالی مجاز باشد، تفسیر او به ارادت کنند. اما برای ازدواج لفظ عزم و ابرام گفت، و ابرام، احکام باشد، يقال: ابرمت عزمی و صممته، و معنی آن است که ایشان مبالغت کردند در معصیت و ما نیز مبالغت کنیم در عذاب ایشان.

آنگاه گفت: أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ، یا می‌پندارند که ما سر ایشان و

(۱). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: فلان.

(۲). اساس و آب: الظالمون که با توجه به قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۴). لا: مسعود.

(۵). ما: هم.

(۶). آج: عباس.

(۷). آج: حارث یا حار را گویند، ما: یا حار، یا حارث را.

(۸). آج: بیشترین آن، ما: بیشتر آن، گاء، آد: بیشترین شما.

(۹). آج، ما، افزوده: آنگه گفت. [.....]

صفحه : ۱۹۲

مناجات ایشان، که با یکدیگر می‌کنند «۱» پوشیده، نمی‌شنویم. گفتند: فرق میان سر و نجوی آن است که، سر در دل باشد و نجوی میان دو کس بود. و گفتند: سر، پوشیده باشد و نجوی آشکارا. و اینکه دلیل کفر آنان می‌کند که مرادند در آیت «۲»، برای آن که، آن کس که گمان برد که خدای تعالی سر او نمی‌شناسد «۳» و مناجات او نمی‌شنوند «۴»، او خدای را نشناسد، چون چنین باشد کافر بود، و چون کافر بود تمسکی نبود اهل وعید را به اینکه آیت، و هی لقوله «۵»: إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ، چه مجرم در آیت کافر است به اینکه قرین «۶». بلی وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ، گفت: بلی، آری و رسولان ما «۷» نزدیک ایشان می‌نویسند آنچه ایشان می‌گویند.

قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ، گفت: رد بر آنان که خدای را فرزند گفتند، بگوی: ای محمد؟ اگر خدای را فرزند «۸» بودی، اول عابد من بودمی. در تأویل او خلاف کردند:

عبد الله عباس گفت: ان، به معنی «ما» ی نفی است، یعنی، ما کان للرحمن ولد، خدای را فرزند نبوده است و من اول عابدان و پرستندگان خدای را. مجاهد گفت: قل ان کان للرحمن ولد فانا اول من عبده و وحده [۲۲۱-ر] علی انه واحد لا ولد له، گفت: اگر خدای را فرزند بودی، اول کس که او را پرستیدی «۹» بر توحید و نفی فرزند، من بودمی «۱۰». و اینکه قول پسندیده «۱۱» نیست، برای آن که اگر خدای را- جل جلاله- فرزند بودی، علی التقدير، او را بر آن «۱۲» بایستی پرستیدن که بودی، چه اگر نه چنان پرستیدندی او را، بر خلاف راستی بودی. و قول اول هم نیک نیست برای آن که «فا»، به «۱۳» جواب «ما» ی نفی باز نیاید، به «۱۴» جواب شرط باز آید.

(۱). آج، ما، گاء، لا، آد: می‌گویند.

(۲). اساس: مراد سر دراند، ظاهراً تصحیفی در کلمه صورت گرفته است، با توجه به نسخه آج، تصحیح شد.

(۳). ما: نمی‌شنود، گاء، آد: نمی‌داند، لا: می‌شناسد.

(۴). آج، گاء، لا: نمی‌شنود، ما: نمی‌شناسد.

(۵). آج، ما: فی قوله.

(۶). آج، ما، گاء، لا: قرینه، گاء، آد، در اینکه جا افزوده است: و اینکه مذهب مخالفان ماست و مذهب ما مجرمین کافر فاسق را می‌خواهد، برای آن که خدای تعالی تخصیص نکرد در آیه به کافر، دون فاسق پس مراد از آن فاسق است نه کافر، و مجرم هم کافر را متناول و هم فاسق را. پس حمل بر کافر کردن دون فاسق، اولی تر باشد.

(۷). لا، افزوده: آن.

(۸). آج، ما: فرزندی.

(۹). ما: پرستندگی.

(۱۰). آج: بودی.

(۱۱). ما: مرضی.

(۱۲). آج: به آن.

(۱۳، ۱۴). لا: در.

صفحه: ۱۹۳

قول معتمد آن است که ظاهر دلیل او می‌کند، و آن آن است که، رسول- علیه السلام- خواست تا رد کند بر کافران قول و مذهب فاسد ایشان را «۱»، اثبات فرزند در حق او. گفت: اگر چنانستی که او را، تعالی، فرزندی بودی، اول کس که او را پرستیدی و اولی‌تر کس، من بودمی، چون «۲» نمی‌گوییم و عبادت نمی‌کنم فرزند «۳» او را، دلیل است بر آن که او را فرزند نیست. نفی عبادت به دلیل نفی فرزند کرد، چه اگر بودی، عبادتش واجب بودی. قولی دیگر آن است که اگر «۴» فرزندی بودی، اول کس «۵» که ننگ داشتی از عبادت او، من بودمی، چه وجود فرزند دلیل جسمیت کند، و آن که جسم باشد عاقلان از عبادت او استتکاف کنند، يقال: عبد یعبد عبدا اذا انف و غضب. قال الشاعر:

الا مرنت «۶» أم الولید و اصبحت لما ابصرت فی الرأس منی تعبد «۷»

و قال الاخر:

متی ما یثأ ذو الود «۸» یصرم خلیله و یعبد علیه لا محالۃ ظالما

نعجه بن بدر الجهنی «۹» گفت: در عهد عثمان زنی را با شوی «۱۰» دادند، به شش ماه بار گرفت و کودکی بیاورد. او را پیش عثمان بردند، گفت: «۲۲۱- پ] بیری اینکه را و رجم کنی. امیر المؤمنین «۱۱»- علیه السلام- حاضر بود، گفت: بهتر «۱۲» اندیشه کن.

گفت: اندیشه‌ی من تا اینکه جاست. گفت یاران را «۱۳»: شما چه گویی! گفتند:

همین «۱۴». روی به عثمان کرد و گفت:

«۱۵» ان خاصمتک بکتاب الله خصمتک»

، اگر به کتاب خدای با تو خصومت کند «۱۶»، غلبه کند «۱۷» تو را. گفت:

چگونه! گفت: قال الله تعالی: ... وَ حَمَلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا «۱۸». گفت: مدت

(۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: از. [.....]

(۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: من.

(۳). آج: فرزندی.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: او را.

(۵). آج، ما، گا، آد: کسی.

(۶). ما، لا: هربت.

(۷). ما: یعبد.

(۸). لا: ذو الورد، ما: ذو الوجه، اساس نیز با قلمی متفاوت از متن به ذو الوجه تغییر یافته است.

(۹). آج: الجهی، گا، لا، آد: الجهمی.

(۱۰). آج، ما، لا: با شوهر، گا، آد: به شوی.

(۱۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: علی.

(۱۲). ما، گا، آد، افزوده: از اینکه.

(۱۳). گا، آد: اصحاب را.

(۱۴). آج، ما، لا: ما هم اینکه دانیم، گا، آد: ما هم همین دانیم.

(۱۵). ما: غلبتک. [.....]

(۱۶-۱۷). لا: کنم، ما: کنند. ۱۸. سوره احقاف (۴۶) آیه ۱۵.

صفحه: ۱۹۴

حمل و شیر دادنش سی ماه باشد، آنکه گفت: وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ «۱» سُبْحَانَ «۱۳» فَذَرَهُمْ، رها کن ایشان را حتی «۱»، يَخْوُضُوا وَيَلْعَبُوا، تا خوض کنند و فرو «۲» شوند و بازی کنند به امور دنیاوی، و لهُو و نشاط و تمتع کنند تا آنکه که آن روز بینند «۳» که ایشان را وعده داده‌اند، و آن روز قیامت است.

وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُهُ، گفت: او آن خدای است که در آسمان خدای است و در زمین نیز خدای است.

در تکرار لفظ «اله» دو وجه گفتند: یکی تأکید و تمکین معنی در «۴» نفس، لعظم شأن هذا المعنى و جلاله موقعه في القلب. و دوم آن که تا بدانند که چنان که اهل آسمان را عبادت او واجب است، اهل زمین را هم واجب است، چه موجب آن الهیت است و فعل اصول نعم. و اینکه نعمتها با هر دو گروه است «۵».

وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ، فی تدبیر خلقه، و او حکیم است در باب تدبیر خلق، و عالم است به صلاح ایشان.

وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا، گفت: متعالی و باقی است آن خدای که ملک آسمان و «۶» زمین او راست و آنچه در میان آسمان و زمین است «۷» بی دافعی و مانعی و منازعی. وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ، و بنزدیک اوست [۲۲۲-پ] علم قیامت، علی الخصوص بی اشتراک به هیچ کس. وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ، و مرجع و بازگشت خلقان «۸» با اوست.

وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ، در معنی آیت «۹» دو قول گفتند، و در محل «من»، که بعد «الا» است، بعضی گفتند: معنی آن است که مالک نباشند «۱۰» و نتوانند «۱۱» شفاعت کردن آن «۱۲» معبودان «۱۳» که کافران ایشان را

(۱). آج، ما، لا، آد: ندارد.

(۲). ما: فرود.

(۳). ما، لا: بینند.

(۴). آب: دو.

(۵). آج، ما، لا، آد: کرده است.

(۶). لا: آسمانها و از آن.

(۷). لا: و هر آنچه در میان آن است.

(۸). گا، آد: همه.

(۹). آج: اینکه.

(۱۰). ما: نباشد.

(۱۱). ما: نتواند.

(۱۲). آج، ما، گا، آد: از.

(۱۳). آج افزوده: و آن، ما: معبودانی. [.....]

صفحه: ۱۹۶

بدون خدای پرستند» (۱)، «إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ» الا آن کس که گواهی (۲) به راستی و حق دهد و داند که آن گواهی (۳) چگونه می‌دهد از عزیر و عیسی و ملائکه - علیهم السلام - بر اینکه قول، «من» در محل رفع باشد، چنان که گویند (۴): لا یملک الشفاعة الا زید. و وجهی دیگر آن که: و لا یملک، مالک نباشند (۵) شفاعت را آنان که معبوداند بدون خدای از عزیر و عیسی - علیهم السلام - و فریشتگان، «إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ» بر اینکه قول «من» در محل جر است علی تقدیر: الا لمن شهد بالحق، یعنی، اینکه پیغامبران و فریشتگان با علو مرتبت ایشان مالک شفاعت نباشند الا برای (۶) آن کس که او به حق گواهی (۷) دهد خدای را - جل جلاله (۸) - و خدای را داند (۹).

خلاصه قول اول آن است که، هیچ معبود را که دون خدای است، شفاعت نرسد الا [عزیر و عیسی و فریشتگان را. و قول دیگر را معنی آن است (۱۰) که، عیسی و عزیر و فریشتگان را شفاعت نرسد الا] (۱۱) در حق مؤمنانی که گواهی (۱۲) به حق دهند در حق خدای، و خدای را دانند (۱۳) چنان که باید و مثله فی المعنی قوله: وَ لَا یَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى (۱۴). وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ، اگر از ایشان پرسید که ایشان را که آفرید (۱۵)، گویند: خدای. آنکه گفت: فَأَنِّي يُؤَفِّكُونَ (۱۶)، اینان (۱۷) را به کجا می‌گردانند از معرفت و عبادت خدای، یعنی چه (۱۸) افتاده است که چنین برگشته‌اند اینان از راه خدای تعالی [۲۲۳-] و چگونه می‌برگردند (۱۹) با اینکه همه ادلت. و در معنی جاری مجرای آن است که گفت: لیس العجب ممن نجا کیف نجا، انما العجب ممن هلک کیف هلک مع سعة رحمة الله و كثرة الدلائل.

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: می‌پرستند.

(۲). ما، گواهی.

(۳). آج، لا، آد: گواهی.

(۴). لا: گفتند.

(۵). آب، آج، ما، گا، آد: نباشد.

(۶). آج، ما: بر.

(۷). آج، گا، آد: گواهی.

(۸). آج، ما: تعالی.

(۹). الا: خدای داند.

(۱۰). گا، آد: قول دویم آن است.

(۱۱). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۱۲). آب، آج، گا، آد: گواهی.

(۱۳). لا، افزوده: جل جلاله.

(۱۴). سوره انبیا (۲۱) آیه ۲۸. [.....]

(۱۵). که ایشان را که، که آفرید شما را. ۱۶. اساس، آب، ما: توفکون، که با توجه به قرآن مجید و سایر نسخ تصحیح شد. ۱۷. آج،

لا: ایشان.

(۱۸). آج، افزوده است: بل. ۱۹. گا، آد: که چنین برگردیده‌اند از راه خدای، ما، لا: برمی‌گردند.

صفحه: ۱۹۷

وَقِيلَهُ، عاصم و حمزه خواندند: و قیلہ، به کسر لام علی تقدیر: و عنده علم الساعة و علم قیلہ. و باقی قرا به نصب خواندند. اخفش گفت: عطف است علی قول: أَمْ يَحْسِبُونَ أَنَا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ، و قیلہ، و گفتند: بر مصدر منصوب است علی تقدیر: و قال قیلہ زجاج گفت: و نسمع «۱» قیلہ، و نیز روا بود که بر محل: وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ، عطف بود و التقدير انه يعلم الساعة. و قیلہ، ای قوله، یعنی، قول النبی - صلی الله علیه و آله - و اخرج خواند در شاذ: و قیلہ «۲» علی تقدیر و عنده قیلہ به رفع، و گفتار او، یعنی، گفتار رسول «۳» و اینکه آن بود که رسول - علیه السلام - با خدای تعالی شکایت قوم کرد و اصرار ایشان بر کفر. خدای تعالی گفت «۴»: خدای گفتار او می‌شنود در اینکه شکایت که می‌گوید، بار خدایا؟ اینان «۵» گروهی‌اند که ایمان نخواهند آوردن. آنگاه گفت: فَاصْفَحْ عَنْهُمْ، عفو بکن «۶» از ایشان. قتاده گفت: اینکه آیت پیش آیت قتال آمد. وَقُلْ سَلَامٌ، و بگوی: سلام. ای، هذه کلمة سلامه «۷» فسلم «۸» بها منکم، یعنی، سخنی «۹» با سلامت گوی. و قیل: سلام علی تقدیر: بیننا و بینکم سلام، ای، علامة سلم «۱۰» با سلامت گوی. و قیل: سلام علی تقدیر: بیننا و بینکم سلام، ای، علامة سلم «۱۱» که «۱۲»: السلام تحية لملتنا و امان لذمتنا. تا بدانند که مسالم محارب نه‌ای «۱۳». و قیل قل سلام علی معنی قوله: ... وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا «۱۴». تا حلم خود و جهل [۲۲۳- پ] ایشان به مردمان نماید. آنگاه بر سیل تهدید گفت: فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ «۱۵»، بدانند روز قیامت آنچه کرده‌اند «۱۶». نافع و ابن عامر به «تا» ی خطاب خواندند: فسوف تعلمون، بدان «۱۷» شما. و باقی قرا به «یا»، خبرا عن الغایب.

(۱). آج، لا، آد: یسمع.

(۲). آج، افزوده: به رفع لام.

(۳). لا: نبی - علیه السلام.

(۴). آج: گفتند.

(۵). لا: اینکه.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد: کن.

(۷). لا، آد: سلام.

(۸). گا، آد: نسلم.

(۹). لا: سخن. [.....]

(۱۰-۱۱). لا: سلام.

(۱۲). گا افزوده: گفت.

(۱۳). سالمی محارب نه، ما، آد: مسالمی، محارب نه‌ای، گا: مسالمی، محارب نه، لا: مسالمی، نه محارب.

(۱۴). سوره فرقان (۲۵) آیه ۶۳.

(۱۵). اساس: تعلمون که با توجه به قرآن مجید و سایر نسخ تصحیح شد.

(۱۶). گا، آد: کرده باشند.

(۱۷). اساس: برای شما، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد.

صفحه : ۱۹۸

حم الدخان «۱»

اینکه سورت مکی است و پنجاه و نه آیت است و سیصد و چهل و شش کلمه است و هزار و چهار صد و سی و یک حرف است. ابو سلمه روایت کرد از ابو هریره که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او سوره الدخان بخواند در شبی، در «۲» روز آید و هفتاد هزار فریشته برای او استغفار کنند.

و حسن روایت کرد از ابو هریره که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او حم الدخان بخواند در شب آدینه در روز آید گناهان آمرزیده. ابو امامه روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: هر که حم الدخان بخواند شب آدینه، خدای تعالی برای او در بهشت خانه‌ای بنا کند.

[سوره الدخان (۴۴): آیات ۱ تا ۵۹]**[اشاره]**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) و الْكِتَابِ الْمُبِينِ (۲) اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ اِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ (۳) فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ (۴)
 أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا اِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ (۵) رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۶) رَبَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا اِن كُنْتُمْ مُوقِنِينَ (۷) لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ (۸) بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ (۹)
 فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ (۱۰) يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۱) رَبَّنَا اكشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ اِنَّا مُؤْمِنُونَ (۱۲) اَتَى لَهُمُ الدُّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ (۱۳) ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ (۱۴)
 اِنَّا كَاتِبُوهُ الْعَذَابَ قَلِيلًا اِن كُمْ عَائِدُونَ (۱۵) يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى اِنَّا مُتَّقِمُونَ (۱۶) وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ (۱۷) اَنْ اَدُّوْا اِلَىٰ عِبَادَةِ اللّٰهِ اِنِّى لَكُمْ رَسُولٌ اَمِيْنٌ (۱۸) وَ اَنْ لَا تَعْلُوْا عَلٰى اللّٰهِ اِنِّى اَتِيْكُمْ بِسُلْطٰنٍ مُّبِيْنٍ (۱۹)
 وَ اِنِّى عٰذَتُ بَرَبِّى وَ رَبِّكُمْ اَنْ تَرْجُمُوْنِ (۲۰) وَ اِنْ لَّمْ تُؤْمِنُوْا لِىْ فَاعْتَرِلُوْنِ (۲۱) فَدَعَا رَبُّهُ اَنْ هُوَ لِاِ قَوْمٍ مُّجْرِمُوْنِ (۲۲) فَاسْرِ بِعِبَادِى لَيْلًا اِن كُمْ مُّتَّبِعُوْنِ (۲۳) وَ اَتْرٰكِ الْبَحْرِ رَهْوًا اِنَّهُمْ جُنْدٌ مُّغْرَقُوْنِ (۲۴)
 كَمْ تَرَكُوْا مِنْ جَنٰتٍ وَ عَيْوُنٍ (۲۵) وَ زُرُوْعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيْمٍ (۲۶) وَ نَعْمَةً كٰنُوْا فِيْهَا فَاكِهِيْنَ (۲۷) كَذٰلِكَ وَ اَوْرَثْنٰهَا قَوْمًا آخِرِيْنَ (۲۸) فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَ الْاَرْضُ وَ مَا كٰنُوْا مُنْظَرِيْنَ (۲۹)
 وَ لَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرٰئِيْلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِيْنِ (۳۰) مِنْ فِرْعَوْنَ اِنَّهُ كَانَ عَلِيًّا مِنَ الْمُسْرِفِيْنَ (۳۱) وَ لَقَدْ اخْتَرْنٰهُمْ عَلٰى عِلْمٍ عَلٰى الْعٰلَمِيْنَ (۳۲) وَ اَتَيْنٰهُمْ مِنَ الْاَيٰتِ مَا فِيْهِ بَلٰوًا مُّبِيْنٍ (۳۳) اِنْ هُوَ اِلَّا لَيَقُوْلُوْنَ (۳۴)
 اِنْ هٰى اِلَّا مَوْتُنَا الْاُولٰى وَ مَا نَحْنُ بِمُنْشَرِيْنَ (۳۵) فَاتُوْا بِآبٰئِنَا اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ (۳۶) اَمْ هُمْ خَيْرٌ اَمْ قَوْمٌ تُبٰعِ وَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ اَهْلَكْنٰهُمْ اِنَّهُمْ كٰنُوْا مُّجْرِمِيْنَ (۳۷) وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَآوَاتِ وَ الْاَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِاعْيَبِيْنَ (۳۸) مَا خَلَقْنٰهُمَا اِلَّا بِالْحَقِّ وَ لٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ (۳۹)
 اِنْ يَوْمَ الْفَصْلِ مِيقَاتُهُمْ اَجْمَعِيْنَ (۴۰) يَوْمٌ لَا يُغْنِيْ مَوْلٰى عَنْ مَوْلٰى شَيْئًا وَ لَا هُمْ يُنصَرُوْنَ (۴۱) اِلَّا- مَنْ رَحِمَ اللّٰهُ اِنَّهُ هُوَ الْعَزِيْزُ الرَّحِيْمُ (۴۲) اِنْ شَجَرَةَ الزُّقُوْمِ (۴۳) طَعَامَ الْاَيْثِمِ (۴۴)

كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ (۴۵) كَعَلَى الْحَمِيمِ (۴۶) خُذُوهُ فَاعْتَلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ (۴۷) ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ (۴۸)
 ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ (۴۹)
 إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ (۵۰) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ (۵۱) فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ (۵۲) يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ (۵۳)
 كَذَلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ (۵۴)
 يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِنِينَ (۵۵) لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَوَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۵۶) فَضَلًّا مِنْ رَبِّكَ ذَلِكَ هُوَ
 الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۵۷) فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۵۸) فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ (۵۹)

[ترجمه]

به نام خدای بخشاینده بخشایشگر

به حق کتاب روشن.

ما بفرستادیم آن را در شبی مبارک، ما بودیم ترساننده.

در او جدا کننده «۳» هر کاری محکم.

[۲۲۴-ر]، فرمانی از نزد ما، ما بودیم فرستنده.

رحمتی از خدای تو، او شنوا و داناست.

(۱). آب: سوره حم الدخان، آج، ما، گا: سوره الدخان.

(۲). آج، گا، آد: تا.

(۳). لا: جدا کنند.

صفحه : ۱۹۹

خدای آسمانها و زمین و آنچه میان آن است اگر شما یقین «۱» دانی.

نیست خدای مگر او، زنده کند و بمیراند، خدای شماسست و خدای پدران پیشین شما.

بل ایشان در شک «۲» بازی می کنند.

نگاه دار آن روز که آرد آسمان به دودی آشکارا «۳».

باز پوشد مردمان را اینکه عذابی است دردناک.

خدای ما؟ بردار از ما عذاب که ما گرویده ایم.

چگونه باشد ایشان را یاد کردن و آمد به ایشان پیغامبری «۴» بیان کننده.

پس برگشتند از او و گفتند: آموخته «۵» دیوانه است.

ما بردارنده‌ی عذاب ایم اندک شما باز آیی «۶».

آن روز که بگیریم گرفتن مهتر «۷» ما کینه کشیم «۸».

[۲۲۴-پ]، بیازمودیم پیش ایشان قوم فرعون را و آمد به ایشان پیغامبری کریم «۹».

که بگراری به من ای بندگان خدای که من شما را پیغامبری ام استوار «۱۰».

و آن که بلندی نکنی بر

-
- (۱). ما: به یقین.
 - (۲). ما: شکی‌اند.
 - (۳). لا: با دخان پیدا.
 - (۴). ما، لا: رسولی. [.....]
 - (۵). لا: اینکه آموخته‌ای.
 - (۶). لا: باز آینده‌اید.
 - (۷). لا: بزرگ.
 - (۸). لا: کینه خواهند گان‌ایم.
 - (۹). لا: رسولی نیکو، ما: بزرگوار.
 - (۱۰). ما، لا: رسول امین‌ام.

صفحه : ۲۰۰

خدای که من آورده‌ام به شما حجتی روشن.
و من پناه دادم به خدای من و خدای شما که مرا سنگسار کنی.
و اگر باور نداری «۱» مرا، دور شوی از من.
بخواند خدایش را که اینان گروهی‌اند گناهکاران.
بیر بندگان مرا به شب که شما را از پس بیابند.
و رها کن دریا را ساکن که ایشان لشکری‌اند غرق کرده.
بس که رها کردند از بوستانها و چشمه‌ها.
و کشتها و خانه‌ها «۲» گرانمایه.
و نعمتی که بودند در آن نعمت دانه گرفته و خوش منش «۳».
همچنین به میراث بدادیم «۴» به گروهی دیگر.
نگریست «۵» بر ایشان آسمان و زمین و نبودند مهلت داده.
برهانیدیم فرزندان یعقوب را از عذاب خواری دهنده [۲۲۵-ر].
از فرعون که او بزرگواری بود از اسراف کنندگان.
بگزیدیم «۶» ایشان را بر دانش «۷» بر جهانیان.
و بدادیم ایشان را از آیات و دلایل

-
- (۱). ما: نداشتی.
 - (۲). ما: جایها، لا: جای.
 - (۳). لا: خوش دل.
 - (۴). ما، لا، افزوده: آن را.

(۵). ما: بنگریست.

(۶). ما، لا: برگزیدیم.

(۷). ما: دانشی.

صفحه : ۲۰۱

آنچه در او نعمتی است آشکارا.

اینان می گویند:

نیست الا مرگ ما نخستین «۱» و ما را زنده نخواهند کردن «۲».

بیاری پدران ما را اگر شما راستگیری «۳».

ایشان «۴» بهتراند یا قوم تبع و آنان که از پیش ایشان بودند به هلاک «۵» کردیم ایشان را، ایشان بودند گروهی گناهکاران.

نیافریدیم آسمانها را و زمین را و آنچه در میان آن است بازی کنان «۶».

نیافریدیم اینکه هر دو الا به درستی و لکن بیشترین ایشان ندانند.

روز قیامت وقت ایشان است جمله.

آن روز که غنا «۷» نکند هیچ مولا از مولایش چیزی و نه ایشان را یاری کنند.

الا آن را که رحمت کند خدای که «۸» او قوی و بخشاینده است.

[۲۲۵-پ]، درخت زقوم.

طعام مرد بزهکار «۹» باشد.

چون دردی زیت می جوشد در شکمها «۱۰».

چون جوشیدن آب تافته «۱۱».

بگیری او را و بکشی تا به میان دوزخ.

(۱). لا: مگر مرگ اول. [.....]

(۲). لا: و نیستیم ما زند کردگان بعد از مرگ.

(۳). آب: راستگری، ما: راستگویی، لا: راست گویانید.

(۴). لا: آیا ایشان.

(۵). لا: که هلاک، ما: هلاک.

(۶). لا: در آن هر دو است به بازی.

(۷). ما: غنی.

(۸). ما، لا: بر.

(۹). ما: طعام بزهکاران.

(۱۰). ما، لا: شکمها.

(۱۱). ما، لا: گرم.

صفحه: ۲۰۲

پس ببری «۱» بالای «۲» سر او از عذاب آب تافته.

بچش که تو عزیز و گرامی «۳».

اینکه آن است که شما به آن شک کردی.

پرهیزکاران در جایی استوار باشند.

در بهشتها و چشمه‌ها.

می‌پوشند از دیباها تنک و ستر روی به هم آورده.

همچنین و جفت کردیم ایشان را به زنانی سیاه چشم فراخ چشم.

می‌خوانند در آن جا به هر میوه‌ای امن «۴».

نچشند در آن جا مرگ جز مرگ نخستین و نیاید «۵» ایشان را از عذاب دوزخ.

رحمتی از خدای تو آن ظفر بزرگوار است.

[۲۲۶- ر]، ما آسان بکردیم به زبان تو تا همانا اندیشه کنند.

گوش دار که ایشان گوش می‌دارند.

قوله تعالی: حم و الْكِتَابِ الْمُئِينِ، اقوال مفسران در اینکه آیت رفت. حق تعالی به قرآن قسم یاد کرد، و آن کتابی است روشن، ما فرو فرستادیم قرآن را در شبی مبارک و آن شب قدر است، لقوله «۶» تعالی: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ «۷». و قوله: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ «۸» إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ، ما ترساننده و اعلام کننده‌ایم، قتاده گفت: اینکه شب قدر است که در او «۳» قرآن از لوح محفوظ به آسمان دنیا آمد، آنکه به اوقات و ایام پراگنده به رسول «۴» آمد. دیگر مفسران گفتند: شب نیمه ماه شعبان است.

ابو هریره روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: شب نیمه ماه شعبان جبریل به من آمد در اول شب، گفت: یا محمد؟ دستها بر آسمان دار. گفتم: اینکه چه شب است! گفت: اینکه شبی است که خدای تعالی در اینکه شب دری از درهای رحمت بگشاید و جمله گناهکاران را بیمارزد، الا که مشرک باشند یا ساحر یا کاهن یا کینور «۵» یا مدمن الخمر یا مصر بر زنا و ربا، که اینان را به توبه آمرزد. چون ربعی از شب برفت، جبریل باز آمد و گفت: یا محمد؟ [۲۲۶- پ] سر بر آسمان دار. گفت من سر برداشتم. درهای آسمان و درهای بهشت دیدم گشاده. بر در آسمان اول فریشته‌ای ایستاده بود، می‌گفت: خنک آن را که در اینکه شب رکوعی «۶» کند، و بر در «۷» دوم فریشته‌ای آواز می‌داد، می‌گفت: خنک آن را که در اینکه شب سجده «۸» ای کند؟ و بر در سیم فریشته‌ای می‌گفت: خنک آن را که در اینکه شب دعایی کند؟ بر در چهارم فریشته‌ای آواز می‌داد: خنک آن را که در اینکه شب ذکر خدای کند، بر در پنجم فریشته‌ای می‌گفت «۹»: خنک آن را که در اینکه شب از ترس خدای بگرید؟ بر در ششم فریشته‌ای می‌گفت: خنک مسلمانان را در اینکه شب؟ بر در آسمان هفتم فریشته‌ای آواز می‌داد، می‌گفت: هیچ سایی هست تا مرادش بدهند! هیچ آمرزش خواهی هست تا بیمارزندش! رسول- علیه السلام- گفت: من جبریل را گفتم: یا جبریل؟ اینکه درها تا کی گشاده باشد! گفت: تا صبح بر آمدن «۱۰». آنکه گفت: خدای را در اینکه شب آزاد کردگان باشند از آتش دوزخ، به عدد موی گوسپندان بنی کلب.

و عایشه روایت کرد که: شبی از شبهای نیمه شعبان نوبت من بود، رسول

(۱). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: است.

(۲). ما، افزوده: قرآن.

(۳). گا، آد: در آن شب.

(۴). آج: به حضرت.

(۵). گا، آد: کینه‌ور.

(۶). گا: دعایی.

(۷). گا، آد، افزوده: آسمان.

(۸). آج، ما: دعا.

(۹). ما: آواز می‌داد.

(۱۰). گا، آد: برآید. [...]

صفحه : ۲۰۴

- علیه السلام- بیامد و به بستر آمد، چون مرا چشم در خواب شد، از بستر بخیزید^(۱) و برفت. من از خواب در آمدم، رسول را ندیدم. برخاستم و گمانم چنان بود که به بعضی^(۲) حجره‌های زنان رفته است. بیامدم، رسول را در نماز یافتم، با خود گفتم: تن و جانم فدای تو باد؟ انت فی واد و انا فی واد. رسول را یافتم که یک رکعت آغاز کرد [۲۲۷-ر] به قرائتی خفیف. چون به رکوع رسید،^(۳) چندان مقام کرد که شب به نیمه رسید^(۴). به رکعت دیگر برخاست و قرائت خفیف بخواند و به سجده شد، چندان مقام کرد که شب به آخر آمد. در سجده می‌گفت:

«۷۶۵» سجده لک سوادى و آمن بك فؤادى هذه یدی «التي جنيت بها على نفسى فاغفر لى الذنب العظيم انه لا يغفر الذنب العظيم الا الرب العظيم اعوذ برضاك من سخطك و بعفوك من عقوبتك و اعوذ بك منك لا احصى ثناء عليك.

چون فارغ شد، در حجره آمد. گفتم: یا رسول الله؟ اینکه چه شب است!^(۸) گفت:

شب نیمه ماه شعبان.^(۹) خدای تعالی در اینکه شب بر مؤمنان امت من رحمت کند، الا بر مدمن الخمر و مصر بر زنا و ربا و بر آن که در مادر و پدر عاق باشد یا صورتگر باشد یا سخن چین بود. در اینکه شب اعمال بندگان^(۱۰) رفیع^(۱۱) کنند و در اینکه شب، خدای را آزاد کردگان باشند به عدد موی گوسپندان بنی کلب. من گفتم: یا رسول الله؟^(۱۲) چه اختصاص است بنی کلب را! گفت: از ایشان بیشتر گوسپند^(۱۳) ندارند در عرب^(۱۴).

گفتند^(۱۵): حکمت چیست که، شب قدر پوشید و شب برات پیدا کرد^(۱۶)!

گفتند: برای آن که آن شب رحمت و غفران است و شب آزاد کردن از آتش و نیران است تا مردم بر آن تکیه نکنند^(۱۷). اما اینکه شب، شبی است بخشیده بین الشیء و

(۱). ما، لا: بخیزید.

(۲). گا، آد: یکی از.

(۳). ما: به سجده شد.

(۴). آج: به آخر رسید، گا، آد: به نیمه رسید.

(۵). ما: سجده.

(۶). گا، لا، آد: یدای.

(۷). گا، آد، افزوده: اعوذ.

- (۸). گأ: اینکه چیست.
 (۹). آج، ما، گأ، آد، افزوده: است.
 (۱۰). گأ، آد، افزوده: مومن.
 (۱۱). ما، لا: رفع.
 (۱۲). آج، ما، افزوده: اینکه.
 (۱۳). لا افزوده: کس.
 (۱۴). گأ، آد: از ایشان گوسفند بیشتر هیچ کس ندارد در عرب. [.....]
 (۱۵). آج: گفت.
 (۱۶). گأ، آد: ظاهر کرد. ۱۷. ما: کنند.

صفحه : ۲۰۵

ضده، لیلة الخفض و الرفع، لیلة الحكم و القضاء، لیلة السخط و الرضا، لیلة القبول و الرد و الوصول و الصد، لیلة [۲۲۷-پ] السعادة و الشقاء» ۱) و الكرامة و البقاء، فواحد فیها یسعد و آخر یبعد، و واحد» ۲) یخزی و آخر یجزی، و واحد یكرم و آخر یحرم، و واحد یهجر و آخر» ۳) یوجر.

و از اینکه جا گفت رسول- علیه السلام: آجال، از شعبان تا به شعبان قطع کنند تا کس باشد که او زن بکند و فرزند بزاید و نام او از صحیفه زندگان» ۴) محو کرده باشند» ۵) و در جریده مردگان ثبت کرده» ۶) فوا عجباً کم من کفن مغسول و صاحبه فی السوق مشغول و کم من قبر محفور و صاحبه بالسرور مغمور، کم من وجه ضاحک و صاحبه عن قریب هالک. قال» ۷):

و مؤمل قد قصرت اکفانه و محاذر اکفانه لم تغزل
 و [قال]» ۸) آخر.

مؤمل دنیا لتبقى له فمات المؤمل قبل الامل

یکی از جمله بزرگان در اینکه شب مجلس وعظ داشت، یکی بر پای خاست، گفت: ایها الشیخ نفسی علیله فما الحیلة! اعضائی ذلیله فما الحیلة! احزانی طویلله فما الحیلة! [حسناتی قلیله، فما الحیلة، سیئاتی جلیله، فما الحیلة ما لی حیلة فما الحیلة؟]» ۹) ما لی وسیله فما الحیلة!» ۱۰) گفت: الحیلة قصر الید و تعفیر» ۱۱) الخد و حفظ الحد و خوف الصد. دیگری گفت: در اینکه شب مجلس وعظ می داشتم، یکی بر پای خاست، گفت: ایها الشیخ؟ فیما» ۱۲) الراحة! قلت: فی براءة الساحة. قال: و فیم براءة الساحة! قلت: فی دوام النیاحة. قال: فقام و هو یقول اذا راحتی فی راحتی، ای، فی کفی و هام» ۱۳)

(۱). آج، ما: الشقاوة.

(۲). گأ، آد: آخر.

(۳). لا: واحد.

(۴). لا: زندگانی.

(۵). آج: کنند.

(۶). آج، افزوده: شود.

(۷). آج، افزوده: شعر، گاء، لا: الشاعر.

(۸). اساس: ندارد، از گاء، افزوده شد.

(۹). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۱۰). گاء، آد، افزوده: شیخ.

(۱۱). آج: تغفر، ما: تغفر. [...]

(۱۲). ما، آد: فما.

(۱۳). ما: او قام.

صفحه : ۲۰۶

علی وجهه. و انشد [۲۲۸-ر]:

سقیاء لشعبان من شهر اعظمه انی لأذکر منه لیلة عجا

اشکو الی الله انی منذ لم ارکم «۱» اسقی التراب بدمع ینبت «۲» العسبا

و اخبار در فضایل اینکه شب بسیار است و از نمازهای مروی که در او مستحب است، دو رکعت است: رکعت اول به الحمد و سوره الجحد «۳»، و دوم به الحمد و قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۴» و عقیب «۵» آن دعای معروف. نمازی دیگر، چهار رکعت نماز، هر یک رکعت به یک بار الحمد و صد بار سوره الاخلاص. نمازی دیگر، چهار رکعت نماز، هر رکعتی به یک بار الحمد و دویست و پنجاه بار قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۶».

نمازی دیگر ده رکعت، هر رکعتی یک بار الحمد و صد بار قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ.

نمازی دیگر صد رکعت نماز، هر یک رکعت به یک بار الحمد و ده بار قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۷». و از جمله نمازهای مرغوب نماز جعفر است.

قوله: فیها یُفرق کُلُّ امرٍ حَکیم. حسن و مجاهد و قتاده گفتند: اینکه شب قدر است که در او آجال و اعمال و ارزاق و اخلاق قسمت کنند. عکرمة گفت: شب نیمه شعبان است که در او تقدیر آجال کنند و وفد حاج در اینکه شب بنیسنند «۸» از آن پس زیادت و نقصان نباشد. کُلُّ امرٍ حَکیم، ای، محکم مبرم. گفت: بخشش کارها در اینکه شب محکم کنند «۹».

أمرًا من عنینا، مصدری است محذوف الفعل، ای، یفرق کل امر فرقا و یؤمر بکل شیء امرًا. و شاید که مصدری بود لا من لفظ الفعل، چنان که یفرق در معنی یؤمر باشد، و شاید که نصب بر مصدری بود در جای حال، چنان که: اتیته رکضا ای آمرین «۱۰» فرمانی از نزدیک ما. إنا کُنَّا مُرسلین، ما یمیم که فرستنده رسولانیم. [۲۲۸-پ] رَحْمَةً، شاید تا مفعول له باشد، ای، للرحمه. و شاید که مصدری بود در جای

(۱). گاء، آد: لم اره.

(۲). آج، ما: تبت.

(۳). لا: الحجر. (۷-۶-۴). سوره اخلاص (۱۱۱) آیه ۱.

(۵). آج، گا: عقب، ما: به عقب.

(۸). آج، ما، لا: نویسند، گا، آد: بنویسند.

(۹). ما، گا، لا، اد: بخشش کارهای محکم در اینکه شب کنند.

(۱۰). گا، آد، افزوده: یعنی.

صفحه: ۲۰۷

حال، ای، راحمین، رحمتی از خدای تو که او شنوا و داناست. یسمع اقوالهم و یعلم احوالهم» (۱).
 رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، ای، هو رب السموات و الارض. خبر مبتدای محذوف است، اوست که خداوند آسمانها و زمین است و آنچه در میان آسمان و زمین «۲». إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ، اگر شما هیچ به یقین دانی.
 لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، نیست خدای بجز او، احیا و اماتت به اوست، اوست که زنده کند مردگان را و بمیراند زندگان را، و قادر بر اینکه اوست. رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ، خدای شماست و خدای پدران پیشین شما.
 بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ، بل که «۳» اینکه کافران در شک‌اند از خدای و قیامت و ثواب و عقاب، بازی می‌کنند. و گفتند: استهزا می‌کنند.

آنگه گفت: فَارْتَقِبْ، گوش داری «۴» روزی که آسمان دودی پدید آرد آشکارا.

در اینکه دود «۵» خلاف کردند که چیست و کی باشد. مسروق روایت کرد که بنزدیک عبد الله مسعود بودم، مردی در آمد و گفت: یا ابا عبد الرحمن؟ یکی از جمله قصاص، قصه می‌گفت بنزدیک ابواب کنده در اینکه آیت: ... يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ، گفت: دودی باشد که روز قیامت پدید آید که انفاس کافران و منافقان باز گیرد و چشم و گوش ایشان تباہ کند و مؤمنان را شبه زکامی پدید آرد «۶» عبد الله مسعود بر جست و گفت: یا مردمان؟ از خدای بترسی هر گه «۷» چیزی دانی بگویی و هر گه «۸» ندانی بگویی «۹»: الله اعلم، که خدای تعالی رسول را گفت: قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَ مَا أَنَا [ر] مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ «۱۰» و من شما را خبر دهم از اینکه دود. چون ل قریش ایمان نمی‌آوردند و رسول را رنج می‌نمودند «۱۱»، رسول- علیه السلام- بر ایشان دعا کرد، گفت: بار خدایا؟ هفت سال اینان را قحط ده، چون سالهای یوسف قحطی

(۱). گا: افعالهم.

(۲). آج، ما: آنچه میان اینکه دو است، آد، افزوده: است.

(۳). ما، گا، لا، آد: بل.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد: گوش دار. [.....]

(۵). لا: روز.

(۶). لا: آید.

(۷). ما: هر کدام، گا: هر کس.

(۸). ما: هر کدام، گا، آد: هر چه.

(۹). آج: چه گوید، گا، لا: بگوید.

(۱۰). سوره ص (۳۸) آیه ۸۶.

(۱۱). گاه، آد: می‌رسانیدند.

صفحه : ۲۰۸

پدید آمد که مردم استخوانهای مردار و پوستها» (۱) بخوردند. و مردم چون برنگریدندی» (۲) میان آسمان و زمین دودی دیدندی. آخر ابو سفیان بیامد و گفت: یا محمّد؟ تو آمده‌ای و ما را طاعت و صلت رحم می‌فرمایی و قوم تو به قحط و گرسنگی هلاک شدند، دعا کن برای ایشان که ایشان طاعت تو دارند.

و ذلک قوله: رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ رسول- علیه السلام- دعا کرد و خدای تعالی قحط برداشت. و گفت: إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابَ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ، یعنی، الی کفر کم.

یوم نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنْتَقِمُونَ، ایشان با سر کفر شدند، خدای از ایشان انتقام بکشید روز بدر.

دیگر مفسران گفتند: اینکه دخان، دودی باشد که از جمله اشراط و اعلام قیامت بود، پیش از قیامت پدید آید، در سر و چشم و گوش کافران و منافقان شود تا سرهای ایشان بیامهد» (۳) و مؤمنان را از او شبه زکامی پدید آرد» (۴)، و زمین همه دود بگیرد بمانند خانه‌ای که در او آتش کنند و آن را» (۵) منفذی نباشد که دود برود، و اینکه هنوز نبوده است و بخواهد بودن. و اینکه قول عبد الله عباس است و عبد الله بن عمرو حسن بصری و زید بن علی. دلیل بر اینکه، حدیث حذیفه است که گفت، رسول- علیه السلام- گفت: اول آیات و اعلام قیامت، اینکه دود باشد و فرو» (۶) آمدن عیسی از آسمان و آتشی که پدید آید [۲۲۹-پ] از قعر عدن که مردم را به محشر راند. حذیفه گفت:

یا رسول الله؟ اینکه دود چه باشد» (۷) رسول- علیه السلام- اینکه آیت بخواند: ... یوم تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ، يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ، دودی باشد که همه زمین بگیرد و از مشرق تا مغرب بر باز کند» (۸) و چهل شبا روز» (۹) بماند، اما مؤمن را از او شبه زکامی پدید آید، و اما کافر از او چون مستی شود» (۱۰) و مملو شود از آن» (۱۱) تا از بینی و

(۱). آج، ما، افزوده: مردار.

(۲). ما: بنگریدندی، گاه: برنگریدندی.

(۳). کذا در همه نسخه‌ها، بیامهد/ بیاماسد.

(۴). ما، لا: آید.

(۵). لا، افزوده: البته.

(۶). آج، گاه، لا، آد: فرود.

(۷). آج: چباشد. [.....]

(۸). آج: بریان کند، ما، آد: پر باز کند، لا: پر کند.

(۹). آج، ما: شبانه روز، گاه، لا، آد: شبانروز.

(۱۰). ما: و اما کافر را از او مستی آید.

(۱۱). ما: از او مملو شود.

صفحه : ۲۰۹

گوش و زیر او بدر» (۱) می‌آید.

عبد الله بن ابی ملیکه گفت، روزی بنزدیک عبد الله عباس شدم بامداد، مرا گفت: دوش تا روز نخفتم، گفتم: چرا! گفت: ستاره‌ای دیدم که برآمد با دنبال.

گمان بردم که عقیب «۲» آن دود باشد که خدای تعالی گفت: یَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ. یَغْشَى النَّاسَ، گفت: آن دود [مردم را] «۳» فرو گیرد «۴» و گرد ایشان در آید و به ایشان برسد. هذا عَذَابٌ أَلِيمٌ، اینکه جا محذوفی هست از قول و تقدیر: قالوا هذا عذاب الیم، او یقال لهم: هذا عذاب الیم.

رَبَّنَا اكشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ، هم بر تقدیر قالوا گویند عند آن حال، بار خدایا؟ بردار از ما اینکه عذاب که ما ایمان آریم. «۵» حق تعالی گفت: أَنِّي لَهُمُ الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ، چگونه ایشان را تذکیر «۶» کنند و پیغامبری «۷» به ایشان آمد بیان کننده، یعنی: که، بیش از اینکه نتوان کردن در تکلیف با ایشان از باب ازاحت علت، قوله: وَقَدْ جَاءَهُمْ، «واو»، حال است و مراد به رسول، پیغامبر ماست - صلی الله علیه و آله.

ثُمَّ تَوَلَّوْا عُنْهُ، پس برگردیدند از او. و گفتند: اینکه، مردی است [۲۳۰- ر] مُعَلِّمٌ، آموخته، یعنی کسی می آموزد اینکه را اینکه قرآن، چنان که گفت: وَالْقَدْ نَعَلِمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ «۸» مَجْثُونٌ، ای، هو مجنون، و اینکه خود در اصل دیوانه‌ای است. آنکه گفت: إِنَّا كَاشِفُو الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ، اینکه کلام خدای است، خدای گفت: ما اینکه عذاب از ایشان برداریم اندکی، جز آن است که ایشان با سر کفر شوند و ثبات نکنند بر ایمان، چه گفتار ایشان از بیم عذاب است، چون عذاب رفته باشد، فراموش کنند «۹».

(۱). لا: برون.

(۲). آج، گا، لا، آد: عقب.

(۳). اساس و آب: ندارد، از آج آورده شد.

(۴). گا: فرا گیرد.

(۵). ما: داریم، لا: آوردیم.

(۶). ما: و اذکر.

(۷). آج: رسولی، ما: رسول.

(۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۰۳.

(۹). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: آنکه گفت.

صفحه : ۲۱۰

یَوْمَ نَبِطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى، ای، ارتقب ای محمد؟ تو انتظار کن روز «۱» بزرگتر را. در او خلاف کردند، عبد الله مسعود گفت: روز بدر است، و حسن گفت «۲»:

قیامت است. إِنَّا مُنْتَقِمُونَ، ما کینه بکشیم از ایشان اما در دنیا روز «۳» بدر، و اما در قیامت به دوزخ در «۴».

وَلَقَدْ فتننا قبلهم قوم فرعون، آنکه گفت: اینکه نه کاری است که تو را فتاد «۵». ما پیش از اینکه قوم فرعون را امتحان کردیم به تکلیف، و رسولی کریم و شریف نسب به ایشان آمد، یعنی: موسی - علیه السلام.

آن ای، بان ادوا، اینکه رسول به آن آمد که گفت: با من دهی بندگان خدای را که به دست فرو گرفته‌ای ایشان را، یعنی، بنی اسرائیل را که ایشان را به بندگی گرفته‌ای، که من شما را پیغامبری ام با امانت، جز آن نگویم که خدای به من وحی کرده باشد.

وَأَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللَّهِ، و نیز به آن آمده‌ام تا بر خدای علو و غلو و استکبار و ترفع نکنی و پای از حد او ننهی «۶». إِنِّي آتِيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ، که حجتی روشن آورده‌ام به شما. چون اینکه پیغام بداد، او را تهدید کردند [۲۳۰-پ] به قتل، گفتند: تو را بکشیم. او گفت: آن که و إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُمُونِ، من پناه با خدای خود و خدای شما، که آفریدگار ما و شماست، می‌دهم، از آن که مرا رجم کنی. در او سه قول گفتند: یکی قتل و دیگر سنگسار و سدیگر دشنام. که مرا بکشی یا سنگسار- کنی یا دشنام دهی.

وَإِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَأَعْتَزِلُونِ، اگر به من ایمان نمی‌آری، مرا رها کنی و نیز رنج- منمایی چون خیری و راحتی نکنی مرا، شر خود از من کفایت کنی «۷». و اینکه حال مانند آن است که شاعر گفت- چون از قومی توقع خیر می‌کرد- شر آمد از ایشان:

(۱). گاه، لا، آد، افزوده: گرفتن. [.....]

(۲). ما، گاه، لا، آد، افزوده: روز.

(۳). آج، ما: به روز، لا: در روز.

(۴). لا: در دوزخ، آج، ما، گاه: به دوزخ.

(۵). آج، ما، گاه، لا، آد: افتاد.

(۶). آج: بیرون ننهید، ما: از حد او بنهی، گاه، آد: از حد خود بیرون ننهید، لا: از حد بیرون ننهید.

(۷). آج، گاه، اد: دور دارید، ما: دور داری / دور دارید.

صفحه : ۲۱۱

و قد كنت ارجو منك خير ناصر علي حين خذلان اليمين شمالها «۱»

فان انتم لم تحفظوا لمودتي ذماما فكونوا لا عليها «۲» و لا لها «۳»

فَدَعَا رَبَّهُ أَنَّهُ هُوَ لَاءِ قَوْمٍ مُّجْرِمُونَ، موسی - علیه السلام - خدای را بخواند و گفت: بار خدایا! اینان قومی اند مجرمان «۴»، یعنی، مشرکان «۵» و هیچ سر آن ندارند که ایمان آرند.

خدای تعالی گفت: فَاسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا، «۶» اینکه بندگان مرا که بنی اسرائیل اند به- شب بیر که اینکه کافران از پی شما بیایند. وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهَوًّا، و دریا رها کن به حال خود، و قوله: رَهَوًّا، عبارات مفسران در او مختلف «۷» شد: عوفی گفت از عبد الله عباس: رهوا، ای، سمنا. عوفی گفت از او «۸» که: رها کن به حال خود. کعب گفت: طریقا. ربیع گفت: سهلا. ضحاک گفت: دمنا، ای، سهلا. عکره گفت: جددا بیسا، رهی «۹» خشک. قتاده گفت:

طریقا یابسا، هم رهی «۱۰» خشک. و اصل کلمت در کلام عرب، سکون باشد. قال الشاعر:

كأنما اهل حجر ينظرون متي يروني خارجا طير اباديد «۱۱»

[۱۳۲-ر] طیر رأت بازیا نضح الدماء به و امه خرجت رهوا الی عید

یعنی، علی سکون.

إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُّغْرَقُونَ، که فرعون و لشکر او جماعتی اند غرق کرده شده.

کَمْ تَرَكُوا، بس که رها کردند مِنْ جَنَاتٍ وَ عُيُونٍ، وَ زُرُوعٍ وَ مَقَامٍ كَرِيمٍ، از بستانها و چشمه‌های آب و زرعه‌ها و خانه‌های «۱۲» نیکو از کوشکها و سرایها و جایها که مجلس ملوک را شاید، اینکه قول مجاهد است و سعید جبیر. بعضی دیگر گفتند: به

(۱). آب، آج، ما: شمالیا، در نسخه اساس بعدها با قلمی دیگر به شمالیا تغییر یافته است.

(۲). ما: علی.

(۳). آب، آج، ما: لالیا، در نسخه اساس بعدها با قلمی دیگر به لا لیا تغییر یافته است.

(۴). گاء، آد: قومی مجرمان اند.

(۵). لا: مشرکان اند.

(۶). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: تو.

(۷). آج: خلاف.

(۸). لا: عبد الله عباس. [...]

(۹-۱۰). آب: و هی.

(۱۱). آج، ما: ابادید.

(۱۲). ما، گاء، لا، آد: جایها.

صفحه: ۲۱۲

مقام کریم، منبرها خواست، برای آن کریم خواند «۱» آن را که فراخ بود و نکو «۲».

وَ نَعْمَةٌ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ، و نازی «۳» که ایشان در آن با بطر و اشر بودند و معجب «۴» و بنشاط بودند از آن.

كَذَلِكَ وَ أَوْرَثْنَا قَوْمًا، ما همچنین «۵» به میراث دادیم به گروهی دیگر، یعنی از فرعونیان بستدیم «۶» و به موسی و اسرائیلیان دادیم. فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَ الْأَرْضُ، آسمان و زمین بر ایشان بنگریست «۷». اگر گویند چگونه اضافه کرد گریه را با آسمان و زمین بر ایشان- و آن از ایشان صحیح نباشد- گوئیم، در تأویل او چند وجه گفتند: یکی آن که اهل آسمان و زمین به ایشان «۸» بنگریستند، چنان که: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ «۹» ... حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا «۱۰» و ما کَانُوا مُنْظَرِينَ، و ایشان را مهلت ندادند، بل تعجیل عذاب کردند بر ایشان چون وقتشان بسر آمد.

وَ لَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ، ما برهانیدیدم بنی اسرائیل را از عذاب خوار کنند [ه] از آن کشتن پسران و استبقای «۱۰» دختران.

آنکه بگفت که، آن عذاب که می کرد: مِنْ فِرْعَوْنَ، از فرعون که او عالی و غالب بود و از جمله مسرفان «۱۱» و متجاوزان حد و اندازه بود.

وَ لَقَدْ اخْتَرْنَا هُمْ، ما برگزیدیم ایشان را، یعنی، بنی اسرائیل را اعلی علم، بر آن که از ایشان دانستیم، یعنی، اختیار ما ایشان را از علم بود، اعلی العالمین، بر جهانیان، یعنی، بر اهل زمانه ایشان.

وَ آتَيْنَاهُمْ مِنَ الْآيَاتِ، و ایشان را از آیات و معجزات بدادیم آنچه در آن بلایی

(۱). ما، گاء، آد، افزوده: علی، لا: بن علی.

(۲). آج، ما: حرمت، گاء، لا، آد، افزوده: حرمت و.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: علی.

(۴). آج، گا، لا، آد، افزوده: علی.

(۵). گا، آد، افزوده: گفت، لا: که او گفت.

(۶). آج، ما: میطر.

(۷). گا، افزوده: الا.

(۸). گا، آد: بگرید.

(۹). اساس: تأویلی‌ها: به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۱۰). گا، آد: رها کردن.

(۱۱). اساس مشرکان، به قیاس با نسخه آج و با توجه به معنی آیه تصحیح شد.

صفحه: ۲۱۶

بود روشن.

قتاده گفت: نعمتی ظاهر، و آن فلق دریا بود و سایه بان ابر بود و انزال من و سلوی بود. ابن زید گفت: ابتلا کرد ایشان را تارة بنعمة و تارة بشدة، و اینکه آیت بخواند: [۲۳۳-ر] ... وَ نَبَلُوكُمْ بِالْأَشْرِّ وَالْخَيْرِ فَتَنَّا^۱ «۱» إِنَّ هَؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ، آنکه گفت، اینان می گویند، یعنی، مشرکان مکه: إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتُنَا الْأُولَى، ما را همین مرگ است که مردیم، ما را از اینکه پس بعثی و نشوری نخواهد بودن و ما را با زنده «۲» نخواهند کردن.

آنکه گفت: فَأَتُوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، اگر راست می گویی که ما را زنده خواهند کردن، پدران ما را که مرده‌اند باز آری و زنده کنی تا ما شما را باور داریم. تا اینکه جایگاه حکایت کلام کفار است.

آنکه جواب داد ایشان را و انذار کرد به هلاک و یاد داد ایشان را هلاک قوم تبع. آنکه گفت: أَلَمْ خَيْرٌ أَمْ قَوْمٌ تُبْعِ، ایشان بهتراند یا قوم تبع! قتاده گفت: تبع حمیری را خواستند «۳»، و او آن بود که لشکر تا به اقصی «۴» خراسان ببرد و سمرقند بنا کرد و بر سر نامه چنین نوشتی «۵»:

به نام آن پادشاه که ملک بر و بحر است و ملک باد و آفتاب است.

کعب الاحبار گفت: او مؤمن بود و قومش کافر خدای تعالی او را ذم نکرد، قومش را ذم کرد. و عایشه گفت: لا تسبوا [تبعاً] «۶» فانه كان رجلا صالحا، تبع را دشنام مدهی که او مردی صالح است «۷». سعید جبیر گفت: اول کس که خانه کعبه را جامه کرد او بود. سهل بن سعد گفت: تبع را دشنام مدهی که او مسلمان بود. ابو هریره گفت، رسول- علیه السلام- گفت: نمی دانم تبع پیغامبر بود یا نبود. وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ أَهْلَكْنَاهُمْ، و آنان که پیش قوم تبع بودند، ما ایشان را هلاک کردیم که ایشان گروهی بودند کافران گناهکاران، یعنی، اینکه قوم بهتر نه‌اند که ایشان «۸»، چنان که ایشان را هلاک کردیم [۲۳۳-پ] اینان را هلاک کنیم.

(۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳۵.

(۲). بازنده/ باز زنده، آج، ما، لا: باز زنده، آد: زنده. [.....]

(۳). آج، ما، گا، لا، آد: خواست.

(۴). آج، ما، گا: اقصای.

(۵). لا: نبشتی.

(۶). اساس و آب ندارد، از آج افزوده شد.

(۷). لا: بوده است.

(۸). گا، آد: بهتر از آنها نیستند.

صفحه: ۲۱۷

آنکه تنبیه کرد خلقان را و تذکیر نعمت، گفت: وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لِأَعْبِينَّ، ما آسمان و زمین و آنچه در میان آن است به بازی نیافریدیم، یعنی به حکمت و مصلحت آفریدیم.

ما خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ ما نیافریدیم آن را، یعنی، آسمان و زمین را مگر بحق، و لکن بیشتر مردمان نمی دانند.

آنکه گفت: إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ، روز قیامت که روز فرق و فصل و تمیز^(۱) باشد، که جدا کنند میان مؤمنان و کافران، و گفتند: روز حکم خواست که فصل حکم باشد و حاکم را فصال گویند، یعنی، روز قیامت میقات و میعاد ایشان باشد^(۲).

یوم لا یُعْنی، آن روز که غنا نکند و بنگزیراند^(۳) هیچ مولی از مولی چیزی. و مولی لفظی است مشترک میان بسیار معانی از معتق و معتق و سید و بنده و پسر عم و همسایه و ناصر و هم سوگند و رفیق و اولی، و اینان را بیان کرده‌ایم در سورة المائده.

گفت: روز قیامت از اینان هیچ یک از یک غنا نکنند و کس از کس عذاب باز ندارد، نه سید از بنده و نه آزاد کرده از آزاد کننده و نه پسر عم از پسر عم و نه هیچ از یکدیگر^(۴). وَ لَا هُمْ يُنصَرُونَ، و نه ایشان را نصرت کنند.

إِلَّا مَنْ رَحِمَ اللَّهُ، الا آن را که خدای بر او رحمت کند که او خدای است عزیز و رحیم، غالب و منیع و بخشاینده.
إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ، گفت: درخت زقوم.

طَعَامِ الْأَثِيمِ، طعام آن ناکس^(۵) کنیم که ائیم و بزهدکار است. گفتند: مراد ابو جهل است.

كَالْمُهْلِ، چون دردی زیت^(۶)، یغلی فی البُطُونِ، این کثیر و حفص و رويس خواندند: یغلی، به «یا» اسناد فعل با مهل کردند و باقی قرا به «تا» ی تأنیث اسنادا الی الشجرة، می جوشد در شکمها^(۷).

(۱). ما، گا، لا: تمیز.

(۲). آج، ما، لا: ایشان باشد جمله، گا، آد: جمله ایشان باشد.

(۳). آج: بنگزیراند، ما: بنگزاید، گا، آد: نگزیراند.

(۴). ما: از دگر یک.

(۵). آج، آب، گا: کس، آد: آن کس است که او بزهدکار است.

(۶). گا، آد، افزوده: و گفتند چون نحاس گداخته.

(۷). گا، آد، افزوده: ایشان.

صفحه: ۲۱۸

كَغَلِي الْحَمِيمِ، [۲۳۴-ر] چون جوشیدن آب تافته.

خُدُوهُ، ای یقال، گویند: بگیری او را، فَاعْتَلُوهُ، و بکشی تا به میان دوزخ، یعنی اینکه ائیم را. یقال: عتله یعتله و یعتله عتلا، اذا دفعه بالعنف و جذبه. قال الفرزدق:

لیس الکرام بناحلیک اباهم حتی ترد الی عطیه تعتل

و قال آخر:

فیا ضیعۀ الفتیان اذ یعتلونه ببطن الثری مثل الفنیق المقدم

و یروی: المسلمم (۱).

کوفیان و ابو عمرو و ابو جعفر، عین الفعل مکسور خواندند، فاعتلوه، به کسر «تا»، و باقی قرا به ضم «تا»، و هر دو لغت است.

ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ، آنکه فرو ریزید از بالای سر او از عذاب حمیم، از آب تافته. نظیره قوله: ... يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمِ (۲).

ذُق، ای یقال له، گویند او را بر طریق استهزا و سخریت: بچش اینکه عذاب که تو عزیز و کریمی به زعم تو و بنزدیک قوم تو. و سبب اینکه آن بود که، ابو جهل گفت:

میان کوههای مکه هیچ کس نیست از من عزیزتر و کریمتر. فردای قیامت فریشتگان او را گویند بر سیبل استهزا: بچش اینکه عذاب که تو آن عزیز و کریمی. جمله قرا خواندند: انک، به کسر همزه، مگر کسائی که او خواند: انک، به فتح همزه علی تأویل: لانک، برای آن که تو چینی.

إِنَّ هَذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ، اینکه آن است، یعنی اینکه عذاب آن است که شما در او شک می کردی و ایمان نداشتی به او، اکنون بچش که به او رسیدی (۳).

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ، اهل مدینه و شام خواندند به ضم میم علی المصدر، کالمقامه و المقام (۴) المصدر، و باقی قرا به فتح میم، بمعنی (۵) المكان. گفت:

پرهیزگاران روز قیامت در جایی استوار باشند.

فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ، در بهشتهای و چشمه‌های آب.

(۱). آج: المسلم. [.....]

(۲). سوره حج (۲۲) آیه ۱۹.

(۳). گا، آد: بچشید که به آن برسیدید.

(۴). ما، لا، آد: فالمقام و المقامه.

(۵). آج، ما، گا، آد: یعنی.

صفحه: ۲۱۹

يَلْبَسُونَ مِنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ، می پوشند جامه‌های [۲۳۴-پ] سندس و آن جامه‌های دیبای (۱) لطیف ناعم رقیق باشد. و استبرق و دیبایهای ثخین ستر.

مُتَقَابِلِينَ، روی به روی کرده.

كَذَلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ، همچنین، یعنی چنان که اکرام کردیم ایشان را به انواع کرامت از طعام و شراب و لباس، همچنین اکرام کردیم ایشان را به جفتانی و زنانی از حور العین. و حور، جمع احور و حوراء (۲) باشد، و آن، آن بود که سپیده‌ی چشمش بغایت سپید بود و سیاهه (۳) بغایت سیاه. و عین، جمع اعین و عیناء، و آن فراخ چشم بود، و افعال صفت مرد باشد و فعلاء صفت زن بود، و فعل، جمع

هر دو بود. و عین، بر وزن فعل است و از قیاس فعل می‌باید، الا آن است که برای مجاورت «یا» ضمت «عین» را کسر «۴» دادند تا مناسب باشد.

مجاهد گفت: زنانی باشند بجمال و سپیدی و پاکیزگی بحدی که چشمها در اینان بماند، پنداری اصل کلمت من حار یحار، حیره گرفت. و در خبر است که از بالای چند حله که پوشیده باشد مغز استخوانش «۵» در اندامش بتوان دیدن، و از صفای اندام ایشان هر که در ایشان نگرَد، روی خود در اندام ایشان بیند چنان که در آینه بیند. گفت: دلیل اینکه تأویل قراءت عبد الله مسعود «۶». و زوجناهم بعین عین، ای، بیض «۷» و اسعات العیون، و در مصحف او چنین است.

ابو هریره روایت کرد که، رسول - علیه السلام - گفت:

مهور الحور العین قبضات التمر و فلق الخبز

، گفت: مهرهای «۸» حور العین، مشتهای خرما باشد و پاره‌ای نان که به درویش دهند. و در خبری دیگر:

ما تساقط من الخوان مهور الحور العین

، آنچه از خوان بیفتد و بریزد مهر «۹» حور العین باشد. آنگه دو تأویل گفتند اینکه خبر را: یکی آن که به صدقه بدهد، یکی آن که برچیند و بخورد «۱۰» تکبر و ترفع را. و در خبری دیگر:

اخراج القمامة

(۱). لا: دیباج.

(۲). اساس: حور، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد. حوراء.

(۳). گاء، لا، آد: سیاهی.

(۴). گاء، آد: با کسره کردند، لا: به کسر دادند.

(۵). آج، گاء، لا، آد: استخوانش.

(۶). آج، ما، گاء، لا، افزوده: است.

(۷). ما: تیض.

(۸). آج: کاوین، آد: مهور العین.

(۹). لا، آد: مهور.

(۱۰). آج، ما، گاء، لا، آد، افزوده: ترک. [.....] ۱

صفحه : ۲۲۰

الله المساجد مهور الحور «العین»

، گفت: خاکروبه مسجدها [۲۳۵-] ر بیرون آوردن، مهر حور العین باشد.

يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ آمِنِينَ، می‌درخواهند و می‌خوانند و استدعا می‌کنند به هر میوه‌ای در حالی که آمِن «۲» باشند از آنچه برسد و منقطع شود. و گفتند: آمِن «۳» باشد از مضرت و غایله او، یعنی، همه نفع بی مضرت باشد. قتاده گفت: آمِن «۴» باشند از بیماری و درد و مرگ و وسوسه شیطان.

لَا يَدْعُونَ فِيهَا الْمَوْتَ، مرگ نچشند در آنجا، یعنی در بهشت. در خبر است که، چون اهل بهشت در بهشت قرار گیرند و اهل دوزخ در دوزخ، جانوری را بیارند به شکل گوسپندی و او را بدارند به جایی که اهل بهشت و دوزخ او را بینند، آنگه گویند: اینکه

مرگ است، آنکه بفرماید قدیم تعالی: تا او را بکشند، و اینکه بر سیل مثل باشد، آنکه ندا کنند که:

یا اهل الجنة خلود فلا موت ابدًا و یا اهل النار خلود فلا موت ابدًا

، ای اهل بهشت؟ شما همیشه خواهی بودن آن جا که هستی و مرگ نباشد هرگز، و یا اهل دوزخ؟ آن جا همیشه خواهی بودن که مرگ نباشد هرگز، إِلَّا الْمَوْتَةُ الْأُولَى، گفتند: «الا» اینکه جا به معنی بعد است، یعنی، بعد الموتة الاولى، از پس مرگ اول. و گفتند، مانند آن است که گفت: وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ «۵» وَ وَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ، و ایشان را نگاه دارد از عذاب دوزخ. و در آیت تمسکی نیست اصحاب نجار را [۲۳۵-پ] در نفی سؤال گور و عذاب، فی قوله: إِلَّا الْمَوْتَةُ الْأُولَى، برای آن که در آیت نفی مرگ است در بهشت و اثبات مرگ که در دنیا بوده است، و اینکه، منع نکند از آن که مرگی باشد در گور

(۱). آج، آد: حور. (۲-۳-۴). آج، ما، گا، لا، آد: ایمن.

(۵). سوره نساء (۴) آیه ۲۲.

(۶). ما، افزوده: الا، آد: الا ما قد سلف.

(۷). گا: فذاقوها.

صفحه : ۲۲۱

پس از سؤال به دلیلی دیگر، چه اینکه قول به دلیل الخطاب باشد. جواب بهتر از اینکه آن است که، آیت خاص است به متقیانی که موصوف باشد «۱» به اینکه صفات و ممتنع نبود که ایشان را از پس سؤال گور مرگ نباشد، بل منعم «۲» باشند و زنده در گور، دلیله قوله- علیه السلام: «۳» القبر روضة من رياض الجنة- الخیر».

فَضلاً مِنْ رَبِّكَ، نصب او بر مفعول له باشد، ای لفضله. ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، گفت: اینکه به فضل خدای است و نعمت او، و اینکه ظفری است بزرگوار، یعنی، فوز به بهشت.

آنکه گفت: فَإِنَّمَا يَسْرُنَا بِلِسَانِكَ، ما اینکه قرآن آسان بکردیم بر زبان تو، و اینکه «ها»، کنایه عن غیر مذکور است «۴». و گفتند: ما اینکه قرآن به لغت تو انزال کردیم و چنین ساختیم. لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، تا همانا اندیشه کنند اینان که زبان و لغت ایشان است.

فَارْتَقِبْ، انتظار کن آنچه تو را وعده داده‌ایم، که ایشان نیز در حکم منتظران‌اند، از آن جا که به ایشان خواهد رسیدن، چنان که به منتظران رسد. و قیل منتظرون دایره علیک و انما هی علیهم، گفتند: ایشان نیز گوش به مرگ و ذهاب دولت «۵» و رجوع کار با ایشان می‌دارند.

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: باشند.

(۲). گا: متنعم.

(۳). گا: او حفرة من حفر النيران.

(۴). گا، آد: کنایه از غیر مذکور است.

(۵). ما، افزوده: تو.

صفحه : ۲۲۲

اینکه «۲» سورت مکی است در قول مجاهد و قتاده، و عدد آیات او سی و هفت است در کوفی، و شش در بصری و مدنی، و چهارصد و هشتاد و هشت [۲۳۶-ر] کلمت است، و دو هزار و صد و نود و یک حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، رسول- علیه السلام- گفت: هر که او حم الجاثیه بخواند، خدای تعالی بنزدیک «۳» حساب عورت او فرا پوشد «۴» و روعت و ترس او امن گرداند «۵».

[سوره الجاثیه (۴۵): آیات ۱ تا ۲۳]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۲) إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ (۳) وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (۴)
 وَ اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ تَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۵) تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبَأَىٰ خَبِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَ آيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ (۶) وَيَلْ لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ (۷) يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَىٰ عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۸) وَإِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (۹)
 مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ وَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْئًا وَ لَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۱۰) هَذَا هُدًى وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِيمٍ (۱۱) اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لَتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲) وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۱۳) قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۴)
 مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (۱۵) وَ لَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَ الْحُكْمَ وَ التُّبُوَّةَ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنْ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (۱۶) وَ آتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (۱۷) ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۱۸) إِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَ إِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَ اللَّهُ وَلىُّ الْمُتَّقِينَ (۱۹)
 هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (۲۰) أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ (۲۱) وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ بِالْحَقِّ وَ لِيُجْزِيَ كُلَّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۲۲) أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَ خَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ وَ جَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (۲۳)

[ترجمه]

به نام خدای بخشایش بخشایشگر

فرستادن «۶» کتاب از خدای قوی محکم کار.

در آسمانها و زمین دلایلی هست مؤمنان را.

و در آفریدن شما و آنچه می‌پراگند از رونده «۷» علاماتی است گروهی را که به یقین دانند.

- (۱). گاه، لا، افزوده: سبع و ثلاثون آیات.
- (۲). ما، گاه، لا، آد: بدان که اینکه.
- (۳). گاه، آد: محل.
- (۴). آج، ما، گاه، لا، آد: باز پوشد. [.....]
- (۵). ما، لا: ایمن گرداند، گاه، آد: از او بردارد و او را ایمن گرداند.
- (۶). لا: فرو فرستادن.
- (۷). ما: رانده.

صفحه : ۲۲۳

و گردیدن شب و روز و آنچه فرو فرستاد خدای از آسمان از روزی، زنده کرد به آن زمین را پس از مرگش و گردانیدن «۱» بادها
 علاماتی هست گروهی را که خرد دارند. «۲»
 آن آیت‌های خدای است، می‌خوانیم «۳» بر تو به راستی، به کدام حدیث پس از خدای و آیاتش ایمان می‌آری!
 وای «۴» دروغزنی بزهکار؟
 [۲۳۶-پ]، می‌شنود آیت‌های خدای که می‌خوانند بر او، پس اصرار کند بزرگی کننده، پنداری نشنید آن را، مژده ده او را «۵» به
 عذابی دردناک.
 چون بدانند «۶» از آیت‌های ما چیزی، گیرد آن را فسوس، آنان ایشان را باشد عذابی خوار کننده.
 از پس ایشان دوزخ باشد و نگزیراند «۷» از ایشان آنچه کرده باشند چیزی و نه آنچه گرفته باشند بجز خدای دوستانی و ایشان را
 عذابی بود بزرگ.
 اینکه بیان است و آنان که کافر شدند به آیت‌های خدایشان، ایشان را عذابی بود از عذابی دردناک.
 خدای «۸» است که مسخر بکرد برای شما را دریا «۹» تا برود کشتی در

- (۱). لا: گردیدن.
- (۲). لا: قومی که عقل را به کار بندند.
- (۳). لا: می‌خوانم آن را.
- (۴). ما، لا، افزوده: بر هر.
- (۵). لا: بشارت او داده.
- (۶). لا: بدانست.
- (۷). ما: بنگزیراند.
- (۸). ما، افزوده: آن.
- (۹). کذا در اساس و ما، آب: برای شما دریا، لا: شما را دریا را.

صفحه : ۲۲۴

او به فرمان او و تا طلب کنی از روزی او تا همانا شکر کنی.

و مسخر بکرد برای شما آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است. جمله از اوست، در اینکه علامتی است گروهی را که اندیشه کنند. بگو آنان را که ایمان آوردند، بیمارزند آنان را که امید ندارند ایام خدای را، تا جزا دهد گروهی را به آنچه کرده باشند.

[۲۳۷-ر] هر که کند نیکی، برای خود کند و هر که بدی کند بر او بود، پس با خدای تان برند.

بدادیم ما فرزندان یعقوب «۱» را کتاب و حکمت «۲» و پیغامبری و روزی دادیم ایشان را از چیزهای پاکیزه خوش، تفضیل دادیم ایشان را بر جهانیان.

بدادیم ایشان را حجتها از کار «۳»، خلاف نکردند الا از پس آن که آمد به ایشان دانش [به ظلم میان ایشان] «۴» خدای تو حکم کند میان ایشان روز قیامت در آنچه در آن خلاف کردند «۵».

پس کردیم تو را بر شریعت «۶» از کار از پی آن برو، و مرو بر هوای «۷» آنان که ندانند.

ایشان غنا نکنند از تو از خدای چیزی و ظالمان بهری ایشان دوستان بهری اند و خدای یار پرهیزکاران است.

اینکه دانشهاست مردمان را و بیان و رحمت گروهی را که یقین دانند.

(۱). لا: بنی اسرائیل.

(۲). لا: حکم. [.....]

(۳). لا: فرمان.

(۴). در اساس عبارت «بعیا بینهم» در حاشیه آمده و معنی نشده است، از ما افزوده شد.

(۵). ما: بودند در آن خلاف می کردند.

(۶). لا: شریعتی.

(۷). ما، لا: هواها.

صفحه : ۲۲۵

[۲۳۷-پ]، یا می‌پندارند آنان که کردند بدیها که کنیم ایشان را چون آنان که ایمان آرند و کار نیک کنند، راست «۱» است زندگانی و مرگشان بد حکمی می کنند.

و بیافرید خدای آسمانها و زمین و براستی تا جزا کند «۲» هر کسی را به آنچه کرده باشند و بر ایشان بیداد نکنند.

دیدی آن را که گرفت خدایش راهوای خود و گمراه بکرد او را خدای بر علم و مهر نهاد بر گوش او و دل او و کرد بر چشم او پوشش! که راه نماید او را از پس خدای! اندیشه نمی کنند «۳»!

قوله: حم، تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ، تفسیر مانند اینکه آیت برفت.

إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، بر قول آن که گفت «حم»، قسم است، «ان» جواب قسم باشد، و آن که گفت، قسم نیست، «۴» «ان» ابتدا کلامی است. و آن که گفت، «حم» نام سورت یا نام قرآن است، گفت محل او رفع است به ابتدا «۵» و تنزیل در جای خبر اوست.

حق تعالی گفت: اینکه تنزیل کتابی است از خدای عزیز محکم کار. [۲۳۸-ر] آنگه گفت: در آسمان و زمین آیاتی و دلالتی هست مؤمنان را که در او نظر و تفکر کنند. اهل کوفه خواندند، مگر عاصم: آیات، در هر سه جای حملا- علی قوله، لآیات، به

صورت مخفوض است و به معنی در محل نصب است بر اسم «ان»، و آن دو دیگر بدل اوست. و باقی قرا دو باز پسین «۶» به رفع خواندند بر ابتدا، و خبر او جار و مجرور است.

- (۱). ما، لا: یکسان.
- (۲). ما: کنند.
- (۳). لا، افزوده: ایشان.
- (۴). گک، لا، آد، افزوده: گفت.
- (۵). گک، آد: بر ابتدا.
- (۶). گک، آد: دوتای آخر.

صفحه : ۲۲۶

وَفِي خَلْقِكُمْ، گفت: در خلق و آفرینش شما، و مَا يَبُثُّ مِنْ دَابَّةٍ، و آنچه پراکنده است از جانوران و روندگان، آیاتی و دلالاتی هست گروهی را که ایشان را یقینی باشد.

وَ اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ، و نیز در آمد و شد «۱» شب و روز. و گفتند: مراد، اختلاف اوست در نور و ظلمت، و گفتند: مراد، اختلاف ایشان است در طول و قصر که هر گه که شب دراز باشد، روز کوتاه باشد و هر گه که شب کوتاه بود، روز دراز بود. و مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ، محل «ما»، جر است به آن که عطف است بر مجرور، فی قوله: إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ، وَ فِي خَلْقِكُمْ و فی اختلاف و آنچه خدای فرو فرستاد از آب آسمان، یعنی، باران. فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ، زنده باز کرد زمین را از پس مرگ «۲»، وَ تَصْرِيْفِ الرِّيَّاحِ، و در گردانیدن بادهای، شمالا و جنوبا و دوبرا و صبا آیاتی هست و دلالاتی گروهی خردمندان را، یعنی آنان را که عقل کار بندند و نظر و تفکر کنند، چه اینکه جمله ادلت است و لکن انتفاع آنان را باشد که در او اندیشه کنند.

آنکه گفت: تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ، «۳» آیات خدای است، یعنی اینکه قرآن آیات خدای است که ما بر تو می‌خوانیم به حق و درستی. آنکه بر سییل توییح و ملامت [۲۳۸- پ] گفت: فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعَدَ اللَّهُ وَ آيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ، به کدام حدیث پس از خدای، یعنی بعد حدیث الله، پس از کلام خدای و آیات خدای ایمان خواهی آوردن! و فرق میان حدیث خدای و آیات او آن است که، حدیث متناول بود قصص را، و آیات ادلت و بینات را، و حدیث عبارت باشد از قرآن باسره، چنان که گفت:

فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ «۴» اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ «۵» وَيَلْ لِكُلِّ أَفَّاكٍ، وای بر هر دروغ اندازی بزهکار مرتکب اثم و گناه. و گفتند: ویل، نام وادی است که خون و ریم اهل دوزخ به آن جا شود «۱».

آنکه وصف کرد اینکه افاک را گفت: يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَى عَلَيْهِ، گفت: آیات خدای می‌شنود که بر او می‌خوانند، آنکه اصرار می‌کند بر کفر در آن حال که مستکبر «۲» باشد، یعنی از روی تکبر بر کفر مقام می‌کند و می‌ستیهد و بر او هیچ اثر نمی‌کند، از آن که او در آن آیات اندیشه نمی‌کند تا پنداری خود نشنید «۳». آنکه گفت: یا محمّد؟ مژده ده او را به عذابی مولم، و بشارت عذاب «۴». و مضرت مجاز باشد از روی عرف و اگر چه اصل وضع مانع نیست، برای آن که بشارت چیزی باشد که اثر او بر بشره پیدا شود، و اینکه در خیر و شر روان باشد «۵».

آنکه هم در وصف او گفت: وَ إِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا، گفت:

چون از آیات ما چیزی [۲۳۹- ر] بداند، آن را افسوس «۶» گیرد و بر آن استهزا کند چنان که ابو جهل کرد آنکه که حدیث زقوم بشنید. أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ، گفت: ایشان را عذابی باشد خوار کننده.

آنکه گفت: مِنْ وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ، در پیش ایشان دوزخ است. و بیان کرده‌ایم که «وراء»، «۷» خلف باشد و قدام باشد، و اینکه جا هر دو محتمل است از آن جا که «۸» ایشان دوزخ و ذکر آن با پس پشت انداخته‌اند. آنکه گفت: وَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْئًا، گفت: غنا

نکند آنچه ایشان می‌کنند و اندوخته‌اند و ذخیرت کرده از مال و ملک، وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ، و نه آن معبودان که ایشان گرفته‌اند بدون خدای، و ایشان را عذابی باشد بزرگ.
 هذا هُدی» گفت: اینکه قرآن هدی است، یعنی «۹»، هادی و راهنمای با لطف و بیان «۱۰»، وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ، و آنان که کافر شوند به آیات ما «۱۱».

(۱). آج، ما، گا، آد: رود، لا: رسد.

(۲). آج، ما: متکبر.

(۳). گا: نشنیده.

(۴). ما: از عذابی، گا، لا، آد: در عذاب.

(۵). ما: رواست، گا، آد: روا باشد.

(۶). آج، ما، گا، آد: فسوس.

(۷). گا، آد، افزوده: از اضرار است.

(۸). آج: از برای آن که، گا: از آن که.

(۹). گا: به معنی.

(۱۰). آج، ما: بیانی. [.....]

(۱۱). گا: پروردگارشان، لا: خداوندشان.

صفحه : ۲۲۸

لَهُمْ عَذَابٌ ایشان را عذابی بود أَلِيمٌ دردناک از رجز، یعنی، از دوزخ. و رجز، هم عذاب بود. و شاید که معنی آن بود که، ایشان را عذابی بود از جمله عذاب «۱» [و الیم فعیل است به معنی مفعول، یعنی مولم] «۲» چنان که گویند: هذا نعمه من نعمه ربی، و هذا امر من امر الله.

۵. ابن کثیر و حفص خواندند: الیم، به رفع علی انه صفة للعذاب، و قراء دیگر، به جر خواندند، علی انه صفة للرجز.

آنکه تنبیه کرد خلقان را بر نعمتهای خود و تذکیر کرد و یاد داد، گفت: اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ، خدای است آن که مسخر بکرد شما را دریا تا کشتیها در او می‌رود به فرمان او و تا شما طلب روزی کنی و از او شاکر باشی و نعمتهای او را شکر گذاری. وَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، و مسخر بکرد برای شما هر چه در آسمان [۲۳۹-پ] و زمین است، جَمِيعاً مِنْهُ، همه از اوست، چه هر چه در وجود است، همه از اوست، بهری بی‌واسطه و بهری به واسطه، إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ، در اینکه «۳» آیاتی و علاماتی و دلالاتی هست گروهی را که اندیشه کنند.

آنکه گفت: قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا، بگوی آنان را که مؤمنان‌اند تا بیامرزند و عفو کنند کافرانی را که ایشان امید ایام ما نمی‌دارند، یعنی، ایمان نمی‌دارند به قیامت و با آن که با پیش ما آیند و ثواب و عقاب و سزای جزا «۴» خواهد بودن، ایشان را اینکه امید نیست: و گفتند: مراد به امید، ترس است، یعنی آنان که از ایام وقوف بین یدی الله، و از ایام عقوبت نمی‌ترسند، یعنی، اگر چنان باشد که از کافران رنجی به اینکه مؤمنان رسد، بگوی تا از سر آن بروند و طلب قضا و قصاص نکنند.

گفتند: آیت در بعضی «۵» صحابه آمد که کافری او را دشنام داد، او خواست تا انتقام کشد. خدای تعالی گفت: رها کن که وقت نیست تا وقت باشد. چون آیت قتال آمد، اینکه حکم منسوخ شد. و روا بود که اینکه حکم بر جای باشد در بعضی اوقات بر بعضی

وجوه از آحاد الناس، و منع نکند جمع میان اینکه آیت بر اینکه وجه که

- (۱). گا، لا، آد، افزوده: الیم.
- (۲). اساس، آب و لا: ندارد، از آج افزوده شد.
- (۳). ما، گا، آد، افزوده: همه.
- (۴). آج: سزا و جزا، گا، آد: سزای جزائی، ما: عقابی و جزائی.
- (۵). گا، آد: در یکی از.

صفحه : ۲۲۹

گفتیم و میان آیت قتال.

لیجزی قوماً بما كانوا یکسبون، تا ما جزا دهیم گروهی را که به کسبی و عملی که کرده باشند. این عامر و حمزه و کسائی، لنجزی خواندند، به «نون» علی اخبار الله تعالی عن نفسه. و باقی قرا لیجزی خواند به «یا»، اخبارا عن الله تعالی - جل و عز. آنکه عدل خود را بیان کرد، گفت: مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ، هر که او عمل صالح کند و کار نکو، برای خود کند، یعنی ثواب آن بر او را باشد، [۲۴۰-] ر] وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا، و هر که اساءت و بدی کند، و بال آن بر او باشد. ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ، آنکه شما را با خدای برند برای جزای اعمال از ثواب و عقاب.

آنکه گفت: ما بنی اسرائیل را کتاب دادیم و حکم، یعنی، توریت و حکمت و النبوءة، و پیغامبری، چه اینکه جمله در فرزندان یعقوب بوده است «۱»، چه بعضی پیغامبران صاحب کتاب بودند چون: موسی و عیسی، و بعضی پیغامبران بی کتاب بودند که عمل ایشان بر توریت و انجیل بود. و بعضی حاکمان بودند چون: داود و سلیمان، و بعضی حکما بودند چون: لقمان. وَ رَزَقْنَاهُمْ، و ایشان را روزی دادیم از طیبات.

[اینکه لفظ] «۲» هر کجا آید، دو معنی دارد: یکی حلالات و یکی ملذوذات. وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ الْعَالَمِينَ، و ایشان را تفضیل دادیم بر اهل روزگار خود.

وَ آتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ، و ما دادیم ایشان را، یعنی، بنی اسرائیل را، بینات، حجتها و دلایل «۳» از کار دین. فَمَا اخْتَلَفُوا، ایشان با یکدیگر خلاف نکردند الا پس «۴» آن که علم به ایشان آمد، بَغِيًّا بَيْنَهُمْ، به بغی و ظلم که میان ایشان بود، و نصب او بر مفعول له است. إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، خدای تعالی حکم کند میان ایشان در آنچه ایشان در آن خلاف کرده باشند در دنیا. ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيْعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ، آنکه با رسول - علیه السلام - خطاب کرد، گفت: ما کردیم تو را بر شریعتی از کار، یعنی، از کار دین. و اصل شریعت «۵»، الطَّرِيقَةُ الْمَشْرُوعَةُ إِلَى الْمَاءِ، رهی باشد که بکرده باشند که به او به آب رسند، آنکه

- (۱). گا، آد: چه اینکه جمله فرزندان یعقوب پیغمبر را بوده است.
- (۲). اساس، آب و لا: ندارد، از آج افزوده شد.
- (۳). آج، ما، گا: دلایلی.
- (۴). آج، ما، گا، لا، آد: پس از.
- (۵). لا: کلمة الشریعة.

صفحه : ۲۳۰

هر بیتی «۱» که هر که بر او رود و کار کند بر او، به مطلوب و مقصود رسد در دین، آن را شریعت خواندند. فَاتَّبِعْهَا، متابعت کن آن را، و متابعت [۲۴۰-ر] هوای جاهلان مکن. و اینکه آنگه بود که ایشان رسول «۲» دعوت کردند با دین خود. إِنَّهُمْ لَنْ يُعْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً، که ایشان از تو هیچ غنا نکنند و در پیش کار تو بنایستند. وَإِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ، و آنان که کافراند بعضی دوستان بهری‌اند و به یکدیگر اولیتراند و متناصراند و یکدیگر را یاری دهند. وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ و خدای تعالی یار پرهیزکاران است.

هذا بصائر للناس، اینکه بصیرتها و ادلت است که مردم به آن را حق ببینند، وَ هُدًى وَ رَحْمَةً، و بیانی و لطفی و رحمتی و نعمتی است از خدای تعالی گروهی را که ایشان متیقن باشند و شاک نباشند و بر حقایق واقف باشند.

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ، یا گمان می‌برند آنان که اکتساب سیئات کرده‌اند که ما ایشان را همچون مؤمنان خواهیم کردن که عمل صالح کنند و ایشان را به یک منزلت فرو خواهیم آوردن و تسویت کردن میان اینان و ایشان. آنگه وصف کرد کافران را، گفت: راست است زندگانی و مرگ ایشان. و وجود و عدم ایشان در باب قلت خیر، سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتُهُمْ، کوفیان خواندند الا أبو بکر: سَوَاءٌ، به نصب، علی اضممار فعل دل علیه الظاهر، و التقدير: بل نجعلهم «۳» سواء محياهم و مماتهم، ای نجعلهم «۴» مستویة المحيا و الممات، مفعول دوم جعل باشد، و باقی قرا به رفع خواندند بر خبر مبتدا، ای، محياهم و مماتهم مستویان. و اعمش در شاذ خواند: سواء محياهم و مماتهم، بنصب «تا» علی الظرف، ای، فی محياهم و مماتهم، ای، مدۀ حیاتهم و موتهم. و معنی آن که ایشان فی حالتی الحیوات و الموت ملعون و مذموم و مستحق [۲۴۱-ر] ذم و عقاب باشند. سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ، گفت: بد حکم می‌کنند اینکه کافران در اینکه پنداشت بد و گمان خطا.

گفتند، سبب نزول «۵» آیت آن بود که کافران گفتند: اگر اینکه که شما می‌گویی حق است از بعث و نشور و ثواب و سرای آخرت «۶» هم ما را بهتر باشد، چنان که اینکه

(۱). آج: نیتی.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: را.

(۳). آج، ما، گا، آد: بهری. [...]

(۴). آج: يجعلهم.

(۵). ما، گا، آد، افزوده: اینکه.

(۶). گا، آد: و عقاب در سرای آخرت حق است.

صفحه : ۲۳۱

جا هما «۱» را بهتر است و ما را بر شما تفضیل بود، چنان که اینکه جا گفت «۲».

مسروق گفت، مردی از اهل مکه مرا گفت: اینکه جایگاه می‌بینی! گفتم: آری.

گفت: شبی تا به روز تمیم الدارمی «۳» را دیدم که در نماز اینکه آیت می‌خواند و باز می‌خواند تا صبح برآمد یا نزدیک بود که برآید، و می‌گریست. نسیر بن «۴» ابی طعمه گفت: شبی بنزدیک ربیع خثیم «۵» بودم، اینکه آیت می‌خواند در نماز و تکرار می‌کرد و می‌گریست و از اینکه آیت نمی‌گذشت. گفت: فضیل عیاض همچنین در نماز شب اینکه آیت بسیار خواندی، آنگه گفت: کاشک «۶» تا فضیل بدانستی که از کدام گروه است.

آنکه حق تعالی تذکیر نعمت کرد، گفت: وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، گفت: بیافرید خدای تعالی آسمانها و زمینها را. وَ لَتَجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ، و تا جزا دهند هر کسی را به آنچه کرده باشند و بر ایشان ظلمی نکنند از آنچه مستحق نباشند، و یا حقی که ایشان را باشد نقصان نکنند و باز نگیرند.

أَفْرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ، گفت: می‌بینی آن کافران را که هوای خود و شهوت خود را خدای خود کرده‌اند! یعنی چنان که مؤمنان خدای پرست باشند، او هوا پرست است «۷» از آن جا که به خدای ایمان ندارد «۸» و به ثواب و عقاب مقرر نباشد «۹» که زجر کند او را از معاصی، هر چه خواهد بکند و بر حسب مراد و هوای خود زندگانی کند. [۲۴۱-پ] و اینکه قول عبد الله عباس و حسن و قتاده است. بعضی دیگر مفسران گفتند: معنی آن است که، آن پرستد که خواهد. سعید جبیر گفت:

قریش، عزیزی پرستیدندی روزگاری دراز، و آن سنگی سپید بود. و عرب را عادت چنان بود که، سنگی و چوبی و روینه‌ای و سیمینه‌ای «۱۰» را پرستیدندی «۱۱». چون سنگی از آن نیکوتر بدیدندی یا چیزی از آن جنس به از آن، آن اول «۱۲» رها کردندی، اما

(۱). هما/ ما، هم ما (ظ:)، ما: هم ما را، آد: ما را.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد: هست.

(۳). لا، آد: الداری.

(۴). آج: سیر بن.

(۵). اساس: خیشم، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد: کاشکی.

(۷). ما، آد: ایشان هوا پرستند.

(۸). ما، آد: ندارند.

(۹). آج، ما: نباشند، آد: نیستند.

(۱۰). آج: روینه‌ای و سیمینه‌ای، گا، لا، آد: زرینه و سیمینه‌ای.

(۱۱). ما: پرستدندی. [.....]

(۱۲). ما، گا، آد: اول را.

صفحه: ۲۳۲

بشکستندی و اما در چاه افگندندی و آن نو را پرستیدندی «۱» و اینکه به حسب هوا کردندی، خدای تعالی در حق ایشان اینکه آیت فرستاد.

مقاتل گفت: «۲» آیت در حارث بن قیس السهمی آمد- احد المستهزئین- و او مردی بود که معبود به هوای خود پرستیدی «۳» هر وقتی چیزی که دلش خواستی «۴». سفیان بن عیینه گفت: عرب برای آن سنگ پرست بودند که خانه کعبه از سنگ بود.

حسن «۵» بن الفضل گفت: در آیت تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر آن که، (أ فرایت من اتخذ هواه الهه)، یعنی، هوای خود «۶» به خدای خود کرده است. و هوا، شهوت باشد، و مراد مشتبهی است و آنچه هوا و شهوت به او تعلق دارد. شعبی گفت: هوا را اشتقاق از هوی است، لانه یهوی بصاحبه «۷» فی النار، فکانه قال: من هوی هوی، هر که دنیا «۸» را هوای نفس دارد، در افتد در دنیا در بلا و عنا و در آخرت در دوزخ و لظی.

عبد الله عباس گفت: خدای تعالی در قرآن هیچ جای ذکر هوا نکرد، و الا بنکوهید آن را. و ابو امامه روایت کرد که، رسول- علیه

السلام- گفت: در زیر سایه آسمان هیچ معبود را نپرستیدند که خدای دشمن تر دارد از هوا. و قال- علیه السلام۹- «ثلث مهلكات و ثلث منجیات، فالثلاث المهلكات [۲۴۲-ر] شح مطاع و هوی متبع و اعجاب المرء بنفسه، و الثلاث المنجیات خشية الله في السر و العلانية و العدل في الرضا و الغضب و القصد في الغنى» و الفقر. گفت: سه چیز هلاک کننده است و سه چیز رها کننده «۱۰».

اما آن سه هلاک کننده «۱۱»: بخلی «۱۲» است فرمان برده، و هوی از پی او رفته، و عجب مرد به خویشتن. و سه رها کننده: ترس خدای است در پنهان «۱۳» و آشکارا، و داد کردن است در خشم و خشنودی، و میانه کارها نگاه داشتن در توانگری «۱۴» و

(۱). ما: پرستدی.

(۲). آج، افزوده: اینکه.

(۳). ما: پرستیدی.

(۴). گا، افزوده: می پرستید.

(۵). آج، ما، گا، لا: حسین.

(۶). لا، افزوده: را.

(۷). لا: لصاحبه.

(۸). ما، گا: دنبال، آد: دنبال هوای نفس رود.

(۹). ما: العنا.

(۱۰). لا: رهانده.

(۱۱). گا: که هلاک کننده است، آد: سه چیز که هلاک کننده است.

(۱۲). آج، ما: بخیلی.

(۱۳). آج، ما لا، نهان. [.....]

(۱۴). ما: تونگری.

صفحه : ۲۳۳

درویشی.

و شداد بن اوسی روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت:

الکیس من دان نفسه و عمل لما بعد الموت، و العاجز من اتبع نفسه هواها و تمنى على الله،

زیرک آن باشد که حساب خود بکند و برای پس مرگ کاری کند، و عاجز آن باشد که نفس را از قفای هوا ببرد و تمنی «۱» بهشت کند بر خدای.

مضر القاری گفت: کوه به ناخن کندن تا اوصال مقطع شود خوارتر است از مخالفت هوا چون متمکن شد در نفس. ابن المقفع را گفتند: هوا چه باشد! گفت:

هوا آن است «۲» که نونش دزدیده‌اند. شاعر به نظم او در، گفت: «۳»

نون الهوان من الهوی مسروقة و اسیر کل هوی اسیر هوان

و قال آخر:

ان الهوى لهو الهوان بعينه فاذا هويت فقد لقيت هوانا

و اذا هويت فقد تعبدك الهوى فاضع لحبك كائنا من كانا
و لعبد الله بن المبارك:

و من البلاء و للبلاء علامة ان لا يرى لك عن هواك نزوع

العبد عبد النفس فى شهواته و الحر يشبع تارة و يجوع
[۲۴۲-پ] و لابی العتاهیه:

فاعص هوى النفس و لا ترضها انك ان اسخطها «۴» زانكا

حتى متى تطلب مرضاتها و انها تطلب «۵» عدوانكا
و لابی درید «۶» و قيل انشدها:

اذا طالبتك النفس يوما بشهوة و كان اليها للخلاف طريق

فدعها و خالف ما هويت فانما هواك عدو و الخلاف صديق
و انشد ابو عبد الله الطوسى:

و النفس ان اعطيتها هواها فاغرة نحو هواها فاها

(۱). آج، ما، گا، لا، آد: تمنای.

(۲). گا: هوان است.

(۳). آج، ما: شاعر گفت، لا: شاعر بنظم آورد و گفت، گا، آد: شاعر اینکه معنی را بنظم آورده.

(۴). آج: استعطیها.

(۵). ما: یطلب.

(۶). آج، ما، گا، لا، آد: لابن الدرید.

صفحه : ۲۳۴

سهل بن عبد الله التستري را پرسیدند از هوا، گفت: هوا درد است و مخالفتش درمان. وهب گفت: چون دو کار پیش آید تو را و

ندانی که کدام بهتر است، بنگر تا کدام از هوا دورتر است، بر آن کار کن.

وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ، و خدای او را گمراه کند بر علم، یعنی او را مخدول کند و با خود رها کند، از آن که عاقبت کار او داند. و قیل: حکم الله بضلاله عن علم بحاله، گفتند «۱»: خدای تعالی حکم کرد به ضلالش از آن جا که عالم بود به احوالش. وَ خَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ، مهر بر گوش و دل او نهاد «۲» بر آن تأویل که گفته شد از علامت که دلیل کفر «۳» کند. وَ جَعَلَ عَلَى بَصِيرِهِ غِشَاوَةً، و چشم او تاریکی کرده است، یعنی، بمنزلت آن است که چشم تاریک دارد از آن جا که چیزی نمی بیند که او را سود دارد. و مراد آن است که، نظر و تفکر نمی کند تا علمش حاصل شود.

حمزه و کسائی و خلف، خواندند: غشوة، به فتح «غین»، بی «الف». و باقی قرا: غشاوة به کسر «غین» و «الف». و غشوه، واحد باشد و غشاوه جمع بود. فَمِنْ يَهْدِيهِ مَن بَعْدَ اللَّهِ، گفت: که هدایت [۲۴۳-ر] دهد او را بجز خدای تعالی! أَ فَلَا تَذَكَّرُونَ، اندیشه نمی کنند! «۴»

[سوره الجاثیة (۴۵): آیات ۲۴ تا ۳۷]

[اشاره]

وَ قَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ (۲۴) وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا اتُّبُوا بِآبَائِنَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۲۵) قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۲۶) وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُومِنُدُ الْيَوْمِ الْيَوْمِ يَخْسِرُ الْمُبْطِلُونَ (۲۷) وَ تَرَىٰ كُلَّ أُمَّةٍ جَائِئَةٍ كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۲۸)

هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنْ كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۲۹) فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ (۳۰) وَ أَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا أَ فَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاسْتَكْبَرْتُمْ وَ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّجْرِمِينَ (۳۱) وَ إِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ السَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنْ نُنْظَرُ إِلَّا ظَنًّا وَ مَا نَحْنُ بِمُسْتَقِينَ (۳۲) وَ بَدَأَ لَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا عَمِلُوا وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۳۳)

وَ قِيلَ الْيَوْمَ نَسَاكُمْ كَمَا نَسَيْتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا وَ مَا أَوَّكُمْ النَّارُ وَ مَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (۳۴) ذَلِكَ بِأَنَّكُمْ اتَّخَذْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَ عَزَّيْتُمْ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَ لَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ (۳۵) فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۳۶) وَ لَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۳۷)

[ترجمه]

«۵»، گفتند نیست اینکه الا زندگانی نزدیک تر، بمیریم و زنده شویم «۶» و هلاک نکند ما را الا روزگار، و نیست ایشان را به آن هیچ علمی، نیست ایشان را الا گمان می برند.

چون بخوانند بر ایشان آیت‌های ما روشن، نباشد حجت ایشان الا آن که گویند، بیارید پدران ما را اگر راست می گویی.

(۱). آج، ما: گفت.

(۲). آج، ما، گا، آد: نهاد.

(۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: او.

(۴). گا افزوده: اینکه کافران. قوله تعالی، آد: نمی کنید، ای کافران. ما قوله تعالی.

(۵). اساس و آب: ان. قوله تعالی.

(۶). لا: می میریم و زنده می شویم، آد: می میریم و زنده می باشیم.

صفحه : ۲۳۵

بگو خدای زنده کند شما را، پس بمیراندتان، پس جمعتان کند» (۱) به روز قیامت. شک نیست در او و لکن بیشترین مردمان ندانند.

و خدای راست پادشاهی آسمانها و زمین و آن روز که برخیزد قیامت آن روز زیان کنند باطل کاران.

[۲۴۳-پ]، و بینی هر امتی را در زانو افتاده، هر امتی باز خوانند به کتابش.

امروز جزا دهند شما را آنچه کرده باشی.

اینکه کتاب ماست، سخن گوید بر شما به حق، ما نسخه فرماییم آنچه شما کرده باشی.

اما آنان که ایمان آرند و کردند کارهای نکو، در برد» (۲) ایشان را خدایشان در بخشایش خود. آن رستگاری است روشن.

اما آنان که کافر شدند، «۳» نه آیتهای من می خوانند بر شما تکبر کردی و بودی گروهی گناهکاران!

چون گویند وعده خدای حق است و قیامت نیست شکی در او، گویی ندانیم که چیست قیامت، نمی پنداریم الا گمانی و نیستیم ما بر یقین.

پدید آمد ایشان را بدی آنچه کرده باشند، در رسید به ایشان آنچه بودند از آن فسوس می داشتند.

[۲۴۴-ر]، گویند امروز فراموش کنیم شما را چنان که فراموش کردی دیدن اینکه روز را اینکه، و ماوی شما دوزخ است و نیست

شما را یاری.

(۱). ما: جمع کندتان. [...]

(۲). ما: در آردیم، لا: داخل گرداند.

(۳). ما، افزوده: ای.

صفحه : ۲۳۶

آن به آن است که گرفتی آیتهای خدای را فسوس» (۱) و بفریفته است شما را زندگانی نزدیک تر» (۲)، امروز بیرون نیارندتان از آن و نه ایشان را طلب خشنودی کنند.

خدای راست سپاس» (۳) که خدای آسمانها و خدای زمین است، خدای جهانیان» (۴) است.

و او راست بزرگواری در آسمانها و زمین و اوست قوی و محکم کار.

قوله» (۵): «وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا، قدیم تعالی در اینکه آیت حکایت گفتار کافران کرد» (۶) که» (۷) ایشان گفتند: ان هی، و

المعنی ما هی. «ان»، به معنی «ما» ی نفی است و هی، ضمیر حیات است. گفت، اینکه کافران می گویند: حیات نیست و نخواهد

بودن ما را الا اینکه زندگانی که در دنیا هست. نَمُوتُ وَنَحْيَا، می میریم و زنده می باشیم. در معنی او سه قول گفتند: یکی آن که

کلام بر تقدیم و تأخیر است، و تقدیر آن که: نحیا و نموت، یعنی، زنده می باشیم مدتی آنگه بمیریم و ما را بعثی و نشوری

نباشد» (۸). قول دوم: نموت و یحیا اولادنا، بمیریم و فرزندان ما از پس ما مانند همچنان باشد که ما زنده مانده» (۹)، و از آنجا که ذکر

ما به وجود حیات ایشان زنده باشد. و اینکه چنان باشد که یکی از ما گوید: مرده نباشد آن که چون او فرزند رها کند» (۱۰). قول سیم (۱۱) آن است [۲۴۴-پ] که: نموت بعضنا و نحیا بعضنا، بعضی از ما بمیرند و بعضی زنده مانند، چنان که گفت: ... فَتَوْبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ (۱۲) ... ای، لیکتل بعضکم بعضا، بهری بهری را بکشی (۱۳) پس ایشان را نفس

- (۱). لا: به افسوس.
- (۲). لا: حیات دنیا.
- (۳). لا: ثنا.
- (۴). ما، لا: عالمیان.
- (۵). آج، ما، گاه، آد، افزوده: تعالی.
- (۶). ما: حکایت کفار و گفتار ایشان کرد، گاه، آد: حکایت
- (۷). آج، ما: گفت.
- (۸). لا: نخواهد بودن.
- (۹). آج، ما: زنده‌ایم، آد: زنده باشیم.
- (۱۰). گاه، آد: چون تو فرزند دارد.
- (۱۱). آج، لا: سیوم.
- (۱۲). سوره بقره (۲) آیه ۵۴. [.....]
- (۱۳). آج، ما، گاه: بکشند، آد: بعضی بعضی را بکشند.

صفحه : ۲۳۷

یکدیگر خواند. وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ، و ما را هلاک نکند الا روزگار و گشت (۱) او.

سعید بن المسیب روایت کرد از ابو هریره که، رسول- علیه السلام- گفت: اهل جاهلیت گفتندی، ما را گشت روزگار و آمد و شد شب و روز هلاک می کند.

خدای تعالی از ایشان باز گفت: وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ، آنکه (۲) روزگار را دشنام می دهند و خدای تعالی گفت: فرزند آدم مرا می رنجاند به دشنام روزگار،

۳) انا الدهر و بیدی « الامر

، روزگار منم و کار به من است که شب و روز من می آرم (۴). هم ابو هریره گفت که، رسول- علیه السلام- گفت، خدای تعالی گفت: ای فرزند آدم؟ نگر تا نگویی:

۵) یا خبیة « الدهر فانی انا الدهر،

نومید باد روزگار که روزگار منم، شب و روز به فرمان من می گردد. اگر خواهم فرو گذارم و اگر خواهم قبض کنم. و از اینکه جا گفت رسول- علیه السلام-

لا تسبوا الدهر فان الله هو الدهر

، گفت: روزگار را دشنام مدهی که خدای روزگار است. بعضی گفتند، معنی آن است که: فان الله مصرف الدهر و مدبره (۶)، آنکه ذکر مصرف و مدبر از کلام بیفکنند. پس کلام علی حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، افتاده است. و وجه معتمد در خبر

آن است که، رسول- علیه السلام- گفت: روزگار را دشنام مدهی که، اینکه افعال که شما با روزگار حوالت «۷» می‌کنی، افعال خدای است- جل جلاله- از مرگ و زندگانی .. و بیماری و تندرستی و تنگی و فراخی و توانگری «۸» و درویشی و مانند اینکه. و عرب و عجم، از جمله بی‌دینان، اینکه افعال جمله به روزگار حوالت کردند «۹» و اعتقاد کردند [۲۴۵- ر] که «۱۰» فعل اوست و از گشت او حاصل می‌شود. و در اشعار ایشان اینکه معنی بسیار است، منها، از آن جمله ابیات، عمرو بن قمیئه «۱۱» می‌گوید:

(۱). لا: گشتن.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: گفت.

(۳). لا: بی.

(۴). ما: می‌رانم، گا، لا: را من می‌گردانم، آد: شب و روز می‌گردانم.

(۵). آج: با حسنه.

(۶). آج، ما: مدبرها.

(۷). گا، آد: اضافه.

(۸). ما: تونگری.

(۹). گا، آد: و جمله بی‌دینان از عرب و عجم، همه اینکه احوال را حواله با روزگار کردند.

(۱۰). گا، افزوده: از، آد: به.

(۱۱). آج، ما، آد: قمیه.

صفحه : ۲۳۸

کانی و قد جاوزت تسعین حجة خلعت بها عنی عنان لجام

علی الراحتین مرة «۱» و علی العصا انوء «۲» ثلاثا بعدهن قیام

رمتنی بنات الدهر من حیث لا اری فکیف بمن یرمی و لیس برام «۳»

فلو انها نبل اذا لاتقیتها و لکننی ارمی بغير سهام

و افنی و ما افنی من الدهر لیلة و لم یغن ما افنیت سلک نظام

و اهلکنی تأمیل یوم و لیلة و تأمیل عام بعد ذاک و عام

و قال آخر:

فاستأثر الدهر العداة بهم و الدهر یرمینی و لا ارمی «۴»

يا دهر قد اكثرث فجعتنا
بسرائنا و وقرت في العظم

و تركتنا «٥» لحما على و ضم «٦» لو كنت تستبقي من اللحم

و سلبتنا ما كنت تعقبنا يا دهر ما انصفت في الحكم و قال آخر انشده الفراء:

جنتني جانبات «٧» الدهر حتى كاني خاتل ادنو لصيد «٨»

قبضت «٩» الخطو يحسب من رأني و لست مقيدا أني بقيد
و قال كثير:

و كنت كذى رجلين رجل صحيحه و رجل رمى «١٠» فيها الزمان فشلت
و قال لييد:

في قروم سادة من اهلهم نظر الدهر اليهم فابتهل و لابن لنكك «١١» البصرى: قل لدهر عن المكارم عطل يا قبيح الفعال جهم المحيا
كم كريم حططته عن يفاع «١٢» و لثيم الحقته بالثريا و قال آخر: ----- (١). آج، ما: حره.
(٢). گا، لا: اتو، آد: انود. [.....] (٣). ما، آد: برامى. (٤). آج: ارم. (٥). آج: تركنا. (٦). آج: و حم. (٧). لا: حنتنى حانيا، ما، گا:
ندارد. (٨). آج: كاتنى حامل او نو يصيد. (٩). آج، لا: قصير. (١٠). لا: يرى. (١١). آج: لا لبكك. (١٢). آج: بقاع. صفحه : ٢٣٩ لحا
الله دهرًا شره قبل خيره و وجدا بصيفى ناى بعد معبد «١» و لآخر: فلله دهر خيره للثامه و احاراه صرعى بكل سبيل [٢٤٥-پ] و لابن
الرومى: دهر على «٢» قدر الوضيع به و هوى الشريف يحطه شرفه كالبحر يرسب فيه لؤلؤه سفلا و يعلو فوقه جيفه و لآخر: رأيت الدهر
يكبو «٣» بالكرام و يرفع رايه «٤» القوم اللثام كأن الدهر موتور حقود يطالب «٥» ذحله عند الكرام و للبحترى: و قد «٦» حكمت فينا
الليالى بجورها و حكم بنات الدهر ليس لها قصد من العدل ان يشقى كرام بجمعها و يأخذ منها صفوها القعدد الوغد و لآخر: و لما
رأيت الدهر انح صروفه على و اودت بالدخاير و العقد صرفت فضول المال حتى رددتها الى القوت «٧» خوفا ان اجاء «٨» الى احد و
لاخر: المرء اماله طوال و العمر ايامه قصار من لم يؤدبه والداه اذبه الليل و النهار من لم يخف صولة الليالى كدح فى وجهه العثار و
لابن لنكك: ايا دهر ويحك ما ذا الغلط لثيم علا و كريم هبط حمار يسيب فى روضة و طرف بلا علف يرتبط «٩» -----
----- (١). آج: معتد. (٢). لا: علا. (٣). آج: تكبو. (٤). آج: حوايت. [.....] (٥). آج: بطالب. (٦). آج:
لقد. (٧). لا: الموت. (٨). آج: ازاحا. (٩). آج: مرتبط. صفحه : ٢٤٠ و له ايضا: يا زمانا البس الاح .. رار ذلا و مهانة لست عندى
بزمان «١» انما انت زمانة أجنونا ما نراه منك يبدو ام مجانية «٢» و له ايضا: زمان رأينا فيه كل العجائب و اصبحت الأذنان فوق الذوائب
لو ان على الأفلاك ما فى قلوبنا تهافتت الأفلاك من كل جانب و قال آخر «٣»: جار الزمان علينا فى تصرفه و اى دهر على الأحرار لم
يجر عندى من الدهر ما لو ان ايسره يلقي على الفلك الدوار لم يدر و گفتند، صعصعة بن «٤» صوحان «٥» بر گور «٦» امير المؤمنين «٧»
بايستاد و اينكه بيتها بخواند بر- سبيل تمثل: هل خبر القبر سائليه ام قر عينا بزائريه [٦٤٢-ر] ام هل تراه احاط علما بالجسد المستكن

فیه لو علم القبر من یواری تاه علی کل من یلیه یا موت ماذا اردت منی حقت ما کنت اتقیه یا موت لو تقبل اقتداء لکنت بالروح أفتدیة» (۸) دهر رمانی بفقده الفی اذم دهری و أشکتیه و قال آخر: نهل» (۹) الزمان و عل غیر مصدر» (۱۰) من ال عتاب و ال الاسود فالیوم أضحو» (۱۱) للمنون و سیقۀ من رائح عجل و اخر مغتد ----- (۱). آج: بزمانی. (۲).

اساس: نجابه، به قیاس با نسخه لاودا تصحیح شد. (۳). آج: و له ایضا. (۴). اساس: صومعه، به قیاس با نسخه لا، تصحیح شد. (۵).

آج: صوجا. (۶). آج: گا: قبر. (۷). گا، لا، افزوده: علی. (۸). آج: لا: اقتدیة. (۹). آج: تسهل. [.....] (۱۰). اساس و همه نسخه بدلها: مصود، با توجه به منابع دیگر تصحیح شد. (۱۱). لا: اضجوا. صفحه: ۲۴۱ و لآخر: دفعنا بک الأیام حتی اذا أتت تریدک لم تسطع لها عنک مدفعا مضی صاحبی و استقبل الدهر صرعتی» (۱) و لا» (۲) بد أن ألقى حمامی فأصرعا و لآخر: ان الجدیدین فی طول اختلافهما لا- یفسدان و لکن یفسد الناس ان الزمان و لا یفنی عجائبه أبقى لنا ذنبا و استوصل» (۳) الرأس ازرت» (۴) مضارب اقوام به غلبت علی مشابهة» (۵) و العرق دساس و لآخر: ان الذی انت فیه لست حامله الی التراب اذا» (۶) ما عمرک انصر ما ان الجدیدین فی طول اختلافهما لا یبقیان ثراء لا و لا عدما و اشعاری که متضمن اینکه معنی است به تازی و پارسی آن را حدی نیست، و پارسی نیاوردیم، چه غرض ما تصحیح قول رسول است- علیه السلام- و بیان تأویل آن که گفت: فان الله هو الدهر. آنکه گفت: و ما لهم بِذَلِکَ مِنْ عِلْمٍ، ایشان را، یعنی کافران را به اینکه که می گویند علمی نیست جز ظن محض نمی برند و آنچه به ظن و گمان گویند، بیشتر خطا باشد، که: الظن یخطی و یصیب. پس آن که اضافت افعال خدای با دهر کرد» (۷)، ظن او جز خطا نیست برای آن که به ادلت خلاف آن معلوم شده است. حسین بن الفضل گفت: معنی حدیث آن است که، فان الله مدبر» (۸) [۲۴۶- پ] الدهر» (۹). [و از امیر المؤمنین علی- صلوات الله و سلامه علیه-] (۱۰) در خطبه روایت کردند: (۱۱)» (۱۲) مدمر» الدهور] من عنده المیسور و من لدیه المعسور. و گفتند، سالم بن عبد الله بن عمر، وقتی ذم دهر می کرد، پدرش او را گفت: چرا دهر را ذم می کنی! و دهر -----

(۱). لا: مصرعی. (۲). آج: فلا. (۳). آج: و استاصل. (۴). آج: اضرت. (۵). آج: مشاهرة. (۶).

آج: الی. (۷). آج: ما، گا، لا، آد: کند. (۸). ما، آد: مدهر، گا: یدهر، لا: مدمر. (۹). گا، لا: الدهور. (۱۰). لا، آد: علیه السلام. (۱۱).

لا، اد: مدهر. (۱۲). اساس: ندارد، از اج، افزوده شد. [.....] صفحه: ۲۴۲ بی خبر است از اینکه، و انشد: فما الدهر بالحامی» (۱) لشیء» (۲) تحبه» (۳) و لا جالب البلوی فلا تشتم» (۴) الدهرا و لکن متی ما یبعث الله باعنا علی معشر یجعل میاسیرهم عسرا» (۵) و لبعضهم فی هذا المعنی: دار الزمان علی الأمور فانه ان لم تدار رماک بالالام و ذر الزمان عن الملام فانما یحکی الزمان» (۶) مجاری الأفلام یشکی الزمان و یستزاد و انما ید الملک منافذ الأحکام و انشد ابو علی محمد بن عبد الوهاب الثقفی: یا عالما یعجب» (۷) من دهره لا تلم الدهر علی غدره فالدهر مأمور له امر قد ینتهی» (۸) الدهر الی امره کم کافر أمواله جمۀ یزداد أضعافا علی کفره و مؤمن لیس له درهم یزداد ایمانا علی فقره و إِذَا تُتْلَى عَلَیْهِمْ آیَاتُنَا یَئِنَّا، گفت: چون بر ایشان خوانند آیات ما، یعنی بر کافران، یئِنَّا، در آن حال که آن آیات مبین و روشن باشد. و نصب او بر حال است. ما کان حُجَّتَهُمْ، ایشان را هیچ حجت نباشد، یعنی علت و دست آویز و بهانه» (۹)، الا- آن که گویند: پدران ما را: باز آرید اگر راست می گویی. و «ان» مع الفعل در محل رفع است بر اسم کان. و به حجت» (۱۰)، منصوب بر خبر او، «۱۱» مقدم بر او. حق تعالی گفت، جواب ایشان چنین ده: قُلِ اللَّهُ یُحِیُّکُمْ، بگوی که خدای است که شما را زنده کند، ثُمَّ یُمِیتُکُمْ، پس بمیراند شما را، ثُمَّ یَجْمَعُکُمْ، پس جمع [۲۴۷- ر] کند شما را برای روز قیامت، و در آن روز شکی نیست و لکن بیشتر مردمان نمی دانند. وَ لِلَّهِ مُلْکُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، و خدای راست ملک و پادشاهی آسمان و -----

(۱). گا: بالجانبی، آد: بالجائی. (۲). گا: بشیء. (۳). لا: یحبه. (۴). ما: یشتم. (۵). ما: عسیرا، آد: یسرا. (۶). آج: الزمانی. (۷). آج: تعجب. (۸). آج: تدینی. (۹). گا، آد، افزوده: نبود اینکه کافران را. (۱۰). کذا در اساس و آب، آجز ما، لا- و حجت، گا، آد: و حجتهم. (۱۱). گا، آد: بر خبر او و. صفحه: ۲۴۳ زمین. وَ یَوْمَ تَقُومُ السَّاعِةُ، و آن روز که قیامت برخیزد، آن روز مبطلان و باطل- مذهبان زیانکار باشند. وَ تَرَى کُلَّ أُمَّةٍ جَائِئَةٍ، گفت: هر امتی و جماعتی را» (۱) در زانو افتاده

بینی، یقال: جثا علی رکتیه اذا برک جثوا و جدا علی رءوس اصابعه. و الجذو ابلغ من الجثو، و اصله من الجمع لان الجاثی مجتمع الاطراف. قال طرفه: یری جثوتین من تراب علیهما صفائح صم فی صفیح مصمد ابو عثمان النهدی (۲) گفت: در قیامت ساعتی باشد که آن ساعت به مقدار ده سال باشد از سالهای دنیا، خلقان در زانو افتاده باشند با (۳) ابراهیم خلیل و می گویند: نفسی نفسی. کُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا، هر امتی را با نامه خود خوانند تا نامه خود خوانند، یعنی نامه عملشان. الیوم تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، امروز جزا دهند شما را آنچه کرده باشی. هذا کِتَابُنَا یَنْطِقُ عَلَیْکُمْ بِالْحَقِّ، اینکه نامه ماست (۴) که گواهی دهد و سخن می گوید بر شما به درستی و راستی. گفتند: مراد دیوان عمل است که کرام کاتبین نوشته باشند، و گفتند: لوح محفوظ است. مجاهد روایت کرد از عبد الله عمر، که رسول - علیه السلام - گفت: اول چیز که خدای تعالی آفرید، قلم بود و آن را از نور آفرید، طول او پانصد ساله راه باشد. آنگه لوح بیافرید و طول او پانصد ساله راه است. آنگه قلم را گفت: برو و بنویس هر چه خواهد بودن تا به قیامت، و نام خلقان بنویس، بر و فاجر و رطب و یابس، آنگه اینکه آیت بر خوانند: هذا کِتَابُنَا (۲۴۷- پ) [یَنْطِقُ عَلَیْکُمْ بِالْحَقِّ] اِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ، ما نسخت فرماییم آن را که شما کرده باشی، آنگه گفت: اگر اصل نبود چگونه نسخت توان کرد! و استنساخ، نسخت فرمودن باشد. و سین، طلب راست و استدعا را. فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، گفت: اما آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند، خدای تعالی ایشان را در رحمت خود برد، یعنی در بهشت او، و آن ----- (۱). آج، ما، لا، آد، افزوده: آن روز، گا: در آن روز. (۲). آج: الیهدی. (۳). گا، آد: تا. [.....] (۴). گا، آد: نامه‌ای است از ما. صفحه: ۲۴۴ رستگاری و ظفری (۱) باشد آشکارا. وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا، اما آنان که کافر باشند. أَقْلَمُ تُكُنْ، اینکه جا محذوفی هست از کلام و تقدیر آن که، یقال (۲) لهم: أَقْلَمُ تُكُنْ آیاتی تتلی عَلَیْکُمْ، نه آیات من می خواندند و شما استکبار کردی و گروهی مجرم و کافر مصر بودی بر کفر! وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ، گفت (۳)، گویند ایشان را که: وعده و نوید خدای تعالی حق است و درست. وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا، و قیامت را در او شکی نیست. حمزه خواند: و السَّاعَةُ، به نصب خواند عطفًا علی الوعد. و عامه قرا (۴) به رفع بر ابتدا. و حجت اینان قوله: ... إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (۵)، بالرفع لا غیر. قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ، گویی ما ندانیم که ساعت چه باشد، یعنی قیامت بر طریق جحود و انکار. إِنْ نَظُنُّهُ إِلَّا ظَنًّا، ما نمی‌پنداریم الا پنداشتی و ما را در اینکه باب هیچ علمی یقین نیست. وَبَدَأَ لَهُمْ سَيِّئَاتٍ مَا عَمِلُوا، پدید آید ایشان را بدی آنچه کرده باشند، یعنی جزای آن برای آن که روز قیامت روز جزا باشد. وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ، و به ایشان رسد آنچه استهزا کرده باشند، یعنی هم جزای آن، یعنی جزای عمل ایشان و جزای استهزای ایشان به ایشان رسد. وَقِيلَ الْيَوْمَ نُنَسِّكُكُمْ، گویند ایشان ما شما را فرو گذاریم از ثواب چنان که شما فرو گذاشتی (۶) [۲۴۸- ر] ایمان به اینکه روز. اینکه نسیان به معنی ترک باشد، و گفتند: مراد نسیان است بر سبیل مجاز و تشبیه، (۷) چنان که شما اینکه روز فراموش کردی، ما شما را فراموش کردیم، یعنی به منزلت فراموشان فرود آوردیم (۸) تا کس به خیر نام شما نبرد و ذکر شما نکند، گویی در یاد کس نیستی. وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ، و جای شما دوزخ باشد. وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ، و شما را هیچ یار و یاور نباشد. ذَلِكُمْ بِأَنَّكُمْ اتَّخَذْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا، و آنگه باز نمود که اینکه به جزا و مکافات آن است که شما آیات خدای را فسوس گرفتی و به آن استهزا کردی. ----- (۱). آج، ما: ظفر. (۲). آج، ما، گا، لا: فیقال. (۳). آج، ما، گا، لا، آد: و چون گویند. (۴). گا، آد، افزوده: خواندند. (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲۸. (۶). ما: گزاشتی. (۷). گا، د، افزوده: یعنی. (۸). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: شما را. صفحه: ۲۴۵ وَعَزَّتْكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا، و زندگانی دنیا بفریفت شما را. فَالْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا، امروز بیرون نیارند ایشان را از آن جا، یعنی از دوزخ. وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ، و نه نیز طلب رضای ایشان کنند. فَلِلَّهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَرَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، خدای راست سپاس که خداوند آسمانها و زمین است و خدای جهانیان است. وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، و او راست کبریا و عظمت در آسمانها و زمین، و او عزیز و منبع و محکم کار است. و از کلام (۱) خدای تعالی که در کتب اوایل فرستاد، آن است که گفت: (۲) «۴۳» الْكِبْرِيَاءُ رَدَائِي وَالْعِظْمَةُ اِزَارِي فَمَنْ نَازَعَنِي»

واحداً منهما» القیته «فی النار، بزرگی و بزرگواری ردا و ازار من است، هر که منازعت کند با من در یکی از اینکده «۵»، در دوزخ افکنم او را. ----- (۱). گاه، آد: و از جمله کلامی که. (۲). آج: زار عنی. (۳). آج: منها. (۴). گاه: لقیته. (۵). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: دو. [.....] صفحه: ۲۴۶ سورة الأحقاف «۱» اینکه سورت مکی است و سی و پنج آیت است به عدد کوفیان و سی و چهار در عدد بصریان و مدنیان، و ششصد و چهل و چهار کلمت است، و دو هزار [۲۴۸-پ] و پانصد و نود و پنج حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که، رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سورة الاحقاف بخواند، خدای تعالی به عدد هر ریگی که در دنیا «۲» ست، او را ده حسنت بنویسد و ده سیئت بسترده، و ده درجت رفیع «۳» کند «۴». [سورة الأحقاف (۴۶): آیات ۱ تا ۱۶] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ حم (۱) تَنْزِیْلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِیْزِ الْحَكِیْمِ (۲) مَا خَلَقْنَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا اِلَّا بِالْحَقِّ وَ اَجَلٌ مُّسَمًّى وَ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا عَمَّا اُنذِرُوْا مُعْرِضُوْنَ (۳) قُلْ اَرَاۤیْتُمْ مِمَّنْ دَعُوْنَ اللّٰهَ اَرْوٰنِیْ مَا ذَا خَلَقُوْا مِنَ الْاَرْضِ اَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِی السَّمٰوٰتِ اَتُنَوْنِیْ بِكِتَابٍ مِّنْ قَبْلِ هٰذَا اَوْ اَنَّا رِءُوسٌ مِّنْ عَلَمٍ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِیْنَ (۴) وَ مَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ یَدْعُوْا مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ مَنْ لَا یَسْتَجِیْبُ لَهٗ اِلٰی یَوْمِ الْقِیٰمَةِ وَ هُمْ عَنْ دُعٰئِهِمْ غٰفِلُوْنَ (۵) وَ اِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوْا لَهُمْ اَعْدَآءٌ وَ كَانُوْا بِعِبَادَتِهِمْ كٰفِرِیْنَ (۶) وَ اِذَا تَتَلٰی عَلَیْهِمْ اٰیٰتُنَا بَیِّنٰتٍ قَالِ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا لِلْحَقِّ لَمَّا جَآءَهُمْ هٰذَا سِحْرٌ مُّبِیْنٌ (۷) اَمْ یَقُوْلُوْنَ اَفْتَرٰهُ قُلْ اِنْ اَفْتَرِیْتُهُ فَلَا تَمْلِكُوْنَ لِیْ مِنَ اللّٰهِ شَیْئًا هُوَ اَعْلَمُ بِمَا تُفِیضُوْنَ فِیْهِ كَفٰی بِهٖ شَهِیْدًا بَیْنِیْ وَ بَیْنَكُمْ وَ هُوَ الْغَفُوْرُ الرَّحِیْمُ (۸) قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَاٍ مِنَ الرُّسُلِ وَ مَا اَدْرِیْ مَا یَفْعَلُ بِیْ وَ لَا بِكُمْ اِنْ اَتَّبَعْتُمْ اِلَّا مَا یُوْحٰی اِلَیَّ وَ مَا اَنَا اِلَّا نَذِیْرٌ مُّبِیْنٌ (۹) قُلْ اَرَاۤیْتُمْ اِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللّٰهِ وَ كَفَرْتُمْ بِهٖ وَ شَهِدَ شَٰهِدٌ مِّنْ بَنِیْ اِسْرٰئِیْلَ عَلٰی مِثْلِهٖ فَاَمَنْ وَ اسْتَكْبَرْتُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الظّٰلِمِیْنَ (۱۰) وَ قَالِ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَوْ كَانَ خَیْرًا مَا سَبَقُوْنَا اِلَیْهِ وَ اِذْ لَمْ یَهْتَدُوْا بِهٖ فَسَبَقُوْلُوْنَ هٰذَا اِفْكٌ قَدِیْمٌ (۱۱) وَ مِنْ قَبْلِهٖ كِتَابُ مُّوْسٰی اِمَامًا وَ رَحْمَةً وَ هٰذَا كِتَابٌ مُّصَدِّقٌ لِّسَانًا عَرَبِیًّا لِّنَّذِرِ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا وَ بُشْرٰی لِّلْمُحْسِنِیْنَ (۱۲) اِنَّ الَّذِیْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَفَامُوْا فَلَا خَوْفَ عَلَیْهِمْ وَ لَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ (۱۳) اَوْلٰئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِیْنَ فِیْهَا جَزَآءٌ بِمَا كَانُوْا یَعْمَلُوْنَ (۱۴) وَ وَصَّیْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَیْهِ اِحْسَانًا حَمَلَتْهٗ اُمُّهٗ كُرْهًا وَ وَضَعَتْهٗ كُرْهًا وَ حَمَلَهٗ وَ فِصَالُهٗ ثَلٰثُوْنَ شَهْرًا حَتّٰی اِذَا بَلَغَ اَشُدُّهٗ وَ بَلَغَ اَرْبَعِیْنَ سَنَةً قَالَ رَبِّ اَوْزِعْنِیْ اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِیْ اَنْعَمْتَ عَلَیَّ وَ عَلٰی الْوَالِدِیْنَ وَ اَنْ اَعْمَلَ صٰلِحًا تَرْضٰهُ وَ اَصْلِحْ لِیْ فِیْ ذُرِّیَّتِیْ اِنِّیْ تُبِّتْ اِلَیْكَ وَ اِنِّیْ مِنَ الْمُسْلِمِیْنَ (۱۵) اَوْلٰئِكَ الَّذِیْنَ نَقَّبَلْ عَنْهُمْ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوْا وَ نَجَاوَزُ عَنْ سَیِّئٰتِهِمْ فِیْ اَصْحَابِ الْجَنَّةِ وَ عَدَّ الصُّدُقِ الَّذِیْ كَانُوْا یُوْعَدُوْنَ (۱۶) [ترجمه] به نام خدای بخشاینده بخشایشگر فرو فرستادن کتاب از خدای قوی محکم کار. نیافریدیم آسمانها و زمین را و آنچه میان آن است مگر به راستی و وقتی نام زد، و آنان که کافر شدند از آنچه می ترسانیدند ایشان را برگشته اند. بگو ----- (۱). گاه، لا، افزوده: خمس و ثلثون آیات. (۲). گاه، آد: بیابانها. (۳). آج: ده درج رفع، آد: ده درجه بلند گرداند. (۴). لا، افزوده: و بالله التوفیق. صفحه: ۲۴۷ بینی آنچه می خوانی جز خدای! بنمای مرا تا چه آفریده اند از زمین یا ایشان انبازی هست در آسمانها، بیاری به من کتابی از پیش اینکه یا روایتی از علم اگر شما راستیگری «۱». و کیست گمراه تر از آن که خواند بجز خدای آن را که اجابت نکند او را تا به روز قیامت و ایشان را خواندن ایشان غافل باشند. [۲۴۹-ر] و چون حشر کردند مردمان را، باشند ایشان را دشمنان و باشند «۲» به پرستش ایشان کافر. چون خوانند بر ایشان آیتهای ما روشن گویند آنان که کافر شدند حق را چون آمد به ایشان اینکه جادوی است روشن «۳». و «۴» و گویند: فرو بافت «۵» ای را «۶» بگو: اگر فرو بافتم «۷» نتوانی برای من «۸» مرا از خدای چیزی، او داناتر است به آنچه در او می شوی «۹». بس او گواه میان من و شما «۱۰» و او آمرزنده و بخشاینده است. بگو نبودم عجیبی از پیغامبران و ندانم که چه کنند به من و نه به شما. من پیروی «۱۱» نمی کنم الا آن را که وحی می کند به من، و من نیستم الا ترساننده ای بیان کننده «۱۲». ----- (۱). آب: راستگری، ما: راست گویی، لا: راست گویانید. (۲). ما: بودند. (۳). لا: سحری پیداست. (۴). ما، لا: یا. (۵). ما: فرا بافت، لا: فرا بافته است. (۶). کذا در اساس و آب، ما: اینکه را، لا: قرآن را. (۷). ما: فرا بافتم، لا: افترا کردم. (۸). کذا در اساس و آب، ما: نتوانی از خدای چیزی، لا: مالک نیستید مرا. (۹). لا: شما در آن می روید. (۱۰). لا:

بس است او مرا به گویایی میان من و شما. [.....] (۱۱). لا: پیروی. (۱۲). ما: بیم کننده ظاهر، لا: بیم کننده هویدا. صفحه: ۲۴۸، بگو بینی اگر اینکه باشد از نزدیک خدای و «۱» کافر شوی به او! گویایی دهد گویایی «۲» از پسران یعقوب بر مانند آن، ایمان آورد و بزرگواری کردی شما، خدای راه نماید گروه بیداد کاران را. [۲۴۹-پ]، گفتند آنان که کافر شدند آنان را که ایمان آوردند: اگر «۳» بودی خیری سبق بردندی ما را «۴» به آن و چون راه نیافتند به او، گویند: اینکه دروغی است دیرینه. و از پیش او «۵» کتاب موسی پیشرو «۶» و بخشایشی، و اینکه کتابی است باور دارنده زبانی تازی «۷» تا بترسانی آنان را که ظلم کردند، و مژده «۸» نکو کاران را. آنان که گفتند خدای ما الله است، پس بایستادند، نیست ترسی بر ایشان و نه ایشان اندوه برند. ایشان اهل بهشت‌اند، همیشه باشند در آن جا پاداشت به آنچه «۹» کرده باشند. اندرز کردیم آدمی را به مادر و پدرش نیکوی «۱۰»، بار برگرفت به او مادرش بکراهت و بنهاد او را بکراهت و بار برگرفتن او شیر باز گرفتن او سی ماه تا چون برسد به قوتش «۱۱» و برسد «۱۲» به چهل

----- (۱). ما، افزوده: شما. (۲). آب: گواهی دهد گواهی. (۳). لا، افزوده: قرآن. (۴). ما، لا: سبقت نگرفتندی بر ما، که بر متن رجحان دارد. (۵). ما: اینکه. (۶). لا: پیشوا. (۷). لا: به زبان عربی. (۸). ما: مژده دهی. (۹). لا: به پاداشت آنچه. (۱۰). لا: که با پدر و مادر نیکویی کنند. (۱۱). لا: به مردی. (۱۲). ما، لا: برسد. [.....] صفحه: ۲۴۹ سال، گفت: خدای من؟ الهام ده مرا که شکر کنم نعمت تو را آن که کردی بر من و بر پدر و مادر من، و آن که کنم نیکی که تو پسندی آن را و نیک بکن مرا در فرزندانم که من توبه کردم به «۱» تو، و من از جمله مسلمانان ام. [۲۵۰-ر]، ایشان آنند که پذیرند «۲» از ایشان نیکوتر آنچه کرده باشند، و در گذارند «۳» از بدیهای ایشان در اهل بهشت، نوید راستی «۴» آن که وعده دادند ایشان را. قوله «۵»: حم، تَزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ، تفسیر اینکه آیت از پیش رفته است. ما حَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ قَدِيمِ تعالی گفت: نیافریدیم آسمان و زمین را و آنچه در میان آن است الا بحق و درستی و راستی، و برای تعریض خلق انواع نعمت را، و برای تعریض ایشان ثواب را، و آن را به بازی نیافریدم «۶»، مهمل فرونگداشتیم. وَ أَجَلٌ مُّسَمًّى، و وقتی به نام زده کرده «۷» در لوح محفوظ برای فریشتگان تا لطف باشد ایشان را. وَ الَّذِينَ كَفَرُوا، و آنان که کافرانند از آنچه ایشان را به آن می‌ترسانند اعراض می‌کنند و بر می‌گردند و بر او اقبال نمی‌کنند به قبول. آنگه گفت: قُلْ، بگوی ای محمد! که آنچه شما می‌خوانی آن را بدون خدای تعالی از بتان، اَرُونِي، بنمایی به من تا ایشان از چه وجه مستحق عبادت‌اند و چه آفریده‌اند از زمین، یا ایشان را چه شرکت و انبازی است در خلق آسمان! کتابی بیاری که پیش از اینکه قرآنی «۸» فرو «۹» آمده است که در آن جا ذکر اینان است یا وجه استحقاق اینان عبادت را. أَوْ أَثَارَةٌ مِنْ عِلْمٍ، قراءت عامه «اثاره» است به الف، و در

----- (۱). لا: با. (۲). ما: پذیرد، لا: پذیریم که بر متن رجحان دارد. (۳). لا: در گذریم، که بر متن رجحان دارد. (۴). ما، لا: وعده راست. (۵). آج، ما، لا، افزوده: تعالی. (۶). آج، ما، گا، لا، آد، نیافریدیم. (۷). ما، لا، نام زد کرده، گا، آد: نام برده شده. (۸). ما، گا، لا، آد: قرآن. (۹). آج، ما، گا، آد: فرود. صفحه: ۲۵۰ معنی او خلاف کردند: عبد الله عباس گفت، از رسول- علیه السلام- که او گفت: أَوْ أَثَارَةٌ مِنْ عِلْمٍ، ای، حظ، حظی بیاری از علم که دلیل صحت قول شما کند در عبادت اینان. قتاده گفت: خاصه، علم «۱» خاص بیاری. حسن گفت: [۲۰۵-پ] علمی مستخرج بیاری، من اثر التراب، و منه قوله: ... وَ أَثَارُوا الْأَرْضِ «۲» إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، اگر راست می‌گوی. آنگه گفت: وَ مَنْ أَضَلُّ، کیست گمراهتر و جاهلتر از آن که «۹» کسی را خواند و عبادت کند بدون خدای که او را اجابت نکند و جواب ندهد تا به روز قیامت، یعنی ابد الدهر. و گفتند: تا به روز قیامت که ایشان جواب دهند به تبرا. وَ هُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ: و ایشان از دعای اینان غافل باشند، و برای آن به ضمیر عقلا کنایت کرد از ایشان، که ایشان را جاری مجرای ملوک و امرا و مخدومان کرد که ایشان را خدمت کنند. و گفتند: برای آن که اضافت فعل عقلا کرد با ایشان از غفلت «۱۰»، چنان که

----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: علمی. (۲). سوره روم (۳۰) آیه ۹. (۳). گا، آد، افزوده: و الحماسه. (۴). اساس: المأثوری، به قیاس با نسخه دا، تصحیح شد. (۵). گا: الاثره التي تبقى.

[.....] (۶). آج، لا: از. (۷). گا، لا، آد: افزوده: علی. (۸). لا: لمن يعلم. (۹). آج، ما، افزوده: او. (۱۰). آج، ما: عقل. صفحه: ۲۵۱ گفت: ... فِي فَلْكَ يَسْبُحُونَ (۱). و قوله: ... فَطَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ (۲)، و: ... رَأَيْتَهُمْ لِي سَاجِدِينَ (۳). وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ (۲۵۱-ر)، گفت: و آنچه که حشر کنند مردمان را، اینان دشمنان باشند و به عبادت اینکه عابدان ایشان را کفران آرند و تبرا کنند، چنان که گفت: ... تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ (۴)، برای اینکه قید زد «۵» إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، در آیت اول. اینکه آیات، مذمت و ملامت و تفریع بت پرستان است و تسفیه رأی و حکم ایشان. آنچه هم از وصف حال ایشان و جحود و عناد ایشان طرفی بیان کرد، گفت: وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ، چون آیات مبین روشن ما بر ایشان خوانند، کافران گویند: اینکه قرآن حق و صدق را که «۶» اینکه سخن «۷» جادوی ظاهر است. أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ، یا می گویند: او فرو «۸» بافته است. قُلْ، تو جواب ده ای محمّد؟ و بگوی که: اینکه قرآن اگر من فرو «۹» بافته‌ام و ساخته و بافته من است، فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا، شما هیچ نتوانی کردن بجای من از خدای، و نتوانی تا حمایت کنی مرا از خدای، چه او عالمتر است به آنچه «۱۰» شما در او خوض می کنی، [يقال: افاض القوم في الحديث و خاضوا فيه اذا تنازعوا فيه و تراءوا] «۱۱» كَفَىٰ بِهِ شَهِيدًا، بس است خدای گواه میان من و شما و او آمرزنده و بخشاینده است. آنچه گفت: قُلْ، بگو ای محمّد؟ ما كُنْتُمْ بَدْعًا مِنَ الرُّسُلِ، من مردی نیستم غریب و بدیع از میان پیغامبران. و البدع و البدیع، کنصف و نصیف، یعنی، اول کس نیستم من که دعوی پیغامبری کردم «۱۲»، بل پیش از من بسیار پیغامبران بودند. قال عدی بن زید: فلا انا بدع من حوادث تعتری «۱۳» رجالا- عرت من بعد بؤس و اسعد ----- (۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳۳، سوره یس (۳۶) آیه ۴۰. (۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۴. (۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴. (۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۶۳. (۵). گا، آد: کرد. (۶). گا افزوده: آمد به ایشان. (۷). آج، ما، گا، لا، آد: سحر و. (۸). آج، ما: فرا. (۹). آج، ما، لا: فرا. [.....] (۱۰). ما: با آنچه. (۱۱). اساس، آب و لا: ندارد، از آج افزوده شد. (۱۲). ما، لا: کرد. (۱۳). اساس: یعتری، به قیاس با نسخه گا، تصحیح شد. صفحه: ۲۵۲ و مَا أَدْرِي مَا يُفَعَّلُ بِي وَلَا بِيكُم، و من ندانم با من «۱» و با شما چه خواهند کردن روز قیامت. گفتند: چون اینکه آیت آمد، کافران شادمانه شدند، گفتند: کار ما و کار محمّد راست «۲» است، او نمی داند که با او «۳» چه خواهند کردن، چنان که نمی داند که با ما چه خواهند کردن. و اگر او را خدای غیب دان [۲۵۱-پ] فرستاده بودی، او را آگاه کردی که با او چه خواهند «۴» کردن. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ «۵» لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ «۸» وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا «۹». و اینکه قول انس و قتاده و عكرمه است. عبد الله عباس گفت: سبب آن بود که صحابه «۱۰» و اهل البیت در مکه سختی می دیدند از کافران. رسول- علیه السلام- در خواب دید که از مکه نقل کرده بود به زمینی پر گیاه و درختان خرما. رسول صحابه را بگفت. صحابه گفتند: یا رسول الله؟ کی خواهد بودن که ما از اینکه جور برهیم و تو هجرت کنی با آن زمین که گفتی! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: ... وَ مَا أَدْرِي مَا يُفَعَّلُ بِي وَلَا بِيكُم، یعنی ندانم که ما را «۱۱» هجرت کی فرمایند و در آن جا با ما و شما چه کنند. حسن بصری گفت: معنی آن است که، می «۱۲» ندانم که خدای مرا چه فرماید در حق شما از حرب و صلح و امر و نهی و تعجیل عقوبت او «۱۳» تأخیرش. بعضی دیگر گفتند: معنی آن است که، می «۱۴» ندانم که مثال «۱۵» کار ما و عاقبت او در دنیا به چه آید «۱۶»! من به مرگ بمیرم یا مرا ----- (۱). آج، ما: تا به من. (۲). گا، آد: یکی. (۳). گا: ما. (۴). ما، آد: خواهد. (۵). سوره فتح (۴۸) آیه ۲. (۶). آج، ما، گا، لا، آد: چون اینکه. (۷). گا، لا، آد: خواهد. (۸). سوره فتح (۴۸) آیه ۵. (۹). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۷. (۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: افزوده: رسول. [.....] (۱۱). گا، آد: مرا. (۱۲). آج، ما، گا، لا، آد: من. (۱۳). گا، آد: یا: آج، ما، گا، لا، آد: من. (۱۵). مثال/ مآل. ۱۶. گا، آد، که حال من و عاقبت شما در دنیا به چه رسد! صفحه: ۲۵۳ بکشند، یا عمر من بسیار ماند یا اندک ماند! و ندانم تا مآل «۱» کار شما به چه آید! بر تصدیق بروی «۲» یا بر تکذیب! یا شما را عذاب کنند یا نکنند! و اینکه پیشتر از آن بود که اینکه آیت آمد: ... وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَ أَنْتَ فِيهِمْ «۳»- الآیة. و اینکه اقوال که متضمن آن است که، می ندانم که در دنیا با ما و

شما چه کنید، بهتر از آن قول اول است که در او نفی علم است از مال (۴) کار ایشان به آخرت، [۲۵۲- ر] برای آن که باتفاق رسول دانست و او را خیر داده بود خدای که او از اهل بهشت است قطعا. و اینکه خبر در حق معصومان مأمونی (۵) الجوانب روا باشد که معلوم از حال ایشان آن بود که به اینکه خبر اختیار معصیت نکنند و مغری نشوند به قبیح. و اینکه اقوال باز پسین، قول حسن و سدی و ضحاک و ثمالی است. آنکه گفت: *إِنْ أَتَيْتُكَ*، او (۶) ما اتبع، من متابعت نمی‌کنم الا آن را که به من وحی می‌کنند، و من نیستم الا ترساننده‌ای (۷) بیان کننده. اما از علم غیب و علم عواقب بنزدیک من هیچ نیست. *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَتْ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ*، آنکه گفت: بگوی ای محمد که، چگونه می‌دانی و چه می‌بینی که اگر قرآن از نزدیک خدای است، و *كَفَرْتُمْ*، و شما به آن کافر شوی، و گواهی (۸) از بنی اسرائیل گواهی دهد به مانند آن، *فَأَمَّنْ*، و ایمان آورد و شما استکبار کنی چگونه باشد علی (۹) ما یجیء شرحه. مفسران در اینکه گواه خلاف کردند: قتاده و ضحاک و ابن زید گفتند: عبد الله سلام است که بر نبوت و صدق محمد - صلی الله علیه و آله - گواهی داد. حمید طویل گفت از انس: که عبد الله سلام بنزدیک رسول آمد در آن وقت که رسول - علیه السلام - از مکه به مدینه شد، و گفت: یا محمد؟ من تو را از سه مسأله بخواهم پرسید که جواب آن مسایل کس نداند مگر پیغامبری. مرا خبر ده تا اول اشراط و اعلام قیامت چیست! و اول طعام که اهل بهشت خورند چه باشد! و فرزندان که آیند از پدر و مادر، چرا بهری با پدر مانند و بهری با مادر! در حال جبریل آمد و خیر داد رسول ----- (۴-۱). اساس: مثال / مال. (۲). آج: بروید، گاه، آد: روید. (۳). سوره انفال (۸) آیه ۳۳. (۵). آب: ناموقی، گاه، لا، آد: مأمون. (۶). آج، ما، لا: ای. (۷). لا افزوده: بیم کننده. (۸). آج، ما، گاه، لا، آد: گواهی. (۹). گاه، آد: حال. [.....] صفحه: ۲۵۴ را. رسول گفت: یا عبد الله؟ جبریل مرا خبر داد. عبد الله سلام گفت: جبریل دشمن ماست. رسول - علیه السلام - گفت: اول اشراط قیامت آن باشد [۲۵۲- پ] که، خدای تعالی خلقان را از مشرق به مغرب راند. و اما اول طعام اهل بهشت زیادت جگر ماهی باشد. اما شبه فرزند: اگر آب مرد سابق بود شبه او را (۱) باشد و اگر آب (۲) زن سابق بود شبه او را (۳) بود. عبد الله سلام گفت: اشهد ان لا اله الا الله و ان (۴) محمدا رسول الله، گواهی (۵) دهم که خدای یکی است، و تو که محمدی، بنده و رسول اوایی. آنکه گفت: یا رسول الله؟ اگر جهودان اسلام من بشنوند. از دست در افتند (۶) و در من وقیعت کنند، پیش از آن که من اظهار اسلام کنم، تو حدیث من از ایشان پیرس. رسول - علیه السلام - جهودان را حاضر کرد، گفت: چه گویی در حق عبد الله سلام! گفتند: (۷) سیدنا و ابن سیدنا، و حبرنا (۸) و ابن حبرنا (۹)، و اعلمنا و ابن اعلمنا، گفتند: سید و مهتر و حبر و عالم ماست، و پسر سید و عالم و حبر ماست. گفت: اگر چنان که او ایمان آورد، شما با او مساعدت کنی (۱۰)! گفتند: معاذ الله که اینکه باشد (۱۱)، و او هرگز به تو ایمان آورد؟ عبد الله سلام از آن میانه برخاست و گفت: اشهد ان لا اله الا الله و (۱۲) ان محمدا رسول الله. گفتند: هذا شرنا و ابن شرنا، اینکه بترین (۱۳) ماست و پسر بترین (۱۴) ماست و در نقص او افتادند. عبد الله سلام گفت: من دانستم که چنین گویند، برای آن گفتم که از اینان پیرس اول. سعد ابو وقاص (۱۵) گفت: نشنیدم که پیغامبر - علیه السلام - کسی را گفت در حیات او که: او از اهل بهشت است الا عبد الله سلام را. و اینکه آیت در او آمد: *وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ*. شعبی گفت از مسروق که: *شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ*، موسی است. گفت: دلیل ----- (۳-۱). گاه، آد: شبیه او. (۲). ما، از، گاه، آد: نطفه. (۴). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: اشهد. (۵). آج: گواهی. (۶). لا: درفتند. (۷). لا، افزوده: هو. (۸). آج: خیرنا. (۹). آج: اخیرنا. (۱۰). آج: موافقه کنی. (۱۱). آج، ما: که او اینکه کند، گاه، آد: که هرگز اینکه شود. (۱۲). آج، افزوده: اشهد. (۱۳-۱۴). آج، ما: بدترین. (۱۵). ما: سعد بن وقاص، گاه، آد: سعد ابی وقاص، لا: سعد ابی وقاص. صفحه: ۲۵۵ بر اینکه آن است که، سورت مکی است و عبد الله سلام به مدینه ایمان آورد. گفت: آیت بر آن آمد که، رسول - علیه السلام - با جهودان مناظره می‌کرد، مثل زد و گفت: چنان که [۲۵۳- ر] موسی بر صدق توریت گواهی داد، من بر صدق قرآن گواهی می‌دهم. و گفتند: اینکه گواه (۱) ابن یامین بود، و گفتند: پیغامبری بود از بنی اسرائیل. *فَأَمَّنْ وَاسْتَكْبَرْتُمْ*، آن گواه ایمان آورد و شما استکبار کنی و ایمان نیاری. زجاج گفت: جواب اینکه (۲) در آیت

محذوف است و تقدیر اینکه «۳» است: فأمّن أفتؤمنون، یعنی، اگر اینکه قرآن از نزدیک خدای باشد و شما به او کافر شوی و گواهی «۴» از بنی اسرائیل گواهی دهد بر صحت او و ایمان آرد، شما ایمان آری عند اینکه حال یا نه! قیل: افما تهلكون، گفتند: محذوف اینکه است، یعنی، اگر چنین باشد و شما ایمان نیاری، نه هلاک شوی! و حسن گفت «۵»: من اضل منکم، یعنی، اگر حال چنین باشد و گواه ایمان آرد و شما به استکبار ایمان نیاری، از شما ضالتر «۶» که باشد! چنان که در دیگر آیت گفت: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مِنْ أَضَلِّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقِ بَعِيدٍ «۷». و اینکه همه محتمل است جز که لا بد یکی از اینکه باید که تقدیر کنند در کلام تا معنی مستقیم شود. و بعضی دیگر گفتند، محذوف اینکه است: من المحق منا و من المبطل، چون حال اینکه «۸» باشد و اینکه قرآن از نزدیک خدای باشد و گواهی پدید آید و گواهی دهد بر صحت او و ایمان آرد و شما نیاری، محق که باشد و مبطل که باشد! إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ، آنکه گفت: خدای هدایت ندهد ظالمان را، اما به معنی حکم و تسمیت و اما به ره بهشت. و نشاهد «۹» تا هدایت باشد به راه «۱۰» دین، برای آن که آیت «۱۱» عام است با جمله مکلفان کرده است از مؤمن و کافر، قال الله تعالى: وَ أَمَا تُمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى «۱۲». وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا، گفتند کافران: یعنی جهودان بر قول بیشتر مفسران، اگر ----- (۱). گا، لا، آد: گواهی. [.....] (۲). گا، لا، آد: آن. (۳).

آج، ما، گا، آد: آن. (۴). آج، گا: گواهی. (۵). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: محذوف اینکه است. (۶). گا، آد: گمراه‌تر. (۷). سوره فصلت (۴۱) آیه ۵۲. (۸). گا، آد: چنین. (۹). آج، ما، گا، لا، آد: شاید. (۱۰). ما، لا: ره. (۱۱). گا، آد: اینکه، لا: آن. (۱۲). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۷. صفحه: ۲۵۶ اینکه قرآن و مسلمانی بهتر بودی، عبد الله سلام و اصحابش ما را سبق نبردندی [۲۵۳-پ] به او «۱». و گفتند: آیت در مشرکان مکه آمد که ایشان گفتند: اگر قرآن و اسلام «۲» خیری بودی، اینکه گدایان و درویشان ما را سبق نبردندی به اول «۳»، ما سبق بردمانی ایشان را به آن. وَ إِذِ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَمَسَّ يَمِينُ لَوْنِ هَذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ و چون به اینکه قرآن مهتدی نمی‌شوند، می‌گویند: اینکه قرآن دروغی است قدیم دیرینه و حکایتی فرو «۴» بافته از آن پیشینگان. از جمله آنچه مجبران از مشرکان برگرفته‌اند، یکی آن است که قرآن را قدیم خواندند و گفتند: دروغی است قدیم و مجبران همین «۵» گفتند، و «۶» لفظ قدیم خلاف نیست که گفتند. اما افک، از آن جا گفتند که گفتند قدیم است. در ازل، هنوز نه جهان بود و نه جهانیان و خدای می‌گفت: موسی چنین کرد «۷» و فرعون، چنان کرد و عیسی چنین گفت «۸» و جهودان چنین کردند و ایشان هیچ در وجود نبودند، نه دروغ باشد! برای آن چیزی «۹» بود که مخبر بر خلاف خبر بود. وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَ رَحْمَةً [گفت از پیش اینکه قرآن کتاب موسی که توریت است، اماما و رحمة] «۱۰» نصب بر حال است و عامل در او محذوف است و التقدير: انزلناه کتاب موسی اماما و رحمة، ما آن را فرو فرستادیم امامی مقتدا که به او اقتدا کنند، و رحمتی که به او مهتدی شوند و به ثواب و نعیم رسند. وَ هَذَا كِتَابٌ مُّصَدِّقٌ و اینکه قرآن کتابی است که آن را تصدیق می‌کند و بر صدق آن گواهی می‌دهد، و نصب لِسَانًا عَرَبِيًّا، بر حال است از عاملی محذوف، و التقدير: جعلناه، او انزلناه. و گفتند: مفعول به است، کانه قال، اعنى، لسانا عربيا. و اول بهتر است. لِيُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا، مدنی و شامی و یعقوب خواندند به «تا» ی خطاب، خطابا للنبي - صلی الله علیه و آله. و باقی قراءه به «یا» خواندند خبرا عن الغائب اما عن القران او عن الله، تا بترسانی تو ای محمد ظالمان و کافران را به او، و یا بترساند [۲۵۴-ر] -----

----- (۱). آج: بر او. (۲). آج، ما، افزوده: را. (۳). آج، ما: به او بل، لا: بل. [.....] (۴). آج: فرا. (۵). ما، لا: هم اینکه. (۶). آج، ما، گا، لا، آد: در. (۷). آج، ما، گا، لا، آد: گفت. (۸). لا، افزوده: و ترسایان. (۹). آج، ما، لا: خبری، گا، آد: کذب خبری. (۱۰). اساس و آب افتادگی دارد، از آج آورده شد. صفحه: ۲۵۷ قرآن یا خدای ایشان را. وَ بُشْرَى لِلْمُحْسِنِينَ، و بشارت و مزده نکوکاران را. و محل او دو وجه را محتمل است از اعراب: یکی رفع علی تقدیر و هَذَا كِتَابٌ مُّصَدِّقٌ... وَ بُشْرَى لِلْمُحْسِنِينَ، او هو بشری. و روا بود که نصب بود علی محل لينذر «۱» ای اندازا و بشاره. و شاید که حال بود علی قراءه من قرأ بالیا، ای منذرا. و مبشرا حال باشد از قرآن، و مثاله قوله: جئتک لازورک و اکراما لک، او «۲» مکرما لک. و روا بود که مصدری بود

محذوف الفعل، ای و لبشر (۳) المؤمنین بشری. إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا-، الآية، آنان که گفتند: خدای ما الله است پس استقامت کردند و بر آن بایستادند، آنان (۴)، که بر ایشان ترسی نباشد و نه نیز اندوهگن شوند. و تفسیر آیت باستقصا رفته است. أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا، الآية. گفت: ایشان اهل بهشت‌اند و همیشه آن جا باشند و از آن جا بیرون (۵) نیایند. جزاء، و پاداشت به آنچه کرده باشند و نصب جزا بر مفعول له باشد. وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا (۶)، عامه قرا خواندند: حسنا، به ضم «حا» و سکون «سین» بر مصدر ثلاثی. و اهل کوفه، احسانا خواندند بر مصدر مزید، من احسن احسانا، به دو الف. گفت: ما اندرز کردیم آدمی را به نیکویی کردن با مادر و پدرش. حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا. ای مشقه. ابن کثیر و نافع و ابو عمرو خواندند به فتح کاف. و باقی به ضم کاف. وَ وَضَعَتْهُ كُرْهًا، گفت: مادر به او بار برگرفت و بار بنهاد به او به رنج و مشقت، برای آن که آستن را هم در حال حمل رنج رسد (۷)، هم در حال وضع. و کره و کره، دو لغت است، و قيل: الکره، المشقه. و الکره، الاکراه. وَ حَمَلَهُ وَ فَصَّالَهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا، و بار برگرفتنش و از شیر باز کردنش سی ماه بود. جمله مفسران گفتند [۲۵۴-پ] حملش شش ماه و شیر دادن (۸) دو سال. و اینکه دلیل است بر آن که اقل حمل شش ماه بود. و محمد بن اسحق گفت: حملش نه [ماه] (۹) باشد و شیر دادن ----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: لتندر. (۲). گا: ای. (۳). اساس: فنبشر، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد. (۴). آج، ما، لا: ایشان آنانند. (۵). ما، لا: برون. (۶). اساس و کلیه نسخه بدلها: حسنا، به قیاس قرآن مجید تصحیح شد. (۷). آج، ما، گا، آد، افزوده: و. [...] (۸). آج، ما، گا، آد: شیر دادنش. (۹). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. صفحه: ۲۵۸ و باز برگرفتن (۱) بیست و یک ماه. و اینکه خلاف قرآن است، آن جا که گفت: وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ (۲) وَ فَصَّالُهُ، به الف، مگر یعقوب که او خواند: و فصله، بی الف. و فصل و فصال (۳) و فطام یکی باشد و آن از شیر باز گرفتن کودک بود. و امیر المؤمنین (۴) - علیه السلام - به اینکه آیت تمسک کرد بر آن که مدت حمل شش ماه باشد، و آن قصت برفت. حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ، تا برسد به حد بلوغ. و گفتند: به غایت برنایی و تمام قوت. مجاهد گفت: سی و سه سال (۵). بعضی دیگر گفتند: سی سال. بعضی دیگر گفتند: از هژده (۶) سال تا چهل سال. وَ بَلَغَ أَرْبَعِينَ، چهل (۷) سال رسید. سدی و ضحاک گفتند: آیت در سعد ابو وقاص آمد، و قصت او برفت. و بعضی دیگر گفتند: آیت در شأن ابو بکر آمد و پدرش ابو قحافه عثمان بن عمرو و مادرش ام الخیر بنت صخر بن عمرو. چون ابو بکر به چهل سال رسید ایمان آورد به رسول - علیه السلام - گفت: رَبِّ أَوْزِعْنِي، گفت: بار خدایا؟ مرا الهام ده تا شکر نعمت تو بکنم، یعنی الطافی کن با من که عند آن ممتنع (۸) شوم (۹) از عقوق و تضييع حقوق. و الا- يزاع الحمل على الوزع، و هو الكف و المنع و قولهم: لا- بد للناس من وزعه (۱۰). و قول النابغة: قلت الما تصح و الشيب وازع ای، مانع. أَن أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ، که شکر کنم آن نعمت را که کردی با من و با مادر و پدر من و عملی کنم صالح که از من بیسندی. وَ أَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي، و مرا [۲۵۵-ر] به صلاح دار در فرزندم (۱۱)، یعنی توفیق صلاحم ده در حق ایشان. إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ، که من با درگاه تو گریختم و من از جمله مسلمانان ام. أُولَئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا، ایشان آنانند که عمل نیکوتر از ----- (۱). آج، ما، باز کردنش، لا: باز کردن. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۳. (۳). گا، آد، افزوده: و فطم. (۴). آج، گا، لا، آد، افزوده: علی. (۵). ما: ساله. (۶). آج: هشتمده، گا: هجده. (۷). آج، ما، لا: به چهل، گا: برسد به چهل. (۸). اساس: متمتع، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۹). لا: نشوم. (۱۰). اساس: فرعه، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۱). آج، ما، گا، لا، آد: فرزندانم. صفحه: ۲۵۹ ایشان قبول کرده‌اند و کنند. وَ تَجَاوَزَ عَن سَيِّئَاتِهِمْ، و در گذارند از سیئات ایشان و معاصی‌شان. حمزه و کسائی و خلف خواندند: نتقبل و نتجاوز، به نون، علی الخیر عن نفس المتکلم (۱). و باقی قرا يتقبل و يتجاوز، به «یا» مضموم علی ما لم یسم فاعله. معنی قراءت اول، بپذیریم از ایشان نیکوتر آنچه کرده باشند و در گذاریم (۲) از گناه ایشان، و معنی قراءت دوم، بپذیرند نکوتر آنچه کرده باشند و در گذارند (۳) از بدیهاشان. فِي أَصْحَابِ الْجَنَّةِ، در زمرد اهل بهشت، وَعَدَ الصَّدَقِ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ، وعده راست که ایشان را دادند در دنیا. و نصب او بر مصدری است محذوف الفعل کانه قال:

وعدهم وعد الصدق، و الذی، بدل وعد است و شاهد «۴» تا صفت او باشد، و الصلوة و الموصول «۵» فی محل نصب «۶». [سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱۷ تا ۳۵] وَالَّذِي قَالَ لِيَأْتِيَنِي أَفْ لَكُمْ أ تَعِدَانِي أَنْ أَخْرَجَ وَقَدْ خَلَّتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي وَهُمَا يَسْتَعِثَانِ اللَّهَ وَيَلْكَ آمِنِينَ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا قَوْلُهُ مَا هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۱۷) أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ (۱۸) وَ لِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَ لِيُؤْفِقَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۱۹) وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَدَّبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا فَالْيَوْمَ تُجْرُونَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ بِمَا كُنْتُمْ تَفْسُقُونَ (۲۰) وَ أَذْكَرَ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ وَقَدْ خَلَّتِ النَّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۲۱) قَالُوا أَ جِئْنَا لِنَتَأَفَّكُنَا عَنْ آلِهَتِنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (۲۲) قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ وَ أُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ وَ لَكِنِّي أَرَأَيْتُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ (۲۳) فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ (۲۴) تَدْمُرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ (۲۵) وَ لَقَدْ مَكَنَّاكُمْ فِي مَا إِنْ مَكَنَّاكُمْ فِيهِ وَ جَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَ أَبْصَارًا وَ أَفئِدَةً فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَ لَا أَبْصَارُهُمْ وَ لَا أَفئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۲۶) وَ لَقَدْ أَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرَى وَ صَيَّرْنَا آيَاتٍ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۲۷) فَلَوْ لَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا آلِهَةً بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ وَ ذَلِكُمْ إِفْكَهُمُ وَ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (۲۸) وَ إِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفْرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ (۲۹) قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَ إِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ (۳۰) يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَ آمِنُوا بِهِ يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَ يُجْرِكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ (۳۱) وَ مَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءُ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۳۲) أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّهُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَمْ يَعِيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى بَلَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۳۳) وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَى وَ رَبَّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۳۴) فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُوا الْعِزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَ لَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَانَهُمْ يَوْمَ يَرُونَ مَا يُوْعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعِيَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ (۳۵)

[ترجمه] و آن که گفت مادر و پدرش را: اف شما را وعده می دهی ما را «۷» که بیرون آرند ما را «۸» و بگذشت «۹» قرنها از پیش من و ایشان فریاد می خواهند از خدای وای تو «۱۰»؟ «آمن دار» «۱۱» که وعده خدای حق است، گوید نیست اینکه الا فسانه پیشینگان «۱۲».

[۲۵۵- پ]، آنانند «۱۳» که واجب شد بر ایشان کلمت عذاب در امتانی که گذشتند از پیش ایشان از دیو و آدمی که ایشان بودند زیانکاران. و هر کسی را پایه هاست از آنچه کرده باشند تا تمام بدهد «۱۴» ایشان را کارشان و بر ایشان ظلم نکنند. -----

----- (۱). آج، گاه، آد، افزوده: و نصب نون احسن. [.....] (۲). آج: در گذرانیم، ما: در گزند، گاه، لا، آد: در گذریم. (۳). ما: در گزند، گاه، آد: در گزند. (۴). آج، ما، گاه، لا، آد: شاید. (۵). آج، ما، گاه، لا، آد: موصول. (۶). لا، آد، افزوده: قوله تعالی. (۷-۸). ما، لا: مرا. (۹). ما: بگذشتند، لا: گذشت. (۱۰). لا: وای بر تو. (۱۱). ما، لا: ایمان آر. (۱۲). ما: پیشینان. (۱۳). ما، ایشان آنانند. (۱۴). لا: تمام وفا کند. صفحه: ۲۶۰ و آن روز که عرض کنند آنان را که کافر شدند بر دوزخ، بردی خوشیهاتان در زندگانی دنیا و برخوردار شدی به آن، امروز جزا کنند شما را عذاب خواری به آنچه بزرگواری کردی در زمین بناحق و به آن فسق که کردی «۱». و یاد کن برادر عاد را چون بترسانید قومش را به ریگستان و گذاشته بودند «۲» پیغامبران از پیش او و از پس او که نپرستی الا خدای را که من می ترسم بر شما «۳» عذاب روز بزرگ. گفتند آمدی به ما تا برگردانی ما را از خدای «۴» ما! بیار به ما آنچه وعده می دهی اگر از جمله راست گویانی. [۲۵۶- ر]، گفت علم بنزدیک خدای است و برساند به شما آنچه فرستاده اند مرا به آن و لکن من می بینم شما را گروهی که نمی دانید. چون بدیدند ابری برابر وادیهاشان، گفتند: اینکه ابری است باران دهنده ما را «۵»، بل او آن است که شتاب کردی به آن، بادی است و در او عذابی دردناک. هلاک کند هر چیزی را به فرمان خدای در روز آمدند نبینند الا خانه هایشان. چنین جزا کنیم «۶» گروه گناهکاران را. -----

----- (۱). ما: به آنچه فسق کردی. (۲). ما: گزشتند، لا: گذشتند. [...] (۳). لا افزود: از. (۴). ما، لا: خدایان. (۵). ما: بارنده بر ما، لا: باران دهد ما را. (۶). ما: پاداشت. صفحه: ۲۶۱ تمکین کردیم ایشان را در آنچه ممکن بگردیم «۱» شما را در آن، و کردیم ایشان را گوش و چشمها و دلها، نگریزانید «۲» از ایشان گوششان و نه چشمهاشان و نه دلهاشان از چیزی چون جحود کردند به آیتهای خدای، برسید به ایشان آنچه بدان افسوس می داشتند. [۲۵۶-پ] هلاک کردیم ما آنچه پیرامن ایشان بود از شهرها «۳» و بگردانیدیم آیتها تا همانا باز آیند. چرا یاری نداد ایشان را آنان که گرفتند. بجز خدای نزدیکی خدایانی، بل گم شدند از ایشان و آن دروغ ایشان بود و آنچه فرو می یافتند «۴». و چون باز گردانیدیم با تو گروهی را از دیوان می شنیدند قرآن چون حاضر آمدند، گفتند: گوش داری، چون بگذارند، برگشتند با قوم خود ترساننده. گفتند: ای قوم ما؟ ما شنیدیم کتابی که فرو فرستادند از پس موسی راست دارنده آن را که پیش است، راه نماید به حق و به ره راست. ای قوم ما؟ اجابت کنی خواننده خدای را و ایمان آری به او تا بیامزد شما را گناهانتان و پناه گیرد «۵» شما را از عذابی دردناک. [۲۵۷-ر]، و هر که اجابت نکند خواننده خدای را، نیست - ----- (۱). ما: تمکین کردیم. (۲). ما: بنگریرانید، لا: پس نگریرانید. (۳). ما، لا: دیها/

دیه‌ها. (۴). ما: فرا بافته بودند، بالا: فرا می یافتند. (۵). لا: زنهار دهد. صفحه: ۲۶۲ عاجز کننده در زمین و نیست او را جز او دوستانی، ایشان در گمراهی اند ظاهر. نمی بینند که خدای است آن که بیافرید آسمانها و زمین را و در نماند به آفریدن آن، توانست بر آن که زنده کند مردگان را. آری او بر همه چیزی تواناست. و آن روز که عرض کنند آنان را که کافر شدند بر دوزخ، نه اینکه حق است! گویند: آری به خدای ما. گوید: بپجشی عذاب به آن کفر که آوردی. صبر کن چنان که صبر کردند خداوندان عزم از پیغامبران و شتاب مکن ایشان را که ایشان آن روز که بینند آنچه وعده دادند ایشان را مقام «۱» نکردند الا یک ساعت از روز رسیدن، نیست به هلاک کننده «۲» الا گروه فاسقان را! قوله تعالی: [۲۵۷-پ] وَالَّذِي قَالَ لَوْلَا اِدْبِيهِ اُفٍّ لَكُمْ، و آن که گفت مادر و پدرش را اف شما را آنکه که او را دعوت کردند با ایمان به خدای و بعث و نشور، و اف، کلمت کراهت است، در مکروهات استعمال کنند و مردم ضجر گوید «۳». و گفتند: معنی آن است که: نتنا لکما و قدرا، چنان که کسی گوید که وی «۴» ناخوش شنود. و كذلك التف. و گفتند: اف، و سخ گوش باشد، و تف، و سخ ناخن باشد. گفتند: اینکه اصل کلمت است، آنکه در مکروهات استعمال کنند. اَتَعْدَانِي، مرا وعده دهی که مرا از گور بیرون خواهند آوردن و زنده کردن. وَقَدْ خَلَّتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي، و از پیش من ایشان «۵» گذاشته‌اند و رفته و هیچ باز نیامدند. وَهُمَا يَسْتَعِينَانِ اللّٰهَ، و مادر و پدرش فریاد می خوانند می گفتند: وَيَلْكُ آمِن، وای به تو؟ ایمان آر به ----- (۱). لا: درنگ. (۲). ما: هلاک بکنند، لا: هیچ هلاک

می شود. (۳). آج، ما، گا، لا، آد: گویند. (۴). آج، ما، گا، لا، آد: بوی، هم می تواند «وی» خواننده شود بجای «بوی». (۵). آج، ما، گا، لا، آد: امتان. [...] صفحه: ۲۶۳ خدای و به بعث و نشور. فَيَقُولُ مَا هَذَا اِلَّا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ، او می گوید: نیست اینکه که شما می گوی و مرا وعده می دهی از حدیث بعث و نشور الا- افسانه پیشینگان. عبد الله عباس گفت «۱» و ابو العالیه و سدی و مجاهد، گفتند: آیت در حق عبد الله بن ابی بکر آمد. و گفتند: عبد الرحمن بن ابی بکر چون مادر و پدر او را با اسلام خواندند و بر او الحاح کردند، و گفتند ایمان آر به خدای تعالی و به بعث و نشور، او گفت عبد الله جدعان را و عامر کعب را و مشایخ قریش را زنده باز کنی تا من از ایشان اینکه حدیث پیرسم «۲» تا اصلی هست اینکه را یا نه! محمد بن زیاد گفت: معاویه نامه نوشت به مروان تا بیعت مردمان برای یزید بستاند «۳». عبد الرحمن «۴» بن ابی بکر گفت: معاویه می خواهد تا اینکه کار بمانند آن کند که هرقل و کسری کردند [۲۵۸-ر] که پدران برای فرزندان رها کنند به میراث «۵». مروان گفت: خاموش باش و او بر منبر بود- تو آنی که در حق تو آمد: وَالَّذِي قَالَ لَوْلَا اِدْبِيهِ اُفٍّ لَكُمْ- الآیة. عایشه بشنید، گفت: دروغ می گویی و من دانم که آیت در حق که آمد و اگر خواهی تا بگویم به نام و نسبش، و لکن رسول خدای پدرت را لعنت کرد و تو در پشت او بودی، تو نتیجه لعنت «۶» رسول خدایی. اُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي اُمَمٍ، گفت: آنان که عبد الرحمن ابی بکر نام برد ایشان را از قریش، و خواست تا با زنده «۷»

کنندشان برای او تا از ایشان چیزی پرسد، آنانند که عذاب بر ایشان واجب شد در میان جماعتی که رفتند و گذشتند پیش ایشان از جمله کافران جن و انس، و ایشان زیانکار بودند از آن جا که بر کفر مردند. حسن و قتاده گفتند: آیت عام است، اگر چه بر یک کس حواله است «۸»، مبهمی است مجهول بر سیبل مثل گفت خدای تعالی تا باز نماید که هر که چنین گوید، حکمش اینکه باشد. و گفتند: مراد یکی «۹» شخص است نا معین، کافر، عاق در ----- (۱). آج، ما، گا، لا،

آد: ندارد. (۲). آج، ما، باز پرسم. (۳). گا، آد: بستاند برای پسرش یزید- علیه اللعنه- لعائن الله تتری، و الملائكة و الناس اجمعین. (۴). گا: عبد الله. (۵). گا، آد: میراث رها کنند. (۶). گا، افزوده: خدا و. (۷). بازنده/ باز زنده، آج، ما: باز زنده، گا، لا، آد: تا زنده. (۸). آج: حواله، ما: حواله‌ش. (۹). آج، ما، گا، لا، آد: یک. صفحه: ۲۶۴ مادر و پدر. و لِكُلِّ دَرَجَاتٍ ای لکل واحد من الفریقین، گفت: هر یکی را از آن دو گروه مؤمن و کافر درجاتی و منازلی و پایه‌هاست، مومن را از بالا و کافر را از زیر از آنچه کرده باشند بر حسب عمل ایشان. و لِيُؤْفِيَهُمْ، تا تمام بدهد ایشان را عملشان، یعنی جزای عملشان. مکیان و بصریان خواندند به «یا» خبرا عن الله «۱»، تا خدای بدهد. و باقی قرا به «نون» خواندند، علی اخبار الله تعالی عن نفسه. و هُمْ لَا يُظَلَّمُونَ، و بر ایشان ظلم نکنند و حق ایشان باز نگیرند و نقصان نکنند. و يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ- [پ] ۲۵۸- کَفَرُوا عَلَى النَّارِ، گفت: آن روز که عرضه کنند کافران را بر دوزخ. أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا، در کلام محذوفی هست، ای و يقال لهم، گویند ایشان را خوشیهای خود و لذتهای خود بردی «۲» در زندگانی دنیا، یعنی قضای شهوات کردی و آنچه شما را آرزو بود در دنیا بکردی و بجای آوردی. و اسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا، و به آن برخوردار شدی. ابو جعفر و ابن کثیر و یعقوب خواندند: ء اذھبتم «۳»، بر استفهام و باقی قرا، به یک الف بر خبر. و از اهل شام در او خلاف کردند، و بر هر دو قراءت معنی تفریح و توییح است، يقول العرب: انت الذی فعلت کذا و [ء] انت «۴» الذی فعلت کذا. فاليوم تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ امروز جزا دهند شما را عذاب هوان و خواری. و اینکه صفت عقاب است برای آن که عقاب مقرون باشد به استخفاف و اهانت، و به اینکه جدا شود از دگر آلام و مضرات. بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ، به آن تکبر که کردی در زمین به ناحق و به آن فسق و خروج از فرمان خدای تعالی. و خدای وصف کرد کافران را به آن که همت ایشان مصروف باشد با شهوت «۵» و قضای آن و استمتاع به انواع لذات. و صفت مؤمنان و صالحان خلاف اینکه باشد. ثوبان روایت کند، مولی رسول الله «۶»، که: رسول- علیه السلام- چون به سفر خواستی رفتن، آخر کس را که دیدی فاطمه زهرا بودی «۷» و اول کس را دیدی چون باز -----

----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: تعالی. (۲). ما: ببری. (۳). اساس و آب: اذھبتم، گا، لا، آد، افزوده: به دو همزه. (۴). آج، گا، آد: ء انت، لا: ا أنت. (۵). آج، ما، گا، لا، آد: شهوات. [.....] (۶). گا، آد، ثوبان مولای رسول الله، لا: مولی من رسول- صلی الله علیه. (۷). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: علیها السلام. صفحه: ۲۶۵ آمدی هم او بودی، ابتدا به او کردی. روزی از بعض سفرها در آمد، «۱» فاطمه را- علیها السلام- از غنیمت خبیر گلیمی خبیری بود. چون بشنید که رسول- علیه السلام- می آمد، آن گلیم به در حجره فرو گذاشت. رسول- علیه السلام- چون به در حجره فاطمه رسید، چنان دید «۲»، برگردید و برفت. [۲۵۹-ر] فاطمه- علیها السلام- ساعتی انتظار همی کرد، رسول نیامد. گفتند: رسول- علیه السلام- بیامد و باز گشت. برخاست و به حجره رسول آمد، گفت: یا رسول الله؟ عادت چنان بود که هر وقت مرا اکرام فرمودی چون از سفر در آمدی. اینکه نوبت اینکه حرمان از چه سبب بود! گفت: یا فاطمه؟ من بر عادت آن جا آمدم و لکن در سرای تو بر رسم «۳» جباران دیدم پرده فرو گذاشته. باز گشتم، آنگه گفت: «۴» ما لآل محمد و الدنيا، «فانهم خلقوا للآخرة و خلقت الدنيا لهم، آل محمد را با دنیا چه کار است که ایشان را برای آخرت آفریده‌اند و دنیا برای ایشان «۵». او برفت و پرده از در سرای دور کرد. و در خبر است که، یک روز در «۶» حجره فاطمه رفت، حسن و حسین را دید دستورنجنی «۷» از سیم در دست کرده- و ایشان کودک بودند- ایشان را پیش خواند و از دست ایشان باز کرد و ثوبان را داد و گفت: ببر بفروش و برای فاطمه قلابه‌ای بخر از مهرک یمانی، و برای کودکان دو دستورنجن «۸» عاجین «۹»، فان هؤلاء اهل بیت لا احب ان يذهبوا طيباتهم في حياتهم الدنيا، که اینان اهل بیتی‌اند که من نمی‌خواهم تا اینان لذت

خود در زندگانی «۱۰» ببرند. و ابو هریره گفت: و الله که طعام ما با «۱۱» رسول نبودی الا- الاسودان، التمر و الماء، الا خرما و آب، و از اینکه طعامها که شما خوری ما نشناسیم. عبد الله قیس الاشعری گفت: روزی با رسول خدای بیرون بودیم، باران به ما رسید، بوی ناخوش پدید آمد از ما چون بوی گوسپندان، از آن که جامه‌های ما از پشم گوسپند «۱۲» بود. و کلام امیر المؤمنین علی - علیه السلام- از اینکه معنی مشحون است و ----- (۱). گأ، آد: وقتی رسول- صلی الله علیه و آله- از سفری باز آمد. (۲). گأ، آد: آن گلیم دید. (۳). گأ: به رسم در سرای، لا: به رسم. (۴). آج، ما، گأ، آد: و للدنیا. (۵). گأ، آد: و دنیا را برای ایشان آفریده‌اند. (۶). گأ، آد: رسول- صلی الله علیه و آله- به. (۷-۸). آج، گأ، آد: دستورنجی، لا: دستفرنجنی. (۹). گأ: عاجی، لا: عاج. (۱۰). آج، ما، گأ، لا، افزوده: دنیا. (۱۱). گأ، لا، آد: و. (۱۲). آج، لا: گوسفندان، ما: گوسپندان. صفحه: ۲۶۶ خطبه‌های او در اینکه معنی بسیار است و علی الخصوص خطبه‌ای که [۲۵۹-پ] مفضل بن عمر «۱» روایت کرد از صادق جعفر بن محمد، از پدرانش، از امیر المؤمنین- علیهم السلام- که خطبه‌ای کرد روزی، در آن جا گفت: «۲» «۳» «۴» «۵» «۶» «۷» «۸» «۹» «۱۰» و الله ما دنیاکم عندی الا- کسفر» علی منهل حلوا اذ» صاح بهم صائحهم فارتحلوا، و لا لذاتها» فی عینی الا کحمیم اشربه غساقا، او علقم اتجرعه» زعاقا، او سم افعاة اسفاه دهاقا، او قلادة من نار او هقها» خناقا، و لقد رقت مدرعتی هذه حتی استحیت من راقعها»، و قال لی: اقدف بها اذف الابن» لا یرتضیها» یراقعها»، فقلت اعزب عنی: فعند الصباح یحمد القوم السری و ینجلی عنهم غیابات الکری و الله لو شئت لتسربلت بالعبقری المنقوش من دیاجکم، و لشربت الماء الزلال برقیق زجاجکم و لا کلت لباب البر بصدور دجاجکم و لكن صدق الله- جلت عظمته- حیث قال: مَنْ کَانَ یُرِیدُ الحَیَاةَ الدُّنْیَا وَ زَیْنَتَهَا نُوفِ إِلَیْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِیْهَا وَ هُمْ فِیْهَا لَا یُبْخَشُونَ. أُوْلَئِکَ الَّذِینَ لَیْسَ لَهُمْ فِی الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ «۱۱» آنها ما «۴» یان من سقمه و کادیسبنی سفها من کظمه، و لحرقة فی لظی اضنی له من عدمه، فقلت له: «۵» ثکلتک الثواکل یا عقیل أ تان من حدیده احماها انسانها لمدعبه و تجرنی الی نار سجرها جبارها لغضبه، أ تان من اذی و لا- ائن من لظی، و الله لو سقطت المكافاة عن الامم و ترکت فی مضاجعها [۰۶۲-پ] بالیات فی الرمم لاستحیت من مقت رقیب یکشف فاضحات من الاوزار تنسخ، فصبرا علی الدنيا تمر بلأوائها کليلة باحلامها تنسلخ» کم بین نفس فی خیامها ناعمه و بین ائیم فی الجحیم یصطرخ، و لا تعجب من هذا. «۶» و اعجب بلا صنع من طارق طرقنا بملفوفات زملها فی وعائها و معجونة بسطها علی انائها» فقلت له أ صدقة أم نذر ام زکوة و کل ذلك محرم علینا اهل بیت النبوة و عوضنا منه خمس ذی القربی فی الكتاب و السنة! فقال لا ذاک و لا- ذاک و لکنه هدیة. «۷» فقلت له: ثکلتک الثواکل افعن دین الله تخدعنی بمعجونة عرقتموها» بقندکم و خبیصة صفراء آتیمونی بها بعصیر تمرکم. ا مخبط ام ذو جنه ام تهجر! «۸» «۹» «۱۰» ایست النفوس عن مثقال حبة من خردل مسؤوله فما ذا اقول فی معجونة اتزقمها معموله و الله لو اعطیت الاقالیم السبعة بما تحت افلاکها و استرق لی قطانها مذعنه باملاکها» علی ان اعصى الله فی نمله اسلبها شعیره فالوکها» ما قبلت و لا اردت،- و ذلك علی مستعار الکلام و مجاز القول- و لدنیاکم اهون عندی من ورقه فی فم جرادة تقضمها و اقدر عندی من عراقه خنزیر یقذف بها اجذمها، و امر علی فزادی من حنظله یلوکها ذو سقم فیشمها»، فکیف اقبل ملفوفات ----- (۱). گأ، لا، آد: کدره. (۲). ما: اوقع، کا، لا، آد: از یغ (۳). گأ، لا، آد: امره. (۴). آج، ما: تف. [.....]. (۵). آج، ما: ینسلخ. (۶). اساس: اتائها، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۷). گأ، آد: غرقتموها. (۸). آج: بافلاکها. (۹). اساس: فاترکها، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد. (۱۰). گأ: فیشمها. «۱» «۲» «۳» صفحه: ۲۶۹ الله عکمتها فی طیبتها و معجونة کانها عجت بریق حیة اوقیها، اللهم انی نفرت عنها نفار المهره من کیها، اریه السها و یرینی القمر، ء امتنع من وبره من قلوبها ساقطة و ابتلع ابلا» فی مبرکها رابطة، أ دیب العقارب من و کرها التقط، ام قواتل الرقش فی مبیتی ارتبط، فدعونی اکتفی من دنیاکم بملحی و اقراضی فبتقوی الله ارجو خلاصی، ما لعلی [۱۶۲-ر] و نعیم یغنی» و لذة تنتجها المعاصی، سألقی و شیعتی ربنا بعیون مره و بطون خماص، «لیمحص الله الذین آمنوا و یمحق الکافرین» و نعوذ بالله من شرور انفسنا و من سیئات اعمالنا. و اینکه خطبه جامع است اینکه معنی را که لایق اینکه آیت است و به عوض آن آوردم که در تفسیرها آورده‌اند از کلام زهاد و سیر عباد و

برای آن به پارسی نیاوردم تا رونق فصاحت و مبالغت در بلاغت از کلام او - علیه السلام - که بر او مسحای از طلاوت کلام نبوی است و طراوتی از کلام ربانی به توفیق الهی فوت نشود. و اینکه یک خطبه از کلام او اینکه جا بس است، و از جمله آنچه در اینکه خطبه است، حدیثی است که مفرد دیدم به اسناد در زهد او که روزی یکی از دوستان او او را معقدی (۴) ساخته به هدیه آورد و در پیش او بنهاد. او انگشت فرو برد بدو و در او می‌نگرید، آنگه گفت: رنگش نیکوست و بویش خوش است، ندانم تا طعمش چه باشد! آنگه انگشت بسترده و از پیش خود دور کرد. گفتند: یا امیر المؤمنین؟ اینکه بر تو حرام است! گفت: نه، و لکن من راعی رعیتی‌ام، کی روا دارم، که در رعایای من بسیار کس باشد که ایشان آرزومند اینکه و کمتر از اینکه باشند، من امروز از اینکه بخورم، فردا به قیامت خدای را چه گویم و از عهده اینکه چگونه بیرون آیم! آنگه اینکه بیت بگفت: و حسبک داء (۵) ان تبیت ببطنة و حولک اکباد تحن الی قد از او چه بدیع است اینکه و امثال اینکه؟ او را مولایی بود از موالیان، او را ابو الاسود الدثلی گفتند. پس از آن که امیر المؤمنین را بکشتند، معاویه خواست تا او را استمالت کند، باشد که از دوستی علی بر گرداند (۶)، او را هر وقتی تحفه‌ای و بری و ----- (۱). گا: آیلا. (۲). ما: تفتی. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه

۱۴۱. (۴). گا، آد: معقود. (۵). اساس: دا. (۶). گا، آد: برگردد. صفحه: ۲۷۰ لطفی کردی و چیزی فرستادی [۲۶۱-پ] او را، یک روز هدیه فرستاد او را انواع حلواها در او. چون به خانه ابو الاسود بردند و بنهادند، در آن جا شهد به زعفران بود، دخترکی کوچک داشت ابو الاسود، پنج شش ساله، بدوید و از آن پاره‌ای برگرفت و در دهن نهاد. پدر او را گفت: ای دخترک؟ بیفکن که زهر است. گفت: چرا! گفت: نمی‌دانی که پسر هند فرستاده است [به ما، تا ما را از دوستی اهل بیت بر گرداند. دخترک آنچه در دهن داشت] (۱) «بینداخت و می‌گفت: أ تخدعنا بالشهد المزعر عن السید المطهر، آنگه اینکه بیتها انشا کرد: أ بالشهد المزعر یابن هند علیک نیع احسانا» (۲) و دینا معاذ الله لیس یکون هذا و مولینا امیر المؤمنینا و در خبر است که: یک روز رسول - علیه السلام - بر اهل صفه - و آن جماعتی درویشان بودند ملازم مسجد - مطلع شد، و ایشان پاره‌های پوست و ادیم در (۳) جامه می‌دوختند از آن که خرقة نداشتند، گفت: حال شما امروز بهتر است از آن که روزی آید که یکی از شما بامداد حله‌ای پوشد و نماز دیگر حله‌ای و بامداد جفته‌ای پیش او آرند از طعام و نماز شام جفته‌ای. و خانه او به جامه دیبا چنان آراسته باشد که خانه کعبه. گفتند: یا رسول الله؟ نه (۴) آن بهتر باشد! گفت: لا، بل اینکه بهتر باشد شما را اگر بر او (۵) بایستی. و در خبر است که، یکی از صحابه گفت: - و اظنه سلمانا - در (۶) نزدیک رسول شد (۷) در آن وقت که او زنان را به جای (۸) بگذاشته بود، گفت او را دیدم بر حصیری درشت خفته برهنه، برخاست و گیاه آن حصیر سطر در پهلوهای او اثر کرده، من بگریستم. گفت: چرا می‌گری! گفتم: یا رسول الله؟ کسری (۹) و قیصر در دیبای رومی و ملکی می‌خسبند و اینکه حصیر پهلوی تو [۲۶۲-ر] رنجور کرده است و در او اثر کرده.

گفت: یا فلان؟ راضی نباشد (۱۰) که ایشان را دنیا باشد و ما را آخرت، (اولئک) ----- (۱). اساس و آب ندارد، از آج افزوده شد. (۲). آج، ما: احبابا. [....] (۳). آج، ما: آد: بر. (۴). گا، آد: ندارد. (۵). آج: به او. (۶). گا، آد: که. (۷). گا، آد: شدم. (۸). گا، آد: ندارد. (۹). ما: کیسر. (۱۰). آج، ما، گا، آد: نباشی. صفحه: ۲۷۱ لهم (۱) قوم عجلت لهم طبیاتهم فی حیاتهم الدنیا، ایشان قومی‌اند که طبیات ایشان در دنیا معجل به ایشان (۲) دادند. در خبر است که: یکی از بزرگان صحابه در بازار پیش جابر عبد الله انصاری بر افتاد، (۳) او را دید پاره‌ای گوشت با خانه (۴) می‌برد، گفت: چیست! گفت: اهلم را (۵) در خانه گوشت آرزو کرد. او (۶) گفت: اگر هر چه آرزو باشد شما را معجل کنی در دنیا ترسم از اهل اینکه آیت شوی که خدای تعالی گفت: أَذْهَبْتُمْ طَبِيبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا (۷). وَ اذْكَرَ اَخَا عَادٍ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ - الْاَيَةُ. گفت: یاد کن ای محمّد برادر عاد را، یعنی هود را و برادری او با ایشان از جهت نسب بود، چو (۸) بترسانید قومش را به احقاف. عبد الله عباس گفت: احقاف نام وادی است میان عمان و مهره. مقاتل گفت: منازل عاد به یمن بود در حضر موت به جایی که آن را مهره گویند که اشتران نیکو (۹)، نسبت با آن جا کنند مهری گویند ایشان را، و ایشان اهل خیام بودند، چون ربیع بودی به گیاه زار (۱۰) از آن جا

برفتندی و به دیگر اوقات با آن جا آمدندی، و ایشان از قبیله ارم بودند» (۱۱). ضحاک گفت: احقاف، نام کوهی است به شام. مجاهد گفت: زمینی است آن را حسمی گویند. قتاده گفت: عاد قبیله‌ای بود (۱۲) به یمن در زمینی ریگستان (۱۳) به دریا (۱۴) بر زمینی که آن را شحر خواندند. ابن زید گفت: احقاف، جمع حقف باشد، و آن ریگی باشد دراز بر شبه رسنی. کلبی گفت: احقاف، کوهی است که آب از او به مأزمین شود. خلیل گفت: ریگ بزرگ باشد. کسایب گفت: پشته ریگ گرد باشد، یکی را (۲۶۲-پ) حقف گویند، مثل: ستر و استار، و عدل و اعدال، و حمل و احمال، و گفتند: حقف و جمعه حقاف و جمع الجمع، احقاف. قال الاعشی: -

----- (۱). آج، ما، گا، آد: ندارد. (۲). گا، آد: ندارد. (۳). آج، ما: باز آمد، گا، آد: بگذشت. (۴). گا، آد: به خانه. (۵). ما، گا: آد، اهل، آج: اهل را. (۶). آج، گا، آد: او را. [.....] (۷). گا افزوده: قوله تعالی. (۸). آج، ما، گا، آد: چون. (۹). گا، آد: نکو. (۱۰). آج، ما، گا، آد: گیاه خوار. (۱۱). آج، ما: بودند. (۱۲). آج، ما، گا، آد: بودند. (۱۳). اساس و آب: ریگ استان. (۱۴). آج، ما، گا، آد، افزوده: نزدیک. صفحه: ۲۷۲ فبات الی ارطاه (۱) حقف یلفه خریق شمال یترک الوجه اقتما قال العجاج: فبات الی ارطاه (۲) حقف احقفا، ای، مائل (۳)، و الفعل منه احقوف. قال الراجز: ماوۃ الهلال حتی احقوفا ای، انحنی و استدار (۴). وَقَدْ خَلَّتِ النَّذْرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ، و پیغامبران دیگر گذشته بودند پیش (۵) او، یعنی پیش هود و مِنْ خَلْفِهِ، از پس او، و آنان که از پس او باشند گذشته نباشند، چگونه گفت: (خلت من خلفه) (۶)! گوییم: از آن باب است که فعلی در او مضمر باشد لایق حال او. و تقدیر آن است که: خَلَّتِ النَّذْرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ و منهم من یأتی من خلفه، چنان که: علفتها (۷) تنبا و ماء باردا. و گفتند: به اینکه تقدیر حاجت نیست، چه اینکه وقت که خدای تعالی اینکه حکایت کرد در عهد رسول ما بهری از پیش او گذشته بود (۸) و بهری از پس او همه (۹)، گذشته بودند. اَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ، یعنی جمله پیغامبران که آمدند آنان که پیش هود بودند و آنان که از پس او بودند همه به آن آمدند که گفتند که: جز خدای را پرستی. اِنِّیْ اَخَافُ عَلَیْکُمْ، (۱۰) من می ترسم بر شما از عذاب روزی بزرگ، و آن روز قیامت است. اینکه از کلام هود است. قَالُوا، گفتند کافران به جواب هود: اَجِئْنَا، آمدی به ما لِتَأْفِكَنَا عَنْ آلِهَتِنَا، تا ما را برگردانی (۱۱) از خدایان ما (۱۲). فَأَتِنَا بِمَا تَعِدُنَا، بیار (۱۳) به ما آنچه ما را وعده می دهی از عذاب اگر تو از جمله راستیگرانی (۱۴). قال، گفت، یعنی، هود- علیه السلام: - اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ، علم بنزدیک خدای است به وقت عذاب که کی خواهد بودن. وَ اُبَلِّغُکُمْ مَا اُرْسِلْتُمْ بِهِ اِلَیْکُمْ، [۲۶۳-ر] و من به شما می رسانم آنچه مرا به آن (۱۵) فرستاده‌اند از ادای رسالت و بیان شریعت. وَ لَکِنِّیْ اُرَاکُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ، و لکن من شما را گروهی نادان می بینم و می دانم.

----- (۱-۲). ما: ابطاء. (۳). آج: مایله. (۴). آج، ما: استدار. (۵). گا، اد، افزوده: از. (۶). گا: قبله. (۷). ما: عقلتها. [.....] (۸). آج، ما، آد: بودند. (۹). آج، ما، گا، آد: هم. (۱۰). آج، ما، گا، آد، افزوده: که. (۱۱). آج: برگردانید، آد: برگردانی. (۱۲). آج، ما، افزوده: و الافک، الصرف. (۱۳). آج: بیارید. (۱۴). کذا در اساس، آب، ما، آج، گا، آد: راست گویان. (۱۵). گا افزوده، آد: به شما. صفحه: ۲۷۳ فَلَمَّا رَأَوْهُ، چون دیدند آن را، یعنی، عذاب را، عارضاً، ابری پدید آمد معترض (۱)، مُسْتَقْبِلِ اَوْدِيَّتِهِمْ، روی به وادیهای ایشان نهاد، قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مِّمَطْرُنَا، گفتند: اینکه ابری است که ما را باران خواهد داد. و مجاهد گفت: ابر را برای آن عارض خوانند، لانه بیدو فی عرض السماء، ای ناحیته. قال الاعشی: یا من رای عارضاً (۲) قد بت ارمقه کأتما البرق فی حافاتہ شعل (۳) مفسران گفتند مدتی بود که ایشان را باران نمی آمد. و هود- علیه السلام- می گفت: ایمان آری تا من دعا کنم با (۴) خدای تعالی شما را باران دهد، و الا به بدل باران عذاب آید شما را. یکی از جمله ایشان نام او قیل بن عتراس، گفت: نه (۵) ما را عذاب می باید! تو دعا به باران مکن، به عذاب دعا کن. چون اینکه ابر سیاه بر آمد، ایشان شادمانه شدند و گفتند (۶): عارض ممطرنا، اینکه ابری است که ما را باران خواهد داد. و التقدير: ممطر لنا، اینکه اضافت بر تقدیر انفصال است، اضافتی است نه بر- حقیقی چنان که: مررت برجل حسن الوجه، ای، حسن وجهه، برای آن که نشاهد (۷) که معرفت (۸)، صفت نکره باشد. و مثله قوله (۹): هذا رجل مثلک، ای، مثل لک. بَلْ هُوَ، هود- علیه السلام- گفت: اینکه ابر باران ده نیست، اینکه آن است که شما به آن استعجال و شتابزدگی کردی. ریح»

بادی است که در او عذابی است سخت. عمرو بن میمون گفت: باد می آمد «۱۰» و شتران با هودج را- قومی در وی نشسته- در هوا می برد تا پنداشتی در هوا ملخ پیرانند «۱۱». تَدَمَّرُ كُلَّ شَيْءٍ، همه چیز را هلاک کرد «۱۲». آن باد به فرمان خدای «۱۳». من الدمار، و هو الإستیصال، هلاک «۱۴» [۲۶۳- پ] استیصال را دمار گویند. ----- (۱). آج: معرض.

(۲). ما: عارضنا. (۳). گاه، آد: سعد. (۴). آج، ما: تا، گا: که. (۵). گاه، آد: ندارد. (۶). آج، ما، افزوده: هذا. [.....] (۷). آج، ما، گاه، آد: نشاید. (۸). آج، ما، گاه، آد: معرفه. (۹). آج، ما، گاه، آد: قولهم. (۱۰). آج، ما: بادی در آمد، گاه: بادی بر در آمد. (۱۱). گاه، آد: پر آن است. (۱۲). آج، ما، گاه، آد: می کرد. (۱۳). گاه، آد، افزوده: خویش، و الدم، آج: و الدم. (۱۴). ما: هلاک و. صفحه: ۲۷۴ عبد الله عباس گفت: چون ابر پدید آمد، برفتند و به استقبال ابر «۱» شدند به صحرا. آن جا «۲» که ابر بود، بادی می آمد به سختی چنان که گاو «۳» گوسپند و شتر ایشان را در هوا می برد، چون مرغان می پرانید. ایشان بدانستند که نه ابر رحمت است «۴»، ابر عذاب است، بگریختند و با خانه شدند و درها استوار کردند. باد در آمد و درهای خانه‌های ایشان بکند و بر ایشان مسلط شد، هفت شب و هشت روز «۵» و ریگ بیابان می آورد و بر ایشان می ریخت تا به ریگ پوشیده شدند و در زیر آن ریگ ناله می کردند. پس از هفته‌ای بادی در آمد و ریگ از ایشان دور کرد و ایشان را می برگرفت و بر کوه و بر سنگ می زد تا پاره پاره شدند، و ایشان خداوندان قوت و سطوت بودند با بالاهای دراز. راوی خیر گوید که، چون رسول- علیه السلام- بادی سخت دیدی، گفتی: اللهم انی اسئلك خیرها و خیر ما ارسلت به و اعوذ بک من شرها و شر ما ارسلت به. اینکه دعا می گفت، و چون ابری بودی و در او برق بودی و با او باد بودی، رسول- علیه السلام- متغیر شدی و می ترسیدی. گفتند «۶»: یا رسول الله؟ اینکه ترس تو چراست! گفتی: می ترسم که نباید که «۷» چنان باشد که عاد را بود که گفتند: هذا عارضٌ مُمطرٌنا. فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ، در روز آمدند و از ایشان هیچ ندیدند، یعنی هیچ نماند الا سراهاشان. و حسن بصری در شاذ خواند: لا تری، به «تا» «۸» سیبویه گفت: علی تأویل لا- تری اشخاصهم الا- مساکنهم. و قراءت عامه قرا مستقیم است «۹» و ابو بکر عن عاصم [۲۶۴- ر] هم «تا» «۱۰» روایت کرد. عاصم و حمزه و یعقوب و خلف و اعمش خواندند: لا- یری، به «یا» ی مضموم علی تقدیر لا یری شیء الا مساکنهم گفتند برای آن که در زیر ریگ بودند، از ایشان کس پیدا نبود. و باقی قرا خواندند: لا تری به «تا» ی مفتوح و نصب مساکن، یعنی لا تری یا محمد الا مساکنهم. ----- (۱). آج، ما: او. (۲). گاه: به جانی، آد: به جایی. (۳). آج، ما، گاه، آد: گاو و. (۴). گاه: آن ابر رحمت نیست. (۵). آج، ما، گاه، آد، افزوده: سبع لیل و ثمانیة ایام حسوما ... سوره حاقه (۶۹) آیه ۷. (۶). گاه: گفتندی. [.....] (۷). گاه: مبادا. (۸). گاه: مضمومه. (۹). آج، ما، گاه، آد: بر خلاف اینکه است. (۱۰). آج، گاه، آد: به «تا». صفحه: ۲۷۵ کَذَلِکَ نَجَزِی الْقَوْمَ الْمُجْرِمِینَ، همچنین جزا دهیم گروه گناهکاران را. وَ لَقَدْ مَكَّنَّاھُمْ فِیْمَا اِنْ مَكَّنَّاھُمْ فِیْهِ، آنکه حق تعالی بر سبیل تهدید و اعداز و انذار گفت: ما ممکن کردیم ایشان را آنچه شما را نکردیم. و ان، به معنی نفی بود، ای، فیما لم نمکنکم فیه، یعنی «۱»، ایشان را آن قوت و بسطت دادیم که شما را ندادیم. وَ جَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَ اَبْصَارًا وَ اَفْئِدَةً، و ایشا «۲» را چشم و گوش و دل دادیم با اینکه همه قوت و آلت و حواس ایشان. از ایشان هیچ غنا نکرد «۳»، چون ایشان به آیات خدای جاحد «۴» و منکر بودند، و به ایشان رسید جزای آن استهزا که می کردند به آیات ما و پیغامبران ما. وَ لَقَدْ اَهْلَكْنَا مَا حَوْلَکُمْ مِنَ الْقُرَى، گفت: ما هلاک کردیم آنچه پیرامن «۵» شما بود از شهرها، چون: حجر ثمود و زمین سدوم و مانند آن. وَ صَرَفْنَا الْاِیَاتِ، و آیات و بینات و دلالات در او بگردانیدیم تا همانا اهلش اندیشه کنند و از کفر باز آیند. اندیشه نکردند و باز نیامدند، لا جرم هلاک کردیم ایشان را «۶» به اینکه آیات تهدید می کند «۷» مشرکان مکه را. فَلَوْ لَا نَصَرَهُمْ، ای فهلا نصرهم، چرا یاری نکردند ایشان را آنان که ایشان را بدون خدای عبادت کردند و به عبادت ایشان تقرب کردند. کسائی گفت: قربان هر چیزی باشد که به آن تقرب کنند به خدای از ذبیحه‌ای و طاعتی و مانند اینکه. و جمع [۲۶۴- پ] او قرابین باشد، کرهبان و رهابین. و آنکه اینک بود «۸» که اسم باشد، چون مصدر بود، آن را جمع نکنند، چون: سبحان و غفران. گفت: چرا آن بتان یاری ایشان نکردند که آن را

خدایان و معبودان گرفته بودند و به ایشان تقرب می کردند! آنکه هم او جواب داد، گفت: بَلْ ضَلَّوْا عَنْهُمْ، بل گم شدند ایشان از عابدان، وَ ذَلِكْ إِفْكَهْمُ، و آن، دروغ و بافته و نهاده ایشان بود، وَ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ، و آنچه فرو «۹» می بافتند. عبد الله عباس و عبد الله زبیر خواندند: و ذلک ----- (۱). گنا، آد: به آن معنی که. (۲). ایشا/ایشان. (۳). آج، ما: نکردند. (۴). آج: جاهل. (۵). ما: پرامن / پیرامن. (۶). گنا، آد، افزوده: خدای تعالی. (۷). گنا، آد: کرد. (۸). آج، ما، گنا، آد: و اینکه آنکه بود. (۹). آج، گنا: فرا. صفحه: ۲۷۶ افکههم، به فتح «الف» و «فا» و «کاف»، علی الفعل الماضي، ای ذلک القول صرفهم عن «۱» التوحید. وَ إِذْ صَيَّرْنَا إِلَيْكَ نَفْرًا مِنَ الْجِنِّ، گفت: یاد کن ای محمّد چون باز گردانیدیم گروهی را از جنیان با تو، يَسْتَمْعُونَ الْقُرْآنَ، قرآن می شنیدند. فَلَمَّا حَضَرُوهُ، چون حاضر آمدند اینکه جنیان با رسول - علیه السلام -، قَالُوا أَنْصِتُوا، گفتند: گوش دارید «۲» فَلَمَّا قُضِيَ، چون تمام کردند، یعنی چون رسول - علیه السلام - از قراءت «۳» فارغ «۴» شد، وَلَوْ إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ، پشت بر کردند و روی به قوم خود نهادند و ایشان را بترسانیدند به خدای تعالی و اعلام کردند از کار رسول و سماع قرآن. و قصه اینکه، آن بود که مفسران گفتند: چون ابو طالب [رحمة الله عليه] «۵» با جوار رحمت ایزدی شد «۶»، رسول - علیه السلام - در مکه بی یار و یاور بماند. برخاست «۷» و روی به طایف نهاد تا از ثقیف طلب نصرت کند بر قریش. محمّد بن کعب القرظی گفت: چون رسول - علیه السلام - به طایف رسید، به جمع ایشان آمد و ایشان سه رئیس بودند، سه برادر «۸»: عبد یالیل و مسعود و حبیب بنو عمرو بن عمیر، و زنی قرشی. زن یکی از ایشان بود از بنی جمح، بر ایشان بنشست و ایشان را با خدای «۹» خواند و گفت: من از مکه به شما «۱۰» آمده‌ام تا مرا نصرت کنی بر اسلام و یار من باشی «۱۱» [۲۶۵-] بر قریش. اما یکی از ایشان جواب چنین داد که: او به در خانه کعبه آویخته باد اگر خدای تعالی تو را فرستاده است به پیغامبری. و دیگری جواب اینکه داد «۱۲» که: خدای کس را نیافت که به پیغامبری فرستادی «۱۳» جز تو را. و اما سدیگر جواب اینکه داد «۱۴» که: حال تو از دو بیرون نیست، یا -----

----- (۱). ما: علی. [.....]. (۲). گنا، آد، افزوده: و خاموش باشید. (۳). گنا: قرآن. (۴). ما: فارق. (۵). اینکه عبارت در اساس با قلمی دیگر افزوده شده، آب: رحمه الله تعالی، گنا: رضی الله عنه، آج، ما: ندارد. (۶). گنا، آد: با پیش خدا رفتند. (۷). گنا، آد: برخاست. (۸). گنا، آد: و ایشان را سه برادر بود که رئیس ایشان بودند. (۹). گنا، آد: با خود. (۱۰). گنا، آد: پیش شما. (۱۱). گنا، آد: یاری من نمائید. (۱۲). آج: جواب داد. (۱۳). ما: که به او پیغام فرستادی، آج: که او پیغام فرستادی. (۱۴). گنا، آد: و سیم گفت، ما: و اما آن سیم جواب داد. صفحه: ۲۷۷ در اینکه دعوی راستگیری «۱» یا دروغزن. اگر راستگویی، منزلت تو بیش از آن است که ما را با تو سخن شاهد «۲» گفتن و سؤال و جواب کردن. و اگر دروغزنی «۳»، ما را روا نباشد که با تو سخن گوئیم. رسول - علیه السلام - از بر ایشان برخاست آیس «۴»، گفت: اکنون یک کار بکنی، اینکه حال بر من «۵» پوشیده داری و با کس مگویی تا قوم من بر من دلیرتر نشوند. اجابت نکردند و اینکه سخن افشا کردند و سفیهان «۶» و کودکان را به دنبال او در نهادند تا بانگ به او بر آوردند و در ققای او «۷» به سنگ انداختن و سفاهت «۸» تا او را با دیوار بستی پيختند «۹» از آن عتبه و شیبه - پسران ربیعه. و ایشان آن جا حاضر بودند. سفیهان «۱۰» باز گشتند. رسول - علیه السلام - به سایه درختی آمد و آن جا بنشست و عتبه و شیبه می نگریدند و می دیدند آنچه سفیهان می کردند و می گفتند: رسول - علیه السلام - سر سوی آسمان کرد و گفت: «۱۱» «۱۲» «۱۳» «۱۴» «۱۵» اللهم انی اشکو الیک ضعف قوتی و قلّة حیلتي و ناصری و هوانی علی الناس یا ارحم الراحمین انت رب المستضعفین و انت ربی الی من تکلنی «الی بعید یتجهمنی او الی عدو ملکته» امری، ان لم تکن «غضبت علی فلا ابالی و لکن عافیتک اوسع لی، اعوذ بنور وجهک من ان تنزل «بی غضبک و تحل «علی سخطک لک العتبی حتی ترضی، لا حول و لا قوة الا بک. چون پسران ربیعه آن دیدند، رحم و خویشی بجنید ایشان را «۱۶». غلامی ترسا پیش ایشان ایستاده بود نام او عداس. طبقی انگور بر نهادند «۱۷» و غلام را گفتند پیش آن مرد بر. عداس «۱۸» پیامد [۲۶۵-پ] و آن انگور پیش رسول آورد و بنهاد. رسول - علیه السلام - گفت: بسم الله و دست کرد «۱۹» و از آن انگور می خورد. عداس گفت: اینکه کلمتی ----- (۱). آج، ما، گنا،

آد: راست گویی. [.....] (۲). آج، گا، ما، آد: شاید. (۳). گا، آد: دروغگویی. (۴). گا، آد: از پیش ایشان آیس برخواست. (۵). گا، آد: حال من. (۶-۷). گا، آد: سفها. (۸). آج افزوده: فتانند، ما: افتادند، گا: و بر قفای او بنهادند. (۹). گا افزوده: کردن. (۱۰). ما: بتاختند، گا، آد: رسانیدند. (۱۱). اساس: یکلنی، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد. (۱۲). ما: یملک. (۱۳). گا، یکن. (۱۴). آب، آج، ما، گا، آد: ينزل. (۱۵). آج، ما، گا، آد: یحل. (۱۶). گا، آد: رحم خویشی در ایشان بجنید. [.....] (۱۷). گا، آد: به او دادند، ما: بر نهاد. ۱۸. گا، آد: غلام. (۱۹). آب، گا: دراز کرد، در اساس با خطی متفاوت از متن کلمه «دراز» افزوده شده است. صفحه: ۲۷۸ است که اهل اینکه شهر نگویند «۱». رسول- علیه السلام- او را گفت: تو از کدام شهری و دین تو چیست! گفت: من مردی ترسام «۲» از اهل نینوی. رسول- علیه السلام- [گفت] «۳» از اهل شهر آن مرد صالح، یونس بن متی! غلام گفت: تو یونس چه شناسی! رسول- علیه السلام- گفت: او برادر من بود و پیغامبر خدای بود و من پیغامبر خدای ام به اهل اینکه جهان. غلام در روی رسول نگرید، صدق او در «۴» سیمای او بشناخت، در پای او فتاد «۵» و بوسه بر پای او می داد. و ایشان «۶» از دور نگاه می کردند، یکی با دیگر گفت: اما غلامک فقد افسده «۷» علیک، غلامت را به زیان آورد. چون غلام با نزدیک ایشان شد، گفتند: چه می گفت با تو! غلام گفت: یا سیدی؟ او پیغامبر خدای است و او مرا خبر داد به چیزی که الا پیغامبران ندانند. گفتند: یا غلام؟ برو دین خود نگاه دار که دین تو به از دین اوست. آنگه رسول- علیه السلام- از طایف باز گردید و روی به مکه نهاد. چون به نخله رسید به نماز شب برخاست. جماعتی از جنیان نصیبین بگذشتند و سبب آن بود که جنیان پیش از آن استراق سمع کردند از آسمان. چون رسول- علیه السلام- پیامد، ایشان را منع کردند از آن به رجوم ستاره، بر ابلیس «۸» آمدند و گفتند: اینکه چه حال است! گفت: اینکه از سبب حادثه‌ای که در آسمان افتاد، نه از حوادث زمین است، و لکن بروی و در زمین پراکنده شوی و خبری بنزدیک من آری. اینکه جنیان به تفحص اینکه خبر می رفتند- و اینکه جماعتی بودند از اشراف جن و سادات ایشان از نصیبین «۹»- چون به وادی تهامه رسیدند [۲۶۶-] به جایی که آن را وادی نخله گویند، رسول- علیه السلام- نماز بامداد می کرد و قرآن می خواند. گوش با آواز و قراءت او کردند. یک با دیگر «۱۰» گفتند: انصتوا، گوش با اینکه قراءت کنی. اینکه روایت سعید جبیر است و جماعتی از اهل اخبار و روایت عوفی از عبد الله عباس. جماعتی دیگر گفتند: رسول را- علیه السلام- فرمودند که، جن را دعوت کند و با ----- (۱). گا، آد: نمی گویند. (۲). گا، آد: من ترسام. (۳). اساس و آب: ندارد به قرینه جمله از آج افزوده شد، گا: رسول- صلی الله- از شهر آن مرد صالح گفت بن متی. (۴). گا، آد: از. (۵). گا، آد: در پای رسول فتاد. (۶). گا، آد: پسران ربیع. (۷). ما: افسدت. (۸). گا، آد: ایشان پیش ابلیس. (۹). ما، گا، آد، افزوده: یمن. (۱۰). آج، ما: یکی با دیگری، گا، آد: با یکدیگر. صفحه: ۲۷۹ خدای خواند و قرآن بر ایشان خواند. خدای تعالی جماعتی را از جنیان نینوی صرف کرد با رسول. رسول- علیه السلام- گفت: مرا فرموده اند که، امشب بیرون شوم و جنیان را دعوت کنم و قرآن بر ایشان خوانم. از شما که صحابه‌ای «۱» کیست که با من بیاید! سر در پیش افگندند. دیگر باره بگفت. جواب ندادند. بار سدیگر «۲» بگفت. عبد الله مسعود گفت: من بیایم. برخاستند، رسول بود و عبد الله مسعود، برفتند به بالای مکه تا به جایی رسیدند که آن را «۳» شعب الحجون گویند. عبد الله مسعود گفت: رسول- علیه السلام- مرا بشناخت و گرد من خطی کشید و گفت: از اینکه خط بیرون مای «۴» تا من باز آیم. آنگه برفت و بر پای بایستاد و آغاز کرد و قرآن خواندن گرفت. گفت: من در هوا مرغانی می دیدم مانند کرکسان که می پریدند و می آمدند و می نشستند. و ماران بسیار دیدم که می آمدند و لغطی و آوازی عظیم می شنیدم «۵» [تا چندان جمع حاضر شدند که من رسول را نمی دیدم و آوازش نمی شنیدم، و من بترسیدم] «۶» و اندیشه رسولم بیشتر بود. آنگه پاره پاره شدند. بمانند ابر سیاه و می رفتند، تا صبح برآمد. رسول- علیه السلام- با نزدیک من آمد و مرا گفت: بخفتی «۷» ای عبد الله! من گفتم: یا رسول الله؟ چه جای خواب بود مرا با اینکه ترس؟ چند بار خواستم تا فریاد کنم و بانگ دارم و استغاثت [۲۶۶- پ] کنم به مردمان تا باشد که کسی با نزدیک ما آید، تا بشنیدم که تو ایشان را به عصا دور می کردی و می گفتی: بنشین «۸». و من پای از خط بیرون

نیارستم نهادن «۹». گفت: اگر برون آمدی «۱۰» آمن «۱۱» نبودى که بر بودندى «۱۲». آنگه مرا گفت: چه دیدی! گفتم: مردانى سیاہ را دیدم با جامه‌های سپید. گفت: آن جن نصیبین بودند از من متاعی خواستند «۱۳»، من ایشان را ممتع بکردم به استخوان «۱۴» و پشک شتر و سرگین چهارپای. گفتند «۱۵» یا رسول الله؟ ----- (۱). آج، گا، آد: صحابه‌اید. [.....] (۲). ما، گا، آد: سیم. (۳). گا، آد، افزوده: حجر. (۴). آج: میای، ما: نیایی، گا، آد: میا. (۵). ما: می شنوادم. (۶). اساس و آب افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۷). گا، آد: نخفتی. (۸). گا، آد: بنشینید. (۹). گا، افزوده: رسول، آد: نمی توانستم نهادن، رسول. (۱۰). آج، گا، آد: می آمدی. (۱۱). آج، ما، گا، آد: ایمن. (۱۲). آج: که تو را بر بودندی، ما: کت بر بودندی، گا، آد: که تو را می‌ربودند. (۱۳). آب: خواستم. (۱۴). آج، ما، گا، آد: استخوان. (۱۵). ما: گفتم. [.....] صفحه: ۲۸۰ مردم آن را پلید می‌کنند «۱»، من نهی کردم مردم را از آن که به اینکه چیزها استنجا کنند «۲». من گفتم: یا رسول الله؟ استخوان «۳» و روث «۴» چه سود دارد ایشان را! گفت: هیچ استخوان «۵» نباشد که ایشا «۶» بردارند و الا هم چندان گوشت بر او یابند «۷» که بر او بوده باشد و هیچ روث نباشد و الا هم چندان دانه پدید آید در او. گفتم: یا رسول الله؟ آن غلبه و صیحت چه بود! گفت: خصومتی بود میان ایشان در «۸» کشته‌ای، من حکم بکردم میان ایشان به حق. آنگه مرا گفت: آبی داری «۹»! گفتم: یا رسول الله؟ مطهره‌ای دارم پاره‌ای نبیذ التمر در او. گفت: مرا ده. بستد، وضو تازه کرد و گفت: تمر طیبه و ماء طهور. قتاده ما را روایت کرد «۱۰» که: چون عبد الله مسعود به کوفه آمد، آن جا جماعتی پیران را دید. از زط «۱۱» برسید از ایشان و گفت: اینان کیستند! گفتم: اینان جماعتی از زط «۱۲». گفت: چه نیک مانند به آن جنیان که آن شب پیش رسول آمدند، یعنی لیلۃ الجن. علقمه گفت از عبد الله مسعود پرسیدم که: شب جن، تو با رسول بودی! گفت «۱۳»: الا آن که ما رسول را نیافتیم آن شب، بترسیدیم و گفتیم نباید تا غدیری کرده باشند [۲۶۷-] ر مکیان بر او؟ به طلب او بیرون آمدیم در شعاب و وادیه‌ها می‌جستیم او را. چون صبح برآمد، رسول را دیدم «۱۴» که از کوه حرا فرو می‌آمد. گفتیم: یا رسول الله؟ ما دوش همه شب دلتنگ و رنجور بودیم برای غیبت تو. گفتیم نباید تا غدیری کرده باشند؟ گفت: نه. دوش جماعتی از جن بیامدند تا قرآن بشنوند از من. من قرآن بر ایشان خواندم، آنگه آثار ایشان و آثار جایگاههایی که «۱۵» آتش کرده بودند به من می‌نمود. آنگه گفت: از من زاد خواستند. من به زاد ایشان کردم هر استخوانی «۱۶» که بر او ----- (۱). آج، ما، گا، افزوده: گفتم. (۲). آج، ما: مردم را که به آن چیزها استنجا نکنند. (۳). ما: استخوان/ استخوان، ما، گا، آد: استخوان. (۴). آج، افزوده: سرگین، ما: سرگین چه باشد و. (۵). آج، ما، گا: استخوان. (۶). ایشا/ ایشان، آج، ما، گا، آد: ایشان. (۷). ما، گا: باشد. (۸). آج: به سر. (۹). گا، آد، افزوده: یا عبد الله. (۱۰). گا، آد، قتاده گفت: ما را روایت کردند. (۱۱-۱۲). آب: فط، آج، ما: نط. (۱۳). آج، ما، گا، آد، افزوده: نه. (۱۴). عاج، ما: دیدیم. (۱۵). آج: محلی که ایشان. [.....] (۱۶). آج، ما، گا، آد: استخوان. صفحه: ۲۸۱ نام خدای نبرده باشند، چون در دست ایشان افتد گوشت بر او پدید آید هر کدام «۱» تمام تر و سرگین برای چهارپایانشان «۲» همچنان دانه «۳» شود که اول بوده باشد. آنگه گفت: استنجا مکنی به استخوان «۴» و سرگین. و جماعتی راویان روایت کردند که، عبد الله مسعود با پیغامبر نبود آن شب. ابن جریح گفت: نام آنان که آن شب پیش پیغامبر آمدند از جن اینکه بود: شاصر «۵» و ناصر «۶» و حس «۷» و مس و از دواتیان «۸» و احقم. اینکه هفت کس بودند. رسول- علیه السلام- ایشان را به رسالت و نیابت به جنیان فرستاد. بهری دیگر گفتند: نه کس بودند، و اینکه روایت زر حبیش است. ثابت قطبه «۹» الثقفی گفت: جماعتی بنزدیک عبد الله مسعود آمدند، گفتند: ما در سفری بودیم، در راه ماری دیدیم کشته و در خون بگردیده. او را در زیر خاک کردیم. از آن جا برفتیم، جماعتی پیش ما برآمدند «۱۰» و گفتند: عمرو را که دفن کرد! ما گفتیم: عمر [و] «۱۱» کیست! گفت: آن مار که فلان جای دفن کردی، او از جمله آنان بود که لیلۃ الجن پیش رسول بود «۱۲» [۲۶۷- پ] و از او قرآن شنید، از میان دو قبیله «۱۳» قتالی بود او کشته شد. ابو ثعلبه الخشنی روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: جنیان بر سه نوع‌اند، بهری پر دارند در هوا می‌پزند، و بهری بر صورت ما را «۱۴» و سگان‌اند، و بهری آنند که در سفر باشند، می‌روند به جایها.

چون «۱۵» قرآن بشنیدند و با نزدیک قوم خود شدند، گفتند: سَمِعْنَا كِتَابًا، ما کتابی شنیدیم که از پس موسی فرو فرستاده‌اند، مُصَدَّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ، راست دارنده آن کتابهاست که پیش آن «۱۶» فرستادند. عطا گفت: آن جماعت جنیان جهودان بودند، ----- (۱). گا، آد: هر چند. (۲). ما: چهار پاهایشان. (۳). گا، آد: بادانه. (۴). آج، ما، گا، آد: استخوان. (۵). آب: سامر. (۶). آب: نامر، ما: باصر. (۷). آج، ما: حسر، آب: حسن. (۸). آب: ابنان، آج، ما: اینان. (۹). گا، قبطه. (۱۰). آج، ما: باز آمدند. (۱۱). به قیاس مورد قبل و نسخه بدلها افزوده شد. (۱۲). آج، ما: باز آمد. (۱۳). آج، ما، گا، آد، افزوده: جن. [.....] (۱۴). ما را/ ماران، آج، ما، گا، آد: ماران. (۱۵). گا، آد، افزوده: جنیان از رسول. ۱۶. آج، ما: او. صفحه: ۲۸۲ برای آن گفتند كِتَابًا أَنْزَلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى مُصَدَّقًا، نصب بر حال است از مفعول. يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ، اینکه کتاب او رهنمای است به حق و به راه راست. يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ، ای گروه ما؟ اجابت کنی دعوت کننده خدای را و آمِنُوا بِهِ، ایمان آری به او، یعنی، مُحَمَّد-صلی الله علیه و آله- يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ، تا بیامرزد شما را گناهانتان، یعنی، خدای تعالی و يَجْرِمُكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ، و با پناه گیرد شما را از عذابی دردناک، یعنی عذاب دوزخ. عبد الله عباس گفت: ایشان برفتند و قوم خود را دعوت کردند هفتاد مرد از جنیان بر دست ایشان ایمان آوردند و ایشان پیش رسول آمدند به بطحای مکه. رسول ایشان را بدید و قرآن بر ایشان خواند، و ایشان را امر و نهی کرد. علمای اسلام خلاف کرد [ند] «۱» در حکم مؤمنان جن، بهری گفتند: ایشان را ثوابی نباشد جزای ایشان بر «۲» ایمانشان، نجات باشد از آتش دوزخ چنان که گفت: يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيَجْرِمُكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ. و اینکه مذهب ابو حنیفه است و لیث بن سعد. و بعضی دیگر گفتند: حکم ایشان، حکم مؤمنان انس است در ثواب و عقاب برای آن که تکلیف بر ایشان همچنان است که بر انسیان، و چنان که تکلیف بر انسیان شاق است، [۲۶۸-ر] بر ایشان هم چنین است، و چون ایشان را بر تکلیف مشقت است لا بد باید تا مثاب باشند همچون انسیان، و اینکه مذهب ماست و مذهب جمله اهل عدل و در «۳» فقها مذهب مالک و شافعی و ابن ابی لیلی و سفیان و ضحاک. و اما استدلال ایشان به آیت «۴»، دلیلی نیست ایشان را برای آن که دلیل الخطاب است، و دلیل الخطاب بنزدیک بیشتر اهل علم باطل است «۵». و مَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ، آنکه گفت: هر که اجابت نکند دعوت کننده خدای را، یعنی، مُحَمَّد-را-صلی الله علیه و آله-، فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ، او خدای را بعاجز «۶» نتواند کردن در زمین و از او فوت نشود. وَ لَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءُ و او را بدون خدای انصار و اعوان نباشد، أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ، و ایشان در ضلالت و گمراهی ظاهر باشند «۷». ----- (۱). به قیاس جمله و با توجه به دیگر نسخه‌ها افزوده شد. (۲). آج: بل. (۳). گا، آد: از. (۴). آج، ما، گا، آد، افزوده: در او. (۵). گا، آد: درست و راست نیست. (۶). گا، آد: عاجز. (۷). گا: روشن باشند و ظاهر. صفحه: ۲۸۳ آنکه بر سبیل تنبیه گفت: أَوْ لَمْ يَرَوْا، نمی بینند، یعنی نمی دانند، أَنْ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، که خدای تعالی آسمان و زمین بیافرید، و لَمْ يَعْزِبْ بِخَلْقِهِنَّ، و فرو نماند به آفریدن او «۱» بقادر، او قادر و تواناست. اخفش گفت و ابو عبید «۲» که: «با» زیادت است، چنان که فی قوله: ... تَنْبِئُ بِالذُّهْنِ «۳» أَوْ لَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِقَادِرٍ «۶» بَلَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، بلی او بر همه چیز قادر است. وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ، گفت: آن روز که عرضه کنند کافران را بر دوزخ، أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ، اینکه جا قول «۸» مقدر است «۹» فيقال لهم: اليس هذا بالحق، ایشان را گویند: اینکه حق نیست! صورت استفهام است و مراد تقریر. قَالُوا بَلَى وَ رَبَّنَا، گویند آری به حق خدای، قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ، گوید: بچشی عذاب دوزخ به آن کفر که آوردی، یعنی، به جزای آن کفر که آوردی «۱۰». فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعِزْمِ، آنکه امر کرد رسول را به صبر کردن، گفت: صبر کن چنان که صبر کردند پیغامبران اولو العزم «۱۱». ----- (۱). آج، ما: ایشان، آد: آن. (۲). آج، ما، گا، آد: ابو عبیده. (۳). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۰. (۴). گا، آد، افزوده: الیشکری. [.....] (۵). ما، افزوده: را، آد: با استفهام. (۶). سوره یس (۳۶) آیه ۸۱. (۷). آج: نمی دانید. (۸). آج، ما: قولی. (۹). گا، افزوده: ای. (۱۰). گا، آد: که در دنیا کردید. (۱۱). آج، ما، گا: اولو العزم. صفحه: ۲۸۴ خلاف کردند در آن که پیغامبران الو العزم «۱» که بودند: ابن زید گفت: همه پیغامبران

اولوا العزم» ۲) بودند و هیچ پیغامبر نبود خدای را و الا اولوا العزم» ۳) بود. و «من» تبیین راست نه تبعیض را، چنان که خاتم من فضة و ثوب من خز. بعضی دیگر گفتند: همه پیغامبران اولوا العزم» ۴) بودند الا یونس که در او عجله‌ای» ۵) وحدتی بود. برای اینکه گفت خدای تعالی رسول را: ... وَلَا تُكُنْ كَصَاحِبِ الْخُوتِ» ۶) «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ اِقْتَدِهِ» ۱۱) ... أَسْلِمَ ... او گفت: ... أَسْلَمْتُ لِرَبِّ» ۲۰) آنکه او ----- (۱۳-۱۲-۷-۴-۳-۲-۱). آج، ما، گا: اولوا العزم. (۵).

آج، ما: عجله. (۶). سوره قلم (۶۸) آیه ۴۸. (۸). آج: هشته، گا: هجده. (۹). آج: حسین ابو الفضل. (۱۰). آج: یعقب. (۱۱). سوره انعام (۶) آیه ۹۰. [.....]. (۱۴). آج، ما، گا، آد: بر نسق. (۱۵). آج، ما، گا: گفتند، آد: بعضی دیگر گفتند. (۱۶-۱۷-۱۸-۱۹). اساس، آب، آج، ما، گا، آد: ابرهیم. (۲۰). اساس و آب: بر ب، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۲۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۱. صفحه : ۲۸۵ را ابتلا کردند در مال و نفس و فرزند و وطن، به همه وفا کرد و در همه صادق آمد. اما موسی - علیه السلام - عزم او آن بود که، او را گفتند: ... إِنَّا لَمُدْرِكُونَ» ۱) او گفت: ... كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ» ۲). و اما عزم داود آن بود که، بر خطیئت خود چندان بگریست که پیرامن او گیاه برست. و اما عیسی، عزم او آن بود که، در دنیا خستی بر خستی نهاد و گفت: دنیا معبر است و گذرگاه، به او بیاید گذشتن و عمارتش نباید کردن، چنان است که حق تعالی گفت رسول را که: صبر کن چنان که اولوا العزم کردند، در صدق، چون ابرهیم باش، و در وثوق چون موسی باش، و در خشوع چون داود باش، و در زهد چون عیسی باش. قتاده گفت: نوح و ابراهیم» ۳) و موسی و عیسی بودند. کعب الاحبار گفت: در بهشت عدن، شهرستانی است از مروارید سپید که چشمها باز ماند از آن که به او رسد، [۲۶۹-پ] هیچ پیغامبر مرسل و هیچ فریشته مقرب ندیده‌اند، آن» ۴) برای پیغامبران اولوا العزم است و برای شهیدان و مجاهدان، برای آن که به حلم و علم و عقل و انان» ۵) و سکون، زیادت‌اند بر دیگران. و لَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ، تعجیل مکن بر کافران به عذاب، كَانَتْهُمْ يَوْمَ يَرُونَ مَا يُوْعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا، که حال ایشان چنان خواهد بودن که آن روز که عذاب موعود بینند، پنداری که در دنیا اگر چه عمر» ۶) دراز مانده باشند، به یک ساعت از روز بیش نمانند» ۷) در جنب عذاب‌اند» ۸) و محنت بلا انقطاع. و گفتند: هول عذاب از یاد ایشان ببرد. آنکه گفت: بلاغ» ای، هذا القران بلاغ، اینکه قرآن و آنچه در اوست، بلاغی است که از محمد - صلی الله علیه و آله - به شما رسید» ۹). فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ، هلاک نکنند الا قوم فاسقان را که از فرمان خدای بیرون آمده باشند. سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: چون زنی دشخوار زاید، اینکه دو آیت و اینکه کلمات بر جایی باید نوشتن» ۱۰) و فرو شستن و بدادن» ۱۱) تا باز خورد: ----- (۱). سوره شعرا (۲۶) آیه ۶۱. (۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۶۲. (۳). اساس، آب، آج، ما، گا، آد: ابرهیم. (۴). گا، آد، افزوده: شهرستان. (۵). گا: انارت. (۶). آج، ما، گا، آد: عمرهای. (۷). آج: بنماند، ما: ننماید. (۸). آج، ما، گا، آد: عذاب ابد. (۹). آج، گا، آد: رسانید، ما: که محمد به شما رسانید. [.....]. (۱۰). ما: نوشت. (۱۱). گا، آد: و بدو دادن. صفحه : ۲۸۶ (بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله الحليم الكريم، سبحان الله رب السموات و رب العرش العظيم)، كَانَتْهُمْ يَوْمَ يَرُونَهَا لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا» ۱)، كَانَتْهُمْ يَوْمَ يَرُونَ مَا يُوْعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ. ----- (۱). سوره نازعات (۷۹) آیه ۴۶. صفحه : ۲۸۷ سوره محمد - صلی الله علیه و آله» ۱) اینکه سورت مدنی است و سی و هشت آیت است و پانصد و سی و نه کلمت است و دو هزار و سیصد و چهل و نه حرف است. و روایت است از ابی کعب که، رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سورت محمد بخواند واجب باشد بر خدای تعالی که او را آب دهد از جویهای بهشت [۲۷۰-ر]. [سوره محمد (۴۷): آیات ۱ تا ۲۵] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ (۱) وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ آمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ أَصْلَحَ بِهِمْ (۲) ذَلِكَ بِأَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَ أَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ (۳) فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبِ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثَخْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدَ وَ إِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانتَصَرْنَا مِنْهُمْ وَ لَكِنْ لِيَلْبُوا بَعْضَكُمْ بَعْضٌ وَ الَّذِينَ قَاتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ

يُضِلْ أَعْمَالَهُمْ (۴) سَيَهْدِيهِمْ وَيُصَلِّحْ بِالَّهُمْ (۵) وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ (۶) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ (۷) وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (۸) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ (۹) أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا (۱۰) ذَلِكَ بِأَنَّهُ اللَّهُ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ (۱۱) إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ (۱۲) وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجْتِكَ أَهْلَكَنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ (۱۳) أَلَمْ يَكُنْ عَلَى بَيْتِهِ مِنْ رَبِّهِ كَمَنْ زَيْنٌ لَهُ سِدْوَةٌ عَمَلَهُ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ (۱۴) مِثْلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَ لَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ (۱۵) وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنِفًا أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ (۱۶) وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ (۱۷) فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرَاهُمْ (۱۸) فَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ (۱۹) وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نَزَّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكِمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَى لَهُمْ (۲۰) طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأُمُورَ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ (۲۱) فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ (۲۲) أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ (۲۳) أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (۲۴) إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَى لَهُمْ (۲۵) [ترجمه] به نام خدای بخشاینده بخشایشگر آنان که کافر شدند بازداشتند از ره خدای باطل بکرد عملهای ایشان. و آنان که ایمان آوردند و عملهای نیک کردند و ایمان آوردند به آنچه فرستاد بر محمد، و آن حق است از خدایشان، بستر از ایشان گناهانشان و نیک بکرد حالشان. آن به آن است که ایشان کافر شدند، پی باطل رفتند و آنان که ایمان آوردند پی حق رفتند از خدایشان همچنین بزند «۲» خدای ----- (۱). آج: و آله و سلم، ما: علیه السلام، گا: صلی الله علیه، ثمان و ثلثون آیات. (۲). ما: بزد. صفحه: ۲۸۸ خدای برای مردمان مثلای ایشان. «۱» چون بینی آنان را که کافر بودند زدن «۲» گردنها تا آنگه که بسیار بکشی از ایشان استوار کنی بند را یا منت نهی «۳» پس از آن و یا فدا کنی «۴» تا فرو نهد کارزار سلاحهایش آن و اگر خواهد خدای کینه بکشد از ایشان و لکن تا بیازماید بهری را به بهری و آنان که کارزار کنند «۵» در راه خدای، باطل نکند کارهای ایشان. راه نماید ایشان را و نیک کند حالشان. برد ایشان را به بهشت خوش کند برای ایشان. [۲۷۰- پ] ای آنان که گرویده‌ای «۶» اگر یاری کنی خدای را، یاری کند شما را و بر جای بدارد قدمهاتان. و آنان که کافر شدند، نگونساری «۷» ایشان را باطل کند کارشان. آن به آن است که نخواستند آنچه فرستاد خدای باطل کرد کارشان. نمی‌روند در زمین تا بنگرند که چون بود عاقبت آنان که پیش «۸» ایشان بودند، هلاک کرد خدای بر ایشان و کافران را مانند آن بود. ----- (۱). اساس و آب: قاتلوا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۲). آج: پس بزیند، ما: زدند. (۳). آج بر ایشان. (۴). آج: باز فروشند ایشان را باز فروختنی. (۵). آج: کشته شدند. (۶). ما: بگرویدید. (۷). ما: هلاک باد. (۸). ما: از پیش. صفحه: ۲۸۹ آن به آن است که خدای یار آنان است که ایمان دارند و کافران را یار نیست. خدای برد آنان را که ایمان آوردند و کارهای نیک کردند به بهشت‌هایی که رود «۱» از زیر آن جویها و آنان که کافر شدند برمی‌خورند و طعام می‌خورند چنان که خورد چهارپایان، و دوزخ جای ایشان است. [۲۷۱- ر]، بس شهر که سخر بود به قوت از اینکه شهر که تو را «۲» بیرون کرد، ما هلاک کردیم ایشان را، یار نبود «۳» ایشان را. آنچه «۴» باشد بر حجتی از خدایش چنان بود که بیاریند او «۵» بدی عملش و پیروی کند هوای «۶» خود را. مثل آن بهشت که وعده دادند پرهیزکاران را در آن جا جویهای است از آب ناگردیده و جویهای است از شیر که نگریدیده باشد طعمش «۷» و جویهایی از می، خوشی باشد خورندگان را و جویهای از انگبین صافی، و

ایشان را در آن جا باشد از همه میوه‌ها و آمرزش از خدایشان چون کسی که او همیشه بود در دوزخ و بدهند او را آبی تافته پاره پاره کند رود گانهای «۸» ایشان. ----- (۱). ما: می‌رود. [.....] (۲). ما: از شهر تو آن که تو را. (۳). ما: نیست یاری گری. (۴). ما: آن که. (۵). ما: او را. (۶). ما: هواهای. (۷). ما: بنگر دیده طعمش. (۸). ما: روده‌های. صفحه : ۲۹۰ و [از] «۱» ایشان کس هست که گوش می‌دارد به تو تا چون بیرون شوند از نزدیک تو، گویند آنان را که دادند ایشان را علم، چه گفت بر سری «۲»! ایشان آنانند که مهر نهاد خدای بر دلهاشان و پی هوا رفتند «۳». و آنان که راه یافتند بیفزود «۴» ایشان را لطف بداد ایشان را پرهیزشان «۵». [۲۷۱-پ]، گوش می‌دارند الا قیامت که آید به ایشان ناگاه، آمد علامتش «۶». چگونه باشد ایشان را چون آید به ایشان یاد کردشان. بدان که نیست خدای الا خدای و آمرزش خواه برای گناهت و برای مردان مؤمن و زنان مؤمنه و خدای داند باز گشت شما و مقامتان «۷». و می‌گویند آنان که ایمان آوردند چرا نفرستادند سورتی چون بفرستد سورتی محکم و یاد کنید در او کالزار «۸» بینی «۹» آنان را که در دلهای ایشان بیماری باشد می‌نگرند به تو نگریدن آن که بی‌هوش شود از مرگ، اولی‌تر بود ایشان را. طاعت و ----- (۱). اساس و آب ندارد، از ما افزوده شد. (۲). آج: چه چیز گفت آن پیغمبر. (۳). آج: و متابعت نمودند راههای باطل ایشان را. (۴). آج: زیاده گرداند خدای. (۵). ما: روزی‌شان. (۶). ما: ناشانها/ نشانها (ظ). (۷). ما: جایگاه شما. [.....] (۸). ما: کارزار. (۹). ما: دیدی. صفحه : ۲۹۱ سخن نیکو چون عزم کند کار اگر راست گویند با خدای، باشد بهتر ایشان را. نزدیک بود اگر پشت بر کنی «۱» که تباهی کنی در زمین و ببری خویشیهاتان «۲». [۲۷۲-ر] ایشان آنانند که لعنت کرد بر ایشان خدای «۳»، کر بکرد ایشان را و کور بکرد ایشان «۴» را. اندیشه نمی‌کنند قرآن را یا بر دلها قفلهای آن «۵». آنان که برگشتند بر پشتهای ایشان از پس آن که پدید آمد ایشان را لطف «۶»، دیو بیاراست ایشان را و فرو گذاشت ایشان را. قوله تعالی: الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، مفسران گفتند: آیت اول در باب اهل مکه و آیت دوم، وَالَّذِينَ آمَنُوا، در انصاریان مدینه آمد. حق تعالی در آیت ذکر کافران کرد، گفت: آنان که کافر شدند و مردم را منع کردند از دین خدای و از ره مسلمانی به دعوت با کفر و ایذا و رنج دادن «۷»، خود کافر بودند و دیگران را با کفر خواندند. أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ اِی حَکْمِ اللَّهِ عَلٰی اَعْمَالِهِمْ بِالضَّلَالِ، خدای تعالی حکم کرد بر عمل ایشان به ضلال و آن که واقع نیست موقع قبول «۸»، برای آن که نه بر وجه مأمور به در وجود آورده‌اند، چون چنین باشد، به موقع «۹» نیفتد. و قولی دیگر در او آن است که: به اعمال، آن کید خواست که ایشان می‌کردند و می‌انداختند در ابطال ----- (۱). آج: هیچ شاید بود اگر متولی امور مردم شوید. (۲). آج: و قطع کنید اسباب قربات شما را. (۳). آج: که دور گردانید ایشان را خدای از رحمت. (۴). ما: چشمه‌شان را. (۵). ما: قفلهاست. (۶). لا: هدایت. (۷). گا، افزوده: مسلمانان. (۸). گا، آد: قبول را. (۹). لا، افزوده: قبول. صفحه : ۲۹۲ کار رسول. خدای تعالی مکر ایشان باطل کرد و کیدشان بانحر «۱» شان گردانید و خایب و خاسر کرد ایشان را تا بر کار نیفتاد [۲۷۲-پ] آنچه کردند. و در آیت شبهتی نیست و در صحت احباط از اینکه دو وجه که ما بیان کردیم. و آنان که به اینکه تمسک کردند در باب احباط، لابد است از آن که عدول کنند از ظاهر برای آن که اضلال، به معنی احباط نیامده است در کلام عرب. دگر آن که، به اجماع امت، کافران را عملی نباشد واقع به موقع قبول تا به احباط و ابطال حاجت بود. وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، و آنان که ایمان دارند به خدای و عمل صالح کنند و ایمان دارند به آنچه بر محمد فرو «۲» آمد از قرآن، وَ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ، و اینکه قرآن حق است و درست از قبل خدای تعالی، كَفَرَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ، در جای خبر مبتداست، گفت فرو «۳» شوید از ایشان گناهانشان و نیک گرداند حالشان. و البال، الحال و الشأن. ذَلِكَ بَانَ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ، اینکه برای آن چنین آمد، یعنی آن که در دو آیت مقدم رفت که، آنان که کافراند، تابع باطل‌اند و آنان که مؤمن‌اند تابع حق‌اند. آنکه گفت: كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ، همچنین مثلها زند خدای تعالی برای مردمان. فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا «۴»، من اهل الحرب [و اینکه تخصیص به اجماع «۵» کردیم که آنچه در اینکه آیت گفت، حکم کافران حربی است. «۶» گفت: چون بینی کافران حربی را،

فَضْرِبِ الرِّقَابِ، گفتند: نصب او بر اغراست، یعنی: الزموا ضرب الرقاب. و قیل: ادیماوا(۷) ضرب الرقاب. و گفتند: نصب او بر مصدر است، ای اضربوا الرقاب ضربا، آنکه فعل بیفکند و مصدر را با مفعول اضافه کرد. حَتَّى إِذَا أَثَحَتْهُمُوهُمْ، تا آنکه که ایشان را مغلوب و مقهور کنی و در دست شما اسیر شوند، ----- (۱). آج: سحر. (۳-۲). آج، ما، گا: لا: فرود. (۴). گا، آد، افزوده: یعنی. [.....] (۵). گا: برای اجماع. (۶). اساس، آب و لا، ندارد، از آج، افزوده شد. (۷). آج: او تو. صفحه: ۲۹۳ فَشُدُّوا الوَاقِ، ایشان را سخت ببندی تا بجهند از شما. و قیل: الاثخان، المبالغة فی القتل او الجراح(۱). فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ [۲۷۳-۲] وَإِمَّا فِتْدَاءً، نصب هر دو بر دو فعل محذوف است، و التقدير، فاما ان تمنوا منا من بعد ذلك و اما ان تفادوا فداء. آنکه گفت(۲): دو کار کنی با آن اسیران پس از آن که گرفته باشی ایشان را، اما منت نهی و رها کنی بی فدا، و اما فدا بستانی و رها کنی. و در حکم آیت خلاف کردند: بعضی گفتند منسوخ است بقوله: فَإِمَّا تَتَفَقَّنَهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرَّدَ بِهِمْ مَن حَلَفَهُمْ(۳) ... فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ(۴) مِنْ خِلَافِ(۲) حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا، تا کارزار(۵) بارهای گران خود بنهند(۶)، یعنی تا اهل کارزار(۷) سلاح بنهند و کارزار(۸) با سپری(۹) شود. و گفتند: تا کارزار(۱۰) اجرام و آثام خود بنهند(۱۱) برای آن که کالزار(۱۲) خالی نباشد از اینکه معنی بر یک جانب که علی [ای] (۱۳) حال احد الفریقین بر باطل باشند، و اینکه کنایت باشد از آن که تا کارزار(۱۴) بشود(۱۵). و قوله: الحرب، اما مراد اهل کالزار(۱۶) است علی تقدیر حذف المضاف و اقامة المضاف الیه مقامه، كقوله: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ(۱۷) ... و اینکه قول بهتر است و اما حرب، نام جماعت محاربان باشد، كالركب و الشرب و الصحب، و اینکه قول ضعیف است برای آن که اینکه بنا آن جا گویند که در واحد او(۱۸) فاعل آید، كواكب و شارب و صاحب. قال الاعشى مفسرا لأوزار الحرب بالسلاح: ----- (۱). آج، ما: بیرند. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲۴. (۳). لا: بدهند. [.....] (۴). آج، ما: گیرند. (۵-۷-۸-۱۰-۱۴). آد: کالزار. (۶). آج، ما، گا، لا، آد: بنهد. (۹). آج، لا: باسری، ما: باسر، گا، آد: بر طرف. (۱۱). ما: فرو نهند، گا، لا، آد: فرو نهد. (۱۶-۱۲). آج، ما، گا، لا: کارزار. (۱۳). اساس: ندارد، از لا، افزوده شد. (۱۵). گا، آد: بر طرف شود. اهل القرية و اهل الحرب. (۱۷). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲، آج، ما، لا، افزوده: ۱۸. گا: که واحد او. صفحه: ۲۹۵ و اعددت(۱) للحرب اوزارها رماحا طوالا و خيلا ذكورا و من نسج داود تحدى بها على اثر الحى عيرا(۲) فعيرا و گفتند: معنی آن است تا اهل کالزار(۳) آثام و اجرام کفر رها کنند به ایمان، که ایمان حکم کفر بردارد. و بر اینکه قول، معنی آیت آن باشد که، کافران را می کشی تا آنکه که همه اسلام آرند، اما طوعا او کرها، و دین همه یکی شود، [۲۷۴-۲] و آن مسلمانی است، و از آن پس به قتال و جهاد حاجت نباشد، حسن گفت: معنی آن است که تا آن که جز خدای را نپرستند(۴). کلبی گفت: حتی یسلموا او یسالمو(۵)، تا اسلام آرند یا صلح بکنند. ذلک(۶)، ای ذلک الذی قلت و بینت من حکم اهل الحرب، وَ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَأَنْتَصِرَ مِنْهُمْ، اگر خدای تعالی خواهد از ایشان انتقام بکشد، همه را هلاک کند و کار ایشان کفایت کند بی تکلف قتال، و لکن اینکه نکرد. لِيَلْبُوا بَعْضَ كُمْ بَبَعْضٍ، تا بهری را به بهری امتحان کند، چه تکلیف صورت امتحان دارد چنان که بیان کرده ایم در بسیار جایها از اینکه کتاب. و مثله قوله: وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبْلُوَنَّكُمْ(۷). وَ الَّذِينَ قُتِلُوا(۸) فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ، حکم نکند خدای تعالی به ----- (۱). ما: و اعتدد. (۲). آج، ما: غیر، لا: غیرا. (۳). آج، ما، گا، لا: کارزار. (۴). ما: نپرستند. [.....] (۵). آج: تسلما او یسالمو، ما: یسلموا او سالمو. (۶). آج، ما، گا، آد، افزوده: مبتدایی است محذوف الخبر، و التقدير ذلک. (۷). سوره محمد (۴۷) آیه ۳۱. (۸). اساس، آب، آج، ما، گا، لا، آد: قاتلوا، با توجه به قرآن مجید تصحیح شد. (۹). آج، ما، گا، لا: کارزار. (۱۰). آب، ما: بکشتند. صفحه: ۲۹۶ ضلال عمل ایشان و ذهاب آن از ره صواب، بل واقع باشد موقع ثواب و قبول. سَيَهْدِيهِمْ، راه نماید ایشان را به راه بهشت، وَ يُصَلِّحْ بِاللَّهُمْ، و کار ایشان نیکو کند و به صلاح باز آرد. قتاده گفت: [آیت] (۱) روز احد آمد و رسول- علیه السلام- در شعب(۲) بود و مردم بعضی مقتول و بعضی مجروح، مشرکان آواز دادند که: اعل(۳) هبل. رسول- علیه السلام- گفت: الله اعلى و اجل. مشرکان گفتند: یوما(۴) بیوم و الحرب سجال ان

لنا عزى و لا عزى لكم. رسول- عليه السلام- گفت: الله مولانا و لا مولى لكم. آنکه رسول گفت: لا سواء، راست نیستند، یعنی، [۵] کشتگان مختلف‌اند: کشتگان [۲۷۴-پ] ما به بهشت‌اند و کشتگان شما به دوزخ. اگر گویند: چرا تکرار کرد قوله: وَ يُصْلِحْ بِالْهُم! گوئیم: تکرار برای اختلاف معنی کرد، به اول اصلاح الحال خواست فی الدین و الدنیا، و به دوم اصلاح الحال خواست فی الجنه و الثواب. وَ يُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ، و به بهشت برد ایشان را و منازل ایشان با ایشان نماید [۶] و تعریف کند با ایشان تا راه به او برند، حاجت نباشد ایشان را به آن که از کسی پرسند تا پنداری سالیان است که ساکنان آن جااند، تا در خبر می‌آید که: بنده مؤمن در بهشت شود [۷] راست می‌شود [۸] چنان که در دنیا به خانه خود شود [۹]، هیچ بر او مشتبه نباشد. اینکه قول بیشتر مفسران است. مؤرج [۱۰] گفت: عَرَفَهَا لَهُمْ، ای، طیبها لهم، من العرف و هو الرائحة الطيبة، يقال: عرفت القدر اذا [۱۱] طیبها بالأبازیر: قال الشاعر: --- (۱). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۲). آج، ما: شعف. (۳). آج، ما، لا: اعلی.

(۴). آج، ما، گا، لا، آد: یوم. (۵). اساس، آب و لا، ندارد، از آج افزوده شد. (۶). آب: بماند. (۷). آج، گا، آد، ندارد. (۸). گا، آد: می‌رود. [.....] (۹). لا: رود. (۱۰). اساس و آب، مورخ خوانده می‌شود. (۱۱). آد: ای. صفحه: ۲۹۷ عاداتها من الخزیر المعرف ای، المطیب. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يَثِّبْ أقدامكم، آنکه گفت: ای مؤمنان و گرویدگان؟ اگر خدای را و دین خدای را نصرت کنی [۱]، شما را و قدم شما بر جای بدارد، یعنی الطافی کند با شما که از زحف کالزار [۲] بنگریزی. و گفتند: یَثِّبْ أقدامكم علی الصراط، قدم شما بر جای بدارد بر صراط. وَ الَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَ أَضَلَّ أَعْمَالُهُمْ، آنکه دعا کرد بر کافران، کانه قال: و اما الَّذِينَ كَفَرُوا، برای آن «فا» باز آورد در جوابش، فتعسا، ای، اتعسهم الله اتعاسا، آنکه فعل بیفگند و نصب او بر مصدری کرد محذوف الزیاده [۳]، وَ أَضَلَّ أَعْمَالُهُمْ، عطف کرد بر فعل محذوف من قوله: اتعسهم الله و اضل اعمالهم. گفت: اما کافران را خدای به روی در آراد [۴]، ای ابطل، اعمالهم و خیب [۵] آمالهم، خدای عمل ایشان باطل کند [۶] و امید [۷] ایشان خایب [۲۷۵-ر]. ذَلِكْ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ، آنکه بیان کرد که، اینکه برای چیست، گفت: اینکه برای آن است که ایشان کاره‌اند آن را که خدای فرستاد [۸] از قرآن و شرایع، و بر آن کار نکردند، لا- جرم عمل ایشان باطل بکرد. و معلوم است که اینکه لفظ، اعنی لفظ احباط مجاز است، برای آن که اعمال کفار واقع نبود به موقع قبول تا محبط شود به چیزی دیگر. آن که خدای گفت: فَأَحْبَطَ، خدای احباط کند. و بنزدیک اهل وعید آن است که، طاعت، احباط معصیت بکند و معصیت، احباط طاعت. آنکه تنبیه کرد ایشان را بر آنچه به آن استدلال کنند بر صحت توحید و تنزیه او، و چون در او اندیشه کنند زجر باشد ایشان را، از آن گفت: أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا، گفت: نمی‌روند ایشان در زمین تا بنگرند که چگونه بود [۹] عاقبت کار آنان که پیشتر [۱۰] اینان بودند. آنکه هم او بگفت که عاقبت ایشان چه بود، دَمَّرَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، --- (۱). آج، ما، گا، آد، افزوده: نصرت کند شما را و. (۲). آج، ما، گا، لا: کارزار. (۳). لا: محذوف الفعل. (۴). آج، ما، لا: در آرد. (۵). آج: خبت. (۶). آج، ما: کند. (۷). گا، آد: امل. (۸). آد: فرو فرستاده. (۹). گا، آد: است. (۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: پیش. صفحه: ۲۹۸ خدای هلاک [۱] و دمار از ایشان بر آورد چون قوم عاد و ثمود و قوم نوح و لوط و قوم فرعون و جز ایشان. آنکه گفت: وَ لِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا، ای و للکافرین بک امثال [۲] تلك العقوبة ان لم يؤمنوا، و اینان را که به تو کافراند، همچنان عقوبت کنم که ایشان را کردم [۳] اگر ایمان نیارند. و انما [۴] تأخیر عذاب ایشان به نوعی فضل کرده‌ام و به حرمت تو. ذَلِكْ بِأَنَّ اللَّهَ، آنکه گفت: اینکه حال برای آن چنین آمد که، خدای تعالی مولی و ناصر مؤمنان است و کافران را مولی و ناصر نیست، چه اینکه بتان که اینان می‌پرستند، نصرت خود نتوانند کردن، فكيف [۵] نصرت غیر می‌کنند، از آن جا که جماداند! آنکه وصف جزای مؤمنان کرد، گفت: إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، [۲۷۵-پ] خدای تعالی مؤمنان را [۶] در بهشتها می‌برد که در زیر درختان او جویها می‌رود. وَ الَّذِينَ كَفَرُوا، محل او رفع است بر ابتدا، گفت: و آنان که کافرانند در دنیا، به تمتع و قضای شهوت مشغول‌اند از اکل و شرب و جماع، چنان که چهارپایان ساهی لاهی، هیچ همت نیست ایشان را الا شکم و فرج، وَ النَّارُ مَثْوًى لَهُمْ، و

دوزخ مقام و مرجع ایشان باشد. و گفتند: المؤمن یتزود فی الدنيا، و المنافق یتزین، و الکافر یتمتع. وَ کَأَیْنٍ مِنْ قَرِیْبَةٍ، و بسی (۷) شهرها که ایشان قوی تر بودند [و منیع تر و به قوت بیشتر (۸) از آن شهر بودند] (۹) که تو را بیرون کردند، [أَخْرَجْتُکَ] اضافه اخراج با شهر مکه کرد و مراد اهل مکه، من باب حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه (۱۰) یعنی مکه که من ایشان را هلاک (۱۱) بر آورم و ایشان را یاری و ناصری نبود. و برای آن گفت: أَهْلَکُنْهُمُ، و نگفت: اهلکنها، که مردمان را هلاک کرد نه شهرها (۱۲). -----

(۱). آد: هلاک کرد ایشان را. [.....] (۲). اساس: امثالها، به قیاس با نسخه ما، تصحیح شد. -----
 (۳). آج: کردند. (۴). گا، آد: اما. (۵). گا، آد: پس چگونه. (۶). آد، افزوده: که عمل صالح کنند. (۷). آج، ما، گا، آد: بس. (۸). گا، لا، آد: بیش. (۹). اساس و آب ندارد، از آج افزوده شد. (۱۰). اساس و آب افتادگی دارد، از آج آورده شد. (۱۱). لا: هلاک کردم و دمار از ایشان بر آوردم. (۱۲). آج، ما: شهر را، گا، لا: شهرها را، آد: شهرها را هلاک نکرد. صفحه: ۲۹۹ عبد الله عباس گفت: چون رسول - علیه السلام - از مکه بیامد (۱) تا به مدینه آید (۲)، و آن شب به غار رفت (۳)، با مکه نگرید و گفت: انت احب بلاد الله الی، در جهان هیچ شهر چنان دوست ندارم که تو را، ای مکه؟ اگر کافران مرا بیرون نکردندی، به اختیار خود هرگز نرفتمی. و از اینکه جا گفت: «حب الاوطان» من الایمان، و در دیگر خبر: حب الوطن من طیب المولد. و اینکه حال از روی مثل مانند اینکه است که شاعر گفت: یا بیت (۵) «عاتکه الذی (۶) تعزل حذر العدی و به الفؤاد مؤکل انی لامنحک الصدود و اننی (۷) قسما الیک مع الصدود لامیل (۸) خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ کَأَیْنٍ مِنْ قَرِیْبَةٍ. آنکه برای رسول مثلی زد تا متسلی شود، گفت: أ فَمَنْ کَانَ عَلَی بَیْنَتِهِ مِنْ رَبِّهِ، آن کس که او از خدای بر بیتی و حجتی باشد که به آن واثق بود و به علم و یقین ساکن النفس بود، یعنی محمد - صلی الله علیه و آله -، کَمَنْ زُیِّنَ [۲۷۶-ر] لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ، چنان بود که او را عمل بدش بیاراسته باشند (۹) و در چشم او مزین کرده (۱۰)، یعنی کافران چون ابو جهل و مانند او، و متابعت هوای نفس کرده باشند. و برای آن گفت: کَمَنْ زُیِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ، بر وحدان (۱۱). آنکه گفت: وَ اتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ، بر جمع، که یک بار با لفظ «من» برد و یک بار با معنی، که «من» موحد اللفظ مجموع المعنی است. آنکه وصف کرد جایگاه متقیان را، گفت: مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِی وُعِدَ الْمُتَّقُونَ. مثل، مرفوع است بر ابتدا (۱۲) و خبر او محذوف، و التقدير فیما یتلی علیکم «مثل الجنة»، در جمله آنچه بر تو انزله (۱۳) کرده اند، مثل بهشت است. و قولی دیگر آن است که، «مثل» زیادت است، الجنة مرفوع است به ابتدا و خبرش اینکه جمله که از پس -----

(۱). آج: بیرون آمد، گا، لا، آد: بدر آمد. (۲). آج، گا، آد: رود. (۳). گا، آد: در غار بود. [.....] (۴). آج، ما، گا، لا، آد: الوطن. (۵). لا: یابن، گا، آد: بنت. (۶). گا، آد: التی. (۷). گا، آد: فانی. (۸). گا: قسما مع الصدود الیک امیل. (۹). آج: باشد. (۱۰). آج، ما، گا، لا، افزوده: و آن، شیطان کرده باشد، به غرور و وسوسه. (۱۱). گا، آد: واحد. (۱۲). آج، ما، لا: به ابتدا. (۱۳). آد: انزال، گا: انذار. صفحه: ۳۰۰ اوست، فی (۱) قوله: فیها أنهار. حق تعالی گفت: مثل آن بهشت که متقیان (۲) را وعده داده اند. آنکه وصف آن کرد، گفت: فیها أنهارٌ مِنْ مَاءٍ غَیْرِ آسِنٍ، در آن بهشت ها جویهایی است از آب غیر آسن، جز بگردیده (۳)، یعنی بر حال خود بمانده (۴) و هیچ تغییر (۵) به او راه نیافته، یقال: اسن الماء اسونا و اجن اجونا اذا تغیر، و اسن الرجل اذا غشی علیه من ریح البثر. قال زهیر: یغادر القرن مصفرا (۶) انامله یمیل فی الرمح (۷) مثل المائح الاسن و قراءت عامه آسن است به مد، علی وزن فاعل. و این کثیر، مقصور خواند: اسن، علی وزن فعل. بر اینکه قراءت (۸)، اسن الماء یأسن باشد، جز که لغت اول فصیح تر است و قراءت اول عام تر. وَ أَنهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ یَتَغَیَّرْ طَعْمُهُ، جویها از شیر طعمش بر جای خود، بنگردیده. و اینکه برای آن گفت که، شیر سریع التغییر باشد. وَ أَنهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٌ لِلشَّارِبِینَ، و جویهایی از می که لذت خورندگان باشد (۹). و قوله: لذة، مصدری است [۲۷۶-پ] در جای وصف نهاده، ای لذیذ من باب قولهم: رجل عدل و صوم. وَ أَنهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّی، و جویهایی از انگبین صافی باز کرده (۱۰). کعب الاحبار گفت: دجله جوی آب بهشت است، و فرات جوی شیر بهشت است، و نیل مصر جوی خمر ایشان (۱۱) است، و سیحان جوی انگبین بهشت است. و اینکه چهار جوی از کوثر می آید. وَ لَهُمْ فِیهَا مِنْ کُلِّ الثَّمَرَاتِ، و ایشان را در آن جا از هر نوعی میوه ها

باشد. وَ مَغْفِرَةً مِنْ رَبِّهِمْ، ای، و لهم مغفرة، و ایشان را از خدای آمرزش باشد. كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ، قوله: كمن، در جای خبر مبتدأست که آیت متضمن آن است، كانه قال المتقی الذی صفته كذا و كذا، فیما «۱۲» هو فی الآیة: كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ، گفت: آنان که مستحق آن باشند که در آیت برفت، چنان باشند که آن کس که او در دوزخ همیشه باشد؟ یعنی نباشد و شَقُومًا مَاءً حَمِيمًا، و ایشان را ----- (۱). آج، ما، لا- من. (۲). آج، ندارد، ما: همگنان. (۳). گاه، آد: نگریده. (۴). آج، ما، گاه، لا، آد: مانده. [.....] (۵). ما، گاه، لا: تغیر. (۶). آج: صفر. (۷). آج، ما، لا: الريح. (۸). اساس، آب: قرات. (۹). آج، ما، آد، افزوده: که خمر اهل دنیا تلخ باشد. (۱۰). لا: صافی کرده، گاه: صاف باز کرده. (۱۱). آج، ما: بهشت. (۱۲). آج، ما، گاه، لا، آد: مما. صفحه: ۳۰۱ آب نافته دهند. فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ، که آن آب امعا و احشای ایشان مقطع «۱» کند و پاره پاره. و الأمعاء، جمع معا، رود گانی باشد. وَ مِنْهُمْ، آنگاه گفت از ایشان، یعنی از کافران: مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ، کس هست که گوش با سخن تو کند و بشنود «۲»، و لکن پندارند «۳» و فهم نکنند «۴» از تهاون و تعافل و قلت مبالات و فقد ایمان به آن، حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ، تا آنگاه که از نزدیک تو بیرون آیند، قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ، گویند آنان را که ایشان را علم داده باشند از مؤمنان و صحابه و مستبصران: ما ذا قالَ آئِنًا، چه گفت اینکه ساعت به نوبت! و اصل او ابتدأست، ای، ماذا قال انفا، ای، مبتدئا، و اینکه صفت منافقان است. مقاتل گفت: سبب آن بود که رسول- علیه السلام- خطبه کردی و در وی ذکر منافقان کردی و عیب ایشان «۵». ایشان بشنیدندی، خوش «۶» نیامدی [۲۷۷-] ر [ایشان را، بیرون آمدندی صحابه را گفتندی بر طریق استهزا: ما ذا قالَ آئِنًا، چه گفت «۷» بر سری «۸» که ما نیک نشنیدیم! عبد الله عباس گفت: من از آنانم که مرا علم دادند و معنی ام بدین «۹» آیت «۱۰»، چه از من چند بارها «۱۱» پرسیدند که: ما ذا قالَ آئِنًا. قتاده گفت، سامعان و شنوندگان سه اند: یکی عاقل، یکی عامل، یکی غافل. آنگاه وصف کرد ایشان را، گفت: أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ، ایشان آنانند که خدای تعالی مهر نهاد بر دل‌های ایشان بر آن شرح که داده‌ایم از علامت و تخلیت و حکم، وَ اتَّبِعُوا أَهْوَاءَهُمْ، و به دنبال هوا برفته‌اند. وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى، گفت: آنان که ره یافتند و به الطاف ایزدی منتفع شدند، زَادَهُمْ هُدًى، خدای تعالی ایشان را لطف بیفزاید. وَ آتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ، و بدهد ایشان را پرهیزکاری، یعنی الطافی که عند آن اختیار تقوی کنند. و گفتند: ثواب تقویهم، ایشان را ثواب تقوی دهد. فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ، گفت: گوش می‌دارند اینان جز آن که قیامت به ----- (۱). گاه، آد: مقطع. (۲). لا: گوش با تو کند و سخن تو بشنود. (۳). آج، ما: بدانند، گاه، لا، آد: نداند. (۴). آج، ما، گاه، لا، آد: نکند. (۵). گاه، آد، افزوده: گفتی. (۶). گاه: خوششان. [.....] (۷). آج: می‌گوید. (۸). لا: به نوبت. (۹). ما: هار به اینکه. (۱۰). گاه: معنی اینکه آیه. (۱۱). گاه: چند بار، لا: چندین بار. صفحه: ۳۰۲ ایشان آید ناگاه. فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا، ای علامتها «۱»، چه نشانه‌های «۲» او پدید آمد، یعنی که قیامت ماند که نیامد انما «۳» علامات او بیشتر پدید آمد، مگر گوش آن می‌دارند که قیامت ناگاه به ایشان آید. و اشراط، جمع شرط بود و شرط، علامت بود در هر چه باشد من «۴» الشارط و المشروط، كالشرط فی البيع و انه «۵» علامة بین المتبايعین. و گفتند: بعثت رسول ما- صلی الله علیه و آله- از جمله علامات قیامت است، از اینکه جا گویند: ارسله بالحق بشیرا و نذیرا بین یدی الساعة. و منه قولهم: شرطه و جمعه شرط، لأصحاب الديوان لأنهم اشرطوا انفسهم، ای، اعلموها بعلامة يعرفون بها. و قال اوس بن حجر [۲۷۷- پ]: فاشروط فیها نفسه و هو معصم و القی باسباب له «۶» و توکلا فَأَتَى لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرُهُمْ، التقدير، فانی لهم ذکریهم اذا جاءتهم الساعة، گفت: چگونه باشد ایشان را یاد کرد و انتفاع به او، چون قیامت به ایشان آمده باشد، یعنی، تذکر و اندیشه و ثمرت آن از علم آنگاه سود دارد که قیامت نباشد، چون قیامت آمده باشد و الجا پدید آید و مکلفان ملجأ شوند، هیچ عمل سود ندارد. آنگاه با رسول خطاب کرد و مراد امت: فَأَعْلَمَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، بدان که جز خدای، خدایی نیست. و گفت: اثبت علی علمک و استقم علیه، بر آن «۷» علم می‌باش که بدانسته‌ای که جز او خدایی نیست، كما يقال للقاتم: قم حتی اعود اليك. و گفتند: ازداد علما الی علمک، یعنی از طریق عقل «۸» شناختی، از طریق سمع نیز بدان. بعضی دیگر اهل «۹» علم گفتند: سبب نزول آیت آن بود که، رسول- علیه- السلام- دلتنگ می‌شد

از گفتار و کردار کافران و منافقان، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: بدان که جز خدای «۱۰» نیست که او کشاف الکرוב است تا دل در جز او «۱۱» نبندی، گفتند «۱۲» بیانش، و اَسْتَغْفِرُ لِدُنْبِكَ، ای لذنب اذنبوا الیک. -----

----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: علاماتها. (۲). آج: نشا (ظ: نشان). (۳). گا، لا، آد: اما. (۴). گا، لا، آد: بین. (۵). آج: کانه، ما، گا، لا، آد: فانه. (۶). لا: لها. (۷). آج، ما، گا، لا، آد: بر سر آن. (۸). لا: علم. (۹). گا، لا، آد: از اهل. [.....] (۱۰). آج، ما، گا، آد: جز خدایی، خدایی، لا: جز الله، خدایی. (۱۱). لا: غیر او. (۱۲). آج، لا: گفت. صفحه: ۳۰۳ ابو العالیه و سفیان بن عینه گفتند: آیت پیوسته است به آنچه پیش اوست، یعنی بدان که مفزع و ملجایی نیست عند قیام الساعه، جز به خدای تعالی. و اَسْتَغْفِرُ لِدُنْبِكَ، و آمرزش خواه از خدای برای «۱» گناهت. گفتند: گناه امت خواست، و گفتند: به گناه «۲»، ترک مندوبات خواست علی التوسع و المجاز. و گفتند: الذنب الیه «۳»، چنان که شرح او بیاید پس از اینکه- ان شاء الله. و لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ، و برای جمله مؤمنان از مردان و زنان. عبد الله بن سرجس گوید، در نزدیک رسول شدم، گفتم: غفر الله لک یا رسول الله؟ خدای تو را بیامرزد. یکی از حاضران گفت: ای رسول الله؟ اینکه مرد برای تو آمرزش می‌خواهد، گفت: رواست. گفت: خدای تعالی می‌گوید: و اَسْتَغْفِرُ لِدُنْبِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ. ابو هریره روایت کرد [۲۷۸- ر] که، رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او چیزی نیابد که به صدقه بدهد، گو برو استغفار کن برای مؤمنان که استغفار برای مؤمنین و مؤمنات صدقه است. و الله یعلمُ مُتَقَلِّبُکُمْ وَ مَثْوَاکُمْ، و خدای عالم است به بازگشت شما در زمین و مقام «۴» [و منزل شما، بر او هیچ پوشیده نیست. عکره گفت: بازگشت] «۵» شما از اصلا بپدران و مقام شما در ارحام مادران. و گفتند: مُتَقَلِّبُکُمْ، گشتن شما در زمین و مقام شما در گور، اینکه قول عبد الله عباس و ضحاک است. ابن جریر گفت: مُتَقَلِّبُکُمْ، گشتن شما به روز در کارها، و مَثْوَاکُمْ، و مقام شما به شب برای آرام. آنکه بگفت که، مؤمنان چه حرص می‌نمایند بر وحی و چه اشتیاق! گفت، می‌گویند مؤمنان: لَوْ لَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ، ای هلا، چرا سورتی فرو نمی‌آید استبطاء للوحی! گفتند: مراد سورتی است که در او ذکر جهاد باشد. فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ، چون سورتی محکم آید به امر و نهی. قتاده گفت: سورت محکم، هر آن سورتی باشد که در او ذکر جهاد باشد، و هیچ سورت بر منافقان از اینکه سخت «۶» نباشد. وَ دُکِرَ فِيهَا الْقِتَالُ، و در آن سورت ذکر قتال کرده باشد «۷»، رَأَيْتَ، تو بینی آنان را که -----

----- (۱). لا: بر. (۲). گا، آد: از گناه. (۳). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: خواست. (۴). آج، ما، گا، آد: به مقام. (۵). اساس و آب، افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۶). آج، گا، لا، آد: سخت تر. (۷). آج، گا، آد: باشند. صفحه: ۳۰۴ در دل بیماری شک و نفاق دارند از منافقان «۱»، يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ، در تو «۲» می‌نگرند، نَظَرَ الْمَغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ، نگریدن کسی که در جان کندن و سكرات مرگ «۳» بیهوش شده باشد، فَأُولَى لَهُمْ، اینکه کلمت تهدید و وعید است. قتاده گفت: معنی آن است که: العقوبه اولی بهم و النار اولی لهم. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که: اولی وقف کنند اینکه جا «۴»، آنکه ابتدا کرد و گفت: لهم، ای للمؤمنین طاعه و قَوْلٌ مَعْرُوفٌ، و گفتند: تقدیر آن است، اولی لهم، ای للمنافقین، طاعه و قَوْلٌ مَعْرُوفٌ، من ان یجزعوا «۵» من القتال، ای طاعه، و قول معروف اولی لهم من الجزع. و بر قول آنان که گفتند: طاعه و قَوْلٌ مَعْرُوفٌ، کلامی است منفصل از اول، در او چند قول گفتند: یکی آن که اینکه از کلام منافقان است که گفتند پیش نزول آیت جهاد، و التقدير قالوا: منا «۶» طاعه و لنا قول «۷» معروف. قول دیگر آن که، از کلام خدای است [۲۷۸- پ]، [و خبر محذوف است، یعنی طاعه لله «۸»، و قول معروف، سخنی که منکر نباشد و آن که] «۹» عتابی گفت، تقدیر اینکه است: فَأُولَى لَهُمْ، ای للمنافقین ان یعاقبوا فلو صدقوا الله لکان خیرا لهم، آنکه طاعت و قول معروف معترض آمد میان اینکه دو کلام و تقدیر آن که، و للمؤمنین طاعه و قول معروف، و الله «۱۰» اعلم بمراده من کلامه، چه اینکه جمله محتمل است و خدای عالمتر است که از اینکه جمله مراد او کدام است. و مراد به طاعت امتثال فرمان خدای است. و به قول معروف، سخنی که منکر نباشد و در شرع و عقل قبیح نبود، یا از باب واجبات باشد یا از مندوبات، و خلاصه معنی بر اینکه وجوه که به تازی گفته شد، اینکه است که منافقان را اولیتر آن بود که طاعت خدای داشتندی و سخن نیکو گفتندی، از آن

که عند نزول آیت جهاد جزع می کنند و «۱۱» می گویند بر طریق استهزا: ما ذا قال آنفاً «۱۲». و قول دیگر آن که فأولی لهم، دوزخ به ایشان اولیتر. طاعت و قول معروف، ایشان را به بودی اگر کردند. قول دیگر منافقان را تهدید است، فی قوله: فأولی لهم، آنکه ————— (۱). آد: مؤمنان. (۲). آج، ما: به تو. (۳). گا: موت. (۴). گا، آد: به اولی وقف کرد.

[.....] (۵). ما: یجزعون. (۶). آج، ما: آما، گا، آد: امرنا. (۷). گا: قولنا قول. (۸). گا، آد: طاعة الله. (۹). اساس و آب افتادگی دارد، از آج آورده شد. (۱۰). لا: فالله. (۱۱). گا، آد، افزوده: بهری. (۱۲). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۶. صفحه: ۳۰۵ گفت: مؤمنان به خلاف آنند. طاعیه، ای و للمؤمنین، مؤمنان را طاعتی هست و سخنی نیکو. فإذا عزم الأمر، چون عزم کند کار، یعنی، چون درست شود و جد گردد و به آن جا رسد که بر او عزم کنند، من باب قوله: ... فما ربحت تجارتهم «۱» فلو صدقوا الله، گفت «۵»: کار سخت شد و درست گشت، یعنی کار جهاد اگر اینکه منافقان با خدای راست گویند و دروغ نگویند به آن معنی که آنچه ظاهر می گویند با مردمان، در باطن هم آن دارند با خدای، لکان خیراً لهم، ایشان را به باشد. فهل عسیبتم إن تولیتم - الایه. در او چند قول گفتند: [۲۷۹- ر] یکی آن که، عسی به معنی لعل است «۶»، لعلکم ان تولیتم، یعنی اعرضتم عن القرآن و فارقتم احکامه. أن تفسدوا، همانا شما که منافقانی اگر از قرآن برگردی و بر احکام او کار نکنی، در زمین فساد خواهی کردن و رحما خواهی بریدن و خونهای ناحق «۷» خواهی ریختن. قتاده گفت: معنی آن است، کیف رأیتم القوم، چگونه می دانی اینکه منافقان را اگر پشت بر کتاب قرآن کنند و کار نیندند آن را! نه خون ناحق ریزند و در زمین فساد کنند و رحما برند؟ المسیب بن شریک گفت و فرآ: معنی آن است: فهل عسیبتم، نه نزدیک است و دور نیست که اگر «۸» والی شوی در زمین و مستولی، من قولهم: ولیته «۹» الأمر فتولاه، و التقدير «۱۰» تولیتم الأمر «۱۱» که فساد کنی و رحم بری، گفت: و قوت اینکه قول قراءت رسول است - علیه السلام - که از او روایت کردند که او خواند: (ان ولیتم). عبد الله بن معقل گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم که

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۶. (۲). لا: تجارت را ربح نباشد، گا، آد: رابح نبود. (۳). آج، ما، گا، لا، آد: و یربح. (۴). گا، آد: ای. (۵). آج، ما، گا، آد، افزوده: چون. (۶). لا افزوده: ای. [.....] (۷). گا، آد: بناحق. (۸). ما، گا، لا، آد، افزوده: شما. (۹). آج، ما، گا، لا، آد: ولیته. (۱۰). آج، ما، گا، آد، افزوده: لو. (۱۱). آج، ما، گا، آد، افزوده: لفسدتم فی الارض و قطعتم ارحامکم. صفحه: ۳۰۶ می خواند: (ان ولیتم). و از رويس «۱» روایت کردند: تولیتم، به ضم «التا» و «الواو» علی المجهول، اگر تولای کار شما کنند و شما را رعیت «۲» کنند، ولایت به شما ندهند، شما به حسد و ستیزه فساد و قطع رحم کنی. رويس روایت کرد اینکه قراءت از یعقوب، و اینکه قراءت از امیر المؤمنین «۳» - علیه السلام - روایت کرده اند، گفت: معنی آن است که، اگر شما را والیان ظالم باشند، با ایشان دست یکی کنی و در زمین فساد کنی و قطع رحم کنی. مسیب بن شریک گفت: آیت در بنی امیه و بنی هاشم آمد، فی قراءت من قرأ: ان ولیتم، خطاب با بنی امیه است و مراد به ارحام خویشی بنی هاشم است با ایشان. و یعقوب خواند: و تقطعوا، مخفف من الثلاثی المجرّد [۲۷۹- پ] اعتباراً بقوله: ... وَ يَقْطَعُونَ ما أمر الله به أن یوصل «۴» فَتَقْطَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ «۵» تَقْطَعُوا، و کسر «طا» و تشدید، بر فعل مضارع از تقطیع. أولئک الذین لعنهم الله، گفت: اینان آناند که خدای اینان را لعنت کرد، فأصمهم، کر بکرد اینان را، و أعمی أبصارهم، و کور بکرد چشمهاشان، یعنی حکم کرد بر ایشان به کوری و کری و نام نهاد ایشان را کر و کور، چه ایشان را در گوش و چشم انتفاعی دینی نبود، و اما خذلان و تخلیت ایشان را به کوری و کری تشبیه کرد و خلاف نیست که آیت را ظاهری نیست، چه اگر بر ظاهر حمل کنند، خلاف راستی باشد که ما می دانیم که ایشان هم بینا بودند هم شنوا. و اگر خدای چنین کردی از فساد حاست گوش و چشم، آنکه تکلیف بر جای بودی با اینکه دو آفت، تکلیف ما لا یطاق بودی، و اینکه محال است از خدای تعالی که در وجود آید. آنکه گفت: أ فلا یتدبرون القرآن أم علی قلوب أفعالها، گفت: تأمل نمی کنند اینان در اینکه قرآن و تدبر، یا هیچ بر آن هستند که کنند! یا بر دلها قفل دارند، یعنی اینکه تأمل خواهند کرد یا نخواهند کرد! یا با کسی مانند که بر دل قفل دارد «۶»، یعنی بمنزلت آنند «۷». در امتناع وقوع. و اینکه بر طریق مثل گفت، و غرض

----- (۱). گا: انس. (۲). اساس: رغبت، به قیاس با نسخه گا، تصحیح شد. (۳). گا، لا، آد، افزوده: علی. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۲۷، سوره رعد (۱۳) آیه ۲۵. (۵). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۵۳. (۶). ما: دارند. (۷). گا، لا، آد: آنانند. صفحه ۳۰۷: تقریب و توییح و ملامت، و اینکه چنان بود که یکی از ما گوید: هر چه ممکن است که بتوان کرد با تو از ارشاد و هدایت و تمکین و توقیف «۱» بکردم، راه صلاح خود نخواهی دیدن، یا چشمهایت کور است! او داند که او را چشم کور نیست، و لکن اینکه سؤال «۲» تقریب است تا او از حجت فرو ماند. و همچنین گوید اینکه همه نصیحت بکردم [۲۸۰-] تو را، شنیدی یا خود کری! سمع نداری! و اینکه را مثال «۳» بسیار است. إِنَّ الدِّينَ ارْتَدُوا عَلَيَّ أَدْبَارِهِمْ، گفت: آنان که مرتد شوند و باز گردند بر ادبار، قتاده گفت: کافران اهل کتاب‌اند که پیش از آمدن رسول معترف بودند به او، چون پیامد کافر شدند به او و او را می‌شناختند از آن که نعت او در کتب خود دیده بودند. عبد الله عباس گفت: منافقان‌اند که بمنزلت مؤمنان‌اند در ظاهر، چون با هم خالی شوند «۴»، با سر کفر شوند. و بیان کرده‌ایم که، از اصل ما، «۵» ارتداد صورت نبندد، و دلیل بر او بیان کرده «۶»، و آنان که در حق ایشان اینکه لفظ می‌آید، منافقان‌اند که به ظاهر ایمان می‌گویند «۷» و در باطن کافراند، و اینکه قول در اینکه آیت، قول عبد الله عباس است و سدی و ضحاک. مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ، پس از آن که ره مسلمانی روشن شد ایشان را، الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ، شیطان تزیین می‌کند ایشان را و اغرا می‌کند و املا- می‌کند بر ایشان، تسویل در دل، و املا در زبان، یعنی، به غرور او می‌کنند و می‌گویند. ابو عمرو خواند: و املی لهم، به ضم «الف» و فتح «یا»، بر فعل مجهول علی وزن افعال. و معنی آن که، الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ [و الله] «۸» املی لهم ای امهلهم، و ایشان را مهلت دادند، یعنی خدای تعالی عقوبت بر ایشان تعجیل نکرد، من قوله تعالی: ... إِنَّمَّا نُمَلِّئُ لَهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا «۹» ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ سَنِيئَتِكُمْ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ (۲۶) فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبَارَهُمْ (۲۷) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللَّهَ وَ كَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ (۲۸) أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ أَضْغَانَهُمْ (۲۹) وَ لَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكَهُمْ فَتَعْرِفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَ تَعْرِفْتَهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ (۳۰) وَ لَنْبَلُونَكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَ الصَّابِرِينَ وَ نَبَلِّغُوا أَخْبَارَكُمْ (۳۱) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَ شَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَ سَيُحِبُّ أَعْمَالَهُمْ (۳۲) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تَبْتَغُوا أَعْمَالَكُمْ (۳۳) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ مَاتُوا وَ هُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ (۳۴) فَلَا تَهِنُوا وَ تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَ أَنْتُمْ الْأَعْلُونَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتَّيْرَكُمْ أَعْمَالَكُمْ (۳۵) إِنَّمَّا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ إِن تُوْمِنُوا وَ تَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ وَ لَا يَسْأَلْكُمْ أَمْوَالَكُمْ (۳۶) إِنْ يَسْأَلْكُمْوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبَخَّلُوا وَ يُخْرِجْ أَضْغَانَكُمْ (۳۷) هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُ وَ مَنْ يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلْ عَن نَفْسِهِ وَ اللَّهُ الْغَنِيُّ وَ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ وَ إِنْ تَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ (۳۸) [ترجمه] اینکه به آن است که ایشان گفتند آنان را که نخواستند آنچه فرستاد «۳» خدای، ما طاعت داریم در بهری «۴» کار و خدای داند سرهای «۵» ایشان. چون باشد چون جان ایشان بردارند فریشتگان، می‌زنند بر رویهای ایشان و پشتهای ایشان. آن به آن است که، ایشان متابعت کردند آنچه به خشم آورد خدای را و نخواستند خشنودی او، باطل کرد کار «۶» ایشان. یا می‌پندارند آنان که در دل‌هایشان بیماری است که بیرون نیارد خدای کینه‌های ایشان. و اگر ما خواهیم با تو نمایم ایشان را تو بشناسی ایشان را به علامتشان. و بشناسی ایشان را در تعریض سخن «۷»، و خدای داند کارهای شما. [۲۸۱-] ر، و بیازمایم شما را تا بدانیم جهاد کنان را از شما و صابران را و بیازمایم خبرهای شما. ----- (۱). گا، آد، افزوده: وزن. (۲). اساس و آب ندارد، از آج افزوده شد. (۳). ما: فرود فرستاد. (۴). ما: فرمان بریم خدای را اندر برخی. (۵). ما: پنهانی. (۶). ما: تباه کرد کردهای. (۷). ما: اندر کوژی گفتار. [.....] صفحه ۳۰۹، آنان که کافر شدند و بازداشتند از راه خدای و عاصی شدند در رسول از پس آن که پدید آمد ایشان را راه راست، زیان نکنند خدای را چیزی و باطل کند عمل ایشان. ای مؤمنان «۱»؟ فرمان بری خدای را و طاعت داری پیغامبر را و باطل مکنی کارهایتان. آنا «۲» که کافر شدند و باز داشتند از راه خدای، پس بمردند و ایشان کافر بودند، نیامرزد خدای ایشان را.

سستی مکنی و باز خوانی با صلح و شما غالب تری و خدای با شماست و نقصان نکند» (۳) شما را کارتان. زندگانی دنیا بازی است و مشغول» (۴) و اگر بگروی و بپرهیزی بدهد شما را مزدهایتان و نخواهد از شما مالهایتان. اگر بخواهد از شما آن و الحاح کند بر شما، بخل کنی و بیرون آرد کینه‌های شما. [۲۸۱-پ]، شما آنانید که می‌خوانند شما را تا هزینه کنی در راه خدای، از شما کس هست که بخل کند و هر که بخل کند، بخل کند از خویشتن و خدای توانگر است و شما درویشانی. و اگر برگردی بدل کند گروهی را جز شما، پس نباشند مانند شما. قوله تعالی: ذَلِكُمْ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ، حق تعالی گفت: اینکه برای آن است که گفتند آنان که کاره بودند آن را که خدای فرستاده بود، یعنی قرآن. ----- (۱). ما:

شما که مؤمنان‌اید. (۲). آنا/ آنان. (۳). ما: نگاهاند. (۴). ما: نشاط. صفحه: ۳۱۰ و قایلان اینکه قول منافقان‌اند، او «۱» جهودان علی اختلاف القول فی ذلک للذین کرهوا، آنان را که کاره بودند قرآن را و آن مشرکان بودند، سَطِيعُكُمْ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ، ما طاعت شما داریم در بهری کارها، یعنی در مخالفت رسول- علیه السلام. و گفتند، اینکه قول جهودان گفتند منافقان را «۲» که: ما موافقت کنیم رای و مراد شما را در بعضی کارها، یعنی در آنچه ممکن باشد و همه کارها «۳»، برای اینکه نگفت که در همه کارها مطرد نشود. آنکه گفت: وَاللَّهِ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ، و خدای تعالی می‌داند سرهای ایشان. اهل کوفه خواندند الا أبو بکر: اسرارهم، به کسر همزه، و آن مصدر اسرار القول اسراراً باشد، و باقی قرآ به فتح همزه، جمع سر. آنکه از روی تعجب گفت: فَكَيْفَ، چون باشد؟ یعنی فکیف حالهم، حال ایشان چگونه باشد در آن وقت که فریشتگان جان ایشان بردارند؟ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاذْبَارَهُمْ، بر روی و پشت ایشان می‌زنند بر سیبل عقوبت، و اینکه در گور باشد و در قیامت و در دوزخ. آنکه علت آن بگفت که چرا زنند ایشان را: ذَلِكُمْ بِأَنَّهُمْ اتَّبَعُوا، گفت: اینکه برای آن باشد که ایشان متابعت [۲۸۲-ر] سخط خدای کردند و کاره بودند رضای او «۴» را، یعنی متابعت معاصی کردند و ایمان و طاعت را کاره بودند، فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ، خدای حکم کرد به بطلان عمل ایشان. و در آیت دلیل است بر آن که، خدای مرید طاعت «۵» است و کاره معاصی، که کافران بر عکس آن متابعت آن کردند که خدای از آن به خشم آید، و آن کفر و معاصی است به اتفاق، و کاره بودند رضای خدای را، و رضای او متعلق است به ایمان و طاعات. أم حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ، آنکه حدیث منافقان کرد، گفت: یا می‌پندارند آنان که شک و نفاق در دل دارند که خدای تعالی بیرون نخواهد آوردن «۶» کینه‌هایی که در دل دارند با مؤمنان پنهان. یعنی، خدای تعالی آشکارا نخواهد کردن و خبر دادن به آنچه در دل ایشان است از کینه مؤمنان. وَلَوْ نَشَاءُ، و اگر ما خواهیم ای محمد ایشان را با تو نمایم و اعلام کنیم تو را به -----

----- (۱). آج، ما، گاه، لا، آد: از. (۲). لا: با منافقان. (۳). گاه: در بعضی کار ... لا: در همه کارها. (۴). گاه، آد: نخواستند خوشنودی او را. (۵). گاه، لا، آد: طاعات. (۶). آج: آشکارا نخواهد کردن. صفحه: ۳۱۱ وحی به اسما و اعیان ایشان، و لکن امارتی و علامتی که تو ایشان را به آن بشناسی، و آن، لحن قول است، و مراد به لحن قول، لغز لغتی «۱» است و زبانی که ایشان با یکدیگر گفتندی بر «۲» مواضعاتی که ایشان را بود. عبد الله عباس گفت: لحن القول، معنا. حسن گفت: فحواه. قرظی گفت: مقصده و مغزاه. و اصل او، عدول باشد کلام را از جهت خود و از آن طریق که او را وضع کرده باشند. و لحن در اعراب هم از اینکه جاست، برای آن که، ذهاب باشد از جهت صواب. و جمله آن است که، لحن بر دو ضرب است در استعمال «۳»: یکی محمود و یکی مذموم. آن که محمود است، اینکه است که کنایت باشد و تعریض که ضد تصریح بود، و منه قوله- علیه السلام: فلعل احدهم ان يكون الحن بحجته، ای، اذهب بها فی جهات الاختلاف. و منه قول الشاعر [۲۸۲-پ]: و لقد و حیت لكم لكيما تفتنوا «۴» و لحننا لیس بالمرتاب و گفتند: اللحن، الفطنة. و اینکه که گفت: الحن بحجته، ای افطن و اعرض علیها «۵». و وجه اول درست «۶» است تا راجع بود با یک اصل. و قال مالک بن اسماء بن خارجة الفزاري: و حدیث الذه هو مما «۷» نعت الناعتون یوزن وزنا منطلق صایب و یلحن احیاناً و خیر الکلام ما کان لحناً گفتند: یک روز خواهر اینکه شاعر- هند بنت اسماء- بنزدیک حجاج سخن می‌گفت، و لحن می‌گفت در سخن. حجاج گفت: چرا لحن می‌گویی و تو زنی شریفی و در خانه قیس! گفت: نه برادرم می‌گوید: و خیر الکلام ما

کان لحننا! گفت: بر او محال مگوی که او به اینکه لحن، تعریض و کنایت خواست، نه لحنی که خلاف صواب باشد. وَاللّٰهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ، و خدای تعالی اعمال ایشان داند، بر او پوشیده نیست تا به جزای آن برسد» (۸) چنان که باید. -----

----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: لغزی. (۲). آج، ما: و (۳). آد: بر دو وجه در استعمال. (۴). آج، ما: تقنطوا. [.....]

(۵). ما: علیهما. (۶). آج، گا، لا، آد: درست تر. (۷). ما: فیما، گا: ما. (۸). آج: برسند، گا، آد: بدهد، لا: برسی. صفحه: ۳۱۲ و لَبُلُونَكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبَلُوا أَخْبَارَكُمْ، ابو بکر عن عاصم خواند: و لیلونکم حتی یعلم، و «یبلو»، به یا در هر سه جای، خبرا عن الغائب ردا علی اسم الله تعالی. و باقی «۱» به نون خواندند، اخبارا من الله عن نفسه. گفت: بیازماییم شما را تا بدانیم جهاد کنان و غازیان و صابران را، و اخبار شما را اختبا [ر] «۲» کنیم. و تفسیر امتحان و اختبار «۳» از خدای تعالی چند جای رفته است در اینکه کتاب، و مرجع آن با تکلیف است، چه تکلیف صورت امتحان دارد و تمکین و تخلیت. و اینکه جا دو قول گفتند، فی قوله: حَتَّى نَعْلَمَ، ای، حتی نعلم جهادکم موجودا، چه غرض وجود جهاد است تا ثواب حاصل آید بر او. دوم، معاملت آنان کنم که ندانند، تا بدانند. و اینکه حقیقت امتحان باشد [۲۸۳- ر]. ابراهیم بن الأشعث گفت: فضیل عیاض چون اینکه آیت بخواندی، بگریستی و گفتی: اللهم لا تبلنا فانك ان بلوتنا هتکت استارنا و فضحتنا، بار خدایا؟ ما را امتحان مکن، اگر ما را امتحان کنی پرده ما دریده شود و رسوا شویم. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، آنان که کافر شدند و مردمان را از ره دین منع کردند، وَ شَاقُّوا الرَّسُولَ، و با رسول- علیه السلام- مخالفت کردند. و اصل مشاقت، آن باشد که اینان در شقی باشند و ایشان «۴» در شقی. مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى، پس از آن که «۵» ره حق پیدا شد ایشان را. لَنْ يَصُورُوا اللَّهَ، در جای خبر «ان» است، گفت: آنان که چنین کنند، به خدای هیچ زیان نتوانند کردن، چه خدای را- جل جلاله- از ایمان ایشان سود نیست و از کفر ایشان هیچ زیان نیست، انما مضرت و منفعت آن عاید است با ایشان. وَ سَيَحْبِطُ أَعْمَالَهُمْ، و حکم کند به بطلان عمل ایشان، و عملشان قبول نکند از آن جا که واقع نبود به موقع خود. آنکه مؤمنان را گفت: ای گرویدگان به خدای؟ فرمان خدای و پیغامبر بری و عمل خویش باطل مکنی به تکذیب خدای و رسول، چه آن کس که ایشان را دروغ دارد و به ایشان ایمان ندارد، عمل او موقعی ندارد، به جای قبول نیوفتد «۶»، باطل باشد. مقاتل و ابن «۷» حمزة الثمالی گفتند: یعنی منت منهی به ایمانتان بر خدای و -----

----- (۱). آج، گاز آد، افزوده: قرا. (۲). به قرینه موارد بعد و نسخه بدلها افزوده شد، آج، گا. اختیار. (۳). آج، ما، گا: اختیار. (۴). آج: آنان، ما: اینان. (۵). آج، ما: از پس آن که. (۶). آج، ما، گا، لا، آد: نیفتد. (۷). آج، ما، گا، لا، آد: ابو. صفحه: ۳۱۳ رسول. آیت در بنو اسد آمد و قصت آن در سورة الحجرات گفته شود- ان شاء الله تعالی. و گفتند: عمل خود باطل مکنی به عجب و ریا. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، گفت: آنان که کافر شدند و مردم را از ره خدای منع کردند، آنکه بر کفر اصرار کردند تا مرگ به ایشان آمدن، فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ، خدای نیامرزد ایشان را. گفتند: [۲۸۳- پ] مراد به آیت، کشتگان روز بدراند. آنکه مؤمنان را گفت: فَلَا تَهْنُوا، نگر «۱»؟ تا ضعیف نشوی و مردم را با صلح دعوت بکنی «۲» در آن حال که شما بلندتر و غالب تری به حجت، وَ اللَّهُ مَعَكُمْ، و خدای با شماست. اینکه هر دو «واو»، حال است. وَ لَنْ يَبْرِكُمْ أَعْمَالَكُمْ، ای، لن ینقصکم ثواب اعمالکم، و عمل شما، یعنی جزای عمل شما از شما باز نگیرد و ظلم و نقصان نکنند، بل ثواب دهد شما را بر آن و زیادت کند از فضل خود، یقال: و تره حقه اذا نقصه، و منه قول النبی- صلی الله علیه و آله-: من فاتته صلاة العصر فکانما وتر ماله و اهله، ای ذهب بهما ظلما. آنکه مردم را وعظ کرد و ذم دنیا گفت در ایشان، گفت: إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ، زندگانی اینکه سرای نزدیک تر بازیچه کودکان است و بازی جوانان، وَ إِنْ تَوَمَّنُوا وَ تَتَّقُوا، و اگر شما که مکلفانی ایمان آری و پرهیزگار شوی، مزد شما بدهد خدای تعالی، وَ لَا يَسْئَلُكُمْ أَمْوَالَكُمْ، و از شما مالی نمی خواهد به مزد اینکه هدایت و بیان، چنان که گفت: مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ «۳»- الآیه. و گفتند: وَ لَا يَسْئَلُكُمْ، یعنی رسول- علیه السلام- از شما مزدی نمی خواهد بر ادای رسالت، چنان که گفت: قُلْ مَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ «۴». إِنْ يَسْئَلُكُمْوهَا، چه اگر خواهد از شما مالهایتان، فَيُحْفِكُمْ، و الحاح و مبالغت کند بر

شما، تَبَخَّلُوا، بخل کنی بر او، و گفتند: لا یَسْأَلُکُمْ اَمْوَالُکُمْ، بل امواله، از شما مالهای شما نمی‌خواهد، بل مال اوست که جمله به شما داد، آنگه اندکی می‌خواهد از آن. و بخل، منع واجب باشد برای آن اسم ذم است و در جای ذم به کار دارند. و گفتند: اگر خواهد و جمله خواهد، برای آن که حقوقی هست خدای و رسول را در ----- (۱). گاه، آد:

نگرید. (۲). ما: نکنی، گاه، لا، آد: نکنید. (۳). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۷. [.....] (۴). سوره ص (۳۸) آیه ۸۶. صفحه: ۳۱۴ مال ما، و لکن غیض من فیض و قلیل من جزیل [۲۸۴-ر] و یسیر من کثیر، ربع العشری است. آنگه بخل کردیتان «۱» اگر چنین کردی، وَ يُخْرِجُ اَضْغَانُکُمْ، و اینکه کینه‌ها که در سینه‌ها داری بیرون آوردی، یعنی شما اظهار کردی عند آن، و لکن چون اظهار ایشان عند سؤال خدای بود، با خدای حوالت [کرد] «۲» و اینکه قول سفیان عینه است و ابو بکر عیاش. هَا اَنْتُمْ هَوْلَاءِ، «ها» تنبیه است بمنزلت «یا» ی ندا «۳»، اَنْتُمْ هَوْلَاءِ، شما آنانی، تُدْعُونَ لِتُنْفِقُوا فِی سَبِيلِ اللّٰهِ، که شما را می‌خوانند، یعنی خدای - جل جلاله - تا مال در سبیل خدای هزینه کنی و ثواب و جزای آن، اضعافا مضاعفه بستانی. فَمِنْکُمْ مَّنْ یَبْخُلُ، از شما کس هست که بخل می‌کند. آنگه گفت: هر که بخل می‌کند، از خویشتن بخل می‌کند، و برای آن «عن» گفت و علی نگفت که، بخل امساک باشد، یعنی تمسک خیره و ماله عن نفسه، و التقدير، فانما یبخل امساکا عن نفسه. و گفتند: معنی آن است که، یبخل عن داعی نفسه لا عن داعی ربه، از داعی نفس خود بخل می‌کند که: ... اِنَّ النَّفْسَ لَآمَارَةٌ بِالسُّوءِ «۴»، نه از داعی خدای که داعی خدای دعوت به جود و بذل و انفاق می‌کند، و از بخل منع می‌کند. آنگه گفت: وَ اللّٰهُ الْغَنِيُّ وَ اَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ، سیاق آیت دلیل قول اول می‌کند، گفت: خدای توانگر است و بی‌نیاز و شما درویشی و محتاج‌ها او «۵». وَ اِنْ تَوَلَّوْا یَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَیْرَکُمْ، و اگر شما برگردی، به بدل شما قومی را بیارد. آنگه ایشان در طاعت چون شما نباشند، یعنی نه از شما باشند. آنگه خلاف کردند که آن بدل کیستند «۶»: بعضی گفتند فریشتگان‌اند، بعضی گفتند، کسهایی‌اند که در معلوم آن است که نه از اینان باشند. و گفتند: قومی باشند از یمن. و گفتند: [۲۸۴-پ] قومی باشند از پارس. ابو هریره گفت: جماعتی از صحابه رسول گفتند: یا رسول الله؟ آنان که‌اند که ایشان را به بدل ما بیارند و ایشان نه چون ما «۷» باشند. - و سلمان در پهلوی رسول بود - رسول علیه السلام - دست بر ران او زد، گفت: هذا و قومه، اینکه باشد و قومش. آنگه گفت: ----- (۱). گاه، آد: کردید به آن. (۲). اساس و آب، ندارد، از آج افزوده شد.

(۳). گاه، آد، افزوده: ای. (۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۵۳. (۵). آج، ما، لا: به او، گاه، آد: به مال او. (۶). گاه، آد، آن بدل کدام‌اند، آد: مراد به آن بدل کدام‌اند. (۷). آد: به از ما. صفحه: ۳۱۵ و الله اگر ایمان در ثریا آویخته باشد، جماعتی از پارس دست به او یازند و او را دریابند. و گفتند: جماعتی از بنی‌کنده و بنی «۱» النخع که در عهد امیر المؤمنین «۲» موالیان او بودند. ثُمَّ لَا یُکُونُوا اَمْثَالُکُمْ فِی الطَّوَاعِیَةِ، در طاعت چون شما نباشند، بل مطیع‌تر باشند. و گفتند: چون شما نباشند در بخل، بل سخی باشند به مال خود «۳». -----

(۱). اساس: مع، با توجه به نسخه ما، تصحیح شد. (۲). ما، گاه، لا، آد، افزوده: علی - علیه السلام. (۳). گاه، آد، افزوده: و الله اعلم بمراده. صفحه: ۳۱۶ سورة الفتح «۱» مدنی «۲» است و بیست و نه آیت است و پانصد و شصت «۳» کلمت است و دو هزار و چهار صد و سی و هشت حرف است. و قتاده روایت کرد از انس که او گفت: به حدیبیه که میان ما و نسک ما منع کردند ما دلتنگ شدیم، خدای تعالی اینکه سورت بفرستاد. رسول - علیه السلام - گفت: آیتی فرود آمد بر من که بنزدیک من دوستر «۴» است از دنیا و هر چه در دنیا است. عمر خطاب گفت: شبی با رسول - علیه السلام - در بعضی سفرها بودم، یک دوبار سخنی گفتم با رسول، جواب نداد، من ترسیدم که رسول را خشمی است بر من، یا در باب من آیتی «۵» آمده است. از پیش رسول برفتم. چون روز شد، پیامدم و سلام کردم. جواب داد، گفت: خدای تعالی دوش سورتی بر من انزل «۶» کرد که از هر چه آفتاب بر او آید «۷» دوستر «۸» دارم و اینکه آیت برخواند که در اول اینکه سورت است. مسعودی گفت: چنان رسید به ما که هر که اول شب اول ماه رمضان اینکه سورت بخواند، آن سال تا سر «۹» در حفظ خدای باشد [۲۸۵-ر]. -----

(۱). گاه، افزوده: تسع و عشرون آیات. (۲). ما، گاه، آد: بدان که اینکه سورت مدنی، آج: اینکه سوره مدنی.

می‌گویند به زبانشان آنچه نیست در دلهاشان، بگو: کیست که مالک باشد (۷) شما را از (۸) خدای چیزی، اگر خواهد به شما زبانی (۹) یا اگر خواهد به شما سودی! بل بوده است خدای به آنچه می‌کنی دانا. بل گمان بردی که باز نگردد پیغامبر و مؤمنان با اهلشان هرگز، و بیاراستند آن در دلهايتان و گمان بردی گمان بد و بودی گروهی هلاک شدگان. [۲۸۶-ر] و هر که -----

(۱). ما: هست. (۲). لا: بشارت دهنده. (۳). ما: علم خدای زبر. (۴). ما: هر که عهد بشکست که عهد بشکند بر تن خوش (کذا)، لا: هر که بشکند عهد را می‌شکافد بر خود. (۵). ما، لا: باز پس ماندگان. (۶). لا: مالهای. (۷). ما: پادشایی داد. (۸). لا: از قبل. (۹). ما: گزندی. صفحه: ۳۱۹ نگرود به خدای و پیغامبرش، ما نهادیم برای کافران دوزخ. خدای راست پادشاهی آسمانها و زمین بیامرزد آن را که خواهد و عذاب کند آن را که خواهد، و بوده است (۱) خدای آمرزنده و بخشاینده. گویند باز پس گذاشتگان (۲): چون بشوی به غنیمتها تا بگیری آن را، رها کنی (۳) ما را تا از پس شما بیاییم، می‌خواهند تا بگردانند کلام خدای، بگو: پی ما نیایی. چنین گفت خدای از پیش اینکه، گویند: حسد می‌بری بر ما، بل ندانستند (۴) الا اندکی. بگوی باز گذاشتگان (۵) را از عرب بخوانند شما را به قومی خداوندان شجاعتی سخت که کارزار کنی با ایشان یا تن بدهی (۶)، اگر فرمان بری بدهد شما را خدای مزدی نیکو و اگر برگردی چنان که برگردیدی پیش اینکه (۷)، عذاب کند شما را عذابی دردنا. [۲۸۶-پ]، نیست بر کور تنگی و نیست بر لنگ تنگی و نه بر بیمار تنگی، و هر که طاعت دارد خدای و پیغامبر را، ببرد او را به بهشتهایی که می‌رود از زیر آن جویها. و هر که برگردد عذاب کند او را عذابی دردناک. خشنود شد خدای از مؤمنان چون بیعت - -----

(۱). ما: هست. (۲). ما، لا: باز پس ماندگان. (۳). ما: دست بدارید. [.....]. (۴). ما: بودند نه اندر یافتند. (۵). ما، لا: باز پس ماندگان. (۶). ما: یا مسلمان شوید، لا: تا اسلام آرند. (۷). لا: از اینکه پیش. صفحه: ۳۲۰ کردند تو ر [۱] (۱) در زیر درخت دانست آنچه در دلهای ایشان است. فرو فرستاد ساکنی (۲) بر ایشان و بداد (۳) ایشان را فتحی نزدیک. و غنیمتهای بسیار که می‌گیرند، و بود (۴) خدای قوی و محکم کار. وعده داد شما را خدای غنیمتهای بسیار که بگیری آن را شتاب کردی برای شما اینکه و بازداشت دستهای مردمان از شما و تا باشد علامتی مومنان را و ره نماید شما را به راه راست. قوله تعالی: *إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا*، قدیم - جل جلاله - بر سبیل منت و تذکیر نعمت گفت: ما گشادیم برای تو گشادنی ظاهر. اینکه قول آن کس است که گفت: فتح حدیبیه یا فتح خیبر خواست، و آن دو فتح بود: یکی ماضی و یکی حال، و آن که حال بود هم آیت پس از حصول اینکه آمد برای آن به لفظ (۵) گفت. و بر اینکه قول آیت بر ظاهر خود باشد. مجاهد و عوفی گفتند: فتح خیبر است. جابر گفت: فتح حدیبیه است. و اما بر سبیل وعد و بشارت گفت: انا فتحنا، علی معنی سنفتح، ما تو را فتح خواهیم داد، یعنی فتح مکه، و اینکه قول قتاده است، و قولی است جامع هر دو را (۶). و آن آن است که براء بن عازب گفت جماعتی را که او را پرسیدند [۲۸۷-ر] از اینکه فتح، گفت: شما چنان دانی که اینکه فتح مکه است و لکن ما فتح مکه از حدیبیه می‌دانیم و شمار فتح مکه از روز حدیبیه می‌کنیم که فتح حدیبیه مقدمت فتح مکه بود و فتح بعهه الرضوان، آنکه که ما با رسول هزار و چهار صد (۷) بودیم. گفتند: حدیبیه چیست! گفت: نام چاهی است. در اینکه سه قول است: یکی قول آنان که گفتند: مراد به فتح فتح حصون و قلاع و بلاد است. دوم، ابو القاسم -----

(۱). ما: با تو. (۲). ما: آرامش. (۳). ما: ثواب داد. (۴). ما: هست. (۵). آنه، ما، گا، لا، آد، افزوده: ماضی. (۶). ما: هر دو روایت. (۷). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: مرد. صفحه: ۳۲۱ گفت: فتح دو گونه باشد: یکی فتح به حجت و یکی فتح قلاع. اینکه جا مراد فتح اسلام است به حجت‌های ظاهر عقلی و شرعی. روایتی دیگر از قتاده است (۱) که به فتح، قضا و حکم خواست. و منه قوله: ... *رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ* (۲) *وَ عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ* (۹) *إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا*. یکی از صحابه گفت: فتح است ای رسول الله! گفت: نعم و الذی نفسی بیده. گفت: آری به خدایی که جان من به امر اوست که فتح است. آنکه عن قریب فتح خیبر بود (۱) و رسول - علیه السلام - غنیمت خیبر بر اهل حدیبیه قسمت بکرد و آن غنیمت جز آنان نگرفتند که به حدیبیه حاضر بودند. شعبی گفت: در اینکه روز چند اشارت بود: یکی فتح

حدیبیه، دگر رسول- علیه السلام- پاره‌ای آب برگرفت و به کناره چاه آمد که آن را حدیبیه می‌گویند و آب در دهن کرد و بگردانید و در چاه ریخت، آب بر سر چاه آمد. و سدیگر، بشارت به مغفرت «۲»، لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ. دیگر، عند منصرف ما از آن جا خرمای خبیر خوردند «۳». دیگر، بلوغ الهدی محله «۴». دیگر، بشارت رسید همان روز که رومیان بر پارسیان دست یافتند و مسلمانان به آن شادمان شدند که اهل کتاب را بر مشرکان ظفر آمد. مقاتل سلیمان گفت: چون اینکه آیت آمد: ... وَ مَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَ لَا بِكُمْ «۵» إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ، رسول- علیه السلام- گفت: آیتی فرو «۶» آمد بر من که: [۲۸۸- ر] ۷ ما یسرنی بها حمر «النعیم»، که من به بدل اینکه شتران سرخ موی اختیار نکنم. ضحاک گفت: هر فتحی از قتال باشد، اینکه فتحی بود از صلح، برای آن که

(۱). گاه، آد: شد. (۲). آج، ما، گاه، لا، آد افزوده: فی قوله. (۳). گاه، آد: حرز کردند. (۴). تعبیر مأخوذ است از آیه ۱۹۶ سوره بقره (۲). (۵). سوره احقاف (۴۶) آیه ۹. [.....] (۶). آج، ما، گاه، لا، آد: فرود. (۷). لا: حمره. صفحه: ۳۲۳ رسول- علیه السلام- در اینکه سال صلح کرد با سهیل «۱» بن عمرو، و امیر المؤمنین «۲»- علیه السلام- میان ایشان نامه «۳» نوشت و آن قصت برفته است، سال دیگر مکه بگشاد «۴». قوله: لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ، در اینکه لام خلاف کردند که به چه متعلق است. حسن بصری گفت: اینکه لام قسم است که مفتوح باشد دیگر جاها و لکن چون قسم از کلام بیوفکنند «۵»، لام را مکسور بکرد، و فعل را منصوب، تشبیها بلام «کی»، و التقدير: وَ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ لَمْ يَكُنْ لَكَ مَا تَقَدَّمَ. حسین بن الفضل گفت: تعلق دارد به قوله: وَ اسْتَغْفِرْ لِدَنْبِكَ وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ «۶» لیغفر لک الله و لیدخل المؤمنین و المؤمنات. محمّد بن جریر گفت، تعلق دارد به قوله: إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ «۷» الی قوله: وَ اسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا «۸»، لیغفر لک الله. و اینکه همه اقوالی است بعید و متعسف، چه اینکه اقوال خلاف ظاهر است و در آیت و ظاهر او دلیلی نیست بر اینکه حذف و تقدیر. و آنچه معتمد است و موافق ظاهر و لایق نسق آیت، آن است که گفته شود بنزدیک بیان «لیغفر لک الله من ذنبک ما تقدم و ما تأخر». بدان که در اینکه چند قول گفتند: عطاء خراسانی گفت: ما تقدم من ذنبک یعنی گناه پدرت آدم. و ما تأخر، گناه امت. و اینکه چیزی نیست برای آن که آدم همچون او معصوم است از گناه، او را گناهی نیست بر حقیقت چنان که بیان کردیم در قصت آدم. بعضی دگر گفتند: ما تقدم آن گناه که در جاهلیت کردی پیش از اسلام و آن گناه که پس نبوت کردی. بعضی دیگر گفتند: آن گناه که پیش از فتح مکه کردی و از آن گناه که پس از آن کردی. بعضی دیگر گفتند: آن گناه که در روزگار گذشته کردی و، آنچه هنوز نکردی. و اینکه اقوال همه بد است «۹» برای آن که قول آنان است که گناه بر پیغامبر «۱۰» روا دارند [۲۸۸- پ] و ما بیان کرده‌ایم که گناه بر پیغامبران روا نیست، نه صغیره نه

(۱). اساس: شهید، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۲). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: علی. (۳). آج، ما، گاه، لا، آد: صلح نامه. (۴). آج، ما، لا، آد، افزوده: و در مکه رفت، گاه: به مکه رفت. (۵). آج، ما، گاه، لا، آد: بیفکنند. (۶). سوره محمد (۴۷) آیه ۱۹. (۷). سوره نصر (۱۱۰) آیه ۱. (۸). سوره نصر (۱۱۰) آیه ۳. (۹). ما: بد نیست، گاه، آد: همه خوب نیست. (۱۰). ما: پیغامبران. صفحه: ۳۲۴ کبیره. و معتزلیان را سود ندارد که صغیره گویند، برای آن که صغیره بنزدیک ایشان مکفر و محبط بود در جنب اختیار «۱» کبایر، و آنچه محبط باشد خدای تعالی چگونه منت نهد بر او و غفران «۲» او بر رسول- علیه السلام- بر سبیل تمدح! ابو علی الرودباری گفت: آیت محقق نیست، مقدر است، و معنی «۳» آن که لو کان لک ذنب قدیم او حدیث لغفرناه لک، اگر تو را گناهی بودی قدیم یا حدیث «۴»، نو یا کهن، گذشته یا آینده، تو را بر ما «۵» جاه و منزلت هست که آن را بیامرزیم و مؤاخذت نکنیم تو را به آن. و اینکه قولی نیک است، جز آن است که خلاف ظاهر است. آنچه معتمد است در تأویل آیت دو وجه است: یکی آن که به گناه، گناه امت خواست آنچه زمانش متقدم «۶» بود و آنچه زمانش متأخر «۷» بود. و آیت علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه آمد، لقوله «۸»: وَ سَأَلَ الْقَرْيَةَ «۹» ... وَ جَاءَ رَبُّكَ «۱۰»، المعنی اهل القرية، و جاء امر ربک. و بر اینکه ابیات بسیار است و جایها برفته است. و قوله: لک، نه آن است که گویند: غفر الله لک، معنی آن است که: لاجلک و لحرمتک و بسببک، یعنی بیامزد گناه

امت «۱۱» برای تو و به جاه تو و شفاعت تو، چنان که گویند: فعلت کذا لامر «۱۲» لک، ای، لاجلک. و قول دیگر آن است که: لیغفر لک الله، تا بپامرزد خدای آنچه متقدم «۱۳» است و در پیش افتاده «۱۴» از گناه امت تو که با تو کردند. و از گناه ایشان آنچه با تو متأخر «۱۵» است زمانش، که با تو کردند «۱۶». و «ذنب» مصدر است یک بار با فاعل اضافه کنند و یک بار با مفعول یقول العرب: عجت من ضرب زید عمرا و من ضرب عمرو زید. اول مضاف است با فاعل، دوم مضاف است با مفعول. و آیت از اینکه قسمت «۱۷» است که ----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: اجتناب. (۲). آج، ما: به او و به غفران، گا، آد: به غفران، لا: به او و به غفران. [.....]. (۳). گا، آد: تقدیر. (۴). گا، آد: حادث، ما آن گناه تو را بپامرزدمانی. (۵). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: چندان (۶). آج، ما، گا، آد: مقدم. (۷). ما، گا، آد: مؤخر. (۸). آج، ما، گا، لا، آد: کقوله. (۹). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۱۰). سوره فجر (۸۹) آیه ۲۲. (۱۱). آج، گا، آد: امت. (۱۲). آج، ما، گا، لا، آد: هذا الامر. (۱۳). گا، آد: مقدم. (۱۴). آج: قتاده گفت: ۱۵. آج، ما، گا، لا، آد: آنچه متأخر است. (۱۶). گا، آد: بی تو کنند. [.....]. ۱۷. گا، لا، آد: قسم. صفحه: ۳۲۵ مصدر در او مضاف است با مفعول به، یعنی گناهی که امت با تو کردند از جفا و ایذا و منع و صد و جز آن «۱». اگر گویند: [۲۸۹- ر] ذنب فعلی است که آن را مفعول «۲» نباشد چنان که فعل بنفس خود به او تعدی کند. انما «۳»، به حرف جر به او تعدی کند. یقال: اذنبت الیه ذنبا، و لا یقال: اذنبته، کما یقال: ضربته. پس اینکه را مفعول «۴» مصرح نیست که مصدر با او اضافه کنند. جواب گوئیم: هم چنین است الا آن است که حمل کرد آیت را بر معنی و اعتبار معنی «ذنب» کرد «۵» نه اعتبار لفظ. و گناه ایشان با او در اینکه قصت و در اینکه حالت «۶» صد و منع او بود از مسجد الحرام. و آن فعلی است متعدی به نفس خود. یقال: صددته و منعته. قال الله تعالی: وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ «۷». و در حمل کلام بر معنی «۸»، اشعار بسیار است. منها قول الشاعر: جئنی بمثل بنی بدر لقومهم او مثل اخوه منظور بن سیار چون معنی جئنی هات بود، لا جرم «مثل» را منصوب کرد، کأنه قال: هات او ار مثل «۹» اخوه. و قال آخر: درست و غیر آیهن من البلی الا رواکد جمرهن «۱۰» هباء و مشجج، اما سواء قذا له فبدا، و غیب ساره المعزاء در بیت اول گفت: الا- رواکد، به نصب، آنکه گفت: و مشجج به رفع، حمل کرد بر معنی، برای آن که معنی اینکه است که: لم یبق هناك، الا رواکدا و مشجج، و معنی مغفرت «۱۱» بر اینکه تأویل فسخ و نسخ و ازاله احکام دشمنان باشد بر او. و معنی و نظم آیت آن است که: إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا، فتح مکة او الحديبيه. لیغفر، ای، لیزیل «۱۲» احکاما و امورا قدرها «۱۳» اعداء ک و معاندوک ما مضی ----- (۱). گا، لا: غیر آن. (۲). گا: او را دو مفعول، آد: آن را دو مفعول. (۳). گا، آد: بلکه. (۴). آج، ما، گا، لا، آد: مفعولی. (۵). آج، ما، لا: کردند. (۶). آج، ما: حال. (۷). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۵. (۸). ما، گا: بر اینکه معنی، آد: در اینکه معنی. (۹). گا، آد: هات مثل. (۱۰). آج: عمرهن، ما: خمرهن. (۱۱). ما: معرفت. (۱۲). ما: لیبطل ربک. (۱۳). آج، ما، گا: قدروها. [.....]. صفحه: ۳۲۶ منها و ما غیر، «۱» ما مکة یا حدیبیه بگشادیم بر تو ای محمد گشادنی ظاهر تا انداختی «۲» و کارهایی که دشمنان تو کردند باطل کنیم از کید و مکر که در حق تو بعضی کردند و بعضی خواستند کردن. و اینکه تأویلی است که مطابق ظاهر است و موافق ادلت عقل [۲۸۹- پ] در تنزیه انبیا- علیهم السلام- از ذنوب کبایر و صغایر، و تعلق لام غرض، فی قوله: لیغفر لک بما تقدم من الکلام، و الا چه تعلق باشد مغفرت گناه را به فتح مکة و حدیبیه و خبیر! و چگونه غرض تواند بودن در اینکه معنی! و بینهما بعد «۳» بعید. وَ يَتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ، و نیز تا نعمت خود بر تو تمام کند، و نعمتهای خدای تعالی بر رسول بی حد و اندازه است. اما تمامی آن اینکه بود که مکة بگشاد و انداختی که ایشان کردند باطل کرد «۴» و اتمام نعمت به اینکه تأویل لا یقتر است از آن «۵» به آرمزش گناه. بیان دیگر: وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا، و تو را هدایت دهد و توفیق «۶» و الطاف به ره راست و ثبات بر دین مسلمانی. و قیل: یهدی بک، گفتند: معنی آن است که به تو هدایت دهد مسلمانان را به راه راست. و گفتند: هدایت دهد تو را به راه بهشت «۷». وَ يَنْصُرَكَ اللَّهُ، و نیز تا نصرت کند تو را نصرتی و یاری عزیز و گران مایه. و قیل: عالیا غالبا، و قیل: معزی «۸» نصرتی قاهر «۹» و نصرتی عزیز کننده. آنکه ذکر نعمت خود کرد «۱۰» بر بندگان، گفت: هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي

قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ، او آن خدای است که فرود آورد سکون و طمأنینت در دل مؤمنان به الطافی که کرد با ایشان که به آن بر ایمان ثبات کردند، و به نصب ادلت مترادف که کرد یک «۱۱» از پس دیگر که به نظر کردن در آن ثبات کردند بر ایمان، لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ، یعنی «۱۲» معارف بر معارف بیفزاید ایشان را «۱۳». ----- (۱). گاه، آد، افزوده: یعنی. (۲). ما: یا انداختنی، گاه، آد: انداخته. (۳). گاه، آد: بون. (۴). آج، ما: کردند. (۵). آج، ما، گاه، لا، آد: آن که. (۶). گاه، لا، آد: به توفیق. (۷). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: و ثواب. (۸). آج، ما، گاه، آد: معزا. (۹). آج، ما: ظاهر، گاه، آد: قائم. (۱۰). آج: گفت. (۱۱). ما، لا: یکی. (۱۲). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: تا. (۱۳). آج، ما، افزوده: عبد الله عباس گفت، هر سکنه که در قرآن هست به معنی طمأنینه است الا- آن که در سورة البقره است. صفحه: ۳۲۷ عبد الله عباس گفت: خدای تعالی رسول را بفرستاد به شهادت: (ان لا اله الا الله)، چون تصدیق کردند نماز فرمود ایشان را، چون تصدیق کردند روزه فرمود ایشان را، چون تصدیق کردند زکات فرمود، چون تصدیق کردند حج فرمود و جهاد فرمود، و دین تمام بکرد به ولایت امیر المؤمنین «۱»- علیه السلام- و ذلک قوله: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي «۲» لِيُزَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ، ای، تصدیق‌ه‌م بالشرايع بعد تصدیق‌ه‌م بالله و رسوله [۲۹۰-ر] ضحاک گفت: یقیناً مع یقین‌ه‌م، کلبی گفت: اینکه در حدیبیه بود که گفت: لَقَدْ صَدَّقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الْرُّؤْيَا بِالْحَقِّ «۳». وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، و خدای راست لشکرهای آسمانها و زمین گفتند: انصار دین حق را خواست تا انتقام کشند از اعدای دین. و گفتند: معنی آن است که همه لشکرها بندگان او اند. وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا، و خدای تعالی دانا و محکم کار است. لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ الْآيَةَ. قتاده گفت از انس مالک که چون اینکه آیت آمد، لِيُغْفَرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ، و اینکه آنگاه آمد «۴» که رسول- علیه السلام- بازگشت از حدیبیه رنجور و دل‌تنگ از آن که کافران او را در مکه نگذاشتند. چون آیت آمد رسول- علیه السلام- گفت: آیتی فرو «۵» آمد بر من که دوست تر است بنزدیک من «۶» از دنیا و هر چه در دنیا است. رسول- علیه السلام- آیات بر صحابه خواند، گفتند «۷»: هِنِئًا مَرِيثًا «۸» یا رسول الله؟ اینکه نصیب تو است نصیب ما چیست! خدای تعالی آیت فرستاد: لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، و نیز تا مؤمنان گروندگان «۹» را به بهشتهایی برد که زیر درختان «۱۰» آبها روان باشد. خالدين فيهما، همیشه در آن جا باشند. وَ يُكْفَرُ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ، و سيئات و گناهانشان از ایشان مکفر کند «۱۱» و بیامرزد، و معنی اسقاط عقاب آن باشد به ----- (۱). آج، ما، گاه، آد، لا، افزوده: علی. [.....] (۲). سوره مائده (۵) آیه ۳. (۳). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۷. (۴). آج، ما، گاه، لا، آد: آنگه بود. (۵). آج، ما، گاه، لا، آد: فرود. (۶). ما: دوستر دارم. (۷). گاه، آد: صحابه گفتند. (۸). آج، ما، لا، افزوده: لک. (۹). آج، ما، گاه، آد: گرویدگان. (۱۰). آج، ما: در زیر درختان او، لا: در زیر درختان. (۱۱). آب، آج، ما: کنند. صفحه: ۳۲۸، فضل، «۱» دون احباط «۲». وَ كَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا، و اینکه بنزدیک خدای تعالی ظفری باشد بزرگ «۳». وَ يُعَذِّبُ، اینکه فعلها معطوف است علی قوله: لِيُغْفَرَ لَكَ اللَّهُ، گفت: و نیز تا عذاب کند منافقان را از مردان و زنان و مشرکان را که با خدای انباز گویند «۴» از مردان و زنان. الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنًّا السَّوْءِ، آنان که به خدای گمان بد برند که خدای تعالی نصرت اسلام و اهل اسلام. نخواهد کردن. و مثله قوله: ... وَ تَطُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا «۵». عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ، [۲۹۰-پ] بر ایشان خواهد «۶» دایره بد، آن [از] «۷» بلا و عذاب و ظفر مسلمانان بر ایشان. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: دائرة السوء، بضم السين علی الاسم، و باقی قرا به فتح «سین»، علی المصدر. و دایره آن باشد که [بد و نیک را باشد] «۸». یدور، آن که نیک باشد آن بود که یدور لهم، و آن که بد باشد یدور عليهم بود. و گفتند: دایره در برابر «۹» دولت باشد. قال حميد بن ثور: و دائرات السوء ان تدورا «۱۰». وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ لَعَنَهُمْ، خدای خشم گرفت بر ایشان و لعنت کرد ایشان را. وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ، و ببجارد «۱۱» برای ایشان دوزخ. وَ سَاءَتْ مَصِيرًا، و بد جایگاه «۱۲» بازگشتن است ایشان را دوزخ. وَ لِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا، و تکرار اینکه برای آن کرد که در اول ذکر مؤمنان کرد. آنگه گفت: لشکرهای آسمان و زمین مراست تا «۱۳» بداند که انتقام تواند کشیدن. وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا، و خدای تعالی عزیز و غالب و مانع است و

محکم کار است. آنکه با رسول «۱۴» خطاب کرد و گفت: **إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا**،

(۱). گاه، لا، آد: آن باشد که به تفضل بود. (۲). گاه، آد، افزوده: چنان که مکررا گذشت. (۳). گاه، لا، آد: بزرگوار.

(۴). آج، ما: گیرند. [.....] (۵). سوره احزاب (۳۳) آیه ۱۰. (۶). آج، ما، افزوده: بود، گاه، لا، آد: بودن. (۷). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۸). اساس: ندارد، از آد، افزوده شد. (۹). گاه، لا، آد: در اینکه آیه. (۱۰). آج، ما: یدورا. (۱۱). گاه، آد، آماده ساخت، لا: بیچاره. (۱۲). ما: جایگاهی، لا: جایی. (۱۳). آج، افزوده: موقنان متیقن باشند به نصرت و ظفر، ما: موقنا متیقن باشند به نصرت و ظفر، گاه، لا: مومنان ... آد: متیقن باشند ... (۱۴). ما، لا، افزوده: علیه السلام، آج، گاه، آد: صلی الله علیه و آله. صفحه: ۳۲۹ گفت: ای محمد؟ ما فرستادیم تو را گواه و بشارت دهنده و ترساننده و نصب هر دو «۱» بر حال است. گواه بر مؤمن و کافر و بشارت دهنده مؤمنان را و ترساننده جمله را. **لِيُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُغْزِرُوهُ وَتُوقِّرُوهُ**، ابو عمرو و ابن کثیر خواندند: **لِيُؤْمِنُوا وَيُغْزِرُوهُ وَيُوقِّرُوهُ** و یوقروه و یغزروه و یسبحوه، هر چهار به «یا»، خبرا عن الغائبین «۲»، تا ایمان آرند به خدای و رسول را تعظیم کنند و حرمت دارند و خدای را تسبیح کنند. و ابو عبید [ه] «۳» اختیار اینکه قراءت کرد برای آن که در اول ذکر مؤمنان است، خبرا عن الغائبین «۴» و هو قوله: **فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ**، و در آخر همچون «۵» خبر است از ایشان بر مغایه «۶». فی قوله: **إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ**، و باقی قرا به «تا» خواندند [۲۹۱-ر] به «تا» ی خطاب خواندند هر چهار «۷». محمد بن سمیع «۸» خواند: و تغزروه من التعزیز به دو «زا» ی معجم. آنکه در معنی «تعزیر» «۹» خلاف کردند، بعضی گفتند: تا نصرت کنی او را. عکرمه گفت: تا در پیش او به تیغ کالزار «۱۰» کنی. جابر بن عبد الله انصاری گفت: چون آیت فرو «۱۱» آمد، رسول- علیه السلام- ما را گفت: دانی تا معنی تعزیر «۱۲» چه باشد! گفتیم: خدای و رسول عالم تر. گفت: معنی او نصرت باشد. مبرد گفت: تعزیر «۱۳»، تعظیم باشد، یقال: عزرت «۱۴» الرجل اذا کبرته بلسانک. و ضمیر راجع است با رسول- علیه السلام- بر قول بیشتر مفسران و بر قول آن که تفسیر به تعظیم کرد، محتمل باشد اگر «۱۵» راجع بود با خدای- جل جلاله. و توقروه «۱۶» من الوقار، و رسول را حرمت داری و تعظیم کنی. و اینکه ضمیر راجع است- بلا- خلاف- با رسول- علیه السلام. و تَسْبِيحٌ بِجُوهٍ، و تسبیح و تنزیه کنی خدای را- جل جلاله. اینکه ضمیر راجع است با قدیم- جل جلاله- بلا خلاف. **بُكْرَةً وَ أَصِيْلًا**، به بامداد و شبانگاه، و نصب هر دو بر ظرف است. گفتند: مراد نماز بامداد و شام

(۱). آج، ما، گاه، لا، آد: هر سه. (۲-۴). آج، ما: الغایب. (۳). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۵). آج: همچنان، ما، گاه، آد: همچنین. [.....] (۶). آج، ما: معاینه. (۷). آج، ما، گاه، لا، آد: و باقی قرا به «تا» ی خطاب خواندند هر چهار. (۸). آج، ما، گاه، لا، آد: السمیقع. (۹). گاه، آد: تعزیز. (۱۰). آج، ما، گاه، لا: کارزار. (۱۱). آج، ما، گاه، لا، آد: فرود. (۱۲-۱۳). ما، گاه، تعزیز. (۱۴). گاه: عززت. (۱۵). آج، ما، گاه، لا، آد: که. (۱۶). اساس و آب: توقره، با توجه قرآن مجید و ضبط سایر نسخ تصحیح شد. صفحه: ۳۳۰ است. و در آیت دلیل است بر بطلان قول «۱» مجبره از آن جا که خدای تعالی بیان کرد که: **غرض من با رسالت «۲» رسول- علیه السلام- آن است تا مکلفان ایمان آرند و طاعت کنند. و اینکه «لام» را لام غرض برای اینکه گویند چون غرض باشد مقصود و مراد اینکه بود به خلاف آن که ایشان گفتند «۳» از کافران کفر خواست و از عاصیان معصیت. آنکه وصف آنان کرد که بر رسول بیعت کردند و ایشان را تحریض فرمود بر بیعت «۴» وفا کردن به آن و حرمت داشت «۵» آن، گفت: **إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ**، گفت: یا محمد آنان که تو را بیعت می کنند انما «۶» بر حقیقت خدای را بیعت می کنند. برای آن که از بهر او و از بهر دین او می کنند و به فرمان او می کنند. **يُدُ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ**، دست خدای است که بالای دست ایشان است. اینکه برای آن گفت که رسول- علیه السلام- دست در دست ایشان دادی در [۲۹۱-پ] حال بیعت و گفت: همان انگار «۷» که دست رسول- علیه السلام- بمنزلت دست اوست اگر او را دست بودی- تعالی عن الجارحة- و اینکه چنان است که رسول- علیه السلام- گفت: **الصدقة تقع اولاً في يد الله ثم في يد السائل**، صدقه «۸» در دست خدای افتد، آنکه در دست سائل. لِقَوْلِهِ تَعَالَى: **... وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ «۹» إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ**، رها نمی کند که آیت را حمل کنند جز بر آن معنی که اول گفته شد. و مراد به بیعت رضوان بود و آن بیعت شجره است و در حدیبیه بود. عمرو بن دینار**

گفت: از جابر بن عبد الله انصاری شنیدم که گفت: روز حدیبه ما هزار و چهارصد مرد بودیم (۳) رسول - علیه السلام - ما را گفت: شما امروز بهترین اهل زمین ای (۴). و جابر گفت: اگر مرا چشم مانده بودی من جای درخت با شما نمودمی. و هم جابر گفت: ما با رسول - علیه السلام - آن جا بر مرگ بیعت کردیم و بر آن که بنگریزیم تا بمردن. و از ما (۵) آن بیعت بشکافت الا جد (۶) بن قیس که او منافق بود و زیر شتر پنهان شد و با [ما] (۷) نیامد. فَمَنْ نَكَثَ، گفت: هر که عهد بشکافت (۸)، فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ (۲۹۲-ر] بر حقیقت بر خویشتن بشکافته باشد (۹)، یعنی زیان و وبال آن با او گردد (۱۰). و خدای و پیغامبر را از آن هیچ زیان نباشد (۱۱). وَ مَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ، و هر که وفا کند به آنچه با خدای عهد کرده باشد فَسَيُؤْتِيهِ (۱۲) سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ، اینکه «سین» استقبال است. گفت: خواهند گفتن (۱) تو را و هنوز ناگفته تا معجزه‌ای باشد رسول را و دلیلی کافران و منافقان را و بصیرتی (۲) مومنان را. الْمُخَلَّفُونَ، باز گذاشتگان. یقال خلفته فتخلف، باز گذاشتم (۳) او را باز ماند. و آن (۴) اعراب غفار (۵) و مزینه و جهینه و اشجع و اسلم و دویل بودند در قول عبد الله عباس و مجاهد. و آن، آن (۶) بود که: چون رسول - علیه السلام - خواست تا به مکه رود عام الحدیبه تا (۷) عمره آرد، اعراب را که پیرامن مدینه (۸) بودند ایشان را بخواند و گفت: باید تا با من بیایی برای استظهار را تا اگر قریش مرا منع کنند و حاجت باشد به کالزار (۹)، ما را نیز لشکری باشد. و رسول - علیه السلام - احرامها گرفت به عمره و هدی براند تا مردم بدانند که او عزم کالزار (۱۰) ندارد، آنان که صحابه بودند با او برفتند، و اما اعراب بیشتر تناقل (۱۱) کردند و گفتند: ما کجا روییم! به قومی خواهیم رفتن که بیامدند و صحایب (۱۲) او را بکشند (۱۳) تا با ایشان قتال کنیم اینکه نه رای است، باز ایستادند و هر کسی تعللی (۱۴) کردند به اشغالی (۱۵)، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: خواهند گفتن تو را اینکه اعراب مخلف باز پس گذاشته، متخلف باز مانده بر سبیل اعتذار و تعلق، شَعَلْتَنَا أَمْوَالَنَا وَأَهْلُونَا، ما را مشغول باز کردند (۱۶) اهل ما و مال ما از آن که (۲۹۲-پ] در صحبت و خدمت تو بیامدانی (۱۷). اکنون، فَاسْتَغْفِرْ لَنَا، برای ما استغفار کن و آمرزش خواه از خدای تعالی. خدای تعالی خبر داد از دل ایشان، گفت: دروغ می گویند اینکه که می گویند (۱۸) اینکه گناه می شناسیم (۱۹) و رغبت می کنیم به استغفار تو. گفت: ----- (۱). ما: خواهند گفتند. (۲). آج، لا: نصرتی، ما: نصرت. (۳). آج: باز گذاشتیم. (۴). آج، ما: از. (۵). گا، آد: عقار، لا: غفاره. (۶). گا، لا، آد: چنان. (۷). گا، آد: و. [.....]. (۸). گا: مکه. (۹-۱۰). آج، ما، گا، لا: کارزار. (۱۱). گا، آد: تغافل. (۱۲). آج، ما، گا، لا، آد: صحابه. (۱۳). آج، ما: بکشتن. (۱۴). آج: تعلق. (۱۵). ما: به استقالی، گا: به انتقالی. (۱۶). آج، ما، گا، لا، آد: مشغول کرد. ۱۷. آج: بیاییم، ما: بیامدی. (۱۸). اساس: می گویی، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۹). گا، آد: اینکه ایستادن از تو گناه می شناسیم. صفحه ۳۳۳: يَقُولُونَ بِاللَّسْتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ، به زبان چیزی می گویند که در دل ندارند. اینکه خبر است از نفاق ایشان. آنگه گفت بگو ایشان را: قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً، کیست که مالک باشد شما را از خدای چیزی! یعنی من چه توانم کردن در کار شما با خدای، و در دست من چه باشد و مرا چه رود! إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا، اگر او به شما زیانی خواهد یا سودی خواهد. حمزه و کسائی و خلف خواندند: ضرا به ضم «ضاد»، و باقی قراء به فتح، و ابو عبید (۱) و ابو حاتم اختیار فتح کردند به معارضه نفع. و «ضر»، زیان باشد و «ضر»، آفت و رنج و بیماری و سختی و سوء الحال باشد. و گفتند: ضر به فتح، مصدر باشد و به ضم، اسم باشد. یقال: (۲) «ضرنی الشیء و اضرنی و ضاره ضیرا» (۳)، یعنی، کس چیزی نتواند کردن، اگر خدای تعالی کاری خواهد از نفع و ضرر، و دفع آن نتواند کردن. آنگه گفت بر سبیل تهدید: بَلْ كَانِ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا، بل خدای تعالی عالم است به آنچه شما می کنی. آنگه خبر داد از گمان ایشان، گفت: بَلْ ظَنَنْتُمْ، بل شما چنان پنداشتی که رسول - علیه السلام - و مؤمنان اصحاب او باز نیایند و با مدینه و خانه‌های خود نرسند (۴) از آن که قریش بر ایشان دست یابند و ایشان را بکشند. وَ زُيِّنَ ذَلِكُمْ فِي قُلُوبِكُمْ، و آن حدیث در دل شما آراسته کردند تا مستحکم شد، و آن تزئین به شیطان حوالت است و به حب دنیا و اعتقادات جهل، برای آن بر مجهول گفت. وَ ظَنَنْتُمْ ظَنَ السَّوْءِ، و گمان بدی بردی. وَ كُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا، و گروهی بودی هالک، من البوار، و هو الهلاك، و «بور» جمع بائر باشد، کعائذ و عوذ، و عائط و عوط.

فعل در جمع فاعل آمده آید «۵» و لکن اندک، فی قولهم: ناقهٌ عائذٌ اذا كانت قریباً العهد بالتناج [۲۹۳-] ر] و عائط اذا لم تحمل. جمعها، عوذ و عوط. قال حسان ثابت: لا ینفع الطول من نوك القلوب فقد «۶» یهدی الاله سبیل المعشر البور و گفتند: «بور» مصدری است، ینتوی فیہ الواحد و التثنیة و الجمع. قال ابن الزبیری: ----- (۱). آج: ابو عبیده.

(۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: اضرنی. (۳). گا، آد: ضرا. [.....] (۴). گا، آد، افزوده: هرگز. (۵). آج: فاعل آید، ما، گا، لا، آد: فاعل آمده است. (۶). ما، گا، لا، آد: و قد. صفحه: ۳۳۴ یا رسول الملیک ان لسانی راتق ما فتقت اذا انا بور ای هالک، و بارت السلعة اذا کسدت. قتاده گفت: فاسدین، مجاهد گفت: هالکین. آنکه بر سبیل تهدید گفت: وَمَنْ لَمْ یُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، و هر که به خدای ایمان نیارد و به پیغامبر، فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا، ما نهاده‌ایم و بجا رده «۱» برای کافران دوزخی تافته. و سعیر فاعیل به معنی مفعول است، من سعرت النار اذا اوقدتها. وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، و خدای راست ملک آسمان و زمین و تصرف او را رسد در آن چنان که خواهد بی مانعی و منازعی، و کس را بر او اعتراض نرسد، آن را که خواهد بیامزد و آن را که خواهد عذاب کند. و او غفور و آمرزنده است و رحیم و بخشاینده «۲»، و بوده است. آنکه گفت: سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمٍ لِتَأْخُذُوهَا- الآية. گفت: خواهند گفتن تو را آنان که از تو باز پس ماندند و در خدمت تو تا به حدیبیه نیامدند، آنکه که تو به قسمت غنیمت خیر «۳» روی [گویند]: «۴» رها کنی ما را تا با شما بیاییم و تبع شما باشیم. خدای تعالی گفت: می‌خواهند تا کلام خدای بگردانند. در اینکه خلاف کردند، مجاهد و قتاده گفتند: یعنی آن وعده که داد که غنیمت خیر جز حاضران حدیبیه را نخواهد بودن. و این زید گفت: یعنی قوله تعالی: ... فَاسْتَأْذِنُوا لَلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَ لَنْ تُقَاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ «۵». و گفتند اینکه آیت برای غزات «۶» تبوک آمد. قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا، بگوی ای محمد که از دنبال ما بگردی و پی ما مگیری «۷»، كَذَلِكَ قَالَ اللَّهُ مِنْ قَبْلُ، چنین گفت خدای تعالی پیش از اینکه. فَسَيَقُولُونَ، خواهند گفتن: بَلْ تَحْسُدُونَنَا، شما ما را حسد می‌کنی، [۲۹۳- پ] ----- (۱). لا: بجا رده‌ایم، آج، ما: بیجا رده، گا، آد: مهیا کرده‌ایم. (۲). ما، گا، لا، آد، افزوده: است. (۳). آج، ما: به خیر. (۴). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۸۳. (۶). آد: غزای. (۷). ما: که شما پی ما نگیری، گا، آد: که شما پی گیر ما نباشید و پی ما نگیرید، لا: از دنبال ما نیایی و پی ما گیرید. صفحه: ۳۳۵ بیل کائوا لا- يَفْقَهُونَ إِلْمَا قَلِيلًا، بل سبب آن است که ایشان ندانند و فقیه نیند «۱» جز اندکی از ایشان. قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ، بگو «۲» که مخلفان باز پس گذاشتگان را از اعراب، سَيُتَدَعُونَ إِلَى قَوْمٍ أُولَى بَأْسٍ شَدِيدٍ، بگو که شما را خواهند خواندن به قومی خداوندان شجاعتی و سختی سخت. عبد الله عباس و عطا ابی رباح و عطا خراسانی «۳» و عبد الرحمن بن ابی لیلی و مجاهد گفتند: پارسیان اند. کعب گفت: رومیان اند. حسن گفت: پارس و روم اند به یک جای. عکرمه گفت: هوازن اند. سعید جبر گفت: هوازن و ثقیف اند. قتاده گفت: هوازن و غطفان اند روز حنین. زهری و مقاتل گفتند: بنو حنیفه اند اهل یمامه- اصحاب مسیلمه کذاب بودند. رافع بن خدیج «۴» گفت: ما اینکه آیت می‌خواندیم و ندانستیم که کرامی خواهد، تا در عهد ابو بکر ما را به قتال ابو حنیفه «۵» خواندند. تُقَاتِلُونَهُمْ، شما با ایشان قتال کنی یا «۶» اسلام آرند. عامه قرا خواندند: أَوْ يُسَلِّمُونَ در محل رفع عطفاً علی یقاتلون. و در مصحف ابی هست: او یسلموا در محل نصب به معنی الی ان یسلموا «۷» او الا- ان یسلموا، کقولهم: لالزمنک او تعطینی «۸» حقی، و کقول امرئ القیس: او تموت «۹» فتعذرا فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا، گفت: اگر طاعت داری و فرمان بری بدهد خدای شما را مزدی نیکو یعنی ثواب ابد. وَإِنْ تَتَوَلَّوْا، و اگر برگردی و بی‌فرمانی کنی، کَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِّن قَبْلُ، چنان که برگردیدی از پیش اینکه، یعنی، روز حدیبیه، عذاب کند شما را عذابی دردناک. چون اینکه آیت فرود آمد اصحاب عاهات گفتند و معذوران: فما بالنا یا رسول الله؟ پس حال ما چیست «۱۰»! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: -----

----- (۱). آج، ما، لا: نه‌اند. (۲). آج، گا، لا، آد: بگو اینکه، ما: بگو ای. (۳). ما: خوراسانی. (۴). گا، آد: جریح. [.....] (۵). کذا در اساس و آب، آج، ما، گا، لا، آد: بنو حنیفه، که بر متن رجحان دارد. (۶). آج، ما، لا: تا. (۷). آج، ما، گا، لا، آد: یسلموا

(۸). آج: تعظنی، ما: تطیعنی. (۹). اساس: نموت، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۰). آج، ما، افزوده: ای رسول خدای. صفحه ۳۳۶ لیس علی الأعمی حرج ولا علی الأعرج حرج ولا علی المریض حرج، گفت: بر نابینا حرجی و ضیقی نیست، یعنی بزه‌ای و عقوبتی، و نه نیز بر لنگ و زمن و مقعد و نه نیز بر بیمار. و من یطع الله و رسوله، آنکه گفت: هر که او طاعت خدای دارد و طاعت [۲۹۴-] پیغامبرش، یدخله جنات تجری من تحتها الأنهار، او را به بهشتهایی برد که در زیر درختان او جویهای آب می‌رود. و من یتول و هر که بر گردد، عذاب کند او را عذابی دردناک. مدنیان و شامیان خواندند: ندخله و نعدبه به «نون»، باقی قرا به «یا» خواندند، خبرا عن الله تعالی، و اینکه لا یقتر است برای آن که ذکر خدای تعالی از پیش رفته است. لقد رضی الله عن المؤمنین إذ یبایعونک تحت الشجرة، حق تعالی گفت: راضی شد خدای تعالی از مومنان چون با تو بیعت کردند در زیر درخت. گفتند: درخت سمره بود، و سبب اینکه بیعت آن بود که: رسول- علیه السلام- چون به حدیبیه فرود آمد مردی را از خزاعه بفرستاد نام او خراش «۱» بن امیه به مکه تا اشراف قریش «۲» را بگوید که او به چه کار می‌آید به مکه و شتر خود به او داد شتری که آن را ثعلب «۳» می‌خواندند. چون بیامد و پیغام بگزارد شترش را پی بکردند «۴» و او را بخواستند کشتن «۵» احابیش «۶» حمایت کردند او را، او بازگشت و رسول را خبر داد از آنچه رفت «۷». رسول- علیه السلام- عمر را بخواند و گفت: تو را به مکه باید رفتن و اشراف قریش را از من پیغام دادن که من نه به جنگ می‌آیم، به طواف اینکه خانه می‌آیم. عمر گفت «۸»: مرا به مکه ناصری نیست، و از بنی عدی آنجا کس نیست، من نیارم رفتن، اما اگر عثمان را بفرستی که او را که در مکه خویشان‌اند، باشد که به حرمت ایشان با او خطابی «۹» دیگر نکنند. رسول- علیه السلام- عثمان را بخواند و اینکه پیغام بدو داد و عثمان برفت. چون بنزدیک مکه رسید ابان بن سعید بن العاص را دید- و او اموی بود- و ابان سوار بود از اسب فرو «۱۰» آمد و عثمان را برنشاند و او از پس عثمان بردیف ----- (۱). گا: خداش. (۲). ما: قومش. (۳). گا، آد: ثعلبه. (۴). آج، ما: شتر را پی کردند. (۵). گا: بخواستن گشتن. (۶). گا، آد: احابیش، لا: افاریش. (۷). آد: رفته بود. (۸). آب، آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: یا رسول الله. [.....]

(۹). آج: خطایی. (۱۰). آج، ما، گا، آد: فرود. صفحه ۳۳۷: برنشست و در مکه رفتند و اینکه برای آن کرد تا بدانند که عثمان در حمایت اوست. عثمان پیغام رسول بگزارد، ایشان گفتند: شنیدیم محمد را [۲۹۴- پ] اینجا کار «۱» نیست و ما رها نکنیم تا او اینجا آید اما اگر تو خواهی تا طواف خانه کنی برو و طواف بکن. گفت: من پیش از رسول طواف نکنم. چون خواست تا باز گردد، رهایش «۲» نکردند و باز گرفتند او را. چون عثمان دیر می‌آمد رسول- علیه السلام- گمان برد که عثمان را بکشته‌اند صحابه را جمع کرد در زیر آن درخت و بیعت تازه کرد و اینکه را بیعه الرضوان گویند و بیعه الشجرة گویند. مردم می‌گفتند اینکه بیعت مرگ است. بکیر بن الاشج «۳» گفت: بیعت بر مرگ کنی! رسول- علیه السلام- گفت: نه، بیعت بر آن کنی که توانی. عبد الله بن معقل گفت: من بر بالا سر رسول استاده بودم «۴» و شاخی از آن درخت در دست گرفته و رسول را باد می‌زدم و رسول بیعت می‌گرفت از مردم و می‌گفت: بیعت بر آن می‌کنم که نگریزی «۵». جابر بن عبد الله انصاری می‌گفت: جمله حاضران بیعت بکردند الا جد «۶» بن قیس که او منافق بود، خود را در پس شتر پنهان کرد و بیعت نکرد. اول کس که بیعت کرد مردی بود اسدی، نام او ابو سنا [ن] «۷» بن وهب. آنکه گفت: خبر برسید که عثمان را نکشته‌اند. و در عدد ایشان خلاف کردند: عبد الله ابی اوفی گفت: هزار و ششصد «۸» مرد بودند، قتاده گفت: هزار و پانصد مرد بودند، عبد الله عباس گفت: هزار و پانصد و بیست و پنج مرد بودند، دیگران گفتند: هزار و چهارصد مرد بودند. جابر بن عبد الله روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: به دوزخ نرود از آنان که در زیر درخت بیعت کردند. فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ، خدای تعالی دانست آنچه در دل‌های ایشان بود از صدق و وفا. فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ، سکینت و طمأنینه به ایشان فرود آورد. وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا، و ایشان را پاداشت «۹» کرد فتحی نزدیک، یعنی فتح خیبر. ----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: کاری. (۲). آج، ما، لا: رهاس. (۳). ما: بکر بن الاشجع، لا: بکیر بن الاشجع. (۴). آج، لا، آد: ایستاده. (۵). آج، لا، نگریزید، گا، آد: نگریزیم. (۶). گا، آد: جند. (۷). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۸). ما: سیصد. (۹).

گا، لا، اد: پاداش. صفحه: ۳۳۸ و مَغَانِمٍ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا» (۱) وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا، و خدای تعالی عزیز و حکیم است [۲۹۵-ر]. وَعَدَّكُمْ اللَّهُ مَغَانِمٍ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا، وعده داده شما را غنیمتهای بسیار که خواهی گرفتن، و آن، غنیمتهایی بود که از فتحهای دیگر آوردند و آرند تا به روز قیامت. فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ، اینکه یک غنیمت تعجیل کرد، یعنی غنیمت خیر برای شما. وَ كَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ، و بازداشت دستهای مردمان از شما. گفتند: یعنی دستهای مکیان به صلح روز حدیبیه. قتاده گفت: دستهای جهودان خیر و خلفای ایشان از اسد و غطفان از شما و مالهای شما و عیال شما که به مدینه‌اند. و اینکه آن بود که مالک بن عوف النصری و عیینة بن حصن «۵» الفزاری «۶» و جماعت «۷» بنی اسد و غطفان بیامدند تا نصرت اهل خیر کنند خدای تعالی ترس در دل ایشان افکند تا برگردیدند. وَ لَتَكُونَنَّ «۸» وَ يَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا، و راه دهد شما را به راه راست. گفتند: طریق توکل و تفویض خواست تا در کارها توکل بر او کنی و کار با او گذاری. و گفتند: به هدایت، تثبیت بر اسلام خواست. و گفتند: هدایت به ره ثواب و «۹» بهشت خواست، و گفتند: زیادت یقین و بصیرت خواست به صلح حدیبیه و فتح خیر. اما طرفی از قصه فتح خیر آن بود که رسول - علیه السلام - چون از حدیبیه باز آمد بقیع ذو الحجة و بعضی از محرم به مدینه «۱۰» باز ایستاد، آنکه در بقیع محرم روی به خیر نهاد فی سنه سبع من الهجرة، و مردی را بر مدینه خلیفه کرد، نام او سباع بن عرفطه «۱۱» الغفاری.

----- (۱). اساس و آب: تأخذونها، که با توجه به معنی و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). آج: بسیار گرفتند، ما: بسیار که گرفتند، گا، آد: که بگیرند، لا: که فرا گرفتند. (۳). ما: در. [...] (۴). لا: آن را میان صحابه. (۵). گا، لا: عتبة بن حفص. (۶). ما: الفزاری. (۷). آج، ما: جماعتی. (۸). اساس و آب و لا: لیکون، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۹). آج، ما، گا، لا، آد: ندارد. (۱۰). گا: در مکه. (۱۱). ما: عروطه. صفحه: ۳۳۹ انس مالک روایت کرد گفت: من ردیف طلحه بودم آن روز بامداد بیامدیم و به زیر حصن خیر فرود آمدیم و مردم او بیرون آمده بودند با بیلها و تیشه‌ها به سر کشته‌ها رفته، چون ما را بدیدند آنچه در دست داشتند بینداختند و گفتند: محمد و الله و الخمیس «۱»، محمد است و لشکر، و بگریختند و در حصن شدند و در استوار کردند [۲۹۵-پ] رسول - علیه السلام - چون به زیر حصن رسید تکبیر بکرد و گفت: «۲» انا اذا نزلنا بساحة قوم، ... فسأ صباح المنذرین». بریده اسلامی گفت: ما به شب می‌رفتیم و عامر بن الاکوع با ما بود و او مردی بود شاعر، ما گفتیم: برای ما چیزی بخوان از آن رجزها و اصوات که تو را باشد، او گفت: لا هم لو لا انت ما اهتدینا و لا تصدقنا و لا صلینا ان الذین هم بغوا علینا و نحن من فضلک ما استغینا فاغفر فداء لک «۳» ما اقتینا و ثبت الأقدام ان لاقینا و القین سکینه علینا انا اذا صیح «۴» بنا اتینا رسول - علیه السلام - بشنید گفت: کیست اینکه! گفتند: یا رسول الله عامر بن الاکوع. رسول - علیه السلام - گفت: غفر الله لک، خدای تو را بیامرزاد. یکی از قوم او گفت: وجبت، واجب شد یا رسول الله، یعنی وجبت له الشهاده لو امتعتنا به «۵»، اگر بگذاشتی «۶» تا ما را بودی روزی چند. و اینکه برای آن گفتند «۷» که هر کس را که پیغامبر - علیه السلام - در جایی چنان دعا کردی شهید شدی «۸». وقت کالزار «۹» بود و شجاعی چند از صف بیرون آمدند، عامر بیرون رفت و اینکه رجز می‌گرفت: قد علمت خیر انی عامر شاک السلاح بطل مغامر جهودی پیش او آمد و چند ضربت میان ایشان مختلف شد و عامر شهید گشت «۱۰» از ضربتی که ز آن یهودی بر او آمد «۱۱»، و ضربتی که او خواست که بر یهودی زند بر پای ----- (۱). لا: الجیش. (۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۷۷. (۳). گا: فذلک. (۴). آد: اصیح. (۵). ما: امنعنا. (۶). گا، آد: اگر بگذاشتی. [...] (۷). ما: گفت. (۸). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: چون. (۹). آج، ما، گا، لا: کارزار. (۱۰). آج، ما: شد. (۱۱). آج: از ضربت که از یهودی بر او آمد، ما: از ضربتی که یهود بر او آمد، گا، آد: از ضربت آن یهودی، لا: از ضربه‌ای که یهودی بر او زد. صفحه: ۳۴۰ او آمد و او بیفتاد، مردم گفتند عامر از ضربت خود مرد. آنکه [گفتند] «۱»: بطل عمل عامر، عمل عامر باطل شد «۲». سلمة بن الاکوع برادر او بود بشنید برفت و پیش رسول بگریست و گفت: یا رسول الله جماعتی اصحاب تو می‌گویند: بطل عمل عامر، باطل شده است عمل عامر برادرم «۳». رسول گفت: که می‌گوید! گفت: [۲۹۶-پ] جماعتی از اصحاب تو. گفت: دروغ می‌گویند، بل له اجر مرتین، او را مزد دو بار «۴»

است، انه لجاهد مجاهد، او جاهدی مجاهد است. گفت: ایشان را آنکه حصار می‌دادیم تا حصن بگشادیم. و حصن بر دست امیر المؤمنین «۵» گشاده شد. و راویان اخبار گفتند از مخالف و مؤالف که: رسول- علیه السلام- روز اول رایت به ابی بکر «۶» داد، او برفت یؤنب اصحابه و یؤنبونه، او قوم خود را ملامت می‌کرد و قوم او را ملامت می‌کردند، باز آمد منزه و رایت رسول- علیه السلام- معکوس «۷» باز آورد. روز دیگر رایت عمر را «۸» داد. برفت یجبن اصحابه و یجبنونه، او اصحاب خود را بد دلی می‌داد و اصحاب او او را، او نیز منزه باز آمد. رسول را خبر دادند. رسول- علیه السلام- گفت: «۹» اما و الله لأعطينها رجلا یحب الله و رسوله و یحبه الله و رسوله کرارا غیر فرار، و الله که من فردا اینکه رایت به مردی دهم که خدای و رسول را دوست دارد و خدای و رسول او را دوست دارند، کرار باشد حمله برد، فرار نباشد گریزنده «۱۰». و امیر المؤمنین «۱۱» در اینکه وقت بیمار بود و او را صداعی و رمدی بود، درد سر بود او را و درد چشم «۱۲». رسول- علیه السلام- سلمه بن الاکوع را بفرستاد، گفت: برو علی را بیاور. او برفت و علی را بیاورد بر شتری نشسته و چشم به پاره‌ای برد قطری بیسته. سلمه دست او گرفته «۱۳» بیاورد تا پیش رسول. رسول گفت: یا علی چه رسید تو را! ----- (۱). اساس در حاشیه آمده است و با خطی

متفاوت از متن، آج، ما، گا: مردم گفتند. (۲). ما: بطل، عمل عامر باطل شد. (۳). آج، ما، لا: برادرم عامر، گا، آد: عمل عامر باطل شده است. (۴). آج، ما، گا، لا، آد: دوباره. (۵). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: علی. (۶). ما، لا، افزوده: صدیق. (۷). لا: منکوس. (۸). آج، گا، آد: به عمر. (۹). آج، ما، لا، آد، لا، آد: لا، آج، گا، لا، آد: و گریزنده، ما: گریزنده. (۱۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: علی- علیه السلام. (۱۲). لا: درد سر و چشم. (۱۳). آج: سلمه گفت: دست مبارک آن حضرت را گرفتم، ما، گا، آد: سلمه گفت: دست او گرفتم، لا: سلمه گفت: دست او گرفته او را بیاوردم. صفحه: ۳۴۱ گفت: یا رسول الله مرا صداعی هست و رمدی. گفت: پیش آی. علی پیش رسول رفت. رسول- علیه السلام- سر او بر ران خود «۱» نهاد و آب دهن مبارک خود در «۲» چشم او پاشید «۳» و دست «۴» فرود آورد، در حال چشم بر کرد «۵» و چشمش درست شد. پنداشتی او را هرگز درد چشم نبوده است و صداعش ساکن شد «۶». و رسول- علیه السلام- در آن جا او را دعا کرد، گفت: اللهم قه الحر و البرد، [۲۹۶-پ] بار خدایا از سرما و گرمایش نگاه‌دار؟ امیر المؤمنین- علیه السلام- گفت: و الله که از آن روز «۷» نه سرما یافتم و نه گرما، و رایت به دست او داد. راوی خبر گوید که رایتی بود سپید، گفت: اینکه رایت بستان و برو که جبریل با تو است و نصرت در پیش تو است و ترس «۸» در دل قوم پراکنده است. آنکه گفت: یا علی؟ بدان که ایشان در کتاب خود چنین یافتند که آن کس که حصن ایشان بگشاید و دمار ایشان بر دست او بود، او را ایلیا «۹» گویند «۱۰» و به روایتی ایلیا «۱۱». چون آن جا روی بگویی که من علی‌ام که ایشان مخذول شوند- ان شاء الله. امیر المؤمنین گفت: رایت بستدم و رفتم تا به زیر حصن «۱۲». راوی خبر گوید: اینکه روز علی ارجوانی صرخ «۱۳» پوشیده داشت مزأبر «۱۴»، یعنی پرزه بر آورده. از خیبر مرحب «۱۵» بیرون آمد، که رئیس و مقدم و صاحب حصن بود با سلاح تمام، مغفری بر سر نهاده بر بالای آن مغفری از سنگ تراشیده بر سر نهاده و اسب ناورد می‌داد و اینکه رجز می‌گفت: قد علمت خیبر انی مرحب شاک سلاحی بطل مجرب اطعن احیانا و حینا اضرب اذا الحروب «۱۶» اقبلت تلتهب -----

(۱). آج: سر او را بر زانوی مبارک خود، ما: سر او بر زانوی خود. (۲). ما، افزوده: دهن و. (۳). گا، آد: افگند. (۴). گا، آد، افزوده: بر سر او. (۵). ما، آد: باز کرد. (۶). لا، افزوده: پنداشتی هرگز نبود. (۷). لا: از آن روز باز. (۸). گا، آد: ترس تو. (۹). گا: ایلیا. (۱۰). ما، گا، لا، آد: خوانند. [.....] (۱۱). ما، و یروی: اولیا، لا: یروی: ایلیا، آد: و گویند: ایلیا. (۱۲). گا، آد: امیر المؤمنین- علیه السلام- رایت بستدم و متوجه حصن شد، ما: خیبر، آج: حصن خیبر. (۱۳). آج: حضرت امیر حله سرخ، ما: علی حله سرخ ارجوانی، گا، لا، آد: حله ارجوانی سرخ. (۱۴). ما: مریز. (۱۵). ضبط آد: مرحب. (۱۶). آج، ما: اذ الحروب. صفحه: ۳۴۲ ان «۱» حمای «۲» کالحمی «۳» لا- یقرب امیر المؤمنین «۴» پیش او شد و به جواب او می‌گفت: انا الذی سمتنی امی حیدره قبل «۵» الذراعین شدید القصره «۶» لیث لغابات شدید قسوره اکیلکم «۷» بالسیف کیل السندره و یک دو

ضربت میان ایشان مختلف شد. آنکه امیر المؤمنین «۸» تیغ در بالا «۹» برد و بزد آن هر دو مغفر ببرد «۱۰»: یکی از سنگ، یکی از آهن، و سر و روی و کام و دهن او ببرد «۱۱» تا تیغ در دهن و دندانه‌های او افتاد و او بیفتاد مرده «۱۲». و در خبر هست که چون امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: من علی‌ام پسر ابو طالب، خبری از احبار ایشان گفت: غلبتم [۲۹۷-] و ما انزل علی موسی، مغلوب شدی «۱۳» به آن خدای که توریت بر موسی «۱۴» فرو فرستاد «۱۵»، چون امیر المؤمنین مرحب را بکشت ترسی در دل ایشان افتاد که نتوانستند بر جای بایستادن «۱۶» در حصن گریختند و در استوار کردند. امیر المؤمنین به در حصن آمد و حلقه به دست «۱۷» گرفت و می‌جنباید و در را معالجت می‌کرد. یکی از بالای حصن بنگرید مردی دید حلقه دری چنان به دست گرفته و می‌جنباید، عجب آمد او را «۱۸». گفت: یا مرد «۱۹»؟ نام تو چیست! علی. گفت: علا محمد و من معه، محمد عالی گشت و اصحابان «۲۰» او، بر سبیل تفاعل «۲۱». آنکه گفت: یا علی من در کتب خوانده‌ام که در اینکه ولایت پیغامبری پدید آید که سلام او تحیت اهل بهشت باشد او پسر عم خود را به اینکه حصن فرستد و خدای ----- (۱). ضبط آد: کان. (۲).

آج، لا: حماسی، ما: حمی. (۳). آج، ما: فالحمی. (۸-۴). لا: افزوده: علی. (۵). آب: عبد. (۶). ما: قضنفره، لا: مقصره. (۷). ما: الیکم. (۹). آج: بر بالا- [.....] (۱۰). لا: ببرد. (۱۱). لا: ببرد، گا، آد: بشکافت. (۱۲). گا، آد: او نشست، در حال بیفتاد و ببرد. (۱۳). آج: شدیم، گا: گردیدید، لا: شدید. (۱۴). آج، گا، آد: به موسی. (۱۵). آج، ما، گا، لا، آد: فرستاد. (۱۶). آج، ما: ایستادن، گا، لا، آد: ندارد. ۱۷. آج: حلقه در چنان در دست، ما، لا: حلقه در به دست. (۱۸). گا، آد: آن مرد را عجب آمد. ۱۹. آج، ما: ای مرد؟ (۲۰). لا: اصحاب. ۲۱. آج، ما، لا، آد: تفاعل. صفحه: ۳۴۳ تعالی اینکه حصن بر دست او بگشاید. اگر تو صاحب اینکه فتح باشی مرا امان هست! امیر المؤمنین گفت: لک امان رسول الله، ترا امان رسول خدای است. مرد گفت: عالج الباب. امیر المؤمنین از گفتار او نشاط کرد «۱» و حلقه در بگرفت و یک دو بار بقوت بجنباید تا حلقه‌ها و زنجیرها و بندهای او بگسست و در از جای برکند و از بالای خود «۲» از پس پشت چند گام بینداخت. چو «۳» مسلمانان خواستند که در حصن شوند نتوانستند که خندق «۴» حایل بود. امیر المؤمنین در خیبر بیاورد و بر سر خندق پل کرد «۵» بنرسید، یک سر او بر کنار خندق نهاد و یک سر بر دست گرفت تا لشکر عبر کردند «۶» و رسول - علیه السلام - بگذشت و در حصن شدند «۷». در خبر است که یکی از اصحاب گفت: یا رسول الله؟ عجب بماندیم ما از قوت علی بیرون از آن که در خیبر بکند و بینداخت، اکنون پل ساخته است و دست خود در زیر آن ستون کرده. رسول - علیه السلام - گفت: یا هذا تو در دستش نگریدی «۸» در پایش نگر تا بر کجا نهاده است. [۲۹۷- پ] گفت: در نگریدم پایش معلق بود. گفتم: یا رسول الله پای او در هوا معلق است و اینکه از همه عجب‌تر؟ گفت: پای او در هوا نیست بر پر «۹» جبریل است. ابو رافع روایت کند - مولى رسول الله - که گفت: من با امیر المؤمنین بودم چون حصن خیبر بگشاد، قتال می‌کرد تا یکی از جهودان ضربتی زد امیر المؤمنین به درق بگرفت درق از دستش بیفتاد، درق رها کرد و دری نهاده بود از آن بعضی حصنها که خیبر نیز یک حصن «۱۰» بود. آن در، بر ربود «۱۱» و بر گرفت و سپر ساخت و در دست هم چنان می‌گردانید که سپر گردانیدی «۱۲». چون کالزار «۱۳» تمام شد و او حصن بگشاد آن در ----- (۱). گا، آد: خوشحال شد. (۲). آج، ما، گا، لا، آد: سر خود. [.....] (۳). آج، گا، لا، آد: و چون. (۴). آج، ما، گا، لا، آد: خندق. (۵). آج، ما، آد: تا بر سر خندق پل کند، گا: تا به سر خندق پل کند، لا: تا بر خندق پل کند. (۶). آج، گا، آد: تا لشکر پیغمبر عبور کردند، ما: تا لشکر پیغامبر عبور کردند. (۷). آج، ما: شد. (۸). آد: می‌نگری. (۹). ما: پر. (۱۰). آج: که خیبر بنزدیک حصن بود، ما: که در خیبر بود که خیبر نه یک حصن بود، گا، لا، آد: که خیبر نه یک حصن بود. (۱۱). آج: بر بود، ما: آن در در ربود، گا، آد: در ربود. (۱۲). ما: گردانند. (۱۳). آج، ما، گا، آد: کارزار. صفحه: ۳۴۴ از دست بینداخت، ما برفتیم هفت کس، و من هشتم ایشان بودم خواستیم تا آن در بجنابیم نتوانستیم. و ابو عبد الله الجدلی «۱» روایت کرد که امیر المؤمنین گفت: چون در خیبر بکندم آن را سپر ساختم و با آن کالزار «۲» می‌کردم آنکه آن را پل ساختم تا بر او بگذشتند. یکی از قوم گفت: یا علی لقد حملت ثقیلا، باری گران

است اینکه که تو برگرفته‌ای. گفتیم «۳»: به خدای که گرانی آن در دست خود بیش از آن نیافتم که سپر خود را یافتمی. گفت: آنکه بیاوردم و در خندق افکندم «۴». چون ما باز گشتیم خواستند تا با جایگاه برند به هفتاد کس نتوانستند برداشتن «۵». و شاعر در اینکه معنی گوید: ان امرأ حمل الرتاج بخیر یوم الیهود بقدره لمؤید «۶» حمل الرتاج رتاج باب قموصها و المسلمون و اهل خیر شهد فرمی به و لقد تکلف رده سبعون کلهم له «۷» متشدد رده بعد تکلف و مشقه و مقال بعضهم لبعض اردوا و ابیات حسان بن ثابت معروف است در اینکه باب: و کان علی ارمذ العین یتغی «۸» دواء فلما لم یحس مداویا شفاه «۹» رسول الله منه بتغله فبورک مرقیا و بورک راقیا [۸۹۲-ر] و قال سأعطی الرایة الیوم صارما کما محبا للرسول موالیا یحب الاهی «۱۰» و اللله یحبه به یفتح الله الحصون الأویایا فاصفی بها دون البریة کلها علیا و سماه الوزیر المواخیا و بعضی شعرا گفت در اینکه باب «۱۱»: بعث النبی برایة منصوره عمر بن حنتمه «۱۲» الدلام «۱۳» الادلما ----- (۱). گا: الخلدی. (۲). آج، ما، گا، لا: کارزار.

(۳). آج، لا: گفت. [.....]. (۴). ما: و بر خندق انداختم. (۵). آج، ما: بر نتوانستند داشتن، گا: بر نتوانستند از جای برداشتن، آد: نتوانستند از جای برداشتن. (۶). ما: المؤید. (۷). آج: لهم. (۸). آج، گا: ینغی. (۹). گا، آد: رقاہ. (۱۰). گا: الاله. (۱۱). گا: و یکی از شعرا در اینکه باب گفته، آد، افزوده و اینکه ابیات را ترک کردم. برای آن که بسیار جایگاه آورده‌ام، و یکی از شعرا در اینکه باب گفته، نظم. (۱۲). گا، آد: عمرو بن حنتمه. (۱۳). اساس: الکلام، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. صفحه: ۳۴۵ فمضی بها حتی اذا برزوا له دون القموص [نبا] «۱» و هاب و احجما «۲» فاتی النبی برایة مردوده الا تخوف عارها «۳» فتذمما فبکی النبی له «۴» و انبه «۵» و دعا امرء حسن البصیره مقدا فغدا بها فی فلیق و دعا له «۶» الا- یصد بها و الا یهز ما فزوی الیهود الی القموص و قد کسا کبش الکتیبه ذا غرار «۷» مخدما و ثنا بناس بعدهم فقراهم «۸» طللس الذئاب و کل نسر قشعما ساط «۹» اللله بحب آل محمّد و بحب «۱۰» من والاهم منی الدما آنکه رسول- علیه السلام- غنایم خیر قسمت کرد و آنکه آغاز کرد و آن حصنها که پیرامن آن بود یک یک می گشاد و مالهای آن قسمت می کرد تا به حصنی وطیح رسید و آن آخر حصنی بود از حصنهای خیر که بگشاد و ده پانزده روز در اینکه کار شد. محمّد بن اسحاق گفت: چون رسول- علیه السلام- حصن قموص بگشاد،- و آن حصن سلام بن الحقیق «۱۱» بود- غنیمت آن بیاوردند. در آنجا صفیه بنت حی بن اخطب بود و زنی دیگر با او، و ایشان را بر آن کشتگان بگذرانیدند. چون آن زن آن کشتگان را دید- و همه «۱۲» خویشان و عزیزان ایشان بودند- خاک بر سر کرد و جزعی عظیم کرد و روی بخراشید. چون رسول- علیه السلام- او را بدید، گفت: دور کنی اینکه شیطان «۱۳» را از من. و صفیه را پیش خواست و ردای [۲۹۸-پ] خود بر او افگند، مردم بدانستند که رسول- علیه السلام- او را برگرفت برای خود و بلال را که ایشان را آورده بود ملامت کرد، و گفت: یا بلال تو را رحمت نیست، چرا اینکه زنان را بر آن کشتگان بگذرانیدی! و پیش از اینکه صفیه در خواب دیده بود که ماه از آسمان بیفتادی و در کنار وی آمدی. اینکه خواب با شوهر خود بگفت، کنانه بن ابی الریبع بن الحقیق «۱۴» گفت «۱۵». ----- (۱). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۲). آج: فما حجما، گا: و احجبا. (۳). آج: عارفا. (۴). اساس: لها، به قیاس با نسخه لا، تصحیح شد. [.....]. (۵). آج: و ابنه لها. (۶). لا: لها. (۷). آج: غوار، لا: عراب. (۸). آد: فغزاهم. (۹). اساس: ساد، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۱۰). آج، گا، آد: و یحب. (۱۱). ما، لا، گا، آد: ابی الحقیق. (۱۲). ما: و پدر و. (۱۳). ما: شیطان را. (۱۴). آج، گا، لا، آد: ابی الحقیق. (۱۵). گا، آد: او گفت. صفحه: ۳۴۶ تعبیر اینکه خواب آن است که تو زن اینکه ملک باشی، محمّد. او تینچه‌ای «۱» بر روی خود زد و جزع کرد و گفت: اینکه چه حدیث است؟ چنان که آنکه هنوز که او را پیش رسول آوردند اثر آن تینچه «۲» بر روی او مانده بود و شوهر او را کنانه بن ابی الریبع پیش رسول آوردند، و او صاحب کنز حصن بنی النضیر «۳» بود. رسول او را گفت: اینکه مالها و کنزها که در دست تو است بیار. انکار کرد و هیچ مقرر نیامد جهودی گفت: من دیدمی اینکه را که در فلان خر به «۴» آمد و شد بسیار کردی. رسول- علیه السلام- گفت: آنچه داری بیار و الا- اگر ما چیزی بیابیم از آنچه در حرز «۵» تو بوده باشد، تو را بفرمایم کشتن. گفت: رواست. بفرمود تا آن خر «۶» به

بشکافتند» (۷) و از آن جا بسیار مال برگرفتند، و رسول از او دیگر خواست خبر نداد، رسول او را به زبیر داد. گفت: اینکه را عذاب کن تا بگویند زبیر او را عذاب می‌کرد و او هیچ مقرر نیامد. آنگاه او را به محمد بن مسلمه داد گفت: اینکه را بستان و به عوض برادرت محمود بن مسلمه بکش، و او را در قتال حصن ناعم» (۸) کشته بودند به سنگی که از حصن بر او افکندند و آن اول حصنی بود که بگشادند» (۹) از حصون خیبر. اهل فدک چون بشنیدند خبر حصن‌ها و احوال» (۱۰) آن، به زینهار آمدند و حصن خود بسپاردند و قرار دادند که بعضی از مال خود ببرند و جایگاه و حصن و املاک به رسول دهند و رسول ایشان را نکشد. رسول با ایشان بر آن قرار داد [۲۹۹- ر] اهل خیبر نیز» (۱۱) شفاعت کردند تا نیمه مال با ایشان دهند از آنچه در حصن مانده بود و آن جا مقام کنند چندان که رسول خواهد، چون نخواهد جایگاه بگذارند و بروند. زمین خیبر فیء مسلمانان بود و زمین فدک خاص رسول را بود، - علیه السلام - برای آن که خیبر به تیغ سته بود» (۱۲) و فدک» (۱۳) بسپارده بودند، لم یوجف علیها بخیل و لا رکاب. -----

----- (۱). آج، گا: طپانچه. (۲). آج، گا، لا: طپانچه. (۳). اساس: النظیر، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. [.....] (۴). ما: خزینه، گا، آد: خرابه. (۵). گا، لا- در خور، آد: در خورد. (۶). گا، آد: خرابه. (۷). ما: بگشادند. (۸). اساس: با عمر، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۹). گا، آد: بشکافتند. (۱۰). گا، آد: احوالها بدانستند. (۱۱). گا، آد، افزوده: اینکه. (۱۲). گا، آد: ستاده بودند. (۱۳). گا، آد، افزوده: خود. صفحه: ۳۴۷ چون رسول- علیه السلام- از غزات» (۱) و قسمت غنایم فارغ شد زینب بنت الحارث زن سلام بن مشکم» (۲) بفرمود تا گوسپندی بکشتند و بریان کردند و آن را زهر آلود کرد و پرسید که رسول- علیه السلام- از بریان چه دوستر» (۳) دارد! گفتند: ذراعش. آن را زهر بیشتر در مالید» (۴) و به هدیه پیش رسول آورد. و در آن وقت بشر بن البراء بن معرور پیش رسول حاضر بود رسول دست دراز کرد و ذراع او بگرفت و لقمه‌ای در دهن» (۵) نهاد» (۶) و بخایید و» (۷) فرو نبرد» (۸) و بشر لقمه‌ای در دهن» (۹) نهاد و» (۱۰) فرو برد. رسول- علیه السلام- لقمه از دهن بگرفت و بینداخت و گفت: اینکه عضو مرا می‌گوید: مخور مرا که زهر آلودم. و روایت دیگر آن است که به آواز آمد و گفت: لا- تأکلنی یا رسول الله فانی مسموم. رسول لقمه از دهن بگرفت و بینداخت و زنک جهود را حاضر کرد و او را از آن پیرسید. مقرر آمد» (۱۱)، گفت: چرا کردی! گفت: امتحان تو کردم، گفتم اگر پیغامبری تو را نگزاید» (۱۲) و اگر پادشاهی ما و دیگران از دست تو برهیم. رسول- علیه السلام- او را رها کرد و بشر از آن یک لقمه» (۱۳) ببرد. و» (۱۴) چون رسول- علیه السلام- بیمار شد، آن بیماری که از او» (۱۵) پیش خدای شد، مادر بشر در پیش او شد به پرسیدن» (۱۶)، گفت: «۱۷» «۱۸» یا ام بشر مازالت اکلۀ خیبر» «التي اكلت مع ابنک تعاودنی» «فهذا او ان قطعت ابهری. گفت، آن یک لقمه که با پسترت به خیبر خوردم هر وقت معاودت می‌کرد» (۱۹) با من اکنون وقت آن است که رگ من بگسست» (۲۰). از اینکه جا بعضی مسلمانان گفتند: [۲۹۹- پ] رسول- علیه السلام- شهید رفت» (۲۱). -----

----- (۱). آج: غزا. (۲). آد: بشکم. (۳). آج، آد: دوست تر. (۴). آج، آد: بیشتر مالید، گا: پاشید. [.....] (۹). (۵). آج، گا: دهان. (۶). آد: گذاشت. (۷). گا، آد: اما. (۸). ما: فرو برد. (۱۰). گا، آد، افزوده: و بخایید. (۱۱). ما: مقرر شد. (۱۲). گا، آد: الم نرساند. (۱۳). آج، افزوده: رنجور شد و. (۱۴). آج، ما، گا، لا، آد: و گفتند. (۱۵). گا، آد: که با آن، لا: که در آن. (۱۶). آج، ما: ما در بشر به عیادت او شد، گا، آد: مادر بشر به پرسیدن نزد رسول رفت. (۱۷). اساس: حیبه، به قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. ۱۸. گا: تفادنی. (۱۹). گا: هر وقت به دل من می‌رسید. [.....] ۲۰. آد: رگ دل من بگسلاند. (۲۱). ما: شد. صفحه: ۳۴۸ قوله تعالی - عز ذکره: [سوره الفتح (۴۸): آیات ۲۱ تا ۲۹] وَ أٰخِرٰی لَمْ تَقْدِرُوْا عَلَیْهَا قَدْ اَحَاطَ اللّٰهُ بِهَا وَ كَانَ اللّٰهُ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرًا (۲۱) وَ لَوْ قَاتَلْتُمُ الدّٰیْنِ كَفَرُوْا لَوَلَّوْا الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا یَجِدُوْنَ وَلِیًّا وَ لَا نَصِیْرًا (۲۲) سَنَّهَ اللّٰهِ الَّتِیْ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِہٗ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّہِ اللّٰهِ تَبْدِیْلًا (۲۳) وَ هُوَ الَّذِیْ كَفَّ اَیْدِیْہُمْ عَنْكُمْ وَ اَیْدِیْكُمْ عَنْہُمْ بِبَطْنِ مَكَّہٗ مِنْ بَعْدِ اَنْ اَظْفَرْتُمْ عَلَیْہُمْ وَ كَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ بَصِیْرًا (۲۴) هُمْ الدّٰیْنِ كَفَرُوْا وَ صَدَدُوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْہُدٰی مَعْكُوفًا اَنْ یَّبْلُغَ مَحِلَّہٗ وَ لَوْ لَا رِجَالٌ مُّؤْمِنُوْنَ وَ نِسَاءٌ مُّؤْمِنَاتٌ لَّمْ تَعْلَمُوْهُمُ اَنْ تَطَّوُّوْهُمُ فَتَصِیْبِكُمْ مِنْہُمْ مَّعْرَۃٌ بَیْعِرَ عَلِمَ لِیُدْخِلَ اللّٰهُ فِی رَحْمَتِہٖ مَنْ یَّشَآءُ لَوْ تَرٰیْلُوْا الْعَذٰبَنَا الدّٰیْنِ كَفَرُوْا مِنْہُمْ عَذَابًا اَلِیْمًا (۲۵) اِذْ جَعَلَ الدّٰیْنِ

كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (۲۶) لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَبَجَلْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتَحًا قَرِيبًا (۲۷) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا (۲۸) مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَرْرَعٍ أَخْرَجَ شَطَاةً فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيُغَيِّظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا (۲۹) [ترجمه] و دیگری (۱) که قادر نشدی بر آن محیط شد خدای بدان، و بودست خدای بر همه چیز توانا. و اگر کارزار کنند با شما آنان که کافراند پشت بر کنند (۲) پس نیابند یاری و نه یاورى. نهاد خدای است آنچه گذشت از پیش اینکه و نیابی نهاد خدای را گردانیدنی. و او آن خدای است که باز داشت دستهای ایشان از شما، و دستهای شما از ایشان میان مکه از پس آن که ظفر داد شما را بر ایشان، و بود (۳) خدای به آنچه شما می کنی بینا. [۳۰۰-ر]، ایشان آنانند که کافر شدند و باز داشتند شما را از مسجد حرام و شتران رانده ممنوع از آن که برسد بجای خود، و اگر نه مردان مومن بودندی و زنان مومنات که ندانی (۴) ایشان را که در پای گیری (۵) ایشان را، بر سیدی شما از ایشان زبانی (۶) بی علم تا در برد (۷) خدای در رحمتش آن را که خواهد. اگر روند عذاب کنیم آنان که کفر آوردند از ایشان، عذابی دردناک. چون کردند آنان که کافر شدند در دلهاشان حمیت جاهلیت، فرو فرستاد خدای سکینت بر رسولش و بر گرویدگان و الزام کرد ایشان را گفته ----- (۱). لا: و

غنیمتی دیگر. (۲). ما: بگردیدند باز پس. (۳). ما: و هست. (۴). ما: ندانیدی، لا: ندانستید. (۵). ما: پای بر نهند. (۶). ما: رنجی. (۷). ما: اندر آورد، لا: در آرد. صفحه: ۳۴۹ پرهیزکاری، و بودند سزاوارتر بدان و اهل آن. و بودست (۱) خدای به همه چیز دانا. راست گفت خدای با رسولش در آن خواب برآستی که در شوی در مسجد (۲) مکه اگر خواهد خدای آمین (۳) تراشیده (۴) سرهایتان و تقصیر کننده (۵)، نترسی. دانست آنچه شما ندانستی کرد از پیش آن (۶) فتحی نزدیک. او آن است که بفرستاد پیغامبرش به مسلمانی و دین حق تا پیدا کند تو را (۷) بر همه دینها، و بس (۸) است خدای گواه. [۳۰۰-پ]، محمد رسول خدای است و آنان که با او اند سخنانند بر کافران. رحیمانانند در میان ایشان، بینی ایشان را رکوع کننده سجده کننده، می جویند فضلی از خدای و خوشنودی، سیما و علامت ایشان (۹) در رویهای ایشان است از اثر سجده، اینکه مثل ایشان است در توریت و مثل ایشان در انجیل، چون کشتی که بیرون آرد شاخش قوی کند آن را سستبر شود راست بایستد بر ساقهاش (۱۰) بعجب آرد (۱۱) برزگران را بخشم آرد به ایشان کافران را، وعده داد خدای آنان را که ایمان آوردند و کارهای نیک کردند از ایشان آمرزشی و مزدی بزرگ. -----

(۱). ما: هست. (۲). ما: مزگت. (۳). ما، لا: ایمان. (۴). ما: بسترندگان. (۵). ما: گواه کنندگان. [.....] (۶). ما: از بیرون آن. (۷). ما: آن را. (۸). ما: بسنده. (۹). ما: نشان ایشان. (۱۰). ما: بر پای خویش. (۱۱). ما: شگفتید. صفحه: ۳۵۰ قوله- عز و جل: وَأُخْرَى، یعنی، و غنیمه اخری، و قیل: مدینه اخری. آنچه حق تعالی گفت: و شهری دیگر یا غنیمتی دیگر که شما (۱) قادر نشدی. و محل او نصب است علی قوله: وَعَدَّكُمْ اللَّهُ مَغَانِمَ وَغَنِيمَةَ أُخْرَى. قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا، خدای تعالی به آن محیط است. اینکه را دو تفسیر گفتند: یکی به معنی علم و یکی به معنی قدرت. یقال فلان محیط بكذا اذا كان قادرا علیه [إن بهو الله من ورائهم محیط (۲) إن، ای قادر علیهم، و به معنی علم بیشتر آمده است] (۳) و منه قوله: ... أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا (۴) ... أَحَاطَتْ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ (۵) و لَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا، اگر با شما قتال کنند کافران بنی اسد و غطفان، لَوْلَا الْأَدْبَارُ، پشت بر کنند و باز نایستند. قتاده گفت: کافران قریب اند. ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا، آنچه یاری و یاورى نیابند که ایشان را یاری کند. سُنَّةً، ای مثل سنه الله، یعنی، خدای تعالی شما را نصرت کرد چنان که کردست آنان را که پیش شما (۸) بودند بر عادت و سنت او از نصرت (۹) اولیا و قهر اعدا. وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا، و سنت خدای را تبدیل و تغییر نبود. وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ - الآیه. گفت: او آن خدای است که

بازداشت دستهای ایشان از شما و دستهای شما از ایشان به زمین مکه، و آن حدیبیه بود پس از -----

(۱). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: بر آن. (۲). سوره بروج (۸۵) آیه ۲۰. (۳). اساس و آب: ندارد، از آج افزوده شد.

(۴). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۳. (۵). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۲. (۶). آج، ما، گاه، آد: حرز، لا: حوز. (۷). آج، ما: ابن ابی اسحاق. (۸). گاه، لا، آد: پیش از شما. [.....] (۹). ما، لا: نصر. صفحه: ۳۵۱ آن که ظفر داد شما را بر ایشان. وَ كَانِ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا، ابو عمرو به «یا» خواند علی المغایبه، و دیگر قرآ به «تا» ی خطاب، و خدای به آنچه شما می کنی بیناست. خلاف کردند در او: انس گفت هشتاد مرد بود [ند] (۱) از اهل مکه که از کوه فرود آمدند، کوه تنعیم (۲) به قصد رسول و صحابه او. رسول بفرمود تا همه را بگرفتند، آنگاه آزاد کرد ایشان را. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. عبد الله عباس گفت: چهل مرد بودند یا پنجاه، که قریش ایشان را بفرستادند تا باشد که فرصتی یابند بر رسول. رسول خبر یافت از ایشان، ایشان را بگرفت آنگاه منت نهاد بر ایشان و آزاد کردشان. عبد الله معقل (۳) گفت: ما با پیغامبر بودیم در عام الحدیبیه و رسول - علیه السلام - در زیر درخت نشسته بود و شاخی از شاخهای درخت بر پشت رسول افتاده بود (۴) و من آن شاخ بدست گرفته بودم و امیر المؤمنین علی - علیه السلام - در پیش او نشسته بود و صلح نامه می نوشت. سی مرد بر آمدند [۳۰۱- پ] با سلاح و خاک در روی ما پاشیدن گرفتند (۵). رسول - علیه السلام - بر ایشان دعا کرد، همه کور شدند. ما ایشان را بگرفتیم، رسول - علیه السلام - گفت: رها کنی ایشان را. رها کردیم خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. مجاهد گفت: رسول - علیه السلام - روی به مکه نهاد برای عمره، صحابه او جماعتی را بگرفتند از اهل حرم، رسول ایشان را رها کرد. قتاده گفت: مردی از اصحاب رسول عام الحدیبیه (۶) بر سر ثبیه (۷) آمد مشرکان تیری بینداختند و او را بکشتند، رسول - علیه السلام - جماعتی را بفرستاد، دوازده کس را از مشرکان بگرفتند. رسول - علیه السلام - ایشان را دست باز گرفت (۸). هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ - الآیه. راویان اخبار گفتند: رسول - علیه السلام - عام الحدیبیه روی به مکه نهاد برای عمره و هفتصد مرد بودند هفتاد شتر برانند (۹)، هر یک اشتر (۱۰) از ده مرد تا به ذو الحلیفه رسیدند احرام گرفتند و -----

(۱). اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۲). آج: شعیم، لا: نعیم. (۳). آج، ما، لا، آد: مغفل. (۴). ما: به پشت رسول می آمد. (۵). ما: پاشیدن گرفتند. (۶). گاه، آد: روز حدیبیه. (۷). گاه، لا: پشته، آد، در حاشیه افزوده: ثبیه. (۸). آج: جماعتی دیگر را بفرستاد تا دست از ایشان باز - گرفتند، گاه، آد: رها کرد. (۹). آج، ما، افزوده: اعنی برای هدی. (۱۰). آج، ما، گاه، لا، آد: شتر. صفحه: ۳۵۲ شتران را اشعار و تقلید کردند و جاسوسی را از خزاعه (۱) بفرستاد تا از احوال قریش خبری دهد او را و او از آن جا برفت تا (۲) نزدیک عسفان (۳) رسید. جاسوس باز گشت و گفت: قریش و جمله احابیش (۴) جمع شده اند برای آن که با تو قتال کنند و تو را از مسجد الحرام باز دارند. رسول - علیه السلام - با صحابه بر سبیل مشورت گفت: چه رای است! صواب باشد که غارت کنیم بر زنان و فرزندان اینان که به یاری ایشان رفته اند یا برویم راست، اگر کسی ما را منع کند با او قتال کنیم! ابو بکر برخاست و گفت: یا رسول الله؟ رای تو قوی تر باشد و لکن ما به قتال نیامده ایم ما به زیارت خانه می رویم، اگر کسی ما را منع کند با او قتال کنیم. ابو هریره گفت: ما هرگز ندیدیم کسی که پیش تو (۵) مشورت کردی از آن که رسول با اصحابش و غرض رسول آن بودی تا رای هر کسی بداند نه آن که (۳۰۲- ر) وجه رای بر او (۶) پوشیده بودی. رسول - علیه السلام - گفت: بروی. برفتند تا به عسفان رسیدند. بشر بن سفیان الکعبی می آمد، گفت: یا رسول الله؟ قریش به یک بار با تو پوست پلنگ پوشیده اند و عهد و نذر می کنند که تو را رها نکنند که در مکه روی و خالد ولید را با لشکری گسیل کردند (۷) و به کراع الغمیم رسید. رسول - علیه السلام - گفت: یا ویح قریش؟ اگر مرا با عرب رها کردند و عرب را با من اگر ایشان را بر من دست بودی، مراد ایشان بر آمدی، و اگر دست مرا بودی بر عرب و ایشان را رای اسلام بودی، در اسلام آمدندی و اسلام قوی و وافر شدی و اگر نخواستندی و رای قتال بودی ایشان را باری قوتی مانده بودی (۸) که کالزارشان (۹) بخورد، ایشان چه می پندارند! به خدای که با ایشان قتال می کنم تا خدای ظفر دهد مرا بر ایشان و یا سر من از تن جدا ماند. آنگاه گفت: کیست از میان شما که ما را به رهی ببرد که نه ره ایشان

است! مردی اسلمی برخاست، گفت: یا رسول الله من شما را به رهی ببرم که ایشان را نبینی. ایشان را ببرد بر رهی «۱۰» درشت بود و دشخوار «۱۱» و رنج رسید ایشان را در آن ----- (۱). آج، ما: خذاعه. (۲). گاه، آد: چون. (۳). ما: عفان. [.....] (۴). آج: اجانینش. (۵). آج، ما، گاه، لا، آد: بیشتر، که بر متن راجح می‌نماید. (۶). آج: وجه رایبی به او. (۷). آج: کید کردند، گاه، آد: روانه کردند. (۸). آج، ما، لا، افزوده: ایشان را. (۹). آج، ما، گاه، آد: کارزار ایشان را. (۱۰). آج، به راهی، ما، لا: به رهی، گاه، آد: از راهی. (۱۱). آج، گاه، لا، آد: دشوار. صفحه: ۳۵۳ راه. چون با زمین سهل افتادند، رسول- علیه السلام- گفت، بگویی: نستغفر الله و نتوب الیه بگفتند، گفت: و الله که اینکه آن حطه است که بر بنی اسرائیل عرض کردند، ایشان قبول نکردند. آنگاه گفت: یا قوم دست راست گیری بر ره ثنیة المرار بر مهبط حدیبیه که زیر مکه است. لشکر رسول آن راه برگرفتند و روی به آن جانب نهادند چون قریش خبر یافتند روی به آن راه نهادند. رسول برسید و آن جا فرو «۱» آمد، اعنی به ثنیة المرار. و سبب آن بود که چون ناقه رسول آن جا رسید فرو خفت. مردم بشتافتند و گفتند: حل حل، و اینکه صورتی باشد که عرب به او شتر را بر انگیزند. رسول- علیه السلام- گفت: ما حل، یعنی [۳۰۲-پ] اینکه کلمه مگویی. گفتند: مگر شتر نماند «۲»! گفت: بنماند، و لکن او را حابس فیل منع کرد. آنگاه گفت: و الله که قریش مرا دعوت نکنند با هیچ کاری که در او فرمان خدای باشد وصلت رحم، الا اجابت کنم ایشان را با آن. آنگاه قوم را گفت: فرود آیی، فرود آمدند به اقصی الحدیبیه، و چاهی «۳» که در او آب اندک بود به یک ساعت خشک کردند و گفتند: یا رسول الله ما را آب باید، ما از تشنگی هلاک شویم. و در چاه آب نیست و در اینکه حوالی آب نباشد. رسول- علیه السلام- تیری «۴» از جعبه خود بر کشید و گفت: ببری و یکی به چاه فرو شوی و در بن آن چاه فرو کنی. مردی نام او ناجیه «۵» بن عمرو بن یعمر «۶» بن دارم- و او سایق هدی رسول بود- آن تیر بستد و به چاه فرو رفت و تیر در قعر چاه به زمین فرو زد «۷»، چندانی آب برآمد که ایشان را بس کرد «۸». گفتند در آن وقت که او در چاه «۹» بود، زنی به کنار چاه آمد و گفت: یا ایها المائح دلوی دونکا «۱۰» انی رأیت الناس یحمدونکا یثنون خیرا و یمجدونکا ارجوک للخیر کما یرجونکا ----- (۱). آج، گاه، لا، آد: فرود. (۲). آج، ما، گاه، لا: بماند. (۳). آج، ما: بر چاهی، گاه، آد: بر سر چاهی، لا: به چاهی. (۴). گاه: تیغی. (۵). آج: احبیه. (۶). آج: تعمر، لا: نعمان. [.....] (۷). آج: فرو بزد. (۸). آج: بس بود، لا: بس کردند، گاه، آد: کفایت بود. (۹). گاه: ناحیه در چاه، آد: ناحیه در بن چاه. (۱۰). آج: دونه. صفحه: ۳۵۴ ناحیه او را جواب داد: قد علمت جاریة یمانیه انی انا المائح و اسمی ناجیه و طعنة ذات رشاش واهیه طعنتها تحت صدور «۱» العادیة ایشان در اینکه بودند بدیل بن ورقا [ء] الخزاعی با جماعتی بنی خزاعه برسید- و او از پدران ماست «۲» و بنو «۳» خزاعه عیبه نصح رسول بودند از جمله اهل تهامه- و گفت: یا رسول الله؟ قریش بیامند کعب بن لوی و عامر بن لوی بر سراهای «۴» حدیبیه فرود آمدند کوچک و بزرگ و عزم قتال تو دارند و تو را در مکه رها نخواهند کردن. رسول- علیه السلام- [۳۰۳-ر] همان جواب داد که اول گفته بود بشر بن سفیان را. بدیل «۵» قول رسول بشنید، گفت: دستور باش «۶» تا اینکه سخن که گفتمی قریش را بگویم و جواب آن با نزد تو آرم. رسول گفت: روا باشد، برو. او برفت و قریش را گفت: من از نزدیک محمّد می‌آیم و از او سخنی شنیدم اگر خواهی شما را «۷» بگویم. اما سفیهان ایشان گفتند: ما را حاجت نیست به آن که سخن و پیغام او شنویم. و اما حکما و خداوندان رای گفتند: بگوی تا چه گفت. بدیل بگفت آنچه شنیده بود. عروه بن المسعود الثقفی بر پای خاست و گفت: یا قوم شما شناخته هستی «۸» رشد من و نصیحت «۹» و نیک خواست «۱۰» من در حق شما که قریشی. گفتند: ای، و الله، گفت: اینکه مرد صلاحی بر شما عرضه «۱۱» می‌کند، قبول کنی و رها کنی تا بروم و سخن او بشنوم. گفتند: برو. او بیامد و بنزدیک رسول آمد و با رسول در مناظره «۱۲» گرفت. رسول- علیه السلام- همان جواب داد که اول گفته بود. عروه گفت: یا محمّد؟ هرگز کس را دیدی که قوم خود را مستأصل کند و من پیرامن تو قومی را می‌بینم ----- (۱). اساس: صدود، با قیاس با نسخه آج، تصحیح شد. (۲). ما: مصنف کتاب است، گاه، افزوده: اعنی مصنف هذا الكتاب، آد: اعنی مصنف الكتاب. (۳). لا، آد: بنی. (۴). کذا، در اساس و

آب و آج با ضمه‌ای بالای الف در نسخه اساس، که با توجه به کتب تفسیر عربی و سایر نسخه بدلها، گمان می‌رود، «اها» صورتی دیگر از «آبها» بوده باشد، ما، گا، لا، آد: سر آبها. (۵). آج، ما، گا، لا، آد: چون بدیل. (۶). ما، لا: دستور باشی، گا، آد: دستور باشد. (۷). آج، ما: با شما. (۸). آج: شناخته هستید، گا، لا، آد: شناخته‌اید. (۹). گا، آد: نصح. (۱۰). گا، لا، آد: نیک خواهی. [.....] (۱۱). آج، ما، گا، لا، آد: عرض. (۱۲). آج: با رسول مناظره گرفت، گا، آد: مناظره کرد، لا: با رسول مناظره در گرفت. صفحه: ۳۵۵ او باش، و ایمن نباشم که بروند و تو را رها کنند. أبو بکر او را دشنام داد. گفت: ما برویم و او را رها کنیم، عروه گفت: اینکه کیست! گفتند: أبو بکر است. گفت: اگر نه آنستی که تو به جای من کاری کرده‌ای و من مکافات آن نکرده‌ام، جوابت بدادمی. و مغیره شعبه «۱» بر بالای سر رسول ایستاده بود و عروه دست در روی رسول می‌کشید «۲»، هر گه که او دست در روی رسول کشیدی او «۴» قبیعه «۵» شمشیر بر دست او زدی و گفتی: دست دور دار از روی رسول. عروه گفت: اینکه کیست! گفتند: اینکه مغیره شعبه است. گفت: تو نه آنی که من در عذر تو سعی کرده‌ام! [۳۰۳-پ] و او در جاهلیت قومی را کشته بود- و عروه را در آن سعی «۶» بود تا او برست. آنکه عروه بن مسعود نگاه می‌کرد در اصحاب رسول و حرمت داشت ایشان او را چنان که اگر رسول پاره آب «۷» بینداختی، یکی از ایشان بدست بگرفتی و در روی مالیدی و اگر آبی از دست فرو ریختی بر سر آن کارزارها «۸» بودی تا که ببرد. آنکه «۹» قسمت کردند و در پیش او سر افکنده و نرم آواز و کوتاه نظر «۱۰» از حرمت و هیبت و تعظیم او را. عروه بازگشت و قریش را گفت: یا قوم «۱۱» وفد بوده‌ام و بر «۱۲» ملوک اطراف عالم رفته‌ام از قیصر روم و کسری پارس و نجاشی حبشه هرگز ندیدم پادشاهی را مطاع‌تر از محمد در میان قومش. آب دهنش در روی می‌مالند و بر آب دستش قتل «۱۳» می‌کنند، و چون کاری فرماید از جای بجهند و مسارعت کنند و پیش او سخن نگویند و اگر گویند آواز بر ندارند و تیز در او ننگرند و او بر شما رشدی عرضه می‌کند قبول کنی. مردی از کنانه گفت: رها کنی تا من بروم، گفتند: برو. چون نزدیک رسید، رسول گفت: اینکه فلان است و او از قومی است که تعظیم هدی کنند هدی از پیش او باز بری و لیبک در روی او زنی هم چونین کردند. چون چنان دید، گفت: سبحان ----- (۱). گا، لا، آد: مغیره بن شعبه. (۲). ما: عروه دست بر روی رسول می‌افشانند. (۳). ما، گا: بر روی. (۴). گا، آد: مغیره. (۵). ما: قبضه. (۶). آج، گا، لا، آد: سعی. (۷). آج، افزوده: دهان، ما، گا، لا، آد: دهن. (۸). ما، گا، لا: کارزار، آد: کارزار. (۹). گا، آد: تا آن که. (۱۰). گا، آد، افزوده: بودند. (۱۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: من. (۱۲). گا، آد: نزد. [.....] (۱۳). گا: کارزار، آد: کارزار. صفحه: ۳۵۶ الله؟ اینکه چنین قوم را از خانه خدای منع کردن حلال نباشد و بازگشت. آنکه حلیم بن علقمه را بفرستادند، و او سید احابیش بود. رسول- علیه السلام- گفت: «۱» از قومی متعبدان است. هدی بر او بری، هم چنان کردند. او هدی بدید با اشعار و تقلید برگشت و لا- حول کرد و بازگشت و قریش را ملامت کرد و گفت: حلال نباشد هدی منع کردن از مجلس. پس از آن مردی فاجر آمد و با رسول آغاز حدیث کرد، در حال سهیل «۲» بن عمرو برسید [۳۰۴-ر] رسول گفت: سهل علیکم الأمر. قوم طلب صلح خواهند کردن ایشان هم چنان لیبک زدن گرفتند و هدی پیش راندند. سهیل «۳» بن عمرو گفت: من آمده‌ام تا مصالحتی کنیم و عهدنامه‌ای نویسیم میان شما و ما، و بر اینکه قرار دادند. رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین «۴» را بخواند تا صلح نامه بنویسد، و رسول املا- می‌کرد، گفت بنویس: بسم الله الرحمن الرحیم. سهیل «۵» عمرو گفت: ما رحمن شناسیم، اینکه نوشته‌ای «۶» است میان ما و تو، چیزی نویسی که ما شناسیم: باسمک اللهم. رسول گفت- علیه السلام- بنویس. علی بنوشت، گفت بنویس: هذا ما صالح علیه محمد رسول الله. سهیل «۷» بن عمرو گفت: ما را گواه بر خود می‌باید گرفتن در اینکه نوشته و اگر ما گواهی دهیم و اقرار «۸»، که تو رسول خدایی، خود به تو ایمان آریم «۹». نام خود بنویس و نام پدرت. رسول- علیه السلام- گفت: یا علی؟ بنویس چنان که ایشان می‌خواهند و آنچه نوشته‌ای بستر. علی گفت: یا رسول الله؟ دست من بنرود که نام تو از رسالت بسترم. رسول- علیه السلام- گفت: دست من بر او «۱۰» نه تا بسترم، و بستر. آنکه گفت: و الله که من رسول خدایم و اگر چه شما دروغ می‌داری «۱۱». آنکه گفت: «۱۲» یا علی استدعی الی مثل هذا

فتجیب «انت علی مضض، تو را با مانند اینکه خوانند، اجابت کنی و تو مضطر باشی. قرار بر اینکه دادند که ده» (۱۳) سال جنگ نکنند و ----- (۱). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: اینکه. (۷-۵-۳-۲). لا: سهل. (۴).

آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: علی. (۶). آج: نشانه‌ای. (۸). ما، گاه، آد، اقرار کنیم. (۹). آج، ما، گاه، آد: آورده باشیم. (۱۰). آج، گاه، آد: بر آن. (۱۱). آج، ما، گاه، آد، افزوده: مرا. (۱۲). آج، ما، گاه، لا، آد، افزوده: و. (۱۳). ما، لا: دو. صفحه: ۳۵۷ مردم در اینکه ده» (۱) سال آمن» (۲) باشند و هر که به مکه آید از اصحاب محمد» (۳) به حج یا به عمره یا به بازار گانی، ایمن باشد» (۴) بر خود و بر مال» (۵)، و هر که به مدینه آید از قریش که از آن جا به مصر شود یا به شام، ایمن باشد بر جان و مال، و هر که از قریش بنزدیک محمد آید بی دستوری ولی اش» (۶) او را با جای فرستد» (۷) و هر که از قوم محمد بنزدیک قریش آید، او را باز ندهند. اینکه سخت آمد بر مسلمانان» (۸). رسول- علیه السلام- [۳۰۴-پ] گفت: رها کنی هر که از ما با ایشان» (۹) رود گو برو، الی لعنة الله. و هر که خواهد که در عهد محمد رود، برود. و هر که خواهد که در عهد قریش رود، مخیر است. در حال بنو خزاعه گفتند: ما در عهد محمد رفتیم و بنو بکر گفتند: ما در عهد قریش رفتیم. رسول گفت: پس ما طواف خانه نکنیم» (۱۰). سهیل بن عمرو گفت: امسال نکنی دگر سال بیاید» (۱۱)، و چون آیی با سلاح نیایی مگر تیغها در نیام کرده. و» (۱۲) هدی برانی» (۱۳) آن جا که ما باز داریم بکشی. رسول گفت: هدی برانی، ایشان می‌رانند و ایشان رویش باز پس می‌زدند» (۱۴). رسول- علیه السلام- گفت: هم اینکه جا بکشی، هم آن جا بکشتند. ایشان در اینکه» (۱۵) بودند. ابو جندل بن سهیل بن عمر [و]» (۱۶) می‌آمد با بندی گران و فریاد خواست» (۱۷) و مسلمان بود و در دست ایشان چون اسیری بود» (۱۸). پدرش برخاست. و تپنچه‌ای» (۱۹) بر روی او زد و گفت: یا محمد؟ اینکه عهد میان ما تمام شده است و شرط آن که هر که از ما به تو آید باز ما دهی» (۲۰) او را، رسول گفت: تو دانی، و ابو جندل فریاد می‌خواست» (۲۱). رسول گفت: برو و صبر کن تا خدای ----- (۱). ما، لا: دو. (۲). آج، ما، گاه، لا، آد: ایمن. (۳). گاه، آد: از مردم. [.....] (۴). آج: باشند. (۵). آج: بر خود و بر مال خود، ما، گاه، لا، آد: بر جان و مال. (۶). آج، ما: والیش، لا: قریش. (۷). آج، لا، آد: فرستند. (۸). گاه، آد: اینکه حال بر مسلمانان سخت آمد. (۹). اساس: بایشان/ با ایشان. (۱۰). ما، بکنیم، گاه: کنیم. (۱۱). ما: بیایی. (۱۲). گاه، آد: اکنون. (۱۳). آج: و هدا برید. (۱۴). ما، گاه، لا، آد: باز می‌زدند. (۱۵). آج: در اینکه حال. ۱۶. اساس: ندارد، از آج، افزوده شد. (۱۷). گاه، آد: می‌خواست. [.....] ۱۸. گاه، آد: قریش اسیر و گرفتار بود. (۱۹). آج، گاه: طیآنچه. ۲۰. آج: باز به ما دهی، ما: با ما دهی، گاه، لا، آد: باز دهی. (۲۱). گاه، آد: می‌کرد. صفحه: ۳۵۸ فرجی بدهد که ما شرط کردیم، و خلاف نکو نباشد از ما. و پدر، او را دست گرفت و می‌برد و جفا می‌کرد. عمر گفت: من برخاستم و بر پهلوی او می‌رفتم و دسته شمشیر به او نزدیک کردم تا بگیرد و پدر را بکشد، نکرد. اصحاب پیغامبر برگشتند و ایشان شاک نبودند در آن که در مکه خواهند رفتن از آن خواب که رسول دیده بود. عمر بن الخطاب گفت: مرا در اسلام هرگز شک نبود الا- آن سال، بیامدم رسول را گفتم: یا رسول الله نه تو رسول خدایی! گفت: بلی. گفتم: نه وعده خدای حق است! گفت: بلی. گفتم: نه آنچه گویی از خدای گویی! گفت: بلی. گفتم: چون است که ما را گفتمی شما در مکه شوی حلق کرده و تقصیر کرده، و پس» (۱) نرفتیم! گفت: من گفتم امسال! گفت: نه. گفت: اندیشه مدار که ما در مکه شویم حلق کرده [۳۰۵-ر] و تقصیر کرده. عمر گفت: من گفتم راست گفتمی ای رسول الله، و از آن توبت کردم و بسیار کفارت کردم آن را. آنگاه صلح نامه تمام کردند و از هر دو جانب گواه برگرفتند و هدی برانندند تا به وادی الثنیة. گفت: مشرکان از پیش برآمدند و رویش باز زدند» (۲). رسول گفت: هم اینکه جا» (۳) بکشی و هم اینکه جا سر بتراشی. و الله که کس برنخواست» (۴) و شتر نکشت و سر نتراشید. رسول- علیه السلام- دیگر باره باز گفت. کس برنخواست و شتر نکشت و سر نتراشید. رسول- علیه السلام- دیگر باره باز گفت، کس برنخواست» (۵). سیم بار باز گفت، هم کس برنخواست» (۶). رسول بخشم برخاست و در خیمه ام سلمه شد و گفت: می‌بینی که از اینان کس فرمان نبرد؟ ام سلمه گفت: تو ایشان را رها کن، تو شتر» (۷) خود بکش و حلاق» (۸) را بخوان و سر بتراش. رسول- علیه السلام- از خیمه بیرون آمد و با

افزوده: علی. (۱۱). آج، آد: خواهد. (۱۲). گا، آد: توانستی. (۱۳). گا، آد، افزوده: لطیف و. (۱۴). سوره نوح (۷۱)، آیه ۲۷. صفحه ۳۶۲: کافران در دلهاشان حمیت، آنگه بدل کرد از آن حمیت، حمیت جاهلیت «۱». و آن، آن بود که: رسول را در مکه نگذاشتند و به «۲» بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ رضا ندادند، و به محمّد- رسول الله- اقرار ندادند. و حمیت، فصیلت «۳» باشد من حمی فلا- انفه یحمی حمیه و محمیة. قال المتلمس: الا اننی منهم و عرضی عرضهم کذی الرأس «۴» یحمی انفه «۵» ان یهشما فَأَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِیْنَتَهُ عَلٰی رَسُوْلِهِ وَ عَلٰی الْمُؤْمِنِیْنَ، خدای تعالی سکینت و وقار خود فرود آورد بر پیغامبرش و بر مؤمنان تا ثابت قدم شدند و در کارزار «۶» بر جای بماندند. وَ أَلْزَمَهُمْ کَلِمَةَ التَّقْوٰی، و الزام کرد ایشان را، یعنی تکلیف کرد و بفرمود کلمت پرهیزکاری. گفتند: کلمة الاخلاص، بیانه قوله: ... وَ لٰكِنْ یْنَآلَهُ التَّقْوٰی مِنْكُمْ «۷» ... اِنَّمَا یَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِیْنَ «۸». ابی کعب گفت: از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: در اینکه آیت کلمة التقوی، لا اله الا الله است، و اینکه قول عبد الله عباس است و عمرو بن میمون و مجاهد و قتاده و ضحاک و سلمه [۳۰۷-] ر [کهیل «۹» و عبید «۱۰» عمیر و عکرمة و ربیع انس و سدی و ابن زید. عطاء خراسانی گفت: «۱۱» «۱۲» لا اله الا الله محمّد رسول الله. امیر المؤمنین علی گفت: لا- اله الا- الله و الله اکبر. عطاء بن ابی ریحاح گفت: لا اله الا الله وحده لا شریک له، له الملك و له الحمد و هو علی کل شیء قدیر «۱۳». زهری گفت: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. وَ کَانُوا اَحَقَّ بِهَا وَ اَهْلَهَا، و ایشان به آن اولتر بودند و سزای «۱۴» آن بودند. وَ کَانَ اللّٰهُ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمًا، خدای به همه چیز داناست. -----

----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: را. (۲). گا، آد، افزوده: نوشتن. (۳). کذا، در اساس، آج، ما، گا، آد: فعیله که بر متن راجح می نماید، لا: فعیله. (۴). آد: الناس. (۵). آج: انفسه. (۶). آد: کالزار. [.....]. (۷). سوره حج (۲۲) آیه ۳۷. (۸). سوره مائده (۵) آیه ۲۷. (۹). ما: کهیل. (۱۰). لا: عبید و عمیر. (۱۱). گا، آد، افزوده: معنی أَلْزَمَهُمْ کَلِمَةَ التَّقْوٰی (۱۲). گا، آد، افزوده: است. (۱۳). سوره تغابن (۶۴) آیه ۱. (۱۴). گا، آد: سزاوار. صفحه ۳۶۳: لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُوْلَهُ الرُّؤِیَا بِالْحَقِّ، رسول- علیه السلام- عامه «۱» الحدیبیه، پیش از آن که برفت «۲»، در خواب دید که در مسجد الحرام رفته است و او و اصحاب او «۳» بهری حلق کرده و بهری تقصیر کرده. اینکه خواب با اصحاب بگفت، چون به حدیبیه رفت و مشرکان منع کردند و رسول باز گشت. جماعتی گفتند: یا رسول الله؟ نه ما را گفتی که من در خواب دیدم که شما در مسجد الحرام شدی آمن «۴»، حلق کرده و تقصیر کرده! گفت: آری و لکن نگفتم امسال. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: خدای تعالی راست گفت با رسولش آن خواب که وی را نمود که شما در مسجد الحرام شوی آمن «۵» و برای آن صِدَقَ گفت که، رؤیا در معنی قول است، و «صدق» متعدی است به دو مفعول، یقال: صدقته القول. و اینکه «لام» فی قوله: لقد، و فی قوله: لتدخلن «۶»، جواب دو قسم محذوف است. و التقدير: و الله لقد صدق الله رسوله الرؤیا بالحق، و الله لتدخلن المسجد الحرام. «۷» و قوله: اِنْ شَاءَ اللّٰهُ، در او چند قول گفتند: یکی آن که استثنای مشیت برای آن کرد که از وقت رؤیا تا به وقت حصول مقتضی او، ممکن بودی که بسیاری مردم مرده بودندی و غایب شده، تا آن بعض مستثنی باشد به مشیت. قولی دیگر آن است که: اگر چه ظاهر کلام شرط است مراد [۳۰۷-پ] شرط نیست، چنان که صیغت امر «۸» بسیاری و مراد امر نباشد. و انما «۹» مراد آن است که: لتدخلن المسجد الحرام، بمشیة الله «۱۰». قولی دیگر آن است که: اِنْ شَاءَ اللّٰهُ، برای توقیف الکلام عن النفوذ آورد، چنان که در کلام عرب می رود و قرآن بر لغت ایشان است. و قولی دیگر آن است که تا مردم متأدب شوند به ادب الله و اقتدا کنند، چنان که گفت: ----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد: عام. (۲). آج:

پیش از آن که به عام الحدیبیه رفت. (۳). آج، ما، گا، آد: و از اصحاب او. (۴-۵). آج، ما، گا، لا، آد: ایمن. (۶). اساس، «لیدخلن» که با توجه به قرآن مجید و نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). گا، آد، افزوده: به خدا که در مسجد الحرام روید، ان شاء الله، اگر خدا خواهد، اینکه کلمه‌ای است که مستحب است چون کسی کاری خواهد کرد، بگوید که: فلان کار بکنم، ان شاء اله تعالی، و خدای تعالی مستحب است چون کسی کار خواهد کرد، بگوید که: فلان کار بکنم، ان شاء الله تعالی، و خدای تعالی گفت: وَ لَا تَقُولَنَّ لِشَیْءٍ اِنِّیْ فَاعِلٌ ذٰلِکَ عَدَاۗءٌ اِلَّا اَنْ یَّشَاءَ اللّٰهُ... [سوره کهف (۱۸) آیات ۲۳ و ۲۴]. [.....]. (۸). ما، افزوده: آید، لا: صیغه امر آرند، گا،

آد: صیغه امر بسیار آید. (۹). گا، آد: اما. (۱۰). ما، گا، آد، افزوده: و عونہ، لا: تعالیٰ. صفحه: ۳۶۴ و لَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكُمْ غَدًا، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ» (۱) ... وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (۲). ابو القاسم بلخی گفت: مشیت به معنی امر است برای مناسبتی که میان امر و مشیت هست که مشیت مؤثر است در امر (۳) آمر، و التقدير: ان امر کم الله. قولی دیگر آن است که: لتدخلن المسجد الحرام، آن (۴) قول رسول است- علیه السلام- پس شرط مشیت رسول کرد- علیه السلام- بر (۵) خدای. و قوله: آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ [رُؤُسَكُمْ] (۶) فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا، خدای آن داند که شما ندانی از مصالح کارها در باب تقدیم و تأخیر و تعجیل و تأجیل. فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ، ای قبل فتح مکه، کرد پیش از فتح مکه فتح (۱۰) نزدیک، و آن فتح حدیبیه بود، و گفتند فتح خبیر. راویان اخبار روایت کردند که: در صلح حدیبیه چندانی مصلحت بود که جز خدای نداند برای آن که چون صلح پدید آمد، مسلمانان با مشرکان هم سخن شدند و در مناظره آمدند با هیچ عاقل متمیز سخن نگفتند و الا در اسلام آمد [ند] (۱۱)، تا به آن دو سال چندانی مشرکان در اسلام آمدند که به همه مدت مثل آن نیامده بودند. هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ، گفت: او آن خدای است که بفرستاد رسولش را به مسلمانی و دین خدای تعالی تا ظاهر گرداند آن دین را و مظفر بر همه دینها. گفتند: به حجت و برهان خواست [۳۰۸-ر] نه به قهر و غلبت. و از صادق (۱۲)- علیه السلام- روایت کردند که: تأویل اینکه آیت هنوز پیدا نشد (۱۳) و پیدا نشود مگر در روزگار مهدی- علیه السلام- که همه جهان اسلام باشد، بلا کفر،

----- (۱). سوره کهف (۱۸) آیات ۲۳ و ۲۴. (۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۹، آج، افزوده: ای اذا كنتم مؤمنين، ما، لا، آد: ای اذ كنتم مؤمنين. (۳). اساس: امری، به قیاس با نسخه گا، تصحیح شد. (۴). آج، ما، گا، لا، آد: از. (۵). آج، ما، گا، لا، آد: نه. (۶). اساس: ندارد، به قیاس با قرآن مجید و نسخه آج، افزوده شد. (۷). ما، گا، لا، آد: تحلیق. (۸). گا، آد، افزوده: که بنای تفعیل مبالغه را باشد. (۹). گا، آد: بگیرند. (۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: فتحی. (۱۱). اساس: ندارد، از ما، افزوده شد. [.....] (۱۲). آج: امام جعفر صادق. (۱۳). ما، گا، آد: نشده. صفحه: ۳۶۵ و هدی باشد، بی ضلالت، و عدل باشد، بی جور، و امن باشد، بی خوف. چنان که گفت: ... وَ لِيَمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ (۱)- آیه. وَ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا، «با» زیاد [ت است] (۲) و المعنى: و كفى الله شهيدا [و نصب شهيدا] (۳) بر تمیز است. گفت: خدای بس گواه بر اینکه گفتار. آنکه گفت: مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، مُحَمَّدٌ پیغامبر خدای است، [جمله‌ای باشد از مبتدا و خبر] (۴) اینکه جا کلام تمام شد. وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ، مبتدا و خبری دیگر است، و آنان که با وی اند سخنانند بر کافران رحیمان [اند] (۵) میان ایشان. یعنی، با یکدیگر، نظیره قوله: أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَضَ عَلَى الْكَافِرِينَ» (۶) تَرَاهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا، ایشان را گاه راکع بینی، گاه ساجد (۷)، او (۸) بعضی را راکع بینی و بعضی را ساجد. يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا، طلب فضل خدای می کنند، یعنی ثواب بهشت و رضای خدای تعالی. سَتِيْمَاهُمْ فِي وُجُوْهِهِمْ، ای، علامتهم. و در او دو لغت است: سیما مقصور و سیماء (۹) ممدود. و قال [الشاعر] (۱۰): رى سيماء المجد منه تلوح گفت: علامت ایشان بر رویهای ایشان بینی از اثر سجده. خلاف کردند در اینکه سیما و علامت که چه باشد (۱۱)، و در دنیا باشد یا در آخرت: خلاف کردند در اینکه سیما و علامت که چه باشد (۱۲)، و در دنیا باشد یا در آخرت: عوفی گفت از عبد الله عباس که: نوری باشد که از رویهای ایشان می تابد روز قیامت که به آن بدانند که ایشان اهل سجود بوده‌اند در دنیا: عطا بن ابی رباح (۱۳) گفت: رویهای ایشان سپید باشد روز قیامت و روشن از آن که در دنیا نماز کرده باشند. شهر بن حوشب گفت: جای سجده ایشان از رویشان مانده (۱۴) ماه بود در شب بدر. [۳۰۸-پ] حسن بصری گفت: اثر خشوع و تواضع خواست، و اینکه روایت والبی

----- (۱). سوره نور (۲۴) آیه ۵۵. (۲-۵). در نسخه اساس محو شده و قابل قرائت نیست، از آج افزوده شد. (۳-۴). در اساس با خط دیگری افزوده شده است. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۵۴. (۷). ما، افزوده: بینی. (۸). گا، لا، آد: یا. (۹). آج، ما، گا، لا، آد: سیماء. (۱۰). اساس: ندارد، به قیاس با نسخه گا، افزوده شد. (۱۱-۱۲). گا، آد، افزوده: و کی باشد. (۱۳). لا: ابی رباح. (۱۴). ما: چون، لا: مانند. صفحه: ۳۶۶ است از عبد الله عباس. منصور گفت: از مجاهد پرسیدم که اینکه سیما اثر باشد که بر پیشانی پدید آید

از اثر سجده «۱»! گفت: نه، و لکن ربما «۲» که بر پیشانی مرد از آن اثر بمانند زانوی بز «۳» باشد و دلش از سنگ سخت «۴» باشد و لکن اثر خشوع باشد «۵». اینکه جریح گفت: وقار و بها باشد. شمر بن عطیه «۶» گفت: تهیج و زردی روی باشد و اثر بی‌خوابی. عکرمه و سعید جبیر گفتند: اثر خاک باشد بر پیشانی ایشان از آن که سجده بر «۷» زمین کنند تواضع را. سفیان ثوری گفت: به شب نماز کرده باشند به روز رویشان نورانی بود «۸»، بیانش قوله «۹»- علیه السلام: من کثر صلاته باللیل حسن وجهه بالنهار. بهری دیگر گفتند: اثری باشد بر پیشانی از سجده چنان که کسها «۱۰» را هست. زهری گفت: اینکه علامت روز قیامت باشد. و در بعضی اخبار آمد که خدای تعالی به قیامت دوزخ را گوید: «۱۱» یا نار انضجی یا نار حرقی و «موضع السجود فلا تقربی، گوید: بسوز هر کجا خواهی از گناه کار و جای سجده رها کن. عطای خراسانی گفت: هر که او پنج نماز به پای دارد داخل بود در اینکه آیت. ذلک مثلهم فی التوراة، گفت: مثل و صفت ایشان در توریت و انجیل اینکه است که ایشان را مثل زدند و تشبیه کردند در اینکه کتابها به زرعی و کشتی. أخرج شطأه، که تژ «۱۲» بزند «۱۳». و آن اول بار بود که دانه بشکافد «۱۴». انس گفت: نباته، عبد الله عباس گفت: خوشه زرع باشد، مجاهد و ضحاک گفتند: فراخ زرع باشد که پیرامن او برآید «۱۵» يقال: اشطأ الزرع فهو مشطیء، اذا فرخ و ----- (۱). آد: سجود. [.....] (۲). گا: بسا که، آد: بسا باشد که. (۳). اساس با خطی متفاوت از متن به شتر تبدیل شده است. (۴). گا، لا، آد: سخت تر. (۵). آج، ما، افزوده: و اثر بی‌خوابی. (۶). آج: عمر بن عطیه، ما: عمر بن الخطاب، گا، آد: ثمره بن عطیه، لا: صمر بن عطیه. (۷). آج: در. (۸). آج، ما، گا، لا: باشد. (۹). گا: قول النبی. (۱۰). لا: کسان، گا، آد: بعضی. (۱۱). گا، آد: اما. (۱۲). کذا در اساس و گا و آد، با زای اعجمی (ژ)، آج: بر، ما: تیجه، که در حاشیه به صورت «تژه» ضبط و تصحیح شده است، لا: تش. (۱۳). گا، آد: که برآرد. (۱۴). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: در زمین. (۱۵). گا، آد: برمد. [.....] صفحه : ۳۶۷ ایت حوله فروعاً و سنابل اخر. [۳۰۹-] قال الشاعر: اخرج الشطأ علی وجه الثری و من الأشجار افنان الثمر فأزره «۱» قواه و یکون ازراه، یار او شود و او را قوی دارد، فاستغلظ، سطر «۲» شود. فاستوی علی سوقه، بر ساقهای خود راست بایستد. یعجب الزراع، به جایی رسد به حسن و نضارت که برزگران را به عجب آرد. و اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد رسول را و اصحاب او را به زرعی که اول تژه بزند «۳» یک شاخ باشد و آن اصل او بود که از میان دانه بیرون آید. آنکه پیرامن او شاخه‌ها و برگها برآید، آنکه آن نیز خوشه‌ها برآرد پیرامن آن اصل در آیند او را قوی دارند و راست دارند. هم چونین «۴» اصحاب «۵» محمد- صلی الله علیه و آله- «۶» پیرامن او جان و مال به فدای او کرده با آن شاخه‌ها و برگها مانند که زرع را قوی دارند «۷»، در پیش او جهاد می‌کنند و از او ذب نمی‌کنند «۸» تا قوی شود و راست گردد چنان که هر که بنگرد به عجب آنها ما «۹» آید که کودکی باز ماند بی‌مادر و بی‌پدر یتیم، ابو طالب او را در حجر آنها ما «۱۰» خود گیرند آنها ما «۱۱» خدای تعالی کار به اینکه جا رساند به تربیت آنها ما «۱۲» که همه عالم از او عاجز آیند و در او بشگفت فرو مانند و کافران بخشم آیند. و در کفار دو قول است: یکی آن که زراعند آنها ما «۱۳». و عرب برزگر آنها ما «۱۴» را کافر خوانند آنها ما «۱۵»، برای آن که دانه در زمین ببوشاند. و الکفر، الستر، قال: فی لیلۃ کفر النجوم غمامها آنها ما «۱۶» و قول دیگر آن که: مراد کافرانند، یعنی، خدای تعالی کار رسول- علیه السلام- ----- (۱). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: ای. (۲). ما، لا، آد: ستر. (۳). گا، آد: تژ که بزند. (۴). آج، ما، گا، لا، آد: همچین. (۵). ما، لا: صحابه. (۶). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: و اهل بیت. (۷). آج، ما، گا، لا، آد: دارد. (۸). آج، ما، لا، آد: می‌کنند. (۹). آج: تعجب آرد، ما: تعجب آید. (۱۰). آج: حجره، گا، آد: کنار. (۱۱). آج، ما، گا، لا، آد: گیرد. (۱۲). آج، ما، گا، لا، آد، افزوده: و تقویت. (۱۳). ما، گا، لا، آد: کافرانند و اینکه قول بهتر است، دوم آن که، زراعند. (۱۴). گا، آد: برزبگر. [.....] (۱۵). ما، گا، لا، آد، افزوده: و اینکه قول ضعیف است، برای تکرار، دگر آن که اعجاب زراع را مرجع با زرع است و غیظ کفار را مرجع با کار رسول است، چه زراع را با کار رسول نسبتی نیست، تا از او بخشم آیند، پس بر ظاهر حمل کردن اولی تر بود. (۱۶). آج: غمامه. صفحه : ۳۶۸ و صحابه برای آن چنین ساخت تا کافران را به ایشان بخشم آرد. و

عجب از گروهی [۳۰۹-پ] که بی تأمل گفتند [آنها ما «۱»]: وَالَّذِينَ مَعَهُ، أَبُو بَكْرٍ [آنها ما «۲»] است، وَأَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ، عمر [آنها ما «۳»]، رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ، عثمان [آنها ما «۴»]، تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا، علی [آنها ما «۵»]، و اندیشه نکردند که سخن نا انداخته نباید گفتن. و آن آن است که [آنها ما «۶»]: وَالَّذِينَ مَعَهُ [آنها ما «۷»]، باتفاق در محل رفع است به ابتدا، و مبتدا [آنها ما «۸»] را خبر باید [آنها ما «۹»] و خبر باید تا هم [آنها ما «۱۰»] مبتدا باشد. چنان که زید قائم او قاعد. بهر حال زید قائم است و قائم زید. پس چگونه شاید تا أبو بکر مبتدا باشد و عمرو عثمان و علی خبر باشند از او! و خبر می باید تا عین مبتدا باشد. دیگر آن که مبتدا شخص با [شد] [آنها ما «۱۱»] و خبر حدث باشد، چگونه شاید تا شخصی مخبر عنه باشد و اشخاص خبر باشند از او! و اینکه در غایت استحالت است. دیگر آن که: اینکه صفات به اهل البیت لا یقتر است از آن که به صحابه. وَالَّذِينَ مَعَهُ اشخاص مختلف اند. «واو» عطف باید تا فرق باشد میان عطف و معطوف علیه [آنها ما «۱۲»]. پس به اینکه جمله آنچه ایشان گفتند، درست نیست- و الله ولی التوفیق. و آنکه گفت: وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا، گفت: وعده داد خدای مؤمنان را که عمل صالح کرده باشند از ایشان، یعنی از آنان که ذکر ایشان برفت آمرزش و ثواب بزرگوار. و مِنْهُمْ، راجع است الی قوله: وَالَّذِينَ مَعَهُ. و اگر اعراب اینکه آیت بدین وجه گویند که محمّد مبتداست، رسول الله صفت اوست، نه خبر. وَالَّذِينَ مَعَهُ، معطوف است علی محمّد. آنکه آنچه از پس اوست ----- (۱). ما، گا، لا، آد: اما گروهی که گفتند. (۲). ما، گا، لا، آد: أبو بکر صدیق. (۳). ما، گا، لا، آد: عمر خطاب است. (۴). گا، لا، آد: عثمان عفان، ما: عثمان است- رضی الله عنهم. (۵). ما، گا، لا، آد: علی بن ابی طالب است- علیه السلام-، اینکه قولی بغایت ضعیف و خارج از لغت عرب و نظم کلام ایشان. (۶). ما، گا، لا، آد: برای آن که. (۷). اساس: و الَّذِينَ آمَنُوا، که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۸). لا: ابتدا. (۹). ما، گا، لا، آد، افزوده: لا محاله. (۱۰). آج، ما، گا، لا، آد: نفس. (۱۱). در اساس، بریده شده است، اختلاف نسخه‌های: ما، گا، لا، آد از اینکه پس تا آخر جلد هفدهم فاحش بود و ضبط تمامی آنها غیر لازم تشخیص داده شد. (۱۲). آج، افزوده: و مبتدا و خبر یا صفت و موصوف و اینکه صفت و موصوف است، نه معطوف و معطوف علیه. [.....] صفحه: ۳۶۹ جمله صفت وَالَّذِينَ مَعَهُ، الی قوله: كَرَعَ، و التقدير آن باشد که: محمّد الرسول و اتباعه الموصوف بهذه [۳۱۰-ر] [الصفات] [آنها ما «۱»]، برای آن که أَشِدَّاءُ، و رحماء، و یتغون، جمله نکرات است، و نکره نشاید تا صفت معرفت بود. پس وجه معتمد آن است که گفته شد پیش از اینکه- و الله ولی التوفیق. آخر الجز و السابع عشر من تفسیر القرآن، و الله المشکور علی جمیع الأحوال و الحمد لله ذی المن و الإفضال، و الصلوة علی النبی المعتم و اهل بینه انجم الظلام. وقع الفراغ من زبرته وقت الضحوة يوم الأحد لخمس لیل خلت من شهر ربیع الاول، علی یدی العبد المذنب الفقیر الغریب الراجی الی رحمته ربه، حیدر بن محمّد بن اسماعیل بن سلیمان بن ابراهیم الاردلانی النیسابوری سنه ستّه و خمسين و خمس مائه. ----- (۱). در اساس از میان رفته، از آج افزوده شد. (۱). در اساس از میان رفته، از آج افزوده شد.

جلد ۱۸

[جلد هیجدهم]

سوره الحجرات

بسم الله الرحمن الرحيم بدان که اینکه سوره مدنی است و هژده [آنها ما «۱»] آیت است و سیصد [آنها ما «۲»] و چهل و سه کلمت

است و هزار و چهار صد و نود و شش حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - علیه السلام [آنها ما «۳» - گفت: هر کس که او سورة الحجرات بخواند، خدای تعالی [آنها ما «۴» [۱- ر] به عدد هر کس که [آنها ما «۵» خدای را طاعت داشت [آنها ما «۶» و در خدای [آنها ما «۷» عاصی شد ده حسنه بنویسد او را. از اینکه جا [آنها ما «۸» تا به آخر قرآن اینکه سورتها مفصل [آنها ما «۹» خوانند برای آن که فصل [به [آنها ما «۱۰» بسم الله الرحمن الرحيم، بسیار باشد در او. و رسول - علیه السلام [آنها ما «۱۱» گفت:

«اعطيت السبع الطوال» مکان التورات و اعطيت المثنی مکان الإنجیل و اعطيت المئین مکان الزبور و فضلت بالمفصل.»

(۱). آج: هشتمه، گاه: هیژده، کا: هجده.

(۲). اساس و آج: ششصد خوانده می شود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱-۳). آج، آد، گا، کا: صلی الله علیه و آله.

(۴). آد، کا او را.

(۵). آد، کا: هر که.

(۶). آد، کا: کرد.

(۷). آد، کا: و هر که در او.

(۸). آد، کا: و از اینکه سوره.

(۹). آج را.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۲). آد: الطول.

(۱۳). آج صدق رسول الله.

صفحه : ۲

قوله تعالی:

[سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱ تا ۱۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (۲) إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ (۳) إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۴)

وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا

بِجَهَالِهِ فَتُصَبِّحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ (۶) وَاعْلَمُوا أَن فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَمَّا يُطِيعْكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعْنَتُهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ
 الْإِيمَانَ وَزَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَٰئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (۷) فَضَلَّ مِنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ
 (۸) وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَت إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ
 فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ (۹)
 إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۱۰)

[ترجمه]

ای آنان که مؤمنانید نه پیشین کنید پیش فرمان خدای و رسول او و بترسید از خدای که خدای شنوا و داناست.
 یا شما که مؤمنانید بر مدارید آوازهای شما زیر آواز پیغامبر و بلند مکنید او را به گفتار چون بلند خواندن برخی را که تباه شود
 کردارهای شما و شما ندانید.
 [۱-پ]، که آن کسها [که] «۱» کمترین «۲» آورند آوازه‌اشان نزدیک پیغمبر خدای، ایشانند آن کسها که آزموده کرد خدای
 دلهاشان پرهیزکاری را، ایشان را باشد آموزشی و مزدی بزرگ.
 آنان که همی خوانند تو را از پس حجره‌ها بیشتر ایشان خرد ندارند.
 اگر «۳» ایشان شکیبایی کردند تا برون آمدی به سوی ایشان، بود بهتر ایشان را. و خدای آمرزگاری است بخشاینده.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معنی جمله افزوده شد. [.....]

(۲). اساس در بالای «کمترین» با خطی جدیدتر از متن افزوده است: «فرو»، که ظاهراً به ترجمه دیگری از کلمه ناظر است.

(۳). آج: اگر آنستی که.

صفحه ۳:

ای آن کسها که مؤمنانید اگر بیاید به شما تباہکاری به خبری، کاوش کنی که برسانید گروهی را به نادانی، پس صباح کردید بر
 آنچه کردید پشیمانان.

[۲-ر]

و بدانید که اندر میان شماست پیغامبر خدای اگر فرمان بری شما اندر بسیاری از کار، بزهکار شوید «۱» و لکن خدای دوست
 کرد «۲» به شما ایمان و آراسته کرد در دلهای شما و ناخواه کرد به شما کافر شدن و تباہکاری و نافرمان شدن، ایشانند راه راست
 یافتگان.

فضل از خدای و نعمتی، و خدای داناست با حکمت «۳».

و اگر دو گروه از مؤمنان کارزار کنند صلح نهید میان ایشان. پس اگر افزون جوید یکی از ایشان بر دیگری کارزار کنید با آن که
 افزونی جوید تا باز آید به سوی فرمان خدای. پس اگر باز آمد صلح کنید میان ایشان براستی و داد کنید بدرستی که خدای دوست
 دارد دادکنان را.

که «۴» مؤمنان برادر یکدیگراند پس صلح کنید میان برادران «۵» و بترسید از خدای تا مگر شما را ببخشایند.

(۱). لا: هلاک شوید.

- (۲). آج، لا: دوست گردانید.
 (۳). آج: درست کار و درست گفتار.
 (۴). آج: بدرستی که، لا: بدرستی.
 (۵). برادران/ برادرانان، آج: دو برادر شما.

صفحه : ۴

قوله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ الْآيَةُ. عامه قراء خواندند: لا تقدّموا، به ضمّ «تا» و کسر «دال» من التقدیم، و یعقوب خواند:

«لا تقدّموا» به فتح «تا» [و دال] «۱» من التقدّم، و التقدير: لا تتقدّموا، فحذفت احدى التائین تخفیفاً- و اینکه رفته است به استقصاء. حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با مؤمنان [۲-پ] و گفت: ای مؤمنان فرا پیش خدای و پیغمبر نشوی «۲». و «تقدیم» هم به معنی تقدّم است، يقال: منه مقدّمه الكتاب أى متقدّمته.

[علی بن ابی طلحه گفت از عبد الله بن عباس که معنی آن است که: خلاف کتاب و سنت چیزی] «۳» مگوی «۴»، عطیه گفت: پیش از آن که خدای و پیغمبر گفت «۵» مگوی.

جابر عبد الله انصاری گفت: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی روز عید پیش از آن که رسول- علیه السلام- ذبح کرد و نماز «۶»، ایشان ذبح کردند «۷». خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و فرمود تا ذبح با سر گیرند، گفت: پیش از آن که رسول ذبح کند، شما ذبح مکنید.

عایشه گفت: آیت در روزه آمد، گفت: پیش از آن رسول روزه گیرد، شما مگیری «۸» و به اینکه خبر تمسّک کردند در تحریم روزه روز «۹» شک. مسروق گفت «۱۰»:

در نزدیک عایشه شدم روز شک، پاره‌ای انگبین پیش آورد و مرا داد، گفتم: روزه دارم. گفت: اینکه روز روزه نباید داشت «۱۱» که خدای تعالی اینکه آیت در اینکه روز

(۱). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، گاء، لا: مشوید.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). همه نسخه بدلها: مگویید.

(۵). کاء، گاء، لا: گوید.

(۶). آد، کاء: نماز گذارد، گاء: نماز کرد.

(۷). لا نماز کردند. [.....]

(۸). آج، آد، کاء، گاء، لا: مگیریید.

(۹). لا: روزه در.

(۱۰). اساس روز شک، که با توجه به نسخه بدلها و سیاق عبارت زائد است.

(۱۱). آج: شاید داشت، دیگر نسخه بدلها: شاید داشتن.

صفحه : ۵

دارم. گفت: اینکه روز روزه نباید داشت «۱» که خدای تعالی اینکه آیت در اینکه روز فرستاد و در اینکه روزه، نشاید روزه داشت به نیت ماه رمضان و نیز به شک روزه نشاید داشتن «۲»، اما به نیت شعبان روزه داشتن مستحب است. بعضی دگر گفتند معنی آن است که: هر عبادتی که معین است به وقتی پیش از آن وقت، آن عبادت مکنید چون: نماز و روزه و زکات و حج «۳»، تا «۴» اگر کسی کند «۵» مقبول نباشد و با سر باید گرفتن «۶». و بعضی دگر گفتند که: آیت در آن آمد که کسان «۷» آمدندی و از رسول - علیه السلام - چیزی «۸» پرسیدندی، حاضران «۹» مسارعت کردند و جواب دادندی پیش از آنکه رسول جواب دادی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، و اینکه قول مجاهد است و اینکه از باب سوء ادب است. حق تعالی به اینکه آیت [۳-] ر، [ادب آموخت ایشان را تا ادب نفس کار بندند. قتاده گفت: آیت در قومی آمد که گفتندی: لو انزل فی کذا، اگر خدای در حق ما آیتی فرستادی - یا سورتی، خدای کاره بود آن را، اینکه آیت فرستاد. عبد الله زبیر گفت: جماعتی از بنی تمیم نزدیک رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - «۱۰» حاضر آمده بودند «۱۱»، ابو بکر گفت: یا رسول الله، قعقاع بن معبد را امیر اینان کن. عمر گفت: أقرع بن حابس را، ابو بکر گفت: تو در اینکه کار جز

(۱). آج: نشاید داشت، دیگر نسخه بدلها: نشاید داشتن.

(۲). آد، گا: نتوان داشتن.

(۳). لا: و روزه و حج و جهاد و مانند آن.

(۴). لا: و.

(۵). آد، گا بی وقت.

(۶). اساس: گرفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آج، آد، کا، گا: کسانی.

(۸). آج، کا، گا: خبری.

(۹). آد، گا در جواب.

(۱۰). آد، گا به وفد. [.....]

(۱۱). آد، کا، گا: حاضر آمدند، لا: آمدند به وفد.

صفحه : ۶

خلاف من نخواستی. او گفت «۱»: نخواستم و آواز بلند کردند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: پیش از خدای و پیغمبر مشوید.

ابن زید گفت: لا تقطعوا «۲» أمرا دون الله و رسوله، بی امر خدای و پیغمبر هیچ کار «۳» مکنید. و اینکه قول اولیتر است، لعمومه و شموله علی الجميع حمل آیت بر عموم کردن اولیتر باشد تا همه داخل شود در اینکه «۴». أخفش گفت: معنی آن است که استبداد مکنید به رأی خود «۵»، تا خدای و رسول نفرماید «۶» مکنید و مگویید. و در اینکه آیت دلیل است بر بطلان قیاس، برای آن که خدای تعالی بر سبیل عموم گفت و تعیین و تخصیص نکرد، بل جمله مؤمنان را منع کرد «۷» از آن که پیش از خدای و رسول چیزی گویند یا کنند، الا آن که او فرماید، امثال فرمان او کنند بر وفق گفتار او. و قیاس «۸» و حمل چیزی بر چیزی و استنباط حکمی از حکمی خلاف اینکه است.

آنکه گفت: وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ، از خدای بترسید و از عقاب او اجتناب کنید که خدا شنوا و داناست، سمیع لأقوالکم، علیکم بأحوالکم.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ، گفت «۹»: آیت در ثابت بن قیس بن شماس آمد- و او کر بود و بلند آواز بود- با رسول سخن گفتی به آواز بلند. رسول را از آن کراحت بود «۱۰»، خدای تعالی «۱۱» آیت فرستاد و گفت: ای مؤمنان آواز بر مدارید بالای آواز پیغمبر و با او سخن بلند مگویید- چنان که با یکدیگر گویند- و گفتند معنی آن است که: رسول را آواز مدهید به نام او چنان که یکدیگر را

(۱). آد، گا: عمر گفت.

(۲). کذا: در آج، آد، کا، گا، لا، چاپ شعرانی (۱۰/ ۲۴۰): لا تفعولوا.

(۳). لا: کاری.

(۴). آد، گا، لا: در او.

(۵). لا و.

(۶). آد، گا: نفرمایند.

(۷). آد، گا، لا: نهی کرد.

(۸). آد، گا: قیاس کردن.

(۹). آد، گا، لا: گفتند.

(۱۰). آد، کا، گا، لا: بودی.

(۱۱). آد، لا اینکه.

صفحه : ۷

می گویند: محمّد «۱» یا احمد، و لکن خطاب چنین کنید: یا نبی الله یا رسول الله، ای پیغمبر خدای، ای فرستاده خدای، نظیره قوله: لا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضاً «۲».

أَنْ تَحِيَّطَ أَعْمَالُكُمْ، أَى لئلا تحبط أعمالکم، تا عملها تان «۳» باطل نشود، و معنی آن که: بیان کردیم «۴» اندر جای «۵»، تا عملتان به موقع قبول افتد، چه معلوم است که اگر اینکه خطاب بر وجه مأمور بکردندی مستحق ثواب بودندی، چون خلاف آن کردند و قصد ایشان وضع حرمت رسول بود، ایشان را به آن ثواب «۶» حاصل نیامد آن انتفاء ثواب را بر توسع احباط خوانند.

گفتند: چون «۷» آیت آمد، ثابت بیامد «۸» و بر راه نشست و می گریست.

عاصم بن عدی بر او بگذشت او را گفت: یا ثابت چرا می گریی! گفت: «۹» آیتی آمد و من می ترسم که از اهل آن آیت باشم، و من مردی رفیع الصوتم- بلند آواز- و «۱۰» قصد نکردم. عاصم بن عدی بر او بگذشت او را گفت: یا ثابت من با رسول خدا می گویم «۱۱». برفت و رسول را خبر داد. ثابت برخاست و در خانه رفت و دختر عبد الله ابی سلول در خانه او بود- جمیله، و گفت: من خطایی کرده ام «۱۲» و در اینکه خانه خواهم رفت «۱۳» که اسپ «۱۴» در او بسته باشد. چون در آن جا روم «۱۵»

(۱). آد: یا محمّد و.

(۲). سوره نور (۲۴) آیه ۶۳. [.....]

- (۳). آد، کا، گا، لا: عملتان.
- (۴). آد، کا، گا: کرده‌ایم.
- (۵). آج: اندر جای (شاید که: اندجای)، دیگر نسخه بدلها: چند جای.
- (۶). کا. لا: بر آن ثوابی، آد: از آن ثوابی.
- (۷). آد، کا، گا، لا اینکه.
- (۸). آد، گا: ثابت بن قیس.
- (۹). لا: ثابت گفت.
- (۱۰). کا: اما.
- (۱۱). آد، کا، گا، لا: عبارت «عاصم بن عدی ... می گویم» را ندارد.
- (۱۲). کا، گا، لا: بکرده‌ام.
- (۱۳). کا، گا، لا: خواهم رفتن.
- (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.
- (۱۵). لا بیاو.

صفحه : ۸

مسماری بر آن در زن که من عهد کردم که تا خدای و پیغمبر از من خشنود نباشند»^۱ بیرون نیایم تا آن جا بمیرم»^۲. پس جمیله مسمار»^۳ بر آن در زد و او در آن خانه»^۴ می گریست. رسول را خبر دادند از اینکه حال، گفت: بروی و بخوانی»^۵ او را. عاصم بیامد او را در خانه اسپ یافت مسمار بر در زده»^۶ گفت: یا ثابت تو را رسول می خواند، گفت: مسمار برکش تا بیرون آیم. او مسمار برکشید، ثابت بیرون آمد و به یک جای پیش»^۷ رسول رفتند. ثابت گفت: یا رسول الله من مردی ام رفیع الصوت جهوری از جهت خلقت، و ترک ادب کردم در مجلس تو، به عادت خود آواز برداشتم و من می ترسم که من اهل اینکه آیتم»^۸ و معلم باطل شود و از اهل دوزخ شوم. توبه کردم یا رسول الله.

رسول- علیه السلام- او را گفت:

أما ترضی ان تعیش حمیدا و تقتل شهیدا و تدخل الجنة،

راضی نباشی با آن که تا زنده‌ای حمیدی»^۹ و چون بمیری شهید باشی و به بهشت شوی! گفت: راضی شدم به بشارت خدای و رسول و توبه کردم که دگر مانند آن نکنم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ. انس گفت: بسیار وقت ما»^{۱۰} مرد را دیدمانی از اهل بهشت در میان ما می رفتی و ندانستدیمی»^{۱۱} گفت: چون روز یمامه»^{۱۲} و ما در حرب مسیلمه»^{۱۳}، و ثابت قیس حاضر بود و در»^{۱۴} مردمان تکاسلی می دید و انکساری و جماعتی به

(۱). کا، گا، لا: راضی نشوند. [.....]

(۲). کا، گا او در خانه رفت.

(۳). کا: مسماری.

(۴). کا: و ثابت در خانه.

(۵). آد، کا، گا: بروید و او را بخوانید، لا: بروید و بخوانید.

- (۶). آد، کا، گا، لا: مسمار بر زده.
 (۷). کا، لا: و با هم پیش.
 (۸). کا، لا: که از اهل اینکه آیت باشم.
 (۹). آد، گا: حمید باشی.
 (۱۰). آج آن.
 (۱۱). کذا: در اساس، همه نسخه بدلها: ندانستمانی.
 (۱۲). آج، آد، کا، گا بود.
 (۱۳). آج، آد، کا، گا، لالی بودیم.
 (۱۴). آد، گا: چون در، لا: و از.

صفحه : ۹

هزیمت رفتند «۱»، گفت: اف لهؤلاء و ما یصنعون. ما در عهد رسول قتال نه چنین کردیمی «۲» [۳-پ] پیش رفت و قتال می کرد تا کشته شد «۳».

و درعی پوشیده داشت، یکی از جمله مسلمانان درع از او برکشید پنهان و برد و در زیر ریگی «۴» پنهان کرد. یکی از صحابه، ثابت را «۵» در خواب دید که او را گفت: یا فلان، بدان که درع من فلان کس دارد، از من برون کرد و در زیر ریگ «۶» پنهان کرد، برو «۷» خالد ولید را بگو تا باز ستاند و بفروشد و فلان کس را بر من وامی است آن وام بگزارد از من، و ابو بکر را- که خلیفه است- بگو تا به اینکه قیام کند و بنده مرا- فلان را- آزاد کند.

او بیامد و خالد «۸» را بگفت. خالد کسی را فرستاد «۹» به خیمه آن کس که او گفته بود و طلب کردند و آن درع در زیر خاک یافتند «۱۰» و پیش او بردند «۱۱» در وجه وام او کرد و غلامش «۱۲» آزاد کردند. راوی خبر گوید: هرگز وصیتی ندیدم که از پس مرگ انفاذ کردند جز اینکه وصیت «۱۳».

ابو هریره گفت: چون اینکه آیت آمد، ابو بکر گفت: و الله که من از اینکه پس [با رسول] «۱۴» سخن نگویم الا چنان که به سر گویند. عبد الله زبیر گفت: چون اینکه آیت آمد، صحابه با رسول سخن چنان «۱۵» گفتند «۱۶» که او چند بار بازخواستی.

(۱). کا ثابت. [.....]

(۲). آد، کا، گا، لا: کردمانی.

(۳). آد، کا، گا، لا: تا شهید شد.

(۴). آد، کا، گا، لا: دیگی.

(۵). آد، لا: صحابه او را.

(۶). آج: خاک، آد، کا، گا، لا: دیگی.

(۷). کا، گا، لا و.

(۸). آد، کا، گا، لا: خالد ولید.

(۹). آج: کس فرستاد.

(۱۰). آج: در زیر آن خاک، آد: در زیر دیگ یافتند، کا: در زیر دیگ باز یافتند، لا: در زیر آن دیگ که او گفته بود بیافتند.

(۱۱). آج تا، لا او.

(۱۲). آج، آد، کا، گا را.

(۱۳). لا را.

(۱۴-۱۶). آج و همه نسخه بدلها: گفتندی.

(۱۵). آد آهسته. [.....]

صفحه : ۱۰

و بپرسیدی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: **إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ**، گفت آنان که آواز نرم دارند «۱» بنزدیک رسول خدای «۲». **غَضُّ صَوْتِهِ** و من «۳» صوته. و **الغض، النقصان**، و منه **غض الطرف**، قال الشاعر «۴».

فغض الطرف أنك من نمیر فلا كعبا بلغت و لا كلابا

أولئك الذين امتحن الله ایشان آنان باشند که خدای تعالی [۴-ر] امتحان کرده باشد دلهای ایشان را، یعنی معامله با ایشان کرده باشد که امتحان کنند، و خالص کرده باشد دلهای ایشان را و صافی چنان که زر به آتش صافی کنند. **لِلتَّقْوَى**، برای پرهیزگاری، **لَهُمْ مَغْفِرَةٌ**، ایشان را آمرزش باشد و مزدی بزرگوار. اینکه قول مجاهد و قتاده است.

قولی دیگر آن است که: امتحان «۵» علم خواست، یعنی از دل ایشان تقوی دانست. بعضی دگر گفتند: امتحن الله قلوبهم، ای اکرمها «۶»، برای آن که امتحان از او اکرام باشد. بعضی دگر گرفتند: اذهب الشهوات عنها، شهوت از او ببرد، و اینکه قول عمر خطاب است.

مفسران گفتند اینکه چهار آیت من قوله: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ إِلَى قَوْلِهِ: إِنَّ اللَّهَ (۷) لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ**.

آنکه گفت: **إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ**، آنان که تو را آواز می دهند از برون حجره‌ها- یعنی بنی تمیم- و تو را به نام می خوانند، چنان که رفت. اینکه قول قتاده است. عبد الله عباس گفت: رسول- علیه السلام- سریتی «۸» به بنی العنبر «۹» فرستاد و عیینة بن الحصن «۱۰» الفزاری را برایشان «۱۱» امیر کرد. چون بشنیدند که لشکر پیغامبر «۱۲» آمد بگریختند و عیال را رها کردند. عیینة ایشان را به بردگی بیاورد به مدینه «۱۳» پس از آن مردان ایشان بیامدند تا فدیة دهند و زنان و فرزندان «۱۴» باز خرنند. چون به مدینه رسیدند وقت قیلوله بود و رسول- علیه السلام- در بعضی «۱۵» [۶-ر] حجرات زنان خفته بود. بر در حجره ایستادند و آواز دادند: اخرج الينا يا محمد؟ رسول را بیدار کردند. رسول- علیه السلام- برون «۱۶» آمد. گفتند: اینکه عیال ما را با ما ده یا فدیة بستان «۱۷».

(۱). کا: ازین پیش.

(۲). گا: آنگاه.

(۳). کا: عطا و خلعت داد.

(۴). آد: او را خلعت و عطا داد.

(۵). آج، کا، لا: گفتگویی برفت، آد، گفتگویی شد.

(۶). آد، گا: گشت.

- (۷). آج، آد، گا: آیت.
 (۸). کا: لشکری را.
 (۹). آد، گا: بنی‌الغیر.
 (۱۰). آد، کا، گا، لا: الحصین.
 (۱۱). گا: بر او.
 (۱۲). آج، آد، کا، گا: پیغمبر، لا: رسول.
 (۱۳). آد: به مدینه آورد.
 (۱۴). آج خود، آد، کا، گا را. [...].
 (۱۵). آد، گا: در یکی.
 (۱۶). آد، کا، گا: بیرون.
 (۱۷). کا: گفتند: فدیة بستان و عیال ما را با ما ده، آد: گفتند عیال ما را با ما ده و فدیة بستان.

صفحه : ۱۵

جبرئیل «۱» آمد و گفت: حاکمی بکن «۲» میان تو و ایشان. رسول- علیه السلام- گفت «۳»: راضی باشی «۴» که سبره بن عمرو میان من و شما حاکم باشد و او بر دین «۵» شماس است! گفتند: آری. سبره گفت: من حکم نکنم و عمم حاضر است- اعور بن بشامه «۶». رسول گفت: روا باشد. او را حاکم کردند. گفت: همانا صلاح در آن باشد «۷» که یک نیمه را آزاد کنی و یک نیمه را فدیة بستانی. پیغامبر گفت: کردم «۸».

رسول- علیه السلام- گفت: هر که از فرزندان اسماعیل بر او چیزی است که کفارت باید کرد «۹» او را، یکی از اینان آزاد کنی «۱۰». خدای تعالی آیت فرستاد.

زید بن أرقم گفت قومی از عرب بیامدند و گفتند: بیاید تا برویم و اینکه محمّد را ببینیم اگر پیغامبر است به او ایمان آوریم و با او سعیدتر کسی باشیم «۱۱» و اگر پادشاه است در کنف و جوار او باشیم. بیامدند «۱۲» رسول در بعضی حجره‌ها بود، تعجیل کردند پیش «۱۳» از آن که رسول برون آید گفتند «۱۴»: یا محمّد اخرج الینا، یا محمّد برون آی. خدای تعالی «آنها ما «۱۵» آیت فرستاد: إِنَّ الَّذِینَ یُنَادُونَکَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ، وَ هِیَ جَمْعُ حَجْرَةٍ وَ یَجْمَعُ عَلٰی حَجْرٍ اِیضًا. وَ دَرَّ اَوْ دَوَّ لَغْتٌ اِسْتَحْجَرَاتٌ بِهٖ فَتَحَ «آنها ما «۱۶» «جیم» و اینکه قراءت ابو جعفر است، و علیه قول الشاعر:

و لَمَّا رَأَوْنَا بَادِیَا رِکْبَاتِنَا عَلٰی مَوْطِنٍ لَا یَخْلُطُ الْجَدُّ بِالْهَزْلِ

و لغت دیگر ضم «جیم» است و اینکه لغت بهتر است و قراءت باقی قراء

(۱). گا علیه السلام.

(۲). آد، گا: تعیین کن، کا: بگمار.

(۳). آج: فرمود.

(۴). آد، گا: هستید.

(۵). کا: و او مردم شماس است.

- (۶). آج: لشامه، لا: بشامه.
 (۷). کا: همانا که صلاح آن باشد.
 (۸). آج، کا پس.
 (۹). آد، کا، گا، لا: کردن.
 (۱۰). آج، آد، کا، گا: کند.
 (۱۱). کا: و ما به او سعیدتر کسی شویم. [.....]
 (۱۲). کا و.
 (۱۳). آج، آد، کا: ندارد.
 (۱۴). آد، گا: آواز دادند.
 (۱۵). همه نسخه بدلها اینکه.
 (۱۶). گا: به ضم.

صفحه : ۱۶

است، کقول الشاعر:

أما كان عبداً كفتياً «آنها ما» ۱) لدارم بلی و لایبات بها الحجرات

یعنی بلی و لبنی هاشم. أَكثَرُهُمْ لَا- يَعْقِلُونَ، [۷-۷]، آنان که تو را از ورای حجرات آواز می دهند بیشتر عقل ندارند یعنی جاهل اند «آنها ما» ۲). مراد نه آن است که دیوانه‌اند، چه «آنها ما» ۳) اگر دیوانه بودند با ایشان خطاب «آنها ما» ۴) نبود و معاتب نبودندی و لکن مراد آن است که جاهل اند «آنها ما» ۵) عقل کار نبندند «آنها ما» ۶) و عرف نمی شناسند و ادب ندارند «آنها ما» ۷).
 وَ لَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ، گفت اگر چنان بودی که صبر کردند تا تو برون آمدی «آنها ما» ۸) ایشان را نیکو «آنها ما» ۹) بودی هم در دنیا و هم در آخرت. اما بهی دنیا آن بود که ممکن بودی که همه را آزاد کردی و هیچ کس را «آنها ما» ۱۰) فدیہ نستندی و بهی آخرت آن که خدای تعالی الطاف کردی با ایشان که به ایمان نزدیک شدند تا ثواب دادی ایشان را به شرایط خود. سعد بن «آنها ما» ۱۱) عبد الله گفت رسول را- علیه السلام- پرسیدند که: یا رسول الله آنان که بودند که تو را آواز دادند ورای حجره‌ها! گفت: جفاة بنی تمیم بودند اگر نه آنستی که مرا خبر دادند که ایشان با دجال اعور قتال سخت خواهند کردن، من دعا کردم برای ایشان تا «آنها ما» ۱۲) خدای تعالی ایشان را هلاک کردی. [وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ] و خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده است] «آنها ما» ۱۳).

(۱). آد: عباد کفور، کا: عباد لنا.

(۲). آد، گا و.

(۳). آد، گا: که.

(۴). آد، گا: خطاب با ایشان.

(۵). همه نسخه بدلها: جاهلانند.

(۶). همه نسخه بدلها: نمی بندند.

- (۷). آد، کا، گا: نگاه نمی‌دارند.
- (۸). آج، آد، کا، گا: آمدی.
- (۹). آج، آد، کا، گا: به، لا: بهتر. [.....]
- (۱۰). گا: هیچ یک را، کا، لا: هیچ را.
- (۱۱). کا، لا: سعید.
- (۱۲). آد: تا ایشان را.
- (۱۳). اساس، آج، لا: اینکه سطر را ندارد، از آد افزوده شد.

صفحه : ۱۷

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ أَنهَآ مَا «۱»، آیت در ولید بن عقبه بن [ابی] «آنها ما «۲» معیط آمد که رسول- علیه السلام- او را به بنی المصطلق فرستاد بعد از وقعه کارزار تا از ایشان صدقه بستاند- و میان «آنها ما «۳» ایشان در جاهلیت عداوتی بود- چون قوم او را بدیدند «آنها ما «۴» به استقبال او آمدند برای تعظیم فرمان رسول- علیه السلام- او گمان برد «آنها ما «۵» که ایشان او را بخواهند کشت «آنها ما «۶» بترسید از ایشان و با نزدیک رسول- علیه السلام- آمد و گفت یا رسول الله، بنی المصطلق مرتد شدند و صدقه ندادند «آنها ما «۷» مرا بخواستند کشت. رسول را- علیه السلام- خشم [۶-پ] آمد و عزم کرد که به غزای ایشان رود. ایشان بیامدند و گفتند: یا رسول الله رسول تو بیامد، ما به کرامت او را استقبال کردیم. چون ما را بدید برگردید و باز پس آمد، ندانیم تا سبب چه بود!

اکنون بیامدیم «آنها ما «۸»»، گفتیم نباید که «آنها ما «۹» حال خلاف «آنها ما «۱۰» راستی انهاء کنند «آنها ما «۱۱» که از آن تو را تغییر «آنها ما «۱۲» و خشمی پدید آید، و صدقات معد است تا کسی آید و بستاند.

رسول- علیه السلام- باور نداشت ایشان را و تهمت بود او را در کار ایشان «آنها ما «۱۳»». خالد ولید را بخواند و او را در سر گفت: برو و بنگر اگر بر ایشان شعار اسلام بینی و آثار مسلمانی صدقه ایشان بستان و بازگرد، و اگر خلاف «آنها ما «۱۴» اینکه باشد با ایشان آن کن که با کافران کنند. او بیامد، نماز دیگر آنجا رسید.

ایشان- بر عادت بانگ نماز [شام] «آنها ما «۱۵» و خفتن بکردند «آنها ما «۱۶» و نماز کردند «آنها ما «۱۷» تا او

- (۱). کا اینکه.
- (۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.
- (۳). آد، گا او و.
- (۴). آد، گا: چون نزدیک ایشان رسید قوم.
- (۵). آد، گا، لا: او بترسید و گمان برد.
- (۶). همه نسخه بدلها: کشتن.
- (۷-۱۷). آد، کا، گا، لا و.
- (۸). آج، لا و.
- (۹). کا او.
- (۱۰). لا: حالی بخلاف. [.....]

(۱۱). آد، گا: راستی باز نماید.

(۱۲). کا، لا: تغییری.

(۱۳). کا: و در کار ایشان متردد بود.

(۱۴). کا، لا: بخلاف.

(۱۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۶). آد، گا، لا: بگفتند.

صفحه : ۱۸

آن جا بود از ایشان اَلَا خیر ندید. صدقه بستد و باز آمد و رسول را- علیه السلام- خبر داد. خدای تعالی آیت فرستاد: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُم فَاسِقٌ بِنِيءٍ، یعنی ولید عقبه بن ابی معیط. خدای تعالی او را در اینکه آیت فاسق خواند و در آیت دیگر «آنها ما» [۱]: أ فَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ [۲]. حق تعالی در اینکه آیت مؤمنان را امر کرد، گفت: ای گرویدگان؟ اگر فاسق خبری به شما آرد، فَتَبَيَّنُوا، آهستگی [کنید] [۳] و تعجیل [مکنید] [۴] از آن که رنجی به قومی رسانی [۵] به نادانسته [۶]، پس پشیمان [شوید] [۷] بر آنچه کرده باشی [۸].

و در آیت دو قراءت است: یکی «تثبتوا» من الثبوت، تفعل من الثبات أي توقفوا، و دیگر «تبینوا» من التبيين و البيان [۷-۷]، یعنی بدانی [۹]. أن تُصَيَّبُوا، المعنى لئلا تصيبوا، چنان که در نظایر او برفت علی احد التقديرین، یکی اینکه که گفتیم [و یکی حذرا] [۱۰]، آن تصیبوا، و در آیت دلیل است بر آن که خبر واحد ایجاب علم و عمل نکند، برای آن که [۱۱] ایمن نباشند که قایل دروغ می گوید، و آنچه به اینکه صفت باشد از اخبار توقف واجب باشد در او. و فرقی نبود در اینکه قضیه میان خبر فاسق و خبر عدل [۱۲]، برای آن که عدالت چون به حد عصمت نباشد امان حاصل نباشد از آن که مخبر دروغ می گوید و با [۱۳] اینکه جواز علی [کل] [۱۴] حال توقف واجب [است] [۱۵] و گروهی استدلال کردند به اینکه آیت بر وجوب عمل [بر] [۱۶] خبر واحد، و آن آن است که گفتند: چون [در] [۱۷] خبر فاسق توقف [فرمود] [۱۸] باید که [۱۹] در خبر عدل عمل واجب باشد تا فرق بود میان خبر

(۱). آج، گا، لا: در دگر آیت فی قوله.

(۲-۷). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۸. (۱۰-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). همه نسخه بدلها: رسانید.

(۶). اساس و، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۸). همه نسخه بدلها: باشید.

(۹). آج، آد، کا: بدانید.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها خبری واحدی خبری است که. [...]

(۱۲). آد: عادل.

(۱۳-۱۶). آد، گا: بر. (۱۸-۱۷-۱۵-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۱۹). اساس: کرد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۹

فاسق و خبر عدل «۱»، گوئیم: اینکه دلیل طریق الخطاب «۲» است، و دلیل الخطاب معتمد نیست بنزدیک بیشتر اهل علم. پس درست آن است که اول گفتیم.

وَاعْلَمُوا أَن فِیْكُمْ رَسُولَ اللَّهِ، آنکه گفت: بدانی «۳» که رسول خدای در میان شماست، اندیشه نکنی «۴» که اگر شما قولی یا فعلی به خلاف راستی گویی یا کنی «۵»، وحی آید و او را خبر دهد و شما را رسوا کند. لَوْ یُطِیْعُكُمْ فِی کَثِیْرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعِتَّمْتُمْ، اگر طاعت شما دارد در بسیاری کارها شما در عنت و بزه افتی «۶» از آن که شما بر رأی و هوای و عصیّت و محال کار کنی «۷» و گویی «۸» وَ لَکِنَّ اللَّهَ حَبِیْبُ الْإِیْمَانِ، و لکن خدای تعالی ایمان بنزدیک شما محب و دوست داشته «۹» است و در دل شما بیاراسته [۷-پ] به انواع الطاف که با شما بکرده است، و «۱۰» فسوق و عصیان «۱۱» بنزدیک شما مکره «۱۲» و مبغض کرده «۱۳» است هم از اینکه طریق که گفتیم، نه به طریق آن که محبت ایمان در دل ما آفریده «۱۴» و کراهت کفر و فسوق «۱۵» و عصیان، و از جمله آن الطاف وعده ثواب است بر ایمان و طاعت، و وعید عقاب است بر کفر و معصیت، و لا بد اینکه داعی باشد به فعل ایمان و صارف بود از فعل کفر. و قوله: لَوْ یُطِیْعُكُمْ، به معنی «۱۶» یجیبکم است برای آن که طاعت از آن کس بود که فرود تو باشد در رتبت، و رسول- علیه السلام- فوق

(۱). گا: عادل.

(۲). آد، گا: طریقه دلیل الخطاب.

(۳). همه نسخه بدلها: بدانید.

(۴-۷). آج، کا: مکنید، آد، گا: کنید.

(۵). آج، آد، کا، گا: گوئید یا کنید.

(۶). آج، آد، کا، گا، لا: افتید.

(۸). آج: گوئید.

(۹). آد، گا: دوست گردانیده، لا: دوست داشته بکرده.

(۱۰). آد، لا کفرو.

(۱۱). آد، کا، لا را. [.....]

(۱۲). آد، کا، لا: مکروه.

(۱۳). کا، لا: بکرده.

(۱۴). آد، کا، گا: آفریند.

(۱۵). کا، گا: فسق.

(۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها لو.

صفحه : ۲۰

ماست در منزلت. چون موافقت «۱» مراد ما کند او را مجیب خوانند، مطیع نخوانند «۲» الا بر مجاز، چنان که نگویند: أطاع الله فلانا فی کذا، انما یقال: أجابہ الیه. و طاعت در برابر امر بود و «۳» بر عکس، و اینکه بیان رفته است پیش از اینکه.

آنکه گفت: أولئک هم الزّاشِدُون، ایشان مصلحان و رشیدان باشند که به ره «۴» صلاح و سداد باشند. و «۵» عدول کرد از خطاب به غایب، «۶» چنان که گفت «۷»:

وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضَعِفُونَ ﴿۸﴾، و قال النَّابِغَةُ:

یا دار مئیه بالعلیاء فالسند

مَرَّت و طال علیها سالف الأبد

فَضلاً مِنَ اللَّهِ وَ نِعْمَةً، أی کان هذا فضلاً، أو فعل هذا فضلاً من الله و نعمه، گفت: اینکه که کرد با شما به فضل و نعمت کرد. و نصب او بر مفعول له است. و الله عَلِيمٌ حَكِيمٌ، و خدای تعالی دانا و محکم کار است.

وَ إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا - الایة، بیشتر مفسران گفتند:

سبب نزول آیت آن بود که رسول - علیه السلام - یک روز بر مجلسی از مجالس انصاریان باستاد، «۹» علی حمار له «۱۰»، چهارپای «۱۱» [بول] «۱۲» کرد «۱۳». عبد الله ابی دست بر بینی گرفت و گفت: اینکه خر را از بر ما ببر که ما را رنجور کرد. عبد الله رواحه گفت: دست بر بینی مگیری «۱۴» از بوی چهار پای رسول، بوی او خوشتر است از بوی تو. برای عبد الله ابی مردی خشم گرفت [و سخنی گفت. و برای

(۵-۱). آد، کا، گا: موافق.

(۲). آد، کا: خوانند نه مطیع.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). آد، کا، گا: بر ره.

(۶). آج، لا: عتاب، آد، گا، کا: مغایبه.

(۷). اساس، آج: گفتیم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). سوره روم (۳۰) آیه ۳۹.

(۹). کا، لا: انصار باستاد.

(۱۰). کا: بر چهارپای از آن او. [.....]

(۱۱). گا رسول.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آج، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۳). کا: پس چهار پای آب بریخت.

(۱۴). آج، مگیرید.

صفحه : ۲۱

عبد الله رواحه مردی از قوم او خشم گرفت [۱] و اینکه گروه با آن گروه گفتاگوی [۲] کردند و یکدیگر را دشنام دادند و به دست و نعل [۳] درهم افتادند، و رسول - علیه السلام - نتوانست بازداشتن ایشان را از یکدیگر خدای اینکه آیت فرستاد و گفت: اگر دو گروه از مؤمنان با یکدیگر خصومت کنند، میان ایشان صلح دهی [۴]. رسول - علیه السلام - آیت برایشان خواند. ایشان باز ایستادند و خاموش شدند.

بشیر بن نعمان می آمد تیغ به دست گرفته. چون او آمد، ایشان صلح کرده بودند. عبد الله ابی او را گفت: با تیغ به سر ما می آیی! گفت: آری، و الله که اگر پیش [۵] صلح رسیدمی به اینکه تیغ گردنت بزدمی. عبد الله ابی اینکه بیت به تمثیل بگفت [۶]:

متی ما یکن مولاک خصمک جاهدا» (۷) تظلم و یصرعک الذین تصارع» (۸)

قتاده گفت: آیت در دو مرد انصاری آمد، «۹» میان ایشان مدافعتی «۱۰» بود در حق یکدیگر، گفتند: لآخذن حقی منک عنوه، من حق خود از تو بستانم بقهر برای آن که عشیره اینکه بیشتر «۱۱» بودند و آن دیگر گفت: بیا تا پیش رسول رویم، به حکومت «۱۲»، گفت: نیایم. آنکه درهم [۸-پ] افتادند به دست و زبان «۱۳» و

(۱). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آج، آد، لا: گفت و گوی.

(۳). آد، کا: نعلین.

(۴). همه نسخه بدلها: دهید.

(۵). همه نسخه بدلها از.

(۶). آج، آد: به تمثل بگفت، کا، گامان: بگفت به تمثل.

(۷). اساس: جاهد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: یصارع، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آج، آد، کا که.

(۱۰). کا: محاکمتی. [.....]

(۱۱). کا: پیش.

(۱۲). کا: بیا تا به حکومت پیش رسول صلی الله علیه و آله رویم.

(۱۳). آد، گا: به دست و زبان درهم افتادند.

صفحه : ۲۲

قتال میان ایشان به حد تیغ رسید.

کلبی گفت: آیت در حرب سمیر و حاطب آمد، و سمیر حاطب را کشته بود. اوس و خزرج برای آن کارزار کردند و در آن قتال بماندند تا رسول را- علیه السلام- بفرستادند «۱»، خدای تعالی آیت فرستاد و رسول را فرمود که میان ایشان صلح ده و ایشان را با علم «۲» کتاب خوان «۳». سدی گفت: زنی بود از انصار نام او امّ زید. میان او و شوهرش خبر «۴» رفت. شوهر را «۵» در خانه محبوس کرد. قوم او خبر یافتند آمدند و با او خصومت کردند و قوم مرد حاضر آمدند و درهم آویختند و میان ایشان به دست و نعل مضاربه رفت «۶». خدای تعالی «۷» آیت فرستاد آنکه گفت: فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى، اگر یکی از ایشان بر دیگری بغی کند و تعدی «۸» و سر در نیارود با آنچه حکم خدای باشد، اگر او را بود و اگر بر او بود.

فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي، قتال کنی «۹» با باغی تا با فرمان خدای آید و آنچه او را فرمودند در کتاب خدای. فَإِنْ فَاءَتْ، اگر باز آید، میان ایشان صلح دهی «۱۰» و کار ایشان به صلاح باز آری «۱۱» به عدل «۱۲» و رضا و انصاف.

وَ أَقْسَطُوا، عدل کنی که خدای تعالی عادلان را دوست دارد. يقال: اقسط الرجل إذا عدل و قسط إذا جار. و گفتند: اینکه الف ازاله است و اصل کلمه قسط است، اذا جار و ظلم، آنکه اقسط ای ازال الجور، چنان که عربت معدته و اعربتها إذا اصلحتها و ازلت فسادها.

- (۱). کا: تا آن وقت که رسول- صلی الله علیه و آله به رسالت بیامد.
- (۲). کا، گا، لا: با حکم.
- (۳). گا: خواند.
- (۴). کذا: در اساس و آج، گا، آد، کا، لا: چیزی.
- (۵). کذا: در اساس و آج، آد، کا، گا، لا: شوهر او را.
- (۶). کا: به دست و نعلین حرکتها رفت.
- (۷). آد، کا، گا اینکه.
- (۸). آد، گا نماید، لا کند.
- (۹). آد، کا، گا، لا: کنید.
- (۱۰). کا، گا، لا: دهید.
- (۱۱). آد، کا، گا: آرید، لا: آورید. [...]
- (۱۲). اساس، آج: بعد از، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۳

آنگه گفت: *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ*، مؤمنان برادرانند یکی دگر را «۱»، *فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ*، اصلاح کنی [۹- پ] میان دو برادرتان «۲». یعقوب خواند و ابن سیرین «۳»: بین اخوتکم به «تا» علی الجمع و حسن بصری [خواند: بین اخوانکم به «الف و نون» و *اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ*، و از خدا بترسید تا همانا بر شما رحمت کنند. ابو عثمان حیری «۴» گفت: برادری دین قویتر است از برادری نسب «۵» برادری نسب منقطع شود به مخالفت دین و برادری دین منقطع نشود به مخالفت نسب، جنید را گفتند: برادر که باشد! گفت: تو او بی به معنی جز که در شخص مغایرتی «۶».

ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت:

«۸» «۹» «۱۰» المسلم اخو المسلم لا يظلمه ولا يعيبه ولا يخذله ولا يتناول عليه في البنیان» فيستر عنه الريح الا باذنه ولا يؤذيه بقتار»
 قدره الا ان يغرف له و لا يشتري لبنه الفاكهة فيخرجون بها الى صبيان جاره و لا يطعمونهم» منها احفظوا و لا يحفظوا» منكم الا قليل،
 گفت مسلمان برادر مسلمان است. نباید تا بر او ظلم کند یا او را عیب کند یا او را رها کند یا بنیان یا دیوار از بالای سر او ببرد تا باد بر او جهد مگر به دستوری او و او را به بوی خوردنی «۱۱» نرنجاند چون دیگ پزد و بوی او «۱۲» به او رسد باید تا او را نصیب [دهد] «۱۳» و اگر

- (۱). آج، آد، گا، لا: یکدیگر را، کا: برادران یکدیگرند.
- (۲). لا: دو برادرتان.
- (۳). آد، کا، گا: یعقوب و ابن سیرین خواندند.
- (۴). اساس و آج: افتادگی دارد، از آد آورده شد.
- (۵). لا، کا، گا برای آن که.
- (۶). آد، گا، لا هست، کا: مغایر هست.

(۷). اساس و آج: البينات، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آج، یقتار، آد: بقتار.

(۹). اساس: یعلمونهم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، گآ، لا: لا یحفظه، کا: لا تحفظه.

(۱۱). آد، گآ: خوردنی، لا: خود.

(۱۲). آج: بوی آن، آد، گآ، لا: ندارد.

(۱۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. [.....]

صفحه : ۲۴

برای کودکان خود میوه خرد ایشان از سرای بیرون برند کودکان همسایگان ببینند ایشان را نصیب دهد. آنگه گفت اینکه وصایت نگاه داری از من و کم نگاه دارد» (۱).

محمد بن کعب را پرسیدند از اینکه آیات، گفت رسول» (۲) گفته است:

اجر المصلح بین الناس کاجر المجاهد عند الحرب،

گفت: [مزد]» (۳) آن کس که میان مردمان اصلاح کند» (۴) همچنان است که مزد آن کس که او جهاد کند در راه خدای» (۵). بکر بن عبد الله گفت: یک میل برو به پرسیدن بیمار و، دو میل برو تا صلح دهی میان دو مسلمان، و سه میل برو به زیارت برادری که تو را باشد در راه خدای تعالی. و آیت دلیل [۱۰-پ] است بر وجوب قتال اهل بغی، لقوله تعالی: فقاتلوا التي تبغی، و «باغی» آن باشد که بر امام حق بیرون آید و فرمان او مخالفت کند و به حکم او رضا ندهد آن که چنین باشد امام را رواست که با او جهاد کند. و واجب است بر هر کس که امام وی را فرماید که به قتال او رو» (۶) باید که برود با امام یا نیابت» (۷) امام، و آن که بر امام جور بیرون آید قتال او واجب نبود و بی فرمان امام به قتال ایشان نشاید رفتن و چون رفتند بی ظفر باز نباید گشتن تا آنگه [که]» (۸) ایشان با حق رجوع کنند و آن که از ایشان روی بگرداند فرار کرده باشد از زحف، چه آن نوعی است از جهاد. و اهل بغی بر دو ضرب» (۹) باشند: یکی آن که کارزار کنند و ایشان را مقدمی نباشد که با او رجوع کنند، و یکی» (۱۰) آن که قتال کنند و ایشان را رئیسی باشد که به او» (۱۱) رجوع کنند. حکم قسمت اول آن است که مجروحان ایشان را بکشند و از قفای هزیمتشان نروند و زن و زاده

(۱). آد، گآ، لا: دارند.

(۲). آج، آد، گآ صلی الله علیه و آله.

(۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۴). کا: صلح کند.

(۵). کا: در سیل خدای جهاد کند.

(۶). گآ: رود.

(۷). همه نسخه بدلها: نائب.

(۸). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۹). آد، گآ: نوع.

(۱۰). گآ، آد، دیگری.

(۱۱). آج، کا، لا: با او.

صفحه : ۲۵

ایشان را ببردگی نیارند» (۱) و اسیر ایشان را «۲» نکشند. و قسمت دوم را حکم آن است که امام را روا بود که مجروحان را تمام بکشد و از قفای گریختگان برود و اسیران را بکشد. اما سبی فرزندان و برده بی‌آوردن روا نبود «۳» هیچ دو گروه را، و مال ایشان آنچه در لشکرگاه بود امام را باشد «۴» تا قسمت کند بر مقاتله «۵» و آنچه بیرون لشکرگاه باشد او را بر آن سیلی «۶» نباشد. و در آیت دلیل است و در اجماع در آن که «۷» محاربان «۸» امیر المؤمنین علی [۱۰-پ] در عهد ولایت او از اهل بصره و شام و نهروان همه باغیان بودند و قتال ایشان واجب بود بر مسلمانان،

لقول النبى - عليه السلام - لعمّار: ستقتلك الفئة الباغية،

و

قوله - عليه السلام - اخواننا بغوا علينا،

و از آن جا که رسول - عليه السلام عمّار را گفت تو را گروه «۹» باغیان بکشند و امیر المؤمنین را پرسیدند از آن قوم، گفت: برادران مانند یعنی در نسب که بر ما «۱۰» بغی کردند اما تمسک ایشان به ظاهر آیت و اجراء اسم ایمان بر ایشان همچنان است که گفت: یا ایها الذین آمنوا آمنوا بالله «۱۱»، ای «۱۲»، یا ایها الذین اظهروا الایمان بالسنتهم امنوا بقلوبکم، مراد اظهار ایمان باشد و اجرای اسم بر توسّع «۱۳» علی الظاهر.

قوله تعالى:

[سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱۱ تا ۱۸]

[اشاره]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمَاءُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۱۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ (۱۲) يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَنْتَظُّواكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۱۳) قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴) إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (۱۵)

قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۶) يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلَامُكُمْ يَلِلُ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۷) إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۸)

[ترجمه]

- (۱). آد، کا، گا: نبرند.
- (۲). آد، کا، گا: اسیرانرا.
- (۳). آد، گا: اما زن و فرزندان ایشان را به بردگی بردن در هیچ حال روا نباشد. [.....]
- (۴). کا: رسد.
- (۵). کا: بر لشکر خویش.
- (۶). لا: راه.
- (۷). آج: بر آن که، آد، گا: و اجماع بر آن که.
- (۸). کا به.
- (۹). آج، آد، گا: گروهی.
- (۱۰). آد، گا: با ما.
- (۱۱). سوره نساء (۴) آیه، ۱۳۶.
- (۱۲). کا: یعنی.
- (۱۳). آج، کا، لا باشد.

صفحه : ۲۶

ای آنان که گرویده‌ای، فسوس مداری «۱» گروهی از گروهی، بود که باشند به از ایشان و نه زنان از زنان، بود که باشند به از ایشان، و عیب مکنی یکدیگر را و نخوانید یکدیگر را به لقبها، بد نامی است فسق پس ایمان و هر که توبه نکند ایشان ستمکاران باشند. ای آنان که گرویده‌ای پرهیزی از بسیاری گمان که بهری از گمان بزه است و جست و جوی مکنید «۲» و غیبت مکنید بهری از شما بهری را. خواهد یکی از شما که بخورد گوشت برادرش مردار! نخواهی آن را و بترسی از خدای که خدای توبه پذیرنده و بخشاینده است.

ای مردمان ما بیافریدیم شما را از نر و ماده‌ای و کردیم شما را قبیله‌های بزرگ و کوچک تا شناسی یکدیگر را. گرامی ترین شما بنزدیک خدای پرهیزکارتر باشد که خدای دانا و با خبر است.

[۱۱-پ]

گفتند عرب «۳» ایمان آوردیم، بگوی ایمان نیاوردی و لکن بگویی اسلام آوردیم «۴» و نشد ایمان در دلها تان و اگر اطاعت داری خدای را و رسول خدای را نقصان نکند از عملهای شما چیزی، که خدای آمرزنده و بخشاینده است.

- (۱). آج، لا: باید که فسوس ندارید.
- (۲). آج: احوال یکدیگر میرسید به بدی.
- (۳). آج، لا: اهل بادیه.
- (۴). آج، لا: اقرار کردیم به زبان. [.....]

صفحه : ۲۷

گرویدگان آنان که بگرویدند به خدای و رسول او پس شک نکنند و جهاد کنند به مال و جانهایشان در راه خدای ایشان راستگویان‌اند.

بگو بیاموزی خدای را به دینتان! و خدای داند آنچه در آسمانها و آنچه در زمین [است] «۱» و خدای به همه چیز داناست. منت می‌نهند بر تو که اسلام آوردند «۲» بگو منت منهی بر من به اسلامتان بل خدای منت نهاد بر شما آن که هدایت داد «۳» شما را به ایمان اگر راست گویی.

خدای داند نهانی آسمانها و زمین و خدای بیناست به آنچه شما می‌کنید. قوله تعالی: یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا یَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ [۱۱-پ]، حق تعالی [گفت] «۴»: ای مؤمنان نباید تا فسوس دارید «۵» گروهی از گروهی. عبد الله عباس گفت: آیت در ثابت بن قیس شماس آمد که او را در گوش گرانی بود، و چون به مسجد رسول آمدی «۶» گروهی که «۷» پیش از او آمده بودند او را جای باز دادندی تا بنشستی نزدیک به رسول تا سخن رسول بشنیدی. یک روز در آمد رسول

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۲). آج، لا: گردن نهادند.

(۳). آج، لا: راه نمود.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: دارند.

(۶). آج، کا، گا، لا و.

(۷). همه نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۲۸

- علیه السلام- یک رکعت نماز بامداد گزارده بود «۱»، با رسول یک رکعت بکرد و تا او یک رکعت دیگر کرد «۲»، مردم جای بگرفتند و ثابت آمد و پای بر گردن مردم می‌نهاد تا بنزدیک رسول، چنان که میان او و رسول- علیه السلام- یک شخص ماند. ثابت او را گفت: تفسیح، جای بازده. او گفت: اصبت مجلسا فاجلس، گفت: جای داری بنشین. او بنشست آن جا که بود خشمناک، چون رسول- علیه السلام- از سخن گفتن فارغ شد، [ثابت] «۳» آن «۴» مرد را گفت: تو کیستی! گفت: أنا فلان بن فلان، من پسر فلان مردم. [گفت] «۵»: این فلانه! و او را مادری بود که در جاهلیت [او را] «۶» سخن می‌گفتند «۷». مرد خجل شد و به شرم بر افتاد خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

ضحاک گفت: [آیت] «۸» در وفد بنی تمیم آمد که ایشان به درویشان صحابه فسوس کردند و استهزا، چون: عمّار و حسان و بلال و صهیب و سلمان و سالم و از خلافت جامه ایشان، خدای تعالی آیت فرستاد و مؤمنان را نهی کرد از مثل آن فعل، گفت: ای مؤمنان [۱۲-ر] نباید که قومی از قومی فسوس کنند یعنی مردان از مردان. و «قوم» «۹» اسمی است خاص مردان را، و گفتند: بر مردان و زنان افتد. و در آیت مردانند خاص لقوله تعالی: وَ لَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ، اگر مردان و زنان بودند، وَ لَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ تکرار بودی، و قال زهیر «۱۰»:

و ما ادری و سوف إخال ادری أقوم آل حصن أم نساء

أراد أرجال أم نساء» (۱۱).

- (۱). همه نسخه بدلها: بامداد کرده بود.
- (۲). آج، کا، گا، لا: کردی.
- (۳). اساس: ندارد، با توجه به آد افزوده شد.
- (۴). اساس: او، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸-۶-۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۷). همه نسخه بدلها: سخن گفتند.
- (۹). اساس: قومی، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
- (۱۰). آج، لا شعر.
- (۱۱). کا خدای تعالی گفت نباید که مردان چنین کنند.

صفحه : ۲۹

عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ، باشد که اینکه مردان که شما از ایشان «۱» فسوس می‌داری «۲» به از شما باشند بنزدیک خدای و ثواب و پایه ایشان بالاتر بود. وَلَا نِسَاءً مِنْ نِسَاءٍ، و نه زنان از زنان نباید تا فسوس دارند که باشد که اینان از اینان «۳» به باشند. گفتند: آیت در حق دو زن آمد از زنان رسول- علیه السلام- که ایشان از امّ سلمه فسوس داشتند، و اینکه برای آن بود که او ایزاری «۴» در میان بسته بود و گوشه آن ایزار «۵» از بس پشت فرو زده بود و از پس می‌کشید. عایشه حفصه را گفت: نبینی که آن گوشه جامه که از پس می‌کشد، گویی زبان سگی است.

[أنس] «۶» گفت: آیت «۷» در حق زنان رسول آمد که امّ سلمه را عیب کردند به کوتاهی و گفتند: اینکه خود عایشه گفت امّ سلمه را و اشارت کرد بدو. عکرمه گفت از عبد الله عباس که: صفیه بنت حبیّ أخطب «۸» به شکایت بنزدیک رسول آمد- علیه السلام- و گفت: یا رسول الله، زنان تو مرا عیب می‌کنند و می‌گویند:

یا یهودیّه بنت [۱۲-پ] یهود، ای جهود جهود زاده، گفت «۹»: تو ایشان را بایستی گفتن «۱۰» که پدر من هارون است و عم موسی و شوهرم محمّد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ، خویشان را عیب مکنید بعضی بعضی را، برای آن که همه از یک اصلی و از یک جنسی «۱۱» و از یک ملّتی «۱۲» و بمنزلت یک نفسی «۱۳» چنان که رسول- علیه السلام- فرمود «۱۴»:

المؤمنون کنفس واحدة.

گفتند:

«لمز» عیب کردن باشد در پیش روی، و «همز» عیب کردن باشد در غیبت.

(۱). آج، لا: از او.

(۲). همه نسخه بدلها: می‌دارید.

(۳). همه نسخه بدلها: ایشان.

(۴). آد، لا: ازاری.

(۵). لا: ازار.

- (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۷). آج، کا، لا: اینکه.
- (۸). کا، گا: حیی بن اخطب.
- (۹). آد، گا: رسول گفت.
- (۱۰). اساس: گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۱). همه نسخه بدلها: اصلید و یک جنسید.
- (۱۲). آد: ملت. [...]
- (۱۳). آج، لا: نفسید.
- (۱۴). آج، لا که.

صفحه : ۳۰

محمد بن زید گفت: «لمز» عیب کردن باشد به زبان و چشم [و] «ا» اشارت و «همز» الّا به زبان نباشد، قال الشاعر:

إذا لقيتك عن شحط تكاشرنى وإن تغيت كنت الهامز اللّمزه
وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ وَ يَكْدِيغِرُ رَا بَه لَقَب مَخَوَانِي «۲»، «و النبز، اللقب.

ابو جبیره «۳» ابن الضحاک گفت: آیت در ما فرود آمد بنی سلمه. چون «۴» رسول - علیه السلام - به مدینه آمد «۵» و هر مردی را از ما دو نام و سه نام بود تا اگر یکی را از ما به نام بخواندندی «۶»، او را از آن خشم آمدی الّا به لقب. خدای تعالی [اینکه] «۷» آیت فرستاد.

قتاده و عکرمه گفتند: مراد لقب بد است، چنان که گویند: یا فاسق یا منافق «۸» یا کافر. حسن گفت: جهودان و ترسایان ایمان آوردندی، بعد «۹» اسلام ایشان را گفتند «۱۰»: یا یهودی یا نصرانی «۱۱»، خدای تعالی ایشان را از اینکه «۱۲» نهی کرد. عبد الله عباس گفت: سبب آن بود که «۱۳» مردی کاری بد کردی، آنگه از آن توبه کردی او را به آن سرزنش [۱۳-ر] کردند که تو چنین کرده‌ای «۱۴»، خدای [تعالی] «۱۵» از آن نهی کرد.

و خلاف نیست که نهی از لقب بد است، چنان که «۱۶» گفت:

لا القبه و السوءة اللقب.

و اما القاب نیک «۱۷» از آن نهی نیست و القاب مباح که چون علامتی باشد

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۲). همه نسخه بدلها: مخوانید.

(۳). کا، گا: ابو هنیره.

(۴). اساس، آج: بنی، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۵). نسخه لا: در اینکه جا پایان می پذیرد.

(۶). آد، کا، گا: برخواندی.

(۷-۱۵). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۸). آد و.

(۹). آد، کا: گا از.

(۱۰). آد، گا: گفتندی.

(۱۱). گا: نصاری.

(۱۲). آد، کا: اینکه. [.....]

(۱۳). آد، گا چون.

(۱۴). آج، آد، کا، گا: کردی.

(۱۶). آد، کا، گا شاعر.

(۱۷). آد، گا: نکو.

صفحه : ۳۱

مردی را از آن نهی نیست، بیانش قوله «۱»: بِئْسَ الْإِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ «۲» يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ - الایة، آیت «۶» در دو مرد آمد از اصحاب رسول - علیه السلام - که ایشان غیبت کردند رفیقشان را «۷»، و سبب آن بود که رسول - علیه السلام - هر مردی درویش را فرمودی تا خدمت دو مرد کردی و به حوایج ایشان قیام کردی و در سفر و حضر تیمار کار ایشان داشتی و برای ایشان طعام ساختی «۸». سلمان «۹» را به دو مرد سپرد «۱۰» تا برای ایشان کاری کند.

یک روز ایشان برفتند و سلمان را گفتند: برای ما طعامی بساز. سلمان را خواب غالب شد، بخفت. ایشان باز آمدند، طعام ساخته نبود. گفتند: چرا نساختی!

گفت خوابم غالب شد، گفتند: برو و بنگر «۱۱» پیش رسول طعامی هست! سلمان بیامد، رسول را بگفت: رسول گفت: بر «۱۲» اسامه زید رو - و او و کیل خرج رسول بود. سلمان بیامد، اسامه گفت: چیزی [۱۳-پ] ساخته نیست. سلمان باز گشت و خبر داد ایشان را. گفتند «۱۳»: طعام بود و لکن اسامه بخل کرد، و در

(۱). آد، گا تعالی.

(۲). آد، کا، گا گفت.

(۳). آج، آد، کا، گا: آوردید.

(۴). اساس، آج: تنز، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۵). آد، کا، گا: و هر که.

(۶). آد، گا: اینکه آیه.

(۷). آد، گا: رفیق خود را.

(۸). آد، گا: پختی.

(۹). آج: و سلمان.

(۱۰). آد، گا: سپرده بود. [.....]

(۱۱). آج تا.

(۱۲). آد، گا: نزد.

(۱۳). آد، کا، گا: ایشان گفتند.

صفحه : ۳۲

پوستین سلمان و اسامه افتادند و ایشان را غیبت می کردند. پس به جایی دیگر فرستادند او را، هم باز آمد و گفت: چیزی نیست. گفتند: اگر تو را به چاه سمیحه «۱» فرستند آتش به زمین فرو شود. آنگه برخاستند و تجسس می کردند تا بنزدیک «۲» اسامه چیزی هست. از آنچه رسول - علیه السلام - فرمود اثری ندیدند.

بیامدند بنزدیک رسول، رسول در ایشان نگرید «۳» گفت: همانا گوشت خورده‌ای «۴» که من بر لب شما اثر آن همی بینم «۵». گفتند: یا رسول الله! ما چیزی نخورده‌ایم.

گفت: امروز همه «۶» گوشت سلمان و اسامه می خوری «۷»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ، گفت: ای مؤمنان بپرهیزی «۸» از بسیاری از گمان که بعض «۹» گمان بزه باشد. و لا تجسسوا، و جستجوی مکنید.

قراءت عامه قراء به «جیم» است. «۱۰» عبد الله عباس و ابو رجاء العطاردي خواندند:

و لا- تحسسوا، بالحاء، اخفش گفت: معنی یکی است، يقال: جس كذا و حس و مس «۱۱» بمعنی، و منه المجس الذي يمسه الطيب «۱۲» من الید و منه الجاسوس. و حس من الحس و الحاسيه، و أحس اذا در كه بالبصر، و حسه اذا قتله و هو إدراك بالید و السكین. و رسول - علیه السلام - گفت «۱۳»

لا تغتابوا المسلمين و لا تتبعوا

(۱). اساس و همه نسخه بدلها: سفيحه، با توجه به منابع خبر تصحيح شد.

(۲). کا: بنزد.

(۳). کا و.

(۴). اساس: خورده/ خورده‌ای.

(۵). همه نسخه بدلها: می بینم.

(۶). آج، آد، کا، گا روز.

(۷). آج، آد، کا، گا: می خوردید.

(۸). آج، آد، گک: بپرهیزید.

(۹). آج: بیش.

(۱۰). اساس و، که زائد می نمود.

(۱۱). اساس و آج: هش، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحيح شد. [...]

(۱۲). اساس و گا: طيب خوانده می شود، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحيح شد.

(۱۳). گا: فرمود.

صفحه : ۳۳

الله عورتانهم فان من اتبع عورات اخیه المسلم اتبع الله [۴۱-پ] عوراته حتی یفضحه و لو وسط رحله، {
گفت: غیبت مسلمانان مکنید [۱۴-پ] و دنبال عیب و عوار ایشان مروی «۱» که هر کس که دنبال عورت کسی دارد خدای تعالی
دنبال عورت او دارد تا رسوا کند او را و اگر همه در خانه او باشد. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت:
ایاکم و الظن، فان الظن اکذب الحدیث و لا تجسسوا و لا تنافسوا و لا تحاسدوا و لا تدابروا و کونوا عباد الله اخوانا،
گفت: بر شما باد که گمان نبری که گمان دروغتر حدیثی است و تجسس نکنید «۲» و بناز نکنی «۳» و حسد نبری و پشت بر یکدیگر
نکنید «۴»، به معنی خذلان. و ای بندگان «۵» همچو برادران باشی.
عبد الرحمن عوف گفت شبی با عمر خطاب «۶» به عسس می گردیدیم «۷». به در سرایی رسیدیم. روشنایی چراغ «۸» بود آن جا و
آوازی از «۹» سرای می آمد. عمر گفت: اینکه سرای کیست! من گفتم: سرای ربیع بن امیه بن خلف «۱۰» و به خمر مشغولند و لکن
خطا ما کردیم که تجسس کردیم «۱۱» و خدای ما نهی کرد از اینکه.
عمر گفت: راست گفتم «۱۲» و برگشت.
ابو قلابه گفت: ابو محجن الثقفی خمر می خورد او و اصحابش «۱۳». عمر آن جا بگذشت «۱۴»، تجسس کرد واقف شد بر آن.
در «۱۵» سرای شد. ابو محجن حاضر بود با یک مرد. گفت: یا امیر المؤمنین «۱۶» خطا کردی. گفت: چه خطا

(۱). آد، گا: مدارید.

(۲). آد، گا: مکنید.

(۳). آج: منافسه، آد، گا: مناقشه.

(۴). آج، آد، گا: مکنید.

(۵). آد، گا: با بندگان خدا.

(۶). آد، کا، گا در مدینه.

(۷). آد، گا: به عسسی می گردیدیم.

(۸). آد، گا: روشنی چراغ می نمود.

(۹). آج آن.

(۱۰). گا است.

(۱۱). گا: نمودیم از اینکه.

(۱۲). کا: می گویی. [.....]

(۱۳). آد، گا: ابو محجن الثقفی و اصحابش خمر می خوردند.

(۱۴). اساس: بگشت.

(۱۵). آد، گا آن.

(۱۶). آج: یا عمر.

صفحه : ۳۴

کردم! گفت، دو خطا «۱» یکی تجسس- و خدای تعالی گفت: وَ لَا تَجَسَّسُوا، و دگر «۲» بی دستوری در سرای من آمدی- و خدای
تعالی می گوید: لَا تَدْخُلُوا بُیُوتًا غَیْرِ بُیُوتِکُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَ تَسَلِّمُوا عَلَیْ أَهْلِهَا «۳»، عمر گفت: چه می گویی!

گفت: اینکه که شنیدی، زید بن ثابت و عبد الله بن ارقم حاضر بودند گفتند:

[۱۵-پ] یا امیر المؤمنین «۴» چنین است که او گفت «۵» تابان «۶» بر ماست.

عبد الرحمن عوف گفت: شبی با عمر به عسس «۷» به در سرایی رسیدیم، از آن جا روشنایی می آمد «۸». گوش باز کردیم آواز مردی می آمد و آواز زنی، غنایی می گفت «۹» به آواز نرمی. ما در بزدم در بگشادند «۱۰». در رفتیم مردی را دیدیم قدحی در دست با زنی نشسته. عمر مرد را بشناخت «۱۱»، او را گفت: یا فلان تو به اینکه جایی! مرد گفت: و تو به اینکه جایی! عمر گفت: اینکه زن تو را که باشد «۱۲»!

گفت: او حلال من است. گفت: در آن قدح چیست! گفت: آب است. زنی را گفت: چه غنا می گفتی! گفت: می گفتم،

تطاول هذا اللیل و اسودّ جانبه و ارقنی ان لا حیب الا عبه

فو الله لو لا خشیه الله و التقی لززع من هذا السریر جوانبه

و لکن عقلی و الحیاء یکفنی و اکرم بعلی ان تنال مراکبه

مرد گفت یا امیر المؤمنین دانی که ارتکاب نهی خدای کردی!

قال الله تعالی: وَ لَا تَجَسَّسُوا، و تو تجسس کردی، توبه کن و به سلامت باز گرد. اینکه جمله اخبار ثعلبی آورد در تفسیرش «۱۳»، و او از

(۱). آج، کا کردی.

(۲-۴). آد: دوم، گا: دویم.

(۳). سوره نور (۲۴) آیه ۲۷.

(۵). کا، گا: می گوید.

(۶). آج، کا، گا: تاوان.

(۷). آد، گا: به عسسی.

(۸). آج: می نمود، آد، گا: پیدا شد، کا: می تافت.

(۹). کا: که غنا می کردند.

(۱۰). آد، گا ما.

(۱۱). کا: می شناخت. [...]

(۱۲). آج، آد، گا، کا: از تو چه باشد.

(۱۳). آد، گا: اینکه جمله اخباری است که ثعلبی در تفسیرش آورده، کا: اخبار ثعلبی است در تفسیر او.

صفحه : ۳۵

جمله «۱» اصحاب الحدیث است. و در خبر است که شبی از شبها همچین عمر «۲» به عسسی می گردید. از سرایی آواز زنی می آمد که می گفت: «۳»

هلا سبیل الی خمر فاشربها» (۴) او لا سبیل الی نصر بن حجاج

عمر آواز داد که امّیا ما کان عمر حیّا فلا، امّا» (۵) تا عمر زنده باشد نه. و بگذشت. دگر روز» (۶) کس فرستاد طلب نصر بن حجاج کرد» (۷). او را بیاوردند او جوانی بود پاکیزه [۱۵-پ] از بصره. او را گفت: تو را از مدینه بیاید رفت» (۸). گفت» (۹): چه گناه کرده‌ام! گفت: هیچ گناه نکردی و لکن زنان مدینه به تو مفتّن» (۱۰) می‌شوند. تو را بیاید رفتن از اینکه شهر، و او را از مدینه بیرون کرد. او برفت و اینکه بیتها بگفت» (۱۱) و به عمر فرستاد:

نظم

لعمری لئن سیرتنی و طردتني و لم آت ذنبا ان» (۱۲) ذاک حرام

و مالی ذنب غیر ذنب ظنته و فی بعض تصدیق الظنون آثام

ائن غنت الذلفاء یوما بغنیة و بعض امانی النساء غرام

ظنت بی الظن» (۱۳) الذی لو اتیته لما کان لی فی الصالحین مقام

و تمنعی ممّا تمّنت حفیظتی و اباء صدق سالفون کرام

و تمنعها ممّا تمّنت صلاتها و بیت لها فی قومها و صیام

(۱). آج، آد، کا، گا ائمه.

(۲). اساس: رضی الله عنه، آد، گا: عمر خطاب، متن بر اساس آج انتخاب گردید.

(۳). آج شعر.

(۴). اساس و آج: فاشربه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). کا: یعنی.

(۶). کا، گا: روز دیگر.

(۷). گا: و نصر بن حجاج را طلب کرد.

(۸). آد، کا، گا: رفتن.

(۹). آد، کا، گا یا امیر المؤمنین، آج یا عمر.

(۱۰). آج، کا، گا: مفتّن.

(۱۱). آد، گا: بنوشت.

(۱۲). آج: اذ. [...]

(۱۳). آج، کا، گا: بِالظَّنِّ.

صفحه: ۳۶

زید بن وهب گفت عبد الله بن مسعود را گفتند: نمی بینی اینکه ولید «۱» را که خمر از سر و ریشش «۲» فرو می چکد! [گفت] «۳»: مرا تجسس فرموده‌اند اگر چیزی ظاهر شود انکار کنیم، وَ لَا يَغْتَبُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا، و بعضی «۴» بعضی را غیبت مکنید.

ابو هریره گفت: رسول- علیه السلام- را پرسیدند که غیبت چه باشد!

گفت: آن که کسی را چیزی گویی «۵» که او را از آن کراهت باشد «۶»، اگر چه آن چیز در او باشد «۷»، غیبت باشد و اگر در او آن چیز نبود بهتان بود «۸».

معاذ جبل گفت: با رسول- علیه السلام- بودم «۹» حدیث مردی فرا رسید «۱۰» حاضران گفتند او مردی است که [آن] «۱۱» خورد کش دهند و آنگه بر نشیند کش بر نشانند، رسول- علیه السلام- گفت: غیبت کردی «۱۲» آن مرد را. گفتند: یا رسول الله اینکه غیبت باشد که ما در او چیزی گوئیم که در او باشد «۱۳» [پ-۱۵] گفت: بس باشد «۱۴» شما را بزه آن که از برادران گوئی «۱۵» که در او باشد.

ابو هریره گفت: پیش رسول- علیه السلام- حاضر بودیم مردی حاضر بود «۱۶» و در او ضعفی بود برخاست «۱۷»، بعضی «۱۸» گفتند: عاجز مردی است اینکه، رسول- علیه السلام- گفت: غیبت کردی و گوشت او خوردی «۱۹». آنگه حق تعالی.

(۱). آج، آد، گا، کا بن عقبه.

(۲). آد، کا، گا: رویش.

(۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا از شما.

(۵). آج: گوئید.

(۶). آد، گا: آید.

(۷). آج، آد، گا: اگر آن چیز در او بود.

(۸). آج، کا: و اگر نباشد بهتان باشد.

(۹). آد، کا، گا: بودیم.

(۱۰). آد، کا، گا: بر آمد.

(۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آج، کا افزوده شد.

(۱۲). آج، آد، کا: کردید.

(۱۳). گا: بود. [.....]

(۱۴). آد، کا، گا: باد.

(۱۵). آد، کا، گا: در برادران آن گوئید.

(۱۶). اساس: شد، با توجه به آج تصحیح شد.

(۱۷). آج، آد، کا، گا: برخاست و در او ضعفی بود.

(۱۸). آج، آد، کا، گا: قومی.

(۱۹). آج، آد، کا، گا: کردید و گوشت او خوردید.

صفحه : ۳۷

غیبت را مثل زد، گفت: ایجب احدکم ان یا کل لحم اخیه میتا فکرهتموه، خواهد یکی [از] «۱» شما که گوشت برادرش خورد در آن حال که مرده باشد! نخواهی «۲» به هیچ حال.

کهمس گفت از میمون بن شاه «۳» شنیدم- و اینکه میمون را بر حسن بصری تفضیل دهند اصحاب اخبار و گویند میمون کسانی را دید که حسن ندید- او گفت: در خواب دیدم شبی «۴» زنی مرده «۵» را بیاوردند و پیش من نهادند و گفتند:

بخور. گفتم: چگونه خورم گوشت مردار! گفتند: چنان که غیبت کردی فلان را.

گفتم: و الله که من در او خیر و شر نگفتم. گفتند: نه، پیش تو او را غیبت می کردند و تو می شنیدی. گفتم: توبه کردم که «۶» غیبت نکنم و رها نکنم «۷» تا پیش من کسی را غیبت کنند. رسول- علیه السلام- گفت:

السَّامِعُ لِلغِیْبَةِ کاحد المغتائبین

، گفت: شنونده غیبت یکی باشد از غیبت کنان.

حکایت کردند از بعضی «۸» صالحان که در فلان گورستان نشسته بودم «۹»، مردی جوان «۱۰» جلد بگذشت به ما، گفتم «۱۱»: اینکه و امثال اینکه وبال باشند «۱۲» بر مردمان. چون شب در آمد بخفتم. در خواب دیدم که: آن مرد را بیاوردندی بر جنازه‌ای نهاده و پیش من بنهادندی و کاردی به دست من داد [ند] «۱۳» ی گفتندی «۱۴» بخور [۱۶- ر]. گفتم: یا سبحان الله، چند سال است که گوشت حیوانات نخورده‌ام،

(۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: نخواهید.

(۳). آد، کا، گا: میمون شاه.

(۴). آد، کا، گا: شبی من در خواب دیدم.

(۵). کا: شبی مرده‌ای.

(۶). آد، کا، گا: تا.

(۷). آد، گا: نگذارم.

(۸). آد، گا: یکی از. [.....]

(۹). آد، گا: نشسته بودیم.

(۱۰). کا: جوانی.

(۱۱). آد، گا: من گفتم، گا: گفتیم.

(۱۲). آد، کا، گا: باشد.

(۱۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). آد، کا، گا و.

صفحه : ۳۸

گوشت مردار چگونه خورم؟ گفتند: چرا غیبت کردی او را! گفتم: توبه کردم. یک سال به آن گورستان می‌آمدم^(۱) تا باشد که اینکه مرد^(۲) را^(۳) بینم و از او حلالی خواهم. پس از یک سال او را دیدم خواستم تا از او حلالی خواهم. او ابتدا کرد و گفت: توبه کردی! گفتم: آری، گفت: برو با جای خودرو. و پسر عم ابو هریره گفت: ماعز بنزدیک رسول آمد و بر خویشتن گواهی داد سه بار به زنا. رسول علیه السلام - هر بار روی بگردانید^(۴). به بار چهارم صحابه گفتند: یا ما عز، اگر دگر بار بگویی، رسول - علیه السلام - تو را رجم فرماید. گفت: خود برای آن می‌گویم

زینت یا رسول الله فطهزنی،

زنا کردم ای رسول الله مرا^(۵) پاک کن. رسول - علیه السلام - بفرمود تا او را رجم کردند^(۶).

رسول - علیه السلام - به دو مرد بگذشت که ایشان حدیث ماعز کردند^(۷)، یکی می‌گفت دیگر^(۸) را که: دیدی اینکه که ماعز کرد خدای پرده به او فرو پوشید، او خویشتن را رسوا کرد تا رجم کردند او را چنان که سگ را، رسول - علیه السلام - با ایشان هیچ سخن نگفت. ایشان برخاستند و با رسول می‌رفتند به خرابه‌ای رسیدند خری مرده در آن جا افکنده بود. رسول - علیه السلام - گفت: [بروید و از آن مردار بخورید. گفتند: یا رسول الله تن و جان ما فدای تو باد؟ مردار را چگونه خوریم؟ گفت: شما گوشت ماعز خوردید و آن بدتر است از اینکه، ندانید که او در جویهای بهشت می‌غلتد.

أنس مالک روایت کرد که: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت که [۹] شب معراج که مرا به آسمان می‌بردند به جماعتی بگذشتم که ایشان را ناخن و

(۱). آج، آد، گا: آمد و شد می‌کردم، کا: می‌رفتم.

(۲). آد، گا: آن برنا، کا: آن جوان.

(۳). کا دیگر باره باز.

(۴). آد، کا، گا: بگردانیدی.

(۵). آج: ما را.

(۶). آج بعد از آن.

(۷). آد، کا، گا: می‌کردند.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: دیگری. [.....]

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

صفحه : ۳۹

چنگال بود از مس و روی خود را می‌خراشیدند به آن چنگال، من گفتم: اینان که‌اند! گفت: آنان‌اند که در دار دنیا گوشت مردم خوردندی و در أعراض ایشان وقیعت کردند و غیبت مردم کردند.

وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ و از خدای بترسی^(۱) که خدای تعالی توبه پذیرنده و بخشاینده است [۱۶- پ]. جابر عبد الله انصاری و ابو سعید خدری روایت کردند که رسول - علیه السلام - گفت که غیبت از زنا سخته^(۲) است.

گفتند: یا رسول الله، چگونه! گفت: برای آن که زانی از زنا^(۳) توبه کند، خدای تعالی توبه او قبول کند، و صاحب غیبت اگر توبه کند از او قبول نکنند و او را نیامرزد تا مغتاب او را^(۴) عفو نکند. گفتند یکی ابن سیرین را گفت: من تو را غیبت کردم، مرا حلال کن. گفت: حلال نکنم چیزی که^(۵) خدای بر تو حرام کرده است.

در خبر است که عیسی مریم (۶) - علیه السلام (۷) - یک روز اصحابش را گفت: چه گویی (۸) اگر باد بر آید و جامه از عورت یکی از شما بردارد چه کنی! (۹) گفتند: جامه بر او فرو پوشیم. گفت: لا بل نه از آنانی که (۱۰) چنین کنی (۱۱)، جامه از عورت او دورتر کنی و عورت او آشکارتر کنی. اینکه مثلی بود که زد مردی را که غیبت کسی (۱۲) می کند با او و او را یاری می دهد او را بر آن (۱۳) و او (۱۴) زیادت می کند.

(۱). آج، آد، کا، گا: بترسید.

(۲). آج، آد، کا: سخت تر.

(۳). آج که.

(۴). آد، گا: مغتاب از او.

(۵). آد، گا: را که.

(۶). آد، گا: عیسی بن مریم.

(۷). آد، گا: علیهما السلام.

(۸). آج، آد، کا، گا، گوید.

(۹-۱۱). آج، آد، کا، گا: کنی.

(۱۰). آج، آد، کا، گا: آنانی.

(۱۲). آد، گا: کسی نزد او.

(۱۳). آد، گا: یاری می دهد آن کس را.

(۱۴). آج را. [...]

صفحه : ۴۰

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى - الاية. عبد الله عباس گفت:

آیت در ثابت بن قیس بن شماس آمد و آن که (۱) او آن مرد را گفت که او را جای نداد به (۲) رسول - علیه السلام: أنت ابن فلان، تو پسر فلان زنی (۳). رسول - علیه السلام - گفت: کیست که نام زانی (۴) می برد! ثابت برخاست و گفت: منم یا رسول الله، گفت: در روی اینکه قوم نگر. در نگرید. گفت: چه می بینی! گفت:

می بینم گروهی مختلف الوان را از سیاه و سپید و سرخ. گفت: تو را بر اینان (۵) [۱۷-ر] فضل نیست مگر به دین. خدای تعالی در ثابت و در صاحب آن فلان (۶) اینکه (۷) آیت فرو فرستاد: (۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ (۹)، و اینکه (۱۰) آیت: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى، تا (۱۱) آن تأدیب او باشد و اینکه تأدیب آن دگر.

مقاتل گفت: چون رسول - علیه السلام - مکه بگشاد، بلال را فرمود تا بر بام کعبه رفت و بانگ نماز کرد. عتاب بن اسید گفت: الحمد لله که پدرم نمانده است تا اینکه ندیدی (۱۲)، و حارث بن هشام (۱۳) [گفت]: (۱۴) محمد جز اینکه کلاغ سیاه را نیافت تا مؤذن خود کردی؟ سهیل بن عمرو گفت: اگر خدای چیزی خواهد بگرداند. ابو سفیان بن حرب گفت: من چیزی نمی یارم گفت (۱۵)، که هر

(۱). آج، کا: و آنکه.

- (۲). آج: بر، آد، گا: نزد، کا: نزدیک.
- (۳). آد، گا: فلانه زنی، کا: فلانه‌ای.
- (۴). آج، آد، کا، گا: فلانه، که بر متن مرجح می‌نماید.
- (۵). آد، کا، گا هیچ.
- (۶). آج: این فلانه، آد، کا، گا: در صاحب او.
- (۷). آد، کا، گا او.
- (۸). آد، کا، گا یکی.
- (۹). سوره مجادله (۵۸) آیه ۱۱.
- (۱۰). آد، کا: و دیگر اینکه.
- (۱۱). اساس، آج: یا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۲). آج، آد، گا: بدیدی.
- (۱۳). اساس: هاشم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]
- (۱۵). آد: نتوانم گفتن، گا: نمی‌توانم گفتن.

صفحه : ۴۱

چه ما گوئیم «۱»، خدای آسمان «۲» محمّد را خبر می‌دهد. خدای تعالی جبرئیل «۳» فرستاد و رسول را از «۴» همه خبر داد. رسول- علیه السلام- همه را بخواند و خبر داد، هر یکی را از آنچه گفته بودند. خدای تعالی [اینکه] «۵» آیت فرستاد و ایشان را زجر کرد از آن که به نسب فخر کنند و به بسیاری مال «۶» درویشان را حقیر دارند.

یزید بن سمره «۷» گفت: رسول- علیه السلام- در بازار مدینه می‌گذشت، غلامی سیاه را در بازار می‌فروختند و او «۸» می‌گفت: مرا شرطی است با آن که «۹» مرا بخرد که مرا به اوقات نماز باز ندارد که پنج نماز به جماعت در پی «۱۰» رسول می‌گزارم «۱۱». مردی او را به اینکه شرط بخرد و او پنج نماز در قفای رسول- علیه السلام- می‌کرد. رسول- علیه السلام- هر وقت آن غلام را می‌دید «۱۲» روزی چند بر آمد که او را ندید. خواجه غلام را گفت: غلام کجاست!

گفت: یا رسول الله تب دارد «۱۳» او را گفت: [۱۷-پ] بیا تا برویم و او را بپرسیم.

آنکه برفت و او را بپرسید. و روز [ی] «۱۴» چند بر آمد صاحب غلام را بپرسید که غلام چون است! گفت: یا رسول الله او در حالت «۱۵» خود است. رسول- علیه السلام- برخاست «۱۶» و به بالین او رفت و او در نزع بود. ساعتی بود «۱۷» غلام جان بداد و با پیش خدای رفت. رسول- علیه السلام- تولّای غسل و تکفین

(۱). آد، کا، گا: می‌گوئیم.

(۲). کا زمین.

(۳-۵). آج را.

(۴). آد، گا اینها.

(۶). آج، آد، کا، گا و.

(۷). اساس، آج، کا: سحره، با توجه به آد تصحیح شد.

(۸). کا: و آن غلام.

(۹). آج، هر آن که، آد، گا: بر آن کس که، کا: بر آن که او.

(۱۰). آد، گا: در قفای. ۱۱ آج: می گذارم.

(۱۲). آد، گا: می دیدی.

(۱۳). آج، آد، کا، گا رسول.

(۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۱۵). آد، کا، گا: حال.

(۱۶). اساس، آج: برخواست / برخاست.

(۱۷). آج، آد: بعد از ساعتی.

صفحه : ۴۲

[و دفن] «۱» او کرد «۲». مهاجر و انصار را از آن غمی عظیم حاصل شد «۳»، ما خان و ما [ن] «۴» خود را رها کرده ایم و در خدمت رسول پیامده «۵»، هیچ کس اینکه ندیدیم از او در زندگی «۶» و بیماری و مرگ که اینکه غلام سیاه دید «۷».

انصار گفتند: ما به جان و مال و خان و مان مواسا کردیم، غلامی حبشی را بر ما بگزید. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد برای عذر رسول- علیه السلام- و باز نمود که: نسب را اثری نیست، و انما کار تقوی دارد و پرهیزگاری، گفت:

يا أَيُّهَا النَّاسُ، خطاب است با جمله آدمیان از زن و مرد و عرب و عجم و برده و آزاد، جز کودک و دیوانه و ناقص عقل کز او «۸» خارج اند به دلیل عقل. إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ ما بیافریدیم شما را از نر و ماده از مردی و زنی، یعنی آدم و حوا- علیهما السلام.

وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا و شما را شعوب کردیم و هی جمع شعب «۹»، و شعب «۱۰» قبیله برتر باشد که رأس القبایل بود و سر جمهور باشد چون: ربیعه و مضر و اوس و خزرج، و ایشان را شعب برای تجمّع و تفرّق گویند که ایشان جامع باشند جمله فرزندان را، و از ایشان متفرّق شوند «۱۱» چنان که شاخ درخت از درخت منشعب شود. و «شعب» از اضداد است به معنی جمع باشد و [۱۸- ر] به معنی تفریق، و مرگ را برای اینکه شعوب گویند. آنکه فرود شعوب قبایل بود، یکی را قبیله گویند و آن چنانند «۱۲» بکر از ربیعه، و تمیم از مضر. و پس از قبایل عمائر باشد، یکی را عماره گویند بفتح العین، و اینکه چنان باشد که شیبان از بکر و دارم

(۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به اد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آج، آد: بکرد.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها گفتند.

(۵). کا: ایستاده.

(۶). کا: زندگانی.

(۷). کا: بدید.

(۸). آد، کا: که از او.

(۹). کا و شعبه گا و شعب.

(۱۰). کا از.

(۱۱). آج: بشوند.

(۱۲). آد، گا: چنان است که گا چنان بود که. [...]

صفحه : ۴۳

از تمیم، و دون العمائر را البطون «۱»، یکی را بطن «۲» گویند و آن چنان باشد که:

بنو غالب و لوی «۳» از قریش. و پس از بطون افخاذ باشد یکی را فخذ گویند و آن چنان باشد که بنو هاشم و بنو امیه از بنی لوی. آنگه فصایل و عشایر بود، یکی را فصیله و عشیره گویند. و گفته‌اند: شعوب [از] «۴» عجم باشد و قبایل از عرب و اسباط از بنی اسرائیل.

أبو رزین و أبو روق گفتند: «شعوب» آنان باشند که نسبت نکنند ایشان را با کسی، بل نسبت ایشان با شهری باشد یا با مدینه «۵» یا زمینی، و «قبایل» آنان «۶» باشند که نسبت کنند خود را با پدران.

لِتَعَارَفُوا برای آن که تا یکدیگر را بشناسی «۷» در قرب نسب و بعد، و «۸» نه برای [آن] «۹» باید تا «۱۰» فخر آری «۱۱». أعمش خواند: «لتتعرفوا» به دو «تا»، و عبد الله عباس خواند: «لتعرفوا» بی «الف». إِنَّ أكرمكم، به فتح «الف»، چنان که «أَنْ تَعْلَقَ» دارد به «تعرفوا» تا بدانی «۱۲» که گرامی‌ترین «۱۳» شما بنزدیک خدای پرهیزگارتر است «۱۴» از شما. و عامه قراء به کسر «الف» خواندند بر ابتدا، گرامی‌ترین «۱۵» شما بر «۱۶» خدای متقی‌تر است. قتاده گفت در اینکه آیت «إِنَّ أكرمكم»، اكرم الكرم التقوى و الأم اللؤم الفجور. و رسول- علیه السلام- گفت:

من سرّه أن يكون اكرم الناس

(۱). آد، گا: العمائر البطون است کا: العمائر البطون.

(۲). اساس: بطون، با توجه به آد، کا تصحیح شد.

(۳). آج: لوا.

(۴-۹). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر: نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آج: شهری باشد با مدینه، آد، کا: با شهری یا مدینه.

(۶). اساس: آن نان/ آنان آج: آن.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: بشناسید.

(۸). آد، کا، گا: و بعد او.

(۱۰). آج: آن تا یکدیگر را آد، کا: آن که به آن گا: آن تا بدو.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: آرید.

(۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: تا بدانید.

(۱۳-۱۵). کا: گرامین‌ترین.

(۱۴). آج: پرهیزگارتری است.

(۱۶). آد، کا، گا: نزد. [...]

صفحه : ۴۴

الله فلیتق الله {

هر که خواهد»^۱ که کریمترین مردمان باشد گو از خدا بترس، و نیز گفت- علیه السلام:

«۲ کرم الرجل دینه [و مروته تقواه و اصله عقله و حسبه خلقه]»

کرم مرد دین اوست [۱۸- ر] [و مروّت] «۳» و پرهیزگاری او [و] «۴» اصل او عقل او و حسب او خوی نیکوی او. عبد الله عتّاس گفت: کرم دنیا توانگری است، و کرم آخرت پرهیزگاری. إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ و خدای تعالی دانا و با خبر است.

عبد الله عمر «۵» گفت: رسول را دیدم بر ناقه قصواء نشسته روز فتح مکه استلام ارکان می کرد به چوبی که در دست داشت بر شبه عصایی، و مسجد الحرام چنان که «۶» هیچ جای نبود آن جا که شتری «۷» بخسپد، آنگه برون «۸» آمد و مردم با او برون «۹» آمدند، خطبه کرد و حمد و ثنای خدای «۱۰» کرد، آنگه گفت: ای [مردمان حمیت جاهلیت از شما بردند و تفکّه «۱۱» و مزاح «۱۲» او و فخر کردن به پدران.

«۱۳» اَئِمَّا النَّاسِ رَجُلَانِ [

مردمان دو مردند: یکی بڑ و تقی و کریم بر خدای تعالی، و یکی فاجر شقی خوار بر خدای تعالی. آنگه اینکه آیت بخواند «۱۴» و گفت:

أَقُولُ قَوْلِي هَذَا وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي وَ لَكُمْ،

و یحیی بن ابی کثیر روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت:

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَلَا إِلَى أَمْوَالِكُمْ وَ لَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَ أَعْمَالِكُمْ وَ ائِمَّا انتم بنو ادم فاکرمکم علی الله اتقیکم خدای تعالی به صورتهای شما ننگرد و نه به مالهای شما، و لکن به دلهای شما بنگرد و عملهای شما

(۱). کا: خواهند.

(۲). اساس و آج: ندارد، با توجه به ترجمه عبارت و ضبط آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳-۴). اساس، آج، کا: ندارد، با توجه به آد، گا و ترجمه عبارت افزوده شد.

(۵). کا: عبد الله عتّاس.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: بود که.

(۷). کا: که شتر آن جا.

(۸-۹). آد، کا، گا: بیرون.

(۱۰). آج، کا: خدای تعالی.

(۱۱). آد، کا، گا: تفکیر.

(۱۲). آد، کا، گا: مزاح.

(۱۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). کا: برخواند.

صفحه : ۴۵

[و شما] «۱» همه فرزندان آدمی «۲»، گرامیتین شما بر خدای آن است که بر خدای «۳» پرهیزگارتر باشد.

عطا گفت از ابو هریره که فردای قیامت خدای تعالی گوید: من نسبی کردم و شما نسبی کردی «۴»، من کریمترین «۵» آن را کردم

که پرهیزگارت‌تر باشد، و شما گفتی «۶»: فلان بن فلان «۷». من امروز نسب خود رفیع کنم و نسب شما وضع کنم. اینک الممتقون پرهیزگاران کجاند «۸»! رسول را «۹»- علیه السلام- پرسیدند که کریمترین مردمان کیست! گفت: متقی‌تر و پرهیزگارت‌تر، و شاعر گفت:

ما یصنع العبد بعزّ الغنی و العزّ کلّ العزّ للمتقی

من عرف الله [۹۱- ر] فلم یغنه «۱۰» معرفه الله فذاک الشقیّ

قالت الأعراب امنا- الایه، آیت در جماعتی از بنی اسد آمد که بنزدیک رسول- علیه السلام- آمدند و اظهار کلمه شهادت کردند و در دل ایمان نداشتند و راههای مدینه پلید «۱۱» می‌داشتند و نرخها گران کردند «۱۲»، و بامداد و شبانگاه پیش رسول می‌آمدند و می‌گفتند: اتک العرب بأنفسها علی ظهور رواحها و جئناک بالاثقال و الذراری «۱۳» عرب بنزدیک تو آمده است بر پشت رواحل و ما آمده‌ایم و فرزندان و بنه را پیش تو آورده‌ایم «۱۴»- بر سبیل منت بر «۱۵» رسول، و ما با تو قتال نکردیم چنان که بنون فلان «۱۶»، و بنون

(۱). اساس، آج، کا: ندارد، با توجه به آد، گا: افزوده شد.

(۲). آج، آد، گا: آدمید. [...]

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: «بر خدای» را ندارد.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: کردید.

(۵). آد، کا، گا: کریمتر.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: گفتید.

(۷). آج و.

(۸). آد: کجایند.

(۹). آد، کا، گا: از رسول.

(۱۰). آج، آد، کا: یغنیه.

(۱۱). آج: به بند.

(۱۲). آد، گا: می‌کردند.

(۱۳). کا یعنی.

(۱۴). کا اینکه کلمه.

(۱۵). کا: منت می‌گفتند با.

(۱۶). آج و دیگر نسخه بدلها: بنو فلان. [...]

صفحه : ۴۶

فلان «۱» کردند «۲»، و به طمع صدقه آمده بودند [می‌گفتند] «۳»: اعطنا ما را عطا ده.

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد در ایشان.

سَدَى گفت: آیت در اعراب مزینه و جهینه و أسلم و اشجع و غفار آمد «۴» اظهار ایمان کردند برای آن تا ایمن شوند. چون رسول- علیه السلام- ایشان را به حدیبیه خواند باز استادند «۵» و نرفتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: قالت الأعراب امنا عرب گفتند: بگرویدیم و ایمان آوردیم «۶»، گفت: بگوی ای محمد که ایمان نیاورده‌ای «۷»، وَ لَكِنْ قَوْلُوا أَسْلَمْنَا وَ لَكِنْ گویی «۸» اسلام آوردیم، یعنی به زبان استسلام کردیم خوف قتل را برای آن که ایمان به دل باشد و اسلام به زبان و عمل و شرایع. و آیت دلیل است بر آن که ایمان دیگر است و اسلام دیگر، هم در لغت و هم در شرع، چه ایمان تصدیق به دل باشد و اسلام اقرار «۹» و استسلام باشد، و خدای تعالی فرق کرد میان هر دو به اثبات اسلام و نفی ایمان. و اگر هر دو یکی بودی کلام متناقض بودی. آنگه به اینکه رها نکرد تا گفت: وَ لَمَّا يَدْخُلُ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ إيمان در دل‌های [۱۹-پ] شما نشد. امّا آن آیت که به معارضه اینکه آرند من قوله: فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ «۱۰» قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: نیاورده‌اید.

(۸). آج: گوید آد، گا: بگوئید.

(۹). آد، گا به زبان.

(۱۰). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۳۵.

(۱۱). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۳۶.

صفحه : ۴۷

آوردیم. یک خانه مسلمان یافتیم، چه منع است که «۱» خانه مسلمان هم مؤمن باشند «۲» هم مسلمان، برای [آن که] «۳» تنافی نیست میان ایمان و اسلام، همه مؤمن مسلمان [باشد] «۴» و لکن نه همه مسلمان مؤمن باشند «۵»، چه منافقان را حکم اسلام کنند و لکن مؤمن نباشند. و قوله: «اسلمنا» اینکه از باب افعال است بمعنی الدّخول، يقال: اسلم الرجل اذا دخل في السلم، كقولهم: اشتهى و اصاف، إذا دخل في الشتاء و الصّيف. و اصبح و امسى و اضحى و اعرق و انجد و اغار و اتهم، اذا دخل في الصباح و المساء و الضحى و دخل العراق و غورا و نجدا و تهامة. چون در اینکه اوقات آیند «۶»، و مانند اینکه بسیار است. وَ إِن تَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ اگر اطاعت خدا و «۷» رسول داری به ظاهر و باطن «۸» به دل و زبان، لا يَلْتَكُم مِّنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا، [از اعمال شما چیزی نکاهاند و ظلم نکنند و جزای آن باز نگیرد، ابو عمرو و يعقوب خواندند: لا يَأْتِكُمْ] «۹»، به «الف»، اعتبارا بقوله: وَ مَا أَلْتَنَاهُمْ مِّنْ عَمَلِهِمْ مِّنْ شَيْءٍ «۱۰»، يقال: أَلت، يَألت [ولات يليت، لغتان] «۱۱»، قال الشّاعر:

ابلع بنى ثعل عنى مغلغلة جهد الرسالة لا التا و لا كذبا

و دیگران خواندند: لا يلتکم [۲۰-ر] بی «الف» من باب: لات يليت ليتا قال رؤبه:

و ليلة ذات ندى سریت و لم يلتنى من هواها لیت

(۱). آد، گا آن کا از یک.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: باشد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۴). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۵). آج: و لکن همه مسلمان مؤمن نباشد کا: و لکن نه همه مسلمانان مؤمن باشد.

(۶). آج، آد: آید کا، گا: آید یا بدین جایها.

(۷). کا طاعت.

(۸). کا و.

(۹). اساس و آج: ندارد، از آد افزوده شد.

(۱۰). سوره طور (۵۲) آیه ۲۱.

(۱۱). اساس و آج: ندارد، از آد افزوده شد.

صفحه : ۴۸

إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ که خدای آمرزنده و بخشاینده است. آنگه ایمان با تحقیق را بیان کرد گفت:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَرْتَابُوا، گفت مؤمنان آنان باشند که خدای را به راست دارند و پیغامبر را و شک نکنند و جهاد کنند به مال و جان در سبیل خدای، أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ فی ایمانهم راست گویان باشند در ایمانشان نه آنان که از بیم شمشیر ایمان آرند یا بطمع «۱». چون اینکه آیت آمد اعراب بیامدند و سوگند خوردند که ما مؤمنیم به سرّ و علانیه به دل و زبان، خدای دانست که دروغ می گویند آیت فرستاد:

قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ «۲»، خدای را می بیاموزی «۳» دین خود که خدای نداند «۴» که دین شما چیست! و خدای تعالی غیب آسمان و زمین داند و آنچه در آسمان و زمین باشد و رود، و او به همه چیزی عالم «۵» است.

آنگه گفت: يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسَلْتُمُوهُ بِرِئَاسَتِ اللَّهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْبُرْهَانُ مِنْ رَبِّهِمْ أَنْ يَكُونَ مِنْكُمْ مَنْ يُظَاهِرُ الْمُشْرِكِينَ عَلَىٰ مَا جَاءَهُمْ مِنَ الْبُرْهَانِ وَأَنْ يَكُونَ مِنْكُمْ مَنْ يُظَاهِرُ الْمُشْرِكِينَ عَلَىٰ مَا جَاءَهُمْ مِنَ الْبُرْهَانِ.

بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ بِلِ خدای تعالی منت نهد بر شما که شما را هدایت کرد «۶» اگر «۷» راست می گویی که مؤمنی.

إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ خدای داند غیب و نهانی آسمان و زمین «۸» وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ، ابن کثیر به «یا» خواند خدای داناست به آنچه ایشان می کنند، باقی قراء به «تاء» خطاب «۹» خدای داناست [۲۰-پ] به آنچه شما می کنی «۱۰».

(۱). آج، آد، کا، گا عطا.

(۲). آد، گا بگو ای محمد.

(۳). آد، گا: می آموزید.

(۴). کا: بداند.

(۵). آد، گا و دانا.

(۶). آج، آد به ایمان و تمکین و تقویت کرد کا، گا به ایمان و تمکین و قوت داد. [.....]

(۷). آد، گا شما.

(۸). آد، گا: خدای تعالی غیب و نهانی آسمانها و زمین را داند.

(۹). کا خوانند یعنی.

(۱۰). آد: می کنید کا و الله أعلم بمراده.

صفحه : ۴۹

سوره ق

بدان که اینک سورت مکی است و چهل و پنج آیت است و سیصد و پنجاه و هفت کلمت است و هزار و چهار صد و نود و چهار حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره ق بخواند، خدای تعالی سكرات و شداید مرگ بر او آسان کند.

[سوره ق (۵۰): آیات ۱ تا ۴۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِیْدِ (۱) بَلْ عَجَّبُوْا اَنْ جَاءَهُمْ مُّنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكٰفِرُوْنَ هٰذَا شَیْءٌ عَجِیْبٌ (۲) اِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا ذٰلِكَ رَجْعٌۭ بَعِیْدٌ (۳) قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْاَرْضُ مِنْهُمْ وَ عِنْدَنَا كِتٰبٌ حَفِیْظٌ (۴)

بَلْ كَذَّبُوْا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِیْ اَمْرٍ مَّرِیْحٍ (۵) اَفَلَمْ يَنْظُرُوْا اِلٰی السَّمٰوٰتِ فَوْقَهُمْ كَیْفَ بَنٰیْنٰهَا وَ زَیَّناَهَا وَ مَا لَهَا مِنْ فُرُوْجٍ (۶) وَ الْاَرْضِ مَدَدْنٰهَا وَ اَلْقِیْنَا فِیْهَا رِوٰسِیْ وَ اَنْبَتْنَا فِیْهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِیْجٍ (۷) تَبٰصِرَةٌ وَ ذِکْرٰی لِكُلِّ عَبْدٍ مُّیْتَبٍ (۸) وَ نَزَّلْنَا مِنَ السَّمٰوٰتِ مَآءً مُّبَارَكًا فَاَنْبَتْنَا بِهٖ جَبٰتٍ وَ حَبَّ الْحَصِیْدِ (۹)

وَ النَّخْلِ بِاَسْفٰتٍ لَهَا طَلْعٌ نَّضِیْدٌ (۱۰) رِزْقًا لِلْعِبَادِ وَ اَحْیٰیْنَا بِهٖ بِلَدَّةٍ مِّتًا كَذٰلِكَ الْخُرُوْجُ (۱۱) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوْحٍ وَ اَصْحٰبُ الرّٰسِ وَ ثَمُوْدُ (۱۲) وَ عَادٌ وَ فِرْعَوْنُ وَ اِخْوَانُ لُوْطٍ (۱۳) وَ اَصْحٰبُ الْاَیْكَةِ وَ قَوْمٌ تَبِعَ كُلٌّ كَذَّبَ الرّٰسُلَ فَحَقَّ وَعَیْدٌ (۱۴) اَفَعِیْنٰ بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ بَلْ هُمْ فِیْ لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِیْدٍ (۱۵) وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ وَ نَعَلَمَّ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهٗ وَ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ (۱۶) اِذْ یَتَلَقٰی الْمُتَلَقِّیْنَ عَنِ الْیَمِیْنِ وَ عَنِ الشَّمٰلِ قَعِیْدٌ (۱۷) مَا یَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَیْهِ رَقِیْبٌ عَعِیْدٌ (۱۸) وَ جَآءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِیْدٌ (۱۹)

وَ نَفَخَ فِی الصُّوْرِ ذٰلِكَ یَوْمَ الْوَعَیْدِ (۲۰) وَ جَآءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سٰئِقٌ وَ شَهِیْدٌ (۲۱) لَقَدْ كُنْتَ فِی غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَآءَكَ فَبَصَّرَكَ الْیَوْمَ حَدِیْدٌ (۲۲) وَ قَالَ قَرِیْنُهٗ هٰذَا مَا لَدَیْ عَعِیْدٍ (۲۳) اَلْقِیَا فِی جَهَنَّمَ كُلٌّ كَفٰرٍ عَعِیْدٍ (۲۴)

مَنَاعٌ لِلْخَبْرِ مُعْتَدٍ مُّرِیْبٍ (۲۵) الَّذِی جَعَلَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ فَالْقِیَا فِی الْعَذَابِ الشَّدِیْدِ (۲۶) قَالَ قَرِیْنُهٗ رَبَّنَا مَا اَطَعْتُهُ وَ لٰكِنْ كَانَ فِی ضَلٰلٍۭ بَعِیْدٍ (۲۷) قَالَ لَا تَخْتَصِمُوْا لَدَیْهِ وَ قَدْ قَدَّمْتُمْ اِلَیْكُمْ بِالْوَعَیْدِ (۲۸) مَا یُبَدِّلُ الْقَوْلَ لَدَیْهِ وَ مَا اَنَا بِظَلٰمٍ لِلْعَبِیْدِ (۲۹)

یَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلْ امْتَلَأْتَ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِیْدٍ (۳۰) وَ اَزْلَقْتَ الْجَنَّةَ لِلْمُتَّقِیْنَ غَیْرَ بَعِیْدٍ (۳۱) هٰذَا مَا تُوَعَّدُوْنَ لِکُلِّ اٰوَابٍ حَفِیْظٍ (۳۲) مَنْ خَشِی الرَّحْمٰنَ الْبَغِیْبَ وَ جَآءَ بِقَلْبٍ مُّنِیْبٍ (۳۳) ادْخُلُوْهَا بِسَلَامٍ ذٰلِكَ یَوْمَ الْخُلُوْدِ (۳۴)

لَهُمْ مَا یَشٰوْنُ فِیْهَا وَ لَمَدِیْنًا مَزِیْدٌ (۳۵) وَ كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ اَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوْا فِی الْبِلَادِ هٰیلٍ مِنْ مَّحِیْصٍ (۳۶) اِنْ فِی ذٰلِكَ لَذِکْرٰی لِمَنْ كَانَ لَهٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقٰی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیْدٌ (۳۷) وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ وَ مَا بَیْنَهُمَا فِی سِتَّةِ اَیَّامٍ وَ مَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ (۳۸) فَاصْبِرْ عَلٰی مَا یَقُولُوْنَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوْعِ الشَّمْسِ وَ قَبْلَ الْغُرُوْبِ (۳۹)

وَ مِنَ اللَّیْلِ فَسَبِّحْهُ وَ اَدْبَارَ السُّجُوْدِ (۴۰) وَ اسْتَمِعْ یَوْمَ یُنَادِی الْمُنَادِ مِنْ مَّكَانٍ قَرِیْبٍ (۴۱) یَوْمَ یَسْمَعُوْنَ الصَّیْحَةَ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ یَوْمَ الْخُرُوْجِ (۴۲) اِنَّا نَحْنُ نُحْیِیْهِ وَ نُمِیْتُهِ وَ اِلَیْنَا الْمَصِیْرُ (۴۳) یَوْمَ تَشَقَّقُ الْاَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذٰلِكَ حَشْرٌ عَلَیْنَا یَسِیْرٌ (۴۴)

نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا یَقُولُوْنَ وَ مَا اَنْتَ عَلَیْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ یَخَافُ وَعَیْدِ (۴۵)

[ترجمه]

به حق و قرآن شریف.
بل شگفت می‌داشتند که آمد به ایشان بیم کننده از ایشان، گفتند کافران اینکه چیزی است شگفت.
چون بمیریم ما و باشیم خاک! آن «۱» باز آمدنی «۲» دور.
«۳»

دانستیم ما آنچه بکاهاند زمین از ایشان و نزدیک ماست نوشته نگاهداشته.
بل دروغ داشتند حق را

(۱). اساس: باز، با توجه به آج تصحیح شد.

(۲). آج: باز گردانیدنی است.

(۳). آج: نامه.

صفحه : ۵۰

چون آمد به ایشان، ایشان در کاری اند آمیخته.
نظر نمی‌کنند به آسمان از بالای ایشان چگونه بنا کردیم و بیاراستیم و نیست آن را از شکافته «۱» [۲۱-ر].
و زمین بگسترانیدیم «۲» و برفکنندیم کوهها و برویانیدیم در آن از هر جفتی نکو.
بینا بکردنی «۳» و یاد دادنی هر بنده توبه کار را.
و بفرستادیم از آسمان آبی مبارک و برویانیدیم در او بوستانها و دانه آنچه بدروند.
و درختان خرما بلند آن را بری برهم - نهاده.
روزی بندگان را و زنده کردیم به او شهری مرده همچنین باشد بیرون آمدن.
دروغ داشتند پیش از ایشان قوم نوح و اصحاب «۴» آن چاه و نمود.
و عاد و فرعون و برادران لوط.

[۲۱-پ]

و مردمان بیشه [و گروه ملک یمن] «۵» همه دروغ داشتند پیغمبران را، درست شد ترسانیدن من «۶»
پس فروماندیم

(۱). آج: شگفتها.

(۲). آج آن را.

(۳). آج: برای بینایی را.

(۴). آج: ملازمان.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به ضبط قرآن مجید افزوده شد.

صفحه : ۵۱

ما به آفریدن پیشین! بل ایشان در پوشیدنی اند»۱» جدید.
و بدرستی که بیافریدیم ما مردم را و دائم آنچه وسوسه کند به آن نفس او و ما نزدیکتریم»۲» به او از رگ گردن او.
چون پیش باز آمدند آن دو فرشته از راست و از چپ نشسته.
برون ندهند از آن هیچ قول الا نزدیک او نگاهبانی باشد بیجارده»۳».
و آمد مستی مرگ»۴» بدرستی اینکه است آنچه از او می‌گریختی»۵».
و دردمند در صور آن روز ترسانیدن را.
و آید هر کسی با او راننده»۶» و گواهی.

[۲۲-ر]

بودی غافلی از اینکه باز گشادیم از تو پوشش، چشم تو»۷» امروز تیز است.
گفت همتای او اینکه چیز است نزد ما بیجارده»۸».
در اندازی»۹» در دوزخ هر کافری ستیزه کن را.

(۱). آج: در اشتباهند از آفرینشی. [...]

(۲). اساس: نزدیک، با توجه به آج تصحیح شد.

(۳). آج: نگاهبانی حاضر.

(۴). آج: و آید سختی جان دادن.

(۵). آج: از آن میل طبع می‌نمودی.

(۶). آج به محشر.

(۷). آج: پس بینایی تو.

(۸). آج: حاضر.

(۹). آج: بیندازید.

صفحه : ۵۲

باز دارنده خیر بیدادگر متهم»۱».
آن که کند با خدای خود خدای دیگر در اندازید»۲» در عذاب سخت.
گوید همتای او بار خدایا من او را طاعی نکردم و لکن بود در بی راهی دور.
گفت خصومت مکنید بنزدیک من و در پیش فگندم به شما ترسانیدن.
بدل نکنند سخن [نزد من]»۳» و نیستم من بیداد کننده بندگان را.
روزی که گوئیم دوزخ را»۴» پرشدی! و گوید او زیادتی است!
و نزدیک کنند بهشت مر پرهیزگاران»۵» را نه دور.
اینکه آن است که وعده دادیم برای هر توبه کننده نگاهدار.
هر که بترسد از خدای در خلوت و آید به دلی توبه کار.

در شوی «۶» در بهشت سلامت، آن، روز جاویدانی باشد.

ایشان را باشد آنچه خواهند در آن جا و

(۱). آج: ستمکار به گمان کننده.

(۲). آج: پس بیندازید او را.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۴). آج هیچ.

(۵). آج: برای پرهیزگاران.

(۶). آج: در آیند. [.....]

صفحه : ۵۳

بنزدیک ما زیادت بود.

و چند هلاک کردیم پیش از ایشان از گروهان «۱» ایشان سخت‌تر بودند از ایشان به گرفتن نقب کردند «۲» در شهرها، هست از گریختن‌گاهی!

[۲۳-ر]

در اینکه یاد کردنی هست آن را که او را دل باشد یا بیفگند گوش و او حاضر باشد.

و بیافریدیم ما آسمانها و زمین و آنچه در میان آن است در شش روز و نرسید ما را ماندگی.

صبر کن بدانچه می‌گویند و تسبیح کن به شکر خدای تعالی [پیش از بر آمدن آفتاب و] «۳» پیش از فرو شدن.

و «۴» از شب و تسبیح کن و از پس سجده.

گوش دار آن روز که ندا کند ندا کننده از جای نزدیک.

آن روز که بشنوند آواز بدرستی آن، روز برون آمدن.

ما زنده کنیم و بمیرانیم و با ماست باز گشتن.

آن روز که بشکافد

(۱). آج: اهل هر زمانه.

(۲). آج: پس تفتیش کردند.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۴). آج چیزی.

صفحه : ۵۴

زمین از ایشان زود آن انگیختنی باشد بر ما آسان.

ما عالم‌تریم به آنچه می‌گویند و نیستی تو بر ایشان مسلط یاد ده به قرآن آن را که بترسد [۲۳-پ].

قوله تعالی: ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ، عبد الله عیاس گفت: «ق» نامی است از نامهای خدای که قسم کرد به او. قتاده گفت: نامی از

نامه‌های قرآن است. قرطی گفت: افتتاح نامه‌است که ابتدایش «قاف» (۱) باشد چون: قدّوس (۲) و قادر و قاهر و قریب و قاضی و قابض. شعبی گفت: فاتحه سورت است. یزید و عکرمه و ضحاک گفتند: نام کوهی است محیط به گرد (۳) زمین و آن (۴) از زمرد سبز و خضرت آسمان از رنگ اوست، و کنارهای آسمان بر او نهاده است، و آنچه به دست مردم (۵) افتد از زمرد از سنگ پاره‌های آن است، و اینکه عبارت أبو الجوزاء است از عبد الله عباس.

وهب متبه گفت: ذو القرنین به کوه قاف رسید، پیران او کوه‌های خرد (۶) دید، او را گفت: تو چه کوهی - یعنی موکلان او را! گفت: من کوه قافم. گفت: اینکه کوه‌های خرد (۷) چیست پیران تو (۸)! گفت: عروق زمین است هیچ شهر نیست از شهرها و الا عرقی از عروق او متصل است به من، چون خدای (۹) خواهد تا زمین بجناند مرا بفرماید تا عرق آن زمین بجنانم. گفت: یا قاف مرا خبر ده به چیزی از عظمت خدای (۱۰)، گفت: شأن خدای ما - جل جلاله - عظیم است، و از عظمت

(۱). آج: ق.

(۲). آد، کا، گا: قدیر.

(۳). گا: کره.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۵). آج، کا: مردمان.

(۶). آج، آد، کا، گا: خورد.

(۷). آج، آد، کا: خورد.

(۸). آد، گا: چیست که پیران تست.

(۹-۱۰). آج، آد، گا: تعالی.

صفحه : ۵۵

شأن او کمینه آن است که از پس من زمینی است خدای را تعالی طول آن پانصد ساله راه (۱) در عرض پانصد ساله (۲) از برف که از سختی سرما بهری بهری را می شکند. اگر آن نبود، من از گرمای دوزخ بسوختمی. گفت: زیادت کن. گفت:

جبرئیل پیش خدای تعالی ایستاده است از ترس خدای می لرزد، خدای تعالی از هر لرزه‌ای که او را می باشد صد هزار فرشته می آفریند، پیش [۲۴- ر] خدای تعالی می ایستند سر در پیش افکنده سخن نیارند گفتن تا (۳) خدای تعالی دستوری دهد ایشان را در سخن گفتن (۴)، گویند: لا اله الا الله (۵)، و هو قوله (۶): يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أُذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا (۷)، یعنی لا اله الا الله.

فراء گفت: شنیدم از (۸) اهل علم که در تفسیر «قاف» گفتند: قضی الله ما هو کائن، خدای حکم کرد به هر چه بودنی است. ابو بکر وراق گفت: ای قف عند امرنا و نهینا، وقف کن (۹) عند امر و نهی ما و از آن تعدی مکن. و گفتند معنی آن است که: قل یا محمد، بگوی ای محمد. أحمد بن عاصم گفت: «ق (۱۰)» قرب الله من عباده فی قوله: وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ (۱۱) ابن عطا گفت: اقسام بقوه قلب حبیبه، قسم کرد به قوت دل رسول - علیه السلام - چون تحمل اعباء رسالت است.

وَالْقُرْآنِ الْمَجِیدِ، «واو» قسم است، سوگند خورد (۱۲) به قرآن شریف کریم بر خدای تعالی. در جواب اینکه قسم علما خلاف کردند. کوفیان گفتند: بل عجبوا

- (۱). آد، کا، گا است. [.....]
- (۲). آد، کا، گا راه.
- (۳). آج، آد، کا، گا: چون.
- (۴). آد: آیند.
- (۵). آد و سخن ایشان اینکه کلمه باشد.
- (۶). کا، گا تعالی.
- (۷). سوره نبأ (۷۸) آیه ۳۸.
- (۸). آد، کا، گا بعضی.
- (۹). آد، گا: توقف کن.
- (۱۰). کا: قاف.
- (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۶.
- (۱۲). آد: سوگند کرد.

صفحه : ۵۶

جواب اوست. أخفش گفت: جواب او محذوف است، و تقدیر آن است که و القرآن المجید لتبعثن، به حق قرآن مجید که برانگیزند شما را و زنده کنند. ابن کيسان گفت: جوابش ما یلفظ «ا» است، و گفتند: قد علمنا، و قسم را لا بد جواب باید و جواب او آن خبر «۲» باشد که مقسم علیه باشد، و آن بر دو ضرب بود: یا به اثبات باشد یا به نفی. اگر به اثبات بود، در جواب او یکی از چند چیز باشد [۲۴-پ]: «لام» تأکید، کقوله: فَو رَبِّكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ «۳»، و «ان» ثقیله کقوله: إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ «۴»، یا «ان» خفیفه، چنان که گفت: تَاللَّهِ إِنْ كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ «۵»، یا «قد» با فعل ماضی، نحو قوله: قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا «۶»، و اگر به نفی باز آید حرفی از حروف نفی باید، «ما» یا «لا» یا «لن»، کقولهم: و اللّٰه ما فعلت، و: لا افعل، و لن افعل ذلك أبدا.

اما آنچه کوفیان گفتند که «بل» به جواب قسم شاید، آن را اصلی نیست برای آن که «بل» اضراب را بود، و قسم جمله کلامی باشد که به آن، جمله را «۷» مؤکد بکنند پس از قسم تنها بی مقسم علیه فایده‌ای حاصل نشود و فایده از کلام اول حاصل باشد، اضراب نکو نباشد. و قول أخفش در حذف جواب قسم نکو است. آنکه گفت: بَلِ عَجِبُوا، از کلام اول اضراب کرد و گفت: بل شگفت می‌دارند «۸» که به ایشان آمد پیغامبری هم از ایشان ترساننده و اعلام کننده هم از حسب و نسب ایشان که او را دانند و شناسند تا ایشان را به قول او سکون نفس باشد، و در نفس و اصل او طعنی نتوانند زدن. آنکه گفت کافران می‌گویند: اینکه کاری عجب شگفت است.

(۱). آد، کا، گا من قول، سوره ق (۵۰) آیه ۱۸.

(۲). آد، کا: چیز.

(۳). سوره حجر (۱۵) آیه ۹۲. [.....]

(۴). سوره فجر (۸۹) آیه ۱۴.

(۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۶۶.

(۶). سوره شمس (۹۱) آیه ۹.

(۷). آد کلام.

(۸). کا ان جاء هم منذر.

صفحه : ۵۷

آنکه حکایت قول ایشان کرد و تعجب ایشان از بعث و نشور^(۱)، گفتند به لفظ استفهام بر سبیل استبعاد که: چون ما خاک شویم از پس آن که بمرده باشیم؟ در کلام محذوفی هست آن^(۲) جابر تقدیر آن که: نرجع بعده ذلک رجع بعید، ما را باز^(۳) زنده کنند اینکه باز آمدنی دور است. و «رجع» متعدی باشد و «رجوع» لازم.

آنکه گفت: قد علمنا، ما دانیم [۲۵-ر] که زمین چه نقصان کرده است از ایشان و از گوشت و خون ایشان چه مقدار خورده است. و گفتند معنی آن است که: ما دانیم که کدام عضو از ایشان بپوسد و کدام استخوان بماند، برای آن که در خبر آمد که: از بنی آدم همه چیزی بپوسد^(۴) «ألا استخوان دم غزه، و هو العظم ألدی علیه الالیة، و در خبر آمد که: تنهای پیغامبران و اوصیا و شهیدان بنپوسد. سدی گفت: مراد آن است که ما دانیم که در زمین چند کس بمیرند^(۵) و چند کس بمانند.

و عندنا کتاب حفیظ، ای محفوظ من الشیطان^(۶) و بنزدیک ما نوشته‌ای است محفوظ و نگاه داشته از شیاطین و از آن که مندرس شود و مغتیر و مبدل، و آن لوح محفوظ است که جمله کاینات بر او نوشته‌اند.

بیل کذبوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ، بل اینکه کافران حق را دروغ داشتند چون به ایشان آمد، یعنی قرآن. فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَرِيحٍ، ایشان در کاری اند مختلط [متلبس].

عبد الله عباس گفت: مختلف، و به روایتی دیگر از او من کر. مجاهد گفت: [۷].

متلبس ابن زید گفت: مختلط، و گفتند: فاسد و گفتند: متغیر، و اینکه اقوال متقارب است. و اصل او اضطراب و قلق باشد، [یقال]: «۸» مرج امر الناس و مرج

(۱). آد، گاء إذا متنا و کنا ترابا.

(۲). آد، گاء: اینکه.

(۳). آد، گاء آرند و.

(۴). اساس: که تنهای پیغامبر و اوصیا و شهدا بنپوسد، با توجه به آج تصحیح شد.

(۵). اساس: بمیرد، با توجه به آج تصحیح شد.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: من الشیاطین.

(۷-۸). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۵۸

الدین «۱» و مرج الخاتم، قال «۲» الشاعر «۳»:

مرج الدین فأعددت له مشرف الحارک محبوبک الکتد

و

فی الحدیث: مرجت عهددهم و أماناتهم،

و قال ابو ذؤیب:

فجالت و التمسست به حشاها فخرّ كأنه خوط مریج
و المرج من هذا، ألدی هو ارسال الدواب فی المراعی، لأنها تختلط و تضطرب هناك و یسمی الهو «۴» أيضا مرجا، مرغزار را برای
آن مرج خوانند.

أفلم یَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ [۲۵-پ] فَوْقَهُمْ، گفت: نمی‌نگرند اینان در آسمان که ما چگونه بنا کردیم آن را «۵» و بیاراستیم به
ستارگان! و ما لها من فُروج، و در او هیچ شکافی نیست. و الفرج، الشق و الفرجة أيضا، و منه الفرج لأنه السعة بعد الضيق، کسائی
گفت: لیس فیها تفاوت و لا اختلاف.

و الأرض مددناها، و زمین را بکشیدیم و بگستریدیم. و ألقینا فیها، و کوهها را بر او افگندیم تا مثقله او باشد برای آن که مانند کشتی
بود بر آب. و أنبتنا فیها من كل زوج بهیج، ای من كل لون حسن، و بر او برویاندیم از هر نوع «۶» نبات نکو، و «بهیج» فعیل باشد
بمعنی مفعول از بهجت «۷»، و هی السرور، یعنی که هر که در او نگرشاد «۸» شود.

تبصرة و ذکری، ای فعلنا ذلك لهذین، نصب هر دو بر مفعول له است، یعنی ما اینکه همه را برای تبصیر «۹» و تذکیر کردیم تا با شما
نماییم و یاد دهیم.

(۱). اساس: الذی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: یقال، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۳). آج شعر.

(۴). اساس: الموضوع، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد، گا چگونه بنگاردیم آن رای و محکم نهادیم.

(۶). آج: لون.

(۷). گا: من البهجه.

(۸). آد، گا: شادمان، کا: شادمانه.

(۹). اساس: تقصیر با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۵۹

لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ، هر بنده تائب را، و اینکه تبصره و تذکیر است همه را و لکن ذکر ایشان کرد برای آن که ایشان منتفع بودند. و
تفعله از بنای تفعیل باشد، و مثله: التذكرة و التکلمة.

و نزلنا من السماء ماءً مبارکاً، گفت: فرو فرستادیم از آسمان آبی مبارک، یعنی آب باران. فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ، برو یاندیم به او بستانها.
و حَبَّ الحَصِيدِ، و دانه کشتنی که بدروند چون گندم و جو و هر دانه که آن را به قوت بخورند آدمیان «۱» [۲۶-ر] از هر نوعی. و
«حصید» فعیل است به معنی مفعول، و حب الحصيد، اضافه الموصوف الی صفته نیست، برای [آن که] «۲» تأویل آن است که
بحب «۳» النبات الحصيد و مثله مسجد الجامع و ربیع الاول و حقّ الیقین، ای مسجد المكان الجامع و ربیع الشهر الاول و حقّ العلم
الیقین.

و النَّخْلَ بِاسْمَاتٍ، ای و انبتنا النخل باسقات، ای طویلات، و نیز برویاندیم به آب باران درختان خرما «۴» دراز بالا. عبد الله بن شداد

گفت: راست بالا.

حسن بصری و فزاء گفتند من قول العرب: ابسقت الشاة اذا احملت، و محلّ او نصب بر حال است. و روایت کردند که رسول - علیه السلام - خواند: «باصقات» به «صاد» و «صاد» و «سین» متعاقب باشند در بسیاری حروف. لها طلع نضید، آن را بری باشد متراکب. و «نضید» فعل است به معنی مفعول. مسروق گفت:

درختان بهشت از ساق تا به سر به میوه منظوم باشند «۵»، و میوه او به بزرگی مانند شکم سبوی «۶» باشد، و جویهای او «۷» بر روی زمین رود «۸» و اینکه جا در آیت مراد درختان دنیا است و مورد آیت تذکیر نعمتهای خدای است - جل - جلاله.

(۱). آد: که آن را آدمیان قوت سازند.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا: حب، چاپ شعرانی (۱۰ / ۲۷۱): و حب.

(۴). آد، گا: خرما.

(۵). آد، کا، گا: باشد.

(۶). آد، گا: تله، گا: به بزرگی میان تله.

(۷). آد، گا: آب. [.....]

(۸). آد، گا: می رود.

صفحه : ۶۰

رزقاً، ای جعلناها رزقا و نصب او بر مفعول له است ای (خلقناها لرزق العباد و احینا به بلدة میتا)، و زنده کردیم به آن بیابان مرده را یعنی زمین خشک بی نبات را. و قوله: «به» ای بالمطر.

ابو هریره گفت: چون چندان باران آمدی که ناودان بشردی «۱». رسول - علیه السلام - [۲۷- ر] گفتی «۲»: امسال قحط نباشد، آنگه گفت: کذلک الخروج، یعنی من القبور، همچنان که بینی که به باران زمین مرده زنده می کنیم و نبات از خاک بر می آیم، همچنین مردگان را زنده کنیم و از گورها برون آیم.

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ، آنگه برای تسلی رسول گفت: پیش از اینکه قوم، نوح را تکذیب کردند. وَأَصْحَابُ الرَّسِّ وَ ثَمُودُ، وَ عَادُ وَ فِرْعَوْنُ وَ إِخْوَانُ لُوطٍ، یعنی قوم «۳» که برادران نسب بودند.

و أصحاب الأيكة، و قوم شعيب و قصه‌های ایشان برفته [است] «۴». وَ قَوْمُ ثُبَعٍ، و او پادشاه یمن بود. و «تبع» برای آن تبع «۵» خواندند که تبع بسیار داشت و در جاهلیت آتش پرست بودند، و پادشاه ایشان اسلام آورد و قوم خود را به اسلام خواند و ایشان قبیله حمیر بودند «۶» اجابت نکردند و او را تکذیب کردند، و قصه او و قوم او چنان که در اخبار آمد از محمد اسحاق و جز «۷» او آن است که: چون تبع آخر - و هو أسعد أبو كرب بن ملك - «۸» کرب بود، آنگه که از مشرق بیامد راه بر مدینه ساخت، و چون آن جا رسید بر ایشان غارت نکرد و پسری را از آن خود آن جارها کرد «۹» به خلیفتی و او به یمن رفت. اهل مدینه پسر او را به غدر بکشتند. او روی با مدینه نهاد بر آن که مدینه «۱۰» خراب کند و اهلش جمله را بکشد و مستأصل کند

(۱). آد: به راه افتادی.

(۲). آد، کا، گا: که.

- (۳). آد، کا او.
 (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.
 (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
 (۶). گا و.
 (۷). آد، گا: غیر.
 (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: ملکی.
 (۹). آد، گا: آن جا گذاشت.
 (۱۰). آد، کا، گا: برای آن مدینه را.

صفحه : ۶۱

و درختان خرما ببرد. اینکه حی انصاریان چون اینکه حال بشنیدند، گرد آمدند- و رئیس ایشان آن روز عمر و بن الطلم «۱» من بنی عدی بن النجار- ایشان نیز ساز کارزار «۲» کردند [۲۷- ر]، و پیش از آن اهل مدینه مردی را از آن او «۳» کشته بودند و در چاهی انداخته که «ذات بومان» «۴» گفتند «۵». تبع را آن «۶» در دل بود. تبع آن جا آمد «۷» و بر در مدینه فرود آمد و اهل مدینه با او کارزار «۸» می کردند و او با ایشان به روز کارزار می کرد و مردم از هر دو جانب کشته می شد «۹» و به شب تبع را و قومش را میزبانی می کردند و طعام می دادند «۱۰» و تبع را از کرم ایشان «۱۱» بدیع می آمد.

گفت: کریم مردمانی اند اینان؟ در آن میانه دو حبر از احبار بنی قریظه دو عالم آمدند و پسران عم «۱۲» بودند و تبع را گفتند: ما آمده ایم تا تو را نصیحتی کنیم نگر تا اینکه عزم که کرده ای از هلاک «۱۳» و استیصال اینکه شهر، تمام نکنی، که خدای تعالی تو را اینکه تمکین نکنند «۱۴» و ترسیم که هلاک تو و قوم تو در اینکه باشد که «۱۵» شهر، مهاجر «۱۶» پیغامبری است از قریش که در آخر الزمان «۱۷» برون آید «۱۸» اینکه جای قرار او باشد. آن سخن ایشان در او گرفت و از آن باز استاد و ایشان را حرمت نیکو «۱۹» داشت از مکان «۲۰» علمشان و ایشان او را با دین خود دعوت کردند اجابت

(۱). کذا: در اساس، و آج، دیگر نسخه بدلها: الطله.

(۲-۸). آد، کا: کالزار/ کارزار.

(۳). آد، گا: از او. [.....]

(۴). آد: تومان، گا، کا: تومان.

(۵). آد، گا: گفتندی.

(۶). آد: آن نیز، گا: نیز آن.

(۷). آد، گا: در دل بود القصه.

(۹). آد، کا، گا: می شدند.

(۱۰). گا: می فرستادند.

(۱۱). آد، گا: از ایشان.

(۱۲). آد، گا: عمرو.

(۱۳). آد، آج، کا، گا: اهلاک.

(۱۴). آد، گا: ندهد.

(۱۵). آد، کا، گا اینکه.

(۱۶). آج و دیگر نسخه بدلها: مهاجر.

(۱۷). آد، گا: آخر زمان.

(۱۸). آد، گا: بواسطه. [.....]

(۱۹). کا: وقعه.

(۲۰). آد، گا: بواسطه.

صفحه : ۶۲

کرد و در دین موسی شد و اینکه بیتها بگفت در آن واقعه «۱»:

ما بال نومک مثل نوم الارمد ارقا کائک لا تزال تسهد «۲»

حقنا علی سبطين حلًا یثربا اولی لهم بعقاب یوم مفسد

و لقد حلفت یمین صدق مولیا قسما لعمری لیس بالمرتد

ان جئت یثرب لا اغادر وسطها عذقا و لا یسرا «۳» یثرب یخلد

حتی اتانی من قریظة عالم حبر لعمرك فی الیهود مسود «۴»

قال انزجر «۵» عن قریة محفوظة لنبی مکة من قریش مهتد

[۷۲-پ] ففوت عنهم عفو غیر مثرّب و ترکتهم «۶» بعقاب یوم سرمد

و ترکتهم لله ارجو عفوہ یوم الحساب من الجحیم الموقد

و لقد ترکت بها «۷» له من قومنا نفرا اولی حسب و بأس یحمد

نفرا یكون النصر من «۸» اعقابهم ارجو بذاک ثواب ربّ محمّد

و اینکه ابیات بعضی «۹» رفع گفته و بعضی به خفض و عرب اینکه را اقواء گویند و اینکه از جمله عیوب شعر باشد. آن پنج نوع باشد «۱۰» اقواء و اکفاء و ایطاء و سناد و تضمین. و قدما اینکه در شعر بسیار آورده‌اند و عیب نشناختند «۱۱» برای آن که شعر «۱۲» بدیهه گفتندی. چون تبع در دین جهودی رفت و قول اینکه هر دو عالم

- (۱). کا: وقعه.
- (۲). اساس و آج: لا یزال السهد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳). آج، کا: یسرا آد: بسیرا.
- (۴). آد و گا: بقیه ابیات را ندارد. آد در حاشیه با خطی متفاوت از متن افزوده است: پنج بیت دیگر هست می باید نوشت.
- (۵). کا: ائن جز عن.
- (۶). کا: ترکتهم.
- (۷). کا: بها.
- (۸). کا: فی.
- (۹). گا، کا به.
- (۱۰). آد، کا، گا: است.
- (۱۱). آد، گا: نشمردند.
- (۱۲). همه نسخه‌ها بر. [...]

صفحه : ۶۳

بشنید ایشان را بر گرفت و با خود به یمن برد. چون به یمن رسید حمیر رها نکردند که او در آن جا رود گفتند تو از دین ما برگردیده‌ای و در دین جهودی رفته‌ای. او «۱» ایشان را دعوت کرد با دین خود و گفت: ای بیچارگان بدین «۲» اندر آیی که اینکه دین بهتر از دین شماست. گفتند: ما با توبه حکومت به آتش رویم- و ایشان را آتشی بود به یمن در زیر کوهی که آن را «ثدی» «۳» گفتندی که چون ایشان را با یکدیگر خصومتی «۴» بودی به آن جا رفتندی. اینکه «۵» آتش میان ایشان حکم کردی گناهکاران را بسوختی و بی گناهان را نرنجانیدی. تبع گفت: روا باشد. بر اینکه قرار دادند و اینکه دو حبر بیرون آمدند «۶» و بر ره آن آتش بنشستند، و حمیر نیز به در آمدند «۷» و بتان را بیاوردند و تقرّبها کردند آتش از شقّ آن کوه بیرون آمد و روی به حمیر نهاد و ایشان را [۲۸- ر] و بتان را همه را بسوخت و اینکه دو حبر را هیچ گزند نکرد «۸». ایشان از میان آتش بیروت آمدند بسلامت و تورات می خواندند پیشانی شان عرق کرده «۹»، و آتش با جای شد. حمیر که آن بدیدند در دین موسی شد [ند] «۱۰». اصل جهودی در یمن از آن جا افتاد «۱۱» و ایشان را خانه‌ای بود که آن را تعظیم کردند و بنزدیک آن [قربانها کردند] و از آن جا آواز بیرون آمدی. اینکه عالمان تبع را گفتند اینکه «۱۲» شیطانی است که اینان را فتنه می دارد، بفرمای تا اینکه جای بشکافند و آنچه آن جاست بیرون آرند. بشکافتند سگی سیاه بیرون آوردند «۱۳»

- (۱). آد، گا: آنگه.
- (۲). آد، گا: به اینکه.
- (۳). اساس و آج: بدی، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد آد: «ثدی».
- (۴). کا: خصومت.
- (۵). آد، کا، گا: آن.
- (۶). آد، گا تورات در گردن افکنده کا تورات حمایل کرده.

(۷). آد، کا، گا: بیامدند.

(۸). کا: نرسانید.

(۹). کا: به پیشانی عرق گرفته.

(۱۰). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۱۱). آد، گا: از اینکه پیدا شد.

(۱۲). اساس: افتادگی دارد، از آج افزوده شد.

(۱۳). آد، گا: بیرون آمد.

صفحه : ۶۴

و بکشند و آن خانه بیران کردند» (۱).

ابن زید» (۲) روایت کرد از ابو حاتم الزیاسی که او گفت: ابو کرب اسعد الحمیری» (۳): از تباعه بود ایمان آورد به رسول - علیه السلام - پیش از آن که او را بفرستادند به هفتصد» (۴) سال و اینکه بیتها او راست در [اینکه]» (۵) معنی:

شهدت علی احمد أنه رسول [من]» (۶) «اللّه باری النسم

فلو مد عمری الی دهره لکننت وزیرا له و ابن عم

کل- کذب الرسل اینان همه پیغمبران را دروغ» (۷) داشتند فَحَقَّ وَعِيدِ عذاب من بر ایشان واجب شد. آیت برای تهدید اهل مکه فرستاد و قتاده گفت:

خدای تعالی قوم تبع را [ذم کرد و تبع را]» (۸) ذم نکرد، و او از ملوک یمن بود او برفت و لشکر به مکه برد تا کعبه ویران کند. او را گفتند: اینکه خانه خداست و خدای اینکه خانه را نگاه دارد، حرمت اینکه خانه فرو مگذار. بشنید و کار بست و احرام گرفت. در مکه شد و کعبه را جامه پوشانید - و او اول کس بود که کعبه را» (۹) جامه پوشید.

أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ [۲۸- پ] گفت ما فرو ماندیم به خلق اول! صورت استفهام است و معنی جحد، یعنی فرو نمائیم. و معنی آن که چون ما به خلق اول فرو نمائیم که» (۱۰) «ناچیز چیز کردیم اولی و احری که به خلق دوم [که]» (۱۱) «اعادت است فرو نمائیم، بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ بل ایشان در لبس و پوشیدگی اند از خلق نو، و آن بعث و نشور است، یعنی شاکه اند» (۱۲) در او.

(۱). بیران/ ویران آج، آد، گا: ویران. [...]

(۲). کذا در اساس و آج آد، کا، گا: ابن درید.

(۳). اساس گفت، که زاید می نماید.

(۴). آد، کا، گا: هشتصد.

(۵-۶). اساس و آج: ندارد، از آد افزوده شد.

(۷). اساس: دوغ، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، کا: بدروغ.

(۸-۱۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۹). آد، گا: خانه خدا را.

(۱۰). همه نسخه بدلها از.

(۱۲). کا: به شک اند.

صفحه : ۶۵

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مَا آفَرِيدِمِ آدَمِي رَا. وَ نَعْلَمُ مَا تُوسِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ دَانِيمِ كِه نَفْسِ اُو اُو رَا چِه و سوسه كند و در دل چِه اندیشه دارد و اسرار و ضمائر او دانیم. وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ مَا بَدُو نَزْدِيكَتْرِيمِ اَز رِگِ گَرْدَنِ اُو، و رید رگی باشد میان «۱» حلقوم و علباوان، و قال الشَّاعر:

فَقَرَّبَ لِلْفَخَارِ مَجَاشِعِيَا إِذَا مَا جَاشَ وَ انْتَفَخَ الْوَرِيدِ

و اضافت حبل با ورید برای اختلاف لفظ کرد، كقوله «۲»: حنّس الظلم. و اینکه مثلی است که خدای «۳» زد در علم او به احوال آدمی بر سیل تشبیه و مبالغه.

إِذِ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ، عامل در ظرف اقرب است آنکه که تلقی و تقبل کردند آن دو فرشته موکل که خدای تعالی ایشان را بر آدمی موکل کرده است، دو به روز و دو به شب، تا احوال آدمی دانند و افعال ایشان نویسند «۴» با آن که خدای تعالی عالم است به آن الزام حجّت را «۵» تا حجّت بر او متوجه «۶» بود. آنکه یک فرشته بر «۷» راست او حسنات نویسد و یک فرشته بر چپ او سیئات نویسد «۸». قعید گفت و قعیدان نگفت. بصریان گفتند: اراد عن اليمين قعید و عن الشمال قعید فاكتفى بذكر احدهما عن الآخر، كقول الشاعر:

انت بما عندنا و نحن بما [۹۲- ر] عندك راض و الزای «۹» مختلف

و راضیان نگفت برای آن که تقدیر آن است: انت بما عندنا راض و نحن بما عندك راضون و قال الفرزدق «۱۰»:

أني ضمننت لمن اتاني ما جني و ابی «۱۱» فكان و كنت غير «۱۲» غدور

(۱). اساس: میا، با حذف «نون» آخر.

(۲). آد، گا: كقولهم.

(۳). آد، گا تعالی.

(۴). آد، کا، گا: تا احوال او می دانند و افعال او می نویسند.

(۵). آد، گا: برای الزام حجّت. [...]

(۶). آج، آد، گا: موجه.

(۷). آج طرف.

(۸). آد، گا سبب آن که.

(۹). اساس: و رأی، با توجه به آج و بقیه نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آج شعر.

(۱۱). اساس: اتی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). آد، کا، گا: غیر.

صفحه : ۶۶

و لم یقل غدورین و قعید، فعیل است بمعنی فاعل کالعلیم و القدیر. و کوفیان گفتند: به قعید قعود خواست، برای آن که ردّ کرد با جنس، واحد به جای جمع بنهاد چنان که رسول در تشبیه و جمع و واحد به یک لفظ بود^۱، قال الله تعالی: إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ^۲، فی الحکایه عن موسی و هرون- علیهما السلام- و لم یقل رسولا و قال^۳ الشّاعر فی الجمع:

الکئی الیها و خیر الرسو ... ل اعلمهم بنواحی الخبر

اراد و خیر الرسل. امیر المؤمنین^۴- علیه السلام- روایت کرد که رسول- علیه السلام^۵- گفت: جای اینکه دو فرشته بر گوشه‌های^۶ دهن آدمی است و زبان او قلم ایشان است و^۷ [آب]^۸ دهنش مداد ایشان و آدمی خوض می کند در آنچه او را بکار^۹ نیست و از خدای^{۱۰} و از ایشان شرم نمی دارد.

ابو امامه روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: کاتب حسنات بر دست [راست]^{۱۱} مرد باشد و کاتب سیئات بر دست چپ مرد، و کاتب حسنات امیر است بر کاتب سیئات. چون مرد حسنتی بکند، کاتب حسنات یکی را ده بنویسد، و چون سیئتی بکند کاتب سیئات خواهد که بنویسد، کاتب دست راست گوید: رها کن او را باشد که پشیمان شود استغفاری کند^{۱۲}. یک دو ساعت رها نکند که بنویسد تا هفت ساعت، آنگه یکی را یکی بنویسد.

حسن^{۱۳} گفت: اینکه فرشتگان از مرد دور نشوند الا در دو وقت: در وقت قضای حاجت، و در وقت خلوت. أبو الجوزاء و مجاهد گفتند: همه چیز^{۱۴}

(۱). آد، کا: باشد.

(۲). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۶.

(۳). آد، گا: قول.

(۴). آد، آج، گا علی.

(۵-۶). اصل: گوشها.

(۷). آد، گا دهنش دوات.

(۸-۱۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. [...]

(۹). آج: در کار.

(۱۰). گا: خداوند خود.

(۱۲). آج پس.

(۱۳). کا: حسین.

(۱۴). کا: همه چیز.

صفحه : ۶۷

بروی [۲۹-پ] نویسند تا ناله او در وقت بیماری. عکرمه گفت: هیچ بر او ننویسند الا آنچه بر او ثواب و عقاب باشد از طاعات و

معاصی، و بعضی دگر گفتند: همه چیزی «۱» بنویسند، آنگه مباحات از او وضع کنند. أبو هریره و انس روایت کردند که رسول- علیه السلام- گفت: هیچ صحیفه بر خدای تعالی عرض نکنند که در اول و آخر او خیری و طاعتی باشد «۲» و الا خدای تعالی گوید: من آنچه در میان اینکه دو طرف است بدو بخشیدم.

انس روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی دو فرشته بر بنده مؤمن موکل کرده تا عمل او بر او می‌نویسند. چون بنده را وفات رسد، فرشتگان گویند: بار خدایا، آن بنده که ما موکل او بودیم فرمان یافت، چه فرمایی، به آسمان «۳» شویم! حق تعالی گوید: آسمان مملو است از فرشتگان. گویند: بار خدایا، به زمین فرو شویم! گوید: زمینها مملو است از فرشتگان من. گویند: بار خدایا، کجا فرمایی! گوید: بر سر گور اینکه بنده مقام کنید، تسبیح و تهلیل می‌کنید و ثوابش بر او می‌نویسید تا به روز قیامت. ما یَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ، گفت: هیچ سخنی نگوید و الا بنزدیک آن نگاهبانی بجا رده «۴». «عتید» معتد باشد، فعیل است بمعنی مفعول، قال الشاعر «۵»:

لئن كنت عتني في العيان مغيبا فذكرا كعندي في الفؤاد عتيد

و عرب معاقبه کند میان «تا» و «دال»، فقول: أعددت و اعتدت، و هرد و هرت.

و جاءت سكره الموت بالحق، گفت: آمد سختی «۶» مرگ بحق. «سكرت»

(۱). آد، گا: چیز بر او.

(۲). آد: بوده باشد.

(۳). کا: با آسمان.

(۴). گا: بجا رده آد، گا: هست.

(۵). آج شعر.

(۶). کا: سكرت.

صفحه : ۶۸

مستی باشد «۱»، مراد شدت «۲» غمرت است [۳۰-ر] و حیرت، به مانند مستی که بر دل و عقل آدمی غالب شود. بِالْحَقِّ قِيلَ: بالحقیقه بر راستی و درستی، و قیل:

بالحق من امر الآخرة، یعنی آمد تا آدمی را امر آخرت محقق کند، چه او در شک می‌باشد «۳» از بعث «۴» و نشور و از آنچه او را خبر دهند از ملاقات فرشتگان و سؤال و عذاب گور و مانند اینکه، آنگه که مرگ بدید، فرشتگان بر او ظاهر شوند او را علم ضروری حاصل شود، فذلک قوله: وَجَاءت سِكره الموت بِالْحَقِّ و گفتند: بحق آن خواست که مآل امر آدمی باشد از سعادت و شقاوت، برای آن که آن مشکوک است، چون مرگ آید محقق شود.

و عبد الله مسعود خواند: «و جاءت سكره الحق بالموت» علی التقديم و التأخیر «۵». یک تفسیر آن که: سكره الله بالموت، برای آن که حق نامی است از نامهای خدای تعالی، علی إضافة الفعل الی فاعله، و گفتند: بحق، یقین خواست، یعنی سكرت حق، [آنگه «۶» آن را تفسیر کرد به موت.

أبو وائل گفت: چون أبو بکر به در مرگ رسید، عایشه بر بالین او بود می‌گریست، اینکه بیت بتمثل «۷» بگفت:

لعمرک ما یغنی الثراء عن الفتی اذا حشرجت یوما و ضاق به الصدر

ابو بکر گفت: یا بنیہ چنین مگو، و لکن بگو: و جاءت سکره الحق بالموت ذلک ما کنت منه تحید، اینکه جا قول مقدر است، و التقدير فیقال له: ذلک ما کنت منه تحید، عند آن حال او را گویند: اینکه آن است که تو از او می گریختی و الحید المیل، یقال: حاد عن کذا اذا مال عنه، قال طرفه:

(۱). آد، کا، گا و.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها و.

(۳). آج: می بود، آد، گا: باشد کا: است. [.....]

(۴). اساس: شریعت با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). اساس: تأخیر، با توجه به آج تصحیح شد.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها فزوده شد.

(۷). آج، کا: بتمثیل.

صفحه : ۶۹

ابا منذر رمت الوفاء فهبته و حدث [۰۳-پ] كما حاد البعير عن الدحض

وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمَ الْوَعْدِ، گفت: و در صور دمند آن روز که روز وعید باشد، یعنی روز قیامت.

وَ جَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَ شَهِيدٌ «۱»، فردای قیامت هر کسی می آید با او سایقی باشد که او را می راند چنان که شتر را می رانند به عرض گاه، و گواهی که بر او گواهی دهد به آن که او کرده باشد در دنیا از خیر و شر. ضحاک گفت:

سایق از فرشتگان باشد و گواه هم از او باشد اندام او که بر او گواهی دهد.

عبد الله عباس گفت: سایق، فرشتگان باشند «۲» و گواه، عمل او باشد. دیگران گفتند: هم سایق و هم گواه فرشتگان باشند.

لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا، اینکه جا هم قول مضمهر است و تقدیر آن که:

فیقول له. خدای تعالی او را گوید: تو از اینکه روز غافل بودی، ما «۳» پوشش برداشتیم تا آنچه به خبر می شنیدی به عیان بدیدی، و

مراد به «کشف غطاء» آن است که آنچه معدوم بود در وجود آوردیم، آنچه در کتم و پرده عدم بود به صحرای وجود آوردیم به

منزلت آن که چیزی در پوشش «۴» باشد ظاهر گردانند. فَبَصَّيْرُكِ الْيَوْمِ حَدِيدٌ چشمت امروز تیز است، یعنی امروز شک نکنی در

آنچه دین «۵» شاک بودی «۶»، و اینکه بر سبیل تعبیر و تعنیف فرمود. مجاهد گفت: معنی آن است که تیز بنگر «۷» به زبانه ترازو تا به

جانب حسنات می رود یا به جانب سیئات، و درست آن است که اول گفتیم که مراد به «بصر» علم است در جمله آنچه او آن را

منکر بود و عاصم الجحدری خواند [۳۱-ر]: لَقَدْ كُنْتَ، بکسر «تا» و کسر کافهای ضمیر در آیت رَدَّ إِلَى النَّفْسِ.

(۱). کا، گا گفت.

(۲). آج، کا: فرشته‌ای باشد آد، گا: فرشته بود.

(۳). کا: تا.

(۴). کا: پوششی.

- (۸). اساس، آج: رکبی با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها
 (۹). آد، گا رها نکنند کا رها نکردند. تصحیح است.
 (۱۰). کذا: در اساس آج: و عرفان آد و دیگر نسخه بدلها مصراع را ندارد.

صفحه : ۷۱

فإن تزجرانی یا ابن عفّان أنزجر و إن تدعانی [۱۳-پ] احم عرضا ممنعا
 و بعضی دیگر گفتند: پنداری خطاب بر تکرار است برای تأکید ألق ألق، فقال: ألقیا، تشبیه به جای تکرار بنهاد، آنگه امر در او دو
 بایست، مأمور دو کرد.
 بعضی دگر گفتند: کلام بر حقیقت خود است و خطاب با دو کس است، و آن دو فرشته موکل اند که ذکر ایشان رفت، فی قوله: إذ
 یَتَلَقَى الْمُتَلَقِيَانِ (۱). و گفتند: با سایق و شهید است - که ذکر ایشان در پیش برفت. گفتند (۲): در دوزخ اندازی (۳).
 كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ هر کافری معاند را. کافر عام است بر همه افتد، و گفتند: برای آن «كفّار» گفت، یعنی آن که در کافری بلیغتر باشد.
 و گفتند: برای آن «عنید» با او پیوست که کافر باشد که عنید نباشد و او (۴) از عنود و سستیهدن است.
 و در تفسیر اهل البیت - علیهم السلام (۵): «ألقیا، خطاب است با محمّد و علی که فردای قیامت (۶) بیایند و بر سر (۷) صراط بایستند و
 با (۸) دوزخ مقاسمه کنند، و رسول - علیه السلام - اینکه کار تفویض کرده باشد به امیر المؤمنین علی تا او دوزخ را همی گوید:
 هذا لی و هذا لك خذیه فأنه من اعدائی و ذریه فأنه من اولیائی
 اینکه تو را و آن مرا (۹) اینکه را بگیر که از دشمنان است و آن را دست بدار که از دوستان است، پس خطاب با هر دو است، خدای
 تعالی فردا دقیامت (۱۰) ایشان را گوید:
 أَلْقِيَا در اندازی (۱۱) هر کفّاری عنید را در دوزخ. گفتند: کلّ کفّار بنبوّه محمّد عنید [۳۲-ر] لولایه (۱۲) علی بن ابی طالب، و دلیل
 اینکه تأویل حدیث حارث همدانی است که او وقتی گفت امیر المؤمنین را: یا امیر المؤمنین، من از دو جای (۱۳) می ترسم:

-
- (۱). سوره ق (۵۰) آیه ۱۷.
 (۲). آد، کا، گا: گفت.
 (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: اندازید.
 (۴). آد: و عنید.
 (۵). آج، گا آمد آد آمد که. کا آمده است که.
 (۱۰-۶). آج: فردا در قیامت.
 (۷). آج: و در. [.....]
 (۸). آد، گا بایستند و مردم را با بهشت و.
 (۹). آد، گا: اینکه مرا و آن تو را.
 (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: در اندازید.
 (۱۲). آد، گا: بولایه.
 (۱۳). آد، کا، گا: جایگاه.

صفحه : ۷۲

یکی از سکرات مرگ و یکی از سر دو راه، که در اینکه دو جای جای «۱» خطر است، امیر المؤمنین او را گفت: «۳» یا حارث همدان «من یمت یرنی من مؤمن او منافق قبلا یعرفنی طرفه و اعرفه بنعته و اسمه و ما فعلا و انت عند الصراط معترضی فلا تخف عثره و لا زللا اقول للتار حین توقف لل عرض ذریه لا تقربی الرجال ذریه لا تقریبه» ان له حبلا بحبل الوصی متصلا گفت: اندیشه مدار که هیچ کس نباشد از مؤمنان و منافقان و الا مرا در اینکه هر دو جای بینند «۴» و مرا بشناسند «۵» و من او را بشناسم، و اما تو بنزدیک من آی «۶» بر صراط، من تو را از دوزخ حمایت کنم و گویم: رها کن او را که رسن او به رسن ما پیوسته است، و ظن چنان است که حدیث قسمت بهشت و دوزخ پیش از اینکه رفته است.

مَنَاعٌ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ مُرِيبٌ مَنَعٌ كُنْتُمْ خَيْرَ اسْتِ، یعنی زکات نداده است.

اینکه صفت کفار عنید است. مُعْتَدٍ، یعنی ظالمی است. مُرِيبٌ شِکَاکِی مَتَّهِمِی.

آنکه گفت «۷» با اینکه همه مشرک بوده است و با خدای تعالی خدایان فرا داشته است و معبودان پرستیده. فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ او را در عذاب سخت فگنی «۸»، بعضی گفتند: آیت در ولید مغیره آمد، و قوله: مَنَاعٌ لِلْخَيْرِ، مراد آن است که پسران برادرش را منع کرد از آن که در اسلام آیند و گفت: اگر شما در دین محمد روی «۹» من هرگز با شما هیچ خیر نکنم.

(۱). آد، کا، گا: ندارد.

(۲). آج، آد، گا: یا حار همدان.

(۳). اساس، کا: لا تقرب، با توجه به آج تصحیح شد.

(۴). آد، کا: بیند، که بر متن مرجح می نماید.

(۵). آد، کا، گا: بشناسد، که بر متن مرجح می نماید.

(۶). آد، گا: آیی.

(۷). آد، کا، گا الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ

(۸). آد، کا، گا: افگنید.

(۹). آج، کا، گا: روید آد: شوید. [...]

صفحه : ۷۳

قال قَرِينُهُ: و گوید قرین او. مفسران [۳۲-پ] گفتند شیطان را [خواست] «۱» که او به قیامت تبراً کند از اتباع خود «۲»، گوید: رَبَّنَا مَا أَطَعْتُهُ بَارِ خَدَايَا مِنْ أَوْ رَا طَاعِي نَكْرَهَامَ، او خود ضال بود و گمراه و در ضلال بود ظاهر و آشکارا، و گفتند: مراد به قرین فرشته است که بنده را به قیامت گوید: من از کجا ایمنم که «۳» اینکه فرشته زیادتی بر من نبسته است! فرشته گوید: رَبَّنَا مَا أَطَعْتُهُ بَارِ خَدَايَا مِنْ بَرِ أَوْ طَعْيَانِي وَ ظَلَمِي نَكْرَهَامَ، او خود در ضلال بود، و گفتند: مراد به قرین آن داعی اوست که او را در دنیا دعوت کرده باشد با کفر و مذاهب باطل، فردا گوید منش اکراه نکردم و طاعی بنکردم «۴» او خود ضال بود.

ایشان در اینکه مناظره باشند، خدای تعالی گوید: لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ، گوید: خصومت نکنید بنزدیک من. وَ قَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ وَ مِنْ تَقْدِيمِ كَرِهَامَ آيَاتِ وَ اِخْبَارِ مَتَضَمَّنِ وَعِيدِ رَا بَه «۵» شما و اعذار و انذار کرده و حجت انگيخته.

مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ أَنْ سَخَنَ كَمَا مِنْ كَرِهَامَ أَنْ رَا بَدَلِ نَكْنَنْد «۶»، گفتند آن سخن آن است که گفت: لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ

النَّاسِ أَجْمَعِينَ» (۷)، و گفتند: جمله آیات وعید است، و خبرها که داد که هر که کافر شود و فاسق سزای او دوزخ است الا که ایمان آورد و توبه کند و یا من به فضل از او عفو کنم اگر کافر نباشد.
وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ و من بر بندگان هیچ ظلم نکنم که ایشان را عقوبتی کنم به جرمی که ایشان نکرده باشند یا عقوبت بیش از جرم ایشان کنم تا «۸» حق ایشان از ایشان باز گیرم و یا ایشان را [۳۳-ر] به ناحق بگیرم «۹».
آنکه گفت: اینکه آن روز باشد که ما گوئیم دوزخ را که پر شدی،

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آد، گا او.
- (۳). آد: دانم که.
- (۴). کا: نگردانیدم.
- (۵). آد، گا: بر.
- (۶). آد، گا: بدل نکنند آن سخن که گفته شده بنزدیک من.
- (۷). سوره هود (۱۱) آیه ۱۱۹ و سوره سجده (۳۲) آیه ۱۳.
- (۸). آج، کا: یا.
- (۹). اساس: بگیریم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۷۴

هَلْ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ و دوزخ گوید: زیادتى هست! يَوْمَ نَقُولُ «عَامَهُ قَرَأَ بِهِ «نون» خواندند علی إخبار الله عن نفسه علی وجه التعظیم، و نافع خواند و ابو بکر عن عاصم: به «یا» خبرا عن الغایب، اعتبارا بقوله تعالی: قَالَ لَا تَخْصِمُوا لَمَدَى» حسن بصری خواند: «یقال» علی الفعل المجهول، و اینکه سؤال «۱» و جواب را دو وجه باشد: یکی آن که خطاب با خازنان دوزخ باشد و لکن حوالت با دوزخ کرد علی سبیل التوسیع، دوم آن که بر وجه تهدید و تنبیه باشد کافران را و بر حقیقت اینکه جا سؤال و جوابی نباشد، یعنی اینکه حال چنان محقق است که اگر دوزخ اهل جواب باشد از او سؤال کنند، جواب اینکه دهد که: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ، چنان که بیان کردیم فی قوله تعالی: ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ» (۲)، در ذکر آسمان و زمین.

آنکه فی قوله: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ، دو قول گفتند: یکی آن که صورت استفهام است و مراد جحد، و المعنی ما من مزید. و قولی دیگر آن است که استزداد «۳» است و بر حقیقت زیادت می خواهد. اما خبر أنس و أبو هریره و عبد الله عبّاس و دگر راویان که در اینکه آیت گفتند خدای تعالی بفرماید مستحقان دوزخ را از کفار و فساق تا به دوزخ می رانند و به دوزخ فرو می کنند و دوزخ ایشان را فرو می خورد و استزادت می کند و زیاده می خواهد

۴ «فیضع الجبار قدمه» علیها،

خدای تعالی قدم خود در دوزخ کند دوزخ پر شود و با هم جهد و متقاصر شود و گوید:

۵ «قط قط»

بس بس [۳۳-پ]، تا چنان شود که در او جای سوزنی نباشد. اینکه خبری است منکر الظاهر برای آن که اقتضای جسمیت می کند، و به لفظ دیگر آمد:

یضع الجبار رجله فیها.

اما ما را در اینکه خبر دو طریق است: یکی آن که اعتداد نکنیم و گوئیم از

(۱). آج را.

(۲). سوره فضلت (۴۱) آیه ۱۱.

(۳). آج: استزاد آد، کا، گا: استزادت.

(۴). اساس: قدم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). کا یعنی. [.....]

صفحه : ۷۵

اخبار آحاد است که ایجاب علم نکنند، و آنچه ما را به ادله قاطع درست شده باشد آن رها نکنیم به خبر واحد. و اما آن که آن را تأویل «۱» کنیم موافق لغت بر وجهی که در او تشبیه و تجسیم نباشد، و گوئیم: روا بود که مراد به «قدم» گروهی باشند که خدای ایشان را تقدیم کند او تقدّم به معنی امر، يقال: تقدّمتم فی کذا، ای امرت به قومی، که خدای تعالی فرماید که ایشان را بر سری به دوزخ برند که دوزخ از ایشان پر شود، و عرب هر متقدّمی را «قدم» خواند، قال الله تعالی: «أَن لَّهُمْ قَدَمٌ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ» «۲»، ای أعمالاً قدّموها، قال الشاعر:

قعدت به قدم الفخار و عزّدت اسبابه مرفوضه من خالق

و اینکه تأویل بعینه حکایت کردند از نضر شمیم و خلیل احمد. عبد الله مبارک گفت: مراد به «قدم» قومی اند که در سابق علم خدای تعالی برفته «۳» که ایشان اهل دوزخ اند. برای آن «قدم» خواند ایشان را که در متقدّم علم برفته «۴»، یعنی فیما لم یزل خدای از ایشان شقاوت شناخت و اصرار بر کفر. و أوزاعی اینکه خبر به کسر «قاف» روایت کرد «قدمه» ای من خلقه فی قدیم الاّیام آنان را که در قدیم الاّیام آفرید.

وهب «۵» روایت کرد که: مراد قومی اند که خدای تعالی ایشان را بیافرید پیش از آدم، سرهای ایشان بمانند سرهای سگان و گرگان و دگر اعضای ایشان [۳۴- ر] چون اعضای بنی آدم، ایشان همه کافر بودند و عدد ایشان جز خدای نداند، برای آن «قدم» خواند ایشان را که خلق ایشان بر خلق آدم متقدّم بود. اما لفظ «رجل» معروف است در کلام عرب استعمال او در جماعت، و يقال: جاءنی رجل من الناس و مرّت «۶» بی رجل من الجراد، و قال الشاعر «۷»:

(۱). آج، کا: تأویلی.

(۲). سوره یونس (۱۰) آیه ۲.

(۳). آج، آد، کا: برفت گا: رفته.

(۴). آد: رفته بود کا: رفته است.

(۵). کا: وهب متبه.

(۶). اساس: مررت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آج شعر.

فَمَرَّ بِنَا رَجُلٍ مِنَ النَّاسِ وَ انزوى اليهم من الحي اليمانين ارجل

کتابت من عک و لحم و حمیر علی ابن نزار بالعداوة أجفلوا

دلیل دیگر آن است که در آخر اینکه حدیث آمد:

و لا یظلم الله من خلقه احدا،

اینکه دلیل آن باشد که مراد از اینکه حدیث و ذکر «۱» در او خلق است.

وَ اَزَلَفَتِ الْجَنَّةَ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ و نزدیک بکشد «۲» بهشت متقیان را تا پیش از آن که در او روند بینند. غَيْرَ بَعِيدٍ چنان که دور

نباشد از ایشان. و يقال لهم و گویند ایشان را: هذا ما تُوعَدُونَ اینکه آن است که شما را وعده می دادند.

لِكُلِّ اَوْابٍ حَفِيظٍ برای هر باز آینده نگاه دارنده‌ای، یعنی هر توبه کاری که پس از توبه خود را نگاه دارد تا چیزی نکند که توبه او

را خلل بود، و گفتند: مراد به «اَوَابٍ» تسیح کننده، من قوله: يا جِبَالُ اَوْبِي مَعَهُ «۳»، و اینکه قول عبد الله عباس است و عطا «۴»،

مجاهد گفت «۵» آن «۶» باشد که در خلوت عذر گناه خود بسیار کند «۷» و از آن توبه کند «۸»، گفتند: آن باشد که به دل با خدای

گریزد. حَفِيظٍ، عبد الله عباس گفت «۹»: آن باشد که گناه خود یاد می دارد تا از او توبه کند «۱۰». گفتند: مراد آن است که نگاه

دارد آنچه خدای تعالی به او سپرده باشد از تکلیف. ضحاک گفت: آن که خود را نگاه دارد و تعبد کند «۱۱». عطا گفت [۳۴-پ]:

آن که خدای را و رضای خدای را نگاه دارد، و اینکه اقوال متقارب است.

مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ، محل او محتمل است دو وجه را از اعراب:

(۱). کذا در اساس و آج به آد و دیگر نسخه بدلها قدم.

(۲). آد، گا: کنند کا: بکنند.

(۳). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۰.

(۴). آج و آد: کا، گا: عطاست.

(۵). آج: گفتند.

(۶). کا: اَوَابٍ آن.

(۷). آد: در خلوت بسیار گناه خود یاد می دارد. [.....]

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها و.

(۹). کا حفیظ.

(۱۰). کا: و از آن توبه می کند.

(۱۱). آد، کا، گا: تعهد.

یکی جز بر صفت «اَوَابٍ» و یکی رفع بر خبر مبتدای محذوف، و هو «۱» مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ، گفت: و «۲» او آن باشد که از

خدای بترسد در غیبت مردمان، آن جا که کس حاضر نباشد از مردمان که او را شرم یا ترس باشد از او و او دست بدارد از

معصیت، او معنی است به آیت «۳». وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ و دلی آرد توبه کننده و باز آینده، سَدَى و ضَحَاك گفتند: فی الخلوۃ، حسن گفت: چون در بیند و پرده فرو گذارد، و گفتند: بِقَلْبٍ مُنِيبٍ، مقبل الی طاعۃ اللّٰه روی به طاعت خدای کرده. و گفتند: مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ مَبْتَدَأَتْ، و قوله: ادْخُلُوها، در جای خبر اوست، و التقدير: من خشى الرحمن بالغيب يقال لهم ادخلوها گویند ایشان را که در بهشت روی «۴» ایمن سلامت. گفتند: معنی «سلام» سلامت است، و گفتند: بسلام من اللّٰه و ملائکته، و گفتند: بسلامۃ من زوال التعم و حلول النعم. ذَلِكَ يَوْمَ الْخُلُودِ آن، روز جاویدانی «۵» است که آن روز را شب نباشد و بنرسد «۶». لَهْمَ مَا يَشَاؤُنَ فِيهَا ایشان را باشد- یعنی اهل بهشت را- آنچه خواهند و آرزو کنند و تمنا بود ایشان را. فیها در بهشت. وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ و بنزدیک ما زیادت «۷» آنچه بر دل و خاطر ایشان گذر نکند و ره «۸» ندانند «۹» به آن. وَ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ، را آنکه گفت که: بس که ما هلاک کردیم پیش ایشان از گروهی که ایشان به قوت و شوکت [۳۵-ر] از اینان سخت «۱۰» بودند. فَتَقَبَّوْا فِي الْبِلَادِ، عبد اللّٰه عباس گفت: معنی آن است که اثر کردند در زمین. مجاهد گفت: برفتند. ضَحَاك گفت: بگردیدند. مؤرَج گفت: دور برفتند، و اصل

-
- (۱). کا، گا: آی هو.
 - (۲). آد، کا، گا: ندارد.
 - (۳). آد: او مؤمنی آتب.
 - (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: روید.
 - (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: جاودانی.
 - (۶). اساس: بنرسند، با توجه به آج و کا تصحیح شد.
 - (۷). آد، کا باشد از.
 - (۸). آج: زاد کا: راه.
 - (۹). آد، کا، گا و نبرند.
 - (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: سخت تر. [...]

صفحه : ۷۸

کلمه از «نقب» است و آن سوراخ کردن باشد، و «تنقیب» تفتیش بود، و در معنی تباعد امرؤ القیس گفت:

لقد نقتب فی الآفاق حتّی رضیت من الغنیمۃ بالایاب

حسن خواند: «فنبوا» بتخفیف، و سلمی و یحیی بن یعمر خواندند:

«فنبوا» به کسر «قاف» علی لفظ الامر علی وجه التهدید و الوعید، آی سیروا فی الارض فانظروا هل من محیص در جهان بگردی و بنگری «۱» تا هیچ خلاص «۲» باشد شما را از هلاک و از مرگ و از عقاب خدای تعالی.

گفت «۳»: إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ، گفت: در اینکه که رفت لَذِكْرٍ یاد دادنی است «۴» آن را که دل باشد او را، یعنی آن را که عقل باشد. کنایت کرد از عقل به دل، برای آن که دل محل عقل است و مثله قوله: لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا «۵» تا بترسانی «۶» آن

را که او زنده باشد. مراد آن است که آن را که او را علمی و ذکری و فکری باشد، چه «۷» آن که «۸» نه چنین باشد دل او بی بر باشد بمثابت آن باشد که خود دل ندارد.

قتاده گفت: هر که دلی زنده دارد. شبلی گفت: دلی حاضر فرمانهای خدای را که یک ساعت از او غافل نباشد «۹». قتاده گفت: قلب مستقر لا ینقلب عن الله فی السراء و الضراء دلی «۱۰» ناگردیده، اگر چه از صفت قلب تقلیب «۱۱» است و لکن اینکه دلی باشد مستقر از خدای برنگردد. أو ألقى السمع و هو شهيد یا بیندازد گوش و او حاضر باشد [۳۵-پ]، یعنی [گوش به قرآن کند، یقول

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بگردید و بنگرید.

(۲). آد، گا: خلاصی.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۴). آد، گا: پندی و یادگای و یاد کردی هست.

(۵). سوره یس (۳۶) آیه ۷۰.

(۶). آج: بترسانید.

(۷). گا: که.

(۸). آد: آن کس که.

(۹). کا، گا هم.

(۱۰). گا باید.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: تقلب.

صفحه : ۷۹

العرب: ألقى إلى سمعك، أي استمع مني. و هو شهيد، «واو» حال است، و او حاضر باشد، یعنی [۱] دلش «۲» و ذکر و فکرش به اندیشه آن مشغول باشد. و گفتند:

و هو شهيد و او گواه باشد بر آنچه می شنود، و قول اول بهتر است.

و لقد خلقنا السماوات و الأرض، آنکه گفت: ما آسمانها و زمین «۳» بیافریدیم و آنچه در میان آن است از کوه و دریا در شش روز. و ما مسنا من لغوب و هیچ رنج و ماندگی به ما نرسید. آیت در جهودان آمد که بیامدند و گفتند: یا محمد، ما را خیر ده تا خدای در اینکه شش روز چه آفرید! گفت: روز یک شنبه و دوشنبه زمینها بیافرید، و روز سه شنبه کوهها بیافرید، و روز چهارشنبه آبها و قوتها، و روز پنجشنبه آسمان «۴» و فرشتگان را تا به سه ساعت از روز آدینه [و در اول ساعتی از ساعات آدینه] «۵» آجال پدید کرد. و در دوم «۶» آفات، و در سیم «۷» آدم را بیافرید. گفتند: راست گفتی اگر تمام بگویی. گفت: تمامی چیست! گفتند «۸»:

ثم استراح يوم السبت و استلقى على العرش «۹»، روز شنبه مانده شده بود بر آسود و بر عرش استان باز خفت خدای تعالی اینکه آیت فرستاد آنکه گفت:

فاصبر على ما يقولون صبر كن بر آنچه جهودان می گویند که من به حق ایشان برسم، و سبيح بحمد ربك و تسبيح كن خدای را به شکر او. عطاء خوراسانی «۱۰» گفت: بگوی سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر.

(۱). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

- (۲). کا: یعنی در آن حال دلش.
- (۳). کا را. [.....].
- (۴). آد، کا، گا: آسمانها.
- (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۶). گا: دویم.
- (۷). آج: سئوم.
- (۸). اساس: گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). کا یعنی.
- (۱۰). آج، آد، گا: خراسانی.

صفحه : ۸۰

و دگر «۱» مفسران گفتند: نماز کن به فرمان خدای و «۲» توفیق او «۳» پیش از آن که آفتاب برآید یعنی نماز بامداد و قبل الغروب و پیش از آن که فرو شود یعنی نماز دیگر.

و من اللیل فسبحه و از شب تسبیح کن او را، یعنی نماز شام و خفتن.

عبد الله عباس گفت: و قبل الغروب «۴»، نماز پیشین و دیگر «۵». و من اللیل، از اوقات شب آنچه «۶» بیدار شوی نماز شام «۷» کن. و أدبار السجود [۳۶-] روایت کنند «۸» از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و «۹» عمر بن الخطاب و ابو هریره و حسن بصری و نخعی و شعبی و اوزاعی که: أدبار السجود، مراد دو رکعت پیش از صبح است «۱۰» که آن را رکعتی الفجر «۱۱» گویند سنت نماز بامداد. و عبد الله عباس روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که اینکه دو رکعت است بعد از «۱۲» نماز شام پیش «۱۳» از آن که سخن گوید «۱۴» در رکعت اول الحمد بخواند و (قل یا ایها الکافرون)، و در رکعت دوم الحمد و قل هو الله، نماز او در علین بنویسند. مقاتل گفت: وقتش چندان است تا شفق فرو نشده باشد. مجاهد گفت: تسبیح «۱۵» که در عقب نمازهای فرض کند. ابن زید گفت: نوافل است از قفای «۱۶» فرایض. و گفتند:

(ادبار السجود)، دو رکعت نماز است پیش از صبح، و ادبار النجوم «۱۷» دو رکعت

- (۱). آج، آد، کا: دیگر.
- (۲). آج، کا به.
- (۳). کا، گا، آد و به یاری او قبل طلوع الشمس.
- (۴). آد، گا یعنی.
- (۵). آد، کا، گا مجاهد گفت.
- (۶). آج، آد، گا: آنکه که کا: که.
- (۷). آد، کا، گا: نماز شب. [.....].
- (۸). آج، آد، کا، گا: کردند.
- (۹). آد، گا از.
- (۱۰). آج: پیش صبح است آد، کا، گا: دو رکعت است پیش از صبح.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: رکعتی الفجر.

(۱۲). همه نسخه بدلها: از پس.

(۱۳). اساس: پیشین، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. آد، کا، گا: نماز شام پیش.

(۱۴). آد، گا هر که بگزارد نماز او در علین بنویسند.

(۱۵). آج و دیگر نسخه بدلها است.

(۱۶). آد، گا: از عقب کا: از پس.

(۱۷). سوره طور (۵۲) آیه ۴۹.

صفحه : ۸۱

نماز است بعد از «۱» نماز شام. قراء در اینکه لفظ خلاف کردند: ابو عمرو و یعقوب و عاصم و کسای «ادبار» خواندند به فتح «الف» و دیگر قراء به کسر «الف» خواندند، علی المصدر و قرائت اول علی جمع دبر «۲».

وَ اسْتَمِعَ یَوْمَ یُنَادِ الْمُنَادِ، آنکه خطاب کرد و گفت: وَ اسْتَمِعَ گوش دار و اصغا کن آن روز که منادی ندا کند یعنی اسرافیل - علیه السلام - در صیحه صور و ندا اینکه باشد: ایتها العظام البالیة و الاوصال المتقطعة «۳» و اللّحوم المتمزقة و الشعور المتفرقة ان الله امرکم ان تجمعن فیصل القضاء «۴» ای استخوانهای پوسیده و گوشتهای پاره پاره شده و مویهای پراکنده و بندهای گسسته؟ خدای می فرماید تا مجتمع شوی برای فصل «۵» قضا من مکان قریب، از جایی نزدیک، گفتند صخره بیت المقدس و آن میان زمین است و نزدیکتر [۳۶-پ] جایی است از زمین به هیژده «۶» میل - علی ما جاء فی الاخبار - و گفتند: مراد آن است که ندا کنند از جایی که همه کس بشنوند تا چنان پندارند که از جایی نزدیک است.

یوم یسمعون الصیحه بالحق آن روز که ایشان بشنوند آن آواز بحق، و آن نفخه باز پسین باشد. ذلک یوم الخروج آن، روز بیرون آمدن باشد از گورها. آنکه گفت: إنا نحن نحیی و نمیت ماییم که احیا و اماتت به ماست «۷»، ما زنده کنیم مردگان را و ما مرده کنیم «۸» زندگان را. و إلینا المصیر و باز گشت با ماست.

یوم تشقق الأرض عنهم سراعاً، گفت «۹» آن روز که زمین بشکافت از ایشان. و

(۱). آج، کا، گا: پس از.

(۲). آو، کا، گا باشد.

(۳). آد، گا: المتقطعه.

(۴). آج، کا: لفصل. [...]

(۵). آج: فضل غلط است.

(۶). آج: هشته آد، گا: هجده.

(۷). آج، گا: به دست ماست.

(۸). آد، کا، گا: بمیرانیم.

(۹). اساس: گفتند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۸۲

سراعا، نصب است بر حال «۱» و عامل در او فعلی است مضمر و التقدير: فیخرجون منها سراعا، جمع سریع. ذلک حشرٌ عَلَيْنَا یَسِیرٌ، آن جمعی است بر ما آسان.

نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا یَقُولُونَ، آنکه گفت: و ما عالمترین به آنچه ایشان می‌گویند. و مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ تو ای محمد برایشان جبار نه‌ای «۲»، یعنی مسلط و گماشته نه‌ای، تا ایشان را بقهر و جبر به اسلام در آری، «۳» اِنَّمَا تُوَیِّغُ مَذْکَرٌ وَ مِثْبَةٌ. ثَعْلَبٌ «۴» گفت: بناءً فَعَالٌ بسیار آمد در مفعول، چون جَبَّارٌ به معنی مجبر و دَرَاکٌ به معنی مدرک و سَرَّاعٌ به معنی مسرع. و قولی دیگر آن است که به جَبَّارٌ «۵» مجبر خواست یقال: جبرته علی الامر به معنی اجبرته. و الجَبَّارُ السُّلْطَانُ. قال الشَّاعر «۶»:

و یوم الحشر اذ حشرت معدّ و کان النَّاسُ أَلَّا نَحْنُ دینا

عصینا عزمه الجَبَّارِ حَتَّى صَبَحْنَا الحَرْبَ الفَا معلمینا

گفت: مراد به جَبَّارُ سلطان است، یعنی منذر بن النعمان، که او مردم را [۳۷-۳۸] بسوخت و بقهر بر کارها داشت. فَذَكَرَ بِالْقُرْآنِ یَا دِهَ ای محمد به قرآن و تذکیر و تنبیه کن آنان را که از وعید و عقاب من می‌ترسند «۷»، اینکه از باب تخصیص الذکر «۸» است، چنان که رفت «۹».

(۱). آد، کا، گا از ایشان.

(۲). آد، گا: نیستی.

(۳). آد، گا: بر اسلام داری.

(۴). آد، گا: تغلب.

(۵). آد، گا: از جَبَّارِ.

(۶). آج شعر.

(۷). آد، گا و.

(۸). آد، گا: بالذکر.

(۹). آد، کا، گا: چنان که چند جایگه گذشت. [.....]

صفحه : ۸۳

سورة الذاریات

بدان که اینکه سورت مکی است و شصت آیت است و سیصد و شصت کلمت است و هزار و دویست و هشتاد و هفت حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که رسول «۱» - علیه السلام «۲» - گفت: هر که او سورة و الذاریات بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر بادی که در دنیا بجست ده حسنه بنویسد «۳».

[سورة الذاریات (۵۱): آیات ۱ تا ۶۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَ الذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا (۱) فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا (۲) فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا (۳) فَالْمُقْسِمَاتِ أَمْرًا (۴)

إِنَّمَا تُوْعَدُونَ لَصَادِقٍ (۵) وَ إِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ (۶) وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُوكِ (۷) إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ (۸) يُؤَفِّكُ عَنْهُ مَنَ أُوْفِكَ (۹)
قُتِلَ -الْحَرَاضُونَ- (۱۰) الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرِهِ سَاهُونَ (۱۱) يَسْتَلُونَ أَيَّانَ يَوْمِ الدِّينِ (۱۲) يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ (۱۳) ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا
الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ (۱۴)

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ عَيْوُنٍ (۱۵) آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ (۱۶) كَانُوا قَلِيلًا مِّنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ (۱۷) وَ
بِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ (۱۸) وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ (۱۹)

وَ فِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِّلْمُوقِنِينَ (۲۰) وَ فِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ (۲۱) وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوْعَدُونَ (۲۲) فَو رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ
إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلِ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ (۲۳) هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ (۲۴)

إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ (۲۵) فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِيمٍ (۲۶) فَفَرَّجْنَا لَهُ يَوْمَ الْوَيْلِ وَ تَأْكُلُونَ (۲۷)
فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لَا تَخَفْ وَ بَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ (۲۸) فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صِرَّةٍ فَاصْبَرَ وَ كَانَتْ تَرْجُو عُجُوزًا عَقِيمًا (۲۹)
قَالُوا كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ (۳۰) قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ (۳۱) قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ (۳۲) لِنُرْسِلَ
عَلَيْهِمْ حِجَابًا مِّنَ طِينٍ (۳۳) مَسْوَمَةٌ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُؤْمِنِينَ (۳۴)

فَأَخْرَجْنَا مَن كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۳۵) فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۶) وَ تَرَكْنَا فِيهَا آيَةً لِّلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ
(۳۷) وَ فِي مُوسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (۳۸) فَتَوَلَّى بِرُكْنِهِ وَ قَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ (۳۹)

فَأَخَذْنَاهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَ هُوَ مُلِيمٌ (۴۰) وَ فِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ (۴۱) مَا تَدْرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلَتْهُ
كَالْعَرِيمِ (۴۲) وَ فِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ (۴۳) فَعَتَوْا عَن أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَ هُمْ يَنْظُرُونَ (۴۴)

فَمَا اسْتَطَاعُوا مِّن قِيَامٍ وَ مَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَ (۴۵) وَ قَوْمِ نُوحٍ مِّن قَبْلٍ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (۴۶) وَ السَّمَاءِ بَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَ إِنَّا لَمُوسِعُونَ
(۴۷) وَ الْأَرْضِ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ (۴۸) وَ مَن كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۴۹)

فَفَرُّوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ (۵۰) وَ لَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ (۵۱) كَذَلِكَ مَا أَتَى الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ
مِن رَّسُولٍ إِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ (۵۲) أ تَوَاصَوْا بِهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ طَآغُونَ (۵۳) فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٍ (۵۴)

وَ ذَكَرْنَا فِي آيَةِ الذِّكْرِ تَنفَعُ الْمُؤْمِنِينَ (۵۵) وَ مَا خَلَقْتَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَ (۵۶) مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ مَا أُرِيدُ أَن يُطْعَمُونَ
(۵۷) إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ (۵۸) فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِّثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ (۵۹)

قَوْلِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ (۶۰)

[ترجمه]

به حق بادهای پاک کننده «۴» پاک کردنی.

به حق برگیرنده بار گران.

و روندگان آسان «۵».

و بخشش کنان کاری.

که آنچه وعده می دهند شما را [هر آینه راست است] «۶».

[و بدرستی که شمار و جزا] «۷» واقع است.

(۱). گا: پیغمبر.

(۲). همه نسخه‌ها: صلی الله علیه و آله و سلم.

(۳). آج صدق رسول الله، قوله تبارک و تعالی و تقدس.

(۴). آج: خاک پاشنده.

(۵). اصل: ایشان، با توجه به معنی جمله تصحیح شد.

(۶-۷). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه : ۸۴

و به آسمان خداوند راهها.

که شما در گفتار [ید] «۱» مختلف.

بگردانند از او آن که بگردانند.

بکشند دروغ زنان را.

آنان که ایشان در غفلت و سهوند. [۳۷-پ].

می‌پرسند که کی باشد روز جزا!

روزی که ایشان را بر آتش عذاب کنند.

بچشی عذابتان. اینکه آن است که به آن شتاب کردی.

پرهیزگاران در بهشتها و چشمه‌ها باشند.

فراگیرنده آنچه دهد ایشان را خدای شان، ایشان بودند پیش از اینکه نکوکاران.

بودند اندک از شب که بخفتندی.

و به سحرها ایشان آمرزش خواستندی.

و در مالهاشان حق بود سائل را و ممنوع را «۲».

و در زمین علاماتی هست دانندگان را.

و در تنهای شما، نمی‌نگری!

و در آسمان روزی [شما] «۳» و آنچه وعده می‌دهند شما را.

به خدای آسمان

(۳-۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۲). آج: مر خواهند و بی روزی نا خواهند را.

صفحه : ۸۵

و زمین که اینکه حق است چنان که می‌گویی.

آمد به تو حدیث مهمانی ابراهیم [۳۸-ر] گرامی کردگان!

چون در رفتند بر او گفتند: سلام. گفت: سلام بر شما گروهی ناشناس. میل کرد «۱» با اهلش، آورد گوساله‌ای فربه. نزدیک کرد به ایشان، گفت: نمی‌خوری! بیافت «۲» از ایشان.

ترسی، گفتند: مترس. مژده دادند او را به غلامی دانا. روی نهاد زنش در جماعتی «۳»، بزد بر رویش و گفت زنی نازاینده. گفتند چنین، گفت خدای تو او محکم کار و داناست. گفت: چیست کار شما ای فرستادگان! گفتند: ما را فرستادند به گروهی گناهکاران. تا فرو فرستیم برایشان سنگها از گل. نشان کرده به نزدیک خدای تو برای اسراف کنان. برون آوردیم آن را که بودند در آن جا از مؤمنان. نیافتیم در آن جا [۳۸-پ]

- (۱). آج: نهان رفت.
- (۲). آج: پس نهان کرد در دل خود.
- (۳). آج: در آواز کردن بود.

صفحه : ۸۶

جز خانه‌ای از مسلمانان. و ترک و رها [کردیم] «۱» در آن نشانی آنان را که بترسند از عذاب دردناک. و در موسی چون بفرستادیم او را به فرعون به حجّتی روشن. برگردید به جانبش و گفت جادوی و یا دیوانه است. بگرفتیم او را و لشکرش را، در انداختیم ایشان را در دریا، و او مستحقّ ملامت بود. و در عاد، چون بفرستادیم بر ایشان باد برگ ریز. رها نکرد از چیزی آمدی بر او الاّ کرد [او را] «۲» چون استخوان پوسیده. و در ثمود چون گفتند ایشان را برخوردار شوی تا به وقتی. بگزشتند «۳» از فرمان خدایشان بگرفت ایشان را آتش و ایشان می‌نگریدند. نتوانستند از خواستنی «۴» و نبودند کینه کشنده «۵». و قوم نوح از پیش که ایشان

- (۲-۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.
- (۳). کذا با «ز» در اساس.

(۴). کذا با «و» در اساس و آج، که در قدیم معمول بوده است. [.....].

(۵). آج: بازداشته از عذاب.

صفحه : ۸۷

بودند قومی بی سامان کاران. [۳۹-پ]

و آسمان که بنا کردیم آن را بقوت و ما فراخ کنندگانیم.

و زمین بگسترده آن را، نیک گسترندگانیم.

و از هر چیزی بیافریدیم دو جفت تا همانا شما اندیشه کنی.

یا گریزی با خدای که من شما را از او ترساننده‌ام بیان کننده.

و مکنی با خدای خدایی دیگر که من شما را از او بیم کننده بیان کننده.

همچنین نیامد به آنان که از پیش ایشان بودند، هیچ پیغمبری الا که گفتند جادویی یا دیوانه است.

اندرز کردند «۱» به آن! بل ایشان گروهی اند از حد گذشته.

برگرد از ایشان که نیستی تو ملامت گذار «۲».

و یاد ده «۳» که یاد دادن سود دارد مؤمنان را.

و نیافریدم [۳۹-پ] پری و آدمی را الا تا مرا پرستند.

نمی‌خواهم از ایشان روزی

(۱). آج: ای وصیت کردند.

(۲). آج: مستحق ملامت.

(۳). آج: پند ده.

صفحه : ۸۸

و نمی‌خواهم که طعام دهند مرا.

خدای روزی دهنده خداوند قوت قوی «۱».

به آنان که بیداد کردند نصیبی است مانند نصیب یاران ایشان، شتاب نکنند بر من.

و ای آنان را که کافر شدند از آن روزشان که می‌ترسانند ایشان را.

قوله تعالی: وَ الدَّارِیَاتِ، بدان که اینکه «واو» که در اول سوره است و او قسم است و مانند [اینکه] «۲» بسیار است. و پانزده سوره را

خدای تعالی ابتدا به «واو قسم» کرد. مفسران خلاف کردند در آن که قسم به چیست: بعضی گفتند: قسم به نام خداست و نام او در

آن جا مضمّر است چنان است که «۳» گفت: وَ رَبِّ الدَّارِیَاتِ وَ رَبِّ الطُّورِ وَ رَبِّ النُّجْمِ. برای آن که سوگند جز به خدای درست

نباشد و قول درست آن است که قسم به اینکه چیزهاست برای آن که کلام به او بر ظاهر است بر طریقه عرب که ایشان به چیزها

ذکر «۴» قسم کنند چنان که به خانه و مسجد، فقالوا بحق هذه البیتة یعنیون الکعبه «۵» وَ حَقِّکَ وَ ابیکَ وَ حیاءَ رأسک. اما آن که در

شرع سوگند درست نباشد جز به خدای تعالی [۴۰-پ] اینکه مسأله شرعی است برای آن چنان آمد که مدعی علیه را سوگند بر او

لازم است اگر دروغن باشد او را شکوهی و خوفی باشد از سوگند خوردن به خدای و به نام خدای باشد که اقدام نیارد کردن. و

قسم خدای تعالی که برای توکید کلام

(۱). آج: تمام.

(۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۳). کا: چنان که.

(۴). آد، گآ، کا: دیگر.

(۵). آج: یعنون الکعبه.

صفحه : ۸۹

گوید بخلاف آن است. قوله: وَ الذَّارِیَاتِ جمع ذاریه باشد يقال: ذرت الریح التراب علی وجه الارض تذروه ذروا و اذرت تذری اذراء بمعناه. قال الله تعالی:

تذروه الریح «۱» حق تعالی قسم کرد «۲» به بادهای جهنده که بر آنچه آید آن را در هوا «۳» برد. عثمان الاعرج گفت: ما را چنین روایت کردند که مسکن باد در زیر بال کروبیان است که حاملان کرسی اند از آن جا بیاید بر گردون «۴» آفتاب آید، از آن جا بیاید بر سر کوهها از سر کوهها به بیابانها در آید. اما شمال را گزر «۵» به بهشت عدن باشد «۶» از هوای «۷» بهشت نصیبی گیرد و از ارواح صدیقان، پس در حدّ خود جستن گیرد. و حدّ مهب او از کرسی بنات النعش تا به مغرب آفتاب و حدّ مهب دبور از مغرب آفتاب باشد تا به مطلع سهیل، و حدّ مهب جنوب از مطلع سهیل باشد تا به مطلع آفتاب و حدّ مهب صبا از مطلع آفتاب است تا به کرسی بنات النعش، اینکه در حدّ آن نشود و آن در حدّ اینکه، چنان که حق تعالی تقریر کرده است.

در خبر است که یک روز موسی - علیه السلام - گفت در مناجات با خدای تعالی: الهی ارنی سرا من سرائر حکمتک بار خدایا سری از اسرار حکمت تو با من نمای «۸» [۴۰- پ]، گفت: از آن جا برو «۹» بر گذر «۱۰» تو دیهی است، در آن ده «۱۱» رو، به میان آن ده «۱۲» چهار سرای بینی، در آن سرایها بزن و بگو که شما چه مردمانی «۱۳» و کار و پیشه شما چیست، و از خدای چه می خواهی «۱۴»!

(۱). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۵.

(۲). کا: قسم یاد کرد.

(۳). آج: به هوا.

(۴). آد، گآ: از آن جا بر گردون.

(۵). آد، کا، گآ: گذر. [.....]

(۶). آد، گآ: بر در بهشت گذر باشد.

(۷). آد، کا، گآ: بوی.

(۸). آد، گآ خدای تعالی.

(۹). کا: بروی.

(۱۰). کا: گذرگاه.

(۱۱). آد، کا، گآ: دیه.

(۱۲). آد، کا: دیه.

(۱۳). آج، آد، کا، گا: مردمانید.

(۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: می خواهید.

صفحه : ۹۰

موسی آن جا آمد به در سرای «۱» اول و در بزد، گفت: شما چه مردمانید! گفتند «۲»: ما مردمانیم دهقان، کار و پیشه ما کشت برز «۳» است، گفت: از خدای چه می خواهی «۴»! گفتند: باران. اگر امسال باران بسیار بارد همه توانگر «۵» شویم. از آن جا بیامد به در سرای دیگر «۶»، گفت: شما چه مردمانید! گفتند: کار ما فخار گری است «۷»، ما کوزه گرانیم و کوزه بسیار کردیم از آن و نهاده، اگر امسال آفتاب بسیار باشد و باران نبارد «۸» ما توانگر «۹» گردیم «۱۰». از آن جا بیامد به در سرای دیگر رفت «۱۱»، گفت: شما چه مردمانید! گفتند: ما مردمانیم «۱۲» که [ما را غله بسیار بر خرمن است، اگر بادهای پیایی بیاید «۱۳»، ما آن غله‌ها خورد کنیم و به باد پاک کنیم و کار ما برآید. به در سرای دیگر آمد «۱۴» گفت: شما چه مردمانید! گفتند: ما مردمانیم «۱۵» [«۱۶» که خداوند «۱۷» درختان میوه‌ایم و امسال درختان ما بار بسیار دارد، اگر هوا ساکن باشد و باد نجهد که میوه‌ها «۱۸» نا رسیده از درخت بریزد، ما توانگر «۱۹» شویم. موسی برگشت و می گفت: ای خدایی که روزی خلقان به امر تو است، یکی را باران می باید و یکی را آفتاب، و یکی را باد می باید و یکی را هوای ساکن آرمیده، و تو خداوند همه را مراد بدهی و به حسب مصلحت روزی به هر یک

(۱). آد، کا آمد.

(۲). اساس: گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آج: و بخور آد، گا: و برزی گری است.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: می خواهید. (۱۹-۹-۵). آج و دیگر نسخه بدلها: توانگر. [.....]

(۶). آد، گا: دوم.

(۷). آج: فخاری است.

(۸). آج: نباشد آد، کا، گا: نیاید.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: شویم.

(۱۱). آد، گا و احوال پرسید.

(۱۲-۱۵). اساس: مردمانی با توجه به آج، کا تصحیح شد.

(۱۳). آد، کا، گا: باشد.

(۱۴). کا و.

(۱۶). اساس: ندارد، با توجه به آج، کا افزوده شد.

(۱۷). آد، کا، گا: خداوندان.

(۱۸). آج، کا: میوه ما.

صفحه : ۹۱

رسانی چنان که تو دانی.

قوله: وَ الدَّارِیَاتِ، امیر المؤمنین «۱» - علیه السلام «۲» - بر منبر کوفه خطبه می کرد و می گفت:

سلونی قبل ان تفقدونی فان العلم فیض [۱۴- ر] بین جنبی فیضا لو اجد مستغاضا،

پسر کوا برخاست و گفت: ما ادعی مثله نبی او وصی او و ائی سألتک عن اشیاء، گفت: چنین دعوی هیچ پیغامبر و امام نکرد «۳»، من از تو چند مسأله بخواهم پرسید «۴»، گفت: بیار. گفت: اخبرنی عن الدَّارِیَاتِ ذروا! گفت: تلک الزَّیاح. گفت: مرا خبر ده از «داریات». گفت: بادهاست، قال: فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا، چیست! گفت: آن بارهای گران بر گرفته، گفت: تلک السحاب ابر است [که] «۵» از باران بار گران دارد. قال «۶»: فَالْجَارِیَاتِ یُسْرًا، چیست! آنان که باسانی می روند.

گفت: کشتی هاست، گفت: فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا، کیستند آنان که قسمت کارها می کنند! گفت: آن فرشتگانند فی حدیث طویل.

نصب «ذروا» بر مصدر است، و نصب «وقرا» بر مفعول به است.

فَالْجَارِیَاتِ یُسْرًا، نصب او بر حال است علی لفظ المصدر چنان که مثالهای او رفته است بسیاری «۷» فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا، نصب او بر مفعول به است و جواب قسم «ان» است. إِنَّ مَا تُوعِدُونَ، «ما» موصوله است، گفت: بحق آن بادها که می جهد جستن و بحق اینکه ابرهای گرانبار به بارانهای «۸» بسیار و بحق اینکه کشتیهای در آب روان آسان آسان «۹»، و بحق اینکه فرشتگان که قسمت اینکه کارها به دست ایشان داده اند که آنچه شما را وعده داده اند از بهشت و دوزخ و ثواب و عقاب و حشر و نشر و

(۱). آد، کا، گا علی.

(۲). آج گفتند.

(۳). آج: هیچ وحی و پیغمبر نکرد. [.....]

(۴). آد، گا: خواهم پرسیدن.

(۵). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا: گفت.

(۷). کا: بسیار جای.

(۸). آج، آد: به باران.

(۹). آد، گا: روا به آسانی.

صفحه : ۹۲

حساب و کتاب و جز آن از احوال و احوال قیامت، لصادق همه راست است.

وَ إِنَّ الدِّینَ لَوَاقِعٌ و جزا [۴۱- پ] و حساب خواهد بودن، و دین هر دو را محتمل است، بگفت: هم حساب حق است هم جزا، اول حساب باشد تا بدانی که کار تو بگزار نیست و با تو گزافکاری نخواهند کردن، آنگه بر وفق آن که حسابت «۱» بر آمده باشد به حساب استحقاق تو از ثواب و عقاب، تو را جزا دهند «۲»، لا محال «۳» که اینکه واقع خواهد بودن و بودنی است، و آن را خلفی نیست.

آنگه قسمی دیگر از سر گرفت و گفت: وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْجُبُكِ، بحق آسمان خداوند راهها، عبد الله عباس و قتاده و ربیع گفتند: ذات الخلق الحسن خداوند خلق نیکو. عکرمه گفت: راست و هموار نبینی که مرد بافنده «۴» را که جامه نیکو بافد، گویند: ما احسن جبکه ای نسجه المستوی. سعید جبیر گفت: ذات الزینة خداوند زینت، یعنی آراسته به ستارگان. حسن گفت: ای جبکت بالنجوم به

ستاره درهم آورد»۵». مجاهد گفت: المتقن بالبنیان قوی بناست و محکم. ضحاک گفت: ذات الطرائق خداوند راههاست و لکن برای آن که دور است از ما، ما نمی‌بینیم. و منه حبک الماء و حبک الرمل، طرائق آب و ریگ باشد، و كذلك حبک الدرع و حبک الشعر الجعد شکنج آب و جوشن و موی جعد، و احدها حباک ککتاب و کتب، و حمار و حمر، قال الزاجز:

كأثما «۶» جَلَّهَا الْحَوَاكُ طَنْفَسُهُ فِي وَشِيهَا حَبَاكُ

أى طريقه، و منه الحديث فى صفه الدجاج: رأسه حبك «۷» يعنى الجعوذة [۴۲- ر]. ابن زيد گفت: ذات الشدة و قرأ قول «۸» الله تعالى:

(۱). آد، کا، گا: شمارت.

(۲). آد، کا، گا: دهد.

(۳). آج، کا: لا محاله.

(۴). آد، کا، گا: بافنده.

(۵). آج، گا: آورده کا: آورده‌اند.

(۶). اساس: کانه‌ها، با توجه به کا تصحیح شد.

(۷). اساس حبک، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آد، کا: قوله. [.....]

صفحه: ۹۳

وَبَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا «۱». عبد الله عمر گفت: مراد آسمان هفتم است «۲».

هو که انکم «۳»، جواب قسم است سوگند با آسمان به اینکه صفت که یاد کرد که شما که اهل مکه‌ای «۴» در قول مختلفى «۵»، يعنى اقوال شما با یکدیگر نمی‌ماند در قرآن و در محمد «۶». یکی می‌گوید از شما که: او ساحر است «۷»، یکی می‌گوید:

شاعر است «۸»، یکی می‌گوید: کاهن است «۹»، یکی می‌گوید: دیوانه است. و در قرآن قول شما هم «۱۰» مختلف است، یکی می‌گوید: کلام بشر است «۱۱»، یکی می‌گوید: فسانه «۱۲» پیشینگان است، یکی می‌گوید فرا بافته «۱۳» اولینان است، یکی می‌گوید: آموخته سلمان است، یکی می‌گوید: القای شیطان است. و گفتند: مراد مقتسمان‌اند که جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضَةً بَيْنَ «۱۴» - و تفسیر اینکه برفته است در سورة الحجر، و گفتند: مراد آن است که بعضی مقری «۱۵» و بعضی منکری «۱۶» و بعضی مؤمن و بعضی کافر و بعضی مصدق و بعضی مکذب، یعنی اینکه همه اختلاف و اقوال متفاوت است محال «۱۷» است که همه حق باشد، تنبیه است ایشان را بر نظر و تفکر تا اندیشه کنند و حق از اینکه میانه بجویند تا هلاک نشوند.

يُؤْفِكْ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ، آنگه گفت: برگردانند از اینکه قرآن [آن را که برگردانند.

در معنی او چند قول گفتند: یکی آن که عرب اهل مکه و قریش می‌برگردانند از

(۱). سورة نبأ (۷۸) آیه ۱۲.

(۲). آج: مراد آسمان هفتم است آد، گا عبد الله عباس گفت: مراد هفت آسمان است.

(۳). آد، کا، گاهو قال لفي قولٍ مُخْتَلِفٍ.

- (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: مکه‌اید.
- (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: مختلف‌اید.
- (۶). آج هم مختلف است. (۱۱-۹-۸-۷). آج، آد، گا و.
- (۱۰). آد، گا: و در قرآن هم قول شما.
- (۱۲). آد، آج، کا، گا: افسانه.
- (۱۳). آد، کا، گا: فرو بافته.
- (۱۴). سوره حجر (۱۵) آیه ۹۱.
- (۱۵). آد، گا: مقزید.
- (۱۶). آد، کا، گا: منکر.
- (۱۷). آد، گا: متفاوت و متناقض محال. [...]

صفحه : ۹۴

اینکه قرآن [۱] «یا از محمد آن را که می‌توانند که برگردانند به دعوت و اغراء و اغواء. قول دگر آن که: یُؤفکُ عَنْهُ مَنْ أُفِکُ» بر می‌گردانند از اینکه قرآن آنان را که شیطان ایشان را به وسواس برگردانیده باشند [۲]، و گفتند: بر می‌گردانند آن [۳] را که او را خذلان دریافته باشد، یعنی افک و صرف ایشان کار نمی‌کنند الا در مخدولی متروکی از توفیق [بازمانده‌ای] [۴]، و الافک الصرف، قال الله تعالی: أَجِئْنَا لِتُؤفِكُنَا [۵]، «ای لتصرفنا، و «الإفک» فعل منه [۴۲-پ] بمعنی مفعول، ای کلام مصروف عن وجهه و هو الکذب، من باب نقض و نقض و نقض و نقض و نکث و نکث.

قُتِلَ-الْحَزْرَاطُونَ، لفظ خیر است و معنی دعا چنان که گفت: قُتِلَ-الْإِنْسَانُ ما أَكْفَرَهُ [۶]، و الخزاس الکذاب و هو الحزارة [۷]، أيضا، حرص هم حزر کردن [۸] باشد [۹] هم دروغ گفتن، و اصل هر دو یکی است برای آن که حزر [۱۰] کننده متیقن نباشد بر آنچه گوید و آن حزر [۱۱] که کند راست نیاید هم دروغ بود، و دروغزن [۱۲] آنچه گوید بتخمین گوید بیشتر و قیل: قتل معناه لعن لعنت باد بر ایشان و گفتند:

خزاصان [۱۳] شکاکان را خواست. عبد الله عباس گفت: مقتسمان [۱۴] اند که عقبهای مکه ببخشیدند [۱۵] و مردم را منع کردند از الحاق [۱۶] بر [۱۷] رسول- علیه السلام- و

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آج، گا: باشد آد: برگردانیده‌اند.
- (۳). اساس: آنان با توجه به آج تصحیح شد.
- (۴). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۲.
- (۶). سوره عبس (۸۰) آیه ۲۰.
- (۷). آد، کا، گا: الحزارة.
- (۸). آد، کا، گا: حزر کردن.
- (۹). آد، کا، گا و.

(۱۱-۱۰). اساس و همه نسخه بدلها: حرز، با توجه به معنی کلمه و عبارات پیشین تصحیح شد.

(۱۲). آج نیز.

(۱۳). آد: خزاصون.

(۱۴). اساس، آج: متقسمان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۵). اساس: ببخشید آج: ببخشند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۶). آد، کا، گا: از الحاق.

(۱۷). آج و دیگر نسخه بدلها: به.

صفحه : ۹۵

قصه آن برفت. مجاهد گفت: کاهنانند.

الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرِهِ سَاهُونَ آنان که ایشان در غفلت ساهی‌اند، یعنی در سهوند و سهو غفلت باشد.

يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمِ الدِّينِ می‌پرسند که: کی خواهد بود «۱» روز جزا! تو جواب ده که «۲»: يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ آن روز خواهد بود «۳» که ایشان را به آتش امتحان کنند و بر آتش نهند چنان که زر بر آتش نهند تا عیارش بدانند. و «علی» برای آن گفت که: آتش زیر پایشان باشد و ایشان را در آتش اندازند. و کوفیان گفتند:

«علی» به معنی «باء» است.

ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ «۴» بچشی «۵» عذابتان. هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ اینکه آن است که شما به او استعجال و شتابزدگی می‌کردی «۶»، و برای آن «۷» «هذا» گفت «۸»، «هذه» نگفت با آن که فتنه از پیش [۴۳-ر] رفته است که ردّ با معنی کرد «۹» و آن عذاب است. آنکه در برابر آن ذکر پرهیزگاران کرد و جزا و ثواب ایشان، گفت: إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ پرهیزگاران در بهشتها باشند و چشمه‌های «۱۰» آب، آخِذِينَ، نصب «۱۱» بر حال است من قوله: فِي جَنَّاتٍ أَيْ يَحْصِلُونَ «۱۲» فی جَنّات، گفت: می‌گیرند آنچه خدای با ایشان می‌دهد از ثواب و انواع کرامات. سعید جبیر گفت: عاملین «۱۳» بما امرهم رَبَّهُم، معنی آن است که: مَتَّقِينَ آن کنند که

(۳-۱). آد: بودن.

(۲). کا و بگو.

(۴). آد، کا، گا ای یقال لهم ذوقوا.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: بچشید.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌کردید.

(۷). آج: اینکه.

(۸). آج، آد و.

(۹). آج: به معنی است.

(۱۰). اساس و همه نسخه بدلها: چشمهای / چشمه‌های.

(۱۱). آج او.

(۱۲). اساس: یخلصون، با توجه به آج، آد تصحیح شد.

(۱۳). آج، گا: عالمین. [.....]

صفحه : ۹۶

خدای فرمود ایشان را، من قولهم انا اخذ بقول فلان، ای عامل به، و اینکه راجع باشد به احوال دنیا، و قول اول بهتر است برای سیاق آیت فلقوله: «۱» إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ ایشان پیش از اینکه محسن و نیکوکار بوده‌اند، و اینکه دلیل آن است که آن اجری باشد که لایق باشد به احوال قیامت تا شاید گفتن که: [پیش از اینکه] «۲» نیکوکار بوده‌اند. سعید جبیر گفت: قبل نزول الفرائض، یعنی پیش از آن که شرع با ایشان آمد و ایشان بر سر احسان و نیکوکاری بوده‌اند «۳».

كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ، در معنی «ما» و حکم آیت خلاف کردند، بعضی گفتند: «ما» ی نفی است و کلام تمام است عند قوله: كَانُوا قَلِيلًا، علی تقدیر كانوا قلیلا من الناس، یعنی کسهای «۴» چنین از مردمان اندک باشند. آنگه ابتدا کرد و گفت: (ما یهجعون، علی تقدیرهم لا یهجعون) و ایشان شب نخسپند، بل به نماز برخیزند، و بعضی دگر گفتندی «۵»: «ما» مصدری است ای كانوا «۶» هجوعهم من اللیل قلیلا. و «یهجعون» در جای بدل اشتغال باشد از ضمیر در «كانوا»، و «ما» ی مصدری را مثال بسیار بود، منها قوله: بِمَا رَحِبَتْ «۷»، ای برحبها. و قوله: بِمَا ظَلَمُوا «۸» وَ بِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ و در اوقات سحر استغفار کنند، و آمرزش خواهند از خدای تعالی.

وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلْسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ و در مالهای ایشان حقی باشد سایل و خواهنده را و محروم را که تنگ روزی «۲» باشد. اینکه قول عبد الله عباس و سعید مسیب است. بعضی گفتند: محروم آن باشد که در زکات نصیب نباشد [او را] «۳» و از آن هشت صنف نباشد فی قوله: إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ «۴» - الایة. قتاده و زهری گفتند:

«سایل» آن باشد که بخواهد، و «محروم» آن که نخواهد. ابراهیم گفت: «محروم» آن باشد که او را از غنیمت سهمی و نصیبی نرسیده باشد، و بیان اینکه آن باشد «۵» که:

روایت کردند از حسن محمد «۶» که رسول «۷» سرتی «۸» بفرستاد، برفتند و غنیمت آوردند.

رسول میان ایشان قسمت کرد. پس از آن قومی دیگر آمدند که ایشان را نصیب نبود در آن، [اینکه] «۹» ایت فرود آمد. عکرمة گفت: «محروم» آن باشد که مالی فزاینده ندارد چون گاو و گوسپند و شتر. زید أسلم گفت: آن باشد [۴۴-ر] که زرعی «۱۰» یا میوه‌اش را یا چهار پایش را آفت رسیده بود. محمد بن کعب گفت: «محروم» آن باشد که او را احتیاج رسیده باشد، آنگه بخواند: إِنَّا لَمُعْرَمُونَ، بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ «۱۱».

عبد الله بن ابی قلابه گفت: مردی بود از اهل یمامه «۱۲»، سیلی بیامد و مالی

(۱). کذا: در اساس دیگر نسخه بدلها: گذرد.

(۲). آد، گا: خواهنده را و آن که محروم روزی.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۶۰.

(۵). آج، آد، کا: اینکه آن است.

(۶). آد، گا: حسن بن محمد. [...]

(۷). آج علیه السلام آد، کا، گا صلی الله علیه و آله.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها را.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). آد، گا: زرع.

(۱۱). سوره واقعه (۵۶) آیه ۶۶ و ۶۷.

(۱۲). اساس، آج: یمام با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۹۸

که داشت از مواشی برد. یکی از اصحاب رسول گفت: هذا المحروم «۱» اینکه مرد محروم است. او را توزیعی بکردند «۲». شعبی گفت: هفتاد سال است تا «۳» می پرسم که محروم که باشد و هیچ علمی حاصل نشد مرا «۴». و اصل او در لغت ممنوع باشد بر خلاف مرزوق. و «حرمان» منع باشد.

أنس مالک روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: فردای قیامت درویشان تظلم کنند از توانگران «۵» و گویند: بار خدایا حق ما بناداند «۶» از حقی که تو نهادی ما را در مال ایشان، حق تعالی گوید: به عزت و جلال من که شما را مقرب گردانم و ایشان را عذاب کنم. آنگه رسول- علیه السلام- اینکه آیت برخواند: وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ.

و فی الارض آیات للموقنین و در زمین ایاتی و علاماتی و عبرتی هست آنان را که ایشان را یقین باشد و شکاک نباشند آنگه گفت به لفظ استفهام بر سیل ملامت: وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ در خویشان نمی نگری «۷» و اندیشه نمی کنی «۸»!

عبد الله زبیر گفت: مراد مخرج بول و غایط است. مسیب بن شریک گفت: مراد آن است که از یک ره «۹» طعام و شراب فرو می رود «۱۰» و از دو ره «۱۱» بیرون می آید. اگر شیر محض خورد «۱۲» آب بیرون آید. ابو بکر وراق گفت: و فی انفسکم «۱۳»، در تحویل حالات و تغییر آلات و ضعف و قوت و قهر منت و عجز ارکان و فسخ صریمت و نقض عزیمت. آنگه گفت [۴۴-پ]: تو ایمن باش که روزی تو

(۱). کا: هذا محروم.

(۲). آد، گا: از برای او توزیعی کنید کا: او را توزیعی کنید، بکردند.

(۳). آج، آد، گا: که.

(۴). کا: نشد بر آن.

(۵). آج و همه نسخه بدلها: توانگران.

(۶). اساس: بنه دادند/ بناداند.

(۷). آج و همه نسخه بدلها: نمی نگرید.

(۸). آج و همه نسخه بدلها: نمی کنید. [.....]

(۹). آج، کا: راه.

(۱۰). آج: می شود.

(۱۱). کا: راه.

(۱۲). آد، گا: خورند.

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها یعنی.

صفحه : ۹۹

جایی «۱» نهادم که «۲» آفت به او ره نبرد «۳» و هیچ دزد «۴» نبرد، لا تأکله السوس و لا یناله اللصوص.
وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ رَوْزِي شَمَا در آسمان است، یعنی برف و باران که به او نبات از زمین بر آید که سبب رَوْزِي شَمَا می شود «۵».
بعضی دگر گفتند: مراد به «سما» باران است که عرب آسمان را و ابر «۶» و باران را آسمان خوانند «۷»، یقول العرب: أصابنا سما،
قال «۸»:

إذا سقط السماء بارض قوم رعیناها و ان كانوا غضابا

إبن کیسان گفت: معنی آن است که و علی ربّ السماء رزقکم رَوْزِي شَمَا به تقدیر و فرمان خدای آسمان است. و «فی» به معنی «علی» است، چنان که گفت:

وَأَصْلُ بَنِّكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ «۹»، أی «علی»، آنکه مضاف بیفکند و مضاف الیه به جای او بداشت «۱۰»، نحو قوله: وَ سَلَّ الْقَرْيَةَ «۱۱»،
و اینکه وجه متعسف [است] «۱۲» از آن جا که مجاز فی «۱۳» مجاز است، و اینکه معنی استخراج توان کرد «۱۴» بی اینکه تقدیر بر
وجهی دگر و آن آن است «۱۵»: وَ فِي السَّمَاءِ، مراد آن است که چون در آسمان باشد جز به تقدیر من نباشد «۱۶»، برای آن که من
در آسمان [کس را] «۱۷» ملک و ملک ندادم چنان که [در زمین] «۱۸». فاذا یختصّ بی و یتعلّق بمشیتی، و اینکه

(۱). کا: چنان.

(۲). آج، کا: نهادهام که.

(۳). آج: راه نبرد کا، گا: راه نیابد.

(۴). آد، گا آن را.

(۵). آج، آد، کا: رَوْزِي شَمَاست.

(۶). آج را.

(۷). آد، کا: خوانند.

(۸). کا الشّاعر.

(۹). سوره طه (۲۰) آیه ۷۱. [.....]

(۱۰). آد، کا: بنهاد.

(۱۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۱۷-۱۸-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: در.

(۱۴). آد، گا: توان کردن.

(۱۵). آد، گا: وجهی دیگر که کا: وجهی دیگر و آن آن است که.

(۱۶). آد، گا: نبود.

صفحه : ۱۰۰

به «۱» از آن است که اینکه «۲» گفتن که «۳» إبن کیسان [گفت] «۴».

سفیان ثوری گفت: واصل الأحذب اینکه آیت بخواند: وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ، گفت: اینکه چه ابلهی است که من می کنم، آنچه
خدای گفت «۵» بر آسمان است من در زمین چگونه طلب می کنم. برفت و زاویه گرفت و عبادت می کرد. یک روز و دو روز چیزی

پدید نیامد، روز سه دیگر «۶» سلّه‌ای «۷» دید که پیش او بنهادند. او را برادری بود [در] «۸» توکل از او درست‌تر «۹»، او از در آمد سلّه خرما [۴۵-] دو شد، یکی اینکه می‌خورد یکی «۱۰» آن. هر دو در آن زاویه خدای را می‌پرستیدند، و آن روزی به ایشان می‌آمد «۱۱» تا با پیش خدای شدند. ابن محیصن خواند: و فی السماء رازقکم، به «الف» روزی دهنده شما در آسمان است یعنی خدای تعالی [نه] «۱۲» به معنی جهت چنان که تأویل کردیم مانند اینکه الفاظ را. و ما تُوعَدُونَ و آنچه وعده می‌دهند شما را از خیر و شر. ضحاک گفت: من الجنة و النار از بهشت و دوزخ. گفتند: قیامت خواست.

فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ، آنکه قسم یاد کرد و سوگند به خدای آسمان و زمین که: آنچه من گفتم از معنی روزی، حق است و درست است، مثل ما أَنْتُمْ تَنْطِقُونَ، کوفیان «مثل» خواندند برفع، علی أنه صفة لقوله «لحق». و باقی قرء «مثل» خواندند منصوب. آنکه در وجه او اختلاف «۱۳» کردند. گفتند بعضی «۱۴»: نصب بر حال است، و التقدير: أنه لحق، مشبها «۱۵»

(۱). کا: بهتر.

(۲). آج: آن.

(۳). آد، گا: آن است که. (۱۲-۸-۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). کا که.

(۶). آد، گا: روز سیم.

(۷). آج، آد، کا، گا خرما. [.....]

(۹). کا: درست.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: و یکی ۱۱. آج: می‌رسانیدند آد، کا، گا: می‌رسید.

(۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: خلاف.

(۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: بعضی گفتند.

(۱۵). کذا در اساس آد و گا و کا آج: مثل.

صفحه : ۱۰۱

نطقکم. بعضی دیگر گفتند: منصوب است بر صفت مصدری محذوف کانه قال: حق ذلك حقا مثل کونکم ناطقین، گروهی دگر گفتند: برای آن که مضاف است با مبنی، او را بنا کردند بر فتح لا- بهامه، نحو خمسۀ عشر. و اگر اضافه او با معربی بودی بنا نکردندی «۱» نحو: مثل زید و اینکه قول ما زنی است و قول اول قول جرمی است و انشد المازنی:

لم يمنع الشرب منها غير ان نطقت حمامة في غصون ذات او قال

گفت: چون «غیر» را «۲» اضافه کرد با ان بنا کرد او را بر فتح. اما معنی آیت، در او چند قول است «۳»: یکی آن که معنی آن است که «۴» من خبر دادم «۵». از باب روزی حق است و درست «۶»، چنان که ناطقی شما، یعنی چنان که در اینکه شک نیست که شما ناطقی «۷» در آن شک مکنید [۴۵-پ] بعضی دگر گفتند نطقی مخصوص خواست بر «۸» معنی «۹»: مثل ما أَنْتُمْ تَنْطِقُونَ من قول لا اله الا الله، یعنی چنان که اینکه کلمه حق است و درست است اینکه که من وعده دادم حق است و درست بعضی دگر گفتند: چنان که یکی از ما به زبان دیگری سخن نتواند گفتن همچنین، روزی غیر غیری نتواند «۱۰» خوردن و اینکه بر قاعده ما درست نیاید، اگر گویند:

چه فرق باشد میان آن که گفتی «مثل ما تنطقون» (۱۱) و میان آن که گفت (۱۲)

(۱). کا: کردندی.

(۲). اساس صفت، که با توجه به آج و دیگر نسخه‌ها، زائد به نظر رسید.

(۳). همه نسخه‌ها: گفتند.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها اینکه که.

(۵). کذا در اساس و آج، دیگر نسخه بدلها: دادم.

(۶). کا است.

(۷). کا: ناطق‌اید.

(۸). آد، کا، گا: و. [.....]

(۹). آد آن که.

(۱۰). آد، کا، گا: روزی غیرى نتواند.

(۱۱). اساس: ينطقون، با توجه به آج و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد.

(۱۲). آج: گفتی.

صفحه : ۱۰۲

«مِثْلَ مَا أَنْتُمْ تَنْطِقُونَ»، گوئیم: معنی مختلف شود و آن آن است که «مثل ما تنطقون» تقدیر آن باشد که مثل نطقکم چون نطق شما و نطق ما، در او هم حق باشد و هم باطل: و چون گفت: مثل ما انکم، معنی آن است که: مثل کونکم ناطقین چنان که ناطقی «۱» و در ناطقی شما «۲» شکی نیست همچنین در حقی اینکه «۳» خلافی نیست، فهذا هو الفرق بینهما.

حسن گفت ما را روایت کردند از «۴» رسول - علیه السلام - که او گفت:

«قاتل الله قوما» اقسام لهم ربهم بنفسه فلم يتصدقوه

بکشاد خدای قویم را که خدای تعالی برای ایشان به خود قسم کرد باورش نداشتند.

اصمعی گفت: روزی از «۶» مسجد آدینه بصره می‌آمدم در راه اعرابی جلف جافی «۷» مرا پیش آمد «۸» بر شتری نشسته شمشیری در بر افکنده «۹» [و کمانی به دست گرفته] «۱۰» بنزدیک من رسید سلام کرد و مرا گفت: مَمَّنَ الرَّجُلُ از کدام قبیله‌ای!

گفتم: من بنی الاصمعی. مرا گفت: اصمعی! گفتم: آری. گفت: از کجا می‌آیی!

گفتم: از جایی که در او «۱۱» کلام خدای می‌خواندند گفت: خدای را کلامی است که آدمیان خوانند! گفتم: آری. گفت: چیزی بخوان «۱۲» [۴۶- ر] بر من از آن کلام.

من بر گرفتم سوره وَ الذَّارِیَاتِ «۱۳» الی قوله: وَ فِی السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ. مرا گفت: یا اصمعی به خدای بر تو که اینکه کلام خداست! گفتم: آری به آن خدای که محمد را به خلق «۱۴» فرستاد که اینکه کلام خداست که بر محمد فرو فرستاد. مرا

(۱). آج، آد، کا، گا: شما ناطق‌اید.

(۲). آد، کا، گا: ما.

(۳). آد، گا: در حقیقت اینکه سخن کا: در حق اینکه.

- (۴). آد، گا: که.
- (۵). همه نسخه بدلها: اقواما.
- (۶). گا: در.
- (۷). گا: حافی.
- (۸). آد، گا: از پیش من بر آمد کا: از پیش من باز افتاد.
- (۹). کا: حمایل کرده.
- (۱۰). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. [.....]
- (۱۱). آد: در آن جا.
- (۱۲). کا: برخوان.
- (۱۳). آد، گا: من سوره و الذاریات بنیاد کردم.
- (۱۴). آد، کا، گا: بحق به خلقان.

صفحه : ۱۰۳

گفت: مرا بس «۱». آنکه برخاست و شتر را بکشت و با پوست پاره پاره کرد و مرا گفت: یار من باش تا به درویشان دهیم. من با او باستادم «۲» و آن گوشتها «۳» به درویشان دادیم. آنکه تیغ بشکست و کمان «۴» در زیر خاک کرد و روی در بیابان نهاد و می گفت: وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ من خود را ملامت کردم گفتم ای نفس سالهای بسیار است که تو اینکه آیت می دانی و می خوانی و متعظ نشدی و اعرابی جلف به یک بار متعظ شد. دگر بار ندیدم آن اعرابی را تا آن سال که با رشید به حج بودم طواف می کردم از پس پشتم آوازی بر آمد که کسی مرا بخواند به آوازی ضعیف باز نگریدم «۵» اعرابی را دیدم با تنی ضعیف، پوست بر استخوان «۶» خشک شده و گونه روزی زرد کرده، بر من سلام کرد و مرا از وراى مقام «۷» ابراهیم برد و بنشانند و گفت: هم از آن کلام خدای مرا بشنوان. من سوره وَ الذَّارِيَاتِ بر گرفتم «۸».

چون به اینکه آیت رسیدم وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ، گفت: وَ جَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا، آنکه مرا گفت: دگر چیست «۹»! من بر خواندم: فَو رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلِ مَا أَنْتُمْ تَنْطِقُونَ، نعره‌ای بزد و گفت: که «۱۰» خدای را بخشم آورد تا او را سوگند بایست خورد! و برگشت «۱۱» [۴۷-پ] آن که «۱۲» او را باور نداشت تا سوگند خورد؟ یک دو بار اینکه باز گفت و جان بداد. و رسول- علیه السلام- گفت:

الرزق اشد طلبا للعبد من اجله

روزی بنده را به طلب کند از اجلش.

و بو سعید خدری روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت:

لو ان احدكم قر من

(۱). آج: مرا گفت: بس کا: پس گفت: مرا بس.

(۲). آج، آد، گا: بایستادم کا: در ایستادم.

(۳). آد، گا: گوشت.

(۴). کا: تیغ و کمان بشکست و.

(۵). کا: باز نگریم.

(۶). کا خوشیده.

(۷). آد، کا، گا: و مرا به مقام.

(۸). آد، کا، گا: خواندن گرفتن.

(۹). آد، کا، گا: هست.

(۱۰). آد، کا: کیست آن که گا: کیست که. [...]

(۱۱). کذا در اساس و آج، آد، کا، گا: کیست آن که. «برگشت»، همان «برگشت» است و به معنی معاذ الله، یعنی هرگز و مبادا.

(۱۲). کا، گا: آنگه. ۱

صفحه : ۱۰۴

الله رزقه لتبعه «کما يتبعه الموت،

گفت: شما از روزی بگریزی» ۲) روزی از پی شما» ۳) بیاید چنان که مرگ، و شاعر گفت در اینکه معنی «۴):

الرّزق فی القرب و فی البعد اطلب للعبد من العبد

لو قصر الطالب فی سعيه أناه ما «۵» قدر فی قصد

و قال دعبل:

اسعی لا طلب رزقی و هو فی طلبی و الرّزق اکثر لی منی له طلبا

و در اخبار ما آمد که:

الرّزق رزقان، رزق تطلبه و رزق یطلبک

روزی دو است: یکی تو او را طلب می کنی و یکی او تو را طلب می کند، آنچه تو او را طلب می کنی باشد که بیابی و باشد که

نیابی، و آنچه او طلب کند لابد تو را بیابد، و لمحمد بن حازم فی معناه:

لو كان فی صخرة فی البحر راسیة صماء مملومة «۶» ملسا نواحيها

رزق لعبد براه الله لا نصدعت منه الیه فأدّت کلّما «۷» فیها

أو كان تحت طباق السبع مطلبه لسهل الله فی المرقی مراقیها

حتی ینال ألدی فی اللوح خطّ له ان هی أته و الّا فهو یأتیها

و لکن بنای اینکه بر توکل است، تا توکل درست نباشد اینکه حال درست نیاید «۸». و رسول - علیه السلام - گفت:

«۱۰» لو أنکم تتوکلون علی الله حقّ- توکله لرزقکم [کما] «یرزق الطیر تغدو» خماصا و

- (۱). کا: لعنعه.
- (۲). کذا: در اساس آج و دیگر نسخه بدلها: اگر یکی از شما از روزی بگریزد.
- (۳). کذا: در اساس آج و دیگر نسخه بدلها: روزی در پی او.
- (۴). آد، گا: و شاعری در اینکه معنی گفته.
- (۵). کا: آتاهما.
- (۶). آد، گا: مملوئه.
- (۷). آد، گا: کل-ما.
- (۸). آد، کا، گا: بر نیاید.
- (۹). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۰). اساس: یعدو، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. «۱»

صفحه : ۱۰۵

الله تروح «بطانا

، گفت: شما توکل کردی «۲» بر خدای حق توکلش [۴۷-ر] چنان که بیاید روزی دادی شما را چنان که مرغان را دهد، بامداد از آشیانها بیرون آیند حوصله‌ها «۳» تهی، و نماز شام به آشیانها روند حوصله‌ها «۴» پر.

اما آنچه تکلیف تو است در اینکه باب سعی است و طلب کردن روزی از مطلب خود از وجهی حلال، آنچه آنچه صلاح تو است به تو رسد، و آنچه نرسد هم صلاح تو است «۵». طلب تو جهاد است و دادن او صلاح یا نادادن، تو را آن «۶» مجاهدت امتناع نباید کردن که:

طلب الحلال جهاد،

و

قال علیه السلام: رجعنا من الجهاد الا صغر الی الجهاد الا کبر.

تکلیف تو یافتن نیست، تکلیف تو جستن است «۷».

«۸» و علی-ان سعی و لیس علی-ادراک النجاج».

آن که به تو «۹» است جد است، و آن که [به اوست جد است] «۱۰». اینکه جد جهاد است و آن جهاد جهاد «۱۱»، آن جد حظ است و آن حظ [حظ «۱۲» است، و آن «۱۳» به قضاست و بر تو به آن قضا رضاست، چه اگر راضی نباشی سخط تو را اثر نیست «۱۴»:

فان تغضبوا من قسمه الله حظکم فله اذ لم یرضکم کان ابصرا

بارع زوزنی گوید در اینکه معنی و معنی لطیف کرد «۱۵»:

يقولون انّ المال عنقاء مغرب لذی الفضل فاقنع تسترح قلت فاقلبوا

- (۱). اساس: یروح، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

- (۲). آج، آد: یعنی اگر شما توکل کردید. [.....].
- (۳-۴). اساس: آد، گا: حوصلها/ حوصله‌ها.
- (۵). آد، گا: در آن است.
- (۶). آج: صلاح با نادان از آد، گا: و دادن و نادادن او صلاح تو را از.
- (۷-۱۴). کا قال الشاعر.
- (۸). اساس: و علیٰ ان سعی ادراک التّجاح، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). کا: بر تو.
- (۱۰-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۱). آد، کا، گا است و.
- (۱۲). آد: خط.
- (۱۵). آج، گا: لطیف است.

صفحه : ۱۰۶

اذا انا لم اقنع فما انا صانع و ما لامرء عمّا قضی الله مذهب
بر تو قناعت است و تسلیم، چه به سعی تو زیادت نشود آنچه تو را نهاده‌اند، چنان که گفت:

و لیس رزق الفتی من حسن حیلتہ بل من جدود و ارزاق و اقسام

کالصید یحرمه الزّامی المجید و قد «۱» یرمی و یرزقه من لیس بالزّامی
و قال اخر:

اذا ما رای الناس الغنیّ جارہ فقیر یقولوا عاجز و جلید

و لیس الغنی و الفقر من حیلة الفتی و لکن أحاظ «۲» قسّمت و جدود

و قوله: هل اتیک حدیث [۴۷-پ] ضیف ابراهیم المکرّمین، آنکه گفت:

یا محمّد به تو آمد حدیث مهمانان ابراهیم آن مهمانان گرامی! در عدد مهمانان ابراهیم خلاف کردند. عبد الله عباس گفت و
مقاتل: دوازده کس «۳» بودند. محمّد بن کعب گفت: جبریل [بود] «۴» با هفت فریشته، عطا گفت: جبریل بود و میکایل و فریشته‌ای
دیگر با ایشان بود. عبد الله بن عباس گفت: برای آن «مکرم» خواند ایشان را که ناخوانده بودند. مجاهد گفت: برای آن «مکرم»
خواند ایشان را که ابراهیم به نفس خود خدمت کرد ایشان را، و قال الشاعر:

و أنّی لعبد الضّیف ما دام نازلا و مالی سواها شیمة تشبه العبد

گفتند: برای آن «مکرم» خواند ایشان را که بنزدیک خدای گرامی بودند، نظیره قوله: بل عبّادٌ مُکرمون «۵»، ابو بکر وراق گفت:

برای آن که مهمانان مرد کریم بودند و او مکرم بودی مهمانان را، پس مهمان او مکرم «۶» باشند.

- (۱). آد: المجدد و قد گا: المجدد له.
- (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها چاپ شعرانی (۳۰۲/۱۰): حظوظ.
- (۳). آد، کا، گا: فرشته.
- (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]
- (۵). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۲۶.
- (۶). اساس: مکرم با تشدید، که صحیح نمی‌نماید.

صفحه: ۱۰۷

إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ چون نزدیک [او] «۱» شدند، فَقَالُوا سَلَامًا، أَي نَسَلَمَ عَلَيْكَ تسليماً، آنکه فعل بیفگند و زواید مصدر. قالَ سَلَامٌ، أَي سَلَامٌ عَلَيْكُمْ، أو خطابي و تحيتي. «سلام» خبر مبتدایی باشد محذوف. قَوْمٌ مُنْكَرُونَ، أَي انتم قوم منكرون. هم خبر مبتدای محذوف است، گفت: شما مردمان ناشناخته‌ای «۲»، من شما را نمی‌شناسم. و گفتند: برای آن «منکر» خواند ایشان را که بی‌دستوری در شدند، و گفتند: برای آن که خطاب و تحیت سلام عادت نبود، او آن تحیت نشناخت. فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ، أَي مال و رجوع. ابراهیم - علیه [السلام] «۳» با نزدیک قوم و اهل خود رفت ساره [و گفت] «۴»: مرا مهمانان «۵» رسیدند «۶» بس «۷» گرامی، چیزی نیست «۸» [۴۸- ر] که پیش ایشان بریم! گفت: چیزی ساخته نیست و لکن مرا عجلی است گوساله که او را می‌پرورم به هوس فرزند و او را چون فرزند می «۹» دارم به دوستی، و لکن برای تو ایثار کنم «۱۰». چنان که عادت زنان باشد او را دست و پای در حناء «۱۱» گرفته بود و زنگ در گلو بسته. ابراهیم آن عجل را بکشت و بریان کرد و آن گوساله‌ای بود فربه.

فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ «۱۲»، و قال لهم: كلوا، فَلَمَّا رَأَيْهِمْ لَا يَأْكُلُونَ، قالَ أَلَا تَأْكُلُونَ، پیش بنهاد [و گفت] «۱۳»: چرا نمی‌خوری «۱۴»! گفتند: ابراهیم ندید «۱۵»، برای آن که او

- (۱-۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آج: شما مردانید ناشناخته‌اید آد، گا: شما مردمانی ناشناخته‌اید کا: شما مردمانید ناشناخته.
- (۵). آج: مهمانانی.
- (۶). آد، کا، گا: رسیده‌اند.
- (۷). کا: پس.
- (۸). آد، کا: هست.
- (۹). آد: فرزندی.
- (۱۰). آد، گا و.
- (۱۱). اساس: حیناء با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۲). آد، گا آنکه پیش ایشان آورد و بنهاد، و قال الا تأكلون، اینکه جا در کلام محذوفی هست، و التقدير: فقربه اليهم.
- (۱۳). اساس: ندارد با توجه به آج، گا افزوده شد.

(۱۴). آج: نمی‌خورید آد: گفت بخورید چون دید که ایشان نمی‌خورند گفت: بخورید. [.....]

(۱۵). آج، آد، کا که ایشان نمی‌خوردند.

صفحه: ۱۰۸

را عادت نبود که در مهمان نگاه کردی به وقت طعام خوردن، چه عادت کریمان چنین باشد تا مهمانان طعام بخورند چنان که خواهند، بخلاف آن که یکی گفت در مهمانی بخیلی «۱»:

امدیدی فيه لأسرق لقمه فيلحظني شزرا فأعبث بالبقول

ساره از پس پرده بدید، ابراهیم را بخواند و گفت: اینکه میهمانان تو طعام نمی‌خورند. او گفت: الا- تأکلون «۲»، آنکه بترسید از ایشان که نباید که به او «۳» غدیری و خیانتی در دل دارند، يقال: أوجس فی نفسه «۴» اذا وجد و الخيفة الخوف. قالوا لا تخف، ایشان «۵» دیدند که ابراهیم بترسید از ایشان، گفتند: مترس. و او را به پسری دانا بشارت دادند. اهل اشارت گفتند: چون ساره [۴۸- پ] با بی فرزندی «۶» عجل «۷» فدا کرد و ایثار کرد که آن را چون فرزند می‌داشت، ما او را به فرزند چون اسحاق بشارت دادیم «۸». فَأَقْبَلَتْ امْرَأَتُهُ فِي صَرَّةٍ، أَى فِي صِيحَةٍ، یعنی ساره که اهل او بود بانگ برداشت. و مراد به «اقبلت» نه اقبال و ادبار است، انما معنی آن است که گوید:

اقبل فلان يفعل كذا، أَى جعله «۹» كذا. و گفتند: فی صرّة، أَى فی جماعة من النساء.

و اصل الصرّة، الجمع، و منه الصرّة و قال «۱۰».

واهرها فی صرّة لم تریل.

أَى فی جماعة من «۱۱» البقر. فصكّت وجهها، أَى لطمت وجهها تینچه «۱۲» بر

(۱). آد، کا: مهمان بخیل گا: میزبان بخیلی.

(۲). آد، کا، گا فاوجس منهم خيفة.

(۳). کا: که نباشد با او.

(۴). آد، کا و أوجس.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها چون.

(۶). کا: به عوض فرزندی.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: عجل.

(۸). گا: دادند.

(۹). اساس: أَى جعله با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، کا، گا الشاعر.

(۱۱). آج، کا، گا: ندارد.

(۱۲). آج، گا: طپانچه.

صفحه : ۱۰۹

روی زد» ۱، گفت: عجوز عقیم، و التقدیر: أنا عجوز عقیم، و قیل «۲»: أ تلد عجوز عقیم، گفت: من پیر شدم و در اصل خود نازاینده بودم، یا گفت: چگونه ممکن باشد که پیر زنی عقیم بزاید؟ در اخبار هست که ساره «۳» در وقت بشارت نود و نه ساله بود و ابراهیم صد ساله بود و ساره هرگز نزاده «۴» بود.

قالوا کذلک، فرشتگان گفتند: همچنین «۵» گفت ما را خدای تو «۶» و ما اینکه بشارت نه از خود می‌گوییم. سؤال کردند که ابراهیم و ساره صدق قول «۷» و بشارت «۸» از کجا دانستند! و ایشان به صورت آدمیان بودند نه به صورت فرشتگان! گوییم: لا- بد است از آن که علمی معجز مقرون باشد به گفتار و بشارت ایشان که ابراهیم و ساره را علمی «۹» حاصل شود به قول ایشان. و در خبر آمد که دعا کردند «۱۰» تا خدای تعالی آن عجل را زنده کرد تا «۱۱» برخاست و بنزدیک مادر رفت [۴۹-۴۹] ر «۱۲». قال فَمَا حَظُّبُكُمْ، ابراهیم- علیه السلام- چون بدانست که ایشان فرشتگانند و از نزدیک خدای می‌آیند، خواست تا بداند که به او آمده‌اند یا به کاری دیگر، گفت «۱۳»: فَمَا حَظُّبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ چه کار است شما را «۱۴» ای فرستادگان «۱۵» خدای.

(۱). آد، گا: می‌زد. [.....]

(۲). کا قالت.

(۳). آج، آد، گا را.

(۴). کا: نزاییده.

(۵). آد، کا، گا: چنین.

(۶). آد، گا که او محکم کار و دانااست.

(۷). اساس: صدیق القول، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آج، آد، گا ایشان.

(۹). کا آن فرشتگان.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: علم.

(۱۱). آد، گا: و.

(۱۲). کا إنه هو الحکیم العلیم، یعنی خدای تعالی حکیم است و محکم کار و دانااست.

(۱۳). آج، کا قال.

(۱۴). کا بر من، آد، گا در زمین.

(۱۵). گا: ای فرشتگان. [.....]

صفحه : ۱۱۰

قالوا إنا أرسلنا إلى قوم مجرمين، ایشان گفتند: ما را فرستاده‌اند به گروهی گناهکاران، یعنی قوم لوط.

لنرسل علیهم حجارة من طین، گفت: تا بفرستیم بر ایشان سنگها «۱» از گل.

کلبی گفت: از سنگ و گل بود، بیانه قوله: من سجیل «۲».

مُسَوَّمَةٌ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُسْرِفِينَ- علامت بر کرده بنزدیک خدای تعالی برای آن مسرفان متعدیان.

فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ- بیرون آوردیم هر کس را که در آن جا بودند از مؤمنان به لوط- علیه السلام «۳»- نیافتیم در آن

جا جز یک خانه از مسلمانان و آن خانه لوط بود- علیه السلام-

وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً رَّاهَا كَرْدِيمَ ﴿٤﴾ در آن شهر و مدینه آیتی و عبرتی و علامتی آنان را که از عذاب خدای تعالی ترسند ﴿٥﴾.

وَفِي مُوسَى، یعنی فی ارسال موسی ایضا ایة و در فرستادن موسی- علیه السلام- چنین آیتی و دلالتی بود چون بفرستادیم او را ﴿٦﴾ با حجتی و برهانی ظاهر ﴿٧﴾ روشن. و فزاء گفت: معطوف است علی قوله: وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ ﴿٨﴾ و فی موسی ایضا آیات.

فَتَوَلَّى بَرَكْتَهُ پشت بر کرد و برگردید به جانب خود، قیل: برکنه ای بجانبه، پهلو برگردانید ﴿٩﴾، نظیره قوله: أَوْ آوَى إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ ﴿١٠﴾ اراد به المنع و العسیره

(۱). آد، کا، گا: سنگهایی.

(۲). سوره هود (۱۱) آیه ۸۲ سوره حج (۱۵) آیه ۷۴ سوره فیل (۱۰۵) آیه ۴.

(۳). آد، کا فما وجدنا فیها غیر بیت من المسلمین.

(۴). آد، کا، گا: و رها کردیم.

(۵). آج: نترسند.

(۶). آد، گا به فرعون.

(۷). کا و.

(۸). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۰.

(۹). آد، کا، گا یعنی ابا نمود و قبول نکرد. و قیل: بقوته و اشراف قومه، او برگردید و قوم را برگردانید.

(۱۰). سوره هود (۱۱) آیه ۸۰.

صفحه : ۱۱۱

و قال گفت یعنی فرعون: ساجِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ؛ آی ﴿۱﴾ هذا، اینکه موسی یا جادوست [۴۹-پ] یا دیوانه. ابو عبیده گفت: «أو» به معنی «واو» است برای [آن که] ﴿۲﴾ او موسی را به هر دو قذف کرد لقوله: آثِمًا أَوْ كَفُورًا ﴿۳﴾.

فَأَخَذْنَاهُ وَجُودَهُ مَا بَكَرْتِمِمْ فرعون را و لشکر او را و در دریا انداختیم ایشان را. وَهُوَ مُلِيمٌ و او مستحق ملامت بود.

وَفِي عَادٍ، عطف است بر آنچه رفت من قوله: وَفِي الْأَرْضِ ﴿۴﴾، و فی نوح ﴿۵﴾، و فی عاد آیات ﴿۶﴾ و ادلّه ﴿۷﴾ نیز ﴿۸﴾ در عاد و قصیه ایشان آیتی و علامتی و دلیلهایی هست.

إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ چون بفرستادیم بر ایشان بادی عقیم و آن [بادی] ﴿۹﴾ بود که میغ پراکنده کند و برگ بریزاند از درخت در وقت خزان، و ضدّ او لاقح ﴿۱۰﴾ بود.

مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلْتَهُ كَالرِّمِيمِ، گفت: رها نکرد هیچ چیز را که بر او آمد الا و او را چون استخوان ﴿۱۱﴾ پوسیده و چوب پوسیده کرد چون گیاهی خشک. قتاده گفت: چون درخت پوسیده. ابو العالیه گفت: چون خاک کوفته.

عبد الله عباس گفت: كالشيء الهالك مانند چیزی هلاک شده. یمان ﴿۱۲﴾ گفت:

(۱). کا: اِنَّ.

(۲). اساس: ندارد خواستن، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها: افزوده شد.

(۳). سوره دهر (۷۶) آیه ۲۴.

(۴). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۰. [.....]

(۵). آد، گا: موسی.

(۶). کا: ندارد.

(۷). آد، کا: ندارد.

(۸). آد، کا، گا: یعنی.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). اساس: لاقی، کا: لاحق، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: استخوان.

(۱۲). اساس، آج: یمام، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۱۲

«رمیم» آن باشد که چهار پای از گیاه تر یا خشک به دهن خرد کند^۱ و بیندازد و از آن جالب چهار پای را مرّمه گویند و مقّمه، و

اصل او در استخوان پوسیده من قوله تعالی: مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ^۲.

وَ فِي ثَمُودَ^۳ ایضا آیات و در ثمود- که قوم صالح بودند- آیات و عبرتهایی هست، إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّىٰ حِينٍ [چون گفتند

ایشان را]^۴ مَتَّعَ^۵ باشی^۶ تا به روزگاری، یعنی آجال ایشان و وقت مرگشان، یعنی^۷ اگر کفر نیاوردندی [۵۰- ر] ایشان را

عذاب و صاعقه نیامدی بماندندی تا به اجلی که خدای تعالی صلاح^۸ دانستی در آن.

فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ ایشان عتوّ و طغیان و بی فرمانی کردند از فرمان خدای. «۹» فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ صاعقه ایشان را بگرفت- و آن

آتشی بود که از آسمان بیامد و ایشان را بسوخت^{۱۰}- و گفتند: هر عذابی را که از آسمان آید آن را صاعقه گویند^{۱۱} و ایشان

به صحیحه و بانگ جبریل هلاک شدند.

فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ، «من» زیادت است تأکید نفی را، گفت: نتوانستند به هیچ وجه برخاستن^{۱۲}، یعنی از جای نتوانستند^{۱۳}»

جنیدن^{۱۴} و از عذاب بگریختن. وَ مَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَ و نیز قوّت انتقام نداشتند تا از ما انتقام کشیدندی.

(۱). کا: خورد کند.

(۲). سوره یس (۳۶) آیه ۷۸.

(۳). کا ای و فی.

(۴). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آج، آد، گا: ممتّع.

(۶). آد، گا: باشید. [.....]

(۷). آد، گا: که.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها ایشان.

(۹). آد، گا تعالی.

(۱۰). آد، گا و ایشان می نگریدند.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: خوانند.

(۱۲). کذا در اساس، آج، کا، گا آج: برخاستن.

(۱۳). اساس: نتوانستن، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). کا: جنیید.

صفحه: ۱۱۳

وَقَوْمِ نُوحٍ، ابو عمرو و حمزه و کسائی و اعمش خواندند: «و قوم» مجرور عطفاً علی قوله: وَفِي الْأَرْضِ «۱»، وَفِي مُوسَى «۲»، وَفِي عَادٍ «۳»، وَفِي ثَمُودَ «۴» فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ «۶» یعنی و اخذت قوم نوح الصاعقه ایضا، و دوم فعلی مضمراً، نحو: و أهلکنا قوم نوح، و گفتند: و اذکر قوم نوح من قبل «۷»، از پیش آن گروه گذشته «۸» از عاد و ثمود و قوم فرعون.

إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ ایشان گروهی فاسقان بودند از فرمان خدای بیرون شده.

وَالسَّمَاءِ و آسمان را بنا کردیم بقوت. وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ، عبد الله عباس گفت: ما قادریم بر آن. روایتی هم از او آن است که ما روزی فراخ کنیم «۹» بر آن کس که خواهیم. ضحاک گفت [۵۰-پ]: ما تو نگریم «۱۰»، بیان: عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرُهُ «۱۱» حسین بن الفضل گفت: علم ما واسع است، یعنی همه چیز دانیم.

وَالْأَرْضِ فَرَشْنَاهَا و زمین را بگستریدیم. فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ نیک «۱۲» گستراننده‌ایم «۱۳» ما، و اینکه همه تذکیر نعمت [است] «۱۴» تا خلقان بشنوند و نعمت یاد آرند و شکر کنند.

(۱). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۰.

(۲). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۳۸.

(۳). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۴۱.

(۴). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۴۳.

(۵). آج، آد، کا، گا: گفتند.

(۶). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۴۴. [.....]

(۷). آد، گا یاد کن قوم نوح را گا یاد کن.

(۸). اساس: گزشته، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آج: گردانیم.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: توانگریم.

(۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۶.

(۱۲). کا: و نیک.

(۱۳). آج، کا، گا: گستراننده‌ایم.

(۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۱۴

وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ و از هر چیزی که آفریدیم دو جفت آفریدیم.

مراد یک جفت است «۱» دو فرد «۲»، و لکن برای آن دو جفت گفت که هر یکی از «۳» جفت صاحبش باشد و الا دو جفت به زبان ما

چهار فرد بود، و مراد دو نوع و دو صنف‌اند چون: آسمان و زمین، و برّ و بحر، و سهل و جبل، و تابستان و زمستان، و خریف و بهار، و شب و روز، و جن و انس، و نر و ماده. لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ تا همانا شما اندیشه کنید و بدانی «۴» که خالق اینک ازواج و اصناف باید تا یکی بی همتا باشد.

فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ، آنکه مکلفان را وعظ کرد و گفت: با خدای گریزی «۵» [از عذاب او. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که از او هم با او گریزید] «۶».

ابو بکر و راق گفت: از طاعت شیطان با خدمت رحمان گریزی «۷». عمرو بن عثمان گفت: پناه با مکه دهی «۸». حسین بن فضل گفت: از هر چه جز اوست بگریزی «۹»، ذو النون گفت: از جهل با علم گریزی «۱۰» و از کفر با شکر. اِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ که من شما را ترساننده‌ام از خدای، بیان کننده.

وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ و با خدای خدایی دیگر مپرستی «۱۱» که من شما را پیغامبری‌ام بیان کننده. كَذَلِكَ يَعْنِي هَمِجَانٌ كَمَا قَوْمٌ تَوَتَرُوا سَاحِرًا وَجَادًا وَدِيْوَانَةً خَوَانِدَةً «۱۲».

(۱). آد که.

(۲). آد باشد.

(۳). آد، کا، گا آن.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید. (۱۰-۹-۷-۵). آج و دیگر نسخه بدلها: گریزید.

(۶). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: دهید.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: مپرستید آد، کا، گا اِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ.

(۱۲). آد، کا، گا ما اتی الذین من قبلهم من رسول الا قالوا ساحر او مجنون.

صفحه : ۱۱۵

هیچ پیغامبر از جمله آنان که پیش «۱» تو بودند به قوم خود نیامدند الا و گفتند که:

اینکه جادوست یا دیوانه. اینکه برای تسلی رسول گفت، یعنی اول کس نه تویی که اینکه قوم او را [۵۱-ر] تکذیب کردند.

آنکه بر سیبل تعجب فرمود که «۲»: اَتَوَصَّوْا بِهِ وَصِيَّتَ كَرِهْتُمْ اِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ چنان که ما گوئیم: زبان در دهن «۳» یکدیگر کرده‌اند «۴»! بل خود اینان، و ایشان گروهی اند طاغی و متجاوز از حد.

آنکه گفت: فَتَوَلَّوْا عَنْهُمْ از اینان برگرد. فَمَا اَنْتَ بِمَلُومٍ که تو مستحق ملامت نه‌ای «۵» و کس تو را بدین ملامت نکند. و در اخبار هست که: چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- دل تنگ شد و صحابه همچنین، گمان بردند که وحی منقطع شد و عذاب

فرود آمد. حق تعالی برای تسلی رسول- علیه السلام- «۶» آیت فرستاد: وَذَكَرْ يَادِىَ مُحَمَّدٍ كَمَا يَادِىَ مَوْمِنَانَ «۷» سود دارد.

وَمَا خَلَقْتَهُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيُعْبَدُونَ «۸»، گفت: من نیافریدم جتیان و انسیان را الا برای آن تا «۹» مرا پرستند یعنی غرض من در آفریدن خلقان عبادت است. از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- روایت کردند که گفت معنی آن است که:

«۱۰» الا لامرهم «يعبدون»

الا که «۱۱» فرمایم ایشان را که مرا عبادت کنند، و اینکه اختیار زجاج است. بیانه قوله: وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيُعْبَدُوا اللَّهُ «۱۲»، الایة. مجاهد

گفت: اَلَا لِيَعْرِفُونَ، عبد الله عباس گفت: اَلَا لِيَقْرَؤُا لِي بِالْعِبَادِيَّةِ «۱۳»، کلبی گفت: اَلَا

- (۱). کا از.
- (۲). آد: تعجب گفت.
- (۳). آد، کا، گا: دهان.
- (۴). آج بل هم، آد، کا، گا بل هم قوم طاغون.
- (۵). آد، کا: نیستی.
- (۶). آج، آد، گا اینکه.
- (۷). آج و دیگر نسخه بدلها را.
- (۸). همه نسخه بدلها آنگه برای ابلاغ حجت.
- (۹). آد، گا: برای آن که.
- (۱۰). آد، کا، گا آن.
- (۱۱). آد، کا، گا: تا. [.....]
- (۱۲). سوره بینه (۹۸) آیه ۵.
- (۱۳). کا: بالعباده و العبودیه.

صفحه : ۱۱۶

لیوخیدون الّما تا یکی گویند. و آیت دلیل است بر بطلان قول مجبّره برای آن که به اتفاق آیت محکم است و محمول است بر ظاهر خود و مطابق ادله عقل است. و اگر غرض او کفر و معصیت بودی نگفتی ایشان را برای عبادت آفریدیم. ما أريدُ منهم من رزقٍ، گفت از ایشان روزی نمی‌خواهم و نمی‌خواهم تا مرا طعام دهند. إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ [۵۲-پ] خدای تعالی روزی دهنده است و خداوند قدرت و قوت است. و «متین» هم قوی باشد و مرجع هر دو با قادری «۱» است و عامه قرا «متین» خواندند «۲» برفع علی آنه صفة الله تعالی و در شاذّ یحیی بن اعمش به جرّ خوانند «۳» علی آنه صفة للقوة. و برای آن «متینه» نگفت که رد کرد با معنی، اراد به الامر المتین. و وجوه بسیار گفته‌ایم فی قوله: إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ، و فی قوله: فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ، ای وعظ.

فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا، گفت آن «۴» را که ظلم کردند ایشان را بود نصیب مانند نصیب اصحابش «۵». و اصل ذنوب دلو بزرگ باشد، قال الرّاجز:

لنا ذنوب و لكم ذنوب فان ابتم فلنا القلب
 آنگه در حظّ و نصیب استعمال کنند کقول علقمه بن عبیده:
 و فی کلّ قوم قد خبطت بنعمه فحقّ لشأس من نداک ذنوب.
 و قال اخر:

لعمرک و المنایا طارقات لكلّ بنی اب منهم «۶» ذنوب

- (۱). آد، گا: قدرت.
- (۲). آد، گا: خوانده‌اند.
- (۳). کا: یحیی و اعمش به جر خواندند.
- (۴). همه نسخه بدلها: آنان.
- (۵). آج: اصحابانش آد، گا: نصیبی مثل نصیب اصحاب ایشان کا: نصیبی مانند نصیب اصحابش.
- (۶). کذا: در همه نسخه‌ها شعرانی (۳۰۸ / ۱۰) و قرطبی (۵۷ / ۱۷): منها.

صفحه : ۱۱۷

فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ، بر من «۱» تعجیل مکنند «۲» که آنها را مهلت دادم چنان که ایشان را آنگه گفت: وای بر آنان که «۳» کافر باشند از روزی که ایشان را وعده می‌دهند؟ گفتند: روز بدر است و گفتند: روز قیامت است.

- (۱). آج: بر اینکه.
- (۲). آد، گا به عذاب.
- (۳). کا ایشان.

صفحه : ۱۱۸

سورة الطور

بدان که اینکه سورت مکی است و چهل و نه آیت است و سیصد و دوازده کلمت است و هزار و پانصد حرف است. ابی‌کعب گفت «۱» که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره و الطور بخواند بر خدای واجب بود «۲» که او را از عذاب خود ایمن کند و او را در بهشت منعم بکند و به نعمت دارد «۳». [۵۲- ر]

[سورة الطور (۵۲): آیات ۱ تا ۴۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 وَ الطُّورِ (۱) وَ كِتَابِ مَسْطُورٍ (۲) فِي رَقٍّ مَنْشُورٍ (۳) وَ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ (۴)
 وَ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ (۵) وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ (۶) إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ (۷) مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ (۸) يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا (۹)
 وَ تَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا (۱۰) قَوْلٍ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۱۱) الَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ (۱۲) يَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعَاً (۱۳) هَذِهِ النَّارُ
 الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ (۱۴)
 أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ (۱۵) اصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا- تَصْبِرُوا سِوَاءَ عَلَيْكُمْ إِنَّ مَا تُمْرُونَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۶) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي

جَنَاتٍ وَ نَعِيمٍ (۱۷) فَ اِكْهَيْنِ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ وَ وَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۱۸) كَلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۹)
 مُتَكَبِّرِينَ عَلَى سُرُورٍ مَّصْفُوفَةٍ وَ زَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ (۲۰) وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ مَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ
 عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهينَ (۲۱) وَ أَمَدَدْنَاهُمْ بِمَا كِهَهُ وَ لَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ (۲۲) يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْسًا لَا لَعْوُ فِيهَا وَ لَا
 تَأْنِيمٌ (۲۳) وَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ (۲۴)
 وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ (۲۵) قَالُوا إِنَّا كُنَّا قَبْلَ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ (۲۶) فَمَنْ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَ وَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ (۲۷) إِنَّا كُنَّا مِنْ
 قَبْلُ مِّنْ دَعْوِهِ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ (۲۸) فَذَكَرَ فَمَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَ لَا مَجْنُونٍ (۲۹)
 أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ (۳۰) قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِينَ (۳۱) أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَهْلَانَهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاعُونَ
 (۳۲) أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ (۳۳) فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِّثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ (۳۴)
 أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ (۳۵) أَمْ خَلَقُوا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ بِيْلٍ لَّا يُوقِنُونَ (۳۶) أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ
 الْمُصِيطِرُونَ (۳۷) أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (۳۸) أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَ لَكُمْ الْبَنُونَ (۳۹)
 أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَّغْرَمٍ مُنْقَلُونَ (۴۰) أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ (۴۱) أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكِيدُونَ (۴۲) أَمْ
 لَهُمْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ (۴۳) وَ إِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ (۴۴)
 فَذَرَهُمْ حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ (۴۵) يَوْمَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا وَ لَا هُمْ يُنصَرُونَ (۴۶) وَ إِنْ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ
 ذَلِكَ وَ لَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (۴۷) وَ اصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ (۴۸) وَ مِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَ إِبْرَارَ
 النُّجُومِ (۴۹)

[ترجمه]

به کوه طور.
 و کتاب نوشته.
 در رقی باز گسترانیده.
 و خانه معمور.
 و آسمانه «۴» برداشته.
 و دریای بر باز کرده.
 که عذاب خدای تو باشد.

(۱). آد، کا، گا: روایت کرد.

(۲). کا: شود.

(۳). آد، گا: و در بهشت به نعمت دارد. [...]

(۴). آج: آسمان.

صفحه : ۱۱۹

نیست او را باز دارنده.

آن روز که آید و شود آسمان شدنی.

و برود کوهها [رفتنی] «۱».

وای آن روز دروغ داران را.

آنان که ایشان در فرو شدن بازی کنند.

آن «۲» روزی که باز زند ایشان را از آتش دوزخ باز زدنی «۳».

اینکه آن دوزخ است که دروغ داشتی به آن «۴».

جادوی است اینکه یا شما نمی بینی «۵».

ملازم باشی آن را صبر کنی یا نکنی، یکسان است بر شما پاداشت دهند شما را به آنچه کرده باشی «۶».

پرهیزکاران در بهشتها و نعمت باشند.

دل خوش به آنچه داد ایشان را خدایشان نگاه داشت ایشان را خدایشان از عذاب دوزخ.

بخوری و بیا شامی گوارنده به آنچه کردی.

تکیه زدگان بر تختهای صف زده، و جفت کردیم ایشان را بر زنان سیاه چشم «۷».

(۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۲). آج: از.

(۳). کا: آن روز که ایشان را دفع کنند و به آتش دوزخ دهند و در او اندازند.

(۴). اساس دروغ داری، که زاید به نظر رسید، با توجه به آج تصحیح شد.

(۵). آج: نمی بینی.

(۶). آج: کرده اید.

(۷). کا فراخ چشم.

صفحه : ۱۲۰

و آنان که بگریزند و بر پی ایشان برفتند فرزندان ایشان به ایمان، در رسانیدیم به ایشان فرزندان ایشان را و نقصان نکردیم ایشان را از عمل ایشان از چیزی، هر مردی به آنچه کرد گرو است.

مدد دادیم ایشان را به میوه و گوشت از آنچه آرزو آید ایشان را.

می‌ربایند از یکدیگر در اینکه جا «۱» کاسی، لغو نباشد در او و نه بزهکاری «۲».

[۵۳-ر]

و می‌گردد بر ایشان غلامان، ایشان را پنداری مروارید پوشیده‌اند.

رو فرا کنند بهری بر بهری می‌پرسند یکدیگر را.

گویند ما بودیم پیش از اینکه در اهل خود ترسان.

منت نهاد خدای بر ما و نگاه داشت ما را از عذاب دوزخ.

که بودیم از پیش اینکه می‌خواندیم او را که او نکوکار و بخشاینده [است] «۳».

یاد ده، تو نیستی به نعمت خدایت فال گوی و نه دیوانه.

یا می‌گویند شاعری است، گوش

(۱). آج: آن جا.

(۲). آج: و نه بزهدکار خوانند.

(۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه : ۱۲۱

داریم به او «۱» بلای مرگ را.

بگو گوش داری که من با شما از منتظرانم.

یا فرمود ایشان را حلم ایشان به ایشان «۲»، یا ایشان گروهی اند [از حدّ خود رفته] «۳».

یا می گویند [فرا بافت] «۴» اینکه بل ایمان نمی دارند.

گو بیاری حدیثی مانند اینکه اگر راست می گویی.

یا آفریدند ایشان را از غیر چیزی یا ایشان آفریننده اند.

یا ایشان آفریدند آسمانها و زمین بل ایشان نمی دانند.

یا نزدیک ایشان است خزینه های «۵» خدای تو یا ایشان نگاه بانانند.

یا ایشان را نردبانی است که گوش می دارند در او، گو بیار «۶» شنونده ایشان بحجتی روشن.

یا او راست دختران و شما راست پسران.

یا می خواهی از ایشان مزدی ایشان از تابان «۷» گران باراند.

یا بنزدیک ایشان است غیب ایشان می نویسند.

(۱). آج: با او.

(۲). لا: اینکه که می کنند.

(۳-۴). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. [.....]

(۵). خزینها/ خزینه ها.

(۶). آج: بیا.

(۷). تابان/ تاوان.

صفحه : ۱۲۲

یا می خواهند کیدی آنان که کافراند ایشان کید کرده اند.

یا ایشان را خدایی جز خدای، پاک است خدای از آنچه ایشان انباز می گویند.

اگر ببینند پاره ای از آسمان افتاده گویند ابری است بر هم نشسته.

رها کن ایشان را تا ببینند آن روزشان آن که در او بمیرند.

[۵۴-ر]

آن روز غنی نکنند «۱» از ایشان کیدشان [چیزی] «۲» و نه ایشان را یاری کنند.

و آنان را که ظمی کنند عذابی است کم از آن و لکن بیشتر ایشان ندانند.

صبر کن به حکم خدایت که تو به چشمهای مایی و تسبیح کن به حمد خدایت آنکه که بر خیزی.

و از شب تسبیح کن او را و از پس ستارگان.

قوله تعالی: وَالطُّورِ، بعضی «۳» اهل لغت گفتند: عرب همه کوه «۴» را «طور» خواند جز که اتفاق مفسران است که اینکه جا مراد آن

کوه است که خدای تعالی بر او «۵» با موسی سخن گفت به «۶» زمین مقدس و آن کوه

(۱). آج: غنا نکند.

(۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۳). آد، گا از.

(۴). کا: همه کوهی.

(۵). آد، گا: آن جا.

(۶). گا: با.

صفحه: ۱۲۳

[را] «۱» زیر خوانند. مقاتل گفت آن دو کوه است: یکی را «طور تینا» خوانند «۲» و یکی را «طور زیتا» گویند برای آن که بر یکی

«انجیر» باشد و بر یکی «زیتون». و کتاب مسطور و «۳» کتابی نوشته، فی رَقِّ مَسُورٍ در رقی و افلاخته «۴» و آن صحیفه باشد.

در اینکه کتاب خلاف کردند «۵»: کلبی گفت کتابی است که خدای تعالی برای موسی بنوشت از تورات، موسی - علیه السلام -

صریر قلم می شنید. و گفتند لوح محفوظ است و گفتند دیوانهای عمل بندگان است که روز قیامت بر بندگان افلاخند «۶» بهری به

دست راست گیرند و بهری به دست چپ، نظیره قوله: وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا «۷». و قوله: وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ «۸».

و گفته‌اند که خدای تعالی بر دل بندگان نوشت «۹» از آسمان فی قوله: أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ «۱۰» [۵۴- پ] و گفتند: آن

است که خدای تعالی نوشت برای بندگان از سعادت و شقاوت و عاقبت و سابقت و جز آن.

و الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ و خانه آبادان، و مراد به اینکه، خانه‌ای است در آسمان هفتم. و گفتند در آسمان چهارم بر ابر کعبه، او را «ضراح»

گویند، حرمت او در آسمان همچنان است که حرمت کعبه در زمین هر روز هفتاد هزار فرشته در او شوند و گرد بر گرد «۱۱» او

طواف کنند که هرگز با آن جا نشوند و خازن او فرشته‌ای است که او را «زرین» «۱۲» گویند، و آن خانه‌ای است از یاقوت سرخ -

علی ما جاء فی الاخبار - که خدای تعالی در عهد آدم به زمین فرستاد. چون در

(۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: گویند.

(۳). کا: در.

(۴). آد، گا: باز افلاخته کا: باز کرده.

(۵). گا: کرده‌اند. [.....]

(۶). آج: افلاخند.

(۷). سوره اسراء (۱۷) آیه ۱۳.

(۸). سوره تکویر (۸۱) آیه ۱۰.

(۹). آد، گآ: نوشته‌اند.

(۱۰). سوره مجادله (۵۸) آیه ۲۲.

(۱۱). آد، کآ، گآ: گرداگرد.

(۱۲). آد، گآ: رزین کا: در زین.

صفحه : ۱۲۴

زمین کنی «۱» و پوششی نبود آنکه به روزگار «۲» طوفان فرمود تا با آسمان بروند در خیر است که چون رسول- علیه السلام- مکه بگشاد یکی از زنان او خواست تا به شب در کعبه رود، بنو شیبیه رها نکردند و گفتند به شب رها نکنیم اگر خواهی تا به روز خالی کنیم برای تو «۳»، او بیامد و با رسول شکایت کرد، رسول- علیه السلام- گفت: عادت نیست که کسی به شب در آن جا شود که اینکه خانه در برابر بیت المعمور است چنان که اگر سنگی «۴» از آن جا بیوفتد مثل بر بام کعبه آید هر روز هفتاد هزار فرشته در او «۵» شوند که تا قیامت با آن جا نشوند «۶» و لکن برو «۷» تو و صواحبات تو و در حجر «۸» نماز کنی که آن از کعبه است. بیامد و آن جا نماز کرد و می گفت در کعبه رفتم برغم «۹» آن که مرا منع کرد. امیاقوله «معمور»، آن خواست که آبادان است به کثرت زایران و نماز کنندگان و طواف کنان.

حسن بصری گفت: البیت المعمور خانه کعبه است که او بیت الحرام است و اول خانه که در زمین نهادند برای عبادت و معمور است به مردمان و خدای تعالی آن را هر سال عمارت کند.

وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ وَ آسمانه «۱۰» برداشته، یعنی آسمان دنیا که بمنزلت سقف است زمین را، نظیره [۵۵- ر] قوله: وَ جَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَّحْفُوظًا «۱۱».

وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ، مجاهد و ضحاک و شمر بن عطیه «۱۲» و محمد بن کعب و اخفش گفتند: یعنی تافته بمنزلت تنور تافته، و از اینکه جا مسجر گویند تنور اشاب «۱۳»

(۱). آد، گآ: رکنی.

(۲). آد، گآ: در روزگار کا: در وقت.

(۳). آد، گآ: اگر خواهی برای تو روز خالی کنیم.

(۴). کا در افکند.

(۵). آد، گآ، کا: در آن جا.

(۶). آد، گآ: تا قیامت دیگر نوبه به ایشان نرسد.

(۷). آد، گآ: بروید. [.....]

(۸). کا: حجره.

(۹). کا: بر رغم.

(۱۰). همه نسخه بدلها: آسمان.

(۱۱). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۳۲.

(۱۲). آج، کا: سمر بن عطیه.

(۱۳). آج: آسیاب آد، گا: آشیب کا: اشیب. اشاب، تواند بود که به معنی سپید باشد.

صفحه: ۱۲۵

را. و دلیل اینکه تأویل آن است که روایت کردند که رسول- علیه السلام- گفت: نباید که در دریا نشیند الّا حاجبی «۱» یا معتمری یا مجاهدی که در زیر دریا آتش است و در زیر آتش دریاست و در زیر آن دریا آتش، و رسول- علیه السلام- گفت: «۲» البحر نار فی نار.

سعید المسیب گفت که امیر المؤمنین علی- علیه السلام- مردی را گفت از جهودان، دوزخ کجاست! گفت: در دریاست. علی گفت: راست می گوید.

و در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت روز قیامت دریا «۳» به آتش کنند و با او آتش «۴» دوزخ بیفروزند. و قتاده گفت: المسجور مملوّ باشد. و منه قول لیبید:

فتوسطا عرض السری- فصدعا مسجورة متجاوزا قلامها «۵»

ابو العالیه گفت: آن باشد که تهی شده باشد از آب و خشک شده، بر عکس معنی مملوّ «۶». و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس. ذو الزمه اینکه قول روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: البحر المسجور الفارغ. و گفتند: پرستاری را بفرستادند در عرب تا آب آرد. باز آمد و گفت: الحوض مسجور ای فارغ. علی ابن طلحه روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: المسجور «۷» المحبوس. ربیع انس گفت: آن باشد که آبش مختلط باشد خوش باشور.

از امیر المؤمنین- علیه السلام- روایت کردند که گفت: مراد دریایی است در زیر عرش، قعر و عمق او چندان است که از هفت آسمان تا به زیر هفت زمین، در او آبی است سطر «۸» او را «بحر الحیوان» گویند، در وقت نفخ اول از او چهل

(۱). آد، گا، گای دریا آتشی است در آتشی.

(۲). گا: حاجبی.

(۳). آد، گا: و به آن.

(۴). گا، گای دریاها.

(۵). آد، گا: متجاوزا اقلامها.

(۶). گا: بر عکس مملوّ.

(۷). گا ای.

(۸). آد، گا: ستر. [.....]

صفحه: ۱۲۶

شبانه روز باران «۱» آید بر زمین تا مردم از گورها برخیزند «۲». اینکه «واوها» جمله و او قسم است، [۵۶- ر] و انّ جواب قسم است. حق تعالی سوگند خورد به اینکه چیزها که عذاب خدای تعالی واقع و نازل و حاصل خواهد شد و آن را دافعی و مانعی نیست «۳»، کس باز نتواند داشت «۴». جبیر بن مطعم گفت: به مدینه آمدم تا با رسول- علیه السلام- سخنی گویم در باب اسیران روز بدر. اتفاقاً «۵» وقت صبح به مدینه رسیدم، رسول- علیه السلام- نماز بامداد می کرد «۶»، «و الطور» می خواند چون با آن جا «۷» رسید که

خدای تعالی می‌گوید: «إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ» ما له من دافع نزدیک آن بود «۸» که دلم شکافته شود از خوف و محبت اسلام در دلم شد و چنان گمان بردم که از جای نخیزم تا عذاب فرود نیاید «۹» ایمان آوردم از ترس «۱۰» خدای تعالی. هشام بن حسان گفت: من و مالک دینار در نزدیک «۱۱» حسن بصری رفتیم.

مردی مقری حاضر بود و اینکه سوره آغاز کرد، چون اینکه جا رسید حسن بگریست و حاضران بگریستند و مالک دینار چندانی بگریست و بر سر و روی زد که بی هوش گشت.

یوم تَمُورُ السَّمَاءِ مَوْرًا، مفسران گفتند: «۱۲» بگردد و چنان که آسیا بگردد، و اهلش را بگرداند چنان که کشتی که بر وی فرا نهند «۱۳». و عبارت مفسران مختلف است: عبد الله عباس گفت: تدور دورانا «۱۴». قتاده گفت: تتحرک، عطاء

(۱). کا: آب.

(۲). آد، گا ان عذاب ربك لواقع.

(۳). آد، کا، گا ماله من دافع.

(۴). آد، کا، گا: داشتن.

(۵). آج، کا: اتفاق.

(۶). آد، کا، گا و سوره.

(۷). آد، کا، گا: به اینکه جا.

(۸). آد، گا: نزدیک بود.

(۹). آد، گا: آید و.

(۱۰). آد، گا: خوف.

(۱۱). آد، گا: نزد.

(۱۲). آج، آ، گا آسمان.

(۱۳). آج، آد، گا: فراز نهند کا: بر روی فراز نهند ۱۴. آد، کا، گا: دورا. [.....]

صفحه: ۱۲۷

خورسانی «۱» گفت: یختلف اجزاءها، قطرب گفت: تضطرب «۲». قال رؤبه «۳»:

مسودة الاعطاف من وسم العرق مائة الضبعين مصلات العنق

و اصل مور به مجيء «۴» و ذهاب بود، يقال: مار يمور، إذا جاء و ذهب.

گفت حق تعالی آن روز که آسمان «۵» مضطرب شود و متحرک و مختلف الحركات و به گردش در آید مانند کشتی و بر یکدیگر آید بمانند موج دریا، و اینکه وقت نفخ دوم بود «۶» که وقت «۷» فناء عالم بود از اعلام خراب دنیا باشد و اشراط ساعت.

و تَسِيرُ الْجِبَالِ «۵۶-ر» سیراً. و کوهها به رفتن در آید «۸» رفتنی و فایده آن که مصدر در عقب فعل آرند آن باشد که تهویل کنند و ابهام «۹» کنند بر مخاطب برای آن که چون قایل گوید: ضرب «۱۰» ضربا، مراد آن باشد که ضربا شدیداً او و جیعا او بلیغا. آنکه «۱۱»

خواهد تا بلیغتر گوید، علی ابلغ الوجه «۱۲» مطلق بگوید ابهام «۱۳» بر مخاطب، و مراد آن که ضربته ضربا لا- یوصف و لا یمكنی وصفه و اعجز عن کنهه و ما شبه ذلك بر «۱۴» سبیل جمله مصادر که در عقب افعال آید در قرآن و جز قرآن، اینکه باشد.

فَوَيْلٌ لِلْمُكَدِّبِينَ، وای آن روز «۱۵» دروغ دارندگان که خدا و رسولان او را باور ندارند. و «فا» برای آن آورد که کلام متضمن شرط و جز است، و تقدیر آن که: اذا كان هذا، فویل للمکذبین.

(۱). کذا: در اساس آج، آد، گا: خراسانی کا: خورآسانی.

(۲). کا: یضطرب.

(۳). کا ابن العجاج.

(۴). همه نسخه‌ها: مور مجیء.

(۵). کا، گا و زمین.

(۶). کا، گا: دویم.

(۷). آد، گا: محل.

(۸). آد، گا: اندر آید.

(۹-۱۳). کا: ایهام.

(۱۰). آد، کا، گا: ضربت.

(۱۱). کا که.

(۱۲). آد، الوجوه.

(۱۴). آد، گا: و.

(۱۵). آج و دیگر نسخه بدلها بر. [.....]

صفحه : ۱۲۸

اللَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ آنان که ایشان در باطل خوض کنند و در او شوند «۱». يقال: خاض فی الامر یخوض خوضا، اذا دخل فيه. و اصل او خاض فی الماء باشد، چون در آب شود. و تقدیر آن که: فی خوض فی الباطل. «یلعبون». در جای حال است، ای، لاعین ساهین «۲» غافلین.

يَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَى نَارٍ جَهَنَّمَ دَعَاً، «۳» یدفعون اليها دفعا و الدّع الدفع. یعنی آن که «۴» ایشان را دفع کنند و به آتش دوزخ دهند «۵». در خیر است که خازنان دوزخ دستهای اهل دوزخ بر گردن بندند و به موسی پیشانی ایشان پایهای ایشان ببندند «۶» و در دوزخ اندازند. هَذِهِ النَّارُ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكذَّبُونَ، اینکه جا قول مضمّر است، و يقال لهم:

هذه النار التي، گویند ایشان را: اینکه دوزخ است که شما آن را «۷» تکذیب کردی و به دروغ داشتی ابو رجاء العطاردي خواند: يوم يدعون بتخفيف، من الدعاء آن روز که ایشان را دعوت کنند و با دوزخ خوانند.

أَفَسِحْرٌ هَذَا، «۵۶-پ» خازنان دوزخ گویند اینکه «۸» کافران را: سحر و جادوی است اینکه! به لفظ استفهام بر سیل تقریر، تا ایشان بگویند: نه «۹»، در دنیا هر معجز که به شما نمودند، گفتمی «۱۰» سحر است، اکنون اینکه دوزخ که می بینی سحر است یا حقیقت! أم أنتم لا تبصرون. یا شما نمی بینی چنان که در دنیا گفتمی چشم ما مسحور بکرده اند و بیسوده «۱۱».

(۱). کا: دور شوند.

(۲). آد لاهین کا، گا: لاهین ساهین.

- (۳). آد، گای.
- (۴). آد، کا، گا: آن روز که.
- (۵). آد، کا، گای در او اندازند.
- (۶). اساس، آج، آد: به بندند.
- (۷). کا: او را.
- (۸). آد، گا: آن.
- (۹). آد، گا: نی.
- (۱۰). آد، گا: می گفتید.
- (۱۱). کذا: در اساس و آج کا: بیفوسده آد و گا: ندارد.

صفحه : ۱۲۹

اصْلُوها به اینکه «۱» دوزخ ملازم شوی. یقال: صلیت النار و بالنار به اینکه آتش باز تفسی «۲». و اصل کلمه از «لزوم» است. فاصبروا أو لا- تصبروا صبر کنی یا صبر مکنی «۳» که راست است «۴» صبر کردن و ناکردن در معنی آن که «۵» غنا نخواهد کردن شما را از عذاب و سود نخواهد داشتن، اگر صبر کنی و اگر جزع بر شما نخواهد بخشود «۶». إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ شما را پاداشت «۷» آن می دهند که کرده اید بر شما ظلمی نمی کنند.

آنکه چون ذکر دوزخیان بکرد ذکر اهل بهشت کرد گفت: إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَعِيمٍ مُتَّقِينَ و پرهیزکاران در بهشتهای نعمت «۸» باشند. فاکهین، ناعم و متعم و خوشدل به آنچه خدا داده باشد ایشان را، یقال: رجل فاکه و فکه، اذا كان طيب القلب «۹» خوشدل باشد و آنچه مردم به آن تعلل کند «۱۰» آن را فکاهت «۱۱» گویند «۱۲»، و میوه را از آن جا فاکهه «۱۳» گویند، و یقال: فاکهین «۱۴»، ای اولوا فواکه کثیره خداوندان میوه بسیار باشند من باب تامر و لابن، و قول اول بهتر است برای باقی «۱۵». قوله: بما آتاهم ربهم و وَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ و خدای نگاه دارد ایشان را از عذاب دوزخ. کُلُوا وَ اشْرَبُوا، ای یقال لهم گویند ایشان را- قول مضمراست چنان که

-
- (۱). آج، آد، گا: با اینکه.
 - (۲). آد، گا: با اینکه دوزخ و اتفسید.
 - (۳). آد، گا: نکنید. [...]
 - (۴). آد، گا: یکسان است.
 - (۵). آد، گا بر شما یعنی.
 - (۶). آد، گا: نخواهند بخشودن. کا و شما را از دوزخ خلاص نخواهد بود.
 - (۷). آج، کا: پاداش.
 - (۸). آج، آد، گا: در بهشتهای و نعمتها.
 - (۹). آد، گا چون.
 - (۱۰). همه نسخه‌ها: کنند.
 - (۱۱). اساس: فکاهه، با توجه به آج تصحیح شد.

(۱۲). آج: خوانند.

(۱۳). اساس: فکاهه با توجه به آد تصحیح شد.

(۱۴). آد اذا کانوا.

(۱۵). آج و دیگر نسخه بدلها آیت.

صفحه : ۱۳۰

در حق اهل دوزخ گفتیم - بخوری «۱» از اینکه طعامها و بازخوری از اینکه شرابها.

هَنِيئًا، أَي طَعَامًا هَنِيئًا، أَوْ اِكْلًا «۲» هَنِيئًا، صَفْتُ مَوْصُوفِي [۵۷-ر] مَحْذُوفٌ اسْتُ، أَي طَعَامًا هَنِيئًا، أَوْ اِكْلًا «۳» هَنِيئًا، صَفْتُ مَوْصُوفِي [۵۷-ر] مَحْذُوفٌ اسْتُ، طَعَامِي گُوارانده یا خوردنی نوش. بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ با آنچه کردی «۴» یعنی به جزا و پاداشت و عوض آن، و اینکه «با» مجازات است.

مُتَّكِنِينَ تَكِيه زِدْگَان «۵»، و نَصَبٌ او بر حال است «۶». بر سریرهای به صف - باز نهاده و در برابر یکدیگر «۷» نهاده. در همه صدر سریر باشد در برابر یکدیگر نهاده «۸» بر هر سریری حوری نشسته. وَ زَوْجَانَهُمْ و به ایشان دهیم جفتان ایشان «۹» بِحُورٍ عِينٍ زَنَانِ سیاه چشم فراخ چشم را.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ رَوا باشد که اینکه جمله عطف بود علی قوله: إِنَّ الْمُتَّقِينَ «۱۰»، و رَوا بود که جمله بود مستأنف و محل او رفع. قَرَأَ در اینکه آیت خلاف کردند چند جای. ابو عمرو خواند: «أَتَبَعْنَاهُمْ ذُرِّيَّاتِهِمْ بِإِيمَانٍ الْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّاتِهِمْ وَ مَا التَّناهُم»، علی نسق واحد تا کلام متجانس باشد علی اخبار الله تعالی عن نفسه علی وجه التعظیم بلفظ الجمع من الاتباع. وَ ذُرِّيَّاتِهِمْ، در هر دو جای به لفظ جمع و کسر «تا» فی موضع النصب، برای آن که با جمع مؤنث است. گفت: ما فرزندان ایشان از پی ایشان بردیم به ایمان، یعنی حکم اینان «۱۱» حکم ایشان کردیم، فردای قیامت فرزندان ایشان را به ایشان در رسانیم و به بر ایشان بریم و از اعمال پدران و فرزندان هیچ نقصان نکنیم. و باقی قَرَأَ خواندند: وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ و فرزندان ایشان متابعت کردند ایشان را به

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بخورید.

(۲-۳). آج، کا: بازخورد، آد، گا: بنوشید. [.....]

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: به آنچه کردید.

(۵). کا: تکیه زده.

(۶). کا علی سرر مصفوفه.

(۷). آج: در برابر بر یکدیگر آد: در بر یکدیگر.

(۸). آج: یک در بر دیگر نهاده آد: در بر یکدیگر نهاده کا: یک بر دیگر نهاده.

(۹). آد، کا: دهیم و جفت ایشان گردانیم.

(۱۰). سوره طور (۵۲) آیه ۱۷.

(۱۱). آج: آنان.

صفحه : ۱۳۱

ایمان، یعنی همچو «۱» پدران ایمان آوردند علی الفعل و الفاعل و ذریت به لفظ واحد. آنگه در «ذریت» خلاف کردند: مدنیان اول بی «الف» خواندند بنای مرفوع علی الفاعلیه، و دوم به «الف و کسر «تا» علی الجمع فی محل نصب، و شامیان هر دو به «الف» خواندند [اول مرفوع، دوم مکسور، و اینکه اختیار یعقوب است، و دیگران بی «الف» خواندند] «۲» هر دو علی لفظ الواحد [۵۷-پ] اول مرفوع التاء و دوم منصوب التاء، و اینکه اختیار ابو عبیده «۳» است.

آنگه مفسران در معنی آیت خلاف کردند. بهری گفتند معنی آن است که مؤمنان و آنان که تابع ایشانند از فرزندانشان «۴» به ایمان ما فردای قیامت «۵» فرزندان را به پدران در رسانیم و اینان را از ایشان باز نداریم، و اگر چه درجه فرزندان در ایمان و اعمال صالحه به درجه پدران نباشد «۶»، از اینکه جهت هیچ نقصان نکنیم، آنچه حاصل باشد ایشان را به استحقاق بدهیم، و آنچه مستحق نباشد به فضل بدهیم تا به دیدار یکدیگر «۷» شادمانه «۸» باشند که از جمله مسرت و مبزت و کرامت تمام و سرور «۹» و حبور آن است که پدران و فرزندان به یک جای باشند.

قولی دیگر آن است «۱۰»: وَالَّذِينَ آمَنُوا، مؤمنان و فرزندان بالغ ایشان که مؤمن باشند ما فرزندان هر یک را از ایشان از پدران و فرزندان که اطفال باشند و استحقاق «۱۱» ندارند به یاران خود در رسانیم و الحاق کنیم بتفضل. و ما ألتناهم و از پدران هیچ باز نگیریم برای آن که ما بر فرزندان فضلی کرده باشیم. قول اول روایت سعید جبیر است از عبد الله عباس، و قول دوم «۱۲» روایت ضحاک است از

(۱). آج، آد، گا: همچون.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). کا، گا: ابو عبید.

(۴). آد، کا، گا: ایشان.

(۵). آد، گا آن.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها و. [...]

(۷). آد، گا: ایشان.

(۸). آد، کا، گا: شادمان.

(۹). آج، آد، گا: و تمامی سرور.

(۱۰). آد، گا که.

(۱۱). آج، کا، گا: استحقاقی.

(۱۲). گا: دویم.

صفحه : ۱۳۲

عبد الله عباس.

قوله: وَ مَا أَلْتَنَاهُمْ، ابن کثیر خواند به کسر «لام» من الت یألت، و باقی قراء به فتح «لام» من الت یألت، يقال: الت یألت و الات «۱» یلیت «۲» اذا نقص، و اینکه فعل متعدی است به دو مفعول چنان که نقص، يقال: نقصه حقه و مفعول اول «هم» داشت «۳»، و دوم قوله: من شیء، المعنی شیئا من عملهم و «من» اول تبیین راست، و دوم زیادت لتأکید النفی، و قال الشاعر فی الألت.

ابلیغ بنی ثعل عنی مغلغله [۸۵- ر] جهد الرّسالة لا ألتا و لا کذبا

و قوله: وَ مَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ، ضمیرها راجع است الی قوله: وَ الَّذِينَ آمَنُوا. سعید جبیر روایت کرد از عبد الله عتّاس که رسول- علیه السلام- گفت:

خدای تعالی فرزندان مؤمنان را به درجه پدران «۴» برساند، و اگر چه دون ایشان باشند در اعمال تا چشم ایشان به یکدیگر روشن باشد. آنگه اینکه آیت بخواند:

وَ الَّذِينَ آمَنُوا الْاِیة، آنگه گفت: آنچه به فرزندان دهیم از پدران وضع نکنیم. هم عبد الله عتّاس روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: چون مؤمن «۵» به درجه خود رسید، گوید «۶»: بار خدایا؟ مادر و پدرم «۷» و «۸» فرزندان من کجاند و حال ایشان چیست! گویند: ایشان را اعمال آن نیست «۹» که اینکه جا رسند، گوید «۱۰»:

بار خدایا؟ اگر ایشان را به من نرسانی، مرا به ایشان رسان «۱۱»، خدای تعالی فرماید تا ایشان را نزدیک او آرند «۱۲»، آنگه اینکه آیت بخواند:

(۱). آد، کا، گا: ولأت.

(۲). آد، کا ألتا و الات یلیت.

(۳). آد، کا، گا: است.

(۴). آج: پدرشان.

(۵). کا: چون اهل بهشت.

(۶). کا: رسند، گویند.

(۷). کا: مادران و پدران.

(۸). آد، گا اهل. [.....]

(۹). آد، کا، گا: ایشان آن عمل ندارند.

(۱۰). آد، گا: آنگه گوید کا: گویند.

(۱۱). آج: اگر ایشان رای با من نرسانی کا: ایشان رای به ما رسان.

(۱۲). آد، کا، گا: برند.

صفحه : ۱۳۳

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ «۱».

و روایت کردند از امیر المؤمنین علی- علیه السلام- که او گفت: یک روز خدیجه از رسول- علیه السلام- پرسید که حال آن فرزندان من که در جاهلیت بمردند چه باشد! گفت: به دوزخ شوند. خدیجه دل‌تنگ شد. رسول گفت: اگر تو مکان ایشان بینی، دشمن گیری ایشان را. خدیجه گفت: یا رسول الله؟ فرزندان من که از تو اند! گفت: ایشان به بهشت اند. آنگه «۲» فرزندان مؤمنان با ایشان باشند در بهشت و فرزندان کافران با ایشان باشند در دوزخ. آنگه اینکه آیت بخواند:

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ- الاية. اگر اینکه خیر درست است، مراد فرزندان بالغ باشند دون «۳» نا بالغان برای [آن که] «۴» خدای تعالی به گناه مادر و پدر فرزند «۵» را نگیرد و ثواب پدران به فرزندان ندهد، جز آن که اطفال «۶» مؤمنان را بفضل به بهشت برد [۵۸- پ]. و اگر کسی را شبهه باشد در آن که لفظ «ذُرِّيَّت» بیشتر بر فرزندان طفل افتد، برای آن که مشتق است از «ذَرَه» «۷»، اینکه

گمان خطاست برای آن که اشتقاق او از «ذره» «۸» است «۹» من ذره الله الخلق، ای خلقهم، دلیل بر اینکه قوله تعالی: وَ مَنْ صَالِحٍ مِنْ آبَائِهِمْ وَ [أَزْوَاجِهِمْ] «۱۰» كُلُّ امْرِيٍّ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ هر مردی گرو نهاده آن است که «۱۲» کرده باشد.

(۱). کذا: در اساس و آج دیگر نسخه بدلها: ندارد، ضبط قرآن مجید: ذریتهم.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها گفت.

(۳). کا: جز.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: فرزندان.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آج: از ذر آد، کا، گا: من الذر.

(۷). آد، گا: فرزندان.

(۸). آد، کا، گا یقال.

(۹). آد، گا: من الذر.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید افزوده شد. [...]

(۱۱). سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳.

(۱۲). کا: نهاده است به آنچه.

صفحه : ۱۳۴

اگر نه چنان باشد که ما گفتیم، اینکه آیت خلاف باشد اگر «۱» خدای تعالی به شرک مادر و پدر اطفال را بگیرد «۲»، كُلُّ امْرِيٍّ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ نباشد. اینکه ایت مصرح است به عدل خدای تعالی. و آن که هر کسی «۳» آنچه کرده باشند «۴» جزای او بدهند بر وفق کرده او از ثواب کم نکنند «۵» و از عذاب «۶» اسقاط بکنند «۷»، برای آن که اینکه فضل باشد و آن ظلم - تعالی «۸» عن ذلك علواً کبیرا. و «رهین» فعل است بمعنی مفعول، ای مرهون، یعنی او را به گناه خود گیرند به گناه دیگری نگیرند، و ثواب عمل او به او دهند، ثواب دیگران «۹» به او ندهند.

وَ أَمَدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَ لَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ وَ مَا آيَشَانُ رَا مَدَدَ فَرَسْتِيمَ بِه مِيوه «۱۰». در خبر است که: هر که یک میوه «۱۱» از درخت باز کند «۱۲» به جای آن «۱۳» دیگری پدید آید و لحم و گوشتی از آنچه او را آرزو باشد از انواع گوشتها.

يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْسًا از یکدیگر می گیرند «۱۴» و اصل منازعت مخاصمت باشد یعنی به سرعت چنان که «۱۵» پنداری می ربایند. کأسا «۱۶» انایی که در او خمر باشد، و تا در او خمر نباشد آن را کأس نخوانند، چنان که خان «۱۷» را تا بر او «۱۸» طعام نبود آن را مائده نخوانند. لا - لَعُوْ فِيهَا، قتاده گفت: در او باطل نباشد، مقاتل حیان گفت: در او فضول نباشد [۵۹-]. سعید مسیب گفت: در

او «۱۹»

(۱). کا چه.

(۲). کا: نگیرد.

(۳). آد، کا، گا را.

(۴). آد، کا، گا: باشد.

- (۵). آد، گا نکند.
- (۶). آد، کا، گا: عقاب.
- (۷). آد، گا: کند.
- (۸). آج الله.
- (۹). آد، گا: دیگری.
- (۱۰). کا و گوشت.
- (۱۱). آد، گا: که هرگاه کا: که هر یک.
- (۱۲). آد، گا: کنند. [.....]
- (۱۳). آد، گا: او.
- (۱۴). آد، گا در آن جا کاسی.
- (۱۵). کا، گا: چنان می گیرند که.
- (۱۶). کا، گا یعنی.
- (۱۷). کذا: در اساس و آج و دیگر نسخه بدلها: خوان.
- (۱۸). آد: را که بر او گا: را که در او.
- (۱۹). اساس: در، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۵

فحش نباشد، ابن زید گفت: در او «۱» دشنام نباشد. قتیبی گفت: در او «۲» عقل نبرد تا به بی عقلی «۳» لغو گوید «۴». ابن عطا گفت: چه لغو باشد در مجلسی که مجلس بهشت عدن بود و ساقی فرشتگان «۵» و شرب «۶» ایشان بر ذکر خدای بود، و ریحانشان تحیه من عند الله مبارکه طیبه باشد. و قوم مهمانان خدای باشند.

و لا تأثم یعنی در او فعلی نباشد که ایشان را بزه «۷» آرد «۸»، هو تفعیل من الإثم، یعنی ایشان را در خوردن آن بزه نباشد. [عبد الله عباس گفت: و لا کذب، هم عبد الله عباس گفت «۹»: در او تکذیب نباشد] «۱۰» که بعضی بعضی را دروغ دارند. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند: لا- لغو فیها و لا تأثم، به فتح هر دو کلمه، باقی قراء به رفع «۱۱». زجاج گفت آن که به رفع خواند در او دو وجه باشد: یکی مبتدا و «فیها» خبر بود، دگر «لا» به معنی «لیس» تامه باشد به معنی «۱۲» لم تقع و لا تقع، چنان که شاعر گفت:

من صد عن نیرانها فأننا بن قیس لا براح

و آن که به فتح خواند بنا کرد با «لا» «۱۳».

و یطوف علیهم می گردند بر ایشان غلامانی به خدمت که پنداری که «۱۴»

(۱). اساس: دو، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: «در او» را ندارد.

(۳). کا: بی عقل آد، گا: ندارد.

(۴). آد، گا: بنبرد تا لغو گویند.

- (۱۰-۵). آج و دیگر نسخه بدلها باشند.
 (۶). آج: تشرّب.
 (۷). آد: به بزه کا، گا: به بزه. [.....]
 (۸). آد، کا، گا و.
 (۹). آد، گا: و لا کذب و هم او گفت.
 (۱۱). آد، گا خواندند کا هر دو.
 (۱۲). آد، کا، گا: باشد یعنی.
 (۱۳). کا: بالا آد و دیگر نسخه بدلها بر فتح برای نفی جنس.
 (۱۴). آج، آد، گا: ندارد.

صفحه : ۱۳۶

مروارید [نهانی‌اند] «۱» یعنی مصون «۲» محروس که پوشیده داشته باشند تا هوا و باد و آفتاب آن را بنگرداند و به استعمال متبدّل «۳» نشود. سعید جبیر گفت: مرواریدی که از صدف بیرون آرند در حال، یعنی به صفا و لطافت و بیاض «۴».
 عایشه روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: کمتر کس «۵» از اهل بهشت «۶» خدمتکاری را آواز دهد، هزار خدمتکار «۷» جوابش [۵۹-پ] دهند به لیبک - لیبک.
 عبد الله بن عمر «۸» گفت: هیچ کس نباشد از اهل بهشت و الا «۹» او را هزار غلام باشد [بر هزار] «۱۰» کار که هیچ یک عمل آن دیگر نکند.
 حسن بصری گفت: در اینکه آیت یک روز رسول - علیه السلام - را یکی پرسید، گفت «۱۱»: یا رسول الله؟ خادم چون لؤلؤ مکنون چون «۱۲» باشد «۱۳» مخدوم گفت: چنان که ماه شب چهارده «۱۴» در جنب ستاره «۱۵».
 وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ، گفت: بهری روی در بهری آرند و یکدیگر را می پرسند. عبد الله عباس گفت: اینکه آن وقت باشد که از گورها برخیزند، و دگر مفسران گفتند: در بهشت باشد «۱۶»، و اینکه بهتر است لقوله «۱۷»:

(۱). اساس: ندارد آد: پنهانی‌اند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا و.

(۳). کا: متداول.

(۴). آج، آد، گا: و بیاض و لطافت.

(۵). آد، کا، گا: کسی.

(۶). آد، گا چون.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: خادم.

(۸). آج: عبد الله عمر، آد: عبد الله عباس. [.....]

(۹). آج، کا که.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). آد، کا، گا: که.

(۱۲). آج، کا: ندارد آد، گا: چون خادم همچو لؤلؤ مکنون.

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها مخدوم چگونه باشد.

(۱۴). آد، کا، گا: چهاردهم.

(۱۵). آج: ستاره.

(۱۶). آج: باشند.

(۱۷). کا، گا قالوا.

صفحه : ۱۳۷

إِنَّا كُنَّا قَبْلَ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ «۱» ما پیش از اینکه در اهل و قوم ترسناک بودیم.

فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْنَا وَوَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ خدای بر ما ممت نهاد و ما را نگاه داشت از عذاب دوزخ. حسن گفت: سموم نامی است از نامهای دوزخ، و اینکه آنگاه باشد که دوزخ باز گذاشته باشند. و سموم باد گرم باشد در لغت «۲»، دوزخ را برای آن سموم خواند که «۳» آن را و زیدنهای گرم «۴» باشد سوزنده.

إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلَ نَدْعُوهُ ما پیش از اینکه او را می خواندیم و عبادت او را می کردیم خالص و با او انبازی نمی گفتیم «۵»، إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ که او خداوند نکو کار و بخشاینده است.

ابو جعفر و نافع و کسائی و حسن بصری خواندندی: «۶» «أَنَّهُ» علی تأویل لَأَنَّهُ به فتح «الف»، و باقی قَرَاء «إِنَّهُ» بر استیناف و ابتدا. عبد الله عباس گفت: البرُّ، اللطيف. ضحاک گفت: الصَّادِقُ فیما وعد «۷».

فَذَكَرْ فَمَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَلَا مَجْنُونٍ، گفت: یاد ده اینکه غافلان را که تو به نعمت خدای [۶۰-۶۱] و عصمت خدای «۸» کاهن و فال گوی «۹» و دیوانه نه ای «۱۰». آیت در متفَسِّمان «۱۱» آمد که بر عقبهای مکه مردم را منع می کردند از لحوق «۱۲» به رسول- علیه السلام- یکی می گفت: شاعر است و یکی می گفت:

ساحر است، یکی می گفت: کاهن است، یکی می گفت: دیوانه است، و ذلک قوله: أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ أَيْ هُوَ شَاعِرٌ، یا می گویند شاعری است. نتربص به ريب

(۱). آد، گا گویند.

(۲). آد، کا، گا و.

(۳). کا: خوانند که.

(۴). آد، کا، گا: دمشای گرم.

(۵). کا: نمی گرفتیم. [.....]

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: خواندندی.

(۷). آد، گا آنگاه گفت.

(۸). آد، کا، گا: او.

(۹). آد، گا: فال گونه ای.

(۱۰). آد، گا: نیستی.

(۱۱). آد، کا، گا: مقتسمان.

(۱۲). کا: لحاق.

صفحه : ۱۳۸

المنون ما انتظار کنیم «۱» تا حادثه مرگ به او «۲» رسد. گفتند: کاهن آن باشد که گوید مرا «تابعه» هست «۳» از جن که مرا خبر دهد از احوال غیوب بی وحی، و گاه گاه سخنهاى غیب گوید و دعوی وحی نکند، بل گوید: مرا «۴» اینکه علم حاصل است از اختصاصی که مرا هست. و بعضی از طالع و نجوم گویند «۵»، و گویند: کسهای چنین را «۶» سهم الغیب در طالع است «۷». بعضی دگر گفتند: اینکه محمد شاعری «۸» است و کار شاعری «۹» و رونق شعر او چندان باشد «۱۰» تا او زنده باشد «۱۱»، ما صبر کنیم تا او نیز بمیرد چنان که شاعران دیگر «۱۲» از طرفه و زهیر و نابغه و جز ایشان.

دگر آن که او را پدرش در جوانی ببرد «۱۳» باشد که کار او هم چنین بود. و «منون» هم مرگ باشد و هم روزگار، و بگفتیم که: اشتقاق اینکه لفظ از «من» است، و من قطع باشد، یعنی مردم را از دنیا ببرند «۱۴»، و منه قوله «۱۵»: اجر غیر ممنون «۱۶»، و منت از آن جاست که «۱۷» رونق و بهاء نعمت ببرد. اخفش گفت: برای آن که قوت آدمی و منت او ببرد، و آنشد ابن عباس:

تربص بها «۱۸» ريب المنون لعلها تطلق يوما أو يموت حليلها

«به»، أى بالرجل و يروى: تربص بها، أى حوادث الدهر من طلاق او موت الحليل و هو زوجها.

(۱). آد، گا: ما منتظر باشیم کا: ما انتظار می کشیم.

(۲). گا: بدو.

(۳). آد، گا: تابعی است.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها از.

(۵). کا، گا: گوید.

(۶). آد، گا: اینکه چنین کسان را.

(۷). آد، کا، گا: باشد. [.....]

(۸). آج: شاعر.

(۹). آج، آد، کا، گا: شاعر.

(۱۰-۱۱). آد، گا: بود.

(۱۲). آج: دیگران.

(۱۳). آد، گا: مرده کا: بمرده.

(۱۴). آد: ببرد.

(۱۵). آج، کا: تعالی.

(۱۶). سوره تین (۹۵) آیه ۶.

(۱۷). آد، کا، گا: گویند.

(۱۸). اساس: به با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۹

قُلْ تَرَبُّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِينَ بگو ایشان را «۱» [۶۰- پ] انتظار کنی «۲» به صبر که من نیز در حق شما هم اینکه می‌کنم تا آنچه در حق من می‌اندازی «۳» به شما بینم «۴» که فرمان خدای در شما رسد از مرگ یا عذاب.
 أم تأمرهم أحلامهم بهذا یا عقل ایشان می‌فرماید ایشان را اینکه که می‌کنند.

و اینکه برای آن گفت که ایشان دعوی عقل و زیادت او کردند بر دیگران و از احلام و عقول خود لاف زدند و گفتند: إن محمداً قد سفه أحلامنا، یعنی می‌گوید عقل شما سفیه است و سبک است، یعنی اندک است. گفت: اینکه ثمره عقل ایشان است. أم هم قوم طاعون بل خود ایشان گروهی اند طاغیان و از حد و اندازه برون رفتگان «۵».

أم یقولون تَقَوْلُهُ یا می‌گویند اینکه قرآن محمّد فرا بافته است از خویشتن، یَلِیْلَ لَا یُؤْمِنُونَ گفت نه چنین است که ایشان گفتند بل ایشان را برگ نیست که ایمان آرند به اینکه قرآن از عتو و طغیان و استکبارشان. آنگه دلیل انگیخت ایشان را بر آن که اینکه قرآن گفته و ساخته «۶» بشر نیست، گفت: فَلِیَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ بگو تا قرآنی چنین بیارند «۷» اگر دعوی می‌کنند که اینکه قرآن، تو گفته‌ای و تو آورده‌ای، اگر راست می‌گویی «۸» در اینکه دعوی که کردی «۹» که زبان زبان شماست و محمّد هم از شهر «۱۰» و نسب شماست و در بشریت و فصاحت و لغت و ولایت شهر یکی ای «۱۱». چون نمی‌توانی آوردن، دلیل است بر آن که محمّد هم نتواند «۱۲»، و اینکه گفته او نیست چه اگر چنین بودی «۱۳» شما بیاوردی و بگفتی مانند اینکه.

(۱). آد، کا، گا که.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌اندازید.

(۴). آد، کا، گا: بینم. [...]

(۵). آج: بیرون رفتگانند.

(۶). آد، گا: اینکه قرآن قول.

(۷). آد، گا: گو بیارند حدیثی مثل اینکه.

(۸). آج: می‌گویند آد، گا: می‌گویند.

(۹). آد، گا: کردند.

(۱۰). آد، گا شما.

(۱۱). همه نسخه‌ها: یکی اید.

(۱۲). آد کردن گا آوردن.

(۱۳). آج: اگر گفته او بودی.

صفحه : ۱۴۰

أم خُلِقُوا مِن غَیْرِ شَیْءٍ یا ایشان را از هیچ چیز آفریده‌اند.

عبد الله عباس گفت: بی پدر، و گفتند: بی پدر و مادر، یا ایشان چون جماداند که خدای را [۶۱- ر] بر ایشان حجّتی نیست نه ایشان را از نطفه و علقه و مضغه آفریده‌اند! اینکه قول عطاست. ابن کيسان گفت: یعنی ایشان را بازی آفریده‌اند نه برای کاری. بر ایشان امر و نهی نیست و اینکه چنان باشد که یکی از ما گوید: فعلت کذا و کذا من غیر شیء. أم هم الخالقون یا ایشان خود را آفریده‌اند،

[أَمْ خَلَقُوا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ] یا ایشان آفریده‌اند آسمانها و زمین را [۱] «آنگه گفت: بل لا- یوقنون ایشان را هیچ علمی و یقینی نیست هم» [۲] شِکَاک و متحیراند.

أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ یا خزینهای [۳] خدای بنزدیک ایشان است. عبد الله عباس گفت: یعنی باران و ارزاق خلقان. عکر مه گفت: یعنی پیغامبری. و گفتند:

علم آنچه [۴] خواهد بودن، أَمْ هُمُ الْمُصَيِّرُونَ یا ایشان سلطان و جباران‌اند، اینکه قول بیشتر مفسران است.

عطا گفت: «ارباب قاهرون» خداوندان قاهرند. ابو عبیده گفت: «مسیطر» ملزم باشد، آن که کسی چیزی را الزام کند، یعنی الزام ایشان راست و برایشان الزام نیست و «مسیطر» رقیب باشد یعنی ایشان رقیبان‌اند بر مردم و برایشان رقیب نیست. و عرب گوید: سیطر علی، ای اتخذتنی خولا مرا خادم گرفته‌ای [۵] و وزن او مفعیل باشد از اسم فاعل من سیطر، نحو بیقر و بیطر. و اصل او از «سطر» است و «یا» زیادت برای مبالغه کرد [۶] یعنی آنانی [۷] که چیزی بر مردمان نویسی [۸] و

(۱). اساس، آج و کا: ندارد، از آد افزوده شد.

(۲). آد، گا، کا: همه.

(۳). آج، کا: خزانها/ خزینها/ خزینه‌ها.

(۴). آج: علم به آنچه.

(۵). اساس: گرفته، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۶). کا: زیادت است برای مبالغت.

(۷). آد، آنانند کا: از آنانی.

(۸). آج، آد: س نویسند.

صفحه : ۱۴۱

ایشان را الزام کنی [۱]. و اینکه صورت اسم مصعّر دارد و نه چنین است بل اسم فاعل است از بناء خود.

و قتاده خواند: المسیطرون [۲]، بفتح «طا»، ای مسلط. يقال سیطرته علی کذا، ای سلطته. و «صاد» و «سین» [۳] لغت است از او، کالضیراط و السیراط. و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و کسائی به «سین» خواندند [۴-۶-پ] و باقی قرء به «صاد» مگر حمزه، که اشمام کرد چنان که در اخوات اینکه لفظ گفته شد.

أَمْ لَهُمْ سَلْمٌ یا ایشان را نردبانی هست که از آن جا بر آسمان [۴] می‌شوند و وحی می‌شنوند و دعوی می‌کنند که ما از آن جا شنیدیم، اگر چنین است فَلَيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ آن که از ایشان اینکه [۵] شنیده است گو حجتی روشن بیار [۶].

و لفظ «سَلْمٌ» استعمال کنند در سبب، يقال: جعلت فلانا سلماً لحاجتی برای آن که به او توسل کنند به صعود. و قال ابن مقبل:

لا يحرز المرء احجاء البلاد و لا يبني له في السموات السلاليم [۷]

أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَ لَكُمْ الْبُنُونَ یا خدای را دخترانند و شما را پسران، بر حسب آن که ایشان دعوی کردند [۸] که: الملائكة بنات الله، یعنی شما رفیع قدرتری [۹] و شما را علو کلمت است و علامت غلبه، چنان که پدر پسران [۱۰] عالی قدرتر باشند [۱۱] - فیما بینکم - و پدر دختران پژمرده و سر افکنده - علی زعمکم و فی اعتقادکم الفاسد. و گفتند: معنی آن است که اگر روا بودی که فرزند بودی،

او را او

- (۱). آج: دهند، آد: کنند.
- (۲). آد، گا: المیظرون.
- (۳). آد، گا هر دو.
- (۴). آد، گا: به آسمان.
- (۵). آد: وحی.
- (۶). گا: بیاور.
- (۷). اساس و آج: السیاللم با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط شعر در لسان العرب (ماده سلم)، طبری (۲۶ / ۲۰)، قرطبی (۱۷ / ۷۶) تصحیح شد.
- (۸). آد: می کنند.
- (۹). آج، آد، گا: رفیع قدرترید کا: رفیع قدرتراید.
- (۱۰). آج: پدر از پسران.
- (۱۱). آد، گا: عالیترا باشند آج، کا: عالی قدرتر باشد. [.....]

صفحه : ۱۴۲

اختیار پسر کردی نه اختیار دختر، برای آن که حکیم عالم اختیار بهتر کند اختیار بتر «۱» نکند.

أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا يَا تُو كِه مَحْمَدِي بِر اَدَاي اَيْنَكِه رَسَالَت جَعَلِي وَ مَزْدِي مِي خَوَاهِي كِه ايشان از آن غرامت گران بارند. و غرم و غرامت و مغرم هر سه یکی باشد و آن الزامی باشد بر طريق الحاح مالی را كه آن را عوض نخواهند دادن، و منه الغريم.

أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُمُونَ يَا بِنزديك ايشان علم غيب است «۲» ايشان از آن جا مِي نويَسند يا دعوي مِي كَنند كه ما مِي دانيم كه اينكه محمّد- عليه السلام- مِي گويد از حديث بعث و نشور [۶۲- ر] و ثواب و عقاب، آن را اصلي نيست.

بعضی مفسران گفتند اينكه جواب آن است كه ايشان گفتند: اگر آخرت اصلي دارد هم ما را بهتر باشد آن جا، چنان كه گفت: وَ لَئِنْ رُجِعْتِ اِلَى رَبِّي اِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى «۳»، و قوله: وَ لَئِنْ رُدِدْتُ اِلَى رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا «۴»، يعني اينكه غيب است از كجا اينكه وحی به شما آمده است يا از كجا نوشته است «۵» اينكه حديث؟ و اينكه قول حسن بصری است.

أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا يَا مِي خَوَاهند تا با تو كيدي «۶» كند مكر ايشان با ايشان گردد و ايشان مكيد و مكمور باشند خدای تعالی كيد ايشان با نحر «۷» ايشان گرداند. يقال: كاد، يكيده «۸» كيدا فهو كايده. و المفعول، مكيد كالبيع، من باعه و المكيل من كاله. و كيد خدای تعالی تدبيری باشد كه بسازد برای اولياء خود بر اعداء خود تا قهر و غلبه كند ايشان را و كلمه «اولياء» به آن عالی شود به قتل و اسر اعداء. زجاج گفت: معنی آن است كه ايشان به اينكه

- (۱). كا، گا: بدتر.
- (۲). آد، گا كه.
- (۳). سوره فضلت (۴۱) آيه ۵۰.
- (۴). سوره كهف (۱۸) آيه ۳۶.
- (۵). آج: نوشته‌ای آد، كا، گا: نوشته‌اید.

(۶). آد، کا، گا: که با تو مگری.

(۷). کذا: در اساس، آج، کا آد، گا: خود.

(۸). آد، گا: یکید.

صفحه: ۱۴۳

کفر [و] «۱» جحود می‌خواهند، تا با خدای و رسول کیدی کنند، خدای تعالی کید به سر ایشان آرد به عذاب دنیا و آخرت.
 أم لَهُمْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ، یا ایشان را خدایی «۲» است جز خدای تعالی که او مستحق عبادت است به نعمتی که کرد با ایشان اینکه دعوی نتواند «۳» کردن. آنگه تنزیه کرد خود را گفت: سبحان الله عما یشرکون منزّه است خدای تعالی از آن که با او انباز گیرند.
 وَإِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا - الاية، اینکه جواب آن است که گفتند:

أَوْ تُسْقِطُ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتِ عَلَيْنَا كِسْفًا «۴»، و «کسف» «۵» پاره ابر باشد. گفت ایشان بتهکم و تعنت تو را [۶۲-پ] گفتند پاره‌های آسمان بر ما فرود افکن «۶» اگر چنان باشد که ما آسمان «۷» پاره کنیم و پاره‌ای از آن برایشان فرود افکنیم «۸»، ایشان به جحود گویند: اینکه نه پاره آسمان است اینکه ابر است بر هم نشسته «۹». گفتند: «کسف» واحد است برای اینکه گفت ساقطا، و گفتند: جمع است کسدره «۱۰» و سدر. و «ساقطا» گفت ساقطه نگفت، برای آن که حمل بر لفظ کرد و لفظ مذکر است.

اینکه آیات که خدای تعالی گفت و اینکه سخنها که در عقب «ام» آمد در اینکه آیات، بهری بر حقیقت و بهری به تهکم، همه بلاغ «۱۱» حجت است و الزام بینت بر بت پرستان و منکران قرآن از انواع کافران و مشرکان.

آنگه گفت: فَذَرَهُمْ، رها کنی «۱۲» ای محمّد اینان را. صورت امر است و معنی تهدید. حَتَّىٰ يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ تا برسند به روزشان آن روزشان

(۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۲). آد، گا: معبود.

(۳). آد، کا، گا: نتوانند.

(۴). سوره اسراء (۱۷) آیه ۹۲.

(۵). آد، کا، گا: کسفه.

(۶). آج، آد، کا، گا: فرو افکن. [.....]

(۷). آد، کا، گا: را.

(۸). آج، آد: فرو افکنیم.

(۹). آد، گا: است.

(۱۰). آد، گا: همچو سدره.

(۱۱). آد، کا، گا: ابلاغ.

(۱۲). آج، کا: رها کن آد، گا: رها کن ایشان را.

صفحه: ۱۴۴

که «۱» در او مرگ بینند و بمیرند. و عاصم و ابن عامر خواندند: يُصْعَقُونَ، بضم «یا»، علی الفعل المجهول، ای یهلکون تا آن روز

که ایشان را هلاک کنند. يقال: صعق الرجل، اذا مات. و صعق، إذا أصيب بالصاعقة. آنچه عام شد در همه انواع هلاک تا «صعق» گفتند اذا هلك و اگر چه به صاعقه نباشد. فراء گفت اینکه دو لغت است و معنی یکی، لقولهم: سعد و سعد.

یوم لا یغنی عَنْهُمْ کیدُهُمْ شَیْئاً، آن روز که «۲» غنا نکند و سود ندارد از ایشان کیدشان هیچ چیز. و معنی قولهم «۳» هذا الامر لا یغنی [۶۳-ر] عنک، ای لا ینفعک یعنی ایشان را مستغنی نکند «۴» و از حاجت نبرد «۵»، و لا هُم یُنصِرُونَ و نه نیز ایشان را نصرت و یاری کنند، یعنی کس نباشد که ایشان را یار بود.

وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا، آنچه گفت ظالمان را یعنی کافران را و مشرکان عرب را. عذابی خواهد بودن دون ذلک، ای قبل ذلک پیش از عذاب دوزخ. گفتند:

عذاب گور است- اینکه قول براء بن عازب است. و گفتند: قتل و أسر روز بدر است- و اینکه قول عبد الله عباس است- و گفتند: قحط و جوع هفت ساله است «۶»- و اینکه قول قتاده است- ابن زید گفت: مصایب و احزان و آفات و اوجاع است که به ایشان رسد در دنیا و «۷» هلاک مال و فرزندان. و لکن أَكْثَرُهُمْ لَا یَعْلَمُونَ و لکن بیشتر ایشان ندانند که عذاب به ایشان فرود خواهد آمد «۸».

وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ صبر کن برای حکم خدای تعالی یعنی تا اینکه انواع عذاب برسد به ایشان که اینکه عذاب محکوم است «۹» از جهت «۱۰» خدای تعالی. فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا که تو به چشمهای مایی، یعنی به چشم حفظ و نگاهداشت «۱۱» مایی و به آن جا که

(۲-۱). آد، کا، گا: آن روز که.

(۳). آد، کا، گا: کقولهم.

(۴). کا، گا: بنکند.

(۵). کا، گا: بنبرد.

(۶). کا: جوع است هفت ساله.

(۷). آد، کا، گا مرگ.

(۸). آج، کا: فرو خواهد آمد، آد: نازل خواهد شد.

(۹). آد، گا: آن محکوم به است. [.....]

(۱۰). آد، گا: از نزد.

(۱۱). کا: نگاهداشت.

صفحه : ۱۴۵

ما تو را می بینیم. وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ و تسبیح کن به شکر «۱» خدای آنچه [که] «۲» برخیزی.

ابو الاحوص گفت و عطا و سعید جبیر: آنچه که از مقام و مجلس برخیزی بگو سبحانک اللهم و بحمدک. اگر مجلس خیر بود [۶۴-پ] خیرت بیفزاید و اگر مجلس خیر نبود کفاره گناه بود. دلیل اینکه تأویل آن است که ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: هر که در مجلسی بنشیند «۳» که در آن مجلس لفظ و گفتا گوی باشد چون بر خواهد خاست «۴» بگوید:

سبحانک اللهم و بحمدک لا اله الا انت استغفرک و اتوب الیک،

هر چه در آن مجلس گفته باشد و کرده «۵»، پیامرند او را. ابن زید گفت که معنی آن است که: و صلِّ بامر ربک حین تقوم من منامک نماز کن به فرمان خدای چون از خواب برخیزی.

ضحاک و ربیع گفتند چون به نماز برخیزی بگو: سبحانک اللهم و بحمدک تبارک اسمک و تعالی جدک و لا اله غیرک. و

روایتی دیگر از ضحاک «۶» آن است که چون به نماز برخواهی خاستن بگو: الله اکبر کبیرا و الحمد لله کثیرا و سبحان الله بکره و اصیلا. کلبی گفت: معنی آن است که چون از خواب برخیزی ذکر خدای می کنی «۷» به زبان و به سمع «۸». و تهلیل می کنی «۹» تا به نماز مشغول شدن «۱۰» و گفتند:

نماز بامداد خواست. و گفتند: نماز پیشین خواست، چون از قیلوله برخیزد.

وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ و از شب. «من» تبعیض است. تسبیح کن خدای را گفتند: نماز خفتن خواست «۱۱» و گفتند «۱۲»: نماز شام و خفتن خواست «۱۳». و گفتند:

(۱). آج: بر شکر.

(۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۳). آد، گآ: هر که از مجلسی بر خیزد.

(۴). کآ: خاستن.

(۵). آد، گآ: گفته و کرده باشد.

(۶). اساس: اصحاب، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷-۹). همه نسخه‌ها: می کن.

(۸). آج تسبیح دیگر نسخه‌ها: به تسبیح.

(۱۰). آد: شوی.

(۱۱). همه نسخه‌ها: است.

(۱۲). اساس: گفتن، با توجه به آج و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد.

(۱۳). آد، کآ، گآ: است. [.....]

صفحه : ۱۴۶

نماز شب است. وَ اِدْبَارَ النُّجُومِ، امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت و عبد الله عباس و جابر عبد الله انصاری و انس مالک «۱» که دو رکعت فجر است سنت نماز بامداد. و از رسول - علیه السلام - روایت کردند که آن دو رکعت است و ثواب آن از همه دنیا بهتر است. و در خبری دیگر:

خیر ممّا طلعت علیه الشمس

بهتر است از هر چه آفتاب بر او آید «۲». [۶۴-پ].

و ضحاک و ابن زید گفتند: فریضه نماز بامداد است و مراد به «۳» نجوم ستارگان است یعنی عقیب غروبها و غیبتها، عقیب آن که ناپیدا خواهد شدن به روشنایی روز.

و زید روایت کرد از یعقوب بر اینکه «۴» و سالم بن ابی الجعد خواند: و ادبار النجوم بفتح الف، علی جمع الدبر، و باقی قراء بکسر الف، علی المصدر.

(۱). آد، کآ، گآ گفتند.

(۲). آد، گآ: تا بد.

(۳). آد، گا ادبار.

(۴). آد، کا، گا: «بر اینک» ندارد.

صفحه : ۱۴۷

سوره «۱» النجم

بدان که اینک سورت مکی است و شصت و دو آیت است در عدد کوفیان و شصت در عدد بصریان و مدنیان و سیصد و شصت کلمت است و هزار و چهار صد و پنج حرف است.

و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که گفت رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سورت و النجم بخواند «۲» خدای تعالی او را ده حسنت بنویسد به عدد هر کس که به رسول ایمان آورد و هر کس که رسول را - صلی الله علیه و آله - جحود کرد «۳».

[سوره النجم (۵۳): آیات ۱ تا ۶۲]**[اشاره]**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

و النَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ (۱) مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ (۲) وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (۳) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (۴)
عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ (۵) ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ (۶) وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ (۷) ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ (۸) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ (۹)
فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ (۱۰) مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ (۱۱) أَفَتَمَارُونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَىٰ (۱۲) وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ (۱۳) عِنْدَ سِدْرَةِ
الْمُنْتَهَىٰ (۱۴)

عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ (۱۵) إِذْ يَغْشَى السُّدْرَةَ مَا يَغْشَىٰ (۱۶) مَا زَاغَ الْبَصِيرُ وَمَا طَعْنَىٰ (۱۷) لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ (۱۸) أَمْ فَرَأَيْتُمْ
اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ (۱۹)

وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ (۲۰) أَلْكُمْ الذَّكْرَ وَلَهُ الْأُنثَىٰ (۲۱) تِلْكَ إِذْ قَسَمَ لِيُزِي (۲۲) إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءُ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا
أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ رَبِّهِمْ الْهُدَىٰ (۲۳) أَمْ لِلإِنْسَانِ مَا تَمَنَّىٰ (۲۴)
فَلِلَّهِ الْآخِرَةُ وَالْأُولَىٰ (۲۵) وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَىٰ (۲۶) إِنَّ
الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيْسُمُومِنَ الْمَلَائِكَةِ تَسْمِيَةَ الْأُنثَىٰ (۲۷) وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا
(۲۸) فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا (۲۹)

ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اهْتَدَىٰ (۳۰) وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَىٰ (۳۱) الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ
الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اتَّقَىٰ (۳۲) أَمْ فَرَأَيْتَ
الَّذِي تَوَلَّىٰ (۳۳) وَ أَعْطَى قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ (۳۴)

أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهَوَىٰ يَرَىٰ (۳۵) أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ (۳۶) وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّىٰ (۳۷) أَلَا تَرَىٰ وَازِرَةً وَزَرَ أُخْرَىٰ (۳۸) وَأَنْ
لَيْسَ لِلإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ (۳۹)

وَ أَنْ سَيَعِيهِ سَوْفَ يُرَى (۴۰) ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَى (۴۱) وَ أَنْ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى (۴۲) وَ أَنْهُ هُوَ أَضْحَكَ وَ أَبْكَى (۴۳) وَ أَنْهُ هُوَ
 أَمَاتَ وَ أَحْيَا (۴۴)
 وَ أَنْهُ خَلَقَ الزَّوْجِينَ الذَّكَرَ وَ الْأُنثَى (۴۵) مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُنْمَى (۴۶) وَ أَنْ عَلَيْهِ النَّشْأَةُ الْأُخْرَى (۴۷) وَ أَنْهُ هُوَ أَغْنَى وَ أَقْنَى (۴۸) وَ أَنْهُ هُوَ
 رَبُّ الشُّعْرَى (۴۹)
 وَ أَنْهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى (۵۰) وَ ثَمُودَ فَمَا أَبْقَى (۵۱) وَ قَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلِ إِيْنَهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْغَى (۵۲) وَ الْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَى (۵۳)
 فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى (۵۴)
 فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى (۵۵) هَذَا نَذِيرٌ مِنَ النَّذْرِ الْأُولَى (۵۶) أَزِفَتِ الْأَرْفَةُ (۵۷) لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ (۵۸) أَفَمِنْ هَذَا
 الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ (۵۹)
 وَ تَضْحَكُونَ وَ لَا تَبْكُونَ (۶۰) وَ أَنْتُمْ سَامِدُونَ (۶۱) فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَ اعْبُدُوا (۶۲)

[ترجمه]

به حق ستاره چون فرود آید.
 گمراه نشد صاحب شما و غاوی نشد.
 و سخن نگوید از هوای نفس.
 اینکه نیست الا وحی که بر او فرستند.
 پیاموخت او را سخت قوت.

(۱). گا و.

(۲). کا: برخواند.

(۳). آد، گا: جحود و انکار کرده باشد. نعوذ بالله منه.

صفحه : ۱۴۸

خداوند قوی که راست شد.
 و او به کناره آسمان بالاتر.
 پس نزدیک شد خویشتن فرو گزاشت «۱». [۶۴-پ]
 بود مقدار دو کمان یا نزدیک تر.
 وحی کرد به بنده خود آنچه وحی کرد.
 دروغ نگفت دل آنچه دید.
 جدل می کنی «۲» بر آنچه دید!
 و دید او را یک بار دیگر.
 به نزدیک سدره المنتهی.
 نزدیک آنست بهشت ماوی.
 چو بپوشید آن درخت آنچه بپوشید.

میل نکرد چشم و طغیان نکرد.
 بدید از آیات خدای مهتر.
 دیدی آن دو بت را!
 و بت سیم دیگر را!
 شما را باشد نرینه و او را مادینه!
 آن «۳» قسمتی باشد نه بعدل.
 [۶۵-ر]

نیستند آن «۴» الّا نامهایی که بر نهادی «۵» شما و پدران شما که نفرستاد خدای به آن حجّتی

-
- (۱). آج: فرو گذاشت.
 - (۲). آج: می کنید.
 - (۳). آج: پس.
 - (۴). آج: نه آن.
 - (۵). آج: که نهادید شما.

صفحه : ۱۴۹

پسروی «۱» نمی کنند الّا گمان را و آنچه خواهد نفسها و آمد به ایشان از خدای ایشان بیان. [۶۵-پ]
 یا آدمی راست آنچه تمنا کند.
 خدای راست آن جهان و اینکه جهان.

بس فرشته در آسمانها غنا نکند شفاعت ایشان چیزی مگر از پس آن که دستوری دهد خدای آن را که خواهد و خوشنود شود.
 آنان که ایمان نیارند به قیامت نام می کنند فرشتگان را به نام زنان.
 و نیست ایشان را به آن علمی پسروی «۲» نمی کنند الّا گمان را غنا نکند از حق چیزی.
 برگرد از آن که برگردد از ذکر ما و نخواهد مگر زندگی «۳» دنیا.
 آن غایت ایشان است از علم، خدای تو و او داناتر است به آن که گمراه شد از راه او و او داناتر است به آن که راه یافت.
 [۶۵-پ]

و خدای راست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است تا پاداشت «۴» دهد آنان را که بدی کردند به آنچه کردند و پاداشت دهد
 آنان را که نیکی کردند نیکوتر.

-
- (۱-۲). آج: پیروی.
 - (۳). آج: زندگانی. [...]
 - (۴). آج: پاداش.

صفحه : ۱۵۰

آنان که پرهیزند از گناه‌های «۱» بزرگ و زشتیها الا صغایر، خدای تو فراخ آمرزش است. او داناتر است به شما چون بیافرید شما را از زمین و چون شما بودی «۲» در شکمهای مادران‌تان. مستای خود را او داناتر است به آن که پرهیزگار «۳» است. دیدی آن را که برگردید. و بداد اندک و دشخوار داد «۴».

و نزدیک اوست علم غیب او می‌بیند! یا خبر ندادند او را به آنچه در صحیفهای موسی است! و ابراهیم آن که وفا کرد! برنگیرد «۵» بر گیرنده‌ای بار دیگری. و نیست آدمی را مگر آنچه کرد. و کردار او ببیند. پس جزا کنند او را تمامتر. به خداست غایت «۶».

و او بخندانند و بگریانند.

[۶۶-ر]

و او بمیراند و زنده کند. و او بیافرید دو جفت را نر و ماده.

(۱). آج: گناهان.

(۲). آج: خرد بودید.

(۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: پرهیز گارتر، با توجه به فحوای کلام و مآخذ معتبر تصحیح شد.

(۴). آج: دشخوار داری.

(۵). آج: برنگیرند.

(۶). آج او.

صفحه : ۱۵۱

از آب چون بیرون آید.

و بر اوست آفریدن دیگر.

و اوست تو نگر «۱» و سرمایه دار.

و اوست خدای ستاره.

و او هلاک [کرد] «۲» عاد اول را.

و ثمود را رها نکرد.

و قوم نوح از پیش که ایشان بودند ظالمتر «۳».

و اینکه زمین را فرو برد.

در پوشانید آنچه در پوشانید» (۴).
 به کدام نعمت خدای تو خصومت می کنی.
 اینکه ترساننده است از ترسانندگان اول.
 نزدیک آمد قیامت.
 نیست آن را بجز خدای گشاینده.
 از اینکه حدیث عجب می داری!
 و می خندی و نمی گریی!
 و شما بازی می کنی.
 سجده کنید خدای را و پرستی.
 قوله تعالی: وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى، اینکه «واو» قسم است و او حرفی باشد» (۵) از

(۱). آج: توانگر.

(۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۳). آج: و طاعی تر.

(۴). آج: آنچه پوشانید.

(۵). کا: و حرفی است.

صفحه: ۱۵۲

حروف [۶۶-پ] جزّ. مفسّران خلاف کردند در آن که مراد به اینکه «نجم» چیست. عبد الله عباس گفت: مراد به نجم ثریاست و اینکه اسمی است علم ثریا را با آن که «۱» لام تعریف در او است و لفظ واحد است. و ثریا نام هفت ستاره است، شش روشن تر و یکی تاریک تر «۲» چنان که مردمان روشنایی چشم بدان امتحان کنند، و از آن جاست قول عرب: إذا طلع النجم عشاء ابتغی الرّاعی «۳» کساء، چون ثریا نماز شام بر آید شبانا «۴» طلب گلیم کنند، یعنی زمستان باشد. و منه قول الشّاعر:

إذا شالت «۵» الجوزاء و النجم طالع فکل «۶» مخاضات الفرات معابر

یعنی تابستان باشد و آب فرات کم باشد هر کجا خواهند عبور توان کرد «۷».

إذا هوی، ای «۸» سقط و غاب چون فرود [شود] «۹» مجاهد گفت: مراد نجوم آسمان است آنگه که فرود «۱۰» شود، لفظ «۱۱» جنس و معنی جمع، چنان که شاعر گفت:

و بات یعدّ «۱۲» النجم فی مستحیره سریع بایدی الاکلین جمودها

و قال آخر:

فبات «۱۳» یریه عرسه و بناته و بت-اراعی «۱۴» النجم اینکه مخافقه

- (۱). آج: بانگ.
- (۲). همه نسخه‌ها: روشن و تاریک. [.....]
- (۳). آج، آد، گآ، کا: الرعاء.
- (۴). شبانا/ شبانان.
- (۵). آج، کا: سالت.
- (۶). آج: و کل.
- (۷). آد، گآ: توانند کرد کا: توان کردن.
- (۸). کا اذا.
- (۹). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.
- (۱۰). همه نسخه‌ها: فرو.
- (۱۱). همه نسخه‌ها است.
- (۱۲). اساس: و باتت یعد، با توجه به ضبط بیت در طبری (۲۷/۲۵) و لسان (ماده نجم) تصحیح شد.
- (۱۳). آد، کا، گآ: فبات.
- (۱۴). آد، کا، گآ: اریح.

صفحه : ۱۵۳

حق تعالی به نجوم آسمان قسم کرد برای آن که ایشان دلیلان راهروند، فی قوله: وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ»۱. و زینت آسمان‌اند، فی قوله: إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ»۲. حق تعالی آسمان را به دوازده ستاره بیاراست و زمین را به دوازده»۳ معصوم. راهرو در بیابان به آن ستارگان راه برند، و گمراه»۴ در دین بدین ستارگان راه برند و اینکه بی‌تها به صادق- علیه السلام- نسبت کردند.

فی الاصل کُنَّا نَجُومًا یَسْتَضَاءُ بِنَا وَفِي الْبَرِيَّةِ نَحْنُ الْيَوْمَ بَرَهَانَ

نحن البحور التي فيها لغائصها درّ ثمين و یاقوت و مرجان [۷۶- ر]

منازل القدس و الفردوس نملکها فنحن للقدس و الفردوس خزّان

من شدّ عَنَّا فبرهوت مساکنه و من اناب فجئات و ولدان

عجب افتاد کار ایشان، هم ایشان دریا»۵ و هم ایشان ستاره تا بیگانه را در میانه ره نباشد.

عکرمه گفت از عبد الله عباس که: مراد»۶ «نجوم» رجوم است آن ستارگان که به آن شیاطین را رجم کنند، چون قصد استراق سمع کنند، هر نجمی از آن رجمی است شیطانی را که قصد کاری کند که او را نباشد»۷ تا بهری را به نور حجت قهر کند و بهری را به نار سطوت بسوزاند. و اشتقاق «نجم» از نجم باشد اذا طلع، يقال: نجم السن- و نجم القرن و نجم الثّبت، إذا طلع، الا آن است که از طلاق او نجم آسمان دانند.

ضحاك گفت: مراد به نجم، نجوم قرآن است که خدای تعالی نجم

(۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۶.

(۲). سوره صافات (۳۷) آیه ۶. [.....]

(۳). آد، گا امام.

(۴). اساس شوند و، که با توجه به نسخه بدلها زاید به نظر رسید.

(۵). آد، کا، کا هم ایشان کشتی.

(۶). آد، کا، گا از.

(۷). آد، کا، گا وَ جَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ

صفحه : ۱۵۴

از پس نجم و آیت از پس آیت و سورت از پس سورت بفرستاد، بیان: فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ «۱»، یعنی نجوم القرآن «۲»، برای آن نجوم خواند آن را که منجم و مجزی فرود آمد به رسول- علیه السلام- و منه: نجوم الدین و «۳» دین منجم.

أخفش گفت: مراد به «نجم» نبات زمین است، قال الله تعالی: وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ «۴»، عرب هر درختی که آن را ساق نباشد آن را نجم خوانند من نجم، اذا طلع. إذا هوی، إذا مال و سقط، و تفسیر سجده او بر اینکه دادند که باد براید و بر اینکه درختان بی ساق و با ساق آید و ایشان را بجنابند تا سر به زمین آرند.

حق تعالی گفت: يَسْجُدَانِ «۵»، آن را بر توسع و تشبیه سجده خواند. حق تعالی به آن قسم کرد برای کثرت منافع که در او هست عاجلا- و آجلا. ابو حمزه الثمالی گفت [۶۷-پ]: مراد آن است که ارکان که «۶» عند قیام ساعت منتشر شوند و مطموس فی قوله: فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ «۷»، و قوله: وَإِذَا الْكُوَاكِبُ انْتَثَرَتْ «۸»، إذا هوی، إذا سقط. بعضی دگر گفتند به نجم آن ستارگان خواست که وقت سحر نزدیک شوند إذا هوی إذا دنی للمغیب، برای آن قسم کرد به آن که آن ستارگان علامات نماز شب کنندگان اند «۹» که به آن وقت بشناسند و برخیزند و عبادت کنند.

در خبر است که: سیّد عابدان علی بن الحسین «۱۰» همه شب نماز کردی،

(۱). سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۵.

(۲). آد، کا، گا و.

(۳). آد، کا، گا: يقال.

(۴-۵). سوره رحمن (۵۵) آیه ۶.

(۶). آد، کا، گا: مراد آن ستارگانند که.

(۷). سوره مرسلات (۷۷) آیه ۸.

(۸). سوره انفطار (۸۲) آیه ۲.

(۹). آد: کنندگان است.

(۱۰). آج علیه السلام، آد: امام معصوم علی بن الحسین صلوات الله علیه و علی آبائه و اولاده الطاهرین کا علیهم- السلام. [.....]

صفحه : ۱۵۵

چون وقت سحر بودی به میان سرای آمدی و بر نگریدی» (۱) گفتی:

«الهی غارت نجوم سماءک و نامت عیون انامک و هدأت اصوات عبادک»

بار خدایا ستارگان آسمان نزدیک رسیدند به فرو شدن و چشمهای خلقان بخفت و آواز بندگانت ساکن شد و تو خداوندی که تو را خواب نبرد. صادق- علیه السلام- گفت: مراد به «نجم» رسول است- علیه السلام- إذا انصرف لیلة المعراج.

در خبر است که [آن شب که پیغمبر را به معراج بردند] (۳)، ابو طالب را گفتند که: محمد از نماز خفتن پدید نیست، همه شبش (۴) در مکه طلب می کرد و علی (۵) در کعبه طلب می کردش (۶) و امّ هانی در حجره طلب می کردش (۷).

چون وقت به سحرگاه رسید و پیدا نشد، ابو طالب بیامد و سلاح بر گرفت و بنی هاشم را جمع کرد و بر در کعبه باستاندند (۸)، و ابو طالب سوگند می خورد که: اگر صبح بر آید و محمد پدیدار نباشد (۹)، هر کس را که به دشمنی (۱۰) متهم است به اینکه تیغ بیارم (۱۱). چون صبح نزدیک شد، ستاره‌ای از قطب آسمان جدا شد بغایت روشنی (۱۲) هر چند ساعت بود (۱۳) به زمین نزدیکتر می شد تا به در خانه کعبه فرود آمد رسول- علیه السلام (۱۴)، فذلک قوله: وَ النَّجْمِ إِذَا هَوَى [۶۸- ر].

(۱). آد، گا: و بر آسمان نظر کردی و.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها و انعامک و انت الذی لا تأخذک سنه و لا نوم.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها آن شب که پیغمبر را به معراج بردند.

(۴). آد، کا، گا: شب او را.

(۵). آد، گا: و امیر المؤمنین علی- علیه السلام-.

(۶). آد، گا: در کعبه اش طلب می کرد.

(۷). آد: در حجره اش می طلبید.

(۸). آج، آد: بایستادند.

(۹). آج، آد: پدید نشود کا: پدید نیامده باشد.

(۱۰). آج، کا او آد محمد.

(۱۱). آد، گا: گردن زخم.

(۱۲). آج، کا: روشن آد، گا: در عنایت روشنی.

(۱۳). آج: که بود آد، کا، گا: چند بر می آمد.

(۱۴). آج بیرون آمد آد، گا: فرود آمد، چون نگاه کردند رسول صلی الله علیه و آله بود. [...]

صفحه : ۱۵۶

بعضی دگر گفتند: مراد به «نجم» دل رسول است. إذا هوی، اذا انصرف عما سوی الله چون از هر چه دون اوست بر گردید، بیانش: ما زاغ البصر و ما طغی (۱)، بعضی دگر گفتند: مراد آن ستاره است که حق تعالی آن را علامت امامت امیر المؤمنین کرد (۲) و سبب آن بود که سلمان و جماعتی صحابه از رسول- علیه السلام- پرسیدند که: یا رسول الله، مقام تو از پس تو که را خواهد بود! گفت: آن را که امشب ستاره از قطب آسمان جدا شود و به خانه او فرود شود (۳). آن شب اهل مدینه (۴) همه بر بامها رفتند امید آن را که باشد که ستاره به خانه ایشان رود، مگر علی و فاطمه و رد خود رها نکردند، گفتند: اگر به خانه ما آید ما را شکر زیادت باید

کردن، و اگر به خانه ما نیاید، باد و تکبر نباشد. ایشان هر یکی در محراب خود مشغول «۵»، ستاره‌ای روشن از قطب آسمان «۶» جدا شد و گفتند: زهره بود، و به حجره زهرا در افتاد، فذلک قوله: وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى. گروهی منافقان طعنه زدند گفتند «۷»: الا انَّ مُحَمَّدًا قد ضلَّ فی علیِّ مُحَمَّد در حقِّ علی گمراه شد. خدای تعالی قسم یاد کرد با آن ستاره‌ای که به خانه او فرستاد در حق آن که ستاره به خانه او فرستاد، گفت: و النجم اذا هوی «۸»، ما ضلَّ صاحبکم و ما غوی به حق آن ستاره، إِذَا هَوَى، إِذَا سَقَطَ فی بَیْتِهِ، ما ضلَّ صَاحِبِکُمْ که صاحب شما که مُحَمَّد است ضال و گمراه نیست «۹».

(۱). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۷.

(۲). کا علیه السلام.

(۳). آج، کا: فرو شود آد، گا: فرو آید.

(۴). کا: جمله صحابه.

(۵). آد، گا: و اگر نخواهد آمد ما را دو زحمت نباشد. تشویش نزول ستاره و تقصیر فرایض و اوراد. هر یک در محراب خود به ورد خود مشغول بودند کا: و اگر به خانه ما نخواهد آمدن تا دو نکبت نباشد. هر دو در محراب ایستادند و به ورد خود مشغول شدند.

(۶). آد، گا: فلک.

(۷). آد، کا، گا: و گفتند.

(۸). آد، کا، گا: إِذَا سَقَطَ فی بَیْتِهِ.

(۹). آج: که صاحب شما گمراه نیست که مُحَمَّد است ضال و گمراه نیست.

صفحه: ۱۵۷

بعضی دگر گفتند: سبب نزول «۱» سورت آن بود که در بدایت اسلام و آغاز هجرت، چون رسول - علیه السلام - به مدینه آمد و مسجد بنا کرد، آن جماعت مهاجران که با رسول - علیه السلام - هجرت کرده بودند «۲» [۶۸- پ] در مدینه سرای و مسکن نداشت بیامدند «۳» پیرامن مسجد رسول - علیه السلام - هر یک حجره‌ای ساختند و در در مسجد گرفتند «۴» تا چون بانگ نماز آمدی یا «۵» قامت شنیدندی از حجره در مسجد شدند، حق تعالی به اول رخصت داد. چون رسول - علیه السلام «۶» - قوی شد و مسلمانان بسیار شدند، جبرئیل آمد و گفت:

خدای تعالی می‌گوید: بفرمای تا اینکه درها بر آرند که در مسجد گشاده‌اند و درها بیرون گیرند «۷». رسول - علیه السلام - به منبر بر آمد و خطبه کرد و گفت: خدای تعالی می‌فرماید که درها که در مسجد داری بر آری «۸». گروهی ساز کردند «۹» که در بر آرند، و گروهی چون عباس و حمزه به علت خویشی، و جماعتی صحابه به حرمت خدمت «۱۰» اندیشه کردند که همانا اینکه خطاب با ما نباشد. اول کسی که آلت در بر آوردن پیش گرفت «۱۱» امیر المومنین بود - علیه السلام - و فاطمه، رسول - علیه السلام - در حجره می‌رفت ایشان ساز آن کار می‌کردند، فاطمه را گفت:

مادرم و پدرم فدای تو باد، اینکه خطاب با تو نیست، تو از منی در تو بر آرند در من بر آورده باشند. خدای تو را نمی‌فرماید تو و علی از منی «۱۲»، و بگذشت و در حجره شد.

(۱). آد، گا آیه و.

- (۲). آد، گا و.
- (۳). آد، کا، گا و.
- (۴). آد، گا: و در مسجد گشادند.
- (۵). کا: و. [.....]
- (۶). آد، گا: چون کار اسلام.
- (۷). آد: و درها با بیرون سجد کنند.
- (۸). آج، آد، کا، گا: در مسجد دارید بر آرید.
- (۹). آد، گا: قصد کردند.
- (۱۰). آد، گا رسول.
- (۱۱). آد، گا: در بر آوردن بر دوش گرفت کا: کس که ساز آن کرد که در بر آورد.
- (۱۲). آج، کا: من اید.

صفحه : ۱۵۸

عباس و حمزه پیش رسول- علیه السلام- رفتند که ما را چه فرمایی! گفت: خدای می فرماید که در «۱» بر آری «۲»، چندان که گفتند فایده نبود، تا گفتند: چندانى رها کن که «۳» سوراخی باشد که بنگریم «۴» و روی تو ببینیم، گفت: رخصت نیست.

گفتند: چندان که «۵» آواز تو بشنویم، گفت: دستوری نیست. برخاستند و درها بر آوردند و صحابه نیز طمع ببردند و در بر آوردند، و در [۶۹-] ر] امیر المؤمنین گشاده رها کرد «۶». منافقان چون چنان دیدند گفتند: الا إنَّ مُحَمَّدًا قد ضلَّ فی علی، خدای تعالی آیت فرستاد «۷». وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى، مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى بِحَقِّ سِتَارِ كَانِ كَمَا فرود «۸» می شوند که رسول ما «۹» ضال و غاوی نیست آنکه رسول- علیه السلام- به منبر بر آمد و جواب «۱۰» آنان گفت که گفتند: چرا علی را تخصیص کردی و در او رها کردی و در ما بر آوردی، و خطبه کرد و در آخر خطبه گفت:

و الله ما سددت ابوابکم و لا فتحت باب علی بل الله سد ابوابکم و فتح باب علی

به خدای که من در بر شما بر نیاوردم و در علی نگشادم، بل علی را در خدای گشاد. إِذَا هَوَى، إِذَا سَقَطَ وَ نَزَلَ. و الهوی النزول و السقوط، يقال: هوی یهوی هویًا، كما يقال:

مضى یمضى مضیًا، قال زهیر:

یشح بها الا ما عز و هی تهوی هوی «۱۱» الدلو اسلمها الرشاء

و هوی یهوی هوی بالقصر اذا أحب، و الهواء بالمد الجوّ. عروء بن زبیر روایت کرد از جماعتی که: عتبه بن ابی لهب چون اینکه سورت فرود آمد، بیامد و

(۱). آد، گا: همه درها.

(۲). آد، کا، گا: بر آرید.

(۳). کا: رها کنیم.

- (۴). آج: تا بنگریم.
- (۵). آد، گا: چندانی که کا: فرجه‌ای که.
- (۶). آد، گا: و در حجره امیر المؤمنین - علیه السلام - رها کردند کا: الا در حجره علی - علیه السلام - که بر نیاوردند.
- (۷). کا: اینکه آیت فرستاد که. [.....]
- (۸). آج و همه نسخه بدلها: فرود.
- (۹). آد، کا، گا: شما.
- (۱۰). آد، کا، گا: بجواب.
- (۱۱). اساس: هو، با توجه به آج تصحیح شد.

صفحه : ۱۵۹

گفت: و الله لأوذین محمداً به خدای که محمد را برنجانم. آنچه پیامد و گفت:

هو یکفر بالنجم اذا هوی، و بالذی دنی فتدلی. رسول - علیه السلام - دلتنگ شد، بر او دعا کرد «۱» گفت:

اللهم سلط علیه کلبا من کلابک یا کله

بار خدایا سگی را از سگانت بر او مسلط گردان تا او را بخورد. از آن پس عن قریب اتفاق سفر شام افتاد ایشان را، او با پدر و جماعتی کافران قریش به بازرگانی رفتند. چون به بعضی راه رسیدند به منزلی فرود آمدند، دیری بود و راهبی بر او «۲»، آواز داد [۶۹-پ] که: اینکه زمین مسبه است، خود را نگاه داری «۳». ابو لهب گفت: یا معشر قریش أعینونی اللیلۃ فأتی أخاف علی ابنی دعوة محمد مرا یاری دهی «۴» امشب که من می ترسم از دعای محمد بر پسرم. ایشان جمله رحلها جمع کردند و بر بالای همه، جای عتبه ساختند، و ایشان پیراهن او بختند که از شب پاره‌ای بگذشت، شیری پیامد و از آن جمله ایشان کس را گزند نکرد و بجست بر بالای آن رحلها حمله برد و عتبه را سر از تن بگسست، او آواز داد که: قتلنی رب محمد، اینکه بگفت و در حال بمرد و شیر او را بدرید و بخورد و برگردید و تعرض کس نکرد، حسان ثابت در اینکه معنی گفت «۵».

سائل بنی الاشرع ان جئتهم ما کان انباء ابی واسع

لا وسع الله له قبره بل ضیق الله علی القاطع

رمی رسول الله من بینهم «۶» دون قریش رمیه القارع

فاستوجب الدعوة منهم «۷» بما بین للناظر و السامع

ان سلط الله به کلبه یمشی الهوینا مشیه الخادع

(۱). آد، گا: دعای بد کرد.

(۲). کا: در او، راهب.

- (۳). آج، اد، گا: نگاه دارید.
 (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: دهید.
 (۵). آ، کا، گا: گوید.
 (۶). آد، آد، گا: سهمم کا: سهمه.
 (۷). اساس. منه، با توجه به آج تصحیح شد.

صفحه : ۱۶۰

حَتَّى اتاه وسط اصحابه قد غلبتهم سنه الهاجع

و التقم الرأس بيافوخه و التحر منه فغره الجايح

ثم علا بعد بأبائه منعفرا وسط ناقع

قد كان هذا لكم عبرة للسيد المتبوع و التابع

من يرجع العام الى اهله فما اكيل السبع بالراجع

قوله: ما ضل صاحبكم و ما غوى، «ما» که حرف نفی است جواب قسم است و سوگند بر او واقع است، گفت: به حق ستاره چون هوی کرد «۱» که صاحب شما که محمّد است ضال نشد «۲» و غاوی نشد. و «غاوی» دو معنی دارد: یکی ضدّ راشد که «غی» ضدّ رشد باشد «۳» و یکی خیبت یعنی خایب نیست و نوید از وعده‌های ما و انجام آن عاجلا [۷۸-ر] و آجلا. و ما ینطق عن الهوی، «واو» عطف است بر آیت مقدم، گفت «۴»: سخن نگوید از سر هوای نفس «۵» به مراد «۶» و میل و محبت نگوید «۷»، و گفتند: «عن» به معنی «با» است، ای بالهوی به هوا نگوید. إن هو، «ان» به معنی «ما» ی نفی است، ای ما هو، ای ما ذلك النطق. إلی و حی یوحی آن نطق و آن سخن نیست الا و حی که بر او می گذارند و با او می آرند و القاء می کنند بر او از خدای تعالی. عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى او را کسی می آموزد سخت قوت، یعنی جبرئیل - علیه السلام - و قوت او چندان است که به یک دم زدن از آسمان هفتم به زمین آید، و آنکه که وحی آوردی به یک ساعت «۸» برفتی و باز آمدی.

(۱). کا: چون فرو آمد.

(۲). کا: ندارد.

(۳). آد، گا: بود. [...]

(۴). آد، گا محمّد.

(۵). آد، گا یعنی.

(۶). گا دل.

(۷). کا. ندارد.

(۸). آد، گا: یک دم.

صفحه : ۱۶۱

ذُو مِرَّةٍ، أَى ذُو قُوَّةٍ، و اصل او از «۱» أَمْرُ الْحَبْلِ إِذَا احْكَمَ فَتَلَهُ امْرَأًا، و منه

قول النَّبِيِّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ -: لَا تَحْلُ الصَّدَقَةَ لَغْنَى - و لَا لِذَى مِرَّةٍ سَوَى

گفت: صدقه حلال نباشد هیچ توانگر «۲» را و نه هیچ قوی تندرست را، تو رجل مرید أَى قَوَى، قال الشَّاعر:

ترى الرجل النحيف فتزدریه و فى أثوابه جلد مریر

کلبی گفت: از شدت جبرئیل - علیه السلام - آن بود که «۳» هفت شهرستان قوم لوط از قعر زمین بر کند و در هوا چندان ببرد که آواز

مرغان ایشان اهل آسمان دنیا شنیدند، آنکه سرنگون کرد و بینداخت. و در خبر است که: یک روز «۴» ابلیس را دید که با عیسی

مریم «۵» بر بعضی عقبهای زمین مقدس سخن می گفت «۶»، یک پر بزد او را به «۷» اقصای کوهی انداخت از زمین هند، و از شدت او

آن بود که یک بانگ بر ثمود زد همه «۸» بمردند. قطرب گفت: عرب مرد قوی رای را «۹» ذُو مِرَّةٍ خواند «۱۰» چنان که شاعر گفت:

قد كنت قبل لقائكم ذا مِرَّةٍ عندى لكلِّ مخاصم ميزانه

و امْرَأًا جزالت رای و حصافت او [۷۰-پ] آن بود که خدای تعالی او را امین وحی کرد تا پیغام هر پیغامبر «۱۱» او گزارد و سفیر او

بود میان خدای [و] «۱۲»

(۱). آد، کا، گا: من.

(۲). آج و همه نسخه بدلها: توانگر.

(۳). آد، گا چون خدای تعالی اشارت کرد به او که شهرستان لوط خراب کند، و آن.

(۴). آد، گا جبرئیل - علیه السلام.

(۵). آد، کا، گا: عیسی بن مریم.

(۶). آد، گا: مقدس مناظره می کرد.

(۷). آد، گا: یک پر بر او زد و او را به کا: یک پر بر او بزد و او را بر.

(۸). آج: بانگ بر ثمود زد آو، گا: که بانگ بر قوم ثمود زد و همه کا: بانگ بر قوم ثمود زد همه.

(۹). آد، گا: عرب همه مردان قوت ناک را. [.....]

(۱۰). آد، گا: خوانند.

(۱۱). اساس که، با توجه به آج و سیاق عبارت زاید می نماید.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۶۲

پیغامبران. عبد الله عباس گفت: «ذُو مِرَّةٍ» أَى ذُو مَنْظَرٍ حَسَنٍ، قتاده گفت: ذُو خَلْقٍ طَوِيلٍ خَدَاوَنَدٌ بِالَا دَرَاذِ بُوَد. فَاسْتَوَى، یعنی تمام

خلق بود و نکو صورت و تمام بالا.

وَهُوَ، یعنی محمّد - صلی الله علیه و آله و سلّم «۱». بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى به افق اعلی بود. بر اینکه وجه «واو» حال باشد، و گفتند: «واو» عطف است و معنی آن که فاستوی جبرئیل و محمّد بالافق الاعلی، ایشان در اینکه جایگاه راست بودند، یعنی با یکدیگر در یک مقام و یک مرتبه بودند، الا آن است که عرب چون خواهد که عطف کند در مثل اینکه جایگاه ضمیر باز آرند «۲»، لا یکادون یقولون فلان استوی و فلان، حَتَّى یقولوا استوی هو و فلان، قال الله تعالی: إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ «۳»، و در اینکه آیت ضمیر نیست، و مثله قوله: أ إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَ آبَاؤُنَا «۴»، عطف کرد و «نحن» نیاورد، و مثله قول الشاعر:

الم [تر] «۵» أَنْ النَّبِيعُ يَصْلُبُ «۶» عوده و لا «۷» یستوی و الخروج «۸» المتقصف

و نگفت: و لا یستوی «۹» هو، و اینکه حدیث شب معراج است. مفسّران گفتند: اینکه «افق اعلی»، اقصای دنیاست بنزدیک مطلع آفتاب در آسمان. قتاده گفت: افق اعلی آن جاست که روز از او پدید آید، و گفتند: فاستوی، معنی آن است که راست شد جبرئیل بر آن صورت که خدای تعالی او را آفریده بود برای آن که جبرئیل - علیه السلام - چون بر «۱۰» رسول آمدی بر صورت مردی آمدی.

(۱). اساس و انا، با توجه به فحوای کلام زائد می‌نماید.

(۲). آد، کا، گا: ضمیر با او آوردند.

(۳). سوره اعراف (۷) آیه ۲۷.

(۴). سوره نمل (۲۷) آیه ۶۷.

(۵). اساس، آج: ندارد با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: و صلب، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آج: فلا.

(۸). اساس: لا تستوی، با توجه ب کا تصحیح شد.

(۹). اساس: و الجزع، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: به.

صفحه: ۱۶۳

خلاف کردند که «وَهُوَ» ضمیر کیست. بعضی گفتند: ضمیر جبرئیل است [۷۱-۷۰]، و بر اینکه قول «واو» حال «۱» باشد، ای استوی جبرئیل فی حال کونه بالافق «۲» الاعلی، و بعضی دگر گفتند «۳»: ضمیر محمّد است - علیه السلام - «واو» «۴» عطف است - چنان که بیان کردیم.

آنکه خلاف کردند که «۵» اینکه مساوات محمّد را با جبرئیل در چه چیز بود.

استویا فی القوّة علی الصعود در قوت به آسمان شدن راست شدند با یکدیگر «۶» بعضی دگر گفتند: استوی جبرئیل علا «۷» الی السماء بعد ان علم محمّدا جبرئیل به آسمان شد پس از آن که محمّد را بیاموخت آنچه بایست آموخت «۸»، و اینکه قول سعید بن المسیب است.

ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى علما در معنی آیت خلاف کردند. عبد الله عباس و حسن و قتاده و ربیع گفتند: ثُمَّ دَنَا نزدیک شد - یعنی جبرئیل - پس

از آن که به افق اعلیٰ مستوی شد. دنا من الارض در زمین نزدیک [شد] «۹». فَتَدَلَّى فدل «۱۰» بالوحی الی محمد - علیه السلام - و وحی به رسول - علیه السلام - فرود آورد تا [به] «۱۱» محمد نزدیک شد که مقدار کمانی باشد. بعضی دگر گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و معنی آن که: ثمّ تدلّی فدنا، برای آن که تدلّی سبب دنوّ باشد، اولّ تدلّی بود آنگه دنوّ و نزدیکی. و اصل «تدلّی» نزول باشد به چیزی تا به او نزدیک شوند. و اصل کلمه من «ادلاء الدلو» باشد، يقال: ادلیت الدلو اذا ارسلتها و دلّيتها

(۱). آد، کا، گا را. [...].

(۲). آد، کا، گا هو.

(۳). آد، کا، گا هو.

(۴). آد، کا: و «او» و «او» و «او».

(۵). آد، کا: در آن که.

(۶). آد، گا گفتند در علم وحی راست شدند، کا بعضی دگر گفتند: راست شدند در علم به وحی.

(۷). اساس: علی با توجه به کا تصحیح شد.

(۸). آد، کا، گا: آموختن.

(۹-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). آج: و دلّ آد و دیگر نسخه بدلها: فنزل.

صفحه : ۱۶۴

للمبالغة فتدلّت هی، یعنی فرو هشته شد، قال لیبید:

فتدلّیت علیه قافلا و علی الارض غیابات الطفل بعضی دگر گفتند: ثمّ دنی الرّب من محمّد فتدلّی و قرب منه. و اینکه روایت انس است و از «۱» سیاق حدیث معراج که گفت: ثمّ دنی الجبّار من محمّد فتدلّی حتّی کان منه «۲» قوسین او ادنی [۷۱- پ] یعنی قدیم «۳» تعالی به رسولش نزدیک شد «۴» به معنی رحمت و تمکّن «۵» محمّد و مکانت او و علوّ «۶» مرتبت او نه قرب مسافت بر حقیقت، چنان که گفت: وَ إِذَا سَأَلْتُكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ «۷»، و معلوم است که قرب مسافت نخواست چه قرب مسافت از صفات اجسام است. مجاهد گفت: ثمّ دنی جبرئیل - علیه السلام - من الله، هم به اینکه معنی که گفتیم از تمکّن «۸» و رفعت و منزلت و قربت «۹» درجه. بعضی دگر گفتند:

دنا محمّد من ساق العرش فتدلّی فاهوی للسیّجود «۱۰» رسول - علیه السلام - به ساق عرش نزدیک شد بشکر آن که آن جا رسید سجده شکر کرد. آنگه در عرش «۱۱» چنان نزدیک شد که مقدار دو کمان.

حسین بن الفضل گفت: ثمّ دنا محمّد من العرش فتدلّی، در آویخته شد یعنی دست در حجب و سرادقات عرش زد و قدمش را جای قرار نبود معلق ایستاده بود به فرمان خدای تعالی.

امّا معنی قوله: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ، يقول العرب: بینی و بینه قاب قوسین «۱۲».

(۱). همه نسخه بدلها: در.

(۲). آد، کا، گا قاب.

- (۳). گا: خدای.
- (۴). گا: نزدیک شد به محمد.
- (۵). آد، کا، گا: تمکین آج: ممکن. [.....]
- (۶). اساس، آج: علوم، با توجه به آد و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد.
- (۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۶.
- (۸). آد، کا، گا: تمکین.
- (۹). آد: قرب.
- (۱۰). اساس: السجود با توجه به کا تصحیح شد.
- (۱۱). آد، کا، گا: به عر.
- (۱۲). آد، کا، گا: قونین.

صفحه : ۱۶۵

و قیب قوس و قاد رمح. و قید رمح ای قدر قوس و مقدار «۱» رمح. و مثال او از لغت قولهم: مخ زیر و رار «۲» ای ذایب و منه قول النبی - علیه السلام: «۳» لقاب قوس «احدکم من الجنة خیر من الدنيا و ما فیها، ای مقدار قوس احدکم. گفت مقدار یک کمان از بهشت بهتر باشد که همه دنیا «۴» و هر چه در اوست «۵». گفتند: مراد کمان عربی است [۷۲-پ] یعنی چندان که پیمودن دو کمان باشد یعنی «۶» قوس مرتین، مجاهد گفت: قاب القوس آن جا باشد از کمان که زه در او افکنند بر اینکه قول معنی آن بود که از گوشه کمان تا به دیگر گوشه. سعید بن المسیب گفت: قاب صدر کمان باشد آن جا که دوال در بندند و هر کمان «۷» را یک قاب باشد معنی آن است که قرب محمّد از جبرئیل مقدار اینکه بود که قاب دو کمان بر اینکه تفسیر که رفت و بعضی اهل معانی گفتند اینکه عبارت است به تأکید «۸» محیّت و غایت رفعت منزلت و علوّ رتبت. و اصل اینکه آن است که دو معاهد و هم سوگند در جاهلیت چون خواستندی «۹» که عقد صفا و عهد و وفا «۱۰» مؤکّد کنند کمانها بیاوردندی و به یکدیگر باز نهادندی یعنی متظاهریم و متعاونیم هر یک از ما حمایت صاحبش «۱۱» خواهد کردن. بعضی دگر گفتند: اینکه عبارت است [در کلام عرب از قرب چیزی به چیزی و اینکه مستعمل است] «۱۲» در کلام و اشعار ایشان.

- (۱). گا: قدر.
- (۲). کا، گا: رپرورار ریر ضعیف، آد زیر ضعیف.
- (۳). آج: قوسین.
- (۴). آج، آد، گا: از دنیا کا: از همه دنیا.
- (۵). آج: در دنیا است.
- (۶). آد، کا، گا مقدار.
- (۷). آد، کا، گا: هر کمانی. [.....]
- (۸). آد: از تأیید.
- (۹). آج: خاستندی.

(۱۰). آد، کا، گا: عهد وفا.

(۱۱). آد، گا: صاحب خود.

(۱۲). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۱۶۶

شقیق بن سلمه و سعید جبیر «۱» و عطاء و ابو اسحاق الهمدانی گفتند: قاب قوسین، ای قدر ذراعین. و القوس الذراع، لأنه «۲» یقاس بها کل شیء و یدرع، و ذراع را قوس خوانند برای آن که چیزها به او «۳» پیمایند و قیاس کنند و اینکه لغت بعضی اهل حجاز است. أو أدنی، قیل: بل ادنی بل نزدیکتر. و قیل: و ادنی و نزدیکتر.

و بعضی محققان گفتند برای آن «او» گفت که آن جا حدی محصور «۴» نبود. ابو العباس عطار را گفتند: چه معنی دارد اینکه آیت! گفت: چگونه [۷۲-پ] وصف کنم مقامی را که جبرئیل و میکائیل و اسرافیل از [آن] «۵» دور بودند «۶» و جز محمد- علیه السلام- نبود و خدای تعالی. کسای گفت: یک کمان خواست، چنان که شاعر گفت:

و مهمین قذین «۷» مرتین ظهراهما مثل ظهور التر سین

بتهما بالنت لا بالنعین

«۸» بعضی دیگر گفتند: فتدلی، ای فدل من الدلال «۹» ناز کرد کقولهم تظننت «۱۰» و تقضی البازی و امل-الشیء و املی و خرجنا نتلعی، ای نتلّع، ای نأخذ «۱۱» اللعاع «۱۲».

(۱). آج: سعد بن عمیر.

(۲). آج لا.

(۳). آج: به آن.

(۴). آد، کا، گا محقق.

(۵). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۶). آد، گا و در ننگجیدند.

(۷). کا: مدوین.

(۸). اینکه شعر در نسخه‌ها و منابع دیگر مغشوش است از لسان العرب (ماده مهمین) نقل شد. تنها مصرع اول در همه نسخه‌ها به همین گونه است. مصرع دوم در هیچ نسخه‌ای وجود ندارد. مصرع دوم در اساس و آج هست: قطیعه بالام لا بالهنین آد، گا: قطعه بالام لا بالیمینین کا: قطعه بالام لا بالامنین. در لسان العرب شعر به مجاشعی منسوب است.

(۹). اساس: الادلال، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۰). اساس و آج: نقطه ندارد به آد، گا: تطییت.

(۱۱). کا: يأخذ.

(۱۲). اساس و آج: اللعاع خوانده می‌شود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۶۷

قوله: فَأَوْحِيَ إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى، حسن بصری گفت و ربیع و ابن زید: معنی آن است که فآوحی «۱» جبریل الی رسول اللہ ما اوحی [الیہ] «۲» ربه جبریل وحی کرد به محمد آنچه خدای با او «۳» وحی کرده بود و در او هیچ خیانت و زیادت و نقصان نکرده بود. سعید جبیر گفت وحی اینکه بود که گفت: أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى «۴»، تا آخر سوره «۵»، و روی الی قوله: وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ «۶». گفت «۷» وحی آن بود که او را گفت بهشت حرام است بر پیغامبران تا تو در شوی و «۸» بر اوصیا تا وصی تو در شود «۹». بیشتر محققان گفتند: اینکه برای ابهام بر مخاطب گفت تفخیمًا لذلك و تعظیمًا له، یعنی بیش از آن است که آن را شرح توان گفتن. و مثله قوله: فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ «۱۰»، ابو الحسین «۱۱» نوری را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: آن که داند!

بین المحبتین سرّ لیس یحکيه خطّ و لا قلم عنه فیفشیه «۱۲»

سرّ یمازجه انس یقابله «۱۳» نور تحیر فی بحر من التّیّه

و گفتند اینکه مجمل «۱۴» و بیان او در جایهای «۱۵» دیگر بگفت، و در تفسیر [۷۳-ر] اهل البیت بگفت که حق تعالی شب معراج تقریر امامت امیر المؤمنین علی کرد با رسول. و معنی آن است که فآوحی الی عبده [فی علی] «۱۶» ما اوحی،

(۱). آج، آد: آن است که اوحی.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۳). همه نسخه بدلها: به او.

(۴). سوره ضحی (۹۳) آیه ۶.

(۵). آد: الی آخر السوره.

(۶). سوره انشراح (۹۴) آیه ۴.

(۷). آج، کا، گا: گفتند آد: بعضی دگر گفتند.

(۸). آد، گا حرام است.

(۹). آد، گا یعنی امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و بر امتان دیگر حرام است تا امت تو در او شوند.

(۱۰). سوره طه (۲۰) آیه ۷۸.

(۱۱). اساس: ابو الحسین، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۱۲). آج، کا: فیفشیه آد: ان لیس یفشیه: گا: ان لیس یغشیه شعرانی (۱۰/۳۳۸): للخلق یغشیه.

(۱۳). آج: تقابله.

(۱۴). همه نسخه بدلها است.

(۱۵). آج: جای آد، کا، گا: جایگاه.

(۱۶). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه : ۱۶۸

آنکه چون وقت در آمد گفت بَلِّغْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ «۱»، اینکه «ما» همان «ما» است یعنی ما أنزل الیک من ربّک [فی علی] «۲»

لیلة المعراج.

قوله: ما كَذَّبَ الْفُؤَادُ ما رأى، ابو جعفر خواند و حسن بصری و جحدری و قتاده: كَذَّبَ بتشديد «۳»، یعنی آنچه به چشم دید به دل تکذیب نکرد بل تصدیق کرد و راست داشت و ایمان آورد به او. و باقی قراء به تخفیف خواندند.

ما كَذَّبَ الْفُؤَادُ، یعنی دل او با او دروغ نگفت در آنچه دید و تقدیر آن که:

ما كذب فؤاد محمّد محمدًا فی الذی راه. «ما» مفعول دوم «۴» است و مفعول اول محذوف است. يقال: كذبتہ الحدیث. بعضی دگر گفتند، تقدیر «۵» آن است: ما كذب الفؤاد [فی] «۶» ما رای، آنکه «فی» بیفگند. چنان که شاعر گفت:

لو كنت صادقة الذی حدثنی

«۷» بعضی دیگر گفتند تقدیر آن «۸» که: ما كذب الفؤاد [فؤاد] «۹» وعاء دل است یعنی فؤاد که غشاء است شك نکرد در آنچه در دل دید که اصل است، خلاف کردند در آن که چه دید. قومی گفتند: جبریل را دید بر آن شكل «۱۰» که در آسمان باشد و اخباری که در اینکه آوردند «۱۱» در آن که رسول خدای را دید «۱۲» شك نیست که ظاهر آیت اینکه است که: ما كذب الفؤاد ما رای هو «۱۳» دل محمّد در آنچه دید دروغ نگفت با او. و اضافت رؤیت با دل است، و رؤیت دل علم باشد اگر چه

(۱). سوره مائده (۵) آیه ۶۷.

(۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۳). اساس خواندند، با توجه به آج و معنی جمله زائد تشخیص داده شد.

(۴). گا: دویم.

(۵). آد، گا: معنی.

(۶). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

(۷). اساس، و آج: حدیثین با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، آد، گا، گای، فی التی حدثنی.

(۸). آج است.

(۹). آج، کا هیچ. [...]

(۱۰). آد، گا: صورت.

(۱۱). آج، آد، گا: در اینکه می آوردند.

(۱۲). آج، کا هیچ.

(۱۳). آج: ما كذب الفؤاد هو.

صفحه : ۱۶۹

[۷۳- ر] لفظ قرآن وجه «۱» رؤیت است چون به دل معلق «۲» است جز علم نباشد، که ادراک به دل نکنند به چشم کنند «۳». و چند راوی از اصحاب رسول روایت کردند که رسول را- علیه السلام- پرسیدند «۴» که شب معراج خدای را دیدی! گفت:

«۵» رأیتہ بفؤادی و لم اره بعینی.»

عبد الله بن شقیق گفت: من أبو ذر را گفتم اگر من رسول را دریافتمی از او چیزها پرسید می گفت: چه پرسیدی! گفتم «۶»: «اول پرسیدمی که «۷» خدای را دید یا ندید! گفت: من پرسیدم گفت به دل دیدم به چشم ندیدم، به چشم نوری دیدم. و قوله ما رأى

حمل کردن» (۸) بر عموم اولیتر باشد که هر چه دید از آلاء و نعماء و عجایب و عبر» (۹) از خلق آسمان و زمین و انواع فرشتگان و انواع نعمت و بهشت و دوزخ و هر چه آن شب دید تا شامل باشد آن همه را. شعبی گفت که مسروق گفت عایشه را گفتم: «(۱۰) رسول- علیه السلام- خدای را دید هرگز! گفت: متغیر شد. گفت: سخنی گفتمی که موی بر اندام من برخاست» (۱۱). من گفتم: پس چیست اینکه که در قرآن می گوید! گفت: کجا گفت» (۱۲)! گفتم: در سوره و النجم گفت: بخوان. من بخواندم تا با آن جا» (۱۳) رسیدم. گفت: رویدا ساکن باش، اینکه یذهب» (۱۴) بک! تو را به کدام راه برده‌اند و تو چه گمان برده‌ای؟ ائما رای جبرئیل فی صورته او جبرئیل را دید در صورت خود. آنکه گفت: هر که تو را گوید محمد خدای را دید دروغ گوید چه خدای تعالی ----- (۱). آد: لفظ قرآن و خبر بر لفظ کا: لفظ قرآن و خبر بر گا: لفظ قرآن و خبر به. (۲).

آج، آد، گا: متعلق. (۳). آد، به دل کنند و به چشم نکنند. (۴). کا: که از او. (۵). گا: بعینه آد، گا، کا به دل دیدم به چشم ندیدم. (۶). آج: گفت. (۷). آد، کا، گا در شب معراج. (۸). آد، گا: و حمل کردن قوله ما رای. (۹). آج: غرایب. (۱۰). آد: دیدم. [.....] (۱۱). آد، کا، گا: برخواست. (۱۲). آد، گا کجاست. (۱۳). آد، گا: بدین آیه. (۱۴). آد، گا: تذهب.

صفحه : ۱۷۰ می گوید: لا تُدرِکُه الأبصارُ وَ هُوَ يُدرِکُه الأبصارُ» (۱). و هر که تو را گوید من از آن پنجگانه یکی دانم [۷۴-پ] دروغ گوید و الله تعالی يقول «(۲): إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ» (۳)- الایة. قوله: أفتَمَارُونَهُ عَلٰی مَا یَرٰی، ای رای «(۴). عبد الله مسعود و عایشه و مسروق و نخعی و حمزه و کسائی و خلف و یعقوب خواندند: أفتَمَرُونَهُ، به فتح تا «بی الف» علی معنی أفتجحدونه، و اینکه اختیار ابو عبیده «(۵) است برای آن که ایشان مجادله نکردند با رسول- علیه السلام- بل جحد کردند با او. يقول العرب: مریت الرجل «(۶) حقه، اذا جحدته، قال الشاعر: لئن «(۷) هجوت اخا صدق و مکرمة لقد مریت اخا ما کان یمریکا» (۸) ای، جحدته. و باقی قراء أفتمارونه خواندند بضم «تا» و به «الف»، یعنی جدل می کنی «(۹) با او بر آنچه دیده است. و فی الحدیث: «(۱۰) لا تماروا فی القرآن فان المرء [فیه] کفر، گفت: جدل مکنی «(۱۱) در قرآن که جدل کردن در او کفر است. و لَقَدْ رَأَهُ نَزَلَهُ أُخْرٰی بَدِیدٌ او را یک بار دیگر یعنی رسول- علیه السلام- جبریل را بدید یک بار دیگر. نزل اخری، ای، مره اخری. یعنی بر آن صورت که بر «(۱۲) آسمان باشد، چه رسول- علیه السلام- او را بر آن «(۱۳) صورت دو بار دید، یک بار به اول نوبت که وحی آمد، و «(۱۴) رسول- علیه السلام- بر کوه حری بود، ----- (۱). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۳. (۲). آد، گا: قوله تعالی. (۳). سوره

لقمان (۳۱) آیه ۳۴. (۴). آد، گا عبد الله عباس. (۵). آد، کا، گا: ابو عبید. (۶). آد، گا: لرجل. (۷). آد، گا: اذا. (۸). آج، گا: تمریکا. (۹). آج: می کنید آد، کا، گا: می کنند. (۱۰). اساس و آج: ندارد، با توجه به آد تصحیح شد. [.....] (۱۱). همه نسخه‌ها: مکنید. (۱۲). همه نسخه‌ها: در. (۱۳). آد: بر اینکه کا: بدین. (۱۴). آد، کا، گا: آورد و دویم شب معراج، اول که وحی آورد.

صفحه : ۱۷۱ نگه کرد» (۱) شخصی را دید همه روی آسمان پوشیده» (۲)، چنان که از آسمان هیچ پدید نبود، و بر رسول سلام می کرد» (۳). رسول- علیه السلام از او بترسید و از هوش برفت باز با هوش آمد» (۴) جبرئیل- علیه السلام- فاتحه بر او خواند. و ذلک قوله: وَ لَقَدْ رَأَهُ بِالْأَفْقِ الْمُبِینِ «(۵)، یعنی جبرئیل به افق مبین بود. و باری دیگر» (۶) بنزدیک سدره منتهی دید او را بر آن شکل و هیأت که در مقام خود باشد. و سدره درخت [۷۵-ر] نبق باشد و برای [آن] «(۷) منتهی» خواند آن را که علم خلاق تا آن جا باشد» (۸). هلال بن یسار» (۹) گفت: عبد الله عباس کعب الاحبار را پرسید از شجره منتهی- و من حاضر بودم- گفت: درختی است در اصل عرش و شاخ و برگ او بر سر حاملان [عرش] «(۱۰) است، علم خلاق تا آن جا برسد. و آنچه و رای آن است غیب است، جز خدای نداند، عبد الله مسعود گفت: به آن «(۱۱) منتهی خوانند» (۱۲) آن را که هر چه از بالای آن آید با آن جا» (۱۳) رسد و هر چه از زیر آن بود با آن جا» (۱۴) رسد، پس هیچ چیز نباشد از فرمانهای خدای تعالی و الا به او رسد، دعا که از زمین بر شود و قضا که از بالا» (۱۵) فرود آید. بعضی دگر گفتند: برای آن که ارواح مؤمنان آن جا رسد، و گفتند: برای آن که هر کس که بر سنت رسول «(۱۶) بمیرد با آن جا رسد. ابو هریره گفت رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان -----

----- (۱). آد، گا: نگاه کرد. (۲). آج، گا: پوشیده آد، گا: پوشیده بود. (۳). همه نسخه‌ها: سلام کرد. (۴). آد، کا: چون با هوش آمد گا: چون بهوش باز آمد. (۵). سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۳. (۶). آد، کا، گا: بار دیگر. (۷-۱۰). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۸). آد، کا، گا آن نهایت علم خلق است. (۹). آد، کا، گا: یساف. (۱۱). آد، گا: برای آن. [.....] (۱۲). همه نسخه‌ها: خوانند. (۱۴-۱۳). به آن جا. (۱۵). گا: آسمان. (۱۶). آد، گا و ولایت علی - علیهما السلام.

صفحه : ۱۷۲ بردند به سدره منتهی «۱» رسیدم، مرا گفتند: اینکه سدره است که هر کس که از امت تو بمیرد با آن جا رسد چون بر سنت تو باشد. گفت: نگاه کردم چهار جوی «۲» دیدم که از زیر آن بیرون می‌آمد، و ذلک قوله: أَنهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَیْرِ آسِنٍ - الی قوله: مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّی «۳»، یکی از آب و یکی از شیر و یکی از می و یکی از انگبین، درختی بود که سوار «۴» نیک رو در سایه او هفتاد سال می‌رفت، و در خبری دیگر آمد از اسماء بنت ابی بکر که او گفت: یک روز رسول - علیه السلام - وصف سدره می‌کرد، گفت: سوار در سایه او صد سال می‌رود «۵» و چندان «۶» سایه بود آن را که دویست هزار سوار در او بتوانند خفتن. در زیر آن بستری فگنده «۷» از زر صامت، میوه او به شکل سبوه‌است «۸». مقاتل گفت: یک برگ او [۷۵-] همه دنیا را سایه کند، میوه‌های او انواع حلّی و حلل است و همه لون از لوان میوه بر او باشد، و اگر سواری «۹» نیک رو بر اسپ نشیند و خواهد تا گرد «۱۰» ساق او بگردد پیر شود و عمرش برسد «۱۱» و آن بنرسد «۱۲». و در مسائل عبد الله سلام هست که او رسول - علیه السلام - را پرسید از وصف شجره منتهی «۱۳». گفت: درختی است در آسمان هفتم بر او اند هزار هزار «۱۴» شاخ است، بر هر شاخی اند هزار هزار از گ «۱۵» است، بر ----- (۱). آج، آد: سدره المنتهی. (۲). آد، گا را. (۳). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۵. (۴). کا: سوار. (۵). آد، گا: سال تواند رفت که باز نایستد. (۶). آد: و یک برگان را چندان کا: و یک برگ او را چندان. (۷). آد، گا: افگنده. (۸). آد، گا: کوزها. (۹). کا: سواری. (۱۰). آد، کا: که گرد. [.....] (۱۱). آد، گا: به سر آید. (۱۲). آد، گا: و هنوز گرد آن نگردیده باشد گا: و به گرد آن نرسد. (۱۳). آج: شجره سدره المنتهی. (۱۴). آج: اندر هزار هزار. (۱۵). آد، کا، گا: از گ.

صفحه : ۱۷۳ هرازگی «۱» اند هزار هزار برگ است، در زیر هر برگی اند هزار هزار کردوس فرشته است، هر کردوسی اند هزار هزار، و در بعضی اخبار چنان است که: شجره منتهی و شجره طوبی یکی است، و ذکر آن در حدیث معراج رفته است. إِذِ یَغْشَى السُّدْرَةَ مَا یَغْشَى، گفت: باز پوشید آن را که باز پوشید، یعنی سایه افگند بر آنچه سایه افگند. عبد الله مسعود گفت: مراد به «ما یغشی» بستری است از زر خالص، و اینکه روایت ضحاک است از عبد الله عباس. حسن گفت: نوری است از خدای تعالی که او را «۲» باز پوشید تا از آن نور روشن شد، و گفتند: مراد فرشتگان اند که به منزلت مرغان بر او نشینند چندان که عددشان جز خدای نداند، و رسول - علیه السلام - گفت: بر هر برگی از برگهای او فرشته‌ای را دیدم ایستاده تسبیح و تهلیل می‌کردند خدای را. و ابو هریره روایت کرد در حدیث معراج در اینکه آیت که: آنچه به او رسد و او را باز پوشد نوری باشد از انوار ملک - جل - جلاله - و فرشتگانی «۳» به مانند کلاغ که بر او نشینند «۴»، گفت: چون آن جا رسیدم با من سخن گفت و مرا گفت: حاجت بخواه، و در خبری دیگر آمد که «۵» رسول - علیه السلام - گفت: شب معراج به درخت سدره منتهی رسیدم و شناختم که «۶» آن درخت سدره است [۷۶-] ر به برگ، و نیز «۷» نبش دیدم به مانند سبوه‌های بزرگ و برگش مانند گوشه‌های پیلان، آنگه به او رسید آنچه «۸» رسید از نور خدای تعالی بر او یاقوت و زمرد شد تا به حدی رسید به حسن و جمال که واصفان از وصف «۹» عاجز شدند «۱۰».

----- (۱). آد، کا، گا: از گ. (۲). آج: آن را. (۳). گا: و آن فرشتگان. (۴). گا: کلاغان بودند که بر درختان نشینند. (۵). آج: دیگر است که. (۶). گا: و دانستم که. (۷). گا: و به بر. (۸). آج به او. (۹). آج، گا او. [.....] (۱۰). گا: باشند. صفحه : ۱۷۴ عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى، گفت: جنت مأوی نزدیک آن درخت است. عبد الله عباس گفت: بر دست راست عرش است و آن جای شهیدان است، نظیره قوله: فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى «۱». عبد الله زبیر گفت: یعنی جنت المیبیت یعنی شبگاه «۲» ایشان باشد نه

مهمان رهگذری (۳) باشند، چنان بودند که (۴) اگر در بهشت شب بودی هم آن جا بودندی. محمّد بن الکعب القرظی در شاذّ خواند: «عندها جنّه المأوی»، به «ها» علی الفعل، یعنی ستره، ای ستر النبی - علیه السلام. و بعضی قراء در شاذّ خواندند: أجنّه، و المعنی واحد، گفتند: اینکه قراءت علی و أنس است. أخفش گفت: معناه أدر که (۵). ما زاع البصیر و ما طغی، گفت: چشم او بنگرید (۶) و میل نکرد و از آنچه خدای او را فرموده بود تعدی نکرد. و الزیغ الميل و الطغیان مجاوزة الحد. لقد رأى من آیات ربّه الکبری، گفتند معنی آن است که: لقد رای الایة الکبری من آیات ربّه، چنان که «کبری» صفت محذوفی باشد، و اگر صفت آیات بودی - که جمع است - کبر (۷) بایستی. بعضی دیگر گفتند: «کبری» برای (۸) موافقت سرهای آیت گفت. در آیت خلاف کردند. عبد الله مسعود گفت: ررفی بود سبز از بهشت فروهشته (۹) [۱۰] چنان که آفاق ببوشید (۱۱). ضحاک گفت: سدره منتهی بود، عبد الرحمن زید و مقاتل گفتند: جبرئیل بود - علیه السلام - بر آن صورت که در ----- (۱) -

سوره سجده (۳۲) آیه ۱۹. (۲). آد: شبانگاه کا، گا: شبنگاه. (۳). آج، آد، گا: راهگذری. (۴). آج، آد، گا: بود که. (۵). آد، کا إذ یغشی السدره ما یغشی (۶). کا: به او نگرید آج: او بنگرید. (۷). اساس: کبری، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج آن. (۹). آج: فرو بهشت. (۱۰). اساس، گا: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). آد، گا: ببوشد.

صفحه : ۱۷۵ آسمان باشد (۱)، گفتند (۲): معراج است که به آن بر آسمان رفت (۳)، گفتند: مراد آن عجایب (۴) است که آن شب دید، بیانیه قوله: لئریک من آیاتنا الکبری (۵). أفرأیتم اللات و العزی، گفت: [دیدی] (۶) لات و عزی (۷)، و اینکه نام دو بت است از بتان ایشان [۷۶-ر]. عامه قراء به تخفیف «تا» خواندند، آنگه در معنی او خلاف کردند. بعضی گفتند: «اللات» تأیث «الله» است چنان که گویند: عمرو و عمره (۸) و عبّاس و عبّاسه. آنگه چون مشرکان اعتقاد کردند (۹) که آن بتان مؤث اند، «تا» در او آوردند (۱۰)، از «الله» «اللات» گفتند، و از «عزیز»، عزی. قتاده گفت: «لات» بتی بود به طایف. ابن زید گفت: «لات» خانه‌ای بود به نخله که عرب پرستیدندی. عبد الله عبّاس و مجاهد و ابو صالح خواندند: «اللات» بتشدید «تا»، و گفتند: مردی بود که بست برای حاجیان تر کردی و ایشان را دادی، چون بمرد قومی بر سر گور او مقام کردند و او را می پرستیدند. سدی گفت: مردی بود که برای اصنام پست تر کردی، چون بمرد (۱۱) او را پرستیدند. مجاهد گفت: مردی بود بر سر کوهی و گوسپندی چند داشت، از روغن آن گوسپندان سویق (۱۲) تر کردی و گاه گاه از او حیس ساختی و به حاجیان دادی و جای او به بطن نخله بود، چون بمرد مردم او را پرستیدند. کلبی گفت: مردی بود از ثقیف (۱۳) او را گله گوسپندی بود، روغن آن -----

— (۱). آج: بود او، گا و. (۲). آج، آد، کا مراد. [...] (۳). آد، کا، گا و. (۴). آج، آد، کا: عجایبی. (۵). سوره طه (۲۰) آیه ۲۳. ضبط قرآن مجید: لنریک. (۶). اساس: ندارد آد، کا، گا: دیدید، با توجه به آج افزوده شد. (۷). آد، گا را. (۸). کا: عمره و عمره. (۹). کا: کردند. (۱۰). آد: در آوردند. (۱۱). آج مردم. (۱۲). کا: پست. (۱۳). آد، گا و.

صفحه : ۱۷۶ گوسپندان بیاوردی و سنگی بود بزرگ بر آن سنگ نهادی تا عرب که گذشتندی پست (۱) آن چرب کردند، چون او بمرد ثقیف آن سنگ با قبيله خود بردند و می پرستیدند. اما «عزی» در او خلاف کردند. مجاهد گفت: درختی بود غطفان را که پرستیدندی، و از آن که (۲) رسول - علیه السلام - خالد ولید (۳) را بفرستاد تا ببرید، تبر بر او می زد و می گفت: یا عزّ کفرانک لا سبحانک انی رأیت الله قد اهانک شیطانی از آن درخت بیرون آمد، مویها (۴) بر افلاخته (۵) و وای و ویل خوانان دستها بر سر نهاده، خالد باز آمد و رسول را خبر داد. رسول - علیه السلام - گفت: چرا نکشتی او را! گفت: یا رسول الله [۷۶-پ] ندیدم (۶) او را، در حال نا پدید شد. گفت: درخت از بیخ بر کنیدی! گفت: نه. گفت: از اینکه نوبت که آن جا روی درخت از بیخ بر کن و اصل او ببر تا باز بر نیاید، و اگر آن زن را ببینی بکش. خالد باز رفت (۷) درخت از بیخ بر کند (۸) و عروق او از بیخ ببرید، زنی از او بر آمد عریان، او را بکشت و باز آمد و رسول را خبر داد، گفت: آن عزی بود و دگر او (۹) را پرستند (۱۰). ضحاک گفت: «عزی» صنمی بود غطفان را (۱۱). سعید بن ظالم (۱۲) نهاد برای ایشان، و سبب آن بود که او به مکه آمد قریش را دید که سعی صفا و مروه -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها به. (۲). آج: آن بود که آد، گا: و آن آن بود که کا: و او آن بود که. (۳). آج، آد، گا: خالد بن ولید. [.....] (۴). اساس: میوه‌ها/ میوها/ میوها آج: میوها آد، کا، گا: میوها. (۵). آد، کا، گا: باز کرده. (۶). آد، گا: چون بدیدم. (۷). آد، گا و. (۸). آد، گا: بر آورد. (۹). کا: آن درخت. (۱۰). آد، کا، گا: نپرستیدند. (۱۱). آد، گا که. (۱۲). آد، کا، گا: سعد بن ظالم.

صفحه : ۱۷۷ می کردند تا بطن «۱» نخله آمد و قوم خود را گفت: اهل مکه را دو کوه است که آن جا طواف می کنند، و خدایی است ایشان را که او را می پرستند «۲» و شما را نیست. گفتند: پس چه فرمایی! گفت: من تدبیری سازم. برفت و سنگی از کوه صفا بکند و یکی از مروه و بیاورد و بنهاد در برابر یکدیگر، گفت: اینکه صفا و مروه شماسست و سه سنگ بگرفت و برهم نهاد در بن درخت «۳» خرما و گفت: اینکه معبود شماسست اینکه را می پرستی «۴» و آن جا طواف می کنی «۵». همچنین می کردند تا رسول - علیه السلام - مکه بگشاد «۶»، بفرمود تا آن سنگها برداشت و آن درخت ببریدند، و تولای «۷» درخت بریدن خالد ولید «۸» را فرمود. ابن زید گفت: خانه‌ای بود به طایف در که ثقیف «۹» پرستیدندی. و مَنَاءُ الثَّالِثَةُ الْأُخْرَى، ابن کثیر «مناة» خواند به مد، و ابو بکر و عاصم «۱۰» همچنین روایت کردند «۱۱». و أنشد: الأهل أتی تیمم «۱۲» بن عبد مناة علی الشنء فیما بیننا ابن تمیم و باقی قراء مقصور «۱۳» خواندند. قتاده گفت: اینکه بتی بود که خزاعه «۱۴» پرستیدندی و در اصل قدید را بود. ابن زید گفت: نام خانه‌ای است در مثل «۱۵»، بنو کعب [۷۷-] آن را پرستیدندی [ضحاک گفت: صنمی بود از آن هذیل و -----

----- (۱). کا: بیطن. (۲). آج: ایشان را کش می پرستند. (۳). آج، آد، گا: درختی، کا: درختی از آن. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: می پرستید. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: می کنید. [.....] (۶). آد و. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها آن کار، یعنی. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: خالد بن ولید. (۹). آد، کا، گا: بنی ثقیف. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: ابو بکر عن عاصم. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: کرد. (۱۲). اساس، آج، کا: ائب تیمم، با توجه به چاپ شعرانی و مآخذ دیگر تصحیح شد. (۱۳). اساس: منصوب، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). آد، کا، گا بنی خزاعه. (۱۵). اساس، آج: ملل، با توجه به آد، کا تصحیح شد. صفحه : ۱۷۸ خزاعه، اهل مکه آن را پرستیدندی [۱] و گفتند: لات و عزى و مناة سنگها بود «۲» در کعبه «۳» نهاده بودند و اینکه «۴» را عبادت کردند، و گفتند: اشتقاق «مناة» من ناء النجم ينوء نودا. و قراء خلاف کردند در وقف بر «لاة» و «مناة». بعضی بر او وقف کردند به «هاو»، و بعضی به «تا»، و هر «تا» که اصلی باشد چون صوت و موت و فوت، بر او وقف به «تا» کنند، و هر «تا» که زیادت باشد و تأنیث را باشد بر او وقف به «ها» کنند، نحو: رحمة و نعمة «۵» و ما اشته ذلك. و آنچه مضاف بود بر او وقف نشاید کردن لتعذر الفصل بين المضاف والمضاف إليه. و مَنَاءُ الثَّالِثَةُ الْأُخْرَى، در او «۶» وقف ممکن باشد، جز که نشاید کردن لقب الفصل بين الضميمة والموصوف. و معنی آیت آن است که: چنان میدانی که «۷» اینکه اصنام دختران خدای اند، و التقدير: أفرأیتم هذه الاصنام بنات الله، مفعول دوم بیفکنند برای دلالت کلام بر او. و گفتند: معنی آن است که اینکه اصنام را که دعوی کردی «۸» که خدای اند از اینکه آیات که خدای راست چیزی هست ایشان را! و التقدير: أفرأیتم «۹» اللات و العزى و مناة الثالثة الاخرى يفعلون ما فعل الله أو بعض ما فعل الله، ثم حذف لدلالة الكلام عليه. آنچه گفت: ألكم الذکر و له الأنثى شما را فرزندان نرینه می باشد «۱۰» و خدای را مادینه، اینکه بهتر برای خود اختیار کردی «۱۱» و فروتر و کمتر برای خدای. تلک إذا قسمه ضیزی اینکه قسمتی است نه به عدل و نه به انصاف. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). کا: سنگهایی بود که. (۳). آد، گا: مکه. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: آن. [.....] (۵). آد، گا و شجره کا سحره. (۶). آج: بر او. (۷). آج، آد: می دانید کا، گا: می دانند. (۸). کا: دعوی کردند. (۹). آج: أفرأیت. (۱۰). کا، گا: می رسد. (۱۱). آج، آد، کا: کردید.

صفحه : ۱۷۹ عبد الله عباس و قتاده گفتند: قسمة جائرة قسمتی است بظلم. مجاهد و مقاتل گفتند: قسمة عوجاء «۱» قسمتی است کثر.

حسن گفت: غیر معتدلهٔ «۲» [۷۷- پ] جز «۳» عدل. ابن سیرین گفت: غیر مستویه ناراست. ضحاک گفت: ناقصه، سفیان گفت: منقوصه، و معنی «۴» متقارب است. قوّاس [و] «۵» بزی روایت کرد [ند] «۶» از ابن کثیر «ضیری» بالهمز، و باقی قراء نا مهموز «۷». کسائی گفت: ضاز یضیز ضیذا، و ضاز یضوز، ضوزا، و ضأز «۸» یضأز ضأزا «۹»، اذا ظلم «۱۰» و نقص، قال «۱۱»: ضازت بنو اسد بحکمهم اذ يجعلون الرأس كالذنب و قال الاخر انشده الاخفش: فان تنأ عنا «۱۲» تنتقصک و ان تغب فسهمک مضوز و انفک راغم و وزن «ضیزی» فعلی است به ضم «فا» الّا آن است که مکسور است «۱۳» برای آن که در کلام عرب فعلی بکسر در صفات نیامده فعلی آمده، نحو: جلی و انثی و بشری و عسری «۱۴» و نیز فعلی آمده، چون: غضبی و سگری و عطشی، و فعلی به کسر «فاء» در اسماء آمده، نحو: فری و ذکریمی «۱۵»، مؤرّج گفت: نخواست که «ضاد» را مضموم کنند، چه اگر چنین کردند با «واو» شدی و کلمه من ذوات الیاء است، «ضاد» را مکسور بکردند چنان که گفتند: بیض، و الاصل: -----

--- (۱). کا: عوج. (۲). آج: معتدل کا، گا: معدله. (۳). آد، کا، گا به. (۴). آد، کا، گا: و معانی. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). آد، گا: بی همز کا: به غر همزه. (۸). کا: ضاءز. [.....] (۹). کا: یضاء ضیئرا. (۱۰). اساس، آج: اظلم کا: اى اظلم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). آد، کا، گا الشاعری. (۱۲). آد: تنازعنا. (۱۳). آد، گا: کردند کا: نکردند. (۱۴). آد، گا: پسری و انثی عسری کا: پسری و عسری. (۱۵). آد، گا: ذکریمی و ذفری.

صفحه : ۱۸۰ بوض «۱»، نحو: حمر و صفر و سود و آن کس که او گفت ضاز یضوز گفت اسم او ضوزی باشد، علی فعلی کشوری. *إِنَّ هِيَ*، گفتندی «۲» نیستند الّا نامهایی که بر او نهاده‌اید «۳» شما و پدران شما، ما أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ خدای تعالی به آن حجّتی فرو نفرستاد. *إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ* متابع نمی کنند الّا گمان را و از پی گمان می شوند «۴». و (ان)، در هر دو جای به معنی «ما» ی نفی است. و ما تَهَوَّى الْأَنْفُسُ و آنچه هوای دل ایشان است یعنی از خدای و استحقاق عبادت بر اینکه بتان «۵» جز نام نیست و آن نام شما نهاده «۶» و پدران شما. آنکه بعضی به گمان و بعضی به هوای نفس بی حجّتی و بیئتی و بصیرتی [۷۸- ر] ایشان را می پرستی، و لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى و به ایشان آمد از خدای تعالی هدی و بیان و ادله بر آن که ایشان خدای نیستند و «۷» عبادت نشاید کرد «۸» جز خدای را. *أَمْ لِلْإِنْسَانِ مَا تَمَنَّى*، یعنی گمان می برند اینکه بت پرستان که آنچه ایشان تمنا کرده‌اند ایشان را خواهد بود و اینکه بتان شفیعانه «۹» ایشان خواهند بود. و اینکه استفهام را معنی جحد است یعنی نخواهد بود «۱۰» ایشان را که اینکه تمنا کردند «۱۱». *فَلِلَّهِ الْآخِرَةُ وَ الْأُولَى* خدای راست دنیا و آخرت و آنچه خواهد [بدهد «۱۲»] و آنچه خواهد منع کند نه به هوی «۱۳» و مراد کافران «۱۴» که ایشان تمنایی ----- (۱). آج: بیض و بوض. (۲). آج: گفت. (۳). آد، کا، گا: بر نهاده‌اید. (۴). آد: می روند گا: می روید. (۵). همه نسخه بدلها: اصنام. (۶). همه نسخه بدلها: نهاده‌اید. (۷). آد، گا: ایشان را. [.....] (۸). کا: کردن. (۹). آد، گا: شفیع. (۱۰). کا: بودن. (۱۱). آد، گا: چنان که آرزو می کنند. (۱۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۱۳). اساس و آج، اندکی مخدوش است و «نه به یهود» خوانده می شود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها است.

صفحه : ۱۸۱ کردند «۱». و آن محقق شد چه عجب است از آن که دنیا و آخرت خدای راست به آن کس دهد که او خواهد و منع کند از آن که او خواهد. و *كَأَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ*، آنکه گفت بس فرشته که در آسمان است که اینکه کافران ایشان را می پرستند و اعتقاد کرده‌اند که ایشان دختران خدای اند و ایشان شفاعت خواهند کرد در حق ایشان که شفاعت ایشان- اگر کنند- در حق اینان هیچ غنایی نکند و سودی ندارد و نه نیز شفاعت هیچ شفیع. *إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضَى* الّا پس از آن که خدای دستوری دهد آن را که خواهد و رضا دهد. و قوله: و شَفَاعَتُهُمْ، راجع است اینکه ضمیر جمع با معنی «کم» و اخفش گفت: ملک را لفظ «۲» موخّرد است و معنی جمع. و مثله قوله: *فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ* «۳». *إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ*، آنکه گفت اینکه کافران که به قیامت ایمان ندارند فرشتگان را به نام زنان می خوانند از آن جا که گفتند دختران خدای اند، قیل: کتسمیه الانثی

و قيل: بتسمیه الانثی. آنکه گفت: وَ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ [۷۸-پ] ایشان را به آن هیچ علمی نیست متابعت نمی کنند الا گمان را و گمان از حق هیچ غنا نکنند یعنی هیچ سود ندارد «۴» و به جای او بنایستد «۵». آنکه رسول را امر کرد و گفت: فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى، برگرد از آن کس که او از ذکر «۶» معرض است و پشت بر کلام «۷» و نام ما کرده، گفتند مراد به ذکر قرآن -----
 (۱). آج، کا: کنند آد، گا: تمنا بود. (۲). آد، کا، گا واحد. (۳). سوره حاقه (۶۹) آیه ۴۷، آد، کا، گا الا
 من بعد ان يأذن الله لمن يشاء و یرضی، الا پس از آن که خدای تعالی دستوری دهد آن را که خواهد و رضا دهد. (۴). آد، گا:
 نکند. (۵). اساس، آج، کا: بنه ایستد، آد، گا: نایستد. (۶-۷). آج ما.

صفحه : ۱۸۲ است و گفتند «۱» توحید است، و گفتند: «۲» ایمان است، و گفتند: رسول است- علیه السلام. وَ لَمْ يُرِدِ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا و
 الا حیات دنیا و زندگانی سرای نزدیک تر نخواهد. گفت: ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ مبلغ ایشان از علم اینکه است و بیش «۳» نمی دانند و
 علمی نیست ایشان را به ثواب آخرت و احوال قیامت. فزاد گفت: مراد به ضعف «۴» رأی ایشان است و ازراء «۵» عیب بر ایشان گفت:
 قدر عقلشان و نهایت علمشان است که دنیا بر آخرت اختیار کردند «۶». آنکه گفت خدای تو عالمتر است به آن که «۷» گمراه است
 از راه و آن کس که راه برده است و ره یافته یعنی همه را داند و شناسد «۸» و هیچ بر او پوشیده نیست. وَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي
 الْأَرْضِ، گفت خدای راست آنچه در آسمان و در زمین است به ملک و ملک، هر کس که از آن چیزی دارد [به عاریت دارد] «۹» و
 چون همه او را باشد جزای «۱۰» باشد. لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسْأَلُوا بِمَا عَمِلُوا تا پاداشت «۱۱» دهد آنان را که اساءت و بدی کرده باشند «۱۲»
 آنچه کرده اند. و پاداشت «۱۳» دهد نیکوکاران را به احسان. يقال: جزیته کذا و بكذا و جزاه الله الجنة و بالجنة «۱۴». و قوله: بِالْحُسْنَى
 ای بالجنة. [۷۹-ر] و هی احسن ممیما عملوا، و مثله قوله: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى «۱۵». الَّذِينَ يَجْتَبُونَ كِبَائِرَ الْإِثْمِ وَ الْفَوَاحِشِ، گفت
 آنان که اجتناب کنند از گناه کبایر و از فواحش «۱۶» و منکرات. إِلَّا اللَّمَمَ، بعضی گفتند اینکه استثناء صحیح -----
 (۲-۱). آد، کا، گا مراد. [.....]. (۳). آد، کا، گا از اینکه. (۴). آج، آد، گا: تضعیف. (۵). آج: و او را
 آد و گا: ندارد کا: و آن رأی. (۶). همه نسخه ها: کرده اند. (۷). همه نسخه ها: به آن کس که. (۸). آد، گا: می داند و می شناسد.
 (۹). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۱۰). آج: جزا باو آد، کا، گا: جزا با او. (۱۱-۱۳). آد، کا، گا: پاداش. (۱۲). آد، کا، گا به.
 (۱۴). آد، گا و مراد به حسنی بهشت است نظیره. (۱۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۶. (۱۶). آد، گا: و فواحش.

صفحه : ۱۸۳ است و معنی آن است الا ان یلم بالفاحشه و یهم بها و لا یفعلها «۱» ثم یتوب عنها. گفت الا آن که همت کند «۲» به گناه
 و آن گناه نکند آنکه «۳» توبه کند از آن و اینکه قول ابو هریره «۴» و مجاهد و حسن و ابو صالح و روایت عطاست از عبد الله عباس.
 و ابو هریره گفت که رسول- علیه السلام- گفت: ان تغفر اللهم تغفر جیمیا و ای عبد لك لا الما اینکه بیتی شعر «۵» است اگر اینکه
 خیر درست باشد رسول- علیه السلام- بر وجهی گفته باشد که موزون نباشد از تقدیم و تأخیر و «لا» «۶» الم گفته باشد بی الف
 قافیه، چه «۷» رسول- علیه السلام- از اینکه «۸» اجتناب کردی و خدای تعالی او را از اینکه تنزیه کرد، گفت: ما علمناه الشعر و ما
 یبغی له «۹» و ما هو بقول شاعر «۱۰» تا ایهام نیفکند «۱۱» عرب را که اینکه قرآن نظم و گفته و انداخته اوست. بعضی دگر گفتند
 اینکه استثناء منقطع [است] «۱۲» التقدير: لكن اللمم، بر اینکه قول لمم از جمله کبایر و فواحش نباشد. آنکه خلاف کردند در معنی
 او بعضی گفتند: مراد آن گناه است «۱۳» که در جاهلیت کردند که خدای تعالی ایشان را به آن نخواهد گرفتن «۱۴». و گفتند «۱۵»

سبب نزول آیت آن بود که مشرکان مسلمانان را گفتند که: شما تا بدی با ما «۱۶» اینکه -----
 (۱). آد، گا: و ان فعلها. [.....]. (۲). آد، گا: همت بر گمارد. (۳). آد، گا: و اگر کند. (۴). آد، گا است. (۵). آد، گا: منظوم.
 (۶). آج: الا. (۷). کا: و چون. (۸). آد، کا، گا: از شعر. (۹). سوره یس (۳۶) آیه ۶۹. (۱۰). سوره حاقه (۶۹) آیه ۴۱. (۱۱). آد، گا:
 تا گمان نیفتد. (۱۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۱۳). آد، گا: آن گناهاست آج: گاهان است. (۱۴). آد، کا، گا: گرفت.
 (۱۵). اساس: گفتن، با توجه به آج و ضبط دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]. (۱۶). آج: یا بدی با ما آد: با ما بودید گا: تا با ما

بودید.

صفحه ۱۸۴: معاصی و فواحش می‌کردی (۱) اکنون بیامده (۲) بر ما عیب می‌کنی [و ما را وعید می‌کنید] (۳) بر اینکه خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. اینکه قول زید بن [۸۰-] ثابت است و زید بن اسلم و روایت و البی از عبد الله عباس. بعضی دگر گفتند: گناه صغیره خواست مانند نظری (۴) و غمزه‌ای و مانند اینکه. و اشتقاق او از الم بالشئیء اذا نزل به باشد و لم يتعمق (۵) فیه و لم یلزمه، مانند آغاز کاری و ابتدایی و اندکی از او، چنان که در او خوض نکند، و اینکه قول عبد الله مسعود است و مسروق و شعبی و ابو سعید خدری و حذیفه بن الیمان. و طاووس از عبد الله عباس روایت کرد که او گفت: [بہتر چیزی که به «میم» می‌ماند و به تفسیر او می‌شاید کرد] (۶)، آن است که ابو هریره روایت کرد از رسول علیه السلام- که او گفت [۷] چون خدای تعالی نام کسی در جمله زناة بنویسد آن لا- محاله راست باشد اگر به چشم نگردد زناة چشم (۸) باشد و اگر به زبان گوید زناة زبان باشد و اگر به لمس کند (۹) زناة دست (۱۰) باشد و اگر (۱۱) سعی کند زناة پای باد و اگر به فرج کند آن زناست و فاحشه و الا آن دگر ان (۱۲) لم باشد، یعنی بالاضافه الی زناة الفرج. عبد الله زبیر گفت و عکرمة و قتاده و ضحاک: آن باشد که در او حد لازم نباشد در دنیا و در قیامت عذاب نبود خداوندش را (۱۳). کلبی گفت: «لم» بر دو وجه بود، یکی آن که در او حد و عذاب نباشد در دنیا و در قیامت عذاب نبود خداوندش را، و یکی آن که گناهی بود کبیره، چون ----- (۱). همه نسخه بدلها: می‌کردید. (۲). آج، کا: بیامده‌اید. (۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۴). آد: نظره‌ای کا: نظرتی کا: نظره. (۵). کذا ذر اساس و آج آد، کا: يتعمق کا: تعمق. (۶). کا: و تفسیر آن شاید کرد. (۷). اساس و افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۸). آد به چشم. (۹). آد، کا: اگر به دست کاری کند کا: اگر به دست بود. (۱۰). کا: لمس. (۱۱). آد، کا به پا. (۱۲). آد، کا: آن دیگرها. (۱۳). آد، کا: فاعلش را، [.....]

صفحه ۱۸۵: کرده شود از آن توبه کنند. عطاء گفت: «لم» عادت نفس باشد، گناهی که مرد به عادت کرده باشد، و آن آن است که رسول- علیه السلام- گفت: (۱) ما من مؤمن الا و له ذنب يصيبه الفينة بعد الفينة، لا يفارقه حتى يفارق الدنيا» یعنی الساعه بعد الساعه. سعید مسیب گفت (۲): از جمله، حدیث النفس باشد و خطوط [۳] بالبال. محمّد بن الحنفیه گفت: «لم» هر چیزی باشد که مردم به او همّت [۸۰-] ر [کند] (۴) از خیر و شر، و دلیل اینکه تأویل آن خبر است که روایت کردند [۵]: انّ للشيطان لمة و للملك لمة، و لمة الشيطان الوسوسة و لمة الملك الالهام، گفت: دیو را لمة باشد و فرشته را لمة، لمة دیو وسوسه بود و لمة فرشته الالهام بود. حسین بن الفضل گفت: نظری باشد بی قصد و آن مغفور بود از آن جا که خبر آمد: التّظرة الاولى لكم و الثّانية عليكم نظر اول لم باشد و دوم گناه، فزاء گفت: صغیره باشد- و بیان کردیم که [اصل] (۶) او من الم به اذا نزل به، و منه إلمام الخيال، برای آن که مقیم نباشد عاریتی و رهگزی (۷) [بود] (۸)، قال الاعشى: الم خيال من قتلته بعد ما و هی حبلها من حبلنا فتصرّما و قال اخر: اثنى الم بك الخيال يطوف و مطافه بك فکرة و شعوف و معنی آیت آن است که خدای تعالی گفت: من محسان را جزای نیکوتر از آن کنم که ایشان کرده باشند، و وصف کرد ایشان را گفت: ایشان آنان باشند که از کبایر و فواحش اجتناب کنند الا لم (۹)، و خلاصه معنیا و الا گناهی که از آن توبه ----- (۱). کا یالفینة. (۲). آج لم هر چیزی باشد که. (۳). آج: حظوظ. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: کنند. (۵). آج که. (۶-۸). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). کذا در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: ره گذری. (۹). کا: إلا اللهم.

صفحه ۱۸۶: کنند، یا صغیره، که اگر چه توبه نکنند یا گناهی کرده (۱) شود ایشان را- نه بر وجه قصد به آزار خدای- که آن مغفور باشد ایشان را (۲)، که خدای تعالی واسع مغفرت است فراخ آمرزش است واسع الرّحمة (۳) است، نظیره قوله: وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ (۴)، گفت: خدای تو فراخ آمرزش است لم را و بزرگ نیاید آمرزیدن گناهان و اگر چه بزرگ باشد، و گناه بنده اگر چه عظیم بود رحمت خدای از او بزرگتر است. از آن (۵) یکی از بزرگان (۶) گفت: الهی اگر همه عالم را بیمارزی مثنی خاک

آمرزیده باشی، گفت: اگر (۷) عالم را بسوزی مثنی خاک (۸) سوخته باشی، بر تو دشخوار (۹) نیست آمرزیدن [۸۰-پ] گناه. و در خیر است که حسن بن هانی (۱۰) ابو نواس را در خواب دیدند، گفتند (۱۱): ما فعل الله بک خدای با تو چه کرد! گفت: غفر لی بیستین قلتها، گفت: مرا بیامرزید به دو بیت که گفته بودم. گفتند: آن بیتها چه بود! گفت: من انا عند الله حتی اذا نبت لا یغفر لی ذنبی العفو یرجی من بنی آدم فکیف لا- أرجوه من ربی هو أعلم بکم إذ أنشأکم من الأرض او عالمتر است از شما (۱۲) چون شما را از زمین بیافرید، یعنی پدر شما آدم را که اصل شما اوست، و گفتند: شما را از زمین آفرید از برای آن که نطفه مرد از غذایی (۱۳) است که آدمی خورد و آن همه از ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: که کرده. (۲). آد، کا، گا، إن ربک واسع المغفرة (۳). آج، گا: واسع الرحمة فراخ آمرزش آد: واسع المغفرة فراخ آمرزش. (۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۵. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: «از آن؟ را ندارد. (۶). آد، گا: یکی از صالحان کا: یکی از جمله صالحان. [.....]. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: باشی و اگر همه. (۸). آج، کا را. (۹). آد، گا: دشوار. (۱۰). آج گفت کا: حسن بن هانی را که معروف است به. (۱۱). کا: به او گفتند. (۱۲). آد، گا: به شما. (۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: اغذیه.

صفحه ۱۸۷ زمین است، پس آدمی از نطفه است و نطفه از غذا و غذا از زمین. و إذ أنتم أجنه فی بطون أمهاتکم و چون شما جنین بودی (۱) در شکم مادر (۲). و جمع «جنین» أجنه باشد، و جنین کودک باشد در شکم مادر برای آن که پوشیده باشد، من الجن و هو الستر. فلا تزکوا أنفسکم خود را تزکیه مکنید و مدح مکنی (۳) و تنزیه ساحت خود به زبان خود مکنید (۴) اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد. کلبی گفت و مقاتل (۵): جماعتی را عادت بود که طاعت خود (۶) باز گفتندی و به آن تبجح کردند (۷) که (۸) نماز و روزه و حج ما، خدای تعالی (۹) اینکه آیت فرستاد و گفت: خود را مستای (۱۰)، و رسول - علیه السلام - گفت: إذا رأیت المداحین فاحثوا فی وجوههم التراب چون کسانی را بینی که (۱۱) خود را بستایند، خاک در روی ایشان پاشی. (۱۲) هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اتَّقَى او عالمتر است به متقیان که کیست که از معاصی بپرهیزد و به طاعت عمل کند (۱۳)، و آن عمل برای خدای کند، و اینکه قول از [۸۱-ر] امیر المؤمنین علی روایت کردند. أفرأیت الذی تولی، عبد الله عیاس گفت و سدی و کلبی و مسیب بن شریک که: اینکه آیت (۱۴) در حق (۱۵) عثمان بن عفان آمد که او عادت داشت که صدقه و نفقه نیکو کردی، برادری بود او را از جهت رضاع، نام او عبد الله بن سعد - ----- (۱). آج، کا، گا: بودید. (۲). آد: مادران. (۳). آج، کا: مکنید آد، گا: مدح خود مگوئید. (۴). آد، کا، گا: مگوئید. (۵). آد، کا، گا: کلبی و مقاتل گفتند. (۶). آد، گا را. (۷). آد، گا: افتخار کردند. [.....]. (۸). کا گفتندی. (۹). آد، گا خدای تعالی دانست که ایشان لاف می‌زنند و نظر تحقیق ندارند. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: مستایید. (۱۱). آج، کا، گا: بینید که. (۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها پاشید. (۱۳). آد، گا: به طاعت در آویزد. (۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: آیه. (۱۵). آج: آیه برای آد: آیه در شأن.

صفحه ۱۸۸ بن ابی سرح، و او منافق بود، او را ملامت کرد بر آن دادن (۱)، گفت: چنین که تو می‌کنی زود باشد که دروش (۲) شوی و محتاج گردی (۳). عثمان گفت: من گناهان بسیار دارم (۴)، اینکه برای آن می‌کنم تا کفارت گناهان من شود. او گفت: اینکه شتر که داری با رحل و آلت به من ده تا من جمله گناهان تو بر گیرم، شتر بدو داد و گواه برگرفت (۵) و دست از آن صدقه دادن بداشت، خدای تعالی اینکه فرستاد (۶)، گفت: أفرأیت الذی (۷) دیدی ای محمد آن مرد که بگریخت و پشت به هزیمت داد روز احد! و أعطی قلیلاً و چیزی اندک داد به صاحبش (۸) عبد الله بن سعد (۹) یعنی آن شتر که بدو داد. و آکدی، ای قطع خیره و عطا، و آن خیر که می‌کرد باز گرفت، چون (۱۰) آیت آمد بر آن متأسف شد و با سر خیر کردن رفت و اینکه خبر ابو اسحاق الثعلبی (۱۱) امام اصحاب الحدیث در تفسیر خود آورد. مجاهد گفت: و ابن زید: آیت در ولید مغیره (۱۲) آمد، و او رسول را متابعت نمودی در بعضی کارها، مشرکان او را منع کردند (۱۳)، او گفت: من از عذاب خدای می‌ترسم، اینکه (۱۴) کس گفت: چندینی (۱۵) از مالت به من ده تا من گناهان تو بر گیرم. او با سر شرک شد و از آنچه گفته بود اندکی بداد و خیری که کردی پیش

از آن [۸۱-پ] باز گرفت، اینکه آیت در او «۱۶» فرود آمد. ----- (۱). آد، گا: بر صدقه دادن. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: درویش. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها به خواستن. (۴). آد، گا و مظالم متراکم. (۵). آج، کا: بر او گرفت آد، گا: بر خود گرفت. (۶). آج، آد، گا و [.....]. (۷). آج، آد، گا تولی. (۸). آد، گا یعنی. (۹). آد، گا: عبد الله بن سعد بن ابی سرح. (۱۰). آد، کا، گا اینکه. (۱۱). آد، کا، گا المفسر. (۱۲). آد، گا: ولید بن مغیره. (۱۳). آد، کا، گا: عیب کردند. (۱۴). آج، آد، گا: آن. (۱۵). کذا: در اساس، شاید «چند بیتی» کا: چندین گا: چیزی. (۱۶). آد، گا: در حق او.

صفحه : ۱۸۹ عطاء بن یسار گفت: آیت در مردی آمد که او برگی ساخته بود تا پیش رسول- علیه السلام- آید «۱»، یکی گفت «۲»: چه خواهی کردن! گفت: همانا از خیر او نصیبی یابم. گفت: اینکه که ساخته‌ای مراده و من جمله گناهان تو برگیرم، اینکه آیت فرود آمد در او. سدی گفت: اینکه آیت در عاص بن وائل السهمی آمد که او در بعضی کارها رسول را- علیه السلام- موافقت نمودی. محمد بن کعب گفت: آیت در ابو جهل آمد که او گفت: «و الله ما نافرنا محمداً الا بمکارم الاخلاق اینکه آیت در او آمد. وَأَعْطَى قَلِيلًا مِنَ الْعَطَاءِ وَ اَكْدَى، بخل بالباقي، یعنی عطا اندک داد و به باقی بخل کرد و منع، و اصل «اکدی» من کدیة الحافر باشد، که «۳» مرد چاه کن چاهی می کند سنگی عظیم پیش آید او را که نتواند بشکستن «۴» به آن فرو ماند آن سنگ را کدیة خوانند، و فعل از او اکدی باشد اذا بلغ الكدیة فقطع الحفر و أیس من الماء. مؤرّج گفت: اکدی إذا منع الخیر، قال الحطیئة: فاعطى قلیلاً ثم اکدی بماله و من یبذل المعروف فی الناس یحمد أَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ یَرَى، آیت انکار است بر آن کس که او تحمّل گناه غیري خواست کرد «۵»، گفت: بنزدیک او علم غیب است که با او چه خواهند کرد «۶»، و او می بیند یعنی می داند که آنچه گفت «۷» از تحمّل گناه دیگری چنان است که او گفت. أم لم یُبْنَأ بما فی صیحف موسی یا او را خبر نداده‌اند از آنچه در صحیفه‌ها و اسفار و اجزای توریت موسی است و نیز «۸» صحف ابراهیم ----- (۱). آد، گا: آورد. (۲). آد، کا، گا: یکی او را گفت. (۳). آد، گا گاه باشد که. (۴). آج، گا: شکست آد، گا: نتوان شکست. [.....]. (۶). آد، گا: کردن. (۷-۵). آج و دیگر نسخه بدلها: او گفت. (۸). آد، کا، گا در.

صفحه : ۱۹۰ - علیه السلام- که او وفا [۸۲-ر] کرد به عهدهای خدای تعالی «۱»، وفی و أوفی و وفی ثلاث لغات بمعنی واحد. أَلَّا تَزُرُّ «۲» أَلَّا تَزُرُّ وَازِرَّةً وَزَرَ أُخْرَى، ابراهیم- علیه السلام- را وصف کرد به وفی. سعید جبیر و حسن و قتاده گفتند: وفی، ای عمل بما امر به با آنچه او را فرمودند قیام کرد و رسالت خدای به خلق گزارد و از عهده «۹» تکالیف نبوت برون «۱۰» آمد و به همه وفا کرد. ربیع گفت: به خواب که دید وفا کرد و پسر را قربان کرد. ابو العالیه گفت: ارکان اسلام بتمامی به جای آورد، و ذلك قوله تعالی: وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ «۱۱» گفت: پیش از او کس نبود که او را امتحان کردند به دین [و] «۱۲» او سهام «۱۳» و شرایط آن بتمامی به جای آورد أَلَّا ابراهیم- علیه السلام-. و توفیه و توفی تمام بدادن باشد، قال الله تعالی: -----

----- (۱). آد، کا یقال. (۲). کذا در اساس، آج، آد، گا ضبط قرآن مجید: أَلَّا تَزُرُّ. (۳). آد، گا: و التّقدیر. (۴). آج دیگری آد، کا، گا: به گناه دیگری. (۵). آد، گا دیگر. (۶). کا: ظالمان. (۷). آد، گا چنان. (۸). آد، گا: و بدو فرود آورد کا: و بر او انزله کرد. (۹). اساس و آج: عهد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و معنی جمله تصحیح شد. (۱۰). آد، کا، گا: بیرون. (۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۴. [.....]. (۱۲). آج، آد و کا که. (۱۳). آد: تمامی گا: تمام.

صفحه : ۱۹۱ لِيُؤْفِيَهُمْ أَجُورَهُمْ «۱». سفیان عینه گفت: وفی، یعنی «۲» ادای امانت کرد. ضحاک گفت: مناسک حج بتمامی بگزارد. عطاء بن الیاس «۳» گفت: ابراهیم- علیه السلام- با خدای عهد کرد که هیچ چیز نخواهد از هیچ کس جز از خدای تعالی. چون او را به آتش انداختند، جبریل آمد به او گفت: هیچ حاجت داری! گفت: حاجت دارم «۴»، أمّا الیک فلا أمّا به تو ندارم خدای تعالی [۸۲-پ] به اینکه «۵» خصلت «۶» بر او ثنا گفت. حسین بن الفضل گفت: به قیام نمودن به خدمت میهمان «۷» وفا کرد تا او را ابو الأضیاف خواندند. ابو بکر و راق گفت: به شرط دعوی قیام نمود، خدای «۸» او را گفت: أَسْلِمَ قَالَ أَسْلَمَتْ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ «۹»، خدای

تعالی او را به صحت دعوی مطالبت کرد، و امتحان کرد او را در نفس و فرزند و مال، او تن به نیران داد و فرزند به قربان، و مال به مهمان خدای تعالی او را وفادار خواند. و در تفسیر اینکه آیت از رسول - علیه السلام - دو قول روایت کردند: یکی آن که سهل بن عبد الله روایت کرد از پدرش از رسول - علیه السلام - گفت: خبر دهم شما را که خدای تعالی ابراهیم را وفادار چرا خواند! گفتند: بگو یا رسول الله گفت: هر بامداد و شبانگاه بگفتی: فسبحان الله حين تمسون و حين تصبحون، و له الحمد فی السموات و الارض و عشا و حين تظهرون «۱۰»، و قولی دیگر آن است که ابو امامه روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: دانی «۱۱» تا خدای تعالی چرا ابراهیم را وفادار خواند! گفتند: خدای و پیغامبر عالمتر. «۱۲» گفت: برای آن که -----

----- (۱). سوره فاطر (۳۵) آیه ۳۰. (۲). آج: آی. (۳). آج، آد، کا: عطاء بن السائب. (۴). آد، کا، گا گفت. (۵). آد، گا: بدین. (۶). آد، گا: صدق. (۷). آج: مهمان کا، گا: مهمانان. (۸). آج تعالی. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۱۳۱. (۱۰). سوره روم (۳۰) آیه ۱۷ و ۱۸. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: دانید. (۱۲). آد، کا، گا است. [.....]

صفحه : ۱۹۲ او بامداد چهار رکعت نماز کردی. و در خبری دیگر هست که رسول - علیه السلام - گفت: خدای تعالی گفت یا بن آدم ای فرزند آدم؟ عاجز مباش از آن که بامداد چهار رکعت نماز کنی تا من تو را «۱» شَرَّ آن روز تا با اخر کفایت کنم. سعید جبر خواند: «و فی» به تخفیف. امیا جامع میان اینکه آیت که: أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى، و میان آیتی «۲» که: وَ لِيَحْمِلْنَ أَثْقَالَهُمْ وَ أَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ «۳» آن است که اینکه آیت محکم است و محمول [بر] «۴» ظاهر خود، و آن آیت متأول «۵» است [۸۳-] ر، و آن آن است که آن آیت در ائمه و دعاه ضلالت «۶» آمد و گفت: [ایشان بار گناه خود بر گیرند. و «أثقالا» یعنی بار گناه آنان که به دعای ایشان ضاله شده باشند، یعنی مثل] «۷» آن نه عین آن، چنان که گفت - علیه السلام - : «۸» من سنَّ سِنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وَزْرُهَا وَ وَزْرُ مَنْ عَمِلَ [بها] «الی يوم القيمة من غیر ان ينقص من وزره» شیء، و معنی آن است که: و مثل وزر من عمل بها. ابو ریشه «۱۰» گفت: کودک بودم با پدرم نزدیک رسول - علیه السلام - رفتم «۱۱». چون رسول - علیه السلام - را دیدیم «۱۲» - و پیش از آن ندیده بودم او را - پدرم «۱۳» گفت: دانی تا «۱۴» اینکه کیست! گفتم: نه. گفت: اینکه رسول خداست، من بلرزیدم «۱۵» از آن گفتار و من پیش از آن گمان برده بودم که پیغامبر - علیه السلام - نه از جنس آدمیان باشد، چون مردی را دیدم از آدمیان «۱۶»، مویهای -----

----- (۱). کا از. (۲). آج، کا: آن آیت. (۳). سوره عنکبوت (۲۹) آیه ۱۳. (۴-۷-۸). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج، کا: متناول. (۶). آد، کا، گا: با ضلال. (۹). آد: أجره. (۱۰). آد، گا: ابو رشه. (۱۱). آج: رفتیم. (۱۲). آج، کا: بدیدم. (۱۳). آد، کا، گا مرا. (۱۴). آد، کا، گا: که. (۱۵). آد، گا: بترسیدم. (۱۶). آج و دیگر نسخه بدلها: دیدم آدمی. [.....]

صفحه : ۱۹۳ تمام «۱» داشت و اثر حنأ بر او مانده بود، و دو جامه سبز پوشیده داشت. پدرم سلام کرد و بنشست و ساعتی حدیث می کردند. آنگه رسول - علیه السلام - پدرم را گفت: اینکه پسر تو است! گفت: آری «۲»، و ربّ الکعبه حقاً «۳» اشهد به «۴». رسول الله عجب بماند از سوگند او و از شدت شبه من به او. آنگه گفت: اما انه لا- یجنی علیک و لا تجنی علیه جنایت او بر تو نهد و جنایت تو بر او ننهد، آنگه اینکه آیت بر خواند: أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى. گفت: آنگاه نگاه کردم «۵» از میان کتف او مانند سلعه «۶» ای بود، پدرم گفت: یا رسول الله؟ من طب دانم، اگر فرمایی تا معالجه‌ای کنم اینکه را! گفت: نه، طیب او آن است که آفرید «۷». و أن لیس لِلإنسانِ إلّا ما سَعَى، و آن که نیست آدمی را الا آنچه کرده است، یعنی جزا و ثواب و پاداشت «۸» آنچه کرده باشد. و مراد به «سعی» عمل است، و مثله قوله: إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى «۹». و اخباری که روایت کرده‌اند از آن که خدای تعالی فرزندان را به صلاح پدران به بهشت برد [۸۳- پ]. و گفتند: اینکه آیت منسوخ است بقوله: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ «۱۰» درست نیست، برای آن که از میان اینکه دو آیت تنافی نیست و جمع میانشان درست است. و اخبار با آن که آحاد است محتمل است تأویلی را که مطابق اینکه آیت باشد، و آیت محکم است و اخبار بر جای خود. و اصحاب حدیث در اینکه

آیات «۱۱» اقوالی گفته‌اند نا معتمد، و قول معتمد آن است که رفت که ----- (۱). آد بر اندام. (۲). آد، گا: آی. (۳). اساس: حَقَّها، با توجَّه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد، گا آری به خدای کعبه و به حقیقت می دانم و سوگند می خورم. (۵). آد، کا، گا: کردیم. (۶). اساس، آج، کا: شعله، با توجه به آد، گا: تصحیح شد. (۷). آد، کا، گا شفا به دست اوست. (۸). کا: پاداش. (۹). سوره لیل (۹۲) آیه ۴. (۱۰). سوره طور (۵۲) آیه ۲۱. (۱۱). آج: آیه.

صفحه : ۱۹۴ هر دو آیت محکم است و محمول بر ظاهر خود «۱». و ثعلبی «۲» در تفسیرش «۳» بیاورد از ابو القاسم بن حبيب عن ابراهيم بن مضارب عن ابيه که او گفت: عبد الله بن طاهر والی خراسان «۴» حسین بن الفضل را بخواند و گفت: را سه آیت مشکل است در قرآن. گفت: و آن کدام است! گفت: «۵» قوله تعالى في قصية ابن آدم فأصبح من التياذمين «۶»، و رسول - عليه السلام - می گوید: الندم توبةٌ چرا توبه او مقبول نیامد. دیگر قوله: و أن لیس للإنسان إلا ما سعى، پس اضعافا مضاعفة «۷» چیست! دیگر قوله تعالى: كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ «۸» و او هر روز در شأنی و کاری است، و قول رسول - عليه السلام - که گفت: جف القلم بما أنت لاق، مناقض اینکه است که چون گفت: از همه کارها پرداخت، هر روز چه کند اینکه مؤدی باشد بابد. حسین فضل «۹» جواب داد و گفت: اما حدیث پسر آدم، بدان که اینکه امت را خصایصی است که دگر امم را نبود «۱۰»، و جوابی دیگر گفته‌اند دگر «۱۱» مشایخ که: پشیمانی او بر قتل نبود، بر حمل بود و ندم بر حمل «۱۲» توبه نباشد از قتل، و جواب از آیت دوم که: و أن لیس للإنسان إلا ما سعى، اینکه عدل باشد، و اگر یکی را هزار جزا دهد فضل باشد [۸۴-] ر. و جواب از آیت سیم «۱۳» که گفت «۱۴»: هر روز در شأنی است به اول ابداء کرد و به دیگر احوال اعادت کند، گفت: عبد الله ----- (۱). آج است. (۲). آد، گا، گا: و ابو اسحاق ثعلبی. (۳). کا: تفسیر خود. [.....] (۴). آج بود. (۵). کا، گا یکی. (۶). سوره مائده (۵) آیه ۳۱. (۷). سوره آل عمران (۴) آیه ۱۳۰. (۸). سوره رحمن (۵۵) آیه ۲۹. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: حسین بن الفضل. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: دیگر امت را نبود. (۱۱). آد، گا: بعضی. (۱۲). کا، گا: بر آن حمل که او کرد. (۱۳). آج: سوم آد: سیوم. (۱۴). کا او.

صفحه : ۱۹۵ طاهر «۱» برخاست و بوسه بر سر او داد و خراج او مسبوع «۲» کرد. و اینکه جوابها هیچ معتمد نیست و بوسه به زیان آورد «۳»، و نیز مستحق آن «۴» تا خراجی دیگر بر اخراجش «۵» بیفزایند «۶». اما جواب مسأله اول آن است که: ندم مجزّد توبه نباشد تا قصد با او نبود، چون قصد با او بود «۷» و عزم با او مقارن باشد که لا يعود الی مثله فی المستقبل لقبحه باشد، اینکه ندم را نیز عزم «۸» توبه آنکه باشد «۹»، چون بر اینکه وجه نبود توبه نباشد. و امّا جواب مسأله دوم هم خطاست، برای آن که گفت: جزا دهد او را به فضل، و فضل واجب نبود و جزای او «۱۰» واجب بود و مستحق، و جواب صحیح از او آن است که: جز خدای نداند که بر «۱۱» فعلی که مکلفی بکند بر وجه مأمور «۱۲» چه مقدار ثواب باشد او را، و مقادیر ثواب و عقاب جز خدای تعالی نداند، و نه از آن است که «۱۳» به ادله و مقایسه استخراج توان کرد، از آن جاست که روا بود که زید طاعتی بکند بر وجهی او را یک ثواب بود بر آن، و عمر «۱۴» همان طاعت بکند صد جزا و «۱۵» ثواب را مستحق بود، لاختلاف الوجه الذی یقعان علیه «۱۶». اما جواب سیم «۱۷» هم خطاست برای آن که جف القلم بما أنت لاق مراد ----- (۱). آج: عبد الله بن طاهر. (۲). آد، گا، گا: مسوِّغ. (۳). کا: و بوسه عبد الله بدین سبب نه بر جای خود بود. [.....] (۴). کا بود. (۵). آج، آد، کا: خراجش. (۶). آد، کافر بیفزاید. (۷). آد، گا: قصد او توبه. (۸). آد: را با اینکه عزم. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۱۰). کا، گا: و جزا. (۱۱). آد، کا، گا: بر هر. (۱۲). آد، گا، گا به. (۱۳). کا: نه از آن جمله است که گا: نه از آن قسم است. (۱۴). آج و همه نسخه بدلها: عمرو. (۱۵). آد، گا، گا: و صد چندان. (۱۶). کا: يتعلّق علیه. (۱۷). آج، کا: سوم. [.....]

صفحه : ۱۹۶ ایجاد نیست، مراد آن است که در ازل حکم کرد و بنوشت که در اوقات مستقبل به حسب مصلحت هر روز و هر ساعت چه خواهد کرد، آنکه به اوقات خود می کرد، و نه آن است که به ازل ایجاد کرد همه به یک بار چه خلاف اینکه معلوم

از آج آورده شد. (۵). سوره توبه (۹) آیه ۸۲. (۶). آد، کا، گا: به هیچ وجه. (۷). آد، کا، گا: و نیز حواله. (۸). سوره نجم (۵۳) آیات ۶۰-۵۹. [.....]. (۹). سوره مطففین (۸۳) آیه ۳۴. (۱۰). آد، گا: تفتح. (۱۱). کذا در اساس، کا آج: ظرایف آد، گا: ظرایف. (۱۲). آد، کا، گا: نزد. (۱۳). اساس: ندارد آج: گفتند، از آد، افزوده شد. (۱۴). کا: چنان که شاعر گوید. (۱۵). آد، کا، گا: کرد. (۱۶). آد، گا: او را خنده آید. (۱۷). آج، کا: محزن. (۱۸). آد: او را. (۱۹). کا: شاید کردند گا: شاید کردن.

صفحه : ۱۹۹ اضافه با خدای تعالی مجاز است و مراد سبب است چنان که گفتیم. و شاعر گفت: ابکانی الدهر و یا ربما اضحکنی الدهر بما یرضی «۱» عایشه گفت سبب نزول آیت آن بود که رسول- علیه السلام- به قومی از صحابه بگزشت «۲» که ایشان می‌خندیدند. گفت: لو تعلمون ما اعلم لبکیتیم کثیرا و لضحکتکم قلیلا- اگر شما دانستی آنچه من دانم کم خندیدی و بسیار گریستی «۳». جبرئیل «۴» آمد و اینکه آیت آورد: وَ أَنَّهُ هُوَ أَضْحَكُ وَ أَبْکَى، رسول باز پس آمد و «۵» آیت برایشان خواند و گفت: چهل گام نرفته بودم تا جبرئیل آمد و اینکه آیت آورد «۶». طاهر مقدس را پرسیدند که [فرشتگان را خنده باشد! گفت: هر چه زیر عرشند تا خدای دوزخ بیافرید نخندیدند. عمر را پرسیدند که «۷» اصحاب رسول خندیدی «۸»! گفت: ای «۹» و الله، و لکن ایمان در دل ایشان استوارتر بود از کوههای روایی. مجاهد گفت: معنی آیت آن است که اهل بهشت را در بهشت بخندانند و اهل دوزخ را در دوزخ بگریانند. ضحاک گفت: بگریاند ابر را به باران و بخندانند باغ را به بهاران. و اینکه قول از امیر المؤمنین روایت کردند که جهودی او را پرسید از اینکه آیت و گفت: خندانیدن و گریانیدن نه فعل «۱۰» حکیمان باشد فعل سفیهان باشد «۱۱». او جواب چنین داد. شاعر گفت در اینکه معنی: کلّ یوم عن اقحوان جدید تضحک الارض [من] «۱۲» بکاء السماء «۶۸-ر] -----

----- (۱). آد، گا: بما یرزیا. (۲). کا صدّدیقه. (۳). همه نسخه بدلها: بگذشت. [.....]. (۴). آج، آد: سام بن عبد الله کا: بسام بن عبد الله. (۵). آد، کا، گا اینکه. (۶). آد، گا، قرطبی (۱۱۷/۱۷): ما به. (۷). اساس: افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۸). آد: گرداند. (۹). آج: آری. (۱۰). آج، آد: گرداند. (۱۱). آد، گا: شود. (۱۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه : ۲۰۰ و هم اینکه معنی به عبارتی دیگر گفتند که: ابکی السحاب بالامطار و اضحک الاشجار بالانوار. و ذو النون مصری گفت: دلهای عارفان بخندانید به آفتاب معرفت و دلهای کافران بگریانید به کفر و نکرت. سهل گفت: مطیع را به رحمت بخندانید «۱» و عاصی را به سخط بگریانید «۲». محمد بن علی ترمذی «۳» گفت: مؤمن را در آخرت بخندانند و در دنیا بگریانند. بسام عبد الله «۴» گفت: دندانشان بخندانید و دلهاشان بگریانید، و انشد: السنّ یضحک و الاحشاء تحترق و انما ضحکها زور و مخترق «۵» یا ربّ باک بعین لا دموع لها و ربّ ضاحک سنّ ماله «۶» رمق «۷» وَ أَنَّهُ هُوَ أَمَاتُ وَ أَحْیَا و او آن خداست که بمیراند و زنده کند «۸»، بمیراند در دنیا و زنده کند در آخرت «۹» و گفتند معنی آن است که: پدران را بمیراند و پسران را زنده کند «۱۰» و اینکه بیت را بر اینکه تفسیر دادند: قد ارانی الشباب الروح فی بدنی «۱۱» ای، ولدی و گفتند: امات النطفه و احیا النسمه نطفه بمیرانید «۱۲» و خلق را از او زنده آفرید «۱۳» و گفتند: کافران را به نکرت بمیرانید و مؤمن را به معرفت زنده کرد «۱۴» [قال الله تعالی: أُوْ مِنْ كَان مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ «۱۵»] بعضی دگر گفتند: امات عن ----- (۱). آد، کا، گا: بخندانند. (۲). آد،

کا: بگریاند آد، عاصی را به سخط و شقاوت بگریاند. (۳). همه نسخه‌ها: ترمذی. (۴). آج، آد: سام بن عبد الله کا: بسام بن عبد الله. گا: هشام بن عبد الله. (۵). آد، گا: مخلوق، ایضا قرطبی (۱۱۷/۱۷): مخلوق. [.....]. (۶). آد، گا و تفسیر قرطبی (۱۱۷/۱۷): ما به. (۷). چاپ شعرانی (۳۵۷/۱۰): رهق. (۸). کا: گرداند. (۹). آد، گا: عقبی کا: قیامت. (۱۰). آج، آد: گرداند. (۱۱). آد، کا، گا و قد ارانی المشیب الروح فی بدلی، به عنوان مصرع دوم بیت. (۱۲). آد، گا: بمیراند. (۱۳). آد، گا: زنده کند. (۱۴). آد، گا: برحمت زنده کند. (۱۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۲.

صفحه : ۲۰۱ ذکره و احیی بذکره گروهی را از یاد کرد خود بمیراند به خذلان و گروهی را به یاد کرد خود زنده گرداند «۱» به توفیق ابن عطا گفت: امات بعدله و احیی بفضلله، به عدل بمیرانید و به فضل زنده کرد. و قیل: امات بالمنع و الحرمان و احیی بالوجود

والاحسان. وَ أَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى وَ أَنَّهُ آفَرِدَ جَفْتِ جَفْتِ نر و ماده، برای تناسل تا (۲) منقطع نشود و جهان آبادان می‌باشد چندان که او می‌خواهد مِنْ نُطْفَةٍ از اینکه آب پشت إِذَا تُمْنَى، ای تصب فی الرحم چون در رحم ماده ریخته شود. يقال منی الرجل [۸۶-پ] و امنی و اینکه قول ضحاک است و عطا و دیگران (۳) گفتند: تمنی، ای تقدر. يقال: منیت الشیء اذا قدرته. و قال: حَتَّى تَبَيَّنَ ما يَمْنَى لَكَ المانی (۴)، ای یقدر لك القادر. و مرگ را از اینکه جهت مئیت خوانند که بر آدمی مقدر است. وَ أَنَّ عَلَيْهِ النَّشَأَةَ الْأُخْرَى، و بر اوست باز آفریدن دیگر، یعنی اعدت و بعث و نشور و آن که خلق را زنده کند پس از مرگ. وَ أَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَ أَقْنَى، و ابو صالح گفت: خلقان را توانگر (۵) کرد (۶) به مال. وَ أَقْنَى قَنِه بَدَادِ اِيشَانِ را و آن سرمایه است (۷)، ضحاک گفت: توانگر (۸) بکرد به زر و سیم و قنیه داد به چهار پای از گاو و گوسپند (۹) و شتر (۱۰). مجاهد و حسن و قتاده گفتند: اقنی معنی آن است که تو را خدمتکاران پدید کرد. ----- (۱). اساس، و آج: افتادگی دارد، از آد، افزوده شد. (۲). آد، گا نسل. (۳). آد، گا مفسران. (۴). در تفسیر قرطبی (۱۱۸ / ۱۷) به صورت مصرعی آورده است از ابو قلابه هذلی تا با اینکه بیان که قال الشاعر: حَتَّى تَلْقَى ما يَمْنَى لَكَ المانی. [.....] (۸-۵). گا: همه نسخه بدلها: توانگر. (۶). کا: گرداند. (۷). آد، گا: باشد. (۹). همه نسخه بدلها: گوسفند. (۱۰). کا: اشتر.

صفحه ۲۰۲ عبد الله عیاس گفت: اقنی، ای ارضی بما اعطی تو را به آنچه داد راضی کرد. حضرمی گفت: اغنی نفسه و اقنی الخلاق الیه، گفت خود را بی نیاز داشت از خلقان و خلقان را به خود محتاج کرد. ابن زید گفت: اغنی مال بسیار داد و اقنی، مال اندک داد. اخفش گفت: اقنی، افقر (۱). ابن کیسان گفت: اقنی، و اولد فرزند داد تو را. وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشُّعْرَى، گفتند: «شعری» کوبی است به دنبال (ثریاً) آن را «مرزم» خوانند. و گفتند: مرزم دگر است و شعری دگر. شعری دو (۲) است: یکی را عبور خوانند برای آن که «مجره» را عبره کند (۳) و یکی «غمیصا» و آن تصغیر غمصاء بود من الغمص و هو الزمص، چنان روشن نیست پنداری از ده (۵) در چشم دارد. و عرب گفتند: در خرافاتی که هست ایشان را- که سهیل و شعری به یک جای مجتمع بودند سهیل به نجد آمد [۸۷-پ] یمانی (۶) شعری العبور از قفا (۷) بیامد مجره را عبر کرد و غمیصا با استاد و بر فراق می‌گریست (۸) تا چشمش ژفگن شد. یکی را برای اینکه عبور خواندند و یکی را غمیصا. و مراد اینکه جا شعری العبور است که خزاعه آن را پرستیدند. و اول کس که اینکه کرد یکی بود از اشراف ایشان او را ابو کبشه عبد الشُّعْرَى العبور گفتند (۹). او گفت اینکه را برای آن می‌پرستم که همه ستارگان فلک به عرض برند (۱۰) و او به طول (۱۱) چون رسول- علیه السلام- بیامد عرب او را «ابو کثیر» خواندند اعنی رسول- علیه السلام- برای مخالفت ایشان را چنان که ابو کبشه مخالفت کرد ایشان را در عبادت شعری. -----

----- (۱). آج: اقصر. (۲). آد، گا کوب. (۳). آد: عبور کا: بگذشته است. (۴). همه نسخه بدلها را. (۵). کذا در اساس و آج آد، کا، گا: کژه. (۶). کذا: در اساس و آج آد، گا، گا شد. (۷). آد، کا، گا او. (۸). آد، کا، گا سهیل. (۹). آد، کا، گا: گفتندی. [.....] (۱۰). اساس: براند، با توجه به آج تصحیح شد. (۱۱). آد، گا: بر طول.

صفحه ۲۰۳ وَ أَنَّهُ أَهْلَمَكَ عَاداً الْأُولَى و او عاد اول را هلاک کرد که قوم هود بودند. و مدنیان ابو عمرو و یعقوب خواندند: عاد لولی (۱) مدرج مدغم، و نافع «واو» به همزه خواند به روایت سوسی (۲) و قالون عن طریق الحلوانی و لفظ چنین بود که عاد لولی، چنان که گویند: قم لان (۳) یعنون، قم الآن و ضم لثنین یعنون ضم الاثنین. وَ تَمَوَّدَ فَمَا أَبْقَى و ثمود را، که قوم صالح بودند، نیز رها نکرد. وَ قَوْمٌ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ، یعنی اهلک ایضا قوم نوح من قبل و قوم نوح را هلاک کرد پیش از آن (۴) که ایشان ظالمتر و طاغی تر بودند. وَ الْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَى، و زمین منقلبه را فرود برد به زمین یعنی شارستانهای (۵) قوم لوط را و آن چهار شهرستان بود: صوانیم (۶) و داد و ما (۷) و عامورا و سدوم (۸) و گفتند جبریل بر زمین انداخت پس از آن که به آسمان برد (۹). فَعَسَّاهَا ما عَشَى به او رسانید آنچه رسانید از سنگ باران که بر او کرد. فَبَأَى آلَ رَبِّكَ تَمَمًا به کدام نعمتهای خدایت شک می‌کنی و جدل می‌کنی [۸-پ]! هذا نَذِيرٌ، اشارت است به رسول- علیه السلام- گفت اینکه پیغامبری است از پیغامبران (۱۰) پیشین یعنی چون پیغامبران پیشین او را به

شما فرستاده‌اند چنان که ایشان را به آنان فرستادند. چنان که گویند: فلان واحد من الناس و واحد من بنی آدم. ابو مالک گفت معنی آن است که: اینکه قرآن وعظ و اندازی است از آنچه ----- (۱). اساس: عاد الاولی، با توجه به آد تصحیح شد. (۲). اساس: مسیتی، با توجه به ضبط مأخذ معتبر تصحیح شد کا: میثقی. (۳). آج: الان. (۴). آد، کا، گا إِنَّهُمْ کَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْعَى (۵). همه نسخه بدلها: شهرستانها. (۶). کا، گا: صوایم. (۷). آد، گا: دادنا کا: دار ما. (۸). آد، کا، گا: صدر. (۹). آد، گا: پس از آن که جبرئیل به آسمان برد به زمین انداخت. (۱۰). همه نسخه‌ها: پیغمبری است از پیغمبران.

صفحه : ۲۰۴ در صحف ابراهیم و موسی «۱». أَرَفَتِ الْأَرْضُ، یعنی قیامت نزدیک رسید و آن را جز خدای تعالی کاشف نیست و مظهر و آشکارا کننده و «ها» برای مبالغت است کقولهم رجل راویة للشعر و نسابه و علامه. قتاده گفت: معنی آن است که جز خدای رد آن «۲» نتواند کردن. و قیل کاشفه، ای کشف یعنی کشف آن به خدای است «۳» و اینکه اسم فاعل است به معنی مصدر و «ها» در او چنان است که در مصادر آید کالعافیه و الباقیه و الداهیه. آنکه مشرکان عرب را گفت: أَمِنَ هَذَا الْحَدِيثِ تَعَجُّبُونَ از اینکه حدیث عجب می داری «۴»! یعنی از اینکه قرآن و از او می خندی «۵» و بر او افسوس می کنی «۶» و نمی گویی «۷» عند «۸» قراءت و سماع آن. وَ أَنْتُمْ سَامِدُونَ، ای غافلون ساهون و شما از آن غافل «۹» و ساهمی. یقال دعنا من سمودک، ای لهوک. و اینکه «۱۰» روایت عوفی و والبی است از عبد الله عباس، عکره گفت: سامدون، ای مغنون، عند «۱۱» سماع قرآن غنا گفتندی به اشعار تا مردم را منع کنند «۱۲» از سماع آن «۱۳». گفت: اینکه لغت اهل یمن است یقال: اسمد له. ای تغن. کلبی گفت: سامد حزین باشد به زبان اهل طی، و اهل یمن گفتند: لاهی باشد. ضحاک گفت: سامد اشر و بطر باشد. عبد الله عباس گفت: شامخین [۸۸-] بانوفهم، به رسول- علیه السلام- بگزشتندی «۱۴» تکبرکنان، مجاهد گفت: غضابا «۱۵» خشم زده و اعراض کنند. -----

----- (۱). آج علیهم السلام است. (۲). آد، گا: آن را دارد. [.....] (۳). همه نسخه‌ها: به خدای تعلق دارد. (۴). آج همه نسخه بدلها: می دارید. (۵). همه نسخه بدلها: می خندید. (۶). آج، آد، گا: می کنید کا: می دارید. (۷). همه نسخه بدلها: نمی گریید. (۸). آد، کا: نزد. (۹). آج: غافلانید دیگر نسخه بدلها: غافلید. (۱۰). آد، گا: قراءت. و. (۱۱). آد، گا: نزد. (۱۲). کا: منع کردند. (۱۳). آد، گا: قرآن و. (۱۴). همه نسخه بدلها: بگزشتندی. (۱۵). اساس: غضبانا، با توجه کا، گا تصحیح شد.

صفحه : ۲۰۵ ابو سلمه گفت: از ابو هریره که: چون «۱» آیت فرود آمد اهل صفه بگریستند «۲». رسول- علیه السلام- گفت: به دوزخ نشود «۳» آن که «۴» از ترس خدای بگریید و به بهشت نشود «۵» آن که بر معصیت مصرّ باشد و اگر شما گناه نکنی خدای قومی را بیارد «۶» که گناه کنند تا ایشان را بیمارزد و به بهشت برد. مردی صحابی روایت کند، نام او حازم «۷»، گفت: جبرئیل- علیه السلام- بنزد «۸» رسول- علیه السلام- آمد، و مردی بنزدیک «۹» رسول- علیه السلام- می گریست، جبرئیل گفت: اینکه کیست که می گریید! گفت: فلان است. جبرئیل- علیه السلام- گفت: هر چیزی «۱۰» از اعمال بنی آدم بسنجند «۱۱» الا گریه که خدای تعالی به یک اشک دریاهای پر آتش بنشانند. عبد الله بن سایب گفت: سعد بن ابی وقاص به شهر ما آمد پس از آن که نابینا شده بود. من به سلام او شدم پرسید مرا گفت: تو کیستی! من نسب خود بگفتم «۱۲». گفت: یابن اخ من شنیده‌ام که آواز تو به قرآن خوش است «۱۳» و من از رسول- علیه السلام- شنیدم «۱۴» که اینکه قرآن محزن «۱۵» فرود آمد چون قرآن خوانی بگریی یا «۱۶» بطبع اظهار گریه کنی بتکلف «۱۷». ----- (۱). همه نسخه بدلها اینکه. [.....] (۲). آد، گا: تا آوازشان بلند شد.

رسول- صلی الله علیه و آله هم بگریست. آنگاه صحابه همه بگریستند کا تا آواز ایشان به گریه بلند شد رسول نیز بگریست و صحابه نیز بگریست. (۳-۵). آد، گا: نرود. (۴). آد: هر که. (۶). کا: تا. (۷). آد، گا: مردی از صحابه، نام او حازم. (۸). آد، گا: بنزدیک. (۱۰). آد، گا: در خدمت. (۹). کا را. (۱۱). آج، آد، گا: بر سنجد. (۱۲). آد، گا: گفتیم فلانم پسر فلان. (۱۳). آد، گا: که تو قرآن را به آواز خوش خوانی. (۱۴). گا: شنیده‌ام. (۱۵). آد، گا: محزون. (۱۶). کا: و اگر نگریید. [.....] (۱۷). آد، گا: و اگر در اندرون سوزی ندارید به ظاهر اظهار گریه کنید بتکلف.

صفحه : ۲۰۶ ابو الخلیل «۱» گفت: تا اینکه آیت آمد رسول را- علیه السلام- خندان ندید [ند] «۲». فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا، سجده کنی خدای را و پرستی او را. مذهب اهل بیت آن است که اینکه سجده فریضه است برای آن که امر کرد خدای به او باطلاق و ظاهر امر خدای تعالی «۳» اقتضای وجوب کند و نیز اجماع اهل بیت است. عکرمه گفت از عبد الله عباس که رسول- علیه السلام- اینکه سوره در مسجد بخواند «۴» و سجده کرد و اخبار در اینکه معنی بسیار آمد و اینکه سوره از عزائم اربع است که جنب را [۸۸-پ] و حائض را حرام باشد خواندن برای سجده «۵». ----- (۱). اساس: نقطه ندارد، آج: ابو الجلیل. (۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۳). آد، گآ: و امر او تعالی. (۴). آد، گآ، گآ مسلمانان و مشرکان سجده کردند و جن و انس نیز سجده کردند به سجده رسول- صلی الله علیه و آله- و عمر خطاب هین سوره بخواند. (۵). آد، گآ: که جنب و حائض را حرام است خواندن آن جهت آن که جنب و پلید را سجده

جایز نیست.

صفحه : ۲۰۷

سوره القمر

بدان که اینکه سورت مکی است و پنجاه و پنج آیت است و سیصد و چهل و دو کلمت است و هزار و چهار صد و بیست حرف است «۱». روایت است از «۲» زرّ حبیب از ابی کعب که «۳» رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره القمر بخواند «۴» به هر غیبی یعنی یک روز خواند و یک روز نخواند «۵»، روز قیامت برخیزد روی او چون ماه «۶» باشد، و هر که هر شب بخواند روز قیامت می آید و روی او تابنده بود بر روی همه خلقان «۷».

[سوره القمر (۵۴): آیات ۱ تا ۵۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اقْتَرَبَتِ السَّاعِيَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ (۱) وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرَضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ (۲) وَكَذَّبُوا وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ وَكُلُّ أَمْرٍ مُّسْتَقَرٌّ (۳) وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُرْدَجَرٌ (۴) حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ التَّنْذِرَ (۵) فَتَوَلَّوْا عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَىٰ شَيْءٍ نُّكْرٍ (۶) حُشْعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ (۷) مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ يَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمَ عَسِيرٍ (۸) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمَ نُوحٍ فكَذَّبُوا عَبْدَنَا وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ (۹) فَدَعَا رَبُّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرَ (۱۰) فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُّنْهَمِرٍ (۱۱) وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ (۱۲) وَحَمَلْنَاهُ عَلَىٰ ذَاتِ الْأَوَاحِ وَدُشِرَ (۱۳) تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِّمَن كَانَ كُفِرَ (۱۴) وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَا آيَةً فَهَلْ مِنْ مُّدَكِّرٍ (۱۵) فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذِرِ (۱۶) وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّدَكِّرٍ (۱۷) كَذَّبَتْ عَادٌ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذِرِ (۱۸) إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصِرًا فِي يَوْمٍ نَحْسٍ مُّسْتَمِرٍّ (۱۹) تَنْزِعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُّنْقَعِرٍ (۲۰) فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذِرِ (۲۱) وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّدَكِّرٍ (۲۲) كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ (۲۳) فَقَالُوا مَنَا وَاحِدًا تَتَّبِعُهُ إِنَّا إِذَا لَفِيَ ضَلَالٍ وَسُعْرٍ (۲۴) أَلْقَى الدُّكْرَ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ أَشِرٌّ (۲۵) سَيَعْلَمُونَ غَدًا مِنَ الْكَذَّابِ الْأَشِرِّ (۲۶) إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةَ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْ (۲۷) وَبَنَيْنَاهُمْ أَنْ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلٌّ شَرْبٍ مُّحْتَضِرٌ (۲۸) فَنادوا صاحبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ (۲۹) فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذِرِ (۳۰) إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ (۳۱) وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّدَكِّرٍ (۳۲) كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ (۳۳) إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا إِلَّا آلَ لُوطٍ نَّجَّيْنَاهُمْ بِسِحْرِ (۳۴) نِعْمَةٍ مِنْ عِنْدِنَا كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ شَكَرَ (۳۵) وَلَقَدْ

أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ (۳۶) وَ لَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ فَذُوقُوا عَذَابِي وَ نَذُرِ (۳۷) وَ لَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً عَذَابِ مُسْتَقَرٍّ (۳۸) فَذُوقُوا عَذَابِي وَ نَذُرِ (۳۹) وَ لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ (۴۰) وَ لَقَدْ جَاءَ آلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُ (۴۱) كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كُلِّهَا فَأَخَذْنَاهُمْ أَخَذَ عَزِيزٍ مُقْتَدِرٍ (۴۲) أَ كُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ أَوْلِيئِكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ (۴۳) أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرُونَ (۴۴) سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَ يُؤَلُّونَ الدُّبُرَ (۴۵) بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَ السَّاعَةُ أَدْحَى وَ أَمْرٌ (۴۶) إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ (۴۷) يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ (۴۸) إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (۴۹) وَ مَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصِيرِ (۵۰) وَ لَقَدْ أَهْلَكْنَا أَشْيَاعَكُمْ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ (۵۱) وَ كُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ (۵۲) وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ (۵۳) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ (۵۴) فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ (۵۵)

[ترجمه]

نزدیک رسید قیامت و شکافته شود ماه. و اگر ببینند علامتی برگردند و گویند جادوی چه توان (۸). -----

----- (۱). آج، آد، گا و. (۲). کا: روایت کرد. (۳). آد، گا: از. (۴). کا: برخواند. (۵). کا: روز بخواند و یک روز نه.

(۶). آد، گا شب چهارده. (۷). کا: تابنده بود از میان خلقان. (۸). کذا: در اساس آج: بر آن. [.....]

صفحه : ۲۰۸ و دروغ دارند و دنبال هوای خود شوند و هر کاری گرفته. آمد به ایشان از خبرها آنچه در او زجری باشد. حکمتی است رسیده چه سود دارد ترسانندگان. برگرد از ایشان آن روز که خواند خواننده به هر چیزی منکر. ذلیل ترسان چشمهای ایشان برون می آیند از گورها پنداری که ایشان ملخاند پراکنده. شتابند به خواننده «۱» گویند کافران اینکه روزی است دشوار. دروغ داشتند «۲» پیش او گروه نوح و به دروغ داشتند بنده ما را و گفتند دیوانه است و باز زدند او را. بخواند خدای را که من غلبه کرده شده ام کینه «۳» بکش. باز گشادیم درهای آسمان به آبی ریزنده. و بگشادیم زمین را چشمه ها «۴» به هم رسید آب بر کاری انداخته. ----- (۱). اساس گوینده، که زائد می نمود. (۲). اساس: داشتن با توجه به آج تصحیح

شد. (۳). آج: کینه ام. (۴). اساس، آج: چشمها/ چشمه ها.

صفحه : ۲۰۹ و نهادیم «۱» او را بر خداوندان لوحها و میخها. [۸۹-پ] می رود به چشم ما پاداشت آن کس که بدو کافر شدند. و دست بداشتم علامتی، هست یاد کننده! چگونه بود عذاب من و ترسانیدن. آسان کردیم قرآن برای یاد کردنی، هست یاد کننده! دروغ داشتند قوم هود، چگونه بود عذاب من و بیم کن من «۲». ما بفرستادیم بر ایشان بادی سرد در روزی نحس رونده. بر می کند مردمان را، گویا که ایشان کونهای درخت کنده اند. چگونه بود عذاب من و بیم کن «۳». من. آسان کردیم «۴» قرآن برای یاد کردنی «۵»، هست یاد کننده «۶»! دروغ داشتند «۷» نمود پیغامبر را «۸». ----- (۱). آج:

برنهادیم. (۲-۳). آج: و ترسانیدن. (۴). اساس: آسان کردند، با توجه به ترجمه در همین صفحه تصحیح شد آج: آسان کردن. (۵).

آج: یاد کردنی. (۶). آج: هست که کنند. (۷). آج: قوم. (۸). آج: پیغمبر آنرا.

صفحه : ۲۱۰ گفتند آدمی از ما یکی پسروی «۱» کنیم او را ما پس در گمراهی باشیم و دوزخ. بر فکندند وحی بر او از میان ما! بل او دروغزنی است [بطر گرفته] «۲». بدانند «۳» فردا «۴» کیست دروغزن [بطر کننده] «۵»! ما فرستنده شتریم «۶» به آزمایش ایشان را، نگاه دار ایشان را و شکیبایی کن. و خبر ده ایشان را که آب بخشیده است میان ایشان هر نصیبی به حاضر کرده. آواز دادند صاحبشان را تعاطی کرد، پی بکرد. [چگونه بود عذاب من و ترسانیدن من] «۷». ما بفرستادیم برایشان آوازی [تنها] «۸» بودند چون گیاه پوسیده «۹». و آسان بکردیم قرآن را برای یاد کردنی هست یاد کننده! دروغ داشتند گروه لوط پیغامبران را. ما بفرستادیم برایشان بادی سخت آلا لوط را که برهانیدیم به شبگیر. ----- (۱). آج: پیروی. (۲-۷).

اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۳-۵). اساس: بدانند آل با توجه به آج تصحیح شد. [.....] (۴). آج که. (۶). آج:

فرستاده‌ایم شتر. (۹-۸). آج حظیره گویند.

صفحه : ۲۱۱ نعمتی از نزدیک ما، همچنین پاداشت دهیم آن را که شکر کرد. ترسانید ایشان را گرفتن ما، شک کردند پیغامبران را. [۹۰-پ] و کید کردند با او از مهمانش، اثر بردیم چشمهای ایشان، بچشی «۱» عذاب من و ترسانیدن من. آمد به ایشان بامداد عذابی قرار گرفته. بچشی «۲» عذاب من و ترسانیدن من. و آسان بکردیم قرآن را برای یاد کردنی «۳»، هست یاد کننده! و آمدند با آل فرعون پیغامبران. به دروغ داشتند آیات ما همه، بگرفتیم ایشان را گرفتنی عزیزی قادر. کافراتان «۴» بهتر «۵» از [ایشان] «۶»، یا شما را بیزاری هست در کتابها. یا می گویند ما همه کینه کشیم. هزیمت کنند «۷» جمله را و برگردانند پشتها. بل قیامت وعده گاه ایشان است و قیامت داهیتر و سختتر «۸» است. ----- (۱-۲). آج: بچشید. (۳). آج: یاد کردن. (۴). آج: کافران تان. (۵). آج: بهترند. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۷). آج: کننده. (۸). آج: تلختر.

صفحه : ۲۱۲ [۹۱-ر] گناه کاران در گمراهی اند «۱» و دوزخ اند. آن روز که می کشند در آتش رویهانشان، بچشی «۲» رسیدن دوزخ. ما همه چیزی بیافریدیم به اندازه. و نیست کار [ما] «۳» الا یکی از یکی بگردیدن به چشم. و ما هلاک کردیم پسر و ناتان، هست از یاد کننده! و همه چیز بکردند در کتابها. و هر خرد و بزرگ نوشته است. پرهیز گاران در بهشتهایی و جویهایی باشند. در نشستگاهی «۴» راست بنزدیک خداوند توانا. قوله تعالی: اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ، معنی آن است که: قیامت نزدیک رسید. و «ساعت» نامی است از نامهای قیامت. وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ و ماه شکافته شد. و حدیفه خواند: و قد انشق القمر و چنان است که انشقاق قمر «۵» به علامت قیام ساعت کرد [۹۱-پ] و گفت: از اعلام قرب قیام ساعت یکی انشقاق قمر است، چون قمر شکافته شد وقت آمد ----- (۱). آج: در گمراهی. (۲). آج: بچشید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۴). آج: نشستگاه. [.....] (۵). آد، گا را.

صفحه : ۲۱۳ که قیامت برخیزد، و عطا گفت معنی آن است که: و سینشق القمر، و ماه شکافته خواهد شد، یعنی هنوز «۱» نیست. و اینکه قول خلاف اجماع علماست، و اخبار درست ناطق است به آن که اینکه آیت گذشت. و انشقاق «۲» معجزی بود رسول را- علیه السلام- با هر. راویان اخبار روایت کردند که: کفّار قریش گفتند محمّد جادوی است و هر چه می خواهیم و اقتراح می کنیم از کارها که در زمین است «۳» می کند «۴» و به سحر پیش می برد، اکنون چیزی که به آسمان تعلق دارد از او التماس کنیم تا تواند که بنماید. بیامدند و گفتند: یا محمّد آنچه التماس کردیم «۵» به جای آوردی یک التماس دیگر هست ما را. گفت: آن چیست! گفتند: ما را می باید تا اینکه ماه «۶» که از کوه بر آید «۷» بمانند سپر زرّین و شب چهاردهم تمام شده «۸» برای ما به دو نیم کنی اگر توانی، و دعوی می کنی که خدای من خداوند آسمانها و زمینهاست. رسول- علیه السلام- دستوری خواست. چون دستوری یافت، دست برداشت و دعا کرد. خدای تعالی ماه به دو نیمه کرد چنان که نیمه از اینکه جانب کوه بود و یک نیمه از آن دگر جانب، و رسول- علیه السلام- می گفت: اللهم اشهد بار خدایا گواه باش، و حاضران را می گفت: گواه باشید، اینکه روایت عبد الله مسعود است. عبد الله عباس روایت کرد که: ماه در عهد رسول- علیه السلام- دو نیمه شد، یک نیمه بر سر کوه سویداء «۹» باستاد «۱۰» و یک نیمه بر سر کوه خندمه. ----- (۱). آج وقت. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها قمر. (۳). آد، گا او. (۴). آد، گا می داند. (۵). آد، گا در زمین همه. (۶). آد، گا، گا را. (۷). آج: بر آمد آد، گا: بر می آید. (۸). آج: چهاردهم بود آد، گا: و آن شب چهاردهم ماه بود. (۹). آج: شویداء. (۱۰). آج، آد، گا: بایستاد.

صفحه : ۲۱۴ أنس مالک روایت کرد که: ماه دو نیمه شد [۹۲-ر] و یک نیمه بدین جانب کوه حری و یک نیمه به دگر جانب. و «۱» أنس روایت کرد که: ماه دو بار در عهد رسول بشکافت، أبو عبد الرحمن السلمی گفت: ما به مداین فرود آمدیم آدینه در آمد، ما به نماز آدینه رفتیم. حدیفه خطبه کرد، در خطبه گفت: الا- انّ الله يقول اقتربت الساعة و انشق القمر، الا- و انّ الساعة قد اقتربت، ألا و انّ القمر قد انشق، الا و انّ الدنیا قد اذنت بفراق، ألا و انّ اليوم المضمار و غدا السباق، گفت: قیامت بنزدیک رسید و

ماه شکافته شد و دنیا خبر داد به فراق و جدایی، الا و میدان امروز است و سباق و مسابقه فردا. گفت: من پدرم را گفتم: مردمان فردا مسابقه خواهند کرد! (۲) گفت: تو جاهلی نمی‌دانی که چه می‌گویدی او، اینکه مسابقه به عمل می‌خواهد، چون ذکر (۳) آدینه بود (۴)، خطبه کرد و در خطبه اینکه فصل بگفت (۵) و در آخر فصل گفت: ألا و إِنَّ الْعَايَةَ النَّارَ وَالسَّابِقَ مِنْ سَبْقِ إِلَى الْجَنَّةِ أَلَا وَغَايَةُ دُوزَخِ اسْتِ وَ سَابِقِ آن است که سبق برد به بهشت. مسروق روایت کرد از عبد الله (۶) مسعود که: کافران از رسول درخواستند تا برای ایشان ماه بشکافت (۷). چون ماه بشکافت و دو نیمه شد، گفتند: سحر کم ابن ابی کبشه، سحر کرد با شما محمد و بگفتیم (۸) در سوره و النجم که او را برای چه اینکه (۹) لقب نهادند، آنکه گفتند: اینکه به چشم شما چنین نمود (۱۰) به سحر محمد، از مسافران پرسید (۱۱) چون در آیند. پرسیدند، گفتند: ما دیدیم ماه را که دو نیمه شد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. -----

----- (۱). آد، گا: و هم. (۲). آد: خواهند کردن. (۳). آج روز. [.....]. (۴). آد، گا: چون آدینه دیگر شد. (۵). کا: باز گفت. (۶). آد، گا عباس و عبد الله. (۷). آج: بشکافت آد، گا: تا ماه دو نیمه کند. (۸). کا: بگفته‌ایم. (۹). آد، گا: برای چه ابو کبشه. (۱۰). آد، گا: نموده است. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: پرسید آد، گا تا همه جای چنین بوده است.

صفحه : ۲۱۵ و إِنَّ يَرَوُا آيَةً، گفت: و اگر آیتی و دلالتی و معجزه‌ای ببینند اعراض کنند و [۹۲-پ] برگردند و گویند: سِتْحَرُ مُسْتَمِرًّا (۱)، اینکه جادوی است رونده و مطرد، یعنی کار محمد اینکه است و اینکه از او بدیع نیست. مجاهد گفت: مستمر، ای ذاهب (۲) باطل سحری است که بشود و باطل گردد و نماند (۳)، يقال: مر الشيء و استمر إذا ذهب و بطل، و مثله: قر و استقر بمعنی. ابو العالیه گفت و ضحاک: مستمر، ای محکم قوی. قتاده گفت: صلب غالب، سخت است من قولهم: مرّ الحبل و أمرته إذا أحکمت فتله. و کذبوا و اتبعوا أهواءهم و تکذیب کردند و تابع هوای (۴) خود شدند، و كُلُّ أَمْرٍ مُسْتَقَرٌّ، و هر چیزی و هر کاری قرار گرفته است به جای خود از خیر و شر. قرار گاه خیر بهشت است، و قرار گاه شرّ دوزخ، یعنی خیر اهلش را به [قرار] (۵) بهشت برد، و شرّ اهلش را به قرار دوزخ، و بر اینکه تقدیر «باهله» محذوف است، ای مستقرّ بأهله. مقاتل گفت معنی آن است که: هر حدیثی را نهایی هست و هر کاری را حقیقتی، و گفتند معنی آن است که: هر چه قضا کرده است [خدای تعالی بیاشد و واقع شود، و هر کاری که من تقدیر کرده‌ام در خلق به قرار خود رسیده است] (۶) زایل نشود و آن از (۷) قرار خود بنگردد. و لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُرْدَجَرٌّ، گفت: آمد به ایشان یعنی به کافران آنچه در آن زجری هست و وعظی از جمله اخبار، و قوله: مُرْدَجَرٌّ، مفتعل من الزجر. و اصل او مزترج بوده است «تا» را «دال» کردند برای آن که «تا» از حروف مهموسه است و «زا» از حروف مجهوره (۸). و میان مخرج اینکه دو حرف تفاوت است و در نطق دشوار (۹) بود مزترج گفتن، از اینکه سبب «تا» را «دال» کردند. -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها ای هدا سحر مستمر. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۳). آد، گا: که برود و زود باطل شود و بنماند. (۴). آد، گا، گا نفس. (۵-۶). اساس: ندارد با توجه به آج، کا افزوده شد. (۷). آج: و از آن کا: و از. [.....]. (۸). گا: مهجوره. (۹). آد، گا: دشوار.

صفحه : ۲۱۶ حِكْمَةٌ بِالْعَةِ حِكْمَتِي اسْتِي (۱) تمام رسیده که در او نقصانی نیست. گفتند مراد قرآن است. فَمَا تُغْنِ التُّدْرُ، چه غنا کند (۲) [۹۴-پ] پیغامبران و ترسانندگان (۳) چون (۴) ایشان نشوند (۵) و کار نبندند (۶) و تکذیب کنند ایشان را و مخالفت نمایند؟ فِتْوَلْ عَنْهُمْ، از ایشان برگرد و پشت بر کار ایشان کن. گفتند: اینکه و امثال اینکه منسوخ است به آیت قتال اگر حمل کنند بر حقیقت و اگر گویند بر سبیل و عظم (۷) و تهدید گفت، جمع توان کردن (۸) میان او و آیت قتال و بیانش آن است که (۹): الی یوم یدع الداع، یعنی رها کن اینکه کافران را تا به روز قیامت، و آن روز (۱۰) باشد که داعی دعوت کند به کاری منکر، فظیح، عظیم (۱۱)، و آن دوزخ است. بعضی دگر گفتند: در کلام محذوفی هست و آن آن است: فتول عنهم فانهم یرون ما ینزل بهم من العذاب یوم یدع الداع الی امر منکر (۱۲) برگرد از ایشان و رها کن ایشان را که ایشان عذاب خود و جزای خود ببینند آن روز که داعی دعوت کند ایشان را به کاری منکر. و علی کل حال، عامل در یوم یدع الداع محذوف است برای آن که محال است که

«فتول» به عامل او «۱۳» کنند. و «نکر» کاری باشد منکر که طبع از او نافر باشد از جهت کراهت و تعدّر «۱۴» و اینکه صفت [است] «۱۵» و مثله: رجل ----- (۱). آج، آد، گا: است. (۲). آد: کنند. (۳). آد، گا: ترسندگان. (۴). آد، گا، گا اتمان. (۵). آج، کا: بشنوند. (۶). اساس: بندند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد است. (۸). آد، گا، گا: کرد. (۹). آج حسن گفت معنی آیت آن است که آد، گا، گا حسن گفت معنی آیت آن است که در آخر می گوید. (۱۰). آد، گا، گا: روزی. (۱۱). آد، گا، و نکر، کاری فظیع و عظیم و منکر بود. (۱۲). آد، گا، گا گفت. [.....] (۱۳). آد، گا، گا: وی. (۱۴). آد: تفرّز کا: قدورات گا: قذارت. (۱۵). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

صفحه : ۲۱۷ جنب و ارض جرز «۱». و در معنی او خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد قیامت است و گفتند مراد دوزخ است. و این کثیر «کاف» را تسکین کرد «نکر» خواند و باقی قراء به ضم «کاف» و مجاهد «نکر» به ضم «نون» و کسر «کاف»، علی الفعل المجهول. حُشَعاً «۲» حُشَعاً خواندند علی الجمع. و عبد الله مسعود خواند: (خاشعاً ابصارهم) (۹۳- پ] فزاء و ابو عبيده «۳» گفتند: چون اسم متأخر باشد از فعل، توحید و جمع و تذکیر و تأنیث روا باشد. يقول مررت برجال حسن وجوههم و حسنه وجوههم و حسان وجوههم، قال الشاعر: و شباب حسن اوجههم من إیاد بن نزار بن معدّ و قال آخر: یرمی الفجاج بها الرکبان معترضاً اعناق بزلها مرخی لها «۴» الجدل فزاء گفت: اگر «معرضه» گفتی یا «معرضات» روا بودی و كذلك «مرخاه» و «مرخیات» هر سه جایز بودی، هم آن «۵» لفظ واحد که در «۶» بیت هست و هم اینکه دو لفظ که گفتیم از جمع و تأنیث. گفت در آن حال که چشمهای ایشان ذلیل باشد و در پیش فگنده، یخرجون من الأجدات از گورها برون آیند پنداری که ملخ پراکنده‌اند و منتشر، لفظ واحد است برای آن که صفت جراد است علی اللفظ، و نظیره قوله: کالفراس المبتوث «۷». ----- (۱). کا: جرد. (۲). اساس، آد، گا، گا: خاشعا، با توجه به آج و قرآن مجید تصحیح شد. (۳). آد: ابو عبید. (۴). آج: بها. (۵). کا: همان. (۶). آد، گا اینکه. (۷). سوره قارعه (۱۰۱) آیه ۴.

صفحه : ۲۱۸ مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ مَسْرِعَ بَاشِنْدَ بَهِ خَوَانِدَه عِنِی بَهِ اِجَابَتِ اَوْ شَتَابِ مِی کِنِنْد. يَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمَ عَسَىٰ كَافِرَانِ گويند: اینکه روزی دشخوار «۱» است. كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ [گفت: به دروغ داشتند پیش ایشان، یعنی پیش از اهل مکه قوم نوح] «۲» نوح را. فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا تَكْذِيبَ كَرْدَنْد بِنْدَه مَ ا ر ا یعنی نوح را. وَقَالُوا مَجْنُونٌ اِی هُو مَجْنُونِ گفْتند: اُو دِیوانه است. وَازْدَجَرَ وَ زَجَرَ كَرْدَنْد اُو ر ا و بَاز زَدَنْد، عِنِی اُو ر ا از دَعْوَتِ مَنع كَرْدَنْد. اِبْنِ زَیْدِ گفْت: اُو ر ا تَهْدِیدِ كَرْدَنْد، وَ گفْتند: لَئِنْ لَمْ تَنْتَهَ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ «۳». فَدَعَا رَبَّهُ نوح «۴» - عليه السلام - خدای را بخواند و گفت: اَنِّی مَغْلُوبٌ مَرَا غَلْبَه كَرْدَنْد اِیْنَان. فَاَنْتَصِر كِیْنَه بَكْشِ از اِیْنَان بَرَایِ مَن مَجَاهِدِ گفْت: نوح - عليه السلام - بیامدی و دعوت کردی [۹۴- ر] و اُو ر ا بَگَرَفْتَنْدِی وَ گَلُوی اُو بَیْفَشَارْدَنْدِی تَا بِی هُوشِ شَدِی، چُون بَا هُوشِ اَمْدِی گفْتی: بَار خَدَايَا مَكْیَرِ اِیْنَان رَا كِه نَمِی دَاْنَد. فَفَتَحْنَا اَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ، حَقِّ تَعَالَى گفْت چُون نوح رَا اِجَابَتِ نَكْرَدَنْد «۵»، وَ نوح بَرَايْشَان دَعَا كَرْد، وَ مَا اِجَابَتِ كَرْدِیْم وَ عَذَابِ فَرَسْتَاْدِیْم دَر هَايِ اَسْمَانِ بَر گَشَاْدِیْم بَهِ اَبِی رُونْدَه كِه چَهْل شَبَانَه رُوز نَاَسْتَاْد «۶»، قَالَ امْرؤ القيس يصف غيثا: راح تمرية الصبا ثم انتحى فيه شؤبوب جنوب منهمر أي سائل، وَقَالَ سلامه بن جندل يصف فرسا «۷»: ----- (۱). آد، گا: دشوار. (۲). اساس، آج: ندارد آد دروغ داشتند پیش از ایشان یعنی اهل مکه قوم نوح، با توجه به کا افزوده شد. (۳). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۱۶ و ۱۶۷. (۴). کا: پس نوح. [.....] (۵). اساس: کردند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آد، گا، گا: نایستاد. (۷). آد، گا: فرسها.

صفحه : ۲۱۹ فالماء منهمر و الشد «۱» منحدر و القصب مضطمر و اللون غريب و فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا، گفْت: بَشْكَافْتِیْمِ زَمِیْنِ رَا بَهِ چَشْمَه هَايِ «۲» آب تا همه زمین چشمه‌های «۳» آب شد. در خبری آمد که چهل شبانه روز آب از آسمان می آمد [و معلق در هوا می استاد] «۴» و چهل شبانه روز آب از زمین همی آمد، آنکه آب آسمان بر آب زمین آمد، و ذلك قوله: فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدِ قَدِرَ

آنها بر هم آمدند بر کاری تقدیر کرده، گفتند: مقدار انداخته «۵» چنان که آب آسمان بر آب زمین یک قطره کما بیش نبود، و گفتند: بر کاری که تقدیر کردند در «۶» لوح محفوظ. محمّد بن کعب گفت: اقواتی «۷» پیش از اجسام تقدیر کردند و بلا پیش از مبتلا. و اینکه آیت بخواند قوله: وَحَمَلْنَا عَلَى ذَاتِ الْوُحُوهِ وَدُسِيرٍ وَمَا نُوحٍ رَا بِرِ كِشْتِي نِهَادِيمُ خَدَاوَنَد لُوحَهَا وَمِيخَهَا. ذَاتِ الْوُحُوهِ صفت موصوفی محذوف است، اى على سفينة ذات الواح، جمع لوح و دسر مسامير، واحدها دسار و دسير، و اینکه قول قتاده و قرطبي است و ابن زيد و روايت و البى از عبد الله عباس. حسن بصرى گفت و شهر بن حوشب: دسر سینه کشتی باشد، برای [آن] «۸» دسر خوانند [که تدر الماء بجؤجئه اى تدفعه، و الدسر الدفع، و میخ را هم برای اینکه دسار خوانند] «۹»، فعال بمعنی مفعول ککتاب بمعنی مکتوب و حساب بمعنی محسوب [۹۴-پ]. مجاهد گفت: عوارض کشتی باشد، ضحاک گفت: اصل کشتی باشد و الواح جوانبش. ابن ابی نجیح گفت از مجاهد که: اضلاع کشتی باشد. تجری بأعیننا می رود به چشمهای ما یعنی چنان که ما می بینیم و می دانیم، مقاتل حیان گفت: یعنی به حفظ ما، و منه قول الناس للمودع: عين الله

(۱). اساس: و السیل، با توجه به کا تصحیح شد. (۳-۲). اساس: چشمهای / چشمه های. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۵). آد، گا: تقدیر کرده و انداخته شده. (۶). آج: بر. (۷). آد، کا، گا: اقوات. (۸-۹). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۲۰ عليك. مقاتل سليمان گفت. بوحینا به وحی ما. مقاتل گفت به «۱» فرمان ما. جزاء لمن كان كُفْرًا، نصب او بر مفعول له است، اى فعلنا ذلك من الطوفان و ارسال الماء عليهم جزاء و ثوابا لنوح- عليه السلام- و هو الذى كان كفر و جحد حقه، و نوح است که كفر آوردند به او و جحد کردند حق او را، و بعضی دگر گفتند «من» اینکه جا به معنی «ما» ی مصدری است، یعنی جزاء لما كان كفر من نعم الله، اى لكفرهم، اینکه قول ابن زيد است. بعضی دگر گفتند که: معنی آن است که عاقبتاهم لله «۲»، و قوله: لمن كان كُفْرًا [خداست، برای آن که ایشان کافراند و خدای تعالی مکفور به، مجاهد خواند: جزاء لمن كان كفر] «۳»، به فتح «کاف» و «فا»، یعنی کان الغرق و «۴» الهلاك جزاء للكفار «۵». خدای تعالی همه را هلاک بر آورد و کس از آن عذاب نرسد «۶» مگر عوج بن عنق «۷» که آب زیر کمر بست او بود، و گفتند که: سبب نجات او آن بود که نوح- عليه السلام- محتاج بود به چوب ساج برای کشتی و نقل آن به دست عوج «۸» راست می آمد. نوح- عليه السلام- او را بفرمود، او فرمان برد و آن چوب «۹» از شام بر گردن گرفت و بیاورد و خدای تعالی تأخیر عذاب او کرد و او را از غرق برهانید. و لَقَدْ تَرَ كُنَاهَا آيَةً، گفت: ما رها کردیم آن کشتی را آیتی، یعنی ما آن را آیتی کردیم و دلالتی و عبرتی. قتاده گفت: خدای تعالی پس از سکون طوفان آن کشتی را رها کرد [۹۵-ر] به باقردی رها کرد از زمین جزیره «۱۰» تا به عهد رسول ما- عليه السلام- بماند، و مردم می رفتند و می دیدند و «۱۱» عبرت می گرفتند، و بسیار ----- (۱). آد، کا، گا: به وحی ما و به. (۲). آد، کا، گا: و الله. (۳). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). گا و الطوفان. [...] «۵». آج، کا، گا: للكفار آد: لكفار. (۶). آد، گا: نجست. (۷). آد، گا: عوج بن العنق. (۸). آج: عوج بن عنق. (۹). آد، گا: چوبها. (۱۰). آد، گا: مدینه. (۱۱). آد، گا بدو.

صفحه : ۲۲۱ کشتی گران «۱» پس از آن کردند به بسیار مدت و هیچ یک را اثر نماند. فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ، کس هست که یاد کند و «۲» متعظ شود و عبرت گیرد و بترسد از مثل آن! آنکه گفت: فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذْرِي، گفت بر سبیل تعجب و تقریب «۳»: عذاب و انذار من چون بود، فزاء گفت: «نذر» و انذار یکی باشد، يقول العرب: انذرته انذارا و نذرا، كما يقول: انفقت انفاقا و نفقة و، و أيقنت ايقانا و يقينا. آنکه گفت: وَ لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ مَا قَرَأَ رَا آسَانَ بَكَرَدِيمِ «۴» برای ذکر، یعنی چنان ساختیم که به او متذکر توان شدن و اعتبار گرفتن. سعید جبیر گفت: للذکر، اى للحفاظ چنان ساختیم که «۵» آسان باشد یاد گرفتن «۶»، و گفت: از کتابهای خدای تعالی هیچ کتاب نیست که آن «۷» از بر خوانند الا قرآن. فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ، اى متذکر متعظ کس هست که در اینکه اندیشه کند و پند برگیرد! مطر الوراق گفت در تفسیر اینکه آیت: هل من طالب [علم] «۸» فیعان علیه هیچ طالب علم هست که او را

معاونت کنند بر آن! كَذَّبَتْ عَادٌ [فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَ نَذْرِي، آنکه چون طرفی قصه نوح برفت، قصه عاد طرفی آغاز کرد که ایشان قوم هود بودند، گفت: كَذَّبَتْ عَادٌ] «۹» عاد دروغ داشتند پیغامبر را هود را «۱۰». آنکه گفت: عذاب من و انذار من برایشان «۱۱» چون بود، آنکه طرفی بیان کرد آن را گفت: إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُّسْتَمِرٍّ، ما بفرستادیم ----- (۱). آج، آد، گا: کشتیهای. (۲). آج، کا اندیشه کند آد، گا اندیشه نماید. (۳). آد، گا که. (۴). کا: خوار بگردیم. (۵). آد، گا خوار و. (۶). آد، گا آن. (۷). آد، کا، گا را. [.....] (۸-۹). اساس: ندارد با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). آج: پیغمبر مرا هود را آد، گا: پیغمبر مرا یعنی هود کا: پیغمبر من هود را. (۱۱). آد، گا: من ایشان را.

صفحه : ۲۲۲ برایشان بادی «۱» سخت در روزی شوم بد که نحوست او مستمر و پیوسته بود، و آن روز چهارشنبه آخرین ماه بود که در آن ماه دگر چهارشنبه نبود [۹۵-پ]، هیچ کس را رها نکرد از خرد «۲» و بزرگ الّا همه را هلاک کرد. هارون أهور خواند: «نحس» بکسر الحاء: تَنَزَّعَ النَّاسَ مردم را از جای می کند «۳» و می انداخت ایشان را و گردن می شکست. محمد بن اسحاق گفت: چون باد آغاز کرد هفت مرد از عاد از جمله اقویا و أشداء ایشان که از ایشان قویتر و جسیمتر نبودند، شش را نام در اینکه خبر هست، منهم: عمرو بن الحلیّ و الحارث بن شداد و الهلقام و خلجان «۴» بن سعد، و دو پسر از آن تقن «۵» و مردی دیگر، اینان بیامدند و عیال خود را در شعبی بردند و خود بر در آن شعب صف زدند و بایستادند تا باد را دفع کنند از آنان که در شعب بودند، باد در می آمد و یک یک مرد را از جای می کند و بر کوه می زد و پاره پاره می کرد تا همه را هلاک کرد، زنی از جمله آن زنان که در شعب بودند اینکه بیتها بگفت: ذهب الدهر بعمر و بن حلیّ و الهیتات ثم بالحارث و الهل قام طلاع الثّیّات و ألدی سدّ مهب الزّی ح أزیام البلیّات ابو حمزه الثمالیّ گفت باسنادش از رسول- علیه السلام- که باد مردگان ایشان را از گورها بر آورد. کَانَهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُّنْقَعِرٍ پنداشتی «۶» که ایشان تنه درختان خرمانند از بیخ برکنده. و الاعجاز جمع عجز كأعضاء و عضد، و برای آن تشبیه کرد ایشان را به تنه درخت و کو «۷» درخت که «۸» آن را شاخها زده باشند که چون ----- (۱). آد، گا سرد. (۲). آد، کا: خورد. (۳). آد، کا، گا: بر می کند. (۴). کا: خلنان، گا: خلخان. (۵). آد، گا: تقن. (۶). آج: بنداختی. (۷). کذا: در اساس (!) آج، کا: کونه. (۸). آد، کا: تنه درخت خرما که.

صفحه : ۲۲۳ باد می درآمد «۱» سرهای ایشان از تن می گسست و دستهای ایشان جدا می کرد، تنهای ایشان افتاده بود بی سر بمانند درخت سر بزده «۲». ابو بکر انباری «۳» گفت: مبرّد را «۴» به حضرت اسماعیل بن اسحاق القاضی [۹۶-ر] از هزار مسأله پرسیدند از جمله آن مسائل اینکه بود که چرا خدای تعالی گفت: جاءها ریح عاصف «۵»، و دگر جای: و لسلیمان الرّیح عاصف «۶»، یک جای بی «تا» و دگر جای با «تا» ی تأنیث، و كذلك قوله: أَعْجَازُ نَخْلٍ مُّنْقَعِرٍ، و: أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ! گفت: هر چه از اینکه باب آید تذکیر او بر لفظ محمول بود و تأنیث بر معنی. فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَ نَذْرِي [عذاب من و وعید من برایشان چون بود!] «۸». وَ لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّذَكِّرٍ، [و تفسیر اینکه آیت برفت] «۹». كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ، آنکه گفت: ثمود، که قوم صالح بودند، تکذیب کردند و دروغ داشتند انذار صالح را- علیه السلام- و روا باشد [که] «۱۰» «نذر» جمع نذیر باشد اینکه جا. فَقَالُوا كَفَتُوا: أَبَشْرًا مِنَّا وَاحِدًا نَبَّعُهُ ما آدمی را هم از ما «۱۱» چون ما متابعت کنیم «۱۲»! إِنَّا إِذَا لَفِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ [ما آنگاه در ضلال و گمراهی باشیم از دین ----- (۱). کا: باد بر می آمد. (۲). آج، آد، گا: سر زده. (۳). اساس، آج: انهاری، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۴). اساس گفتیم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۵). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۲. (۶). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸. (۷). کا آنکه گفت. (۸-۹). اساس، آج، ترجمه ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). آج یکی. (۱۲). آد، گا او را.

صفحه : ۲۲۴ پدران «۱». عبد الله عباس گفت: أی فی عذاب. قتاده گفت: عنا و رنج باشد، سفیان عیینه «۲» گفت: جمع «سعیر» باشد آتش افروخته. فزّاء گفت: جنون ما در دیوانگی باشیم اگر چنین کنیم «۳»، من قولهم: ناقة مسعورة «۴» اذا كانت خفيفة الرأس هائمة

علی وجهها، قال الشاعر. تخال بها سعرا اذ العيس هزها ذميل و ايضاع من السير متعب وهب گفت: أى فى بعد من الحق. ابو السمال العدوى خواند: «أبشر منا» به رفع، و در عربیت هر دو رواست. آنکه گفت بر سبیل انكار: أُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِن بَيْنِنَا از میان ما همه، راست «۵» القای وحی بر او کردند، بل او دروغزنی است بطر و متكبر، می خواهد تا بر ما ترفع کند به دعوی پیغامبری. ابن ابی حماد گفت: «أشْر» لا ابالی «۶» باشد. مجاهد خواند «أشْر» بضم [۹۶-پ] «شین» و هما لغتان مثل حذر و حذر، و يقظ و يقظ. سَيَعْلَمُونَ غَدًا گفت: بدانند فردا قیامت که کذاب آشُر کیست. حمزه خواند: «ستعلمون» به «تا» ی خطاب، باقی به «یا» خواندند، خبرا عن الغائب. حمزه گفت: از قول صالح است یا قوم «۷»، و قرءا گفتند «۸»: از قول خداست به ایشان، و قیامت را فردا خواندن مبالغت است در تقریب بر عادت مردمان که گویند: انّ مع الیوم غدا، و مراد نه فردا باشد، ایام مستقبل خواهند. گفتند: مراد روز عذاب است، و گفتند: مراد روز قیامت «۹». ----- (۱). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد، کا: گا: سفیان بن عینه. (۳). آد، کا: گا تفسیر سعر بن جنون کرد. (۴). کذا در اساس و همه نسخه بدلها چاپ شعرانی (۳۷۱ / ۱۰) ای مجنونئ. (۵). کا: ندارد. (۶). آد، کا: گا: لا یبالی. [.....]. (۷). آد، کا: گا ستعلمون. (۸). آد، کا: گا: فرءا گفت. (۹). آد، کا: گا است.

صفحه : ۲۲۵ إنا مرسلوا الناقه فتنه لهم، گفت: ما بودیم که ناقه را بیرون آوردیم از کناره آن کوه که ایشان خواستند برای فتنه و امتحان باشد «۱». فَارْتَبَهُمْ مَرَقِبَت كُن ايشان را و نگاه دار و گوش دار، و اصْطَبِر و صبر کن به رنج و گفتار ایشان و تعجیل مکن تا فرمان من بدیشان رسد. و «اصطبر» افتعل باشد من الصبر، و [اصل] «۲» اصتبر بوده است، «تا» را «طا» کردند تا حرف از «۳» حروف اطباق باشد مناسب بود، چه «صاد» با «تا» نسبت ندارد، دشخوار است گفتن «تا» عقیب «صاد». وَ تَبْتُهُمْ أَنْ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ، گفت: خبر ده ایشان را که آب از میان ایشان به قسمت است با ناقه. یک روز آب ایشان را بود و یک روز ناقه را. آن روز که ایشان را «۴» نباشد، ناقه «۵» ایشان را به بدل آب شیر بدهد «۶». پس ناقه یک روز بیامدی و جمله آب باز خوردی، و بر دگر «۷» روز آب ایشان را بودی، و ناقه امروز که «۸» آب بخوردی عوض «۹» شیر بدادی، برای اینکه بینههم گفت با «۱۰» آن که ناقه با ایشان است، لتغلب العقلاء. كُلُّ شَيْءٍ مُّحْتَضَرٌّ، آی [۹۷-ر] كل نصيب، و «شرب» نصيب باشد و «محتضر» مفتعل باشد از حضور، یعنی روز نوبت، ایشان «۱۱»، به آب حاضر آمدندی و روز نوبت ناقه، ناقه حاضر آمدی. ----- (۱). آد، کا: گا: ایشان. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کا: تا حروف آن. (۴). آج و همه نسخه بدلها آب. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: او. (۶). آج: او به بدل آب چنان که آب خورده باشد، شیر به ایشان دهد کا: به بدل آب چندان که آب خورده باشد شیر به ایشان دهد. (۷). کا: با دیگر. (۸). آج، کا: اینکه روز آد: آن روز. (۹). آد، کا: به عوض آن. (۱۰). آج: از. (۱۱). آد، کا: گا ایشان. [.....]

صفحه : ۲۲۶ فَنادوا صاحبهم بخواندند «۱» صاحب خود را که عاقر ناقه بود و نام او قدار بن سالف [بود و او مردی بود سرخ روی، سرخ موی. او را «احمر ثمود» گفتندی. فَتَعاطى فَعَقَرَ، یعنی تولای عقر ناقه کرد، و گفتند: تناولها بسیفه. فَعَقَرَ، أى فَعَقَرها به تیغ او را پی کرد، و عرب از اینکه جا هر عاقر ناقه و جز آن را قدار گویند، تشبیها به قدار بن سالف] «۲» قال الشاعر: انا لنضرب بالسيوف رءوسهم ضرب القدار نقيع القدام فكيف كان عذابي وَ نذِر عذاب و انذار من چون بود! آنکه بیان کرد: إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً ما یک بانگ برایشان فرستادیم. فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ، حسن و قتاده «محتظر» خواندند به فتح «ظا» یعنی حظیره، و عامه قرءا «محتظر» خواندند، یعنی صاحب الحظیره. مفسر ان در معنی او خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: آن باشد که مرد برای گوسپند «۳» حظیره کند از دار «۴» و چوب و گیاه و شوک، آنکه بعضی از او بیفتد و گوسپندان در پای گیرند و بشکنند، «هشیم» آن باشد. قتاده گفت: «هشیم» استخوان پوسیده باشد و سوخته، و روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است که گیاهی باشد که گوسپند بخورده باشد. سعید جبیر گفت: خاک باشد که از دیوار بریزد. ابن زید گفت: درخت پوسیده باشد، و عرب هر چه تر باشد و

خشک شود آن را «هشیم» خوانند، و هشیم کسریر «۵» باشد و هشیم فعیل است بمعنی مفعول. وَلَقَدْ يَسْرَنَا الْقُرْآنَ لَلَّذِكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدْكِرٍ، [تفسیر اینکه یاد کرده شد] «۶». ----- (۱). آد، کا، گا ثمود. (۲). اساس، آج: افتادگی دارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج: گوسپندان. (۴). آد، کا، گا: چوب. (۵). کلمه در اساس و آج به صورت «کسر سر» هم خوانده می‌شود آد، گا: هشیم کسر. (۶). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. صفحه : ۲۲۷ كَذَّبَتْ قَوْمٌ لُوطٍ بِالَّذِي [۹۷-پ]، آنکه گفت: قوم لوط تکذیب کردند به انذار و دروغ داشتند وحی پیغامبران را. اِنَّا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا مَا بفرستادیم بر ایشان بادی سخت که سنگ ریزه بر ایشان می‌ریخت و سنگهای بزرگ می‌آورد. بعضی دگر گفتند: حاصب خود سنگ باشد. ضحاک گفت: حاصب صغار الحصى «۱» باشد، بعضی دگر گفتند: حاصب و حصب و حصاء سنگی باشد «۲» که همه دستی به او پر نشود و محصّب آن جایگاه را خوانند که در او سنگ اندازند از منی، و منه قول الشافعی: یا راكبا قف بالمحصّب من منی و اهتف بقاعد خيفها فالنّاهض و منه قول عمر لاهل المدينة: حصّبو المسجد، أي صبّوا فيه الحصباء «۳» و هو الحصى. آنکه استثناء کرد گفت: اِلَّا آلَ لُوطٍ، یعنی آنان که به او ایمان داشتند و اهل دین او بودند از امت او. نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحْرِ كَمَا مَا ایشان را برهانیدیم در وقت سحر. أخفش گفت: برای آن صرف کرد سحر را که نکره است، أراد سحرا من الأسحار، و اگر سحر آن شب خواستی صرف نکردی، گفتی: «بسحر»، چنان که گفت اهبطوا مصرًا «۴»، أي من الامصار و لو أراد مصرًا معینا لقال مصر. نِعْمَةٌ مِنْ عِنْدِنَا، نصب او بر مفعول له است برای نعمت من برایشان. كَذَلِكَ نَجِزِي مَنْ شَكَرَ چنين جزا كنيم آن را که شاکر باشد و شکر نعمت ما کند و ایمان آرد و طاعت به جای آرد، و نعمت آن بود که دشمنان ایشان را هلاک کرد و ایشان را برهانید. وَلَقَدْ اَنْذَرْنَاهُمْ بَطْشَتَنَا، یعنی لوط- علیه السلام- بترسانید [۹۸-ر] ایشان را، یعنی قوم خود را از عذاب و هلاک «۵» ما و گرفتن سخت «۶»، و «بطش» گرفتن ----- (۱). کا: حاصب سنگ ریزه. (۲). آد، گا بزرگ. (۳). آد، کا، گا: الحصباء. (۴). سوره بقره (۲) آیه ۶۱. (۵). گا: اهلاک. (۶). آد، کا، گا ما.

صفحه : ۲۲۸ بقوّت باشد. فَمَارُوا بِالَّذِي شَكَّ اوردند ایشان به رسولان ما یا به وحی- چنان که گفتیم «۱»- علی اختلاف قولین، و «تماری» تفاعل باشد از مرية. وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ اَنْ قَوْمٌ لُوطٍ را «۲»- علیه السلام- مراده کردند او را، یعنی مطالبه کردند او را و خواست تا رها کنند «۳» ایشان را [تا] «۴» دست درازی کنند بر آن مهمانان. و مراده مطالبه باشد بر سبیل ملاینه و ملاطفه، يقال: راده «۵» پروده و ارتاده ارتیادا، و راوده و یراوده مراده، و قال الله تعالی: وَرَاوَدْتَهُ الَّتِي هِيَ فِي بَيْتِهَا عَيْنَ نَفْسِهِ «۶». و مهمانان او فرشتگان بودند و او ندانست- چنان که آن قصه رفته است. فَطَمَسْنَا اَعْيُنَهُمْ ما چشمهای ایشان مطموس کردیم و بی اثر و نشان، و آن چنان بود که لوط- علیه السلام- در ایشان تذلل می کرد و ایشان تعزز «۷» و تشدد می کردند، جبرئیل- علیه السلام- از دور نظاره می کرد، چون کار از حدّ بگذشت «۸»، لوط را گفت: خلّ بیننا و بینهم رها کن میان ما و ایشان و دست بدار ما را با یکدیگر. لوط با کناره ایستاد، ایشان از در سرای در آمدند، لوط عاجز و ضعیف و بی یار مانده «۹»، جبرئیل- علیه السلام- مسابقه کرد، پری بر روی ایشان باز زد، همه کور شدند و چنان شدند که چشمهاشان با روی راست شد. از آن جا بیرون آمدند مدهوش «۱۰» متحیر، هیچ نمی دیدند و راه نمی دانستند، می فتانند «۱۱» و می خاستند «۱۲» و فریاد می کردند که لوط قومی -----

----- (۱). آد، کا، گا: بگفتیم. (۲). کذا: در اساس، آج، کا آد، گا: ندارد. [.....]. (۳). کا، گا: کند. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). کا: راوده. (۶). سوره یوسف (۱۲) آیه ۲۳. (۷). آج، کا: تعزز. (۸). کا جبرئیل. (۹). گا: بماند. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۱۱). آد، کا، گا: افتادند. (۱۲). اساس: می خواستند/ می خاستند آد، کا: بر می خاستند.

صفحه : ۲۲۹ جادو «۱» را در سرای برده است که ما را به جادوی [۹۸-پ] کور کردند. اینکه قول عامّه مفسران است. ضحاک گفت: چون ایشان بر لوط غلبه کردند و در سرای شدند، لوط دلتنگ شد از آن که ندانست که ایشان فرشتگانند، خدای تعالی

چشمهای ایشان کور کرد تا هیچ «۲» ندیدند، گفتند: ما دیدیم که در سرای آمدند، اکنون کس را نمی بینیم باز گشتند. فَذُوقُوا عَذَابِي وَ نُذُرِي، و التقدير و قلنا لهم: ذوقوا بچشی «۳» عذاب من و انذار و وعید من. وَ لَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً بِأَمْدَادٍ به ایشان آمد عذابی دایم مقیم. و «بکره» نصب بر ظرف است، و برای آن عذاب را «مستقر» خواند که با عذاب آخرت پیوسته بود. فَذُوقُوا عَذَابِي وَ نُذُرِي، [و اینکه آیت را تفسیر برفت] «۴». وَ لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ، و اینکه آیت را تفسیر برفت. وَ لَقَدْ جَاءَ آلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُ، به آل فرعون آمد انذار و تخویف «۵»، و گفتند: نذیران را خواست «۶»، یعنی موسی و هارون - علیهما السلام - . كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كُلِّهَا به آیات ما تکذیب کردند و دروغ داشتند معجزاتی که ایشان نمودند از آن آیات نه گانه فی قوله: وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ «۷». فَأَخَذْنَا مِنْهُمُ أَخَذًا عَزِيزًا مُّقْتَدِرًا ما بگرفتیم ایشان را گرفتن عزیزی قادر توانا. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: جادوان. (۲). آد، گا کس. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بچشید. (۴). اساس: ندارد کا: بچشید عذاب و انذار من، با توجه به آج افزوده شد. [.....]. (۵). آد، کا، گا و تهدید. (۶). آد، گا: و گفتند به نذر نذیر خواست کا: و گفتند: مراد به نذیر. (۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۱.

صفحه : ۲۳۰ آنگه اهل مکه را تهدید کرد و گفت: أَ كُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ أَوْلِيكُمْ، گفت: کافران شما بهترند از ایشان که «۱» ایشان هلاک شدند و اینان هلاک نخواهند شد! و امت سلف را عذاب کردند از قوم نوح و عاد و ثمود و قوم لوط و قوم فرعون. و أَوْلِيكُمْ اشارت است به ایشان اینکه قوم به از ایشان اند که از عذاب ایمن شده اند! [۹۹-]. ر. لفظ استفهام است و مراد جحد، یعنی بهتر نیستند. أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ یا شما را براءتی هست در کتابها، یعنی براءت امانی «۲» از عذاب. أَمْ يَقُولُونَ یا کافران مکه می گویند: نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرُونَ ما جماعتی ایم با عزت و منعت و انتصار و انتقام، کس ما را طلب نیارد کردن و در راه ما ایستادن، و قوله: مُنْتَصِرُونَ، حمل بر لفظ کرد لرأس الایه، و اگر حمل بر معنی کردی «منتصرون» بودی. سَيَهْزَمُ الْجَمْعُ، آنگه گفت: اینکه جماعت عزیز منبع «۳» را مجتمع شده و به قوت خود مغرور شده به هزیمت کنند و بشکنند. قراءت عامه قراء بر فعل مجهول است و رفع «جمع»، و یعقوب خواند: «سنهزم» به «نون» مفتوح و کسر «زا» به نصب «جمع» علی وجه التفضیح «۴» ما هزیمت کنیم آن جمع را «۵» و ایشان پشت بر کنند و از روی اطراد کلام، «و یولون الادبار» بایستی به جمع و لکن لرأس الایه و حملا- علی أنه أراد کل واحد منهم، كما یقال: ضربت منهم الرأس و ان شئت قلت: الرووس، خدای تعالی آن وعده راست کرد و ایشان را روز بدر منهزم کرد. مقاتل گفت: روز بدر ابو جهل اسب بیرون زد «۶» و در میان مصاف «۷» آمد و گفت: ما امروز انتصار و انتقام بکشیم از محمّد و اصحابش. سعید مسیب گفت از عمر خطاب که چون «۸» آیت آمد: سَيَهْزَمُ الْجَمْعُ وَ یُولُونَ الدُّبُرَ، ما ندانستیم که ----- (۱). گا: بهترند از اینکه کافران. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: امان. (۳). آد، گا: منبع. (۴). آد: التّعظیم. (۵). کا و یولون الدبر. (۶). آد، گا: بیرون راند. (۷). آد، گا: میدان. (۸). آد، گا اینکه.

صفحه : ۲۳۱ آنک آید «۱»، تا روز بدر رسول - علیه السلام - درع می پوشید و می خواند: سَيَهْزَمُ الْجَمْعُ وَ یُولُونَ الدُّبُرَ، ما بدانستیم که آیت در اینکه روز آمد و دست [۹۹- پ] ما را خواهد بودن برایشان. بَلِ السَّاعِيَةُ مَوْعِدُهُمْ، آنگه «۲» گفت بل قیامت موعده ایشان است به عذاب. وَ السَّاعِيَةُ أَدهی وَ أَمْرٌ وَ قِيَامَتُ دَاهِي تَر وَ فَطِيع تَر وَ سَخْت تَر است از روز بدر. ابو هریره روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: بشتابی به عمل صالح هفت چیز را چه گوش می داری «۳» یکی از اینکه هفت چیز را «۴»: یا درویشی که از یاد مردم بر خداوندش را یا توانگری طاغی بکند «۵» یا بیماری مقید «۶» یا پیری مفتد یا مرگ مجهز یا دجال - و آن شری است منتظر - یا ساعت. وَ السَّاعِيَةُ «۷» یَوْمٌ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ، نصب «یوم» بر ظرف است و عامل در او، قوله: «و سر»، ای یجعلون «۱۱» فی عذاب السعیر یوم یسحبون فی النار آن روز که ایشان را می کشند بر روی در دوزخ، ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ ای و یقال لهم: ذوقوا و گویند ----- (۱). کذا: در اساس و آج آد، گا: که از کدام جمع است کا: که آن کدام جمع است چاپ شعرانی (۳۷۶/۱۰): که آن کس آید. (۲). آد، گا: آنگاه. (۳). همه نسخه ها: می دارید الّا. [.....]. (۴). همه نسخه بدلها: از اینکه

هفتگانه را آد، کا، گنا غنی مطغیا و فقرا منسیا او مرضا مفسدا او هرما مفسدا او مؤتا مجهزا او الدجال شرّ منتظر. (۵). آد، گا: یا توانگری طاغی کننده. (۶). آد، گا: مفسد. (۷). آج و الصّاعق. (۸). آج: بخشیده. (۹). آد، گا و در گمراهی اند در دنیا و در عذابند در آخرت. (۱۰). همه نسخه بدلها اینکه. (۱۱). آد: یحصلون.

صفحه : ۲۳۲ ایشان را بچشی عذاب و مسیس و الم دوزخ. *إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ*، عامّه قراء «کل شیء» خواندند به نصب و ابو الشّمّال «۱» العدوی «کل» به رفع خواند. حق تعالی گفت ما همه چیز «۲» به اندازه آفریدیم به حسب حاجت بر وفق مصلحت چندان که «۳» بایست بی زیادتیی که عبث [۱۰۰- ر] باشد یا نقصانی که حاجت آرد. ربیع گفت: معنی «قدر» اجل است، ای خلقنا کل شیء الی اجل که از آن اجل و وقت متقدّم و متأخّر نشود، مثله قوله: *قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا* «۴»، ای اجلا. عبد الله عباس گفت: جعلنا لكل شیء شکلا هر جنسی را بیافریدیم [شکلی] «۵» زنان را برای مردان و مادیان را برای اسپان و اتان را برای خران و مردان را شکلی و زبّی که زنان بخلاف آن باشند. و ما أمرنا إلاّ واحدّة کار ما نیست جز یکی یعنی کار ما «۶» یکی باشد در او تغییر و تبدیل نباشد «۷» و بزودی از طریق مثل چنان باشد که چشم زخم «۸»، و قوله: *إِلَّا واحدّة*، ای مرّة واحدّة. و گفتند با معنی راجع است و مراد به امر، ساعت است و «ساعت» مؤنث است پس رجوع با معنی است، لقوله «۹»: ما هذه الصّوت و اراد به الصّیحه، بیانه قوله تعالی: و ما أمر السّاعه إلاّ کلمح البصیر أو هو أقرب «۱۰»، بعضی مفسّران گفتند: امر ما یکی باشد یعنی «کن» باش که خود باشد. بیانه قوله: *إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* «۱۱»، و «قدر» و «قدر» دو لغت است بالتحریک و التّسکین. قال الشّاعر فی التّسکین: ----- (۱). آج: ابو السّمّال (بدون نقطه) آد، کا، گا: ابو السّمّاک. (۲). آد، گا: چیزی.

(۳). آج: چنان که. (۴). سوره طلاق (۶۵) آیه ۳. (۵). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۶). آد، گا: یعنی فرمان ما. [.....]. (۷). آد، کا، گا: نبود. (۸). آد، گا: یک چشم زدن. (۹). آد: کقولهم. (۱۰). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۷. (۱۱). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۴.

صفحه : ۲۳۳ کل شیء حتّی اخیک متاع و بقدر تفرّق و اجتماع و قال اخر فی التّحریک: نال الخلافه او کانت له قدرا کما اتی ربّه موسی علی قدر و در اینکه آیت مجبّره را «۱» تمسک نیست برای آن که خلاف نیست که افعال خدای تعالی به قدر او باشد و به قضاء او «۲» خلاف در افعال ماست که افعال ما آنچه نه به فرمان اوست نه به قدر اوست «۳». ایشان گفتند: خیر و شرّ و کفر و ایمان به قدر اوست پس قائل به قدر ایشان اند [۱۰۰- پ] چون قائل به قدر ایشان باشند «قدری» ایشان باشند که نسبت با نفی نباشد با اثبات باشد. صرفی آن را خوانند که صرفی کند «۴» نه آن را که نکند همچنین شروطی و فرایی و حمّامی و خلقانی، و اینکه قیاسی مطّرد است. و لقد اهلکنا اشیاعکم حق تعالی گفت ما اشیاع شما یعنی اشباه و امثال شما بسیاری هلاک کردیم که همچون شما کافر و جاحد بودند مرا و نعمت مرا از امتان سلف. *فَهَلْ مِنْ مُدْکِرٍ کَس* «۵» هست تا اینکه یاد کند! و *كُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ* و هر چه آن اشیاع کردند از خیر و از شرّ در صحایف اعمال ایشان مثبت است، و گفتند در لوح محفوظ. و *كُلُّ صَغِيرٍ وَ کَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ* هر فعلی که کردند از خرد «۶» و بزرگ نوشته است. و *مُسْتَطَرٌّ* مکتب باشد مفتعل من السطر، یقال: سطر الشیء و اسطره و کتبه و اکتبه. *إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ*، گفت: متّقیان، و پرهیزکاران در بهشتها و جویها باشند. و «انهار» برای رؤوس آیات نگفت و روا بود که به «نهر» جنس ----- (۱). آد، گا جای. (۲). آد، گا: به قضا و قدر او باشد. (۳). آد، گا:

که افعال ما بیشتر نه به فرمان و قدر اوست. (۴). آج: صرف کنند. (۵). کا: کسی. (۶). آد، گا: کوچک.

صفحه : ۲۳۴ خواست «۱». *ضَحَاک* گفت: فی ضیاء و سعّه در روشنایی و فراخی باشند و منه النّهار لسعّه ضیاء فیه، و استنهر الفتق اذا اتّسع «۲» و انهرتها و سعتها، قال الشّاعر: ملک بها کفّی فانهرت فتقها یری قائم من دونها ما ورائها اعرج و طلحه خواندند: «و نهر» به دو ضمّه علی أنّها جمع نهار، یعنی ایشان را هیچ شب نباشد همه روز بود. فراء گفت از بعضی عرب شنیدم اینکه بیت: ان تک لیلیا فانی نهر متی اری «۳» الصبح فلا أنتظر قال آخر: لولا ثریدان هلکنا بالضم «۴» ثرید لیل و ثرید بالنهر [۱۰۱- پ] فی مقعد صدق عند ملکٍ مقّیدر در جای حق که در او لغو نباشد و تأییم نباشد و آن بهشت است بنزدیک خداوند قادر توانا و اشارت بقوله «عند» به

قرب «۵» منزلت است و علو مرتبت و نه به قرب «۶» مسافت. صادق - علیه السلام - گفت: جای «۷» که خدای تعالی به صدق وصف کرد جای صادقان «۸» باشد. عبد الله بن بریده گفت: در اینکه آیت «۹» اهل بهشت هر روز به سلامگاه روند و بر کرسی به مجلسی بنشینند بر قدر اندازه عمل او بر منبرهای درّ و یاقوت و زمرد و زر و سیم «۱۰» در بهشت به هیچ چیز شادمانه‌تر نباشند از آن که به آن مجلس «۱۱» و در آن مجالس «۱۲» سماع قرآن کنند و هیچ چیز ----- (۱). آد، گا: خواهد. (۲). آد، گا: اتسق. (۳). لسان (ماده نهر): تری. [.....] (۴). اساس، آج: ندارد، از آد افزوده شد. (۵). آد، گا: عند قرب. (۶). آد، گا: کا: و نه قرب. (۷). آد، گا: را. (۸). آد، گا: و صدیقان. (۹). آد، گا: که. (۱۰). آد، گا: و شادی و خرمی کنند به آواز سلام بر یکدیگر و مومنان را خوشتر از آن نیاید در آن جا از آن که سلام بر یکدیگر کنند. (۱۱). آد، گا: مجالس. (۱۲). کا: مجلس.

صفحه : ۲۳۵ خوشتر نباشد از آن که آن شنیدن. آنگه با منازل خود روند «۱» ناعم قریر العین چشم روشن. در خبر است که یک روز موسی - علیه السلام - به مناجات می‌رفت به خرابه‌ای «۲» بگزشت «۳» از آن جا ناله‌ای «۴» می‌آمد. در آن جا رفت مردی را دید برهنه بر سر خاک خفته خستی زیر سر گرفته بر او عورت پوشی بود «۵» می‌نالید و در آن ناله چیزی می‌گفت. موسی بنزدیک او شد می‌گفت: «۶» الهی تری غربتی و وحدتی و تعرف فقری و فاقتی. «موسی برفت و مناجات بکرد» «۷» بگفت و بشنید چون خواست تا برگردد «۸» حق تعالی گفت: یا موسی پیغام آن درویش بگزاردی «۹» گفت: بار خدایا تو عالمتری حکایت وحدت و وحشت می‌کرد و شکایت فقر و فاقه می‌گفت. گفت برو او را از من سلام کن «۱۰» و بگو خدایت سلام می‌کند و می‌گوید: تو تنها نیستی که من انیس تویم «۱۱» و تو غریب نئی که من جلیس تویم «۱۲» و تو درویش نئی که من و کیل تویم «۱۳» موسی بیامد و بر بالین [۱۰۱-پ] آن درویش بنشست و آن پیغام بگزارد. درویش گفت: یا کلیم الله «۱۴»؟ مرا اینکه مایه «۱۵» است که خدای تعالی حدیث من بشنود و آن را جواب دهد. آنگه نعره‌ای «۱۶» بزد و جان بداد. موسی - علیه السلام - با میان بنی اسرائیل آمد و ایشان ----- (۱). آد، گا: آنگه هر یک به مقام خود باز روند. (۲). آج، کا: خربه. (۳). همه نسخه بدلها: بگذشت. (۴). آد، گا: و انینی. (۵). آد، گا: بجز عورت پوشی نداشت کا: بر او بیش از عورت پوشی نبود. [.....] (۶). کا: بار خدایا غربت و تنهایی من می‌بینی فقر و فاقه من می‌دانی. (۷). آد، گا: بگذشت و به مناجات رفت. (۸). آد، گا: باز گردد. (۹). آد، گا: خطاب آمد که یا موسی چرا حال فقر و غریبی و درویشی و تنهایی آن درویش ما در اینکه حضرت عرض نکردی موسی. (۱۰). آد، گا: برسان. (۱۱-۱۲-۱۳). همه نسخه بدلها: توام. (۱۴). آد، گا: ای رسول خدا. (۱۵). آد، گا: منزلت کا: پایه. (۱۶). کا: نغمه‌ای.

صفحه : ۲۳۶ را خبر داد، بشتافتند. موسی - علیه السلام - با اشراف بنی اسرائیل بیامد تا به دفن او مشغول شوند. چون در آمد آن خرقه «۱» عورت پوش دید و آن خشت و درویش را ندید. گفت: بار خدایا؟ اینکه درویش کجا رفت زمینش فرو برد یا گرگش بخورد «۲»؟ جبرئیل - علیه السلام - آمد و گفت خدای تعالی می‌گوید اینکه چه گمانهاست که به دوستان ما می‌بری اینکه درویشی بود که شیطانش در دنیا طلب کرد و نیافت «۳» و منکر و نکیرش در گور طلب کردند و نیافتند و رضوانش در بهشت طلب کردند و نیافتند و مالکش در دوزخ طلب کرد و نیافت. گفت: بار خدایا؟ پس کجاست! گفت: دوست کجا باشد مگر بنزدیک دوست؟ فی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ «۴» گفت: ذو النون مصری، اصحاب را تحریض کردی بر طاعت چون از ایشان فتوری دیدی گفتی: جدوا یا اولیاء الله جدوا فان للاولیاء عرفا فی مقعد صدق عند ملیک مقتدر جهد کنید ای دوستان خدای که دوستان «۵» او را غرفه‌هایی هست در مقعد صدق بنزدیک قادر توانا. عاصم بن حمزه «۶» روایت کرد از جابر عبد الله انصاری که گفت یک روز رسول - علیه السلام - در مسجد مدینه نشسته بود. بعضی صحابه از او حدیث بهشت [۱۰۲-ر] پرسیدند. رسول - علیه السلام - گفت: ان لله لواء من نور و عمودا من زبرجد خلقها قبل ان یخلق السموات بالفی سنه مکتوب علی رداء ذلک اللواء -----

----- (۱). آد، گا: کهنه. (۲). اساس: بخود، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آد، گا و ملک الموت در وقت مرگش نیافت کا و ملک الموت درد و مرگش طلب کرد و نیافت. (۴). اساس در حاشیه با خطی جدیدتر از متن ابیاتی دارد به شرح زیر: بار خدایا زره داوری عاقبت بنده به خیر آوری یا رسول الله رسول خالق یکتا تویی برگزین ذو الجلال پاک بی همتا تویی یا علی دست ماست دامن تو خوشه چینم به گرد خرمن تو العبد الفقیر شاه محمّد (۵). آد، کا: اولیا. [.....]. (۶). آد، گا: عاصم بن ضمیره. ۱»

صفحه : ۲۳۷ الله لا اله الا الله محمد - صلى الله عليه و آله - رسول الله آل محمد خير البرية صاحب اللواء امام القوم، فقال علي - عليه السلام -: الحمد لله الذي هدانا و كرمنا و شرفنا بك، فقال النبي - صلى الله عليه و آله - يا علي - اما علمت ان من احبنا و انتحل محبتنا اسكنه الله معنا و تلا هذه الاية: في مَقْعِدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكَ مُقْتَدِرٍ (۲) گفت خدای را تعالی لوایی است از نور و عمودی از زبرجد، بیافرید آن را پیش از آن که آسمان و زمین آفرید به دو هزار سال بر رداء آن لوا نوشته: لا اله الا الله، محمّد رسول الله ال محمد خير البرية صاحب اللواء امام القوم بجز خدای خدایی نیست و محمّد رسول اوست و آل محمّد بهترین خلقانند صاحب اینکه لوا امام خلق (۳) است. امیر المؤمنین علی گفت: سپاس خدای را که ما را به تو مشرف و مکرم بکرد. رسول - علیه السلام - گفت: یا علی تو ندانی که هر که ما را دوست دارد و دعوی دوستی ما کند با ما باشد (۴) در درجه ما باشد، في مَقْعِدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكَ مُقْتَدِرٍ، و اینکه حدیث ثعلبی در تفسیر اینکه آورد (۵) - و الله الموفق. ----- (۱). آد، گا و صدق فی محبتنا. (۲). آد، کا، گا: و اینکه حدیث ثعلبی در تفسیر خویش یاد کرده است. (۳). آج: قوم. (۴). آج و. (۵). آد، گا: در تفسیر خویش یاد کرده است.

صفحه : ۲۳۸

سورة الزحمن

«۱» اینکه سورت مکی است (۲) و عدد آیات او هفتاد و هشت آیت است و سیصد و پنجاه و یک کلمت است و [هزار و] (۳) ششصد و سی و شش حرف است. و روایت است از علی بن حمزه الکسائی از موسی بن جعفر - علیه السلام - از پدرانش از امیر المؤمنین علی از رسول - علیهم السلام - که او گفت: [۱۰۳ - پ] هر چیزی [را] (۴) عروسی است و عروس قرآن سورت الزحمن است. و ابو امامه روایت کرد از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سورت الرحمن بخواند، خدای تعالی بر ضعیفی او رحمت کند و او از جمله آنان باشد که شکر نعمتهای خدای گزارده (۵) باشد. هشام بن عروه گوید از پدرش که اول کس که قرآن به جهر برخواند به مکه (۶) از پس رسول - علیه السلام - عبد الله مسعود بود. و آن آن بود که (۷) اصحاب رسول مجتمع شدند و گفتند قریش قرآن نشنیده‌اند کیست از میان ما که قرآن به جهر برخواند تا قریش بشنوند! عبد الله مسعود گفت: من بخوانم. گفتند: ما ترسیم بر تو از ایشان. گفت: رها کنید که خدای نگاه دارد (۸) مرا. آنکه بیامد و ----- (۱). آج بدان که. (۲). گا: مدنی است بعضی گفتند مکی است. (۳). اساس و آج: ندارد، از آد افزوده شد. (۴). اساس: ندارد. از آج افزوده شد. (۵). آد، کا، گا: گذارده. (۶). آد، گا: در مکه. (۷). کا: و سبب آن بود که، آد، گا: و آن چنان بود که. (۸). آد، گا: نگاهدار باشد. [.....]

صفحه : ۲۳۹

بنزدیک مقام ابراهیم باستاد (۱) و سورت الزحمن آغاز کرد و قریش در مجلسهای خود (۲) نشسته بودند. گفتند: چه می گوید ابن (۳) امّ عبد! برخاستند و او را زدن گرفتند (۴) تا اثر ضرب و خدش (۵) بر روی او پدید آمد و او همچنان می خواند تا چند آیت (۶)

بخواند. آنگه برگردید و با نزدیک صحابه آمد. گفتند: ما از اینکه می‌ترسیدیم گفتیم تا کسی باشد که او را عزتی باشد از عشیره (۷)».

[سوره الرحمن (۵۵): آیات ۱ تا ۷۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الرَّحْمَنُ (۱) عَلَّمَ الْقُرْآنَ (۲) خَلَقَ الْإِنْسَانَ (۳) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (۴) الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ (۵) وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ (۶) وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ (۷) أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ (۸) وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ (۹) وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ (۱۰) فِيهَا فَاكِهَةٌ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ (۱۱) وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ (۱۲) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۱۳) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ (۱۴) وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ (۱۵) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۱۶) رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ (۱۷) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۱۸) مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ (۱۹) بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ (۲۰) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۲۱) يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ (۲۲) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۲۳) وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ (۲۴) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۲۵) كُلٌّ مِنْ عَلَيْهَا فَانٍ (۲۶) وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (۲۷) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۲۸) يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (۲۹) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۳۰) سَنَفُخُ لَكُمْ أَيَّهَ الثَّقَلَانِ (۳۱) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۳۲) يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ (۳۳) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۳۴) يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ شَوَاطِئَ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٍ فَلَا تَنْتَصِرُونَ (۳۵) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۳۶) فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ (۳۷) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۳۸) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ (۳۹) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۴۰) يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ (۴۱) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۴۲) هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ (۴۳) يَطُوفُونَ بِنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ آتٍ (۴۴) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۴۵) وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ (۴۶) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۴۷) ذَوَاتَا أَفْنَانٍ (۴۸) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۴۹) فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ (۵۰) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۵۱) فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ (۵۲) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۵۳) مُتَّكِنِينَ عَلَى فُرْشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ (۵۴) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۵۵) فِيهِنَّ قَاصِرَاتٌ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِسْنٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ (۵۶) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۵۷) كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ (۵۸) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۵۹) هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ (۶۰) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۶۱) وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّاتٍ (۶۲) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۶۳) مُدْهَامَاتٍ (۶۴) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۶۵) فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّخَتَانِ (۶۶) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۶۷) فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ (۶۸) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۶۹) فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حَسَنَاتٌ (۷۰) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۷۱) حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ (۷۲) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۷۳) لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِسْنٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ (۷۴) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۷۵) مُتَّكِنِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حَسَنٍ (۷۶) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۷۷) تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (۷۸)

[ترجمه]

خدا، در آموخت قرآن را. بیافرید آدمی را. در آموخت او را بیان. آفتاب را و ماه بشمار است. [۱۰۳-ر]. و گیاه و درخت سجده می‌کنند. و آسمان را برداشت و بنهاد ترازو. طغیان مکنید «۸» در ترازو. و راست داری سختن «۹» براستی ----- (۱). همه نسخه‌ها: بایستاد. (۲). کا: مجالس خود. (۳). آج: اینکه. (۴). آد، کا، گا: برخاستند و او را در -----

زدن گرفتند. (۵). اساس: حدث، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج، کا: آیات. (۷). آد، گا: لیکن می‌گفتیم که ایشان بیشتر خویشان تواند ترا عزتی دارند. عبد الله مسعود گفت: **فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ** (۸). آج: نمی‌کنید. (۹). آج: راست دارید سنجیدن.

صفحه: ۲۴۰ و کم مداری «۱» ترازو. و زمین را بنهاد برای خلقان. در آن جا میوه است و درخت خرما خداوند غلافها. و دانه خداوند برگ و ریحان. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۲»! بیافرید آدمی را از گل [چون گل کوزه] «۳». و بیافرید پری را از درفشی از آتش. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۴». و خدای [دو] «۵» مشرق و خدای [دو] مغرب. [۱۰۳-پ] و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری «۶»! بر آمیخته دو دریا برهم. میان ایشان حایلی هست که بغی نکنند. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۷». برون آید از هر دو مروارید بزرگ و خرد. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۸». و او راست کشتیهای ساخته در دریا چون کوهها. ----- (۱). آج: مدارید. (۸-۷-۶-۴-۲). آج: می‌دارید. (۵-۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد.

صفحه: ۲۴۱ [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱» «۲». هر که در زمین است فانی است. و بماند ذات خدای تو خداوند بزرگواری و گرامی کردن. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۳» «۴». خواهند از او هر که در آسمانها و زمین است هر روز او در کاری است. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۵» «۶». بپردازیم [به شما] «۷» ای پری و آدمی. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۸» «۹». [۱۰۴-ر] ای گروه پری و آدمی اگر توانی «۱۰» که بگذری «۱۱» از کنارهای آسمانها و زمین بگذری «۱۲»، نگذری «۱۳»، مگر به حجتی. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۴» «۱۵». بفرستند بر شما شعله‌ای از آتش و مس و رو «۱۶» کینه نتوانی کشیدن «۱۷». [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۸» «۱۹». چون شکافته شود آسمان باشد ----- (۱۸-۱۴-۸-۵-۳-۱). آج: می‌دارید. (۱۹-۱۵-۹-۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به همین مورد در آیات مقدم و با توجه به آج افزوده شد. [.....] (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۱۰). آج: توانید. (۱۱-۱۲). آج: بگذرید. (۱۳). آج: نگذارید. (۱۶). کذا: در اساس آج: ور. (۱۷). آج: نتوانید کشید.

صفحه: ۲۴۲ گلی چو «۱» روغنها. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۲» «۳». آن روز نپرسند از گناهشان آدمی و نه جنی. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۴» «۵». بشناسند مجرمان به نشانشان فرا گیرند به موی پیشانی و پایها «۶». [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۷» «۸». [۱۰۴-پ] آن دوزخ است آن که دروغ داشتند «۹» گناهکاران. می‌گردند میان آن و میان آبی گرم. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۰» «۱۱». و آن را که بترسد از استادان «۱۲» پیش خدایش دو بهشت باشد. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۳» «۱۴». خداوند انواع میوه. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۵» «۱۶». در آن جا باشد دو چشمه می‌رود. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۷» «۱۸». ----- (۱). آج: چون. (۱۷-۱۵-۱۳-۱۰-۷-۴-۲). آج: می‌دارید. (۱۸-۱۶-۱۴-۱۱-۸-۵-۳). اساس: ندارد، با توجه به موارد مشابه در نسخه اساس و با استفاده از آج افزوده شد. (۶). آج: قدمها. (۹). آج: داشتید آن را. (۱۲). آج: ایستادن.

صفحه: ۲۴۳ [در آن جا باشد] «۱» [از هر میوه دو جفت]. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۲» «۳». تکیه زدگان باشند بر سریرها آستر آن از دیبای ستبر و میوه هر دو بستان نزدیک. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۴» «۵». در آن جا چشم-کشیدگان بنسوده باشد ایشان را آدمی پیش «۶» آن و نه پری. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۷» «۸». [۱۰۵-ر] گویی ایشان یاقوت‌اند و مروارید. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۹» «۱۰». هست «۱۱» پاداشت نیکویی مگر نیکویی! [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۲» «۱۳». از فرود آن هر دو بستان «۱۴». [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۵» «۱۶». بغایت سبز شده «۱۷». [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۸» «۱۹». در آن جا دو چشمه‌اند بر دمیده. [و

به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری» [۲۰] «۲۱». در آن جا میوه باشد و درخت خرما و نار. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] [۲۲] «۲۳». ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۲۲-۲۰-۱۸-

۱۵-۱۲-۹-۷-۴-۲). آج: می‌دارید. [.....] [۲۳-۲۱-۱۹-۱۶-۱۳-۱۰-۸-۵-۳]. اساس: ندارد، با توجه به موارد مشابه در فوق و ملاحظه آج افزوده شد. (۶). آج از. (۱۱). آج: نیست. (۱۴). آج: می‌دارید. (۱۷). آج است.

صفحه: ۲۴۴ در آن جا زنانی باشند نیکو. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱» [۲]. سیاه چشمان باز داشته در خیمه‌ها. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۳» [۴]. بنسوده باشد ایشان را «۵» آدمی پیش از آن «۶» و نه پری. [و به کدام نعمتهای

خدایتان دروغ می‌داری] «۷» [۸]. تکیه زده باشند بر رفر «۹» سبز و بساطهای نیکو [۱۰۵-پ]. [و به کدام نعمتهای خدایتان دروغ می‌داری] «۱۰» [۱۱]. بزرگوار است نام خدای تو خداوند بزرگواری و گرامی کردن. قوله تعالی: الرَّحْمَنُ، عَلَّمَ الْقُرْآنَ، قوله: الرَّحْمَنُ،

جواب آن است که کافران گفتند: و ما الرحمن رحمان چه باشد! حق تعالی گفت: رحمان آن است که قرآن آموخت، و قوله: عَلَّمَ الْقُرْآنَ جواب آن است که گفتند از کافران که: اِنَّمَا يَعْلَمُهُ بَشَرٌ اَوْ رَا اَدْمٰی مِی آموزد. خدای تعالی گفت: او را خدای می‌آموزد

خدای رحمت کننده «۱۲» بخشاینده «۱۳». و بیان کردیم که: «رحمان» مبالغه باشد در رحمت، آن که رحمت او عام باشد بر مؤمن و کافر و بَرّ و فاجر، و تعلیم خدای تعالی قرآن را به ----- (۱۰-۷-۳-۱). آج: می‌دارید.

(۱۱-۸-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به موارد مشابه در فوق و نسخه آج افزوده شد. (۵). آج هیچ. (۶). آج: پیش ایشان. (۹). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه کلمه در متن تفسیر آورده شد. (۱۲). آج و. (۱۳). آج است.

صفحه: ۲۴۵ معنی تمکین باشد از تعلّم و یا خلق علم باشد به او عند الممارسه و الدّرس، و نیز آن جا که نصب دلیل کند اینکه لفظ استعمال کنند کقوله تعالی: وَ عَلَّمَكْ مَا لَمْ تُكُنْ تَعْلَمُ «۱»، و به معنی اعلام باشد کقوله: وَ عَلَّمَ اَدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا «۲»، و به معنی

خلق «۳» علم ضروری باشد چنان که گفت: وَ عَلَّمَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ «۴». خَلَقَ الْاِنْسَانَ، عبد الله عباس گفت: آدم را خواست که او را اسماء چیزها بیاموخت بر بیان، و گفتند: جمله لغات بیاموخت او را. در خیر است که آدم- علیه السلام- به هفتصد هزار لغت

سخن گفتی عربیت از همه فاضلتر بود، و بعضی دگر گفتند: مراد جمله آدمیان اند و «لام» در او تعریف جنس است «۵». آنکه در «بیان» خلاف کردند، بعضی گفتند: مراد به بیان حلال و حرام است و تمیز میان خیر و شر، و آن که چه باید کرد و چه نباید کرد تا

حَبَّتْ انگیزد به آن بر او. ابو العالیه گفت و مرّة الهمدانی و ابن زید: مراد نطق «۶» است و سخن گفتن که خدای تعالی آدمی را نطق داد که دگر حیوانات را نباشد. کعب [گفت] «۷»: یعنی علم آنچه گوید و شنود. سدی [۱۰۶-ر] گفت: یعنی هر قومی را لغتی

بیاموخت که به آن سخن گویند. یمان گفت: علم خط و کتابت خواست، نظیره «۸»: عَلَّمَ بِالْقَلَمِ «۹». ابن کیسان گفت: خَلَقَ الْاِنْسَانَ یعنی بیافرید محمّد را. عَلَّمَهُ الْبَيَانَ، یعنی بیاموخت او را بیان، یعنی بیان آنچه بود و خواهد بود تا او بیان کردی «۱۰» علم اوّلین و

آخرین را «۱۱». ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۳. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۳۱. [.....] (۳). اساس، آج: خاف، با توجه به کا تصحیح شد. (۴). سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۰. (۵). کا، گا عَلَّمَهُ الْبَيَانَ. (۶). آج و دیگر نسخه

بدلها: نطقی. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آد، کا، گا قوله. (۹). سوره علق (۹۶) آیه ۴. (۱۰). آد، کا، گا: تا او را بیان کرد. (۱۱). آد، کا، گا: ندارد.

صفحه: ۲۴۶ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ آفتاب و ماه به حساب می‌روند در منازل دوازده. اینکه قول عبد الله عباس است و «۱» قتاده و ابو مالک، و ابن زید و ابن کیسان گفتند «۲»: یعنی به آن حساب کنند و اعمال و آجال و اوقات دیون و اوقات [عبادات به آن

شناسند، و شب و روز بر سیر «۳» آن نهاده است، چه اگر آفتاب و ماه نبودی شب از روز پیدا نبودی و روز از شب و روزگار همه شب بودی و راه نبودی به حساب، همچنین اگر همه اوقات [۴] روز «۵» بودی، ضحاک گفت معنی آن است که: یجریان بقدر مقدر

اینکه ماه و آفتاب به قدری مقدور «۶» می‌روند تا پنداری حسابی «۷» کرده است. مجاهد گفت: همچون حساب آسیا «۸» گرد قطب

می‌گردد. سدی گفت: بحسبان، ای بأجل کآجال الناس بر أجلي می‌روند چون أجل «۹» مردمان، چون اجلشان به سر آید هلاک شوند، نظیره: كُلُّ يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ «۱۰» عَلَّمَهُ الْبَيَان، أن «۲» الشمس و القمر بحسبان، یعنی او را «۳» بیا موخت [۱۰۶-پ] که آفتاب و ماه به حسابی «۴» می‌روند، و گفتند: فراخنای آفتاب شش هزار و چهار صد فرسنگ است [در مثل اینکه، و فراخنای ماه هزار فرسنگ در هزار فرسنگ] «۵». و بر روی آفتاب نوشته است: لا اله الا الله محمد رسول الله، خلق الله الشمس بقدرته و اجراها «۶» بأمره، و در بطن «۷» او نوشته است: لا اله الا الله رضاه كلام و غضبه كلام و رحمته كلام و عذابه كلام «۸»، یعنی اینکه چیزهای مخالف از رضا و غضب و رحمت و عذاب در کلام ما بسته است به کلام خدای «۹»، راضی شود و رحمت کند و به کلامی خشم گیرد و عذاب کند. و بر روی ماه نوشته است: لا اله الا الله و محمد رسول الله، خلق الله القمر و خلق الله الظلمات و النور، و در بطن او نوشته است: خلق الله الخير و الشر بقدرته يبتلى بهما من يشاء من خلقه فطوبى لمن أجرى الله الخير على يديه و الويل لمن أجرى الله الشر على يديه، و مراد بر اجرای خیر و شر بر دست او اقدار است و تمکین و آلائت که یکی از ما بی آن فعل «۱۰» نتواند کردن. وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ «نجم» هر درختی باشد که ساق ندارد چون ----- (۱). اساس: باب، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس: بان، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آج بیان او آد، کا، گا بیان آن. (۴). آد، کا، گا: به حساب چاپ شعرانی (۳۸۶/۱۰): به حسابی. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد، کا: أجریها. [.....]. (۷). کا: در اندرون. (۸). اساس: و غضبه عدله کلام آج: و عدله کلام، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). آد، گا: حق تعالی به کلامی. (۱۰). آد، گا: فعلی.

صفحه: ۲۴۸ درخت گندم «۱» و ارزن و مانند آن، و اینکه شجر درختی «۲» که آن را ساق بود و شاخهای سایه گستر «۳» باشد آن را. سدی گفت: همه گیاه «۴» را نجم خوانند لنجومه من الارض، ای طلوعه. مجاهد و قتاده گفتند: مراد به «نجم» ستاره است و سجود او «۵» طلوعش باشد، و آن که گفت: نبات و درخت است، گفت: سجود ایشان است «۶» و تمایل ایشان از باد. وَالسَّمَاءُ رَفَعَهَا و آسمان «۷» برداشت. وَوَضَعَ الْمِيزَانَ و ترازو بنهاد. مجاهد گفت: مراد عدل است. حسن و قتاده [۱۰۷-ر] و ضحاک گفتند: مراد ترازوی حقیقی است «۸»، برای آن بنهاد تا مردم به او توسل کنند به انصاف و انتصاف. حسین بن فضل «۹» گفت: قرآن است، برای آن که در او «۱۰» راستی ترازوست «۱۱». أَلَمْ تَطْعَمُوا فِي الْمِيزَانِ، أَمْ لَوْلَا تَطْعَمُوا «۱۲» تا طغیان نکنی «۱۳» و تجاوز از حد «۱۴» عدل و تعدی. وَ أَقِيمُوا الْوِزْنَ بِالْقِسْطِ و چیزها سختن اقامت کنی «۱۵» به عدل، یعنی به انصاف سنجی «۱۶». ابن عیینه گفت: وزن به دست باشد و قسط به دل. ----- (۱). آد، گا و جو. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها باشد. (۳). آد، گا: سایه دار. (۴). آد، گا: گیاهی. (۵). اساس و با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۶). آد، گا: سجود او جنیدن و حرکت باشد کا: سجود ایشان جنیدن ایشان است. (۷). آد، کا، گا را. (۸). آج و. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: حسین بن الفضل. (۱۰). آد، گا: در روشنی و. [.....]. (۱۱). آد، کا، گا عدل. (۱۲). آد، گا فی المیزان. (۱۳). آد، گا: نکنید کا: نکنند. (۱۴). آد، گا و. (۱۵). آج: کنید. (۱۶). آج، کا: سنجید.

صفحه: ۲۴۹ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ، و ترازو کم مداری «۱» و چیزها که سنجی «۲» کم نسنجی «۳». قتاده گفت در اینکه «۴» آیت که: در کتب اوایل هست: «یا بن آدم اعدل کما تحب ان يعدل علیک» عدل کن با مردم چنان که «۵» خواهی که با تو کنند، و وفا کن با مردمان چنان که تو را باید که با تو کنند. و بلال ابن ابی برده خواند: وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ، به فتح «تا» و «سین» من الخسران، قال: و هو النقصان، و باقی قراء به کسر «سین» و ضم «تا» من الإخسار. وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ و زمین بنهاد برای خلق «۶». حسن گفت: للجن و الانس. عبد الله عباس گفت و شعبی: لكل ذی روح. فیها فاکهة در او انواع میوه‌هاست، یعنی در زمین. و «فاکهة» «۷» ابهام را موحید گفت و منکر. ابن کیسان گفت: مراد هر «۸» چیز است که مردم به آن تفکّه و تعلل کنند از جمله نعمتهای خدای تعالی. وَ النَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ [و «نخل» درخت خرما باشد، و مراد خرماست. ذَاتُ الْأَكْمَامِ] «۹»، ای ذات الاوعیة، واحدها «کم» مراد غلاف

خرماست که آن را کفّری گویند و هر چه چیزی را باز پوشد «۱۰» آن را «کم» گویند، و منه کم القمیص، آستین پیرهن را از آن جا «کم» گویند که دست را بپوشد «۱۱» و کلاه را کمه گویند، قال الشاعر: ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: مدارید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: سنجید. (۳). آج، کا: کم نسنجید گا: راست سنجید. (۴). آد، گا: گفت دلیل. (۵). آد، کا، گا تو. (۶). آد: خلقان. (۷). آد، کا، گا: و برای. (۸). اساس: هفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۹). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). اساس: پوشند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). آد، گا: باز پوشید.

صفحه : ۲۵۰ و قلت «۱» لکم کیلوا بکمۃ بعضکم [۱۰۷-پ] دراهمکم انی کذالک «۲» اکیل ضحاک گفت: «اکمام» غلافهای او باشد، ابن زید گفت: طلع «۳» باشد پیش از آن که شکافته شود، و اینکه اقوال متقارب است. وَالْحَبُّ دانه «۴». و «لام» «۵» جنس راست، و مراد همه دانه‌هاست «۶». ذُو الْعَصْفِ خداوند برگ، و «عصف» برگ کشت باشد، و کذلک العصیفه و الجل، بکسر الجیم، قال علقمه بن عبده «۷»: تسقی مذائب قد مالت عصيفتها حدورها من أتى الماء مطوم «۸» ابن کيسان گفت: «عصف» برگ هر چیزی باشد که آن را دانه «۹» اول گیاه پدید آید آنکه برگ شود، آنکه ساق شود، آنکه دانه در او پدید آید، آنکه خدای تعالی آن را اکمام در او پدید آرد، آنکه در اکمام دانه پدید آرد. و البیّ گفت: از عبد الله عباس که: «عصف» گاه باشد، و ضحاک هم اینکه گفت. عطیه گفت: برگ زرع باشد چون سبز بدروند، آنکه خشک شود. نظیره قوله: كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ «۱۰». و الريحان، عکرمه گفت از عبد الله عباس و مجاهد «۱۱» گفت: روزی است، و هر «ریحان» که در قرآن هست مراد روزی است، مقاتل حیان گفت: رزق باشد به لغت حمیر، قال الشاعر: سلام الاله و ریحانه و رحمته و سماء درر ----- (۱).

آد، گا: فقلت. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: کذلک. (۳). آج: طلوع. (۴). آد، گا: و دانه. (۵). کا: و الف لام. (۶). اساس و همه نسخه بدلها: دانه‌هاست / دانه‌هاست. (۷). اساس، آج: عبیده، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و مآخذ خبری تصحیح شد. (۸). اساس و همه نسخه بدلها: منظوم، با توجه به چاپ شعرانی و مآخذ شعری تصحیح شد. (۹). آد، کا، گا بود. (۱۰). سوره فیل (۱۰۵) آیه ۵. (۱۱). کا که. [.....]

صفحه : ۲۵۱ سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: «ریحان» ریع باشد و زیادتی که کشت را بود، چنان که گفت کَمَثَلِ حَبَّةٍ أُنْبِتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ «۱» - الآية. ضحاک گفت «۲»: طعام باشد و «عصف» گاه، تا اینکه طعام ما باشد و آن طعام «۳» چهارپای. حسن و ابن زید گفتند: ریحان است بعینه که در میان ما باشد از جمله مسمومات. و البیّ گفت از عبد الله عباس که حضرت و سبزی کشت باشد. سعید جبیر گفت: ریحان هر کشتی باشد که بر ساق بایستد. جمله قراء خواندند: وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ [۱۰۸-ر] وَالرَّيْحَانُ مَرْفُوعٌ [ردا] «۴» علی قوله فیها فَاکْتِهَتْ، و ابن عامر منصوب خواند ردا علی قوله خلق الانسان «۵»، آی و خلق هذه الأشياء، و کوفیان خواندند: «و الريحان» بجز عطا علی «۶» العصف، مگر عاصم. و باقی «۷» مرفوع خواندند ردا علی قوله وَالْحَبُّ قَبَائِلُ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكذَّبَانِ اینکه خطاب است با جن و انس، گفت: به کدام نعمتهای خدایتان تکذیب می کنید، یعنی تکذیب به یکی و دو توان کرد، اینکه همه نعمتها را که در اینکه سوره ذکر کرد و بر شمرد، به یک بار چگونه جحود توان کرد «۸». و بیان اینکه آن است که در عقب اینکه آیات بگفت: سَتَنْفِرُ لَكُمْ أَيُّهُ الثَّقَلَانِ «۹»، و نیز حدیث محمد بن المکند «۱۰»، عن جابر بن عبد الله الانصاری- که او گفت: رسول- علیه السلام- اینکه سوره بر صحابه خواند و ایشان خاموش می بودند، ----- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۱. (۲). آد، کا، گا ریحان. (۳). آد، گا: علف. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). سوره رحمن (۵۵) آیه ۳. (۶). آد، کا، گا قوله. (۷). گا قراء. (۸). آد: کردن. (۹). اساس و همه نسخه بدلها: ایها الثقلان. (۱۰). اساس: محمد بن المکندر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۵۲ گفت: [ما] «۱» لی أریکم سکوتا چرا «۲» شما را خاموش می بینم! جنیان جواب نیکوتر از شما گفتند. چون اینکه سوره

برایشان خواندم، گفتند: یا رسول الله؟ چه جواب دادند! گفت: یک بار که من گفتم «۳» فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ، ایشان آواز بر آوردند «۴» و لا بشيء من نعمك ربنا نكذب بار خدایا «۵» هیچ نعمت از نعمتهای تو تکذیب نمی‌کنیم. و گفتند خطاب با انس است تنها و لکن به لفظ تثنیه گفت علی عاده العرب. اما کلام در تکرار اینکه آیت در آخر اینکه سوره بیاید ان شاء الله تعالی. قوله: خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ، آنکه گفت: خدای تعالی آدم را از گلی آفرید مانند گل کوزه گران و «صلصال» گلی باشد خشک که آن را صلصله باشد و آوازی از خشکی. و «فخار» گفتند. گلی پخته «۶» باشد و به کوزه کرده و گفتند: ناپخته باشد. وَ خَلَقَ الْجَانَّ و بیافرید جنیان را، مِنْ مَرَجٍ مِنْ نَارٍ «۷»، [گفتند «جان» ابو الجن است چنان که آدم ابو البشر است. ضحاک گفت: مراد به «جان» ابلیس است. ابو عیبه گفت «جان» واحد جن است. من مارج] «۸» گفتند: «مارج» لهب صافی باشد [۱۰۸-پ] درفش و بخشیدن «۹» آتش که به آن دودی نباشد عبد الله عباس گفت: زبانه آتش باشد، عکرمه گفت: نیکوتر آتشی باشد. مجاهد گفت: آن باشد که مختلط «۱۰» شود بعضی به بعضی از لهب او سرخ و زرد و سبز، آنکه ----- (۱). اساس و آج: ندارد، از آد، افزوده شد. (۲). اساس تا چرا، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آد، کا، گا: هر بار که من گفتمی. (۴). گا: می‌دادند و فریاد می‌کردند و می‌گفتند. [.....] (۵). آد، کا، گا به. (۶). آج: پیخته. (۷). آد، گا از زبانه آتش. (۸). اساس: افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۹). کذا در اساس آج: لخشیدن که تحریفی از بخشیدن است آد، گا: درفشیدن و افروختگی آتش کا: بخشیدن/بخشیدن. (۱۰). آد، گا: مختلف.

صفحه : ۲۵۳ در حال چون «۱» آتش باز گیرند «۲» چند لون مختلف از او بنماید، و اصله من قولهم: مرج القوم اذا اختلطوا و مرجت «۳» اماناتهم و عهدهم، فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ رَبِّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبِّ الْمَغْرِبَيْنِ، گفت: خداوند دو مشرق است و دو مغرب، یکی مشرق تابستان و دیگر مشرق زمستان، و همچنان مغرب تابستان و مغرب زمستان، و رفع «۴» بر خبر ابتدای محذوف است، ای هو ربّ المشرقین، فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ در آمیخت آن دو دریا را، گفت «۵»: یکی دریای شور است و یکی دریای عذب «۶»، و رها کرد تا آمیخته شدند «۷»، گفتند: دریای پارس «۸» و روم است «۹». بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ میان ایشان برزخی و حایلی «۱۰» هست، لا- یبغیان که بر یکدیگر بغی نکنند و با یکدیگر آمیخته نشوند چنان که عذوبت عذب به ملوحت ملح تباه شود «۱۱»، و گفتند: معنی آن است تا بغی نکنند بر مردمان به غرق. حسن گفت: دریای روم و هند است و ولایتهای ما حایل است میان ایشان، مجاهد گفت: دریای زمین و آسمان است هر «۱۲» سال یک بار ملتقی شوند «۱۳»، و در تفسیر اهل البیت هست که: مراد به اینکه دو دریا علی و فاطمه است «۱۴»، یکی ----- (۱). کا از. (۲). اساس: گردند، با توجه به مج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس: حرجت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد، کا، گا او. (۵). آد، کا، گا: گفتند. (۶). کا: خوش. (۷). گا: شد و. (۸). آد، گا: فارس. [.....] (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: خواست. (۱۰). آد و مانعی کا، گا و حاجزی. (۱۱). آد، گا: نگردد کا: نشود. (۱۲). آج: همه. (۱۳). کا فَبِأَيِّ الاء ربکما تکذبان. (۱۴). آج علیهما صلوات الله.

صفحه : ۲۵۴ دریای علم و حلم و شجاعت، و یکی دریای طهارت و حیا و وفا. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ میان ایشان برزخی هست و آن رسول است - علیه السلام - یَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَ الْمَرْجَانُ از آن دو دریا لؤلؤ و مرجان برون آید «۱»، یعنی حسن و حسین - علیهما السلام - [۱۰۹-ر]. اهل مدینه و ابو عمرو و یعقوب خواندند: «یخرج» بضم «یا» و فتح «را» علی الفعل المجهول، و باقی قراء «یخرج» به فتح «یا» و ضم «را» علی تسمیه الفاعل. اهل معانی گفتند: لؤلؤ و مرجان از دریای ملح بر آید دون عذب، اما عرب را عادت بود که چون ذکر دو چیز رفته باشد و در عقب کلامی آید لایق یکی دون دیگر «۲»، با هر دو اضافه کنند علی التوسع، قال الله تعالی: یا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ «۳»، و معلوم است که رسولان از انس بودند نه از جن، «۴» و قال ایضا «۵»: وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا «۶»، و «قمر» نور یک آسمان است. بعضی دگر گفتند: برای آن «منهما» گفت که از آب آسمان و آب دریا باشد، و «در»

مروارید بزرگ باشد و مرجان خرد «۷»، و لؤلؤ میان هر دو. می‌برد «۸» گفت: مرجان مروارید نکو باشد، سدی گفت از ابو مالک که مرجان بسد باشد. عبد الله مسعود «۹» و عطاء خوراسانی «۱۰» هم اینکه گفتند. ابن جریج گفت: روز باران صدف بیاید «۱۱» و دهن باز کند هر قطره باران که در دهن «۱۲» او افتد مروارید «۱۳» شود تا که شنیدم که «۱۴» استخوان -----
 ----- (۱). آد: بیرون می‌آید. (۲). آد، گا: دیگری. (۳). سوره انعام (۶) آیه ۱۳۰. (۴). آج، کا: انس بودند از جن نبودند.
 (۵). آد، گا: قال الله تعالی. (۶). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۶. (۷). آد، کا: مرجان مروارید خورد. (۸). آد، کا، گا: مژه. [.....]. (۹). گا: عبد الله عباس. (۱۰). آج، آد، گا: خراسانی. (۱۱). آد، گا بر سر دریا. (۱۲). آد، گا: دهان. (۱۳). آج: مرواریدی. (۱۴). آد، گا: مروارید گردد و همو گفت: شنیدم که.

صفحه: ۲۵۵ خرمایی «۱» در شکم صدف «۲» بود قطره باران بر آن آمد، چندان که قطره باران بر آن آمده بود مروارید گشت و باقی استخوان ماند «۳». و آن قول که حکایت کردیم از اهل البیت که: دریاها «۴» علی و فاطمه است، ثعلبی در تفسیرش بیآورده است به اسناد از سفیان ثوری و سعید جبیر. و اهل اشارت گفتند: مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ اینکه دو دریا یکی معرفت دل است و [یکی] «۵» معصیت [۱۰۹-پ] نفس - بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ، تا معصیت نفس بغی نکند بر معرفت دل. ابن عطا گفت: میان خدا و بنده دو دریاست، یکی دریای نجات و آن «۶» است که هر که دست در او زند نجات یابد، و یکی دریای هلاک و آن دنیاست هر که دست در او زند هلاک شود. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ میان اینکه هر دو برزخی است و آن وعظ «۷» الله است فی قلب المسلم وعظ «۸» خداست در دل مرد مسلمان. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْؤُ وَالْمَرْجَانُ، چنان که در از دریای «۹» ملح بر آید دون عذب، آن جا از عذب بر آید دون ملح، و آن قرآن است که در او علم حلال و حرام است و حوادث و احکام و انواع علوم است. و گفتند: مرج البحرین دنیا و عقباست، بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ «۱۰» گور است، بیانیه قوله: وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ «۱۱». لَا يَبْغِيَانِ، تا یکی بر یکی بغی نکند و یکی را نیست نکند. و گفتند: مرج البحرین، دریای عقل و دریای هوا «۱۲». بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ مِنْ لطف الله. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْؤُ وَالْمَرْجَانُ «۱۳»، -----
 ----- (۱). آج: استخوانی خرما. (۲). آج، آد، کا: صدفی. (۳). آد، گا: مانده بود. (۴). آد، گا: دو دریا. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). کذا: در اساس و آج کا و دیگر نسخه بدلها قرآن (۷-۸). آج و دیگر نسخه بدلها: واعظ. (۹). کا: چنان که لؤلؤ از گا: چنان که آن در از دریایی. [.....]. (۱۰). آد، گا میان ایشان. (۱۱). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۱۰۰. (۱۲). آد، گا: هواست. (۱۳). کذا در اساس و آج، آد و دیگر نسخه بدلها توفیق و عصمت است، و گفتند: دریای حیات و دریای ممات است، بینهما برزخ من الاجل.

صفحه: ۲۵۶ یعنی بالطاعة «۱» و اجتناب المعصية، و گفتند «۲» دریای حجت و شبهت است. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ از نظر در «۳» دلیل. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْؤُ وَالْمَرْجَانُ علم و معرفت است به حق و صواب، فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ، گفت: و او راست کشتیهای بزرگ. «المنشات»، حمزه و عاصم به روایت مفضل خواندند: المنشات به کسر «شین»، یعنی آن کشتیها انشاء می‌کنند رفتن را، و باقی قراء «منشات» خواندند: به فتح «شین» بر آن معنی که کشتیهاست کرده ساخته [۱۱۰-ر] مبتداً، حق تعالی هم بر سبیل تنبیه و تذکیر نعمت گفت: او راست کشتیها «۴» ساخته مسخر در دریا به مانند کوهها و به قدرت او بر آب روان شده‌اند «۵»، فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ، آنکه در وعظ گرفت و گفت: هر که بر پشت زمین است فانی شوند «۶»، و مذهب درست آن است که چون خدای تعالی خواهد که عالم با فنا برد معنی «۷» بیافریند که آن را فناء گویند لا فی محلّ تا همه موجودات [از] «۸» اجسام و اعراض فانی شوند، امّا اجسام بضدیت و اعراض به جاری [مجرای] «۹» ضدیت بر سبیل تبع، لعدم ما يحتاج إليه. و فنا ضدّ جواهر باشد -----
 ----- (۱). آد، کا، گا: یعنی اداء الطاعة. (۲). کا دریا. (۳). گا: و. (۴). آد: کشتیهاست مبتدا کرده کا، گا: کشتیهاست کرده مبتدا. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: شده. (۶). آد، کا، گا: شود. (۷). اساس ندارد با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آد، گا: تعینی. (۹). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد

و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۵۷ و در افنای همه عالم یک جزو فنا» (۱) کفایت باشد برای آن که او «۲» لافی محل باشد که او ضدّ محل است، و به وجود او عدم محال باشد، و چون لافی محل باشد اختصاص ندارد «۳» حکم او در افناء با هر جوهری همان باشد که با دیگر پس همه جواهر به یک فنا فانی شود لعدم الاختصاص، و از آن جا درست شود «۴» که فنانی بعضی احیا «۵» با بقای بعضی روا نباشد، و قوله: «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ، كُنَايَةٌ اسْتَعْرَابٌ عَنْ غَيْرِ مَذْكَورٍ لِعِلْمِ الْمُخَاطَبَةِ» (۶)، و مثله قوله: «مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ» (۷) و: «مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ» (۸)، و المراد على الارض و على ظهر الارض، و قول التّاس: «مَا عَلَيْهَا اَكْرَمُ مِنْ فُلَانٍ [۱۱۰-پ] و ما بين لا بيتها» (۹) خير منه يعنون حرّتي المدينة. عبد الله عتّياس گفت: چون اينکه آيت آمد، فرشتگان گفتند: هلك اهل الارض اهل زمين هلاک شدند، خدای تعالی آيت فرستاد «۱۰»: «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (۱۱)، ایشان نیز بدانستند که هلاک خواهند شدن. اما قوله: «إِلَّا وَجْهَهُ» يعنى ألما ذاته و نفسه. و وجهه «۱۲» در کلام عرب بر وجوه مختلف آمد: یکی روی آدمی و دیگر حیوانات که حواس بر اوست، دیگر: وجه الشیء اوله و صدره، قال الله تعالى: «آمَنُوا بِالَّذِي أُنزِلَ عَلَيَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ» (۱۳)، أى اوله، و قال ربیع بن زیاد: من كان مسرورا بمقتل مالك فليأت نسوتنا بوجه نهار و «وجه» به معنى اخلاص فعل باشد و قصد به عبادت، و منه ----- (۱). آد، گا: عالم جزوی از فنا. [.....] (۲). کا به معنى. (۳). کا و چون اختصاص ندارد. (۴). کا: شود. (۵).

آد، گا: اجسام. (۶). آد، گا: المخاطب به. (۷). سورة نحل (۱۶) آیه ۶۱. (۸). سورة مائکة (۳۵) آیه ۴۵. (۹). اساس، آج: ما من لايتها، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحيح شد. (۱۰). آد، گا، و بيقى وجه ربك. (۱۱). سورة قصص (۲۸) آیه ۸۸. (۱۲). آد، گا: وجه. (۱۳). سورة آل عمران (۳) آیه ۷۲.

صفحه : ۲۵۸ قوله «۱»: «وَجَّهَتْ وَجْهِي» (۲) ... أى اخلصت عبادتى لله، و قوله: «وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ» (۳) و قوله: «وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ» (۴)، و قال الفرزدق: و اسلمت وجهى حين شدت ركائبى الى ال مروان بنات المكارم و انشد «۵» الفراء: استغفر الله ذنبا لست محصيه رب العباد اليه الوجه و العمل أى القصد، و منه قوله «۶»: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ» (۷)، و «وجه» به معنى احتيال آمد فى قولهم: ما الوجه فى هذا الامر، أى ما الحيلة فيه. و «وجه» به معنى مذهب و جهت و ناحيت باشد، قال حمزة بن بيض الحنفى: أى الوجوه انتجعت قلت له لائى وجه ألى الحكم متى يقل حاجبا سرادقه هذا ابن بيض بالباب بيتسم و وجه آمده [۱۱۱-ر] است به معنى قدر و منزلت، و منه قولهم: لفلان وجه عريض و: فلان أوجه من فلان، أى اعظم قدرا و جاها، و فلان وجيه و هو أوجه منه، و: اوجهه السلطان اذ جعل له جاها، قال امرؤ القيس: و نادمت قيصر فى ملكه فأوجهنى «۸» و ركبت البريدا و وجهه نيز «۹» رئيس مقدم باشد، يقال: فلان وجه القوم و هؤلاء وجوه القوم و اعيانهم، و وجه الشىء نفسه و ذاته، قال حبيب بن جندل السعدى: و نحن حفرنا الحوفزان بطعنة فأقلت منها وجهه عند نهد أى افلته و نجاه، و منه قولهم: أفعل ذلك لوجهك، أى لك، و منه «۱۰»: -----

(۱). اساس، آج، آد، گا: قولهم، با توجه به کا تصحيح شد گا، کا تعالى. (۲). سورة انعام (۶) آیه ۷۹. [.....] (۳). سورة نساء (۴) آیه ۱۲۵. (۴). سورة لقمان (۳۱) آیه ۲۲. (۵). آد، کا: و قال. (۶). آد، گا تعالى. (۷). سورة روم (۳۰) آیه ۴۳. (۸). آج: و اوجهنى. (۹). آد، گا به معنى. (۱۰). آد، گا قوله تعالى.

صفحه : ۲۵۹ «وَجْهَهُ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ، إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ» (۱)، و: «وَجْهَهُ يَوْمَئِذٍ بِاسِرَّةٍ» (۲) و: «وَجْهَهُ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ» (۳)، مراد به اينکه جمله ذوات اند و اصحاب وجوه، و منه قوله «۴»: «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (۵)، و قوله «۶»: «فِي هَذِهِ الْآيَةِ: وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ، أَى بيقى هو - جل جلاله. ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ خداوند بزرگواری و گرامی کردن بندگان. محمّد بن كعب القرظى گفت: يك روز رسول - عليه السلام - بر سبيل امتحان كعب الأخبار «۷» را گفت: يا كعب؟ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ، «اكرام» مى دانيم، «جلال» چه باشد! گفت: تن و جان من فدای تو باد؟ ما در كتب چنین یافتیم که: جلال نام بهشتی است محیط به عرش ربّ العزّة. گفت: دانى «۸» میان آن بهشت و اینکه بهشت، که بندگان «۹» در او باشند، چند است! گفت: هفتصد ساله راه است. گفت: جبرئیل - عليه السلام - (۱۱۱-پ) فرود آمد و

گفت: راست می‌گویند. معاذ جبل گفت: یک روز رسول - علیه السلام - به مردی بگذشت که نماز می‌کرد و می‌گفت: یا ذا الجلال و الاکرام؟ رسول - علیه السلام - فرمود دعایش را اجابت آمد. انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: «۱۰» اَلطَّوَّاءِ بیا یا ذا الجلال و الاکرام، گفت: پناه با «۱۱» اینکه کلمه دهی «۱۲». أبو سعید المغربی «۱۳» گفت مردی مقعد بود پیوسته می‌گفتی: یا ذا الجلال و الاکرام، ندا آمد «۱۴» که: شنیدیم آوازت، حاجت بگو «۱۵». فَبَآئِ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ يَسْتَلْهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ حق تعالی در اینکه ----- (۱). سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۲ و ۲۳.

(۲). سوره قیامت (۷۵) آیه ۲۴. (۳). سوره غاشیه (۸۸) آیه ۸. (۴-۶). آد، گا تعالی. (۵). سوره قصص (۲۸) آیه ۸۸. (۷). آد، گا ابی کعب. [.....] (۸). آج و دیگر نسخه بدلها تا. (۹). آج: مردمان. (۱۰). کذا در اساس، آج، آد. (۱۱). اساس و آج گفت، که زائد می‌نمود. (۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: دهید. (۱۳). کا: المقبری. (۱۴). کا او را. (۱۵). آد، گا: حاجت چیست بخواه کا: حاجت را بخواه.

صفحه : ۲۶۰ آیت استغناى خود گفت باز خلق «۱» و احتیاج ایشان با او، گفت: هر که در آسمان و زمین است از فرشته و آدمی و جنی، از او می‌خواهند و از او سؤال می‌کنند، و هیچ کس را از او گزیر نیست. عبد الله عیاس گفت: اهل آسمان از او آمرزش خواهند روزی نخواهند، و اهل زمین روزی خواهند و مغفرت. کُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ، گفت که هر روز «۲» او در کاری و شأنی است. مقاتل گفت که آیت در جهودان آمد که گفتند خدای تعالی روز شنبه هیچ حکم نکند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: او هر روز در شأنی و کاری است. عبد الله بن مسیب روایت کرد که: رسول - علیه السلام - اینکه آیت بر ما خواند، ما گفتیم: یا رسول الله؟ آن کدام شأن و کار است! گفت: یغفر ذنبا و یفرج کربا [۲۱۱-۲] و یرفع قوما و یضع آخرین، گفت: گناهی می‌آمرزد و غمی باز می‌برد، و گروهی را برمی‌دارد «۳» و گروهی را فرو می‌برد «۴». سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: اوّل چیزی که خدای تعالی آفرید لوحی بود از درّی سپید کنارهای او «۵» یاقوت سرخ و قلمی از نور و کتابت او از نور. خدای تعالی در شبانه روزی «۶» سیصد و شصت بار به آن لوح نظر کند، به آن نظرها کارها کند «۷» از مصالح خلقان روزی دهد و خلق آفریند، و مرگ دهد و زندگانی دهد «۸»، و اعزاز کند و اذلال کند، فذلک قوله: کُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ. مجاهد گفت و عبید عمیر «۹»: از شأن او آن است که اجابت خوانندگان کند و عطا دهد سایلان را، و اسیران را خلاص دهد، و بیماران را شفا دهد، و گناهان بیامرزد و توبه تایان پذیرد. ----- (۱). آج: با خلق آد، کا، گا: از خلق. (۲). کا، گا: روزی. (۳). کا: بلند می‌گرداند. (۴). گا: فرو می‌گذارد. (۵). کا: از. (۶). آد، کا، گا: شبانروزی. [.....] (۷). آد، کا: در آن نظر کارها کند. (۸). گا: بخشد. (۹). آد، کا، گا: عبید بن عمیر گفتند.

صفحه : ۲۶۱ سفیان عینه گفت: روزگار بنزدیک خدای دو روز است «۱»: مدّت ایام دنیا است و «۲» روز قیامت. شأن او در مدّت ایام دنیا اختیاری است به امر و نهی و احیاء و امات و عطا و منع، و شأن او در قیامت جز او حساب و ثواب عقاب باشد. حسین بن فضل «۳» گفت: سوق المقادیر الی المواقیت قضاها «۴» به اوقات خود می‌راند، و گفتند: شأن او آن است که هر روز سه لشکر از سه جای برانگیزد «۵»، گروهی را از اصلاّب پدران به ارحام مادران رساند، و گروهی را از ارحام مادران به پشت زمین رساند، و گروهی را از پشت زمین به شکم زمین رساند، آنکه روز قیامت همه پیش او مجتمع شوند «۶». ربیع انس گفت: گروهی را بیافریند و گروهی را روزی دهد و گروهی [۱۱۲-پ] را رعایت کند و گروهی را هدایت کند و گروهی را بمیراند. سوید جبلیه «۷» گفت: یعتق رقابا و یقحم عقابا و یعطی رغباً گردنها آزاد کند و به عقبه ها بگزراند «۸» و مرغوباتی «۹» بدهد، بعضی دگر گفتند: جمع کند و تفریق و عطا دهد «۱۰» و حرمان و هدایت کند و اضلال. ابو سلیمان الدارانی گفت: شأن او آن است که منافع به تو می‌رساند و مضار از تو می‌بگرداند «۱۱». پس تو غافل مباش از اطاعت آن که از تو غافل نیست. و همچنین گفت در اینکه آیت «۱۲»: کل یوم لله الی العبید بر جدید. گفتند: بعضی امرا و زیر خود را از اینکه آیت پرسید. او «۱۳» ندانست تا چه گوید، گفت: یا -----

----- (۱). آد، گا یکی. (۲). آد، گا دوم. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: حسین بن الفضل. (۴). آد، گا را. (۵). کا: برمی‌انگیزاند آج و دیگر نسخه بدلها به سه جای. (۶). آد، گا: جمع گرداند. (۷). همه نسخه بدلها: سوید بن جبلة. (۸). همه نسخه بدلها: بگذراند. (۹). آد، گا: مرغوبات. (۱۰). آد و امساک کند بر قدر. (۱۱). آج: از تو بگذراند. [.....] (۱۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، عبارت بعد از کلمه (۱۳). آد، گا بر فور. «آیه» نیست.

صفحه : ۲۶۲ امیر مرا یک امروز «۱» مهلت ده. گفت: دادم. وزیر با خانه آمد دلتنگ، در جمله غلامان غلامی داشت سیاه گفت: یا مولایی چرا دلتنگی! گفت: تو را از آن چه «۲»! و زجر کرد او را. گفت: یا مولایی، بگوی «۳» باشد که خدای تعالی اینکه فرج بر دست من سهل کند. گفت: چنین حالی «۴» است. گفت: برو و امیر را بگوی مرا غلامی سیاه است تفسیر اینکه آیت می‌داند. وزیر برفت و بگفت. امیر گفت: غلام را حاضر کن «۵». حاضر کردند. گفت: یا امیر شأن خدای آن است که: یولج اللیل فی النهار و یولج النهار فی اللیل و یخرج الحی من المیت و یخرج المیت من الحی، و یشفی سقیما و یسقم سلیما و یتلی معافی و یعافی مبتلی و یعز ذلیلا- و یدل عزیزا و یفقر غتیا و یغنی فقیرا، گفت شأن او آن است که شب برد و روز آرد و روز برد و شب آرد و بمیراند و زنده کند و بیماری «۶» را شفا دهد و تن درستی «۷» را بیماری دهد و عافیت دهد و ابتلا کند و عزیز کند [۱۱۳-ر] و ذلیل کند و درویشی دهد و توانگری دهد. امیر گفت: احسنت یا غلام؟ آنکه بفرمود تا جامه وزیر بیرون کنند و در غلام پوشند. و غلام را به جای خواجه بنشانید. غلام گفت «۸»: یا مولای هذا «۹» من شأن الله اینکه هم از شأن خداست و «شأن» کاری بود که آن را قدر و منزلتی بود. فَبَإِيَّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبانِ، سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلَانِ، آنکه تهدید به حد رسانید گفت: من با شما پردازم ای جن و انس. در قراءت عبد الله مسعود چنین است: و آئی سأفرغ اليكم. و اعمش خواند: سيفرغ، على الفعل المجهول. -----

----- (۱). آد، گا: یک روز. (۲). آد، گا: چیست! (۳). آج، آد، گا که. (۴). کا: حالت. (۵). آج: کنید غلام را. (۶). آد، گا: بیماران. (۷). آد، گا: تندرستان. (۸). آد، گا: جامه خواجه او بیرون کرد و در غلام پوشانید و از آن غلام در خواجه پوشید و غلام را بنشانید و خواجه را بر پای بداشت، غلام در خواجه نگاه کرد و گفت. (۹). آد ایضا.

صفحه : ۲۶۳ اعرج خواند، به فتح النون و الزای. کسایی گفت: اینکه لغت تمیم است حمزه و کسایی و خلف خواندند: سيفرغ به فتح «یا» و ضم «را» علی اضافة الفعل الى الله تعالى علی الخبر عن المغایبه «۱»، با شما پردازد خدای تعالی، و باقی قراء به «نون» مفتوح و ضم «را» علی اخبار الله عن نفسه. و قراءت کوفیان بر سیاق اینکه است من قوله یَسْئَلُهُ و قوله هُوَ فی شأن، آنکه در معنی او خلاف کردند: بعضی گفتند، معنی تهدید و وعید است چنان که یکی از ما گوید در شاهد: با تو «۲» پردازم یعنی از تو مشغولم و به عقوبت نمی‌رسم «۳» تأخیر عقوبت تو نه برای آن است که تو مستحق نئی آنکه هم بر اینکه وجه از استعمال خدای تعالی بگفت بر توسع و اگر چه شغل بر او روا نیست و قابل گوید غیری را: لأفرغن لك با تو پردازم و اگر چه مشغول نباشد. و اینکه لفظ در تازی و پارسی متداول است. در تازیان «۴» جریر بن خطفی گفت: و لَمَّا اتَّقَى القین «۵» العراقی باسته «۶» فرغت الى العبد المقتید فی الحجل «۷» ای [۱۱۴-ر] قصدت «۸» له بسوء و در پارسیان گفتند «۹»: صبر است مرا [۱۱۳-پ] تا به تو «۱۰» پردازم باش. اینکه قول عبد الله عیاس است و ضحاک، بعضی دگر گفتند: معنی آن است که پس از ترک و امهال بر کار شما اقبال کنم چنان که قائل گوید: فرغت لی و فرغت لثمتی یعنی اخذت فیه. بعضی دگر گفتند اینکه وعد است و هم وعید، وعد -----

----- (۱). آد، گا: علی وجه یعنی. (۲). آج: تا به تو. (۳). آد، گا: و به تو نمی‌رسم، حالیا که عقوبت کنم. [.....] (۴). آد، گا: از تازیان. (۵). اساس و آج: العین خوانده می‌شود، با توجه به آد و لسان العرب (ماده فرغ) تصحیح شد. (۶). اساس و همه نسخه بدلها: رأسه، با توجه به مأخذ شعری و ضبط لسان (ماده فرغ) تصحیح شد. (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: بالعجل با توجه به ضبط لسان (ماده فرغ) تصحیح شد. (۸). اساس: قصد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). آد، گا: و از ارسیان شاعری گفت. (۱۰). اساس، آج: با تو، که با توجه به وزن شعر و ضبط آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۶۴ است مطیعان را به ثواب [و] «۱» وعید است عاصیان به عقاب. چون وقت جزای شما در آید به هیچ چیز مشغول نباشم یعنی هیچ کار دیگر نکنم جز جزای شما فعل الرجل الفارغ الیکم. و اینکه قول حسن است و مقاتل و ابن زید. و الثقلان الجن و الانس، دلیلش قوله تعالی: یا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ، چه آن آیت بمثابت تفسیر اینکه آیت است. گفت جن و انس را برای آن «ثقل» «۲» خواند که ایشان ثقل اند «۳» بر زمین چون زنده باشند، و ثقل اند «۴» در شکم زمین چون بمیرند، بیانش قوله تعالی: وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا. بعضی اهل معانی «۵» گفتند عرب هر چه آن را وزنی و قدری باشد ثقل خوانند و بیضه «۶» شتر مرغ را ثقل خوانند که بر ایشان «۷» نفاستی دارد و آن که یابد بدان شاد شود «۸». قال الشاعر: فتذکرا ثقلا «۹» رثیدا بعد ما القت ذکاء یمینها فی کافر و منه قول النبی - علیه السلام - : ائی تارک فیکم الثقلین: کتاب الله و عترتی، و برای عظمت قدر ایشان آن را «ثقل» خواند. و صادق - علیه السلام - گفت: برای آن ثقل خواند جن و انس را که به گناه گران باراند. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ یا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنْ اسْتَطَعْتُمْ، گفت: ای جماعت انسیان و جینیان اگر توانی «۱۰» [۱۱۴-۱] و نگفت: ان استطعتم و اگر چه خطاب با دو گروه است، ردّاً الی المعانی «۱۱»، برای آن که هر یکی جماعتی اند، و مثله قوله: فَبِإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ «۱۲»، و قوله: هَذَا خِصْمَانِ اخْتَصِمُوا فِي رَبِّهِمْ «۱۳». ----- (۱). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۲). کا: ثقلان.

(۳-۴). آد، گا: ثقیل اند. (۵). آد، گا: اهل علم. (۶). آد، گا، خایه. (۷). آد، گا، گا: نزد ایشان به قدر. (۸). آد، گا، کا: چون بیابند بدان شادمانه شوند. [.....] (۹). اساس: ثقل، با توجه به لسان (ماده ثقل) تصحیح شد. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: توانید. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: المعنی. (۱۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۴۵. (۱۳). سوره حج (۲۲) آیه ۱۹.

صفحه : ۲۶۵ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانفُذُوا، گفت: ای جن و انس اگر توانی «۱» که به اطراف آسمان و زمین برون شوی «۲» و از من بجهی «۳» بکنی «۴» و بروی «۵». و واحد الأقطار، «قطر»، و اینکه هم بر سبیل تهدید است، یعنی اگر توانی «۶» که از قبضه قدرت من برون شوی «۷»، بروی که «۸» جز به حجت نتوانی «۹» شدن. گفتند: اینکه قول، خدای تعالی ایشان را روز قیامت گوید: ضحاک گفت: اینکه در دنیا است، یعنی اگر توانی «۱۰» که از مرگ بگریزی «۱۱» [بگریزی «۱۲»] «۱۳» تا به شما نرسد و سلطانی «۱۴» حجت باشد. عبد الله عباس گفت و عطا که معنی آن است که از ملک و سلطان «۱۵» من برون نتوانید شدن، و گفتند: معنی آن است که إلاً الی سلطانی، کقوله: وَقَدْ أَحْسَنَ بِي «۱۶»، أی الی، و قال کثیر: اسیئی بنا او احسنی لا ملومه لدینا و لا مقلیة ان تقلت الی که فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ، در خبر است که: روز قیامت خلاق را جمع کنند و فرشتگان گرد ایشان «۱۷» بایستند و زبانه از دوزخ بر آید به مانند حصاری از آتش گرد ایشان در آید. آنکه حق تعالی گوید: یا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ «۱۸»، ذلک قوله: يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شَوْاظٌ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ، گفت: فرو گذارند بر شما درفشی از ----- (۱). آج، و دیگر نسخه بدلها: توانید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: شوید. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بجهد. (۴). آج، کا: بکنید آد: بگریزید. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: بروید. (۶-۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: توانید. (۷). آج: شوید آد: روید که. (۸). آد: بروید. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: نتوانید. [.....] (۱۱-۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بگریزید. (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و فحوای نسخه اساس افزوده شد. (۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: سلطان. (۱۵). آد، گا: از مملکت و سلطنت. (۱۶). سوره یوسف (۱۲) آیه ۱۰۰. (۱۷). آج بگردند و. (۱۸). آد، کا الایه و.

صفحه : ۲۶۶ آتش «۱»، مجاهد گفت: آن درفش سبز بود کز «۲» سر آتش بتابد، قال حسان بن ثابت: هجوتک فاختضعت لها بذل بقافیة تأجج کالشواظ و قال رؤبة: انّ لهم من وقعنا أقیاظا [۴۱۱-پ] و نار حرب تسعر الشواظ ضحاک گفت: دودی باشد کز درفش آتش بر آید که نه دود هیزم باشد، و بیشتر مفسران گفتند: درفشی باشد بی دود. ابن کثیر و ابن ابی اسحاق «شواظ» خواندند به کسر «شین»، و باقی قراء «شواظ» به ضم «شین»، و هما لغتان مثل، صوار و صوار. و نُحَاسٌ، ابن کثیر و ابو عمرو خواندند «نحاس» به کسر «سین» عطفاً علی «نار»، و دگر قراء به رفع خواندند عطفاً علی «شواظ»، سعید جبیر گفت: «نحاس» اینکه جا دود است، و اینکه

روایت ابو صالح است از عبد الله عباس، قال النَّابِغَةُ: يَضِيءُ كضوء السِّراجِ السُّلبي ط لم يجعل الله فيه نحاساً أي دخاناً، و أصمعي^۱ گفت: از اعرابی شنیدم «۳» که «سلیط» روغن سنام «۴» باشد و آن را دودی نبود. مجاهد و قتاده گفتند: مس گذاخته باشد، خدای تعالی بفرماید تا مس گذازند و به سرایشان «۵» فرو گذارند، و اینکه روایت عوفی است از عبد الله عباس. مقاتل گفت: آن پنج جوی است «۶» مس گذاخته از زیر عرش بیرون می‌آید و به سر اهل دوزخ «۷» فرو می‌شود، سه جوی بر مقدار شب «۸» می‌رود و دو نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها تفسیر قرطبی (۱۷/ ۱۷۲): دهن السمسم. (۵). آد، گا: دوزخیان. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها از. (۷). آد، گا: به سر دوزخیان. [.....]. (۸). آد، گا سیاه.

صفحه : ۲۶۷ جوی بر مقدار روز «۱». عبد الله مسعود گفت: دردی زیت باشد «۲». کسائی گفت: آن را بوی باشد بغایت کریه. فلا تَنْتَصِرانِ انتقامِ نتوانید کشید «۳» و قوت آن ندارید، فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكذِّبانِ. فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ، گفت: چون شکافته شود آسمان و درها در او پدید آید و فرشتگان به او «۴» فرود آیند، بیانه: وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ «۵» فَكَانَتْ «۷» [۱۱۵- ر] وَرَدَةً گلی شود، یعنی گلگون شود، سرخ شود به رنگ گل. فَرَّاءُ گفت و زجاج: به رنگ اسب گلگون شود، يقال: فرس ورد و وردة. و «الوردة» فی الآیة واحدة الورد، اینکه قول عبد الله عباس است، و قتاده و ضحاک و ربیع گفتند که: به لون «۸» اسب ورد باشد. در ربیع کمیتی زرد بام «۹» باشد، چون زمستان پدید آید و هوای سرد بر او وزد کمیتی سرخ شود، چون زمستان سرد شود کمیتی أغفر «۱۰» شود. حق تعالی گفت: آسمان عند انشقاق متلون شود به مانند اینکه اسب که متلون شود به اختلاف فصول. مجاهد و أبو العالیه گفتند: چون روغن شود، و اینکه روایت شیبان است از قتاده، قال: الدَّهَانُ، الدهن، و قیل: الدَّهَانُ جمع الدهن. و روغنها را الوان مختلف باشد، تشبیه کرد آسمان را در تلون به تلون روغنها و انواع آن. ----- (۱). آد، گا: سپید. (۲). آد، گا دوی باشد گندیده متن. (۳). آد، گا: کشیدن. (۴). آد، گا: فرشتگان بدان درها. (۵-۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۵. (۷). اساس و همه نسخه بدلها: فصارت که با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۸). آد، گا: به رنگ. (۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها چاپ شعرانی (۱۰/ ۳۹۸): زرد فام. (۱۰). آد، گا: اغبر.

صفحه : ۲۶۸ عطا گفت: مراد روغن زیت است که به یک ساعت به چندان لون بگردد. ابن جریج گفت: مراد آن است که گذاخته شود چون روغن، و آن آنگاه بود که گرمای دوزخ به او رسد. مقاتل گفت: به لون روغن صافی شود مؤرج گفت: چون گل سرخ شود. کلبی گفت: چون اُدیم سرخ شود «۱»، گفت: اینکه لفظ واحد است، و جمعه: أدهنه و دهن، کحمار و أحمره و حمر، و تلخیص جمله اقوال راجع است با دو وجه: یکی آن که تشبیه کرد آسمان را در رنگ یا در تلون به گل و روغن- که هر دو به الوان مختلف باشند- و وجه دیگر آن که: به لون تشبیه کرد به گل و به گذاختگی به روغن. در خبر است که: شبی رسول- علیه السلام- به جوانی رسید که نماز می‌کرد و اینکه [پ] آیت می‌خواند و می‌گریست و می‌گفت: ویحی من یوم تشق فیہ السماء وای من آن روز که آسمان شکافته شود. رسول- علیه السلام- گفت: ای جوان به آن خدایی که جان من به دست اوست که فرشتگان از گریه تو بگریستند. فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ حسن و قتاده گفتند: روز قیامت گناهکاران را از گناهشان نپرسند، برای آن که خدای تعالی داند و فرشتگان برایشان نوشته باشند، و اینکه روایت عوفی است از عبد الله عباس. و روایت دیگر از او آن است که: فرشتگان ایشان را نپرسند از گناهشان، برای آن که ایشان را به سیماشان «۲» بشناسند أبو العالیه گفت: معنی آن است که بی گناه را از گناهکار نپرسند. اگر گویند: چون جمع کنی «۳» میان اینکه آیت و آیاتی که متضمن است سؤال را من قوله: فَو رَبِّكَ لَسَأَلْنَهُمْ أَجْمَعِينَ، عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ «۴»، و قوله: ----- (۱). آد، گا: و. (۲). آد، گا،

گا: به سیم. (۳). آج: کنید. (۴). سوره حجر (۱۵) آیه ۹۲ و ۹۳. [.....]

صفحه : ۲۶۹ وَ قِفْوَهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ «۱» و مانند اینکه تا مناقضه زایل شود! گوئیم از اینکه «۲» چند جواب گفتند: یکی آن که عبد

الله عباس و مجاهد گفتند: فرشتگان نپرسند از ایشان که گناه کردی (۳) یا نه، چه ایشان بهتر دانند و صحیفه‌ها (۴) به حفظ (۵) ایشان باشد ایشان را از آن پرسند (۶) که چرا کردی (۷) و چرا مخالفت فرمان خدای کردی (۸). و جواب دیگر آن است که عکرمه گفت: در قیامت مواقف بسیار باشند (۹)، یک موقف موقف سؤال بود، آن جا پرسند و در دگر مواقف (۱۰) نپرسند، جوابی دیگر آن است که (۱۱): ایشان را سؤال کنند از گناه خود، و سؤال [۱۱۶-۱] نکنند از گناه دیگران. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ يَعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسَيِّمَاهُمُ، گفت: گناهکاران را بشناسند به سیما و علامت، و آن علامت آن باشد که سیاه روی و ازرق چشم باشند، و «سیماء» مقصور باشد «و سیماء» ممدود، و هما العلامه. فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَ الْأَقْدَامِ مَوِيّ پيشانی (۱۲) بگیرند و پایهای ایشان (۱۳)، و ایشان را بر روی به دوزخ کشند (۱۴)، آنگاه ایشان را گویند: هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ اینک آن دوزخ است که کافران (۱۵) آن را به دروغ داشتند. يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَ بَيْنَ حَمِيمٍ آن اینک کافران می‌گردند میان اینک دوزخ و میان -----
----- (۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۲۴. (۲). آد، گا: گویم اینک را. (۳). آج: گناه دارید آد، گا: گناه کردید. (۴). اساس، آج، گا: صحیفها/ صحیفه‌ها. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: به خط. (۶). آد، گا: نپرسند. (۷-۸). آج، آد، گا: کردید. (۹). آج، آد، گا: باشد. (۱۰). آج: موقف. (۱۱). آد، گا، گا هم عبد الله عباس گفت که ایشان را سؤال راحت و کرامت نکنند، سؤال تعریف و ملامت کنند. جواب دیگر آن است که ابو العالیه گفت سؤال کنند. (۱۲). آج ایشان. (۱۳). آد، گا: پایهاشان. (۱۴). آد، گا: و بر روی کشند تا به دوزخ. (۱۵). آد، گا و کافران. [.....]

صفحه ۲۷۰ آبی گرم تافته که گرمای او بغایت رسیده باشد. قتاده گفت: آبی باشد که از آنگه که خدای تعالی آسمان و زمین آفرید، تابند (۱)، گفت حال ایشان از دو بیرون نباشد: یا در جحیم باشند [یا در حمیم] (۲)، یا در آتشی افروخته یا در آبی تافته. کعب الأحبار گفت: وادی از وادیهای دوزخ باشد که خون و ریم اهل دوزخ در او شود (۳)، اینک کافران را ببرند بند بر نهاده در آن جا اندازند، چون یک بار (۴) فرو شوند، بندها و اوصال ایشان از یکدیگر جدا شود، ایشان را از آن جا بر آرند نیم مرده و پاره پاره گشته، خدای تعالی دگر باره ایشان را باز آفریند خلقی نو، ایشان را از آن جا در آتش بخشیده (۵) فگنند (۶)، دأب ایشان هم چنین باشد، میان اینک و آن [۱۱۶-پ] می‌گردانندشان، فذلک قوله: يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَ بَيْنَ حَمِيمٍ آن، فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. اگر گویند: در اینک آیات که رفت از ذکر دوزخ و اعلام و احوال قیامت، چه نعمت است تا خدای تعالی به آن تقریر کند با جن و انس و گوید: فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ! جواب گویم: در او نعمتی جزیل (۷) جسیم هست دینی، و آن آن است که: وعید و تهدید به ذکر دوزخ و احوال قیامت و ذکر آن و تقریر و تذکیر آن، در او لطفی بود که ایشان را به طاعت نزدیک کند و از معصیت باز دارد، اینک باعث بود بر ایمان و صارف بود از کفر، و اینک غایت نعمت باشد در دین که ایشان را به ثواب رساند و از عقاب برهاند. وَ لِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ (۸)، وصف ثواب اهل بهشت کرد (۹)، گفت: آن را کز (۱۰) -----
----- (۱). آد، گا: آفریده می‌تابند گا: آفرید می‌تابند. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد، گا: در او می‌رود. (۴). آد بدان کا به او گا، در آن. (۵). کا: شخیده. (۶). کا: افکند. (۷). آد، گا، گا و. (۸). کا آنگه. (۹). آج و. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: که از.

صفحه ۲۷۱ مقام خدای بترسد، یعنی از آن مقام که او را باشد پیش خدای. و گفتند: مراد به «مقام» قیامت است کقوله: يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۱). و گفتند: مقام رَبِّهِ، أی قیام رَبِّهِ علیه فی قوله: أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ (۲). ابراهیم و مجاهد (۳) گفتند: اینک کسی باشد که همت کند به معصیتی، خدای را یاد کند و از ترس خدای آن گناه را رها کند (۴)، و ذا النون گفت: علامت خوف مرد (۵) از خدای آن باشد که خوف (۶) خدای او را ایمن کند از همه چیزی. ابراهیم ادهم گفت: سالی به حج می‌رفتم منقطع شدم، در راه شخصی سیاه (۷) منکر را دیدم. از او بترسیدم، او را گفتم: أَجَنِّي أَنْتَ أَمْ إِنْسِي تَوْبِرِي [۱۱۷-ر] یا آدمی! مرا گفت: تو مؤمنی یا کافری! گفتم: مؤمنم. گفت: دروغ می‌گویی، اگر مؤمن بودی (۸) جز از او نترسیدی. در خبر است

که چون امیر المؤمنین علی «۹» برفت و عمرو عبد و د را بکشت و باز آمد، یکی از صحابه گفت: اما خفته حین بارزته از او نترسیدی چون به مبارزت او رفتی! گفت: و کیف یخاف سوی الله من لم یعبد سواه طرفه عین، گفت: چگونه ترسد از جز خدای آن که جز خدای را عبادت نکرده باشد یک طرفه العین. سری سقطی گفت: دو چیزاند که مفقوداند و نایافت: خوفی مزعج و شوقی مقلق. جتّان دو بهشت و دو بستان باشد او را. گفتند: دو بستان باشد، یکی از یاقوت سرخ و یکی از زمرد سبز، خاکش کافور و عنبر باشد و گل او از مشک آذرفر باشد، هر بستانی از او صد ساله راه بود، در میان هر بستانی سرایی باشد از نور. -----

----- (۱). سوره مطففین (۸۳) آیه ۶. (۲). سوره رعد (۱۳) آیه ۳۳. (۳). آد، گا: و ضحاک. (۴). آد، گا: گناه بگذارد. [.....] (۵). اساس: مراد، با توجه به آج تصحیح شد. (۶). اساس، آج: جون، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد، گا و. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: بودی. (۹). آد، گا، گاه علیه السلام.

صفحه : ۲۷۲ محمد بن علی الترمذی گفت: دو بهشت باشد او را یعنی دو بستان، یکی به ترس او از خدای و یکی به ترک او شهوت «۱» را. مقاتل گفت: دو بهشت باشد، بهشت عدن و بهشت نعیم. ابو موسی اشعری گفت: دو بستان باشد از زر سابقان را، و دو «۲» از سیم تابعان را. و در خبر است که یک روز رسول - علیه السلام - گفت اصحاب را که: دانی «۳» تا اینکه بستانها چیست! گفتند: نه. گفت: [دو] «۴» بستان است در دو بستان، قرارهما لابث و فرعهما ثابت و شجرهما ثابت «۵». ابو الدرداء گفت: رسول - علیه السلام - اینکه آیت می خواند، من گفتم: یا رسول الله؟ و ان زنی و ان سرق و اگر چه زنا کند و دزدی کند! [۱۱۷-پ] گفت! اگر چه زنا کند و دزدی کند، و اگر چه رغم أنف «۶» ابو الدرداء باشد «۷». فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. ذَوَاتَا أَفْنَانٍ، اینکه صفت بستانهاست. عبد الله عباس گفت: خداوندان الوان باشد و هو من الفن «۸» و جمعه فنون و أفنان [و منه قولهم: افتن فی حدیثه، ای أخذ فی فنونه و ضرویه. ضحاک گفت: الوان میوه‌ها خواست. مجاهد گفت: أفنان] «۹» أغصان باشد، [خداوند] «۱۰» «۱۱» شاخه‌ها «۱۱» واحد او «فنن» باشد، قال [الشاعر] «۱۲»: وما علی فنن دعوت صباحی عکرمة گفت: سایه درختان خواست بر زمین و دیوار. قتاده گفت: خداوندان فضل وسعت و فراخی باشند. ابن کیسان گفت: ذواتا اصول خداوندان -----

----- (۱). کا: شهوات. (۲). آد، گا، گا: یکی. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: دانید. (۴-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: نابت. (۶). آد، گا: رغما لأنف. (۷). آد، گا صاحب اینکه گناه را باشد اینکه بستانها، گفت: آری. (۸). اساس، آج: الفن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹-۱۲). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۱۱). اساس و همه نسخه بدلها: شاخها/ شاخه‌ها.

صفحه : ۲۷۳ اصلها باشند. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ، گفت: در اینکه دو بستان دو چشمه باشد روان «۱». عبد الله عباس گفت: بالکرامه و الزیاده، یعنی ایشان را کرامت و زیادت آرند. حسن گفت: دو چشمه آب زلال باشد، یکی را «تسنیم» گویند و یکی را «سلسبیل». عطیه گفت: یکی از آب باشد آبی نامتغیر، و یکی «۲» خمر که لذت خوردگان باشد، و گفتند: آن دو چشمه از کوهی به زیر می آید از مشک. ابو بکر وراق گفت: اینکه دو چشمه روان «۳» در بهشت آن را باشد که او را دو چشمه روان از دو چشم باشد «۴». فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ در اینکه بهشتها از هر میوه دو نوع باشد «۵». عبد الله عباس گفت: در دنیا هیچ میوه نیست تلخ و شیرین الا در آن بهشت باشد «۶» تا با «۷» حنظل الا آن است که حنظل بهشت شیرین باشد. و گفتند مراد به زوجین اینکه دو نوع میوه‌تر و خشک خواست. و گفتند: دو شکل متناسب خواست متشاکل چون دو جفت از نر [۱۱۸-ر] و ماده که در دنیا باشد و گفتند دو جنس «۸» از میوه باشند از هر نوع یکی معروف و یکی غریب. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. مُتَكَبِّرِينَ عَلَى فُرْشٍ بَطَانُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ، نصب «متکبّرین» بر حال باشد گفت: تکیه زده باشند بر بسترها که «۹» آستر آن از دیبای سطر ثخین ثقیل باشد «۱۰». و ----- (۱). آد، گا: دو چشمه آب روان باشد. (۲). آد، گا از. (۳). آد و اینکه دو بهشت جاودان. (۴). کا: دو چشمه در دنیا از دو چشم روان باشد گا: او را در دنیا دو چشمه روان

باشد از دو چشم. (۵). آد، گا: در اینکه دو بهشت از هر گونه میوه دو نوع باشد. (۶). آج، کا: الا آن در بهشت باشد آد، گا: تلخ و شیرین که در بهشت نباشد. (۷). همه نسخه بدلها: به. (۸). گا: دو جفت. (۹). آد، کا، گا بطانها. (۱۰). آد، گا: سطر باشد یعنی تخین و ثقیل کا: دیبای استبرق و تخین ثقیل باشد.

صفحه : ۲۷۴ گفتند «استبرق» معرب است. عبد الله مسعود و ابو هریره گفتند: «بطانه» برای آن یاد کرد تا بدانند که چون بطانه از استبرق «۱» باشد ظاهر از چه باشد «۲»! گفت: اینکه از آن جمله که خدای تعالی گفت: فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ «۳». قولی دگر از او آن است که گفت: بطائنها من استبرق و ظواهرها من نور، گفت: آستر از استبرق باشد و آورده «۴» از نور. فزّاء گفت: مراد به بطانه ظاهر است. مؤرّج گفت: لغت قبط است. و گفتند معنی آن است که بطانه ظاهر باشد و ظاهره بطانه، برای آن که موجه بود دو روی «۵». بطانه کمتر از ظاهر نبود تا بر هر روی که خواهد باز افگند «۶». فزّاء گفت عرب گویند: هذا بطن السماء و هذا ظهر السماء و اینکه قول به خلاف ظاهر کلام عرب است و اقوال اول بهتر است و اولیتر وَ جَنَى الْجَنَّتَيْنِ دان، گفت و میوه‌های اینکه بستانها نزدیک باشد قریب المتناول «۷» تا برای استاده و نشسته و خفته بتواند گرفتن «۸». و الجن الثمر «۹» و جنیته اذا قطفته. قال بعض العرب «۱۰»: هذا جنای و خیاره فیه [۹۱۱-] ر [اذ کلّ جان یده الی فیه در خبر است که بنده مؤمن بر سریر خفته باشد و از بالای او درختان میوه بر او سایه گسترده چون او را آرزو آید میوه از «۱۱» آن شاخ سر فرود آرد تا او به دست خود تناول کند و دست کس بدان نرسیده باشد. فَبَأَى آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبانِ. ----- (۱). آد، گا: دیبا. (۲).

آد، گا: از چه خواهد بود. (۳). سوره سجده (۳۲) آیه ۱۷. [.....] (۴). کا: آفره، آد و گا: ندارد. (۵). آد، کا، گا: که دو روی بود. موجه: به معنی جامه دو رویه در فرهنگها آمده است. (۶). آد، گا: که خواهند می افگند. (۷). آد: قریب التناول. (۸). آد، کا، گا: چیدن. (۹). آد، کا، گا یقال. (۱۰). در حاشیه تفسیر قرطبی (۱۷/ ۱۸۰) نام شاعر اینکه بیت «عمرو بن عدی اللخمی ابن اخت جذیمه الابرش» آمده. و افزوده است: و هو مثل یضرب للرجل یؤثر صاحبه بخیار ما عنده. (۱۱). آد، گا: هر کدام که خواهد.

صفحه : ۲۷۵ فیهِنَّ قاصرات الطرف، گفت در آن بهشت زنانی باشند کوتاه نظر کوتاه دیده و چشم بر هم نهاده. و گفتند: قاصرات الطرف، یعنی چشم خود قصر کنند بر شوهران خود و در دیگر کس ننگرند. ابن زید گفت شوهر خود را گویند «۱»: به عزت خدای که من در همه بهشت از تو نکوتر هیچ نمی بینم سپاس آن خدای را که تو را به من داد و مرا به تو. لَمْ يَطْمِئِنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌ گفت دست بدیشان دراز کرده نباشند «۲» هیچ پری و آدمی. و گفتند اینکه کنایت است از جماع و مقاربت، یعنی کسی با ایشان خلوت نبوده باشد «۳» بل به مهر خود باشند. و گفتند مراد آن است که اقتضاض نکرده باشند ایشان را و بکارت نبرده «۴» و خون آلود نکرده، چون «۵» اصل او از خون است «۶». و منه الطّامث، للحایض. و گفتند. مراد لمس است یعنی دست هیچکس به ایشان نرسیده باشد. و قول اول در عربیت ظاهرتر است، و منه قوله- علیه السلام-: ایما امرأة ماتت بجمع لم تطمّث دخلت الجنة، گفت هر زنی که «۷» با مهر «۸» با پیش خدای شود دو چیزگی «۹» ناپرده به بهشت شود «۱۰». و قال الشاعر: دفعن «۱۱» الی لم یطمثن قبلی فهن اصح من بیض النعام سهل بن عبد الله گفت: هر که در دنیا چشم نگاه دارد از محرمات در آخرت او را عوض دهند [۱۱۹-] ر [از قاصرات. اما قوله: وَلَا جَانٌ قول درست آن است که برای مبالغه گفت چنان که یکی از ما گوید: هیچ جنّی و انسی را اینکه جا -- ----- (۱). آد، گا: هر یک از اینکه قاصرات شوهر خود را گوید. (۲). آج، آد، گا: دراز

نکرده باشند. (۳). آد، گا: هیچ آفریده بایشان خلوت نکرده باشد کا: خلوت نرفته باشد. (۴). آد، گا و ایشان را پلید. (۵). آد، گا، کا: چه. (۶). آد: اصل طمّث خون است. [.....] (۷). همه نسخه بدلها او. (۸). آد، گا: بمهر. (۹). کذا در اساس و آج، آد، کا، گا: دوشیزگی. (۱۰). آد، گا: رود. (۱۱). قرطبی (۱۷/ ۱۸۱) و لسان (ماده طمّث): وقعن. شاعر بیت در هر دو مأخذ فرزددق ذکر شده است.

صفحه : ۲۷۶ راه نیست و هیچ مرغ اینکه جا نتواند پریدن «۱» و مانند اینکه. و اراطات بن منذر گفت: ضمرة «۲» بن حبیب را پرسیدم

که جنیان را ثواب باشد! گفت: آری و اینکه آیت بخواند. آنگه گفت: زنان جنی مردان جنی را باشند و انسی مردان (۳) انسی را (۴). و مجاهد گفت: چون مردی مجامعت کند نام خدای نبرد جنی (۵) بیاید و خویشتن (۶) بر احلیل او پیچد و با او مجامعت کند، و اینکه قول ضعیف‌ترین اقوال است (۷). آنگه وصف کرد اینکه حوران را بگفت: كَأَنَّهِنَّ الْيَاقُوتَ وَالْمَرْجَانَ، پنداری (۸) که اینکه زنان یاقوت و مرجان‌اند؟ قتاده گفت: ایشان را صفای یاقوت باشد در بیاض مرجان. و گفتند: مراد آن است که سرخ سپید باشند چون یاقوت و مرجان. عبد الله مسعود روایت کرد از رسول - علیه السلام - که گفت زنان بهشت یکی از ایشان هفتاد حله ملون دارد در زیر آن هفتاد حله مغز را در استخوانشان بتوان دید. برای آن که خدای تعالی می گوید: (۹) كَأَنَّهِنَّ الْيَاقُوتَ وَالْمَرْجَانَ و یاقوت جوهری است که اگر چه کثافتی دارد چون رشته در او کنند از برون او بتوان دید (۱۰). هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ [جزا و پاداشت احسان چه باشد جز احسان و نیکویی. صورت استفهام است و مراد جحد، و معنا آن که ما جزاء الاحسان الّا الاحسان یعنی] (۱۱). جزای احسان جز احسان نباشد گفتند: «هل» در کلام عرب بر چهار وجه آمد: یکی (۱۲) به معنی قد، نحو قوله: هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ (۱۳) ----- (۱). آد، گآ: پرید. (۲). کذا در اساس و آج، با توجه به آد و منابع تفسیر تصحیح شد. (۳). آج: مردم. (۴). آج: و زنان انسی مردم انسی را. (۵). آد: جنی ای. (۶). آج: خویش آد، گآ: خود را. (۷). آد، گآ: و اینکه قول مغزی ندارد و ضعیف است. (۸). گآ: پنداریا. (۹). اساس: می گویند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۱۰). آد، گآ: دیدن. (۱۱). اساس و آج افتادگی دارد، از آد افزوده شد. (۱۲). آد، گآ: اول. (۱۳). سوره غاشیه (۸۸) آیه ۱.

صفحه : ۲۷۷ و هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَعِيفِ إِبْرَاهِيمَ (۱) و [هَلْ أَتَاكَ] (۲) فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا (۵)، سِيم (۶) به معنی امر، نحو قوله: [فهل انتم متتهون (۷)، ای انتهوا. و چهارم به معنای نفی، چنان که در اینکه آیت هست فی قوله] (۸): فَهَلْ عَلَى الرَّسْلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِين (۹)، ای ما علی الرسل. انس مالک روایت کرد که رسول - علیه السلام - اینکه آیت بخواند آنگه گفت: دانی تا خدای تعالی چه گوید (۱۰)! گفتند: خدای و رسولش عالمتر. گفت: می گوید جزای آن که بر او نعمت کرده باشم به توحید چیست الّا بهشت! و عبد الله مسعود و عبد الله عمر گفتند که رسول - علیه السلام - گفت: معنی آیت آن است که هر کس که بر او نعمت کرده باشم به توحید و معرفت فردای قیامت (۱۱) جای او در حظیره قدس باشد در بهشت من بر نعمت من (۱۲). عبد الله عباس گفت (۱۳): جزای آن که بگوید «لا اله الا الله» هیچ نیست الّا بهشت. حسن گفت: جزای مطیعان در دنیا هیچ نیست مگر کرامت آخرت. صادق - علیه السلام - گفت: جزای آن که در ازل بر او (۱۴) احسان کرده باشیم (۱۵) آن است که در ابد بر او نگاه داریم (۱۶). محمد بن الحنفیه گفت: اینکه جزا شامل است برّ را و فاجر را، برّ را در آخرت باشد و فاجر را در دنیا. -----

----- (۱). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۴. (۲). اساس و آج افتادگی دارد، از آد افزوده شد. (۳). سوره ص (۳۸) آیه ۲۱. (۴). گآ: دویم. (۵). سوره اعراف (۷) آیه ۴۴. (۶). کا: سیوم آج: سوم. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۹۱. (۸). اساس: افتادگی دارد از آج افزوده شد. (۹). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۵. (۱۰). همه نسخه بدلها: می گوید. [.....] (۱۱). اساس: به صورت «فردا دقیامت». (۱۲). آد، کا، گآ: برحمت من. (۱۳). آد، کا، گآ یعنی. (۱۴). آج: به او آد، گآ: با او. (۱۵). همه نسخه بدلها: باشم. (۱۶). همه نسخه بدلها: نگاه دارم.

صفحه : ۲۷۸ و مِنْ دُونِهِمَا جَنَّاتٍ، گفت برون آن (۱) دو بهشت دیگر باشد. در معنی «دون» خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: مراد آن است که زیر آن در درج، ابن زید گفت: من دونهما فی الفضل یعنی کم از آن باشد. ابن جریج [گفت] (۲) چهار بستان است: دو بهشت سابقان (۳) مقربان راست که در او از هر میوه دو لون باشد، و دو بستان دیگر اصحاب الیمین و تابعان را که در او میوه و نار (۴) و خرما باشد. فضل بن یحیی گفت: به «دون» غیر خواست [۱۲۰- ر] یعنی جز آن دو (۵) دیگر باشد کسائی گفت: امامهما در پیش آن دو (۶) بستان دگر باشد. دگر باشد. قال الشاعر: ری (۷) قائم من دونها ما ورائها و قال اخر: و فلاة من دونها (۸) تحرس السف ... رو میل یفضی (۹) الی امیال و ضحاک گفت: دوم فزون اول باشد در منزلت، چه اول او (۱۰) زر و سیم باشد، و دوم

از یاقوت و زمرد. مُدهامتان، یعنی از بسیاری آب که خورده باشد سبزی سبز «۱۱» شده باشد جنان که با سیاهی زند و کشت و گیاه چون سیر آب باشد اینکه رنگ دارد. يقال: ادھام الزرع ادھیما، فهو مدھام و الجنة مدھامة و الجنان مدھامتان. و مثله فی المعنی قول ذی الرمة: سا الاکم منها غصّة حبشیة گیاه آن بیشه را حبشی خواند از اینکه معنی. و گفتند: مدھامتان، ملتفتان «۱۲» -----
 (۱). آد: دون آن دو بهشت. (۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۳). آد، گا. و. (۴). کا:
 انار. (۵). آد دو. (۶-۷). آد، کا، گا: یری. (۸). آج: من دونهما. (۹). آج، کا: یقضی. [.....]. (۱۰). آد، کا، گا: از. (۱۱). آد، گا:
 سبز سبز. (۱۲). آج، کا: ملتفتان.

صفحه : ۲۷۹ درختان او در هم شده. فیہما عینان نضاختان، گفت در او دو چشمه باشد که آب از ایشان بر می جوشد و می زاید، ای فوّارتان. حسن و عطا گفتند: از زمین می بر جوشد «۱» و آنکه روان می شود. عبد الله عباس گفت: بر می دهد «۲» به خیر و برکت بر اهل بهشت. عبد الله مسعود گفت: به جای آب از اینکه چشمه‌ها مشک و کافور «۳» بر می جوشد. و نضح و نضح و رش و رش متقاربنند جز آن است که «رش» کم باشد «۴» پس رشح، آنکه نضح، آنکه نضح. قال الشاعر: من کلّ نضاحه الذفری اذا عرقت «۵» فیہما فاکهية و نخل و زمانه گفت: در او میوه باشد و خرما و نار «۶». و خرما و نار «۷» از جمله میوه باشد و لکن آن را تخصیص کرد «۸» برای تفضیل، آن چنان که: و [۱۲۰-پ] وَ رُئِیْلَ وَ جَبْرِیْلَ وَ مِیْکَالَ «۹»، کفوله: حافظوا علی الصلوات و الصلاة الوسطی «۱۰» کفوله: و إذ أخذنا من النبیین میثاقهم و منک و من نوح «۱۱». در خیر است که: درختان بهشت از اصل ساق تا به سر شاخ «۱۲» میوه منضد «۱۳» باشد. و میوه‌های آن مانند سبوها «۱۴» باشد [هر گاه بچینند به جای آن دیگری پدید آید و خوشهای انگورش دوازده گز باشد] «۱۵» به طول و جویهای آن «۱۶» -----
 (۱). همه نسخه بدلها: بر می جوشد. (۲). آد، گا: می بر دهد. (۳). آد، گا: عنبر. (۴). آد، کا، گا: کمتر باشد از رشح. (۵). اساس: الزوری اذا عوقب آج: الزوی اذا عوقب به بیت، با توجه به دیگر نسخه بدلها بر اساس ضبط لسان العرب (ماده نضح) تصحیح شد. (۶-۷). کا: انار. (۸). اساس: تخصیص کردند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). سوره بقره (۲) آیه ۹۸. (۱۰). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۸. (۱۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۷. (۱۲). آد، کا، گا به. [.....]. (۱۳). آج: متصل. (۱۴). آج: سبویها. (۱۵). اساس افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۱۶). آد، کا، گا: آب.

صفحه : ۲۸۰ در شکاف نباشد بل بر روی زمین می‌رود. در خبری دیگر آمد که: نخل بهشت را عروقتش از سیم باشد و شاخش از زر و برگهای او حله‌ها باشد و میوه او از انواع درّ و جواهر باشد، به طعم از انگبین شیرینتر و نرمتر از زبده «۱» در او هیچ استخوان نباشد. ابو سعید خدری روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: شب معراج که مرا بر آسمان بردند، درختان نار دیدم بر او هر ناری چند «۲» پوست شتری «۳» مقّتب، و مرغان او چون شتران بختی. کنیزکی را دیدم، گفتم «۴»: تو که رایی «۵»! گفت: زید حارثه را «۶». زید را بشارت دادم به آن. و در بهشت چیزها دیدم که چشمها دیده نیست «۷» و گوشها شنیده نیست «۸» و بر خاطر هیچ آدمی گذشته نیست «۹». فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. فِیْهِنَّ خَیْرَاتٌ حَسَنَاتٌ کَسَائِیْ گفتم: خدای تعالی دو بهشت بگفت و دو دیگر گفت «۱۰»، آنکه جمع کرد هر چهار را، گفت «۱۱»: در آن بهشتها زنانی باشند خیرات، و هی «۱۲» جمع خیره. جمله قراء [۱۲۱-ر] به تخفیف خواندند. ابو رجاء العطاردی- در شاذّ «خیرات» خواند به تشدید «یا» و آن دو لغت است مثل: سید و سید و هین و هین و لین و لین. امّ سلمه- رضی الله عنها- گفت: رسول را- علیه السلام- پرسیدم که «خیرات حسان» چه باشد! گفت: خیرات الأخلاق حسان الوجوه نکو «۱۳» خوی -----
 (۱). آد، گا: و از روغن نرمتر کا: و نرمتر از کره.
 (۲). آد، گا: چندانک. (۳). کا: اشتری. (۴). آد، کا ای کنیزک گا یا کنیزک. (۵). اساس، آد، کا: کرای / که رایی. (۶). آد، کا، گا پس. (۷). آد، گا: چشمها ندیده. (۸). آد، گا: گوشها نشنیده. (۹). آد، گا: آدمی نگذشته. (۱۰). اساس: گفتند کا: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]. (۱۱). آد، گا، گا فیهن. (۱۲). کا: ندارد. (۱۳). آد، کا: نیکو.

صفحه : ۲۸۱ نکو روی باشند. حسن گفت: ای فاضلات. اسماعیل بن ابی خالد گفت: عذار [ی] «۱» دوشیزگان. جریر بن عبد الله گفت: مختارات گزیدگان باشند. مفسران گفتند در تفسیر خیرات، لسن بذریات «۲» و لا-دفرات و لا-بخراآت و لا-متلعات و لا-متشوفات و لا متسلطات، و لا طمّاحات «۳» و لا طوافات فی الطریق «۴». ناخوش بوی نباشند «۵» و پلید زبان نباشند و گنده دهن نباشند و سر به در بیرون کننده نباشند «۶» و سلیطه نباشند و متکبر نباشند و گردنده «۷» نباشند. و در خبر است که: زنان بهشت دست در دست نهند و به غناء گویند «۸» به آوازی که خلائق مثل آن نشنیده باشند. «۹» نحن الرّاضیات فلا نسخط ابداء، و نحن المقیمات فلا نظعن ابداء، و نحن خیرات حسان خلقنا لأزواج «کرام ما خشنودانیم که خشم نگیریم هرگز و مقیمانیم کز» «۱۰» اینکه جا نرویم هرگز و ما زنان «۱۱» آراسته‌ایم «۱۲» به خصال و جمال ما را برای مردانی کریم نهاده‌اند. روایت است که: چون حوران «۱۳» بهشت [۱۲۱- پ] اینکه گویند، زنان مؤمنان «۱۴» گویند: نحن المصلیات و ما صلینّ و نحن الصائمات و ما صمتنّ و نحن المتصدقات و ما تصدقنّ و نحن المتوضیات و ما توضیتنّ، گویند: ما نماز کنندگانیم «۱۵» و شما نکردی «۱۶»، ما روزه دارانیم و شما نداشتی «۱۷» و ما صدقه - ----- (۱). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد کا: عذرای. (۲). اساس، آج: بدمزات، با توجه به آد، کا، گا تصحیح شد. (۳). آد، کا، گا: طمّاحات. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: فی الطریق. (۵-۶). اساس: نباشد با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد در کوچها/ در کوچها. (۸). آد، گا: می گویند و می سرایند. (۹). اساس، آج: الازواج، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آد، کا، گا: که از. (۱۱). آد، کا، گا: زمانیم. (۱۲). آد، گا: آراسته. [.....] (۱۳). آد، گا: حوریان. (۱۴). آد، گا: مؤمنه کا: مؤمنات. (۱۵). کا، گا: نماز کنانیم. (۱۶). آج: نکردید. (۱۷). آج، کا، گا: نداشت.

صفحه : ۲۸۲ دادیم «۱» و شما ندادی «۲» و ما وضو و طهارت نماز کردیم و شما «۳» نکردی «۴». عایشه گفت و الله که غلبه اینا «۵» را بود. حور مقصورات فی الخیام، حق تعالی وصف کرد آن زنان را، گفت: حورند «۶» و آن جمع «حوراء» و «أحور» باشد، و تفسیر او برفت اند جای «۷». مقصورات «۸»، محبوسات «۹» مستورات فی الحجال باز داشته پوشیده. يقال: امرءة قصيرة و مقصورة و مقصورة اذا كانت مخدّرة مستورة لا تخرج، قال الشاعر: و انت الّتی حبّبت کلّ قصیره الیّ و ما تدری بذاک القصائر عنیت قصیرات الحجال و لم ارد قصار الخطا شرّ النساء البحائر مجاهد گفت: مقصور باشند بر شوهران خود، چشم به کسی دیگر نکنند «۱۰». انس مالک روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: اگر یکی از حوریان بهشت خبو در زمین فگند یا در دریای شور خوش گردد از خوشی آب دهن او. فی الخیام، جمع خیمه. عبد الله مسعود گفت: هر زنی را خیمه‌ای باشد طولش شصت میل. در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت: در بهشت [۱۲۲- ر] خیمه‌ها باشد «۱۱» از در «۱۲» سپید به یک پاره، طول او در هوا شصت گز در او هر زاویه از آن خیمه مؤمن را جفتی باشد که او را دیگر کس نبیند. عبد الله عباس گفت در اینکه [آیت] «۱۳»: حور مقصورات فی الخیام، هر ----- (۱). آج، آد، کا، گا: صدقه دهندگانیم. (۲). آج: ندادید. (۳). آد، گا از اینها هیچ. (۴). آج: نگریدید. (۵). اینا/ اینان آج و دیگر نسخه بدلها: اینان. (۶). آد، کا، گا: حورانند. (۷). آج: اندر جای آد، گا: چند جا برفت. (۸). آد، گا ای مقصورات. (۹). اساس: محبوسان، با توجه به آج تصحیح شد. [.....] (۱۰). آد، گا: باز نکنند. (۱۱). آد، کا، گا هر خیمه‌ای. (۱۲). آج، آد، کا: درّی. (۱۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

صفحه : ۲۸۳ خیمه‌ای از پاره‌ای «۱» لؤلؤ باشد چهار فرسنگ در چهار فرسنگ، او را چهار هزار مصراع باشد. انس مالک روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: شب معراج که مرا به آسمان بردند، در بهشت جویها دیدم بر کناره‌های او خیمه‌ها زده از مرجان، از آن جا آواز بیرون می آمد که: السلام علیک یا رسول الله. من گفتم: یا جبرئیل اینان که اند! گفت: کنیزکانی اند از حور عین «۲». دستوری خواستند از خدای تعالی تا بر تو سلام کنند، خدای دستوری داد ایشان را و می گفتند: «۳» نحن الخالدات فلا نموت ابداء و نحن الناعمات فلا نبأس ابداء «ازواج رجال کرام، حور مقصورات فی الخیام، گفت: ما همیشه زندگانیم که نمی میریم هرگز و

ما ناعمانیم که به سختی نرسیم هرگز، زنان مردان کریم. حور مقصورات فی الخیام حوریان در خیمه‌ها باز داشته. لَمْ یَطْمِئِنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جِآنٌ عَامَهُ قَرَاءَ به کسر «میم» خواندند، و أبو حیاة الشّامی و طلحة بن مصرف در شاذّ به ضم خواندند، و کسائی یکی مکسور خواند و یکی مضموم. ابو اسحاق گفت: در قفای اصحاب امیر المؤمنین «۴» نماز کردم «۵»، از ایشان شنیدم که: [۱۲۲-پ] «یطمئنن» خواندند به ضم «میم»، و [از] «۶» اصحاب عبد الله مسعود شنیدم به کسر «میم» خواندند، و کسائی برای آن یکی به ضم خواند و یکی به کسر تا از اینکه روایت برون نشده باشد، و هما لغتان. مُتَكَيِّنٌ عَلٰی رَفْرَفٍ خُضْرٍ، گفت: تکیه زده باشند بر رفر ف سبز. سعید جبر گفت: «رفرف» مرغزارهای بهشت باشد پر گیاه سبز و تازه، و یکی را «رفرفه» گویند، و «رفارف» «۷» جمع رفر ف باشد و هو جمع الجمع. عبد الله عباس گفت: ----- (۱). آد، گا: از یک پاره. (۲). آج، کا: کنیزکان از حور عین‌اند. (۳). آد، گا نحن. (۴). آد، کا، گا علی علیه السلام. (۵). آد، کا، گا: می کردم. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: رفاف، با توجه به آج و دیگر.

صفحه : ۲۸۴ بساطها باشد، قتاده و ضحاک گفتند: مجالس باشد و نشستگاهها از نهالها و دستها «۱» و پیشگاهها. ابن کيسان گفت: بالشها باشد. ابو عبيده گفت: حاشیه جامه را رفر ف خوانند. بعضی دگر گفتند: عرب هر جامه پهن را رفر ف خوانند، قال ابن مقبل. و انا لنزالون تغشى نعالنا سواقط من أصناف ریط و رفر ف و عبقری حسان «۲» زیلوا و طبقها «۳» باشد سطر «۴» تخین، یکی را عبقریه خوانند [و «عبقری»] جمع است بدلالة قوله فی صفة حسان و گفتند: عرب انواع بساط را عبقری گویند «۵». قتاده گفت: زیلویهای مرتفع باشد. مجاهد گفت: از دینا باشد. ابو العالیه گفت: مخمل باشد. حسن گفت: درانک باشد واحدها «درنوک»، و آن نخ باشد. قتیبی گفت: هر جامه منقش از هر نوع که باشد عرب آن را عبقری خوانند. ابو عبيده گفت: منسوب است با «عبقری» و آن زمین «۶» است که آن جا دیبایهای فاخر گرانیامه بافند، قال ذو الرمة فی نظمه: حتّی کأن ریاض القف البسها من وشی عبقر تجلیل و تنجید «۷» و گفتند: عبقری زمینی است که در او جیان باشند، قال الشاعر: بخیل علیها جنة عبقریه جد یرون یوما ان ینالوا فیستعلوا قطرب گفت: اینکه منسوب نیست، و لکن بمنزلة [۱۲۳-ر] قولک: کرسی و کراسی و بختی و بختی و خلیل گفت: هر چیزی «۸» جلیل نبیل بنزدیک عرب عبقری باشد از مردان و جامه‌ها و جز آن، و منه الحدیث فی عمر: فلم أر عبقریا یفری فریه. عاصم الجحدری روایت کرد عن «۹» ابی بکر که او گفت شنیدم از رسول ----- (۱). کذا: در اساس و آج آد، کا، گا: دستگاهها چاپ شعرانی (۴۰۸/۱۰): متکاها. (۲). آد، کا، گا گفت. (۳). آد، کا، گا: طنفسها. [.....] (۴). آد، کا، گا: ستر. (۵). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد، کا، گا: زمینی. (۷). آد: تبجیل. (۸). آد، گا که. (۹). آد، کا، گا: از.

صفحه : ۲۸۵ - علیه السلام - که می خواند: متکین علی رفار ف خضر و عبا قری حسان. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ . تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ باقی است نام خدای «۱» ذُو الْجَلَالِ . شامیان خواندند به «واو» صفةً للاسم، و باقی قَرَاءَ «ذی الجلال» صفةً للربّ تعالی، و اینکه قراءت دلیل می کند که اسم نه مستمی است برای آن که اضافه کرد با رب، و اگر نام خدای بودی اضافه الشیء الی نفسه بودی، و اینکه درست نیاید. و چون وجه جز خدای نیست، بل وجه الله ذات الله باشد، صفت او به «ذو» کرد وجه، جز اینکه نخوانند: وَ بَیْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ «۲»، صفةً للوجه لأن وجهه هو تعالی و لیس اسمه هو «۳»، گفت متعالی است، و باقی نام خدای تو که خداوند بزرگواری است و گرامی کردن بندگان «۴». اگر گویند: اینکه تکرار چه معنی دارد در اینکه سوره «۵» چندین جایگاه، بقوله: فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ! گوئیم از اینکه چند جواب گفتند: یکی آن که قَرَاءَ گفت: تکرار در اینکه و امثال اینکه برای تأکید باشد، چنان که مجیب گوید: بلی بلی، ممتنع گوید: لا لا، و انشد: و کأین و کم عندی لهم من صنیعة أیادی بثوها علی و أوجبوا و أنشد ایضا: م نعمة کانت «۶» لکم کم کم و کم و قال آخر: نعق الغراب ببین لبنی غدوة کم کم و کم بفراق لبنی ینعق و قال آخر: اردت لنفسی بعض الامور فأولی لنفسی اولی لها ----- (۱). آد، گا تو. (۲). سوره

رحمن (۵۵) آیه ۲۷. (۳). آج هو. (۴). آد، کا را. (۵). آج، آد، گا در. (۶). آد، کا: عندی.

صفحه : ۲۸۶ و جواب دیگر از اینکه آن است که: تکرار بر «۱» اختلاف [۱۲۳-پ] فواید است، چون تقریر به نعمتهای مختلف کرد، عند «۲» ذکر هر نعمتی تکرار تقریر کرد و غرض از تکریر «۳» تقریر است و تذکیر و تفریع و توییح، چنان که یکی از ما گوید: الم احسن الیک بأن اعطیتک، الم احسن الیک بأن خلقتک، الم احسن الیک بأن رفعتک. الم احسن الیک بان خلعت علیک، و عند «۴» ذکر هر نعمتی باز گوید که: الم احسن الیک نه «۵» با تو احسان کردم به فلان چیز و احسان کردم به فلان چیز؟ و اینکه در کلام عرب و عجم و اشعار ایشان بسیار است، قال مهلهل بن ربیعہ یرثی اخواه کلیبا: علی ان لیس عدلا من کلیب «۶» إذا رجف العضاء من الدّبور علی ان لیس عدلا من کلیب اذا خرجت مخبأ الخدور علی ان لیس عدلا من کلیب إذا ما اعلنت نجوی الامور علی أن لیس عدلا من کلیب اذا خیف المخوف من الثغور علی أن لیس عدلا من کلیب اذا ما خاف جار المستجیر و قالت لیلی الاخیلیة ترثی توبه بن الحمیر: لنعم الفتی یا توب کنت اذا التقت صدور الاعالی و استشال [الاسافل] «۷» و نعم الفتی یا توب کنت و لم تکن لتسبق یوما کنت منه تحاول و نعم الفتی یا توب کنت لخائف أتاك لکی تحمی و نعم المجامل و نعم الفتی یا توب جارا و صاحبا و نعم الفتی یا توب حین تناضل لعمری لأنت المرء أبکی لفقده بجد و لو لامت علیه العواذل لعمری لأنت المرء أبکی لفقده و لو لام فيه ناقص الرّای جاهل لعمری لأنت المرء أبکی لفقده اذا كثرت بالملجمین البلابل ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: برای. (۴-۲). کا: نزد. [.....] (۳). آد: غرض اینکه تکرار. (۵). آه، کا، گا من. (۶). آد، در حاشیه به خط کاتب اصلی افزوده است: تا آخر که هشت بیت است مصراع اول یک نوع. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۸۷ [ابی] «۱» لک ذمّ الناس یا توب کلما ذکرتم امور محکّمات کوامل «۲» ابی لک [۴۲۱-] ذمّ الناس یا توب کلما ذکرتم سماح حین یاوی الارامل فلا یبعدنک الله یا توب انما لقیتم حمام الموت و الموت خاتل فلا یبعدنک الله یا توب انما کذاک المنایا عاجلات و آجل فلا یبعدنک الله یا توب انما سقتک الغودی المدجنات الهواطل چنان که بیتی در ابیات «۳» از تکراری به تکراری می‌رود برای اختلاف احوال و معانی که گفته شد، و قال الحارث بن عباد: قریبا مریط النعماء منی لقت حرب وائل عن خیال آنکه تکرار کرد اینکه مصراع را که: قریبا مریط النعماء منی لقت، در چند بیتها «۴». و قالت ابنه النعمان ترثی زوجها مالکا: و حدّثنی اصحابه ان مالکا ضروب بنصل السیف غیر نکول «۵» و حدّثنی اصحابه ان مالکا اقام و نادى صحبه برحیل «۶» و حدّثنی اصحابه ان مالکا جواد بما فی الرّحل غیر بخیل و حدّثنی اصحابه ان مالکا خفیف علی الحدّاث «۷» غیر ثقیل و حدّثنی اصحابه ان مالکا جزوم کماضی الشفرتین صقیل و مانند اینکه بسیار است و اینکه «۸» برای آن آوردم تا شبهت ملحدان و طاعنان زایل گردد «۹» و معلوم گردد که امثال اینکه در اشعار ایشان «۱۰» بسیار است. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس، آج: کواهل با توجه به کا تصحیح شد. (۳). آد، گا: تا دوازده بیت، در هر بیتی از اینکه ابیات. (۴). کا: بیت. (۵). آد به خط کاتب اصلی بالای اینکه بیت افزوده است: تا دوازده بیت در هر بیتی از اینکه ابیات به تکراری می‌رود برای اختلاف معانی. (۶). کذا در اساس آج، دیگر نسخه بدلها اینکه بیت را انداخته‌اند چاپ شعرانی (۱۰/۴۱۱): برحیل. (۷). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۰/۴۱۲) الحدّاث. (۸). آد، گا در اشعار عرب و اینکه چند بیت. (۹). آج، آد، گا: شود. (۱۰). آد، گا: کلام عرب. [.....]

صفحه : ۲۸۸

سورة الواقعة

بدان که اینکه سورت مکی است و عدد آیات او «۱» نود و شش است و سیصد و هفتاد و هشت کلمت است و هزار و هفتصد و سه

حرف است. و روایت است از ابو طیب که عثمان عَفَّان در پرسیدن «۲» عبد الله مسعود رفت، و او بیمار بود، بیماری که از آن با پیش خدای رفت «۳». گفت: از چه می‌نالی! گفت: از گناهم. گفت: چه آرزو کنی «۴»! گفت: رحمت خدایم. گفت: طیبی «۵» بیارم! گفت: الطیب امرضی. گفت: طیب مرا بیمار کرد. گفت: [۱۲۴-پ] عطایت فرمایم! گفت حاجت نیست مرا به آن، و من بر مثل اینکه حال «۶» گفت: بفرمایم تا به دختر کانت دهند! گفت: ایشان را حاجت نیست با آن که من ایشان را سورۀ الواقعة بیا موخته‌ام و فرموده‌ام تا می‌خوانند، و من از رسول- علیه السلام- شنیدم که هر که او سورۀ الواقعة بسیار خواند هرگز درویش نشود «۷». و هلال بن یساف «۸» روایت کرد از مسروق که گفت: هر کس که او خواهد که خبر اولینان و آخرینان و خبر اهل بهشت و اهل دوزخ و خبر اهل دنیا و اهل آخرت بداند باید که «۹» ----- (۱). آد، گا: آن. (۲). آد، گا: به پرسیدن کا: به عیادت. (۳). کا: شد. (۴). آد، گا: داری کا: می‌کنی. (۵). آج، کا را. (۶). آد، گا: و من در اینکه حال. (۷). آد، گا: نگردد. (۸). آج: یساو آد، کا، گا: یسار. (۹). همه نسخه بدلها سورۀ.

صفحه : ۲۸۹

الواقعه بر خواند تا از همه بر خبر «۱» گردد. قوله تعالی:

[سوره الواقعة (۵۶): آیات ۱ تا ۹۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (۱) لَیْسَ لَوْ قَعَتِهَا كَاذِبَةٌ (۲) خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ (۳) إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا (۴) وَبَسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا (۵) فَكَانَتْ هَبَاءً مُّبْتَثًّا (۶) وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً (۷) فَأَصْحَابُ الْمِیْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمِیْمَنَةِ (۸) وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمِ (۹) وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ (۱۰) أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ (۱۱) فِی جَنَّاتِ النَّعِیْمِ (۱۲) ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِیْنَ (۱۳) وَقَلِیْلٌ مِنَ الْآخِرِیْنَ (۱۴) عَلَی سُرُرٍ مَّوْضُونَةٍ (۱۵) مُّتَّكِنِیْنَ عَلَیْهَا مُتَّقَابِلِیْنَ (۱۶) یُطُوفُ عَلَیْهِمْ وَلِدَانٌ مُّخَلَّدُونَ (۱۷) بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِیْقٍ وَكَأْسٍ مِنْ مَّعِیْنٍ (۱۸) لَا یُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا یُنزِفُونَ (۱۹) وَفَاكِهَةٍ مِّمَّا یَتَخَیَّرُونَ (۲۰) وَلَحْمِ طَیْرِ مِّمَّا یَشْتَهُونَ (۲۱) وَحُورٌ عِیْنٌ (۲۲) كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ (۲۳) جِزَاءً بِمَا كَانُوا یَعْمَلُونَ (۲۴) لَا یَسْمَعُونَ فِیْهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِیْمًا (۲۵) إِلَّا قِیْلًا سَلَامًا سَلَامًا (۲۶) وَأَصْحَابُ الْیَمِیْنِ مَا أَصْحَابُ الْیَمِیْنِ (۲۷) فِی سِدْرٍ مَّخْضُودٍ (۲۸) وَطَلْحٍ مَّنْضُودٍ (۲۹) وَظِلٍّ مَّمْدُودٍ (۳۰) وَمَاءٍ مَّسْكُوبٍ (۳۱) وَفَاكِهَةٍ كَثِیْرَةٍ (۳۲) لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ (۳۳) وَفُرُشٍ مَّرْفُوعَةٍ (۳۴) إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً (۳۵) فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا (۳۶) عُرْبًا أترَابًا (۳۷) لِأَصْحَابِ الْیَمِیْنِ (۳۸) ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِیْنَ (۳۹) وَثَلَاثَةٌ مِنَ الْآخِرِیْنَ (۴۰) وَأَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ (۴۱) فِی سَمُومٍ وَحَمِیْمٍ (۴۲) وَظِلٍّ مِنْ یَحْمُومٍ (۴۳) لَا بَارِدٍ وَلَا كَرِیْمٍ (۴۴) إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُتْرَفِیْنَ (۴۵) وَكَانُوا یُصْرَفُونَ عَلَی الْحِثِّ الْعَظِیْمِ (۴۶) وَكَانُوا یَقُولُونَ أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ (۴۷) أَوْ آبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ (۴۸) قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِیْنَ وَالْآخِرِیْنَ (۴۹) لَمَجْمُوعُونَ إِلَىٰ مِیْقَاتٍ یَوْمٍ مَّعْلُومٍ (۵۰) ثُمَّ إِنَّكُمْ أُنثِیْتُمْ إِلَى الضَّالُّونَ الْمُكذِّبُونَ (۵۱) لَّا یَكْفُرُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ (۵۲) فَمَالُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ (۵۳) فَشَارِبُونَ عَلَیْهِ مِنَ الْحَمِیْمِ (۵۴) فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهَیْمِ (۵۵) هٰذَا نُزُلُهُمْ یَوْمَ الدِّیْنِ (۵۶) نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْلَا تُصِیْدُونَ (۵۷) أَمْ قَرَأْتُمْ مَا تُنْمُونُ (۵۸) أَمْ أَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ (۵۹) نَحْنُ قَدَرْنَا بَیْنَكُمْ الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِیْنَ (۶۰) عَلَیٰ أَنْ تَبْدُلَ أَمْثَالَكُمْ وَنُنشِئُكُمْ فِی مَا لَا تَعْلَمُونَ (۶۱) وَلَقَدْ عَلَّمْتُمُ النَّشَأَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَدْكُرُونَ (۶۲) أَمْ قَرَأْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ (۶۳) أَمْ أَنْتُمْ تَرْزَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ (۶۴) لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلَّمْتُمْ تَفَكَّهُونَ (۶۵) إِنَّا لَمُعْرِضُونَ (۶۶) بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ (۶۷) أَمْ قَرَأْتُمْ الْمَاءَ الَّذِی تَشْرَبُونَ (۶۸) أَمْ أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ (۶۹) لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ (۷۰) أَمْ قَرَأْتُمُ النَّارَ الَّتِی تُورُونَ (۷۱) أَمْ أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنشِئُونَ (۷۲) نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكَرَةً وَاتَّعَا لِلْمُقْوِیْنَ (۷۳)

فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ (۷۴) فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ (۷۵) وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ (۷۶) إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ (۷۷) فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ (۷۸) لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ (۷۹) تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۸۰) أَفَبِهَذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ (۸۱) وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ (۸۲) فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ (۸۳) وَأَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ (۸۴) وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَ لَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ (۸۵) فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ (۸۶) تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۸۷) فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ (۸۸) فَرَوْحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّةٌ نَعِيمٌ (۸۹) وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ أَصْحَابِ الْيَمِينِ (۹۰) فَسَاءَ لَكُمْ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ (۹۱) وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ (۹۲) فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍ (۹۳) وَتَصْلِيَةٌ جَاحِمٍ (۹۴) إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ (۹۵) فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ (۹۶)

[ترجمه]

چون بیوفتد «۲» او فتاده. نیست افتادن آن را دروغ گویی. فرونهنده بر دارنده. چون بجنابند زمین جناباندنی. و خرد «۳» کنند کوهها را خرد کردنی. شود گردی پراکنده. و باشی اصنافی سه، اهل دست راست، چه اهل دست راست باشند؟ و اهل دست چپ، چه اهل دست چپ باشند [۱۲۵-۱]. و پیشروان پیشروان باشند. ایشان نزدیک کردگان «۴» باشند. در بهشتهای با نعمت. گروهی از پیشینگان. و اندکی «۵» از واپسینان. ----- (۱). آج: با خبر، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲). آج: بیفتد. (۳). آج: خورد. (۴). آج: نزدیکان. (۵). آج: اندک. [.....]

صفحه : ۲۹۰ بر تختهای بافته، تکیه زده بر آن روی بهم آورده. می گردند بر ایشان غلامان همیشه. به کوزه‌های با گردن و بی گوشه و کاسی از خمر. در دسر نباشد آن را از آن و نیست نشوند. و میوه از آنچه بگریزند. و گوشت مرغ آنچه آرزو کنند. و حور عین. مانند مروارید پوشیده. پاداشت با آنچه «۱» کرده باشند. نشوند در آن جا لغوی و نه بزه. الا گفتاری، سلام بر شما باد «۲». و اصحاب دست راست، چه اصحاب دست راست؟ در سدر بریده «۳». [۱۲۵-۱ پ] و موری «۴» بر هم نهاده. و سایه گسترانیده. آبی ریخته. و میوه بسیار. نه بریده و نه منع کرده. ----- (۱). آج: پاداشت آنچه. (۲). آج سلام بر شما باد. (۳). آج: برنده. (۴). کذا در اساس و آج: موری / مودی.

صفحه : ۲۹۱ و بسترهای برداشته. ما آفریدیم ایشان را آفریدنی. کردیم ایشان را دوشیزگان. دوست داران شوهران «۱». برای اصحاب دست راست. گروهی از پیشینگان. و گروهی از پسینان «۲». و اهل دست چپ، چه اهل دست چپ؟ باشند در باد گرم و آب گرم. و سایه‌ای از دود سیاه. نه سرد و نه کریم. ایشان بودند پیش از آن در نعمت «۳». و بودند اصرار می کردند بر بزه «۴» بزرگ. و بودند می گفتند چون ما بمیریم و باشیم خاک و استخوانهای ما را زنده خواهند کردن «۵»! و آیا پدران ما را پیشینان! بگو که اولین و آخرین. [۱۲۶-۱] ر] گرد کنند ایشان را برای میقات روزی دانسته. پس «۶» شما گمراهان دروغ دارندگان. ----- (۱). آج، زیرا اینکه کلمه با خط کاتب اصلی افزوده است: همزادان. (۲). آج: پسینان. (۳). آج منعم. (۴). آج: گناه. (۵). آج: خواهند کرد. (۶). آج ای.

صفحه : ۲۹۲ بخوری از درختی از زقوم. و پر بازکنی «۱» از آن شکمها. بازخوری و رای «۲» او از آب گرم. بازخوری خوردن شتران تشنه. اینکه نزل ایشان باشد روز جزا. بیافریدیم شما را چرا راست و باور نداری! دیدی به آنچه می‌ریزی «۳» شما آب! شما آفرینی «۴» آن را یا ما آفرینیم! ما تقدیر کردیم میان شما مرگ و نیستیم ما سبق برده. بر آن که بدل کنیم مانند شما و بیافرینیم شما را در آنچه ندانی. و دانستی شما آفریدن نخستین، چرا یاد نکنی! می‌بینی آنچه می‌کارید! آیا شما می‌روای آن را یا ما رویانده‌ایم! [۱۲۶-۱ پ] اگر خواهیم کنیم آن را پوسیده همه روز باشی «۵» اندوهگن. ما گرانباریم. بل بی روزی ایم. می‌بینی آن آب که می‌خوری «۶»! ----- (۱). آج: پر باز کنی. (۲). آج: واری. (۳). آج: دیدید آنچه می‌روانند. (۴). آج: آفرینید. [.....]. (۵). آج: باشید. (۶). آج: می‌بینید آن آب که می‌خورید.

صفحه : ۲۹۳ شما فرود آوردی «۱» [از ابر] «۲» یا ما فرود آوردیم! اگر خواهیم کنیم شور آن را، چرا شکر نکنید! دیدی آتش که «۳» بیرون می آری شما! آیا شما آفریدی درخت آن یا ما آفریدیم! ما کردیم آن را یادگاری «۴» و متاعی برای بی زادان. تسبیح کن به نام خدایت بزرگوار. سوگند نخورم «۵» به افتادن ستارگان. و او سوگندی بزرگ اگر بدانی. او کتابی است بزرگ. در کتابی «۶» پوشیده. بنساید آن را مگر پاکان. فرستاده از خدای عالمیان «۷». به اینکه حدیث شما مداهنه و جحود کردی! و کردی «۸» روزیتان آن که دروغ داری. اگر نه چون برسد به حلقوم. و شما آنکه می نگری. ----- (۱). آج: آوردید. (۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۳). آج: آن که. (۴). آج: یاد کردی. (۵). آج: نخوریم. (۶). آج: نامه. (۷). آج: جهانیان. (۸). آج: کردیدید.

صفحه : ۲۹۴ [۱۲۷-] ر] ما «۱» نزدیک تریم به او از شما و لیکن نبینی شما. اگر نبودی جز جزا داده. باز نیاری «۲» آن را اگر راست می گویی «۳». اگر باشد از نزدیکان. راحت و ریحان باشد و بهشت نعیم. و امّا اگر باشد از اهل دست راست. سلام تو را از اهل دست راست. و امّا اگر باشد از دروغ داران «۴» گمراهان. روزی باشد او را از آب گرم تافته. و در آوردن و دوزخ. اینکه درستی علم است. تسبیح کن به نام خدای تو بزرگ. قوله تعالی: إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ، حق تعالی در اینکه آیات ذکر قیامت کرد، گفت: اذاه، عامل در او مقدر است ای اذکر یاد کن ای محمّد چون واقع شود و حاصل آید واقع شدنی. و واقعه و عادیه و نازله و نائبه به یک معنی باشد. و اینکه جا نامی است از نامهای قیامت «۵» المعنی: اذا قامت القيامة چون قیامت برخیزد. [و افتادن آن را کاذبه نباشد. در او چند قول گفتند: یکی آن که کاذبه، ای نفس کاذبه، یعنی هر کس که از او خیر دهد او دروغ] «۶». ----- (۱). آج: به. (۲). آج: نیارید. (۳). آج: می گوید. (۴). آج: و. [.....]. (۵). آج: آد، گاه. (۶). اساس افتادگی دارد، از آج آورده شد.

صفحه : ۲۹۵ لیسَ لَوْقَعْتَهَا كاذِبَةٌ نباشد، لكون المخبر مطابقا للخبر. و قيل كاذِبَةٌ، ای دفعه «۱» كاذِبَةٌ و صفة كاذبه لاخبار الله تعالی بها و ادلة العقل [علیها یعنی در آن خبر دروغ نیوفتد، چه او به خبر خدای تعالی درست شده است و به ادله عقل]. و گفتند كاذِبَةٌ بمعنی مصدر «۲» كالعافية والعاقبة و مثله قوله: لا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَعْيُنٍ، ای لغوا و قالوا عائذا بالله، ای معاذ الله؟ و قم «۳» قائما، ای قیاما [۱۲۷-] ر] و لبعض نساء الأعراب «۴» ترقص ابناها و تقول: قم «۵» قائما قم «۶» قائما اصبت عبدا نائما «۷». خافضة رافعة «۸»، جمله است در جای صفت واقعه «۹» است یعنی قومی را خفض کند و به دوزخ فرو برد و قومی را رفع کند و به درجات بهشت بردارد «۱۰». عكرمه و سدّی و مقاتل گفتند یعنی صیحه وقعه او خفض کند آواز را تا نزدیکان را بشنوند و رفع کند تا دوران را بشنوند، قال الله تعالی: وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ «۱۱». بعضی دگر گفتند: جباران و متکبران را خفض کند و فرو نهد [و ذلیلان و بی قدران را رفع کند و بردارد. ابن عطا گفت: قومی را به عدل فرو گذارد] «۱۲». إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا ای رجفت، آنکه که زمین را بجنانند جنابیدنی. کلبی گفت: اینکه آنکه باشد که خدای تعالی وحی کند به او «۱۳» از ترس خدای بجنبد و ارتج السهم فی الغرض بمعنی اهتزو اضطرب، مفسران گفتند همچنان بجنانند که گهواره کودک تا هیچ بنماند بر او الا «۱۴» ویران شود و کوهها بر جای ----- (۱). کذا در اساس و آج و کا و گاه: وقعه. (۲). همه نسخه بدلها است. (۳-۶). آج: قمه. (۴). آد، کا، گاه: العرب. (۵-۷). کا: قائما. (۸). آج، گاه: واقع. (۹). آد، کا ای و هی خافضة رافعة. (۱۰). آج: در آرد. (۱۱). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۹. (۱۲). اساس و آج: ندارد، از آد افزوده شد. (۱۳). کا: به زمین. (۱۴). آد، گاه خراب و. [.....]

صفحه : ۲۹۶ بنماند. و اصل «رج» در لغت تحریک باشد یقال رججته فارتج ای حرّکته فتحرك، و چون مضاعف کنی گویی: رججته فترجرج. وَ بُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا أی دقت «۱» و فتت، و پست کنند کوهها را و خرد «۲» بمانند آرد و پست و بسیسه به نزدیک عرب آرد باشد که با پست تر بکنند «۳» و آن را زاد کنند یا و قال لص من غطفان «۴»: لا تخبزنا خبزاً و بسابسا و لا تطیلا بمناخ حبسا عطاء گفت: ببرند آن را از اصل. سعید مسیب گفت: بشکنند. کلبی گفت: برانند بر زمین. حسن گفت: از زمین بر کنند، نظیره قوله:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ [۱۲۸- ر] الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا ﴿٥﴾، عطيه گفت: خرد کنند ﴿٦﴾ تا سنگ ریزه شود، بمانند خاک. این کیسان گفت: به شبه ریگ روان کنند. فَكَانَتْ هَبَاءً مُبْبِتًا چون گردی شود پراکنده عبد الله عباس گفت: بمانند آفتاب ﴿٧﴾ که در سوراخی جهد ذره ذره ﴿٨﴾ در میان آن پیدا شود ﴿٩﴾. امیر المؤمنین علی ﴿١٠﴾ گفت: بمانند گرد سم ستور شود. عطیه گفت: بمانند شرر آتش که بجهد، و نخعی در شاذ خواند: مِنْبِتًا «بالتاء»، أی منقطعاً. وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً و شما به سه صنف ﴿١١﴾ و سه نوع باشی در قیامت. آنکه بیان کرد که آن سه کدام اند. گفت: فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ اصحاب دست راست باشند آنان که ایشان را بر دست راست به بهشت برند. عبد الله عباس گفت: آنان باشند که بر ﴿١٢﴾ راست آدم ----- (١). آد، کا: حَقَّتْ. (٢). آد، کا، گا: خورد. (٣). آد، گا: که آن را تر کنند. (٤). آج: عصفان. (٥). سوره طه (٢٠) آیه ١٠٥. (٦). آد، کا، گا: خورد کنند. (٧). کا: آفتابی. (٨). آد، گا: ذره‌ها کا: دانه. (٩). آد، گا: پدید آید. (١٠). آج، آد، کا علیه السلام. (١١). آج، کا، گا: صغت. (١٢). آد، گا راست.

صفحه : ۲۹۷ باشند. ضحاک گفت: آنان باشند که نامه‌های ﴿١﴾ ایشان به دست راست دهند. حسن و ربیع گفتند: آنان باشند که خجسته و مبارک باشند بر خود و عمر ایشان در طاعت خدای مستغرق ﴿٢﴾ شده باشد و ایشان تابعان با حسانند ﴿٣﴾ قرن دوم از عصر رسول. ما أصحاب الميمنة، اینکه بر سیل تعجب گفت تا رسول را به عجب آرد ﴿٤﴾، چنان که گویند: زید و ما زید؟ رجل و ای رجل ﴿٥﴾؟ مردی و چه مردی؟ و زید و کدام زید؟ ﴿٦﴾ یعنی وصف ﴿٧﴾ او به حدی است که نمی‌توان گفت ﴿٨﴾، همچنین مبهم فرو می‌گزارند ﴿٩﴾. وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ و هی مفعلة من الشؤم. عرب دست چپ را به شومی خوانند، قال الشاعر: السم و الشر فی شؤمی یدیک لهم و فی یمینک ماء المزن و الضرب و منه الشام و الیمن، برای آن که شام بر دست چپ کعبه است و یمین بر دست راست [۱۲۸- پ] کعبه، و مراد آنان ﴿١٠﴾ که ایشان را بر دست چپ به دوزخ برند، و گفتند: آنان ﴿١١﴾ که نامه‌های ایشان را بر دست چپ دهند در قیامت. حسن گفت آنان باشند که بر خود شوم باشند و عمر ایشان در معصیت باشد، ما أصحاب المشأمة علی هذا الوجه ﴿١٢﴾. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ، در معنی او چند قول گفتند: یکی آن که آنان که سابق بودند در متابعت انبیاء، سابق باشند در پیشوایی امت تا ائمه هدی باشند، و گفتند: معنی آن است که سابقان به طاعت سابقان به رحمت باشند، و اینکه جمله است ﴿١٣﴾ -- ----- (١). اساس و همه نسخه بدها: نامها. (٢). آد، گا: تعالی صرف. [.....] (٣). کا: تابعان حسانند. (٤). آج: تا رسول تعجب آرد. (٥). کا: و ما رجل. (٦). آد، گا: دو جمله اخیر مقدم و مؤخر است. (٧). آج، گا: صفت. (٨). آج، آد، گا: گفتن. (٩). همه نسخه بدها: می‌گذارند. (١٠-١١). کا، گا: آنانند. (١٢). آج، کا المذکور آد: علی ذاک الوجه المتقدم. (١٣). آد، گا: جمله‌ای است.

صفحه : ۲۹۸ از مبتدا و خبر، یعنی سابقان در آن خصلت سابقان در اینکه نعمت باشند، و سابق را بر لاحق برای آن فضل باشد که او که مقتدا باشد در خیر و طاعت، در او نگرند و بر سیرت او بروند، فله أجرها و أجر من عمل بها باشد. این سیرین گفت: سابق آنان اند که به دو قبله با رسول نماز کردند، دلیل قوله: وَالسَّابِقُونَ الْأُولُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ ﴿١﴾. کعب گفت: اهل قرآن باشند که فردای قیامت تا جها بر سر دارند. عثمان بن ابی سوده گفت: آنان باشند که سبق برند ﴿٢﴾ دیگر [ان] ﴿٣﴾ را به مسجد رفتن و به جهاد شدن فی سبیل الله. عبد الله بن شمیط گفت مردمان سه‌اند: یکی، آن که افتتاح عمر به خیر و طاعت کند آنکه بر آن بایستد او از جمله سابقان مقربان باشد، و دیگر آن بود که ابتدای عمر به گناه و تخلیط کند آنکه بر آن بایستد توفیق دریابد او را تا توبه کند و با درگاه خدای شود، او از اصحاب الیمین باشد، اهل بهشت باشند [۱۲۹- ر] و به ﴿٤﴾ دست راست رود. سیم ﴿٥﴾ مردی باشد که آغاز عمر به معصیت کند و بر آن اصرار کند و مداومت تا به مردن، او از اهل دوزخ باشد و صاحب دست چپ بود. عبد الله عباس گفت: معنی آن است که سابقان در هجرت، سابقان باشند در آخرت. امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت ﴿٦﴾: سابقان به نماز پنج ﴿٧﴾ سابقان بهشت باشند. عکرمة گفت: السَّابِقُونَ عَلَى الْإِسْلَامِ. ربیع أنس گفت: الی اجابة رسول الله. ضحاک گفت: الی

الجهاد. قرطی گفت: الی کل خیر، چون نیک اندیشه کنی، آن کس که جامع بود سبقت را در اینکه همه خصال، جز امیر المؤمنین -
----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۰. (۲). آج: بر سبقت اند آد، گا: سبق بر نداد. (۳). اساس:
ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج: بر. [.....] (۵). کا: سیوم. (۶). اساس: گفتند، با توجه به آج و دیگر
نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد، گا وقت.

صفحه : ۲۹۹ علی - علیه السلام - نبوده اما سبق «۱» اسلام اتفاق است که اول کس از زنان خدیجه بود و از مردان علی - علیه السلام -
، و از اینکه جا می گوید «۲»: سبقتکم الی الاسلام طرا غلاما ما بلغت اوان حلمی و می گوید: لی السبقه فی الإسلام طفلا و وجیها
می گوید «۳»: صدقته و جمیع الناس فی بهم من الضلاله و الإشراک و النکد اینکه و مانند اینکه به نظم و نثر می گوید و کس بر او
انکار نمی کند «۴» و حدیث ابو ذر که گفت از رسول - علیه السلام - شنیدم که می گفت: «۵» یا علی أنت اول من آمن بی و اول من
یصافحنی یوم القیمه و انت الصّدیق الاکبر و الفاروق الاعظم تفرق بین الحق و الباطل و انت یعسوب المؤمن و المال یعسوب الظلمه،
و اخبار در مانند اینکه بی حد است از طریق ما و طریق مخالفان «۶». اما سبق در نماز، قوله - علیه السلام - : صلّت الملائکه علی و علی
علی سبع سنین لانه لم ترفع صلاه من الارض [۹۲۱-پ] الی السماء الا منی و من علی و از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - روایت
است که او گفت در چند موقف: و لقد صلّیت قبل الناس بسبع ، حدیث عفیف بن عبد الله و عباس بن عبد المطلب رفته است پیش
از اینکه، و آن که گفت: و الله لا اعرف علی هذا الدین غیر هؤلاء الثلثه ، یعنی النبی - علیه السلام - و علیا و خدیجه - علیهما السلام -
. و سبق در جهاد پوشیده نیست، و نماز به دو قبله با اتفاق او کرد و تنی چند معدود، چه بعضی آن بودند که [سابق بودند به بیت
المقدّس با ----- (۱). کا به. (۲). آد، گا: می فرماید علیه السلام کا: اینکه جا بود که
گفت: (۳). گا: و ایضا قوله علیه السلام. (۴). آد، گا: و کس را بر او انکاری نیست. (۵). کا، گا: المؤمنین. (۶). آد، گا، گا ما.

صفحه : ۳۰۰ رسول - علیه السلام - نماز کردند و به کعبه نرسیدند، و بعضی آن بودند که [۱] نماز به بیت المقدّس در نیافتند که
ایشان در اسلام آمدند قبله با کعبه گردانیده بودند. یک روز حدیث امیر المؤمنین «۲» - علیه السلام - پرسیدند از عبد الله عباس،
گفت: «(۳) ۴، ۵، ۶، ۷، ۸» ذکر و الله احد الثقلین سبق بالشهادتین و صلی القبلتین «و بایع البیعتین» و اعطی البسطین «هو اب الحسن» و
الحسین و ردّت له الشمس مرتین من بعد ما غابت عن القبلتین و جرّد السیف تارتین و هو صاحب الکرتین «فمثله فی الامه کمثل ذی
القرنین ذلک مولای علی ابن ابی طالب - علیه السلام -، گفت: و الله که نام مردی بردی که از آن دو بنگاه یکی اوست یعنی قرآن
و عترت، قوله - علیه السلام - : ائی تارک فیکم الثقلین، سبق برد به شهادتین به توحید و نبوت. به دو قبله با رسول - علیه السلام - نماز
کرد به بیت المقدّس و کعبه، و دو بیعت با رسول کرد بیست «۹»: بیعه العقبه و بیعه الشجره [۱۳۰-ر]، و او را دو بسطت دادند [یکی
بسطت علم] «۱۰» و یک بسطت جسم، و او پدر حسن و حسین است، و آفتاب برای او دو بار باز آوردند پس از آن که فرود شده
بود «۱۱» از هر دو قبله، و دو بار تیغ بر آهیخت: یکی برای تنزیل و یکی برای تأویل، و او خداوند دو کزّت و دو رجعت است «۱۲». -
----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج، گا: گا

علی. (۳). اساس، آج و الله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). آد، گا، گا: بالقبلتین. (۵). آج: للبیعتین آد، گا،
گا: بالبیعتین. [.....] (۶). اساس: السبطين، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). کذا: در اساس و آج کا، گا: ابو
الحسن. (۸). اساس: کریمین با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس: بسته آج: سبط با توجه به آد، گا تصحیح
شد. (۱۰). اساس: ندارد با توجه به آج افزوده شد. (۱۱). آج، گا، گا: فرو شده بود. (۱۲). کا: و مراد به دو کزّت دو رجعت است
آد، گا، گا یعنی دو بار بر امامت او اقرار کردند. یک بار روز غدیر خم و یک بار روز بیعت پس از قتل عثمان.

صفحه : ۳۰۱ مثل او در امت چنان است که مثل ذو القرنین و او مولا و بار خدای من است امیر المؤمنین علی بن ابی طالب، و بعضی
از بزرگان بسیار گفتی: تقدّموا تقدّموا در خیرات مقدّم باشی «۱» تا در مقامات مقدّم باشی «۲». در خبر است که: چون در بهشت

یکی از جمله سابقان از سرای خود بیرون آید، از روی او چندان نور بتابد که اهل بهشت بدانند، گویند: اینکه نور سابقان است و نور مقربان. **أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ**، گفت: ایشان مقربان و نزدیکان باشند، و اینکه عبارت باشد از علو مرتبت و منزلت رفت درجه تشبیها بمن کان قریبا من السلطان مقربا بحضرت. **فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ** در بهشتهای نعیم باشند، و بعضی نحویان گفتند: **السَّبِقُونَ** مبتداست، [و **السَّابِقُونَ**] دیگر صفت اوست، و **أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ** خبر مبتداست [۳]. **ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ** گروهی باشند از اولینان [۴]، و **الثَّالِثَةُ الْجَمَاعَةُ**، و مراد به اولینان [۵] امتان گذشته‌اند [۶] از امم انبیا- صلوات الله علیهم- [۷]. **وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ** و اندکی از آخرینان، یعنی امت محمد- صلی الله علیه و آله- **عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ** بر سریرهای بافته زر در سیم مکلل به انواع جواهر و مرصع. و «و ضنن [۸]» بافتنی باشد چون بافتن درع [۹]، [۱۳۰-پ] و قال الاعشى: و بیضاء کالنهی موضونه لها قونس فوق جیب البدن و منه: و ضین الناقه، و آن تنگ او [۱۰] باشد از دوال بافته، قال [۱۱]: ----- (۲-۱). آج و دیگر نسخه بدلها: باشید.

(۳). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج: اولیان. (۵). اساس: گزشته، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آج و علی نبینا. (۷). اساس آج: ندارد، با توجه به آد، گا: افزوده شد. (۸). گا: وضین. [.....] (۹). آد، کا، گا: زره. (۱۰). آد، کا، گا: تنگی. (۱۱). آد، کا، گا: الشاعر.

صفحه: ۳۰۲ تقول و قد [۱] درأت لها و ضینی أ هذا دینه ابداء و دینی کلبی گفت: طول هر سریری سیصد گز باشد. چون بنده خواهد تا پای بر او نهد سر فرود آرد تا پای برنهد [۲] آنکه با جای خود شود. **ضَحَاكُ** گفت: موضونه [۳] مصفوفه با یکدیگر نهاده در صف. و اینکه روایت علی بن طلحه [۴] است از عبد الله عباس. **مُتَّكِنِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ**، تکیه زده باشند بر آن سریرها روی بر روی [۵] کرده، گفتند: در نشست و خواست [۶] و گفتند: در زیارت، یعنی متزاور باشند به زیارت یکدیگر روند. **يَطُوفُ عَلَيْهِمْ** می گردند بر ایشان غلامانی کودکان به زاد، مخلمد [۷] باشند که هر گز بنمیرند و پیر نشوند و از حالت کودکی و برنایی بنگردند، نه چنان باشند که خدای دنیا که بیشتر از یک دو سال صلاحیت خدمت ندارند. عکر مه گفت: منعم باشند. سعید جبر گفت: مقرطون [گوشواره دارند، برای آن که خلد [۸] گوشواره باشد به تازی، قال الشاعر: و مخلمدات باللجين كأنما أثباحهن أقاوز الكتبان حسن بصری گفت: کودکان اهل دنیا باشند، ایشان را طاعتی نبود که بر آن ثواب گیرند و معصیتی نباشد ایشان را که بر آن عقاب کنند، پس در بهشت خدمت اهل بهشت کنند. و در خبر آمده است [۱۳۱-ر] که: اطفال کفار خدم اهل بهشت باشند. **بِأَكْوَابٍ** جمع کوب باشد و آن کوزه‌هایی [۹] [باشد] [۱۰] که دسته ندارد ----- (۱). آد، گا: و لقد. (۲). کا: تا او پای بر آن جا نهد. (۳). آد، گا: ای. (۴). آد: علی بن ابی طلحه. (۵). کا: روبه روی. (۶). کذا در اساس و همه نسخه بدلها: خواست / خاست. (۷). آد، گا، گا مؤید. (۸). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا، گا افزوده شد. (۹). آج، کا: کوزها / کوزه‌ها. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آج، گا، گا افزوده شد.

صفحه: ۳۰۳ و خرطوم ندارد. و أباریق: جمع ابریق باشد و آن کوزه‌ای بود که باجره باشد [۱]، و وزن او افعیل باشد من البرق. و کأس من معین و کأسی که در او خمر باشد، خمری روان که ظاهر باشد بر چشمها و «معین» مفعول باشد از «عین»، و أصله من عانه، اذا لمحه بعینه: لا یصدعون عنها و صداع و دردسر نباشد ایشان را از آن [۲]، و آنچه از باب بیماری بود بر فعل مجهول گویند عرب، نحوحم الرجل فهو محموم، و صدع فهو مصدع. و قد افلج من الفالج و لقی من اللقوة. و لا یتزفون و از آن مست نشوند، يقال: نزف الرجل فهو نزيف و منزوف اذا سكر كأن الخمر نزفت عقله، ای انهدت [۳] تشبیها بالبئر المنزوفة إذا نرح ماءوها، و انزف [۴] لغه فيه، قال الابيرد. لعمری لئن انزفتم او صحتم لبس الندامی کنتم ال أجزا حمزه و کسائی و خلف خواندند: «و لا یتزفون» ای [لا] [۵] ینفد خمرهم من قولهم: أنزف الرجل اذا صار ذا دنّ منزوف كقولهم: أجزب الرجل اذا صار ذا إبل جربی، و اصح [۶] ذا إبل صحاح، و منه الحدیث: و لا یوردن ذو عاهة علی مصح. و أعطش إذا صار ذا سائمة [۷] عطشی، قال: قربه ذی الثلثة المعطش و فاکهه مما یتخیرون و میوه [۱۳۱ پ] از آنچه ایشان خواهند و اختیار کنند. و لحم طیر مما یستهون و گوشت مرغان از آنچه آرزو کنند. أبو سعید خدری

روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: در بهشت مرغانی می‌پرند که هر یکی هفتاد هزار پر دارند، یکی از ایشان بیاید در آن حال که «۸» مؤمن طعام ----- (۱). کا: که او را زیجه (!) یا جَرَه باشد. [.....] (۲).
 آد، گا خمر. (۳). آد، گا: انفدت آج: انفرت. (۴). آج: انزفت. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا، گا افزوده شد. (۶). آد، کا، گا
 إذا صار. (۷). گا: إبل. (۸). آد، گا بنده.

صفحه : ۳۰۴ خورد «۱» و بر صفحه «۲» او افتد و پرها بیفشانند از هر پری از آن او لونی «۳» بیرون آید از برف سپیدتر و از زبده «۴» نرمتر و از انگبین شیرینتر که هیچ لونی با لونی نماند، آنگه بپرد و برود. و حُورٌ عینٌ ابو جعفر «۵» و حمزه و کسایبی خواندند و مفضّل در شاذّ: و حور عین بجَزّ «راء» و «نون» عطفاً علی قوله: باکواب و اباریق و لحم طیر و بعضی «۶» اهل معانی اینکه قراءت ضعیف داشتند گفتند: برای آن که حوران «۷» را نگردانند و انما «۸» خمر گردانند پس اختیار رفع کردند فی «حُورٌ عین» او علی تقدیر «لهم» «حور عین» او علی «۹» انه عطف علی قوله: ولدانٌ مُخَلَّدُونَ: پس بر اینکه قراءت گرداننده، و طواف کننده ولدان باشند و حوران «۱۰» و بر قراءت جَزّ، ایشان معطوف «۱۱» بهن باشند به معنی آن که عرض کنند ایشان را بر مؤمنان و آنچه ایشان الزام کردند و «۱۲» حور العین که در عادت نیست که ایشان را گردانند. «۱۳» [گوییم لازم آید که «و فاکهه و لحم طیر» به رفع خوانند که آن نیز عادت نیست که گردانند] «۱۴» و انما «۱۵» عادت در خمر است، پس اینکه را تأویل باید کرد و تأویل آن است که بر معنی حمل کنند و معنی آیت آن است که ینعمون بفاکهه و لحم طیر و حور عین [۱۳۲- ر]. یا در کلام فعلی اضممار کنند که لایق حال باشد چون طوف لایق نیست به حور عین. و ذلك قولنا ینعمون بحور عین كما قال الشاعر: -----

----- (۱). آد، گا: خواهد. (۲). آد، گا: صفحه. (۳). آد، گا طعام. (۴). آد، کا، گا: کره. (۵). آد، گا: ابو حفص. (۶). آد، گا: بهری.
 (۷-۱۰). آد، کا، گا: حوریان. [.....] (۸). آد، گا: الا کا: اما. (۹). اساس: و علی، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۱۱). اساس: معطوف، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). همه نسخه بدلها: در. (۱۳). آد: که عادت نیست که گردانند. (۱۴). اساس و آج: افتادگی دارد، از آد افزوده شد. (۱۵). آد، کا، گا: اما.

صفحه : ۳۰۵ إذا ما الغائيات برزن یوما و زججن الحواجب و العیونا ای، و کحلن العیون لأنها لا تزحجج [و مثله متقلدا سیفا و رمحا، و مثله لفتها تبنا و ماء باردا و اما مثال حمل بر معنی چنان بود که شاعر گوید: جثنی بمثل بنی بدر لقومهم او مثل اخوة منظور بن سیار نصب «مثل» برای آن کرد که معنی جثنی به «هات» باشد] «۱» و كذلك علی قراءة [من قرء] «۲» و حورا عینا، ای بالنصب، و یعطون حورا عینا. و اینکه قراءت نخعی است. و اشهب العقیلی در شاذّ «۳»، و زنانی «۴» حور سیاه چشم و فراخ چشم. جمع «حوراء» و «عیناء» باشد. کأمثال اللؤلؤ المکنون مانند مروارید پوشیده که هوا در او اثر نکرده باشد از آن که مکنون و مصون و محروس بوده باشد تا صفای لون و ضیاء او بر جای خود بود. قال عمر بن ابی ربیع «۵»: هی زهراء مثل لؤلؤة العوّاص میرت من لؤلؤ مکنون. (جزاء) نصب بر مفعول له باشد، ای یفعل ذلك بهم جزاء و مکافاة، اینکه که دهند «۶» ایشان را بر سیل جزا و مکافات دهند به آنچه کرده باشند از فعل طاعات و اجتناب مقبحات. ام سلمه گفت از رسول- علیه السلام- پرسیدم که «حور عین» چه باشد گفت: زنانی سپید «۷» روی فراخ چشم. انس مالک روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی حور العین را از زعفران آفرید. ابو امامه روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: هیچ مؤمن نباشد و الا او را هفتاد زن بود از حور العین و هفتاد از میراث -----
 ----- (۱-۲-۳). آج و دیگر نسخه بدلها خواند. (۴). آد، گا: و حور عین و زنانی. (۵). اساس و همه نسخه بدلها: عمرو بن ابی ربیع، با توجه به مآخذ مربوط از جمله (مجمع البیان ۵/ ۲۱۷) تصحیح شد. (۶). آد، کا، گا: می دهند. (۷). آد، گا: سفید.

صفحه : ۳۰۶ اهل دوزخ هر یکی از ایشان را اندامی باشد شهی و مردان را آلتی بود که ضعیف نبود «۱». عبد الله مسعود گفت از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: نوری در بهشت پدید آید اهل بهشت گویند: اینکه نور چیست! گویند: روشنایی «۲» [۱۳۲-

پ [دندان حوری است که در روی شوهر خود بخندید. و در خبر است که حورا «۳» چون در بهشت بخرامند «۴» از خلخال «۵» و سوار و نعلین او آواز تسیح و تهلیل و تمجید «۶» می‌آید. مجاهد گفت که حور را برای آن حور خوانند که یحار فیها الطرف که چشم در او متخیر بماند. لا یسمعون فیها لغواً، گفت در اینکه بهشته سخن بیهوده و بی معنی نشنوند. و لا تأثیماً و نه نیز نسبت کردن به اثم و بزه، یعنی یکدیگر را نگویند اثم «۷» بزه کار شدی به اینکه که گفتی. «إِلَّا قِیلاً»، اینکه استثنای منقطع است الا گفتار، سلاما سلاما. و نصب قیلا بر استثناست و نصب «سلاما» بر مصدری است محذوف الفعل، ای و یسلمون سلاما و روا بود که مفعول به باشد و التقدير: بل «۸» یسمعون سلاما سلاما. و شاید که قول بعضی بود بعضی «۹» سلمک الله سلاما. کما قال تعالی: وَاللّٰهُ اَنْبَتْکُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا «۱۰»، آنگه ایشان را به نامی دیگر بخواند اعنی «۱۱» اهل بهشت. وصف نعیم و منازل ایشان کرد گفت: وَأَصْحَابِ الْیَمِیْنِ مَا أَصْحَابِ الْیَمِیْنِ، گفت اهل دست راست چه اهل «۱۲» و ----- (۱). آد، گا: نشود و همه را خوشدل دارد، که در قضیب او ضعفی و سستی نیاید. (۲). آد، گا: اینکه نور. [.....] (۳). آد، گا: حور عین حور/ حوران. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: بخرامد. (۵). آد، گا گوشواره. (۶). آد: تسیح و تحمید و تهلیل گا: تسیح و تمجید و تهلیل. (۷). آد، گا تو. (۸). آد: ای. (۹). آد، گا را. (۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۹۴. (۱۱). آد، گا: برخواند یعنی. (۱۲). آد، گا: اهلی.

صفحه : ۳۰۷ مردمانی باشند ایشان: فی سِدْرِ مَخْضُودٍ در میان درختان سدر باشند و سدر بهشت میوه دار باشد ثمرها کماثال القلال میوه او مانند سیبها «۱» بود «۲» و «مخضود» «۳» بر او خار نباشد کانه خضد شوکها، ای قطع. و منه الحدیث فی ذکر المدینه: لا یخضد شوکها و لا یعضد شجرها. و گفتند سدر درخت «نبق» باشد و مخضود آن بود [۱۳۳-ر] که شاخش دو تا شده باشد از بسیاری «۴» میوه و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده و ضحاک و عکرمة. و قال امیة بن ابی الصلت فی وصف الجنة: ان الحدائق فی الجنان جلیلة فیها الکواعب سدرها مخضود و طَلَحٍ مَنْضُودٍ، روایت است که امیر المؤمنین - علیه السلام - خواند و طلع، به «عین» و جمله قراء به «حا» خواندند. قیس بن سعد گفت: کسی بر امیر المؤمنین - علیه السلام - خواند و «طلح» به «حا» «۵» گفت: و طلع، ما شأن الطلح چه باشد و آن را چه کار است: آن جا طلع به «عین» بر خوان. آنگه بخواند «۶»: وَنَخْلٍ طَلَعُهَا هَضَبٌ یَمٌ، گفتند: یا امیر المؤمنین در مصحفها چنان است «۷» بنگردانیم آن را. گفت: رها کنی که: القرآن لا- یهاج الیوم و لا- یحوّل قرآن امروز بنگردانند. بیشتر مفسران گفتند: «طلح» درخت موز باشد، فزء و ابو عبیده گفتند: طلع بنزدیک عرب درختان بزرگ باشد که آن را تنه باشد «۸». و قال بعض الحداء: بشرها دلیلها و قالوا غدا ترین الطلح و الاحبالا «۹» -----

(۱). آد، گا: تلها باشد. (۲). آد، گا یعنی. (۳). آد، گا: پری. (۴). آد، گا: اینکه سوره می‌خواند چون اینکه جا رسید طلع به «حا» خواند، امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت. [.....] (۵). آد، گا، گا: برخواند. (۶). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۴۸. (۷). آد، گا در همه مصحفها «حا» نوشته. (۸). آد، گا: خاء نبود. (۹). اساس و آج: علاء بن الطلح و الخیلاء با توجه به دیگر نسخه بدلها و قرطبی (۱۷/ ۲۰۸) و تبیان (۹/ ۴۹۶) و مجمع البیان (۵۰/ ۲۱۸) تصحیح شد.

صفحه : ۳۰۸ زجاج گفت: امّ غیلان باشد جز اینکه که به جای شوک آن را میوه باشد. و قوله تعالی: مَنْضُودٍ ای، منظوم بالثمر بار و میوه او بر هم نهاده باشد بمانند مهرک بر پیوسته «۱» از اصل ساق تا به سر شاخها. مسروق گفت: درختان بهشت همه چنین باشد. وَ ظِلٌّ مَمْدُودٌ، و سایه کشیده «۲» ممتد که آفتاب آن را «۳» منسوخ بنه کند. ربیع گفت: سایه عرش باشد. عمرو بن میمون گفت: سایه او هفتاد هزار ساله راه باشد [۱۳۳-پ] ابو عبیده گفت: عرب روزگار دراز را و عمر دراز را و هر چیزی که منقطع نشود «۴» آن را ممدود خوانند. قال لیبید: غلب العزاء «۵» و کان «۶» غیر مغلب دهر طویل دائم ممدود عبد الله عباس گفت در اینکه آیت درختی است در بهشت بر یک ساق «۷» که اهل بهشت جمله در زیر او «۸» حاضر آیند و حدیث کنند و احوال دنیا یاد کنند و از آن حدیث کنند «۹» و گویند در دنیا ملامی بودی «۱۰» که به آن تعلل کردند و سماع «۱۱»، خدای تعالی بادی بفرستد تا بر گهای آن درخت را بر هم زند از آن جا آوازی بیرون آید که هرگز «۱۲» نشنیده باشد. روایت کردند که رسول - علیه السلام - گفت «۱۳» در -----

----- (۱). آد، کا: گا: با هم کردند. (۲). آد، کا: گا: گسترده. (۳). کا: او را. (۴). آد، کا: گا: انقطاعی زود نبود. (۵). تیان (۴۹۶/۹)، مجمع البیان (۲۱۸/۵): البقاء. (۶). تیان، قرطبی (۲۰۹/۱۷): کنت. (۷). آج: به یک ساق. (۸). آد، گا: سایه آن. (۹). کذا در اساس و کا: دیگر نسخه بدلها عبارت اخیر را ندارد. [...] (۱۰). همه نسخه بدلها: بود. (۱۱). آد، گا که عمر عزیز را بدان صرف کردند (گا: نکردند. (۱۲). آج، کا: که کس چنان آد، گا: که کس چنان آواز. (۱۳). آد، گا: ابو هریره روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و آله- که.

صفحه : ۳۰۹ بهشت درختی هست که سوار تیز تک صد سال در سایه آن می رود هنوز به آخر نرسیده باشد. آنکه گفت: بخوانی اگر خواهی «۱» وَ ظِلٌّ مَمْدُودٌ، وَ مَاءٌ مَسْکُوبٌ، ای مصبوب. یعنی آبی رونده که هرگز منقطع نشود و نه در اخدود باشد «۲» بل بر روی زمین راست می رود. مزاحم بن داود گفت: مرا برادری بود صالح و حق مادر نکو نگاه داشتی با پیش «۳» خدای شود «۴». شبی در خوابش دیدم گفتم: «۵» برادر؟ مدتی است که می خواهم تا بدانم که تو در چه ای، اکنون در چه ای! «۶» گفت: فی سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَ طَلْحٍ مَنضُودٍ وَ ظِلٌّ مَمْدُودٌ وَ مَاءٌ مَسْکُوبٌ. وَ فَاکِهَةٌ کَثِيرَةٌ و میوه های بسیار، لا مقطوعه بالأزمان و لا ممنوعه بالأثمان به اوقات منقطع نشود و به بها ممتنع نشود نه آن بود که وقتی باشد و وقتی نباشد «۷» چون میوه های «۸» دنیا و کس را از آن [۱۳۴-] منع نکنند به هیچ وجه «۹». بهشت سرای راحت و اباحت است در او «۱۰» منع نبود از هر چه خواهند. گفتند در او «۱۱» دیوارهای دراز و درهای بسته نبود و چنان که در دنیا. گفتند به باز کردن منقطع نشود بل هر گه از او چیزی بگیرند مانند او پدید آید بر او. و در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت هیچ میوه از درختان بهشت باز نکنند «۱۲» اَلَا و به جای او دو چندان پدید آید. -----

----- (۱). آج، آد، کا: بخوانید اگر خواهید. گا: ندارد. (۲-۱۰). آد، گا: رود. (۳). آد، گا: تا باجرار. (۴). همه نسخه بدلها: شد. شود/ شد، که در متون قدیم استعمال داشته است. (۵). آد، گا ای. (۶). آج: که تو در چه درجه ای آد، گا: که تو در اینکه مقام در چه کاری کا: که تو در چیستی، اکنون در چه ای، که هیچ- کدام به استواری متن نیست. (۷). آد، کا، گا: نه. (۸). اساس، آج، کا: میوها. (۹). آد، گا، کا چه. (۱۱). گا: از او. [...] (۱۲). آد، گا: نچینند کا: نچینند.

صفحه : ۳۱۰ وَ فُرْشٌ مَرْفُوعَةٌ و بستر بر هم کرده و فراشته «۱». ابو سعید و ابو هریره گفتند رسول- علیه السلام- گفت که ارتفاع آن در هوا چندان باشد که از زمین تا به آسمان «۲». ابو امامه الباهلی گفت: اگر از آن جا چیزی به زیر افکنند به هفتاد سال به زمین رسد «۳». امیر المؤمنین علی- علیه السلام- گفت: مرفوع باشد بر سریرها یعنی بر زمین نبود بل بر سریرها افکنده باشد. گفتند «فراش» «۴» در آیت کنایت است از زنان برای آن که عرب زنان را فراش خوانند و لباس و اینکه کنایت است از ایشان برای آن که «۵» «فراش» محل ایشان باشد و مراد به مرفوعه آن است که به درجه علیا باشند در جمال و کمال و خصال. گفتند دلیل صحت اینکه قول، قوله: إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً ما بیافریدیم ایشان را مبتدا آفریدنی. فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَاراً و ایشان را ابکار «۶» و دوشیزه آفریدیم. عُرْبًا أَتْرَابًا، جمع عربیه باشد، و آن زنی باشد که شوهر «۷» را دوست دارد. اینکه قول حسن است و مجاهد و قتاده و سعید جبیر و روایت و البی از عبد الله عتیس، قال لیید [۱۳۴- پ]: ففی «۸» الخروج عرب غیر فاحشه ریا الروادف یغشی دونها البصر عکرمه گفت: زنان ناز کننده غنجات باشند. اسامه بن زید گفت: عُرْبًا، ای حسنات الکلام نیکو سخن باشند. تمیم بن حدان «۹» گفت: حسنات التبعل «۱۰» نیکو عشرت باشند با شوهران. أَتْرَابًا هَمْسَالان باشند در سن با یکدیگر. ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: اهل بهشت چون ----- (۱). آد، گا: بسترهای بر سر هم نهاده را فراشته و بلند کرده (۲). کا: بر آسمان. (۳). آد، گا: به زیر شد و بر زمین آمد. (۴). آد: فرش. (۵). آد، گا: زیرا که. (۶). آد، گا: بکر. (۷). کا، گا: شوی. (۸). کا، گا: و فی (۹). آد: تمیم بن حلیم، کا: تمیم بن حدلم. (۱۰). کا یعنی.

صفحه : ۳۱۱ در بهشت روند امرد «۱» باشند «۲» سپید روی جعد موی بر سن سی و سه سالگی «۳» به خلق «۴» آدم طول هر یک شصت گز بود در پهنای «۵» هفت گز. مفسران گفتند: اینکه زنان مؤمنان «۶» دنیا باشند. اما قوله: إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً، معنی آن است

که خلق ایشان از سر گرفتیم بعد از خلق اول. و اخبار بر اینکه «۷» بسیار آمده است. مجاهد روایت کرد که یک روز رسول - علیه السلام - در نزدیک عایشه شد، عجزوی از بنی عامر بنزدیک او بود «۸». رسول - علیه السلام - گفت: اینکه عجزوی «۹» کیست! گفت «۱۰»: از خالات من یکی است. رسول - علیه السلام - گفت: هیچ پیر زن در بهشت نخواهد شد. عجزوی «۱۱» اینکه بشنید بغایت دل‌تنگ شد. عایشه گفت: یا رسول الله! اینکه عجزوی دل‌تنگ و رنجور شد. گفت، بگو او را که: عجزوی به بهشت نرود و او عجزوی باشد، خدای تعالی او را خلقی نو باز آفریند. ام سلمه گفت: رسول را - علیه السلام - از اینکه آیت پرسیدم که خدای تعالی می‌گوید: *إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً، فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا، غُرْبًا أَتْرَابًا* گفت: اینکه زنان پیر باشند که تو ایشان را می‌بینی موی سپید کرده و چشم غمض گرفته «۱۲» آب می‌ریزد و خدای تعالی [۱۳۵-۱] ایشان را باز آفریند خلقی نو بر سن یکدیگر «۱۳». مسیب بن شریک گفت در اینکه آیت که: اینان عجزوان دنیا باشند که خدای تعالی ایشان را باز آفریند خلقی نو، هر گاه که شوهر بر ایشان رود ایشان را بکر یابد. عایشه گفت: یا رسول الله هر بار آن الم و وجع باشد ایشان را! رسول الله - علیه السلام - -----
----- (۱). آد، گا: اجرد و امرد کا: امردا جرد. (۲). آد، گا پاک بی موی. (۳). آد، گا: سالگان کا: ساله. [.....]
(۴). آد، کا: بر خلق. (۵). کا: ولینا. (۶). آد، کا: مؤمنات. (۷). آد، گا: در اینکه باب. ۸. آد، گا: عایشه شد، پیر زنی را دید. (۱۱) -
(۹). کا: عجزوزه. (۱۰). آد، گا عورتی است. (۱۲). آد: چشمها کز شده و پلاسیده و. (۱۳). آد هر گاه که تو بینی ایشان را گویی که اینکه دختر پاکیزه از آن که خواهد بود.

صفحه ۳۱۲ گفت: لیس هناک وجع، آن جا هیچ درد نباشد. حسن بصری روایت کرد که زنی عجزوی «۱» پیش رسول آمد، گفت: یا رسول الله. دعا کن تا خدا مرا به بهشت برد. رسول - علیه السلام - گفت: *إِنَّ الْجَنَّةَ لَا تَدْخُلُهَا الْعَجَائِزُ* زنان پیر به بهشت نشوند او برفت گریان، رسول - علیه السلام - گفت «۲»: بگو او را که ایشان بر حال عجزوی نباشند *لَأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ: إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً*. سعید بن مسعود گفت که: زنان دنیا در بهشت مفضل باشند «۳» بر زنان بهشت به نماز و طاعت که کرده باشند، نیز در اخبار آمد که: اینکه زنان حور عین «۴» باشند. روایت کردند که رسول - علیه السلام - گفت که خدای تعالی حور العین را از تسبیح فرشتگان آفرید «۵»، در ایشان هیچ رنجی و علتی و حیضی [نباشد] «۶»، قال الله تعالی: *إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنِشَاءً - الْآيَاتُ «۷»*. قوله: *لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ*، آنکه گفت: اینکه زنان به این صفت اهل دست راست را باشند که اهل بهشت‌اند ایشان. *ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ «۸»* جماعتی از «۹» امت سلف باشند و جماعتی از «۱۰» امت رسول ما - صلوات الله علیه و آله اجمعین - عروه بن رویم گفت: چون خدای تعالی اینکه آیات بفرستاد: *ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ قَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ «۱۱»*، جماعتی «۱۲» صحابه رسول بگریستند، گفتند: یا رسول الله ما به خدای و رسول ایمان داریم [۱۳۵-پ]، آنکه از ما اندکی به بهشت خواهند ----- (۱). آد، کا، گا: عجزوزه. (۲-۶). اساس: ندارد با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد، گا: تفضیل. (۴). آد، کا، گا: حور العین. (۵). آد، گا: آفریده است. [.....] (۷). آج: الایة. (۸). آد و ثلثة من الاخرین. (۹). آد اولینان یعنی. (۱۰). آد آخرینان. (۱۱). سوره واقعه (۵۶) آیه ۱۴. (۱۲). آد، گا از.

صفحه ۳۱۳ شدن! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: *ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْآخِرِينَ*، آنکه رسول - علیه السلام - گفت: از «۱» آدم تا به عهد من فرقتی باشند، و امت من تا دامن قیامت فرقتی باشند، و اینکه فرق «۲» تمام نشوند «۳» الا به اینکه سیاهان که شبانان اشتراکند و اشتراک می‌چرانند در بیابان و می‌گویند: لا اله الا الله. عبد الله مسعود گفت: شبی پیش رسول بودیم و حدیث «۴» می‌کردیم «۵» تا پاره‌ای از شب بگذشت «۶»، باز گشتیم بر دگر روز با پیش رسول رفتیم «۷»، گفت: من دوش در خواب پیغامبران گذشته را دیدم و اتباع ایشان را بر من عرض کردند، پیغامبر بود که او را گروهی امت بودند، و «۸» بود که او را کم از آن امت بودند، و بود که امتش سه کس بودند، و بود که امتش یک مرد بود و بود که او را هیچ امت نبود تا موسی را دیدم که می‌آمد با جماعتی بسیار از بنی اسرائیل. گفتم: بار خدایا! اینکه کیست! گفت: برادر توست موسی بن عمران، و اینکه امت اویند. که با اواند.

گفتم: بار خدایا؟ اَمّت من کجاند! گفت «۹»: به دست راست بنگر، بنگریدم صحرای مکه دیدم چندانى که چشم رسید، به مردان پر شده، گفتم: بار خدایا؟ اینان کیستند! گفت «۱۰»: اَمّت تو اند، راضی شدى! گفتم: راضی شدم. گفت: از چپ نگاه کن، هم چندان که از پیش «۱۱» مردم دیدم، گفتم: بار خدایا اینان که اند! گفت: اَمّت تو، راضی شدى! گفتم: بار خدایا راضی شدم. گفت: در میان اینان هفتاد هزار مردان اند که فردا دقیامت «۱۲» [۱۳۶-۱] بی شمار به بهشت روند «۱۳». مردی -----

----- (۱). آد، گا عهد. (۲). آج، کا: فرقت. (۳). آج، کا، گا: نشود. (۴). آد، گا: حدیثی. (۵). آج: می کرد. (۶). آج و همه نسخه بدلها: بگذشت. (۷). آد، گا: شدیم. (۸). آد، گا پیغمبر. [.....]. (۹). آد، گا ای محمّد. (۱۰). آد، گا همه. (۱۱). آج: هم چندان بیشتر آد، کا، گا: هم چندان بیشتر. (۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: فردا قیامت/ فردای قیامت. (۱۳). آج، کا: شوند.

صفحه : ۳۱۴ بر پای خاست «۱» نام او عکاشه بن محصن - یکی از بنی اسد «۲» بن خزیمه گفت: یا رسول الله؟ از خدای در خواه تا مرا از ایشان کند. رسول - علیه السلام - گفت: اللهم اجعله منهم بار خدایا عکاشه را از ایشان کن. مردی دیگر برخاست گفت: یا رسول الله؟ دعا کن تا مرا از ایشان کند. رسول - علیه السلام - گفت: سبقك بها عکاشه سبق برد تو را به اینکه دعا. آنکه عبد الله مسعود گفت: یا قوم اگر توانی «۳» که «۴» خویشان «۵» از آن هفتاد هزار «۶» کنید که بی شمار به بهشت شوند بکنید، و اگر از آن عاجز و قاصر باشید خویشان از اهل ظراب «۷» کنید، و اگر نتوانی «۸» و قاصر باشی خویشان از اهل افق کنید که من آن جا مردمانی دیدم که رحمت می کردند بر یکدیگر. گفتم: آنان که اند! گفتند: اینان هفتاد هزار مردند. عبد الله مسعود گفت: رأی ما متفق شد بر آن که ایشان مردمانی اند که [بر اسلام زانند و بر آن بایستادند، گفت: چنین نیست، بل آنانند که «۹» دزدی نکنند و داغ نکنند و زجر و تطییر نکنند و بر خدای توکل کنند، و اینکه هر سه آن است که عادت عرب باشد. آنکه رسول - علیه السلام - گفت: امیدوارم که اَمّت من و پسروان من ربع اهل بهشت باشند. ما تکبیر کردیم، گفت: امیدوارم که ثلث اهل بهشت باشند، ما تکبیر کردیم، گفت: امیدوارم که نیمه اهل بهشت باشند. آنکه اینک آیت بر خواند: **ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْآخِرِينَ**، و مجاهد و ابو العالیه و عطاء بن ابی رباح و ضحاک گفتند: جماعتی از سابقان اینک اَمّت باشند و جماعتی از آخرینان [۱۳۶-پ] اینک اَمّت، بیانش ----- (۱). اساس، آد، کا، گا: خواست/ خاست. (۲). آج: مردی من بنی اسد.

(۳). آج: توانید آد، گا: بتوانید. (۴). آج: بر. (۵). آج، گا: خراب. (۶). آج کس آد، گا، گا قوم. (۷). آج: خراب. (۸). آج، آد، گا، گا: نتوانید. (۹). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. [.....]

صفحه : ۳۱۵ خبر عبد الله عباس که گفت رسول - علیه السلام - گفت: جمله از اَمّت من اند. وَأَصْحَابُ الشَّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشَّمَالِ، آنکه گفت: مردمان دست چپ، و چه مردمان و اصحاب باشند ایشان؟ به سبیل تعجیب «۱». **فِي سَيَمُومٍ** در باد گرم باشند. و حمیم و آب گرم. **و ظِلٌّ مِنْ يَحْمُومٍ** و سایه‌ای از دود «۲» سیاه، و انشد قطرب: و ماء قد شربت ببطن برک فرات المدّ کالیحموم جاری این بریده گفت: «یحوموم» نام کوهی است در دوزخ که اهل دوزخ باستغاثه آن جا شوند «۳» و پندارند که ایشان را در آن سایه «۴» راحتی خواهد بود، آنکه گفت: لا- بارِدٍ و لا- کَرِيمٍ، [آن سایه سرد نباشد، بلکه بغایت گرم بود، که او از دود دوزخ است. و لا کَرِيمٍ] «۵» ضحاک گفت: خوش نباشد. سعید مسیب گفت: نیکو نباشد. قتاده: گفت: کریم المنظر نباشد. فراء گفت: عرب «کریم» «۶» استعمال کنند در جای «۷» نفی ذمّ، کریم خوانند آن را که در او صفت مذمومه نباشد. ابن کيسان گفت: **يَحْمُومٍ** نامی است از نامهای دوزخ. ضحاک گفت: آتشی سیاه باشد و آتش دوزخ سیاه بود و اهل او سیاه «۸» باشند و لباسشان سیاه «۹» بود و هر چه در دوزخ بود همه سیاه بود. **إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ**، چه ایشان پیش از اینکه در زمین «۱۰» منعم و متمتع بوده اند. -----

----- (۱). آج: تعجب. (۲). آج گرم. (۳). آد، گا: روند. (۴). آج: و پندارند که آن جا در سایه او آد، گا: و پندارند که ایشان را در آن سایه ساعتی. (۵). اساس و آج افتادگی دارد، از آد، افزوده شد. (۶). آد، گا، گا: کرم. (۷). آج، آد: جایی. (۸). آد، گا شده. (۹). آد، گا، گا: لباس ایشان. (۱۰). آج: دنیا.

صفحه : ۳۱۶ و کَانُوا يُصْرُونَ و ایشان مصرّ و مقیم بودند بر گناه بزرگ، و آن شرک است. أبو بکر اصم گفت: آن است که سوگند خوردندی که بعث و نشور نخواهد بود و اصنام انداد خدای اند و انبازان او «۱» و بر ایشان به خدای اقرار می‌دادند «۲» و گفتند: آنان اند که خدای از ایشان حکایت کرد. قوله «۳»: و أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ [۱۳۷-ر] أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ «۴» و کَانُوا يَقُولُونَ، و می‌گفتندی: إِذَا مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ «۵» چون ما بمیریم و خاک شویم و استخوان شویم «۶» ما را زنده خواهند کردن! بر سبیل استبعاد و استنکار. أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ و نیز پدران پیشین «۷» ما را زنده خواهند کردن بر سبیل تعجب؟! قُلْ، یا مُحَمَّدُ بگو که: إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَ الْآخِرِينَ لَمَجْمُوعُونَ إِلَى مِيقَاتٍ يَوْمَ مَعْلُومٍ که اولین و آخرین همه را جمع خواهند کردن به میقات روزی معلوم، و آن روز قیامت است، تا جزا دهند «۸» ایشان را بر کرده ایشان «۹». ثُمَّ إِنَّكُمْ پس آنکه شما ای گمراهان و دروغ داران لَأَكَلُونَ بخوری «۱۰» از درخت زقوم، مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ، «من» اول تبعیض است «۱۱» و دوم تبیین. فَمَا لَوْ أَنَّ مِنْهَا الْبُطُونَ از آن شکم پر کنید، فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ آنکه بر سر آن بخوری «۱۲» آب گرم تافته. فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهَيْمِ چنان خوری که آن آب که شتران تشنه خورند «۱۳». ----- (۱). آد، گا: انداد و انباز خداوند. (۲). آج: بر ایشان به خدایان او اقرار دادند آد، گا: بر ایشان به خدایی او اقرار دادند، تعالی الله عن ذلك علواً کبیرا. (۳). آد، گا: فی قوله تعالی. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۸. [.....]. (۵). آد و بودند که می‌گفتند. (۶). آد، گا: گردیم. (۷). آد، گا: پیشینه. (۸). کا: خبر دهند. (۹). آج: کردار ایشان. (۱۰). آد، گا: خوردند گانید یعنی بخورید. (۱۱). آج، آد، کا: تبعیض راست. (۱۲). آد، گا: بر سر آن طعام باز خورید. (۱۳). آد، گا: چنان خورید آن آب را که شتران تشنه آب خورند.

صفحه : ۳۱۷ مدنیان و عاصم و حمزه و اعمش و ایوب خواندند: «شرب الهمیم» به ضم «شین» و باقی قراء به فتح «شین» و هما لغتان. ابن جریج گفت: اینکه آیت پرسیدم از صادق جعفر بن محمد که اصحاب عبد الله «شرب» می‌خوانند مرا گفت: نشنیدی که رسول- علیه السلام- بدیل بن ورقاء الخزاعی را به اهل منافرستاد در ایام تشریق و گفت آنها ایام اکل و شرب. و بعال «۱»، بفتح الشّین. گفتند: در او سه لغت است: شرب و شرب و شرب، بضمّین. ابو زید انصاری گفت: از بعضی شرب شنیدم در مصدر اینکه فعل و «همیم» شتران [۱۳۷-پ] تشنه باشند واحدها همیم «۲» و هیماء و الجمع همیم. و گفتند هیام علتی باشد شتر را که از آب سیر نشود چندان که می‌خورد تا بمیرد. «۳» قال لیبید: اجزت الی معارفها «۴» بشعث «۵» و اطلاق من العیدی همیم ضحاک و ابن کیسان و ابن عیینه گفتند: «همیم» ریگ نرم باشد تشنه که چندان که آب به او فرو کنی فرو می‌شود «۶». و گفتند: همیم جمع همیم باشد و او سموم زده باشد که از آب سیری نیابد «۷». هذا نُزْلُهُمْ یوم الدّین، گفت: اینکه نزل و غذا و طعام ایشان باشد «۸» روز قیامت «۹» روز جزا و حساب «۱۰». آنکه گفت بر سبیل تنبیه: نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْ لَا تُصَدِّقُونَ ما شما را ----- (۱). اساس: یقال با توجه به کا تصحیح شد. (۲). اساس و کا: همیم، با توجه به آج و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد. (۳). آد، گا: همچنان می‌خورند تا بمیرند. کا چندان که تواند آب می‌خورد تا بمیرد. (۴). کذا در اساس و آج: معافها کا: معارفها، آد و گا: ندارد. (۵). کذا در اساس و آج کا: بسبب شعرانی (۱۱/ ۲۰): بسیف. [.....]. (۶). آد، کا: بر او می‌ریزی فرو می‌برد. (۷). آج: نباشد. (۸). کا در. (۹). کا، گا که. (۱۰). کا، گا باشد.

صفحه : ۳۱۸ بیافریدیم چرا ایمان نیاوردید و مرا باور نداشتید و تصدیق نکردید آنچه من گفتم و وعده دادم از اخبار قیامت و بعث و نشور! أَفَرَأَيْتُمْ ما تُمْنُونَ، آنکه ایشان را تنبیه کرد بر سبیل تقریب و ملامت، گفت: نبینید «۱» اینکه آب منی که شما در رحمهای اینکه زنان می‌ریزی «۲»! یقال: أَمْنَى الرَّجُلِ یَمْنَى إِذَا أَخْرَجَ الْمَنَى وَ صَبَّه. أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ، از آن آب منی فرزند شما می‌آفرینی «۳» یا ما می‌آفرینیم! و اینکه تقریر است تا ایشان اقرار دهند و بگویند که: ما نمی‌کنیم، و ما را اینکه قدرت نباشد «۴». نَحْنُ فَدَرْنَا بَيْنَكُمْ الْمَوْتَ، آنکه گفت: ما مرگ تقدیر کردیم میان شما مکیان خواندند: «قدرنا». بتخفیف من القدر، و باقی قراء بتشدید من التقدیر [یعنی تقدیر] «۵» مختلف. بهری به کودکی بمیرند و بهری به برنایی «۶» و بهری [۱۳۸-ر] به پیری بر حسب مصلحت

ایشان چنان که من صلاح دانم تقدیر کنم بر ایشان. و ما نحن بمسبوقین و ما را سبق نتوانند بردن و از پیش نتوانند شدن و از چنگال مرگ نتوانند جستن و از قبضه قدرت ما برون نتوانند شدن، ما مسبوق و مغلوب ایشان نباشیم. علی أن تُبدل «علی» تعلق دارد به «مسبوقین»، یقال: فلا مسبوق و مغلوب علی کذا، بدان که «۷» بدل کنیم از شما مانند شما، یعنی شما را ببریم و گروهی دیگر را بیاوریم همچون شما. و نُشئکم فی ما لا تعلمون و شما را باز-آفرینیم در صورتی و خلقی که شما ندانی «۸».

----- (۱). آد: نمی بینید، کا: می بینید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: می ریزید. (۳). آد، کا، گا: می آفرینید. (۴). آد، گا آنگاه گفت. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد، گا و بحری به کهللی. (۷). آج، آد، گا: بر آن که: کا: برای آن که. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: ندانید.

صفحه ۳۱۹ مجاهد گفت: فی ای خلق شئنا در هر صورتی که ما خواهیم یعنی مسخ. سعید بن مسیب گفت: در حواصل مرغانی سیاه بر شکل خطاف که ما پرستک گوئیم، و آن مرغان به برهوت باشند «۱»، وادی «۲» است در یمن. حسن گفت: خلقتان بدل کنیم و شما را با خوکان و بوزینگان «۳» کنیم. چنان که کردیم آنان را که پیش از شما بودند «۴». آنگاه گفت: اگر اندیشه کنی. بدانی «۵» که اینکه بر ما متعذر نیست از آن جا که خلق اول بدانسته «۶» که شما را بیافریدیم و هیچ نبود «۷». فلو لا تذکرون چرا اندیشه نمی کنی «۸» که آن که بر ابتدا قادر باشد بر اعادت هم قادر باشد! حسین بن الفضل گفت: معنی آن است که اعادت در اینکه معنی به خلاف انشاء اول است که اول دانی «۹» که شما را در ارحام امهات «۱۰» آفریدیم، اما اعادت ندانی «۱۱» که شما را کجا زنده کنیم [۱۳۸-پ]، آن بی علم «۱۲» شما باشد به خلاف خلق اول، و اینکه وجهی نیک است فی قوله و نُشئکم فی ما لا تعلمون و لقد علمتم النشأة الأولى. أفرأیتم ما تحزنون دیدی «۱۳» اینکه کشت و برزگری «۱۴» که می کنی «۱۵» اینکه تخم که می کاری «۱۶»!

----- (۱). آد، گا و آن. [.....] (۲). آد، گا: وادی. (۳). آج، کا: بوزینگان آد، گا: بوزینگان. (۴). آج، آد، گا: چنان که آنان کردیم که پیش شما بودند. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: اندیشه کنید بدانید. (۶). آج، آد: بدانسته اید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: نبودید. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: نمی کنید. (۹). آج: رانید، کا، گا: می دانید. (۱۰). آد، کا، گا ما. (۱۱). آد، کا، گا: نمی دانید. (۱۲). آد، کا، گا: از بی علمی. (۱۳). آج، آد، گا: دیدید، کا: بدیدید. (۱۴). آد، گا: بزر. (۱۵). آج، کا، گا: می کنید. [.....] (۱۶). آج و دیگر نسخه بدلها: می کارید.

صفحه ۳۲۰: أأنتم ترزعون أم نحن الزارعون شما می رویانی «۱» یا من می رویانم «۲»! محمد بن سیرین روایت کرد از ابو هریره که رسول- علیه السلام- گفت: مگوی «۳» «زرعت»، و لکن گویی «۴» «حرثت» یعنی تخم کشتن خود را زرع مگویی «۵»، حرث گویی «۶»، چه حرث که کشت است به شماست، و زرع که انبات و رویانیدن است به من است «۷»، آنگاه گفت الم تسمعون قول الله تعالی: أفرأیتم ما تحزنون أأنتم ترزعون أم نحن الزارعون آنگاه گفت: لو نشاء لجعلناه حطاماً اگر ما خواهیم تخم در زیر زمین بیوسانیم «۸» و رویانیم «۹» تا بر شما تباه شود. مژه گفت: معنی آن است که برویانیم گیاه و برگ او، و دانه در او نیافرینیم تا همه کاه باشد. فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ عامه قراء خواندند به فتح «ظا»، و در قراءت عبد الله مسعود «ظلم» آمد به کسر «ظا» و اصل «ظل» «ظلل» بوده است، چون عين الفعل بیفگند حرکت او با «فا» داد «۱۰»، و هما لغتان. تَفَكَّهُونَ، یمان گفت «۱۱»: تندمون، پس همه روز بمانی «۱۲» پشیمانی می خوری «۱۳» [بر آن خرج و رنج و روزگار صرف کرده باشید، نظیر او در معنی فاصبح یقلب کفیه علی ما انفق فیها «۱۴»]. قتاده گفت: تعجبون شگفت می نمایید. عکر مه گفت: یکدیگر را ملامت می کنید. حسن گفت: پشیمانی می خورید «۱۵» بر معصیت گذشته که به شومی آن زرع تباه شده باشد. ابن زید گفت: تفجعون مصیبت زده می باشی «۱۶». اینکه کیسان گفت: تحزون، اندوهگین «۱۷»

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: می رویانید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: ما می رویانیم، که بر اساس مرجح می نماید. (۳-۵). مگوی / مگوئید. (۶-۴). گویی / گوئید. (۷). آد، گا: به خداست. (۸). آج، کا: بیوسانیم، آد، گا: بیوسانیم. (۹). آد، کا، گا: بنرویانیم. (۱۰). آد، گا: حرکت او نقل به فاء الفعل کردند. (۱۱). آد، گا

تفکّهون أی. (۱۲). آد، کا، گا: بمانید و. (۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: می خورید. (۱۴). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۲. (۱۵). اساس، آج: افتادگی دارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۱۶). آج، کا، گا: می باشید. (۱۷). آد، کا، گا: دژم. صفحه : ۳۲۱ می باشی. گفتند: [۱۳۹- ر] «تفکّه» از اضداد است، يقال: تفکّه اذا تنعّم، و تفکّه اذا حزن. فزاء گفت: تفکّهون و تفکّون لغتان، و گفتند: تفکّه سخنی باشد که به کار نیاید، و منه الفكاهه «۱» للمزاح، و اصل کلمه اینکه است، و «تفکّه» حدیث مزاح باشد. تشبیها بالتعلل بالفواکه، و معنی آن که يتروحون إلى التندّم كما يتروح الفكه الى الحدیث استراحت می کنند به پشیمانی چنان که مرد ممزاح به حدیث خویش استراحت کند. إنا لَمُعْرَمُونَ، أی و يقولون إنا لَمُعْرَمُونَ، گویند: ما غرامت زده ایم که خرج کرده ایم و دخل نیافته ایم. عبد الله عباس و قتاده گفت: ما معدّیم، و الغرامه «۲» و هو العذاب. مجاهد و عکرمة گفتند: «مولع بنا» به ما ولع «۳» شده اند، یعنی به زیان ما. مقاتل حیّان گفت: مهلكون ما را هلاک کرده اند. بل نحن مَحْرُومُونَ بل ما محروم و محدودیم و بازده «۴» بازمانده «۵» و روزی بگردانیده از ما. انس مالک گفت: یک روز رسول- علیه السلام- به زمینی از زمینهای انصار بگذشت ناکشته بود، گفت: چرا اینکه زمین نکشتی «۶»! گفتند: برای آن که باران کم می آید «۷»، گفت: شما تخم در زمین افگنی «۸» که رویاننده خداست. سالی به باران رویاند و سالی به باد و سالی به نجم. آنکه اینکه آیت بر خواند، و محروم و محدود و محارف «۹» همه ضدّ مرزوق باشد. أفرأیتُم الماء الذی تشرّبون، گفت: می بینی «۱۰» اینکه آب که می خوری «۱۱». -----

کا، گا: و باز مانده. (۶). آد، گا: ناکشته اید. (۷). اساس: می آمد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج، و دیگر نسخه بدلها: افگنید. (۹). اساس، آج: محاد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: می بینید. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: می خورید.

صفحه : ۳۲۲ أأنتم أنزلتموه من المزن شما فرود آورده از ابر «۱». و «المزن» السحاب، واحداها «۲» مزنة [۱۳۹- پ] «۳»، و قال: فنحن كماء المزن ما فی نصابنا كهام و لا فینا يعدّ بخیل «۴» لو نشاء جعلناه أجاجاً اگر ما خواهیم آن را شور گردانیم شوری سخت. حسن گفت «۵»: شور و تلخ. فلو لا تشكرون چرا شکر نمی کنید! أفرأیتُم النار الّتی تُورون، گفت: می بینید «۶» اینکه آتش که از آتش زنه بیرون می آید «۷»! يقال وری الزند و اوريته أنا، و الايراء اخراج النار من القداحة. أأنتم أنشأتم شجرتها، گفت: شما آفریدید و رویانیدید درخت آتش را- یعنی مرخ و عفار را- که آتش در او باشد، أم نحن المنشؤون یا ما آفرینیم «۸» و انشا می کنیم! نحن جعلناها تذكرة و متاعاً، گفت: ما کردیم «۹» آتش را تذکره و یاد کردی از آتش دوزخ. ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: اینکه آتش که شما می افروزید جزوی است از هفتاد جزو از آتش دوزخ. گفتند: یا رسول الله؟ اگر خود اینکه بودی کفایت بود «۱۰» ما را. گفت: لا- بل، آن آتش مفضل است بر اینکه آتش به شصت و نه جزو، که گرمای هر جزوی مانند اینکه است. و متاعاً، متعه و بلغه و برخورداری. للمقوين برای «۱۱» مسافران که بر زمین قی فرود آیند، و القی و القواء هی الارض اقفر الخالیة البعیده من العمران، زمینی باشد بیابان خالی از ----- (۱). آد، کا، گا یا ما فرود می آوریم. [.....] (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: واحدتها. (۳). نسخه اساس در اینکه جا پایان می پذیرد، از آج افزوده می شود. (۴). نسخه آج شما فرود می آید آن ابر یا ما، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت زاید می نماید. (۵). آد، کا، گا: ابو اسحق. (۶). آد، گا: نمی بینید. (۷). آد، گا: فرو می آید. (۸). آد، گا: می آفرینیم. (۹). آد، گا: اینکه. (۱۰). آد، کا، گا: بودی. (۱۱). کا: از برای.

صفحه : ۳۲۳ مردمان و دور از آبادانی، يقال: أقوت الدار و أقفرت اذا خلت، قال: أقوى و أقفر بعد أم الهیثم و قال النابغة: أقوت و طال علیها سالف الأمد «۱» اینکه قول بیشتر مفسران است. مجاهد گفت: «للمقوين» أی للمستمعین آنان که «۲» طلب تمتع کنند و طلب انتفاع از مسافران و حضری تا به روشنایی او بنشینند در تاریکی و بدو گرم شوند در سرما و در طبخ و نان پختن «۳» و مانند

اینکه منتفع شوند بدو و در او اندیشه کنند و به اعتبار او پناه با خدای دهند از آتش دوزخ. حسن گفت: بلغه باشد مسافران را که با خود گیرند آلات «۴» از آتش زنه و سنگ و آهن. ابن زید گفت: للجائعین گرسنگان را، یقال: اقویت «۵» منذ کذا، ای ما اکتلت شیئا. قطرب گفت: مقوی از اضداد است به معنی درویش باشد و به معنی توانگر «۶»، یقال: أقوى الرجل إذا قوی «۷» دوابه و کثر ماله، و هر دو از باب أجب الرجل و اصح باشد، یکی از قوه و یکی از قوا، یقال: أقوى الرجل إذا صار «۸». ذا ماشیه قویه، و أقوى إذا صار ذا بیت قواء. پس وجه اشتقاق اینکه است که بیان کردیم نه تضاد است. فَسَبَّحَ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ، آنکه رسول را گفت و امت او را: تسبیح کنید به نام خداوند بزرگوار. فَلَا أُقْسِمُ، بیشتر مفسران گفتند: «لا» صله است، المعنی اقسام سوگند خورم «۹»، و دلیل اینکه تأویل قراءت عیسی بن عمر «۱۰» است که او خواند: فَلْأَقْسِمُ سوگند خورم و «لام» تاکید راست. بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ، یعنی نجوم القرآن، یعنی فصول و آیات قرآن که به رسول- علیه السلام- فرود آمدی به اوقات ----- (۱).

آج: الامم، با توجه به کا تصحیح شد. (۲). آد، کا، گا: را که. (۳). آد، گا: در طبخ طعام و پختن نان. (۴). آد، کا، گا آن. [.....] (۵). اساس: أقوایت، با توجه به کا، تصحیح شد. (۶). کا: درویش آید و توانگر. (۷). اساس: أقوى، با توجه به کا، تصحیح شد. (۸). آد، کا: إذا کان. (۹). گا: سوگند می خورم. (۱۰). آد، کا، گا: عیسی بن یعمر.

صفحه: ۳۲۴ به آن «۱» قسم کرد که آن موقعی عظیم است بنزدیک خدای تعالی از تعظیم و منافع که در اوست. گفتند «۲»: به «مواقع» مساقط و مغارب نجوم خداست. عطاء بن ابی رباح گفت: منازل او خواست از اینکه بروج دوازده «۳». حسن گفت: وقوع و سقوط او خواست عند الانتشار و الانکدار یوم القیامه. قراء در اینکه لفظ خلاف کردند. حمزه و کسائی و خلف خواندند: «بمواقع النجوم» علی الواحد، و باقی قراء خواندند: «بمواقع» علی الجمع، و اختیار اینکه است لقوله: النجوم تا جمع مناسب باشد. وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ، و اینکه سوگندی است بزرگ اگر بدانید شما. إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِيمٌ، جواب قسم است کانه قال: اقسام بمواقع النجوم ان هذا القرآن لقرآن «۴» کریم سوگند بر اینکه می خورد که اینکه کتاب قرآنی است کریم مکرم و عزیز. فِی کِتَابٍ مَّكْنُونٍ در کتابی نوشته نهانی مصون محفوظ نزدیک خدای تعالی از شیاطین و از جمله معایب «۵»، و مراد به «کتاب مکنون» لوح محفوظ است. لا- یَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ- دست بر آن نوشته لوح محفوظ نهند الا پاکیزگان، یعنی فرشتگان معصوم «۶» مطهر از گناه، و اینکه قول انس است «۷». أبو العالیه و ابن زید گفتند: مراد نه شماید، چه شما به گناه آلوده اید، مراد فرشتگانند که ایشان گناه نکرده باشند، ایشان بیارند به انبیاء معصوم، پس از دست پاکان به دست پاکان رسد. ----- (۱). آج قدم، با توجه به

آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۲-۴). کا مراد. (۳). آد، گا: دوازده گانه. (۵). آج: ندارد. (۶). آج: مصایب. (۷). آد، گا و صفحه: ۳۲۵ عبد الله عباس گفت: یعنی مؤمنانی که از شرک مطهر باشند و از گناهان محفوظ باشند. عکرمه گفت: مراد حاملان توریت و انجیل اند. قتاده گفت: یعنی بنزدیک خدای دست جز پاکیزگان «۱» به او نرسد، اما در دنیا مؤمن و کافر و منافق همه دست به او کشند. کلبی گفت: مراد سفره‌اند که خدای تعالی گفت: بِأیدی سَیْفَرَةٍ، کِرَامٍ بَرَرَةٍ «۲». محمد بن فضل گفت: اینکه قرآن نخوانند الا موحدان، و عبد الله عباس نهی کردی از آن که تمکین کنند جهودان و ترسایان را از خواندن قرآن. قراء گفت: معنی آن است که طعم و نفع او نیابد «۳» الا آن که ایمان آرد با او. حسین بن فضل گفت که: تفسیر و تأویل آن ندانند الا آنان که خدای تعالی ایشان را پاک «۴» بکرده باشد از کفر و نفاق. أبو بکر و راق گفت که: تفسیر و تأویل آن ندانند الا آنان، که خدای تعالی توفیق ندهد عمل کردن بر او الا پاکان را از گناه. ابو العباس بن عطا گفت: حقایق قرآن ندانند الا آنان که اسرار ایشان به انوار عصمت پاک کرده باشند از اقدار معصیت، و آن صفت معصومان است. جنید گفت: آنانند که سر خود پاک کردند عما سوی الله. بعضی دیگر گفتند که: معنی آن است که نباید که دست به آن یازند و او را نسیانند «۵» الا آنان که پاکیزه باشند از جنابت و حیض و احداث، و ظاهر لفظ خبر است و مراد نهی کقوله: وَالْمُطَلَّقاتِ یَتَرَبَّصْنَ «۶». ظاهر اینکه خبر است و مراد نهی «۷»، و قوله: - علیه السلام- «۸» لن یدلغ المؤمن فی «حجر مرتین، ظاهر خبر است و مراد نهی، چه «۱۰» اگر معنی خبر بودی دروغ بودی، و مراد مس

----- (۱). آد، گا: بنزدیک خدای پاک جز دست پاکان. (۲). سوره عبس (۸۰) آیه ۱۵ و ۱۶ [.....] (۳). اساس: نیاید، با توجه به کا تصحیح شد. (۴). آد، گا و مطهر. (۵). گا: بسانید. احتمالاً «پانید!». (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۲۸، آد، گا که. (۷). آد، گا، گا. (۸). آد، کا: لا. (۹). آد، کا، گا: من. (۱۰). آد، گا: که.

صفحه : ۳۲۶ مصحف «۱»، و ما فی المصحف را به عرف شرع بر اطلاق، قرآن خوانند، و بیانش «۲» قوله - علیه السلام - «۳» لا تسافروا فی القرآن «الی ارض العدو، و نوشته قرآن به حقیقت قرآن است به نزد «۴» محققان، و بر اینکه اجماع است مسلمانان را و قول آن که کلام قایم بذات است گفت: قولی نا معقول است و خلاف اجماع، و بدین آیت استدلال کردند بدان «۵» که جنب و حیض را حرام است دست بر قرآن نهادن، اما دست بر پوست و حاشیه نهادن و بر گرفتن او بیشتر فقها گفتند روا نیست، و بنزدیک ما اجتناب از آن اولیتر است. شافعی گفت: روا نباشد، و ابو حنیفه گفت: جنب و حیض را روا نباشد و محدث را روا نباشد. و حکم و حماد و داود گفتند: روا نباشد همه کس را بر سایر وجوه، اما حمل مصحف بنزدیک ما جنب را روا باشد «۶» و حیض را مکروه باشد، و شافعی گفت: حیض و جنب و محدث را روا نباشد. ابو حنیفه گفت: اگر در غلاف بود شاید تا حمل کنند، و اگر در غلاف نبود نشاید. و داود گفت: مشرک را نشاید که حمل مصحف کند و او را از آن تمکین نکنند. و دلیل بر مذهب صحیح از اینکه ظاهر آیت است: لا یَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ، منع از مس است الا مطهر را، و جنب و حیض مطهر نباشند و نه نیز کافر «۷» و سایر انواع کفار، اما محدث را پاک خوانند در شرع و عرف «۸»، و فقها گفتند تا به صفت آن نبود که نماز توان کردن «۹»، نشاید تا مس و حمل کنند مصحف را و نیز خبر عمرو بن حزام که گفت: چون رسول - علیه السلام - پدرم را به یمن فرستاد، در نامه او بفرمود نوشتن که نباید که دست بر مصحف نهد و ----- (۱). آد، گا است. (۲). کا: بیانه. (۳). آد، کا، گا: بالقرآن. (۴). آد، کا، گا: بنزدیک. (۵). آد، کا، گا: بر. (۶). کا: نباشد. [.....] (۷). اساس: پرهیزگا، با توجه به آد، کا، گا، تصحیح شد. (۸). آد، گا: در عرف شرع. (۹). آد، کا، گا: تواند کردن.

صفحه : ۳۲۷ مصحف «۱» برگیرد الا کسی که پاکیزه باشد و اخبار در اینکه معنی بسیار است. اما آنان که گفتند: حمل آن روا بود آنان که «۲» پاک نباشند استدلال کردند به آن رسول - علیه السلام - نامه به قیصر نوشت و در او نوشت: بسم الله الرحمن الرحیم، یا أهل الكتاب تعالوا إلى کلمة سوا بیننا و بینکم «۳» - الایه، و لا بد است از آن که او «۴» نامه به دست گرفته باشد و بخوانده «۵» و فقها گفتند: عند ضرورت روا باشد، اما کودکان بنزدیک ما روا بود که مصحف بر گیرند و نوشته او را دست بر نهند «۶». و شافعی را در اینکه دو قول است: یکی آن که شاید و یکی آن که نشاید، و اصحاب او بر قول اول اند. تَنزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ، ای هو تنزیل، منزل را تنزیل خواند بر اتساع چنان که مخلوق را خلق گویند و مقدر «۷» را قدر گویند، و هذا الدرهم ضرب الأمیر. کتابی است فرود آمده از خدای جهانیان. أَفَهِذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ گفت: اینکه «۸» حدیث که قرآن است، ادهان می کنید؟ صورت استفهام است و مراد تقریب. عبد الله عباس گفت: مکذبون، مقاتل حیان گفت: کافرون، نظیره: وَدُّوا لَوْ تَدَّهِنُ مُقَدِّهِنُونَ «۹». و كَقَوْلِهِ: وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا «۱۰». ابن کيسان گفت: مدهن آن کس باشد که در ادای واجبات تقصیر کند به تعلق. مؤرّج گفت: مدهن منافق باشد که جانب با همه کس نرم دارد، و ادهن و داهن واحد و أصله من الدهن، و بعضی اهل لغت گفتند: ادهان ترک «۱۱» الحزم باشد یعنی طریقه احتیاط و حزم نمی سپرند در قبول قرآن، و جد ----- (۱). گا: و نه نیز مصحف. (۲). آد، کا، گا: آنان را که. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۶۴. (۴). آد، گا: که قیصر. (۵). آد، گا: و خوانده یا غیره که نه مسلمان بوده باشد. (۶). آج: نهند. (۷). آج: مقدر. (۸). آد، گا: بدین. (۹). سوره قلم (۸۶) آیه ۹. (۱۰). سوره نساء (۴) آیه ۸۹. (۱۱). کا: نزل. [.....]

صفحه : ۳۲۸ نمی نمایند در تحصیل علم به صحت آن، بل سستی و تقصیر می کنند، قال أبو القیس الأسلت: الحزم و القوّة خیر من ال ادهان و الفهية و الهاع وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْكُمْ تُكذِّبُونَ، گفت: نصیب و حظ خود از اینکه قرآن تکذیب کردید، یعنی از آنچه در

قرآن کار باید «۱» بست شما بر عکس آن کردید از تکذیب، و «آن» مع اسمها و خبرها در جای مصدر است، و برای آن به لفظ «رزق» گفت که اینکه حظی است که لابد است ایشان را از اینکه از روی معلوم. حسن گفت: در اینکه آیه زیان کند بنده که نصیب او از قرآن تکذیب باشد. بعضی دیگر گفتند: آیه در انواء باران آمد. عبد الله عباس روایت کرد گفت «۲»: در عهد رسول- علیه السلام- بارانی آمد، رسول- علیه السلام- گفت: مردم در اینکه باران به «۳» دو گروه‌اند: بهری شاکرند و بهری کافر. اما شاکر آنان بودند که گفتند: اینکه رحمتی است که خدای تعالی داد «۴» و «۵» آنان که کافر بودند آنان بودند که گفتند «۶»: صدق نوء کذا و کذا، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ «۷»، یعنی النجوم الّتی يتوقعون عندها سقوط المطر، إلی قوله: وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْكُمْ تُكذِّبُونَ، و شرح اینکه قول در سبب نزول آیه آن است که عبد الله عباس گفت که: رسول- علیه السلام- به سفری رفت و صحابه با او، در راه تشنگی عظیم به ایشان رسید و آب نیافتند، بیامدند و با رسول- علیه السلام- شکایت کردند و گفتند: یا رسول الله؟ تشنگی ما بغایت رسید. رسول- علیه السلام- گفت: اگر من دعا کنم و خدای تعالی باران فرستد، ----- (۱). آد، گا: می‌باید. (۲). آد، گا: که. (۳). آد، کا: بر. (۴). آد، کا، گا ما را. (۵). آد، گا اما. (۶). آد، گا: که بر خلاف اینکه گفتند. (۷). سوره واقعه (۵۶) آیه ۷۵.

صفحه : ۳۲۹ همانا که نگویید «۱»: سقینا بنوء کذا «۲» ما را به طلوع فلان ستاره باران دادند یا به سقوط فلان ستاره. گفتند: یا رسول الله؟ اینکه وقت انواء نیست و ما اینکه نگوییم. رسول- علیه السلام- دو رکعت نماز کرد و دعا کرد، بادی بجنید و ابری بر آمد و بارانی عظیم آمد «۳» تا وادیاها پر شد و سقایه‌ها «۴» پر کردند. آنگه رسول- علیه السلام- بر نشست، مردی را دید که آب می‌گرفت به «۵» قدحی که داشت «۶» و می‌گفت: ما را اینکه باران به نوء فلان ستاره آمد. رسول- علیه السلام- گفت: من دانستم که از شما بعضی اینکه گویند، خدای تعالی اینکه آیه فرستاد: وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْكُمْ تُكذِّبُونَ، گفت: روزی و حظ و نصیب خود «۷» تکذیب کردید، و آنگه «۸» نگفتید اینکه باران به رحمت خدای آمد، و گفتید به نوء ستاره آمد. و مثال آیت آن است که یکی از ما گوید: جعلت إحسانی إلیک أن تسیء إلی و جعلت شکر إکرامی لک أنک اتخذتني عدوًا، و گفتند: تقدیر آیت آن است که: و تجعلون شکر رزقکم التکذیب، علی حذف المضاف و اقامه المضاف إلیه مقامه، کقوله: وَ سئلَ القریةُ «۹»، و مثله فی المعنی قول الشاعر: فکان شکر القوم عند المنن - کی الصّیححات فقا الأعین و روایت کردند که رسول- علیه السلام- خواند: و تجعلون شکرکم انکم تکذّبون، یعنی به بدل شکر تکذیب کردید: و بعضی ائمه لغت گفتند «۱۰»: در لغت -----

— (۱). آد، گا: گویند. (۲). آد، گا یعنی. (۳). آد، گا: ببارید. (۴). آج، کا: سقاها آد: سقایها گا: که مصانع و حیاض پر شد، با توجه به ضبط گا می‌توان حدس زد که کلمه «سقاها» به معنی گودال آب و حیاض و محل جمع آوری آب باران بوده باشد. (۵). آد، گا بر نشست به تفرج سیل و آب، شخصی می‌آمد و. (۶). آد، گا: و قد حی آب در دست داشت. (۷). آد، گا را. [.....] (۸). آد، گا: بانگه/ به آن که. (۹). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۱۰). آد، گا که.

صفحه : ۳۳۰ ازد شنوءه شنیده‌اند «۱»، رزق به معنی شکر «۲»، قال «۳»: ما رزق فلان ای ما شکر فلان، و رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی به بامداد و شبانگاه نعمت به بندگان می‌فرستد، آنگه ایشان بعضی شکر می‌کنند و بعضی کفران، می‌گویند ما را به نوء فلان ستاره باران دادند. گفتند: سلیمان عبد الملک بعضی علما را گفت: اگر «۴» از علم نجوم پاره‌ای بر خوانید «۵» تا از آن «۶» بی نصیب نباشید «۷». او گفت: مرا از آن منع است. گفت: و آن منع چیست! گفت خبری که مرا روایت کردند که رسول- علیه السلام- گفت: مخوفتر چیزی که من می‌ترسم بر ائمت من «۸» سه چیز است: یکی حیف به ائمه، و یکی تکذیب به قدر، سیم ایمان به نجوم، آنگه به ایشان خطاب کرد بر سبیل تخویف و تخدیر، گفت: فلو لاء ای فلهما اذا بلغت الحلقوم، «۹» یعنی النفس الحلقوم، ایما نفس بیفنگد لدلالة الکلام علیه چنان که شاعر گفت: لعمرک ما یغنی الثراء عن الفتی إذا حشرجت یوما و ضاق بها الصّیدر گفت: چرا آنکه که جانها به حلقوم رسد در وقت نزع، و أَنْتُمْ حِیْبَتٌ تَنْظُرُونَ و شما آنگه در آن وقت می‌نگرید «۱۰». دو قول گفتند: یکی آن

که مزروع را خواست که می‌نگرد شاخص البصر متحیر بمانده، و می‌داند که بخوهد مرد «۱۱» و هیچ چاره ندارد و هیچ دفع نتواند کردن آن را. قولی دیگر آن است که «۱۲» خطاب با آنان است که بر بالین مرده باشند، ایشان می‌نگرند تا کی باشد که جان او بر آید و نفس او منقطع شود. ----- (۱). آد، کا، گا: ندارد. (۲). آد، گا: شکر به معنی رزق آمد. (۳). آد، کا، گا: یقال. (۴). آد، گا: که. (۵). آد، گا: بر خوان. (۶). آد، کا، گا علم. (۷). آد، گا: نباشی. (۸). آد، گا: خود. (۹). کا: ای فهلاً. (۱۰). گا و بر اینکه. (۱۱). آد، گا: که خواهد مردن البتّه. [.....]. (۱۲). آد، گا: و قولی دیگر آن که.

صفحه : ۳۳۱ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ و ما به او نزدیکتر باشیم از شما، یعنی به علم و قدرت احوال او بدانیم و بر آنچه خواهیم بر او قادرتر باشیم از شما. وَ لَكِنْ لَا تَبْصِرُونَ و لکن شما ما را نمی‌بینید. گفتند: مراد به «نحن» رسولان اویند از فرشتگان که به قبض روح آمده باشند، و لکن شما ایشان را نبینید از آن جا که ایشان لطیف‌اند و شما را شعاع اندک است. فَلَوْ لَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ، تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ، ای فهلاً، گفت: چرا اگر چنان است که شما گفتید و گمان بردید از نفی بعث و نشور و ثواب و عقاب که شما را جزا نخواهند «۱» داد به خیر و شر، جان خود یا جان آن متوفی با تن او «۲» نبرید، و قوله: تَرْجِعُونَهَا، از «رجع» متعدی است و «ها» راجع است با نفس. اگر در آن دعوی که کردی «۳» راست گوید «۴». اگر گوید گویند: جواب «لولاء» اول کجاست من قوله: فَلَوْ لَا- إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ، گویم فزّاء گفت: جواب هر دو «لولا» یکی است، اول و دوم و هو قوله: تَرْجِعُونَهَا، و گفت اینکه خطاب است با قومی که گفتند: ما مرگ باز توانیم داشت «۵» از خویشان به علم و تدبیر و چاره و طب و مانند اینکه، خدای تعالی بر سبیل تفریح ایشان را گفت: اگر در اینکه دعوی راست گوید، چرا چون جان به حلقوم «۶» مرد رسد باز پس نبرید، و التقدير: فهلا ترجعون النفس إليه إذا بلغت الحلقوم و اتم حينئذ تنظرون. حیاری لا تقدرون علی ردها چرا چون جان مرد به حلق رسد باز پس نبرید به تدبیر و چاره، و معلوم «۷» است که چیزی نتوانید کردن «۸» جز آن که «۹» می‌نگرید متحیر فرو مانده. و عرب چنین بسیار کند که دو چیز را به یک جواب کفایت کند، و در قرآن از اینکه بسیار است، منها قوله: -----

----- (۱). آج: خواهند. (۲). آد، گا: ندارد. (۳). آد، گا: کردید کا: کرده‌اید. (۴). کا: راست گیرید. (۵). آد، کا، گا: داشتن. (۶). آد، کا، گا: حلق. (۷). آد، کا، گا: چه معلوم. (۸). آج: نتوان کرد. (۹). آد، کا، گا: چنان که.

صفحه : ۳۳۲ فَإِذَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِّنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ «۱»، جواب «إِنْ» و «مَنْ» به یک چیز داد من قوله: فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ «۲»، و منها قوله: لَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُجِبُونَ أَنَّ يُحْمَلُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسِبَنَّاهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ «۳». و گفتند: صله «لولا» ی اول محذوف است و التقدير: هلاً ذکرتم إذا بلغت النفس الحلقوم، و گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدير: فلو لا- ان کنتم غیر مدینین مجزین علی أعمالکم بزعمکم ترجعونها إذا بلغت الحلقوم، و اینکه هم راجع است با جواب معنی اول. آنکه اهل قیامت را به سه صفت فرو نهاد چنان که در اول سوره گفت از مقربان و اصحاب الیمین و اصحاب الشمال گفت: فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ- اگر چنان که اینکه متوفی از جمله مقربان حضرت ما باشد فَرُوحٌ وَ رِيحَانٌ، ای فله روح و ریحان او را روح و راحت و ریحان باشد. و گفتند: به مقربان، سابقان را خواست که وصف ایشان چنین رفت که: وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ «۴». حسن و قتاده و یعقوب خواندند: فروح به ضم «را». حسن گفت: روح از ریحان بر آید. قتاده گفت: به روح رحمت خواست، و قیل: معناه فحیاء و بقاء او را حیات و بقا باشد. و گفتند: اینکه قراءت رسول است- علیه السلام. عایشه روایت کرد که از او و عامیه قراءت: «فروح» خواندند به فتح «را». مفسران در معنی او خلاف کردند. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: روح راحت باشد، یعنی فراحه. سعید جبیر گفت: خزمی باشد. ضحاک گفت: آرمزش و رحمت باشد و ریحان. عبد الله عباس گفت: استراحت باشد. مجاهد و سعید جبیر گفتند: روزی خدای باشد به زبان «۵» حمیر، یقولون: خرجت اطلب ریحان الله، ای رزق الله. ربیع خثیم و ابن زید گفتند: فروح عند الموت و ریحان فی الاخره در ----- (۱-۲). سوره بقره (۲) آیه ۳۸. (۳).

سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۸. (۴). سوره واقعه (۵۶) آیه ۱۰ و ۱۱. (۵). کا: به لغت. [.....]

صفحه : ۳۳۳ مرگ راحت باشد او را و در قیامت ریحان. بعضی دیگر گفتند: مراد ریحان مسموم است. ابو العالیه گفت: هیچ کس «۱» از دار دنیا نبشود «۲» از جمله مقربان تا او را شاخی از ریحان بهشت نیارند که ببوید و در راحت آن جان بدهد. ابو بکر وراق گفت: روح نجات باشد از آتش نیران «۳»، و ریحان فوز باشد به نعیم جنان. ترمذی گفت: روح راحت گور باشد و ریحان ثواب بهشت. سام بن عبد الله گفت: روح سلامت باشد و ریحان کرامت. دیگری گفت: روح معانقه ابکار «۴» بود و ریحان مرافقه ابرار «۵»، و گفتند: روح، جان دادن باشد بر شهادت، و ریحان ندای سعادت. و گفتند: روح کشف الکروب باشد و ریحان غفران الذنوب، و گفتند: روح فضل اوست و ریحان وصل او، و گفتند: روح تخفیف حساب باشد و ریحان تضعیف ثواب، و گفتند: روح عفو بلا عتاب «۶» و ریحان رزق بلا حساب. وَ جَنَّةٌ نَعِيمٍ وَ بَهْشْتِ نَعِيمٍ باشد ایشان را. وَ أَمَّا إِنْ كَانَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ وَ اگر چنان که از جمله دست راست باشد. فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ، اى سلامه لك يا محمد، یعنی در حق ایشان ایمن باش که ایشان را آفت نخواهد رسیدن «۷» تو را برای ایشان سلامت است، و قیل: سلام عليك، و گفتند: معنی آن است که فسلام لك، اى سلامه بأتك «۸» من أصحاب اليمين تو را سلامت باد اى محمد که تو نیز از اصحاب اليمين «۹». فزاد گفت: معنی آن است که سلام و تحیت ایشان تو را باشد که ایشان سلام بر تو کنند. وَ أَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ وَ اما اگر از جمله دروغ داران و گمراهان باشد و از «۱۰» اصحاب الشمال باشند. ----- (۱). آد، گا: گفت کسی کا: هیچ چیز. (۲). کا: نبرود. (۳). آج، کا: آتش میزان آد، گا: آتش دوزخ. (۴). گا: معانقه الأبکار. (۵). گا: مرافقه الأبرار. (۶). کا، گا: عقاب. (۷). آد، گا و. (۸). کا: لآنك. (۹). گا: اصحاب یمینی. (۱۰). آج، گا: و آن آد: آنان.

صفحه : ۳۳۴ قُرْلٌ مِنْ حَمِيمٍ قوت ایشان از حمیم «۱»، آب تافته باشد. وَ تَصْلِيَةٌ جَحِيمٍ وَ ملازمت دوزخ تافته. إِنْ هَذَا «۲» اینکه که تو را گفتیم و قصه آن بر تو ایراد و انزال کردیم حق «۳» و یقین است، درست «۴» است لا باطل فیه و لا شک حقی است بی باطل و یقینی است بی شک، و اضافه الحق إلى الیقین و هما شیء واحد لاختلاف اللفظ، کقوله: حنّس الظلم، و گفتند: «هذا» اشارت است به قرآن، یعنی اینکه قرآن حق و یقین است، و غایت درستی علم است، من غیر شک. فَسَبِّحْ: تسبیح کن به نام خدایت که او عظیم و بزرگوار است: بعضی گفتند: مراد «به تسبیح» نماز است، یعنی نماز کن به فرمان خدای تعالی. و گفتند: تسبیح کن به نام و ذکر خدای تعالی. عقبه الجهنی گفت: چون اینکه آیت آمد: فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ مصطفی - صلی الله علیه و آله - گفت «۵»: اجعلوها فی رکوعکم: آن را در رکوع کنید. سنّت شد که در رکوع تسبیح گویند، سبحان ربی العظیم و بحمده، چون اینکه آیت که: سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى «۶» خدای تعالی گفت اینکه در سجود گویند در سجود تسبیح چنین آمد که: سبحان ربی الاعلی و بحمده. آنگه از پس اینکه خدای تعالی سورتها فرستاد که در اول او تسبیح است. من قوله: سَبِّحْ لِلَّهِ «۷» [۸]. ----- (۱). آد، گا، گا و. (۲). کا لهو حق الیقین. (۳). کا است. (۴). کا، گا درست. [.....]. (۵). آج: خدای تعالی گفت. (۶). سوره اعلی (۸۷) آیه ۱. (۷). سوره های حدید ۵۷، حشر ۵۹ و صف ۶۱ آیه ۱. (۸). پایان جلد ۱۸ در هیچ کدام از نسخه های خطی به تصریح مشخص نشده است. نسخه اساس تا اینکه جا افتادگی داشت، از آج آورده شد. (۸). پایان جلد ۱۸ در هیچ کدام از نسخه های خطی به تصریح مشخص نشده است. نسخه اساس تا اینکه جا افتادگی داشت، از آج آورده شد.

سوره الحديد

اینکه سورت مدنی است و بیست و نه آیت است و پانصد و چهل و چهار کلمت است و دو هزار و چهارصد و هفتاد و شش حرف است.

عرباض (۲) بن ساریه روایت کرد که: رسول- علیه السلام- هیچ شب بنخفتی تا مسبّحات بنخواندی و گفتی در اینکه سورتها آیتی است که فاضلتر است از هزار آیت. گفتند: مسبّحات کدام است! گفت: سوره الحديد و الحشر و الصّف و الجمعة و التغابن. ابو امامه روایت کرد از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره الحديد بخواند (۳) او را از جمله آنان بنویسند که به خدای و پیغمبران (۴) ایمان داشته باشد (۵)- و الله تعالی اعلم (۶).

[سوره الحديد (۵۷): آیات ۱ تا ۲۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱) لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲) هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۳) هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۴) لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۵) يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۶) آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَأَنْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ (۷) وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالرَّسُولِ يَدْعُوكُمْ لِيُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۸) هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَى عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ (۹)

وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتِلٌ أُولَئِكَ أَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُوا وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۱۰) مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَ لَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ (۱۱) يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۱۲) يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَسِبْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ (۱۳) يُنَادُونَهُمْ أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ قَالُوا بَلَى وَ لِكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَ تَرَبَّصْتُمْ وَ ارْتَبْتُمْ وَ غَرَّتْكُمْ الْأَمَانِيُّ حَتَّى جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ وَ غَرَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ (۱۴)

فَالْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ وَلَا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مَا أُولَئِكَ النَّارُ هِيَ مَوْلَاكُمْ وَ بئس المصير (۱۵) أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ فاسِقُونَ (۱۶) اعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۱۷) إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ (۱۸) وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَ نُورُهُمْ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (۱۹)

اعلموا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ وَ زِينَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَ تَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتْرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ مَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٌ وَ مَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ (۲۰) سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۲۱) مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (۲۲) لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَ لَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (۲۳) الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبَخْلِ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (۲۴)

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيُقِيمُوا النَّاسَ بِالْقِسْطِ وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ وَ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَ رُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ (۲۵) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَ إِبْرَاهِيمَ وَ جَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَ الْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ (۲۶) ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَ قَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ آتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَ جَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَ رَحْمَةً وَ رَهَابِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ (۲۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۸) لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ أَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۲۹)

[ترجمه]

تتزیه کرد خدای را

(۲-۱). اساس: «عریاص» خواننده می شود، با توجه به دیگر نسخه‌ها و ضبط تفسیر قرطبی (۲۳۵/۱۷) تصحیح شد.

(۳). آد، گا: بخواند.

(۴). آد، گا: رسول کا: و به پیغمبر صلی الله علیه و آله.

(۵). همه نسخه بدلها: آورده باشند.

(۶). هیچ کدام از نسخه‌ها ندارند.

صفحه : ۲

آنچه در آسمانها و زمین است و او عزیز و محکم کار است.

او راست پادشاهی آسمانها و زمین، زنده می کند و می میراند و او بر همه چیزها تواناست.

او پیش از همه چیزها و بازپسین و پیدا بحجت و نهان از چشم مردم، و او به همه چیزها داناست.

او آن است که بیافرید آسمانها و زمین را در شش روز، پس مستوی شد بر عرش داند آنچه در شود در زمین و آنچه بیرون آید از

آن و آنچه فرود آید از آسمان و آنچه بر شود در آن، و او با شماسست هر کجا باشید و خدای به آنچه شما می کنید بیناست.

او راست پادشاهی آسمانها و زمین، و با خدای بود بازگشت کارها.

در آورد شب در روز و در آورد روز در شب، و او داناست به سر دلها.

ایمان آورید به خدای و به رسول او و هزینه کنید از آنچه گردانید شما را خلیفه در وی. آنان که ایمان آرند از شما و هزینه کردند،

ایشان را مزدی بزرگ [باشد] «۱».

(۱). اساس: ندارد، با توجه به متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۳

و چه بوده است «۱» شما را که ایمان نیارید به خدای، و رسول می خواند شما را تا ایمان آرید به پروردگارتان و بدرستی که گرفته است عهد شما اگر هستید مؤمنان.

او آن خداست که فرو می فرستد بر بنده اش آیت های روشن تا برون آرد شما را از تاریکیها به روشنایی، و بدرستی که خدای به شما بخشاینده و مهربان است.

[۲-ر]

چيست شما را که نفقه نمی کنید در راه خدای و خدای راست میراث آسمانها و زمین. راست نباشد از شما آن که نفقه کند از پیش فتح و کارزار کند ایشان را درجه بزرگوار بود از درجه آنانی که نفقه کنند «۲» از پس و کارزار کنند. و همه را وعده داد خدای بر نیکویی و خدای بر آنچه شما می کنید داناست.

کیست آن که قرض دهد خدای را قرضی نیکو خدای دادن آن را مضاعف کند او «۳» و او را مزدی باشد با کرامت.

(۱). اساس: نیست، با توجه به معنایی که بار دیگر در متن تفسیر شده است، تصحیح گردید.

(۲). اصل عبارت اخیر بدین صورت بوده: ایشان بزرگتر از آنان که نفقه کنند، با توجه به ترجمه مجدد آیه در متن تصحیح گردید.

(۳). اساس بدین صورت بوده: قرضی نیکو تا ده چندان کند، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تصحیح شد.

صفحه : ۴

روزی که بینی مردان «۱» و زنان مؤمن را که می رود روشنایی ایشان پیش ایشان و بر راست ایشان مژده شما را امروز بهشتها که می رود از زیر آن جویها، همیشه باشند در آن، آن ظفری است بزرگوار.

روزی که گویند منافقان از مردان و زنان آنان را که بگریوند انتظار ما کنید تا فرا گیریم از روشنایی شما، گویند باز گردید باز پس و طلب کنید روشنایی، بزند «۲» میان ایشان باره‌یی، او را دری باشد اندرون او در [او] «۳» رحمت و بیرون او از پیش او عذاب باشد.

ندا کنند ایشان را: نه ما با شما بودیم! گویند: آری و لیکن شما فتنه بودید شما را و انتظار کردید و شک کردید و بفریفت شما را آرزوها تا آمد فرمان خدای و بفریفت شما را به خدای [فریبنده یعنی] «۴» شیطان.

امروز نگیرند از شما فدایی و نه از آنان که کافر شدند. جای شما دوزخ است آن اولتر به شما و آن بد جایی است؟

(۱). اساس بدین صورت بود: مردمان، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد، کا: مردان. [.....]

(۲). اساس: «بزید»، با توجه به قرینه فعل مجهول تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، به قرینه معنا و با توجه به ترجمه مجدد آیه در متن، افزوده شد.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به معنای مجدد آیه در متن تفسیر، افزوده شد.

صفحه : ۵

نیامد وقت آنان که ایمان آوردند [که خاشع شود دل ایشان به فرمان خدای و آنچه فرود آمد از حق] و مباحثند چنان که آنان را که دادیم ما ایشان را کتاب پیش از اینکه. دراز گشت بر ایشان روزگار، سخت شد دل‌های ایشان و بسیاری از ایشان بی‌سامانند [۱]. بدانید که خدای زنده کند زمین پس مرگش، بیان کردیم برای شما آیتها تا مگر شما بدانید.

«۲»

صدقه دهندگان از مردان و زنان و وام دادند خدای را وامی نیکو دو چندان کنند «۳» به ایشان «۴» و ایشان را مزدی باشد با کرامت. و آنان که ایمان آوردند به خدای و پیغمبرانش ایشان برآستی کردند و شهیدان نزدیک خدایشان، ایشان را مزد باشد و روشنایی‌شان و آنان که کافر شدند و دروغ داشتند آیات ما را ایشان اهل دوزخند.

[۳-ر]

-
- (۱). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه مجدد آیه در متن تفسیر افزوده شد.
- (۲). اساس: یضاعفکم، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۳). اصل بدین صورت بود: کند، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.
- (۴). اساس: به شما، با توجه به ضبط کلمه و با عنایت به معنی مناسب آن آورده شد.

صفحه : ۶

بدانی «۱» که زندگانی دنیا بازی است و نشاطی و [آرایشی] «۲» و مفاخرت و مباحثات است در بسیاری «۳» خواسته‌ها و فرزندان، مانند بارانی که به شگفت آرد برزگران را رستن آن، پس خشک شود، پس بینی آن را زرد، پس کرده پاره پاره، و در سرای بازپسین عذابی سخت و آمرزش از خدای و خشنودی، و نیست زندگانی دنیا مگر متاع فریفتنی.

«۴»

سبق برید به آمرزش از خدایتان و بهشتی که پهنای آن همچون پهنای آسمان و زمین است، بساخته‌اند برای آنان که بگریزند به خدای و پیغمبران او، آن نعمت خداست بدهد آن را که خواهد، و خدای خداوند فضل است و بزرگواری. نرسید از مصیبتی در زمین و نه در تنهاتان مگر در نوشته از پیش آن که بیافریدیم آن را، آن بر خدای آسان است. تا تنگدل نشوید بر آنچه فایت شد از شما و شاد نشوید به آنچه داد شما را، و خدا دوست ندارد هر تکبر کننده‌ای فخر آورنده «۵».

-
- (۱). بدانی / بدانید.
- (۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ضبط شعرانی آورده شد.
- (۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: و فخر آوردن میان شما و بسیاری کردن در، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.
- (۴). اساس: سبقوا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
- (۵). چاپ شعرانی: هر خرامنده فخر کننده را.

صفحه : ۷

آنان که بخل کنند و بفرمایند مردمان را به بخل، و هر که بر گردد بدرستی که خدای توانگر است و پسندیده.

بدرستی که بفرستادیم پیغمبران ما به حجتها و فرو فرستادیم با ایشان نامه و [ترازو] «۱» برای مردمان تا قیام کنند به عدل و انصاف، و فرو فرستادیم آهن را که در او سختی است، و بهره‌ها برای [مردم] «۲» و تا بداند خدای که کیست که یاری کند او را و پیغمبرانش را در نهانی، که خدای توانا و قادر است.

و بفرستادیم نوح را و ابراهیم را و کردیم در فرزندان هر دو پیغمبری را «۳» و کتاب، از ایشان راه یافته‌اند و بسیاری از ایشان بی‌سامانند.

پس بر پی داشتیم بر اثر ایشان پیغمبران ما را و پی داشتیم به عیسی بن مریم و بدادیم او را انجیل و کردیم در دل‌های آنان که پیروی کردند [او را] «۴»،

(۱). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه کلمه در صفحات بعدی آورده شد.

(۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ضبط شعرانی آورده شد. [.....]

(۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: فرزندان هر دو پیغمبر را، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به ضبط شعرانی و مفهوم عبارت آورده شد.

صفحه ۸ :

مهربانی و رحمت و رهبانیتی «۱» که ابتداء کردند بر آن. نوشتیم آن را بر ایشان مگر برای طلب خشنودی خدای، نگاه نداشتند حق نگاهداشت آن، دادیم آنان را که گرویدند از ایشان مزد ایشان، و بسیاری از ایشان فاسق بودند.

ای کسانی که بگرویدید بترسید از خدای و ایمان آرید به رسول او تا بدهد شما را دو نصیب از رحمت خویش و کند شما را روشنایی که بروید، و بیامزد شما را و خدای آمرزنده و مهربان است.

[۴-ر]

تا بدانند اهل کتاب که نیستند توانا بر چیزی از فضل خدای، و فضل به دست خداست بدهد آن را که خواهد و خدای خداوند رحمت و بزرگوار است «۲».

قوله تعالی - عزّ و علا: سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ - الایة.

حق تعالی گفت: تسبیح کرد و می کند خدای را - جل جلاله - آنچه در آسمان و زمین است. بیان کردیم پیش از اینکه که: «تسبیح» تبعید و تنزیه باشد خدای را - جل جلاله - از صفات نقص و آنچه بدو لایق نباشد از عقلا اینکه بود و از نا عاقلان و جمادات دلیل باشد بر آن که آن را «۳» خالق هست مستحق [تسبیح و مثله قوله تعالی: وَ لِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ] «۴»، یعنی افعال او که در آسمان و زمین است دلیل می کند که آن را فاعلی هست مستحق «۵» سجود، برای

(۱). اصل ترجمه بدین صورت بود: زیان کارند، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

(۲). ترجمه اینکه قسمت از آیه در صفحات بعدی چنین است: و خدای، خداوند فضل بزرگ است.

(۳). آد، کا، گا، او را.

(۴). سوره رعد (۱۳) آیه ۱۵.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۹

آن که وجود او دلیل کند بر صانعی مستحق سجده، نگرنده در او به علم رسد، آنکه سجده کند. چون حامل بر سجده او باشد به مثبت آن باشد که سجده آن «۱» کرده باشد، و هر چه در آسمان و زمین است از آنچه قدیم تعالی - جل - جلاله - مختص است به قدرت بر اینکه «۲»، چون در او نگردند دلیل کند بر آن که آن را خالق و صانع هست، فهذا معنی تسییح الجمادات - و اینکه فصل مشیح برفت «۳» فی قوله: «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ»، «۴» گفت: تسییح می کنند «۵» خدای را هر چه در آسمان و زمین است، و اینکه معنی «۶» که گفتیم: «وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» و آن خدای عزیز و منیع غالب قاهر محکم کار است. لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، ملك آسمان و زمین او راست، او زنده کند مردگان را و بمیراند زندگان را. وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و او بر همه چیز قادر و تواناست.

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ، [او اول است و آخر و ظاهر و باطن. در اینکه بسیار قولها گفته‌اند، آنچه محققان گفتند آن است که: او اول است] «۷»، یعنی قدیم است، به وجود بود پیش از همه موجودات و همه موجودات به او موجود شد «۸» اما بنفسه او بواسطه، و آخر است یعنی همه چیزها فانی شود و او بماند. او اول موجودات است بر اینکه معنی و آخر موجودات است بر اینکه معنی. و ظاهر است، یعنی ظاهر الوجود است به دلیل از ادله «۹» که بر ثبوت و

(۱). اد، کا، گا: او را.

(۲). کا: بر او، گا: بر آن.

(۳). اد، کا: برفته است، گا: رفته است.

(۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۴.

(۵). آد، کا، گا: می کند.

(۶). آد، کا: بر اینکه وجه.

(۷). اساس: گفت او راست اول، با توجه به افتادگی متن، از آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۸). آد، کا: شدند.

(۹). آد، کا، گا، است به ادله.

صفحه : ۱۰

وجود «۱» او برخاسته است به حدی است که پنداری ظاهر است بر حاشه «۲». و باطن است به آن معنی که از حواس دور است، و او را هیچ حاشه از حواس ادراک نکند.

عبد الله عیاس گفت: اولی است بی ابتدا و آخری است بی انتها، و ظاهر است یعنی غالب و قاهر و عالی بر همه چیزها، هر چه «۳» جز اوست زیر اوست و دون «۴» او در رتبت، و باطن [است، یعنی عالم است به کارهای پوشیده، ضحاک گفت: آن خواست که اول اولها از اوست و] «۵» آخر آنها بدوست و ظهور هر ظاهر و بطون هر باطن.

مقاتل حیان گفت: اول است که کس او را به اول نکرد، و ظاهر است بی اظهار کس، و باطن «۶» بی ابطان کس. یمان گفت: اولی قدیم است و آخری رحیم است و ظاهری حکیم است و باطنی علیم. محمد بن الفضل گفت: اول است به بر خود «۷» و آخر است به عفو خود، و ظاهر به احسان و باطن به پوشیدن گناه بر بندگان.

ابو بکر وراق گفت: هو الأول بالأزلیة و الاخر بالأبدیة، و الظاهر بالأحدیة، و الباطن بالصمیمیة. حسین بن الفضل گفت: اول است بی

ابتدا و آخر است بی انتها و ظاهر است بی اقتراب و باطن است بی حجاب. عباد گفت: اوّل

- (۱). آد، کا، گا: که بر وجود.
- (۲). اساس: خواسته، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳). کا: و هر چیز.
- (۴). اساس: درون، با توجه به آد و دیگر نسخه‌ها بدلها تصحیح شد.
- (۵). اساس: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۶). آد است.
- (۷). اساس: به وجود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۱

است، یعنی سابق است به فعل خیرات و احسان او بر همه احسانها مقدم، و آخر است پس از فنای خلق، و ظاهر است به غلبه بر همه چیز با آن که پوشیده است از چشمها، و باطن است یعنی عالم است به خفایای امور.

سدی گفت: اوّل است به توفیق توحید، و آخر است به توفیق توبه، و ظاهر است به توفیق سجود «۱»، و باطن است به ستر عیوب «۲».

ابن عطا گفت: اوّل است به کشف احوال دنیا تا رغبت نکنند در او، و آخر است به کشف احوال عقبی تا نشکینند از او، و ظاهر است بر دل‌های دوستان تا بشناختند او را، و باطن است از دل‌های دشمنان تا منکر شدند او را، و بعضی دیگر گفتند: اوّل است به تکوین، بیانیه قوله تعالی: *إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* «۳»، و آخر است به تلقین «۴»، *يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا* «۵»، و ظاهر است به تبیین، بیانیه: *يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ* «۶»، و باطن است به تزیین، بیانیه: *وَزَيَّنَّهٗ فِي قُلُوبِكُمْ* «۷».

محمد بن علی- الترمذی گفت: الاوّل بالتألیف، و الآخره بالتکلیف، و الظاهر بالتصريف، و الباطن بالتعريف. جنید گفت: الاوّل بشرح القلوب، و الاخر بغفران الذنوب، و الظاهر بكشف الكروب، و الباطن بعلم الغيوب.

در خبر است که: عمر خطاب از اینکه آیت پرسید کعب أجبّار را، گفت: معنی آن است که [۴-پ] اوّل چنان داند که آخر، و باطن چنان داند که ظاهر. و گفتند: اوّل است به هیبت و سلطان، و آخر است به رحمت

- (۱). اساس: خود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). اساس خود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.
- (۳). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۰.
- (۴). آد، کا بیانیه، گا بیانیه قوله.
- (۵). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۳۷. [...]
- (۶). سوره نساء (۴) آیه ۲۶.
- (۷). سوره حجرات (۴۹) آیه ۷.

صفحه : ۱۲

و احسان، و ظاهر است به حجّت و برهان، و باطن است به عصمت و امتنان. و گفتند: هو الاوّل بالهدایه، و الاخر بالكفایه، و الظاهر

بالولایه، و الباطن بالرّعیه [و قیل: هو الأوّل بالانعام، و الاخر بالانعام، و الظاهر بالاکرام، و الباطن بالالهام] «۱» و قیل: هو الأوّل بتسمیة الأسماء، و الاخر بتکملة النعماء، و الظاهر بتسویة الأعضاء، و الباطن بصرف اللأواء «۲». و قیل: هو الأوّل بانشاء الخلاق [و الاخر بافناء الخلاق] «۳» و الظاهر باظهار الحقایق، و الباطن بعلم «۴» الدقایق. بعضی گفتند: اینکه «او» حاصله است، و التقدیر: هو الأوّل الاخر الظاهر الباطن، تا عطف شیء نباشد بر نفس خود، و درست آن است که «او» های عطف بر جای خود است و اختلاف صفات به جاری مجری موصوفات «۵» کرد، چنان که شاعر گفت در اینکه بیت - شعر:

الی الملك القرم و ابن الهمام و لیث الکتیبة فی المزدحم

قتاده گفت: روایت کرده‌اند ما را که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - [یک روز] «۶» با صحابه نشسته بود، ابری بر آمد. اصحاب را گفت: شما دانید تا اینکه چیست! گفتند: خدای و رسول عالمتر «۷». گفت: اینکه را عنان «۸» خوانند، اینکه ابری است که زمین را سیراب کند. خدای تعالی اینکه ابر را براند بر قومی که او را شکر نکنند و او را نخوانند، آنکه گفت: دانید تا از بالای اینکه چیست! گفتند: الله و رسوله اعلم، خدای و رسول عالمتر «۹». گفت: [بالای او] «۱۰» آسمان دنیا است و آن را

(۶-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد: بتصفیه الأهواء، کا: بتصرف الأواء.

(۴). آد، گا: بتعلیم.

(۵). آد، کا، گا: موصوف آن.

(۷-۹). کا: عالمتراند.

(۸). اساس: عیاق، آد و دیگر نسخه بدلها: غنا، با توجه به ضبط شعرانی و منابع لغت تصحیح شد.

(۱۰). اساس، آد، گا: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

صفحه: ۱۳

رقیع خوانند و آن موجی مکفوف است و سقفی محفوظ، آنکه گفت: دانید که پس از آن چیست! گفتند: خدای و رسول عالمتر «۱»، گفت: بالای آن آسمان دوم است و از آسمان دوم تا اول «۲» پانصد ساله راه است [و از هر آسمانی تا به آسمانی پانصد ساله راه است. آنکه از بالای آن عرش است. و از آسمان هفتم تا به عرش پانصد ساله راه است] «۳». آنکه گفت: دانید تا زیر شما چیست! گفتند:

خدا و رسول عالمتر «۴»، گفت: زمینی دیگر است، و از اینکه زمین تا «۵» آن زمین پانصد ساله راه است، همچنین گفت «۶»: تا هفت زمین «۷». آنکه گفت: به آن خدایی که جان محمد به دست اوست که اگر [خدای را] «۸» بخوانید از بالای عرش جواب دهد شما را و از زیر هفتم زمین جواب دهد شما را، آنکه اینکه آیت برخواند «۹»: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ و مراد آن است بعلم و قدرت و خلق.

ابو صالح روایت کرد از ابو هریره که: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - یک روز در حجره حضرت «۱۰» فاطمه شد - علیها السلام - از او فاطمه «۱۱» خادمه‌ای خواست. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: تو را راه نمایم بر چیزی که تو را بهتر است از اینکه که تو می خواهی. گفت: چیست آن! گفت بگوی:

«۱۲» اللَّهُمَّ رَبَّ السَّمَاوَاتِ [السَّبْعِ] «و رَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، رَبَّنَا وَ رَبَّ كُلِّ شَيْءٍ مِّنْ أَنْزَلَ التَّوْرَاتِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْفُرْقَانَ فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوَى،

أعوذ بك من شر كل شيء أنت آخذ

(۴-۱). کا: عالمتراوند.

(۲). آد، کا: از آسمان اول تا به دوم. (۱۲-۸-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد، گا به.

(۶). آد، کا، گا: می گفت. [.....]

(۷). آد، کا، گا بگفت.

(۹). اساس: بخواند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، کا، گا: ندارد.

(۱۱). آد، کا، گا: و فاطمه از او.

صفحه: ۱۴

الله بناصيته انت الاول فليس قبلك شيء، و أنت الاخر فليس بعدك شيء، و انت الظاهر فليس فوقك شيء، و انت الباطن فليس

دونك شيء، اقض عنا الدين و اغننا من الفقر.

{ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ } و او به همه چیز داناست [۱].

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ، گفت: او آن خداست که آسمان و زمین بیافرید در شش روز. ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، پس بر عرش مستوی [۲] شد. و تفسیر اینکه بگفته‌ایم چند جایگاه. يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ، داند آنچه در زمین شود و آنچه از زمین برآید، و آنچه از آسمان فرود آید و آنچه بر آسمان شود.

وَ هُوَ مَعَكُمْ، و او با شماست هر کجا باشید به معنی علم، یعنی عالم است به احوال شما بر وجهی که بر او هیچ پوشیده نیست به مانند آن که کسی با کسی باشد از او غایب نباشد. وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ، و خدای به هر چه شما می‌کنید عالم است. لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، ملک آسمان و زمین او راست از روی خلق و نفاذ امر و امضای تصرف. وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ، و بازگشت کارها با اوست.

يُوجِبُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوجِبُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ، شب [۳] در روز آرد [۴] و روز [۵] در شب آرد [۶]، و اختلاف اقوال در او [۷] برفته است در سورت آل عمران. وَ هُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ، و او عالم است با آنچه در دلهاست. و مراد «بذات الصّیّدور» اسرار است [۵-ر]، پنداری [۸] سر را بر دل خود [۹] مستولی کرد، کقولهم:

ذات مال.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: مستولی.

(۳-۵). آد، کا، گا: را.

(۴). گا: در آرد.

(۶). آد، گا: در آرد.

(۷). آد، کا، گا: در اینکه.

(۸). آد، کا، گا: که.

(۹). اساس: چون، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۵

آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، گفت: ایمان آرید به خدای و رسول او. و انفقوا، و هزینه کنید «۱». مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ، از آنچه شما را در آن خلیفه کرد، یعنی به میراث از دیگران به شما رها کرد، و قیل: مَمْلُكِينَ مَعْمَرِينَ فِيهِ، مَمْلُكٌ و مَعْمَرٌ کرد شما را در آن. فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَانْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ، آنان که ایمان دارند از شما و نفقه کنند ایشان را مزدی بزرگ باشد و ثوابی عظیم.

آنکه بر سیل انکار و تقریب گفت: و ما لکم، [«ما» استفهام است] «۲»، چه بوده است شما را که ایمان نمی آرید به خدای؟ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ، «او» حال راست، و حال آن که «۳» رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ- شما را می خواند و دعوت می کند تا به خدای ایمان آرید. وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ، [هم «او» حال است، یعنی و حال حالی که عهد از شما بسته است با آن که در عقل شما مقزّر بکرده است و مرکوز و خوب معرفت و توحید و عدل او، و وجوب تصدیق انبیا و رسل او، و بر آن دلیلها اقامت کرده است و حجج نصب کرده] «۴». عَامَهُ قَرَأَ [خواندند: أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ بر فعل مستقیم و نصب «ميثاق» علی معنی و قد اخذ الله ميثاقكم] «۵»، مگر ابو عمرو که او خواند: و قد اخذ ميثاقكم، علی الفعل المجهول «۶»، و پیمان شما فرا گرفته اند «۷». إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ، اگر ایمان دارید. گفتند:

معنی آن است که اگر هیچ ایمان خواهید آوردن وقتی از وقتها، اکنون اولیتر است که ایمان آرید «۸» که هم دعوت رسول است و هم ادله عقل هست بر صحت اسلام و نبوت رسول ما- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ. و گفتند: [اگر] «۹» به چیزی ایمان خواهید آوردن لقیام الدلالة علیه، اینکه جای آن است که به او

(۱). گا: نفقه کنید. (۹-۵-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۳). آد، کا، گا: حالی که.

(۶). آد، کا، گا: یعنی.

(۷). آد، کا، گا: ها گرفته اند.

(۸). آد: آورید.

صفحه : ۱۶

ایمان آرید «۱». [و در آیه دلیل است بر بطلان جبر، چه از حکیم نیکو نباشد که کافر را منع کند از ایمان به خلق قدرت موجه کفر و سلب قدرت موجه ایمان. آنکه گوید: ما لکم، چه بوده است شما را که ایمان نمی آرید] «۲».

هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَى عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، آنکه گفت: او آن خداست که بر بنده خود یعنی محمد- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ- فرو فرستاد آیاتی و علاماتی و دلایلی روشن. لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، تا برون آرد شما را از تاریکی به روشنایی. خلاف کردند در آن که فعل اخراج [را] «۳» اسناد با کیست؟ بعضی گفتند: راجع است با خدای تعالی- جل جلاله- و گفتند: راجع است با رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ- و هر دو محتمل است و نیکو. وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ، و خدای تعالی به شما مهربان و رحیم است.

وَمَا لَكُمْ، [«ما» هم استفهامیه است] «۴» آنکه گفت هم بر سیل تقریب و ملامت: و مَا لَكُمْ «۵» چیست شما را و چه افتاده است شما را

که نفقه نکنید» ۶ در سبیل خدای و آن جهاد است» ۷ و وجوه مصالح دینی و ابواب بزرگ او» ۸. وَ لِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ، و خدای را میراث آسمانها و زمینها، یعنی اهل آسمانها و زمین که بمیرند همه، خدای تعالی باقی باشد. آنگه بیان کرد فضل سابقان را، گفت: لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ، راست نباشد» ۹ آنان که نفقه کنند پیش از فتح. بیشتر مفسران گفتند: مراد فتح مکه است، و شعبی گفت: مراد صلح حدیبیه است برای آن که در خبر آمد که رسول را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفتند: صحابه» ۱۰ بر صلح حدیبیه که اینکه فتح است! گفت: آری فتحی

(۱). آد، گا: آورید. (۴-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸-۵). آد، کا، گا: ندارد.

(۶). آد، کا، گا: نمی‌کنید.

(۷). آد، گا فی سبیل الله تعالی.

(۹). آد، کا، گا: نباشند.

(۱۰). آد، کا، گا: در.

صفحه: ۱۷

عظیم است. وَقَاتِلْ، و با نفقه قتال کند در نصرت دین رسول الله- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ. أُولَئِكَ أَكْبَرُ دَرَجَةً، ایشان را درجه بزرگوار بود از درجه آنانی که پس از آن نفقه کنند و قتال.

ابو سعید خدری روایت کرد که رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت: نزدیک است که قومی آیند که اعمال شما» ۱ «حقیر دارند در جنب اعمال خود. ما گفتیم: کیستند ایشان یا رسول الله! قریش اند! گفت: نه، از ایشان تنگ دلتر باشند و اشارت کرد به یمن و گفت اهل یمن اند:

إِلَّا إِنْ الْإِيمَانَ يَمَانٍ وَ الْحِكْمَةَ يَمَانِيَّةً.

گفتند» ۲: یا رسول الله ایشان بهترند از ما! گفت: به آن خدای که نفس من به فرمان اوست که اگر یکی از ایشان به مانند کوهی از زر نفقه کند به پایه شما نرسند و نه به نیمه آن، آنگه انگشتان به هم باز نهاد و انگشت کهنترین» ۳ «برداشت و گفت: اینکه چنین است» ۴ «فضل میان [ما و]» ۵ «مردمان دیگر که فضل اینکه» ۶ «انگشتان بر انگشت کهنین و اینکه آیت بخواند: لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ- الاية.

از» ۷ «عموم آیت آن است که خدای تعالی رفع تسویه کرد میان آنان که پیش از فتح مکه و یا حدیبیه نفقه و قتال کردند، و اینکه به دو خصلت باز بسته است:

یکی سخاوت و یکی شجاعت. و اتفاق است که در اینکه دو خصلت [۵-پ]

بل سایر خصایل» ۸ «حضرت امیر المؤمنین علی- صلوات الله و سلامه علیه» ۹-

(۱). کا را.

(۲). آد، گا: گفتیم، کا: گفتیم.

(۳). آد، کا، گا: کهنین. [.....]

(۴). آد، کا، گا: چندین است.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: آن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آد، کا، گآ: در.

(۸). آد، کا، گآ: خصال.

(۹). آد، گآ: امیر المؤمنین علی علیه السلام.

صفحه : ۱۸

مقدم بود بر صحابه و از هیچ کس در اینکه دو خصلت باز نگفتند که از او، تا در خبر است که: یک روز اعرابی «۱» بر او سؤال کرد، او و کیل را گفت:

اعط الاعرابی ألفاً،

اعرابی را هزار «۲» بده. گفت از زر دهم «۳» یا از سیم! گفت:

کلاهما عندی حجران فاعط الاعرابی انفعهما له

گفت: هر دو بنزدیک من سنگ است «۴»، اعرابی را آن ده که او را نافعتر بود، اما قتال کس خلاف نخواهد کردن، پس آیت اگر تخصیص کنند به قومی دون قومی آنچه مضمون اوست به او لایقتر است از آن که به دیگر کس.

آنکه گفت: اینان نیز که پس از فتح نفقه و قتال کردند بی نصیب نیستند، هر کس حظ خود دارد. وَ كُلاً وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى، گفت: همه را وعده داد خدای به آن نیکوتر از آنچه کرده باشند. و «حسنى» تأیث احسن باشد. وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ، خدای تعالی به آنچه شما می کنید داناست تا جزا دهد شما را بدانچه می کنید.

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا، آنکه تحریض کرد خلق را بر انفاق و زکات و صدقه و نفقه، گفت: کیست آن که قرض دهد به خدای تعالی قرضی نیکو! آن دادن تو را قرض خواند تا بدانید که جزای آن واجب است «۵» بمنزله «۶» جزای دین و گزاردن قرض، آنکه بیان کرد که: از یک روی با قرض ماند و آن وجوب قضاست، و از یک روی با تجارت ماند که یکی را ده عوض باشد و هفتاد هفتصد «۷»، گفت: خدای دادن آن را مضاعف کند و او را مزدی و ثوابی باشد با کرامت.

(۱). آد: اعرابی.

(۲). آد، کا، گآ دینار.

(۳). اساس: یا از درم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). آد، کا، گآ اما.

(۵). آد، کا، گآ: بدانید که آن را جزا خواهد بود.

(۶). آد، کا، گآ: قضای.

(۷). آد، گآ فیضاعفه له.

صفحه : ۱۹

آنکه گفت: یَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ، یاد کن ای محمّد آن روزی که تو بینی مردان مؤمن را و زنان مؤمنات را که نور ایشان می رود و سعی می کند و می شتابد در پیش ایشان و بر دست راستشان، گفتند: جمله جهات خواست، الا آن است که اکتفا کردند به

ذکر بعضی از کل، بعضی دیگر گفتند: تخصیص جهت از پیش برای آن کرد که نور از رویهای ایشان می‌تابد برای وضو و نماز و سجده که کرده باشند،

لقله- علیه السلام: اُمّی الغرّ المحجلون یوم القیمه من آثار الوضوء

گفت: اُمّت من أغرّ محجل باشند روز قیامت از آثار وضو و نماز، و اما «۱» دست راست در خبر است که: بنده مؤمن که او تسبیح کرده باشد به انگشتان شمرده «۲» و نگاه داشته از سر هر «۳» انگشتی از انگشتان او به مانند مشعله‌ای نور می‌درخشد «۴».

عبد الله مسعود گفت: نورشان به قدر عملشان باشد، مرد بود که نور او چند درخت خرما باشد. و بود که چند قامت مردی بود، و آن کس را که از آن کمتر نبود به مقدار انگشتی باشد، گاه [بتابد که] «۵» ببینند و گاه نبینند.

قتاده گفت مرا روایت کردند از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- که او گفت: روز قیامت مرد باشد که نور او چندان باشد که از مدینه تا عدن و صنعاء «۶» یمن تابد، و کم از آن تا چندان بود که جای قدم خود بیند و بس، و مؤمن بود که او را چندان نور بود که آتش دوزخ را بنشانند و تاب برد تا آن جا که بر صراط می‌گذرد، از دوزخ آواز می‌آید [که] «۷»:

جز یا مؤمن فان نورک اطفأ لهبی

، بگذر ای مؤمن که نور تو نار ما را بکشت.

بشریکم الیوم جنّات تجری من تحتها الانهار

،

(۱). اساس: را با، با توجه به آد، گا تصحیح شد. [.....]

(۲). آد، گا: به انگشت شمرده باشد.

(۳). آد، گا: فردای قیامت از هر.

(۴). آد، گا: شعله نوری همی فرزند، کا: همی درفش.

(۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: صنعان، با توجه به آد، کا، گا: تصحیح شد.

صفحه : ۲۰

یعنی فرشتگان گویند ایشان را که: مژده «۱» شما را امروز بهشتهاست که در زیر درختان او جویها می‌رود. خالّدین فیها، در آن جا همیشه باشند. ذلک هو الفوز العظیم، آن «۲» ظفری و دست «۳» یافتنی بزرگ است.

آنکه چون ذکر مؤمنان بکرد، ذکر منافقان با آن بگفت تا هر دو معلوم شود، گفت: یاد کن ای محمّد آن روز که گویند مردان منافق و زنان منافقات مؤمنان را «انظرونا». و اینکه آنکه باشد که مؤمنان در قیامت آیند با نور تمام، منافقان از دور بنگرند به نور ایشان، ایشان را بشناسند، در دنبال ایشان افتند و ایشان را می‌گویند: انظرونا، انتظار ما کنید. نقتبس من نورکم [۶-ر]، تا ما از نور شما روشنایی باز گیریم و از چراغ شما چراغی بر افروزیم. «نظر» در آیت به معنی انتظار است، یقول العرب: انظرنی، ای انتظرنی، و حمزه خواند و یحیی و أعمش: «انظرونا، ای أهلونا، ما را مهلت دهید، یعنی بر ما تعجیل مکنید من الانظار و هو الإمهال، و قال عمرو بن کلثوم- شعر:

ابا هند فلا تعجل علینا و انظرونا «۴» نخبرک الیقینا

مفسران گفتند: مؤمنان روز قیامت در عرصه قیامت آیند، به نور عمل خود صراط می‌برند، و منافقان در آیند در قدر پایه خود نوری ضعیف بود ایشان را علی وجه المکر و الخدیعة بمعنی العذاب لقوله تعالی: یُخَادِعُونَ اللَّهَ وَ هُوَ خَادِعُهُمْ» (۵)، ایشان به آن نور ضعیف راه می‌برند گه بتابد تا بروند، گه بمیرد تا «۶» بمانند، ناگاهی «۷» بادی بر آید و نور ایشان بنشانند، ایشان عند آن حال که در تاریکی بمانند اینکه گویند که:

- (۱). کا، گا: مزد.
- (۲). آد، کا، گا، اینکه.
- (۳). اساس: راست، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴). آد، کا: أمهلنا.
- (۵). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۲.
- (۶). اساس: بمیرند یا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۷). آد، کا، گا: ناگاه.

صفحه : ۲۱

انظُرُونَا نَقْتَبِسَ مِنْ نُورِكُمْ، گفت و از آن جاست که حکایت کرد از مؤمنان که:
 يَقُولُونَ رَبَّنَا اَتَمِّمْ لَنَا نُورَنَا» (۱) ارجعوا وراةكم، باز پس روید و طلب نور از آن جا کنید که ما «۴» نور از دنیا آوردیم، اینکه نور آن وضو هاست به طهارتها که ما در سرمای سرد کردیم «۵»، ایشان در اینکه باشند. فَضْرَبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ، بزند میان ایشان بارویی «۶»، دیواری بکنند «۷» که آن را دری بود. کسائی گفت «با» صله است، و التقدير: ضرب بینهم سور. گفتند: اینکه دیواری باشد حاجز و حایل میان بهشت و دوزخ که
 باب باطنه فيه الرحمة

، در اندرون او «۸» رحمت بود، مراد به «باطن» بهشت است. فِيهِ الرَّحْمَةُ، در او رحمت است. و قوله: فيه، ضمیر راجع است با لفظ دون «۹» معنی. وَ ظَاهِرُهُ مِنْ قَبْلِهِ، ای من قبل الظاهر العذاب، و ظاهر او از قبل ظاهر [او] «۱۰» عذاب باشد، یعنی دوزخ. ابو سیار «۱۱» گفت: با علی بن عبد الله عباس بودم بنزدیک وادی جهنم «۱۲»، گفت از پدرم شنیدم عبد الله عباس که اینکه آیت

- (۱). سوره تحریم (۶۶) آیه ۸.
- (۲). آد، کا، گا: من. [...]
- (۳). آد، کا، گا: قیل.
- (۴). آد، گا اینکه.
- (۵). آد، کا، گا: می کردیم.
- (۶). اساس: پاره، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۷). اساس: بلند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۸). اساس: او در، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). اساس: هم و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). اساس: ابو سیاء، آد، گا: ابو سیار، کا: ابن سیار، تفسیر طبری (۲۴/۱۲۹): ابو سنان، متن با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۱۲). آد: جهنم.

صفحه : ۲۲

برخواند که: فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ، گفت: اینکه باره «۱» است که خدای تعالی در اینکه آیت گفت. عبد الله بن عمرو گفت در اینکه آیت که: اینکه باره «۲» که خدای تعالی در قرآن گفت که: فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ، باره «۳» مسجد بیت المقدس است. له باب، در مسجد است. باطنه فيه الرحمة، یعنی المسجد. وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ، یعنی آن وادی که آن را وادی جهنم «۴» گویند.

زیاد بن ابی سوده گفت: عبادۀ بن الصیامت را دیدم بر باره «۵» بیت المقدس ایستاده از جانب شرقی و می گریست، گفتم: یا ابا ولید «۶»، چرا می گری! گفت:

از آن جا که خبر داد ما را رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- که: وادی دوزخ است. شریح گفت که کعب الأحبار گفت: [له باب] «۷» اینکه در «۸» بیت المقدس که آن را باب الرحمة می گویند، آن است که خدای تعالی گفت: فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ باطنه فيه الرحمة- الایة.

یُنَادُوهُمْ، ندا کنند منافقان مؤمنان را که: أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ، نه ما با شما بودیم «۹»! نماز کردیم و روزه داشتیم و میان ما مناکحت و مؤانست «۱۰» بود. قالوا:

گویند مؤمنان که: آری، ما ما بودید به ظاهر نه به باطن، به زبان نه به دل، به نفاق نه به وفاق. وَ لَكِنَّمَا فَتَنَّتُمْ أَنْفُسَكُمْ، خویشتن به فتنه افکندید، یعنی خویشتن هلاک کردید به نفاق، و مراد به اینکه «فتنه» هلاک است. وَ تَرَبَّصُّم، و به مؤمنان انتظار هلاک و دایره کردید. وَ ارْتَبْتُمْ، شاک شدید در توحید و عدل خدای.

وَ غَرَّتْكُمْ الْأَمَانِيُّ، آرزوهای باطل شما را بفریفت. ابو بکر وراق گفت: طول الامل،

(۱). آد: با رویی، کا، گا: بارو.

(۲). آد. با رویی.

(۳-۵). آد، گا، گا: با روی.

(۴). آد: جهنم. [.....]

(۶). آد، گا: با الولید.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). کا، گا مسجد.

(۹). آد، گا، گا و نه ما با شما.

(۱۰). آد، گا، گا: موارثه.

صفحه : ۲۳

درازی امید خواست.

انس مالک روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- یک روز با صحابه نشست و ایشان را وعظ می کرد، خطها بر

زمین می کشید در بر «۱» یکدیگر، آنکه خطی دیگر از گوشه‌ای بکشید [۶-پ]

آنکه گفت: دانید تا اینکه «۲» چیست! گفتند: نه. گفت: اینکه مثل فرزند آدم است و آرزوهای او، و آن خط دیگر امید است چنان که «۳» او در میان آرزوها و امید باشد که مرگ به او رسد و امانی او باطل کند. و امیر المؤمنین علی - صلوات الله و سلامه علیه - گفته «۴»:

«۵» لا تتکل علی المنی فانها بضائع النوکی،

گفت: بر آرزوها تکیه مکن «۶» که آن بضاعت احمقان است، و شاعر گوید:

الا یا نفس ان ترضی بقوت فانت عزیزة ابد غتیة

دعی عنک المطامع و الامانی فکم امتیة جلبت متیة

حتی جاء أمر الله، تا فرمان خدای آمد یعنی مرگ. و عَزَّكُمْ بِاللَّهِ الْعَزُّورُ، و بفریفت شما را به خدای فریبنده‌ای، یعنی شیطان. صفت موصوف «۷» محذوف است، و سماک بن حرب در شاذ خواند: «غرور» به ضم «غین»، یعنی اباطیل. و «غرور» به ضم مصدر باشد، و به فتح اسم فاعل. قتاده گفت: بر خدعه شیطان می‌بودند تا خدای تعالی در دوزخ فگند ایشان را. فالیوم لا یؤخذ منکم فدیة، امروز از شما فدیة نستانند، یعنی عوضی و بدلی که شما را به آن از دوزخ بازخرند. ابن عامر و ابو جعفر و یعقوب «لا تؤخذ» خواندند به «تا» ی تأنیث لأجل الفدیة، و باقی قراء به «یا» خواندند لتقدم الفعل و

(۱). آد، کا، گا: در زیر.

(۲). آد، گا: دانید که تا اینکه خط.

(۳). آد، گا: بسا که.

(۴). آد، کا، گا، گفت.

(۵). آد: لا تتکلوا.

(۶). آد، کا، گا: مکنید.

(۷). آد، کا، گا: موصوفی.

صفحه : ۲۴

لأن التأنیث غیر حقیقی. و لا من الدین کفروا، و نه نیز از کافران فدیة نستانند.

مأواکم النار، مأواى شما دوزخ است. هی مولاکم، [أى اولی بکم] «۱»، آن اولیتر است به شما «۲»، قال لیبید:

فغدت کلا الفرجین تحسب أنه «۳» مولی المخافه خلفها و امامها

و بیس المصیر، و بد جای بازگشتی است «۴».

ألم یأن للذین آمنوا، گفت: وقت نیامد! کلبی و مقاتل گفتند: آیت در منافقان آمد پیش از هجرت، و سبب آن بود که سلمان را گفتند: ما را خبر ده از آنچه در توریت دیده‌ای از عجایب، خدای تعالی آیت فرستاد [که] «۵»: نحن نقص علیک «۶». مدتی از اینکه گفتار باز ایستادند. چون خدای تعالی زجر کرد ایشان را، به آنکه گفت: قرآن نیکوترین «۷» قصه‌هاست و نافعترین، دیگر باره با سر

سؤال سلمان شدند، خدای تعالی آیت فرستاد: **اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْكِتَابِ** «۸». مدتی دیگر فرو گذاشتند، آنگه با سر سؤال شدند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت:

وقت نیست که اینکه «۹» مؤمنان یعنی مظهران ایمان به زبان و مبطنان کفر که دل ایشان خاشع شود به فرمان خدای تعالی و برای امر «۱۰» خدای.

عبد الله مسعود گفت: میان اسلام ما و میان آن که ما را عتاب کردند به اینکه آیت الا چهار سال نبود. آنگه مؤمنان یکدیگر را عتاب کردن گرفتند، بعضی دیگر گفتند: اینکه وعظی است که خدای تعالی کرد مؤمنان را مبتداً چون از

(۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس اینکه مولى اوليست، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. [.....]

(۳). اساس: تحسبوا، با توجه به کا تصحیح شد.

(۴). آد، کا، گا: بازگشتن است آن.

(۶). سوره یوسف (۱۲) آیه ۳.

(۷). آد، کا، گا: نیکوتر.

(۸). سوره زمر (۳۹) آیه ۲۳.

(۹). آد، کا: وقت اینکه نیامد که، گا: وقت نیامد که.

(۱۰). آد، کا، گا: ذکر.

صفحه : ۲۵

ایشان قساوت قلب دید. **وَمَا نَزَّلَ** «۱» **لِتَذَكِّرَ اللَّهُ** و نافع و حمزه و عاصم به روایت مفضل و حفص خواندند: «نزل» به تخفیف «زا»، علی لزوم الفعل، و آنچه فرود آمد از حق [و باقی قراء به «نزل» به تشدید، و آنچه خدای تعالی فرو فرستاد از حق] «۳». رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: اول چیزی که از امت [من] «۴» بردارند خشوع باشد. **وَلَا يَكُونُوا**، [در او خلاف کردند] «۵»، بعضی «۶» گفتند: محل او نصب است عطفاً علی قوله: **أَنْ تَخْشَعُ** و التَّقْدِيرُ: ان «۷» لا يكونوا «۸»، و بعضی دیگر گفتند: نهی است و محل [او] «۹» جزم است چه سقوط «نون» تنبیه و جمع و «نون» تأنیث برای نصب و جزم باشد، گفت:

مباشند «۱۰» چنان که آنان که ما ایشان را کتاب دادیم پیش از اینکه، یعنی جهودان و ترسایان، [و مثله فی احتمال الوجهین اعنی النَّصْبِ وَ الْجَزْمِ، قوله تعالی: **وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَ تَكْتُمُوا الْحَقَّ** «۱۱»، و قد مضى الكلام فيه] «۱۲». **فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمْدُ**، روزگار بر ایشان دراز گشت از عهد پیغمبران، یعنی ایام فتور دراز گشت.

فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ، دلهای ایشان سخت شد.

ربیع بن عمیل «۱۳» گفت از عبد الله مسعود که او گفت: حدیثی شنیدم از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که از آن خوشتر حدیث شنیدم الا کتاب

(۱). کا: نزل، گا: نزل.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: فرو فرستادند.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد افزوده شد.

(۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا: افزوده شد.

(۶). اساس دیگر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۷). آد، کا: و آن.

(۸). اساس و همه نسخه بدلها: لا تکنوا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [.....]

(۹-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). اساس، آد، گا: می‌باشید، با توجه به ضبط کلمه «یکونوا» تصحیح شد.

(۱۱). سوره بقره (۲) آیه ۴۲.

(۱۳). آد، کا: ربيع بن عمیره.

صفحه : ۲۶

خدای تعالی، و آن آن است که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: [۷-ر]

چون عهد بنی اسرائیل به مدّت پیغمبران دراز شد دلها [ی ایشان] «۱» سخت شد، کتابی از بر خود بنهادند بر مراد و هوای خود و آنچه ایشان را به دل خوش آمد، و توریت باز پس پشت افگندند، چه در او احکامی بود که ایشان را خوش نبود به آن از نواهی و موانع، چنان که حق تعالی گفت: نَبَذَ فَرِيقٌ مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ «۲»، آنکه گفتند: اینکه نوشته بر بنی اسرائیل عرض کنند «۳»، اگر قبول کنند فهو المراد و اگر نکنند بکشند «۴» ایشان را، یعنی [بر] «۵» احبار و علمای ایشان. [و] «۶» گفتند: رای آن است که فلاّن حبر که از او عالمتر نیست بر او عرض باید کردن، اگر او قبول کند کس رد نیارد کردن، و اگر او قبول نکند او را بیاید کشتن که پس از آن کس بر شما اعتراض نیارد کردن. همه گفتند: رای اینکه است. آن حبر از اینکه حال خبر نداشت «۷»، برفت و آیاتی چند از توریت که فرستاده خدای بود بر ورقی نوشت و بر سر وی نهاد و در گردن [افگند] «۸» و در زیر جامه. چون آن کفره «۹» بنی اسرائیل آمدند و کتاب محرّف خود آوردند «۱۰» و بر او عرض کردند، او تقیه را از «۱۱» خوف ایشان دست بر آن قرن نهاده گفت: اینکه کتاب خداست و توریت موسی است که بدو انزل کرد و من بدو ایمان دارم، و مراد «۱۲». آن بود که در سر او بود «۱۳»، ایشان شادمانه شدند و از بر او

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۰۱.

(۳). آد، کا: عرض کنید.

(۴). آد، گا: بکشید. (۸-۶-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و گا افزوده شد.

(۷). آد: بیافت، گا: یافت.

(۹). آد، کا: جماعت کفره.

(۱۰). آد، گا: و کتابی که آن ساخته ایشان بود بیاوردند.

(۱۱). آد، گا: آن حبر از.

(۱۲). آد، گا: او. [.....]

(۱۳). آد، کا: که او در آن قرن نهاده بود.

صفحه : ۲۷

بیامدند» (۱) گروهی که خواص «۲» او بودند اینکه سرّ از او دانستند. چون او فرمان یافت، اینکه سرّ از او «۳» آشکارا کردند. خلاف در میان بنی اسرائیل افتاد، تا به هفتاد و اند فرقه ببودند، فرقه‌ای مصیب اصحاب ذی القرن «۴» بودند «۵»، آنان که متابعت [اینکه] «۶» قرن کردند.

مقاتل بن حیّان گفت: مؤمنان اهل کتاب را خواست که پیش از رسول - صلی الله علیه و آله - بودند. فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ، یعنی خروج النبی - صلی الله علیه و آله و سلم - مدّت ایشان دراز شد، یعنی آمدن رسول ما - صلی الله علیه و آله و سلم - دلهاشان سخت شد تا بدعت رهبانیت بنهادند، چنان که گفت: وَ رَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ «۷». و صومعه‌ها بساختند و راهب شدند. بعضی بر دین عیسی بماندند و ایشان اندکی بودند و بیشتر برگشتند و ایشان آن «۸» بودند که خدای تعالی ایشان را فاسق خواند.

محمد بن کعب گفت: جماعتی از صحابه در مکه در سختی و قحطی «۹» بودند، چون به مدینه آمدند در خصب و فراخی افتادند، بطر گرفت ایشان را دلهاشان سخت شد.

ابو وائل بن بکر روایت کرد که عیسی - علیه السلام - گفت که: بسیار مگویند اَلَا ذَكَرَ خَدَايَ تَعَالَى، که دلهاشان سخت شود و دل سخت «۱۰» دور باشد از رحمت خدای تعالی «۱۱»، و لکن شما ندانید. آنگه گفت: در گناه مردمان منگرید چون خداوندان، و در گناه خود نگرید چون بندگان که مردمان دواند: صاحب

(۱). آد، کا: باز گردیدند.

(۲). آد، گا: خاص.

(۳). آد، کا، گا: آن حدیث.

(۴). کا: ذی القرنین.

(۵). آد، کا، گا یعنی ما کان فی ذلک القرن.

(۶-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۷.

(۸). آد، کا: آنان.

(۹). آد، کا: قحط.

(۱۰). آد، کا، گا: سخت دل.

صفحه : ۲۸

عافیت و صاحب بلا. بر اهل بلا رحمت کنید و بر اهل عافیت خدای را شکر کنید.

فضل بن موسی الشیبانی گفت: سبب توبه فضیل بن عیاض آن بود که او کنیزکی را دوست داشتی، شبی وعده داد که او بر او شود «۱»، او به دیواری بر رفت و به بام خاست تا بر او شود «۲»، از سرای او آوازی بر آمد که کسی می خواند «۳»:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ. اینکه آیت بر دل او آمد «۴».

ساعتی بگریست، گفت: بلی و الله قد أنى، آری و الله که وقت آمد که دل من نرم شود برای ذکر خدای. آنگه باز پس آمد و در ویرانه شد «۵» تا آن جا بخسپد. جماعتی آن جا فرود آمده بودند، با یکدیگر می گفتند: ای قوم بیدار باشید که امشب فضیل بر راه است، نباید تا «۶» راه ما بزنند و فضیل راهزن بود، با خویشان گفت: نبینی که بندگان خدای از من چگونه می ترسند؟ بار خدایا توبه

کردم، و علامت توبه‌ام آن است که در خانه تو که مسجد الحرام است مجاور باشم. آنکه او آواز داد که: یا قوم فضیل عیاض منم، از من مترسید که من بر سر آن نیستم که تا امروز بودم، آنکه از آن جا بیرون آمد و به مکه» (۷) رفت [۷-پ] و مجاور بنشست.

عبد الله مبارک را پرسیدند که: چنان فاسقی متهتک که تو بودی سبب توبه تو چه بود! گفت: من سخت مولع بودم به خمر خوردن و بر بط زدن. شبی از شبها در باغی بودم، خمر می‌خوردم. بر بط درختی نهادم و بخفتم. نیم شب از

(۱). آد: وعده داد که پیش او شود، کا: وعده داشت که به بر او شود.

(۲). آد: او خواست که به راه بام نزدیک او شود.

(۳). آد، کا: آواز قرآن خواندن شنید، چون استماع کرد اینکه آیت شنید که. [.....]

(۴). آد، کا: در او اثر کرد.

(۵). آد، کا: خرابه‌ای شد.

(۶). آد، کا، گا: که.

(۷). آد، کا: بیرون آمد و در قصد راه ایستاد تا.

صفحه : ۲۹

خواب در آمدم، برخاستم تا بر بط برگیرم» (۱)، از شاخ درخت آواز می‌آمد که: أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ. آن آواز مرا لغطی» (۲) شد بترسیدم و توبه کردم و سبب توبه و زهد من اینکه بود» (۳).

اعلموا أَنَّهُ اللَّهُ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا، گفت: بدانید که خدای تعالی زمین را زنده کند پس از آن که مرده باشد از سرما در فصل زمستان. قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ، بیان کردیم برای شما آیات را و بینات را و ادله را. لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ، تا همانا عقل» (۴) کار بندید و بر مقتضی عقل کار کنید.

إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ، ابن کثیر و عاصم به روایت ابو بکر خواندند و مفضل «مصدقین» به تخفیف «صاد» در هر دو کلمه من التصدیق، معنی آن که ان المؤمنین و المؤمنات، و باقی قراء به تشدید هر دو «صاد» خواندند، و [اصل] «۵» او متصدق بوده است، «تا» را در «صاد» ادغام کردند، و مثله: المزمّل، المدثر. و ابی کعب» (۶) خواند: ان المتصدقین و المتصدقات» (۷)، مردان صدقه دهنده و زنان صدقه دهنده. وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا، و اگر گویند: چگونه عطف کرد فعل را بر اسم! گوئیم از اینکه دو جواب گفتند: یکی آن که «الف» و «لام» در «مصدقین» (۸) و «مصدقات» (۹) به معنی «الذین» است، و تقدیر کلام آن است که:

إِنَّ الذِّينَ تَصَدَّقُوا و اقترضوا الله. و جواب دوم آن که: «الذین» مضمّر است فی قوله: أَقْرَضُوا اللَّهَ، و التَّقْدِيرُ: و الذِّينَ اقترضوا الله قرضًا حسنًا، [و نیز ممکن است که

(۱). آد، کا و بر سر کار شوم.

(۲). آد، کا، گا: لطفی، چاپ شعرانی (۴۶/۱۱): و عطفی.

(۳). آد، کا، گا و کثیرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ و بسیاری از ایشان فاسق بودند.

(۴). آد، کا را.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا: ابی بن کعب.

(۷). اساس در اینکه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۸). آد، کا، گا: متصدّقین.

(۹). آد، کا، گا: متصدّقات.

صفحه : ۳۰

«واو» حال باشد، عطف نباشد. و بر اینکه قول باید تا «قد» تقدیر کنند، یعنی و قد أقرضوا الله قرضاً حسناً. و پیش از آن خدای را قرض داده باشند و اینکه نیز وجهی نیکوست [«۱»]، گفت: آنان صدقه دهند از مردان و زنان و قرض دهند به خدای تعالی یعنی صدقات دهند به درویشان و مال بذل کنند در طاعت خدای از عمارت مسجدها و رباطها و پلها [«۲»] و انواع خیرات و مبرات. و برای آن قرض خواند آن را که دهنده توقع عوض کند کالقارض من المستقرض [«۳»]، قرضی نیکو یعنی دادنی علی ما امر الله به، بر وجهی هر کدام نیکوتر. يُضَاعَفُ لَهُمْ، مضاعف کنند [«۴»] ایشان را آنچه کرده باشند، یعنی ثواب و جزای عمل ایشان. [و لَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ] [«۵»]، و ایشان را مزدی و ثوابی باشد با کرامت. و قوله: يُضَاعَفُ، خبر [«إن»] است. ابن کثیر و ابن عامر و ابو جعفر خواندند: «يُضَعَّفُ» به تشدید «عین» من التّضعیف [«۶»].

وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ، گفت: آنان که ایمان آرند [«۷»] به خدای تعالی و پیغمبران او بگردند و تصدیق کنند. أُولَئِكَ هُمُ الصّٰدِقُونَ وَالشّٰهِدَاءُ، ایشان صدیقان باشند، و «صدیق» آن بود که کار او همه صدق بود، و فعیل بنای مبالغه، باشد، نحو شریب و سکیر و خمیر [«۸»]، و شهیدان باشند بنزدیک خدای تعالی، یعنی ثواب ایشان ثواب شهیدان باشد و صدیقان. لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ، ایشان را

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۲). آد، کا، گا: پولها/ پلها.

(۳). اساس و نیز ممکن است که «واو» حال ... و اینکه نیز وجهی نیکوست، که با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۴). اساس: مضاعف کند، با توجه به کا تصحیح شد.

(۵). اساس: و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به معنی ترجمه آیه، از قرآن کریم افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا و لَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ و ایشان را مزدی باشد با کرامت.

(۷). آد، کا، گا: دارند.

(۸). آد، کا، گا و الشّٰهِدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ

صفحه : ۳۱

باشد نورشان و مزد و ثوابشان.

علما خلاف کردند در نظم اینکه آیت. بهری گفتند: أُولَئِكَ هُمُ الصّٰدِقُونَ، آن [«۱»] جا وقف باید کرد [«۲»]. وَالشّٰهِدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ، «واو» استیناف راست و او کلامی است مبتدا و رفع او بر ابتداست، و قوله: لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ، در جای خبر اوست، و اینکه قول عبد الله عباس است و مسروق و جماعتی [«۳»] علما. بعضی دیگر گفتند: متّصل است به کلام پیشین و «واو» عطف راست، آنگه در

معنی او خلاف کردند. ضحاک گفت: آیت در «۴» قومی آمد مخصوص از مؤمنان که همه شهید شدند. و بعضی دیگر گفتند: آیت در جمله مؤمنان آمد و معنی آن که: ثواب ایشان ثواب صدیقان و شهیدان باشد.

عبد الله مسعود گفت: مقاتلان بر وجوهند: یکی آن باشد که قتال برای آن کند تا مکان او مردمان ببینند و دانند و شجاعت او [۸-
ر]

معروف شود میان مردمان، و بعضی آن باشند که برای طلب دنیا و طمع غنیمت کنند، و بعضی آن باشند که برای خدای کنند، و بسیار کس بر بستر بمیرند که ایشان ثواب شهیدان یابند. آنگه اینکه آیت بر خواند: وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ وَالشَّهِدَاءُ. مجاهد گفت: هر مؤمنی صدیق باشد و شهید، آنگه اینکه آیت بر خواند. عبد الله عباس گفت به روایتی دیگر که: مراد به اینکه آیت پیغمبرانند که ایشان شهداانند، [و شهداء] «۵» جمع شهید [باشد] «۶» یعنی گواهان «۷» که هم راستگیرانند «۸» و

(۱). آد، کا، گا: اینکه.

(۲). آد، کا، گا: کردن.

(۳). آد، کا، گا: از.

(۴). آد، کا، گا: حق.

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). اساس: به معنی گواهی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). کا، گا: راستگیرند. [.....]

صفحه : ۳۲

هم گواهانانند «۱». وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ، و آنان که کافر باشند و تکذیب ایات ما کنند ایشان «۲» اهل دوزخاند.

اعلموا أَنَّهَا الْحَيَاءُ الدُّنْيَا لِعِبٍّ وَ لَهْوٍ وَ زِينَةٍ، گفت: بدانید که زندگانی دنیا بازی کودکان است و لهو و بطر «۳» جوانان است و زینت زنان است و تفاخر اقران است و تکاثر توانگران است، یعنی به اینکه ماند. و گفتند: «ما» زیادت است، و گفتند: کافه است. و تفاخر بینکم، و فخر آوردن است میان شما و مفاخرت و مباهات است در بسیاری مالها و فرزندان، و بعضی اهل اشارت گفتند: لعب کلب الضیبان، و لهو کلهو الفتیان، و زینة کزینة النسوان، و تفاخر کتفاخر الاقران، و تکاثر کتکاثر الدهقان. و حضرت امیر المؤمنین علی- صلوات الله و سلامه علیه- عمّار یاسر را گفت: یا عمّار؟ بر دنیا اندوه مخور که جمله لذات دنیا شش است: مطعوم است و مشروب و مشموم و ملبوس و منکوح و مرکوب. اما شریفترین طعام او انگبین است و آن لعاب مگسی است، و معظم «۴» شراب او آب است و همه حیوانات در او یکی اند، و شریفترین مشموم او مشک است و او خون آهوئی است، و نیلترین مرکوبش اسب است و مردان را بر پشت او هلاک رسد، و نیکوترین ملبوس او دیباست و آن بافته کرمی است، و معظم منکوح او «۵» زنانند و آن

مبال فی مبال

است، پس دنیا را چه خطر باشد؟ در خیر است که: روزی رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- بگذشت به بزغاله مرده‌ای گوش بریده، گفت: که خواهد که اینکه را بخرد به درمی! گفتند: یا رسول الله، اگر زنده بودی هم درمی نه ارزییدی به اینکه عیب که دارد، فکیف که

- (۱). آد، کا، گا: هم گواه.
- (۲). آد، کا، گا از.
- (۳). آد، کا، گا: طرب.
- (۴). آد، کا، گا: معظمتر.
- (۵). آد، کا، گا: و بهتر منکوح دنیا.

صفحه : ۳۳

مرده است؟ گفت: دنیا بر خدای خوارتر است از آن که اینکه بر اهلش.

در خبر است که: رسول را- صلی الله علیه و آله و سلم- شتری بود آن را عضباء گفتندی، با هیچ شتر مسابقه نکردی الا «۱» سبق بردی. روزی اعرابی «۲» بیامد بر شتری جوان و با او مسابقه کرد و شتر اعرابی سبق ببرد ناچه عضباء را. صحابه رسول- صلی الله علیه و آله و سلم «۳»- دلتنگ شدند. رسول صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: دل خوش دارید،

انّ حقاً علی الله ان لا یرفع شیئا من الدنیا الا و ضعه

، بر خدا واجب است که هیچ چیز از دنیا «۴» رفیع نکند و الا وضع بکند «۵» آن را. و زاهدی را گفتند: دنیا را وصفی کن برای ما، گفت: هی جمّة المصائب رنقه المشارب لا تمتع صاحبا بصاحب، گفت: مصیباتش بسیار است و مشاربش تیره است و دوستی را به دوستی بر خورداری ندهد، و لابن درید «۶»:

و من عادة الأیام انّ صروفها اذا سرّ منها جانب ینک جانب
و [قال] «۷» الاخر:

هی الدنیا تقول بملأ فیها حذار حذار من بطشی و فتکی

و لا یغرر کم حسن «۸» ابتسامی فقولی مضحک و الفعل مبکی

ثابت بن سعید گفت: دنیا چون دنبال کژدم است که در او الا نیش و زهر نیست. مأمون گفت: اگر دنیا را پرسند که خود را وصفی کن، از اینکه بلیغتر نگوید که شاعر گفت:

اذا امتحن الدنیا لیب تکشفت له عن عدوّ فی ثياب صدیق

(۱). آد، کا، گا: که.

(۲). گا: اعرابی.

(۳). آد از آن.

(۴). کا، گا: هر چیز که آن را در دنیا.

(۵). کا، گا: رفعتی داد وضعی کند.

(۶). آد، کا: قال ابن درید فی هذا المعنی.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). آد، کا، گا: طول.

صفحه : ۳۴

و للاخر فیها:

و التذّ ما أهواه و الموت دونه كشارب سمّ فی اناء مفضض
و للاخر فیها «۱»:

أراها و ان كانت تحب كائها سحابه صيف عن قليل تقشع
و للاخر فیها:

لا تلهينك دنيا طال ما لعبت بالناس قبلك أيما لعب

غزارة اهلها منها على وجل ای امری بسهام الدهر لم یصب

آنکه حق تعالی مثل زد او را گفت: کَمَثَلِ غَيْثٍ، گفت: چون بارانی است [۸-پ]

که در وقت حاجت بیارد، برای آن غیث خوانند [اینکه باران را] «۲»، که غیث خلق باشد و فریادرس بود، و بر توسع ابر را غیث خوانند چنان که باران را و ابر را سماء خوانند، گفت: دنیا به ابری ماند که در وقت حاجت بارانی بیارد، آنکه چندانی نبات نیکو رایق از او پدید آید «۳» که برزگران «۴» را به عجب آرد، آنکه روزی چند بر آید و ایام ربیع بگذرد و اعتدال هوا و باران منقطع شود و تابستان گرم شود و آفتاب بالا گیرد. ثُمَّ يَهْبِجُ «۵»، آنکه آن نبات خشک شود. فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا، تو آن را زرد بینی، [سبزی] «۶» و طراوت و آب و رونق «۷» از او برود «۸». ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا، آنکه پوسیده و شکسته شود. و اصل کلمه از «حطم» است و هو الکسر. باد آن را در عالم برود و پراگند و متلاشی شود و از او هیچ نماند «۹»: وَ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ، و صاحب و جامع و طالب او را بغیر

(۱). آد، کا: و قال آخر. [.....]

(۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا أعجب الكفار نباته

(۴). آد، کا، گا: برزیگران.

(۵). اساس فتریه مصفرًا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و سیاق عبارت حذف شد.

(۷). آد، کا نضارت.

(۸). کا: ازو ببرد.

(۹). کا: بنماند.

صفحه : ۳۵

حله» (۱) عذابی سخت بود در قیامت. و اگر از وجه حلال طلب کرده باشد و به حلال قناعت کرده باشد و از آن تعدی نکرده باشد به حرام، نه در جمعش نه در انفاقش از رضای خدای تعالی در گذشته نباشد» (۲)، او را از خدای تعالی آمرزش باشد و خوشنودی. آنگه [گفت] «(۳): بر جمله دان» (۴) که زندگانی دنیا هیچ نیست الا غرور و سرای فریفتن.

سابقاً، آنگه گفت برای تحریض مکلفان بر طلب مغفرت و رضای خدای: مسابقت کنید و بشتابید به آمرزش خدای تعالی به افعالی» (۵) از توبه و طاعات که شما را به آمرزش رساند و جنت و بهشتی که عرض او چندان است که عرض و پهنای آسمانها و زمین، [یعنی] «(۶) چون عرض او چندین باشد، طول او بنگر تا چند باشد.

در خبر است که: روزی (۷) جبرئیل - علیه السلام - خواست تا طول بهشت بداند، چند هزار سال می‌پرید، بماند. از خدای تعالی «(۸) قوت خواست. خدای تعالی قوتش زیادت کرد. مدتی دیگر می‌پرید تا چند بار مدد خواست و خدای تعالی او را قوت داد» (۹)، گفت: بار خدایا بیشتر گذشته‌ام «(۱۰) یا بیشتر مانده! حوری از خیمه آواز داد که «(۱۱): یا روح الله، چرا خویشتن را می‌رنجانی! چندین هزار سال است که «(۱۲) می‌پری، هنوز از ملک من بیرون نشدی. جبرئیل گفت: تو کیستی! گفت: من حوری‌ام از حوریان که مؤمنی را باشم از مؤمنان.

(۱). آد، کا: من غیر حله.

(۲). آد، کا: در نگذشته باشد.

(۳-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا: دانید.

(۵). آد، کا، گا: یعنی به افعالی.

(۷). آد، کا، گا: وقتی.

(۸). آد مدد و، کا، گا مدد. [...]

(۹). آد، کا، گا: می‌داد.

(۱۰). آد، کا، گا: گذاشته‌ام.

(۱۱). آد، کا، گا: آواز داد و گفت.

(۱۲). آد، کا، گا: تا.

صفحه : ۳۶

در حکایت الصالحین» (۱) می‌آید که: زاهدی بود از جمله زهّاد، به نماز شب برخاستی» (۲) و نماز کردی و قرآن خواندی. چون به آیتی» (۳) وعید رسیدی، آن آیت باز می‌خواندی و تکرار می‌کردی و می‌گریستی. شبی از شبها به اینکه آیت رسید که: وَجَنَّتْ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، می‌خواند و می‌گریست. بر دیگر روز همسایگان او گفتند: هر شب بر آیت وعید می‌گریستی» (۴)، امشب بر آیت وعد» (۵) می‌گریستی! گفت: برای آن که خدای تعالی می‌گوید: [مرا] «(۶) بهشتی است که پهنای او چند آن است که پهنای آسمان و زمین، چندان که نگاه می‌کنم» (۷) مرا آن جا جای» (۸) قدم نیست.

أَعَدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ، بيجارده‌اند» (۹) برای آنان که به خدای ایمان دارند و به پیغامبران او. ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ، اینکه نعمت و فضل خدای است. يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ، به آن کس «(۱۰) دهد که او خواهد، برای آن که اگر چه ثواب واجب است و به استحقاق باشد، خدای تعالی به تکلیف کردن و اسباب» (۱۱) مقدمات، به او «(۱۲) متفضل است، برای آن گفت: ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ. وَاللَّهُ

ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، و خدای تعالی خداوند فضل و بزرگواری است.

ما أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ، گفت: نرسد هیچ مصیبت در زمین از قحط و تنگی و آفت و هلاک زرع و ثمار. وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ، و نه در نفسهای شما از بیماری «۱۳» و دردها و رنجها و دلتنگیها. شعبی گفت: مراد به مصیبت هر چیزی است که به

(۱). آد، کا، گا: حکایات صالحان.

(۲). اساس و همه نسخه بدلها: برخواستی / برخاستی.

(۳). آد، کا: آیت.

(۴). آد، گا: که تو گریه بر آیه وعید می کردی دیشب.

(۵). آد چرا.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد، کا، گا: می نگرم.

(۸). آد، کا، گا یک.

(۹). آد، گا: آماده کرده‌اند.

(۱۰). آد، کا، گا: بدان کس. [.....]

(۱۱). آد، گا: و به اسباب و.

(۱۲). آد، کا، گا: مقدمات او ساختن.

(۱۳). اساس تندرستی، با توجه فحوای کلام زاید می نماید.

صفحه : ۳۷

مردم رسد از خیر و شر و نیک و بد و بیماری و تن درستی و تنگی و فراخی و خرمی و دژمی، بیانش قوله تعالی: لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ «۱» إِلَّا فِي كِتَابٍ، أَلَمَّْا در کتاب است، یعنی در لوح محفوظ. مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهُمَا، از پیش آن که ما بیافریدیم آن را. خلاف کردند [۹- ر]

در آن که آن «۲» ضمیر راجع با چیست «۳». بعضی گفتند: راجع است با زمین، [یعنی] «۴» پیش از آن که [ما] «۵» زمین آفریدیم «۶». بعضی [دگر] «۷» گفتند: راجع است با «انفس». عبد الله عباس گفت: راجع است با «مصیبت». بر اینکه قول کلمه‌ای مخصوص باشد به افعال خدای تعالی. أبو العالیه گفت: راجع است با نسمة و هی النفس. إِنَّ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ، آن بر خدای تعالی آسان است، هم خلق آن و هم حفظ آن و هم دفع آن.

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ، گفت: تا دلتنگ نشوید بر آنچه از شما فایت شود و خرم نشوید بر آنچه خدای داد شما را. و عامه قراء خواندند به «الف ممدود» من الايتاء الذي هو الإعطاء، و ابو عمرو خواند: بما أتیکم به «الف» مقصور من الايتان، و ابو عبیده «۸» اینکه اختیار کرد للزوم الفعلین، گفت: تا هر دو فعل لازم باشد- اعنی فوت و ایتان. عکرمه گفت: هیچ [کس] «۹» نباشد که او را خرمی و دژمی نباشد، باید تا «۱۰» در حال خرمی شاکر باشد و در حال دژمی صابر. عبد الله مسعود گفت: اگر پاره‌ای آتش بر من افکنند تا از من چندان که بدو رسد بسوزد دوستر دارم از آن که آن را که باشد گویم کاشکی تا نبودی، یا

(۱). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۳.

(۲). آد، کا: اینکه.

(۳). آد، کا، گا: کیست. (۹-۷-۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). گا: بیافریدیم.

(۸). آد، کا، گا: ابو عبید.

(۱۰). آد، کا، گا: که.

صفحه : ۳۸

آن چیز که نباشد گویم کاشکی تا بودی، و متنبی گوید «۱»- شعر:

لا اشرئب الی ما لم یفت طمعا و لا أیت علی ما فات حسرانا

و لا أسرّ بما غیر الی الحمید به و لو حملت الی الذّهر حملانا «۲»

و قاضی ابو الحسن علی بن عبد العزیز الجرجانی گوید اینکه معنی در قصیده‌ای- شعر:

و انّی اذا ما فاتنی الأمر لم أبت أقلب کفّی اثره متندّما

و لکنّه ان جاء عفوا قبلته و ان مال لم اتبعه هلا و لیتما

و حضرت امام جعفر صادق- صلوات الله و سلامه علیه- گفت «۳»:

یا بن ادم مالک تأسف علی مفقود لا یرده الیک الفوت و ما لک تفرح بموجود لا یترکه فی یدیک الموت،

گفت: چرا غمناک می‌شوید بر مفقودی که چون فوت شوی با تو نیاید. و چرا خرم می‌باشید به موجودی که مرگ آن را به تو رها نکند. بوذرجمهر را گفتند:

یا حکیم، چرا دلتنگ نشوی بر آنچه فایت شود و خرم نشوی به آنچه به تو آید!

گفت: برای آن که فایت را تلافی نتوان [کردن] «۴» به عبرت و حاصل را استدامت نتوان کردن به حیرت «۵».

فضیل گفت در اینکه معنی: الدنیا مفیده میبده «۶»، دنیا فایده دهنده است و ستاننده، و آنچه بستاند باز ندهد، و آنچه بدهد زود

بستاند «۷». حسین بن الفضل گفت: خدای تعالی به اینکه آیت خلقان را تنبیه کرد «۸» بر آن که بر فایت صبر کنند و برپاینده خرم

نباشند، یا دست از هر دو بدارند و به قضای او راضی شوند.

قتیبّه بن سعید گفت: در بعضی احواء عرب شدم، صحرا بی دیدم پر از

(۱). آد، کا، گا: قال المتنبی.

(۲). آد، کا، گا: ملأنا.

(۳). آد، کا، گا: صادق- علیه السلام- گفت.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۵). کا: حیرت.

(۶). آد، گا: تفید و تبید و تأخذ و لا تعید.

(۷). آد، کا: باز ستاند.

(۸). آد، کا، گا: حث کرد.

صفحه : ۳۹

شتر مرده چندان که آن را عدد ندانستم. عجزوی «۱» را دیدم، پرسیدم که «۲»: اینکه شتران که را بودند! گفت: آن پیر «۳» را که بر آن تل نشسته است و پشم می‌تابد.

برفتم و گفتم: یا پیر، اینکه همه تو را بوده است! گفت: به نام من بوده است. گفتم:

چه رسید اینان را! گفت: آن که داد بستند «۴». گفتم: در اینکه باب چیزی گفتم!

گفت: بلی دو بیت گفته‌ام. گفتم: چیست آن! گفت - شعر:

و الذی انا عبد من خلانقه فالمرء «۵» فی الدهر نصب الزرء «۶» و المحن

ما سرنی أن «۷» ابلی فی مبارکها و ما جری من قضاء الله لم یکن

سلام خواص گفت: هر که او خواهد که هر دو سرای او را باشد، باید تا با طریقت ما آید تا دنیا و آخرت در دست او نهند. گفتند:

طریقت «۸» شما چیست!

گفت: رضا به قضا و مخالفت هوا، آنگه اینکه بیتها بگفت - شعر:

لا تطل الحزن علی فائت «۹» فقل ما یجدی علیک الحزن

سیان محزون علی ما مضی و مظهر حزنا لما لم یکن

و الله لا یحب کل مختال فخور، و خدای تعالی دوست ندارد هر متکبری فخر کننده را.

الذین یبخلون و یأمرون الناس بالبخل، [آنگه وصف کرد متکبران فخر کننده را. و] «۱۰» محل «الذین» جر است به صفت «مختال

فخور»، گفت: آنان که بخل

(۱). آد، کا، گا: عجزه‌ای.

(۲). آد، کا، گا: دیدم، گفتم.

(۳). آد، کا، گا: پیر مرد.

(۴). آد، کا، گا: آن کس که داد، باز ستاند.

(۵). کا: الدهر.

(۶). آد، کا، گا: الزرء.

(۷). اساس: موت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: طریق، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). کا: علی الفأئت.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

صفحه : ۴۰

کنند و مردمان را بخل فرمایند، خود اختیار خیر نکنند و مردمان را رها نکنند [۹-پ] تاخیر کنند. وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ، و هر که برگردد، از راه خدای تعالی اعراض کند و عدول نماید «۱»، خدای تعالی بی نیاز است و پسندیده.

و «حمید» فعلیل است به معنی محمود. مدنیان و شامیان «هو» نخواندند بل:

و من يتول فان الله الغني الحميد خواندند «۲».

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ، حق تعالی گفت: ما فرستادیم رسولان خود را به حجتها و ادله و معجزات. وَ أَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ، و فرو فرستادیم کتاب برای بیان شرایع. وَ الْمِيزَانَ، و ترازو برای راستی و انصاف. و گفتند: «میزان» خود کنایت است از عدل، و همچنین تفسیر دادند بعضی مفسران ترازوی قیامت را. لِيُقِيمُوا النَّاسَ بِالْقِسْطِ، تا مردمان قیام کنند به عدل و انصاف و راستی. وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ، و فرو فرستادیم آهن که در او شجاعتی و سختی سخت «۳» هست.

عبد الله عباس گفت: آدم از بهشت پنج چیز بیاورد از آهن «۴»: گزین «۵» و سندان و کلبتین و مثقب «۶» و سوزن. اهل معانی گفتند: مراد آن است که آهن از معادن بیرون آوردیم برای شما تا از او آلتی که «۷» خواستید بسازید «۸» به وحی و اعلام من. و معنی آیت آن است که نزلی برای شما کردم، و مثله قوله: وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ «۹».

عبد الله عمر گفت رسول خدای گفت «۱۰»: خدای تعالی چهار برکت از

(۱). آد، کا، گا پس.

(۲). آد، کا: مدنیان و شامیان خوانند: فَإِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ - بی هو.

(۳). آد، کا، گا: ندارد.

(۴). آد، کا، گا: از آهن بیاورد.

(۵). آد، کا، گا: گزین.

(۶). آد، کا، گا: مطرقة.

(۷). آد، کا، گا: آلاتی.

(۸). آد، کا، گا: بساختید.

(۹). سوره زمر (۳۹) آیه ۶.

(۱۰). کا: عبد الله عمر گفت از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - که او گفت.

صفحه : ۴۱

آسمان فرستاد «۱»، آب و آتش و نمک و آهن. و بیشتر اهل علم برآنند که تیغ خواست، لقوله تعالی «۲»: فِيهِ بَيَاسٌ شَدِيدٌ، در او شجاعتی هست سخت. و اینکه به تیغ لا یقتر است از آن که «۳» به سوزن و گزین «۴». و در اخبار اصحاب ما آمده است که مراد به اینکه آهن ذو الفقار است که برای رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - از آسمان فرو فرستاد «۵»، و رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ

سَلَّمَ - به حضرت علی - صلوات الله و سلامه علیه - داد تا در پیش او به آن قتال می‌کرد. و در اخبار مخالفان اقوال مختلف آمد: در روایتی آن است که حضرت امیر المؤمنین - صلوات الله و سلامه علیه - روایت کرد که جبرئیل - علیه السلام - بنزدیک رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - آمد و گفت: یا رسول الله، در یمن صنمی است «۶» در آهن گرفته، کس «۷» بفرست و بفرمای تا آن صنم بشکند و از آهن او دو تیغ سازند که بدو قتال کنند «۸».

امیر المؤمنین «۹» گفت: رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مرا بخواند و آن جا فرستاد. من برفتم و آن صنم بشکستم و آهن او پیش رسول آوردم «۱۰»، از او دو تیغ ساختند: یکی را مخدوم نام کرد و یکی را ذو الفقار، و به من داد تا بدو «۱۱» قتال می‌کردم. روز احد رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مرا گفت:

لا سيف الا ذو الفقار و لا فتى الا على.

و روایتی دیگر آن است که: ذو الفقار تیغ عاص بن مته السهمی بود،

(۱). آد، گا: فرو فرستاد، کا: فرو فرستاده.

(۲). کا: به قرینه قول او آن که.

(۳). آد، کا، گا: لا یقتل است که.

(۴). کا، گا: کذین. [.....]

(۵). کا، بفرستاد، کا: از آسمان فرستاد.

(۶). آد، کا، گا: هست.

(۷). آد، کا، گا: کسی را.

(۸). آد، کا، گا: تا بدو قتال می‌کنند.

(۹). آد، کا علیه السلام.

(۱۰). آد، کا، گا بفرمود تا.

(۱۱). آد، کا، گا: بدان تیغها.

صفحه : ۴۲

حضرت امیر المؤمنین - صلوات الله و سلامه علیه «۱» - او را بکشت و آن تیغ بر گرفت در غزاه «۲» بدر. و روایت دیگر آن است که: ذو الفقار از جمله آن شمشیرها بود که بلقیس به هدیه به سلیمان فرستاد به دست مته بن الحجاج السهمی افتاد «۳»، حضرت امیر المؤمنین او را بکشت روز بدر و تیغ بر گرفت.

روایت چهارم آن است که: رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - شاخی از درختی بگرفت «۴» و به امیر المؤمنین داد که به او قتال کن «۵». در دست آن حضرت تیغی «۶» شد و آن ذو الفقار بود «۷». قول «۸» پنجم آن است که: جبرئیل از آسمان آورد، و اینکه در روایات ما ظاهرتر است لقله: فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ.

داود بن علی گفت: نزدیک ناصر حق «۹» بودم به طبرستان، تیغی نیکو پیش او نهاده بود و بر او اینکه بیتها نقش کرده - شعر:

عندی اذا كره الفتى حب الحيوة من التزال سيف تشق له النساء جوبهن على الرجال

ماض كأنک تنتضی من جفنه رقرق آل متردد فیہ الفرند ترد الماء الزلال

ثاره ینسبہ للعین من قبل السؤل

وَمَنَافِعِ لِلنَّاسِ، گفت: در آهن منافع است مردمان را اگر بر عموم اشارت به آهن است منافع عامتر باشد، و اگر مراد تیغ است منافی بود که مختص باشد بدو [۱۰-۱]. و دلیل دیگر بر آن که مراد به آهن تیغ است، قوله: وَلَيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ، و تا خدای بداند که کیست که خدای را و پیغمبران «۱۰» را یاری کند بر ظهر الغیب. و معنی «لَيَعْلَمَ اللَّهُ» آن «۱۱» است که خدای تعالی به اینکه

-
- (۱). کا: علی - علیه السلام.
 - (۲). کا، گا: روز.
 - (۳). کا روز بدر.
 - (۴). آد، گا: شاخی از تیغی بر گرفت.
 - (۵). آد، کا، گا: داد، گفت به اینکه قتال می کن.
 - (۶). آد، کا، گا: در دست او همچو تیغی.
 - (۷). آد، کا، گا: آن را ذو الفقار گفتند. [.....]
 - (۸). آد، کا، گا: روایت.
 - (۹). آد، کا، گا: ناصر الحق.
 - (۱۰). آد، گا او.
 - (۱۱). آد، کا، گا: و مراد به اینکه معنی آن.

صفحه : ۴۳

فعل معامله مختبران کند چون کسی که نداند تا بداند. إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ، خدای تعالی قوی و عزیز است «۱».
 آنکه گفت: وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ، ما «۲» بفرستادیم نوح را در عهد او و ابراهیم را در روزگار او. وَجَعَلْنَا، و کردیم در فرزندان ایشان پیغمبری و کتاب، یعنی فرزندان ایشان را کتاب دادیم و پیغمبری دادیم. فَمِنْهُمْ، از فرزندان ایشان بهری مؤمن و مهتدی و راه راست یافته بودند «۳»، و بسیاری از ایشان فاسق بودند.

ثُمَّ فَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا، آنکه بر اثر ایشان بفرستادیم رسولان ما را. و «تقفیه»، تفعله باشد از قفا. وَفَقَيْنَا، و از پس ایشان عیسی «۴» مریم بفرستادیم و کتاب انجیل به او دادیم. وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً، و کردیم در دل آنان که پسر او بودند رأفت و رحمت و بخشایش. و رأفت و رحمت «۵» یکی باشد و برای اختلاف لفظ تکرار کرد، كَالنَّأْيِ وَ الْبَعْدِ. وَرَهَابِيَّةٌ، عطف نیست بر اسماء پیشین و نصب او بر «جعلنا» نیست، إِنَّمَا نَصَبُ أَوْ بِرِ فَعْلَى مَحذُوفٌ است که ابْتِدَعُوهَا بر او دلیل کند، و التَّقْدِيرُ ابْتِدَعُوا «۶» رَهَابِيَّةٌ ابْتِدَعُوهَا، و مثله قوله:

وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ «۷». [و آنها که گفتند: نصب او بر عطف است بر اسماء پیشین، و بعضی که گفتند: نصب است بر «جعلنا» هر دو «۸» خطاست] «۹».

آنکه گفت: رهبانی «۱۰» که ایشان ابتداع و اختراع کردند از تلقاء نفس خود «۱۱».

- (۱). آد، گا و منیع و غالب.
- (۲). آد، کا، گا: و ما.
- (۳). آد، کا، گا و کثیرٌ مِنْهُمْ
- (۴). گا پسر.
- (۵). آد، کا، گا هر دو.
- (۶). اساس: ابتدعوها، با توجه به آد، کا تصحیح شد.
- (۷). سوره یس (۳۶) آیه ۳۹.
- (۸). کا وجه.
- (۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۰). آد، کا، گا: رهبائیتی. [.....]
- (۱۱). آد، کا، گا: کردند از نزدیک خود.

صفحه : ۴۴

ما کتَبناها عَلَیْهِمْ، ما «۱» بر ایشان نوشتیم و بر ایشان فرض «۲» نکردیم. إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ، استثناء منقطع، المعنی «۳» و لکن کتَبنا عَلَیْهِمْ ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ، گفت: آنچه ما بر ایشان نوشتیم نخواستیم الا برای رضای ما و اگر «۴» چه ایشان ابتداع کردند. فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَائِتِهَا، ایشان مراعات نکردند آن را و نگاه نداشتند چنان که بایست و واجب بود رعایت آن «۵».

عبد الله مسعود گفت: ردیف رسول بودم - صلی الله علیه و آله و سلم - بر چهار پای «۶»، مرا گفت: یابن امّ عبد؟ دانی که ترسایان چگونه ابتداع رهبانی کردند!

گفتم: خدای و رسولش «۷» عالمتر. گفت: جبارین «۸» و گردن کشان بر ایشان مستولی شدند از پس عیسی - علیه السلام - و معاصی آشکارا کردند و مؤمنان نتوانستند آن دیدن، با ایشان قتال کردند، تا سه بار جباران مؤمنان را هزیمت کردند و بسیاری را بکشتند، آن اندکی «۹» که بماندند گفتند: اگر ما دیگر باره [با ایشان «۱۰»]

قتال کنیم همه را بکشند و در جهان از ما کس نماند. تدبیر آن است که اینکه زمین به ایشان «۱۱» رها باید کردن و در عالم پراکنده شدن تا آنکه که محمّدی که «۱۲» عیسی ما را بشارت داد بیرون آید. برفتند و غارهای کوه «۱۳» جای خود ساختند و آن جا می‌بودند، آنکه بعضی از ایشان بر دین خود بایستادند و بعضی بدعتها نهادند،

- (۱). آد، کا، گا: که ما.
- (۲). آد، کا، گا: فریضه.
- (۳). آد، کا، گا: استثناء منقطع است و المعنی.
- (۴). اساس: و لکن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). کا، گا: او.
- (۶). آد، گا: چهارپایی.
- (۷). آد، کا، گا: رسول او.

(۸). آد، کا، گا: جباره.

(۹). آد، کا، گا: اندک.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). آد: اینکه زمان به اینان.

(۱۲). آد، کا، گا: آن محمد که.

(۱۳). آد، کا، گا: غارها در کوه. [.....]

صفحه : ۴۵

و ذلك قوله: «۱» ابْتَدَعُوها ما كَتَبْنَاها عَلَيْهِم - الآية. آنچه رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - اینکه آیت بخواند، آنچه گفت: یا بن امّ عبد؟ دانی که رهبانی «۲» امت من چه باشد! گفتم: خدای و رسول «۳» عالمتر. گفت: هجرت «۴» و جهاد و نماز و روزه و حج و عمره و تکبیر کردن خدای را بر پشته‌های «۵» بلند.

عبد الله مسعود گفت یک روز در پیش رسول شدم، مرا گفت: یا بن مسعود؟ آنان که پیش شما بودند بر هفتاد و دو فرقه شده‌اند «۶»، سه از آن جمله ناجی‌اند و باقی هالک. یکی آنان که در عهد عیسی برفتند، و دوم آنان که با ملوک و جباره قتال کردند، و گروهی آنان که دین خود را از ایشان بگریزاندند، و ایشان آنانند که خدای تعالی در حق ایشان گفت: وَ رَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوها ما كَتَبْنَاها عَلَيْهِم اِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللهِ، آنچه گفت: هر که به من ایمان آورد از ایشان، فقد رعاه حق رعایتها، و آن که «۷» به من ایمان نیاورد هالک شد.

و ضحّاك و عطية روایت کردند از عبد الله عباس که او گفت: خدای تعالی [قتال] «۸» بر قوم عیسی نوشت پیش از آن که رسول ما ظاهر شد. چون «۹» اهل حق که مؤمنان بودند عدد ایشان کم شد و کافران بسیار شدند، مردم را رنج باستدند «۱۰» و ایذاء کردند تا جماعتی از ایشان دین عیسی رها کردند [۱۰-پ]، و گروهی که بماندند بگریختند و با غارها شدند.

(۱). آد، کا، گا و رهبانیّه.

(۲). آد: رهبانیت.

(۳). آد، کا، گا: رسولش.

(۴). آد راه.

(۵). اساس و همه نسخه بدلها: پشته‌های / پشته‌های.

(۶). کا. فرقت شدند.

(۷). آد، کا، گا از ایشان.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). آد، کا، گا: پس چون.

(۱۰). کذا: در اساس، آد و دیگر نسخه بدلها: رنج داشتند.

صفحه : ۴۶

گروه اول آن بودند که خدای تعالی [در حق ایشان] «۱» گفت: فَمَا رَعَوْها حَقَّ رِعَايَتِها، گروه دوم آن که «۲»: فَاتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ

أَجْرَهُمْ، گفت: بدادیم (۳) آنان را که ایمان آوردند از جمله ایشان مزد و ثوابشان که مستحق بودند، و ایشان آنان بودند که ما در دل ایشان رأفت و رحمت کردیم. وَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ، و بسیاری از ایشان فاسق‌اند و ایشان آنانند که ابتدعوها و ما رعوها حق رعایتها.

و در نظم آیت و معنی او دو وجه گفتند: یکی آن که ما کتباها، در جای صفت رهبانیت است، ای غیر مکتوبه علیهم، یعنی رهبانی که ما بر ایشان نوشتیم و فریضه نکردیم، بل ایشان از خویشتن به تکلیف (۴) بر خود نهادند از انفراد و انزوا در غارها و صوامع و زیادات رنجها که تکلیف به آن وارد نبود. و وجه دیگر آن که: ما کتباها، بریده است از کلام اول، و معنی ما کتباها عَلَیْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ، ما بر ایشان نوشتیم اینکه رهبانی الا بر وجه رضای خدای تعالی. پس [بر اینکه وجه] (۵) بر ایشان مکتوب باشد علی وجه رضوان الله. و بر وجه اول خود مکتوب نباشد بر ایشان بر هیچ وجه.

قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ، گفت: ای آنان که گرویده‌اید از خدای بترسید. وَ آمَنُوا بِرَسُولِهِ، و ایمان آرید به رسول او یعنی محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ. يُؤْتِكُمْ كَفْلِينَ مِنْ رَحْمَتِهِ، تا بدهد شما را دو بهره (۶) از رحمت خود. و «کفل» نصیب باشد، و ابو موسی الأشعری گفت: «کفل» ضعف باشد، کفلین ای ضعفین.

و آن کس که نصیب گفت، [گفت] (۷) معنی آن است که: دو نصیب بدهد شما را، یکی

(۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: آنان که.

(۳). آد، کا، گا: ما بدادیم.

(۴). آد: بتکلف. [.....]

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا: بهری.

صفحه : ۴۷

از ثواب بر ایمانتان به پیغمبران اول (۱)، و یکی بر ایمانتان (۲) به محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - و گفتند [یکی بر ایمانتان به عیسی - علیه السلام - و یکی بر ایمانتان به محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - و گفتند] (۳): «کفل» ضعف باشد به زبان حبشه. ابن جریر گفت: اصل او آن است که مرد سوار اکتفال کند به او یعنی چیزی بر کفل چهار پای نهد از جامه و جز آن تا بنیافتند، و کفالت از آن جاست برای آن که برای (۴) تحصین (۵) مال کنند چنان که اینکه برای تحصین (۶) مرد (۷) کنند. وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا، و شما را نوری می‌دهد که به آن بروید - یعنی قرآن. مجاهد گفت: هدی و بیان. سعید جبیر گفت: سبب نزول آیت آن بود که چون رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - جعفر بن ابی طالب را به حبشه فرستاد با هفتاد سوار [بنزدیک] (۸) نجاشی (۹)، برفتند و دعوت کردند و ایشان اجابت کردند و ایمان آوردند. چون باز گشتند، چهل مرد از مردمان (۱۰) حبشه دستوری خواستند از نجاشی تا پیش رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - آیند. نجاشی دستوری داد ایشان را. چون بیامدند، رسول را - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - غزات (۱۱) احد در پیش بود و مسلمانان ضعیف حال بودند و محتاج. چون آن (۱۲) بدیدند، از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - دستوری خواستند، گفتند: یا رسول الله ما را مال بسیار است، دستور باش (۱۳) تا برویم و مالی بیاریم تا اینکه غازیان بر خود و احوال خود صرف کنند. رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ

- (۱). آد، کا: یکی بر آن که به پیغمبران نخستین ایمان آوردید.
- (۲). آد، کا، گا: دوم بر ایمان آوردن.
- (۳-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). اساس: آن (یحتمل بدان)، کا: ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵-۶). اساس، آد: تخصیص، با توجه به کا، گا تصحیح شد.
- (۷). آد، گا: مزد.
- (۹). آد، کا، گا چون آن جا.
- (۱۰). آد، کا، گا: مردان.
- (۱۱). آد، کا، گا: غزای.
- (۱۲). آد، کا، گا: چون ایشان چنان.
- (۱۳). آد: دستوری باشد، گا: دستور باشد.

صفحه : ۴۸

و سلم - گفت: روا باشد. برفتند و مال بیاوردند و با مسلمانان به آن مساوا «۱» کردند، خدای تعالی در حق ایشان آیت فرستاد: الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ «۲»، تا آن جا که گفت: وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ «۳»، اینکه نفقه آن بود که با [مردمان مواسات کردند. چون کافران اهل کتاب اینکه آیت بشنیدند که: أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا «۴»، بر «۵» مسلمانان فخر کردند، گفتند با مسلمانان [که] «۶»: هر که از ما به کتاب ما و شما ایمان دارد، او را دو بهره مزد بود، و آن که «۷» به یک کتاب ایمان دارد او را یک بهره مزد بود. ما با شما راستیم از «۸» مزد که ما به کتاب خود ایمان داریم و شما به کتاب خود. شما را بر ما فضلی نیست. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ، گفت: هر مؤمن متقی را دو بهره از مزد بدهیم و بر سری نوری که به او راه برند و نیز آموزش بر سری.

در تفسیر اهل البیت آمد که: مراد به «کفلین» حضرت امام حسن و حضرت امام حسین اند - صلوات الله و سلامه علیهما «۹» - و به «نور» حضرت [۱۱- ر]

امیر المؤمنین «۱۰» - صلوات الله و سلامه علیه - یعنی ایمان آرید به رسول و متقی باشید تا من شما را شفاعت حسن و حسین دهم و نور حضرت علی بن ابی طالب تا «۱۱» بر صراط بر آن بروید.

[در خبر است که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - جبرئیل - علیه السلام - را گفت که: اُمَّتٌ مِنْ بَرِّ صِرَاطٍ چگونه گذرند! گفت: ندانم. برفت و باز آمد،

(۱). کذا در اساس: مساوا/ مساوی مساوات، آد، کا، گا: مواسات. [...]

(۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۵۲.

(۳-۴). سوره قصص (۲۸) آیه ۵۴. (۱۱-۶-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد، کا، گا: کس.

(۸). آد، کا، گا: در.

(۹). اساس: علیه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، آد: حسن و حسین اند- علیهما السلام.

(۱۰). کا: علی- علیه السلام.

صفحه : ۴۹

گفت: خدایت سلام می کند و می گوید:

أنت تجوز علی الصِّراط بنور الله و علی بن ابی طالب یجوز علی الصِّراط بنورک و أمتک تجوز علی الصِّراط بنور علی، فنورک من نور الله و نور علی من نورک و نور أمتک من نور علی. و یغفر لکم، و بیامزد شما را.

وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ و خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده است. [۱] «لِنَّا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ سَعِيدٌ جَبِيرٌ خواند: لکیلا یعلم، و «لا» صله است، و التقدير لیعلم اهل الكتاب، و گفتند: اینکه «لا» اگر چه صله است در او شمه‌ای از نفی است، و آن آن است که اهل کتاب نمی دانند» [۲]، من اینکه برای آن کردم تا بدانند. و گفته اند: «لا» صله باشد در هر کلامی که در ضمن او نفی بود و اگر چه مصرح نباشد، چنان که در اینکه آیت بیان کردیم، و مثله قوله [تعالی] [۳]: «قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ» [۴]، و قوله: «وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ» [۵]، و قوله: «حَرَامٌ عَلَى قَرِيْبِهِ أَهْلِكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ» [۶].

أَلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ [أَي لَا يَقْدِرُونَ. «أَنْ» ناصبه نیست بل مخففه است از ثقیله، و تقدیر آن که: «أنهم لا یقدرون علی شیء من فضل الله».

گفت [۷]: «۷»: بدانند که ایشان قادر نه اند بر هیچ چیز از فضل و نعمت خدای، بل «۸» فضل و رحمت او به دست اوست. کلبی گفت: مراد به اینکه اهل کتاب بیست و چهار مردند که «۹» از یمن به مکه آمدند، نه جهود بودند و نه ترسا بر دین پیغمبران دیگر بودند اسلام آوردند. ابو جهل ایشان را گفت: و فدای بودید «۱۰» شما

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا که.

(۳-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد.

(۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲.

(۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۹.

(۶). سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۵.

(۸). اساس: با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۹). آد، کا، گا: مردان اند.

(۱۰). اساس: بدید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۵۰

قوم خود را و بد قومید [شما] [۱]. ایشان جواب دادند که: «وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ مَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ» [۲]- الآیه. خدای تعالی ایشان را و مؤمنان اهل کتاب [را] [۳] از اصحاب عبد الله سلام دو بهره مزد وعده داد، [پس] [۴] ایشان بر اصحاب رسول فخر کردند، گفتند: ما از شما فاضلتریم، شما را یک مزد است و ما را دو مزد.

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۵» لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ - الْآيَةُ.

ابو موسی الاشعری روایت کرد که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - گفت: هر که او را پرستاری باشد «۶» او را شرع بیاموزد و ادب نیکو بیاموزد و آزادش بکند یا به زنی کند او را دو بار «۷» مزد باشد، و بنده‌ای که طاعت خدای دارد و طاعت سیدش، و حق خدای و حق خواجه‌اش بگزارد «۸»، او را دو مزد باشد، و مردی از اهل کتاب که ایمان دارد «۹» به آنچه عیسی آورد و آنچه محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - «۱۰» او را دو مزد باشد.

قتاده گفت: اهل کتاب حسد بردند مسلمانان را، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. مجاهد گفت اهل الکتاب «۱۱» گفتند: نزدیک است که پیغمبری آید از ما «۱۲» حدّ زند و حکم راند و دستها و پایها برد. چون از عرب آمد «۱۳» کافر شدند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ «۱۴»، تا بدانند اهل کتاب که ایشان قادر نه‌اند بر فضل خدای یعنی به نبوت «۱۵». وَ أَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ، وَ فَضْلٌ كَيْفَ نَبُوتٌ اسْتَبَدَّ بِهِ خَدَايَ اسْتَبَدَّ بِهِ أَنْ دَهْدَ كَيْفَ او خَوَاهِدُ. وَ «أَنْ» مَخْفَفَةٌ

(۴-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). سوره مائده (۵) آیه ۸۴.

(۵). کا، گاکه.

(۶). گاکو.

(۷). آد، کا، گاکو: دوباره.

(۸). اساس و همه نسخه بدلها: بگذارد/ بگزارد.

(۹). آد، کا، گاکو: آورد.

(۱۰). آد، کا، گاکو: آورد.

(۱۱). آد، کا، گاکو: اهل کتاب.

(۱۲). آد، کا، گاکو: بیرون آید که.

(۱۳). آد: بیرون آمد.

(۱۴). آد، کا، گاکو: گفت. [.....]

(۱۵). آد، کا، گاکو: بر فضل خدا و فضل که نبوت است.

صفحه : ۵۱

است «۱» از ثقیله عمل نصب نکند، برای آن «نون» بماند با او که علامت رفع است، و مثله قوله «۲»: أَمْ فَلَا يَرُونَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا «۳»، و منه قول الشاعر - شعر:

إِنِّي كَفَيْلٌ يَا نَوِي قَهْ أَنْ نَجُوتَ إِلَى الصَّبَاحِ

و سلمت من عرض الحتوف من الغدوّ الى الرّواح

أَنْ تَهْبِطِينَ بِلَادِ قَوْمِي يَرْتَعُونَ مِنَ الطَّلَاحِ

أى إنك تهبطين. عبد الله عمر گفت که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ گفت: خدای تعالی عمل [و] «۴» مزد ببخشید و قسمت کرد جهودان را گفت: عمل کنید، عمل کردند از بامداد و تا نیم روز «۵» ایشان را مزد دادند نصف قیراط، و ترسایان را گفتند «۶»: عمل کنید، عمل کردند از نیمه روز تا نماز دیگر [و نماز شام] «۷»، ایشان را مزد دادند یک قیراط. و مسلمانان را گفتند: عمل کنید، عمل کردند از نماز دیگر تا نماز شام. جهودان و ترسایان در اینکه سخن «۸» گفتند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: لَمَّا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ - الْآيَةُ.

وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، و خدای خداوند فضل بزرگ «۹» است.

(۱). آد، کا، گا: آن چون مخففه باشد.

(۲). آد، کا، گا تعالی.

(۳). سوره طه (۲۰) آیه ۸۹.

(۴-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد، کا، گا: نیمه روز.

(۶). آد، گا: گفت.

(۸). آد: سخنی.

(۹). آد، کا، گا: و خدای تعالی خداوند فضل و نعمت و کرامت بزرگ، آد، گا صدق الله العظيم.

صفحه : ۵۲

سورة المجادلة

اینکه سورت مدنی است و بیست و دو آیت است و چهار صد و هفتاد و سه کلمت است، و هزار و هفتصد و نود و دو حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ گفت: هر که او سورة المجادلة بخواند «۱» او را از جمله لشکر خدای بنویسند- إن شاء الله تعالی [۱۱-پ].

[سورة المجادلة (۵۸): آیات ۱ تا ۲۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (۱) الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَمْ يَدْخُلْنَهَا وَإِنَّهُمْ يُقُولُونَ مِنْكَ رَأً وَزُوراً وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ (۲) وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا ذَلِكَ تَوْعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۳) فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصَةَ يَوْمَ شَهْرَيْنِ مُتتَابِعِينَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فِطْعَامَ سِتِّينَ مِسْكِيناً ذَلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۴)

إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كَتَبُوا كَمَا كَتَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ قَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ (۵) يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَ نَشِئَهُ وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۶) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَ لَا خَمْسَةَ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَ لَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَ لَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۷) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَ يَتَنَاجَوْنَ بِاللَّيْلِ وَ الْعُدْوَانِ وَ مَعْصِيَةِ الرَّسُولِ وَ إِذَا جَاءُوكَ حَيَّوكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ وَ يَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْ لَا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصَلُونَهَا فَبِئْسَ الْمَصِيرُ (۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَنَاجَوْا بِاللَّيْلِ وَ الْعُدْوَانِ وَ مَعْصِيَةِ الرَّسُولِ وَ تَنَاجَوْا بِالْبُرِّ وَ التَّقْوَى وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۹)

إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئاً إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۰) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَ إِذَا قِيلَ انشُرُوا فَانشُرُوا فَيَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۱۱) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ أَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲) أَأَسْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۳) أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَ لَا مِنْهُمْ وَ يَحْلِفُونَ عَلَى الْكُذِبِ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ (۱۴)

أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَاباً شَدِيداً إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۵) اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (۱۶) لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَ لَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۱۷) يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعاً فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَ يَحْسَبُونَ أَنََّّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ (۱۸) اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۱۹)

إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ أُولَئِكَ فِي الْأَذْلَى (۲۰) كَتَبَ اللَّهُ لِلْغَلْبَةِ أَنَا وَ رَسُولِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ (۲۱) لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَ أَتَدَّهُمْ بُرُوحٌ مِنْهُ وَ يَدْخُلُهُمْ جَنَاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۲۲)

[ترجمه]

بشنید خدای گفتار آن زن که «۲» مجادله می کرد در شوهرش و شکایت می کرد با خدای، و خدای می شنود مناظره شما که خدا شنوا و بیناست.

آنان که

(۱). آد، کا، گا: بر خوانند.

(۲). آد با تو.

صفحه : ۵۳

ظهار (۱) کنند از شما از زنانشان، نیستند آن زنان مادرانشان. نیست [مادرانشان] «۲» مگر آنان که بزاد ایشان را. و ایشان قولی منکر می گویند و دروغ، و بدرستی که خدای عفو کننده و آمرزنده است.

و آنان که ظهار^(۳) کنند از زنان‌شان پس باز آیند از آنچه می‌گویند آزاد کردن بنده‌ای از پیش آن که خلوت کنند، اینکه آن است که شما را به آن وعظ می‌کنند^(۴). و خدای به آنچه می‌کنید داناست. هر که نیابد بر او باشد روزه دو ماه پیوسته از پیش آن که خلوت کند، هر که نتواند پس طعام دادن شصت درویش، اینکه برای آن است تا شما ایمان آرید^(۵) به خدای و رسول او و آن حدهای خداست و کافران را عذابی بود دردناک. آنان که محاذ^(۶) کنند خدای را و رسول او را به روی درآرندشان چنان که کردند با آنان که از پیش ایشان بودند و بفرستادیم آیتهای روشن و کافران را عذابی بود خوار کننده.

(۱). اساس: «اظهار» که چون نا صحیح بود، تصحیح شد.

(۲). عبارت: «نیست مادرانشان» در اصل ترجمه نسخه اساس نیست، از متن تفسیر آورده شد.

(۳). اساس: «ظاهر»، که چون نا صحیح بود، با توجه به متن تفسیر، تصحیح شد. [.....]

(۴-۵). عبارت: «اینکه برای...» با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

(۶). اساس: «متابعت»، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۵۴

آن روز که بر انگیزد خدای ایشان را جمله، خبر دهند ایشان را به آنچه کرده باشند بشمرد آن را خدای و فراموش کردند، و خدای بر همه چیزی گواه است.

[۱۲-ر]

نمی‌بینی^(۱) ای محمد که خدای داند آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، نباشد از راز سه کس مگر او چهارم ایشان است و نه پنج کس مگر او ششم ایشان است و نه کمتر از آن و نه بیشتر و الا [او]^(۲) با ایشان است هر کجا باشند^(۳) پس خبر دهد ایشان را به آنچه کرده باشند روز قیامت که خدای به همه چیزی داناست.

نبینی آنان را که نهی کردند ایشان را از راز گفتن پس شوند به آنچه نهی کردند از آن و راز می‌گویند به بزه و ظلم و خلاف پیغمبر، و چون آیند به تو تحیت کنند تو را به آن که نکرد به آن خدای و می‌گویند در خود چرا عذاب نمی‌کند ما را خدای به آنچه می‌گوئیم بس ایشان را دوزخ بسوزد و بد جایی هست؟

ای آنان که ایمان

(۱). اساس: ببین، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

(۲). اساس: ندارد، از متن تفسیر آورده شد.

(۳). اساس: باشد، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۵۵

آوردید چون راز گوئید پس راز مگوئید به بزه و ظلم و خلاف رسول و راز گوئید به نیکویی و پرهیزکاری و بترسید از خدای آن خدایی که به او است حشر شما.

بدرستی که راز از دیو باشد تا اندوهگین کند آنان را که ایمان آوردند و نیست زیان کننده ایشان را مگر به فرمان خدای و بر

خدای توکل کنند مؤمنان.

ای آنان که بگرویدید چون گویند شما را فراخی کنید در مجلس‌ها جای فراخ کنید، جای فراخ کند خدای بر شما و چون گویند برشوید بر شوید تا خدای تعالی رفیع گرداند^۱ آنان را که گرویدند از شما و آنان را که دادند ایشان را دانش پایه‌ها^۲ و خدای به آنچه شما می‌کنید داناست.

[۱۲-پ]

ای آنان که بگرویده‌اید چون راز گویند با رسول در پیش افکنید رازتان صدقه، آن بهتر است شما را و پاکتر، اگر نیابید خدای آمرزنده و بخشاینده است.

می‌ترسید که در پیش دارید از پیش رازتان صدقه! چون نکردید و توبه پذیرفت خدای بر شما به پای دارید نماز^۳ و بدهید زکات و طاعت دارید خدای را و

(۱). اساس: باز دارد خدای، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

(۲). اساس است، که چون زاید می‌نمود حذف شد.

(۳). اساس: روزه، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۵۶

رسول را، و خدای داناست به آنچه شما می‌کنید.

نبینی آنان را که تولی کردند به گروهی خشم کرد خدای بر ایشان! و نیستند ایشان از شما و نه از ایشان و سوگند می‌خورند به دروغ و ایشان می‌دانند.

بساخت خدای ایشان را عذابی سخت ایشان بد می‌کنند.

گرفتند [سوگندشان سپر]^۱، بازداشتند از راه خدای، ایشان را باشد عذابی خوار کننده.

غنا نکند از ایشان^۲ مالهای ایشان و نه فرزندان ایشان از خدای چیزی ایشان اهل دوزخند همیشه باشند در آن.

آن روز که بر انگیزد خدای ایشان را جمله سوگند خوردند چنان که می‌خوردند بر شما و می‌پندارند که ایشان بر چیزی‌اند، ایشان دروغ گویانند.

مستولی شد بر ایشان ابلیس، ذکر خدای از یاد ایشان برد^۳، لشکر دیوند که لشکر دیو ایشان زیان کارانند.

آنان که معانده و محادّه

(۱). اساس: ندارد، با توجه به متن تفسیر افزوده شد.

(۲). اساس: شکر داند، که به نظر می‌رسد تحریفی باشد از بنگزیراند. مختار متن از متن تفسیر است.

(۳). عبارت: «ذکر خدای...» از متن تفسیر است.

صفحه : ۵۷

کنند^۱ با خدا و پیغمبرش ایشان در میان ذلیل‌ترین و خوارترین مردمان باشند^۲.

بنوشت خدای که غلبه کنم من و رسولان من^۳، که خدای قوی و عزیز است.

[۱۳-ر]

نیایی قومی را که ایمان آرند به خدا و روز قیامت، دوستی کنند با آن کس که معانده کند» (۴) با خدا و رسولش و اگر چه باشند پدر ایشان و فرزند ایشان و برادران ایشان و خویشان ایشان، نوشت در دل‌های ایشان ایمان، و قوی کرد ایشان را به روح از او، و در آورد ایشان را در بهشتها که می‌رود از زیر آن جویها همیشه باشند در آن، خوشنود است خدای از ایشان و خوشنودند از او ایشان، ایشان لشکر خدایند، بدان که لشکر خدا ظفر یافتگانند.

قوله تعالی: قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا، حق تعالی گفت:

بشنید خدای - جل جلاله - سخن آن زن که با تو مجادله می‌کند در حق شوهرش، آن زنی بود از جمله انصاریان از قبیله خزرج. و در نامش خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: خوله بنت خویلد بود. أبو العالیه گفت: خوله «۵»

(۱). اساس: ترجمه نداشت، از متن تفسیر آورده شد.

(۲). اساس: ایشان در خواری‌اند، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

(۳). اساس: غلبه کنم و پیغمبرم، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد. [.....]

(۴). اساس: ترجمه نشده است، معنی اینکه کلمه با توجه به متن تفسیر افزوده شد.

(۵). اساس: خویله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۵۸

بنت الدیلیم «۱». قتاده گفت خوله «۲» بنت [تغلب بود. مقاتلان گفتند: خوله بنت ثعلبه بن مالک بن خزامة الخزرجیه من بنی عمرو بن عوف. عطیه گفت از عبد الله عباس: خوله بنت «۳» الصّامت. عایشه گفت: جمیله نام بود «۴» و شوهرش اوس بن الصّامت بود برادر عباده صامت.

گفتند: سبب آن بود که او زنی بجمال و نیکو اندام بود. یک روز نماز می‌کرد، شوهرش در او می‌نگرید شهوت بر او غالب شد. چون از نماز فارغ شد، خواست تا با او خلوت کند. منع کرد او را. و اینکه اوس مردی بود تیز و در او حدّتی بود. زن را گفت: أنت علیّ کظهر اُمّی، تو بر من چون پشت مادری، آنگه پشیمان شد بر آنچه گفته بود، و ظهار و ایلاء «۵» از طلاق و عهد جاهلیت بودی، آنگه زن را گفت: گمان من چنان است که تو بر من حرامی. گفت: برو «۶» و از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - پرس. گفت: شرم می‌دارم که اینکه از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - پرسم. گفت: رها کن تا من بیرسم. گفت: برو و پرس. پس زن بیامد و رسول - صلی الله علیه و آله - در حجره عایشه «۷» سر می‌شست. زن بیامد و گفت: یا رسول الله، بفرمای دانستن که شوهر من اوس بن صامت مرا بزنی کرد و من جوان بودم و مرا مال بود «۸» و خویشان بودند «۹»، اکنون چون مال من بخورد و جوانی به پیری بدل شد و مرا خویشان نماندند، ظهار کرد از من و اکنون پشیمان است. هیچ تدبیری باشد اینکه کار ما را!

(۱). آد، کا، گا: بنت الدیلیم.

(۲). اساس: خویله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، گا گفت نام اینکه زن جمیله بود.

(۵). آد، کا، گا هر دو.

- (۶). آد، کا، گا: حرامی اَمَا تو برو.
 (۷). آد، کا، گا بود و.
 (۸). آد، کا، گا: و مال بسیار داشتم.
 (۹). آد، گا مرا.

صفحه : ۵۹

رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: تو حرام شدی بر او. گفت: یا رسول الله، به خدایی که تو را بحق «۱» فرستاد که او پدر فرزندان من است و دوست‌ترین مردمان است بر من. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:
 اگر چه چنین است، تو بر وی حرامی «۲». گفت: یا رسول الله به خدایی که تو را بحق «۳» فرستاد که او ذکر طلاق نکرد. گفت:
 حرامی بر وی. او گفت «۴»: اشکو الی الله فاقتی و وحدتی، شکایت با خدای می‌کنم حاجت و تنهایی خود را و طول صحبت با وی «۵»، و آنگه مرا پدر فرزندان است. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: از ظاهر شرع، تو بر وی حرامی، و خدای در باب تو چیزی نفرستاد و باشد که بفرستد. و هر گه که رسول [۱۳-پ]- صلی الله علیه و آله و سلم- گفتی: تو بر وی حرامی، او گفتی:
 اشکو الی الله فاقتی و شدۀ حالی، اللهم انزل علی لسان نبیک ما فیہ خلاصی و راحتی، بار خدایا فرو فرست بر زبان پیغمبر آنچه راحت و خلاص من در آن باشد، و آن اول ظهاری بودی در اسلام، تا «۶» چون آن حال می‌رفت، عایشه سر رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- می‌شست. یک نیمه بشسته بود «۷» و نیمه دگر تمام ناشسته که آیت آمد بر رسول صلی الله علیه و آله و سلم- «۸»:
 قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا، «۹» خدای بشنید قول آن زن که با تو مجادله و مناظره می‌کند در باب شوهرش و حال خود با خدای شکایت می‌کند. وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا، خدای تعالی محاوره و مناظره شما می‌شنود.
 إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ، که خدای تعالی شنوا و بیناست. اینکه آیت برای تسلی آن زن

- (۳-۱). آد، کا، گا به خلق.
 (۲). آد، کا، گا: حرام شدی.
 (۴). آد، کا، گا: زن گفت. [.....]
 (۵). آد، کا، گا: مرا.
 (۶). آد، کا، گا: و.
 (۷). آد، کا، گا: یک نیمه به شانه کرده بود.
 (۸). آد، کا که.
 (۹). آد، کا، گا یعنی.

صفحه : ۶۰

بفرستاد و آنچه میان او و رسول رفت «۱».
 آنگه حکم ظهار در دیگر آیت پیدا کرد «۲» گفت: الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ- الایة.
 چون رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- از شنیدن وحی فارغ شد، کس فرستاد و شوهر او را بخواند- اوس بن الصّامت- و آیات بخواند بر وی. اوس بن الصّامت چون بشنید، عایشه گفت: تبارک الذی وسع سمعه الاصوات، متعالی است آن خدایی که هیچ آواز

بر وی پوشیده نشود. زنی در کنج خانه آوازی داد که ما بعضی شنیدیم و بعضی نشنیدیم، بر خدای تعالی از آن هیچ پوشیده نشد. آنکه رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- اوس را گفت: توانی تا برده‌ای آزاد کنی! گفت: رنجور شدم «۳» از آنچه مال من اندک است «۴» و برده گران است.

رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: توانی تا دو ماه پیوسته روزه داری!

گفت: یا رسول الله، من اگر روزی یک یا دو بار چیزی نخورم ضعیف شوم و چشمم تاریک شود. گفت: توانی تا شصت درویش را طعام دهی! گفت: لا- و الله یا رسول الله، آما که تو مرا بر آن یاری دهی. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: من تو را یاری دهم به پانزده صاع و دعا کنم تا خدای تعالی تو را برکت دهد، آنکه پانزده صاع بفرمود تا به او دادند و کار ایشان فراهم آمد، و ذلك قوله: الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ. اختلاف قراء در اینکه لفظ یاد کردیم أعنی فی قوله: اللَّائِي تُظَاهِرُونَ «۵» در سورة الاحزاب. حق تعالی گفت در اینکه آیت:

آنان که ظاهر کنند از شما از زنان خود، و اینکه لفظی است شرعی و معنی او از اصطلاح اهل شرع توان شناخت «۶» و آما معنی او در لغت معاونت باشد من الظَّهْر الَّذِي هُوَ الْعَوْنُ وَمِنْهُ الظَّهْرُ. و در آیت معنی آن است که مرد گوید زن را: أنت

(۱). آد، کا، گا: می‌رفت.

(۲). آد، کا، گا: آنکه در حکم ظاهر گرفت.

(۳). آد، کا، گا: ندارد.

(۴). آد، کا، گا: طاقت آن ندارم.

(۵). سورة احزاب (۳۳) آیه ۴.

(۶). آد، گا: شناختن.

صفحه : ۶۱

علی کظهر امی، و اولیتر آن است که تا گویند اینکه از اسماء مخصوصه است دون منقوله آما آن است که تخصیص در «۱» وجه است و آما اشتقاق هر دو از «ظهر» است. ما هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ، حق تعالی گفت: آن زنان در حقیقت مادران ایشان نیستند «۲»، مادران ایشان جز آنان نباشند بر حقیقت که ایشان را زاده باشند، و «ان» به معنی «ما» ی نافی است. وَ إِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَ زُورًا، و ایشان یعنی مردان «۳» مظاهر قولی منکر می‌گویند و دروغ. وَ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ، و خدای تعالی عفو کننده و آمرزنده است. جمله قراء خواندند. ما هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ، به کسر «تا» در محل نصب علی انه خبر للنفی، کقوله: ما هذا بَشْرًا. «۴» مفضل [امهاتهم]، خواند به رفع «تا» بر لغت تمیم فی ترک اعمال ماء المشبه بلیس، و مفضل «۵» از جمله راویان عاصم است.

و الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ- الآیه. ظاهر «۶» بنزدیک ما آن باشد که مرد زن خود را گوید: انت علی کظهر امی، او بنتی او اختی او عمّتی او خالتی او إحدى المحرمات، گوید: تو بر من چون پشت مادر «۷» یا خواهر یا دختر یا عمّه یا خاله یا یکی از محرمات که آیت به تحریم ایشان ناطق است، و زن مدخول بها باشد و طاهر «۸» باشد، طهری که در آن طهر با وی مواجهه نرفته «۹» باشد [۱۴-ر] و دو مرد مسلمان «۱۰» گواه کند و قصد [او به] «۱۱» اینکه لفظ تحریم باشد. چون اینکه شرایط حاصل باشد، مرد مظاهر شود و حکم ظاهر لازم آید. و وطی زن بر او حرام شود و

(۱). اساس: آن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد، کا، گا، گای، اُمّهاتُهُمْ اِلَّا اللّائِي وُلِدْنَهُمْ

(۳). آد، کا، گا: مردمان. [.....]

(۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۳۱. کا: ما هذا اِلَّا بَشَرٌ

(۵). اساس، گا: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۶). آد: اما حکم آیت بدان که ظهار.

(۷). آد، گا: مادری.

(۸). آد، کا، گا: پاک.

(۹). گا: رفته، گا: نداشته.

(۱۰). آد، کا، گا: را.

(۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۶۲

تا کفّارت نکند بر او حلال نباشد، و هر گه که از اینکه شرایط چیزی مختل شود حکم ظهار لازم نبود.

و مذهب شافعی آن است که: ظهار بر دو ضرب بود، یکی صریح بود و یکی کنایت. صریح آن باشد که گوید: انت علیّ کظهر امّی، تو بر من چون پشت مادری یا بنزدیک من چینی یا با من چینی، یا چون شکم مادری یا چون سر او یا چون فرج او، یا دست و پای او، اینکه همه ظهار باشد، و بنزدیک ما همچنین است «۱»، و نیز مذهب شافعی با مذهب ما راست است در تشبیه به احدی المحرّمات از مادر و خواهر و عمه و خاله «۲» و دختر مادر و دختر خواهر، و چون گوید: پشت تو یا یشکم تو یا سینه تو یا عضو از اعضای تو [بر من چون عضوی از اعضای] «۳» مادر است، به اینکه گفتار مظاهر باشد. و حکم اینکه مسأله حکم طلاق باشد بنزدیک فریقین اذا علق الطّلاق بعضو من اعضائها.

و خلاف اینکه مسأله میان ابو حنیفه و شافعی چون خلاف در مسائل طلاق باشد. و اما کنایه ظهار «۴» بنزدیک شافعی آن باشد که گوید: تو مرا چون مادری یا به جای مادری، اعتبار نیت کند، اگر به نیت ظهار گوید مظاهر باشد، و اگر به نیت [ظهار] «۵» نکرده باشد ظهار نباشد. و بنزدیک شافعی هر زنی را که طلاقش درست باشد «۶» ظهار در حق او درست است، و بنزدیک ما تا مدخول بها نباشد ظهار درست نباشد در حق او. و جمله فقها در اینکه خلاف کرده‌اند، و مذهب ابو حنیفه آن است که: ظهار ذمی درست نباشد از زنی که او را طلاق داده باشند «۷» رجعی، و بنزدیک ما ظهار از کافر درست نباشد و کفّاره نیز درست نباشد، [و مالک گفت:

(۱). کا: هم‌چنین.

(۲). کا: عمته و خالته.

(۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا: کنایت مظاهر.

(۶). آد، کا، گا: نباشد.

(۷). کا طلاق. [.....]

صفحه : ۶۳

ظهار بنده درست نباشد» [۱] و مذهب ما و جمله فقها خلاف اینکه است، و مزنی گفت: ظهار درست نباشد از زنی که او را طلاق داده باشند، و ابو حنیفه همچنین گفت و شافعی گفت: ظهارش درست باشد و از کفار عتق و اطعام درست باشد و روزه درست نباشد اگر ظهار کند از زن آن که طلاقش دهد طلاق رجعی ظهارش درست باشد و کفار ساقط شود [۲]، اگر مراجعه کند زوجیت باز آید و کفار واجب شود.

و شافعی را دو قول است: یکی آن که گوید رجعت عود باشد [۳]، گفت:

کفار لازم نباشد [۴]، و بر آن قول که گفت: رجعت عود نباشد، چون عقیب [۵] رجعت طلاقش دهد کفار لازم نباشد [۶]، و بر آن قول ظهار از مرد مست درست نباشد، و اینکه قول روایت کرده‌اند از عثمان و [۷] عبد الله عباس، و از فقها لیث بن سعد، و مزنی و داود هم اینکه گفتند. و مذهب کافه فقها آن است که: درست باشد چون ابو حنیفه و اصحابش و شافعی و مالک و ثوری و فرقی نکردند میان مست و هشیار.

و ظهار با پرستار که مملوک باشد [۸] واقع بوده یا مدبر [۹] و یا مادر فرزند، چنان که با زن نکاحی، و [اینکه] [۱۰] در صحابه مذهب امیر المؤمنین علی - صلوات الله و سلامه علیه - است، و در فقها مذهب مالک و ثوری. و امیر ابو حنیفه و اصحابش و شافعی و اوزاعی گفتند: ظهار واقع نباشد الا به زن نکاحی، چون

(۱). اساس: ندارد، از کا افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا و.

(۳). گا: نباشد.

(۴). آد، کا، گا: لازم آید.

(۵). اساس: عقب، با توجه به آد، کا تصحیح شد.

(۶). آد، کا، گا: نیابد.

(۷). آد، کا، گا از.

(۸). آد، کا، گا درست باشد.

(۹). آد، کا، گا: مدبره.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۶۴

گوید زن را: تو بر من چون دست و پای مادری و قصد او ظهار باشد مظاهر شود.

و شافعی را در او دو قول است: یکی چنین که گفتیم، و اینکه قول جدید است - و قول درست اینکه است بنزدیک ایشان. و قول دوم آن که: مظاهر نباشد، و اینکه مذهب ابو حنیفه است، ظهار درست نباشد پیش [۱] نکاح. و شافعی همین گفت، و مالک و ابو حنیفه گفتند: درست باشد، و اگر مرد زنی را گوید که: هر گاه که من بر تو نکاح بندم تو از من هشته‌ای، یا بر من چون پشت مادری نه طلاق واقع شود و نه ظهار بنزدیک ما، و مذهب شافعی هم اینکه است. و ابو حنیفه گفت:

طلاق واقع باشد بنزدیک ما [۲] ظهار واقع نباشد، و مالک گفت: هر دو واقع باشد.

بنزدیک ما نیت معتبر است در صریح ظهار، و جمله فقها مخالفت کردند در اینکه چون گوید زن را [۳]: تو بر من چون پشت مادری

و نیت طلاق کند نه طلاق باشد و نهظهار، و بیشتر اصحاب شافعی گفتند: طلاق باشد و بعضی اصحاب او گفتند:ظهار باشد، وظهار آنکه درست باشد که زن پاک باشد [۱۴-پ]، پاکیزگی که در او خلوت نباشد «۴». و جمله فقها خلاف کردند در اینکه «۵» چون گوید:

تو بر من حرامی چون پشت مادر، نه طلاق باشد و نهظهار، اگر نیت کند و اگر نه. و شافعی گفت: در او پنج مسأله است، یکی آن که نیت طلاق کند، دوم آن که نیتظهار کند، سیم آن که اطلاق لفظ کند بی هیچ نیت، چهارم آن که نیت، هر دو کند، پنجم آن که نیت تحریم عین او کند. آنکه در اینکه مسایل گفت: چون اطلاق کند مظاهر باشد، و چون گوید: نیتظهار «۶» نکردم، از او قبول کنند. و

(۱). آد، کا، گا از.

(۲). آد، گا و.

(۳). آد، کا، گا که.

(۴). آد، کا: نبوده باشد. [.....]

(۵). آد، کا، گا اما.

(۶). اساس: ظاهر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۶۵

بعضی اصحاب او گفتند: حکمظهارش لازم بود و نیت طلاق از او قبول نکنند «۱».

اگر چهار زن دارد «۲» از هر چهار زنظهار کند، از دو وجه بیرون نباشد: یا به یک «۳» کلمه از هر چهارظهار کند یا از هر یکی به کلمتیظهار کند. اگر از هر یکی به کلمتی مفردظهار کند بر او چهار کفّارت باشد بلاخلاف، و اگر از همه به یک کلمهظهار کند، چنان که گوید: أنتن علی کظهر اُمی، هم چهار کفّارت لازم آید او را بنزدیک ما، و شافعی را «۴» دو قول است: قول جدید مثل قول ما، و اینکه قول درست است بنزدیک اصحاب او، و مذهب ابوحنیفه هم اینکه است. و در قدیم گفت: یک کفّارت واجب بود بر وی. اگر اینکه یک کلمه چند بار بگویند، از هر یک بار کفّارتی واجب شود او را، و شافعی هم اینکه گفت در جدید، و در قدیم گفت:

یک کفّارت.

بدان که «۵»ظهار بر دو ضرب باشد: یکی مطلق بود و یکی مشروط. در مطلق کفّارت واجب بود هر گه که خواهد تا خلوت کند، و در مشروط کفّارت واجب نبود الا عند تشرط «۶». و آنچه «۷» مطلق بود کفّارت پیش «۸» از وطی لازم آید [و اگر وطی کند پیش از کفّارت، کفّارتی دیگرش لازم آید. و هر بار که وطی کند او را یک کفّارت لازم آید. چون مشروط باشد و شرط حاصل آید او را یک کفّارت واجب بود. اگر وطی کند پیش از کفّارت، کفّارتی دیگرش لازم آید] «۹». و بعضی اصحاب ما گفتند: چونظهار مشروط باشد واقع نشود چون طلاق.

مردمان خلاف کردند در سبب وجوب کفّارتظهار بر سه مذهب. بعضی

(۲-۱). آد، کا، گا و.

(۳). اساس: یا آن که، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

«مماسه» ملامسه باشد و او کنایت است از وطی باتفاق، و بنزدیک ما باید تا برده که در اینکه کفارت آزاد کند مؤمن باشد، سواء اگر بنده باشد اگر پرستار، اگر کوچک بود اگر بزرگ، و اینکه بر سیل استحباب باشد، و لکن «۱» مؤمن نبود مجزی بود الّا از «۲» قتل خطا که قید زد خدای تعالی به ایمان گفت: فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ، و اینکه قول عطاست و نخعی و ثوری و مذهب ابو حنیفه است و اصحابش، الّا آن است که ایشان گفتند: فرقی نباشد میان مؤمن و کافر [۱۵-ر]

و بنزدیک ما کافر مکروه باشد. و شافعی گفت در انواع کفارات برده: الّا مؤمن نشاید، و اینکه مذهب مالک و احمد و اسحاق است، اگر برده مکاتب باشد روا نباشد او را آزاد کردن، سواء اگر از مال مکاتب چیزی داده باشد یا نداده باشد، و اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی و مالک و اوزاعی و ثوری، و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: اگر از مال مکاتب چیزی نداده باشد روا بود، و اگر داده باشد روا نبود، مادر «۳» فرزند را در کفارت آزاد کردن روا باشد و جمله فقها خلاف کردند در اینکه «۴»، مدبر فرزند را در کفارت آزاد شاید کردن بنزدیک ما، و شافعی و ابو حنیفه گفتند: نشاید.

ذَلِكُمْ تُوَعِّظُونَ بِهِ، اینکه آن است که شما را به آن وعظ می کنند و خدای تعالی به آنچه شما می کنید داناست. وطی باتفاق حرام است. اما جز وطی از تقبیل و لمس حرام نباشد «۵» در قول بیشتر اهل علم، و اینکه قول حسن و سفیان است و قول درست از مذهب شافعی، و قولی دیگر شافعی را آن است که: عام است در لمس و تقبیل و انواع تلذذ. فَمَنْ لَمْ يَجِدْ، گفت: هر کس که نیابد، یعنی برده ندارد که آزاد کند یا

(۱). آد، کا، گا، و اگر.

(۲). آد، کا، گا، در.

(۳). آد، کا، گا، و.

(۴). آد، کا، گا معنی اما.

(۵). آد: روا باشد.

صفحه : ۶۸

بهایش ندارد «۱»، محتاج باشد به او برای خدمت یا به بهایش محتاج باشد به نفقه «۲»، یا سرایی دارد برای مسکن و جز آن ندارد، او را انتقال باید کرد از برده به روزه، اینکه مذهب ماست و مذهب شافعی، و ابو حنیفه گفت: اگر هر چه محتاج باشد به برده یا به بها عتق کند و عدول نشاید کردن از عتق به روزه. فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ «۳»، بر او باشد که دو ماه پیوسته روزه دارد. و «تابع» بنزدیک ما آن باشد که ماه اول روزه دارد و از ماه دوم چیزی بدارد «۴»، اگر همه یک روز بود. اگر در ماه اول یا پیش از آن که از دوم چیزی روزه دارد باز گشاید، بنگرند تا به عذری باشد یا بی عذری. اگر به عذری باشد از بیماری و جز آن بنا کند در همه حال، اگر در ماه اول باشد و اگر در ماه دوم، و اگر بی عذری باشد اگر در ماه اول باشد یا پیش از آن که از دوم چیزی داشته بود تابع منقطع شود و با سر باید گرفتن، و اینکه مذهب ماست و قول سعید جبیر است و حسن و عطا و عمرو بن دینار و شعبی، و اینکه قولی است از دو قول شافعی.

و قولی دیگر شافعی را آن است که: تابع واجب است به همه حال، و اگر به عذری افطار کند و اگر بی عذری تابع منقطع شود و اعادت واجب شود، و اینکه قول جدید اوست و قول نخعی.

اگر در ماه اول سفر کند [تابع منقطع شود، و اگر در ماه دوم بود و چیزی داشته بود منقطع نبود. و شافعی را در اینکه «۵» دو قول

است چنان که در مرض گفت: اگر به مرض منقطع شود به سفر اولتر، و بر آن قول که او گفت به مرض منقطع نشود. در سفر دو قول گفت: یکی چنان که ما گفتیم، و دیگر آن که منقطع شود.

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها یا اگر دارد.

(۲). اساس: به نقد، با توجه به گاه تصحیح شد.

(۳). آد، کا، گاه ای فعلیه صیام شهرین.

(۴). آد، کا، گاه و.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۶۹

اما زن آبستن و شیردهنده حکم ایشان حکم بیمار است بلا خلاف.

چون افطار کنند خوفاً علی ولدیهما، به هیچ حال تابع منقطع نشود. و اصحاب شافعی را در او دو قول است: [قولی چون قول ما، و قولی دیگر آن که منقطع شود. اگر طعام یا شراب در حلق روزه دار کنند به اکراه تابع منقطع شود، و شافعی را در او دو قول است] «۱»: اگر مرد را برده نبود و بها ندارد، به روزه مشغول شود، [اگر] «۲» در میانه دست فراخ شود و قادر [بر] «۳» برده واجب نیست او را که عدول کند، بل به روزه برود، الا آن که مستحب آن است که عتق کند و اینکه مذهب ماست و مذهب مالک و شافعی و اوزاعی و احمد و اسحاق است، و ثوری، و ابو حنیفه و اصحابش گفتند: عدول کند با عتق و روزه رها کند، نیت تابع در باب روزه شرط نیست، بل نیت روزه کفایت باشد. و شافعی را در او سه قول است: یکی چنین که ما گفتیم، و دوم آن است که محتاج باشد به نیت تابع در شب اول. و قول سئوم «۴» آن که هر شب تجدید نیت تابع باید کردن. مظاهر چون برده آزاد کند پیش از عود مجزی نباشد از او، چنان که سوگند خوار را «۵» اگر کفارت کند پیش از حنث، و شافعی گفت روا باشد.

فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فِإِطْعَامِ سِتِّينَ مِسْكِينًا «۶»، اگر نتواند دو ماه روزه داشتن فعلیه فِإِطْعَامِ سِتِّينَ مِسْكِينًا، بر اوست که شصت مسکین را طعام دهد، [هر] «۷» مسکینی را دو مد [۱۵-پ]

طعام دهد اگر نتواند، و اگر نتواند یک مد. و مدی دو رطل و ربع رطلی باشد به عراقی در جمله کفارات، و شافعی گفت: یک مد باید دادن در

(۷-۳-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۴). آد، گاه: سیم.

(۵). آد: خود را.

(۶). آد، کا، گاه ای فعلیه اطعام سِتِّينَ مِسْكِينًا، یعنی.

صفحه : ۷۰

جمله کفارات الا فی کفارات اذی حلق الرأس «۱» که آن جا دو مد باید دادن، و اینکه قول عبد الله عمر است و عبد الله عباس و ابو هریره. و ابو حنیفه گفت: اگر خرما دهد یا جو، صاعی باید دادن، و اگر گندم دهد نیم صاع، و صاعی چهار مد باشد. و در مویز دو روایت است: یکی یک صاع و یکی نیم صاع، و مذهب مالک چون مذهب شافعی است الا در کفارت ظهار که

گفت: هر مسکینی را مدی باید دادن حجازی، و آن مدی و ثلث مدی باشد به مد رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- و از آن باید دادن که غالب باشد بر قوت او و قوت عیال او. و شافعی گفت: از آن باید دادن که غالب باشد بر قوت اهل شهر، و اینکه به مؤمنان باید دادن، به کافران نشاید دادن. و شافعی همین گفت، و ابو حنیفه گفت: شاید دادن، و به مکاتب نشاید دادن، و شافعی هم چنین گفت، و ابو حنیفه گفت:

شاید دادن هر چه آن را طعام خوانند [شاید دادن] «۲» و روایت اصحاب ما آن است که: بالاترین او «۳» نان و گوشت باشد و میان نان و زیت و فروتر نان و نمک، شافعی گفت: الا دانه نشاید، آرد و پست «۴» و نان نشاید، و انما طی از اصحاب شافعی گفت: آرد شاید، و خلاف در فطره همچین است. اینکه طعام به درویشان خرد «۵» و بزرگ باید دادن و اگر ایشان را حاضر کرده باشد تا طعام بخورند، هر دو کودک را به مردی حساب باید کردن. و مالک موافقت کرد ما را فی عد صغیرین بکیر «۶». و ابو حنیفه و شافعی گفتند: طعام به کودکان نشاید دادن، بل در دست ولی ایشان باید کردن تا صرف کند در مصالح ایشان.

(۱). آد، کا، گا: الا در کفاره سر تراشیدن.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۳). آد، گا: که او.

(۴). اساس: حب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد، کا: خورد.

(۶). کا: ما را در اینکه که دو کودک را بر حساب گیرند.

صفحه: ۷۱

اگر اینکه طعام به کسی دهد که در ظاهر لبوس درویش بود، چون نداند «۱» توانگر باشد روا بود، و ابو حنیفه و مالک و شافعی در قدیم همین گفتند، و شافعی گفت در جدید: روا نباشد. و کفاره بر هر حال مقدم باشد بر خلوت بلا خلاف به هر چه خواهد کردن [از عتق] «۲» و روزه و اطعام. و مالک در اطعام خلاف کرد و گفت: شاید تا خلوت مقدم بود و بر او اخراج قیمت نشاید در کفارت، بل اعیان اینکه چیزها باید، و شافعی هم اینکه گفت. و اهل عراق گفتند: روا باشد الا در عتق، چون زن شوهر را گوید: تو بر من چون پشت مادری، بر او هیچ نباشد و اینکه گفتار لغو بود. و ابو حنیفه و شافعی و محمد همین گفتند. ابن ابی لیلی و حسن بصری گفتند: بر اوظهار باشد، و ابو یوسف گفت: بر او کفارت سوگند باشد.

و روایت کردند که: مردی اینکه مسأله پرسید از ابن ابی «۳» لیلی، گفت:

بر او کفارهظهار باشد، از محمد پرسیدند، گفت: بر او هیچ نباشد. از ابو یوسف پرسیدند، و نگفت که ایشان فتوی چه گفتند «۴»، گفت: سبحان الله! دو پیر از پیران مسلمان غلط کردند در اینکه مسأله، بر او کفارت سوگند باشد. اگر مرد درویش باشد و زن برای او کفارت کند روا باشد، و شافعی همین گفت.

و ابو حنیفه گفت: روا نباشد «۵»، بدان که کفارات بر چهار وجه است: مخیر است و مرتب [و مخیر و مرتب است] «۶» به یک جای و مجموع. فاما آنچه مرتب است، کفارتظهار است که اول عتق باید، اگر از عتق عاجز باشد روزه دارد، اگر روزه بر او دشوار «۷» آید طعام دهد. و کفاره به نقض نذر و عهد مخیر باشد میان هر سه.

(۱-۲-۳-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا: که ایشان چه فتوی کردند.

(۵). آد، کا، گا اما.

(۷). آد، کا، گا: دشخوار/ دشوار.

صفحه : ۷۲

و در کفاره روزه ماه رمضان خلاف کردند. اصحاب ما بعضی گفتند:

مخیر است. بعضی گفتند: مرتب است. و آنچه مخیر و مرتب است کفارت سوگند است که او مخیر باشد میان عتق و اطعام و کسوت. اگر از اینکه هر سه باز ماند، آنکه سه روز روزه دارد. و آنچه مجموع است بر جمع هر سه واجب باشد کفاره قتل عمد است که هم عتق و اطعام و هم روزه به یک بار باید کردن بعد رضای اولیاء المقتول اما بالعفو أو بالدیة. اعتبار ترتیب در کفاره «۱» مرتب در حال اداست دون حال وجوب، هر که در حال اداء بر عتق قادر باشد روزه از او مجزی نباشد و اگر چه در حال وجوب قادر نبوده باشد بر عتق.

و شافعی را در او سه قول است: یکی مانند آن که ما گفتیم، و اینکه قول صحیح «۲» است بنزدیک اصحاب او، و قول دیگر آن که [۱۶-ر]

باغظ الحالین «۳» باشد از وقت وجوب تا «۴» وقت ادا، و مسائل در اینکه «۵» بسیار است و اینکه قدر کفایت است اینکه جا. ذلک لَتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، اینکه برای آن است تا شما ایمان آرید به خدای و پیغمبر. معنی آن که: تا اینکه احکام شرعی لطف «۶» باشد شما را چون بشنوید «۷» در ایمان به خدای و [رسول، یا لطف باشد مؤمنان را در ثبات بر ایمان به خدای و] «۸» رسولش. وَ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ، و اینکه حدهای خداست تا مردم از آن تعدی نکنند، و آنان که به اینکه حدود و احکام کافر باشند، ایشان را عذابی باشد مولم دردناک.

إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، گفت: آنان که با خدای تعالی محادّت و

(۱). آد، کا، گا: کفارات. [.....]

(۲). آد و دیگر نسخه ها تر.

(۳). آد، کا، گا: با غلظ الحالتین.

(۴). آد، کا، گا به.

(۵). آد، کا، گا باب.

(۶). آد: لطفی.

(۷). کا: بشنوی / بشنوید.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۷۳

ممانعت و مخالفت و معادات کنند، ایشان کافران باشند. کُتِبُوا، ایشان را به روی در آرند به خزی و هلاک چنان که کردند با آنان که از پیش ایشان بودند از کافران به انواع هلاک و عذاب. [وَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ، و ما بر ایشان آیات روشن و دلالات واضح فرستاده بودیم] «۱». وَ لِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ، و کافران را عذابی باشد خوار کننده که ایشان را ذلیل و مهین بکند.

يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا، گفت: یاد کن ای محمّد آن روز که خدای تعالی ایشان را همه زنده گرداند و خبر دهد ایشان را به آنچه کرده باشند، و اینکه بر سبیل تهدید و وعید است [و مردانه خبر دادن است. یعنی با روی ایشان آرند آنچه کرده باشند برای تشویر و تخجیل، و گفتند: اینکه خود عبارت است از عذاب و عقوبت، چنان که یکی از ما گوید: من با تو بگویم و با تو نمایم و تو را آگاه کنم از آنچه کرده‌ای. و مراد از اینکه همه تهدید و وعید باشد] «۲» به عذاب نه گفتار [و نه] «۳» خبر. آنگه بر سبیل زجر و وعظ و تذکیر گفت: أَحْصَاهُ اللَّهُ وَ نَسُوهُ، آن اعمال و معاصی که ایشان کرده‌اند فراموش کردند، و خدای تعالی فراموش نکرده است، بل بشمرده «۴» است آن و نگاه داشته و بفرموده نوشتن «۵» تا به ایشان تقریر کند و ایشان را بر وفق آن عقوبت کند. وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ، و خدای تعالی بر همه چیزی گواه است.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، گفت: نمی‌بینی، یعنی نمی‌دانی ای محمّد که خدای تعالی می‌داند آنچه در آسمان و زمین است و بر او هیچ پوشیده نماند. مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ، نباشد هیچ راز سه کس. جمله قراء «یکون» خواندند به «یا برای آن که حایلی هست میان فعل و فاعل از «من». و «من» زیادت است آن جا، و ابو جعفر به «تا» خواند برای تأنیث «نجوی» و

(۳-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده باشد.

(۴). آد، کا، گا: برشمرده.

(۵). آد، کا، گا آن.

صفحه : ۷۴

گفت: «من» زیادت است، اگر چه در لفظ حایل است در معنی حایل نیست، و قوله: ثلثة، أى ثلاثة نفر. قراء گفت: جرّ «ثلثة» رواست که به اضافه «نجوی» باشد به او. و رواست که صفت «نجوی» باشد، و التقدير: من نجوى ثلثة «۱»، یعنی از سه راز، و بر قول اول از راز سه کس. إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمُ، اَلَّا و او چهارم ایشان است از روی علم، یعنی بر او پوشیده نباشد و او در علم بمنزله آن کس باشد که با ایشان بوده باشد. وَلَا حَمْسِيَّةٌ، و نه نیز پنج کس با هم سرّ گویند، و اَلَّا او ششم ایشان است. وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرُ، و نه کم «۲» از آن و نه بیش «۳» از آن، و اَلَّا او با ایشان شنود و احوال ایشان داند. عامه قراء خواندند: وَلَا أَكْثَرُ، به فتح «را» در محلّ جرّ، برای آن که لا ینصرف است، و ابواب لا ینصرف در «۴» جرّ «۵» مفتوح بود، تقول: لیس عندی من دینار و لا درهم، و لا اقل منه و لا اکثر. و یعقوب خواند: «وَلَا أَكْثَرُ» به رفع حملا علی اَنَّهُ لَمْ يَعْتَدَ بِمَنْ الزَّائِدُ «۶» و گفت:

جار و مجرور در محلّ رفع است، چنان که: ما جاءنی من احد، و المعنی احد. و اینکه بر قول آن کس روان باشد که نجوی ثلثة صفت و موصوف گوید، فاما قول آن کس که مضاف و مضاف إليه گوید به هیچ وجه جرّ «۷» نشاید، برای آن که عطف «اکثر» بر «ثلثة» باشد، و «ثلثة» مجرور بود باضافه علی کلّ حال. فاما آن که صفت و موصوف گوید «ثلثة» به ظاهر مجرور است و به معنی مرفوع، و زهری در شاذ «اکبر» خواند به «با». إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا، و اَلَّا خدای - جلّ جلاله - با ایشان است هر کجا باشند. ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، آنگه ایشان را خبر دهد به آنچه کرده باشند روز قیامت، و خدای تعالی به

(۱). آد: نجوی.

(۲). آد، کا، گا: کمتر.

(۳). آد، کا، گا: بیشتر.

(۴). آد، کا، حال، گا محلّ. [.....]

(۵). اساس: جمع، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آد، کا، گا: الزائده.

(۷). کذا، در اساس و دیگر نسخه بدلها، «جز جر» صحیح تر می نماید.

صفحه : ۷۵

همه چیزی عالم است.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى، گفت: نبینی آنان را که ایشان را نهی کردند از راز گفتن. ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ، آنکه ایشان با سر آن می شوند که ایشان را از آن نهی کردند. عبد الله عتّاس گفت: آیت در جهودان و منافقان آمد که ایشان با یکدیگر راز گفتندی از مؤمنان پوشیده، و مؤمنان را به چشم نگاه داشتندی «۱»، چون مؤمنان ایشان را دیدندی که از ایشان پوشیده راز می گویند، دل مشغول شدندی، گفتندی: همانا از خویشان و برادران ما که سرايا «۲» رفته اند [خبری یافته اند] «۳» از کشتن یا از مرگ یا مصیبتی یا نکبتی که از ما پوشیده [۱۶- پ] می دارند! دل تنگ شدندی.

چون خویشان ایشان در آمدندی به سلامت، ایشان فارغ دل شدندی و تا آمدن ایشان دل مشغول شدندی، گفتندی: همانا اینکه، جهت پریشانی ما می گویند. پس اینکه شکایت با رسول کردند «۴». رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- ایشان را نهی کرد از آن راز گفتن، باز نایستادند و منهی نشدند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

مقاتلان گفتند: آیت در جهودان آمد که میان ایشان و رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- مصالحتی بود. ایشان بیامدندی و بر راهها بنشستندی، چون مؤمنان بر ایشان گذر کردندی، ایشان با یکدیگر در راز گفتن شدندی تا ایهام افکنند بر مؤمنان و وهن افکنند بر ایشان، تا ایشان پنداشتندی که ایشان را کیدی خواهند کردن تا «۵» مسلمانان اندیشناک «۶» شدندی. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله

(۱). آد، کا، گا: می داشتندی.

(۲). آد، کا، گا: به غزا.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا: باز کردند.

(۵). آد، گا: یا .

(۶). کا، گا: اندیشه ناک.

صفحه : ۷۶

و سَلَّمَ [اینکه] «۱» حدیث بشنید، کس فرستاد و ایشان را بخواند و نهی کردند «۲» از اینکه منتهی نشدند و باز نایستادند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

ابن زید گفت: سبب آن بود که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- رخصت داده بود هر کس را که با او راز گوید از کرم خلق و عادت حمیده او، جهودان بیامدندی و ایشان را با رسول کاری بودی و حاجتی، آن به راز گفتندی، و مسلمانان ضعیف بودند و همه جهان دشمن آن گروه «۳» بودند. مسلمانان پنداشتندی که کاری افتاده است یا دشمنی پدید آمده یا کارزاری «۴» می باید

کردن، یا واقعه‌ای است که آن را خطری هست که بر ملا نمی‌باید گفت» (۵). دل مشغول شدند، خدای تعالی ایشان را نهی کرد. ایشان منتهی نشدند، اینکه آیت آمد در شأن و قصه ایشان.

وَيَتَنَاجَوْنَ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَةِ الرَّسُولِ، [گفت] «۶»: با سر آنچه نهی کرده‌اند ایشان را از آن، می‌شوند» (۷) و مناجات می‌کنند با یکدیگر با آنچه در آن بزه است و ظلم و عدوان و تعدی است از فرمان خدای تعالی، و آزار و مخالفت فرمان رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - و إِذَا جَاؤُكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ، چون به تو آیند تو را تحیتی کنند که خدای تعالی تو را از آن تحیت نکرده است، و آن آن بود که «۸» جهودان در نزدیک رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - آمدندی و گفتند [ی] «۹» السَّامَ عَلَيْكَ، و «سام» بنزدیک ایشان مرگ بود. رسول - صلی الله علیه

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: و از اینکه نهی کرد.

(۳). آد، کا، گا اندک.

(۴). آد: کالزاری.

(۵). آد، کا: که آن را به راز می‌باید گفتن. [...]

(۶-۹). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا: افزوده شد.

(۷). آد، کا، گا: با سر آن می‌شوند که ایشان را از آن نهی کردند.

(۸). آد، کا چون.

صفحه : ۷۷

واله و سلم - گفتی: و علیکم، و ندانستی که غرض ایشان چیست. یک روز در آمدند و رسول را اینکه خطاب کردند. عایشه بشنید، بشناخت «۱» که ایشان چه می‌گویند [و غرض ایشان چیست] «۲» گفت: و علیکم السَّامَ وَالذَّامَ وَاللَّعْنَةَ، بر شما باد «۳» مرگ و درد و عیب و لعنت. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت «۴»: خاموش باش ای عایشه که خدای تعالی رفیق «۵» دوست دارد در کارها و فحش دوست ندارد. عایشه گفت: نمی‌شنوی یا رسول الله که ایشان چه می‌گویند! می‌گویند: السَّامَ عَلَيْكَ. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت «۶»: نمی‌شنوی که من ایشان را چه جواب می‌دهم! [می‌گویم] «۷»:

و علیکم، آنچه شما می‌گویید بر شما باد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و اینکه حال باز گفت.

پس رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: چون کسی از اهل کتاب بر شما سلام کند، در جواب گویند: و علیکم، اینکه مقدار، یعنی آنچه شما می‌گویید بر شما باد از نیک و بد. وَيَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ بِمَا نَقُولُ، آنکه در خویشتن گفتندی: اگر محمد پیغمبر بودی، خدای ما را عذاب کردی به اینکه که ما می‌گوییم در حق او، و خدای تعالی رسول را از سر ایشان خبر داد که ایشان می‌گویند: چرا خدای ما را هلاک نمی‌کند با آنچه ما می‌گوییم، آنکه حق تعالی گفت به جواب آن: حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ، بس است ایشان را دوزخ. يَصْلَوْنَهَا، که ملازم باشند با آن و مؤبد بمانند آن جا، و بد جایی است ایشان را دوزخ، عذاب ایشان اینکه بس است.

(۱). آد، کا، گا: بدانست.

(۲-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). کا: بادا.

(۴). آد، کا، گامه یا عایشه.

(۵). اساس: حق، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آد، کا، گاتو.

صفحه : ۷۸

و حمزه و یحیی و اعمش خواندند: «یتنجون»: علی وزن یفتعلون من الانتجاء، و باقی قراء خواندند: یتناجون، من التناجی، و اینکه قراءت بهتر است لقله تعالی: إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَنَاجُوا بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَةِ الرَّسُولِ، گفت: ای مؤمنان چون با یکدیگر راز گوید، راز «۱» مگوید که در [او] «۲» بزه‌ای باشد یا ظلمی [۱۷-ر] یا معصیتی از آن رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ. و روئیس روایت کرد از یعقوب که او خواند: «فلا تنتجوا» من الانتجاء علی وزن افتعال.

وَ تَنَاجُوا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوَى، و با یکدیگر مناجات و راز گفتن به برّ و تقوی و نیکوکاری و پرهیزکاری کنید. وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ، و بترسید از خدای که حشر شما با او خواهد بود. حق تعالی در اینکه آیت مؤمنان را نهی کرد از آن که [اینکه کنند که] «۳» منافقان و جهودان کردند.

إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ، گفت: آن راز گفتن بر آن وجه از دیو باشد و از ابلیس، یعنی به وسواس و اغراء و اغوای او باشد تا مؤمنان را بدان دل تنگ کند.

آنکه گفت: وَ لَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئاً إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، ایشان را هیچ زیان ندارد مگر به علم و تمکین خدای تعالی. و «اذن» به معنی علم بسیار آمده است، چنان که بیان کرده‌ایم. وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ، و بر خدای توکل کنند مؤمنان و گرویدگان. عبد الله مسعود روایت کرد که: رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- نهی کرد از راز گفتن «۴» آنان را که سه کس باشند، یعنی «۵» سه کس جایی حاضر باشند «۶»، دو کس با یکدیگر راز نگویند «۷»، چه آن سوم دل تنگ شود و

(۱). آد، کا: رازی.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد، گامه افزوده شد.

(۴). آد، کا، گامه: راز کردن.

(۵). آد، کا، گامه: گفت چون. [.....]

(۶). آد، کا، گامه: باشید.

(۷). آد، کا: مگوید.

صفحه : ۷۹

داند «۱» که آن از او پوشیده است. و چون چهار کس باشند یا بیشتر، آنکه دو کس راز گویند، هر یک از باقیان روا دارند که از آن دیگر پوشیده است «۲». و در خبر آمد از حضرت امام جعفر صادق- صلوات الله و سلامه علیه- «۳» که او گفت: هر کس که خوابی بیند هایل و از آن خواب ترسد «۴»، باید تا چون بیدار شود اینکه آیت بخواند:

إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا

- الآیة، و بگوید:

۵. اللهم قنی «شر ما اريت فی منامی

، و آن خواب با کسی نگوید، خدای تعالی مضرت آن «۶» بگرداند- ان شاء الله.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ- الآیة، حق تعالی در اینکه آیت گفت: ای مؤمنان، چون گویند شما را که جای فراخ کنید در مجلس، جای فراخ کنید تا خدای بر شما جای فراخ کند. قتاده گفت: سبب نزول آیت آن بود که صحابه مناقشه کردند در مجلس رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- به «۷» جای، چون کسی از در در آمدی خواستی تا نزدیکتر بنشیند به رسول، رها نکردندی و گفتندی: ما با اینکه جای سبق بردیم «۸»، ندهیم. خدای تعالی گفت مسلمانان را: جای باز کنید که در آیند. مقاتلان گفتند: یک روز از روزهای آدینه، رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- خطبه می کرد و جایگاه تنگ بود در صفه. جماعتی از اهل بدر [در] «۹» آمدند و جای نبود. بر رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- سلام کردند «۱۰»، رسول

(۱). اساس: دانید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد، کا، گا: که خود از او پنهان می کند.

(۳). آد، کا، گا: روایت کردند از صادق علیه السلام.

(۴). آد، کا، گا: بترسد.

(۵). اساس: تدفنی، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آد، کا، گا خواب.

(۷). آد، کا، گا: برای.

(۸). آد، گا به کسی، کا به کسی باز.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). آد، کا، گا: و بر مسلمانان سلام کردند.

صفحه : ۸۰

جواب داد. ایشان بر پای می ایستادند تا مردمان «۱» ایشان را جای دهند «۲»، نکردند. و رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- اهل بدر را نیکو حرمت داشتی. قومی را آواز داد به عدد آنان که بر پای بودند [که] «۳»: یا فلان یا فلان، بر خیزید تا ایشان بنشینند. ایشان برخاستند «۴» و کراهت آمد ایشان را از آن. منافقان طعنه زدند «۵»: که شما می گویند که صاحب ما عادل است، اینکه که کرد [نه] «۶» عدل است که جماعتی سبق برده و جای گرفته، ایشان را بر خیزاند تا کسانی را بنشانند که ایشان بی وقت آمدند، و سابق نبودند لا- حق بودند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد به تسلی هر دو قوم: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ- الآیة.

کلبی- گفت: آیت در ثابت بن قیس بن شماس آمد، و قصه او در سورة الحجرات برفت. خدای تعالی در حق او آن آیات فرستاد و در حق آن که او را جای باز نکرد اینکه آیت فرستاد، گفت: ای مؤمنان، چون گویند شما را که فراخ بکنید جای در مجلس، فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ، تا خدای تعالی شما را جای کند. و الفسحة السیعة، و مکان فسیح ای واسع. عاصم خواند و حسن «۷» و سلمی و جحدری: «فی المجالس»، علی الجمع، و قتاده خواند: [«تفاسحوا» از بنای تفاعل] «۸». و ابو هریره روایت کرد که رسول-

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: نباید تا کسی کس را از جای خود بر خیزاند» (۹)، بل باید گوید: مرا جای باز

(۱). آد، کا، گا: اما بر پای ایستادند تا مسلمانان.

(۲). آد، کا، گا: جای باز کنند و. [.....] (۸-۶-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: و همه نسخه بدلها: بر خواستند/برخواستند.

(۵). آد، کا، گا و گفتند.

(۷). اساس: حسین، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آد: خویشان بر انگیزاند، کا، گا: خویش بر انگیزاند.

صفحه : ۸۱

کنید. ابو العالیه و قرظی «۱» گفتند: مراد مجالس حرب است و مقاعد قتال، مرد پیامدی گفتی: [۱۷-پ]

مرا در صف جای کنید، نکردندی. از آن که بر کارزار حریص بودندی. خدای تعالی آیت فرستاد [و گفت: بعضی بعضی را جای- کنید. حسن گفت: چون رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- قتال کردی و مسلمانان صفها بر کشیدندی، در صف اول مشاخه کردندی، چون کسی آمدی که مرا جای کنید، نکردندی از آن که خواستندی که ایشان به دشمن نزدیکتر باشند تا شهادت یابند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت] «۲» که: جای کنید یکدیگر را در صف قتال تا خدای تعالی جای بر شما فراخ کند. وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَانشُرُوا، عاصم و اهل مدینه خواندند به ضم «شین» به دو لفظ «۳»، و هما لغتان، يقال:

نشز ینشز و ینشز، و چون گویند شما را [که] «۴»: بر خیزید و بجنید و بر بالا شوید، همچنین کنید. و بیشتر مفسران گفتند معنی آن است که: چون شما را گویند به جهاد آید و به نماز آید و به ذکر خدای و عمل خیر سعی کنید، بشتابید و فرمان برید. ضحاک و عکرمه گفتند معنی آن است که: چون منادی ندا کند برای نماز، به نماز شتابید. و اینکه برای آن گفت که گروهی در نماز کسلانی کردند.

ابن زید گفت: اینکه مخصوص است به خانه رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- و سبب آن بود که پیامدندی در خانه رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- و مقام کردند «۵» و دیر کردند، و رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- را رنج بودی از آن. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: از خانه رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- زود باز گردید، و مثله قوله:

(۱). اساس: قومی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا: در هر دو کلمه.

(۵). آد، کا، گا دراز.

صفحه : ۸۲

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ «۱» - الآية.

يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ، تا خدای تعالی رفیع گرداند شما را و آنان را که ایشان را علم داده‌اند به درجاتی و منازلی مؤمنان را به ایمان و عالمان را به علم.

خدای تعالی در اینکه آیت بیان کرد که: مؤمنان را شرط آن است که جای یکدیگر باز کنند، و رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- مصیب بود در آن که قومی را بر انگیخت و قومی را بنشانند، چه اینان به ایمان سابقتراند»^(۲) و به علم بیشتراند، [و درجه اینان رفیعتر از درجه آنان که زودتر رسیدند]^(۳) به مسجد، [چه]^(۴)، اعتبار در زیر و بالا و نشستن در مجالس به استحقاق رفعت منزلت باشد و درجه، و آن به ایمان و علم^(۵) باشد. وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ، و خدای تعالی به آنچه شما می‌کنید داناست.

حسن بصری گفت: عبد الله مسعود اینکه آیت بخواند و گفت ای قوم اینکه آیت بخوانید و معنی او بدانید تا رغبت شما در علم زیادت شود، که خدای تعالی در اینکه آیت می‌گوید: من مؤمن عالم را رفیع گردانم بر آن کس که از او فروتر باشد به علم به چندین^(۶) درجه‌های بسیار. جابر عبد الله انصاری^(۷) روایت کرد از رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- که او گفت: خدای تعالی عالم را تفضیل داد بر شهید به درجه‌ای^(۸)، و شهید را تفضیل داد بر عابد به درجه‌ای^(۹)، و تفضیل داد قرآن را به^(۱۰) سایر کلام [ها]^(۱۱) به چندان که فضل خداست بر خلقان، و

(۱). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۳.

(۲). آد، کا، گا: سابقتر بودند. (۱۱-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). اساس: درجه به ایمان و آن به علم، با توجه به آد تصحیح شد.

(۶). آد، کا، گا: به چند. [.....]

(۷). گا: جابر بن عبد الله انصاری.

(۸-۹). اساس: بدر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، کا، گا: بر.

صفحه : ۸۳

فضل عالم بر سایر خلقان چندان که^(۱) فضل من بر یکی از کمترین خلقان. و رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: هر کس را که فرمان خدای به او رسد و او در طلب علم باشد، فردای قیامت میان او و میان پیغمبران یک درجه بیشتر^(۲) نباشد. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدُمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ، عبد الله عیاس گفت: سبب نزول اینکه آیت آن بود که مردمان به [نزدیک]^(۳) رسول بسیار می‌آمدند و سؤال بسیار می‌کردند و حدیث بسیار می‌کردند. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- از آن رنجور بود، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را ادب آموخت. مقاتل حیان گفت: آیت در توانگران آمد که پیامدندی و مقام را دراز کردند و درویشان را منع کردند، رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- را از آن کراهت بود^(۴) و شرم داشت گفتن [ایشان]^(۵) را.

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و ایشان را برگردانید از رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- به اینکه آیت، گفت: ای مؤمنان چون خواهید که با رسول من مناجات کنید و سر گوید و حدیث کنید و مسأله پرسید، پیش از آن [که گوید و پرسید]^(۶) صدقه بدهید. مردم همه باز ایستادند امّا توانگران بخل کردند و درویشان چیزی نداشتند. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- یک دو روز برآسود.

مجاهد گفت: صحابه را نهی کردند از مناجات با رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- الاّ به تقدیم صدقه، گفت^(۷): مناجات نکرد با رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- الاّ حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب

(۱). آد، کا، گا: چنان است که.

(۲). آد، کا، گا: بیش. (۳-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا: کراهیت آمد.

(۷). آد، کا، گا: کس با او.

صفحه : ۸۴

- صلوات الله و سلامه عليه «۱» - که دیناری [۱۸-ر]

به صدقه داد و مناجات کرد. آنگه آیت رخصت فرود آمد و اینکه حدیث از طریق مخالفان و موافقان روایت کردند که حضرت امیر المؤمنین - صلوات الله و سلامه عليه «۲» - گفت:

آیتی است از کتاب خدای تعالی که «۳» فرود آمد و منسوخ شد و کس بر او عمل نکرد و نکند جز من تا به روز قیامت، و هی قوله [تعالی] «۴»: یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذَا نَاجِیْتُمُ الرَّسُولَ، عَلِیُّ بْنُ عَلِقَمَةَ الْإِنْبَارِیُّ روایت کرد از حضرت امیر المؤمنین - صلوات الله و سلامه عليه «۵» - که او گفت: چون «۶» آیت فرود آمد، رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - اینکه آیت بر قوم خواند، برفتند و رسول را - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - رها کردند و آن زحمت به خلوت بدل شد «۷». رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - کس فرستاد و مرا بخواند، گفت: چیست با تو!

گفتم: دیناری. آنگه برفتم در حال و به آن یک دینار ده درم گرفتم «۸» و هر بار یک درم می‌دادم به صدقه و پیش رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - می‌رفتم و مسائل می‌پرسیدم و بر اسرار علوم واقف می‌شدم تا ده درم را به ده بار بدادم و هر بار پیش رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - می‌رفتم و آنچه می‌خواستم می‌پرسیدم. آنگه اینکه آیت [آمد] «۹» که: أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَي نَجْوَاكُمْ صِدَقَاتٍ، و آن آیت را منسوخ کرد «۱۰»، خدای تعالی به سبب من تخفیف کرد «۱۱» از اینکه ائت، و اینکه آیت فرود آمد [و منسوخ

(۱). آد، کا، گا: اَلَا عَلِیُّ - علیه السَّلَام.

(۲). آد، کا، گا: امیر المؤمنین علی - علیه السَّلَام.

(۳). آد، کا، گا: آیتی است در قرآن که.

(۴-۹). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۵). کا: از علی - علیه السَّلَام.

(۶). آد، کا، گا: اینکه. [...]

(۷). آد، کا، گا: پس.

(۸). آد، کا، گا: خریدم.

(۱۰). آد، کا، گا: و.

(۱۱). آد: خدای تعالی پس من بتخفیف کرد.

صفحه : ۸۵

شد [۱] و کس بر آن عمل نکرد اَلَّا من.

و عبد الله عمر گفت از پدرم شنیدم که گفت: حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب را- صلوات الله و سلامه علیه (۲)- سه چیز بود که کس را نبود و اگر یکی از آن مرا بودی دوستر (۳) داشتمی از (۴) شتران سرخ موی: یکی تزویج فاطمه- علیها السلام- که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- همه صحابه را منع کرد و رد، آنگه بدو داد او را (۵). دیگر رایت روز خیر آنگه که گفت (۶): لاعطینها رجلا یحب الله و رسوله و یحبه الله و رسوله کز ارا غیر فزار.

اصحاب رسول متناول شدند آن را و طمع کردند در او به کس نداد و بدو داد. دیگر آیت نجوی که فرود آمد و منسوخ شد و کس بدو کار نکرد جز او.

و عبد الله بن هارون الخراسانی گفت از حضرت امام الجن و الانس علی ابن موسی الرضا- علیه التحیه و الثناء (۷)- پرسیدم که: چرا صدقه بر شما حرام کردند! گفت: از کاری عظیم سؤال کردی. بدان که ما چون خود را به دادن پاکیزه کرده‌ایم، خدای [تعالی] (۸) نخواست که به گرفتن ما را مدّس کند، آنگه گفت: در قرآن کجاست اینکه! گفتم (۹): «و یطعمون الطعام» (۱۰): گفت: نه اینکه است، آن اینکه است که (۱۱) خدای تعالی گفت: یا ایها الذین آمنوا إذا ناجیتم الرسول- الایة.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). گفت: علی بن ابی طالب را.

(۳). آد، کا: دوست تر.

(۴). آد، کا، گا مبالغی.

(۵). آد، کا، گا: منع کرد از خطبه او و او را به علی داد.

(۶). آد، کا، گا: دیگر آن که روز خیر رسول رایت بدو داد و گفت.

(۷). آد، کا، گا: از علی بن موسی الرضا- علیهم السلام-.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و کا، افزوده شد.

(۹). اساس: گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). سوره دهر (۷۶) آیه ۸. [.....]

(۱۱). آد، کا، گا: اینکه آیت است که.

صفحه : ۸۶

گفتند: یک روز بیش نبود بر (۱) دیگر روز آیت رخصت آمد، آنگه گفت: ذلک خیر لکم و اَطهر، شما را اینکه بهتر باشد و پاکیزه تر (۲)، یعنی تقدیم صدقه کردن در پیش مناجات به فرمان خدای تعالی چون مصلحتی به اینکه تعلق دارد، آنگه عذر خواست برای آنان که ندادند تا بدانند که خدای تعالی تکلیف ما لا یطاق نکند.

فإن لم تجدوا، اگر نیابید و ندارید. فإن الله غفورٌ رحیم، خدای تعالی آمرزنده و بخشاینده است، معذور دارد شما را.

آنگه اینکه آیت ناسخ فرو فرستاد (۳)، در عقب اینکه آیت گفت: أشفقتم، و ترسیدید (۴) از آن که پیش از مناجات با رسول شما را صدقه باید دادن! فاذ لم تفعلوا، چون نکردید. و تاب الله علیکم، و خدای تعالی توبه شما پذیرفت (۵).

فأقیموا الصلاة و اتوا الزکاة، نماز به پای دارید و زکات بدهید و طاعت خدای دارید و طاعت رسول- صلی الله علیه و آله و سلم. و الله خبیر بما تعملون، و خدای داناست به آنچه شما می کنید.

ألم تر إلی الذین تولوا قوماً غضب الله علیهم، آیت در شأن منافقان آمد که تولاً کردند به جهودان و با ایشان دوستی کردند و

اسرار مؤمنان با ایشان تقریر کردند، حق تعالی گفت: نمی‌بینی ای محمد آنان را که توّل کردند به گروهی که خدای بر ایشان خشم گرفته است! و آن جهودانند، آنکه گفت: ما هُم مِنكُمْ وَلَا مِنْهُمْ، و ایشان نه از شما هستند که مسلمانی، و شما نه از ایشان که جهودانند، و مثله قوله [تعالی] «۶»: مُدْبِدِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هُوَ لَا إِلَى هُوَ لَا، «۷».

وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكُذِبِ، و سوگند [۱۸-پ] به دروغ می‌خورند و

-
- (۱). آد، کا، گا: با.
 - (۲). آد، کا، گا: پاکتر.
 - (۳). آد و.
 - (۴). آد، کا، گا: می‌ترسید.
 - (۵). آد، گا: پذیرفت، کا: پذیرفت.
 - (۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 - (۷). سوره نسا (۴) آیه ۱۴۳.

صفحه : ۸۷

می‌دانند که آن دروغ است.

سدی و مقاتل گفتند: آیت در عبد الله بن ابی سلول «۱» آمد و او منافق بود، با رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- بنشستی و آنکه حدیثهای او نقل کردی با جهودان. یک روز رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- در بعضی از حجره‌های «۲» خود بود، جماعتی صحابه حاضر «۳» بودند گفت: همین ساعت مردی از در درآید که دلش دل جباران است و به چشمهای شیطان نگردد، در حال عبد الله نبیل «۴» از در درآمد و او مردی بود ازرق چشم. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- او را گفت: برای چه مرا دشنام می‌دهی «۵» و صحابه مرا «۶»! او سوگند بخورد به خدا که نگفته است، و اصحابش بیامدند و سوگند بخورند [که نگفته‌اند. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: سوگند به دروغ خوردند و می‌دانند که «۷» به دروغ می‌خورند «۸».

[آنکه گفت: «۹»]: أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا، بیجارده «۱۰» خدای تعالی برای ایشان عذابی سخت. إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ، که ایشان بد می‌کنند آنچه می‌کنند «۱۱».

اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً، گفت: سوگند [ان] «۱۲» خود را [به] «۱۳» سپر خود

-
- (۱). آد، کا، گا: عبد الله بن نبیل. تفسیر قرطبی (۳۰۴/۱۷): نزلت فی عبد الله بن ابی و عبد الله بن نبیل.
 - (۲). آد، کا، گا: حجرات.
 - (۳). آد، گا: صحابه خاص.
 - (۴). اساس: عبد الله بن ابی سلول، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و مآخذ خبر تصحیح شد.
 - (۵). اساس: می‌دهی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۶). اساس: و اصحاب تو، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۱۳-۱۲-۹-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). اساس: و می‌دانستند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، گا: آماده ساخت.

(۱۱). آد، کا، گا: بدا کارا که ایشان می‌کنند.

صفحه : ۸۸

کرده‌اند تا بدان از خویشان دفع بلاها و مکاره می‌کنند و از اسباب و اموال خود، و خویشان در حمایت سوگند [به دروغ] «۱» کرده‌اند. فَصَدُّوا عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ، و اعراض کرده‌اند و برگردیده از راه خدای تعالی. فَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ، ایشان «۲» را عذابی باشد خوار کننده، و از حق عقاب اینکه است که مقرون باشد به استخفاف و اهانت.

لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ، گفت: غنا نکند از ایشان مالهای ایشان و فرزندان ایشان از خدای تعالی هیچ چیز، یعنی هیچ سود ندارد ایشان را و به فریاد ایشان نرسد. أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ، ایشان اهل دوزخ باشند و در دوزخ مخلد باشند «۳».

يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا، گفت: یاد کن ای محمد آن روزی که ایشان را خدای تعالی زنده کند و برانگیزد «۴» برای او همچنان سوگند خورند که برای شما سوگند خوردند [که ما کافر نبودیم و بر حق بودیم. و اینکه سوگندی باشد که از ظن و اعتقاد خود خوردند] «۵» که ایشان اعتقاد کرده‌اند که ایشان بر حقند و مشرک نباشند، بیانش قوله: وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ، و پندارند و گمان برند که ایشان بر چیزی‌اند و اینکه پندار است و گمان که در دنیا باشد، برای آن که در آخرت محال است که اینکه ظن برند برای آن که معارف آن جا ضروری باشد. پس معلوم شد که ایشان از ظن و اعتقاد خود خبر دهند و بر آن سوگند خوردند. أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَافِرُونَ، ایشان دروغ‌زن‌اند در آنچه می‌گویند و بر آن سوگند می‌خورند، برای آن که بر اعتقاد جهل کرده‌اند و گمانی که به دلیل درست شده [است] «۶» که مضمون [به] «۷» بر خلاف آن است، و گفتند، معنی آن است که ایشان در دنیا دروغ گفتند در

(۷-۶-۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: ایشان.

(۳). آد، کا، گا: ندارد.

(۴). آد، کا، گا: برانگیزاند.

صفحه : ۸۹

آن خبر که گفتند رسول را «۱»: ما تو را دشنام ندادیم و بر آن سوگند خوردند. و بعضی دیگر اینکه ظن را تفسیر به خبیث کردند، من قولهم: کذب ظنه اذا خاب، اما رمانی و حسن بصری گفتند: در قیامت مواقف مختلف باشد، در بعضی مواقف ایشان را تمکین کنند از فعل قبیح، و در بعضی نکنند. و گفتند: دروغ ایشان چون دروغ کودک باشد که از سر دهشت «۲» باشد و تحیر [سخنی] «۳» دروغ گوید، و مذهب درست آن است که ایشان ملجأ باشند به آن که دروغ نگویند و هیچ فعل قبیح نکنند. بعضی دیگر گفتند معنی آن که:

الا انهم هم الكاذبون

، آن است که [ایشان] «۴» در دنیا گفتند: ما مؤمنیم و دروغ گفتند، منافق بودند.

عبد الله عباس گفت از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - شنیدم که:

چون روز قیامت باشد منادی ندا کند: این خصماء الله، خصمان خدای کجااند!

قدریان بر پای خیزند با رویهای سیاه و چشمهای ازرق، لبها و دهنهای ایشان کج شده «۵»، آب از دهن ایشان می‌رود، گویند: و الله که ما بدون تو معبودی نگرفتیم و خدایی نپرستیدیم بدون تو از آفتابی و ماهی و صنمی و وثنی. آنکه عبد الله عباس گفت: راست گویند. و لکن «۶» شرک با ایشان از راهی آمد که ایشان ندانستند آنکه [اینکه آیت] «۷» بخواند «۸» [۱۹-ر]:

و يحسبون أنهم على شيء إلا أنهم هم الكاذبون

، آنکه گفت:

«۹» هم و الله «القدرية»

، به خدای که ایشان قدریه باشند، سه بار باز گفت.

(۱). آد، کا، گا که.

(۲). اساس: دهنش، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۵). آد، کا، گا: کژ شده و.

(۶). آد، کا، گا: گویند که.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۸). آد، کا، گا: بر خواند که.

(۹). آد، کا، گا: و الله هم.

صفحه : ۹۰

استَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ، ابلیس بر ایشان مستولی باشد «۱». فَانْسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ، ذکر خدای از یاد ایشان ببرد. أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ، ایشان لشکر ابلیس اند و لشکر او خاسران باشند و زیانکاران.

إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، گفت: آنان که با خدای تعالی معاندت «۲» و محادّت کنند «۳». أُولَئِكَ فِي الْأَذْلَلِينَ، ایشان در میان «۴» ذلیلترین و خوارترین مردمان باشند.

كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي، گفت: خدای تعالی بنوشته است در لوح محفوظ و قضا کرده که غالب شوم من و رسولان من. سبب نزول آیت آن بود که مسلمانان گفتند: اگر خیبر و پیرامن او «۵» ما را گشاده شود [و مکه] «۶»، امید داریم که «۷» روم و پارس [و حجاز] «۸» ما را گشاده شود، و عبد الله ابی سلول گفت «۹»:

می‌پنداری «۱۰» که روم و پارس چون اینکه دیههاست که پیرامن شماست تا به آسانی بگشاید؟ ایشان از آن قویترین و منیعتر و به عدد بیشتر و به شجاعت سخت تر «۱۱».

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد [ردّ بر او] «۱۲»: إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ، بدرستی که خدای تعالی عزیز و قوی است، نظیره قوله: وَ لَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا- الی قوله: وَإِنَّ جُنَدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ «۱۳».

لا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ- الاية، گفت: نیاید «۱۴» گروهی را که به خدای و روز قیامت ایمان دارند، آنکه دوستی کنند با دشمنان خدای و

- (۱). آد، کا، گا: مستولی شد و دست یافت.
- (۲). آد، کا، گا: محاذه.
- (۳). آد، کا: مضاده کنند، گا: مخاصمه کنند.
- (۴). آد، کا، گا: در آن.
- (۵). آد، کا، گا: آن. (۱۲-۸-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۷). گا: امید می‌داریم.
- (۹). آد، کا، گا که.
- (۱۰). می‌پنداری / می‌پندارید.
- (۱۱). کا: سختر / سخت‌تر.
- (۱۳). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۷۳.
- (۱۴). آد، گا: نیایی. [.....]

صفحه : ۹۱

پیغمبر او. و لَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ، و اگر همه «۱» پدران ایشان باشند یا پسران ایشان یا برادران ایشان یا خویشان ایشان. گفتند: آیت در شأن حاطب بن ابی بلتعه آمد چون او نامه نوشت به مکه و قصه او در سوره الامتحان بیاید- إن شاء الله.

سدی گفت: آیت در شأن عبد الله بن عبد الله بن ابی آمد. یک روز بر «۲» رسول حاضر آمد. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- آب باز خورد، آن بقیه که «۳» در کوزه بماند، عبد الله گفت: یا رسول الله دستور باش «۴» تا اینکه شربت ببرم تا پدرم باز خورد! باشد که به برکت اینکه شربت دلش از شک و شرک پاک شود. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: روا باشد. او برخاست و آن شربت آب برگرفت و پیش پدر برد. او گفت: اینکه چیست! گفت: اینکه نیم خورده «۵» رسول است. باز خورد تا باشد که دلت از اینکه شک و نفاق پاک شود. عبد الله ابی گفت:

چرا بول مادرت نیاوردی. او بیامد «۶» و رسول را گفت: یا رسول الله، دستور باش «۷» تا گردنش «۸» بزخم! رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: برو و مدارا کن و بساز با او.

ابن جریج گفت که ابو قحافه یک روز رسول را- صلی الله علیه و آله- دشنام داد ابو بکر بگرفت «۹» او را و بر دیوار زد و رسول را بگفت اینکه حال «۱۰».

رسول- صلی الله علیه و آله و سلم «۱۱»- گفت: چنین کردی! گفت: آری

-
- (۱). آد، کا، گا: خود.
 - (۲). آد، کا، گا: بنزدیک.
 - (۳). آد: آن آب که، کا: آن بقیه آب که.
 - (۴). اساس: دستور باشد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۵). آد: نیم خورد.
 - (۶). آد، کا: او رفت، گا: او برفت.
 - (۷). آد، کا، گا: دستوری ده.

(۸). کا را.

(۹). آد، کا، گا: برگرفت.

(۱۰). آد، کا، گا: اینکه حال با رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله- باز گفتند.

(۱۱). کا، گا او را.

صفحه : ۹۲

یا رسول الله و اگر تیغ داشتی وی را بکشمی. گفت: برو و دیگر مانند اینکه مکن، حق تعالی گفت: نیابی ای محمّد گروهی را که با خدای ایمان دارند آنگه با دشمنان خدای دوستی کنند و اگر چه خویشان و نزدیکان ایشان باشند.

أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ، ایشان آنانند که خدای ایمان بر دل ایشان نوشته است، [یعنی با ایشان الطافی کرده است که ایمان در دل ایشان ثابت شده است، چون نقش بر حجر و گفتند: معنی آن است که (کتب علی قلوبهم الايمان) «۱». یعنی فریضه کرد که ایمان آرند، چنان که گفت: فِي جُدُوعِ النَّخْلِ «۲» و گفتند: معنی آن است که حکم لهم بالايمان، ایشان را به ایمان حکم کرد. و ذکر دل برای آن کرد که محلّ ایمان دل است. وَ أَيْدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ، و قوی کرد ایشان را به نصری «۳» از او، و اینکه قول حسن بصری است. ربیع گفت: مراد به روح قرآن است یعنی ایشان را به قرآن قوت کرد «۴»، نظیره قوله: كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا «۵»، ابن جریر گفت: به الطاف و حجت و به نور و برهان. و گفتند بروح، آی برحمه، ایشان را برحمت قوت کرد و گفتند به جبرئیل [۱۹-پ]

عليه السلام. گفت: وَ يُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، در دنیا با ایشان اینکه احسان کرد و در قیامت ایشان را به بهشتها می‌برند «۶» که در زیر درختان آن جویها می‌رود. خَالِدِينَ فِيهَا، ایشان همیشه باشند آن جا. رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ، خدای تعالی راضی شده از ایشان و ایشان از خدای تعالی.

أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ، ایشان لشکر خدای‌اند و لشکر خدای همیشه ظفر یافتگان باشند.

در خبر است که داود- علیه السلام- در مناجات با خدای تعالی گفت:

(۱). اساس: افتادگی دارد، از آد آورده شد.

(۲). آد، کا، گا ای علی جدوع النخل.

(۳). آد، کا، گا: بصیرتی. [.....]

(۴). آد، کا، گا: داد.

(۵). سوره شوری (۴۲) آیه ۵۲.

(۶). آد، کا، گا: به بهشتها برد.

صفحه : ۹۳

بار خدایا لشکر تو و خادمان عرش تو کیستند! گفت: یا داود آنان که چشم بر هم دارند و دل‌های پاکیزه دارند و دستها با سلامت دارند، آنان که چنین باشند گروه و لشکر منند. [و خدمت کاران عرش منند] «۱».

(۱). اساس: ندارد، از آد افزوده شد.

سورة الحشر

بدان که اینکه سورت مدنی است و عدد آیات او بیست و چهار است و چهارصد و چهل و پنج کلمت است و هزار و نهصد و سیزده حرف است. و روایت است از عبد الله عیاس که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: هر که او سورة الحشر بخواند «۱»، هیچ بهشتی و دوزخی و عرشی و کرسی و حجابی و آسمانی و زمینی و هوایی و بادی و مزرعی «۲» و درختی و جنبنده‌ای و ماهیی و آفتابی و فرشته‌ای نبود «۳» و الا «۴» بر او صلوات فرستد، و اگر آن روز یا آن شب بمیرد شهید باشد «۵»- ان شاء الله.

[سورة الحشر (۵۹): آیات ۱ تا ۲۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱) هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ (۲) وَ لَوْ لَا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ (۳) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۴)

مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْنَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْرِجَ الْفَاسِقِينَ (۵) وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ وَلَا كِنِ اللَّهُ يَسِيطُ رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۶) مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَاللِّرَسُولِ وَلِاتِمَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (۷) لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيُنْصِرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (۸) وَالَّذِينَ تَبَوَّأُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُخْرَبُونَ مَنْ حَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤِثِّرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۹)

وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ (۱۰) أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نَطِيعُ فِيكُمْ أَحَدًا أَبَدًا وَإِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (۱۱) لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُؤْلِنَنَّ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصِرُونَ (۱۲) لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهِيَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ (۱۳) لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ (۱۴)

كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيبًا ذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۵) كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ (۱۶) فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ (۱۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ لَتَنْظُرَ نَفْسٌ مِمَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۸) وَ لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ

هُمُ الْفَاسِقُونَ (۱۹)

لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ (۲۰) لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (۲۱) هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ (۲۲) هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ (۲۳) هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲۴)

[ترجمه]

تسبیح کرد خدای را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و او عزیز و محکم کار است.

(۱). آد، کا: بر خواند.

(۲). آد، کا، گا: مرغی.

(۳). آد، کا، گا: بنماند.

(۴). آد، کا، گا که.

(۵). کا: مرده باشد.

صفحه : ۹۵

او آن خداست که بیرون کرد آنان را که کافر شدند از اهل کتاب از سرایه‌اشان، اول جمع گمان نبردید که بیرون آیند و پنداشتند که باز دارند ایشان را حصارهاشان از خدای و آمد به ایشان خدا از آن جا که نپنداشتند و افگند در دلهاشان ترس. خراب می کنند خانه‌های خود را به دستهای خود و دستهای مؤمنان عبرت گیرید ای «۱» خداوندان دیده‌ها.

و اگر نه آنستی که بنوشتی خدای بر ایشان برون رفتن عذاب کردی ایشان را در دنیا و ایشان را باشد در آخرت عذاب دوزخ. آن به آن است که ایشان عصیان کردند خدای و پیغمبرش را. و هر که خلاف کند خدای را بدرستی که خدای سخت عقوبت است.

[۲۰-ر]

آنچه بریدید از درخت خرما یا بگذاشتید ستاده بر اصلهای خود به علم خدای است و تا هلاک کند فاسقان را. و آنچه باز آورد خدای بر پیغمبرش از ایشان نراندی بر او از اسبی و نه اشتری و لیکن خدای مسلط گرداند پیغمبرش را بر آن که خواهد و خدای بر همه چیزی تواناست.

(۱). اساس: گیرند اینکه، با توجه به ترجمه مجدد آیه در متن تصحیح گردید.

صفحه : ۹۶

آنچه باز آورد خدا بر پیغمبرش از اهل دهها خدای راست و رسول را و نزدیکان رسول را و یتیمان را و بیچارگان را و راه‌گذاری را تا نباشد آن مال دولت میان توانگران از شما و آنچه داد شما را رسول فرا گیرید و آنچه نهی کرد شما را از او باز ایستد و بترسید از خدای که خدای سخت عقوبت است.

درویشان هجرت کنندگان راست آنان که بیرون کردندشان از دیارشان و اموالشان می‌جویند افزونی از خدای و خشنودی و یاری می‌کنند خدای را و پیغمبرش را ایشانند راست گویان.

آنان که جا گرفتند مدینه و به ایمان متحصّن شدند از پیش ایشان دوست می‌دارند آنان که هجرت کردند با ایشان و نیابند در سینه‌هاشان حاجتی از آنچه دادندشان و ایثار کنند بر تنهای خود و اگر چه بودند به ایشان حاجتی و هر که را نگاه دارند [بخل] «۱» تن او ایشانند رستگاران.

و آنان که آمدند از پس ایشان می‌گویند: خداوندا بیامرز ما را و برادران ما را آنان که پیشی گرفتند به ایمان، و مکن در دل‌های ما کینه از آنان که ایمان آوردند. خدای ما تو

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معنی مجّد جمله در متن تفسیر، افزوده شد.

صفحه : ۹۷

بخش‌اینده‌ای و مهربان.

[۲۰-پ]

نمی‌بینی آنان را که نفاق کردند می‌گویند برادران خود را آنان که کافر شدند از اهل کتاب اگر بیرون کنند شما را، «۱» بیرون آیم با شما و نبریم فرمان در شما یکی را هرگز و اگر کارزار کنید یاری دهیم شما را و خدای گواهی می‌دهد که ایشان دروغ می‌گویند.

اگر بیرون کنند [ایشان را] «۲» بیرون نشوند همراه با ایشان و اگر کارزار کنند [با ایشان] «۳» یاری نکنند ایشان را و اگر یاری کنند ایشان را بر گردند به پس پشت خود پس یاری نکنندشان.

شما سخت‌ترید ترسیدن در دل‌های ایشان از خدا، آن به آن است که ایشان قومی‌اند که نمی‌دانند.

کارزار نکنند با شما جمله الا در شهر آن حصن یا از پس دیوارها شجاعت ایشان در میان ایشان سخت، پنداری ایشان جمله و دل‌های ایشان پراگنده «۴» است. آن به آن است که ایشان گروهی‌اند که خرد ندارند.

مثل آنان

(۱). اساس: آنان را، با توجه به ترجمه آیه در متن تصحیح شد.

(۲-۳). اساس: ندارد، از متن تفسیر افزوده شد.

(۴). اساس: برکنده، قیاساً تصحیح شد، هر چند «برکنده» هم می‌تواند صفت دل باشد. [.....]

صفحه : ۹۸

که از پیش ایشان بودند نزدیک، بچشیدند عاقبت کارشان و ایشان را عذابی باشد دردناک.

چون مثل دیو چون گفت به آدمی: کافر شو. چون کافر شد، گفت: من بیزارم از تو من می‌ترسم از خدای، خدای عالمیان.

و بود عاقبت ایشان در دوزخ جاودان در آن جا، و آن است جزای بیدادگران.

ای آنان که ایمان آوردید بترسید از خدای، و انتظار کند هر نفسی آنچه از پیش فرستاد فردا را و بترسید از خدای که خدای دانا است به آنچه شما می‌کنید.

و مبادید چنان که آنان که فراموش کردند خدا را و از یاد ایشان ببرد خود ایشان، ایشان فاسقاند.

راست نباشند اهل دوزخ و اهل بهشت. اهل بهشت ایشان رستگارانند.

[۲۱-ر]

اگر فرو فرستیم اینکه قرآن را بر کوهی بینی آن را ترسناک شکافته از ترس خدای. و اینکه مثلها بزینم برای مردمان تا ایشان اندیشه کنند.

اوست خدای آن که نیست خدایی مگر او، دانای نهان و آشکارا، اوست بخشاینده و مهربان.

صفحه : ۹۹

اوست خدای آن که نیست خدایی مگر او، پادشاه پاک بی عیب. نگاه دار بی همتا عزیز کامران بزرگوار، پاک است خدای از آنچه انباز گیرند با او.

اوست خدای آفریننده صورت نگارنده او راست نامهای نیکو تسبیح می کند او را آنچه در آسمانها و زمین است و او عزیز و محکم کار است.

قوله تعالی: سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، اینکه آیت را تفسیر رفته است در اوایل دیگر سورتها. مفسران گفتند: اینکه آیت در بنی النضیر آمد، و سبب آن بود که چون رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - به مدینه آمد بنی النضیر با او مصالحه کردند بر آن که اگر کارزاری «۱» باشد نه بر او باشند و نه با «۲» او باشند، رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - از ایشان قبول کرد. چون کارزار بدر پدید آمد و ظفر رسول را بود، گفتند: اینکه آن پیغمبر است که ما در تورات نعت و صفت او شنیده‌ایم و خوانده‌ایم، او حق است و صادق «۳». رایت او هیچ راست بر نگرداند «۴» و کس را بر او ظفر نباشد «۵». چون روز احد بود و وهنی پدید آمد مسلمانان را گفتند: اینکه نه آن پیغمبر است شاک شدند و از آن گفتار باز آمدند و عهد بشکستند و عداوت رسول آشکارا کردند. کعب اشرف بر نشست و با چهل سوار از جهودان به مکه رفت و با قریش عهد کردند «۶» بر آن که

(۱). آد، گا: کالزاری.

(۲). اساس: با او باشند و بر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آد، کا، گا است.

(۴). آد، کا: بر نگرداند و هیچ.

(۵). آد، کا، گا: ندهند.

(۶). آد، کا، گا: کرد.

صفحه : ۱۰۰

سخنشان «۱» یکی باشد به «۲» رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ. آنکه ابو سفیان با چهل مرد از قریش در مسجد الحرام رفتند و کعب اشرف با چهل جهود، و پیش آستان «۳» کعبه بنشستند و عهد بیستند «۴». آنکه کعب اشرف بازگشت و اصحابش با مدینه آمدند «۵» و رسول را خبر دادند «۶» به آنچه کرده بودند و عهدی که با ابو سفیان بسته بودند.

و خدای تعالی رسول را فرمود که کعب اشرف را بکش. رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - محمّد بن مسلمة الانصاری را فرمود تا او را بکشد، و او برادر کعب اشرف بود از جهت رضاع، و رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - آنکه مطلع شد بر خیانت ایشان «۷»

و نقض عهدشان که برخاست با جماعتی صحابه و حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - صلوات الله و سلامه علیه (۸) - تا یاری دهند مسلمانان را در دیه آن دو مرد که عمرو بن امیه الضمری ایشان را بکشته بود (۹) آنگه که از چاه معونه بازگشت، و آن دو مرد از بنی عامر بودند، ایشان گفتند: عزاره و کرامه با آنچه التماس است (۱۰) به جای آریم تو را ببايد نشستن، [۲۱-پ] و رسول را و صحابه را بنشانند و تدبیرات (۱۱) کردند تا چه فکر کنند (۱۲) برایشان و ناگاه بکشند ایشان را. و چنان انداختند که ناگاه از بالای حصن سنگی عظیم بر سر ایشان افکنند (۱۳)، خدای تعالی رسول را خبر داد که

(۱). آد، کا، گا: کلمه ایشان.

(۲). آد، کا، گا: نزد.

(۳). آد، کا، گا: و نزدیک استار.

(۴). همه نسخه بدلها: عهد کردند.

(۵). همه نسخه بدلها جبریل بیامد.

(۶). همه نسخه بدلها: داد.

(۷). همه نسخه بدلها: بر احوال ایشان و بر خیانت.

(۸). کا: و با علی - علیه السلام. [.....]

(۹). اساس: بکشته بودند، با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، گا ترا.

(۱۱). آد، کا، گا: تدبیر آن.

(۱۲). کذا: در اساس، کا: تا قتل کنند، شعرانی (۱۱/۸۹): فتک کنند.

(۱۳). آد، گا: سنگی فرو افکنند، کا: سنگی با ایشان فرو افکنند.

صفحه: ۱۰۱

اینکه قصه رفته است، و نیز قتل کعب الاشرف رفته است. چون کعب اشرف را بکشند رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - لشکر را به زیر حصن بنی التّضیر فرستاد و ایشان را دیهی بود که آن را «زهره» گفتندی. چون رسول - صلی الله علیه و آله آن جا رفت ایشان را یافت که نوحه می کردند بر کعب اشرف (۱). و او سید ایشان بود، گفتند (۲): واعیه باشد، بر اثر اینکه واعیه باکیه و بر اثر آن باکیه (۳). و اینکه بر سبیل تهدید گفتند. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: روا باشد. آنگه گفتند: رها کن ما را تا اینکه تعزیت بگذاریم (۴). رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: از اینکه جا بروید. گفتند: مرگ به ما نزدیکتر است از آن که تو می گویی. در حال ساز کارزار (۵) کردند. منافقان کس به ایشان فرستادند (۶)، عبد الله ابی و اصحابش، که ما با شما ایم شما از حصار بیرون میاید، اگر محمد با شما کارزار کند (۷) ما با شما ایم و اگر شما را بیرون کند ما با شما ایم، ما نیز بیرون رویم (۸). ایشان دانستند که با رسول نه بس باشند. طریق غدر پیش گرفتند، کس فرستادند و گفتند: بر خیز و با سی مرد بیا تا ما با سی مرد بیایم و بگوییم و بشنویم، اگر اینکه سی مرد ایمان آرند ما از قول ایشان باز نیایم (۹) ما نیز ایمان آریم. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم [برفت] (۱۰) با سی مرد و ایشان بیامدند با سی مرد از جمله احبار به زمینی [خالی بر] (۱۱) صحرا (۱۲) در نگریدند، گفتند: چگونه کنیم

- (۱). همه نسخه بدلها: دید که بر کعب اشرف نوحه می کردند.
- (۲). اساس و کا: گفت، با توجه به آد و گا تصحیح شد.
- (۳). آد، کا، گا: باکیه باشد بر اثر اینکه باکیه.
- (۴). همه نسخه بدلها: بداریم.
- (۵). آد، گا: کالزار.
- (۶). آد، گا نزدیک، کا از نزدیک.
- (۷). همه نسخه بدلها: قتال کند.
- (۸). همه نسخه بدلها: ما با شما بیرون رویم.
- (۹). همه نسخه بدلها: عدول نکنیم. [.....]
- (۱۰-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۲). آد، گا ایشان، کا: بر صحرائی ایشان.

صفحه: ۱۰۲

و «۱» سی مرد با اویند که مرگ خود اختیار کنند پیش از مرگ او! گفتند: یا محمد، سی مرد اینان اند و سی مرد [شما] «۲» صیاحی و جلبه‌ای «۳» هست، اینان را گسیل کن «۴» و سه مرد را بازگیر تا ما نیز سه مرد بازگیریم و سخن گوئیم.

رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - خواست تا همچنین کند. ایشان [آن] «۵» سه مرد را کاردها بدادند تا ناگاه رسول را بکشند. در میان ایشان زنی بود مسلمان و او را برادری بود مسلمان با رسول، او کس فرستاد و برادر را آگاه کرد «۶» از کید و غدر بنی النضیر. برادر آن زن پیامد و رسول را خبر داد. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - بازگشت و تا دیگر روز لشکر به زیر حصن راند «۷»، و بیست و یک روز «۸» حصار داد ایشان را، و خدای تعالی ترس در دل ایشان افکند و از نصرت منافقان نومید شدند «۹» طلب صلح کردند.

رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: قرار صلح آن است که از اینکه ولایت بروید - اگر خواستید و اگر نه. تن در دادند و رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - قرار داد «۱۰» با ایشان که آنچه بر شتر توانند نهاد «۱۱» [برنهند] «۱۲» ببرند «۱۳»، و آنچه نتوانند بردن رها کنند الا سلاح که اندک و بسیار با خود نبرند، و آنچه سرایها و عقار و املاک است باز گذارند.

(۱). آد، گا: که.

- (۲-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). اساس: غلبه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴). اساس: کید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). آد، کا، گا: را از آن حال خبر داد.
- (۷). آد، کا، گا: لشکر را به زیر حصن بنی النضیر فرستاد.
- (۸). آد، کا، گا آن جا را.
- (۹). آد، کا و.
- (۱۰). آد، گا: قرار بر آن داد که.

(۱۱). آد، گا: نهادن، کا: نهند.

(۱۲-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

صفحه: ۱۰۳

عبد الله عباس گفت: صلح بر آن کردند که هر اهل سرای «۱» سه شتروار «۲» متاع و غله بیشتر «۳» نبرند و آنچه بماند رها کنند. ضحاک گفت: قرار چنان بود که هر «۴» سه کس شتری بار ببرند و وسقی گندم، بر اینکه جمله قرار دادند و ناحیه مدینه باز گذاشتند و به شام رفتند و به اریحا و به اذرعات اهل دو خانه آل ابی الحقیق و آل حیّ بن أخطب که ایشان به خیبر رفتند، و گروهی به حیره رفتند، فذلک قوله - عزّ و جلّ: هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ، گفت: او آن خداست که بیرون کرد کافران را از اهل کتاب، یعنی جهودان از سرایه‌اشان برای اول حشر. خلاف کردند در معنی اول حشر. بعضی مفسران گفتند: اول حشر ایشان به شام بود، [و حشر] «۵» دوم به زمین محشر روز قیامت، و در اخبار آمد که: زمین محشر به «۶» شام بود. عبد الله عباس گفت: هر که شاکه است در آن که محشر به زمین شام خواهد بود، گو اینکه آیت بخواند «۷». گفت اینکه برای آن بود که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - ایشان را گفت: بروید.

گفتند: کجا رویم! گفت: به محشر. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: لِأَوَّلِ الْحَشْرِ.

کلبی گفت برای آن گفت: لِأَوَّلِ الْحَشْرِ، که ایشان اول قوم «۸» بودند که ایشان را به جمع و حشر گسیل کردند «۹» به طریق جلا از زمینی به زمینی دیگر.

زهری گفت: برای آن [۲۲-ر]

اول حشر گفت که اینان از سبطی بودند که

(۱). آد، گا: سرایی. [...]

(۲). اساس: شتر از، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آد، کا، گا: بیش.

(۴). آد، گا: به هر.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا زمین.

(۷). کا، گا: بر خوان.

(۸). آد، گا: قومی.

(۹). اساس: کید کردند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۴

ایشان را هرگز جلا نفرمودند «۱»، و خدای تعالی جلا بر ایشان نوشت. و «جلا» نشیمن رها کردن باشد «۲» به رفتن، و اگر نه آن بودی خدای تعالی ایشان را عذاب فرستادی به آن که با رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - کردند، چنان که گفت «۳»:
وَلَوْ لَا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا - الْآيَةُ.

مرّة الهمدانی گفت: اینکه اول حشر بود ایشان را از مدینه، و حشر دوم از خیبر بود و جمله جزیره عرب «۴» از شام به اذرعات و

اریحا در عهد عمر خطاب.

قتاده گفت: اینکه حشر اول بود، اما حشر دوم به آتشی باشد که ایشان را جمع کند از مشرق به مغرب می‌رانند» (۵) هر کجا مقام کنند به شب مقام کند با ایشان، و هر کجا قیلوله کنند قیلوله کند با ایشان. و هر که از ایشان باز پس ایستد بسوزانند او را. یمان گفت «۶»: برای آن اول حشر گفت که خدای تعالی به اول و هله که رسول به ایشان فرستاد و قتال کرد ظفر او را بود. محمد بن اسحاق گفت: جلاء بنی التّضیر آنکه بود که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - از غزاة احد باز آمد، و فتح بنی قریظه آنکه بود که از احزاب باز آمد، و میان هر دو دو سال بود. آنکه خطاب کرد با مسلمانان گفت: ما ظَنَنَّمُ أَنْ يَخْرُجُوا، شما گمان نبردید که ایشان بروند و خانه‌ها به شما «۷» رها کنند. وَ ظُنُّوا، و ایشان گمان بردند که حصنهای ایشان، ایشان را از خدای حمایت کند از آن جا که حصنهای قوی و محکم کرده بودند و درها و دروازه‌ها در بسته «۸». فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا، خدای تعالی

(۱). آد، گا: نفرموده بودند.

(۲). آد، کا، گا و.

(۳). آد، کا، گا: خدای تعالی گفت.

(۴). اساس: جزایر مغرب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد، کا، گا: به مغرب راند.

(۶). آد، کا، گا: یمان بن رباب. [.....]

(۷). آد، کا، گا: خانه‌ها و نشیمنها.

(۸). آد، کا، گا: درها و دیوارها بسته.

صفحه : ۱۰۵

قصد کرد ایشان را از آن جا که گمان نبردند و گفتند: (أَتَاهُمْ امر الله)، فرمان خدای به ایشان بود از آن جا که ایشان نپنداشتند، چنان که در مثل گفته‌اند «۱»: من مَأْمَنَهُ يَأْتِي الْحَذْرَ، از آن جا آیند حذر کننده را که او ایمن باشد، و قيل: أَتَاهُمْ عَذَابُ اللَّهِ، و گفتند «۲»: عَذَابُ خدای به ایشان آمد از آن جا که ایشان نپنداشتند.

و قَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ، و ترس در دل ایشان فگند «۳» به کشتن کعب اشرف.

يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ. عامه قراء خواندند: «یخربون» به تسکین «خاء» من الاخراب، و ابو عمرو خواند و ابو عبد الرحمن السّلمی:

«یخربون» به تشدید «را» من التّخریب، گفت: ویران «۴» می‌کنند خانه‌های خود به دستهای خود و دستهای مؤمنان.

ابو عمرو گفت: برای آن تشدید کردم که «۵» «اخراب» ترک المنزل خرابا باشد، جایی رها کنند تا ویران «۶» شود. و «تخریب» آن باشد که به هدم و نقض ویران کنند «۷»، و بنو التّضیر سرایها رها نکردند «۸» تا ویران «۹» شود، بل به دست خود بشکافتند. بعضی دیگر گفتند: «اخراب» و «تخریب» یکی باشد «۱۰». زهری گفت:

چون رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - به ایشان قرار داد که آنچه بر شتر بتوانند نهادن ببرند و سرایها و املاک «۱۱» رها کنند، ایشان «۱۲» در سرایها می‌گردیدند و هر چوبی و دریچه‌ای و دری که نیک بودی بشکافتندی و بر شتران نهادندی، و باقی مسلمانان خراب می‌کردند.

- (۱). اساس: گفتند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). اساس: گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳). آد، کا، گا: افکند.
- (۴). گا: بیران.
- (۵). آد، کا، گا: تشدید اختیار نکردم.
- (۶-۹). کا، گا: بیران.
- (۷). آد، کا، گا: بیران کنند.
- (۸). آد: رها کردند.
- (۱۰). آد، کا، گا: هر دو به یک معنی اند.
- (۱۱). آد، کا، گا: دیگر.
- (۱۲). آد، کا، گا: پس ایشان.

صفحه: ۱۰۶

ابن زید گفت: چون بخواستند [رفتن] «۱» بقصد، سرایها به دست خود ویران می کردند تا مسلمانان در او ننشینند. عبد الله عباس گفت: مسلمانان چون ظفر یافتند بر ایشان، نقب در سرایهای ایشان می زدند تا ایشان را بگیرند. ایشان از جایی دیگر نقب در سرایها می زدند که «۲» از پس آن بگیرند «۳». قتاده گفت:

مسلمانان از بیرون می شکافتند و ایشان از درون، و ذلك قوله: يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ، فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ، بر سبیل وعظ و تذکیر گفت:

عبرت گیرید ای خداوندان چشمها و عقلها.

وَلَوْلَا- أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ، اگر نه آنستی که خدای تعالی بر ایشان نوشت [جلا را] «۴». بعضی مفسران گفتند: مراد آن است که در لوح محفوظ بنوشت، چنان که در سابق علم او بود که خواست بودن، و گفتند:

كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ، أَى حَكَمَ عَلَيْهِمْ، حَكَمَ كَرَدَ بَرِ إِيشَانِ، وَقِيلَ: أَمْرَهُمْ، بَفَرَمُودِ إِيشَانِ رَا، وَ كَفْتَنَد: اَيْنَكِه بَر سَبِيلِ عَقُوبَتِ بُوَدِ إِيشَانِ رَا. و «جلا» آن باشد که از سرایها بروند، يقال: جلا القوم عن منازلهم و اجليتهم اجلاء، أَى اخرجتهم [۲۲-پ]

و أجلوا عن القتل اجلاء اذا تفرقوا عنه، و جلوت العروس «۵» جلوة و جليت السيف جلاء. لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا، گفت: اگر نه آنستی که خدای تعالی در حق ایشان حکم کرد بر آن که از سرایها و منازل خود بروند و رها کنند و به زمینی دیگر روند «۶»، ایشان را عذاب کردی در دنیا عذابی استیصال، و گفتند: به قتل و أسر، چنان که با مشرکان کردند «۷» در روز بدر. وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ، و ایشان را باشد- با آن که در دنیا از خان و مان براندند ایشان را- در

(۱). اساس: ندارد، کا: آمدن، با توجه به آد، گا افزوده شد. [...]

(۲). آد، کا، گا: می بردند.

(۳). آد، کا، گا: و از آن در می گریختند.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۵). آد، کا، گا: الفوس.

(۶). آد، کا، گا: شوند.

(۷). آد، کا، گا: کرد.

صفحه: ۱۰۷

آخرت عذاب دوزخ.

ذَلِكِ بِأَنَّهُمْ، گفت: اینکه عذاب و عقوبت در دنیا جلا، و در آخرت عذاب دوزخ برای آن است که ایشان مشاقّه و مخالفت کردند با خدای و پیغمبر «۱». و اصل «مشاقّه» آن باشد که ایشان در شقی باشند و اینان در شقی، و اینکه غایت مخالفت بود. آنگه گفت: هر که او با خدای مخالفت کند و معادات «۲»، خدای تعالی سخت عقوبت است عقوبت خود برساند به او. ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ - الآية، سبب نزول آیت آن بود که چون رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - به زیر حصن ایشان فرود آمد، بفرمود تا بعضی درختان خرما که ایشان را بود ببریدند. ایشان جزعی عظیم کردند و سخت آمد بر ایشان، بر سیبل طعن گفتند: یا مُحَمَّدُ تو دعوی می کنی که مرا به عدل فرستاده‌اند، و اینکه عدل نباشد که «۳» درختان بری، اینکه از جمله افساد و اخراب «۴» زمین باشد. رسول را سخت آمد و مسلمانان مستضعف اندیشه کردند که مبادا که اینکه فساد بود که ما کردیم، مسلمانان بر «۵» یکدیگر خلاف کردند. بعضی گفتند: نباید بریدن که اینکه از جمله غنیمت و مال است «۶»، بعضی گفتند: باید بریدن به رگم و خشم ایشان. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا، آنچه ببریدید از درخت خرما و نیز درختی که رها کردید بر جای خود بر پای ایستاده. فَيَا ذَنْ لَلَّهِ، أَيْ بَعْلَمُ اللَّهُ «۷»، خدای داناست. و گفتند: بامر الله، به فرمان خدای، چه ممتنع نباشد که خدای تعالی فرموده باشد که بهری ببرند و بهری نبرند «۸»، چه تکلیف به

(۱). آد، گا: رسول او.

(۲). آد، کا، گا فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

(۳). آد، کا، گا تو.

(۴). آد، کا، گا: خراب.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: با.

(۶). آد، کا، گا: ما است.

(۷). اساس: يعلم الله، با توجه به آد تصحیح شد.

(۸). آد: بگذارند. [...]

صفحه: ۱۰۸

حسب مصلحت باشد و کس را بر آن طریقی نیست، و اینکه مصالح جز خدای نداند که عالم است به عواقب امور. نافع روایت کرد از عبد الله عمر که او گفت رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - گفت تا درختان بنی النضیر ببریدند و بسوختند «۱»، و برای اینکه حسان ثابت گفت - شعر:

و هان «۲» علی سراه بنی لؤی حریق بالبوریه مستطیر

و «ما» مجازات راست، و «فا» به جواب و جزای او آمد. مفسران خلاف کردند در معنی «لینه». عکرمه گفت: همه انواع خرما را لینه

گویند جز عجوه را، و اینکه قول قتاده است و ابن رومان (۳)، و روایت باذان (۴) از عبد الله عباس که او گفت رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: جمله درختان خرما از سایر انواع بربید مگر عجوه را [و آن نوعی است از کرایم انواع خرما. گفت: اهل مدینه انواع خرما را الوان خوانند مگر عجوه را] (۵)، واحدها لون و لینه. و اصل او «لونه» بوده است برای کسره «لام» و او را قلب کردند با «یا». زهری گفت: «لینه» انواع خرما باشد جز (۶) عجوه [و برنی] (۷).

مجاهد گفت: همه انواع خرما باشد بی استثنا. عوفی گفت از عبد الله عباس: «لینه» نوعی باشد از درختان خرما. سفیان گفت: کرام النخل، از درختان گرانمایه باشد (۸). مقاتل گفت: نوعی از درخت خرما که زرد

(۱). آد، کا، گا: بسوزانیدند.

(۲). اساس: و یدان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس: زمان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). اساس: و اینکه روایت است، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: خرماهای، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: باشند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۱۰۹

باشد (۱) و لطیف و صافی چنان که استخوان او از بیرون بینند، و ایشان آن نوع دوست تر داشتندی، سخت آمد بر ایشان، گفتند: دعوی صلاح می کنید و اینکه فساد است در زمین، [درختان] (۲) رها کنید که [اینکه] (۳) آنان را که باشد که غالب باشند، و گفتند: درختی باشد به زمین نزدیک، و انشد الاخفش:

قد شجانی الحمام حين تغنى بفراق الأحباب من فوق لينة

و گفتند (۴): «عرب الوان نخل را «لینه» خوانند، قال ذو الرمة:

كأن فتودي فوقها عش طائر على لينة فردا و تهبو جنوبها

و قال أيضا:

طراق الخوافي واقع فوق لينة ندى ليله في ريشه يترقرق

و جمع اللينة لين، و قيل: ليان، و قال امرؤ القيس:

و سالفه كسحوق اللبان أضرم فيه الغوى السع

أو تركتموها قائمة على أصولها، يارها کرده اید بر پای ایستاده.

فياذن [۲۳-ر]

الله، به فرمان خدای بود. و لئخزى الفاسقين، و نیز تا خزی و مذلت و غیظ جهودان کافر (۵) باشد. حق تعالی در اینکه آیت وجه

حسن آنچه جهودان فساد و استفساد خواندند آن را باز گفت که برای هوان و مذلت شما بود. وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ، گفت: آنچه خدای تعالی باز آورد و رد کرد به رسول خود. «منهم»، از ایشان- یعنی «۶» بنی النضیر. و «فیء» غنیمت باشد و

(۱). آد، کا، گا: که خرما آورده باشد.

(۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: گفت: با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد، کا، گا فاسق، چاپ شعرانی (۹۵/۱۱): کافر فاسق را.

(۶). آد، کا، گا من.

صفحه : ۱۱۰

اشتقاق او از فاء اذا رجع باشد، و «أفاء» متعدی باشد از او، و سایه بعد زوال را «فیء» گویند هم از آن جا من فاء اذا رجع. فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ، نتاختید بر آن هیچ اسبی و نه اشتری، یعنی هیچ رنجی نرسیده به شما و قطع مسافتی نکردید و قتال نکردید بر آن و ایجاف و ایضاح اسراع باشد، و الوجیف السیر السریع. و بیش از آن نبود که رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- بر شتری نشست و با تنی چند از صحابه آن جا رفت، خدای تعالی بر دست او بگشاد بر طریق مصالحه «۱» و قرار بر آن که بروند و خانه‌ها «۲» رها کنند، و قوله: «علیه» ضمیر راجع است «۳» با لفظ «ما». وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَى مَن يَشَاءُ، و لکن خدای مسلط کند پیغمبرانش را بر آن که خواهد. وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و خدای تعالی بر همه چیز قادر است و توانا. و خدای تعالی اموال بنی النضیر خاصه به رسول داد «۴». رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- بر مهاجر ببخشید، انصاریان را نداد «۵» مگر سه کس را که ایشان محتاج بودند «۶»: أبو دجانة سماك بن خرشه، و سهل بن حنیف، و درید بن الصّمه، و از بنی النضیر بیشتر از دو کس ایمان نیاوردند، یکی: سفیان عمرو بن وهب «۷» و دیگری سعد بن وهب که ایشان اسلام آوردند. رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- بفرمود تا مال و ملک ایشان با ایشان دادند. عمر خطاب روایت کرد که: مال بنی النضیر خدای تعالی به رسول داد از «۸» خاص، برای آن که هیچ کس را در آن سعی نبود و به سعی حضرت رسول

(۱). آد، کا، گا: مصلحت.

(۲). اساس: و همه نسخه بدلها: خانها/ خانه‌ها. [...]

(۳). آد، کا، گا: و ضمیر علیه راجع است.

(۴). آد و.

(۵). آد، کا، گا: را چیزی نداد از آن.

(۶). آد، کا، گا: منهم.

(۷). تفسیر قرطبی (۱۱/۱۸): سفیان بن عمیر.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۱۱۱

- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - وَسَلَّمَ - حاصل شده بود. رسول از آن جا «۱» نفقه کردی نفقه «۲» به سنت، و باقی در وجه سلاح و کراع کردی برای جهاد.

ما أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى، گفت: آنچه باز آورد خدای تعالی بر پیغمبرش «۳» از مالها کافران اهل اینکه شهرها. عبد الله عباس گفت: بنو قریظه و بنو النضیر - و آن به مدینه است، و [به] «۴» فدک و آن بر سه میل است از مدینه، و خبیر و دههای «۵» عرینه و ینیع. خدای تعالی اینکه جمله به رسول داد خاصه تا آنچه خواهد به آن می کند، او آن جمله با خاص خود گرفت. گروهی گفتند: چرا قسمت نکرد! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: ما أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى، گفت: اینکه که خدای تعالی باز آورد به رسولش از اینکه دهها «۶»، خدا راست و رسول او را و خویشان رسول را که بنی هاشم اند.

و فقها در وجه استحقاق ایشان مال خمس را خلاف کردند: بعضی گفتند: جهت استحقاق قرابت «۷» است دون حاجت، توانگر و درویش «۸» در اینکه باب یکی باشند و اینکه مذهب شافعی است و مذهب ما، و بعضی دیگر گفتند:

جهت استحقاق حاجت است و به محتاجان ایشان باید دادن و اینکه مذهب ابو حنیفه است. آنکه خلاف کردند، بعضی گفتند: مال فیء [و مال جزیه و مال] «۹» خراج [همه یکی] «۱۰» است [و اینکه قول معمر بن یحیی است آنکه گفتند: مال بر دو ضرب باشد: بهری غنیمت باشد و بهری نباشد. و غنیمت آن بود که به تیغ بستانند، اربعه اُخماس آن، مقاتله را باشد. و خمس آن مستحقان خمس را

(۱). آد، کا، گا: مال.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۳). اساس که، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۱۰ - ۹ - ۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد، کا، گا: دیههای.

(۶). آد، کا، گا: دیهها.

(۷). اساس قرابت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۸). آد، کا، گا ایشان. [.....]

صفحه : ۱۱۲

فی قوله: وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ «۱». بعضی دیگر گفتند: فیء، که در آیت است مال غنیمت است. بعضی دیگر گفتند: مال فیء «۲» فراختر است از مال صدقات، برای آن که مال صدقات هشت صنف راست و مال فیء، مصروف باشد بر «۳» مصالح جمله مسلمانان. عمر گفت: مال فیء رسول را بود و خویشان او را از بنی هاشم و بنو المطلب «۴».

قتاده گفت «۵»: ابو بکر و عمر مال فیء بر دو قسمت نهاده اند: قسمی رسول را و قسمی قرابت او را. قسم او از پس او به قرابت او دهند [از] «۶» توانگر و درویش، و قسمی دیگر بر سیل صدقه برای او به درویشان و یتیمان دهند، و بعضی دیگر گفتند: غنیمت در ابتدای اسلام اینان را بود، آنکه منسوخ شد با آنچه خدای تعالی در آیت غنیمت گفت: در سوره الانفال: خمس، آن گروه را و اربعه اُخماس مقاتله را، و مذهب ما آن است که: مال فیء جز مال غنیمت باشد، چه مال غنیمت آن باشد که به تیغ بستانند از سرای

[۲۳-پ]

حرب به قهر از آنچه نقل نتوانند کردن (۷) با سرای (۸) اسلام، [و آنچه نقل توان کردن با سرای اسلام] (۹) آن جمله مسلمانان را بود، امام آن را در مصالح مسلمانان صرف کند. و فیء آن باشد که از کافران بستانند بی قتال یا زمینی که اهلش رها کنند، آن رسول را باشد خاصه و آنان را که خدای تعالی ذکر ایشان کرد در اینکه آیت من قوله: فَلِلَّهِ وَاللِّرَّسُولِ وَلِلَّذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ.

و جمله الامر آن است که اموالی که ائمه و ولات را در آن تصرف باشد بر

(۱). سوره انفال (۸) آیه ۴۱.

(۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا: با.

(۴). آد، کا، گا: بنی المطلب.

(۵). کا که.

(۷). آد: نتوان کردن.

(۸). آد، کا، گا: به دار.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آد افزوده شد.

صفحه: ۱۱۳

سه ضرب است: یکی آن است که مسلمانان بستانند بر سبیل تطهیر (۱) و آن مال صدقه (۲) است و حکم آن در آیت صدقات ظاهر است و مستحقان آن پیدااند فی قوله: إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ، (۳) - الآیة. و دوم غنایم است (۴) آن هر مالی باشد که از کافران به تیغ بستانند بر سبیل قهر و غلبه و آن را مستحقان ظاهراند فی قوله:

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ (۵). چون خمس بیرون کنند و به مستحقان او رسانند، اربعة أحماس، رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - یا امام قسمت کند میان مقاتلان (۶) للفارس سهمان و للزاجل سهم واحد (۷)، و بنزدیک ما ارباح تجارات و مکاسب داخل بود. جمله فقها را در اینکه خلاف بود (۸).

و سیوم مال فیء است، و آن مالی باشد که از کافران به مسلمانان آید عفوا صفوا، بی قتالی و تاختی. آن، رسول را باشد خاصه در حیات او، و از پس او قایم مقام او را باشد از ائمه (۹)، و اینکه قول امیر المؤمنین - علی بن ابی طالب - است و عمر (۱۰) و عبد الله عیاس، و ایشان را مخالفی (۱۱) نیست، امیا متاع و عروض و نقود و سلاح و کراع و آنچه منقولات است قسمت کنند میان مقاتله، یعنی از مال غنایم دون مال فیء، و اما زمینها و آنچه منقول نباشد در او خلاف کردند.

مالک گفت: امام را باشد که زمینهای ایشان باز گیرد و وقف کند بر مسلمانان تا

(۱). اساس: تظاهر، با توجه به آد، کا، گا تصحیح شد.

(۲). آد، کا، گا: صدقات.

(۳). سوره توبه (۹) آیه ۶۰.

(۴). آد، کا، گا: و.

(۵). سوره انفال (۸) آیه ۴۱.

(۶). اساس: مقاتله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۷). آد، کا، گا: دو سهم سوار را و یک سهم پیاده را.

(۸). آد، کا: خلاف کردند.

(۹). آد، کا، گا: امامان.

(۱۰). آد، کا، گا: ندارد.

(۱۱). آد، کا، گا: مخالفتی.

صفحه : ۱۱۴

دخل «۱» آن مصروف باشد با مصالح ایشان، و به مقاتلان رها نکند، و شافعی گفت: امام را نیست «۲» که زمینها باز گیرد که وقف از ایشان کند، و حکم آن حکم سایر اموال است، یعنی قسمت کند تا «۳» آنچه کند به رضای مسلمانان کند، و ابو حنیفه گفت: مخیر است، خواهد باز گیرد و وقف کند و خواهد قسمت کند چون دیگر اموال.

اما قسمت فیء بنزدیک ما چنان است که قرآن به آن ناطق است بر شش قسمت چنان که در آیت هست، و چنان که در [آیت] «۴» غنیمت هست. و شافعی گفت: در عهد رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - بر بیست و پنج قسمت بودی: أربعة أخماس از آن، بیست سهم «۵» رسول را بودی خاص، چنان کردی «۶» که او خواستی، و خمس باقی ببخشدی «۷».

امّا بعد از وفات رسول در آن خلاف کردند. مذهب ما آن است که: قایم مقام «۸». او را باشد از ائمه. و شافعی را در او دو قول است: یکی آن که با مجاهدان و آلات جهاد و مصالح ثغور صرف کنند، و دیگر آن که با مصالح مسلمانان صرف کنند از سدّ ثغور و عمارات «۹» کاریزها و بنای رباطها و پلها «۱۰»، و ابتدا به مهتر کنند. و امّا خمس غنایم و فیء بنزدیک شافعی صرف کنند با مصالح مسلمانان پس از وفات رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - قولاً واحداً. سهم ذی القربی ساقط نشود به مرگ رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - و قول شافعی

(۱). اساس: داخل، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد، کا، گا: هست.

(۳). آد، کا، گا: یا .

(۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد، کا، گا: و آن بیست سهم باشد.

(۶). آد، کا، گا: قسمت کردی.

(۷). کا، گا چنان که خمس غنیمت ببخشدی.

(۸). آد، کا، گا: قایم مقامان.

(۹). آد، کا، گا: عمارت. [.....]

(۱۰). آد، کا، گا: پولها/ پلها.

صفحه : ۱۱۵

هم چنان است، و بنای مسأله بر آن است که گفت: به استحقاق قرابت گیرند، و ابو حنیفه گفت: ساقط شود به مرگ رسول اللّ «۱»

امام چیزی به ایشان دهد از برای فقر و مسکنت، و توانگران را چیزی ندهد. دلیل بر صحت قول ما آن است که حق تعالی در اینکه آیت و در آیت غنایم به «لام» ملک گفت: فَلِلَّهِ وَاللِّرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ، «لام» ملک است و «واو» اشتراک. آن که خلاف کرد در اینکه، خلاف ظاهر قرآن کرد، [دلیل] «۲» دیگر قوله: لِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ، تصریح کرد به «۳» ذکر قرابت من غیر تخصیص بفقر و لا غنی، آن کس که گفت: توانگران را برون «۴» کرد خلاف ظاهر «۵» کرده باشد.

حسن بن مطعم «۶» روایت کرد که: رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - روز خیبر که سهم ذی القربی به بنی هاشم داد و بنی المطلب، و بنی نوفل و بنی عبد الشمس را نداد، گفت: من و عثمان برفتم پیش رسول و گفتیم: یا رسول الله، ما همچنان پسران عمیم که بنو المطلب هستند و ما منکر نه ایم فضل بنی هاشم را [۲۴-] ر، برای آن که تو از ایشانی. چون است که بنو المطلب می گیرند و ما نمی گیریم و قرابت یکی است! رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: من و بنو المطلب متفرق نشدیم در جاهلیت «۷» و اسلام، و من و ایشان یکی ایم. و اینکه خبر «۸» حجت شافعی است بر ابو حنیفه. و اخبار اصحاب ما بر آن است که: مستحقان خمس و فیء بنو هاشم اند از فرزندان علی و عباس و عقیل.

(۱). آد، کا، گا که.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). گا: کردند که.

(۴). آد، کا، گا: را نرسد.

(۵). آد، کا، گا قرآن.

(۶). اساس: حسن معظم، چاپ شعرانی (۹۸/۱۱): جبر مطعم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). اساس: جهالت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۱۱۶

عبد الرحمن بن [ابی] «۱» لیلی روایت کرد از حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب - صلوات الله و سلامه علیه «۲» - که گفت: من و فاطمه و عباس و زید بن حارثه به دیدن «۳» رسول شدیم و گفتیم: یا رسول الله، اگر حق ما از خمس در دست ما کنی در حیات خود تا کس با ما منازعت نکند از پس تو در آن.

رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - چنان کرد که ما التماس کردیم «۴»، در عهد ابو بکر در دست من بود و در عهد عمر همچنین «۵». چون آخر عهد عمر بود، مالی بسیار آوردند، او حق ما بیرون کرد از آن جا، من گفتم: بنو هاشم را اکنون حاجت نیست اگر صرف کنید «۶» با مصالح مسلمانان و ما را وقت دوم عوض دهی روا باشد. [گفت: روا باشد] «۷»، همچنان کرد. عباس گفت: نباید کردن «۸» که ترسم اینکه حق ما با ما ندهند پس از اینکه، و او مردی داهی بود همچنان افتاد که «۹» او گفت.

و یک روایت دیگر از او آن است که: در آخر عهد عمر، مالی بسیار آوردند از فارس «۱۰» و سوس و اهواز، عمر گفت: اگر شما که بنو هاشمید حقی که شما راست بر سیل قرض به من دهید تا «۱۱» در مصالح مسلمانان و حوایج ایشان صرف کنم، چون مالی آرند عوض باز دهم. من گفتم: روا باشد. عمر را وفات آمد «۱۲» پیش از آن که مال رسید «۱۳» و آن قرض ناگزارده ماند، و اینکه اخبار و مانند اینکه اصحاب شافعی آوردند برای حجت بر ابو حنیفه.

- (۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: علی علیه السلام.
- (۳). آد، کا، گا: بنزدیک، کا: در نزدیک.
- (۴). آد، کا، گا: چنان که من التماس کردم بکرد و.
- (۵). آد، کا، گا در دست من بود. [.....]
- (۶). آد، کا، گا: صرف کنی.
- (۸). آد، کا، گا: نیاست کردن.
- (۹). آد، کا، گا: همچنان آمد که.
- (۱۰). آد، کا، گا: پارس.
- (۱۱). آد، کا، گا: من.
- (۱۲). آد، کا، گا: وفات رسید.
- (۱۳). آد، کا، گا: مالی برسد.

صفحه: ۱۱۷

و دلیل ما ظاهر قرآن است و اجماع اهل البیت و اجماع طایفه. [اما] «۱» بنزدیک ما سهم ذی القربی امام را باشد، و بنزدیک شافعی جمله خویشان را از دور و نزدیک و زن و مرد و خرد «۲» و بزرگ علی فرائض الله: لِلذَّكَرِ مِثْلَ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ «۳». و مزنی و ابو ثور گفتند: زن و مرد راست باشند در او. و سهم ذی القربی بنزدیک شافعی قسمت باید کرد «۴» بر هاشمیان شرق و غرب، و ابو اسحاق اسفراینی گفت: بر اهل آن شهر قسمت باید کردن، چه بر آن وجه متعذر باشد و اینکه فرع «۵» ساقط است از ما، جز آن که ما در سهم یتامی و مساکین و ابناء سبیل «۶» چنان گوئیم که ابو اسحاق گفت بر اهل شهر و ما والاها. [و الیتامی و الْمَسَاكِينِ و ابْنِ السَّبِيلِ] «۷»، آن سه سهم که نصیب یتیمان و درویشان و راهگذران «۸» است در خمس [و فی] «۹» به یتیمان آل محمّد و مساکین و ابناء سبیل ایشان باید دادن بنزدیک ما. و جمله فقها خلاف کردند در اینکه و گفتند: فقرای مسلمانان را باشد و ایتام و ابناء سبیل را از ایشان. دلیل ما بیرون از «۱۰» اجماع فرقه و اخبار «۱۱» اهل البیت اینکه «لام» تعریف است که نیابت کرد از اضافه فی قوله: وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ، کانه قال: و لذی قربی آل محمّد و لیتامهم و مساکینهم «۱۲» و ابناء سبیلهم، برای آن که در ذی القربی اجماع است

- (۹-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). کا، گا: خورد.
- (۳). سوره نساء (۴) آیه ۱۱ و ۱۷۶.
- (۴). آد، کا، گا: باید کردن.
- (۵). اساس: آن نوع، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). آد، گا: اینکه سبیل.
- (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. [.....]
- (۸). آد، کا، گا: راه گذریان.

(۱۰). اساس: بر اینکه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آد، گا: اجماع.

(۱۲). آد، کا، گا: و لمساکینهم.

صفحه: ۱۱۸

[که] «۱» اگر [چه] «۲» مطلق است، مراد ذی القربی آل محمداند، فکذلک فیما کان معطوفا «۳» علیه. کی لا- یكون دَوْلَةً، عامه قراء خواندند: یكون به «یا» و نصب «نون» علی معنی (علی معنی کی لا یكون)، الفیء دوله. و ابو جعفر به «تا» خواند و رفع «دوله» علی معنی کی لا تكون دوله، ای تقع دوله، و «کان» تامه باشد به معنی حدث «۴» و وقع، ای کی لا- تقع دوله. و جمله قراء به ضم «دال» خواندند الا ابو عبد الرحمن السّلمی فی الشّاذّ که او «دوله» خواند به فتح «دال». عیسی بن عمر «۵» گفت: هما لغتان بمعنی واحد، و دیگران گفتند: فرق است میان ایشان برای آن که دولت به فتح «دال» ظفر و غلبه باشد، و به ضم «دال» ما يتداوله الناس بينهم من الاموال كالعاریة و غیرها، و قيل: الدّولة فی الملک و الدّولة فی المال.

حق تعالی گفت: تا اینکه فیء و غنیمت دولتی نباشد «۶» میان توانگران شما، برای آن که در جاهلیت چون غنیمتی بودی رئیس از آن جا ربع «۷» برگرفتی، آنکه بیرون «۸» آنچه خواستی [۲۴-پ]

و «۹» او را به چشم نیکو آمدی بر گرفتی و آن را «صفایا» خوانند «۱۰»، و علی «۱۱» ذلک قال شاعرهم - شعر:

لك المربع منها و الصّفايا و حکمک و النّشیطه و الفضول

و قال آخر:

(۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا: یكون عطفًا.

(۴). اساس و رفع، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۵). آد، گا: عیسی بن عمرو.

(۶). آد، کا، گا بین-الأغنیاء منکم.

(۷). آد، کا، گا: ربعی.

(۸). آد: یا آن که بیش از قسمت خود. کا، گا: یا آن که پیش از قسمت.

(۹). آد، کا، گا: که.

(۱۰). آد، کا، گا: خواندندی.

(۱۱). آد، کا، گا: و فی. [.....]

صفحه: ۱۱۹

انا ابن الزّابعین من آل عمرو و فرسان المنابر من جناب

[أی] «۱» انا بن الاخذین ربع المال، یعنی انا بن الرّؤساء. حق تعالی «۲» در اسلام ربع با «۳» خمس کرد تا رسول را و اهل البيت و اقرباء

او را از غنیمت خمس باشد، و آنچه خاص رسول است و آن فیء است که جمله او را باشد و خویشان او را، چنان که در اینکه آیت بیان کرد و اینکه را خمس نباشد.

و بدان که زمینها بر چهار قسم است: زمینی آن است که اهل او اسلام آرند بطوع و رغبت خود بی قتال (۴)، آن زمین ایشان ایشان (۵) را باشد، در دست ایشان رها کنند تا چنان که خواهند [در آن] (۶) تصرف می کنند به بیع و شری و هبه بر ایشان در آنچه حاصل آید ایشان را از غلات عشر باشد یا نصف العشر.

و زمینی دیگر آن باشد که به شمشیر بستانند، جمله مسلمانان را باشد.

امام به آن کس دهد به مقاطعه که او خواهد به چندانی که صلاح داند، و آنچه حاصل شود از آن جا صرف کند با مصالح مسلمانان.

و ضرب سیوم (۷) زمین صلح است، و آن زمین اهل جزیه باشد از اهل ذمه، امام با ایشان مصالحه کند با آنچه صلاح داند از ربع و ثلث و کما بیش آن به حسب مصلحت، چون اسلام آرند صلح و جزیه از ایشان بیفتد، و حکم زمین ایشان حکم زمین آنان باشد که بطوع اسلام آورده باشند، و اینکه از جزیه باشد که امام بر ایشان نهد، خواهد بر سرایهای ایشان و خواهد بر زمین ایشان. و ضرب چهارم زمینی است که اهلش باز گذارند و از آن جا بروند، آن

(۶-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: حق.

(۳). کا: یا .

(۴). گا یعنی فیء را.

(۵). آد، کا، گا: ندارد.

(۷). آد، گا: سیم.

صفحه : ۱۲۰

خاص امام را باشد چنان که زمین بنو النضیر رسول را بود، و همچنین زمینهای موات که آن را مالکی نباشد امام را بود که احیای آن کند یا به کسی دهد تا احیای آن کند بر خراجی و قراری.

وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ، آنچه رسول به شما دهد (۱) بستانید، و آنچه نهی کند شما را از آن باز ایستید. حسن گفت: در اینکه آیت رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - غنیمت به ایشان داد (۲) و ایشان را از خیانت نهی کرد (۳)، و حمل او بر عموم کردن اولیتر باشد، چه الفاظ عموم قرآن چون مطلق باشد و مخصّصی (۴) نباشد، حمل کردن بر عموم واجب بود. و حکم بن عمیر الثمالی (۵) گفت که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: قرآن سخت (۶) مستصعب است بر آن که ترکش کند، و خوار است بر آن که متابعت او کند و طلب کند او را. و حدیث من صعب و مستصعب و او حکم (۷) است، هر که تمسک کند به حدیث من و جمع کند میان او و قرآن بر او خوار باشد (۸)، و هر که به قرآن تهاون کند و به حدیث من، در دنیا و آخرت زیانکار باشد. و شما را فرموده اند که: قول من گیرید و فرمان من کار بندید و متابعت سنت من کنید، هر که به قول من راضی باشد به قرآن راضی باشد، و هر که به قول من استهزاء کند به قرآن استهزاء کرده باشد، قوله تعالی (۹): «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ».

- (۱). آد، کا، گا از غنیمت.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دهد.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: کند.
- (۴). اساس: مختص، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). اساس: آد، گا: حکم بن عمر الثمالی، با توجه به کا تصحیح شد.
- (۶). آد، کا، گا: صعب.
- (۷). آد: مستصعب است و در حکم، کا: مستصعب است و در او حکم.
- (۸). آد، کا، گا: آسان شود. [.....]
- (۹). آد، کا، گا: باشد و اینکه آیت برخواند که.

صفحه : ۱۲۱

در خبر است که عبد الله مسعود مردی را دید محرم، احرام گرفته و جامه دوخته پوشیده، گفت: یا هذا، اگر محرمی جامه دوخته برکن. گفت: آیتی از قرآن بر من توانی خواندن در اینکه باب! گفت: آری «۱»: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ، و اینکه دلیل آن است که آیت را حمل باید کردن بر عموم.

وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ، گفت: از خدا بترسید که او سخت عقوبت است.

لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ، [گفتند تقدیر آیت آن است که: كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ، بل لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ] «۲»، گفت: تا مال غنیمت متداول نشود میان توانگران، بل درویشان را باشد از مهاجران که در مکه خانه و نشیمن خود رها کردند و با رسول به مدینه آمدند. آنکه وصف کرد ایشان را، گفت: الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ، آنانند که ایشان را بیرون کرده باشند از سرایهانشان و مالهاشان «۳». يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا [۲۵-ر]

در محلّ حال «۴»، ای طالبین فضلا، در آن حال که طلب فضل و رضای خدای می کنند. وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ، و نصرت خدای و رسول خدای می کنند، یعنی نصرت دین خدای و پیغمبر خدای می کنند. أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ، ایشان راستگیرانند.

در اخبار آمد که: مردی «۵» بود از ایشان که سنگ بر شکم بستی تا پشت او راست دارد «۶» و به زمستان چاله «۷» بکندی و در او نشستی تا سرما کمتر یابد «۸» که هیچ جا بنداشتی «۹»، سعید جبر گفت و سعید عبد الرحمن بن ابزی که: در جماعتی

- (۱). آد، کا: در اینکه باب من اینکه آیت بر او خواندم.
- (۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). آد، کا، گا و قوله.
- (۴). آد، کا، گا: جمله در محلّ حال افتاد.
- (۵). آد، کا، گا: مرد.
- (۶). آد، کا، گا: راست داشتی.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: گوی.
- (۸). آد، کا، گا: کمتر یافتی.
- (۹). آد، کا: خانه نداشتی، گا: جامه نداشتی.

صفحه : ۱۲۲

مهاجر، قوم «۱» بودند که ایشان سرای داشتند و زن داشتند و بنده و پرستار و شتر «۲»، جز آن است که خدای تعالی ایشان را درویش خواند و در زکات سهمی پدید کرد برای ایشان.

وَ الَّذِينَ تَبَوَّأُوا الدَّارَ «۳» يُحِبُّونَ مَن هَاجَرَ إِلَيْهِمْ، دوست می‌دارند آنان را که هجرت کردند از مکه با ایشان «۸». وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا، و در دل خود حاجتی و حزازتی و حسدی نمی‌یابند از آنچه رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - به مهاجران می‌دهد، برای آن که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - اموال بنی النضیر قسمت کرد میان مهاجر «۹» و چیزی به انصار «۱۰» نداد، مگر «۱۱» سه کس را که گفتیم پیش از اینکه. وَ يُؤْتُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ، و ایشان مهاجر را بر خویش و اهل خویش ایثار می‌کنند، و اگر چه ایشان را «۱۲» حاجت باشد و نیز گفتند «۱۳»:

آیت در مردی آمد انصاری که او را سر گوسفندی بود بریان کرده و او و اهل

(۱). آد، کا، گا: قومی.

(۲). آد، کا، گا: اشتر.

(۳). آد، گا: تبوءوا الدار.

(۴). کا: شناختند. [.....]

(۵-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: آمدند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آد، کا، گا: بر ایشان.

(۹). آد، کا، گا: مهاجران.

(۱۰). آد، کا، گا: انصاریان.

(۱۱). آد، کا، گا: آن.

(۱۲). آد، کا، آن.

(۱۳). آد، کا، گا: انس گفت.

صفحه : ۱۲۳

و عیال او «۱» محتاج بودند. آن سر به همسایه «۲» فرستاد از جمله مهاجر او را بر خود و عیال خود ایثار «۳» کردند. عبد الله عباس گفت رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - روز «۴» بنی النضیر انصاریان را گفت: اگر خواهید که با مهاجر مواسی «۵» کنید در سرایهاتان و مالیهاتان، که ایشان را آن جا سرایی و مالی نیست تا من شما را نصیب کنم در قسمت مال بنی النضیر، و اگر نخواهید تا اینکه «۶» به ایشان دهم و مال شما را بدهم. گفتند: ما مال خود با ایشان مقاسمه کنیم و به مال بنی النضیر طمع نداریم تا خاص ایشان را باشد. خدای تعالی در حق ایشان اینکه آیت فرستاد: وَ يُؤْتُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ.

شقیق بن سلمه روایت کرد از عبد الله مسعود گفت: رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - یک شب نماز شام و خفتن بگذارد «۷». مردی از میان صف برخاست «۸» و گفت: معاشر المهاجرین و الانصار؟ مردی غریبم و درویشم. و اینکه سؤال در نماز گاه رسول می‌کنم. مرا طعام دهید. رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - گفت: یا دوست ذکر غربت مکن که رگهای دلم بریدی؟

۹. «انما» الغریاء اربعه

، غریبان چهار است «۱۰». گفتند: یا رسول الله؟ کدامند ایشان! گفت:

۱۱. «مسجد بین ظهرانی» قوم لا یصلون فیه

، مسجدی در میان قوم که در او نماز نکنند و مصحفی در دست قومی که بدو قرآن

(۱). آد، کا، گا بدان.

(۲). آد، کا، گا: آن سر را بر همسایه.

(۳). آد، گا: اختیار.

(۴). اساس: روزی، با توجه به کا تصحیح شد.

(۵). آد، کا، گا: مواساتی.

(۶). آد، کا، گا مال. [.....]

(۷). کذا: در اساس، و آد، کا، گا، چاپ شعرانی (۱۱/۱۰۲): بگزارد.

(۸). آد، کا، گا: برخواست.

(۹). اساس: اما، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، کا، گا: چهارند.

(۱۱). اساس: ظهانی، با توجه به شعرانی (۱۱/۱۰۲) و ضبط حدیث تصحیح شد.

صفحه: ۱۲۴

نخوانند» ۱ و عالمی در میان قومی که احوال او ندانند و «۲» تفقد نکنند، و اسیری در بلاد روم «۳» در میان کافران که خدای را ندانند. آنگه گفت: کیست که مؤونت اینکه مرد کفایت کند تا خدای تعالی در فردوس اعلی او را جای دهد! حضرت امیر المؤمنین علی برخاست «۴» و دست سائل گرفت و ببرد «۵» به حجره فاطمه علیها السّلام - و گفت: ای دختر رسول خدای در کار اینکه مهمان «۶» نظر کن.

فاطمه گفت: ای پسر عم رسول خدای در سرای جز قدری گندم نبود و از آن طعامی ساخته‌ام و کودکمان «۷» محتاجند و تو روزه داری و طعام اندک است، یک کس را بیش نباشد. [گفت: حاضر کن. فاطمه - علیها السّلام - طعام را حاضر کرد. امیر المؤمنین - علیه السّلام - چون دید که طعام اندک است، با خود] «۸» گفت:

اگر من [۲۵ - پ]

طعام نخورم نشاید و اگر طعام خورم مهمان را کفایت نباشد.

دست مبارک دراز کرد به علت آن که چراغ اصلاح می‌کنم و چراغ را بنشانند. آنگه حضرت خیر النساء «۹» را گفت: در چراغ روشن کردن تعلل کن تا مهمان طعام نیک بخورد آنگه چراغ بیار، و حضرت امیر المؤمنین - صلوات الله و سلامه علیه - دهان مبارک می‌جنبانید و می‌نمود که طعام می‌خورم و «۱۰» نمی‌خورد تا مهمان طعام تمام بخورد و سیر شد. حضرت خیر النساء «۱۱» - علیها السّلام - چراغ بیاورد و بنهاد و طعام بر حال خود بود. پس امیر المؤمنین مهمان را گفت: چرا طعام نخوردی «۱۲»!

گفت: یا ابا الحسن من طعام بخوردم و سیر شدم و لکن خدای تعالی طعام را

- (۱). آد، کا، گا: که آن را نخوانند.
- (۲). آد، کا، گا: که مردم به اقوال او گوش باز ندارند و او را.
- (۳). اساس که، با توجه به ضبط نسخه بدلها حذف شد.
- (۴). آد، کا، گا: برخواست.
- (۵). آد، کا، گا تا.
- (۶). آد، کا، گا: یا فاطمه در کار اینکه مرد.
- (۷). آد، کا، گا به آن.
- (۸). اساس: افتادگی دارد، از آد آورده شد.
- (۹-۱۱). آد، کا، گا: فاطمه. [.....]
- (۱۰). آد، کا، گا: اما.
- (۱۲). آد، کا، گا: نمی خوری.

صفحه : ۱۲۵

برکت داده است. آنگه از آن طعام امیر المؤمنین بخورد و حضرت خیر النساء و شاهزاده‌ها «۱» - علیهم السلام - نیز بخوردند و همسایه‌ها را «۲» نصیب دادند از برکت که خدای تعالی داده بود ایشان را. بامداد که حضرت امیر المؤمنین - صلوات الله و سلامه علیه - به مسجد آمد رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: یا علی چون بودی به «۳» مهمان! گفت: بحمد الله یا رسول الله نیک بود. رسول گفت: خدای تعالی تعجب نمود از آنچه تو «۴» کردی دوش از چراغ کشتن و طعام نخوردن برای مهمان. گفت: یا رسول الله؟ تو را که خبر داد!

گفت: جبرئیل خبر داد مرا از آن، و اینکه آیت آورد در شأن تو: وَ يُؤْتُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ.

در حکایات الصالحین آمد «۵» که ابو الحسین انطاکی گفت: هشتاد و اند مرد بر من حاضر آمدند به بعضی دههای ری، و بر ما نانی چند بود آن نانها پاره پاره کردم و در پیش ایشان نهادم «۶». چون ساعتی بر آمد «۷» چراغی بیاوردم و بنهادم آن پاره‌های نان بر حال خود بود که «۸» هیچ کس نخورده بود از آن که بر صاحبش ایثار کرده بود.

و در حکایت آمد عن حذیفه العدوی که او گفت: روز یرموک «۹» برخاستم «۱۰» و پاره آب بر گرفتم تا طلب پسر عمی کنم که با اینکه جماعت در بیابان بود «۱۱». گفتم: اگر به او رسم و او را رمقی بود اینکه شربت آب بدو دهم. به او

- (۱). آد، کا، گا: فاطمه، حسن و حسین.
- (۲). آد، کا، گا: و همسایگان را نیز.
- (۳). آد، کا، گا: با.
- (۴). آد، کا، گا به آن درویش.
- (۵). آد، کا، گا: آورده‌اند.
- (۶). آد، کا، گا و در چراغ آوردن تهاون می کردم.
- (۷). آد، گا: شد، کا: بود.
- (۸). آد، کا، گا: که هر یک بر صاحبش ایثار کرده بود.

(۹). آد، گا: احد.

(۱۰). آد، کا، گا: برخواستم.

(۱۱). آد، کا، گا: افتاده بود.

صفحه: ۱۲۶

برسیدم او رمق داشت، خواستم تا آب بدو دهم ناله‌ای بر آمد از پس پشت من.

پسر عمم اشارت کرد به او، برفتم. هشام بن العاص را دیدم، برفتم تا آب به او دهم ناله دیگر برآمد. او اشارت کرد که آب بدو ده «۱». چون بنزدیک او رسیدم جان بداده بود. [تا به نزدیک هشام آمدم او نیز جان بداده بود] «۲». با نزدیک پسر عم آمدم جان بداده بود. گفتم: سبحان الله؟ ایثار اینکه باشد.

در خبر است که حضرت امیر المؤمنین علی - صلوات الله و سلامه علیه - روزی جماعتی را دید گفت:
من انتم،

کیستید شما! گفتند:

نحن قوم متوکلون

، ما جماعتی ایم متوکلون، به توکل زندگانی کنیم. گفت: توکل شما به کجا رسیده است «۳»! گفتند:
اذا وجدنا اكلنا و اذا فقدنا صبرنا،

چون بیایم بخوریم و چون نیایم صبر کنیم. [علی - علیه السلام] «۴» گفت:
هكذا يفعل الكلاب عندنا،

سگان بنزدیک ما همچنین کنند. گفتند: پس چگونه باید کرد یا امیر المؤمنین! گفت: چنان که ما کنیم، چون نیایم شکر کنیم و چون بیایم ایثار کنیم.

ذو النون مصری را پرسیدند که: زهد چه باشد! گفت سه چیز [باشد] «۵»:

ترك طلب المفقود و تفريق المجموع و الايثار بالقوت

، گفت: آنچه دارید بدهید و آنچه ندارید مجوید «۶» و آنچه قوت تو باشد به آن ایثار کنید «۷». وَ مَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، گفت: هر کس را که او را نگاه دارند از بخل نفس، ایشان ظفر یافتگان باشند. و «شح» در کلام عرب بخلی باشد با حرص، يقال: شحيح بين الشح و الشحّة و الشحاحه، قال عمرو بن الكلثوم - شعر:

ترى اللّحز الشّحيح اذا امرت عليه بماله فيها مهينا

(۱). آد، کا، گا خواستم که او را آب دهم. [.....]

(۲). اساس: افتادگی دارد، از آد آورده شد.

(۳). آد، کا، گا: شما تا کجاست.

(۴-۵). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا: نخوری. نخورید.

(۷). آد، کا، گا: ایثار کنی / ایثار کنید.

صفحه : ۱۲۷

ابو الشعثاء گفت مردی عبد الله مسعود را گفت: من می‌ترسم که هالک باشم. گفت: چرا! گفت: برای آن که خدای تعالی می‌گوید: وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، و من مردی شحیحم از دست من هیچ [۲۶-ر] چیزی بیرون نیامد» (۱). گفت: شحیح نه آن باشد، شح آن باشد که مال نگاه داری و از مال برادرت خوری به ظلم، اینکه که تو کردی بخل است و بخل بدخویی است.

علی بن طلحه گفت از عبد الله عیاس که گفت: در اینکه آیت مراد آن است که هر کس که [او] [۲] متابعت هوای نفس کند. ابن زید گفت: هر کس که بخل نفس او را حمل نکند که مأمورات را ترک کند و منهیات را ارتکاب، از آنان [باشد] (۳) که او را نگاه داشته باشند از بخل نفس.

أنس مالک روایت کرد که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت:

هر که او زکات بدهد و مهمان را طعام بدهد و در نایب‌های که افتد خرجی کند، او بری باشد از شح نفس، و هم آنس مالک روایت کرد که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - در دعا گفتی:

«اللَّهُمَّ اِنِّي اعُوذُ بِكَ مِنْ شَحِّ نَفْسِي وَاسْرَافِهَا وَوَسْوَاسِهَا.

جابر عبد الله أنصاری روایت کرد که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت:

اتَّقُوا الشَّحَّ فَإِنَّ الشَّحَّ أَهْلَكَ مِنْ كَانْ قَبْلَكُمْ

، گفت: پرهیزید از بخل که بخل هلاک کرد آنان را که پیش شما بودند.

أبو الهيثم الأسدی گفت: به خانه خدای طواف می‌کردم، مردی را دیدم که طواف می‌کرد می‌گفتی:

اللَّهُمَّ قِنِي شَحَّ نَفْسِي،

و بر آن (۵) زیادت نمی‌کرد. او

(۱). آد، کا، گا: نیاید.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد من.

(۵). آد، گا: و بر اینکه چیزی.

صفحه : ۱۲۸

را گفتم: یا هذا تو خود دعا همین دانی! گفت: مرا اینکه کفایت است برای آن که چون (۱) مرا از بخل نفس نگاه دارند (۲) دزدی نکنم و زنا نکنم و فلان معصیت و فلان و فلان نکنم. پرسیدم که: اینکه کیست! گفتند: عبد الرحمن عوف است.

گفتند (۳) کسری وزیرانش را گفت: چیست که فرزندان آدم را زیانتر دارد!

گفتند: درویشی. کسری گفت: بخل بتر (۴) است از درویشی، که درویش چون مال یابد فراخ دل (۵) شود، و بخیل هرگز فراخ دل نشود.

وَالَّذِينَ جَاءُوا ﴿٦﴾ وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ ﴿١٠﴾ - الآية. و تابعین‌اند، و اتباع تابعین‌اند، و ایشان آنانند که خدای تعالی در حق ایشان

گفت: وَ الَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ (۱۱)، پس جهد کن تا از اینکه سه گروه بیرون نباشی.

عبد الله عزیاس گفت خدای تعالی فرموده است ما را که: استغفار کنیم برای اصحاب رسول، با آن که دانست که ایشان مفتون خواهند شدن.

(۱). آد، کا، گا خدای تعالی.

(۲). آد، گا: از بخل خودم نگاه دارد.

(۳). آد، کا، گا: آورده‌اند که.

(۴). کا: بدتر. [...]

(۵). آد، کا، گا: فراخ دست.

(۶). اساس، آد، کا، گا: جاءوا، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۷). آد، کا، گا: تابعان و اتباع تابعان.

(۸). آد، کا، گا: مردم.

(۹). آد، گا: مهاجرانند.

(۱۰). سوره حشر (۵۹) آیه ۸.

(۱۱). آد الایه.

صفحه : ۱۲۹

مسروق گفت از عایشه شنیدم که گفت: شما را فرموده‌اند که استغفار کنید، اصحاب رسول را شما لعنت می‌کنید و من از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- شنیدم که گفت: امت [من] (۱) از دنیا بیرون برود (۲) تا آخرینان اولینان (۳) [را] (۴) لعنت نکنند. و عبد الله عمر گفت: چون کسی را بینی که صحابه رسول را لعنت کند، بگویی که (۵) لعنت بر آن کس باد که از شما بتر است. عوام بن حوشب گفت: من آنان را که دریافتم از صدر اینکه امت، گفتندی:

محاسن صحابه با مردم بگویی (۶) تا دلها بر ایشان مؤتلف شود، و آنچه میان ایشان رفت مگویی (۷) تا مردم را بر ایشان نیاغالی (۸). اینکه اخبار و مانند اینکه دلیل می‌کند که در آن عهد [اینکه] (۹) معنی رفته است و ما را بر جمله (۱۰) مکلف به آنیم که خدای (۱۱) ما را گفت در اینکه آیت که در دعا می‌گوییم: رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ بار خدایا بیامرز ما را و آن برادران که سبق بردند ما را به ایمان و در دل ما هیچ غلی و حقدی مکن آنان را که (۱۲) مؤمن بودند (۱۳)، که [تو] (۱۴) خدای مهربان و بخشاینده‌ای. و اینکه دعایی است که جمله مؤمنان اولین و آخرین در او داخل‌اند. و آن که خارج باشد از اینکه صفت، خارج باشد از اینکه دعا، چه اینکه دعا نه با کسی می‌کنند که بر او پوشیده

(۱۴-۹-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). کا: نبروند.

(۳). کا: اولینان و آخرینان.

(۵). آد، کا، گا: بگوئید که.

(۶). آد، کا، گا: بگوئید.

(۷). آد، کا، گا: مگوئید.

(۸). کذا در اساس: نیاغالی / نیاغالید، آد، کا، گا: بنیازارید. [.....]

(۱۰). آد، کا، گا: و ما جمله.

(۱۱). آد، گا تعالی.

(۱۲). آد، کا، گا: از آنان که.

(۱۳). آد، کا، گا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ

صفحه : ۱۳۰

باشد «۱» خفایا و ضمائر - وَقَفْنَا لِلَّهِ بِمَا يَرْضِيهِ عَنَّا وَ بَعْدَنَا مِمَّا يَسْخِطُهُ عَلَيْنَا بِفَضْلِهِ وَ رَحْمَتِهِ.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا [۲۶- پ]

يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، حَقَّ تَعَالَى فِيهِ أَنَّكَ آيَتِ كَفْتِ: نَبِيْنِي اِي مُحَمَّدِ اَنَانِ رَا كِه مَنَافِقِ شَدَنَد!

و منافق آن باشد که در دل کفر دارد و بر زبان ایمان، و اشتقاق آن «۲» از «نافقاء» است، و آن سوراخ موش دشتی باشد که چند سر دارد، چون از یکی قصد کندش از دیگر راه بجهد، منافق همچین باشد به ظاهر به در ایمان به در آید و به باطن به در کفر بجهد، به زبان با مسلمانان باشد و به دل با کافران، و اینکه لفظی شرعی است و معنی او در شرع اسرار الکفر و اظهار الایمان باشد. يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا، می گویند «۳» برادران خود را از کافران اهل کتاب یعنی جهودان بنی قریظه و بنی النضیر، و قوله: يَقُولُونَ، در محل حال است، یعنی قائلین. لَئِنْ أَخْرَجْتُمْ لَنُخْرِجَنَّ مَعَكُمْ، منافقان جهودان را گفتند: شما دل مشغول مدارید که اگر شما را بیرون کنند ما با شما بیاییم. وَلَا نُطِيعُ فِيكُمْ أَحَدًا أَبَدًا، و در حق شما و قصد شما طاعت کس نداریم. وَإِنْ «۴» وَاللَّهِ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ، و خدای تعالی گواهی می دهد که ایشان دروغ می گویند.

لَئِنْ أَخْرَجُوا لَّا- يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ، بل اگر ایشان را که جهودانند «۸» از مدینه بیرون کنند اینکه منافقان با ایشان بیرون نشوند، و اگر با ایشان کارزار «۹» کنند اینکه

(۱). آد، کا: بماند.

(۲). آد، کا، گا: او.

(۳). آد، کا، گا اینکه منافقان.

(۴). اساس: و لئن، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۵-۹). آد، گا: کالزار / کارزار.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). اساس: ما با شما، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: جهودان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۱

منافقان بیرون نروند و یاری نکنند ایشان را. [وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلِّنَنَّ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ، و اگر نصرت کنند ایشان را پشت بر کنند و به هزیمت بروند، آنکه] «۱» نصرت نکنند ایشان را از قبل خدای - جل جلاله.

آنکه گفت: لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهِيئَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ، شما که مؤمنانید، به ترس در دل ایشان بیشترید از خدای، یعنی از شما بیشتر ترسند»^(۲) که از خدای.

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ، اینکه برای آن است که ایشان مردمانی اند که چیزی ندانند.

لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرَى مُحَصَّنَةٍ، گفت: اینکه جهودان با شما کارزار^(۳) نکنند الا در شهرهای حصین از حصارها و جایهای محکم، و به صحرا بیرون نیایند بر عادت عرب. أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ، یا از پس دیوارها. ابن کثیر و ابو عمرو خواندند و عبد الله عباس و مجاهد^(۴): «من وراء جدار» به «الف» علی لفظ الواحد، و باقی قراء «جدر» به ضم «جیم» و «دال» علی لفظ الجمع، و از بعضی مکیان روایت کردند: «جدر» به فتح «جیم» و سکون «دال». بِأَسْرِهِمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ، شجاعت و صولت در میان ایشان سخت است، یعنی تا با یکدیگر باشند لاف زنند و به زبان شجاعت گویند. چون^(۵) بیرون آیند از ایشان ضعیفتر و بد دلتر نباشد^(۶). تَحَسُّبُهُمْ جَمِيعًا، تو پنداری یکی اند و مجتمع اند و با یکدیگر موافق اند، و به خلاف اینکه است^(۷) که دل‌های پراگنده^(۸) مخالف دارند. قتاده گفت: اهل باطل چنین باشند، مختلف الأهواء و الکلمات باشند.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، کا، گا: به می ترسند. [.....]

(۳). آد، گا: کالزار.

(۴). آد، کا، گا نیز.

(۵). آد به جنگ.

(۶). اساس: نباشند، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۷). آد، کا، گا و قلوبهم شتی

(۸). آد، کا، گا و.

صفحه: ۱۳۲

مجاهد گفت: معنی آن است که دین منافقان خلاف^(۱) دین جهودان است. ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ، گفت: اینکه برای آن است که ایشان گروهی اند که عقل^(۲) کار نمی‌بندند.

كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، گفت: [مثل^(۳)] اینان چون مثل آنانند که پیش ایشان بودند. عبد الله عباس گفت: بنو قینقاع اند. مجاهد گفت: مشرکان قریش اند که به بدر کشته شدند. ذاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ، بچشیدند و بال کار خود از قتل و اسر و جلا. وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، و ایشان را عذابی است دردناک.

آنکه مثلی بزد جهود و منافق را گفت: كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ، چون مثل ابلیس^(۴) که گفت آدمی را که: کافر شو. چون کافر شد، گفت: من از تو بیزارم که من از خدای می‌ترسم.

عبد الله عیّاس و عبد الله مسعود گفتند: مراد به انسان برصیصای راهب است، و قصه او آن بود که در زمان فترت، در صومعه‌ای خدای را هفتاد سال عبادت کرد. ابلیس چندان که خواست که بر او ظفر یابد نمی‌توانست. یک روز مرده شیطان^(۵) را جمع کرد، گفت: مرا حیلتی بیاموزی^(۶) در کار برصیصا. یکی از جمله ایشان- که او را ابيض گفتند- و او آن بود که روزی بیامد و خواست تا رسول ما را وسوسه دهد^(۷) و جبرئیل بیامد و یکی پر^(۸) بزد و او را به اقصای هند انداخت- او گفت: من تدبیری سازم. بیامد و بر

صورت [۲۷-ر]

راهبی میان سر تراشید «۹» و جامه رهبانان پوشید «۱۰»، و به زیر صومعه برصیصا آمد و او را آواز

(۱). آد، کا، گا: به خلاف.

(۲). آد، کا، گا را.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ

(۵). آد، کا، گا: شیاطین.

(۶). آد، کا، گا: بیاموزید.

(۷). آد، کا، گا: وسوسه کند.

(۸). آد، کا، گا بر او. [...]

(۹). آد، گا: تراشیده.

(۱۰). آد، گا: پوشیده.

صفحه : ۱۳۳

داد. او جواب نداد، و او را عادت بودی که روی از نماز بنگردانیدی الا به وقت افطار یک ساعت، [و] «۱» صوم الوصال داشتی پنج روز و ده روز.

چون ایض بدید که او جواب نمی دهد، در زیر صومعه او بایستاد و به نماز مشغول شد. بر وجه نفاق و خداع. چون برصیصا از نماز فارغ شد، فرونگرید راهبی را دید به نماز مشغول شده در زبّی «۲» و هیأتی نیکو. چون چنان دید تأسّف خورد بر آن که جواب او نداد «۳». آواز داد و گفت: یا عبد الله، مرا معذور دار که تو آواز دادی و در نماز بودم. چون فارغ شدم بگویی تا چه کار است تو را! گفت: مرا آرزوست که با تو به یک جای باشیم «۴» و به یک جای عبادت کنیم «۵»، و من سیرت تو برگیرم و به تو اقتدا کنم و از علم تو چیزی اقتباس کنم «۶» و به دعای تو رغبت می کنم، و من نیز تو را دعا کنم.

برصیصا گفت: من از تو مشغولم و دعا [ی من] «۷» عام است جمله مؤمنان را، اگر تو مؤمنی در اینکه میانه [باشی] «۸». آنگه او را رها کرد و با سر عبادت شد «۹» چهل شبانه روز «۱۰». چون باز نگرید «۱۱»، او را دید بر پای ایستاده و نماز می کرد و تضرّع و ابتهال می کرد. چون چنان دید، گفت: ای بنده خدای بگویی تا چه حاجت داری تا بدو رسی! گفت: حاجت من آن است که با تو به یک جای باشم و بسیاری زاری کرد. برصیصا او را دستوری داد تا در صومعه رفت و با

(۸-۷-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس: به رتبتی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آد، کا، گا: نداده بود.

(۴). آد، کا، گا: باشم.

(۵). آد، کا، گا: می کنم.

(۶). آد، کا، گا: چیزی بیاموزم.

(۹). آد، کا، گا بعد از.

(۱۰). آد، کا، گا: شبانروز.

(۱۱). آد، کا، گا: فرونگرید.

صفحه : ۱۳۴

او در عبادت ایستاد، و هم بر طریق و سیرت او روزه وصال می‌داشت و عبادت می‌کرد و تضرع می‌نمود و در عبادت «۱» بر او می‌افزود، و در صوم الوصال مدّت درازتر می‌کرد.

چون برصیصا از او چنان بدید، عبادت خود حقیر داشت و گفت: قوّت اینکه مرد در عبادت بیش از قوّت من است و او مجتهدتر از من است. چون سال برگذشت، ابيض برصیصا را گفت: من بخوادم رفتن که مرا صاحبی هست «۲» یاری دیگر، و من گمان بردم که تو از او مجتهدتری، اکنون اجتهاد تو بدیدم او از تو عابدتر است و مجتهدتر، بر او خواهم رفتن. برصیصا را سخت آمد و نخواست تا مفارقت کند از او. برای آن که سخت مجتهد یافت او را. چون وداع کرد او را و خواست تا برود، گفت: یا برصیصا؟ تو را دعایی بیاموزم که آن بهتر از اینکه همه است، و آن نامهاست خدای را که به آن بیماران را شفا دهد و مبتلایان را عافیت دهد و دیوانگان را عقل دهد.

گفت «۳»: نخواهم که اگر مردم «۴» اینکه حال «۵» از من بدانند مرا مشغول کنند از عبادت و من از کار خود باز مانم. الحاح کرد بر او و گفت: وقت آید که تو را حاجت آید «۶» بدان. چندان بگفت تا او آن دعوات یاد گرفت. آنگه باز آمد و ابلیس را گفت: هلاک کردم آن مرد را.

آنگه بیامد و مردی را بگرفت و گلوی او به گاز «۷» گرفت، آنگه بیامد بر صورت طیبی و گفت: اینکه صاحب شما دیوانه است من او را معالجه کنم تا بهتر شود. گفتند: روا باشد. آنگه گفت: من شما را راه نمایم به مردی که او

(۱). آد، کا، گا: و تضرع در عبادت.

(۲). چاپ شعرانی (۱۱/۵۹) و.

(۳). آد، کا، گا: برصیصا گفت. [.....]

(۴). کا از.

(۵). آد، گا: اینکه معنی را.

(۶). آد، کا، گا: حاجت افتد.

(۷). آد، کا، گا: باز گرفت.

صفحه : ۱۳۵

دعایی داند که «۱» بر اینکه مرد خواند در حال به شود. گفتند: راه نمای ما را. گفت:

برصیصای راهب است در فلان دیر. ایشان آمدند و تضرع کردند و او دعا کرد.

ایض آن دیو او را رها کرد «۲» و خبر منتشر شد که بر برصیصای راهب دعایی می‌داند که دیوانگان را و آنان را که ایشان را دیو رنجه می‌دارد، به دعای او خدای تعالی شفا دهد.

مردم از جوانب می‌آمدند و او را رنجه می‌داشتند و او جواب نمی‌داد، و اینکه ایض هر کس را که بزدی از مردمان بیامدی و گفتی دوی او [بزدیک] «۳» برصیصاست. چون پس از الحاح او جواب دادی و دعا کردی «۴»، ایض او را رها کردی [تا] «۵» یک روز

برفت و دختری را از ملوک بزد، و او را پدر مرده بود و عم او بر جای پدرش بود و پادشاه بنی اسرائیل بود [۲۷-پ] و سه برادر داشت. چون اینکه دختر رنجور شد، هم اینکه ملعون آمد «۶» و گفت: من راه نمایم شما را به کسی که او دعا کند و به دعای او اینکه دختر بهتر شود، گفتند: کیست! گفت: برصیصای راهب. گفتند: او اجابت نکند. گفت: بروید و تضرع کنید و الحاح کنید، اگر قبول نکند دختر را در صومعه او بگذارید و بگویید که «۷» خواهر ما امانت است بر «۸» تو، ما رفتیم تو دانی که با امانت چه باید کرد؟ همچنان کردند و دختر را آن جا بردند و بدو رها کردند و بر گردیدند. او چون روی از نماز برگردانید «۹»، دختر را دید من اجمل «۱۰» خلق الله، دعا

(۱). آد، گا چون، کا در حال.

(۲). آد: ایض او را رها کرد، کا: ایض دیو او را رها کرد، چاپ شعرانی (۱۱/۱۰۸): ایض آن دیوانه را رها کرد.

(۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد: الحاح بسیار مردم دعا کردی، کا: الحاح سخت او جواب دادی و دعا کردی.

(۶). آد، کا، گا: رنجور شد ایض بیامد.

(۷). آد، کا، گا اینکه.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: نزد.

(۹). آد، کا، گا: بگردانید.

(۱۰). اساس: جمله، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۶

کرد. آن دیو ملعون او را باز گذاشت، دیگر باره بگرفت او را. در روزی چند بار بگرفتی و رها کردی، و دختر با راهب تنها در دیر بود. هم آن ملعون وسوسه کرد او را و گفت: یا برصیصا، هرگز در همه عمر مانند اینکه شخص «۱» ندیدی «۲» و وقتی و تمکینی «۳» نخواهد بودن تو را، و او بی خبر است با او مواجهه کن. او به غرور شیطان مغرور شد و «۴» مواجهه کرد تا دلیر «۵» شد. هر گه که او بیهوش «۶» شدی، برصیصا با او خلوت کردی «۷» تا آبتن شد و اثر آبتنی پدید آمد.

شیطان آمد و گفت: یا برصیصا، اینکه چیست که تو کردی «۸» و اینکه همه رهبانان عالم را زیان داشت، من تو را تدبیری آموزم: اینکه دختر را بکش و در زیر آن کوه گوری بکن و او را دفن کن. چون آیند و از او «۹» پرسند، بگوی که: شیطان [بر] «۱۰» او مستولی بود، او را ببرد و من با او بس نبودم «۱۱»، که ایشان تو را باور دارند و متهم ندارند.

برصیصا گفت: همچنین باید کرد. او را در شب بکشت و فرود آمد و در آن کوه چاله‌ای «۱۲» بکند هم در شب و او را دفن کرد. شیطان بیامد و گوشه جامه «۱۳» او از خاک برون کشید «۱۴» به ظاهر زمین رها کرد و برفت. چون برادران بیامدند و گفتند: حال خواهر ما چیست! راهب گفت: او را دیو ببرد و من با او

(۱). آد و همه نسخه بدلها: شخصی. [...]

(۲). آد و همه نسخه بدلها: ندیده‌ای.

(۳). آد، کا، گا: و وقتی مثل اینکه.

(۴). آد، گا با او.

- (۵). اساس: بیدار، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). کا: بی هش.
- (۷). آد: موافقه کردی.
- (۸). آد، کا، گا: که کردی خود را.
- (۹). آد، کا، گا: و از تو.
- (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۱). آد، گا: با او بر نمی آمدم.
- (۱۲). کذا: در اساس، آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/۱۰۹): گوری.
- (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: کفن.
- (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: برکشید.

صفحه: ۱۳۷

بس نبودم که مستولی بود «۱». ایشان او را باور داشتند و برفتند. چون ایشان برفتند، او بیامد و در خواب «۲» برادر مهین نمود، گفت: شما دانید «۳» تا برصیصا «۴» با خواهر شما چه کرده است. او را بکشته است و در زیر کوه دفن کرده. برادر چون بیدار شد، التفات نکرد و گفت: اینکه خوابی است که شیطان مرا نموده است.

برادر «۵» میانی را شب دیگر همین وسواس نمود، برادر کهین را شب دیگر همچنین نمود. چون روز چهارم بود، برادران به یک جای جمع شدند «۶». برادر کهین گفت: من چنین خوابی دیدم دوش، برادر میانی و مهین گفتند: ما نیز دیدیم. آنکه بیامدند و برصیصا را گفتند: خواهر ما را چه کردی! گفت: نه شما را گفتم که او را دیو برد. ایشان باز آمدند و شرم داشتند، گفتند: ما در خواب چیزی دیدیم «۷».

شب دیگر [آن دیو] «۸» بیامد و ایشان را گفت «۹»: بروید که خواهر شما در فلان جای در زیر خاک است کشته و گوشه جامه او «۱۰» ظاهر است، بنگرید. ایشان آمدند و دیدند راست بود، خواهر را برگرفتند و راهب را از آن جا فرود آوردند و در میان بازار داری «۱۱» بزدند تا او را بر دار کنند.

ابلیس، ایض را گفت: هیچ نکردی، اگر او را بر دار کنند کفاره گناه او گردد و او نجات «۱۲» [یابد] «۱۳». ایض گفت: من بروم و [کار او] «۱۴» تمام کنم. بیامد و

(۱). آد، کا، گا: با او بر نیامدم و. [.....]

(۲). آد، کا، گا: برفتند و دیو در شب در خواب.

(۳). آد، کا، گا: ندانید.

(۴). آد، کا، گا: راهب.

(۵). آد، کا، گا: پس برادر.

(۶). آد، کا: روز چهارم برادران بنشستند و بر خواهر می گریستند.

(۷). آد، کا، گا: شرم داشتند که خواب خود را بگویند. (۱۴-۱۳-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). آد، کا، گا: وسوسه کرد و گفت.

(۱۰). آد، کا، گا: گوشه ازار.

(۱۱). آد، کا، گا: درختی.

(۱۲). آد، کا، گا: و در آخرت.

صفحه : ۱۳۸

بر راهب پیدا شد و گفت: یا برصیصا مرا می‌شناسی! گفت: نه. گفت: من آن راهبم که تو را آن دعا آموختم، و یحک چه کردی از پس من؟ آبروی خود و همه عابدان عالم ببردی، و لکن من تو را چیزی بیاموزم که «۱» از آن نجات یابی به دعواتی که من دانم. گفت: چه کنم! گفت: مرا یک بار سجده کن تا من به دعا چشمهای اینان بگیرم تا تو بگریزی. آنگه چون گریخته باشی تو به کن با خدای «۲». او سجده کرد او را و کافر شد، و ذلک قوله: كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ.

چون او [۲۸- ر]

سجده کرده بود، دیو از او تبرا کرد «۳» و گفت: من از تو بیزارم که من از خدای می‌ترسم، و اینکه خبر از اسانید اصحاب الحدیث است و با مذهب ما راست نیست، چه در او زحفی «۴» چند است که مخالف است اصول را، و اینکه «۵» ممکن است تأویل گفتن، اگر در خبر درست شود تأویل آن باشد که:

اگر اینکه خبر صحیح است، آن مرد «۶» همچو ابیض منافق بوده باشد، چه ارتداد بنزدیک ما درست نیست از آن جا که مؤدی است با احباط یا با مذهب جبر، و بنزدیک ما سجده جز خدای بحقیقت کفر نباشد، چه کفر از افعال قلوب باشد و در احوال جوارح هیچ کفر نیوفتد، و لکن [از] «۷» افعال [و] «۸» علامات «۹» کفر باشد چنان که ایمان همه افعال دل باشد و نماز علامت او بود لقوله- علیه السلام: علم الايمان الصلاة، و علامت چیزی جز آن چیز باشد.

و اما باید گفتن که: لفظ «کفر» در آیت به معنی اظهار کفر است فی قوله:

(۱). آد، کا، گا: بیاموزانم.

(۲). آد، کا، گا: توبه کنی آنگه.

(۳). تبرا کرد/ تبری کرد. [...]

(۴). آد، گا: ضعفی.

(۵). آد، کا، گا: آن را.

(۶). آد، کا، گا: اینکه راهب.

(۷-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). اساس: علامت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۳۹

فَلَمَّا كَفَرَ، أَيْ فَلَمَّا أَظْهَرَ الْكُفْرَ، چنان که: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أزدادوا كُفْرًا «۱»، یعنی اظهاروا الايمان. و قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ «۲»، یعنی یا ایها الذین اظهاروا الايمان بالسنتکم امنوا بقلوبکم. بر اینکه تأویل اینکه تفسیر بر اینکه

آیت درست باشد. امّا اظهار دیو خود را بر ما ابو علی روا می‌دارد که دیو خود را بر ما ظاهر تواند کردن^(۳) [و بجز او کس روا ندارد که دیو خود را ظاهر کند]^(۴)، گوید: روا باشد که خدای تعالی ایشان را^(۵) اظهار کند بر ما بأحد الامرین، امّا به آن که ایشان را کثیف کند و امّا به آن که شعاع ما قوی کند.

و غرض از اینکه تشدید المحنة فی التکلیف [باشد]^(۶) تا مکلف عند آن چون به ادله رجوع کند قدم بر جای دارد به مستحق^(۷)، ثواب متراید شود که کثرت ثواب به شدت مشقت تکلیف باشد، و بر اینکه وجوه در خبر هیچ شبهت نماند، و اینکه برای آن آوردم که روایت از عبد الله عباس و عبد الله مسعود بود، و مثل اینکه قصه به تفسیر فارسی لایق باشد.

خدای - جل - جلاله - مثل زد منافقان و جهودان را چون وعده دادند منافقان جهودان را، و گفتند: چون محمد گوید از مدینه بروید، مروید که ما یار شمایم^(۸)، و اگر کارزار^(۹) کنید شما را نصرت کنیم، و اگر محمد غالب آید و شما را بیرون کند از مدینه، ما با شما بیرون آییم. چون رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - محاربه کرد با ایشان، ایشان را نصرت نکردند، و چون از مدینه بیرون کردند ایشان را منافقان بیرون نشدند^(۱۰)، خدای تعالی مثل زد حال ایشان را به حال

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۳۷.

(۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۳۶.

(۳). کا: می‌تواند کردن.

(۴-۶). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۵). آد، کا، گا: او را.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: دارد مستحق.

(۸). آد، کا، گا: ما با شمایم.

(۹). آد، گا: کارزار / کارزار.

(۱۰). کا: منافقان با ایشان برفتند. [...]

صفحه : ۱۴۰

برصیصا با دیو که [دیو]^(۱) گفت: کافر شو تا تو را برهانم. چون کافر شد از او تبرا کرد و گفت: اِنِّی بَرِّیٌّ مِنْکَ، و قولی دیگر مفسران را آن است که: آیت عام است در جمله کفار که شیطان ایشان را به کفر وسوسه کرد. چون کافر شدند از ایشان تبرا کرد، و مثله قوله: وَ اِذْ زَیْنُ لَهْمُ الشَّیْطَانِ اَعْمَالُهُمْ وَ قَالَ لَا غَالِبَ لَکُمُ الْیَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَ اِنِّی جَارٌّ لَکُمْ - الی قوله: اِنِّی بَرِّیٌّ مِنْکُمْ اِنِّی اَرٰی مَا لَا تَرَوْنَ^(۲).

اِنِّی اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمِیْنَ، فَکَانَ عَاقِبَتُهُمَا اَنْهُمَا فِی النَّارِ خَالِدِیْنَ فِیْهَا وَ ذَلِکَ جَزَاءُ الظَّالِمِیْنَ، گفت: عاقبت آن هر دو - یعنی شیطان و انسان - آن است که در دوزخ باشند مخلد و مؤبد^(۳)، و اینکه جزای ظالمان است.

قوله: یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَ لَتَنْظُرَ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ، گفت:

ای مؤمنان از خدای بترسید، و هر نفسی باید تا انتظار کند آنچه تقدیم کرده باشد و از پیش فرستاده برای فردای قیامت، چه آنچه امروز کرده باشد جزا و مکافات^(۴) برای او نهاده باشند معدّ، و قدیم^(۵) تعالی از حق او هیچ باز نگیرد. وَ اتَّقُوا اللّٰهَ، از خدای بترسید که خدای داناست به آنچه شما می‌کنید.

وَ لَا تَکُونُوا کَالَّذِیْنَ نَسُوا اللّٰهَ فَاَنْسَاهُمْ اَنْفُسَهُمْ، گفت: مباشید چنان که آنان بودند که خدای را فراموش کردند و دست از اوامر و

نواهی او بداشتند، و حقوق او ضایع کردند و فرمانهای او فرو گذاشتند. خدای تعالی ایشان را از یاد ایشان ببرد تا پنداری حظ خود از دنیا فراموش کردند [۲۸-پ] که برای خود زادی

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). سوره انفال (۸) آیه ۴۸.

(۳). اساس: و مخلّد مؤبّد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). آد، گا آن.

(۵). آد، کا، گا: و خدای.

صفحه: ۱۴۱

تقدیم کنند، [و اینکه] «۱» بر طریق خذلان باشد. أولئك هم الفاسقون، گفت: ایشان فاسقانند که از فرمان «۲» بیرون آمده‌اند. لا یستوی أصحاب النار و أصحاب الجنة، گفت: راست نباشند اهل دوزخ و اهل بهشت، چه اهل بهشت رستگاران باشند و ظفر یافتگان، و اهل دوزخ هالکان و فروماندگان «۳» باشند، و لکن ذکر ایشان بیفکنند از دو وجه: یکی اکتفاء بذکر اهل الجنة و ثوابهم عن ذکر اهل النار و ما بهم لدلالة الكلام علیه، و یکی دیگر استخفافا بهم و بذکرهم. آنکه در تعظیم شأن قرآن گفت: لو أنزلنا هذا القرآن علی جبل لرأیته خاشعاً متصدّعاً من خشية الله، گفت: اگر ما اینکه قرآن بر کوهی انزله کنیم «۴» - از طریق مثل - تو آن کوه «۵» بینی ای محمّد خاشع و ذلیل شده شکافته «۶» از ترس خدای، و اینکه حقیقت نیست بر سیل مثل است و طریق مبالغه، و مانند اینکه در کلام عرب و عجم و اشعار ایشان بسیار است، قال [این درید]:

لو لا بس الصخر الأصبم بعض ما یلقاه قلبی فض اصلاذ الصفا
و قال اخر:

لو أن ما بی بالجبال تصدّعت

و شاعر پارسی «۷» گوید- بیت:

گر کوه غمان ما کشیدی ماهی کوه از غم ما گداختی چون کاهی

و بعضی دیگر گفتند: در آیت محذوفی هست، و تقدیر آن است که: (لو انزلنا هذا القرآن علی جبل و کان ممن یسمع و یعقل لرأیته خاشعاً متصدعاً من)

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد خدا، کا من.

(۳). آد، کا، گا: دوزخ و ماندگان و هالکان.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: انزله کرد مانی.

(۵). آد، کا، گا را.

(۶). آد، کا، گا از طریق مثل.

(۷). آد، کا، گا: پاریسیان.

صفحه : ۱۴۲

خشیه اللّه، و وجه اوّل ظاهرتر است برای آن که در کلام نظم و نثر اینکه «۱» بسیار است، و [بعضی] «۲» فصحا گفتند: لو الهمت الجمادات و سائر الحيوانات حراره الاشتیاق و مراره الفراق لوقفت المیاه عن جریها و أمسکت الشمس عن سیرها و لذابت الجواهر فی معادنھا و تقلعت الجبال عن اماکنھا و لما انتفع الناس بالنهار المضىء و لا اهتدی احد بالکوکب «۳» الدرّی، و معنی آیت بعینه اینکه است که بر سبیل مثل است، ألا- تری الی قوله: وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَاسٍ لِّعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ، گفت: ما مثلها می‌زنیم برای مردمان تا همانا ایشان اندیشه کنند.

آنکه در صفات و توحید و ثناء خود گرفت، گفت: هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ، گفت: او آن خدایی است که جز او خدایی نیست دانای نهان و آشکار است و بخشاینده و بخشایشگر «۴». حسن گفت: یعنی عالم سرّ و علانیه است. دیگر مفسران گفتند: عالم است به آنچه بینند و آنچه نبینند.

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، او آن خدایی است که جز او خدایی نیست.

المَلِكُ، پادشاه است، خداوند ملک و پادشاهی است. و بیان کردیم که: مرجع اینکه نام با قادری است، یعنی قادر است بر همه چیزها «۵». الْقُدُّوسُ، پاک است از همه عیب «۶» و وصفی که لایق نباشد [به او] «۷» و منزّه از همه قبایح. قتاده گفت:

معنی قدّوس مبارک است. ابن کیسان گفت: ممجّد است و به سریانی «قدیسا» ست اینکه نام، و اشتقاق او از قدس است و اینکه طهارت باشد. السَّلَامُ

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۲-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۳). کا: بالکوکب.

(۴). آد است.

(۵). آد، کا، گا: بر ابداع اعیان.

(۶). آد، کا، گا: عیبی.

صفحه : ۱۴۳

یعنی المسلم، و مبرّاست از همه ناشایست «۱». الْمُؤْمِنُ، در او دو قول گفتند: یکی آن که تصدیق انبیا و رسل خود کند، و یکی آن که بندگان را از ظلم خود ایمن دارد، و اینکه قول عبد الله عیّاس است و مقاتل و هو خلاف المخوف، قال الله تعالی: وَ آمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ «۲»، و قال النّابغة:

و المؤمن العائذات الطیر یمسحها ركبان مکة بین الغیل و السند

و گفتند: مصدّق مؤمنان است در توحید [و] «۳» جمله صادقان، و اینکه قول ابن زید است. و حسین بن فضل گفت: آمر است به

ایمان، قرطی. گفت: مجیر است، چنان که گفت «۴»: وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ «۵».

المُهَيِّمَنُ، عبد الله عباس گفت: امین است. مجاهد گفت و قتاده: شهید است، یعنی گواه بر خلقان. ابن زید گفت: مصدق است. عطا گفت: مأمون الجانب است که از ظلم او ایمن باشند. خلیل گفت: رقیب است. یمان گفت: مطلع است، سعید مسیب گفت: قاضی است. مبرّد گفت: مهربان است. عکرمه گفت: رهنمای است. ابن کیسان گفت: تأویل اینکه نام جز خدای نداند. ابو عبیده گفت: در کلام عرب بر اینکه وزن پنج نام است: المهيمن والمبيط، والمسيطر، والمبيقر، وهو الذاهب في الأرض [۲۹-ر] و الم Jimmy «۶» و آن نام کوهی است.

العزیز، غالب و قاهر است. الجبّار، عبد الله عباس گفت: عظیم است، و «۷» جبروت الله عظمت، و گفتند: مصلح است من الجبر و هو اصلاح الكسر، شکسته بازبندد، يقال: جبرت الأمر فجبر و انجبر، قال العجاج:

(۱). آد، کا، گا و نا بایست.

(۲). سوره قریش (۱۰۶) آیه ۴.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد، کا، گا: است بیانه قوله.

(۵). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۸۸.

(۶). آد، کا، گا: و المخيمر.

(۷). اساس: معنی او، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۴۴

قد جبر الدّین الإله فجبر «۱»

و لفظ «جبر» «۲» لازم است و هم متعدی، و منه «۳» دلغ لسانه فدلغ، و فغر فاه و فغر فوه، و شحا «۴» فاه و شحا «۵» فوه و عمرت الدّار فعمرت. سدی گفت: یعنی جبر کند بندگان را اگر خواهد، و کس او را عاجز نتواند کردن. و گفتند: معنی جبّار آن است که دستها بدو نرسد، من قول العرب: نخلة جبّارة، أى طويلة لا تنالها الأيدي، قال الشاعر:

بواسق جبّار أثيث فروعه و عالین قنوانا من البسر أحمر

المُتَكَبِّرُ، بزرگوار است و متعالی از همه قبایح، و اصل کبرياء، امتناع باشد از انقیاد، قال حميد بن ثور:

عفت مثل ما یعفوا الفصیل فأصبحت بها کبرياء الصّعب و هی رکوب «۶»

سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ، منزّه است او از آنچه ایشان به او شرک می آرند و انباز می گیرند با او.

هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِيُّ، او آن خداست که آفریدگار است و در وجود آورنده معدومات است، [مقدّر] «۷» به تقدیر حکمت. (باری)، مبتدی به خلق بی مثال سابق.

المُصَوِّرُ، نگارنده صورتهاست، و گفتند: ممیز میان صورتها به اختلاف ترکیب و تألیف. له الأسماء الحُسنى، او راست نامهای نیکوتر. يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، تسبیح می کند «۸» او را هر چه در آسمان و زمین است به دلالت بر خالق و آفریدگاری

منزه پاکیزه از عیبها. وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، و او خدای قاهر و غالب

(۱). آد، کا، گا: انجبر.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها هم.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: و مثله. [.....]

(۴-۵). آد، گا: شجا.

(۶). اساس: و من رکوب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، تفسیر قرطبی (۴۷/۱۸): و هی ذلول.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). گا: می کنند.

صفحه : ۱۴۵

و محکم کار است - تعالی علواً کبیرا لا یحصی ثناء علیه هو کما اثنی علی نفسه.

نافع روایت کرد از عبد الله عمر که او گفت: رسول را دیدم بر منبر ایستاده و می گفت: چون روز قیامت باشد، خدای تعالی اهل

آسمان و زمین را جمع کند، همه در قبضه [قدرت] «۱» او باشند و همه پیش او باشند، آنکه گوید:

«۳» أنا الله، أنا الرحمن أنا الرحيم، أنا الملك، أنا القدوس، أنا السلام، أنا المؤمن، أنا المهيمن، أنا العزيز، أنا الجبار، أنا المتكبر، أنا الذي بدأت الدنيا ولم تك شيئا [أنا الذي أنشأتها مرة] اخرى، أين الملوك و الجابرة»

من آنم که موصوفم به اینکه صفات، من آنم که دنیا بیافریدم و هیچ نبود، من آنم که [دگر باره] «۴» باز بیافریدم «۵»، کجااند پادشاهان و جباران؟ انس مالک روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - فرمود: هر که او آخر سوره حشر بخواند، خدای تعالی گناهش بیامرزد آنچه مقدم باشد و آنچه مؤخر.

معقل بن یسار روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت:

هر که بامداد بگوید:

أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم

، و آن سه آیت از سوره حشر بخواند، خدای تعالی هفتاد هزار فرشته را بر او موکل کند تا بر او صلوات می دهند تا شب، و اگر آن

روز بمیرد شهید باشد و شب هم بدین طریق «۶».

أبو هريره گفت رسول را - صلی الله علیه و آله و سلم - گفتم: مرا نام مهترین پیاموز، فرمود:

عليك باخر سورة الحشر

، گفت: [آخر سورة الحشر] «۷» بسیار

(۷-۴-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). گا: تاره.

(۵). آد، کا، گا: باز آفریدم.

(۶). آد: و چون شب در آید همین گوید، همین ثواب یابد.

صفحه : ۱۴۶

بخوان (۱). دیگر باره پرسیدم، همین فرمود. سیوم (۲) بار پرسیدم، هم اینک جواب داد.

أبو امامه روایت کرد که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - فرمود که:

هر که او خواتیم سوره حشر بخواند - اگر به روز بخواند و اگر به شب - چون بمیرد بهشت واجب شود او را.

أنس مالک روایت کرد که: هر که او (۳) سوره الحشر بخواند تا آخر سوره و آن شب (۴) بمیرد، شهید باشد.

(۱). آد، کا، گا: می خوان.

(۲). آد، گا: سیم.

(۳). آد، کا آخر، گا او اخر.

(۴). آد، کا: در آن شبانروز.

صفحه : ۱۴۷

سورة الممتحنة

اینکه سورت مدنی است و سیزده آیت است و سیصد و چهل و هشت کلمت است و هزار و پانصد و ده حرف است، و روایت است از أبو امامه از ابی کعب که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - گفت: هر که او سورة الممتحنة بخواند (۱)، جمله مؤمنین و مؤمنات شفیع او باشند روز قیامت - ان شاء الله تعالی - صدق نبی الله [۲۹-پ].

[سورة الممتحنة (۶۰): آیات ۱ تا ۱۳]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عِدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَإِيَّاكُمْ أَنْ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ رَبِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ حَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي تُسِرُّونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَمْتُمْ وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ (۱) إِنْ يَتَّقُواكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَسْطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتُهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ (۲) لَنْ نَنْفَعَكُمْ أَرْحَامَكُمْ وَلَا أَوْلَادَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَفْصَلُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۳) قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ الْعِدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ (۴)

رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاعْفِرْ لَنَا رَبَّنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۵) لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ

الْآخِرَ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ (۶) عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

(۷) لا - يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِمِينَ

(۸) إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ أَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَ ظَاهَرُوا عَلَى إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوهُمْ وَ مَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ

هُمُ الظَّالِمُونَ (۹)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاذْكُرْنَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا مِنْ حَيْثُ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآتُوهُنَّ مَا أَنْفَقُوا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكُفَّارِ وَ سَأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَ لَيْسَ لَكُمْ أَنْفَقُوا ذَلِكَمُ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۱۰) وَ إِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقِبْتُمْ فَاتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَا أَنْفَقُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ (۱۱) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَ لَا يَسْرِقْنَ وَ لَا يَزْنِينَ وَ لَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَ لَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَ أَرْجُلِهِنَّ وَ لَا يَعِصِينَ نِكَاحَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَسْأَلُوا مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَسْأَلُ الْكُفَّارُ مِنَ أَصْحَابِ الْقُبُورِ (۱۳)

[ترجمه]

شما که مؤمنانید «۲» نگیرید دشمن من و دشمن شما دوستان، [می‌فکنید با ایشان] «۳» دوستی

(۱). آد، کا، گا: بر خواند.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ترجمه آیت را ندارد، چاپ شعرانی (۱۱۶/۱۱): ای کسانی که گرویدید. [...]

(۳). اساس و همه نسخه بدلها: ندارد، با توجه به معنی از متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۱۴۸

که کافر شدند به آنچه بیاید به شما از حق، بیرون کنند پیغمبر و شما را که بگرویدید به خدای خدا، شما اگر باشید بیرون آید که جهاد کردن در راه من و جستن خشنودی من، همی پنهان کنید بر ایشان دوستی، و من دانانم به آنچه پنهان کنید و آنچه آشکارا کنید، و هر که کند از شما که گم بود «۱» از راه راست.

اگر بیابند شما را باشند شما را دشمنان و بگسترانند سوی شما دستهایشان و زبانشان به بدی و دوست دارند اگر کافر شوید.

سود نکند شما را خویشان شما و نه فرزندان شما روز قیامت [جدا کند] «۲» میان شما، و خدای به آنچه می‌کنید بیناست.

بدرستی که بوده است شما را خویشای نیکو اندر ابراهیم و آن کسان که با او بودند که گفتند مر گروه خویش را: ما بیزاریم از شما و از آنچه می‌پرستید از دین خدای منکر شدیم و پدید آمد میان ما و شما عداوت و دشمنی همیشه تا بگروید به خدای یگانه مگر گفتار ابراهیم مر پدر را، آمرزش خواهم تو را و نه پادشاهی تو را از خدای از چیزی، و خداوند بر تو توکل کردیم [و با تو رجوع کردیم] «۳» و به توست باز گشت.

[۳۰- ر]

(۱). کذا: در اساس، چاپ شعرانی (۱۱۶/۱۱): پس به تحقیق که گم کرد.

(۲-۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه متن در صفحات بعدی، افزوده شد.

صفحه : ۱۴۹

خداوند ما، مکن ما را فتنه آن کسها که کافر شدند و بیامرز ما را خداوند ما که تویی بی همتا با حکمت.

بدرستی که بود شما را اندر ایشان خوبی نیکوی آن را که بود امید دارد خدای را و روز قیامت را [و هر که] «۱» بر گردد خدای از اوست بی نیاز ستوده.

زود باشد که خدا کند میان شما و میان آن که دشمن داشتید از ایشان دوستی، و خدای تواناست و خدای آمرزنده و بخشاینده است.

نهی نکند خدای از آن کسها که کارزار نکنند با شما در دین و نه بیرون کنند از سرایهاتان «۲» که بر و نیکی کنید «۳» با ایشان و داد دهید به ایشان که خدای دوست دارد داد دهندگان را.

که نهی [کرد] «۴» خدای [شما را] «۵» از آن کسها که کارزار کردند در دین و بیرون کردند شما را از دیارتان و همپشتی کردند بر بیرون کردن شما که دوستی کنید با ایشان [و هر که با آنها دوستی کند] «۶» ایشان باشند ستمکاران.

(۶-۵-۴-۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در صفحات بعدی، افزوده شد.

(۲). اساس: سرایهاتان، با توجه به ترجمه آیه در صفحات بعدی، تصحیح شد.

(۳). اساس: تبراً کنید، با توجه به ترجمه آیه در صفحات بعدی، تصحیح شد.

صفحه : ۱۵۰

شما که مؤمنانید چون بیاید به شما زنان مؤمنه هجرت کنندگان بیازمایید ایشان را، خدای داناتر است به ایمان ایشان. پس اگر دانید شما ایشان را مؤمنه، باز مگردانیدشان سوی کافران.

نه ایشان حلالند ایشان را و نه آن کافران حلالند آن زنان را، و بدهیدشان آنچه هزینه کرده‌اند، و بزه‌ای نباشد بر شما که به زنی کنید ایشان را چون بدهید ایشان را مزدهایشان، و چنگ اندر مزیند نگاه داشت کافران و بخواهید آنچه هزینه کردید، و بخواهند آنچه هزینه کردند. آن است شما را داوری خدای، داوری کند میان شما، و خدای داناست و با حکمت.

[۳۰-پ]

و اگر بشود از شما چیزی از زنان شما سوی کافران، عقوبت کنید «۱»، بدهید آن کسها را که بشدند از زنان مانند آنچه هزینه کردند و بترسید از خدای آن که شما بدو گرویده‌اید.

یا پیغمبر چون بیایند به تو زنان مؤمنه تا بیعت کنند با تو بر آن که انباز نیارند به خدای چیزی و نه دزدی کنند و نه زنا کنند و نه کشند فرزندان خویش را و نه آرند دروغ پنهان بنهند آن را میان دست خود و پایهاشان و نافرمان نشوند تو را در

(۱). اساس: عقوبت کنند شما را، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۱۵۱

معروف، بیعت کن با ایشان و آمرزش خواه ایشان را از خدای که خدای آمرزگار است و بخشاینده.

شما که مؤمنانید دوستی مکنید با گروهی که خشم از «۱» خدای بر ایشان، نومید شدند از آن جهان چنان که نومید شدند کافران از خداوندان گورها.

قوله تعالی: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ - الآية.

مفسران گفتند: آیت در حاطب بن ابی بلتعہ آمد، و سبب آن بود که زنی - نام او ساره مولاة ابی عمرو بن سیفی بن هاشم بن عبد

مناف- از مکه به مدینه آمد پیش رسول. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- او را گفت: به چه آمدی! مسلمان می‌شوی! گفت: نه. گفت: به هجرت آمدی! گفت: نه. گفت: پ به چه کار آمدی! گفت: بر «۲» آن که مولای من شمایید و مرا در مکه مولای نماند، و مرا حاجتی سخت هست، مرا حاجت «۳» آورد اینکه جا. آمده‌ام تا مرا طعام دهی و جامه «۴» دهی و عطایی، تا به مکه شوم. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: اهل مکه را «۵» چرا نخواستی چیزی! و اینکه زن مغنیه بود و نایحه. گفت: پس از روز بدر کسی رغبت نکرد به غنای من. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- فرزندان عبدالمطلب را گفت: چیزی بدهید او را تا برود. او را درم دادند و جامه دادند و نفقه دادند و

(۱). کذا: در اساس، چاپ شعرانی (۱۱/۱۱۹): خشم کرد.

(۲). آد: برای.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: آن حاجت مرا.

(۴). اساس: حاجت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد، گا: از اهل مکه.

صفحه: ۱۵۲

شتر دادند. و بنزدیک حاطب بن ابي بلتعه- حلیف بنی اسد بن عبد العزی- آمد و از او چیزی خواست. او نامه نوشت به اهل مکه و اعلام کرد ایشان را که:

رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- عزم آن کرده است تا به مکه آید تا بر حذر باشید؟ و رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- از خدای درخواستی بود تا خبر «۱» او پوشیده دارد بر اهل مکه تا او ناگاه برود، و حاطب نامه نوشت و به آن زن داد و او را ده درم داد- در قول مقاتل. و «۲» عبد الله عیاس گفت: ده دینار، بر «۳» آن که نامه به اهل مکه رساند. او نامه بستد و در میان موی خود پنهان کرد و روی به مکه نهاد. جبرئیل آمد و رسول را خبر داد که: حاطب [۳۱- ر]

نامه نوشته است به اهل مکه. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- امیر المؤمنین علی را بخواند و زبیر بن العوام، و به یک روایت عمار و مقداد را و عمر و طلحه را گفت: بروید که زنی از مدینه به مکه می‌رود و نامه‌ای دارد به اهل مکه، نامه از او بستانید و او را رها کنید.

رفتند «۴» تا به او رسیدند، گفتند: نامه‌ای که به اهل مکه داری ما را ده «۵». او گفت: چیزی ندارم، و بگریست «۶» و سوگند خورد که نامه ندارم «۷». او را بجستند و متاعش هم. چیزی نیافتند، خواستند بر گردند و رسول را خبر دهند که او نامه ندارد. حضرت امیر المؤمنین «۸» فرمود که: عجب از شما. رسول خدای از وحی جبرئیل می‌گوید که او نامه‌ای دارد، از او بستانید، و شما می‌گویید که: او نامه ندارد و باز می‌گردید. پس تیغ بر کشید و پیش رفت و گفت «۹»: مرا می‌شناسی!

(۱). آد، گا، گاه رفتن.

(۲). آد، گا به قول، کا در. [...]

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: برای.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: برفتند.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها برو.

- (۶). کا: و در گریستن گرفت.
 (۷). کا: و سوگند می خورد که نامه ندارد.
 (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: علی علیه السلام.
 (۹). آد و دیگر نسخه بدلها ای زن.

صفحه: ۱۵۳

و الله که اگر نامه‌ای که داری به من دهی، و الا بفرمایم تا برهنه‌ات کنند و نامه بستانند و گردنت بزخم.
 چون اینکه بشنید، گفت: زینهار یا بن ابی طالب، اکنون چون چنین است روی بگردان تا من نامه بیرون آرم. علی علیه السلام «۱»-
 روی بگردانید. او موی سر باز کرد «۲» و نامه از او بگرفت و به حضرت امیر المؤمنین داد «۳». چون آن حضرت نامه از او بستند، او را
 رها کرد و نامه به خدمت حضرت رسول آورد «۴».
 رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- نامه بستند و خطبه کرد. آنکه فرمود که: یکی از شما نامه نوشته است به اهل مکه و ایشان را از
 عزم ما به رفتن مکه آگاه کرده «۵». اگر برخیزد و الا وحی او را رسوا کند. یک دو بار فرمود «۶»، کس برنخواست «۷». نوبت سئوم «۸»
 حاطب بن ابی بلتعہ برخاست و گفت: یا رسول الله، صاحب نامه منم. نامه من نوشته‌ام و خدای داناست که نفاق نکرده‌ام از پس
 اسلام و خیانتی نکرده‌ام پس از نصیحت، و جانب ایشان را مراعات نکرده‌ام، و لکن مرا در مکه خویشی است و عشیرتی، من اندیشه
 کردم که اگر- و العیاذ بالله «۹»- دست ایشان را بود بر ما، اینکه نامه بنزدیک ایشان وسیلتی بود، و نیز اهل من به مکه است و من بر
 ایشان ترسانم، خواستم تا بنزدیک ایشان منّتی باشد مرا. عمر گفت: یا رسول الله، دستور باش «۱۰» تا گردنش بزخم که او منافقی
 کرده «۱۱»!

- (۱). اساس: امیر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۲). کا: او نامه از میان موی باز کرد.
 (۳). کا: باز کرد و به او داد.
 (۴). کا: رها کرد و باز گردید.
 (۵). آد، کا، گا: از رفتن ما به آن جا اعلام کرده.
 (۶). آد، کا، گا: بگفت.
 (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: نخواست / نخاست. [.....]
 (۸). آد، گا: بار سیم، کا: بار سیوم.
 (۹). گا: العیاذ.
 (۱۰). آد، گا: دستوری ده.
 (۱۱). کا، گا: کرد.

صفحه: ۱۵۴

رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: او از اهل بدر است و خدای تعالی اطلاع کرد بر ایشان، و همانا بیمارزیده باشد ایشان را، و
 لکن او را از مسجد بیرون کنید. مردم دست به پشت فراز می‌نهادند و «۱» می‌انداختند. او باز پس همی‌نگرید تا باشد که رسول-

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - بر او رحمت کند.

چون به در مسجد رسید، رسول فرمود که او را باز آرید. او را باز آوردند (۲). رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - فرمود که توبه کن. او توبه کرد، و رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - قبول کرد از او (۳)، و خدای تعالی در شأن حاطب اینکه آیت فرستاد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ، گفت: ای مؤمنان مگیرید دشمن مرا و دشمن خود را دوست، یعنی با دشمنان من [و دشمنان خود] (۴) دوستی مکنید. تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ، دوستی با ایشان می افکنید. «با» زیادت است، و التقدير: [تلقون (۵) المودة اليهم، كقوله: وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (۶)، و قوله: وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ (۷)، أي الحادا بظلم، و قال [الشاعر] (۸):

فَلَمَّا رَجَت بِالشَّرْبِ هَزَلَهَا الْعَصَا شَحِيحٌ لَهُ عِنْدَ الْإِزَاءِ نَهِيمٌ
أَي رَجَتِ الشَّرْبِ.

وَقَدْ كَفَرُوا، «واو» حال راست، یعنی در آن حال که کافر شده‌اند به آنچه به شما آمده است از حق، یعنی قرآن. و «من» تبیین راست. يُخْرِجُونَ الرِّسُولَ وَإِيَّاكُمْ، رسول را و شما را از مکه بیرون می کنند. أَنْ تُؤْمِنُوا، المعنى

(۱). آد، گا او را.

(۲). آد، کا، گا: باز آوردندش.

(۳). کا: توبه او قبول کرد. (۸-۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۵.

(۷). سوره حج (۲۲) آیه ۲۵.

صفحه : ۱۵۵

لأن تؤمنوا بالله ربكم، برای آن که (۱) ایمان آورده‌اید به خدای. إِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي، اینکه شرط تعلق دارد به: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا، گفت: دشمنان (۲) مرا به دوستی مگیرید (۳) اگر به جهاد بیرون آمده‌اید [۳۱-پ] یعنی اگر اینکه هجرت [که] (۴) کرده‌اید و از مکه به مدینه آمده‌اید برای جهاد کردن در سبیل خدای و طلب رضای من. تُسْتَرْوَن إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ، و به سر (۵) با ایشان دوستی می کنید (۶). وَ أَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَ مَا أَعْلَنْتُمْ، و من عالمترم به آنچه پنهان دارید و آشکارا دارید. وَ مَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ، و هر کس که اینکه کند از شما، راه حق گم کرده باشد و راه راست [ندیده] (۷).

آنکه بر سبیل ملامت گفت ایشان را که: اگر یابند شما را (۸) دشمن باشند، گفت: چرا آن نکنید با ایشان که ایشان با شما کنند. که اگر شما را دریابند دشمنی کنند با شما. وَ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَ أَلْسِنَتَهُم بِالسُّوءِ، و دست و زبان بر شما گسترند (۹) به بدی. وَ وُدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ، و ایشان خواهند و تمنا کنند تا شما کافر شوید. پس چون حال چنین باشد، شما با ایشان دوستی مکنید و نصیحت مکنید ایشان را که ایشان با شما دوستی نکنند و به شما خیر نخواهند.

آنکه گفت: اگر اینکه برای خویش می کنید، لَنْ تَنْفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَ لَا - أَوْلَادُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فردای قیامت شما را سود ندارد خویشاوندیتان و (۱۰)

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها شما.

- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دشمن.
 (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: مرا دوست مگیرید.
 (۴-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]
 (۵). آد: و در سر.
 (۶). اساس: مکنید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: اگر شما را دریابند.
 (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: گسترانند.
 (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها نه.

صفحه : ۱۵۶

فرزندانتان «۱». یَفْصِلُ بَيْنَكُمْ، میان شما جدا کنند.
 و قرآن در اینکه کلمه خلاف کردند، عاصم و یعقوب خواندند: یَفْصِلُ بَيْنَكُمْ، به فتح «یا» و کسر «صاد» مخفف من الفصل اضافه
 الی الله تعالی، و ابن عامر خواند: «یَفْصِلُ» به فتح «صاد» و تشدید علی فعل المجهول، و نخعی و طلحه [بن] «۲» مصرف خواندند: به
 «نون» و کسر «صاد»، و حمزه و کسائی و خلف خواندند: «یَفْصِلُ» به کسر «صاد» و تشدید من التفصیل بر اضافت [فعل] «۳» با خدای
 تعالی، و ابو حیاة خواند: «یَفْصِلُ» به ضم «یا» و کسر «صاد» من الافصال.
 وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ، و خدای با آنچه شما می کنید داناست.
 تمیم الداری روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت:

الَّذِينَ النَّصِيحَةُ

، دین نصیحت است. گفتند: یا رسول الله [که را] «۴»!

گفت: خدای را و پیغمبر را و کتاب خدای را و ائمه مسلمانان را [و عامه مؤمنان را] «۵».

قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ، گفت: شما را اقتدایی هست نیکو به ابراهیم خلیل خدای، و با آنان که با او بودند از اهل ایمان، یعنی در
 باب تبرأ کردن از مشرکان. إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ، چون قوم خود را گفتند: إِنَّا بُرَأُوا مِنْكُمْ، ما از شما بیزاریم، جمع بریء کظریف «۶» و
 ظرفاء و کریم و کرماء و عیسی بن عمر خواند: إِنَّا بُرَأُ بَرَاءً «۷» علی وزن [فعال] «۸»، کقصیر و قصار و طویل و طوال. وَمِمَّا تَعْتَبِدُونَ مِنْ
 دُونِ اللَّهِ، و از اینکه بتان که شما می پرستید بدون خدای. كَفَرْنَا بِكُمْ، ما کافر

(۱). اساس: فرزندی تان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸-۵-۴-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر
 نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: ظریف، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آد، کا، گا منکم.

صفحه : ۱۵۷

شدیم به شما. وَ بَدَا بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةُ وَ الْبَغْضَاءُ أَبَدًا، و میان ما و شما دشمنی پدید آمد و تباعد [در] «۱» دلها همیشه [تا آن وقت
 که به خدا ایمان آرید] «۲».

لَمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ، بَدَل «لَكُمْ» (۱۱) است بَدَلِ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ. [و محلّ جار و مجرور نصب است به خبر «كان»] (۱۲) آن کس را که به خدای و رحمت و ثواب او امید

(۱). کا: امتحانی مکن.

(۲). اساس: بیوفتند، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس ایشان را، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۴). کا که.

(۵). اساس: ندارد، با توجّه به کا افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: عزیزی.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: کس.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: حکایت کرد تا ما در مثل اینکه.

(۹-۱۲). اساس: ندارد، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/۱۲۳): مؤمنان امت. «من» فی قوله:

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بدل است من قوله لكم. [...]

صفحه : ۱۵۹

دارد (۱)، و گفتند، آن را که از عقاب او ترسد. و «رجاء» (۲) گفتند اینکه جا به معنی خوف است (۳). و الْيَوْمَ الْآخِرَ، و جزای روز بازپسین. و مَنْ يَتَوَلَّهِ و هر که بر گردد از اینکه ملّت و طریقت و اقتداء (۴)، خدای را هیچ زیان ندارد چه او بی نیاز است و مستغنی از طاعت مطیعان، و حمید است و پسندیده در جمله آنچه کند. و ذکر اسوّه و اقتدا برای آن تکرار کرد که معنی مختلف است، اوّل اقتدا به ابراهیم است - علیه السلام - در تبرا از دشمنان خدای و معبودانی که دون اویند، دیگر اقتدا در رغبت و رهبت و خوف و رجا به ثواب و عقاب، پس تکرار برای اختلاف معنی است.

عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ، آنکه امید داد ایشان را که: نزدیک است و بس بر نیاید و امید هست که خدای تعالی میان شما و آنان که با شما دشمنی می کنند دوستی فگند (۵)، گفتند: مراد دشمنان مکه اند، و خدای تعالی اینکه وعده انجام کرده است (۶) [و] (۷) اینکه خبر است (۸) به ایمان بیشتری از ایشان تا با یکدیگر مخالطت و مناکحت کردند (۹).

رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - [امّ حبیبه بنت ابی سفیان را به زنی کرد - و او زن عبد الله بن جحش بن رثاب بود - و ایشان هر دو از مهاجران حبشه بودند، اما شوهرش ترسا شد و او را با ترسایی دعوت کرد. او امتناع کرد و ترسا نشد و شوهرش عبد الله بن جحش بر ترسایی بمرد. رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: امید باشد.

(۲). اساس: دعا، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: تفسیر کردند.

(۴). آد، گا فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: افگند.

- (۶). آد، کا، گا: وعده راست کرد.
- (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: درست شد.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها و.

صفحه: ۱۶۰

و آله و سلم [۱] کس فرستاد به نجاشی و او را از نجاشی بخواست. نجاشی گفت:

کیست که به اینکه زن اولتر است! گفتند: خالد بن سعید بن العاص. گفت: او را به پیغمبر ده، او همچنان کرد و نجاشی او را چهار صد دینار [۲] مهر کرد. و مهر با او گسیل کرد [۳]. و بعضی دیگر گفتند: رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - او را از عثمان عَفَّان بخواست و کس فرستاد به نجاشی و او مهر او از آن جا بفرستاد.

اینکه حدیث به ابو سفیان رسید و او مشرک بود، گفت: ذَاكَ الْفَحْلُ لَا يَقْدَعُ [۴] آنفه، [یعنی چنان مردی را به دامادی دفع نکنند، چه او کفوی کریم است. وَ اللَّهُ قَدِيرٌ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ] و خدای تعالی قادر و آمرزنده و بخشاینده است [۵]. آنکه حق تعالی رخصت داد در وصلت [۶] آنان که با مؤمنان دشمنی نکردند و با ایشان قتال نکردند، و ایشان را از سرایهای خود بیرون نکردند در مکه [۷]، گفت: لَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ، خدای تعالی نهی نمی کند شما را از آنان که با شما قتال و کارزار نکردند و شما را از خانه‌های خود بیرون نکردند. أَنْ تَبْرُوهُمْ، با ایشان برّ و نیکویی و صله رحم کنید. [قوله: أَنْ تَبْرُوهُمْ] [۸] بر حقیقت مفعول به است برای آن که منهی عنه اوست، کأنه قال: لَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ، عَنِ قَسْطِهِمْ وَ الْعَدْلِ فِيهِمْ. [قولی دیگر آن است که: أَنْ تَبْرُوهُمْ، محلّ او جزّ است علی البدل من قوله:

عَنِ الَّذِينَ، بدل اشمال، یعنی [۹] و در ایشان قسط و عدل کار بندید، که خدای تعالی دادکنندگان را دوست می دارد. علما خلاف کردند در آن که اینکه آیت در که آمد. عبد الله عباس گفت:

- (۹-۸-۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آد، و دیگر نسخه بدلها: به صد دینار.
- (۳). آد، گا: و مهر را نزد او فرستاد.
- (۴). اساس: لا یفرح، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). اساس: صلت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: «در مکه» را ندارد.

صفحه: ۱۶۱

آیت در خزاعه آمد و رؤسای ایشان، منهم: هلال بن عویم و سراقه بن مالک و بنو مدلج، و اینان [۱] با رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - مصالحه کرده بودند که با رسول کارزار [۲] نکنند و کس را یاری نکنند بر او. عبد الله زبیر [۳] گفت: آیت در اسماء بنت ابی بکر آمد، و سبب آن بود که مادرش قتیلہ بنت عبد العزّی من بنی مالک بن حسل به مدینه آمد بنزدیک اسماء [۴]، با او [۵] پاره‌ای اقط [۶] بود و پاره‌ای روغن گاو و چیزی دیگر، و او مشرک [۷] بود. أسماء گفت: [۳۲-پ] من هدیه تو قبول نکنم تا از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - باز نپرسم. آنکه نزدیک عایشه آمد تا عایشه [۸] برای او بپرسید،

خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- او را فرمود تا مادر «۹» را به خانه برد و هدیه‌اش قبول کند و نیکو دارد او را.

آنگه باز نمود که شما را نهی از که کرد «۱۰»، گفت: **إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ، خدای تعالی نهی کرد «۱۱»** شما را از آنان که در دین کارزار «۱۲» کردند، و شما را از خانه «۱۳» بیرون کردند و یکدیگر را معاونت و مظاهرهت کردند بر اخراج شما. **أَنْ تَوَلَّوْهُمْ**، که به ایشان تولا کنید و با ایشان دوستی کنید. **وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ**، و هر که تولا کند به ایشان از جمله ظالمان باشد، و ولایت و موذت نه به جای خود نهاده باشد.

(۱). اساس: و آنان که، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۱۲-۲). آد، گا: کالزار.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: عبد الله بن زبیر.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها و هدیه آورد.

(۵). آد، گا: برای او، کا: بنزدیک او.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: قرظ.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: مشرکه.

(۸). گا از.

(۹). آد، گا: مادرش.

(۱۰). اساس: کرد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آد، کا، گا: که کرد.

(۱۳). آد، گا: خانه‌ها تان.

صفحه : ۱۶۲

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ، گفت: ای مؤمنان گرویده چون به شما آیند زنان مؤمنات «۱». و «مهاجرات»، نصب بر حال است، و در آن «۲» حال که مهاجر باشند. عبد الله عباس گفت: چون رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- خواست تا عمره دارد عام الحدیث، مشرکان مکه با او مصالحت کردند بر آن که هر کس که از اهل مکه به ایشان آید با مکه فرستند [و هر که از مدینه به مکه آید «۳» به حمایت مشرکان، ایشان را باشد «۴» رد نکنند «۵» او را و با مدینه نفرستند. و بر اینکه [حدیث «۶» نوشته‌ای بنوشتند و مهر کردند. پس از آن زنی نام او اسبعه «۷» بنت الحارث الأسلمیه بیامد و مسلمان شده بود، به مدینه آمد پیش رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- شوهرش «۸» بیامد و نام او مسافر «۹» بود از بنی مخزوم.

مقاتلان گفتند: شوهرش صیفی بن الزاهب «۱۰» بود و کافر بود، پیش رسول آمد و گفت: یا محمد، اینکه زن که از من بگریخته است و پیش تو آمده به حمایت، با من ده که شرط میان ما آن است که تو کسان «۱۱» ما را به دست فرونگیری، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد:

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ، هجرت کننده از سرای کفر به سرای ایمان. **فَامْتَحِنُوهُنَّ** امتحان کنید ایشان را. عبد الله عباس گفت: امتحان ایشان به سوگند باشد که به ایشان دهند که آمدن ایشان

- (۱). اساس: مؤمنان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: یعنی در آن.
- (۳). آد، گا: رود.
- (۴). کا و.
- (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: سبعة.
- (۸). آد، گا نیز.
- (۹). اساس: سفر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و مآخذ خبری تصحیح شد.
- (۱۰). آد، کا، گا: سیفی بن الزاهد.
- (۱۱). آد، کا: کسهای.

صفحه: ۱۶۳

برای [۱] اسلام است و هجرت، نه به غرضی دیگر از طمعی و سببی الّا به دوستی با خدای و رسول و رغبت [۲] اسلام. و روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است که:

امتحان ایشان به اظهار شهادتین باشد. عایشه گفت [۳]: «امتحان ایشان به آن باشد که در آیت دیگر گفت: إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ» [۴] - الایة. رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - اینکه زن را سوگند داد به خدای که هیچ چیز [۵] نیست که تو را حمل کرد بر اینکه هجرت الّا رغبت در مسلمانی و خدای و دین خدای [۶]، و او سوگند بخورد، و رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - مهر او بر سخت و به شوهرش داد و او را با شوهرش نداد، او عده برداشت به [۷] زن عمر بن خطاب بود [۸].

رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - به حکم اینکه آیت هر زنی که بیامدی به حمایت، او را باز گرفتی پس از امتحان. و هر کس که آمدی از مردان، او را با پیش ایشان فرستادی به حکم عهد. اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِمْ گفت: خدای عالمتر است به ایمان ایشان، یعنی شما را بر ایمان ایشان اطلاع نباشد، چه ایمان به دل تعلق دارد و اطلاع بر دل جز خدای را نیست. فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ، اگر بدانید که ایشان مؤمنانند [۹]. اینکه علم را معنی ظن است و اعتقاد بستن از روی شرع و حکم کردن به ایمان ایشان چون از ایشان کلمه [۱۰] شهادتین شنوند و شعار شرع ببینند، و اینکه تکلیف ماست در حق هر کس که از او ببینیم، حکم کنیم به ایمان و اسلام او و او را مؤمن خوانیم و اجرای احکام مؤمنان

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: و دعوت.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: عایشه روایت کرد که.
- (۴). سوره ممتحنه (۶۰) آیه ۱۲.
- (۵). آد، گا: دیگر. [.....]
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: رغبت به خدای و دین مسلمانی.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: چون عده او به سر آمد.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: مؤمن اند.

(۱۰). آد، گا: کلمتین.

صفحه : ۱۶۴

کنیم بر او «۱». فَلَا تَرْجُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ، گفت: چون ایشان را مؤمن دانید بر اینکه تفسیر، ایشان را با کافران مدهید. لَا هُنَّ حِلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ چه نه ایشان حلال باشند بر آن شوهران و نه آن شوهران حلال باشند ایشان را. وَآتُوهُمْ مَّا أَنْفَقُوا، و به شوهران ایشان دهید آنچه ایشان خرج کرده باشند از مهر و نفقه. اما در عهد [کردن] «۲» رسول و شرط او با مشرکان دو قول گفتند: یکی آن که شرط در حق مردان بود، در «۳» زنان نبود، بر اینکه وجه آیت «۴» ناسخ آن شرط نباشد، و قولی دیگر آن که: شرط عام بود در حق مردان [۳۳-ر] و زنان جز آن که شرط به اینکه آیت منسوخ شد.

ابن زید گفت: رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- تفریق کرد میان او و شوهرش بی طلاق شوهرش و بعد استبراء رحمها او را به شوهر داد. زهری گفت: اگر نه آن مصالحه بودی، رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- رد مهر نکردی و مهر با مشرکان ندادی، و بعضی فقها گفتند: اینکه حکم نیز منسوخ است تا اگر امروز زنی از سرای حرب به سرای اسلام «۵» آید، مهر با شوهرش نباید دادن، و به اتفاق بینونت ایشان از شوهران «۶» اسلام باشد. چون زنان اسلام آرند و مردان بر کفر اقامت کنند، و اگر شوهران اسلام آرند پیش از آن که زنان از عدّه بیرون آیند ایشان اولیتر باشند.

آنکه گفت: وَلَا جُنَاحَ عَلَیْكُمْ، بر شما حرجی و بزه‌ای [نباشد] «۷» که «۸» ایشان را به زنی کنید چون اجر بدهید، و مراد به اجر و مزد، مهر است. و هر کجا

(۱). آد، گا، گفت چون ایشان را مؤمن دانید.

(۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: و در حق.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه.

(۵). آد، گا، از دار الحرب به دار السلام.

(۶). آد با، گا، به.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: چون.

صفحه : ۱۶۵

در قرآن در باب مناکحت اجر آید، به معنی مهر باشد. وَلَا تُمَسِّكُوا بِعَصَمِ الْكُوفَرِ، آنکه گفت: تَمَسِّكُ مکنید به عصمتهای زنان کافرات. و «کوفرا»، جمع کافره باشد. و عصمت سببی باشد که امتناع کنند به او از مکروه، و آیت دلیل است در آن که عقد نشاید بستن بر هیچ کافره اگر حریبه «۱» باشد و اگر ذمیه «۲» [و اگر بت پرست، برای عموم آیت، و نشاید تا تخصیص کنند به بت پرست برای آن که ذکر در شأن ایشان آمد، چه اعتبار به عموم لفظ است نه به سبب نزول. و عامه قرآء خواندند] «و لا تمسکوا» به تخفیف «سین» من الامساک، و گفتند: «با» صله است. ابو عمرو و بصریان خواندند «۳»: «تمسکوا» به تشدید من التمسک «۴»، و نیز در عموم آیت شود، آنکه چون [زن] «۵» مرتد «۶» شود [و مرد بر اسلام باشد، از آن که با او مقام کند، بل ارتداد او سبب فراق باشد، و اگر

مرد مرتد شود[۷] زن از او جدا شود به ارتداد، و باید تا عده از او بدارد عده المتوفی عنها زوجها، عده آن کس که شوهرش بمرده باشد چهار ماه و ده روز، آنگه شوهری دیگر کند اگر خواهد.

عبد الله عباس گفت: بِعَصَمِ الْكُوفِرِ، اى بعقدهن، یعنی کسی که او را زنی باشد کافر به مکه و او به مدینه آید مسلمان، عصمت زنا شوهری میان ایشان منقطع است، [و همچنین هر زنی که از مکه بیاید مسلمان شده و شوهرش کافر باشد، عصمت و عقد نکاح میان ایشان منقطع است][۸].

زهری گفت چون اینکه آیت آمد، [عمر خطاب][۹] دو زن را طلاق داد که به مکه داشت، و ایشان مشرک بودند: قریبه بنت ابی امیه، و او را معاویه [ابن][۱۰] ابی

(۱). اساس: ذمی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: ذمی، با توجه به آد، گا تصحیح شد. [.....] (۱۰-۹-۸-۷-۵-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: التمسک، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آد، گا: مرتده.

صفحه: ۱۶۶

سفیان به زنی کرد، و هر دو مشرک بودند. و همچنین زن دیگر: ام کلثوم بنت عمرو بن جریول بود مادر عبد الله بن عمر، او را ابو جهم بن حدافه به زنی کرد، و هر دو مشرک بودند. و همچنین [طلحه بن][۱] عبید الله[۲] زن را رها کرد و هی اروی بنت ربیع بن الحارث بن عبد المطلب بود، اسلام میان ایشان جدا کرد. آنگه مسلمان شد و از پس طلحه او را خالد بن سعید بن العاص به زنی کرد، و او از جمله آن زنان بود که با رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گریخت[۳]. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - او را به خالد داد. [دیگر][۴] امیمه بنت بشر زن ثابت بن دحاحه[۵] بود، اسلام آورد و با مدینه گریخت، رسول او را به سهل بن[۶] حنیف داد از او عبد الله بن سهل آمد.

شعبی گفت: زینب [بنت][۷] رسول الله زن ابو العاص بن الربیع بود، اسلام آورد [و][۸] پیش رسول آمد به مدینه، ابو العاص از پی او بیامد و اسلام آورد. رسول زینب را به او داد. وَ سَأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ، آنگه گفت: ای مسلمانان اگر چنان باشد که زنان شما مرتد شوند و با سرای حرب شوند[۹] پیش مشرکان، شما نیز آنچه بر ایشان خرج کرده باشید از مهر بخواهید از ایشان. وَ لَيْسَلُوا مَا أَنْفَقُوا، و ایشان نیز از شما بخواهند اینکه خرج که کرده باشند چون زنان ایشان با اسلام و هجرت پیش شما آیند. ذلکم، اینکه حکم - ای جماعت مؤمنان - حکم خدای است که میان شما حکم می کند [به][۱۰] آن، و خدای تعالی دانا و محکم کار است.

چون اینکه آیت آمد، مسلمانان کار بستند و چون زنی آمد از جمله کافرات

(۱۰-۸-۷-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس: عبد الله، با توجه به کا تصحیح شد.

(۳). آد، گا: گریختند، آد یعنی به مدینه.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: ثابت بن الزحراحه.

(۶). اساس: سلف، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: روند.

صفحه: ۱۶۷

از مکه به مدینه، ایشان مهر او بدادندی و زن را باز گرفتندی. اما کافران بر [اینکه] «۱» کار نکردند، [و] «۲» چون زنی از مسلمانان بر «۳» ایشان شدی و مرتد شدی «۴» مهر او ندادندی با مؤمنان، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: **وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ،** گفت: اگر فایت شود «۵» شما را چیزی از زنان شما به کافران، یعنی زنانان که بروند [۳۳-پ] مهر باز ندهند. [فعاقتیم] «۶»، قراءت عامه «۷» به «الف» [است] «۸» و در شاذ ابراهیم و حمید و أخرج خواندند: «فعاقتیم» و فعل و فاعل به یک معنی بسیار آمده است، قال الله تعالی: **[فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا]** «۹» فعاقتیم، یعنی عقوبت کنید کافران را به جهاد و قتال، و گفتند: عفاقتیم، غزای کنید پس از غزای، و گفتند:

خداوند عاقبت شوید، یعنی دست یابید بر ایشان. و گفتند: اگر «۱۵» خداوند عقبی شوید که غنیمت است، و اینکه قول قریبتر است برای آن که به معنی آیت لا یقتر

(۱۴-۱۲-۱۱-۱۰-۸-۶-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: نزدیک.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: مرتد گشتی.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها زنان.

(۷). آد قراء. [.....]

(۹). سوره سبأ (۳۴) آیه ۱۹.

(۱۳). اساس: غنمتم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۵). آد، گا: ندارد.

صفحه: ۱۶۸

است، و دیگر اقوال را مرجع از روی معنی با آن قول است، گفت: اگر چنان باشد که بعضی از زنان شما بروند بنزدیک ایشان- یعنی مشرکان، و ایشان چیزی با شما ندهند از مهر و خرج ایشان رها کنید تا آنکه که قتالی باشد و غنیمتی عوض آن و تلافی «۱» از آن جا بکنید، و ذلک قوله: **فَمَا تُوِيَ الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُمْ** مثل- ما أنفقوا، و جواب شرط که گفت: **وَإِنْ فَاتَكُمْ**، اینکه «فا» است فی قوله: **فَمَا تُوِيَ**، گفت: بدهید آنان را که زنان ایشان رفته باشند، و ایشان عوض مهر نیافته باشند از مشرکان مانند آن که «۲» ایشان خرج کرده باشند.

عبد الله عباس گفت: جمله آنان که از مسلمانان «۳» باز ایستادند از زنان شش زن بودند: دو [از آن عمر بن الخطاب که ذکر ایشان برفت، و امّ الحکم بنت ابی سفیان بود که] «۴» زن عیاض بن شداد الفهری بود، و فاطمه بنت ابی امیه خواهر امّ سلمه که زن رسول بود- صلی الله علیه و آله و سلم- و او [هم] «۵» زن عمر بن الخطاب بود [و بروع بنت عقبه زن شماس بن عثمان بود، و عبده بنت عبد العزی زن عمرو بن عبد ود بود، و هنده بنت ابی جهل زن هشام بن العاص بود، و کلثوم زن عمر بن الخطاب] «۶». اینان «۷» آنان بودند که از شوهران باز ایستادند. چون ایشان «۸» به مدینه آمدند و مشرکان مهر اینان باز پس ندادند، رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- مهر اینان از غنیمت با شوهران ایشان داد.

وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ، آنکه گفت: بترسید از آن خدای که ایمان دارید به او.
یا أَيُّهَا النَّبِيُّ، آنکه خطاب کرد با رسول، گفت: ای پیغمبر برکشیده

(۱). آد، گا آن، کا او.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: آنچه.

(۳). آد، گا: جمله زنان که از شوهران. (۴-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه زنان.

(۸). گا، آد: شوهرانشان.

صفحه : ۱۶۹

بلند مرتبه. إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ چون زنان مؤمنات پیش تو آیند به بیعت و تو را بیعت «۱» کنند- و اینکه روز فتح مکه بود. رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- بیعت مردان بستند و از آن فارغ شد، و او بر کوه صفا بود و حضرت امیر المؤمنین علی را- صلوات الله و سلامه علیه «۲»- در میان [ایشان] «۳» سفیر بود و زنان را بیعت می گرفت به فرمان رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- [و بیعت او چنان بود زنان را] «۴» که جامه میان ایشان و رسول افکنده بود، یک سر به دست رسول- یک سر زنان به دست می گرفتند. هندة بنت عتبة زن ابو سفیان «۵» پیش رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- آمد در میان زنان متنکر که نخواست که رسول او را بشناسد، و رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- بیعت مردان بر اسلام و جهاد سده «۶» بود، چون به بیعت زنان رسید، گفت: بیعت می کنید بر من «۷» و من با شما بیعت می کنم «۸» بر آن که به خدای شرک نیارید و شرطهایی که در آیت هست می گفت. هند «۹» سر برداشت و گفت: یا رسول الله با ما تشدید می کنی که با مردان نکردی، چون گفت: وَلَا يَسْرِقْنَ، چیزی نذرند، هند «۱۰» گفت: یا رسول الله ابو سفیان مردی بخیل است و من از مال او چیز کها بر گرفته ام «۱۱»، ندانم تا مرا حلال است «۱۲» یا نه! گفت: از ابو سفیان هر چه بر گرفته ای حلال است تو را. رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- او را شناخت، گفت: تو هندی دختر عتبه! او گفت: آری یا رسول الله، فاعف عما سلف عفا الله عنك، عفو کن از

(۱). کا: بیعت.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: صفا بود و علی علیه السلام.

(۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بنت عتبه از میان زنان.

(۶). کا: ستانده. [.....]

(۷). آد، گا: با من.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها علی أن لا يُشركن بالله شيئاً

(۹). آد، گا: هنده.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: هنده.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بر گرفته باشم.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: حلال باشد.

صفحه : ۱۷۰

آنچه گذشت تا آخر «۱» تا خدای تو را «۲» عفو کناد، و اینکه برای آن گفت که حمزه را شکم شکافته بود و جگر بیرون کرده «۳» و مثله کرده «۴» به روز «۵» احد.

رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:

ولا یزنین

، زنا نکنند.

هند «۶» گفت: أ و تزنی الحرّة، و زن آزاد [۳۴- ر]

زنا کند! آنکه گفت: وَلَا یَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ و فرزندان را نکشند. هند «۷» گفت: ما ایشان را بزرگ می کنیم و می پروریم، شما می کشید ایشان را. [اینکه] «۸» برای آن گفت که پسر او را- حنظله بن ابی سفیان را- روز بدر حضرت امیر المؤمنین- صلوات الله و سلامه علیه- کشته بود، و رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- تبسم کرد از اینکه حدیث. چون گفت «۹»: وَلَا یَأْتِینَ بُبْهَتَانِ یَفْتَرِیْنَهُ بَیْنَ أَیْدِیْهِنَّ وَ أَرْجُلِیْهِنَّ و بهتانی نهند بر یکدیگر [که] «۱۰» از پیش دست و پای خود فرو بافند، و گفتند:

معنی آن است که فرزندی [که] «۱۱» آرند نه از شوهر خود، بر او نبندند و نگویند تو راست. و هند «۱۲» گفت: و الله که بهتان زشت است و تو ما را جز مکارم اخلاق نمی فرمایی. وَلَا یَعْصِیَنَّکَ فِی مَعْرُوفٍ و در تو که محمّدی عاصی نشوند در هیچ معروفی. هند «۱۳» گفت: نه ما برای آن حاضر شدیم در پیش تو که در تو عاصی شویم. آنکه «۱۴» زنان اقرار دادند به اینکه شرایط و بیعت کردند و اینکه شرایط «۱۵» قبول کردند.

علما خلاف کردند در کیفیت بیعت رسول- صلی الله علیه و آله و سلم-

(۱). کذا: در اساس، آد، گا: ندارد، کا: عفو بکن از آنچه گذشت که.

(۲). کا حلال و.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: جگر بیرون آورده.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و بریان کرده بود.

(۵). کا: در روز غزای.

(۶). آد، گا: هنده. (۷-۱۲-۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: هنده. (۸-۱۰-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها

افزوده شد. [.....]

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: پس گفت.

(۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها همه.

(۱۵). آد، کا: شرطها.

صفحه : ۱۷۱

زنان را. یک قول آن است که گفتیم: جامه بیفگندند میان رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- و ایشان، و اینکه در اخبار ماست. و قولی دیگر آن است که: رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- بیعت ایشان به زبان گرفت نه بصفقه، اینکه آیت بر ایشان خواند، ایشان اقرار دادند و قبول کردند. امیمه بنت رقیه «۱» گفت: من رسول را بیعت می کردم، گفتم: یا رسول الله دست من بگیر به بیعت.

رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: من دست زنان نامحرم نگیرم به دست «۲»، و لکن بیعت من زنان را به زبان باشد. شعبی گفت: جامه‌ای از فطری «۳» در میان ایشان بود، عمرو بن شعیب گفت: قدحی آب بیاورد [ند] «۴» و رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- دست در او نهاد، آنکه زنان دست در آن آب می‌زدند. کلبی گفت: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- می‌گفت و عمر «۵» دست ایشان به دست می‌گرفت در جامه.

مفسران در معنی «معروف» خلاف کردند. قرظی گفت: معروف کاری باشد که در او هیچ معصیت نبود. ربیع گفت: هر چه موافق طاعت خدای تعالی باشد آن معروف بود. بکر بن عبد الله المزنی گفت: معروف هر کاری بود که در او رشدی آن معروف بود. مجاهد گفت: آن باشد که با هیچ مردی در خلوت ننشینند. ابن الزید و ابن السائب گفتند: آن باشد که جامه ندرند [و هی و آه نکنند] «۶» و موی نکنند و روی نرویند «۷» و سلیطی نکنند «۸» و سر تراشند و شعر نخوانند و با مردمان نامحرم ننشینند و با نامحرمان سخن مگویند «۹».

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: رقیقه.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: به دست نگیرم.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: جامه قطری.
- (۴-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). اساس علیه ما یستحق، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.
- (۷). کذا: در اساس، آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/ ۱۳۰): روی نخرانند.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: سلاطت نکنند.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: و با مردان نامحرم حدیث نکنند و ننشینند.

صفحه: ۱۷۲

عبد الله عباس گفت: نوحه نکنند و سر تراشند. مصعب بن نوح گفت:

عجوزی را یافتم که گفت من از آنانم که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- بر من بیعت گرفت، و در جمله بیعت او آن بود که نوحه نکنند فی قوله: وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ. ابو هریره روایت کند که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: نوايح را [بیارند روز قیامت و به دو صف بدارند، و ایشان بانگ می‌کنند مانند بانگ سگان. انس مالک روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: نوايح را] «۱» روز قیامت بر انگیزند از گورها خاک آلود، گرد آلود، پیراهنی از لعنت پوشیده و دست بر سر نهاده می‌گویند: واویلاه، و مالک می‌گوید: حظ و بهره تو در دوزخ است «۲».

ابو مالک الاشعری روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: چهار سنت از سنتهای جاهلیت در امت من بمانده است که ایشان دست بدارند «۳»: فخر کردن به احساب و طعن زدن در انساب و استسقاء به نجوم و نوحه کردن. و رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: نایحه چون توبه نکند روز قیامت بیارند او را پیراهنی از قطران پوشیده و یکی از جرب «۴». ابو هریره گفت از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- که: فرشتگان صلوات نفرستند بر هیچ نوحه کننده‌ای «۵». عبد الله عمر روایت کرد که:

رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- لعنت کرد نایحه را و آن «۶» را که گوش با او کند «۷»، و آن «۸» را [۳۴-پ]

که آبگینه «۹» بر

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد.
- (۲). آد، کا، گا: مالک گوید ایشان را حظ و بهره شما امروز دوزخ است.
- (۳). آد، گا: دست از آن ندارند. [.....]
- (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/ ۱۳۱): چرم.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها و زنجه کننده (یا: زنجه کننده!).
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: آنان.
- (۷-۸). آد، کا، گا: با آن کنند.
- (۹). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/ ۱۳۱): آینه بر وی.

صفحه: ۱۷۳

روی فراز کند، و زن سلیطه را و آن «۱» را که نگار کند، و آن را که بر دست او نگار کنند «۲». و عمر در عهد خود ناحیه‌ای را به درّه می‌زد مقنع «۳» از سرش بیفتاد، [گفتند: یا فلان «۴» مقنع «۵» از سرش بیفتاد] «۶»، گفت: او را حرمتی نباشد که او فاسقه است. و قوله: «فَبَايِعُكُمْ» «فا» جواب «إذا» است، برای آن که «إذا» متضمن معنی شرط است و او را جواب باید، گفت «۷»: بیعت کن ایشان را. وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ، و برای ایشان از خدای آمرزش خواه که خدای تعالی آمرزنده گناه است و بخشاینده. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا، آنکه خطاب کرد با مؤمنان گفت: ای گرویدگان توّلّا مکنید به قومی که خدای بر ایشان خشم گرفته است. گفتند:

سبب نزول آیت آن بود که جماعتی از درویشان مسلمان پیامدندی بنزدیک جهودان و به ایشان تقرب کردند به اخباری که ایشان بگفتندی از «۸» مسلمانان و چیزی که از ایشان «۹» بستندی از میوه «۱۰»، خدای تعالی گفت: توّلّا مکنید به قومی که خدای بر ایشان خشم گرفته است.

آنکه وصف کرد ایشان را، گفت «۱۱»: ایشان نومیدند از ثواب آخرت چنان که کافران نومیدند از اهل گورها. در معنی او دو قول گفتند: یکی آن که چنان که

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: آنان.
- (۲). کا: و آن را که بر دست او نگار کنند و نگار کننده را.
- (۳-۵). آد و دیگر نسخه بدلها: مقنعه.
- (۴). کا: عمر.
- (۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: یعنی.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: از آن.
- (۹). آد، گا: مسلمانان که چیزی از ایشان، کا: مسلمانان و چیزی از ایشان.
- (۱۰). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها قَدْ يَشُورُوا مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَبُئْسُ الْكُفَّارُ

صفحه : ۱۷۴

کافران نومیدند از بعث و نشور مردگان، و دوم مجاهد گفت: چنان که کافرانی که مرده‌اند و اصحاب گورهاوند آیس «۱» و نومیدند «۲» از رحمت خدای، و بر اینکه قول «من» تعلق ندارد به «یئس» «۳» و مأیوس محذوف است.

(۱). کا: آیس اند.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: نومید.

(۳). اساس: یأس، با توجه به مآخذ خبری تصحیح شد.

صفحه : ۱۷۵

سورة الصف

اینکه سورت مکی است و چهارده آیت است و دویست و بیست و یک کلمت «۱» است و نهصد حرف است، و روایت است از زر حبیش از ابعی کعب که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: هر که او سوره عیسی بخواند، تا در دنیا باشد عیسی برای او استغفار کند و صلوات فرستد، و چون از دنیا برود در «۲» قیامت عیسی - علیه السلام - رفیق او باشد - صدق رسول الله.

[سورة الصف (۶۱): آیات ۱ تا ۱۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِیْزُ الْحَكِیْمُ (۱) يَاۤ اَيُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ (۲) كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ (۳) اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذِیْنَ يُقَاتِلُوْنَ فِی سَبِیْلِهِ صَفًّا كَاَنَّهُمْ بُنِیَانٌ مَّرصُوعٌ (۴)

وَ اِذْ قَالَ مُوسٰی لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ اَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ (۵) وَ اِذْ قَالَ عِیْسٰی ابْنُ مَرْیَمَ يَا بَنِیْ اِسْرٰئِیْلَ اِنِّیْ رَسُوْلُ اللّٰهِ اِلَیْكُمْ مُّصَدِّقًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیْهِ مِنَ التَّوْرٰةِ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُوْلِیْ یٰتِیْ مِنْ بَعْدِیْ اِسْمُهُ

اَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَیِّنٰتِ قَالُوْا هٰذَا سِحْرٌ مُّبِیْنٌ (۶) وَ مَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرٰی عَلٰی اللّٰهِ الْكٰذِبَ وَ هُوَ یَدْعٰی اِلٰی الْاِسْلَامِ وَ اللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الظّٰلِمِیْنَ (۷) یُرِیْدُوْنَ لِیُطْفِئُوْا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَ اللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْكٰفِرُوْنَ (۸) هُوَ الَّذِیْ اَرْسَلَ رَسُوْلَهُ بِالْهُدٰی وَ دِیْنَ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلٰی الدِّیْنِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُوْنَ (۹)

یَاۤ اَيُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا هَلْ اَدَّلْكُمْ عَلٰی تِجَارَةٍ تُنَجِّیْكُمْ مِنْ عَذَابِ اَلِیْمٍ (۱۰) تُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَ رَسُوْلِهِ وَ تُجَاهِدُوْنَ فِی سَبِیْلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِكُمْ وَ اَنْفُسِكُمْ ذٰلِكُمْ خَیْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ (۱۱) یَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوْبَكُمْ وَ یُدْخِلْكُمْ جَنَّٰتٍ تَجْرِیْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ وَ مَسٰكِنَ طَیِّبَةً فِی جَنَّٰتٍ

عَدِنَ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِیْمُ (۱۲) وَ اٰخَرٰی تُحِبُّوْنَهَا نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَ فَتْحٌ قَرِیْبٌ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِیْنَ (۱۳) یَاۤ اَيُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا اَنْصَارَ اللّٰهِ كَمَا قَالَ عِیْسٰی ابْنُ مَرْیَمَ لِلْحَوَارِیِّیْنَ مَنْ اَنْصَارِیْ اِلٰی اللّٰهِ قَالَ الْحَوَارِیُّوْنَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ فَاَمَنْتَ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِیْ اِسْرٰئِیْلَ وَ كَفَرَتْ طَائِفَةٌ فَاَیَّدْنَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا عَلٰی عَدُوِّهِمْ فَاصْبَحُوْا ظٰهِرِیْنَ (۱۴)

[ترجمه]

تسبیح کرد خدای را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و او بی همتا و محکم کار است.
ای آنان که بگرویده‌اید چرا می‌گویید آنچه نکنید.
بزرگ دشمنی است نزدیک خدای

(۱). کا: دویت و بیست کلمه.

(۲). آد، گا: برود روز، کا روز.

صفحه : ۱۷۶

که آنچه گویند «۱» نکنید «۲».

که خدای دوست دارد آنان که قتال کنند در راه او صف صف، گویی که ایشان بناهایی اند به ارزش کرده.
و چون گفت موسی بنی اسرائیل را ای قوم چرا می‌رنجانید مرا و می‌دانید که من پیغمبر خدایم به شما، پس چون گشتند از ایمان گردانید خدای دلهاشان و خدای راه نماید گروه فاسقان را [۳۵-ر].
و چون گفت عیسی پسر مریم ای بنی اسرائیل که من رسول خدایم به شما راست دارنده آن را که پیش من است از توریت و مژده دهنده به پیغمبری که آید از پس من نام او احمد، چون آمد به ایشان به حجتها گفتند اینکه جادویی روشن است.
و کیست ظالمتر از آن که فرا بافد بر خدای دروغ و او را می‌خوانند با مسلمانی، و خدای راه نماید گروه ظالمان را.
می‌خواهند تا بنشانند نور خدای را به دهنهاشان و خدای تمام کننده است نور

(۱). اساس: گوید، با توجه به معنی کلمه و ترجمه آیه در صفحات بعدی تصحیح شد.

(۲). اساس: نکنند، با توجه به معنی کلمه و ترجمه آیه در صفحات بعدی تصحیح شد.

صفحه : ۱۷۷

خود را «۱» و اگر چه کاره‌اند کافران.

او آن خداست که بفرستاد پیغمبرش به راه راست و دین حق تا آشکارا کند بر دینها همه، و اگر نخواهند مشرکان.
«۲»

ای آنان که گرویده‌اید راه نمایم «۳» شما را به بازرگانی که برهاند شما را از عذاب دردناک!
ایمان آرید به خدای و پیغمبرش و جهاد کنید در راه خدای به مالهای شما و تنهای شما، آن بهتر است اگر شما دانید.
بیامزد شما را گناهان و در برد شما را به بهشتهایی که می‌رود از زیر آن جویها و خانه‌های خوش از بهشتهای عدن، آن رستگاری بزرگ است.

و دیگری که دوست دارید «۴» یاری از خدا و گشایش نزدیک و مژده مؤمنان را.

ای آنان که

(۱). اساس: نور خدای را، با توجه به ترجمه آیه در صفحات بعدی تصحیح شد.

(۲). اساس: ادلکم، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

(۳). اساس: راه نماید، با توجه به معنی کلمه و چاپ شعرانی (۱۱/۱۳۳): تصحیح شد.

(۴). اصل ترجمه بدین صورت بود: دارد، با توجه به ترجمه دو باره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

صفحه: ۱۷۸

گرویده‌اید باشید یاران خدای چنان که [گفت] «۱» عیسی پسر مریم حواریان را کیست یاران من با خدای، گفت: حواریان «۲» ما یاران خدای، پس بگرویدند گروهی از بنی اسرائیل و کافر شدند گروهی. ما قوت دادیم آنان را که ایمان آوردند بر دشمنانشان، گشتند ظفر یافته [۳۵ پ].

قوله تعالی: سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، خدای تعالی گفت: تسبیح کرد خدای را هر چه در آسمان و هر چه در زمین است، و او خدایی است عزیز و حکیم- بر آن تفسیر که چند جای برفت.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ، آنکه خطاب کرد با مؤمنان بر سیل ملامت و تعنیف، گفت: ای گرویدگان چرا می‌گویید چیزی که نکنید.

مقاتلان گفتند: سبب نزول آیت آن بود که مسلمانان گفتند اگر ما دانستمانی که کدام عمل است که خدای دوست دارد، ما آن عمل کردمانی و جان و مال در آن راه بذل کردمانی. خدای تعالی رسول را گفت: بگوی اینان را که من عملی که دوست دارم از اعمال شما جهاد است، اکنون آن کس که طالب اینکه عمل است به وقت جهاد باید تا ثابت قدم باشد. چون روز احد بود همه بگریختند- اَلَا مَا شَاءَ اللَّهُ- مگر تنی چند معدود که خدای تعالی به تویخ ایشان اینکه آیت فرستاد که چرا چیزی می‌گویید که نکنید، بگفتید «۳» که: اگر ما بدانیم که احب الاعمال الی الله کدام است به آن ملازمت کنیم و از آن تعدی نکنیم و جان و مال در او بذل کنیم. چون جهاد پدید آمد بگریختند و ثبات نکردند، گفتند بیان اینکه قول اینکه است که گفت: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَهُمْ،- الایه.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معنی کلمه و چاپ شعرانی (۱۱/۱۳۳) افزوده شد.

(۲). چاپ شعرانی (۱۱/۱۳۴): گفتند حواریون. [.....]

(۳). آد: گفتید، کا، گا: گفتند.

صفحه: ۱۷۹

کلبی- گفت: چون مؤمنان گفتند ما اگر بدانیم که کدام عمل است که خدای دوست تر دارد آن عمل بر دست داشتمانی «۱» و از آن تعدی نکردمانی «۲» خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ، «۳».

مدتی بر اینکه بماندند و بیان نبود «۴» مسلمانان می‌گفتند: کاشکی ما دانستمانی که آن چیست تا به جان و مال بخریدمانی. چون وقت در آمد و غزات احد پیش آمد و وقت حاجت بود خدای تعالی بیان کرد، [گفت] «۵»: تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ،- الایه. آنکه چون در کارزار «۶» شدند بگریختند و بنایستادند «۷»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: چرا چیزی می‌گویید که نکنید.

محمد بن کعب گفت: چون خدای تعالی پیغمبر را باز نمود ثواب شهیدان بدر، صاحبه گفتند: اگر دیگر باره قتالی باشد و غزایی ما بذل و سعی کنیم و فراغ جهد. چون روز احد بود بگریختند [و پیغمبر را رها کردند] «۸» تا دندان مبارک آن حضرت شهید شد «۹» و سنگ بر روی ایشان زدند و زره در روی مبارک او شکستند «۱۰»، خدای تعالی به تعبیر ایشان اینکه آیت فرستاد.

سعید بن المسیب گفت: سبب نزول آیت آن بود که مردی بود مشرک، مسلمانان را و رسول را- صلی الله علیه و آله و سلم- تعرض کردی به زبان. روز

(۱). آد، کا، گا: بر دست داریم.

(۲). آد، کا، گا: تعدی نکنیم.

(۳). سوره صف (۶۱) آیه ۱۰.

(۴). آد، کا، گا و.

(۵-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد: کالزار.

(۷). اساس: بنه ایستادند/ بنایستادند، آد و دیگر نسخه بدلها: نه ایستادند/ نایستادند.

(۹). آد، کا: دنداننش بشکستند.

(۱۰). آد، کا: در روی او شکسته شد.

صفحه : ۱۸۰

بدر صهیب او را بکشت. خبر آوردند رسول را که فلان مشرک «۱» بکشتند. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- شادمانه شد، گفت: او را که کشت! مردی از میان قوم گفت: من کشتم یا رسول الله. عمر بن الخطاب «۲» و عبد الرحمن عوف گفتند «۳». دروغ می گوید یا رسول الله، او را صهیب کشت- و صهیب حاضر بود- گفتند: چرا نگویی که من کشتم! گفت: من او را برای خدای کشتم نه برای آن که به لاف باز گویم. رسول صهیب را گفت: تو کشتی آن مرد را! گفت: آری یا رسول الله، خدای تعالی در حق آن مشرک «۴» مدعی [به باطل]

اینکه آیت فرستاد که: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ.

حسن گفت: اینکه آیت در حق منافقان آمد که وعده‌های خیر می دادند مؤمنان را به دروغ، خدای [تعالی] «۵» گفت: ای مؤمنان به زبانی که «۶» اظهار ایمان کرده‌اید به نام مؤمنی می‌روید «۷»، چرا چیزی می‌گویید که نکنید؟ مجاهد گفت:

آیت در جماعتی انصاریان آمد که اینکه دعوی می‌کردند که: اگر بدانیم که کدام عمل فاضلتر است، خویشتن را در آن عمل بندیم تا به مردن، و عبد الله رواحه در میان ایشان بود، کس از ایشان وفا نکرد الا عبد الله رواحه که او ملازمت کرد تا او را به زمین مؤته با حضرت «۸» جعفر طیار بکشتند. میمون گفت: مراد جمله آن کسانی که به زبان لاف زنند و محال گویند و چیزها گویند که بیش از ایشان باشد در لاف زدن [۳۶-ر]

و دعوی فراخ کردن «۹»، و مثله قوله:

(۱). آد، کا، گا را.

(۲). اساس: عمر خطاب علیه ما یستحق، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). کا گا اینکه.

(۴). آد، کا، گا: ندارد. [.....]

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: که به زبان.
 (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: به نام مؤمن‌اید.
 (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
 (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: و دعوی کردن فراخ.

صفحه : ۱۸۱

وَيُجِبُونَ أَنْ يُحَمِّدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا^{۱۰} «كَبْرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ، گفت: بزرگ مقتی و معصیتی است بنزدیک خدای [تعالی]» [۱۰] که شما چیزی می‌گویید که نکنید» [۱۱]. و نصب «مقتا» بر تمیز باشد، و قوله: أَنْ تَقُولُوا، در محل رفع است به آن که فاعل «کبر» است. و المقت و المقاته مصدر باشد، يقال: رجل ممقوت و مقیت مردی باشد [دشمن داشته] [۱۲] که مردم او را دوست ندارند، و معنی

- (۱). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸۸.
 (۲). کا: تا ما بر دست گیریم آن را.
 (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
 (۴). آد: ندارد. (۱۲-۱۰-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: آن.
 (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: که از او.
 (۸). اساس: الشیخ شهر امام القسم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۹). اساس: مسلسلان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
 (۱۱). اساس: ندانید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۲

آیت آن است که خدای تعالی دروغز [نا] [۱] ن را بر دروغ گفتن دشمن دارد، آنکه چون بگفت که دروغز [نا] [۲] ن را دشمن دارد، بگفت که [۳] [که] [۴] را دوست دارد، خدای تعالی گفت: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صِفًا كَانَتْهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ، دوست دارد خدای تعالی آنان را که در سبیل او قتال کنند. «صِفًا» در جای حال است و لفظ مصدر، آی صافین. و برای آن که مصدر است وصف کرد جماعت را به او که [۵] از جای نجبنند پنداری بنیانی‌اند به ارزی‌ز کرده.

و الرِّص «۶»، اللزوم و الاحکام و الشد، و اصله من الرصاص، و منه «۷»

قول النبی - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ: ۸ تراصوا بینکم فی الصفوف و لا يتخللکم الشیاطین «کأنها بنات حذف،

گفت: صفها بسته دارید تا شیطان در میان شما نیاید به مانند گوسفندان کوچک، و اینکه دو صفت که خدای [تعالی] [۹] گفت از ملازمت صف کارزار [۱۰] و محبت خدای او را از جمله قوم، لایق حضرت امیر المؤمنین علی است - صلوات الله و سلامه علیه - که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - در حق او گفت [۱۱]:

لا عطين الزایة غدا رجلا یحب الله و رسوله، و یحبه الله و رسوله کزار غیر فرار

، در روز خیبر.

وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ، گفت: یاد کن ای محمّد چون گفت موسی عمران قومش را که یا قوم چرا مرا می‌رنجانید، و اینکه آنکه گفت که ایشان گفتند: موسی

(۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: باز نمود که.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: به او گفت.

(۶). اساس و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۷). آد: و هو من.

(۸). اساس و دیگر نسخه بدلها: شیطان، با توجه مأخذ معتبر خبری تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد.

(۱۰). آد. گا: کالزار.

(۱۱). آد، کا: در جمله قوم امیر المؤمنین علی علیه السلام كما قال.

صفحه: ۱۸۳

ساحر است و کاذب و ابرص است و آدر است.

بعضی دیگر گفتند: ایداء ایشان آن بود که حوالت کردند به او کشتن هارون «۱». چو [ن] «۲» هارون «۳» با او به سفر رفت و در راه فرمان یافت و موسی - علیه السلام - او را «۴» دفن کرد و اینکه قصه برفت «۵» فی قوله: لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى «۶» - الآية. وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ، و بدانستید که من رسول خدایم به شما، به آیات مترادف و معجزات متواتر بدانستند که پیغمبر است و لکن ایمان نیاوردند و اقرار ندادند و او را تصدیق نکردند و فرمان او را گردن نهادند. آنکه گفت: فَلَمَّا زَاغُوا، أَيْ فَلَمَّا مَالُوا، [چون بچسبیدند] «۷» و از راه دین و طریق راستی برگشتند. أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ، خدای تعالی دلهای ایشان بگردانید، یعنی مخدول گردانید ایشان را و لطف از ایشان باز گرفت، و گفتند: معنی آن است که حکم علیهم بالزَّيغ، به زیغ بر ایشان حکم کرد، و گفتند: نام نهاد ایشان را مائل برگردیده و وجوهی که در اضلال بیان کردیم در اینکه آیت مَطْرَد باشد، و گفتند:

معنی آن است که چون از ایمان برگشتند، خدای تعالی «۸» ایشان را از ثواب و راه بهشت برگردانید، و محال است گفتن که «۹» چون ایشان از ایمان برگشتند، خدای تعالی دلهای ایشان را از ایمان برگردانید، برای آن که چون زیغ به فعل ایشان حاصل آید به ازاعت [۳۶-پ]

خدای [حاصل] «۱۰» نیاید که اینکه به منزلت ایجاد موجود باشد. وَاللَّهِ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ، و خدای تعالی راه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: آن بود که گفتند موسی هارون را بکشت. (۱۰-۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۴). گا در تیه. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: برفته است.

(۶). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۹.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها دل.

(۹). آد، کا، گا معنی آن است.

صفحه : ۱۸۴

نماید گروه فاسقان را.

آنکه گفت: وَ إِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ، يَاد كُنَّ (۱) چون گفت عیسی پسر مریم، ای پسر [آن] (۲) یعقوب من پیغمبر خدا ام به شما (۳). مُصَيِّدًا، نصب او بر حال است، راست دارنده اینکه کتاب را که پیش من است از توریت موسی. وَ مُبَشِّرًا، و بشارت دهنده ام به رسولی که از پس من خواهد بود (۴) نام او احمد، باز گفت که:

من جز (۵) آن که پیغمبر خدایم، به پیغمبران مقدم ایمان دارم [و به پیغمبر بازپسین که محمد مصطفی است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - هم ایمان دارم] (۶) و بشارت دهنده ام به آمدن او.

آنکه در معنی احمد به رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - دو قول گفتند: یکی آن که بنای مبالغه است از «حامد»، کفاضل و افضل، و عالم و اعلم، یعنی اگر پیغمبران حمد کنند گانند خدای را، او حامد تر است. و قولی دیگر آن که: اگر چه پیغمبران محمود و مرضی و پسندیده اند، او پسندیده تر است و مستحق حمد و ستایش. و قول اول بهتر است، چه افعال تفضیل بر اطلاق (۷) از فاعل باشد و از مفعول بر سیبل شذوذ گویند.

فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ، چون محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - به ایشان آمد با مقدمه (۸) بشارت عیسی، گفتند: اینکه جادویی است ظاهر، و بعضی دیگر گفتند: مراد آن است که چون عیسی آمد با بینات، گفتند: اینکه سحر است

(۱). آد: و یاد کن.

(۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها و.

(۴). آد، گا: خواهد آمد، کا: خواهد آمدن.

(۵). آد از.

(۷). اساس: اطلاقند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: مقدمه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۸۵

یعنی بینات او سحر و جادویی است.

آنکه حق تعالی گفت: وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ، کیست ظالمتر از آن که بر خدای [تعالی] (۱) دروغ گوید و فرو بافد بر او دروغ. وَ هُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ، «واو» حال است، در آن حال که او را به اسلام دعوت می کنند. وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ، خدای هدایت ندهد ظالمان را، یعنی راه بهشت ننماید.

يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ، آنکه وصف کرد کافران را که می خواهند تا نور خدای بنشانند به دهن خود، چنان که یکی از ما نور شمع و چراغ به دهن باد دهد و (۲) بنشانند، و اینکه مثلی است که خدای زد استحالت آن را که دین خدای به گفتار ایشان خلل یابد. وَ اللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ، ابن کثیر و حمزه و کسائی و خلف و حفص عن عاصم خواندند: مُتِمُّ نُورِهِ، باضافت، و باقی قراء به تنوین «میم»

خواندند و نصب «را»: متم نوره. وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ، و خدای تعالی نور خود تمام کند و اگر چه کافران آن را کاره باشند. هُوَ الَّذِي - الایة، او آن خداست که رسول خود محمّد را بفرستاد. بِالْهُدَى، به اسلام، و قیل: بالبیان، و قیل: بالقران، و قیل: بالادلة الهادیة» (۳)، و حملش بر عموم کردن اولیتر باشد. وَ دین الحق» و اینکه دین «۴» مسلمانی است. لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ، تا آن را ظاهر گرداند بر همه دینها. و «اظهار» دو معنی را محتمل است: یکی پیدا کردن و یکی ظفر دادن، و حمل توان کردن بر هر دو وجه «۵»، تنافی نیست میان ایشان. وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ، و اگر چه مشرکان آن را کاره باشند.

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: به دهن و باد دهن.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها و البیان. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و به دین.

(۵). آد، کا، گا که.

صفحه: ۱۸۶

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، آنکه گفت: ای گرویدگان. هَلْ أَدُلُّكُمْ، راه نمایم شما را بر بازرگانی که شما را برهاند از عذاب الیم که عذاب دوزخ است! جمله قراء خواندند: تُنَجِّيْكُمْ، به تخفیف من الانجاء، مگر ابن عامر که او خواند به تشدید من التنجیه. عَلَى تِجَارَةٍ تُنَجِّيْكُمْ، اینکه بیان آن مجمل است «۱» و تفسیر آن تجارت گفت آن است که: ایمان آرید به خدای و پیغمبر خدای و جهاد کنید در سبیل خدای به مال و جانتان. ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ، آنکه برای ترغیب گفت: اینکه بهتر است شما را اگر دانید و دعوی دانایی می کنید.

أَمَّا قَوْلُهُ: تَوَمَّنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ، مع قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، و آن که ایمان دارد چگونه ایمان آرد؟ و از اینکه دو جواب باشد - چنان که رفت فی قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمَنُوا. أَمَّا إِيْمَانٌ أَوَّلٌ حَقِيقَةٌ باشد و دوم مجاز به معنی استقامت، و أَمَّا أَوَّلٌ مجاز باشد به معنی اظهار و دوم حقیقت باشد. آنکه خطاب با منافقان کرد که اظهار ایمان کرده اند «۲»، امر کرد ایشان را به ایمان حقیقی، و قوله: ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ، در او دو وجه باشد: یکی آن که «خیر» به معنی افعال تفضیل [نباشد، و معنی آن بود که اینکه افعال خیری باشد شما را و نفعی از جمله خیرات و منافع، یعنی جزای آن و ثواب، اگر شما را خیری باشد. وجه دوم آن که در او معنی تفضیل باشد] «۳»، و معنی آن که ثواب ایمان و جهاد به قیامت شما را [۳۷- ر]

بهرتر از آسایش و رفاهیت باشد که شما را هست به ترک بطر و تحصیل معارف و جهاد در سبیل خدای.

اگر گویند: [چگونه] «۴» تمام «۵» کرد فعل را از اسم «۶» فی قوله: «تجاره»، آنکه

(۱). اساس: محل است، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد، کا، گا: کرده باشند.

(۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/ ۱۳۹): بدل.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: اسم را از فعل.

صفحه : ۱۸۷

گفت: **تُؤْمِنُونَ!** گوییم (۱): اینکه بر تقدیر «آن» بود، و «آن» مع الفعل در تأویل مصدر باشد. عرب در مثل اینکه موضع یک بار «آن» بیارند و یک بار حذف کنند، قالوا (۲): هل لك في خير تقوم الى فلان فتعوده و ان تقوم الى فلان فتعوده، و قوله: **يَغْفِرْ لَكُمْ**، برای آن مجزوم است که جواب استفهام است متضمن معنی شرط را، و التقدیر: (فانکم ان فعلتم ذلك يغفر لكم من (۳) ذنوبکم)، اگر آن (۴) جا کارها به جای آرید از ایمان به خدای و جهاد در سبیل خدای بیامرزد شما را گناهانتان. و **يُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ**، و شما را به (۵) بهشتهایی برد که در زیر درختان آن جویها می‌رود. و **مَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ**، و خانه‌های (۶) خوش در بهشت مقام.

حسن بصری گفت از عمران حصین و ابو هریره پرسیدم تفسیر: **وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ**، مرا گفتند: علی الخبیر سقطت، بر مردمان دانا افتادی. ما رسول را - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - پرسیدیم، ما را گفت: کوشکی است در بهشت از یک پاره لؤلؤ، در آن کوشک هفتاد سرای باشد از یاقوت سرخ و در هر سرایی هفتاد خانه باشد از زمرد سبز، و در هر خانه‌ای هفتاد سریر باشد، و بر هر سریری هفتاد بستر باشد (۷)، و بر هر بستری جفتی از حور العین، و در هر خانه‌ای هفتاد مایده باشد، و بر سر هر مایده‌ای هفتاد لون طعام، و در هر خانه‌ای هفتاد غلام و کنیزک باشد. خدای تعالی مؤمن را چندان قوت دهد که به بامداد بر اینان همه بگذرد طعام بخورد و خلوت بسازد و از کارها (۸) بپردازد. **ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ**، آن ظفر (۹) بزرگوار است.

(۱). گا: جواب گوییم.

(۲). آد، کا، گا: کرده باشند.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۴). کا: اینکه جا، گا: شما.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: در.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: جایهای.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها از هر لونی. [.....]

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: آن کارها.

(۹). آد، کا، گا: اینکه ظفری.

صفحه : ۱۸۸

و **أُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ** بصریان گفتند: محل او جر است عطفاً علی قوله: **عَلَى تِجَارَةٍ**، یعنی و علی تجاره اخری او خصله اخری تحبونها. و هی **نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ** و نیز راه نمایم شما را به (۱) تجارتی دیگر با خصلتی دیگر که شما دوست دارید، و آن نصرت (۲) است از خدای تعالی و فتحی قریب نزدیک (۳) از برای آن که ایشان از روی طبع بشریت عاجل دوست داشتند، گفتند: بیرون از آن که در ایمان و جهاد ثواب آجل است - بر آن شرح که وصف کرد - نصرت و فتح عاجل است و غنیمت، و کوفیان گفتند: محل «اخری» رفع است علی تقدیر: **ذَلِكُمْ** (۴) مع **ذَلِكَ خِصْلَةُ اخْرَى** او منفعة اخری.

و **بَشْرٍ الْمُؤْمِنِينَ**، آنکه گفت: بشارت ده مؤمنان را به اینکه هر دو خیر از نفع عاجل و ثواب آجل.

آنکه خطاب کرد با مؤمنان گفت: ای مؤمنان **كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ**، یار خدا باشید. ابو عمرو و قراء حجاز خواندند: انصار الله، به تنوین و «لام» اضافه در «الله» (۵). **كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ**، و در آیت محذوفی هست، و تقدیر آن که: **وَقَوْلِي هَذَا لَكُمْ**، **كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ**

مَرِيْمَ لِلْحَوَارِيِّينَ، اینکه چنان است که عیسی گفت حواریان را. و اختلاف اقوال رفته است در «حواریان» در سوره مائده. گفت: مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ، ای مع الله. «الی» به معنی «مع» است، و گفتند: «الی» تعلق دارد به محذوفی، و التقدير مضافا الى الله و منضمًا اليه «۶». قال الحواريون نحن أنصارُ الله، [حواریان گفتند- و ایشان خواص عیسی بودند- که] «۷»: ما انصار خداییم و یاوران اویم، و معنی [آن که] «۸» یاوران دین اویم، جز

-
- (۱). آد، کا، گا: بر.
 - (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: نصری.
 - (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
 - (۴). آد: و للمؤمن، کا: و للمراء، گا: و لكم.
 - (۵). گا قوله تعالی.
 - (۶). آد، کا، گا: مضافا الى الله.
 - (۷-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۸۹

آن که خود را با خدای نسبت کردند، و اضافت برای تعظیم و تشریف را، کبیت الله و ناقه الله و لحمزة اسد الله. فَأَمَّت طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ كَفَرَتْ طَائِفَةٌ، ایمان آوردند گروهی از بنی اسرائیل به عیسی و گروهی کافر شدند با او، ما آنان را که مؤمن بودند دست «۱» قوی بکردیم بر دشمنان. فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ، اى ظافرين، در روز آمدند ظفر یافته.

-
- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۱۹۰

سورة الجمعة

اینکه «۱» سورت مکی است و یازده آیت است در قول عبد الله عباس [و ضحاک] «۲»، و در قول دیگران مدنی است، و صد و هشتاد کلمت است و نهصد و بیست حرف است. و روایت است از عبد الله عباس از ابی کعب که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - گفت: هر که او سورة الجمعة بخواند «۳»، خدای تعالی به عدد هر کس که در شهری از شهرهای اسلام «۴» به مسجد آدینه رود و به عدد هر که نرود، ده حسنه «۵» بنویسد «۶» - إن شاء الله تعالی و تقدس [۳۷-پ].

[سورة الجمعة (۶۲): آیات ۱ تا ۱۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَسْجُدُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۱) هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ لَيْفٍ ضَلَالٍ مُبِينٍ (۲) وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۳) ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۴)

مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْإِمْرَانِ الَّذِي كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۵) قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۶) وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (۷) قُلْ إِنْ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۹)

فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۱۰) وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۱۱)

ترجمه

تسبیح می کند خدای را آنچه در آسمانها است و آنچه در زمین است پادشاه پاکیزه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بدان که اینکه.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بر خواند.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۵). آد، گا برای او، کا: او را ده حسنه.

(۶). کا، گا: بنویسند.

صفحه : ۱۹۱

منبع محکم کار.

اوست که بفرستاد در مکیان پیغمبری از ایشان می خواند بر ایشان آیات ما و تزکیت می کند ایشان را و می آموزد ایشان را کتاب و حکمت و اگر چه بودند از پیش در گمراهی روشن.

و دیگران از ایشان که در او نرسیدند و او قوی و محکم کار است.

آن فضل خدای است می دهد آن را که می خواهد و خدای خداوند فضل عظیم است.

مثل آنان که بر ایشان نهادند توریت، پس نگرفتند «۱» آن را چون خری که برگیرد کتابها را، بد مثل است مثل اینکه قوم آنان که دروغ داشتند آیات خدای، و خدای راه نماید گروه ظالمان را.

بگوی ای آنان که جهودانید اگر دعوی کنید که شما دوستان خدایی «۲» بجز از مردمان، تمنا کنید مرگ را اگر بودید راست گیر «۳».

و تمنا میکنند آن را همیشه به آنچه در پیش داشت دستهایشان و خدای داناست به ستمکاران.

(۱). چاپ شعرانی (۱۱ / ۱۴۱): بر نداشتند.

(۲). خدایی / خدایید.

(۳). عبارت در متن به صورت: «اگر راست گیرید» معنی شده است.

صفحه: ۱۹۲

بگوی مرگ، آن که شما می‌گریختید از آن آن برسد به شما، پس باز برند شما را به عالم غیب و شهادت خبر دهد شما را به آنچه کرده باشید.

[۴۰ - ۱]

ای آنان که بگرویده‌اید چون آواز دهند برای نماز از روز جمعه، بشتابید به ذکر خدای و دست بردارید از خرید و فروخت آن بهتر شما را اگر شما می‌دانید.

چون بگذارند نماز پراکنده شوید در زمین و بجوید از فضل خدای و یاد کنید خدای را بسیار تا همانا رستگار باشید.

و چون بینند «۱» تجارتی یا بازی، بشتابند بدان و رها کنند [تو را] «۲» ایستاده بگو آنچه نزدیک خداست بهتر است از بازی و از تجارت، و خدای بهتر روزی دهندگان است.

قوله تعالی: يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ، خدای تعالی گفت: تسبیح می‌کند «۳» خدای را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است که پادشاهی است بی‌عیب. و عرب هر اسمی که بر وزن فَعُول باشد مفتوح الفاء گویند، نحو: سَفُودٌ وَ كَلُوبٌ وَ سَمُورٌ وَ شَبُوطٌ «۴» لنوع من

(۱). اصل ترجمه بدین صورت بود: بینید، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به معنی عبارت در متن تفسیر آورده شد.

(۳). کا: می‌کنند.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: سَنُوط.

صفحه: ۱۹۳

السَّمَكِ، الا سه اسم «۱» و هی: سَبُوحٌ وَ قُدُّوسٌ وَ ذُرُوحٌ لَوَاحِدٌ «۲» الذَّرَارِیحِ، [و هی دَوِیْبَةٌ مَبْرَقَشَةٌ بِحَمْرَةٍ وَ سَوَادٍ] «۳»، اینکه مگس «۴» که گویند در او زهر است «۵». کسائی گفت از ابو دینار «۶» که او خواند: «قُدُّوسٌ» به فتح «قاف».

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ، گفت: او آن خداست که بفرستاد در امیان که چیزی نخوانند و نویسند یعنی عرب، پیغمبری را [از ایشان] «۷» و آن محمد است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - و گفتند «۸»: مراد به امیان مکیان‌اند برای آن که مکه را ام القری خوانند. يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ، که از صفت او آن است که آیات خدای بر ایشان می‌خواند. وَ يُزَكِّيهِمْ، و تزکیه می‌کند ایشان را. وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ، و ایشان را کتاب و حکمت می‌آموزد «۹». وَ إِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ، یعنی او شریعت می‌آموخت ایشان را اگر چه ایشان پیش از اینکه در ضلال و گمراهی بودند روشن که کتاب نداشتند و شرع نداشتند، و مثله قوله: مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ «۱۰».

وَ آخِرِينَ مِنْهُمْ، در او دو وجه است از اعراب: یکی جَزَّ عَطْفًا عَلَيَّ قوله:

فی الأُمّیین، و: (فی آخرین منهم)، و وجهی دیگر نصب عطفاً علی الضّمیر فی قوله: وَ یُعَلِّمُهُمْ، و ایشان را می آموزد و دیگران را همچین می آموزد کتاب و حکمت.

- (۱). اساس: سنّه، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، چاپ شعرانی (۱۱/۱۴۳): ثلاثه.
- (۲). اساس: الواحد، با توجّه به کا تصحیح شد.
- (۳-۷). اساس: ندارد، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
- (۵). اساس یا گویند، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. [.....]
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ابو الدّینا.
- (۸). اساس: گفت: با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها یعنی قرآن و شریعت.
- (۱۰). سوره شوری (۴۲) آیه ۵۲.

صفحه: ۱۹۴

علما در آن خلاف کردند» (۱). عبد الله عمر و سعید جبر گفتند: عجم اند ایشان، و اینکه روایت لیث است از مجاهد، و دلیل اینکه قول آن خبر است که ابو هریره روایت کرد که: چون اینکه آیت آمد، صحابه در او سخن گفتند تا اینکه دیگران کیستند. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- روی به سلمان کرد و گفت: اگر دین آن جا باشد که ثریاست، جماعتی از اینان دست به او زنند- یعنی از پارسیان.

عبد الرحمن بن ابی لیلی روایت کرد از مردی از صحابه رسول که رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت «۲»: در خواب دیدم گوسفندان بسیار در قفای من می روند سیاه، پس دنبال «۳» ایشان گوسفندان «۴» خاک رنگ بر آمدند و متابعت کردند. یکی از صحابه «۵» را گفت: تعبیر اینکه خواب چه باشد! گفت: یا رسول الله من تعبیر آن چنان دانم «۶» که عرب مسخر تو شوند. آنکه عجم از [پی] «۷» ایشان مسخرت شوند «۸». رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: جبرئیل را پرسیدم همین تعبیر کرد. سدی گفت: هر کجا که «۹» عبد الرحمن بن ابی لیلی روایت کند:

حدّثنی رجل «۱۰» من اصحاب رسول الله، مراد به آن علی بن ابی طالب است- صلوات الله و سلامه علیه- و همچنین [چون] «۱۱» گوید: مردی از اهل بدر روایت کرد [۳۸-پ] گفتند: هم او را خواهد. اصحاب او از او [چنین] «۱۲» شناختندی از او نپرسیدندی. عکرمه گفت و مقاتل: تابعانند. ابن زید و مقاتل حیان گفتند:

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مفسران خلاف کردند که اینان که اند.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها من.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: به دنباله.
- (۴). آد، گا: گوسفندانی.
- (۵). آد، کا: صحابی.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: تعبیر چنین می‌کنم. (۱۲-۱۱-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). آد، گا: مسخر تو گردند.

(۹). آد، گا: هر گاه که.

(۱۰). اساس: رجلا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۱۹۵

مراد هر کس اند که در اسلام آمدند «۱» از پس رسول تا روز قیامت «۲». و آن روایت ابن ابی نجیح است از مجاهد.

سهل بن سعد الساعدی روایت کرد که رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - گفت: در اصلاص مردانی از امتان من مردانی و زنانی هستند که در بهشت شوند بی حساب، آنگه اینکه آیت بخواند «۳».

وَ آخِرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ، گفت: جماعتی دیگر هستند که هنوز به ایشان نرسیده [اند] «۴». وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ، و او خدای است عزیز و حکیم «۵».

ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ، اینکه فضل خداست. «ذَلِكَ»، اشارت است به نعت رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - [و] «۶» گفتند: به آن لطف که مکلفان را هست در نبوت، و قول اول اولتر است. يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ، به آن کس دهد که او خواهد. وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ، و او خداوند فضل «۷» بزرگواری است «۸».

مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ، آنگه مثل زد جهودان نافرمان بد کردار را «۹» به چهارپایان، گفت: مثل آنان که توریت بر ایشان نهند «۱۰»، یعنی تکلیف کردند ایشان را عمل کردند به توریت. ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا، پس بر نگرفتند آن را، یعنی کار نکردند بر آن در اینکه باب «۱۱»، مثل ایشان با مثل خر «۱۲» بماند که کتابها برگیرد. و «أسفار» جمع

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: در آمدند.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: به روز قیامت.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: برخواند.

(۴-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد، گا: او خدایی است عزیز غالب محکم کار.

(۷). اساس و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بزرگواری است.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: نافرمان بردار را.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: نهادند.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها کمثل الحمار.

(۱۲). اساس: خران، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۱۹۶

«سفر» باشد، کشبر و اشبار، و طمر و اطمار، و طفل و اطفال، و شبل و اشبال، و برای آن کتاب را «سفر» خوانند که در او کشف کرده باشند از چیزهای پوشیده من قولهم: سفرت المرأة عن وجهها اذا كشفت عن وجهها، و الرجل عما منه عن رأسه، و اسفر الصبح

اذا أضاء. و «سفر» مصدر باشد، و «سفر» مفعول کذبح و ذبح، و نقض و نقض، و وجه مثل و شبه از آن جاست که ایشان ندانند که در توریت چیست به منزله آن که خر نداند که بر پشت او چیست از آنچه در آن کتابها باشد، و آنشد ابو سعید الضَّریر «۱»:

زوامل للسفار لا علم عندهم بمضمونها الا كعلم الابعر

لعمرک ما یدری المطی اذا غدا بأسفاره أوراخ ما فی الغرائر

بئس مثل القوم الذین کذبوا بآیات اللہ، و گفتند تقدیر آن است که:

بئس القوم قوم هذه صفتهم، و «مثل» صله باشد، [یعنی] «۲» بد قوم اند قومی که اینکه صفت دارند. و اللہ لا یهدی القوم الظالمین، و خدای تعالی کافران را راه بهشت ننماید. آنکه گفت یا محمد جواب ده اینکه جهودان را که گفتند:

نحن أبناء الله وأحبأوه «۳»، بگوی که ای آنان که جهود شده‌اید. إن زعمتم، اگر دعوی می کنید که شما دوستان خدایید بیرون اینکه مردمان که محمّد است - صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم - و صحابه او. فتمنوا الموت إن کنتم صادقین، تمنای مرگ کنید اگر راست گیرید در اینکه دعوی [برای آن که مرگ باشد که شما را به سرای ثواب رساند، و آن کس که اینکه دعوی کند و راست گیر باشد در اینکه دعوی] «۴» همه تمنای او آن باشد که از اینکه زندان بجهد و بدان راحت پیوندد، چنان که حضرت امیر المؤمنین - صلوات اللہ و سلامه

(۱). اساس: الضَّرور، کا: الضَّریره، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). سوره مائده (۵) آیه ۱۸، آد و دیگر نسخه بدلها قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا [.....]

صفحه : ۱۹۷

علیه «۱» - گفت:

و اللہ لا ابالی وقع الموت علی ام وقعت علی الموت

، و چون آن ضربت رسید او را که دانست که از دنیا بخواهد رفت «۲»، [گفت] «۳»:

فزت و ربّ الکعبه

، ظفر یافتم به خدای کعبه، برای آن که بر یقین بود که چگونه می رود و کجا می رود.

آنکه حق تعالی خبر داد از ایشان «۴» که: ایشان هرگز تمنای مرگ نکنند به آن که ایشان کرده‌اند و به آن عمل که ایشان دارند «۵». اینکه که و اللہ علیم بالظالمین، و خدای تعالی عالم است به احوال کافران. ابو هریره روایت کرد که رسول - صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم - گفت: هیچ کس از شما نباشد که «۶» تمنای مرگ کند اگر نیکوکار باشد و اگر بدکار، برای آن که اگر نیکوکار باشد بود که آن چیز زیادت کند، و اگر بد کردار باشد بود که از آن توبه کند.

آنکه گفت که: اینکه جهودان جز از آن که تمنای مرگ نکنند از مرگ گریزانند، ای محمد بگوی ایشان را که: اینکه مرگ «۷» که شما از او می گریزید، او شما را ملاقی خواهد شدن، یعنی مقاربه خواهد بودن شما را به او. و «فا» برای آن آورد که کلام متضمن است به معنی شرط و جزا، کأنه قال: سواء فررتم أو لا تفرّوا فإنّه ملائیکم، قال زهیر:

و من هاب اسباب المنايا ينلنه و لو نال اسباب السماء بسلم» (۸) [۹۳- ر]

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: علی علیه السلام.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: رفتن.
- (۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها گفت: اینکه قال و لا یتمنونه ابدأ بما قدمت ایدیهیم .
- (۵). اساس: کرده‌اند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: شما نباید.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: آنگه گفت بگو ای محمد اینکه جهودان را قل إن الموت الذی تفرؤن منه... که آن مرگ.
- (۸). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، لسان العرب (ذیل سبب) آورده است: و من هاب اسباب المتیة یلقها || و لو رام اسباب السماء بسلم

صفحه: ۱۹۸

ثُمَّ تَرُدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ، پس شما را با خدای برند که او دانای نهران و آشکار است تا خیر دهد شما را به آنچه کرده باشید و جزا دهد شما را به آن [و پاداش یابید] «۱».

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، آنگه خطاب کرد با مؤمنان گفت: ای گرویدگان به خدای و رسول، چون ندا کنند [شما را] «۲» برای نماز، [یعنی چون بانگ نماز کنند] «۳». گفتند: [مراد] «۴» بانگ نماز است که امام بدان بر منبر شود «۵»، بیانش خیر سائب بن یزید است که گفت: رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- را یک مؤذن بود و آن بلال بود، بر در مسجد بانگ نماز بکردی چون رسول بر منبر شدی، و چون فرود آمدی قامت بگفتی. [و نیز] «۶» گفت: در عهد ابو بکر [و عمر خطاب] «۷» هم چنین بودی، و «۸» در عهد عثمان مردمان بسیار شدند و خانه‌ها «۹» از مسجد دور شد «۱۰» بفرمود تا روز آدینه بانگ نمازی دیگر بیفزودند «۱۱»، بانگ نماز اول بر بام سرایی که عثمان را بود به بازار- که آن را «زورا» گفتندی- و چون او بر منبر بنشستی بانگ نماز دوم [باز] «۱۲» بگفتندی.

من يَوْمِ الْجُمُعَةِ، شاید که «من» تبیین را باشد و شاید که تبعیض را بود، و تقدیر آن که وقت صلاة الجمعة، و آن بعضی از روز باشد. و گفتند: «من» به معنی «فی» است، ای فی يوم الجمعة، و مثله قوله: ما ذا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ «۱۳»، ای فی الارض، و جمله قراء «جمعه» خواندند به دو ضمّه، و أعمش به سکون «میم»

(۱-۲-۳-۴-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بر منبر باشد.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: اما.

(۹). اساس: خانهها/ خانه‌ها.

(۱۰). آد، گا: دور بود. [.....]

(۱۱). کا، گا: در افزودند.

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۱۳). سوره فاطر (۳۵) آیه ۴۰.

صفحه : ۱۹۹

خواند، و هر دو لغت است و جمعها جمع و جمعات.

ابو عیبه و فزاء گفتند: قرآن بتثقیل آمد و سکون مقیس تر است در کلام عرب، کطرف و طرفه «۱»، و غرف و غرفه «۲»، و فزاء گفت: بغیر او لغتی دیگر هست، و هی جمعه کهمزه، و اینکه لغت بنی عقیل است. و گفتند: اینکه لغت پیغمبر است. و خلاف کردند در آن که اینکه روز را چرا جمعه خواندند. قولی آن است که روایت کردند از سلمان که او فت: برای آن جمعه «۳» خواندند اینکه روز را که خدای تعالی در اینکه روز جمع کرد میان آدم و حوا، و یک روایت او «۴» برای آن که خدای تعالی آفریدن چیزها در اینکه روز تمام کرد، پس مخلوقات در وجود مجتمع شدند «۵» در آن روز، و گفتند: برای آن که جماعات در آن روز مجتمع «۶» شوند برای نماز، و گفتند: اول کس که اینکه روز را جمعه خواند کعب بن لؤی بود. ابو سلمه گفت: اول کس که «اما بعد» گفت و آدینه را جمعه خواند کعب بن لؤی بود. و در جاهلیت اینکه روز را عروبه گفتندی، و هر روزی را که در هفته نامی دیگر بود خلاف اینکه نام که امروز هست، و شاعر جمع کرده آن را در دو بیت:

أؤمل ان اعیش و ان یومی لأول او لاهون او جبار

او التالی دبار فان أفته «۷» لمؤنس او عروبه او شیار «۸»

(۱). کا، گا: کطرفه و طرف.

(۲). کا، گا: و غرفه و غرف.

(۳-۶). اساس: جمع، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و روایتی دیگر هم از او گفت.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها شد.

(۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: أفتونی (ا)، با توجه به مآخذ شعری تصحیح شد.

(۸). ضبط بیت در لسان العرب (ذیل دبر) چنین است: ارجی أن أعیش، و ان یومی || باؤل او باهون او جبار أو التالی دبار، فان أفته || فمؤنس أو عروبه أو شیار

صفحه : ۲۰۰

و گفتند: اول کس که اینکه روز را جمعه خواند «۱» انصاریان بودند. ابن سیرین گفت: پیش از هجرت رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- جماعتی اندک که بودند از مسلمانان، با یکدیگر گفتند که: جهودان را روزی هست که در او مجتمع می شوند و ترسایان را روزی هست «۲»، ما نیز روزی اختیار کنیم که در آن [روز] «۳» عبادت بیفزاییم و شکر خدای کنیم روا «۴» باشد، آنکه گفتند: جهودان را شنبه باشد و یک شنبه ترسایان را، ما «۵» «عروبه» اختیار کنیم «۶» و عروبه نام آدینه باشد در جاهلیت. [پس] «۷» مجتمع شدند به سرای اسعد بن زراره، او نماز کرد با ایشان دو رکعت و برای ایشان گوسفندی بکشت. ایشان بیامدند و شبانگاه از آن

بخوردند و کفایت بود ایشان را از اندکی که بودند. پس برای اجتماع خود در اینکه روز اینک روز را جمعه خواندند، خدای تعالی پس از آن اینکه آیت فرستاد. گفتند «۸»:

و اول جمعه بود که در اسلام کردند.

و اول جمعه که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - کرد با اصحابش، اهل سیر و تواریخ گفتند: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - به قبا فرود آمد در آن وقت که هجرت کرد، و آن روزی بود دوازده روز گذشته از ربیع الاول، چاشتگاه به قبا فرود آمد تا به آدینه مقام کرد و آن جا شکل مسجدی بنا کرد. از آنجا آدینه برگرفت و روی به مدینه نهاد، به بنی سالم بن عوف رسید وقت نماز «۹» در آمد در آن جا فرمود [۳۹-پ] تا شکل مسجدی کردند و آن جا خطبه کرد

(۱). اساس: خواندند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها اگر.

(۳-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: روزان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: اگر ما.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها روا باشد.

(۸). اساس: گفت: با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: نماز پیشین.

صفحه: ۲۰۱

و نماز آدینه کرد، و آن اول خطبه بود که به مدینه کرد.

بدان که نماز آدینه واجب است به شرایطی «۱»، و از شرایط او آن است که امامی عادل باشد یا کسی از جهت او بنزدیک ما چون قاضی و امیری، و بی امر امام درست نباشد. و مذهب ابو حنیفه و اوزاعی همچنین است، و محمد بن الحسن گفت: اگر امام بیمار شود یا به سفر شود یا بمیرد، رعیت را باشد که امامی را تقدیم کند تا نماز آدینه کند با ایشان.

شافعی گفت: از شرط نماز آدینه وجود «۲» امام نیست، و نه امر او، چون جماعتی حاضر شوند و نماز آدینه به جای آرند درست باشد، و اینکه مذهب مالک و احمد است.

و از شرایط وجوب او دیگر حضور هفت کس است [یا بیشتر] «۳»، چه اگر پنج [کس] «۴» باشند فریضه نبود، سنت باشد. و شافعی گفت: چهل مرد باید تا حاضر باشند، و اینکه قول احمد و اسحاق است. و مذهب ابو حنیفه و ثوری آن است که: به چهار کس منعقد است، سه کس باشند «۵» و چهارم امام. و لیث و ابو یوسف گفتند: به سه کس که دو مأموم باشند و سوم «۶» امام منعقد شود، برای آن که سه اقل جمع است.

حسن بن صالح بن حی گفت: به دو کس منعقد شود چون نماز جماعت.

و مالک را در عدد مذهبی نیست. نماز آدینه واجب است بر اهل شهرها و اهل دیهها چون شرایط وجوب حاصل باشد، و شافعی همچنین گفت و اینکه قول عمر است و عبد الله عباس، و در «۷» فقها مالک و احمد و اسحاق. و ابو حنیفه

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: به چند شرط.
- (۲). اساس: وجوب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). آد، کا، گا: سه مأموم.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: و یکی.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: از.

صفحه : ۲۰۲

گفت: بر اهل سواد نماز جمعه واجب نیست، و ابو یوسف گفت: شهر آن باشد که در او بازار باشد و قاضی بود که [در او] «۱» حقوق ستاند، و والی که حدود راند.

و از شرایط وجوب او «۲» دیگر آن است که از خانه آن کس تا به مسجد آدینه [دو فرسنگ باشد یا کمتر، چون چنین بود نماز آدینه بر او واجب باشد.

و اگر بیش از «۳» دو فرسنگ بود واجب نباشد بر او حاضر آمدن. و مذهب ابو حنیفه آن است که هر که «۴» خارج دروازه شهر باشد، بر او واجب نبود حاضر آمدن. محمد بن الحسن گفت ابو حنیفه را گفتم: بر اهل زبارا «۵» واجب هست نماز جمعه! گفت: نه، زبارا «۶» دهی هست به قرب کوفه میان او و شهر خندقی است.

شافعی گفت: اگر آن جا باشند که «۷» آواز مؤذن بشنوند «۸» واجب است ایشان را «۹» حاضر آمدن به شرط آن که مؤذن بلند آواز باشد و روز باد «۱۰» نباشد و بانگها ساکن باشد و مرد کر نباشد، آواز منادی «۱۱» بشنود واجب باشد بر او حاضر آمدن و الا واجب نباشد، اگر حاضر آیند از دورتر «۱۲» تبرع کرده باشند، و اینکه مذهب احمد است. و اوزاعی گفت: اگر جایی باشد که بیایند و نماز بگذارند «۱۳» و شب با خانه رسند واجب باشد که حاضر آیند، و اگر دورتر باشند واجب نباشد.

-
- (۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 - (۲). آد و دیگر نسخه بدلها یکی.
 - (۴). اساس: چه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 - (۵-۶). اساس: زبان را، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]
 - (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: اگر جایی باشد که.
 - (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: شنود.
 - (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: واجب است بر او.
 - (۱۰). کا: روی به باد.
 - (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: و آواز مؤذن.
 - (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دور.
 - (۱۳). اساس و همه نسخه بدلها: بگذارند/ بگذارند.

صفحه : ۲۰۳

عطا گفت: اگر بر ده میل باشند واجب باشد که حاضر آیند، و اگر بیشتر باشند واجب نبود. زهری گفت: اگر بر شش میل باشند واجب باشد که حاضر آیند، و اگر بیشتر باشد واجب نباشد، و اینکه «۱» مذهب ماست. ربیعہ گفت: اگر بر چهار میل باشند واجب بود، و اگر بیشتر بود نه. لیث و مالک گفتند: اگر بر سه میل باشند حاضر آیند واجب باشد، اگر مسافت بیشتر باشد واجب نباشد.

و وجوب نماز آدینه ساقط شود از نه کس: پیری پیر، و طفلی کوچک، و از زنان و کودکان و بندگان و از مسافران، و از نابینا و لنگ و بیمار، و آن که از خانه او تا به جامع دو فرسنگ [بیشتر] «۲» باشد، جز آن که اینان را همه بر جای خود نماز پیشین چهار رکعت لازم باشد ایشان را جز طفل را که بر او تکلیف نیست. و مذهب شافعی آن است که از پنج کس بیوفتند: زنان و کودکان و بندگان و بیماران و مسافران، و بنزدیک ابو حنیفه از اهل سواد بیوفتند. در یک شهر دو جای نماز آدینه شاید کردن بنزدیک ما و شافعی. و «۳» محمّد بن الحسن گفت: روا باشد، و ابو یوسف گفت: آنکه روا باشد که شهر بر دو جانب باشد، و به هر جانبی مسجدی و امامی باشد [۴۰- ر]

و بنزدیک ما میان دو جامع باید تا سه میل باشد که یک فرسنگ بود یا بیشتر. و بنزدیک ما مستحب آن است که سنت نماز آدینه از پیش «۴» فریضه بگذارند «۵» جمله، و آن بیست رکعت است، و چهار رکعت زیاده بر سنت دیگر روزها. و از حضرت امام رضا- علیه التّحیّه و الثّناء «۶»- روایت کردند که: چون

(۱). آد، گا مانند.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: اما.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها از.

(۵). اساس و همه نسخه بدلها: بگذارند/ بگذارند.

(۶). آد، گا: از امام رضا- علیه السّلام، کا: از رضا- علیه السّلام.

صفحه : ۲۰۴

آفتاب بر آید شش رکعت کند «۱»، و چون آفتاب گسترده شود شش رکعت دیگر کند، و چون نزدیک زوال باشد فریضه کند. و [به] «۲» مذهب فقها نوافل هم چندان است که هر روز باشد، و از جمله سنتهای مؤکد «۳» روز آدینه غسل است، و جمله فقها هم اینکه گفتند. و حسن بصری گفت: واجب است، و وقت او آنکه باشد که صبح بر آید تا به وقت زوال آفتاب، و اگر پیش از صبح غسل کند مجزی نباشد از غسل «۴» آدینه، الا آن که ترسد که متمکن «۵» نباشد از غسل در روز آدینه. و جمله فقها را مذهب اینکه است، مگر اوزاعی که «۶» او گفت: پیش از صبح روا باشد همه کس را، و بنزدیک ما تقدیم شاید کردن به یک روز عند ضرورت.

و قراءت در رکعت اول «الحمد» خواند و «سورة الجمعة»، و در رکعت دوم «الحمد» خواند و «سورة المنافقین» مستحب اینکه است، و مذهب شافعی هم چنین است. و مذهب ابو حنیفه آن است که: هر چه خواهد بخواند، و مالک گفت: در اول رکعت «الحمد» خواند و «سورة الجمعة» و در دوم «الحمد» خواند و «سورة الغاشیه».

خطبه شرط است در صحت نماز روز آدینه، و اینکه قول سعید جبیر است و مذهب اوزاعی و ثوری و ابو حنیفه و اصحاب او و شافعی، و حسن بصری گفت: بی خطبه درست باشد، [اما] «۷» بر امام آن است که خطبه بر پای خواند الا که معذور باشد و شافعی همین «۸» گفت. و ابو حنیفه گفت: اولیتر آن است که قائم

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بگزارد. [...]

(۲-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، گا: مؤکده.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها روز.

(۵). آد، گا: ممکن.

(۶). آد، کا: را که.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: هم اینکه.

صفحه : ۲۰۵

باشد (۱)، اگر بنشیند بی عذرهم (۲) روا باشد.

چون امام [خطبه می] (۳) خواند، بر مستمعان سخن گفتن حرام باشد، چه آن دو خطبه به جای دو رکعت است در بعضی روایات، و شافعی و ابو یوسف همین (۴) گفتند، و ابو حنیفه گفت (۵): سخن گفتن مباح است، چندانکه که امام پدید آید سخن گفتن حرام باشد تا امام از خطبه و نماز فارغ شود. و چون در مسجد در آید و امام در خطبه باشد نشاید تا نماز کند و نه تحیت مسجد، بل بنشیند و استماع [خطبه] (۶) کند، و همچنین گفت ابو حنیفه و اصحابش، و مالک و لیث سعد و شافعی گفتند: تحیت مسجد بکند و آنگاه بنشیند و خطبه شنود، و اینکه مذهب حسن بصری و ثوری و اسحاق و احمد است.

و کمتر آنچه در خطبه باشد حمد و ثنای خدای باشد و صلوات بر محمد و آل، و چیزی از قرآن بخواند سورتی (۷) خفیف (۸)، و عظ و زجر کند مردمان را، آن چهار جنس است که کم از اینکه نشاید و زیادت (۹) مستحب باشد، و قول شافعی هم اینکه است. و ابو حنیفه گفت: از خطبه یک کلمه کفایت باشد، اگر گوید «الحمد لله» یا «الله اکبر»، یا «سبحان الله»، یا «لا اله الا الله» کفایت باشد. ابو یوسف گفت و محمد: چندانکه باید که نام خطبه بر او افتد.

از شرط صحت خطبه طهارت است و شافعی را در او دو قول است. در جدید چنین گفت (۱۰)، و در قدیم [گفت] (۱۱): بی طهارت روا باشد، و اینکه مذهب

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بر پای خواند اما.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: اگر بنشیند هم بی عذر. (۱۱-۶-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: هم اینکه.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: ابو حنیفه و محمد گفتند.

(۷). آد، کا، گا یا آیتی.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: سبک.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها بر اینکه. [...]

(۱۰). گا که ما گفتیم.

صفحه : ۲۰۶

ابو حنیفه است. و نزدیک ما در نماز شام و خفتن و بامداد و پیشین و دیگر، شب آدینه و روز آدینه سورة الجمعة خواندن مستحب است، و فقها اینکه تخصیص نکردند.

و شافعی گفت: مستحب آن است که در نماز بامداد و روز آدینه «الحمد» و «سورة لقمان» خواند، و در رکعت دوم «هل اتی» روا باشد که امام خطبه کند آنکه که آفتاب و قوف کند در قطب آسمان پیش از زوال چون زوالش باشد» (۱) نماز فریضه کند. احمد حنبل گفت: اگر پیش از زوال بانگ نماز بکند و خطبه بخواند روا باشد، برای آن که اول وقت نزدیک او عند ارتفاع النهار باشد. شافعی گفت:

خطبه نماز شاید کردن الا از پس زوال «۲» اگر تقدیم کند روا نباشد «۳». اگر بانگ نماز کند پیش «۴» زوال، [و] «۵» خطبه و نماز پس «۶» زوال کند [۴۰-پ]

نماز و خطبه درست باشد، به منزلت آن کس باشد که نماز آدینه کند بی بانگ نماز، و ابو حنیفه «۷» اینکه گفت، و مالک گفت: خطبه پیش «۸» زوال روا باشد، و نماز روا نباشد الا پس «۹» زوال «۱۰».

چون امام بر منبر بنشیند، بر او نیست که سلام کند بر مردم، و اینکه مذهب ماست. و ابو حنیفه و مالک و شافعی گفتند: مستحب است او را که سلام کند، و بر امام نیست که در خطبه التفات کند با «۱۱» دست راست و دست چپ، و شافعی هم اینکه گفت. و ابو حنیفه گفت: التفات مستحب است چنان که در بانگ نماز گفت «۱۲». سخن گفتن مکروه است خطیب را و مردمان را [و] «۱۳» حرام نیست.

(۱). اساس: نباشد، با توجه به کا تصحیح شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: پس از.

(۳). آد، کا، گا اما. (۹-۸-۶-۴). آد و دیگر نسخه بدلها از.

(۴-۱۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها هم.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها و.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: از.

(۱۲). آد، گا: و.

صفحه: ۲۰۷

و شافعی را در او دو قول است: یکی چنان که ما گفتیم و اینکه قول جدید است. و قولی دیگر در قدیم آن است که حرام باشد، و آن مذهب ابو حنیفه است و اصحابش و مالک و احمد و اسحاق و اوزاعی.

امام نماز آدینه شاید تا «۱» بنده باشد چون به شرایط امامت نماز باشد، و اگر چه نماز آدینه بر او واجب نبود، اما چون صالح باشد اینکه کار را و اینکه تکلف بکند روا باشد، و ابو حنیفه و شافعی همین گفتند، و مالک گفت: روا نباشد. امام نشاید تا فاسق باشد [ابو حنیفه و بیشتر فقها هم اینکه گفتند. شافعی گفت: روا باشد، اما] «۲» کودک نابالغ به او نماز آدینه منعقد نشود، و شافعی را در او دو قول است، و [در اینکه باب] «۳» مسائل بسیار است- و اینکه «۴» قدر کفایت است «۵».

فَاسْعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ، مفسران خلاف کردند بعضی گفتند: مراد به «سعی» نه تاختن است، بل مراد تشاغل و رفتن است و کارها رها کردن، چه اگر وقت باشد و تأتی «۶» رود به سکینه و وقار اولیتر بود، جز آن است که اینکه بر اطلاق نتوان گفت «۷»، برای آن که

خدای تعالی آن [امر] «۸» به ندای منادی باز بست، و ندای منادی بر دو ضرب باشد: اما پیش از وقت بود اعلام را، و اما در وقت نماز بود حضور را. و چون ندای دوم باشد یا خود منادی یک بار ندا کند. و اعلام به بانگ نماز در وقت جلوس امام بر منبر آن کس که آن ندا شنود واجب است او را تاختن «۹» [کردن] «۱۰» تا نماز از او فوت نشود، یا مستحب است تا خطبه از او

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: که. (۱۰-۸-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه جا بر اینکه.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: کفایت کرده شد. [...]

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: به تأتی.

(۷). اساس: گفتند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس: تأخیر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۰۸

فوت نشود. و چون داند که [بدون] «۱» تاختن «۲» به نماز رسد، بر او واجب نیست تاختن «۳» کردن و جماعتی [بسیار از] «۴» مفسران اینکه سعی را بر مضی و رفتن تفسیر دادند.

زهري روایت کرد از سالم [از] «۵» پدرش [که] «۶» گفت: همیشه از عمر «۷» چنین شنیدم که: فامضوا الی ذکر الله، و اینکه قراءت اوست. و اعمش گفت از ابراهیم که: عبد الله مسعود هم چنین خواند، و حسن گفت: آن نه سعی به قدم «۸» است «۹»، آن به نیت «۱۰» و عمل است و به خشوع و خضوع. و قتاده همین تفسیر کرد، گفت:

بالقلب لا بالعدو. شافعی گفت: اینکه «۱۱» سعی اینکه «۱۲» جا عمل است، یعنی کار بندید، [ألا ترى] «۱۳» الی قوله: وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى «۱۴»، أی ما عمل. و قوله:

إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى «۱۵»، أی عملکم، و قوله: وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا «۱۶»، و قال زهير:

سعی بعد هم قوم لکی یدر کوهم فلم یدر کوهم لم یلاموا و لم یألوا «۱۷»

قوله: إلی ذکر الله، سعید بن المسيب گفت: یعنی الی سماع الخطبة، بشتابید به سماع خطبه که در او ذکر خدای باشد، و قیل: [الی] «۱۸» موعظة الامام، و قیل: الی الصلوة، و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد. وَ ذَرُوا الْبَيْعَ، و بیع رها کنید،

(۱۸-۱۳-۶-۵-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳-۲). اساس: تأخیر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). اساس: عم.

(۸). آد، گا: اینکه نه سعی تقدیم، گا: اینکه سعی تقدیم است.

(۹). آد به عمل، گا و عمل.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: بل تقدیم نیت.

(۱۱). آد، گا: ندارد.

(۱۲). اساس: آن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴). سوره نجم (۵۳) آیه ۳۹.

(۱۵). سوره لیل (۹۲) آیه ۴.

(۱۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۵. [...]

(۱۷). اساس: یسألوا، با توجه به کا تصحیح شد.

صفحه: ۲۰۹

و معنی آن است که بیع و شراء رها کنید، جز که در بیع هر دو معنی هست، و منه

قوله- علیه السلام: الیبعان بالخیار ما لم یتفرقا.

مراد به بیعان بایع و مشتری است، و قال الاخطل:

و باع بنیه بعضهم بخساره و بعث لذیان العلاء بمالکا

مراد به بیع دوم شراء است «۱». و خلاف کردند در وقت تحریم بیع.

بنزدیک ما آن وقت باشد که امام بر منبر بنشینند پس از بانگ نماز دوم [و پیش از آن] «۲» مکروه باشد. مذهب شافعی و عمر عبد

العزیز و عطا و زهری هم چنین است. ربیع و مالک و احمد گفتند: چون آفتاب به زوال رسید [بیع حرام باشد] «۳»، اگر امام بر منبر

بنشینند و اگر نه. اگر بیع کند در وقت آن که بیع منهی است در او، بیع درست نباشد بنزدیک ما و ربیع و مالک و احمد هم اینکه

گفتند، و ابو حنیفه و شافعی و عبید الله «۴» بن الحسین [العبری] «۵» گفتند: بیع درست باشد آنان را که نماز آدینه بر ایشان واجب

نیست [۴۱-ر]

و شافعی را مذهب اینکه است، و مالک گفت: حکم بنده در اینکه باب حکم آزاد است در آن که بیع آن نیز درست نباشد.

در «۶» نماز آدینه دو قنوت مستحب است: یکی در رکعت اول پیش از رکوع، دوم «۷» در رکعت دوم پس از رکوع و جمله فقها در

اینکه خلاف کردند. ذلکم خیر لکم، یعنی حضور شما به مسجد جامع برای سماع خطبه و گذاردن «۸» نماز شما را بهتر باشد اگر

دانید.

(۱). آد، گا: علما.

(۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد.

(۴). اساس: عبد الله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: و بنزدیک ما در.

(۷). آد، گا: دویم.

(۸). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها با همین املاء.

صفحه: ۲۱۰

اما فضل روز آدینه «۱» ثواب او و ثواب حضور به مسجد جامع برای نماز آدینه در او اخبار بسیار آمد: منها

قوله- علیه السلام: الجمعة حج المساکین

گفت:

نماز آدینه حج-درویشان است. و جابر عبد الله انصاری روایت کرد که هر که او سه نماز آدینه رها کند بی ضرورتی، خدای تعالی مهر بر دل او نهد و اینکه را معنی خذلان [بود] «۲». کعب بن مالک روایت کرد که رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: باز ایستند «۳» اینکه قوم که ندای آدینه می شنوند و به نماز نمی آیند تا خدای تعالی با ایشان چند کار «۴» بکند: اما مهر نهد بر دل ایشان یا «۵» از غافلان بنویسد ایشان را یا از جمله اهل دوزخ کند ایشان را.

و جابر عبد الله انصاری روایت کرد که رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- «۶»- روزی از روزهای آدینه بر منبر گفت: بدانید که خدای تعالی نماز آدینه بر شما واجب کرد، فریضه مکتوب در اینکه سال در اینکه ماه در اینکه روز در اینکه مقام در اینکه ساعت «۷»، هر که رها کند در «۸» حیات من و از پس وفات من به امامی «۹» عادل. فلا جمع الله شمله،

خدای شمل او جمع مکناد و برکت مکناد بر او و او را حج مقبول نباشد و روزه مقبول نکند و هر که «۱۰» توبه کند خدای تعالی توبه اش بپذیرد «۱۱». و عبد الله مسعود گفت رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:

همیت کردم که مردی را بدارم تا نماز آدینه کند و من نگاه کنم «۱۲» تا کیست که حاضر نمی آید بفرمایم تا خانه ها بر ایشان بسوزند «۱۳».

(۱). آد، کا، گا: جمعه.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به معنی از آد افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا: باز ایستید تا.

(۴). آد، کا، گا: چه کار.

(۵). آد، کا، گا: و اما.

(۶). اساس گفت، با توجه به آد و معنی جمله حذف شد. [...]

(۷). آد، کا، گا: در اینکه ساعت در اینکه مقام.

(۸). آد، کا، گا ایام.

(۹). آد، کا، گا: با امامی.

(۱۰). آد، کا، گا: و نه روزه، و اگر.

(۱۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: نپذیرد، با توجه به مآخذ معتبر خبری تصحیح شد.

(۱۲). آد، کا، گا: بنگرم.

(۱۳). آد، کا، گا: بسوزانند.

صفحه : ۲۱۱

سلمان فارسی روایت کرد که رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:

هر که او روز آدینه غسل کند و خویش را پاکیزه کند و طیبی که دارد بر خود کند و به نماز آدینه حاضر شود و چون امام حاضر آید گوش به او کند آنچه از میان اینکه آدینه تا آن آدینه کرده اند «۱» بیامرزند او را. عمران بن حصین روایت کرد از رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- که هر که او غسل روز آدینه بکند و چند ساعت به مسجد جامع شود گناهان او مکفر کنند. آنگه [که] «۲»

راه مسجد جامع برگردد و به هر گامی که بردارد «۳» بیست ساله عمل بنویسند او را «۴». چون از نماز آدینه فارغ شود جواز دهند او را به دو بیست ساله عمل.

ابو هریره روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: هر که غسل آدینه بکند و چند ساعت [مانده به نماز] «۵» به مسجد جامع شود، همچنان باشد که شتری «۶» قربان کرده. و هر که به ساعت دوم رود همچنان باشد که گاوی قربان کرده و هر که به ساعت سیوم رود همچنان باشد که گوسفندی قربان کرده و هر که به ساعت چهارم رود همچنان باشد که تقرب کرده به خایه «۷». چون امام بیرون آید و خطبه خواند فرشتگان حاضر آیند و سماع خطبه کنند.

انس مالک روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت:

شب معراج که مرا به آسمان بردند در زیر عرش هفتاد شهرستان دیدم هر

(۱). آد، کا، گا: کرده باشد.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد، افزوده شد.

(۳). آد، کا، گا: که برود.

(۴). آد، کا، گا: عمل برای او بنویسند.

(۵). اساس: ندارد، از آد، گا افزوده شد.

(۶). آد، کا، گا: اشتری.

(۷). اساس: خانه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، آد، کا، گا: و هر که به چهار ساعت رود چنان بود که گاوی قربان کرده و هر که به سه ساعت مانده رود چنان باشد که گوسفندی قربان کرده و هر که به دو ساعت رود، چنان باشد که مرغی قربان کرده و هر که به ساعتی مانده رود، چنان باشد که خایه مرغی قربان کرده. [.....]

صفحه: ۲۱۲

شهرستانی چندانی که اینکه دنیای شما پر باز کرده از «۱» فرشتگان، خدای را تسبیح و تهلیل [می کردند و در تسبیح] «۲» می گفتند که: بار خدایا بیامرز آنان را که به نماز آدینه حاضر آیند، بار خدایا بیامرز آنان را که غسل آدینه کنند.

اما فضل روز آدینه: ابو هریره روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - که گفت: بهتر روزی که در او آفتاب برآید روز آدینه است. خدای تعالی آدم را روز آدینه [آفرید و آدینه] «۳» به زمین فرستاد، و روز آدینه وفات آمد او را «۴»، و روز آدینه قیامت باشد، و هیچ جانور نباشد و الا خدای را تسبیح کند روز آدینه از آنکه که آفتاب برآید «۵» ترس قیامت «۶» را الا جن و انس، و در او ساعتی هست که هیچ مؤمن را اتفاق نیفتد دعایی در آن ساعت «۷» الا اجابت یابد «۸». و در او «۹» دو روایت آمده است. یک روایت آن که [۴۱-پ]

چون امام از خطبه فارغ شود و مؤذنان قامت می گویند و [مردم] «۱۰» صفها راست می کنند. و یک روایت آن که آن ساعت آخر روز است چنان که نیم ساعت مانده باشد به سقوط قرص «۱۱» [آفتاب] «۱۲» و گفتند: چون قرص [آفتاب] «۱۳» یک نیمه فرو شده باشد.

انس مالک روایت کرد که: یک روز رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - بیگاه بیرون آمد «۱۴». چون بیرون آمد، صحابه گفتند: یا رسول الله امروز دیرتر بیرون آمدید «۱۵». حضرت فرمود «۱۶» که: جبرئیل پیش من بود بر «۱۷» صورت زنی با جمال

- (۱). آد: پر از. (۱۳-۱۲-۱۰-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). آد، کا، گا: و روز آدینه با پیش خدا شد.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بر می آید.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: خدای.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: نیفتد که در آن ساعت دعا کند و.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها، آید او را.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: و در آن ساعت.
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: به غروب قرصه.
- (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: دیر بیرون می آمد.
- (۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها: دیر بیرون آمدی.
- (۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: گفت.
- (۱۷). آد، گا: در.

صفحه: ۲۱۳

سفید» ۱، روی و خالی سیاه بر روی، گفت: اینکه هیأت روز آدینه است، و آن روزی است که تو را و امت تو را در آن خیر بسیار است. و جهودان و ترسایان خواستند که «۲» اینکه روز ایشان را باشد، ندادند ایشان را. گفتم: اینکه نقطه سیاه چیست بر او! گفت: اینکه ساعت اجابت است که «۳» دعایی که در اینکه وقت افتد به اجابت مقرون شود، و اگر اینکه حاجت روا نشود در دنیا ذخیره کنند آن را برای او در روز قیامت، و مکاره از او بگردانند. اینکه روز بهترین روزهاست بنزدیک خدای، و اهل بهشت او را «روز مزید» خوانند.

گفتم: یا رسول الله، «روز مزید» چه باشد! گفت: در بهشت وادی است فراخ، خاک او از مشک سفید «۴». چون روز قیامت باشد، [خدای تعالی] «۵» بفرماید تا کرسی از زر بنهند آن جا، و پیغمبران خدای بیایند و بر آن کرسی بنشینند، و صدیقان و شهیدان و مؤمنان پیرامن ایشان بنشینند. خدای تعالی گوید بندگان را که «۶»: حاجتی که دارید بخواهید. گویند: بار خدایا، رضای تو [می] «۷» خواهیم.

راضی شدم از شما، دیگر حاجتی خواهید! هر کس آرزوی خود بخواهد، خدای تعالی بدهد ایشان را [هر چه خواهند اضعافا مضاعفه. آنگه بدهد ایشان را] «۸» آنچه هیچ چشم ندیده باشد و هیچ گوش نشنیده باشد، و بر دل هیچ آدمی نگذشته باشد. آنگه خدای تعالی گوید: نه وعده شما انجاز کردم و نعمت بر شما تمام کردم؟ و اینکه محل کرامت من است. آنگه هر کس با غرفه خود شود تا دیگر روز آدینه هم آن جا حاضر شوند. من گفتم: یا جبرئیل، غرفه‌های ایشان از چه باشد!

(۱). آد، کا: سپید. [.....]

(۲). آد، کا، گا: ترسایان را آرزو بود که.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها هر.

(۴). کا: سپید. (۸-۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: گوید بندگان من.

صفحه : ۲۱۴

گفت: از لؤلؤی سفید» (۱) و از یاقوت سرخ و زمرد سبز، درها بر او گشاده و جویها در او روان [کرده]» (۲) و هر کس با جفت خود حاضر.

انس مالک روایت کرد از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- که گفت:

شب آدینه و روز آدینه بیست و چهار ساعت است، در هر ساعتی خدای را سیصد هزار آزاد کرده باشد از آتش دوزخ. و رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: خدای تعالی را درزی است مجوف در بهشت که هیچ پیغمبر مرسل و هیچ فرشته مقرب دیده نیست» (۳)، چون روز آدینه باشد، خدای تعالی گوید: سخن گوی. او گوید:

قد افلح المؤمنون من امة محمد المعتقدون على ذكر الله المؤدون فريضه

«(۴). [آنگه]» (۵) رشته را [بفرستد به گور من تا گوید: بشارت باد تو را که خدای تعالی را در روز آدینه]» (۶) سه نظر باشد به امت تو، در هر نظری شصت» (۷) هزار گناهکار را بیامرزد.

عبد الله عباس گفت: چون روز آدینه باشد، خدای [تعالی]» (۸) بفرماید تا منبری بر در بیت المعمور بنهند و فرشتگان کروی حاضر آیند و جبرئیل بانگ نماز کند، و میکائیل امامت نماز کند و فرشتگان در قفای او نماز کنند.

چون فارغ شوند، جبرئیل گوید: بار خدایا ثواب اینکه بانگ نماز به مؤذنان امت محمد دادم، و میکائیل گوید: ثواب اینکه امامت به امامان امت محمد دادم» (۹).

فرشتگان گویند: ثواب اینکه نماز به نمازکنندگان امت محمد دادیم. حق تعالی

(۱). آد، و دیگر نسخه بدلها: سپید.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۳). آد، گا: ندیده است.

(۴). اساس: من امة محمد که بر ذکر او معتکف باشند و فرائض او گذارند، متن با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸-)

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: شش.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها و.

صفحه : ۲۱۵

گوید: بر من سخاوت می کنید و من اولیترم به جود و کرم، گواه کردم شما را که گناهکاران امت محمد را بیامرزیدم آنگه پراکنده شوند تا به آدینه دیگر.

أبو ذرّ غفاری روایت کند که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت که: چون روز آدینه باشد، خدای تعالی فرشتگانی» (۱) بفرستد با قلمهای زر و کاغذهای سیم، بیایند و بر در مسجدها بایستند و نام آنان که به مسجد آدینه می آیند» (۲) می نویسند» (۳).

چون هفتاد مرد را [نام]» (۴) بنویسند، گویند: اینان به عدد آن هفتاد کس اند که موسی [ایشان را]» (۵) بر گزید از امت خود. آنگه فرشتگان در میان آن صفها شوند و تفقد [می]» (۶) کنند آنان را که حاضر نباشند، گویند: فلان کجاست! گویند:

بیمار است. گویند: [بار]» (۷) خدایا شفایش ده که او نماز آدینه به پای دارد. [و گویند]» (۸): فلان [دیگر]» (۹) کجاست! گویند: به سفر

است [۴۲-ر]. فرشتگان گویند: [بار] «۱۰» خدایا به سلامتش باز رسان که صاحب جمعه است. [گویند] «۱۱»:
 فلان کجاست! گویند: بمرد. گویند: [بار] «۱۲» خدایا پیامرز او را که نماز آدینه [نیکو] «۱۳» به پای داشتی.
 انس مالک روایت کرد که رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:
 خدای تعالی فرشتگان را فرماید تا شب آدینه درهای آسمان را بگشایند، خدای تعالی اطلاع کند به مؤمنان اهل زمین بهری در نماز
 باشند و بهری خفته، گوید:

من جزا دهم هر کس «۱۴» را در خور عمل [خود] «۱۵»، نمازکنان را «۱۶» و خفتگان را.

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: فرشتگان را.

(۲). اساس: اند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۳). اساس در قول فالاول، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۵-۱۳-۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۷-۶-۵-۴). اساس:
 ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: یکی.

(۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه: ۲۱۶

چون آخر شب باشد، یک بار دیگر اطلاع کند، همچنان یابد ایشان را، گوید:

از شأن من بخل نیست، من ایستادگان را پیامرزیدم و خفتگان را به ایشان بخشیدم.

عبد الله عزیاس گفت: در بهشت حوری است نام او «لعبت»، فضل او در حسن بر دیگران چندان است که فضل ماه بر «۱» ستارگان.
 چون روز آدینه باشد، حور عین «۲» فرود آیند «۳» و بر «۴» کرسی [های] «۵» درّ و جواهر بنشینند و تسبیح و تهلیل می‌کنند تا آنکه که
 مردم از نماز دیگر فارغ شوند. و نوری از زیر عرش پدید آید، گویند: ای رضوان اینکه چه نور است! گوید: اینکه لعبت است،
 او «۶» می‌آید و هفتاد حور «۷» بر راست حلی او «۸» بر گرفته، و هفتاد حور از چپ حلی او «۹» بر گرفته، و هفتاد در پیش او
 مجمرها «۱۰» بر دست عود می‌سوزند، و هفتاد از پس او می‌آیند گیسوهای او بر دست گرفته. بیاید، او «۱۱» بر سریری بنشیند «۱۲»، و
 آن سریری باشد از نور و آواز بردارد به تسبیح و تهلیل تا نماز دیگر.

و چون نماز دیگر بکنند، بر خیزد و جامه از ساق بر اندازد «۱۳»، و آن حوریان گویند: جامه به ساق فرو کن که اگر اهل دنیا بر
 [حسن] «۱۴» تو مطلع شوند همه از شوق بمیرند. آنکه گویند: ما را بگوی تا تو که رای «۱۵» گوید: من آن بنده‌ای را که اول کس
 بود که در مسجد شود روز آدینه و آخر او بیرون آید. و چون به خانه آید،

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بر دیگر.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: حور العین.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: فرو آیند.

(۴). اساس: در، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۴-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: که.

- (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: حوری.
 (۸). کا: بر راست او حلی.
 (۹). آد: و هفتاد بر چپ او حله بر گرفته.
 (۱۰). کا بر گرفته. [.....]
 (۱۱). کا: بیایند و.
 (۱۲). آد، کا: بنشینند.
 (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: برگردد.
 (۱۵). اساس همه نسخه بدلها: کرای / که رای.

صفحه : ۲۱۷

عادت او اینکه باشد که دیگر آدینه همچین کند.
 و در حکایت گفتند «۱»: مردی بود عادت داشت که به مسجد جامع حاضر شدی با جماعت «۲» دوستان «۳» جای معین نماز کردند.
 یک دو نوبت حاضر نیامد.
 یکی از آن دوستان اینکه بیتها بنوشت «۴» و با او فرستاد:

ترکت المسجد الجامع و الترتک له ریه فلا نافله تأتي و لا تشهد مکتوبه

و اخبارک تأتینا علی الاعلام مقلوبه و ان زدت من الغیبه زدناک من الغیبه
 یکی «۵» از جمله ابنای دنیا اینکه بیتها به ندیم خود نوشت روز آدینه:

اليوم يوم الجمعة يوم فراغ و دعاه

و شملنا مفترق فهل تری ان تجمعه
 آن مرد جواب بنوشت:

اليوم يوم الجمعة سبحان من قد رفعه

و الشرب فيه خفه فهل تری ان تدعه
 و لآخر فيه «۶»:

يوم جلی اثره يوم علی خبره

ساعاته مرجوه جل لعمری خطره

طوبی لمن وافقها یقضی و ربی و طره
فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ، اللَّهُ «۷» تعالی چون بیع پیش «۸» نماز محظور کرد بقوله: وَذَرُوا الْبَيْعَ، گفت: آن حجر «۹»
چندان است تا نماز

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: که در حکایت آورده‌اند.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: و با جمعی.
- (۳). آد در.
- (۴). کا: بر نوشت.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: دیگری.
- (۶). آد، گا: و قال الشاعر الاخر.
- (۷). آد و همه نسخه بدلها: خدای.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها از
- (۹). آد: کلمه را به صورت «حظر» در حاشیه آورده است.

صفحه : ۲۱۸

بکردن «۱»، چون نماز گزارده «۲» باشید، اگر خواهید در زمین پراکنده شوید. و اینکه لفظ اگر چه به صورت امر است «۳»، مراد به او اباحت است، و مثله قوله: وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا «۴»، یعنی اگر خواهید. و بعضی فقها گفتند: امر از پس حظر اقتضای اباحت کند و اطلاق حظر، و اینکه مذهب بیشتر متکلمان است در اصول الفقه با «۵» آن که مذهب ایشان چنان است که: اگر حظر «۶» مقدم نباشد بر آن امر، آن امر «۷» واجب [بود] «۸»، و مذهب درست آن است که حکم امر چون از پس حظر آید، هم آن «۹» حکم دارد که بی حظر باشد اگر مبتداً بر وجوب بود یا بر ندب یا بر وقف، [پس آن حظر] «۱۰» همان حکم دارد و تقدم حظر را در تغییر حکم او اثر نیست، و دلیل بر صحت اینکه مذهب آن است که امر دلیل آنچه کند برای امری کند که راجع به او بود، چون صیغه [او] «۱۱» متغیر نیست بعد الحظر باید تا حکم او متغیر نباشد، خصوصاً بنزدیک آنان که امر «۱۲» امر گویند لصیغته و صورته «۱۳».

دیگر آن که تحریم عقلی [از تحریم سمعی مؤکدتر است، چون دانستیم که می‌شاید که از پس حظر عقلی] «۱۴» آید و اقتضای وجوب کند، چرا نشاید که از پس حظر سمعی آید و اقتضای وجوب یا ندب کند. دیگر آن که بیشتر

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: تا نماز نکرده‌اید. [.....]

(۲). اساس و همه نسخه بدلها: گذارده / گزارده.

(۳). آد، گا اما.

(۴). سوره مائده (۵) آیه ۲.

(۵). اساس: به، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). اساس: خطبه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). اساس: امداد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸-۱۰-۱۱-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه

بدلها افزوده شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: همان.

(۱۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/۱۵۷) را.

(۱۳). اساس: صورت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۱۹

آنچه «۱» در اینکه باب [۴۲- پ]

هست آن است که با «۲» اطلاق حظر کند و اطلاق حظر چنان که با اباحت باشد به وجوب و ندب هم باشد.

اما آنچه گفتند: ما در قرآن چنین یافتیم وجدان را بی دلیل حکمی نباشد، آن نه به ظاهر ورود دانیم، به ادله دیگر دانیم. دیگر آن که «۳» اینکه مسلم نیست برای آن که خدای تعالی می گوید: وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُۥ «۴»، و حلق مباح نیست بل عادت است «۵».

وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ، و طلب کنید از فضل خدای تعالی یعنی روزی او، و گفتند: اینکه نه طلب دنیاست مراد سنتی مرغب است از عیادت بیماری و تشییع جنازه‌ای و زیارت برداری. حسن بصری گفت و سعید جبیر: مراد طلب علم است، و روایت کردند «۶» از حضرت امام جعفر صادق - صلوات الله و سلامه علیه «۷» - که او گفت:

و ابتغوا من فضل الله يوم السبت.

وَ اذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا، و ذکر خدای کنید بسیار. لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ، تا همانا فلاح یابید.

وَ إِذَا رَأَوْا تِجَارَةً - الاية. جابر عبد الله انصاری گفت: سبب نزول آیت آن بود که روزی از روزهای آدینه ما با رسول نماز [آدینه] «۸» می کردیم، کاروانی در آمد و آواز طبل بر آمد. مردم همه نماز «۹» بیریدند [و برفتند] «۱۰» بهری به طلب بازرگانی و بهری به نظاره لهو و آواز طبل تا با رسول

(۱). آد، و دیگر نسخه بدلها: آن که.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: اقتضای.

(۳). اساس: آنچه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۹۶. [...]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها قوله تعالی.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: روایتی کردند.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: صادق علیه السلام.

(۸-۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها آدینه.

صفحه : ۲۲۰

بنمانند «۱» مگر دوازده مرد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَ تَرَكَوْكَ قَائِمًا، گفت: چون لهو و بازی بینند یا تجارتی «۲» آن جا شتابند و تو را رها کنند بر پای ایستاده در نماز.

حسن بصری گفت و ابو مالک که: سالی در مدینه قحطی بود و غلایی (۳)، دحیه بن خلیفه به تجارت [به] «۴» شام بود، در آمد و زیت داشت و رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - بر منبر خطبه می کرد. چون آواز طبل بر آمد بشتافتند و رسول را رها کردند و با رسول جز اندکی نماندند «۵». رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: بدان خدای که مرا بحق به خلق فرستاد که اگر جمله شما به مبیعه رفته بودی «۶» از اینکه وادی آتشی بر آمدی و همه را بسوختی.

مقاتلان گفتند: دحیه بن خلیفه الکلبی از جمله هر چه اهل مدینه را بدان حاجت بودی با خود آوردی، و چون آمدی به بازار مدینه فرود آمدی عند احجار الزیت - و آن جایی است در بازار مدینه - و طبل یزدی تا مردم خبر یافتندی از آمدن او، و اینکه روز در آمد، و اینکه پیش از آن بود که ایمان آورد. بر عادت طبل یزد و رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - بر منبر خطبه می کرد. مردم بشتافتند و به مبیعت مشغول شدند تا با رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - اندکی ماندند، رسول فرمود که در مسجد چند کس ماندند! گفتند: دوازده کس. گفت: اگر جمله رفته بودند و اینکه جماعت باز نایستادندی، از آسمان سنگ بیاریدی بر شما. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

(۱). اساس: نماندند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: تجارتی بینید یا لهوی و بازیی.

(۳). اساس، کا: علام، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). کا: نماند.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بودید / بودی.

صفحه : ۲۲۱

عبد الله عیاس به روایت کلبی گفت که: هشت کس بیش نماندند. قتاده و مقاتل گفتند: اینکه معنی سه بار بکردند برای آمدن کاروان، و هر سه بار اتفاق افتاد که «۱» آدینه بود. مجاهد گفت: برخاستندی و بر شتری نشستندی «۲» به تجارت و به لهو برفتندی و در نماز آدینه خلل کردندی «۳»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد در حق ایشان، گفت: چون تجارتی بینید یا لهوی کنید، مراد به لهو «۴» طبل است که کاروانیان زدندی.

و گفتند: عادت چنان بودی که چون کاروان آمدی به استقبال کاروان رفتندی با طبل، و گفتند: مراد به «لهو» آن است که در عرسها «۵» که بودی دف و طبل زدندی. [اما قوله] «۶»: انْفُضُوا إِلَيْهَا، [أَي تَفَرَّقُوا] «۷»، پراکنده شدندی به آنجا، و کنایت با تجارت بود، و اگر چه او ابعده المذکورین است برای آن که أهم الأمرین اوست. [بعضی گفتند] «۸»: و ترکوک قائما علی المنبر، تو را بر منبر بر پای ایستاده رها کنند.

عبد الله مسعود را پرسیدند که: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - خطبه آدینه نشسته خواندی یا بر پای! گفت نمی خوانید «۹»: وَ تَرَكُوكَ قَائِمًا، قُلْ، بگو یا محمد آنان را که چنین می کنند که آنچه بنزدیک خداست از منافع و لذات و ثواب آخرت بهتر است از اینکه [۴۳- ر]

لهو و از اینکه تجارت که شما برای آن نماز رها می کنید. وَ اللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ، و خدای تعالی بهترین روزی دهندگان است «۱۰».

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: اتفاق روز.

(۲). آد، گا: مردم بر شتر نشستندی.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: افگندندی. [...]

(۴). آد، کا: گفتند مراد به لهو.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: عروسیها. (۸-۷-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی خوانی / نمی خوانید.

(۱۰). کا و الله اعلم بالصواب، گا و الله اعلم.

صفحه : ۲۲۲

سورة المنافقين

«۱» اینکه سورت مدنی است و یازده آیت است و صد و هشتاد کلمت است و هفتصد و هفتاد و سه حرف است. روایت کند زرّ حبیش از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: هر که [او] «۲» سورة المنافقين بخواند «۳» از نفاق بری شود- این شاء الله تعالی و تقدّس.

[سورة المنافقون (۶۳): آیات ۱ تا ۱۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ (۱) اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصِيدُوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ (۳) وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهِمْ خَشَبٌ مُسْتَبْدَهُ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعِيدُ فَاحْذَرهُمْ فَاتَلَّهُمْ اللَّهُ أَنَّى يُؤفَكُونَ (۴)

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّا رُؤُسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يُصْطَفُونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ (۵) سِوَاءَ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (۶) هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُوا وَاللَّهُ يَخْرُجُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ (۷) يَقُولُونَ لِنُنَّ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجَنَا الْأَعْرَابُ مِنْهَا الْأَذَلَّةَ وَاللَّهُ الْعِزَّةَ وَرَسُولُهُ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (۹)

وَ أَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْ لَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ (۱۰) وَلَنْ يُؤَخَّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجْلُهَا وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۱)

[ترجمه]

چون بیايند به تو منافقان، گویند گواهی دهیم که تو رسول خدایی، و خدای داند که تویی پیغمبر او، و خدای گواهی می دهد که

منافقان دروغ‌نابند.

بگرفتند سوگندان خویش سپری، باز داشتند از راه خدای، ایشان بد است

(۱). گأ: المنافقون.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: برخواند.

صفحه: ۲۲۳

آنچه می کردند.

آن است بدان که گرویدند، پس کافر شدند. مهر نهادند «۱» بر دلهاشان، ایشان نه اندریابند.

و چون بینی ایشان را شگفت آید تو را تنهاشان، و اگر گویند بشنوی گفتار ایشان را چندان که ایشان چوبه‌اند بر دار باز نهاده،

همی پندارند هر آوازی بر ایشان باشد «۲» ایشان دشمن اند «۳» پرهیز از ایشان، [بکشاد ایشان را خدای] «۴» از کجا برگردند.

و چون گویند ایشان را که بیایی تا آموزش خواهد شما را پیغمبر خدای، برگردانند سرهاشان و بینی ایشان همی بازدارند، و ایشان

گردنکشان باشند.

یکسان است بر ایشان، آموزش خواهی ایشان را یا نه آموزش خواهی ایشان را، نیامرزد خدای ایشان را که خدای راه نماید گروه

تباهکاران را.

ایشانند آنکسها که همی گویند که هزینه مکنید بر آنکه او نزدیک پیغمبر خدای تا پیرا کنند، و خدای راست خزینه‌های آسمانها و

زمین و لکن منافقان ندانند.

(۳-۲-۱). اساس: نهاد، با توجه به معنی دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

(۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به معنی عبارت در صفحات بعدی افزوده شد.

صفحه: ۲۲۴

[۴۳-رپ]

می گویند: اگر باز گردیم به سوی مدینه، بیرون کنند آن عزیزتر از آن خوارتر را، و خدای راست بزرگواری و پیغمبر او را و مؤمنان

را، و لکن منافقان ندانند.

شما که مؤمنانید مشغول نکند شما را مالهاشان و فرزندان شما از یاد خدا و هر که کند آن، اینان باشند زیانکاران.

و هزینه کنید از آنچه روزی کردیم از پیش آن که بیاید [به] «۱» یکی از شما مرگ، گوید یا رب [چرا مرا تأخیر نکردی] «۲» تا وعده

بنزدیک، صدقه دادمی «۳» و بودمی «۴» از نیکان.

و زیاد نمی کنید خدای تنی چون بیاید نام زده آن، و خدای آگاه است به آنچه می کنید.

قوله تعالی: إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ-الایة، خدای تعالی در اینکه سورت ذکر منافقان کرد و سیرت و طریقت ایشان، [و] «۵» خبر داد

رسول را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- از آن که «۶» ایشان خواستند گفتن و کردن پیش از آن که کردند و گفتند، تا علم «۷» معجز

باشد رسول را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت: چون به تو آیند

- (۲-۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه عبارت در متن تفسیر افزوده شد.
- (۴-۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: دهیم و بباشیم، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.
- (۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: آنچه. [.....]
- (۷). آد غیب.

صفحه : ۲۲۵

منافقان (۱)، گویند: ما گواهی می‌دهیم که تو رسول خدایی (۲). آنگه گفت که: خدای داند که تو رسول اوئی (۳)، و خدای داند که منافقان دروغ می‌گویند.

اگر گویند: چگونه گفت که خدای گواهی می‌دهد که ایشان دروغ گفتند، و ایشان گفتند (۴) که: ما گواهی می‌دهیم که تو رسول خدایی، و اینکه راست است (۵) دروغ نیست! جواب آن است که گوئیم دروغ نه اینکه است که (۶): إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ، دروغ آن است که ایشان آن که گفتند نمودند که از دل (۷) و اعتقاد می‌گوئیم (۸)، خدای تعالی گفت: ایشان در اینکه گفتار که ما گواهی می‌دهیم از دل و اعتقاد که تو رسول خدایی دروغ می‌گویند که ایشان اینکه به ظاهر می‌گویند (۹)، در دل خلاف اینکه دارند.

آنگه گفت: اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً، ایشان سوگند را سپر خود کرده‌اند، و هرگاه که ایشان را کاری پیش آید که پرده ایشان در آن دریده خواهد شد، به سوگند دفع آن بکنند چنان که مرد کارزاری (۱۰) آفات خویشتن به سپر دفع کند.

فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، از راه خدای اعراض می‌کنند و دیگران را باز می‌دارند.

إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ، ایشان بد کاری است که می‌کنند.

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا، اینکه برای آن است که ایشان ایمان آوردند،

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها قالوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌گویند.

(۵). گا و.

(۶). کا گوئیم.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: که ایشان در اینکه گفتار و گواهی که می‌دهند از دل.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: و اعتقاد نمی‌گویند.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: و به زبان و به ظاهر اینکه می‌گویند و.

(۱۰). آد: کارزاری.

صفحه : ۲۲۶

یعنی به زبان. ثُمَّ كَفَرُوا، پس کافر شدند، یعنی خود کافر بودند برای آن که بیان کردیم که ارتداد مؤمن بنزدیک ما باطل است.

فَطْبَعِ عَلَي قُلُوبِهِمْ، مهر نهادند بر دل ایشان، و اینکه عبارت «۱» است از آن که «۲» ایشان ایمان نخواهند آوردن «۳» [و از ایشان ایمان نیاید] «۴»، چون کار مهر بر نهاده. فَهَمْ لَا يَفْقَهُونَ، ایشان نمی‌دانند.

وَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ [۴۴-ر]، چون بینی تو ایشان را. تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ، به عجب آرد تو را تنهای ایشان. عبد الله عباس گفت [که] «۵»: عبد الله أبي سلول «۶» مردی بود جسیم، تناور «۷»، نیکو صورت، فصیح زبان. چون او سخن گفتی، رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - شنیدی «۸» از بلندی آواز او آنگه گفت: صورت‌اند بلا معنی. كَانَتْهُمْ خُشْبٌ مُسِنَّدَةٌ، پنداری که ایشان چوبه‌اند [بر هم نهاده] «۹» به دیوار ریخته «۱۰». آنگه وصف بد دلی ایشان کرد، گفت: يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ، پندارند که هر آواز که بر آید بر ایشان است. هُمْ الْعُدُوُّ، ایشان دشمنانند بر حقیقت از ایشان حذر کنید. قَاتَلَهُمُ اللَّهُ، بکشاد خدای ایشان را. أَنَّى يُؤْفَكُونَ، ایشان را کجا می‌گردانند و چگونه می‌گردانند.

کسائی و ابو عمرو و أعمش خواندند: «خشب» به تسکین «۱۱» «شین» و اینکه اختیار ابو عبیده است، گفت: برای آن که در کلام عرب اسمی نیابی که بر وزن فعله باشد آنگه جمع او بر وزن «فعل» بود به دو ضمّه، اِنَّمَا يَكُونُ فَعْلَةٌ [و فعل] «۱۲»

(۱). اساس: عبارتی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس از، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۳). اساس: نخواهد آمدن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] [۱۲-۹-۵-۴]. اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). گا: عبد الله بن أبي سلول.

(۷). آد، کا و.

(۸). آد، کا، گا و إِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: با دیوار گذاشته.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: به سکون.

صفحه : ۲۲۷

کبدنه و بدن. و راویان ابن کثیر و عاصم در اینکه مختلف‌اند، گفتند: مردی بنزدیک ابن سیرین آمد گفت: من در خواب دیدم که خشبه‌ای، [یعنی] «۱» چوبی درکش «۲» گرفته بودم، گفت: پندارم «۳» که تو از اهل اینکه آیتی که خدای می‌گوید: كَانَتْهُمْ خُشْبٌ مُسِنَّدَةٌ.

وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ، چون گویند ایشان را [که] «۴» بیاید تا رسول خدای برای شما استغفار کند و آمرزش خواهد. لَوْوَا رُؤُسَهُمْ، سرها بیچیدندی «۵» و روی بگردانیدندی «۶» و اظهار کراهت کردندی «۷». نافع و يعقوب به روایت روح و مفضل خواندند: «لوا» به تخفیف «واو» از ثلاثی مجرد، و باقی قراء «لوا» به تشدید «واو» من التفعیل «۸». وَ رَأَيْتَهُمْ يَصِيدُونَ وَ هُمْ مُسْتَكْبِرُونَ، و بینی ایشان را که بر می‌گردند از آنچه ایشان را به آن دعوت کنند «۹». وَ هُمْ، «واو» حال است «۱۰»، در آن حال که ایشان متکبر و مترفع باشند.

سواءً عَلَيْهِم - الاية، گفت: راست است بر ایشان اگر استغفار کنی و اگر نکنی که خدای تعالی ایشان را نیامرزد. إِنْ اللَّهُ [لا يهدى القوم الفاسقين] «۱۱»، خدای هدایت ندهد فاسقان را به راه بهشت، و مراد به اینکه فاسقان منافقان‌اند.

مفسران گفتند: اینکه آیات در [حق] «۱۲» عبد الله [ابی] «۱۳» سلول منافق آمد

(۱۳-۱۲-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
(۲). آد، گا: کنار.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌پندارم.

(۵). اساس: به پیچند، با توجه به آد، گا تصحیح شد، کا: بیچانیدندی.

(۶). اساس: بگردانند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). اساس: کنند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). گا: التّفعل.

(۹). کا، گا: می‌کنند. [...]

(۱۰). آد، گا: راست.

(۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد.

صفحه : ۲۲۸

و اصحاب او، و قصه او «۱» چنان بود که اهل سیر گفتند اینکه بود که: رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- شنید که بنو المصطلق مجتمع شده‌اند بر حرب، و قاید ایشان حارث بن ابی ضرار بود- پدر جویره «۲» که زن رسول بود. چون رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- خبر یافت از ایشان، بیرون شد به روی ایشان. ایشان را بر سر آبی دید از آبهای مرسیع گفتند از ناحیه قدید به ساحل. چون دو لشکر روی به هم آوردند و کارزار «۳» در پیوستند «۴»، بنو المصطلق به هزیمت برفتند و جماعتی را بکشتند از ایشان بسیار. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- زنان و کودکان ایشان را به بردگی آورد، و مالهای ایشان به غنیمت برگرفت. و مردی را از جمله مسلمانان مجروح بکردند من بنی کلب بن عوف بن عامر، نام او هشام ضبابه «۵»، مردی از انصاریان او را مجروح بکرد از قوم عباده بن الصّامت به غلط که پنداشت که از جمله کافران است.

مردم در آن بودند، عمر خطّاب را مزدوری بود از بنی غفار نام او جهجاه بن سعید، او می‌آمد و اسپه از آن عمر در دست گرفته به سر آب آمد «۶». با مردی خصومت افتاد او را، نام او سنان الجهنی حلیف بنی الخزرج.

چون خصومت میان ایشان سخت شد، جهنی آواز داد: یا معشر الأنصار، و غفاری آواز داد «۷»: یا معشر المهاجرین. مردی از مهاجران به یاری جهجاه شد نام او جعال. عبد الله ابی گفت [بر طریق استهزاء: ای جعال تو اینکه جایی!

(۱). اساس: اینکه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: جویره، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آد: کالزار.

(۴). آد، گا: در پیوست.

(۵). اساس: حنابه، با توجه به کا تصحیح شد.

(۶). آد، گا: می‌آورد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها که.

صفحه : ۲۲۹

او عبد الله را جوابها داد سخت. عبد الله گفت [۱]: «صبر است مرا تا به مدینه رویم که تو را خود از گرسنگی چندان آید که تو را خصومت یاد نیاید. آنگه روی به قوم خود کرد و [گفت] [۲]: «اینکه آن است که [۳] به دست خود کرده‌اید به خود، اگر شما فضلا طعام به اینان ندادی [۴] امروز با ما خصومت نکردندی و منافرت و مفاخرت نکردندی با ما، و لکن مثل ما با اینان چنان است که گفته‌اند: سَمَنَ كَلْبُكَ حَتَّى «۵» یا کَلْبُكَ، سَگت را فربه کن تا تو را بخورد [۴۴-پ]. اگر با مدینه شویم عزیزان ما ذلیلان را بیرون کنند. به عزیز خود را خواست [و به] [۶] ذلیل محمد را و اصحابش را.

در جمله قوم او زید ارقم حاضر بود- و او کودکی بود- روی به عبد الله اُبیّ کرد و گفت: به عزیز خود را خواستی و به ذلیل رسول خدای را، أنت و الله الذلیل القلیل المنتقص [۷]، و محمّد فی عزّ من الرّحمان و مودّة من المسلمین، ذلیل و قلیل تویی از قوم خود رانده و اما محمد در عزّت است از خدای تعالی و در دوستی مسلمانان. و الله که پس از اینکه که بگفتی میان ما و تو دوستی نباشد. عبد الله گفت: خاموش باش که من بازی می‌کردم.

زید ارقم برفت و رسول را بگفت اینکه حدیث [۸]، و عمر [خطاب] [۹] حاضر بود، گفت: یا رسول الله دستور باش تا گردنش بزَنَم! رسول- صلی الله علیه و آله

(۹-۶-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، گا شما.

(۴). ندادی / ندادید.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: المنقّص، با توجه به مأخذ معتبر تصحیح شد. [.....]

(۸). آد، کا: و اینکه حدیث با پیغمبر- صلی الله علیه و آله- باز گفت.

صفحه : ۲۳۰

و سلّم- فرمود [۱] که: نشاید که [۲] جماعتی مسلمانان در او بسته‌اند [۳] اگر چه، او بس کس [۴] نیست. عمر گفت: یا رسول الله اگر نخواهی که تا ما بکشیم او را [۵]، یکی را از انصاریان بفرمای یا [۶] سعد معاذ را یا محمد مسلمه را یا عبّاد بشیر را، تا یکی از اینان او را بکشد. رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- گفت:

نشاید مرا اینکه کردن [۷]، که مردمان گویند: محمد اصحاب خود را می‌کشد، و لکن بگو تا آواز رحیل در دهند تا برویم، و اینکه وقتی بود که عادت نبود که رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- در آن وقت رحیل کردی [۸]، و غرض آن بود تا مردم آن حدیث رها کنند. و کس [نزد عبد الله] [۹] فرستاد و گفت: اینکه سخن تو گفته‌ای! او سوگند خورد که از اینکه معنی هیچ نگفته‌ام، و زید [۱۰] دروغ می‌گوید.

و عبد الله در میان قوم خود شریف بود. جماعتی از انصاریان که حاضر بودند، گفتند: یا رسول الله، او پیر [۱۱] ماست و سید و شریف ما بود و مردی عاقل است، قول کودکی بر او نشاید شنیدن، و همانا اینکه کودک نیک نشنیده باشد و حدیث او فهم نکرده باشد، و او را در آن سهواست. رسول- صلی الله علیه و آله و سلّم- آن عذر قبول کرد و اینکه حدیث در میان انصاریان فاش شد، و از همه جانب روی در زید نهادند به ملامت و گفتند: دروغ بر مردی پیر بزرگوار نهادی.

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: گفت.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: نباید که.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: پیوسته‌اند.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: کسی.
- (۵). آد، کا، گا: اگر نمی‌خواهی که ما او را کشیم.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه فرمودن.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: رحیل کند.
- (۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: زید ارقم.
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: پدر.

صفحه : ۲۳۱

و زید را عتی بود، عم او را گفت: بیش از اینکه نکردی که رسول خدای تو را دروغزن کرد و مردم را بر خویشان بیرون آوردی. و زید از اینکه حدیث پشیمان شد و شرم زده و متشور، و پیش رسول نمی‌رفت. و رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: بارها برنهد تا برویم. مردم بار برنهادند، و در وقتی گرمگاه بر نشستند «۱» و صحابه [بر نشستند و] «۲» در راه آمدند. اسید حصین بیامد و گفت: یا رسول الله در وقتی منکر رحیل فرموده‌ای و عادت تو چنان نبودی «۳». گفت: یا اسید نشنیدی آنچه صاحبان گفته است [یعنی عبد الله ابی! گفت: چه گفته است!

گفت] «۴» می‌گوید: چون با مدینه شویم، عزیزان ذلیلان را بیرون خواهند کردن.

اسید گفت: یا رسول الله که باشد که او «۵» اینکه گوید؟ عزیز تویی و ذلیل اوست، و اگر تو خواهی که او را بیرون کنی توانی کردن و لکن مدارا کن یا رسول الله و حلم [و کرم] «۶» کاربند که و الله که تو در وقتی آمدی به مدینه که قوم او برای او تاجی می‌ساختند تا در سر او نهند به ریاست و تقدیم. چون تو آمدی «۷» آن کار از آن بگشت «۸»، [و] «۹» او چنان می‌داند که آن ملک تو بسته‌ای از او و اینکه حدیث به پسرش رسید «۱۰» - عبید الله بن عبد الله بن ابی - او برخاست و پیش رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - آمد و گفت: یا رسول الله اگر فرمایی تا سرش بیرم و پیش «۱۱» تو آرم، و همه قبیله خزرج دانند که از من مراعات کننده‌تر پدر را و بازتر نیست به پدر در میان ایشان، و لکن چون با کار «۱۲» دین رسید در دین مداهنه نیست، و اگر لابد او را بخواهی کشتن تا من تولای اینکه کنم،

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بر نشست. (۹-۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: تو نه اینکه بود.

(۵). آد، گا: او که.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بیامدی.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: از او بگردید.

(۱۰). اساس: پرس پرسید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: تا سر پدر پیش.

(۱۲). آد و همه نسخه بدلها: چون کار به.

صفحه : ۲۳۲

چه «۱» نباید که تو دیگر کس را بفرمایی تا او را بکشد. آنگه مرادل [بار] «۲» نبرد «۳» که کشنده پدر خود را بینم «۴»، [پس] «۵» بر دست من خطایی رود که مستحق دوزخ باشم. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: لا بل برو «۶» [۴۵-ر] با او بساز و صحبت [با] «۷» او و عشیرت «۸» به نیکویی به سر بر «۹».

آنگه رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- آن روز رفت و آن شب، و بر دیگر «۱۰» روز تا چاشتگاه که آفتاب گرم شد و مردم رنجور شدند. آنگه فرود آمدند از ماندگی بیفتادند و بختند، و رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- از برای آن کرد تا مردم از سر حدیث عبد الله ابی بروند. آنگه نماز دیگر بر گرفت تا به جایی فرود آمد که آن را بقعاء گویند بالای بقیع، بادی سخت برخاست و مردم رنجور شدند، و شتری از آن رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گم شد، و اینکه در شب بود. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: مترسید که اینکه باد سخت برای آن است که یکی از بزرگان کافران بمرده است در مدینه. گفتند: یا رسول الله، آن «۱۱» کیست! گفت: رفاعه بن تابوت.

یکی از جمله منافقان بود، گفت: عجب از محمد که ما را خبر می دهد از غیب و «۱۲» آن که در مدینه چه حادث شده «۱۳»، و نمی داند که «۱۴» شتر او

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: که.

(۲-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس: ندهد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). کا: باز بینم.

(۶). کا و.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد افزوده شد.

(۸). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/۱۶۴): عشرت. [.....]

(۹). آد، گا: صحبت با او نیکو کن، کا: و با او صحبت به نیکویی کن.

(۱۰). آد، گا: تا دگر.

(۱۱). کا: او.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها از.

(۱۳). آد، کا، گا: حادثه افتاده است.

(۱۴). آد، گا: و خبر ندارد که.

صفحه : ۲۳۳

که گم «۱» شد کجاست، چرا وحی خبر نمی دهد او را! جبرئیل - علیه السلام - آمد و او را خبر داد از گفتار آن منافق و آن «۲» شتر که کجاست. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- صحابه را گفت: من دعوی نمی کنم که غیب دانم، و من «۳» آنچه گویم از اخبار

غیب جز به وحی نگویم. جبرئیل آمد و مرا خبر داد از گفتار اینکه منافق و از خبر ناقه، مرا گفت: در فلان شعب زمام او در شاخ درختی در پیچیده است. برفتند، همچنان بود که گفته بود. بگرفتند ناقه را و پیش رسول آوردند، و [آن] «۴» منافق [بیامد و] «۵» ایمان آورد «۶».

چون با مدینه رفتند «۷». رفاعه بن تابوت و هو رفاعه بن زید بن التّیابوت احد بنی قینقاع فرمان یافته بود- و او از جمله رؤسای جهودان بود و کهنی و ملاذی بود منافقان را. [پس] «۸» چون رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- به «۹» مدینه آمد، زید ارقم در خانه بنشست به «۱۰» شرم و خجالت آن که آن سخن [ها] «۱۱» رفته بود او را با عبد الله ابی، خدای تعالی اینکه سورت فرستاد در تصدیق زید و تکذیب عبد الله ابی.

چون اینکه سورت آمد، رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گوش زید بگرفت و گفت: یا زید خدای تعالی اینکه سورت «۱۲» در تصدیق تو فرستاد. چون به در مدینه رسیدند، عبد الله ابی- از پس بود. پسرش بیامد و راه بگرفت بر او «۱۳»، گفت: و الله که رها نکنم که در مدینه روی [الما به فرمان رسول خدا. و مردمان می گذشتند و در مدینه می شدند. پس گفت: و الله رها نکنم که در مدینه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: کی گم.

(۱۰-۲). آد و دیگر نسخه بدلها: از.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: اما. (۱۱-۸-۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ایمان با سر گرفت و توبه کرد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: آمدند.

(۹). آد، کا: با.

(۱۲). آد، گا: آیه. [.....]

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها و.

صفحه : ۲۳۴

روی [۱] تا بر خویشتن ندا نکنی که ذلیل تویی «۲» و عزیز رسول خداست و صحابه او. عبد الله ابی- کس فرستاد به شکایت او به «۳» رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- رسول کس فرستاد و گفت: رها کن او را تا در مدینه آید و رنجه مدارش. گفت: چون فرمان رسول آمد منقاد فرمان او را. رها کرد «۴» تا به مدینه رفت. روزی چند بر آمد نالنده «۵» شد و بمرد. در نالندگی «۶» او را گفتند: در حق- تو چند آیت سخت آمد «۷»، پیش رسول رو تا برای تو استغفار کند. سر پیچید «۸» گفت: مرا گفتید ایمان آر «۹»، آوردم. و گفتید: نماز کن، کردم. و گفتید: زکات بده، دادم. چیزی دیگر نماند جز آن که محمد را سجده کنم. خدای تعالی اینکه قصه که گفتیم در شأن او در اینکه سورت انزله کرد و منها قوله: وَإِذَا قِيلَ لَهُم تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ- الايات الى قوله: وَ لَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ «۱۰».

قوله: لَئِن «۱۱» لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ [، عزیزان ذلیلان را بیرون کنند] «۱۳». و اینکه در وقت آن گفتند «۱۴» که از غزات [بنی] «۱۵» المصطلق باز گشته بودند، و ایشان قبیله‌ای بودند از هذیل.

وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ، خدای تعالی به جواب ایشان گفت:

(۱۵-۱۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، گا: منم.

(۳). آد، گا: نزد.

(۴). آد، گا: منقادم رها کرد او را، کا: منقادم، پس او را رها کردم.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بیمار.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: در بیماری مرگ.

(۷). آد، گا: آمده، کا: آمده است.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها و.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: آور ایمان.

(۱۰). سوره منافقون (۶۳) آیه ۵ تا ۸.

(۱۱). آد، گا: یقولون لئن.

(۱۲). آد، کا: که.

(۱۴). آد، گا: اینکه در آن وقت. [.....]

صفحه: ۲۳۵

عزت خدای راست به قهر و غلبه، و رسول او راست به اظهار دین بر دیگر آدمیان، و مؤمنان راست به نصرت و ظفر بر کافران، [اما منافقان اینکه معنی در نمی یابند زیرا که نظر نمی کنند. و] «۱»، گفتند: عزت خدای تعالی به ولایت «۲» فی قوله تعالی: هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ «۳»، و عزت رسول «۴» به کفایت فی قوله: إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ «۵»، و عزت مؤمنان [را] «۶» به علو رفعت [فی] «۷» قوله [تعالی] «۸»: وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ «۹»، و گفتند: عزت خدای «۱۰» به ربوبیت است [۴۵-پ] و عزت رسول «۱۱» به نبوت، و عزت مؤمنان «۱۲» به عبودیت. و روایت کردند که «۱۳» صادق جعفر بن محمد- صلوات الله و سلامه علیه «۱۴»- گفت:

«۱۵» من مثلی و ربّ العرش معبودی»

چون من کیست و خدای عرش معبود من است. من مثلی و أنت لی، چون من کیست و تو مرا بی. گفتند عزت خدای پنج چیز است: عزت ملک و بقاست، و عزت عظمت و کبریاست، و عزت بذل و عطا، و عزت رفعت و غنا، و عزت جلال و بها. و عزت رسول پنج چیز است: عزت سبق و ابتداء، و عزت اذان و ندا، و عزت تقدیم قدم «۱۶» صدق بر انبیا، و عزت اختیار و اصطفاء و عزت ظهور بر اعداء.

و عزت مؤمنان نیز «۱۷» پنج است: عزت التأخیر «۱۸»، و معنی او آن است که تو را باز پس داشت تا تو بر قصه و حال همه واقف شوی، و کس بر حال تو مطلع

(۸-۷-۶-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: خدا راست به ولایت.

(۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۴۴.

(۴). آد را.

- (۵). سوره حجر (۱۵) آیه ۹۵.
 (۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۹. (۱۲-۱۱-۱۰). آد، کا را.
 (۱۳). آد، گا: از.
 (۱۴). آد، گا که او.
 (۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها من مثلی و انت لی.
 (۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: تقدیم.
 (۱۷). آد، کا: بر، گا: هم.
 (۱۸). آد و دیگر نسخه بدلها: تأخیر.

صفحه : ۲۳۶

نشود، آنگه سابقی مؤخری به احترام سابق «۱» به ایام لاحق «۲»، بیانش
 قوله - علیه السلام «۳»: نحن الاخرون السابقون.

دوم، عزت تیسیر، بیانه «۴» قوله: لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ «۵»، و عزت تبشیر [فی قوله تعالی] «۶»: وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّهُمْ مِنْ اللَّهِ فَضْلًا
 كَبِيرًا «۷»، و عزت توقیر بیانه «۸»: وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ «۹»، و عزت تکثیر، بیانه قوله [- علیه السلام] «۱۰»: (و انتم اکثر الامم).
 یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ، آنکه خطاب کرد با مؤمنان بر سبیل موعظت و نصیحت، گفت: ای
 گرویدگان نباید تا شما را مشغول کند مالها «۱۱» و خواسته هاتان «۱۲» و فرزندانتان از ذکر خدای. مفسران گفتند: مراد به ذکر خدای
 نماز پنجگانه است، بیانش قوله [تعالی] «۱۳»: رِجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ «۱۴».
 وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ، گفت: هر که اینکه کند زیانکار باشد، یعنی اشتغال به مال و فرزندان از ذکر خدای و نماز
 به پای داشتن [باز دارد] «۱۵»، برای آن که اینکه فوت شود از او، و آن یا به دست نیاید یا منقرض شود و فانی گردد.
 آنگه تحریض کرد ایشان را بر نفقه [از] «۱۶» اموال گفت: وَ أَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ، و نفقه کنید از آنچه ما شما را روزی دادیم پیش
 از آن که مرگ به یکی از

(۱). گا: سابقی. [.....]

(۲). گا: لاحقی.

(۳). اساس: تعالی، با توجه به آد، گا تصحیح شد.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بیانش.

(۵). سوره قمر (۵۴) آیه ۱۷ و ۲۲. (۱۶-۱۵-۱۳-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۷.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: فی قوله.

(۹). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۳۹ و سوره محمد (۴۷) آیه ۳۵.

(۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مالهای شما.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: و فرزندان و خواسته شما.

(۱۴). سوره نور (۲۴) آیه ۳۷.

صفحه : ۲۳۷

شما رسد» (۱)، او تأسف خورد و گوید: لَوْ لَا أُخْرَتِنِي، أَي هَلَّا أُخْرَتِنِي، بار خدایا چرا مرا تأخیر نکردی تا به وقتی نزدیک. و بعضی گفتند: «لا» در «لولا» صله است، و تقدیر آن است که: لو أُخْرَتِنِي إِلَى اجَلٍ قَرِيبٍ، بار خدایا اگر مرا تأخیر کردی به اجلی «۲» نزدیک. فَأَصْدَقَ، تا من صدقه دادمی. و قول اول بهتر است لقوله:

فَأَصْدَقَ. و اینکه «فا» در جواب یکی از شش چیز فعل مضارع را به نصب کند به اضممار «ان»، و اینکه جا استفهام است، یعنی تا «۳» من صدقه دادمی. وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ، و از جمله صالحان بودمی. گفتند مراد به صلاح «۴» ایمان است، برای آن که آیت در منافقان «۵» است «۶» چون به در مرگ رسند تمنای زندگانی کنند و تأخیر اجل برای ایمان. و بعضی دیگر گفتند: آیت در شأن مؤمنان است و مراد به صلاح حج است.

ضحاک و عطیه روایت کردند از عبد الله عباس که او گفت: هیچ کس نباشد که او استطاعت دارد و حج نکند الا و چون به در مرگ رسد تمنای رجوع با دنیا کند. گفتند: اتق الله یا بن عباس که اینکه معنی در حق کافران آمده است.

گفت: من به اینکه قرآن «۷» بر شما خوانم، آنکه اینکه آیت بخواند «۸» - الی قوله: فَأَصْدَقَ، أَي فَأَصْدَقَ.

وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ، أَي مِنَ الْحِجَّاجِ تَأْمِنُ زَكَاتِ دَهْمٍ وَ حَجِّ كُنْمِ.

جمله قراء «و اکن» خواندند به جزم، مگر ابو عمرو که او خواند: «و اکون»

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: آید.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: تا به وقتی. [...]

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: صالح، با توجه به کا تصحیح شد.

(۵). اساس: ایمان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). کا: آمد.

(۷). آد، گا: قرآنی.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: برخواند.

صفحه : ۲۳۸

به «واو» و نصب «نون» عطفاً علی قوله: فَأَصْدَقَ. ابو عمرو را گفتند: چرا «واو» در مصحفها نیست! گفت: از کتابت بیوفتاد «۱» چنان که بیوفتاد «۲» فی قولهم:

«کلمن» و الأصل «کلمون» «۳»، و فزاد گفت: در بعضی از مصاحف عبد الله مسعود دیدم که [قوله تعالی] «۴»: فَقَوْلًا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا «۵» نوشته بود: «فقللا» «واو» در کتابت نبود «۶» در قراءت بود. و وجه قراءت عامه قراء آن است که: «و اکن» جزم است علی محل «فاصدق» که او را چون «فا» از او بیفگنند «۷» مجزوم [باشد] «۸»، چنان که هلاً تأتینا فتحداثا، و چون «فا» نباشد تحداثا آنچه بر او عطف بود هم مجزوم باشد نصب بر لفظ باشد و جزم بر محل، و علی هذا قول الشاعر [فی القديم] «۹»:

فأبلوني بليتكم لعلی اصالحكم و استدرج نوبيا
وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجْلُهَا، خدای تعالی جواب داد ایشان را [و] «۱۰» گفت: خدای تأخیر نکند [۴۶-ر]
هیچ کس را چون اجل ایشان و وقت مرگشان فراز آید «۱۱». وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ، و خدای تعالی عالم است با آنچه شما می کنید.

(۲-۱). آد، کا: بیفتاد.

(۳). اساس: یکلمون، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰-۹-۸-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). سوره طه (۲۰) آیه ۴۴.

(۶). آد، گا: فقلا نوشته بود بی واو، در کتابت واو نبود و.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بیفگندند.

(۱۱). آد، کا: فرود آمد، گا: فرود آمد.

صفحه : ۲۳۹

سورة التَّغَابِنِ

اینکه سورت مکی است اما یک آیت و هی قوله: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ «۱»- الایه، و اینکه سورت هشتمده «۲» آیت است و دویست و چهل و یک کلمت است، و هزار و هفتاد حرف است.

و روایت است از عبد الله عمر از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- که او گفت: هیچ فرزند نباشد که از مادر بزاید و الا پنج آیت [از سورة التَّغَابِنِ] «۳» بر بندهای سر او نوشته باشد. ابی کعب روایت کرد از رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- که گفت: هر که [او] «۴» سورة التَّغَابِنِ بخواند خدای تعالی مرگ فجاءه باز دارد از او- ان شاء الله تعالی.

[سورة التَّغَابِنِ (۶۴): آیات ۱ تا ۱۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱) هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْكُمْ كَافِرًا وَمِنْكُمْ مُؤْمِنًا وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۲) خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَ صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ (۳) يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ يَعْلَمُ مَا تُسْرُونَ وَ مَا تُعْلِنُونَ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۴)

أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۵) ذَلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُوا أَبَشَرًا يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَ تَوَلَّوْا وَ اسْتَعْنَى اللَّهُ وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۶) زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَى وَ رَبِّي لَبْعَثُ ثُمَّ لَتُبْنَونَ بِمَا عَمِلْتُمْ وَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (۷) فَأَمَّا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ الثُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۸) يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّغَابِنِ

وَمَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (۹)
 وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا وَبئس المصير (۱۰) مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَمَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۱) وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَمَنْ تَوَلَّى مِنْكُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۱۲) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (۱۳) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِن تَعَفَوْا وَتَصَفَّحُوا وَتَغَفَرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴)
 إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ (۱۵) فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمَعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لَأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱۶) إِن تَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يَضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ (۱۷) عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱۸)

[ترجمه]

تسبیح می کند خدای را هر چه در آسمانها و هر چه در زمین است، او راست پادشاهی و او راست ستایش، و او بر همه چیزی تواناست.

(۱). سوره تغابن (۶۴) آیه ۱۴. [...]

(۲). گا: هجده.

(۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۴۰

اوست آن خدایی که بیافرید شما را، از شماست کافر و از شما مؤمن، و خدای به آنچه می کنید بیناست. بیافرید آسمانها و زمین بحق، و صورت داد شما را بهتر صورتان، و با اوست بازگشت. می داند آنچه در آسمانها و زمین است، و می داند آنچه پنهان می کنید و آنچه آشکارا می کنید، و خدای داناست به اندیشه‌ها (۱). نیامد به شما خبر آنان که کافر بودند از پیش، بچشیدند عاقبت کارشان! و ایشان راست عذابی دردناک. آن به آن است که آمد به ایشان پیغمبران نشان (۲) بر بیانات، گفتند: آدمی راه نماید ما را! کافر شدند و برگشتند و خدای بی نیاز است، و خدای بی نیاز است ستوده. دعوی کردند آنان که کافر شدند که نه انگیزند ایشان را، بگو آری و خدای من که بر انگیزند (۳) شما را، پس خبر دهند (۴) شما را به آنچه کردید

(۱). کذا: در اساس، در تفسیر آیه آمده است: آنچه در دلهاست.

(۲). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد، در بخش تفسیر «رسولان» آمده است.

(۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: بر انگیزد، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

(۴). اصل ترجمه بدین صورت بود: دهند، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

صفحه : ۲۴۱

شما، و آن بر خدای آسان است.

ایمان آرید به خدای و رسولش و به نور آن که بفرستادیم، و خدای به آنچه می‌کنید آگاه است.

[۴۶-پ]

آن روز که جمع کند شما را برای روز جمع آن، روز تغابن است و هر که [او ایمان] «۱» آرد به خدای و عمل صالح کند «۲»، پیامرزد از او سیئاتش، و در برد او را به بهشتهایی که می‌رود از زیر آن جویها همیشه در آنجا، آن فیروزی عظیم است. و آنان که کافر شدند و دروغ داشتند آیات ما، ایشانند اهل دوزخ همیشه در آن جا، و بد جای است. نرسد از مصیبتی الا به فرمان خدای، و هر که ایمان آرد به خدای راه نماید دل او را، و خدای به همه چیزی داناست. و فرمان برید خدای را و رسولش را، اگر برگردید شما بر رسول ما پندی هویدا است. خدای نیست خدایی جز او، و بر خدای توکل کنند مؤمنان.

(۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

(۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: کنند، با توجه به چاپ شعرانی (۱۶۸ / ۱۱) تصحیح شد.

صفحه : ۲۴۲

ای آنان که ایمان آوردید از زنان شما و فرزندان شما دشمنند شما را، حذر کنید از ایشان، و اگر عفو کنید و فرا گذارید و بیامرزد خدای آمرزنده و بخشاینده است.

مالهای شما و فرزندان شما فتنه‌اند، و خدای بنزدیک او مردی بزرگوار است.

بترسید از خدای چندان که توانید و بشنوید و فرمانبرداری کنید و نفقه کنید، بهتر برای شما و هر که [را] «۱» نگاه دارند [از] «۲» بخل تن او، ایشان رستگارانند.

[۴۷-ر]

اگر وام دهید خدای را وامی نیکو مضاعف کند شما را و بیامرزد شما را و خدای شکور و بردبار است.

داننده نهان و آشکار است، قوی محکم کار.

قوله تعالی: يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ، قدیم «۳» - جل جلاله - گفت: تسبیح می‌کنند خدای را «۴» هر چه در آسمانها و هر چه در زمین است بر آن تأویل که گفتیم. لَه الْمُلْكُ، پادشاهی او راست هم از روی خلق هم از روی تصرف، چون به اول او آفرید و در میانه تصرف او راست به تغییر و تبدیل و زیادت و نقصان، و به آخر او فانی خواهد کردن. ملک

(۲-۱). اساس: ندارد، از کا افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: خدای.

(۴). اساس جل جلاله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و تکرار عبارت در جمله زاید می‌نماید.

صفحه : ۲۴۳

او را باشد «۱»، و نیز حمد و شکر او راست چه جمله نعمتها و منافع به امر اوست و هیچ نعمت نیست الا اصل آن نعمت از اوست و مضاف به اوست یا به خود یا به واسطه دیگری، و او بر همه چیزی خبیر قادر است و توانا.

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ، او آن خداست که بیافرید شما را و اخراج کرد [شما را] «۲» از عدم در وجود به تقدیری هر کدام نیکوتر. فَمِنْكُمْ كَافِرٌ، آنکه ابتدای کلامی دیگر «۳» مستأنف [کرد] «۴» گفت: از شما باشد که مؤمن بود و باشد که کافر بود. بیان کرد که ایمان و کفر متعلق است به بنده، چه حوالت به او کرد و اضافه به او کرد، و اینکه آیت دلیل است بر بطلان قول مجبّره که گفتند: ایمان و کفر بنده به خدای است و مثال آیت قوله «۵»: وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمَسُّهَا «۶»، حوالت خلق به خدای «۷» و مشی «۸» حوالت به ما، همچنین در اینکه آیت خلق حوالت به خدای «۹» و کفر و ایمان حوالت به ما. و ادله عقل بر اینکه معنی از آفتاب روشنتر است و آیات محکم به او ناطق. و قوله: فَطَرَتِ اللّٰهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا «۱۰»، و قوله- صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: كل مولود يولد على الفطرة فابواه يهودانه وينصرانه ويمجسانه، گفت: هر کودک که زاید «۱۱» بر فطرت و خلقت زاید، و گفتند: بر فطرت اسلام زاید، مادر و پدر او را جهود و ترسا و گبر بکنند. و رسول- صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت که خدای تعالی گفت: خلقت عبادی کلهم

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها و له الحمد.

(۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: نظیره قوله.

(۶). سوره نور (۲۴) آیه ۴۵.

(۷). آد: خلق را حوالت با خدای کرد.

(۸). آد را.

(۹). آد کرد.

(۱۰). سوره روم (۳۰) آیه ۳۰.

(۱۱). اساس: زاینده، دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به قرینه لفظی در عبارت تصحیح شد.

صفحه : ۲۴۴

الله حنفاء {

، من بندگان خود را همه بر مسلمانی آفریدم، و ابو سعید خدری گفت:

فَمِنْكُمْ كَافِرٌ، یعنی کس «۱» باشد که همه عمر کافر باشد به عاقبت مؤمن باشد «۲»، و کس باشد که همه عمر مؤمن باشد به عاقبت کافر شود، و اینکه [قول] «۳» بازپسین بر قاعده ما درست نیاید الا علی «۴» تأویل. ضحّاك گفت: از شما [کس] «۵» هست که کافر است در سرّ، مؤمن «۶» در علانیه چون منافقان، و هست که مؤمن است در سرّ کافر در علانیه، و اینکه «۷» اصحاب تقیه‌اند چون عمّار یاسر و مانند او.

عطاء بن ابی رباح گفت: هست از شما که کافر است به خدای [و] «۸» به ستاره مؤمن، و هست از شما که مؤمن است به خدای و کافر به ستاره. زجاج گفت: فمّنکم کافر بان-الله خالق، معنی آن است که: از شما کس هست که کافر است به آن که خدای خالق اوست، و اینکه ظاهر آیت است. و آیت جز «۹» آن که دلیل است بر بطلان قول مجبّره، دلیل است بر بطلان قول معتزله: «فی المنزلة بین المنزلتين»، برای آن که خدای تعالی خلقان را بر اینکه جمله دو صنف نهاد: اما مؤمن و اما کافر. قول به آن که «۱۰» اینکه را سه

دیگری هست «۱۱» قولی باشد خارج قرآن، آنگه دلیل [۴۷-پ]

دیگر قوله: «۱۲» وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ، گفت: خدای به آنچه شما می کنید عالم است، حوالت [عمل] «۱۳» با ما کرد و خطاب در اینکه با

(۱). اساس: آن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: شود. (۱۳-۸-۵-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بر.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها است.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: آن.

(۹). کا: بجز از. [.....]

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: آن کس که گوید.

(۱۱). اساس: نیست، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دلیل دیگر آن که گفت.

صفحه : ۲۴۵

[جمله] «۱» خلق است که مکلف اند از مؤمن و کافر.

آنگه گفت: خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ گفت: آسمان و زمین بیافرید بحق نه به باطل، یعنی نه «۲» عبث کرد، برای غرضی صحیح آفرید، و مثله قوله: وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا «۳».

وَصَوَّرَكُمْ، بنگاشت شما را «۴»، و نیکو نگاشت «۵». عجب [از] «۶» قول آن که «۷» گفت در تصویر نیکو کرد و در تقدیر زشت، به وقت خلق فی أَحْسَنَ تَقْوِيمٍ «۸» وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ، و باز گشت همه خلقتان با اوست، اینکه [همه] ادله قادری است.

پس از آن «۱۰» بیان عالمی کرد، گفت: يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، داند آنچه در آسمانها و زمین است، هیچ بر او پوشیده نشود «۱۱»، و داند آنچه در سرّ دارید «۱۲» و آنچه در آشکارا کنید. وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ، و خدای داناست به «۱۳» آنچه در دلهاست.

آنگه تذکیر کرد «۱۴» و یاد داد احوال گذشتگان تا معتبر شوند «۱۵»، [گفت] «۱۶»: أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذَاقُوا، گفت: نیامد به شما خبر آنان

(۱۶-۹-۶-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها به.

(۳). سوره ص (۳۸) آیه ۲۷.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بنگاشت.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: آن کس.

(۸). سوره تین (۹۵) آیه ۴.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: نیست و یَعْلَمُ مَا تُسْرُونَ

(۱۲). اساس: دارند، با توجه به چاپ شعرانی (۱۱ / ۱۷۱) تصحیح شد.

(۱۳). اساس: با، با توجه به کا تصحیح شد. [...]

(۱۴). آد، گا: آنگه در تذکیر گرفت، کا: آنگه در تذکیر کرد.

(۱۵). اساس: شوید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۴۶

که کافر شدند پیش «۱» شما! و التقدیر: من قبلکم، چون مضاف الیه بیفکنند از او او را بنا کرد بر ضمّه، کقوله: لِلّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ وَ مِنْ بَعْدُ «۲».

فَذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ، و بال و گرانی عاقبت کار خود بچشیدند. وَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ، و ایشان را عذابی باشد سخت دردمند.

آنگه عِلَّتْ عَذَابِ ایشان بگفت تا کسی گمان نبرد که بر ایشان ظلم رفت، گفت:

ذَلِكَ، آن «۳» عذاب بر ایشان برای آن آمد که «۴» ایشان را رسولان «۵» بیامدند با بینات و دلالات و علامات. ایشان از سر جهل و طریق تعجب گفتند: أَبَشَّرُ يَهُودُونَ، آدمیانند که ما را هدایت می‌دهند و راه می‌نمایند! و توقع آن کردند که پیغمبران ایشان فرشتگان باشند. فَكَفَرُوا، بدین سبب کافر شدند، و اینکه سببی بود که بایست که «۶» به اینکه [سبب] «۷» به ایمان نزدیک شوند، چه اگر پیغمبر ایشان نه از بشری بودی، ایشان را به او الف نبود و به او آرام نبود و مستأنس نشدندی به او. حق تعالی به حکمت اختیار کرد آنچه کرد. وَ تَوَلَّوْا وَ اسْتَغْنَى اللَّهُ، پشت برکردند و بر گردیدند، و خدای تعالی از ایشان مستغنی و بی نیاز است. وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ، و خدای [تعالی] «۸» بی نیاز است و پسندیده [و ستوده] «۹».

زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُعْثُوا، آنگه گفت: دعوی کردند اینکه کافران که ایشان را بر نخواهند انگیختن و زنده نخواهند کردن. قُلْ، بگوی ای محمد: بلی وَ رَبِّي، به خدای من قسم می‌کنم و سوگند می‌خورم که شما را بر انگیزند «۱۰»، آنگه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها از.

(۲). سوره روم (۳۰) آیه ۴.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: که بدیشان رسولان.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بایستی که. (۹ - ۸ - ۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها ثم لتتؤن.

صفحه : ۲۴۷

خبر دهند شما را به آنچه یاد کرده‌اید «۱» از نیک و بد، و جزا دهند شما را بر آن «۲»، و اینکه بر خدای آسان است.

آنگه امر کرد ایشان را و فرمان مجدد کرد بر ایشان به ایمان، گفت: فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ، ایمان آرید به خدای و پیغمبرش «۳»، و آن

نور که خدای تعالی فرستاده است- و آن قرآن است- برای آنش نور خوانند که خلقان را به آن هدایت کنند در ظلمات کفر، چنان که به نور هدایت کنند در ظلمات مسافت «۴». وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ، و خدای به آنچه شما می‌کنید داناست. آنگه تهدید کرد ایشان را به احوال و احوال قیامت گفت: يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ، یاد کن آن روز که جمع کند شما را برای روز جمع، یعنی «۵» روز قیامت. عامه قراء خواندند «یجمعکم» به «یا»، اعتباراً بقوله: فَمَا تُمُوا بِاللَّهِ، و قوله: وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ، و خدای به آنچه شما می‌کنید داناست. و یعقوب خواند: «نجمکم»، به «نون» اعتباراً لقوله: وَ النُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا. ذَلِكِ يَوْمِ التَّغَابُنِ، آن، روز «۶» تغابن است «۷». و «تغابن» تفاعل باشد از غبن، و آن فوت حظ و مراد باشد. و ابو هریره روایت کرد تفسیر اینکه آیت از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- که او گفت: هیچ بنده‌ای نباشد از محسن و مسیء و دوزخی و بهشتی و الا روز قیامت حسرت خورند و تغابن، بد کردار به آن که چرا بد کرد، و نیکو کار به آن که چرا بیشتر نکرد.

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: کرده باشد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها وَ ذَلِكِ عَلَيَّ اللَّهُ

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها وَ النُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا

(۴). اساس: ضلالت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها برای.

(۶). آد، گا روز.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد.

صفحه : ۲۴۸

وَ مَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ وَ يَعْمَلْ صَالِحًا، هر که او ایمان آرد به خدای و عمل صالح کند «۱»، او را بهشتهایی بود که در زیر [۴۸-ر] درختان او جویها می‌رود. مدنیان و شامیان خواندند [در اینکه سوره و] «۲» در سوره طلاق: (نکفر، و ندخله)، به «نون»، و باقی قراء به «یا». خالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا، در آن جا مخلد و مؤبد باشند. ذَلِكِ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، آن ظفری بزرگوار است. وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا، گفت: و آنان که کافر شدند و آیات من «۳» [به] «۴» دروغ داشتند. أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ، ایشان اهل دوزخ باشند.

خالِدِينَ فِيهَا، در آن جا مخلد و جاویدان «۵» باشند. وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ، و بد جایی است آن جا.

ما أصاب من مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، آنگه بر سبیل تسلی و دلخوشی اصحاب مصایب گفت: هیچ مصیبت نرسد شما را الا به فرمان خدای، یعنی آنچه به خدای تعلق دارد از بیماری و سختی و تنگی، و قيل: بعلم الله.

و چون «اذن» را به علم تفسیر کنند، عام شود فعل خدای و جز آن در او «۶» داخل بود. ابو ظبیان گفت: مصحفها بر علقمه بن قیس عرض می‌کردم، به اینکه آیت رسیدم، گفتم: چه معنی دارد! گفت معنی آن است که: هر کس را که مصیبتی رسد از قبل خدای تعالی، چون داند که صلاح او در آن است رضا دهد و تسلیم کند، فهذا معنی قوله: يَهْدِ قَلْبَهُ، دلش را هدایت [دهد] «۷»، یعنی توفیق رضا و تسلیم. ابو بکر و راق گفت معنی آن است که: هر کس که ایمان دارد عند «۸» نعمت و بداند که آن از فضل خداست، دل او را هدایت

(۱). کا و یدخله جنات

(۲-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد، گا: ما را، کا: مرا.

(۵). آد، گا: مؤبد، کا: جاودان.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: جز او در آن.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: نزد.

صفحه : ۲۴۹

دهند به صبر و رضا.

قرآء در او خلاف کردند. عامه قرآء خواندند: يَهْدِ قَلْبَهُ، به فتح «یا» و «با»، و اینکه اختیار ابو عبیده است و ابو حاتم. و سلمی خواند: «یهدی قلبه» به ضم «یا» و «با» بر فعل مجهول، و طلحه بن مصرّف خواند: «نهد قلبه» به «نون» و فتح «با» «۱» علی التّعظیم، و عکرمه خواند: «یهدأ قلبه» به همزه «۲» و رفع «با» من الهدء و هو السّکون، [یعنی] «۳» دلش ساکن شود. بعضی دیگر [خواندند] «۴»: «یهدا قلبه» به تخفیف همزه من الهدؤ أيضا. وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ و خدای تعالی بر همه چیزی عالم است.

وَاطِيعُوا اللَّهَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ، گفت: اطاعت دارید خدای را و رسول را.

فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ، اگر بر گردید و پشت بر فرمان خدای کنید، فَإِنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ، بر پیغمبر ما آن است که پیغام برساند و بیان کند.

اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، آنکه گفت: خدای تعالی آن است که بجز او خدایی نیست. وَعَلَىٰ اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ، و بر خدای توکل کنند «۵» مؤمنان.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ، آیت در شان قومی آمد که خواستند که هجرت کنند، دوستی زن و فرزند و اسباب و اموال دامن ایشان گرفت. چون خواستندی که «۶» هجرت کنند خویشان و فرزندان او گفتندی «۷» به خدای بر تو که مگه را رها نکنی و زن و فرزند و مال. و آن جا بی خان و مان و مسکن و محتاج باشی «۸»، و ما بر فراق تو صبر نداریم و با تو نمی توانیم آمدن. بهری را رقتی پدید آمدی، مقام کردند و هجرت نکردندی. خدای تعالی اینکه

(۱). آد، کا: به نون و نصب قلبه.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: به همزه.

(۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: توکل کنانند. [...]

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: خواستند که.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: هجرت کنند ایشان گفتندی.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: می باشی.

صفحه : ۲۵۰

آیت فرستاد و گفت «۱»: از [زنان و] «۲» فرزندان شما هست که دشمن شماست، و «من» تبعیض را باشد.

عطاء یسار و عطاء خراسانی گفتند: آیت در عوف [بن] «۳» مالک الأشجعی آمد- و او خداوند اهل و فرزندان و مال بود- هر گه که او خواستی تا هجرت کند و به مدینه رود، [ایشان] «۴» بگریستندی و او دل تنگ شدی و گفتندی: ما را به مکه رها می کنی و ما بی تو چگونه باشیم! او را تقصیری فتاد «۵» در هجرت، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: ایشان دشمن شماست به آن که شما را منع می کنند از طاعت. خدای تعالی فرمود «۶»: فَاحْذَرُوهُمْ، حذر کنید از ایشان، یعنی حذر کنید از آن که قبول کنید از ایشان اینکه چنین حدیثها. آنگه گفت: وَإِنْ تَعَفُّوا وَتَصَفَّحُوا وَتَعَفَّرُوا، اگر عفو کنید و [اعراض کنید از آن و] «۷» بیامرزد. گفتند:

برای آن گفت که ایشان منع هجرت کردند، آنگه پس از مدتی که بیامدندی آنان که در هجرت بر ایشان مقدم بودندی فقه آموخته بودندی، اینان آن «۸» اهل و فرزندان [را] «۹» که [ایشان را] «۱۰» منع کرده بودند [ی] «۱۱» از هجرت، عقوبت کردند، خدای تعالی گفت: با اینکه همه اگر عفو کنید ایشان را و بیامرزد و عقوبت نکنید ایشان را، [فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ] «۱۲»، خدای تعالی آمرزنده است و بخشاینده، بیامرزد شما را و ببخشاید.

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ، گفت: مالها و فرزندان شما فتنه و امتحان و آزمایش شماست، حمل کنند شما را بر نابایست و شما را [۴۸-پ]

معصیت

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها ای کسانی که ایمان آورده‌اید، إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ (۱۱-۱۰-۹-۷-۴-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: می افتاد.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: طاعت خدای تعالی.
- (۸). اساس: از، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.

صفحه : ۲۵۱

فرمایند و از اطاعت بازدارند و بر کسب حرام حمل کنند و منع حق فرمایند.

بعضی علما گفتند: «من» تبعیض در عداوت آورد «۱» و در فتنه نیاورد، برای آن که مال و فرزندان همه کس را دشمن نباشند، و لکن همه کس را فتنه باشند و دل مشغول دارند «۲»، از اینکه جاست که عبد الله مسعود گفت مگویید: اللهم انی اعوذ بک من الفتنه، برای آن که هیچ کس نباشد از شما که [او] «۳» گرفتار نباشد به زن و فرزند و مال، و لیکن چنین گویید: اللهم انی اعوذ بک من مضلات الفتن.

بریده اسلمی گفت: یک روز رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- بر منبر خطبه می کرد. حضرت امام حسن و امام حسین- صلوات الله و سلامه علیهما «۴»- در آمدند پیراهنهای سرخ پوشیده. امام حسین را «۵» پای به دامن برآمد «۶». رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- خطبه بیرید «۷» و از منبر به زیر آمد و ایشان را بر گرفت و بر آن مبارک خود نشانید بر منبر «۸»، آنگه گفت: صدق الله حیث قال انما اموالکم و اولادکم فتنه.

دلم بار نداد «۹» که اینکه کودک را برنگرفتمی، آنگه با سر خطبه رفت. [وَاللَّهِ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ] و نزد خداست مزد بزرگ «۱۰». فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، گفت: از خدای بترسید چندان که توانید. و قول آن کس که گفت اینکه آیت منسوخ است بقوله: اتَّقُوا اللَّهَ

حَقِّ تَقَاتِهِ» (۱۱)، خطاست برای آن که جمع توان کردن میان اینکه هر دو آیت وَ أَسْمَعُوا وَ أَطِيعُوا، بشنوید و طاعت دارید. وَ أَنْفِقُوا خَيْرًا، محتمل است دو وجه را: یکی آن که:

- (۱). اساس: بود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دل مشغولی آرند.
- (۱۰-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). آد، گا: حسن و حسین علیهما السلام.
- (۵). آد: حسین علیه السلام را. [...]
- (۶). آد، گا: در آمد.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: خطبه رای قطع کرد.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: ایشان رای بر منبر برد و بر ران خود نشاند.
- (۹). اساس: یار نبود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۱). آل عمران (۳) آیه ۱۰۲.

صفحه : ۲۵۲

وَ أَنْفِقُوا خَيْرًا، ای مالا، برای آن که «خیر» به معنی مال آمده است فی قوله: كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمْ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا» (۱)، ای مالا- بر اینکه وجه کلام بر ظاهر خود باشد و محتاج نباشد به حذفی. و قولی دیگر آن است که: در آیت محذوفی هست، و التقدير: یکن الانفاق خیرا لأنفسکم، تا نفقه شما را به باشد، و مثله قوله: انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ» (۲)، یعنی یکن الانتهاء خیرا لکم. وَ مَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، و هر کس را که او را نگاه دارند از بخل نفس خود، ایشان ظفر یافتگانند» (۳). إِنْ تَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا، گفت: اگر قرضی دهید به خدای تعالی قرضی نیکو» (۴)، مضاعف بکنند برای شما» (۵) و بیامرزد شما را. وَ اللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ و خدای تعالی بیوسپاس» (۶) است و بردبار» (۷) و دانای نهان و آشکار است، و عزیز و غالب و محکم کار است.

- (۱). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۰.
- (۲). سوره نساء (۴) آیه ۱۰۷.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها، ظفر یافتگان باشند.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها يُضَاعَفُ لَكُمْ
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها وَ يَغْفِرُ لَكُمْ
- (۶). گا، گا: هوسپاس.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ

صفحه : ۲۵۳

اینکه سورت مدنی است، عدد آیات او محاکم (۱) دوازده آیت است و دویست و چهل و شش (۲) کلمت است و هزار و بیست (۳) حرف است. أبو امامه روایت کرد از ابی کعب که [رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت] (۴): هر که او سوره الطلاق بخواند (۵)، بر سنت رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- وفات یابد (۶) ان شاء الله تعالی و تقدس.

[سوره الطلاق (۶۵): آیات ۱ تا ۱۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلَّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَ اتَّقُوا اللَّهَ رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ وَ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَ مَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا (۱) فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَ أَشْهَدُوا ذَوَى عَدْلٍ مِنْكُمْ وَ أَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا (۲) وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَ مَنْ يَتَّوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (۳) وَ اللَّائِي يَنْسَنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنْ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةُ أَشْهُرٍ وَ اللَّائِي لَمْ يَحِيضْنَ وَ أُولَاتِ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا (۴)

ذَلِكَ أَمْرُ اللَّهِ أَنْزَلَهُ إِلَيْكُمْ وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَكْفُرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَ يُعْظِمْ لَهُ أَجْرًا (۵) أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَ لَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَ إِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمِلَ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَ أَتَمَّرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَ إِنْ تَعَاَسَرْتُمْ فَمَسْرُوعٌ لَهُ أُخْرَى (۶) لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ وَ مَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا (۷) وَ كَأَيِّنَ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَ رُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا وَ عَذَّبْنَاهَا عَذَابًا نُكَرًا (۸) فَذَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا وَ كَانَ عَاقِبَةُ أَمْرِهَا خُسْرًا (۹)

أَعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا (۱۰) رَسُولًا- يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ مَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَ يَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا قَدْ أَحْسَنَ اللَّهُ لَهُ رِزْقًا (۱۱) اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَنْزِلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا (۱۲)

[ترجمه]

(۱). کذا: در اساس، آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: هشت. [.....]

(۳). اساس: شصت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). کا: بر خواند.

(۶). آد: بر سنت رسول میرد، کا: وفات آید او را، آد و دیگر نسخه بدلها رزقنا الله العمل و العلم به مع الثواب.

صفحه : ۲۵۴

ای پیغمبر چون طلاق دهید زنان را، طلاق دهید ایشان را برای عدت ایشان، و بشمارید عدت را و بترسید از خدای پروردگار شما، بیرون نکنید ایشان را از خانه‌هاشان و باید تا بیرون نشوند مگر فاحشه کنند به آشکارا؟ و آن حدهای خداست، و هر که در گذرد از حدهای خدای ظلم کرده باشد بر تن خود، نمی‌دانی مگر خدای برگرداند پس از آن کاری.

[۴۹-ر]

چون برسند به اجل نگاه دارید ایشان را به نیکویی یا جدا شوید به نیکویی و گواه کنید دو عدل از شما، و به پای دارید گواهی برای خدای، آن آن است که پند دهند بدان آن کس را که بگرویده باشد به خدای و روز قیامت و هر که ترسد از خدای کند او را رهگذری.

و روزی دهد از آن جا که نپندارد، و هر که توکل کند بر خدای او را بس باشد که خدای رسد به کار خود، کرد خدای هر چیزی تقدیری.

و آنان که نومید باشند از حیض از زنانان اگر به شک شوید عدت ایشان سه ماه بود و آنان که حیض نباشند و خداوندان حمل، اجل آنان آن بود که بنهند بار خود، و هر که ترسد از خدای کند او را کار خود آسان.

صفحه : ۲۵۵

آن فرمان خدای فرو فرستاد به شما، و هر که بترسد از خدای کفاره کند^(۱) از او بدیهای او و بزرگ گرداند او را مزدش. ساکن کنید ایشان را از آن جا که ساکن باشید از توانگری^(۲) شما و مرنجانید ایشان را تا تنگ گیرید بر ایشان و اگر باشند خداوندان بار نفقه کنید بر ایشان تا بنهند بارشان، و اگر شیر دهند از برای شما بدهید مزدشان و بفرمایید میان شما به نیکی، و اگر سختی کنید شیر دهد او را دیگری.

تا نفقه کند خداوند فراخی [از توانگری]^(۳) و اگر تنگ کنند بر او روزی او نفقه کند از آنچه داده باشد او را خدای، تکلیف نکند خدای تنی را مگر آنچه داد او را، زود بود که کند خدای بعد از دشواری آسانی.

[۴۹-پ]

و [بسا]^(۴) از دهی که عاصی شد از فرمان خدای و رسولش، ما حساب کردیم او را حسابی سخت و عذاب کردیم عذابی منکر. بچشد عاقبت کار [خود]^(۵) و باشد عاقبت کار او زیان.

(۱). اساس: کنند، با توجه به متن تفسیر همین آیه تصحیح شد.

(۲). اساس: توانگران، با توجه به کا تصحیح شد. (۵-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۲۵۶

ساخت خدای ایشان را عذابی سخت، بترسید از خدای ای خداوندان عقل آنان که بگرویده‌اند فرستاد خدای به شما یاد کردی. پیغمبری می‌خواند بر شما آیات خدا روشن تا بیرون آرد آنان را که ایمان آورده‌اند و کار نیکو کرده‌اند از تاریکیها به روشنایی، و هر که ایمان آرد به خدای و عمل صالح کند در آرند او را در بهشتهایی که می‌رود از زیر او جویها همیشه در آن جا، نیکو کرد خدای او را روزی.

خدای آن که بیافرید هفت آسمان و هفت زمین «۱» فرود می‌آید «۲» کار میان ایشان تا بدانید که خدای بر همه چیزی تواناست، و خدای به همه چیزی به علم داناست.

قوله تعالی: یا ایها النبی! إذا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ - الایة. خدای تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با رسول - صلی الله علیه و آله و سلیم - و مراد او و امت لقله: إذا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ «۳». و روایت کرده‌اند که عبد الله عباس گفت: نزل القرآن بایاک، أَعْنی و اسمعی یا جاره، و گفتند تقدیر آن است که: یا ایها النبی! قل لا یمتک اذا طَلَّقْتُم، ای محمّد امت را بگوی که چون زنان را طلاق خواهید دادن. بر «۴» اینکه قول رسول

- (۱). کذا: در اساس، ترجمه آیه در متن تفسیر چنین است که: هفت آسمان و از زمین مانند آن همچند آن.
- (۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: فرود آرد، با توجه به چاپ شعرانی (۱۱/۱۷۷) تصحیح شد.
- (۳). نیز سوره بقره (۲) آیه ۲۳۱ و ۲۳۲.
- (۴). اساس: و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۲۵۷

خارج باشد از خطاب. و خلاف نیست که حکم رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - در طلاق حکم امت است، و طلاق در شرع عبارت است از تخلیه «۱» زن به حل عقد نکاح به لفظ طلاق به آن لغت که باشد، یا به کنایت علی خلاف بیننا و بین الفقهاء. بنزدیک ما طلاق واقع نباشد [الّا به اینکه لفظ و به کنایت واقع نباشد] «۲»، اما فراق حاصل شود به چیزهای دیگر [۵۰- ر] جز طلاق چون ارتداد و لعان و خلع و فسخ نکاح و الرّد بالعیب.

و طلاق را شرایطی هست که بی آن واقع نشود «۳»، از آن جمله لفظ است و عزم است بر طلاق. و آن که زن پاکیزه شود «۴» پاکیزگی که در او مقاربت نبوده باشد. و به حضور دو گواه باشد. چون اینکه جمله شرایط حاصل بود، یک طلاق رجعی واقع شود و مرد مالک مراجعت بود تا زن در عدّه باشد. چون از عدّه بیرون آید مالک نفس «۵» خود شود. و اگر او خواهد تا نکاح بندد از جمله خاطبان یکی باشد، اگر «۶» عقد بندد بر او [و] «۷» دیگر باره [طلاق دهد بر اینکه شرایط هم رجعت تواند کردن ما دام تا در عدّت بود. چون از عدّت بیرون آید، مالک شود خود را و مرد چون خاطبی بیگانه شود. اگر عقد بندد بر او دیگر باره] «۸» و آنکه طلاق دهد او را طلاق باین باشد رجعت نتواند کردن [و زن مالک نفس خود بود به آن معنی که ملک مرد از او منقطع شود، جز آن که شوهر نتواند کردن] «۹» تا از عدّت بیرون نیاید، و نیز با زن نتواند او بودن «۱۰» تا آنکه که شوهری دیگر بکند و از او مفارقت بکند به اختیار [به طلاق یا به مرگ] «۱۱». و امّا اگر سه طلاق به یک بار بگوید، یک طلاق بیشتر بر نیوفتد، و بنزدیک بعضی اصحاب لغو بود، و جمله فقها در او

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: تحلیل. (۱۱-۹-۸-۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها و. [.....]
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بود.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: تن.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: آنکه چون.
- (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: و نیز با او عقد نتواند بستن.

صفحه : ۲۵۸

خلاف کردند و مسائل طلاق رفته است.

فَطَلَّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ» عبد الله عباس گفت: معنی آن است که طلاق در پاکی زن دهید چنان که خلوتی نرفته باشد در آن پاکی، یعنی «۱» آن طهر که ایشان شمارند از عدت خود. و طلاق دهید ایشان را در حیض، و اینکه مخصوص باشد به مدخول بها، برای آن که آن را که مدخول نباشد «۲» عدت نبود او را «۳». و اگر در حیض طلاقش دهد بنزدیک «۴» اهل البیت «۵» واقع نباشد و خلاف سنت بود، و بنزدیک فقها بدعت بود و لکن واقع بود و سعید بن المسیب چنان گفت که مذهب ماست.

أنس مالک گفت: آیت در رسول آمد- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- که حفصه را طلاق داد و فرمود که مراجعت کن. و سدی گفت: در عبد الله عمر آمد که زن را طلاق داد در حیض. رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- فرمود او را تا بنزدیک او شود و رها کند تا پاکیزه شود آنکه طلاقش دهد اگر خواهد پیش از آن که خلوت کند با او، یا [در نکاح] «۶» بداردش. اینکه آن عدت است که خدای فرمود.

مقاتلان گفتند: آیت در شأن عبد الله بن عمرو بن العاص آمد و عمرو بن سعید [بن] «۷» العاص و طفیل بن الحارث و عتبۀ بن غزوان «۸».

ابو موسی اشعری «۹» گفت: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- بر اینان خشم گرفت که طلاق بسیار دادندی «۱۰» و مراجعت کردند بسیار، گفت: اینکه نه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها از.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: آن را که با او دخول نرفته باشد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: او را عدت نباید داشت.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: مذهب.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها آن است که طلاق.

(۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). اساس آمد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: ابو موسی اشعری.

(۱۰). اساس: خوردندی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۵۹

طلاق مسلمانان باشد که مرد گوید: طلاق دادم [و] «۱» رجعت کردم، طلاق دادم رجعت کردم،

طَلَّقُوا الْمَرْءَ قَبْلَ عَدَّتِهَا

«۲»، طلاق [که] «۳» دهید زنی «۴» را پیش از عدۀ دهید، و عبد الله عباس و عبد الله عمر خواندند: (فَطَلَّقُوهُنَّ «۵» قبل عدتهن) [اما] «۶». اخباری که در طلاق آمده است آن است که عبد الله عمر روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت: دشمنتر چیزی که خدای دارد از چیزهای حلال طلاق است، و حضرت امیر المؤمنین- صلوات الله و سلامه عليه «۷»- روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفت:

تزوجوا و لا تطلقوا فان الطلاق يهتز منه العرش

، زن کنید و طلاق مدهید که عرش از طلاق بلرزد. و ثوبان روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: هر آن زنی که از شوهر طلاق خواهد بی سببی و رنجی، بوی بهشت بر وی حرام است.

ابو موسی الأشعری روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:

لا تطلقوا النساء الا من ربه فان الله لا يحب الذواقين و لا الذواقات

، طلاق مدهید زنان را الا از تهمتی که خدای تعالی ذواقان را دوست ندارد، یعنی کسانی که هر وقت که خواهند زنی نو کنند از مردان، و زنان «۸» [که] «۹» شوهری نو کنند. انس روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:

ما حلف بالطلاق و لا استحلف به الا المنافق

، به طلاق سوگند نخورد و سوگند ندهد الا منافقی.

قوله: و احصوا العدة

، گفت: عدت بشمارید «۱۰»، یعنی

(۹-۶-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها پس گفت.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: زن.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها من.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: علی علیه السلام.

(۸). اساس: زن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: بر شمارید.

صفحه: ۲۶۰

عدت أقرء «۱» را که سه «قرء» باید تا باشد- علی خلاف بین الفقهاء فی الاقراء- و بیان کردیم که: «قرء» بنزدیک شافعی و بنزدیک

ما طهر باشد، و بنزدیک اهل عراق [حیض] «۲». و «عدت»، نشستن [۵۰-پ]

زن باشد از شوهر کردن تا مدتی معین بگذرد که شرع تعیین کرد آن را.

و عدت زنان بر ضرورت باشد: یک نوع عدت آن کس باشد که به «۳» حد [بلوغ] «۴» نرسیده باشد و حیض ندیده باشد، و حد آن

بنزدیک ما نه سال باشد، آن کس را عدت نباشد بنزدیک بیشتر اصحاب ما، و بعضی اصحاب [ما] «۵» گفتند:

[عدت او به ماه باشد- سه ماه- و اینکه مذهب جمله فقهاست. و اما آن کس که او] «۶» حیض نبیند و مثل او در سن آن «۷» حیض

بیند عدت او به ماه باشد [سه ماه] «۸» و اینکه آن کس بود که سن او بالای نه سال باشد.

و اما آن کس که حیض بیند، عدت او به اقرء [باشد] «۹» و آن اطهار باشد بنزدیک ما و بیشتر فقهاء و بنزدیک بعضی حیض باشد. و

نوعی دیگر آن باشد که حیض نبیند و در سن او دیگران حیض بینند، عدت او به ماه باشد- سه ماه- بلا خلاف، و اصحاب ما حد

او به اینکه نهادند که سال [او] «۱۰» زیر پنجاه باشد «۱۱». [و آن کس که آیس باشد و نوید از حیض و مثل او در سن او حیض

نبینند، و حد او پنجاه سال باشد] «۱۲» یا بالای او، او را عدت نباشد بنزدیک بیشتر اصحاب ما، و بعضی گفتند: عدت [او] «۱۳» به ماه

باشد، و اینکه مذهب جمله فقهاست.

و در اخبار ما آمد که: اگر زنی قرشی باشد حدّ یأس او از [حیض] «۱۴» شصت سال باشد. و عدّت زن آبستن آن است که بار بنهد چون عدّت طلاق

- (۱). اساس: آنان، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۴-۱۳-۱۲-۱۰-۹-۸-۶-۵-۴-۲). اساس: ندارد، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). اساس: یر، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: در آن سن.
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: سال او کم از پنجاه بود.

صفحه : ۲۶۱

دارد، و اگر عدّت وفات باشد ابعداً الجلین باشد، اگر چهار ماه و ده روز برآید و بار نهاده نباشد صبر کند تا بار بنهد، و اگر بار بنهد و چهار ماه و ده روز نگذشته باشد «۱»، صبر کند تا چهار ماه و ده روز بباشد. و اینکه مذهب امیر المؤمنین علی است - صلوات الله و سلامه علیه «۲».

و عبد الله عتّاس و جمله فقها گفتند: زن آبستن را عدّه المتوفّی عنها زوجها اینکه باشد «۳» [که بار] «۴» بنهد کالمطلّقه. و عدّت مسترابه چنان باشد که اعتبار اقراء و شهور «۵» می کند اگر سه ماه درست بگذرد بر او پاکیزه بیند «۶» که در او خون نبند، عدّت او رفت «۷». و اگر سه ماه بگذرد کم یک روز، در «۸» روز باز پسین حیض بیند عدّت [او] «۹» به اقراء باشد از «۱۰» یک حیض شمارد، انتظار حیض دوم کند، و از روز طلاق تا تمام «۱۱» نه ماه صبر کند. تا اگر حیض دیگر بیند حیض دوم باشد، او بماند با یک حیض دیگر. اگر نه ماه بگذرد [که در] «۱۲» او حیض نبیند عدّت بدارد به سه ماه دیگر تمامی یک سال، اگر آن سه ماه پاکیزه بگذرد باین شود به اینکه سه ماه، و اگر حیض بیند «۱۳» هم باین باشد که باین حیض سیوم است. و اگر حیض سیوم نبیند، [صبر کند تا تمامی پانزده ماه، اگر بیند و اگر نبیند به هر حال باین شود، برای آن که اگر نبیند] «۱۴» سه ماه درست رفته باشد بر او پاکیزه، [و اگر] «۱۵» بیند هر گاه که بیند حیض سیوم باشد باین شود.

- (۱). اساس: برآید، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). آد، گا: علی علیه السلام.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: آبستن را آن وقت برآید. [.....] (۱۵-۱۴-۱۲-۹-۴). اساس: ندارد، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). اساس: شوهر، با توجّه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۶). کا: شود.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: برفت.
- (۸). آد، گا: بگذرد در، کا: بگذرد بر او و در.
- (۱۰). آد، گا: آن را، کا: او.
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: تمامی.
- (۱۳). کا: نبیند.

صفحه : ۲۶۲

قوله: وَ أَحْضُوا الْعِدَّةَ، عام بود و شامل باشد اینکه جمله آن را که اقراء دارد، احصای اقراء کند، و اگر به ماه دارد علی حال ماه یا روز می‌شمارد تا تمام شدن.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ رَبُّكُمْ، آنکه گفت: از خدای بترسید «۱»، و اینکه زن را که در عدت باشد از خانه بیرون مکنید «۲»، و نیز او نباید تا از خانه بیرون شود، برای آن که بنزدیک ما و شافعی «۳» سکنی باشد او را و نفقه رسد و کسوت چون طلاق رجعی باشد، و اگر طلاق بائن باشد نفقه و سکنی [نباشد] «۴» او را بنزدیک ما، و شافعی گفت: سکنی باشد او را و نفقه نباشد. و اهل عراق گفتند: اگر بائن باشد و اگر رجعی، نفقه و سکنی باشد «۵» الا حالتی را از او «۶» استثنا کرد گفت: اِلَّا اَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ، که آنکه «۷» فاحشه ظاهر بکند. «مبینه» خواندند به فتح «یا» و «مبینه» خواندند به کسر «یا» چون به فتح خوانی معنی [آن باشد که] «۸» آشکارا بکرده باشد، مفعول باشد از تبیین، و چون به کسر خوانی معنی آن باشد که فاحشه ظاهر که خود را ظاهر بکرده باشد، بر توسع.

و مفسران در فاحشه که موجب اخراج باشد خلاف کردند. [بیشتر] «۹» مفسران گفتند: [مراد] «۱۰» زناست که چون در عدت زنا کند و بر او درست شود، او را بیرون باید کردن «۱۱» برای اقامت حد «۱۲»، و بدان باز نشوند که او در عدت است. قتاده گفت: فاحشه نشوز باشد که زن نشوز شود «۱۳» و از مرد طلاق

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها لا تخرجهن من بیوتهن.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها و لا یخرجن.

(۳). اساس گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۱۰-۹-۸-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها او را.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: الا در حالتی که خدای تعالی آن را. [.....]

(۷). کا: الا آنکه که.

(۱۱). آد، گا: بیرون باید آورد، کا: بیرون باید آوردن.

(۱۲). آد: بینه.

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: کند.

صفحه : ۲۶۳

خواهد. چون طلاق بر اینکه وجه باشد، او را سکنی نرسد، از خانه‌اش بیرون باید کردن. عبد الله عمر و سدی گفتند: آن است که در عدت بیرون آید از سرای. عبد الله عباس گفت- و در اخبار ما آمد که: کمترین فاحشه [۵۱-ر]

او «۱» آن باشد که خویشان مرد را به زبان رنجاند «۲». چون چنین کند، شاید که از خانه‌اش «۳» بیرون کنند. و روایتی دیگر از عبد الله عباس آن است که: هر معصیت که بکند فاحشه باشد، بدان سبب از خانه‌اش بیرون تواند کردن.

وَ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ، گفت: اینکه «۴» حدهای خداست، یعنی آن که رفت از احکام طلاق و عدت حدهاست که خدای متعال نهاد در شرع، و «حد» نهایتی باشد که منع کند داخل را از خروج و خارج را از دخول، تا آنچه از اوست بیرون نشود «۵» و آنچه از او نیست در او نیاید «۶».

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: اگر خواهد زن.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: به سر آید.

(۸). کا: به سر خواهد آمدن.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها که.

(۱۰). اساس: نخورده‌ام، آد، گا: نداده‌ام، با توجه به کا تصحیح شد.

صفحه : ۲۶۵

تو را رها نکرده‌ام. اینکه جمله رجعت باشد، جز آن است که مستحب^۱ است که گواه بگیرد بر مراجعت برای آن که بر طلاق گواه بر گرفته باشد تا مردم بدانند که رجعت کرده است^۲، او را مَتَّهَم بنکنند به زنا، و شرط نیست در صِحَّت رجعت. أو فارقوهنَّ بِمَعْرُوفٍ، و اگر خواهید رها کنید تا عدَّت به سر آید و بائن شود و مفارقت حاصل آید. و مراد به «معروف» در هر دو جایگاه مقتضی شرع است، یعنی به آنچه واجب شود ایشان را بر شما از نفقه و کسوت و مسکن و حسن الصِّحْبَه، و یا مفارقت [کنید]^۳ به معروف، یعنی رها کند تا از عدَّت بیرون آید و مالک شود نفس خود را و مراجعت نکند بر سبیل مضارّه، و غرض او آن باشد که تا او شوهر نتواند کردن و در رنج باشد، معروف دوم ترک مضارّه است. وَ أَشْهَدُوا ذَوَى عَدْلٍ مِّنْكُمْ، یعنی علی الطَّلَاق، یعنی دو گواه عدل بر طلاق گیرید و اینکه قول اصحابان ماست، چه طلاق واقع نباشد بنزدیک ما جز بمحضر من الشَّاهِدِينَ الْعَادِلِينَ.

و از شرایط صِحَّت طلاق یکی اشهاد است و امر را ظاهر بر وجوب باشد بنزدیک ما، یعنی اوامر^۴ قرآن و سنَّت. اگر گویند مراد اشهاد بر مراجعت است، باید گفتن که: اینکه امر سنَّت است به قرینه اجماع فرقه، و اگر حمل کنند بر هر دو، در طلاق واجب باشد و در رجعت سنَّت، آنکه هر یکی به قرینه دانند و از مطلق امر هیچ در او^۵ ندانند مگر توقّف کنند بر دلیل، و شافعی تمسک کرد به آن^۶ آیت بر وجوب اشهاد بر نکاح، بدان^۷ که گفت: مراد به اینکه اشهاد رجعت

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها آن.

(۲). کا، گا تا.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). آد: أعنی امر. [.....]

(۵). اساس: دو، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: با آن که.

صفحه : ۲۶۶

است، و اینکه تمام نشود الا پس از آن که مخصّصی^۱ تعیین کند^۲ بر آن که^۳ آیت مخصوص است بر رجعت دون^۴ طلاق و لا مخصّص هاهنا^۵. و دیگر آن که باز نماید که امر بر وجوب است [۵۱-پ] نه بر^۶ توقّف، و در اوامر قرآن، ما را خلاف نیست خلاف در مطلق امر است در لغت ما را با مخالفان، که فقها گفتند: مطلق امر در لغت اقتضای وجوب کند، و ابو علی و ابو هاشم گفتند:

اقتضای ندب کند، و سید- رحمه الله علیه- گفت: اقتضای توقّف کند بر دلیل، چه مستقاد امر بیش از آن نیست که از او بدانند که [آمر] «۷» مرید است مأمور به را.

چون بدانند که آمر حکیم است، دانند که مأمور به را باید تا صفتی زیاده بر حسن باشد. اما به آن که واجب بود یا مندوب إليه، و دلیل [بر] «۸» آن ه اینکه امر بر ندب است [چون حمل کنند بر رجعت قوله: وَ أَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ «۹» وَ أَقِيمُوا الشَّهَادَةَ، گواهی که اقامت کنید برای خدای کنید، و اینکه امری است بر سبیل و عظم جمله مکلفان را. آنکه گفت: ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ، آن وعظی است که خدای تعالی می دهد آن «۱۱» را که به خدای «۱۲» روز قیامت ایمان دارد «۱۳»، و اگر چه اینکه وعظ است هر کس را که متعظ

(۱). اساس: تخصیصی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد: کنند.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: برای آن که.

(۴). اساس: کلمه به صورت «چون» هم خوانده می شود، آد و دیگر نسخه بدلها: در.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: و اینکه جا مخصّصی نیست.

(۶). اساس: چون، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰-۸-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲.

(۱۱). آد، کا: آنان.

(۱۲). آد، کا به.

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: دارند. [.....]

صفحه : ۲۶۷

شود با او از مؤمن و کافر، و لکن چون مؤمنان متعظ شوند و منتفع به وعظ، ایشان را تخصیص کرد «۱» به ذکر. وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا، گفت: هر که از خدای بترسد و از معاصی «۲» اجتناب کند و از ترک «۳» واجبات، خدای تعالی او را راه بیرون آمدن از عقاب پدید آورد.

وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ، و روزی دهد او را از آن جا که او را گمان نبود. عکرمه و ضحاک و شعبی گفتند: مراد آن است که هر که از خدای بترسد و طلاق که دهد طلاق سنت دهد، خدای تعالی او را رای «۴» پدید آرد به رجعت. بیشتر مفسران گفتند: آیت در حق عوف بن مالک الأشجعی آمد، و سبب آن بود که مشرکان پسری از آن او را به اسیری بگرفتند «۵» نام او سالم.

او بنزدیک رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- آمد و گفت: یا رسول الله، مشرکان پسر مرا به اسیری بگرفتند و من مردی درویشم «۶» چیزی ندارم تا فدیة کنم او را بدان. رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت: خدای داند که بنزدیک آل رسول «۷» چیزی نیست الا مدی از طعام، برو تو و از خدا بترس و تقوی و پرهیزگاری کار بند [و صبر کن] «۸» و بسیار [می] «۹» گوی: «۱۰» لا حول و لا قوة الا بالله.

مرد برفت و آن [معنی] «۱۱» کار بست. یک روز ناگاه که او خبر نداشت پسرش سالم می آمد و چند شتر می آورد. مشرکان از او غافل شده بودند، او از

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: کردند.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها او.
- (۳). اساس: ارتکاب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: راهی.
- (۵). آد، گا: گرفته بودند.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها و.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: آل محمد. (۱۱-۹-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها العلی العظیم.

صفحه : ۲۶۸

بند بجست «۱» و می آمد در راه گله‌ای شتر دید، چند شتر بران و با خود بیاورد.

پدر «۲» بدان توانگر شد، فذالك قوله: يَجْعَلُ لَهُ مَخْرَجًا، وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ، كَلْبِيْ كَافَتْ: [سالم] «۳» آمد و پنجاه شتر می آورد «۴». عبد الله عتّاس گفت: اینکه مرد بنزدیک رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- آمد و گفت: یا رسول الله، پسر مرا مشرکان به اسیری گرفتند و مادرش جزع می کند، چه [می] «۵» فرمایی ما را! رسول فرمود: برو تو و مادرش «۶» بسیار گویند «۷»:

لا حول و لا قوّة الا بالله العلی العظیم.

او به خانه آمد و گفت که: احوال با رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- گفتم، ما را فرمود تا اینکه کلمات بسیار گویم. مادر گفت: نیکو فرمود، آنکه اینکه کلمه پیوسته می گفتند. بس «۸» بر نیامد که پسر آمد و مبلغی گوسفند به غنیمت گرفته [با خود آورد] «۹» خدای تعالی [اینکه] «۱۰» آیت فرستاد. مقاتل گفت:

گوسفند آورد و متاعهای دیگر، او «۱۱» بیامد و گفت: یا رسول الله، مرا «۱۲» حلال باشد که از آنچه او آورد چیزی بخورم «۱۳»!

گفت: روا باشد، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

عبد الله عتّاس گفت: یک روز رسول الله- عليه السلام «۱۴»- اینکه آیت بخواند «۱۵». آنکه گفت:

يجعل له مخرجا، و من شبهات الدنيا و من غمرات الموت و

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بجسته.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: پدرش. (۱۰-۹-۵-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: شتر بیاورد.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: مادر او. [.....]
- (۷). آد، گا: بگویند، کا: می گویند.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بسی.
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: پدرش.
- (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ما را.
- (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بخوریم.

(۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: رسول صلی الله علیه و آله و سلم.

(۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها: برخواند.

صفحه : ۲۶۹

الله من شدايد يوم القيامة.}

عبد الله مسعود گفت و مسروق: معنی آن است که خدای تعالی آن «۱» را تخرّجی کند «۲» و راه بیرون آمدنی از آن که گمان برد که روزی دهنده جز خدای است یا منع و اعطا «۳» جز به دست خداست تا کلام متناسب شود [۵۲-ر]، اَعْنَى اِنْكِهِ [هر] «۴» دو جمله [که] «۵» گفت «۶»: وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ.

ربیع خثیم گفت: يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا، من كل شيء ضاق على الناس، او را راه بیرون آمدن دهد از هر چه مردمان را تنگ باشد. أبو العالیه گفت: مخرجا من كل شدة، از هر سختی بیرون آرد او را. حسن گفت: تخرّجی از آنچه خدای نهی کرده باشد او را. حسین بن الفضل گفت: هر که [او] «۷» از خدای بترسد در ادای فرایض، خدای تعالی به قیامت او را راه خروج نماید از عقاب و روزی دهد [از] «۸» ثواب از آن جا که او گمان نبرد.

حضرت صادق- علیه الصلاة والسلام «۹»- گفت فی

قوله- و يرزقه من حيث لا يحتسب

، برکت دهد او را بر آنچه داده بود. عمر بن عثمان الصّیدفی گفت: معنی آن است که هر که بنزدیک حد «۱۰» خود بایستد و از معاصی اجتناب کند، خدای تعالی او را از حرام به حلال برد و از ضیق و سختی او را به فراخی آورد، و از دوزخ او را به بهشت آرد «۱۱». أبو سعید خزاز گفت: هر که از حول و قوّه خود بیزار شود و در حول و قوّه خدای شود، خدای تعالی او را راهی پدید

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: او.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: مخرجی کند.

(۳). اساس: عطا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸-۷-۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: احکام، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: صادق- علیه السلام.

(۱۰). آد خدای. [.....]

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: رساند.

صفحه : ۲۷۰

آرد از شدت تکلیف به معونت توفیق. علی بن صالح گفت مراد بقوله:

يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا، آن است که او را قانع [کند] «۱» به آنچه روزی [او] «۲» کرده باشد.

و أبو ذرّ غفاری «۳» روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: آیتی است در قرآن که «۴» اگر مردم به آن «۵» کار کنند کفایت باشد ایشان را، آنگاه اینکه آیت بخواند و تکرار می کرد و باز می خواند، و در خبر است که یک روز مردی بنزدیک عمر آمد و گفت: مرا عملی ده از اعمال، گفت: قرآن دانی! گفت:

نه «۶» گفت: برو و قرآن بیاموز که ما عمل به کسی ندهیم که قرآن نداند. مرد برفت و قرآن بیاموخت به «۷» امید آن که چون قرآن بیاموزد عمل گیرد، چون در قرآن به اینکه آیت رسید که: **مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ**، طمع برید از عمل [و] «۸» با پیش عمر نشد دیگر.

یک روز عمر او را دید، گفت: چه کردی! قرآن آموختی! گفت: آری، گفت: اکنون بیا تا عملی دهم تو را. گفت: عمل نخواهم. گفت: چرا! گفت:

برای آن که به قرآن مستغنی شدم از عمل تو. گفت: چگونه! گفت: آیتی در قرآن پیش من آمد که مرا از تو و جز تو مستغنی کرد، و هی قوله [تعالی] «۹»: **وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ. وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ**، گفت: هر که توکل کند بر خدای تعالی کفایت باشد او را.

عبد الله عباس روایت کرد از رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - که

(۹-۸-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد رضی الله عنه.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: در کتاب خدای عز و جل.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: مردمان بر آن.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: نی / نه.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بر.

صفحه : ۲۷۱

او گفت: هر که او استغفار بسیار کند، خدای تعالی او را از غمها بیرون آرد و از هر تنگی «۱» او را فرج دهد و روزی دهد او را از آن جا که او گمان نبرد، و هر که بر خدای [تعالی] «۲» توکل کند و با او استوار باشد، دلش ساکن بود در هست و نیست «۳»، خدای تعالی کفایت بکند کارهای او را. **إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ**، [که خدای تعالی برسد به آنچه خواهد از کارش. عامه قراء خواندند: «بالغ امره»] «۴» به تنوین و نصب «را» «۵» علی انه مفعول به، و حفص و مفضل روایت کردند از عاصم: **بَالِغُ أَمْرِهِ**، بی تنوین و خفض علی الاضافة.

و طلحه بن مصرف همچنین خواند در شاذ، و داود بن ابی هند خواند:

«بالغ امره» به تنوین و رفع «را»، یعنی کار او و فرمان او برسد بدانچه خواهد.

عبد الرحمن بن رافع گفت چون اینکه آیت آمد که: **مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ**، اصحاب رسول گفتند: چون ما توکل کردیم بر خدای، خدای تعالی کار ما را کفایت کند. آنچه داشتند از دست فرو گذاشتند و محافظت نکردند. خدای تعالی از پس [آن] «۶» اینکه آیت بفرستاد: **إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ**، یعنی فیکم و علیکم، خدای تعالی قضای خود براند در شما و بر شما.

قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا، خدای تعالی هر چیزی را قدری و حدی و اندازه‌ای نهاد که به آن جا رسد. مسروق گفت در اینکه آیت که: خدای تعالی قضای خود براند اگر توکل کنند «۷» و اگر نکنند، جز آن است که هر که بر او توکل کند سیأتش مکفر کند و مزدش به عظیم «۸» کند.

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: همه تنگیها. (۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/۱۸۵): ساکن بود به او در همت و نیت.

(۵). گا: امر.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها بر او.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: تعظیم.

صفحه : ۲۷۲

ربیع گفت: خدای تعالی قضا بکرد [بر خود] «۱» که هر که بر او [۵۲-پ]

توکل کند کفایت کند او را فی قوله: وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ «۲»، و هر که به او ایمان آرد، [هدایت دهد او را] «۳» فی قوله: وَمَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ «۴»، و هر که قرضی دهد با او مکافاتش کند فی قوله: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً «۵»، و هر که به او اعتصام کند برهاند او را فی قوله: وَمَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ «۶» أُجِيبَ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ «۷».

قوله: وَاللَّائِي يَيْسَن مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ - الاية، آنکه حق تعالی گفت: آن زنان که ایشان از حیض نومید باشند و حیض ایشان منقطع شده باشد به وقت سن خود از علو سن - و گفتیم «۸»: حَدَّ آن پنجاه سال است و بالاتر. إِنْ ارْتَبْتُمْ، بعضی گفتند: معنی او آن است که اگر شک افتد در آن که انقطاع او از علو «۹» سن است یا از علتی دیگر «۱۰»، او را به سه ماه عدت باید داشت «۱۱»، و آن آن است که: بیان کردیم که او حیض نبیند و آنان که در سن او باشند حیض بینند، چه اگر نه چنین باشد ریب و شک او را معنی «۱۲» نباشد.

[ابو علی الزبیری گفت: «ارتبتم» را معنی آن است که تیقتتم. و شک به

(۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۲). اساس ان الله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۴). سوره تغابن (۶۴) آیه ۱۱.

(۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۴۵.

(۶). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۰۱.

(۷). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۶.

(۸). آد، گا که.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: کبر.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها فعدتن ثلاثه اشهر.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: عده سه ماهه باید داشتن.

(۱۲). گا، منعی.

صفحه : ۲۷۳

معنی «یقین» آمده است، چنان که ظن به معنی «علم»، و اینکه قولی است شاذ و خارج از لغت عرب [«۱»]. زهری و عکرمه و قتاده گفتند: معنی او آن است که اگر به شک افتند که انقطاع حیض برای کبر است یا خون استحاضه است، عدت ایشان سه ماه باشد

[بعضی دیگر گفتند که: ندانند که حکم ایشان چیست، و ایشان را عدت چگونه می‌باید داشتن، عدت ایشان را سه ماه بود] «۲». وَ اللَّائِي لَمْ يَحِضْنَ، و آن را که حیض افتاده نباشد، و تقدیر «۳» آن است [که] «۴»: وَ اللَّائِي لَمْ يَحِضْنَ و اِرتبتم اَيْضاً، [و همچنین اگر] «۵» شك افتد در کار ایشان که نابودن حیض ایشان از صغر سن است یا از علتی دیگر، عدت ایشان سه ماه باشد، و اینکه آن است که ما گفتیم که: لا- تحيض و فی سنّها من تحيض، و تقدیر آن که: وَ اللَّائِي لَمْ يَحِضْنَ حکمهن «۶» کذلک، و اینکه از کلام بیفکنند لدلالة الکلام علیه [و] «۷» حوالت بیان به آیت مقدم کرد.

قتاده گفت: به اول زنان بزرگ را خواست، دوم کودکان خرد را «۸» که به حیض نرسیده باشند، و اینکه خلاف ظاهر است برای آن که بیان کردیم «۹».

إِنْ اِرتبتم را به اینکه قول فایده نبود. آنکه گفت: وَ اُولَاتِ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَّعْنَ حَمْلَهُنَّ، یعنی از جمله مطلقات «۱۰» زنی که آبستن بود عدت او آن است که بار بنهد اگر عقیب طلاق بار بنهد بلا فصل باین شود از شوهر و مالک نفس خود شود و عقد تواند بستن «۱۱» جز که شوهر را نباشد که با او مواجهه کند تا از نفاس پاکیزه

(۷-۵-۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس: و التقدير، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). اساس: حکمها، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: دوم طفلان را. [.....]

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها که.

(۱۰). اساس: مطلقان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آد، گا با شوهر دیگر: کا: نتواند بستن.

صفحه : ۲۷۴

شود «۱»، که حکم نفاس در آن باب حکم حیض است. اگر آبستن باشد به دو فرزند [و] «۲» یکی جدا شود شوهر نتواند کردن تا آنکه که جمله آن که در شکم دارد تمام وضع کند «۳» لِقَوْلِهِ تَعَالَى: أَنْ يَضَّعْنَ حَمْلَهُنَّ، و او وضع نکرد حمل خود را، اَمَّا انقطاع عصمت: اصحاب ما روایت کردند که به وضع اول نباشد و مرد را بر او رجعت رسد «۴» جز آن که تا فارغ نشود از هر دو عقد نتواند بستن بر دیگری.

امّا عدت زن آبستن که شوهرش مرده باشد بیان کردیم که: اِبعِدِ الْأَجْلِينَ بود، و اینکه مذهب ماست. فقها فرق نکردند «۵» میان مطلقه و المتوفی عنها زوجها در آن که عدتش وضع حمل باشد «۶».

و فقها در مسترابه خلاف کردند. مذهب ما آن است که: غایت عدت او پانزده ماه باشد چنان که گفتیم، و مذهب مالک و احمد و اسحاق آن است که:

غایت عدت او یک سال باشد، و هذا احد قولی «۷» الشّافعی. و مذهب اهل عراق آن است که: چون یک حیض بدید، جز به حیض عدت نتواند داشتن و اگرش ده سال توقّف باید کرد «۸» [ن]

تا آنگاه که از حیض آیس «۹» شود آنکه سه ماه عدت بدارد، و اینکه قول دیگر است شافعی را و اصحاب او بر اینکه اعتماد کنند، و گفته‌اند: مذهب عبد الله مسعود است. وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا، هر

- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: پاکیزه نشود.
- (۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: وضع نکنند.
- (۴). اساس: نرسد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). کا، گا: فرق کردند.
- (۶). اساس و ابو علی الزبیری گفت: ان ارتبتم، را معنی آن است ... خارج از لغت عرب، نقل مطلب در سطور قبل گذشت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها در اینکه جا زاید می‌نماید.
- (۷). اساس، کا: قول، با توجه به آد تصحیح شد.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: کردن.
- (۹). اساس: ایمان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۷۵

که از خدای بترسد، خدای تعالی کار او بر او آسان کند.

ذَلِكَ أَمْرُ اللَّهِ أَنْزَلَهُ إِلَيْكُمْ، اینکه فرمان خداست که فرو فرستاد به شما اینکه اشارت به حکم طلاق و رجعت و عدت است. آنچه گفت [۵۳-ر]: وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَكْفُرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ، هر که از خدای بترسد خدای تعالی گناهان او مکفر کند و او را مزد «۱» بزرگوار دهد.

قوله: أَسْكُنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ، آنچه خدای تعالی گفت:

آن زنان مطلقات را که به طلاق از خود جدا کردید تا عدت داشتن «۲» آن جا بنشانید که شما بنشینید، و بیان کردیم که: در طلاق رجعی نفقه و سکنی واجب باشد «۳» بلا خلاف «۴»، و در طلاق باین واجب نباشد- و اختلاف فقها در آن معنی برفت در اینکه سورت. مِنْ وُجْدِكُمْ، سَدَى گفت من ملککم، از ملک شما و کسائی گفت:

«من» زیادت است فی قوله: مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ، اى حيث سكنتم، و بعضی دیگر گفتند: مِنْ وُجْدِكُمْ، از دست فراخی و توانگری شما، یعنی بحسب طاقتکم، و روح عن يعقوب خواند، «من وجدکم» به کسر «واو». وَلَا تُضَارُّوهُنَّ حق تعالی گفت: مضرت مرسانید به ایشان به قلت نفقت و تقصیر در کسوت و نا ساختن «۵» در مسکن تا کار بر ایشان تنگ شود تا جای «۶» رها کنند تا آن را علتی کنید «۷» در قطع نفقه، و اینکه مضاره مفاعله است از یک تن، چنان که: طارقت التعل و عافاه الله.

وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمَلٌ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمَلَهُنَّ، گفت: اگر بار دارند نفقه کنید بر ایشان تا بار بنهند. خلاف نیست در میان فقها در آن که نفقه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مزدی.

(۲). آد، گا: عدت نگاه داشتن، کا: عدت بداشتن. [...]

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: سکنی لازم بود.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بی خلاف.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: نا ساز گاری.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: تنگ شود و جایگه.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: علت کنید.

صفحه : ۲۷۶

حامل واجب باشد، سواء اگر طلاق رجعی باشد و اگر بائن، و خلاف که افتاد در میان ایشان در متوفی عنها زوجها [افتاد] «۱» بنزدیک ما هم واجب باشد به سبب فرزند که در شکم دارد.

آنکه خلاف کردند که از کجا نفقه کنند او را. مذهب علی [علیه السلام] «۲» و عبد الله عمر و شریح و نخعی و شعبی و حماد و ابن ابی لیلی و سفیان و اصحاب او آن است که نفقه من صلب المال کنند «۳» تا بار بنهادن. عبد الله عباس و عبد الله زبیر و جابر عبد الله و مالک و شافعی و ابو حنیفه گفتند: نفقه او از نصیب او کنند از میراث شوهر [و] «۴» آن بار که در شکم دارد «۵» آن را «حمل» گویند به فتح «حا»، و نیز «۶» بار درخت را «۷» و آنچه بر پشت باشد یا بر سر همچنین به کسر حاء «حمل» گویند آن را «۸»، و جمعها احوال. و الحمل مصدر حملت الشیء حملا، و الحمل الشیء المحمول کذبح و ذبح و نکث و نکث.

فَإِنْ أَرْضَعْنِ لَكُمْ فَأَتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ، آنکه گفت: اگر کودکان شما را شیر دهند، مزدشان را بدهید که مزد آن بر شما واجب است. و گفته‌اند: [آیت] «۹» مخصوص است به زن مطلقه- زنی که او را طلاق داده باشند- اگر فرزند مرد «۱۰» را شیر دهد او را اجرت رسد اجرت مثل «۱۱»، پس از آن که راغب باشد و راضی باشد بدان، اگر چنان که بیگانه به اجرت معلوم قرار دهد و مادر به مانند آن راضی شود مادر اولتر بود، و اگر رضا ندهد و زیادت خواهد پدر را بود که «۱۲» او را به بیگانه

(۹-۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: نفقه او من ماله کنند.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: شکم باشد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: و همچنین.

(۷). اساس به فتح «حا»، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: یا بر سر حمل گویند.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: اجرة المثل.

(۱۲). آد، گا: پدر را رسد که. [...]

صفحه : ۲۷۷

دهد، الا آن که فرزند جز شیر مادر بنستاند، که آنکه از مادر بازنشاید گرفتن، و اگر مادر تن در ندهد که کودک را شیر دهد و حال او آن حال بود «۱» جبر کند «۲» مادر تا پدر فکر رضاع کند «۳» تا کودک هلاک نشود.

و رضاع آن بود که مادر یا دایه شیر دهد کودک را. و از اینکه جا گفت رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ:-

«۴» يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب

، معنی آن است که زن مرضعه به مثبت مادر است کودک «۵» را، و مادر مرضعه جدّه شود کودک را، و خواهرش خاله او شود، و دخترش خواهر او شود، و پسرش برادر او، و همچنین جمله محرمات هر گه که شرایط رضاع باشد «۶» و شرایط او آن است که چندان شیر دهد کودک را که گوشت و پوست او از شیر برود «۷»، اگر [اینکه] «۸» معلوم باشد و الا اعتبار به پانزده رضعه باشد

پایپی که در میان آن شیر هیچ زن «۹» [دیگر] «۱۰» نخورد [ه باشد] «۱۱»، و اگر اینکه نیز معلوم نباشد «۱۲»، اعتبار «۱۳» به شبان روزی است، و باید تا در مدّت رضاع بود- و آن دو سال باشد «۱۴»- چه اگر اینکه شرایط یا یکی از اینکه شرایط مختل باشد «۱۵» حرمت رضاع ثابت نشود. وَ أَتَمُّوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ، آنکه گفت: امر معروف کنید به آنچه در میان شماست، و «ایتمار» یکدیگر را فرمودن است، و «ایتمار» امثال [امر] «۱۶» باشد و

- (۱). کا: و حال اینکه چنین بود.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: کنند.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: مادر را به رضاع.
- (۴). کا: کما.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: مادر شود کودک.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: رضاع حاصل شود.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: او از شیر آن زن نما یابد. (۱۶-۱۱-۱۰-۸). اساس، ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: زنی.
- (۱۲). کا: نبوده باشد.
- (۱۳). کا: اعتباری.
- (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و آن در دو سالگی باشد.
- (۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها: چه اگر از اینکه شرایط یکی مختل شود.

صفحه : ۲۷۸

موامرت [۵۳-پ]

مشاورت «۱» باشد. وَإِنْ تَعَاَسَرْتُمْ، و اگر سختی کنید شما را زیان دارد «۲»، دیگری بیاید و او را شیر دهد. و اینکه خطاب با مادران و پدران [است] «۳» چون خلاف کنند با یکدیگر و «۴» بنسازند و آن «۵» مزد تمام ندهد «۶» و او «۷» مزد زیادت خواهد. آنکه امر کرد و گفت: لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ، توانگر از سر توانگری و دست فراخی به حسب آنچه لایق باشد با او «۸». وَ مَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ، و آن کس که روزی بر او مقدر و مضیق باشد، باید که تا نفقه می کند از آنچه خدای او را داده باشد [بیش از آن تکلیف بر او نهند. لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا، که خدای تعالی تکلیف نکند هیچ نفسی را الا آنچه او را داده باشد] «۹»، و اینکه آیت دلیل است بر آن که خدای تعالی تکلیف ما لا یطاق نکند، و کس را تکلیف نکند به آنچه او را نباشد «۱۰». آنگاه بر سبیل تسلی و دلخوشی گفت: سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا، خدای تعالی از پس درویشی، توانگری دهد، و از پس سختی راحتی «۱۱» دهد. وَ كَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ، «کاین» به معنی «کم» باشد به معنی خبر از تکثیر «۱۲»، گفت: بساده و شهر «۱۳»- و «من» زیادت است- که

- (۱). اساس: مسافره، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: سختی کنید و دشخوار فرار گیرید فَسْتَرْضِعْ لَهُ أُخْرَى

- (۹-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۴). آد، گا با هم.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: و مرد.
- (۶). اساس: بنهند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: و زن.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: به آن.
- (۱۰). آد، گا: نداده باشد.
- (۱۱). کا، گا: پس دشخواری خواری، آد: پس دشخواری آسانی.
- (۱۲). آد، گا: خبر از تکثیر فعل، کا: خبر از نکث بر فعل.
- (۱۳). آد، گا: بسا دیهی و شهری.

صفحه : ۲۷۹

طاغی شدند در فرمان خدای تعالی و پیغمبرانش (۱). فَحَاسِبُنَا حِسَابًا شَدِيدًا، لفظ ماضی است و معنی مستقبل، گفت: هر که چنین کند از طغیان و عصیان ما او را حساب سخت کنیم و مناقشه کنیم با او در شمار (۲)، و او را عذابی کنیم منکر و سخت، و گفتند: در آیت تقدیم و تأخیر است (۳)، یعنی او را در دنیا عذاب کنیم به قحط و تیغ و انواع مصائب و نوائب، و در آخرت عذاب کنیم او را عذابی منکر.

فَدَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا، بچشید آن دیه، یعنی اهل آن دیه بچشیدند وبال کار خود، و عذاب و نکال به آن که (۴) کرده بودند. وَ كَانِ عَاقِبَةُ أَمْرِهَا خُسْرًا، و عاقبت کار ایشان زیانکار [ی] (۵) بودی.

[آنکه] (۶) گفت: أَعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا، خدای تعالی برای ایشان عذابی نهاد (۷). فَاتَّقُوا اللَّهَ، و از خدای بترسید ای خداوندان عقلها، یک بار کنایت به لفظ تانیث می گوید: رَدًّا إِلَى لَفْظِ الْقَرْيَةِ، و یک بار به [لفظ] (۸) جمع می گوید:

رَدًّا إِلَى أَهْلِ الْقَرْيَةِ. الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا، قوله: الَّذِينَ آمَنُوا، در جای صفت «اولی الألباب» است، کأنه قال: یا اولی الألباب المؤمنین، و شاید که بدل بعض بود از کل، مؤمنان را از میان عقلا برای آن تخصیص کرد که منتفع اینانند. آنکه گفت: قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا، خدای تعالی به شما فرو فرستاد ذکر. بعضی گفتند: قرآن است برای آن که قرآن را «ذکر» خواند [فی قوله: إِنَّا نَحْنُ مُنْزِلُونَ الذِّكْرَ] (۹)، و اینکه قول سدی و ابن زید است. و برای آن قرآن را ذکر

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: و در فرمان پیغمبرانش.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: وَ عَذَّبْنَا عَذَابًا

(۳). آد، گا: تقدیمی و تأخیری هست. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: آنچه.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: عذابی معد کرده است سخت.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). سوره حجر (۱۵) آیه ۹.

صفحه : ۲۸۰

خواند[۱] که به او متذکر شوند و یاد کنند آنچه بر ایشان واجب باشد ذکر و یاد داشت آن و عمل کردن بر آن، و بر آن «۲» قول تقدیر چنان بود که: انزل الله الیکم ذکرا و ارسل رسولا، از باب علفته تبنا و ماء باردا باشد، ای و سقیته ماء باردا. و گفتند: مراد به «ذکر» شرف است، چنان که گفت: وَ اِنَّهٗ لَذِکْرٌ لَّکُمْ وَ لِقَوْمِکُمْ «۳» فَسْئَلُوا اَهْلَ الذِّکْرِ «۶»، ای آل محمد «۷».

آنکه وصف کرد آن رسول را بر آن که او آیات خدای می‌خواند بر شما مبین و روشن. لِيُخْرِجْکُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ «۸»، تا شما را از ظلمات و تاریکیها بیرون آرد به نور و روشنایی، و از کفر به ایمان و از ضلالت به هدی، و بعضی دیگر گفتند: لِيُخْرِجْکُمْ «۹» فعل خداست - جل - جلاله - و بر هر دو وجه کلام بر سبیل توسع باشد و اخراج حقیقی نبود، و آنما اخراج رسول به دعوت بود و اخراج خدای تعالی به الطاف و توفیق. و خروج فعل ایشان باشد، جز آن که چون نزد «۱۰» آن فعل حاصل آید «۱۱» و آن سبب بود اضافه اخراج با خدای و رسول کرد، و مانند اینکه بسیار است. منها قوله «۱۲» فی وصف السورة:

(۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه.

(۳). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بر اینکه.

(۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۴۳، و سوره انبیاء (۲۱) آیه ۷.

(۷). آد، گا علیه و علیهم السلام. یتلوا علیکم آیات الله مبینات.

(۸). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها. سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۴ و سوره حدید (۵۷) آیه ۹، چاپ شعرانی (۱۱/۱۸۹): لِيُخْرِجَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ الظُّلُمَاتِ

(۹). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/۱۸۹): لیخرج. [.....]

(۱۰). اساس: غیر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). اساس: آمد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۲). آد تعالی.

صفحه : ۲۸۱

فَزَادَتْهُمْ اِيْمَانًا «۱» وَ: فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰی رِجْسِهِمْ «۲»، اراد زادوا ایمانا و رجسا عند نزول السورة. آنکه گفت:

وَ مَنْ يُؤْمِن بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ

گفت: هر که ایمان آرد به خدای تعالی و عمل صالح کند، يُدْخِلْهُ، خدای تعالی او را به بهشتهایی برد که در زیر درختان او جویها می‌رود، و مدنیان و شامیان خواندند: «ندخله» [۵۴-ر]

به «نون» علی اضافه الله «۳» الفعل الی نفسه علی سبیل التّعظیم، و باقی قراء خواندند به «یا» علی اسناد «۴» الفعل الی الله «۵» علی وجه المغایبه. خالِدینَ فِیْهَا اَبْدًا، در آن جا همیشه باشند. «خالدین»، نصب بر حال است، و «أبدا» «۶» بر ظرف. قَدْ أَحْسَنَ اللّٰهُ لَهُ رِزْقًا، و

- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها که لَتَعْلَمُوا أَنَّهُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها و أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا
- (۴). آد، گا: و به همه چیز عالم، کا: و به همه قادر است و توانا و به همه چیز عالم.
- (۱۰-۵). اساس: ندارد، با توجه به کا، گا افزوده شد.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بر.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: کافران.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: باشند.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: چیزی.
- (۱۲-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۳). آد: تمیز.

صفحه: ۲۸۳

«إحاطه» عبارت است از عالمی، نبینی که خدای تعالی گفت: أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ «۱»، ای علمت بما لم تعلم، پس تقدیر [بر] «۲» آن باشد که: علم کل شیء [علما] «۳» مصدری «۴» لا من لفظ الفعل.

- (۱). سوره نمل (۲۷) آیه ۲۲.
- (۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها است.

صفحه: ۲۸۴

سورة التحريم

«۱» اینکه سورت مدنی است در قول عبد الله عتّاس و ضحاک و جز ایشان، و دوازده آیت است بلا-خلاف و دویت و چهل و هفت کلمت است، و هزار و شصت «۲» حرف است. و روایت است از ابی امامه از ابی کعب که گفت که رسول خدای - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - گفت: هر که اینکه سورت بخواند، خدای تبارک و تعالی او را توفیق دهد تا توبه نصوح کند- ان شاء الله وحده الغزیز.

[سورة التحريم (۶۶): آیات ۱ تا ۱۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبَتَّغِي مَرْضَاتِ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱) قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمَانِكُمْ وَاللَّهُ مَوْلَاكُمْ

وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (۲) وَ إِذْ أَسْرَى النَّبِيُّ إِلَى بَعْضِ أَزْوَاجِهِ حَيْدِيثًا فَلَمَّا تَبَّاتَ بِهِ وَ أَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضَهُ وَ أَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا تَبَّأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا قَالَ تَبَّأَنِي الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ (۳) إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَ إِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَ جِبْرِيلُ وَ صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ (۴)

عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكَ مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ تَيِّبَاتٍ وَ أَبْكَارًا (۵) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (۶) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْرُونَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۷) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتِمِّمْ لَنَا نُورَنَا وَ اغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۸) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ اغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَ مَا وَأَهُمْ جَهَنَّمَ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ (۹)

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحِينَ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَ قِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّاحِلِينَ (۱۰) وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَ نَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ وَ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۱۱) وَ مَرِيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَيْنَا فَرَجَهَا فَفَخَنَّا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَ صَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَ كَتَبْنَا وَ كَانَتْ مِنَ الْقَائِمِينَ (۱۲)

[ترجمه]

ای پیغمبر چرا حرام می کنی آنچه حلال کرد خدای تو را، می جویی خشنودی زنان تو، و خدای آمرزنده و بخشاینده [است] «۳».

(۱). اساس: ندارد، با توجه به کا، گافزوده شد.

(۲). اساس: ششصد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۲۸۵

بدرستی که فرض کرد خدای شما را حلالی سوگندتان، و خدای خداوند شماسست و او دانا و محکم کار است.

[۵۴-پ]

و چون راز گفتمی نبی با بهری زنانش حدیثی، چون خبر دادند به آن و پیدا کرد آن را خدا بر او، آگاه کرد بهری را و بگردانید از بهری. چون خبر داد او را به آن گفت که خبر داد تو را اینکه! گفت: خبر داد مرا خدای دانای خبیر.

اگر توبه کنید با خدای، میل کرد دلهاشان، و اگر دشمنی نمایند بر او، خدای با اوست و جبرئیل و نیکو مؤمنان و فرشتگان پس از آن یارند.

[شاید] «۱» خدای او اگر طلاق دهد شما را که بدل کند او را زانی بهتر از شما، مسلمانان، مؤمنان، نمازکنان، توبهکنان، خدا پرستان، روزه داران، شوهر کردگان و دختران.

ای آنان که بگرییده‌اید نگاه دارید تنهای شما و اهل شما را از آتش که هیزم آن مردمند و سنگ، بر آن فرشتگانند درشت سخت، نافرمانی نکنند خدای را آنچه فرمود ایشان را. و کنند آنچه فرماید.

ای آنان که

(۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به مفهوم جمله و چاپ شعرانی (۱۱/۱۹۲) افزوده شد.

صفحه: ۲۸۶

کافر شده‌اید عذر نخواهید امروز که ما پاداشت دهیم» (۱) آنچه کردید.

ای آنان که بگرویده» (۲)، توبه کنید به خدای توبه نصح، شاید پروردگار شما کفارت کند از شما بدیهای شما و در برد شما را در بهشتها که می‌رود از زیر آن جویها، آن روز که عذاب نکند خدای پیغمبر را و آنان را که ایمان آوردند با او، نور ایشان سعی کند در پیش ایشان و بر جانب راستشان، می‌گویند خدای ما تمام کن ما را نور ما و پیامر ما را که تو بر همه چیزی توانایی.

[۵۵-ر]

ای پیغمبر جهاد کن با کفار و با منافقان و درشت باش بر ایشان، و جایگاه ایشان دوزخ است و بد جایی است. بزده خدای مثلی برای آنان که کافر شدند زن نوح و زن لوط بودند زیرا دو بنده از بندگان ما شایسته، خیانت هر دو کردند و نگذرانیدند از ایشان از خدای چیزی، و گویند» (۳) در آید در دوزخ با درشوندگان. و بزده خدای مثلی برای آنان که بگرویدند زن فرعون چون گفت خدای من بنا کن برای من

(۱). چاپ شعرانی (۱۱/۱۹۲): که جزا داده شوید.

(۲). بگرویده/ بگرویده‌اید.

(۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: «گفت، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه: ۲۸۷

خانه‌ای در بهشت، و برهان مرا از فرعون و کار او و برهان مرا از گروه ستمکاران.

و مریم دختر عمران آن که بنهفت فرج خود را، پس دمیدیم در او از روح ما و راست داشت کلمات خدای و کتابهای او و بود از فرمان برندگان.

قوله تعالی: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ، حق تعالی در اینکه آیت خطاب کرد با رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- و گفت: ای پیغمبر برگزیده رفیع منزلت» (۱)، چرا بر خود حرام می‌کنی چیزی که خدای تعالی حلال کرد تو را! تَبَتَّغِي مَرْضَاتِ أَزْوَاجِكَ، طلب رضای زنان خود می‌کنی» (۲)، و خدای آمرزنده و بخشنده» (۳) است.

گفتند: سبب نزول آیت آن بود که رسول را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- عادت بودی که هر بامداد چون» (۴) از نماز فارغ شدی در حجره یک یک از زنان» (۵) در شدی و احوال ایشان بنگریدی. و حفصه [بنت]» (۶) عمر را مشکی انگبین به هدیه آورده بودند، چون رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- در آن جا رفتی، او از آن انگبین [قدری]» (۷) پیش [او]» (۸) آوردی و رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- را دادی و رسول [۵۵-پ]- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- از آن بخوردی و ساعتی مقام کردی. عایشه را خوش نیامد» (۹) مقام رسول بر

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: برکشیده رفیع قدر.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بخشاینده است.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: که.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: زنان یک یک. (۸-۷-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی آمد.

صفحه : ۲۸۸

حفصه «۱». کنیزکی داشت حبشی او را حصیره نام بود، با او گفت «۲»: برو و بنگر که رسول بامدادها که «۳» به حجره حفصه می رود چرا [آن جا] «۴» مقام می کند! [او] «۵» بیامد و بدید [و بازگشت] «۶» و حدیث انگبین باز گفت «۷». عایشه «۸» را از آن غیرت آمد و کس فرستاد به زنان رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- و گفت: حال چنین است و رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- آن جا مقام می کند و او را پاره‌ای انگبین [نهاده] «۹» است «۱۰» و رسول را بدان علت «۱۱» باز می گیرد، اکنون می باید که چون رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- نزدیک شما آید بگویند که از تو بوی مغفیر می آید، و مغفیر صمغ عرفط باشد و آن را بوی کره «۱۲» باشد، و [رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- کاره بودی که از او بوی کره آمدی] «۱۳» برای آن که جبرئیل بنزدیک آن حضرت آمدی آن حضرت خویشتن را از منقرات دور داشتی.

رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- چون نزدیک سوده شد، سوده گفت: من خواستم تا رسول را آن سخن گویم دیگر باره روا نداشتم که با رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- سخنی گویم دروغ که او را در آن کراهت «۱۴» باشد، هیچ نگفتم. رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- از آن جا بیرون رفت و نزدیک عایشه شد «۱۵»، عایشه آستین در «۱۶» بینی گرفت. رسول فرمود که «۱۷»: چرا

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی آمد که رسول-صلی الله علیه و آله- آن جا مقام می کرد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: او را گفت.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بامداد که. (۱۳-۹-۶-۵-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: با عایشه بگفت.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: او.

(۱۰). اساس: هست، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). کا از آن جا.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: کره.

(۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: او را از آن کراهتی.

(۱۵). کا: بشد.

(۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بر.

(۱۷). کا، گا: رسول گفت. [...]

صفحه : ۲۸۹

چنین کردی! گفت: یا رسول الله، بوی مغفیری «۱» از تو می آید، [مگر] «۲» مغفیر «۳» خورده‌ای! گفت: نه، و لکن حفصه مرا پاره‌ای

انگبین آورد» (۴).

عایشه گفت: پنداری نحل آن بر عرْفُط نشسته» (۵) بوده است. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: من انگبین بر خود حرام کردم که نیز» (۶) انگبین نخورم.

عطاء بن ابی مسلم گفت: اینکه [زن] (۷) که رسول را- صلی الله علیه و آله و سلم- انگبین دادی ام سلمه بود. روایت دیگر آن است که: آن زن زینب بنت جحش بود که رسول را- صلی الله علیه و آله و سلم- انگبین می داد. [پس] (۸) عایشه و حفصه موافات (۹) کردند که رسول را گویند از تو بوی مغفیر (۱۰) می آید، آنگه هر دو بگفتند. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- فرمود که: من انگبین بر خود حرام کردم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبَتَّغَى مَرَضَاتِ أَزْوَاجِكَ.

بعضی [دیگر] (۱۱) گفتند: سبب نزول آیت آن بود که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- روزها قسمت نهاده» (۱۲) بودی میان زنان. یک روز نوبت حفصه بود، گفت: یا رسول الله مرا بنزدیک پدر کاری هست، دستوری باش» (۱۳) تا آن جا بروم! رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- دستوری داد، او» (۱۴) برفت. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- کس فرستاد، و کنیزکی داشت ماریه القبطیه

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مغفیر. (۱۱-۸-۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰-۳). اساس: مغفیری، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴). کا، گا: حفصه پاره‌ای انگبین بنزدیک من نهاد بخوردم.

(۵). اساس: بسته، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آد، گا: که بعد از اینکه.

(۹). کا: موافا.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: قسمت کرده.

(۱۳). آد، گا: دستوری ده، کا: دستور باش.

(۱۴). کا: تا.

صفحه : ۲۹۰

[که] (۱) مادر ابراهیم بود، و او را مقوقس ملک اسکندریه به رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- فرستاده بود به هدیه، و او را حاضر کرد و در خانه حفصه با او خلوت کرد. [چون] (۲) حفصه باز آمد، در سرای (۳) بسته بود» (۴)، بر در سرای بنشست» (۵) تا رسول بیرون آمد و عرق از روی مبارک او» (۶) می رفت. حفصه بگریست و گفت: یا رسول الله، کنیزک را به خانه من آوردی و با او خلوت کردی به نوبت من و حرمت مرا فرو گذاشتی» (۷) و با دیگر زنان [اینکه نکردی] (۸). رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: خاموش باش، نه اینکه کنیزک حلال من است؟ من» (۹) او را بر خود حرام کردم برای رضای تو، و لکن» (۱۰) اینکه سزی است مرا بنزدیک تو با هیچ کس مگوی و اینکه امانت است بنزدیک تو.

چون رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- از آن جا بیرون رفت، حفصه دیوار عایشه بزد و گفت: بشارت باد تو را که رسول ماریه را بر خود حرام کرد، و اینکه اندوه ما را کفایت شد، و ایشان هر دو- یعنی عایشه و حفصه- دوستان یکدیگر بودند و متظاهر بودندی بر زنان رسول- صلی الله علیه و آله و سلم.

عایشه نیز در حق او سخن گفت تا چندان که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- سوگند خورد که پیرامن او» (۱۱) نگردد [۵۶-ر]، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد که: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبَتَّغَى، یعنی انگبین و ماریه» (۱۲) چرا دو چیز بر خویشتن

حرام می‌کنی - و خدای تعالی تو را حلال کرده است برای

(۸-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: حجره.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: دید.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: توقّف کرد. [.....]

(۶). آد، گا: عرق از وی. کا: عرق از روی او.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: نگه نداشتی.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: خاموش باش، چه اگر کنیزک من است و مرا حلال است.

(۱۰). اساس: لیکن، با توجه به کا تصحیح شد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ماریه.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/۱۹۵) را.

صفحه: ۲۹۱

رضای زنانت - و او خدای غفور و رحیم است.

عکرمه گفت: اینکه آیت در حق آن زن آمد که خویشتن به رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - داده بود. به هبه، و نام او امّ شریک «۱» بود. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - او را به هبه قبول نمی‌کرد برای دل زاننش. اینکه سه قول گفتند «۲» در اینکه «۳» آیت.

قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ، خدای تعالی تقدیر کرد و قطع کرد آنچه سوگند را بدان حل کنند «۴»، و اینکه دلیل است بدان که «۵» رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - سوگند خورده بود و نگفته بود: «هی علی حرام»، و بنزدیک بیشتر فقها اینکه سوگند نباشد «۶»، و تحلّه الیمین را معنی است که چیزی کند که تبعیت سوگند از او ساقط شود، و اینکه به یک چیز باشد از دو چیز: اَمَّا كَفَّارَاتُ [و آن] «۷» بنزدیک ما، بعد الحنث باشد، و اَمَّا آنچه بدان «۸» سوگند خورده باشد به جای آرد، چنان که گوید:

و الله إني آكل من هذا الطعام، اگر چه اندکی خورد تحلت سوگند باشد «۹». و برای آن تحلّه الیمین را عبارت کردند از چیزی اندک فی قولهم: لا أفعل ذلك إلا تحلّه القسم. خدای تعالی گفت: خدای بیان کرده است تحلّه و تحلیل سوگند شما به بیان کفاره در سورة المائدة، آن جا که گفت: فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ - الی قوله: ذَلِكَ كَفَّارَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ «۱۰».

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: شریکه.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: گفته‌اند.

(۳). آد، گا: در سبب نزول اینکه.

(۴). اساس: کنی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بر آن که.

(۶). اساس و برای تحلّه الیقین عبارت کردند از چیزی ...، متن با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها آورده شد.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بر آن. [.....]

(۹). آد: باشد، کا، گا: نباشد.

(۱۰). سوره مائده (۵) آیه ۸۹.

صفحه : ۲۹۲

وَ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ، خدای تعالی به شما اولیتر است از آن که شما به خود.

وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ، و او دانا و محکم کار است.

آنکه خدای تعالی فرمود تا کفارت سوگند بکرد و کنیزک را بنزدیک خود آورد. وَ إِذِ اسْتَرَى النَّبِيُّ إِلَى بَعْضِ أَزْوَاجِهِ، گفت: یاد کن چون رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- سر گفت با بعضی زنان خود، یعنی با حفصه. حدیثا، حدیث، یعنی حدیث تحریم ماریه. و گفتند: سر آن بود که عایشه مطلع شد بر حدیث ماریه در خانه حفصه. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- او را گفت: اینکه سری است نزدیک تو و امانتی با کس نگویی، او با حفصه بگفت، بر اینکه قول مراد به بَعْضِ أَزْوَاجِهِ، عایشه باشد.

سعید جبیر گفت از عبد الله عباس که: سر آن بود که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- یک روز عایشه را گفت: من با تو سری دارم خواهم گفت «۱»، نگر تا با کس نگویی و اینکه امانتی است مرا بنزدیک تو. گفت: آن چیست! گفت:

پدر تو و پدر حفصه، از پس من امامت خواهند کردن، و پس ایشان عثمان. در حال که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- از خانه «۲» بیرون رفت، او «۳» دیوار حفصه بکوفت و او را خبر داد و او دیگری را خبر داد تا اینکه «۴» منتشر شد، و گفتند: عایشه با پدر بگفت بر سبیل بشارت. فَلَمَّا تَبَأَتْ بِهِ، چون خبر داد بدان «۵»، یعنی عایشه. وَ أَظْهَرَ اللَّهُ عَلَيْهِ، و خدای تعالی رسول را بر آن مطلع گردانید بر افشای آن سر. عَرَفَ بَعْضَهُ، بهری از آن تعریف کرد و با روی او آورد. وَ أَعْرَضَ عَنِ بَعْضٍ، و از بهری عدول کرد. عامه قراء خواندند: عَرَفَ، به تشدید، مگر کسائی که «عرف» خواند، و در

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: سری خواهم گفتن.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: حجره.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: عایشه.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: آن خبر.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: به آن سر.

صفحه : ۲۹۳

شاذّ ابو عبد الرحمن السیلمی و حسن بصری و قتاده، و بعضی دیگر [از] «۱» مفسران گفتند قوله: عَرَفَ، آن است که جازاه و عاقبه علیه من قولهم لأعرفن سوء فعلک و لأعرفن «۲» لک ما «۳» فعلت، من باز نمایم آنچه تو کرده‌ای. وَ أَعْرَضَ عَنِ بَعْضٍ، ای عفا عن بعض، بر بهری عقوبت کرد و از بعضی عفو کرد. و گفتند: رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- جزا «۴» داد حفصه را برای آن که طلاق داد او را «۵» با خانه پدر فرستاد او را «۶»، عمر خشم گرفت بر دختر و گفت: لو كان في آل الخطاب خير ما طلقك رسول الله، اگر در آل خطاب خیری بودی رسول خدای تو را طلاق ندادی، خدای تعالی فرمود که مراجعت کن. رسول مراجعت کرد به آن «۷»

خشم یک ماه از همه زنان اعتزال کرد و در مشربه «۸» ام ابراهیم بنشست [۵۶- پ]

با ماریه القبطیه تا آیت تخیر «۹» فرود آمد.

حسن بصری گفت: کریمان در کارها استقصا نکنند، نبینی که حق تعالی حکایت کرد از رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- فی قوله: عَرَفَ بَعْضُهُ و اعرض عن بعض، اى عَرَفَهَا بعض الحديث و عدل عن بعض.

فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ، چون رسول خبر داد عایشه را [از آن] «۱۰»، و گفت حفصه را به آنچه کرده بودند از افشای سر «۱۱» رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت:

من أنبأك هذا

، تو را اینکه خبر که داد! رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- جواب

(۱۰-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). اساس: لاعرفن، آد، کا، گا: لاعرفنک، با توجه به مأخذ معتبر خبری تصحیح شد.

(۳). کا: من.

(۴). کا: خبر.

(۵). آد، گا و.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: «او را» ندارد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: و با اینکه. [.....]

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: مشرقه.

(۹). آد: تخییر.

(۱۱). آد قال، کا قالت.

صفحه : ۲۹۴

داد گفت:

نبأنى العليم الخبير

، خدای دانا مرا خبر داد.

آنکه گفت: إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ، اگر توبه کنید از آن که کردید، فَقَدْ صَيَّرْتَ قُلُوبَكُمْ، مستوجب توبه «۱» اید که دل شما میل کرد به آن «۲». ابن زید گفت: میل دل ایشان که بدان مستوجب توبه بودند، آن بود که دل ایشان مایل بود به تحریم ماریه و مفارقت رسول او را، و اینکه بر کار ایشان راست بود جز آن که رسول کاره بود آن را، پس توبه برای آن بایست کردن که چرا شادمانه شدند به چیزی که رسول آن را کاره بود؟ و گفتند: برای میل به کاری که خدای آن را کاره بود، و جمله اهل تأویل مجتمع اند بر آن که خطاب بقوله: إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ، با عایشه است و حفصه.

زهری روایت کرد از عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور از عبد الله عباس که او گفت: من سخت حریص بودم بر آن که بدانم که آن دو زن کدام «۳» بود [ند] «۴» که افشای راز «۵» رسول کردند که «۶» دل ایشان میل کرد، تا سالی از سالها با عمر به حج بودم. در بعضی منازل آب بر دست او می ریختم و او دست می شست، او را گفتم: آن دو زن که بودند از زنان رسول که خدای ایشان را گفت: إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَيَّرْتَ قُلُوبَكُمْ! گفت: کراهت آمد او را از اینکه سؤال، و لکن پنهان نکرد و گفت: واعجباً لک یا بن عباس، عایشه و حفصه بودند.

آنکه گفت: بدان که ما «۷» جماعتی «۸» قریش بودیم بر زنان مستولی [بودیم] «۹» و زنان

- (۱). اساس: آیه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۲). اساس: من، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۳). اساس: که، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴-۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: سرّ.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: و.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: که.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: جماعت.

صفحه : ۲۹۵

را بر ما استیلا نبود تا به مدینه آمدیم، زنان انصاریان را عادت بودی که جواب شوهران دادندی و بر ایشان تحکم کردند، زنان ما در ایشان نگریدند و از ایشان بیاموختند تا یک روز اتفاق افتاد که مرا با زن [خویش] «۱» گفت و گوی رفت، و بر او خشم گرفتم: او مرا جواب می‌داد مرا منکر آمد، گفتم: تو را زهره باشد که مرا جواب دهی! گفت: آری، که از تو بزرگتر را زنان جواب می‌دهند. گفتم: آن کیست! گفت: رسول خداست. مرا عجب آمد، برخاستم و بنزدیک حفصه رفتم و گفتم: شما جواب رسول می‌دهید! گفت:

آری، و باشد که یک شبان روز هجرت کنیم. گفتم: خایب و خاسر باشد آن کس که چنین کند، از کجا ایمن باشید که غضب و خشم خدای به شما فرود آید از خشم رسول! نگر تا نیز «۲» جواب رسول ندهی و از او هیچ نخواهی و بر او اقتراح نکنی، و اگر چیزی باید «۳» تو را از من بخواه. و نگر تا حمیت نبری اگر یکی از زنان رسول نکوتر باشد و رسول را با او میل بیشتر بود. آنگه گفت: مرا همسایه‌ای بود انصاری، نماز شام می‌آمد و به «۴» خدمت رسول رفتمانی «۵». روزی که مرا شغلی بودی او برفتی، و روزی که او را شغلی بودی من برفتمی. و چون خبری تازه شدی و وحی «۶» آمدی، او مرا خبر دادی «۷»، [تا وقتی] «۸» خبر دادند «۹» که قبیله غسان اسبان نعل می‌زنند تا به غزای ما «۱۰» آیند.

- (۱-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دیگر.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌باید. [.....]
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و ما به نوبت به.
- (۵). آد، گا: می‌رفتیم.
- (۶). آد، گا: وحیی.
- (۷). آد، گا: آمدی یکدیگر را خبر دادمانی.
- (۹). اساس: خبر می‌داد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: جنگ ما.

صفحه : ۲۹۶

یک روز نوبت اینکه مرد انصاری بود، نماز شام «۱» بیامد «۲» [و «۳» در سرای من «۴» زد. من بیرون آمدم، مرا گفت: خبر داری که حادثه‌ای عظیم افتاده است! گفتم: غسان بیامده‌اند به غذا! گفت: از اینکه عظیمتر است. گفتم: آن چیست! گفت: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - زنان جمله را طلاق داد. گفتم: اینکه آن است که من حفصه را گفتم و از من نشنید، اکنون در افتادند.

آن شب دل مشغول بودم. بر دگر روز بامداد برخاستم و بنزدیک حفصه رفتم، گفتم: رسول شما را طلاق داده است! گفت: نمی‌دانم، الا آن است که [۵۷-ر]

از ما مفارقت کرده است و در مشربه «۵» ام ابراهیم شده و بنشسته. من بیامدم و رسول را - صلی الله علیه و آله و سلم - غلامی بود سیاه، او را گفتم: در رو و بگوی که عمر بر در است، دستور باشی «۶» تا در آید! غلام در رفت و برون آمد و گفت که: گفتم، و جواب نداد. من برفتم و بنزدیک منبر بنشستم، [اما] «۷» مرا قرار نبود. دیگر باره برخاستم و بیامدم، غلام را گفتم: برو و دستوری خواه. در رفت و بیرون آمد و گفت که: گفتم و جواب نداد «۸». من رفتم. تا سه بار برفتم و باز آمدم و دستوری خواستم و نیافتم. به بار سئوم «۹» برفتم. غلام از قفای من آواز داد که دستوری داد در رو. و من بنزدیک رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - رفتم «۱۰» و سلام کردم. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم -

(۱). اساس: شامی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). اساس: آمد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: ما، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد: مشرقه.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: دستوری هست.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی‌دهد.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: سیم. [...]

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: در رفتم.

صفحه : ۲۹۷

بر سر حصیری خفته بود و آن حصیر اثر کرده در پهلوی رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفتم: یا رسول الله، زنان را طلاق داد [ه] «۱» ی! گفت: نه، گفتم: الله اکبر؟ آنگه آن حکایت که مرا با زن خود و حفصه رفت «۲» بگفتم، رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - از آن جا بخندید، گفتم: یا رسول الله، دستور باشی «۳» که یک ساعت مستأنس باشم به حضرت «۴» تو! گفت: روا باشد. گفت: بر نگریدم «۵» گرد خانه چیزی ندیدم مگر [سه] «۶» پوست گوسفند. گفتم: یا رسول الله، اگر دعا کنی تا خدای تعالی بر امت [تو] «۷» فراخ کند معیشت ایشان - چنان که بر پارسیان و رومیان کرده است - و ایشان خدای را نمی‌پرستند. او باز نشست و گفت: یابن الخطّاب، تو در شکی نمی‌دانی که ایشان قومی اند که ایشان را دنیا معجل بکرده است و لذّات و طئیبات ایشان در دنیاست؟ پس گفتم: یا رسول الله؟ استغفار کن برای من. گفت: من سوگند خورده‌ام که یک ماه بنزدیک اینکه زنان نشوم «۸».

زهري گفت مرا خبر داد «۹» عروه از عایشه که او گفت: من روز می‌شمردم تا بیست و نه روز بگذشت. [روز سی ام] «۱۰» رسول -

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - در نزدیک من آمد، من گفتم که: نه سوگند بر یک ماه خوردی! گفت: بلی. گفتم: [امروز] «۱۱» بیست و نه روز بگذشت «۱۲». رسول گفت: ندانی که ماه بود که بیست و نه روز بود، آنکه گفت: ای عایشه من تو را چیزی «۱۳» خواهم گفتن،

(۱۱- ۱۰- ۷- ۶- ۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: رفته بود.

(۳). آد، گا: دستور باشد، کا: دستور باش.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: طلعت.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: پس بنگریدم.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: نروم.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: زهری روایت کرد از.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: گذشته است.

(۱۳). گا: خبری.

صفحه : ۲۹۸

[جواب آن مده] «۱» تا مشاورت با مادر و پدر نبوی، تعجیل نکنی «۲». گفت: آن چیست! آنکه اینکه آیت «۳» بر خواند: یا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُزَوِّجُكَ إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا - الی قوله: أَجْرًا عَظِيمًا «۴»، و تفسیر و قصه آن در سوره الأحزاب برفته است. گفت: یا رسول الله، در آن حدیث مشورتی به کار می‌آید «۵»، من اختیار خدای و رسول می‌کنم بی مشورت کسی، و لکن یا رسول الله اینکه حدیث سَرِّی است میان من «۶» و تو با پدرم مگوی. گفت: گمان بردی «۷» که من در حفظ اسرار همچون توام؟ اما قوله «۸»: فَقَدْ صَيَّغَتْ قُلُوبُكُمْ، و از حق او آن است که «قلبا کما» «۹» تشبیه است، گوییم: از اینکه دو لغت است - و عرب هر دو گفته‌اند «۱۰» - الا آن است که جمع بیشتر است و شایعتر، و شاعر «۱۱» جمع کرد میان هر دو لغت فی قوله: [ظهراهما مثل] «۱۲» ظهور الترسین قوله: وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ، أی تعاونا، گفت: اگر پشت با پشت نهید «۱۳» و یکدیگر را معاونت کنید در «۱۴» ایذای رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - اهل کوفه خواندند: به تخفیف «ظا» علی وزن تفاعلا بر فعل ماضی، و باقی

(۱۲- ۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: مکن.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: آیات.

(۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۲۸ و ۲۹. [...]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌باید، چاپ شعرانی (۱۱/ ۱۹۹): نمی‌آید.

(۶). کا: ما.

(۷). گا: گمان بری.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: اگر گویند

(۹). اساس: قلوبکما، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: گفته است.

(۱۱). آد: و عرب.

(۱۳). آد، گا: گیرید، کا: دهید.

(۱۴). آد، گا: بر.

صفحه : ۲۹۹

قراء خواندند: [تظاهرا] «۱» به تشدید «ظا» علی تقدیر «تظاهرا» بر فعل مستقبل، آنکه «تا» ی تفاعل را در «ظا» ادغام کردند لقرب المخرج، و صار تظاهرا. فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ، خدای تعالی یار و یاور است، آی ولیه و ناصره، و به نصرت رسولش [او] «۲» اولیتر است. وَ جِبْرِیلُ، و نیز جبرئیل امین. وَ صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ، و مرد صالح از جمله مؤمنان، به چند طریق در اخبار ما و مخالفان ما آمد به اسناد از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- که او گفت: مراد «به صالح المؤمنین» «۳» علی بن ابی طالب است.

کلبی گفت: مؤمنانند که منافق نباشند. علاء بن زیاد گفت و قتاده که:

پیغمبرانند. وَ الْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ، و فرشتگان پس از آن پشت [۵۷-پ]

اویند و یاورانند «۴» او را، و گفتند برای آن نگفت صالحوا المؤمنین «۵» بر جمع [وَ الْمَلَائِكَةُ] به لفظ جمع «۶» که اینکه لفظ در جای جمع است اگر چه واحد است، چنان که قائلی گوید: لا یدخل داری الّا قاریء، هر یک از قاریان [که] «۷» در سرای [او] «۸» شوند «۹» روا بود، چنان که اگر «۱۰» جمعی بسیار در شوند، که اینکه لفظ واحد به جای جمع است، و بر قول اول که گفتیم بدین تأویل حاجت نیست.

و اصحاب ما بدین آیت استدلال کردند به تفضیل «۱۱» امیر المؤمنین- صلوات الله و سلامه علیه- بر صحابه، و آن آن است که گفتند خدای تعالی می گوید: وَ صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ، اگر چه نه به لفظ تفضیل است. کقولهم: فلان

(۸-۷-۶-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: گفت: مرد صالح.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: یاوراند.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: صالح المؤمنین.

(۹). اساس: شود، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۰). آد، گا: روا بود و اگر، کا: روا بود و اگر چه.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بر فضیلت.

صفحه : ۳۰۰

فقیه القوم و عالم القوم و سید القوم، یرید أفتهم و اعلمهم و أحقهم بالسیادة.

قوله: عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنْ أَنْكَهَ حَقَّ تَعَالَى گفت برای [تسلی] «۱» رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- و برای آن که تا تحکم ایشان به «۲» رسول رد کند، گفت: همانا اگر رسول من طلاق دهد شما را. أَنْ يُدِلَّهَ أَوْ جَاءَ خَيْرًا مِنْكُنْ، [خدای تعالی] «۳» زنانی دهد او را [به] «۴» بدل شما بهتر از شما، مسلمانان، مؤمنان، نمازکنان «۵». و گفتند: مطیعات «۶»، و گفتند: دعا کنندگان. تائبات، توبه کنندگان «۷» و خدای را پرستندگان. سائحات، روندگان با او هر کجا رود، و گفتند: روزه داران، و گفتند: مهاجران «۸». تئبات وَ

أَبْكَاراً، بهری شوهر» (۹) کرده و بهری ناکرده، و اینکه آیت دلیل است بر بطلان دلیل الخطاب، چه اگر دلیل الخطاب بر کار گیرند آیت دلیل آن کند که ایشان موصوف نبودند بدین صفات، و معلوم است که ایشان موصوف بودند» (۱۰) بدین صفات، پس دلیل الخطاب را اصلی نشود از آن جا که مؤدّی است به اینکه افساد» (۱۱).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، آنکه خطاب کرد با مؤمنان و گفت: ای گرویدگان [و ایمان آوردگان به خدای. قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَاراً، خویشتن را و اهل خود را نگهدارید از آتش دوزخ و از دوزخی که: وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ، هیزم آن آدمیانند و سنگها، یعنی سنگ کبریت که در سورة البقره گفته‌ایم.

(۴-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: بر.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: نماز کنندگان.

(۶). اساس: مطیعان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها عابدات.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: مهاجرات.

(۹). آد: شو، کا: شوی.

(۱۰). اساس بدین صفات و معلوم است که ایشان موصوف بودند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: فساد.

صفحه ۳۰۱

عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ، غِلَاطٌ شِدَادٌ، بر اینکه آتش موکل باشند فرشتگان درشتان سخنان و آنان زبانیه دوزخ‌اند. لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ، در خدای تعالی عاصی نشوند به آنچه فرماید.

وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ، و بکنند آنچه بفرمایند ایشان را» (۱).

[يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا- تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ، اینکه خطابی است که روز قیامت خدای تعالی با کافران» (۲) کند، گوید: ای آنان که کافر شده‌اید عذر خواهید امروز، چه امروز عذرها مقبول نباشد، و توبه نپذیرند برای آن که مکلفان ملجأ باشند، و فعل ملجأ در تکلیف نیاید، و بر او ثواب و عقاب نبود. إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ، شما را جزا خواهند داد به آنچه کرده باشید» (۳).

[يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا، آنکه خطاب کرد با مؤمنان و گفت: ای گرویدگان» (۴) توبه کنید با خدای تعالی و با در او گریزید و با درگاه او شوید. تَوْبَةً نَّصُوحًا، جمله قراء «نصوح» خواندند به فتح «نون» و ابو بکر عن عاصم روایت کرد: «نصوحا» به ضم «نون» علی المصدر. مبرّد گفت: مراد به «نصوح» توبه‌ای است نصیحت کننده.

و علما در معنی توبه نصوح خلاف کردند. عمر گفت و ابی معاذ که: توبه نصوح آن باشد که از آن توبه با سر گناه نشود [چنان که شیر با پستان نشود] (۵)، و معاذ اینکه خبر مرفوع روایت کرد الی النبی - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - حسن» (۶) گفت: توبه نصوح آن باشد که [مرد] (۷) پشیمان بود» (۸) بر گذشته و عزم کرده باشد بر آینده که با سر مانند آن نشود. کلبی گفت: آن باشد که به دل پشیمان شود و به زبان استغفار کند و به تن باز ایستد از گناه. قتاده گفت: توبه نصوح، ای صادق» (۹)، ناصح باشد. سعید جبر گفت: توبه مقبول باشد، و مقبول نبود تا در او سه

(۷-۵-۴-۳-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: که.

(۸). کا: باشد. [.....]

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: توبه صادق.

صفحه: ۳۰۲

خصلت نبود: خوف آن که مبدا که نپذیرند «۱» و امید آن که پذیرفته شود، و آن که بر طاعت مداومت کند. سعید بن المسیب گفت: توبه‌ای که بدان نصیحت کند خود را.

قرظی گوید: باید تا در او چهار شرط بود: استغفار به زبان و اقلاع به اجسام و ابدان، و عزم کردن بدان که دیگر نکند مثل آن، و هجران کنند «۲» از گناهکاران. سفیان ثوری گفت: علامت توبه نصوص چهار چیز بود: القلئه، و العله، و الذلئه، و الغربه، درویشی و بیماری و ذلیلی و غریبی.

فضیل عیاض گفت: آن باشد که گناه نصب چشم او باشد چنان که پنداری که در او می‌نگرد «۳». ابو بکر واسطی گفت: توبه نصوص آن باشد که در او نصیب خود مراعات نکند چنان که [گناه برای راحت خود کرد] «۴»، توبه برای راحت خود کند «۵» تا از عذاب نجات یابد، بل باید که برای خدای [تعالی] «۶» و تحصیل رضای او کند.

ابو بکر وراق گفت: باید که تا دنیا بر او «۷» تنگ شود با فراخی او، و نفس او بر او «۸» تنگ شود «۹» چنان که خدای تعالی در حق آن سه کس گفت: وَ عَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلْفُوا «۱۰» - الآية. ابو بکر دقاق «۱۱» مصری گفت: باید تا ردّ مظالم کند، و از خصمان حلالی بخواهد، و پیوسته طاعت کند، گفت رویم گفت: آن باشد که با

(۱). اساس: نپذیرد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد، گا: هجران کردن.

(۳). اساس: می‌نگری، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۴-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). اساس: نکند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: تو.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: و نفس بر تو.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: نشود.

(۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۱۱۸.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ابو بکر وراق.

صفحه: ۳۰۳

خدای [تعالی همه] «۱» روی باشد نه «۲» قفا، چنان که در وقت گناه همه [۵۸- ر]

قفا بود بلا «۳» روی.

ذو الثنون گفت [توبه را] «۴» سه علامت است: قلئه الکلام و قلئه الطعام و قلئه المنام، اندک گوید، و اندک خورد، و اندک خوابد.

شقیق گفت: آن باشد که خداوندش خویشتن «۵» را ملامت بسیار کند و از پشیمانی خالی نشود تا از آفات گناه به سلامت برهد. سری سقطی گفت: توبه نصوص آن بود که توبه کند و مردمان را با توبه خواند، تا چنان که او از عذاب رهد ایشان نیز برهند، چه شرط مسلمانی آن است که به مسلمانان «۶» آن خواهی که به خود خواهی. جنید گفت: آن باشد که گناه فراموش کند، برای آن که هر که توبه او نصوص بود هر چه جز خداست «۷» فراموش کند. ابو‌الدیان گفت: آن باشد که خداوند [ش] «۸» را دمی بود سفوح «۹» و تنی باشد او را از «۱۰» معاصی جموح تا توبه او را توان نام نهادن نصوص. فتح موصلی گفت علامات توبه نصوص سه چیز است: مخالفه الهواء و کثرة البكاء و مکابده الجوع و الظماء. عسی رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ، تا همانا خدای تعالی گناهان شما مکفر کند، و آن «۱۱» توبه کفاره گناهان شما باشد، و اصل تکفیر تغطیه «۱۲» باشد، یعنی گناها [نتا] «۱۳» ن بیامرزد، و بیان کردیم که تکفیر و احباط باطل است و انما گناه خدای آمرزد عند توبه [به] «۱۴» تفضّل «۱۵».

(۱۴-۱۳-۸-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲-۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بی.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: خود. [...]

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: به دیگران.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: جز خدای بود باید که.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: را اشکی ریزان بود.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: در.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: پوشانیدن.

(۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها ان شاء الله تعالی.

صفحه : ۳۰۴

وَيُدْخِلُكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، و شما را به بهشتهایی برد که در زیر درختان آن جویهای آب می‌رود. يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ، آن روز که خدای تعالی رسول خود را که محمّد است اذلال نکند و «۱» آنان را که به او ایمان آوردند از صحابه او، بل اعزاز کند ایشان را به ایصال ثواب.

آنکه وصف کرد ایشان را به آن که نور ایشان روز قیامت با ایشان می‌رود در پیش ایشان و بر دست راست ایشان، بر سبیل رغبت می‌گویند:

رَبَّنَا أْتِمِمْ لَنَا نُورَنَا، بار خدایا نور ما را تمام کن و ما را بیامرز که تو خدای عزیزی و حکیمی [بر همه چیز توانایی] «۲»، و اینکه آنکه گویند که نور منافقان فرو می‌رود و ایشان در ظلمت بمانند- چنان که در سورة الحديد گرفت.

آنکه خطاب کرد با رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت: [يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَ الْمُنَافِقِينَ] «۳»، ای پیغمبر برگزیده جهاد کن با کافران [و با منافقان و کارزار کن با ایشان. مفسران گفتند: معنی آن است که جهاد کن با کافران] «۴» به تیغ و با منافقان به سخن و جدال «۵». وَ اغْلُظْ عَلَيْهِمْ، و با هر دو گروه درشت باش، و در قراءت اهل البيت «۶» آمد «۷»: [جَاهِدِ الْكُفَّارَ] «۸» بالمنافقين، به منافقان با کافران «۹» جهاد کن. وَ مَا وَاهُمْ جَهَنَّمَ، و ماوی و مال ایشان دوزخ است، و آن بد مال و بازگشتن است.

آنکه حق تعالی دو مثل زد برای کافران و مسلمانان [گفت:

- (۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۸-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.
 (۵). آد، کا: جدل.
 (۶). آد و دیگر نسخه بدلها علیهم السلام.
 (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: هست.
 (۹). اساس: با منافقان و کافران، که با توجه به نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۰۵

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِّلَّذِينَ كَفَرُوا، مثل زد خدای تعالی برای کافران. امْرَأَتِ نُوحٍ وَ امْرَأَتِ لُوطٍ، زن نوح را و زن لوط را که ایشان [۱] با آن که دو کافر بودند: [كَاثِرًا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحِينَ] [۲]، در تحت حکم و امر دو بنده صالح بودند- دو پیغمبر مرسل- و اینکه جای تعجب باشد که ایشان خلقان را با خدای خوانند و بر دست ایشان بسیار کس [۳] ایمان آرند، آنکه زنان ایشان کافر باشند؟ عبد الله عباس گفت: زنان ایشان منافق بودند. مفسران گفتند: زن نوح را و اعله نام بود و زن لوط را و اهله. مقاتل گفت: والعه و والهه. کَاثِرًا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا، در زیر فرمان دو بنده چنین [۴] بودند. فَخَاثِرَاتُهُمَا، خیانت کردند با ایشان. عبد الله عباس گفت: آن خیانت را از ایشان به زنا نبود [۵]، امّا خیانت زن نوح آن بود که قوم او را گفتی: [نگر] [۶] تا سخن او نشنوید و اعتماد نکنید [۷] که او دیوانه است، احوال او من بهتر دانم که بر او مطلعم شب و روز. اگر کسی در خفیه و پوشیده [۸] به نوح ایمان آوردی، او برفتی و آن جبار به و کفار [۹] را خبر دادی تا او را بگرفتندی و عذاب کردند. و زن لوط قوم را خبر دادی به حضور مهمانان و غربا [۱۰] به نزدیک او تا آن قوم ایشان را رنج داشتندی که آن قوم آن معامله [۱۱] با غربا کردند.

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد. [...].
 (۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.
 (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: کسان.
 (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: صالح.
 (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: خیانت ایشان نه به زنا بود.
 (۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
 (۷). اساس: نکنند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
 (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: پوشیدگی.
 (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: جبار به کفار.
 (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: غریبان.
 (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: آن قوم لواطه.

صفحه : ۳۰۶

فَلَمْ يُغْنِيا عَنْهُما مِنَ اللَّهِ شَيْئاً، ایشان را غنا و کفاف نکرد از خدای تعالی آن که زنان دو پیغمبر بودند، اى فلم یغن نوح و لوط عنهما، آن دو پیغمبر به فریاد ایشان نرسند» (۱) و شفاعت ایشان نکنند. وَقِيلَ ادْخُلُوا النَّارَ مَعَ الدَّاحِلِينَ، و گویند ایشان را- یعنی زنان را [۵۸-پ]

که در دوزخ شوید» (۲) با آنان که می‌شوند» (۳).

وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا، و مثلی دیگر زد خدای تعالی برای مؤمنان زن فرعون را- و نام او آسیه بنت مزاحم بود. مفسران گفتند: چون ساحران سحر خود بکردند، و موسی- علیه السلام- عصا بینداخت و کرده ایشان» (۴) و ساخته ایشان فرو برد، آسیه اندیشه کرد و بدانست که او پیغمبر است و جادو نیست. چون فرعون- علیه اللعنه- مطلع شد بر ایمان او، بفرمود تا او را چهار میخ کردند» (۵) در آفتاب، آنکه بفرمود تا سنگی عظیم بیاوردند تا بر او زنند.

عند آن که او آن سنگ بدید، در خدای بنالید و گفت: رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ، [بار خدایا برای من در بهشت خانه‌ای بنا کن]» (۶). خدای تعالی حجاب برداشت تا او در بهشت خانه‌ای بدید از در» (۷) سفید» (۸) به یک پاره که خدای تعالی برای او بیافریده بود، او دل خوش گشت، آنکه جان او برداشت» (۹) پیش از آن که آن سنگ بر او آید» (۱۰) چون او را وفات آمد، و ایشان ندانستند، آن سنگ بر او زدند» (۱۱) بر تنی زدند بی جان و او از آن هیچ الم نیافت، نیز در دعا گفت: وَ نَجِّنِي مِنَ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ، بار خدایا مرا از

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: روید.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌روند.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: چهار میخ بستند.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: درّی.

(۸). کا: سپید.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: برداشتند.

(۱۰). آد: آمد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۲۰۳/۱۱): برآوردند.

صفحه : ۳۰۷

فرعون و عمل خبیث او برهان، و مرا از اینکه قوم کافران و بیدادکاران برهان.

خدای تعالی با اینکه [آیت] «۱» بیان کرد که: عمل کسی کسی را سود ندارد و زیان ندارد، و خدای تعالی کس را بر فعل دیگری ثواب و عقاب ندهد، که ایمان نوح و لوط زنان ایشان را سود نداشت و نه کفر ایشان شوهران را زیان داشت، و همچنین ایمان زن فرعون، فرعون را سود نداشت، و کفر فرعون آسیه را زیان نداشت» (۲).

و مَرِيَمَ ابْنَتِ عِمْرَانَ الَّتِي، و مریم دختر عمران. در نصب او دو وجه است» (۳). یکی آن که معطوف است علی قوله: امْرَأَتِ فِرْعَوْنَ و مریم، و عامل در او ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا، است. و وجهی دیگر آن که به فعل مقدر منصوب است و التقدير: و اذکر» (۴) مریم بنت عمران،

یاد کن مریم دختر عمران را. أَحَصَّنَتْ فَرْجَهَا، که «۵» اندام خود «۶» از فساد و زنا نگاه داشت ما باد در او دمیدیم. و الفرج الشَّقَّ و منه الفرجة و الفرج و الانفراج «۷»، و اینکه کنایت است از اندام مرد و زن و اینکه کنایت «۸» است نیکو، [و] «۹» نام زشت او که فحش باشد «حز» است، از آن جا [ست] «۱۰» که [در دشنام] «۱۱» گویند: فی حَزِّ امه، اینکه جواب طعن ملحدان «۱۲» است که گفتند: چون «۱۳» روا باشد که خدای تعالی در قرآن لفظی چنین گوید! و مثل آن لفظ فحش باشد [و زشتی] «۱۴». فَفَخَّنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا، در او دمیدیم از روح

(۱۴- ۱۱- ۱۰- ۹- ۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد، گا: نکرد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: گفتند.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: اذکر.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: او.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها را.

(۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: الافراج، با توجه به منابع معتبر خبری تصحیح شد. [.....]

(۸). آد، کا: کنایتی است.

(۱۲). اساس: مجلدان، چاپ شعرانی (۲۰۴/۱۱): مخالفان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها آورده شد.

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: چگونه.

صفحه: ۳۰۸

خود و آن [چنان] «۱» بود که جبرئیل بیامد و باد در آستین او دمید، و گفتند: در گریبان او، در حال، آبستن گشت و به عیسی بار گرفت. و برای آن اضافت با خود کرد که آن فعلی بود که جز مقدور او نبود که از باد دهن جبرئیل عیسی را بیافریند. وَ صَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا، و مریم- علیها السلام- کلمات خدای را و کلام «۲» او را تصدیق کرد و باور داشت. وَ كُتِبَ، و کتاب او یعنی تورات. قَرَأَ عَامَّهُ «کتابه» خواندند علی التوحید، و بصریان عن عاصم و نافع به روایت خارجه خواندند: وَ كُتِبَ، علی الجمع، یعنی جمله کتابهایی که از آسمان آمده بود در آن عهد و پیش از آن. وَ كَانَتْ مِنَ الْقَانِنِينَ، [و او از جمله مطیعان بود، و برای آن قانتین] «۳» گفت: «۴»، قانتات نگفت «۵» لتغلب المذکر علی المؤنث، و گفتند: برای آن که او قوت مردان داشت در عبادت.

و رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت:

«۶» حَسْبُكَ مِنْ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ أَرْبَعٌ: مَرِيْمُ ابْنَةُ

عمران، و آسیه ابنة مزاحم، و خدیجه ابنة خویلد، و فاطمة ابنة محمد- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهَا وَ عَلِيَّهَا وَ عَلَيْهِمُ- گفت: بس است تو را از زنان چهار زن: مریم دختر عمران و آسیه دختر مزاحم و خدیجه دختر خویلد زن رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- و فاطمه دختر رسول- علیه السلام.

و ابو موسی روایت کرد «۷» از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- که گفت:

(۳- ۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). گا: و کلمه.

(۴). اساس: گفتند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد، کا: نه قانتات.

(۶). اساس: بنت، با توجه به منابع معتبر حدیث تصحیح شد.

(۷). آد، گا: روایت کند.

صفحه : ۳۰۹

مردان بسیار کامل شدند، و از زنان کس کامل نشد مگر چهار زن: مریم دختر عمران و آسیه دختر مزاحم و خدیجه دختر خویلد و فاطمه دختر محمد - علیه السلام [۵۹-ر].

معاذ جبل روایت کند که «۱» رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - در بالین خدیجه - رضی الله عنها - رفت و او در حالت نزع بود، گفت: یا خدیجه سخت اینکه کار که فرود آمد به تو «۲»! گفت: یا رسول الله، در اینکه کراهت خیر بسیار هست، آنکه گفت: چون در نزدیک همسران خود شوی که بیوسان «۳» تو خواهند بودن، ایشان را از من سلام کن. گفت: یا رسول الله، ایشان که اند «۴»! گفت: مریم دختر عمران و آسیه دختر مزاحم و کلیمه «۵» او کلیمه «۶» خواهر موسی. خدیجه - رضی الله عنها - گفت: بالزفاء و بالبنین، تو را با ایشان فسحت کاری «۷» باد و پسران، و اینکه دعایی باشد که دامادان را کنند.

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: روایت کرد از.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها و کاره.

(۳). کذا: در اساس، آد: هوسپان، کا: هوسپان.

(۴). گا: کیانند.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: کلمه. [.....]

(۶). آد، گا: ای کلیمه، کا: ابی کلیمه.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: ساز گاری.

صفحه : ۳۱۰

سورة الملك

اینکه سورت مکی است و سی آیت است، و سیصد و سی کلمت است و هزار و سیصد حرف است. و روایت است از عکرمه از عبد الله عتیس که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: می «۱» خواستمی که سورة الملك در دل هر مؤمنی بودی، یعنی خواستمی که هر مؤمن به یاد «۲» داشتی.

و أبو هریره روایت کرد که «۳» رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت «۴»:

در اینکه کتاب قرآن سورتی است که سی آیت است، فردای قیامت شفاعت کند خداوندش را و او را از دوزخ بیارد «۵» و آن سورت تبارک است.

عبد الله مسعود گفت: چون بنده را در گور نهند، فرشتگان عذاب از قبل «۶» پاینان «۷» او در آیند، [پس] «۸» فرشتگان رحمت گویند: شما را بر او سبیلی نیست که او در شبها به سورة الملك برخاستی «۹»، بر سرینان او آیند «۱۰» زبان او گوید «۱۱»: شما را با آن بنده

راه «۱۲» نیست که سوره الملك بسیار خواندی در شبها

- (۱). کا: من.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: هر مؤمن آن را یاد.
- (۳). کا، گا: از.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها که.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: به در آرد.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: جانب.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: پای.
- (۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۹). آد، کا: شبها سوره الملك خواندی.
- (۱۰). آد، کا: با جانب سر او آیند.
- (۱۱). آد، کا: زبان بنده.
- (۱۲). آد، کا: راهی. [.....]

صفحه : ۳۱۱

که بر خاستی. آنکه گفت: اینکه سورت مانع است از عذاب گور و اینکه سورت را در توریت هم سوره الملك خوانند، هر که او را در شب بخواند ثواب بسیار تحصیل کند «۱» - ان شاء الله [۵۹-پ].

[سوره الملك (۶۷): آیات ۱ تا ۳۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱) الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَتَيْكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ (۲)
 الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ (۳) ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ
 إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ (۴)
 وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ (۵) وَاللَّذِينَ كَفَرُوا فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ
 الْمَصِيرُ (۶) إِذَا أُلْقُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهيقًا وَهِيَ تَفُورٌ (۷) تَكَادُ تَمَيِّزُ مِنَ الْغَيْظِ كُلَّمَا أُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلْتَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ (۸)
 قَالُوا بَلَى قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ (۹)
 وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ (۱۰) فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ فَسُحِقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ (۱۱) إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ
 بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ (۱۲) وَأَسْتُرُوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۱۳) أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ
 (۱۴)

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ (۱۵) أَمْ أَنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ (۱۶) أَمْ أَنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعَلَّمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ (۱۷) وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (۱۸) أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمَسِّكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ (۱۹) أَمْ مَنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ يَنْصَرُّكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ إِنَّ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي غُرُورٍ (۲۰) أَمْ مَنْ هَذَا الَّذِي يَرْزُقُكُمْ إِنْ أَمْسَكَ رِزْقَهُ بَلْ لَجُّوا فِي عُتُوٍّ وَنُفُورٍ (۲۱) أَمْ مَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَى أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۲۲) قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ (۲۳) قُلْ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۲۴) وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۲۵) قُلْ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۲۶) فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيَّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَقِيلَ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدَّعُونَ (۲۷) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَهْلَكْنِي اللَّهُ وَمَنْ مَعِيَ أَوْ رَحِمْنَا فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ (۲۸) قُلْ هُوَ الرَّحْمَنُ أَمَّنَّا بِهِ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا فَسَتَعَلَّمُونَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۲۹) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ (۳۰)

ترجمه

متعالی است «۲» آن که در تصرف اوست پادشاهی و او بر هر چیزی تواناست. آن که بیافریده است مرگ و زندگانی را تا بیازماید شما را تا کدام است نیکوتر عمل، و او قوی و آمرزنده است. آن که بیافرید هفت آسمان بر هم نهاده، نبینی در آفرینش خدای از تفاوتی، بازگردان دیده را، هیچ بینی اشکافی. پس بازگردان دیده را دوباره تا برگردد با تو چشم، ذلیل، و او کند باشد. و بیاراستیم آسمان دنیا را به چراغها و کردیم آن را رجم دیوان را و بساختیم برای ایشان عذاب دوزخ.

- (۱). آد: حاصل کند، کا: بحاصل کند، آد و دیگر نسخه بدلهها جعلنا الله من القارئین العالمین العالمین بها بفضله و جوده.
(۲). آد و دیگر نسخه بدلهها: نامی است.

صفحه : ۳۱۲

و آنان را که کافر شدند به خدایشان عذاب دوزخ، و بد جای است.

چون در اندازندشان در دوزخ شنوند آن را آوازی و آن [می جوشد] «۱».

نزدیک است بدرّ از خشم هر باری در افگندند قومی را در آن، بپرسند ایشان را خزنه آن دوزخ نیامد به شما بیم کننده! گویند: آری آمد به ما بیم کننده.

به دروغ داشتیم و گفتیم نفرستاد خدای از چیزی که نیستید شما مگر در گمراهی بزرگ.

و گفتند: اگر ما را شنوایی بودی یا عقل، نبودمانی در میان دوزخیان.

مقرّ آیند به گناهشان هلاک باد اصحاب دوزخ را.

[۶۰-پ]

آنان که می ترسند از خدای شان به غیب ایشان را آمرزشی بود و مزدی بزرگ.

پنهان کنید گفتارتان یا آواز بردارید بر آن که او داناست به دلها.

نداند آنچه آفرید! و او لطیف و آگاه است.

(۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، افزوده شد.

صفحه: ۳۱۳

آن که بکرد شما را زمین مسخر، بروید در دوشهای «۱» آن و بخورید از روزی او و با اوست حشر. ایمنید از آن که در آسمان است که فرو برد شما را زمین! چون می‌گردد. یا ایمنید از آنچه در آسمان است که فرود بفرستد بر شما سنگ ریزه زود بود که بدانید که چگونه است بیم کردن من. و به دروغ داشتند آنان که از پیش ایشان بودند، چون بود انکار من. نمی‌بینند مرغ بر زبر ایشان راست شده و بال فراهم گرفته! نگاه ندارد ایشان را مگر خدای، او به هر چیزی بیناست. «۲»

کیست اینکه که او لشکر است شما را یاری می‌دهد شما را از جز خدای، نیستند کافران مگر در فریبی. کیست آن که روزی دهد شما را اگر بازگیرد روزی او، بلکه بستیزند در طغیان و رمیدن. آن که می‌رود به روی خود «۳»، اولتر راه نماینده است [یا «۴» آن که می‌رود راست بر

- (۱). اصل ترجمه بدین صورت بود: در جایهای، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.
 (۲). اساس: ام، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد.
 (۳). کذا: در اساس، ترجمه آیه در متن تفسیر «به روی در آمده».
 (۴). اصل ترجمه ندارد، از متن تفسیر همین نسخه افزوده شد.

صفحه: ۳۱۴

راه راست است!

بگو او آن است که بیافرید شما را و کرد شما را شنوایی و بینایی و دل «۱»، اندکی است آنچه شکر می‌کنید. بگو او آن است که بیافرید شما را در زمین و با او حشرتان کنند. و می‌گویند کی است اینکه وعده اگر شما راست گویانید! بگو علم بنزدیک خداست و من بیم کننده‌ام آشکارا.

[۶۱-ر]

چون دیدند او را درم گردید رویهای آنان که کافر شدند و گفته شد «۲» اینکه آن است که بودید شما به آن دعوی کردید. بگو دیدید شما اگر هلاک کند خدای مرا و آن را که با من است یا رحمت کند بر ما، کیست که زنهار دهد کافران را عذاب دردناک!

بگو اوست خدای، ایمان آوردیم به او و بر او توکل کردیم، زود بود که بدانید که کیست در گمراهی آشکارا. بگو

- (۱). کذا: در اساس و ترجمه آیه در متن تفسیر، چاپ شعرانی (۲۰۷/۱۱): دلها.

(۲). اساس: و گفتند، با توجه به چاپ شعرانی (۲۰۸/۱۱) تصحیح شد.

صفحه: ۳۱۵

می‌بینید اگر بامداد کند [آب] «۱» از شما فرو شده، کیست که آرد شما را آبی روان!

قوله تعالی: تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ، حق تعالی در اینکه آیت ثنای خود گفت، [گفت] «۲»: متعالی است و متعظم آن خدایی که پادشاهی او راست و متفرد است به وجود لم یزل و لا یزال. و اصل کلمه تفاعل است من بروك البعير و هو ثباته و لزومه بارکا علی صدره، یعنی قدیم است «۳» فیما لم یزل، باقی است فیما لا یزال، وجود او را ابتدایی نیست و دوام او را انتهایی نیست. بِيَدِهِ الْمُلْكُ، به دست اوست پادشاهی، یعنی به امر اوست و قدرت او. و «ید» قوت و قدرت باشد، و به معنی تصرف و نفاذ امور «۴» آید، و معنی آن است که: ملک آفریده اوست و در تصرف اوست تا چنان که خواهد می‌گرداند به ایجاد و اعدام و زیادت و نقصان و انواع تغییرات. وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و او بر همه چیزی قادر است و در تصرف اوست تا چنان که خواهد می‌گرداند به ایجاد و اعدام و زیادت و نقصان و انواع تغییرات. وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، و او بر همه چیزی قادر است از مقدرات خود.

آنکه گفت: الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ، او آن خداست که بیافرید مرگ و زندگانی [را] «۵». مرگ بیافرید تا بر آن صبر کنند، و حیات بیافرید تا بر آن شکر کنند. گفتند از «۶» اینکه حدیث اشارت کرد بر آن که قادر است بر شیء و ضدش که «۷» اگر مرگ معنی «۸» بودی ضد «۹» حیات بودی، اما قوله:

خَلَقَ الْمَوْتَ، حقیقت او آن است که فعلی کند که حیات عند آن منتفی

(۱). اساس: ندارد، با توجه به معنی آیه و ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

(۲-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: یعنی خدا.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: امر.

(۶). آد، گا: به. [.....]

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: چه.

(۸). آد، کا: معین، گا، متعین.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: ضدش.

صفحه: ۳۱۶

شود از تخریب بنیه «۱» و ترجیح بعضی معانی بر بعضی از آنچه حیات محتاج است بدو از حرارت و برودت و رطوبت و بیوست و یا سدّ مخارج روح چون خناق و ضیق نفس و آنچه حیات به او منتفی شود، و مذهب درست اینکه است که گفتیم. و مذهب ابو علی و ابو القاسم بلخی آن است که: موت معنی است و ضدّ حیات است، و ابو هاشم را مذهب آن بود اول، آنکه رجوع کرد. و «۲» مذهب اشعری «۳» و نجار هم اینکه است. و برای آن گفتیم که او معنی نیست که حکمی صادر نیست از او که استدلال توان کردن به او و به آن که او معنی است، و چون «۴» مدرک نباشد و طریقی نباشد از حکم به اثبات او، اثبات کردن او [۶۱-پ]

مؤدّی بود با جهالت. قوله: لَيْبَلُوكُمْ، تا بیازماید شما را که [از شما] «۵» کدام «۶» نیکو عملتر است. بیان کردیم پیش از اینکه که معنی ابتلاء از خدا چه باشد، و معنی آن است که او در تکلیف ما به «۷» مکلفان معامله آنان کند که ایشان را امتحان و ابتلاء کنند، آنکه

آن را بر توسع امتحان خواند، و اینکه افعال چون اطلاق و تخلیه و تمکین و تخییر و مانند اینکه فعلها که خدای با مکلفان کرده است که آن صورت امتحان دارد. وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْعَفُوْرُ، و او خدایی است عزیز غالب همه چیز را، و هیچ چیز او را غالب نشود» (۸). و «غفور» آمرزنده است.

و امّا تقدیم موت بر حیات فی قوله تعالی: خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ، به «۹» آن که حیات بهتر است از موت در او چند وجه گفتند «۱۰»: یکی آن که اعتبار نیست در

(۱). کا: بنیت.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: رجوع کرد با.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ابو الحسن الاشعری و مذهب.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و معنی.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس: که، با توجه به آد تصحیح شد.

(۷-۹). آد و دیگر نسخه بدلها: با.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: او را هیچ چیز غلبه نکند.

(۱۰). کا: گفته‌اند.

صفحه: ۳۱۷

اینکه باب به تقدیم و تأخیر و او موجب ترتیب نیست، چنان که گفت: يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ اِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُوْرَ (۱)، و ذکور از اناث به باشد، و اینکه برای آن چنین گفت که در تقدیم ترجیح و تفضیلی نیست.

بعضی دیگر گفتند: برای آن تا مکلفان متعظ شوند به او «۲» بدانند که مرجع با موت خواهد بودن. قتاده گفت: خدای تعالی آدمی را به مرگ «۳» ذلیل بکرد و دنیا هم سرای حیات کرد و هم سرای فنا، و آخرت را سرای بقا کرد و جزا. بعضی دیگر گفتند: برای آن تقدیم کرد او را که او «۴» مقدم است، نبینی که خاک و نطفه و آن چیزها را که احیا را «۵» از او آفریدند همه موات و جماد بوده است، آنکه حیات در او آفریدند.

و روایت کردند «۶» از عبد الله عباس که او گفت: خدای تعالی مرگ را بر صورت کبشی سیاه «۷» سفید «۸» آفرید، به هیچ [چیز] «۹» گذر نکند «۱۰» و به او نرسد الا که بمیرد. و حیات را بر صورت اسبی ابلق «۱۱» آفرید، و آن اسبی است «۱۲» که جبرئیل - علیه السلام - و انبیا - علیهم السلام - بر او نشستند «۱۳»، از خر مهتر است و از استر [کهنتر] «۱۴». گام او یک چشم زخم «۱۵» باشد. پای بر هیچ چیز نهد و به هیچ چیز نرسد و الا آن چیز زنده شود، و او آن اسبی است که جبرئیل - علیه السلام - بر او نشست بود. چون سامری او را دید و خاک از پی او برگرفت و

(۱). سوره شوری (۴۲) آیه ۴۹.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: شوند و. [...].

(۳). آد، کا: موت.

(۴). کا: آن.

- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: خلق.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: و روایتی دیگر.
- (۷). گا و.
- (۸). آد، گا: سپید.
- (۹-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۱۰). کا: ظفر نکند.
- (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ماده.
- (۱۲). اساس: اسبست، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: نشینند.
- (۱۵). آد، گا: چشم زدن.

صفحه : ۳۱۸

در شکم عجل افکند تا به بانگ آمد و اینکه خبر بر سبیل تمثّل «۱» باشد اگر درست شود. اما قوله تعالی: «أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، عبد الله عباس «۲» روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت فی قوله تعالی: «أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، احسن عقلا و اورع عن محارم الله، و أسرع الى طاعة الله ، تا که عاقلتر است و پرهیز گارتر است و طاعت دارتر است.

ابو قتاده گفت: رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - را از اینکه آیت پرسیدم، گفت معنی آن است که: کیست که عقل بهتر به کار دارد، آنکه آن عاقلتر است از شما که از خدای بهتر ترسد و به ادای واجبات و اجتناب مقبحات «۳» قیام بیشتر «۴» کند، و اگر «۵» در بعضی تطوع تقصیر کند.

فضیل عیاض گفت در اینکه آیت: «أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، ای اخلص عملا- و اصوبه، گفت: تا کدام خالصتر است به عمل «۶» و مصیبت تر، گفتند «۷»: چه معنی دارد اینکه! گفت: چون عمل خالص نبود، مشوب بود به ریا هیچ نبود، و چون صواب [نمود] «۸»، نه چنان بود که خدای تعالی فرموده است [و] «۹» نه بر قاعده، پس لا بد باید تا عمل جامع بود اینکه دو وصف [را] «۱۰» یکی اخلاص یکی «۱۱» اصابت تا از بدعت و ریا دور باشد.

حسن گفت: تا کیست که در «۱۲» دنیا زاهدتر است و در آخرت راغبتر؟ سهل گفت: تا که متوکلتر است. فراء گفت: در کلام اضماری هست، و التقدير:

لیلوکم فی نظر ایکم احسن عملا، و کلام با آن تقدیر به معنی نزدیکتر است. و

- (۱). آد، گا: تمثیل.
- (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: عبد الله عمر. [.....]
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: از قبایح.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بهتر.
- (۵). کا در اینکه.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: خالص عملتر است.

(۷). اساس: گفتم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰-۹-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: و دیگری.

(۱۲). اساس: از، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۱۹

قوله: أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا، مبتدا و خبر است.

قوله تعالی: الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طَبَاقًا، آن خدایی که بیافرید هفت آسمان را طبق بر بالای طبق «۱» نهاده «۲»، و يقال: أَطْبَقْتُ النَّسِيءَ إِذَا جَعَلْتَ بَعْضَهُ فَوْقَ بَعْضٍ. ابان بن تغلب گفت: شنیدم از اعرابی که کسی «۳» را ذم می کرد می گفت: شَرَّه طَبَاقٌ وَ خَيْرُهُ غَيْرُ بَاقٍ. و نصب «طَبَاقًا» بر حال است. و بعضی به اینکه آیت استدلال کرده اند بر آن که آسمان کری «۴» نیست که آنچه مطبِق بود مَسْطُوحٌ باشد «۵» شکل کره ندارد، و اینکه [معنی] «۶» معتمد نیست برای آن که ممکن بود که مطبق باشد طبق از بالای طبق، و اگر چه جمله او در تدویر شکل کره دارد و [از] «۷» اینکه امتناع نیست مسلمانان را چون به ادله قاهره درست شد «۸» که آن را خالقی و مدبری و مصرفی هست که می دارد و می گرداند.

آنگه گفت: مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ، حمزه [۶۲-ر]

و کسائی و اعمش و یحیی «تَفَوُّتٍ» خواندند بی «الف» علی تَفَعَّلَ، و باقی قَرَأَ «تَفَاوُتٍ» خواندند علی تفاعل، و اصل کلمه از «فوت» باشد، و چیزهای مخالف را برای آن متفاوت خوانند که بهری از بهری فایت باشد، و معنی یکی است کَالْتَعَاهِدِ وَ التَّعَاهُدِ وَ التَّجَمُّلِ وَ التَّجَامِلِ، گفت: در خلق خدای تعالی تفاوتی نبینی، یعنی کما بیشی و تناقضی و تباینی و اختلافی از روی حکمت نه از روی منظر، بل جمله مستقیم است و مستوی. و در قراءت عبد الله عباس آمد که او خواند: «من

(۱). کا: طباق.

(۲). اساس: نهاد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: یکی.

(۴). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۲۱۰/۱۱) کروی.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بود و.

(۶-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۸). آد، گا: شده.

صفحه : ۳۲۰

تَفَرَّقَ «۱». فَارْجِعِ الْبَصِيرَةَ، فَرَأَى أَنَّ رَجُوعَ كَفَتْ - و اگر [چه] «۲» اول بار چشم آن جا نبوده است - که نظری در کلام مضمَر است آن جا که گفت: مَا تَرَى، وَ التَّقْدِيرُ: فَانظُرْ هَلْ تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ، آنگه گفت: فَارْجِعِ الْبَصِيرَةَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ «۳» نظر باز آر تا در آسمان هیچ شکافی بینی، و قولی دیگر آن است که: رَجُوعٌ كَوَيْدٌ أَنْ جَا كَمَا مِثْلُ ذَلِكَ فَعَلْ مَقْدَمٌ نَبِشَد، چنان که شاعر گفت - شعر:

فان تكن الأيام احسن (۴) مرّة الى فقد عادت لهن ذنوب

ای ظهرت و بدت و ان لم يكن قبل ذلك منه ذنب. و «فطور» فتوق باشد واحد فطر و فتق، و مثله: شقوق و خروق. ضحاک گفت: اختلاف، عطیه گفت: عیب. ابن کيسان گفت: تباعد، قرطی گفت: فروج. أبو عبیده گفت: صدوع، و اینکه اقوال متقارب المعنی است. و الفطر الشق، و اینکه لفظ هم اسم باشد و هم مصدر، و چون اسم باشد آن را جمع کنند به «فطور» چنان که شاعر گفت:

شقت القلب ثم ذررت فيه هواك فليم فالتأم الفطور
و قال اخر:

بنی لكم بلا عمد سماء و زینها فما فيها فطور
ثم ارجع البصر كرتين، گفت: آنگه باز آر چشم را باری دیگر «۵» تا دو بار باشد تا نظر چشم باز گردد «۶» و با نزد «۷» تو آید خاشع
[و] «۸» دلیل، کند شده و منقطع

(۱). اساس: آد، گا: تفوت، با توجه به کا تصحیح شد.

(۲-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). اساس آنگه گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۴). کا، گا: أبصرن.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: یک بار دیگر.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها ينقلب إليك البصرُ خاصياً

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: نزدیک.

صفحه : ۳۲۱

گشته، قال الشاعر:

نظرت اليها بالمحصب من منى فعاد الى الطرف و هو حسير

كعب الأخبار گفت: آسمان دنیا موجی است مکفوف، و آسمان دوم از سنگ مرمر است «۱» سفید، و آسمان سیوم «۲» از آهن است، و آسمان چهارم از مس است - و گفتند: از روی، و پنجم از سیم است و ششم از زر است و هفتم از یاقوت سرخ. و از آسمان هفتم تا به عرش هفت حجاب است، میان هر حجابی صحراست و نام [آن] «۳» فرشته‌ای که بر آن حجابها موکل است «۴» قیاطروش «۵» [است] «۶».

وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ، آنگه گفت: ما آسمان دنیا را بیاراستیم به ستاره‌هایی که به روشنی به مانند چراغهاست. وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ، و آن را به رجوم و مرامی شیطان کردیم چون خواهند که استراق سمع کنند. وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ، و برای ایشان عذاب دوزخ بیجارده‌ایم «۷» با آن که در دنیا ایشان را به شهاب می سوزیم «۸».

وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ، گفت: و آنان را که کافر شدند به خدای ایشان را عذاب دوزخ بود و مستوجب و مستحق آن

باشند به استحقاق. وَ بَسِ الْمَصِيرُ، و بدجایی است آن، یعنی دوزخ. إِذَا أَلْقُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهيقًا وَ هِيَ تَفُورُ، آنگه وصف دوزخ کرد گفت: چون آن کافران را در دوزخ افگنند، آواز اینکه آتش شنوند چنان که آواز خران «۹» به

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها سنگی.

(۲). گا: سیم.

(۳-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). اساس: موکل است حجابها، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: قیطاطروس.

(۷). آد، گا: آماده کرده ایم، کا: بجارده ایم. [.....]

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: می سوزانیم.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: خر.

صفحه : ۳۲۲

منکری و بلندی، و آن دوزخ همچنان می جوشد که لوید جوشد، و مجاهد گفت:

می جوشد و مضطرب می شود چنان که حبه‌ای چند در آب بسیار فگنند «۱» و می جوشانند، و روا بود که «شهیق» آواز آتش باشد- و اینکه ظاهر اینکه آیت است- و روا بود که [شهیق] «۲» آواز اهل دوزخ باشد چنان که در دیگر آیت گفت: لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَ شَهيقٌ «۳».

آنگه به طریق مبالغت گفت: تَكَادُ تَمَيِّزُ مِنَ الْغَيْظِ، گفت: نزدیک آن باشد که شکافته شود از خشم و بطرکد «۴»، و اینکه عبارت است از شدت خشم، پنداری تشبیه کرد او را به کسی که مملو باشد از چیزی، چون امتلاء به غایت رسد بشکافد كالزَّقِ الْمَمْلُوءِ. آنگه گفت بر سبیل حکایت از مستقبل ایام: كَلَّمَا أَلْقَى فِيهَا فَوْجٌ، چون گروهی را از کافران در دوزخ افگنند، خازنان دوزخ پرسند از ایشان و گویند:

أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ، شما را پیغامبر نیامد! قَالُوا بَلَى، ایشان جواب دهند و گویند:

بلى، آمدند به ما پیغامبران و لکن ما باور نداشتیم و دروغ داشتیم آن را، و گفتیم:

ما نَزَّلَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ، [۶۲-پ]، خدای تعالی چیزی نفرستاد و شما اینکه که می گوید دروغ می گوید، و شما در ضلال و ذهابید از راه حق و صواب.

آنگه حکایت آن کرد که اهل دوزخ با یکدیگر گویند بر سبیل تحسیر و تلّهف: لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ، اگر چنان که ما در دنیا سمعیات و شرعیات گوش داشتیم «۵» و شنیده بودیم آنچه رسولان خدای گفتند «۶» و آنچه معقولات بود به عقل اندیشه کرده و باز انداخته و تأمل و تدبّر کرده در اوامر و نواهی، از اهل دوزخ نبودیم «۷».

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: افگنند.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۶.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بطر کند/ بتر کند. ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. بطر کند/ بتر کند.

(۵). آد، گا: گوش داشته بودمانی.

(۶). آد، گا: شنیده مانی.

(۷). آد، کا: نبودمانی.

صفحه : ۳۲۳

فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ، آنکه خدای تعالی گفت: در دوزخ به گناه خود معترف شوند و مقرّ آیند. و آیت از چند وجه دلیل است بر بطلان مذهب مجتبره، یکی آن که گفت: فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ، آنکه خدای تعالی گفت: در دوزخ به گناه خود معترف شوند و مقرّ آیند، ایشان اعتراف دهند به گناه و اعتراف ایشان بر ایشان حجت باشد، و حجت خدای را باشد بر ایشان و بر آن مذهب حجت بنده را بود، و دیگر: اضافه گناه با ایشان کرد، و اگر فعل خدای بودی اضافه [گناه] «۱» با ایشان دروغ بودی. دیگر آن که: اگر در قیامت تکلیف بودی- چنان که اصحاب نجار «۲» گفتند- توبه همه کافران مقبول بودی، و چون دانستندی که توبه مقبول خواهد بودن ملجأ بودندی به توبه کردن، و چون چنین بودی هیچ کافر معذب نبودی، و اینکه خلاف اجماع است. گفت «۳»: فَسُحِقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ، هلاك با اهل دوزخ را. و نصب او بر مصدری باشد محذوف الفعل.

سعید جبیر گفت: «سحق» نام وادیی است در دوزخ، و عامه قراء خواندند: «فسحقا» به اسکان «حا»، و کسائی و ابو جعفر «سحقا» خواندند به دو ضمه و هما لغتان: كالرعب، والرعب، والسحت و السحت.

مجاهد گفت از عبد الله عیاس که: روز قیامت مردی را به دوزخ برند، [دوزخ] «۴» از او [منزوی و] «۵» منقبض شود، حق تعالی گوید: چه بود تو را! گوید:

بار خدایا، او پناه بسیار با تو دادی «۶» از من. حق تعالی گوید «۷»: رها کنید بنده مرا، بنده دیگر را بیارند «۸». چون به کنار دوزخ شود «۹» گوید: بار خدایا، گمان من به تو نه

(۵-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: چنان که نجاریان.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۲۱۳/۱۱): آنکه گفت.

(۶). کا: داد.

(۷). کا: خدای گوید. [...].

(۸). آد، گا: دیگری بیارند.

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: رسد.

صفحه : ۳۲۴

اینکه «۱» بود، حق تعالی گوید: گمان تو چه بود! گوید: گمان من آن بود که بر من رحمت کنی. حق تعالی گوید: رها کنید او را، مردی دیگر را بیارند، از آتش شهیقی مانند «۲» شهیق استر و زفیری که اهل عرصات از آن بترسند. قوله: إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ، آنکه حق تعالی گفت: آنان که از خدای بترسند در غیبت، یعنی در حالی که حال خلوت بود، و غیبت مردمان بود به آنچه کند «۳» نه به جای مردمان بود «۴» یا به ریای ایشان، و آنچه نکند نه برای خوف ایشان نکند، بل من خشیه الله و

رجاء رحمة الله کند»۵»، اینکه است معنی: يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ.

لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ، ایشان را باشد آمرزش و مزدی بزرگوار.

آنکه بر سبیل تهدید و وعید فرمود: وَأَسْرُوا قَوْلَكُمْ أَوْ اجْهَرُوا [به]۶»، گفت:

اگر خواهید سخن به جهر گویند و آواز بلند۷» و اگر۸» [خواهید]۹» به سر گویند پنهان که بنزدیک او۱۰» یکی است۱۱»، و او عالم است به اسرار دلها.

أَلَا- يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ۱۲»، اینکه آیت۱۳» در حق مشرکان آمد که ایشان رسول را سخن ناسزا گفتندی، خدای تعالی از گفتار۱۴» ایشان رسول را خبر دادی۱۵» بر زبان جبرئیل- علیه السلام- تا ایشان باز گفتندی۱۶»، ایشان را گمان آمدی که

(۱). کا: به اینکه، چاپ شعرانی (۱۱/۲۱۴): به از اینکه.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: بمانند.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بود که آنچه او کند.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: کند.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: رحمته.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد.

(۷). گا: سخن به سر گویند و پنهان.

(۸). اساس: و یا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۰). آد: نزد من، کا، گا: نزدیک من.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [...]

(۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: آیتها.

(۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: گفت.

(۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها: خبر می داد.

(۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: تا به ایشان باز می گفت.

صفحه : ۳۲۵

[آن]۱» از کسی شنیده باشد و نقل کرده، چون سخنی خواستندی گفتن، گفتندی:

أَسْرُوا، اینکه حدیث به سر گویند که کس۲» بشنود، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: اگر خواهید به سر گویند که کس نشنود۳»، و اگر خواهید به جهر که من عالمم به آنچه در دل دارید۴».

آنکه گفت: آن که شما را آفرید، نداند احوال و اقوال شما؟ و مفعول هر دو بیفکنند، و تقدیر آن است: (أَلَا يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَهُمْ اسرارهم و احوالهم).

صورت کلام استفهام است و معنی تقریر. وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ، و او خدایی است با لطف و رفق، گواه و دانا به احوال بندگان. اما قوله: مَنْ خَلَقَ، محل «من» شاید که رفع بود بر فاعلیت، [و التقدیر: الا يعلم الله الخالق، و شاید که محل او نصب بود بر مفعول]۵» و

التقدير: الا يعلم الله من خلقه، ای المخلوقین، و وبر اینکه قول «۶» فاعل محذوف باشد و مفعول مذکور.

مسیب گفت: مردی «۷» شی از شبها در میان درختان می‌رفت، بادی سخت در آمد «۸» و از هر درختی برگ بسیار فرود آمد، در خاطر او بگردید که گویی خدای داند که چند برگ از [اینکه] «۹» درختان بیفتاد، هاتفی از گوشه‌ای [۶۳- ر] آواز داد که: أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ.

محمّد بن الفضیل گفت: مردی در میان بیشه‌ای پر درخت «۱۰» می‌رفت، در خاطر او بگذشت که اگر در اینکه جایگاه کسی به معصیتی «۱۱» مشغول باشد کس، از

(۹-۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: تا کس.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: «که کس نشود» را ندارد.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

(۶). اساس: بر آن قول دیگر، با توجه به کا تصحیح شد.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها در.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بر آمد.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: درختی.

(۱۱). اساس: مصیبتی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه: ۳۲۶

حال او خیر ندارد. هاتفی آواز داد از گوشه‌ای که «۱»: أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ.

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا، او آن خداست که زمین را در زیر قدم شما مذلل و مسخر کرد تا شما چنان که خواهید در وی می‌روید و می‌آیید و می‌نشینید و می‌خسپید. فَاْمَسُوْا فِيْ مَنَاكِبِهَا، بروید در دوشهای زمین. عبد الله عباس گفت: مراد کوههاست. ضحاک گفت: مراد پشته «۲» هاست. مجاهد گفت:

مراد راهها و فجاج است. کلبی گفت «۳»: اطراف زمین است. و اصل «منكب» از نکوب باشد و آن عدول باشد، و المنكب المعدل، و منه الرّيح النّكباء، و نكب فلان عن الطّريق و تنكب إذا عدل ناحیه.

وَ كَلُّوا مِن رِّزْقِهِ، صورت هر دو امر است [و] «۴» مراد اباحت، و بخورید از روزی او، [و] «۵» آیت دلیل است بر آن که روزی [خدا] «۶» جز حلال نباشد برای آن که حرام ممنوع و منهی عنه است نه مأمور به باشد نه مباح. وَ إِلَيْهِ التُّشُورُ، و با اوست زنده کردن خلقان.

أَأَمْتُمْ، این کثیر خواند: «و امتتم» به «واو» در حال وصل از ضمّه رای «۷»، «نشور» واوی سخت «۸» بخواند، و کوفیان و شامیان به دو همزه خواندند بر اصل خود، و باقی قراء به تخفیف همزه اول و تلیین دوم. و اصل «أَأَمْتُمْ» است «۹» به لفظ استفهام است و معنی تهدید، و گفت: ایمن شده‌اید «۱۰» از آن که در آسمان است،

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: از گوشه‌ای آواز داد که. [...]

(۲). اساس: کوبید، با توجه به آد، کا تصحیح شد.

(۳). کا مراد.

(۴-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). اساس، گا: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۷). اساس: و از، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۸). اساس: و بی مناحت بخواند نشور و ء امنتهم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس: امنت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۰). آد، گا: شدید، کا: شده‌اند.

صفحه: ۳۲۷

یعنی [از] «۱» خدایی که ملک او در آسمان است، علی حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه. و تخصیص آسمان برای آن کرد تا «۲» تصرف دیگران در او راه نبرد، و گفتند: برای آن گفت که مشرکان گفتندی «الله» خدای آسمان است و «اصنام» خدایان زمین‌اند، خدای تعالی گفت: از خدای آسمان- بر زعم شما- کجا ایمن شده‌اید که شما را به زمین فرو برد؟ و بعضی دیگر گفتند: مراد به «فی» فوق است، و تقدیره: من (فوق السماء، السماء) «۳»، نه به معنی جهت بل به معنی قهر و غلبه، چنان که گفت: فسیحوا فی الأرض أربعة أشهر «۴»، ای فوق [الأرض] «۵». و گفتند: «فی» به معنی «علی» است، کقوله: وَلَأَصْلَبْنَكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ «۶»، ای علی جدوعها، هم به معنی استعلا و قهر و ملک و تصرف و نفاذ امر «۷»، چنان که [گویند] «۸»: فلان علی العراق و فلان علی الحجاز، ای والیها و القائم علیها. و ادله عقل که احتمال تأویل نکند برخاسته است بر «۹» آن که خدای را- جل جلاله- مکان و جهت نیست که اینکه از صفات اجسام باشد، و خدای تعالی خالق اجسام است.

اما اشارت مردم در وقت دعا به آسمان برای آن است که آسمان محل- وحی «۱۰» و منزل مطر «۱۱» است و منزل «۱۲» قدس است و جای مقدسان و مقربان است و معدن روزی است، ألا تری الی قوله: وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوَعَدُونَ «۱۳».

(۱). اساس، گا: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: که.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۴). سوره توبه (۹) آیه ۲.

(۵-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). سوره طه (۲۰) آیه ۷۱. [.....]

(۷). آد، کا باشد.

(۹). کا: برای.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها است.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: نظر.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: محل.

(۱۳). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۲۲.

صفحه : ۳۲۸

فَإِذَا هِيَ تَمُورُ، که تو بینی می جنبد، اینکه قول حسن است. ضحاک گفت:

می گردد و اهلش را می گرداند، یعنی زمین. ابن کيسان گفت: فرو می برد [ایشان را] «۱».

أَمْ أَمْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ، یا ایمن شده‌اید از آن که «۲» در آسمان است - بر آن تأویلها که رفت. أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا، [که فرو فرستد بر شما بادی سخت که سنگریزه آرد، چنان که فرستاد بر قوم لوط فی قوله: إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا] «۳» [۴].

فستعلمون، بدانید آن که «۵» عذاب من چگونه باشد، و قیل: «نذیری» ای انذاری بالعذاب، ترسانیدن من به عذاب چگونه باشد؟ وَ لَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ، [گفت] «۶»: تکذیب کردند آنان که پیش از اینان «۷» بودند پیغمبران را و ایشان را باور نداشتند. فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ، چگونه بود انکار من بر ایشان بر «۸» عذاب. و اختلاف قراء در اثبات «یا» و حذفش را در اخوات «۹» اینکه لفظ برفته است که بعضی «یا» بیاوردند [به اصل] «۱۰» و بعضی به کسر «۱۱» اکتفا کردند.

أَوْ لَمْ يَزُوا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَّاتٍ، آنگه حق تعالی بر سبیل تذکیر نعمت گفت: نمی بینند اینکه کافران مرغان را که از بالای سر ایشان در هوا معلق و بال گسترده می‌پرند «۱۲»، و گاه بال فراهم گرفته، گاه به صفیف می‌پرند و گاه به دفیف «۱۳»، و ایشان را در هر دو حال کس نمی‌دارد جز خدای تعالی از آن که

(۱۰-۶-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: از خدایی که.

(۳). سوره قمر (۵۴) آیه ۳۴.

(۵). آد، گا: آنگه که.

(۷). آد، گا: پیش ایشان.

(۸). اساس: و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۹). اساس: اخوان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: کسر. [.....]

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها و یقبضن.

(۱۳). آد، کا: طیفیف.

صفحه : ۳۲۹

بیوفتند «۱». إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ، او به همه چیزی داناست و بینا.

أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ، گفت «۲»: کیست که او لشکر است شما را و نگاهدار است که شما را حمایت کند «۳» و یاری کند جز خدای تعالی، یا اگر خدای تعالی به شما رنجی خواهد که باز دارد، إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ، کافران نیستند الا در غرور به اینکه مذهب و اعتقاد که ایشان دارند.

أَمَّنْ هَذَا الَّذِي يَرْزُقُكُمْ، یا کیست [۶۳-پ]

آن که شما را روزی دهد. [إِنْ أَمْسَكَ رِزْقَهُ] «۴»، اگر خدای روزی بازگیرد از شما - و جزای شرط مقدم شده است بر شرط، و التقدیر: ان امسك الله رزقه من ذا المذی يرزقكم. آنگه به سیل اخبار از عناد کافران و جحود ایشان «۵» [باز نمود] «۶»: بَلْ لَجُّوا، به لجاج و ستیزه باز ایستادند اینکه کافران در عصیان و طغیان و رمیدن از فرمان خدای تعالی.

آنکه گفت بر سبیل تنبیه و تحذیر به صورت تخییر: أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ أَهْدَىٰ أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ، گفت: آن کس که می‌رود به روی در آمده» (۷)، به هدایت و راه راست اولتر باشد یا آن کس که می‌رود به راه دین» (۸)، اینکه» (۹) فعلی است مخالف قیاس برای آن که «افعل» (۱۰) او لازم است و فعل او «۱۱» متعدی، و قیاس افعال لازم و متعدی بر عکس اینکه باشد، «فعل» لازم بود و «افعل» متعدی، کقولهم: ذهب فلان و اذبهته، و: دخل فلان و ادخلته، و: خرج و اخرجته، و اینکه چنین است که: اکب فلان لوجه و کبته، و قال الله تعالی:

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بیفتند.

(۲). آد، کا: یا، گا: آیا.

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: شما رای و او شما رای حمایت کنند.

(۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: آنکه عناد ایشان.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). کا، گا: روی افتاده.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بر راه راست.

(۹). آد: و اینکه اکب.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: در آن که افعال.

(۱۱). کا، گا: ندارد.

صفحه : ۳۳۰

فَكَبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ (۱)، و

قال (۲) - عليه السلام: و هل يكب الناس على مناخرهم الا حصائد السنتهم،

قال (۳) و نظيره من الكلام قولهم: أفشع السحاب و قشعه الله. و نصب «مكبا» بر حال است، قال الأعشى:

مكبا على روقه يحفر عرقها (۴) على ظهر عريان الطريقة اهيا

و در معنی آیت دو وجه گفتند: یکی آن که معنی آیت مثل «۵» است که خدای تعالی زد کافر» (۶) را و مسلمان» (۷) را، کافر» (۸) را تشبیه کرد به آن که او در رفتن به روی فتاده» (۹) باشد» (۱۰)، و مؤمن را به آن که بر راه راست رود و همه عقلا- دانند که اینکه بهتر باشد از آن و مهتدیتر.

قتاده گفت: مراد آن باشد که روز قیامت کافر» (۱۱) را بر انگیزند بر روی به دوزخ شونده» (۱۲)، و مؤمن به قدم خود بر صراط می‌رود کالبرق الخاطف، و بر اینکه قول، «صراط مستقیم» بهشت باشد.

آنکه در تذکیر نعمت آمد» (۱۳): قُلْ، یا محمّد بگوی: هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ، او آن خداست که بیافرید شما را، و «۱۴» شما را چشم و گوش داد و دل داد تا به چشم بینید و به گوش بشنوید و به دل بدانید. آنکه گفت: قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ، اندک شکر می‌کنید. و «ما» را دو وجه باشد: یکی آن که مصدری باشد، و التّقدير قلیلا شکر کم و نصب «قلیلا» بر حال باشد، و روا بود که «ما» زیاده بود و «قلیلا»

- (۱). سوره نمل (۲۷) آیه ۹۰. [...]
- (۲). آد، گا رسول الله.
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.
- (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: عرقه، با توجه به مأخذ معتبر خبری تصحیح شد.
- (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: مثلی.
- (۶-۸). آد و دیگر نسخه بدلها: کافران.
- (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: مسلمانان.
- (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: افتاده.
- (۱۰). کا: باشند.
- (۱۱). کا: کافران.
- (۱۲). کا: شوند.
- (۱۳). آد، کا: در تذکیر گرفت.
- (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ

صفحه : ۳۳۱

نصب باشد بر صفت مصدری محذوف، ای تشکرون شکر اقلیلا.

قُلْ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ، بگوی ای محمد که اوست که شما را بیافرید از زمین و حشر و جمع و بازگشت شما با اوست.

وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ، می گویند کی خواهد بود اینکه وعده قیامت که ما را می گوید اگر چنان «۱» که راست می گوید «۲»، تو جواب ده ای محمد بگوی که: علم آن بنزدیک خداست که کی خواهد بود.

وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ، و من پیغمبری ام ترساننده «۳» بیان کننده، کار من اینکه است، مرا به علم غیب راهی نیست.

فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَتْ، «ها» ضمیر عذاب است و «زلفه» مصدر است در جای وصف نهاده برای مبالغه، کقولهم: رجل صوم أو «۴» فطر، گفت: چون عذاب را بینند نزدیک در آمده به ایشان، یعنی عذاب دوزخ را- بر قول بیشتر مفسران. و مجاهد گفت: عذاب روز بدر خواست. سَيِّئَتْ وَجُوهَ الَّذِينَ كَفَرُوا، دژم کننده «۵» روی کافران [تا] «۶» سیاه و گرفته شود، يقول العرب: سؤته و سيء، و سررته فسر، و شغلته فشغل - علی خلاف القیاس. و قیل، گویند ایشان را یعنی «۷» خزنه دوزخ کافران را: هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدْعُونَ، اینکه آن است که دعوی کردید، یعنی اینکه عذاب آن است که شما تمنا کردید و خواستید. و حسن گفت: مراد آن است که دعوی کردید که نخواهد بود. و عامه قراء «تدعون» به تشدید «دال» خواندند «تفتعلون». یعقوب خواند: «تدعون» «۸» علی وزن تفعلون به تسکین «دال»، یعنی خدای را می خواندید تا پدید آرد و تعجیل کند، یعنی قوله تعالی:

(۱). کا، گا است.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها قُلْ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ [...]

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها و.

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: و.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: کنند.

(۶-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). اساس: بعضی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۳۲

وَ إِذِ قَالُوا اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ^(۱).

آنکه گفت: بگو یا محمد اینکه کافران را که تمنای هلاک تو می‌کنند و مترصد اند و منتظر هلاک تو را، بگوی ایشان را که: أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَهْلَكْنِي اللَّهُ وَ مَنْ مَعِيَ أَوْ رَحِمْنَا، می‌بینید، یعنی می‌دانید که اگر خدای تعالی هلاک کند مرا^(۲) و آنان را که با منند یا بر ما رحمت کند. فَمَنْ يُجِزِ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ، کیست که کافران را پناه دهد از عذاب دردناک، یعنی مرگ [من]^(۳) و هلاک من شما را از عذاب بنرساند. بعضی [۶۴-ر]

دگر گفتند معنی آن است که: اگر خدای تعالی خواهد تا ما را عذاب کند یا بر ما رحمت کند، حکم او راست و ما منقاد اویم و از عذاب او ترسانیم- با آن که مؤمنیم و با او ایمان داریم- شما را که کافرانید با کفر که حمایت خواهد کردن! اینکه معنی قول عبد الله عباس است و ابن کيسان.

قُلْ هُوَ الرَّحْمَنُ أَمَّنَّا بِهِ وَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا، بگو [که]^(۴) او خداوند^(۵) بخشاینده است، ما به او ایمان آوردیم و بر او توکل کردیم [در همه باب]^(۶). فَسَيَتَعَلَّمُونَ مِنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ، کسانی خواند به «یا» علی المغایبه، و باقی قراء به «تا» خطاب، بدانید که کیست که او در گمراهی است ظاهر، ما یا شما!

قُلْ أَرَأَيْتُمْ، بگو ای محمد ببیند شما که اگر آب شما به زمین فرو شود. و قوله: [غورا]^(۷)، أراد غائرا، مصدری است در جای اسم فاعل. کلبی و مقاتل گفتند^(۸): مراد آب زمزم است و چاه میمون حضرمی، و^(۹) آن چاهی عادی است

(۱). سوره انفال (۸) آیه ۳۲.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها و من معی. (۶-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: خدای.

(۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد.

(۸). آد، کا که.

(۹). اساس: گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۳۳

قدیم، و دیگر مفسران گفتند: مراد جنس است جمله آبهای شما [را]^(۱). فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ، کیست که شما را آب روان دهد! و گفتند^(۲): ظاهر که شما^(۳) آن را ببینید^(۴)، و گفتند: آبی عذب و خوش، و اصل کلمه من عان یعنی فهو عائن و ذاک معین^(۵)، اذا راه بعینه.

در آثار می‌آید که یکی از جمله زنداقه بگذشت به یکی^(۶) که می‌خواند: قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ، گفت: رجال شداد و معاول حداد، مردان قوی و کلنگهای تیز. به شب^(۷)، بخت آب سیاه در چشم او آمد^(۸)، هاتفی آواز داد او را که: بیار آن مردان سخت را و آن کلنگهای تیز را تا اینکه آب^(۹) بگشایند^(۱۰).

- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد.
- (۲-۷). آد و دیگر نسخه بدلها که. [.....]
- (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ظاهر که چشمهای.
- (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بیند.
- (۵). کا است.
- (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: زنادقه بر کسی بگذشت.
- (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: فرو آمد.
- (۹). کارا.
- (۱۰). آد، گا: آب بیرون آورند.

صفحه : ۳۳۴

سوره نون

«۱» [و القلم] «۲» اینکه سورت مکی است و پنجاه و دو آیت است و سیصد کلمت است، و هزار و دویست و پنجاه [و دو] «۳» حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: هر که او سورت نون و القلم بخواند، خدای تعالی او را ثواب آنان دهد که خوی خوش دارند- صدق رسول الله.

[سوره القلم (۶۸): آیات ۱ تا ۵۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ (۱) مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ (۲) وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ (۳) وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ (۴)
 فَسَتُبَصَّوْهُ وَيُبَصَّرُونَ (۵) بَأْيِكُمُ الْمَفْتُونُ (۶) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (۷) فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ (۸)
 وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ (۹)
 وَلَا تَطِعِ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ (۱۰) هَمَّازٍ مَشَاءٍ بَنِيمٍ (۱۱) مَتَاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ (۱۲) عُتُلٌّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ (۱۳) أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ (۱۴)
 إِذَا تُلْتَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأُولِينَ (۱۵) سَنَسِفُهُ عَلَى الْخُرُومِ (۱۶) إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذِ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا
 مُصْبِحِينَ (۱۷) وَلَا يَسْتَشْنُونَ (۱۸) فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَائِمُونَ (۱۹)
 فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ (۲۰) فَتَنَادُوا مُصْبِحِينَ (۲۱) أَنْ ائْتُوا عَلَيَّ خَرِيكُمُ إِن كُنْتُمْ صَارِمِينَ (۲۲) فَمَا نَظَلُّوْا وَهُمْ يَتَخَفَتُونَ (۲۳) أَنْ لَا
 يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مَسْكِينٌ (۲۴)
 وَغَدَاوَا عَلَى حَرْدٍ قَادِرِينَ (۲۵) فَلَمَّا رَأَوْهَا قَالُوا إِنَّا لَضَالُّونَ (۲۶) بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ (۲۷) قَالَ أَوْسَطُهُمْ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ لَوْ لَا تَسْبِيحُونَ

(۲۸) قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ (۲۹)

فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَلَوْمُونَ (۳۰) قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا طَاغِينَ (۳۱) عَسَىٰ رَبُّنَا أَنْ يُبَدِّلَنَا خَيْرًا مِنْهَا إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا رَاغِبُونَ (۳۲)
كَذَلِكَ الْعَذَابُ وَالْعَذَابُ الْآخِرُ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۳۳) إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٍ النَّعِيمِ (۳۴)
أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ (۳۵) مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ (۳۶) أَمْ لَكُمْ كِتَابٌ فِيهِ تَدْرُسُونَ (۳۷) إِنَّ لَكُمْ فِيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَ (۳۸) أَمْ لَكُمْ أَيْمَانٌ عَلَيْنَا بِاللَّغَةِ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ (۳۹)
سَلِّمُوا عَلَيْهِمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ (۴۰) أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ (۴۱) يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ (۴۲) خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهُقُهُمْ ذُلَّةٌ وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ (۴۳) فَذَرْنِي وَمَنْ يُكَذِّبْ بِهَذَا الْحَدِيثِ
سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ (۴۴)
وَ أَمَلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ (۴۵) أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ (۴۶) أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُمُونَ (۴۷) فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَ لَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ (۴۸) لَوْ لَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّي لَنَبَذَ بِالْعِرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ (۴۹)
فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ (۵۰) وَ إِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ (۵۱) وَ مَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (۵۲)

[ترجمه]

فلم «۴» و آنچه می نویسد.

نیستی تو به نعمت خدایت دیوانه.

و تو راست مزدی نابریده.

و تو بر خوی بزرگواری.

(۱). آد: ندارد، کا، گا: سوره القلم.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به کا، گا و دیگر منابع و مآخذ قرآنی افزوده شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). کذا: در اساس، آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱ / ۲۲۰): ن، سو گند به قلم.

صفحه : ۳۳۵

[تو بینی] «۱» و بینند.

که کیست فتنه!

براستی «۲» خدای تو، او داناتر است بدان که گمراه شد از راه او و او داناست به راه یافتگان.

و طاعت مدار دروغ دارندگان را.

ایشان می خواهند که تو چون باشی مداهنه کنی تا ایشان مداهنه کنند. «۳»

و طاعت مدار هر سو گند خواران ذلیل را.

عیب کننده رونده به سخن چینی.

و باز دارنده از خیر ظالمی بزهکار.

سطبر دل پس از آن سندی.

برای آن که او خداوند مال و فرزندان است» (۴).

چون برخوانند بر او آیات ما گفت افسانه پیشینیان است.

داغ نهیم او را به بینی [۶۴-پ].

ما

(۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

(۲). کذا در اساس: بر، با توجه به فحوای کلام از متن تفسیر و مأخذ خبری تصحیح شد.

(۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: خواستند تا مداهنه کنند مداهنه کنندگان، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد. [.....]

(۴). اصل ترجمه بدین صورت بود: اگر خداوند مال و پسران، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن همین تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۳۳۶

بیازمودیم ایشان را چنان که بیازمودیم اهل بهشت را چون سوگند خوردند [که بر آن درختان در پگاه باز کنند] (۱).
و استثنا نکردند.

[عذابی] (۲) بر آن گردید از خدای تو و ایشان خفته بودند.

در روز آمد آن بستان مانند صریم (۳).

بانگ به یکدیگر کردند در روز در آمده در صبح در آمده.

پگاه در آید بر کشت اگر هستید برندگان.

برفتند (۴) و ایشان پنهان می گفتند.

که در نیاید امروز به شما درویش (۵).

و بادمد (۶) رفتند قادر و توانا.

چون دیدند آن را گفتند ما گمراهانیم.

بلکه ما محرومانیم.

گفت عادلتر ایشان، نگفتم شما را چرا تسبیح نمی کنید؟

گفتند [پاک است] (۷) خدای ما، ما بودیم ستمکاران.

(۷-۲-۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

(۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: در روز آمدند چون بانگ به یکدیگر، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

(۴). اساس: بیرید، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، تصحیح شد.

(۵). ترجمه آیه در متن تفسیر: درویشی.

(۶). ترجمه آیه در متن تفسیر: بامداد برفتند.

صفحه : ۳۳۷

روی فرا کرد بعضی از ایشان بر بعضی یکدیگر را ملامت کنند» (۱).
گفتند وای بر ما که ما بودیم طاغی؟
شاید خدای ما بدل بدهد ما را بهتر آن، ما با خدای رغبت کننده‌ایم.
همچنین عذاب و عذاب آخرت بزرگتر است اگر دانند» (۲).
پرهیزگاران را نزدیک خدایشان بهشتهای پر نعمت.
کنیم مسلمانان را چون گنهکاران!
چه بود شما را چگونه حکم می‌کنید؟
یا شما را کتابی هست که در آن جا درس می‌کنید.
شما راست در آن آنچه اختیار می‌کنید.
یا شما راست سوگندها بر ما رسنده تا به روز قیامت شما راست آنچه حکم کنید.
پیرس ایشان را تا کدام است از ایشان بدان پاندان.
یا ایشان راست شریکان، بیایند به انبازان خویش اگر بودند راست گویندگان.
[۶۵-ر]
آن

(۱). ترجمه آیه در متن تفسیر: ملامت می‌کردند.

(۲). اصل ترجمه بدین صورت بود: دانید، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

صفحه : ۳۳۸

روز که کشف کنند از ساق و بخوانند با سجود پس نتوانند.
ذلیل باشد چشمه‌اشان، باز پوشند» (۱) ایشان را خواری و بودند که می‌خوانندشان با سجود و ایشان سلامت یافته بودند.
دست از من بدار و کیست که دروغ می‌دارد بدین حدیث، زود باشد که در پیچیم ایشان را از آن جا که نمی‌دانند.
و مهلت دهیم ایشان را کید من استوار است.
یا می‌خواهی» (۲) ایشان را مزدی که ایشان از غرامت گران بارند.
یا نزدیک ایشان است غیب، ایشان می‌نویسند.
صبر کن برای حکم خدای تو و مباش چون خداوند ماهی چو آواز دادی و او خشمناک بودی.
اگر نه آن بودی که او را دریافتی نعمتی از خدای او، بیفگندی به صحرا و او نکوهیده بودی.
برگزید او را خدای او و کرد او را از صالحان.

(۱). اصل ترجمه بدین صورت بود: پرسند، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

(۲). اصل ترجمه بدین صورت بود: می‌خواهید، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

صفحه : ۳۳۹

و نزدیک است «۱» خواهند آنان که کافر شدند که تا آرند تو را به چشمهای خود چون بشنوند ذکر و می گویند او دیوانه است. و نیست او جز یاد کردی جهانیان را.

ن «۲»، قراء خلاف کردند در «نون»: بعضی اظهار کردند و بعضی اخفاء.

عبد الله عباس «نون» خواند به کسر «نون» علی اضمار «۳» حرف القسم، و عیسی بن عمرو خواند: «نون» به فتح علی اضمار فعل، ای آقرء نون.

مفسران در معنی او خلاف کردند. مجاهد و مقاتل و مژه الهمدانی و عطاء الخراسانی «۴» و سدی و کلبی گفتند [که: نون] «۵» آن ماهی است که زمین بر پشت او نهاده است «۶» [و] «۷» اینکه روایت ابو ظبیان است از عبد الله عباس که گفت:

اول چیزی که خدای تعالی آفرید قلم بود، بر لوح برفت با آنچه خواست بودن، آنگه بخاری از آب بر آورد از آن بخار آسمان بیافرید، آنگه «نون» [را] «۸» بیافرید- آن ماهی که زمین بر پشت او نهاده است و زمین [را] «۹» بر پشت او نهاد، نون «۱۰» بجنید و زمین را بجنباید، حق تعالی کوهها را بیافرید «۱۱» به میخ زمین کرد تا ساکن شد، آنگه عبد الله عباس اینکه آیت بخواند: ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ.

مفسران در نام او خلاف کردند. کلبی و مقاتل گفتند: نام او یهموت است، ابو الیقظان [۶۵-پ]

و واقدی گفتند: لیوثا بود «۱۲»، کعب گفت: لوشا «۱۳»، و

(۱). اساس: اگر، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها و الْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ

(۳). اساس: اظهار، با توجه به کا تصحیح شد.

(۴). کا: عطاء الخوراسانی. [.....] «۹-۸-۷-۵». اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بر پشت اوست.

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: آنگه آن ماهی.

(۱۱). کا و.

(۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: الیوتاست.

(۱۳). اساس: لیوثا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، چاپ قرطبی (۱۸/۲۲۴): لوثا.

صفحه : ۳۴۰

از امیر المؤمنین - علی - علیه الصلوة و السلام - روایت کردند که او گفت:

بلهوت «۱» بود و یکی گفت در بعضی اراجیز «۲»:

مالی أراکم کلکم سکوتا و الله ربی خلق البلهوتا «۳» راویان اخبار گفتند: چون خدای تعالی زمین بیافرید و بشکافت آن را و هفت زمین کرد، از زیر عرش فرشته‌ای را بفرستد تا در زیر هفتم زمین شد و هفت زمین «۴» بر دوشش گرفت و دستها بکشید یکی به مشرق [رسید] «۵» و یکی به مغرب، و به قبضهای خود زمین «۶» بگرفت و بداشت او را قرار قدم نبود، خدای تعالی از فردوس گاوی بفرستاد [که] «۷» او را چهل هزار سر «۸» بود و چهل هزار قوایم، و قرار [قدم] «۹» آن فرشته بر سنام آن گاو کرد، قدمش قرار

نگرفت «۱۰». پاره‌ای یاقوت سبز فرستاد از فردوس اعلی، کثافت او پانصد ساله راه. قدم آن فرشته بر او قرار گرفت و سرهای «۱۱» آن گاو از اقطار زمین بیرون آمده است و مناخر او در دریاست، دم می‌زند و باز می‌گیرد، و اینکه جذر «۱۲» و مدّ که تو بینی «۱۳» از آن است. قوایم اینکه گاو را جای قرار نبود، خدای تعالی سنگی سبز بفرستاد «۱۴» کثافت او چند کثافت هفت آسمان و هفت زمین. قوایم گاو بر آن جا قرار گرفت، و اینکه «۱۵» صخره آن است که لقمان گفت پسرش را: یا بُنَى إِنَّهَا إِنْ تَكَهَمْتُمْ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ «۱۶». صخره را جای قرار نبود، خدای تعالی نون را ----- (۱). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ قرطبی (۱۸/۲۲۴): البهوت. (۲). اساس: اراجفه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۱۸/۲۲۴): البهوت. (۴-۶). آد و دیگر نسخه بدلها را. (۷-۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آد، گا: سرو. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی‌گرفت. (۱۱). آد، گا: سروهای. [.....]

(۱۲). کا: جزر. (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: که می‌بینید. (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بیافرید. (۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها: آن. (۱۶). سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۶، آد و دیگر نسخه بدلها الایة.

صفحه ۳۴۱ بیافرید- و آن ماهی است عظیم- و آن سنگ «۱» بر پشت او نهاد و سایر «۲» اندام او «۳» خالی است، و آن ماهی «۴» بر آب است و آب بر باد است و باد بر قدرت باری- عز اسمه- استاده است. کعب الأحبار گفت: ابلیس بیامد و آن ماهی را وسوسه کرد و گفت: یا لوثیا، تو دانی که جمله عالم هفت زمین و هر چه بر اوست «۵» بر پشت تو نهاده است؟ اگر خویشتن را بجنابانی همه ریخته شود. او همت کرد که خویشتن «۶» بجنابند، خدای تعالی جانوری را بفرستاد تا در بینی او شد. چون به دماغ «۷» او رسید در خدای بنالید، از آن فرمان داد «۸» تا بیرون آمد «۹» و برابر او بنشست «۱۰». هر گاه که او همت کند که مانند آن کند، [آن] «۱۱» جانور در بینی او شود و او را برنجانند. بعضی دیگر گفتند، [که] «۱۲»: نون آخر حروف رحمان «۱۳» است و مجموع «الر»، «حم» «۱۴» و «نون» اوایل آن «۱۵» سوره جمع کنی «الرحمن» باشد، و اینکه روایت عکرمه است از عبد الله عباس. حسن و ضحاک گفتند: «نون» دوات است، و اینکه روایت یمانی است از عبد الله عباس، و قال الشاعر- شعر «۱۶»:

----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: و آن صخره را. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: باقی. (۳). آد، گا: آن ماهی. (۴). اساس است عظیم و او، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۵). آد، گا همه، کا جمله. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: خود را. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بفرستاد و به دماغ او رسانید به راه بینی. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: فرمان آمد. (۹). اساس: برفت. با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: بایستاد. (۱۱-۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: الرحمن. (۱۴). اساس: حوم، با توجه به آد، گا تصحیح شد. (۱۵). آد، کا: اوایل اینکه سه. (۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: فیه.

صفحه ۳۴۲: إذا ما الشوق بريح بي اليهم القت التون بالدمع السجوم و اینکه قول قریب است برای مناسبت. معاویه بن مرّه گفت: «نون» لوحی «۱» است از نور، و اینکه قول در خبری مرفوع آمد. ابن زید گفت: قسمی است که خدای تعالی کرد. ابن کیسان گفت: نام سوره است. عطاء گفت: ابتدای نام خدای است [چون] «۲»: نور و ناصر و نصیر. محمد بن کعب گفت: خدای تعالی قسم کرد به نصرت او مؤمنان را، بیانه قوله: وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ «۳». روایت کردند از صادق- علیه السلام- که او گفت: «نون» جویی است در بهشت. قوله: وَالْقَلَمِ، «واو» قسم است، و مراد به قلم اینکه است که می‌دانند که آلت کتابت است، و در خبر است که: اوّل چیزی که خدای تعالی آفرید قلم بود، به نظر هیبت به «۴» او نگرید، بشکافت. آنگه گفت: برو. گفت: به چه بروم! گفت: به هر چه خواهد بودن تا روز قیامت بر لوح محفوظ برفت، و هر چه بودنی بود بنوشت تا به روز قیامت، و ذلك قوله: - علیه السلام: «۵» جری

القلم بما هو كائن». عبد الملك زیات در نزدیک بعضی خلفا شد، او را دل تنگ یافت [اینکه بیتهای برخواند] «۶»: الهم «۷» فضل و القضاء غالب و كائن ما خط «۸» فی اللوح فانظر الروح و اسبابه آیس ما كنت من الروح و گفتند: مراد به قلم خط و کتابت است که خدای تعالی منت نهاد بدان فی ----- (۱). اساس: نونی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره روم (۳۰) آیه ۴۷. (۴). آد، گا: در. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها إلى یوم القیامه (۷). اساس: اللهم، با توجه به کا تصحیح شد. (۸). اساس: حظ، با توجه به کا تصحیح شد.

صفحه ۳۴۳: قوله تعالی: عَلَّمَ بِالْقَلَمِ «۱». حکما و علما در قلم و وصف او مفاخرت بسیار گفته‌اند به نظم و نثر و معانی انگیزته. این هیشم گفت: از جلالت [قلم] «۲» آن است که هیچ کتاب نیست خدای را و الا [که] «۳» به قلم نویسند. و گفتند بیان دو است: بیان [زبان] «۴» و بیان بنان. اما بیان زبان منسی شود به شهر و اعوام، و بیان بنان برای تثبیت اقلام باقی بماند بر لیالی و ایام. [و گفتند: قلم مطیه فطنت است و رسول کریمان و طلسم اکبر است] «۵» و گفتند «۶»: قوام دین و دنیا به دو چیز است: به قلم و شمشیر، و قلم زبردست شمشیر بود «۷»، و شاعر گوید در اینکه باب- شعر [۶۶-ر]: ان یخدم القلم السیف الذی خضعت له الرقاب و دانت دونه الامم فالموت و الموت لا شیء یغالبه ما زال یتبع ما یجری به القلم کذا قضی الله للأقلام مذ بریت ان السیوف لها مذ أرهفت خدم و للصی نوبری: قلم من القصب الضعیف الأجوف أمضی من الریح الطویل الاهیف و من النصال اذا بدت بقسبها و من المهند ذی الصقال المرهف و اشد اقداما من اللیث الذی یلوی القلوب إذا بدا فی الموقف و لأبی تمام فی هذا المعنی: و لضربه [من] «۸» کاتب بینانه امضی و أبلغ من رقیق حسام قوم اذا عزموا عدوا حاسدا سفکوا الدما بأسنّه الاقلام و للبختری «۹»: قوم اذا اخذوا الاقلام من قصب ثم استمدوا بها ماء المتیات نالوا بها من اعادیههم و ان کثروا ما لا ینال بحدّ المشرفیات ----- (۱). سوره علق (۹۶) آیه ۴. [.....]

(۵-۴-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: گفته‌اند. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: زبردست است بر شمشیر. (۸). اساس، آد، گا: ندارد، با توجه به کا افزوده شد. (۹). کا فی معناه.

صفحه ۳۴۴: و قال اخر: ما السیف عضبا یضیء رونقه أمضی علی الثائبات من قلمه و لابی تمام فی القلم: لك القلم الاعلی الذی شباته تصاب من الامر الکلی و المفاصل له الخلوات الاء لو لا بخستها لما اختلفت للملک تلك المحافل لعاب الافاعی القاتلات لعابه و أرى الخبا اشتارته اید عواسل له ريقه طل و لكن وقعها بآثاره فی الشرق و الغرب و ابل فصیح اذا استنطقته و هو راكب و اعجم ان خاطبه و هو راجل اذا ما امتطی الخمس اللطاف و افرغت علیه شعاب الفكر و هی «۱» حوافل أطاعته اطراف القنا و تقوضت لنجواه تقویض الخیام الجحافل اذا استغزر الذهن الذکی و اقبلت اعاليه فی القرطاس و هی اسافل و قد رفدته الخنصران و سدّدت ثلاث نواحیه الثلاث الأنامل رأیت جلیلا شأنه و هو مرهف ضنی و سمینا خطبه و هو ناحل و لابن الرومی- شعر: فی کفه قلم ناهیک من قلم نیلا- و ناهیک من کف- به اتشحا یمحو و یثبت ارزاق العباد به فما المقادیر الا ما وحی و محا و للاخر «۲»: و ما شجرات نابتات بقفرة اذا قطعت صارت مطایا الاصابع بهن بکاء العاشقین و لونهم سوی أنها یمکین سود المدامع و للاخر «۳»: و اخرس ینطق بالمحکمات و جثمانه ثابت اجوف ----- (۱). اساس: و هو، با توجه به کا تصحیح شد. (۲-۳). کا: و قال آخر.

صفحه ۳۴۵: بمکة ینطق فی خفیة و بالشام منطقه یعرف و للمنتبی: نحیف السوی یعدو علی امّ رأسه و یحفی فیقوی عدوه حین یقطع یمج ظلما فی نهار لسانه و یفهم عنّ قال ما لیس یسمع و للاخر: له قلم نتائج «۱» المعالی و احکام الأئمة و القضاء تناط بحدّه الأقدار طرا و محیی بعض خلق او ممات بمشیة «۲» حیة و بلون جان- و جرم مبهم «۳» و شبا الطبات «۴» و للاخر «۵»: له قلم کقضاء الاله بالسعد یوما و بالئحس قاض و ما فارق الاسد فی حالته یبسا و ذا ورقات غضاض ففی کف- لیث التیدی فی التیدی و فی کف- لیث

الشّری فی الغیاض و ما یسْطُرُون، و به حق آنچه ایشان می‌نویسند. «او» رواست که قسم باشد و رواست که عطف باشد، و «ما» رواست که موصوله باشد و رواست که مصدریّه باشد، یعنی «۶» بسطرم، به حق کتابت ایشان. ما أَنْتِ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ، قدیم «۷» تعالی قسم یاد کرد به «نون» و «قلم» و آنچه نویسندگان از فرشتگان می‌نویسند که تو که محمدی دیوانه نه‌ای «۸» - رداً -----
 (۱). اساس: نتایج، با توجه به کا تصحیح شد. (۲). اساس: عشیه، با توجه به کا و مآخذ معتبر
 شعری تصحیح شد. (۳). اساس: و حوم منهم، با توجه به کا و مآخذ معتبر شعری تصحیح شد. (۴). اساس: الطباء، با توجه به کا و
 مآخذ معتبر تصحیح شد. (۵). کا: و قال آخر. (۶). آد: ای. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: خدای. [.....]
 (۸). آد، گا: نه دیوانه نیستی.

صفحه ۳۴۶: علیهم حیث قالوا: مُعَلَّمٌ مَّجْنُونٌ «۱». و قوله: بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ «۲» وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ، و تو را مزدی خواهد
 بودن ناکاسته نامنقطع، من قولهم: جبل ممنون «۱۲»، ای منقطع ای «۱۳» غیر مین. وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ [۶۶-پ]، و تو بر خوی
 بزرگواری. عبد الله عیاس گفت و مجاهد: ای علی دین عظیم، تو بر دینی بزرگواری. حسن گفت: خلق رسول آداب قرآن بود. و
 عایشه را پرسیدند از خلق رسول - صَلَّى اللهُ ----- (۱). سوره دخان (۴۴) آیه ۱۴. (۲).
 آد فحدّث. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: رَبِّكَ. (۵). آد و دیگر
 نسخه بدلها: معنی. (۶). گا که. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها گفت. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: الحمد لك. (۹). آد و دیگر نسخه
 بدلها: ما انت بنعمه. (۱۰-۱۱). آد، گا: دیوانه نیستی. (۱۲). اساس: متین، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۳). کذا:
 در اساس، آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه ۳۴۷: علیه و آله و سلّم - گفت: خلق او قرآن بود. قتاده گفت: خلق او امر و نهی «۱» خدای را کار بستن «۲» و اجتناب کردن
 بود «۳». جنید گفت: خلق او [را] «۴» برای آن عظیم خواند که او را هیچ همت نبود جز خدای تعالی. واسطی گفت: برای آن که همه
 عالم به خدای تعالی بداد، و گفتند: برای آن که او به خلق با ایشان معايشه کرد «۵» و دل از ایشان بیرید، به ظاهر با خلق بود و به
 باطن با حق، و بعضی از حکما گفت در وصایت کسی را «۶»: عليك بالخلق مع الخلق و بالصدق «۷» مع الحق، گفت: خلقت باید با
 خلقان بود و صدقت با خدای تعالی. و گفتند: برای آن که مؤدّب بود با ادب خدای تعالی فی قوله: خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ
 أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ «۸». [و] «۹» گفتند: برای آن خلق او را عظیم خواند که [جمله] «۱۰» کاینات در چشم او حقیر آمد چون شب
 معراج بر او عرض کردند به هیچ ننگرید فی «۱۱» قوله: ما زَاغَ الْبَصِيرُ وَ مَا طَغَى «۱۲»، و گفتند: برای آن که جامع بود مکارم اخلاق
 را، بیانش قوله - علیه السّلام: بعثت لأتمم مكارم الأخلاق، مرا فرستاده‌اند تا مکارم اخلاق «۱۳» تمام کنم، و گفت: أدبني ربّي
 فأحسن تأديبي، خدای مرا ادب آموخت و نیکو آموخت. و [نیز] «۱۴» گفت - علیه السّلام: انّ -----

----- (۱). اساس: نواهی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، چاپ شعرانی (۲۲۹/۱۱): او اوامر و نواهی. [.....]
 (۲). آد و دیگر نسخه بدلها بود. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: اجتناب کردن از آن. (۴-۹-۱۰-۱۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و
 دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: به خلق نیکو، مردم زندگانی کرد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بعضی
 حکما در وصایت می‌گفت با کسی. (۷). اساس: الصدق، با توجه به آد، گا تصحیح شد. (۸). سوره اعراف (۷) آیه ۱۹۹. (۱۱). آد
 و دیگر نسخه بدلها: بیانه. (۱۲). سوره نجم (۵۳) آیه ۱۷. (۱۳). آد را. ۱

صفحه ۳۴۸: الله المؤمن «لیدرک بحسن الخلق درجة الصّائم القائم، صائم النهار و قائم اللیل، گفت: مؤمن به خوی نیکو دریابد درجه
 آن که به شب نماز کند و به روز روزه دارد. و ابو درداء «۲» روایت کرد از رسول - صَلَّى اللهُ عليه و آله و سلّم - که گفت: أوّل ما
 یوضع فی المیزان الخلق الحسن، اوّل چیزی که در ترازو نهند خوی نیکو باشد. هم او روایت کند که «۳» رسول - صَلَّى اللهُ عليه و
 آله و سلّم - گفت: هیچ چیز «۴» در ترازوی حسنه گرانتر نباشد «۵» از خوی نیکو. و رضا - علیه السّلام - روایت کرد از پدرانیش از امیر

المؤمنین - علیه الصلوة و السلام «۶» - از رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - که گفت: عليكم بحسن الخلق فان حسن الخلق في الجنة لا محالة و ايّاكم و سوء الخلق فان سوء الخلق في النار لا محالة، گفت: بر شما باد که خوی نیکو دارید که خوی نیکو در بهشت باشد لابد. و ابو هریره روایت کرد که: رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - گفت: «۷» احببكم الى الله احسنكم اخلاقا. الموطؤون اكنفا الذين يالفون و يؤلفون و ابعضكم الى الله، المشاؤون بالثيمه، المفروقون بين الاحية، الملتمسون [من] البراء العثرات، گفت: خدای از شما آنان را دوست تر دارد که نیکو خویر باشند و سهل جانبتر باشند، بسازند و با ایشان بسازند و آنان را دشمنتر دارد که سخن چینی کنند و میان دوستان تفریق کنند و عثرات جویند بر آنان که بی گناه باشند. فَسْتَبِصِرُ وَ يُبْصِرُ وَنُؤِنُ بِأَيْكُمْ الْمَفْتُونُ» [گفت] «۸»: تو بینی و ایشان نیز ----- (۱). کا، گا: انّ العبد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ابو الدرداء. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: کرد که. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها نیست که. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: از علی عليهم السلام. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد. (۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۳۴۹ کا کافراند که از شما مفتون کیست. مفسران در معنی و وجه او خلاف کردند. بعضی گفتند: مراد به «مفتون» فتنه است، یعنی جنون و دیوانگی. مفعول در جای مصدر نهاده، کقولهم: ما لفلان معقول و ماله مجلود، ای عقل و جلد، و قال الرّاعی: حتّى اذا لم يتركوا لعظامه لحما و لا لفؤاده معقولا [أى عقلا] «۱»، یعنی بدانی تو و ایشان که دیوانگی به کیست و دیوانه کدام است از میان شما، و اینکه معنی قول ضحاک است و روایت عوفی از عبد الله عباس. بعضی دیگر گفتند: «با» به معنی «فی» است، ای فی اَیکم المفتون، ای المجنون. بدانید که دیوانه در میان شما کیست، و مراد به «مفتون» دیوانه «۲» است که شیطان او را به فتنه آورده باشد، و اینکه معنی قول مجاهد است. بعضی دیگر گفتند: «با» زیاده است، کقوله: تَبَّتْ بِالذَّهْنِ «۳» عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ «۴» إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ، گفت: خدای تعالی عالمتر است به آن کس که از راه او گمراه باشد «۵» و او عالمتر است به آنان که بر راه راست باشند. فَلَا تَطْعُ الْمُكْذِبِينَ، آنکه [خطاب کرد با] «۶» رسول و امت در آن داخل «۷»، گفت: فرمان مبر اینکه کافران را که تکذیب می کنند تو را و آیات مرا در وعده‌ای ----- (۶) -----

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). کا، گا: مجنون. (۳). سوره مؤمنون (۲۳) آیه ۲۰. (۴). سوره دهر (۷۶) آیه ۶. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: شد. (۷). اساس: گفت و ما نیز در مدارا داخلیم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۵۰ که «۱» تو را می کنند با دین خود و خدایان «۲» خود «۳». آنکه گفت [۶۷- ر]: وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ «۴»، ایشان می خواهند که تو چون ایشان باشی، مداهنه کنی تا ایشان مداهنه کنند. عطیه و ضحاک گفتند: یعنی «۵» لو تکفر فیکفرون، و مثله قوله تعالی: وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً «۶». عبد الله عباس گفت: می خواهند که تو رخصت دهی تا ایشان نیز رخصت دهند. کلبی گفت: می خواهند تا تو با ایشان بسازی تا ایشان [نیز] «۷» با تو بسازند. حسن گفت: مصانعه کنی «۸» در دین تا ایشان نیز مصانعه کنند. زید أسلم گفت: منافقی کنی تا ایشان نیز منافقی کنند، ابن کیسان گفت: مقارنه کنی تا ایشان نیز همان کنند، و اقوال متقارب المعنی است «۹»، یعنی تشدید و مضایقه کنی تا ایشان نیز با تو سختی نکنند «۱۰». وَلَا تَطْعُ كُلَّ حَلْمَافٍ مَّهِينٍ، گفت: و طاعت مدار هر سوگند خواری را به باطل. گفتند: ولید بن مغیره را خواست، و گفتند: أسود بن عبد یغوث را، و گفتند: أحنس بن شریق را. مَهِينٍ، ای حقیر ضعیف. عبد الله گفت: مَهِينٍ، ای کذاب. قتاده گفت: کثیر الشّر، بسیار بدی باشد. -----

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: در دعوت که. (۲). اساس: پدران، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). چاپ شعرانی (۱۱/۲۳۱) آیه در شأن آنان آمد که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - را دعوت کردند با دین خود و پدران خود. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها و دوا. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۸۹. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: مصارفه. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: اقوال همه به یکدیگر نزدیکند. (۱۰). آد، گا قوله تعالی.

صفحه: ۳۵۱ هَمَّاز، عِيَابِ مَغْتَاب، عَيْبِ كُنَّهْ كِه كَارِ اَو اَيْنَكِه بَاشَد كِه دَر اَعْرَاضِ مَرْدَمَانِ سَخْنِ كَوَيْدِ. حَسَنِ كَفْت: اَن بَاشَد كِه بَر مَرْدَمِ چَشْمِ شَكَنْد بَر طَرِيقِ عَيْبِ كَقَوْلِه «۱»: هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ «۲». مَشَاءٌ بِنَمِيمٍ، نَمِيمَه مِي بَرْدِ وَ سَخْنِ چِينِي مِي كَنْد وَ اَز اَيْنَكِه مَجْلِسِ بَدَانِ مَجْلِسِ «۳» نَقْلِ مِي كَنْد وَ فِسادِي «۴» مِي اَنْگِيزِد. مَنَاعٌ لِلْخَيْرِ، مَنَعِ كُنَّهْ «۵» اَز اِسْلَامِ، يَعْني مَرْدَمَانِ رَا مَنَعِ كَنْد اَز اَن كِه اِسْلَامِ اَرَنْد وَ مَسْلَمَانِ شُونَد. وَ «خَيْر» بَه مَعْني اِسْلَامِ اسْتِ اَيْنَكِه جَا، اَيْنَكِه قَوْلِ عَبْدِ اللَّهِ عِيَّاسِ اسْتِ. [كَفْت] «۶» مَعْني اَن اسْتِ كِه كَفْتِي «۷»: اِگَر كَسِي اَز زَبِيرِ دَسْتَانِ مَن دَر دِينِ مُحَمَّدِ شُود، مَن خَيْرِ [خُود] «۸» اَز اَو مَنَعِ كَنَم. بَعْضِي دِيگَرِ كَفْتَنْد: مَرَادِ بَه «خَيْر» مَالِ اسْتِ، يَعْني بَخِيلِ بَاشَد وَ بَخْلِ كَنْد بَه مَالِ. مُعْتَدٍ، ظَالِمٌ وَ مُتَعَدِّي بَاشَد، اَتَيْمٌ، فَاجِرِي بَزْهَكَارِ. [عُتْلٌ]، عَبْدِ اللَّهِ «۹» عِيَّاسِ كَفْت: فَاتِكِي «۱۰» قَتَالِي «۱۱»، شَدِيدِ «۱۲» التَّفَاقِي. حَسَنِ كَفْت: بَدَخُوِي غَلِيظِ طَبْعِي، عَبِيدِ عَمِيرِ كَفْت: اِكُولِي شَرُوبِي. يِمَانِ كَفْت: جَا فِي قَاسِي لَثِيمِ طَبْعِي. مَقَاتِلِ كَفْت: ضَخْمِي، سَطْبَرِي. كَلْبِي كَفْت: شَدِيدِ الْكُفْرِي «۱۳»، وَ عَرَبِ هَمِچْنِينِ هَر چيزِي سَخْتِ رَا «عَتْلٌ» خُوانَنْد. وَ اَصْلِ اَو اَز عَتْلِ بَاشَد وَ اَن دَفْعِ بَاشَد بَه عَنَفِ، وَ مَنَه. [قَوْلِه] «۱۴»: خُذُوهُ فَاَعْتَلُوهُ «۱۵». بَعْدَ ذَلِكَ، [أَي بَعْدَ مَا ذَكَرَ مِنْ خِصَالِ السُّوءِ، وَ قِيلَ مَعْنَاهُ مَعَ ذَلِكَ] «۱۶»، _____ (۱). اَسَاس: كَقَوْلِهِمْ، بَا تَوَجُّهَ بَه آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا تَصْحِيحِ شَد. (۲). سُورَه هَمَزَه (۱۰۴) آيَه ۱. (۳). آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا: وَ اَز جَمَاعَتِي بَا جَمَاعَتِي. (۴). آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا: فِسادِ. (۱۶-۱۴-۹-۸-۶-۵). اَسَاس: نَدَارْد، بَا تَوَجُّهَ بَه آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا افزوده شد. (۷). گَا: كِه اَبُو جَهْلِ كَفْتِي.

(۱۰). اَسَاس: قَاتَلِي، بَا تَوَجُّهَ بَه كَا تَصْحِيحِ شَد. (۱۱). اَسَاس: فِقَاتَلِي، بَا تَوَجُّهَ بَه كَا تَصْحِيحِ شَد. [.....]

(۱۲). آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا: سَخْتِ. (۱۳). اَسَاس: الْكَفْنِي، بَا تَوَجُّهَ بَه آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا تَصْحِيحِ شَد. (۱۵). سُورَه دَخَانِ (۴۴) آيَه ۴۷.

صفحه: ۳۵۲ وَ اَيْنَكِه چَنان بَاشَد كِه مَا كَوَيْمِ: فَلَانِ چَنِينِ وَ چَنِينِ اسْتِ وَ بَر سَرِ مَتَّهَمِ اسْتِ بَه چيزِي دِيگَرِ، وَ دَر اَيْنَكِه كَلِمَه مَعْني «بَعْد»، [مَعَ] «۱» بَاشَد. زَيْنِمٌ، أَي دَعِي مَلْحَقِ النَّسْبِ مَلْصَقِ بِالْقَوْمِ وَ لَيْسَ مِنْهُمْ، بِي اَصْلِي بِي نَسْبِي كِه اَو رَا بَا قَوْمِي نَسَبْتِ كَنْد كِه اَز ايشان نيسْت «۲»، قَالَ الشَّاعِرُ - شَعْر: زَيْنِمٌ تَدَاعَاهُ الرَّجَالُ زِيَادَةً كَمَا زَيْدٌ فِي عَرَضِ الْأَدِيمِ الْأَكَارِعِ وَ قَالَ [حَسَّان] «۳»: وَ اَنْتَ زَيْنِمٌ نَيْطُ فِي اَلْهَاشِمِ كَمَا نَيْطُ خَلْفِ الرَّاكَبِ الْقَدْحِ الْفَرْدِ وَ قَالَ اِخْر: زَيْنِمٌ لَيْسَ يَعْرفُ مَن اَبُوهُ بَغِي الْأَمِّ ذُو حَسَبِ لَثِيمِ. مَرَّةً اَلْهَمْدَانِي كَفْت: «۴» پَدْرَشِ اَز پَسِ هَزْدَه «۵» سَالِ قَبُولِ كَرْدِ اَو رَا، اَز اَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِي - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَام - رَوَايَتِ كَرْدَنْد كِه: «زَيْنِمٌ» بِي اَصْلِي «۶» بَاشَد، وَ كَفْتَنْد: «زَيْنِمٌ» اَن بَاشَد كِه نِشانِ بَدِ گُوهَرِي بَا خُودِ دَارْد كِه بَا زِ شَناسَنْد اَو رَا كَزَنَمَةُ الشَّاءِ. عَكْرَمَه كَفْتِ اَز عَبْدِ اللَّهِ عَبَّاسِ كِه اَو كَفْت: آيَتِ دَر شَأْنِ اَن كَسِ آمَد كِه «۷» اَو رَا بَه اَيْنَكِه صِفَاتِ مَقْدَمِ بَشَنَاحْتَنْد، تا كَفْت: زَيْنِمٌ، اَنگِه بَشَنَاحْتَنْد اَو رَا بَه اَن كِه اَو رَا زَنَمَه «۸» بُوْد چُونِ زَنَمَه كُوسَفَنْدِ بَر گَرْدَنْشِ «۹». قَرْطِي - وَ سَعِيدِ جَبِيرِ كَفْتَنْد وَ اَبُو رَزِينِ كِه: «زَيْنِمٌ» كَافِرِي هَمِچْنِينِ لَثِيمِ نَسَبِ مَعْرُوفِ بَه خَبْثِ وَ شَرَارَتِ. شَهْرِ بَنِ حَوْشَبِ رَوَايَتِ كَرْدِ اَز عَبْدِ اللَّهِ عِيَّاسِ كِه _____

(۳-۱). اَسَاس: نَدَارْد، بَا تَوَجُّهَ بَه آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا افزوده شد. (۲). آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا: نَبَاشَد. (۴). كَذَا: دَر اَسَاسِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا، چَاپِ شَعْرَانِي (۱۱/ ۲۳۱) وِلِيدِ رَا. (۵). گَا: هَجْدَه. (۶). آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا: بِي اَصْلِ. (۷). اَسَاس: كِه آمَد، بَا تَوَجُّهَ بَه آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا تَصْحِيحِ شَد. (۸). اَسَاس: زَيْنِمَه، بَا تَوَجُّهَ بَه كَا تَصْحِيحِ شَد. (۹). آدِ وَ دِيگَرِ نَسْخَه بَدَلْهَا: بَشَناسَنْد چَنان كِه كُوسَفَنْدِ رَا بَه دُو زَنَمَه كِه بَر گَرْدَنْ دَارْدِ بَشَناسَنْد.

صفحه: ۳۵۳ اَو رَوَايَتِ كَرْدِ اَز عَبْدِ الرَّحْمَنِ بَنِ غَنَمِ كِه: رَسُولِ رَا - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - پَرَسِيدَنْد اَز «عَتْلٌ» وَ «زَيْنِمٌ»، كَفْت: مَرْدِي بَاشَد شَدِيدِ الْخَلْقِ، تَنِ دَرَسْتِ، اِكُولِ، شَرُوبِ، كِه طَعَامِ وَ شَرَابِ چَنَدانِ كِه خُواهدِ وَ يابَدِ [بِخُورْد] «۱» فَرَاخِ شَكْمِ، ظَالِمِ. شَهْرِ بَنِ حَوْشَبِ رَوَايَتِ كَرْدِ «۲» اَز شَدَّادِ بَنِ اَوْسِ اَز رَسُولِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - كِه اَو كَفْت: لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ جَوْازًا وَ لَا جِعْظَرِي

و لا-عتل زنیم، گفتند: [یا رسول الله] «۳» «جَوَاطُ» که باشد! گفت: مردی جَمَاع مَنَاع. گفتند: جعظری که باشد! گفت: فَظَّ غَلِظ، بدخوی جافی. گفتند: عتل زنیم که باشد! گفت: هر فراه شکمی محکم خلقی اکول و شروب غشوم ظلوم. زید اسلم روایت کرد که رسول-صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: آسمان بگرید از [هر] «۴» مردی که خدای تعالی او را تنی درست داده باشد و شکمی و کفافی که او را باید، آنگه بر مردم ظلم کند، فذلک العتل الزنیم، و [نیز] «۵» گفت: آسمان بگرید از پیر زنا کننده «۶» [۶۷-پ]

و نزدیک آن بود که زمین برنگیرد او را. آن کان‌ذا مال و بنین، ابو جعفر و ابن عامر و یعقوب خواندند: «آن» بالمدّ، و حمزه خواند و عاصم به روایت ابو بکر «آن»، به دو همزه و «۷» علی الاستفهام، و باقی قراء به یک همزه خواندند علی الخبر. آن که به استفهام خواند آن را دو وجه بود: یکی آن که لأن کان‌ذا مال و بنین، برای آن که او خداوند مال و فرزندان است «۸». -----
 (۵-۴-۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها از عبد الرحمن بن غنم و. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها مردی پیر که زنا کند. [.....]
 (۷). آد، کا، گا: ندارد. (۸). اساس اذا تتلی ... برای آن که او خداوند مال ...، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها ترتیب عبارت آورده شد.

صفحه : ۳۵۴ إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأُولِينَ، چون آیات ما بر او خواندند «۱»، گوید افسانه پیشینگان است. و وجه دوم آن که: لان کان‌ذا مال و بنین، تطیعه «۲»، برای آن که طاعت او را که او خداوند مال است و فرزندان یعنی طاعت او نباید داشت تو را برای اینکه علت. و آن که بر خبر خواند، معنی آن باشد که: و لا- تطع کل حلاف لأن کان‌ذا مال، طاعت مدار هر کسی را که موصوف است به اینکه صفات برای آن که خداوند مال و فرزندان باشد. إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا، چون آیات ما بر او خواندند، گوید [اینکه] «۳» افسانه پیشینگان است. آنگه بیان جزای او کرد و آنچه خدای تعالی با او خواهد کرد، گفت: سَنَسِيْمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ، گفت: ما داغ کنیم «۴» بر بینی او. عبد الله عباس گفت: یعنی به شمشیر داغ نهیم بر بینی او تا علامت «۵» باشد که او را بدان بشناسند. آنگه اینکه خبر راست کرد روز بدر، چون او به کارزار آمد تیغی بر بینی او زدند که سمت و جراحت «۶» او بماند. قتاده گفت: او را قذف کنیم به عاری که از او جدا نشود به او ملازم باشد چون داغ که مفارقت نکند آن را که بر او نهند. قتیبی گفت: عرب چون کسی را دشنام دهد بد تا اثر آن بر او بماند، گویند: و سمه میسم سوء، و قال جریر: لَمَّا وَضَعْتَ عَلَى الْفِرْزْدَقِ مِيسْمِي وَ عَلَى الْبَعِيثِ جَدَعْتَ أَنْفَ الْأَخْطَلِ أَبُو الْعَالِيَةِ وَ مَجَاهِدٌ كَفْتُمْ: معنی آن است که روی او در قیامت سیاه کنیم -----
 (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: خوانند. (۲). اساس: قطیعه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: داغ نهیم. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: علامتی. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها بر.

صفحه : ۳۵۵ تا علمی باشد بر او [که] «۱» بدن سیاهی [او را] «۲» بشناسند. ضحاک و کسائی گفتند: معنی آن است که به حقیقت داغ بر بینی او نهیم. محمّد بن جریر گفت: بیان کنیم احوال او را بیانی که به آن بیان حال او پوشیده نماند بر کسی، و چنان لایح باشد بر او که داغ بر خداوندش. و بینی را برای آن تخصیص کرد که رفیعت جایی بر روی اوست «۳». فزّاء گفت: اگر چه بینی گفت، جمله روی خواست برای آن که عرب به بعضی از چیز عبارت کند از جمله او، و نظایر او «۴» بسیار است، و نصر بن شمیل گفت: معنی آن است که «۵» حدّ فرماییم زدن بر شرب خمر. و خرطوم نامی است از نامهای خمر، و اصل نام انای «۶» خمر است که بر خمر نهاده‌اند و جمعه خراطیم، قال الشاعر- شعر: تظل «۷» یومک فی لهو و فی طرب و انت باللیل «۸» شَرَابُ الْخِرَاطِيمِ إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ، بیازمودیم ایشان را، یعنی اهل مکه را چنان که امتحان و ابتلا کردیم اهل آن بستان را یعنی اهل ضروان «۹» را. ابو صالح گفت از عبد الله عباس: بستانی است در یمن آن را ضروان خوانند پیش از صنعا به دو فرسنگ بر گذر آنان که به صنعا روند، و مردی را

بود از اهل صلاح و نماز کن و عادت او آن بود که چون خرما خواستی بریدن، هر چه از درخت بیفتادی درویشان را بودی، و تا بر درخت بودی رهگذریان را منع نمودی، و چون تمام بچیدی حق تمام به درویشان دادی (۱۰) و خدای تعالی او را از برای آن برکت می داد. چون مرد از دنیا ----- (۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: جایی است بر او. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها او را. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها (!). اینکه معنی در معاجم به دست نیامد. (۷). اساس: اطلیل، با توجه به کا تصحیح شد. [.....]. (۸). اساس: باللیل، با توجه به کا تصحیح شد. (۹). کلمه به صورت «ضوران» هم خوانده می شود. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: حق درویشان بتمامی بدادی.

صفحه ۳۵۶ برفت سه پسر بود او را به میراث به ایشان رسید، با یکدیگر گفتند: ما اینکه «۱» نتوانیم کرد که پدر ما کرد از آن که یک نیمه از میوه اینکه درختان کما بیشی به درویشان دادی که ما را عیال بسیار است و مال اندک. راه بر گرفتند بر رهگذریان. و چون وقت ارتفاع بود درویشان به عادت آمدند، گفتند: امروز و فردا وقت نیست هنوز، آنکه اتفاق کردند که شبی بروند و در شب بر آن درختان باز کنند پنهان [از] «۲» درویشان و بر آن سوگند خوردند «۳»، استثنا نکردند. آن شب به اینکه اتفاق کردند، عذابی بیامد و آتش جمله آن درختان را با بر بسوخت. خدای تعالی در اینکه آیت قصه ایشان کرد «۴». کَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ، [الف] «۵» و «لام» [فی قوله: «الجنة»، «الف» و «لام»] «۶» تعریف عهد است، یعنی آن بستان معروف. [إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ] «۷»، چون سوگند خوردند که خرما و میوه آن درختان در وقت غلس و بامداد پگاه باز کنند در وقتی که درویشان خبر ندارند، و «لام» [۶۸-]

و «نون» تأکید در لَيَصْرِمُنَّهَا، جواب قسم است، و نصب مُصْبِحِينَ، بر حال است، و «صرم» و «صرام» و «جذاذ» آن باشد که میوه از درخت باز کنند، و بیشتر در خرما «۸» استعمال کنند. وَ لَا يَسْتَنْوْنَ، محل او هم حال است، و التقدیر غیر مستثنین. و استثنای قسم آن باشد که گوید: و الله لأفعل كذا و لأفعلن كذا إذا كان كذا، و قيل قوله: إِلا ما شاء الله «۹»، و قيل قوله: إِنْ شَاءَ اللَّهُ «۱۰». ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: آن. (۲-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها و. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بگفت. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. (۸). اساس: خبر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۸. (۱۰). سوره یوسف (۱۲) آیه ۹۹.

صفحه ۳۵۷ فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِّن رَّبِّكَ، بگردید بر او عذابی از خدای تعالی، یعنی بر آن بستان، و آن آتشی بود که از آسمان بیامد در شب و آن بستان را بسوخت. [وَهُمْ نَائِمُونَ]، و ایشان خفته بودند. [واو] حال است. فَأَصْبَحَتْ، در روز آمد آن بستان. كَالصَّرِيمِ، مانند صریم. و در او چند قول گفتند: یکی آن که چون شب سیاه شد «۱»، من قول الشاعر: تطاول ليلك الجون البهيم فما ينجاب عن صبح صریم ای لیل أسود. حسن گفت: صریم، ای صرم عنها الخیر، خیر [از] «۲» او بریدند تا در او هیچ خیر نماند «۳». ابن کیسان گفت: كَالْحَرَّةِ «۴» السوداء، مانند سنگ سیاه. زید أسلم گفت: چون کشت دروده. أخفش گفت: چون صبح که از شب باز شود. مؤرّج گفت: چون ریگ از زمین باز شد «۵». و اصل صریم از صرم باشد، فعیل به معنی مفعول، و هر چه از چیزی باز برند آن را صریم خوانند. پس شب صریم باشد و صبح صریم باشد، برای آن که هر یکی از ایشان منصرم می شوند از صاحبش. عبد الله عباس گفت: خاکستر سیاه، و اینکه لغت خزیمه است. فَتَنَادُوا مُصْبِحِينَ، چون در صبح در آمدند یکدیگر را آواز دادند خداوند [ان] «۶» بستان، و نصب «مصبحین» بر حال است. أَنْ اغْدُوا عَلَى حَرِثِكُمْ، که بامداد پگاه به سر کشت و بستان خود روی «۷» اگر خرما خواهید بریدن. فَانطَلَقُوا، برفتند. وَ هُمْ يَتَخَفَتُونَ، [واو] حال است، با یکدیگر پنهان ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه

بدلها: تا روز آمد هیچ نمانده بود. [...]

(۴). اساس: کالحجر، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: باز شود. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: روید.

صفحه : ۳۵۸ می گفتند: أن لا يدخلنَّها اليومَ عَلَيْكُمْ مَسْكِينٌ» نباید تا امروز هیچ درویش در بستان شما آید. وَغَدَاوَا عَلَى حَرْدٍ قَادِرِينَ، و بامداد برفتند قادر و توانا بر حرد. و «۱» در «۲» حرد خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: علی قدره قادرین فی انفسهم، در خود قادر بودند و به قدرت خود معجب. أبو العالیه و حسن گفتند: علی جدّ و جهد، بر جدّ و جهد. مجاهد و عکرمة و نخعی و قرظی گفتند: علی امر مجمع، بر کاری عزم و اجماع کرده. سدی گفت: «حرد» نام آن بستان بود، سفیان گفت: علی حق و غضب، بر کینه و خشم، و منه «۳» قول الأشهب ابن رميله: اسود شری لاقث اسود خفیة تساقوا علی حرد دماء الأساود و قیل: علی عزم و قصد، و منه قول الشاعر: أما إذا حردت حردی فمجریه جرداء تمنع غیلا غیر مقروب و قیل: الحرد و الحرد الغضب لغتان «۴»، کالدرك و الدرك. أبو عبیده و قتیبی «۵» گفتند: علی منع، [و] «۶» الحرد و المحارده المنع من قول العرب: حاردت السنه إذا لم یکن فیها مطر، و حاردت الناقه إذا لم یکن لها لبن، قال الشاعر: فاذا ما حاردت او بکأت فت عن جونه اخرى طینها و قیل علی قصد من قول الشاعر: -----
----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مفسران. (۲). آد، گا معنی. (۳). اساس: من، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد، گا: لغتان و هو الغضب. (۵). اساس: قتیبه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۳۵۹ اقبل سیل جاء من امر الله «۱» یحرد حرد الجنه المغله «۲» فلما رأوها، چون بستان بر آن حال دیدند، گفتند: ما ضال و گمراهیم از راه بستان خود، یعنی نه اینکه بستان ماست، از آن «۳» جا که بستان خود آبادان و پردخت و میوه رها کرده بودند. گفتند: ما راه غلط کرده‌ایم. چون نیک بدیدند «۴» و بدانستند که جای همان جای است «۵» و لکن میوه و درختان بر جای نبود، گفتند: یل نحن محزومون، از آن حدیث اضراب کردند و عدول، و گفتند: نه آن است که ما گفتیم، بل ما را محروم کردند و روزی و خیر آن «۶» بستان از ما باز گرفتند برای آن که ما از درویشان باز گرفتیم. قال أوسطهم، گفت عادلترین ایشان: أ لم أقل لكم لو لا تبيجحون، نه من شما را گفتم چرا تسیح نکنید «۷» و ذکر خدای نکنید، و گفتند: چرا استثنا نمی کنید در اینکه سوگند و بر اطلاق اینکه سوگند می خورید دلیر [و از ابو صالح گفت] «۸»: استثنای ایشان «سبحان الله» بود، و گفتند: چرا شکر نکردید! [و] «۹» مراد به تسیح و تحمید شکر است، و گفتند: چرا استغفار نمی کنید و از خدای آمرزش نمی خواهید! قالوا سبحان ربنا، گفتند: پاک است «۱۰» خدای ما از آن که بر ما ظلم کند و بر او گمان ظلم برند. إنا كنا ظالمين، ظالم [ما] «۱۱» بوده‌ایم بر نفس خود. فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ، آنکه روی در یکدیگر آوردند و یکدیگر را ----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: عند الله، با توجه به ماخذ معتبر شعری قرطبی (۱۸/۲۴۲)، تصحیح شد. (۲). اساس: المقل، با توجه به کا تصحیح شد، چاپ شعرانی (۱۱/۲۳۶) ای یقصد. (۳). اساس: اینکه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بنگریستند. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: جاهمان جاست. [...]

(۶). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی کنید. (۸-۹-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: منزّه است.

صفحه : ۳۶۰ ملامت می کردند [۶۸-پ]

و می گفتند: یا ویلنا، ای وای ما «۱» طاغی و باغی بوده‌ایم و اسراف و تعدی کرده‌ایم در کفران نعمت و منع حق خدای و نصیب درویشان [و آن که در سوگند استثنا نکرده‌ایم] «۲». ابن کیسان گفت: و ما طغیان کردیم در نعمت خدای چون شکر آن نگراریم و آنچه پدر ما کرد نکریم. عسی ربنا أن یبدلنا خیراً منها إنا إلی ربنا راغبون، همانا خدای ما ما را بدل باز دهد ازین بستان به از اینکه

که رغبت کرده‌ایم به خدای - جل - جلاله: عاصم خواند و حسن و اعمش و ابن محیص: «بیدلنا» به تخفیف من الابدال، و دیگران به تشدید من التبدیل و معنی یکی باشد. و بعضی دیگر «۳» اهل لغت گفتند: فرق است میان ابدال و تبدیل. ابدال جعل چیزی باشد به جای چیزی بر سبیل «۴» بدل و عوض، و تبدیل تغییر او باشد یا تغییر بعضی احوال او، و آن چیز قایم بر جای خود. عبد الله مسعود گفت: خدای تعالی از «۵» ایشان «۶» توبه ایشان صدق شناخت، ایشان را بستانی بداد به از آن، چندانی میوه و انگور در او که یک خوشه انگور بار استری «۷» بود، و نام آن بستان حیوان بود. بکر بن سهل الدمیاطی گفت من از ابو خالد یمانی شنیدم که گفت: من اینکه باغ دیدم در او هر خوشه انگور [بود] «۸» به بالای مردی سیاه «۹». کَذَلِكَ الْعَذَابُ، آنکه حق تعالی بر سبیل تهدید گفت: عذاب ما چنین باشد، و لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ، و عذاب آخرت بزرگتر و سخت‌تر است «۱۰» اگر دانند. -----

(۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ای وای بر ما که ما. (۸-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها از. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: چیزی نهادن باشد بر طریق. (۵). آد، گا: آن. (۶). کا و از. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: شتری. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد.

صفحه : ۳۶۱ آنکه گفت: متقیان و پرهیزگاران را بنزدیک خدای تعالی بر سبیل جزا و ثواب، بهشت‌های نعیم باشد «۱». آنکه گفت بر سبیل تذکیر و تنبیه که: ما مسلمانان را چون مجرمان «۲» خواهیم کردن در احکام منازل و جزا و مراد به مجرمان «۳» کافراند، و احکام ایشان متناقض است، چه فعل ایشان مختلف است. آنکه بر سبیل تعجب گفت: ما لکم کیف تحکمون، چه بوده است شما را و اینکه حکم ناراست چگونه می‌کنید! أم لکم کتاب فیه تدرسون، یا شما را کتابی است «۴» از آسمان فرود آمده که شما درس آن می‌کنید، اینکه حکم در آن کتاب دیده‌اید یا از او برخوانده‌اید! إن لکم «۵» أم لکم ایمان، عَلَيْنَا بِالْعَهْدِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، یا شما را بر ما سوگندها و عهدها هست تا به روز قیامت که شما را باشد آنچه حکم کنید و خواهید. قوله: بِالْعَهْدِ، أَى دَائِمَةً مُتَّصِلَةً إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. إن لکم، مقسم «۷» علیه است، و همزه او مفتوح بودی اگر نه «لام» «۸» در خبر [او] «۹» او فتادی «۱۰». سَلِّمُوا لَهُمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ، پیرس از ایشان تا کیست از [شما] «۱۱» که پابندان ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها أفتجعل المسلمین. [...]

(۳-۲). اساس: محرومان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: هست. (۵). اساس: الا لکم، با توجه به نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۶-۹-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: مقسم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). اساس: به لازم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۰). اساس: افتاد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۶۲ اینکه عهد است! حسن بصری گفت: مراد به «زعیم» رسول است اینکه جا، یعنی اینکه پیغام که آورد و به «۱» اینکه رسالت «۲» که آمد به شما! این کیسان گفت: «زعیم» آن کس باشد که قایم باشد به حجت و دعوی. أم لَهُمْ شُرَكَاءُ، یا ایشان را انبازانند، یعنی معبودان ایشان که برای ایشان گواهی دهند بر دعوی ایشان. فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ، بیارید «۳» آن گواهان «۴» اگر راست گوید «۵» که شما را گواهی هست، و اینکه بر سبیل اقامت حجت گفت بر ایشان تا بدانند که دعوی ایشان باطل است، برای آن که خالی است از بیئت، و قوله: فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ، امر مشروط است به شرط صدق تا امر به قبیح «۶» نباشد، و اضافه «شركاء» به ایشان اضافه دعوی است، یعنی معبودان که ایشان دعوی کردند شرکت عبادت میان خدای تعالی و میان ایشان، چه ایشان بتان را شریک خدای گفتند- تعالی الله عن ذلك علواً کبیراً، چنان که گفت: جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنِّ «۷»، و بیان کردیم که عرب به ادنی ملاسه بین الشیئین اضافه کنند. یوم یُكشَفُ عَنْ سَاقٍ، عامه قراء خواندند: «یکشف» به ضم الیاء علی الفعل المجهول و عبد الله عباس خواند که: «تکشف» به تاء المفتوح، [یعنی] «۸» تکشف القیامة عن ساق، و حسن گفت: تکشف به «تا» ی مضموم بر فعل -----

(۱). گا: ندارد. (۲). گا از. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: گویارید. هر چند صیغه عربی کلمه امر غایب

است اما در تفسیر می‌توان به مخاطب ترجمه کرد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها را. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌گویید، هر چند به سیاق عربی جمله غایب است، اما در فارسی صورت خطابی هم بی‌مورد نیست. (۶). گا: قبح. (۷). سوره انعام (۶) آیه ۱۰۰. [.....]. (۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۳۶۳ مجهول علی تقدیر تکشف الثیاب عن ساق، و اینکه عبارت باشد از شدت و صعوبت کار، و مراد اقبال آخرت است و ادبار دنیا، چون دنیا و ایام او منقرض شود و در تکلیف توبه بسته گردد، روز قیامت پیدا شود و الجاء حاصل آید و ثواب و عقاب به معاینه بینند بعد از آن که به خیر شنیده باشند آن کاری عظیم بود، و اینکه بر سبیل استعاره و تشبیه باشد به کسی که او را کاری سخت پیش آید مشمّر (۱) شود و دامن از ساق بگیرد تا در آن کار سعی تواند کردن، آنگه عرب گوید: [فلان] «۲» شمّر عن ساقه إذا وقع فی «۳» امر شدید. آنگه گفتند: کشف الحرب [۶۹]

عن ساقها «۴» و کشف الامر عن ساقه «۵» اذا اشتد «۶» و ظهر «۷» علی وجه الصعوبة و الشدة، قال درید بن الصمّه «۸» یرثی رجلاً: کمیش الإزار خارج نصف ساقه صبور علی العلات طلاع أنجد و قال اخر یصف الحرب: کشف لهم عن ساقها و بدا من الشّرّ الصراح و قال اخر: صبرا عناق إنّه شرّ باق قد سنّ لی قومک ضرب الأعناق «۹» قامت الحرب بنا علی ساق أنشدھا ابن عباس شاهده لهده الایه، و قال آخر: قد شمّرت عن ساقها فشدوا وجدّت الحرب بکم فجذوا ----- (۱) .. اساس: مسمی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کا: من. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: کشف الامر عن ساقه. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: کشف الحرب عن ساقها. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: اشتدت. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: و ظهرت. (۸). اساس: ضمّه، با توجه به کا تصحیح شد. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: اینکه بیت را ندارد.

صفحه: ۳۶۴ و منه قول الشاعر فی صفه سنه مجده: عجت من نفسی و من اشفاقها و من طرادی الطیر عن ارزاقها فی سنه قد کشف عن ساقها ای قد اشتدت الجذب و القحط. و از قدمای مفسران و اهل تأویل چنین روایت کردند، [همچنین] «۱» سعید جبیر گفت: عن ساق، ای شدة الامر، و عبد الله عباس گفت: سخت تر ساعتی باشد در قیامت اینکه ساعت. ابو موسی اشعری «۲» گفت «۳» از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- در تفسیر اینکه آیت: یوم یکشف عن ساق، گفت: عن نور عظیم یخرون له سجدا، گفت: نوری باشد عظیم پدید آید روز قیامت که خلقان از هیبت آن به روی در آیند و سجده کنند. ابو سعید خدری روایت کند و ابو هریره و ابو موسی اشعری «۴» و حدیثهای ایشان درهم شده است که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: چون روز قیامت باشد و خلق «۵» را در موقف سیاست بدارند، خدای تعالی انتصاف کند میان هر ظالمی و مظلومی تا هیچ مظلومه نماند مظلومی را بر ظالمی تا آن مقدار که تکلیف کنند که «۶» شیر با آب آمیخته فروخته باشند «۷» تا جدا کند میان شیر و آب «۸» بر سبیل عقوبت، آنگه منادی ندا کند چنان که جمله خلائق بشنوند: الا و هر امتی به قفای معبود خود بدوند «۹»، اصحاب صلیب با صلیب بدوند «۱۰» و اصحاب اوئان با اوئان بدوند «۱۱»، و هر عابدی با معبودان خود بدوند «۱۲»، هیچ بتی و وثنی و -----

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد. (۲-۴). آد، کا: ابو موسی اشعری. (۳). آد، کا: روایت کرد. (۵). آد، کا: خلائق. [.....]

(۶). آد، کا: آن را که. (۷). آد، کا: شیر را آب با او آمیخته باشد و فروخته. (۸). آد، کا: تا آن آب را از شیر جدا کند. (۹). آد، کا: بروید. (۱۰-۱۱-۱۲). آد، کا: بروند.

صفحه: ۳۶۵ صنمی بنماند الا و او را و اتباع او را به دوزخ برند. آنگه جهودان را گویند: شما که را پرستید! گویند: عزیر را- پسر خدای را. خدای تعالی گوید: دروغ گفتید که خدای رازن و فرزند نیست. و ترسایان را گویند: شما که را پرستیدید! گویند: مسیح را- پسر خدای را. گوید: دروغ گفتید که خدای رازن نبود، چگونه فرزند باشد او را! آنگه بفرماید تا دو فرشته بیایند بر صورت

عزیر و عیسی، ایشان گویند: معبودان ما اینانند، خدای تعالی ایشان را گوید: بروید و اینان را ببرید. آن فرشتگان بروند و ایشان را به جانب دوزخ برند و به خازنان دوزخ سپارند، و ذلک قوله: لَوْ كَانَ هُوَ لِآلِهَةٍ مَا وَرَدُوهَا وَكُلٌّ فِيهَا خَالِتُونَ^۱. آنگه آنان بمانند که خدای را پرستیده باشند از مؤمنان و منافقان، خدای تعالی گوید: شما که را پرستیده‌اید^۲! گویند: ما خدای را پرستیدیم، و هر عابدی^۳ با معبود خود برفتند^۴ و ما را معبود تویی، بار خدایا ما کجا رویم! خدای تعالی بفرماید تا حجاب بردارند و نوری از انوار عظمت او پیدا شود که جمله مؤمنان به سجود در آیند به روی و سجده کنند، و آنان که منافقان و مرائیان باشند^۵. و عبادت ایشان خالص نبوده باشد خدای را خواهند تا سجده کنند نتوانند [پشت ایشان به مانند سروهای گاوان خشک شود^۶] چون جهد کنند^۷] تا^۸ سجده کنند، به قفا باز افتند، و ذلک قوله: يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعُونَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتِطِيعُونَ، گفت: آن روز که کشف کنند برای ایشان از ساق یعنی از ----- (۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۹۹. (۲). آد، گا: پرستیدید. (۳). اساس: عبادی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد، کا: برفت. (۵). اساس: منافقان باشند و مرائیان، با توجه به فحوای کلام و نسخه کا تصحیح شد. (۶). کا: شود خشک. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد. (۸). آد، کا: که.

صفحه ۳۶۶: چنین نوری عظیم و ایشان را دعوت کنند با سجود، یعنی آن داعی و باعث که پدید آید ایشان را عند آن که نور بینند خواهند تا سجده کنند نتوانند. آنگه وصف ایشان کرد^۱: خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ، ذلیل باشد چشمها [ی ایشان]^۲. تَرَهَقَهُمْ ذُلٌّ، ای تغشاهم، با ایشان در آید و باز پوشد ایشان را مذلتی و خواری. وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ، [و]^۳ پیش از اینکه ایشان را دعوت کردند با سجده و ایشان به سلامت بودند از اینکه آفت، اجابت نکردند. آنگه اینان را به دوزخ برند و مؤمنان را به بهشت. ابراهیم التیمی^۴ گفت فی قوله: وَيُدْعُونَ إِلَى السُّجُودِ، نماز^۴ فریضه خواست که مؤذنان دعوت می کنند به آن به بانگ نماز و قامت، سعید جبیر گفت: مراد آنانند که «حی علی الصلوة» می شنیدند اجابت نکردند: كعب الأجرار گفت: واللّه که اینکه آیت فرود نیامد الا در [۶۹-پ]

آنان که [از]^۵ نماز جماعت تخلف کردند. گفتند: ربیع خثیم را فالج پدید آمد در آخر عمر، او خویشان را بر دو کس انداختی^۶ و به مسجد شدی. گفتند: اگر به خانه نماز کنی روا باشد که تو را عذری هست. گفت: روا نمی دارم که «حی علی الصلوة» می شنوم اجابت نکنم. فَمَذَرْنِي وَمَنْ يُكَذِّبُ بِهِذَا الْحَدِيثِ [خدای تعالی بر سبیل تهدید و وعید گفت: رها کن مرا با آنان که به اینکه حدیث]^۷ تکذیب کردند، یعنی کافران که قرآن به دروغ داشتند. سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ، در نوردیم ما ایشان را به عذاب ----- (۱). آد: وصف کرد ایشان را، کا: وصف کرد ایشان را گفت. [.....]. (۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد. (۴). اساس: گفت، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۵-۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد، کا: افگندی.

صفحه ۳۶۷: از آن جا که ایشان ندانند. گفتند: عذاب روز [بدر]^۱ خواست، و گفتند معنی آن است که: امهال کنیم ایشان را در نعمت تا مغرور شوند و در عصیان بیفزایند تا عذاب ایشان بیفزاید، چنانچه^۲ گفت: إِنَّمَا نُمَلِّئُ لَهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ^۳. و «استدراج» استفعال باشد من الدرّج، کانه یطلب أن یدرجهم بالتعم الی العذاب. آنگه تأویل آن باشد که غرض او در نعمت آن باشد تا ایشان شکر کنند، چون کفران کنند خدای تعالی [آن]^۴ نعمت منقطع نکند بر ایشان بر سبیل [انذار و]^۵ اعدار، و چندان که ایشان معصیت بیش کنند خدای تعالی نعمت بیش کند تا عذرش بلیغتر باشد و حجّتش مؤکدتر^۶، [تا]^۷ ایشان مغرور شوند و گمان برند که او خود واجب است و در حق ایشان به استحقاق است. آنگه ایمنتر وقتی که ایشان استوار باشند و ناباکتر از عذاب و انقطاع نعمت، ایشان را بگیرد چنان که گفت: حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ^۸ ظنّ أهلها أنّهم قادرون علیها أتاها أمرنا لیلاً أو نهاراً^۹ - الایة، فهذا معنی الاستدراج. و أملی لهم إن کیدی متین^{۱۰} گفت: مهلت دهم ایشان را

که کید من قوی است و تعجیل نکنم، که تعجیل آن کند که از فوت ترسد و مرا از فوت ایشان اندیشه نیست که ایشان در قبضه قدرت منند و از سلطان من بیرون نتوانند شد. آنگه گفت هم بر سبیل توبیخ ایشان بر ترک اجابت: أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا، یا تو از ایشان مزدی می‌خواهی که ایشان از غرامت گرانبار می‌شوند قوت آن نمی‌دارند. ----- (۷)

۴-۵- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: چنان که. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸. (۶). گا: و حجت تمامتر. (۸). سوره انعام (۶) آیه ۴۴. (۹). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۴.

صفحه: ۳۶۸ أم عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُمُونَ، یا بنزدیک ایشان غیب است که ایشان از آن جا می‌نویسند اینکه محالات که می‌گویند و به اعتقاد کرده «۱». آنگه رسول را گفت- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ-: فاصبر لحکم ربك، صبر کن برای حکم خدای تو «۲». وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ، و چون خداوند ماهی مباح، یعنی یونس- عَلَيْهِ السَّلَام- که استعجال کرد به عذاب قوم و خشم گرفت بر ایشان، بل از حق تو آن است که با ایشان مدارا کنی و مهلت دهی ایشان را. اذ نادى، چون ندا کرد و خدای را بخواند «۳»، و او مکظوم و مغموم بود و اندوه رسیده، و ندای او آن بود که خدای تعالی از او حکایت کرد در سوره الانبیاء: فَنادى فِى الظُّلُمَاتِ اَنْ لَا اِلهَ اِلَّا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنِّى كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِینَ «۴». لَوْ لَا اَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ، اگر نه آنستی که نعمتی دریافت [او را] «۵» از خدای تو «۶»، یعنی رحمتی. لَنَبِّذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ، او را بینداختی به صحرا و او مذموم و نکوهیده بودی. و «عراء» زمینی باشد خالی و عاری از گیاه و نبات و بنا و آدمی، و اصل او از عری است، قال الشاعر: نبذت بالأرض العراء ثيابی فاجتباها رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِینَ، برگزید خدای تعالی او را [و او را] «۷» از جمله صالحان کرد، یعنی نام او از «۸» جمله پیغمبران صالح بنوشت و حکم کرد به صلاح او، و اینکه «جعل» به معنی حکم و تسمیه باشد. وَ اِنْ يَكَادُ الَّذِینَ كَفَرُوا لَیَرْثِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذُّكْرَ، سبب نزول «۹» ----- (۱). آد، گا: می‌کنند، کا: کرده‌اند. (۲). آد، گا: خدای خود. (۳). آد و دیگر نسخه

بدلها وَهُوَ مَكْظُومٌ «۴». سوره انبیا (۲۱) آیه ۸۷. [.....]

(۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: او. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: در. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها اینکه.

صفحه: ۳۶۹ آیت آن بود که کافران خواستند که رسول را به چشم کنند. قومی از قریش بیامدند و برابر او بایستادند و گفتند: ما مانند اینکه مردی «۱» ندیدیم در فصاحت و بلاغت و اظهار بیئت. و گفتند: اینکه جماعتی بودند از بنی اسد «۲» معروف به چشم بد، بیامدند و اینکه گفتند. و در خبر آورده‌اند که: یکی از ایشان به گاوی یا شتری نیکو «۳» بگذشتی «۴» که گفتی «۵»: چه نیکوست اینکه؟ شتر دور نرفتی تا «۶» بیفتادی به دردی و علتی، و خداوندش او را بکشتی. و گفتند: وقتی که ایشان را گوشت بایستی، یکی از ایشان کنیزک را گفتی برخیز و زنیل بگیر تا پاره‌ای گوشت بیاری «۷». او بیامدی هر کجا شتری «۸» یا گاوی یا گوسفندی نیکو «۹» بدیدی بگفتی: ما احسنها و ما رأیت مثلها، در حال بیفتادی و خداوندش به سر آمدی و بکشتی و او را نصیبی بدادی «۱۰». و گفتند: در میان ایشان مردی بود [و چشم او چنان بود که بر هر چه آمدی]

به استحسان، اصابت کردی، [۷۰- ر]

او را رها نکردندی که از خیمه بیرون آیدی. وقتی که دلش تنگ شدی، دامن خیمه برداشتی و نظاره می‌کردی، اگر ناگاه «۱۱» کاروانی یا گله‌ای بگذشتی آن جا، هر آن چهار پای که به چشم او در آمدی، چون چشم بر او افگندی از پای بیفتادی یا بمردی «۱۲» یا بکشتندی. کلبی گفت: قریش بیامدند و اینکه مرد را گفتند تو را چه زیان دارد «۱۳» اگر -----

----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مرد. (۲). اساس: بنی اسرائیل، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: اشتی فربه. (۴). اساس: بگذشتندی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: و گفتی. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بسی بر نیامدی که. (۷). آد، گا: بر گیر و پاره‌ای گوشت بیار. (۸). آد و دیگر

نسخه بدلها: بیامدی و چون به شتری. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: فربه. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: و نصیبی به آن کنیزک دادی. [.....]

(۱۱). آد، گاناگاه. (۱۲). آد و. (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: زیان دهد.

صفحه : ۳۷۰ بیایی و نظر بر محمّد افگنی، باشد که چشم تو بر «۱» او رسد. او بیامد و رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- قرآن می خواند، و «۲» برابر رسول- علیه افضل الصلوات- باستاد و ساعتی در او می نگرید و اندیشه می کرد و هیچ شک نکرد در آن که رسول به چشم او زده شود، اینکه بیت «۳» انشاء کرد «۴»: قد کان قومک یحسبونک سیداً و إخال أنّک سید معیون آی مصاب بالعین، حق تعالی رسول را از چشم بد او نگاه داشت و اینکه آیت فرستاد: وَ إِنْ یَکَادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیَزْلِقُونَکَ بِأَبْصَارِهِمْ، «ان» مخففه است از ثقیله، و برای آن «لام» در خیر او باز آمد که اینکه «لام» ملازم باشد با «ان» مخففه، و التقدیر: و أنّه آی انّ الشّان، نزدیک است که آن کافران تو را به چشم بد اصابه کنند «۵». و قوله: لَیَزْلِقُونَکَ، تو را ازاله کنند و بخیزانند «۶». و اعمش و عیسی در شاذ خواند: «لیزهقونک»، و اینکه قراءت عبد الله مسعود و عبد الله عبّاس است. و گفتند معنی آن که: لیهلکونک، تو را به هلاک کنند من الزّهوق و هو البطلان و الزّوال، و ازهقه اذا بطله و ازاله، و منه قوله: إِنَّ الْبَاطِلَ کَانَ زَهُوقاً «۷»، و اهل مدینه خواندند: «لیزهقونک» بفتح الباء و هما لغتان، یقال: زلقه و ازلقه بمعنی، و عبارات مفسّران در تفسیر [اینکه] «۸» لفظ مختلف است و معنی متقارب. عبد الله عبّاس گفت: «ینفذونک»، چشم بد بر تو بگذرانند من قولهم: زهق السّهم و زلق اذا نفذ «۹». کلبی گفت: «بصرعونک»، بیفگند تو را، حیّان گفت: برگردانند تو را از آنچه تو بر آنی از ادای رسالت. عطیه گفت: «یرمونک»، -----

----- (۱-۲). آد و دیگر نسخه بدلها: در. (۳). کا: بیتها. (۴). اساس: گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: ازاله کنند. (۶). آد: بلغزانند. (۷). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۸۱. (۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). اساس: انفذ، با توجه به کا تصحیح شد.

صفحه : ۳۷۱ به تو اندازند. مؤرّج گفت: ازاله کنند تو را. نصر بن شمیل و اخفش گفتند [که: به چشم کنند] «۱» تو را «۲». عبد العزیز بن یحیی گفت: به تو نگرند به نظری تیز که تو را از آن بترسانند و آن نظر عداوت باشد. سدی گفت: اصابت کنند تو را. [از صادق- علیه السلام- روایت کردند که گفت: یا کلونک، تو را] «۳» به چشم بخورند. حسن و ابن کیسان گفتند: بکشند تو را، و اینکه چنان باشد که عرب گوید: صرعی فلان بطرفه و قتلنی بعینه، و قال الشّاعر: ترمیک مزلقه العیون بطرفها و تکل عند نصال نبل الرّامی و قال اخر: یتقارضون إذا التقوا فی موطن نظرا یزیل مواطیء الاقدام «۴» و قال جریر فی مثله: انّ العیون الّتی فی طرفها مرض قتلتنا ثم لم «۵» یحیین «۶» قتلانا یصرعن ذالآب حتّی لا حراک له و هنّ أضعف خلق الله ارکانا و حسن بصری گفت: دواى آن که تو را چشم بد رسیده باشد اینکه آیت است. و در خیر است که «۷» رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: العین حق و انّ العین لتدخل الرّجل القبر و الجمل القدر، و قال- صلی الله علیه و آله و سلم- لا رقیه الا من عین أوحمه. و أسماء بنت عمیس گفت: یا رسول الله، فرزندان جعفر را چشم می رسد، روا باشد که برای ایشان فسونی «۸» و تعویذی بنویسم! گفت: روا -----

----- (۱-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس: إِنَّ الْبَاطِلَ کَانَ زَهُوقاً با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). اساس، کا: بواطن الاقدام، با توجه به تفسیر قرطبی (۲۵۶/۱۸) تصحیح شد. [.....]

(۵). کا: لا. (۶). کا: یحیینا. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: در خبر آمده است که. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: افسونی.

صفحه : ۳۷۲ باشد. [گفته اند] «۱»: اگر چیزی بودی که قضا را غلبه کردی، چشم بد بودی. و متکلمان در اینکه خلاف کردند. ابو علی الجبائی و ابو القاسم البلخی- اینکه را انکار کردند و گفتند: اینکه را اصلی نیست، و رمانی گفت: از اینکه امتناع نیست برای آن که اجماع مفسّران است بر اینکه، و میان عقلا و مسلمانان معروف و مجرب است، و سید- رحمه الله علیه- روا می دارد، و آنان که روا نمی دارند گفتند «۲»: تفسیر آیت آن است که به نظر عداوت در تو می نگرند. قوله: لَمَّا سَمِعُوا الذّکر، چون قرآن می شنوند،

می‌گویند: ما افصحه، و ما رأینا مثله، تا به چشم اصابت کنند او «۳» را، و چون از دل و اعتقاد خود خبر دهند گویند: دیوانه است، و اینکه کلام «۴» دیوانگان است. و ما هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ، و نیست اینکه قرآن الّا یادگار و یاد دهنده «۵» جهانیان، و گفتند: «ذکر» ای شرف للعالمین، کفوله: وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَ لِقَوْمِكَ «۶». ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌گویند. (۳). کا: ان، آد، گا: تو. (۴). آد، گا: اینکه دیوانه است و کلام. (۵). آد، کا خدای، گا برای خدای. (۶). سوره زخرف (۴۳) آیه ۴۴.

صفحه : ۳۷۳

سورة الحاقه

اینکه سورت مکی است و پنجاه و دو آیت است به عدد بصریان، و پنجاه به عدد کوفیان و مدنیان و پنجاه [و] «۱» یک به عدد مکیان، و دویست و پنجاه و شش کلمت است و هزار و هشتاد و چهار حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: هر که او سوره [۷۰-پ] الحاقه بخواند، خدای تعالی او را حسابی «۲» آسان کند. و در خبری دیگر آمد که: هر که او یازده آیت از سوره الحاقه بخواند «۳» خدای تعالی او را از فتنه دجال نگاه داد، و ارگ سوره تمام بخواند «۴» نوری باشد او را از فرق او تا قدم «۵» - صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم.

[سورة الحاقه (۶۹): آیات ۱ تا ۵۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَاقَّةُ (۱) مِا الْحَاقَّةُ (۲) وَ مَا أَدْرَاكَ مِا الْحَاقَّةُ (۳) كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَ عَادٌ بِالْقَارِعَةِ (۴) فَأَمَّا ثَمُودُ فَأَهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ (۵) وَ أَمَّا عَادٌ فَأَهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ (۶) سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صِرَعَى كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ (۷) فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ (۸) وَ جَاءَ فِرْعَوْنُ وَ مَنْ قَبْلَهُ وَ الْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ (۹) فَعَصَا رَسُولُ رَبِّهِمْ فَأَخَذَهُمْ أَخَذَةً رَابِيَةً (۱۰) إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ (۱۱) لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَ تَعْيِبُهُ أَدْنُ وَاعِيَةً (۱۲) فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفَخَهُ وَاحِدَةً (۱۳) وَ حَمَلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً (۱۴) فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (۱۵) وَ انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ (۱۶) وَ الْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَ يَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةَ (۱۷) يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ (۱۸) فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ مِمَّا أَقْرَأُ كِتَابِيَةَ (۱۹) إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلاقٍ حِسَابِيَةَ (۲۰) فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (۲۱) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (۲۲) قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ (۲۳) كُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ (۲۴) وَ أَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتِ كِتَابِيَةَ (۲۵) وَ لَسْتُ أَدْرِي مَا حِسَابِيَةَ (۲۶) يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ (۲۷) مَا أَغْنَى عَنِّي مَالِيهِ (۲۸) هَلْكَ عَنِّي سُلْطَانِيهِ (۲۹) خُدُوهُ فَعُلُوهُ (۳۰) ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ (۳۱) ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ (۳۲) إِنَّهُ كَانَ - لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ (۳۳) وَ لَا يَحْضُرُهُ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ (۳۴) فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ (۳۵) وَ لَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ (۳۶) لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِؤُنَ (۳۷) فَلَا أُقْسِمُ بِمَا تُبْصَرُونَ (۳۸) وَ مَا لَا تُبْصَرُونَ (۳۹) إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ (۴۰) وَ مَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ قَلِيلًا مَا تُؤْمِنُونَ (۴۱) وَ لَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ قَلِيلًا مَا تَدَّكَّرُونَ (۴۲) تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۴۳) وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ (۴۴) لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ (۴۵) ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ (۴۶) فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ (۴۷) وَ إِنَّهُ لَتَذَكَّرٌ لِلْمُتَّقِينَ (۴۸) وَ إِنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبِينَ (۴۹) وَ إِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ (۵۰) وَ إِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ (۵۱) فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ

العظیم (۵۲)

[ترجمه]

رستاخیز. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲).

کا: حساب، آد، گا: حساب او را خدای تعالی. (۳-۴). کا: برخواند. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: از فرق سر تا به قدم. [.....]

صفحه : ۳۷۴ چه باشد رستاخیز. ندانی تو چه باشد رستاخیز. به دروغ گفتند ثمودیان و عادیان به رستاخیز. اما ثمود «۱» هلاک کرده شدند به بی راهیشان. اما عادیان هلاک کرده شدند به بادی سخت جهنده نافرمان. فرمان بردار کرد بر ایشان هفت شب و هشت روز بیابی، بینی گروه اندر آن جا افتاده چنان که ایشان بیخهای خرمانند از بن برکنده. هیچ بینی ایشان را از هیچ مانده. «۲» و پیامد فرعون و آن را که از پیش او «۳» بودند و گروه لوط «۴» عناد کاران. نافرمان شدند اندر پیغمبر خداوندشان، بگرفتشان گرفتنی سخت. ما «۵» چون نافرمان بود آب برداشتیم شما را در کشتی. ----- (۱). اساس به

آن، با توجه به فحوای ترجمه زاید می نماید. (۲). اساس: بالخطیئه، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۳). اصل ترجمه: جهت، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد. (۴). کذا: در اساس، ترجمه کلمه در متن تفسیر: اهل زمین مؤتفکات، چاپ شعرانی (۱۱/ ۲۴۵): و برگردانندگان به خطا کاری و گناه. (۵). اصل ترجمه بدین صورت بود: تا، با توجه به متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد.

صفحه : ۳۷۵ تا کنیم شما را پندی و گوش بدان دارد گوشی. چون بدمند در صور دمیدنی یکی. و بردارند «۱» زمین و کوهها، برهم کوبند کوفتنی یکی. آن روز بیفتد افتادنی. و بشکافد «۲» آسمان آن روز سست باشد. و فرشتگان باشند بر کنارهای «۳» آن، و بردارند عرش خدای تو زبر ایشان آن روز هشت. آن روز که شما را عرضه کنند نه پنهان شوند از شما پنهان کرده. اما هر که بدهندش نامه او به دست راست، او گوید بیاید بخوانید نامه من. [۷۱-۷۰] «۴» من چنان دانم که من بینم [حساب] «۵» خویش. او بود اندر زندگانی پسندیده. اندر بهشتی برتر. ----- (۱). ترجمه کلمه در متن تفسیر: و برگیرند. (۲).

اساس: کلمه به صورت «بشکافند» هم خوانده می شود. (۳). اصل ترجمه بدین صورت بود: کارهای، با توجه به متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد. (۴). اساس: حاسیبه، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۳۷۶ میوه آن نزدیک. بخورید و بیاشامید گوارنده بر آنچه پیش کردید اندر روزگار گذشته. و اما هر که بدهندش نامه او به دست چپ، او گوید کاشکی ندادندی به من نامه من. و ندانستمی که چه باشد شمار «۱». یا کاشکی آن بودی مرگ. و سود نکرد از من خواسته من. نباشد «۲» از من قوت من. بگیرید او را و غل کنید او را. پس اندر دوزخ بسوزانید او را. پس در سلسله کشید بدست کردند هفتاد ارش، اندر دوزخ رانید او را. که او بود نگروده به خدای بزرگوار. و نه تحریض «۳» کردی بر طعام درویش. نباشد او را امروز آن جا خویشی. و نه طعامی مگر از ریم اهل دوزخ. نخورند «۴» [از] «۵» آن مگر کافران. پس سوگند یاد کنم بدانچه می بینید. ----- (۱). ترجمه آیه در متن تفسیر: ندانستمی تا حساب چه

باشد. (۲). ترجمه کلمه در متن تفسیر: هلاک شد. (۳). اساس: کلمه به صورت «حریض» هم خوانده می شود. (۴). اساس: نخورد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر تصحیح شد. [.....]

(۵). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۳۷۷ [و آنچه نمی بیند] «۱». که اینکه قرآن پیغمبری است بزرگوار. و نیست او به گفتار شاعری، اندک اند آنچه بگروید. و نه به گفتار فال گو اندک است آنچه اندیشه کنید «۲». فرستاده از پروردگار جهانیان. و اگر بر گوید «۳» بر ما بهری گفتار. بگیریم ما

از او به دست راست. پس بیریم از او جان. نیست از شما هیچ کس از او بازداشتگان. و اینکه قرآن پندی است پرهیزگاران را. [۷۱-پ]

و ما می‌دانیم بدرستی که از شما دروغ‌زنان. و بدرستی حسرت بود بر کافران. و بدرستی [که اینکه حقیقت یقین است] [۴]. تسبیح کن به نام خدایت بزرگوار. قوله تعالی: الْحَاقَّةُ، مَا الْحَاقَّةُ، وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ، در رفع «الحاقَّة» دو وجه «۵» گفتند: یکی مبتدا «۶» و خبر [او] «۷»، «ما الحاقَّة»، کانه قال: الْحَاقَّةُ، أَىْ _____ (۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، افزوده شد. (۲). اساس: بگرید، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد. (۳). اساس: بر تو گوید، با توجه به متن تفسیر تصحیح شد. (۵). اساس: خبر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ابتدا. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۳۷۸ شیء [هو] «۱». و وجه دوم خبر ابتدا، و التقدیر: هذه الحاقَّة. آنچه بر سبیل تفخیم شأن او و تعظیم او گفت: أَىْ شیء الحاقَّة. و «حاقه» نامی است از نامهای قیامت، و برای آن «حاقه» خواندند «۲» آن را که حق است و درست و در او کارهای حقیقت و حق باشد، برای آن که یحقّ الجزاء علی «۳» الأعمال، جزا برای عمل واجب باشد در او. و حقّ الشیء یحقّ حقاً فهو حقّ و حاقّ. مؤرّج گفت در او سه لغت است: حقّ و حاقّ و حقه «۴»، آنچه بر سبیل تعجب و استعظام گفت به لفظ استفهام [که] «۵»: مَا الْحَاقَّةُ، چه حاقه و چه کاری [حقّ و] «۶» راست است «۷». وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ، و چه آگاه کرده است تو را که اینکه روز «حاقه» - که [روز] «۸» قیامت است - چه روز است؟ آنچه در قصه اوایل گرفت [و] «۹» گفت: كَذَّبَتْ ثَمُودٌ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ، دروغ داشتند ثمود - که قوم صالح بودند - و عاد - که قوم هود [بود] «۱۰» ند - قارعه را. در «قارعه» دو قول گفتند: یکی آن که قارعه نامی است از نامهای قیامت، یعنی ایشان قیامت به دروغ داشتند «۱۱»، و گفتند: مراد آن عذاب است که به ایشان فرود آمد و پیغمبرشان وعده داد باور نداشتند. فَأَمَّا ثَمُودُ فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ، در او دو قول گفتند: یکی آن که: بطغیانهم و عصیانهم. و اما ثمود را هلاک کردند به طغیان و عصیانی که کردند، و اینکه لفظ _____ (۱۰-۹-۸-۶-۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). کا: خوانند. (۳). اساس: اعمال، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). اساس: حاقه و حقیقت، با توجه به آد، کا تصحیح شد. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: حق و راستینه. (۱۱). کا قوم ثمود که قوم صالح بودند.

صفحه : ۳۷۹ مصدر است كالعافية و الجائية. و گفتند: صفت فعل است، أَىْ بفعالهم «۱» الطاغية، و اینکه معنی قول مجاهد است و ابن زید، و دلیل اینکه تأویل قوله: كَذَّبَتْ ثَمُودٌ بِطغواها «۲». قتاده گفت: یعنی بالصيحة الطاغية التي تجاوزت حد الصياح، به آن صیحه متجاوز الحد [که بیرون از عادت دیگر صیاح بود - چنان که در قصه ایشان برفته است] «۳». [و أمّا عادٌ فأهْلِكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ عاتيةٍ]، و اما عاد را هلاک کردند به بادی سخت متجاوز الحد «۴». شهر بن حوشب روایت کرد از عبد الله عباس که رسول - صلّى الله عليه و آله و سلّم - گفت: «۵» خدای تعالی هیچ بادی نفرستاد و [هیچ] «۶» بار اینکه آلا به مقدار و مکیال آلا روز هلاک عاد و قوم نوح که اینکه «۷» روز باران، در فرشتگان نگاهبان «۸»، عاصی شد و از فرمان ایشان بیرون آمد، و رسول - صلّى الله عليه و آله و سلّم - اینکه آیت بخواند: إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ «۹»، و باد روز هلاک عاد هم طاغی و عاتی شد در خازنان و فرمان ایشان نبرد، آنچه اینکه آیت بر خواند: وَ أَمَّا عادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحِ صَرْصَرٍ عاتيةٍ. سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ، أَى سَلَطَهَا عَلَيْهِمْ «۱۰»، هفت شب و هشت «۱۱» روز بر ایشان مسلط کرد. و «تسخیر»، استعمال چیزی باشد به اقتدار، برای آن سبع بی «ها» گفت که شب مؤنث است و در ثمانیه «ها» در آورد «۱۲» که روز مذکر است، و در اعداد چنین باشد بر عکس از سه تا ده، ثبوت «تا» علامت تذکیر باشد و _____ (۱). اساس: بفعالهم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

(۲). سوره شمس (۹۱) آیه ۱۱. (۳-۴-۶-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). کا که. (۷). آد و دیگر

نسخه بدلها: که در آن. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: نگهبانان. (۹). سوره حاقه (۶۹) آیه ۱۱. (۱۰). کا و ثَمَائِيَّةُ أَيَّامٍ حُسُومًا (۱۱). اساس: هفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). کا: در آوردند.

صفحه: ۳۸۰ سقوطش علامت تأیث. وهب گفت: اینکه ایام آن است که آن را «ایام العجوز» خوانند که [در او سرما و باد سخت باشد. و اینکه ایام را برای آن ایام العجوز خوانند که] «۱» عجوزی «۲» در اینکه ایام در سربی رفت و آن جا بود تا روز هشتم، روز هشتم باد در آن سرب رفت و او را بکشت و باد منقطع گشت و آن عجوز «۳» آخر کسی بود که از آن قوم هلاک شد. و گفتند: برای آن «ایام العجوز» خوانند که در عجز زمستان باشد و آن را نامها هست معروف و هی: «صن» و «صنبر» و «ویر» و «آر»، و قیل: «آمر»، و «مؤتمر» و «معلل»، و «مطفیء الجمر» و «مکفی الطعن»، اینکه هشت روز است، و ثعلب- صاحب کتاب الفصیح- بیتی چند آورد از بعضی از شاعران عرب، اینکه ایام را در او ذکر کرده و هی «۴»: كَسَعَ الشَّتَاءُ سَبْعَةَ غَيْرِ أَيَّامٍ شَهْلَتْنَا مِنَ الشَّهْرِ فَإِذَا مَضَتْ أَيَّامُ شَهْلَتْنَا بِالصَّنِّ وَالصَّيْبِ وَالْوَبْرِ وَبَامِرٍ وَأَخِيهِ مَوْتَمِرٍ وَمَعْلَلٍ وَبِمَطْفِئِ الْجَمْرِ ذَهَبَ الشَّتَاءُ مَتَوَلِّيًا [هربا] «۵» و اتتك واقده من النَّجْرِ جز که در اینکه ابیات هفت گفته است و هشتم نیاورده است. قوله: حسوما، عبد الله عباس گفت: پیایی [۷۲- ر]. مجاهد گفت و قتاده: بی فترتی «۶»، و اشتقاق او من «حسم الکی» و آن آن باشد که داغ پیایی می نهند. مقاتل و کلبی گفتند: دائم، عطیه گفت: شوما، و اصل او گفت از «حسم» است و آن قطع باشد، پنداری چیزی «۷» ببرد از اهل آن شهر. خلیل گفت: قطعا لدابره «۸»، بیخ ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه

بدلها: عجوزه‌ای. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: عجوزه. (۴). کا هذ. (۵). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد. [.....]

(۶). کا: فترت. (۷). کا: خیر. (۸). اساس: لدا ابراهیم، آد، کا: ندارد، با توجه به کا تصحیح شد.

صفحه: ۳۸۱ ایشان بر کند «۱»، و نصب او بر حال است ای متابعه أو قاطعه مهلكه على اختلاف الأقوال. فترتی القوم فیها صیرعی، تو مردان را دیدی در آن جا افتاده، واحدها «صریح». کَانَهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ، بدرستی که «۲» ایشان گونه درختان خرمانند خشک شده و پوسیده گشته که باد بر آید و آن را از بن بشکند یا از بیخ بر کند و بیفکند. فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ، از ایشان هیچ بقیتی می‌بینی! و در «باقیه» «۳» دو قول گفتند: یکی آن که مصدر است، کالعافية، ای من بقاء، و یکی آن که من نفس باقیه «۴»، صفت محذوفی موصوف «۵» باشد. وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمِنْ قَبْلِهِ، ابو عمرو و کسائی و یعقوب- و در شاذ حسن [و] «۶» سلمی و جحدری- خواندند: [به کسر «قاف» و فتح «با» یعنی و من معه من جنوده و أشياعه. باقی قراء خواندند: و من قبله] «۷»، به فتح «قاف» و سکون «با»، یعنی آنان که پیش او بودند. [و الْمُؤْتَفِكَاتِ] «۸»، عامه قراء به جمع خواندند و حسن بصری خواند: «و الْمُؤْتَفِكَةُ» بر لفظ واحد، و اهل زمین «۹». الْمُؤْتَفِكَاتِ بِالْخَاطِئَةِ، ای بالخطیئه و المعصیه، و اینکه نیز مصدری است علی وزن الفاعله، ای بالخطاء و الکفر. فَعَصَوْا رَسُولَ رَبِّهِمْ، در رسول خدای عاصی شدند، یعنی هر یکی از ----- (۱). آد، گا: بر کنند. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: پنداشتی، که بر متن مرئح می‌نماید. (۳). اساس: باقی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد، کا او من حیاة باقیه. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: موصوفی محذوف. (۶-۷-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۹). آد، گا: یعنی اهل زمین، کا: یعنی آنان که پیش او بودند اهل زمین.

صفحه: ۳۸۲ ایشان در پیغامبر خود عاصی شدند، و اگر چه بر لفظ واحد گفت «۱»، مراد جنس است. فَأَخَذَهُمْ أَخَذَةً رَابِيَةً، بگرفت ایشان را گرفتنی فزاینده غالب، و من الزبا المذی هو الزيادة. عبد الله عباس گفت: شديده، یعنی گرفتنی سخت، و گفتند: عذابی زیادت بر عذاب دیگر امتان. إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ، گفت: ما «۲» چون آب طغیان کرد و از حد برفت «۳» در عهد نوح- علیه السلام. قتاده گفت: از بالای همه چیزها پانزده گز بگذشت «۴»، ما شما را در کشتی نشانیدیم تا شما غرق نشدید. پس «۵» بر سبیل تذکیر نعمت باز گفت «۶»: لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً، تا برای شما یاد گاری کنیم. وَتَعِيهَا أُذُنٌ وَاَعْيَةٌ، و نگاه دارد آن را و یاد دارد آن را گوشهای یاد گیرنده. راویان ابن کثیر و [عاصم] «۷» بعضی از ایشان روایت کردند: و «تعیها»، باسکان «عین» قیاسا علی [قوله]:

أَرْنَا مَنْاسِكَنَا» (۸) وَ تَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ، رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت امیر المؤمنین- علی را- علیه الصَّلَاةُ وَ السَّلَام: سألت الله ان يجعلها اذنك، گفت: از خدای [تعالی] «۱۰» در خواسته‌ام تا گوش تو کند. امیر المؤمنین- علیه الصَّلَاةُ وَ السَّلَام- گفت: پس از آن هر گز چیزی فراموش نکردم. و نیز تا باشم هیچ فراموش نکنم از دعای رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ-
----- (۱). اساس گفت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۲). آد، گا: لفظ «گفت ما» را ندارد. (۳).

آد و دیگر نسخه بدلها: از حد در گذشت. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: برگذشت. [.....]

(۵). اساس: و اینکه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس: گفت ما را، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). اساس، آد، گا: ندارد، با توجه به کا افزوده شد. (۱۰). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۸: أَرْنَا مَنْاسِكَنَا. (۹). اساس: عبد الله الحسين، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و مآخذ مربوط به حدیث تصحیح شد.

صفحه : ۳۸۳ و آله و سلم. و بريدة الأسلمی- روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت علی را- علیه الصَّلَاةُ وَ السَّلَام: يا علي- ان الله امرني ان ادنيك و لا اقصيك و ان اعلمك و تعي و حق- على الله ان تعي، فنزلت هذه الآية: وَ تَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ ، گفت: خدای مرا فرمود تا تو را نزدیک کنم و دور نکنم و تو را بیاموزم و تو یادگیری، یعنی تمکین کند تو را و توفیق دهد تا یادگیری. پس علی- علیه الصَّلَاةُ وَ السَّلَام «۱»- گفت: پس از آن هر گز چیزی فراموش نکردم. فَمَا إِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةً وَاحِدَةً، گفت: یاد کن آنکه که در صور دمنند یک بار و آن نفخه اولین باشد. وَ حَمَلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبَالُ، و زمین و کوهها برگیرند و آنچه بر اوست. فَمَا كُنَّا دَكَّةً وَاحِدَةً، بشکنند آن را و خرد کنند یک خرد کردن «۲» تا هر دو- هم زمین و هم کوه- چون گردی شود. فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ، آن روز قیامت برخیزد. وَ انشَقَّتِ السَّمَاءُ، آسمان شکافته شود. فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ، آسمان آن روز ضعیف باشد. وَ الْمَلَائِكَةُ عَلَى أَرْجَائِهَا، مراد جمع است اگر چه به لفظ واحد گفت علی مذهب الجنس، و فرشتگان بر کنارهای آسمان ایستاده باشند. «و الارعاء»، النواحي، واحدها رچی «۳»، و الاثنان رجوان. وَ يَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ، گفت: و عرش خدای برگیرد آن روز، یعنی روز قیامت هشت فرشته. عبد الله عباس گفت: هشت صف فرشته باشد «۴»، عدد ایشان جز خدای نداند. و در خبری «۵» آوردند که «۶» رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ- [۷۲- پ]

آله و سلم- ----- (۱). کا: علی علیه السَّلَام. (۲). گا: خورد کردنی. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: رجا. (۴). آد، گا که. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: خبر. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: آورده‌اند که.

صفحه : ۳۸۴ گفت: حاملان عرش امروز چهارند، و در روز قیامت مدد کنند ایشان را به چهار دیگر تا هشت شوند. أحنف بن قیس روایت کرد از عیاس بن عبد المطلب در اینکه آیت: وَ يَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ، گفت: هشت فرشته باشند به «۱» صورت بز کوهی. و در خبر است که: هر فرشته را چهار روی باشد، رویی چون روی آدمی، و رویی چون روی شیر، و رویی چون روی گاو، و رویی چون روی کرکس. به هر روی از خدای روزی آن جنس می‌خواهند. به روی آدمی روزی آدمیان می‌خواهند، و به روی شیر روزی سباع می‌خواهند، و به روی گاو روزی بهایم می‌خواهند، و به روی کرکس روزی مرغان. و امیة بن الصلت اینکه معنی در شعر خود بیان کرد «۲» قوله- شعر: رجل و ثور تحت رجل يمينه و التسر للآخری «۳» و لیث مرصد و الشمس تصبح كل- اخر ليله حمراء مطلع لونها يتورد تأبی فما تبدو لنا فی رسلها الا معدّبة و الا تجلد و گفتند رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- اینکه بیتهای بشنید، گفت: صدق، راست گفت اینکه شاعر. و از علی بن الحسین زین العابدین- علیه الصَّلَاةُ وَ السَّلَام- روایت کردند که او گفت: خدای تعالی عرش بیافرید چهارم چیز، برای آن که پیش او «۴» سه چیز آفریده بود: هوا و قلم و نور، آنکه چهارم عرش بیافرید از الوان انوار مختلف نوری سبز که رنگ «۵» سبزی از اوست، و نوری سرخ که رنگ «۶» سرخی از اوست، و نوری زرد که رنگ زردی از اوست، و نوری سفید «۷» که اصل انوار است و روشنایی روز از اوست. آنگاه هفتاد -----

رسد اگر ایستاده باشند (۴) اگر نشسته و اگر خفته. کُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ، [أى يقال لهم] (۵)، گویند ایشان را که اینکه طعامهای لذیذ می‌خورید و از اینکه شرابهای گوارانده باز می‌خورید به آنچه کرده‌اید و در پیش افکنده‌اید (۶) در روزهای گذشته از عمل صالح. و قوله: «بما»، «با» مجازات راست. در خبر است که در روز قیامت خدای تعالی گوید: یا اولیا، ای دوستان (۷) من دیری است مرا به شما نظر است و شما را می‌بینم در دنیا و لبهای شما برجسته از تشنگی (۸) و شکمهای شما باز پس شده از گرسنگی (۹)، امروز در نعیم ابدی باشید (۱۰)، کُلُوا وَ اشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ، وَ أَمَا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ، وَ أَمَا آن کس را که نامه او به دست چپ ----- (۱). کا: و جزا به عمل خواهد بود. (۵-۲).

اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: کرده‌اید در پیش افکنده. [...]

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: ای اولیا و دوستان. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: لبهای شما از تشنگی خشک. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: و شکمها از گرسنگی به پشت باز دوسیده. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: ابد می‌باشید.

صفحه : ۳۸۸ دهند. فَيَقُولُ، گوید: يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتِ كِتَابِيَهٗ، کاش (۱) تا نامه من به دست من ندادندی. إِبْنِ سَائِبٍ (۲) گفت: دست چپ او باز پیچند (۳) و نامه در او نهند، و گفتند: دست چپ او از جانب راست او به در کشند و نامه در او نهند، و گوید (۴): تا کاشکی نامه من به من نمی‌دادند. [وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهٗ] (۵)، و من ندانستمی تا حساب چه باشد، و اینکه برای آن گوید که داند که در آن نامه چه قبايح است و فضايح. يَا لَيْتَهَا كَانَتْ الْقَاضِيَةَ، کاشکی (۶) تا مرگی بودی حکم کننده، و گفتند: زندگانی به سر آرنده، من قولهم (۷): فَقَضَىٰ عَلَيْهِ، أَى أَنفَدَ عَمْرَه عَلَيْهِ، و منه قولهم: قَضَيْتَ الْأَمْرَ فَاَنْقَضَيْتَهُ، أَى أْتَمَمْتَهُ فْتَمَّ، أَرَادَ الْمَوْتَةَ الْقَاضِيَةَ، و گفتند: مراد آن است که کاشکی (۸) تا اینکه مرگ که ما را در دنیا بود، مرگی بودی قضا کننده بان لا حياءَ بعدها، که از آن پس زندگانی نبود، و گفتند: معنی آن است [که] (۹) «کاش (۱۰) بمردمی و برستمی. قتاده گفت: در آخرت تمنای مرگ کنند و در دنیا هیچ نباشد که از مرگ مکروهتر باشد (۱۱) به نزدیک او، در دنیا از مرگ گریزان بود تا نعمت بر او سر نیاید (۱۲) و او با جزای عمل نرسد اینکه جا موجب همان است که آن جا داند که او چه کرده است و مستحق چیست، و چون بدان جا رسد معاینه بیند چنان که او را شکی پیش نیاید (۱۳)»، عند ----- (۱). کا: شک. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: إِبْنِ السَّائِبِ. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: دست او باز پس پیچند. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: نزد آن حال گوید یا لیتنی - الایة. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۶-۸-۱۰). آد، گا: کاش، کا: کاشک. (۷). اساس: قوله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بود. (۱۲). اساس: سر آید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [...]

(۱۳). آد: چنان که در آن شکی نباشد، کا: چنان که شکی در آن نباشد.

صفحه : ۳۸۹ آن (۱) تمنای مرگ کند که داند که مال به دوزخ است. مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيَهٗ، [آنکه] (۲) بر سبیل تحسّر و تلّهف گوید: مال من از من غنا نکرد و به فریاد من نرسید. هَلَكْتُ عَنِّي سُلْطَانِيَهٗ، سلطان و ملک من از من هلاک شد و با من نماند (۳)، و بیشتر مفسران گفتند: معنی آن است که ذهب (۴) عَنِّي حَجَّتِي، حَجَّتْ من از دست من برفت برای آن که هر چه (۵) حَجَّتْ پنداشته باشد (۶) شبهت بود. عند آن حال، خدای تعالی خازنان دوزخ را گوید: خُذُوهُ، بگیریید او را. فَعَلُّوهُ، بند کنید [او را] (۷). در خبری آمد که (۸): چون خدای تعالی گوید: خُذُوهُ، بگیریید او را، بر سر هر یک شخص صد هزار زبانه گرد آیند [و] (۹) در او آویزند. او در دست ایشان پاره پاره شود چنان که از او در دست ایشان جز چربو بنماند. آنکه خدای تعالی او را باز آفریند، دیگر باره او را بگیرند و بند بر دست و پای او نهند و غل بر گردن او نهند. ثُمَّ الْجَحِيمِ صِلُّوهُ، پس با دوزخ ملازم کنید او را، و يقول (۱۰) العرب: صليت النار و بالنار (۱۱) و صلیتها غیرى و أصليتها، و منه قراءة من قرأ: تصلى ناراً حامیه. ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ، گوید (۱۲) او

را: در بندی «۱۳» و ----- (۱). آد: نزد آن، کا: نزد او. (۹-۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کا: بنماید. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: ذهبت. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: که آنچه. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: حجت پنداشتند. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: و در خبر می‌آید که. (۱۰). کا: تقول. (۱۱). اساس: بالنار و الثار، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). آد، گا: پس گوید. (۱۳). اساس: در بندید، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۹۰ زنجیر [ی] «۱» برید هفتاد گز. و «سلک» هم لازم است و [هم] «۲» متعدی، به مصدر پیدا شود که مصدر لازم «سلوک» باشد، و مصدر متعدی «سلک» قال الشاعر: حتی اذا سلکوهم فی قناده عبد الله عباس گفت: اینکه هفتاد گز به گز فرشتگان باشد از زیر او در آورند «۳» و به «۴» بینی دره «۵» او بیرون آرند «۶» و بهری را به دهن او دربرند و از زیر او بیرون آرند. نوب البکالی گفت: هفتاد گز باشد هر گزی هفتاد باع باشد هر باعی از اینکه جا که ما هستیم «۷» تا به مکّه، و اینکه خبر «۸» در رجه کوفه می‌گفت، و سفیان گفت: هر گزی به گز ما هفتاد گز [باشد] «۹»، پس هفتاد در هفتاد باشد [۷۳-پ]. حسن بصری گفت: جز خدای نداند که مقدار ذراعی چند باشد، و عبد الله عمرو بن العاص روایت کرد که رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - گفت: اگر پاره‌ای ارزیز به مقدار حجم سر آدمی از آسمان فرود افکنند «۱۰» به زمین رسد پیش از آن که شب در آید و اینکه پانصد ساله راه است صاعد را «۱۱»، اما طول اینکه سلسله چندان باشد که [اگر اینکه] «۱۲» ارزیز از بالای او به زیر افکنند «۱۳» چهل خریف برود شب و روز و او هنوز به آخر نرسیده باشد. کعب الأخبار گفت فی قوله: ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ دَرَعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ، گفت: اگر همه آهن که در دنیا هست با یک حلقه او بر سنجند، یک حلقه او بر همه آهنهای دنیا بچربد «۱۴». سويد بن ابی نجیح گفت که: جمله اهل دوزخ در اینکه یک سلسله ----- (۱۲-۹-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بر آرند. [.....]

(۴). آد، گا: و از. (۵). آد، گا: ندارد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: به در آرند. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: که مقام است. (۸). کا: حدیث. (۱۳-۱۰). اساس: افکنند، با توجه به آد، کا تصحیح شد. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: لفظ «صاعد را» ندارد. (۱۴). کا: بچسبد.

صفحه : ۳۹۱ باشند «۱»، و اگر یک حلقه او بر کوه نهند گداخته شود از گرمای آن. إِنَّهٔ كَانَ لَا- يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ، آنکه [خدای تعالی] «۲» بیان کرد که: اینکه عذاب به اینکه سختی بر او برای آن باشد که او به خدای بزرگوار ایمان ندارد. وَلَا يَخْضُ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ، و تحریض و حث نکند خود را و مردمان را بر آن که درویش را طعام دهند «۳». فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ «۴»، گفت: او را اینکه جا خویشی و دوستی نباشد که به فریاد او رسد، و گفتند: اشتقاق «حمیم» که خویشاوند باشد از آب گرم است، یعنی برای او گرم شود و خشم گیرد، و گفتند: دلش بر او گرم شود و بسوزد «۵». وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَسْلِينِ، و آن زرد آب و خون و ریم اهل دوزخ باشد که از اندام ایشان فرو شسته شود، پنداری غساله ایشان است که از قروح و جروح ایشان می‌آید. ضحاک و ربیع گفتند: درختی است که خورش اهل دوزخ باشد. لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ، از آن طعام نخورند الا خطا کنندگان و گناهکاران، و گفتند: مراد کافراند که أخطأوا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمِ، که ایشان راه راست خطا کرده باشند. فَلَا أُقْسِمُ، آنکه گفت: قسم نکنم و سوگند نخورم «۶» به آنچه شما می‌بینید [و به آنچه شما نمی‌بینید] «۷»، یعنی به جمله کاینات و موجودات، و گفتند: به دنیا -----

----- (۱). اساس: باشد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: دهد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها و لا طعام «۵». آد و دیگر نسخه بدلها و نه نیز او را طعامی باشد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: قسم یاد می‌کنم و سوگند می‌خورم. [.....]

صفحه : ۳۹۲ و آخرت، و گفتند: به آنچه بر ظاهر آسمان و زمین است [و] «۱» بر آنچه در باطن ایشان است، و گفتند: [به] «۲» اجسام و ارواح، و گفتند: به نعمت ظاهر و باطن. صادق- علیه السلام- گفت: به آنچه شما می‌بینید که می‌کنم از نعمت با خلقانم و آنچه نبینید «۳» [از نیکویی] «۴» با دوستانم. جنید گفت: به آنچه می‌بینی «۵» از القاء وحی و بیان شرع رسول محمد را- صلی الله علیه و آله و سلم- و آنچه [نمی‌بینید و] «۶» ندیدی «۷» از سرّی که با او گفتم در شب معراج، گفتند: به آنچه خدای اظهار کرد بر لوح محفوظ فرشتگان را و به آنچه پوشیده داشت از ایشان از علم غیب، و گفتند: به آنچه شما ببینید «۸» از آدمیان و آنچه «۹» ببینید «۱۰» از فرشتگان و جنیان. ابن عطا گفت: به آنچه شما ببینید «۱۱» از آثار قدرت و آنچه نبینید از اسرار او. إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ، اینکه قرآن قول پیغمبری است، یعنی تلاوت و قراءت «۱۲» پیغام گزاری «۱۳» است کریم یعنی محمد- صلی الله علیه و آله و سلم- و گفتند: به رسول کریم جبرئیل را خواست بیانش «۱۴»: إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ، ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ «۱۵». و تأویل همین باشد که گفتیم که اینکه از تلاوت و حکایت اوست نه آن که کلام اوست، برای آن که بر حقیقت کلام خداست. و قولی دیگر گفتند، و آن آن است [که] «۱۶»: و إِنَّهُ لَقَوْلُ مَرْسَلٍ رَسُولٍ ----- (۶-۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰-۳). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی‌بینید. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌بینید/ می‌بینی. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: ندیدید. (۸-۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌بینید. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: و به آنچه. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها و خواندن. (۱۳). اساس و همه نسخه بدلها: گذاری/ گزارش. (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: بیان. (۱۵). اساس: المجید، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد، سوره تکویر (۸۱) آیه ۲۰، آد و دیگر نسخه بدلها: ذی قوه- الایة. (۱۶). اساس: ندارد، با توجه به کا افزوده شد.

صفحه : ۳۹۳ [کریم] «۱»، اینکه قول فرستنده پیغمبری است کریم، یعنی قول خدای است- جل جلاله- علی حذف المضاف و اقامه مضاف الیه مقامه، کفوله: وَ سَأَلَ الْقُرَيْهَةَ «۲»، و غیر ذلك من الايات و الأشعار. و مَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ قَلِيلًا مَا تُؤْمِنُونَ، آنکه گفت: اینکه قرآن نه قول شاعری است. آنکه بر سیل توییخ گفت: اندک ایمان می‌آرید. و در «ما»، دو قول گفتند: یکی آن که مصدری است در هر دو موضع یعنی، قلیلا ایمانکم و قلیلا تذکرکم، و دیگر آن که: «ما» زیادت است، اى تؤمنون قلیلا و تذکرون قلیلا، و نصب او بر حال است. و لا- بِقَوْلِ كَاهِنٍ، و نه قول کاهنی است اینکه قرآن، جز آن که شما اندک اندیشه کنید «۳». خدای تعالی در اینکه آیت «۴» رسول را- صلی الله علیه و آله- تنزیه کرد از شعر و کهانت [و] «۵» گفت: او نه شاعری هست و نه کاهن و نه قرآن جنس شعر است و نه از قبیل کهانت. و کاهن آن باشد که دعوی کند که مرا از جن قرینانی هستند که اخبار غیب [۷۴-] ر]

بامن گویند و مرا از غیب «۶» خبر دهند، و حق تعالی اینکه برای آن گفت که ایشان رسول را- صلی الله علیه و آله و سلم- یک بار شاعر خواندند «۷» و یک بار کاهن. شاعرش برای آن خواندند «۸» که کلامی به اینکه نظم «۹» بیاورد، و در آن تسمیت ظلم کردند برای آن که ایشان شعر شناختند «۱۰» که شعر کلامی باشد موزون مقفی که دلیل معنی کند، و دانستند که اینکه کلام موزون نیست و نه مقفی، و لکن برای تهجین و تحقیر کار او گفتند ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد، و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: تنها تفکر و اندیشه کم می‌کنید. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: آیات. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: غیب. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌خواندند. (۸). آد: برای آن گفتند، کا: برای او گفتند. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: منظومی. (۱۰). اساس: شناختند، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۹۴ او «۱» شاعر است و اینکه کلام شعر است و اندیشه نکردند که هر کس که اینکه شنود بر ایشان بخندند و گوید اینان شعر می‌نشانند «۲». و اما کهانت برای آن گفتند که او از غیبا خبر دادی، و دعوی کهانت در حق او نه به جای خود بود که کردند

که او نگفت که اینکه به وحی و القای جنیان است. آنکه گفت: تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ، خبر مبتدای محذوف است، ای هو تنزیل، اینکه قرآن فرو آمده‌ای است (۳) از خدای جهانیان. وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ، آنکه [گفت] (۴) بر سبیل تنبیه کافران را در آن ظن، خطا و گمان بد که به رسول و قرآن بردند که ممکن باشد که اینکه کلام محمّد است و از تلقای نفس اوست. لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ، گفت: اگر چنان باشد که فرو بافد بر ما بر سبیل دروغ بعضی سخنها، [و] (۵) اقاویل [جمع] (۶) اقوال باشد و اقوال جمع قول باشد (۷)، فیهی اذا جمع الجمع. لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ، ما بگیریم از او به یمین. در او چند قول گفتند: یکی آن که ما بگیریم او را و مؤاخذت کنیم به حق و انتقام کشیم از او به حق. و «من» صله باشد، و التّقدیر: لأخذناه بالحق» و مثله قوله: قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ (۸)، ای من قبل الحق. عبد الله عباس گفت: لأخذنا بالقوة و القدرة، ما او را بگیریم به قوت و قدرت، و قال الشاعر: اذا ما رایة رفعت لمجد تلقّاها عرابه بالیمن ای بالقوة، و گفتند معنی آن است که: دست راست او باز (۹) کنیم، و -----
----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: که. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: نمی‌شناسند. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: آمده است. (۴-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۸). سوره صافات (۳۷) آیه ۲۷. (۹). اساس: به آن، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....]

صفحه : ۳۹۵ گفتند: اینکه عبارت است از اذلال و اهانت، یعنی ما دست او بگیریم و او را از مقام خود برانگیزیم (۱)، چنان که سلطان چون بر کسی خشم گیرد کسان خود را گوید: خذوه (۲) بیده، دست او گیرید (۳). ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ، آنکه رگ دل او ببریم، آن رگ که چون آن رگ (۴) بریده شود خداوندش بمیرد، و گفتند: رگی است در پشت، و گفتند: رگی است در میان هر دو پی گردن، و گفتند: رگی است که دل را آب دهد. فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ، شما هیچ کس از او دفع نتوانید کردن و عذاب ما از او نتوانید گردانیدن (۵)، و اگر چه «أحد» گفت در لفظ، حاجزین برای آن به لفظ جمع گفت که رد کرد با معنی من قوله: مِنْكُمْ. وَإِنَّهُ لَتَذَكْرَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ (۶)، ضمیر راجع است با قرآن، و اینکه [قرآن] (۷) یاد دهنده‌ای است و مذکری پرهیزگاران را. وَ إِنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبِينَ، و ما دانیم (۸) که از شما (۹) مکذبان و دروغ دارندگان اند اینکه قرآن را. وَإِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ، و اینکه قرآن فردا در قیامت حسرتی باشد کافران را چون ثواب مؤمنان و متابعان او بینند، و ایشان کافر و مخالف بوده باشند از آن ثواب محروم باشند. وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ، گفتند: اضافه کرد حق را با یقین، و اینکه هر دو یکی -----
----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: برانگیزانیم. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: خذ. (۳). آد، گا: بگیر. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: ببریم آن رگ چون. (۵). کا: بتوانید گردانیدن. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌دانیم. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: که در ایشان.

صفحه : ۳۹۶ است برای اختلاف لفظ را، چنان که [شاعر] (۱) گفت: فی حندس الظلام، و محققان گفتند معنی آن است که: اینکه حقیقت یقین است، یعنی اگر یقین را مجازی باشد اینکه نه از آن است. بعضی دیگر گفتند: معنی (۲) آن است که عین یقین و نفس یقین است، چنان که گویند: فلان حق الأديب أو عين الأديب و كل الأديب، و [مثله] (۳) قول الشاعر: ضرب الطلي و الهام حق عليهم فَسَبَّحَ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ، تسبیح کن یا محمّد به نام خدای عظیم بزرگوارت که هر چیز که در جنب عظمت اوست حقیر است. و اینکه آیت دلیل است که اسم نشاید تا مسمی باشد، چه اگر چنین بودی اضافه الشیء إلى نفسه بودی. -----
----- (۱-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: مراد.

«۱» اینکه سورت مکی است و چهل و چهار آیت است و دو بیست و شانزده کلمت است، و هزار و ششصد و یک حرف است. و روایت است از عبد الله عیاس از ابی کعب که رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - فرمود «۲» که: هر که او سوره سایل «۳» بخواند «۴»، خدای تبارک و تعالی او را ثواب آنان دهد که عهد نگاه دارند و نماز به پای دارند - صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم [۷۴-پ].

[سوره المعارج (۷۰): آیات ۱ تا ۴۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ (۱) لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ (۲) مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ (۳) تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ (۴) فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا (۵) إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا (۶) وَنَرَاهُ قَرِيبًا (۷) يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ (۸) وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ (۹) وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا (۱۰) يُبْصِرُونَهُمْ يَوْمَ الْمُجْرِمِ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابٍ يَوْمئِذٍ بَنِيهِ (۱۱) وَصَاحِبَتَهُ وَأَخِيهِ (۱۲) وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤْوِيهِ (۱۳) وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ (۱۴) كَلَّا إِنَّهَا لَأُظَى (۱۵) نَزَّاعَةً لِّلشَّوَى (۱۶) تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّى (۱۷) وَجَمَعَ فَأَوْعَى (۱۸) إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا (۱۹) إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا (۲۰) وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا (۲۱) إِلَّا الْمُصَلِّينَ (۲۲) الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ (۲۳) وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ (۲۴) لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (۲۵) وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ (۲۶) وَالَّذِينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ (۲۷) إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَا يُمُونُ (۲۸) وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ (۲۹) إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ (۳۰) فَمَنْ ابْتغى وراءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ (۳۱) وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ (۳۲) وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ (۳۳) وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صِيَلاتِهِمْ يُحَافِظُونَ (۳۴) أُولَئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُّكْرَمُونَ (۳۵) فَمَا لِ الَّذِينَ كَفَرُوا قَبْلَكَ مُهْطِعِينَ (۳۶) عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ (۳۷) أَيْطَمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُدْخَلَ جَنَّةً نَّعِيمًا (۳۸) كَلَّا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ (۳۹) فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ (۴۰) عَلَى أَنْ نُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ (۴۱) فَذَرَهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ (۴۲) يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَى نُصُبٍ يُوفِضُونَ (۴۳) خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرَاهُمْ ذَلَّةً ذَلَّةً ذَلِكَ الْيَوْمُ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ (۴۴)

[ترجمه]

خواست خواننده‌ای به عذاب افتاده‌ای. کافران را نیست او را بازدارنده‌ای. از خدای خداوند معارج. بر شوند

----- (۱). اساس: سورة السائل، با توجه به نسخه بدلها نام مشهورتر اینکه سوره برگزیده شد. (۲). آد و دیگر

نسخه بدلها: گفت. (۳). آد، گا: سورة المعارج، کا: سورة سئل سائل. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: برخواند.

صفحه : ۳۹۸ فرشتگان و جبرئیل به سوی او اندر روزی که باشد اندازه آن پنجاه هزار سال. شکیبایی [کن] «۱» شکیبایی کردنی نیکو. که ایشان می بینند آن را دور. و ما می بینیم آن را نزدیک. روزی که باشد آسمان چون درد زیت. و باشد کوهها چون پشم رنگین باشد «۲». نپرسد دوستی از دوستی. بینند یکدیگر را «۳»، تمنا کند «۴» کافر اگر فدا کند از عذاب آن روز به پسرانش. و زنش و برادرش را. و خویشانی آن که از او آمده‌اند. و آن که در زمین‌اند همه بعد برهانید او را. نه چنان است، آن باشد دوزخ کنده. پوست کننده باشد از سر. همی خواند آن که پشت کرد و برگردید. و مال جمع کرد و نگاه داشت. که مردم را آفریده‌اند حریص

وار. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، افزوده شد. (۲). اصل ترجمه بدین صورت بود. زده، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد. (۳). ترجمه آیه در متن تفسیر: با ایشان نمایند ایشان را. (۴). اساس: خواهند، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد. صفحه: ۳۹۹ که چون برسدش از بدی جزع کننده. و چون برسد او را نیکی باز دارنده باشد. [مگر نماز گزاران] (۱). ایشان بر نمازشان دایم باشند. و آنان که در مالهاشان حقی معلوم باشد دانسته. خواهند را و [آن که نخواهد] (۲). و آنان که به راست دارند روز رستخیز. و آنان که ایشان از عذاب خدایشان ترسان باشند. که عذاب خدایشان جز ایمن دارنده. و آنان که ایشان فرجهای خود نگاه دارندگان باشند. مگر بر جفتان خویش یا پادشاه باشد دستهاشان، و ایشان باشند ملامت ناکرده [۷۵-ر]. هر که بجوید جز از آن ایشان باشند از حدّ در گذرندگان. و آنان که ایشان امانتهاشان و عهدهاشان نگاه دارنده باشند. و آنان که گواهی دادند ایشان استاده باشند. و آنان که ایشان بر نمازشان ----- (۱-۲). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، افزوده شد.

صفحه: ۴۰۰ نگاه دارنده باشند. ایشان اندر بهشتها باشند [عزیز و مکرم] (۱). چه بود آنان که کافر شدند سوی تو همی شتابند. از دست راست و از دست چپ حلقه حلقه شده گروه گروه (۲). طمع دارد هر مردی از ایشان که اندر شود به بهشت با نعمت؟ حقا که ما بیافریدیمشان [از] (۳). آنچه می‌دانند. نه سوگند یاد کنم به خدای مشرقها و مغربها که ما تواناییم. بر آن که بدل کنیم به بهتر از آنان و نیستیم که پیشین کنند بر ما (۴). دست بازدارشان تا گفت و گوی کنند و بازی کنند تا ببینند روزشان آن که وعده کنندشان. آن روز که بیرون آیند از گورها شتابان چنان که ایشان سوی علمی باز گردند. فرو افتاده ----- (۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد. (۲). اصل ترجمه بدین صورت بود: فرشتگانند، با توجه به ترجمه دوباره در متن تفسیر تصحیح شد. (۴). ترجمه آیه در متن تفسیر: کس ما را سبق نبرد.

صفحه: ۴۰۱ چشمهاشان بر شودشان خواری، آن است آن روز که بودند وعده کردگان. قوله تعالی: سَأَلْ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ، مدنیان و شامیان خواندند: «سال سائل» بی همزه، و باقی قراء به همزه خواندند بر اصل من السّؤال. و او را دو وجه باشد: یکی آن که «با» به معنی «عن» باشد، کقوله: فَسَأَلَ بِهِ حَبِيرًا (۱)، «أى عنه»، و قال علقمة بن عبده (۲): «فان تسئلونی بالنساء فأنتی بصیر بأدواء النساء طیب أی عن النساء، و معنی آیت بر آن وجه آن باشد که سالیلی سؤال کرد و پرسید از عذابی که واقع خواست بودن که آن عذاب بر که خواهد [بود، و اینکه قول حسن است و قتاده. گفتند: اینکه سورت به مکه آمد، چون رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ- بیامد و قوم خود را تهدید کرد به عذاب، مشرکان گفتند: از او پرسید تا اینکه عذاب که را خواهد بودن و به که واقع خواهد] (۳) بودن، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: سالیلی پرسید از عذابی که واقع خواست بودن (۴) که آن عذاب که راست! جواب دادند و بیان کردند که: لِلْكَافِرِينَ، کافران را خواهد بودن. وجه دیگر آن است که «با» زیادت است، و معنی آن که: سَأَلْ سَائِلٌ عَذَابًا وَاقِعًا لِلْكَافِرِينَ- عَلَيْهِم، سائلی [و] (۵) خواننده‌ای (۶) در خواست به دعا و حاجت عذابی که واقع باشد بر کافران و آن نضر بن الحارث بود، آن جا که از خدای تعالی برای خود عذاب خواست فی قوله: اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ اثْبِتْنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۷). آنچه خواست از عذاب، روز بدر به ----- (۱). سوره فرقان (۲۵) آیه ۵۹. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: قال الشاعر: (۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: واقع خواهد شدن. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: خواهند ای. [...]

(۷). سوره انفال (۸) آیه ۳۲.

صفحه: ۴۰۲ او فرود آمد به صبر [او را بکشتند] (۱)، «أعنى بازداشتند او را و طعام و شرابش ندادند تا بمرد، و از اسیران روز بدر کس [را] (۲) نکشتند الا او را و عقبه بن ابی معیط را. و اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد. و سفیان عینه را پرسیدند از (۳)

اینکه آیت که «۴» در حق که آمد سایل را، گفت: مرا سؤالی کردی که پیش از تو کس اینکه سؤال نکرد، مرا خبر داد پدرم از جعفر محمّد الصادق از پدرانش - علیهم الصّلاة [۷۵-پ]

و السلام - که چون رسول - صلّی الله علیه و آله و سلّم - دست علی بن ابی طالب - علیه الصّلاة و السلام - گرفت به غدیر خم و او را بر بالا - برد و بر مردم عرض کرد و گفت: من کنت مولاة فعلی مولاة ، و عقد امامت کرد برای او «۵»، اینکه حدیث در میانه خلائق آشکارا شد و در قبایل عرب منتشر شد. اینکه خبر به حارث بن النعمان الفهّری «۶» رسید. برخاست و بر شتری نشست و آمد تا به لشکرگاه رسول - صلّی الله علیه و آله و سلّم - از ناهه فرود آمد و ناهه را زانو بیست و پیش رسول آمد و رسول - صلّی الله علیه و آله و سلّم - و جمله صحابه حاضر بودند، گفت: یا محمّد آمدی و گفתי خدای می فرماید که بگوئید: اشهد ان لا اله الا الله و انک رسول الله «۷»، قبول کردیم، و گردن نهادیم. آمدی و گفתי: پنج نماز بکنید و پذیرفتیم، و گفתי: زکات بدهید، پذیرفتیم «۸»، و گفתי: یک ماه روزه دارید، قبول کردیم، و حج فرمودی قبول کردیم، به اینکه جمله «۹» راضی نبودی که «۱۰» بازوی پسر عمّت بگرفتی و او را بر ----- (۱-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: از سفیان بن عیینه پرسیدند که. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: عقد بست بر او. (۶). اساس: الهندی، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: رسوله. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: دادیم. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: همه. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: تا.

صفحه ۴۰۳ بالا «۱» بردی و گفתי: هر که من مولای اویم علی مولای اوست «۲». اینکه حدیث از خویشتن گفתי یا خدای فرمود تو را! رسول - صلّی الله علیه و آله و سلّم - گفت: و الله الذی لا اله الا هو ، بدان خدای که جز او خدایی نیست که من از قول و فرمان خدای گفتم. او روی بر گردانید و می گفت: اللهم ان كان هذا هو الحق من عندك فامطر علينا حجارة من السماء أو ائتنا بعذاب الیم «۳»، هنوز به راحله خود نرسیده بود که سنگی از آسمان بیامد و بر سر او آمد و به زیرش «۴» برون افتاد «۵» و او بر جای بمرد و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد «۶»: سَأَلْ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ، لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ. و امّا آنان که بی همزه خواندند آن را هم دو وجه باشد: یکی آن که بر تخفیف همزه بود و مرادهم سؤال باشد، يقال: سال، يسأل [لغة في سأل يسأل] «۷»، کنال ینال، و خاف يخاف. و وجه دیگر آن که [من]

السیل باشد. زید بن ثابت گفت و عبد الرحمن بن زید بن أسلم: «سائل» نام وادی است در دوزخ، خدای تعالی خبر داد که آن وادی بتزید «۸». قوله: لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ مِنَ اللَّهِ ذِي الْمَعَارِجِ، آن را دافعی و مانعی نیست از خدای تعالی که او خداوند آسمانهای هفت است در قول عبد الله عباس. ابن کيسان گفت: «معارج» گشایشی است که میان هر دو آسمان باشد و میان زمین و آسمان هست و میان هر دو زمین هست. ----- (۱). کا: بالای. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: من کنت مولاة فعلی مولاة. (۳). سوره انفال (۸) آیه ۳۲. (۴). آد: به دماغش فرو رفت و از زیرش، کا: به دماغش فرو آمد و به زیرش. [.....] (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: بیرون آمد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها که. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آد: در بالای کلمه افزوده «سیلان کرد».

صفحه ۴۰۴ قتاده گفت: ذی الفواضل و النعم، خداوند نعمتها و فرونیهاست. سعید جبیر گفت: ذی الدرجات، قرظی گفت: ذی الفضائل العالیة. مجاهد گفت: معارج الملائكة، [آن راههاست که فرشتگان بر او بر آسمان شونند] «۱». [تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ] «۲»، جمله قرآء به «تا» ی تأنیث خواندند مگر کسائی که به «یا» خواند برای تقدّم فعل، و اینکه قراءت عبد الله مسعود است. و الرّوح، و جبریل - علیه السلام - [إِلَيْهِ] «۳»، یعنی الی الله تعالی، یعنی به جایی که خدای تعالی امر کرده باشد او را به آن جای رفتن که به رضای خدای تعالی نزدیک باشد به «۴» امتثال اوامر او. فی یوم، در روزی که مقدار آن روز پنجاه هزار سال باشد از سالهای دنیا، و گفتند: به یک روز چندانی بر شود «۵» که اگر جز او کسی «۶» باشد به پنجاه هزار سال بر رود از سالهای دنیا، [و] «۷» گفتند: اینکه

عروج او از زیر هفتم زمین باشد تا به بالای هفتم آسمان به او امری که خدای را باشد. لیث گفت از مجاهد: مراد غایت [و] «۸» منتهای امر اوست از زمین تا به آسمان که اندازه و مقدار او چندین است. اما قوله: فی یوم کان مقداره «۹» [فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا]، صبر کن «۴» صبری نیکو، گفت «۵»: صبری نیکو، صبری باشد که در خلال آن جزع نباشد. إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا، وَ نَرَاهُ قَرِيبًا، آنکه گفت: کافران اینکه روز را دور می‌بینند و ما آن را نزدیک می‌بینیم برای آن که هر چه آمدنی است آمده است. یَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ، گفت: یاد کن روزی که آسمان در آن روز چون دردی «۶» زیت باشد، و گفتند: چون زر گداخته. وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ «۷»، و کوهها چون پشم رنگین باشد. مقاتل گفت: چون پشم باز زده. حسن گفت: چون پشم سرخ و آن ضعیف تر پشمی باشد، و گفت: اول که کوهها بگردد ریگی روان باشد. آنکه پشمی زده شود، آنکه هباء منثور «۸» شود. وَ لَا يَسْتَلُّ حَمِيمٌ حَمِيمًا، عامه قراء خواندند: «یستل» [به فتح «یا» یعنی] «۹» نرسد هیچ خویشاوند خویشاوند خود را از آنچه به خود مشغول باشد، كقوله: لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ «۱۰». برجمی و بزوی «۱۱» خواندند: وَ لَا يَسْتَلُّ حَمِيمٌ حَمِيمًا «۱۲»، هیچ خویشاوند را نپرسند از خویشاوندش و از عمل او و به فعل او ----- (۱). اساس که او، با توجه به آد و دیگر

نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۹-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد: ابراهیم التمیمی، کا: ابراهیم الهیتمی. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: گفتند. (۶). اساس: به صورت «دودی» هم خوانده می‌شود. (۷). کا گفت یاد کن روزی که آسمان. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: هباء منثوراً سوره فرقان (۲۵) آیه ۲۳. (۱۰). سوره عبس (۸۰) آیه ۳۷. (۱۱). اساس: بدی و ترجمی، با توجه به آد، کا تصحیح شد. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: وَ لَا يَسْأَلُ عَلَى الْفَعْلِ الْمَجْهُول.

صفحه ۴۰۷ [او] «۱» را نگیرند، و یجری معناه مجری [قوله تعالی] «۲»: وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى «۳». يُبْصِرُونَهُمْ، اى یرونهم، با ایشان نمایند ایشان را. در او خلاف کردند، عبد الله عباس گفت: مراد به هر دو کافراند، یعنی کافران را با یکدیگر نمایند [تا بهری بهری را بینند آنکه از یکدیگر بگریزند. مجاهد گفت: کافران را با مؤمنان نمایند] «۴» تا شماتت کنند. بهری دیگر گفتند: متبوعان را به اتباع نمایند تا تبراً کنند از ایشان بهری دیگر گفتند: خویشان را با یکدیگر نمایند تا بدانند که میان ایشان شفقت و مهربانی نماند از آنچه ایشان را باشد در نفس خود که هر کس به خود مشغول باشد. عبد الله عباس گفت: یک ساعت یکدیگر را باز شناسند، پس از آن دیگر کس کس را نشناسد. يَوْمَ الْمُجْرِمِ، تَمَنَّا كُنْدَ آن روز کافر. لَوْ يَفْقِدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بَيْنِي، اگر فدا توانستی کردن از عذاب آن روز خویشتن را به پسرانش. وَ صَاحِبَتِهِ «۵»، و زنش و برادرش. وَ فَصَلَتْهُ الَّتِي تُوْوِيهِ، و عشیره او و قبیله او که او را به پناه گرفته بودند. و عشیره را برای آن «فصیله» خواندند لَأنَّهُ قَدْ فَصَلَ «۶» منهم، او از «۷» ایشان باشد [و باز گسسته باشند او را از ایشان] «۸». ثعلب [گفت] «۹» برادران نزدیکترش. وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ، و هر کس که در زمین باشد، یعنی جمله اهل زمین را به فدای خود بدهد. و جمیعاً، نصب او بر حال است، اى مجتمعین. ثُمَّ يُنْجِيهِ، آنکه برهاند او را. -----

----- (۹-۸-۴-۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). سوره فاطر (۳۵) آیه ۱۸. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها و أخیه. (۶). اساس منکم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۷). آد: که او یکی از. صفحه ۴۰۸ آنکه گفت: کَلَّا، و اینکه کلمه حرف ردع [و زجر باشد] «۱»، یعنی نباشد اینکه و اینکه نجات نبود، و گفتند: معنی کَلَّا حَقًّا باشد، آنکه متصل باشد بما بعده، و بر قول اول متصل باشد بما قبله. إِنَّهَا لَطِي، حَقًّا که آن «۲» دوزخ است و اینکه «۳» نامی است از نامهای دوزخ «۴» و برای آن است که منصرف نیست و سبب منع او تأنیث است و تعریف، و گفته‌اند: نام در که‌ای است در در که دوم، و گفتند: برای آتش «لطی» خواندند لَأنَّهُا تَلَطَّى اى تشتعل، برای آن که می‌لخشد «۵»، قال الله تعالی: فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَطَّى «۶».

قوله: نَزَاعَةٌ لِلشَّوْى، پوست کننده باشد از سر، و «شوی» پوست سر باشد و اینکه قول عبد الله [۷۶-پ]

عباس و مجاهد است، و قال كثير عزة: لأصبحت هدتك الحوادث هده لها فشواة الرأس باد قتيها ابراهيم بن مهاجر «۷» گفت: پوست و گوشت باشد، حسن گفت: سر توله باشد، آنکه گفت همه اندام بسوزد الا دل که بریان شود. ابو صالح گفت: گوشت ساق باشد.

ثابت البنائی گفت: حرّ الوجه باشد. یمان گفت: اطراف باشد. ضحاک گفت: گوشت از استخوان ببرد. کسای گفت: مفاصل باشد. ابن جریر گفت: شوی از آدمی و جز آدمی هر جای باشد که نه مقتل باشد، یقال: رماه فأشواه اذا لم یصب مقتله. بعضی دیگر گفتند: قوایم باشد، قال امرؤ لقیس: لیم الشظی عبل الشوی شنج النسا و قال الأعشى: -----
 --- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد، کا: اینکه. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: و لظی. (۴). اساس: عرب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). کا: می بشخند. (۶). سوره لیل (۹۲) آیه ۱۴. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: ابراهیم بن مجاهر.

صفحه ۴۰۹: قالت قتیله ماله قد جللت شیبا شواته اینکه بیت به پوست سر لایق است. تدعوا من أدبر و تولى، با خویشان می خواند، یعنی دوزخ هر کس را «۱» که از ایمان «۲» اعراض نموده باشد و پشت بر او کرده، و قیل: ادبر عن الایمان و تولى عن الحق» می گوید: الی الی» به من آی به من آی. عبد الله عباس گفت [دوزخ] «۳»: کافران را و منافقان را بخواند به نام و نسبشان به زبانی فصیح، آنکه برچیند ایشان را چنان که مرغ دانه می چیند. ثعلب گفت: «تدعوا» اى تهلك، تقول العرب: دعاك الله، اى اهلك، و چنان که گویند: دعاه الله فأجابہ إذا ما أماته. و اصل کلمه اینکه است، بخواند ایشان را، یعنی هلاک کند ایشان را به اینکه شواهد که گفتیم. خلیل بن احمد گفت: مراد به دعا تمکین اوست از عذاب ایشان. و جمع فأوعى، و صف بخل اینکه کافر [ان] «۴» کرد که او جامع مانع بود، و «أوعى» جعل فى الوعاء، در باردان نهاد و بیست و حق خدای نداد، از آن گفتند: عبد الله بن حکیم سر کیسه در «۵» نبستی، گفتند: چرا چنین کنی! گفت: تا شنیدم که خدای [تعالی] «۶» گفت: و جمع فأوعى، سر کیسه در نبستم. [إن الإنسان خُلِقَ هَلُوعاً] «۷»، آنکه وصف آدمی کرد و طبع او گفت: آدمی را حریص آفریده اند. عبد الله عباس گفت: حریص است بر حرام، و حرص او بر حرام بیش از آن است که بر حلال. عطیه از او روایت کرد که گفت: تفسیر «هلوع» آن است که خدای تعالی -----
 ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: هر کسی را. (۲). اساس: او، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آد، گا افزوده شد. (۵). آد، گا: هرگز. [.....]

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). اساس: ندارد، با توجه به نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد.

صفحه ۴۱۰: بگفته است در عقب آن: إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً، وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً، و چون بدی به او رسد جزع کند، و چون نیکی به او رسد منع کند. سعید جبیر گفت: «هلوع» بخیل باشد، عکرمه گفت: ملول باشد. قتاده گفت و ابن زید: جزوع باشد، و الهلع أفحش الجزع. مقاتل گفت: تنگدل باشد. ابن کیسان گفت: طبع او آن است که به شهوات مستعجل باشد و از آنچه نخواهد گریزان بود. آنکه به خلاف طبع «۱» او را تکلیف کرد تا تکلیف او به خلاف هوای او باشد که بر مخالفت هوی مستحق باشد ثواب را، و گفتند: «هلوع» جهول باشد. سهل گفت: متقلب بود در شهوات خود. ابن عطا گفت: «هلوع» آن بود که چون مرادش حاصل بود راضی شود، و چون حاصل نبود خشم گیرد. ابو الحسین و راق گفت: آن باشد که در نعمت خدای را فراموش کند و در شدت خدای را خواند. سهل گفت: آن باشد که در وقت نعمت مانع بود، و در «۲» درویشی جازع. ابو عبیده گفت: آن که بر نعمت شکر نکند و بر بلا صبر نکند، و گفتند: طمّاعی باشد که به اندکی از دنیا راضی باشد و برای فوت اندکی خشم گیرد «۳»، و رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: «۴» شَرٌّ مَا فِى الرَّجُلِ شَحٌّ هَالِعٌ أَوْ جِبْنٌ خَالِعٌ، گفت: بدتر آنچه در مرد بود بخلی بود که او را به جزع آرد، بخلی با حرص، و یا بد دلی که دل او از جای برکند، و عرب گوید: ناقه هلوع «۵»، اذا كانت سريعه السير خفيفة، قال الشاعر: صكّاء ذعلبة اذا استدبرتها حرج إذا استقبلتها هلوعاً إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً، چون شری و آفتی و نکبتی به او برسد به قلت شکر -----
 ----- (۱). آد، گا: آن، کا: او. (۲). آد، گا وقت. (۳). آد، گا: خشمگین گردد. (۴). اساس: حسر، با توجه به کا تصحیح شد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: هلوع.

صفحه : ۴۱۱ منع آن خیر کند. آنگه استثنا کرد از ایشان قومی را که صفت ایشان به خلاف صفت اینان بود، گفت: **إِلَّا الْمُصَلِّينَ**، **الَّا** نمازکنان که بر نماز خود دایم باشند و نماز پبای دارند و پیوسته نماز کنند، و مراد به انسان «۱» اسم جنس باشد بر معنی جمع تا قومی را از او استثنا توان کردن، و **الَّا** استثنا از واحد محال بود. بعضی گفتند: مراد صحابه است، بعضی گفتند: مراد هر کس است که به اینکه صفت باشد از صحابه و غیر صحابه. **أَبُو الْخَيْرِ مَرْتَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ [۷۷-ر]**

روایت کرد که عقبه بن عامر سؤال کرد از قومی صحابه که: **الَّذِينَ هُمْ عَلَىٰ صِيْلَاتِهِمْ دَائِمُونَ** که باشند! گفت: آنان که پیوسته نماز کنند، گفت: نه چنین باشد. گفت: آنان باشند که در نماز به اینکه دست و آن دست نگاه نکنند. آنگه گفت دیگر وصف ایشان اینکه است: **[وَالَّذِينَ-۲]** **وَالَّذِينَ يَصِيْبُونَ يَوْمَ الدِّينِ**، آنگه **[گفت]** «۶»: آنان که روز جزا و حساب راست دارند و به آن تکذیب نکنند. **وَالَّذِينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ [مُشْفِقُونَ]**، و آنان که از عذاب خدای ترسند **[۷]**. **[إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ]** «۸»، برای آن که عذاب خدای را جای امن ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، شاید که «ایشان» هم بشود خواند. (۸-۲). اساس: ندارد، با توجه به نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۳). آد، گا: و آنان که. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: آن بود که. (۷-۶-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۱۲ نیست در او، بل مخوف الجانین «۱» است. **وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ**، و آنان که فرجها و اندامها [ی خود] «۲» نگاه دارند از حرام. **إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ**، جز بر زنان حلال خود و بر پرستاران خود که ملک یمین ایشان باشند که حلال باشند «۳» ایشان را، اینکه دو نوع یکی به ملک نکاح و یکی به ملک یمین که ایشان را به آن «۴» ملامت نباشد. **فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ**، هر که «۵» پس از اینکه و جز اینکه چیزی طلب کند که او را حلال نباشد، باحد هذین الامرین. **فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ**، ایشان ظالمان باشند و متعدیان که بر خود ظلم کرده و مضرت به خود آورده و حظ نفس خود ناقص کرده. **وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ**، و آنان که عهدهای خود را و امانتهای مردمان را مراعات کنند و نگاه دارند تا امانت باز گذارند و به عهد وفا کنند. **وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ**، و آنان که به گواهی که در گردن ایشان باشد قیام کنند، و آن شهادت اقامت کنند تا حق غیری تباه نشود. سهل گفت: مراد به «شهادت» شهادت «ان لا اله الا الله» است. و قیام به او آن است که شرک [به او] «۶» نیارند. و ابن عامر و حفص خواندند: **بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ**، به جمع «۷»، و باقی قراء بر واحد. ----- (۱). اساس: مخوف الجانین، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: به اینکه دو. (۵). اساس: هر چه، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بر جمع.

صفحه : ۴۱۳ **وَالَّذِينَ هُمْ عَلَىٰ صِيْلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ**، و آنان که بر نماز محافظت کنند تا به اوقات خود بگذارند «۱». آنان که جامع باشند به اینکه خصال ایشان در بهشتهایی باشند عزیز و مکرم. [چنان که گفت: **أُولَئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُّكْرَمُونَ**] «۲». آنگه گفت: **فَمَا لِالَّذِينَ كَفَرُوا**، چه بوده است اینکه کافران را. **قَبْلَكَ مُهْطِعِينَ**، [که به جانب تو می شتابند، و گفتند] «۳»: روی به تو کرده «۴» و گردن بکشیده «۵» و چشم تیز کرده، و تفسیر «اهطاع» برفت در سوره ابراهیم. و نصب او بر حال است، و عامل در حال «ما» ی استفهامی است، کانه قال: **اسئل عنهم مهطعين**. **عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ عَزِينَ**، از راست و از چپ حلقه حلقه شده و گروه گروه و جماعت جماعت، جماعت «۶» فی تفرقه، گروهی باشند جمع جمع پراکنده، یکی را عزه گویند و نظیرها فی الکلام: **ثَبَّةٌ وَثَبِينٌ وَ قَلْبَةٌ وَ قَلِينٌ وَ كَرِينٌ**، و قال الزاعی: **أَخْلَفَهُ الرَّحْمَنُ إِنَّ عَشِيرَتِي أَمْسِي سِرَاتِهِمْ عَزِينَ فُلُولًا** و قال عنتره: و قرن قد ترکت لذی ولی «۷» علیه الطیر کالعصب العزین أبو هریره روایت کرد که یک روز: رسول- **صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ**- بیرون آمد و صحابه حلقه حلقه متفرق شده بودند، گفت: مالی اراکم عزیزین، چرا شما را پراکنده می بینم! ----- (۱).

اساس و دیگر نسخه بدلها: بگذارند/ بگزارند. (۲). اساس: ندارد، با توجه به دیگر نسخه بدلها از قرآن مجید افزوده شد. (۳). اساس:

ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: آورده. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: گردن افراشته. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: کذا ملی، ضبط شعرانی (۱۱/۲۶۸): لدی مکر، با توجه به منابع شعری و ضبط تفسیر قرطبی تصحیح شد.

صفحه : ۴۱۴ أَيْطَمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ، مفسران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که مشرکان پیامدندی و پیرامن رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- بنشستندی و کلام او می شنیدندی و استهزاء می کردند به او و «۱» اصحاب او، [و] «۲» می گفتندی: اگر چنان است که محمد- صلی الله علیه و آله و سلم- می گوید که: اینان به بهشت خواهند شدن، ما پیش «۳» ایشان «۴» رویم، جای ما بهتر از جای ایشان باشد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: طمع می دارد «۵» هر کسی از ایشان که او را به بهشت برد «۶»، بهشت نعیم. آنگه گفت: کَلَّا، ای حاشا، اینکه نباشد هرگز که ایشان طمع می دارند. مفضل از عاصم روایت کرد. أَنْ يُدْخَلَ، به فتح «یا» و ضم «خا» علی الفعل المستقیم المسند إلى الفاعل، و حسن و طلحه در شاذ- هم اینکه خواندند، و عامه قراء أَنْ يُدْخَلَ خواندند علی الفعل المجهول، که ایشان را به بهشت برند. آنگه گفت: إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ، ایشان می دانند که ما ایشان را از چه آفریده ایم، یعنی از نطفه و علقه و مضغه، پس کس مستوجب بهشت نشود به نسب که اصل خلق یکی است، بل [۷۷-پ]

مستوجب بهشت به طاعت و عمل صالح شوند. قتاده گفت: یا ابن «۷» آدم، تو را از چیزی پلید آفریده اند، از خدای ترس، و بعضی از صحابه چون خطبه کردی در وعظ، مقادر و مناتن آدمی [بر شمردی] «۸» گفتی که: اصل او از مبال و مخرج بول است، و آنگه گذر او بر مبال بوده است، آنگه در رحم مادر آبی نطفه باشی، آنگه علقه آنگه مضغه، آنگه «۹» از شکم ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بر او و بر. (۸-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: پیش از. [.....]

(۴). آد، گا به بهشت. (۵). آد، گا: می دارند. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: برند. (۷). کا: یا بن، آد، گا: ای فرزند آدم. (۹). آد، گا: و چون.

صفحه : ۴۱۵ مادر بیرون آبی به بول و غایط باز گردی «۱»، آنگه اینکه همه تکبر نرسد تو را، و قال الشاعر: اری أبناء آدم ابطرهم حظوظهم من الدنيا الدنیه فلم بطروا و اولهم منی اذا نسبوا و آخرهم منیه بشر بن جحاش روایت کرد که: رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- وعظ می کرد، پاره ای آب دهن «۲» بر دست کرد و انگشت بر او نهاد و گفت خدای تعالی گوید «۳»: یا ابن آدم، ای فرزند آدم چگونه مرا عاجز توانند کردن، و من تو را از مانند اینکه آفریده ام؟ آنگه تو را مستوی کرده ام. چون به حد کمال رسیدی در میان دو برد خرامیدن گرفتی، و بار تو بر زمین گران شد. مال به چنگ آوردی «۴» جمع کردی و منع کردی، آنگه گفتی: صدقه دهم! ندهم که نه وقت صدقه است، و گفتند: معنی آن است که: إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ أَجْلِ مَا «۵» يعلمون من الامر و النهی، ما ایشان را برای آن آفریدیم که ایشان دانند از امر و نهی، و مثله فی المعنی قوله: وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ «۶»، اجل بیفکنده است چنان که شاعر گفت: أزمعت من ال لیلی ابتکارا یعنی من أجل آل لیلی، و گفتند: «ما» به معنی «من» است، ای مَن يعلمون، ما ایشان را از آن کس آفریدیم که ایشان می دانند و آن آدم است- علیه السلام- و ایشان نیز [چون] «۷» بهایم نیستند که اصل خود نشناسند. فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ، گفت «۸»: سوگند نخورم «۹» به خدای ----- (۱). آد، گا: باز گردیده. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: پاره ای آب. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: می گوید. (۴). آد، کا و. (۵). کا: مَّا. (۶). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۶. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: معنی. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: سوگند نخورم. [.....]

صفحه : ۴۱۶ مشارق یعنی، سوگند خورم که جای آن است که سوگند خورند» (۱). و مراد به «مشارق» و «مغرب» آن که آفتاب هر روز از مشرقی دیگر بر آید و به مغربی دیگر فرو رود» (۲) و تفاوت روز و شب از آن جا باشد. و ابو حیاة در شاذ خواند: برب- المشرق و المغرب. إِنَّا لَقَادِرُونَ، که ما توا [نا]

ییم» (۳) و قادریم» (۴). علی أن تُبَدَّلَ خَيْراً مِنْهُمْ، بر آن که بدل کنیم از ایشان به از ایشان، یعنی ایشان را ببریم و قومی دیگر بیاریم به بدل ایشان. و مَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ، و کس ما را سبق نبرد. آنکه بر سیل تهدید گفت: فَذَرَهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا، گفت: رها کن اینان را تا خوض کنند و شروع و بازی کنند در دنیا. صورت امر است و مراد تهدید و وعید. حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوْعَدُونَ، تا ببینند آن روز را که ایشان را وعده داده‌اند. گفتند» (۵): اینکه» (۶) منسوخ است به آیت قتال، و اینکه خطاست از اینکه جا» (۷) گمان افتاد ایشان را که مراد به اینکه صیغه امر است، و به خلاف اینکه است برای آن که مراد تهدید است، و چون تهدید باشد منافات نباشد میان تهدید و قتال. و اگر گویند: مقدّمات قتال بود و مؤدّی به قتال، اولیتر باشد. یَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعاً، گفت: یاد کن آن روز که» (۸) بیرون آیند از گورها شتابزده، و نصب «سراعا» بر حال است، و عامّه قراء: «یخرجون» خواندند به فتح «یا» و ضم «را»، و اعشی و برجمی عن ابی بکر عن عاصم خواندند: «یخرجون»، به ضم «یا» و فتح «را» علی الفعل المجهول، آن روز که ایشان ----- (۱). آد، گا: خورم. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: فرو شود. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: قادر. (۵). کا: و گفتند: ۶. آد، گا آیت. (۷). اساس که، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها ایشان.

صفحه : ۴۱۷ را بیرون آرند از گورها. سِرَاعاً، گفتند: الی اجابه دعائه،» (۱) سریع و شتابزده باشند به اجابت دعا که ایشان را خوانده باشند چنان که در حدیث نفع صور رفته است من قول الملك: ایتها الاجساد البالیة- الخبر» (۲): كَأَنَّهُمْ إِلَى نُصَبٍ يُوفَضُونَ، قراءت عامّه قراء «نصب» [است] [۳] به فتح «نون» و سکون «صاد»، یعنی الی شیء منصوب، يقال: فلان بنصب عینی اذا كان ماثلا بین یدیه کأنه منصوب. عبد الله عباس گفت: الی غایه، و اینکه آنکه باشد که آواز نفع صور شنوند سیوم بار. کلبی گفت: الی علم و رایه، پنداری به زیر علمی و رایتی می‌روند. ابو العلاء گفت: از بعضی عرب شنیدم که گفت «نصب» دام باشد که به او صید کنند، از خداوندش «۴» بجهد و بشتابد تا صید [از او] «۵» فوت نشود. ابن عامر و حفص عن عاصم خواندند: إِلَى نُصَبٍ، به ضم «نون» و «صاد»، [و] «۶» در شاذ ابو رجاء و ابو العالیه و حسن بصری و اشهب العقیلی و مسلم البطین هم چنین خواندند: إِلَى نُصَبٍ، به ضم «نون» و «صاد». مقاتل گفت [۷۸- ر]

و کسائی: یعنی آن بتانی که پرستیدندی بدون خدای- عزّ و جلّ، قراء و اخفش گفتند: النَّصْبُ جَمْعُ النَّصْبِ [کرهن و رهن، و الأنصاب جمع النَّصْبِ] «۷» فهی جمع الجمع. یوفَضُونَ، [آی «۸» یسرعون، می‌شتابند، قال الشاعر: فوارس ذبیان تحت الحديد کالجنّ یوفضن من عبقر عبد الله عباس و قتاده گفتند: سعی می‌کنند. مجاهد گفت: بل یکدیگر را سبق می‌برند. حسن گفت: می‌شتابند. قرظی گفت: می‌تازند، و معانی [همه] «۹» متقارب است. خاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ، چشمه‌شان ذلیل باشد در پیش فگنده «۱۰». ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: اجابه الدعاء. (۲). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳) - (۹) - ۷ - آد و دیگر نسخه بدلها: افگنده.

صفحه : ۴۱۸ تَرَهَّقُهُمْ ذَلَّةً، به رویه‌شان اثر ذلّت و مهانت باشد. قتاده گفت: سیاهی رویشان خواست. و تَرَهَّقُهُمْ، آی تغشاهم، و منه غلام مراهق اذا قارب البلوغ. ذَلِكَ الْيَوْمَ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ، آن «۱»، آن روز باشد که ایشان را وعده داده‌اند، یعنی روز قیامت. ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

سوره النوح

«۱» اینکه سورت مکی است و بیست و هشت «۲» آیت است و دویست و بیست و چهار کلمت است، و نهصد و بیست و نه حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که «۳» رسول- [صلی] «۴» الله [علیه و آله] «۵» گفت: هر که او سورت نوح بخواند، از [جمله] «۶» آنان باشد که دعای نوح او را دریابد فی قوله: رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ لِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ «۷»- [الایة] «۸».

[سوره نوح (۷۱): آیات ۱ تا ۲۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱) قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ (۲) أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ اتَّقُوهُ وَ أَطِيعُوا أَوْصِيَاءَهُ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۳) يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَ يُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۴) قَالَ رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَ نَهَارًا (۵) فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا (۶) وَ إِنِّي كَلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَ اسْتَسْقَمُوا لِيَابَهُمْ وَ أَصْرُوا وَ اسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا (۷) ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًا (۸) ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَ أَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا (۹) فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا (۱۰) يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا (۱۱) وَ يُمِدِّدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَيْنِينَ وَ يَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَ يَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا (۱۲) مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا (۱۳) وَ قَدْ خَلَقْكُمْ أَطْوَارًا (۱۴) أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا (۱۵) وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا (۱۶) وَ اللَّهُ أَنْبَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا (۱۷) ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَ يُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا (۱۸) وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ بَسَاطًا (۱۹) لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا (۲۰) قَالَ نُوحٌ رَبِّ إِنَّهُمْ عَصَوْنِي وَ اتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالَهُ وَ وَكَلَهُ إِلَّا خَسَارًا (۲۱) وَ مَكَرُوا مَكْرًا كِبَرًا (۲۲) وَ قَالُوا لَا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَ لَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَ لَا سُوعَاً وَ لَا يَغُوثَ وَ يَعُوقَ وَ نَسْرًا (۲۳) وَ قَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا وَ لَا تَرِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا ضَالًّا (۲۴) مِمَّا خَطَبْتَهُمْ أُغْرِقُوا فَأَدْخَلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا (۲۵) وَ قَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا (۲۶) إِنَّكَ إِنْ تَذَرْتَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَ لَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا (۲۷) رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ لِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ لَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَبَارًا (۲۸)

[ترجمه]

ما بفرستادیم نوح را به قوم او که بیم کن قومت را از پیش آن که بیایدشان ----- (۱).
 کا علیه السلام. (۲). اساس: هزده، کا: هشته، چاپ شعرانی (۱۱ / ۲۷۱): بیست و نه، با توجه به آد، گا و قرآن مجید تصحیح شد.
 (۳). اساس: از، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴-۵-۶-۸). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). سوره نوح (۷۱) آیه ۲۸.

صفحه : ۴۲۰ عذاب دردناک. گفت: ای قوم من هستم شما را ترساننده هویدا. که بپرستید خدای را و بپرهیزید و فرمان برید مرا. تا بیاورد شما را از گناهان شما و باز پس داردتان تا وعده نامزده که زد خدای «۱» چون بیاید نه باز پس شود اگر باشید بدانید. گفت: یا رب من بخواندم قوم را شب و روز. نه افزودشان خواندن من مگر گریختن. و من هر بار که بخواندمی ایشان را تا بیاوردی ایشان

را کردند انگشتان خود را در گوشه‌های خود، و در سر کشیدند جامه‌های خود و بر گناه بایستادند و بزرگ منشی کردند. پس من خواندم ایشان را آشکارا. پس آشکار کردم ایشان را و پنهان کردم ایشان را پنهانی کردنی. گفتم آمرزش خواهید از پروردگار خود که او هست آمرزگار. [۷۸-پ]

فرو فرستد» ۲) از آسمان بر شما ----- (۱). ترجمه کلمه در متن تفسیر: اجلی که خدای نهاده باشد. (۲). اساس: فرستم، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، تصحیح شد.

صفحه: ۴۲۱ آب بسیار. و مدد کند شما را به خواسته و فرزندان و بکند مر شما را بهشتها و بکند» ۱) مر شما را جویها. کیست مر شما را، نترسید از خدای عظمتی» ۲). و بدرستی بیافرید شما را بارها. ندیدی» ۳) چگونه آفرید خدای هفت آسمان زبر یکدیگر. و کرد ماه را در ایشان روشنایی و آفتاب را چراغ. و خدای برویاند شما را از زمین گیاه. پس باز گرداند شما را در آن و بیرون آرد شما را بیرون آوردنی. و خدای بکرد شما را زمین بساطی. تا همی بروی» ۴) از آن راههای فراخ. گفت نوح ای پروردگار ایشان بی فرمانی کردند [در من]» ۵) و متابعت [کسانی می کنند که]» ۶) نیفزود او را خواسته او و فرزند او را مگر زیانکاری. و سگالش کردند سگالش کردنی بزرگ. ----- (۱). اساس: بکنم، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر، تصحیح شد. (۲). ترجمه آیه در متن تفسیر: خدای را عظمتی. (۳). ندیدی / ندیدید. (۴). بروی / بروید. (۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه: ۴۲۲ و گفتند مگذارید خدایان خود را و نه بگذارید و د را و نه سواع را و نه یغوث را و نه یعوق را و نه نسر را. و خود گم کردند بسیاری و میفزای» ۱) ظالمان را مگر گمراهی. از» ۲) خطاهای ایشان غرقه شدند و در آورده شدند به آتش، نیافتند مر ایشان را از جز خدای یارانی. و گفت نوح پروردگارا مگذار بر زمین از کافران هیچ کس. که تو اگر بگذاری، گمراه کنند بندگان تو را و نزنند مگر بد مرد و کافر. ای پروردگار بیامرز مرا و مادر و پدر مرا و هر آن کس را که در آید در خانه من گرویده، و مر گرویدگان را و زنان گرویده را، و میفزای ستمکاران را مگر هلاک [۷۹-ر]. قوله تعالی: إنا أرسلنا نوحاً إلی قومه، ما بفرستادیم نوح را به قومش. أن أنذر، و التقدیر: و قلنا له، و گفتیم او را، اینکه از آن جایهاست که قول اضمار کردند لدلالة الکلام علیه، بترسان قومت را» ۳) پیش از آن که به ایشان آید عذابی ----- (۱). اصل ترجمه بدین صورت بود: نه افزود، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد. (۲). اساس آنچه، با توجه به اصل تفسیر و مأخذ معتبر خبری زائد است. [.....]

(۳). آد و دیگر نسخه بدلها من قبل أن یأتیهم عذاب أليم

صفحه: ۴۲۳ مؤلم، درد فزاینده، و اینکه عذاب استیصال بود از غرق طوفان که به ایشان رسید. قال یا قوم، در کلام محذوفی هست، و التقدیر: فجاءهم و قال، به ایشان آمد و گفت ایشان را: یا قوم، ای امت من و جماعت من. إني لکم نذیر مبین» من شما را ترساننده‌ام ظاهر، و روا بود که «مبین» به معنی مبین باشد، [یعنی]» ۱) بیان کننده، برای آن که «ابان» هم لازم است و هم متعدی. أن اعیدوا لله، «ان» تعلق دارد به محذوفی که «نذیر مبین» دلیل می کند بر او، یعنی آمرکم و اقول لکم، شما را می گویم که خدای را پرستید» ۲) و از او بترسید و از معاصی او اجتناب کنید» ۳) و فرمان من برید. یغفر لکم، جزم او» ۴) از برای جواب امر است، تا بیامرزد شما را. من ذنوبکم، [و گناههای شما را]» ۵). گفتند: «من» زیادت است، و گفتند: تبعیض است برای آن که خدای تعالی گناه به تفضل آمرزد، اگر خواهد جمله» ۶) آمرزد و اگر خواهد بعضی. و یؤخرکم إلی أجل مسمی، و شما را باز پس دارد تا به وقت مسمی که وقت مرگ باشد، و پیش از مرگ شما را به هلاک طوفان عذاب کند» ۷)، و آنان که به دو اجل [گفتند]» ۸) از» ۹) ابو القاسم بلخی و اصحاب او به اینکه آیت تمسک کردند و گفتند: آیت دلیل است بر دو اجل، یکی «أدنی» یکی «أقصى» و أقصى مشروط است به تقوی و عبادت، چون نکردند به اجل دوم نرسیدند و به اجل اول هلاک شدند، و از اینکه جواب دادند و گفتند: ایشان را

اجل اقصی آنکه بودی که ایمان آوردندی و عبادت و تقوی کار بستندی. چون نکردند، ----- (۸-۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها و اتقوه. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها و اطیعون. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: یغفر. (۶). کا را. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: به عذاب طوفان هلاک کند. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: چون.

صفحه : ۴۲۴ اجل اقصی اجل ایشان نبود «۱»، چنان که اگر ایمان آوردندی ایشان را بهشت و ثواب بودی، چون ایمان نیاوردند نباشد ایشان را، پس نتوان گفتن که ایشان را دو اجل باشد، چنان که نتوان [گفت] «۲» که: ایشان را هم دوزخ و هم بهشت باشد، چه اجل اقصی و بهشت موقوف بود بر شرطی که حاصل نیاید. آنکه [گفت] «۳»: «إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ، اجلی که خدای نهاده باشد و معلوم او بود که بنده تا آن وقت «۴» بیش نماند آن را تأخیر نکنند و باز پس ندارند «۵» بنده را از آن اجل اگر شما آن حدیث بدانید و اندیشه کنید. آنکه حکایت آن کرد که نوح- علیه السلام- پس از آن که به قوم آمد و دعوت کرد و بذلک جهد و روزگار دراز «۶» صرف کرد ایشان اجابت نکردند. چون [نوح را] «۷» یأس حاصل شد از [ایمان آوردن] «۸» ایشان شکایت با خدای کرد و گفت: رَبِّ «۹» قَالَ رَبِّ «۱۰». آد و دیگر نسخه بدلها فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي «۱۲». آد و دیگر نسخه بدلها: فزاید. (۱۴). آد، گا: نزد دعوت من، کا: نزد دعای من. (۱۵). آد و دیگر نسخه بدلها: حاصل آمد.

صفحه : ۴۲۵ وَاِنِّي كَلَّمَا دَعَوْتُهُمْ «۱»، و نیز گفت: بار خدایا هر که [که] «۲» من ایشان را بخواندم تا تو خدای به کرم ایشان را بیامیزی «۳»، انگشتها در گوش نهادند و اصرار کردند در کفر. وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ، و جامه‌ها در روی کشیدند تا مرا نینند. اى اتخذوها غاشية، [یعنی] «۴» آن را پوشش روی کردند. زجاج گفت: الاستغشاء طلب التغشى، و معنی همان است که گفتیم. وَأَصْرُوا، و بر کفر مقام کردند و اصرار نمودند. و اصرار جز در بدی به کار ندارند، لا يقال: أصر على الحق، أما يقال: أصر على الباطل و أقام على الحق و مر عليه و استمر «۵». وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا، و استکبار کردند و بزرگی نمودند و ترفع کردند. ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًا، آنکه ایشان را دعوت کردم به بانگ بلند و آنکه دعوت آشکارا کردم «۶»، و نیز در سرو پوشیدگی دعوت کردم، یعنی به هر وجه از وجوه که ممکن بود که دعوت توان کردن من دعوت کردم و تقصیر نکردم، هیچ سود نداشت [۷۹-پ]

با ایشان، چنان که در مثل گفتند: خرمن به هر «۷» باد که «۸» جست افشاندم «۹». فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ، و بگفتم ایشان را که از خدای آمرزش خواهید که او آمرزنده است. يُرْسِلُ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا، تا باران فرو فرستد بر شما ترنده پیاپی شبانروزی. در خبر است که: در عهد عمر خطاب سالی در مدینه قحطی بود عظیم. ----- (۱). اساس چهارا (!) با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید، آد و دیگر نسخه بدلها لتغفر لهم. (۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ ایشان. (۵). اساس: و استمرُوا، با توجه کا تصحیح شد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ (۷). اساس: نهان، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بادی که. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: افشاندم.

صفحه : ۴۲۶ عمر با صحابه به استسقا شدند «۱». [چون باران نیامد] «۲» عمر به «۳» استغفار بیفزود. چون باز آمدند او را گفتند: استسقا بکردی! گفت: استسقا کردم بغایت جهد و طاقت که در عهد نوح- علیه السلام- چهل سال رحم زنان ایشان عقیم شد و باران از آسمان نیامد. نوح- علیه السلام- ایشان را گفت: از خدای آمرزش خواهید و استغفار کنید تا خدای تعالی شما را باران دهد و زنان شما با حال ولادت شوند، آنکه اینکه آیت بخواند. «۴»: فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا. و در خبر است که مردی بنزدیک حسن بصری آمد و او را گفت «۵»: گناه بسیار دارم. گفت: برو و استغفار کن. دیگری آمد و گفت: یا حسن کشت بسیار کرده‌ام و باران نمی‌آید و می‌ترسم که خشک شود و من محروم مانم، گفت: برو و استغفار کن. دیگری بیامد و گفت: یا حسن درویشم و مالی ندارم «۶»، مرا دعایی بیاموز تا باشد که روزی بر من فراخ شود، گفت: برو و استغفار کن. دیگری آمد «۷» و گفت: یا حسن مال

بسیار دارم و فرزندکی نیست مرا» (۸)، دشمنان دارم و می‌ترسم که چون مرا وفات باشد» (۹) مرا فرزندى نبود که مال من بردارد تا دلم خوش باشد. اندیشه باشد مرا از آن که مال من نا مستحقان برند؟ گفت: برو استغفار کن. دیگری آمد و گفت: یا حسن بستانی چند دارم و وقت آن است که میوه بر آید» (۱۰) و آن را آب نیست، می‌ترسم که تباه» (۱۱) شود. گفت: برو استغفار کن. حاضران گفتند: سبحان الله» (۱۲). جماعتی آمدند در ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد. [.....]

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بر. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: برخواند. (۵). آد، گا ای حسن. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: مال ندارم و درویشم. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بیامد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: اما فرزند ندارم. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: وفات رسد. (۱۰). آد، گا: بار آرد، کا: بار آورد. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: خشک. (۱۲). آد، گا: ای سبحان الله.

صفحه ۴۲۷: حوائج مختلفه «۱» همه را استغفار فرمودی! گفت: بلی، اعتبارا بقوله تعالى فى قضیه نوح: که قُلْتَ اسْتَغْفِرُوا رَبُّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّاراً، يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً، وَيَمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَيْنَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَاراً، حق تعالى در اینکه آیت گفت که: استغفار کنید و طلب آموزش کنید از خدای تعالی که او همیشه غفار و آمرزنده بوده است. يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراً، جزم او بر جواب امر است، و حرکت کسره برای التقای ساکنین که المجزوم إذا حَرَكَ حَرَكَ الی الکسر» (۲)، تا فرود آرد» (۳) باران بر شما و مراد به «سما» باران است، و عرب آسمان را و ابر را و باران را آسمان خوانند» (۴) «للقرب و المجاورة، و «مدراراً» (۵) مفعلا من اللدّ و الدرور» (۶) و هو النزول متتابعه، و نصب او» (۷) بر حال است. بن که وَ يَمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَيْنَ، و مدد» (۸) دهد و زیادت» (۹) شما را به مالها و فرزند نرینه، يقال: أمده فى الخير» (۱۰) و مدّه فى» (۱۱) الشّرّ، و قولها در اینکه رفته است. بن که وَ يَجْعَلْ لَكُمْ جَنَاتٍ، و شما را بستانها دهد و جویهای آب» (۱۲). آنکه نوح - علیه السّلام - قوم را گفت» (۱۳): چه بوده است شما را که امید نمی‌دارید خدای را وقاری. عبد الله عباس و مجاهد گفتند: لا ترون ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: مختلف. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: «المجزوم إذا ...» را ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/ ۲۷۵): بالکسر. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: فرو آرد. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: خواند. (۵). اساس: مجررا، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). اساس: و الدور، با توجه به کا تصحیح شد. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: مدراراً. (۸). اساس: مدّت، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها کند. (۱۰). آد، گا: الی الخیر، کا: بالخیر. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: الی. (۱۲). آد، گا روان. (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ما لکم لا ترجون لله

صفحه ۴۲۸: لله «۱» عظمه، خدای را عظمتی و بزرگواری نمی‌بینید و نمی‌دانید و اعتقاد نمی‌کنید. سعید جبیر گفت: لا تعظمون الله حق-عظمته، خدای را تعظیم نمی‌کنید چنان که باید» (۲). قتاده گفت: لا ترجون لله عاقبه، امید نمی‌دارید از خدای عاقبتی. کلبی گفت: لا تخافون لله عظمه، از عظمت خدای نمی‌ترسید، و رجاء گفت به معنی» (۳) خوف است، چنان که شاعر گفت» (۴): اذا لسعته الثحل لم يرج لسعها و خالفها فى بيت نوب عواسل» (۵) «وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً، «واو» حال است، و خدای تعالی شما را بارها بیافریده است، یک بار نطفه بوده‌اید» (۶) «آنکه علقه، آنکه مضغه، آنکه عظام، آنکه لحم، آنکه خلقی با حیات، آنکه طفل، آنکه کودک، آنکه مراهق، آنکه محتلم، آنکه مختط، آنکه جوان، آنکه کهل، آنکه پیر آنکه خرف. بعضی دیگر گفتند: أطواراً، أى أصنافاً و أکواناً شتى» (۷): یکی سیاه و یکی سفید» (۸) و یکی سرخ و یکی اصفر» (۹)، یکی عربی، و یکی عجمی، یکی دراز، و یکی کوتاه، یکی نیکو خلقت، و یکی دمیم، و یکی مشیم» (۱۰)، و یکی عاقل، و یکی [۸۰-ر]

ابله، و یکی فراخ روزی، و یکی تنگ روزی، یکی سازنده، و یکی ناسازنده» (۱۱). آنکه تنبیه کرد ایشان را بر بعضی نعمتهای خدای» (۱۲)، گفت: ----- (۱). اساس: الا الله، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح

شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌باید. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: و رجاء به معنی. (۴). کا: کما قال الشاعر. [.....]

(۵). کا ای لم یخف، آد و دیگر نسخه بدلها ابن کیسان گفت امید نمی‌دارید تعظیم خدای را. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: بودید.

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: الوانا شتی. (۸). کا: سپید. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: اسمر. (۱۰). اساس: شیم، با توجه به مأخذ معتبر خبری تصحیح شد. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ناساز. (۱۲). آد، گا: خود.

صفحه : ۴۲۹ [أَلَمْ تَرَوْا] «۱»، نمی بینید، یعنی نمی دانید. كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طَبَاقًا، که خدای تعالی اینکه هفت آسمان مطبّق چگونه آفرید؟ وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا، و ماه را در او نور کرد «۲» و آفتاب را در او چراغ [کرد] «۳»، اگر چه اینکه در آسمان دنیاست، خدای تعالی فِيهِنَّ كَفَتْ بِر طریقه «۴» عرب که گویند: أَيْتُ بَنِي تَمِيمٍ وَ أُنْمَا «۵» اُتَى بَعْضُهُمْ وَ أُتِيَتْ مَكَّةُ، و اگر چه یک جای مقام کرده باشد، و تواری «۶» فلاّن فی دور بنی فلان، و اگر چه در یک سرای متواری باشد، و اینکه را نظایر بسیار است. و مقاتل گفت: «فی» به معنی «مع» است، اُی وَ جَعَلَ الْقَمَرَ مَعَهُنَّ نُورًا، و عبد الله عمر گفت در تأویل اینکه آیت که: روی آفتاب و ماه به جانب آسمان است و قفای ایشان به جانب زمین است، و گفت: به «۷» اینکه حدیث آیتی بخوانم از کتاب خدای تعالی و اینکه آیت بخواند «۸»: وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا. عبد الله [عمر] «۹» را گفتند: چرا آفتاب وقتی گرما زیادت می‌کند و وقتی اندک! گفت: برای آن که در تابستان از آسمان چهارم می‌تابد و در زمستان از آسمان هفتم از نزدیک عرش خدای [تعالی] «۱۰»، و اگر از آسمان دنیا «۱۱» تافتی هیچ چیز بنماندی با او. وَ اللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا، و خدای برویانید «۱۲» شما را از زمین ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: در او نوری داد، وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا «۱۰-۹-۳». اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: طریق. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: و قد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. [.....]

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: بر. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: برخوردار که. (۱۱). اساس: هفتم، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: برویانند.

صفحه : ۴۳۰ رویانیدنی، و از روی قیاس «انباتا» بایست، اَلَا أَنْتَ أَنْتَ كَمَا مَخَالَفَ فَعْلٌ، و خلیل گفت: تقدیر آن است که انبتکم من الارض فنبتم نباتا. ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا، پس شما را دیگر باره باز پس «۱» برد پس از آن که بمرده باشید. وَ يُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا، و باز دیگر باره شما را از زمین بیرون آرد چون زنده کند شما را، و مثله قوله: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى «۲». وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ بِسَاطًا، گفت: خدای تعالی زمین را برای شما بگسترانید «۳» و بساط شما کرد. لَتَسْلُكُوا مِنْهَا «۴» رَبِّ [إِنَّهُمْ] «۷» وَ اتَّبِعُوا، و متابعت کسانی می‌کنند از ارباب دنیا و سادات و اشراف ایشان «۸» که مال و فرزندان او را جز زیانکاری نیفزاید، و اگر چه او «۹» به آن مغرور است. نافع و عاصم و ابن عامر «ولده» خواندند «۱۰» به فتح «واو» و «لام»، و باقی قراء «ولده» به ضم «واو» و اسکان «لام»، و اینکه هر دو لغت است، كَالْحَزْنِ وَ الْحُزْنِ وَ الْبُخْلِ وَ -----

----- (۱). اساس: با زمین، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). سوره طه (۲۰) آیه ۵۵. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: بگسترند. (۴). آد، گا: فیها. (۵). گا: در او. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌گفت، که بر متن مرجّح می‌نماید. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها، از قرآن مجید افزوده شد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالَهُ وَ وَلَدَهُ إِلَّا خَسَارًا (۹). کا را. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها بر واحد. [.....]

صفحه : ۴۳۱ الْبُخْلِ وَ الْعَرَمِ وَ الْعَرَمِ، وَ الْعَرَبِ وَ الْعَرَبِ، وَ الْعَجْمِ وَ الْعَجْمِ. وَ مَكْرًا مَكْرًا، [و مکر کردند] «۱» و مکرری سخت بزرگ. «کبیر» بزرگ باشد، و «کبار» به تخفیف از او بلیغتر، و «کبار» به تشدید از هر دو بلیغتر باشد، و نظیره: امر عجیب و عجاب و

عجَاب، و رجل حسان و حسان، و وضیء «۲» و وضاء، و أنشد ابن السكيت: يضاء تصطاد القلوب و تستبى بالحسن قلب المسلم القراء و المرء يلحقه بفتیان التیدی خلق الکریم و لیس بالوضاء گفتند: مکر بزرگ آن بود که مرد پیر بیامدی «۳» دست پسرک «۴» طفل گرفته و نوح را به او نمودی، گفتی: بابا «۵» من پیر شده‌ام، [باشد] «۶» که مرا وفات آید و تو از پس من بمانی، نگر تا اینکه مرد تو را نفریب و فرمان او نکنی که او جادویی است «۷» و دیوانه و هیچ نگوید که در آن صلاح «۸» باشد. و قالوا، گفتند رؤسای ضلال «۹» اتباع خود را: لا تذرُنَّ آلِهَتَکُمْ، دست از خدایان خویش مدارید. و لا تذرُنَّ «۱۰» و لا سُواعاً و لا یَعُوْثَ و یَعُوْقَ جمله قراء بی تنوین خواندند علی ترک الصیرف للتأیث، و وزن الفعل و قیل العجمه و وزن الفعل، و در شاذّ أعمش و أشهب العقیلی خواندند: یغوئا و یعوقا. محمّد بن کعب گفت: آدم را پنج پسر بود یکی را «ودّ» «۱۱» نام بود و یکی را

— (۱۰-۶-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس و وضاء، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زائد می‌نماید. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌آمدی. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: پسر. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: ای فرزند، که بر متن مرجح می‌نماید. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: جادوست. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: صلاحی. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: ضال. (۱۱). کا: ودّ.

صفحه ۴۳۲ «سواع» و یکی «یغوئ» و یکی «یعوق» و یکی «نسر» [و] «۱» عباد بودند، یکی از ایشان بمرد. برادران بر او اندوهناک شدند، اندوهی سخت. شیطان بیامد و گفت ایشان را: [۸۰-پ]

اگر خواهید تا صورت او را برای شما بنگارم تا در قبله خود بنهید، چون نماز کنید در آن نگرید و او را یاد کنید. گفتند: ما نخواهیم که در قبله ما چیزی باشد که نماز با او کنیم. گفت: در مؤخر مسجد نهید. گفتند: روا باشد. صورتی بکرد از مس و ارزیز، آنگه یکی دیگر بمرد، بر صورت او نیز تمثالی «۲» بکرد. آنگه مدّتی بر آمد بر اینکه، مردم دست از نماز و عبادت «۳» بداشتند و روی در فساد نهادند. شیطان به ایشان آمد و گفت: شما خود هیچ معبود را نپرستید! گفتند: چه پرستیم! گفت: اینکه تمثیل مصوره که بینید خدایان پدران شما اند، چرا آن را نمی‌پرستید که در نماز گاه ایشان نهاده است! ایشان آن را پرستیدن گرفتند، تا خدای تعالی نوح را بفرستاد و نوح ایشان را با عبادت خدای خود خواند. ایشان فرزندان و اتباع [خود] «۴» را وصیت کردند و گفتند: لا تذرُنَّ آلِهَتَکُمْ و لا تذرُنَّ وُدّاً و لا سُواعاً و لا یَعُوْثَ و یَعُوْقَ و نَسراً. محمّد بن قیس گفت: اینکه پنج کس پنج مرد صالح بودند، از عهد آدم بودند تا به عهد نوح- علیه السّلام- و ایشان را اتباعی بودند. [که به ایشان اقتدا کردند. و چون ایشان بمرند] «۵» اصحابان [ایشان] «۶» گفتند: اگر بر صورت ایشان تمثالی سازیم یاسه دیدار «۷» ایشان بدان تمثیل بگماریم «۸». گفتند: روا باشد. بساختند. چون ایشان بمرند، شیطان بیامد و فرزندان ایشان را گفت: [اینان] «۹» معبودان پدر شما بودند، چرا شما ایشان را نپرستید! ایشان بت پرستیدن گرفتند. — (۹-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: مثالی. (۳). کا: عبادت کردن. (۴-۵). اساس: آد، گا: ندارد، با توجه به کا افزوده شد. (۷). کا: اشتیاق دیدن. [.....]

(۸). آد و دیگر نسخه بدلها: بگساریم.

صفحه ۴۳۳ عبد الله عباس گفت: [نوح] «۱» کافران را منع کردی از آن که به گور آدم طواف کردند. ابلیس بیامد و ایشان را گفت: آدم تنی است بی‌روح، من برای شما برم آدم «۲» تمثیلی بسازم تا شما گرد آن طواف کنید. برای ایشان پنج صنم بتراشید: «ودّ» و «سواع» و «یغوئ» و «یعوق» و «نسر»، و ایشان را حمل کرد بر آن که «۳» بتان را بپرستند. چون ایام طوفان بود، در زیر خاک و گل پنهان شدند. در زیر خاک می‌بودند تا شیطان بیرون آورد برای مشرکان عرب، قضاة «ودّ» را برگرفتند و آن را به دومه الجندل می‌پرستیدند. از ایشان به میراث به بنی کلب رسید. اسلام در آمد و آن بت بنزدیک ایشان بود. و قبيله طی «یغوئ» را برگرفتند، به مراد بردند و می‌پرستیدند مدّتی. آنگه بنو ناجیه خواستند که از ایشان بستانند آن را بگریزانیدند با بنی الحارث بن کعب. و اما

«یعوق» را کهلان (۴) برگرفتند و بنزدیک ایشان می‌بود، پس به میراث به همدان رسید. و اما «نسر» به خثعم افتاد، و اما «سواع» به ذو الکلاع افتاد. عطا و قتاده و ثمالی و ابن المسیب گفتند: اینکه پنج بت از قوم نوح به عرب رسید، «وَدَّ» بنی کلب را بود به دومه الجندل [برندن] (۵)، و «سواع» هذیل را، و «یغوث» بنی غطفان را، و «یعوق» همدان را، و «نسر» آل ذو الکلاع (۶) را بود و «لایت» ثقیف را بود، و «عزی» سلیم و غطفان، و «نسر» سعد بن بکر را بود، و «منات» قدید (۷) را بود و «اساف» و «نائله» و «هبل» اهل مکه را بود، و اساف برابر سنگ سیاه نهاده بود و نائله برابر رکن یمانی نهاده بود، و هبل در میان کعبه نهاده -----
----- (۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). کذا در اساس: «برم آدم» (!)، آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). آد، گا آن، کا اینکه. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: کفلان. (۶). آد، گا: بنو الکلاع، کا: بنی الکلاع. (۷). اساس: قدیل، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۴۳۴ بود، و هژده گز بود بالای او (۱). و واقدی-گفت: «وَدَّ» بر صورت مردی بود، و «سواع» بر صورت زنی، و «یغوث» بر صورت شیری، و «یعوق» بر صورت اسبی، و «نسر» بر صورت کرکسی. وَ قَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا، و بسیار کس [را] (۲) گمراه کردند، یعنی به عبادت ایشان بسیار کس گمراه شدند و نسبت ضلال با ایشان بکرد بر آن که (۳) ایشان جمادند و از ایشان فعل نیاید، برای آن که سبب، ایشان بودند، نظیره قوله: رَبِّ إِنَّهُمْ أَضَلُّوا كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ (۴). وَ لَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا ضَلَالًا، آنکه نوح بر ایشان دعا کرد و گفت: بار خدایا ظالمان را میفرای آلا ضلال و هلاک. مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ، آی [من] (۵) خطیئاتهم (۶)، و «ما» زایده (۷) است، گفت: از خطا و کفر ایشان ایشان را غرق کردند، و ابو عمرو خواند: مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ، و ابو حیاة و أعمش خواندند در شاذ: خطیئتهم علی الواحد. [أَغْرِقُوا] (۸)، [فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا، بیرون از خدای هیچ یاری و یاور] (۲) نیافتند (۳). وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا، اینکه حکایت دعای نوح است که کرد بر (۴) قومش، گفت که نوح- علیه السّلام- گفت در دعا: بار خدایا رها مکن بر پشت زمین از کافران دیار را. گفتند معنی آن است که: هیچ کس را که بر زمین بگردد (۵)، و هو فیعال من دار یدور دور (۶)، کالقیام (۷) من قام یقوم، و أصلها دیوار و قیوام ثم قلبت الواوان (۸) یاء و أدغمتا فی الیاء، و گفتند: «دیار» فعال است بر سبیل نسبت با دار، یعنی صاحب دار، یقول العرب: ما فی الدّار دیور و لا دیار، آی أحد یقوم بمصالح الدّار. آنکه گفت: إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَ لَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا، چه اگر رها کنی ایشان را بندگانت را گمراه بکنند، و آلا فاجری و کافری نزنند، و اینکه خبری است از غیب که او (۹) را بدان اطلاع نبود آلا باعلام الله تعالی، خدای تعالی او را از اینکه غیب خبر داد و تا اینکه خبر نیافت بی (۱۰) دستوری از خدای تعالی بر ایشان دعا نکرد. ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: می سوزانید. (۲). کا را. (۳). اساس: ندارد و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴-۱۰). اساس: و، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس: بگذرد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). آد دوارا، کا دورانا. (۷). آد: کالقوام، کا: کالقوام أصلها. (۸). آد: الواو. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: کس.

صفحه : ۴۳۶ محمد بن کعب (۱) گفت، و مقاتل و ربیع و عطیه و ابن زید گفتند: نوح علیه السّلام- اینکه دعا آنگاه کرد که خدای تعالی ارحام زنان ایشان عقیم کرد و اصلاب مردانشان خشک بکرد پیش از عذاب به چهل سال، و گفتند: به هفتاد سال، و نوح را خبر داد که: اینان ایمان نیارند و از پس (۲) ایشان نیز کس نباشد که ایمان آرد. آنکه نوح- علیه السّلام- دعا کرد، و خدای تعالی دعای او در حق ایشان اجابت کرد و ایشان را هلاک کرد و در میان ایشان کودکی نبود. أبو العالیه و حسن گفتند: اگر در میان ایشان اطفال بودند، اینکه الم بر ایشان عذاب نبود، بل بر طریق امتحان بودی چون [بیماری و] (۳) اعواض (۴) آن، بر خدای تعالی ثابت بودی. بعضی دیگر گفتند: اوّلا (۵) اطفال را از میان ایشان به مرگ ببرد، آنکه عذاب فرستاد ایشان را، نبینی که در دیگر آیت گفت: وَقَوْمٌ نُوحٍ لَمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ أَغْرَقْنَاهُمْ (۶)، و معلوم است که کودکان تکذیب انبیا نکردند. رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ لِيَا أَلِدِي، آنکه دعای خیر کرد (۷) خود را و قوم خود را و مادر و پدر را، گفت: بار خدایا بیامرزم مرا و مادر و پدر مرا و هر کس را که در خانه من آید (۸)

و او مؤمن باشد. گفتند: به خانه سرای «۹» خواست، [و] «۱۰» گفتند: مسجد خواست، [و] «۱۱» گفتند: کشتی خواست. و نصب «مؤمنان» بر حال است. وَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَ جمله مؤمنان را از مردان و زنان. کلبی گفت: اَمّت محمد را- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- خواست، اینکه جا اشارتی است و در آن ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها:

محمد بن کعب القرظی. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: نسل. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: امثال. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: اول. (۶). سوره فرقان (۲۵) آیه ۳۷. (۷). کا: بخیر کرد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: من است. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: سرا. (۱۰-۱۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه ۴۳۷: اشارت تو را بشارتی است و آن آن است که: خدای تعالی دعای خیر دوست [تر] «۱» دارد از دعای شرّ. نوح- علیه السلام- دو دعا کرد: یکی به خیر و یکی به شرّ. دعای به شرّ در حقّ کافران اجابت کرد، اولی و آخری که دعای خیر در حقّ مؤمنان اجابت کرده [باشد] «۲» و تو را به دعای نوح بیمارزیده. وَ لَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَبَارًا، و میفرای [اینکه] کافران را آلا هلاک و تبار «۳». ----- (۲-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: دمار و هلاک.

صفحه: ۴۳۸

سورة الجن

اینکه سورت مکی است و بیست و هشت آیت «۱» است و دویست و هشتاد و پنج کلمت است و هشتصد و هفتاد حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که رسول الله- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ- گفت: هر که او سورة الجن بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر جنّی و شیطانی که به محمد ایمان آورد «۲»، یا محمد را به دروغ داشت «۳»، برده‌ای بنویسد او را که آزاد کرده باشد- صدق رسول الله.

[سورة الجن (۷۲): آیات ۱ تا ۲۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قُلْ اُوْحِیْ اِلَیَّ اَنْهٗ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ فَقَالُوْۤا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًا (۱) یَهْدِیْ اِلَی الرَّشِدِ فَاَمَنَّا بِهِ وَ لَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا اَحَدًا (۲) وَ اَنْهٗ تَعَالٰی حِیْدٌ رَبَّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَ لَا وَلَدًا (۳) وَ اَنْهٗ كَانَ یَقُوْلُ سِرِّیْهِنَا عَلَی اللّٰهِ شَطَطًا (۴) وَ اَنَا ظَنَنَّا اَنْ لَّنْ تَقُوْلَ الْاِنْسِ وَ الْجِنُّ عَلَی اللّٰهِ كَذِبًا (۵) وَ اَنْهٗ كَانَ رِجَالٌ مِّنَ الْاِنْسِ یُعُوْذُوْنَ بِرِجَالٍ مِّنَ الْجِنِّ فَرَاڈُوْهُم رَهَقًا (۶) وَ اَنْهٗم ظَنُّوْۤا كَمَا ظَنَنْتُمْ اَنْ لَّنْ یَبْعَثَ اللّٰهُ اَحَدًا (۷) وَ اَنَا لَمَسْنَا السَّمٰوٰتِ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتًا حَرَسًا شَدِیْدًا وَ شُهَبًا (۸) وَ اَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ یَسْمَعُ الْاَنَ یَجِدْ لَهٗ شِهَابًا رَّصَدًا (۹) وَ اَنَا لَا نَدْرِیْ اَشْرُّ اُرِیْدُ بِمَنْ فِی الْاَرْضِ اَمْ اَرَادَ بِیْهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا (۱۰) وَ اَنَا مِنْ الصّٰلِحِیْنَ وَ مَنَا دُوْنَ ذٰلِكَ كُنَّا طَرٰیْقَ قَدَدًا (۱۱) وَ اَنَا ظَنَنَّا اَنْ لَّنْ نُعْجِزَ اللّٰهَ فِی الْاَرْضِ وَ لَنْ نُعْجِزَهٗ هَرَبًا (۱۲) وَ اَنَا لَمَّا سَمِعْنَا اللّٰهَیْ اَمَنَّا بِهِ فَمَنْ یُّؤْمِنُ بِرَبِّهٖ فَلَا یَخَافُ بَخْسًا وَ لَا رَهَقًا (۱۳) وَ اَنَا مِنْ الْمُسْلِمِیْنَ وَ مَنَا الْقَاسِیْطُوْنَ فَمَنْ اَسْلَمَ فَاُوْلٰئِكَ تَحَرَّوْۤا رَشَدًا (۱۴) وَ اَمَّا الْقَاسِیْطُوْنَ فَكَانُوْۤا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا (۱۵) وَ اَنْ لَّوِ اسْتَفْمُوْۤا عَلَی الطَّرِیْقَةِ لَأَسْقِیْنٰهُم مَّاءً غَدَقًا (۱۶) لِنَفْتِنَهُمْ فِیْهِ وَ مَنْ یُعْرِضْ عَن ذِكْرِ رَبِّهٖ یَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا (۱۷) وَ اَنَّ الْمَسٰجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَدْعُوْۤا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا (۱۸) وَ اَنْهٗ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ یَدْعُوْهُ كَادُوْۤا یَكُوْنُوْنَ عَلَیْهِ لِبَدًا (۱۹) قُلْ اِنَّمَا اَدْعُوْۤا رَبِّیْ وَ لَا اُشْرِكُ بِهِ

أَحَدًا (۲۰) قُلْ إِنِّي لَا أَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا (۲۱) قُلْ إِنِّي لَنْ يُجِيرَنِي مِنَ اللَّهِ أَحَدٌ وَلَنْ أَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا (۲۲) إِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللَّهِ وَرِسَالَاتِهِ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا (۲۳) حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ أَضْعَفُ نَاصِرًا وَأَقَلُّ عِيدًا (۲۴) قُلْ إِنْ أَدْرِي مَا تُوعَدُونَ أَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبِّي أَمِدًا (۲۵) عَالِمِ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا (۲۶) إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا (۲۷) لِيَعْلَمَ أَنْ قَدِ ابْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَأَحْصَىٰ كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا (۲۸) [۸۱-پ]

[ترجمه]

بگوی وحی کرده شد به [من] «۴» بدرستی که بشنیدند گروهی از پریان و گفتند که ما شنیدیم قرآنی شگفت. راه نماید زی راه راست ----- (۱). اساس، کا: هژده آیت، با توجه به آد، گا و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۳-۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دارد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۴۳۹ بگرویدیم بدو و هرگز انباز نیاریم کسی را [به پروردگار خود] «۱». و بدرستی که او برتر است بزرگواری «۲» پروردگار ما نگرفت زنی و نه فرزندی. بدرستی که او بود می گفت بی خردی ما بر خدای بیدادی. و بدرستی که پنداشتیم که هرگز نگویند آدمیان و پریان بر خدای دروغ. و بدرستی او بود مردانی [از انسیان] «۳» بازداشت می خواستند مردانی از پریان بیفزود [ند] «۴» ایشان را گریختن. و بدرستی که گمان بردند چنان که گمان بردید که هرگز بر نینگیزد خدای کسی را. و بدرستی که ما پیچیدیم آسمان را بیافیم آن را پر کرده شده پاسبانی سخت و ستارگانی جهنده. بودیم بنشستیم از آن نشستگاهها برای شنیدن هر که گوش دارد اکنون بیابد «۵» مر او را ستاره‌ای جهنده [باج بان] «۶». و ما ----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به چاپ شعرانی و مفهوم جمله آورده شد. (۲). کلمه به صورت «بزرگواریست» هم خوانده می شود. [.....]

(۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد. (۵). اساس: بیارید، با توجه به فحوای کلام و مأخذ معتبر تصحیح شد. (۶). اساس: ندارد، با توجه به متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۴۴۰ نمی دانیم بدی خواهند بدان که در زمین یا خواست به ایشان پروردگارشان نیکی! و بدرستی که از ما نیکانند و از ما جز آن بودیم ما دینها پراکنده. و ما گمان بردیم که هرگز فایت نشویم خدای را در زمین و هرگز فایت نشویم گریختن «۱». و چون شنیدیم قرآن را بگرویدیم به آن هر که بگردد به پروردگار خود پس نترسد به کاستن عمل و نه عقاب نا مستحق «۲». و از مانند مسلمانان و از مانند ستمکاران هر که مسلمان شود پس ایشانند آهنگ کردند نیکی را. و بدان که ستمکاران هستند دوزخ را هیزم. و اگر باستانندی بر اسلام بدادمی ایشان را آبی بسیار [۸۲-ر]. تا آزموده کنیم ایشان را در او و هر که روی گرداند از توجه پروردگار خود در آرد او را عذابی سخت. و بدرستی که مسجدها مر خدای، بخوانید با خدای کسی دیگر. و بدرستی که چون ----- (۱). اساس: بر انگیختن، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر همین نسخه تصحیح شد. (۲). اساس: کم شدن، با توجه به ترجمه دوباره آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

صفحه : ۴۴۱ بایستد «۱» بنده خدای می خواند او را، نزدیک آن بود که بهری بر سر بهری افتند «۲». بگو بدرستی می خوانم پروردگار خود و شرک نیارم «۳» به او کسی را. بگو من نه پادشاهی مر شما را زبانی و نه راه راست. بگو که من نرھاند مرا از خدا هیچ کس و نیابم «۴» از بیرون او پناهی. مگر رسانیدنی از خدای و پیغامهای «۵» او، و هر که نا فرمان شود خدای را و رسول او را که باشد او را آتش دوزخ جاویدان اندر آن جا همیشه. تا آنگاه که ببینند [آنچه] «۶» وعده کنندشان زود باشد که بدانند کیست سست تر به یاری و کمتر به یاران. بگو ندانم «۷» که نزدیک است آنچه [وعده] «۸» کنند شما را یا کند برای او خدای من مهلتی. دانای نهان و نرساند

صفحه : ۴۴۴ ایشان عفو کرد. ما اتخذ صاحبه و لا ولدا، او زنی نکرد و فرزندی نژاد بخلاف آن که کافران گفتند از آن جا که او جسم نیست و اینکه از صفات اجسام است، و او غنی و بی نیاز است او را حاجت نباشد و شهوت نباشد، و عکرمه در شاذ خواند: جَدُّ رَبَّنَا، أَيْ ضِدَّ الْهَزْلِ «۱»، و ابن السَّمِيعِ خواند: «جدی ربنا» ای نفعه «۲» و عطاءه. و أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَيَفِيهْنَا عَلَى اللَّهِ شَطَطًا، گفتند: سفیه ما بر خدای شطط گفت، یعنی ظلم و عدوان و آنچه به او لایق نباشد. مجاهد و قتاده گفتند: مراد به «سفیه» ابلیس است، و اصل او من شَطَّ باشد اذا بعد او من الشَّطِّ الَّذِي هُوَ السَّاحِلُ. وَ أَنَا ظَنَّنَا، آنکه گفتند: ما چنان گمان بردیم که هیچ انسی و جَنِّي بر خدای دروغ نگوید، و آنچه گوید راست گوید، از اینکه گمان به قول ایشان اعتماد کردیم. اکنون چون بدیدیم بخلاف آن است که ایشان گفتند از آنچه گفتند که خدای را زن و فرزند است - تعالی علوا کبیرا. وَ أَنَّهُ كَانَ رِجَالًا مِنَ الْإِنْسِ، آنکه گفت: و مردانی بودند از انسیان که پناه با جنیان دادند، و آن آن بود که یکی از عرب چون در بیابانی سهمناک حاضر آمدی گفتی: اعوذ بسید هذا الوادی من شرِّ سفهاء قومه، چون اینکه بگفتی اعتقاد کردی که در امن و جوار اوست «۳»، خوش بختی و ایمن برفتی. مقاتل گفت: اوّل کسی که از انسیان پناه گرفت «۴» بنو حنیفه بودند، [آنکه] «۵» اندر «۶» عرب فاش شد. کردم بن [ابی] «۷» السَّيِّئَاتِ الْأَنْصَارِيَّةِ روایت کرد از پدرش که او گفت: با پدرم یک روز می‌رفتم در اوّل آن که «۸» رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله -----
----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: الهزال. (۲). اساس نفعت، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.
(۳). آد، گا: حرز اوست، کا: حرز است. (۴). آد و دیگر نسخه بدلها: که پناه گرفته بودند به جنیان. (۷-۵). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: در. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: در آن وقت که اوّل.

صفحه : ۴۴۵ و سلم - به مدینه آمده بود، در راه، شب در آمد، ما بنزدیک شبانی بودیم «۱». چون شب به نیمه رسید، گرگی بیامد و برّهی از گله او بگرفت. راعی [از جای] «۲» بجست و آواز داد و گفت: یا عامر الوادی جارک، ای عامر اینکه بیابان همسایه را حمایت کن. منادی ندا کرد «۳» [که] «۴»: یا سرحان أرسله. ما اینکه منادی را ندیدیم آواز داد که: ای گرگ رها کن برّه را. گرگ رها کرد و برّه بیامد و در میان گله رفت بی آفتی و گزند که به او رسیده بود، و خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ أَنَّهُ كَانَ رِجَالًا مِنَ الْإِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ «۵» فَرَادُوهُمْ، بیفزودند [ایشان را] «۶»، یعنی انسیان جنیان [را] «۷» رَهَقًا «۸». عبد الله عباس گفت: إثمًا بیفزودند [۸۳-ر]

ایشان را بزه. قتاده گفت: خطیئه. سعد گفت: جراه «۹»، دلیری، مجاهد گفت: طغیانا، ربیع گفت: [فرقا، ترسی. ابن زید گفت: خوفا. ابراهیم گفت: عظمه. مقاتل گفت] «۱۰»: غیا، حسن گفت: شرا، ثعلب گفت: خسارا. و «رهق» در کلام عرب بزه باشد و معاطاة المحرمات و غشیانها «۱۱» باشد، قال الاعشى: لا شیء ینفعنی من دون رؤیتها هل یشفی وامق ما لم یصب رهقا و اصل او غشیان باشد، یقال: رهقه بمکروه اذا غشیه به «۱۲» و رهقه الدّین اذا رکه «۱۳»، و غلام مراهق، ای غشی الاحتلام. وَ أَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ، و ایشان گمان بردند چنان که شما بردید که خدای تعالی هیچ کس را بر نخواهد انگیختن از مردگان، یعنی چنان که در میان شما -----
----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: ما با نزدیک شبانی شدیم. (۱۰-۷-۶-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: آواز داد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها الاية. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: رهقی. [.....]

(۹). آد و دیگر نسخه بدلها: جراه. (۱۱). اساس: غشیاته، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۱۳). کا: و رکه الدّین اذا رهقه.

صفحه : ۴۴۶ کافرانند، در میان ما نیز کافرانند به بعث و نشور. وَ أَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ، و گفتند «۱»: ما نیز بیسودیم آسمان را. مراد به «لمس» مقاسات و طلب صعود است، یقال «۲»: لمست هذا الامر اذا اخذت فی طلبه و مقاساته. فَوَجَدْنَاهَا مُلِئَتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهْبًا، یافتیم آن را که مملو بود از فرشتگان نگاهدارنده «۳» قوی و ستارگان تابنده که به وقت آن که ما خواستیم که تعاطی آن کنیم تا به

آسمان رسیم و چیزی «۴» از اخبار غیب بشنویم و استراق سمع کنیم، یا فرشته مانع شد یا شهابی و «۵» ستاره آتشی بیامد و ما را بسوخت. اگر گویند: ایشان با آن که می‌دانستند که فرشتگان مانعند و شهاب ایشان را می‌سوزاند «۶»، چگونه ملجأ نشدند «۷» به ترک آن! گوئیم از اینکه دو جواب است: یکی آن که روا داشتندی که به جایی افتد «۸» که خالی باشد از فرشته و ستاره سوزنده. دیگر آن که آنان [را] «۹» که اینکه خبر دادند باور نداشتند. و نصب «حرسا» و «شهابا» بر تمیز است و حرس جمع حارس باشد، کالعسس فی جمع العاس «۱۰». آنکه خبر دادند که «۱۱»: از اینکه پیش چون خواستمانی که بنشینیم جایی که استراق سمع کنیم و دزدیده چیزی بشنویم، ممنوع نبودیم «۱۲» از آن. اکنون چون می‌خواهیم تا چنان کنیم، شهابی و ستاره‌ای از آتش ما را منع کند، ذلک قوله: ----- (۱). کا: گفت: ۲. آد، کا: یقول. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها و. (۴). آد، گا: خبری. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: یا. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: می‌سوزد. (۷). کا: می‌نشند. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: افتند. (۹). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: کالعسس و العاسس. [.....]

(۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: دادند و گفتند و أَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ «۱۲». کا: نبود.

صفحه: ۴۴۷ و أَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا، أَى مِنْ [السَّمَاءِ] «۱». مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ، أَى لِلسَّمَاعِ «۲». کلام الملائكة، برای آن تا سخن فرشتگان شنویم، و غرض ایشان از اینکه آن بود تا ایهام افکندندی جماعتی را که ما غیب دانیم. چون بشنیدندی که فلاں چیز خواهد بودن، بیامدندی و خبر دادندی [و] «۳» چون به مخبر «۴» موافق آمدی خبر را از آن کسان پنداشتندی که ایشان غیب می‌دانند. فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا «۵»، ضمیر راجع است با لفظ «من» «۶». و شهاب نام ستاره است و پاره آتش [را هم شهاب گویند فی قوله: أَوْ آتِيكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ «۷» و نام آن ستاره که به مانند آتش] «۸» در هوا کشیده می‌شود چون تیر. رَصِيدًا [أَى مَرَصِدًا] «۹» معدًا كالرَّصَدِ الَّذِي عَلَى الطَّرِيقِ لِلْقَافِلَةِ، به مانند باج بان که «۱۰» به سر راه باشد مترصد و منتظر. آنکه خبر می‌دهند «۱۱» از خویشان به نفی علم غیب می‌گویند «۱۲»: وَأَنَا لَا نَدْرِي، ما نمی‌دانیم که به اهل زمین خدای تعالی چه می‌خواهد شرّ و بلا و نکبت و بیماری و تنگی و درویشی، و یا خلاف آن، رشد و صلاح و تن درستی و فراخی و تنگ دستی «۱۳» و توانگری. وَأَنَا مِنَ الصَّالِحِينَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ، آنکه می‌گویند: در میان ما همچنان باشد که در میان شما که انسانید، از ما بهری صالحان و نیک مردان باشند و بهری فروتر از ایشان باشند در صلاح. كُنَّا طَرَائِقَ قَدَدًا، أَى أَهْوَاءَ مُخْتَلِفَةً وَفَرَقًا ----- (۹-۸-۵-۳-

(۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: اسماع. (۴). اساس و دیگر نسخه بدلها: چون خبر، چاپ شعرانی (۲۸۸/۱۱): چون مخبر، که بر متن مرجح است. (۶). اساس و أَنَا لَا نَدْرِي، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۷). سوره نمل (۲۷) آیه ۷. (۱۰). آد، کا: باستان، کا: بازاستان. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: خبر دادند. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها: گفتند. (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه: ۴۴۸ شتی، ما بر هوای «۱» مختلف بوده‌ایم و بر رایهای «۲» پراکنده، بهری مؤمن و بهری کافر و بهری منافق. سعید جبیر گفت: بر الوان مختلف. حسن گفت: مختلفین. أخفش گفت: ضروبا. [ابن] «۳» کیسان گفت: شیعا «۴» و فرقا، [هر] «۵» گروهی را رای و مذهبی «۶»، چنانچه «۷» در میان آدمیان «۸» هست. مسیب گفت: یعنی بر مسلمانی و جهودی و ترسایی. فَرَاءَ كَفْتِ عَرَبٍ كَوْنِهِمْ هُوَ لَاءَ طَرِيقَهُ «۹» قومهم، أَى ساداتهم و رؤسائهم. و «طرائق» جمع طریقه باشد. سَدَى كَفْتِ: مراد اختلاف مذاهب و اهواء است، كالجَبْرِیَّةِ وَ الْقَدْرِیَّةِ وَ الْمَرْجِئَةِ وَ غَیْرِ ذَلِكِ. وَ وَاحِدٌ «قَدَدٌ» قَدَّةٌ [بِأَشَدِّ] «۱۰»، أَى فَرَقَةٌ وَ قَطْعَةٌ «۱۱»، وَ أَصْلُهُ مِنَ الْقَدِّ وَ هُوَ الْقَطْعُ، وَ قَالَ لَبِيدُ يَرِثِي أَخَاهُ: لَمْ تَبْلُغِ الْعَيْنُ كُلَّ نَهْمَتِهَا لَيْلَةَ تَمَسِّي «۱۲» الجِيَادِ كَالْقَدَدِ وَ قَالَ آخَرُ: وَ لَقَدْ قَلْتُ وَ زَيْدٌ حَاسِرٌ «۱۳» یوم و لَتِ خَيْلِ عَمْرٍو قَدَدًا وَ أَنَا ظَنُّنَا أَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللَّهَ فِي الْأَرْضِ، «ظن» به معنی علم است، گفت: ما دانسته‌ایم که ما خدای را عاجز نتوانیم کرد [ن] «۱۴» در زمین، یعنی [۸۳- پ]

از او نتوانیم گریختن چنان که او بر ما قادر نشود. و نصب هر با بر تمیز «۱۵» باشد. وَ أَنَا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَىٰ آمَنَّا بِهِ، مراد به «هدی» قرآن است، گفتند «۱۶»: ما ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: هواهای. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: راههای. (۱۴-۱۰-۵-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

(۴). آد و دیگر نسخه بدلها: شتی. (۶). اساس: مذهب، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). آد و دیگر نسخه بدلها: چنان که. (۸). آد، گا: در میان ما، گا: در میان او و میان ما. (۹). آد، گا: طرائق. (۱۱). گا: قطیعه. (۱۲). اساس: تمشی، با توجه به کا تصحیح شد. (۱۳). اساس: خاسر، با توجه به کا تصحیح شد. (۱۵). آد، گا: تمیز. (۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: گفت.

صفحه : ۴۴۹ چون هدی بشنیدیم بگرویدیم بدو. فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا، هر که به خدای ایمان آرد «۱» او را هیچ نقصانی نرسد «۲» و هیچ ظلمی. و «رهق» بیان کردیم که غشیان مکروه باشد، و مثله قوله: فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا «۳». مراد به «بخس» نقصان ثواب مستحق است و به «رهق» عقاب نا مستحق، یعنی نترسد «۴» از آن که ثوابش باز گیرند یا به نا واجب عقاب کنند او را. وَ أَنَا مِمَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِمَّا الْقَاسِطُونَ، و آنکه گفت: از جمله ما بهری مسلمانانند و بعضی ظالمانند. و «قسوط» ظلم باشد، يقال: اقسط الرجل إذا عدل، و قسط إذا جار، و آن «الف» که در اول «أقسط» هست، «الف» ازاله است «۵»، قال الله تعالى: وَ أَقْسَطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ «۶». پس معنی «أقسط» ازاله الجور باشد، و قسط قسوطا اذا جار، قال الشاعر: قومی هم قتلوا ابن هند عنوة عمرا و هم قسطوا على النعمان و قال آخر: قسطنا على الاملاك في عهد تبع و من قبل ما ادري النفوس عقابها و نظيره في الكلام: ترب الرجل اذا افتقر و اترب إذا استغنى. فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا، هر که از ایشان ایمان آرد او تحری و طلب رشد کرده باشد. و «تحری» طلب سزاوارتر بود از کار، و قال امرؤ القیس: دیمه هطلاء «۷» فيها وطف طبق الارض تحری و تدر و أَمَا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا، و اما ظالمان هیزم «۸» دوزخ خواهند ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: دارد.

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها: دارد از هیچ نقصانی نترسد. (۳). سوره طه (۲۰) آیه ۱۱۲. (۴). گا: نترسد. [.....]

(۵). آد و دیگر نسخه بدلها: باشد. (۶). سوره حجرات (۴۹) آیه ۹. (۷). اساس: هلا، گا: هیلاء، با توجه به ضبط شعرانی (۱۱/ ۲۹۰) و مآخذ شعری تصحیح شد. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: هیمه.

صفحه : ۴۵۰ بودن. و «کانوا» برای آن گفت [که] «۱» فی سابق «۲» علم الله چنین بودند، و علم تعلقی به چیزی دارد علی ما هو به دارد «۳». وَ أَن لَوْ اسْتَفْأَمُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ، آنکه اینکه آیت به دنبال آن بیاورد تا کسی گمان نبرد که علم خدای ایشان را بر آن حمل کرد یا ایشان بر آن مجبور و مجبول بودند، گفت: اگر بر طریق حق استقامت کردند بدل آن که قسوط و جور و کژی و بر گشتگی کردند [لَأَسْفَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا، ما ایشان را] «۴» به بدل آتش آبی دادمانی بسیار، [و] «۵» گفتند: چرا آب را تخصیص کرد! از اینکه چند وجه گفتند: یکی آن که چون در آیت اول آتش گفت، در برابر آن آب گفت، و اینکه وجهی قریب است برای مناسبت و مطابقت. یکی را از جمله صحابه پرسیدند از اینکه، گفت: از برای آن [که] «۶» هر کجا «۷» آب باشد گیاه باشد، و هر کجا «۸» آب و گیاه باشد مال باشد بسیار و عیشی خوش باشد، مراد آن که: وَسَعْنَا عَلَيْهِمْ فِي الرِّزْقِ فِي الدُّنْيَا. لِنُفِتِنَهُمْ فِيهِ، تا امتحان کنیم ایشان را در آن مال و نعمت تا شکر کنند یا کفران کنند، و اینکه قول سعید بن المسیب است و عطاء بن ابی رباح و عبید بن عمیر و عطیه و مقاتل. و «۹» حسن بصری گفت: و الله که اصحاب رسول درویش بودند و بر طریقت مستقیم سامع و مطیع، [پس] «۱۰» خدای تعالی کنوز قیصر و کسری بر ایشان بگشاد، مفتون شدند و امام خود را بکشند- یعنی عثمان [عفان] «۱۱» را. -----

----- (۱۱-۱۰-۶-۵-۴-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). اساس: سیاق، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۷-۸). آد و دیگر نسخه بدلها: جا. (۹). اساس حسن است، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

صفحه : ۴۵۱ [گفت] «۱» دلیل اینکه تأویل قوله تعالی: وَ لَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ وَ مَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَ

مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ» (۲)، و قوله: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ» (۳) و قوله: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّه حَيَاةً طَيِّبَةً وَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (۴). بعضی دیگر گفتند: معنی آیت بر عکس اینکه است [و] «۵» معنی آن که: لو استقاموا علی طریقه الکفر، اگر بر کفر مقام کردند من ایشان را مال بسیار دادمی تا به آن مغرور و مفتون شدند، عقوبه لهم و استدراجا الی العذاب «۶»، چنان که: «إِنَّمَا نُمَلِّئُ لَهُمْ لِيُزَادُوا إِثْمًا» (۷)، و اینکه قول ربیع انس است و زید بن اسلم و کلبی و یمان بن رباب و ابن کیسان، و ابن مجلز گفت «۸» دلیل آن تأویل قوله: «فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِم أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ» (۹) - الآية، و قوله: «وَلَوْ بَسَّطَ اللهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الأَرْضِ» (۱۰)، و قوله: «إِنَّ الإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ» (۱۱). «وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا»، كوفیان خواندند و یعقوب: «يسلكه» (۱۲) [۸۴- ر]

به «یا» خبرا عن الغایب، و باقی قراء خواندند: «نسلکه» به «نون» مفتوح، و در شاذ مسلم بن جندب خواند: «نسلکه» به «نون» مضموم من الاسلاک، يقال: سلک و اسلک بمعنی، گفت: هر که از ذکر خدای عدول کند و اعراض نماید، خدای تعالی او را عذابی برد شاق. عبد الله عباس گفت: صعدا، ----- (۵-۱). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۶۶. (۳). سوره اعراف (۷) آیه ۹۶. (۴). سوره نحل (۱۶) آیه ۹۷. (۶). آد و دیگر نسخه بدلها: [.....]

(۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۷۸. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: گفتند. (۹). سوره انعام (۶) آیه ۴۴. (۱۰). سوره شوری (۴۲) آیه ۲۷. (۱۱). سوره علق (۹۶) آیه ۶ و ۷. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها و ایوب.

صفحه : ۴۵۲ ای شاقا (۱)، هم او گفت: لا راحة فيه. مقاتل گفت: لا فرح فيه، در او راحت و شادی نباشد، و اصل او از صعود باشد برای آن که صعود [به] «۲» بالا [بر] «۳» رفتن بر آدمی «۴» دشخوار باشد، و منه قول عمر بن الخطاب «۵»: «ما تصعدنی» «۶» شیء [قط] كما تصعدنی «۷» [۷] «۸» خطبة النکاح. عکرمه گفت: کوهی است در دوزخ، کلبی گفت ولید بن مغیره را: تکلیف کنند در دوزخ که بر کوهی شود ساده «۹» به بسیار رنج و مشقت، بر آن جا شود به سلسله‌ها او را بر می کشند و به مقام آهنین «۱۰» می زنند. چون بر بالای، کوه شود به چهل دست زنند او را و «۱۱» باز پس اندازند آنگه دیگر باره [او را] «۱۲» تکلیف کنند که [بر] «۱۳» بالا شود، همیشه در اینکه عذاب باشد، و هو قوله: «سَأَرْهَقُهُ صِعُودًا» (۱۴). «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ» گفتند «۱۵» سبب نزول آیت اینکه بود که جنیان گفتند: ما چگونه به مسجد تو و خدمت [کردن تو] «۱۶» و نماز کردن «۱۷» در پی تو حاضر آییم و راه ما به تو دور است! خدای تعالی اینکه آیت فرستاد [و] «۱۸» گفت: مساجد همه خدای راست «۱۹». شما با خدای، خدای دیگر میپرستید، قتاده گفت: جهودان و ترسایان چون در کنشت و کلیسای خود شدند، با خدای انباز گرفتندی، گفتند «۲۰»: «خدای تعالی مؤمنان را فرمود که در مسجد - ----- (۱). اساس: شاق، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱۸-۱۶-۱۳-

۱۲-۸-۳-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس: و امر، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها: عمر. (۶-۷). آد و دیگر نسخه بدلها: تصدعنی. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: رود پیاده. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها او را. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: به چهل سال او را. [.....]

(۱۴). سوره مدثر (۷۴) آیه ۱۷. (۱۵). اساس: گفت: با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۷). گاتو. (۱۹). كَا فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللهِ أَحَدًا (۲۰). آد و دیگر نسخه بدلها: انباز گفتندی.

صفحه : ۴۵۳ عبادت خالص کنند خدای را. حسن بصری گفت: جمله بقاع زمین خواست، لقوله: «عليه السلام: جعلت لی الارض مسجدا و ترابها طهورا، گفت: زمین را برای من مسجد کردند و خاکش مرا طهور ساختند تا هر کجا «۱» رسیم «۲» نماز کنیم «۳» من و امت من، و هر کجا «۴» آب نیایم به خاک تیمم کنیم. در خبر است که: پس از نزول آیت مسلمانان چون در مسجد شدند گفتندی: اشهد ان لا اله الا الله، و الله اعلم. سعید بن جبیر گفت و طلق بن حبيب که: به مساجد آن هفت اندام

خدای تعالی. وَلَنْ أَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلتَحِدًا، و نیابم برون «۱۱» او ملاذی و ملجایی که پناه گیرم به او یا پناه به او دهم. کلبی گفت: سر یا فی الارض، و اصله من اللاحاد و هو المیل و منه اللحد لمیله عن القبر. ----- (۱).

اساس: صنادم، آد، گا: ندارد، کا: مقاذف، با توجه به منابع شعری تصحیح شد. (۹-۶-۵-۴-۲). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آد و دیگر نسخه بدلها: واحدها. (۷). آد و لا. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: و رشد و رشد هر دو لغت است. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: که مرا. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: بدون.

صفحه: ۴۵۶ ملتحدها معدل باشد، یعنی جای گریز نیست مرا از او. مقاتل گفت: سبب نزول آیت آن بود که کافران قریش گفتند از دین خود برگرد تا تو را پناه گیریم، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: اِلَّا بِلَاغًا مِنَ اللّٰهِ وَرِسَالَاتِهِ اِنَّكَ اسْتثنٰی مَتَّصِل است، یعنی مرا هیچ راه نیست به نجات «۱» از عذاب خدای تعالی اِلَّا بِلَاغٍ و رسانیدن پیغامهای او که آن پناه و معقل من است. آنگاه گفت: وَ مَنْ یَعِصِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ هَر که در خدای و پیغمبر عاصی شود و نافرمانی کند او را «۲»، [او را] «۳» آتش دوزخ رسد که مَخْلَمَد بماند [در] «۴» آن جا. حَتّٰی اِذَا رَاوْا مَا یُوعَدُوْنَ، آنگاه گفت رسول را- صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- رها کن تا آن روز که اینکه کافران ببینند آنچه ایشان را وعده داده‌اند از عذاب «۵». آنگاه بدانند که کیست از تو و [از] «۶» ایشان که ضعیفتر است [یعنی ضعیف] «۷» به ناصر و کمتر است «۸» به عدد. و نصب هر دو بر تمیز «۹» است. قُلْ اِنْ اَدْرِیْ، بگوی ای محمّد که من ندانم آنچه شما را وعده می‌دهند «۱۰» از خبر قیامت و وعید می‌کنند «۱۱» از عذاب نزدیک است «۱۲»، یا «۱۳» خدای تعالی آن را غایتی دور خواهد نهادن. عَالِمِ الْغَیْبِ، که او دانای نهانیهاست «۱۴»، کس را بر غیب خود اطلاع ندهد. اِلَّا مَنْ ارْتَضٰی مِنْ رَسُوْلٍ، اَلْمَا آن را که [او] «۱۵» بر گزیند از پیغمبری. ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: راه نیست و پناه. [.....]

(۲). آد و دیگر نسخه بدلها فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ (۱۵-۷-۶-۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آد و دیگر نسخه بدلها فَسَیَعْلَمُوْنَ مَنْ اَضْعَفَ نَاصِرًا (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: به ناصر و کم. (۹). آد، کا: تمیز. (۱۰). اساس: می‌دهد، کا، گا: می‌دهم، با توجه به آد تصحیح شد. (۱۱). کا، گا: می‌کنم. (۱۲). آد و دیگر نسخه بدلها اَمْ یَجْعَلُ لَهُ رَبّٰی (۱۳). کا: تا. (۱۴). آد و دیگر نسخه بدلها: نهان است.

صفحه: ۴۵۷ فَاِنَّهٗ یَسْئَلُکَ، ای یدخل علیه من جهاته «۱» من یحفظه من الملائکة و یطرد عنه من اراد استراق السّمع من الشّیطان «۲»، که [او] «۳» بر گمارد فرشتگانی را [بر او] «۴» از پس و پیش او و اکتفا کرد به ذکر بعضی از جهات از جمله تا نگاه دارند [او را] «۵» وحی [او را] «۶» از آنان که سمع دزدیدند از جمله شیاطین تا کس «۷» چیزی نشنود دزدیده و بدان ایهام کند بر مردمانی در دعوی علم غیب. و الرّصد الحافظ «۸». سعید بن مسیب گفت: فرشتگان رصد چهاراند. مقاتل گفت: چون خدای تعالی پیغامبری را بفرستادی، ابلیس بیامدی بر «۹» زی فرشته تا بر او غروری القا کند بر طریق اضلال، خدای تعالی فرشتگان را فرستادی «۱۰» تا ایشان «۱۱» را برانندی [و] «۱۲» اعلام کردند پیغمبران را که: اینان شیاطین اند، احتراز کنید از اینان. لَیَعْلَمَنَّ، تا بدانند. قتاده گفت: یعنی محمّد- صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- مجاهد گفت: مکذبان بدانند «۱۳» که رسولان خدای رسالات و پیغامهای او بگزارند. [بعضی دیگر گفتند که: پیغمبران بدانند که فرشتگان پیغامهای خدا «۱۴» بگزارند] «۱۵» و در او هیچ خلل نکردند «۱۶». وَ اَحَاطَ بِمَا لَدَیْهِمْ، و خدای تعالی محیط و عالم است به آنچه نزدیک ایشان است. وَ اَحْصٰی کُلَّ شَیْءٍ عَدَدًا، و او -----

----- (۱). کا، گا: جهاده. (۲). آد و دیگر نسخه بدلها: من الشّیاطین. (۱۵-۱۲-۶-۵-۳). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آد، کا افزوده شد، آد و دیگر نسخه بدلها مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهٖ [.....]

(۷). آد و دیگر نسخه بدلها: کسی. (۸). آد و دیگر نسخه بدلها: رسد، ای حافظ. (۹). آد و دیگر نسخه بدلها: در. (۱۰). آد و دیگر نسخه بدلها: بفرستادی. (۱۱). آد و دیگر نسخه بدلها: او را. (۱۳). آد و دیگر نسخه بدلها اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ (۱۴). کا:

خود. (۱۶). آد و دیگر نسخه بدلها: و هیچ فرونگداشتند.

صفحه: ۴۵۸ بشمرد همه چیز به عدد. و نصب او «۱» شاید که بر تمیز «۲» بود و شاید که بر بدل اشتمال بود، ای احصی [عدد] «۳» کل شیء، [و] «۴» شاید که مصدری بود لا من لفظ الفعل، ای احصی [احصاء] «۵»، و شاید که حال بود [و] «۶» عدد به معنی معدود بود، ای احصی کل شیء معدودا [۸۵-ر]. ----- (۱). آد و دیگر نسخه بدلها: و نصب عدد. (۲). آد، گا: تمیز. (۳-۴-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳-۴-۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

جلد ۲۰

[جلد بیستم]

سوره المزل «۱»

اینکه سورت مکی است الا- قوله: إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ «۲» تا به آخر سورت، و بیست آیت است و دویست و هشتاد و پنج کلمت است، و هشتصد و سی و هشت حرف است. ابی کعب روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او سوره المزل بخواند، خدای تعالی سختی باز دارد از او در دنیا و آخرت.

[سوره المزل (۷۳): آیات ۱ تا ۲۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ (۱) قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلاً (۲) نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً (۳) أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً (۴) إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلاً (۵) إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلاً (۶) إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا (۷) وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلاً (۸) رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا (۹) وَ اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَ اهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلاً (۱۰) وَ ذُرْنِي وَ الْمُكَذِّبِينَ أُولِي النَّعْمَةِ وَ مَهْلَهُمْ قَلِيلاً (۱۱) إِنَّ لَمَدِينًا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا (۱۲) وَ طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَ عَذَابًا أَلِيمًا (۱۳) يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَ الْجِبَالُ وَ كَانَتْ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلاً (۱۴) إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَى فِرْعَوْنَ رَسُولًا (۱۵) فَعَصَى فِرْعَوْنَ الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلاً (۱۶) فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا (۱۷) السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانِ وَعَدُهُ مَفْعُولًا (۱۸) إِنَّ هَذِهِ تَذْكَرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا (۱۹) إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلثِي اللَّيْلِ وَ نِصْفَهُ وَ ثُلُثَهُ وَ طَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَ اللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ عَلِيمٌ أَنْ لَنْ تُحْصَوْهُ فِتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَأُوا مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى وَ آخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ آخَرُونَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَاقْرَأُوا مَا تيسَّرَ مِنْهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ اقْرَأُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَ مَا تَقَدَّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ

عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا لِلَّهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۰)

[ترجمه]

ای خویشتن را به جامه پیچیده.
بر خیز به شب مگر اندکی.
نیمه‌اش یا بکاهان از او اندکی.
یا بیفزای بر او و هویدا بخوان قرآن خواندنی.
خواهیم کنیم بر تو سخنی گران.
برخاستن شب آن سخت تر است.
به موافقت و راست گفتار.

(۱). اساس به مقدار دو برگ افتادگی دارد که از آج کامل شده است.

(۲). سوره مزمل (۷۳) آیه ۲۰، کا در حاشیه آورده است: المجلده العشرون و آغاز جلد بیستم را، که در دیگر نسخه‌ها مشخص نشده است، مسلم می‌دارد.

صفحه : ۲

تو را هست در آن روز رفتنی دراز.
یاد کن نام خدایت و به آن گریز گریختنی.
خدای مشرق و مغرب، نیست خدای مگر او، بگیر او را و کالت کننده.
صبر کن بر آنچه می‌گویند، و رها کن ایشان را رها کردنی جمیل «۱».
و مرا رها کن «۲» دروغ دارندگان خداوندان نعمت، و فروگذار ایشان را اندکی.
نزدیک ماست بند گران و آتش افروخته.
و طعامی ناگوارنده و عذاب دردناک.
آن روز بجنب زمین و کوهها، و کوهها «۳» ریگ روان باشد «۴».
ما فرستادیم به شما پیغمبری گواه بر شما، چنان که فرستادیم به فرعون پیغمبری
عاصی شد فرعون در پیغمبر، بگرفتیم او را گرفتنی گران.
چگونه بترسید اگر کافر شوید آن روزی که کند کودکان را پیر.
آسمان شکافته باشد «۵» به او، باشد وعده او کرده.

(۱). در متن تفسیر آورده است: و از ایشان ببر بریدنی نیکو. [.....]

(۲). آج: مرا با، با توجه به ترجمه عبارت در متن تفسیر آورده شد.

(۳-۴). دو کلمه: «کوهها» و «باشد» با توجه به ترجمه عبارت در متن تفسیر آورده شد.

(۵). در متن تفسیر «شکافته شود» آمده است.

صفحه : ۳

اینکه یاد کردی است، هر که آیه ۱۹ خواهد بگیرد به خدایش راهی.

و خدای تو می‌داند که تو بر خیزی کمتر از چهار دانگ شب و نیمه‌اش و ثلثش، و گروهی از آنان که با تو، و خدای تقدیر کند شب و روز، دانست «۱» که شمارید آن را، توبه پذیرفت بر شما.

بخوانید آنچه خوار کرد از قرآن، دانست که باشند از شما بیماران و دیگران می‌زنند در زمین «۲»، طلب می‌کنند از فضل خدای و دیگران کارزار کنند در راه خدای. بخوانید آنچه میسر شود از او و به پای دارید نماز و بدهید زکات و قرض بدهید به خدای قرضی نیکو، و آنچه پیش بدهید برای خود از مال، بهتر یابید آن را نزد خدای، آن بهتر و بزرگتر به مزد، و آمرزش خواهید «۳» از خدای که خدای آمرزنده و بخشاینده است.

قوله تعالی: یا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ، خدای تعالی ندا می‌کند رسول را- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ- به حالتی که در «۴» آن حال بود، و اینکه سوره در شب فرو آمد در باب نماز شب، گفت: ای مرد خود را به جامه پوشیده؟ واصل او «مترمل» است،

(۱). آج: دانستند، با توجه به اصل عربی، و نیز ترجمه عبارت در متن تفسیر، تصحیح شد.

(۲)- ترجمه عبارت در متن تفسیر چنین است: مسافران باشند که در زمین بروند.

(۳). آج: آمرزش خواه، با توجه به ترجمه آیه در متن تفسیر تصحیح شد.

(۴). آج: بر.

صفحه : ۴

چنان که بیان کرده شد، «تا» را «زا» کردند و ادغام کردند، يقال: تَزَمَّلَ الرَّجُلُ وَ تَدَثَّرَ إِذَا تَسَتَّرَ بِثِيَابِهِ، وَ زَمَّلَ غَيْرَهُ إِذَا سَتَرَهُ، قَالَ امْرُؤُ الْقَيْسِ:

كَأَنَّ ثَبِيرًا فِي عِرَانِينَ وَبَلَهَ كَبِيرَ أَنْاسٍ فِي بَجَادٍ مَزْمَلٍ

ابو عبد الله الجدلی گفت: از عایشه پرسیدم از اینکه آیت. گفت: اینکه آیت آمد و من و رسول در یک چادر بودیم، طول آن چهارده گز. یک نیمه بر دوش رسول بود «۱» و یک نیمه من بر خود پوشیده بودم که خفته بودم. گفتم: آن چادر از چه بود!

گفت: و الله که از ابریشم و کتان و خز و کج و ریسمان «۲» نبود. تا نش «۳» موی «۴» بز بود و پودش پشم شتر.

سدی گفت: مراد آن است که: ای خفته بر خیز و نماز کن. عکرمه گفت معنی آن است که: ای مرد خویشتن پوشیده به اعباء رسالت و ملابست و مخالطت کرده به آن «۵».

قُمِ اللَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا، بر خیز در شب الا اندکی. حسن گفت: رسول را و صحابه او را در بدایت کار فریضه بود برخاستن در شب به نماز «۶» ثلثی از شب یا نیمی از شب «۷» برخاستندی «۸» و نماز کردندی «۹» تا پایهاشان بر آماهید و رنجور شدند. خدای تعالی نسخ کرد آن را برای تخفیف ایشان.

دیگر مفسران گفتند: اینکه امر نفل و هم بر حد خود مانده است. آن روز سنت بود و امروز هم سنت است، بیانه قوله تعالی: وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ «۱۰».

- (۱). آج: نیمه رسول- صلی الله علیه و سلم- بر دوش مبارک نهاده نماز می کرد.
- (۲). آج: کرباس.
- (۳). آج: تارش.
- (۴). کا، آد، گا: پشم.
- (۵). کا: با آن.
- (۶). کا، آد، گا: برخاستن به نماز شب.
- (۷). آد، گا: از آن. [...]
- (۸). آج: بر می‌خاستند.
- (۹). آج، کا: نماز می کردند.
- (۱۰). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۷۹.

صفحه : ۵

اما مقدار شب به قدر وسع و امکان اگر جمله شب تواند و اگر نیمی و اگر ثلثی و کمابیش او. و مستحب آن است که نیمه آخرین شب برخیزد به نماز شب که آن سنتی مؤکد است و در سفر «۱» ثابت است و ساقط نمی‌شود. رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت «۲» امیر المؤمنین علی- علیه السلام- را «۳» در وصایت او: عليك بصلاة الليل، عليك بصلاة الليل، عليك بصلاة الليل. آنکه استثنا کرد و گفت: إِلَّا قَلِيلًا، أَلَا اندکی که «۴» رواست که در او بخسپی. نصفه در اینکه خلاف کردند که اینکه بدل چیست! زجاج گفت: بدل «لیل» است، کأنه قال: قم الليل نصفه، بدل البعض من الكل» چنان که: مررت بالقوم ثلثهم، و بعضی دیگر «۵» گفتند: بدل إِلَّا قَلِيلًا است، آن قلیل را تفسیر کرد به نیمه شب، و معنی یکی باشد برای آن که هیچ فرق نبود میان آن که یک «۶» نیمه شب بخسپد و یک «۷» نیمه نماز کند. از «۸» میان آن دو نیمه فرق «۹» نیست. أَوْ انْقَصَ مِنْهُ قَلِيلًا، أَى من النصف، یا بکاهان [«۱۰» از نیمه اندکی. «أو» تخیر را باشد. أَوْ زِدْ عَلَيْهِ، یا بفرای بر نیمه چیزی. حجری نیست اگر خواهی نیمه‌ای از شب بر خیز «۱۱» و اگر خواهی کمتر و اگر خواهی بیشتر. وَرَتَّلَ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا، و قرآن می‌خوان به ترتیل و آهستگی و نهادگی.

(۱). آد، کا هم.

(۲). کا از.

(۳). کا: ندارد.

(۴). کا: ندارد.

(۵). کا، آد، گا: ندارد.

(۶-۷). آج: ندارد.

(۸). آد، گا: ندارد.

(۹). آج: فرقی.

(۱۰). اساس تا اینکه جا افتادگی دارد، با توجه به نسخه بدلها، از آج افزوده شد.

(۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها به نماز.

صفحه : ۶

گفتند: چون اینکه آیت آمد رسول- علیه السلام- و صحابه نماز می کردند در شب و نمی دانستند بتحقیق که ثلث کی است و نیمه «۱» کی است، و وقت بود که شب با روز «۲» می کردند خوف آن را که نبادا «۳» که آنچه مراد است کرده نشود «۴»، خدای تعالی تخفیف کرد در آخر سورت بقوله: عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى، «۵» و گفتند: میان اول سورت و آخر سورت یک سال بود، و سعید بن المسیب گفت: ده سال بود. مقاتل و ابن کیسان گفتند: اینکه به مکه بود پیش از آن که پنج نماز فریضه کردند، آنگه به پنج نماز اینکه فریضه «۶» منسوخ کردند. و «ترتیل» هویدا و گشاده خواندن بود، و اشتقاق او من قولهم: ثغر رتل اذا كان مفلجا، دندان گشاده را رتل و رتل «۷» خوانند.

ابو بکر بن طاهر گفت: یعنی تأمل کن در لطایف خطاب او و نفس خود را مطالبت کن به قیام کردن به احکام او، و دل را به فهم معانی او، و سرت را به اقبال کردن بر او.

عبد الله بن عمرو «۸» روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت صاحب قرآن را گویند:

اقرأ و ارق و رتل كما كنت ترتل في الدنيا فان منزلك عند آخر آية تقرأوها

، گفت گویند: قرآن می خوان و بر بالا می شو به هر آیتی درجه ای، و به ترتیل خوان چنان که در دنیا خواندی، یعنی ساکن خوان تا بیشتر توانی رفتن درجات رفیعتر باشد که منزل تو بنزدیک آخر آیت است که بخوانی.

إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا، ما بر تو خواهیم افگندن سخنی [۱-پ] گران. قتاده گفت: احکام و فرایض و حدود او ثقیل است. حسن گفت: مرد باشد که به یک دم سورتی فرو خواند و لکن عمل کردن «۹» بر او گران است.

(۱). آد، گا: نصف. [.....]

(۲). آج: تا به روز، کا: تا روز.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نباید.

(۴). کا و دیگر نسخه بدلها: گزارده نیاید.

(۵). سوره مزمل (۷۳) آیه ۲۰.

(۶). کا: فرض.

(۷). آد: رتل و رتل.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: عبد الله بن عمر.

(۹). کا، آد، گا: تحمّل کردن.

صفحه : ۷

أبو العالیه گفت: اینکه قرآن است به وعد و وعید و حلال و حرام: محمّد کعب «۱» گفت: گران است اینکه قرآن بر منافقان. فزاء گفت: مراد آن است که متین «۲» و فصیح است، رکیک و ضعیف نیست. عبد العزیز بن یحیی گفت: متین است چنان که گویند: فلان رزین راجح. حسین بن الفضل را از اینکه آیت پرسیدند، گفت: خفیف علی اللسان «۳» ثقیل فی المیزان.

ابو بکر طاهر «۴» گفت: یعنی قولی که احتمال نکند آن را الا دلی مؤید به توفیق «۵» و نفسی مزین به توحید. بعضی دگر گفتند: قیام کردن به اعباء و تکالیف او گران است. ابن زید گفت: ثقیل فی الدنیا و الاخره، در دنیا بر نفس گران است و در آخرت گرانی ترازو و میزان است.

الحارث بن هشام رسول را پرسید، گفت: «۶» وحی چون آید به تو! گفت:

اوقاتی چونان باشد که آواز جرس، و آن بر من گران بود و سخت «۷»، و اوقاتی فریشته «۸» بیاید به «۹» صورت مردی، من آنچه او بگوید بشنوم و بدانم.

عایشه گفت که: دیدمی رسول را در سرمای سخت که جبرئیل «۱۰» وحی بر او می‌گزاردی و او خوی «۱۱» می‌ریختی.

إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ، یعنی ساعات شب و هر ساعت از او ناشیه‌ای «۱۲» باشد، برای آن «ناشیه» «۱۳» خوانند او را که پدید می‌آید کنشاً السحاب، چنان که ابر پدید آید، يقال: نشأت السحابه اذا بدت و انشأها الله أي أبدأها، و جمعها ناشئات.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: محمد بن کعب.

(۲). کا، آد، گا: مبین.

(۳). آج و.

(۴). گا: ابو بکر بن طاهر.

(۵). کا: توفیقی.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: پرسید که. [...]

(۷). آد، گا: صعب.

(۸). کا، آد، گا: فرشته‌ای.

(۹). کا، آد، گا: بر.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: جبرئیل.

(۱۱). کا، آد، گا: عرق.

(۱۲). کا، آد، گا: ناشئه‌ای.

(۱۳). کا، آد، گا: ناشئه.

صفحه ۸ :

عبد الله عباس گفت همه شب [۲-ر] ناشئه باشد، بعضی دگر گفتند: ناشئه الليل قیامه باشد، و به زبان حبشه «نشأ» اذا قام باشد «۱». عکرمه گفت: قیام اول شب باشد.

در خبر است که: زین العابدین علی بن الحسین «۲» میان نماز شام و خفتن نمازهای بسیار کردی. او را پرسیدند از اینکه، گفت:

إِنَّ

«۳» هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا، ابو عمرو و ابن عامر ابن محیصن خواندند: «وطاء» به کسر «واو» ممدود علی معنی المواطاة و هی الموافقه «۶»،

گفت: آن باشد که زبانش با دل موافق بود و دل با سایر اعضا، و باقی قرآء خواندند: «وطأ» به فتح واو مقصور، ای فراغا للقلب.

عبد الله عباس گفت: نماز «۷» اول شب اولیتر باشد برای آن که نداند که به آخر شب بیدار شود یا نه. قتاده گفت: أَشَدُّ وَطْئًا، ای

اثبت قیاما. قرظی گفت: بر نماز کننده گرانتر باشد، و گفت: دلیل اینکه تأویل

قوله- علیه السلام: «اللهم اشدد وطأتك على مضر».

ابن زید گفت: دلش فارغتر بود به شب، چه حوائج و کارها پیشش نیاید «۹». حسن گفت: ثابت قدمتر باشد در «۱۰» خیر. و اقوم قبلاً، ای اصح قولاً و قراءه، آنچه خواند و گوید «۱۱» درست تر باشد، گفتند: به نشاطتر باشد و

(۱). کا، آد: اذا اقام.

(۲). کاد، آد، گا علیهما السلام.

(۳). کا، آد، گا: هذا.

(۴). کا، آد، گا: عبد الله عمر.

(۵). کا، آد، گا: بود.

(۶). اساس: به صورت «مواقعه» هم خوانده می شود.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها به. [.....]

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۹). آج و دیگر نسخه بدلها: پیش نیاید او را.

(۱۰). گا کار.

(۱۱). آد در شب.

صفحه : ۹

مخلص تر. إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا، گفت: تو را در روز سبوحی و سیری باشد دراز در طلب معیشت. و «سبح» رفتن و آمد شدن «۱» باشد [۲-پ] و منه السباحة فی الماء، و فرس سابع شدید الجری، قال الشاعر:

ابا حوالکم شرق البلاد و غربها ففیها لکم یا صاح سبح من السبح

و یحیی بن یعمر در شاذ خواند. «سبحا» به «خا» ی معجم و معنی او خفت و سعت و استراحت باشد، و از اینکه جاست قول رسول- صلی الله علیه و علی اله- که عایشه را گفت که دعای بد می کرد بر دزدی:

لا تسبیخی عنه بدعائك علیه

، ای لا تحففی عنه، گفت: تخفیف مکن بر او به اینکه نفرین، یعنی چون تو نفرین کنی عذاب بر او آسانتر شود. و «تسیح» توسیع پنبه و پشم باشد که بازند «۲»، قال الاخطل یصف قنّاصاً و کلاباً:

فأرسلوهن یدرین التراب کما یدری سبائح قطن ندف أوتار

ثعلب گفت: «سبخ» تردد و اضطراب باشد، و «سبخ» سکون باشد، و منه

قوله- علیه السلام: الحمی من فیح جهنم فسبخوها بالماء

، ای سکنوها.

وَ اذْکُرْ اسْمَ رَبِّکَ، نام خدای «۳» می گوی. سهل گفت یعنی: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ می خوان در اوایل سور. وَ تَبَتَّلْ اِلَیْهِ تَبَتُّلًا، و با در او گریز گریختنی.

عبد الله عتّاس گفت: عمل صالح بکن خدای را. حسن گفت: اجتهاد کن. این زید گفت: خویشان را با عبادت او پرداز. شقیق گفت: توکل کن بر او، و اصل «تبتّل» انقطاع باشد و خویشان از همه جهان ببردن و با او گریختن. و «بتل» و «بتر» قطع باشد. و مرد زاهد را که از دنیا انقطاع با خدای کند او را متبتّل خوانند، قال امرؤ القیس:

تضیء الظلام بالعشاء كأنها مناره ممسی راهب متبتّل

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: آمدن و شدن.

(۲). آج: پشم و پنبه باشد که بر آن زنند، کا و دیگر نسخه بدلها: پشم و پنبه را باز زنند.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها و.

صفحه : ۱۰

و منه

الحديث نهی رسول الله عن التبتّل

، و مریم و فاطمه را- علیهما السلام- برای اینکه بتول خوانند. زید أسلمه «۱» گفت: تبتّل آن باشد که دنیا را کند [۳- ر] و طلب رضای خدای کند. روایت کردند از باقر- علیه السلام که او گفت: تبتّل آن است که دست بردارد در نماز، و قوله: تبتّیلاً، مصدری است لا من لفظ الفعل و حقه التبتّل.

رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، اهل حجاز و ابو عمرو و حفص «رب» خواندند مرفوع الباء علی الابتداء و «لا اله الا هو خبره»، و التقدير: ربّ المشرق و المغرب واحد، و روا بود که خبر مبتدای محذوف باشد، و التقدير: هو ربّ المشرق و المغرب، و «لا اله الا هو» در محلّ حال باشد، و التقدير: وحده لا شریک له. و روا بود که خبر بعد خبر باشد و محلّ او رفع بود، ای واحد. و باقی قرءاء مجرور خوانند علی صفة ربّ فی قوله: وَ اذْکُرْ اسْمَ رَبِّكَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، جز او خدایی نیست. فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا، فعیل است به معنی مفعول، ای من تکل امرک الیه، او را و کیل گیر که در کارها بر او توکل کنی و کارها با او تفویض کنی.

وَ اصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ، و صبر کن بر آنچه می گویند اینکه کافران از ایداء تو به سخنهاى موحش. وَ اهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا، و از ایشان ببر بریدنی نیکو. به آیت قتال منسوخ است اینکه حکم، أبو الدرداء گفت: ما در بدایت اسلام در روی قومی می خندیدیم و دلهاى ما مستعجل به آن که کی باشد که فرصت یابیم که ما ایشان را بکشیم، و اینکه آن تقیت است که گروهی بر ما عیب می کنند.

وَ ذَرْنِي وَ الْمُكَدِّبِينَ أُولِي النَّعْمَةِ، خدای تعالی رسول را گفت: مرا رها کن با اینکه کافران که تو را دروغ می دارند. أُولِي النَّعْمَةِ، خدوندان تنعم. «نعمه» به فتح «نون» تنعم باشد و به کسر «نون» مال و منفعت باشد و به ضم «نون» مسیرت باشد، يقال: نعمه عین و نعمه عین و نعمی عین [۳- پ]. مقاتل حیّان گفت:

(۱). آج: زید بن اسلم، کا و دیگر نسخه بدلها: زید اسلم.

صفحه : ۱۱

آیت در آنان آمد که در غزاة بدر کافران را طعام دادند و ایشان «۱» ده کس بودند و حدیث ایشان در سوره انفال برفت. بعضی

دگر گفتند: در صناید قریش آمد که مستهزئان بودند. وَ مَهْلَهُمْ، و مهلت ده ایشان را اندکی «۲» از روزگار که «۳» بس بر نیاید که به تیغ تو «۴» کشته شوند و به آتش من سوخته. و مورد آیت تهدید و وعید است، و نصف «قلیلا» روا بود که بر ظرف بود «۵»، ای زمانا قلیلا، و یا صفت مصدری محذوف، ای مهلا قلیلا.

قوله: إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا، آنگاه بر سیل تهدید و وعید گفت: بنزدیک ما انکال است، یعنی قیود و بندها. یکی را «نکل» گویند. شعبی گفت: بند دوزخیان نه برای آن است تا بنگریزند، و لکن عادت اهل زندان است که «۶» با بند دارند ایشان را «۷» تا نوعی [دیگر] «۸» عذاب باشد ایشان را. وَ جَحِيمًا، و آتشی بر افروخته.

وَ طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ، و طعامی با غصه که در گلو بماند و فرو نشود و بر بالا نیاید، يقال: غصّ باللقمة، و شرق بالماء و شجی بالعظم اذا بقى فى الحلق. و طعام اهل دوزخ غسلین و زقوم باشد و ضریع. وَ عَذَابًا أَلِيمًا، و عذابی مؤلم.

حمران بن اعین روایت کرد که: رسول - علیه السلام - اینکه آیت بخواند و بیفتاد و از هوش بشد «۹». خلیل بن حسان گفت: شبی حسن بصری بنزدیک ما

(۱). اساس با خطی متفاوت از متن و به صورت نو نویس افزوده است: «را تقویت کردند و آنان»، که با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

(۲). کا: که.

(۳). کا: ندارد.

(۴). کا و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: باشد.

(۶). کا: زندانیان آن است که. [...]

(۷). کا: ایشان را پایها بند دارند.

(۸). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۹). آج و دیگر نسخه بدلها: برفت.

صفحه : ۱۲

بود و روزه داشت «۱» وقت روزه گشادن «۲» طعامی که بود پیش بردیم، اینکه آیت او را یاد آمد «۳»، گفت: طعام بردار «۴». شب دیگر «۵» هم چنین کرد. شب دیگر «۶» ثابت بنانی و یزید ضبّی را بیاوردیم تا او را شفاعت کردند «۷» تا طعامی «۸» بخورد.

در خبر است که وقتی امیر المؤمنین را «۹» علیه السلام - [۴-] دندان به درد آمد، و از آن رنجی عظیم می بود او را، گفت: بار خدایا در پاره‌ای استخوان اینکه همه الم بتوانی آفریدن، تو را با ما دوزخ به چه کار است؟ إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا، وَ طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَ عَذَابًا أَلِيمًا.

يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَ كَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيًّا مَهِيلاً، «۱۰»: آن روز که زمین بجنبد و کوهها پشته ریگ روان شود. و مهیل مفعول هلت علیه التراب باشد، و منه

قول النبی - صلی الله علیه و آله و سلم: کیلو الطعام و لا تهیلوا

، ای لا تصبوا جزافا.

إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ الْآيَةَ، گفت: ما فرستادیم به شما پیغمبری را تا گواه باشد به شما، چنان که فرستادیم به فرعون

پیغمبری را و آن موسی بود- علیه السلام.

فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ، فرعون در پیغمبر خود «۱۱» عاصی شد. فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا، ما او را بگرفتیم گرفتنی سخت و گران، و منه طعام، و بیل و مستوبل اذا لم يكن مريثا، و منه الوبال، و قالت الخنساء:

لقد اكلت بجيلة يوم لاقت فوارس مالك اكلا و بيلا

- (۱). کا: به روزه بود.
- (۲). آج، کا، گا: وقت افطار.
- (۳). کا: اینکه آیت برخواند.
- (۴). کا، آد، گا: بردارید.
- (۵). کا، گا و سیوم.
- (۶). کا: ندارد.
- (۷). کا، آد، گا: تا با او سخن گفتند.
- (۸). کا: تا او طعام.
- (۹). کا: علی را.
- (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها گفت.
- (۱۱). کا، آد، گا: ندارد. [.....]

صفحه : ۱۳

فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا، گفت: چگونه پرخیزی «۱» و بگریزی «۲» اگر کافر شوی «۳» آن روزی که کودکان را پیر کند، یعنی از هول آن پیر شوند «۴». و مراد آن است که از عذاب آن روز کجا گریزی «۵»، و ابو السماک العدوی خواند در شاذ فکیف تَتَّقُونَ «۶» علی الاضافة الى ياء المتكلم، چگونه پرخیزی «۷» از من یعنی از عذاب من. «یوما» نصب بر ظرف باشد، و اینکه آنگاه باشد که خدای تعالی آدم را گوید: برخیز و اهل دوزخ را از فرزندان به دوزخ فرست.

إبن السدی «۸» گفت: اینکه «۹» اولاد الزنا باشند. بعضی دگر گفتند:

فرزندان مشرکان باشند «۱۰». و محققان [۴-پ] گفتند: کنایت است از هول و شدت.

السَّمَاءُ مَنْفَطِرٌ بِهِ، گفت: آسمان شکافته شود به او، و گفتند: به آن روز، و گفتند: به هول آن روز، و گفتند: «به»، ای بالله. و «سما» هم مذکر باشد و هم مؤنث، اما تذکیر او در اینکه آیت است، و تأنیث او فی قوله: إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ «۱۱»، و گفتند: «سما» مؤنث است، و «منفطر» برای آن گفت که بر سبیل نسبت است، ای ذات انفطار، کتامر و لایبن، و امرأة حایض و طاهر و طامث، ای ذات حیض، و طهر و طمٹ.

- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: پرهیزید.
- (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بگریزید.
- (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: شوید.

- (۴). آج: پیر بکنند.
- (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: گریزید.
- (۶). آج و دیگر نسخه بدلها بکسر نون.
- (۷). آج، آد، گا: پرخیزید، کا: پرهیزید.
- (۸). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱ / ۳۰): سدی.
- (۹). آج، کا: اینان.
- (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها و اینکه اقوال معتمد نیست، چه با ایشان خطابی نیست و نه بر ایشان عقابی هست.
- (۱۱). سوره انفطار (۸۲) آیه ۱.

صفحه : ۱۴

كان وَعْدُهُ مَفْعُولًا، وَعَدَهُ او کرده بود، یعنی آنچه او به وعده داد لا- محال کاین و واقع بود، پس همچنان است که پنداری کرده است.

إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ، ای هذه السورة أو هذه الآيات، اینکه سورت یا اینکه ایات یادگاری است یاد دهنده. فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا، هر که او خواهد به خدای خود راهی بگیرد، یعنی به ثواب خدای- که آن به اختیار اوست- اگر طاعت کند به ثواب رسد که خدای تعالی وعده داده است او را به آن و دعوت کرده است او را با آن، و اگر نکند به سوء اختیار او باشد.

إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ- الآیة، گفت: خدای تو می داند یا محمد که تو بر می خیزی نزدیکتر یا کمتر از چهار دانگ شب. وَ نِصْفَهُ وَ ثُلُثَهُ، و نیمه او و دو دانگ از او. نافع و ابو عمرو خواندند: «نصفه و ثلثه» به جرّ «فا» و «ثا» عطفًا علی قوله: مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ، و باقی قراء خواندند: نِصْفَهُ وَ ثُلُثَهُ، نصب بر ظرف، ای تقوم نصف الليل و ثلثه. وَ طَائِفَةٌ، و گروهی از آنان که با تواند. وَ اللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ، خدای تعالی می اندازد «۱» شب و روز به تقدیری مقدر که گاهی [۵-] شب آرد و گاهی روز آرد، گاهی شب دراز بود و روز کوتاه، و گاهی روز دراز بود و شب کوتاه، برای آن تا آنچه به شب فایت شود به روز قضا کنی، و آنچه به روز فایت شود به شب قضا کنی. عِلْمٌ أَنْ لَنْ تُحْصَوْه، دانست که شما احصای ساعات شب نتوانی کردن «۲»، یعنی طاقت نداری «۳» احیاء شب کردن. فَتَابَ عَلَيْكُمْ، توبه شما قبول کرد و عذر شما پذیرفت «۴».

فَمَاقْرَأْ مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ، بخوانی «۵» از قرآن آنچه بر شما خوار باشد از جمله قرآن. سَدَىٰ گفت: صد آیت قرآن بخواند، روز قیامت از محاجت قرآن

(۱). آج: می افزاید.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: نتوانید کردن.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارید. [...]

(۴). آج، آد، گا: پذیرفت، کا: پذیرفت.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: بخوانید.

صفحه : ۱۵

مسلم بود. کعب گفت: هر که هر شب صد آیت قرآن بخواند او از جمله قرآن خوانان بنویسند. سعید «۱» گفت: پنجاه آیت. ربیع بن

بدر «۲» گفت: فَأَقْرَأُوا مَا تَيْسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ بخوانی «۳» آنچه میسر شود از قرآن، گفت: در قراءت نماز شام و خفتن خواست. عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرَضَى، آنگه بیان کرد که اینکه تخفیف برای آن کرد که دانست که از شما بهری بیماران باشند و بهری مسافران باشند که در زمین بروند به طلب روزی «۴». و باشد «۵» که در سبیل خدای جهاد کنند، ایشان طاقت اینکه تکلیف ندارند. بر ایشان آسان کرد و بر شما نیز تا تکلیف همه بر یک حد باشد: فَأَقْرَأُوا مَا تَيْسَّرَ مِنْهُ بخوانی «۶» از قرآن آنچه میسر شود.

عبد الله مسعود گفت: هر مردی که چیزی از شهری به شهری برد و به نرخ روز بفروشد، ثواب او بنزدیک خدای تعالی ثواب شهیدان بود. آنگه اینکه آیه بخواند. وَ آخِرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ آخِرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. و از صادق علیه السلام- روایت کردند «۷» فی قوله: مَا تَيْسَّرَ [پ-۵] مِنْهُ

قال: خشوع القلب و صفاء السر

، گفت: مراد خشوع دل است و صفای سر.

وَ أَفِيْمُوا الصَّلَاةَ وَ اتُوا الزَّكَاةَ، نماز به پای داری «۸» و زکات مال بدهی «۹».

وَ أَفْرِضُوا لِلَّهِ قَرْضًا حَسَنًا، و به خدای دهی «۱۰» قرضی نیکو، مراد صدقات است و انواع بر و معروف و صلوات. وَ مَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ، ما «معجزات» راست،

(۱). کا، گا: سعد.

(۲). کا، آد، گا: ربیع بن زید.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بخوانید.

(۴). کذا در اساس و آج، دیگر نسخه بدلها چنان که گفت: و آخرون يضربون فی الارض یتبغون من فضل الله و آخرون یقاتلون فی سبیل الله.

(۵). آد، گا: باشند.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: بخوانید.

(۷). همه نسخه بدلها بجز آج که گفت.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: دارید.

(۹). آج و دیگر نسخه بدلها: بدهید.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: دهید.

صفحه : ۱۶

گفت: هر چه در پیش فگنی «۱» برای خود از خیری و بزی و صدقه‌ای. تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ، آن بنزدیک خدای باز یابی «۲» مدخر نهاده. هُوَ خَيْرٌ، «هو» فصل است بر مذهب بصریان و عماد خوانند کوفیان اینکه را «۳»، وَ خَيْرًا وَ أَعْظَمَ، منصوب است بر مفعول دوم تَجِدُوهُ و نصب «أجرا» بر تمیز «۴» است، گفت: آن را یابی «۵» به از آن که داده باشی «۶» و عظیم و بزرگوارتر به مزد. وَ اسْتَغْفِرُوا لِلَّهِ، از «۷» خدای آمرزش خواهی «۸» که او آمرزنده و بخشاینده است.

(۱). آج: در پیش افگنی، کا و دیگر نسخه بدلها: در پیش دارید.

(۲). کا، آد، گا هو خیر مبتدا و خبر است. [.....]

(۳). کا، آد، گا: باز یابید.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: یابید.

(۵). آد، گا: تمیز.

(۶). آد، گا: و از.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: داده باشید.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: خواهید.

صفحه : ۱۷

سوره المدثر

اینکه سورت مکی است «۱»، پنجاه و شش آیت است و دویست و پنجاه و پنج کلمت است، و هزار و ده حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت: هر که او یا ایها المدثر بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر کس که تصدیق کرد رسول را در مکه و هر کس که تکذیب کرد ده حسنات «۲» بنویسد او را «۳».

[سوره المدثر (۷۴): آیات ۱ تا ۵۶]**[اشاره]**

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

یا اَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ (۱) قُمْ فَأَنْذِرْ (۲) وَ رَبِّكَ فَكَبِّرْ (۳) وَ ثِیَابِكَ فَطَهِّرْ (۴)

وَ الرَّجَزَ فَاهْجُرْ (۵) وَ لَا تَمُنَّ بِتَسَكُّتِكُمْ (۶) وَ لِرَبِّكَ فَاصْبِرْ (۷) فَاِذَا نُفِرَ فِی النَّاقُورِ (۸) فَذٰلِكَ یَوْمَیْذِ یَوْمِ عَسِیرٍ (۹)

عَلِی الْكٰفِرِیْنَ غَیْرُ یَسِیرٍ (۱۰) ذَرْنِیْ وَ مَنْ خَلَقْتَهُ وَحِیدًا (۱۱) وَ جَعَلْتَهُ لَهٗ مَالًا مَّمْدُودًا (۱۲) وَ بَیْنِ شَیْءٍ شَیْءًا (۱۳) وَ مَهَّدْتَهُ لَهٗ تَمَهِیدًا (۱۴)

ثُمَّ یَطْمَعُ اَنْ اَزِیْدَ (۱۵) كَلَّا اِنَّهٗ كَانَ لِآیٰتِنَا عَنِیدًا (۱۶) سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا (۱۷) اِنَّهٗ فَكَّرَ وَ قَدَّرَ (۱۸) فَقُتِلَ كَیْفَ قَدَّرَ (۱۹)

ثُمَّ قُتِلَ كَیْفَ قَدَّرَ (۲۰) ثُمَّ نَظَرَ (۲۱) ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ (۲۲) ثُمَّ اَدْبَرَ وَ اسْتَكْبَرَ (۲۳) فَقَالَ اِنْ هٰذَا اِلَّا سِحْرٌ یُّؤْتُوْنِیْ (۲۴)

اِنْ هٰذَا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ (۲۵) سَأُصَلِّیْهِ سَقَرَ (۲۶) وَ مَا اَدْرَاكُ مَا سَقَرَ (۲۷) لَا تُبْقِیْ وَ لَا تَذَرْ (۲۸) لَوَاحِئَهُ لِّلْبَشَرِ (۲۹)

عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ (۳۰) وَ مَا جَعَلْنَا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلَائِكَةً وَ مَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً لِّلَّذِیْنَ كَفَرُوْا لَیَسْتَفِیْنِ الَّذِیْنَ اٰتُوْا الْكِتٰبَ وَ یَزِدَادَ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِیْمَانًا وَ لَا یَرْتَابِ الَّذِیْنَ اٰتُوْا الْكِتٰبَ وَ الْمُؤْمِنُوْنَ وَ لَیَقُوْلُ الَّذِیْنَ فِیْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ وَ الْكٰفِرُوْنَ مَا ذَا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا كَذٰلِكَ یُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ یَّشَاءُ وَ یَهْدِیْ مَنْ یَّشَاءُ وَ مَا یَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ وَ مَا هِیْ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْبَشَرِ (۳۱) كَلَّا وَ الْقَمَرِ (۳۲) وَ اللَّیْلِ اِذْ اَدْبَرَ (۳۳) وَ الصُّبْحِ اِذَا اَسْفَرَ (۳۴)

اِنَّهَا لِاحْدَى الْكُبْرِ (۳۵) نَذِیْرًا لِّلْبَشَرِ (۳۶) لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ اَنْ یَّتَقَدَّمَ اَوْ یَتَأَخَّرَ (۳۷) كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِیْنَةٌ (۳۸) اِلَّا اَصْحَابَ الْیَمِیْنِ (۳۹)

فِی جَنّٰتٍ یَّتَسَاءَلُوْنَ (۴۰) عَنِ الْمُجْرِمِیْنَ (۴۱) مَا سَلَكَكُمْ فِی سَقَرٍ (۴۲) قَالُوْا لَمْ نَكُنْ مِنَ الْمُصَلِّیْنَ (۴۳) وَ لَمْ نَكُنْ نَطْعُمُ الْمَسْكِیْنَ (۴۴)

وَ كُنَّا نَحُوسُ مَعَ الْخَائِضِينَ (۴۵) وَ كُنَّا نَكْذِبُ بِيَوْمِ الدِّينِ (۴۶) حَتَّىٰ أَتَانَا الْيَقِينُ (۴۷) فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ (۴۸) فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ مُعْرِضِينَ (۴۹)
 كَانَتْهُمْ حُمْرٌ مُسْتَنْفَرَةٌ (۵۰) فَزَتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ (۵۱) بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْتَىٰ صِرْحَفًا مُنَشَّرَةً (۵۲) كَلَّا بَلْ لَا يَخَافُونَ الْآخِرَةَ (۵۳)
 كَلَّا إِنَّهُ تَذَكَّرٌ (۵۴)
 فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ (۵۵) وَ مَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَ أَهْلُ الْمَغْفِرَةِ (۵۶)

[ترجمه]

ای خویشان به جامه پوشیده.

برخیز و بترسان.

و خدای را تکبیر کن.

: و جامهات «۴» پاک بکن.

و از بت دور شو.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها و.

(۲). آج: حسنه‌ای، دیگر نسخه بدلها: حسنه.

(۳). کا: ندارد، آد، گا: برای او بنویسد، آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله.

(۴). آج: جامه‌ها/ جامه‌هایت.

صفحه : ۱۸

و منت منه تا طلب بیشی کنی.

و برای خدایت شکیبایی کن.

چون، دردمند در صور.

آن روز روزی باشد سخت.

بر کافران خوار نیست.

رها کن مرا و آن را که آفریدم تنها.

کردم «۱» او را مالی مدد کرده.

و پسرانی حاضر.

و بگستردم برای او گسترده‌ی.

پس طمع کرد «۲» که بیفزایم.

پرگست او بود آیتهای ما را کفران کننده.

و بر او نهم عذاب پای افزا «۳».

او اندیشه کرد و به انداخت «۴».

بکشاند «۵» او را چگونه انداخت.

تا پس بگشاند» (۶) او را چگونه انداخت.

پس در نگرید،

پس رو ترش کرد و پیشانی در هم کشید.

پس پشت بر کرد و بزرگی نمود.

گفت: نیست اینکه مگر جادویی که روایت می کنند» (۷).

نیست اینکه مگر سخن آدمی.

بسوزانم او را به دوزخ.

(۱). آج: و کردم.

(۲). آج: طمع دارد.

(۳). آج: پا افزایشده.

(۴). آج: بینداخت. [.....]

(۵-۶). آج: بکشاد.

(۷). آج: می کند.

صفحه : ۱۹

و چه آگاه کرده است تو را که چه باشد دوزخ.

هیچ باقی نگذارد و رها نکند.

سوزنده پوست تن باشد.

بر آن نوزده زبانی اند.

نکردیم» (۱) «خازنان دوزخ را الا فریشتگان، و نکردیم عدد ایشان را الا آزمایش آنان که کافر شدند تا به یقین بدانند آنان که ایشان

را کتاب دادند، و بیفزایند آنان که ایمان دارند ایمان، و شک نیافتند آنان که دادند ایشان را کتاب و نیز مؤمنان، و تا گویند آنان

که در دلهاشان بیماری است و کافران چه خواست خدای به اینکه مثل، همچنین گمره کند خدای آن را که خواهد و ره نماید آنان

را که خواهد و نداند لشکرهای خدای را الا او، و نیست آن الا یاد کرد آدمیان» (۲).

حقاً و بحق ماه.

و شب چون پشت بر کند.

و بحق صبح چون روشن شود.

که آن یکی از کارهای بزرگ است.

ترساننده آدمی.

آن را که خواهد از شما که فرا پیش بود و باز پس ایستد.

(۱). آج: و نکردیم.

(۲). آج: یاد کردی آدمیان را.

صفحه : ۲۰

هر کس «۱» به آنچه کرده است گرو نهاده است.

مگر اهل دست راست.

در بهشته‌اند می‌پرسند.

از گناهکاران.

که برد شما را در دوزخ [۷-۷].

گفتند: نبودیم از نماز کنان.

و ندادگان «۲» طعام درویش.

و در رفته‌مانی [با] «۳» فرو شوندگان.

و دروغ داشتمانی روز «۴» جزا.

تا آمد به ما کار درست.

سود ندارد ایشان را شفاعت خواهان.

چیست ایشان را که از یاد کردن فرو می‌کردند.

پنداری که ایشان خرائند رمیده.

که برمد از شیر.

بل می‌خواهد هر مردی از ایشان که بدهند او را صحیفه‌های افلاخته «۵».

هر گز نباشد اینکه بل نمی‌ترسند از سرای باز پسین.

حقاً که اینکه یادگاری است.

هر که خواهد یاد کند اینکه را.

و یا نکنند الا

(۱). آج: نفس.

(۲). آج: ندادمانی.

(۳). اساس: کلمه زیر وصالی رفته، با توجه به آج افزوده شد.

(۴). آج: به روز.

(۵). آج: افراخته.

صفحه : ۲۱

که خواهد خدای، او اهل ترسیدن «۱» و اهل آمرزش است.

قوله: «۲» یا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ، بیان کردیم که: «مدثر» متدثر بوده است، «تا» را «دال» کرده‌اند و در «دال» ادغام کرده، و روایت کرده‌اند که:

اول سورتی که از قرآن فرود آمد، سورت فاتحه «۳» بود، آنکه: یا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ، و آنکه: اقرأ بِاسْمِ رَبِّكَ «۴» [۷-پ].

جابر بن عبد الله انصاری «۵» گفت از رسول - علیه السلام شنیدم که گفت:

در وادی می‌گذشتم، مرا آواز دادند از چپ و راست و پس و پیش، نگاه کردم کس را ندیدم. بر بالا نگریدم شخصی را دیدم بر سریری که مرا ندا می‌کرد. بترسیدم از او، مستوحش شدم گفتم: جامه بر من افگنی «۶» و مرا باز پوشی «۷». جامه بر من افگندند و من بخفتم. جبریل آمد و اینکه آیات آورد. یا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ، قُمْ فَأَنْذِرْ، و روایتی دیگر «۸» بر کوه حرا بودم که اینکه شخص را دیدم و وحی بر من القا کرد. من با خانه خدیجه شدم. گفتم: دثرونی، و مراتب آمد. خدیجه مرا به جامه پوشید، جبریل آمد و اینکه سورت آورد: یا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ، قُمْ فَأَنْذِرْ، ای خویشان به جامه پوشیده برخیز و قوم را بترسان و با خدا خوان.

وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ، و خدای را تکبیر و تعظیم کن.

وَثِيَابِكَ فَطَهِّرْ، و جامه پاکیزه کن، عکر مه گفت عبد الله عباس را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: معنی آن است که خویشان را از غدر و معصیت دور دار و جامه غدر و معصیت مپوش، آنکه گفت که: نشیدی که غیلان بن سلمه الثقفی چگونه گفت:

(۱). آج: پرستیدن.

(۲). آج تعالی.

(۳). کا، آد، گا: فاتحه کتاب.

(۴). سوره علق (۹۶) آیه ۱.

(۵). کا، آد، گا: جابر بن عبد الله الانصاری. [.....]

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: افگنید.

(۷). آج: باز بوشانید، کا و دیگر نسخه بدلها: باز پوشید.

(۸). کا، آد گفت.

صفحه : ۲۲

وَأَنِّي بِحَمْدِ اللَّهِ لَا ثَوْبَ فَاجِرٍ لَبَسْتُ وَلَا مِنْ غَدْرَةٍ اتَّقَعْتُ

و عرب کسی را که او از غدر دور باشد گویند: فلان طاهر الثیاب نقی الجیب «۱»، چون غدار باشد گویند: هو دنس الثیاب، ابی کعب گفت: یعنی البسه علی نراهه من الغدر و الجور.

ابراهیم و قتاده و ضحاک و شعبی گفتند: جامه پاک گردان، یعنی خود را از ریب و تهمت و معصیت پاکیزه دار و کنایت [۸- ر] کرد به جامه از تن و از عرض، برای آن که جامه مشتمل است بر تن «۲» و عنتره گفت:

فشککت بالزومح الاصم: ثیابه لیس الکریم علی القنا بمحرّم

أراد بالثیاب النفس، و قال آخر:

ثیاب بنی عوف طهاری نقیة و أوجههم بیض المسافر غرّان

و قال الراجز «۳»:

لا هم ان عامر بن جهم اوجب حجّا فی ثیاب دسم

مجاهد گفت و سعید جبیر که: جامه کنایت است از دل، یعنی دل پاکیزه بکن «۴»، گفت: دلیل اینکه «۵» بیت امرؤ القیس است:

و ان یک قد ساء تک منی خلیقه فسلی ثیابی من ثیابک تنسل

ای قلبی من قلبک، حسن و قرظی گفتند: و خلقک فحسّن، خوی نیکودار با مردمان، گفت دلیلش قول شاعر «۶»:

و یحیی لا یلام بسوء خلق و یحیی طاهر الاثواب حرّ

ای حسن الاخلاق.

عبد الله عباس گفت: یعنی جامه‌ات باید تا از وجهی حلال «۷» پاکیزه بود.

(۱). کا، آد، گا و.

(۲). گا، آد: جامه بر او مشتمل است.

(۳). آج، کا: الاخر.

(۴). آج: پاکیزه‌دار.

(۵). آج: دلیل بر اینکه قول.

(۶). آج شعر.

(۷). آج، کا، دا و.

صفحه : ۲۳

ابن و سیرین و ابن زید گفتند: جامه‌ات به آب پاکیزه بشوی «۱» و از نجاست و دنس پاک بکن، و اینکه برای آن گفت که مشرکان، نکردندی. گفت: تو جامه بشوی و چنان مکن که ایشان می‌کنند.

طاووس گفت: و ثیابک فقیر، جامه کوتاه‌دار، برای آن که جامه کوتاه پاکیزه باشد، و بیانش آن که در کلام امیر المؤمنین «۲» آمده است که او را گفتند:

چرا جامه کوتاه می‌داری! گفت:

لأنه ابقی و اتقی و اتقی

، برای آن که بهتر بماند و پاکیزه‌تر باشد و پرهیزگار وارتر «۳». بعضی دیگر گفتند [۸-پ]: جامه کنایت است از اهل. یعنی اهلت را از تهمت‌ها پاکیزه‌دار، و عرب کنایت کند به جامه و ازار «۴» و فراش و لباس از زن، قال الله تعالی: هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ «۵»، بعضی دگر گفتند: یعنی دلت پاک کن از هر چه دون اوست.

و الرَّجْزُ «۶» فَاجْتَبُوا الرَّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ «۸» وَا لَا تَمُنَّ تَسْتَكْبِرُ، حسن بصری خواند: تَسْتَكْبِرُ، به جزم: ای علی جواب النهی، و اینکه قراءت بد است برای آن که به جواب لایق نیست. و أعمش به نصب خواند علی تقدیر «کی»، المعنی لکی تستکثر. و عامه قراء به رفع خواندند.

مفسران در معنی آیت [۹-ر] خلاف کردند. بیشتر مفسران گفتند معنی آن است که: چیزی به کسی مده برای آن که تا بیش از آن عوض بستانی، قتاده گفت: چیزی به کسی مده برای طمع دنیا. ضحاک و مجاهد گفتند: اینکه خاص رسول را بود. ضحاک گفت: با دو گونه است، یکی حلال و یکی حرام. اما آن که حلال است هدایا است که چیزی بدهند تا بیشتر بستانند، اما آنچه حرام است

ریاست که در شرع حرام افتاد، و اوّل را بر سیل مجاز ربا خواند. حسن گفت:

مَنْت منه بر خدای به عملی که کنی که تو را آن عمل بسیار و بزرگ آید.

ربیع گفت: عمل خود بسیار مدار که آن در جنب نعمت خدای حقیر است. خصیف از مجاهد گفت: ضعیف مباش از آن که عمل بسیار کنی، من قولهم: جبل منین ای ضعیف، دلیل اینکه تأویل قراءت عبد الله مسعود است: و لا تمنن ان تستکثر، ای لا تضعف عن استکثار العمل. ابن زید گفت: به نبوت مانت منه بر مردمان تا بر آن اجرتی بستانی.

وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ، و برای خدای صبر کن بر ادای رسالت و بر ایذا و رنجهایی که تو را می دهند و بر جهاد کافران و بر انواع بلیات، و حمل او بر عموم کردن اولیتر باشد.

فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ، چون در صور دمند. عبد الله عباس گفت از رسول

(۱). کا، آد: که حب الدنيا رأس كل خطيئة.

صفحه: ۲۵

علیه السلام- که او گفت:

کیف انعم و صاحب القرن قد التقم القرن

، گفت:

چگونه لذت زندگانی دارم و صاحب صور صور «۱» در دهن گرفته است منتظر آن تا کی گویند او را که: در دم. اصحابان «۲» گفتند: یا رسول الله، چگونه گوئیم «۳» در پناه دادن از آن با خدای! گفت: بگویی «۴»: حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ عَلَيَّ اللَّهُ تَوَكَّلْنَا [۹-پ].

فَمَذَلِكِ يَوْمَئِذٍ يَوْمَ عَسِيرٍ، آن روز روزی است سخت و دشوار بر کافران، نه روزی آسان و خوار، گفتند: زرارۀ بن اوفی قرآن می خواند. چون به اینکه آیت رسید، یک دو بار باز خواند و نعره ای بزد و جان بداد.

آنکه قدیم تعالی گفت: ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتْ وَحِيداً، رها کن مرا با آن که «۵» آفریدم او را در شکم مادر تنها بی مال و عددی و عدتی و اتباعی، آیت در ولید مغیره مخزومی آمد. عبد الله عباس گفت: او را در قوم خود وحید خواندندی، بر اینکه قول بدل باشد از «من»، بدل الكل من الكل. و بر قول [اوّل] «۶» که ظاهر دلیل او می کند حال باشد روا بود که از فاعل بود، و روا بود که از مفعول. وَ جَعَلْتْ لَهُ مَالاً مَمْدُوداً، و او را مالی دادم با مدد از شتر «۷» و گوسفند زاینده و چون زرع و تجارت. در مبلغ آن خلاف کردند: مجاهد و سعید جبیر گفتند: هزار دینار بود. قتاده گفت: چهار هزار دینار بود. سفیان ثوری گفت:

هزار هزار دینار بود. نعمان بن سالم گفت: مال او زمینی بود.

عبد الله عباس گفت: نه هزار مثقال سیم بود. مقاتل گفت: بستانی در طایف که میوه او منقطع نشدی سال تا سال، گفت دلش قوله: وَ ظِلٌّ مَمْدُودٌ «۸»،

(۱). کا، آد، گا را.

(۲). کا، آد، گا: صحابه.

(۳). کا، آد، گا: چگونه کنیم.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: بگوئید.

(۵). کا، آد، گا من.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

(۷). آد، گا گاو.

(۸). سوره واقعه (۵۶) آیه ۳۰. [.....]

صفحه : ۲۶

در درگر جا و «۱» اینکه جا [گفت] «۲»: و جعلت له مالا ممدودا.

وَبَيْنَ شُهُودًا، و پسرانی که با او در مکه حاضر بودند از او غایب نشدندی. سعید جبیر گفت: سیزده پسر بودند مجاهد و قتاده گفتند: پانزده پسر بودند. مقاتل گفت هفت بودند: ولید بن ولید بود، و خالد بن ولید، و عماره بن الولید، و هشام بن الولید، و [۱۰- ر]. عاص بن الولید و قیس بن الولید، و عبد شمس بن الولید. سه از ایشان اسلام آوردند: خالد و هشام و عماره. گفتند: ولید پس از نزول اینکه آیت در نقصان افتاد به مال و به فرزندان و بر «۳» عاقبت هلاک شد.

و مَهَّدتْ لَهُ تَمَهِيدًا، و او را ممکن بکردم «۴» و دست فراخی دادم او را.

عبد الله عباس گفت: مالش بگستم چنان که بستر گسترند.

ثُمَّ يَطْمَعُ أَنْ أَزِيدَ، پس طمع می‌دارد که بیفزایم در مال و فرزندان او را.

کَلَّا، یعنی نباشد اینکه هرگز: إِنَّهُ كَانَ لَآيَاتِنَا عَنِيدًا، او به آیات ما و کتب ما و دلایل و بینات ما عنید و معاند و ستیهنده بوده است.

سَيَأْرَهُقُهُ ضِعْفًا، او را تکلیف کنم و بر او نهم از عذاب مشقتی که او طاقت آن ندارد. ابو سعید خدری گفت از رسول- علیه السلام- که او گفت: اینکه صعود «۵» کوهی باشد از آتش که او هفتاد سال بر آن جا می‌رود، آنکه هفتاد سال دیگر فرود می‌آید ابدًا هم چنین «۶». و در خبری دیگر «۷» رسول- علیه السلام- گفت:

کوهی باشد از آتش که او به دست و پای بر او «۸» می‌شود «۹»، چون دست بردارد نزدیک باشد، چون خواهد که دست در زند دور شود و پای «۱۰» همچین.

(۱). کا، آد، گا: جای دیگر.

(۲). اساس: افتادگی دارد، با توجه به کا، آد، گا افزوده شد.

(۳). کا، آد، گا: و به.

(۴). کا: تمکینی بکردم.

(۵). کا، آد، گا بر.

(۶). کا: همچین. أبد الدهر.

(۷). کا، آد، گا آورده‌اند که.

(۸). کا، آد، گا: بر آن جا.

(۹). کا، آد، گا آنکه.

(۱۰). کا، آد، گا او.

صفحه : ۲۷

إِنَّهٗ فَكَّرَ وَقَدَّرَ، که او تفکر کرد و تقدیر کرد. سبب نزول اینکه آیات آن بود که چون خدای تعالی سوره المؤمن فرستاد، قوله: حم، تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ «۱»، رسول- علیه السلام- اینکه سورت می‌خواند. ولید مغیره بر در مسجد گوش باز کرده بود و اینکه آیت می‌شنید. رسول- علیه السلام- چون بدانست که ولید مغیره مستمع است، دیگر باره با سر گرفت و باز خواند. ولید مغیره نیک بشنید، بیامد، به مجمع قریش آمد و گفت: من امروز [۱۰-پ] از محمد کلامی شنیدم که نه کلام انس است و نه کلام جن، اِنَّ لَهُ لِحَلَاوَةً و اِنَّ «۲» علیه لطلاوة و اِنَّ اعلاه لمثمر و اِنَّ اسفله لمغدق و اِنَّه یعلو و ما یعلی، گفت: و الله که اینکه کلام را حلاوتی است و بر او تازگی است و زبر او میوه‌دار است و زیر «۳» شاخ‌آور است، و الله که او غالب شود و بر او غلبه نکنند. اینکه بگفت و برفت و با جای خود شد «۴». قریش گفتند: و الله که ولید صابی شد، و اگر او صابی شود همه قریش صابی شوند «۵». و او را ریحان قریش گفتندی.

ابو جهل گفت: من کفایت بکنم کار او «۶»، برفت و پهلوی ولید نشست دلتنگ. ولید او را گفت: چرا دل تنگی! گفت: چرا دلتنگ نباشم، و قریش می‌گویند که: ما در آنیم که برای تو که ولیدی نفقه‌ای جمع کنیم که تو برای آن که پیر شده‌ای و کار نمی‌توانی کردن رغبت می‌کنی از دین پدرانت، و میل می‌کنی بدین محمد که تا از فضل طعام ایشان چیزی بستانی. ولید در خشم شد، گفت: قریش نمی‌دانند که در میان ایشان آن مال که مرا است «۷» کس را نیست، و آن عدد که مرا است «۸» کس را نیست، و محمد و اصحاب او از مقدار طعام او سیری می‌یابند «۹» از کجا «۱۰»

(۱). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۱ و ۲.

(۲). کا، آد، گا: ندارد.

(۳). آج: زیر او، کا، آد، گا: زیرش.

(۴). کا، آد، گا: جای خود بنشست. [...]

(۵). آج: شود.

(۶). کا، آد، گا: پس.

(۷-۸). آد: مرا هست، آج، کا، گا: مراست.

(۹). کذا: در اساس، کا، آد، گا: سیر نمی‌شوند.

(۱۰). کا، آد، گا: نمی‌شوند تا.

صفحه : ۲۸

فضله طعامی باشد ایشان را! آنگه برخاست و با ابو جهل به مجمع قریش آمد و ایشان را گفت: شما می‌گویید که محمد دیوانه است و دانی «۱» که دروغ می‌گویی «۲» که محمد هیچ دیوانگی نکرد و از او عاقلتر و کاملتر مرد نباشد. گفتند: هم چنین است. گفت: می‌گویی «۳» کاهن است، کی دیدی «۴» که او کهانت کرد! گفتند: ندیدیم. گفت: می‌گویی «۵» که شاعر است، هرگز دیدی «۶» که او شعر گفت یا شعر [۱۱-ر] خواند! گفتند: نه. گفت: می‌گویی دروغزن است، هرگز بر او دروغی آزمودی «۷»! گفتند: لا و الله و هو الأمين فینا، و او در میان ما امین است.

قریش گفتند: ولید را: «۸» پس چیست اینکه مرد! او ساعتی اندیشه کرد و سر برآورد، گفت: ساحر است، نبینی «۹» که او «۱۰» میان زن و شوهر تفریق می‌افکند و میان پدر و فرزند همی برد، من او را ساحر می‌دانم، فذلک قوله: إِنَّهٗ فَكَّرَ وَقَدَّرَ، گفت: اندیشه کرد و بینداخت. آنگه بر سبیل تعجب گفت- و طریقتی که عرب را باشد که در حال اعجاب و تعجب نفرین کنند- گویند: قاتل الله فلانا

ما أشجعهم، و مانند اینکه گفت:

فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ، بکشاند او را چگونه تقدیر کرد و چگونه انداخت اینکه حدیث. بعضی مفسران گفتند: «قتل» ای لعن، لعنت کناند بر او «۱۱»، [و گفتند] «۱۲»:

«عَذَّبَ» عذاب کناند «۱۳» او را.

ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ، و اینکه تکرار برای آن بود که او دو فکر کرد و دو تقدیر:

(۱). کا، آد، گا: می دانید.

(۲). کا، آد، گا: می گوید.

(۳-۵). آج و دیگر نسخه بدلها: می گوید که او.

(۴-۶). آج و دیگر نسخه بدلها: دیدید.

(۷). آج: درو نمی شنیدید، کا، آد، گا: دروغی آزمودید.

(۸). کا، آد، گا: پس قریش ولید را گفتند.

(۹). آج و دیگر نسخه بدلها: نینید.

(۱۰). آج از.

(۱۱). کا: کناند او را، را: کنند او را. [...]

(۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۱۳). آد: کنند.

صفحه : ۲۹

یکی آن که گفت: ساحر است، یکی آن که: تعلیل کرد آن را بالتفریق بین الرجل و اهله.

ثُمَّ نَظَرَ، آنگه اندیشه کرد. ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ، آنگه روی ترش کرد.

ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ، آنگه روی بر گردانید و تکبر کرد.

فَقَالَ، گفت: این هذا، ای ما هذا، نیست اینکه قرآن الّا سحری که روایت می کنند او را و حکایت می کنند با او.

إِنَّ هَذَا إِلاَّ قَوْلُ الْبَشَرِ، اینکه نیست الّا کلام آدمیان، گفتند: سیار «۱» را خواستند و حبر را، دو مرد بودند که مشرکان حوالت قرآن بر

ایشان کردند. بعضی دگر گفتند که: از مسیلمه روایت می کند که صاحب یمامه بود، و گفتند: از اهل بابل روایت می کند.

سَأْصَلِيهِ سَيَقَرُّ، حق تعالی گفت: بسوزانم او را و بچشانم او را عذاب سقر و اینکه نام [۱۱-پ] در کتی «۲» از درکات دوزخ و لا

ينصرف است برای علمیت و تأنیث است.

ابو هریره روایت کند از رسول- علیه السلام- که او گفت موسی- علیه السلام- پرسید از خدای تعالی که: بار خدایا، درویش ترین

بندگان تو کیست! گفت:

صاحب سقر.

وَمَا أَدْرَاكَ مَا سَقَرٌ، و تو چه دانی که سقر چه باشد! اینکه علی سبیل التغلیط و الاستعظام می گوید.

لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ، هیچ رها نکند از آنان که در او باشند الّا و همه را بسوزد. مجاهد گفت: لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ، ایشان را زنده رها نکند

و بنمیراند. نه زنده باشند و نه مرده و لیکن هر گه که سوخته شوند خدای تعالی اعادت کند ایشان را.

سَدَى گفت که: ایشان را هیچ گوشت و استخوان رها نکند و ضحاک گفت: ابقا

(۱). کا: بسیار، آد: یسار.

(۲). آد: درکی است.

صفحه : ۳۰

نکند بر ایشان در اوّل و در وقت اعادت ایشان را رها نکند.

لَوَاحِئُهُ، سوزنده باشد پوست آدمی را، و «البشر» جمع بشره و هی الجلد الفوقانی، و قال الشاعر:

تقول بنتی لا حنی السمايم «۱» و قال رؤبه:

لوح منه بعد بدن و شتق تلویحک الضامر یطوی للسبق

مجاهد گفت: سیاه کند ایشان را تا از شب تاریک سیاهتر شوند. حسن و ابن کیسان گفتند: لَوَاحِئُهُ لِلْبَشْرِ، اى تلوح للناس اى تظهر، پیدا شود آدمی را تا آنچه به خبر می شنیدند به عیان ببینند، و مثله قوله: وَ بَرَزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ «۲» و قوله: لَوَاحِئُهُ، مرفوع است بر خبر ابتداء محذوف، اى هی لَوَاحِئُهُ لِلْبَشْرِ.

عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ، بر او موکل باشند نوزده زبانه از فریشتگان، و ممتنع نباشد که نوزده فریشته مسلط باشند بر عذاب اهل دوزخ، چه قبض ارواح همه عالم مفوض است به یک فریشته و او قوی است بر آن. و در خبر آمده است که رسول [۱۲-] ر- علیه السلام- گفت: چشمهای ایشان چون برق باشد و دهنهای ایشان چون حصارها باشد، یکی را از ایشان قوت جن و انس باشد «۳» یکی از ایشان امتی را بر گردن گیرد و در دوزخ اندازد و کوهی بر گیرد و به سر ایشان فرو گذارد «۴».

عمرو بن دینار گفت: یکی از ایشان به یک دفعه به عدد ربیع و مضر خلقان را در دوزخ ریزد. عبد الله عباس و قتاده و ضحاک گفتند: چون اینکه آیت آمد، ابو جهل قریش را گفت: نمی شنوی که محمد چه می گوید؟ می گوید که:

(۱). اصل بیت در تفسیر قرطبی (۷۸/۱۹) چنین است: و تعجب هند ان رأنتی شاحبا || تقول لشیء لَوَحْتَهُ السَّمَائِم

(۲). سوره شعرا (۲۶) آیه ۹۱.

(۳). کا، آد، گا و.

(۴). کا: فرو اندازد، دا: بر سر ایشان نهد.

صفحه : ۳۱

خازنان دوزخ نوزده باشند و شما لشکری از شجاعان به هر ده مرد از شما یکی را دفع نتوانی کردن «۱».

[ابو] «۲» الاسد بن کلدۀ بن خلف بن اسد الجمحی گفت: من هفده را کفایت کنم، شما به همه دو را کفایت کنی «۳»، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت «۴»:

وَ مَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً، گفت: ما نکردیم خازنان دوزخ را الا فریشتگان، و عدد ایشان نکردیم الا فتنه و اختبار کافران تا پیدا شود که ایشان چنین محالات گویند، از آن جا که پندارند که ایشان چون مردان دنیاند و قوت ایشان بر حد قوت ایشان باشد، و نیز در آن افتند که اینکه چه عدد است و چرا اینکه عدد بر عقد نیست و آنگه اینکه عدد اندک با خلاق عالم چگونه مقاومت

کنند» (۵)، و نیز تا اهل کتاب به یقین بدانند که رسول ما محمد (۶) صادق است و آنچه می‌گوید از وحی می‌گوید که اینکه معنی در توریت و انجیل هست، و او کتاب ایشان نشنیده است و ندیده و نخوانده، چه او مردی است امی و اینکه اتفاق نیوفتد که عددی بگراف بگویند. راست آید، چنان که کما بیشی در او نباشد، چون مطابق حق بود دلیل آن باشد که از وحی است (۷)، و نیز تا مؤمنان را ایمان و یقین بیفزاید چون بشنوند از اهل کتاب که آنچه رسول [۱۲-پ] علیه السلام - گفت مطابق حق است (۸)، و نیز تا شک نباشد اهل کتاب را از جهودان و ترسایان و نیز مؤمنان (۹)، و نیز برای آن تا منافقان و آنان که شکاک و بیمار دل

(۱). کا: نتوانید کردن، دا: توانید کردن.

(۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید.

(۴). کا، آد، گا: که.

(۵). آد، گا: مقاومت توانند کرد لیستین الذین اتوا الكتاب.

(۶). کا صلی الله علیه و آله و سلم. [.....]

(۷). کا، آد، گا و یزد الذین امنوا ایمانا.

(۸). کا، آد، گا و لا یرتاب الذین اتوا الكتاب.

(۹). کا، آد، گا: و المؤمنون، و نه مؤمنان را و ليقول الذین فی قلوبهم مرض.

صفحه : ۳۲

باشند (۱). و کافران بگویند (۲) که: خدا به اینکه مثل چه خواست (۳).

و بعضی مفسران گفتند: مراد به اینکه مرض خلاف است نه نفاق، برای آن که سورت مکی است و در مکه نفاق نبود، منافقان به (۴) مدینه پیدا شدند (۵)، خدای تعالی گفت برای آن کردم تا بعضی را اضلال کنم به معنی امتحان، و بعضی را هدایت دهم به معنی بیان و توفیق. و گفتند: اضلال اینکه جا اظهار فضیحت کافران است به ذم و ملامت ایشان و آن حکم باشد به ضلال ایشان و هدایت اینان. آنگه گفت: وَ مَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ، و هر کس نداند که لشکر خدای چند است الا او (۶). گفتند: اینکه جواب ابو جهل است. چون گفت لشکر خدای محمد خود اینکه عدد است.

عبد الله عباس گفت: رسول - علیه السلام - غنایم حنین می‌بخشید (۷) و جبرئیل - علیه السلام - در پهلوی او نشسته بود، فریشته‌ای آمد و گفت: یا رسول الله، خدای می‌فرماید که فلان کار کن. رسول - علیه السلام - گفت: یا جبرئیل، اینکه را می‌شناسی! گفت: دانم که فریشته است، و نه هر فریشته که خدای را هست من او شناسم.

اوزاعی گفت که: موسی - علیه السلام - در مناجات گفت: بار خدایا در آسمان از خلقان تو کیستند! گفت: فریشتگان. گفت: عدد ایشان چند است!

گفت: دوازده (۸) سبط اند. گفت: عدد هر سبطی چند باشد! گفت: عدد ذره‌های خاک. و ما هی، نیست آن [۱۳-ر]. گفتند: کنایت است از دوزخ، و گفتند (۹): از جنود. إِلَّا ذِکْرِي، اَلَا يَادِ دَانِي آدَمِي رَا.

(۱). کا، آد، گا و الکافرون.

(۲). آج: نگویند، کا: گویند ماذا اراد الله بهذا مثلا.

- (۳). کا، آد، گا: چه خواسته است.
- (۴). کا، آد: در.
- (۵). کا، آد، گا کذلک یضلّ الله من یشاء و یهدی من یشاء.
- (۶). گا و.
- (۷). آج: قسمت می کرد.
- (۸). کا، آد، گا: دوازده هزار.
- (۹). اساس: گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۳

كَلَّا وَالْقَمَرَ، أَى حَقًّا، وَ بِحَقِّ مَاه. وَاللَّيْلِ إِذْ أَدْبَرَ، وَ بِحَقِّ شَبِّ چُونِ پِشْتِ بَرِ كَنْد. وَقَرَأَ دَرِ اَیْنِکِه لَفْظِ خِلَافِ کَرْدَنْد. نَافِعِ وَ حَمْزِه وَ خَلْفِ وَ یَعْقُوبِ وَ حَفْصِ «اذ» خَوَانَدَنْد ظَرْفًا «۱» لَمَّا مَضَى مِنَ الزَّمَانِ. اَدْبَرَ عَلِی وَ زَنْ اَفْعَلِ مِنَ الِادْبَارِ، وَ دَرِ شَاذِّ اِبْنِ مَحِیصَنْ هَمْ چَنِینِ خَوَانَد. بَاقِی قَرَأَ «اِذَا دَبَرَ» بَرِ ظَرْفِ زَمَانِ مُسْتَقْبِلِ، «دَبَرَ» عَلِی وَ زَنْ فَعْلِ «۲». وَ دَرِ مَعْنِی «دَبَرَ» خِلَافِ کَرْدَنْد. بَعْضِی کَفْتَنْد: دَبَرَ خِلَافِ «۳» اَدْبَرَ لِأَنَّ مَعْنِی دَبَرَ اَقْبَلِ وَ هُوَ ضِدُّ اَدْبَرَ. وَ بَعْضِی دَکَرِ کَفْتَنْد: دَبَرَ اِی جَاءَ بَعْقِبِه، یَقَالُ: دَبَرَ اللَّیْلِ النَّهَارِ اِذَا جَاءَ فِی اَثَرِه، وَ اَبُو الضَّحْحِ کَفْتُ کِه: عِبْدُ اللّٰهِ عَبَّاسٌ عِیْبُ کَرْدِی بَرِ اَنْ کَسِ کِه «دَبَرَ» خَوَانَدِی. بِی «الف» وَ کَفْتِی: اِنْمَا یَدْبَرُ ظَهْرَ البَعِیْرِ، پِشْتِ شَتْرِ بَاشَدِ کِه رِیْشِ شُودِ اَوْ اَزِ دَبْرِ گَرَفْتِه اِسْتِ، وَ «۴» بَعِیْرِ دَبْرِ، وَ هَمَانَا اَنْ لَغْتِ دَبْرِ یَدْبَرُ بَاشَدِ بِه کَسْرِ «عین»، پَسِ اَیْنِکِه لَازِمِ نِیَاِیدِ کِه اَبُو الضَّحْحِ کَفْتُ اَزِ پَسْرِ عَبَّاسِ، قَرَأَ کَفْتُ: هَمَا لَغْتَانِ، یَقَالُ: دَبَرَ وَ اَدْبَرَ بِمَعْنِی، قَالِ الشَّاعِرُ:

صدعت غزاله قبله بفوارس ترکت مسامعه كأمس الدابر
ابو عمرو گفت: «دبر» لغت قریش است و «ادبر» لغت دگر عرب.

وَالصُّبْحِ إِذَا اسْفَرَ، وَ بِحَقِّ صَبْحِ چُونِ رُوشَنْ شُود. عَامَّه قَرَأَ اَسْفَرَ خَوَانَدَنْد اِذَا اَضَاءَ، وَ اِبْنِ السَّمِیْعِ دَرِ شَاذِّ خَوَانَد: «سفر» بِی «الف» وَ هَمَا لَغْتَانِ، یَقَالُ:

سفر وجهه و اسفر اذا اضاء، و روا بود که من سفرت المرأة «۵» اذا القت قناعها عن

- (۱). کا، گا: ظرف.
- (۲). اساس و الصبح إذا اسفر، و به حق صبح چون روشن شود، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید و از مورد و موضع بحث به دور می نماید. [...]
- (۳). کا، آد، گا: بر خلاف.
- (۴). کا، آد، گا: یقال.
- (۵). آج و دیگر نسخه بدلها باشد.

صفحه : ۳۴

وجهها، و معنی آن باشد که: و الصبح اذا اسفر الليل عن نفسه، بحق صبح چون شب از [۱۳-پ] خویشتن «۱» باز کند، و ممکن باشد که معنی آن بود که صبح تاریکی را نفی می کند و می‌روبد چنان که خانه رو بند «۲»، يقال: سفرت البيت اذا كنته و المسفرة المكسفة.

إِنَّهَا لِأَحَدِي الْكَبِيرِ، که آن- یعنی سقر- یکی است از کارهای عظیم. و واحد «کبر» کبری باشد، يقال: امرأة كبرى و نسوة كبر. نذيراً للبشر، نصب او بر حال است، گفت: ترساننده است آدمی را.

حسن گفت: و الله که خدای تعالی آدمی را به هیچ چیز انذار نکرد از دوزخ سخت تر. خلیل گفت: «نذیر» مصدر است کالنجیر، برای آن مؤنث را به او وصف کرد، و گفتند: «۳» فعل خدا است «۴»، تقدیر الکلام: و ما جعلنا اصحاب النار الا ملائكة نذیر للبشر. و گفتند «۵»: فعل رسول است- علیه السلام- و التقدیر: یا ایها المدثر قم فأندر اندارا للبشر، چنان که اینکه مصدری باشد منصوب عن قوله:

قَم فَأَنْذِرْ، و اینکه بعید است. و ابراهیم بن ابی عبله در شاذ خواند: «نذیر» علی تقدیر هو نذیر.

لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَتَقَدَّمَ أَوْ يَتَأَخَّرَ، اینکه بدل بشر است بدل البعض من الكل، گفت: نذیر است آدمیان را و از ایشان آنان را که خواهند که تقدم کنند در خیر یا تأخر کنند از شر، و نظیره بقوله «۶»: وَ لَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَ لَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ «۷»، و قوله: فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَ مَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ «۸».

كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ، هر نفسی به آنچه کرده باشد گرو نهاده است،

(۱). کا، آد، گا: شب را از خود.

(۲). اساس: روید، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها از.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها و.

(۵). آج از.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: قوله.

(۷). سوره حجر (۱۵) آیه ۲۴.

(۸). سوره كهف (۱۸) آیه ۲۹.

صفحه : ۳۵

یعنی به عمل خود گرفتار است و بستار «۱» بمانده و خیر گرو نهاده «۲».

إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ، اَلْأَهِلُّ «۳» دست راست که اهل بهشت باشند که ایشان محاسب و مرتهن نباشند برای خود «۴»، برای آن که خدای بیامرزد ایشان را.

قتاده گفت: مردمان همه بستارند به گناه خود [۱۴-ر] اَلْأَهِلُّ بهشت.

مفسران خلاف کردند در «اصحاب اليمين» که مراد کیست در اینکه آیت.

زادان گفت: از امیر المؤمنین علی «۵»، او گفت: اطفال مسلمانان اند. أبو ظبیان «۶» گفت از عبد الله عتیاس که او گفت:

فریشتگانند «۷». ابو حمزه الثمالی روایت کرد از باقر- علیه السلام- که «۸» گفت: که ما و شیعت ما از اصحاب اليمين ایم «۹». حسن

گفت: مؤمنان مخلص باشند. یمان گفت: آنان باشند که فکته رهن خود کرده باشند به توبه.

قاسم گفت: هر نفسی مرتهن است به عمل خود از خیر و شر، الا آن کس که اعتماد بر فضل و رحمت کند دون کسب و خدمت، و هر که بر کسب خود اعتماد کند او گرو نهاده کسب شود» (۱۰).
 ابو عمرو النجاری (۱۱) گفت در اینکه آیت: کیف الفرار من القدر و کیف القرار علی الخطر، گفت: از قدر چگونه توان گریختن، و یا بر خطر چگونه قرار توان گرفتن!

- (۱). کذا: در اساس، دیگر نسخه بدلها: ندارد.
- (۲). آج: ندارد، کا: به مانند چیزی، آد، گا: مانده چیزی به گرو نهاده.
- (۳). همه نسخه بدلها: اصحاب. [.....]
- (۴). آج: به گناه خود.
- (۵). کا، گا علیه السلام که.
- (۶). آد، گا: ابو ظیان، آج: ابن طیان.
- (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: فرشتگانند.
- (۸). آج و دیگر نسخه بدلها، ندارد.
- (۹). آد در حاشیه افزوده است با خطی نزدیک به متن اصلی: در تفسیر اهل البیت - علیهم السلام - وارد است که «یمین» امیر المؤمنین - علیه السلام - است و «اصحاب یمین» شیعیان اویند.
- (۱۰). آد، گا: بود.
- (۱۱). آد، گا: بخاری.

صفحه: ۳۶

فِي جَنَّاتٍ يَتَسَاءَلُونَ، در بهشتها باشند و می پرسند از گناهکاران، یعنی از کافران:
 مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ، چیست آنچه «۱» شما را به دوزخ برد!
 قَالُوا لَمْ نَكُ مِّنَ الْمُصَلِّينَ، یعنی چه کردی «۲» که از آن سبب دوزخی شدی «۳»!
 گویند: سبب آن بود که ما از جمله نمازکنان نبودیم و درویش را طعام ندادیم.
 وَ كُنَّا نَحُوسُ مَعَ الْخَائِضِينَ، و ما با آنان که خوض کردند در معاصی خوض کردیم، و با ایشان «۴» همکار بودیم.
 وَ كُنَّا نَكْذِبُ يَوْمَ الدِّينِ، و روز قیامت که روز جزاست دروغ داشتیم و اینکه دلیل است بر آن که مراد به آیات کافرانند، و اینکه حکم ایشان را خواهد بود «۵».

حَتَّىٰ أَنَا الْيَقِينِ، تا یقین درست که در او هیچ شک نیست، و آن مرگ است که به ما آمد.

تا به اینکه جا حکایت کلام ایشان است، از اینکه جا خدای تعالی گفت:

فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ، هیچ سود ندارد ایشان را [۱۴-پ] شفاعت شیعیان.

عبد الله مسعود گفت: فریشتگان و پیغامبران «۶» و شهیدان و صالحان. و جمله مؤمنان تا «۷» در دوزخ بنمانند، الا آن که جامع باشند اینکه چهار خصلت را، و اینکه آیات برخوانند «۸». و اینکه آیات دلیل است بر آن که کفار متعبدند به شرایع، برای آن که چون ایشان را پرسیدند. از علت حصول ایشان در دوزخ، علت ترک نماز و زکات و خوض در معاصی گفتند و اصرار بر تکذیب قیامت، چنان که بر کفر گفتند ما

- (۱). اساس: آنچه / آنچه.
- (۲). همه نسخه بدلها: چه کردید.
- (۳). همه نسخه بدلها: شدید.
- (۴). همه نسخه بدلها یار و.
- (۵). آد، گا: بود.
- (۶). همه نسخه بدلها: فرشتگان و پیغمبران. [.....]
- (۷). کذا در اساس، آج و گا، آد: ابد.
- (۸). آج: آیات را برخواند، دیگر نسخه بدلها: آیات برخواند.

صفحه : ۳۷

را عقوبت است، گفت: بر ترک نماز و زکات و ارتکاب فساد عقوبت است «۱».

اگر گویند: اینکه حکایت قول دوزخیان است و در گفتار ایشان چه حجت باشد! گوئیم: در قیامت معارف ضروری باشد و مردم ملجأ باشند به آن که دروغ نگویند، از آن جا که دانند که اگر خواهند تا معصیت کنند، منع کند «۲» ایشان را از آن.

حسن گفت ما را حدیث کردند که: یک شهید در حق هفتاد کس از اهل بیت خود شفاعت کند.

حسن بصری روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: فردای قیامت مردی بیاید از اهل بهشت و گوید: بار خدایا! فلان کس مرا در دار دنیا شربتی آب داد و او در دوزخ است، شفاعت من در او قبول کن و او را به من بخش.

خدای تعالی گوید: به تو بخشیدم او را. او بیاید و او را در دوزخ بجوید تا بیابد و او را بیرون آرد.

و روایت است که رسول - علیه السلام - گفت که: از امت من مرد باشد که «۳» شفاعت کند گناهکاران را بیش از عدد بنی تمیم. و در خبری دیگر: مرد باشد از امت من که به شفاعت او بیشتر از عدد مضر به بهشت روند «۴».

فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ مُعْرِضِينَ، آنگه بر سبیل تعجب گفت: چیست آنها را که از اینکه «۵» تذکره و یاد کرد، که قرآن است، اعراض [۱۵- ر] می کنند و بر می گردند! و نصب او «۶» بر حال است و عامل در او استفهام است.

كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُّسْتَفْرِفَةٌ، پنداری که اینان خرانی اند رمنده «۷»، يقال: نفرت و استنفرت، بمعنی واحد، و أنشد الفراء.

- (۱). آد، گا: نیست.
- (۲). همه نسخه بدلها: منع کنند.
- (۳). همه نسخه بدلها: مرد باشد از امت من که.
- (۴). آد، گا: شوند.
- (۵). آج: در اینکه.
- (۶). آد، گا: نصب معروضین.
- (۷). همه نسخه بدلها: خرانی اند رمنده.

صفحه : ۳۸

امسك حمارك انه مستنفر في اثر أحمره عمدن بغرب» (۱)

مدنیان و شامیان خواندند: «مستنفره»، به فتح «فا»، «۲» و باقی قراء به کسر «فا» خواندند. بر قراءت اهل مدینه و شام لفظ مفعول بود، یعنی رمانیده و فعل متعدی باشد.

فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ، در اینکه لفظ خلاف کردند مفسران. مجاهد و قتاده و ضحاک و ابن کیسان گفتند: مراد به «قسوره» تیراندازانند، و اینکه روایت عطاست از عبد الله عباس. سعید جبیر گفت: صیادانند، و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس. و ابو حمزه گفت از عبد الله عباس که: مراد مردان «۳» به خشم آمده‌اند.

ابو المتوکل گفت: «قسوره» لغظ القوم باشد آواز «۴» مردم باشد در گفتاگوی «۵».

ابو هریره گفت: شیر باشد. سلیمان بن قته «۶» گفت از عبد الله عباس که: «قسوره» به زبان حبشه شیر باشد، و اصل کلمت از «قسر» است و آن جبر و ستم باشد، و وزنها «۷» فعوله باشد، اینکه برای آن خوانند او را که همه سباع را قسر کند و قهر.

عکرمه گفت از عبد لله عباس: مِنْ قَسْوَرَةٍ، اى من جبال الصيادين، از دام صیادان گریخته باشد.

زید أسلم گفت: هر چه قوی باشد از آدمی و جز آدمی بنزدیک عرب «قسوره» باشد، و قيل: هی ظلمة اللیل، تاریکی شب باشد. و اصل او آن است که گفتیم: من «القسر» «۸»، قال لیبید بن ربیعہ «۹» [۱۵-پ]:

(۱). آج، کا: یغرب، چاپ شعرانی (۳۱۸/۱۱): لغرب.

(۲). آد، آج، گا ای منفره.

(۳). آج: مردمان.

(۴). آج: آغاز.

(۵). کا: گفت: و گوی، آج: گفتاروی. [...]

(۶). اساس: نقطه ندارد، آد، گا: قبه، آج، رقیه، شعرانی (۳۱۹-۱۱): قته.

(۷). کا: و وزن آن.

(۸). اساس: القصر، که به نظر می‌رسد کلمه دست کاری شده است، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و عبارت قبلی در همین مورد، و نیز شواهد شعری تصحیح شد.

(۹). آد، گا: امیه بن ربیعہ.

صفحه : ۳۹

إذا ما هتفنا هتفه في ندینا اتانا الرّجال العائدون «۱» القساور

بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْتَىٰ صِخْرَفًا مُنَشَّرَةً، گفت: بل هر مردی از ایشان می‌خواهد که او را صحیفه‌های افلاخته دهند «۲»، یعنی هر یکی را از اینان پیغامبری آرزو می‌آید «۳». و سبب نزول آیت آن بود که گفتند: یا محمد!؟ اگر خواهی تا ما به تو ایمان آریم، کتابی باید خاص از خدای تعالی به فلان و فلان که در آن ما را فرموده باشند که متابعت تو کنیم، بیانه قوله: (لن نؤمن لك حتى تنزل علينا كتابا نقرؤه) «۴».

عبد الله عباس گفت مشرکان گفتند: اگر محمد راستیگر است «۵» باید تا «۶» فردا که ما برخیزیم. بر بالین هر یکی از ما صحیفه‌ای

نهاده باشد» (۷) «افلاخته» (۸) خاص به هر یکی از ما که در آن جا برات و امان او باشد از دوزخ. مطر الوریاق گفت: خواستند تا ایشان را اثری باشد که از ایشان باز گویند و باز نویسند، بی‌عملی که کرده بودند» (۹). کلبی گفت مشرکان گفتند: ما شنیدیم در بنی اسرائیل هر مردی را گناه او و کفارت که در روز و شب کرده بودی بر جای نبشته، بامداد بر بالین او نهاده بودی، ما را» (۱۰) هم چنین می‌باید. خدای تعالی ردّ کرد بر ایشان و ردع کرد ایشان را، گفت: کلاً، نباشد اینکه که شما می‌خواهی» (۱۱). گفتند: (کلاً) ای حقاً. بل لا یخافون الآخرة، ایشان از آخرت نمی‌ترسند.

(۱). آد، گا: العابدون، آج: العائدون.

(۲). کا، گاه، آد: باز کرده باشد.

(۳). آج: می‌کند.

(۴). اشاره است به سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۹۳ با اندک اختلافی در ضبط: لَنْ نُؤْمِنَ لِرُبِّكَ حَتَّىٰ

(۵). آج: راستگوی است، آد، گا: راستگیر است.

(۶). آد: که.

(۷). آد، گا: برای ما هر یک کتابی و صحیفه باشد، آج، با اینکه هر یکی را از ما صحیفه نهاده باشد.

(۸). کا، گاه، آد: باز کرده.

(۹). آج: بر عملی که کرده باشند.

(۱۰). کا: او را. [.....]

(۱۱). آج: می‌گویند، آد، گا: می‌خواهند، کا: می‌خواهید.

صفحه : ۴۰

كَلَّا إِنَّهُ تَذَكِّرُهُ، حَقًّا که اینکه قرآن یاد گاری و یاد دهنده‌ای است شما را.

فَمَنْ شَاءَ ذَكَّرَهُ، هر که خواهد، باید تا می‌خواند اینکه قرآن و یاد می‌کند.

وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ، آنچه گفت: یاد نکنند الا آنچه که خدا خواهد.

در تأویل او چند قول گفتند، یکی آن که: ایشان قرآن یاد نکنند الا و خدای تعالی» (۱) خواننده آن [۱۶-ر] باشد، برای آن که

طاعت است و خدا مرید است آن را.

و وجهی دگر آن که: ایشان» (۲) نکنند، الا آنگاه که خدا بفرماید، و چون بفرماید لابد مرید باشد آن را.

و وجهی دگر آن که: آیت در حق آنان بود که معلوم از حال ایشان آن است که ایمان نیارند، و گفت: یاد نکنند الا آنچه خدا

خواهد که» (۳) ایشان را جبر کند، و اینکه ارادت اضطراری باشد، و مثله قوله: وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا فَأَنْتَ

تُكْرَهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (۴).

نافع و یعقوب به «تا» ی خطاب خواندند، و دیگران به «یا» خواندند.

هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَ أَهْلُ الْمَغْفِرَةِ، او اهل و سزاوار آن است که از او ترسند، و اهل آن است که بیمارزد آنان را که از او بترسند و از

معاصی او اجتناب کنند.

أنس روایت کرد از رسول- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَىٰ آلِهِ- که او گفت در اینکه آیت که خدای تعالی» (۵) گفت: «۶» من اهل آدم که از

من بترسند و با من انباز نگیرند، و اهل آنم که بیمارزد آن را که با من انباز نگیرد.

و به روایت دیگر: من اهل آنم که از من بترسند بندگان من، اگر ایشان از من نترسند و دلیری کنند بر معاصی من، من اهل آنم که ایشان را بیمارزم.

(۱). آج: خدای، کا، گا: و الا خدای تعالی.

(۲). آد، کا، گا ذکر آن.

(۳). آد، کا، گا: تا.

(۴). سوره یونس (۱۰) آیه ۹۹.

(۵). همه نسخه بدلها: خدای تعالی.

(۶). آد که.

صفحه : ۴۱

سوره القیامه

اینکه سورت مکی است، و چهل آیت است، و صد و نود و نه کلمت است، و ششصد «۱» و پنجاه و دو حرف است. و روایتی «۲» است از زرّ حبیش، از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت: هر که او سوره القیامه بخواند، من و جبرئیل گوی «۳» دهیم که او مؤمن بوده است به روز قیامت، و چون در قیامت آید روی او «۴» تابان باشد بر روی همه خلقت «۵».

[سوره القیامه (۷۵): آیات ۱ تا ۴۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لَا اُقْسِمُ بِیَوْمِ الْقِیَامَةِ (۱) وَلَا اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللّٰوَامَةِ (۲) اَیَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَلَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهٗ (۳) بَلٰی قَادِرِیْنَ عَلٰی اَنْ نُّسَوِّیَ بَنَانَهٗ (۴)
 بَلْ یُرِیْدُ الْاِنْسَانُ لَیْفَجِرَ اَمَامَهٗ (۵) یَسْئَلُ اَیَّانَ یَوْمِ الْقِیَامَةِ (۶) فَاِذَا بَرَقَ الْبَصَرُ (۷) وَ حَسَفَ الْقَمَرُ (۸) وَ جُمِعَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ (۹)
 یَقُولُ الْاِنْسَانُ یَوْمَئِذٍ اَیْنِ الْمَقَرُّ (۱۰) كَلَّا لَا وُزَرَ (۱۱) اِلٰی رَبِّكَ یَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ (۱۲) یُنَبِّئُ الْاِنْسَانَ یَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَ اَخَّرَ (۱۳) بَلْ
 الْاِنْسَانُ عَلٰی نَفْسِهٖ بَصِیْرَةٌ (۱۴)

وَ لَوْ اَلْقٰی مَعَاذِیْرَهٗ (۱۵) لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ (۱۶) اِنَّ عَلَیْنَا جَمْعَهٗ وَ قُرْآنَهٗ (۱۷) فَاِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهٗ (۱۸) ثُمَّ اِنَّ عَلَیْنَا بَیَانَهٗ (۱۹)

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ (۲۰) وَ تَذَرُّونَ الْاٰخِرَةَ (۲۱) وَ جُوهٗ یَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ (۲۲) اِلٰی رَبِّهَا نَاطِرَةٌ (۲۳) وَ وُجُوْهٗ یَوْمَئِذٍ بِاَسْرَةٍ (۲۴)
 تَطْنُنُّ اَنْ یُّفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ (۲۵) كَلَّا اِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِیَ (۲۶) وَ قِیْلَ مَنْ رَاقٍ (۲۷) وَ ظَنَّ اَنَّهُ الْفِرَاقُ (۲۸) وَ التَّفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ (۲۹)
 اِلٰی رَبِّكَ یَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ (۳۰) فَلَا صَدَقَ وَ لَا صَلَّى (۳۱) وَ لٰكِنْ كَذَّبَ وَ تَوَلٰی (۳۲) ثُمَّ ذَهَبَ اِلٰی اَهْلِهٖ یَتَمَطَّى (۳۳) اَوْلٰی لَكَ فَاَوْلٰی (۳۴)

ثُمَّ اَوْلٰی لَكَ فَاَوْلٰی (۳۵) اَیَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ یُّتْرَكَ سُدًی (۳۶) اَلَمْ یَكُنْ نُطْفَةً مِنْ مِّنٰی یَمٰنِی (۳۷) ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّٰی (۳۸)

فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى (۳۹)
أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى (۴۰)

[ترجمه]

سو گند نخورم به روز قیامت.
و سو گند نخورم به تن ملامت کننده.
می‌پندارد آدمی که ما جمع نکنیم استخوانهای او!
آری، تواناییم «۶» بر آن که راست کنیم سر

-
- (۱). آج، کا، چاپ شعرانی (۱۱ / ۳۲۱): سیصد.
 - (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: روایت.
 - (۳). همه نسخه بدلها: گواهی.
 - (۴). آج چون ماه.
 - (۵). آج صدق رسول الله.
 - (۶). آج: قادریم.

صفحه : ۴۲

انگشتان او.

بل می‌خواهد آدمی تا کافر «۱» شود پیش او.
می‌پرسد که کی باشد روز قیامت.
چون متحیر شود چشم.

و گرفته شود ماه.

و جمع کنند آفتاب و ماه را.

گوید آدمی آن روز که کجاست گریختگاه «۲»!

نباشد «۳»، آن روز پناه نبود.

به خدای تو بود آن روز قرارگاه.

خبر دهند آدمی را آن روز به آنچه پیش داشته بود و باز پس داشته بود.

بل آدمی بر خود بیناست.

و اگر «۴» بیفگند عذرهای خود «۵».

مجنبان به اینکه قرآن «۶» زبانت. تا شتاب کنی به او.

بر ماست جمع او و خواندن او.

چون ما خوانیم «۷» آن را، تو پسروی کن خواندن آن را.

پس بر ماست بیان او.

- (۱). ترجمه کلمه در متن تفسیر: تا فجور کند. [...].
- (۲). آج: گریز گاه.
- (۳). آج: حَقًّا نباشد.
- (۴). آج چه.
- (۵). آج را.
- (۶). آج: ندارد.
- (۷). آج: خواندیم.

صفحه : ۴۳

حاشا؟ بل دوست می داری «۱» دنیا «۲».

و رها می کنی «۳» آخرت «۴».

رویهای آن روز تازه [۱۷- ر].

به خدای خود نگران.

و رویهای «۵» آن روز ترش.

می داند «۶» که بکنند به او داهیه «۷».

پرگست «۸»؟ چون برسد به چنبر گردن «۹».

و گویند کیست فسون کننده!

و گمان برد که «۱۰» فراق است.

پیخته شود ساق به ساق.

با خدای تو «۱۱» آن روز راندن.

نکرد باور و نه نماز کرد.

و لکن دروغ داشت و پشت بر کرد.

پس برفت به اهل خود و پشت می بر کشید.

تهدید و وعید باد «۱۲» تو را.

و پس وعید باد تو «۱۳» را.

می پندارد آدمی که رها کنند او را مهمل.

نبود آبی از آب پشت که بیرون آرند؟

(۱). می داری / می دارید.

(۲-۴). آج را.

(۳). می کنی / می کنید.

(۵). آج: رویها.

(۶). آج: می‌دارند.

(۷). آج عظیم.

(۸). آج: حاشا.

(۹). آج: به جان کندن. [...]

(۱۰). آج آن.

(۱۱). آج: بود.

(۱۲-۱۳). اساس: او، با توجه به آج تصحیح شد.

صفحه : ۴۴

پس بود خونی بسته بیافرید او را و راست کرد.

کرد از او دو جفت نر و ماده.

نیست او توانا بر آن که کند زنده مردگان را؟

قوله: لا أقسمُ بِیومِ الْقِیَامَةِ [۱۷-پ]، عامّه قراء لا أقسمُ خواندند به حرف نفی، و اقسام «الف» مقطوع و دؤم همچنین.

حسن و عبد الرحمن أخرج خواندند «لا قسم» «۱»، به «لامی» موصول با «الف»، چنان که «لام» تأکید بود، و قسم مثبت نه منفی، و در دوم چنان خواندند:

که عامّه قراء می‌خوانند به «لا» ی نفی، یعنی به روز «۲» قسم نکنم و به نفس ملامت کننده قسم نکنم. و قوأس هم چنین روایت کرد از شبل از ابن کثیر.

اما در معنی و وجه او خلاف کردند، بعضی گفتند: «لا» صله است، یعنی قسم کنم به روز قیامت، و اینکه قول سعید جبر است. ابو بکر عیاش گفت: اینکه «لا» تأکید قسم است، کقولهم: لا و الله. قراء گفت: «لا» رد کلام مشرکان است، آنکه ابتدا کرد و گفت: اقسام، قسم می‌کنم «۳»، گفت: و هر سوگندی که وارد باشد مورد کلامی، لابد باید تا «لا» بر قسم مقدم بود تا فرق باشد میان سوگند جحد و میان سوگند اثبات، چنان که کسی مبتدا گوید «۴»: و الله إن الرسول حق، اینکه کلام فایده آن می‌دهد که رسول حق است، چون گوید: لا و الله إن الرسول حق، معنی آن است که: دروغ گفتند «۵» آنان که انکار رسالت او کردند، بل او پیامبر است و انکار ایشان اثر نمی‌کند

(۱). اساس، کا: لا اقسام، آج: ندارد، با توجه به گا، آد تصحیح شد.

(۲). آد قیامت.

(۳). همه نسخه بدلها و.

(۴). آج: چندان که مبتدا کوید، کا، گا، آد، چنان که به ابتدا گویند.

(۵). آج: ندارد، کا، گا، آد: گویند.

صفحه : ۴۵

در صحّت نبوت او.

مغیره بن شعبه گفت می‌گویند: قیامت و قیامت، و قیامت هر کس آن وقت است که بمیرد.

اللهم اكفني جاري السوء

، بار خدایا مرا «۷» شرّ اینکه «۸» همسایه بد کفایت کن. عدی را خواست و اُخس را. و سبب نزول آیت آن بود که: عدی بنزدیک رسول آمد و گفت: یا محمد! مرا خبر ده از روز قیامت تا کی باشد و چگونه باشد! رسول - علیه السلام - از احوال و احوال قیامت بعضی بگفت. عدی گفت: ای محمد! اینکه که تو می‌گویی، اگر معاینه بینم باور ندارم، چگونه ممکن باشد که استخوانهای پوسیده پراکنده را جمع کنند؟ خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و گفت: چنین می‌پندارد عدی که

(۱). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۶.

(۲). آج - باشد.

(۳). آج، کا، گا: خلق.

(۴). اساس، آج: ندارد، با توجه به آد و دیگر نسخه بدلها و فحوای عبارت افزوده شد.

(۵). آج: ابی مسلم.

(۶). کا: حلیف بن زهیر.

(۷). آج از.

(۸). گا، آد دو.

صفحه : ۴۷

استخوانهای او جمع نخواهیم کردن و زنده کردن آن را پس از آن که بمرده باشد «۱». و گفتند: به «عظام» کنایت کرد از جمله تن، برای آن که قوام تن به استخوانهای باشد، آن چون قالب است و گوشت و پی و پوست بر او پوشیده است. و گفتند: جواب بر وفق سؤال او «۲» آمد، چو «۳» بر لفظ او «عظام» رفت، جواب همچنان آمد، چنان که دیگری گفت: مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ «۴».

آنکه گفت: بلی قادرین، آری در آن حال که قادر باشیم بر جمع و احیاء آن. و نصب او بر حال است، عامل در او فعلی است مقدر، و تقدیر آن است که: (بلی نجمه عظامه قادرین علی أن نسوی بنانه)، قادر باشیم بر آن که سر انگشتان او راست کنیم. و ابن ابی عبه خواند «۵» «قادرین» علی تقدیر: نحن قادرین، و گفتند معنی آن است که: ما قادریم بر آن که انگشتان او راست کنیم چنان که دولّا نتواند کردن که در او بند گشایی نباشد «۶»، چنان که دست و پای چهار پایان «۷» آفریده‌ایم تا اینکه تصرّف که می‌کند نتواند «۸» کردن.

بَلِ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ، حق [۱۹-ر] تعالی گفت: بل اینکه آدمی که ذکر او رفت می‌خواهد تا فجور کند و ارتکاب معاصی «۹»، بیشتر از روز قیامت برای آن می‌پرسد که قیامت کی خواهد بودن، اینکه قول حسن است و مجاهد و عکره و سدّی. سعید جیر گفت: یعنی معصیت پیش می‌دارد و توبه باز پس، به معاصی مسرع «۱۰» و به توبه مسوّف. ضحاک گفت: مراد طول امل است، همه امید در پیش

(۱). آج: پس از مردن.

(۲). آج: ندارد، کا: آن.

- (۳). آج، آد، گا: چون.
 (۴). سوره یس (۳۶) آیه ۷۸.
 (۵). آج، آد، گا بلی.
 (۶). کا: چنان که در او بند کشان نباشد و دو تا نتواند کردن. [.....]
 (۷). آج را.
 (۸). گا: می‌کنند نتوانند.
 (۹). آج: ارتکاب بیشتر، کا، آد، گا یسأل ایان یوم القیامة.
 (۱۰). همه نسخه بدلها است.

صفحه : ۴۸

گرفته است و از مرگ هیچ اندیشه نمی‌کند.
 عبد الله عباس، و ابن زید گفتند: مراد به «فجور» تکذیب است، یعنی می‌خواهد «۱» که دروغ دارد آن را که در پیش اوست از بعث و نشور و حساب و کتاب و ثواب و عقاب.
 ابن کیسان گفت: مراد به «فجور» ظهور است، یعنی می‌خواهد «۲» تا احوال قیامت ظاهر شود او را در دنیا تا آنچه از آن به خبر می‌شود معاینه بینند.
 سدّی گفت: مراد ظلم است تا آنچه تواند کردن از ظلم به حسب طاقت و قدرت خود بکند، و گفتند: «فجور» سر در معاصی نهادن باشد و «۳» پی هوای نفس رفتن. و اصل «فجور» در لغت میل باشد.
 آنکه خدای تعالی بیان کرد که: قیامت کی خواهد بودن، به ظهور علامات، نه به تعیین وقت، گفت: فَاِذَا بَرِقَ الْبَصِيرُ، چون چشمها متخیر بماند.
 ابو جعفر و نافع خواندند: «برق»، به فتح «را»، و دیگر قراء «برق»، به کسر «را».
 و گفتند: هر دو لغت است، جز آن که: برق إذا حار معروفتر است، و برق یبرق، من البرق «۴» و اللمعان.
 قتاده و مقاتل گفتند: معنی آن است که: در وقت مرگ او فریشتگان را ببیند، و درهای آسمان گشاده، و جای خود ببیند، اما در دوزخ و اما در بهشت [۱۹-پ] چشم او شاخص و متخیر گردد، چنان که بر هم نیاید. فزاء گفت:
 «برق» بکسر الزاء اذا افزع «۵»، من قول بعض العرب:

فنفسك فانع ولا تنعنى و داو الكلوم و لا تبرق
 أی لا تفزع. و به معنی دهش «۶» و حیرت آمده است، فی قول الشاعر:

- (۱). آج: می‌خواهند.
 (۲). آج: می‌خواهند.
 (۳). کا، آد، گا: و بر.
 (۴). کا، گا: آد و البریق.
 (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: اذ افزع.

(۶). آد: دهشت.

صفحه : ۴۹

و لو أن لقمان الحكيم تعرّضت لعينه مي سافرا كاد يبرق

أى يتحير. و به معنى فتح البصر، كه چشم فراخ بر كند «۱» نیز آمده است، فى قوله: «۲»

لما اتانى ابن عمير راغباً أعطيته عيساء منها فبرق

أى فتح عينيه.

وَ حَسَفَ الْقَمَرُ، [و] «۳» ماه گرفته شود و نور او برود. ابن كيسان گفت: يعنى ناپيدا شود من قوله: فَحَسَفْنَا بِهِ وَ بَدَارِهِ الْأَرْضَ «۴»، و ابو حياء در شاذ خواند:

«خسف»، على الفعل المجهول، يعنى ماه را نور بستانند.

وَ جُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ، [و] «۵» آفتاب و ماه را جمع كنند. در خبر هست كه آفتاب و ماه را جمع كنند بر صورت «۶» دو گاف «۷» سياه بى نور.

و در قراءت عبد الله مسعود چنين است كه: و جمع بين الشمس والقمر، و گفتند معنى آن است كه: مشترك شوند در آن كه نورشان برود.

عطاء بن يسار گفت: هر دو را جمع كنند و در دريا افكنند، آب از مجاورت ايشان آتش شود، فذلك قوله: وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ «۸».

يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُ، آدمى گوید- يعنى عدی- كه: گريختن گاه كجاست تا از هول اينكه روز بگريزم «۹».

كلاً، يعنى دور است اينكه حديث و نباشد. لا وَزَرَ، مهرب و ملجای «۱۰» نبود.

حسن گفت: «وزر» كوه باشد، از آن جا كه عرب چون خوفى رسد ايشان را، گویند: الوزر يعنون الجبل، قال الشاعر [۲۰- ر]:

(۱). آد: چشم فراخ كند و بگشايد.

(۲). گا: فى قول الشاعر.

(۳-۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). سوره قصص (۱۸) آيه ۸۱. [.....]

(۶). كا، آد، گا: بر مثال.

(۷). آج، آد، گا: گاو.

(۸). سوره تكوير (۸۱) آيه ۶.

(۹). كا: بگريزيم.

(۱۰). آج: ملجأ.

صفحه : ۵۰

لعمرك ما للفتی من وزر من الموت ینقذه و الكبر

ضحاک گفت: «وزر» حصن باشد.

آنکه گفت: إلی رَبِّكَ یَوْمَئِذِ الْمُسْتَقَرُّ، آن روز هیچ قرارگاه نباشد مگر با خدای تعالی، و هیچ مرجع و مقر نبود الا به جایی که مرد اهل آن باشد از بهشت یا دوزخ.

آنکه گفت: بر سبیل تهدید و وعید: یُنَبِّؤُا الْإِنْسَانَ یَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَ أَخَّرَ، خبر دهند «۱» اینکه کافر را به آنچه کرده باشد در اول عمر و آخر عمر، و اینکه قول مجاهد است. و گفتند معنی آن است که: آنچه کرده باشد از معصیت و رها کرده باشد از طاعت، و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس.

زید ابن اسلم گفت: به آنچه تقدیم کرده باشد از مال خود برای خود و به آنچه تأخیر کرده باشد «۲» و رها کرده بر وارثان، نظیره قوله: عَلِمْتَ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَ أَخَّرَتْ «۳».

یکی از جمله بزرگان گفت پنج معصیت است در گناه از گناه صعبت:

اولش خذلان خدای بنده را تا عاصی شود. دوم آن که حلیت اولیا از او بستاند و رقم اعدا بر او کشد. سهام «۴». آن که در رحمت بر او ببندد و در عقوبت بگشاید.

چهارم آن که در حال معصیت به او می‌نگرد و او در آن فعل باشد. پنجم آن که او را در پیش خود بدارد در روز قیامت و خبر دهد او را از آنچه کرده باشد، و ذلك قوله: یُنَبِّؤُا الْإِنْسَانَ یَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَ أَخَّرَ.

عبد الله مسعود گفت: بما قَدَّمَ، به آنچه کرده باشد از عمل. و أَخَّرَ، آنچه نهاده باشد از سنت نیک یا بد که بر آن کار کنند از پس او.

بَلِ الْإِنْسَانِ عَلَی نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ، در او چند قول گفتند، عبد الله عباس گفت:

(۱). آج: تا خیر دهد، دیگر نسخه بدلها: خبر دهد.

(۲). کا، گاه، آد: کرده باشند.

(۳). سوره انفطار (۸۲) آیه ۵.

(۴). آج: سیوم، کا: سئوم.

صفحه : ۵۱

آدمی را بر خود بصیرتی [۲۰-پ] هست، یعنی بینتی و گواهانی، و او گواه است بر خود به آنچه حجت به او بایستد، چنان که گویند: فلان شاهد علی نفسه، و مثله قوله: شاهدین علی أنفسهم بالكفر «۱»، و قوله: كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْیَوْمَ عَلَیكَ حَسِیبًا «۲».

زجاج گفت: آدمی بر خود گواه است، یعنی اعضا و جوارح او بر او گواهی «۳» دهند، چنان که گفت: یَوْمَ تَشْهَدُ عَلَیْهِمُ أَلْسِنَتُهُمْ وَ أیدیهِمْ وَ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا یَعْمَلُونَ «۴».

بعضی دیگر گفتند معنی آن است که: آدمی احوال خود به داند «۵». و «ها» برای مبالغت آورد. کالهاء فی قولهم: علامه و نسابه.

قتیبی گفت: مراد اعضا و جوارح اوست، برای آن که لفظ تأنیث گفت که جمع است. بعضی دگر گفتند: برای آن مؤنث گفت که تأویل آن بر نفس کرد، ای النفس بصیره. و گفتند: برای آن که تعلیق او به نفس کرد، و نفس مؤنث است، اینکه تعلیق را جاری مجرای اضافت داشت، فهو بمنزله قولهم: ذهب بعض أصابعه، و خربت سور المدینه.

بعضی دگر گفتند: «لام» محذوف است از کلام، و التقدير: بل للإنسان «۶» علی نفسه بصیره، ای عین بصیره، آدمی بر نفس خود

بیننده هست و یا بی‌نتی از گواهان- بر آن تأویلها که گفته شد، و اینکه قول فزاء است، و آنشد:

كَأَنَّ عَلِيَّ ذِي الْعَقْلِ عَيْنًا بَصِيرَةً بِمَقْعَدِهِ أَوْ مَنْظَرَهُ هُوَ نَاطِرُهُ

يحاذر حتى يحسب الناس كلهم من الخوف لا يخفى عليه (۷) سرائره
و گفت: مثال اینکه آیت در حذف «لام» هم چنان است که گفت:

(۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۷.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۴.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: گواهی.

(۴). سوره نور (۲۴) آیه ۲۴.

(۵). آج: بدانند. [...]

(۶). کا: و الانسان.

(۷). آج، کا: علیهم.

صفحه : ۵۲

وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْرَضُوا أَوْلَادَكُمْ «۱»، و المعنى: لا و لاد کم. و قوله: هذا عارض [۲۱- ر] مُمِطْرُنَا «۲» وَ لَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ، و اگر چه او بیفکند عذرهای خود، یعنی و اگر چه او بسیار تعلل کند و عذر انگیزد و مجادله کند و مدافعه کند از خود، و مثله قوله: يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ «۳»، و اینکه قول مجاهد و قتاده و سعید جبیر است و ابن زید و أبو العالیه و عطا. فزاء گفت معنی آن است که: اگر او به تعلل و عذر انگیزدن مشغول شود، از او بر نفس او گواهان «۴» باشند که عذر او باطل کنند «۵».

مقاتل گفت: جواب او «۶» محذوف است، معنی آن که: اگر عذر آرد نپذیرند، و «القاء» را معنی اظهار است، و مثله قوله: فَأَلْقُوا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ، وَ أَلْقُوا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلْمَ «۷».

ضحاك و سدّی گفتند: معنی آن است که: آدمی را از خود بر خود گواهانند، و اگر چه او همه عذرهای برانگیزد و چاره‌ها «۸» بسازد، از درها که ببندد در وقت معصیت و حجابها که فرو گذارد، گفت: اهل یمن پرده را «معذار» گویند، یعنی آلت عذر است که به وقت اعدار فرو گذارند.

بعضی دگر گفتند: معنی «معاذیر» حوالت بعضی است بر بعضی، چنان که گفت: لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ «۹»، و «۱۰» در جواب اینکه:

(۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۳۳.

(۲). سوره احقاف (۴۶) آیه ۲۴.

(۳). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۵۲.

(۴). آج: گواهانی.

(۵). اساس: کند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آج، گآ: لو.

(۷). سوره نحل (۱۶) آیات ۸۶ و ۸۷.

(۸). اساس: چاره‌ها / چاره‌ها.

(۹). سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۱.

(۱۰). کا، گآ، آد: ندارد.

صفحه ۵۳:

أَنحْنُ صَيِّدُنَا كَمْ عَنِ الْهُدَى بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ» (۱). و كقوله: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرِنَا الَّذِينَ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنَّةِ وَالْإِنْسِ» (۲) - الآية، و مانند اینکه بسیار است.

قوله: لا- تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ، عبد الله عباس و سعيد جبير و ضحاک گفتند [۲۱-پ]: رسول- علیه السلام- چون وحی آمدی، زبان در دهن می‌جنبانیدی از حرص و ولع بر قراءت قرآن و فهم آن، خدای تعالی نهی کرد او را از اینکه به اینکه آیت و بقوله: وَ لَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ» (۳) ...

و روا باشد که اینکه نهی است که رسول- علیه السلام- اینکه فعل نکرده باشد، او را نهی کرد تا نکند، چنان که گفت: وَ لَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ- وَ الْمُتَنَفِّقِينَ» (۴) ...، و معلوم است که رسول- علیه السلام- هرگز طاعت کافران و منافقان نداشت، و قوله: «به» اینکه ضمیر (۵) شاید تا راجع بود با قرآن و شاید که راجع بود با وحی.

إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ» بر ماست که اینکه قرآن را جمع کنیم. و قرآن، و بر تو خوانیم. و اینکه لفظ مصدر است، کالرجحان و النقصان.

فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ، چون ما بر تو خوانده باشیم آن را، تو متابعت کن قراءت آن را و احکام آن را.

ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ» پس بر ماست که بیان آن کنیم، و حلال از حرام جدا کنیم. عبد الله عباس گفت و ضحاک: (ان علينا جمعه في صدرك)، بر ماست که آن را جمع کنیم در دل تو و بر تو خوانیم تا تو فهم کنی. و در آیت دلیل است بر آن که جمع قرآن رسول کرد- علیه السلام- در آخر عمر خود، به قول جبرئیل- علیه السلام- قوله: إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ» و فی قوله: وَ قُرْآنَهُ» (۶)، برای آن که نتوان خواندن آلا مجموع و مؤلف و مرتب، و نیز دلیل است در او برای آن که روا

(۱). سوره سبأ (۳۴) آیه ۳۲.

(۲). سوره فصلت (۴۱) آیه ۲۹. [.....]

(۳). سوره طه (۳۰) آیه ۱۱۴.

(۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۸.

(۵). اساس: با اینکه ضمیر، کا، گآ، آد: اما ضمیر به، با توجه به آج تصحیح شد.

(۶). چاپ شعرانی (۳۲۹ / ۱۱): ان علينا جمعه و قرانه.

صفحه ۵۴:

نباشد تفسیر قرآن کردن آلا به نصی از رسول- علیه السلام- لقوله: ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ.

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ» (۱)، گفت بر سبیل ردع و زجر کافران را: «کلا».

آنگه بیان کرد که: ایشان منافع عاجل دوست می‌دارند و آخرت و عمل او و ساز و اهبت او رها کرده‌اند» (۲)، و اینکه بر سبیل وعظ و

زجر گفت.

آنکه گفت «۳» اهل [۲۲-ر] آخرت را به دو قسمت فرو نهاد، گفت:

«وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ، إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ، رويهايي» (۴) باشد تازه به خدای نگران، و اینکه صفت اهل بهشت است که رويهای ایشان نکو و تازه باشد تا فریشتگان بدانند که ایشان اهل ثوابند.

کوفیان و مدنیان «تَجَبُّونَ» و «تَذَرُونَ» خواندند به «تا» ی خطاب و باقی قراء به «یا» خواندند علی الخبر عن الغائب «۵». و «و النضره» و «و النصاره» و البهجه و الطلاقه نظایر، و نضر «۶» وجهه ينضر «۷» نضاره و نضر الله وجهه، أي حسنه، و منه قول النبی - علیه السلام: نضر الله امرءا سمع مقالتي فوعاها.

إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ، مشبهه و اشاعره به اینکه آیت تمسک کردند بر اثبات رؤیت و گفتند: آیت دلیل آن می‌کند که خدای را ببینند برای آن که «نظر» چون به «الی» متعدی باشد فایده رؤیت دهد و بر اینکه بیتی آوردند - و هو:

نظرت الی من زین الله وجهه فیا نظره کادت علی عاشق تقضی «۸»

و جواب از اینکه آن است که «نظر» در کلام عرب بر وجوه است. از جمله وجوه و اقسام «۹» هیچ «۱۰» نیست که فایده رؤیت می‌دهد «۱۱»، نظر آید به معنی تقلیب

(۱). کا و تذرون الاخره.

(۲). کا کوفیان و مدنیان «تَجَبُّونَ و تَذَرُونَ» خواندند به تایی خطاب.

(۳). همه نسخه بدلها: ندارد.

(۴). همه نسخه بدلها: رويها.

(۵). کا: گا، آد: خبرا عن الغائب.

(۶). کا: نظر.

(۷). کا: ينظر.

(۸). کا: تقضی.

(۹). آج او.

(۱۰). کا، گا، آد آن. [...]

(۱۱). همه نسخه بدلها: رؤیت دهد.

صفحه : ۵۵

حدقه درست به جهت مرئی طلب رؤیت او را، و آید به معنی فکر و اندیشه، و آید به معنی انتظار، و آید به معنی مقابله، و آید به معنی رحمت، و از اینکه وجوه هیچ رؤیت نیست، و انما تقلیب حدقه است که مشتبه است بر ایشان برای آن که در رایی به حاسدیت سبب رؤیت هست. و دلیل بر آن که «نظر» به معنی رؤیت نیامده است آن است که: عرب اثبات نظر کنند و نفی رؤیت، آن جا که گویند:

نظرت [۲۲-پ] الی الهلال فلم أره، به ما نگریدم «۱» ندیدم. و اگر نظر به معنی رؤیت بودی اینکه کلام متناقض بودی، به منزله آن بودی که گفتم: رأیت الهلال و لم أره، و اینکه باطل است.

دلیل دیگر آن است که: رؤیت بغایت نظر کنند، گویند: ما زلت انظر الیه حتی رأیته، همی نگریدم تا آنکه که بدیدم، و چیز «۲» را بغایت نفس خود نکنند و نگویند: ما زلت أراه حتی رأیته، و اگر نظر رؤیت بودی اینکه کلام مستقیم نبودی «۳».

دلیل دیگر بر اینکه آن است که: نظر متنوع شود و رؤیت متنوع نشود، بل بر یک حدّ باشد، تعلق دارد بهری علی ما هو به، تقول العرب: نظرت إلیه نظر راض، و نظر غضبان، و نظر شزرا، و نظر بمؤخر عینه «۴»، و قد أحدّ إلیه النظر، قال الشاعر «۵»:

نظروا الیک بأعین محمّرة نظر التیوس إلی سفار الجازر
و قال آخر «۶»:

یخبّرنی العینان ما القلب کاتم «۷» و لا جن «۸» بالبغضاء و النظر الشزر
و نگویند: رأیته و رؤیة راض و رؤیة غضبان.

- (۱). کا، آد، گا: نگریستم.
- (۲). آج، گا: خیر، کا: حیرت.
- (۳). اساس، آج: بودی، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۴). کا: نظرا.
- (۵). کا: عینیه.
- (۶). آج شعر.
- (۷). کا: کاتب.
- (۸). آج، کا، گا: و لا حب، تیان: و لا حن.

صفحه : ۵۶

دلیل دیگر بر اینکه آن است که: نظر سبب رؤیت باشد، و شیء سبب نفس خود نباشد، یقولون: لو لا ائی کنت أنظر لما رأیته، اگر نه آن بودی که می‌نگریدم ندیدمی او را، اینکه جمله دلیل است بر آن که نظر دگر باشد و رؤیت دگر. دلیل دگر آن است که: نظر به «إلی» متعدی است و رؤیت و نظایر او به نفس خود متعدی است، یقال: نظرت إلیه، و لا یقال: رأیت الیه، انما یقال:

رأیته و أبصرته و احسسته و آنسته، اینکه دلیل باشد که موضوع اینکه لفظ دگر است و موضوع آن دیگر.

دلیل دیگر آن است که رؤیت [۲۳- ر] عطف کنند بر نظر به حرف تعقیب، یقولون: نظرت إلیه فرأیته، و چیز «۱» را بر نفس خود عطف نکنند، و اگر «نظر» رؤیت بودی به منزله آن بودی که رأیته فرأیته.

دلیل دیگر آن است که: خدای را- تعالی- رایبی گویند و ناظر نگویند، برای آن که نظر تقلیب حدقه درست باشد به جهت مرئی طلب رؤیت او را، و اینکه بر خدای روا نیست.

اما قوله: «و لا یَنْظُرُ إِلَیْهِمْ یَوْمَ الْقِیَامَةِ» «۲»...، معنی آن است که لا- یرحمهم. و از اینکه باب در «۳» هیچ نیست. اما بیت خبزرزی «۴» را [ست] «۵» و او از جمله شعرای محدثان است و بغدادی «۶» است، نه عربی است تا به شعر او استدلال کنند بر قرآن.

اگر گویند: چون تأویل مخالفان باطل کردی، تأویل درست چیست آیت را! گوئیم تأویل درست آن است که: «نظر» به معنی انتظار

است، و اینکه تأویل روایت کرده‌اند از عبد الله عباس و حسن و مجاهد و قتاده و ابن جریج و ابو صالح

(۱). آج: خبر.

(۲). سوره آل عمران (۳) آیه ۷۷.

(۳). آج: در او، کا، گا، آد: ندارد.

(۴). کا، گا، آد: خبز رزی طبری.

(۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [...]

(۶). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: طبری.

صفحه : ۵۷

و سعید بن جبیر، و روایت کرده‌اند از امیر المؤمنین علی - علیه السلام - و جماعتی اهل علم (۱).
و «نظر» به معنی انتظار در قرآن بسیار است، منها قوله تعالی: وَ اِنِّی مُرْسِلَةٌ اِلَیْهِمْ بِیَدَیْهِ فَنَاطِرَةٌ بِمَ یَرْجِعُ الْمُرْسِلُونَ (۲)، آی منتظره، و قوله: وَ اِنْ کَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلَی مَیْسِرَةٍ (۳) آی انتظار، و مانند اینکه بسیار است.
اگر گویند: «نظر» که به معنی انتظار باشد به نفس خود متعدی بود، یقال (۴): نظرت، بمعنی انتظرت. و چون به معنی «رؤیت» باشد به حرف جرّ متعدی باشد (۵) چنان [که] (۶): نظرت الیه گوئیم (۷): در «نظر» که تقلیب حدقه است «الی» گویند، و نیز «نظر» که به معنی انتظار بود یک بار به خود متعدی بود و یک بار به حرف جرّ، ألا تری الی قوله تعالی: فَنَظِرَةٌ اِلَی مَیْسِرَةٍ (۸) و اینکه نظر بلا خلاف به معنی انتظار است [۲۳- پ]. دگر در قول شاعر که گفت (۹):

وجوه یوم بدر ناظرات الی الرحمن یأتی بالفلاح

و قال جمیل بن معمر:

و اذا نظرت الیک من ملک و البحر دونک زدتنی نعماً

در اینکه بیتها بلا شبهه «نظر» به معنی انتظار است، و مع ذلك متعدی است به «الی».

و جواب دیگر از اینکه سؤال آن است که بعضی اهل علم گفتند از متأخران (۱۰): «الی» در آیت حرف جرّ نیست، و إنّما واحد «آلاء» است، و در واحد

(۱). آج: از اهل علم، دیگر نسخه بدلها: و از جماعتی از اهل علم.

(۲). سوره نمل (۲۷) آیه ۳۵.

(۳). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۰.

(۴). آج: فقال.

(۵). همه نسخه بدلها: بود.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها که.

(۸). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۰.

(۹). آج شعر، کا: دیگر قول شاعر که می‌گوید.

(۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها که.

صفحه : ۵۸

او سه لغت است: «إلی» مثل معا و «امعاء» او «ألی» مثل: قفا و أقفاء، و «إلی» مثل: حسی و أحساء، و بر اینکه وجه آیت محتاج نباشد به تقدیر محذوفی، بل تفسیر آیت آن بود که: «وَجُوهٌ یَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ، نَعْمَةٌ رَبَّهَا مَنظُرَةٌ». و بر وجه اول تقدیر محذوفی باید کردن، و آن از باب حذف المضاف و اقامه المضاف الیه مقامه باشد، کقوله: «وَسَأَلِ الْقَرْیَةَ» (۱)، و التقدیر: إلی ثواب ربّها ناظره.

دگر آن که: رؤیت چون از نظر باشد، ألّا به انفصال شعاع نباشد و اتصال به مرئی، و اینکه متأتی نبود ألّا با مقابله یا حکم مقابله یا مقابله محل، و اینکه بر اجسام و الوان روا بود، بر خدای تعالی روا نبود که او به «۲» صفت اجسام و اعراض نیست. اینکه جمله‌ای است در جواب شبهه‌ای که مثبتان «۳» رؤیت به آن «۴» تمسک کردند.

و «وَجُوهٌ یَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ»، و در حق قسم دؤم «۵» گفت: رویهایی «۶» باشد آن روز عابس «۷»، ترش.

تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ، یقین دانند که به ایشان دواهی و غایت عذاب خواهند کردن. و اصل «فاقره» کاسره باشد، کفقار الظهر، یقال: فقره إذا ضربت علی فقار ظهره، کما یقال: رأسه و بطنه إذا ضربه [۲۴-ر] علی رأسه و بطنه، آنکه در داهیه به کار دارند و اینکه رویهای کافران باشد.

كَلَّمَا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِي، آنکه زجر کرد کافران را و گفت: چون جان به بالای سینه رسد و زیر حلق، و التقدیر: بلغت النفس أو الروح «۸»، و ذکر او نکرد لدلالة الكلام علیه، چنان که شاعر گفت:

(۱). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸۲.

(۲). همه نسخه بدلها: بر.

(۳). آج: منتسبان. [...]

(۴). آج: بدان.

(۵). کا: دویم.

(۶). آج، کا، گا: رویها.

(۷-۸). کا، آد، گا التراقی.

صفحه : ۵۹

لعمرك ما یغنی الثراء عن الفتی اذا حشرجت یوما و ضاق بها الصدر

یعنی حشرجت النفس. و واحد «التراقی» ترقوه، و برای آن «تراقی» خوانند آن را که تراقی النفس لیها. و النفس البخار، و اینکه عبارت باشد از شدت «۱» امر چنان که درید بن الصمه گفت:

و ربّ عظیمه دافعت عنها «۲» و قد بلغت نفوسهم التراقی

وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ، و گویند راقی کیست! در او دو قول گفتند: یکی من الرقیه، و دیگر من الرقی. گویند «۳» فسون کننده کیست که فسون کند برای اینکه بیمار! قتاده گفت: طیب طیب کنند، طیب بیاید «۴» و از قضای خدا غنا نکند «۵».

مقاتل بن سلیمان گفت: اینکه فریشتگان گویند: مَنْ رَاقٍ، کیست که جان او به آسمان می‌برد، فریشتگان رحمتند یا فریشتگان عذاب! یقال: رقیة الصبی أرقیه رقیه، فأنا «۶» راق، و رقیة فی السلم أرقی رقیة، فأنا «۷» راق. اول از باب فعل یفعل باشد، و دوم از باب فعل یفعل، و اینکه روایت ابو الجوزاء است از عبد الله عباس.

ابو العالیه گفت: فریشتگان عذاب و رحمت و عذاب در او خصومت کنند تا جان او که به آسمان برد «۸».

وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ، و یقین بدانند «۹» که آن وقت فراق اوست از دنیا و فراق روح از تن او، فراق و أی الفراق [۲۴- پ]، [کما قال الشاعر] «۱۰»:

(۱). کا، آد، گا: صعوبت.

(۲). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۱۹/۱۱۱): عنهم.

(۳). اساس: فسون گویند، با توجه به آج تصحیح شد، و دیگر نسخه بدلها: یعنی فسون کننده.

(۴). آج: طیب نباشد، کا، گا: طیب نیابند.

(۵). کا، آد، گا: نکنند.

(۶-۷). کا، آد، گا: و أنا.

(۸). آج: تا جان به آسمان که برد.

(۹). کا، آد، گا: بدانند.

(۱۰). اساس، آج: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۶۰

فراق لیس یشبهه فراق قد انقطع الرجاء عن التلاقی

أنس مالک روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: چون بنده در سكرات مرگ افتد، اعضای او بعضی بر بعضی سلام می‌کنند و می‌گویند:

عليك السلام افارقك و تفارقتي إلى يوم القيامة

، و داع می‌کنند یک دیگر را و می‌گویند: اینکه مفارقتی است تا به روز قیامت.

وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ، و ساق بر ساق مالیدن گیرد از رنج و سختی جان کندن. ربیع أنس گفت: دنیا به آخرت بر پیخته شود، و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس.

و البی گفت از عبد الله عباس و حسن بصری که: کار دنیا به کار آخرت پیخته «۱» شود برای آن که او در آخر «۲» روز باشد از ایام دنیا و اول روز از ایام آخرت.

ضحاک گفت: مردم تجهیز تن او کنند و فریشتگان «۳» تجهیز روح او.

مجاهد گفت: یعنی زندگانی و مرگ جمع شود در اینکه روز: قتاده گفت: سختی بر سختی پیخته شود.

حسن گفت: مراد ساقهای اوست چون در کفن پیچند. قتاده گفت از حسن: مراد آن است که ساقهای او بمیرد و باقی تن او زنده

باشد.

زید بن أسلم گفت: یعنی ساق کفن به ساق مرده بر پیخته «۴» شود.

سعید جبیر گفت: «ساق» عبارت است از شدت، یعنی شداید بر او متتابع شود. سدی گفت: هر گه رنجی بر او به سر آید، رنجی دیگرش به سر آید «۵»، و عرب کنایت کنند «۶» به ساق از شدت، و منه قول الشاعر:

لا يرسل الساق الا ممسكا ساقا
وقال اميئة بن الصلت:

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بر پیخته. [.....]

(۲). آج: آن که او را آخرت.

(۳). همه نسخه بدلها: فرشتگان.

(۴). آج: بر پیچیده.

(۵). کا، آد: با دید آید.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: کند.

صفحه : ۶۱

وقد ارقط لهم بات يطرقي و النفس ذات حزازات و طراق «۱» [۵۲- ر].

مستخدیا لقراه «۲» حین ارقنی لیل التمام اقایه علی ساق
أی علی شده و تعب.

یکی از صحابه گفت: هیچ منزل فطیع تر از گور نباشد که اول منزلی است از منازل آخرت و آخر منزلی است از منازل دنیا.

یحیی معاذ گفت: چون بنده را در گور نهند، چهار فریشته «۳» بیایند یکی بر سرینان او «۴» بایستد، و یکی بر پاینان «۵» و یکی بر راست و یکی بر چپ. فریشته «۶» سرینان «۷» گوید: اجل حاضر آمد و أمل باطل شد، و آنچه بر راست بود گوید: اموال رفت و اعمال ماند. و آن که بر چپ بود گوید: اشغال رفت و وبال ماند، و آن که به پاینان «۸» بود گوید: خنک تو را اگر کسب «۹» حلال بوده است و به خدمت خداوند ذو الجلال «۱۰» اشغال بوده است.

إلی رَبِّكَ یَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ، با خدای تو بود آن روز مرجع و مال خلق و راندن ایشان. فریشتگان خلقان را می‌دانند به «۱۱» آن جا که فرمایند ایشان را.

فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى، گفت: نه تصدیق کرد و نه ایمان آورد و نه نماز کرد.

مفسران گفتند: مراد ابو جهل است.

وَلَكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى، و لکن تکذیب کرد و بر گردید.

ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى، آنگه روی به خانه نهاد تکبر کنان و تبختر کنان.

زید أسلم گفت: بنو مخزوم چنین رفتندی. و اصل کلمه از «مطأ» ست و آن پشت

- (۱). آج: و النفس و امرالرات، کا: ذات حزادات.
- (۲). آج: مسجل بالقراء، کا: مسجد بالقراء، کا، آد: ندارد.
- (۳-۶). همه نسخه بدلها: فرشته.
- (۴). آد، گا: سر او.
- (۵). آج: پایان، کا: پایگاه، گا، آد: پای.
- (۷). آج، گا، آد: سر.
- (۸). آج: به پایان، کا: برپای، گا، آد: برپا.
- (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: کسبت.
- (۱۰). همه نسخه بدلها: ذو الجلال. [.....]
- (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: تا.

صفحه : ۶۲

باشد، یعنی «۱» یلوی مطاه، پشت می پیچید «۲» در تبختر کردن. و گفتند: اصله يتمطط، أى يتمدد و المدّ و المطّ، و لكن يك «طا» را بدل کرد به «یا» تا اینکه حرف مکّر نشود، و مثله قولهم: خرجنا نتلّعی، و الأصل نتلّع أى نجنى اللعاع. و «العاع» به پارسی هنجیمک «۳» باشد. و «تمطّی» آن بود که مردم چون [۲۵-پ] از خواب برخیزد «۴» بر تهزّز آید و خویشان بر کشد «۵».

در خبری آمد که رسول - علیه السلام - گفت:

إذا مشت امتی المطیطاء و خدمتهم الروم و فارس سلط بعضهم على بعض

، گفت: چون امت من [در] «۶» رفتن تبختر کنند و روم و پارس ایشان را خدمت کنند، وقت آن باشد که ایشان را بر یک دیگر مسلط کنند.

راوی خبر گفت: من پرسیدم از ابن نجیح «۷» که: «مطیطاء» چه باشد! گفت:

رفتن به تبختر، چنان که خدای تعالی گفت: ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى.

أولى لك فأولى، ثم أولى لك فأولى، اینکه تهدید و وعید است، اینکه لفظ موضوع است اینکه معنی را، قالت الخنساء:

هممت بنفسي كل الهموم فأولى لنفسي أولى لها

و قال آخر:

يا ويس لو نالتك أرماحنا

كنت كمن تهوى به الهاوية

العبا عيناك عند القضاء أولى فأولى لك ذا واقية

بعضی علما گفتند معنی آن است که: تو اولیتری به اینکه عذاب. عرب اینکه کسی را گوید که او را بلایی رسد که مستحق آن بود، و گفتند: کسی را گویند که

- (۱). کالوی، آد، گا: گویی.
- (۲). آج: برپیچیده، کا، آد: می پیچند، گا: می پیچد.
- (۳). کا: هنجهنک، آد: هنجمنک.
- (۴). آج، کا: برخیزند.
- (۵). آج، کا: برکشند.
- (۶). اساس، آج: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۷). کا، آد، گا: ابی التّجیح.

صفحه : ۶۳

بلا به او نزدیک باشد. و اصل کلمت از «ولی» بود و آن قرب باشد، قال الله تعالی: قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ (۱)، يقال «۲»: هذا ثم الذي يليه، أي يقرب منه. قال الشاعر:

فصالوا صولهم فيمن يليهم وصلنا صولنا فيمن يلينا

و گفته‌اند: اینکه کلمت تحذیر است، یعنی و لیک شرّ فاحذره، شرّی به تو نزدیک شد، از او حذر کن. بعضی دگر از علما گفتند: کلمت از مقلوب است، و التقدير: أو یل، أي أحقّ بالویل، و مثله قوله: ما اطيعه و ايطبه [۲۶-ر]، و قولهم: عاقنی کذا و عاقنی، و جذب و جذب، و اّیم و اّیامی و الاصل اّیام، و قوس و قسی، و اصله قؤوس.

گفت «۳» معنی آیت آن است که ابو جهل را گویند: و ای بر تو آن روز که زنده بودی؟ و وای بر تو آن روز که بمیری؟ و وای بر تو آن روز که تو را زنده کنند؟ قتاده روایت کرد که: چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- در بطحاء مکه گریبان ابو جهل بگرفت و او را گفت: اُولی لک فَاُولی ابو جهل گفت: یا محمّد؟ مرا تهدید می کنی! به خدای که تو و خدایت به من هیچ نتوانی کردن «۴» که من عزیزتر اهل مکه ام.

چون روز بدر بود و قریش به کالزار «۵» آمدند، قوّت خود دیدند و ضعف رسول. هیچ شک نکردند که دست ایشان را باشد. ابو جهل رسول را گفت: پس از امروز خدای را نپرستی. خدای تعالی او را بیفگند بتر فگندی تا پسران عفرآ بیفگندند او را، و عبد الله مسعود تمام بکشش.

در خبر است که: عبد الله مسعود پیری «۶» بود ضعیف کالزار «۷» نمی توانست

(۱). سوره توبه (۹) آیه ۱۲۳.

(۲). آج: و يقال.

(۳). آج، گا: گفتند.

(۴). آج، کا، آد: نتوانید کردن.

(۵). آج، کا، گا: کارزار.

(۶). آج: مردی. [...]

(۷). آج، کا، گا: کارزار.

صفحه : ۶۴

کردن، بر کشتگان می‌گردید و اگر کسی رمقی داشت او را تمام می‌کشت، گفت:

برسیدم «۱» ابو جهل را دیدم خویشتن «۲» در میان کشتگان پنهان کرده. چون او را بدیدم از میان کشتگانش بیرون کشیدم و پای بر «۳» نهادم و بر پشت او شدم. به من برنگرید، گفت: یا رویی الغنم لقد ارتقی مرتقی صعبا، ای شبانک گوسپندان بر بالای بلند شده‌ای؟ گفتم: ای ملعون هم تکبر کنی در اینکه جای! آنگه گفت:

دانم که مرا بخواهی کشتن. گفتم: بلی. گفت: سه وصیت می‌کنم تو را. گفتم:

بگو. گفت: محمد را بگو که من در جهان از تو دشمنتر کسی را نداشتم [۲۶-پ]، و مرا به شمشیر من بکش که شمشیر تو کند است، و سر من که ببری از سینه ببر تا چون پیش محمد ببری از او بشکوهد.

گفتم: اما حدیث دشمنی تو محمد را، خدا تو را از آن دشمنتر دارد. و اما کشتن تو به تیغ تو، و الله که جز به تیغ خود نکشم تو را بر رخم تو. و اما سر بریدنت، جز در زنج بترم تا هر کدام «۴» حقیرتر باشد.

گفت: آنگه سرش بیریدم و خواستم تا بگیرم. قوت نداشتم، رسنی در او بستم و بر زمین می‌کشیدم تا پیش رسول بردم. رسول- علیه السلام- مرا بشارت داد و خدای را شکر کرد.

و در خبر است که ابو جهل گفت: اگر بدانستمی که محمد پیغامبر است هم ایمان نیاوردمی به او برای آن که استنکاف آمدی مرا از آن که متابعت کردمی غلامی قرشی را.

و در خبر است که رسول- علیه السلام- گفت: هر امتی را فرعونى بوده است، و فرعون اینکه امت ابو جهل است.

أَیَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًی» گفت: آدمی می‌پندارد که او را مهمل

(۱). آد، گا و.

(۲). آج، آد، گا را.

(۳). آج او.

(۴). کا: هر چه.

صفحه : ۶۵

فرو خواهند گذاشتن چون گوسفند بی‌شبان و چهار پای بی‌فسار تا آن جا رود که او خواهد و چرا کند چنان که خواهد.

أَلَمْ يَكُنْ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنَى، أو نه پاره‌ای آب بوده است از آب منی که آن را بیرون آرند! و گفتند: «یمنی» ای یقدر، که آن را به اندازه کنند. و ابو عمرو و یعقوب و حفص و مفضل عن عاصم خواند «۱»: «یمنی» به «یا» رجوعا بها إلى المنى، و باقی قراء به «تاء» تأنیث رجوعا بها إلى النطفة.

ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً، آنگه خونی «۲» ستر شده بود نوسنده «۳»، من قولهم: علق بالشیء إذا تعلق به. فَخَلَقَ فَسَوَّى، ای خلقه [۲۷-ر] و سواه، بیافرید او را و خلقت او راست کرد «۴» و از او دو جفت بیافرید نر و ماده، و زن و مرد.

أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى، آن خدایی که بر اینکه قادر باشد، قادر نباشد که مردگان را زنده کند! چون بر ابتدا قادر است، اولیتر که بر اعادت قادر بود.

البراء بن عازب «۵» گفت چون اینکه آیت آمد، رسول- علیه السلام- گفت:

سبحانک و بلی.

سعید جبیر گفت از عبد الله عباس «۶»: هر که او سوره الاعلی خواند باید تا بگوید: سبحان ربی الاعلی، اگر امام باشد اگر جز امام. و آن کس که سوره القیامه خواند، به آخر سورت چون بخواند: أَلَيْسَ ذَلِكُمْ بِقَادِرٍ عَلٰی أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى، باید تا بگوید: سبحانک اللهم بلی، اگر امام باشد و اگر جز امام.

(۱). دیگر نسخه بدلها: خواندند.

(۲). آج بسته.

(۳). کا، گا: دوسنده.

(۴). کا، آد، گا فجعل منه الزوجین الذکر و الانثی.

(۵). کا: براء بن العازب.

(۶). کا، آد، گا که.

صفحه : ۶۶

سورة الانسان «۱»

اینکه سورت مکی است و سی و یک آیت است و دویست و چهل کلمت است، و هزار و پنجاه و چهار حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی اله - گفت: هر که سوره الانسان بخواند جزای او بر «۲» خدای بهشت و حریر باشد «۳».

[سورة الإنسان (۷۶): آیات ۱ تا ۳۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا (۱) إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا (۲) إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ - إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (۳) إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَ سَعِيرًا (۴)

إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا (۵) عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (۶) يُوفُونَ بِالْأَنْذَرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا (۷) وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا (۸) إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا (۹)

إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا عَبَّوسًا قَمَطِرِيرًا (۱۰) فَوَقَاهُمُ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا (۱۱) وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيرًا (۱۲) مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمَهْرِيرًا (۱۳) وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ أَقْطُوفُهَا تَذْلِيلًا (۱۴)

وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآتِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا (۱۵) قَوَارِيرًا مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا (۱۶) وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا (۱۷) عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا (۱۸) وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَنثورًا (۱۹)

وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمَلَكًا كَبِيرًا (۲۰) عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُوعًا أَسَاوِرٌ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا

(۲۱) إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جِزَاءً وَكَانَ سَعْيِكُمْ مَشْكُورًا (۲۲) إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلًا (۲۳) فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا (۲۴)

وَ اذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (۲۵) وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا (۲۶) إِنَّ هَؤُلَاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا (۲۷) نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ وَإِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَا أَمْثَلَهُمْ تَبْدِيلًا (۲۸) إِنَّ هَذِهِ تَذِكْرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا (۲۹)

وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (۳۰) يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (۳۱)

[ترجمه]

آمد بر آدمی وقتی از روزگار «۴» نبود چیزی یاد کرده!
 ما «۵» بیافریدیم آدمی را از آب منی آمیخته، می آزماییم او را، کردیم او را شنوا و بینا.
 ما نمودیم او را راه، یا شکر کننده بود و یا کفر آورنده.

(۱). آد: سوره دهر، گا: سوره الدهر.

(۲). کا، گا: بنزدیک.

(۳). کا، گا جعلنا الله من العالمين العاملين بها. [.....]

(۴). آج که.

(۵). آج: که ما.

صفحه : ۶۷

«۱»

ما بنهادیم برای کافران زنجیرها و بندها و آتش افروخته.
 نیکوکاران باز خورند از کاسی که باشد آمیختن آن کافور.
 چشمهی که باز خورند [به آن] «۲» بندگان خدای بیرون آرند آن را بیرون آوردنی.
 وفا کنند به نذر و می ترسند از روزی که شرّ او عام باشد.
 و می دهند طعام بر دوستی او به درویش و بی پدر و بند نهاده.
 ما طعام می دهیم [شما را] «۳» برای خدا، نمی خواهیم از شما پاداشت و نه شکر.
 ما می ترسیم از خدای ما روزی ترش روی سخت.
 بیاید ایشان را خدا از شرّ آن روز و پیش ایشان برد تازه رویی و خزّمی.
 و پاداشت داد ایشان را به صبّری که کردند بهشت و جامه حریر.
 تکیه زده باشند در آن جا بر سریرها، نبینند در آن جا آفتابی و نه سرمایی.
 نزدیک باشد بر ایشان سایه ها آن و مسخّر گردانند میوه او را [مسخّر] «۴» گردانیدنی.

(۱). اساس و آج: سلاسل که مبتنی بر قراءت دیگری است، با توجه به آج و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۴-۳-۲). اساس:

ندارد، با توجه به آج افزوده شد.

صفحه : ۶۸

و بگرداند بر ایشان جامه‌های آب»^۱ شراب از سیم و کوزه‌هایی که باشد آبگینه. آبگینه از سیم انداخته باشد ایشان را انداختنی. و بدهند ایشان را در آن جا کاسی که آمیختن آن زنجبیل باشد. چشمهی است در او که «۲» می خوانند آن را سلسبیل. گردنده «۳» بر ایشان پسرانی جاودانی، چون بینی ایشان را، پنداری که مرواریدند پراکنده. و چون بینی، آن جا بینی نعمتی و پادشاهی بزرگ. بر ایشان بود جامه‌های دیبا سبز و ستبرق و در دست ایشان کنند دستونجه‌های «۴» از سیم و بدهد ایشان را خدای ایشان شرابی پاکیزه. که اینکه بود شما را پاداشت، و بود سعی شما شکر کرده. ما، ما بفرستادیم بر تو قرآن را فرستادنی. صبر کن حکم خدایت را [و] «۵» طاعت مدار از ایشان بزهکاری یا کافری را. یاد کن نام خدایت را به بامداد و شبانگاه. و از شب سجده کن او را و

(۱). آج: اناهای.

(۲). آج: در آن جا که.

(۳). آج: بر گردند.

(۴-۵). آج: دستورنهای.

صفحه : ۶۹

تسیح شب دراز.

اینان دوست می دارند سرای نزدیک و رها کرده‌اند باز پس ایشان روزی گران. ما آفریدیم ایشان را و سخت بکردیم خلق ایشان و چون خواهیم بدل کنیم مانند ایشان بدل کردنی. اینکه یادگاری «۱» است هر که خواهد بگیرد به خدای خود راهی. و نخواهی «۲» الا آن که خواهد خدای که خدای دانا و محکم کار بوده است. دارد آن «۳» را که خواهد در رحمت خود و ستمکاران را بجارده است برای ایشان «۴» عذابی سخت [۲۹- ر]. قوله تعالی: هَيْلَ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينَ مِّنَ الدَّهْرِ، الْإِيَّهْ، زَجَّاجِ كَفْتِ مَعْنَى أَنَّهُ اسْتَكْبَرَ: أَلَمْ يَأْتِ عَلَى الْإِنْسَانِ، يَعْنِي آدَمَ- عَلَيْهِ السَّلَامُ- «حِينَ»، أَيْ زَمَانَ مِنَ الدَّهْرِ وَقَدْ كَانَ شَيْئًا أَلَّا أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ مَذْكُورًا، كَفْتِ: نَهْ رُؤْيَا كَارِي أَمْدُ بَرِ آدَمَ كَهْ أُوْ دَرِ آن رُؤْيَا كَارِ چيزی «۵» مذکور نبود، یعنی آن چهل سال که از میان مکه و طائف فگنده بود گاه خاک و گاه گل و گاه حمأ و گاه صلصال. و گفتند: چهل سال خاک بود، باران بر او آمد گل گشت. چهل سال گل می بود به گشت روزگار رنگ بگردانید «حمأ» «۶» گشت. چهل سال

- (۱). آج: یاد کردن.
- (۲). آج: نخواهید/ نخواهی.
- (۳). آج: در برد آن.
- (۴). آج: بچارد ایشان را.
- (۵). آج: حینی.
- (۶). کا: خزّه. [.....]

صفحه : ۷۰

«حماً» (۱) بود، آفتاب در او تافت خشک گشت «صلصال» شد. چهل سال «صلصال» بود. بعضی دگر گفتند: معنی «هل»، «قد» است اینکه جا، اُتی قد اُتی علی الانسان، یعنی حینی و مدّتی از روزگار بر آدم بگذشت که او در آن روزگار چیزی مذکور نبود.

بعضی دگر گفتند معنی آن است که: اُتی علی الانسان، [علی سبیل] (۲) الاستفهام، و اینکه استفهامی بود بر سبیل تقریر، و مراد به «انسان» آدم است فی قول الحسن و قتاده و سفیان.

و دگر مفسّران گفتند: مراد دگر آدمیانند، و «لام» جنس راست. و در تفسیر اهل البیت آمد که: مراد به «انسان» علی بن ابی طالب است (۳)، و «هل» به معنی «ما» ی نفی است، و تقدیر کلام اینکه است که: ما اُتی علی الانسان زمان من الدهر إلاً و کان فیهِ شیئا مذکور، هیچ روزگار نیامد و آما او در آن روزگار چیزی بود مذکور، یعنی همیشه معروف و مذکور و مشهور بود، و چگونه مذکور نباشد آن کس که نامش با نام خدا و رسول بر ساق عرش و بر در بهشت و بر سرادقات [۲۹-پ] عرش و اوراق اشجار نبشته باشد- پیش از خلق آدم- علی ما

جاء فی الأخبار: مکتوب علی ساق العرش لا اله الا الله محمّ و رسول الله أیدته بعلی و نصرته به.

گفتند دلیل بر صحّت اینکه قول آن است که گفت: إنا خلقنا الإنسان من نُطفَةٍ، به «لام» تعریف عهد. گفت: ما آن انسان را که ذکر او رفت از نطفه آفریدیم. و معلوم است که آدم را از نطفه نیافرید. و اصل «نطفه» فعله باشد من نطف الماء إذا قطر (۴). و «نطفه»، قطعه‌ای (۵) باشد از او برای آن که فعله و

- (۱). کا: خزّه.
- (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.
- (۳). آج، کا علیه الصلوٰة و السلام.
- (۴). اساس: قدر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.
- (۵). کا: قطره‌ای.

صفحه : ۷۱

فعله قطعه باشد، کالفرقة و الزبرة و اللمظة و ما أشبهها، قال الشاعر:

ل أنت إلاً نطفة فی شئ

و جمعها نطاف و نطف. أمشاج، ای أخلاط، واحدها مشج و مشیج، کخدن و خدین، قال رؤبه:

یطحن کل معجل نشاج لم تکس جلدای فی دم أمشاج

و یقال: مشجت الشیء بالشیء إذا خلطته به فهو ممشوج و مشیج، قال أبو ذؤیب:

کأن الزیش و الفوقین منها خلاف النصل سیط به مشیج

عبد الله عتاس و حسن و عکرمة و مجاهد و ربیع گفتند: مراد آب مرد است که با آب زن آمیخته شود در رحم که خدای تعالی از آن فرزند آفریند. و در اخبار آمده است که: آب مرد سپید باشد و ستبر و آب زن زرد باشد و رقیق، هر کدام که از آن غالب باشد شبه او را بود.

قتاده گفت: «أمشاج»، ای اطوار، انواع باشد. اول نطفه، آنکه علقه و آنکه مضغه و آنکه عظام و آنکه گوشت «۱» بر او پوشد و آنکه خلقی نو بیافریند.

ضحاک گفت: یعنی اختلاط الوان [۳۰-ر] نطفه که آب مرد سپید باشد و سرخ، و آب زن زرد باشد و سبز، و اینکه روایت و البی است از عبد الله عتاس و روایت ابن نجیح «۲» از مجاهد، و قول کلبی است و عطاء خراسانی «۳».

عبد الله مسعود و اسامه زید گفتند: مراد به «أمشاج» عروقی است که در نطفه باشد. ابن جریج گفت: از عطا که: «أمشاج» اخلاطی باشد در نطفه که خدای تعالی پی از او آفریند. حسن گفت: «أمشاج» یعنی نطفه آمیخته با خون حیض. نبینی که چون زن آبستن شود، خون حیض منقطع شود از او.

ابن السکیت گفت: «أمشاج» أخلاط بود برای آن خواند آن را که آدمی

(۱). آج، آد، گا: و پوست، کا: آنکه پوست.

(۲). کا، آد، گا: ابن ابی نجیح.

(۳). آج، کا: خوراسانی.

صفحه: ۷۲

مرکب است از انواع مختلف، و چون پدید آید خداوند طباع مختلف باشد. و بعضی اهل لغت گفتند: بنای أمشاج، بنای جمع است و معنی واحد، نبینی که آن را به صفت نطفه کرد، و نطفه واحد است، و مثله قولهم: ثوب أسمال و أخلاق و حبل أرمام و برمة اعشار.

ابو عبد الرحمن السلمی گفت از ابو عثمان مغربی شنیدم در مکه که او را از اینکه آیت پرسیدند، گفت: خدای تعالی امتحان کرد خلقان را به نه چیز: سه مفتن و سه کافر و سه مؤمن. اما سه مفتن: سمع و بصر و زبان، و اما سه کافر:

نفس و هوا و شیطان، و اما سه مؤمن: عقل و روح و فکر اوست، و اینکه حدیثی است معلق و از جنس طامات.

قوله تعالی: نَبِّئِهِ، می آزماییم او را. و بیان، آزمایش خدای تعالی بنده را چند جای برفت در اینکه کتاب که مراد از آن تکلیف است که صورت امتحان دارد.

فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا، او را سمیع [۳۰-پ] و بصیر گردانیدیم، شنوا و بینا. و بعضی اهل علم گفتند: در آیت تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر آن که: فجعلناه سمیعا بصیرا لئبتلیه، او را سمیع و بصیر کردیم تا او را به تکلیف امتحان کنیم.

إِنَّا هِدَايَةَ السَّبِيلِ، گفت «۱»: او را هدایت دادیم بر ره راست و راه «۲» نمودیم به بیان و ارشاد و انواع الطاف تاره حق از ره باطل بدانند «۳» و صواب از خطا و شر از خیر.

إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا، اگر شاکر باشد و اگر کافر، یعنی نه برای آن که در معلوم چنان باشد که او کافر خواهد بود، من لطف و بیان از او بازگیرم، بل هدایت او هم بر آن حد کنم که هدایت شاکران، برای آن که هدایت به من تعلق دارد و شکر و کفران به بنده من، آنچه به من تعلق دارد به جای آرم تا اگر او آنچه

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها ما.

(۲). دیگر نسخه بدلها با او.

(۳). کا، آد، گا: باز داند.

صفحه : ۷۳

تکلیف اوست به جای نیارد حجت مرا باشد بر او. و اینکه آیت دلیل است بر بطلان قول مجبّر، که ایشان گفتند خدای تعالی هدایت ندهد کافران را، و خدای تعالی در اینکه آیت گفت: من هدایت دهم بنده را اگر شاکر باشد و اگر کافران «۱» تهدید کرد کافران را، گفت: إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَيِّئَاتٍ وَأَغْلَابًا وَ سَيِّئًا، گفت: ما بیجاردیم «۲» برای کافران سلسلهها «۳» و غلها و آتش درفشنده و دوزخ تافته. ابو جعفر و شیبیه و نافع و عاصم و کسائی خواندند: «سلا سلا و قواریرا» به «الف»، باقی، قراء بی «الف» برای آن که جمعی است بعد الفه حرفان فلا ینصرف.

آنکه وعده داد مؤمنان را، گفت: إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ الْإِيَّةِ، گفت «۴»: نکوکاران و سوگند به راست کنان، يقال: رجل برّ و بارّ، ای محسن و برّ فی یمینه [۳۱-ر] إذا صدق. حسن گفت: ابرار آنان باشند که مورچه از ایشان نیازارد «۵» و به هیچ بدی رضا ندهند. واحد او «بارّ» مثل ناصر و انصار، و صاحب و اصحاب. و «برّ» أيضا کنهر و أنهار و ضرب و اضراب. يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ، در آخرت از کاسی خمر خوردند که مزاج و آمیختگی آن کافور بود، و عرب إناء خمر را کأس نخوانند الا آنکه که در او خمر باشد. قتاده گفت: مزاجش کافور باشد و مهرش مشک. عکرمه گفت: مزاجها، ای طعمها. اهل معانی گفتند: مراد آن است که به سپیدی و بوی کافور باشد نه آن که عین کافور بود، چه کافور خوردنی نباشد، و التقدير: مزاجها شراب کالکافور، مثل قوله: حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا «۶»، ای کالنار.

ابن کیسان گفت: شرابی باشد مطیب به کافور و مشک و زنجبیل. فزاء گفت: کافور نام چشمه‌ای آب است، و در مصحف عبد الله مسعود هست: من

(۱). کذا در اساس، آج در اینکه جا افتادگی دارد، دیگر نسخه بدلها، کافر آنکه.

(۲). آج: ساخته‌ایم، آد، گا: ما مهتا کردیم.

(۳). سلسلهها/ سلسله‌ها. [...]

(۴). کا، آد إِنْ الْأَبْرَارَ

(۵). کا: مورچه‌ای را نیازارند.

(۶). سوره کهف (۱۸) آیه ۹۶.

صفحه : ۷۴

کأس صفراء کان مزاجها قافورا. و عرب معاقبه کند میان «قاف» و «کاف» برای آن که دو حرف لهوی است. واسطی گفت: چنان که احوالشان در دنیا مختلف باشد، شرابشان در آخرت مختلف باشد. اهل اشارت گفتند: برای آن مزاج خمر ایشان کافور کنند تا دنیا بر دل ایشان سرد شود.

عیناً، فزاء گفت: نصب او بر بدل است از کافور، و کسائی گفت: نصب بر حال است، و گفتند: منصوب است به «یشرب» که از پس او می‌آید، و گفتند:

نصب بر مدح است، و گفتند: به فعلی محذوف، و التقدير: أعنى عینا، و قيل اراد من عین فلما حذف الجار انتصب الاسم، و اینکه وجوه همه قریب است و محتمل.

يَشْرَبُ بِهَا، و التقدير: يشربها، «با» صله است [۳۱-پ] و گفت: به معنی «من» است، ای منها. يُفَجِّرُوهَا تَفْجِيرًا، آن جا که خواهند می‌برند در منازل و قصور خود، چنان که یکی از ما آب از جای به جای خود در زیر زمین ببرد و آن جا که خواهد برآرد. و «تفجیر» گشادن چشمه آب باشد. و انفجار، گشاده شدن چشمه باشد.

يُوفُونَ بِالَّذِرِ، وفا کنند «۱» به نذر و آن نذر که کرده باشند به جای آرند. قتاده گفت: یعنی به عبادات قیام نمایند از نماز و روزه و زکوة و حج و جهاد. مجاهد و عکرمه گفتند: عام است در جمله نذرها که مردمان کنند. گفتند: به هر نذر که کنند وفا کنند. وَ يَخَافُونَ يَوْمًا، و از روزی ترسند که سر آن روز عام باشد به همه کس برسد، یعنی روز قیامت. و «مستطیر» فاش و شایع باشد، يقال: استطار الشيء إذا ظهر و قال الاعشى:

فبان و قد أسارت في الفؤاد صدعا على نأيتها مستطيرا

وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ، و می‌دهند طعام. عَلِي حُبُّهُ، بر دوستی او.

خلاف کردند در اینکه ضمیر که راجع با چیست. دارانی گفت: بر دوستی خدا. حسین بن الفضل گفت: علی حب الطعام، با آن که طعام دوست

(۱). کا، آد، گا: وفا کنندگان.

صفحه : ۷۵

داشتند «۱» و محتاج بودند به آن، کقوله: وَ يُؤْتِرُونَ عَلِي أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ «۲».

بعضی دگر گفتند: علی حب الاطعام، با آن که طعام دادن دوست داشتند «۳»،

كقول امير المؤمنين - عليه السلام - : حَبِّ إلی من دنیا کم ثلاث: اطعام الضیف و الصوم فی الصیف، و الضرب بالسيف.

عبد الله عیاس گفت: عَلِي حُبُّهُ، ای علی قلته. «مسکینا»، مفعول دؤم «یطعمون» است. و «مسکین» آن باشد که آن را بلغه «۴» عیش باشد و کفایت نباشد او را، و «فقیر» آن که او را هیچ نباشد - علی خلاف فیه بین [۳۲-ر] أهل اللغه. و «مسکین» مفعیل باشد من السکون، برای آن که درویش را حرکت اهتراز نباشد. و یتیمًا، طفلی باشد که پدر ندارد. و أسیرًا، آن باشد که او را در کالزار «۵» به دست بگیرند و او فعیل است به معنی مفعول من الاسر و هو الشد، برای آن که چون بگیرند او را ببندند. و ابو سعید خدری گفت در خبری مرفوع که رسول - علیه السلام - گفت:

اسیر، بنده باشد و مردم زندانی. ابو حمزه الثمالی گفت: مراد به اسیر زنانند، بیانه

قوله: «۶» استوصوا بالنساء خیرا فانهن عوان عندکم

، ای اسراء.

إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ، ای یقولون عطفاً علی قوله: «یوفون، و یخافون و یطعمون» و اینکه از جمله جایها است که قول در او مضموم باشد. سعید جبیر و مجاهد گفتند: اینکه سخن بر زبان نراندند «۷». در دل داشتند، حق تعالی از سرّ ایشان و حسن نیت و خلوص اعتقادشان خبر داد و به اینکه بر ایشان ثنا گفت «۸»، ما شما را طعام برای خدای می‌دهیم، بر روی خدای نه نه بر روی خلق، یعنی برای خدای نه برای خلق «۹»، و از شما جز او مکافات و پاداشت نمی‌خواهیم، و نه نیز

(۳-۱). آج: داشتندی.

(۲). سوره حشر (۵۹) آیه ۹.

(۴). کا، گا: بلغت.

(۵). کا: کارزار.

(۶). اساس علیه السلام، کا، آد: صلی الله علیه و آله.

(۷). کا: براندند.

(۸). کا، آد، گا که.

(۹). کا، آد لا نرید منکم جزاء و لا شکورا.

صفحه : ۷۶

شکری که ما را بگوی «۱» و از اینکه باز گوی «۲». و در «شکور» دو وجه گفتند: یکی آن که جمع شکر است، کبرد و برود «۳»، و یکی آن که مصدر است، کالدخول و الخروج.

إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا عَبَّوسًا قَمَطِرِيًّا، که ما از خدا می‌ترسیم در روزی ترش روی، یعنی «۴» روزی که مردم در او ترش روی باشند، من باب قولهم: لیل قائم و نهار صائم، و آن روز قیامت باشد که مردم در او چنین باشند از کثرت مکاره «۵»، و اینکه ظرف متسع است [۳۲-پ].

«۶» عبد الله عبّاس گفت: عبوسی کافران در اینکه روز به حدی برسد که قطرات از چشمهای ایشان به جای آب رفتن گیرد. و گفتند: روز را تشبیه کرد به مردی ترش روی. علی بن طلحه روایت کرد از عبد الله عبّاس که او گفت: العبوس الضیق، و القمطیر الطویل، تنگ و دراز، کلبی گفت: عبوس آن باشد که در او گشادگی نبود، و قمطیریر سخت باشد. قتاده و مجاهد و مقاتل گفتند: قمطیریر آن باشد که به سختی لبها از هم بردارد و پیشانی به شکنج آرد. اخفش گفت:

قمطیریر بغایت سخت باشد و دراز «۷»، يقال: یوم قمطیریر و قماطر إذا کان شدیداً الحرّ طویلاً، و لا قال الشّاعر:

ففرّوا إذا ما الحرب ثار غبارها و لج بها الیوم العبوس القماطر

و أنشد الفراء:

بنی عمنا هل تذکرون بلاءنا علیکم إذا ما کان یوم قماطر

کسائی گفت: اقمطرّ الیوم و از مهرّ اقمطرا را و از مهر را فهو قمطیریر و

- (۱). کا، گا: گوید.
- (۲). کا، آد: یا از آن باز گوید. [...]
- (۳). کا، آد: شکر است کالفلوس.
- (۴). کا، آد در.
- (۵). آد و الام.
- (۶). اساس: یک برگ افتادگی دارد، آج اعنی مفعول فیه به جای مفعول به نهادن، کقولہ: یا سارق اللیلۃ اهل الدار.
- (۷). کا، آد: سختی باشد و درازی.

صفحه : ۷۷

زمهریر، و یوم مقمطر إذا کان صعباً شديداً، قال الهذلي:

بنو الحرب ارضعنا لهم مقمطره فمن يلق منا ذلك اليوم يهرب

فوقاهم الله شر ذلك اليوم، گفت: خدای تعالی نگاه داشت ایشان را از شر آن روز که می‌ترسیدند از او. وَلَقَاهُمْ، به ایشان نمود و به استقبال ایشان ببرد.

نَصْرَةً، تازه رویی و شادمانی. مفسران گفتند: نَصْرَةً فی الوجوه و سرورا فی القلوب.

وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا، و پاداشت دهند ایشان را به آن صبر که کردند. و «ما» مصدری است، اُی بصبرهم، و «با» مجازات است. جَنَّةً، بستانی پر درخت که زمین را سایه کند «۱». وَحَرِيرًا، و لباس حریر به آن که صبر کردند «۲» بر طاعت و پرهیز از معصیت. ضحاک گفت: بما صبروا علی الفقر، و قرظی گفت: بما صبروا علی الصوم. عطا گفت: علی الجوع. عمر گفت «۳»: رسول را صلی الله علیه و آله پرسیدند از صبر، گفت صبر چهار گونه است: صبر است بنزدیک زخم اول که بدایت بلا باشد، و صبر است بر ادای فرایض، و صبر بر اجتناب محارم، و صبری است بر مصائب. حسن گفت: جزای ایشان آن باشد که ایشان را به بهشت برد و لباس حریر در ایشان پوشاند.

مُتَّكِنِينَ، نصب او بر حال است، تکیه زده باشند. فیها، در بهشت. عَلَى الْأَرَائِكِ، بر سریرها که از بالای او کله زده باشند. و سریر را اریکه نخوانند «۴» الا آن که از بالای او کله باشد. حسن گفت: اینکه لغت اهل یمن است و در آن عهد سریر به اینکه صفت ملوک یمن را بودی. مقاتل گفت: سریرها باشد با کله از شاخهای زر مرصع به انواع جواهر از درّ و یاقوت. لَا يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا، در او «۵» آفتاب و سرما نبینند. قتاده گفت: خدای تعالی دانست که گرمای سخت و

- (۱). کا، آد: که سایه بر زمین افگند.
- (۲). کا، آد: بر آن صبر که کردند.
- (۳). کا، آد: عمر خطاب روایت کرد که.
- (۴). کا، آد: خوانند.
- (۵). کا، آد: در آن بهشت.

صفحه : ۷۸

سرمای سخت مودی باشد، نفی کرد هر دو را از بهشت تا بدانند که هوای بهشت معتدل باشد، و مرّة الهمدانی گفت: زمهریر سرمای بزنده باشد. مقاتل حیان گفت: برف خورد باشد به مانند سر سوزن. عبد الله مسعود گفت: لونی باشد از عذاب. ثعلب گفت: زمهریر به لغت طی «۱» ماه باشد [۲] یعنی در او آفتاب و ماه نبینند، قال شاعرهم:

و لیلۃ ظلامها قد اعتکر قطعتهما و الزمهریر ما زهر «۳»

ای لم یطلع القمر. مقاتل گفت: آیات در مردی انصاری آمد که او طعام داد اینکه سه کس را: مسکین و یتیم و اسیر را، و عامّه مفسّران و اهل اخبار جمله گفتند: اینکه آیات من قوله تعالی: «إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ - إِلَى قَوْلِهِ: وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا» «۴»، در «۵» امیر المؤمنین و فاطمه و حسن و حسین - علیهم السلام - آمد و کنیزکی که ایشان را بود فضّه نام.

و قصه اینکه آن بود که: لیث روایت کرد از مجاهد از عبد الله عیّاس و اینکه خبر به چند طریق بیاورد ثعلبی مفسّر امام اصحاب الحدیث که: حسن و حسین - علیهما السلام - بیمار شدند. جدّشان محمّد مصطفی - صلی الله علیه و علی اله - به عیادت ایشان شد با جمله صحابه و معروفان عرب. علی را گفت: اگر نذری کنی در حقّ اینکه فرزندان، و هر نذری که آن را وفا نباشد هیچ نبود.

امیر المؤمنین علی گفت: با خدای پذیرفتم «۶» که اگر خدای اینان را شفا دهد، من سه روز روزه دارم به شکر آن، و فاطمه - علیها السلام - گفت: من نیز هم اینکه نذر کردم، حسن گفت: من نیز هم اینکه نذر کردم اگر خدای ما را عافیت دهد. حسین گفت: من نیز هم اینکه نذر کردم اگر خدای حسن را عافیت دهد. فضّه - خادمه

(۱). آد آفتاب و.

(۲). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۳). آج: ما ظهر.

(۴). سوره انسان (۷۶) آیه ۵ تا ۲۳. [.....]

(۵). کا، آد حق.

(۶). کا: پذیرفتم، دا: نذر گرفتم.

صفحه : ۷۹

ایشان - گفت: من نیز هم اینکه نذر کردم.

چون خدای تعالی ایشان را عافیت داد، علی فاطمه را گفت: وقت آن است که ما به آن نذر وفا کنیم. بنزدیک ایشان هیچ نبود بقلیل و کثیر «۱». امیر المؤمنین - علیه السلام - بنزدیک همسایه‌ای [۳۳- ر] رفت جهود و از او قرض خواست.

نام آن جهود شمعون بن جابا «۲». او پاره‌ای پشم بداد و سه صاع جو، گفت: اینکه پشم زنان را ده تا برای من بریسند، و اینکه صاعهای جو بگیرند به مزد آن. علی آن بستد و به خانه آورد، فاطمه - علیها السلام - صاعی از آن آس کرد «۳» و پنج قرص از آن بیخت. هر یکی را قرصی، و هر چه در سرای روزه داشتند «۴». امیر المؤمنین با رسول - علیه الصلوٰة و السلام - نماز بگزارد و به خانه باز آمد و طعام در پیش نهادند تا تناول کنند. هنوز دست به طعام نبرده، سایلی به در حجره فراز آمد و گفت: مسکین من مساکین المسلمین أطعموننی أطعمکم الله من موائد الجنّة، درویشی‌ام از درویشان مسلمانان، مرا طعامی دهی «۵» که شما را خدای از خوانهای بهشت طعام دهد. علی آواز او بشنید. اینکه بیته‌ها انشاء کرد روی به زهرا کرد «۶».

فاطم ذات المجد و الیقین یا بنت خیر الناس أجمعین.

أما ترین البائس المسکین قد قام بالباب له حنین

یشکوا إلى الله و یشکون یشکون إلینا جاع حزین

کل امرئ بکسبه رهین و فاعل الخیرات یشتدین

موعدہ جنّه علیین حرّمها الله علی الضّنین

و للبخیل موقف مهین تهوی به النار إلى سجّین

رأه الصّدیق و الغسلین

(۱). کا، آد: طعامی نبود نه اندک و نه بسیار.

(۲). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۱۹ / ۱۳۱): حاریا الخیری.

(۳). کا، آد: صاعی از آن جو آرد کرد.

(۴). کا، آد: و همه مردم سرای به روزه بودند.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: دهید.

(۶). آد: روی به زهرا علیها السلام آورد و اینکه بیتها انشا کرد.

صفحه : ۸۰

فاطمه - علیها السلام - جوابش داد به اینکه ابیات:

از أمرک سمع یابن عمّ و طاعة ما بی من لوم و لا وضاعة

از غدیت بالبرّ ولی صناعة اطعمه و لا ابالی الساعه [۳۳-پ]

از أرجوا اذا أشبعت ذا مجاعة أن الحق الأخیار و الجماعة

۲۱ «ازو أدخل الخلد» ولی «شفاعة

آنکه امیر المؤمنین دست فراز کرد و قرص خود ایثار کرد و به مسکین داد.

فاطمه نیز موافقت کرد. حسن و حسین نیز موافقت کردند. فضّه نیز موافقت کرد.

و آن شب بر آب قراح (۳) روزه بگشادند. روز دیگر صاعی دیگر را معالجه کرد (۴) و از او پنج قرص پیخت. چون شب در آمد و

وقت افطار بود، طعام در پیش نهادند.

چون خواستند که دست به طعام کنند، یتیمی بیامد و گفت: السلام علیکم یا اهل [بیت] (۵) النبوة و معدن الرسالة و مختلف الملائكة،

یتیم من اولاد المهاجرین، یتیمی ام از فرزندان مهاجر. پدرم را روز عقبه شهید کرد [ند] (۶)، طعامی دهی (۷) مرا که خدا شما را از

ماید بهشت طعام دهد. امیر المؤمنین چون آواز او بشنید، اینکه بیتها انشاء کرد:

از فاطم بنت السید الکریم بنت نبیّ لیس بالزینم
از قد جاءنا الله بذا الیتیم من یرحم الیوم فهو رحیم
از موعده فی جنّ النعیم حرّمها الله علی اللئیم
ازو للبخیل موقف ذمیم تهوی به النار إلی الجحیم
از شرابه الصدید و الحمیم

(۱). آد، کا، گا: ادخل الجنة.

(۲). آد، کا، گا: لی.

(۳). آج: آب تهی.

(۴). آد، کا، گا: صاعی از آن جو آرد کرد.

(۵-۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: دهید. [...]

صفحه : ۸۱

فاطمه - علیها السلام - جواب داد:

ازانی لأعطیه و لا ابالی و اوثر الله علی عیالی
ازأمسوا جیاعا و هم أشبالی أصغرهم یقتل فی القتال
ازبکربلا یقتل باغتیال للقاتل الویل مع الوبال [۴۳- ر]
از تهوی به النار إلی سفال مصفد الیدین بالأغلال
از کبوله زادت علی الأكبال

آن شب نیز جمله طعام بدادند و بر آب قراح «۱» روزه بگشادند. چون شب سدیگر «۲» بود «۳»، طعام بساختند و در پیش نهادند.

سایلی آمد و گفت: من اسیری‌ام از اسیران شما، ما را به اسیری گرفته‌ای «۴» و طعامی نمی‌دهی «۵». طعام دهید مرا.

امیر المؤمنین روی به فاطمه کرد «۶» و اینکه بیتها انشاء کرد:

۷) از فاطم یا بنت النبىّ أحمد بنت نبىّ سید مسود

از هذا أسیر للنبىّ الأمجد مکبل فی غله مقید

۸) ازیشکوا إلینا الجوع قد تمدد من یطعم الیوم یجده فی غد

از عند العلیّ الواحد الموحّد ما یزرع الزارع سوف یحصد

از فاطمى فی غیر من أنکد حتى تجازی بالذی لا ینفد

فاطمه - علیها السلام - جواب داد:

از لم یبق ممّا جئت غیر صاع قد دمیت کفی مع الذّراع

از ابنای و الله من الجیاع أبو هما للخیر ذو اصطناع

از یصطنع المعروف بابتداع عبل الذّراعین طویل الباع

۹» ازو ما علی رأسی من قناع إلا قناع نسجه انساع»

(۱). آج: آب تهی، آد، گا: آب صافی.

(۲). آد، گا: سیم.

(۳). آد، گا به دستور.

(۴). آج: گرفته‌اید، آد، گا: گرفته‌اند.

(۵). آج: نمی‌دهید، آد، گا: نمی‌دهند.

(۶). آد، گا: آورد.

(۷). آد، گا: سدید.

(۸-۹). آد، گا: نساع.

صفحه : ۸۲

آن شب نیز «۱» طعام بدادند و بر آب تهی روزه گشادند. چون روز چهارم بود، امیر المؤمنین برخاست و به یک دست دست حسن گرفت و به یک دست دست حسین، و ایشان را آورد بنزدیک رسول، و ایشان از ضعف می‌لرزیدند. رسول - علیه السلام [۳۴-پ] دل تنگ شد از اینکه حال، گفت: خیز تا به حجره فاطمه رویم. آمدند و فاطمه - علیها السلام - در محراب شکم با پشت رفته «۲» از گرسنگی.

رسول - علیه السلام - چون چنان دید گفت:

وا غوثاه بالله أهل بیت محمد یموتون من الجوع.

جبریل - علیه السلام - آمد و اینکه آیات آورد - قوله تعالی:

يُوفُونَ بِاللَّذْرِ (۳) إِلَى قَوْلِهِ: إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا (۴).

ابن مهران گفت: رسول - علیه السلام - چون در نزدیک فاطمه شد و او را پرسید، چون احوال چنان دید بگریست و گفت: سه روز است که شما در اینکه رنجی «۵» و من بی‌خبرم از شما. جبریل آمد و اینکه آیت آورد: إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا.

عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ، گفت: چشمه‌ای است در سرای رسول، از آن جا به سرای پیغامبران و اوصیا می‌شود «۶». يُوفُونَ بِاللَّذْرِ، یعنی علی و فاطمه و حسن و حسین و فضّه.

در خبر است از عبد الله عباس که: یک روز اهل بهشت در بهشت روشنایی بینند، چون روشنایی آفتاب، گویند: بار خدایا نه ما را وعده دادی که:

لا- يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا- زَمَهْرِيرًا. اینکه نور آفتاب چیست! حق تعالی گوید: اینکه آفتاب نیست، علی با فاطمه مزاحی کرد، از آن بخندیدند. اینکه نور دندانهای ایشان است که همه بهشت از آن منور شد.

و اتفاق اهل قبله است از مخالف و مؤالف که اینکه سورت در حق علی و

(۱). آد، گا با اتفاق.

(۲). آد، گا: شکم به پشت باز دو سیده.

(۳). سوره انسان (۷۶) آیه ۷.

(۴). سوره انسان (۷۶) آیه ۲۲.

(۵). آج، آد، گا: رنجید.

(۶). آج: می‌رود، آد، گا: رود. [.....]

صفحه : ۸۳

فاطمه و حسن و حسین آمد تا مثل شد در اخبار و اشعار. شاعری گفت:

ما مولی لفتی انزل فیه هل اُتی «۱»

و صاحب گفت «۲»:

و إذا قرأنا هل اُتی قرأت وجوههم عبس

و ابو بکر قهستانی در مرثیت مرتضی علم الهدی - رحمه الله علیه - گفت قصیده‌ای اولش اینکه ابیات [۳۵- ر]:

اُتی ما اُتی لا حین للصبر یافتی مضی سید السادات من أهل هل اُتی

مضی المرتضی بن المصطفی علم الهدی علی العلی و احسرتا و مصیبتا

بر اینکه قول سورت مدنی باشد. و علما در اینکه سورت خلاف کردند.

مجاهد و قتاده گفتند: سورت جمله مدنی است. حسن و عکرمه گفتند: یک آیت مکی است و هی قوله: وَلَا تَطْع مِنْهُمْ اَئِمًّا أَوْ كَفُورًا «۳»، و باقی مدنی. و دیگران گفتند: جمله مکی است.

و دَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظَلَالُهُا، وصف بهشت کرد و آن که سایه درختان به ایشان نزدیک باشد. و در نصب «دانیة» چند وجه گفتند: یکی

حال «۴» بدل قوله: مُتَكَبِّرِينَ، وجه دیگر عطف علی قوله: لَا يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمَهْرِيرًا، بل یرون دانیة علیهم ظلالها. وجه دیگر آن

که نصب مر «۵» مدح است، و تأنیث برای [آن] «۶» کرد که «ظلال» جمع است. و در قراءت عبد الله مسعود: «و دنیا علیهم ظلالها»،

لتقدم الفعل، و در قراءت اُبی: «ودان علیهم» رفع علی الاستیناف.

و ذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَدْلِيلًا، و میوه آن را مسخر کرده باشند اهلش را تا چنان که

(۱). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۱/ ۳۵۰) اِلی متی اکتمه اِلی متی.

(۲). آد، گا: صاحب کافی گفت.

(۳). سوره انسان (۷۶) آیه ۲۴.

(۴). آد، گا دیگر.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: بر، که ظاهراً مرجح می‌نماید.

(۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۸۴

ایشان خواهند می‌گیرند ایستاده و نشسته و خفته، چنان که خواهند بر آن حال که باشند. مجاهد گفت: زمین بهشت از سیم است و خاکش از مشک است، و اصل درختانش از زر است، و شاخه‌هایش از لؤلؤ و زبرجد و یاقوت است، و میوه در زیر برگهای او، هر که خواهد که از او میوه چیند ایستاده و نشسته و خفته تواند، و ذلک قوله: وَ دَائِيَّةٌ عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَ ذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَدْلِيلًا.

قوله: [و] «۱» قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا، آن را مقدر کرده باشند. مفسران گفتند: بر قدر شرب صاحبش چندان که ری و سیر آبی او را کفایت بود.

ربیع و قرطی گفتند: به مقدار آن که در کفی گنجد.

قراءت عاثة قراء «قدروها» است بر فعل مستقیم، و شعبی در شاذ خواند:

«قدروها» علی الفعل المجهول، و اینکه قراءت مضطرب است و «۱» بر عربیت راست نیست برای آن که کأس مقدر است نه اصحاب «۲» کأس. بعضی دگر گفتند:

مراد آن است که ایشان [۳۶-ر] با خویشان اندیشه کنند، مقدار آن تقدیر که ایشان اندیشه کرده باشند بیاید، نه زیادت نه نقصان. وَ يُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا، به ایشان دهند از آن جا کاسی که مزاج آن زنجبیل باشد. گفتند: زنجبیل برای آن گفت که نشاط آور باشد. بعضی دگر گفتند: عرب زنجبیل دوست دارد و آن را پسندیده دارد، قال الشاعر:

كأن جتيا من الزنجبي ل بات بفيها و أريا مشورا

گفتند: نام چشمه‌ای است در بهشت که او را «۳» طعم زنجبیل یابند. قتاده گفت: زنجبیل شراب مقربان باشد، و بعضی دگر گفتند: مقربان را خالص دهند و دیگران را مزوج.

عیناً فیها تُسَمَّى سَلْسِيلاً، چشمه‌ای «۴» در آن جا که آن را سلسیل خوانند.

قتاده گفت: معنی «سلسیل» سلس سهل باشد، منقاد بود ایشان را تا آن جا برند که خواهند. «۵» مجاهد گفت: رونده‌ای تیزرو باشد. یمان گفت: خوش طعم باشد یقول العرب: شراب سلسل و سلسال و سلسیل إذا كان سائغا سهل الجری

(۱). آد، کا، گا: برای آن که. [.....]

(۲). آد، کا، گا: صاحب.

(۳). آد، گا: که از او.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: چشمه‌ای است.

(۵). کا، آد، گا: تا آن جا که خواهند می‌برند.

صفحه : ۸۶

فی الحلق. مقاتل حیان گفت: برای آن سلسیل خوانند آن را که در راهها و جایها «۱» و سراپها روان باشد. و اصل او از زیر عرش است، از آن جا به بهشت عدن آید، از آن جا به دگر بهشت می‌آید. و شراب بهشت گفت بر طعم زنجبیل باشد و برد کافور و بوی مشک.

وَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ، می‌گردند بر ایشان غلامانی مخلد مؤبد، یعنی به آنچه مخلد باشند به گشت روزگار از آن شکل و هیأت بنشوند. بزرگ نگردند. ملتحمی نشوند. إِذَا رَأَيْتَهُمْ، چون ایشان را بینی «۲» گمان بری «۳» که مرواریدند پراکنده.

وَ إِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ [۳۶- پ] نَعِيمًا وَ مُلْكًا كَبِيرًا، گفت: چون بینی آن جایگاه نعمت بینی و ملکی بزرگوار. قراء در وقف اینکه «۴» خلاف کردند. بعضی بر «۵» «رأیت» وقف کردند و گفتند: مفعول «رأیت» محذوف است و «ثم» ظرف است از «رأیت» دوم و بعضی بر «ثم» وقف کردند و ظرف را در جای مفعول به بنهادند «۶»، گفتند: تقدیر آن است که: «وَ إِذَا رَأَيْتَ ذَلِكَ الْمَكَانَ رَأَيْتَ» و اینکه دوّم جواب «اذا» باشد.

در «ملک کبیر» «۷» خلاف کردند، گفتند: ملکی کمینه آن هزار ساله راه باشد، مرد بر غرفه‌ای نشسته اقصی ملک خود می‌بیند، گفتند: آن ملک آن است که فریشتگان هر وقت به سلام ایشان می‌آیند، و چون بیایند به دستوری در آیند. و گفتند: ملکی باشد بی‌زوال. ابو بکر و راق گفت: ملکی باشد بی‌هلاک. محمّد بن علی الترمذی گفت: ملک تکوین باشد، چون چیزی خواهد گوید: بیاش، بیاش.

(۱). آج، کا، آد، گا: خانها.

(۲). آج: بینید.

(۳). آج: برید.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها آیت.

(۵). اساس: دگر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

(۶). آج و.

(۷). آد، گا: ملکا کبیرا.

صفحه : ۸۷

عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ، أبو جعفر و حمزه و نافع، و در شاذّ قتاده و مجاهد و ابن سیرین و عون العقیلی و ابن محیصن و أعمش و ایوب خواندند:

«عالیهم» به سکون «یا»، ای یعلوهم، و معنی آن که پوشیده باشد «۱» جامه‌های «۲» سندس سبز، چنان که گویند: فلانا «۳» علیه ثیاب کذا یعلوها افضل منه، و دگر قراء خواندند: «عالیهم» «۴» ای فوقهم، و نصب او بر ظرف بود. و نافع خواند و حفص عن عاصم: «خضر و استبرق» مرفوع بر آن که «خضر» صفت «ثیاب» باشد و «استبرق» عطف باشد بر او.

ابن عامر و ابو عمرو خواندند: «خضر» به رفع و «استبرق» به جرّ، و باقی قراء هر دو مجرور خواندند. گفت: لباس ایشان [۳۷- ر] جامه‌های «۵» سندس باشد، و آن دیبای تنک گران مایه باشد. آنکه گفت: به لون سبز باشد «۶».

و نیز جامه‌های استبرق و آن دیبای ثخین باشد و ستر. و گفتند: معرب است ستربرگ «۷»، وَ حُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ، و به حلی ایشان کنند دستبرنجهایی «۸» از سیم.

أما سؤال طاعنان که: چرا حلی از سیم باشد از زرّ نباشد! جواب آن است که گوئیم: فضل زر بر سیم اینکه جا به عرف است نه به عقل و به شرع.

روا بود که آن جا سیم گرانمایه‌تر باشد از زرّ، و روا بود که شهوت به سیم بیشتر باشد از آن که به زرّ، و روا بود که سیم نکوتر باشد آن جا از زرّ.

و «أساور» جمع أسوره باشد، و أسوره جمع «سوار» جمع جمع است.

وَ سَقَاهُمْ رَبُّهُمْ، آب دهد ایشان را خدای ایشان. و برای آن اضافت با او

- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: باشند، که. با ظاهر عبارت سازگارتر می نماید.
- (۲). کا: جومهای.
- (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: رأیت فلانا و. [.....]
- (۴). آج، آد، گا به فتح یا.
- (۵). اساس: جامها/ جامه‌ها.
- (۶). آج و دیگر نسخه بدلها و استبرق.
- (۷). آج: سبز رنگ، کا، آد، گا: سترگ.
- (۸). آج: دستورنجهایی، کا: دست افرنجهایی، آد، گا: دست اورنجهها.

صفحه : ۸۸

کرد که «۱» همه از اوست از خلق او و به امر او و اباحت او. قول دگر آن است که: مراد به «رب» سید است، یعنی سقاهم سیدهم علی بن ابی طالب - علیه السلام - ایشان را آب دهد سیدشان علی بن ابی طالب. و دلیل بر آن که «رب» به معنی سید آمده است، قوله تعالی فی سورة یوسف: اذ کُرنی عند رَبِّکَ «۲»، اى عند سیدک، و قوله: فیسقی رَبَّهَ خَمراً «۳»، اى سیده. بر اینکه قول او ساقی باشد، و اخبار از جهت مؤلف و مخالف متظاهر است که او ساقی کوثر خواهد بود، و در اینکه معنی شاعر گفت:

رب هب لی من المعیشه سؤلی و اعف عنی بحق ال الرسول «۴»

و اسقنی شربه بکف علی سید الأوصیاء زوج بتول
و بر قول عامه مفسران او آب داده باشد و حق تعالی آب دهنده او [۳۷-پ].
و به سیاق آیت اینکه لا- یقتر است و در منقبت بلیغتر. شراباً طهوراً، شرابی پاکیزه، یعنی آلوده نشود آبش به آنچه آلوده شود
آبهای دنیا از چیزها که «۵» آن را از حکم پاکی «۶» ببرد. و گفتند: خمرش پاکیزه باشد از آنچه «۷» مستی کند و خمار آرد و داعی
بود با قبیح. و گفتند معنی آن است که: پاک بود به وقت دوم «۸» مستحیل نشود با بول، بل از اندام ایشان جدا شود به مانند عرقی
که بوی مشک دارد.

أبو قلابه گفت: خدای تعالی هر مردی را از اهل بهشت چندانی شهوت و نهمت و قوت دهد که صد مرد را از اهل دنیا. چون
طعامی که خواهند بخورند، ایشان را شرابی دهند که شکم ایشان مطیب کند و به وقت هضم طعام و شراب رشحی بود و از اندام
ایشان بیاید به مانند مشک اذفر. باز دگر باره شکم ایشان تهی شود و شهوت طعام باز آید. و گفتند: شرابی طهور، یعنی (مطهر)،
پاک کننده،

(۱). آد: اضافه کرد با خود که.

(۲). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۲.

(۳). سوره یوسف (۱۲) آیه ۴۱.

- (۴). آج: ال رسول.
 (۵). کا، آد، گا: چیزهایی که.
 (۶). کا، آد: پاکیزگی.
 (۷). کا، آد، گا: آن که.
 (۸). کا، آد: پاک بود البتّه.

صفحه : ۸۹

ایشان را از أدناس و أنجاس پاک کند و ایشان را چنان کند که صلاحیت مقام بهشت دارند. از صادق- علیه السلام- روایت کردند که او گفت: «۱» که دل ایشان از هر چه دون خداست پاکیزه کند تا به اغیار مدّئس نباشند. دارانی گفت: ایشان را یک شربت دهند به کأس مودّت بر بساط قربت که ایشان را سیر گرداند از صحبت خلق و مستأنس گرداند به جوار حق. آنکه ایشان را بر منابر قدس نشاند و تحفه‌ای مزید «۲» فرستد و باران تأیید بر ایشان باراند تا سیل شوق به دل ایشان در آید تا از هموم فرقت برهند، و به سرور قربت برسند.

یکی از جمله عارفان گفت: در قفای سهل بن عبد الله نماز خفتن می کردند «۳»، اینکه [۳۸- ر] سورت می خواند. چون به اینکه آیت رسید آواز دهندش می آمد همچون کسی که چیزی مزد «۴». چون فارغ شد، گفتم: یا شیخ؟ قرآن می خواندی یا شراب می خوردی! گفت: شراب می خوردم به کأس و سَقَاهُمْ رَبُّهُمْ، و اگر نه آنستی که از قراءت قرآن لذت شراب می یابم بل خوشتر، همانا نخواندمی.

عبد الله عمر روایت کرد که مردی حبشی بنزدیک رسول آمد و گفت؟ یا رسول الله؟ خدای تعالی شما را بر ما تفضیل داد به حسن صورت و بیاض لون و شرف نبوت، چه گویی اگر من ایمان آرم به آنچه تو ایمان داری و همچنان عمل که تو می کنی «۵» به جای آرم! با تو در بهشت باشم! رسول- علیه السلام- گفت: آری.

آنکه گفت: به آن خدای که جان من به امر اوست که مرد سیاه باشد در دنیا که بیاض و نور او در بهشت از هزار فرسنگ می تابد. آنکه گفت: هر که بگوید:

لا اله الا الله،

اینکه کلمت او را عهدی باشد بنزدیک خدای «۶»، و هر که بگوید:

سبحان الله و بحمده،

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها شرابی. [.....]

(۲). کا، آد، گا: مزده.

(۳). کا: می کردم، آد: می گردیم.

(۴). کا: مکد، آد: بمکد.

(۵). کا، آد: تو فرمایی.

(۶). آد، گا: خدای تعالی.

او را صد هزار و بیست و چهار هزار حسنه بنویسند. یکی از حاضران گفت: یا رسول الله؟ چون حال بر اینکه جملت است، هیچ کس هلاک نشود، رسول- علیه السلام- گفت: مرد باشد که روز قیامت می آید و چندان عمل دارد که اگر بر کوه نهند گران بار شود، یک نعمت از نعمتهای خدای بیاید و آن را مستغرق کند تا او بماند با فضل و رحمت خدای. آنگه رسول- علیه السلام- اینکه آیت در صفت بهشت برخواند، چون به اینکه جا رسید که: وَ سَيَقَاهُم رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا، حبشی گفت: یا رسول الله؟ چشم من در بهشت همان بیند که چشم تو! رسول- علیه السلام- گفت: آری. حبشی نعره‌ای بزد و بی هوش [۳۸- پ] شد، از آن بی هوشی در آمد رنجور، در آن رنج با پیش خدای شد. عبد الله عمر گفت: به عزّ عزّ او «۱» که رسول را دیدم که به دست خود او را در لحد می نهاد.

إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَ كَانَ سَيِّئِكُمْ مَشْكُورًا، آنگه حق تعالی گفت: اینکه بهشت به اینکه آراستگی و اینکه نعمت به اینکه غایت و نهایت همه شما را خواهد بود، و لکن به جزای عمل شما. و اینکه دلیل است بر بطلان مذهب مجبّره چون گفتند: جز ابر عمل نیست، و جزا جز بر عمل نباشد برای آن که آنچه مبتداء باشد فضل بود و احسان بود، و جزا پاداشت بود، و پاداشت عقیب فعل باشد و به استحقاق باشد. وَ كَانَ سَيِّئِكُمْ مَشْكُورًا، و گفت: سعی شما و رفتن و تاختن- و مراد عمل «۲» کار کردن است نه رفتن و تاختن- جز آن که به سعی کنایت کرد از عمل، مشکور «۳» باشد و «۴» به موقع شکر افتد. و شکر هم مجاز است، یعنی که عمل شما به منزلت نعمت باشد و رضای خدای آن را و استحماد او آن را به منزلت شکر باشد، و از آن جا که تعظیم مقرون بود با اعتراف منعم علیه به نعمت منعم، و اینکه جا نیز اینکه ثواب مقرون باشد با تعظیم و تجلیل، آن را شکر خواند «۵».

(۱). کا، آد، گا: به عزّت خدا.

(۲). کا، آد و.

(۳). کا، آد، گا: و مشکور آن.

(۴). کا، آد، گا: که.

(۵). آج: گویند.

صفحه : ۹۱

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلًا، آنگه گفت: ما فرستادیم اینکه قرآن را بر تو فرستادنی. و اینکه بر سبیل منت و تذکیر نعمت گفت: عبد الله عباس گفت:

منت نهاد به آن که قرآن مقرون «۱» فرستاد آیت از پس آیت و سورت از پس سورت، و به یک بار نفرستاد تا دشخوار نبود فهم کردن و معنی او یاد گرفتن، کقوله تعالی:

وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا «۲». آنگه رسول را علیه السلام- بر سبیل [۳۹- ر] تعلیم و توقیف و تأدیب و تذکیر گفت: فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ، صبر کن بر حکم خدای تعالی. عام است در هر حکمی که کرد و فرمود، و تکلیف به آن متعلق است. وَ لَا تُطِعْ، و طاعت هیچ کس مدار از اینکه کافران و بزهکاران. و «أو» به معنی «واو» عطف است، التقدیر: و کفورا، کما یقال: لا- ترتکب معصیة صغیره أو کبیره، معنی آن که هیچ دو ممکن، نه صغیره و نه کبیره. فزاء گفت: «أو» به معنی «لا» است، یعنی و لا کفورا، کقوله الشاعر:

لا وجد ثکلی کما وجدت و لا وجد عجول اضلّها ربع

أو وجد شيخ أصْل ناقته يوم يوافي ﴿٣﴾ الحجيج فاندفعوا

أراد: ولا وجد شيخ. قتاده گفت: مراد به «آثم کفور» ابو جهل است، و آن آن بود که چون فرض نماز فرو آمد، ابو جهل رسول را نهی کرد از نماز کردن و بر آن تهدید کرد او را و گفت: لئن رأيت محمداً يصلّي لأطأن عنقه، اگر بینم که محمد دگر نماز کند، پای بر گردن او نهم. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

مقاتل گفت: وَلَا تُطْع مِنْهُمْ، طاعت مدار از ایشان، یعنی از مشرکان عرب. آثماً، یعنی عتبۀ بن ربیعۀ «۴» رسول را گفت که: اگر تو اینکه برای آن می کنی که تو را زنی نکو می باید، در همه عرب از دختران من نکوتر کس نیست، یکی را آن که تو خواهی «۵» به تو دهم بی مهری، تو از اینکه کار باز آی، خدای تعالی آیت

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: مفزق.

(۲). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۱۰۶.

(۳). آج: قوافی، چاپ شعرانی (۱۱/۳۵۵): ثوی، تفسیر قرطبی (۱۹/۱۴۹): توافی.

(۴). آج، آد، گا که. [.....]

(۵). کا، آد، گا: یکی را که تو اختیار کنی.

صفحه : ۹۲

فرستاد. وَلَا تُطْع مِنْهُمْ آثماً، یعنی عتبۀ بن ربیعۀ. أو کفوراً، یعنی الولید بن المغیره که او رسول را گفت: اگر اینکه دعوی نبوت برای مال می کنی، قریش دانند که از من بیشتر مال کس ندارد. من تو را [۳۹-پ] چندان مال دهم که خشنود «۱» شوی، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد.

وَأَذْكَرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا، و ذکر خدای کن بامداد و شبانگاه، یعنی نماز بامداد و نماز دیگر، و گفتند: نماز پیشین و دگر. وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ، و از شب سجده کن خدای را، یعنی نماز شام و خفتن. وَ سَبَّحَهُ لَيْلًا طَوِيلًا، یعنی نماز شب، گفت: به شب دراز تسبیح کن او را.

آنکه گفت: إِنَّ هَؤُلَاءِ، اینان- یعنی اینکه کافران- دنیا دوست می دارند و باز پس «۲» پشت فگنده اند روزی گران «۳»، یعنی روز قیامت.

نَحْنُ مَخْلَقُهُمْ، گفت: ما آفریدیم ایشان را. وَ شَدَدْنَا أَسْرَهُمْ، و سخت بکرده ایم خلق ایشان «۴». عبد الله عباس گفت و مجاهد و قتاده و مقاتل: «الأسر» الخلق، يقال: فرس حسن الأسر، أي الخلق. ربیع أنس گفت: مراد به «أسر» مفاصل است، یعنی سخت مفاصل. حسن گفت: اوصال او سخت کرد به عصب و عروق. مجاهد گفت: «أسر» شرح باشد و اصل الأسر الشد، و منه الاسیر، فعیل به معنی مفعول، و يقال: ما أحسن أسرقتبه، أي شدۀ و اخذت ذلك بأسره، أي بجمعه و کله لآنه مجموع مشدود بعضه إلى بعض، کآتهم ارادوا العکمه «۵» و شدۀ لم یفتح و لم ینقص منه شیء، قال لیبید:

ساهم الوجه شدید أسره مشرف الحارک محبوبک الکتد
و قال الأخطل:

(۱). آد: خوشنود.

(۲). کا: آد، گا: با پس.

(۳-۴). کا، آد، گا را.

(۵). کذا: در اساس، کا، آد، گا: بعکمه، چاپ شعرانی (۳۵۶/۱۱): العکم، نسخه آد در حاشیه آورده است: العکم تنگ بار. الاعکام و العکوم ج.

صفحه: ۹۳

من کلّ مجتنب شدید أسره سلس القياد تخاله مختالا

وَ إِذَا شِئْنَا بَدَلْنَا أَمْنَالَهُمْ تَبْدِيلًا، و اگر ما خواهیم اینان را ببریم و به بدل اینان گروهی دگر را بیاریم.

إِنَّ هَذِهِ تَدَكْرَةٌ، یعنی اینکه سورت و اینکه عظمت [۴۰-] یاد گاری است.

فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا، هر که خواهد، آن را راهی گیرد و سبیلی سازد از آن به خدای تعالی، و مراد آن که به رضای خدای تعالی راهی سازد به فعل طاعات و اجتناب معاصی، و اینکه دلیل باشد بر آن که مکلف مخیر است و عنان اختیار به دست اوست، مجبر نیست چنان که مجبران گفتند:

وَمَا تَشَاؤُنْ، ابو عمرو و ابن کثیر به «یا» خواندند علی الخبر عن الغائبین، و نخواهند ایشان، و باقی قرأء به «تا» ی خطاب، نخواهی «۱» شما الّا و خدای تعالی آن را مرید باشد. [معنی آن است که شما اتّخاذ سبیل به فعل طاعات و اجتناب معصیت نخواهید الّا و خدای آنرا مرید باشد] «۲» مراد اینکه است، نه آن که هر چه بنده خواهد خدای خواهد آن را، برای آن که ما مرید مباحات و قبایح باشیم و خدای تعالی آن را مرید نباشد. برای آن که ارادت مباح عبث باشد، و ارادت قبیح قبیح، و اینکه صفت نقص باشد و قدیم تعالی به حکمت از آن منزّه است- تعالی علوا کبیرا.

دگر آن که مشیت در آیت از ما و از قدیم تعالی مبهم است، معلق نیست به چیزی معین، لابد آن را متعلقی باید و تعلیق آن کردن به آنچه در آیت است من قوله:

فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا، اولیتر باشد از آنچه تعلیق کنند به آنچه [بر] «۳» او دلیل نباشد. دگر آن که خدای تعالی گفت: يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ «۴»، دگر آن که گفت: مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ «۵»،

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: نخواهید.

(۲). اساس، کا، یک سطر افتادگی دارد، با توجه به آج و آد افزوده شد.

(۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

(۴). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۵.

(۵). سوره مائده (۵) آیه ۶.

صفحه: ۹۴

و هیچ عسری و حرجی نیست از کفر عظیمتر. دگر آن که اگر مرید باشد هر چه بندگان مرید باشند آن را مرید متضادات باشد و مرید جهل و سفه و فضایح و قبایح و شتم خود و شرک و سایر معاصی باشد، و اینکه منافی حکمت بود. إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا،

و صفت او اینکه است که دانا و محکم کار است و بوده است.

آنکه گفت: **يُدْخِلُ [۴۰-پ] مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ،** آن را که خواهد در رحمت خود برد و بیامرزد او را به فضل خود. **وَ الظَّالِمِينَ** **أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا،** و برای ظالمان و کافران بجارده است «۱» عذابی دردناک. و نصب «ظالمین» به فعلی است مضمهر که فعل ظاهر بر حذف او دلیل است، و التقدير: **أَعَدَّ لِلظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ.**

(۱). آج: ساخته است، آد، گا: آماده کرده است.

صفحه : ۹۵

سوره و «۱» المرسلات

اینکه «۲» را سوره العرف می خوانند، و اینکه سورت مکی است و پنجاه آیت است و صد و هشتاد و یک کلمت است و هشتصد و شانزده حرف است.

و روایت است از زرّ حیش از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و علی اله- گفت: هر که سورت و المرسلات «۳» بخواند، خدای تعالی بنویسد که او از مشرکان نیست. و عبد الله مسعود روایت کرد که: اینکه سورت بر رسول- علیه السلام- لیلۃ الجن- انزله بود و ما در راه بودیم.

[سوره المرسلات (۷۷): آیات ۱ تا ۵۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَ الْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا (۱) فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفًا (۲) وَ النَّاشِرَاتِ نَشْرًا (۳) فَالْفَارِقَاتِ فَرَقًا (۴)

فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْرًا (۵) عُذْرًا أَوْ نَذْرًا (۶) إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٍ (۷) فَإِذَا التُّجُومُ طُمِسَتْ (۸) وَإِذَا السَّمَاءُ فُرِجَتْ (۹)

وَ إِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْ (۱۰) وَ إِذَا الرُّسُلُ أُقْتَتِ (۱۱) لِأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ (۱۲) لِيَوْمِ الْفَصْلِ (۱۳) وَ مَا أَدْرَاكُ مَا يَوْمِ الْفَصْلِ (۱۴)

وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۱۵) أَلَمْ نُهَبِكِ الْأَوَّلِينَ (۱۶) ثُمَّ نَنْبَعُهُمُ الْآخِرِينَ (۱۷) كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ (۱۸) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۱۹)

أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ (۲۰) فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ (۲۱) إِلَى قَدَرٍ مَعْلُومٍ (۲۲) فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ (۲۳) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۲۴)

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا (۲۵) أَحْيَاءً وَ أَمْوَاتًا (۲۶) وَ جَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ وَ أَسْقَيْنَاكُمْ مَاءً فُرَاتًا (۲۷) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۲۸)

انْطَلِقُوا إِلَى مَا كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ (۲۹)

انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ (۳۰) لَا- ظَلِيلٍ وَ لَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ (۳۱) إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرِّ كَالْقَصْرِ (۳۲) كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ (۳۳) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۳۴)

هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ (۳۵) وَ لَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَدِرُونَ (۳۶) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۳۷) هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ جَمَعْنَاكُمْ وَ الْأَوَّلِينَ (۳۸) فَإِنْ كَانَ

لَكُمْ كَيْدٌ فَكِيدُونَ (۳۹)
 وَيَلِيَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۴۰) إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلَالٍ وَعُيُونٍ (۴۱) وَفَوَاكِهٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ (۴۲) كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۴۳) إِنَّا
 كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۴۴)
 وَيَلِيَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۴۵) كُلُوا وَتَمَتَّعُوا قَلِيلًا إِنَّكُمْ مُجْرِمُونَ (۴۶) وَيَلِيَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۴۷) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ (۴۸)
 وَيَلِيَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۴۹)
 فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ (۵۰)

[ترجمه]

به حق فریشتگان فرستاده به معروف.
 و به بادهای جهنده جستی «۴».
 و به بادهای پراکنده پراگندنی.
 و به فریشتگان جدا کننده جدا کردنی.
 به افکنندگان گفتار.
 به اعدار و انذار.

-
- (۱). کا: ندارد.
 (۲). کا، آد، گا سورت.
 (۳). کا، آد، گا: هر که او سوره المرسلات. [...].
 (۴). آج: سخت.

صفحه : ۹۶

که آنچه وعده می دهند شما را بودنی است.
 چون ستارگان نور ببرند.
 و چون آسمان بشکافند.
 و چون کوهها بر باد دهند.
 و چون پیغامبران را وقت زنند.
 برای کدام روز وقت دهند ایشان را.
 برای روز گزاردن کارها.
 و چه دانی که چه باشد روز فصل «۱».
 وای آن روز دروغ دارندگان را.
 نه ما هلاک کردیم پیشینگان را «۲».
 پس از پس ایشان ببریم دگران را.
 چنین کنیم به گناه کاران.

وای آن را روز دروغ دارندگان را.
 نه ما آفریدیم «۳» از آبی خوار؟.
 کردیم آن را در قراری مکین.
 به قدر دانسته.

بانداختیم «۴» نیک تقدیر کنانیم.
 وای آن روز دروغ دارندگان را.
 نه ما کردیم زمین را جای و وعای؟.
 زندگان و مردگان.
 و کردیم در او کوهها

-
- (۱). آج: روزی داوری.
 (۲). آج: نخستینان را.
 (۳). آج شما را.
 (۴). بانداختیم/ بینداختیم، آج: اندازه کردیم.

صفحه : ۹۷

بلند و بدادیم «۱» شما را آبی گوارنده.
 وای آن روز دروغ دارندگان «۲».
 بروی به آنچه به آن دروغ داشتی.
 بیایی «۳» به سایه خداوند سه شاخ.
 نه سایه کند و نه بگزیراند از [زبان آتش] «۴».
 که آن می‌اندازد درو [برزها] «۵» چون کوشک.
 پنداری شتران زرداند.
 وای آن روز دروغ دارندگان را؟.
 اینکه روز سخن نگویند.
 و دستوری ندهند ایشان را تا عذر خواهند.
 وای آن روز دروغ دارندگان را؟.
 اینکه روز قضاست جمع کردیم شما را و پیشینگان «۶» را.
 اگر هست شما را کیدی بکنی «۷».
 وای آن روز دروغ دارندگان را؟.
 پرهیزگاران در سایه‌ها باشند و چشمها.
 و میوه‌ها از آنچه آرزو کنند.
 بخوری «۸» و باز خوری گوارنده «۹» به آنچه کرده بودی «۱۰».

ما چنین پاداشت دهیم نیکوکاران را.

(۱). آج: و آب دادیم. (۵-۴-۲). آج را.

(۳). بیایی / بیاید، آج: بروید.

(۶). آج: پیشینان.

(۷). آج: حیلت کنید.

(۸). آج: بخورید.

(۹). آج: بیاشامید.

(۱۰). آج: می کردید.

صفحه : ۹۸

وای آن روز دروغ دارندگان را؟.

بخوری «۱» و برداری «۲» اندکی که شما گناهکاری «۳» [۴۲-ر].

وای آن روز دروغ دارندگان را؟.

و چون گویند ایشان را رکوع کنی «۴» نکنند.

وای آن روز دروغ دارندگان را؟.

به کدام حدیث پس از اینکه ایمان خواهند آوردن؟

قوله: وَ الْمُرْسَلَاتِ، «واو» قسم است، و خلاف کرده‌اند در آن که مراد به او چیست. عبد الله مسعود و عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ابو صالح گفتند: مراد به «مرسلات» بادهاست که خدای تعالی بفرستد آن را. و روایتی دیگر از عبد الله مسعود آن است که: مراد فریشتگانند که خدای تعالی بفرستد ایشان را، و بعضی دگر گفتند: مراد انبیانند که ایشان را بفرستاد خدای تعالی به معروف. و قوله:

«عرفا» أى متابعه، يقال: جاءنى القوم عرفا، أى متتابعاً على طريقة واحدة كعرف الفرس، و منه

قول امير المؤمنين - عليه السلام: فما راعنى من الناس إلا و هم رسل إلى كعرف الصبغ

، أراد فى تتابعهم. گفت: به حق اینکه بادهای پیایی یا فریشتگان یا پیغامبران فرستاده یک از پی دیگر. و «ارسال» نقیض امساک باشد، و مثله الاطلاق و نقضیه التقييد. و «ارسال» نیز فرستادن رسول باشد. و نصب او بر حال است.

فَالعَصِفَاتِ عَصِفًا، بادهای سخت باشد، يقال: عصفت الريح عصفوا، و به حق اینکه بادهای جهنده بقوت و شدت. و نصب «عصفا» بر مصدر است.

(۱). آج: بخورید. [.....]

(۲). آج: برخوردارى یا بید.

(۳). آج: گناهکارانید.

(۴). آج: کنید.

صفحه : ۹۹

و النَّاشِرَاتِ نَشْرًا، عبد الله مسعود و مجاهد و قتاده و ابو صالح گفتند: مراد بادهاست که ابر «۱» پراکنده کند [۴۲-پ]. و روایتی دگر از ابو صالح آن است که:

فریشتگانند که نامها بر افلاجد «۲» به فرمان خدای. و روایتی دگر از او آن است که:

باران است و «۳» زمین را به نبات زنده کند.

فَالْفَارِقَاتِ فَرَقًا، عبد الله عباس گفت و ابو صالح: مراد فریشتگانند که فرق کنند میان حق و باطل و هدی و ضلال. قتاده گفت: مراد آیات قرآن است که فرق کند «۴» میان هدی و ضلال.

فَالْمَلَكِيَّاتِ ذِكْرًا، به حق آن فریشتگانی که القاء ذکر کنند بر پیغامبران. و نصب «ذکرا» بر مفعول به است. و گفتند: مراد پیغامبرانند که القاء ذکر و بیان کنند بر مردمان. و گفتند: عالمانند که القاء علوم می کنند بر مردمان.

اگر گویند: چرا قسم به باد مکرر کرد! گوئیم: برای اختلاف صفات و کثرت فواید. و جواب دیگر آن است که: قول بعضی مفسران آن است که «و المرسلات» پیغامبرانند، و «عاصفات» بادهاست، و «و الناشرات» بارانهاست، و «فارقات» آیات قرآن است، و «ملکیات» فریشتگانند. بر اینکه قول در او تکرار نباشد، و هر لفظی مستقل باشد به فایده خود.

قوله: عُذْرًا أَوْ نُذْرًا، نصب او محتمل است دو وجه را: یکی مفعول له، آی لِّلْإِعْذَارِ و الْإِنذَارِ، و وجه دوّم: بدل ذکر است، و اینکه اختیار ابو علی فارسی است و وجه سیوم «۵» در او آن است که: مفعول «ذکرا» باشد، آی یلقون ما یذکرون به عذرا أو نذرا.

قراء اختلاف کردند در اینکه دو لفظ: ابو عمرو و حمزه و کسائی هر دو «۶»

(۱). کا، آد را.

(۲). کا: باز کنند.

(۳). کا: که.

(۴). کا: فرق کنند.

(۵). کا: سئوم.

(۶). اساس: آج و دیگر نسخه بدلها: هر سه، که گمان کرده‌اند به فاعلهای جمله باز می گردد، حال آن که معدود «هر دو» و عذر و نذر است.

صفحه : ۱۰۰

مُخَفَّفَ خواندند، اَعْنَى به تسکین «ذال» «۱» فیهما، و معناهما الإِعْذَار و الْإِنذَار مصدر باشند «۲»، و عاصم به روایت اعشی و برجمی و اهل شام به روایت ولید [۴۳-ر] و یعقوب به روایت روح مثقل خواندند: «عذرا أو نذرا» و باقی قراء به تخفیف «عذر» و تثقیل «نذر». ابراهیم الیتمی «۳» در شاذ خواند: «عذرا و نذرا» به «واو» عطف بی «الف».

«عذر» و «نذر» به تخفیف مصدر است، و گفتند به تثقیل لغتی است هم در مصدر، یقال: عذر و عذر و معذرة و عذیر بمعنی المصدر، و گفتند: «عذر و نذر» به تثقیل جمع عذیر و نذیر باشد، مثل نکیر و نکر «۴»، و معنی آن است که:

خدای تعالی پیغامبران را بفرستاد و یا فریشتگان را به پیغامبران تا القاء ذکر کردند بر ایشان برای اعذار و انذار، و شاید که دو «۵» مصدر باشد در جای حال، آی عاذرین و منذرین، عذر انگیزان و ترسانندگان، یعنی بیان بکنند و وعد و وعید بگویند تا «۶» خدای تعالی پس از آن عقاب کند معذور باشد «۷». اینکه قول حسن بصری است.

إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٍ، «إِنَّ» جواب قسم است و «ما» موصوله است. گفت:

آنچه شما را وعده می‌دهند از بعث و نشور و ثواب و عقاب، لا محاله خواهد بودن و واقع و کاینی باشد مجدد الحدوث. حق تعالی به اینکه همه چیزها قسم یاد کرد که هر چه من کرده‌ام «۸» و وعده داده، خواهد بودن، در آن خلافی نیست. آنگه وقت آن به علامات یاد کرد نه به تعیین «۹»، گفت: فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ،

(۱). کا: بتسکین الدال.

(۲). آج، کا: باشد.

(۳). اساس: آج و دیگر نسخه بدلها: التیمی.

(۴). کا، آد، گا: و عقاب را به دروغ دارد.

(۵). آج مثل یکدیگر. [.....]

(۶). اساس: در او، که سهو می‌نماید، ضبط منتخب با آج و دیگر نسخه بدلها برابر است.

(۷). آج، کا، گا: من گفته‌ام.

(۸). کا، آد، گا: عقاب کنند ایشان را حجتی نباشد و.

(۹). آد، گا: بیقین.

صفحه: ۱۰۱

آنگه که ستارگان را نور ببرند و اثر او ناپدید کنند. و «طمس و طلس» محو اثر باشد.

وَ إِذَا السَّمَاءُ فُرِجَتْ، و آنگه که آسمان را بشکافند تا در او فرج «۱» و شکافها پدید آید «۲».

وَ إِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْ، و آنگه که کوهها را از جای ببرند. و «نسف» خاک بر باد دادن [۴۳-پ] باشد، و منسف گویند آلت نسف را، و همچنین نسف الحبوب که بر افشانند تا پاک شود.

وَ إِذَا الرُّسُلُ أُقْتَتْ، ابو عمرو خوانند: وقت به «واو» و تشدید «قاف» من الوقت علی الأصل. و ابو جعفر خوانند: «وقت» به «واو» و تخفیف «قاف».

و در شاذ عیسی بن عمر و خالد بن الیاس خوانند: «اقتت» به «الف» و تخفیف «قاف»، و باقی قراء خوانند: «اقتت» به «الف» و تشدید «قاف». و عرب معاقبه کنند میان «واو» و «الف»: قالوا: و کدت الامر و اکدته، و رخت الكتاب و أرخته، و وشاح و اشاح و وكاف و إكاف، و أحد و وحد. و معنی اقتت، اعلمت وقت الثواب و العقاب، و آنگه که پیغامبران را اعلام کنند وقت ثواب و عقاب، یعنی در قیامت.

لِأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ، برای کدام روز ایشان را مهلت داده‌اند؟ و اینکه استفهامی است به معنی استعظام، یعنی روز قیامت.

آنگه بیان کرد آن را که چه روز است، گفت: لِيَوْمِ الْفَصْلِ، برای روزگار گذاردن و روزی که فرق و فصل کنند در او میان سعید و شقی و ضال و مهتدی و مؤمن و کافر و مثاب و معاقب.

آنگه گفت: وَ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمَ الْفَصْلِ، و چه دانی تو ای محمّد، و چه اعلام کرده است تو را که روز فصل چه باشد؟ و اینکه هم بر سبیل استعظام و استکبار گفت.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: فروج.

(۲). اساس: «پدید» هم خوانده می‌شود.

صفحه: ۱۰۲

آنکه گفت: «وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ» وای بر مکذبان و دروغ دارندگان پیغامبران و کتابهای من در آن روز. و تخصیص مکذبان برای «۱» کرد که تکذیب پیغامبران کفر باشد و سایر معاصی به دنبال آن شود. و دیگر آن کس که [۴۴-ر] ثواب و عقاب دروغ دارد «۲» او را لطف نبود به کردن واجب و ناکردن قبیح.

أَلَمْ نُهَبِكِ الْأُولِينَ، آنکه بر سبیل اعدا و انذار گفت: نه ما هلاک کردیم اولیان و پیشینگان را از قوم نوح و عاد و ثمود و امتان گذشته را؟ آنکه گفت: ثُمَّ نُتَبِعُهُمُ الْآخِرِينَ، اینکه باز پسینان را از پی ایشان ببریم، یعنی چون اولیان را هلاک کردیم، آخرینان را چه امان است.

كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ، همچنین کنیم با گناهکاران.

وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ، وجه تکرار در سوره الرحمن گفته‌ایم «۳».

آنکه تذکیر نعمت کرد مکلفان را گفت: أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ، نه ما آفریدیم شما را از آبی ضعیف حقیر، یعنی نطفه؟.

فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ، و آن را در قرارگاهی ممکن مکین گردانیدیم.

إِلَى قَدَرٍ مَعْلُومٍ، تا به مدتی معلوم، و آن نه ماه باشد که وقت وضع بود.

فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ، ما تقدیر کردیم و نیک تقدیر کننده‌ایم ما. و قادر و مقدر یکی باشد، يقال: قَدَرْتُ الشَّيْءَ و قدرته قدرا و قدرا و تقدیرا بمعنی، یعنی تقدیر مدت بودنش در رحم و تقدیر اجل و رزق و احوال او که چه کند و چه گوید و چند ماند و چه خورد، اینکه جمله بر ما مقدر و معلوم باشد، بر گراف نبود.

مدنیان و کسائی خواندند: «فقدَرنا» به تشدید، و باقی قرآء به تخفیف.

آنکه هم بر سبیل منت گفت: أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا، نه ما زمین را به

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها آن، که ظاهرا لازم است.

(۲). کا، آد، گا: و عقاب را به دروغ دارد.

(۳). آج: گفته آمد.

صفحه: ۱۰۳

ضمم ایشان کردیم و به وعاء ایشان تا در او می‌باشند «۱»، به زندگانی و مرگ. و نصب «أحیاء و أمواتا» بر حال است، تا زنده باشند بر پشت زمین باشند، و چون بمیرند در شکم [۴۴-پ] زمین باشند، يقال: كَفَتِ الشَّيْءَ يَكْفِتُهُ كَفَاتًا إِذَا ضَمَّهُ، و كَفَتِ الشَّيْءَ و كَفَاتَهُ وَعَاتَهُ. و ابو عبیده گفت: كَفَاتَا، أَى أَوْعِيَهُ، و گفتند: «أحیاء و أمواتا» حال است از زمین، یعنی در آن حال که زمین مرده باشد و زنده. زمین زنده آن باشد که نبات رویاند، و مرده آن باشد که نبات نرویاند.

وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ، گفت: بیافریدیم در زمین کوهها.

«رواسی»، در زمین سخت شده. «شامخات»، بلند، يقال: جبل شاهق و شامخ و باذخ إذا كان عالیا. و أَسْقَيْنَاكُمْ مَاءً فُرَاتًا، و بدادیم شما را آبی خوش، يقال:

ماء عذب و فرات و زلال و غدق إذا كان طيبًا، و منه سَمِيَ النهر الكبير بالفرات، قال الشاعر:

إذا غاب عنا غاب عنا فراتنا و إن شهد أجدى نیله و فواضله

عبد الله عباس گفت جویهای خوش چهار است: جیحان و سیحان «۲» و فرات و نیل مصر، و گفتند: دجله از جیحان «۳» است. ویل «یومَیَدِ لِلْمُكَدِّبِینَ» انْطَلِقُوا، اینکه حکایت آن است که خدای تعالی کافران را گوید روز قیامت، اَیْ یَقُولُ اللَّهُ لَهُمْ انْطَلِقُوا، گوید ایشان را: بروی «۴» به آن جا که آن را دروغ می‌داشتی «۵»، یعنی دوزخ. انْطَلِقُوا إِلَى ظِلٍّ رُوِیْسَ خَوَانِد: «انْطَلِقُوا»، به فتح «لام» علی الخیر، و باقی قِزَاءَ به کسر «لام» علی الأمر، بروی «۶» به سایهی «۷» که سه شاخ و سه جانب

(۱). ۱. اساس، کا احیاء و امواتا.

(۲). کا، آد، گا: جیحون و سیحون.

(۳). کا، آد، گا: جیحون.

(۴-۶). آج و دیگر نسخه بدلها: بروید.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌داشتید. [.....]

(۷). سایهی / سایه‌ای.

صفحه : ۱۰۴

دارد. و گفتند معنی آن است که سه شعبه دارد، یکی از چپ یکی از بالا «۱» تا محیط باشد به اینکه سه جهت به کافران. مجاهد و قتاده گفتند معنی آن است که:

سایه دود دوزخ که بر آید به سه جهت بشود و آنکه محیط گردد [۴۵-ر] به کافران، چنان که گفت: أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا «۲» لَا ظَلِيلَ، نه سایه گسترده. وَلَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ، و سود ندارد و بنگزیراند درفش آتش و منع نکند آن را چنان که حجاب سایه گستر منع باشد از درفش آتش.

إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرِّرٍ كَالْقَصْرِ، یعنی دوزخ می‌اندازد به هر درفش «۳» چند کوشکی.

و «شرر» درفش آتش باشد که از او می‌جهد، و اشتقاق او از ظهور است من قولهم: شررت الثوب إذا نشرته للشمس، به بزرگی چند کوشکی باشد. اینکه قول عبد الله عباس است و مجاهد و قتاده، و روایتی دگر از عبد الله عباس آن است که: «قصر» خرما بن «۴» باشد، یکی را قصره گویند کجمر «۵» و جمره.

كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ «۶» ویل «یومَیَدِ لِلْمُكَدِّبِینَ» هذا یومٌ لَا یَنْطِقُونَ، گفت: اینکه [۴۵-پ] روزی «۴» که سخن نگویند، یعنی سخنی نگویند که ایشان را در آن غنایی و نفعی باشد تا متناقض نبود آن را که گفت: یومٌ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا «۵»، بر اینکه وجه جمع توان کردن «۶» اینکه هر دو آیت.

و لا- یُؤذَنَ لَهُمْ فِیَعْتَذِرُونَ، زَجَاجَ گفتم: عطف است به «۷» «و لا- یؤذن». فزء گفت: عطف است به «۸» «لا- یَنْطِقُونَ»، و التقدير: لا یَنْطِقُونَ و لا یعتذرون. و بعضی دگر گفتند تقدیر آن است که: لا یؤذن لهم فی الاعتذار فكیف یعتذرون، و اینکه وجوه برای آن می‌باید تا جواب نفی نباشد، چه اگر جواب نفی بودی، منصوب بایستی و «نون» بایستی، چنان که: لا تأتینا فتحدّثنا، و دستوری ندهند ایشان را در آن که عذر خواهند.

هذا یومُ الفصل، گفت: اینکه روز فصل حکم و قضاست که میان متحاکمان کار گزارند، یعنی روز قیامت خدای تعالی میان خصمان

حکم کند علی حقایق الامور بما لهم و علیهم، نه چنان که در دنیا حکم حاکم شرع بر ظاهر باشد، از آن جا که از باطن نداند.
جَمَعْنَاكُمْ وَالْأُولَیْنِ، جمع کنیم میان

(۱). کا، آد، گا: تویها.

(۲). آد، میان بند.

(۳). کا قال الشاعر.

(۴). کا است.

(۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۱۱۱.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها میان. [.....]

(۷-۸). آج و دیگر نسخه بدلها: بر.

صفحه: ۱۰۶

ایشان و مردمان اوایل.

آنگه گفت: اگر چنان است که شما را کیدی و حيله‌ای و چاره‌ای هست، به جای آری «۱» با من. صورت امر است و مراد تهدید و تقریر. و «کید» حيله باشد.

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلَالٍ وَعُيُونٍ، گفت: روز قیامت متقیان و پرهیزگاران در سایه‌های درختان باشند و چشمه‌های آب «۲» و میوه‌هایی «۳» از آنچه آرزو کنند، کُلُوا وَ اشْرَبُوا، التقدير يقال لهم: کلو و اشربوا، ایشان را گویند: بخوری «۴» از اینکه میوه‌ها «۵» و باز خوری «۶» از اینکه چشمه‌ها «۷». هَنِئًا، نوش و گوارنده. نصب او بر حال است، و روا باشد که صفت مصدری باشد [۴۶-ر] محذوف، و التقدير: أَكَلًا هَنِئًا و شربًا هَنِئًا. و در اینکه لفظ خلاف کردند. بعضی محققان گفتند:

صورت امر است و مراد اباحت. و بعضی دگر گفتند: امر است برای آن که چون ایشان بدانند که خدای تعالی مرید است أَكَل و شرب ایشان را، در سرور و خرمی ایشان بیفزاید. پس در اینکه فایده‌ای تمام هست «۸»، عبث نیست. بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ، «با» مجازات راست، و «ما» مصدری است، «۹» جزاء علی أعمالکم.

إِنَّا كَذَلِكْ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ، ما چنین پاداشت دهیم نكوکاران را «۱۰».

كُلُوا وَ تَمَتَّعُوا قَلِيلًا إِنَّكُمْ مُجْرِمُونَ، [آنگه] «۱۱» با خطاب کافران و گناهکاران آمد در دنیا، گفت: بخوری «۱۲» و برخوردار شوی «۱۳» اندکی، یعنی در عمر دنیا که متاع او قلیل است که شما مشرکی «۱۴» و عاصی. صورت امر است و مراد تهدید است «۱۵».

وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ، گفت: چون گویند اینکه کافران را که

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: به جای آرید.

(۲). کا، آد، گا و فواکه مَمَّا یشتهون.

(۳). اساس: میوه‌های، آج و دیگر نسخه بدلها: میوها/ میوه‌ها.

(۴-۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بخورید.

(۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: میوها/ میوه‌ها.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: باز خورید.

(۷). اساس: چشمها/ چشمه‌ها.

(۸). کا، آد، گا و.

(۹-۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها ای.

(۱۰-۱۵). کا، آد، گا ویل یومئذ للمکذبین.

(۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: برخوردار شوید.

(۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: مشرکید.

صفحه: ۱۰۷

نماز کنی «۱»، نکنند و فرمان نبرند «۲». و «رکوع» کنایت است، از جمله نماز کنایت کرد به بعضی از جمله و برای «۳» رکوع را تخصیص کرد که او رکنی است از ارکان نماز، و از اینکه جا عدد که «۴» واقع بود بر رکعات، گوید: یک رکعت و دو رکعت و چهار رکعت. و «رکعت» رکوع باشد.

و «وَلِیَوْمِئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ، فَبِأَىٰ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ» آنکه گفت بر سبیل تعجب که: به کدام حدیث و کتاب ایمان خواهی آوردن «۵» از پس او، یعنی چون به اینکه ایمان نیاری «۶»، با اینکه همه بلاغت و فصاحت و بیان، به دگر حدیث ایمان نخواهی آوردن «۷». و آیت «۸» دلیل است بر آن که قرآن محدث «۹» است «۱۰» برای آن که تقدیر اینکه است «۱۱»: فَبِأَىٰ حَدِيثٍ بَعْدَ هَذَا الْحَدِيثِ يُؤْمِنُونَ.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: نماز کنید. [...]

(۲). کا، آد، گا صورت امر است.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها آن.

(۴). آد، کا، گا: ندارد.

(۵). آج و دیگر نسخه بدلها: خواهید آوردن.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: نیارید.

(۷). آج و دیگر نسخه بدلها: نخواهید آوردن.

(۸). کا، آد، گا: و اینکه آیت.

(۹). آد، گا: حادث.

(۱۰). آد و مخلوق، گا نه قدیم.

(۱۱). آد، گا که.

صفحه: ۱۰۸

سوره النبأ

«۱» اینکه سورت مکی است و چهل آیت است و صد و نود و سه کلمت «۲» است [۴۶-پ] و ششصد و نود «۳» حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که «۴» سورت «عم یتساءلون» بخواند، خدای تعالی او را برد و شراب بچشانند روز قیامت.

[سوره النبا (۷۸): آیات ۱ تا ۴۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ (۱) عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ (۲) الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ (۳) كَلَّا سَيَعْلَمُونَ (۴)

ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ (۵) أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا (۶) وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا (۷) وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا (۸) وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُباتًا (۹)

وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا (۱۰) وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا (۱۱) وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا (۱۲) وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا (۱۳) وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ

مَاءً ثَبَّاجًا (۱۴)

لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا (۱۵) وَجَنَّاتٍ أَلْفَافًا (۱۶) إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا (۱۷) يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا (۱۸) وَفَتَحَتِ السَّمَاءُ

فَكَانَتْ أَبْوَابًا (۱۹)

وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا (۲۰) إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا (۲۱) لِلطَّاغِينَ مآبًا (۲۲) لَا يَبِينُ فِيهَا أَحْقَابًا (۲۳) لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا

شَرَابًا (۲۴)

إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا (۲۵) جَزَاءً وَفَاقًا (۲۶) إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا (۲۷) وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا (۲۸) وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا (۲۹)

فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا (۳۰) إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا (۳۱) حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا (۳۲) وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا (۳۳) وَكَأْسًا دِهَاقًا (۳۴)

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَابًا (۳۵) جَزَاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا (۳۶) رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ

خِطَابًا (۳۷) يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أُذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا (۳۸) ذَلِكَ الْيَوْمَ الْحَقُّ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَى

رَبِّهِ مآبًا (۳۹)

إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا (۴۰)

[ترجمه]

از چه می پرسند!

از خبر بزرگ.

آن که ایشان در آن خلاف می کنند.

پرگست «۵» بدانند.

پس پرگست که بدانند.

نه ما کردیم زمین را گهواره‌ها؟

(۱). سوره عم.

(۲). آد: صد و هفتاد و سه، گا: صد و هفتاد و دو.

(۳). آج، کا: سیصد و نود، آد، گا: هفتصد و هفتاد.

(۴). اساس و دیگر نسخه بدلها او. [.....]

(۵). آج: نزدیک است که.

صفحه: ۱۰۹

و کوهها را میخها؟

«۱» بیافریدیم شما را جفت؟

«۲» کردیم خواب شما راحت.

و کردیم شب را پوشش.

و کردیم روز را جای عیش.

«۳» بنا کردیم بالای شما هفت آسمان سخت.

و کردیم چراغی روشن.

«۴» فرو فرستادیم از ابرها آبی ترنده.

تا بیرون آریم به آن دانه و گیاه.

و بستانهایی در هم پیخته.

روز «۵» قضا باشد وقت «۶».

آن روز که دمنند در صور، آید گروه گروه.

«۷» برگشایند آسمان «۸» باشد درها.

و برانند کوهها را باشد زمین آب زای «۹».

دوزخ بوده است رصدگاه.

ظالمان را بازگشتگاه «۱۰».

مقام کنند در او سالها «۱۱» بسیار.

نچشند در آن جا خنکی و نه آب «۱۲».

الّا آب جوشیده «۱۳» و زردابه.

پاداشتی در خورد عمل ایشان.

(۱-۲-۳-۴-۷-۸). آج و.

(۵). آج: که روز.

(۶). آج آن.

(۹). آج: باشد سرابی.

(۱۰). آج: بازگشتگاه.

(۱۱). آج: سالهای.

(۱۲). آج: و نه آبی.

(۱۳). آج: جوشنده.

صفحه: ۱۱۰

که ایشان او مید نداشتند به شمار.
و دروغ داشتند آیات ما را دروغ داشتنی.
و همه چیزی بشمردیم به نبستن.
بچشی «۱» نیفزاییم شما را الا عذاب.
پرهیزگاران را رستگاری بود.
در خرماستانها و انگورها.
و زنانی رسیده همسران.
و کاسی پر از شراب.
نشوند در آن جا سخنی بی فایده و نه دروغ.
پاداشتی از خدای تو دادنی به شمار.
خداوند آسمانها و زمین و آنچه میان آن است خداست، مالک نباشند از او سخنی.
آن روز که بایستد اینکه فریشته و فریشتگان به صف، سخن نگویند الا آن کس که دستوری دهد او را خدای و گوید صواب.
آن روز حق است هر که خواهد بگیرد به خدای خود بازگشتن گاهی.
ما ترسانیدیم شما را از عذابی نزدیک آن روز که انتظار کند مرد آنچه پیش فرستاده بود دستهای او و گوید ناگرویده، کاشک
من بودمی خاک.

(۱). آج: بچشید.

صفحه : ۱۱۱

قوله: عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ، بیان کردیم که حرف جرّ چون «۱» در «۲» ی استفهام شود، «الف» از او بیفگنند، نحو: «لم» و «بم» و «فیم» و «عم» و «علام» و «الام» و «حّتام» «۳»، حق تعالی لفظ استفهام بر وجه استعظام گفت: عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ، از چه می پرسند اینکه کافران! ضمیر «۴» است قبل الذکر برای «۵» لبس زایل است و معنی پوشیده نیست.

آنکه او جواب داد و گفت: عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ، از آن خبر بزرگ. مفسّران در اینکه «نباء عظیم» خلاف کردند. بعضی گفتند: قرآن است، و اینکه قول مجاهد است، گفت: دلیلش قوله تعالی: قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ، أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ «۶»، قتاده گفت: بعث و نشور است. بعضی گفتند: محمّد است - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ.

در تفسیر اهل البيت - عليهم السلام - آمد که: امیر المؤمنین علی است. علقمه روایت کرد که: روز صفین مردی از لشکر شام بیرون آمد سلاح پوشیده و از بالای سلاح [۴۸-ر] مصحفی قرآن حمایل کرده و به جای آن که عرب را عادت باشد که «۷» رجز خوانند، می خواند: عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ، عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ، الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ. من خواستم تا پیش او شوم. امیر المؤمنین مرا گفت: مکانک

، بر جای خود باش، و او به نفس خود پیش او رفت و او را گفت:

أ تعرف النبأ الذي هم فيه مختلفون

! قال: لا، گفت: شناسی آن خبر بزرگ را که در او خلاف کردند!

گفت: نه؟ گفت:

و الله انى انا النبأ العظيم الذى فى اختلافتم و على ولايتى تنازعتم و عن ولايتى رجعتم بعد ما قبلتم و بيغىكم هلكتم بعد ما بسيفى عن الكفر

(۱). آج داخل.

(۲-۴). آج و ديگر نسخه بدلها ما، كه ظاهرًا مرجح است.

(۳). كذا: در اساس و ديگر نسخه بدلها، چاپ شعرانى (۱۱/۳۶۹): الى م و حتى م.

(۵). كذا در اساس و آج، كا و ديگر نسخه بدلها آن كه. [...]

(۶). سوره ص (۳۸) آيه ۶۷ و ۶۸.

(۷). كا، آد، گا شعر. ۱

صفحه : ۱۱۲

الله نجوتم و يوم غدیر قد علمتم قد علمتم و يوم القيامة تعلمون ما علمتم»

، ثم علاه بسيفه فرمى برأسه و يده، گفت: من آن خير بزرگم كه در من خلاف كردى «۲» و در ولايت من منازعت كردى «۳» و از ولايت من باز آمدى «۴» پس از آن كه قبول كردى «۵» و به بغيتان هلاك شدى «۶» پس از آن «۷» از كفر به تيغ من برستى «۸» و روز غدیر خود دانى، خود دانى، خود دانى «۹» و روز قيامت بدانى «۱۰» آنچه كرده‌اى «۱۱».

آنكه تيغ در بالای سر برد و بزد و سر و يك دست او بينداخت، آنكه باز آمد و مى گفت «۱۲»:

أبى الله إلا أن صَفَّين دارنا و داركم ما لاح فى الافق كوكب

و حَتَّى تموتوا أو نموت و ما لنا و لا لكم عن حومة الموت «۱۳» مهرب

و أصبغ بن نباته گوید: در كازار «۱۴» بصره با امير المؤمنين بودم، سواری از لشكر بصره بیرون آمد و اينكه آيت مى خواند. امير المؤمنين - عليه السلام - پیش او رفت و گفت:

أ تعرف النبأ العظيم

، شناسى آن خير بزرگ را؟ گفت: نه. گفت:

«۱۵» و الله انى انا النبأ العظيم الذى هم «فيه مختلفون [۸۴-پ] كلا سيعلمون حين أقف بين الجنة و النار فأقول هذا لى و هذا لك خذيه فانه من اعدائى و ذريه فانه من اوليائى ثم كلا سيعلمون حين أقف على الحوض فأذود عنه اقواما كما تذاذ الابل الغريب عن الحوض فى الدنيا

، گفت: من آن نباء بزرگم كه در من خلاف كردند، و لكن آنكه بدانند كه من از میان بهشت و دوزخ بايستى و با دوزخ مقاسمت

(۱). كذا در اساس، آج و كا، آد: عملتم، كه با معنى هم سازگارتر مى آيد. (۵-۳-۲). آج: كرديد.

(۴). آج: باز آمديد.

(۶). آج: شديد.

- (۷). آج کهه.
 (۸). آج: برستید.
 (۹). خود دانی / خود دانید.
 (۱۰). آج: بدانید.
 (۱۱). آج: کرده باشید.
 (۱۲). کا، آد، گا: فلماً رجع أنشد هذه الأیات.
 (۱۳). کا، آد، گا: حومه الحرب.
 (۱۴). آج، کا، گا: کارزار. [...]
 (۱۵). آد، گا: انتم.

صفحه : ۱۱۳

کنم، می گویم «۱» اینکه تو را و اینکه مرا. او را بگیر که او از دشمنان است و آن را دست بدار که او از دوستان است، آنکه بدانند که بر کناره حوض کوثر بایستم و گروهی را از او باز می رانم چنان که در دنیا شتر غریب را از حوض غریب، و آنکه تیغ بر آورد و بزد و او را بکشت و با جای خود آمد.

اللذی هُم فیهِ مُخْتَلِفُونَ، آن که در او خلاف کردند- اگر قرآن است، بهری گفتند: سحر است و بهری گفتند: شعر است، و بهری گفتند: فسانه پیشینگان است، بهری گفتند: بافته سلمان است و بهری گفتند: فرو بافته اولینان است. و اگر رسول بود، بهری گفتند: ساحر است و بهری گفتند: کاهن است و بهری گفتند: شاعر است و بهری گفتند: دیوانه است. و اگر بعث و نشور است، بهری گفتند: هست و خواهد بودن و بعضی گفتند: نخواهد بودن. و اگر امیر المؤمنین علی است، بهری گفتند: امام است و بهری گفتند: پیغامبر است «۲» و بهری گفتند:

خداست و بهری گفتند: [کافر است] «۳».

آنکه حق تعالی گفت: کلاً، بر سبیل ردع و زجر که بدانند اینان «۴» و پس بدانند بر سبیل تأکید. و گفتند: مراد به ضمیر اول کافراند و به دوم مؤمنان.

آنکه به تذکیر نعمت و تعداد آن در آمد «۵»، گفت: ألم نجعل الأرض مهادا، نه ما زمین را به گاهواره شما [۴۹- ر] [کردیم] «۶» تا چنان که کودک در گهواره بخسپد و بیاساید و آرام گیرد، شما همچنین در زمین بیارامی «۷» و قرار گیری «۸». وَالْجِبَالِ أَوْتَاداً، و نه کوهها را به میخهای زمین کرده ایم تا زمین را دوخته

- (۱). کذا: در اساس و آج، دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۱۱/ ۳۷۰): من گویم.
 (۲). کا، آد، گا: امام است، بعضی گفتند نیست و غلاة و روافضه گفتند پیغامبر است.
 (۳). عبارت «کافر است» را ظاهراً خواننده‌ای معتقد از متن محو کرده است، اما به هر حال با زحمت خوانده می شود.
 (۴). کا، آد، گا ثم کلاً سیعلمون.
 (۵). کا: آن گرفت.
 (۶). در اساس نیست، از آج افزوده شد.
 (۷). آد: بیاساید، آج و دیگر نسخه بدلها: بیارامید.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: قرار گیرید.

صفحه: ۱۱۴

می‌دارد تا بنجنبند از جای خود چنان که مثقله بر کناره بساط نهند تا باد بر ندارد آن را؟ من اینکه کوهها به میخ زمین کردم تا زمین را دوخته می‌دارد.

تعالی که وَ خَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا، و شما را بیافریدیم جفت نر و ماده. و گفتند: «أزواجاً»، ای أصنافاً، بر اجناس و انواع مختلف. وَ جَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُباتًا، و نه ما خواب شما را سبب راحت کردیم و سبب آسایش؟ و خواب بیمار را از اینکه جا «سبات» گویند که سبب آسایش او باشد، و منه سبت اليهود لاستراحتهم عن العمل، و گفتند: جَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُباتًا، ای نعاساً، و آن اول خواب باشد که مردم به آن طلب آسایش کنند، و معنی راجع است با قول اول. و گفتند: جعلنا نومکم طویلاً ممتداً، خواب شما دراز کردم. و منه عاش فلانا سبتاً و سبتة من الدهر، ای زمانا طویلاً.

ابو عبیده گفت: سُباتًا، ای لیس بموت، من خواب شما را خواب کردم، مرگ نکردم، من قولهم: رجل مسبوت إذا كان فيه الروح، و اینکه وجوه جمله جواب است از آن سؤال که گفتند: «سبات» خواب باشد و «نوم» همچنین به منزلت آن است که گفت: و جعلنا نومکم نوماً. و سبت رأسه إذا حلقة. و السبت الجلد المدبوغ بالقرظ، قال «۱»:

حذی نعال السبت لیس بتوأم

وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا، ما شب را لباس کردیم، یعنی به تاریکی همه چیز را پوشد «۲» به منزلت لباس باشد [۴۹-پ]. و گفتند: مراد آن است که شب را به وقت و آلت لباس کردیم که مردم در او خویشتن را به جامه بیوشند چنان که گفت: وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعاشًا، ای وقتاً و محلاً و آله للمعاش و طلبه، و روز به وقت و محل طلب معاش کردیم، و هذا من باب قولهم: نهار صائم و لیل قائم، و مثله قال الشاعر:

(۱). کا الشاعر.

(۲). آج: به تاریکی چیزها بیوشند، کا: به تاریکی همه چیزها پوشیده شود، آد، گا: به تاریکی او همه چیزها پوشیده شود پس.

صفحه: ۱۱۵

وَ أَخُو الهموم إذا الهموم تحضرت جنح الظلام و ساده لا یرقد

أراد صاحب الوساده «۱».

وَ بَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا، و بنا کردیم از بالای شما هفت آسمان محکم، یک از «۲» بالای دیگر.

وَ جَعَلْنَا سِرَاجًا وَ هَاجًا، و بر او چراغی کردیم درخشان، یعنی آفتاب.

وَ أَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ، و فرود آوردیم از معصرات آبی ترنده «۳». مفسران در او خلاف کردند. مجاهد و قتاده و مقاتل گفتند: یعنی

بادها که ابر را می‌فشارد و باران از آن بیرون می‌آرد، و بر اینکه تأویل «من» به معنی «با» باشد، التقدير:

«بالمعصرات». كقوله: مِنْ كُلِّ أَمْرٍ «۴» مَاءٌ تَجَاجًا، آبی ترنده، یعنی باران.

مجاهد و قتاده گفتند: متتابع، ابن زید گفت: بسیار.

لُنْخَرِجَ بِهِ حَبًّا وَ نَبَاتًا، وَ جَنَاتٍ أَلْفَافًا، تا بیرون آریم به او دانه‌ها «۵» و گیاهها و بستانها که در او درختان باشد بر هم پیخته «۶». واحدها «لف» و «لفیف» و گفتند: أَلْفَافٌ جمع جمع است، يقال: جَنَّهُ لَفًّا وَ نَبَتَ الْفَ وَ جَنَاتٌ لَفٌ وَ الْجَمْعُ أَلْفَافٌ. إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا، گفت: روز فصل «۷» قضا میقات است، یعنی وقت انجاز آنچه خدای وعده کرده است. یَوْمَ يَنْفَخُ فِي الصُّورِ، آن روز که در صور دمند. در او دو قول گفتند: یکی آن که بر شبه قرنی است در دست اسرافیل، و یکی آن که جمع صورت است، یعنی مردگان را زنده کند. فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا، می‌آیند «۸» گروه گروه. معاذ جبل گفت: به خانه أبو ایوب انصاری بودیم با رسول - علیه السلام - من پرسیدم رسول را از اینکه آیت، گفت: یا معاذ؟ از کاری [۵۰-پ] عظیم پرسیدی، آنگاه بگریست و گفت:

روز قیامت مردمان را بر ده نوع حشر کنند، خدای ایشان را به آن علامت که بر

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها باشد، که عبارت را به فارسی خوانده‌اند.

(۲). کا: الفاطر، آد، گا: القاطر.

(۳). کا، آد: می‌افشارد.

(۴). کا، آد، گا: ندارد.

(۵). اساس و دیگر نسخه بدلها: دانه‌ها/ دانه‌ها.

(۶). آج: در هم پیچیده.

(۷). آج و.

(۸). آد، گا: می‌آید.

صفحه: ۱۱۷

ایشان بود تمییز کرده باشد از مؤمنان و مسلمانان: بعضی را حشر کند بر صورت بوزنگان «۱» و بهری را بر صورت خوکان، و بعضی را سرنگون، و بعضی را کوران که به اینکه جانب و آن جانب می‌روند و می‌افتند «۲» راه نبینند، و بعضی کَرَّ و گنگ باشند چیزی نشوند و ندانند، و بعضی را زبان «۳» از دهن بر سینه افتاده باشد «۴»، زبان می‌خایند، و بهری را دستها و پایها بریده باشند، و بعضی را بر درختانی «۵» کرده باشند از آتش، و بعضی را از ایشان تننی آید «۶» به مانند مردار، و بعضی را لباس قطران پوشانند.

اما آنان که بر صورت بوزنگان «۷» باشند، سخن چینیان باشند که نیمه کنند.

و اما آنان که بر صورت خوکان باشند. اهل سحت و رشوت باشند، و آنان که سرنگون باشند رباخوارگان باشند. و اما کوران، قاضیان باشند که حکم به ناحق کرده باشند. و لالان و کُرَّان آنان باشند که به اعمال خود معجب باشند. و اما آنان را که زبان می‌خایند، عالمان باشند که بر آنچه گویند کار نکنند. و اما آنان که دست و پای بریده باشند، آنان باشند که همسایگانان «۸» را رنجه دارند «۹». و آنان را که بر درختان آتش کنند، آنان باشند که سعایت کنند «۱۰» و مردم را به سلطان فرا کنند. و آنان که از ایشان بوی مردار آید، آنان باشند که به شهوات و لذات مشغول باشند و حق خدای منع کنند. و آنان که جامه‌های «۱۱» قطران پوشند ایشان را، ایشان اهل کبر و فخر باشند.

وَ فُتِحَتْ السَّمَاءُ، کوفیان «فتحت» خواندند به تخفیف [۵۱-ر]، و باقی

(۷-۱). کا، آد، گا: بوزینگان.

- (۲). آج و دیگر نسخه بدلها و. [...].
- (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: زبانها.
- (۴). آج، آد، گا و.
- (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: درختان.
- (۶). کا، آد، گا: بعضی گنبدیده.
- (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: همسایگان.
- (۹). کا، آد، گا: رنجانیده باشند.
- (۱۰). کا، آد: گا مردم را.
- (۱۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: جامهای / جامه‌های.

صفحه : ۱۱۸

قرآء به تشدید خواندند. گفت: آسمانها بگشایند، یعنی بشکافند تا درها گردند، گفتند معنی آن است: هر شکافی در او پدید آید به مانند دری «۱». و گفتند: درها بر او بگشایند تا فریشتگان به او فرود آیند. و گفتند مراد آن است که: هر بنده را دو در باشد در آسمان، دری که مصعد عملش باشد، و دری که مهبط روزی او باشد. چون بمیرد آن درها ببندند، و چون روز قیامت باشد آن درها باز گشایند.

وَ سَيَّرَتِ الْجِبَالَ» و کوهها را به رفتن آرند بر روی زمین تا چون سراب گردد.

إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا، گفت: دوزخ جای رصد ایشان باشد، ره ایشان و گذر ایشان جز بر او نبود. مقاتل گفت: نشستگاه بود. لِلطَّاغِينَ مآبًا، مرجع طاغیان و باغیان باشد. و «طغیان» مجاوزة الحدّ باشد، یعنی کافران و آنان که [از] «۲» فرمان خدای تعالی تعدی کرده باشند.

لَا يَشِينُ فِيهَا أَحْقَابًا، در آن جا مقام کنند، واحدها حقب، و واحد الحقب حقبه قال متمم بن نویره التمیمی:

و كُنَّا كِنْدَمَانِي جَدِيمَةَ حَقْبَةَ مِنَ الدَّهْرِ حَتَّى قِيلَ لَنْ يَتَصَدَّعَا

و علما در معنی «حقب» خلاف کردند. بعضی گفتند: حقب نامی است روزگار را، ای دهورا و آزمنه، روزگاری آن جا بمانند. عبد الله مسعود گفت: عدد أحقاب جز خدای نداند. و آنان که گفتند: محدود است هم خلاف کردند. عبد الله عمرو «۳» گفت: چهار سال باشد، هر روزی هزار سال. عمّار الدهنی گفت: امیر المؤمنین علی، هلال الهجری «۴» را گفت: شما در کتاب خود مقدار حقب چند یافتی «۵»! گفت: هشتاد سال، هر سالی دوازده ماه، هر ماهی سی روز، هر روزی هزار سال.

(۲-۱). کا، آد باشد.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: عبد الله عمر.

(۴). کا: هلال خیری.

(۵). آج: یافتید، کا، آد، گا: یافته‌اید.

صفحه : ۱۱۹

عبد الله عمر روایت کرد [۵۱-پ] از رسول- علیه السلام- که او گفت: هر که به دوزخ شود تا احقاب بنگذرد هر حقیبی هشتاد و اند سال، هر سالی سیصد و شصت روز، هر روزی هزار سال «۱» تا اعتماد نکنی بر آن که ما از دوزخ بیرون خواهیم آمدن. مجاهد گفت: احقاب، چهل و سه حقب باشد هر حقیبی هفتاد خریف، هر خریفی هفتصد سال، هر سالی سیصد و شصت روز، هر روزی هزار سال.

حسن بصری گفت: خدای تعالی هر چیزی را حدی نهاد مگر مدّت احقاب «۲» اهل دوزخ را که گفت: لایثین فیها أحقاباً، هر که حقیبی به سر آید از پس «۳» حقیبی دیگر آید. پس همچنین تا ابد الأبدین تفسیر احقاب به خلود و تأیید کرد، آنکه گفت: چنین گفته‌اند که: «۴» حقیبی هفتاد هزار سال باشد هر روزی از او چند هزار سال. مقاتل بن حیان گفت: حقب، هفده هزار سال باشد، و گفتند:

اینکه آیت منسوخ است بقوله: فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا «۵»، و اولیتر آن است که نسخ نگویند برای آن که تخصیص آیت کنند به کفار جمع توان کردن میان اینکه دو آیت از دو وجه: یکی بر تأویل حسن بصری که «۶»: کَلَّمَا مَضَى حَقْبٌ تَبِعَهُ حَقْبٌ، و دگر آن که: فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا، تا فایده تأیید ندهد، انما تزايد آلام «۷» باشد. و بعضی دگر گفتند: لایثین فیها أحقاباً، لا یذوقون فیها برداً و لا شراباً، ای فی تلك الأحقاب، اینکه جمله در جای صفت احقاب باشد، یعنی احقابی و مدّتی إلا حمیم و غساق نچشند از آن پس، احقاب دیگر باشد که در او انواع عذاب.

چشند [۵۲-ر] که نه حمیم و غساق باشد. او گفت: «۸» آیت در حق فساق باشد، ما در حق ایشان عذاب ابد نگوئیم.

- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها از دوزخ به در نیاید.
- (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: عذاب. [...]
- (۳). آج او، کا و دیگر نسخه بدلها آن.
- (۴). آج و دیگر نسخه بدلها هر.
- (۵). سوره نبأ (۷۸) آیه ۳۰.
- (۶). آد، کا گفت.
- (۷). کا: تزايد ایام، آد، گا: تزايد الايام.
- (۸). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: و اگر.

صفحه : ۱۲۰

آنکه گفت: لا یذوقون فیها برداً و لا شراباً، گفت: در آن جا نچشند هیچ سرمایی و شرابی سرد که ایشان را راحت باشد از آن و تسکین گرمای آتش کند بر ایشان. و گفتند: بردا، ای نوما. عبد الله عباس گفت: عرب گوید: منعنی البرد البرد، سرما خواب از من باز داشت. و أنشد الکسائی:

بردت مراشفها علی فصدنی عنها و عن قبلاتها البرد
و قال آخر:

و ان شئت حرمت النساء سواکم و ان شئت لم اطعم نقاها و لا بردا

گفتند: «برد» در اینکه دو بیت خواب است، و ظاهر چنان می‌نماید که بر ظاهر خود است، و فزّاء گفت: برای آن خواب را «برد» خوانند که خواب مردم را سرد بکند، و از اینکه جاست که آن کس که بخسپد او را جامه‌ای دیگر باید بیرون آن که «۱» دارد، و الّا سرما یابد. و نیز آن که تشنه باشد چون بخسپد تشنگی او ساکن شود «۲».

إِلَّا حَمِيمًا، الّا آب جوشانیده. وَ غَسَاقًا، گفتند: زمهریر باشد، و گفتند:

خون و ریم اهل دوزخ باشد. ثمالی گفت: «غَسَاق» آب چشم ایشان باشد. شهر بن حوشب گفت: «غَسَاق» نام وادی است در دوزخ، در وی سیصد و سی شعب است در هر شعبی سیصد و سی خانه است، هر خانه‌ای را چهار زاویه است، در هر زاویه ماری است بر «۳» عظیمتر خلقی، در سر هر ماری چندان زهر است که خدای داند.

جَزَاءً، نصب بر مصدری باشد محذوف الفعل، ای جازیناهم جزاء، و روا بود که مفعول له باشد، ای للجزاء، یعنی اینکه عذاب بر ایشان برای جزاست.

وِفَاقًا، ای موافقا [۵۲-پ] لأعمالهم، بر وفق کردار ایشان، بیشتر نه تا ظلم نباشد.

(۱). کا: بیرون از آن جامه که، آد، گا: بیرون از آن که.

(۲). آج: زایل شود، کا، آد، گا: کمتر شود.

(۳). کا، آد، گا: چند.

صفحه : ۱۲۱

أخفش گفت: مصدر است، و فعال مصدر فاعل باشد. فزّاء گفت: جمع وفق، و الوق و اللفق واحد. ربیع گفت: جزاء حسب «۱» أعمالهم. ضحاک گفت:

علی قدر اعمالهم. مقاتل گفت: چنان که از شرک عظیمتر گناهی نیست، از دوزخ عظیمتر عقوبتی «۲» نیست.

إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا، گفت: ایشان امید حساب نمی‌دارند، یعنی به حساب ایمان ندارند و اعتقاد نکرده‌اند برای آن که امید تبع داعی باشد. و گفتند:

امید «۳» به معنی خوف است، یعنی از عذاب نمی‌ترسند، چنان که گفت: ما لکم لا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا «۴»، ای لا تخافون له عظمه.

وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا، و دروغ «۵» داشتند آیات ما را دروغ داشتنی. و تخفیف و تشدید لغت است. و گفتند: مصدر فعل است «۶» به معنی تکذیب است. فزّاء گفت: اینکه لغتی است یمانی، يقال خَرَقَتِ الْقَمِيصَ خِرَاقًا وَ خِرَاقًا، و گفت:

اعرابی را دیدم به منا «۷»، مرا گفت: الحلق أحب إليك أم القصار، یعنی التقصیر.

وَ كُلِّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا، آنکه گفت: ما هر چیز «۸» به شمار در آورده‌ایم به نوشتن، نه آن که او را حاجت باشد به آن، و لکن برای آن تا بر تو مضبوط باشد.

و نصب او بر تمیز باشد، کقوله: أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا «۹»، وَ أَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا «۱۰».

فَذُقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا، گفت: بچشی «۱۱» که ما شما را نمی‌فزاییم الّا عذاب. أبو بردة «۱۲» الاسلمی گفت: رسول را پرسیدم از سخت تر آیتی بر اهل

(۱). آج، آد، گا: بحسب.

- (۲). آج: عذابی.
- (۳). کا، آد، کا: گفتند جا اینکه جا.
- (۴). سوره نوح (۷۱) آیه ۱۳.
- (۵). کا، آد، گا: و بدروغ. [.....]
- (۶). کا: ندارد.
- (۷). کا، آد، گا: منی / منا.
- (۸). کا، آد، گا: هر چیزی را.
- (۹). سوره طلاق (۶۵) آیه ۱۲.
- (۱۰). سوره ص (۷۲) آیه ۲۴.
- (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بچشید.
- (۱۲). کذا: در اساس، آج، و دیگر نسخه بدلها: أبو برزّه الاسلمی.

صفحه : ۱۲۲

دوزخ، گفت قوله: فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ الْاِیَّه.

إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا، گفت: پرهیز گاران را نجاتی و رستگاری باشد [۵۳-ر].

و «مفاز» مفعول بود، اینکه لفظ اینکه جا مصدر است. عبد الله عباس و ضحاک گفتند: متنزها، تماشا گاهی.

آنکه آن را بیان کرد، گفت: حِدَائِقُ وَأَعْنَابًا، جمع حدیقه، و حدیقه فعلیه باشد من، احدث بالشیء إذا احاط به، زمینی که میان آن رز باشد و گرداگرد آن درختان، آن را حدیقه خوانند، پیرامن درختان باشد و میان انواع انگور. وَ كَوَاعِبُ أُنْرَابًا، و زنانی پستانها فرود آمده «۱» بمانند کعبی «۲» همه به یک شکل و به یک سال. واحدها کاعب، من باب لابن و تامر. و واحد الأتراب، ترب. قال بشر بن ابی حازم فی الکواکب «۳»:

فهن ركود كالكواعب حوله لهن صرير تحت ظلماء حندس

و قد تكعبت ثدى الجاریه، إذا صارت كالكعب.

وَ كَأَسًا دِهَاقًا، و کأسی پر از خمر. اینکه قول عبد الله عباس و حسن و ابن زید است. سعید جبیر گفت: و مجاهد: پیایی. أبو رافع روایت کرد که پارسی زبانی ابو هریره را پرسید که: «دهاق» چه باشد به پارسی! جواب داد گفت: دمام. عکره گفت: صافی. مقاتل گفت: به مقدار کفایت.

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا، گفت: نشنوند در آن جا- یعنی در بهشت- لغوی، سخنی که آن را فایده نباشد. وَ لَا كِدَابًا، و نه دروغ داشتنی. قراءت عامه قراء به تشدید است، و کسائی مخفف خوانند، و گفتند: اینکه قراءت امیر المؤمنین علی است، و اینکه دو مصدر است تکذیب را «۴». «کذاب» به تخفیف مکاذبه باشد، كالقتال و الجدال، و گفتند: کذب، قال الأعشى:

(۱). کا، آد: بادید آمده.

(۲). کا، آد، گا: لعبتی.

(۳). آج، آد، گا: فی الکواعب.

(۴). در اساس کلمه «قومی» آمده اما روی آن خط کشیده شده است. دیگر نسخه بدلها: قومی گفتند.

صفحه: ۱۲۳

فصدقتها و کذبتها و المرء ینفعه کذابه
ای کذبه.

جَزَاءٌ مِنْ رَبِّكَ عَطَاءٌ حِسَابًا، گفت: اینکه بر سبیل جزاء و مکافات باشد از خدای [۵۳-پ] تعالی، و عطای کافی بود، یقال: أحسبت فلانا إذا أعطيته ما یکفیه حتی قال حسبی، قال الشاعر:

و نقفی ولید الحیّ إن کان جایعا و نحسبه إن کان لیس بجایع

و گفتند: جزای به حسب اعمال ایشان، و در شاذّ ابو ابراهیم خواند: عطاء حسّابا. أصمعی گفت عرب گوید: حسبت الرجل بالتشديد إذا اکرمته و أنشد:

إذا أتاه ضیفه و یحسبه من حاقن أو من صریح یحلبه

و معنی بیت به آن ماند که مراد هم معنی لغت اول است: یحسبه، ای یعطیه ما یکفیه و عبد الله عبّاس خواند: عطاء حسنا «۱» به «نون». رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنِ، گفت: خداوند آسمان و زمین و آنچه در میان آن هر دو است خداست «۲». نافع و ابو عمرو و یعقوب و ابو جعفر و شیبیه و سلام و أشهب و عبد الله مسعود خواندند: رب السموات و الارض و ما بینهما الرحمن، به رفع «با» و «نون» علی الابتداء و الخبر، ای رب السموات و الارض و ما بینهما و ابن عامر و اعشى و عاصم خواندند: رَبِّ السَّمَاوَاتِ... الرَّحْمَنِ، هر دو به کسر، و ابن کثیر و یحیی و حمزه و کسائی و حفص و ابن محیصن خواندند: «ربّ» به کسر «۳»، «الرحمن» به رفع «نون».

آن که هر دو مجرور خواند بدل «من ربّک» باشد، و آن که «ربّ» مجرور خواند، گفت: بدل است، و «رحمن» مرفوع خواند علی آنه خبر مبتداء محذوف، ای هو الرحمن، گفت: خداوند آسمانها و زمین خداوند بخشاینده روزی دهنده است.

(۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: تفسیر قرطبی (۱۹/۱۸۵): حسانا.

(۲). کا: خدا راست.

(۳). کا، آد، گا و. [...]

صفحه: ۱۲۴

لا- یملکون منه خطاباً، شما از او مالک «۱» نباشی «۲» هیچ خطاب را و هیچ سخن را [۵۴-ر]، یعنی نتوانند که از «۳» خدای سخنی باشد بر مراد ایشان، بل بر وفق و استحقاق باشد. کلبی گفت: یعنی شفاعت نتوانند کردن الا به فرمان.

یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صِفًّا، گفت: آن روز که بایستند روح. در او خلاف کردند، مجاهد گفت: از عبد الله عبّاس که: جماعتی جهودان بیامدند و رسول را پرسیدند از «روح». گفت: روح لشکری است از لشکرهای خدای تعالی، فریشتگان نه اند «۴»، ایشان را

سر و دست و پای باشد و طعام خورند، آنکه اینک آیت بخواند: یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ - الایة.

عبد الله عباس گفت: فریشته‌ی است «۵» از همه فریشتگان عظیم خلقت.

عبد الله مسعود گفت: فریشته‌ی است «۶» از آسمانها و کوهها بزرگتر و از همه فریشتگان عظیمتر، و جای او در آسمان چهارم است. خدای را تعالی هر روز چهار هزار تسیح گوید «۷» از هر تسیحی خدای تعالی فریشته‌ی بیافریند که روز قیامت به صفی بایستد. شعبی و ضحاک گفتند: جبریل است.

ضحاک روایت کرد از عبد الله عباس که: خدای را تعالی بر راست عرش دریایی است از نور مانند آسمانها هفت و زمینها هفت و دریاها «۸» هفت. جبریل - علیه السلام - هر وقت سحر در او شود، نورش بر نور بیفزاید و جمالش بر جمال بیفزاید. از آن جا بیاید «۹»، پرها بیفشانند، خدای تعالی از هر قطره‌ای که از پز او بچکد فریشته‌ی بیافریند. از ایشان هفتاد هزار در بیت المعمور شوند و هفتاد هزار در خانه کعبه که تا روز قیامت نوبت به اولین نرسد.

و هب گفت: جبریل پیش خدا ایستاده است، فرایص او از بیم خدای

(۱). کا، آد، گا: ایشان مالک.

(۲). آج: نباشید، آج و دیگر نسخه بدلها از او.

(۳). کا: در.

(۴). آد، گا: نیند.

(۵-۶). آج و دیگر نسخه بدلها: فرشته‌ای است.

(۷). کا، آد، گا: دوازده هزار بار تسیح کند.

(۸). آد، گا: آسمانهای هفت و زمینهای هفت و دریاها.

(۹). آج و دیگر نسخه بدلها: بر آید.

صفحه : ۱۲۵

می‌لرزد از هر رعه‌ای از آن او خدای تعالی صد هزار فریشته را می‌آفریند. ایشان از پیش خدای ایستاده [۵۴-پ] باشند، سر بر ندارند و سخن نگویند. چون ایشان را دستوری دهند، در سخن گفتن گویند: (لا- اله الا الله)، و ذلک قوله: یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا یَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا، یعنی (لا اله الا الله).

مجاهد گفت: «روح» خلقی است بر صورت بنی آدم، طعام و شراب خورند. ابو صالح گفت: خلقی اند به آدمیان مانند، و آدمی نه‌اند. قتاده گفت: اینکه از آن جمله است که عبد الله عباس «۱» بگفتی. عبد الله عباس گفت: به روایت مجاهد که: «روح» خلقی است بر صورت آدمیان و از آسمان هیچ فریشته فرو نیاید و آله از ایشان یکی با او باشد. عطیه گفت: از عبد الله عباس که: مراد ارواح آدمیان است بین النفختین با فریشتگان به یک صف بایستند. ابن زید گفت: قرآن است و اینکه آیت بخواند: وَ کَذَلِکَ أَوْحِیْنَا إِلَیْکَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا «۲».

و الْمَلَائِكَةُ صَفًّا، و فریشتگان به صفی بایستند «۳». شعبی گفت: اینکه سماطین خدای باشد، سماطی روح باشد و سماطی فریشتگان. لَا یَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ، سخن نگویند آله آنچه خدای «۴» دستوری دهد. وَقَالَ صَوَابًا، و آنکه «۵» جز حق و صدق نگوید، و اینکه آن است که ما گفتیم: روز قیامت خلق ملجأ باشند به ترک قبایح، و قال صواباً فی الدنيا. ابو صالح گفت: کلمت (لا اله الا الله) است.

ذَلِكَ الْيَوْمِ الْحَقِّ، آن روز حق باشد. فَمَنْ [شاءَ] ﴿۶﴾ إِنَّا أَنْدَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا، گفت: ما می‌ترسانیم شما را [۵۵-ر] از عذابی نزدیک، و آن روز قیامت است و عذاب او، و گفتند: عذاب روز بدر است.

يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ، آن روز که مرد نگران باشد آن عمل را که کرده باشد، یعنی منتظر باشد جزای آن عمل «۱» که کرده باشد. و به اتفاق اینکه «نظر» به معنی انتظار است. وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا، و کافر گوید: کاشک من خاک بودم، وقت را «۲» چون در خاک خاک شده بودم اعادت نکردندی مرا و به شمار گاه نیوردندی.

عبد الله بن عمرو گفت: «۳» چون روز قیامت باشد و زمین را همچنان که ادیم گسترند بگسترند و دواب و بهایم و وحوش را جمع کنند برای قصاص، و خدای تعالی مقاصت کند میان ایشان تا انتصاف کنند از گوسفند سرو دار که از او تعدی رفته باشد بر آن گوسفند بی سرو، آنکه چون انتقام کشیده باشد و عوض بسته و به او داده فرمان دهد تا خاک شوند ایشان، کافر عند آن حال گوید: يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا، تمنای حال ایشان کند.

و عکرمه گفت: در بعضی کتب دیدم که عند آن حال که کافر تمنای آن کند که کاشک تا خاک بودم، حیوانات دیگر از بهایم و وحوش چون غم و اندوه و شدت حال آدیان بینند، گویند: سپاس خدای را که ما را تکلیف نکرد چنان که شما را تا چنان که ما را امید بهشت نیست، بیم دوزخ نباشد.

ابو القاسم بن حبيب گفت: در بعضی تفاسیر دیدم که مراد به «کافر» ابلیس است که استنکاف کرد از سجده آدم و گفت: خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ ﴿۴﴾، سجده نکنم او را که او از خاک است، آنکه که مرتبت او بیند تمنای حال

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها را.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: و مرا.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: عبد الله عمر گفت.

(۴). سوره اعراف (۷) آیه ۱۲.

صفحه : ۱۲۷

او کند، گوید: کاشک تا من هم خاک بودم که آن روز پنداشتم که آتش از خاک به باشد [۵۵-پ]. ابو هریره گفت: چون کافر اینکه گوید، خاک گوید: لا و لا کرامه، هرگز مبادا که تو چون من باشی، و اینکه بر سیل مثل باشد. و در بعضی قرات «۱» آمد: یا لیتنی کنت تراباً، ای من شیعه ابی تراب.

(۱). کا، آد، گا: قراءت.

صفحه : ۱۲۸

سورة النازعات

اینکه سورت مکی است در قول عبد الله عیاس و ضحاک، و چهل و شش آیت است در عدد کوفیان، و چهل و پنج در عدد بصریان و مدنیان. و صد و نود و نه کلمت است و هفتصد و پنجاه و سه حرف است.

و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی اله - گفت: هر که سورت و النازعات بخواند «۱»، خدای

تعالی او را از عذاب خود ایمن کند.

[سوره النازعات (۷۹): آیات ۱ تا ۴۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا (۱) وَ النَّاشِطَاتِ نَشْطًا (۲) وَ السَّابِحَاتِ سَبْحًا (۳) فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا (۴)
فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا (۵) يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ (۶) تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ (۷) قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ (۸) أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ (۹)
يَقُولُونَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ (۱۰) أِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً (۱۱) قَالُوا تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ (۱۲) فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ (۱۳) فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ (۱۴)

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى (۱۵) إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى (۱۶) اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى (۱۷) فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَى أَنْ تَزَكَّى (۱۸) وَ أَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى (۱۹)

فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَى (۲۰) فَكَذَّبَ وَ عَصَى (۲۱) ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى (۲۲) فَحَشَرَ فَنَادَى (۲۳) فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى (۲۴)
فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَ الْأُولَى (۲۵) إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى (۲۶) أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا (۲۷) رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا (۲۸) وَ أَغَطَّسَ لَيْلَهَا وَ أَخْرَجَ ضُحَاهَا (۲۹)

وَ الْأَرْضَ بَعَدَ ذَلِكَ دَحَاهَا (۳۰) أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَ مَرَعَاهَا (۳۱) وَ الْجِبَالَ أَرْسَاهَا (۳۲) مَتَاعًا لَكُمْ وَ لِأَنْعَامِكُمْ (۳۳) فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرَى (۳۴)

يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى (۳۵) وَ بَرَزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى (۳۶) فَأَمَّا مَنْ طَغَى (۳۷) وَ آثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا (۳۸) فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى (۳۹)

وَ أَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى (۴۰) فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى (۴۱) يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا (۴۲) فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا (۴۳) إِلَى رَبِّكَ مُنْتَهَاهَا (۴۴)

إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مَنْ يَخْشَاهَا (۴۵) كَانَتْهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا (۴۶)

[ترجمه]

به حق، فریشتگان جان ستاننده جان ستدنی.

و فریشتگان گشاینده گشادنی.

و فریشتگان سنا برنده سنا بردنی «۲».

و به فریشتگان سبق برنده سبق بردنی.

و به فریشتگان تدبیر کننده کاری.

آن روز که بجنابند جنابنده.

از پس او آید از پس آینده.

(۱). آد: بخواند او را حساب در روز قیامت نبود الا به مقدار نماز واجبی گزاردن.

(۲). آج: و به حق فرشتگان تسبیح کننده تسبیح کردنی.

صفحه : ۱۲۹

دلها آن روز مضرب باشد.

چشمه‌اشان ذلیل باشد.

می‌گویند: ما را رد کنند در گور!

چو باشیم استخوانهای پوسیده!

گویند: از پس رجعتی باشد زیانکار.

آن یک باز زدن باشد «۱».

که بنگری ایشان به زمین فتاده باشند.

آمد به تو حدیث موسی!

چون ندا کرد خدای او را به وادی پاکیزه که طوی نام است.

برو به فرعون که او طاغی شد.

بگو هست تو را که پاکیزه «۲» شوی.

و راه نمایم تو را به خدایت تا بترسی.

با او نمود علامت مهتر.

دروغ داشت و فرمان نبرد.

پس پشت بر کرد و می‌شتافت.

جمع کرد و آواز داد.

گفت: من خدای شما برتر.

بگرفت او را خدای به عقوبت آخرت و دنیا.

در اینکه عبرتی هست آن را که بترسد.

شما سخت خلقتی «۳» یا آسمان که بنا کرد آن را.

(۱). آج: باززدنی و بیمی باشد یگانه.

(۲). آج: پاک.

(۳). آج: سخت‌تراید.

صفحه : ۱۳۰

برداشت سقف آن، راست کرد آن را.

تاریک بکرد شبش و بیرون آورد چاشتگاهش [۵۶-پ].

و زمین پس از آن بگسترده.

بیرون آورد از او آتش و گیازارش «۱». و کوهها ثابت بکرد. برخورداری شما را و چهار پایانتان را. چون آید طامه مهتران «۲». آن روز که یاد کند آدمی آنچه کرده باشد. و بیرون آرند دوزخ برای آن که بیند. اما آن که از حد بگذرد. و اختیار کند زندگانی نزدیکتر را. دوزخ مأوای او باشد. و اما آن کس که ترسد از ایستادن پیش خدای و نهی کند خود را از هوا. بهشت مأوای او باشد «۳». می‌پرسند تو را از قیامت که کی است بودن آن. در چه‌ای تو از یاد کردن آن. با خدای توست غایت آن. تو «۴» ترساننده‌ای آن را که بترسد.

(۱). آج: چراگاه آن.

(۲). آج: آید قیامت بزرگتر.

(۳). آج: بهشت آن است جایگاه.

(۴). آج: بدرستی که تو. [.....]

صفحه : ۱۳۱

پنداری ایشان آن روز بیند آن را مقام نکرده‌اند «۱» الا شبانگاهی یا چاشتگاهش «۲».

«واو» قسم است. و در معنی «نازعات» خلاف کردند. مسروق گفت:

فریشتگانند که نزع و جذب ارواح بنی آدم کنند، و اینکه روایت عطیه است از عبد الله عباس. امیر المؤمنین علی گفت: فریشتگانند که جان کافران نزع کنند.

عبد الله مسعود گفت: جانهای کافران است که ملک الموت از زیر هر موی و «۳» زیر هر ناخنی بیرون می‌آرد تا آنکه که تمام به حلق آرد، آنکه رها کند تا «۴» باز جای شود، باز دگر باره نزع کند.

مقاتل گفت: ملک الموت است و اعوانش که جان کافران از تن می‌برآرند به مانند سفودی که «۵» در پشم تر فگنند و آن را شاخه‌ها و شعبه‌ها باشد، هر شاخی از آن به پاره‌ای در آویزد و از آب برکشد «۶». مجاهد گفت: اسباب مرگ است که به او جان از تن بر آید. سدّی گفت: جانهای کافران است که در سینه غرق شود گفتند معنی آن است که: کافر خود را در وقت مرگ چون غرقی بیند. حسن و قتاده و ابن کیسان و ابو عبیده و أخفش گفتند: ستارگانند که نزع می‌کنند از افقی به افقی تا فرو شدن.

عطا و عکرمه گفتند: کمانهای تیر اندازان است که نزع می‌کنند تیر را. و گفتند: غازیانند که تیر می‌اندازند. و قوله: عَرَقًا، أی اغرقا،

و هو المبالغة فی النزع، آن باشد که کمان چندان در آرند که به فوق «۷» رسد. و نصب او بر مصدری باش لا من جنس الفعل. و اصل نزع جذب چیزی باشد از عمیق «۸» کنز الدلو من البئر. و إغراق، غرق کردن [۵۷-پ] باشد و در جای مبالغت

(۱). آج: درنگ نکنند.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها قوله: و النازعات غرقا.

(۳). کا از.

(۴). کا دیگر باره.

(۵). کا: سفودی گرم که.

(۶). آج و دیگر نسخه بدلها: برکشند.

(۷). کا، آد، گا تیر.

(۸). آج و دیگر نسخه بدلها: عمق

صفحه : ۱۳۲

استعمال کنند و اینکه معنی بر همه تأویلها راست است.

و النَّاشِطَاتِ نَشِطًا، عبد الله عباس گفت: فریشتگانند که جان از تن مؤمنان باز گشایند چنان که عقال از دست شتر باز گشایند، و فزاء اینکه قول حکایت کرد و گفت: آنچه من از عرب شنیده‌ام «أنشطت العقد» است و قولهم: كأنما أنشط من عقال، و نشطت العقد إذا عقدته «۱» و إذا حللته فقد انشطته، به «۲» «الف» ازالت را باشد- چنان که بیان کرده‌ایم. و النَّاشِطُ، هو الرابط، و المنشط ألدی یحل.

و روایت دیگر از عبد الله عباس آن است که: مراد جانهای مؤمنان است چون نشاط کند بیرون آمدن را از تن، برای آن هیچ مؤمن نباشد و آما در در مرگ بهشت بر او عرض کنند تا او بهتر و نکوتر از آن جایها و نعمتها که در او باشد ببیند. و حوریان او را می خوانند که: إلینا، إلینا، به ما آی، به ما آی. او نشاط کند رفتن آن جایگاه را.

امیر المؤمنین علی گفت: فریشتگانند که جانهای کافران از اجزای اعضای ایشان باز می گشایند و جدای می کنند تا از تن ایشان بیرون آرند به رنج و غم. مجاهد گفت: مرگ است که جان آدمی را برون آرد. قتاده گفت: و أخفش:

ستارگانند که از اینکه افق به آن افق می شوند، چنان که کسی از جایی به جایی شود، يقال: نشط الحمار إذا ذهب من بلد إلی بلد، قال الطرماح:

و هل بحلیف الخیل مَمَّنْ عهدته به غیر اخدان التواشط روع

یعنی بقر الوحش و الهم ینشط بصاحبه، آی یزعجه، قال همیان:

باتت همومی تنشط المناشطا الشَّام بی طورا و طورا واسطا [۸۵-ر]

خلیل گفت: «نشط» و «أنشط» هر دو لغت است، و آن چیزی به جانب خود کشیدن باشد تا گشاده شود.

و السَّابِحَاتِ سَبْحًا، روایتی از امیر المؤمنین علی آن است که: فریشتگانند

(۱). کا با نشوطة.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: تا.

صفحه: ۱۳۳

که جانهای مؤمنان در هوا می‌برند به مانند کسی که سباحه کند. کلبی گفت: جان مؤمنان از تن همچنان بیرون می‌آرند که کسی مرد سنا و کننده «۱» را از آب به رفق بیرون می‌آرد و ساعتی رها می‌کند تا بیاساید. مجاهد گفت و ابو صالح: فریشتگانند که به شتاب فرود آیند از آسمان چنان که اسپان چون به نشاط روند. گفتند: مراد اسپان غازیانند که در غزوات تاختن کنند، یقال: فرس سابع إذا کان شدید الجری. قال امرؤ القیس:

مسح إذا ما السابحات علی الونی أثرن الغبار بالکدید الموکل
قتاده گفت: مراد آفتاب و ماه و ستارگانند که در فلک خود سنا و می‌برند «۲»، قال الله تعالی: کُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ «۳»، مجاهد گفت و أبو روق و عطا: مراد کشتیهاست که بر روی آب روند مثال مرد سنا و کن «۴». فَالسَّابِقَاتِ سَبَقًا، مجاهد گفت: مراد سوابق اعمال صالح است که بندگان کنند. عبد الله مسعود گفت: جانهای مؤمنان است که سابق می‌شود به بهشت می‌برند.

عطا گفت: اسپانند که مسابقت می‌کنند و بر یک دگر سبق می‌برند. قتاده گفت: ستارگانند که بهری بهری را سبق می‌برند در رفتن. فَالْمُدَّبَّرَاتِ أَمْرًا، تدبیر کنندگان کارها. مفسران گفتند: مراد فریشتگانند. عبد الرحمن سابط «۵» گفت: تدبیر کار دنیا چهار فریشته می‌کنند جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و ملک الموت. اما جبرئیل موکل است بر بادها و لشکرها [۵۸-پ] و میکائیل موکل است بر قطر «۶» باران و نبات زمین. و اما اسرافیل فرمان خدای به ایشان می‌رساند.

و اما ملک الموت موکل است به قبض ارواح.

(۱). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: سنا و کننده.

(۲). آج: سنا و کننده، کا: فلک خود می‌روند.

(۳). سوره انبیا (۲۱) آیه ۳۳.

(۴). آج: شناوگر، کا: سنا و کن، آد، گا: سنا کننده. [.....]

(۵). آد، گا: عبد الرحمن بن ثابت.

(۶). آج، کا: قطره، دیگر نسخه بدلها: قطرات.

صفحه: ۱۳۴

و جواب قسم محذوف است از کلام، کأنه قال: بحق هذه الأشياء لأجزین کل نفس بما کسبت، گفت: به حق اینکه چیزها که هر نفسی را به آنچه کرده باشد جزا دهم. بصریان گفتند: جواب قسم قوله: إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى «۱»، و اینکه بهتر است. و بعضی در کلام گفتند «۲»: تقدیم و تأخیری هست، و التقدير: (إن يوم ترجف الراجفة، تتبعها الرادفة، و النازعات غرقا).

آنکه بیان کرد که اینکه جزا کی باشد، گفت: یَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ، گفت: آن روز که بجنباند جنباننده زمین را. گفتند: عند نفخ اول بود که زمین مزلزل شود، و زمین و هر چه بر زمین باشد متحرک شود.

تَتَّبِعُهَا الرَّادِفَةُ، از پی آن آید آنچه پسر و باشد و ردیف او و آن نفخ دوم باشد.

گفتند: میان اینکه دو نفخ چهل سال باشد. قتاده گفت: اینکه دو صیحت است، اما اول «۳» همه چیز را بمیراند و اما دوم همه چیز را زنده کند به فرمان خدای - جل جلاله.

مجاهد گفت: «راجفه» زلزال زمین بود به وقت فنا، و «رادفه» انشقاق آسمان باشد. عطا گفت: «راجفه» قیامت است و «رادفه» بعث و نشور. ابن زید گفت: «راجفه» مرگ است و «رادفه» قیامت. و اصل «رجفه» حرکتی باشد با آواز اضطراب، و «رادفه» پس رو باشد و از اینکه جا ردیف گویند آن را که از پس دیگری برنشیند.

أبی کعب روایت کرد که: چون ربعی از شب برفتی، رسول - علیه السلام - برخاستی و آواز دادی:

«۴» (یا ایها الناس اذکروا الله اذکروا الله جاءت الراجفه تتبعها الرادفه جاء الموت بما فيه جاء الموت بما فيه [۹۵-ر])
، ای مردمان ذکر خدای

(۱). سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۶.

(۲). آج و دیگر نسخه بدلها: گفتند در کلام.

(۳). کا: اولین.

(۴). اساس: یا ایها/ یا ایها.

صفحه: ۱۳۵

کنی «۱» که راجفه آمد و از پی او رادفه است، مرگ آمد و آنچه با او باشد.

قُلُوبٌ یَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ، دلها آن روز ترسان باشد، اینکه قول مجاهد است.

سَدَى گفت: از جای خود زایل بشود، نظیره قوله: إِذِ الْقُلُوبِ لَمَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِینِ «۲»، مؤرّج گفت: قلقه. قطرب گفت: مستوفزه.

یمان گفت: مضطرب باشد، يقال: وجف القلوب وجيفا و وجوفا، مثل: وجب وجوبا و وجیبا.

أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ، چشمهای ایشان ذلیل باشد در پیش فگنده چنان که بر بالا نشود.

یَقُولُونَ، می گویند - یعنی کافران که به بعث و نشور ایمان ندارند: أِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِی الْحَافِرَةِ، ما را با اینکه گورها برند.

أِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً، و آنکه که ما استخوانها «۳» پوسیده شویم. پس از اینکه در کلام محذوفی هست، و التقدير: نبعث بعد ذلك

أَحْيَاء، ما را از اینکه پس زنده کنند. و بر اینکه قول «حافره» به معنی محفوره باشد، كقولهم «۴»: ماءٍ دَافِقٍ «۵»، بمعنی مدفوق، و عِيشَةٍ

رَاضِيَةٍ «۶»، ای مرضیه، و اینکه قول مجاهد است و خلیل احمد. و گفتند: «حافره» نامی است از نامهای زمین، قال الشاعر:

الیت لا أنساكم فاعلموا حتی یردّ الناس فی الحافره

و گفتند: زمین را «حافر» و «حافره» برای آن خوانند که موضع حوافر است، چنان که قوایم الارض خوانند برای آن که بر ارض

است، قال «۷»:

و أحمر کالدینار أما سماؤه فخصب و أما ارضه فمحول

ای قوائمه، یعنی ما را باز پس آرند. ابن زید گفت: «حافره» نامی است از نامهای دوزخ، یعنی [۵۹-پ] محمّد می گوید: ما را به دوزخ خواهند بردن و

(۱). کنی / کنید.

(۲). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۱۸.

(۳). آج، آد، گا: استخوانهای.

(۴). کذا در اساس، آج و کا، آد: کقوله.

(۵). سوره طارق (۸۶) آیه ۶.

(۶). سوره حاقّه (۶۹) آیه ۲۱.

(۷). چاپ شعرانی (۳۸۵ / ۱۱) الشّاعر.

صفحه : ۱۳۶

زنده داشتن آن جا پس از آن که استخوانهای «۱» پوسیده باشیم. و گفتند: عبارت است از آن که ما را زنده خواهند کردن، من قول العرب: رجع فلان فی الحافره إذا رجع من حیث جاء «۲»، قال الشّاعر:

أحافره علی صلع و شیب معاذ الله من سفه و عار

یعنی ارجوعاً إلى المعصیة بعد الصلع و الشیب. و قولهم: النقد عند الحافره، یعنی فی العاجل و أول السوم، كما قالوا التقی القوم فافتتلوا عند الحافره، أي عند أول كلمه. و قیل معناه إذا قلت بعتك یرجع عليك بالثمن فهو من الرجوع أيضا. و قالوا معناه النقد عند حافر الدابه.

أ إذا كُنّا عظاماً نَخْرَةً، و كوفیان خواندند: «ناخره» به «الف» و اینکه قراءت عبادله است: ابن عباس و ابن عمر و ابن مسعود و ابن الزبیر لوفاق رءوس الای، و باقی قراء «نخره» خواندند بی «الف». و اینکه دو لغت است، مثل قولهم: طمع و طامع و فره و فاره، و حذر و حاذر، بر سبیل استبعاد «۳» گفتند: چون ما پوسیده شده باشیم «۴»، ما را باز خواهند آفریدن، قالوا تلک إذا کَرَّةٌ خاسِرَةٌ، آنکه گفت: اینکه رجعت، رجعتی باشد زیانکار، یعنی اگر چنان است که محمّد می گوید «۵»، در اینکه رجعت زیانکار باشیم، کقولهم: صفقه خاسره و رابحه ای ذات خسران و ربح، و قریب منه قوله: فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ «۶».

آنکه حق تعالی به جواب ایشان گفت: فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ، آن یک آواز باشد و یک نفخت.

فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ، که تو نگاه کنی ایشان به زمین قیامت باشند. مفسّران گفتند: «ساهره» نام [۶۰-ر] زمین قیامت است، و گفتند: «ساهره» پشت زمین

(۱). کا: استخوانها. [...]

(۲). کا: حیث شاء.

(۳). آج و.

(۴). آج: ما استخوانهای پوسیده و ریزیده باشیم.

(۵). کا، آد، گا ما.

(۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۶.

صفحه: ۱۳۷

باشد، یعنی بر پشت زمین آیند پس از آن که در شکم زمین باشند. و عرب بیابان و زمین ساده را «ساهره» گوید، و بعضی ائمه لغت گفتند: برای آن «ساهره» خوانند زمین را که خواب و سهر خلقان بر او باشد، قال امیة بن اَبی الصلت فی آن الساهره هی البر:

و فیها صید ساهره و بحر و ما فاهوا به لهم مقیم
أی برّ و بحر، و قال امرؤ القیس:

و لا و قیتم بعده غبها فضاقت علیکم به الساهره
أی الارض، و قال أبو ذؤیب:

یرتدن ساهره كأن جمیمها و عمیمها أسداف لیل مظلم

و هب گفت: «ساهره» نام کوهی است به نزدیک بیت المقدس. ابن ابی العاتکه گفت: ساهره نام زمینی است میان کوه حسان و میان کوه اریحا. سفیان گفت: زمین شام است. قتاده گفت: نامی است از نامهای دوزخ.
قوله: هل أتاك حَدِيثُ مُوسَى، آنکه با رسول علیه السلام- خطاب کرد به صورت استفهام و مراد تقریر، گفت: به تو آمد حدیث موسی.

إذ ناداه رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوى، چون خدای تعالی او را ندا کرد به وادی مقدس پاک بکرده. «طوی» گفتند: نام وادی است و لا ینصرف است برای آن که علم است و مؤنث «ا» اسم بقعه است. مجاهد و قتاده گفتند: «طوی» معنی آن است که طوی بالتقدیس و البرکه، به پاکی و برکت در پیخته است، و اینکه بر لغت طی باشد که ایشان کسر را فتح کنند، قالوا فی بقی: «بقی» و فی رضی: «رضی»، و فی رمی: «رمی». و حسن بصری خواند: «طوی» به کسر «طا»، قال طرفه:

أعادل إن اللوم فی غیر کنهه علی طوی من غیك المتردد [۰۶- پ]

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها یعنی.

صفحه: ۱۳۸

أراد اللوم المطوی بعبه علی بعض، أی المکرر. و زجاج گفت: منع صرف برای علمیت است. و عدل که اسم معدول است من طاو، کعمر من عامر.

إبن کثیر و نافع و ابو عمرو خواندند: «طوی» بی تنوین، و باقی قراء «طوی».

أذهب إلی فرعون إنبه طغی، گفت موسی را: به فرعون رو که او طاغی شد.

فقل، بگو او را. هل لك إلی أن تزکی، هیچ افتد تو را که پاکیزه شوی، یعنی از اینکه کفر که در او بی. نافع خواند: «تزکی» مشدد الزاء علی تقدیر تزکی، و ابو عمرو گفت: اینکه قراءت ضعیف است برای آن که «تزکی»، زکات دادن باشد، و موسی فرعون را با

زکات دادن نخواند و او بر کفر مصر «۱»، بل او را با زکا و طهارت اسلام خواند. پس قراءت مخفف بهتر است. وَأَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشِي، و من تو را با خدای می‌خوانم و هدایت و ارشاد می‌کنم به او به بینات و ادلت و معجزات تا از او و از عقاب او بترسی.

صخر بن ابی جویریة گفت خدای موسی را گفت: به فرعون شو و او را دعوت کن، و من دانم که او اجابت نکند. موسی گفت: بار خدایا؟ تو دانی که او اجابت نکند، چرا می‌فرستی مرا! گفت: بر تو رفتن است و گفتن. چون او اجابت نکند، تاوان بر او باشد، بر تو نباشد. برو تا حجت مرا باشد بر او، و او را بر من حجت نباشد. فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَى، در کلام محذوفی هست، و تقدیر آن که: فذهب إليه و دعاه إلى الله فطالبه، فرعون بالبينه فأريه الآية الكبرى، گفت: موسی رفت و فرعون را دعوت کرد. فرعون از او معجز خواست. موسی با او نمود آیت و معجزه مهتر از عصا و يد بیضا. فَكَذَّبَ وَعَصَى، او تکذیب کرد و دروغ داشت [۶۱-ر] آن را و عصیان کرد در فرمان او.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها بود.

صفحه: ۱۳۹

ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى، آنکه اعراض کرد از موسی و سر در فساد نهاد.

فَحَسَرَ فَنَادَى، قوم خود را جمع کرد و ندا در ایشان داد و گفت: من خدای بزرگترم شما را، یعنی از ورای من خدایی نیست. بعضی دگر گفتند: آن خواست که بتان خدایان شما ماند و من خدای ایشانم. و گفتند: آن خواست که اینکه اشراف و قواد و سادات ارباب شما ماند، و من خدای همه‌ام.

فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى، خدای تعالی او را بگرفت و نکال کرد به او در دنیا و آخرت. نکال دنیا به غرق و نکال آخرت به دوزخ، یکی به آب و یکی به آتش، یکی به غرق و یکی به حرق. و نصب نکال بر مصدری باشد لا من لفظ الفعل، كأنه قال: اخذ الدنيا والآخره أى أخذها فى الدنيا والآخره «۱»، گفتند: به اضمار فعل آن مصدر، و التقدير: فنكل به نکال الاخره و الاولی. و گفتند تقدیر آن است که: بنکال الاخره و الاولی، نصب او به حذف حرف جرّ است. و بعضی مفسران گفتند: نکال از فعل فرعون است، نکال اول قوله: ما علمت لكم من إله غيري «۲»، و نکال دوم: أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى «۳»، گفتند: میان اینکه دو کلمت چهل سال بود. بر اینکه قول نصب «نکال» به حذف حرف جرّ بود، أى بنکال الاخره و الاولی.

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى، در اینکه عبرتی هست آن را که بترسد، یعنی در حدیث موسی و فرعون و دعوت موسی و عصیان فرعون و هلاک فرعون و نجات موسی.

آنکه بر سبیل تذکیر و تنبیه با مکلفان عهد رسول گفت: أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا، شما سخت‌تری «۴» به خلق [۶۱-پ] یا آسمان که خدای تعالی آن را بنا کرد! یعنی چون از آفریدن آسمان با رفعت و شدت او عاجز نیست، از آفریدن شما هم عاجز نباشد.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها و.

(۲). سوره قصص (۲۸) آیه ۳۸.

(۳). سوره نازعات (۷۹) آیه ۲۴.

(۴). آج و دیگر نسخه بدلها: سخت‌تراید.

صفحه : ۱۴۰

رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّاهَا، سقف آن برداشت و آن را راست کرد، و مثله فی المعنی قوله: لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ «۱»
رَفَعَ سَمَكَهَا، قیل: سقفها.

فَرَّاءَ كَفَت: هر بنا که از بالای او چیزی باشد آن را سمک گویند. بناء مسموك. و گفتند: «سمك» ذهاب باشد در جهت علو بر
خلاف عمق، و قیل:
سمك أى رفع، قال «۲»:

إِنِّي وَ مَنْ سَمَكَ السَّمَاءَ مَكَانَهَا وَ الْبَدْرَ لَيْلَةً نَصَفَهَا وَ هَلَالَهَا
فَسَوَّاهَا، راست کرد آن را بی شطوری و فطوری.

وَ أَغَطَّشَ لَيْلَهَا، تاریک بکرد شب او را. و الغطش و الغبش، الظلمه، و رجل أغطش و أغبش إذا كان أعمى. وَ أَخْرَجَ ضُحَاهَا، و روز
او «۳» بیرون آورد و روشن کرد.

وَ الْأَرْضِ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا، زمین را پس از آن دحو کرد و بگسترده. در تأویل اینکه خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: خدای اول
زمین بیافرید ناگسترده، آنکه آسمان بیافرید، آنکه جبرئیل بیامد و زمین از زیر خانه کعبه بیرون آورد چنان که نامه «۴» نوشته پیخته
که لا از زبر لا بیرون آرند «۵».

عبد الله بن عمرو گفت: خدای تعالی زمین کعبه بیافرید بر چهار رکن و بر آب نهاد پیش از آن که عالم آفرید به دو هزار «۶» سال.
بعضی دگر گفتند: «بعد» به معنی مع است، أى و الأرض مع ذلك دحيها، چنان که کسی گوید دیگری را:
فلان احمق و هو بعد ذلك لثيم النسب، قال الله تعالى: عْتَلَّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ «۷»، قال الشاعر [۶۲- پ]:

(۱). سوره مؤمن (۴۰) آیه ۵۷.

(۲). آج: و قال، كا الشاعر.

(۳). كا، آد، گا را. [...]

(۴). كا، آد، گا: نامه.

(۵). كا، آد، گا: كه طى آن باز كنند.

(۶). كا، آد، گا: به هزار.

(۷). سوره قلم (۶۸) آیه ۱۳.

صفحه : ۱۴۱

فقلت لها فيئى إليك فإننى حرام و إنى بعد ذاك ليب

و مجاهد خواند: «و الأرض عند ذلك» و گفتند: بعد ذلك، أى قبل ذلك، كقوله: وَ لَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ «۱»، أى من
قبل الذكر، يعنى القراء، و قال الشاعر:

حمدت إلهی بعد عروه إذ نجا خراش و بعض الشر أهون من بعض

گفتند: تقدیر آن است که: إذ نجا خراش قبل عروه. و عامیة قراء «و الأرض» به نصب خواندند. حسن بصری خواند: «و الأرض» به رفع علی الإبتداء (۲)، «دحیها» خبرش باشد. و الدحو، و البسط، و المدّ و المطّ واحد، و دحی یدحی لغتان، کطفوا یطفو و یطفی، و محایمحو و یمحو، و یقال: دحوت الشیء و دحیته و لحوت العود و لحوته.

أخرج منها ماءها و مرعاها، از زمین آب بیرون آورد و گیاه زار گفتند: بنگر که خدای تعالی آنچه آدمی و جمله حیوان (۳) به آن محتاج باشد در زیر اینکه دو کلمت نهاد از آب و گیاه و درخت و میوه و جوب و کاه و هیزم و نمک و پنبه و لباس و آتش. و الجبال أرساها، و کوهها را بر روی زمین ثابت گردانید.

متاعاً لكم، نصب او بر مفعول له باشد. آنکه بیان کرد که: اینکه چیزها برای تمتع و استمتاع و برخورداری شما و چهار پایان شما آفریدم (۴).

فإذا جاءت الطامة الكبرى، چون طامه مهمترین در آید، یعنی قیامت. و «طامه» به نزدیک عرب داهیه باشد و أصله من طم الفرس طمیما إذا استفرغ جهده فی الجری. و طامه همچنین فاعله باشد من طم البئر، چاه بینباشت برای آن که آن را آوازی هایل [۶۲-پ] باشد. بعضی اهل علم گفتند: اینکه طامه کبری آنکه

(۱). سوره انبیا (۲۱) آیه ۱۰۵.

(۲). آج، آد، گا و.

(۳). آج و دیگر نسخه بدلها: حیوانات.

(۴). آد، گا: آفریدیم.

صفحه : ۱۴۲

باشد که اهل بهشت را به بهشت برند و اهل دوزخ را به دوزخ برند.

یوم یتذکر الإنسان ما سعى، آن روز که یاد کند آدمی آن سعی که کرده باشد از خیر و شرّ، و بر هر دو تأسف خورد، گوید: شرّ چرا کردم و خیر چرا بیش (۱) نکردم؟ وَ بَرَزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى، و دوزخ را بیرون آرند برای بینندگان، یعنی دوزخ عرض کنند بر خلقان.

فَأَمَّا مَنْ طَغَى، اما آن کس که او طاغی باشد و پای از فرمان خدای بنهاده بود.

وَ آثَرَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، و اختیار متاع دنیا کند و ساز قیامت نکند.

فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى، دوزخ مأوای و مرجع او باشد. مفعول من أوى إذا رجع.

وَ أَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى، و اما آن کس که ترسد از وقوف و ایستادن پیش خدای تعالی و نفس را نهی کند از هوای خود، بهشت مأوای او باشد.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا، می پرسند تو را از قیامت که کی خواهد بودن وقت آمدن او. و قوله: مُرْسَاهَا، أى مثبتها، و مفعول بضم الميم و فتح العين هم مصدر را شاید هم موضع را، هم مفعول را، هم وقت را. اینکه جا هم وقت را محتمل است و هم مصدر را، أى متی إثباتها أو وقت إثباتها.

فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا، در چه چیزی تو از یاد کرد آن (۲)، به تو تعلق ندارد (۳).

إِلَى رَبِّكَ مُنْتَهَاهَا، غایت و منتهای علم آن با خداست، یعنی جز خدای نداند.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بیشتر.

(۲). کا یعنی آن.

(۳). کا: دارد.

صفحه: ۱۴۳

إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مِّنْ يَخْشَاهَا، آنچه کار تو است و به تو تعلق دارد آن است که تو ترساننده آنی که از قیامت بترسد» (۱). قراءت عامه قراء به اضافت است [۶۳-ر]:

مُنذِرٌ مِّنْ. و ابو جعفر و ابن محیصن (۲) خواندند: «منذر» بالتثوین.

كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا، پنداری که آن روز قیامت بینند مقام نکرده باشند الا نماز شامی یا چاشتگاهی. و اینکه عبارت است از استقلال و استحقار مدت مقام ایشان در گور. و بعضی مفسران گفتند: از مدت مقام ایشان در دنیا. فراء گفت: اگر چه «عشیه» را ضحی نباشد، إنما ضحی روز را باشد و لکن اینکه سایغ (۳) است در کلام عرب که گویند: اتیک العشیه أو غداتها (۴)، معنی آن که آخر روز یا اولش بیایم، قال الفراء و أنشدنی بعض بنی عقیل:

نحن صبحنا عامرا فی دارها جردا تعاطی (۵) طرفی نهارها

شیه الهلال أو سرارها أراد: و عشیه سرار العشیه. و حقیقت اینکه اضافت از آن جاست که «ضحی» پیوسته است با «عشیه» و اضافت به أدنی ملابست حاصل شود. ----- (۱). کا: تو بترستیم که از قیامت بترساند. (۲). اساس، آج، کا: به صورت «محیص» هم خوانده می شود. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: شایع. [.....]. (۴). کا، آد، گا: غذاها. (۵). کذا: در اساس، آج و کا، تفسیر قرطبی (۱۹ / ۲۱۰): تعادی.

صفحه: ۱۴۴

سوره عبس

اینکه سورت مکی است و چهل و یک آیت است به عدد بصریان و چهل و دو «۱» عدد کوفیان و مدنیان، و صد «۲» و سی و سه کلمت است و پانصد و سی و سه حرف است. و روایت است از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره عبس بر خواند، روز قیامت روی او خندان و روشن باشد (۳).

[سوره عبس (۸۰): آیات ۱ تا ۴۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ عَبَسَ وَ تَوَلَّى (۱) أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى (۲) وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهٗ يَزْكَى (۳) أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى (۴) أَمَّا مَنْ اسْتَغْنَى (۵) فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى (۶) وَ مَا عَلَيْكَ إِلَّا يَزْكَى (۷) وَ أَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى (۸) وَ هُوَ يَخْشَى (۹) فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى (۱۰) كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ (۱۱) فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ (۱۲) فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ (۱۳) مَرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ (۱۴) بِأَيْدِي سَفَرَةٍ (۱۵) كِرَامٍ بَرَرَةٍ (۱۶) قَبِيلِ الْإِنْسَانِ مَا

أَكْفَرَهُ (۱۷) مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ (۱۸) مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ (۱۹) ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ (۲۰) ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ (۲۱) ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ (۲۲) كَلَّا لَمَّا يَقْضِ مَا أَمَرَهُ (۲۳) فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ (۲۴) أَنَا صَبَّبْنَا الْمَاءَ صَبًّا (۲۵) ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا (۲۶) فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا (۲۷) وَعِنَبًا وَقَضْبًا (۲۸) وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا (۲۹) وَحَدائقَ غُلْبًا (۳۰) وَفَاكِهَةً وَأَبًّا (۳۱) مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ (۳۲) فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاحَةُ (۳۳) يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ (۳۴) وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ (۳۵) وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ (۳۶) لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ (۳۷) وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ (۳۸) ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ (۳۹) وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ (۴۰) تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ (۴۱) أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجْرَةُ (۴۲)

[ترجمه]

روی ترش بکرد و برگردید. که آمد به او نابینا. و چه دانی تو همانا او پارسا گردد. یا یاد کند خدای را سود دارد او را یاد کرد. اما آن که توانگر باشد [۶۳-پ]. تو او را تعریض کنی. ----- (۱). آج، آد، گا در. (۲). کذا در اساس و آج، کا و دیگر نسخه بدلها: صد، که به واقعیت نزدیکتر می نماید. (۳). آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله. صفحه: ۱۴۵ و نیست بر تو که او پارسا نباشد. و اما آن که آید به تو می شتابد. و او می ترسد. تو از او مشغول می شوی. نباید چنین، اینکه یادگاری است. هر که خواهد یاد کند او را. در صحیفه‌ها «۱» گرامی کرده. افزاشته پاکیزه. به دستهای سفیرانی «۲». کریمان نکوکاران. بکشاند آدمی را چه کافر است. و از چه چیز آفرید او را. از آب منی آفرید او را به انداخت «۳» او را. پس راه خوار بکرد او را. پس بمیرانید او را و گورش پدید کرد. پس چون خواهد زنده کند او را. برگشت نگذارد آنچه فرمودند او را. گو در نگر آدمی را در طعامش. ما بریختیم آب را ریختنی. پس بشکافتیم زمین را شکافتنی. برویاندیم در او دانه. و انگور و سپست «۴» [۶۴-ر]. ----- (۱). آج: در نامها/ در نامه‌ها. (۲). آج: فرشتگانی. (۳). آج: پس اندازه کرد. (۴). آج: اسپست.

صفحه: ۱۴۶ و زیتون و درخت خرما. و درختستانهای ستبر. و میوه و گیاه. بر خورداری شما و چهار پایانتان «۱» را. چون آید قیامت. آن روز که برمد مرد از برادرش. و مادرش و پدرش. و زنش و پسرانش. هر مردی را از ایشان آن روز کاری بود بگریزند او را. رویها آن روز روشن باشد. خندان خرم. و رویهایی باشد آن روز بر او گرد باشد «۲». باز پوشد آن را به گرد. ایشان کافران و فاسقان باشند «۳». قوله: عَبَسَ وَتَوَلَّى، بعضی مفسران گفتند: سبب نزول آیات «۴» آن بود که عبد الله ابن امّ مکتوم - و او مردی بود مکفوف و هو عبد الله بن شریح بن مالک بن ربیع الفهری من بنی عامر بن لؤی - بنزدیک رسول آمد، و او با عبته بن ربیع و ابو جهل بن هشام و عباس، و عبد المطلب «۵» و پسران امیه بن خلف سخنی می گفت و ایشان را دعوت ----- (۱). اصل: چهار پانتان. (۲). آج: بر آن باشد غباری. (۳). آج: آن گروه ایشانند کافران بی سامان کاران. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: آیت. (۵). کا و دیگر نسخه بدلها: عباس بن عبد المطلب، که ظاهرا بر متن رجحان دارد. [.....]

صفحه: ۱۴۷ می کرد با اسلام [۶۴-پ] و از سر حرص او بر ایمان ایشان خویشتن با آن داده بود «۱»، اینکه مرد نابینا بود، نمی دید که رسول - علیه السلام - مشغول است، گفت: یا رسول الله؟ أقرئنی و علمنی ممّا علمک الله، چیزی از قرآن بر من خوان و مرا از آنچه خدای تو را آموخت مرا «۲» بیاموز از شرایع اسلام. یک بار و دو بار بگفت و رسول - علیه السلام - روی بگردانید و او را از آن کراهت آمد که سخن او قطع می کرد، و دیگر آن که نخواست که آن کافران گویند: اتباع و مجیبان دعوت او نابینا «۳» و سفله اند، از اینکه سبب کراهت در روی رسول پدید آمد، خدای تعالی «۴» آیات «۵» فرستاد: عَبَسَ وَتَوَلَّى، أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى، و اینکه قول عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ضحاک است. اما خلاف میان مفسران در آن افتاد که مراد به وصف به عبوس و اینکه صفات کیست. جماعتی گفتند: مراد رسول است، و محققان گفتند: مراد رسول نیست برای آن که اینکه صفاتی است مذمومه، و اگر در حق - بعضی فقها و علما گویند «۶» منفر باشد، فکیف در حق رسول - علیه السلام - که خدای تعالی او را از اینکه صفات مذمومه تنزیه

کرد بقوله: «وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظًا لَمَانَفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ» (۷)، و او را به حسن خلق و کرم طبع وصف کرد فی قوله: «وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» (۸). و اخبار متواتر است بر آن که عادت رسول - علیه السّلام - با دشمنان و کافران بر خلاف اینکه بود، فکیف با دوستان و مؤمنان و محققان. و در اخبار آمده است که: رسول - علیه السّلام - دست در دست غلامی سیاه نهادی کریه الخلق [۶۵- ر] و الزّائحه، رواندشتی که دست از دست او ببرد «۹» تا هم «۱۰» آغاز کردی و دست از دست رسول ببردی از فرط حیا و کرم ----- (۱). کا، آد، گا: خود را به ایشان داده بود. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نابینایان. (۴). آج: و دیگر نسخه بدلها اینکه. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: آیه. (۶). کا، آد، کا: بعضی از انبیا دنیا. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۵۹. (۸). سوره قلم (۶۸) آیه ۴. (۹). کا، آد، گا: بر گیرد. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها او. صفحه ۱۴۸: خلق. دگر آن که بلاشک منقر باشد و رسول - علیه السّلام - از منقرات اخلاق منزّه است. روایت کردند که اینکه عبوس و اعراض از مردی بود اموی که بنزدیک رسول حاضر بود. چون اینکه مرد نابینا آن جا آمد، او خویشان را فراهم گرفت به تقزّز «۱» و ترفّع و روی ترش بکرد و روی بگردانید، خدای تعالی در حق او اینکه آیات فرستاد، و اینکه قول به صواب نزدیکتر است از قول اوّل لدلالة القرآن و تواتر اخبار «۲» علی خلافه. اما «عبوس» و «قطوب» و «کلوح» به یک معنی باشد و آن تقبضی بود که در روی پیدا شود عند آن که چیزی بیند یا بشنوند که طبع از او نافر شود. و «تولی» اعراض باشد، يقال: تولّاه إذا أقبل علیه و تولّی عنه إذا أعرض عنه. أن جاءه الأعمی، أي لأن جاءه الأعمی، گفت: روی ترش کرد و برگردید برای آن که اینکه نابینا نزد او آمد. آنگه گفت: و ما یدریک، چه دانی تو و تو را چه آگاه کرده است از حال او. لَعَلَّه يَزْكِي، همانا او پارسا باشد، و التّقدیر: يتزكى، فأدغم التّاء في الزّاء لقرب المخرج. أو يذکر، أو «۳» يتذکر، [تا] او اندیشه و تفکر کند. فَتَنَفَعَهُ الذّكْرِي، أي التذکر، و آن تفکر او را سود دارد. و «ذکری» مصدری است مؤنث اللفظ برای اینکه «تنفعه» گفت، و کذا قوله: فَإِنَّ الذّكْرِي تَنَفَعَهُ الْمُؤْمِنِينَ «۴»، و اینکه لفظ مصدر فعل را شاید و مصدر تفعّل را، چنان که در اینکه دو آیت پیدا کردیم «۵» [۶۵- پ] گفت که: او متفکر ----- (۱). آج، گا: تقدّر. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: الاخبار. (۳). آد، گا: آی. (۴). سوره ذاریات (۵۱) آیه ۵۵. [.....] (۵). کا، آد، گا: فتفعه الذّکری.

صفحه ۱۴۹: شود و آن تفکر و تدبّر او را سود دارد. أَمَا مَنْ اسْتَعْنَى، فَأَنْتَ لَهُ تَصِيْدِي، گفت: اما آن کس که توانگر باشد تو او را تعرّض کنی و اقبال کنی بر او. بعضی دگر گفتند: مراد عتبه و شیهه اند پسران ربیع. سفیان گفت: مراد عباس «۱» عبد المطلب است. وَ مَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزْكِي، گفت: اگر او زکی و پارسا نباشد، بر تو چیزی نباشد. و «ما» رواست که نفی باشد، و رواست که استفهام بود. و إِنَّمَا آنچه بر تو است، بلاغ و رسانیدن است. وَ أَمَا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى، وَ هُوَ يَخْشَى، فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى، و اما آن که به تو آید شتابزده، و او ترسان باشد از خدای تعالی، تو از او مشغول می شوی، یعنی ابن أمّ مکتوم. و التلهی، تفعّل من لهیت عن الشیء اذا ترکته و ترکت ذکره. کَلِمًا، آنگه بر سبیل ردع و زجر گفت مکلفان را: إِنَّهَا تَذِكْرَةٌ، که آن - یعنی سورت یا موعظت - تذکره‌ای و یادگاری است. فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ، هر که خواهد که یاد کند و متعظ شود به آن و مستبصر شود. فِي صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ، در صحیفه‌های مکرم معظم. گفتند: مراد لوح محفوظ است، و گفتند: مراد کتب انبیاست، دلیله قوله: إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى «۲». مَرْفُوعَةٌ، یعنی رفیع القدر، بلند منزلت بنزدیک خدای تعالی. مُطَهَّرَةٌ، پاکیزه کرده. بِأَيْدِي سَفَرَةٍ، به دست سفیرانی از فریشتگان، عبد الله عِيَّاس گفت: جمع سافر «۳» و جمعه اسفار، فعل به معنی مفعول، یعنی کرام الکاتبین. قتاده گفت: مراد قراء اند، و باقی مفسران گفتند: فریشتگانند که سفیر باشند میان خدای و پیغامبران. ----- (۱). آد، گا بن. (۲). سوره اعلی (۸۷) آیه ۱۸ و ۱۹. (۳). کذا در اساس و آج، کا و دیگر نسخه بدلها یعنی نویسندگان و سفرت الكتاب اذا کتبت، و منه السفر للكتاب.

صفحه ۱۵۰: و سفیر القوم آن باشد که سعی کند میان [۶۶- ر] ایشان برای صلح، و سفرت بین القوم إذا اصلحت بینهم، قال الشّاعر:

و ما أَدْعُ السَّيفَارَةَ بَيْنَ قَوْمِي وَ مَا أَمْشِي بَعْشَ إِنْ مَشَيْتَ وَ هَبْ مَتَبَهُ كَقَوْلِكَ: يَعْنِي أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ وَ رَضِيَ عَنْهُمْ. كِرَامٍ، جَمْعُ كَرِيمٍ، كَرِيمَانِد. بَرَزَةٌ، نَكُو كَارَانِد، جَمْعُ «بَارٍ» وَ «بَرٍّ» وَ فَعْلُهُ فِي جَمْعِ فَاعِلٍ قِيَاسِي اسْتِ مَطْرُودٌ، كَسَاحِرٌ وَ سَحْرَةٌ، وَ كَافِرٌ وَ كَفْرَةٌ. قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ، إِبْنُ عَطَا كَقَوْلِكَ: مَمْنُوعٌ بَادِ آدَمِيٍّ اَز طَرِيقِ خَيْرَاتٍ، مَقَاتِلُ كَقَوْلِكَ: مَرَادٌ بِهٖ اِنْسَانٌ عَتَبَةُ بِنِ ابِي لَهَبٍ اسْتِ. وَ دُكْرٌ مَفْسِرَانُ كَقَوْلِكَ: هَذَا عَلٰى طَرِيقِ الدَّعَاءِ عَلَيْهِ، كَقَوْلِكَ: قَاتِلُهُ اللَّهُ، كَشْتَهُ بَادِ آدَمِيٍّ. مَا أَكْفَرَهُ، چَه كَافِرٌ اسْتِ بِهٖ خَدَايِ وَ نِعْمَتَهَايِ خَدَايِ. مِنْ أَيْ شَيْءٍ خَلَقَهُ، اَز چَه آفَرِيدِ اَوْ رَا. مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ، اَز آبِ مَنِي آفَرِيدِ اَوْ رَا. «مَا» تَعَجَّبٌ رَاسِتٌ وَ «أَيْ» صُورَتِ اسْتِفْهَامِ دَارِدٌ وَ مَعْنِي اَيْنَكِه جَا تَقْرِيرِ اسْتِ. فَكَدَّرَهُ، يَعْنِي اَز آبِ مَقْدَرٍ بَكَرِدٌ بِهٖ اِنْدَازَهٗ اَنَّهُ كِه اَز اَوْ خَلْقِ آفَرِينْدِ نَهٗ زَايِدٌ وَ نَهٗ نَاقِصٌ. وَ كَقَوْلِكَ: تَقْدِيرُ كَرْدٌ كِه چِنْدِ رُوزِ مَعْيِنِ نَطْفَهٗ بَاشَدٌ وَ چَه مَدَّتْ عِلْقَهٗ وَ چَه مَقْدَارِ مَضْغَهٗ وَ كِي عِظَامُ شُودُ وَ بِهٖ چَه قَدْرُ گوشتِ بَرِ اَوْ پيدا شُودُ، وَ اَز پَسِ چَهَارِ مَاهِ خَلْقِي دُكْرٌ دَرِ اَوْ آفَرِينْدِ، يَعْنِي حَيَاتِ. ثُمَّ السَّبِيلُ يَسْرُهُ، اَنگِه رَاهٗ بَرِ اَوْ آسَانِ كَرْدِ، يَعْنِي بِهٖ رَاهٗ بَرُونِ اَمْدَنِ اَز شَكْمِ مَادِرِ. حَسَنٌ وَ مَجَاهِدٌ كَقَوْلِكَ: رَهٗ حَقٌّ وَ بَاطِلٌ بَيَانِ كَرْدِ اَوْ رَا وَ عِلْمٌ بِهٖ اَنَّهُ بَرِ اَوْ سَهْلٌ كَرْدِ. اَبُو بَكْرُ بِنِ طَاهِرٍ كَقَوْلِكَ: مَعْنِي اَنَّهُ اسْتِ كِه مَيْسِرٌ كَرْدِ هَرِ كَسٍ رَا بَرَايِ اَنَّهُ كِه اَوْ رَا بَرَايِ اَنَّهُ آفَرِيدِ، بَيَانِشُ قَوْلِهِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ: «۱» اَعْمَلُوا كَلَّ مَيْسِرٍ لِمَا خَلَقَ لَهٗ. ----- (۱). كَا، آد، گَا: وَ دَدٌ وَ دَامٌ.

صفحه : ۱۵۱ ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ، پَسِ بَمِيرَانِيدِ اَوْ رَا [۶۶-پ] وَ اَوْ رَا گُورِ پَدِيدِ كَرْدِ، يُقَالُ: قَبْرَهُ إِذَا دَفَنْتَهُ، وَ أَقْبَرَهُ إِذَا جَعَلْتَ لَهٗ قَبْرًا، تَقُولُ الْعَرَبُ: بَتَرْتُ ذَنْبَ الْبَعِيرِ وَ أُبْتَرَهُ اللَّهُ وَ عَضِبَ اذْنَهُ وَ أَعْضَبَهُ اللَّهُ، يَعْنِي اَنچَهٗ فَعْلٌ مَا اسْتِ اَز بِنَايِ فَعْلٍ گُويِنْدِ، وَ اَنچَهٗ فَعْلٌ خَدَاسْتِ بِهٖ اَيْنَكِه مَعْنِي اَز بِنَايِ أَفْعَلٌ، وَ بَرِ اَيْنَكِه وَجَهٗ مَعْنِي يَكِي بَاشَد. فَرَّاءٌ كَقَوْلِكَ: جَعَلْتَهُ مَقْبُورًا، يَعْنِي اَوْ رَا گُورِي پَدِيدِ كَرْدِ تَا دَفْنِ كُنْدِ اَوْ رَا وَ بَرِ رُوزِي زَمِينِ رَهَا نَكْرِدِ اَوْ رَا تَا سَبَاعِ وَ دَدَهٗ «۱» نَخُورِنْدِ «۲»، يَا بَرِ عَادَتِ گَبْرَانِ كِه دَرِ نَوَاوِيْسِ اَفْكَنْنِدِ. پَسِ گُورِ اَز جَمْلَهٗ كِرَامَتِ مُسْلِمَانَانِ اسْتِ. اَبُو عَبِيدَهٗ كَقَوْلِكَ: أَقْبَرَهُ، يَعْنِي اَمْرَ بَقْرَهٗ وَ دَفْنَهٗ، بَفَرْمُودٌ وَ وَاجِبٌ كَرْدِ بَرِ مَكْلَفَانِ كِه دَفْنِشُ كُنْدِ. وَ كَقَوْلِكَ: چُونِ عَمْرِ بِنِ هَبِيرَهٗ، صَالِحُ بِنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ رَا بَكَشْتِ، بَنُو تَمِيمٍ بِيَامَدْنِدُ وَ كَقَوْلِكَ: أَقْبَرْنَا صَالِحًا، يَعْنِي مَرْنَا وَ اِئْذَنَّا لَنَا فِي دَفْنِهِ «۳». ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ، اَنگِه كِه خَوَاهِدِ زِنْدَهٗ كُنْدِ اَوْ رَا پَسِ اَز مَرگِ. كَلَّا، حَسَنٌ كَقَوْلِكَ: مَعْنَاهُ حَقًّا، وَ دِيگَرَانِ كَقَوْلِكَ: كَلِمَتُ رَدْعٍ وَ زَجْرُ اسْتِ كَافِرَانِ رَا كِه مَنكَرِنْدِ بَعَثَ وَ نَشُورَ رَا. لَمَّا يَقْضِ مَا أَمَرَهُ، بَنَهُ گِذَارِدِ اَيْنَكِه كَافِرٌ اَنچَهٗ خَدَايِ فَرْمُودِ اَوْ رَا، وَ اِدَا نَكْرِدِ فَرَايِضِي كِه خَدَايِ بَرِ اَوْ وَاجِبِ كَرْدِ. فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ، بَگُو اَيْنَكِه آدَمِيٍّ رَا تَا اِحْوَالِ طَعَامِ خُودِ نَكْرِدِ كِه مَن رُوزِي اَوْ رَا اَز چَه سَاخْتَمُ وَ چَه سَبَبُهَا كَرْدَمُ «۴» تَا رُوزِي بِهٖ اَوْ رَسِيدِ. مَجَاهِدٌ كَقَوْلِكَ: إِلَى مَدْخَلِهِ وَ مَخْرَجِهِ، كِه چَگُونَهٗ «۵» مِي رُودُ وَ چَگُونَهٗ بِيَرُونِ مِي آيِدِ. اَنَا صَيَّبْنَا الْمَاءَ صَبًّا، كَقَوْلِكَ: مَا بَرِيخْتِمُ آبَ رَا رِيخْتِنِي، يَعْنِي آبِ بَارَانِ «۶». ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا، پَسِ بَشَكَفْتِمُ زَمِينِ رَا شَكَافْتِنِي، يَعْنِي بِهٖ نَبَاتِ. فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا [۶۷-ر]، بَرُويَانِيدِيمُ دَرِ زَمِينِ دَانَهٗ. مَرَادُ جِنْسِ «۷» اسْتِ يَعْنِي ----- (۱). كَا، آد، گَا: وَ دَدٌ وَ دَامٌ. (۲). كَا، آد، گَا: نَخُورِدِ اَوْ رَا. (۳). كَا، آد، گَا: لَنَا بَدَفْنَهٗ. (۴). كَا، آد، گَا: سَبَبُهَا پَدِيدِ كَرْدَمُ. (۵). كَذَا دَرِ اَسَاسِ وَ آجِ، كَا وَ دِيگَرِ نَسْخَهٗ بَدَلْهَا فَرُودِ. (۶). كَا، آد، گَا رَا. (۷). كَا، آد، گَا: اَجْناسُ.

صفحه : ۱۵۲ انواع حبوب. كُوفِيَانِ خَوَانَدْنِد: «أَنَا صَبِينَا»، بِهٖ فَتْحُ «الْف» عَلٰى تَكَرِّرِ الْعَامِلِ، كَأَنَّهُ قَالَ: فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانَ إِلَى طَعَامِهِ وَ إِلَى أَنَا صَبِينَا، وَ بَاقِي قَرَأَ بِهٖ كَسْرُ «الْف» خَوَانَدْنِدِ عَلٰى الْاِبْتِدَاءِ. وَ عِنْبًا، وَ نِيْزِ اَنگُورِ بَرُويَانِيدِيمِ. حَبُوبٌ بَرَايِ طَعَامَتِ وَ فُؤَاكِهٖ بَرَايِ اِدَامَتِ «۱». وَ قَضْبًا، وَ سَيْسْتٌ بَرَايِ چَهَارِ پَايَانَتِ. وَ زَيْتُونًا، وَ زَيْتُونًا، وَ رُوزِنًا، وَ نَخْلًا، وَ دَرِخْتَانِ خَرْمَا. وَ حِدَائِقُ غُلْبًا، وَ دَرِخْتَانِي سَتْبِرِ گَرْدِنِ، جَمْعُ اِغْلَبٍ وَ هُوَ الْغَلِيظُ الرَّقْبَةُ. عَبْدِ اللَّهِ عِيَّاسٌ كَقَوْلِكَ: دَرَازُ بَالَا - مَجَاهِدٌ كَقَوْلِكَ: بَرِ هَمِ پِيخْتَهٗ «۲» قَتَادَهٗ كَقَوْلِكَ: دَرِخْتَانِ خَرْمَايِ گَرَانِمَايَهٗ. وَ فَاكِهَةٌ، وَ مِيوَهٗ. وَ أَبًا، وَ گِيَاهِ زَارِ. وَ الْأَيْبُ الْكَلَاءُ وَ الْمَرْعَى. ضَحَاكٌ كَقَوْلِكَ: أَبٌ، كَاهِ «۳» بَاشَدِ. عَكْرَمَهٗ كَقَوْلِكَ: «فَاكِهَةٌ» اَنَّهُ اسْتِ كِه اَدَمِيَانِ خُورِنْدِ وَ «أَبٌ» اَنَّهُ اسْتِ كِه چَهَارِ پَايِ خُورِدِ. اِبْرَاهِيمُ التَّمِيمِيُّ رَوَايَتُ كَرْدِ كِه اَز اَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقِ پَرَسِيدْنِدِ كِه: «أَبٌ» چَه بَاشَد! كَقَوْلِكَ: أَيْ سَمَاءُ تَظَلَّنِي أَيْ «۴» أَرْضُ تَقَلَّنِي إِذَا قَلْتِ فِي كِتَابِ اللَّهِ بَرَأْيِي، أَمَّا الْفَاكِهَةُ فَأَعْرَفْهَا وَ أَمَّا الْأَبُ فَلَا - اَعْرَفْهَا، كَقَوْلِكَ: كَدَامُ اَسْمَانِ مَرَا سَايَهٗ كُنْدِ يَا كَدَامُ زَمِينِ مَرَا بَرِگِيرِدِ چُونِ دَرِ كِتَابِ «۵» خَدَايِ بِهٖ رَأْيِ خُودِ گُويِمُ. «فَاكِهَةٌ»

می‌دانم، «أب» نمی‌دانم. و انس مالک روایت کرد که یک روز عمر خطاب اینکه آیت بخواند، آنگه گفت: اینکه همه می‌دانیم، آب چه باشد! آنگه گفت: آنچه از اینکه کتاب روشن است آن را متابعت کنی «۶» و آنچه روشن نیست دست بدار «۷» و اینکه هر دو خبر ثعلبی امام أصحاب الحدیث در تفسیر بیاورده است به اسناد. ----- (۱). کا، آد، کا: ادام. (۲). آج: بر هم پیچیده. [.....] (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: گیاه. (۴). آج، آد، گای، کا: فای. (۵). کا، آد، گای: چو تفسیر کتاب. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: متابعت کنید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: دست بدارید.

صفحه : ۱۵۳ متاعاً لکم و لآنعامکم، نصب او بر مفعول له است [۶۷-پ]، گفت: تا تمتع باشد و برخورداری شما را و چهار پایان شما را، تا اول به او انتفاع عاجل «۱» برگیری «۲» به طعام و غذا و خوردن آن و انتفاع آجل به نظر کردن در او تا شما را به علم به صانع رساند و تفکر کردن در اول و آخر، و تا اعتبار گیری «۳» و بدانی «۴» که دنیا را محلی نیست. سفیان الکلابی گفت رسول- علیه السلام- مرا گفت: طعامت «۵» چیست تو را! گفتیم: یا رسول الله! گوشت و شیر. گفت: آنگه چه شود! گفتیم: یا رسول الله! آنچه دانی. گفت: خدای تعالی طعام آدمی را در مدخل و مخرج مثل زد دنیا را به آن، به اول نکو و لذیذ باشد و به آخر وحش و منتن. ابی کعب روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی مطعم بنی آدم را مثل زد به دنیا که آدمی اگر چه طعام خورد مفرح «۶» مملح کند، یعنی به افزار و نمک خوش گرداند، عاقبت آن شود که می‌داند، گفت: دنیا به آن ماند. عبد الله عمر وقتی در وعظ می‌گفت: چون آدمی در طهارت جای شود و براز از او جدا شود، فریشته‌ای او را از روی اعتبار گوید: یا هذا: اینکه آن است که به او بخل می‌کردی، بنگر که چه شده است؟ فإذا جاءت الصاخة، آنگه که آواز «۷» صیحه نوح صور بر آید. و برای آن «صاخة» خواند آن را که گوشها کر بکند. و گفتند: برای آن که به همه گوشها برسد بر وجهی هر کدام بلیغتر. یوم یفر المرء من أخیه، آن روز که بگریزد مرد از برادرش. و أمه و آیه، و مادر و پدرش. ----- (۱). کذا: در اساس، آج، کا: عامل، دیگر نسخه بدلها: عاجلا. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بگریزد. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید. (۵). آج، گای: طعام. (۶-۲). آج و دیگر نسخه بدلها: مفرح و. (۷). کا: که او را.

صفحه : ۱۵۴ و صاحبته و بینه، وزن و فرزندانش، یعنی شفق خویشتن «۱» و رحم میان ایشان بر جای نباشد از آن جا که به خویشتن مشغول باشند. و گفتند: برای آن که ترسند از مطالبت [۶۸-ر] تبعاتی و مظالمی که از میان ایشان باشد. و گفتند: برای آن که دانند که ایشان یکدیگر را غنای نکنند از خدای تعالی. قتاده گفت: از حسن بصری که گفت: اول کس که از پدر بگریزد ابراهیم باشد، و اول کس که از فرزند بگریزد نوح باشد، و اول کس که از زن بگریزد نوح باشد و لوط، و اول کس که از برادر بگریزد هابیل بن آدم باشد که از قابیل بگریزد. و بعضی مفسران گفتند آیت در اینان آمد. لکل امرئ منهم یومئذ شأن یغنیه، [هر کسی را از ایشان کاری افتاده باشد که او به آن مشغول بود و به دیگری نپردازد، و اینکه آیت دلیل قول اول می‌شود، و نیز ظاهر آیت به آن لایق است. و مفسران گفتند: معنی «یغنیه» یشغله باشد بدلالة قول الشاعر: سیغنیک حرب بنی مالک عن الفحش و الجهل فی المحفل این محیصن «۲» در شاذ خواند: «شأن یغنیه» به فتح «یا» و «غین» «۳» معجم. عطاء بن یسار گفت از سوده جفت رسول الله شنیدم که رسول- صلی الله علیه و اله- گفت: «۴» یحشر الناس حفاة عراة غرلا یلجمهم العرق و یبلغ شحوم الاذان، روز قیامت خلقان را حشر کنند پای برهنه و تن برهنه و ختنه ناکرده، عرق لگام در دهن ایشان کند و تا به گوش ایشان برسد. سوده گفت: یا رسول الله! چون برهنه باشند در عورت یکدیگر نگرند! رسول- صلی الله علیه و اله- گفت: آن روز به آن نپردازند که در عورت یکدیگر نگرند، آنگاه اینکه آیت بر خواند: لکل امرئ منهم یومئذ شأن یغنیه «۵». ----- (۱). کا، آد، کا: شفقت خویشی. (۲). آج، کا: ابن محیص. (۳). آج با، (شاید که «نا»!). [.....] (۴). کا، آد، گای: شحمة آذانهم. (۵). شائبه افتادگی در اساس بمقدار یک صفحه می‌رفت، بنا بر اینکه تفسیر آیه از آد آورده شد که با دیگر نسخه بدلها بجز آج همخوانی دارد.

صفحه : ۱۵۵ وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ ضَاحِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ، آنکه باز نمود که خلقان در قیامت برد و وجه باشند رویهایی بود روشن و خندان و خرم و گشاده. وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ، و رویهایی باشد گرد زده. عطا گفت: رویهای ایشان روشن باشد در دنیا در راه خدای و جهاد گرد زده شده باشد، و آنان که بر عکس اینکه باشند از تنعم و رغبت ناکردن در جهاد و صیانت روی از آن که گرد آلود شود روز قیامت خداوند(۱) آن رویها گرد آلود باشند، و ذلك قوله: وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ. تَرَهَّقُهَا، أَيْ تَغْشَاهَا. قَتْرَةٌ، خَاكٌ بَرَّ او نشسته باشد و در خاک پنهان شده. در اخبار آمد که: چون خدای تعالی مقاصت کند میان بهایم و ایشان را خاک گرداند، آن خاک گرد شود و بر روی کافران نشیند، و قوله: قَتْرَةٌ، أَيْ ظَلْمَةٌ و سَوَادٌ. و القترَةُ الظلمَةُ. ابن زید گفت: فرق(۲) میان «غبره» و «قتره» آن باشد که قتره گردی بود که در هوا برود، و غبره گردی باشد که بر روی زمین پهن می‌شود. آنکه گفت آنان که با ایشان اینکه معامله(۳) رود کافران و فاجران باشند: أُولَئِكَ هُمُ الْكُفَرَةُ الْفَجْرَةُ، واحد هما کافر و فاجر. -----

----- (۱). کا: خداوندان. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها از. (۳). کا: معاملت.

صفحه : ۱۵۶

سورة إذا الشمس كورت

«۱» [۶۸-پ]

اینکه سورت مکی است و بیست و هشت «۲» آیت است و صد و چهار «۳» کلمت است و پانصد و سی و سه حرف است. و عبد الله عمر «۴» روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او اینکه سورت بخواند، خدای تعالی او را با پناه گیرد از آن که رسوا شود، و روز قیامت چون صحیفه‌ها بر افلاچند «۵».

[سورة التکویر (۸۱): آیات ۱ تا ۲۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ (۱) وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ (۲) وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ (۳) وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ (۴) وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ (۵) وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ (۶) وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ (۷) وَإِذَا الْمَوْؤَدَةُ سُئِلَتْ (۸) بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ (۹) وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ (۱۰) وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ (۱۱) وَإِذَا الْجَبَابِطُ سُجِّعَتْ (۱۲) وَإِذَا الْجَنَّةُ أُنزِلَتْ (۱۳) عَلِمَتْ نَفْسٌ مَّا أَحْضَرَتْ (۱۴) فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنُوسِ (۱۵) الْجَوَارِ الْكُنُوسِ (۱۶) وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ (۱۷) وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ (۱۸) إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ (۱۹) ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ (۲۰) مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ (۲۱) وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ (۲۲) وَقَدْ رَآهُ بِالْأَفُقِ الْمُبِينِ (۲۳) وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ (۲۴) وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ (۲۵) فَأَيْنَ تَذَهَبُونَ (۲۶) إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (۲۷) لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ (۲۸) وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۲۹)

[ترجمه]

چون آفتاب را سیاه کنند. و چون ستارگان ریخته شوند «۶». و چون کوهها را برانند. و چون شتران ده ماهه آبستن را رها کنند. «۷» و چون وحش را جمع کنند. و چون دریاها پر کنند. ----- (۱). آج: سورة کورت، کا: سورة الکورت. (۲). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، قرآنها چایی: بیست و نه آیت که برابر است با تصریح تفسیر التبیان: تسع و

عشرون آیه بلاخلاف. (۳). آج: صد و چهارده. (۴). آج: عبد الله بن عمر. (۵). کا، آد، گا: چون نامهای خلائق باز کنند. (۶). آج: ستارگان تاریک شوند. (۷). آج: حشرت.

صفحه: ۱۵۷ و چون تنها را جفت گردانند. و چون دختران در گور کرده را پرسند که. به کدام گناه کشتند او را. و چون صحیفه‌ها بر افلاجدند «۱». و چون آسمان در نوردند. و چون دوزخ را بتابند. و چون بهشت نزدیک کنند. بدانند تنی آنچه حاضر کرده باشد [۶۹-ر]. سوگند نمی‌خورم به ستارگان باز پس مانده. روندگان در برج شدگان. و به شب چون تاریک شود. و بام چون دم زند. که او گفتار پیغامبری است گرامی. خداوند قوت بنزدیک خداوند عرش ممکن. فرمان برده آن جا استوار. و نیست صاحب شما دیوانه. دید او را به کناره‌های آسمان ظاهر. و نیست او بر وحی متهم. و نیست او گفتار دیوی «۲» رانده. کجا می‌شوی «۳»! نیست او الا یادگاری جهانیان را. ----- (۱). آج: چون نامه‌های عمل باز کرده شود. (۲). آج: به گفتاری دیو. [.....]. (۳). آج: پس کجا می‌روید.

صفحه: ۱۵۸ آن را که خواهد از شما که راست باشد. و شما نخواهی «۱» الا آن که خواهد خداوند جهانیان. قوله: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ، حق تعالی در اینکه سورت طرفی از احوال و احوال قیامت یاد کرد، گفت: یاد کن ای محمد آن روز که آفتاب را تکویر کنند. مفسران خلاف کردند در معنی اینکه لفظ. علی بن ابی طلحه گفت از عبد الله [۶۹-پ] عباس «۲»: تاریک کنند. عطیه گفت از او که: ببرند. مجاهد گفت: نیست کنند. قتاده گفت: نورش ببرند. سعید جبیر گفت: لفظ معرب است، یعنی کور بکنند او را. ابو صالح گفت: نگویند، و روایت دیگر از او آن است که: از فلک خودش بیندازند، من قول العرب: طعنه فکوره اذا القاه. ربیع خثیم گفت: اصل تکویر «۳» چیزی بر هم پیختن باشد، کتکویر العمامه، و پشته جامه گازر را کاره از اینکه جا گویند. گفتند «۴» معنی آن است که: بر هم پیچند «۵» و نورش بستانند. و إِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ، و چون ستارگان بیفتند، من قولهم: انکدر الطائر إذا سقط عن عشه، چون از آشیانه خود بیفتند. و انکدر إذا انقض علی الصيد، قال العجاج: ابصر خربان فضاء فانکدر و انکدر القوم اذا انصبوا علی غیر هم، قال ذو الرمة: فانصاع جانبه الوحشی و انکدرت یلحین «۶» لا یأتلی المطلوب و الطلب عبد الله عباس گفت: متغیر شود من الکردرة و الکردارة. ----- (۱). آج: نخواهید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها که. (۳). اساس: کلمه در زیر وصالی محو شده است، آج و دیگر نسخه بدلها در کلام عرب. (۴). آج: و بعضی گفتند. (۵). اساس: به صورت «پیچند» هم خوانده می‌شود. (۶). اساس: و الحر، آج: و الحس، کا: و الحبن، با توجه به مآخذ شعری تصحیح شد.

صفحه: ۱۵۹ و إِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ، چون کوهها به رفتن در آرند به روی زمین بر زمین می‌روند به مانند گرد و در هوا به مانند پشم زده. و إِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ، و آنکه که شتران آبستن ده ماهه را فرو گذارند «۱» یکی را از آن عشاء گویند، و از ده ماه تا تمامی یک سال اینکه نام بر او باشد، و از اینکه نفیس تر عرب را مالی نبود و عزیزتر بر ایشان، در اینکه وقت نه بر او نشینند و نه از او شیر دوشند. و إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ، و آنکه که وحوش را جمع کنند [۷۰-ر]. عبد الله عباس گفت: حشرشان و مرگشان باشد، و حشر هر چیزی مرگ باشد مگر حشر جن و انس که حشر ایشان بعث باشد. ابی کعب گفت: اختلطت، آمیخته شوند. قتاده گفت: جمع کنند ایشان را. و إِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ، اهل بصره «۲» به تخفیف خواندند، و باقی قرآء به تشدید. ابن زید و سفیان گفتند: او قدت، به آتش بتابند تا آب او آتش شود. عبد الله عباس گفت: خدای تعالی چون قیامت خواهد بودن، آفتاب و ماه و ستارگان را در دریا فکند، آنکه بادی از بادهای دبور بفرستد تا بر او جهد و آن را آتش کند. مجاهد و ضحاک و مقاتل گفتند: سجرت، ای فجرت، در هم گشایند. دریاها را تا مختلط شوند، عذب با ملح آمیخته شود، همه دریاها یک دریا شود. کلبی گفت: سجرت، ای ملت، مملو کنند آن را. ربیع خثیم گفت: زیادت گیرد تا زمینها بر بستانند. قتاده گفت: آبش به زمین فرو شود تا یک قطره نماند به خلاف آن که دیگر مفسران گفتند. و گفته‌اند: آبش حمیم شود و تافته برای اهل دوزخ. ابی کعب گفت شش آیت باشد از اعلام قیامت پیش از قیامت: یکی آن که مردم ----- (۱). کا، آد، گا: شتران ده ماهه آبستن بچگان را

بیفکنند. (۲). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، آج و دیگر نسخه بدلها و مکّه.

صفحه : ۱۶۰ ناگاه در بازارها به کار خویش مشغول باشند، روشنایی آفتاب بشود» (۱). ایشان در اینکه باشند اندیشه می کنند تا چه رسید آفتاب را، ستاره «۲» که پدید آمده باشد فرو ریزد. در اینکه باشند که کوهها بر زمین افتند، بجنبند و مضطرب شوند و سوخته گردند، و جتیان با انسیان گریزند و انسیان با جتیان و دواب و وحوش و طیور آمیخته شوند [۷۰-پ] فذالک قوله: وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ، عند اینکه حال، جتیان انسیان را گویند: ما برویم و خبری با شما آریم. بروند، دریاها بینند که به آتش می بشخند، و ذلک قوله: وَإِذَا الْحِجَارُ سِجْرَتْ، ایشان در اینکه باشند، زمینها شکافته شود تا به زمین هفتم و آسمانها شکافته شود تا به آسمان هفتم. ایشان در اینکه باشند، بادی برآید و همه را هلاک کند. وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ، و آنگه که نفسها را جفت کنند. نعمان بن بشیر «۳» گفت رسول- علیه السلام- گفت در اینکه تفسیر اینکه آیت که: هر قومی را با قرین خود مقرون کنند از آنان که عمل او کنند، صالح با صالح و فاجر با فاجر. عبد الله عباس گفت: آنگه که مردمان سه صنف «۴» شوند، و ذلک قوله: وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً «۵». حسن و قتاده گفتند: هر نفسی را با اهل ملت خود جفت کنند، جهودان را با جهودان و ترسایان را با ترسایان. مقاتل گفت: نفسهای مؤمنان را جفت کنند «۶» با حور العین و نفسهای کافران را جفت کنند با شیاطین، نظیرها قوله: احشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ «۷»، بعضی دگر گفتند: نفسها را جفت کنند با اعمال خود از خیر و شر. عکرمه گفت: جانها را جفت کنند با تنها. -----

----- (۱). آج، آد، گا: برود. (۲). کا: ستاره/ ستاره‌ای. (۳). اساس: کلمه زیر وصالی رفته و به صورت «ابی کعب» باز نویسی شده است، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). کا، آد، گا: صف. (۵). سوره واقعه (۸۶) آیه ۷. [.....] (۶). آج: جمع کنند. (۷). سوره صافات (۳۷) آیه ۲۲.

صفحه : ۱۶۱ وَإِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ، و آنگه «۱» پرسند «۲» آن دخترک در گور کرده را زنده «۳». و وأد «۴» آن بود که عرب چون ایشان را دختری آمدی او را زنده در گور کردندی ترس درویشی را و استنکاف آن را که کسی او را بخواهد «۵»، چنان که حق تعالی از ایشان حکایت کرد: يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرُ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ «۶»، و اصل او ثقل بود، و منه قوله [۷۱-ر] تعالی: وَلَا يُؤْدُهُ حِفْظُهُمَا «۷»، ای لا یتقله، و اده اذا ائقله برای آن که خاک بر او انبار کنند ثقل باشد بر او. مفسران گفتند: عرب چون خواستی «۸» که دختر را بنکشد «۹»، پیراهنی بکردی او را از پشم شتر یا پشم گوسفند و او را قفای شتر و گوسفند فگندی «۱۰» تا شبانی می کردی، و چون بخواستی «۱۱» کشتن، نکو می داشتی او را تا شش ساله شدی. [آنگه] مادرش را گفتی: اینکه دخترک را بیارای و طیب بر او کن تا اینکه را به خانه شوهر [بریم] «۱۲». مادر همچنان کردی، آنگه او را بیاوردی و گوری کنده بودی در بیابان، او را گفتی: در اینکه جا نگر. او در آن جا نگریدی، دست به او زدی و او را در آن جا افگندی «۱۳» و خاک بر او راست کردی. عبد الله عتّاس گفت: عرب را در جاهلیت عادت بودی که چون زنان ایشان آبستن شدند، و وقت وضع نزدیک شدی، چاله‌ای «۱۴» بکنندی تا چون زن را درد آمدی بر سر آن چاله «۱۵» بنشستی. اگر پسر بودی برگرفتندی، و اگر دختر ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها که. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها از. (۳). کا، آد،

گا: دخترک زنده در گور کرده. (۴). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: و اینکه. (۵). آج: نخواهد. (۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۵۹. (۷). سوره بقره (۲) آیه ۲۵۵. (۸). آد، گا: خواستندی. (۹). آد، گا: نکشند. (۱۰). کا، آد، گا: داشتندی. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها آنگه. (۱۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....] (۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: انداختی. (۱۴). کا: گوری، آد، گا: گوی. (۱۵). کا: گور، آد، گا: گو.

صفحه : ۱۶۲ بودی در آن جا انداختندی و خاک بر او راست کردندی. و گفتند: قبایلی مخصوص بود از عرب که اینکه کردندی، و شاعرشان در اینکه معنی گفت: سمیتها إذ ولدت تموت و القبر صهر ضامن زمیت و شاعر دیگر گفت در اینکه معنی: لكلّ ابی بنت اذا هی ادرکت ثلثه اصهار اذا ذکر الصّیهر فزوج یواعیها و بیت یکنها و قبر یواریها و خیرهم القبر و دیگری گفت: القبر أخفی

ستره للبنات و دفنها یروی من المکرمات أما ترى الرحمن سبحانه قد وضع النعش بجنب البنات [۱۷-پ] قتاده گفت: از جهل عرب یکی آن است که سگ را پرورند و فرزند را بکشند، خدای تعالی ایشان را بر اینکه تعبیر کرد و تهدید، فی قوله: وَإِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ، بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ، گفت: آنگه که پرسند آن دخترک در گور کرده را که تو را به چه گناه گشتند؟ و اینکه کلامی است متضمن تهدید و وعید آن کس را که اینک کرده باشد. و سؤال اگر چه به ظاهر تعلق به «موؤوده» دارد، بر حقیقت وائد را باشد چنان که گفت در حق عیسی بن مریم: أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي «۱»، و غرض از اینکه تخجیل آنان باشد که اینک حدیث بر او حواله کردند، و مثله قوله: يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ «۲»، و سؤال بر حقیقت به امتان متوجه باشد. و اینکه طریقتی است معروف عرب و عجم را. راوی خبر گوید: قیس بن عاصم پیش رسول آمد و گفت: یا رسول الله؟ هفت دختر را در جاهلیت زنده در خاک کرده‌ام. رسول- علیه السلام- گفت: از هر یکی برده‌ای آزاد کن. گفت: یا رسول الله: من خداوند شترم. گفت: به عدد هر یکی شتری هدی کن به خانه خدای. ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۶. (۲). سوره مائده (۵) آیه ۱۰۹.

صفحه ۱۶۳: قوله: سُئِلَتْ، بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ «۱»، قراءت عامه قراء بر فعل مجهول است، و در شاذ جابر و أبو الضحی خواندند: سألت، بأی ذنب قتلت، اما وجه «سئلت» بیان کردیم. و قوله: قُتِلَتْ، علی المجهول والخبر من الغائب، وجه او آن است که اینک نوع کلام و وجه «۲» در او روا بود: هم قتل و هم قتل بر خطاب، چنان که گویند قال زید إنه ذاهب و إني ذاهب. و قال عبد الله: بأی ذنب ضربت «۳» و بأی ذنب ضربت و وجهی دیگر گفتند در «سئلت» [۷۲-ر] و آن است که گفتند: سئلت بمعنی طلبت است، آی طلبت من قاتليها، ایشان را باز خواهند از آنان که ایشان را کشته باشند، گویند: کجا اند آن فرزندان شما و چه کردی «۴» ایشان را! و به چه گناه کشتی «۵» ایشان را! و اینکه هم وجهی لطیف است. وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ، و آنگه که صحفها «۶» بر افلاجد «۷» اهل مدینه و شام و بصره به تشدید خواندند الا ابو عمرو علی تکثیر الفعل، و باقی قراء به تخفیف. ام سلمه گفت شنیدم از رسول- علیه السلام- که می گفت: (يحشر الناس حفاة عراة)، مردمان را حشر کنند برهنه و پای برهنه. ام سلمه گفت: زنان هم برهنه باشند! گفت: بلی، گفت: و سواتاه: رسول- علیه السلام- گفت: آن روز مردم به خود مشغول باشند. گفت «۸»: به چه مشغول باشند! گفت: به صحیفه‌های افلاخته «۹» که در آن جا مثقال ذرها باشد، و مثقال حبه من خردل «۱۰» باشد. وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ، از جای برکنند «۱۱» و آنگه در نوردند. و کشط، قلع و ----- (۱). کا، آد، گا: قوله سئلت و قتلت. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: دو وجه. (۳). اساس: ضرب، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: چه کردید. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: کشتید. (۶). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: صحیفه‌ها. (۷). آج: بر افراخته شود، کا، آد، گا: باز کنند. (۸). کا، آد، گا: گفتم. (۹). آج: افراخته، کا، آد، گا: باز کرده. [.....] (۱۰). سوره انبیاء (۲۱) آیه ۴۷، نیز سوره لقمان (۳۱) آیه ۱۶. (۱۱). آج، آد، گا آسمان.

صفحه ۱۶۴: نزع پوست باشد از شدت التزاق، يقال: كشط جلد رأسه إذا نزع. و الكشط أبلغ من الكشف، و كشف و كشر و كشط و قشط أخوات «۱». و در قراءت عبد الله مسعود «قشطت» بالقاف، و عرب معاقبه کند بین القاب و الكاف لقرب مخرجيهما، تقول: الكافور و القافور، و القف و الكف. وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ، و آنگه که دوزخ بتابند. و «سعر» تافتن تنور باشد، و التسعير المبالغة. و سعير، فعيل باشد به معنی مفعول، یعنی دوزخ تافته. قال «۲»: و لو رأنتی فی نار مسعرة ثم استطاعت لزادت فوقها حطبا [۲۷-پ] و إذا الجنة أزلقت، و آنگه که بهشت نزدیک گردانند، و «زلفه» قربت باشد، و ازدلاف اقتراب بود، و مزدلفه برای آن خوانند که به مکه نزدیک است. عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ، اینک جواب «إذا» است در اینک آیات. گفت: چون چنین باشد، بدانند هر نفسی آنچه حاضر کرده باشد، و مثله قوله: يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا «۳» الاية. عبد الله عباس گفت در اینک آیات: اینک دوازده خصلت است، شش در دنیا و شش در آخرت. فَلَا أُقْسِمُ، گفت: قسم نکنم گفتند: «لا» صله است، یعنی قسم کنم به آن پنج

ستاره که مشتری است و زهره و زحل و مریخ و عطارد. و «خنس» جمع خانس باشد، و الخنوس، التآخر و الرجوع، برای آن «خنس» خوانند آن را که رجوع ایشان باز پس باشد، کرجوع القهقری. و گفتند: برای آن که گاه رفتنش بر استقامت بود و گاه راجع باشد. الجواری، روندگان، جمع جاریه «الکنس» جمع کناس ای داخل فی الکناس، یعنی فی بروجها، در بروجها می‌شوند از بروج دوازده. و اصل آن در آهو و وحوش باشد که در خانه شود، و خانه او را کناس خوانند،

(۱). آج، آد، گا باشند، کا اند. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها الشاعر. (۳). سوره آل عمران (۳) آیه ۳۰.

صفحه: ۱۶۵ قال طرفه بن العبد: کأن کناسی ضالّه یکنفانها و أطر قسی تحت صلب مؤید و كذلك المکنس و جمعه «۱» مکانس، و قال الأعشى: فلما لحقنا الحی اتلع آنس کما اتلعت تحت المکانس ربرب و قال أوس بن الحجر: الم تر انّ الله أنزل منزّه و عفر الظباء فی الکناس تقمع و اللیل إذا عسعس، و به حق شب چون تاریک شود. حسن گفت «۲»: أقبل بظلامه. دیگران گفتند: أدبر، تقول العرب: عسعس و سعسع اذا ادبر و لم یبق منه إلا الیسیر [۷۳-]، قال علقمّه: حتّی إذا الصبح له تنفسا و انجاب عنها لیلها و عسعسا و قال رؤبه: یا هند ما أسرع ما تسعسا من بعد ما کان فتی سرعرا و الصّبح إذا تنفّس، و به حق صبح چون دم بزند، یعنی آغاز کند به آمدن. إنّه که اینکه قرآن، لقول رسول کریم، یعنی وحی و تنزیل و آورده رسولی است کریم، و آن جبریل است. و قوله «۳» بر سبیل توسّع گفت: و إنّما بر حقیقت قول خداست جل جلاله و معنی آن است که: اینکه قرآن از جبریل شنید، از خویشتن نگفت: و «إنّه» جواب قسم است. و بعضی مفسران گفتند: مراد به «رسول کریم» محمّد است - صلی الله علیه و علی آله، و قول اول درست تر است و موافقتر به اظهار «۴». ذی قُوّه عند ذی العرش مکین، گفت: خداوند قوت است و مکین و ممکن است بنزدیک خدای عرش. (۱). کا، آد، گا: جمعها. (۲). آج، آد، گا: سعید جبر. (۳). آج و دیگر نسخه

بدلها: و قول. (۴). آج: به ظاهر، کا، آد، گا: به ظاهر آیت.

صفحه: ۱۶۶ مُطاع، فرمان روان است «۱». ثم، آن جایگاه، یعنی بر آسمان. آمین، استوار است، بر وحی خدای تعالی زیادت و نقصان نکند و دروغ نگوید. آنکه خطاب کرد با کافران، گفت «۲»: اینکه صاحب شما که محمّد است دیوانه نیست چنان که شما گفتی «۳». و لقد رآه بالأفق، و بدید او را، یعنی رسول - علیه السلام - بدید جبریل را بر آن صورت که خدای تعالی او را آفریده است. و «افق» کناره آسمان باشد. حسن و قتاده گفتند: افق مبین آن جاست که آفتاب بر آید. عکرمه گفت از عبد الله عباس که: رسول - علیه السلام - جبریل را گفت: می‌خواهم تا تو را ببینم بر آن شکل که در آسمان باشی. گفت «۴»: آن قوت نباشد و طاقت نداری. گفت: علی حال «۵»، گفت: اکنون کجا خواهی که خود را به تو نمایم! گفت: به ابطح. گفت: در ننگجم. گفت: به منا. گفت: در ننگجم. گفت: به عرفات. گفت «۷۳- پ»: در ننگجم، اگر لابد است به کوه حری. آن روز که موعود بود، رسول - علیه السلام - به کوه حری رفت و بنشست، نگاه کرد جبریل می‌آمد از کوههای عرفات با هیبتی و جثتی «۶» و آوازی از خشخشه و جلجله، همه روی آسمان ببوشید از مشرق تا به مغرب، سرش در آسمان بود و پایها در زمین. رسول - علیه السلام - بیفتاد بی هوش. جبریل - علیه السلام - هم با آن صورت شد که به عادت پیش رسول آمدی، و بیامد و بنشست و رسول را با بر گرفت «۷» تا رسول با هوش آمد، آنکه گفت: یا رسول الله؟ تو را خلق من عظیم می‌آید، اگر میکایل را بینی که سر او در زیر عرش است و پایهای او در زیر هفتم زمین است و عرش با عظمت بر دوش او نهاده است و هر وقت از ترس

آد، گا: فرمان رواست، کا: فرمان روای است. (۲). کا، آد، گا و ما صاحبکم بمجنون. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: گفتید. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها تو را. (۵). آد: البته. [.....]. (۶). کا، آد، گا: باهستگی و جثه. (۷). کا: آد، گا: را در کنار گرفت.

صفحه: ۱۶۷ خدای تعالی چنان متضایل و حقیر شود که گنجشکی تا عرش خدای بنایستد «۱» جز بر عظمت خدای تعالی. و ما هو، نیست او، یعنی محمّد - صلی الله علیه و علی آله علی الغیب بضنین، گفت: او بر غیب متهم نیست، یعنی بر وحی و آنچه او را بر آن اطلاع می‌کنند از علم غیب. حمزه و عاصم و مدنیان و شامیان و زید بن ثابت و حسن و عبد الله عمر و اشهب و اعمش و عبد الله

عبّاس به روایت مجاهد «ضنین» خواندند به «ضاد»، یعنی بخیل نیست به اینکه وحی که بر او انزال می‌کنند و علم غیب که بر او القاء می‌کنند بخل نمی‌کند به آن بر شما، با شما می‌گوید و از شما هیچ پوشیده نمی‌دارد، بقول: ضننت بالشیء أضنّ به ضنّا و ضنّه و ضنانه، فأنا ضنین أی بخیل، قال الشاعر: اجود بمضنون التلاد(۲) و إنی بسرک عمّن سألنی لضنین و باقی [۷۴-ر] به «ظا» خواندند، و اینکه قراءت عبد الله مسعود است و عبد الله زبیر و عروه و عمر عبد العزیز، و روایت سعید جبیر از عبد الله عبّاس. معنی «۳» «ظنین» متهم باشد، يقال: فلان یظن بكذا أو یزن، أی یتهم به. و الظنّه التهمه، قال الشاعر: اما و کتاب الله لا عن سناء هجرت و لکن الظنین ظنین و ابو عبید اینکه قرائت اختیار کرد، گفت: عرب رسول را به بخل نسبت نکردند، انما او را بر وحی متهم داشتند، اینکه جواب ایشان است و ردّ است بر ایشان، فزّاء و مبرّد گفتند: بظنین، أی بضعیف، من قولهم: بثر ظنون إذا كانت قليلة الماء. و ما هو بقول شیطان رجیم، و اینکه قرآن قول ابلیس ملعون رانده دور کرده نیست. ----- (۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: بنه ایستند/ بنا ایسید. (۲). کلمه در اساس به صورت «البلاد» هم خوانده می‌شود. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها و صفحه : ۱۶۸ فَأَیْن تَذْهَبُونَ، کجا می‌روی (۱)، یعنی به ره شبهه‌ها (۲) و گمانهای خطا در اینکه قرآن که گاه گوی «۳» سحر است و گاه گوی «۴» کهانت است، و گاه گوی «۵» فسانه اولینان است. و گفتند: معنی آن است که کجا می‌روی «۶» و عدول می‌کنی «۷» از اینکه قرآن، و بیان و شفای شما در اوست. فزّاء و کسائی گفتند که تقدیر آن است که: إلی این تذهبون، تقول العرب: انطلق به الغور یعنی الی الغور، و ذهب الشام و خرجت العراق، و انطلقت السوق، أی إلی هذه المواضع. قال و أنشدنی بعض بنی عقیل: تصیح بنا حنیفه إذ رأنا و أی الإرض تذهب بالصیاح یرید إلی أی الإرض تذهب. واسطی گفت معنی آن است که: کجا می‌روی «۸» از ضعفی به ضعفی! از ضیق عبودیت به فسحت ربوبیت روی «۹»، تا به مقرّ عزّ برسی «۱۰». جنید گفت: معنی اینکه آیت مقرون است به آیت دگر، و هی قوله: و إن من شیءٍ إلّا عندنا خزائنه «۱۱». فَأَیْن تَذْهَبُونَ، یعنی خزاین هر چیز بنزدیک من است، شما [۷۴-پ] کجا می‌روی «۱۲» که هر کجا روی «۱۳» جز بنزدیک من به نجات نرسی «۱۴». إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِلْعَالَمِینَ، اینکه قرآن نیست الا ذکر و یاد کردی جهانیان را، و اینکه آیت دلیل قول اول است و مقوی و مبین آن. لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ یَسْتَقِیمَ، قوله: «لمن» بدل «للعالمین» است، بدل البعض من الكل، کقولک: مررت بالقوم ثلثیم، یعنی ذکر است از جمله جهانیان آنان را که خواهند که مستقیم باشند و بر ره استقامت بایستند. ----- (۱۲-۸-۶-۱). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌روید. (۲). اساس: شبهه‌ها/ شبهه‌ها، آج و دیگر نسخه بدلها: شبهتها. (۵-۴-۳). آج و دیگر نسخه بدلها: گوید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌کنید. (۱۳-۹). آج و دیگر نسخه بدلها: روید. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: برسید. (۱۱). سوره حجر (۱۵) آیه ۲۱. (۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: نرسید.

صفحه : ۱۶۹ و ما تشاؤون إلی أن یشاء الله ربّ العالمین، گفت: شما نخواهی «۱» تا خدای نخواهد. بیان کردیم که: مجبران را به اینکه آیت تمسّیکی نیست برای آن که مشیت هم از ما و هم از خدای تعالی متعلّق نیست به چیزی، لابدّ تعلیق باید کردن آن را به چیزی تا آیت معنی دار شود و کلام را فایده پدید آید و اولیتر چیز که تعلیق کنند مشیت را به او استقامت است که مذکور است در آیت تا معنی آیت ملایم بود و متناقض نبود. و بر اینکه وجه معنی آن باشد که: شما استقامت نخواهی «۲» الا آنکه که خدای خواهد. و اینکه با مذهب عدل راست است. وجهی دگر آن است که: و ما تشاءون الإستقامه الا اذا شاء الله تمکینهم «۳» منها. و اگر بجز استقامت تعلیق کنند روا باشد بر اینکه وجه و معنی آن باشد که: شما هیچ نخواهی «۴» الا آنکه که خدای خواهد که تمکین کند شما را از آن فعل یا از فعل ارادت که به آن مرید باشی «۵». و وجهی دگر آن است که: شما نخواهی «۶» هیچ فعل از طاعات الا پس از آن که خدای خواهد که شما آن کنی «۷»، برای آن که تا امر نکنند به آن ما نکنیم، و امر نکنند الا آنکه که مرید باشد. و اینکه وجهی است قریب. و اگر گویند: چرا تخصیص کردی «۸» آیت را به طاعت! گوئیم [۷۵-ر]: تخصیص به ادله عقل و آیات محکم کردیم، و تخصیص به دلیل روا باشد. و روایت است که رسول- علیه السلام- گفت: شبیتی سوره هود و أخواتها، گفت: سوره

هود و أخوات او مرا پیر بکرد. و أخوات او «واقعه» است و «إذا الشمس كورت». ----- (۶-۴-۲-۱). کا، آد، گا: نخواهید. [.....] (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: تمکینکم. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: باشید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید. (۸). آج، آد، گا: کردید، کا: کرد.

صفحه : ۱۷۰

سورة إذا السماء انفطرت

«۱» اینکه سورت مکی است و نوزده آیت است و هشتاد کلمت است و سیصد و بیست و نه «۲» حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: هر که إذا السماء انفطرت بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر گوری که در دنیا هست و به عدد هر قطره‌ای باران که از آسمان آید، او را حسنتی بنویسد و کار او نیکو کند روز قیامت «۳».

[سورة الانفطار (۸۲): آیات ۱ تا ۱۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ (۱) وَإِذَا الْكُوَاكِبُ انْتَبَثَتْ (۲) وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ (۳) وَإِذَا الْقُبُورُ بُعِثِرَتْ (۴) عَلِمْتَ نَفْسٍ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ (۵) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ (۶) الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ (۷) فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ (۸) كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالذِّينِ (۹) وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ (۱۰) كِرَامًا كَاتِبِينَ (۱۱) يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ (۱۲) إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (۱۳) وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ (۱۴) يَصَلَوْنَهَا يَوْمَ الذِّينِ (۱۵) وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ (۱۶) وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمَ الذِّينِ (۱۷) ثُمَّ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمَ الذِّينِ (۱۸) يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ (۱۹)

[ترجمه]

چون آسمان «۴» شکافته شود. و چون ستارگان پراکنده شوند. و چون دریاها در هم گشایند. و چون گورها باز شیبانند «۵». بدانند هر نفسی آنچه پیش داشته بود و آیه آنچه باز پس داشته بود. ----- (۱). گا: سورة الإنفطار. (۲). گا: و هفت. (۳). آج صدق رسول الله- صلی الله علیه و آله و سلم. (۴). اساس کلمه را با خطی دیگر به صورت «آسمانها» نگاشته است، با توجه به آج و ترجمه آیه در متن تصحیح شد. (۵). آج: بر انگیزانند.

صفحه : ۱۷۱ ای آدمی چه فریب است «۱» تو را به خدای کریمت. آن که بیافرید تو را راست کرد تو را، راست کرد «۲» تو را. در هر کدام صورت که خواست مرکب کرد تو را. پرگست «۳»، بل دروغ می‌دانید به جزا. و بر شما نگاهبانانند. کریمانی نویسنده‌گان. می‌دانند آنچه شما می‌کنی «۴». نیکوکاران در بهشت نعیم باشند. و کافران در دوزخ باشند. ملازم باشند با آن روز جزا. و نباشند از آن جا غایب. و چه دانی تو که چیست روز جزا. پس چه دانی که چیست روز جزا. آن روز که مالک نباشد کسی از کسی چیزی، و فرمان آن روز خدای را باشد. قوله: «۵» إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ، حق تعالی در اینکه آیات هم ذکر اعلام و آثار قیامت گفت، گفت: یاد کن ای محمّد آن روز که آسمان شکافته شود «۶» و ستارگان ----- (۱). آج: بفریفت. (۲). آج: و به اعتدال کرد. (۳). آج: حَقًّا. (۴). آج: می‌کنید. (۵). آج تعالی. [.....] (۶). کا، آد، گا و اذات الكواكب انتشرت.

صفحه : ۱۷۲ ریزیده گردند (۱) و فشانده شوند. و الفطر، الشق، و الانفطار و الانشقاق و الانتثار التفرق، و انفعال همیشه مطاوع فعل بود، یقال: شققته فانشق، و نثرته فانثر (۲)، و دریاها در یکدیگر گشایند تا یک دریا شود. حسن گفت: آتش بشود. کلبی گفت: مملو کنند. و إِذَا الْقُبُورُ بُعِثَتْ، و آن روز که گورها باز شیبانند (۳) و زیر و زبر کنند تا مردگان را از او بیرون آرند زنده کرده. و البعثة و البعثة، البحث. و اصل کلمت بحث است، (را) (۴) در او زیادت کردند، و بحث و بعث، متقارب [۷۶-] ر [المعنی است، جز آن است که (را) ی بر (۵) مبالغت زیادت کردند، اینکه بحثی باشد که زیر و زبر کند. عَلِمَت نَفْسٌ، اینکه جواب «إذا» است و عامل است در او. گفت: آنگه که اینکه کارها پیدا شود بداند هر نفسی آنچه کرده باشد از افعالی که در مقدم عمر کرد و افعالی که آخر عمر کرد. عکرمه گفت: آنچه تقدیم کرد از فرایض و آنچه ضایع کرد. و گفتند: آنچه تقدیم کرد از اعمال و باز گذاشت از مظالم. و گفتند: آنچه تقدیم کرد از صدقات و تأخیر کرد از ترکات. و گفتند: آنچه در پیش افگند از فرزندان که فرط کرده باشد تا شفیع او باشد، و آنچه تأخیر کرده باشد تا وارث او باشند. و گفتند: ما فعلت و ترکت، آنچه کرده باشد و آنچه رها کرده باشد از کردنی و ناکردنی. یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ، آنگه خطاب کرد با آدمی، گفت: یا آدمی، ای فرزند آدم؟ چه غزه کرد تو را و چه بفریت (۶) تو را و مغرور کرد به خدای کریم. در خبر است که رسول- علیه السلام- اینکه آیت بخواند و گفت: غره جهله آدمی را جهل به خدای مغرور کرد. قتاده گفت: عدوّه البائس المسلط، دشمن ----- (۱). کا، آد، گا: ریخته کردند. (۲). کا، آد، گا و إِذَا الْبِحَارُ فَجَّرَتْ. (۳). آج: باز شیارند. (۴). کا، آد را. (۵). کا: آد، گا: را برای. (۶). کذا در اساس، همه نسخه بدلها: بفریفت.

صفحه : ۱۷۳ بی‌نوی مسلطش، یعنی ابلیس. فضیل عیاض را گفتند: اگر خدای تعالی روز قیامت تو را بدارد و گوید: ما عَزَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ، چه جواب دهی! گفت گویم: ستورک المرخاء، پرده‌های فرو گذاشته‌ات. اینکه معنی ابن السِّمَّاك به نظم کرد، گفت: یا کاتم الذنب اما تستحیی و الله فی الخلوة ثانیکا عَزَّكَ مِنْ رَبِّكَ امهاله و ستره طول مساویکا مقاتل گفت: غزه عفو الله، او را مغرور بکرده است عفو خدای برای آن که تعجیل عقوبت نکرد بر او. سری (۱) گفت: غزه رفق الله، به مدارایی که خدای با او کرد او را غزه بکرده است. یحیی بن معاذ گفت: بزه به سالفا و انفا [۷۶- پ]، نیکوی او با بنده به اول و آخر او مغرور بکرد. بعضی دگر گفتند از اهل اشارات: غزه حلمه به، حلم خدای او را مغرور کرد (۲). ابو بکر وراق گفت: جواب در آیت است فی قوله: بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ، پنداری سایل را باز آموخت تا گوید: غزنی کرمک منصور گفت: غزنی فضلک علی عبادک و صفحک عنهم، گفت: فضل تو بر بندگان و عفو تو از ایشان مرا مغرور بکرد. عبد الله عباس گفت: هیچ بنده نباشد و الا خدای تعالی او را بدارد روز قیامت و گوید: یا بن ادم ما عَزَّكَ بِي، ای آدم زاده (۳) تو را چه مغرور کرد به من! یا بن آدم چه کردی با آن علم که دانستی! یا بن آدم چه جواب دادی پیغامبران را! ذو النون مصری گفت: کم مغرور تحت السَّتر و هم لا یسْعرون (۴)، بس مغرور که در پس پرده است و احوال نمی‌داند. ابو بکر بن طاهر الأبهری گفت اینکه معنی در دو بیت: یا من علا (۵) فی العزِّ و التَّیِّه و غزه طول تمادیه املی لک الله فبادرته و لم تخف غب معاصیه ----- (۱). کا، آد، گا: سری سقطی. (۲). آج: بکرد. (۳). آج، آد، آدمی زاده. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: و هو لا یسْعرون. (۵). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر قرطبی (۱۹/ ۲۴۶): غلا.

صفحه : ۱۷۴ الَّذِي خَلَقَكَ، آن خدای که بیافرید تو را و تو را راست خلقت آفرید و تو را راست بداشت. قوله: فَسَوَّاكَ، دو (۱) معنی دارد: یکی آن که تو را خلقی آفرید سوی تمام بی‌نقصانی، و دگر تو را راست قامت آفرید و منبطح (۲) نکرد بر شکل چهارپایان. قوله: فَعَدَلَكَ، کوفیان به تخفیف «دال» خواندند: (أی صرفک و امالک) فی أی صُورَةٍ ما شاء، تو را باز گردانید به آن صورت که او خواست از طول و قصر و حسن و قبح، یکی را دراز آفرید و یکی را کوتاه و یکی را سپید و یکی را سیاه، و یکی را زشت و یکی را نیکو به حسب مصلحت. و دگر قراء به تشدید خواندند، یعنی قَوْمُک و جعلک معتدل الخلق، تو را راست خلق

کرد، و اینکه «۳» اختیار فرّاء و ابو عبیده [۷۷-ر] و ابو حاتم است، و مثله قوله: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ «۴». مجاهد گفت: فی ائی شبه شاء، در آن شبه و مانند که خواست از عمّ و خال. راوی خبر گوید که رسول- علیه السلام- یک روز مرا گفت «۵»: فرزندی آمده است! گفتم: آری یا رسول الله؟ گفت: با که ماند! گفتم: یا رسول الله؟ با که ماند، با مادر و پدر ماند. گفت: مگو که نطفه چون در رحم قرار گیرد، خدای هر شبهی که میان آن مرد و زن باشد تا به آدم جمع کند و او را بر آن شبه آفریند که خواهد از ایشان، نبینی که خدای تعالی چه گفت: فی ائی صُورَةً ما شاءَ رَكِبَکَ، یعنی فیما بینک و بین آدم. عکرمه و ابو صالح گفتند: فی ائی صُورَةً ما شاءَ رَكِبَکَ، در هر صورت که خواست تو را ترکیب کرد. چون صورت آدمی خواست چنین آمدی، اگر صورت دگر «۶» خواستی بودی «۷»، برای آن که به اختیار فاعلی مختار است نه به ایجاب موجبی که خلاف آن روا نباشد. و قوله: «ما» رواست که زیادت باشد، و رواست که ایهامی باشد، کقولهم: لأمر ما جدع قصیر انفه. -----

----- (۱). کا، آد، گا: اینکه کلمه دو. (۲). آج: مسطح. [.....] (۳). آد قراءت. (۴). سوره تین (۹۵) آیه ۴. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها یا فلان تو را. (۶). کا، آد، گا: دیگر حیوانات. (۷). کا، آد، گا: خواستی چنین آمدی.

صفحه : ۱۷۵ کلاً، کلمت «۱» زجر است کافران را. یَلِیْلُ تُکَذِّبُونَ بِالذِّینِ، عامه قراء به «تا» ی خطاب خواندند، و ابو جعفر به «یا» خواند خیرا عن الغائبین، گفت: شما که کافرانی «۲» تکذیب می کنی «۳» و دروغ می داری «۴» جزا را و روز قیامت را. وَإِنَّ عَلَیْکُمْ لَحَافِظِینَ، و بر شما نگاهبانانی هستند از فریشتگان که اعمال شما نگاه می دارند. کراماً، کریمانند و دبیرانند، دبیرانی که کریمند و کرم ایشان آن است که در خبر آمد که: چون بنده طاعتی کند، فریشته دست راست شادمانه شود و بشتابد و یکی را ده بنویسد، و چون معصیتی کند و فریشته دل تنگ شوند. فریشته [۷۷-پ] دست چپ خواهد تا بر او نویسد، آن دیگر گوید: توقّف کن یک ساعت باشد که پشیمان شود. یک ساعت توقّف کند. به دوم ساعت خواهد که بر نویسد، هم رها نکند. همچنین تا هفت ساعت. پس از هفت ساعت گوید: جاهل است اینکه بنده، بنویس یکی را، یکی «۵». یَعْلَمُونَ ما تَفْعَلُونَ، می دانند آنچه شما می کنی «۶». إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِی نَعِیمٍ، نیکوکاران «۷» و آنان که با مادر و پدر میرت کنند «۸». عبد الله عمر گفت: از رسول- علیه السلام- که گفت: خدای تعالی اینان را برای آن ابرار خواند که با پدران و فرزندان نیکوی کنند. آنگه گفت: چنان که پدران را بر فرزندان حق است، فرزندان را بر پدران حق است. و گفتند: مراد آنان اند که سوگند و عهد به راست کنند، من قولهم: (بر فی یمینه)، و بر اینکه قول وفا به جمله او امر و نواهی داخل باشد در اینکه، و اینکه عامتر است و به فایده بیشتر، آنان که چنین باشند در بهشت خواهند بودن و جای ایشان بهشت باشد. ----- (۱). کا، آد، گا ردع. (۲). کا، آد، گا: کافرانید. (۳).

کا، آد، گا: می کنید. (۴). کا، آد، گا: می دارید. (۵). کا، آد، گا نویسد. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: می کنید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: گفت نیکوکاران. (۸). کا، آد، گا در بهشت خواهند بود و جای ایشان بهشت است.

صفحه : ۱۷۶ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِی جَحِیمٍ، و آنان که کافران و فاسقان باشند، جای ایشان دوزخ باشد. یَصَلَوْنَها یوم الدّین، ملازم باشند با دوزخ روز قیامت که روز جزا بود. وَ ما هُمْ عَنْها بِغَائِبِینَ، و ایشان از آن جا غایب نباشند. و آیت به اینکه قرینه مخصوص باشد به کافران برای آن که کافر هم فاسق باشد، هم از روی لغت و هم از روی شرع. امّا فاسق کافر نباشد به اتفاق، و پیش از اینکه به مواضع خود بیان کرده ایم که: فساق اهل صلوات در دوزخ مؤبّد نباشند. آنگه بر سبیل استعظام و استهوال گفت: وَ ما أَدْرَاکَ ما یوم الدّین «۱»، پس چه دانی ای محمّد که آن روز چه روز باشد؟ و اینکه بر سبیل مبالغت گفت در باب تهدید «۲» و تعظیم اینکه روز. آنگه هم او بیان کرد، گفت: یوم لا تملکک نفس لِنفس شیئاً، مکّیان [۷۸-ر] و بصریان خواندند: «یوم» به رفع ردّاً علی قوله: ما یوم الدّین، و باقی قراء خواندند به نصب علی تقدیر فعل مضمر، و التّقدیر: أَعْنی یوم لا تملکک، گفت: روزی باشد که هیچ نفس مالک نباشد هیچ نفس را چیزی و «۳» نتواند تا از او عذاب دفع کند تا «۴» از او غنای کنند «۵». و اصل «ملک» قدرت باشد- چنان که بیان کرده ایم. وَ الْأَمْرُ یَوْمَئِذٍ لِلَّهِ، و فرمان آن روز خدای را باشد برای آن که همه فرمانها که امروز [به] «۶» ولایت و حکام کرده است،

فردا باطل شود و باز ستاند از ایشان و معزول کند ایشان را از آن و آن که «۷» گفت: «یومئذ» (۸)، آن روز دلیل نکند که امروز او را فرمانی نباشد، برای آن که اینکه دلیل الخطاب بود، و آن درست نیست بنزدیک محققان. -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها تو چه دانی که روز جزا چه روزی باشد، ثم ما ادريک ما یوم الدین. [.....] (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: تهویل. (۳). آد، گا: یعنی. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: یا. (۵). کا، آد، گا: غنایی. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). کا، آد، گا: آنکه. (۸). آج: یومئذ گفت.

صفحه: ۱۷۷

سورة المطففين

اینکه سورت مکی است و سی و شش آیت است و [صد] «۱» و شصت و نه کلمت است و هفتصد «۲» و سی حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی آله - گفت: هر که او سورة المطففين بخواند، خدای تعالی او را از رحیق مختوم آب دهد روز قیامت «۳».

[سورة المطففين (۸۳): آیات ۱ تا ۳۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ (۱) الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ (۲) وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وُزَنُوا لَهُمْ يُخْسِرُونَ (۳) أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ (۴) لِيَوْمٍ عَظِيمٍ (۵) يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (۶) كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سِجِّينٍ (۷) مَا سِجِّينٌ (۸) كِتَابٌ مَرْقُومٌ (۹) وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ (۱۰) الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بَيِّمٍ الدِّينِ (۱۱) وَمَا يَكْذِبُ بِهِ إِلَّا كَلٌّ مَعْتَدٍ أَتَيْمٌ (۱۲) إِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۱۳) كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۴) كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ (۱۵) ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ (۱۶) ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ (۱۷) كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ (۱۸) وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ (۱۹) كِتَابٌ مَرْقُومٌ (۲۰) يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ (۲۱) إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (۲۲) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (۲۳) تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ (۲۴) يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ (۲۵) خِتَامُهُ مِسْكٌَ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ (۲۶) وَمِزَاجُهُمْ مِنْ تَسْنِيمٍ (۲۷) عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ (۲۸) إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ (۲۹) وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ (۳۰) وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ (۳۱) وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ (۳۲) وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ (۳۳) فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ (۳۴) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (۳۵) هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (۳۶)

[ترجمه]

وای آنان که کم پیمایند و کم سنجند. آنان که چون پیمایند برای خود بر مردمان تمام بستانند. و چون پیمایند بر ایشان یا سنجند بر ایشان کم پیمایند و سنجند. گمان نمی‌برند اینان که ایشان را بر انگیزند. برای روزی بزرگ. آن روز که بایستند مردمان برای خدای جهانیان. ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲).

آد، گا: نهصد. (۳). کا و الله اعلم.

صفحه : ۱۷۸ حَقًّا که نامه کافران در درک سجین باشد» (۱). و چه دانی تو که چیست سجین» (۲). نامه‌ای علامت کرده. وای آن روز دروغ دارندگان را. آنان که تکذیب می‌کنند روز جزا را. و دروغ ندارد آن را الا هر ظالمی بزهکار. چون خوانند بر او آیت‌های ما گوید» (۳): فسانه پیشینگان است. پرگست» (۴)، بل غلبه کرده است بر دلهاشان آنچه کرده بوده‌اند. حَقًّا که ایشان از خدایشان آن روز باز داشته باشند. پس ایشان بشوند به دوزخ. پس گویند: اینکه آن است که به آن تکذیب کردی» (۵). حَقًّا که نامه نیکوکاران در علّین باشد. و چه دانی تو که چیست علّون. نامه‌ای علامت کرده» (۶). که حاضر باشند به او فریشتگان مقرب. نیکوکاران در بهشت نعیم‌اند. ----- (۱). آج: نامه بی‌سامان کاران در دوزخ است. (۲). آج: دوزخ. (۳). آج: گویند. (۴). آج: حَقًّا [.....]. (۵). آج: به دروغ می‌داشتند. (۶). آج: نامه‌ای است نوشته.

صفحه : ۱۷۹ بر سریرها می‌نگرند. شناسی در رویه‌اشان تازگی نعمت. بدهند ایشان را از شرابی مهر کرده. که مهر آن مشک باشد و در اینکه باید تا رغبت کنند رغبت کنان» (۱). و آمیختن او از تسنیم باشد. چشمه‌ای که باز خورند به آن نزدیکان. آنان که گناه کرده باشند، باشند از آنان که مؤمنانند می‌بخندند» (۲). و چون بگذرند به ایشان یکدیگر را به چشم نمایند. (۳)، و چون باز گردند با اهل خود باز گردند بطر کنان» (۴). و چون ببینند ایشان را، گویند: اینان گمراهانند. و نفرستادیم» (۵) ایشان بر آنان نگاهبانان. امروز آنان که ایمان دارند از کافران می‌خندند. بر سریرها می‌نگرند. ----- (۱). آج: رغبت کنندگان. (۲). آج: می‌خندیدند. (۳). اساس، آج: فاکهین. (۴). آج: خوش منشان و نازان. (۵). آج: نفرستادند، چاپ شعرانی (۱۲/۱۹): فرستاده نشد.

صفحه : ۱۸۰ جزا دادند» (۱) کافران را به آنچه کرده بودند [۷۹-پ]! قوله: «وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ» الايات، حق تعالی در اینکه آیت تهدید کرد و وعید آنان را که چون چیزی سنجند یا پیمایند کم سنجند و به کم پیمایند. و التطفيف، التقليل، و اشتقاقه من التطفيف و هو القليل اليسير، يقال: هذه تافئة نزر قليل طفيف زهيد براص و تح نکد حقیر به یک معنی. گفت: وای آنان که حق مردمان به تمام به ایشان ندهند» (۲) نقصان کنند. آنکه وصف کرد ایشان را، گفت: اللّٰذین، آنان که چون چیزی پیمایند بر مردمان تمام بستانند. در «علی» دو قول گفتند. کوفیان گفتند: «علی» به معنی «من» است، یعنی إذا اکتالوا من الناس، و ایشان گویند حروف الصّفات یقوم بعضها مقام بعض، و اینکه قاعده بنزدیک بصریان درست نیست. بصریان گفتند: آیت بر ظاهر خود است، و معنی قوله: عَلٰی النَّاسِ، یعنی إذا اکتالوا لأنفسهم علی الناس، چون برای خود پیمایند بر مردمان، و «علی» متناقض «لام» (۳) باشد، يقال: هذا الأمر له أو علیه، و شهد له خلاف شهد علیه، و دعا له خلاف دعا علیه و مانند اینکه بسیار است. پس معنی آن باشد که چنان پیمایند» (۴) که او را باشد و بر خصم او باشد. یستوفون، تمام بستانند. و إذا کالوهم، و چون خود پیمایند برای ایشان، یعنی ایشان را باید دادن به مردمان تا بر ایشان سنجند. یخسرّون، کم پیمایند و کم سنجند، یقول العرب: کلته و کلت [له] (۵) و وزنته الطعام و وزنت له بمعنی، و فزّاء گفت: اینکه لغت اهل ----- (۱). آج: هیچ ثواب دهند. (۲). کا، آد، گا و. (۳). اساس: لازم که چون خطا می‌نمود، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). کا، آد، گا: پیماید. (۵). اساس: ندارد، که چون ضرور می‌نمود با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۸۱ حجاز است خاص. و ابو عبید» (۱) گفت: عیسی بن عمر وقف کردی بر «کالوا» و «وزنوا» و «هم» ابتدا کردی» (۲)، چنان که «هم» ضمیر مرفوع منفصل باشد بدلا من الضمیر المرفوع المتصل الذی هو الواو، و بر قول اول «هم» ضمیر [۸۰-ر] منصوب منفصل باشد، آن که مفعول اول بود از «کالوا»، يقال: کلته الطعام. و ابو عبید» (۳) گفت: وجه اول اختیار است برای خط» (۴) مصحف که اگر «هم» ضمیر بودی، بدل از فاعل بایستی از پی هر دو «واو»، «الف» نوشته بودی که اینکه را «الف» فصل خوانند برای آن که فاصل بود میان» (۵) ضمیر فاعل و ضمیر مفعول، يقال: ضربوهم، بی «الف» چون «هم» ضمیر مفعول به باشد» (۶)، و ضربوا هم به «الف» چون ضمیر، بدل فاعل باشد. عبد الله عباس گفت سبب نزول آیت آن بود که: چون رسول - علیه السلام - به مدینه آمد، اهل مدینه

در باب کیل و وزن بغایت خبیث بودند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. قرظی گفت: معاملان مدینه مبیعت و تجارت ایشان به شکل قمار بودی به انواع حیلتها که ایشان را بود، و نامهای آن بنزدیک ایشان «منابذه» و «ملاسه» و «مخاطره» بود. رسول- علیه السلام- به بازار آمد و اینکه آیات بر ایشان خواند. سدی گفت: رسول- علیه السلام- به مدینه آمد و مردی بود کنیت او ابو جهینه، دو صاع داشت: یکی زیادت، یکی ناقص. به یکی بستدی و به یکی بدادی. خدای تعالی اینکه آیات در حق او بفرستاد و گفت: وای آنان که کم سنجند و کم پیمایند؟ چون به مردمان دهند و چون از ایشان بستانند، تمام بستانند. عبد الله عباس روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: خمس ----- (۱-۳). کا، آد، گا: ابو عبیده. (۲). کا، آد، گا: او وزنهم ابتدا کردی. [.....] (۴). آج: حفظ. (۵). آج الف. (۶). آج: مفعول نباشد.

صفحه ۱۸۲: الله بخمس { پنج چیز به پنج چیز. گفتند: یا رسول الله! کدام است آن پنج چیز که به پنج چیز باشد! گفت: هیچ قوم نباشد که نقص عهد کند و الا خدای تعالی دشمن را بر ایشان مسلط کند. و هیچ قوم نباشد که به خلاف راستی حکم کند و الا درویشی بر ایشان مسلط [۸۰-پ] شود. و فواحش در میان هیچ قوم ظاهر نشود و الا مرگ بر ایشان مسلط شود. و عادت نکنند کم سختن (۱) و کم پیمودن الا نبات از ایشان منع کنند و ایشان را به قحط امتحان کنند. و هیچ قوم زکات منع نکنند و الا باران از ایشان منع کنند. مالک دینار گفت: مرا همسایه‌ای بود، بیمار شد. من در عیادت او رفتم، او را در نزع یافتم و بانگ می‌داشت، می‌گفت: دو کوه از آتش (۲) قصد من می‌کنند. من گفتم: یا هذا؟ اینکه چه خیال است که تو را می‌نماید، یا هذیانی است که می‌گویی! گفت: نه، حقیقت است، و اینکه از آن جاست که مرا دو مکیال بود: یکی زیادت، یکی ناقص. به زیادت بستدمی و به ناقص بدادمی. اینکه جزای آن است می‌دانم. عکرمه گفت: گوی (۳) دهم بر هم کیالی و وزانی که از اهل دوزخ است. گفتند: نه پسر تو هم کیالی است و هم وزان! گفت: دوزخی است. اصمعی گفت از اعرابی شنیدم که می‌گفت: مروّت طمع مدار از آن کس که مروّت او از سر مکیال است و چشمه ترازو باشد، و شاعر گوید در اینکه معنی: ما للتجار و للسّخاء و انما نبت لحمهم علی قیراط و دیگری گوید: خذوا مال التجار و سوّفوهم (۴) فان جمیع ما جمعوا حرام (۵) و راوی خبر گوید که: امیر المؤمنین- علیه السلام- چون از حکومت فارغ ----- (۱). آج، آد، گا: کم سنجیدن. (۲). کا، آد، گا: دو کوه آتشین. (۳). کا، آد، گا: گواهی. (۴). آج مصرع دوم بیت چنین است: إلی وقت فأنهم لثام. (۵). آج: مصرع مربوط می‌شود به مصرع دوم بیتی دیگر که مصرع اول آن چنین است: و لیس علیکم فی ذاک اثم.

صفحه ۱۸۳: شدی، به بازار کوفه در آمدی و گفتی: یا ایها الناس اتقوا الله، و ... أوفوا المکیال و المیزان بالقسط و لا تبخسوا الناس أشياء هم و لا تعثوا فی الارض مفسدین (۱). و یک روز به بازار در آمد، مردی را دید زعفران می‌سخت (۲) و چرب می‌سخت (۳)، بنگرید بدانست که ترازوی او راست نیست. زعفران از کفّه [۸۱-ر] بریخت و گفت: اول ترازو راست کن، آنکه اگر خواهی که چرب سنجی تو دانی. و عبد الله عمر به مردی بگذشت که چیزی می‌سخت (۴) و کم می‌سخت (۵). گفت: از خدای بترس و انصاف بده در اینکه سختن (۶) که فردا قیامت مطّفان را بدارند تا (۷) عرق، لگام بر دهن ایشان کند. قوله: أَلَا- یُظُنُّ أُولَئِکَ، نمی‌دانند ایشان. و «ظن» به معنی علم است اینکه جا چنان که بیان کردم چندین جای. أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ، لَیَوْمٍ عَظِیمٍ، ایشان را بر خواهند انگیختن برای روزی بزرگ، یعنی روز قیامت. یَوْمَ یَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِینَ، آن روز که مردم بایستند (۸) برای خدای تا از حقوق او به در آیند و از حقوق اصحاب حقوق و مظالم به در آیند، و حساب باز دهند که چه کردند و چه گفتند و چرا کردند، و گفتند (۹)، و غرض ایشان به آن چه بود. هر مثقال ذره‌ای از کجا جمع کردند و کجا صرف کردند و از چه طریق کسب کردند! راوی خبر گوید: یک روز عبد الله عمر اینکه سورت می‌خواند (۱۰)، به اینکه آیت رسید. چندان بگریست که بیفتاد و دگر نتوانست خواندن. کَلَّا إِنَّ کِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِی سَجِینٍ، گفت: حقّا که نامه کافران و فاجران و بی‌سامان کاران- که اعمال ایشان بر او نوشته باشند- در سجین باشد. عبد الله ----- (۱). سوره هود (۱۱) آیه ۸۵. (۲). آج: می‌سخت، آد، گا:

می‌سنجید. (۵-۴-۳). آد، گا: می‌سنجید. (۶). آد، گا: سنجیدن. (۷). آج: با. (۸). کا، آد: بایستند. [.....]. (۹). کا، آد، گا: ندارد. (۱۰). آد، گا چون.

صفحه: ۱۸۴ عمر گفت و معتب بن سمنی «۱» و قتاده و مجاهد و ضحاک و ابن زید که: «سجین» زمین هفتم است، جانهای کافران و نامه‌های اعمال ایشان آن جا باشد. و براء بن عازب روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: «سجین» نام زمین هفتم است. عطیه گفت، عبد الله عباس از کعب الأخبار پرسید که سجین چه باشد! گفت: بدان که جانهای کافران به آسمان برند [۸۱-پ]، آسمان قبول نکند، با زمین آرند قبول نکند، فرو برند به زمین دیگر قبول نکند تا به هفتم زمین. از آن جا به سجین برند، و آن سر حد ملک ابلیس است. و عطا گفت و سعید جبیر که: سجین زیر روی ابلیس است، آنگه از زیر روی ابلیس رقی بگیرند و احوال و اعمال اینکه کافران بر آن جا نویسند و در زیر روی ابلیس نهند. روایت دیگر از عبد الله عباس از کعب الأخبار آن است که: عبد الله عباس از او پرسید که، گفت: مرا خبر ده از «سجین» و «علین»، گفت: اما «سجین» چنان که در تورات یافتیم نام درختی است در زیر هفتم زمین، نام هر شیطانی بر آن جا نوشته. چون جان کافر «۲» بر دارند به آسمان برند، درهای آسمان ببندند «۳» در پیش آن و آن را اندر آرند «۴» بنزدیک اینکه درخت. و اما «علین» چون جان بنده‌ای مؤمن بردارند، درهای آسمان بگشایند برای آن تا به زیر عرش. چون به زیر عرش رسد، دستی از عرش بیرون [آید] «۵» و نزل و کرامت او در خور او بنویسد، فذلک قوله: کتاب الفجار لقی سجین، و: کتاب الأبرار لقی علین «۶». کلبی گفت: سنگی است «۷» در زیر هفتم زمین سبزی «۸»، که سبزی آسمان از اوست، نامهای کافران در آن سنگ نهند. وهب گفت: سجین آخر مملکت ابلیس ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: معتب بن سمن، چاپ شعرانی (۲۲/۱۲): معتب بن سمره. (۲). آد، گا: کافران. (۳). آد، گا: بر بندند. (۴). کا، آد، گا: پیش آن پس آن را به سجین اندازند. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره مطففین (۸۳) آیه ۱۸. (۷). کا، آد سبز. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه: ۱۸۵ است. محمد بن کعب القرظی روایت کرد از ابو هریره از رسول- علیه و علی اله السلام- که گفت: «فلق» نام چاهی است در دوزخ سرگرفته، و «سجین» «۱» چاهی است در دوزخ سرگشاده. مجاهد گفت: سنگی است در زیر هفتم زمین، نامهای کافران در زیر آن سنگ نهند. عکرمه گفت: یعنی لقی ضلال و خسار، یعنی اعمال ایشان را موقع نباشد و به جای [۸۲-ر] قبول نیوفتد، چنان که ما گوئیم: نام ایشان به خاک افتاد و به زمین افتاد. أخفش گفت: لقی حبس و ضیق «۲»، در تنگی و سختی باشد، و هو فعیل من السجن، و اینکه بنای مبالغت باشد، کقولهم: سکیر و خمیر، قال ابن مقبل: و رفقه یضربون السفن ضاحیه ضربا تواصت به الابطال سجینا ابو عبید «۳» تفسیر او به شدید کردی، ای ضربا شدیداً. آنگه بر سبیل استعظام و تعجب گفت: و ما أدراک ما سجین؟ تو چه دانی ای محمد که سجین چه باشد؟ آنگه گفت: کتاب مرقوم، نامه‌ای باشد نبشته یکی «۴» علامت کرده بر او چون رقم خامه که بنسزند «۵» فراموش نکنند تا جزا دهند خداوندش را به حسب آن: قتاده گفت: رقم شر دارد. و گفتند: «مرقوم»، مختم بود به لغت حمیر. ویل: یومئذ للمکذبین، وای دروغ دارندگان در آن روز. الذین یکذبون بیوم الدین، آنان که روز جزا به دروغ دارند و به بعث و نشور ایمان ندارند. آنگه وصف کرد کافران به بعث را، گفت: و ما یکذب به إلا کل معتد، گفت: تکذیب نکند الا هر متعدی «۶» ظالمی، يقال: اعتدی و تعدی إذا تجاوز الحد. «۷» أثیم، ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها نام. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها و ضنک. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: ابو عبیده. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: و. [.....]. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: معتدی. (۷). کا، گا فعیل بمعنی مفعول.

صفحه: ۱۸۶ ای مأثوم، بزهدکاری «۱». إذا تلتی علیه آیاتنا، چون آیات ما بر او خوانند، گوید: اینکه فسانه پیشینگان است. اینکه جمله صفات مشرکان عرب است. آنگه گفت بر سیل زجر ایشان که: کلاً بل ران، ای غلب، گفت: غالب شد بر دلهای ایشان آن اعمال بد که ایشان کردند. ابو هریره گفت از رسول علیه السلام- شنیدم که گفت: چون بنده گناهی کند، نکته‌ای سیاه بر دلش پیدا

شود. اگر توبه کند، آن سیاهی افروخته شود [۸۲-پ]، و اگر با سر گناه شود آن سیاهی زیادت می‌شود تا جمله دلش سیاه شود، فذلک قوله: کَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ. و مفسران هم اینکه گفتند، اینکه گناه بر گناه باشد چندان که دل سیاه شود. حذیفه بن الیمان گفت: دل به مانند کفی است. چون بنده گناهی بکند، مقدار یک انگشت از او منقبض شود. چون گناهی دیگر بکند، انگشتی دیگر منقبض شود تا آنکه که جمله دل فراهم آید. چون چنین شود مطبوع شود و مغلوب گناه گردد، آنکه اینکه آیت بر خواند. بکر بن عبد الله گفت: چون بنده گناه کند، به مانند سر سوزنی سوراخی در دل او پیدا شود و به هر گناهی همچنین سوراخی پیدا می‌شود تا به مانند غربال شود. حسن بصری گفت: «رین» آن باشد که گناه بر گناه «۲» می‌کند تا دلش بمیرد. عبد الله عباس گفت: پوششی به سر او در آید «۳» تا چون چیزی شود بی‌خبر، ترس و اندیشه و خشیت در او بنماند. و گفتند: «رین» قلب باشد [لهم ما «۴» بر گردانند تا زیر و زبر شود، نظیره قوله: وَ نُقِّلَبَ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ] لهم ما «۵» الایة. و اصل «رین» در کلام عرب غلبه ----- (۱). آد فعیل بمعنی مفعول. (۲). کا: که مرد گناه. (۳). کا، آد، گا: به سر او در آرنند. (۴). کا، آد، گا: رین آن باشد که. (۵). سوره انعام (۶) آیه ۱۱۰.

صفحه ۱۸۷ باشد، يقال: رانت الخمر [لهم ما «۱» علی عقله، آی غلبت. و قال ابو زید الطائی: ثم لَمَّا راه رانت به الخمر و ما ان [لهم ما «۲» ترینه باقی معنی آیت آن است که: شومی گناه بر دل ایشان غالب شد تا در حجاب خذلان بماندند و مسلوب التوفیق گشتند. و آیت دلیل است بر صحت مذهب اهل عدل برای آن که اضافه «رین» با عمل و کسب ایشان است، معلوم شد که از ایشان بر ایشان آمد. و «ما» در محل رفع است باسناد [۸۳-ر] الفعل إليه. «ما» شاید که موصوله باشد، و شاید تا مصدریه باشد. کَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ، گفت: حقا که ایشان روز قیامت از ثواب خدای محجوب و ممنوع باشند، علی حذف المضاف و اقامه المضاف [إليه] لهم ما «۳» مقامه. و بدین آیت تمسک نرسد اشاعره را بر اثبات رؤیت، برای آن که حجاب بر حقیقت بر اجسام روا باشد، و ایشان خدای را جسم نگویند. و اما با مجسمه سخن نگویند در نفی رؤیت سخن در نفی تجسیم گویند، چون باطل شد که جسم است باطل شود که مرئی است، برای آن که رؤیت [لهم ما «۴» مستحیل است الا بر اجسام یا بر الوان، و قدیم تعالی نه از قبیل اجسام و الوان است. دگر آن که حجاب نقیض رؤیت باشد [لهم ما «۵»]، نقیض وصول باشد [لهم ما «۶»]، و اینکه جز در حق اجسام مصوّر [لهم ما «۷»] نشود. دگر آن که [لهم ما «۸»] تسلیم کنند حجاب از کجاست که چون کافران محجوب باشند دیگران موصول باشند، و اینکه دلیل الخطاب باشد و آن معتمد نیست بنزدیک بیشتر اهل علم.

(۱). کا، آد، گا: ران الخمر. (۲). کذا: در اساس، آج، آد، تفسیر قرطبی (۱۹/۲۶۰): و ان لا. (۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۴). آد، کا، گا: ندارد، آج و. (۵). آج و. (۶). آد، کا، گا: اینکه جمله را ندارد. [.....] (۷). آد: متصوّر. (۸). همه نسخه بدلها اگر، در اساس نیز با خطی متفاوت از متن الحاق شده است.

صفحه ۱۸۸: ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ، آنکه ایشان به دوزخ شوند و مقیم مانند آن جا. ثُمَّ يُقَالُ، آنکه گویند ایشان را: اینکه آن عذاب است که شما دروغ داشتی [لهم ما «۱»] آن را. کَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيْنِ، [لهم ما «۲»] چون ذکر کافران و احوال و صفات و مآل ایشان طرفی بگفت، و ذکر مؤمنان و نکوکاران گفت، گفت: حقا که نامه ابرار و نکوکاران در عِلِّيْنِ باشد. براء بن عازب روایت کرد که رسول- علیه السلام گفت: عِلِّيْنِ از بالای هفت [لهم ما «۳»] آسمان است در زیر عرش [لهم ما «۴»]. عبد الله عباس گفت: او لوحی است از زبرجد سبز در زیر عرش [اعمال ابرار بر آن جا نوشته باشد. کعب و قتاده گفتند: قائمه‌ای است] لهم ما «۵» آویخته، از قوایم عرش. مقاتل گفت: ساق عرش است. عطا گفت از عبد الله عباس [۸۳-پ] که بهشت است. ضحاک گفت: سدره المنتهی است. و اهل معانی گفتند: علی علو بعد علو و شرف بعد شرف، بر بلندی از پس بلندی و بر شرفی از پس شرفی. گفتند: برای آن جمع کرد آن را بر جمع سلامت کأنه جمع علی علی فعیل، مبالغة فی العلو، کسکیر و خمیر، و التثنية علیان و الجمع علیون فی حال الرفع، و عِلِّيْنِ فی حالتی النصب و الجز. فَوَاءَ گفت: عِلِّيْنِ اسمی است موضوع بر صیغت جمع که او را واحدی نیست

از لفظ او، کعشرین و ثلاثین. عبد الله بن عمرو [لهم ما «۶»] گفت در اینکه آیت که اهل عتین از چند ساله راه به سر اهل بهشت فرونگردند. چون یکی از ایشان بر کوشک خود آید و به بهشت فرونگرد، از نور روی او بهشت روشن شود و اهل بهشت [لهم ما «۷»] بدانند، گویند: اینکه نور روی اهل عتین است. ----- (۱). همه نسخه بدلها: داشتید. (۲). کا، آد، گا خدای تعالی. (۳). کا، آد، گا: هفتم. (۴). آد، گا عظیم. (۵). اساس: افتادگی دارد، از آج آورده شد. (۶). همه نسخه بدلها: عمر. (۷). آد، گا: او.

صفحه : ۱۸۹ و ما أدراک ما عتین، و چه دانی تو ای محمد که عتین [لهم ما «۱»] که باشند: کتاب مرقوم، آنکه هم او بیان کرد و گفت: نوشته‌ای باشد رقم بر زده [لهم ما «۲»]، قلیل: مکتوب و قیل مختوم، گفتند: مرقوم نبسته باشد، و گفتند: مهر کرده باشد. بعضی اهل معانی گفتند: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدير: کلا إن کتاب الأبرار کتاب مرقوم فی عتین، و آن محل فریشتگان است. گفت: نامه عمل ایشان به محل شرف و مرتبت [لهم ما «۳»] باشد تا بدانند که آنان را که نامه اعمال ایشان را اینکه تشریف باشد، منزلت ایشان بنزدیک خدای چه باشد [لهم ما «۴»]. آنکه گفت: یشهد الموقربون، و نزدیکان حضرت آن جا حاضر باشند که نامه عمل ایشان است. آنکه وصف محل ایشان کرد، گفت: إن الأبرار لفی نعیم، گفت: نکوکاران در بهشت نعیم باشند. علی الأرائک، بر سریرها می‌نگرند [۸۴-ر] به آن کرامت و مملکت که خدای تعالی ایشان را داده باشد [لهم ما «۵»]. مقاتل گفت: به دشمنان خود می‌نگرند از اهل دوزخ که خدای تعالی چگونه عذاب می‌کند [لهم ما «۶»] ایشان را. عطا گفت: بر سریرهای معرفت به معروف می‌نگرند و بر سریرهای قربت به رأفت ملک رءوف می‌نگرند [لهم ما «۷»]. تعرف فی وجوههم نصره النعیم، در روی ایشان شناسایی نصارت و تازگی نعمت. عامه قراء «تعرف» خواندند به فتح «تا» و کسر «را» و نصب «تا» نصره. و ابو جعفر و یعقوب «تعرف» خواندند علی الفعل المجهول [لهم ما «۸»]، شناسند روی ایشان. ----- (۱). کا، آد، گا: عتین. (۲). آد، گا: رقم زده. (۳). گا: قربت. (۴). آد، گا: چون باشد. (۵). کا، آد، گا: بر سریرها به آن کرامتها می‌نگرند و مملکتی خدای تعالی ایشان را داده باشند می‌بینند که مغشوش است. [.....] (۶). اساس: می‌کنند، که ظاهرا نادرست می‌نماید. با توجه به آج و دیگر نسخه‌ها تصحیح شد. (۷). آد، گا: می‌بینند. (۸). آد، گا یعنی.

صفحه : ۱۹۰ یسقون من ریح، بدهند ایشان را از خمیری صافی، پاکیزه، خوش [لهم ما «۱»]. گفتند: خمر کهن باشد. مقاتل گفت: خمر سپید باشد، قال حسان: یسقون من ورد البریص علیهم بردا [لهم ما «۲»] یصق بالرحیق [لهم ما «۳»] السلسل و قال آخر: ام لا سبیل إلی الشباب و ذکره اشتهی إلی من الریح السلسل مَحْتَمٍ، مهر بر نهاده. آنکه بگفت که: مهر او مشک باشد. مجاهد گفت: یعنی سر به گل کرده، جز آن است که به جای گل مشک باشد، و برای کرامت او مهر بر او نهند تا دست هیچ کس به او نرسد که خداوندش را بود که از او نفاط طبعی باشد [لهم ما «۴»]. عبد الله مسعود گفت: مختوم، آی ممزوج، ختامه، آی مزاجه، گفت: آمیخته باشد به مشک، به جای آن که اینکه جا مزج به آب کنند، آن جا به مشک باشد [لهم ما «۵»] بعضی دگر گفتند: ختامه، عاقبت و خاتمته، و آخر طعمه مشک، یعنی چون از دهن باز گیرند بوی مشک دهد. قتاده گفت: به کافور مزاجش [لهم ما «۶»] کنند و به مشک مهرش کنند. أبو الدراء گفت: اینکه ختام شرابی باشد سپید که ایشان شراب خود به آن ممزوج کنند و بوی او چون بوی مشک باشد تا اگر کسی یک انگشت در او زند [۸۴-پ] و در دنیا دارد [لهم ما «۷»]، همه دنیا معطر شود و همه جانوران نصیب یابند از آن بوی، و اصل «ختم» در لغت آخر کار بود «۸»، و منه ختم القرآن و قوله - علیه السلام: الامور بخواتیمها، آی بعاقبتها «۹»، و منه قیل للنبی - علیه السلام: خاتم الأنبياء، و مهر را از اینکه جا «ختم» گویند که مهر به آخر کار باشد عند الفراغ من -----

----- (۱). آج: خوش بوی. (۲). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، قرطبی (۱۹/۲۶۵) و تبیان (۱۰/۳۰۳): بردی. (۳). اساس: الریح، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و ضبط مشترک قرطبی و تبیان تصحیح شد. (۴). کا، آد، گا: نفرت طبعی حاصل آید. (۵). آج: کنند. (۶). کا، آد، گا: مزجش. (۷). آج: آرد. (۸). آد، گا: باشد. (۹). کا همه نسخه بدلها:

بعواقبها.

صفحه : ۱۹۱ وضع جمیع ما یحتاج إلیه فی البیت و الکیس «۱». و انگشتی را برای [آن] «۲» خاتم خوانند که مهر نهنده باشد، و کسائی خوانند «۳»: خاتمه مسک، علی وزن الفاعل. و اینکه قراءت امیر المؤمنین علی است و علقمه. و «ختام» که قراءت عامه قراءت است جمع خاتم باشد «۴». و گفتند: ختام مصدر باشد و خاتم اسم. و گفتند: ختام و خاتم به یک معنی باشد، کقولهم: رجل کریم الطباع و الطابع، قال الفرزدق: فبتن بجانبی مصرعات و بت افض اغلاق الختام و فی ذلک فلیتنافس المثنافسون، گفت: باید تا راغبان در او رغبت کنند و چیزی نفیس مرغوب باشد. و «تنافس» آن باشد که هر یکی از دو نفس رغبت کنند که چیزی نفیس ایشان را باشد. و نفست بالشیء اذا بخلت به لشده الرغبة فیہ، و مثله قوله: لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ «۵»، و در ضمن او تحریض است مکلفان را بر طاعت و عمل صالح کردن. مقاتل بن سلیمان گفت: فلیتنازع المتنازعون، باید تا منازعت در او کنند منازعت کنندگان، یعنی به مسارعت به اعمال صالحه تا از یکدیگر برابند که هر کس را که عمل بیش باشد و به باشد اینکه منفوس مرغوب او را بود. عطا گفت: منافسه، مسابقه باشد. زید أسلم گفت: مشاحه باشد. ابن جریر گفت: جد کردن در طلب باشد و حریمی نمودن «۶» بر او [۸۵-ر]. و اینکه اصل کلمت است در لغت: و مزاجه من تسنیم، و مزاج او گفت: از تسنیم باشد، و گفتند: «تسنیم» شرابی باشد که از بالا بر ایشان فرود آید، مشتقا من سنام البعیر. ضحاک گفت: تسنیم شریفترین شرابها باشد. مقاتل گفت: تسنیم چشمه‌ای باشد که از آن بهشت عدن بر ایشان فرود آید فی منازلهم و غرفهم. عبد الله مسعود و عبد الله

--- (۱). آد، کا، گا: او فی الکیس. (۲). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. [.....] (۳). آد: گفت. (۴). چنین جمعی برای کلمه «ختام» در معاجم و فرهنگها یافته نشد. (۵). سوره صافات (۳۷) آیه ۶۱. (۶). آج، کا، آد، گا: حرص نمودن.

صفحه : ۱۹۲ عباس گفتند: تسنیم شرابی باشد که مقربان را صرف دهند از آن و دیگران را ممزوج. عبد الله عباس گفت: اینکه از جمله آن است که خدای تعالی گفت: فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ «۱». بعضی دگر مفسران [گفتند] «۲»: آبی باشد که در هوا معلق می‌آید و در قدحهای اهل بهشت ریخته می‌شود به اندازه قدحها، چون پر شود باز ایستد چنان که قطره‌ای بر زمین نیاید تا ایشان را تکلف استقا نباید کردن، و اینکه قول قتاده است. و اصل او از علو و رفعت است من سنام البعیر، و اینکه اسمی است همچونین مع اللام «۳» کالتنعیم لجبل معروف. و نصب «عینا» بر حال باشد و روا بود که مفعول دوم باشد از یُسْقَوْنَ، آی یسقون عینا، و قوله: یَشْرَبُ بِهَا الْمُقْرَبُونَ، که مقربان و نزدیکان باز خورند «۴». گفتند: «با» زیادت است، و التقدير: یشر بها. و گفتند: «با» به معنی «من» است. اهل اشارت گفتند: شربه‌ای «۵» باشد صرف ناممزوج که مقربان باز خورند بر بساط قرب در مجلس انس، در بستان عیش، به کأس رضا، بر مشاهده مصطفی - علیه السلام. إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ، گفت: مجرمان - یعنی مشرکان أبو جهل و اصحابش [۸۵-پ] و ولید مغیره و عاص وائل و جماعت مشرکان - گفت «۶»: اینکه جماعت از مؤمنان صحابه رسول خندیدندی «۷» بر طریق استهزاء از جماعت «۸» درویشان چون: سلمان و أبو ذر و مقداد و عمار و بلال. مقاتل و کلبی گفتند: آیت در شأن امیر المؤمنین علی آمد که یک روز با جماعتی بنزدیک رسول می‌رفت. اینکه جماعت مشرکان، چون او بگذشت «۹» گفتند: ضحکنا من هذا الأصلع. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد. ----- (۱). سوره

سجده (۳۲) آیه ۱۷. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کا، آد، گا: مع الکلام. (۴). آد، گا: از آن خورند. (۵). کا، آد، گا: شربتی. (۶). آد، گا: گفتند. (۷). کا، آد و. (۸). آج مؤمنان و. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها بر او بخندیدند و.

صفحه : ۱۹۳ وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَرُونَ، و چون مؤمنان به ایشان بگذشتندی، ایشان یکدیگر را به چشم بزدندی بر طریق استهزاء و سخریت چنان که مستهزیان کنند از چشم شکستن. وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ «۱»، گفت: چون با خانه‌ها رفتندی با بطر و مزاح و دل، خوش و بازی کنان رفتندی. وَإِذَا رَأَوْهُمْ، و چون مؤمنان را دیدندی، گفتندی: اینان گمراهانند برای آن بر دین

محمّدند» (۲). «و ما أرسَلُوا عَلَیْهِمْ حَافِظِینَ، آنکه حق تعالی بر سبیل انکار بر ایشان گفت: ما ایشان را نفرستادیم به نگاهبانی بر ایشان تا موکّل باشند. فَالْیَوْمَ، امروز، یعنی روز قیامت. الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ یُضَحَّکُونَ، به عوض آن، مؤمنان از آن کافران بخندند. عَلَی الْأَرَائِکِ، بر سریرها قرار گیرند و اهل دوزخ در دوزخ باشند. حق تعالی بفرماید تا از دوزخ دری در بهشت گشایند. کافران چون بنگرند آن در بینند گشاده تاختن گیرند، می تازند و می افتند و می خیزند تا (۳) به آن در رسند. چون برسند خواهند تا در بهشت شوند، آن در بر ایشان ببندند و ایشان نومید شوند. مؤمنان از ایشان بخندند، فذلک قوله: فَالْیَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا الْآیَةَ. آنکه گفت: هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا یَفْعَلُونَ، صورت [۸۶-ر] استفهام است و معنی تقریر، گفت: جزا دادند کافران را به آنچه کردند! و اینکه لفظ بر وضع لغت حمل کرد که ثواب جزا باشد، برای آن که یثوب علی مستحقّه، آی یرجع (۴)، جز آن است که [د] (۵) ر شرع مخصوص شد به جزای خیر، امّا به قرینه کفّار لابد حمل باید کردن بر عقاب. -----

(۱). اساس و دیگر نسخه بدلها: فاکهین، با توجه به ضبط قرآن مجید تصحیح شد. [.....] (۲). آج، کا: محمّداند. (۳). کا: تاختن گیرند تا، آد، گا: افتادن و خیزان. (۴). اساس: رجوع، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۱۹۴

سورة انشقت

«۱» اینکه سورت مکی است و بیست و سه «۲» آیت است و صد و نه «۳» کلمت است و چهار صد و سی حرف است. أبو امامه روایت کرد از رسول - علیه السلام که گفت: هر که او سورة انشقت «۴» بخواند، خدای تعالی با پناه گیرد او را از آن که نامه‌یش «۵» از پس پشت دهند.

[سورة الانشقاق (۸۴): آیات ۱ تا ۲۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ (۱) وَ أذْنَتْ لِربِّهَا وَ حُحَّتْ (۲) وَ إِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ (۳) وَ أَلْقَتْ مَا فِيهَا وَ تَخَلَّتْ (۴) وَ أذْنَتْ لِربِّهَا وَ حُحَّتْ (۵) يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ (۶) فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ (۷) فَسَوْفَ يُحَاسِبُهُ حِسَابًا يَسِيرًا (۸) وَ يَنْقَلِبُ إِلَى أَهْلِهِ مَسْرُورًا (۹) وَ أَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ (۱۰) فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا (۱۱) وَ يَصِلَى سَعِيرًا (۱۲) إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا (۱۳) إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ (۱۴) بَلَى إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا (۱۵) فَلَا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ (۱۶) وَ اللَّيْلِ وَ مَا وَسَّقَ (۱۷) وَ الْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ (۱۸) لَتَرْكَبَنَّهُ طَبَقًا عَن طَبَقٍ (۱۹) فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۲۰) وَ إِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لَا يَسْجُدُونَ (۲۱) بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكذِّبُونَ (۲۲) وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ (۲۳) فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۲۴) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (۲۵)

[ترجمه]

چون آسمان شکافته شود. و گوش با فرمان خدای کند و سزاوار باشد. و چون زمین بکشند «۶». بیندازد آنچه در او باشد و خالی شود. و گوش با فرمان خدای کند و سزاوار بود. ----- (۱). گا: انشقاق، ضبط قرآن کریم: الانشقاق. (۲). کذا: در اساس، آج، آد، دیگر نسخه بدلها: بیست و پنج که مرجح می باشد. (۳). اساس: صد و نود، با توجه به

آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). کا، آد، گا: اذا السماء انشقت. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: نامه‌اش. (۶). آج: کشیده شود.

صفحه : ۱۹۵ ای آدمی تو رنج برنده‌ای به خدایت رنج بردنی دشواران^(۱). اما آن را که دهند نامه به دست راستش. شمار کنند شماری آسان. و باز گردد با اهل خود شادمان. و اما آن کس که دهندش نامه‌ایش از پشت او. بخواند ویل و وای^(۲). و ملازم شود با دوزخ. او بود در اهل خود شادمانه. او گمان برد که باز نیاید. آری خدا به او داناست. سوگند نخورم به شفق. و به شب و آنچه جمع کرد. و ماه چون تمام شود. که بر نشینی^(۳) شما بر طبقه‌ای از طبقه‌ای. چیست ایشان را که ایمان نمی‌آرند. و چون خوانند بر ایشان قرآن سجده نکنند. بل آنان که کافر شدند دروغ دارند. و خدای داناتر است به آنچه ایشان در دل دارند. بشارت^(۴) ایشان را به عذابی دردناک. الا آنان که ایمان ----- (۱). آج: پس فرارسنده است او را. (۲).

آج: بخواند هلاک را. (۳). آج: بر نشینید. (۴). آج: مژده ده. [.....]

صفحه : ۱۹۶ آرند و کنند نیکبها، ایشان را باشد مزدی ناکاسته. قوله: إِذَا السَّمَاءُ انشقت، حق تعالی وصف کرد قیامت را و آثار و اعلام او طرفی بگفت، گفت: چون آسمان شکافته شود. وَأَذْنَت لِرَبِّهَا، و گوش با فرمان خدا کند. يقال: أذنت لكذا اذا سمعت^(۱) إلیه، و منه قول النبي - عليه السلام: ۲ لا يأذن الله لشيء كأذنه للقرآن، و قول عدی: فی سماع يأذن الشيخ له و حدیث مثل ما ذی مشار و أصله من اصغاء الاذن إلیه، اینکه را دو تأویل [۸۷-] ر] بود: اما آن که گوید^(۳) مراد به آسمان اهل آسمان است - علی حذف المضاف و اقامه المضاف إلیه مقامه - و اما مراد تسخیر و تذلیل بود، یعنی به منزلت بنده‌ای مطیع که او گوش با فرمان خداوندش کند، آسمان خدای را تعالی مسخر و مدلل بود، و یجری مجری قوله: اثبتا طوعاً أو کرهاً^(۴)، یعنی در شکافتن فرمان بردار شود. و حُقت، و سزاوار است که فرمان برد برای آن که مخلوق و آفریده اوست. و إِذَا الْأَرْضُ مُدَّت، و آنکه که زمین را بکشند کشیدن ادیم عکاظی و فراختر کنند از آن که اکنون هست. و أَلَقَّت ما فیها، بیندازد آنچه در اوست از مردگان. و تَخَلَّت، و خالی شود از آن. و گفتند: بیندازد آنچه در او باشد از گنجها، و هو قوله - عليه السلام: اذا ظهرت اعلام الساعة تقى الارض أفلاذ كبدها مثل الاسطوانة فیجىء القاتل فیقول فی مثله قتل و یجىء السارق فیقول فی مثل هذا قطعت ثم خرجوا و ترکوها، گفت: چون علامت قیامت ظاهر شود زمین قی کند به پاره‌های جگر خود، یعنی گنجهای فکنده^(۵) در زیر زمین به مانند ستونهای زرین، قاتل گوید: برای اینکه و مانند اینکه ----- (۱). کا، آد، گا: ای استمعت. (۲). کا، آد، گا: الی القرآن. (۳). کا، آد، گا: گویند. (۴). سوره فصلت (۴۱) آیه ۱۱. (۵). آج: فگنده، آد، گا: آگنده.

صفحه : ۱۹۷ قتل کردم، و دزد بیاید و گوید: برای مانند اینکه مرا دست بریدند، آنکه بروند و رها کنند^(۱). و أَذْنَت لِرَبِّهَا وَ حُقت، و فرمان خدای انقیاد کند و سزاوار است تا کند. و در جواب «إذا» خلاف کردند. بعضی گفتند: جوابش محذوف است لدلالة الكلام علیه، و گفتند: جوابش در ضمن اینکه است که: یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ، و التقدير: إذا السماء انشقت لقی كل كادح ما كدحه. و مبزّد گفت: در کلام تقدیم و تأخیری هست، و تقدیر آن است که: یا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ [۸۷-پ] كدحا فملاقيه إذا السماء انشقت. و گفتند: جوابش «أذنت» است و «واو» زاید، و مثله قوله: حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا^(۲). و قوله: إِنَّكَ كَادِحٌ أَى كاسب بالتعب و النصب و عامل واصل إلى رَبِّكَ و ثوابه، گفت: ای آدمی؟ تو را عمل به رنج می‌باید کردن، تا به آن عمل به خدای و ثواب خدای رسی. و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که تو را رنج می‌باید بردن در طلب روزی تا با پیش خدای شدن. و اصل «كدح» اثر بود و علامت خراشیدگی، و منه قوله - عليه السلام: ۳ [من سأل] و له ما یغنیه جاءت مسألته يوم القيامة خدوشا أو خموشا أو كدوحا فی وجهه، گفت: هر که او سؤال کند و مستغنی باشد از سؤال کردن آن سؤالهای او می‌آید روز قیامت و در روی او اثرها خراشیدگی شود، قال ابن مقبل: هل العیش الا تارتان^(۴) فمقبل^(۵) اموت و اخری ابغی العیش اكدح عبد الله عباس روایت کرد که رسول - عليه السلام - گفت: پشیمان منتظر رحمت باشد و معجب منتظر مقت باشد و خشم خدای، و هر

کس که با آن عمل ----- (۱). کا او را. (۲). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۳. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس: الارتان، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). کذا در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۳۲/۱۲): و ما الدهر الا تارتان فمنهما.

صفحه : ۱۹۸ گردد که کرده باشد جزا گیرد بر آن. آنگه بر سیل وعظ و زجر و ترغیب و ترهیب گفت: فَأَمَّا «۱» فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ، فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا، گفت: آن عرض بر حساب باشد، من نوقش «۳» الحساب عذب، هر که با او مناقشت کنند در حساب و خورد نگرشی او را عذاب کنند [۸۸-]. وَ يَنْقَلِبُ إِلَى أَهْلِهِ مَسْرُورًا، او با اهل و منزل خود شود شادمانه. وَ أَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ، وَ أَمَّا أَنْ كَسَّ كَسًا، او را نامه از پس پشت دهند. مجاهد گفت: دست چپ او از پس پشت بیرون آرند و نامه بدو دهند. فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا، او ثبور و ویل خوانند، گوید: و اوایلا و اهلاکاه، ایشان را گویند: لا تدعوا اليوم ثبورا واحدا و ادعوا ثبورا كثيرا. وَ يَصْلَى سَعِيرًا، و به دوزخ باز تفسد، یعنی به دوزخ سوخته شود. ابو جعفر خواند و کوفیان جز کسائی بفتح الیاء علی اضافه «۴» الفعل إلى الفاعل، و اینکه اختیار ابو عبید است لقله: إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِحٌ الْجَحِيمِ «۵»، و قوله: يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى «۶». و باقی قراء «یصلی» خواندند علی الفعل المجهول، و اینکه اختیار ابو حاتم است، لقله: ثُمَّ الْجَحِيمِ صَلْوُهُ «۷»، و قوله: وَ تَصْلِيَةُ جَحِيمٍ «۸». إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا، آنگه گویند او در خانه خود و در میان اهل و ----- (۱). اساس، آج: و اما، با توجه به دیگر نسخه بدلها و ضبط قرآن مجید تصحیح شد. (۲). کا، آد، گا: فسوف يحاسب حسابا يسيرا. (۳). آج و دیگر بدلها فی. (۴). اساس: اصالة، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. [.....] (۵). سوره صفات (۳۷) آیه ۱۶۳. (۶). سوره اعلی (۸۷) آیه ۱۲. (۷). سوره حاقه (۶۹) آیه ۳۱. (۸). سوره واقعه (۵۶) آیه ۹۴.

صفحه : ۱۹۹ عیال خود شادمانه بودی، از اینکه جا گفت حق تعالی: لا تَفْرَحِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ «۱»، و قال النبی - علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ كُلَّ قَلْبٍ حَزِينٍ، خدای تعالی هر دلی اندوهگین دوست دارد. ابن عطا گفت در اینکه آیت متابع نفس باشد و در «۲» مراتع هوا چرنده «۳» باشد از پی هودا رود و در چراگاه شهوت چرد و در هوای هوا پرواز کند و از مراد مراد «۴» آغاز کند و همه روز با نفس خود اینکه راز کند و همه شب نفس بر او اینکه ناز کند، لا جرم فردا که نامه عمل باز کند نامه سیاه بیند و حالی تباہ بیند و صحافی پر گناه بیند، و از عمر گذشته در دست خود آه بیند، بر خویشتن نوحه کردن گیرد که: فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا، وَ يَصْلَى سَعِيرًا، در ثبور ماند و از حور [۸۸-پ] و قصور دور ماند. اینکه که را باشد و چرا باشد «۵»؟ إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ، از گمان کز چون گمان خود در اینکه افتد، گمانش چنان است در دنیا که او را باز گشتنی نیست با ما. و «حور» رجوع باشد، يقال: حار يحور إذا رجح. و كلمته فما احار جوابا، أي ما ردّ، و منه المثل و قيل هو من قول النبی - علیه السلام. نعوذ بالله من الحور بعد الكور، گفتند: معنی آن است که: من النقصان بعد الزيادة. و محققان گفتند معنی آن است که: من الرجوع إلى النقصان بعد الزيادة، برای آن که در اصل ناقص بوده است. پس معنی آن است که: من التراجع، و اینکه معنی لطیف است. عبد الله عباس گفت: نمی دانستم که معنی «یحور» چه باشد، تا شنیدم که زنی اعرابی دختر کش را می گفت: حوری حوری، أي ارجعی، قال الشاعر: ان كنت عاذلتی فیسری نحو العراق و لا تحوری ----- (۱). سوره قصص (۲۸) آیه ۷۶. (۲). کا: متابع نفس در، آد، گا: متابع نفس که. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: چرنده. (۴). کذا در اساس با همین اعراب، آد، گا، و از مراد. (۵). کا، آد، گا زیرا که.

صفحه : ۲۰۰ و قال «۱»: و ما المرء الا كالشهاب وضوءه يحور رمادا بعد ما هو ساطع آنگه گفت: بلی، آری - رداً علیه - یعنی نه چنان است که او گمان برد. او با نزدیک ما آید و حساب او کرده شود که خدای تعالی به احوال او عالم است «۲». فَلَا أُقْسِمُ بِالشَّقِيقِ، آنگه گفت: قسم می کنم به شفق. مجاهد گفت: مراد به «شفق» همه روز است، گفت: بیانش قوله فی مقابلته «و اللیل». عکرمه گفت: بقیت روز خواست، و باقی مفسران گفتند: مراد سرخی است که بر جای آفتاب بماند چون آفتاب فرو شود. و در لغت «شفق» اسمی است

مشترک میان حمزه و بیاض، و بیشتر فقها و اهل علم بر آنند که «شفق» حمزه است و آن اول نماز خفتن باشد، و آخر وقت نماز شام به روایت اصحابان (۳) ما، و اینکه قول عبد الله مسعود است و عبد الله زبیر [۸۹-] و عبد الله عمر و عباده صامت و شداد بن اوس و انس مالک و ابو قتاده انصاری و ابو هریره و جابر عبد الله انصاری از جمله صحابه، و از تابعین: سعید بن المسيب و سعید جبیر و طاووس و عبد الله دینار و مکحول، و از فقها: مالک و اوزاعی و شافعی و ابو یوسف و ابو ثور و ابو عیید و احمد و اسحق. بعضی دگر گفتند: بیاض باشد، و اینکه قول عمر و عبد العزیز است و مذهب ابو حنیفه، و قول اول مذهب اهل البیت است و قول درست آن است برای اجماع اهل البیت و صحابه و قول عامه اهل علم و شواهد لغت. فزاد گفت: از عرب شنیدم که جامه سرخ را تشبیه کردند به شفق، و قال (۴): حمر اللون کمحمر الشفق و قال آخر: ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها الاخر. (۲). کا، آد، گا و دانا. (۳). آج، کا: اصحاب. (۴). تفسیر قرطبی (۲۷۵/۱۹) الشاعر.

صفحه : ۲۰۱ قم یا غلام اعنی غیر محتشم علی الزمان بکأس حشوها شفق و گل سرخ را شفق گویند. و بعضی علما گفتند: بیاض خود فرو نشود، و خلیل احمد گفت: بر مناره اسکندریه شدم در وقت مغیب بیاض «۱» بیاض دیدم که از اینکه افق به آن افق می‌رفت و فرو نشد. قوله: وَاللَّيْلُ وَمَا وَسَقَ، سوگندی دگر است اینکه، گفت «۲»: قسم کنم به شب و آساق او. و گفتند: وسق ای جمع ما کان منتشرًا بالتهار، یعنی شب و آنچه جمع کند از حیوانات که پراکنده باشد «۳» به روز. و اصل «وسق» جمع بود، يقال: وسقت الشيء اسقه وسقا، و از اینکه جا «وسق» گویند طعام مجموع را، و «وسق» شست «۴» صاع بود، و طعام موسق ای مجموع فی وعاء. ضحاک گفت: ما جمع من الظلمة، و آنچه شب جمع کند از تاریکی. بعضی دگر گفتند: اینکه از مقلوب است، ای ما ساق من الحيوان [۸۹- پ] إلى مأواه، و آنچه او با خانه برد از حیوانات الا آن است که قلب کردند، «فا» را به جای «عین» بردند. مقاتل حیان گفت: وسق اقبل به حق شب و آنچه روی «۵» فراز کند از او و تاریکی او. عبد الله عتباس گفت: اجمع «۶»، گفت نبینی که شاعر چگونه گفت: ان لنا قلائصا حقائقا مستوسقات لو يجدون سائقا وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ، اینکه قسمتی دیگر است، و به حق ماه چون مجتمع شود، یعنی تمام شود. و آساق مطاوع وسق باشد، يقال: و سقته فأتسق، ای جمعته فاجتمع و انتظم. قتاده گفت إذا استدار، چون گرد شود- و اینکه در ایام البیض باشد، يقال: اتسق الشيء و استوسق إذا تتابع و اطرد. لَتَرَ كَبْنٌ طَبَقًا عَن طَبَقٍ، اینکه «لام» و «نون» تأکید در اول و آخر اینکه کلمت ----- (۱). آج: در مغیب شمس نگاه کردم. [.....] (۲). آج: ابن زید گفت. (۳). آج: پراکنده و برون باشند. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: شصت. (۵). کا، آد، گا را. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: جمع.

صفحه : ۲۰۲ برای جواب قسم است. مکیان و کوفیان إلا عاصم خواندند: «لترکبن» به فتح «با»، و اینکه قراءت عمر خطاب است و عبد الله مسعود و عبد الله عتباس. و بر اینکه قراءت خطاب با رسول باشد- علیه السلام- و معنی آن است که: تو ای محمد رکوب کنی بر طبقات آسمان طبقی از پس طبقی و یکی از پس دیگر، و درجه‌ای از پس درجه‌ای و رتبتی از پس رتبتی. بعضی دگر گفتند: خبر است از آسمان، یعنی آسمان می‌گردد از حال به حال، یک بار چون دهان باشد و یک بار چون مهل و یک بار متشقق شود به ابر و یک بار در نوردند. و دگر قراء به ضم «با» خواندند، و بر اینکه قراءت خطاب با جمله مکلفان باشد، و اینکه اختیار ابو عیید «۱» است، گفت: برای آن که اینکه خطاب لا- یقتر است به مردمان از آن که به رسول- علیه السلام. و در پیش آیت ذکر اختلاف ایشان کرد در نامه گرفتن به دست راست و به دست چپ، و از پس آیت هم حدیث مکلفان کرد: فَمَا لَهُمْ [۹۰-] لا يُؤْمِنُونَ، گفت: چه بوده است اینان را که ایمان نمی‌آرند پس از آن که من اینان را از حال به حال گردانیده‌ام و از عدم به وجود آورده. بعضی مفسران گفتند: اختلاف حالات خواست روز قیامت و اختلاف منازل و مقامات که: در موقفی بدارند ایشان را، و در موقفی عرض کنند، و در موقفی حساب کنند، و در موقفی سؤال کنند، و در موقفی برانند، و در موقفی به دوزخ یا به بهشت فرستند. مقاتل گفت: یک بار عدم و دگر باره وجود و دگر باره مرگ و دگر باره حیات در گور و دگر باره مرگ هم در گور و

دگر باره بعث و نشور به قیامت. عطا گفت: اختلاف او خواست در دنیا، یک بار درویش و یک بار توانگر و یک بار ضعیف و یک بار قوی. عبد الله عباس گفت: مراد طبق عن طبق [عبارت است از] ----- (۱). آج، کا: ابو عبیده.

صفحه ۲۰۳ احوال و شداید، عرب آن را که در بلا افتد، گویند «۱» وقع فی بنات طبق [۲] و داهیه را ام طبق و ام الربیق گویند. ابو عبیده گفت: رکوب کنی «۳» طریق آنان را که پیش شما بوده‌اند. عکر مه گفت: اختلاف احوال او خواست در خلقت، یک بار خرد باشد و یک بار بزرگ و یک بار جوان و یک بار پیر، و حکما گفته‌اند: از آنکه که آدمی نطفه باشد تا آنکه که بمیرد او را سی و هفت حال بود و هر حالتی را نامی بود: اول نطفه باشد، اَعْنَى آب منی، آنکه علقه شود خونی بسته، آنکه مضغه شود چو «۴» گوشتی خاییده، آنکه استخوان شود، آنکه گوشت بر او پوشیده شود، آنکه خلقی دگر در او آفرینند «۵» یعنی حیات، آنکه چون ولادت او نزدیک شود جنین گویند او را، چون بزاید «ولید» گویند او را، چون شیر خورد «رضیع» گویند او را، چون از شیرش باز کنند «فطیم» گویند او را، چون مهترک شود «صَبِيّ» گویند او را، چون بزرگ «۶» شود «یافع» گویند او را، چون برتر شود «ناشیء» گویند او را، چون تمام بالیده شود [۹۰-پ] «مترعرع» گویند. چون از آن حالت در گذرد «حزور» گویند او را، چون به حلم نزدیک شود «مراهق» گویند او را، چون به حلم رسد «محتلم» گویند او را آنکه بالغ گویند او را، چون مرد شود آنکه «۷» «امرد» گویند، چون شارب سبز کند «۸» «طارز» گویند او را، چون آغاز محاسن کند «باقل» گویند او را، چون ستر شود «مَسْبُور» گویند او را، آنکه «مطحرم» گویند او را بین الصبی و الرجولیه، آنکه چون خط دارد «۹» «مختط» گویند او را، چون پیوسته کند «مجمع» گویند، چون تمام در آرد او را «صمل» گویند آنکه «ملتحی» گویند، آنکه مستوی گویند او را میان سی سال و چهل -----

----- (۱). کا: گوید. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید. (۴). آج: چون. (۵). کا، آد، گا: آفریند. (۶). آد، گا: بزرگترک. (۷). کا، آد، گا: آنکه چون مرد. (۸). کا، آد، گا: چون سببت پدید آرد. [.....] (۹). آج: خط در آرد، آد، گا: خط بر آورد.

صفحه ۲۰۴ سال، آنکه «مصعد» گویند «۱». و شاب-جامع بود اینکه اسماء را «۲». چون آغاز سپیدی کند «۳» «ملهوز» گویند او را، چون آمیخته شود «اشمط» گویند، آنکه «کهل» گویند، چون پیر شود «أشيب» گویند آنکه شیخ گویند، آنکه «حوقل» گویند، آنکه صفات، پس «هم»، آنکه «هرم»، آنکه خرف، آنکه چون بمیرد «میت»، فهذا معنی قوله: لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَن طَبَقٍ. و «طبق» در لغت حال باشد، قال الأقرع بن حابس: إني امرؤ قد حلبت الدهر اشطره و ساقني طبق منه إلى طبق فلست اصبو إلى خلّ يفارقني و لا تقبض احشائي من القلق و قال آخر: الصبر أجمل و الدنيا مفعجة من ذا ألدی لم يذق من عيشه رتقا اذا صفا لك من مسرورها طبق اهدی لك الدهر من مكروها طبقا مكحول گفت معنی آن است که: هر بیست سال آدمی از حالی به حالی شود، و اینکه تنبیه است خلائق را بر حدوث عالم و آن که صانعی محدثی مدبری حکیم «۴» هست. حکما گفته‌اند: هر که امروز بر حالتی باشد و فردا بر حالتی دگر، باید که بداند [۹۱-ر] که تدبیر او به او نیست. ابو بکر وراق را گفتند: چه دلیل است بر آن که عالم را صانعی هست! گفت: تحویل حالات و عجز قوت و ضعف ارکان و قهر منت و فسخ عزیمت. ابو القاسم گفت، در نزدیک محمّد بن زید العلوی شدم «۵» به عیادت از بیماری که او را بود، اینکه بیتها بر من «۶» خواند: إني اعتللت و لا کانت بك «۷» العلل و هكذا الدهر فيه «۸» الصّاب و العسل ----- (۱). کا، آد، گا: آنکه مصعد پس شاب. (۲). کا، آد، گا: اینکه اسامی را که یاد کرده شد. (۳). آد، گا: موی کند. (۴). کا، آد، گا: حکیمی. (۵). اساس: شدند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۶). گا: ندارد. (۷). کا، آد، گا: لک. (۸). کا، آد، گا: فیها.

صفحه ۲۰۵: انّ ألدی لا-یحلّ الحادثات به و لا-تغیر فیہ الله لا-الرجل [فَمَا لَهُمْ لا-يُؤْمِنُونَ، چه بوده است اینان را که ایمان نمی آورند] «۱». و إِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لا-يَسْجُدُونَ، گفت: چون قرآن بر ایشان خوانند سجده نکنند. [در او] «۲» دو قول گفتند:

یکی آن که خضوع نکنند و خشوع، و آن را بر توسع سجده خوانند، کقول الشاعر: رى الأکم فیها سجدا للحوافر أى خاضعة لها. و قولی دیگر آن که: به جای سجده سجده نکنند، چنان که مؤمنان کنند. راوی خبر گفت که: ابو هریره اینکه سورت می‌خواند، به اینکه جا رسید و گفت: رسول- علیه السلام- اینکه سورت بخواند و اینکه جا سجده کرد، و اینکه محمول باشد بر استحباب، از آن ده جای است که سجده در او مستحب است. بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يَكْذِبُونَ، گفت: بل کافران تکذیب می‌کنند و دروغ می‌دارند اینکه قرآن را. وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ، و خدای عالمتر است به آنچه ایشان در دل می‌دارند. مجاهد گفت: یکتمون فی قلوبهم، قتاده گفت: یوعون فی صدورهم، من قولهم: اوعیت المتاع اذا جعلته فی الوعاء، و وعیت العلم اذا حفظته. ابن زید گفت: به آنچه جمع کرده‌اند. از اعمال نیک و بد. فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ، بشارت ده ایشان را به عذابی مولم. و بشارت در عذاب مجاز باشد من حیث العرف، و اگر چه من حیث اللغه خبری باشد که اثر او بر بشره پیدا شود از مسیرت و مساءت [۹۱-پ]. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، اینکه استثنا (۳) منقطع است، گفت: آلا ----- (۲-۱). اساس، آج: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج: مستثنای.

صفحه: ۲۰۶ آنان را که ایمان آرند و عمل صالح کنند که بشارت ایشان بر خلاف اینکه باشد، و استثنا منقطع باشد به معنی «لکن»، و معنی او آن باشد که مستثنی از جنس مستثنی منه نباشد. لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ، ایشان را مزدی باشد نامنقوص نا منقطع، و گفتند: بی منت برای آن که مستحق باشند.

صفحه: ۲۰۷

سوره البروج

اینکه سورت مکی است و بیست و دو آیت است و صد و نه کلمت است و چهار صد و پنجاه و هشت حرف است، و سعید بن جبیر روایت کرد از عبد الله عباس که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سورت و السماء ذات البروج بخواند، خدای تعالی به عدد هر روز آدینه‌ای و روز عرفه‌ای که در دار دنیا بوده باشد، ده حسنه بنویسد او را (۱).

[سوره البروج (۸۵): آیات ۱ تا ۲۲]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ (۱) وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ (۲) وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ (۳) قَتَلَ أَصْحَابَ الْأَخْذُودِ (۴) النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ (۵) إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ (۶) وَهُمْ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ (۷) وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (۸) الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۹) إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ (۱۰) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ (۱۱) إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ (۱۲) إِنَّهُ هُوَ يُبْدِيهِ وَيُعِيدُهُ (۱۳) وَهُوَ الْعَفُورُ الْوَدُودُ (۱۴) ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ (۱۵) فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ (۱۶) هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ (۱۷) فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ (۱۸) بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكْذِيبٍ (۱۹) وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ (۲۰) بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ (۲۱) فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ (۲۲)

[ترجمه]

به آسمان (۲) خداوند بر جها. و به حق روز وعده داده. و گواه و آن که بر او گواه است. بکشاند اهل خندقها را (۳). آتش خداوند بشخیدن (۴). چون ایشان بر آن نشسته باشند. ----- (۱). آج صدق رسول الله. (۲). آج: به حق آسمان. (۳). آج: گوآتش. [.....]. (۴). آج: هیمه سوخته.

صفحه : ۲۰۸ و ایشان بر آنچه می‌کنند به مؤمنان گواه باشند. و چه انکار کردند از ایشان الا آن که ایمان آوردند به خدای قوی ستوده. آن که او راست پادشاهی آسمانها و زمین و خدای بر همه چیزی گواه است. آنان که به فتنه آوردند مردان مؤمن را و زنان مؤمن (۱) را، پس توبه نکردند، ایشان را باشد عذاب دوزخ و ایشان را باشد عذاب آتش سوزنده. آنان که ایمان آوردند کار نیکو کردند ایشان را باشد بهشتهایی که (۲) می‌رود از زیر آن جویها، آن ظفر بزرگوار است. گرفت (۳) خدای تو سخت است. او ابتدا کند (۴) و اعاده کند. و او آمرزنده و دوستدار است. خداوند عرش بزرگوار است. کننده آنچه خواهد. آمد به تو حدیث لشکرهای. فرعون و ثمود. بل آنان که کافر شدند در دروغ داشتن‌اند. و خدای از پس ایشان عالم است و قاهر. ----- (۱). آج: مؤمنه. (۲). آج: بستانهایی که. (۳). آج: بدرستی که فراگرفتن. (۴). آج: بدرستی که او اوست که اول بیافرید.

صفحه : ۲۰۹ بل اینکه قرآن است شریف. در لوح (۱) نگاه داشته. قوله: وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ، حق تعالی قسم کرد به آسمان که خداوند بروج است [۹۲-پ] که منازل اینکه هفت سیاره (۲) باشد، و بروج دوازده است و کواکب هفت- و ذکر آن رفته است. وَ الْيَوْمِ الْمَوْعُودِ، بیشتر مفسران بر آنند که روز موعود روز قیامت است که خلقان را بدو وعده دادند. و ابو هریره روایت کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: روز موعود روز قیامت است. وَ شَاهِدٍ، روز آدینه. وَ مَشْهُودٍ، روز عرفه. آنکه گفت: آفتاب بر نیامد و فرو نشد بر هیچ روز فاضلتر از روز آدینه، در او ساعتی است که هیچ کس نباشد که در آن وقت دعای کند (۳) الا اجابت کنند او را و یا استعادت کند و الا پناه دهد (۴) او را. عبد الله عباس گفت: «شاهد» رسول است- علیه السلام- و «مشهود» روز قیامت است، آنکه اینکه آیت بر خواند: فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا (۵). روایتی دیگر از رسول- علیه السلام- آن است که: «شاهد» روز عرفه است و «مشهود» روز جمعه (۶). ابو الدرداء روایت کرد که: رسول- علیه السلام- گفت: صلوات بر من بسیار فرستی (۷) روز آدینه که آن روزی است مشهود فریشتگان حاضر باشند در او و هیچ کس نباشد که بر من صلوات فرستد الا (۸) صلوات او بر ----- (۱). آج: در تخته. (۲). کا، آد، گا: ستاره. (۳). آج: دعایی کند. (۴). آج، گا: دهند. (۵). سوره نساء (۴) آیه ۴۱، آج و دیگر نسخه بدلها و آیتی دگر: ذلک: یوم مجموع له الناس و ذلک یوم مشهود (سوره هود ۱۱/۱۰۳). (۶). آد، گا: آدینه. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: فرستید. (۸). آد، گا آن.

صفحه : ۲۱۰ من عرض کنند چون فارغ شود از آن. گفتند: یا رسول الله؟ و پس از وفات تو هم چنین باشد! گفت: خدای تعالی بر زمین حرام کرده است که گوشت پیغامبران خورد، پیغامبران خدای زنده باشند و روزی خورند. راوی خبر گوید: در مسجد (۱) رسول شدم- علیه السلام- مردی را دیدم پشت باز داده و حدیث می‌کرد از رسول- علیه السلام- از او پرسیدم که: «شاهد و مشهود» چه باشد [۹۳-ر]! گفت: شاهد روز آدینه است، و مشهود روز عرفه. از آن جا بگذشتم، مردی دگر را دیدم حدیث می‌کرد از رسول. از او پرسیدم، گفت: «شاهد» روز آدینه است و «مشهود» روز (۲) نحر است. از او بگذشتم، کودکی را دیدم با رویی چون ماه، از رسول- علیه السلام- حدیث می‌کرد. از او پرسیدم، گفت: شاهد رسول است- علیه السلام- لقوله عزّ و جل: إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا (۳)، و «مشهود» روز قیامت است لقوله تعالی: ذلک یوم مجموع له الناس و ذلک یوم مشهود (۴). از مردمان (۵) پرسیدم که اینان کی‌اند! گفتند: اول عبد الله عباس است و دوم عبد الله عمر (۶)، و سهام (۷) حسن بن علی (۸) بن ابی طالب. مجاهد گفت: شاهد آدم است و مشهود روز قیامت است. لیث گفت: شاهد فرزند آدم است و مشهود روز قیامت. و البی گفت از عبد الله عباس: شاهد خداست- جل جلاله- و مشهود روز قیامت. عکرمة گفت: شاهد احسان است و مشهود روز قیامت، روایتی دگر از او آن است که:

شاهد فریشته است که بر بنی آدم گواه است، و مشهود روز قیامت است و اینکه دو آیت بخواند: وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ» (۹)، وَذَلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ» (۱۰). ----- (۱). گنا: مجلس. [.....] (۲). آد، گنا عید. (۳).
سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۵. (۱۰-۴). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۳. (۵). آد، گنا: از یکی. (۶). کذا: در اساس، کلمه به صورت مشدد.
(۷). آج، کا: سیوم، گنا: سیم. (۸). آج: حسین بن علی. (۹). سوره ق (۵۰) آیه ۲۱.

صفحه : ۲۱۱ جابر عبد الله انصاری گفت: شاهد روز قیامت است و مشهود مردمانند. محمد بن کعب گفت: شاهد آدمی است و مشهود خداست - جل جلاله - که آدمی بر توحید و یگانگی او گواهی می دهد» (۱). عطاء بن یسار گفت: شاهد آدم است و فرزندانش، و مشهود روز قیامت» (۲). ابو مالک گفت: شاهد عیسی است و مشهود امتش، بیانه قوله: وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ [۹۳- پ] فِيهِمْ» (۳). عبد الله بن يحيى گفت» (۴): شاهد رسول است - عليه السلام - و مشهود امتش، بیانه قوله: وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَي هَؤُلَاءِ» (۵). حسین بن الفضل گفت: شاهد اینکه امت اند و مشهود دگر امتان، بیانه قوله: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسِيْطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» (۶). سعید بن المسيب گفت: شاهد روز ترویج است و مشهود روز عرفه سعید جبر گفت: شاهد خداست و مشهود ما، بیانه قوله: وَكَفَى بِاللَّهِ (۷)، قُلْ أَى شَىْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ» (۸). و گفتند: شاهد اعضای بنی آدم است و مشهود بنی آدم، بیانه قوله: يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (۹). بعضی دگر گفتند: شاهد حجر الأسود است و مشهود حاجیان که او را استلام کرده باشند، گفت: بیانش قوله - عليه السلام - و له لسان ذلق يوم القيامة يشهد لمن وافاه، گفت: روز قیامت سنگ سیاه را زبانی باشد فصیح گوی دهد برای آنان که به او رفته باشند. و گفتند» (۱۰): شاهد شب و روز است و مشهود بنی آدم، بیانش آن خبر که رسول - عليه السلام - گفت: هیچ روزی نو نشود الا و ندا می کند که من روزی ام -----

----- (۱). آج: گواهی دهند. (۲). آج: شاهد آدم است و مشهود فرزندانش در روز قیامت. (۳). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۷. (۴). آد، کا، گنا: عبد العزيز يحيى گفت. (۵). سوره نحل (۱۶) آیه ۸۹. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۴۳. [.....] (۷). سوره فتح (۴۸) آیه ۲۸. (۸). سوره انعام (۶) آیه ۱۹. (۹). سوره نور (۲۴) آیه ۲۴. (۱۰). اساس: گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۱۲ نو، و من گواهم بر تو بر آنچه کنی در من، اگر آفتاب من فرا شود» (۱) مرا در نیایی هرگز تا به روز قیامت، و اینکه ابیات با حسین بن علی - عليهم السلام - نسبت کنند: مضى امسك الماضى شهيدا معدلا و خلفت فى يوم عليك شهيد فان كنت بالامس اقترفت اساءة فتن يا حسان و انت حميد و لا ترج فعل الخير يوما الى غد لعل غدا يأتى و انت فقيد [۴۹- ر] فيومك ان اعتبته عاد نفعه عليك و ماضى الامس ليس يعود محمدا بن علي الترمذى گفت: شاهد حفظه و نگاهبانان تواند، و مشهود تویی» (۲) که ایشان بر تو گواهند، و آنشد أبو بكر بن الأنبارى: ان من يركب الفواحش سراً حين يخلوا بدنه غير خال كيف يخلوا و عنده كاتبا حافظاه و ربه ذو المحال بعضی دگر گفتند: شاهد پیغامبرانند و مشهود پیغامبر ماست - عليه و عليهم السلام - بیانه قوله: وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ (۳) الى قوله: قَالَ فَاشْهَدُوا وَ أَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ» (۴). و گفتند: شاهد خداست - جل جلاله - و فریشتگان و اولوا العلم، و مشهود کلمت توحید است: لا اله الا الله، بیانه قوله: شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ (۵) الاية. و گفتند: شاهد خلق است و مشهود حق است، و فيه يقول» (۶) الشاعر: ايا عجا كيف يعصى الاله ام كيف يجحده الجاحد و لله فى كل تحريكه و تسكينه ابدأ شاهد و فى كل شىء له آية تدل على أنه واحد و معنى آیت و» (۷) اختلاف اینکه اقوال آن باشد که: «شهد» (۸) دو معنی دارد: -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: فرو شود. (۲). اساس: توی/ تویی، کا، آد، گنا: تو. (۳-۴). آل عمران (۳) آیه ۸۱. (۵). سوره آل عمران (۳) آیه ۱۸. (۶). آج: قول. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: بر. (۸). آج: شهید.

صفحه : ۲۱۳ گوی داد و حاضر آمد» (۱). آن جا که حمل توان کردن بر گوی» (۲) حمل باید کردن، و آن جا که» (۳) محتمل آن معنی باشد حمل باید کردن» (۴) اما بر حقیقت و اما بر توسع. آنچه از آن حقیقت بود، چون شهادت فریشتگان و شهادت پیغامبران، و

را که با تو بودند! گفت: خدای شَرّ ایشان از من کفایت بکرد. او را به دست جماعتی دیگر داد و گفت: اینکه را ببری «۶» و در کشتی نشانی «۷» چون به میان دریا رسد، بگوی «۸»: از اینکه دین بر گردد. اگر بر نگردد در دریایش افگنی «۹». ببردند او را، چون به میان دریا رسیدند، گفتند: برگرد از اینکه دین. گفت: بر نگردم. خواستند تا او را به دریا افکنند. او دعا کرد و گفت: بار خدایا شَرّ اینان مرا کفایت کن؟ در حال بادی «۱۰» بر آمد و موجی عظیم برخاست و کشتی بر گردید و جمله قوم غرق شدند، و غلام با کنار افتاد. با پیش ملک آمد. ملک گفت: چه کردی آن قوم را که با تو بودند! گفت خدا شَرّ ایشان از من کفایت کرد. پادشاه به کار غلام فروماند. غلام گفت: خواهی تا من تو را بیاموزم که مرا ----- (۱). کا: دست ازّه، کا: ازّه. (۲). اساس: ندارد، کا، آد، گا: پس غلام را، با توجه به آج افزوده شد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: برید و بگوید. (۴). کا، آد، گا فهو المراد. (۵). بیندازی/ بیندازید، کا: از کوه در اندازید. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: برید. (۷). آج و دیر نسخه بدلها: نشانید. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: بگوید. (۹). افگنی/ افکنید، کا، آد، گا: در دریا اندازید. [.....] (۱۰). کا، آد، گا عظیم. صفحه : ۲۱۶ چگونه توان کشتن! گفت: بلی. گفت: یک روز موعدی کن و جمله مردم را به صحرا حاضر کن، و درختی بلند بزن و مرا بر آن درخت کن، و تیری در کمان نه و بگو: بسم الله ربّ الغلام، که من جز [۹۶-ر] به نام خدای من چیزی بر من کار نکنم. پادشاه همچنان کرد، چون تیر بینداخت و گفت: بسم الله ربّ الغلام، تیر بر روی غلام آمد و غلام دست بر روی نهاد و جان بداد. مردم که آن بدیدند، همه از دین پادشاه برگشتند و گفتند: امّا برب الغلام و ردنا بدینه. پادشاه گفت: آه، که در افتادم بدانچه از آن می ترسیدم؟ مردم به یک بار از او برگشتند و دین غلام گرفتند. پادشاه تهدید کرد و وعید کرد ایشان را، برنگشتند. بفرمود تا بر سر هر راهی خندقی بکنند و آتش در او بر افروختند و مردم را به آن آتش تهدید کردند. کس برنگشت. همه را در آن آتش می فکندند تا آخر قوم زنی را بیاوردند با کودکی طفل. زن باز پس می گریخت، کودک «۱» آواز داد و گفت: یا امه اصبری فانک علی الحق، صبر کن که تو بر حقی. زن بجست و خویشان را در آتش افکند. ضحاک گفت: شش کس پیش از وقت سخن گفتند: گواه یوسف و پسر مشاطه «۲» دختر فرعون، و عیسی - علیه السلام - و یحیی و صاحب جریح «۳» و صاحب الاخدود - و قصه اینان رفته است. سعید بن المسيّب گفت: بنزدیک عمر خطّاب بودم که اینکه حدیث می رفت آن جا، یکی از جمله حاضران گفت: من دیدم اینکه غلام را دست بر آن جراحی نهاده، هر گه که دست او از آن جا بر گرفتندی، دست او با آن جا رفتی. ابن ابی بزی «۴» روایت کرد که: چون مسلمانان اهل اسفندهان را به هزیمت بکردند و بیاوردند، عمر را گفتند: بگو تا اینکه گبرکان «۵» را چه کنیم که اهل کتاب ----- (۱). آج: غلام، کا، آد، گا: طفل. (۲). آج، کا: پسر ماشطه. (۳). کا، آد، گا: جرع. (۴). آج: ابن ابی لیلی، کا، گا، آد: ابن ابی. (۵). کا: کنیزکان.

صفحه : ۲۱۷ نهاند «۱» و مشرک نهاند «۲»! امیر المؤمنین علی گفت: ایشان اهل کتاب بوده‌اند، و خمر حلال بود ایشان را، یکی از جمله پادشاهان ایشان خمر خورد و مست شد، در مستی به خواهر خود در آویخت و با او خلوت کرد [۹۶-پ]. چون هشیار شد پشیمان گشت و تشویر خورد و خواهر را گفت: چیست اینکه که مرا کرده شد! خلاص چه باشد از اینکه! گفت: تدبیر آن است که خطبه‌ای کنی و در آن خطبه بگوی «۳» مردمان را که: خدای تعالی نکاح خواهر «۴» حلال کرد. چون مدّتی بر آید و مردم اینکه حدیث ما فراموش کنند، آنکه خطبه‌ای کنی و بگویی که: نکاح خواهر حرام است. بیامد و مردم را جمع کرد و خطبه کرد و گفت: خدای نکاح خواهر حلال کرد. مردم چون آن شنیدند، گفتند: حاشا که ما از تو اینکه قبول کنیم، و پیغامبران به خلاف اینکه گفتند: و در کتابها خدای انزله نکرد. باز آمد و خواهر را گفت: و و یحکک؟ مردم از من اینکه قبول نمی کنند، گفت: بفرمای تا ایشان را به تازیانه بزنند. بفرمود تا مردم را به تازیانه بزدند، هم قبول نکردند. گفت: اینان را به شمشیر ادب کن. شمشیر بر آهخت و قومی بسیار را بکشت، هم قبول نکردند. گفت: بفرمای تا خندقها بکنند و آتش بر افروزند در او و ایشان را در آن جا فگن آنان را که قبول نکنند. همچنان کرد و ایشان را به آتش تهدید کرد، قبول نکردند. بفرمود تا همه را بسوختند. خدای تعالی ایشان را

خواست. و روایت کردند که: اینکه مؤمنان که اینکه حدیث قبول نکردند، دانیال بود و اصحاب او. روایتی دیگر از امیر المؤمنین علی آن است که: اصحاب الاخدود جماعتی بودند به جانب یمن مسلمانان و کافران، جنگ کردند. مؤمنان را ظفر داد خدای تعالی بر کافران. بار دیگر چنان کردند، دست هم مسلمانان را بود، آنگه صلحی کردند و عهدهی بر آن که با یکدیگر غدر نکنند. کافران غدر کردند و مؤمنان را ضعیف کردند، آنگه خندقی بکنند [۹۷-ر] و مردم را در او می انداختند. -----
 ----- (۱). کا، آد، گا: نیستند. (۲). آج: مشرک اند، کا، آد، گا: نیستند. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بگویی. (۴). کا، آد، گا: خواهران.

صفحه : ۲۱۸ عکرمه گفت: قومی بودند از نبط. کلیب. گفت: ترسایان نجران بودند و ایشان را پادشاهی بود. مردم را بگرفت و با ترسایی دعوت کرد و بفرمود تا هفت خندق بکنند، طول هر یکی چهل گز در عرض دوازده گز. آنگه هیزم «۱» و نطف «۲» در او فگند «۳» و آتش عظیم در آن جا بر افروخت «۴»، هر که قبول نکرد در آن جا انداخت، ابتدا به مردی کرد نام او عمرو بن زید، او را پرسید که: تو را توحید که آموخت! او راه نمود بر استادش. آنگه پادشاه بفرمود تا بتی زرین بپیراستند، آنگه موکلان بر مردم گماشت و ایشان را گفت: چون آواز مزامیر بشنوی «۵»، اینکه بت را سجده کنی «۶»، و هر که نکند او را به آتش افگنی «۷». اما ترسایان چون آواز بشنیدند، سجده کردند، و اما مؤمنان سجده نکردند بن را. موکلان، ایشان را در آتش افگندند، فهم اصحاب الاخدود. مقاتل گفت: اخدود سه بود «لهم ما «۸»: یکی به نجران یمن، و یکی به شام و دیگر به پارس. آن که به شام بود از طبا خوش «لهم ما «۹» را بود، و آن که به پارس بود بخت نصیر را بود، و آن که در عرب بود یوسف بن ذی نواس را بود- و هو یوسف بن ذی نواس ابن شراحیل بن تبع الحمیری. و خدای در اینکه اخدود قرآن فرستاد، و سبب آن بود که: دو مرد بودند مؤمن که انجیل دانستند و خواندندی، از اینکه دو یکی به مزدوری رفت به جایی کار می کرد و انجیل می خواند- و اینکه پیش از بعثت رسول بود- و انجیل می خواند و نوری عظیم از او می تافت. دختر اینکه کار خدا «لهم ما «۱۰» بدید، پدر را خبر داد. پدر بدید، شگفت ماند. بیامد و او را سوگند داد. او بگفت: من به عیسی ایمان [۹۷-پ] ----- (۱). کا، آد، گا: هیمه. (۲). نطف / نفت. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: افگندند. (۴-۵). کا، آد، گا: بشنوید. [.....] (۶). کا، آد، گا: سجده کنید. (۷). آد، آد، گا: افگندند. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: بودند. (۹). کذا در اساس، آج: ابطننا خوش، آد: انطیا خوش، کا: ارطیا خوش، قرطبی (۱۹/۲۹۰) انطیانوس. (۱۰). آج: دختر آن کار خدای، کا، آد، گا: چون دختر آن کار خدای.

صفحه : ۲۱۹ دارم و اینکه کتاب اوست، انجیل می خوانم و اینکه نور از برکت آن است. آن مرد ایمان آورد و هشتاد و هفت کس از اهل بیت او. یوسف بن ذی نواس احوال ایشان بشنید، بفرمود تا برای ایشان خندق بکنند و آتش در او فگندند و ایشان را در آن جا می فگندند «لهم ما «۱». آخر کسی زنی بود با کودکی شیرخواره. یک دو بار او را به کنار خندق بردند، بترسید. خواست تا رجوع کند از دین عیسی، آن کودک شیر خواره آواز داد و گفت: یا امیاه، ای مادر؟ سخت باش بر دین خود که اینکه دین حق است. او خود را با کودک به آتش انداخت. مقاتل گفت در اخبار هست که: در یک روز هفتاد و هفت کس را به آتش انداختند. عبد الله عباس گفت: جانهای ایشان به بهشت رسید پیش از آن که تنهاشان به آتش رسید. محمد بن اسحق بن یسار گفت از وهب متبه که: مردی ترسا به زمین نجران افتد و ایشان را با دین عیسی دعوت کرد، اجابت کردند او را. ذو نواس الیهودی خبر یافت، بر خاست و لشکری را از حمیر بر گرفت و آن جا رفت و آن مردمان را مخیر بکرد میان سوختن و جهودی. اختیار جهودی نکردند، خندقها بکنند و آتش در او فگند و به یک روز دوازده هزار مرد را بسوخت. کلیب. گفت: هفتاد هزار مرد بودند اصحاب اخدود. وهب گفت «لهم ما «۲»: ارباط بر یمن غالب شدند و نواس بگریخت و اسپ در دریا و غرق شد، و عمرو بن معدی کرب در حق او می گوید: أ توعدنی کأنک ذورعین بأنعم عیشه او ذو نواس و کاین کان قبلک من نعیم و ملک ثابت فی الناس راس [۸۹-ر] ازال الدهر ملکهم فأضحی تنقل فی اناس من اناس حق تعالی گفت: کشته باداند «لهم ما «۳» اصحاب اخدود که چنان معامله کردند با

فریشتگان نگاه می‌دارند. یحیی بن یعمر در شاذّ خواند: «فی لوح»، بضمّ اللام من لاح یلوح، یعنی منور است. نافع خواند: «محمفوظ» به رفع «ظا» علی أنّه صفة القرآن، و باقی قراء مجرور خواندند علی أنّه صفة اللوح. ابن جریج روایت کرد از مجاهد از عبد الله عباس که او گفت: بر سر لوح نوشته است: لا اله الا الله وحده دینه الإسلام و محمّد عبده و رسوله فمن امن بالله - عز و جل - و صدق صدق بوعده و اتّبع رسله أدخله الجنّة، خدای یکی است و دین او اسلام است و محمّد بنده و رسول اوست. هر که به خدای ایمان آرد و وعده او راست دارد [۹۹-پ] و متابعت «لهم ما» (۲) پیغامبران او کند به بهشت برد. آنگاه گفت: لوح محفوظ لوحی است از درّی سپید، طولش چندان است ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها و. [.....] (۲). اساس: به صورت «متابعت» هم خوانده می‌شود.

صفحه: ۲۲۳ که از آسمان تا به زمین، و عرضش چندان است کز مشرق تا به مغرب، و کنارهای او از درّ و یاقوت است، و قلم او از نور است، و اصل او در کنار فریشته‌ای است که او را «ماطریون» گویند، و آن لوح محفوظ است از شیاطین، فذلک قوله: بل هو قرآن مجید فی لوح محفوظ. و خدای را در شبان روز «لهم ما» (۱) سیصد و شصت نظر است به او که در آن نظرها احیا و اماتت کند و اعزاز و اذلال «لهم ما» (۲). انس مالک گفت: لوح محفوظ که خدای تعالی گفت، بر پیشانی اسرافیل است. مقاتل گفت: جای لوح محفوظ بر راست عرش است. ----- (۱). کا، آد، گا: شبانروزی. (۲). آد، گا نماید.

صفحه: ۲۲۴

سورة الطّارق

اینکه سورت مکی است و شانزده آیت است در مدنی و هفده در عدد باقی قراء و شصت و یک کلمت است و دوست و سی و نه حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و علی اله - گفت: هر که او سورة الطّارق بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر ستاره‌ای که بر آسمان است ده حسنت بنویسد «لهم ما» (۱).

[سورة الطارق (۸۶): آیات ۱ تا ۱۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ (۱) وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ (۲) النَّجْمُ الثَّاقِبُ (۳) إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ (۴) فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ (۵) خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ (۶) يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ (۷) إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ (۸) يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ (۹) فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ (۱۰) وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ (۱۱) وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ (۱۲) إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ (۱۳) وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ (۱۴) إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا (۱۵) وَأَكِيدُ كَيْدًا (۱۶) فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ أَهْمِلُهُمْ رُويَدًا (۱۷)

[ترجمه]

به حق آسمان و ستاره «لهم ما» (۲). و چه آگاه کرده است تو را که چیست آن ستاره. [ستاره] «لهم ما» (۳) درفشانی است. هر نفسی الا بر او گواهی است. گو در نگر آدمی را که از چه آفریدند او را. ----- (۱). آج صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلّم. (۲). آج به شب در آینده. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و ترجمه آیه در متن تفسیر افزوده شد.

صفحه : ۲۲۵ آفریدند او را از آبی جهنده [۱۰۰-] ر. که بیرون آید از میان پشت و استخوانهای سینه. که او باز آوردنش «لهم ما (۱)» توانست. آن روز که آشکار کنند نهانها را. نباشد او را قوتی و نه یآوری. و به حق آسمان خداوند باران که او در ایستد. و به حق زمین خداوند شکاف. که او گفتاری گزارده است. و نیست او هزل «لهم ما (۲)». ایشان کید می کنند کیدی. و کید کنم من کیدی. مهلت ده کافران را، مهلت ده ایشان را مهلت دادنی. قوله: وَ السَّمَاءِ وَ الطَّارِقِ، ابو عاصم روایت کرد از پدرش که گفت: رسول را دیدم- علیه السلام- در مشرقه ثقیف تکیه زده بر کمانی و اینکه سورت می خواند. من یاد گرفتم. به جماعتی از ثقیف بگذشتم- و قومی از قریش در میان ایشان بودند- مرا گفتند: چه شنیدی از محمد! من اینکه سورت بر ایشان خواندم. ثقیفیان گفتند: ما را چنین می آید که اینکه حق است و رشاد «لهم ما (۳)». [قریشیان «لهم ما (۴)» گفتند: [ما صاحب خود را بشناسیم، اگر دانستمانی «لهم ما (۵)» که حق است، متابعت کردمانی «لهم ما (۶)» «لهم ما (۷)». قوله] «لهم ما (۸)»: وَ السَّمَاءِ وَ الطَّارِقِ، قسم است که خدای تعالی کرد به آسمان و ----- (۱). آج: بر باز گرداندان او. (۲). اساس: ندارند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۴-۷). آج: سخن نافرجام. (۵). آج: دانستیمی. (۸-۶). آج: کردیمی. صفحه : ۲۲۶ ستاره‌ای که به شب پیدا شود. و «طرق» «لهم ما (۱)» آمدن باشد به شب، قالت هند یوم احد: نحن بنات طارق نمشی علی النمارق یعنی پدر من در معروفی چون ستاره بود، و قال ابن الزومی [۱۰۰- پ]: یا راقد اللیل مسرورا بأوله ان الحوادث قد یطرقن أسحارا لا تفرحن بلیل طاب أوله فرب آخر لیل أجمع النارا بعضی مفسران گفتند سبب نزول «لهم ما (۲)» سورت آن بود که: یک روز ابو طالب عم رسول- علیه السلام- با رسول نان می خورد. ستاره‌ای از آسمان بیوفتاد، هر چه آن جا نهاده بود «لهم ما (۳)» پر آتش شد و ابو طالب بترسید و گفت: یا فرزند؟ اینکه چیست! گفت: ستاره‌ای از آسمان بینداختند، و اینکه آیتی است از آیات خدای تعالی، و خدای تعالی اینکه سورت فرستاد. وَ ما أدراك ما الطَّارِقِ، آنگه رسول را گفت بر وجه استعظام و استکبار که: تو چه دانی که طارق چه باشد؟ آنگه تفسیر کرد و گفت: النَّجْمُ الثَّاقِبُ ستاره‌ای درفشان باشد، و منه ثقوب النَّار توهجها و التهاها، و مجاهد گفت: ثاقب از ثقب است که سوراخ کند، یعنی که آن ستاره که به آن رجم شیاطین کنند که چون بر او آید سوراخ کند او را. ابن زید گفت: مراد نجم ثاقب، ثریاست و عرب آن را نجم خوانند «لهم ما (۴)». او اسمی است علم ثریا را [«لهم ما (۵)» با «لام» «لهم ما (۶)» تعریف، مخالف دگر اعلام. بعضی دگر گفتند: مراد به نجم ثاقب، زحل است کز «لهم ما (۷)» آسمان هفتم می آید. و برای آن ثاقب ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: طروق. (۲). آج اینکه. [.....] (۳). آج: بودند. (۴). کا، آد، گا: گوید، آج ای طارق. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). کا، آد، گا: به الف و لام. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: که از.

صفحه : ۲۲۷ خواند آن را که جای او بلند است، من قول العرب: ثقب الطائر إذا ارتفع فی جو السماء غایة الارتفاع. عبد الله عباس گفت: اینکه نجم ستاره‌ای است در آسمان هفتم، چون ستارگان جای خود بگیرند، از آسمان او «لهم ما (۱)» فرود آید و با ایشان باشد، و چون روز باشد، با جای خود شود، پس او طارق باشد در آمدن و شدن، و نام آن ستاره زحل است [۱۰۱-] ر. [إن كل نفس لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ، ابو جعفر و ابن عامر و عاصم و حمزه و حسن بصری «لَمَّا» خواندند به تشدید «میم» و معنی آن باشد که: ما كل نفس الا عليها حافظ، هیچ نفس نیست و الا حافظی و نگاهبانی هست بر او. «إن» به معنی «ما» ی نفی باشد و «لَمَّا» به معنی الا فی لغة هذیل، یقولون: نشدتك الله لَمَّا فعلت كذا، أي الا فعلت كذا. و دگر قراء به تخفیف «میم» خواندند، و بر اینکه قراءت «ما» صله باشد و «إن» مخففه باشد از ثقیله، و اینکه «لام» در خبر او ملازم باشد، و التقدير: إن كل نفس لعلها حافظ. ابن عوف گفت: بر این سیرین خواندم «لَمَّا» به تشدید، انکار کرد بر من و گفت: لَمَّا و الله بزائد لعلها حافظ من ربها یحفظ عملها و یحصی علیها، گفت معنی آن است که: هر نفسی را از خدای بر او نگاهبانی هست که عمل او نگاه می دارد و بر او می شمارد از خیر و شر. عبد الله عباس گفت: مراد به «حافظ» فریشتگانند که اعمال بر او نگاه می دارند. قتاده گفت: حفظه‌اند که اعمال و آجال و ارزاق بندگان

نگاه می‌دارند. کلبی گفت: حافظ من الله، اینکه حافظ خدا است که بنده را نگاه می‌دارد تا از مقادیر خدای در نگذرد. ابو امامه روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: خدای را بر هر آدمی صد و شصت فریشته موکل‌اند که آفات از او صرف می‌کنند، از آن جمله هفت فریشته بر چشمهای او ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۲۲۸ موکل‌اند شیاطین را از او چنان باز می‌دارند چنان که یکی از ما مگس از انگبین بپراند که اگر یک ساعت او را از حفظه خود فرو گذارند [۱۰۱-پ] شیاطین او را بر بایند. آنچه تذکیر کرد و یاد داد ما را «۱» از نعم او طرفی گفت: فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ، آدمی را بگو بنگر تا او را از چه آفریده‌اند؟ آنچه هم او بیان کرد، گفت: خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ، او را از آبی جهنده آفریده‌اند، یعنی آب منی. کوفیان گفتند: دافق یعنی مدفوق است و مثله قوله: فِي عَيْشَةٍ رَاضِيَةٍ «۲»، ای مرضیه، و مثله قولهم: سَرَّ كَاتِمٌ وَ لَيْلِ نَائِمٍ وَ هَمٌّ نَاصِبٌ، قال النَّابِغَةُ: كَلِينِي لَهْمٍ يَأْمِيْمَةٌ نَاصِبٌ وَ لَيْلِ إِقَاسِيَةِ بَطِيءِ الْكَوَاكِبِ وَ بَصْرِيَانٍ گفتند: اینکه به معنی نسبت است، ای ذو دفق و ذات رضا و ذو کتمان و [ذو] «۳» نصب، من باب قولهم: لا بِن وَ تَامِرٌ، ای ذو تمر و لبن، و اینکه قول بهتر است برای آن که با او کلام بر ظاهر خود است. و «دفع»، ریختن باشد به قوت، تقول العرب للموج إذا علا و ارتفع: تدفق و اندفق. و قوله: يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرَائِبِ، یعنی صلب الرجل و ترائب المرأة، آبی که بیرون آید از پشت مرد و سینه زن، مفسران خلاف کردند در معنی ترائب. عبد الله عباس گفت: جای قلاده باشد. و البی گفت: از عبد الله عباس: میان دو پستان زن باشد. عوفی روایت کرد از او که: مراد به «ترائب» دست و پای و چشم است. عکرمه گفت: سینه است. سعید جبیر گفت: گردن است. مجاهد گفت: میان دوش و سینه «۴». سفیان گفت: بالای دستهاست، یمان گفت: زیر چنبر گردن باشد. قتاده گفت، گلو باشد. سعید بن مسیب گفت: پهلوها باشد. معمر المزنی ----- (۱). آج: آدمی را. (۲). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۱، و قارعه

(۱۰۱) آیه ۷. (۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به چاپ شعرانی افزوده شد. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها است.

صفحه : ۲۲۹ گفت: جای دل باشد، و آنچه ظاهر است از کلام عرب آن است [۱۰۲-ر] که: استخوان سینه باشد و یکی را تریبه گویند، قال الشاعر: و بدت كأن علی ترائب نحرها جمر الغضا فی ساعة يتوقد و قال الاخر: و الزعفران علی ترائبها شرقا به اللبّات و الصدر و قال الثّقب العبدی: و من ذهب لبس علی تریب کلون العاج لیس بذی غصون إِنَّهُ عَلِي رَجَعَهُ لِقَادِرٌ، قتاده گفت معنی آن است که: خدای تعالی قادر است بر اعادت آدمی پس از مرگ «۱». عکرمه گفت: یعنی قادر است بر آن که آب با پشت مرد برد پس از آن که از آدمی بیامده باشد. مجاهد گفت: قادر است که با احلیل برد. ضحاک گفت: یعنی قادر است بر آن که آدمی را آب گرداند «۲»، چنان که بود بعد خلقه شخصا سويا. مقاتل حیّان گفت: یعنی قادر است که از پیری با برنایی برد او را و از برنایی با کودکی و از کودکی با نطفه. ابن زید گفت: مراد رجوع «۳»، حبس است، یعنی قادر است که آب باز دارد در پشت و رها نکند تا برون آید. و قریبتر قولی قول قتاده است لدلیل الظاهر علیه و لقوله: یَوْمَ تُبَلَى السَّرَائِرُ، و نصب او بر ظرف باشد من قوله: عَلِي رَجَعَهُ لِقَادِرٌ، گفت: قادر است بر اعادت او آن روز که سرها آشکارا کنند. قتاده و مقاتل و سفیان گفتند: مراد به «سرائر» خفایای اعمال است از نماز و روزه و غسل جنابت و وضوی نماز «۴»، چه اگر مرد گوید: روزه دارم، یا نماز کردم و غسل و طهارت کردم - و نکرده باشد - کس نداند جز خدای. دلیل اینکه تأویل حدیث عبد الله عمر است که روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: سه چیز آن است که هر ----- (۱). کا، آد، گا: پس از آن که نیست شده باشد.

(۲). آج: خاک گرداند. (۳). کا، آد، گا: به رجوع. (۴). کا، آد، گا: وضو و نماز. [.....]

صفحه : ۲۳۰ که بدان محافظت کند دوست خدای باشد: نماز و روزه و غسل جنابت، و حمل کردن بر عموم اولیتر باشد [۱۰۲-پ]. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَ لَا نَاصِرٍ، گفت: «۱» اینکه آدمی کافر را در اینکه روز که روز قیامت باشد هیچ یاری و یاورى نباشد. آنچه قسم کرد به آسمان، گفت: وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ، به حق آسمان که خداوند باران مترجع است که یک بار بیاید و یک باز ایستد، و

گفتند: مراد به «سما» ابر است، و عرب بر سیل مقاربت ابر را «سما» گویند و باران را نیز سما گویند، يقال: اصابنا «سما» ۲) آسمان، ای مطر. عبد الله عباس گفت: مراد به «سما» ابر است و مراد به «رجع» باران است. ابو عبیده گفت: «رجع» آب باشد، قال المنتحل الهذلی فی صفة سیف «۳»: ایض کالرجع رسوب اذا ما تاخ فی محتفل یختلی ابن زید گفت: مراد به «رجع» آن است که آفتاب و ماه گاهی بر آید و گاهی فرو شود. و الأرض ذات الصدع، و به حق زمین که خداوند شکاف است، یعنی شکافته می شود به نبات و درختان و جویها، و مثله قوله: ثم شققنا الأرض شققاً «۴» ابرها. مجاهد گفت: مراد به اینکه هر جایی است که دو کوه باشد و در میان آن راهی بود، چنان که مأزمین عرفات. إنه، جواب قسم است، که او، یعنی قرآن قولی است فصل، یعنی فاصل - فصل کننده میان حق و باطل و حلال و حرام. و ما هو بالهزل، و اینکه قرآن هزل نیست، جد است. ----- (۱). اساس: لک، آج: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). کا، آد، گا: اصابتنا. (۳). آج: السیف. (۴). سوره عبس (۸۰) آیه ۲۶.

صفحه : ۲۳۱ إِنْهُمْ يَكِيدُونَ كِيداً، گفت: ایشان، یعنی مشرکان مکه کید می کنند و من نیز کید می کنم، یعنی افعالی که صورت کید دارد از امهال برای استدراج - چنان که بیان کرده ایم در جایهای دیگر. آنگه رسول را گفت: فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ، مهلت ده اینکه کافران را و ایشان را مهلت ده مهلت دادنی «۱»، و برای تأکید تکرار کرد لاختلاف البنائين، چه یکی افعال است و یکی تفعیل. و قوله: رُوِيْداً، مصدری باشد لا من لفظ الفعل، كأنه قال [۱۰۳-۱]: أمهلهم اروادا، آنگه آن را زواید بیفگند، آنگه تصغیر کرد او را، فصار «رویدا»، و گفتند: در جای ظرف است، ای زمانا قلیلا، و مراد آن است که تا به روز بدر آنگه ایشان را به دست مسلمانان باز داد. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: اینکه کافران را تا من نیز ایشان را مهلت دهم.

صفحه : ۲۳۲

سورة الأعلى

اینکه سورت مکی است و نوزده آیت است و هفتاد و دو کلمت «۱» است، و دویست و هفتاد و یک حرف است، ابو امامه روایت کرد از ابي کعب که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او سورة الأعلى بخواند، خدای تعالی به عدد هر حرفی که بر ابراهیم و موسی و محمد - علیه و علیهم السلام - انزل کرد او را ده حسنت بنویسد «۲». عبد الله عباس گفت: رسول - علیه السلام - هر گه اینکه سورت خواندی، گفتی: سبحان ربی الأعلى، و همچنین [روایت است] «۳» از علی - علیه السلام - و عبد الله عمر و عبد الله عباس و عبد الله زبیر. و امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: رسول - علیه السلام - اینکه سورت دوست داشتی و گفت: اول کس که سبحان ربی الأعلى، گفت، میکایل بود. و رسول - علیه السلام - جبریل را گفت: مراد خبر ده از ثواب آن کس که اینکه کلمت بگوید: در نماز و یا بیرون نماز. گفت: یا محمّد؟ هیچ مؤمن و ----- (۱). آج: هفتاد کلمت. (۲). آج صدق رسول صلی الله علیه و آله و سلم، و پس از آن به نقل آیات می پردازد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به کا، آد، گا افزوده شد.

صفحه : ۲۳۳ مؤمنه‌ای نباشد که اینکه کلمت بگوید در سجود یا جز سجود و الا ثواب اینکه کلمت در ترازوی حسنات او از عرش و کرسی و کوههای دنیا گرانتر باشد. و خدای تعالی گوید: راست گفت: بنده من، أنا الأعلى فوق کل شیء منهم، آن که بلند تر از بالای همه چیز، و از بالای من هیچ چیز نیست. گواه باشید فریشتگان من که او را بیمارزیدم و بهشتش کرامت کردم. چون بمیرد میکایل زیارت او کند هر روز. چون روز قیامت باشد، او را بر پز «۱» خود گیرد [۱۰۳-پ] و بیارد و پیش خدای آرد و گوید: بار خدایا! شفاعت من در حق او قبول کن. خدای تعالی قبول کند و گوید: او را به تو بخشیدم، به بهشتش بر. عقبه بن عامر گفت چون آیت آمد: فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ «۲»، رسول - علیه السلام - گفت: اجعلوها فی رکوعکم، و چون اینکه سورت آمد: سَبِّحْ اسْمَ

رَبِّكَ الْأَعْلَى، رسول - علیه السلام - گفت: اجعلوها فی سجودکم، گفت: آن را در رکوع می‌گویی «۳» و اینکه را در سجود.

[سوره الأعلى (۸۷): آیات ۱ تا ۱۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى (۱) الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى (۲) وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى (۳) وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى (۴) فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى (۵) سُنُقِرْتِكَ فَلَا تَنسَى (۶) إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى (۷) وَنُيْسِرُكَ لِلْيَسْرَى (۸) فَذَكَرَ إِنْ نَفَعْتَ الذُّكْرَى (۹) سَيِّدًا كَرَّمًا يَخْشَى (۱۰) وَيَتَجَبَّبَهَا الْأَشْقَى (۱۱) الَّذِي يَصَلَى النَّارَ الْكُبْرَى (۱۲) ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى (۱۳) قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى (۱۴) وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى (۱۵) بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا (۱۶) وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى (۱۷) إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى (۱۸) صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى (۱۹)

[ترجمه]

تسبیح کن نام خدایت را بلندتر. آن که بیافرید و راست کرد. و آن که تقدیر کرد و راه نمود. و آنچه بیرون آورد گیاه «۴». کرد آن را خاشاک خشک سیاه. خواننده کنیم تو را «۵» فراموش نکنی. ----- (۱). کا، آد، گا: به زیر. (۲). سوره حاقه (۶۹) آیه ۵۲. (۳). کا، آد، گا: بگوئید. (۴). آج: چراگاه. (۵). آج: زود باشد که بر تو خوانیم باید که. صفحه: ۲۳۴ مگر آنچه خواهد خدای که او داند آشکارا و آنچه پوشیده باشد. و خوار گردانیم تو را برای کار خوارتر. یاد ده اگر سود دارد یاد دادن. یاد کند آن که بترسد. و بپرخیزد «۱» از آن بدبخت تر. آن که ملازم شود آتش بزرگتر را. پس نمیرد در آن جا و نه زنده شود. ظفر یافت آن که پاکیزه شد. و یاد کرد نام خدایش و نماز کرد. بل اختیار می‌کنی «۲» زندگانی نزدیکتر. و سرای باز پسین بهتر است و پاینده تر. اینکه در صحیفه‌های پیشتر «۳» است. صحیفه‌های «۴» ابراهیم خلیل و موسی کلیم - علیهم السلام. قوله: سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى، جماعتی از صحابه و تابعین گفتند معنی آیت آن است که: بگویی: سبحان ربی الأعلى، و بعضی دگر گفتند: مراد آن است که: تسبیح و تنزیه کن نام خدای برتر را، و بر اینکه قول «اسم» صله باشد، یعنی تنزیه کن خدای را تعالی از آنچه به او لایق نباشد از صفات نقص. و عرب اسم بسیار صله آرند و زیادت، منها قول لیبید: ----- (۱). آج: و دور شود. [.....] (۲). آج: اختیار می‌کنید. (۳). آج: کتابهای پیشین. (۴). آج: کتابهای.

صفحه: ۲۳۵ الی الحول ثم اسم السلام علیکما و من ینبک حولا کاملا فقد اعتذر فزاء گفت: «با» مقدر است، و التقدير: سبح باسم ربک، تسبیح کن به نام خدای، یعنی در تسبیح ذکر نام خدای بگو. عبد الله عباس گفت: مراد به «تسبیح» نماز است و به «اسم» امر، یعنی صل - بأمر ربک، نماز کن به فرمان خدای. الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى، آن خدای که خلقان را بیافرید و راست آفرید به حسب مصلحت چنان که صلاح دانست. وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى، و آن خدای که تقدیر کرد و هدایت داد و راه نمود. کسائی «قدر» خواند به تخفیف «دال»، و باقی قراء به تشدید. مجاهد گفت: مراد آن است که خلق آدمی تقدیر کرد و راه خیر و شر بنمود او را. بعضی دگر گفتند: قدر المقادیر، تقدیرها بکرد و هدایت داد و الهام چهار پای را به مراتع خود [۱۰۴-پ]. مقاتل گفت: مراد آن است که هدایت داد هر نوع از حیوان را که چه گونه خلوت کند با جفت خود تا از او فرزند آفریند. عطا گفت: هر جانوری را به مصالح خود ره نمود، و گفتند: هدایت داد آدمی را در کسب و روزی. و گفتند: منافع در دریا «۱» آفرید و آدمی را هدایت کرد و باز نمود کیفیت استخراج آن، و گفتند: هدایت در دین حق است، یعنی الطاف و توفیق و اقدار و تمکین و ازاحت علّت و نصب ادلّت. سدّی گفت:

تقدیر کرد آدمی را و دگر حیوان را در رحم مادر نه ماه و کمتر و بیشتر، آنگه هدایت داد او را و ره نمود بیرون آمدن. و گفتند: تقدیر روزیها بکرد و هدایت هر کسی را به ره طلب او. وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى، و او آن خداست که گیاه را «۲» بیرون آورد برای چهار پایان تا ایشان را انتفاع عاجل باشد و تو را به نظر کردن در او و منافع آجل. فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى، آنگه او را بخوشانید و سیاه کرد به اول سبز و سرخ و ----- (۱). آج: در چیزها. (۲). آج: گیاه زار.

صفحه : ۲۳۶ زرد و الوان مختلف باشد، آنگه چون خشک شود از آن لون بگردد. آنگه وعده داد رسول را به انزال آیات بر او، گفت: سَيُنْفِرُ كَيْفَ، ما تو را خواننده گردانیم به قرآن که بر تو فرو فرستیم تا تو یادگیری و از حفظ می‌خوانی، يقال: قرأت الكتاب و أقرأته غیری إذا جعلته قاریا، اما بالتعليم أو التمكين. فَلَا تَنْسَى، تا فراموش نکنی. إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ، اَلَّا آنچه خدا خواهد که منسوخ کند آن را، چو «۱» منسوخ کرد از یاد تو و دیگران ببرد. اینکه قول قتاده است. و مجاهد [۱۰۵- ر] گفت: سبب آن بود که چون جبریل- علیه السلام- آیتی یا سوتی بر رسول- علیه السلام- خواندی، چون به آخر آوردی رسول با سرگرفتی و باز خواندی تا فراموش نکند، خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و او را ایمن کرد از اینکه. پس از آن رسول- علیه السلام- باز نخواند «۲» و دانست که فراموش نکند. و وجه استثناء بر اینکه قول آن باشد که بیان کردیم فی قوله: إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ «۳»، یکی آن که راجع باشد با روزگار ماضی، و دوم آن که برای آن تا کلام «۴» منع کند از نفوذ. إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى، که او آشکارا داند، و آنچه نهان و پوشیده است هم داند. محمّد بن حامد گفت: یعنی صدقه سرّ و علانیه داند، و گفتند: معنی آن است که او داند آن «۵» قراءت به جهر که جبریل بر تو خواند و آنچه پنهان در نفس خود خوانی یا «۶» با خود مقرر کنی. وَ نَسِيتُكَ لِلْيَسْرَى، گفت: ما میسر بکنیم تو را برای کار خوارتر. مفسران گفتند: معنی آن است که ما توفیق دهیم تو را برای عمل صالح که به آن به بهشت -----

----- (۱). آج: چون. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: نخواندی. (۳). سوره هود (۱۱) آیه ۱۰۷ و ۱۰۸. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها را. (۵). آج: از، کا: او. (۶). کا: تا.

صفحه : ۲۳۷ رسی. و گفتند: معنی آن است که ما وحی بر تو آسان کنیم تا یادگیری آنچه جبریل بر تو القاء کند. و گفتند: معنی آن است که تو را توفیق دهیم برای شریعتی خوارتر، و مثله قوله- علیه السلام: بعثت بالحنيفية السمحة. آنگه امر کرد و «۱» رسول را به تذکیر قوم، گفت: فَمَذَّكَّرُ، یاد ده قوم را اگر هیچ سود خواهد داشت اینان را، «تذکیر» و «ذکری» از بناهای مصدر است بمعنی التفعیل. سَيَذَّكَّرُ، ای سیتذکر، «تا» را در «ذال» ادغام کردند لقرب المخرج. و بصریان گفتند: اول قلب کردند «تا» را با «ذال» آنگه ادغام کردند. و «تذکر» «۲»، با یاد آوردن باشد به اندیشه. گفت: یاد دارد و اندیشه کند آن که او از خدای بترسد [۱۰۵- پ]. و تذکر مطاوع تذکیر باشد، يقال: ذکرته فتذکر. وَ يَتَجَبَّهْهُ الْأَشْقَى، بیرخیزد «۳» از تذکر و یاد کردن آن کس که در شقاوت بغایت بلیغ باشد، آن که قول خدای و رسول «۴» دروغ دارد و از آن اعراض کند و برگردد او ملازم باشد با آتش مهتر، یعنی آتش دوزخ، و آن را برای آن «کبری» خواند به اضافت با آتش ما «۵». و فزاء گفت: مراد به آتش بزرگتر، طبقه زیرین است که از آن عظیمتر عذاب نباشد در دوزخ، و آن جای منافقان و مشرکان است. ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى، پس حال او چنان باشد در دوزخ که بنمیرد تا بیاساید از عذاب، و زنده نشود زندگانی که او را در آن راحتی باشد. ابن عطا گفت: بنمیرد تا از رنج قطیعت برهد و زنده نباشد تا امید وصلت دارد. قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى، گفت: فلاح یا بد و ظفر و بقا آن کس که او پاکیزه باشد از شرک و ایمان آرد به خدای تعالی. اینکه قول عطا و عکرمه است و روایت و البی و سعید جبیر از عبد الله عباس. حسن بصری گفت: تزکی بالأعمال الصالحة و الورع ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲). آج: تذکیر. (۳). آج: و نیز خبر داد، آد، گا: و بپرهیزد. [.....]. (۴). آد، گا را. (۵). آد، گا: آتش دنیا.

صفحه : ۲۳۸ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ، پارسا باشد به عمل صالح کردن و اجتناب از معاصی و محرمات. وَ ذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى، و نام خدای برد و نماز کند. عبد الله مسعود گفت: بر او آسان است که زکات مال بدهد و نماز به پای دارد، و گفتی: رحم الله امرءا تصدق ثم

صلی، آنکه اینک آیت بخواندی. بعضی دگر گفتند: صدقه فطر «۱» است و تکبیرات روز عید و نماز عید و عبد الله عمر نافع را گفتی: صدقه بدادی اگر گفتی: آری؟ به مصلی رفتی، و اگر گفتی: نه، گفتی: صدقه بده تا به مصلی رویم، آنکه اینک آیت بخواندی. ابو خالد گفت: در نزدیک [۱۰۶-۱] ابو العالیه شدم، مرا گفت: روز عید پیش از آن که به نماز عید روی اینک جا آی. گفتم: آری. چون عید بود پیش او رفتم، مرا گفت: چیز کی بخوردی! گفتم: آری. گفت: غسل کردی! گفتم: آری. گفت: صدقه بدادی! گفتم: آری. گفت: تو را برای اینک خواندم تا اینک چیزها بکنی آنکه به مصلی روی، آنکه اینک آیت بخواند و گفت: اهل مدینه هیچ صدقه از اینک فاضلتر ندیدند و از آن که کسی را آب دهند و بعضی دگر گفتند: اینک تأویل ضعیف است برای آن که سورت مکی است و در مکه فرض نماز عید و زکات نیامده بود و اولیتر حمل باشد بر عموم تا زکات و صدقه و نمازها در او داخل باشد. و جابر بن عبد الله انصاری روایت کرد که: رسول- علیه السلام- اینک آیت بخواند و تفسیر چنین کرد و گفت: من تزکی، ای شهد ان لا اله الا الله و خلع الانداد، تزکی آن باشد که ایمان آرد و به شهادتین اقرار دهد و انداد و اضداد «۲» نفی کند از خدای تعالی. و قوله: فَصَلِّ، نماز کند، یعنی محافظت کند بر پنج نماز و مواقت آن را مراقبت کند. و بعضی دگر گفتند: مراد به صلات «۳»، دعاست. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: فطره. (۲). کا، آد، گا را. (۳). آد، گا اینک جا.

صفحه : ۲۳۹ یَلِ تُوْتُوْنِ الْحَیَاةِ الدُّنْیَا، آنکه ملامت کرد آنان را که ایشان دنیا را بر آخرت ایثار و اختیار کنند، گفت: شما اختیار اینک زندگانی نزدیکتر می کنی «۱» و از آن زندگانی باز پسین که آخرت است بی خبری «۲» و نمی دانی «۳» که آخرت بهتر است و باقیر، چه اینک را فنا به دنبال است و آن دائما لا یزول باشد. و ابو عمرو «یوثرون» به «یا» خواند خبرا عن الغائبین «۴»، و باقی قراء به «تا» ی خطاب عرفجۃ الأشجعی گفت: روزی بنزدیک عبد الله مسعود بودیم، اینک آیت بخواند و آنکه گفت: دانی «۵» تا ما چرا اختیار دنیا می کنیم بر آخرت! گفتند: بگو: گفت: برای آن که منافع و شهوات دنیا از [۱۰۶-پ] مطاعم و مشارب مناکح و مشتبهات او عاجل است، و آخرت ما را وصف کردند، اینک را نقد می شناسیم و آن را نسیه. و نمی دانیم که آن نسیه بهتر از اینک نقد است. آنکه حق تعالی گفت: إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى، اینک حدیث در کتب اوایل است. یکی را صحیفه گویند. آنکه بیان اینک صحفها کرد که راست از اوایل، گفت: صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى، صحف ابراهیم است و موسی - علیهما السلام. در خبر آمده است که در صحف ابراهیم نوشته است: ینبغی للعافل ان یکون حافظا للسانه، عارفا بزمانه، مقبلا علی شأنه، گفت: عافل باید تا زبان نگاه دارد و روزگار بشناسد و روی به کار خود آرد. ابو ذر غفاری گفت: پرسیدم از رسول- علیه السلام- گفتم: یا رسول الله؟ پیغامبران چند بودند! گفت: صد و بیست و چهار هزار پیغامبر بودند. گفتم: یا رسول الله؟ مرسل چند بودند! گفت: سیصد و شصت، و باقی انبیاء بودند، ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: می کنید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بی خبرید. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نمی دانید. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: عن الکافرین. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: دانید.

صفحه : ۲۴۰ گفتم: یا رسول الله؟ آدم پیغامبر بود! گفت: «بلی» خدای او را به خودی خود آفرید و با او سخن گفت: آنکه گفت: یا با ذر؟ از جمله اینک پیغامبران، چهار عربی بودند: هود و صالح و شعیب، و پیغامبر تو. گفتم: یا رسول الله؟ خدای تعالی چند کتاب فرستاد! گفت صد و چهار کتاب، از آن ده به آدم داد و پنجاه به شیث داد، و سی به اخنوخ داد- و او ادريس پیغامبر است- و او اول کسی بود که چیزی به قلم نوشت. و ده به ابراهیم داد، و توریت به موسی داد و انجیل به عیسی داد و زبور به داود و فرقان به من داد.

اینکه سورت مکی است و بیست و شش آیت است و هفتاد و دو کلمت است و سیصد و هشتاد و یک حرف است. عبد الله عباس روایت کرد از رسول - علیه السلام [۱۰۷- پ] که گفت: هر که او سوره الغاشیه بخواند، خدای تعالی او را حسابی «۱» آسان کند «۲».

[سوره الغاشیه (۸۸): آیات ۱ تا ۲۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ (۱) وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ (۲) عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ (۳) تَصَلَّى نَارًا حَامِيَةً (۴) تُسْقَى مِنْ عَيْنٍ آتِيَةٍ (۵) لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ (۶) - لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ (۷) وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ (۸) لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ (۹) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (۱۰) لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِغَيْبٍ (۱۱) فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ (۱۲) فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (۱۳) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (۱۴) وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (۱۵) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (۱۶) أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ (۱۷) وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ (۱۸) وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ (۱۹) وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ (۲۰) فَذَكَرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكَّرٌ (۲۱) لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ إِلَّا - مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ (۲۳) فَيُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ (۲۴) إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَتُهُمْ (۲۵) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ (۲۶)

[ترجمه]

آمد به تو حدیث قیامت! رویها آن روز ذلیل کننده. [کار کننده] «۳» به رنج افتاده. ملازم بود آتش گرم کننده. بدهند ایشان را از چشمه‌های گرم کرده. نباشد ایشان را طعامی الا از شتر خواره «۴». ----- (۱). آج و دیگر نسخه‌های بدلهای: حساب. (۲). آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم تسلیمات کثیرا ابدا دائما، کا جعلنا الله من الذین يتلونها و يعملون بها. (۳). اساس: ندارد، از آج افزوده شد. (۴). آج: شبرق. [.....]

صفحه ۲۴۲ فرجه نکند و بنگزیراند از گرسنگی. رویها آن روز نازک «۱». کردارش را خشنود. در بهشتی بلند. نشوند در او سخن لغو. در آن جا چشمهایی باشد روان. در آن جا سریرها باشد فراشته «۲». و کوزه‌ها «۳» نهاده. و بالشها باز نهاده. و بساطها «۴» افکنده. نمی‌نگرند در شتر که او را چگونه آفریده‌اند. و به آسمان که چگونه برداشته‌اند «۵». و به کوهها که چگونه بداشتند «۶». و به زمین که چگونه بگسترده‌اند. یاد ده تو یاد دهنده‌ای. «۷» نیستی بر ایشان نگهبان. الا آن که پشت بر کند و کافر شود. عذاب کند او را خدای عذاب مهتر. ----- (۱). آج و نرم. (۲). آج: افراشته. (۳). اساس: کوزه‌ها/ کوزه‌ها. (۴). آج: و زیلوه‌ها. (۵). آج: افراشته شد. (۶). آج: برداشته شد. (۷). اساس: بمسیطر، با توجه به آج و ضبط قرآن مجید تصحیح شد.

صفحه ۲۴۳ با ماست باز گشت ایشان. پس بر ماست شمار ایشان. قوله: هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ، حق تعالی بر سبیل وعظ و تذکیر گفت: به تو آمد ای محمد حدیث غاشیه! یعنی روز قیامت که همه چیز را به هول و هیبت باز پوشد، یعنی غالب و قاهر شود بر همه چیزها. اینکه قول بیشتر مفسران است. سعید جبر و محمد بن کعب گفتند: غاشیه، دوزخ است بیانش قوله: وَ تَغْشَى وَجُوهَهُمُ النَّارُ «۱». آنکه گفت: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ، عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ، رویهایی باشد آن روز خاشع، ذلیل. «عامله»، حسن بصری و سعید جبر گفتند: مراد آنانند که عمل کرده باشند در دنیا نه برای خدای، و روز قیامت خدای تعالی ایشان را در عمل دارد به مقاسات سلاسل و اغلال. عبد الله عباس گفت: آنان را خواست که در دنیا تکبر کردند از اطاعت خدای و عمل کردن «۲» برای او، و ایشان را ذلیل کند روز قیامت، و اعمال شاقه بر ایشان نهد در دوزخ تا [۱۰۸- ر] از آن به رنج آیند. کلبی گفت: ایشان را بر روی به دوزخ کشند.

ضحاك گفت: تکلیف کنند ایشان را تا بر کوههایی می‌شوند در دوزخ. چون به سر کوه رسند به زیر افتند. و «ناصب»، در نصب باشد» (۳)، و آن تعب بود و رنج کقول النَّابِغَةُ: لیئى (۴) لهم یا امیمه ناصب و نصب آن باشد که در کار رنجور شود، قال الله تعالى: لا يَمْسُهُمْ فِيهَا نَصَبٌ (۵)، عبد الله مسعود گفت: به دوزخ فرو شوند چنان که شتر به حوض فرو -----
----- (۱). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۵۰. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: عمل نکردند. (۳). آج: و نصب ذو نصب باشد، آد، کا، گا: ناصبه اى ذو نصب. (۴). کا: ذرینى. (۵). سوره حجر (۱۵) آیه ۴۸.

صفحه : ۲۴۴ شود. عکرمه و سدّی گفتند: یعنی معاصی کنند در دنیا، ناصب باشند در قیامت، یعنی رنجور. سعید جبیر گفت: مراد اخبار و رهبانانند، زاهدان جهودان و ترسایان که ایشان خود را رنجور دارند در دنیا به اعمالی که پندارند که عبادت است و نباشد برای آن که بر خلاف امر خدای باشد. تصلى ناراً حَامِيَةً، ملازم باشند با دوزخی تافته. ابو عمرو و ابو بکر و یعقوب «تصلى» خواندند به ضم «تا» اعتباراً بقوله: تُسقى، و باقى قراءه به فتح «تا» خواندند. تُسقى من عین آئِيَةٍ، آب دهند ایشان را از چشمه‌ای «۱» گرم. و قوله: تصلى، بر قراءت آن کس که به ضم «تا» خواند، آن است که ملازم گردانند ایشان را، متعدّی باشد به دو مفعول، و قراءت دیگر متعدّی باشد به یک مفعول، يقال: صليت النار (۲) و أصليته الثيار. و قوله: آئِيَةٍ، یعنی بغایت رسیده در گرمی، من قوله تعالى: غَيْرِ ناظِرِينَ إِيَّاهُ (۳)، یعنی نضجه. قتاده گفت: آبی باشد که می‌جوشانند از آن که خدای عالم آفرید تا به روز قیامت، آنکه وقت بلوغ و رسیدن آن باشد به حدّ خود. لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ، گفت: ایشان را هیچ طعامی نباشد الا از ضریع. مجاهد [۱۰۸-پ] و عکرمه و قتاده گفتند: نوعی تیه است لاحق به زمین «۴» عرب آن را شبرق خوانند تا تر باشد، چون خشک شود آن را ضریع گویند. ما آن را شتر خواره گوئیم «۵»، و آن خبیثتر طعامی باشد و ناخوشتر طعامی: ابن زید گفت: در دنیا ضریع شوکی باشد که آن را برگ نبود، اما در آخرت از آتش باشد. کلبی گفت: ضریع گیاهی باشد که چون خشک شد هیچ چهارپای بنخورد. سعید جبیر گفت: سنگ باشد. عطا گفت: از عبد الله عباس که: چیزی بود که موج دریا با کنار افگند، اهل یمن آن را ضریع گویند. و عبد الله عتّیاس روایت ----- (۱). اساس: چشمهی / چشمه‌ای. (۲). کا، آد، گا و بالنار. [...]

(۳). سوره احزاب (۳۳) آیه ۵۳. (۴). کا، آد، گا: نوعی از خار است بر زمین پهن باز شده. (۵). کا، آد، گا: شتر غاز گوئیم.
صفحه : ۲۴۵ کرد از رسول- علیه السلام- که او گفت: ضریع چیزی باشد در دوزخ با تیه ماند «۱» از صبر تلختر باشد و از مردار گنده‌تر و از آتش گرمتر باشد. عمرو عبید گفت: حسن بصری در ضریع چیزی نگفت الا آن که نوعی است از عذاب که خدای برای اهل دوزخ نهاده باشد. ابن کیسان گفت: طعامی باشد که عذر آن ضریع و ذلیل شوند و در خدای تصرّح کنند، بر اینکه تأویل فعل به معنی مفعول باشد. ابو الدرداء گفت: خدای تعالی روز قیامت روز اهل بهشت نیکو کند چون فعلشسان، و روی اهل دوزخ زشت کند همچون عملشان. آنکه گرسنگی بر اهل دوزخ مسلط کند تا چنان شوند که آن عذاب که در او باشد بر ایشان آسان شود استغاثت کنند و فریاد خواهند. پس از سالیان بسیار ایشان را ضریع آرند از آن استغاثت کنند، ایشان را طعام ذا غصّه آرند که در گلو ایشان بماند هزار سال فریاد می‌خواهند، یاد آید ایشان را که در دنیا غصّه فرو بردندی، آب خواهند [۱۰۹-ر] هزار سال همچنین فریاد می‌خواهند. آنکه ایشان را از اینکه چشمه آتیه شربتی دهند که روی ایشان از آن بریان شود، و ذلک قوله: يَشْوِي الوُجُوهُ بِئْسَ الشَّرَابُ وَ سَاءَتْ مُرْتَفَقًا (۲)، چون به شکم ایشان رسد، احشا و امعا را پاره پاره کند، و ذلک قوله: وَ سَقُّوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ (۳). مفسران گفتند: چون اینکه آیت آمد، مشرکان گفتند: اما شتران ما به خوردن ضریع فربه شوند، خدای تعالی آیت فرستاد و گفت: لا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ، گفت: فربه نکند خورندهش «۴» را و بنگزیراند از گرسنگی. و دروغ گفتند که اینکه شوک شتر چندان خورد «۵» تا تر باشد، چون خشک شد هیچ گرد آن نگردد. -----
(۱). کا، آد، گا: دوزخ که با خار ماند. (۲). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۹. (۳). سوره محمّد (۴۷) آیه ۱۵. (۴). آج: خوردنش. (۵). کا، آد، گا: که شتران اینکه خار را آنکه خورند.

صفحه : ۲۴۶ قوله: «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ» آنکه در برابر آن وصف اهل بهشت کرد، گفت: رویهایی باشد آن روز ناعم، تازه، نازک با نعمت و تازگی. و گفتند: با نعمت، و مراد به «وجوه» اصحاب وجوه باشند- چنان که رفته است پیش از اینکه. لَسِعِيهَا رَاضِيَةٌ، خشنود(۱) سعی که کرده باشند در دار دنیا در سبیل خدای چون جزای عمل بینند و ثواب و نعیم بهشت. فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ، در بهشت بلند. لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِغَيْةً، در آن جا هیچ لغو نشنود، ای کلمه ذات لغو. و «لغو»، کلمه‌ای باشد که آن را فایده‌ای نباشد. و گفتند: به «لغو» سوگند دروغ خواست. فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ، در آن جا چشمه‌ای روان باشد، یعنی از هر جانبی و در هر بقعه‌ای و خطه‌ای(۲) چشمه‌ای(۳) روان باشد، یکی از آب و یکی از شیر، یکی از می، یکی از انگبین. فِيهَا سُرُرٌ مَّرْفُوعَةٌ، در آن جا سریرها(۴) بلند باشد. وَ أَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ، و کوزه‌ها(۵) نهاده باشد. و اکواب جمع کوب باشد و آن کوزه‌ای(۶) باشد [که] (۷) آن را دسته و خرطوم نباشد. وَ نَمَارِقٌ مَصْفُوفَةٌ، و بالشها(۸)، واحدها نمرقه مَصْفُوفَةٌ، در نزد یکدیگر نهاده. وَ زُرَابِيٌّ، زیلواها، واحدها [۱۰۹- پ] زرَبِيَّة. عبد الله عباس گفت: طبقها باشد. مَبْتُومَةٌ، ای مبسوطه، گسترده. و گفتند: پراکنده در مجالس مختلف، و قال الشاعر في النمارق: كهول و شیان حسان و جوههم علی سرر مصفوفة و نمارق ----- (۱). کا، آد، گا: خوشنودی.

(۲). اساس: بقعه‌ی و خطه‌ی. (۳). اساس: چشمه‌ی. (۴). آد، گا: سریرهای. (۵). اساس: کوزها/ کوزه‌ها، آج: کوزه‌های، کا: کوزه‌ها.

(۶). اساس: کوزه‌ی / کوزه‌ای. [.....] (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). کا، آد، گا در جنب یکدیگر نهاده.

صفحه : ۲۴۷ قوله: «أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبْلِ كَيْفَ خُلِقَتْ، مَفْسِرَانِ» گفتند: چون خدای تعالی وصف بهشت بگفت، مشرکان را عجب آمد و دروغ داشتند. خدای گفت: اگر شما را اینکه عجب می‌آید از خلقت بهشت، در شتر نمی‌نگری(۱) که من چگونه آفریدم. و گفتند: در جمله صفت بهشت رسول- علیه السلام- گفت: در بهشت سریرها باشد بغایت بلندی ۲ «مسیره مائه سنه و أقل و اکثر، طول(۳) آن صد ساله راه کمتر و بیشتر. مشرکان گفتند: پس چگونه بر او شوند! رسول- علیه السلام- گفت: سر فرود آرد تا مؤمنان پای بر او نهند. ایشان را عجب آمد و دروغ داشتند، خدای تعالی آیت فرستاد و گفت: «أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبْلِ، نگاه نمی‌کنی(۴) در اینکه شتر که او را چگونه آفریده‌اند به بالا- تمام، آنکه چون خواهند تا بر او نشینند، گردن فرود آرد و تمکین کند، و اینکه قول قتاده است. و علما در تخصیص شتر چند قول گفتند: مقاتل گفت: برای آن که عرب از شتر بزرگتر هیچ خلق ندیده بودند و در ولایت ایشان پیل نبود. کلبی گفت: برای آن که شتر باشد که با بار برخیزد پس از آن که فروخته باشد، و هیچ چهارپای نباشد که سابق او [از] (۵) پیش او بود. حسن بصری را گفتند: خلق پیل عجبت است و عظیتر، چرا ذکر شتر کرد! گفت: اگر چه چنین است او شکل خوک دارد و گوشتش بنشاید خوردن و به شیرش انتفاع نباشد، و شتر عزیزتر مالی باشد عرب را و نفیستر چیزی. دگر آن که او گیاه خورد و استخوان خرما و شیر دهد. و گفتند: برای [۱۱۰- ر] آن که(۶) به وقت بار بار گران بردارد، و به وقت انقیاد منقاد کودکی خرد شود تا چنان که خواهد می‌گرداند او را، چنان که شاعر گفت: -----

(۱). آج: می‌نگرید، کا، آد، گا: نگرید. (۲). آج: عام. (۳). کا، آد، گا: طولاً. (۴). آج: نمی‌کنید، کا، آد، گا: نگه نمی‌کنند. (۵). اساس: افتادگی دارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج با بار برخیزد.

صفحه : ۲۴۸ و یصرفه الصبی بکل وجه و یحبسه علی الخسف الجریر و تضربه الولیده بالهراوی فلا غیر لدیه و لا نکیر و در بعضی تفسیرها آمد که: یک روز موشی بیامد و زمام شتری گرفت و می‌برد و شتر بر اثر او می‌رفت تا موش به سوراخ فرو شد. شتر هم آن جا بایستاد. چون مردم بر آن واقف شدند، گفتند: سبحان(۱) آن خدای که جانوری به اینکه بزرگی را مسخر ضعیفی کرد. در اثر(۲) هست که شریح قاضی هر وقت گفتی: بیایی(۳) تا به کناسه کوفه رویم. و نظرِ إِلَى الْإِبْلِ كَيْفَ خُلِقَتْ، و در شتر نگریم که خدای چگونه آفرید. بعضی مفسران گفتند: مراد به «ابل» ابر است جز آن که اینکه را در لغت اصلی نیست و بر اینکه شاهدی نیست از اشعار، و از ظاهر لفظ اینکه معنی مفهوم نیست و نه نیز قرینه‌ای دارد. وَ إِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ، و نیز در آسمان نگری(۴) که

كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ (۶) إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ (۷) الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ (۸) وَثُمُودَ الَّذِينَ جَاءُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ (۹) وَفِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ (۱۰) الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبِلَادِ (۱۱) فَأَكْتَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ (۱۲) فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ (۱۳) إِنَّ رَبُّكَ لَبَلِ الْمِرْصَادِ (۱۴) فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَرَّ ابْتِلَاءَ رَبِّهِ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِي (۱۵) وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتِلَاءَ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ (۱۶) كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ (۱۷) وَلَا تَحَاضُّونَ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ (۱۸) وَتَأْكُلُونَ التَّرَاثِ أَكْلًا لَمًّا (۱۹) وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا (۲۰) كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا (۲۱) وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا (۲۲) وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذُّكْرَى (۲۳) يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي (۲۴) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ (۲۵) وَلَا يُوثِقُ وِثْقَهُ أَحَدٌ (۲۶) يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (۲۷) ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً (۲۸) فَادْخُلِي فِي عِبَادِي (۲۹) وَادْخُلِي جَنَّتِي (۳۰)

[ترجمه]

به حق «۳». و شبها ده «۴». و جفت و تاق. و شب چون برود. ----- (۱). آج: پانصد و نه. (۲). آج صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم تسلیمات کثیرا. (۳). آج: صبح. (۴). آج، و به حق شبهای دهه ذی حجه. صفحه: ۲۵۱ هست در آن سوگندی خداوند عقل را! نبینی «۱» که چگونه کرد خدای تو به عاد؟ مدینه خداوند ستون. آن که نیافریدند! مانند آن در شهرها. و ثمود آنان که برند «۲» سنگ به وادی. و فرعون خداوند میخها. آنان که از اندازه برفتند در شهرها. به بسیار کردند در او فساد. بریخت بر ایشان خدای تو تازیانه عذاب. خدای تو بر راه ایشان است. اما آدمی چون بیازماید او را خدایش، گرامی کند او را و نعمت دهد گوید: خدای من گرامی کرد مرا. و امیا چون بیازمایدش و تنگ کند بر او روزی اش، گوید: خدای من خوار بکرد مرا. پرگست، بل اکرام نمی کنی «۳» شما یتیم را. و حته نمی کنی «۴» بر طعام درویش. و می خوری «۵» میراث خوردنی بجمله. و دوست می داری «۶» خواسته دوستی جمله. پرگست؟ چون بکوبند زمین را کوفتنی کوفتنی. ----- (۱). آج: ای ندیدی. (۲). آج: بریدند. (۳). نمی کنی / نمی کنید، آج: نه چنین است گرامی می کنند. (۴). نمی کنی / نمی کنید. (۵). می خوری / می خورید. (۶). می داری / می دارید. [.....]

صفحه: ۲۵۲ و آید خدای تو و فریشته صف صف. آرند آن روز دوزخ آن روز یاد کند آدمی، و چگونه باشد او را یاد کردن. گوید کاشکی من پیش داشتمی «۱» برای زندگانیم. آن روز نکند عذاب او کس را. و بند نهد بند او کس را. ای جان آرمیده. باز گرد با خدایت خشنود پسندیده. در شود در بندگان من. و در شو در بهشت من [۱۱۲-ر]. قوله: وَالْفَجْرِ، وَ لَيَالٍ عَشْرٍ، الْآيَات. قدیم - جل - جلاله - قسم کرد به فجر، و اینکه «او» قسم راست. مفسران خلاف کردند در آن که مراد چیست به فجر. عبد الله عباس گفت: جمله روز خواست چنان که در سوره و اللیل قسم کرد به جمله شب، و چنان که در عقیب اینکه آیت قسم کرد به جمله شب. عطیه گفت: قسم است به نماز بامداد. عثمان بن محیصن گفت: قسم است به صبح محرم، و قتاده هم اینکه گفت برای آن که اول سال است، كأنه السنه تتفجر منه. ضحاک گفت: مراد صبح ذو الحجه است به مناسبت و لیل عشر. عکرمة گفت و زید بن أسلم که: مراد صبح همه روزهاست. مقاتل گفت: بامداد همه سال است. بعضی دگر گفتند: سنگهاست که آب از او بیرون می آید، لقوله: وَإِنَّ مِنَ الْجِبَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشْقَقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ «۲». بعضی دگر گفتند: ----- (۱). آج: فرا پیش فرستادمی. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۷۴.

صفحه: ۲۵۳ انفجار الماء من الصخرة على يد موسى - عليه السلام - لقوله تعالى: اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ «۱» فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا «۲» الْآيَةُ. وَ لَيَالٍ عَشْرٍ، مجاهد و قتاده و ضحاک و سدّی و کلبی گفتند: مراد به شبها «۳» دهه ذو الحجه است. عکرمة گفت: برای شرف اینکه ایام را که ایام حج است. مسروق گفت: اینکه ایام فاضلترین ایام سال است، و اخبار بسیار آمد در فضایل اینکه عشر، از آن جمله آن که انس روایت کرد که رسول علیه السلام گفت: هیچ ایام نیست که خدای تعالی دوست تر دارد که بنده در او عمل

صالح کند فاضلتر از اینکه ایام، و روزه هر روزی از او برابر است به روزه یک سال، و قیام هر شبی از او به قیام شب قدر. و در خبر است که رسول را- علیه السلام- گفتند: جوانی هست که اینکه ده روز پیوسته [۱۱۲-پ] روزه دارد. او را بخواند و گفت: چه شنیده‌ای در فضل اینکه ایام! گفت: یا رسول الله! چیزی نشنیده‌ام، جز آن است که اینکه ایام حج است و حاجیان در اینکه ایام در افعال حج باشند، من نیز خواهم تا در خیری باشم. گفت: بشارت باد تو را که هر که یک روز از اینکه دهه روزه دارد، همچنان باشد که صد برده آزاد کرده و صد شتر قربان کرده و صد اسب در ره خدای بر غازیان وقف کرده. چون روز ترویبه باشد و روزه دارد، چنان باشد که هزار برده آزاد کرده و هزار شتر قربان کرده و هزار اسب در سبیل خدای وقف کرده. و چون روز عرفه روزه دارد، چنان باشد که دو هزار برده آزاد کرده و دو هزار شتر قربان کرده و دو هزار اسب وقف کرده بر مجاهدان و دو سال روزه بنویسند او را، یک سال از پیش و یک سال از پس. سعید جبیر روایت کرد از عبد الله عباس که رسول- علیه السلام- گفت: هیچ ایام نیست که عمل در او فاضلتر باشد از اینکه ایام، و خدای دوست تر دارد. ----- (۱).

سوره اعراف (۷) آیه ۱۶۰. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۶۰. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: شبهای عشر.

صفحه ۲۵۴: گفت: یا رسول الله! و لا- الجهاد فی سبیل الله، گفت: و لا الجهاد فی سبیل الله، و نه جهاد کردن در سبیل خدای الا آن که مردی برود و مال ببرد، جان و مال در جهاد بذل کند. و در کتاب یواقیت الحکمۃ می آید که: هر که اینکه ده روزه دارد، خدای تعالی او را ده کرامت دهد: البرکة فی عمره و الزیادة فی ماله و الحفظ لعیاله و التکفیر لسیئاته و التضعیف لحسناته و التسهیل لسکراته و الضیاء لظلماته و التثقیل لمیزانه و النجاة من درکاته و الصعود علی درجاته، بر عمرش برکت کند و در مالش بیفزاید و عیالش را ننگه دارد و سیئاتش مکفر کند و حسناتش مضاعف کند، و سکرات مرگ [۱۱۳-ر] بر او آسان کند و تاریکی گور بر او روشن کند، و ترازوی حسناتش گران بار کند، و از درکات دوزخش نجات دهد و به درجات بهشتش برساند. هر که در اینکه دهه صدقه‌ای دهد، همچنان بود که به پیغامبران خدای داده، و هر که بیماری را بپرسد چنان باشد که پیغامبران را عیادت کرده. و هر که از پی جنازه‌ای برود [همچنان باشد] «۱» که، از پی جنازه شهیدی رفته «۲»، و هر که مؤمنی را مهمان کند همچنان بود که رسول خدای را میزبانی کرده. و هر که برهنه‌ای را باز پوشد، خدای تعالی او را به حله‌های بهشت باز پوشد. و هر که با یتیمی لطف کند، خدای تعالی با او لطف کند. و هر که به مجلس ذکر حاضر آید، چنان باشد که به مجلس مصطفی- صلی الله علیه و آله- حاضر آمده، و اینکه ایامی است که در اینکه ایام بسیار پیغامبران را کرامت بوده است. در خبر آمده است که: روز اول از او مولد ابراهیم خلیل بوده است، و هم در مثل اینکه روز خدای تعالی او را خلیل خود گرفت. و در اینکه روز خدای تعالی ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها باشد.

صفحه ۲۵۵: توبه آدم قبول کرد. هر که در اینکه روز روزه دارد، خدا بیامرزد او را. و عبد الله عیاس روایت کرد که: هر که روز اول از عشر ذی الحجّه روزه دارد، خدای تعالی او را روزه هشتاد ماه بنویسد، و در اول اینکه ماه رسول- علیه السلام- فاطمه را به علی داد به روایت، و به دیگر روایت روز ششم ماه، و روز اول از اینکه دهه رسول- علیه السلام- ابو بکر صدیق را بفرستاد تا سورت براءت بر مشرکان خواند و عهد ایشان ببندازد، جبریل آمد و گفت: خدای می گوید: لا یؤدیها عنک الا أنت أو رجل منک، اینکه سورت کس از تو ادا نکند الا تو یا مردی از تو. رسول- علیه السلام- امیر المؤمنین علی را بفرستاد، و او را باز خواند [۱۱۳-پ]. از پی او برفت، روز سهام او را دریافت به روحا، سورت از او بستند. او گفت: در من آیتی آمد! گفت: نه، و لکن جبریل آمد، گفت: اینکه سورت از تو ادا نکند الا تو یا مردی از تو. گفت: مرا چه فرمود! گفت: تو را مخیر بکرد، خواهی با من بیای و اگر خواهی باز گردی. گفت: باز گردم، باز گشت و رسول را گفت: یا رسول الله! اهلتی لا امر طالت الاعناق لاجله إلی، مرا اهل کاری کردی که گردنها برای آن به من دراز گشت، هنوز به ولایت نارسیده عزل کردی مرا، گفت: من نکردم، خدای فرمود، گفت: ء انزل فی قرآن، در من قرآنی فرود آمد! گفت: نه، و لکن جبریل آمد و گفت: لا یؤدیها عنک الا انت أو رجل منک. و علی برفت و

سورت بر ایشان بخواند روز عرفه و عهد ایشان بینداخت. و در اینکه ایام خدای تعالی رسم خانه به ابراهیم نمود تا بنا کرد بر او فی قوله: وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ (۱). و ابراهیم در اینکه ایام بنای خانه کرد فی قوله: وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ (۲) الاية. و در اینکه ایام ندا کرد و مردم را به حج خواند به فرمان خدای تعالی فی قوله: وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ (۳) الاية. در اینکه ماه فرمود او را در خواب که فرزند را قربان کن، فی قوله: فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ (۴) ----- (۱). سوره

حج (۲۲) آیه ۲۶. (۲). سوره بقره (۲) آیه ۱۲۷. (۳). سوره حج (۲۲) آیه ۳۷. (۴). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۰۲.

صفحه : ۲۵۶ الاية. در اینکه، آیت خدا آمد اسمعیل را فی قوله: وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ (۱)، به اینکه ایام وعده موسی تمام کردند فی قوله: وَآتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ (۲)، و در اینکه ایام توبه داود قبول کردند در شب عرفه. در خبری که صولی آورد در کتاب الوزراء باسناد از رسول- علیه السلام- که گفت: در ذی الحجة شبی است که آن سید شهاست و آن شب ابراهیم خلیل است و در اینکه شب خدای تعالی توبه داود قبول کرد و آن شب عرفه است. هر که در اینکه شب عملی کند از عبادت، او را مزد صد و هفتاد سال عبادت دهند [۱۱۴-ر] و دعایش را اجابت کنند. و در اینکه شب دعا و تضرع و استغفار بسیار کنی (۳) که اینکه شب مباهات است. و در اینکه شب توبه تائبان قبول کنند، و هر نمازی و روزه‌ای و صدقه‌ای که در اینکه ایام باشد مضاعف کنند یکی به هفتصد. و اخبار در اینکه معنی بسیار است، و اینکه قدر کفایت است اینکه جا. أبو روق گفت از ضحاک که: مراد به عشر، دهه ماه رمضان است. أبو ظبیان گفت از عبد الله عباس که: مراد دهه باز پسین ماه رمضان است. یمان بن رباب گفت: دهه اول محرم است که روز دهمش عاشورا باشد، عطیة العوفی را پرسیدند از اینکه آیات، گفت: فجر، اینکه صبح است که می‌بینی. (۴) و شبهای عشر، دهه ذو الحجة است. و شفع، خلقانند، لقوله: تعالی به وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا (۵)، و وتر خداست که یکی است بی مثل و مانند. گفتیم: اینکه حدیث از کسی روایت می‌کنی از صحابه رسول! گفت: بلی، از ابو سعید خدری، از رسول- علیه السلام. جابر عبد الله انصاری روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت: فجر، صبح ذی الحجة، و لیالی عشر دهه اوست (۶)، و شفع روز عید است، و وتر روز ----- (۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۰۷. (۲). سوره اعراف (۷) آیه ۱۴۲. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها:

کنید. [.....] (۴). کا، آد، گا: می‌بینید. (۵). سوره نبأ (۷۸) آیه ۸. (۶). آج، آد، گا: اول است.

صفحه : ۲۵۷ عرفه. و أبو ایوب روایت کرد که رسول را پرسیدند از «شفع» و «وتر»، گفت: شفع عرفه است و عید، و وتر شب عید است. عمران بن حصین گفت از رسول- علیه السلام- که او گفت: شفع و وتر نماز است، بعضی از آن جفت و بعضی از آن ناق (۱). عبد الله زبیر گفت: شفع نفر اول است، و وتر نفر دوم. مروان الفزاری گفت عبد الله زبیر را دیدم بر منبر مکه می‌گفت: [یا [۲] معشر الحاج؟ از ره دور و نزدیک آمده‌ای (۳) با ضعف و قوت، شبها نخفته‌ای (۴) و روزها نیاسوده‌ای (۵) و خویشتن رنجور کرده‌ای (۶)، نباید تا حج خود باطل گردانی (۷) و ندانی (۸) به نظری که بنگری (۹) یا چیزی که بگویی (۱۰)، یا چیزی که بگیری (۱۱)، یا گامی که بنهی (۱۲). یا اهل مکه [۱۱۴-پ]؟ فراخ داری (۱۳) بر حجج آنچه خدا بر شما فراخ کرده است، و اعانت کنی (۱۴) ایشان را به آنچه یاری خواهند که اینان وفد خدایند و حجج خانه خدایند، و ایشان را بر شما حق است. مردی بر پای خاست از جانب زمزم و گفت: بگو تا لیالی عشر کدام است! و «شفع» و «وتر» چیست! گفت: اما لیالی عشر دهه ذی الحجة است، و اما شفع و وتر قوله: فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ (۱۵)، یعنی در نفر اخیر گفت بگو تا یوم الحج الاکبر کدام است! گفت: روز عید نحر است. مجاهد و مسروق و ابو صالح گفتند: شفع که جفت است هر چیز است که -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: طاق. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج و

دیگر نسخه بدلها: آمده‌اید. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: نخفته. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: نیاسوده. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها:

رنجور کرده. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید. (۸). آج: ندانید. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: بنگرید. (۱۰). بگویی / بگوئید.

(۱۱). بگیری / بگیری. [.....] (۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بنهید. (۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: دارید. (۱۴). آج و دیگر نسخه

بدلها: کنید. (۱۵). سوره بقره (۲) آیه ۲۰۳.

صفحه : ۲۵۸ جز خدای باشد از ایمان و کفر و هدی و ضلال، و سعادت و شقاوت، و آسمان و زمین و برّ و بحر و سهل و جبل و خیر و شرّ و آفتاب و ماه و جنّ و انس. و وتر، خداست - جلّ جلاله - که او را همتا و انباز نیست، قال الله تعالی: قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (۱). حسن و ابن زید گفتند: مراد به شفع و وتر خالقانند که بعضی جفتند و بعضی تاق (۲). عطیه گفت از عبد الله عباس که: شفع نماز بامداد است، و وتر نماز شام. قتاده گفت: شفع و وتر عدد است، بهری جفت و بهری تاق (۳). مقاتل گفت: شفع، آدم و حواست، و وتر خدای تعالی، و گفتند: وتر آدم است که خدای تعالی او را شفع کرد به حوا. ابو العالیه گفت: شفع دو رکعت نماز شام است، و وتر رکعت سهام (۴) است از او، و گفتند: شفع صفا و مروه است، و وتر خانه کعبه. حسین بن الفضل گفت: شفع درجات بهشت است که هشت است، و وتر درکات دوزخ است که هفت است، و اینکه قسم به بهشت و دوزخ است. مقاتل حیان گفت: شفع روز و شب است که هر روزی مشفوع است به شبی [۱۱۵-ر]، و وتر روز قیامت است که آن را شب نباشد. سفیان عینه گفت: شفع و وتر خداست - جلّ جلاله - وتر است از آن جا که یکی بی همتاست، و شفع است از آن جا که دوّم هر یکی است (۵) فی قوله: مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثِهِ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ (۶) الایه. ابو بکر وراق را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: شفع متضادّ مخلوقات است چون عزّ و ذلّ و ضعف و قوّت و علم و جهل و قدرت و عجز، و وتر انفراد خداست تعالی به صفات کمال. و گفتند: شفع مسجد مکه و مسجد مدینه است، و وتر مسجد بیت المقدّس. و گفتند: شفع حجّ قارن است و متمّع، و وتر -----

--- (۱). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: طاق. (۳). آج: سیوم، آد، گا: سیم. (۵). آج: باشد. (۶-۴). سوره مجادله (۵۸) آیه ۷.

صفحه : ۲۵۹ حجّ مفرد است. و گفتند: شفع عباداتی است مکرّر چون نماز و روزه و زکات، و وتر عبادتی است که یک بار باشد چون حجّ. و قرّاء خلاف کردند در اینکه لفظ. حمزه و کسائی و خلف و أعمش و یحیی «وتر» خواندند به کسر «واو» و باقی قرّاء به فتح «واو» خواندند، و هر دو لغت [است، و فتح لغت] (۱) اهل حجاز است، و کسر لغت باقی عرب، و اینکه عامتر است و معروفتر. و اللیل إذا یسر، و به حقّ شب چون رود. قتاده گفت: إذا جاء و اقبل، چون روی نهد. مجاهد و کلبی گفتند: شب مزدلفه است، و قرّاء در اینکه لفظ خلاف کردند. مدنیان و ابو عمرو «یسری» خواندند به «یا» در حال وصل، و اینکه قراءت قتیبه و نصیر است از کسائی، و ابو عبید (۲) گفت: [کسائی] (۳) در اوّل در حال وصل بی «یا» خواندی و در حال وقف با «یا»، آنگه از آن رجوع کرد و در هر دو حال بی «یا» خواند برای آن که سر آیت است، و اینکه قراءت ابن عامر است و عاصم و اختیار ابو عبید (۴) اتّباعا للمصحف. و ابن کثیر و یعقوب فی حالتی الوصل و الوقف بی «یا» خواندند. و خلیل احمد علّت حذف «یا» اتّفاق سر آیت گفت، و اهل معانی گفتند: مراد آن است [۱۱۵-پ] که به حقّ شب که در او روند، من باب قولهم: لیل قائم و نهار صائم. فزّاء گفت: عرب «یا» بسیار بیفکنند و اکتفا کنند به کسره، چنان که مهتد و المتعال، قال الشّاعر: کفّاک کف ما تلیق درهما جودا و اخری تعط بالسیف دما اراد تعطی فاکتفی بالكسره عن الیاء، و قال آخر: لیس تخفی یسارتی قدر یوم (۵) و لقد تخف شیمتی اعساری -----

----- (۳-۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴-۲). آج: ابو عبیده. (۵). اساس و همه نسخه بدلها: قومی، چاپ شعرانی (۷۶/۱۲): یوما، با توجه به منابع شعری تصحیح شد.

صفحه : ۲۶۰ مؤرّج گفت: أخفش را پرسیدم از اینکه مسأله. گفت: نگویم تا یک سال (۱) خدمت در سرای من نکنی. گفت: یک سال تمام خدمت او کردم، آنگه گفتم: بیار تا وجه اینکه چیست! گفت: برای آن که مصروف است از وجه خود، چه شب به روز و روز به شب روند (۲) چون او را صرف کردند از وجه خود حظّ او ناقص کردند، و مثله: و ما کانت أمّک بیعاً (۳)، چون صرف کردند اینکه را از باغیّه «تا» ی تأنیث از او بیفکنند. آنگه گفت: هیل فی ذلک قسمّ لیدی حجر، در اینکه که ذکرش رفت جای سوگند است خداوند عقل را، یعنی عاقلان را. لفظ استفهام است و مراد تقریر. و عقل را برای آن «حجر» خواندند که خداوندش را

حجر کند از نابایست، چنان که عقلش خواندند برای آن که عقل کند، یعنی منع کند، و نهی خواندند او را برای آن که نهی کند خداوندش را. و «حجر» منع باشد و محجور ممنوع. آنکه گفت: أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ، گفت: نبینی که خدای تعالی چه کرد به عاد که قوم هود بودند؟ إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ، مفسران خلاف کردند در معنی «إرم». سعید بن المسیب و خالد الزبعی و أبو سعید المقری و عکرمه گفتند: نام دمشق است. محمّد بن مالک القرظی گفت: اسکندریه است [۱۱۶-ر]. مجاهد گفت: امتی اند از امم سلف. قتاده گفت: قبیله‌ای است از عاد. محمّد بن اسحق گفت: جدّ عاد است و هو عاد بن عوص بن إرم بن سام بن نوح. و محلّ او از اعراب جزّ است البّا آن که لا- ینصرف است برای علمیت و تأنیث و عجمه که او اسم قبیله است و یا اسم بقعه، و اگر اسم شخص «۴» کنند علم باشد و اعجمی، و او بدل است از عاد، اَمَّا بَدَلُ الْكَلِّ مِنَ الْكَلِّ، أَوْ بَدَلُ الْبَعْضِ ----- (۱). آج تمام. (۲). آج: در آورند. [.....]. (۳). سوره مریم (۱۹) آیه ۲۸. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: شخصی.

صفحه : ۲۶۱ من الكَلِّ على اختلاف اقوال المفسرين فيه. و قوله: «۱» ذَاتِ الْعِمَادِ، در او خلاف کردند. بعضی گفتند: ذَاتِ الْقُوَّةِ وَ الشَّدَّةِ وَ الصَّلَابَةِ، خداوند قوّت و سختی، و اینکه قول «۲» آنان است که گفتند: ارم، نام مرد است یا نام قبیله. مقداد روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: از قوم عاد مردان بودند که چون ایشان را با حی و قبیله‌ای خصومتی بودی هر یکی از ایشان بیامدی و سنگی عظیم از کوه بکندی بر طول و عرض آن قبیله و بیابوردی و به سر ایشان فرو گذاشتی و هلاک کردی ایشان را. کلبی گفت: طول هر یکی از ایشان چهار صد گز بودی. و گفتند: عرب مرد دراز را معمّد گویند تشبیها لعظامه باعمده الخباء. و بعضی دگر گفتند: ذَاتِ الْعِمَادِ، خداوند ستون «۳»، و اینکه قول آنان است که گفتند: نام ارم بقعه و مدینه است، و برای آن «ذات العمداد» خواند ایشان را که بدوی بودند اهل خیمه به انتجاع رفتندی به طلب آب و گیاه، چون بیافتندی آن جا مقام کردند. و بر اینکه تفسیر شاید تا ارم نام قبیله باشد. و چون به اسم بقعه و مدینه کنند، مراد به «عماد» ستونهای بنا باشد. کلبی گفت: ارم نام پدر زبرین «۴» است از پدران عاد و ثمود [۱۱۶-پ]، و اهل سواد و جزیره از ایشانند، ایشان را عاد ارم گفتند و ثمود ارم. خدای تعالی عاد و ثمود را هلاک کرد و اهل سواد و جزیره بماندند، و ایشان اهل و بر «۵» بودند- اهل خیمه و طالب آب و گیاه بودند. و در شاذ ضحاک خواند: ارم ذات العمداد، اى هلاک ذات العمداد. و الأرم الهلاک، يقال: أرم الشيء يأرم أرمًا إذا هلك، و هم از او روایت کردند که خواند: ارم ذات العمداد، اى اهلکها و جعلها رمیما، یعنی هلاک کرد قوم عاد را. و گفتند: برای آن «ذات العمداد» خواند ایشان ----- (۱). اساس: لها، با توجه به آج تصحیح شد. (۲). اساس و اینکه نام، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳). آد، گا: خداوندان استون. (۴). آج: بزرگترین. (۵). کا: دیر.

صفحه : ۲۶۲ را که بعضی از ایشان بنایی کرد «۱» بر ستونهای محکم بکنده «۲». و عماد «۳» و عمد و عمد جمع عمود باشد. و وهب متبه روایت کرد از عبد الله بن قلابه که او گفت: مرا شتری گم شد، به طلب او در بیابان می گردیدم. در بیابان عدن افتادم، شهری دیدم در آن میان بیابان و حصنی در میان آن شهر و پیرامن آن حصن کوشکهایی بنا کرده بلند. گفت: فرا شدم آن جا و گمان بردم که آن جا کسی باشد که من احوال شتر از او پرسم. بر در آن حصن بنشستم. کس در نمی شد و بیرون نمی آمد و هیچ حسّی و حرکتی نبود. گفت: از اسپ فرود آمدم و اسپ را بیستم و شمشیر بر کشیدم و از در حصن در رفتم، دو بنا دیدم بغایت بلند و محکم، و دو در بر او آویخته از زرّ سرخ مرصع به انواع جواهر. گفت: مدهوش بماندم. در یکی باز کردم، شهرستانی دیدم که مثل آن کس ندیده است و در او کوشکهای معلق بداشته بر ستونهای زبرجد و یاقوت و بر بالای کوشک غرفها بود و بر بالای آن غرفهای دیگر دیدم کرده از زرّ و سیم و لؤلؤ و یاقوت، و درها جمله از زرّ و سیم مرصع به انواع جواهر، و در میان اینکه [۱۱۷-ر] کوشکها به جای خاک مشک و زعفران بود «۴» و به جای سنگ ریزه انواع جواهر از درّ و یاقوت و زبرجد، و در میان سراها بستانها ساخته و انواع درختان میوه نشاخته «۵» و میوهها «۶» به بر آمده «۷» و جویهای آن ساخته از زرّ و سیم، و به جای ریگ مروارید و یاقوت و زبرجد در قعر جویها ریخته، و آن از زیر آب پیدا بود. گفت: چون چنان دیدم و می گردیدم و کس را نمی دیدم، بترسیدم.

آنکه اندیشه کردم، گفتم: مانند اینکه در دنیا هیچ جای نیست، اینکه آلا بهشت نیست که -----
 ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بنا کردند. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بلند. (۳). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، ظاهرا
 «عماد» جمع عمد است نه عمود (!). (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: ریخته بود. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: نشانده. (۶). اساس:
 میوها/ میوه‌ها. (۷). کا، آد، گا: بیرون آمده. [.....]

صفحه: ۲۶۳ خدای ما را وعده داد. گفت: از آن بنادق مشک و عنبر و از آن جواهر که بر زمین ریخته بود مشتی بر گرفتم و چندان
 که خواستم تا جوهری از آن جوهرها که در درها نشانده بود بر کنم نتوانستم، و برگشتم و با یمن آمدم و با مردمان حکایت کردم و
 آن جواهر که آورده بودم اظهار کردم و بعضی بفروختم. اینکه حدیث ظاهر شد و در زبانها افتاد تا به معاویه رسید. کس فرستاد و
 مرا بخواند، و اینکه حال در خلوت از من پرسید. گفت: من چنان که دیده بودم بگفتم. معاویه را باور نمی‌بود. کس فرستاد به
 کعب الأحبار و او را بخواند و گفت: یا کعب الاحبار، در دنیا مدینه‌ای هست از زرّ و سیم و یاقوت و انواع جواهر بر اینکه شکل و
 بر اینکه هیأت! گفت: بلی، هست و من تو را خبر دهم به آن، و آن کس که آن بنا کرد آن شداد عاد کرد، و ذکر اینکه مدینه در
 قرآن است فی قوله: إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ، الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ. معاویه گفت: آن حدیث برای من بگو. گفت: بدان که عاد اولی
 قوم هود نبودند و انما قوم هود از فرزندان عاد اول بودند، و اینکه عاد نخستین را دو پسر بودند «۱» [۱۱۷-پ]: یکی شدید نام بود و
 یکی «۲» شداد. چون عاد هلاک شد، ایشان به پادشاهی بنشستند و مردم را قهر کردند و شهرها بگشادند و به ستم به دست فرو
 گرفتند. آنکه شدید بمرد و شداد بماند و پادشاهی با او افتاد، و پادشاهان زمین مطیع او شدند و او را گردن نهادند، و او مولع بود به
 کتابها خواندن، هر جا که به ذکر بهشت رسیدی خوش آمدی او را و بخواندی و بر آن واقف شدی تا آرزو خاست او را که در دنیا
 بهشتی بنا کند. صد مرد قهرمان را بخواند، با هر قهرمانی هزار مرد استاد و مزدور، و ایشان را بر اینکه گماشت. و به اقصای عالم
 نامه‌ها بنوشت و خبر داد که من بنایی می‌سازم چونین. هر کس به آن مقدار که در خزانه اوست از زرّ و درم و انواع جواهر، باید تا
 مرا یاری دهد. از ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بود. (۲). گا را.

صفحه: ۲۶۴ جوانب روی نهادند و آنچه داشتند بیاوردند. و او را دویست و شست «۱» پادشاه زیر دست بودند. اینکه قهرمانان برفتند
 و آغاز کردند «۲» و اساسها برفتند «۳» در بیابانی ساده راست «۴» خوش هوا، کاریزها بیاوردند و بستانها بساختند و بناها می‌کردند از
 زرّ و سیم و مرصع می‌کردند به جواهر چنان که شداد فرمود بود. و ششصد «۵» سال در بنای آن روزگار برفت. چون تمام بکردند «۶»
 با پیش شداد آمدند و گفتند: تمام بساختیم، و در آن وقت شداد عاد را نهصد سال بود. چون فارغ شدند پیش شداد آمدند و
 گفتند: تمام کردیم. شداد گفت: بروید و پیرامن آن حصنی کنی «۷» و گرد بر گرد آن کوشکها بنا کنی «۸». برفتند و آن چنان که او
 فرموده بود بکردند، چون تمام شد، هزار وزیر را بفرمود تا برگ «۹» ساز آن کردن گرفتند [۱۱۸-ر] که انتقال کنند با آن جا که او
 برای هر وزیری کوشکی «۱۰» فرموده بود. جمله هزار کوشک و هر کوشکی را هزار خانه بر بالای او بود تا در هر خانه‌ای پاسبانی
 باشد. ده سال در آن رفت که ایشان ساز انتقال بکردند، آنکه برخاست با جمله لشکر تا آن جا رود. چون نزدیک آن جایگاه
 برسید، خدای تعالی صیحتی فرستاد از آسمان و جمله هلاک شدند و کس از ایشان در آن جایگاه نشد. و در اینکه روزگار یکی از
 جمله مسلمانان در آن جا شود، مردی کوتاه باشد سرخ روی سرخ موی، خالی بر ابرو دارد و خالی بر گردن، به طلب شتری در
 بیابان می‌گردد، با آن جایگاه افتد و در او شود و ببیند، و مرد حاضر بود، کعب الأحبار باز نگرید مرد را دید، گفت: هذا -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: شصت. (۲). آد، گا: آغاز کار کردند. (۳). آج و دیگر نسخه
 بدلها: برفتند. (۴). آد، گا هموار. (۵). آج: سیصد، آد، گا: پانصد. (۶). اساس بکردند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید
 می‌نماید. (۷-۸). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۱۰). کا، آد، گا: هر وزیری هزار کوشک.

صفحه: ۲۶۵ و الله الرجل «۱»، به خدای که مرد اینکه است. و شعبی روایت کرد از دغفل الشیبانی از جماعتی اهل علم «۲»: چون

سینه مادر کشند، آواز داد که: ای مادر سخت باش در دین خود و هیچ بر مگرد از آن و بر اینکه بلا- صبر کن که عن قریب با رحمت خدای شویم، و اینکه برسد و ثواب خدای بنرسد. فرعون بفرمود تا کودک را بکشند و آنگه مادر را بکشند، و اینکه کودک از آن چهار یکی بود که پیش از وقت سخن گفتند. آنگه فرعون کس «۴» به طلب شوهر او فرستاد- حزیبیل «۵». او بگریخت و در بعضی کوهها پنهان شد. فرعون چند کس را به طلب او فرستاد هر گروهی به رهی برفتند. دو مرد به او رسیدند و او نماز می کرد و سه صف از سباع و وحوش در قفای او نماز می کردند به یک روایت، و به یک روایت پیرامن او صف زده بودند و او نماز می کرد. چون چنان دیدند، برگشتند تا فرعون را خبر دهند. حزیبیل چون -----

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: گماشتند، که بر اساس مرجح می نماید. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: در. (۴). آج: چند کس را. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها از او. [.....]

صفحه: ۲۶۸ ایشان را بدید که بر احوال او مطلع شدند، گفت: بار خدایا؟ دانی که صد سال است که من ایمان خود پنهان می دارم «۱». از اینکه هر دو آن کس که اینکه حال بر من پوشیده دارد و خبر ندهد، با [ر] «۲» خدایا؟ او را توفیق ده و هدایت به دین تو و مرادهای دنیا حاصل کن او را، و آن کس که اینکه حال من اظهار کند بار خدایا! هلاک او معجل کن [۱۲۰-ر] و باز گشت او با دوزخ کن. یکی از ایشان در راه که می آمد، در آن حال اندیشه می کرد و در آن که سباع و وحوش چگونه مراقبت و محافظت می کردند حزیبیل را، اینکه حدیث او را لطف شد ایمان آورد در دل، و آن دیگر برفت و فرعون را خبر داد از آنچه دیده بود. فرعون گفت: بر اینکه که می گویی با تو که گوای می دهد! گفت: فلائن. او را بیاوردند، گفت: چه گویی در اینچ «۳» اینکه مرد می گوید! گفت: من خبر ندارم از آنچه او می گوید، و اینکه گوای نداد. فرعون بفرمود تا آن را که سعایت کرده بود بر دار کردند، و اینکه را که خبر نداد عطا دادند و بناختند و رها کردند. چون اینکه حال [برفت] «۴» آسیه بنت مزاحم- که زن فرعون بود و مؤمنه بود- و سالیان دراز ایمان خود پنهان داشت، فرعون را ملامت کرد و گفت: زنی بی گناه را که مدتها حق خدمت داشت بر ما، او را بکشتی؟ فرعون گفت: همانا تو نیز دیوانه شده ای چنان که او. گفت: من دیوانه نشده ام، و لکن خدای تو و خدای من و خدای جهانیان آن است که آسمان و زمین آفرید و کوه و دریا. فرعون خشم گرفت و او را از پیش خود براند و کس فرستاد و پدر و مادر او را حاضر کرد و گفت: همان دیوانگی که ماشطه را گرفته بود، اینکه را گرفته است. مادر و پدر بر او رفتند و او را گفتند: تو را چه رسید! گفت: خیر و سلامت، جز آن است که مرا از ----- (۱). کاه، آد، گاه بار

خدایا. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳-۴). آج و دیگر نسخه بدلها: آنچه.

صفحه: ۲۶۹ کفر و ظلم فرعون دل بگرفت و بیش از اینکه طاقت نیست مرا از اینکه دیدن و تحمّل کردن. گفتند: مکن که شوهر تو خدای آسمان و زمین است. گفت: اگر چنان است که شما گفتی «۱»، بگویی «۲» تا برای من تاجی کند و آفتاب بر مقدمه او نهد و ماه مؤخره و ستارگان گرد بر گرد او. گفتند: او اینکه نتواند کردن. گفت: خداوند [۱۲۰-پ] و آفریدگار اینکه چیزها آن باشد که بر اینکه قادر باشد و اینکه چیزها مسخر او باشند. فرعون بفرمود تا او را نیز چهار میخ کردند. عند آن حال آسیه گفت: رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَ نَجِّنِي مِنَ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ «۳»، یعنی اینکه نوع عذاب که او بدعت نهاده بود. وَ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ «۴»، یعنی قوم فرعون. خدای تعالی درهای آسمان بر گشاد و جای آسیه باز نمود در بهشت تا آن عذاب بر او آسان شد. و جان او برداشت و او را به جای خود برسانید در بهشت. و بعضی دگر گفتند: «او تاد» عبارت است از طول مدت و ثبات مملکت او چنان که او تاد باشد در زمین، و علی هذا قول الشاعر: فِي ظِلِّ مَلِكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ. الَّذِينَ طَعَّوْا فِي الْبِلَادِ، آنان که در زمین طغیان کردند و از حد و اندازه خود برفتند. فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ، و در زمین فساد بسیار کردند. فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ، خدای تو محمد تازیانه عذاب بر ایشان ریخت. قتاده گفت: «سوط» نوعی است از عذاب. سدی گفت: هر روز ایشان را لونی عذاب باشد، و گفتند: آلت عذاب باشد. و درست آن است که: استعاره است، چون تازیانه آلت عذاب باشد، استعاره کرد آن را برای عذاب کید القدره و ید

النعمه، قال الشاعر: ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: گفتید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بگوید. (۳-۴). سوره تحریم (۶۶) آیه ۱۱.

صفحه : ۲۷۰ ألم تر ان الله أظهر دينه و صب على الكفار سوط عذاب إن ربك لبالمِصاد، جواب قسم است. عبد الله عباس گفت: بحيث يرى و يسمع، یعنی می بیند و می شنود افعال و اقوال شما. مقاتل گفت: یعنی بر رصد ایشان است بر صراط، و آن فریشتگانی اند خدای را بر کناره دوزخ با کلابها و معالقی و محاجن. ضحاک گفت: به مرصد است ظالمان را [۱۲۱- ر]. حسن و عکرمه گفتند: راصد است اعمال بنی آدم را. مقاتل گفت: یعنی گذر خلقان بر من است. عطا گفت: یعنی کس از او فوت نشود. یمان گفت: از او محیص نیست. و مرصاد و مرصد، جای رصد باشد که باج به آن بایستد برای آن تا باج کاروان ستاند «۱». و جمع، «مرصد»، مراصد بود و جمع «مرصاد» مراصید بود. مقسم روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: بر جسر دوزخ هفت جای است که مردم را بدارند و پیرسند. در اولش پیرسند از شهادت «أن لا اله إلا الله»، اگر از عهده آن بیرون آید رها کنند تا به دوم رود و الا از آن جا در دوزخ اندازند. چون به دوم رسد، از نمازش پیرسند، اگر از عهده بیرون آید، و الا همان معامله کنند با او. و چون به سهام رسد، از زکاتش پیرسند، اگر از عهده بیرون آید به چهارم گذارند آن جاش از روزه پیرسند، اگر جواب دهد به پنجم گذارند. او را، آن جاش از حج پیرسند. چون جواب دهد از آن جاش به ششم گذارند. آن جاش از عمره پیرسند. چون به هفتم رسد، آن جاش از مظالم پیرسند، اگر از عهده بیرون آید و الا مطالبت کنند او را به آن، و آن اعواض او بگیرند و به حضان دهند و او را به بهشت برند. و قول درست آن است که: اینکه کنایت است از آن که حکم و امر خدای تعالی خلقان را به مرصد است بر وجهی که ایشان را از آن محیص نیست، چنان که مرد رهرو «۲» را در مضیق راه از باج بان «۳» محیص نباشد، و ره جز آن نبود. --- (۱). کا: که باج آن جایگه ستانند. (۲). آج: راه. (۳). کا: باج وان/ با جوان.

صفحه : ۲۷۱ فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ، گفت: اما آدمی چون خدای تعالی او را به نعمت ابتلا کند، اکرام کند و منعم دارد، او را تن درستی دهد و نعمت و مال بسیار. فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَن، گوید: خدای مرا اکرام کرد، آن مر خویشتن بر خدای «۱» حقی شناسد و چنان داند [۱۲۱- پ] که آن بر خدای در حق «۲» واجب بوده است. و أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ، اما چون او را امتحان کند به درویشی و روزی بر او تنگ کند، يقال: قدر عليه و قتر يقدر و يقدر قدرا و قترا «۳» إذا ضيق عليه فاذا بالغ في ذلك قالوا: قدر و قتر. فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَن، به شکایت برون آید و گوید: خدای مرا اهانت کرد. بیان احوال آدمی کرد که نه در نعمت شاکر باشد نه بر محنت صابر. عامه قراء به تخفیف «دال» خواندند، و ابن عامر و ابو جعفر به تشدید خواندند من التقدير. آنچه حق تعالی رد کرد بر او و گفت: کلبا، و اینکه کلمت ردع و تنبیه است، یعنی خلاف آن است که او گفت من او را توانگری نه برای کرامت او دادم، و درویشی نه برای هوان او، بل برای مصالحی که من شناختم در تکلیف. و اکرام و اهانت من به درویشی و توانگری نباشد، و إنما اکرام و اهانت من به توفیق و خذلان باشد و آن نیز هم مبتدا نبود. فزاء گفت: معنی «کلبا» آن است که نبایست تا چنین کند که کرد، و لکن چنان بایست تا شاکر باشد از من در همه حال. آنچه گفت: لا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ، بیان کرد که: من اهانت آنان را که کردم برای آن کردم که یتیم را اکرام نکنند و یکدیگر را حته نکنند بر طعام دادن درویش. اهل بصره «یکرمون» و «یحاضون» و «یاکلون» و «یحبون» جمله افعال به «یا» خواندند خبرا عن الغائبين، و باقی قراء به «تا» ی خطاب خواندند. و کوفیان ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: و از خود بر خدای. (۲). کا، آد، گا او. (۳). کا، آد، گا: يقال: قتر يقتر قترا.

صفحه : ۲۷۲ خواندند: «و لا تحاضون» به فتح «تا» و به «الف» و التقدير: تتحاضون، أي لا يحض بعضكم «۱» بعضا، و باقی قراء «و لا يحضون» خواندند از بنای ثلاثی من الحض و هو الحث، يقال: حض و حث و حرض لمعنى واحد [۱۲۲- ر]. و شیرزی از کسائی روایت کرد: «تحاضون» به «تا» ی مضموم از بنای مفاعله به «تا» ی خطاب. و تَأْكُلُونَ الثَّرَاثَ أَكْلًا لَمَّا، گفت: میراث می خورند، یا بر خطاب: میراث می خوری «۲» خوردنی مجموع. و اللم، الجمع لم شعثه يلمه لما و الم به إذا نزل به كأنه إذا نزل به حمله علی ان يلمه له

شیئا يأكله. حسن گفت: معنی آن است که نصیب خود و نصیب دیگران بخورد. ابن زید گفت: اَکَل لَمْ (۳) آن باشد که هر چه یابد فراهم روید (۴) و بخورد و حلال و حرام نپرسد، مال خود و مال دیگران بخورد. گفتند: برای آن گفت: خدای تعالی که ایشان زنان را و کودکان را میراث ندادندی، گفتندی: میراث مردان تیغ زن (۵) را باشد، و اینکه آیت بخواند: یَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ (۶) الایه. وَ تُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا، اَی کثیرا من جمام الماء فی الحوض و اجتماعه فیه، و مال دوست می‌دارند دوستی بسیار، یعنی دوستی بغایت. آنکه خبر داد تلهف و تحسیر ایشان، گفت: کَلَّمَا، یعنی نه چنین بایست که بودند، بر خلاف اینکه بایست بودن ایشان را (۷)، آنکه گفت: إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ، چون زمین را خورد کنند. دَكًّا دَكًّا، اَی مَرَّةً بعد اخری، یک بار پس از دیگر. و الدک و الدق واحد. (۱). اساس، کا: بعضهم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌خورید. [.....] (۳). آد، گا: و لم. (۴). آج: کرد، کا، آد، گا: گیرد. (۵). آج: تیغ زنان. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۲۷. (۷). اساس گفت، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید.

صفحه ۲۷۳: وَ جَاءَ رَبُّكَ، اَی أمره و حکمه و قضاءه، علی حذف المضاف و اقامة المضاف إليه مقامه، برای دلالت عقل که برخاسته است تو را بر آن که خدای تعالی جسم نیست که حرکت و انتقال بر او روا باشد از جایی به جایی، چه اجسام محدث است و او قدیم است - تعالی علوا کبیرا. وَ الْمَلَكُ صَفًا صَفًّا، و فریشتگان می‌آیند صف از پس صف. وَ جِئَ یَوْمَئِذٍ [۱۲۲-پ] بِجَهَنَّمَ، آن روز دوزخ را بیارند. ابو سعید خدری گفت: چون اینکه آیت آمد، رسول را - علیه السلام - لون بگردید و بغایت متغیر شد چنان که بر او ظاهر شد و صحابه بدانستند و کس زهره نداشت تا رسول را از آن حال بپرسد. نزدیک امیر المؤمنین علی آمدند و گفتند: یا أبا الحسن کاری فتنده است که رسول - علیه السلام - از آن دل تنگ شد و متغیر اللون، و ما را انبساط آن نیست که بپرسم از او. بیا تا بررسی تا چه افتاده است. امیر المؤمنین پیامد و رسول نشسته بود، از پس پشت او در آمد و او را در بر گرفت و بوسه‌ای بر میان دو کتف رسول داد و گفت: یا رسول الله؟ تن و جان من فدای تو باد؟ چرا متغیر شده‌ای، و چه افتاد که از آن دل تنگ شدی! گفت: جبریل آمد و آیاتی آورد بر من سخت، آنکه اینکه آیت بخواند: کَلَّمَا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ، اِلی قوله: وَ جِئَ یَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ، امیر المؤمنین (۱) گفت: یا رسول الله: دوزخ را چگونه آرند! گفت: دوزخ [را] (۲) هفتاد هزار فریشته به هفتاد هزار زمام به عرصه قیامت آرند. و دگر خبر چنان است که: جمره‌ای از جمرات دوزخ به هفتاد هزار زمام به عرصات آرند. آنکه گفت: یک شرر از او پدید آید که اگر آن فریشتگان دفع نکنند جمله اهل جمع بسوزند. آنکه خازنان گویند: یا رسول الله بشارت باد تو را که خدای تعالی گوشت و پوست تو بر آتش حرام کرده است. عند آن حال هر کسی (۱). آج: امیر المؤمنین علی. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه ۲۷۴: گوید: اِلَهِی نَفْسِی نَفْسِی، مگر رسول ما - علیه السلام - که او گوید: امتی امتی. عبد الله مسعود و مقاتل گفتند: در اینکه آیت: روز قیامت دوزخ را بیارند به هفتاد هزار زمام، هر زمامی به دست هفتاد هزار فریشته و دوزخ را [۱۲۳-ر] تَغِیْظُ و زفیری باشد تا او را بر چپ عرش بدارند. یَوْمَئِذٍ یَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ، گفت: آن روز آدمی حال خود اندیشه کند. آنکه گفت: وَ أَنَّى لَهُ الذِّكْرُ، آن جا چه جای اندیشه باشد، یعنی سود ندارد او را، چه وقت تفکر و تذکر نباشد برای آن که تکلیف زایل باشد و إلیه حاصل. یَقُولُ یا لَیْتَنِی، آدمی یعنی آدمی کافر گوید و تمنا کند که: کاشک (۱) تا من در حیات دنیا برای اینکه حیات عقبی چیزی حاصل کرده بودمی و تقدیم کرده و اینکه جا فرستاده تا مرا ذخیره‌ای بودی. آنکه بیان کرد که اینکه تحسیر و تلهف او را سود ندارد و اینکه تمنا از او غنا نکند: فِیَوْمَئِذٍ، چه آن روز روزی باشد که آن عذاب که خدای کند کس نکند (۲)، و آن بند که او نهد کس نهد (۳). بر قراءت بیشتر قراء (۴)، چه عامه قراء «یعذب» و «یوثق» خواندند به کسر «ذال» و «ثا» علی اضافة الفعل الی «احد» و [رد] (۵) الضمیر الی الله، و التقدير: لا یعذب احد فی الدنيا کعذاب الله فی الاخرة و لا یوثق أحد کوثاقه. و کسائی و یعقوب خواندند: به فتح «ذال» و «ثا» علی الفعل المجهول، یعنی آن روز که اینکه انسان را عذابی کنند که مانند آن کس را نباشد، و بندی نهند که چنان بند

کس را نباشد. فزاء گفت: اینکه مردی است معین و «لام» در او تعریف عهد راست نه تعریف جنس، یعنی «۶» مفسران گفتند: امیة بن خلف ----- (۱). کا، آد، گا: کاشکی. (۲). آج، کا و لا یوثق وثاقه احد. (۳). کا، گا اینکه معنی. (۴). گا است. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۶). آد، گا: بعضی.

صفحه : ۲۷۵ الجمحی است، و روایت کرده‌اند که: اینکه قراءت باز پسین، قراءت رسول است - علیه السلام. و گفتند: ابو عمرو بن العلاء از قراءت اول بازگشت و با اینکه قراءت آمد، [و اینکه قراءت] «۱» اختیار ابو عبید «۲» و ابو حاتم است. یا ایتها النفس المطمئنة، آنکه خطاب کرد با آن که نفس او ساکن باشد [۱۲۳-پ] به وعد خدای تعالی و آن را تصدیق کند. ابن زید گفت: نفس مطمئنه آن است که به هیچ طاعت خلل نکرده باشد و هیچ معصیت را ارتکاب نکرده باشد، او را در در مرگ بشارت دهند به بهشت. نفس او ساکن شود به آن. و گفتند: نفس مطمئنه، نفسی باشد مؤمن متیقن به خدای تعالی. نفس او به علم ساکن باشد از خطرات شبهات. کلبی و ابو روق گفتند: اینکه خطاب در قیامت باشد آن را که او را روی سپید باشد و نامه به دست راست دهند. او به اینکه علامات ایمن باشد و ساکن نفس بود و داند که از اهل بهشت است به وعده سابق در حق اینان به بهشت. عطیه گفت: نفسی باشد راضی به قضای خدای تعالی که آنچه قضاء محتوم باشد به او برسد. ابن کیسان گفت: نفسی باشد مخلص، و گفتند: مطمئن باشد و ساکن به نام خدای، بیانه قوله: *أَلَا يَذْكُرُ اللَّهُ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ* «۳»، و گفتند: متوکل بر خدای واثق به ضمان او روزی را. ارجعی *إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً*، با نزدیک خدای شو راضی از خدای و خدای از تو راضی. علما خلاف کردند در تأویل اینکه آیت و وقت اینکه مقاتل. بعضی گفتند: اینکه آنکه باشد که بنده در نزع بود. اسمعیل بن ابی صالح گفت: اینکه آن ساعت باشد که جان می سپارد، چون به قیامت آید گویند: *فَادْخُلِي* «۴» ارجعی *إِلَى رَبِّكَ*، ای صاحبک یعنی [۱۲۴-پ] *جسد تلک النفس*، در وقت آن که خدای تعالی جانها باز آفریند در اجساد و گوید: ای جانها: با تنها روی «۱» *خشنود* و [من] «۲» از شما *خشنود*، و اینکه قول عکرمه و ضحاک است و روایت عوفی از عبد الله عباس، و دلیل اینکه تأویل قراءت عبد الله عباس است که او خواند: *فادخلی فی عبدی*، بر توحید. حسن گفت معنی [آن است] «۳» که: ارجعی *إِلَى ثَوَابِ رَبِّكَ* و کرامته، با ثواب و کرامت خدای شو. بعضی دگر گفتند: اینکه خطاب در دنیا باشد، یعنی ای نفس ساکن شده به دنیا؟ با درگاه خدای شو به ترک دنیا و طلب آخرت. و نصب «راضیه مرضیه» بر حال است. *فَادْخُلِي فِي عِبَادِي*، گفت: در میان بندگان من شو، یعنی آن کن که بندگان من کنند و شرط بندگی به جای آر و آنکه در بهشت می شو، یعنی در باب دخول بهشت حاجت جز به آن نیست تا به شرط بندگی باشد. و جمله داخل است در اینکه از فعل طاعات و اجتناب مقبحات. مقاتل و قرظی گفتند: «فی» به معنی «مع» است، ای *أَدْخِلْ جَنَّتِي* مع عبادی. و در آیت تقدیم و تأخیری هست، و اینکه قول بعید است برای آن که بر اینکه تقدیر «و ادخلی» دوم زیادت باشد، و نیز ترک ظاهر کردن بی دلیل روا نباشد. صالح بن حیثان گفت: آیت در حمزه عبد المطلب «۴» آمد روز احد که روح او در روضه‌ای است از روضه‌های بهشت، مکرم و مشرف بنزدیک خدای تعالی تا روز قیامت که با او دهند. و گفتند: در خیب بن عدی آمد آنکه که اهل مکه او را بیاویختند، و روی او به مدینه کرد [ند]، او گفت: بار خدایا؟ اگر مرا بنزدیک تو -----

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: روید، آد، گا از من. (۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). کا، آد، گا: حمزه بن عبد المطلب.

صفحه : ۲۷۸ خیری هست، روی من با قبله گردان. خدای تعالی روی او با قبله گردانید بی آن که کسی دست به او [۱۲۵-ر] برد، و اگر آیت خاص بود در یک شخص، حکم او عام بود جمله آنان را که به اینکه صفت باشند از مؤمنان «۱».

----- (۱). اساس و الموفق، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید، کا، آد، گا خدای تعالی ما را از ایشان کناد، آد، گا ان شاء الله تعالی.

سوره البلد

(اینکه سورت مکی است و بیست آیت است و هشتاد و دو کلمت است و سیصد و بیست حرف است. و روایت است از زر «۱» از ابی‌کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که اینکه سورت بخواند، خدای تعالی او را ایمن کند روز قیامت [مت] «۲» از خشم خود.

[سوره البلد (۹۰): آیات ۱ تا ۲۰]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ (۱) وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ (۲) وَالْوَالِدِ وَمَا وَلَدَ (۳) لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ (۴) أَيْحَسِبُ أَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ (۵) يَقُولَ أَهْلَكَ مَالًا لِيُدَّ (۶) أَيْحَسِبُ أَنْ لَمْ يَرَهُ أَحَدٌ (۷) أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ (۸) وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ (۹) وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ (۱۰) فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ (۱۱) وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ (۱۲) فَكَيْ رَفَعْتَهُ (۱۳) أَوْ إِطْعَمَهُ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ (۱۴) يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ (۱۵) أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ (۱۶) ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ (۱۷) أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ (۱۸) وَالَّذِينَ كَفَرُوا بآيَاتِنَا هُمْ أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ (۱۹) عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤَصَّدَةٌ (۲۰)

[ترجمه]

قسم نکنم به اینکه شهر. و تو فرود آمده‌ای به اینکه شهر. و پدری و آنچه زاد. بیافریدیم آدمی را در سختی. می‌پندارد که توانا نشود بر او کسی. می‌گوید هلاک کردم مالی بسیار. می‌پندارد که نمی‌بیند او را کسی.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها: زر حیش. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

صفحه: ۲۸۰ نکرديم او را دو چشم. و زبانی و دو لب. و ره نموديم او را به دوره «۱». در نشد در عقبه. و چه آگاه کرده است تو را که چیست آن عقبه. گشادن گردنی. یا طعام دادنی در روزی خداوند گرسنگی. بی‌پدری را خداوند خویشی. یا درویشی را خداوند درویشی. پس بود از آنان که ایمان آوردند و اندرز کردن به صبر و اندرز کردند به بخشایش. ایشان اهل دست راست‌اند. و آنان که کافرند به آیت‌های ما ایشان اهل چپ‌اند. بر ایشان آتش باشد در فرو گرفته «۲». قوله: لا- أُقْسِمُ، اختلاف اقوال در اینکه باب «۳» برفته است که بعضی گفتند: «لا» صله است، و بعضی گفتند: همزه استفهام مقدر است بر سبیل تقریر و انکار، و مراد به شهر مکه است، گفت: قسم نکنم به اینکه شهر. وَأَنْتَ حِلٌّ وَالْحَلَّ الْحَلَالُ، و تو حلالی در اینکه شهر، یعنی آن یک ساعت که خدای تعالی رسول را حلال کرد که آن جا کافران را کشد و اسیر کند. (۱). آج: او را راه حق و باطل. (۲). آج: آتشی است باز بسته. (۳). کا، آد، گا: در لا اقسام.

صفحه: ۲۸۱ و اینکه روز فتح بود که رسول را حلال کردند در حرم که قتل کند و قتل کند. ابن خطل را بکشتند و او دست در استار کعبه زده بود. و مقیس بن صبابه را و جماعتی دیگر را. آنگه رسول- علیه السلام- گفت: إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فَهِيَ حَرَامٌ أَلِيَّ أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ لَمْ تَحِلْ لِأَحَدٍ مِنْ قَبْلِي وَلَا تَحِلُّ لِأَحَدٍ بَعْدِي وَ لَمْ تَحِلْ لِي إِلَّا سَاعَةٌ مِنْ نَهَارٍ فَلَا يَعْصِدُ شَجَرُهَا وَلَا يَخْتَلِي خَلَاهَا وَلَا يَنْفِرُ صَيْدُهَا وَلَا تَحِلُّ لِقَطْعَتِهَا إِلَّا لِمَنْشَدُ، گفت: خدای تعالی مکه [حرام] «۱» کرد آن روز [۱۲۶-۱] ر که آسمان و زمین آفرید، و حرام است تا به روز قیامت پیش از من حلال نبود کس را و پس از من حلال نباشد، و مرا نیز یک ساعت از روز حلال بود، درختان او نشاید بریدن و گیاه او نشاید بریدن و صیدش نشاید رمانیدن، و آنچه در او بیابند برنشاید گرفتن، و حلال نباشد. بر گرفتن الا منشدی را که تعریف کند. عباس گفت: یا رسول الله؟ إلا الاذخر. رسول- علیه السلام- گفت:

إلا- الإذخر، اذخر را استثنا کرد. اگر گویند: شاید تا رسول- علیه السلام- به قول عباس تحلیل و تحریم کند، گوییم از اینکه دو جواب است: یکی آن که رسول- علیه السلام- اینکه استثنا خواست کردن برای مساس حاجت مردم به اذخر عباس سبق برد به سؤال رسول- علیه السلام- آنچه در دل داشت از استثنا اذخر بگفت. جواب دیگر از آن است که: ممتنع نباشد که خدای تعالی اینکه ضرب تحلیل و تحریم در اینکه روز با رسول افکنده باشد و اعلام کرده او را (۲) که آنچه بر لفظ تو برود، صلاح به آن متعلق است. و جواب اول معتمد است. قولی دگر آن است: وَأَنْتَ حَلٌّ لِّأَيِّ حَالٍ نَازِلٍ مَّقِيمٍ، یقال: رجل حل، أي حلال و الشیء حل بل، أي حلال مباح، و رجل حل أي حال، یعنی و تو به اینکه شهر فرود آمده‌ای. وَالْإِدِّ وَ مَا وَلَدَ، و نیز قسم نکنم (۳) به پدر و آنچه زاده. مجاهد و قتاده و ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۲). اساس آنچ/ آنچه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. (۳). آج: بکنم، کا، آد، گا: کنم.

صفحه : ۲۸۲ ضحاک و ابو صالح گفتند: مراد به «والد» آدم است، و «ما ولد» یعنی فرزندان آدم. ابو عمران الجونی (۱) گفت: «و والد» ابراهیم، «و ما ولد» فرزندانش. عکرمه و سعید جبیر گفتند: «و والد» آن که او را فرزند باشد، «و ما ولد» آن که او را فرزند نباشد که عاقر بود. و بر اینکه قول «ما» نفی باشد و معنی مستقیم نشود الا به اضماری. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ، اینکه جواب قسم است، گفت [۱۲۶-پ]: به حق اینکه چیزها که ما آدمی را در شدت و سختی و مقاسات و مکابده آفریدیم. اول مضیق رحم بود، آنکه در بند قماط بود، آنکه در بند مکتب و تعلم، آنکه در بند تکلیف، آنکه در بند انواع مصایب و حوادث تا اینکه همه را مکابدت و مقاسات می‌کند. عبد الله عباس گفت: فی نصب و تعب. حسن گفت: مکابدت می‌کند شاید دنیا و آخرت را، و روایتی دگر از آن است [که] (۲): مکابدت شکر کند بر سزاء و مکابدت صبر کند بر سزاء. عمرو بن دینار گفت: مراد آن است که دندانهای او به درد آید. و اصل «کبد» در لغت شدت باشد و غلظت، یقال: تکبد اللبن اذا غلظ، و منه الکبد لانه کالدم المتکبد، مانند خونی بسته باشد، قال لبید: [یا] (۳) «عین هلمما بکیت اربداذ قمنا و قام الخصوم فی کبد مجاهد و ابراهیم و عکرمه و عبد الله شداد و عطیه و ضحاک گفتند: یعنی [فی] (۴) انتصاب قامه و اعتدال خلق، ما آدمی را قایم منتصب آفریدیم، منبطح (۵) نیافریدیم. عبد الله عباس گفت: هیچ حیوان نیافرید خدای تعالی منتصب مگر آدمی را، و الا جمله بر چهار پای روند و بیشتر. مقاتل گفت: فی قوه، و مراد به انسان اسید بن کلدۀ بن اسید بن خلف است و او را ابن الأشدین گفتندی، و او به قوت به صفتی بود که ادیمی عکاظی بیاوردندی، او پای بر آن جا نهادی، به ده ----- (۱). کا، آد، گا: ابو عمران الجونی. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۵). آج: مسطح.

صفحه : ۲۸۳ مرد خواستندی تا از زیر پای برون آرند. ادیم پاره پاره شدی، و چندان که پای او بر آن بودی در زیر قدم او بماندی. و بعضی دگر گفتند: فی شدۀ الأمر و النهی و الثواب و العقاب [۱۲۷-ر]. ابن زید گفت: خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ، یعنی آدم را. فی کبید، أي فی وسط السماء. و کبد السماء و کبده واحد. ابو بکر و راق گفت: لا یبلغ هواه و لا یدرک مناه، چندان که پیش تا زد مراد خود در نیابد. ابن کیسان گفت: یعنی منتصب باشد در شکم مادر، چون خواهد تا برون آرد نگوسار کند (۱) او را و سرنگون کندش. بعضی دگر گفتند: أي فی غلظۀ کبد و قساوۀ قلب، ما او را سخت دل ستبر جگر آفریدیم با ضعف ترکیب او، و صف خبث دخیله (۲) او کرد. جعفر گفت: فی بلاء و محنة. ابن عطا گفت: فی ظلمۀ و جهد. أیَحْسَبُ الْإِنْسَانَ (۳)، یعنی اسید بن کلدۀ بن الاسید، اینکه مردمی پندارد که کس بر او قادر نباشد، برای آن که او قوتی تمام دارد، و گفتند: مراد به انسان ولید مغیره است. یَقُولُ أَهْلَكَتَ مَا لَأُ بُدًّا، می‌گوید: مالی بسیار هلاک کردم در خصومت محمد. مقاتل گفت: آیت در حارثۀ بن عامر بن نوفل بن عبد مناف [آمد] (۴)، و او به ظاهر در مسلمانی آمده، رسول او را کفّارت فرمودی، گفت: مال من در کفّارات و نفقات تلف شد تا در دین محمد رفتم. و اصل «لبد» من تلبد الشعر اذا ترکب و تکائف فصار کاللبد. و ابو جعفر خواند: «لبدا» به تشدید «با» و هو جمع لا بد، کراکع و رکع و ساجد و سجد. و مجاهد خواند: «لبدا» به دو ضمّه مخفّف، کقولهم: أمر نکر و رجل خبث، و باقی قراء به ضمّ «لام» و فتح «با» ی --

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: نگوئسار کند. (۲). آج، کا: و حیلہ. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد، چاپ شعرانی (۹۲/۱۲): أَيْحَسْبُ أَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]

صفحه: ۲۸۴ مخفف. و آن را دو وجه باشد: یکی آن که جمع «لبدۀ» باشد کغرْفه و غرف و ظلمه و ظلم، و یکی آن که واحد باشد، کقشم و حطم. و اینکه اسم معدول نیست [۱۲۷-پ] برای آن که مصروف است. أَيْحَسْبُ أَنْ لَمْ يَزَهْ أَحَدٌ، می‌پندارد که کس او را نمی‌بیند، یعنی اینکه هر دو گمان خطاست: آن که پنداشت که [کس] «۱» بر او قادر نباشد و کس او را نبیند، بل خدای تعالی بر او قادر است و او را ببیند «۲». و گفتند: مراد به «أحد» محمد است - صلی الله علیه «۳»، یعنی می‌پندارد که محمد او را نمی‌بیند در انفاق که اینکه مال که دعوی می‌کند نفقه نکرده است و دروغ می‌گوید. سعید جبیر و قتاده گفتند معنی آیت آن است که: او گمان می‌برد که هیچ کس نمی‌بیند او را که فردای قیامت او را مطالبت کند که اینکه مال از کجا جمع کرد و کجا وضع کرد و از چه منع کرد و در چه صرف کرد، یعنی خدای - جل جلاله. عبد الله عباس روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: روز قیامت «۴» بنده را رها نکنند که قدم از قدم بردارد تا از عهده چهار چیز بیرون نیاید «۵»: از عمر که در چه به سر برد، و از مالش که از کجا کسب کرد و کجا خرج کرد، و از علمش که چگونه بر آن کار کرد، و از دوستی ما که اهل البیتیم. و بحسب و بحسب خوانده‌اند، یقال: حسب يحسب و يحسب جميعا. عمر عبد العزيز «۶» گفت که: مرا مردی از بنی عامر روایت کرد از پدرش که او گفت: در قفای رسول نماز کردم، اینکه سورت بخواند و در هر دو جای «يحسب» خواند به کسر «سین».

----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌بیند. (۳). آج و اله و سلم. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها هیچ. (۵). کا، آد، گا: بر نیاید. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: عمر بن عبد العزيز.

صفحه: ۲۸۵ أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ، آنکه او را یاد داد نعمتهایی که با او کرد و بر او شمرد آنچه او را فراموش بود، گفت: نه ما او را دو چشم دادیم و زبان دادیم، و دو لب. قتاده گفت: نعمتهای خدا بر ما متظاهر است، خدای ما را بر آن تقریر می‌کند تا شکر او [۱۲۸-ر] کنیم. ابو حازم روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت، خدای تعالی گفت: در بعضی کتب: یا بن آدم؟ اگر زبانت با تو منازعت کند در آنچه با تو حرام کرده‌ام، در پیش او دو طبقه نهادم، یعنی دو لب تا اطباق کنی و فراهم آری. و اگر چشم با تو منازعت کند در آنچه بر تو حرام کرده‌ام، در پیش او دو طبقه کردم از جفن و کفله او تا اطباق کنی. و اگر فرج با تو منازعت کند در محرمات، در پیش او دو طبقه کردم از پایهای تو تا اطباق کنی بر او. وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ، و هدایت کردیم او را به دو طریق. بیشتر مفسران بر آنند که مراد به دو طریق، ره خیر و شرّ است. و اینکه قول روایت کرده‌اند از رسول علیه السلام - و از امیر المؤمنین علی، و رسول - علیه السلام - گفت: إنما هما نجدان نجد الخير و نجد الشر فما يجعل نجد الشر احب اليكم من نجد الخير، گفت: آن دو طریق است، طریق خیر و طریق شرّ، چیست آن که راه شرّ بنزدیک شما دوست «۱» کرده است از راه خیر. و محمد بن کعب گفت از عبد الله عباس و سعید مسیب و ضحاک گفتند: مراد به «نجدین» پستانهای مادر است که کودک را در طفولیت به او هدایت کرد. و «نجد» در لغت ره بلند باشد من قول الشاعر: غداة غدوا افسالك بطن نخلة و آخر منهم جازع نجد كعبك اگر سؤال کنند بر قول اول و گویند: چرا طریق شرّ بلند خواند، و در شرّ علو و ارتفاع نباشد، گوئیم: ممتنع نباشد که آن را «نجد» خواند برای ظهورش که خدای تعالی پیدا کرده است و اعلام کرده و به دلیل پیدا کرده تا مکلفان اجتناب کنند، پس به ظهور به مثبت بلندی است. و روا بود که برای آن «نجد» [۱۲۸-پ] ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج، کا افزوده شد.

صفحه: ۲۸۶ خواند آن را که در اجتناب او رفعت و شرف حاصل شود. و جواب سهام [از] «۱» اینکه آن است که: برای اشتراک ایشان در آن که طریقتند «۲» و اگر چه متباین‌اند از یک وجه بر عادت عرب که ایشان دو اسم را به یک نام بیارند و ضم کنند با هم

و به لفظ تشبیه بگویند چون مشترک باشند در بعضی صفات، کالقمین للشمس و القمر، و المعرین لابی بکر و عمر، و الحسنین للحسن و الحسین و الجدیدین و العصرین و البردین و غیر ذلك. فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ، در او چند قول گفتند: یکی آن که مراد نفی است، ای لم یقتحم عقبه، باز نگذاشت. اگر گویند: نه عرب اینکه لفظ استعمال نکند مگر به تکریر «لا» نحو قوله: فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى «۳»، و قولهم: لا- جئنی و لا- زرتنی، قال الحطیئة: و ان كانت النعماء فیهم جزوا بها و ان انعموا لا کدروها و لا کدوا جواب آن است «۴» اگر چه در ظاهر کلام اینکه تکرار نیست در معنی هست که عقبه در آیت مفسر است [به] «۵» چند چیز من قوله: فَكَيْ رَقَبَةٍ، فكَانَهُ قَالَ: و لا فك رقبه و لا اطعم مسکینا، و گفتند: اینکه اضمار «لا» در آن جاست که گفت: ثُمَّ كَانِ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا «۶»، و التقدير: و لا کان من المؤمنین. و قول اول قریب تر «۷» است برای آن که در اینکه قول باید گفتن «ثم» به معنی «او» است و آنکه «لا» اضمار باید کردن. وجهی دیگر گفتند: کلام معنی دعاست، چنان که: لا أصلحه الله، و لا جعل فيه البركة، یعنی باز مگذاراد عقبه. و وجهی دگر آن است که: کلام متضمن معنی استفهام است، و التقدير: فهلما اقتحم العقبة، چرا اینکه عقبه باز نگذاشت! و اینکه [که] «۸» گفت: أَهْلَكَتَ مَالًا لُبْدًا، اینکه مال که در دشمنی رسول و اطفاء نور او و ----- (۲-۱). آج: در طریقتند، کا، آد، گا: در یک طریقتند. (۳). سوره قیامت (۷۱) آیه ۳۱. (۸-۵-۴). آج و دیگر نسخه بدلها که. (۶). سوره بلد (۹۰) آیه ۱۷. (۷). اساس: مرتب تر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۲۸۷ اخفاء کلمت او صرف کرد [۱۲۹-ر]، چرا در فك رقاب و اطعام مساکین صرف نکرد، و اینکه وجه به نسبت معنی نیک است، اگر نه آن است که عرب حذف حرف استفهام نکنند «۱» الا آن جا که در کلام دلالتی باشد بر حذف او از عوضی یا قرینه‌ای. آنکه گفت: و ما أدراك ما العقبه، و تو چه دانی ای محمد که آن چه عقبه است؟ در «عقبه» چند قول گفتند: عبد الله عمر گفت: کوهی است در دوزخ. كعب الأحبار گفت: در که‌ای است در دوزخ که از هفتاد در که به او رسند. حسن و قتاده گفتند: عقبه‌ای است پیش از صراط که آن عقبه جز به طاعتی گران باز «۲» نگذارند، و از اینکه جا گفت- رسول علیه السلام: ان امامکم عقبه کؤدا لا یجوزها المثقلون و انی ارید ان أتخفف لتلك العقبة. مجاهد و ضحاک و کلبی گفتند: صراط است که صراط بر سر دوزخ بنهند مانند جبری که بر جوی نهند به تیزی شمشیر، سه هزار سال، راه، بهری نشیب و بهری فراز و بهری راست. و بر پهلوهای او خطا طیف و معالیق و کلالیب باشد به مانند تیه‌های سعدان، بهری از او به سلامت برهند و بهری برهند مخدوش و مجروح و بهری در دوزخ افتند منکوس. مردم بر او بهری چون برق جهنده می‌روند و بهری چون باد بزننده، و بهری چون سواری نیکرو، و بهری مانند مردی که به تاختن تازد، و بهری چون کسی که آسان رود، و بهری افتان و خیزان روند، و بهری به قدم اول که پای بر صراط نهند، پای ایشان بر جای نایستد، در دوزخ افتند. و اقتحام او بر مؤمنان چندان باشد که از نماز دیگر تا نماز شام. بعضی دگر گفتند: مراد [۱۲۹-پ] به عقبه نفس دوزخ است. قتاده گفت: اینکه مثلی است که خدای تعالی بزد سالک سبیل تکلیف را از فك رقاب و اطعام مساکین که او در مشقت اینکه تکلیف با کسی ماند که او را اقتحام عقبه‌ای باید کردن. و یکی را از جمله بزرگان پرسیدند که: اینکه عقبه چیست! گفت: هی ----- (۱). کا، آد، گا: نکند. (۲). کا، آد، گا: کران بار. [.....]

صفحه : ۲۸۸ نفسک فجاوزها و قد فزت، گفت: نفس تو است، از او در گذر و رستی. و اینکه معنی نزدیک است به قول قتاده، برای آن که مراد مخالفت هوای نفس است و تکلف «۱» او با صعود عقبه ماند، و معنی آیت و نظم او علی احد الوجهین باشد بر اختلاف اینکه اقوال که رفت، برای آن که قدیم تعالی تفسیر داد عقبه را فی قوله: و ما أدراك ما العقبه، فَكَيْ رَقَبَةٍ، کأنه قال: هی فك رقبه. بر قول آنان که گفتند: مراد به «عقبه» تکلیف است، گفتند: اینکه شرح و بیان آن است که اینکه عقبه، آزاد کردن گردنی باشد با «۲» طعام دادن مسکینی بر آن تأویل که از قتاده حکایت کرده شد. و بر قول آنان که گفتند: «عقبه» دوزخ است یا صراط است، یا وادی است، یا عقبه قیامت است، تقدیر محذوفی کرد، گفت تقدیر آن است که: و ما أدریک ما اقتحام العقبة إنهما من «۳»

فك رقبه أو اطعام، تو چه دانی ای محمّد كه اينكه عقبه به چه گذارند، به اينكه چيزها كه در عقب آيت هست: از فك رقت و طعام دادن مسكين على حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه لدلالة الكلام عليه چه اگر اينكه تقدير نكنند معنى مستقيم نشود. حق تعالى گفت: اقتحام اينكه عقبه و باز گذاشتن او به اينكه توان كردن كه اينكه تكاليف را امتثال كنند، منها: فك رقبه، از آن جمله آن كه گردن [۱۳۰-ر] آن كه در بند بندگي او باشد، يا در بند وام يا ديت يا مانند اينكه باشد، آزاد كند و بگشايد. و «فك» و «فتق» و «فرق» و «فلق» نظايراند. و قراء خلاف كردند در اينكه. ابن كثير و ابو عمرو و كسائي و رشاد «۴» و ابو رجاء و حسن بصرى بخواندند: و فك رقبه و اطعم، على الفعل، و رقبه منصوب بوقوع الفعل عليه. باقى قراء بر اسم خواندند مرفوع على انه خير المبتدأ المحذوف «۵»، تقديره هي فك رقبه أو ----- (۱). آج: تكليف. (۲). آج يا. (۳). آج و ديگر نسخه بدلها: هو. (۴). آج و ديگر نسخه بدلها: و در شاذ. (۵). كا، آد، گا: خير مبتدا محذوف.

صفحه ۲۸۹ اطعام. و ابو عبيده «۱» و ابو حاتم اختيار اينكه كردند براى آن كه تفسير اسم است، و تفسير اسم، به اسم، اولتر باشد از آن كه به فعل. قراء و بعضى دگر گفتند «۲» اختيار آن كردند لعطف الفعل عليه فى قوله: ثم كان من الذين آمنوا «۳». أو إطعام فى يوم ذى مسعبه، يا طعام دادن در روزى خداوند گرسنگى «۴» روزى گرسنه، من باب قولهم: ليل قائم و نهار صائم. يتيماً ذا مقرية، نصب «يتيماً» بر عمل مصدر است كه مصدر عمل فعل خود كند، تقول: عجب من ضرب زيد عمرا، أى من أن يضرب زيد عمرا. ذا مقرية، خداوند خويشى و نزديكى، چنان كه گفت: و آتى المال على حبه ذوى القربى «۵». و بعضى دگر گفتند: ذا مقرية، از قرابت نيست، بل از قرب است كه تهيهگاه «۶» باشد، يعنى ذا خاصره مطويه متلاصقه من الجوع، تهيهگاه «۷» به هم آمده از گرسنگى. أو مسكيناً ذا مترية، [اى] «۸» ذا فقر و حاجه، يقال: ترب الرجل إذا افتقر حتى لصق بالتراب من الفقر و الذلة، از درويشى با خاك برابر باشد به مذلت، چنان كه مسكين گويند لسكون حر كاته، و فقير گويند لانكسار فقار ظهره. و گفتند: براى آن كه مأواى او خاك باشد [۱۳۰-پ]، فرش و بسطى ندارد. و ابو حامد الخارزنجى گفت: «مترية» از تربت است، و هي شدة الحال، قال الشاعر: و كنا اذا ما الضيف حل بأرضنا سفكنا دماء البدن فى تربة الحال براء بن عازب روايت كرد كه: اعرابى بنزديك رسول آمد- صلوات الله عليه- و گفت: يا رسول الله؟ علمنى عملا- يدخلنى الجنة، گفت: يا رسول الله مرا علمى بياموز كه مرا به بهشت برد، رسول- عليه السلام- گفت: اگر چه سؤال به لفظ ----- (۱). كا، آد، گا: ابو عبيد. (۲). اساس گفتند، با توجه به آج و ديگر نسخه بدلها زايد مى نمايد. (۳). سوره بلد (۹۰) آيه ۱۷. (۴). كا، آد، گا و. (۵). سوره بقره (۲) آيه ۱۷۷. (۶-۷). اساس: تهى گاه. (۸). اساس: ندارد، با توجه به آج و ديگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه ۲۹۰ مختصر گفتى، به معنى بزرگ است. برو عتق نسمت كن و فك رقت. گفت: يا رسول الله: نه هر دو يكي باشد! گفت: نه، «عتق» آن باشد كه تو برده خود را آزاد كنى، و «فك» آن باشد كه او را بر بها دادن خود يارى دهى، يعنى مكاتب را و منحت روان دارى، يعنى شتر و گوسفند بدهى تا يك دو روز مردمان درويش بدوشند و به شير آن منتفع شوند، و عطا و مبرت بازنگرى از خویشان و اگر چه ظالم باشند. اگر اينكه نتوانى كردن، گرسنه را طعام ده و تشنه را آب ده و مرا معروف كن و نهى منكر كن. اگر اينكه نيز نتوانى كردن، زبان نگاه دار الا از خيرى. ثم كان من الذين آمنوا، عطف است على قوله: فلا اقتحم، و «فك» و «اطعم» على قراءة من قرأهما، پس از آنان باشد كه ايمان آرند به خداى و عمل صالح كنند. و تواصوا بالصبر، و يكديگر را اندرز كنند به صبر كردن «۱» و به رحمت كردن بر يكديگر. و «مرحمت» مصدر است و هي مفعلة من الرحمة. أولئك أصحاب اليمين، ايشان مردمان دست راست باشند، مفعلة من اليمين، و اينكه به موضع لايق باشد، يعنى به ره «۳» دست راست به بهشت روند [۱۳۱-ر]. و الذين كفروا باياتنا هم أصحاب المشأمة، و آنان كه به آيات ما كافر باشند، اصحاب دست چپ باشند، يقال: خرجت يمنة و شأمة، و لا- يقال شملة، و منه اليمن فى التقوى و الشوم فى التطير، و منه اليمن و الشام لانهما على يمين القبلة و شمالها. عليهم ناز مؤصدة، بر ايشان آتشى باشد در فرو گرفته و بسته. ابو عمرو و حمزه و يعقوب «مؤصدة» خواندند به همز «۴»، و دگر قراء بى همز.

فراء و ابو عبید گفتند: اینکه دو لغت است. اصدت الباب و اوصدته لغتان، و بعضی دگر گفتند: همز «ه» به معنی اطاق باشد، و ترک همز «ه» به معنی اغلاق - و الله الموفق. ----- (۱). کا، آد، گا و توأصوا بالمرحمه، و اندرز کنند. (۲). کا: رحمت. [.....] (۳). کا، آد، گا: به جانب. (۴-۵-۶). آج: همزه.

صفحه : ۲۹۱

سوره الشمس

اینکه سورت مکی است و پانزده «۱» آیت است و پنجاه و چهار کلمت است و دویست و چهل و هفت حرف است. و ابی کعب روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: هر که او سوره الشمس بخواند، خدای تعالی او را چندان ثواب دهد که ثواب آنان باشد که هر چه آفتاب و ماه «۲» بر او تابد «۳» به صدقه داده باشند «۴».

[سوره الشمس (۹۱): آیات ۱ تا ۱۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا (۱) وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَّهَا (۲) وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّهَا (۳) وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا (۴) وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا (۵) وَالْأَرْضِ وَمَا طَحَّاهَا (۶) وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا (۷) فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا (۸) قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا (۹) وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا (۱۰) كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا (۱۱) إِذِ انبَعَثَ أَشْقَاهَا (۱۲) فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا (۱۳) فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ فَسَوَّاهَا (۱۴) وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا (۱۵)

[ترجمه]

به حق آفتاب و چاشتش. و به حق ماه چون از پی او می‌رود. و روز چون روشن کند. و به حق شب چون بپوشاند آن را. و به آسمان و بنای آن. ----- (۱). اساس: هشده/ هجده، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها. (۲). آج: ماهتاب. (۳). کا: نافته باشد، آد، گا: تابیده باشد ثواب. (۴). کا، آد، گا: صدقه بنویسند، آج صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله.

صفحه : ۲۹۲ زمین و گستردگی آن. و تن و راستی آن. الهام داد او را بی سامانی و پرهیزگاری اش «۱». ظفر یافت آن کس که پاک داشت آن را. و نومید شد آن که بپالود آن را. دروغ داشتند ثمود به عصیانشان. چون انگیخته شد بدبخت‌ترین ایشان. گفت ایشان را پیغامبر خدای، شتر خدای و آبخورش «۲» او. دروغ داشتند او را و بکشتند آن را هلاک کرد بر ایشان خدایشان به گناهشان راست بکرد آن را. و نترسید عاقبت آن. قوله: وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا، حق تعالی قسم کرد به اینکه چیزها «۳» و بیان قسم او رفته است پیش از اینکه. اول قسم کرد به آفتاب و چاشت او، و برای آن اینکه وقت را تخصیص کرد به او و اضافت کرد با او که در آن وقت ارتفاع او باشد و نزدیک استوای او در قطب آسمان. مجاهد گفت: ضُحَاهَا، ضوءها، روشنی «۴» آفتاب خواست. قتاده گفت: به «ضحی» جمله روز خواست [مقاتل گفت: گرمای او خواست] «۵»، بیانش قوله: لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَضْحَى «۶». -----

----- (۱). اساس: پرهیزگاریش. (۲). اساس: آب خورش. (۳). آد، گا: دو چیز. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: روشنایی. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره طه (۲۰) آیه ۱۱۹.

صفحه : ۲۹۳ وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا، اى تبعها، به حقّ ماه چون از پی آفتاب برود، يقال: تلوت الرجل اذا تبعته اتلوه تلوا. ابن زید گفت: ماه از پی او «۱» رود، و در اول ماه چون آفتاب بر آید، ماه از پی ماه او بر آید، و در آخر ماه تابع او باشد. در غروب چون آفتاب فرو شود [۱۳۲-ر]، ماه از پی او فرو شود. حسن بصری گفت: إذا تليها ليلة الهلال، چون از پی او رود آن شب که نو شود. و گفتند: از پی او می‌رود و از او نور می‌ستانند، چه «۲» ماه هم آن رنگ دارد که در اوایل ماه بینند او را بی نور، چندان که ملاقات او بیشتر باشد با آفتاب، نورانی تر بود تا شب بدر که به یکدیگر «۳» مقابل شوند جمله نورانی شود. وَ النَّهَارِ إِذَا جَلَّاهَا، و به حقّ روز که آفتاب را روشن کند، یعنی آفتاب را پدید آرد و پیدا کند، چه آفتاب در روز پدید آید و در شب در زیر زمین بود- علی اختلاف الأقوال فيه. و گفتند «۴»: «ها» کنایه است از نامذکوری، یعنی إذا جلی الظلمة، چون روشن کند تاریکی را. وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا، و به حقّ شب چون باز پوشد آفتاب را، چه آفتاب در شب نا پیدا بود. وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا، در او [دو] «۵» قول گفتند: یک قول آن است که «ما» به معنی «من» است، چنان که گفت: فَمَا نَكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ «۶»، اى من طاب، و قوله: وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ «۷». و قولی دیگر آن است که: «ما» مصدری است، یعنی و السماء و بنائها، به حقّ آسمان و آن که آن را بنا کرد، بر قول اول یعنی خدای- عز و جل. و بر قول دوم: به حقّ آسمان و بنای آن، چنان ----- (۱). کا، آد، گا: آفتاب. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها جرم. [.....] (۳). آج: که نیک. (۴). کا، آد، گا ضمیر. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۳. (۷). سوره نساء (۴) آیه ۲۲.

صفحه : ۲۹۴ که گفت: وَ ضَاقَتْ عَلَيْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ «۱»، اى برحبها، و قوله: بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي «۲»، اى بغفران الله. وَ الْأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا، و به حقّ زمین. و «ما» همچنان محتمل است آن دو وجه را. و به حقّ آن خدای که زمین بگسترده، یا به حقّ زمین و بسط او و گستردگی «۳» او، يقال: طحا يطحو طحوا، و دحا يدحوا دحوا إذا بسط و مد، قال علقمة: حا بك قلب فى الحسان طروب و تطاحى القوم اذا تدافعوا دفعا [۱۳۲-پ] شدید الانبساط. وَ نَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا، «ما» «۴» محتمل است آن دو وجه را «۵»، چنان که «۶» مصدری و [یکی به] «۷» معنی «من»، و به حقّ نفسی و تسویت او و استقامت و تعلیل او در خلقت، یا به حقّ نفسی و به حقّ خدایی که او را بیافرید نکو آفرید. حسن گفت: مراد به «نفس» آدم است و تسویت او در خلقت که خدای تعالی او را منتصب «۸» آفرید و دگر حیوان را منبطح «۹». فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا، الهام داد، یعنی اعلام کرد و تعریف کرد او را ره خیر و شر و طریق طاعت و معصیت، و او را مخیر کرد در اینکه هر دو تا اگر خواهد اختیار خیر کند مستحقّ ثواب شود یا اختیار شرّ کند مستحقّ عقاب شود. و گفتند: مراد به الهام توفیق و خذلان است که تقوی و فجور به توفیق و خذلان او کنند. قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، اینکه جواب قسم است و «لام» در او مضمّر است، و التقدير «۱۰»: لقد أفلح، چه جواب قسم چون موجب باشد از «لام» مستغنی نباشد، ----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۲۵. (۲). سوره یس (۳۶) آیه ۲۷. (۳). آج: گسترگی، کا، آد، گا: گستردهگی. (۴). کا، آد، گا هم. (۵). آج: از دو وجه. (۶). کا، آد، گا: یکی. (۷). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). کا، آد، گا: مستوی. (۹). آج: مسطح. [.....] (۱۰). آج و الله.

صفحه : ۲۹۵ گفت: به حقّ اینکه چیزها که فلاح و ظفر یابد آن کس که او نفس را از کفر و معاصی پاکیزه دارد. و قومی دگر گفتند: لقد أفلح من زكاه الله، آن که او را خدای پاک گرداند، و اینکه قول ضعیف است برای آن که مخالف ظاهر است. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا، و خایب و نومید شود آن کس که او نفس خود را مدنّس و مذلّل و خامل بکند. و معنی «دسیها» دسسهها اى جعلها مجهولا خاملا بالمعصية، من الدسيس، يقال: دس فلان نفسه فى القوم إذا أخفاها فيهم، و عرب را عادت باشد که چون حرفی مشدّد با حرفی دگر از جنس او مجتمع بود از «۱» [۱۳۳-ر] حرف باز پسین «۲» «یا» بدل کنند، کقولهم: تظنيت لكذا، اى تظننت و تقضى البازى اى تقضض، و خرجنا نتلعي اى نتلّع إذا خرجوا لاجتماع اللعاع، و آن نبی باشد ناعم پاریسیان انجیمک «۳» گویند آن را. سعید جبیر مجاهد گفتند: «زکیها» اصلحها و طهرها، و دسیها أضلّها و أغواها، و معانی متقاربتند. قتاده گفت: افجرها، فاجر بکند او

را. عبد الله عباس گفت: أبطلها و أهلکها، به هلاک کند او را. سعید بن ابی هلال روایت کرد که رسول - علیه السلام - چون اینکه آیت بخواندی، وقف کردی، آنگه گفתי: اللهم ات نفسي تقویها و زکها أنت خیر من زکیها و أنت ولیها و مولاها «۴». کَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا، دروغ داشت ثمود و قبیله ایشان پیغامبر خود را که صالح بود به طغیان و عصیان خود. و عطاء خراسانی «۵»، روایت کرد از عبد الله عباس که گفت: طغوی، نام آن نوع عذاب بود که ایشان را کردند، یعنی ایشان به عذاب کافر بودند و اعتقاد نداشتند که ایشان را عذاب خواهند کردن. حسن بصری و حماد سلمه در شاذ خواند [ند] «۶»: «بطغویها»، به ضم «طا» و عاينه قراء -----
----- (۱). کا، آد، گا: آن. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها به. (۳). کا، آد، گا: ندارد، آج: نجتیک. (۴).

کا: مولیها. (۵). کا، آد، گا: خوراسانی. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۲۹۶ به فتح «ا»، و هما لغتان: کالفتوی و الفتیا. إِذِ انبَعَثَ أَشْقَاهَا، چون انگیخته شدی شقی ترین ایشان، و آن قدار بن سالف بود که ناقه صالح را بکشت، و او مردی بود - علی ما جاء فی الأخبار - اشقر موی، ازرق چشم، کوتاه بالا، ملترق الخلق «۲». و نام مادرش قدیره بود. امیر المؤمنین علی - علیه السلام - گفت: چند بار رسول - علیه السلام - مرا گفت: ان أشقی الأولین عاقر الناقة و أشقی الاخرین من یقتلک، گفت: شقی ترین اولیان آن بود که ناقه صالح را [۱۳۳-پ] کشت، و شقی ترین آخریان آن باشد که تو را بکشد. و در خبر هست که: هر وقت که او را دل تنگ شدی، محاسن به دست گرفتی و گفתי: ما یمنع أشقاها أن یخضبها من فوقها بدم، چه گوش می دارد آن شقی ترین امت و چه منع می کند او را از آن که خضاب کند اینکه محاسن را از خون اینکه سر. فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ، گفت ایشان را پیغامبر خدای، یعنی صالح - علیه السلام ناقه الله، نصب او بر اغراء و تحذیر است، یعنی احفظوا ناقه الله و راعوها و احذروا عقورها. و سقیها، ای سقیها یا کم اللبن «۳»، و دادن او شما را شیر، و فعلی از ابنیه مصادر «۴» است: کالفتیا و اللقیاء، و گفت: سقیاء نصیب و شرب باشد من قوله، تعالی: قَالَ هَذِهِ نَاقَةُ لَهَا شَرِبٌ وَ لَكُمْ شَرِبٌ يَوْمَ مَعْلُومٍ «۵»، یعنی احفظوها و شربها، او را «۶» نگاه داری «۷» و آن نصیب که شما [را] هست از شیر او یا حذر کنی «۸» از کشتن او، و آن نصیب که او را هست از آب شما - چنان که در قصه رفته است - از «۹» میان ----- (۱). آد، گا ط. (۲). کا، آد، گا: با هم رسته. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بلبن. (۴). اساس: او مبلیه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). سوره شعراء (۲۶) آیه ۱۵۵. (۶). اساس: اول، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). کا، آد، گا: نگه دارید. [.....] (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: حذر کنید. (۹). کا، آد، گا: آب از.

صفحه : ۲۹۷ ایشان و ناقه بخشیده بود، یک روز ایشان را بود و یک روز ناقه را. آنگه حق تعالی گفت: ایشان اصغاء نکردند با قول صالح و او را باور نداشتند. فَكَذَّبُوهُ، به دروغ داشتند او را، یعنی صالح را و ناقه را پی بکردند. و اینکه عبارت باشد از نحر او برای آن که شتر را چون بخواستندی کشتن، اول پی بکردندی به شمشیر. فَدَمَدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنبِهِمْ فَسَوَّاهَا، خدای تعالی ایشان را هلاک بر آورد «۱» به گناهشان، و آن کفر ایشان بود به صالح و کشتن ناقه. آنگه «۲» در معنی «دمدم» خلاف کردند. بعضی گفتند: دمدم [۱۳۴-ر] و دمر به یک معنی باشد. و گفتند معنی آن است که: أطبق عليهم العذاب، عذاب به سر ایشان فرو آورد چنان که به همه برسید، من قولهم: «ناقه» «۳» مدمومه «۴» إذا كانت ملبسة بالشحم «۵». و گفتند: دمدم عليهم، ای غضب عليهم، چه «دمدمه» تردید الحال المکروهه باشد. و مؤرج گفت: دمدمه هلاک «۶» استیصال باشد. و گفتند: دمدمه، ادامت باشد، یعنی ادام العذاب عليهم، عذاب بر ایشان دایم کرد. فَسَوَّاهَا، راست بکرد آن دمدمه و عذاب بر ایشان تا کس از آن بنجست. و گفتند: ضمیر راجع است با مدینه ایشان شهر بر ایشان راست کرد، یعنی بیران کرد «۷» بر ایشان کقوله: فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ «۸». و لَا يَخَافُ عُقْبَاهَا، عبد الله عباس و حسن «۹» و قتاده و مجاهد گفتند: خدای تعالی از تبعث و عاقبت آن عذاب نترسید که از آن مضرتی یا لائمتی با او -----
----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: هلاک کرد. (۲). کا، آد، گا: مفسران. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). اساس: دمدمه، آج، آد، گا: مدمومه، با توجه به کا تصحیح شد. (۵).

آج: باللحم. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۷). آج، آد، گا: ویران، کا: بیرون. (۸). سوره نحل (۱۶) آیه ۲۶. (۹). کا، آد، گا: حسن بصری.

صفحه : ۲۹۸ گردد. ضحاک گفت: یعنی کشنده ناقه از عاقبت آن دمدمه و هلاک نترسید، یا از عاقبت آن فعله «۱» که کرد از عقر ناقه. و شاید تا بر اینکه قول ضمیر راجع [بود] «۲» با ناقه علی تأویل عقبی عقربا، من باب خربت سور المدینه. مدنیان و ابن عامر: «فلا یخاف» خواندند به «فا» عطفاً علی قوله: فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ، فَسَوَّاهَا، فلا یخاف، چه اینکه حوادث یک از پس دیگر بود و به عقب یکدیگر. و «فا» تعقیب را باشد. و آن که به «واو» خواند، گفت: «واو» حال است و جمله فعلی در جای حال است، ای غیر خائف عقباها «۳»، و العقبی العاقبه [۱۳۴-پ]. ----- (۱). آج، آد، گا: فعل. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). عقباها/ عقبیها. [.....]

صفحه : ۲۹۹

سوره واللیل

«۱» بدان که اینکه سورت مکی است و بیست و یک آیت است و هفتاد و یک کلمت است و سیصد و دو حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: [هر که او سورت و اللیل بخواند، خدای تعالی روز قیامت چندان ثواب دهد او را که] «۲» راضی شود، و او را از دشواری «۳» و سختی عافیت [دهد] «۴» و خواری «۵» میسر کند برای او.

[سوره اللیل (۹۲): آیات ۱ تا ۲۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى (۱) وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى (۲) وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى (۳) إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَى (۴) فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى (۵) وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى (۶) فَسَنِيَّ لَهُ لِلْإِسْرَى (۷) وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى (۸) وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى (۹) فَسَنِيَّ لَهُ لِلْإِسْرَى (۱۰) وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى (۱۱) إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى (۱۲) وَإِنَّ لَنَا لَلْآخِرَةَ وَالْأُولَى (۱۳) فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى (۱۴) لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى (۱۵) الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى (۱۶) وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى (۱۷) الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى (۱۸) وَمَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى (۱۹) إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى (۲۰) وَلَسَوْفَ يَرْضَى (۲۱)

[ترجمه]

و به حق شب چون باز پوشد. و به حق روز چون روشن کند. و به آنچه آفرید نر و ماده را. که عمل شما مختلف است. اما آن که عطا دهد و پرهیز گار باشد. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: سوره اللیل. (۴-۲).

اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، کا: دشواری. (۵). کا، آد، گا: آسانی را.

صفحه : ۳۰۰ و راست دارد ثواب را. توفیق دهیم او را به کار خوارتر. و امّا آن که بخل کند و توانگر شود. و دروغ دارد ثواب را. خذلان کنیم او را به کار دشوارتر. و بنگزیراند از او مالش چون هلاک شود. بر ماست بیان «۱». و ما راست آخرت و دنیا. بترسانیدم شما را از آتشی که می‌بشخند «۲». ملازم نشود با آن الا بدبخت تر. آن که دروغ دارد و بر گردد. و بپرخیزد از آن پرهیز گارتر. آن که بدهد مالش زکات دهد «۳». و نیست کسی را بنزدیک او نعمتی که پاداشت کند. الا طلب رضای خدای بلندتر

را. و خشنود (۴) شود. قوله: وَ اللَّيْلُ إِذَا يَغْشَى، حق تعالی قسم کرد به شب چون بیوشد روشنایی روز را (۵)، و نیز قسم می‌کند به روز چون روشن شود. (۳). آج: مال خود تا پاک شود. (۴). آج: و زور بود که خشنود. (۵). کا و النهار اذا تجلّی.

صفحه ۳۰۱: وَ مَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى، در «ما» دو قول گفتند: یکی آن که به معنی مصدر است، یعنی و خلق الذکر و الأنثی، نیز (۱) قسم کرد به آفریدن او نر و ماده را برای تناسل و توالد. و بعضی دیگر گفتند: «ما» به معنی «من» است، یعنی و من خلق، و به حق آن خدای که نر و ماده آفرید، و مقوی اینکه تأویل قراءت عبد الله مسعود است که خواند: وَ الَّذِي خَلَقَ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى. إِنَّ سَيِّعِيكُمْ لَشْتَى، «إِنَّ» جواب قسم است، سوگند خورد به اینکه چیزها که سعی شما که مکلفانی (۲) مختلف است، بهری سعی می‌کنند در آن که گردن خود [آزاد کنند، بهری سعی می‌کنند در آن که گردن خود] (۳) ببندند، و بهری سعی می‌کنند در نجات خود، و بهری سعی می‌کنند در هلاک خود. بیان [اینکه] (۴) قول رسول است - علیه السلام - که گفت: النَّيَّاسُ رَجُلَانِ فَمَبْتَاعُ نَفْسِهِ فَمَعْتَقُهَا وَ بَايعُ نَفْسِهِ فَمَوْبِقُهَا، گفت مردم دواند: یکی آن است که خود را بخرد و آزاد کند، و یکی آن است که خود را بفروشد و هلاک کند [۱۳۵-پ]. فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَ اتَّقَى، آنکه بیان کرد آن دو نوع مردم را گفت: أَمَّا أَنْ كَمَا مَالٌ يَبْهَدُ وَ مِنْ خَدَايَ بَتْرَسِدُ وَ مِنْ مَحَارِمِ وَ مَعَاصِي أَوْ يَبْرُخِزِدُ (۵). وَ صَدَّقَ بِالْحُسْنَى، و ایمان دارد به ثواب و جزاء و مکافات، كَقَوْلِهِ: لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى (۶)، و (۷) اینکه قول عکرمه است و شهر بن حوشب از عبد الله عباس. و بهری دیگر گفتند: (۸) به اینکه «حسنى» خلف و عوض خواست در دنیا، بیانش قوله - علیه السلام - ما طلعت شمس قط الا و بجنبتيها ملكان يقولان اللهم عجل لمنفق خلفا و لممسك تلفا، گفت: آفتاب بر نیامد هیچ روز الا بر پهلوهای او دو فرشته ----- (۱). اساس: نه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: مکلفانید. (۳-۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج: پرخیزد، کا، آد، گا: پرهیزد. (۶). سوره یونس (۱۰) آیه ۲۶. [.....]. (۷). کا، آد، گا زیادت. (۸). آج مراد.

صفحه ۳۰۲: باشند، می‌گویند: بار خدایا تعجیل کن هر نفقه کننده‌ای را خلف و هر باز گیرنده‌ای را تلف و هلاک مال. آنکه گفت: مصداق اینکه در قرآن هست، فی قوله: فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَ اتَّقَى، إلی قوله: فَسَيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى (۱) أبو عبد الرحمن السلمی و ضحاک گفتند: وَ صَدَّقَ بِالْحُسْنَى (۲) «لا اله الا الله» [است] (۳) مجاهد گفت: مراد به «حسنى» بهشت است. مقاتل و قتاده و کلبی گفتند: به موعود خدای تعالی که او را وعده داد. فَسَيَسِّرُهُ (۴)، ما او را میسر و مهنا بکنیم برای کار خوارتر. و «یسری» تأنیث ایسر باشد، و عسری تأنیث اعسر، اعنی افعّل تفضیل باشد، و معنی بر دو وجه محتمل: یکی آن که ما او را میسر بکنیم تا به ثواب رسد، یعنی تمکین کنیم او را تا به ثواب رسد. و وجه دیگر آن که: توفیق دهیم او را و ره تکلیف بر او آسان کنیم. و عرب گوید: یسیرت الغنم اذا تهیأت للولادة، قال الشاعر [۱۳۶-ر]: هَمَّا سِيدَانَا يَزْعَمَانُ وَ إِنَّمَا يَسُودَانَا ان يَسِرْتَا غَنَمًا هَمَّا وَ «یسری» اما بهشت و ثواب باشد و امّا طاعتی که طاعتی دیگر در او لطف باشد. وَ أَمَّا مَنْ بَخِلَ وَ اسْتَعْنَى، گفت: و امّا آن کس که او بخل کند و خویشتن (۵) از خدای بی‌نیاز دارد، یعنی اعتقاد کند که او را به خدای نیاز نیست. وَ كَذَّبَ بِالْحُسْنَى، و ثواب بهشت دروغ دارد، ما او را تیسیر کنیم برای کار دشوارتر، یعنی تمکین کنیم او (۶) خذلان تا عملی کند که به آن مستحق دوزخ باشد. اگر گویند: تیسیر در اول به جای خود است، در اینکه آیت چگونه تیسیر کند بنده را تا به دوزخ رسد! گوئیم: معنی او اما تمکین باشد و اما خذلان.

خذلان را تیسیر خواند اما بر توسع چنان که: فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (۷) خبر بد را ----- (۱). سوره لیل (۹۲) آیه ۱۰. (۲). کا، آد، گا: گفتند: مراد به حسنی کلمه. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). کا، آد، گا لیسری. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها را. (۶). کا، آد، گا: و. (۷). سوره آل عمران (۳) آیه ۲۱.

صفحه ۳۰۳: بشارت خواند و اما بر سیل ازدواج تا کلام مزدوج و مطابق شود. امیر المؤمنین (۱) - علیه السلام - روایت کرد که: یک روز رسول - علیه السلام - به جنازه‌ای حاضر بود و چوبی به دست داشت و در زمین می‌زد چنان که مرد متفکر کند، آنکه گفت:

هیچ کس نباشد و آلا او را در بهشت جای بود و در دوزخ جای. مردی گفت: یا رسول الله! پس ما عمل رها کنیم. گفت: نه، اعمالوا فکل میسر لما خلق له، آنگه اینکه آیات بر خواند فی قوله: فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى، إِلَى قَوْلِهِ: لِلْعُسْرَى. قوله: وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى، گفت: ما [ل] «۲» او از او غنا نکند چون او افتاده باشد. مجاهد گفت: [چون] «۳» بمیرد. قتاده و ابو صالح گفتند: چون به دوزخ فرو شود. کلبی گفت: آیت در ابو سفیان حرب «۴» آمد. إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى، گفت: هدی بر ماست و [۱۳۶-پ] ره نمودن مکلفان به بیان و انواع الطاف، و اینکه دلیل است بر آن که لطف واجب است بر خدای تعالی، برای آن که لفظ «۵» «علی» منبئ باشد از وجوب، نبینی که یکی از ما چون گوید: لفلان علی حق، فلان را بر من حقی هست، معنی آن باشد که حقی واجب است او را بر من. فزاه گفت: معنی آن است که هر که طالب حق باشد و سالک سیبل او بر خدای واجب باشد که تسهیل سیبل او کند به الطاف و بیان. وَ إِنَّ لَنَا لَلْآخِرَةَ وَالْأُولَى، و ما راست آخرت و دنیا. آنگه گفت: فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَطَّى، من بترسانیدم و اعلام کردم شما را از آتشی که زبانه می زند و می بخشد «۶». و الأصل تَلَطَّى، فحذفت احدى التائین طلبا للتخفيف.

 (۱). کا، آد، گا: علی. (۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: أبو سفیان بن حرب. (۵). اساس: لطف، کا: یعلی گفت و، با توجه به آج تصحیح شد. (۶). آد، گا: و می افزود. [.....]

صفحه ۳۰۴ لا یصلاها إِلَّا الْأَشْقَى، الَّذِي كَذَّبَ وَ تَوَلَّى، ملازم نشود با اینکه آتش الّا شقی تری که او دروغ دارد خدای و پیغامبر را. روایت است که ابو هریره گفت: فردای قیامت به بهشت روند جمله خلائق الّا آن کس که نخواهد. گفتند: و آن که باشد که نخواهد! گفت: إِلَّا الْأَشْقَى الَّذِي كَذَّبَ وَ تَوَلَّى. وَ سَيَجْزِيهَا الْأَتَقَى الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى، و بیرخیزانند «۱» از دوزخ آن را که او پرهیزگارتر باشد و مال بدهد تا از گناه پاکیزه شود، نظیره قوله: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا «۲». و گفتند: معنی آن است که مال بدهد بر وجه زکات. و محل اینکه فعل - اعنی یترکی - حال است، ای مترکیا. و بعضی اهل معانی گفتند: مراد به «أشقی و اتقی» در آیت، شقی و تقی است بی تفضیل، و مثله قوله: وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ «۳» ... آی هین [۱۳۷-ر]، قال طرفه: تمئی رجال آن اموت و ان امت فتلك سبيل لست فيها باوحد و ما لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى، گفت: کسی را بر او نعمتی نبود که او را بر آن مکافات بایست کردن، یعنی بنزدیک اینکه مال بخشنده. گفتند: آیت در شأن ابو بکر الصّديق «۴» آمد، و عطا گفت: در ابو الدحداح آمد. و سبب نزول «۵» آن بود که مردی انصاری بود و در سرای او درختی خرما بود و شاخهای او بعضی در سرای همسایه ای «۶» آویخته بود، کودکان آن همسایه از آن خرما بخوردندی که درویش بودند. او به شکایت به «۷» رسول آمد. رسول او را گفت: آن درخت به من فروش به درختی در بهشت. گفت: نفروشم. رسول از او برگشت. ابو الدحداح اینکه حدیث بشنید، بیامد

 (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: و پرهیزد. (۲). سوره توبه (۹) آیه ۱۰۳. (۳). سوره روم (۳۰) آیه ۲۷. (۴). کا: در حق صدیق اکبر، اساس رضی الله عنه. (۵). آج او. (۶). اساس: همسایهی / همسایه ای. (۷). آج: بر، کا: بنزدیک.

صفحه ۳۰۵ و گفت: یا رسول الله، من می خرم «۱» آن درخت به درختی از تو در بهشت. گفت: چگونه فروشی و درخت تو را نیست! گفت: «۲» از او بخرم. بیامد و انصاری را گفت: آن درخت به من فروش به خرماستانی که مرا هست بر در مدینه. او بفروخت و درخت به عوض به او داد. او بیامد، گفت: یا رسول الله! درخت مراست، اکنون از من بخر به درختی خرما در بهشت. پیغامبر - علیه السلام - گفت: خریدم، و وقف کرد بر آن درویشان. خدای تعالی اینکه سورت فرستاد إلى قوله: إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَى «۳»، یعنی سعی انصاری و ابو الدحداح. فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى، إِلَى آخِرِ الْآيَةِ، یعنی أبا الدحداح. فَسَيُؤْتِيهِ لِلْيُسْرَى، یعنی و نهديه إلى الجنة و نوفقه لاعمال أهلها. وَ أَمَّا مَنْ بَخِلَ وَ اسْتَعْنَى، یعنی انصاری. و بر اینکه قول باید تا منافق بوده باشد، لقوله: وَ كَذَّبَ بِالْحُسْنَى، أي بالجنة و الثواب. فَسَيُؤْتِيهِ لِلْعُسْرَى، أي نسوقه إلى النار. وَ مَا يُغْنِي عَنْهُ [۱۳۷-پ] مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى، أي مات إلى قوله: لا یصلاها إِلَّا الْأَشْقَى الَّذِي كَذَّبَ وَ تَوَلَّى، یعنی ذلك المنافق. وَ سَيَجْزِيهَا الْأَتَقَى الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى، یعنی ابا الدحداح. وَ مَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ، أي عند أبي

الدحداح، گفت: کسی را پیش او نعمتی نیست و بر او دست منّتی تا اینکه مکافات آن باشد. إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى «(۴)»، استثنای منقطع است، یعنی لکنه فعل ما فعله طلب ثواب ربّه الاعلی لکن آنچه کرد برای طلب ثواب خدای «(۵)». و نصب «ابتغاء» بر مفعول له باشد. وَكَسِوفَ يَرْضَى، و او راضی شود از خدای تعالی به قیامت چون به ثواب او برسد. رسول- علیه السلام- هر وقت به آن خرماستان ابو الدّاح بگذشتی، گفتم: عوض اینکه در بهشت به از اینکه خواهد بودن ابو الدّاح را. -----
 (۱). اساس: من می‌فروشم، که کلمه «فروشم» با خطی متفاوت از متن آمده است، با توجه به آج تصحیح شد.
 (۲). آج و دیگر نسخه بدلها من. (۳). سوره لیل (۹۲) آیه ۴. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها اینکه. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها کرد.
 صفحه: ۳۰۶

سورة الضحی

«۱» اینکه سورت مکی است و یازده آیت است و چهل کلمت است و صد و نود و دو حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او سورت و الضحی بخواند، او از جمله آنان باشد که خدای پسندد که رسول شفیع او باشد، و به عدد هر یتیمی وسایلی که در دار دنیا بودند و باشند، او را ده حسنت بنویسند «(۲)».

[سورة الضحی (۹۳): آیات ۱ تا ۱۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالضُّحَى (۱) وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى (۲) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى (۳) وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى (۴) وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى (۵) أَلَمْ يَجِدَكَ يَتِيمًا فَآوَى (۶) وَ وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى (۷) وَ وَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى (۸) فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَر (۹) وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَر (۱۰) وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّث (۱۱)

[ترجمه]

به حق چاشتگاه. و شب چون تاریک شود. که وداع نکرد تو را خدای و نبرید. و آخرت بهتر است تو را از دنیا. بدهد تو را خدای تو و خشنود شوی. ----- (۱). کا: سورة الضحی. (۲). آج و صدق رسول الله- صلی الله علیه و آله و سلم و الحمد لله اولا و آخرا و ظاهرا و باطنا. [...]

صفحه: ۳۰۷ نیافت تو را بی پدر با خود گرفت. و یافت تو را گمراه، ره نمود. و یافت تو را درویش، توانگرت کرد. اما یتیم را ستم مکن. و امّا سائل را باز مزن. و امّا به نعمت خدایت حدیث کن. قوله: وَالضُّحَى، مفسّران گفتند: سبب نزول آیت آن بود که جماعتی جهودان بنزدیک رسول آمدند و او را پرسیدند از ذو القرنین و اصحاب الکهف و از روح. رسول- علیه السلام- گفت: ساخبرکم غدا، و لم یقل: إن شاء الله، فردا شما را خبر دهم، و ان شاء الله نگفت. وحی باز ایستاد چند روز. زید أسلم گفت: سبب احتباس وحی آن بود که بعضی زنان سگ بچه‌ای را در سرای برده بودند و می‌پروردند بی علم رسول. چون وحی آمد، رسول- علیه السلام- جبریل را گفت: چرا چندین روز نیامدی! گفت: ندانی که ما در سرایی نرویم که در او سگ باشد یا صورت باشد. و در مدّت احتباس [وحی] «۱» خلاف کردند. ابن جریج گفت: دوازده روز بود. عبد الله عباس گفت: پانزده روز بود، و گفتند: بیست و پنج روز بود. مقاتل گفت: چهل روز بود، مشرکان طعنه زدند و گفتند: إن محمدا و دعه ربه و قلاه، خدای محمّد «۲» را ببرید و

وداع کرد او را، و اگر کار او چنان بودی که کار دیگر پیغامبران، وحی از او منقطع نشدی، مسلمانان گفتند: یا رسول الله؟ وحی نمی آید به تو! گفت: وحی چگونه آید، و شما دست نمی شوری (۳) و ناخن نمی گیری (۴) -----
 ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها محمد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نمی شویید. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: نمی گیرید.

صفحه: ۳۰۸ [۱۳۸-پ]، خدای تعالی جبریل را فرستاد و اینکه سورت [آورد] «۱» و باز نمود که خلاف آن است که مشرکان گمان بردند. رسول- علیه السلام- چون جبریل را دید، گفت: یا برادر کجا بودی که یاسه «۲» من به تو سخت شد! گفت: یا رسول الله یاسه «۳» من به دیدار تو سخت تر بود، و لکن من بنده‌ای مأمورم و ما نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ «۴». و به روایتی دیگر، رسول- علیه السلام- چون طعنه مشرکان شنید، دل تنگ شد. بیامد و بر کوه حری شد و بنشست و اندیشه می کرد. آنگه سر بر زمین نهاد و گفت: بار خدایا؟ تو دانی که اینکه دشمنان تو چه می گویند مرا. او هنوز در سجده بود که جبریل آمد و اینکه سورت آورد. رسول- علیه السلام- چون جبریل را دید، تکبیر کرد. از اینکه جا سنت شد که چون کسی کسی را ندیده باشد مدتی، چون ببیند او را تکبیر کند، و سنت شد که از اینکه سورت تا به آخر قرآن در اول هر سورت اول تکبیر کند. جندب بن سفیان گفت: مشرکان سنگی بر انگشت رسول زدند و خونالود «۵» کردند. رسول- علیه السلام- گفت: هل انت الا اصبع دمیت و فی سبیل الله ما لقیته. دو روز یا سه روز از خانه بیرون نیامد، زنی گفت- و گفتند: آن زن ام جمیل بود- زن ابو سفیان، گفت: یا محمد: چند روز گذشت که آن شیطان تو نمی آید بر تو. خدای تعالی آیت فرستاد: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، وَالْضُّحٰی، وَاللَّیْلِ إِذَا سَجٰی. بعضی گفتند: مرا به «ضحی» جمله روز است، نبینی که جمله شب در برابر او نهاد، گفت: وَاللَّیْلِ إِذَا سَجٰی، بیانش: أَنْ یَأْتِیَهُمْ بِأَسْنَا بَیَاتًا وَ هُمْ نَائِمُونَ «۶»، أَوْ: یَأْتِیَهُمْ بِأَسْنَا ضُحٰی وَ هُمْ یَلْعَبُونَ «۷»، یعنی لیل او نهارا. قتاده و مقاتل گفتند: مراد به «ضحی» [۱۳۹- ر] وقت چاشت است، و -----
 ----- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲-۳). کا، آد،

گذاشتیاق. (۴). سوره مریم (۱۹) آیه ۶۴. (۵). آج: خون آلود. (۶). سوره اعراف (۷) آیه ۹۷. (۷). سوره اعراف (۷) آیه ۹۸.
 صفحه: ۳۰۹ برای آن تخصیص کرد او را که او صدر و معظم روز است و وقت ارتفاع آفتاب بود و اعتدال روز بود از سرما و گرما در تابستان و زمستان. بعضی دگر گفتند: مراد به «ضحی» آن ساعت است که خدای تعالی با موسی سخن گفت برای شرف وقت را به او قسم کرد. بعضی دگر گفتند: مراد آن وقت است که سحره فرعون به صحرا آمدند و چوبها و رسنها بینداختند، قوله: وَ أَنْ یُحْشَرَ النَّاسُ ضُحٰی «۱»، حق تعالی قسم کرد، گفت: به حق آن ساعت از «۲» روز. وَاللَّیْلِ إِذَا سَجٰی، و به حق شب چون ساکن شود. حسن گفت: سحی اقبل بظلامه، در آید و تاریک دارد «۳». و البی گفت از عبد الله عباس: إِذَا سَجٰی، إِذَا ذَهَبَ، چون شود. ضحاک گفت: همه چیز را بیوشد. مجاهد و قتاده و ابن زید گفتند: إِذَا سَجٰی، إِذَا سَكَنَ «۴»، قَالَ الرَّاجِزُ: یَا حَبْدَا الْقَمْرَاءَ وَ اللَّیْلِ السَّاجَ وَ طَرَقَ مِثْلَ مَلَاءِ النَّسَاجِ وَ قَالَ الْأَعْشَى: فَمَا ذَنْبَنَا أَنْ جَاشَ بَحْرُ ابْنِ عَمَّكَ وَ بَحْرُكَ سَاجٌ مَا یُورِی الدَّعَا مِصَا مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَ مَا قَلِی، جواب قسم است که خدای تو تو را وداع نکرد و بنبرید، رد بر مشرکان که به اینکه طعنه که زدند تو را. آنگه او را تسلیم داد و گفت: آخرت تو را بهتر است از دنیا، که اینکه فانی است و آن باقی. وَ لَسَوْفَ یُعْطِیْكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰی، و خدای تعالی تو را چندان عطا دهد که «۵» راضی شوی. گفتند: مراد آن است که چندان ثواب دهد. و گفتند: مراد نصرت -----
 ----- (۱). سوره طه (۲۰) آیه ۵۹. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: و آن. (۳). آج: تاریکی در آرد. (۴). آج چون ساکن

شود و يقال بحر ساج و لیل ساج ای ساکن. [.....]. (۵). آج تو.
 صفحه: ۳۱۰ و تمکین است و کثرت اتباع. عبد الله عیاس گفت که رسول- علیه السلام- گفت: با من نمودند آنچه امت مرا خواستند دادن از ظفر و نصرت و فتح شهرها، من خرم شدم. جبریل آمد و برای زیادت خرمی من اینکه آیت آورد: وَ لَسَوْفَ یُعْطِیْكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰی. گفتیم: آن چیست که خدای [۱۳۹-پ] مرا خواهد دادن تا راضی شوم! گفت: هزار کوشک است از

مروارید که خاک او مشک آذرفر باشد، در هر کوشکی آنچه لایق باشد آن را. عبد الله عباس را پرسیدند از اینکه آیت، گفت: رضای محمّد - علیه السلام - آن باشد که هیچ کس را از اهل بیت او به دوزخ نبرند. بعضی دگر گفتند: مراد به تحصیل اینکه رضا، شفاعت امت است. ابو جعفر الباقر روایت کرد از پدرش زین العابدین از عمش محمّد بن الحنفیه از پدرش امیر المؤمنین علی - علیه السلام - که رسول - علیه السلام - گفت: روز قیامت که من در موقف شفاعت بایستم، چندان گناهکاران را بخواهم که خدای تعالی گوید: ارضیت یا محمّد، راضی شدی ای محمّد! من گویم: رضیت رضیت. آنکه امیر المؤمنین روی با اهل کوفه کرد و گفت: شما که اهل عراقی «۱»، گویی «۲» که او میدوارتر «۳» آیتی در قرآن اینکه آیت است که: قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ «۴» الایة. گفتند: بلی، ما چنین گوییم، گفت: و ما که اهل بیتیم گوییم: او میدوارتر «۵» آیتی در قرآن اینکه آیت است که: وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ، و مراد به او شفاعت است. عبد الله بن عمر روایت کرد که: رسول - علیه السلام - یک روز اینکه آیت بر خواند که خدا از ابراهیم حکایت کرد: فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَ مَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ كَعُقُورِ رَحِيمٍ «۶»، و اینکه آیت که از عیسی حکایت کرد که: (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: عراقید. (۲). آج و دیگر نسخه

بدلها: گوید. (۳-۵). آج و دیگر نسخه بدلها: امیدوارتر. (۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۵۳. (۶). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۳۶.

صفحه ۳۱۱: إِنَّ تَعَذُّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرَ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ «۱»، آنکه دست برداشت و گفت: رب امتی امتی، و بگریست. خدای تعالی جبریل را بفرستاد و گفت: یا جبریل: محمّد را بگو که: چرا می گویی! و او عالمتر. جبریل پیامد و رسول را گفت: خدایت سلام می کند [۱۴۰-ر] و می گوید: ما بیکیک! رسول - علیه السلام - گفت: بار خدایا امتی گناهکار دارم؟ حق تعالی گفت: برو و او را بگو که: من رضای تو بجویم در امت تو، و تو را دل تنگ نکنم و اینکه آیت آورد. و در خبر آمده است که: چون اینکه آیت آمد، رسول - علیه السلام - گفت: «۲» إِذَا لَا أَرْضِي «و واحد من امتی فی النار، گفت: لا جرم راضی نشوم و یکی از امت من در دوزخ باشد. و روایت است از صادق جعفر بن محمّد - علیهما السلام - که: یک روز رسول - علیه السلام - در نزدیک «۳» فاطمه زهرا شد، او را دید گلیمی از پشم شتر در دوش بسته و به یک دست آس می کرد و به دگر دست کودک را تعهد می کرد. رسول - علیه السلام - بگریست و آنکه گفت: ای دختر؟ اینکه مرارت و تلخی دنیا فرو بر به امید حلاوت آخرت که خدای تعالی آیتی بر من فرستاد، و هی قوله: وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ. و در خبر است که رسول - علیه السلام - گفت: روز قیامت چندان شفاعت [دهند] «۴» مرا که گویم: حسبی حسبی. و در خبر آمد که: چون رسول - علیه السلام - اینکه بگوید، حق تعالی آواز او به گوش آن جماعت برساند که در دوزخ مانده باشند از امت او، ایشان فریاد برآرند و گویند: بار خدایا؟ شفاعت رسول برسد و به ما نرسید، حق تعالی گوید: اگر شفاعت رسول برسد، رحمت من برسد، و بفرماید تا همه را از دوزخ بیارند.

توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۱). سوره مائده (۵) آیه ۱۱۸. (۲). کا: لا ارتضی. (۳). کا، آد، گا: در حجره. (۴). اساس: ندارد، با

صفحه ۳۱۲: قَوْلُهُ: أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ، آنکه حق تعالی تذکیر کرد و یاد داد رسول را از نعمتهایی که بر او کرده بود، گفت: نه خدای تو را یتیم یافت، ایوا کرد تو را و ضم کرد با عمّت ابو طالب. عبد الله عباس روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: من از خدای سؤالی کردم که خواستمی تا [۱۴۰-پ] نکرده بودمی. گفتم: بار خدایا، نه سلیمان را ملکی عظیم دادی؟ نه با فلان کس فلان نعمت کردی؟ نه با فلان چنین کردی؟ حق تعالی گفت: یا محمّد ألم أجدك یتیمًا فاویتک، نه من تو را یتیم یافتم، تو را با عمّت ابو طالب ضم کردم؟ و وجدتک ضالا فهدیتک، و تو را ضال یافتم، هدایت کردم؟ و وجدتک عائلا فأغنتک، و نه تو را درویش یافتم، توانگرت کردم؟ من در هر یکی می گفتم: بلی یا سیدی و مولای، حق تعالی به اینکه آیت منت نهاد بر رسولش به آن نعمتها که بر او کرد، گفت: نه از پدر و مادر بازماندی کوچک و ضعیف؟ تو را موئلی و مأوای نبود، من عمّت را - ابو طالب را - مشفق تو کردم «۱» تا تو را بر کنار خود پرورد مانند پدری مشفق. از صادق - علیه السلام - پرسیدند که: چرا رسول را - علیه

السلام- یتیم کردند از مادر و پدر! گفت: تا تولد^۲ و تربیت او خدای کند، هیچ مخلوق را بر او منت نباشد. مجاهد گفت: در اینکه آیت که یتیم در حق رسول- علیه السلام- از قول عرب است که گویند: (دره یتیمه إذا كانت لا نظیر لها)، درّی بی همتا را در یتیم خوانند، و در شعر بیاوردند فی قول القائل: لا ولا درّه یتیمه بحر تتلاً فی جونه البیاع و معنی آن باشد که نه ما تو را یگانه اهل دنیا یافتیم. فأویناک إلینا، تو را با خود گرفتیم و برای خود برگزیدیم؟ و در شاذّ أشهب العقیلی خواند: «فاوی مقصور از بنای ثلاثی، آی رحمک، بر تو رحمت کرد، تقول العرب: أویت فلانا آیه و مأویة إذا رحمه»^۳.

(۱). آج: بر تو مشفق گردانیدم. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: تولّی. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: ای رحمته. صفحه : ۳۱۳ وَوَجِدَكَ ضَالًّا فَهَدَى، و تو را گمراه یافت، راه داد تو را. سدی گفت: رسول- علیه السلام- چهل روز بر ملت و طریقت قوم بود، پس از آن خدای هدایت [۱۴۱-] کرد او را، و اینکه به هیچ وجه روا نباشد و نه یک ساعت. حسن بصری و ضحاک و شهر بن حوشب و ابن کيسان گفتند: مراد آن است که ضال- یافت تو را از معالم نبوت و احکام شریعت، تو را هدایت کرد به آن، بیانه قوله: وَ إِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ^۱، و قوله: مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ^۲. ابو الضحی روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت: مراد آن است که رسول- علیه السلام- کودک بود، در بعضی شعاب مکه گم شد و ره ندانست. ابو جهل- علیه اللعنه^۳ از بر گوسفندان^۴ باز گشته بود. او را دست گرفت و با نزدیک جدش عبد المطلب آورد. خدای تعالی منت نهاد بر رسول که او را بر دست دشمن با نزدیک جدش رسانید. کثیر بن سعد روایت کرد از پدرش گفت: در جاهلیت به حج رفتم، مردی را دیدم با بهاء و جمال طواف می کرد و می گفت: یا ربّ ردّ را کبی محمّدا ردّ الی و اصطنع عندی یدا گفتم: اینکه کیست! گفتند: عبد المطلب بن هاشم است، او را پسر زاده‌ای هست محمّد نام که هرگز او را به کاری نفرستد الا مفلح و منجج باز آید. اکنون شتری گم شد، او را، محمد را بفرستاد به طلب آن شتر، دیر می آید دلش مشغول است، دعا می کند تا خدا او را باز رساند، گفت: ما در اینکه بودیم که محمّد می آمد کالقمر الطالع، زمام شتر گرفته. عبد المطلب گفت: ای قره العین من، از غیبت تو رنجی به دل من رسید که هرگز فراموش نکنم. کعب الأحبار گفت: مراد آن است که رسول- علیه السلام- چون مادر او را رها کرد- و او شیرخواره بود- عبد المطلب حلیمه را بخواند و محمّد را با او ----- (۱). سوره یوسف

(۱۲) آیه ۳. [.....] (۲). سوره شوری (۴۲) آیه ۵۲. (۳). کا، آد، گا: ندارد. (۴). آج: از پی گوسفندان.

صفحه : ۳۱۴ سپرد. او محمّد را برگرفت و با قبیل خود برد بنی سعد [۱۴۱-پ] و آن جا شیر بداد. چون مدّت رضاع تمام شد و رسول- علیه السلام- بالیده گشت، او را برگرفت و با نزدیک عبد المطلب برد. حلیمه گفت: چون به در مکه رسیدم، هاتفی آواز داد: هنیئا لک یا بطحاء، مکه نوش باد تو را ای^۱ بطحا مکه که امروز نور و بهاء و جمال و زین عالم با تو آمد. گفت: آنکه رسول را بنهادم تا قضای حاجتی کنم. چون باز نگریدم، او را ندیدم. از جوانب بتاختم، هیچ جای نیافتم. او را فریاد کردم و جامه چاک کردم و می گشتم و اله شده، و هر که را دیدم می پرسیدم و می گفتم: کودکی را بر اینکه صفت و بر اینکه شکل دیدی^۲! کس خبر نداد مرا. چون آیس شدم، با خود گفتم: من با عبد المطلب چه عذر آرم؟ گویم: پسری را چون محمّد که در عالم نظیر نداشت به من دادی، او را بپروردم و به در سرای تو آوردم. از پیش چشم من او را بر بودند و من بی خبر؟ آنکه گفتم: اگر باز نیابم او را، خویشتن را از بن کوه بیندازم تا بمیرم و از اینکه غم برهم. گفت: پیری بیامد و مرا گفت: چه رسید تو را، و اینکه جزع برای چه می کنی! قصه با او بگفتم. گفت: بیای تا بنزدیک صنم بزرگتر رویم که هبل است و از او در خواهیم تا هدایت کند ما را بر او. گفت: برخاستم و با او بنزدیک هبل رفتم. آن پیر گرد بر گرد هبل در گردید و بر او بوسه داد و گفت: ای دستگیر مادر نوایب و شاداید: تو را بر قریش منتها بسیار است، و اینکه زن سعدی در تو می نالد از آن که کودکی داشت بر در مکه گم شده است. ما را بر او ره نمای، و او محمّد نام است، بر ما منت نه به ردّ او با ما. حلیمه گفت: راست چون پیر نام محمّد گفت: هبل به روی در آمد و اصنام جمله بیوفتادند، و هاتفی آواز داد و گفت: ای [۱۴۲-] پیر بی خرد؟ دور باش، اینکه چه حدیث است که می گویی؟

نمی‌دانی که هلاک ما بر دست محمد ----- (۱). کا، آد، گا: اینکه. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: دیدید.

صفحه : ۳۱۵ خواهد بود؟ گفت: پیر بر جای بلرزد و متغیر شد و عکازه از دستش بیفتاد و روی به من کرد و گفت: یا حلیمه؟ دل مشغول مدار که اینکه محمد را که تو می‌گویی، خدایی هست که او را ضایع نکند، برو او را پا کنی طلب کن، گفت: چون اینکه حدیث آشکارا شد، به عبد المطلب رسید. نگاه کردم می‌آمد، مرا گفت: یا حلیمه؟ چه کردی محمد را! گفتم: او را در میان جان پیوریدم. چون به در مکه رسیدم، ناپیدا شد. عبد المطلب گمان برد که بعضی قریش بر او اغتیالی کردند، تیغ بر آهخت «۱» و آواز داد: یا آل غالب؟ قریش جمله پیش او جمع شدند و گفتند: یا سید؟ تا چه رسید تو را! گفت: فرزند من محمد مفقود شده است. آنگه بر نشست و قریش با او بر نشستند و در شعاب مکه بگردیدند. چون نیافتند، عبد المطلب بیامد و سلاح بینداخت و روی به بیت الحرام نهاد و طواف کرد در گرد خانه اسبوعی و گفت: یا ربّ ردّ را کبی محمد را ردّ الی و اتّخذ عندی یدا یا ربّ ان محمد لن یوجدا یصبح قریش کلهم مبددا منادیی از آسمان ندا کرد و گفت: ای قوم جزع مکنی «۲» که محمد را خدایی هست که او را نگاه دارد. عبد المطلب گفت: یا هاتف؟ کجاست او! گفت: به وادی تهامه بنزدیک فلان درخت. عبد المطلب بر نشست و روی آن جا نهاد. در راه ورقه نوفل پیش «۳» بر افتاد با او برگردید «۴»، چون برسیدند به آن جا، رسول- علیه السلام- شاخ آن درخت بگرفته بود و به برگ درخت بازی «۱۴۲-پ» می‌کرد. عبد المطلب گفت: من أنت یا غلام، تو کیستی ای کودک! چه عبد المطلب او را نشناخت که مدتی دراز از او غایب بود. گفت: أنا محمد بن عبد الله بن عبد المطلب. عبد المطلب گفت: فدیتک نفسی، جان من فدای تو باد. آنگه او را با ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: تیغ بر کشید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: مکنید. (۳). کا، آد، گا او. (۴). کا، آد، گا: باز گشت.

صفحه : ۳۱۶ پیش خود گرفت و با مکه آورد. سعید بن المسیب گفت: آن خواست که رسول- علیه السلام- با عمش ابو طالب در قافله میسر بود- غلام خدیجه. در شبی تاریک ابلیس بیامد و یک پر بزد او را، و او را به حبشه افکند. جبریل بیامد و زمام ناقه رسول گرفت و او را با راه آورد، خدای تعالی به اینکه منت نهاد بر او. و گفتند: مراد آن است که تو را «۱» شب معراج چون گمشده‌ای یافت. چون جبریل از تو برگشت، تو ره ندانستی، او تو را ره نمود به مقصد خود. بعضی دگر گفتند: مراد به «ضال» مضلول عنه است، چندان که عیبه راضیه «۲»، ای مرضیه. و ماء دافق «۳»، ای مدفوق. گفت: مردم از تو گم شده بودند، تو را با ایشان ره نمود و ایشان را به تو. ابو بکر و راق گفت: مراد افراط است در محبت، بیانش قوله تعالی حکایه عن اخوه یوسف: إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ «۴»، و قوله: تَاللّٰهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالٍ الْقَدِيمِ «۵»، ای فی محبتک لیوسف، یعنی تو را مفرط یافتیم در دوستی ابو طالب تو را هدایت کردیم به دوستی خود. بعضی دگر گفتند: مراد به «ضلال» نسیان است، بیانه قوله فی حقّ الشّاهدین: أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرْ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى «۶»، یعنی ما تو را ناسی یافتیم از کلمت استننا به «إِنْ شَاءَ اللَّهُ»، چون جهودان تو را از روح پرسیدند و از ذو القرنین، تو گفتی: (ساخبر کم غدا و لم تقل ان شاء الله). فهداک، ای [۴۳-ر] ذکرک بقوله: وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكُمْ غَدًا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ «۷». جنید گفت: یعنی تو بیان کتاب ندانستی. ما کنت تدری ما الکتاب و لا الإیمان «۸»، تو را باز ----- (۱). آج در. (۲). سوره حاقه (۶۹) آیه ۲۱. (۳). سوره طارق (۸۶) آیه ۶. (۴). سوره یوسف (۱۲) آیه ۸. (۵). سوره یوسف (۱۲) آیه ۹۵. [.....]. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۲۸۲. (۷). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۳ و ۲۴. (۸). سوره شوری (۴۲) آیه ۵۲.

صفحه : ۳۱۷ آموخت بقوله: وَعَلَّمَكُمَا مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُونَ «۱». وَوَجَدَكُمَا عَائِلًا فَأَغْنَى، و تو را درویش یافت توانگر کرد تو را به مال خدیجه و به مال غنایم. مقاتل گفت: تو را توانگر کرد به قناعت که «القناعتة مال لا ینفد و من قنع شبع و من لا یقنع لا یشبع. ابن السمیقع خواند: «عیلا» به تشدید، کالطیب و السید و المیت. و گفتند: درویش نفس بودی تو را توانگر دل کرد. بعضی دگر گفتند:

عائلا- تعول الخلق فاغناك بالقران و علمه، تو را یافت که خلقان عیال تو بودند در علم، تو عیال بان ایشان بودی تا توانگر کردی به علم قرآن. أخفش گفت: عائلا، ای ذا عیال، کقولهم: تامر و لابن، ای ذو نمر و لبن. ابن عطا گفت: یعنی درویش بودی از کتاب و حکمت، توانگر کرد تو را به علم و حکمت. و «کاف» خطاب از اینکه افعال بیفکنند برای استقامت سر آیات، و الا تقدیر تا کلام مبین (۲) باشد اینکه است: فاواک و هداک و اغناک، اینکه «کافها» بیفکنند برای وضوح معنی را که معنی ملتبس نیست. فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ، گفت: یتیم را باز مزین و بر او ستم مکن و یتیمی خود یاد کن. نخعی و شعبی خواندند: «فلا- تکهر» به «کاف». و عرب معاقبه کند میان «قاف» و «کاف» و گفتند: مرا [د] «۳» به «کهر» زجر است، ای لا- تزجره. و رسول- علیه السلام- گفت: أنا و کافل الیتیم کهاتین فی الجنة و أشار بالسبابة و الوسطی، گفت: من و آن کس که کفالت یتیم [۱۴۳-پ] کند همچنانیم در بهشت که اینکه دو انگشت، یعنی انگشت دوم و میانین، یعنی تفاوت از میان منزلت ما هم اینکه قدر باشد. و رسول- علیه السلام- گفت: إذا بکی الیتیم اهتز العرش لبکائه، گفت: چون یتیم بگرید، عرش از گریه او بلرزد، خدای تعالی گوید: ملائکتی، فریشتگان؟ کیست اینکه که یتیم را می گریاند که من پدر او را در طفولیت او با پیش خود بردم! -----

(۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۳. (۲). کا، آد، گا: چنین. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه ۳۱۸ گویند: بار خدایا؟ تو بهتر دانی. گوید: فریشتگان من بر من گواه باشید که هر که او را خاموش کند و رضای او بجوید، من او را راضی کنم روز قیامت. راوی خبر گوید: تا من اینکه حدیث از رسول بشنیدم، هیچ یتیم را ندیدم و الا بناوختم و دست به سر او فرو آوردم و چیزی بدادم او را. و انس مالک روایت کند که هر کس که او یتیمی را با خود گیرد و بکار او قیام نماید، روز قیامت میان او و میان دوزخ حجابی پدید آید، و هر که دست به سر یتیمی فرود آرد، به هر موی که دست او بر آن برود، او را حسنتی «۱» بنویسند. وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ، وسایل را نهر و زجر مکن و بانگ بر مزین، یا چیزیش بده یا جوابی نکوش بده و درویشی خود یاد کن. حسن بصری گفت: به اینکه سایل، نه سایل مال را خواست، سایل علم را خواست، یعنی طالب علم را زجر مکن. رسول- علیه السلام- گفت: للسائل حق و ان جاء علی فرس، گفت: سایل را حق هست و اگر چه بر اسب آید. و ابو هریره روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: نباید تا منع کند شما را از آن که سایل را چیزی بدهی «۲» آن که او در دست [۱۴۴-ر] وست و نجن «۳» زرین دارد، و رسول- علیه السلام- گفت: لو لا- ان السؤال یکذبون ما قدس من ردهم، گفت: اگر نه آنستی که سایلان دروغ می گویند، هر که ایشان را ردّ کردی مقدّس نبود. ابراهیم ادهم گفت: نیک مردمانند اینکه سایلان، زاد ما می بردارند تا به قیامت برند برای ما. هم او گفت: سایل پیک ماست، چون به در سرای ما فراز آید، چنان است که می گوید: چیزی «۴» هست که من برای شما به قیامت برم! وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ، و اما به نعمت خدای «۵» حدیث کن و باز گوی. و ----- (۱). آج: حسنتی، کا، آد، گا: حسنه/ حسنه‌ای. (۲). آج: ندهید، کا، آد، گا: بدهید. (۳).

آج: دست ورنجن، کا: دست افرنجن، آد، گا: دست فرنجن. (۵). آج: خدایت. (۴). کا، آد، گا: چیز کی.

صفحه ۳۱۹ رسول- علیه السلام- گفت: التحدث بالنعمة شکر، حدیث کردن به نعمت شکر است. نعمان بشیر روایت کرد که رسول- علیه السلام- بر منبر گفت: من لم یشکر القلیل لم یشکر الكثير، و من لم یشکر الناس لم یشکر الله، و التحدث بنعمة الله شکر و ترکه کفر، و الجماعة رحمة و الفرقة عذاب، گفت: هر که شکر اندکی نکند، شکر بسیار نکند. و هر که شکر مردمان نکند، شکر خدای نکند. و حدیث کردن به نعمت شکر است و ترک او کفران نعمت است. و جماعت رحمت است و فرقت عذاب است «۱». و رسول- علیه السلام- گفت: من اولی معروفا فلیکاف به، هر که را عطایی دهند، باید تا مکافات کند بر آن. فان لم یجد فلیذکره فمن ذکره فقد شکره و من کتمه فقد کفره، اگر نیابد که مکافات کند، باز گوید، اگر باز گوید شکر کرده باشد، و اگر پنهان کند کفران باشد- و اخبار در اینکه معنی بسیار است. ----- (۱). کا، آد، گا: معنی حدیث را ندارد.

سورة ألم نشرح

اینکه سورت، مکی است و هشت آیت است و بیست و نه کلمت است و صد و سه حرف «۱»، زر بن حبیش روایت کرد از عبد الله مسعود که رسول - علیه السلام - گفت: هر که «۲» سورت [۱۴۴-پ] ألم نشرح بخواند، همچنان باشد که به من آید و من دل تنگ باشم، مرا دل شاد کند «۳».

[سورة الشرح (۹۴): آیات ۱ تا ۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ (۱) وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ (۲) الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ (۳) وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ (۴) فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (۵) إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (۶) فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ (۷) وَإِلَى رَبِّكَ فَارْغَبْ (۸)

[ترجمه]

نه ما روشن کردیم برای تو سینه‌ات. و فرو نهادیم از تو بار گرانت. آن که بشکست پشت تو. و برداشتیم برای تو نام تو. با دشخواری خواری است. و با دشخواری خواری است. چون پرداززی رنج بر خود گیر. ----- (۱).

آج و دیگر نسخه بدلها است. (۲). کا، آد، گا او. [.....] (۳). آج صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - و الحمد لله. صفحه : ۳۲۱ و با خدایت رغبت کن. بدان که اخبار اصحاب ما چنان است که اینکه دو سورت یکی است و میان ایشان فصل نکنند به بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، برای تعلّی بعضی به بعضی از جهت معنی، چون گفت: به نعمت او حدیث کن، آنکه آن نعمت باز گفت و در تعداد آن نعمتها گرفت، قوله: «۱» أَلَمْ نَشْرَحْ -، إلى آخر السورة. و بنزدیک ما اگر در فریضه خواند در یک رکعت، اینکه هر دو به یک بار باید خواندن، و همچنین گفتند در: أَلَمْ تَرَ كَيْفَ «۲» و: لِإِيلَافِ «۳»، و معنی آن است که خدای تعالی سبیل تذکیر نعمت «۴» گفت: أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ، نه ما دل تو روشن کردیم، [و «شرح» روشن کردن] «۵» معنی باشد، و «شرح» تنگ کردن گوشت باشد، و طباهه را «۶» شریح و شریحه «۷» گویند. أبو القاسم بلخی گفت: معنی آیت آن است که: رسول را دل: تنگ شده بود به مقاسات جن و انس. خدای [۱۴۵-ر] تعالی به آیات و وعده فتوحها دل او خوش گردانید و روشن کرد. جبائی گفت معنی آن است که: با او الطافی کرد عند آن اختیار ایمان کرد و از معاصی امتناع کرد، بیانه قوله: أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ لِلْإِسْلَامِ «۸»، و قوله: فَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ «۹»، و قوله حكاية عن موسى - عليه السلام: قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي «۱۰». و مراد به «صدر» دل است برای آن صدر خواند آن را که محل دل است و جای اوست. -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بقوله. (۲). سوره فیل (۱۰۵) آیه ۱. (۳). سوره قریش (۱۰۶) آیه ۱. (۴). اساس و، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). اساس: ها، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۷). کا: شرح و شرحه، آد، گا: شرح و شریحه. (۸). سوره زمر (۳۹) آیه ۲۲. (۹). سوره انعام (۶) آیه ۱۲۵. (۱۰). سوره طه (۲۰) آیه ۲۵.

صفحه : ۳۲۲ وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ، فعل ماضی برای آن عطف کرد بر فعل مستقبل که «لم» مستقبل را در معنی ماضی آرد، گفت:

فرو نهادیم از تو بار گران. معنی آن است که: تکلیف تو آسان کردیم به تخفیف اعباء رسالت از تو. و گفتند مراد آن است که: بارگران از دل تو برداشت به غفران گناه امت که گناه ایشان بار بود بر دل تو، و گفتند: معنی آن است که: ما عصمت کردیم تو را از گناه، «وضع» به معنی عصمت است و «وزر» به معنی گناه. و اصل او در لغت ثقل و گرانی باشد، و منه اوزار الحرب للسیلاح، و الوزر الذنوب لأنها تثقل^(۱) صاحبها. الذی أنقض ظهرک، آن که پشت تو را گران بار بکرد تا نقیض و آواز او بشنیدند. و اینکه بر سبیل توسع است. و «نقض» هدم بنا باشد. و «نقض»، شتر لاغر باشد، کأنه نقض لحمه. و رفعا لک ذکرک، و ذکر تو را و نام تو را بلند بکردیم، ابو سعید الخدری روایت کرد از رسول- علیه السلام- که گفت جبریل از خدای پرسید که: نام محمد به چه بلند کردی! گفت: بانگ نام او با نام خود بیوستم تا هر کس که گوید: أشهد أن لا اله إلا الله، از او مقبول نباشد تا [۱۵۴-پ] نگوید: محمدا رسول الله. حسن بصری و مجاهد گفتند: به گفتن خطیبان بر منبرها و مؤذنان بر منارها: (أشهد ان لا اله إلا الله و أشهد أن محمدا رسول الله). حسان ثابت گوید در اینکه معنی: أغرّ علیه بالنبوة خاتم من الله مشهود یلوح و يشهد^(۲) و ضمّ الإله اسم النبی إلى اسمه إذا قال فی الخمس المؤذن اشهد و گفتند: مراد آن است که نام او در ملا اعلی بر فریشتگان رفیع بکردیم و بر ساق عرش نقش کردیم. بعضی گفتند: به آن که عهد و میثاق او از پیغامبران بستدم و تکلیف کردم ایشان را که به او بگروند و به فضل او اقرار دهند. و بعضی ----- (۱). اساس: یتثقل، آج: ثقل، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). کا: یصعد.

صفحه : ۳۲۳ دگر گفتند: به آن که مفزع خلق با او باشد در قیامت به او مید^(۱) شفاعت، چنان که با خدای باشد به او مید^(۲) رحمت. فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا، گفت: با دشواری^(۳) خواری است. گفتند: معنی آن است که اینکه رنج را که تو در اویی از مقاسات رنج مشرکان، از پس آن آسایش خواهد بودن تو را به فتح و ظفر تو بر ایشان. و گفتند: عام است جمله شداید و منافع را. گفت: با هر سختی^(۴) خواری^(۵) هست و با هر رنجی راحتی^(۶) و با هر دشواری^(۷) خواری^(۸)، و با هر بیماری تن درستی^(۹). اما وجه تکرار او آن است که برفت در آیات مکرر، چون سورة الرحمن و المرسلات. و مرجع او به اختلاف باشد، و آنچه روایت کرده‌اند از عبد الله عباس که او گفت: لا یغلب عسر واحد یسرین، یک عسر غلبه نکند دو یسر را، یعنی که «عسر» معرّف است به «لام» تعریف، و «یسر» منکر است. معرّف یکی باشد و منکر دو، چیزی نیست [۱۴۶-ر] برای آن که اینکه نه قیاسی مطرّد است، و به دلالت و قرینه حمل توان کردن بر اینکه. و اگر اینکه قیاسی مطرّد بودی، بایستی که چون قایلی گفتی: إنَّ مع الفارس سیفا، إنَّ مع الفارس سیفا، سوار یکی بودی و تیغ دو. و اینکه وضع اینکه فایده نمی دهد. آنچه اختیار است آن است که: با عسر دنیا یسری هست از راحت و فرج و آسایش، و از عسر آخرت همچنین به رحمت و بخشایش و شفاعت است و خلاص و فوز. اما تعریف «عسر» برای تعریف عهد است، یعنی اینکه عسر معلوم معهود که ما در میان آنیم در دنیا از انواع بلیات، و اما تنکیر^(۱۰) یسر برای ابهام اوست ----- (۱-۲). آج و دیگر نسخه بدلها امید. [.....] (۳-۷). آج: دشواری. (۴). آج: سختی. (۸-۵).

(۵). آج: خواری. (۶). آج: راحتی. (۹). آج: تندستی ای. (۱۰). اساس: شکر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. صفحه : ۳۲۴ تعظیم را، کأنه قال: یسر لا تعرفونه و لم تعهدوا مثله و هو غیر موصوف یسرا و أی یسر، و اینکه فایده جلیل است. و بعضی علما قول عبد الله عباس را تأویل کردند بر خلاف آنچه رفته است، و آن است که گفتند: لن یغلب عسر واحد، یعنی: العسر المعرّف المعروف فی الدنيا یسرین، یعنی یسر دنیا من الفرج و الفرح و الظفر و الصحة و الغناء، و یسر الاخرة من الرحمة و المغفرة، و اینکه قولی است قریب به صواب، یعنی رنج دنیا اگر چه سخت تر باشد، یعنی غالب نشود دو راحت و دو نعمت را، یکی دنیاوی و یکی آخرتی. و قراءت عامّه قراء «عسر» است به تسکین «سین» و ابو جعفر خواند: «عسر» به ضمّ «سین» در هر دو جای و در مصحف عبد الله مسعود مکرر نیست، یکی است. عبد الله عباس گفت: یک روز رسول- علیه السلام- در بعضی سفرها بر شتری نشسته بود و مرا ردیف کرده، مرا گفت: یا غلام؟ گفتم [۱۴۶-پ]: لبیک یا رسول الله. گفت: احفظ الله یحفظک الله تجده

امامک تعرف الله فی الرخاء يعرفك فی الشدة و اذا سألت فاسئل الله و اذا استعنت فاستعن بالله قد جرى القلم بما هو كائن و لو اجتمع الخلائق على ان يعطوك شيئا لم يرد الله ان يعطيك لن يقدروا عليه أو يصرفوا عنك شيئا اراد الله ان يصيبك به لن يقدروا على ذلك، و اعلم ان النصر مع الصبر و ان الفرج مع الكرب و أن مع العسر يسرا، گفت: خدای را نگاه دار تا تو را نگاه دارد، و خدای را نگاه دار تا او را در پیش خود یابی، و با خدای آشنا شو در خواری تا تو را شناسد در سختی، و چون چیزی خواهی از خدای خواه، و چون یاری خواهی از خدای خواه، و بدان که قلم برفت به آنچه بودنین «۱» است، و اگر خلائق جمع شوند تا تو را چیزی دهند که خدای نخواهد که تو را آن دهد، نتوانند، و یا از تو بگردانند آنچه خواهد که به تو رساند نتوانند، بدان که نصرت با صبر باشد و فرج با غم و با دشواری «۲» خواری. ----- (۱). کذا: در اساس، کا، آد، گا: ندارد، آج: بودنی. (۲). آج: دشواری.

صفحه : ۳۲۵ عتبی «۱» گفت: در بادیه بودم و دل تنگ بودم سخت، اینکه بیت در دلم افتاد: ری الموت لمن اصبح مغمورا له اروح چون شب در آمد، هاتفی از آسمان آواز داد: الا یا ایها المرء الذی الهم به برح و قد أنشد بیتا لم یزل فی فکره یسبح إذا اشتد بک العسر ففکر فی الم نشرح و عسر بین یسر بن اذا فکرتها ففرح و أنشد البهول القاضی «۲» فی هذا المعنی: فلا تیأس و ان اعسرت یوما فقد ایسرت فی دهر طویل و لا تظنن بربک ظن سوء فان الله اولی بالجمیل [۷۴۱- ر] و ان العسر یتبعه یسار و قول الله اصدق کل قیل و أنشد ابو بکر الأنباری: اذا بلغ العسر مجهوده ففق عند ذلك «۳» بیسر سریع الم تر نحس الشتاء الفظیع یتلوه سعد الربیع البدیع و لزید بن محمّد العلوی: ان یکن نالک الزمان بیلوی عظمت شده علیک و جلّت و تلتها قوارع ناکبات سئمت دونها الحیاء و ملّت فاصطبر و انتظر بلوغ مداها فالرزیایا اذا تواللت تولّت و اذا اوھنت قواک و حلّت کشفتم عنک جملة فتجلّت و قال الراجز: اذا الحادثات بلغن المدی و کادت لهن تذوب المهج و جلّ البلاء و قل العزاء و عند التناهی یكون افرج و لسلیمان بن أحمد الرقی: ----- (۱). آج: عتبه. (۲). کا: بطول القاضی (!). (۳). کا، آد، گا: ذاک.

صفحه : ۳۲۶ توقع اذا ما عرتک الخطوب سرورا یشردها عنک قسرا ترى الله یخلف میعاده و قد قال إن مع العسر یسرا فإذا فرغت فأنصب، عبد الله عباس گفت: چون از نماز فارغ شوی خود را منصوب کن برای دعا، یعنی به دعا و تعقیب قیام نمای و ارغب إلیه، و رغبت کن با خدای. حسن گفت: چون از جهاد فارغ شوی خود را نصب کن برای دعا و نماز و عبادت. مجاهد گفت: چون از کار دنیا فارغ شوی، خود را نصب کن برای عبادت. و قوله: فأنصب، امر است من النصب و هو التعب یعنی خود را برنجان، قال النابغة: لینی لهم یا امیمة ناصب أی ذی نصب و تعب، کلبی گفت: چون از ادای رسالت فارغ شوی استغفار کن برای امت. جنید گفت: چون از کار خلق فارغ شوی به عبادت حق رنج بردار. و إلی ربک فارغب، و رغبت [۱۴۷- پ] از مخلوقات «۱» بگسل و «۲» در خدای بند «۳». ----- (۱). آج: مخلوقات. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها دل. (۳). کا، آد، گا که او کافی است تو را. [.....]

صفحه : ۳۲۷

سورة و التین

«۱» بدان که اینکه سورت مکی است و هشت آیت است و سی و چهار کلمت است و صد و پنجاه حرف است. روایت است از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سورت و التین بخواند، خدای تعالی او را دو خصلت بدهد: عافیت و یقین تا در دنیا باشد، و در قیامت به عدد هر کس که اینکه سورت خواند، او را روزی روزه بنویسند «۲».

[سورة التین (۹۵): آیات ۱ تا ۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالتَّيْنِ وَالزَّيْتُونِ (۱) وَطُورِ سَيْنِينَ (۲) وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ (۳) لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ (۴) ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ (۵) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (۶) فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالذِّينِ (۷) أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ (۸)

[ترجمه]

به «۳» انجیر و به زیتون. و به کوه طور سینا. و اینکه شهر استوار. که بیافریدیم آدمی را در نیکوتر راستی. -----
----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: سورة التین. (۲). آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم الحمد لله
اولا و آخرها و ظاهرا و باطنا. (۳). آج: به حق.

صفحه : ۳۲۸ پس باز گردانیدیم او را فروتر آنان که فرو باشند. مگر آنان که ایمان آرند و کارهای نیکو کنند که ایشان را مزدی باشد ناکاسته. چه دروغ می‌دارد تو را پس از اینکه به جزا. نه هست خدای حاکمتر حاکمان. قوله: وَالتَّيْنِ وَالزَّيْتُونِ، قسم است به انجیر و زیتون. عبد الله عباس گفت و حسن و مجاهد و عکرمه و عطا و مقاتل و کلبی که: مراد اینکه انجیر است که ما می‌خوریم و اینکه زیتون که ما از او روغن می‌گیریم. أبو ذر [۱۴۸-ر] غفاری رحمه الله علیه- روایت کرد که: رسول را- علیه السلام- طبقی انجیر به هدیه آوردند. او در پیش اصحابان بنهاد و می‌خورد و می‌گفت: بخوری «۱» که اگر گویم که میوه‌ای از بهشت آورده‌اند انجیر باشد، برای آن که در وی استخوان نیست، و انجیر بواسیر ببرد و نقرس را سود دارد. عبد الله بن غنم «۲» گفت: با معاذ جبل به سفری بودم. هر گه که به درخت زیتون بگذشت، مسواکی از او بگرفت و گفت: از رسول- علیه السلام- شنیدم: «نعم السواک» الزیتون من الشجرة المباركة، نیک مسواک است درخت زیتون که درخت مبارک است. بوی دهن خوش بکند و شوخ داندانها را «۴» ببرد. آنکه گفت: اینکه مسواک من است و مسواک پیغامبران که «۵» پیش از من بودند. کعب الأخبار و قتاده و ابن زید گفتند: «تین» مسجد دمشق است و «زیتون» مسجد بیت المقدس است، و آن دو مسجد است در شام. -----
----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بخورید. (۲). آج: عبد الله عمر. (۳). آج: المسواک. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). کا: جمیع پیغمبرانی که.

صفحه : ۳۲۹ محمد بن کعب گفت: «تین» مسجد اصحاب الکهف است، و «زیتون» مسجد ایلیا، و بر اینکه اقوال تقدیر چنان باشد که: و منابت التین و الزیتون، برای آن که اینکه جایها معدن انجیر و زیتون باشد، علی حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه. عکرمه گفت: نام دو کوه است به شام. عطیه گفت از عبد الله عباس که: «تین» مسجد نوح است- علیه السلام- و «زیتون» بیت المقدس. ضحاک گفت: «تین» مسجد الحرام است و «زیتون» مسجد اقصاست. فزاه گفت: از بعضی علماء تفسیر شنیدم که «تین» کوههاست میان حلوان تا همدان، و «زیتون» کوههای شام است، و «طور سینین» «۱» قسمی دگر است به کوه موسی- آن کوه که خدای با او مناجات کرد و او بر آن کوه بود. سینین، گفتند: به زبان حبشه [۱۴۸-پ] نکو باشد. حکم و نصر گفتند: هر کوهی که بر آن جا درخت باشد آن را طور سینین گویند. مجاهد گفت: طور، کوه است و سینین مبارک. قتاده گفت: مبارک و نیکو هر کوهی «۲» که بر او درخت میوه باشد آن طور سینین باشد، و سینا همچنین و اینکه لفظ «۳» نبط است. شهر بن حوشب گفت: «تین» کوفه است و «زیتون» شام است، و طور سینین کوهی است بر او انواع درختان. عبد الله بن عمر گفت: چهار کوه است که مقدس است بنزدیک خدای تعالی: طور «تینا» و طور «زیتا» و طور «سینا» و طور «تیمانا». اما طور تینا دمشق است و طور زیتا بیت المقدس و

طور سینا آن کوه است که موسی - علیه السلام - بر او «۴» با خدای مناجات کرد. و طور تیمانا «۵» مکه است. وَ هَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ، قسمی دیگر است به مکه که شهری استوار است. و گفتند: امین به معنی ایمن است و آنشد الفراء: -----
 ----- (۱). آج: سینا. (۲). آج: نیکوتر کوهی، کا، آد، گا: نیکو بود هر کوهی. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: لغت. (۴).
 کا، آد، گا: آن جا. (۵). اساس: زیتا، با توجه به کا، آد، گا تصحیح شد.

صفحه : ۳۳۰ الم تعلمی اسماء و ويحك اننى خلقت امينا لا اخون امينا «۱» أى من يأمننى و كان امننا متى «۲». لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، اینکه جواب قسم است، و حق تعالی قسم کرد به اینکه چیزها که ما آدمی را در نیکوتر ترکیبی و اعتدال «۳» قامتی آفریدیم، برای آن که دگر حیوانات را منبطح «۴» آفرید «۵» و آدمی را منتصب. ابو بکر بن طاهر گفت: یعنی به عقل مزین کردیم او را، و به امر و نهی مؤدب، و به تمیز مهذب، تمام قامت، تناول طعام و شراب به دست کند که دگر حیوانات به دهن کنند. ابو عبیده گفت بشار بنی برد زندیق بود و دمیم الخلق بود و نابینا بود و در چشمهای او گوشتی سرخ، بود، حماد عجرد هم زندیق بود، بشار را هجا کرد «۶» و گفت: و اللهم ما الخنزير في نتنه بربعه في النتن او خمسه [۹۴۱-] ر بل ريحه اطيب من ريحه و مسه الين من مسه و وجهه احسن من وجهه و نفسه افضل من نفسه و عوده اكرم من عوده و جنسه اكرم من جنسه بشار چون اینکه بیتها بشنید، گفت: و يلي على الزنديق لقد نفت بما في صدره، آنچه در دل داشت آشکارا کرد. گفتند: چگونه! گفت: ما اراد الزنديق إلاً قول الله تعالى: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، فاخرج الجحود بها مخرج الهجاء. ثم رددناه أسفل سافلين، آنگه او را بر گردانیدیم با حالتی که فروتر از همه فروتران باشد، از جوانی به پیری و از تن درستی به بیماری و از قوت به ضعف، و از کمال عقل به خرف. و بعضی دگر گفتند: آیت در حق گروهی است که در ----- (۱). آج: امینی. [.....]. (۲). کا، آد، گا: بی. (۳). آج: اعتدال تر، کا، آد، گا: معتدل تر. (۴). آج: مسطح. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: آفریدیم. (۶). کا، آد، گا: امتحان کرد.

صفحه : ۳۳۱ عهد رسول - علیه السلام - پیر شدند و خرف گشتند، و قوله: أَسْفَلَ سَافِلِينَ، معنی آن است: أسفل من كل سافل، آنگه لفظ منکر را جمع کرد بر سیبل ایهام «۱» تا بلیغتر باشد. انس مالک روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: کودک تا بالغ شدن و به حد کمال رسیدن، هر آن طاعتی و خیری که کند، مزد آن مادر و پدرش را بنویسند. مراد آن است که: چون به تعلیم و تأدیب «۲»، امر و نهی «۳»، ترغیب ایشان باشد، و هر آن گناه که کند بر او بنویسند و نه بر مادر و پدرش، چون به حد بلوغ رسد و قلم تکلیف بر او برانند، آن دو فریشته را که بر او بر موکل باشند «۴»، بفرماید تا او را نگاه دارند و مسد کنند. چون به چهل سال رسد در اسلام، خدای تعالی او را از سه بلا ایمن کند: از جنون و جذام و برص، چون به پنجاه سال رسد، خدای تعالی تخفیف حسابش کند. چون به شصت سال رسد [۱۴۹-پ] خدای تعالی توفیق تو به دهد او را. چون به هفتاد سال رسد، اهل آسمان او را دوست دارند. چون به هشتاد سال رسد، خدای تعالی حسناتش مضاعف کند و سیئاتش مکفر «۵». چون به نود سال رسد، گناه مقدم و مؤخرش بیامزد و شفاعت او در اهل بیتش قبول کند و او را أسیر الله فی أرضه نام کند. چون به حد خرف رسد فی قوله: ثُمَّ .. يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئاً «۶»، خدای تعالی مثل آن عمل که در تن درستی و تمام عقلی کردی بنویسد «۷» او را. و اگر سیئتی کند بر او بنویسند «۸». حسن و قتاده و مجاهد گفتند: ثم رددناه أسفل سافلين فی النار، آنگه او را به أسفل سافلين به «۹» دوزخ بریم. ----- (۱). آج، آد، گا: ابهام. (۲-۳). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۴). آج: بر او موکل اند، کا، آد، بر او موکل باشند. (۵). کا، آد، گا کند. (۶). سوره نحل (۱۶) آیه ۷۰. (۷). کا: بنویسند. (۸). آد، گا: بنویسد. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد.

صفحه : ۳۳۲ آنگه استشنا کرد مؤمنان را از آن، گفت: إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، ابو العالیه گفت: با دوزخش برند در بتر صورتی، و آن صورت خوک باشد. از امیر المؤمنین علی «۱» روایت کردند که: دوزخ «۲» هفت طبقه است. ابتدا به اسفل سافلين

کنند و آن را پر کنند، و آنکه آنچه از بالای اینکه باشد، ثم الأعلى فالأعلى، بعضی دگر گفتند: آیت خاص است به کافران، گفت: اینکه آدمی «۳» مشرک را بر اینکه صورت نیکو بیافریدم، آنکه به «۴» زشت تر صورتی تا در درکت زیرین دوزخ برم. آنکه استثنا کرد مؤمنان را از ایشان - استثناء منقطع به معنی لکن - برای آن گفت «۵»: ... فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ، و التقدير لکن الذین آمنوا و عملوا الصالحات فلهم أجر غیر ممنون، جز که مؤمنان که عمل صالح کنند ایشان را مزدی باشد پیوسته ناگسسته. و «فا» برای آن آورد که کلام متضمن است [۱۵۰-۱۹] به معنی شرط و جزا، و التقدير: من آمن بالله و عمل صالحا فلهم أجر غیر ممنون. آنکه گفت: فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالذِّينِ، خطاب کرد با آن آدمی مشرک، گفت «۶»: چیست که تو را حمل کرد بر آن که آیات مرا تکذیب کردی پس از اینکه همه، و مراد به اینکه «۷» جزا و حساب است، یعنی منکرند بعث و نشور را. آنکه گفت: أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ، خدای «۸» حاکمتر همه حاکمان نیست؟ صورت استفهام است و مراد تقریر، یعنی هست و حاکمترین همه حاکمان است. و همه حاکمان حکم «۹» از او آموختند و به تحکیم «۱۰» او حاکمند و لا- حاکم فوقه. -----

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها علیه السلام. [.....] (۲). کا، آد، گا: که گفت دوزخ را. (۳). آج: آدم. (۴). کا، آد، گا: او را بر. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها للذین آمنوا و عملوا الصالحات. (۶). کا، آد، گا: فما یکذبک. (۷). آج، آد، گا: به دین. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: خدای تعالی. (۹). کا، آد، گا: همه حاکمان در تحت حکم اویند و حکم از او. (۱۰). آج: به حکم، کا، آد: تحکم.

صفحه : ۳۳۳

سورة اقرأ

«۱» اینکه سورت مکی است و نوزده آیت است و هفتاد و دو کلمت است و دویست و هشتاد حرف است. و روایت است از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او سورة اقرأ بخواند، همچنان باشد که جمله «۲» مفضل بخوانده «۳».

[سورة العلق (۹۶): آیات ۱ تا ۱۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (۱) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (۲) اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ (۳) الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۴) عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (۵) كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَن لِيَطْغَى (۶) أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى (۷) إِنَّ إِلَى رَبِّكَ الرُّجْعَى (۸) أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى (۹) عَبْدًا إِذَا صَلَّى (۱۰) أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى (۱۱) أَوْ أَمَرَ بِالْتَّقْوَى (۱۲) أَرَأَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَ تَوَلَّى (۱۳) أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى (۱۴) كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَه لَسَفَعًا بِالنَّاصِيَةِ (۱۵) نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ (۱۶) فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ (۱۷) سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ (۱۸) كَلَّا لَا تَطِعُهُ وَ اسْجُدْ وَ اقْتَرَب (۱۹)

[ترجمه]

بخوان به نام خدایت آن خدای که بیافرید. بیافرید آدمی را از خون بسته. بخوان و خدای تو کریمتر است. آن که بیاموخت به قلم. بیاموخت آدمی را آنچه ندانست. ----- (۱). آج، گا: سورة العلق. (۲). کا، آد، گا: صورتها. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها باشد، آج صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم و الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً.

صفحه : ۳۳۴ حقاً که آدمی طاغی شود. چون که بیند که توانگر شود. با خدای تو است باز گشت. دیدی آن را که نهی می کند!

بنده را چون نماز کند [۱۵۰-پ] بینی اگر او بر ره راست باشد! یا بفرماید پرهیزگاری. بینی «۱» اگر دروغ دارد و بر گردد! نمی دانی «۲» که خدای بیند! حقا که اگر باز نه ایستد، بکشیم او را به موی پیشانی. و پیشانی دروغزن خطا کننده. گویم بخوان اهل مجمع خود را. تا ما بخوانیم زبانیکان دوزخ را. نگر تا فرمان نبری او را سجده کن و نزدیک شو. قوله: اقرأ باسم ربك - الایه، امر کرد خدای - جل جلاله - رسولش را محمّد، خطاب با او مراد او و جمله امت، گفت: بخوان، یعنی اینکه کتاب قرآن به نام خدای - عزّ و جلّ، یعنی در ابتدا قراءت نام خدای بر. عایشه گفت «۳» و عطاء بن یسار و مجاهد که: اول از قرآن که آمد اینکه آیات بود - إلی قوله: ما لم یعلم «۴». ----- (۱). آج: ای دیدی. (۲). آج: ای نمی داند. [...] «۳».

کا، آد، گا: روایت کرد. (۴). سوره علق (۹۶) آیه ۵.

صفحه : ۳۳۵ زهری روایت کرد از عروه از عایشه که: اول کار رسول - علیه السلام - خواب بود، خوابهای راست. هیچ چیز در خواب ندید الا هم بروفق آن که دیده بودی پدید آمدی، آنکه چون تنها بودی او را ندا کردند تا یک روز بر کوه حری نشسته بود، جبریل آمد و او را گفت: یا محمّد؟ اقرأ، بخوان. رسول گفت: ما أنا بقارئ، من خواننده نه‌ام. رسول گفت: مرا بگرفت و بیفشرد سخت، پس باز گذاشت [۱۵۱-ر] و گفت بخوان، گفتم: خواننده نیم «۱». گفت: بار دیگر مرا بیفشرد و باز گذاشت، و بار سدیگر همچنین اینکه آیات بر او خواند: اقرأ باسم ربك، الی قوله: ما لم یعلم، و برفت. رسول گفت: از آن رنج و تعب مراتب آمد و بترسیدم و لرزه بر اندام من افتاد و با حجره خدیجه رفتم و گفتم: زملونی دثرونی «۲»، پوشی «۳» مرا. خدیجه جامه بر من افکند و من بخفتم. جبریل آمد دگر بار آیت آورد: یا ائیها المدثر، قم فأنذر «۴». من برخاستم و اینکه حال با خدیجه بگفتم و گفتم: می ترسم تا اینکه خیالی سودایی است؟ مرا خدیجه گفت: حاشاک، دور باد از تو اینکه حدیث، خدای تو تو را از اینکه آفت دور دارد که مردی راستیگری و صلت رحم کنی و رنج از مردمان برداری و مهمان را طعام دهی و مردم را بر نوایب روزگار معاونت کنی. آنکه گفت: بر خیز تا بنزدیک عم من رویم و اینکه حدیث با او بگویم تا او در اینکه چه گوید: برخاستیم و نزدیک ورقه نوفل شدیم - و او کتب اوایل خوانده بود - چون اینکه حدیث بشنید، گفت: هنیئا لک یا محمّد أنت الناموس الأعظم، تو ناموس اعظمی که ما در کتب اوایل خوانده‌ایم از توریت و انجیل، و تو پیغامبر آخر زمانی که ختم نبوت به تو کند خدای تعالی، و یا کاشک من در روزگار تو بودمی تا تو را نصرتی کردمی تمام، پنداری در آن می نگریم که تو را از اینکه شهر بیرون کنند و برنجانند. گفت: مرا بیرون کنند! گفت: آری، و هیچ پیغامبر، خدای ----- (۱). کذا در اساس: نیم/ نه‌ام. (۲). آج، آد، گا: زملونی و دثرونی. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: پوشید. (۴). سوره مدثر (۷۴) آیه ۱ و ۲.

صفحه : ۳۳۶ نفرستاد و آبا او را برنجانیدند. آنکه رسول - علیه السلام - گفت: هر گه که در خلوتی و بر کوهی و جایی بودمی، جبریل مرا پیش آمدی [۱۵۱-پ]، من خواستمی تا خود را بیندازم «۱»، او مرا بگرفتی. برفتم دگر باره ورقه را خبر دادم. مرا گفت: یا محمّد؟ چون اینکه ندا بشنوی مگریز، بر جای باش تا چه گوید تو را، آنچه گوید بشنو و یاد گیر. گفت: برفتم، دگر نوبت آمد، گفت: یا محمّد انک نبی حقا، تو پیغامبری به درست. بخوان؟ گفتم: چه خوانم! گفت: بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ «۲» تا به آخر سورت. من یاد گرفتم و برفتم و ورقه نوفل [را] «۳» خبر دادم، مرا گفت: «۴» أبشر فأنک أنت النبی الذی بشر به موسی - علیه السلام - و عیسی بن مریم و إنک [نبی] مرسل و إنک ستؤمر بالجهاد، بشارت باد تو را که تو آن پیغامبری که موسی و عیسی به تو بشارت دادند، و تو پیغامبر مرسل و تو را جهاد فرمایند. و اگر من روزگار تو دریابم «۵» در پیش تو جهاد کنم. آنکه روی به خدیجه کرد و اینکه بیتها بگفت: فان یک حقا یا خدیجه فاعلمی حدیثک ایانا فأحمد مرسل و جبریل یأتیه و میکال معهما من الله وحی یشرح الصدر منزل یفوز به من فاز عزا لدینه و یشقی به الغاوی الشقی المضلل فریقان منهم فرقه فی جانانه و اخری بأغلال الجحیم مغلل الذی «۶» خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ، به نام خدایی که آدمیان را بیافرید از «علق» و هی جمع علقه، آن خونهای بسته. و برای علق به لفظ جمع گفت با آن که انسان لفظ واحد است، برای آن که «لام» جنس در اوست، صالح بود واحد را و جمع را. -

----- (۱). آج: بینداختمی. (۲). سورة فاتحه الكتاب (۱) آیه ۱ و ۲. (۳-۴). اساس:

ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج: بودمی. (۶). کا، آد، گا، ندارد.

صفحه : ۳۳۷ اقرأ، آنکه امر مؤکد کرد به تکرار وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، أَيْ عَلَّمَ الْكِتَابَةَ بِالْقَلَمِ. و خدای «۱» آن کریمتر است که مردم را [۱۵۲-] نوشتن به قلم بیاموخت. کلبی، کرم «۲» را به حلم تفسیر کرد که تعجیل عقوبت نکند بر مستحقان. عبد الله بن عمرو «۳» گفت، رسول را گفتم: یا رسول الله؟ شاید «۴» تا آنچه از تو می شنوم از احادیث بنویسم تا فراموش نشود! گفت: روا باشد، بنویس فإن الله علم بالقلم. قتاده گفت: قلم از خدای نعمتی است عظیم، و اگر نه قلم بودی همانا دین و ملک استقامت نگرفتی و عیش صالح نبودى. عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ، بیاموخت آدمی را آنچه او ندانست. گفتند: مراد به انسان، آدم است، بیانه قوله: وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا «۵» و گفتند: رسول ماست- علیه السلام- بیانش. وَ عَلَّمَكُمَا مَا لَمْ تَكُن تَعْلَمُونَ «۶». کَلَّمَا، کلمت زجر و ردع است. إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ، گفت: آدمی طاعی شود و پای از حد بنهد چون بیند که توانگر شده و در دعای رسول هست: اللهم انى اعوذ بك من فقر ينسى و من غنى يطغى، بار خدایا پناه با تو می دهم از درویشی که مرا از یاد مردم ببرد، و از توانگری که مرا طاعی کند. آنکه گفت: إِنَّ إِلَى رَبِّكَ الرُّجُوعُ، أى الرجوع، و اینکه لفظ از بنای مصادر «۷» است، مرجع خلقان و بازگشت ایشان با خداست تا جزای ایشان بدهد به آن طغیان که کرده باشند. أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى عَبْدًا إِذَا صَلَّى، گفت: دیدی ای محمد آن را که نهی می کند بنده‌ای را که نماز می کند. مفسران گفتند: آیت در ابو جهل آمد که رسول را -----

(۱). اساس تو. (۲). آج: اکرم، کا، آد، گا: اکرام. (۳). کا، آد، گا: عبد الله عمر. [.....]. (۴). آج: نشاید. (۵). سوره بقره (۲) آیه ۳۱. (۶). سوره نساء (۴) آیه ۱۱۳. (۷). آج: مصدر.

صفحه : ۳۳۸ نهی کردی از نماز کردن. ابو هریره روایت کرد که یک روز ابو جهل گفت: اینکه محمد در میان شما نماز می کند و روی در خاک می مالد و شما رها می کنی «۱»، آنکه گفت: و الذى يحلف به، به آن [۱۵۲-پ] خدای که سوگند به او خورند که اگر دگر بینم که او نماز کند، گردن او به پای بمالم. گفتند: اینکه ساعت نماز می کند. بیامد تا رسول را زجر کند نزد او رفت، آن دیدند که او باز گشت دست به روی باز گرفته. گفتند: چه بود تو را! گفت: چون خواستم که آهنگ او کنم یا چیزی بر او زخم خندقی دیدم میان من و او پر از آتش، و شخصی دیدم با پرها که به پر آن آتش بر من خواست ریختن «۲»، باز پس گریختم، خدای تعالی اینکه آیت بفرستاد. آنکه گفت: أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى، گفت بینی «۳» از «۴» رأی، یعنی چه گویی و چه رأی بینی که اگر اینکه محمّد که تو او را از نماز نهی می کنی بر هدی و ره راست باشد و امر به تقوی و پرهیزگاری کند، و تو را از اینکه معروف نهی می کنی، بگو تا بر تو چه لازم آید! و حال آن کس که او را از کار خیر و نماز باز دارد نگر تا چه باشد، و مراد به «هدی» در آیت ایمان است. أَرَأَيْتَ، خطاب می کند با مخاطبی مبهم، گفت: نبینی اگر اینکه نهی کننده از نماز و طاعت خدای اگر تکذیب کند پیغامبر صادق را «۵»، او مستحق-اینکه تهدید باشد او را باید گفتن: أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى، و جزای اینکه دو شرط که در آیت هست فی قوله: «إِنْ كَانَ» و «إِنْ كَذَّبَ» محذوف است، تقدیر آن که: أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ مُحَمَّدٌ عَلَى الْهُدَى و أمر بالتقوى و أنت تنهاه عن الصلوة أ لست مستحق ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: رها می کنید.

(۲). آج: که آتش بر من خواست ریختن، کا که به پر خواست آتش به من ریزد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نه بینی / نبینی. (۴). کا، آد، گا: آن. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها و روی از فرمان خدای بگرداند چه گویند او را.

صفحه : ۳۳۹ الذم و الملامه و أ رأيت ان كذب ابو جهل و اعرض عن دين الله أ ليس يستحق العقوبة، اینکه جمله حذف کرد لدلالة الكلام عليه. قوله: أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى، نمی داند او که خدای او را می بیند و بر احوال او مطلع است. آنکه گفت: كَلَّا لئن لم ينته، حقًا اگر باز نایستد از اینکه که می کند از کفر و تکذیب [۱۵۳-ر] صادق و اعراض از طریق حق. لَنَسْفَعًا، بسوزانیم او را و بگردانیم حال او «۱» و گونه روی او، من قولهم: سفعت الشمس و النار اذا احرقته و غیرت وجهه، و قيل: لنسفعن [لأنخذن] «۲» بگیریم موی

پیشانی او، آنگه بدل کرد از آن و گفت: ناصیه، موی پیشانیی موصوف به اینکه صفات: کاذبیه خاطئه، دروغزن مخطی. و صفت در لفظ مقصور است بر بعضی و در معنی راجع است با جمله. فلیدع نادیه، بگو او را تا بخواند اهل مجلس خود را. گفتند: سبب نزول آیت آن بود که چون ابو جهل رسول را نهی کرد از نماز، رسول- علیه السلام- او را زجر کرد و سخن گفت: ابو جهل گفت: و الله لأملأن علیک ان شئت هذا الوادی خیلا جردا و رجالا مردا، گفت: اگر خواهم اینکه وادی را پر باز کنم از اسپان اجرد و مردان امرد تا با تو قتال کنند، خدای تعالی آیت فرستاد و گفت: بگو او را تا لشکر خود را و اهل مجلس خود را بخواند. و الندی و النادی، اهل المجلس. سیدع الزبائیة، تا ما زبانیکان دوزخ را بخوانیم. آنگه حق تعالی رسول را گفت: کلا، خطاب [با] «۳» رسول و زجر ابو جهل را. لا تطعه، فرمان او میر در ترک صلات «۴». و اسجد و اقرب، و بر رغم او سجده

 (۱). اساس لناخذن، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج: صلوات، کا، آد، گا و طاعت او مدار.

صفحه : ۳۴۰ می کن و نزدیک می شو به رحمت خدای و ثواب او. و اینکه از جمله آن چهار جای است که سجده در او واجب باشد بر قاری و مستمع، و ترکش نشاید کردن، یکی به ظاهر امر و دگر به اجماع اهل البیت. و در نماز فریضه خواندن مکروه است «۱» و در نماز سنت چون بخواند به جای سجده سجده بیاید کردن و بر پای خاستن و الحمد بر خواندن و آنگه به رکوع شدن

[۱۵۳-پ]. ----- (۱). آد، گا: خواندن نشاید. [.....]

صفحه : ۳۴۱

سورة القدر

بدان که اینکه سورت مدنی است بر قول بیشتر مفسران، و علی بن الحسین بن واقد «۱» گفت: اول سورت که به مدینه فرود آمد اینکه سورت بود. قتاده گفت «۲»: سورت مکی است و اینکه روایت ابن ابی عفره «۳» است از عبد الله عباس. و پنج آیت است و سی «۴» کلمت است و صد و دوازده حرف است. و روایت است از زر حیش از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و علی اله- گفت: هر که او سورة القدر بخواند، او را چندان ثواب بود که ماه رمضان روزه داشته و شب قدر با روز کرده «۵».

[سورة القدر (۹۷): آیات ۱ تا ۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ فِی لَیْلَةِ الْقَدْرِ (۱) وَ مَا اَدْرَاکُ مَا لَیْلَةُ الْقَدْرِ (۲) لَیْلَةُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ (۳) تَنْزَلُ الْمَلٰٓئِکَةُ وَ الرُّوْحُ فِیْهَا بِاِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ کُلِّ اَمْرٍ (۴) سَلَامٌ هِیَ حَتّٰی مَطْلَعِ الْفَجْرِ (۵)

[ترجمه]

ما فرستادیم آن را در شب قدر. و چه دانی تو که چیست شب قدر. ----- (۱). اساس: واقف، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها اینکه. (۳). اساس، آج: عقرب، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). آج: سی و سه. (۵). آج، کا باشد، آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم- الحمد لله رب العالمین علی کل حال.

صفحه : ۳۴۲ شب قدر بهتر است از هزار ماه. فرود آیند فریشتگان و روح «۱» در او به فرمان خدایشان از هر فرمانی. سلام است «۲» اینکه شب تا بر آمدن صبح. قوله تعالی: *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ* گفت: ما فرو فرستادیم قرآن را. «ها» کنایت است از نامذکوری به حکم آن که اشتباه «۳» نخواهد بودن، در شب قدر، یعنی در شب قدر فرو فرستادیم آن را از لوح محفوظ به آسمان دنیا به بیت العزّة، و جبریل- علیه السلام- بر سفره املا- کرد. آنگه به نجوم فرود می آورد آیت آیت و سورت سورت به حسب حاجت بر وفق مصلحت. اگر گویند خدای تعالی می گوید: من قرآن در شب قدر فرستادم، پس در دگر اوقات چه فرستاد گوئیم. [۱۵۴-ر] یک جواب آن است که در متن کتاب برفت. و جواب دیگر آن است: *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ*، ای ابتدأنا انزاله فی لیلة القدر، چنان که یکی از ما گوید: *أنا أخرج غذا إلی الحج*، من فردا به حج می روم، و باشد که به دو ماه آن جا رسد، یعنی ابتدای رفتن به حج فردا خواهیم کردن. اما «شب قدر» را در او خلاف کردند که برای چه شب قدر خوانند او را، و کلام در اینکه شب منقسم شود بر پنج فصل: فصل اول در سبب اینکه نام و اصل و مأخذ او علما در او خلاف کردند. بیشترین ایشان گفتند: یعنی شب تقدیر «۴» و فصل ----- (۱). آج: جبرئیل. (۲). آج: سلامی باشد. (۳). آج: استثنا. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها است.

صفحه : ۳۴۳ احکام و تقدیر قضایا آنچه خواهد بودن در سال از آجال و ارزاق و اقسام، همه در اینکه شب کنند، من قول العرب: قدرت الشیء قدرا و قدرا و قدرته تقدیرا، و القدر و القدر لغتان بمعنی التقدير، قال الشاعر فی القدر: *کل شیء حتی اخیک متاع و بقدر تفرق و اجتماع و قال آخر: نال الخلفة إذ کانت له قدرا کما اتی ربّه موسی علی قدر فهما لغتان، کالشعر و الشعر، و النهر و النهر، و الشمع و الشمع.* و گفتند قوله: *فی لیلة مبارکة* «۱» هم اینکه شب است. و روایت کرد ابو الضحی از عبد الله عباس که او گفت: خدای تعالی حکمها در شب نیمه ماه شعبان «۲» فصل کند و در شب قدر به فریشتگان سپارد، و برای آن مبارک خواند او را که در او خیرهای بسیار و برکت بسیار از آسمان فرود آید بر امت محمد- صلی الله علیه و آله. سعید جبر گفت: در اینکه شب نامهای حجاج بنویسند آنان که آن سال حج خواهند کردن، چنان که یکی زیادت نباشد و یکی نقصان «۳» [۱۵۴-پ]. بعضی دگر گفتند: مراد به «قدر» عظمت است، یعنی اینکه شب عظمت و بزرگواری است، من قولهم: *لفلان قدر و منزله و رفعة، و منه قوله تعالی: ما قدرُوا الله حقّ قدره* «۴»، ای ما عظموه حقّ عظمته. ابو بکر و راق گفت: برای آن شب قدر خواند اینکه شب را که هر بی قدری در اینکه شب با قدر و منزلت شود چون طاعت کند و اینکه شب را احیا کند «۵». و گفتند: برای آن که طاعت در اینکه شب بنزدیک خدای تعالی قدر و منزلت تمام ----- (۱). سوره دخان (۴۴) آیه ۳. (۲). کا، آد، گا: رمضان. (۳). آج نشود. (۴). سوره انعام (۶) آیه ۹۱، سوره حج (۲۲) آیه ۷۴، سوره زمر (۳۹) آیه ۶۷. (۵). آد، گا و به طاعت قیام نماید. [.....]

صفحه : ۳۴۴ دارد. سهل بن عبد الله گفت: برای آن که خدای تعالی رحمت در اینکه شب بر بندگان تقدیر کند. بهری دگر گفتند: برای آن که در اینکه شب فریشتگان با قدر و منزلت از آسمان به زمین آیند. خلیل احمد گفت: برای آن که در اینکه شب زمین بر فریشتگان تنگ شود از بسیاری که فرود آیند، من قول العرب: قدرت علیه قدرا إذا ضیقت علیه، و منه قوله: *وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ* «۱». فصل دویم در ذکر اختلاف علما در وقتش صحابه خلاف کردند در او «۲». بعضی گفتند: اینکه در عهد رسول بود. چون رسول- علیه السلام- برفت، اینکه معنی برداشتند، و بعضی دگر گفتند «۳»: تا به قیامت باشد. ابو مرثد گفت از ابو ذر غفاری- رحمه الله علیه- پرسیدم حدیث شب قدر و آن که مرفوع است یا نیست؟ گفت، من از رسول- علیه السلام- پرسیدم و گفتم: اینکه چیزی است که در عهد انبیا باشد یا پس از ایشان باشد! گفت: لا بل تا به قیامت باشد. دیگری گفت از ابو هریره پرسیدم که، می گویند: شب قدر برداشتند از میان ما! گفت: دروغ گفت آن که اینکه دعوی کرد. گفتم: کی باشد در سال! گفت: در ماه رمضان. بعضی دگر [۱۵۵-ر] از صحابه گفتند: او مرفوع نیست، و لکن در جمله سال باشد تا اگر کسی طلاق خورد یا بنده را آزاد کند تا به شب قدر طلاق و عتق موقوف باشد بر یک سال، تا یک سال تمام بنگذرد واقع نباشد، و اینکه یک روایت است از عبد الله مسعود، و

مذهب ابو حنیفه است. اما جمهور علما برآنند که اینکه شب در ماه رمضان باشد هر سال، و اینکه قول عبد الله عمر است و حسن بصری و سعید جبر. آنچه خلاف کردند در ماه رمضان که کدام شب باشد. ابو رزین گفت: ----- (۱). سوره طلاق (۶۵) آیه ۷. (۳-۲). کا، آد، گا: اینکه.

صفحه : ۳۴۵ شب اول ماه رمضان باشد. حسن بصری گفت: شب هفدهم ماه رمضان باشد و آن شب بود که بر دگر روز وقعه بدر بود، و درست آن است که در عشر اواخر بود از ماه رمضان- و اینکه مذهب اهل البیت است و شافعی. و ابو هریره خبری دگر روایت کرد که رسول گفت: «۱» فالتمسوا هذه فی العشر الغوابر» ، گفت: در دهه باقی طلب باید کردن. و امیر المؤمنین علی- علیه السلام- گفت «۲»: رسول- صلی الله علیه و علی اله- در عشر اواخر اهل خود را بیدار کردی در ماه رمضان. آنچه خلاف کردند که کدام شب باشد از اینکه شبها؟ ابو سعید خدری گفت: رسول- علیه السلام- شب بیست و یکم ماه رمضان تا روز نماز کرد، و آن شب باران از آسمان می آمد، و کان المسجد علی عریش، و مسجد به چفته پوشیده بود، آب فرو می آمد و رسول- علیه السلام- سجده می کرد در میان آب و گل. بامداد چون از مسجد بیرون آمد، اثر آب و گل بر روی رسول بود. بعضی دگر گفتند: شب بیست و سهام باشد و اینکه در اخبار اهل البیت است. مردی بنزدیک رسول آمد از جهینه [۱۵۵-پ] و گفت: یا رسول الله؟ از قبیله ما تا به مدینه راه دور است، مرا راه نمای بر شب قدر در ماه رمضان گفت: علیک بلیله ثلث، و عشرین ، گفت: شب بیست و سهام نگاه دار. و عبد الله عمر گفت: در عهد رسول چند کس در خواب دیدند از صحابه که شب قدر شب بیست و سهام است. رسول- علیه السلام- گفت: خوابهای شما متواطی است بر شب بیست و سهام، هر که او خواهد که قیامی کند و عبادتی، فعلیه بلیله ثلث و عشرین. ضمرة بن عبد الله «۳» گفت: من در «۴» جماعتی بودم از بنی سلمه. گفتند: کیست که برود و برای ما رسول را بپرسد از شب قدر! گفتم: من بروم، بیامدم «۵»، ----- (۱). کا، آد، گا، فالتمسوها فی العشر الاخر، و فی روایة الغوابر. (۲). آد، گا که. (۳). کا، آد، گا: حمزة بن عبد الله. (۴). آد، گا میان. (۵). کا، آد، گا در.

صفحه : ۳۴۶ شب به مدینه رسیدم، به در سرای رسول رسیدم. رسول بفرمود تا مرا طعام آوردند. من طعام بخوردم. گفت: نعل «۱» من بیاری «۲». من نعلینی پیش رسول نهادم. بپوشید و بیرون آمد تا به مسجد آید. مرا گفت: کاری داری! گفتم: یا رسول الله؟ بنو سلمه مرا فرستاده‌اند تا بپرسم که شب قدر کدام شب باشد! گفت: امشب چندم است از ماه! گفتم: شب بیست و دوم است. گفت: فردا شب باشد- شب بیست و سهام. و بعضی دگر گفتند: شب بیست و پنجم باشد از خبری که روایت کردند که قرآن فرود آمد بیست و چهارم «۳» روز گذشته از ماه رمضان، و خدای تعالی گفت: إنا أنزلناه فی لیلة القدر، بر اینکه موجب باید تا شب بیست و پنجم باشد. بعضی دگر گفتند: شب بیست و هفتم «۴». عبد الله عباس گفت: عمر خطاب صحابه رسول را پرسید از شب قدر، گفتند: ما از رسول چنین شنیدیم [۱۵۶-ر] که در عشر اواخر باشد در وتر شبها، آنچه هر کسی شبی می گفتند و من هیچ نمی گفتم. گفت: یا بن عباس؟ چه گویی تو! گفتم: از رأی خود گویم! گفت: آری، از رأی تو می پرسم. گفتم: خدای تعالی بیشتر چیزها هفت آفرید، آسمانها هفت است و زمینها هفت است و کوهها و دریاها هفت است، و طواف هفت است و رمی جمار هفت است و خلق آدمی از هفت چیز است، و روزی او از هفت چیز، همانا شب بیست و هفتم باشد. و عبد الله عمر گفت، رسول- علیه السلام- گفت: هر که تحرّی شب قدر کند- یعنی طلب کند آن را- گو در شب بیست و هفتم بجویی «۵» آن را. ابی کعب را پرسیدند، گفت: شب بیست و هفتم باشد. گفتند: از کجا گفتی! گفت: علامتی هست آن را که ما آن علامت به اینکه روز یافتیم. گفتند: آن علامت ----- (۱). کا، آد، گا: نعلین. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بیار. (۳). کا، آد، گا: چهار. (۴). آج، کا باشد، آد، گا است. (۵). آج: بجوید.

صفحه : ۳۴۷ چیست! گفت رسول- علیه السلام- گفت: علامت شب قدر آن باشد که بامداد آفتاب بر آید بر مثال طشتی، آن را شعاع نباشد، و بعضی دگر از اصحابه گفتند: رسول- علیه السلام- شب بیست و سهام ثلثی از شب نماز کرد و شب بیست و پنجم دو

بهر از شب نماز کرد و شب بیست و هفتم تا روز نماز کرد. ابو بکر و راق را پرسیدند، گفت: عدد کلمات اینکه سورت بر عدد شبهاست «۱». سورت سی کلمت است و ماه سی شب. آنگه پرسنده را گفت: بشمر. او می شمرد، چون برسد به «هی»، گفت: چند داری! گفت: بیست و هفت. گفت: هی هی. و بعضی دگر گفتند: به شب بیست و نهم باشد. و خبری روایت کردند که رسول-علیه السلام- گفت: شب بیست و نهم فریشتگان از آسمان به عدد ریگ بیابان فرود آیند، [۱۵۶-پ] و خبر «۲» بیشتر بر ابهام است. یکی را از بزرگان صحابه پرسیدند از اینکه شب، گفت: من در تعیین اینکه شب سخن نگویم پس از آن که از رسول-علیه السلام- شنیدم که گفت: التمسوها فی تسع بقین أو سبع بقین أو خمس بقین أو ثلث بقین أو آخر لیلئ، گفت: در اینکه او تار عشر او آخر طلب کنی «۳». و حکمت در آن که خدای تعالی اینکه شب باز پوشید در میان شبهای ماه رمضان آن است تا بندگان در جمله شبها اجتهاد کنند بر یک شب اعتماد نکنند. یکی را از بزرگان پرسیدند که: چرا «۴» شب قدر پوشیده کرد! گفت: لطفاً للعباد فی الاجتهاد و ترک الاعتماد و اعداد الزاد فی هذه الأعداد لیوم المعاد. و خدای تعالی چند چیز در چند چیز پنهان کرد: شب قدر «۵» در شبها، و نماز وسطی در نمازها، و وقت قیام الساعه در اوقات، و نام مهمترین در میان ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: شبهای ماه است. (۲). آج: اختیار. [.....] (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید. (۴). کا، آد، گا خدای تعالی. (۵). آج در میان.

صفحه : ۳۴۸ نامها، و ساعت اجابت در ساعات روز آدینه، و رضای خود در طاعات، و سخط خود در سیئات، و دوست خود را در میان بندگان، و حکمت آن که تا مکلفان اجتهاد کنند در نمازها و همه به جای می آرند طمعا فی إدراک الوسطی، و شبهای ماه رمضان عبادت کنند طمعا فی ادراک لیلئ القدر، و ساعات آدینه به دعا مستغرق دارند طمعا فی ساعه الإجابة، و خدای را به همه نامها بخوانند رغبه فی اسمه الأعظم، و در همه طاعات مواظبت کنند طمعا فی إدراک الرضا، و از همه معاصی اجتناب کنند حذرا من حلول السخط، و در هیچ حال از قیام ساعت ایمن نباشد، همیشه مستعد رفتن می باشد. و ولی خود را پنهان کرد تا جمله بندگان او را حرمت دارند تجویزا [۱۵۷-ر] آن یكون ذلك. فصل سهام «۱» در علامات او حسن بصری روایت کرد که- رسول- علیه السلام- گفت: شب قدر شبی باشد خوش و روشن، نه گرم باشد و نه سرد باشد، بامدادش آفتاب بر آید و او را شعاع نباشد. عبید بن عمیر گفت: در اواخر ماه رمضان در کشتی بودم، شبی از شبها آب دریا بر گرفتم و باز خوردم، عذب زلال یافتم، بدانستم که آن شب قدر است. فصل چهارم در فضائل و خصایص اینکه شب ابو هریره روایت کرد که از رسول-علیه السلام- که او گفت: هر که شب قدر نماز کند از سر ایمان و احتساب، خدای تعالی گناهان گذشته بیامزد او را. و در ----- (۱). آد: سیم.

صفحه : ۳۴۹ خبر است که: شیطان در اینکه شب بیرون نیاید و بر دگر روز تا چاشتگاه و نتواند که کسی را رنجی رساند از خیالی و فساد. و سحر هیچ ساحر در اینکه شب اثر نکند. عبد الله عباس روایت کرد که: خدای تعالی در اینکه شب فریشتگان را فرماید تا با جبریل از سدره المنتهی به زمین آیند. هفتاد هزار فریشته به زمین آیند بالواهای نور. چون به زمین آیند لواها به چهار جایگاه بزنند: بر پشت خانه کعبه و بر سر تربت رسول-علیه السلام- و به مسجد بیت المقدس و به کوه طور سینا. آنگه جبریل گوید: پراکنده شوی «۱»، پراکنده شوند. هیچ سرای و حجره‌ای و خانه‌ای و سفینه‌ای «۲» بنماند که در آن جا مؤمنی یا مؤمنه‌ای باشد الا که فریشتگان در آن جا شوند الا خانه‌ای که در او سگی یا خوکی یا خمری یا جنبی از حرام یا صورتی باشد. همه تسبیح و تهلیل و استغفار می کنند برای امت محمد. چون وقت صبح باشد، روی با آسمان نهند [۱۵۷-پ]. ساکنان آسمان دنیا به استقبال آیند و گویند: از کجا می آیی «۳»! گویند: از زمین که دوش شب قدر بود امت محمد را. گویند: ما فعل الله بحوائج امه محمد! خدای تعالی با حوایج امت محمد چه کرد! گویند: ان الله تعالی غفر صالحیها و شفع صالحیها فی طالحیها، خدای تعالی امت محمد را بیامزد و صالحان را در طالحان شفاعت قبول کرد. فریشتگان آسمان دنیا آواز بلند کنند به تسبیح و تهلیل و ثنای خدای شکر آنچه خدای

کرد از کرامت با اَمّت محمّد. آنکه فریشتگان آسمان دنیا به تشییع با ایشان بروند تا به آسمان دوم، به آسمان دوم همچین گویند. فریشتگان پرسند که: از کجا می آیی «۴»! گویند: دوش شب قدر بود اَمّت محمّد را گویند: ما فعل الله بحوائجهم! گویند: ان الله غفر صالحیها و شفّع صالحیها فی طالحیها. فریشتگان آسمان دوم با ایشان موافقت کنند و به آسمان سهام هم اینکه حدیث ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: شوید. (۲). کا: گوشه‌ای. (۳-۴). آج و دیگر نسخه بدلها می آید.

صفحه : ۳۵۰ بشنوند و جواب دهند تا به آسمان هفتم رسند. اهل هر آسمان با ایشان بر موافقت و تشییع می‌روند تا به سدره منتهی. «۱» چون به سدره منتهی رسند، اینکه حدیث پرسند و هم اینکه جواب بشنوند و آواز به تسبیح و تهلیل بردارند. آواز ایشان اهل بهشت عدن بشنوند، رضوان را گویند: اینکه چه آواز است! گویند: فریشتگان اند که خدای را تسبیح و تهلیل می‌کنند، برای امت محمّد. ایشان نیز آواز بردارند به تسبیح و تهلیل. حاملان عرش بشنوند، هم اینکه پرسند و جواب شنوند، به شکر خدای آواز بلند کنند به تسبیح و تهلیل. خدای تعالی گوید: اینکه چه آواز است- و او عالمتر «۲»! گویند، بار خدایا! ما شنیدیم که دوش گناه [۱۵۸-ر] کاران اَمّت محمّد را بیامرزیدی و شفاعت صالحان در طالحان قبول کردی. حق تعالی گوید: آری، و لأمّة محمّد عندی ما لا عین رأّت و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر، و اَمّت محمّد را بنزدیک من است آنچه هیچ چشم چنان ندیده باشد و هیچ گوش چنان نشنیده باشد و بر خاطر هیچ آدمی چنان نگذشته باشد. عبد الله عباس گفت از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: چون شب قدر باشد، خدای تعالی جبریل را با کوبه فریشتگان به زمین فرستد- و او لوای سبز دارد- او لوا بر بام کعبه بزند، و او را شصّد «۳» هزا [ر] «۴» پر باشد، دو پَر بردارد که جز اینکه شب باز نکند. اینکه پَرها بر افلاجد «۵» از مشرق تا به مغرب پیوشد. آن فریشتگان می‌روند در هر جای و سلام می‌کنند بر هر قائمی و قاعدی و نماز کنی و ذاکری، و دست در دست ایشان می‌نهند و بر دعای ایشان آمین می‌کنند. چون ----- (۱). کا، آد، گا: سدره المنتهی. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها باشد. (۳). کا، آد، گا: سیصد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج: بر افراشد، کا، آد، گا: باز کند.

صفحه : ۳۵۱ صبح بر آید، جبریل ندا کند که خدای تعالی با حوایج اَمّت محمّد چه کرد! خدای تعالی گوید: نظر کرد به ایشان و ایشان را بیامرزید و عفو کرد الاّ چهار کس را: مدمن خمر را، و آن را که عاق باشد در مادر و پدر، و قاطع رحم را، و جادو را. در خبری دگر آمد که: اینکه شب جبریل به زمین آید با هفتاد هزار فریشته، و میکایل با هفتاد هزار، و لوای حمد بیارند و آن را چهار ذوابه «۱» باشد: یکی به مشرق و یکی به مغرب و یکی در زیر عرش و یکی در زیر هفتم زمین. بر لوای حمد نوشته باشد: امّة مذنبه و رب غفور، امّتی گناهکار و خدای آمرزگار. هیچ جای نباشد که جبریل یا فریشته‌ای از اینکه فریشتگان در آن جا شوند و بر ایشان [۱۵۸-ر] سلام کنند و اَلما سلام به ایشان رسد در پنج جایگاه: اوّل در در مرگ فی قوله: تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ «۲»، دوم «۳» در بهشت فی قوله: وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طَبْتُمْ «۴»- الاية. سهام در بهشت فی قوله: وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ «۵». چهارم در عرصات فی قوله: سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ «۶». پنجم بنزدیک لقا، فی قوله: تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ «۷». فصل پنجم در آنچه مستحب است که در اینکه شب کنند و گویند در خبر است که یکی از زنان رسول گفت: یا رسول الله! اگر شب قدر یابم، چه گویم! گفت، بگو: اللهم انك عفو تحب العفو فاعف عني. و شریح بن هانی ----- (۱). آج: زاویه. (۲). سوره نحل (۱۶) آیه ۳۲. [.....]. (۳). آج بر. (۴). سوره زمر (۳۹) آیه ۷۳. (۵).

سوره رعد (۱۳) آیه ۲۳ و ۲۴. (۶). سوره یس (۳۶) آیه ۵۸. (۷). سوره احزاب (۳۳) آیه ۴۳.

صفحه : ۳۵۲ روایت کرد از عایشه که او گفت: اگر شب قدر دریابم، از خدای جز عافیت نخواهم. عامر بن ربیعہ گفت: هر که او در شب قدر نماز شام و خفتن بکند «۱»، حَظّ خود گرفته باشد از شب قدر. و نمازی معین نیست در اخبار اصحاب ما جز که روایت

کرده‌اند که در اینکه شب صد رکعت نماز باید کردن، اعنی شب بیست و سهام. و از جمله نوافل ماه رمضان است، از جمله هزار رکعت. و صادق- علیه السلام گفت: هر که او شب بیست و سهام ماه رمضان سورتی الروم و العنکبوت بخواند، غفر الله له البتة، خدای تعالی او را بپامرزد به قطع، استثنا نمی‌کنم و نمی‌ترسم که خدای تعالی به اینکه گفتار مرا حرجی کند. و در خبر است که هم او گفت که: هر که اینکه شب هزار بار «إنا أنزلناه» بخواند در روز آید و او شدید الاعتراف باشد به حق ما، و آن نباشد [۱۵۹-ر] الّا از چیزی که خدای با او نماید در خواب. و دعوات در اینکه شب بسیار است، از جمله آن دعواتی که در رکعات نوافل باید خواندن، و آن در کتب عبادات مشروح است. قوله: «إنا أنزلناه في ليلة القدر، خدای تعالی در حق قرآن پنج چیز گفت، آنکه رسول را پنج چیز تکلیف کرد. امّا آنچه خود گفت در حق قرآن: یکی انزال است، یکی تعلیم، یکی تثبیت، یکی تیسیر، یکی حفظ، امّا الإنزال فی شهر رمضان، و التعلیم بالبیان، و التثبیت فی الجنان، و التیسیر باللسان، و الحفظ من الشیطان. اما الإنزال فی قوله: «إنا أنزلناه» و التعلیم فی قوله: «الرّحمن، علّم القرآن» (۲)، و التثبیت (۳): «كذلك لثبت به فؤادك» (۴) امّا التیسیر فی قوله: «فإنما يسرناه بلسانك» (۵) امّا الحفظ فی قوله: «إنا نحن نزلنا الذكر وإنا له لحافظون» (۶). ----- (۶-۱). آد، گا: بگذارد/ بگذارد. (۲). سوره رحم (۵۵) آیه ۱ و ۲. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها فی قوله. (۴). سوره فرقان (۲۵) آیه ۳۲. (۵). سوره دخان (۴۴) آیه ۵۸.

صفحه: ۳۵۳ و اما آن پنج که رسول را فرمود در حق قرآن: یکی ابلاغ فی قوله: «بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ» (۱) دوم قراءت فی قوله: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» (۲) سهام تلاوت فی قوله: «وَاتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ» (۳) چهارم بشارت: «لُتُبَشِّرْ بِهِ الْمُتَّقِينَ» (۴). پنجم انداز: «وَتُنذِرْ بِهِ قَوْمًا لُدًّا» (۵). قوله: «وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ، آنکه بر وجه استعظام گفت: تو چه دانی که شب قدر چه باشد؟ آنکه هم او بیان کرد، گفت: لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ، شب قدر بهتر است از هزار ماه. مفسران خلاف کردند که چرا اینکه مدت تعیین کرد. بعضی مفسران گفتند: رسول- علیه السلام- چهار عابد را نام برد که هشتاد سال خدای را پرستیدند، طرفه العینی در او عاصی نشدند: ایوب [۱۵۹-پ] و زکریا و حزقیل و یوشع. صحابه را از آن عجب آمد. جبریل آمد و اینکه سورت آورد و باز نمود که یک ساعت «۶» عبادت تو بهتر است از هزار ماه عبادت ایشان. انس مالک گفت: سبب آن بود که اعمار امت رسول الله بر او عرض کردند، او را کم آمد در اعمار امم (۷) گذشته، خدای تعالی او را اینکه سورت فرستاد و باز نمود که: به عمر اندک ایشان بر طاعت اندک ثواب بسیار دهم تا یک شب ایشان به باشد از هزار ماه دیگران. مجاهد گفت سبب «۸» آن بود که رسول را گفتند: در بنی اسرایل مردان بودند که هشتاد سال به روز روزه داشتند و به شب قیام کردند. تمنا کرد که در امت او مانند آن بودی، خدای تعالی اینکه سورت فرستاد. بعضی دگر گفتند: در ----- (۱). سوره مائده (۵) آیه ۶۷. (۲). سوره علق (۹۶) آیه ۱. (۳). سوره کهف (۱۸) آیه ۲۷. (۴). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۵. [.....] (۵). سوره مریم (۱۹) آیه ۹۷. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: شب. (۷). آج: امت. (۸). آج نزول.

صفحه: ۳۵۴ بنی اسرایل هیچ کس را عابد نخواندندی تا هزار ماه تمام عبادت نکردی. خدای تعالی گفت: اینکه نام امت تو را به یک شب حاصل شود. ابو بکر و راق گفت: ملک سلیمان هزار ماه بود و ملک ذو القرنین هزار ماه بود، معنی آیت آن باشد که اینکه شب که مرد مؤمن، در یابد او را به بود از ملک سلیمان و ملک ذو القرنین. وهب رسول را گفت که: در بنی اسرایل مردی بود که «۱» سلاح بر دوش نهاد، هزار ماه قتال کرد، رسول را عجب آمد، خدای تعالی اینکه سورت فرستاد. وهب گفت: آن مرد «۲» شمسون نام بود و خدای او را قوتی عظیم داده بود و او قتال به استخوان ریزه شتری کردی، و چون در کارزار گاه «۳» تشنه شدی، از آن استخوان [۱۶۰-ر] چشمه‌ای آب بیرون آمدی تا او بخوردی و سیر آب شدی، هم بر اینکه گونه قتال می‌کرد «۴» تا کافران از او عاجز شدند. برفتند «۵»، زن او را بفریفتند به مال و گفتند: چون او بخسپد او را ببند تا ما بر او کیدی کنیم. زن او را به رسنی محکم بست. از خواب در آمد و قوت کرد و رسنها بگسست. دگر باره چون بخفت، زن برفت و زنجیری بیاورد و دست و پای او به آن

سخت بیست. از خواب در آمد و قوت کرد و بگسست «۶» و زن را گفت: چرا چنین می کنی! زن گفت: قوت تو می آزمایم. آنکه گفت: به خدای بر تو که مرا بگوی تا تو به چه بسته شوی که وقت تو آن را غالب نشود! گفت: به هیچ چیز بسته نشوم مگر به سوی سر خود، و او را موپهایی دراز بود. چون بخت، زن برفت و به موی «۷» او دستهای او بیست و کافران را خبر کرد. بیامدند و او را بگرفتند اسیر و به شهر خود بردند و گوش و بینی او بریدند و ----- (۱). آج ی. (۲).

آج: را. (۳). کا: کالزار. (۴). آج: می کردی. (۵). آج و. (۶). آج: و زنجیر بگسست. (۷). آج: موپهای.

صفحه: ۳۵۵ چشمهای او بر کردند و او را در بازار نداشته بودند و مردم بر او نظاره شده «۱». او خدای را بخواند و در خدای بنالید، و ملک ایشان بر کوشکی نشسته بود و نظاره او می کرد و شماتت می کردند به او. او خدای را بخواند، خدای تعالی چشم با او داد و گوش و بینی او درست کرد و موی از دستهای او جدا کرد، او بر آن قوم حمله کرد. ایشان از او بگریختند و پراکنده شدند. و کوشک ملک بر چند ستون نهاده بود. دست بکرد و آن ستونی که جای «۲» ملک بر بالای او بود بجنابید و بیران کرد «۳» و کوشک فرو افتاد و ایشان هلاک شدند. اینکه خبر ثعلبی در تفسیر آورد- و الله اعلم بصحته. یوسف [۱۶۰-پ] ابن مازن الرّاسبی «۴» گفت: چون حسن بن علی- علیهما السلام با معاویه صلح کرد، جماعتی زبان ملامت در او دراز کردند و گفتند: روی ما سیاه کردی و ما را «۵» ذلیل کردی. او گفت: مرا ملامت مکنی «۶» که مصلحتی به اینکه تعلق داشت، و من از رسول- علیه السلام- شنیدم که گفت: من در خواب دیدم که جماعتی قرده- اُغنی بوزنگان- بر منبر من می رفتند و به زیر می آمدند. چون جبریل آمد، من اینکه خواب از او پرسیدم، گفت: بنی امیه باشند که از پس تو به نا حق بر منبر تو شوند. من گفتم: یا جبریل؟ مدّت ملک ایشان چند ماه باشد! گفت: هزار ماه. من دل تنگ شدم. جبریل آمد و مرا تسلّی داد و: *إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ* «۷» آورد و: *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ*، و فضیلت شب قدر با رسول تقریر کرد و باز نمود که: شب قدر بهتر است از هزار ماه که مدّت ملک بنی امیه باشد. -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: نظاره می کردند. (۲). آج: خانه. (۳). آج: ویران کرد. [.....] (۴). کا:

یوسف بن مازن الرّاسبی. (۵). آج: و کار ما. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: مکنید. (۷). سوره کوثر (۱۰۸) آیه ۱.

صفحه: ۳۵۶ قیسی گفت: از اوّل «۱» عهد بنی امیه شمار نگاه می داشتیم، مدّت ملک ایشان هزار ماه بود، بیش نه و کم نه «۲». بعضی دگر گفتند: معنی آن است که عمل اینکه شب بهتر است از عمل هزار ماه [که در او شب قدر نباشد. ابو العالیه گفت: معنی آن است که ثواب عمل شب قدر بهتر است از هزار ماه] «۳» عمر دنیا. مجاهد گفت: سلام فریشتگان در اینکه شب بر مؤمنان بهتر است از سلام دیگران بر ایشان هزار ماه، فذلک قوله: *تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ*، و التقدير تنزل بک، «تا» بیفگند استتقال را، گفت: فریشتگان فرود آیند. و الرّوح، یعنی جبریل بر قول بیشتر مفسران. و اخبار بر اینکه بسیار آمده است «۴» «۵» و *إِنْ جَبْرِيلُ تَنْزَلَ فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ فِي كَبْكَبَةٍ* من الملائکه چنان که رفت. کعب گفت و مقاتل حیّان: «روح» جماعتی فریشتگان باشند که ایشان را جز اینکه شب نبینند [۱۶۱-ر]. واقدی گفت: «روح» آن فریشته است که روز قیامت در یک صف بایستد و جمله فریشتگان در یک صف فی قوله: *يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلَائِكَةُ صَفًّا* «۶» فیها، *أَي فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ*. *يَأْذَنُ رَبِّهِمْ*، به فرمان خدایشان. *مِنْ كُلِّ أَمْرٍ*، قیل معناه بکل امر قدره الله و قضا، به هر کاری که خدای تعالی قضا کرده باشد. و «من» به معنی «با» است، چنان که گفت: *يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ* «۷»، *أَي بِأَمْرِ اللَّهِ*. و ابو صالح روایت کرد از عبد الله [عباس] «۸» که او خواند: من کل امرئ به «یا» و گفتند: اینکه قراءت امیر المؤمنین علی- علیه السلام- است. و او را دو معنی باشد: یکی آن که من کل ملک، از هر فریشته‌ای، و وجه دوم آن که: -----

----- (۱). آج: تداول. (۲). آج: نه بیش و نه کم. (۳-۸). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). کا

منها. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: کوکبه. (۶). سوره نبأ (۷۸) آیه ۳۸. (۷). سوره رعد (۱۳) آیه ۱۱.

صفحه: ۳۵۷ [من] «۱» به معنی «علی» باشد، *أَي عَلِيَّ كُلِّ رَجُلٍ سَلَامٌ*، و «علی» متعلق باشد به «سلام». و قراءت عامّه قراء اولیتر است برای موافقت مصاحف را، و برای آن که بر اینکه وجه معنی مستقیم نمی شود. و قوله: *سَلَامٌ هِيَ*، جمله‌ای است از مبتدا و خبر، یعنی

هذه الليلة سلام، اینکه شب سلام است. در او چند قول گفتند: یکی آن که اینکه شب سلامت است و خیر. در اینکه شب خدای تعالی هیچ تقدیر نکند جز خیر و سلامت. مجاهد گفت: یعنی اینکه شب سلامت است از شیاطین و وسواس ایشان. شیطان در اینکه شب ممنوع باشد از آنچه رنجی به کسی رساند. شعبی و منصور باذان گفتند: یعنی اینکه سلام فریشتگان باشد «۲»، تا صبح برآمدن، سلام می کنند بر هر قایمی و قاعدی و راکعی و ساجدی. کسائی و خلف خواندند و یحیی بن وثاب و أعمش «مطلع» به کسر «لام» و باقی قراء به فتح «لام» و اینکه قراءت اختیار است برای آن که «مطلع» به فتح «لام» مصدر باشد [۱۶۱-پ]، و به کسر «لام» موضع. و اینکه جا مصدر لایق است جز که مفعل را بر وقت حمل کنند- و الله أعلم. ----- (۱).

اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). کا، آد، گا حتی مطلع الفجر.

صفحه: ۳۵۸

سوره لم یکن

«۱» اینکه سورت مدنی است و هشت «۲» آیت است و نود و چهار کلمت است و سیصد و نود و نه حرف است، و روایت است از سعید مسیب از أبو الدرداء که رسول- علیه السلام- گفت: اگر مردمان بدانستندی که در اینکه سورت چه فضیلت و منقبت است، اهل و مال رها کردند و اینکه سورت بیاموختندی. مردی از خزاعه گفت: یا رسول [الله] «۳»؟ بگو تا در اینکه سورت چه ثواب است خواننده را! رسول- علیه السلام- گفت: اینکه سورت است که هیچ منافق نخواند و نه آن کس که در دل او شکی باشد، آنگاه گفت: به خدای که فریشتگان مقرب اینکه سورت خوانند از آنگاه که خدا فرو فرستاد و از قراءت اینکه سورت فراتر نشوند، و هیچ بنده نباشد که اینکه سورت بخواند به شب و آلا خدای تعالی فریشتگان را بفرستد تا او را نگاه دارند در دین و دنیا و او را دعا کنند به رحمت و مغفرت. اگر به روز بخواند، چندان ثواب دهند او را که روشنای روز به او رسد و تاریکی شب، یعنی چندان که ملک دنیاست. مردی از قیس عیلامن گفت: یا رسول الله، زیادتی کن ما را در اینکه -----

(۱). گا: سوره بینه. [.....] (۲). اساس: به صورت «بیست» هم خوانده می شود. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه: ۳۵۹ حدیث. رسول الله- علیه السلام- گفت: عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ «۱» بیاموزی «۲»، و ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ «۳»، وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ «۴»، وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ «۵»، که اگر شما بدانی «۶» که در اینکه سورتها چه فضیلت و ثواب است، آنچه در دست داری رها کنی «۷» و به تعلیم و حفظ اینکه سورتها مشغول شوی «۸» و به اینکه سورتها تقرب کنی «۹» به خدای تعالی که خدای تعالی به اینکه سورتها جمله [۱۶۲-ر] گناه «۱۰» بیامرزد آلا شرک به خدای. و بدانی «۱۱» که سوره الملك مجادله کند روز قیامت از خداوندش و استغفار کند برای او از گناه. زرّ حبیش روایت کرد از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او سورت لم یکن بخواند، روز قیامت با خیر البریة باشد در سفر و اقامت. انس مالک گفت رسول- علیه السلام- ابی کعب را گفت: خدای مرا فرمود که اینکه سورت بر تو خوانم. ابی «۱۲» گفت: یا رسول الله «۱۳»، نام من «۱۴» برد! گفت: آری، ابی بگریست «۱۵».

[سوره البینه (۹۸): آیات ۱ تا ۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ (۱) رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُوا صُحُفًا

مُطَهَّرَةً (۲) فِيهَا كُتِبَ قِيَمَةٌ (۳) وَ مَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ (۴) وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَ ذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ (۵) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَ الْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ (۶) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ (۷) جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ (۸)

[ترجمه]

نمودند آنان که کافرند از اهل کتاب و بت پرستان به زایل تا آمد به ایشان حجّت.

۱- (۱). سوره نبأ (۷۸) آیه ۱. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: پیاموزید. (۳). سوره ق (۵۰) آیه ۱. (۴). سوره بروج (۸۵) آیه ۱. (۵). سوره طارق (۸۶) آیه ۱. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: دارید رها کنید. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: شوید. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: کنید. (۱۰). کا، آد، گا: گناهان. (۱۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید. (۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: اَبی کعب. [.....] (۱۳). کا، آد، گا خدا. (۱۴). آج در اینکه سوره. (۱۵). آج و صلی الله علی خیر خلقه محمد و اله.

صفحه : ۳۶۰ پیغامبری از خدای می خواند مصحفها «۱» پاک. در آن جا کتابهایی هست راست. پراکنده نشدند آنان که دادند ایشان را کتاب آلا از پس آن که آمد به ایشان حجّت. نفرمودند ایشان را آلا که پرستند خدای را خالص کنندگان «۲» او را عبادت، مسلمانان و به پای دارند نماز و بدهند زکات، و آن دین راست است. آنان که کافر شدند از اهل کتاب و انباز گویان در آتش دوزخ همیشه باشند در آن جا، ایشان بترین خلق باشند. آنان که ایمان آرند و کارهای نیکو کنند، ایشان بهترین خلق باشند. پاداشت ایشان بنزدیک خدایشان بهشتها «۳» مقام است، می رود در زیر آن جویها، همیشه باشند در آن جا همیشه «۴»، خوشنود باشد خدای از ایشان و خوشنود شوند ایشان از او، آن، آن را بود که از خدای ترسد. قوله تعالی: لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، الْاِيَهُ، حَقَّ تَعَالَى كَفْت: (۱). آج: نامها/ نامه ها. (۲). اساس: خالص کردند، با توجه به آج

تصحیح شد، متن تفسیر: خالص کننده. (۳). آج: بستانهای بهشت. (۴). آج: جاویدان.

صفحه : ۳۶۱ نمودند کافران اهل کتاب از جهودان و ترسایان و از مشرکان که با خدای انباز گیرند و بت پرستند. مُنْفَكِّينَ، أَى زائِلین منتهین عن کفر هم، زایل نشدند و باز نایستادند «۱» از کفر تا به ایشان آمد حجّت، یعنی بر کفر مصرّ بودند تا آن که رسول- علیه السلام- به ایشان آمد. آنگه بدل کرد رسول را از بیئت و بیان کرد بیئت را «۲» بدل النکره من المعرفه کقوله: بِالْاِنصِيَةِ «۳» رَسُولٍ مِنْ اللَّهِ يَتْلُوا صُحُفًا مُطَهَّرَةً «۵»، صفت رسول است گفت: می خواند بر ایشان صحیفهای «۶» پاکیزه از باطل و دروغ. فیها، در آن صحیفها. كُتِبَ قِيَمَةٌ، کتابهایی همه مستقیم. وَ مَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ، گفت: پراکنده نشدند اهل کتاب در حق رسول- علیه السلام- و در نبوت او. إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ، آلا پس از آن که حجّت و بیان به ایشان آمد در کتابهایشان بر صحت نبوت او. و معنی تَفَرَّقَ ایشان آن است که بعضی به او ایمان آوردند و بعضی کافر شدند، و آیت دلیل است بر بطلان قول مجبره که گفتند: کافران را در اصل کافر آفریدند، برای آن که خدای گفت: متفرق نشدند آلا از پس آن که حجّت به ایشان آمد، و لازم نیاید بر اینکه آیت که بیئت ورود او مفسدت «۷» باشد برای آن که فساد عند آن «۸» حاصل آید،

(۱). اساس، آج، کا: نه ایستادند/ نایستادند. (۲). آج از. (۳-۴). سوره علق (۹۶) آیه ۱۵ و ۱۶. (۵). کا، آد، گا فرستاده از خدا. (۶).

اساس و دیگر نسخه بدلها: صحیفها/ صحیفه ها. (۷). آج: بیئت داعی مفسدت. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: نزد آن. [.....]

صفحه : ۳۶۲ برای آن که مفسدت آن باشد که فساد حاصل آید عند آن «۱»، و لولاہ لم يحصل و لا- یكون من باب التمكن، و معجزات از باب تمکین است، و ممکن باشد که اگر آن نیز نبود کافر شدند. وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ، گفت: نفرمودند ایشان را آلا آن که خدای را پرستند. مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ، أَى العبادة، خالص کننده او را عبادت. و نصب او بر حال است. و «دین» نصب بر

مفعول به، و اسم فاعل در او عمل فعل کرده است. حُنَفَاءُ، مسلمانان، جمع حنیف باشد، و نصب او بر حال است [۱۶۳-پ]. وَ يُقِيمُوا الصَّلَاةَ، عطف است بر «لیعبدوا»، نماز به پای دارند و زکات مال دهند. وَ ذَلِكَ دِينَ الْقِيَمَةِ، أى دین الملة القيمة، أو الشريعة القيمة، او (۲) صفت موصوفی محذوف است و هر دو یکی است و اضافه کرد یکی را با دگر لاختلاف اللفظین، چنان که گفت: حنّس الظلم. بعضی دگر گفتند: و ذلك دین الإسلام القيمة، و [تا] (۳) تأنیث را نباشد، مبالغت را باشد کقولهم: رجل راویة (۴) للشعر و علامة و نسابه. بعضی دگر گفتند: صفت کتب است، أى و ذلك دین الکتب القيمة، یعنی طریقه الکتب القيمة. نصر بن شمیل گفت: خلیل احمد را پرسیدم از اینکه آیت، گفت: القیمة جمع القايم أى الفرقة القيمة، كالمجبره و المشبهه و المعترلة رجوعا بها إلى الفرقة و الطائفة و الجماعة، معنی آن باشد: و ذلك دین الطائفة القائمین بتوحید الله. إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، الاية، گفت: آنان که کافر شدند از جهودان و ترسایان و مشرکان در آتش دوزخ باشند و آن جا مَحَلَّد (۵) مؤبّد بمانند (۶)، و ایشان بترین خلقان باشند. نافع «بریئة» خواند به همز (۷) در هر دو جایگاه. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: نزد آن. (۲). آج: تا. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). کا، آد، گا: روایه. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها و. (۶). کا، آد، گا اولئك هم شر البریه. (۷). کا، آد، گا: همزه.

صفحه : ۳۶۳ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، و آنان که ایمان دارند (۱) و عمل صالح کنند (۲)، ایشان بهترین خلقان باشند. و «بریئة» به همز من برأ الله الخلق، أى خلقهم. و بی همز من البری و هو التراب، یعنی بهترین آدمیان باشند که ایشان را از خاک آفریده‌اند. و روا بود که (۳) به معنی خلیقه باشد به تخفیف همز. جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ، گفت: جزا و پاداشت آن بنزدیک خدای بهشت‌های اقامت باشد (۴) که در زیر درختان او جویها [۱۶۴-ر] می‌رود در آن جا مَحَلَّد مؤبّد باشند. رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ، خدای از ایشان خشنود است و ایشان از خدا خشنودند. رضای خدای از ایشان ارادت ثواب و خیر باشد در حق ایشان، و رضای ایشان از خدای آن باشد که خشنود باشند به آنچه خدای کند به ایشان از آنچه ایشان مستحق آن باشند، و گفتند: رضای خدای از ایشان آن بود که فعل ایشان بپسندد و رضای ایشان از خدای همچنین. و رضا، ارادت باشد به شرط آن که مرادش در وجود آید و کراهتی از پی آن نبود. ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ، اینکه آن را باشد که از خدای بترسد. ----- (۱). (۲). کا، آد، گا: آرند. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها هم. (۴). کا، آد، گا تجری من تحتها الأنهار.

صفحه : ۳۶۴

سورة زلزلة

«۱» اینکه سورت مدنی است در قول عبد الله عباس، و ضحاک گفت: مکی است، و هشت آیت است در عدد کوفیان و مدنیان، و نه آیت است در عدد بصریان. و سی و پنج کلمت است و صد و شصت و نه حرف است. و روایت است از علی بن موسی الرضا- علیهما السلام- از پدرانش از امیر المؤمنین علی که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او اینکه سورت چهار بار بخواند، همچنان باشد که جمله قرآن بخوانده (۲). و عطار روایت کرد از عبد الله عباس که رسول- علیه السلام- گفت: إِذَا زُلْزِلَتْ، معادل بود نیمه قرآن را، و قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (۳) معادل باشد ثلث قرآن را و قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ (۴) معادل بود ربع قرآن را.

[سورة الزلزلة (۹۹): آیات ۱ تا ۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا (۱) وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا (۲) وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا (۳) يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا (۴) بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا (۵) يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ (۶) فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ (۷) وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (۸)

[ترجمه]

چون بجنابند «۵» زمین «۶» جنبانیدنش. ----- (۱). کا، آد، گا: سورة الزلزال. (۲). کا، آد، گا: قرآن ختم کرده باشد. (۳). سورة اخلاص (۱۱۲). [.....]. (۴). سورة کافرون (۱۰۹). (۵). آج: بلرزد. (۶). در ترجمه آیه در قسمت تفسیر آمده است: زمین را.

صفحه : ۳۶۵ و بیرون آرد زمین بارهای گرانش [۱۶۴-پ]. و گوید آدمی چیست آن را. آن روز حدیث کند به خبرهایش. به آن که خدایت وحی کرد به او. آن روز ببیند مردمان پراکنده تا با ایشان نمایند کارهایشان. هر که بکند به سنگ «۱» مورچه‌ای خرد نیکی ببیند. و هر که کند به سنگ ذره‌ای «۲» بدی، ببیند «۳». قوله: إِذَا زُلْزِلَتْ، حق تعالی در اینکه سورت ذکر قیامت کرد و احوال او و بعضی احوال او «۴»، گفت: یاد کن ای محمّد چون بجنابند زمین را جنبانیدنش «۵»، یعنی آن جنبانیدن مخصوص که از آن بیران شود «۶». و زلزل الله الارض فتزلزلت، و «زلزال» به فتح «زا» اسم باشد و به کسر «زا» مصدر. گفتند: به فتح نیز مصدر باشد، کالقلقال و البلبال و هما الاضطراب و الوسواس. و عاصم الجحدری در شاذّ به فتح خواند. وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا، و بیرون آرد زمین بارهای گرانش. گفتند: مراد گنجهای مدفون باشد در زمین، و گفتند: مراد مردگانند، که آدمیان ثقل زمین‌اند تا زنده باشند بر پشت او، و چون بمیرند ثقل زمین‌اند در شکم او. وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا، گوید آدمی: ما لها، و چیست اینکه زمین را و چه افتاد، «۷» - ----- (۱). آج: همسنگ. (۲). آج: همسنگ مورچه‌ای خورد. (۳). آج او را. (۴). کا، آد، گا: باز. (۵). کا، آد، گا: جنبانیدنی. (۶). آج، آد، گا: ویران شود. (۷). کا، آد: افتاده است.

صفحه : ۳۶۶ او را که چنین مضطرب و مزلزل شده است. يَوْمَئِذٍ، آن روز باشد که حدیث کند زمین به اخبار خود. مفسّران گفتند: یعنی خبر دهد به آنچه بر او رفته باشد و آدمیان کرده باشند بر او از خیر و شرّ [۱۶۵-ر]. أنس مالک روایت کند که «۱»: رسول- علیه السلام- اینکه آیت بخواند و گفت: دانی «۲» تا به چه «۳» خبر دهد! گفتند «۴»: الله و رسوله أعلم. گفت: خبر دهد به آنچه کرده باشند بر او از خیر و شرّ و گواهی دهد که: فلائن چنین کرد و فلائن چنین کرد در فلائن روز «۵» و فلائن روز. عبد الرحمن بن أبی صعصعه گفت از پدرش که: من در حجره «۶» ابو سعید الخدری بودم، مرا گفت: یا بنی؟! چون بانگ نماز کنی در صحرا، آواز بلند بردار که هیچ جنّی و انسی و حجر و مدر نباشد و الاّ بر صدق تو و برای تو گواهی «۷» دهد. راوی خبر گفت: ابو امیّه را دیدم که در مسجد الحرام در هر بقعه‌ای نماز می کرد دو رکعت دو رکعت. گفتند «۸»: چرا چنین می کنی، بر یک جا بناستی «۹»! گفت: برای آن «۱۰» تا روز قیامت برای من گواهی «۱۱» دهد و اینکه آیت بخواند: بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا، یعنی ألهمها، قال الزجاج: اوحى لها القرار و استقرت «۱۲» و شدّها بالتراسيات الثبت یعنی خبر دهد زمین که خدای او را الهام داد تا سخن گفت و گواهی «۱۳» دهد. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: روایت کند که. (۲). کا، آد، گا: دانید. (۳). آج: به آن چه.

(۴). آج: گفتم. [.....]. (۵). آج: وقت. (۶). آج: حجره‌های، کا: حجر. (۷-۱۱-۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: گواهی. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: گفتم. (۹). اساس: بنه ایستی، دیگر نسخه بدلها: نه ایستی. (۱۰). آج که. (۱۲). آج، کا، آد: فاستقرت.

صفحه : ۳۶۷ يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا، آن روز که مردمان باز آیند. گفتند: از گورها، و گفتند: از شمار گاه پراکنده، یعنی مختلف الاحوال، بعضی سعید و بعضی شقی و بعضی ره دست راست گرفته و بعضی ره دست چپ. و نصب «أشتاتا» بر حال است.

لَيُرَوُّ أَعْمَالَهُمْ، تا با ایشان نمایند کردارهای ایشان. و حسن و أعرج خواندند: «لیروا» به فتح «یا»، تا ببینند. و عامّه قراء به ضمّ «یا» خواندند. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ، هر که به سنگ ذره‌ای نیکی کرده باشد [۱۶۵-پ] ببیند، و هم چونین «۱» بدی. عبد الله عباس گفت: هیچ مؤمن نباشد که او عملی کرده باشد از خیر و شرّ در دنیا الاّ خدای با او نماید، اما مؤمن را: حسنات و سیئات با او نماید، سیئاتش بیامرزد و حسناتش ثبت کند. و اما کافر را: حسناتش رد کند و به سیئاتش عذاب کند. محمّد بن کعب گفت در اینکه آیت معنی آن است که: هر چیز که کافر کند در دنیا، جزای آن ببیند در نفس و اهل و ولدش «۲»، تا چون از دنیا بشود او را هیچ خیر نباشد بنزدیک خدای. و «۳» مثقال ذره‌ای که «۴» مؤمن بکند «۵»، جزای آن بدهند او را «۶» در دنیا، عقوبت آن هم در دنیا ببیند به نکبتی و حادثه‌ای که بباشد در نفس و اهل و ولد او «۷». گفت: دلیل اینکه تأویل آن است که روایت کردند که چون اینکه آیت آمد، بعضی صحابه گفتند: یا رسول الله؟ اینکه کاری عظیم است که به هر مثقال ذره‌ای شرّ، ما را جزا خواهند کردن؟ گفت: اینکه مکاره که در دنیا به شما می‌رسد، از رنج و بیماری و مصیبت، در برابر مثاقیل شرّ شما باشد، و اما مثاقیل خیر مدّخر باشد برای شما تا در قیامت به شما دهند. و تأویل درست آیت را آن است که: از ظاهر عدول نکنند و مراعات ظاهر -----
----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: هم چنین / همچنین. (۲). کا، آد، گا: اهل و مال و فرزندش. (۳). آج و دیگر

نسخه بدلها: و هر. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: ذره شر که. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها در دنیا. (۶). آج هم. (۷). کا و. [....]
صفحه : ۳۶۸ کنند الاّ آنچه دلیل از آن منع کند. گویند معنی آن است که: خدای تعالی مبالغت فرمود در وعد و وعید، گفت: هر که مثقال ذره‌ای خیر بکند در دنیا، جزای آن ببیند از ثواب، و هر که مثقال ذره‌ای بکند از شرّ، جزای آن ببیند از عقاب الاّ آنچه خدای خواهد که عفو کند [۱۶۶-ر] او را از آن چون مؤمن باشد. اما کافر «۱» چون خیری کند آن را موقعی نبود برای آن که ایمان ندارد، و خیر نه بر وجه قربت و عبادت کند، پس لفظ «من» را تخصیص باید کردن به اجماع. مقاتل گفت: آیت در «۲» دو مرد آمد که یکی از ایشان دست برداشت از خیرات و گفت: آیتی از قرآن منع می‌کند مرا از اینکه خیر، و آن آن است که گفت: وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ «۳»، گفت: من اینکه کسره نان و پاره‌ای طعام و یک خرما و یک میویز «۴» دوست نمی‌دارم، اینکه را موقع نباشد و مال بسیار ندارند که بدهند «۵»، منع می‌کرد سائلان را. و دیگری می‌گفت: همانا اینکه گناهان خرد که ما می‌کنیم چون: دروغ و غیبت و نظرت «۶»- که ایشان پنداشتند که خرد است- ما را زیان ندارد. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد و بیان کرد که: هم اینکه سود دارد، و هم آن زیان دارد، و هم اینکه را ثواب باشد، و هم آن را عقاب باشد. و به مثقال ذره‌ای حساب خواهد بودن، آنگه اگر درست شود که آیت بر سببی آمد و در حقّ دو شخص معین، منع نکند از آن که حکم او عام باشد در ایشان و در دیگر مکلفان. اما «ذره» ثعلب را پرسیدند از او، گفت: صد نمله یک حبه باشد، و ذره یکی باشد از صد. بر اینکه قول تفسیر «۷» ذره به مورچه سرخ کرده است. یزید بن هارون گفت، گفته‌اند: ذره را هیچ وزن نباشد، و گفته‌اند: چون آفتاب به سوراخی در -----
----- (۱). آج: امّا چون کافر، کا، آد، گا: و اگر کافر. (۲). آج حقّ. (۳). سوره دهر (۷۶) آیه ۸.
(۴). آج: میوه، کا، آد، گا: میویز. (۵). آج، آد، گا: ندارم که بدهم. (۶). کا، آد، گا: نظر. (۷). اساس با خطی متفاوت از متن: همه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۳۶۹ افتد، آنچه در میان شعاع آفتاب ببینند از دنه «۱»، آن را ذره خوانند. و گفتند: ذره عبارت است از جزوی که متجزی نشود. و در خبر است که سعد بن وقاص «۲» دو خرما [۱۶۶-پ] به سالی داد. او رد کرد. سعد «۳» گفت: ویحک؟ خدای از «۴» مثقال ذره‌ای قبول می‌کند، تو از من دو خرما قبول نمی‌کنی، و آن را مثاقیل ذرات در او باشد؟ المطلب بن حنطب «۵» روایت کرد که: رسول- علیه السلام- اینکه آیت در مجلسی بخواند که در آن جا اعرابی بود. اعرابی گفت: یا رسول الله: مثقال ذره‌ای «۶»! گفت: بلی، برخاست و می‌گفت: وا سواتاه، و ای رسوایا- و می‌گریست؟ رسول- علیه السلام- گفت: اعرابی را دلش از ایمان با خبر است. حسن بصری گفت: صعصعه- عم فرزدق- نزدیک رسول- علیه السلام- رفت. رسول- علیه السلام- اینکه سورت بر

خواند. چون به آخر رسید، صعصعه گفت: حسبی من القرآن ما سمعت لا ابالی بعد هذه الایة ان لا اسمع من القرآن شیئا، گفت: مرا از قرآن اینکه آیت بس است اگر نیز نشنوم «۷» روا باشد «۸». و شاعر گفت: ان من یعتدی و یکسب ائما وزن مثقال ذرّة سیراه و یجازی بفعله الشّرّ شرا و بفعل الجمیل أيضا جزاه هكذا قوله تبارک ربّی فی اذا زلزلت و جلّ ثناء «۹» -----
----- (۱). آج: رنه، دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: سعد ابو و قاص. (۳). اساس: سعید، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها و قرینه لفظی تصحیح شد. (۴). آج ما، کا: خدای ما. (۵). آج: عبد المطلب بن حنطب، کا: مطلب بن جندب. (۶). آج از ما بگیرند. (۷). اساس نشنوم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می‌نماید. [...] (۸). کا، آد، گا: مرا کفایت باشد. (۹). کا، آد، گا و قال آخر فی معناه: اذا قربت ساعة یا لها ...، با توجه به نسخه اساس، اینکه مورد در پایان بحث آمده است.

صفحه : ۳۷۰ و در آخرت دلیل است بر بطلان احباط، برای آن که خدای تعالی گفت: هر خیری و شری تا به مثقال ذره‌ای آن را جزا باشد و صاحبش ببیند و دلیل نکند بر آن که خدای تعالی مرتکب کبیره را نیامرزد، برای آن که اینکه آیت مخصوص است به آیات ارجاء. عاصم خواند به روایت ابان «یره» بضم الیاء فی الموضعین. و ابن عامر به روایت هشام و کسائی از ابو بکر خواند «یره» به اسکان «ها» بی اشباع. ابو الحسن گفت: اینکه لغتی است بد، و ابو جعفر خواند از طریق [۱۶۷-] ر [علاف و روح «یره» به ضم «ها» بی اشباع، و شاعری دیگر گفت هم در صفت اینکه روز، و بعضی از الفاظ اینکه سورت به نظم آورد، می‌گوید: اذا قربت ساعة یا لها و زلزلت الارض زلزالها تسیر الجبال علی سرعة کمّر السحاب تری حالها و تنفطر الارض من سحقه هنالك تخرج ائقالها و لا بدّ من سائل قائل من الناس یومئذ ما لها تحدّث أخبارها ربّها و ربک لا شکّ أوحی لها و یصدر کلّ الی موقف یقیم الکھول و اطفالها تری النفس ما عملت محضرا و لو ذرّة کان مثقالها تری الناس سگری بلا قهوة و لکن تری العین اھوالها
صفحه : ۳۷۱)

سورة و العاديات

(اینکه سورت مکی است در قول عبد الله عباس، و ضحاک گفت: مدنی است، و یازده آیت است و چهل کلمت است، و صد و شصت و سه حرف است. و روایت است از زرّ حبیش از ابی کعب که رسول- صلی الله علیه و علی آله- گفت: هر که او سوره و العاديات بخواند، خدای تعالی او را «۱» حسنه بنویسد به عدد هر کس که به مزدلفه و منا حاضر آید «۲».

[سورة العاديات (۱۰۰): آیات ۱ تا ۱۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَ الْعَادِیَاتِ ضَبْحًا (۱) فَالْمُورِیَاتِ قَدْحًا (۲) فَالْمَغِیْرَاتِ صُبْحًا (۳) فَآثْرٰنَ بِهٖ نَعْمًا (۴) فَوَسَطْنَ بِهٖ جَمْعًا (۵) اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّهٖ لَكَنُوْدٌ (۶) وَ اِنَّهٗ عَلٰی ذٰلِكَ لَشٰهِدٌ (۷) وَ اِنَّهٗ لِحُبِّ الْخَیْرِ لَشَدِیْدٌ (۸) اَفَلَا یَعْلَمُ اِذَا بُعْثِرَ مَا فِی الْقُبُوْرِ (۹) وَ حُصِّلَ مَا فِی الصُّدُوْرِ (۱۰) اِنَّ رَبَّهُمْ بِهٖمْ یَوْمَئِذٍ لَّخَبِیْرٌ (۱۱)

[ترجمه]

به حقّ دوندگان «۳» به آواز. برون آرندگان آتش. غارت کنندگان بامداد. می‌انگیزند «۴» به او گردد. در میانه می‌برند به او لشکر را.

دونده. (۴). آج: برانگیزانیدند.

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها ده. (۲). آج صدق رسول الله. (۳). آج: اسپان

صفحه: ۳۷۲ آدمی خدای را ناشاکر است. و او بر آن گواه است. و او دوستی مال را سخت است. نمی‌داند چون برانگیزند آنچه در گورهاست! و حاصل کنند «۱» آنچه در سینه‌هاست. [که پروردگار] «۲» ایشان به ایشان آن روز دانا باشد. قوله: وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا، «واو» قسم است، حق تعالی یاد کرد به دوندگان. مفسران در او خلاف کردند. عبد الله عباس و عطا و مجاهد و عکرمة و حسن و کلبی و ابو العالیه و ربیع و عطیه و قتاده گفتند و مقاتلان و ابن کیسان که: مراد به «عادیات» اسپانند که [در] «۳» جهاد در سبیل خدای تاختن می‌کنند، و در حال تاختن از گلوی ایشان آواز می‌آید. عبد الله عباس گفت: هیچ چیز از چهار پای ضبح نکند جز اسب. اهل لغت گفتند: اصل «۴» ضبح و ضباح در آواز روباه باشد، برای اسب به رعایت خواستند. عبد الله عباس را پرسیدند که: ضبح چون باشد! او حکایت آن آواز بکرد، گفت: أخ أخ «۵»؟ قال الشاعر فی العادیات: و العادیات اسابی الدماء بها كأن اعناقها انصاب ترجیب [۸۶۱-ر] یعنی الخیل، و قال آخر فی الضبح: لست بالبع الیمانی ان لم تضبح الخیل فی سواد العراق مقاتل گفت: سورت در حق سریتی آمد که رسول- علیه السلام- ایشان را ----- (۱). آج: بیرون آوردند. (۲-۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۴). اساس: اهل، با توجه به آج تصحیح شد. (۵). کا، آد، گا: اح اح.

صفحه: ۳۷۳ به حتی فرستاد از بنی کنانه، و منذر بن عمرو الانصاری را بر ایشان امیر کرد. و بعضی دگر گفتند: سریتی که ایشان را به ذات السلاسل فرستاد، و امیر المؤمنین علی از «۱» ایشان امیر کرد. او برفت و با فتح باز آمد، پس از آن که دو معروف از صحابه برفتند و بی مقصود باز آمدند. عمرو بن العاص گفت: یا رسول الله: مرا بفرست که «الحرب خدعه فعلی اخدمهم»، او را بفرستاد هم باز آمد و چیزی نکرد «۲». امیر المؤمنین را بر آن سریه امیر کرد، و آن هر سه را در زیر رایت او کرد. امیر المؤمنین ره بگردانید و رهی بگرفت که باز پس ایشان افتاد، و همه شب راه کرد در زمین سنگ لاخت. به وقت صبح به سر ایشان رسید و ایشان غافل و بیشتر خفته، بر ایشان زد و قومی را بکشت و قومی را اسیر گرفت «۳» و مالشان را به غارت برگرفت، فذلک قوله: فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا. و از امیر المؤمنین علی روایت کردند که: مراد به «عادیات» شترانند که روی به حج نهند. ابو صالح گفت: مرا خلاف افتاد با عکرمة در «عادیات». او گفت: اسپانند. و من گفتم: شترانند. او گفت: من از مولای خود شنیدم عبد الله عباس که «۴» اسپانند، ابو صالح گفت: من نیز از مولای خود شنیدم [۱۶۸-پ] علی بن ابی طالب، و مولای من از مولای تو عالمتر است. شعبی گفت: اینکه اختلاف برفت میان عبد الله عباس و امیر المؤمنین علی. عبد الله عباس گفت: ضبح، اسب را باشد «۵» و نیز گرد به سنب «۶» اسب بر آید از زمین. امیر المؤمنین گفت: نمی‌دانی که آیت در روز بدر آمد و روز بدر در میان ما هیچ کس اسب نداشت مگر مقداد بن الأسود که او اسپ داشت ابلق. ----- (۱). کا، آد، گا: علی را بر. (۲). آج: کاری نکرد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: اسیر کرد. (۴). آج او گفت، [.....]. (۵). کا، آد، گا: گویند. (۶). کا، آد، گا: سبب.

صفحه: ۳۷۴ سعید بن جبیر گفت از عبد الله عباس که او گفت: من در حجره نشسته بودم، مردی بیامد و مرا پرسید از «عادیات». من گفتم: اسپان باشند که به غزا روند و به شب با قبیله آیند. از آن جا برفت. امیر المؤمنین علی در زیر سقایه زمزم نشسته بود. از او پرسید. او گفت: از کسی پرسیدی! گفت: آری، از عبد الله عباس. گفت: چه گفت! مرد گفت که او گفت: اسپان غازیان باشند. گفت: برو و او را پیش من خوان. مرد بیامد، مرا گفت: علی ابو طالب تو را می‌خواند، من برخاستم و پیش او رفتم. او مرا گفت: چرا فتوی می‌کنی به چیزی که ندانی؟ نمی‌دانی که اینکه آیت در اول غزایی آمد که بود در اسلام، و آن غزات بدر بود که در میان ما دو اسب بیش نبود: یکی از آن مقداد اسود، و یکی از آن زبیر. و دو اسب «عادیات» نباشد، انما مراد شتران حاجیانند که از عرفات به مزدلفه شوند و از مزدلفه به منا «۱» و عبد الله عباس گفت: من از قول خود باز آمدم و با قول علی بن ابی طالب شدم، و اینکه قول عبد الله مسعود است و عبید عمیر و محمّد کعب و سدی، و آنان که اینکه قول گفتند، [گفتند] «۲»: ضبح به معنی ضبع

است [۱۶۹-ر] و آن گردن کشیدن شتر باشد در سیر، يقال: ضبحت الإبل و ضبعت إذا مدت اعناقها فی السیر، و قالت: صفیة بنت عبد المطلب فی العادیات الّتی هی الإبل. اما و العادیات غداة جمع بایدیها اذا سطح «۳» الغبار و نصب «صبحا» بر مصدر باشد از فعلی مقدر، و التقدير: تضح صبحا أو كأنه ضمن العادیات «۴» معنی الضّباحات فنصبه بها لأن العادیات قلّ ما ----- (۱). منا/ منی. (۲). اساس، آج: ندارد، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کا، آد، گا: صدع. (۴). اساس صبح، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید.

صفحه : ۳۷۵ یخلون من الصّبح. قوله: فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا، قسمی دیگر است. و موریات، مخرجات باشند «۱»، يقال: اوریت النار إذا اخرجتها من الزّند بالقدح. عكرمه و ضحاک گفتند: مراد اسپانند که بر سنگ می روند و به آهن نعل از سنگ آتش بیرون می آرند. و نصب «قدحا» هم بر اینکه دو وجه باشد. مقاتل و کلبی گفتند: عرب آن آتش را نار ابی حباحب گویند، قال النَّابِغَةُ: تَقَدَّ السَّيْلُوقِيّ المضاغف نسجه و یوقدن بالصّیْفَاحِ ناراً الحباحب و ابو حباحب مردی بود مضرّی در جاهلیت و بغایت بخیل بود، و او را عادت بود که از بخل آتش نیفروختی تا مردم بنخفتندی، آنکه آتش ضعیف بر افروختی که گاه بتافتی و گاه بمردی، و اگر آوازی بشنیدی آتش بنشاندی «۲» تا کس به او «۳» منتفع نشود، به آتش او مثل زدند. و آتش سنب ستور را به آن مانند کردند. قتاده گفت: کلام بر وجه مجاز است، مراد اسپانند که آتش کالزار «۴» فروزند «۵» و میان خصمان شرفکنند. سعید جبیر گفت: مراد اسپانند که به روز به جهاد روند و به شب باز آیند، ارباب «۶» ایشان آتش بر افروزند یا طعامی سازند برای خود، اینکه قدح و اینکه را اضافه کرد با «۷» اسپان [۱۶۹-پ] بر سیبل مجاز. مجاهد گفت و زید اسلم که: اینکه کنایت است از مکر مردان با یکدیگر، نبینی که عرب گویند چون با کسی مکاری خواهند کردن: و الله لاقدحن لک و لاورین لک. و نیز پارسیان گویند در اینکه معنی: من آتشی در دامن تو نهم، من برای تو دیگری بپزم، ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: باشد. (۲). کا، آد، گا: بشنیدی فرونشاندی. (۳). کا، آد، گا: به آتش او. (۴). کا، گا: کارزار. (۵). کا، آد، گا: بر افروزند. (۶). کا: از بهر، گا: از برای. (۷). کا، آد، گا: اینکه اضافه با.

صفحه : ۳۷۶ و اینکه کنایات باشد از کید و مکر. سعید جبیر گفت: مراد زبان مردان «۱» است که به آنچه گویند «۲» آتش عداوت میان مردم افروخته شود، و عرب گویند «۳»: ربّ کلمة اوقدت ناراً، و ما نیز گوئیم: فلان کس را آتش می بارد از زبانش ابن جریر گفت «۴»: مراد آن است فالمنجحات عملاً- کنجاح الزّند، یعنی به حقّ آنان که ایشان کار روای «۵» بر آرند «۶» و حاجت به اجابت مقرون کنند تا مقصود از او حاصل شود، چنان که از آتش زنه چون قدح کنند آتش را از او. فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا، قسمی دیگر است به اسپان غارت کننده در وقت صبح. و عرب را عادت آن است که غارت در وقت صبح کنند برای آن که ناگاه کنند «۷»، و اینکه چنان باشد که همه شب «۸» روند تا بامداد وقت صبح به مقصد رسیده باشند، آنکه غارت کنند. و در اشعار ایشان اینکه «۹» بسیار است، منها قوله: لقد علم الحیّ المصّبح أنّا غداة لقینا بالشّریف الأحامسا و منها: قد صبّحت معن بجیش ذی لجب یقال صبّحت اذا اغرت علیه صباحاً «۱۰»، و از اینکه جاست: وا صباحاه و لهم صباح سوء، و كذلك قوله: فسَاء صَباح المُنْذَرین «۱۱»، علی هذا المنوال و صبّحت اذا سقیته صبوحاً و اصبّحت دخلت فی الصّباح. و نصب «صبحا» بر ظرف ----- (۱). کا، آد، گا: مرد. [.....] (۲). کا، آد، گا: گوید. (۳). کا، آد، گا: گوید. (۴). کا، آد، گا: این زید گفت. (۵). کا، آد، گا: کارروایی. (۶). کا، آد، گا: بیارند. (۷). آج: ناگاه شیخون کنند. (۸). کا، آد، گا: راه. (۹). کا، آد، گا: معنی. (۱۰). اساس: حاصبا، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۱۱). سوره صافات (۳۷) آیه ۱۷۷.

صفحه : ۳۷۷ است أي وقت الصّبح، و منه المثل: اشرق ثبیر کیما نغیر. فَأَثْرُنَ بِهِ نَقْعًا، بر انگیزند به آن جایگاه [۱۷۰-ر] گرد. نصب او «۱» بر مفعول به است، و «به» کنایت است عن غیر مذکور. ابو حیوه «۲» در شاذّ خواند: «فَأَثْرُنَ» به تشدید و باقی قراء به تخفیف «۳». و قتاده خواند: «فوسطن» به تشدید «سین» و باقی قراء به تخفیف، و اینکه هم شاذّ است، یعنی به اینکه جایگاه در میان جمع می شوند

اینکه اسپان یا «۴» اینکه شتران- و قرظی- گفت: مراد به جمع، جمع منا «۵» است، یعنی در میان اینکه جایگاه می‌شوند در منا «۶». إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ، اینکه جواب قسم است که قسم برای اوست. سوگند خورد به اینکه چیزها که آدمی کنود است خدای خود را. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده و ربیع گفتند: یعنی کفور است نعمتهای خدای را، یقال: كند التَّعْمَةُ إِذَا كَفَرَهَا. کلبی- گفت: اینکه لغت کنده و حضرموت و معد است، و نیز لغت ربیعه و مضر و قضاعه است. سماک خرشه «۷» گفت: قبیله کنده را برای اینکه کنده خواندند که کفران نعمت پدر کردند. ابن سیرین گفت: آن باشد که خدای را ملامت کند. حسن گفت: آن باشد که مصایب بشمرد و نعمت فراموش کند، و شاعری اینکه معنی «۸» به نظم آرد «۹» فی قوله: يَا أَيُّهَا الظَّالِمُ فِي فِعْلِهِ وَالظَّالِمُ مَرْدُودٌ عَلَى مَنْ ظَلَمَ إِلَى مَتَى أَنْتَ وَحَتَّى مَتَى تَشْكُو المَصِيبَاتِ وَتَنْسِي النِّعَمَ أَبُو امامه گفت که رسول- علیه السّلام- گفت: دانی تا کنود چه باشد! گفتم خدای و رسولش عالمتر «۱۰»: گفت: آن باشد که یا کُل وحده و یمنع رفته و یضرب

 -- (۱). کا، آد، گا: نصب نفعاً. (۲). کا: ابو حیاه. (۳). کا، آد، گا فوسطن به جمعا. (۴). آج: ما، کا: با. [...] [.....] (۵-۶). آر، گا: منی. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: سماک بن خرثه. (۸). گا را. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: آورد. (۱۰). آج: عالمتراند.

صفحه : ۳۷۸ الله عبده { ، تنها نان خورد و عطا نهد و بنده را بزند. ابو عبیده گفت: کنود قلیل الخیر باشد من قولهم: أرض کنود إذا كانت «۱» لا- تنبت شیئا [۱۷۰-پ] ابو زید الطائمی گفت: غیر انا آمنا بدهر کنود فضیل عیاض گفت: کنود آن باشد که به یک مصیبت همه نعمتها فراموش کند. ابو بکر وراق گفت: آن باشد که نعمت از خود ببند، نه از خدای. محمد بن علی الترمذی گفت: آن باشد که نعمت شناسد و منعم را نشناسد. واسطی گفت: آن باشد که نعمت خدای «۲» بر معصیت او صرف کند. سام بن عبد الله «۳» گفت: آن باشد که طاعت برای عوض کند. ذو الثون گفت: کنود، هلوع باشد و هلوع در قرآن مفسر است بقوله: إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا، وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا «۴». گفتند آن باشد که: اندک را کفران کند و بسیار را شکر نکند. دیگری گفت: آن باشد که سر او بر بالین نعمت باشد و دلش در میدان غفلت. و جمع کنود، کند «۵» باشد، قال الأعشى: احدث لها تحدث لوصلك أنها کند لوصل الزائر المعتاد وَإِنَّهُ عَلَى ذَلِك لَشَهِيدٌ، بیشتر مفسران گفتند: خدای تعالی بر کفران اینکه کافر نعمت گواست. ابن کیسان گفت: ضمیر راجع است هم با کنود، یعنی او بر خود گواست. وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ، أى لحب المال، مراد به «خیر» مال است، یعنی او مال سخت دوست می‌دارد، بیانه قوله: إِنْ تَرَكَ خَيْرًا «۶»، أى مالا- گفتند معنی آیت آن است که: او بخیل است، و عرب بخیل را «شدید» خوانند، و ما نیز بخیل ----- (۱). اساس، آج: کان، با توجه به کا و

دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها را. (۳). کا، آد، گا: بسام بن عبد الله. (۴). سوره معارج (۷۰) آیه ۲۰ و ۲۱. (۵). جمع «کنود» در معاجم لغوی نیامده، و «کند» وصف است برای مفرد مؤنث، بیت نیز شاهد برای جمع نیست، بل شاهدهی است برای مفرد مؤنث. (۶). سوره بقره (۲) آیه ۱۸۰.

صفحه : ۳۷۹ را «سخت» خوانیم، قال طرفه. اری الموت یعام لکرام و یصطفی عقیله مال الفاحش المتشدد [۱۷۱-ر] و «فاحش» در بیت بخیل است، بیانش قوله: الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ «۱»، أى بالبخل، بعضی دگر گفتند: او بر دوستی مال سخت قوی است و دل در او بسته و در طلب کردن حریص و مجد. فراء گفت: در تقدیر کلام تقدیم و تأخیری هست، و التقدیر: و إِنَّهُ لَشَدِيدُ الْحَبِّ لِلْخَيْرِ، پس شدید صفت حب است نه صفت مرد، و لکن برای سر آیت را چنین کرد، و مثله قوله: فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ «۲»، أى عاصف الریح، برای آن که «عصوف» صفت روز نباشد. أَفَلَا يَعْلَمُ، نمی‌داند اینکه کافر نعمت بخیل دنیا دوست. إِذَا بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ، که آنگاه که بر انگیزند مردگان را از گورها. فراء گفت: بعث و بحثر، لغتان، و یقال: بعث أى بعث، و الرّاء زیدت لا لحاقه بالرّباعی، و قیل: بحثر مرکب من بحث و اثیر «۳» و اینکه اقوال قریب است. وَ حَصِّلْ مَا فِي الصُّدُورِ، و حاصل کنند آنچه در دلها باشد، یعنی آشکارا کنند، بیانه: یَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ «۴». إِنْ رَبَّهْمُ، نمی‌دانند که خدای ایشان اینکه روز، یعنی روز قیامت عالم باشد به احوال ایشان. و همزه «۵» از پس علم و ظن- مفتوح باید الا آن که «لام» در خبر او باز آید، چنان که: علمت ان زیدا لمنطلق، که آنگاه

مکسور شود. و گویند: حجاج اینکه سورت در نماز می‌خواند: «أَنَّ» به فتح بخواند برای «یعلم» چون به آخر رسید «لام» دید نخواست که با سرگیرد «لام» از خبر که «خبیر» است بیفکنند، بخواند: «خبیر»، اعراب نگاه داشت و شرع و جانب خدای فرو گذاشت. -----
 (۱). سوره بقره (۲) آیه ۲۶۸. (۲). سوره ابراهیم (۱۴) آیه ۱۸. (۳). اساس، کا، آد، گا: ابشر. [.....] (۴). سوره طارق (۸۶) آیه ۹. (۵). کا او، آد، گا إن. صفحه: ۳۸۰)

سوره القارعة

[۱۷۱-پ] اینکه سورت مکی است و یازده آیت است و سی و شش کلمت است و صد و پنجاه و دو حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سوره القارعة بخواند، خدای تعالی روز قیامت کفه حسناتش گران بار کند» (۱).

[سوره القارعة (۱۰۱): آیات ۱ تا ۱۱]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْقَارِعَةُ (۱) مَا الْقَارِعَةُ (۲) وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ (۳) يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ (۴) وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ (۵) فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ (۶) فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (۷) وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ (۸) فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ (۹) وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَ (۱۰) نَارٌ حَامِيَةٌ (۱۱)

[ترجمه]

قیامت. و چه قیامت. و چه دانی تو که چیست قیامت «۲»؟ آن روز که باشند مردمان چون پروانه چراغ پراکنده. و باشد کوهها چون پشم زده. ----- (۱). آج صدق رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. (۲). آج: رستخیز.

صفحه: ۳۸۱ امّا آن که گران باشد ترازویش «۱». او در زندگانی باشد پسندیده. و اما آن که سبک باشد ترازویش «۲». جای او هاویه «۳». و چه دانی تو که چیست آن؟ آتشی تافته است. قوله: الْقَارِعَةُ، حق تعالی اینکه سورت در وصف قیامت فرستاد. و «قارعه» نامی است از نامهای او. و اصل او از «قرع» و کوفتن باشد، و او صفت موصوفی محذوف است، تقدیر آن است که: السَّاعَةُ الْقَارِعَةُ، أو الدَّاهِيَةُ الْقَارِعَةُ، او الخصلة القارعة. آنچه برای استعظام گفت [۱۷۲-ر]: وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ، و تو چه دانی که قیامت چه روزی باشد؟ آنچه وصف آن را گفت: يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ، آن روز که مردمان [مانند] «۴» پروانه چراغ باشند و پراکنده باشند. گفتند: برای آن تشبیه کرد مردم را به پروانه که پروانه خود را بر آتش زند، مردم اینکه روز در آتش افتند. فَرَأَى كَفْت: چون ملخ پراکنده که به زحمت بر یکدیگر می‌افتند. وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ، و کوهها چون پشم زده باشند، باد در آید و آن را در هوا می‌برد. آنچه گفت: فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ، اما آن را که ترازوی او گران باشد به طاعت. علما در «ترازو» خلاف کردند. محققان گفتند: ترازو کنایت است از ----- (۲-۱). آج: ترازوش. (۳). آج: مادر دوزخ باشد. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۳۸۲ عدل، یعنی خدای تعالی میان خلقان انصاف کند و رها نکند که ظلمی رود و حیفی نمایند، آنچه «۱» به ترازو بر سنجند که در او حیف و نقصانی نباشد. فَرَأَ كَفَّتْ: میزان چنان که ترازو باشد، وزن [نیز] «۲» باشد. یعنی من ثقل وزن طاعته أو معصيته، يقال: ما میزان در همک، ای ما وزنه. گفتند: بر حقیقت حمل نتوان کردن، برای آن که اعمال ما عرض است و ثقل و خفت در اعراض مصور نباشد. و اینکه در توسع چنان است که گویند: کلام فلان موزون إذا كان بقدر الحاجة، و قال الشاعر: قد كنت قبل لقاء کم ذا مرّة عندی لكلّ مخاصم میزانه یعنی معادله و مقاومت. و حسن بصری و مفسران مقدم «۳» گفتند: در قیامت ترازو باشد با کفه‌ها «۴» و شاهین، آنگه خدای تعالی [۱۷۲-پ] در یکی نوری پدید آرد و در یکی ظلمتی. هر کدام که بر یکدیگر زیادت شود حکم آن را باشد. بعضی دیگر گفتند: در اینکه ترازو صحفهای «۵» اعمال سنجند، صحفهای «۶» طاعت در کفه‌ای باشد و صحفهای «۷» معصیت در کفه‌ای. هر کدام که بچربد، حکم آن را باشد، فذلک قوله: فَأَمَّا مَنْ ثَقَلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ، گفت: هر که ترازوی طاعتش گران باشد، او در عیشی [باشد] پسندیده. کوفیان گفتند: «راضی» به معنی مرضی است، کقولهم: ماءٍ دافِقٍ «۸»، ای مدفوق. و بصریان گفتند: راضیه، ای ذات رضی، و مثله قولهم: تامر و لابن و نابل و سایف، ای ذو تمر و لبن و نبل و سیف، قال الشاعر: و غدرتی و زعمت أن ک لابن فی الصّیف تامر ای ذو لبن و تمر. و أَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ، فَأَمُّهُ هَاوِيَةٌ، و أَمَّا آن را که ترازوی طاعتش سبک ----- (۱). کا، آد، گا: بمانند آنچه. (۲). اساس: ندارد، با توجه به کا، آد، گا افزوده شد. (۳). کا، آد، گا: متقدم. (۴). اساس: کفها/ کفه‌ها. (۵-۶-۷). کا، آد، گا: صحفهای / صحیفه‌های. (۸). سوره طارق (۸۶) آیه ۶.

صفحه : ۳۸۳ باشد، مادر او هاویه بود. در او چند قول گفتند: یکی آن که اینکه کلمتی است معروف بنزدیک عرب فی اللّعن و الدّعاء علی الرّجل، تقول العرب: هوت امّه، كما تقول: ثكلته امّه يعنون ماتت امّه و سقطت من علوّ. و بعضی دگر گفتند معنی آن است «۱»: تهوی علی امّ رأسه فی النار، به سر «۲» به آتش فرو شوند. و بعضی دگر گفتند: فَأَمُّهُ هَاوِيَةٌ، ای مأویه جهنم. و عرب «مأوا» را «امّ» خوانند و «هاویه» نام درکه‌ای [است] «۳» از درکات دوزخ آنگه بر سیبل استعظام گفت: و ما أدراک ما هیه، و تو چه دانی ای محمّد که آن چه باشد! «ما» استفهامی است و «ها» ی آخر برای استراحت است، و الأصل: ما هی. آنگه هم او بیان کرد [۱۷۳-ر] گفت: نارٌ حَامِيَةٌ، آتشی باشد بغایت گرم. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها که. [.....] (۲). آج: پس. (۳). اساس: ندارد، با توجه به کا، آد، گا افزوده شد. صفحه : ۳۸۴)

سوره التکائر

(اینکه سورت مکی است و هشت آیت است و بیست و هشت کلمت است، و صد و بیست حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت: هر که او سورت ذلک به ألهاکم «۱» بخواند، خدای تعالی او را از آنان کند که او را بر نعمت حساب نکند، و چندان ثواب دهد او را که ثواب آن کس باشد که هزار آیت از قرآن بخواند «۲».

[سوره التکائر (۱۰۲): آیات ۱ تا ۸]

[اشاره]

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلْهَأَكُمُ التَّكْوِيرُ (۱) حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ (۲) كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (۳) ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ (۴) كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ

عِلْمَ الْيَقِينِ (۵) لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ (۶) ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ (۷) ثُمَّ لَتَسْتَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (۸)

[ترجمه]

مشغول باز کرد (۳) شما را فخر به بسیاری (۴). تا زیارت کردی (۵) گورستانها را. حقا که بدانی (۶). پس حقا که بدانی (۷). -----
 (۱). کا: ذلك قال ألهاكم التكاثر. (۲). آج صدق رسول الله - صلى الله عليه و آله و سلم -
 و الحمد لله رب العالمين. (۳). آج: مشغول کرد. (۴). آج مال. (۵). آج: کردید. (۶-۷). آج: بدانید.

صفحه : ۳۸۵ حقا که اگر بدانی (۱) دانستن درست. بینی (۲) دوزخ را. پس بینی (۳) آن را به چشم دانش. پس پرسند شما را آن روز از نعمت (۴). قوله: ذلك که ألهاكم التكاثر، حق تعالی گفت و خطاب کرد با کافرانی که اینکه فعل کردند: مشغول کرده است شما را تفاخر به کثرت عدد و کثرت مال از طاعت خدای و آنچه شما را برهاند از عقاب او (۵). حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ، در اینکه خلاف کردند، بعضی گفتند: معنی آن است که تا به مردن و شما را در گورها (۶) دفن کردن، اینکه طریقت شماسست، یعنی بر اینکه اصرار کنی (۷) [۱۷۳-پ] تا به مردن. قتاده گفت: آیت در جهودان (۸) آمد که اینکه معنی مراعات کردند و به اینکه مشغول بودند تا بر ضلال بمردند. ابن زید گفت: در قبیله‌ای آمد از انصا [ر] (۹). مقاتل و کلبی گفتند: در دو قبیله آمد از قریش بنی عبد مناف و بنی سهم بن عمر بن هصیص بن کعب، که ایشان بانگ مفاخرت و منافرت کردند، هر یکی از ایشان گفتند: سادات و اشراف از ما بیشترند و بیشتر بوده‌اند (۱۰) در زندگانی: بنو عبد مناف غالب شدند ایشان را (۱۱). بنو سهم گفتند: اکنون بیایی (۱۲) تا به گورستان رویم و گورها بشماریم تا گور اشراف ما بیشتر است یا گورها اشراف شما، یقال: لهیت عن الشیء اذا غفلت عنه، و منه قولهم: اذا - -----
 (۳-۲). آج: ببینید. (۴). آج: از بهشت. (۵). آج مشغول کرد. (۶). آج: در خاک.
 (۷). آج و دیگر نسخه بدلهای: اصرار کنید. (۸-۱). آج و دیگر نسخه بدلهای: جهودانی. [.....] (۹). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلهای افزوده شد. (۱۰). آج، آد، گا: از ما پیش بودند و بیشتراند. (۱۱). آد، گا: بر ایشان. (۱۲). آج و دیگر نسخه بدلهای: بیاید.

صفحه : ۳۸۶ استأثر الله بشيء فآله عنه و لهوت من اللهو. آنچه بر سیل زجر و ردع گفت: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ، ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ. بیان کردیم که «کلا» به دو معنی استعمال می‌کنند: یک معنی آن که انز جروا، منزجر شدی (۱) که بدانی (۲)، و یکی آن که حقا که بدانی (۳) و ثم حقا که بدانی (۴). تکرار گفتند: برای تأکید است، و گفتند: برای اختلاف معنی، یعنی بدانی (۵) در گور چون عذاب گور بینی (۶). آنچه بدانی (۷) در دوزخ چون عذاب دوزخ بینی (۸). و بیان اینکه قول آن است که روایت کردند از امیر المؤمنین (۹) که گفت: جماعتی مردمان از عذاب گور در شک بودند تا اینکه آیت آمد که: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ. آنچه گفت: كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، اگر بدانی (۱۰) به علم یقین، اضافه کرد با یقین. گروهی گمان بردند که اینکه اضافه موصوف است با صفت، و نه چنین است. بل موصوف [۱۷۴-ر] محذوف است، و مثله: يوم الجمعة و مسجد الجامع، و التقدير: يوم الساعة الجمعة و مسجد اليوم الجامع و علم الأمر اليقين، و جواب «لو» از کلام بیفگند لدلالة الكلام عليه، و التقدير: لعلمتم أمرا فظيحا و شأنا عظيما. و گفتند: جواب «لو» مقدر است در ضمن «الهيكم» و المعنى لو تعلمون علم اليقين لم يلهكم التكاثر. آنچه گفت بر سیل وعید و تهدید: لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ، بینی (۱۱) دوزخ، بر وجه قسمی مضمرو و «لام» برای اضممار قسم آورد، گفت: و الله که دوزخ بینی (۱۲)، آنچه بینی (۱۳) آن را به عین اليقين، یعنی به معاینه. گفتند: تکرار برای تأکید است، و اولیتر آن باشد که برای اختلاف معنی باشد. رؤیت اول (۱۴) علم بود، و دوم به معنی -----
 (۱). آج و دیگر نسخه بدلهای: شوید. (۲-۳-۴). آج و دیگر نسخه بدلهای: بدانید. (۵-۷-۱۰). آج و دیگر نسخه بدلهای: بدانید. (۶). بینی / ببینید، کا، آد، گا: ببیند. (۸). آج و دیگر نسخه بدلهای: ببینید. (۹). کا، آد علی علیه السلام. (۱۱-۱۳). آج، آد، گا: ببینید. (۱۲). آج، آد، گا: ببینید، کا، آد، گا: ببینید. (۱۴). آد، گا به معنی.

صفحه : ۳۸۷ رؤیت بصر، بیان اینکه تأویل قوله: عَيْنَ الْيَقِينِ، و قیل: بعین الیقین، و قیل: رؤیه تؤدی إلى الیقین. و «یقین» علمی باشد که حاصل آید پس از شک، برای آن خدای را تعالی متیقن نخوانند، یعنی علمی حاصل آید ایشان را ضروری که با آن شکی نبود چون به چشم ببینند. ثُمَّ لَتَسْئَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ، آنکه پرسند ایشان را از نعیم. علما در اینکه «۱» بسیار بگفته‌اند و در اخبار مرفوعه «۲» آورده‌اند. ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السّلام - که او گفت: اینکه نعیم، آب سرد است. و رضا - علیه السلام «۳» - روایت کرد از پدران از رسول - علیه السّلام - که گفت: اینکه نعیم، رطب است و آب سرد. عبد الله عمر گفت: آب سرد است در تابستان گرم. انس روایت کرد که: رسول - علیه السّلام - به مهمان «۴» مقداد «۵» رفت، چون [۱۷۴-پ] طعام بخورد آبی سرد پیش آورد. رسول - علیه السلام - آب باز خورد، خوش آمد او را، گفت: ما آورده‌ها علی الکبد، چه سرد است اینکه آب بر جگر. آنکه گفت: چون یکی از شما خواهد تا خورد، باید که جهد کند تا هر کدام سردتر باشد، که آب سرد صفراء را بنشانند و تشنگی ببرد و مرد را بر شکر کردن بعث کند. ابو حاتم گفت: آب سرد در وقت تشنگی، شکر از میان جان بیرون آرد. مالک دینار گفت: مردی بنزدیک حسن بصری آمد و گفت: ما را همسایه‌ای هست «۶»، پالوده نمی‌خورد، می‌گوید: به شکر آن قیام نتوانم کردن. گفت: جاهل است، او نمی‌داند که خدا را بر ما نعمت به آب سرد بیشتر است به آن که به جمله حلوها. ابو هریره روایت کرد از رسول - علیه السلام - که او گفت: در اینکه آیت هر که را نان گندمین باشد و آب سرد و سایه‌ای که در او نشیند، اینکه سه چیز از آن ----- (۱). آد، گا سخن. [.....] (۲). کا: مرفوع. (۳). آج: امام رضا علیه التّحیة و الدّعاء. (۴). آج: مهمانی. (۵). آج: مقداد بن اسود. (۶). آد، گا: پالوده.

صفحه : ۳۸۸ نعیم است که خدای تعالی گفت شما را از آن پرسند. عبد الله مسعود گفت از رسول - علیه السلام - که: اینکه نعیم، ایمنی است و تن درستی. عبد الله عباس گفت از عمر خطاب شنیدم که او گفت: یک روز بیرون آمدم به گرمگاه. رسول را دیدم - علیه السلام - بیرون آمده، مرا گفت: یا عمر؟ به اینکه وقت برای چه بیرون آمده‌ای! گفتم: یا رسول الله؟ برای آنچه تو بیرون آمده‌ای. ساعتی بود، ابو بکر بیرون آمد. رسول گفت: چه کار را بیرون آمده‌ای! گفت: یا رسول الله؟ هم برای آن که شما بیرون آمده‌ای. و سبب آن بود که در خانه هیچ سه طعامی نبود و گرسنه بودند. ساعتی بنشستند و حدیث می‌کردند، آنکه رسول - علیه السلام - گفت: هیچ قوت داری «۱» [۱۷۵-پ] تا برویم تا به اینکه خرماستان، و اشارت کرد به خرماستانی که ابو الهیثم بن التیهان را بود. برخاستند و روی آن جا «۲» نهادند. چون برفتند با رسول - علیه السلام. رسول - علیه السلام - سلام کرد بر ایشان. ابو الهیثم حاضر نبود، امّ الهیثم حاضر بود، می‌شنید، جواب نداد طمع آن را که رسول علیه السلام - سلام بر ایشان زیادت کند. چون رسول - علیه السلام - خواست تا برگردد، در بگشاد و از قفای رسول - علیه السلام - بتاخت و گفت: یا رسول الله؟ من آواز سلام تو شنیدم، برای آن جواب ندادم تا سلام زیادت کنی تا خیر و برکت ما زیادت گردد. رسول گفت: ابو الهیثم کجاست! گفت: یا رسول الله؟ به طلب آب است «۳»، هم اینکه ساعت آید، در آی که هزار صلوات و رحمت بر تو باد؟ رسول - علیه السلام - و ابو بکر و عمر در آن جا رفتند. او برفت و بساطی در زیر درختی خرما بیفگند تا ایشان بنشستند. ابو الهیثم در آمد. رسول را آن جا یافت. سخت خرم شد و بر درخت رفت و شاخی پر بار ببرید از درخت و بیاورد و ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: دارید. (۲). کا، آد، گا: روی را به آن جا. (۳). آج، آد، گا: آب رفته، کا: رفته است.

صفحه : ۳۸۹ پیش رسول - علیه السلام - بنهاد و گفت: یا رسول الله؟ بخوری «۱» از اینکه شاخ آنچه نیکوتر است از رطب و بسر و تذنوب رسول - علیه السلام - و صحابه از آن بخوردند، و امّ الهیثم آرد بسرشت و به نان پختن مشغول شد، و ابو الهیثم خواست تا گوسپندی بکشد. رسول - علیه السلام - رها نکرد. ایشان به قیلوله بختند. چون برخاستند، طعام تمام شده بود «۲»، طعام بخوردند و از آن آب سرد باز خوردند. ابو الهیثم آن شاخ باز آورد تا باقی خرما که بر او بود بخوردند. رسول - علیه السلام - [۱۷۵-پ] گفت: اینکه سایه و طعام و شراب و آب سرد آن است که خدای تعالی پرسد از اینکه فی قوله: ثُمَّ لَتَسْئَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ. گفتند:

چون اینکه آیت آمد، صحابه گفتند: یا رسول الله؟ خدای ما را از اینکه آسودین - یعنی خرما و آب - بخواهد پرسیدن، و ما تیغ بر دوش نهاده در ره او قتال می‌کنیم! گفت: بلی، بخواهد پرسیدن. ابن سیرین گفت از عبد الله عمر که: اینکه «نعیم» گرم‌ماوه (۳) است. رسول - علیه السلام - گفت: روز قیامت خدای تعالی نعمتهای خود بر بنده شمارد تا در میان آن گوید: نه از من خواستی که فلانه را روزی من کن تا به زنی کنم او را، من اجابت کردم تو را، به نام و نسب بگوید او را. عبد الله عباس گفت: چون اینکه آیت آمد، صحابه گفتند: یا رسول الله؟ خدای ما را از کدام نعمت خواهد پرسیدن، و ما نان جوین نیم شکم می‌یابیم (۴)! خدای تعالی وحی کرد، گفت: بگو اینان را نه نعلین در پای کرده‌ای (۵) و آب سرد می‌خوری (۶). انس مالک گفت: چون اینکه آیت آمد، مردی درویش بیامد و گفت: یا رسول الله؟ همانا ما معافیم از اینکه سؤال که ما را نعیمی نیست که از آن پرسند. -----

(۱). آج: بخور، کا، آد، گا: بخورید. (۲). آج: طعام رسیده بود. (۳). آج، آد، گا: گرمابه. (۴). آج، آد، گا: نمی‌یابیم، کا: نان جوینم سیر یابیم. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: کرده‌اید. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌خورید. [.....]

صفحه : ۳۹۰ رسول گفت: نه نعلین در پای می‌کنی (۱) و آب سرد می‌خوری و در سایه می‌نشینی؟ ابن سیرین گفت (۲): رسول - علیه السلام - اینکه سورت بر اصحاب خواند. گفتند: یا رسول الله؟ اینکه نعیم چیست که ما را از آن پرسند! گفت: خانه‌ای که در او بنشین (۳). و جامه‌ای که به او عورت ببوشی (۴) و قوتی که به آن پشت راست باشد. عکرمه روایت کرد از عبد الله عباس که او گفت [۱۷۶-ر]: رسول - علیه السلام - اینکه سورت بخواند و تفسیر او باز کرد، گفت: ذلک که أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ، مشغول کرده است شما را کثرت مال. حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ، تا آن گه که شما را به گور برند مال جمع می‌کنی (۵)، به ناحق، و منع می‌کنی (۶) از حق و دروغها می‌نهی (۷)، دأب شما اینکه است تا به مردن. کَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ، بدانی (۸) آنگه که در گور شوی (۹). ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ، پس بدانی (۱۰) آنگه که از گورها برخیزی (۱۱). کَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ، اگر بدانی (۱۲) علم یقین آنگه که نامه‌ها (۱۳) پراکنده می‌آید در قیامت، و خلائق بعضی سعید و بعضی شقی باشند. ثُمَّ لَتَرَوْنَهَا عَيْنَ الْيَقِينِ، آنگه بینی (۱۴) آن را به عین یقین، آنگه که صراط نصب کنند بر سر دوزخ به مانند پل. ثُمَّ لَنَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ، آنگه پرسند شما را از «نعیم» و آن پنج چیز است: سیری شکم است، و سردی آب است، و لذت خواب است، و سایه مسکن است (۱۵)، و اعتدال خلق است (۱۶). ابراهیم گفت: هر که او طعامی خورد یا شرابی و عقیب آن خدای را شکر ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: در پای داری. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: ابن کثیر گفت. (۳). آج: بنشینید. (۴). آج: ببوشید، کا: بازپوشی، آد، گا: باز پوشید. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: جمع می‌کنید. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌کنید. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: می‌نهد. (۸-۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: شوید. (۱۱-۱۲). آج و دیگر نسخه بدلها: برخیزید. (۱۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نامه‌ها. (۱۴). آج و دیگر نسخه بدلها: ببینید. (۱۵). آج و دیگر نسخه بدلها: سایه مسکن. (۱۶). آج: اعتدال خلقت. [.....]

صفحه : ۳۹۱ کند، خدای تعالی [او را از نعیم آن طعام پرسد. عبد الله عباس گفت: آن نعیم تن درستی و صحت و سمع و بصر است و سلامت دل، خدای تعالی] (۱) بنده را از آن پرسد به قیامت که [چه] (۲) کردی آن را و در چه به کار بردی - و او عالمتر (۳) بیانش قوله (۴): إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا (۵). باقر - علیه السلام - گفت: مراد عافیت است. گفتند: کسی آمد و پاره‌ای انگبین پیش سعید جبر آورده، او گفت: اینکه از آن نعیم است که خدای بندگان را از آن پرسد. محمّد بن کعب گفت: مراد به نعمت، نبوت و بعثت رسول ماست که او رحمتی و نعمتی است بر جهانیان، بیانش قوله: يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا (۶). و از صادق و باقر علیهما السلام - روایت کرده‌اند که: مراد به اینکه نعمت ولایت امیر المؤمنین علی است، بیانش قوله: وَ أَتَمَّمْتُمْ عَلَيَّكُمْ نِعْمَتِي (۷)، اگر آنچه نا تمام باشد از آن سؤال کنند، اولیتر که آنچه کمال دین باشد و تمام نعمت [۱۷۶-پ] باشد و رضای خدای از مکلفان در مسلمانی به آن باشد، چنان که آیت متضمن آن است، اولیتر که نعمت باشد. و اینکه دو بیت یک

جا «۸» رفته است و اینکه جا «۹» لایق است: مواهب الله عندی جاوزت املی و لیس یبلغها قولی و لا عملی لکن اشرفها عندی و افضلها ولایتی لأمر المؤمنین علی ----- (۱-۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج است، آد، گا باشد. (۴). کا، آد، گا تعالی. (۵). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۳۶. (۶). سوره نمل (۱۶) آیه ۸۳. (۷). سوره مائده (۵) آیه ۳. (۸). آج: یکی جای. (۹). کا، آد، گا هم. صفحه: ۳۹۲)

سورة العصر

(۱) «اینکه سورت مکی است و سه آیت است و چهار ده کلمت است و شست و هشت حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره و العصر بخواند، خدای تعالی خاتمت او بر صبر کند، و روز قیامت با اصحاب حق باشد» (۲).

[سورة العصر (۱۰۳): آیات ۱ تا ۳]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَالْعَصْرِ (۱) إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (۲) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ (۳)

[ترجمه]

به حق روزگار (۳). که آدمی در زیانکاری است. الا آنان که ایمان آرند و کار کنند به نیکیها و اندرز کنند یکدیگر را به حق و اندرز کنند به شکیبایی. ----- (۱). کا، آد، گا: و العصر. (۲). آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم. (۳). آج: نماز دیگر.

صفحه: ۳۹۳ قوله: وَالْعَصْرِ، اینکه قسمی است که خدای تعالی کرد به عصر. مفسران در او خلاف کردند. عبد الله عباس گفت: مراد به عصر، دهر است و روزگار. ابن کيسان گفت: مراد به عصر، شب و روز است، و بامداد و شبانگاه را عصران خوانند و نیز شب و روز را، بیانش قول شاعر و هو حمید بن ثور: و لن یلبث العصران یوم و لیلۃ اذا طلبا ان یدرکا ما تیمما حسن بصری گفت: ما بعد الزوال، ساعتی که از پس زوال باشد تا به آفتاب [۱۷۷-پ] فرو شدن آن را عصر خوانند. قتاده گفت: آخر ساعتی از ساعات روز. مقاتل گفت: نماز دیگر است و هی الصیلة الوسطی. إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ، جواب قسم است، گفت: به حق عصر که آدمی در خسران و نقصان و زیانکاری است. أخفش گفت: لفی عقوبه، در عقوبت است. أعرج گفت: به دو ضم خوانند: خسرا. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا، آنکه استثنا کرد مؤمنان را از آن نقصان و خسران، گفت: الا آنان که ایمان آرند و عمل صالح کنند. گفتند: معنی آن است که آدمی چون پیر شود و ضعیف گردد، از عمل باز ماند و قوت و عقلش ناقص شود، کارهایش متراجع شود، الا مؤمنان که ایشان آنکه که پیر شوند و قوت ایشان ساقط شود، همان عمل که در جوانی کرده باشند (۱) ایشان را می نویسند، و مثله قوله: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ، إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا (۲) - الاية. و در قراءت عبد الله مسعود آمد: وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ، و إنه فيه إلى آخر الدهر. ابی کعب گفت: من اینکه سورت بر رسول- علیه السلام- خواندم و گفتم: یا رسول الله؟ تفسیر

اینکه سورت را بگو. گفت: وَالْعَصْرِ، قسم است از خدای تعالی به آخر روز بر آن که انسان- یعنی ابو جهل در خسارت و زیانکاری ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: کرده باشد. (۲). سوره تین (۹۵) آیه ۴ تا ۶.

صفحه : ۳۹۴ است. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا، یعنی صحابه رسول و اهل بیت او، و سر ایشان امیر المؤمنین علی است، چه اینکه اوصاف به او لایق است. امّا قوله: الَّذِينَ آمَنُوا، كَقَوْلِهِ: إِنَّمَا وَرِثَكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا «۱»، و قوله: وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ، كَقَوْلِهِ: يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ «۲». وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ، كَقَوْلِهِ- عَلَيْهِ السَّلَام: الْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ وَعَلَى مَعَ الْحَقِّ. وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ، كَقَوْلِهِ: الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ «۳» [۱۷۷-پ]. قوله: [وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ] «۴»

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ

بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر کسی که استهزاء کرد به رسول و صحابه رسول ده حسنت بنویسد «۳»

[سوره الهمزة (۱۰۴): آیات ۱ تا ۹]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ (۱) الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَ عَدَدَهُ (۲) يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ (۳) كَلَّا لَيُبَدِّلَنَّهُ فِي الْخُطْمَةِ (۴) وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْخُطْمَةُ (۵) نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ (۶) الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْنِدَةِ (۷) إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّوَصَّدَةٌ (۸) فِي عَمَدٍ مُّمدَّدَةٍ (۹)

[ترجمه]

وای هر عیب کننده‌ای بدگویی. آن که جمع کند مال و بشمارد «۴». پندارد که «۵» مال او همیشه بدارد او را «۶». پرگست «۷»، در فگنند او را در دوزخ. و چه دانی تو که چیست اینکه دوزخ؟ ----- (۱). اساس، آج، کا: هفت، با توجه به آد، گا و ملاحظه ضبط آیات در قرآن مجید تصحیح شد. (۲). کا، آد، گا و. (۳). آج صدق رسول الله. (۴). آج: بر شمارد آن را. (۵). آج: می‌پندارد که. (۶). آج: مال او همیشه جاوید باشد. (۷). آج: حقا. صفحه : ۳۹۶ آتش خداست افروخته. آن که مطلع بود بر دلها. بر ایشان در فراز کرده شود «۱». در عمودهای کشیده. قوله: وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ، الایة، حق تعالی بر سیل تهدید و وعید گفت: وای هر «۲» عیبی «۳» غم‌آزی. عبد الله عباس گفت: مراد سخن چنان‌اند که میان مردمان سعی کنند به فساد و تفریق کنند میان دوستان و خویشان [۱۷۸-ر] و دروغ بر بی‌گناهان نهند. سعید جبیر و قتاده گفتند: مراد مغتابانند که غیبت کنند مردم را در غیبت «۴». ابو العالیه و حسن و عطا گفتند: «همزه» آن باشد که عیب مردم کند در روی، و «لمزه» آن بود که عیب [مردم] «۵» کند در غیبت. مقاتل گفت: هر دو یکی باشد و معنی آن که عیب کند مردم را از پس ایشان، گفت بیانش قول زیاد الأعجم که گفت: اذا لقيتك عن شحط تكاثرني و ان تغيت كنت الهامز اللمزة ابن زيد گفت: «همزه» آن باشد که مردم را رنجاند «۶» به دست، و «لمزه» آن باشد که ایشان را به زبان رنجاند. سفیان ثوری گفت: «همزه» آن باشد که به زبان عیب کند «۷»، و «لمزه» آن که به چشم شکستن عیب کند. ابن کیسان گفت: «همزه» آن باشد که همنشین را به زبان رنجاند، و «لمزه» آن که به چشم و ابرو و اشارت طعن زند بر او. ----- (۱). آج: باز بسته باشد. (۲). کا، آد، گا: بر. (۳). آج: غیبی. [.....] (۴). کا، آد، گا: مراد غیبت کنندگان‌اند مردمان را در غیبت. (۵). اساس: ندارد، با توجه

به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج: زند. (۷). آج: گوید.

صفحه : ۳۹۷ و اصل کلمت ضغط و فشردن و زدن باشد، و منه المهماز الحديدية في اسفل الخف، و كذلك اللمز و الغمز، انما يكون بالعین. آنچه هر سه لفظ در عیب کردن استعمال کنند، و اینکه بنایی است برای فاعل، و مثله رجل هزأه و ضحكه و سحره، بفتح العين للذی يهزأ من الناس و يضحك و يسخر منهم. چون خواهی که مفعول گوی، عین الفعل را ساکن باید کردن، تقول: سخره و هذءه و ضحكه، آن را که از او سخریت کنند و استهزاء و بر او بخندند، و الهمز، أيضا العض و الدفع، و منه همز الحرف و اعرابی را گفتند: أتهمز الفارة قال: الهزّ يهزها، قال العجاج: من همزنا رأسه تهشما مفسران خلاف کردند در آن که آیت در کی آمد. (۱) بعضی گفتند: در جمیل بن عامر الجمحی آمد، و کلبی گفت: در أخنس بن شریق [۱۷۸-پ] آمد. بعضی دگر گفتند: در وهب بن عمر الثقفی آمد. محمّد بن اسحاق بن یسار گفت: در امیة بن خلف الجمحی آمد. مقاتل گفت: در ولید مغیره آمد که او رسول را عیب کردی (۲) و چون بگذشتی چشم بر او شکستی. مجاهد گفت: عام است در جمله آنان که به اینکه صفت باشند. الذی جمع، آن که مال جمع کند. شیه و عاصم و نافع و ابن کثیر و ابو عمر و خواندند به تخفیف «میم» و باقی قرآء به تشدید من التجمیع و لتکثیر الفعل. و راویان از یعقوب خلاف [کردند] (۳) در تخفیف و تشدید. و عَدَدَه، می شمارد آن را، من التعدید لتکثیر أيضا، و قيل: استعدّه و اعدّه و جعله اعتدادا (۴) و ذخیرت (۵)، آن را ذخیرت و اندوخته می کند. و حسن بصری خواند: «و عدده»، به تخفیف علی فک الادغام و ترک التضعیف، کقول الشاعر: ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: که آمد/ کی آمد. (۲). آج: غیبت کردی. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج: کا: عتادا، آد، گا: عداة. (۵). کا، آد، گا: ذخیره.

صفحه : ۳۹۸ مهلا امامة قد جرت من خلقی ائی اجود لاقوام و ان ضنونا ای (۱) بخلوا ففک الادغام. آنگاه رد [۱۷۹-ر] کرد به (۲) بر او به کلمه زجر و ردع، گفت: کلا، آنگاه قسم اضمار کرد [و گفت] (۳): لَيْتِيَدُنْ به خدای که او را در اندازند. و النبذ، الطرح، و منه النبذ، و فعیل به معنی مفعول. فی الحطمة، و هی درکه من درکات النار، [در اندازند او را] در حطمه. و آن در که ای است از درکات دوزخ، و اشتقاق او از حطم باشد، و آن شکستن بود که آتش شکننده باشد، و اینکه هم از [آن] (۴) بناست که بیان کردیم در (همزه و لمزه). آنگه بر سیل استهوال و استعظام گفت: و ما أدراك ما الحطمة، ای محمّد تو چه دانی که حطمه چه باشد؟ آنگه هم او تفسیر کرد [و گفت] (۵): نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ آتَشُ افروخته خدای (۶) برای آن با خدای اضافت کرد که خلق اوست و به امر و فرمان اوست. الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْآفِتَةِ، آن که بر دلها مطلع شود، یعنی الم و ضرر آن به دلها رسد، یعنی با آن که مکان دل در چند پوشش است از همه بگذرد و به او [۱۷۹-پ] رسد، يقول العرب: اطلعت علی ارض كذا، ای بلغتها. إنّها، ضمیر راجع است با حطمه. عَلِيْهِمْ، بر ایشان، یعنی بر کافران. مُؤَصِّدَةٌ، در فراز گرفته (۷) و بسته [باشد] (۸)، يقال: آصدت و أوصدت اذا اطبقته، و منه و صيد الباب فی قوله: وَ كَلْبُهُمْ بِاسِطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ (۹). ----- (۱). کا، آد، گا ظنوا و. (۲). اساس کلمه، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۳-۴-۵). اساس که به صورت نو نویس است: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). آج است. (۷). کا، آد، گا است. [.....] (۸). اساس: ندارد، کا، آد، گا: شده، با توجه به آج افزوده شد. (۹). سوره کهف (۱۸) آیه ۱۸.

صفحه : ۳۹۹ فِي عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍ، قرآء در او خلاف کردند. کوفیان خواندند الّا حفص: فی عمد، به صمّتين، یعنی جمع عمود، کقدوم و قدم، باقی قرآء خواندند: فِي عَمَدٍ، به فتحین فی جمع عمود، أيضا كأديم و آدم و إهاب و أهب. آنچه در معنی او خلاف کردند. عبد الله [عباس] (۱) گفت: یعنی اینکه عمادها بر ایشان بندند و غل کنند، چنان که ما گوئیم: فلان در بند است، و التقدير: و هم فی عمد ممدّة، آنگاه آن بندها و زنجیرها بر ایشان باشد یکسر، و یکسر در دوزخ در پای او استوار [۱۸۰-ر] گردد. قتاده گفت: مراد عمودهاست که ایشان را به آن عذاب کنند در دوزخ. و گفتند: عمودها باشد به مسمار بر در دوزخ دوخته (۲) تا نومید (۳) باشند از

آن که بیرون خواهند آمدن. بعضی دگر گفتند، معنی آن است که: درها بر ایشان بسته باشد به عمودهای آهن «۴». و «فی» به معنی «با» است، ای (انها علیهم مؤصده بعمد ممدده). انس مالک روایت کرد از رسول - صلی الله علیه و آله - که او گفت: المؤمن کیس فطن حذر و قاف مثبت لا یعجل عالم و رع و المناق [۰۸۱-پ] همزه لمزه، حطمه کحاطب اللیل لا یبالی من این یکسب و فیما ینفق گفت: مؤمن زیرک است و حذر کننده و ساکن و بر جای، و شتابزدگی نکنند، و عالم و پارسا باشد. و منافق عتاب «۵» و شکننده باشد چون هیزم کننده به شب، باک ندارد که از کجا کسب کند و در چه نفقه کند. -----

--- (۱). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۲). کا، آد، گا: به سمار بردوخته. (۳). اساس: نامند، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۴). کا، آد، گا: آهنین. (۵). آج: غیب و غماز.

صفحه : ۴۰۰)

سوره الفیل

(اینکه سورت مکی است و پنج آیت است و بیست کلمت است و نود و شش حرف است، و روایت است از زرّ حیش از رسول - علیه السلام - که او گفت: هر که او سوره الفیل بخواند، خدای تعالی در دنیا او را ایمن کند از خسف و قذف و مسخ «۱».)

[سوره الفیل (۱۰۵): آیات ۱ تا ۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ (۱) أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ (۲) وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ (۳) تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ (۴) فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ (۵)

[ترجمه]

نبینی که چگونه کرد خدای تو به خداوندان پیل؟ نکرد مکر ایشان در هلاک؟ و بفرستاد بر ایشان مرغانی جمله شده. می انداختند ایشان را به سنگهایی از سنگ گل «۲». کرد ایشان چون برگی کشتی «۳» خورده «۴».

--- (۱). آج در دنیا. (۲). آج: از گل خشک. (۳). کشتی / کاشتی. (۴). آج: برگ خورد گشته.

صفحه : ۴۰۱ قوله: أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ، حق تعالی گفت بر سیل تنبیه و تحذیر و تنکیر: نبینی ای محمّد، یعنی نمی دانی که خدای تعالی چه کرد با اصحاب الفیل - با خداوندان پیل؟ و «لام» «۱» جنس است واقع باشد بر یکی و بر جماعتی. و قصه او چنان که محمّد بن اسحق و سعید جبیر و عکرمه [۱۸۱-ر] از عبد الله عیّاس و عبد الله عمر گفتند، آن بود که گفتند: پادشاهی بود از پادشاهان حمیر، او را زرعه ذو نواس گفتند، جهود بود و جماعتی از قبیله حمیر با او بر آن ملت بودند، مگر جماعتی از اهل نجران که ترسا بودند و بر حکم انجیل بودند و ایشان را مهتری بود نام او عبد الله التّامر «۲» ایشان را دعوت کرد با جهودی و گفت: اگر فرمان نبی «۳» بکشم شما را. ایشان اختیار قتل کردند و ملت خود رها نکردند. بفرمود تا برای ایشان خندقها بکنند، و ایشان «۴» بهری را بکشت و در آن خندقها فگندند «۵» و بهری را به صبر بکشت، و بهری را در آتش افگند و از ایشان کس را رها نکرد الا یک مرد را از اهل سبأ که او را اوس بن ثعلبان «۶» گفتند. او بجست بر اسبی که داشت و بنزدیک قیصر رفت و قصه با او بگفت و او را به یاری در خواست. قیصر گفت: شهر تو از شهر ما دور است، و لکن نامه‌ای نویسم به ملک حبشه که او بر

دین ماست تا تو را یاری کند. نامه‌ای نوشت برای او به نجاشی و گفت: چون اینکه نامه به تو رسد، باید که اینکه قوم را نصرت کنی. چون نامه به او رسید، او مردی را از اهل حبشه نصب کرد نام او اریاط^(۷)، و او را گفت: چون به یمن رسی، ثلثی مردان او را بکش و ثلثی از شهر خراب کن، و ثلثی را به بردگی

----- (۱). آج: و فیل اسم. (۲). آج: عبد الله الباقي. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: نبرید. [.....]. (۴). آج: و از ایشان، کا، آد، گا: و ایشان را. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: در آن خندق افکند. (۶). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۶۹/۱۲): اوس ذو ثعلبان. (۷). آج: اریاط.

صفحه: ۴۰۲ یاور و بنزدیک من فرست. چون اینکه مرد با اوس برفت و به آن جا رفتند و قتال کردند، لشکر ذو نواس متفرق شدند و او بگریخت و به کنار دریا آمد و لشکر به دنبال او. او اسپ در دریا زد و هلاک شد و اریاط^(۱) در یمن آمد و آنچه ملک حبشه فرموده بود نجاشی بکرد، و قوم را [۱۸۱-پ] ثلثی بکشت و ثلثی شهر بسوخت و ثلثی از مردم را به بردگی ببرد، مردی از قبیله حمیر نام او زوجدن در آن [نکبت و بلا] «۲» که به یمن و اهل یمن رسید، اینکه بیتها بگفت: دعینی لا ابا لک لم تطیقی لحاک الله قد أنزفت ریقی لدی عزف «۳» القیان اذ انتشینا و اذ نسقی من الخمر الرّحیق و شرب الخمر لیس علی عارا اذا لم یشکنی فیها رفیقی و غمدان الّذی نبئت عنه «۴» بنوه ممسکا فی رأس نیق مصابیح السلیط یلحن فیه اذا یمسی کتوماض البروق فاصبح بعد جدّته رمادا و غیر حسنه لهب الحریق و اسلم ذو نواس مستنیا «۵» و حذر قومه ضنک المضیق اریاط «۶» در یمن مقام کرد و نجاشی را خبر کرد به آنچه کرده بود. او نامه نوشت که: آن جا مقام کن با لشکری که داری. پس از آن به مدتی ابرهه بن الصّباح را با اریاط «۷» کراهتی افتاد. جماعتی از حبشه را باز برید «۸» و با اریاط «۹» خصومت آغاز کرد و ساز جنگ بساختند. چون برابر یکدیگر فرود آمدند، ابرهه کس فرستاد به اریاط «۱۰» و گفت: خصومتی که هست مار است با یکدیگر و لشکر

----- (۱۰-۹-۷-۶-۱). آج: اریاط. (۲). اساس: مطلب زیر وصالی رفته است، با توجه به آج افزوده شد. (۳). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۶۹/۱۲) لدی عرف. (۴). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۶۹/۱۲) نبئت عنه. (۵). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۶۹/۱۲) مستمیتا. (۸). آج: باز بردند.

صفحه: ۴۰۳ را گناهی نیست. برون آی تا یک باری با یکدیگر بگردیم. اگر تو مرا بکشتی لشکر و ولایت تو را مستخلص باشد، و اگر من تو را بکشم همچنین باشد. بر اینکه قرار دادن. و به «۱» روی یکدیگر بیرون آمدند. و اریاط مردی بود جسیم و وسیم، و حربه‌ای به دست داشت. و ابرهه مردی بود کوتاه و حقیر و دمیم، و از پس او غلامی از آن او می آمد سلاح او بر گرفته [۱۸۲-ر] یک دو بار بگردیدند. اریاط «۲» حربه بزد ابرهه را بر روی او آمد، دهن و بینی او ببرد، او را برای اینکه اشرم خواندند، و او بیفتاد. غلام چون دید که ابرهه بیوفتاد، حمله‌ای بر اریاط برد و او را زخم زد و بکشت و لشکر بر ابرهه جمع شد. اینکه خبر به نجاشی رسید- ملک حبشه. خشم گرفت و نامه‌ای نوشت به ابرهه و گفت: تو را که دستوری داده است که با اریاط قتال کنی و او را بکشی! من لشکری فرستم که تو را بگیرند و موی پیشانی تو ببرند و خاک ولایت [تو] «۳» با شهر خود «۴» آرم. ابرهه نامه برخواند، در حال بفرمود تا سر او بتراشیدند و موی سر جمع کرد و بفرمود تا پاره‌ای خاک از زمینی «۵» بر گرفت و در انبانی کرد «۶» و هر دو پیش نجاشی فرستاد و گفت: آنچه تو بر آن سوگند خوردی، من به جای آوردم، و من بنده توام، اگر فرمایی از قبل تو اینکه جا می باشم و اینکه ولایت نگاه می دارم و عمارتی می کنم، و الا آنچه رای تو باشد می فرمای «۷». نجاشی خشنود شد و او را در آن ولایت قرار داد. آنگه ابرهه در صنعا کنشتی کرد و مال جهان بر او خرج کرد، چنان که مانند آن کس نکرده بود. و نام

----- (۱). آج: بر. (۲). آد، کا: اریاط. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). کا، آد، گا: خویش. [.....]. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: زمین. (۶). آج: در ظرفی کرد. (۷). آج: بفرمای.

صفحه: ۴۰۴ آن کنیسه «۱» قلیس نهاد، و نامه‌ای نوشت به نجاشی که من برای تو و به نام تو کنیسه‌ای کردم که در بسیط زمین چنان کس نکرد، و چندان حرمت نهادم آن را که خلائق عالم از راههای دور آن جا می آیند و آن «۲» می بینند، و عن قریب چنان سازم

که مردم اینکه حج که به جانب مکه می‌روند و آن جا زیارت می‌کنند، اینکه جا می‌آیند. نجاشی شاد شد و اینکه حدیث در عرب پراکنده شد. مردی من بنی مالک بن کنانه برخاست و آن جا رفت و آن جایگاه را بدید و به شب در زاویه‌ای [۱۸۲-پ] از آن آن جایگاه پنهان شد و حدث کرد آن جا بر طریق استخفاف، برای آن که ابرهه گفته بود: حج عرب با آن جا گردانم، و در شب از آن جا بگریخت. خادمان آن جایگاه آن بدیدند، ابرهه را خبر دادند. او دل تنگ شد بغایت و گفت: اینکه که کرده باشد! گفتند: مردی از عرب روزی چند اینکه جا بود، و اکنون گریخته است. اینکه جز او نکرده است. ابرهه سوگند خورد که نشیند تا کعبه بیران نکند» (۳) به عوض آن که آن عربی «۴» بی حرمتی کرده بود. آنگه لشکری بسیار را از حبشه جمع کرد و روی به بلاد عرب نهاد. اینکه خبر برسید، عرب نیز ساز و اهت جنک بکردند. اول پادشاهی از ملوک حمیر لشکر جمع کرد و به روی او شد «۵»، و نام اینکه پادشاه ذو نفر بود، و قتل کرد «۶» با او. ابرهه غالب آمد و عرب را هزیمت کرد و پادشاه را بگرفت و خواست تا او را بکشد. اینکه مرد گفت: مرا مکش که من تو را به کار آیم در اینکه عزم که کرده‌ای. بفرمود تا او را بند کردند و با خود ببرد. از آن جا برفت به قبایل خثعم رسید. نفیل بن حبیب بیرون آمد با جماعتی خثعم، و قتال کرد. ابرهه غالب آمد و نفیل را بگرفتند و پیش او بردند. او را «۷» ----- (۱). آج: کنش. (۲). آج را. (۳). آج: ویران نکند، آد، گا: ویران کنم، کا: بیرون نکنم. (۴). آج، آد، کا: عرب. (۵). آد، کا: بنزدیک وی شد. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: قتال کرد. (۷). آج، آد، گا: ندارد.

صفحه : ۴۰۵ گفت: مرا مکش که من دلیل تو باشم در زمین عرب که تو احوال اینکه ولایت ندانی. او را نیز بند کرد «۱» و با خود ببرد. از آن جا به طایف آمد. مسعود بن معتب بیرون آمد با لشکری «۲» ثقیف و گفت: ائها الملک؟ ما را با تو جنگی نیست، و تو به قصد ما نیامده‌ای و ما را بتخانه‌ای است آن را «بیت اللات» گویند، آن خانه نیز مطلوب [۱۸۳-ر] تو نیست، مطلوب تو خانه مکه است. اگر خواهی ما «۳» دلیلی بفرستیم تا تو را رهنمونی کند بر آن خانه. گفت: روا باشد. مردی را با او بفرستادند که او را أبو رغال گفتند. چون به جایی رسید که آن را مغمس گویند، در آن منزل بمرد و گورش آن جا نهاده است، و هر چه «۴» آن جا بگذرد عادت کرده‌اند که «۵» سنگی بر گور او اندازد «۶». و ابرهه از اینکه منزل مردی را فرستاد با لشکری عظیم به جانب مکه، و نام اینکه مرد الأسود بن مقصود بود، تا بر مقدم برفت و مال حرم بر گرفت و دویت شتر از آن عبد المطلب بگرفت. عبد الله بن عمر بن مخزوم در حق او گوید: یا رب اخذ الاسود بن مقصود الآخذ الآخذ الهجمة ذات التقلید من الحری ثم ثیر فالیید فضمها الی طماطم سود قد اجمعوا ان لا یکون «۷» عید «۸» و یهدموا البیت الحرام المعهود و المروتین و المشاعر السیود حقر بهم ربی و انت محمود آنگه ابرهه رسولی فرستاد به اهل مکه نام او حنطة الحمیری، و او را گفت: به نزد رئیس مکه رو و پیغام من به او گذار و بگو که: من نه به قتال تو ----- (۱). آج، کا: کردند. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: لشکر. (۳). کا، آد، گا: تاما. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: هر که. [.....]. (۵). کا، آد، گا: عادت رفته است که. (۶). آج: اندازند. (۷). آج: لا اکون. (۸). کذا: در اساس، کا، آج: عبید، چاپ قرطبی (۲۰/۱۹۱): معبود.

صفحه : ۴۰۶ آمده‌ام. من آمده‌ام تا اینکه خانه بیران کنم «۱» و برگردم. اگر منع نکنی «۲»، مرا با تو کاری نیست. و اگر منع کنی، با تو قتال کنم. عبد المطلب گفت: اینکه به پیغام راست نیاید، من بیایم و او را بگویم آنچه جواب است. آنگه برخاست و با جماعتی فرزندان و خدم خود آن جا رفت. چون ذو نفر - که ملک حمیر بود - بشنید که عبد المطلب آن جا آمد، برخاست و پیش [۱۸۳-پ] ابرهه رفت و گفت: ائها الملک؟ بدان که اینکه عبد المطلب سید قریش است و در همه عرب از او بزرگوارتر مرد «۳» نیست، و آن آن «۴» است که مردمان را طعام دهد و وحوش و طیور را در سهل و جبل، و کرم و بزرگوارای او در عرب مشهور است. اینکه برای آن گفتم تا او را حرمت داری و نیکو بنشانی و سخن او نیکو بشنوی و به آنچه ممکن بود رضای او بجویی که او سرفراز عرب است. اینکه تعریف بکرد و برخاست و عبد المطلب را پیش ابرهه برد. و عبد المطلب مردی تمام بالا و نیکو روی و فصیح زبان بود

و با هیبت. ابرهه چون او را بدید، عظیم وقعی بود او را در چشم او و از سریر فرود آمد و او را اکرام کرد و در زیر سریر بنشست و او را زبر خود بنشانند و اکرام تمام کرد و ترجمان پیش ایشان بنشست و گفت: کسان ملک شتری چند گرفته‌اند از آن من، تا بفرماید تا آن شتران با من دهند» (۵). ابرهه ترجمان را گفت: یا عجب؟ من اینکه مرد را بدیدم و در چشم من وقعی بود او را» (۶)، گمان بردم که مردی عاقل است. من با لشکری به اینکه عظیمی آمده‌ام تا خانه‌ای که شرف ایشان و شرف و مفخر عرب در آن است بیران کنم» (۷). او را خود هیچ همت آن نیست، برای شتری چند ----- (۱). آج: خراب کنم، کا: بیرون کنم، آد: ویران کنم. (۲). آج: منعم نکنی، کا، آد، گا: منعی نکنی. (۳). آد، گا: مردی. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: و او آن. (۵). آج: بفرماید تا شتران باز دهند، کا: بفرماید که رد کنند. (۶). کا، آد، گا: وقعی افتاد. (۷). آج: ویران کنم، کا: بیرون کنم.

صفحه : ۴۰۷ گرناک «۱» سخن می گوید. او از چشم من بیوفتاد. ترجمان بگفت. عبد المطلب جواب داد و گفت: اینکه شتران مراست، و للبت ربّ یحفظه و یمنعه إن شاء الله، خانه را خدای «۲» هست که اگر خواهد نگاه دارد و باز پایید. ابرهه گفت: روا باشد، و بفرمود [۱۸۴- ر] تا شتران با عبد المطلب دادند، و آن دویست شتر بستد «۳» و در کوه به چره «۴» فرستاد و روی به مکه نهاد. ابرهه از آن منزل منزلی پیشتر آمد. عبد المطلب برخاست و عمرو بن نفاسه «۵» را برگرفت- و او سید بنی کنانه بود- و خویلد بن وائله را- و او سید هذیل بود- با جماعتی رؤسای قبایل و پیش ابرهه رفتند و قرار دادند با او که ثلثی از مال اهل حجاز و تهامه بستاند و برگردد و خانه بیران نکند «۶». قبول نکرد. عبد المطلب باز آمد و قریش را گفت: شما را در شعاف اینکه کوهها باید رفتن تا از اینکه لشکر مضرتی به شما نرسد. عبد المطلب بیامد و حلقه در خانه به دست گرفت و تضرع کرد در خدای تعالی و اینکه بیتها بگفت: یا ربّ لا- ارجو لهم سواکا یا ربّ فامنع منهم حماکا انّ عدوّ البیت من عادا کا فامنعهم «۷» ان یخربوا قراکا و اینکه بیتها نیز بگفت: لا هم انّ العبد یمنع رحله و حلاله فامنع حلالک «۸» لا یغلبن صلیبهم و محالهم عدوا محالک جروا جموع بلادهم و الفیل کی یسبوا عیالک ----- (۱). آج: گرگ، کا: گرگن، آد: گرکین. (۲). آج: خدایی، کا: را خود خدایی، آد: خداوندی. (۳). آج: باز گرفت، کا: باز ایستد، آد، باز ایستد. [.....]. (۴). کا، آد، گا: چرا. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: عمرو بن نفایه. (۶). آج: ویران نکند، گا: خراب نکند. (۷). آج، کا: امنعهم، چاپ قرطبی (۱۹۱/۲۰): انهم. (۸). ضبط قرطبی (۱۹۱/۲۰) چنین است: لا هم انّ العبد یتم || نع رحله فامنع حلالک

صفحه : ۴۰۸ عمدوا حماک بکیدهم جهلا و ما رقبوا حلالک ان کنت تارکتهم و کعبتنا فامر ما بدا لک آنکه بیرون آمد و به جانبی برفت و متواری شد با قوم خود. و ابرهه لشکر برگرفت و روی به مکه نهاد با پیلان. و گفتند: دوازده پیل داشت و در میان [۱۸۴- پ]، [ایشان فیلی بود عظیم «۱» و هایل که نجاشی فرستاده بود نام او محمود. و او پیشرو پیلان بود، و آن جا که رفتندی تا او نرفتی «۲» نرفتندی، و چون بایستادی بایستادندی. نفیل بیامد- که سید خثعم بود- و در گوش آن پیل گفت که: ای محمود؟ دانی که اینکه چه زمینی است! اینکه حرم خدای است و خانه خداست، نگر تا گرد آن نگردی که هلاک شوی. چون پیلان را بیاراستند و آهنگ خانه خواستند کردن، آن پیل مهتر فرو خفت و چندان که او را زدند از آن جانب یک گام نهاد «۳»، و اگر روی او به راهی دیگر می کردند، به شتاب می رفت، و چون روی او با کعبه می نهادند فرو می خفت. ایشان را از آن حال شگفت آمد. نفیل از آن جا بگریخت و در بعضی کوهها پنهان شد و خدای تعالی از جانب دریا مرغانی را بفرستاد بر شکل خطاف «۴»، هر یکی سه سنگ داشتند: یکی در منقار و دو در چنگال، هر یکی بر مقدار نخودی. بر بالای سر هر مردی یکی از ایشان بایستاد، هر کس را که سنگی از آن بر او آمد «۵»، بیفتاد و هلاک شد. و روی را به هزیمت نهادند و آن مرغان از پی ایشان می شدند و سنگ بر ایشان می زدند و می کشتند ایشان را. نفیل بن حیب چون چنان دید، گفت: این المقر و الإله الطالب و الاشرم المغلوب غیر غالب و نیز گفت: ----- (۱). کا: سخت عظیم. (۲). کا ایشان. (۳). کا: گام بر نگرفت. (۴). کا،

آد، گا اعنی پرستک. (۵). کا: می آمد.

صفحه : ۴۰۹ الا حییت عنا یا ردینا نعمناکم من الاصبح» (۱) عینا ردینة لو رأیت و لن تریه لدی جبل المحصّب ما رأینا اذن لعذرتنی و حمدت امری و لم تأسی علی ما فات منّا» (۲) حمدت الله اذا عایت طیرا و خفت حجاره تلقی علینا و کلّ القوم یسأل عن نفیل کأن له علیّ للحبشان» (۳) دینا و نفیل در آن کوه که بود در ایشان می نگرید و ایشان هلاک می شدند و در هم می افتادند. و خدای تعالی بر ابرهه دردی مسلط بکرد که جمله انگشتان او بیفتاد و خون و ریم از او آمدن گرفت تا به صنعا بیامد بر اینکه حال، آن جا بیماری بر او سخت شد و شکمش بیامهید و بطریق و اعضایش از هم بیفتاد» (۴). مقاتل سلیمان گفت: سبب حدیث اصحاب الفیل آن بود که جماعتی از قریش با بازرگانی به زمین نجاشی رسیدند. چون به ساحل دریا رسیدند، فرود آمدند. کلیسایی بود از آن ترسایان که قریش آن را هیکل خواندند. و به زبان ترسایان آن را ماسرجان گفتند» (۵). اینکه جماعت آتش بر کردند و چیزی پختند و آتش رها کردند و برفتند. بادی بر آمد و آتش در آن صومعه بزد و آتش در گرفت و آن صومعه بسوخت. فریاد بر آمد و صریخ و استغاثت به نجاشی رسید. نجاشی خشم گرفت و ابرهه را نامزد کرد تا برود با لشکری و کعبه ویران کند» (۶). و در اینکه وقت ابو مسعود الثقفی به مکه بود و مکفوف شده بود. تابستان به طایف شدی و زمستان به مکه. و مردی بود با قدر و خطر، خداوند رای و بصیرت و حرمت و دوست عبد المطلب بود. عبد المطلب او را گفت: یا ابا مسعود؟ چه

(۱). ضبط کلمه در برخی روایات به صورت «مع الاصبح» آمده است. (۲). ضبط کلمه در سیره ابن هشام به صورت «بینا». (۳). ضبط مصرع در سیرت رسول الله (۸۰ / ۱) چنین است: کأن علی للحبشان دینا. (۴). کا: در افتاد. [.....] (۵). چاپ شعرانی (۱۲ / ۱۷۴): ماسرجسان. (۶). آد: بیران کند.

صفحه : ۴۱۰ رای بینی در اینکه کار! گفت: بیا تا به یک جای به کوه حری شویم و آن جا رای زنیم. آن جا رفتند. ابو مسعود گفت: رای آن است که صد شتر بگیری و آن را هدی خانه خدا کنی، و هر یکی را نعلی در گردن کنی بر رسم هدی، باشد که اینکه سپاهان یکی را از آن بکشند؟ خدای خشم گیرد برای خانه خود. عبد المطلب همچنان کرد. ایشان چون برسیدند، اول آهنگ شتران کردند و چند شتر را پی بکردند و بکشتند. ابو مسعود گفت: اکنون تعرّض کردند سخط خدای را، و ابو مسعود عبد المطلب را گفت: دل مشغول مدار که اینکه خانه خداست خدای را هست که او را نگاه دارد، نه تبع با لشکری تمام آن جا فرو آمد و خواست تا اینکه خانه ویران کند» (۱)، خدای تعالی جهان بر وی تاریک کرد سه روز. تبع پشیمان شد و توبه کرد و خانه را جامه قباطی در پوشید و تعظیم کرد و شتر بسیار بکشت آن جا. آنگه گفت: بنگر به جانب یمن تا چه بینی؟ او بنگرید، گفت: مرغانی می بینم سپید که از کنار دریا روی به مکه نهاده اند. گفت: بنگر تا کجا فرو آیند! گفت: به بالای سر ما رسیدند، گفت: می شناسی اینکه مرغان را! گفت: نه. گفت: مرغان بلاد مانند، عربی نیست و نجدی و تهامی و شامی. گفت: بر چه شکل اند! گفت: به شکل منج انگین اند و در منقار هر یکی سنگی هست. هر گروهی را یکی مرغ در پیش ایستاده است سیاه سر، دراز گردن، سرخ منقار. بیامدند اینکه مرغان و گرد لشکر گاه ابرهه در آمدند. چون ایشان صف برکشیدند و آهنگ کعبه کردند، هر مرغی از ایشان آنچه در منقار داشت بینداخت، بر هر سنگی نام صاحب او نوشته. بر هر یکی که سنگ او بر او زدند، بر سرش آمد و از زیرش بیرون آمد، و اگر بر پشتش افتاد به سینه اش بیرون آمد، و اگر بر سینه اش آمد، بر پشتش بیرون رفت تا همه بر جای بمردند، و گفتند: از آن

صفحه : ۴۱۱ جمع کس بنماند الّا ابرهه- و کنیت او ابو یکسوم بود. او تنها بجست و روی» (۱) به حبشه نهاد و مرغی بالای سر او می رفت تا آنگه که او به حبشه رسید پیش تخت نجاشی، و اینکه قصه باز گفت که اینکه لشکر به اینکه شوکت از سنگ ریزه مرغان ضعیف هلاک شدند. نجاشی تعجب نمود» (۲). آن مرغ آن سنگ که در منقار داشت بر سر او زد و او را بر جای بکشت تا نجاشی بدانست که هلاک ایشان چه بود. آنگه چون شب در آمد و ابو مسعود و عبد المطلب بر کوه حری بودند، هیچ آوازی و

حسی نشیندند و هیچ روشنایی ندیدند از لشکر ابرهه. چون روز بود، فرود آمدند، و اندک اندک می‌آمدند و تفحص می‌کردند، هیچ آوازی نبود. چون به لشکرگاه رسیدند، همه را مرده دیدند، بیامدند و آنچه بود از سیم و زر و جواهر برگرفتند، و عبدالمطلب دو چاه بر کند و از آن زر و سیم و جواهر پر باز کرد (۳) و ابو مسعود را گفت: یکی مرا و یکی تو را. گفت: مرا آن ده که تو برای خود برگرفته‌ای. گفت: روا باشد که من خود قسمت به انصاف کرده‌ام. آنگاه آواز دادند و مردم را خبر کردند. بیامدند و آن فضلات غنایم و متاع و اثاث که بود برداشتند. عبدالمطلب و ابو مسعود هر دو توانگر شدند از آن مالها و بر قوم خود سیادت یافتند. عبد الله بن عمر بن مخزوم در قصه اصحاب الفیل اینکه بیتها بگفت: انت الجلیل ربنا لم تدنس انت حبست الفیل بالمغمس من بعد ما هم بشر مبلس حبسته فی هیئه المکرکس [۴] ما لهم من فرج و منفس قال المکرکس المنکوس المطروح، و قال ابو الصلت بن امیه بن مسعود ----- (۱). کا را. (۲). آج: او از آن تعجب می‌نمود. (۳). آج: دو چاه بکند و پر کرد از آن زر و سیم. (۴). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، با توجه به آج، کا افزوده شد.

صفحه ۴۱۲ فی ذلک: ان آیات ربنا بینات ما (۱) یماری بهن (۲) الا الکفور حبس الفیل بالمغمس حتی ظل یحبو کانه معقور حوله من رجال کنده فتیان مصالیت فی الحروب صقور غادروه ثم ابدعوا سرا عا کلهم عظم ساقه مکسور واقدی گفت: ابرهه (۳) جد آن نجاشی بود که در عهد رسول ما بود. اصحاب تواریخ در تاریخ عام الفیل خلاف کردند. مقاتل گفت: پیش از مولد رسول بود- علیه السلام- به چهل سال. کلبی گفت و عبید عمیر: پیش از مولد رسول بود به شست و سه سال (۴)، و بعضی دگر گفتند: رسول- علیه السلام- هم آن سال زاد. ابو الحویرث گفت: عبد الملک مروان پرسید قتات بن اشم الکنانی اللیثی را- و او از معمران بود- که تو مهتری یا رسول- علیه السلام! گفت: رسول از من مهتر بود، و لکن مولد من پیش از مولد رسول بود، که رسول- علیه السلام- عام الفیل زاد و من بزرگ بودم، پدرم مرا دست گرفته و آثار پای پیل و روث او به من می‌نمود. عایشه گفت: من سایق و قاید پیل را دیدم به مکه کور شده و مقعد گشته از مردم سؤال می‌کردند، قوله: ألم تر کیف فعل ربک بأصحاب الفیل، حق تعالی اینکه نعمت رسول را یاد کرد و اعلام کرد، گفت: ندیدی، یعنی ندانستی که خدای تو با اصحاب الفیل چه کرد؟ لفظ پیل، بر واحد گفت برای آن که بر جنس حمل [۱۸۵-ر] کرد. و گفتند: مراد آن که یک پیل بود که آن را «محمود» خواندند. ألم یجعل کیدهم فی تضلیل، نه کید ایشان در ضلال و خسار و هلاک ----- (۱). اساس: مآ، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۲). کذا: در اساس، آج: بها، کا، آد، گا: تبلک، چاپ شعرانی (۱۲/۱۷۶): فیهن (۳). آج از. (۴). کا، آد، گا: به سی سال.

صفحه ۴۱۳ کرد، و رها نکرد که بر کار شود، بل (۱) باطل کرد؟ و أرسل علیهم طیراً، بر ایشان فرستاد مرغانی و لفظ او هم جنس است و جمع شاید (۲) واحدها طائر علی طریقه راکب و ركب، و صاحب و صحب. أبابیل یعنی جماعتی در تفرقه (۳) گروه گروه و حفال حفال، قال الأعشی: طریق و جیار رواء اصوله علیه ابابیل من الطیر تنعب و قال امرء القیس: تراهم الی الداعی سراعا کانهم ابابیل طیر تحت دجن مسخر و قال آخر: کادت تهد من الأصوات راحتلی اذا سالت (۴) الارض بالجرد الابابیل در واحد او سه قول گفتند: «ابول (۵)»، کستور و سنایر، و «ابیل»، کاحلیل و احلیل، و «ابال»، کدثار و دنایر، فان اصل دینار، «دثار» بدلاله تضعیف النون. عبد الله عباس گفت: مرغانی بودند که ایشان را منقار مرغانی بود و چنگالها چون چنگال سگان و سرها چون سر شیر. عایشه گفت: مرغان بودند همچون پرستک. سعید جیر گفت: مرغانی بودند سبز با منقارها (۶) زرد. ابو الجوزاء گفت: خدای تعالی در حال بیافرید. [آن را] (۷) در هوا. ترمیهیم، می‌نداختند به ایشان. قراءت عامه (۸) «تا» است راجع با طیر، و در شاذ طلحة بن مصرف و أشهب العقیلی به «یا» خواندند رجوعاً به الی الله تعالی، و قیل: الی لفظ الطیر. بججاریه من سجیل، به سنگها (۹) از سنگ گل. عبد الله مسعود ----- (۱). کا، آد، گا: ندارد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: و جمع را نشاید. (۳). کا، آد، گا: یعنی جماعات فی تفرقه. [.....] (۴). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۲/۱۷۷) و تفسیر قرطبی

(۲۰/۱۹۷): اذ سالت. (۵). چاپ شعرانی (۱۲/۱۷۷) و ابابیل. (۶). آج منقار. (۷). اساس: ناخواناست، با توجه به آج، کا افزوده شد. (۸). کا، آد، گا قراء. (۹). آج: سنگهایی.

صفحه: ۴۱۴ گفت: مرغانی بودند که بانگ می کردند و سنگ می انداختند، و گفت: خدای تعالی بادی [۱۸۵-پ] فرستاد سخت تا به قوت انداختن ایشان شد، هیچ سنگ از آن بر سنگ و آهن نیامد و الاً بگذشت. در معنی «سجیل» خلاف کردند. ابو عبید گفت: «سجیل» سخت باشد. قال ابن مقبل: ضرباً توامی «۱» به الابطال سجیلا و گفتند: مراد به «سجیل» سَجین است، و عرب بدل کنند «لام» را از «نون»، یعنی سنگهایی از دوزخ. و گفتند: از اجر بود، و گفتند: لفظ معرب است، یعنی سنگ گل. فَجَعَلَهُمْ «۲»، کرد ایشان را چون برگ کشت «۳». ابو عبیده گفت: «عصف» برگ کشت باشد برای آن که باد آن را ببرد، و آن را نیز «عصیفه» خوانند. و گفت: عصف، گاه باشد به لغت بنی حنیفه، و به لغت قریش «نخاله» باشد، و گفتند: غلاف زرع باشد. و قوله: مَأْكُولٍ، در او دو قول گفتند: یکی آن که مأکول بعضه، یعنی خود شکسته «۴» و بعضی از او خورده. و گفتند: مراد آن است که مأکول ثمرته، کما یقال: فلان حسن أی حسن الوجه. و علما در قصه اصحاب الفیل خلاف کردند که معجز که بود، بعضی گفتند: از فضایل کعبه بود، و بعضی گفتند از معجز پیغامبری بود که در آن روزگار بود نام او خالد بن سنان، و گفتند: او وصی و وصی «۵» عیسی بود. و گفتند: مقدمات و ترشح «۶» نبوت رسول ما بود- علیه السلام- که او عام الفیل زاد. ----- (۱). کا، تواصلوا، چاپ قرطبی (۲۰/۱۹۸): تواصلت. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها کعصف مأکول. (۳). آد، گا: کشتی. (۴). کا، آد، گا: خورد شکسته. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۶). آج: ترشح.

صفحه: ۴۱۵

)

سوره لیل

(۱) «اینکه سورت مکی است در قول عبد الله عباس، و ضحاک گفت: مدنی است. و چهار آیت است و هفده کلمت است و نود حرف است [۱۸۶-ر]، و زرّ حیش روایت کرد از ابی از رسول- علیه السلام- که: هر که او سوره لیل بخواند، خدای تعالی او را به عدد هر که به کعبه طواف کند در حج و عمره، ده حسنه بنویسد. و امّ هانی بنت ابی طالب- رحمه الله علیهما- روایت کرد که، رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی قریش را تفضیل داد بر دگر قبایل عرب به هفت چیز که پیش «۲» ایشان کس را نبود و پس «۳» ایشان کس را نباشد: یکی آن که مرا از ایشان کرد، و دوم آن که نبوت در قبیله ایشان کرد، و حجاب کعبه و سقاییت الحاج و نصرت ایشان بر فیل و امامت. و در ایشان سورتی فرستاد که کس را با ایشان در آن شرکت نبود «۴».

[سوره قریش (۱۰۶): آیات ۱ تا ۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَيْلًا قُرَيْشٍ (۱) إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ (۲) فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ (۳) الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ (۴)

[ترجمه]

برای نگاهداشت «۵» قریش. ----- (۱). آد، گا: سورة القريش. (۳-۲). آج و ديگر نسخه بدلها از. [.....] (۴). آج صدق رسول الله، كا و الله اعلم. (۵). آج: از برای الفت.

صفحه : ۴۱۶ و خفارت ایشان در رفتن زمستان و تابستان. بپرستی «۱» خداوند اینکه خانه را. آن که طعام داد شما را «۲» از گرسنگی و ایمن کرد از ترس. قوله: لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ، قَرَاءَ خِلَافٍ كَرَدْنِ فِي لَفْظٍ. ابن عامر خواند: لالاف، علی وزن لعلاف بی «یا»، إِيْلَافِهِمْ، به «یا» علی خِلَافٍ لَفْظِ الْأَوَّلِ. باقی قَرَاءَ هر دو به «یا» خواندند و ابن فلیح، و ابو جعفر خواند «۳»: ال-افهم، علی وزن عِلافِهِمْ بی «یا»، و باقی «إِيْلَافِهِمْ» بالياء. زهری گفت: «الایلاف» بالياء الاجارة بالخفارة، گفت: ایلاف آن باشد که کس را به خفارت در راهی «۴» ببرد «۵»، يقال: آلف مؤلف ایلافا الف یوالف، و گفتند: مراد به ایلاف، الف دادن باشد من [۱۸۶-پ] قولهم: الفت بكذا و الفنی فلان بكذا. و اصل کلمت اینکه است و اینکه قول مشتمل است بر هر دو معنی برای آن که خفیر الف دهد کاروان را و انس دهد و خوف و وحشت ببرد، یعنی کار قریش را نظام دادیم. و علما خلاف کردند در آن که «لام» به چه تعلق دارد، و در تفسیر اهل البیت و اخبار ایشان آمد که اینک هر دو سورت یکی است و میان ایشان فصل نباید کردن به بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. و در یک رکعت نماز فریضه هر دو به یک جا باید خواندن. و در قراءت ابی و مصحف او هم چنین است. ----- (۱). آج: بپرستید. (۲). آج و ديگر نسخه بدلها: ایشان را، که با ظاهر عبارت سازگارتر است.

(۳). آج و ديگر نسخه بدلها: خواندند. (۴). اساس: آیتی، با توجه به آج و ديگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۵). آج: بپرستید. صفحه : ۴۱۷ سفیان بن عیینه گفت: ما را امامی بود اهل علم و اهل فضل. او نیز اینکه هر دو سورت به یک جا خواندی بلا فصل. و عمرو بن میمون الأودی گفت: در قفای عمر خطاب نماز کردم، نماز خفتن اینکه هر دو سورت به یک جا بخواند و بسم الله نگفت: بر اینکه قول، «لام» تعلق دارد بقوله: فَجَعَلَهُمْ، أَيْ جَعَلَ هَلَاكَ أَصْحَابِ الْفِيلِ سَبَبًا لِإِيْلَافِ قُرَيْشٍ وَ نِظَامًا لِأَحْوَالِهِمْ، و اینکه قول حسن است و مجاهد و قراء. بعضی دگر گفتند: تعلق دارد بقوله: كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ، یعنی انما فعل ذلك لا لا یلاف قریش. و گفتند: متعلق او أَلَمْ يَجْعَلْ، است، یعنی انما جعلنا كيدهم في تضليل لا یلاف قریش. و گفتند: تعلق دارد بما بعدها، یعنی فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ لِإِيْلَافٍ، و هو كقولهم: لا-كرام زید فاضرب عمرا و كسائی و أخفش گفتند: اینکه «لام» تعجب است و تعلق دارد به فعلی مقدر، یعنی اعجبوا لا یلاف قریش، شگفت دارید از کار قریش «۱» و ایلاف [۱۸۷-ر] خدای تعالی ایشان را، و لا یلافهم رحله الشتاء و الصیف و عبادتهم غیر الله. و از اینکه جوه و وجه اول قریبتر است. و ایلاف، نقیض، ایحاش بود، و نظیر او ایناس بود. اما قریش فرزندان نصر بن کنانه اند، هر چه نه از فرزندان نصر است، قرشی نیست. رسول- علیه السلام- گفت: ما فرزندان نصر بن کنانه ایم، نسبت با مادر نکنیم، با پدر کنیم. وائله بن الاسقع روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: خدای تعالی از فرزندان اسمعیل بنی کنانه برگزید و از بنی کنانه قریش را و از قریش بنی هاشم را، و از بنی هاشم مرا، فأنا خیرهم نفسا و أباً و أما. و اشتقاق قریش از «قرش» است و آن کسب و جمع و طلب باشد برای آن که ایشان بازرگانان بودند و اصحاب تجارت و کسب اموال، ایشان را قریش خواندند. و گفتند: معاویه، عبد الله عباس را پرسید که قریش را چرا قریش ----- (۱). آج: شگفت دارند کار قریش را.

صفحه : ۴۱۸ خواندند! گفت: قریش نام جانوری است در دریا که جانوران دریا را بخورد و او را نخورند، و او سفاک کند با ایشان و با او نکنند، و او غالب بود بر ایشان و بر او غلبه نکنند، قریش به اینکه صفت بودند، ایشان را به نام او نام کردند. معاویه گفت: اینکه که گفتی در کلام عرب و اشعار ایشان هست! گفت هست فی قول الشاعر «۱»: و قریش هی التي تسكن البحر بها سمیت قریش قریشا سلطت بالعلو فی لجة البحر علی سائر البحور جیوشا تأکل الغث و السمین و لا تترك فيه لذی الجناحین ریشا [۷۸۱-پ] هکذا فی البلاد حی-قریش یا کلون البلاد اکلا کشیشا «۲» و لهم آخر الزمان نبی یكثر القتل فیهم و الخموشا یملا الأرض خیله و رجالا یحسرون المطی حسرا کمیشا إیلافهم، بدل لا یلاف است و تفسیر اوست. و آن کس که «الاف» خواند، استشهاد کرد به قول ابو

طالب- رحمه الله علیه- که وصیت می کند عباس را یا حمزه را به رسول- علیه السلام- فی قوله: و لا تترکنه ما حییت لمعظم و کن رجلا ذا نجدة و عفاف تذود العدی عن عصبه هاشمیه الافهم فی الناس خیر الاف در نصب «رحله» خلاف کردند. بعضی گفتند: مصدری است لا- من لفظ الفعل، و بعضی دگر گفتند: مفعول ایلافهم است، مفعول دوم، یقال: آلفته کذا، الف دادم او را با فلان چیز، و گفتند: ظرف است، آی فی رحله الشتاء و الصیف. و در بعضی مصاحف یافتند: رحلتا الشتاء و الصیف، به «الف» تشبیه و محلّ او رفع بود علی تقدیر هما رحلتا الشتاء و الصیف. و اینکه معتمد نیست لمخالفة المصاحف. -----

----- (۱). کا، آد، گا: گفت بلی قال شاعرهم. (۲). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۲/ ۱۸۰): کیشا، تفسیر قرطبی (۲۰/ ۲۰۳) کمیشا.

صفحه : ۴۱۹ عکرمه و سعید جیبر گفتند از عبد الله عتّاس که: قریش را در سال «۱» دو رحلت بودی: در زمستان به مکه و در تابستان به طایف. خدای تعالی ایشان را فرمود که: از حرم مفارقت مکنی «۲». ابو صالح گفت: در شام دو جایگاه بود، یکی سردسیر و یکی گرمسیر. در تابستان به سردسیر شدند و در زمستان به زمین گرمسیر. و دیگر [۱۸۸-] مفسران گفتند: ایشان را در تجارت دو رحلت بودی، یکی در زمستان به یمن، و یکی در تابستان به شام. و در حرم مقام نکردندی «۳» زمینی خشک بود بی آب و نبات و زرعی و ضرعی و آبی و درختی نبود. و معیشت قریش از تجارت بودی و هیچ کس قریش را تعرّض نکردندی، گفتندی: ایشان اهل حرم خداوند و همسایگان خانه اویند، اگر اینکه دو رحلت نکردندی کس به مکه مقام نتوانستی کردن. و اگر حرمت حرم نبود، ایشان رحلت نتوانستندی کردن که ایمن نبودندی دشخوار آمد بر ایشان اختلاف کردن از یمن به شام و از شام به یمن. خدای در تباله و جرش و چند شهر از بلاد یمن خصبی و خیری بداد بسیار تا ایشان طعام و متاع به مکه آوردند. اهل ساحل به کشتی می آوردند و اهل بَرّ به چهارپای می آوردند. اهل ساحل به جدّه بار بیفگندندی و اهل تباله به محصّب. و در شام نیز خصبی تمام بداد خدای تعالی تا اهل شام طعام و متاع به ابطح «۴» آوردندی و اهل مکه بیامدندی و بخردندی و خدای تعالی ایشان را مؤونت آن دو رحلت کفایت کرد و ایشان را فرمود که: به عبادت خداوند اینکه خانه مشغول شوی «۵» که خانه کعبه است، بقوله: فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ، گفت: بگو تا قریش و جمله عرب خداوند اینکه خانه را پرستند که اوست که ایشان را طعام داد از گرسنگی. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: سالی. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: مکنید. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها که. (۴). کا، آد، گا: با ابطح. [.....] (۵). شوی / شوید.

صفحه : ۴۲۰ سعید جیبر روایت کرد که: یک روز رسول- علیه السلام- با ابو بکر صدیق بگذشت به جماعتی [۱۸۸- پ] مکیان، یکی در میان ایشان می خواند: قل للذی طلب السّماحة و النّدی هلّا مررت بآل عبد الدّار هلّا مررت بهم ترید قراهم منعوک من جهد و من اقتار رسول- علیه السلام- ابو بکر را گفت: اینکه ابیات چنین گفته اند! گفت: نه، بل چنین گفته اند: قل للذی طلب السّماحة و النّدی هلّا مررت بآل عبد مناف هلّا مررت بهم ترید قراهم منعوک من جهد و من اکناف «۱» الرّائشین و لیس یوجد رائش و القائلین هلم للأضیاف و الخالطین غنیهم بفقیرهم حتی یكون فقیرهم کالکاف و القائلین بکل وعد صادق و الراحلین لرحله الأیلاف عمرو العلی هشم الثرید «۲» لقومه و رجال مکه مستنون عجاف سفرین سنهما و لقومه سفر الشتاء و رحله الأضیاف کلبی گفت: اول کس که از مکه سفر کرد به جانب شام و از آن جا متاع آورد، هاشم بن عبد مناف بود، و «هاشم» لقب بود او را برای اینکه لقب نهادند که در ایام قحط او طعام دادی مهمان را و ثرید شکستی برای ایشان، و نام عمر و العلی بود. و قوله: وَ آمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ، یعنی به حرمت حرم ایمن بودند هر کجا رفتندی، و اگر چنان که ایشان جنایتی کردند در حیی از احیاء عرب، کسی خواستی که مکافات کند ایشان را، گفتندی: حرمی است، رها [۱۸۹-] کردند برای حرمت حرم، و دیگر قبایل بر یکدیگر غارت کردند قوی بر ضعیف. ----- (۱). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها: چاپ شعرانی (۱۲/ ۱۸۱): و من ایجاف. (۲). آج: الثرید.

صفحه : ۴۲۱ ضحاک و ربیع و شریک و سفیان گفتند: ایمن بکرد ایشان را از جذام، که در مکه هرگز جذام نباشد. سالم روایت کرد که: رسول- علیه السلام- گفت «(۱): و گرد مدینه جذام را سود دارد. و امیر المؤمنین علی «(۲)» گفت: ایمن کرد ایشان را از آن که خلافت در جز ایشان خواهد بودن. ----- (۱). آج ایمن کرد ایشان را. (۲). کا، آد، گا علیه السلام.

صفحه : ۴۲۲

سورهٔ اُرایت

«(۱) اینکه سورت مکی است در قول عبد الله عباس، و ضحاک گفت: مدنی است. هفت آیت است در عدد کوفیان و بصریان، و شش آیت است در عدد مکیان و مدنیان. کوفیان و بصریان یُرأون آیتی شمردند، و باقیان نشمردند. و بیست و پنج کلمت است و صد و بیست و پنج حرف است. و روایت است از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سورهٔ اُرایت بخواند، خدای تعالی بیامرزد او را اگر زکات مال داده باشد» (۲).

[سوره الماعون (۱۰۷): آیات ۱ تا ۷]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اُرَآیْتَ الَّذِیْ یُكٰذِبُ بِالْذِّیْنِ (۱) فَذٰلِكَ الَّذِیْ یَدْعُ الْیْتِیْمَ (۲) وَ لَا یَحْضُ عَلٰی طَعَامِ الْمِسْكِیْنِ (۳) قَوْلٌ لِّلْمُصَلِّیْنَ (۴) الَّذِیْنَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُوْنَ (۵) الَّذِیْنَ هُمْ یُرَاوُنَ (۶) وَ یَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ (۷)

[ترجمه]

دیدی «(۳)» آن را که دروغ داشت حساب و جزا را! او آن است [که] «(۴)» باز زند یتیم را. و حثه نکند «(۵)» بر طعام درویش. وای بر نماز کنان؟ ----- (۱). آج، آد، گا: سورهٔ الماعون. (۲). آج ان شاء الله تعالی، صدق رسول الله. (۳). آج: ای بدیدی. (۴). آج: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۵). آج: حریص نمی شود.

صفحه : ۴۲۳ آنان که ایشان از نمازشان غافل باشند؟ آنان که ریا کنند در او. و منع کنند زکات را «(۱)» [۱۸۹-پ]. قوله: اُرَآیْتَ، مراد به اینکه سورت ولید بن المغیره است. ضحاک گفت: سورت در عمرو بن عامر بن عمران «(۲)» آمد، و گفتند: در هبیره بن ابی وهب المخزومی آمد. ابن جریج گفت: آیات در ابو سفیان آمد که او هر هفته شتری بکشتی، چون یتیمی بیامدی و طعام خواستی از او، او را به عصا بزدی. خدای تعالی اینکه آیت فرستاد، گفت: دیدی یا محمد آن را که قیامت به دروغ می دارد و جزا و حساب؟ فَذٰلِكَ الَّذِیْ یَدْعُ الْیْتِیْمَ، او آن است که یتیم را باز می زند و زجر می کند. و الدع الدفع بجفوة. و ابو رجاء العطاردی خواند: یدع الیتیم، ای یترکه، به فتح «دال» و تخفیف «عین». وَ لَا یَحْضُ، و تحریض نکند و حثه کس را بر طعام دادن درویش را از بخل و خساست، و مثله قوله: یبخلون و یأثمرون الناس بالبخل «(۳)» قویل گفت: وای آنان که نماز کنند و از نماز ساهی باشند. مجاهد گفت: غافل باشند، یقال: سهیت عن کذا و لهیت عنه اذا غفلت عنه. سعد «(۴)» گفت: رسول را- علیه السلام- پرسیدم از اینکه آیت، گفت: آنان باشند که در نماز تأخیر کنند [از اول وقت؟ عبد الله عباس گفت: مراد منافقانند که چون مردم را ببینند نماز کنند] «(۵)»، و چون ببینند نکنند، بیانیه قوله: ----- (۱). آج: کار فرمای. (۲). آج: عمرو بن عاصم بن عمران.

(۳). سوره حدید (۵۷) آیه ۲۴. (۴). آج، کا: سعید، آد، گا: سعید جبیر، تفسیر قرطبی (۲۰/۲۱۱): سعد بن ابی وقاص. [.....] (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۲۴ و إِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَسَالَى يُرَاؤُنَ النَّاسَ «۱» عَنْ صِيْلَاتِهِمْ، كَفْت، وَ نَكَفْت فِي صَلَاتِهِمْ، وَ الْ- كه «۷» سلامت یافتی از اینکه؟ حسن گفت: آن باشد که نماز به ریا کند، و اگر فوت شود باک ندارد. ابو العالیه گفت: آن باشد که نماز بد کند به رکوع و سجود ناقص، و در نماز از اینکه جانب و آن «۸» جانب می نگرد. وَ يَمْتَعُونَ الْمَاعُونَ. در «ماعون» خلاف کردند. امیر المؤمنین علی گفت: مراد زکات است، یعنی زکات ندهند «۹»، و اینکه قول عبد الله عمر است و حسن و قتاده و محمد بن الحنفیه و ضحاک. عبد الله مسعود گفت: چیزهایی است که «۱۰» همسایگان از یکدیگر بخواهند، چون تیر و دیگ و آلتی که در سرای به کار باید «۱۱». مجاهد گفت: عاریت است. محمد بن کعب و کلبی گفتند: «ماعون» جمله عطا باشد، عام است بر همه برافند. سعید جبیر و مقاتل و زهری گفتند: «ماعون» به لغت قریش مال باشد، قال شاعرهم: بأجود منه بماعونه «۱۲» اذا ما سماؤهم لم تغم مج صبیره الماعون صبا ----- (۱). سوره نساء (۴) آیه ۱۴۲. (۶-۲). کا و آد گفت. (۵-۴-۳). کلمه در اساس زیر وصالی رفته است، با توجه به کا، آد افزوده شد. (۷). کا: و اگر نه. (۸). آج: و از آن. (۹). آج: ندهد. (۱۰). کا، آد، گا: چیزها باشد که. (۱۱). آج: به کار دارند. (۱۲). آج: بماعونهم.

صفحه : ۴۲۵ و فراء حکایت کرد از بعضی عرب که: «ماعون» فاعول باشد من الماء المعین، و قال آخر. ای الماء ابو عیبده و مبرد گفتند: «ماعون» در جاهلیت هر چیزی بود که «۱» در او منفعت بود، چون متاع خانه، و در اسلام زکات و صدقه باشد. و بعضی دگر گفتند: «ماعون» طاعت باشد، تقول العرب: رض ناقتک حتی يعطیک الماعون، أی الطاعة و الانقیاد، و قال الراجز: مهما تجاهد هن فی البرین یخضعن او یعطین بالماعون «۲» [۰۹۱-پ] قطرب گفت: «ماعون» فاعول باشد من المعن و هو الشیء القلیل قال الشاعر: ان هلاک مالک غیر معن ای غیر قلیل و برای قلت «ماعون» خوانند اینکه چیزها را هو کالماء و النار و الملح و ما لا قیمه له سعید بن المسیب گفت از عایشه که او گفت از رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- که پرسیدم که: ماعون چه باشد! گفت: چیزی که به او به انتفاع گیرند، و حلال نباشد منع کردن از کسی، چون آب و آتش و نمک. عایشه گفت: آب آری، آتش چیست و نمک! گفت: یا عایشه؟ هر که «۳» پاره‌ای آتش به کسی دهد، همچنان باشد که هر چه به اینکه آتش پخته شود، صدقه داده، و هر که پاره‌ای نمک به کسی دهد، همچنان باشد که هر طعام که به آن خوش شود به صدقه داده باشد، و هر که شربتی آب به کسی دهد در جایی که آب یابند، همچنان باشد که بیست «۴» برده آزاد کرده. و اگر جایی بود که آب نبود «۵»، همچنان بود که نفسی را زنده کرده، قال الراعی: قوم من الاسلام «۶» لما یمنعوا ماعونهم و یضیعوا التهلیلا ----- (۱). آج: چیزی باشد که. (۲). از اینکه جا به بعد به مقدار یک برگ اساس افتادگی دارد، از آج آورده شد. (۳). کا، آد، گا او. (۴). کا، آد، گا: شصت. [.....] (۵). کا، آد، گا: نیابند. (۶). تفسیر قرطبی (۲۰/۲۱۴): علی الاسلام. صفحه : ۴۲۶)

سوره الكوثر

(اینکه سورت مکی است در قول عبد الله عباس و در قول ضحاک مدنی است. و سه آیت است بی خلاف، و ده کلمت است و چهل و دو حرف «۱». و روایت است از ابو امامه از ابی- کعب که رسول- صلی الله علیه و آله- گفت: هر که او إنا أعطیناک، بخواند، خدای تعالی او را از جویهای بهشت آب دهد، و به عدد هر قربانی که روز عید کردند و کنند، او را ده حسنت بنویسند از جمله مسلمانان و اهل کتاب و مشرکان. جابر بن مکحول روایت کرد که رسول- صلی الله علیه و آله و سلم- گفت: هر که او اینکه سورت بخواند، خدای تعالی چندان ملک و ملک دهد او را در بهشت که اگر وصف آن بر دفترها نویسند به چندان شتران «۲» بر

نتوانند گرفتن که از مشرق تا به مغرب برسد، هر دفتری چندان که دنیا و هر چه در اوست - صدق رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم.

[سوره الكوثر (۱۰۸): آیات ۱ تا ۳]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ (۱) فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ (۲) إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ (۳)

[ترجمه]

بدرستی که ما بدادیم تو را حوض کوثر. ----- (۱). کا است. (۲). کا، آد، گا: شتر. صفحه ۴۲۷ پس نماز کن بر پروردگار تو و شتر کش. بدرستی که دشمن تو اوست ابتر. عبد الله عباس گفت: اینکه سورت در عاص بن وائل السهمی آمد که یک روز بر در مسجد الحرام رسول را - صلی الله علیه و آله - دید که از مسجد بیرون می آمد. او در مسجد می رفت، ساعتی با هم حدیث کردند. چون عاص در مسجد شد، جماعتی از قریش گفتند: با که «۱» می گفتی! گفت: با اینکه ابتر، و مراد رسول بود - صلی الله علیه و آله. و اینکه آنکه بود که عبد الله پسر مصطفی - صلی الله علیه و آله - که از خدیجه بود فرمان یافته بود، و ایشان کسی را که عقب نداشتی «ابتر» خواندندی. قریش از آن سبب او را ابتر می خواندند و صنوبر، خدای تعالی اینکه سورت فرستاد در حق «۲» آنان که رسول را - صلی الله علیه و آله و سلم - اینکه گفتند قوله تعالی: إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ. عامه قراء به «عین» خواندند: «اعطیناک» و در شاذ حسن بصری و طلحة ابن مصرف خواندند: «إنا أعطیناک»، به «نون»، تقول العرب: اعطاک الله و أنطاک و اینکه قراءت روایت کرده اند از رسول - علیه السلام - و «کوثر» فوعل باشد من الکثرة [۳] کالحوفران من الحفز، و هو الطعن، و قال «۴»: و نحن حفزنا الحوفران بطعنة و نوفل من النفل و هو الزیادة. و اینکه بنای مبالغت است هر چیزی که سخت بسیار باشد، آن را کوثر گویند. سفیان بن عیینه گفت: زنی را پسرش «۵» از سفر باز آمده بود. او را گفتند: ----- (۱). آد، گا سخن. (۲). کا، آد، گا: فرستاد رد بر. (۳). اساس تا اینکه جا به مقدار یک برگ افتادگی دارد، از آج افزوده شد. (۴). کا، آد، گا الشاعر. (۵). کا، آد، گا: زنی را پسر.

صفحه ۴۲۸ چگونه آمد و چیزی آورد! گفت: اب بکوثر ای، مال کثیر، و اینکه قول مطابق سبب نزول سورت است، یعنی دل تنگ مکن از آنچه «۱» تو را ابتر می خوانند که ما تو را کثرتی دهیم در عقب و نسل و فرزندان که بر زمین هیچ بقعه ای و خطه ای نماند و الا آن جا جماعتی فرزندان تو باشند. نبینی که روز طف کربلا که آن جماعت اهل البیت را بکشند از فرزندان حسین «۲» - علیه السلام - جز علی اکبر - زین العابدین - نماند. خدای تعالی از نسل او تنها عالم پر کرد. اکنون تو شکر کن خدای را و نماز «۳» و روز عید شتر بکش که دشمنان و عیابان تو ابتر و دنبال بریده خواهند بودن، تا از آنان که اینکه گفتند در جهان اثر بنماند ایشان را و «۴» اعقاب ایشان را. اینکه قول سورت از اول تا آخر یک حدیث باشد. و قول دگر در «کوثر» آن است که او نام حوضی است که رسول را باشد در بهشت. انس مالک روایت کرد که یک روز رسول - علیه السلام - نشسته بود، اغمای وحی بدو در آمد و سر در پیش افکند. چون سر برداشت، خرم روی و خندان بود، گفت: دانی «۵» تا چرا می خندم! گفتند: نه یا رسول الله؟ گفت: خدای تعالی سورتی فرستاد بر من، و اینکه سورت بر خواند. آنکه گفت: دانی «۶» تا کوثر چه باشد! گفتند: خدای و رسول عالمتر «۷». گفت: جویی است در بهشت و حوضی است «۸» در بهشت [۱۹۱-ر] که خدای تعالی مرا وعده داد که امت من به کنار او روند، به عدد

ستاره آسمان بر کنار او اوانی و اقداح باشد. گروهی به کنار آن حوض فراز آیند از امت من، فریشتگان ایشان را برانند، من گویم: امت منند. گویند: از پس تو احداث کردند که تو ندانی. عبد الله عباس گفت: چون اینکه سورت آمد، رسول- علیه السلام- بر منبر ----- (۱). کا، آد، گا: آن که. (۲). آد، گا: حسین علی. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها کن. (۴). آد، گا: نه ایشان را و نه. (۵-۶). آج و دیگر نسخه بدلها: دانید. [.....]. (۷). کا، آد، گا: خدا و رسولش عالمتر است. (۸). آج: جویی و حوضی است، کا: جویی هست در بهشت و حوضی است.

صفحه : ۴۲۹ رفت و خطبه کرد و اینکه سورت بخواند. صحابه گفتند: یا رسول الله «۱»؟ کوثر چیست که خدا تو را بداد! گفت: جویی است در بهشت از شیر سپیدتر و از قدح راست‌تر، بر کنارهای او «۲» قبه‌های «۳» در و یاقوت است، مرغانی سبز به آب خور به آن جوی آیند، گردنهای ایشان چون گردن شتران بختی. گفتند: یا رسول الله؟ چه ناعم باشند. اینکه مرغان؟ گفت: از ایشان ناعمر آنان باشند که اینکه مرغان را خورند و از اینکه آب خورند و رضوان خدای دریابند. عبد الله عمر روایت کرد که- رسول- علیه السلام- گفت: «کوثر» جویی است در بهشت کنارهای او از زر سرخ است و ریگ او مروارید و یاقوت است، و خاک او از مشک خوشتر است و آبش از انگبین شیرینتر و از برف سپیدتر. عایشه گفت: «کوثر» نام جویی است که آب از او در حوض می‌شود، هر که خواهد که آواز او بشنود باید تا انگشت در گوش نهد. رسول- علیه السلام- گفت: آب کوثر از اصل سدره المنتهی بیرون می‌آید، طول او از مشرق تا مغرب است، بر کنار او زعفران رسته است، ریگ او در و مرجان و یاقوت است، و خاک او مشک اذفر. بر کنار او درختهاست «۴» از در و مرجان، هر که در او شد از [۱۹۱-پ] غرق ایمن باشد. هر که از او باز خورد هرگز تشنه نشود. و هیچ کس از او وضو نکند و الا هرگز أشعث و أغبر نشود. امت من بر اینکه حوض چنان ازدحام کنند که چهار پایان تشنه. انس مالک گفت: در نزدیک عید الله زیاد شدم و جماعتی حاضر بودند و در «کوثر» مجادله می‌کردند. مرا گفتند: چه گویی یا با حمزه؟ من گفتم: ندانستم که من بمانم تا روزگار که در او مردمانی باشند که اینکه قدر ندانند. من پیرزنانی را باز گذاشته‌ام که ایشان در پنج نماز می‌گویند: اللهم اسقنا من حوض محمّد، ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها اینکه. (۲). آج: بر کناره او، کا: بر کنارها. (۳). اساس و همه نسخه بدلها: قبهها/ قبههاست. (۴). آج: قبههاست/ قبههاست، کا، آد، گا: پشتهاست.

صفحه : ۴۳۰ و شاعر گوید در اینکه باب «۱»: یا صاحب الحوض من یدانیکا و انت حق «۲» حبیب باریکا سعید جبیر و مجاهد گفتند: «کوثر» خیر باشد. حسن بصری گفت: مراد قرآن است، سماه الله کوثر لکثرة منافع. عکرمه گفت: نبوت است و کتاب. ابو بکر عیاش گفت و یمان بن رباب: کثرت امت است. از صادق- علیه السلام- روایت کردند که او گفت: شفاعت امت است، و هم از او روایت کردند که او گفت: تیسیر قرآن است و تخفیف شرایع. هلال بن یساف گفت: قول لا اله الا الله محمّد رسول الله است، و گفتند: فقه در دین است، و گفتند: پنج نماز است. و اهل علم بر آن دو قول پیشین اند «۳» از حوض و کثرت اهل البیت، و حوض، حوض رسول است و ساقی حوض امیر المؤمنین علی است فی قوله: وَ سَيَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا «۴» فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَ انحر، محمّد بن کعب گفت: معنی آن است که اگر گروهی هستند که جز خدای را نماز می‌کنند و نحر می‌کنند نه برای او، تو برای او نماز کن و نحر کن. عکرمه و عطا و قتاده گفتند: یعنی نماز عید بکن و شتر بکش روز عید نحر. انس مالک گفت: رسول- علیه السلام- در بدایت اسلام اول نحر کردی آنکه نماز. خدای تعالی گفت: اول نماز کن آنکه نحر کن. سعید جبیر و مجاهد ----- (۱). کا، آد، گا: محمّد قال الشاعر. (۲). آد، گا: حقا. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: پیشتراند. (۴).

سوره دهر (۷۶) آیه ۲۱.

صفحه : ۴۳۱ گفتند: معنی آن است که نماز بامداد بکن به جمع و شتر بکش و به منا، و بعضی دگر گفتند: اینکه سورت روز حدیبیه آمد که رسول را منع کردند از حج خانه، خدای تعالی اینکه سورت فرستاد و گفت: هم اینکه جا که هست نماز بکن و

قربان بکن و برگرد. اصبح بن نباته روایت کرد که امیر المؤمنین - علیه السلام - گفت: چون اینکه سورت آمد، رسول - علیه السلام - گفت: یا جبریل؟ اینکه نحیره چیست که خدای تعالی مرا فرموده است! گفت: نحیره نیست، خدای تعالی می‌فرماید که در نماز دست به تکبیرها بردار تا به نحر در تکبیر افتتاح و تکبیر رکوع و تکبیر سجود. و چون سر برداری از او که اینکه نماز ماست و نماز فریشتگان در آسمانهای هفت. آنگه گفت: هر چیزی را زینتی هست و زینت نماز دست برداشتن است به تکبیرها. و رسول - علیه السلام - گفت: در نماز دست برداشتن به تکبیر از جمله استکانت و خشوع است. آنگه گفت: اینکه آیت نمی‌خوانی «۱»: فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ «۲» إِنَّ شَانِئَكَ، که دشمن «۱» ابتر و بریده «۲» بی عقب خواهد بودن. گفتند: عاص وائل است، و گفتند: عقبه بن ابی معیط. عبد الله عباس گفت که کعب اشرف به مکه آمد و قریش او را گفتند: نحن أهل السِّقَاةِ و السَّدَانَةُ و أنت سيد أهل المدينة، ما أهل سقایة و سدانت کعبه‌ایم و تو سید اهل مدینه‌ای، بگو تا ما بهتریم یا اینکه صنوبر ابتر از قوم خود! گفت: بلی شما بهتری «۳» از او، در کعب [۱۹۳-ر] اشرف اینکه آیت آمد: أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيْبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَ الطَّاغُوتِ «۴» إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ، گفت: دشمن تو است که ابتر و بی عقب خواهد بودن. و گفتند: منقطع از همه چیزها. و گفتند: منقطع آمد از آنچه در حق تو می‌اندیشد. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها تو. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها و. [.....] (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: بهترید. (۴). سوره نساء (۴) آیه ۵۱.

صفحه : ۴۳۳

سورة الكافرون

اینکه سورت مکی است در قول عبد الله عباس، و در قول ضحاک مدنی است. و شش آیت است بی‌خلاف و بیست و شش کلمت است و نود و چهار حرف است. و روایت است از جبیر مطعم که او گفت، رسول - علیه السلام - مرا گفت: یا جبیر؟ خواهی که چون به سفری شوی از همه همراهان تو را بهتر بود و زاد بیشتر! من گفتم: آری یا رسول الله: گفت: اینکه پنج سورت بخوان: (قل یا ایها الکافرون، و اذا جاء نصر الله «۱»، و قل هو الله أحد «۲»، و قل اعوذ برب الفلق «۳»، و قل اعوذ برب الناس «۴»). و افتتاح قراءت به بسم الله الرحمن الرحيم کن جبیر گفت: مرا مالی نبود، و چون به سفر رفتم، متاعم کم بودی و زادم کمتر. چون رسول مرا اینکه بیاموخت و من کار بستم، مالم از همه بیشتر شد و حالم از همه بهتر. و رسول - علیه السلام - یکی از صحابه را گفت: چون بخوای خفتن، اینکه سورت بخوان که اینکه برات است از شرک. و زرّ حبیش روایت کرد از ابی کعب که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که اینکه سورت بخواند، چنان باشد که ربعی «۵» قرآن بخواند، و مرده شیاطین از او دور شوند، و ----- (۱). سوره سفر (۱۱۰) آیه ۱. (۲). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۳). سوره فلق (۱۱۳) آیه ۱. (۴). سوره ناس (۱۱۴) آیه ۱. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها از.

صفحه : ۴۳۴ از شرک بری باشد [۱۹۳-پ] و از فزع اکبر ایمن شود. و رسول - علیه السلام - گفت: کودکان را بگوی «۱» تا چون بخوانند خفتن، اینکه سورت بخوانند تا هیچ چیز ایشان را تعرّض نکند. و عبد الله عباس گفت: در قرآن هیچ سورت نیست که شیطان دشمنتر دارد و از او بهتر به خشم آید که اینکه سورت، برای آن که اینکه سورت براءت است از شرک «۲».

[سورة الكافرون (۱۰۹): آیات ۱ تا ۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ (۱) لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ (۲) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (۳) وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ (۴) وَلَا

أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (۵) لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينِي (۶)

[ترجمه]

بگو (۳) ای ناگرویدگان. من نپرستم آنچه شما می پرستی (۴). و نه نیز شما پرستی (۵) آنچه من پرستم. آنچه شما پرستی من نپرستم (۶). و نه شما پرستی (۷) آنچه من پرستم. شما راست دینتان و مرا دین من. مفسران گفتند: اینکه سورت در جماعتی از قریش آمد، از ایشان حارث بن قیس السهمی و العاص بن وائل و الولید بن المغیره و الأسود بن یغوث (۸) و الأسود بن المطلب و امیه بن خلف، رسول را گفتند: با ما موافقتی کن تا با تو موافقتی کنیم. بعضی (۹) دین و طریقت ما را اتباع کن تا ما بعضی دین تو را متابعت کنیم. یک سال خدایان ما را عبادت کن تا ما یک سال خدای تو را عبادت کنیم، اگر دین -----

----- (۱). آد، گا: بگوئید. (۲). آج صدق رسول الله صلی الله علیه و آله. (۳). آج ای محمّد. (۴-۵). آج: پرستید.

(۶). آج: و نه من پرستنده‌ام آنچه پرستید شما. (۷). آج: پرستنده‌اید. (۸). آج: الاسود بن عبد الیغوث. [.....] (۹). آج: تو بعضی.

صفحه ۴۳۵ ما به باشد تو بی نصیب نباشی از آن خیر، و اگر دین تو بهتر باشد، ما بی نصیب نباشیم از آن خیر. رسول- علیه السلام- گفت: و نه یک ساعت. گفتند: اینکه بتان ما را یک بار سلام کن تا ما به تو ایمان [۱۹۴-] آریم و دین تو بگیریم و خدای تو را پرستیم. رسول- علیه السلام- گفت: من هیچ کار نکنم بی فرمان خدای. جبریل آمد و اینکه سورت آورد و رسول را خبر داد که ایشان آنچه می گویند دروغ می گویند، و غرض ایشان آن است تا تو را مدّس کنند و معلوم (۱) ایشان آن است که هرگز اختیار ایمان نکنند و بر کفر میرند. رسول- علیه السلام- اینکه سورت بر ایشان خواند و طمع ایشان از موافقت خود منقطع کرد. چون آیس شدند، در آن گرفتند که رسول- علیه السلام- ایذا می کردند و می رنجانیدند. امّا وجه تکرار در اینکه سورت، در او سه قول گفتند (۲): یکی آن که تکرار برای تأکید نوعی است از انواع و فنی از فنون کلام عرب، برای آن که ایشان چنان که حذف می کنند و اختصار برای تخفیف، نیز تکرار می کنند برای تأکید. و اشعاری که در اینکه معنی آمده است و در اینکه کتاب برفت چند جای، من قولهم: م نعمه عندی لکم کم کم و کم و قول الاخر: هلا سألت جموع کنده یوم ولوا این اینا و مانند اینکه بسیار است و در جای خود رفته است در سوره الرحمن و دگر جای، جز آن است که چون حمل توان کردن بر فایده مستقل (۳) بر تأکید حمل نباید کردن (۴). وجهی دگر آن است که لفظ أفعال صالح باشد حال را و استقبال را، [گفت] (۵): لا أعبد ما تعبدون فی الحال، و لا أنتم كذلك تعبدون ما أعبد فی الحال، ----- (۱). آج، آد، گا از. (۲). آج: می گفتند. (۳).

کا: مستقبل. (۴). آج بر او. (۵). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به کا، آد، افزوده شد.

صفحه ۴۳۶ گفت (۱): من در حال نپرستم آن را که شما پرستی (۲) و [نه نیز شما پرستید] (۳) مرا (۴) در حال. آنگه برای [نفی] (۵) استقبال کلام از سرگرفت، گفت: و لا أنا عابد ما عبّدتم، و نه من پرستم آن معبود را که شما پرستی (۶) در مستقبل ایام، و نه نیز شما [۱۹۴-پ] معبود مرا پرستی (۷) در مستقبل. و بر اینکه وجه در کلام تکرار نباشد، و اینکه وجهی است نیکو. و اینکه وجه حکایت کرده‌اند از ابو العباس ثعلب. و جواب سه‌ام (۸) از آیت آن است که اختلاف معنی مستفاد است از «ما»، برای آن که «ما» در آیات اول موصوله است، یعنی لا أعبد معبودکم و لا أنتم تعبدون معبودی. و در آیات دیگر «ما» مصدری است. و لا أنا عابد عبادتکم، ای مثل عبادتکم، گفت: عبادت من چون عبادت شما نباشد، چه عبادت من بر وجه قربت و شکر نعمت باشد، و عبادت شما بر وجه متابعت پدران، اقتدا باشد به ایشان بر سبیل تقلید. پس عبادت ما مختلف است از اینکه وجه، و «ما» مصدری (۹) در کلام عرب معروف و مشهور است و در قرآن و اشعار بسیار آمده است، منها قوله: وَ ضَاقَتْ عَلَیْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحَّبَتْ (۱۰)، ای برحبه‌ها، و قوله: وَ السَّمَاءِ وَ مَا بَنَاهَا، وَ الْأَرْضِ وَ مَا طَحَاهَا، وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا (۱۱)، و طحوها (۱۲) و تسويتها، و قال الشاعر: یا رتع سلامه بالمنعتی بخیف سلع جادک الوابل (۱۳) ----- (۱). آج: گفت. (۲-۶-۷). آج و دیگر نسخه بدلها:

پرستید. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۴). آج: معبودی را. (۵). اساس: کلمه زیر وصالی رفته است، با توجه به کا، آد افزوده شد. (۸). آج، کا، آد، گا: سیوم. (۹). آج است. (۱۰). سوره توبه (۹) آیه ۲۵، اصل آیه چنین است: (و ضاقت علیکم الارض رحبت): نیز چنین است در همین سوره (۹) آیه ۱۱۸: إِذَا ضَاقَتِ الْأَرْضُ بِمَا رَحَّبَتْ [.....] (۱۱). سوره شمس (۹۱) آیه ۵ تا ۷. (۱۲). آج: ای بناءها و طحوها؟ (۱۳). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلهای، چاپ شعرانی (۱۲/۱۹۳): الویل.

صفحه: ۴۳۷ ان تمس وحشیا «۱» فما قد تری و انت معمور بها آهل «۲» ای فرؤیتک معمورا اهلا. اگر گویند، چه معنی دارد اینکه که گفت لکم دینکم ولی دین، و ظاهر او اقتضای آن می کند که ایشان را رخصت داده است و اباحت کرده اصرار بر کفر! گوئیم از اینکه سه جواب است: یکی صورت کلام، صورت اباحت است و معنی نهی و تهدید، چنان که گفت: اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ «۳». و جواب دوم آن که بدین جزای دین خواست، ای لکم جزاء دینکم [۱۹۵-] ولی جزاء دینی، علی حذف المضاف و اقامه المضاف إليه مقامه و جواب سه ام «۴» از او آن است که دین خود جزاست، که دین در کلام عرب به معنی جزا آمده است فی قولهم: کما تدین تدان، ای کما تجزی تجزی، ای لکم جزا و کم ولی جزائی، جزای شما را خواهد بودن، و جزای من مرا. و بر اینکه تأویل آیت محکم باشد، منسوخ نبود به آیت السیف، برای آن که جمع می توان کردن میان او و میان آیت سیف. -----

----- (۱). کا، آد، گا: وحشا. (۲). کذا: اساس، آج و دیگر نسخه بدلهای: اهل. (۳). سوره فصلت (۴۱) آیه ۴۰. (۴).

آج، کا: سیوم.

صفحه: ۴۳۸

سوره النصر

«۱» اینکه سورت مکی است بلا-خلاف، و سه آیت است و شانزده کلمت و هفتاد و هفت حرف است. و روایت است از ابی کعب که رسول- علیه السلام- گفت: هر که او سوره الفتح بخواند، همچنان باشد که با محمد مصطفی- صلی الله علیه و آله- حاضر بوده روز فتح مکه «۲».

[سوره النصر (۱۱۰): آیات ۱ تا ۳]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (۱) وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا (۲) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا (۳)

[ترجمه]

چون بیاید یاری خدای و گشادن مکه. و بینی مردمان را که می آیند «۳» در دین خدای گروه گروه. تسبیح کن به ستایش خدایت و آمرزش خواه از او که او توبه پذیرنده است. حق تعالی اینکه سورت در فتح مکه فرستاد. در خیر است که: رسول -----

----- (۱). آج، کا: سوره الفتح. (۲). آج و الحمد لله رب العالمین. (۳). آج: در می روند.

صفحه: ۴۳۹ - علیه السلام- چون اینکه سورت آمد بگریست و گفت: نعتی الی نفسی، خبر مرگ من با من دادند. گفتند: برای آن گفت که او را خبر داده بودند که چون مکه بگشایند برای تو، آخر [۱۹۵-پ] عهد تو باشد. و گفتند: برای آن که دانست که

هر کاری که به نهایت رسد، برسد» (۱) و وقت زوال بود آن را، چنان که شاعر گفت: «اذا تم امر دنا نقصه توقع زوالا- اذا قیل تم- و شاعر پارسیان گفت: «یمانہ چون پر شود بگرداند سر» (۲) اما قصه فتح مکه چنان که محمد بن اسحق و علمای سیر روایت کردند، آن بود که: چون رسول- علیه السلام- عام الحدیبه صلح کرد با قریش، شرط اینکه بود میان ایشان که هر که خواهد که در عهد رسول باشد، ایشان را بر او اعراض» (۳) نبود، و هر که خواهد در عهد قریش شود، رسول او را تعرض نرساند. بنو بکر در عهد قریش رفتند و بنو خزاعه در عهد رسول آمدند برای شری قدیم که میان ایشان بود. و بنو بکر بر خزاعه خونی چند دعوی می کردند که در جاهلیت رفته بود. چون در عهد قریش شدند، خویشتن را به ایشان مستظهر می دیدند، طلب فرصت می کردند تا به بنی خزاعه کیدی کنند و وقعتی، و قریش یاری می دادند ایشان را به نفس و سلاح و کراع. شبی بنو بکر بیامدند به قوت قریش و شیخون آوردند بر خزاعه و کارزار کردند و مردی از بنو خزاعه کشته شد، و اینکه بیرون از حرم بود. بنو خزاعه تن با حرم دادند، و از جمله قریش آنان که به نصرت بنی بکر آمده بودند صفوان بن امیه بود و عکرمه ابو جهل و سهیل بن عمرو با اتباع خود. چون به حرم رسیدند، نوفل را گفتند: چاره چیست! ما به زمین حرم در آمدیم و حرمت حرم هتک نتوان کردن. نوفل گفت: بروی» (۴) و ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بگرداندش. (۳). آج، کا، آد، گا: اعتراض. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: بروید. [.....]

صفحه : ۴۴۰ [۱۹۶- ر] کینه خود بتوزی» (۱) که ما در حرم بتر از اینکه کارها می کنیم از دزدی و فساد. بنو خزاعه چون در مکه آمدند، پناه با سرای بدیل و رقاء دادند، و او سید قوم بود- و او از پدران مصنف اینک کتاب است. او بیرون آمد و گفت: یا قوم؟ اینکه آن عهد است که با محمد کرده ای» (۲)؟ هنوز چه مدت گذشت که عهد تباه کردی» (۳) و حرمت حرم برداشتی» (۴)، و اگر نه آنستی که من حرمت حرم بیشتر از آن دارم و دانم بدانستنی» (۵) که تیغها نصیب خود چون گرفتی» (۶) و حالی مردی به جانب مدینه گسیل کرد» (۷) تا رسول را خبر دهد، نام او عمرو بن سالم الخزاعی- او به مدینه آمد، و چون در آمد در مسجد رسول شد و رسول- علیه السلام- با صحابه نشسته بود، و اینکه بیتها آغاز کرد: لا هم انی ناشد محمدا و اینکه بیتها در سورة التوبة رفته است. چون به اینکه بیتها رسید» (۸): هم بیتونا بالوتیر هجیدا فقتلونا رگعا و سجدا سبب فتح مکه اینک بود. چون رسول اینک بیت بشنید، گفت: یا عمرو بن سالم، هیچ اندیشه مدار که من از ورای کینه شمام. و نصرت خدای در پیش من است. و در اینکه حال که رسول- علیه السلام- اینک می گفت، ابری بر آمد، رسول- علیه السلام- گفت: اینکه ابر به نصرت بنی کعب باران خواهد داد، و آن» (۹) رهطی بودند از بنی خزاعه. آنکه بدیل بن ورقاء برخاست با جماعتی بسیار از خزاعه و روی به مدینه نهادند به شکایت قریش و نقض ایشان عهد رسول را. به مدینه در آمد» (۱۰) و رسول ----- (۱). آج: بتوزید، کا، آد، گا: بوزید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: کرده اید. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: کردید. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: برداشتید. (۵). کذا: در اساس، کا، آج: دانستن، آد، گا: بدانستید. (۶). آج: گرفتن، کا، آد، گا: گرفتید. (۷). آج: گسی کرد. (۸). آج فنقضوا میثاقک المؤکدا. (۹). آد، گا: و ایشان. (۱۰). آج: در آمدند.

صفحه : ۴۴۱ را اینکه حال بگفت» (۱). رسول او را اکرام کرد و دل خوشی داد و گفت: باز گرد که من بر اثر می آیم و اینکه انتقام مرا می باید کشیدن، و قریش پیشمان شدند» (۲) بر آن که کردند و بترسیدند [پ] از آن حال، ابو سفیان را گفتند: تو را بیاید رفتن و با محمد عهد تازه کردن و در مدت زیادت خواستن. ابو سفیان از مکه بیرون آمد. رسول- علیه السلام- گفت: پنداری در آن می نگرم که ابو سفیان از اینکه در در آید و خواهد تا عهد تازه کند. ابو سفیان در راه بدیل بن ورقاء را دید با رهط خزاعه، گفت: از کجا می آیی» (۳)، گفتند: از بعضی جایها که شتر» (۴) ما آن جاست. برفتم» (۵) تا مطالعه ای کنم آن را، او را نگفت که ما به مدینه بودیم. ابو سفیان را وهم آمد که او به مدینه بوده است با آنان که با او بودند، گفت: بدیل به مدینه بوده است و استعداد شکایت ما رفته است و او از ما پویشید، و اگر خواهی» (۶) تا به تحقیق اینکه بدانی» (۷)، بر پی شتران» (۸) ایشان بروی» (۹) تا بع» (۱۰)

بیفکنند، بشکنی (۱۱) اگر در او استخوان خرما باشد لابد از مدینه می آیند که مدنیان شتر را استخوان خرما دهند. برفتند و بعد (۱۲) بدیدند در او استخوان خرما بود. بدانستند که او بنزدیک محمد بوده است. ابو سفیان برفت تا به مدینه رسید. در مسجد آمد و با رسول بسیار سخن بگفت. رسول - علیه السلام - سر به او برداشت و یک کلمت را جواب نداد. برخاست و بنزدیک ابو بکر آمد و گفت: برای من با محمد سخنی گو. گفت: ----- (۱). آج: بگفتند. (۲). آج: شده بودند. (۳). آد، گآ: می آید. (۴). کا، آد، گآ: شتران. [.....]. (۵). آج: برفتم. (۶). آج و دیگر بدلها: خواهی. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید. (۸). آج: اشتران. (۹). آج و دیگر نسخه بدلها: بروید. (۱۰-۱۲). آج: بعره. (۱۱). بشکنی / بشکنید.

صفحه : ۴۴۲ نتوانم گفتن. بنزدیک عمر رفت، هیچ اجابت ندید. بنزدیک علی آمد (۱) - و او در حجره فاطمه بود و حسن علی کوچک (۲) بود - پیش ایشان نشسته بود - او را گفت: یا بن ابی طالب؟ چه رای بینی مرا! گفت: رای (۳) نمی بینم که تو را سود دارد. گفت: یا دختر محمد؟ اینکه فرزندات را بگو تا ما را حمایتی کند و اینکه فخر تا قیامت بود بماند. گفت: یا هذا؟ پسر من کودک است، و خود در جهان که باشد [۱۹۷-ر] که بر پیغامبر خدای حمایت کند؟ باز علی را گفت: رای چیست! گفت: من هیچ چیز نمی دانم (۴) جز آن که تو سید بنی کنانه‌ای، برخیز (۵) و در مسجد رسول رو و بگو که (۶) من حمایت می کنم. اگر رسول اجابت کند (۷) مراد تو است، و اگر نکند جز اینکه رای نیست. او بیامد و در مسجد اینکه بگفت. رسول - علیه السلام - با او التفات نکرد. او بیامد تا دخترش ام حبیبه را که زن رسول بود ببیند. چون در آن جا شد، خواست تا پای بر جامه رسول نهد، ام حبیبه بجست و جامه در نوردید. ابو سفیان گفت: یا بئیه؟ نمی شاید تو را که من پای بر جامه تو نهم! گفت: آن جای رسول است و تو مشرکی و مشرک پلید باشد، و من روا ندارم که تو پای بر جامه رسول نهی. او برون (۸) رفت و به مکه شد. گفتند: چه کردی! قصه باز گفت. گفتند: پس محمد اجابت کرد! گفت: لا و الله. گفتند: پس علی بر تو خندیده است؟ گفت: رای جز اینکه نبود، و هیچ تدبیر و چاره جز اینکه نبود. آنگه رسول - علیه السلام - صحابه را گفت: زنهار نباید تا احوال ما کس داند تا ما ناگاه به در مکه فرود آییم که من از خدای در خواسته‌ام تا خبر من بر مکیان پوشیده دارد. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: علی علیه السلام آمد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: کودک. (۳). آج: رای. (۴). آد، گآ: هیچ رای نمی بینم. (۵). کا، آد، گآ: برخیزی. (۶). آد، گآ: بگویی که. (۷). آد، کا، گآ: اجازت دهد. [.....]. (۸). کا، آد، گآ: بیرون.

صفحه : ۴۴۳ در آن میان حاطب ابن (۱) بلتعه نامه‌ای نوشت بر دست زنی سیاه و به مکه فرستاد تا مکیان را خبر کند از عزم رسول، جبریل بیامد و خبر داد رسول را. رسول - علیه السلام - علی را و زبیر را بفرستاد تا نامه از او بستند، و اینکه حدیث به شرح رفته است در سوره الممتحنه. و حاطب از آن [۱۹۷-پ] عذر خواست (۲) و رسول او را عفو کرد. و رسول - علیه السلام - از مدینه بیرون آمد، دهم ماه رمضان سال هشتم از هجرت. و مردی را بر (۳) مدینه خلیفه کرد از بنی غفار - نام او کلثوم بن الحصین. چون به کدید رسید (۴) میان عسفان و امج روزه بگشاد. از آن جا به مکه الظهران آمد با ده هزار مرد از مهاجر و انصار، هیچ کس از یاران باز ایستاده (۵) نبود از رسول در راه ابو سفیان بن الحارث بن عبد المطلب را (۶) دید و عبد الله بن امیه بن المغیره. چون آن بدیدند، بترسیدند و دانستند که اهل مکه را طاقت اینکه لشکر نباشد. خواستند تا در نزدیک رسول آیند. رسول - علیه السلام - بار نداد ایشان را و گفت: نخواهم تا ایشان را بینم از آن جفاها که از ایشان دیده‌ام. ام سلمه گفت: یا رسول الله؟ یکی پسر عم است و یکی پسر عمه (۷)، اگر دستور باشی (۸) تا در آیند و از تو امانی می جویند! گفت: نخواهم تا ایشان را بینم. و ابو سفیان بن الحارث پسرکی خرد (۹) با خود داشت، گفت: به خدای که اگر محمد مرا به خود راه ندهد، دست اینکه پسرک گیرم و در اینکه بیابان بروم تا از گرسنگی و تشنگی هر دو بمیریم. رسول - علیه السلام - چون اینکه بشنید، رحمت آمد او را، دستوری داد تا در آمدند و اسلام آوردند. ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: ابی. (۲). کا، آد، گآ و استغفار کرد. (۳). کا، آد، گآ: در. (۴). آج: رسیدند. (۵). آج: نایستادند. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، چاپ شعرانی (۱۹۷/۱۲): رسول را.

(۷). اساس: عم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد. (۸). آج: دستور باشد، آد، گا: دستوری باشد. (۹). آج: خورد.

صفحه: ۴۴۴ و خبر رسول- علیه السلام- بر قریش پوشیده بود، هیچ خبر نمی‌داشتند از آمدن او و سخت خایف بودند. ابو سفیان بن حرب و حکیم بن حزام و بدیل بن ورقاء از مکه بیرون آمده بودند تا هیچ کس را ببینند^(۱) از او خبری پرسند. عباس بن عبد المطلب گفت [۱۹۸-]: من اندیشه کردم که اگر رسول- علیه السلام- بر اینکه هیأت ناگاه در مکه رود، از «۲» قریش کس بنماند. گفت: «۳» استر «۴» رسول بر نشستم و می‌راندم- و شب بود- گفتم باشد که کسی را بینم تا خبری باز دهم تا بیایند و از رسول امانی بخواهند؟ و اینکه سه مرد که از مکه بیامده بودند، بر بلندی شدند. آتشی عظیم دیدند، گفتند: اینکه چه آتش است! بدیل گفت: اینکه آتش بنی خزاعه است. گفتند: بیش از آن است، و بدیل را گمان می‌بود که رسول است و پوشیده می‌داشت. عباس گفت: به ایشان رسیدم در شبی تاریک، و ایشان با یکدیگر حدیث می‌کردند. آواز ایشان بشناختم، گفتم: یا ابا سفیان توای «۵»! گفت: یا ابا الفضل توای «۶»! گفتم: آری. گفت: چه خبر داری! گفتم: رسول خدای است «۷» با ده هزار مرد که شما را با آن طاقت نباشد. گفت: پس رای چیست! گفتم: بر پس اینکه استر «۸» نشین تا برای تو امانی خواهم از رسول- علیه السلام. گفت: او را در لشکر آوردم، به هر آتشی که بگذشت، می‌گفتند: عم رسول الله- علیه السلام- علی بغله رسول الله. بردم او را تا به در خیمه رسول- علیه السلام- او را بنشاندم، و من در رفتم و گفتم: یا رسول الله؟ ابو سفیان از در تو در آمده است اسیر وار، و من در حق او شفاعت می‌کنم، اگر او را به من ----- (۱). آج: تا کسی را ببیند که. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: اثر. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها بر. (۴). آج: شتر. [.....] (۵-۶). آج، آد، گا: تویی. (۷). کا، آد، گا: رسول خدا می‌آید. (۸). آج: تن شتر من.

صفحه: ۴۴۵ بخشی و امان دهی او را؟ گفت: برو تا فردا پیش من آری «۱». گفت: بر دگر روز او را پیش رسول بردم. او در آمد. رسول گفت او را: ویحک یا با سفیان؟ وقت نیامد که بگویی: لا إله إلا الله؟ ابو سفیان گفت: پدرم [۱۹۸-پ] و مادرم و تن و جانم فدای تو باد که بس حلیم و کریم و رحم پیوندی. من بدانستم که جز خدا خدایی نیست، که اگر بودی به فریاد ما «۲» رسیدی در اینکه حال. گفت: وقت نیست که گوای «۳» دهی که من رسول خدایم! گفت: تن و جان من فدای تو باد، چه حلیم و کریمی و رحم پیوند. مرا در اینکه حدیث دو ماه مهلت ده. گفت: چهار ماه مهلت دادم تو را. عباس گفت، من گفتم: و ویحک یا با سفیان، ایمان آر و گوای «۴» حق بگو. گفت: در مهلتم. آنکه رسول گفت: ببر او را و بر گذرگاه لشکر بدار تا مردم او را ببینند و بدانند که او را امان است. گفتم: یا رسول الله؟ تو دانی که او مردی است که فخر دوست دارد، طمع تشریفی می‌دارد بیش از اینکه. گفت: برو بگو که من می‌گویم که هر که در سرای او رود ایمن است، و هر که در مسجد الحرام رود ایمن است، و هر که در خانه خود رود و در ببندد ایمن است. عباس گفت: او را ببردم و در رهی «۵» تنگ بداشتم تا گروه گروه لشکر بر او می‌گذشت و او می‌گفت: اینان کیستند! من می‌گفتم: بنو فلان و بنو فلان، تا آنکه که رایت رسول پیدا شد و سواد اعظم و کتیبه خضرا. گفت: اینان که‌اند! گفتم: رسول خدای است با جماعت مهاجر و انصار. گفت: یا عباس؟ ملکی عظیم بیافت پسر برادرت. گفتم: ویحک؟ اینکه نبوت است. آنکه گفتم: برو و قومت را خبر ده. او برفت و در مسجد الحرام آمد و آواز داد و گفت: یا معشر قریش؟ محمّد اینکه جا رسید با لشکری که هیچ کس قوت ایشان ندارد. گفتند: پس ما را ----- (۱). کا، آد، گا: فردا او را پیش من آور. (۲). آج: من. (۳-۴). آج و دیگر نسخه بدلها: گواهی. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: راهی.

صفحه: ۴۴۶ تدبیر چیست! گفت: چنین. گفت که: هر که در سرای من شود [۱۹۹-] ایمن است. گفتند: سرای تو که در او شود! گفت، گفته است که: هر که در مسجد الحرام شود ایمن است، و هر که در سرای خود شود ایمن است. آنکه گفت: حکیم بن حزام و بدیل بن ورقاء بیامدند و اسلام آوردند و بیعت کردند. رسول- علیه السلام- ایشان را بفرستاد تا مردم را دعوت کنند و با اسلام خوانند و بگویند که: هر که به اعلی مکه در سرای ابو سفیان شود ایمن است، و در زیر مکه در سرای حکیم بن حزام، و در

میان مکه در مسجد الحرام. ایشان برفتند و مردم را اینکه بگفتند. آنکه رسول- علیه السلام- رایت به سعد عباده انصاری داد- و او رئیس انصاریان بود- تا در مکه برد. او رایت بستد و می‌برد و می‌گفت: اليوم یوم الملحمة، اليوم تسی الحرمة. عباس بشنید، بیامد و رسول را بگفت، و گفت: یا رسول الله؟ ترسم که امروز سعد را بر قریش صولتی و اثری باشد که عار آن بر ما بماند. رسول- علیه السلام- علی را گفت: برو و رایت از او بستان و در مکه بر. او بیامد و رایت بگرفت و در مکه برد. چون به در سرای پدر رسید، امّ هانی در او بود. او را گفتند: جماعتی کافران به حمایت امّ هانی شده‌اند. او ترک بر سر داشت و روی پوشیده بود، آواز داد: ای اهل اینکه سرای؟ بیرون کنی! «۱» اینکه دشمنان خدای را از اینکه جا. امّ هانی بیرون آمد و او را نشناخت. گفت: یا جوانمرد؟ دختر عم رسولم و خواهر علی ابو طالبم، مرا حرمتی بدار. او می‌گفت: بیرون کن اینان را از اینکه سرای. او گفت: و الله لاشکونک إلی رسول الله، به خدای که شکایت تو با رسول بگویم. او دست کرد و ترک از سر بر گرفت. امّ هانی در نگرید [۱۹۹-پ] علی را دید، بجست و بوسه بر ران و رکاب او می‌داد. آنکه گفت: یا علی؟ چه کنم که سوگند خوردم که شکایت تو با رسول بگویم! گفت: برو بگو که رسول ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: بیرون کنید.

صفحه: ۴۴۷ به اعلی الوادی فرود آمده است. گفت: بیامدم. رسول- علیه السلام- در خیمه بود غسل می‌کرد تا در مکه آید گفتیم: یا رسول الله؟ ما ذا لقینا اليوم من علی، چه دیدیم ما امروز از علی. فاطمه گفت: یا امّ هانی شرم نداری بیامده‌ای شکایت علی می‌کنی برای آن که او دشمنان خدای بترساند؟ رسول- علیه السلام- بخندید و گفت: یا امّ هانی؟ آنان که در سرای تواند و در حمایت تواند، در امان و حمایت منند لمکانک من علی، برای آن که تو خواهر علی. و رسول- علیه السلام- گفته بود: هیچ کس را مکشی! «۱» و با کس قتال مکنی! «۲»، الا با آن که با شما قتال کند. جماعتی قریش در أسفل مکه مجتمع بودند با بنی بکر. خالد ولید به ایشان رسید با لشکری، قتال کردند. مسلمانان را خدای تعالی ظفر داد، و از مشرکان جماعتی کشته شدند، دوازده یا سیزده مرد را و یک دو مرد مسلمان را بکشتند. محمد بن اسحق گفت که: حماس بن قیس بن خالد، یکی از جمله بنی بکر در خانه رفت و سلاح بر گرفت و ساز قتال می‌کرد. زنی عاقل «۳» داشت. زن او را گفت: کجا می‌روی! گفت: به قتال محمد و اصحاب او. گفت: نه همانا تو و امثال تو قوت او داری «۴»؟ گفت: برو که من آیم و تو را از ایشان خادمی «۵» آرم که تو را خدمت کند، آنکه گفت: ان یقبلوا اليوم «۶» فما لی علیه هذا سلاح کامل و الله [۲۰۰۲-ر] ذو غرارین سریع السلّة -----

----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: مکشید. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: مکنید. (۳). آج: عاقله. (۴). کا، آد، گا: همانا تو و امثال تو قوت او نداری. (۵). کا، آد، گا: خادمه‌ای. (۶). آج: نقتل اليوم، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد، چاپ شعرانی (۱۲/۱۹۹): تفلوا اليوم، نیز کلمه به صورت «ان یقتلوا اليوم» هم خوانده می‌شود. [.....]

صفحه: ۴۴۸ آنکه حاضر آمد با صفوان و سهیل و عکرمة. چون ایشان به هزیمت برفتند، او نیز به هزیمت برفت و در خانه گریخت و در بیست. زن گفت: کجاست آنچه گفتی «۱»! مرد گفت: انک لو شهدت یوم الخندمة اذ فرّ صفوان و فرّ عکرمة ابو یزید قائم کالموتمة و استقبلتهم بالیوف المسلمة یقطعن کل ساعد و جمجمة ضربا فلا تسمع الا غمغمة لهم نهیت خلفنا و همهمة لم تنطقی فی القوم ادنی کلمة و- رسول- علیه السلام- گفته بود که: کس را نکشند الا مقاتل را یا قاتل را یا جماعتی مستهزیان را و تنی چند را که مرتد شده بودند، منهم: عبد الله بن سعد بن ابی سرح. او به حمایت «۲» عثمان رفت. عثمان بیامد و او را بیاورد و در حق او شفاعت کرد. رسول- علیه السلام- سر در پیش افگند و آنکه گفت: کس نیست در میان شما که اینکه را بکشد! سعد معاذ گفت: یا رسول الله؟ چشم من در چشم تو بود تا اشارت کنی تا من او را بکشم. گفت: ندانی که پیغامبران خاینه‌ترین نباشند، و اشارت به چشم. و نیز فرموده بود تا: عبد الله بن خطل را بکشند که مرتد شده بود و از مدینه به مکه گریخته بود. به حمایت مشرکان، و نیز دو زن مغتیه را فرموده بود تا بکشند که به هجای رسول- علیه السلام- غنا کردند. و حویرث بن نقید «۳» را نیز گفته بود تا بکشند، او از جمله مؤذیان رسول بود. و مقیس بن ضبابه مردی انصاری را کشته بود و مرتد شده و عکرمة ابو جهل را نیز گفته بود، او به

یمن [۲۰۰-پ] گریخت و زنش امّ حکیم بنت الحارث بن هشام ایمان آورد و از رسول- علیه السلام- امان خواست برای او، و کس فرستاد و او باز آمد و اسلام آورد. او را ----- (۱). آج: آن که گفتی، کا، آد، گا: آن که می گفتی. (۲). آج: به خانه. (۳). اساس و دیگر نسخه بدلها: حویرث بن نفیل، با توجه به مآخذ خبری تصحیح شد.

صفحه: ۴۴۹ گفتند: سبب اسلام تو چه بود! گفت: چون به یمن رسیدم، خواستم که در دریا نشینم. کشتی پیش آوردند. مرد کشتی بان مرا گفت: اگر با خدای انباز می گویی در کشتی من منشین که اینکه کشتی است که جز موخیدان (۱) به کنار (۲) نبرد، و هر گه که مشرکی در اینکه کشتی نشیند، اینکه کشتی غرق شود و در بلا- افتد. من در کشتی نشستن رها کردم و باز آمدم و به رسول ایمان آوردم. و اما عبد الله بن خطل [را] (۳)، سعید بن حرث و ابو برزّه الأسلمی بکشتند، و مقیس بن ضبابه را نمیله بن عبد الله بکشت، خواهرش در مرثیه او گفت: لعمری لقد اخزی نمیله رهطه و فجّع اضیاف الشّناء بمقیس فلله عینا من رأی مثل مقیس إذا النفساء اصیبت لم تحزّس [اما آن دو] (۴) کنیزک (۵) یکی را بکشتند و یکی بگریخت. پس از آن برای او امان خواستند از رسول- علیه السلام- او را ایمن کرد و باز آمد و در عهد عمر خطاب او را اسپه در پای گرفت و بمرد به ابطح. و اما حویرث را علی بن ابی طالب بکشت. رسول- علیه السلام- در مکه آمد و بر در خانه کعبه بایستاد و گفت: لا اله الا الله وحده لا شریک له صدق وعده و نصر عبده و هزم الأحزاب وحده الا و هر مآثره و خونی و مالی که دعوی می کنند امروز در زیر قدم من است، الا سدانه کعبه [۲۰۱- ر] و سقایه الحاج، الا- و هر که بعمد کسی را بکشد در او دیت مغلظه لازم باز آید، از جمله آن چهل شتر آبست (۶) که بچه در شکم دارد. یا معشر قریش؟ خدای نخوت جاهلیت از سر شما ببرد. بدانی (۷) که مردم همه از آدم و حوآند، و خدای آدم را از خاک آفرید، آنگه اینکه آیت برخواند: ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها را. (۲).

آج: کناره. (۴-۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). کا، آد، گا مغنیه. (۶). آج و دیگر نسخه بدلها: آبستن. (۷). آج و دیگر نسخه بدلها: بدانید.

صفحه: ۴۵۰ یا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى (۱)- الایه. آنگه گفت: یا اهل مکه؟ شما را چه گمان است که من با شما کنم! گفتند: آنچه لایق کرم تو باشد. تو برادر مایی و پسر برادر مایی. رسول- علیه السلام- گفت: من امروز شما را آزاد بکردم، از آن روز اهل مکه را طلقاء خواندند. آنگه اهل مکه جمع شدند تا رسول را بیعت کنند، و رسول- علیه السلام- در زیر صفا بنشست و امیر المؤمنین علی- علیه السلام- در زیر او بنشست و مردم می آمدند و بیعت می کردند بر سمع و طاعت. چون مردان بیعت بکردند، زنان آمدند و بیعت کردند- چنان که ذکر آن برفت در سوره الممتحنه. و صفوان بن امیه بگریخت تا در دریا به جده رود. عمیر بن وهب در حق او شفاعت کرد. رسول- علیه السلام- او را امان داد و به وثیقه عمامه خود بفرستاد بدو. او باز آمد و ایمن نمی بود، آخر او را گفتند: محمّد از آن کریمتر و رحیمتر و حلیمتر است (۲). و (۳) عبد الله بن الزبیری به نجران گریخت، حسان (۴) در حق او یک بیت می گفت (۵)، بیشتر نه، و بیت اینکه است: لا- تعد من رجلا- احلک بغضه نجران فی عیش احدّ لثیم چون اینکه بیت به او رسید، برخاست و بیامد و ایمان آورد، اینکه بیتها بخواند (۶) [۲۰۱-پ]: یا رسول الملّیک انّ لسانی راتق ما فتقت اذ أنا بور اذ اباری الشّیطان فی سنن الغی و من مال میله مشبور آمن اللّحم و العظام لرّبی ثمّ نفسی (۷) الشّهید انت النذیر ----- (۱). سوره حجرات (۳۹) آیه ۱۳. (۲). آج بیامد. (۳). کا، آد، گا: اما. (۴). آد، گا: حسان بن ثابت. (۵). آج: بیت گفت، کا، آد، گا: یک بیت بگفت. [.....] (۶). آج، آد، گا: بیتها بگفت. (۷). کذا: در اساس، آج و دیگر نسخه بدلها، سیرت رسول الله (۲/۸۹۶)، قلبی.

صفحه: ۴۵۱ و اما هبیره المخزومی- آن جا بماند به نجران بر کفر، و امّ هانی زن او بود اسلام آورد و از او بریده شد چون از اسلام او خبر یافت، گفت: أ شاقکک هند ام اتاک سؤلها کذاک التوی اسبابها و انفتالها (۱) اینکه طرفی است از فتح مکه (۲). حق تعالی گفت: یاد کن ای محمّد چون نصرت و یاری خدای بیامد، و فتح معروف و مشهور که فتح مکه بود. و «لام» در او تعریف عهد

است. عرب چون فتح مکه بشنیدند، گفتند: چون محمد اهل حرم را منقاد کرد، و ایشان را از اصحاب الفیل نگاه داشتند، دلیل آن است که او حق است و صادق است. از اینکه پس کس طاقت او ندارد» (۳). می آمدند فوج فوج و ایمان می آوردند، فذلک قوله: وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا. عکرمه و مقاتل گفتند: مراد به «ناس» اهل یمن اند. عبد الله عباس گفت: چون اینکه سورت فرود آمد، رسول - علیه السلام - گفت: الله اکبر جاء نصر الله و الفتح و جاء أهل اليمن رقیقہ قلوبهم لئنه طاعتهم الايمان يمان و الحکمہ یمانیه. ابو عمیر روایت کرد، گفت: من همسایه جابر عبد الله انصاری بودم، در نزدیک او شدم. مرا پرسید از احوال مردمان. من می گفتم آنچه دیده و دانسته بودم از فرقت و اختلاف ایشان. او بگریست و گفت، از رسول - علیه السلام - شنیدم [۲۰۲-] که گفت: مردم در دین خدا آیند فوج فوج و از دین بیرون شوند فوج فوج. و گفتند: یکی از محبان (۴) در نزدیک معاویه شد. معاویه گفت: قرآن چیزی دانی! گفت: الكثير الطیب. گفت: بخوان تا بشنوم. گفت: -----

----- (۱). اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: انتقالها، با توجه به ضبط بیت در سیرت رسول الله (۸۹۸/۲) تصحیح شد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها آمدم با تفسیر، کا، آد، گا إذا جاء نصر الله و الفتح (۳). آد، گا بعد از آن. (۴). آج: محران مسخره، کا: بعضی از عقلای محانین، آد، گا: یکی از عقلای مجانین.

صفحه : ۴۵۲ «بسم الله الرحمن الرحيم، إذا جاء نصر الله و الفتح، و رأیت الناس یخرجون من دین الله أفواجا»، گفت «۱»: هی؟ خطا می خوانی، یدخلون (۲). گفت: کان ذلک فی عهد رسول الله، فأما الان فیخرجون. عبد الله عباس گفت «۳»: عمر خطاب مرا چه «۴» حرمت داشتی و با اهل بدر و پیران صحابه مرا مساوات کردی. او را گفتند: اینکه کودک را بیش از او پایه «۵» می نهی. او گفت: مرا سؤالی است از شما! گفتند: بگو. گفت: مرا بگویی «۶» که آن جا که خدای گفت در سوره الفتح: فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَ اسْتَغْفِرْهُ، برای فتح مکه چرا پیغامبر را استغفار بایست کردن! هر کسی چیزی می گفت نه بر قاعده. مرا گفت: چه گویی تو! گفتم: اینکه سورت به نعی رسول آمد «۷»، گفتند عمرت به آخر رسید، استغفار کن. گفت: دیدی «۸» که او به از شما داند. عبد الله عباس گفت: رسول - علیه السلام - اینکه سال فرمان یافت. قتاده و مقاتل گفتند: دو سال دیگر بماند «۹». عبد الله مسعود گفت: چون اینکه سورت آمد، رسول - علیه السلام - پس از آن بسیار گفتم: سبحانک اللهم و بحمدک اغفر لی انک انت التواب. عایشه گفت: رسول - علیه السلام - در آخر عمر اینکه کلمات بسیار می گفتم. من گفتم: یا رسول الله؟ اینکه کلمات بسیار می گویی. گفت: خدای فرمود مرا اینکه گفتن در سوره الفتح. ام سلمه گفت: پس از نزول اینکه سورت، رسول [۲۰۲- پ] علیه السلام - در هیچ حالت نبودی الا می گفتم: سبحانک اللهم و بحمدک استغفرک و اتوب إليك. ----- (۱). کا، آد، گا:

معاویه گفت. (۲). کا، آد، گا آمده است. (۳). کا، آد، گا که. (۴). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. (۵). آد، گا: بیش از پایه او. (۶). بگویی / بگوئید. (۷). کا، آد، گا: سورت خبر وفات رسول بود، او را. (۸). دیدی / دیدید. [.....] (۹). کا، آد، گا: بزیرت.

صفحه : ۴۵۳ روایت است که: چون اینکه سورت آمد و رسول برخواند، صحابه شادمانه شدند. عباس بگریست. گفتند: چرا می گری! گفت: برای آن که من شنیده‌ام که اینکه خبر مرگ رسول است. رسول گفت: راست می گوید. پس از آن رسول را کس خندان ندید. عبد الله عباس گفت: چون رسول - علیه السلام - از غزات حنین «۱» باز آمد و اینکه سورت فرود آمد. رسول - علیه السلام - به حجره فاطمه شد و گفت: یا علی یا فاطمه؟ اینکه سورت فرود آمد، و أنا اقول سبحان الله و بحمده و استغفر الله و أتوب إليه، آنکه گفت: یا علی: از پس من جهاد می باید کردن تو را. علی گفت: یا رسول الله با که! گفت: با اصحاب احداث که در دین برای خود سخن گویند، و در دین رای نیست، انما دین اوامر و نواهی است از خدای تعالی. آنکه گفت: اگر از پس من خلیفتی باشد، جز تو نبود برای آن که از تو سزاوارتر کس نیست به خلافت، برای خویشی و قرابت و مصاهرت و تزویج فاطمه [که] «۲» سیده زنان جهان است و علی الخصوص آن نعمت که پدرت را بود بر من در جاهلیت و اسلام، و همه رای من آن است که اینکه کار در تو و فرزندان تو باشد. اینکه خبر «۳» ثعالبی امام اصحاب الحدیث در تفسیرش بیاورده است به اسناد. -----

----- (۱). کا، آد، گا: خبیر. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). کا، آد،

گا: اینکه حدیث را.

صفحه : ۴۵۴)

سوره تبت

(۱) «اینکه سورت مکی است و پنج آیت است و بیست کلمت است و هفتاد و نه حرف است. و روایت است از ابو امامه از ابی کعب که رسول - علیه السلام - گفت [۲۰۳- ر]: هر که اینکه سورت بخواند، او مید» (۲) دارم که خدای تعالی روز قیامت جمع نکند میان او و بو لهب.

[سوره المسد (۱۱۱): آیات ۱ تا ۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ تَبَّتْ یَدَا اَبِی لَهَبٍ وَ تَبَّ (۱) مَا اَغْنٰی عَنْهُ مَالُهُ وَ مَا کَسَبَ (۲) سَیَصْلٰی نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ (۳) وَ اَمْرًا تُهَمَّ حَمَالَةً الحَطَبِ (۴) فِی جِیْدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ (۵)

[ترجمه]

زیانکار شد دستهای «۳» ابو لهب [و هلاک باد] «۴». و او نیز غنا نکرد از او مالش و آنچه اندوخت. ملازم شود با آتشی خداوند درفش «۵». و زنش بردارنده هیزم است. در گردن او رسنی باشد از لیف. ----- (۱). کا: سوره اللهب، گا: سوره المسد. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: امید. (۳). آج: هلاک باد دو دست. (۴). اساس: ندارد، با توجه به آج افزوده شد. (۵). آج: زبانه زنده.

صفحه : ۴۵۵ قوله: تَبَّتْ یَدَا اَبِی لَهَبٍ، مفسران گفتند: سبب نزول اینکه سورت آن بود که چون خدای تعالی اینکه آیت فرستاد: وَ اَنْذِرْ عَشِیْرَتَكَ الْاَقْرَبِیْنَ «۱»، رسول - علیه السلام - کس فرستاد و فرزندان عبد المطلب را بخواند. و گفتند: بر منبر آمد و گفت: یا صباحاه، به منزله مستغیثی. مردم بر او جمع شدند بسیار «۲»، گفتند: چه رسید تو را! گفت: یا بنی عبد المطلب، یا بنی عبد مناف، یا بنی هاشم، یا بنی فهر؟ اگر من گویم شما را که در زیر اینکه کوه لشکری فرود آمد بر شما، غارت خواهد کردن، مرا باور داری «۳»! گفتند: آری. گفت: من انذار می کنم شما را به عذابی سخت و آن عذاب دوزخ است. ابو لهب گفت: تبا لکم اذا دعوتمونی سائر الیوم، امروز همه روز «۴» برای اینکه خواندی «۵»؟ خدای تعالی ردّ بر او اینکه سورت فرستاد، گفت: «تباب» و خسار و هلاک و زیان او دستهای ابو لهب راست و او را. و اضافت تباب [۲۰۳- پ] با دست او برای آن کرد که تولمای فعل به آلت دست کنند، و مثله قوله: بِمَا قَدَّمْتَ یَدَاكَ «۶»، و گفتند: «ید» صله است و المعنی تب هو، تقول العرب: ید الدهر و ید الرزایا، قال الشاعر: لَمَّا اَكْبَتَ ید المنایا علیه نادى الا معجیر و قیل: اراد تبت ذات یده، أى ماله و ملكه، یقال: فلان قلیل ذات الید، أى قلیل المال علی حذف المضاف و اقامة المضاف إلیه مقامه. و قول اول معتمد است لموافقۀ الظاهر. و «تباب» خسار و خبیث و هلاک باشد، تقول العرب: تبا له، قال الشاعر فی مخذول خذله اصحابه: لقد خلّوك و انصدعوا فما عطفوا ولا رجعوا -----

(۱). سوره شعرا (۲۶) آیه ۲۱۴. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: بشتاب. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: باور دارید. (۴). آج و دیگر

نسخه بدلها مرا. (۵). خواندی / خواندیدی. [.....] (۶). سوره حج (۲۲) آیه ۱۰.

صفحه : ۴۵۶ و لم یوفوا بنذرهم فتبا للذی صنعوا و ابو لهب پسر عبد المطلب بود و نام «۱» عبد العزی بود، و گفتند: نام و کنیت او یکی بود. و گفتند: ابو لهب برای آن خواندند «۲» او را که روی چون درفش آتش می تافتی. و در قراءت عبد الله مسعود و ابی چنین است که: تبت ید ابی لهب و قد تب، چنان که لفظ اول بر سبیل دعا علیه باشد، و دوم خبر «۳»، چنان که گویند: غفر الله له و قد فعل، و چنان که گفت «۴»: و هذا دعاء لو سکت کفیته لآتی سألت الله فيه و قد فعل و جمله قراء «أبی لهب» خواندند به فتح «ها» مگر مکیان که ایشان «لهب» خواندند به سکون «ها». و در «ذات لهب» خلاف نکردند لموافقہ رءوس الآی [۲۰۴- ر]. عبد الله عباس گفت: چون خدای تعالی قلم بیافرید، وحی کرد به او که کاینات بنویس، فکتب فیما کتب: تبت ید ابی لهب، در جمله چیزها بنوشت که دستهای ابو لهب خایب و خاسر خواهد بودن. ما أغنی عنه ماله و ما کسب، گفت: غنا نکند مال او از او و اندوخته او از او و سود ندارد او را. عبد الله مسعود گفت: چون رسول- علیه السلام- ابو لهب را دعوت کرد و تهدید کرد به دوزخ، گفت: اگر چنان که تو می گویی و اینکه حدیث راست است، من خویشتن را از دوزخ به مال باز خرم، و خدای تعالی به اینکه آیت رد کرد بر او و گفت: مال از او هیچ غنا نکند. «ما» نفی است، و گفتند: استفهام است، چه غنا کند؟ یعنی نکند و معنی یکی باشد. گفتند: اینکه برای آن گفت که او مواشی بسیار داشت، و مال بنزدیک عرب مواشی باشد. -----

(۱). آج و دیگر نسخه بدلها او. (۲). کا، آد، گا: خواندندی. (۳). اساس خبر، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها زاید می نماید. (۴). آد، گا: متبئی گفت.

صفحه : ۴۵۷ و ما کسب، گفتند: مراد هم مال است، یعنی مال موروث و مکتسب. و گفتند: فرزندان خواست، و منه قوله- علیه السلام: ان اطیب ما اکل الرجل من کسبه و ان ولده من کسبه. اعمش خواند: و ما اکتسب در شاذ. و در خبر است که: یک روز پسران ابو لهب به خصومتی که ایشان را بود پیش عبد الله عباس آمدند و او در مسجد الحرام بود، با هم خصومت کردند و بر آویختند. یکی از ایشان بیوفتاد «۱» و بر عبد الله عباس آمد. او گفت: اخرجوا عنی الکسب الخیث، لقوله: و ما کسب. سیصلی ناراً ذات لهب، «سین» برای خلوص فعل است استقبال [را] «۲» گفت: ملازم شود و سوخته گردد به آتش «۳» خداوند درفش. و در شاذ ابو رجاء العطاردی خواند: «سیصلی» به ضم «یا» [۲۰۴- پ] علی الفعل المجهول، بتفساند او را و بسوزند به آتش. و أشهب خواند به ضم «یا» و فتح «صاد» و تشدید «لام» من التصلیة لقوله: وَ تَصْلِیةٌ جَحِیمٌ «۴». و امرأته، و زن او- ام جمیل «۵»، بنت حرب بن امیه بود خواهر ابو سفیان- و یک چشم بود. در اخبار هست که: چون عقیل بن ابی طالب بنزدیک معاویه رفت، میان ایشان مزاحات «۶» رفتی و عقیل به حاضر جوابی معروف بود. یک روز عقیل در پیش معاویه رفت، جماعتی حاضر بودند. معاویه با ایشان نگرید، گفت: هذا عقیل عمه أبو لهب. عقیل گفت: هذا معاویة عمته حمالة الحطب. یک روز دیگر عقیل را گفت: یا عقیل؟ این تری عمک ابا لهب فی النار! قال «۷»: اذا دخلت النار تراه عن يسار الداخل مفترشا عمتك حمالة الحطب، -----

— (۱). کا، آد، گا: بیفتاد. (۲). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: آتشی. (۴). سوره واقعه (۵۶) آیه ۹۴. (۵). کا، آد، گا: ام جمیله. (۶). کا، آد، گا: مزاحها. (۷). کا، آد، گا: عقیل گفت.

صفحه : ۴۵۸ فانظر ایهما اسوء حالا التاکح و المنکوح «۱». قوله «۲»: حمالة الحطب، گفتند «۳»: حقیقت است، او از حساست و دناست و همت به نفس خود برفتی و هیزم آوردی از دشت. خدای تعالی «۴» از او باز گفت و اینکه بر او لقبی شده بود. عبد الله عباس و مجاهد و قتاده گفتند: حمل حطب کنایت است از وشایت و نیمت و سخن چینی و نقل احادیث و ایقاع شرّ و وحشت میان مردم، و اینکه زنک را اینکه عادت بود، یقول العرب: فلان يحطب علی فلان اذا کان یسعی بینهم بالنمیمه، قال شاعرهم «۵»: من البیض لم تصطد علی ظهر لأمه و لم تمش بین الحیّ بالحطب الرطب یعنی لم تمش بالنمائم، و قال آخر: فلسنا کمن ترخی المقالة شطره بفرق العضاه الرطب و العبل الییس [۵۰۲- ر] ضحاک گفت: برای آنش «حمالة الحطب» خواند که «۶» عادت داشتی که خار و خاشاک

بیاوردی به شب و در رهگذر «۷» رسول افگندی. ربیع انس گفت: آن خار و خاشاک در زیر پای رسول از خَرّ و حریر نرمتر بودی. مرّة الهمدانی روایت کرد که او یک شب پشته‌ای از آن خار خنده «۸» در پشت داشت «۹»، به سنگی باز نهاد «۱۰» تا بیاساید. فریشته‌ای بیامد و او را بر آن خار می‌زد تا پاره پاره شد و بمرد. سعید جبیر گفت: حَمَالَةُ الحَطَبِ الخطایا، حَمَالُ گناهان بود، بیانہ قوله: وَ هُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ «۱۱»، یقال: فلان يحطب علی ظهره اذا اساء -----
 --- (۱). کا، آد، گا: ام المنکوح. (۲). کا، آد، گا: اما. [.....]. (۳). آد، گا: بعضی گفتند. (۴). کا، آد، گا: اینکه. (۵). کا، آد، گا: قال الشّاعر. (۶). کا، آد، گا: خواندند که. (۷). کا، آد، گا: راه گذر. (۸). آج و دیگر نسخه بدلها: خلیده. (۹). کا، آد، گا: مانده شد. (۱۰). آج: از تشنگی بار بنهاد. (۱۱). سوره انعام (۶) آیه ۳۱.

صفحه : ۴۵۹ و اثم. و برای اینکه گناه را «وزر» خوانند، و وزر ثقل باشد، و فلان حاطب قوم إذا کان جانیا «۱» علیهم و فلان محطوب علیه إذا کان مجتبیاً علیه. و عامّه قراء «حَمَالَةُ الحَطَبِ» خواندند به رفع، و آن را دو وجه است: یکی مبتدا و خبر، و یکی صفت و موصوف. و حسن بصری و ابن ابی یحیی «۲» و ابن محیص «۳» و الأعرج و عاصم خواندند: حَمَالَةُ الحَطَبِ، به نصب، و آن را دو وجه باشد: یکی حال، و یکی نصب علی الذم، کأنه قال اعنی حَمَالَةُ الحَطَبِ و اخصّیها، و مثله قوله: مَلْعُونین «۴». و «حطب» اسم جنس است و واحد او حطبه باشد. و بعضی اهل لغت گفتند: حطب، جمع حاطب است کحارس و حرس و راصد و رصد، یعنی او حمل کردی کسان را بر وشایت و نمیمت و اکثم بن صیفی پسران را وصیت کرد و گفت: إیاکم و النمیمه فانها نار محرقة. آنکه گفت: نَمَامٌ به یک ساعت آن بکند که ساحر به یک سال نکند، و قال الشّاعر [۲۰۵- پ]: انّ النمیمه نار و یک محرقة فعدّ عنها و حارب من تعاطاها پس گفتند: وجه تشبیه نیمه به هیزم اینکه است که به هیزم آتش فروزند و از نیمه عداوت افروخته شود. و وجهی دگر آن را گفتند که: هیزم آلت افروختن باشد و آتش را اثر در تفریق «۵» بود، همچنین [نمیت] «۶» سبب تفریق «۷» باشد، و قال بعضهم «۸»: انّ بنی الأدرم «۹» حَمَالُوا الحَطَبِ هم الوشاة فی الرضا و فی الغضب علیهم اللعنة تتری و الحرب «۱۰» -----
 ----- (۱). کا، آد، گا: خاینا. (۲). آج و دیگر نسخه بدلها: ابن ابی اسحق. (۳). آد: ابن محیصن. (۴). سوره احزاب (۳۳) آیه ۶۱. (۵-۷). آد، گا: تفرّق. [.....]. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۸). کا، آد، گا: قال الشّاعر. (۹). آج: بنی الادم. (۱۰). آد، گا: اللعنة حَمَالَةُ الحَطَبِ.

صفحه : ۴۶۰ قوله: فی جیدها، در گردن او «۱»، قال ذو الرّمّة: فعیناک عیناها و لونک لونها و جیدک الّا أنّها غیر عاطل حبل من مسد، در او خلاف کردند. عبد الله عیاس و عروة بن الزبیر گفتند: زنجیری آهنین باشد، طولش هفتاد گز باشد، در دهنش کنند و از زیرش بیرون آرند و باقی بر گردنش پیچند. سدّی گفت: اینکه زنجیری باشد از آهن که در دوزخ می‌آید و می‌شود، چنان که دلو و رسن در چاه شود و آید. مجاهد گفت: «مسد، اینکه آهن بود که در میان چرخ چاه باشد که آن را محور گویند، و اینکه قول عطا و عکرمة است. شعبی گفت و مقاتل: رسنی باشد از لیف، و آن رسنی بود که او به آن هیزم آوردی، خدای تعالی گلوی او به آن باز گرفت و هلاک کرد او را به آن، و در قیامت رسنی مانند آن در گردن او کنند و لکن از آتش. سعید مسیب گفت: قلاده‌ای گران مایه بر گردن داشت، گفت: اینکه در عداوت محمّد خرج خواهم کردن. ابن زید گفت: «مسد» رسنی باشد از پوست درختی که آن درخت به یمن روید. و «مسد» در کلام عرب هر رسنی باشد که محکم بتابند، اگر لیف باشد و اگر جز لیف بود «۲»، و [۲۰۶- ر] اشتقاق او از «مسد» است، و آن قتل و تافتن بود، و فلان ممسود الخلق إذا کان محکم الخلق، قال الرّاجز: و مسد امر من أیائق لیس بانیاب و لا حقائق اراد من جلدھا جمع اینق [و انیاب] «۳» جمع ناب و هی الناقه المسنّه [و حقائق] «۴» جمع حقّه و جمع «مسد» امساد بود، قال الشّاعر «۵»: تمشی «۶» فتضرب بابها من دوننا علفا «۷» صریف محالة الأمساد -----
 ----- (۱). آج باشد. (۲). کا، آد، گا: جز از لیف. (۳-۴). اساس، آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد، با توجه به سیاق عبارت و فحوای کلام آورده شد. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: قال الأعشى. (۶). کذا: در اساس و همه نسخه بدلها، تفسیر طبری: تمشی.

(۷). تفسیر طبری: غلقا.

صفحه : ۴۶۱ اصمعی گفت: چهار شاعر در قفای «۱» امامی نماز می کردند. نام او یحیی. او قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ «۲» بخواند، در ماند و ساعتی نیک توقف کرد. یکی از آن شاعران گفت: اکثر یحیی [غلطاً] «۳» فی قل هو الله احد دیگری گفت: قام طویلا ساکتا حتی اذا اعیاء سجد سهام «۴» گفت: یزحر فی محرابه زحیر حبلی للولد چهارم گفت: کائما لسانه «۵» شد لجل من مسد و در سورت «۶» دلیل است بر نبوت رسول - علیه السلام - برای آن که او خبر داد که: ایشان بر کفر بمیرند و به دوزخ شوند، و همچنان بود که او خبر داد، و اینکه نباشد الا از اعلام عالم الغیب «۷». ----- (۱). کا، آد، گا: از پس. (۲). سوره اخلاص (۱۱۲) آیه ۱. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج: سیوم. [.....]. (۵). آج: اسنانه. (۶). آد، گا: و سوره. (۷). آج، آد، گا: علم الغیوب، آد، گا و هو علیم بما فی القلوب.

صفحه : ۴۶۲)

سوره الإخلاق

(۱) «اینکه سورت مکی است و چهار آیت است و پانزده کلمت است و چهل و هفت حرف است. و روایت است از ابو الدرداء که رسول - علیه السلام - گفت: عاجز باشد یکی از شما که هر شب ثلثی «۲» قرآن بخواند! گفتند: یا رسول الله! که طاقت دارد؟ گفت: یک بار قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ بخواند، همچنان باشد که ثلثی «۳» قرآن بخواند «۴». جابر عبد الله انصاری روایت کرد که رسول - علیه السلام - گفت: هر که «۵» قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ بخواند، چون در خانه شود خدای تعالی درویشی از آن خانه و از آن [۲۰۶- پ]، [همسایگان دور کند. انس مالک روایت کرد که رسول - صلی الله علیه و آله - گفت: هر که او قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ بخواند یک بار خدا بر او برکت کند، و چون دو بار بخواند بر او و اهل بیت او برکت کند، و هر که او سه بار بخواند، بر او و در اهل بیت او و بر همسایه «۶» او برکت کند. و هر که دوازده بار بخواند، خدای تعالی برای او در بهشت دوازده کوشک بنا کند، و ----- (۱). آد: سوره الأحد. (۲-۳). آج و دیگر نسخه بدلها از. (۴). آج: بخوانده باشد. (۵). آد، گا او. (۶). آج: همسایگان.

صفحه : ۴۶۳ حفظه گویند: بیاید تا کوشکهای برادرمان ببینید «۱» اگر صد بار بخواند، خدای تعالی به کفارت گناه بیست و پنج ساله کند او را. اگر چهار صد بار بخواند، کفارت چهار صد ساله گناه بود او را جز خون به ناحق و مظالم «۲». اگر هزار بار بخواند، بنمیرد تا جای خود در بهشت نبیند، یا «۳» دیگری بیند و او را خبر دهد. سهل بن سعید «۴» روایت کرد که: مردی بنزدیک رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - آمد و شکایت درویشی کرد با او. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت چون در خانه شوی «۵» بر اهل خانه خود سلام کن، و اگر کسی نباشد «۶»، بر من صلوات فرست و قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ یک بار بخوان. مرد همچنان کرد، توانگر شد و روزی بر او فراخ شد تا با همسایگان خیر کرد. انس مالک گفت: ما با رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - به تبوک بودم، یک روز آفتاب بر آمد با نوری و ضیائی که هرگز چنان ندیدیم «۷» رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - جبریل را گفت: امروز چیست که آفتاب را اینکه همه همه شعاع است! و هیچ روز چنین نبود! گفت: بدان که معاویه بن معاویه اللیثی در مدینه فرمان یافته است، خدای تعالی هفتاد هزار فریشته را فرستاده «۸» تا بر او نماز کنند. رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - گفت: یا جبریل؟ او اینکه پایه به چه دریافت! گفت: به آن که قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ بسیار خواندی در آمدن و نشستن و برخاستن «۹» و در شب و روز، و لکن یا رسول الله؟ خواهی تا زمین در نوردم تا بر او نماز کنی! گفت: خواهم. پس رسول - صلی الله علیه و آله و سلم - برفت و بر او نماز کرد و باز آمد. ----- (۱). کا، آد، گا: ببینیم. (۲). آد، گا: مظلوم مردم. (۳). کا، آد، گا اگر نه. (۴). آج: سهل بن سعد. (۵). کا، آد، گا: روی. (۶). کا، آد، گا آن جا. [.....]. (۷). کا: ندیدم، آد، گا: ندیده بودم.

(۸). کا، آد، گا: فرستاده است. (۹). کا، آد، گا: در آمد و نشست و خاست.

صفحه : ۴۶۴ انس مالک روایت کرد که: در عهد رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- مردی بود که در نماز جز قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ نخواندی. رسول را بگفتند «۱» آن مرد را گفت: چرا چنین کنی! گفت: من اینکه سورت را دوست دارم «۲». گفت: دوستی تو اینکه سورت را تو را «۳» به بهشت برد. محمد بن المنکدر روایت کرد که رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ گفت: یک روز دو فریشته در هوا به یکدیگر رسیدند، یکی از آسمان هفتم «۴» می آمد و یکی از زیر هفتم زمین «۵» آن که از آسمان می آمد، گفت: امروز چندان عمل به آسمان بردم که هرگز نبرده ام. فریشته دگر گفت: آن چیست! گفت: مردی صد بار قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ بخواند «۶». گفت: خدای تعالی با او چه کرد! گفت: بیامرزد او را. ابو هریره روایت کرد که: یک روز رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ مردی را دید که یک بار قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ بخواند، گفت: وجبت، واجب شد. گفتند: یا رسول الله! چه واجب شد! گفت: بهشت واجب شد او را «۷». انس مالک روایت کرد که رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- گفت: هر که او یک بار قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ بخواند، خدای تعالی چندان ثواب دهد او را که هفتاد قطار شتر از یاقوت سرخ آفریده و روح در او دمیده و پر از نوشته‌ها کرده، تنکتر از موی زنگیان و باریکتر از تار مویی «۸». ابی کعب روایت کرد که: رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- را پرسیدند «۹» از ثواب قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ «۱۰» قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ ----- (۱). کا، آد، گا: خیر دادند. (۲). کا، آد، گا رسول- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- کا، آد، گا: دوستی اینکه سوره تو را. (۴). آج: ندارد. (۵). آج: از زمین. (۶). آد، کا، گا: بر خواند. (۷). آج: عبارت «ابویره روایت کرد ...» را ندارد. (۸). آد، گا: تار موی مردمان. (۹). آد، گا: پرسیدم. (۱۰). اساس: تا بدین جا افتادگی دارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۶۵ خواند «۱»، خدای تعالی از آسمان رحمت و خیر بر او بارد و سکینت فرو فرستد به او، و او را به رحمت بپوشد، و آواز او به مانند آواز نحل در زیر عرش افتد، از خدای هیچ چیز نخواهد و الا بدهد او را، و او را در حراست و حمایت خود گیرد «۲».

[سوره الإخلاق (۱۱۲): آیات ۱ تا ۴]

[اشاره]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ (۱) اللّٰهُ الصَّمَدُ (۲) لَمْ یَلِدْ وَ لَمْ یُولَدْ (۳) وَ لَمْ یَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (۴)

[ترجمه]

بگو اوست خدای یکی است. خدای پناه نیازمندان است. نژاد «۳» و نژادند «۴». و نبوده است او را هیچ کس همتا. ابی کعب گفت: سبب نزول اینکه سورت آن بود که مشرکان رسول را گفتند: انبنا لنا ربك، نسبت خدایت با ما بگو. خدای تعالی اینکه سورت بفرستاد. عبد الله عباس گفت: عامر بن الطفیل و أربد بن ربیعہ بنزدیک رسول آمدند و گفتند: ما را بگو تا با چه می خوانی! گفت: با خدای. گفتند: بگو ما را تا خدای تو از چیست! از زر است یا از سیم یا از روی یا از آهن! خدای تعالی اینکه سورت فرستاد و آتشی از آسمان بیامد و أربد را بسوخت و عامر بجست. در وقتی نیزه‌ای بر پهلوی او زدند و بر جای «۵» بمرد- و قصه ایشان در سوره الرعد رفته است. قتاده و ضحاک و مقاتل گفتند: جماعتی از احبار جهودان بنزدیک رسول ----- (۱). آج، آد، گا: بخواند، کا: بر خواند. [.....] (۲). آج صدق رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ- و الحمد لله رب العالمین. (۳). آج: کسی را نرایید. (۴). آج: و کسی نزاده. (۵). آج: در حال.

صفحه : ۴۶۶ آمدند و گفتند: یا محمد؟ ما را بگو تا خدای [۲۰۷-ر] تو چون است! ما لغت و صفات او در توریت خوانده‌ایم تا موافق آن هست یا نه! خدای تعالی اینکه سورت بفرستاد به جواب ایشان، قوله «۱»: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، بگو ای محمد اینکه کافران «۲» جاهلان را که خدای یکی است. در قراءت عبد الله مسعود هست: قل هو الله الواحد [و واحد و احد] «۳» یکی باشد به معنی. و اصل «أحد» «۴» وحد بوده است من الوحده و عرب «واو» را به همزه بدل کنند فی قولهم: و شاح و إشاح، و وكاف و إكاف، و اقتت و وقتت «۵». بعضی دگر گفتند: أحد بلیغتر است از واحد، و بعضی دگر گفتند: «واحد» اسم باشد و «أحد» صفت، و قول اول درست تر است و اختیار محققان، و أنشد ابن الأنباری شاهدها لذلك «۶»: رمته اناه من ربيعه عامر نوؤم الضحى فى ماتم اى ماتم يعنى وناه من الونيه و هى الفتور. بعضی دگر گفتند: اصل یکی است الا آن که در بعضی وجوه میان ایشان فرقی هست، و آن آن است که «واحد» در اثبات گویند و «أحد» در نفی، تقول «۷» العرب: ما جاءنى احد و ما جاءنى من أحد «۸» و لا احدها هنا، و جاءنى واحد من القوم، رأيت واحدا منهم، و قال الثابغة شاهدها فى ان احدا اصله وحد: كأن رحلى و قد زال النهار بنا بذى الجليل على مستأنس وحد عامه قراء «أحد» خواندند به تنوین. و در شاذ جماعتی - منهم: حسن بصری و ابان بن عثمان «۹» و نصر بن عاصم و ابن ابی اسحق و هارون ----- (۱). آج تعالی. (۲). آج و. (۳). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۴). آج: واحد. (۵). آج: اقیه و وقیت. (۶). آج قول الشاعر. (۷). آج، کا، آد، گا: یقول. (۸). آج: واحد. (۹). اساس: ابان بن عباس، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها تصحیح شد.

صفحه : ۴۶۷ بن عیسی خواندند: «أحد» بی تنوین برای تخفیف، قیاسا علی قوله: عَزِيزٌ ابْنُ اللَّهِ «۱»، و قول الشاعر: لا ذاکر الله الا قليلا «۲» و در اعراب او دو وجه گفتند: یکی آن که «هو» مبتداست و «الله» بدل «أحد» است [۴] «۲۰۷-پ» و «أحد» خبر مبتداست کقولک: هو الرجل منطلق «۵» و وجهی [دیگر] «۶» آن که «هو» مبتداست و «الله» خبر اوست و «أحد» خبر بعد خبر است، کقولهم: هذا حلو حامض و وجه سدیگر «۷» آن است که: «هو» ضمیر شأن و کار است، «الله» مبتداست و «أحد» خبر اوست «۸». قوله: الله الصمد، در «صمد» خلاف کردند. عبد الله عباس و حسن و سعید جبر گفتند: «صمد» آن بود که مجوف نباشد، از اینکه جا بسته را مصمد گویند. سعید مسیب گفت: آن بود که در او حشو نبود. شعبی گفت: آن بود که طعام و شراب نخورد. عکرمه گفت: آن بود که او را حاجت نبود به حدث، و اینکه هر سه قول را مرجع با آن است که مجوف نیست، و اینکه تفسیر از جهت لغت باشد. ابی کعب گفت: تفسیر «صمد» آن است که از پی اوست، من قوله: لَمْ يَلِدْ و لَمْ يُولَدْ، برای آن که هر چه زاده باشد مرگ بر او روا باشد. شقیق بن سلمه ----- (۱). سوره توبه (۹) آیه ۳۰. [.....] (۲). اساس: اینکه بیت را در چهار سطر بعد نقل کرده است. چون اینکه شاهد برای استدلال بر حذف تنوین در «أحد» آورده شده است، نقل آن در اینکه جا مناسب می نماید. (۳). آد، گا: خبر. (۴). اساس: زیر و صالی رفته است، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۵). آج و دیگر نسخه بدلها: منطلق. (۶). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). آد، گا: سیم. (۸). اساس و قول الشاعر: و لا ذاکر الله الا قليلا، که محل آن - چنان که در سطور بالا گذشت - در اینکه جا زاید می نماید.

صفحه : ۴۶۸ گفت: «صمد» سیدی باشد که سودد او به نهایت رسیده باشد، و اینکه روایت علی بن طلحه است از عبد الله عباس. و قولی دگر از او آن است که: سیدی بود که در حوایج قصد به او کنند و رجوع با او کنند. بعضی دگر گفتند: سیدی تمام شرف باشد، و اینکه اقوال متقارب است از جهت معنی. و اصله من صمدت فلانا اصمده صمدا، و الصمد المصمود کالقبض [۲۰۸-ر] و النفض بمعنی المقبوض و المنفوض، و بیت مصمود و مصمد اذا كان مقصودا فى الحوائج، قال طرفه: و ان يلتقى الحى «۱» الجميع تلاقى «۲» الى ذروه البيت الرفيع المصمد و قال آخر فى الصمد: الا بكر الناعى بخیری بنی اسد بعمر بن مسعود بالسید الصمد و قال آخر: علوته بحسام ثم قلت له خذها فانك انت السید الصمد قتاده گفت: «صمد» باقی باشد پس از فنای خلق. عاصم گفت: دایم باشد. از رضا «۳» - علیه السلام - روایت کردند که او گفت: آن باشد که آیس «۴» باشند از اطلاع بر او. محمد بن علی الترمذی

گفت: هو الأزلی بلا عدد و الباقی بلا آمد و القائم بلا عمد، و گفتند: آن بود که با خلق نماند. و گفتند: آن بود که تجزّی نپذیرد و جزّی (۵) نباشد. عکرمه گفت: آن که از بالای او فرمان نباشد، و اینکه قول از امیر المؤمنین علی روایت کرده‌اند. کعب الأحبار گفت: آن که او را از خلق نظیر نباشد. سدّی گفت: هو المقصود فی الرّغائب المستغاث به عند التّوائب. مقاتل بن حیان گفت: آن که در او عیب نباشد. ربیع گفت: آن که آفت بدو نرسد. ----- (۱). اساس: يلتقی، با توجه به کا تصحیح شد. (۲). کذا: در اساس و دیگر نسخه بدلها، مجمع البیان: یلاقنی. (۳). آج: از امام رضا. (۴). آج: ایمن. (۵). کذا: در اساس (جزی/ جزء)، آج و دیگر نسخه بدلها: جزو.

صفحه : ۴۶۹ از صادق (۱) - علیه السّلام - روایت کردند که او گفت: غالبی باشد که او را غلبه نتوان کردن. ابو هریره گفت: مستغنی که خلقان بدو محتاج باشند. مرّة الهمدانی گفت: ألدی لا یفنی و لا یبلی. حسین بن الفضل گفت: آن بود که آنچه خواهد کند، کس حکم او بنگرداند. ترمذی گفت: ألدی لا تدر که الأبصار و لا تحویه الأفكار و لا تحیط به الأقطار، و کُلُّ شَیْءٍ [۲۰۸- پ] عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ (۲). بعضی دگر گفتند: «الصمد» پنج حرف است. در هر حرف دلیلی است بر صفات کمال او. «الف» دلیل احدیّت اوست، و «لام» دلیل الهیّت و «صاد» از صدق است، و «میم» از ملک، و «دال» از دوام. کم یلد، او نژاد و ولادت بر او محال است برای آن که شهوت بر او محال است، که اینکه صفات اجسام است و او خالق اجسام است. و کم یولد، و او از کس نژاد، چه مؤدی باشد با اینکه فساد. و نیز اگر مولود باشد، محدث بود. و کم یکن له کفواً أحدٌ، و هیچ کس با او همتا و همسر نیست. «أحد»، اسم «کان» است - و اگر چه نکره است و روا بود برای آن که منفی است و حرف نفی در اوست. و «کفو» خبر «کان» است. و «له» از صله کفو است. و قرّاء در اینکه لفظ خلاف کردند. حمزه و یعقوب به سکون «فا» خواندند و به همز، و اینکه روایت عبّاس است از ابو عمرو و روایت اسمعیل از نافع و حفص عن عاصم مشبع خواند بی همز (۳). و دگر قرّاء مضموم الفاء خواندند به همز (۴)، و همه لغات صحیح [و] (۵) فصیح است، و معنی او مثل و نظیر باشد. و روایت کردند که: سالیلی پرسید از امیر المؤمنین علی تفسیر اینکه سورت، گفت: هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، بلا تأویل عدد، اللَّهُ الصَّمَدُ بلا تبعیض بدد، کم یلد فیکون موروثاً هالکاً، و کم یولد فیکون إلهاً مشارکاً، و کم یکن له من خلقه کفواً أحدٌ. ----- (۱). آج: از امام همام صادق. (۲). سوره رعد (۱۳) آیه ۸. [.....] (۳-۴). آج: همزه. (۵). اساس: ندارد، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد.

صفحه : ۴۷۰

سورة الفلق

اینکه سورت مدنی است و پنج آیت است و بیست و سه کلمت است و [۲۰۹- ر] هفتاد (۱) و چهار حرف است. و روایت است از ابی کعب که رسول - علیه السّلام - گفت: هر که او معوذتین بخواند، همچنان باشد که جمله کتابها که خدای فرستاده است بخوانده. عقبه بن عامر روایت کرد که رسول - علیه السّلام - گفت: خبر دهم به فاضلتر چیزی که پناه دهندگان به او پناه جویند! گفتند: بلی یا رسول الله؟ گفت اینکه دو سورت: قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، و قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ (۲). هم عقبه بن عامر روایت کرد که رسول - علیه السّلام - گفت: خبر دهم تو را به دو سورت که فاضلترین سورت‌های قرآن است! گفتیم: بلی یا رسول الله؟ گفت: معوذتین. گفتیم: مرا بیاموز. بیاموخت و مرا گفت: اینکه سورتها می‌خوان چون خواهی خفت و چون برخیزی. هم او روایت کرد که رسول - علیه السّلام - گفت مرا که: یا عقبه؟ هیچ سورت (۳) نیست از قرآن که تو خوانی بهتر و فاضلتر از قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ. اگر - ----- (۱). کا، آد، گا: هشتاد. (۲). سوره ناس (۱۱۴) آیه ۱. (۳). آج: سورتی.

صفحه : ۴۷۱ توانی در نماز بسیار خوان (۱) هم او روایت کرد که رسول - علیه السّلام - گفت: امشب دو سورت بر من انزله کردند که (۲) مثل آن ندیده‌ام، یعنی المعوذتین (۳).

[سوره الفلق (۱۱۳): آیات ۱ تا ۵]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ (۱) مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (۲) وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ (۳) وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ (۴) وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ (۵)

[ترجمه]

بگو پناه می‌دهم به خدای صبح. از آفت آنچه آفریده است. و از آفت در آینده به مضرت «۴» چون در آید. و از آفت دمنندگان در بندها. و از بدی حسد برنده چون حسد برد «۵» [۲۰۹-پ]. قدیم - جل جلاله - امر کرد رسول را، و مراد او جمله امت که: پناه با خدای دهند «۶» از شرّ اینکه چیزها، پناه دهد به خدای فلق. در او «۷» خلاف کردند. عوفی روایت کرد از عبد الله عباس، و نیز مجاهد و قتاده و قرظی و ابن زید گفتند: «فلق» صبح باشد لا نفلقه، برای آن که شکافته می‌شود شب از او، يقال: هو آبین من فلق الصبح و فرق الصبح، قال الله تعالى: فالفلق الإصباح «۸». و روایت دیگر از عبد الله عباس آن است که: «فلق» زندانی است در دوزخ. بعضی دگر گفتند: نامی است از نامهای دوزخ. روایت کردند که: مردی از ----- (۱). آج: خوانی، کا، آد، گا: می‌خوان. (۲). آج: فرو فرستادند که. (۳). آج صدق رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم. (۴). آج: از بدی تاریکی شب. (۵). اساس: کلمه ناخواناست، با توجه به ترجمه در متن تفسیر آورده شد، آج: از بدی حاسدان چون حسد برند. (۶). آج: دهید. (۷). آج: در تفسیر اینکه. (۸). سوره انعام (۶) آیه ۹۶.

صفحه : ۴۷۲ اصحاب رسول به شام رسید، سراهای اهل ذمت دید و زینت و یسار «۱» ایشان، گفت: نه از ورای ایشان فلق است، یعنی دوزخ. و گفتند: فلق، خانه‌ای است در دوزخ که چون در او باز کنند اهل دوزخ از او به فریاد آیند. وهب گفت: چاهی است در دوزخ. کلبی گفت: وادی است در دوزخ. عبد الله عمر گفت: درختی است در دوزخ، و گفتند «۲»: «فلق» کوه «۳» است که شکافته می‌شود از چشمه‌های آب «۴»، و گفتند «۵»: «رحم است که شکافته می‌شود از حیوان، و گفتند: دانه است که شکافد از نبات و درختان. ضحاک گفت و والبی از عبد الله عباس که: «فلق» خلق باشد، فعل است به معنی مفعول برای آن که در «خلق» معنی شکافتن در است «۶»، پنداری موجود از عدم شکافته می‌شود و از او بیرون می‌آید. و اینکه بر توسع باشد، و از اینکه جا «فطر» هم خلق باشد و هم شکافتن. مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ عام است در جمله مخلوقات [۲۱۰-ر] که آن را شر باشد از آدمی و سباع و هوام. وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ، عایشه گفت: رسول - علیه السلام - یک شب اشارت کرد به ماه و گفت: هذا الغاسق إذا وقب فتعودی بالله منه، اینکه غاسق است پناه به خدای ده از او. ابو هریره گفت: الغاسق، النجم إذا طلع. عبد الله عباس و حسن و مجاهد و قتاده و محمد بن کعب گفتند: یعنی اللیل، از شرّ شب چون در آید. ابن زید گفت: ثریا إذا وقع، چون بیوفتد «۷». و تأویل اینکه اقوال آن باشد ----- (۱). آج و دیگر نسخه بدلها: زینت بسیار. [.....] (۲). آج: جماعتی دیگر از مفسران گفتند. (۳). آج و دیگر نسخه بدلها: کوهی است. (۴). کا، آد، گا: که چشمهای آب از او بیرون می‌آید. (۵). آج: و قومی دیگر گفتند. (۶). اساس: درست دراست، آج و دیگر نسخه بدلها: است. (۷). آد: بیفتد.

صفحه : ۴۷۳ که رسول - علیه السلام - از جهت وحی مطلع شده باشد بر آفاتی و امراضی که آن سال خواست بودن عند طلوع بعض النجوم. و «غاسق» در لغت هاجمی باشد به مضرت کسی که در جای شود بر جهت مضرت. و آن که گفت: شب است، گفت: برای آن که در شب سباع و حشرات از جایگاههای «۱» خود بیرون آیند، و هی من طوارق اللیل. و اصل «غسق» جریان باشد، يقال: غسقت

القرحة إذا سال صديدها، و غسقت عينه إذا دمعت. و «غسق» همچنين تاريخی باشد. و قوله: وَقَب، أى دخل و الوقوب، الدخول. وَ مِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ، و از شرّ زنان دمنده در بندها بر سبيل سحر. اما شرّ ايشان و اثر آن از آن جا باشد که کسی اعتقاد کند که آن را اثری خواهد بود، از آن اعتقاد ممکن بود که رنجی به دل او رسد. و اما چیزی بدهد تا کسی بخورد که خدای تعالی عادت رانده است که عند آن «۲» رنجی و بیماری بدهد «۳»، آنکه [بیايد] «۴»، «۲۱۰-پ] و ایهام فگند «۵» که اینکه رنج به سحر و فسون و دمیدن من است. و امّا آنچه قصیاص روایت کردند که دختران لبيد بن اعصم اليهودی- رسول را- عليه السلام- جادوی کردند و پاره‌ای از موی او و دندان‌های چند از شانه او بستند و رشته‌ای بگرفتند و یازده گره بر او زدند «۶» و در بعضی چاهها بنهادند در زیر سنگی، و رسول از آن بیمار شد و موی او بریزید «۷»، تا در خواب بدید که: دو فرشته با یکدیگر بگفتند بر بالین او و او مطلع شد بر آن. و امیر المؤمنین علی «۸» را و زبیر عوام را بفرستاد تا بر آوردند و آن بندها بگشاد، و هر گاه که بندی بگشاد ----- (۱). کا: جایگاه، آد، گا: جای. (۲). کا: نزد خوردن او. (۳). کا، آد: بیماری به خورنده آن رسد. ----- (۴). اساس: کلمه در زیر وصالی رفته است، با توجه به کا، آد افزوده شد. (۵). آد: کند. (۶). آد: بر افگندند. (۷). آد: بریخت. (۸). آد: و علی علیه السلام. [.....]

صفحه : ۴۷۴ سبکتر «۱» می شد. چون بندها تمام بگشاد جمله رنج بر [خاست و نیک شد. اینکه را اصلی] «۲» نیست، برای آن که مخالف ادله عقل است، و نیز اگر تسلیم کنند که «۳» در حقّ جز رسول به ایهام رنجی برسانند، در حقّ رسول نشاید، برای آن که مشرکان در حقّ رسول به دروغ اینکه طعن زدند و گفتند: إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا «۴»، پس آن طعن راست شود. دگر آن که مسحور مخبل باشد و ناقض عهد «۵» و مؤوف، و اینکه بغایت تنفیر بود. اما اگر گویند: جهودان از اینکه معنی چیزی کردند، و لکن اثری نبود آن را و خدای رسول را بر آن اطلاع داد تا اینکه حدیث آشکارا کرد بر ايشان، اینکه روا باشد و در اینکه نوعی معجز باشد از اخبار به غیب. اما بیرون از اینکه روا نباشد از اینکه وجوه که گفته شد. وَ مِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ، و از شرّ حاسد چون حسد برد. «حسد»، تمنای حال مرد باشد و «غبطت» [تمنای] «۶» [۲۱۱-ر] مثل حال او باشد بی آن که از او منتقل شود، برای اینکه حسد مذموم است و غبطت محمود. و گفتند: اینکه دختران لبيد، رشته‌ای بگرفتند «۷» و یازده گره بر او زدند «۸» خدای تعالی رسول را بر آن مطلع کرد و اینکه دو سورت بر او «۹» فرستاد، یازده آیت تا «۱۰» هر آیتی گرهی بگشاد «۱۱» و باطل کرد آن را «۱۲». ----- (۱). آد، هر بند که می گشادند اندام رسول صلی الله علیه و آله سبکتر. (۲). اساس: عبارت زیر وصالی رفته است، با توجه به آج افزوده شد. (۳). آد: اگر توانند که. (۴). سوره بنی اسرائیل (۱۷) آیه ۴۷. (۵). آج: کا، آد: ناقص عقل. (۶). اساس: کلمه در زیر وصالی رفته است، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۷). کا، آد: رشته بتافتند. (۸). آد: بر او افگندند. (۹). کا، آد: به او. (۱۰). کا، آد: به. (۱۱). کا، آد: گشاده شد. (۱۲). کا: او را.

صفحه : ۴۷۵

سورة الناس

اینکه سورت مدنی است و شش آیت است و بیست کلمت است و نود و نه «۱» حرف است «۲».

[سورة الناس (۱۱۴): آیات ۱ تا ۶]

[اشاره]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ (۱) مَلِكِ النَّاسِ (۲) إِلَهِ النَّاسِ (۳) مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ (۴) الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ (۵) مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ (۶)

[ترجمه]

بگو پناه می‌برم به خدای مردمان. پادشاه مردمان. خداوند مردمان. از شرّ دیو وسوسه کننده باز دارنده. آن که وسوسه فکند در دل‌های مردمان. از پریان و از مردمان. خدای تعالی رسول را فرمود و جمله مکلفان را که پناه با او دهند که آفریدگار و پروردگار آدمیان است «۳» و پادشاه و خداوند ایشان است «۴» از آن جا که ----- (۱). آد: هشتاد و نه. (۲). کا، آد فضیلت او یاد کرده شد. [.....]. (۳). کا ملک الناس. (۴). کا اله الناس.

صفحه : ۴۷۶ از ایشان مستحقّ عبادت است به اصول نعم که با ایشان کرد «۱» از شرّ و آف و وسواس. گفتند: «وسواس» نام دیو موسوس است، و گفتند: مصدر «۲» است که بر شخص نهادند مبالغت را، کصوم و فطر و عدل فی وصف الناس به. و «وسواس» و «وسوسه»، هر دو مصدر باشد، و آن حدیث النفس باشد [به چیز] «۳» ی که مانند آوازی پوشیده بود، و قال الأعشى: [تسمع للحلى] «۴» وسواسا إذا انصرفت كما استعان [بریح عشق] «۵» [زجل ۱۱۲-پ] و قال رؤبه فی وصف صائد: وسوس يدعو مخلصا ربّ الفلق سراً و قد اونّ تأوین العقق و وسوسه چون همهمه باشد. و رجل موسوس آن باشد که سودا بر او غالب شود، خطرات و خیالات سوداوی در دل او می‌افتد. و تفسیر او بر یک تقدیر باشد از سه تقدیر: یکی آن که «وسواس» نام دیو است، ای من شرّ الشیطان. دوم آن که به معنی وسوسه است، یعنی من وسوسه الجن و الإنس. و وجه سهام من شرّ ذی الوسواس، بر آن تأویل که اینکه لفظ مصدر باشد. الخناس «۶»، آن بود که پوشیده باشد، و «الخنوس» الخفاء و التأخر أيضاً، و منه قوله: فَلَا أُقْسِمُ بِالْخَنَّاسِ «۷»، یعنی آن ستاره‌ها که یک بار پوشیده بود و یک بار پیدا. و گفته‌اند: معنی وسوسه شیطان آدمی را آن بود که إلقاء کند چیزی در سمع او به کلام خفی که به دل او رساند بی آن که او بشنود، و آن کار بر دل او مزین کند و او را وعده دهد و تعجیل شهوت و تسویف توبه فرماید. و در اخبار آمده است که: عیسی مریم- علیه السلام- از خدا در خواست که موضع شیطان از فرزندان به او نماید. حق تعالی اطلاع داد او [را بر آن. او ----- (۱). کا من شر الوسواس. (۲). آج: مصدری. (۳-۴-۵). اساس: کلمه بریده شده است، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۶). کا الذی یوسوس فی صدور الناس. (۷). سوره تکویر (۸۱) آیه ۱۵.

صفحه : ۴۷۷ شیطان را دید، سرش به مانند سر ماری بر دل او نهاده، هر گاه که بنده ذکر خدا کردی او گریختی «۱» و باز پس شدی، و هو قوله: الخناس، و چون بنده غافل شدی و ذکر خدای نکردی با او در حدیث آمدی، و ذلك قوله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله: «۲» إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ بَنِي آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ» [۲۱۲-ر]. و مالک «۳» روایت کرد که رسول- علیه السلام- گفت: شیطان دهن و بینی بر دل فرزند آدم نهاده است. چون او ذکر خدای کند، شیطان دور شود، و چون خدای را فراموش کند دل او «۴» در دهن گیرد به مانند لقمه‌ای. مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ، گفت: اینکه موسوسان هم از جنیان باشند و هم از مردمان «۵»، و مثله قوله: شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ «۶». و وسوسه آدمی یکدیگر را بلیغتر باشد از وسوسه دیو، برای آن که [او] «۷» به کلام خفی کند و اینکه به کلام صریح به صوت جهیر «۸»- اعاذنا الله من شرّ ما امرنا بالاستعاذه منه من القبيلين «۹» بمحمد و آله «۱۰». تم -----

----- (۱). آج: بگریختی. (۲). اساس: ناخواناست، با توجه به آج و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. (۳). آج، کا، آد، گا: انس مالک. (۴). کا، آد، گا را. (۵). آد، گا: انسیان. (۶). سوره انعام (۶) آیه ۱۱۲. (۷). اساس: ندارد، آج: کلام آن، با توجه به کا و دیگر نسخه بدلها افزوده شد. [.....]. (۸). آج: و به صوت جهیر. (۹). آج، آد: القبيلتين، کا: القانتين. (۱۰). کا، آد، گا اجمعین، کا الخط بقی زمانا بعيدا و کاتب الخط تحت الارض مدفونا، آد، گا تمام شد ربع آخر از کتاب روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن که ابتدای

آن از سوره سبأ است و پنج مجلد است از جمله بیست مجلد تصنیف شیخ المولی الامام ملک العلماء فی الایام جمال الحق و الحقیقه و یقین ابی الفتوح الحسین بن محمّد الخزاعی الزّازی، تغمّده الله بغفرانه و اسکنه فی جنانه. نیز آد بر دست پر گناه خاک قدم صلحا محمّد شفیع بن حیدر علی حسینی سبزواری ساکن دار الفضل شیراز در بلده مذکوره در محلّه خلجان، در شب یک شنبه بیستم ماه ربیع الثانی سال هزار و هفتاد و دو از هجرت سیّد المرسلین - صلی الله علیه و آله. جهت خود امید به کرم اکرم الاکرمین که به فواید اینکه کتاب سایر کتب دینیه کمینه را و سایر موالی اهل بیت را منتفع و متمتع گرداند و توفیق علم و عمل کرامت فرماید همگنان را و از جمله مقرّبان درگاه خود گرداند و به سعادت نشأتین جمله را مستعد فرماید - انه علی ما یشاء قدیر و بالاجابه جدیر آمین اله الحق رب العالمین.

صفحه : ۴۷۸ کتاب بحمد الله و حسن توفیقه و الصلوة علی خیر خلقه و اله الطاهرین، و حسبنا الله و نعم الوکیل، نعم المولی و نعم النصیر. و وقع الفراغ منه عند طلوع الشمس يوم الاحد الرابع و العشرين من جمادی الآخرة سنة سبع و خمسين و خمس مائه هجریه. کتبه العبد الضعیف المحتاج الی رحمۃ الله تعالی ابو زید ابن «۱» بندار بن محمّد بن الحسین بن الحسن بن محمّد بن یونس البراوستانی مقیم بسنده «۲» من بشاپویه «۳». و آیات قرآن در عدد بصریان شش هزار و دو بیست و چهار آیت است، [و در عدد «۴» مدنیان اول شش هزار و دو بیست و هفده آیت است، و در اخیر «۵» چهار [ده آیت است، و در عدد کوفیان بیست و] شش هزار و دو بیست و سی و شش آیت [است] «۶» و جمله [آنچه در مکه فرود آمده است هشتاد و پنج سورت است بر اختلاف که میان راویان است و به مدینه بیست و نه سورت - علی خلاف ذلك] «۷» [۲۱۲- پ] بینهم. و عدد سورتها صد و چهارده سورت است، و [به روایتی از] «۸» اصحاب ما صد و دوازده سورت. جمله کلمات قرآن هفتاد [هزار و نه] «۹» هزار و دو بیست و هفتاد و هفت کلمت است، و گفتند: هشتاد و هفت «۱۰»، و گفتند: سی و نه. و جمله حروف قرآن سیصد هزار و بیست و سه هزار و پانزده حرف است، و تکلف اینکه شمردن برای آن کردند که مردم بر قرآن خواندن حریص باشند که رسول - علیه السلام - گفت: بکل حرف عشر حسنات لا ----- (۱). کذا در اساس «ابن» با همزه. (۳-۲). در اساس، کلمه ناخواناست و بدون نقطه. (۹-۸-۷-۶-۴). در اساس کلمه بریده شده است، با توجه به نسخه آج افزوده شد. (۵). آج: آخر. (۱۰). آج و دیگر نسخه بدلها: ندارد. «۱» «۲»

صفحه : ۴۷۹ الله أقول الم «عشر حسنات، انما أقول الف و لام و میم ثلثون حسنة». و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمّد صلی الله علیه و آله و سلّم [۲۱۳- ر] «۳». ----- (۱). آج: الف و لام و میم. (۲). آج تمت بعون الله تعالی و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی خیر الأنام محمّد و اله الکرام فی شهر ذی الحجة الحرام سنه سبع و أربعین و تسعمائة حرّره العبد الاقل فرید - عفا الله تعالی عنه. (۳). اساس: با خطی متفاوت از متن و به صورت نو نویس افزوده است: دعاء مستجاب لا شکک فيه. بسم الله و بالله و الحمد لله و لا حول و لا قوّة الا بالله العلیّ العظیم ... الخ. (۳). اساس: با خطی متفاوت از متن و به صورت نو نویس افزوده است: دعاء مستجاب لا شکک فيه. بسم الله و بالله و الحمد لله و لا حول و لا قوّة الا بالله العلیّ العظیم ... الخ.

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار- ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتبع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهل بیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف: دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل بیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیت های گسترده مرکز:

الف) چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب) تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن همراه

ج) تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما، انیمیشن، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و ...

د) ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی

دیگر

ه) تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و) راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز) طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...

ح) همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط) برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی) برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضور و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتبع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت: ۲۳۷۳ شناسه ملی: ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳-۲۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲-۲۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵ (۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشالله.

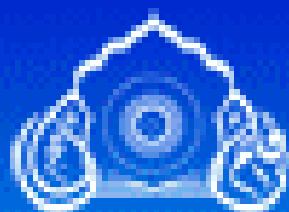
شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳، شماره کارت: ۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳ و شماره حساب شبا: IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۵۳-۰۶۰۹ به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان - خیابان مسجد سید ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام - هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنت غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کرم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلى الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست تر می داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، اما تو دریچه ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بدان، نگاه می دارد و با حجت های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می سازد و او را می شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گام‌ها

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

